OSMANLI

TARİH DEYİMLERİ ve TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

I

Mehmet Zeki PAKALIN

İKİNCİ BASILIŞ

M.E.B.

DEVLET KİTAPLARI

I. FASİKÜL

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1971

ÖNSÖZ

Memleketin her tarafında okuyup yazmak için gösterilen büyük şevk ve gayreti sevinçle karşılarken onun yayımını ve gelişmesini temin eden alet kitaplarının hazırlanıp yayımlanması, bunun geçici bir heves olmadığını göstermek itibariyle ayrıca memnuniyeti mucip bir keyfiyettir.

Alet kitaplarının başında lûgatlerin ve ansiklopedilerin geldiğini kayıt ve işarete lüzum yoktur. Bunların bir kısmı yaşıyan kelimeleri, bir kısmı da tarihe mal olmuş bulunan tâbir ve ıstılahları açıklarlar. Yaşıyanları öğrenmek, eskilerin hâfızalarında ve kitaplardakileri öğrenmekten kolaydır. Çünkü yaşıyanlarla her gün karşı karşıya geliriz, ötekilerle ise ancak eski kitapları okurken, yahut geçmişe ait bir şeyi dinlerken karşılaşırız. Bu sebeple ikinciler birincilere nazaran güçtür.

Tarihle uğraşanların, hususiyle yeni neslin, bu yüzden uğradığı müşkülâtı hemen her gün karşılaştığım vakalar, şüpheye mahal kalmıyacak surette ispat ettiği için yürüdükleri sarp yolları, hiç olmazsa bir mum ışığı ile, aydınlatmağı düşündüm. İşte on sene çalışarak meydana getirdiğim bu eser o makasadı güdüyor.

Eserim, dediğim gibi, uzun bir emeğin mahsulü olmakla beraber, daima muterif olduğum aczimi düşünerek ve ilk defa ortaya atılmış yepyeni bir fikir mahsulü olduğunu da ilâve ederek birçok eksiklik ve yanlışlıkların bulunduğunu kayıt ve işarete lüzum bile görmüyorum. Bunları düzeltmek lûtfunda bulunacaklara şimdiden teşekkür ederim.

Basılması büyük bir masrafa ihtiyaç gösteren kitabımı Bakanlık hesabına tabettirmek lûtfunda bulunan Millî Eğitim Bakanlığına ve onun başına geçtiği günden beri faydalı eserlerin yayımını temin eden sayın Hasan-Âli Yücel'e derin minnet ve şükranlarımı sunarım.

M. Zeki Pakalın

Kısaltmalar

Ask.	Askerlik
Ast.	Astronomi
Bah.	Denizcilik
Coğ.	Coğrafya
Ed.	Edebiyat
Fık.	Fıkıh
Ğiy.	Ğiyim
Hal.	Halkiyat
İda.	İdare
İl.	İlmiye
İkt.	İktisat ve ticaret
Kıy.	Kıyafet
Mal.	Maliye
Mek.	Mektep
Mes.	Meskûkât
Mim.	Mimari
Mit.	Mitoloji
Mus.	Musiki
Ok.	Okçuluk
Öl.	Ölçü
San.	Sanat
Sar.	Saray
Si.	Siyaset
Sof.	Sofiye
To.	Topçuluk
Tul.	Tulumbacılık
Vak.	Vakıf

A

ABA (عبا) [*San., Sof.*] Dervişlerle aşağı tabakadaki ilmiye mensuplarının ve medrese talebesinin giydikleri palto nev'inden bir elbisenin adı idi.

«Kamus» ta «Abae» ve «Abaye» suretinde yazılan bu kelime için şu izahat vardır: «Türkide aba tâbir olunan ipten mensuç kaba kisveye denir. Rustayi *(köylü)* makulesi giyip ve döşenirler.»

«Kamus-u Türki» de şöyle deniliyor: «1) Yünden mamul mâruf kaba kumaş. 2) Bu kumaştan mamul üstlük ruba, hırka. Abadan mamul: aba potur; aba terlik.»

Ahmet Vefik Paşa «Lehçei Osmani» de *(Aba)* kelimesini «aba ve abaye mânasına yünden kalın kumaşlı şayak. Andan yapılmış cüppe ve kukulete, maşlah ve dikişli libade. Aba çakşır, aba potur, aba kalçın terlik. Aydın abası kısa salta. Balıkesir abası daha uzuncası, Bağdat abası kalınca sof. Abayı yakmak, meftun, sersem olmak. Abacı; abadan eşya satan esnaf. Abalu, âciz, fakir, vur abaluya. Abayi, atın kalın çulu.» suretinde izah ediyor.

Lûgatlerin bu mânasına ve hattâ bugünkü istimal tarzına göre aba, fukara giyeceği olmak üzere kaba ve kalın olarak yünden dokunan kumaş demek olduğu gibi, yakın vakitlere kadar giyilen ve aba denilen kalın yün kumaştan yapılan üst elbisesi demekti İslimiye'nin, Balıkesir'in ve Feshane'nin abaları revaçlı idi. Alelekser devetüyü, nadiren kurşuni renkte olurdu.

Lâkaydane hayat geçirenler «bir abam var atarım, nerde olsa yatarım» derlerdi.

«Abayı yaktı Fatmacığın bezine», «Abacı kebeci, ya sen neci?», «Aba vakti aba alan, yaba vakti yaba alan aldanmamıştır» darbımeselleri de vardır.

«Tahir-ül-Mevlevi» nin verdiği malûmata göre dervişlerin abadan kisve giymeleri eskidir. Âdeta Peygamber devrinden başlar. Çünki o zamanlarda zaruret içinde bulunanlar aba giyerlerdi. Medine'nin *(Gavalî)* tarafında oturan köylülerin yünden elbise giydikleri cihetle namaza geldikleri vakit üstleri başları koktuğu, Peygamber'in de onlara «guslederek bugün için temizlenmiş olsanız» buyurduğu «Buhari» ve «Sahihi Müslim» gibi en doğru hadîs kitaplarında Ayşe rivayeti olarak yazılıdır. Sahabe ve tâbiîn devirlerindeki züht ve takva erbabı da böyle yaparlardı. Nitekim hicretin ikinci *(Milâdın 9 uncu)* asrında böyle zâhit ve müttaki olanlara *(sofi)* denilmiş, bu kelimenin Yunanca «sofist» ten alındığı söylenilmekle beraber sofilerin sof, yani yünden aba elbise giymeleri de o lâkabı almalarına sebep gösterilmiştir.

Mevlâna; fakrü fenayı ihtiyar eylemiş ve abalara, kebelere bürünmüş büyük adamlar hakkında «Mesnevi» nin mukaddemesinde *(El-mülûk taht - el - etmar)* tâbirini kullanmıştır ki «eski püskü içinde mânevi padişahlar» demektir. «Etmar» «tımr» ın cem'idir. «*Kamus*» un beyanına göre «köhne aba ve kilim ve ihram makulesidir.»

Aba giyen dervişlere *(abapuş)* denilirdi. «Kamus-u Türki» de «abapuş» için «aba giyen, abadan hırka giyen derviş» izahatı vardır.

Aba giyenlerde riya şaibesi bulunmak ihtimaline binaen târize uğrıyanlar vardı. Şairler bile bundan kendilerini alamamışlardır. *(Nailî-i Kadim)* in:

Rûh yok savmaanın pîr - i aba-puşunda
Hâl var meykedenin rind-i kadeh-nuşunda

matlaında olduğu gibi.

Sofiyeden daima aba giymeyi itiyadedenler olduğu misillû kıymetli elbise giyip de «abada aradığımızı kabada bulduk» diyenler de vardı.

Sofiyenin aba giymeleri bir sünnete ittiba etmiş olmak için olması da muhtemeldir. Çünki Hazreti Peygamber; yünden tepme keçeden elbise giydiği gibi «mirt» tâbir edilen ve yine yünden ve aba cinsinden olan uzun ve geniş bir ihrama bürünmüş, hattâ onun altına *(Hasan, Hüseyin, Fatime ve Ali)* yi de almak suretiyle iltifat buyurmuştu. Bu iltifata mazhar olanlara *(Âl - i Aba)* denilmiştir.

«Kamus-u Türki» de *(Âl-i Aba)* için şu izahat vardır: «Ehl-i beyti Cenabı Nebevi ki cümlesini mübarek abalariyle sarmış olduklarından bu isim kalmıştır.»

İraniler; bu dört zata Cenabı Peygamberi de ilâve ederek *(Pençten)* derler. Bayraklarından bazılarının alemi olmak üzere taktıkları el şeklindeki beş parmak ile de bunu ima ederler.

Âl-i Aba; bütün Müslümanlarca tâzim ve tebcil olunur. Bu hususta Sünnilik ve Şiiliğin methali yoktur. Müslüman Türk şairleri:

Bağışla Hazreti Zehra ile sıptına Muhtarı
Der-i âl-i abaya dahîlim Ya Resulâllah

ve:

Pençe-i âl-i aba hakkıyçün ey şir-i Huda
Kıl nüvaziş dest-i eltafın ile bu çakeri

gibi beyitler söylemişler ve bunlara karşı olan hürmetlerini izhar etmişlerdir.

Muallim Naci aşağıdaki acayip beytinde aba kelimesini kullanmıştır:

Bunca dem puşide oldun ben gibi bir âteşe
Ey aba peşmi semendersin ki suzân olmadın

ABA (ابا) [*Sar.*] —Padişahın firaşına *(yatak)* girmek saadetine uğrıyarak gebe kalan ikbal'in doğurma zamanı yaklaşınca tahsis olunan dairede hizmetine bakmak üzere verilen becerikli, yaşlıca kalfa hakkında, doğan şehzade tarafından kullanılan bir tâbirdi. Çocuk büyüdükten sonra ikbal'in başkalfası makamında olan bu kalfaya «abam» derdi.

ÂBADÎ (ابادی) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adı idi. «Hint âbadîsi» de denilirdi. *(Hindistan)* ın *(Devlet-Âbad)* şehrinde yapıldığı için bu ismi almıştı. Aynı kâğıt *(Buhara)* da da imal olunurdu.

Reşat ve Ali Nazima Beyler tarafından tertibedilmiş olan «Mükemmel Osmanlı Lûgati» nde bu kelime «İpekten mamul bir nevi yazı kâğıdı», «Lehçei Osmani» de de «Devlet-Âbad dedikleri Hint kâğıdı, terme Hanbalık» suretinde tarif olunmaktadır. Yine Vefik Paşa «Hanbalık» için de şu izahatı veriyor:

«Hanbalık kâğıdı Çin'in âlâ âbadîsi». «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «Hind'in Devlet-Âbad şehrinde imal olunan bir nevi âlâ yazı kâğıdı *(Devlet-Âbadîden muhaffeftir.)*

Necip Asım ve Hasan Tahsin Beyler tarafından hazırlanıp bir kısmı basılmış olan «Lûgat-i İlmiye ve Fenniye» de şöyle deniliyor:

«Âbadî kâğıt; sarıca renkli, güzel ve mücellâ bir nevi yazı kâğıdıdır. İran, Hint ve Çin'den gelir. Hint'ten geleni en makbulüdür. Hanbalık Çin'in âlâ âbadîsidir. Âbadî mushaf ve mürakkaatta kullanılır.»

Muallim Cevdetin «Sözlük» ünde «Bir nevi kâğıt. Hint Âbadîsi. Avrupalılar bu kâğıdın taklidini çıkarmışlardı *(Frenk âbadîsi)*. Türklerde resmî ve mühim (bitiş) ler bu kâğıda yazılırdı. Hattatlar yanında değeri çoktur. Mürakkaat dergilerinde örnekleri boldur. Sade ve renkli olur» izahatı vardır.

Bu kâğıt dut ağacı elyafından yapılırdı.

Ham kâğıt terbiye edilmek üzere birtakım ameliyelere tâbi tutulmadan evvel istenilen renge boyanırdı. Boyanan renkler ekseriya sarı, şeker renk, pembe idi. Boyamak için daima nebati boya kullanılırdı. Al bakkam, zerdali yaprağı, çay vesaire o neviden şeylerdi.

Terbiyenin ilk devresini aharlama teşkil ediyordu.

Pek dayanıklı olduğundan «Hatai» gibi bu kâğıt da en mutena eserler için tercihan kullanılırdı.

Avrupalılar bu kâğıdın taklidini yapmışlardı. Ona «Frenk âbadîsi» denilirdi.

(Âlî) nin «Menakıb-i Hünerveran» adlı eserindeki kaydından anlaşıldığına göre *(sayfa 11)* hicrî 11 inci *(milâdi 17 nci)* asır iptidalarında şu kâğıtlar kullanılıyordu: Âbadî, Dımışki, Hatai, Âdilşahi, harirî, Semerkandî, sultani Semerkandî, Hindî, Nizamşahi, Kasım Beygî, Hariri Hindî, livayi, Tebrizî, muhayyer.

(Mehmet Ali Kâğıtçı) nın beyanına göre *(Kâğıtçılık tarihçesi S. 213)* Muallim Cevdet'in Topkapı Sarayında yaptığı tetkiklere nazaran 910 *(1504)* tarihlerinde İstanbul'da Hindî, Semerkandî ve nakkaş kâğıtları meşhurdu. 1051 *(1641)* senesinde İstanbul'a şu kâğıtlar geliyordu: Hintkâri kâğıt, buyrultu için orta battal kâğıt, zarflık kâğıt, telhis kâğıdı, Ali kurna kâğıdı.

Son zamanlarda ölen kâğıtçı Saffet Efendinin doktor *(Süheyl Ünver)* de mevcut satış defterinde aşağıdaki kâğıt isimlerine tesadüf olunmuştur: yaldızlı İngiliz, Ali kurna, ceylân kâğıdı, ministre, takrirlik, çifte takrirlik, ince süfera, mavi çizgili süfera, ruganli av kâğıt, Felemenk ruganlisi, ruganli fıstık, frenk parlağı, boyalı Felemenk, okkalık, Ali kurna boyalısı, damgalı fıstıki, yeşil çifte aharlı, mushaflık yeşil, mühreli Ali kurna, name kâğıdı, şeker renk, Venedik aharlısı, elvan çifte, cüzlük, tahrirat elvan, eseri cedit, şeker renk battal, Venedik şeker-renk battal, mavi çizgili İstanbul, eski Venedik gülkurusu, aharlı fıstıki, iki yüzlü fıstıki, çengâr battal, eseri cedit battal, mühreli battal, satrançlı battal, kıyma battal, aharlı beyaz, çifte Bosna, parşömen Edirne, Hint âbadî, Buhara, kalın parşömen, ince parşömen, sarı aharlı.

İyi bir hattat ve değerli bir şair olan Suut Bey edebî tâbirler hakkında hazırlamakta olduğu eserinden bu tâbire dair olarak aşağıdaki kıymetli malûmatı lûtfetmiştir:

«Âbadî; Acemce mensup isim. Eskiden yapılır bir nevi yazı kâğıdıdır. Kadimen Hindistan'ın *(Devlet - Âbad)* şehrinde imal olunurdu. Hüsnü hat erbabı indinde pek makbuldür. *(Ahar)* denilen nişasta, şap ve yumurtadan mürekkep cilâ sürülerek badehu *(mühre)* denilen büyücek bir billûr parçası ile delk ve temas ettirilmek suretiyle parlatılarak mühim kitaplarla evrakın yazılmasında kullanılırdı. Eslâfın eserlerinin en mühimleri bu kâğıtlara yazılmış bulunmaktadır. Beş altı yüz seneliği görülmekte olmasına nazaran çok dayanıklı bir kâğıt olduğu anlaşılır.

«Vaktiyle hututu mütenevvia müntesiplerindendim. On beş yirmi sene evveline gelinceye kadar bu kâğıtların tektük bulunabilen bir sayfasına kırk elli kuruş vererek aldığım çok vâkıdır.

«Evvelleri bu kâğıtlarla teferruatından olan yazı edevatı ve yerli siyah mürekkep Beyazıt'ta elyevm Üniversite aksamından bulunan eski maliye karşısında sıra ile mevcut mücellit ve müzehhip dükkânlarında satılırdı. Bu esnaf halen münderis olmuştur. Bunların sonuncusu olan mücellit ve kâğıtçı Saffet Efendinin hicrî 1344 *(milâdi 1925)* senesinde füc'eten irtihal etmesiyle bu bahis sona erdi.»

Kesretinden âksadeyle gelen cananenin
Bir tabak âbadid r sahrayi kâğıthanenin
Sabit

ÂBA - İ FELEK (آبای فلك) *[Ed., Ast.]* Kudemanın nücuma dair ıstılahatından bulunan Nüh âba, Âba - i ulviye, Ümmehat - ı süfliye tâbirleri kabîlinden bir tâbirdir. Farisî kaidesiyle izafi terkiptir. Lûgat mânası «Felek babaları» dır.

Sabit ve seyyar yıldızların bu âleme alâkaları ve hâdisata tesirleri zannı kudemaca bir kanaat teşkil etmiş ve eski tıp kitaplarında da birçok hastalıkların ecram tesiriyle zuhur ettiğine dair uzun uzadıya bahisler yazılmıştır.

Naima ve Raşit gibi tarihlerde bile nücum ilmine ve müneccimlerin keşiflerine dair ciddî lisanla yazılmış birçok bahisler vardır.

Eski divanlarda nücuma mütaallik birçok nükteler, mazmunlar görülür. Ezcümle meali «Yıldızımın mahiyetini hiçbir müneccim anlıyamadı. Yarabbi! Acaba günleri doğuran anadan hangi talih ile doğmuşum?» olan *(Saib-i Tebrizi)* nin şu:

Kevkeb-i baht-ı mera hiç müneccim neşinahat
Yarebi Ez maderi kiyti beçi tali' zadem

beyti o kabîldendir.

Şeb-i yeldayı müneccimle muvakkit ne bilir
Müptelâyi gama sor kim geceler kaç saat
Nef'i

Yıldız arayıp gökte nice turfa müneccim
Gaflet ile görmez kuyuyu rehgüzerinde
Ziya Paşa

ÂBANİ (آبانی) *[San.]* Zemini beyaz, dalları safran renginde kasnak işlemeli bir nevi kumaşın adıydı.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «İpekten sarımtırak dallarla bir nevi kumaş ki sarık vesairede kullanılır: Bursa âbanisi. = s. Bu kumaştan mamul: âbani sarık.»

«Lehçe-i Osmani» de «Aslı malûm olmadı. Ağabani, ak banu, zemini beyaz, dalları safrani ipek kumaş, Bursa âbanisi renklisi» izahatı verilmiştir.

(Emrullah Efendi) nin reisliği altında yazılmaya başlanıp yalnız bir cildi neşredilebilmiş olan «Yeni Muhit-ül-Maarif» te de şöyle tarif olunmuştur: «Bir türlü beyaz bez ki ipekten nescedilir ve zeminine safrani dallar işlenir. Âbani sarık; âbani yorgan. Hint âbanisi.»

Aslının «ağabani» olması ihtimali bulunduğunu söyliyen Nurettin Rüştü Büngül *(Eski Eserler Ansiklopedisi s. 9)* şu izahatı da veriyor: «Açık sarı renk kumaş üzerine koyu sarı renkli ipekle işleme bir nevi kumaştır. İyisi Hindistan'da, Halep'te, Bağdat'ta, hattâ İstanbul'da, Bursa'da da yapılmıştır. Bundan perdeler, bohçalar, yorgan yüzleri vardır. Şapka inkılâbından evvel Anadolu tüccarları, Halepliler gibi, başlarına sarık sararlardı.»

Sarığı saltanatı boş kafasında yaşatır
Ağam âbani sarıkla ağabani görünür.

Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine eski kıyafetlerin de men'ine teşebbüs ve kavuk yerine «şal» sarılması emrolundu. Bu tembih üzerine ulemadan bazılarının dairelerindeki ağaların başlarına Lâhuri şallar sardırarak tekellüflü şalvar, salta ve tozluk giydirmek suretiyle büyük masrafları icabettiren sefihane hareketlerde bulunmaları hoş görülmiyerek onların bu hareketleri meni ve vakt-ü hal nazarı dikkate alınarak âdi elbise ile başlarına Ahmediye ve âbani gibi şeyler sarmaları emrolunduğunu Vakanüvis Lûtfi Efendi hicrî 1243 *(milâdi 1827)* vekayii sırasında yazıyor.

Âbaniden sarık, yorgan yüzü, bohça, kundak yapıldığı gibi kadın elbisesi ve erkek mintanı da yapılırdı.

Hindistan'da dokunmuş olanları nefîs ve makbuldü. Bir zamanlar Bursa'da taklitlerini dokurlardı.

ABANOZ (آبانوز) [*San.*] Hindistan, Madagaskar, Moris Adaları, Japonya ve Habeş'te yetişen gayet kuvvetli, sert ve pek güzel cilâ kabul eden ağacın adıdır. Vaktiyle bugün antika sayılan tespih, kutu, kalemdan, nalın, baston, ok ve emsali şeyler yapılırdı. İslâmın kıymetli âbidelerini teşkil eden cami ve türbelerin kapı ve dolapları abanozdan yapılmıştır.

«Kamus-u Türki» de bu kelime için: «*(Fa. «Abnus» tan)* asıl Hint'ten çıkan pek sert ve siyah bir ağaç. Siyahlık ve sertlikten dahi kinaye olur: Abanoz kesilmek. = S. abanozdan mamul: abanoz ok» izahatı vardır.

Farsça olan bu kelime için «Bürhan-ı Katı» da *(c.1, s. 63)* şu tafsilât vardır: «Abnus; hâkpus vezninde meşhur şecerdir. Hindistan'a mahsustur. Gayetle siyah olur. Arabide ve Türkide dahi abnus derler. Âmme tahrif edip «abanoz» derler. Ateşte ud gibi rayihası çıkar. Su ile meshukunu iktihal-i şebkür illetini müzeyyildir. İlleti mezbureye Türkide tavukkarası tâbir ederler. Müptelâ olan gündüz görür, gece görmez. Tenavülü mesanede olan taşları müft ve muhriçtir. Bir nevi balık ismidir ki eti gayetle leziz olur.»

Abanozun esmer, kırmızımtırak, yeşilimsi, siyah damarlı, ebruli, sarımtırak, yeşil olanları varsa da en makbulü siyah olanıdır. Sanatta, taşlar içinde mermer ne ise ağaçlar içinde de abanoz odur. Mermer ekseriya sanatlı taş işlerinde kullanıldığı gibi abanoz da o türlü ağaç işlerinde kullanılır.

Manastırlı Rifat Bey «Kamus-ül-Bedayi» de (Malûmat No. 31-32, s. 694) «Elvan döşeme ve tavan ve kapı ve pencere ve dolap ve emsali ince marangozlukla inşa ettirilen zıkıymet şeylerde istimal edilerek âlî tezyinattan madut» olduğunu yazıyor ve sahteleri bulunduğunu da kaydederek şu izahatı ilâve ediyor:

«Bunlardan başka abanoz namını almış birtakım ağaçlar vardır ki en meşhurları Alp dağlarının pırnarlarından yapılıp «sahte abanoz» denilen ve yabani erikten yapılarak «şark abanozu» tesmiye olunan ağaçlardır ki kıymeti halis abanozdan dundur.»

«Yeni Muhit-ül-Maarif» in uzun tafsilâtı arasında sahtesi hakkında şu izahat mevcuttur:

«Abanozun taklitleri de vardır. Üvez ağacı, sınt ağacı, bir nevi armut ağacı, bakkam ağacı gibi haşepleri sert ve ağır olan ağaçlar sanat ile siyaha boyanarak abanoz yerine ticarete sevk edilir. Bunlar boyama abanozlardır. Mamafih sahih abanozu taklidinden fark etmek o kadar güç değildir. Yalancı abanoza ne kadar cilâ ve brik verilirse sahte olan rengi erbabınca derhal fark edilir.»

«Ebüzziya Lûgati» nde şu izahat vardır: «Abnus lâfzını Avrupa erbab-ı lûgati Elinos lisanına mal etmişlerdir. Halbuki bu kelime Farisî ve aslı *(diraht-ı abnuş)* olarak vasfiyetten alemiyete naklolunmuş sıfatı maalmevsuftur. Siyah sert ağaçların ismidir. Abnus meşe envaından olan sert ağaçların uzun müddet suda kalmasiyle hâsıl olur. Bu asıl abanozdur. Bir de tabiî sert ve siyah ağaç vardır ki levin ve salâbetinden abanoza müşabih oluşu sebebi tesmiyedir. Hattâ tabakâtül-arz ilminde kışrı arzın tabakata taksiminde arazi-i maiyeden devri fahmiye mensubolduğu gösteriliyor ki bir ağacın müddeti medide su ve tazyik altında bulunuşu bu keyfiyete müncer olur.»

Direklerarasında merhum Ali Rıza Efendinin abanozdan yaptığı fitilli enfiye kutularının pek sanatkârane olduğunu yazan mütehassıs Nurettin Rüştü Büngül *(Eski Eserler Ansiklopedisi, s. 9)* abanoz mamulâtının o zamanki değerleri hakkında da şu malûmatı veriyor:

«Büyük bir konsol yüz lira; bir masa otuz lira, ufak tefek kutu vesaire gibi şeyler de üçer beşer liraya satılmaktadır. Nadiren zuhur eden derviş müttekâlarından da otuz ve hattâ elli liraya kadar edenleri görülmüştür.»

Abanoz, eski edebiyatta *(abenus)* suretinde kullanılırdı.

Müjen ger senk-diller gönlün olursa acep olmaz
Onun tek abenus ok lâyıkı pulâd-peykândır
Fuzuli

ABAŞO (آباشو) [*Bah.*] (İtalyanca aslı Abasso.)

Alt ve alttaki makamında kullanılır bir tâbirdir. Yelkenlerin alt kenarlarına bu ad verilir.

Abaşo kelimesi bazı kelimelerin önüne de getirilir. Meselâ çifte gabyalı gemilerde alt taraftaki gabya yelkene *(abaşo gabya)* denir. Bazan bu tâbirin yerine muharref olarak *(altabaşo)* dahi kullanılır.

«Yeni Muhit-ül-Maarif» te şöyle deniliyor: «Abaşo kelimesi alt, aşağı mânasını ifade ettiğine göre *(altabaşo)* tâbiri, biri Türkçe, diğeri İtalyanca iki kelimeden yapılmış bir terkip olmak gerektir. Yahut Türkçe *(altbaş)* terkibinden *(abaşo)* kelimesine yaklaştırılarak İtalyancalaştırılmış bir tâbir olmalıdır. Nitekim *(altabaşo yakası)* yelkenin alt kenarına ıtlak

olunduğuna nazaran *(altbaş yakası)* mefhumunu ifade eder.

ABAZA KESİMİ (آبازا کسیمی) [*Kıy.*] Giyim hususunda Abaza tavrına, modasına verilen isimdi. Güzel ve yakışıklı bir adam olan Abaza Mehmet Paşa *(ölümü 1634, H. 1044)* kesim ve takım itibariyle zamanında yenilik göstermiş ve onunla da şöhret bulmuştur. Bu itibarla Abaza yalnız askerî ve siyasi cephede değil, içtimai sahada da tesir yapmış bir simadır.

Zamanın padişahı Dördüncü Murat bile Abaza tarzındaki giyimi beğenir, hattâ taklit dahi eylerdi. Bir aralık araları çok iyi olan Hünkârla Vezirin aynı abadan çepken giydikleri ve aynı şekilde sarık sardıkları görülüyordu. Padişahın bu meyli de o tarzın halk arasında şöhret bulmasına sebebolmuştu.

Fetva Emini Şehzade Efendi bu hususu şu suretle kaydetmektedir: «Abaza Paşa güzel bir adam olup libas ve kisve ve destarda lâtif ihtiraları olmakla kendini ve ağalarını pehlivanvari tezyin etmeye maildi. Abazadan sonra Abaza kesimi kaftan, Abazalı kavuk, Abaza tarzı raht, kılıç halk arasında mütedavil olarak nice yıl devam etmiş, badehu metruk ve mensi olmuştur.»

ABDAL (آبدال) *(Sof.)* Evliya zümresinden halkın mesalihinde tasarruf için mânevi izne mazhar olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi: Kara Abdal, Deniz Abdal. Abdalın lûgat mânası; dünyadan habersiz, safderun, alıktır. «Kamus-u Türki» de *(Ar. «bedîl» cem'i olan «abdal» dan)*, 1) Ahmak ve safderun, 2) bir şeye akıl yormaz kalendermeşrep ve derviş adam, suretinde tarif olunmuştur.

«Musavver Dairet-ül-Maarif» te şu izahat vardır:

«*(Türkçe sıfat, lisaniyat)* Budala, ahmak, bön§ Tasavvuf; alâikı kevniyeden azade adam§ Sufi.; kalendermeşrep: *(darbımesel: abdal tekkede, hacı Mekke'de.)* Bu kelimeyi Arapça ebdal kelimesiyle karıştırmamalıdır.»

Abdal kelimesi aslen Türkçe değildir. Arapça «ebdal» den bozmadır. Ebdal; Arapçada halkın mesalihinde tasarrufa mezun evliyaullah zümresinden olan bir cemaate ıtlak edilir. Türkçede ab al müfret olarak o cemaate mensub olan zata denmiştir. Bu itibarla *(Kara Abdal)* karada, *(Deniz Abdal)* da denizde bazı tasarrufa ezun olan veliler demek olur.

Sonraları «abdal» kelimesi Türkçede asıl mânasından galat olarak temsilen evvelâ evliya geçinen mukallitlere, kalender ve dervişlere, miskin ve fakirlere de tamim ve tevsi edilmiştir. Saniyen; kalendermeşrep, dervişnihat olanlar, maişet umuruna aldırmadıklarından onlara kıyasen iş bilmiyen, kâra aklı ermiyen adamlara da «abdal» denmiş ve bunun lâzımı olarak idraki zayıf ve düşüncesi iptidai kimselere de isim ve sıfat o muştur. İşini bilmiyenlere, kalender geçinenlere fakrın mülâzemet eylemesi de pek tabiî olduğundan fakir kimselere, dilencilere de «abdal» tâbir olunur.

Türkçeye Arapçadan muharref olarak giren «abdal» kelimesi mânaca birkaç safha geçirmiştir. Bugünkü halde kelimede galipolan mâna ve temeyyüz eden cihet zihinsizlik ve zihin kısalığıdır.

(«Ebda» maddesine müracaat.)

ABDALLAR (آبدالر) [*Sof.*] Abdalan dahi denir. Her ikisi «ebdal» in cemi'dir. Osmanlıların ilk devirlerinde Anadolu'da şayidi. İran'da derviş mânasına kullanılan «abdal» kelimesi milâdi on altıncı asırda bu mânada istimal olunuyordu. «Kalenderler», ve «ışık» tâbiri de aynı mânayı ifade ediyordu. Tasavvufta «Kırklar» veya «Yediler» e derler. Sofiye; âlemi mânen idare eden üç yüz «Resülûllah» kabul ederler. Bunların kırkına «abdal», yedisine «büdelâ», dördüne «evtad», üçüne «nükaba», birine «kutup» veya «gavs» denilir.

Abdallık bir tarikattı. Abdal Musa, Kaygusuz Abdal gibi şahsiyetler hep bu tarikata mensuptur. Bu tarikat hakkında henüz ciddî bir tetkik neşrolunmamıştır.

Prf. Köprülü Zade Fuat; Abdallığı «Babailik» in bir şubesi olarak gösteriyor. «Rumuz-ül-künuf» ta: «Pirleri büdelâdan olur, salâta müdavemet etmezler, eğer meşayih evradı bunlarda olsa bu din içinde Mesih bunlardan kavi olmazdı. Zira bunlarda olan terk ve tecrit, vecit ve kanaat ve teslim ve hakikat ve seha ve hizmet gayrılardan nice meratip fazladır.» deniliyor.

«Nurülhuda limen-ihteda» adlı eserde de aynı şeylere tesadüf olunur. Umumi olarak tarikat müntesiplerince de «abdallar» denilir.

ABDESTLİK (آبدستلك) [*San.*] Bedeni dar ve kısa bir nevi cüppeye verilen addır.

«Kamus-u Türki» de «abdest alırken giyilen bir nevi kısa cüppe» izahatı verilen bu tâbir için «Lûgat-i İlmiye ve Fenniye» de «Aydın ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde bulunan zeybekler iktisa ederler.» denilmektedir.

[*Kıy.*] Kolayca abdest almağa mahsus kolları dirseğe kadar olan cüppenin adı idi.

ABI HAYAT (آب حیات) [*Ede., Mit, Sof.*] Ebedî bir hayat verdiği zannolunan su demektir.

Farsça su mânasına olan «ab» ile, Arapça dirilik demek olan «hayat»ın birleşmesinden meydana gelen bu tâbir için lûgat kitaplarında şu izahat vardır: «Ledün ilminden kinayedir. Yahut bir sudur ki içene ebedî hayat verir. Gûya Hızır'ın henüz hayatta olması bu sudan içtiği içindir. Ab-ı Hızır, Ab ı Hayvan, Ab-ı Beka bu suya verilen isimlerdir.»

Mitolojiye dair yazılmış olan eski eserlerde bu mevhum su hakkında tafsilât vardır. Gûya Büyük İskender bu suyu bulmak için dünyanın her tarafını gezmiş, fakat bulamamıştır. Ancak Hızır ve İlyas'a suyu bulmak ve içmek nasib olduğundan kıyamete kadar yaşıyorlar.

Abıhayat fikri yalnız şarklılara mahsus değildir. Orta zamanlarda Avrupa'da da bunun bulunması için teşebbüsler vâkı olmuştur. Hattâ 1512 senesinde İspanya gemicileri bu hayat membaını Amerika'da aradıkları halde bulamadıklarını yeisle vatandaşlarına bildirmişlerdir.

Nopelya civarındaki *(Kanaloş)* pınarına ilâhelerden *(Zenon)*un her sene gelerek tazelendiği Yunan hurafelerindendir. Fransa'da *(Mekon)* civarında dahi evvelleri bu türlü hassaya malik bir pınar olduğu kezalik hurafeler cümlesindendir.

«Abıhayat» ın müradifi olarak:

Ab ı Hızır, ab-ı hayvan, ab-ı İskender, ab-ı beka, ab-ı cavidan, ayn-il hayvan, ab-ı zindegân, ab-ı Hurşit tâbirleri de kullanılırdı.

Tasavvufta cavidani hayata bais olmak itibariyle hakiki aşka işarettir.

Edebiyatta lâtif, sâf, muciz sözden kinayedir:

Haşredek abıhayatı suhanı bakidir
Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleyman Hânı
Nef'î

Sâf, berrak suya da bu isim verilir:

Sandım olmuş ceste bir fevvare-i abıhayat
Öyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni
Nedim

Ben senin abıhayatı lebinin teşnesiyim
Talib-i çeşme-i hayvan isem insan değilim
Yenişehirli Avni

İstanbul'da Boğaziçinde Sütlüce ile Yuşa Dağı arasında ve Macar Kalesi üstünde, yazın aynı zamanda bir tenezzüh yeri olan, «Abıhayat» adiyle bir su vardır.

AB-I HAYVAN (آب حیوان) [*Ede., Sof.*] Ebedî hayat verdiği zannolunan su hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yine u makamda *(abıhayat)* ve onun müteradifleri olarak gösterilenler istimal olunurdu.

Hızrın olsun abı hayvan biz sana dilteşneyiz
Ruhi

Ta avvufta yine abıhayat ve müteradifleri gibi irfandan kinaye olarak kullanılırdı:

Zikr-i hayr ile anılmak demedir
Var ise feyz-i beka insana
Onu tahsile çalış ömründe
Ab-ı hayvanı bırak hayvana
Tahir-ül-Mevlevi (Tahir Olgun)

Fatih'teki Atpazarına bir çeşme yaptırıldığı sırada tarih olmak üzere:

Abı hayvan doludizgin girdi Atpazarına

denilmişti.

ÂBIK (عابق) [*Fık.*] Efendisinden kaçan köle hakkında kullanılır şer'î bir tâbirdi. «Mükemmel Istılahat-ı Kavanîn yahut Malûmat-ı Kanuniye Hulâsası» adlı eserde *(müellifi Kale-i Sultaniyeli Türkzade H.H. Ziyaeddin, s.6)* «Istılah-ı şer'îde; bilâ kasdin sahibinin, seybinin evine gelmiyen abittir ki bulan, tesadüf eden kimsenin bu abdi ahiz ve hıfzeylemesi icabeder.» suretinde tarif olunuyor.

«Abik» lûgatte korkmak mânasınadır.

ABKEŞ (آبکش) [*Sof.*] Tekkelerde su çekenlere verilen addı. Farsça su mânasına olan «ab» ile yine Farsça çekmek mânasına gelen «keşiden» masdarının emri hazırı olan «keş» ten mürekkep bir terkiptir. Büyük tekkelerde yalnız bu işle meşgul adam vardı.

Vaktiyle hayır için yapılan sebilhanelerden bazılarının içinde birer kuyu da kazdırılır ve bu kuyudan su çekerek sebilhane bardaklarını doldurmak hizmetiyle mükellef olan bir *(âbkeş)* bulunurdu. Bu vazifeye konulan kimseler için vazife tahsis edildiğine dair evkaf defterlerinde kayıtlar vardır.

ABLI (آبلی) [*Bah.*] (İtalyanca) büyük yelkenlerin kuyruğunda olan ipe verilen addır. Bu ip daima elde tutulur, yelken onunla kullanılır.

Merbut olduğu yelkenlere göre isim alır: randa ablısı, prova ablısı. «Kamus-u Bahrî» de ablının gliamento'dan alınma olduğu yazıldıktan sonra şu izahat verilmiştir: «Yarım serenleri sancak ve iskeleye prasye etmek veya ortaya alıp sabit kılmak için cundalarından sancak ve iskele küpeştelerine alınan donanımdır ki birer kamçılı palangadan ibarettir.»

Eserde bokroda ve vele istralye ve giz serenlerinin yelkenleri istinye olunduktan sonra serenleri yerlerinde sabit tutan halatların adı olduğu yazılıdır.

Bu kelime şaşırmak, şaşalamak mânalarına da gelir.

Darbımesel: Ablıyı koyverdi.

ABNAME (آبنامه) [*Ed.*] Su münasebetiyle yazılan şiir hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça su demek olan «ab» ile, mektup, yazı mânasına gelen yine Farsça «name» den mürekkep bir terkiptir.

Yenişehirli Avni Beyin Bahariye Mevlevihanesine su isalesi için Sultan Abdülhamid'e arz-ı hal zımnında yazdığı:

Zamandır münşeat-ı kilki etsem sabesu icra
Muvafık ruzgâr elverdi «Bismillâh mecriha»

matlaını ihtiva eden manzum ve mensur risale abnamenin pek kıymetli bir örneğini teşkil eder.

ABRİZCİ (آبریزجی) [*Sof.*] Mevlevi tekkelerinde aptesane temizleyicilere verilen addı, «*ken-nas*» da denilirdi.

«Bürhan-ı Kaatı» da «abriz» için şu izahat vardır: «Hâkriz vezninde edephane ve müsterah mânasınadır ki memşa ve ayakyolu tâbir olunur, ve kova ve delv mânasına gelir, ve hamam tasına ve hamam yıkıyacak ve mutfak suyunu dökecek gerdel ve gölek misillû kablara dahi denir.»

«Lûgat-i Ebüzziya» da bunlara ilâveten şu izahat mevcuttur: «Bakır veya topraktan masnu, mâruf kabdır ki abriz muharrefi olarak Türkçe «*havraz*» denir.»

«Abriz» in buradaki mânası aptesanedir.

ACEM ÇADIRI (عجم چادیری) [*Sar.*] Binişi hümayun vukuunda kullanılan çadırın adıydı. Bu çadır diğer çadırlar gibi Mehterhanede muhafaza olunurdu.

ACEM ÇAPKINLARI (عجم چاپقینلری) [*San.*] Kiralık atlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arabaların taammümüne ve hassaten tramvayların inşasına kadar halk şehir dâhilinde, bir yerden bir yere gitmek için sokak ve meydanlarda duran bu hayvanları kiralarlar ve onlarla gidip gelirlerdi. Kiralık atların sürücüleri daha ziyade Acem olduğu için bu ismi almıştı. Müşteri ata biner, sürücü elinde kamçı, arkasında koşardı.

Çapkın; haşarı, sürtük, rezilden başka yörük, koşucu mânalarını da ifade eder. Açık eşkin yürüyüşü olan at hakkında dahi kullanılırdı. Eskiler bunu «çapkun» suretinde yazarlardı:

«İç oğlanlarından birini derhal bir çapkun beygire bindirerek Nemçe balyozundan gelen takriri orduda reis efendiye isal eyledi.»

Naima

ACEMİ AĞA (عجمی آغا) [*Sar.*] Sarayın harem hizmetinde kullanılan zenci haremağaları (*Araplar*) ndan bir kısmına verilen unvandı.

Saraya alınan haremağalarına ilk evvel «en aşağı» adı verilirdi. Bunların bir müddet sonra mertebeleri terfi edilir, kendilerine «acemi ağa» denilirdi.

«En aşağı» lar, yüksek mertebeli diğer ağalar gibi, kendilerinden bir derece yüksek olan «acemi ağa» lara da hizmet ederlerdi. En aşağılar daimî ve mutlak surette kapı nöbeti bekledikleri halde acemi ağalar sıraları geldikçe nöbet tutarlardı. Şu halde acemi ağaların, en aşağılara nazaran, hem mertebeleri yüksek, hem de istirahatleri bir parça fazla idi.

Acemi ağalar vakti geldikçe ve liyakat gösterdikçe terfi eder, talihi yaver olanlar derece derece yükselerek darüssaade ağalığına kadar çıkarlardı.

ACEMİLİK (عجملك) [*Sar.*] Sarayın bir kısım yüksek memuriyetlerine tâyin olunanlara, levazım bedeli olarak, verilen muayyen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Hazine-i Evrak» ta mevcut bir vesikada *[Saray fiş No. 645, tarihi: 22 ca. 1174]* bu namla para verilenlerin bir kısmı ile verilen paranın miktarı şu suretle yazılıdır: «Enderun-u hümayunda silâhtar ağa, çukadar ağa ve rikâbdar ağa olanlara iptida olduklarında acemilik namiyle silâhdar ve çukadar ağaların herbirine 11600 ve rikâbdar ağaya 10600 çürük akçe verilmesi mûtadolduğundan bu defa tâyin olunan silâhtar, çukadar ve rikâbdar ağalara da olbabda verilmesi.» Diğer bir vesikada da *[Saray fiş No. 729, ta : 2 zil. 1162]* «Bostaniyan-ı has ocağının kethudalığına yeniden tâyin vukuunda acemilik namiyle tarafı mirîden destar, mücevveze ve tirbeha verilegelmekte olduğundan kethuda Mehmet Ağaya da verilmesi» bildirilmektedir.

Birinci vesikadaki «iptida olduklarında» ve ikinci vesikadaki «destar, mücevveze ve tirbeha» izahatı «acemilik» in tâyin olundukları vazifenin icabettirdiği levazımı tedarik için verildiğinde şüphe bırakmıyor. Şu kadar var ki sarayın bir tarihi yazılmadığı ve arşivdeki vesikalar tamamen tasnif edilmediği için bu namla hangi tarihten itibaren kimlere para verildiğinin ve verilen paranın zamanla değişmiş olup olmadığının tâyinine imkân yoktur.

Bugün dahi, mesleklerinin icabettirdiği eşya ve levazımın tedariki için, yeni subaylara, bahriyelilere ve bir kısım memurlara «teçhizat bedeli» adiyle verilen para «acemilik» in bir devamı sayılabilir.

ACEMİ OĞLANLAR (عجمی اوغلانلر) [*Ask.*[Yeniçeri ocağında istihdam edilmek üzere esirlerden, yahut devşirme usuliyle Hıristiyanlardan toplanan çocuklara verilen addı.

«Acemi oğlanlar» tâbiri «acemi» ile «oğlan» ın birleşmesinden meydana gelmiştir.

Lûgat mânası işe alışkın olmıyan demek olan ve bugün bile bir işe yeni başlıyanlar hakkında kullanılan bu tâbir için değerli müdekkik Osman Ergin «Maarif Tarihi» ne yazdığı bir hâşiyede *[c. 1: S. 21-22]* şu izahatı veriyor:

«Her millet kendi aralarında söylenenden başka bir ad vermiştir. Meselâ Yunanlılar Yunanlı olmıyana *Metek*, Romalılar Romalı olmıyanlara *barbar* dedikleri gibi Araplar da Araptan başka milletlere *Acem* derlerdi. Nitekim İranlılar da Araplara *Tazî* derler.

«Araplar İslâmiyetin başlangıcında şarka doğru ilerledikleri sırada ilk önce İranlılarla karşılaşmış oldukları için *Acem* tâbiri hemen İranlılara tahsis edilmiş oldu. Yoksa lûgatin mânasının şümulü dairesinde İranlılar olduğu gibi o zaman İranlılardan daha şarkta olan Türkler, hattâ başka milletler de vardı.

«Biz, Türkler ise Türkten başkasına *yad* deriz. *Yad il* yabancı memleket, *yader* yabancı adam demektir. *Yad* yerine *tat* da kullanılır. Bu takdirde *tat el* de, *tat er* de denilir. Hattâ *tatar* tâbiri bundan gelir, derler.

«Hilâfet zamanlarında hutbelerde işitilen «Mevlâ mülûk-ül Arab-i v-el Acem» sözü de bunu gösterir. Halifenin *(Arap olan ve olmıyan milletlerin hükümdarlarının mevlâsı, yani efendisi, en büyüğü olduğu)* mânasını gösteren bu cümlede *Acem* kelimesi tam yerinde kullanılmıştır.

«Araplar bu kelimenin ismi mensubunda *a'cemî* veya *acemi* der ve *a'can., eacim* suretinde de cemilendirirler.

«Acemi tâbirinde bir yabancılık mefhumu bulunduğu gibi her yabancı kimse yeni geldiği bir muhitin, yeni giriştiği bir işin, yeni başladığı bir sanatın tabiatiyle yabancısı olacağından bu kelimenin çerçevesi biraz genişliyerek müptedi, cahil, iş bilmez mânalarına gelmeye başlamıştır.

«İşte yabancı milletlerden esir alınan, yahut yabancı unsurlardan devşirilen kimseler için, millet ve meslek itibariyle Türk-İslâm unsuruna ve milletine yabancı oldukları için bunlara bu bakımdan *acemi* denilmiştir. *Acemi* tâbirinin mânası zamanla biraz daha genişliyerek bugün bile bir sanata, bir mesleğe, bir işe yeni başlıyana *acemi* denilmekte olduğu gibi asker ocağına yeni gelen, askerî talim ve terbiyeyi henüz öğrenmemiş olan kimselere de *acemi nefer* denilmektedir.

«Türkçede önceleri kelimenin bu son aldığı mânalar *tor* ve *torlak* tâbiriyle ifade edilirdi. Tor at, acemi at demektir. Torlak Kemal Simavna kadısı oğlu Bedreddin isyanında adı geçen bir şahıstır. *Acemi* kelimesi Osmanlıcaya girdikten sonra bu Türkçe kelimeler şehir ve kasabalarda yazı ve konuşma dilinden çıkarıldı, ancak köylerde halk dilinde kalabildi.»

«Oğul» kelimesinin cem'i olduğu da ileri sürülen *oğlan* tâbiri «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «1) Erkek çocuk, uşak, gulâm, püser. 2) Henüz tüyü gelmemiş genç erkek, delikanlı, şâb. At oğlanı = seyis yamağı, iç oğlanı = vaktiyle hareme girer çıkar, baliğ olmamış küçük hizmetçi, kapı oğlanı = kapı çukadarı yamağı, sefaretlerde tercüman muavini. Kız oğlan = bakir kız.»

Acemi oğlanlarından güzellikleri ve zekâlariyle nazarı dikkati celbedenlerin Yıldırım Beyazıt zamanında «iç oğlanı» sıfatiyle yeni teşekkül etmeğe başlıyan saraya alınmaya başlanması Hammer'i (C. 1, S. 273) «menfur hizmette kullanıldıklarını» yazmaya sevk etmiş ve bu vesile ile müverrih tarafından padişahla sadrazam Ali Paşanın şiddetle takbihine de sebebolmuştur. Hammer mütercimi Atâ Bey Hammer'in hatasını şöyle düzeltiyor: «Fil'asl oğlan kelimesinde terzil mânası yoktur. Oğlan delikanlı, yahut delikanlı olmaya karip erkek demektir. Hattâ Almanların bir sınıf hafif süvari askerine verdikleri uhlan unvanı bu kelimeden mehuzdur. Binaenaleyh bu tâbir dolayısiyle pek fazla ileri gitmeye mahal yoktur.»

Acemi oğlanı, Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar ve Ermeni milletlerinden devşirildiği gibi alınan memleketler de bunların sakin bulundukları mahallerdi. İstanbul civarındaki köylerden acemi oğlanı alınmıyan yerler Kartal ile Kadıköydü. Kartal halkı Istablı Âmireye ait Üsküdar çayırlarına bakarlar, biçerler, ata yedirirler, Bursa ile diğer yerlerden gelen hayvanları muhafaza ederler, icabettikçe kılavuz vazifesini de görürlerdi. Bu sebeple onlar acemi oğlanı vermekten muaf bulunurlardı.

Acemi oğlanları kâmilen Hıristiyan idiler. Fakat bu meyanda Bosna halkı, Müslüman oldukları halde, onlardan devşirme usuliyle acemi oğlanı alınırdı. Bu da kendi arzulariyle vuku bulmuştu. Bosna ve Hersek halkına bu imtiyazı veren Fatih Sultan Mehmet'ti.

Acemi oğlanı, kırk evde bir hesabiyle devşirilirdi. Alınan oğlanların yaşları, bazı kayıtlara göre, 14 ile 18, birtakımlarına nazaran 15 ile 20 arasındaydı.

Sultan Ahmet zamanında ismini yazmıyarak yalnız yeniçeri ocağında bulunanlardan olduğunu söylemekle iktifa eden biri tarafından yazılmış olan çok kıymetli «Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri» adlı yazma eserde *(Süleymaniye kütüp-*

hanesinde Esat Efendi'nin kitapları arasında No. 2068) acemi oğlanı teşkilâtının Birinci Murat zamanında başladığı yazılıdır. Meçhul müellif eserinde buna dair şu tafsilâtı veriyor: «Acemi oğlanının cemi ve icadı mukaddema Gelibolu'da Gazi Sultan Murat Hazretlerinin zamanı aliyelerinde vâkı olmuştur. Ol zamanda cemolup bir uğurda iki akça ile Yeniçeri ederlerdi ve hattâ gazaya gönderirlerdi. Bu zikrolunan kanun Sultan Murat Han ve Gazi Süleyman Paşanındır. Ol zamana değin veçhi mezkûr üzerine olurdu Sonra merhum ve mağfurünleh Gazi Murat Han Hazretleri Eflâkı bedahlâk üzerine müteveccih olduklarında Anadolu askeri Lâpseki ve Çardak'tan geçirmek için iki adet at gemisi bünyadettirip gemileri sürmek için lâzım olacak piyade ve azeb cemolunup gemileri sürdürmek lâzım gelirse anlar bir alay dırıntı makulesidir, anlardan hayır gelmez ve hem ikişer akça ulûfe verilmek lâzım gelir. Harç ziyade olur, müteayyen kul olmamağla hizmeti el uciyle ederler ve badessefer vilâyetlerine giderler; gelip giderken yolda ve izde reaya ve berayayı rencide ve remide ederler; bu hizmete kul olsa dedikl.rinde ol zamanda düsturu âzamileri olan Şahin Paşayı davet edip ve ol zamanda keşf-ü keramatı beynennas meşhur olan Şeyh Alâeddin'e götürdü. Ulema ve fudalâdan hazır bulunanlar ile meşveret eyleyip bir uğurdan yeniçeri olmaktan ise birer akça ile mezkûr gemilerin hizmetine tâyin eylediler. Beş on yıl anda hizmet eyledikten sonra badehu emri padişahi ile iki akça ulûfe ile yeniçeri olan ve bunların kâfirden henüz cemolunup dahi Türkçe bilmeden birer akça ile mirî gemiler ve tevriye hizmeti ulûfeye yazıldığiyçün namlarına acemi oğlanı dediler ve bunlar için yeniçeri gibi giymeye bir kisve lâzım olucak Hazreti Aziz ol gece vakıa-i şeriflerinde *(rüya)* gördükleri vech üzerine sarı abadan külâh düzdürüp giydirdiler, ve ol gece Azizi mezkûrun elinde mezkûr külâhı diğer padişah-ı âlem hazretleri ve diğer veziri âzam hazretleri gördüler; dahi kisve-i mezkûru acemi oğlanına tâyin eyledıler; ve mezkûrların üzerine sekiz nefer acemi oğlanı dahi çorvacısın *(çorbacı)* tâyin eylediler, ve mezkûr çorvacıların üzerine bir ağa tâyin eylediler. Şimdi dahi hâlâ ana Gelibolu ağası derler. Ol çorvacıları ol ağa zapteder. Hükmüne râm olmıyanı arz eder; hakkından gelinir. Yirmi akça ulûfesi vardır. Ölmeyince yeri ahara verilmez ve öldükte yerine Gelibolu'da yayabaşı olan kimesne olur veyahut Dersaadette bir ihtiyar yeniçeri yayabaşına verirler. Ahardan olmak kanun değildir, ve yayabaşıların ulûfeleri yirmişer akçadır ve ulûfeleri umumen İslâmbolda çıkar. Ulûfe başında İslâmbol'a nöbetçe bir yayabaşı gelir. Ulûfeleri alır, ve bunlardan bir oğlan kim emri padişahi ile kapı olup kapıya çıkmak lâzımgelirse Gelibolu ağasının tezkeresi olmadan olmaz. Bir odadan bir odaya kalkmak dahi böyledir. Acemi oğlanı arasında Gelibolu'dan kadîm ocak yoktur. Evvelden cem'an dört yüz nefer oğlandı. Şimdi yüz nefer miktarı ziyade olmuştur ve bu kanunlar cümle refolmuştur. Eğer bedergâh olup andan buraya kalkıp yürüye ve bundan oraya kalkıp durmadan bilâkanun olmaktadır. Hemen Hudayi Müteal zâbitlerimize ve kâtiplerimize insaflar verip beytül-mal-i Müslimîne saiyler eylemek müyesser eyleye. Badehu merhum ve mağfurün leh Fatih-i Kostantiniye Sultan Mehmet Han Hazretleri Belde-i Tayyibe Âyeti Şerifine mazhar olan bilâdı *(İstanbul)* fetheylediklerinde asker lâzım olucak Gelibolu'da olan acemi oğlanını bunda dahi üç bin miktarı acemi oğlanı ettirip bunlara otuz bir oda tâyin edip üzerlerine bir ihtiyar yayabaşısın olduğiyçün Gelibolu'da olan ağaya Gelibolu ağası dedikleri gibi buna dahi İstanbul ağası dediler ve günde kırk akça ulûfe tâyin eylediler ve kenduye dahi bir oda tâyin edüp adına bahtı *(İyi okunamadı)* ağa bölüğünde nefer çok olmağın dokuz bölük eylediler ve ikinciden otuzuncuya varınca yirmi dokuz çorLacı tâyin eylediler ve otuz birinciyi acemi kâtibi tâyin eylediler. Yayabaşılara on sekizer ve acemi kâtibine dahi on sekiz akça ulûfe tâyin eylediler ve bunlara birer ikişer gemi tâyin eylediler. Üsküdar'dan ve Dilden asker geçirmek için, sonra eski saray bina olunup Sarayı Âmireye odun lâzım olucak anınçün ve Bursa'dan buz getirmek için buz kayıkları tâyin eyleyüp herbir çorvacıya birer ve ikişer gemi tâyin eylediler. Kendu neferleriyle kullananlar ve gittikçe bostan ve sair ocaklar dahi ihya olmaya başlar.

«Acemi oğlanının cem olunup birer uğurdan ikişer akça ile yeniçeri olmak Sultan Murat zamanında ref'olunup birer akça ulûfe ile acemi oğlanı eyledikleri gibi birer akça ile birer uğurdan acemi oğlanı olmak dahi ref'olunup Türk üzerine verilmek dahi Fatih-i Kostantiniye Sultan Mehmet zamanında olmuştur. Olmağa bais oldur kim ol zaman kim saadetle İslâmbol'u fetheylediklerinde Eğrikapı kurbünde Tekfur-u Makhurun sarayına konup Ayasofya Camiinin çanların yıkıp minarelerin düzdürüp cuma namazına azimet buyurup geru saraylarına döndüklerinde yeniçeri yoldaşlar padişah hazretleri

sağa sola selâm vericek içlerinden birisi aleykümselâm Mehmet Başe dedi. Padişah sarayına gelicek ol zamanda düsturu âzamileri olan Mahmut Paşayı davet edüp lâla bu oğlan benim selâmımı aleykümselâm Mehmet Başe deyu almaktan murat nedir, bu nasıl selâm almaktır diyicek Mahmut Paşa bunların kâfirden Müslüman olduklarını ve bunların yanında başe demekten azîm tâzim olmadığını bir bir beyan edicek padişahı âlempenah hazretleri etti: lâla, dediğin gerçektir, çak bu denlû Türkçe bilmemenin ne âlemi var? Bunları bari cemeyledikten sonra Türk üzerine verüp Türkçe öğrense ve balâya münkadolup badehu ulûfeye yazdırup ve badehu kapuya çıkarsalar dahi seferi zafer esere gönderseler olmaz mıydı? Ol zamanda olan ulema ve füdalâ ile ve ocağın ihtiyarı ile meşveret edüp iki nefer ihtiyar yayabaşıları birin Rumeli ve birin Anadolu ağası eylediler ve bunlara on beşer akça ulûfe tâyin olunup sonra Sultan Murat Han zamanında neferleri olmağın bunlara on beşer akça şey'i kalîl olmağla ocak ağalarının kendu mabeyinlerinde otuz akça eylediler; hâlâ otuzar akçadır ve bunlara yeniçeri yoldaşlarından iki nefer kâtip tâyin eylediler ve bunlara dahi onar akça tâyin eylediler. Rumeli ve Anadolu ağaları divana vardıkta mücevveze giyerler ve kâtipler divana varmaz ve ama Ağakapısına oğlan yoklamaya ve perşembe günü kapu oldukta gelürler; merdiven dibinde mücevveze giyip sekbanlar kâtibinin altında dururlar. Anadolu kâtibi Rumeli kâtibi üzerinde durur. Kâtiplerin yolu acemi çorvacılığıdır. Rumeli'nden celbolunan oğlanı Anadolu Türküne birer altuna bey'ederler; ta kim Türkler ol oğlanları akça ile alıcak ben Hünkâr kuluyum, sana hizmet etmem demeğe kadir olmaz; ve hem derya esiri olmağla kaçmağa dahi kadir olamazlar. Dört beş sene Türke hizmet ettikten sonra ve Türkçe öğrenip balâya münkadolıcak ulûfeye yazmayı kanun eylediler ve Rumeli oğlanın Anadolu'ya bey'eylemekle Anadolu ağası Rumeli ağasının üzerine durur. Ber'akis olduğu için Anadolu ağası İslâmbol ağası olur ve Rumeli Anadolu ağası olur; kanunları bu vecih üzerine yazılmıştır. Hâlâ dahi veçhi mezkûr üzerinedir.»

Aynı eserde acemi oğlanı toplanmasına dair olan kanunun mürettibi hakkında şu izahat vardır:

«Oğlan cem'olunmanın kanunu Hacı Bektaş-ı Veli evlâdından Timurtaş Dede Hazreti Molla neslinden Emîr Şah Efendi muvaffakatiyle ve Bektaş Paşa nam bir âkıl vezirin re'yiyle vâkı olmuştur.»

Yine o eserde oğlan cem'i vazifesiyle ilkevvel kadılar mükellef tutulmuş iken içlerinden birinin zuhur eden töhmetine binaen bu vazifenin onlardan ref'olunduğu ve nice zaman vilâyet beylerine cem'ettirilmişken Sultan Selim zamanında onlardan birinin dahi kusuru görülmekle Sultan Süleyman zamanında «ocağın kanun kaidelerini bilir ve töhmetleri zuhur ederse hata ettim, bilmedim demeğe kadir olamazlar, deyu ocak ağaları yediyle cem'olunmak ferman olunduğu ve ilâ hazel'ân dahi anlar cem' edegeldiği» yazılıdır.

Meçhul müellif bu vazifenin ağalardan kimler tarafından görüldüğüne ve acemi oğlanların devşirilme keyfiyetine dair şu tafsilâtı veriyor:

«Ocak ağalarından evvelâ kanun oldur kim solakbaşılara teklif ederler. Gider ise anlara vireler. Yok eğer biz ihtiyarız, gitmeğe kudretimiz yoktur derlerse zağarcıbaşı ve saksuncubaşı ve turnacıbaşı ve hasekiler ve zencerekçibaşı ve devecilere vireler ve ihtiyar yayabaşılara vireler ve lâkin ağa bölükbaşılarına oğlan cem'i verilmek kanun değildir. Zira anlar sonradan icadolmuşturlar ve hem nefer gibi anların ulûfeleri onar akçadır, ve sekbanlar bölükbaşıları dahi cem'eylemek kanun değildir. Ağalardan ve kethüda bey ve başçavuş ve kethüda yeri ve muhzırbaşı ve talimhanecibaşı dahi cem'eylemek kanun değildir. Zira mezkûrlar ocağın hizmetkârıdırlar. Ama sekbanbaşılara defter verilüp cem'edegelmişlerdir. Bunlar beylik olup sahibi tuğ ve tabel ve alem olduğiyçün ve sekbanbaşının dahi cem'eylemesine sebep kadim-ül-eyyamdır. Anlar yeniçeri ağaları olagelmişlerdir. Ol cihetten payeleri beyliktir. Anlar dahi cem'eylemesine bais budur.»

Acemi oğlanı cem'i için yazılan emri şerif hakkında, eserde, şu dikkate şayan kayıt vardır:

«Gulâm cem'için verilen emri şerif vilâyet beylerine ve kadılarına hitaben yazılmaz. Ta kim varan pençik kulu bir güzelce oğlan veyahut ekâbir oğlunu bulup gidermek diledikte anlara hitaben olucak şefaat eylemiyeler deyu. İmdi emri şerifin bu denlû istiklâli olucak gulâm cem'eylemekte bir müsta im ve dindar kimesnelere vermek gerektir. Ta kim bildiklerin eylemiyeler.»

Eserde emri şerifin ihtiva ettiği hükümlerle bunların mucip sebepleri hakkında şöyle deniliyor:

«Emr-i şerifin içinde yazılan kanun ve kaidenin evveli oldur ki zinhar ve zinhar Türk olanı almıyalar ve bu canipte şefaatle giden

eğer Türkçe bilür kâfir evlâdıdır ve eğer bilmez almıyalar. Zira cem'olan oğlancıkların diyarından olmayıcak seferde anlar bizim yerlüdür; sonra ben firar ederim, ne yüzle anlara bakarım demeyüp ahar yerden olıcak sefer yüzünde evvelâ yüz çeviren kimesneler bu makule dırıntı taifelerdir Türk evlâdını almamaktan faide oldur ki anların ekseri bîrahm olur ve din-ü diyaneti az olur ve cem'olup hünkâr kulluğuna dâhil olur ise vilâyetlerinde cem'olan cemii tevabi ve taallûkatı hünkâr kulu oldum deyu reaya ve berayayı rencide ve remide eyleyip üşür vesair teklifatı vermediğinden maada yeniçeri tertibine girüp ol diyarda olan eğer sancak beyleridir ve eğer alay beyleri ve eğer vilâyet voyvodalarıdır, anları gerçek kapı kulu zannetmekle zapturapta kadir olmayıp hünkâr kulu ile olmıyan taşrada namalûm olıcak bilâ tevakkuf hakkından gelinmek mümkün olmayup Dersaadete arz olunmak lâzım gelicek fitne ve fesat ve Celâli zuhuruna bais bu olur. Kâfir evlâdın cem' eylemekte faide oldur ki İslâma geldüğü gibi gayreti diniye zuhura gelüp kendu ve tevabi ve taallûkatına düşman olup içlerinden hısım ve havale olunmağla serhadi mansurede herbirisinden bir erlik ve dilâverlik zuhura geldüğünden maada kenduleri her ne denlû devlete dahi vâsıl olup yeniçeri kethudası dahi olurlar ise akraba ve taallûkatı kâfir olmağla haraçların aldırmamağa kadir olmadıkları ecilden kâfir evlâdını cem'eylemeği kanun eylediler. Kâfir evlâdını dahi cem'eylemek lâzım geldikte ekâbir oğlunu alalar. Papaz oğlunu ve kâfir arasında aslı eyu olan kâfirin oğlunu alalar. İki oğlu olanın birisin alalar. İkisin bir uğurdan almıyalar. Zira babasının çift ve çubuğuna yardım eder adam olmamağla ol karyenin sipahisine üşür yüzünden gadrolunmaya. Babası ve anası ölüp yetim kalan oğlanı almıyalar. Gözü aç ve bîedep olur. Köy kethüdası oğlunu almıyalar. Zira anlar köy halkının rezilleridir, anın evlâdı dahi rezil olur. Sığırtmaç ve çoban oğlunu dahi almıyalar. Sığırtmaç ve çoban taifesinden taze olan oğlanı dahi almıyalar. Zira anların her biri dağda büyümüşlerdir, bîedeplerdir. Meğerkim ekâbir oğlu olup pençik kulu havfından ol tertibe girmiş ola. Ol vakit sual olunup mahallini görüp dahi kanun üzere deftere kaydeyliye. Kel olanı alınmaya, fodul ve gevezehar olur. Acul olan oğlanı almıyalar; keçnazar, muannit olur. Sureta taze şeklinde olan köse oğlanı alınmaya, fitne ve fesat ehli olduğundan maada düşman gözüne hor olur; kudretten sünnetli olan oğlanı alınmaya. Bu canipten yoklama olundukta sünnetli olduğiyçün Türk evlâdıdır deyu şüphe olunup sair oğlanlara dahi suizannolunmaya. Türkçe bilür oğlan alınmaya ve kâfirdeyken evli olan oğlanı alınmaya, yüzü gözü açık olur ve evli olan ise padişaha kul olmaz. Sanat ehli olan oğlan dahi alınmaya. Zira sanat ehli olan ulûfe içün belâ çekmez. Sanatına dayanıp dahi sefere gitmeyüp bunda kârına meşgul olur kalır. Hizmet eda olunmamaya bais olur. İslâma gelüp badehu vilâyetine varmış olan oğlan alınmaya. Zira çok yüz görmüş olur, ve bihayâ olur. Gayet tavilülkame *(çok uzun boylu)* olan oğlan alınmaya. Ahmak olur. Meğerkim vecîhçe olup padişaha solak olup düşmanına hıraman olmak için alalar. Kati kasir olan *(çok kısa boylu)* oğlan alınmaya, fitne olur. Balâda mestur olan vecih üzerine vasatilkame *(orta boylu)* olan oğlan alınmak gerektir deyu buna benzer envai ikdam-ı tâmlar ile evamiri şerifeler tahrir olunup oğlan cen'ine bu denlû ikdamlar olunurdu kim yeniçeri ocağına hariçten adam dâhil olup nizamı âleme halel gelmeye.»

Acemi oğlanı alınan yerler halkı bir kısım vergilerden muaf tutulurdu. Eserde buna dair şu izahat vardır:

«Zikrolunan kaideler üzere oğlan cem'olund kta bir köyden oğlan alınınca hıl'atbeha almıyalar ve aldıklarında dahi ikişer yüzden ziyade almıyalar. Zira kadimden yüz akça alurlardı. Şimdi aba pahada olmağla üçer yüz akça alurlar. İmdi üçer yüz akça çünkim alınur bari neferden ziyade teklif olunmadan hazer olunmak lâzımdır. Nefer adedine göre alınmak gerektir. Ol abadan lokmalı üst dolaması kim vardır. Kırmızı boyanur, ve içlerine giydikleri dolama sarıya boyanur. Bunların dahi boyama harcı ve dikme harcı vardır. Cümlesi ol üç yüzde dâhildir. İmdi veçhi mezkûr üzerine üçer yüz akça alınup fukaraya ziyade teklif olunmamak gerektir.»

Toplanan acemi oğlanlarının sevkı hakkında da eserde aşağıdaki tafsilât vardır:

«İki yüz neferi bir sürü bağlayup ve sürü bağlandığını yazup ve oğlanların eşkâllerin ve köylerin ve kazaların ve babaların ve anaların ve kendi adların ve kâfirce adların ve Müslümanca adların ve nişanların ve sürülerin ve sürülerin bağlandığı yerleri sürücübaşları ve kaçıncıda oldukların bölükleri ile defter edüp ve ağaları mühürleyüp mutemedi aleyh ihtiyar odabaşılıktan çıkmış yoldaşı veyahut kethüda bey ve başçavuş ve sair ocak ağalarının yoldaşları var ise anları sürücübaşı tâyin eyleyüp

ol oğlanları anlara koşmak gerekti-, ve yeniçeri ağaları devşiren müstakim ve dindar kimseleri göndermek gerektir. Bunlara defter verildikte ol çorvacılar da akça almamak gerektir. Ta kim çorvacılar dahi bu emri defteri üçer dörder yük akçaya aldık deyu ziyade yeniçeri alup herbirinden üçer dörder bin akça alup herbir sürüye otuz kırk yeniçeri koşmaya. Anlar dahi akça verdük deyu yolda ve izde reaya ve berayayı rencide eylemiyeler ve çok olmağla ziyade taambeha almıyalar ve önüne gelen köye konmayıp mebada etrafta olan köylere akın edüp taambeha almıyalar ve önlerine gelen köylere dahi koyun ve kuzu teklifin eylemiyeler. İmdi çorvacılar akça vermeyip sürüye az adamlar koşalar ve uslu yoldaş koşalar, ta kim oğlanlara terbiyet ederek fisku fücur ettirmiyeler ve yolda zulüm ederler ise reddi timar ve reddi kal'a oldukların bilüp etmezler. Zira bir dahi ocağa gelmiyeceklerin bilürler ve sürüyü adiyle kapuya götürürler.»

Acemi oğlanların İstabul'da tâbi tutuldukları muamele ile işe ayrılmaları hakkında da şu tafsilât verilmektedir:

«Rumeli ve Anadolu ağaları kâtipleri ile gelürler. Ol oğlanların yeniçeri ağasının önünde birer birer yoklayup acemi oğlanı için sekizer akça ile bir cerrah tâyin eylemişlerdir. Ol dahi sünnetli olmasın deyu sünnet yerin görürler. Dahi hüsnü cemal sahibin sarayı âmireye ve kavice olanların bostana verirler. Anda dahi Türk üzerinde durdukları gibi hizmet ederler. Badehu bostancıbaşı tezkeresiyle ulûfeye yazılır. Bakisin ağalar Türk üzere füruht ederler. Dahi yılda bir yoklama akçasın cem'ederler.»

Eserin başka bir yerinde de satış muamelesyile alınan paraların kimler arasında ne suretle taksim edildiğine dair aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

«Mabakisin Rumeli ve Anadolu ağası Türk üzerine füruht eder. Oğlan başına birer altun alurlar. Kanun budur. Ama şimdi üçer kuruşa çıkmıştır. Heman verebildikleri üzre verirler. Bu oğlanların akçasın Rumeli ve Anadolu ağaları kâtipleriyle mabeyinlerinde taksim ederler. Zira anların neferleri ve dirlikleri yoktur, ve hem ulûfeleri şey-i kalildir. Ol cihetten bu veçhile kanun olmuştur.»

Acemi oğlanların içinde kanuna uygun olmıyarak zuhur edenlerin tâbi oldukları muamele için eserde şu izahat vardır:

«Zikrolunan sürüler yoklanıp içlerinde kanuna muhalif oğlan bulundukta ol sürüyü umumen tophaneye ve cephaneye verirler. Acemi oğlanı etmeğe lâyık görmezler. Zira bu ocak ahar ocaklara benzemez. Padişaha lâzım olacak kuldur. Ol vecihten ocağa dâhil etmezlerdi. Ta kim ihmal olunup askeri İslâm arasına dırıntı dâhil olmağla nizam-ı âleme halel gelmeye.»

Eserde hastalananlarla ölenler hakkında yapılan muameleye dair şu tafsilât mevcuttur:

«Sürü geldikte kaç oğlan ölmüştür, ve kaç nefer hasta olup yoldan kalmıştır. Eğer ölmüş var ise eşkâl defterlerinden ihracederler. Hastalar kaç ise defter edüp eyu olup geldikte geru ağa önünde yoklanmak lâzımdır. Zira hasta namı ile bazı kimsenin akçasın alup yoklanmasın deyu hastadır diyerek giru alıkorlar. Aradan zaman geçer, yoklanmaz. Eşkâl ise defterde mevcut. Sonra yazılmak zamanında ise sünnet yoklanmaz; bu tarik ile deftere hariçten adam dâhil olur. Bu asıl azacık hilelere mukayyet olmamağla ortalık böyle bozukdüzen olmuştur.»

Acemi oğlanlarını çiftçiler satın alabilirlerdi. Çifti çubuğu olmıyanlar acemi oğlanı alamazlardı. Eserde buna dair şu malûmat vardır:

«Rumeli ve Anadolu Ağaları kendulere teslim olunan oğlanları Türklere bey'edeler. Danişmendlere ve kadılara bey'etmiyeler. Zira anların çift ve çubuğu yoktur. Kim ana hizmet edüp balâya mûtadolalar. Ve İslâmbol halkına bey'etmiyeler. Şehirde durmaları ile yüzleri ve gözleri açılur ve hem belâ çekmez ve sanat ehline bey'olunmak kanun değildir. Hünkârkulu olan kimesne sanat ehli olmak kanun değildir. Zira sanatı olan üç dört akçadan ötürü sefere gitmez, bunda kârına meşgul olur. Hizmet eda olunmaz, olunmamağa bais olur.»

Yine eserdeki izahata göre çift ve çubuk sahibi köylüye satılan acemi oğlanlarının yoklamalarını yapmak üzere her sene seksener akça yoklama akçası verilmek suretiyle ikisi Rumeli'ye ve ikisi Anadolu'ya olmak üzere dört kişi gönderilirdi. Bunlara «kethuda» adı verilirdi. Bunlar tekâlifi örfiyeden muaftı. Bunlar memur edildikleri yerlere giderler, oralardaki oğlanların yoklamasını yaptıkları gibi bunları almış olanlardan senelik ücretleri de tahsil ederlerdi.

Aynı eserde Rumeli ve Anadolu ağalarının kaçan acemi oğlanlarını tutmak vazifesiyle mükellef kethudaları bulunduğu, onar, on beşer neferle gezen bu kethudaların kaçan oğlanları tuttuğu yazılıdır. Kaçanlardan tutulanlar tekrar satılırdı.

Acemi oğlanlarından İslâm olduktan sonra memleketlerine kaçanlar ve akrabalarının kendilerini «kiliseye koyup âyini bâtılları üzere» telkin edilenler de olurdu. 1564 (H. 972) de Nis ve Kayseri'den alınan acemi oğlanlarından bir kıs-

mı kaçmışlar; «giru yerlerine varup mürted» olmuşlardı. Bunlar hakkında «hafiyyeten teftiş ve tefahhus» edilir, bu gibiler ele geçer geçmez «kayıdü bend ile yarar adamlara» teslim edilerek İstanbul a gönderilirdi.

Acemi oğlanlar bulundukları yerlerde yedi sekiz sene hizmetten sonra İstanbul'a getirilirler, mensuboldukları yerlere göre Rumeli, yahut Anadolu ağasının tezkeresiyle birer akça ulûfeye yazılırlardı. Ulûfeye yazılanlar artık yeniçeri ocağına mal edilmiş olurlardı.

Eserde buna dair şu tafsilât veriliyor:

«Devşirme Türk üzerine verilüp anda yedi sekiz yıl hizmet ettikten sonra Anadolu ağasının mıdır, veyahut Rumeli ağasının mıdır tezkere olunup ağa önünde eşkâl defterinde kazasında ve sancağında ve kendu adın ve babası ve anası adın ve Müslümanca adın ve eşkâllerin ve sürücülerin yoklayup emri padişahi ile kaç nefer oğlan yazılmak ferman olduysa yazup İslâmbol ağasına teslim ederler. Ol dahi gelüp acemi oğlanı odaları vardır, Sultan Mehmet zamanında bina olunmuştur, anda götürüp acemi kâtibiyle otuz bir odaya tevzi edip badehu divan kâtibine götürüp ol tevzi muktezasınca bir kâğıda yazup nihayetine ağa mühür vurup yeniçeri kâtibine gönderirler. Ol dahi ana göre deftere kaydeyliye, kanun budur. Birer akça ile yazılur. Buna torba derler ve bu yazıya torba yazısı derler.»

Bostancıya ayrılmış olanlar hakkında da şu izahat vardır:

«Bostanlara verilmek lâzım geldikte ve eşkâlleri yoklandıkta emri padişahide kaç nefer oğlan ise bostancıbaşı dilediğin has bahçeye ikişer akça ile ve sair bostanlara birer buçuk akça ile tevzi edüp dahi divan kâtibi mühürleyüp gönderir. Ol dahi mühür edüp yeniçeri kâtibine gönderir. Ol dahi ana göre deftere kaydettirüp ana göre ulûfeleri ihracolunur, kanun budur.»

Sultan Mehmet zamanında yaptırılan odalarda oturan acemi oğlanlarına gördürülen işler hakkında, eserde şu malûmat mevcuttur:

«Ol odaları Sultan Mehmet Han zamanında bina eylemişlerdir. Ta kim acemi oğlanı olanlar ol odalarda oturalar, dahi hizmet zamanında hazır olalar. Zira padişahın vâkı olan yapularında anlar hizmet edegelmişlerdir, ve Sarayı Âmirenin odununa ve buz kayığına ve Üsküdardan asker geçirmek için tâyin olunan at gemilerine dahi anlar hizmet edegelmişlerdir, ve bu odaları olan oğlanlara Sarayı Âmireden yemek tâyin olunmuştur.»

Acemi oğlanları odalarında mesçit vardı. Müezzine yedi akça, imama sekiz akça verilirdi. Sultan Selim zamanında bir hamam da yaptırılmıştı. Hamamın odunu, yeniçeriye verildiği gibi, mîrî gemilerden sekiz akçaya verilmek kanun iktizasındandı. Acemi oğlanları burada yıkanırlardı.

Odaların herbirine oğlanların eskilerinden biri «bölükbaşı» tâyin olunurdu. İlk zamanlarda İstanbul ağasının odası bir bölükken sonra acemi oğlanı çoğalıp idarede müşkülât baş gösterince dokuz bölüğe çıkarıldı, bölüklerin herbirine öteki bölükler gibi birer «bölükbaşı» tâyin edilirdi. Dokuz bölükte başbölükbaşı olan ariyeti aşçıbaşı olurdu. Bu sebeple o, bölükbaşıların üzerine zâbit vaziyetinde bulunurdu. Bölükbaşılar gibi bu da yeniçeri keçesi gibi keçe giyerdi. Ancak başına üsküf yerine kâğıt takardı.

Sultan Mehmed'in acemi oğlanları için yaptırdığı oda *(kışla)* karşılıklı iki binadı. Bunlardan birine «kethüda dairesi», diğerine de «çavuş dairesi» denilirdi. Otuz odanın on beşi kethüda dairesinde, on beşi de çavuş dairesindeydi. Otuz birinci itibar olunan ve ilk zamanlarda yalnız bir bölükten ibaret iken sonraları dokuza çıkarılan ağa bölükleri de kethuda dairesindeydi. Kethudanın, çavuşun, eski olan bölükbaşılarının, aşçıbaşının odaları kethuda dairesindeydi. Bunların başları «kethuda» idi. Meydan olduğu zaman kethuda ağanın önünde durur, gelen ağaları ulûfeye o çekerdi. Çünki hepsini o bilirdi.

Odaların kapılarını açıp kapamak için acemi oğlanlarından ikisi «kapıcı» tâyin olunurdu. Bunların vazifesi içeriye memnu olan şeyleri sokmamak, giren çıkanları gözetlemekti.

Acemi oğlanlarından ister kethüda dairesinde, ister çavuş dairesinde olsun suç işliyenleri ağa kethüdası döğerdi. Adam öldürenler, yahut büyük suç işliyenler odanın *(kışlanın)* içinde yaptırılan «zindan»a konulur, kanun dairesinde cezaları tâyin olunurdu. Acemiler arasında odabaşı, vekilharç ve emsali zâbit olmadığı için, yeniçeriler gibi, kendi odasında hapsolunmazdı. Onun için ağa kethüdası önce zindana koydururdu. Bununla beraber ufaktefek kabahat işliyenleri bölükbaşısı kethüda izniyle döğerdi. Bölükbaşılar izinsiz döğemezlerdi.

Eserde acemi oğlanların gördükleri işler hakkında şöyle deniliyor:

«Bu odalarda olan oğlanların hizmetleri hünkâr hazretlerinin yapusu var ise taş ve toprak taşımaktır. Bu oğlanların arasında gürbüzce olanlardan yirmi otuz nefer oğlanı hamal

tâyin eylemişlerdir. Sırık ile taşı padişah ve ağa kapusuna iletmek anların hizmetleridir. Sair oğlanların hizmetleri gemilerde ve ocaklarda olmaktır.»

Müellifin haber verdiğine göre Sultan Süleyman zamanında acemi oğlanların adedi dört bin olduğu halde yetmiş iki parça gemi vardı. Zamanında ise gemi adedi on ikiye indiği gibi muntazam iş görmemeleri yüzünden odun ihtiyacı temin olunamıyor, halka satılmak üzere getirilen odunların İstanbul ağası tarafından zaptı yüzünden şehirde sıkıntı çekiliyordu.

Yine o eserde acemi oğlanlarının çalıştırıldıkları yerler hakkında şu izahat mevcuttur:

«Torbada olan cümle çorvacıların neferleri birkaç yere hizmete tâyin olunmuştur. Biri gemi ve oda hizmetidir ve biri vezirler sarayları hizmetidir, ve biri dahi ağa ve yeniçeri kâtibi ve yeniçeri kethüdası gemisidir ve biri dahi küçük ve amelmande; bunlar ulûfelerin alurlar, kanundur.»

Müverrih Ahmet Refik'in Divanı hümayun kuyuduna istinaden verdiği malûmata göre *(Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası c. 5, sayı: 1 - 2)* acemi oğlanları yukarda kaydedilenlerden başka daha birtakım hizmetlerde de kullanmışlardır. Ezcümle matbahı âmireye mahsus koyunlara acemi oğlanlar nezaretederler, bir akça ulûfe ile icabında kasap şakirdi yazılırlardı. Kanuni zamanında Kırkçeşme suları getirileceği zaman yol hizmetinde acemi oğlanlar kullanılmış, hizmetleri bitince cümlesi kapıya çıkarılmıştı. Saray ve cami inşaatında da ekseriya acemi oğlanlar kullanılırlardı. Hattâ yine Kanuni zamanında Haseki Sultan Camii inşa olunduğu sırada acemi oğlanların fevkalâde hizmetleri sebkettiği cihetle «mumaileyhimin ricasına mebni merhum Sultan Süleyman Han zamanında ayda beş akça pâpuş akçası verilmek ferman olmuş, el'an caridir ki bin yedi yüz otuz iki neferine verilür» suretinde *(Kavanin - i Âl - i Osman der Hulâsa - i Mezamîni Defter - i Divan)* a geçmiştir. Edirne Sarayının inşaatında acemi oğlanlardan hamallık edenler de ikişer akça ile istihdam olunmuşlardı. Yine Edirne'de Sultan Selim Camiinin demir işlerini acemi oğlanlar vücuda getirmişlerdir. İçlerinden hizmetlerini itmam edenler Mimar Sinan'ın inhası üzerine kapıya çıkarılmışlardı. Bu hizmetlerden maada saraç şakirtliklerinde, sarayı âmire için çalışan hassa gemilerinde, hassa fırınlarında, simitçilerde, Çatalca bahçelerinde, ambarlarda, hasırcılarda, sebzecilerde, yoğurtçularda, mandıralarda, ve sair ocaklarda da acemi oğlanlar istihdam edilirdi.

Acemi oğlanlar saray, bostan, fırın ve sair hizmetlerde kullanıldıkları gibi bunlardan ekâbir himayetinde olanlar da vardı.

On altıncı *(H. onuncu)* asra ait ahkâm defterlerinden anlaşıldığına göre Bosna, Hersek ve Kilis kadıları, idarelerinde bulunan sancaklarda «oğlan devşirmeğe» gelen yayabaşıların «sünnetlû oğlan» almalarına mâni olmuşlardı. Divanı Hümayunda kendilerine yazılan hükümde mesele şu suretle izah olundu:

«Şöyle ki sünnetlû olan oğlanlar kadîmden ol yerlû olup mücerret acemi oğlan olmak için sonradan varmış mıdırlar veyahut acemi oğlanı alınmamak için sünnet olunmuş olmaya. Anın gibi sünnetlû olanları almak muradedindikte mâni olmayup aldırasın. Ama bu bahane ile tezvir ve telbis ile hariçten varan sünnetlû oğlan yazılmakta hazer olunup şimdiye değin alınageldiği üzere kadîmî yerlû olan sünnetlû oğlanlardan yararların cem'ettiresin *(Fi 13 safer 972).*»

Bu hükümden sarahaten anlaşılıyor ki, Bosna ve Hersek'ten sünnetli acemi oğlanı toplamak, kanundur. Fakat bunların öteden beri Bosna ve Hersek'te oturmuş bulunmaları lâzımdı. Bu hükümden Müslümanlardan bazılarının kendi çocuklarını sakladıkları, hariçten «sünnetlû çocuklar» getirerek acemi oğlanı yazdırdıkları anlaşıldığı gibi Hıristiyanların da acemi oğlanı alınmamak için çocuklarını sünnet ettirdikleri anlaşılıyor.

Acemi oğlanlarının Hıristiyanlardan ve onların da iyi kısmını teşkil eden ailelerinden alındığı ve İslâm olarak istisnaen Bosna ve Hersek'ten alınmalarına cevaz verilmiş bulunduğu halde sonraları araya şefaat ve rüşvet de girerek gelişigüzel alındığı gibi ana ve babalarının isimleri Hıristiyan gösterilmek suretiyle Müslümanlardan da acemi oğlanı kaydına başlanmıştır. Yeniçeri ağaları Müslüman çocuklarını «çırağ defteri» ne yazdırırlar ve «ağa çırağı» adını verdikleri bu gibileri acemi oğlanı yaparlardı.

Vakanüvislerin haber verdiklerine göre *(Naimâ Tarihi c. 3, s. 179)* yeniçerilerin tekaüdolup da evlenenlerinin çocukları da «birkaç nefer ihtiyar odamız kulu oğludur» yolundaki şahadet üzerine acemi oğlanı kaydedilirlerdi.

Gitgide çoğalan bu yolsuz kayıtlar üzerine nihayet *(1041 H., M.1633)* te devşirme usulü kaldırılmış, acemi oğlanı ağalar tarafından hatır ve gönüle dayanılarak veyahut rüşvet alınarak toplananlara munhasır kalmıştır.

Devşirmeden acemi oğlanı yazılmak keyfiyeti ortadan kalkınca tabiatiyle İslâm çifçile-

rin yanlarına verilme usulü de kalkmış, acemi oğlanlar kışlalarda talim ve terbiye edilmeye başlanmıştır.

Acemi oğlanlar, yukarda da işaret olunduğu veçhile, ilk zamanlarda sipahilerle çiftlik sahiplerine taksim edilmiş, İslâm ve askerlik terbiyesi onlar marifetiyle talim olunmuştur. Sonraları, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra tesis olunan ve birer mektep mahiyetinde olan İstanbul'da Galatasaray ve İbrahim Paşa, Edirne'de acemi oğlanlar kışlalariyle yine İstanbul'da kurulan Enderun Mektebinde tahsil ettirildikleri gibi saraya ayrılanlar Beyoğlu, Beylerbeyi ve diğer saraylarla Üsküdar, Davutpaşa ve Boğaziçindeki saray bahçelerinde ve Edirne ile Gelibolu'da bulunan saray ve bostanlara tevzi olunarak bunlardan *(bostancı)* namı altında ve yeniçerilerden ayrı bir zümre teşkil olunmuştur. Birazı da her sarayda katıkçılık işini gördükleri gibi birtakımı dahi inşaatta kullanılmış ve bahriye hizmetlerinde istihdam olunmak üzere tersaneye ayrılanlar da olmuştur.

Hariçten muallem olarak getirilenler veyahut payitahttaki kışlalarda yetiştirilenler merasimle ocağa yazılırlardı. Bunlar evvelâ *(kütük defteri)* ne kaydolunur, ve bunu yazan kâtip, isimlerini cehren okurdu. İsimleri okunanlar koşarak *(odabaşı)* nın yanına giderlerdi. Odabaşının ilk işi gelenin kendisine itaate mecbur olduğunu ifham için kulaktozuna bir sille aşketmekti.

Kapıya çıkmak meselesi sonraları intizamını kaybetmiş ve uzun müddet kışlalarda kalmaktan bizar olan acemi oğlanları bu yüzden gürültüler ve hattâ isyanlar çıkarmışlardır Nitekim Naima'nın beyanına göre *(c. 4. s. 356)* Dördüncü Nehmed'in cülûsunu mütaakıp, 1058 senesi evahırında, *(M. 1649)* Galatasaray, İbrahim Paşa ve Yeni Saray acemi oğlanları isyan etmişlerdi.

Ağalar saltanatı hengâmında, her şeyde olduğu gibi, acemi oğlanlar teşkilâtında da pek aşikâr inhitat ve tezebzüp eserleri görülmeye başladı. Odabaşılar onar kuruşa mukabil bakkalı ve hamalı yeniçeri yaparlar, acemi oğlanları kapıya çıkmaktan mahrum ederlerdi. Naima diyor ki : *(c. 4, s. 418)* «Acemi oğlanları arzuhal sunup odabaşılar onar kuruşa bakkalı ve hamalı yeniçeri ettiler; biz bunca zamandır hizmetteyiz, yolsuzca bedergâh olalım ve illâ acemi oğlanlarını dahi bırakup hamallık eyleyüp onar kuruş peyda edüp odabaşılara veririz ve kapuya çıkarız demeleriyle bedergâh ferman olup ağa İstanbul'a geçüp acemi oğlanlarından yolunca bir miktar anlardan ve gayrıdan yazup Üsküdar'a geçirdiler.»

Meşhur Göriceli Koçu Bey, risalesinde *(s. 7)* şöyle diyor:

«Devşirmeden iptida kızıl aba ile gelen acemiyan âyini İslâmi ve Türki lisan öğrenmek için ağaları olan kimesne ikişer filoriye Türkistan'a füruht eder idi, ve Âsitanede bunlar için inşa olunan saraylara korlardı. Dört beş seneden sonra defteriyle olan yerlerden cem'edüp herbir ocağa hâhiş ve meyillerine göre tevzi olunurdu.»

Ricalden Ali Efendinin beyanına göre *(Ayn-ı Ali Efendi Risalesi, s. 91)* birinci Sultan Ahmet zanamında acemi oğlanlarının mevcudu *(9406)* neferdi. Bunlara üç ayda bir «âdeti zerpul» namiyle onar, «kemanbeha» namiyle de otuzar akça verilirdi. Dördüncü Sultan Mahmut zamanında *(1032-1049)* «Cemaati gılman-ı acemiyan der İstanbul ve Edirne ve Gelibolu ve hadaik-ı hassa»-nın mecmuu *(7495)*. Koçu Bey Risalesindeki kayda nazaran *(s.7)* 1032 *(M. 1623)* senesinde acemi oğlanların mecmuu *(15324)* neferdi.

Acemi oğlanları kışlalariyle Enderun Mektebi, medresenin yetiştirdiği ilmiyenin gayrı irfan erbabı için yegâne ilim ve sanat öğrenme yerleriydi. Sarayın erkânı, mimarı, nakkaşı, ressamı, hattatı, şair, âlim ve müverrihi hep bu membalardan yetişirdi. Acemi oğlan kışlaları Enderun Mektebinin idadisi mesabesindeydi. Enderun Mektebinden çıkma ferman olunduğu zaman her odadan yirmi otuz kişiden maadası çıkar, yerlerine Galatasaray, İbrahim Paşa ve Edirne acemi oğlanlar kışlalarından çıkma müddetini bitirenler getirilirdi.

Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde *(c. 1, s. 25)* acemi oğlan mektepleri hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Acemi oğlan mekteplerinin birkaç defa şekillerinin ve idare tarzlarının değişmiş olduğunu tarihlerden öğreniyoruz.

«Mekteb i Sultani tarihçesinde *(s. 17)* İhtifalci Mehmet Ziya Bey diyor ki:

«Selim II asrında ve 978-1570 tarihinde Galatasarayda balunan ağaların birazı Enderunu Hümayun'a, bir miktarı eski saraya nakledildi ve bu suretle Galatasarayında boş kalan yerler medrese itibar kılındı. Diğer bir rivayete göre III. Murat asrında saray olmak üzere eski nizamları veçhile içine yine ağalar ikame olunmuşken Ahmet I saltanatında yine tahliye edilerek medrese haline konuldu. Osman II zamanında üçüncü defa olmak üzere yine saraya tahvil olundu. 1076-1665 te mevcut ağalardan bazıları yine Enderun-u Hümayuna ve bazıları sipahi ve silâhtar bölüklerine verildi ve Galata-

sarayı tekrar medreseye tahvil ile içerisine talebe konuldu.

«Burada geçen medrese tâbiri Arapça ve şeriat öğreten halk medresesi mânasına alınmamalıdır. Mektep ve ders yeri demektir. Bununla beraber sonraları bu mekteplerde de şer'î ilimler öğretildiği tarihlerden anlaşılmaktadır.

«Fakat XVII nci asrın son yarısına doğru Galatasarayla berader diğer acemi oğlanlar mekteplerinin de teşkilâtı esaslı surette değiştirilmiş ve o tarihlerden itibaren kışla ile mektep ayrılmıştır.

«Bu münasebetle Silâhtar Fındıklılı Mehmet Ağa der ki:

«.. kışlaları kalkında daima kavga ve fesatlar eksik olmayüp cevirleri çekilmemekle bâferman-ı hümayun içlerinde mevcut iç oğlanlarından hizmeti padişahiye lâyık 50 miktarı ifraz ve Yeni Sarayda vâkı hazine ve kiler ve seferli odalarına tevzi olunup sair 1000 miktarı gılman yollariyle bir bölüğe çıkıp Galatasarayına 40 nefer bostancı ile bir usta ve saray ı mezbur evkafından vazifeleri verilmek üzere Musile-i Süleymaniye payesinde bir müderris ve İbrahim Paşa Sarayına kezalik bir bekçi ile Musile-i Süleymaniye payesinde bir müderris vaz'-olunup Edirne Sarayı mîrîden satıldı... *(Silâhtar Tarihi, c. 2, s. 648).*»

«Şu yazılardan ve ondan sonra çıkan vesika ve kayıtlardan öğreniyoruz ki, XVII nci asrın sonlarına doğru Şehzadebaşındaki Acemi Oğlanlar Mektebi yine o adda ve Atmeydanındaki gibi bir asker kışlası olmuş, Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayı yalnız mektep haline getirilip eski sarayda yine bir acemi oğlanlar mektebi açılmıştır.

«Acemi oğlanlar mekteplerinde spora ve askerî idmanlara ve talimlere çok ehemmiyet verilirdi.

«Müftü oğlu Ahmet Hikmet der ki:

«At üstünde silâh kullanmakta mümarese için bir buçuk arşın uzunluğunda, üç parmak kalınlığında mahruti ve ucu sivri bir demiri günde ondan iki yüz defaya kadar bilâ inkıta at üstünde toprağa saplamak ve ok ve tüfek endahtında hedefe isabet ettirmek, genç ve harun atlara binmekte meleke tahsil eylemek ve altı köşeyi ve musattah yer dâhili ve üst tarafı kalem vari yontulmuş cirit değneklerini uzağa atmak ve köşeli musattah tarafından ağaca saplamak süvari idmanlarından madut idi. Bu suretle meleke kesbolunarak istidatların tasdiknameleri ihraz edildikten sonra keskinler denilen üstat sınıfına geçirilirdi.

«Beş ve ondan otuz kata kadar bükülmüş, demir tel üstüne sarılmış ıslak kar keçesini hayvan dörtnala koşarken bir kılıç darbesiyle ikiye bölmek, koşan atı birden durdurmak, dar ve mevhum bir merkez etrafında at üstünde harman çevirmek, bir arşın uzunluğunda ve dört parmak kalınlığında demir lobutu at üstünde yere vurduktan sonra elliden yüz metre yüksekliğine gerilmiş ipten aşırmak keskin cündilerin maharetleri cümlesinden idi *(Mihra, s. 839).*»

Bu mekteplerde okunan derslerin müfredatı ve bilhassa terbiye sistemi hakkında etraflı ve katî malûmatımız yoktur. İlerde arşivde çıkacak vesikalar bu karanlık köşeleri aydınlatacaktır. Bununla beraber nereden aldığını söylemiyerek İhtifalci Ziya Bey Mekteb-i Sultani tarihçesinde *(S. 17)* şu malûmatı veriyor:

«Galatasaray ağalarının *(talebelerinin)* kâffesi okuyup yazmak ve ol vakitler usulünce tomak, top, çop oynamak ve kemankeşlik öğrenmek arzu edenler içlerinden bir üstadın elini öperek kepade denilen gevşek kabzalı ve kolay çileli bir yayı beş-ondan iki yüze kadar vakit bulabildikçe çeküp bazusuna kuvvet getirdikten sonra gevşekçe yay ile ot dolu kıl torbaya kebez saplıyarak tirendazlık öğrenip mukaddeme-i harb olan fenni çalâkide kesb-i meleke ve maharet etmek usuldendi. Burada tahsili ilim ve marifet eden ağaların ahval ve harekâtı muntazaman bir daire dâhilinde cereyan ederdi. Ağalar tabur halinde camie giderek namaz kılındıktan sonra yine bu tertip üzre koğuşlarına giderlerdi. İkindi namazından sonra saray ağası tarafından bazı oyunlar ile tenezzüh yapmalarına müsaade edilir ve bu esnalarda cirit, tomak ve ciritbazlık taliminin mukaddemesi olmak üzere çop, top oyunu gibi idman oyunlariyle eğlenirler ve bir müddet saray meydanında gezinirlerdi. Sair vakitlerde okur yazarlar ve cümlesi başlarında güvez çuhadan hilâl resminde şebkülâh ve elbise-i kanuniyelerini lâbis oldukları halde edibane keştügüzar ederlerdi. Bu d r-ı irfanda mütaaddit ders hocası, hattatlar, hastane tabipleri, hizmetçiler ve pars *(silip süpürme)* kethudaları ve sanayi-i saire için üstatlar tâyin oulunmuştu. Evkat-ı muayyenede ulûm-u diniye ve edebiye, hutut-u mütenevvia ve fünun-u mütedavile tedris edilmek üzere mûtat hoca ve ahkâmı şer'iye telkin ve tefhim eylemek üzere muktedir şeyhler ve vaizler tâyin kılınmıştı.»

Bunları teyidedecek vesikalara ve kayıtlara tarihlerde ve arşivlerde raslanmaktadır. Meselâ Topkapı Sarayı Arşivinde 14 — 76 sayılı ve 1175 — 1716 senesine ait bir vesikada Galata-

saray mektebinin kadrosu şu suretle gösterilmektedir:

Ağa-yı Sarayı Hümayun-u Galata
Kethüda-yı Saray-ı Hümayun-u Galata

Gılmanan-ı Hassa:

Der oda-i evvel	141
Der oda-i orta	107
Der oda-i küçük	60
	308

Abdullah Efendi Kara der Saray-ı Hümayun-u Galata

Mustafa Efendi *(Hamidî zade)* muallimi der oda-i evvel

Osman Efendi muallimi der oda-i sani

İsmail Efendi *(Amasyalı)* muallimi der oda-i salis

Esseyyit Mehmet Hamidî, Hattat

Hafız Yusuf, Hattat

Yine bu vesikalardan birisinde 1209-1794 senesinde talebe mevcudu:

184	baş odada
192	orta odada
144	küçük odada

olmak üzere 520 raddesinde gösterilmektedir.

Yine bu seneye ait aynı vesikada eski sarayın kadrosu da şöyle kaydedilmiştir:

Ağa-yı Saray-ı Atik, kethüda-yı Saray-ı Atik, kâtib-i gılman-ı kassa, vaiz-i oda-i gılmanan, hoca-i gılmanan, gılmanan-ı hassa, adet: 130.

Yine bu vesikalar ve kayıtlar Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayında medrese-i evvel ve medrese-i sani tarzında bir teşkilâttan haber vermektedir.

Bu mekteplerin en parlağı ve en eskisi şüphesiz Galatasaraydakiydi. Beyazıt II nin açmış olduğu bu mektebin gerek kışla halinde iken, gerek mektep haline getirildikten sonraki ders programını katî olarak tesbit edemiyoruz. Fakat burada medrese usulü tahsil gösterildiği, şu kadar var ki Türkçeye ve yazıya medreseden ziyade kıymet ve ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Meselâ; Cevdet Tarihinin verdiği bir malûmata göre «Bosna valisiyken vefat eden İsmail Paşa sinn-i temyize vusulünde Galatasarayına çırağ olarak tahsil-i maarif etmiş ve hususiyle hüsn-ü hattın envaını öğrenmişti. Birkaç türlü yazısını Sultan Mustafa merhuma arz ettiklerinde derhal Saray-ı Cedidede vâkı hazine huddamına ilhak olunup çok geçmeden bahtı yar ve saadet-i talii kendine kafadar oldu *(c.2, s.32)*.»

Galatasarayda açılan kütüphane dolayısiyle Vâsıf Tarihinde *(s.38)* görülen 1167-1735 senesine ait şu kayıtlar mektebin ehemmiyeti ve gördüğü rağbet hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir:

«Âsitane-i Saadette bazı kibar mücerret terbiye ve iktisab-ı maarif için aklâd-ı ekbadları olan evlâtlarını hezar niyaz ile Galatasarayına çırağ ettirüp... maariften behredar olanları sevkı kaderiyle Saray-ı Cedide *(Topkapı)* alınup... ancak fakir-ül-hal olanlar tahsili kitaba kaadir olmayup kitabet ve kıraatte zahmetkeş ve kayd-ı istiare-i kütüb ile hali müşevveş olup...

«Alât gerek etmeğe tahsil-i kemalât» vıfkınca istidat varsa dahi fıkdan-ı alât adem-i vusulü matlaba illet olduğunu padişah.. teferrüs edip saray-ı mezkûrda bir kütüphane ve dersane binasını ferman... dersaneye müderris tâyin ve talebe-i ulûmun esbab-ı tahsilleri teshil ve tehvin...» deniliyor.

Yine o eserde ve o sahifede:

«Galatasarayında bina olunan kütüphane hitam bulup.. fünun-u mütaaddideye şâmil tertibolunan kütüb-ü nefîse... kütüphaneye isal olundu.. Kütüphane hocası muhaddis Mehmet Efendi, üç oda hocaları ve şeyhülkurrası.. ve derse tâyin olunan 30 nefer hulefa ve enderun gılmanı... kütüphanede içtima ile kütüphane hocası Beyzavi'den fatiha-i şerife tefsirine başlayup neşri dürre-i meani ve keşf-i esrar-ı mesani eyledi... denilmesi mektebin programını ve derslerin mahiyetini bir dereceye kadar gösterir. Gerek Galatasaray mektebinde, gerek bu kütüphanede Arapça ve din dersleri okuyup öğrenenlerin tahsil derecesini gösteren bir vesikaya arşivde raslıyoruz; buradan çıkan birisinin Medine'de hadîs okutacak kadar Arapça öğrenmiş olması dikkate değer bir keyfiyettir. 1142-1729 da Babıaliden Cidde muhafızı Mehmet Paşaya yazılan bir fermanda:

«Kıdvetül ulema-il mütehakkıkîn Mevlâna Mehmet ziyde ilmuhu südde-i saadetime arzuhal edüp... mezbur mukaddema Galatasarayında on iki seneden mütecaviz tahsil-i ulûma bezl-i makdur ve hâlâ Medine-i Münevvere nevverallahü Tealâ ilâ yevmil ahire'de hadîs-i şerif kıraat ve ifadesiyle meşgul olup lâkin bir yerden medar-ı maaşı olmayıp ol veçhile ahval-i müşevveş olduğunu bildirüp...» denilerek bu adama gümrük hasılatından bir aylık bağlanması emrolunmaktadır (*Arşiv Dairesi, M. Cevdet'in maarif defteri, No. 6726*).

1208 / 1793 senesine ait muallim M. Cevdet'in tsanif etmiş olduğu 1625 saray numaralı vesikada mektebin şöyle bir kadrosuna da rasgelmekteyiz:

«Galatasarayında imam-ı teberdaran, hattat-ı evvel, hattat-ı sani ve kurra ve kâtip ve cerrah-ı evvel ve cerrah-ı sani ve tabip ve rah-ı abi *(su yolcusu)* ve bunlardan başka serşerbetçilik, dört nefer şerbetçi halifeleri, hoca-i teberdaran, müezzin ve kayyum-u cami-i teberdaran, vekilharc-ı kiler, kilerci, saka, gübrekeş.»

Osman Ergin bu vesikanın altına şu hâşiyeyi yazmıştır:

«Bu vesikanın alt tarafında adları sayılan memuriyetlerden sıra ile dokuzunun «kasr—ı yed» ve «evlâdiyet» şartiyle intikali doğru olmayıp münhal vukuunda ehlinin tâyini lâzım gelir» deniyor. Sayılan memur ve müstahdem adları arasında üç odanın hocalariyle kütüphane hocasının adlarının olmayışının sebebi anlaşılamıyor. Teberdarlardan bahsedilişine göre acemi oğlanlardan başka Sarayın bir tarafında teberdarların oturmakta oldukları anlaşılıyor. Şerbetçiliğin olsa olsa bunlara münasebeti olabilir. Esasen Türkler büyük binalara, hükümet dairelerine, vezir ve zengin konaklarına saray derler. Buraya da o suretle saray denildiği şüphesizdir. Bunlardan başka bu sarayda bir de hünkâr dairesi olduğu ve şu halde padişahın vakit vakit bu saraya geldiği yine bu vesikadan anlaşılıyor.

«Bir de iki cerrah bir tabipten bahsolunması çok mühim olsa gerek. Acaba o bina dâhilinde acemi oğlanlar mektebinden başka meselâ bir hastane, yahut bir Tıbbiye Mektebi mi vardı? Yoksa cerrahlar ve tabipler yalnız o mektepteki talebenin, yahut teberdarların sıhhatiyle mi alâkadar oluyorlardı? Ne türlü olursa olsun bunlar hep dikkate değer şeylerdir.

«Şu satırları yazdıktan sonra Evliya Çelebi'de *(c.1. s.7)* şöyle bir kayıt gördüm. Çelebi Beyazıt II nin Galatasaray binasını yaptırdığından bahsederken diyor ki: «Anda bir darüşşifa ve tahsil-i ulûm için bir medrese inşa edüp her kim anda bir kere bismillâh dediyse müfessir ve muhaddisînden ulu kimse olurdu. Âhırı-kâr sarayı has olup huddam gılman-ı has ikame olundu.» İşte bu fıkra da başlangıçta burada bir de hastane açılmış olduğunu gösteriyor. Bu hastanenin 1208-1793 senesine kadar yaşamış olması dikkate değer.»

Alman tarihçisi Ranke *(Yeni Mecmua, Ahmet Refik, sayı: 20, s.404)* Osmanlı kudret ve satvetinin esaslarını, yeniçeri teşkilâtını, bilhassa Enderun'un talim ve terbiyesini anlatırken sözü acemi oğlanlara intikal ettiriyor ve şunları söylüyor:

«Burada kâmilen tecride, menafi-i umumiyeye sıkı bir merbutiyet, yeni bir hayat düsturunun tatbiki şiddetle hükümfermadır. Burada terbiye edilenler ilk gençliklerini, ebeveynlerini, vatanlarını unuturlar, saraydan başka vatan, padişahtan başka hâkim ve peder bilmezler. Onun arzusundan başka arzu tanımazlar, onun temennilerinden başka emel taşımazlar. Sıkı bir inzıbattan ve mutlak surette harbden başka meşguliyet tanımazlar. Onlar için İslâmiyet yolunda harbin temin ettiği şeyler hayatta ganimet, ahrette cennetten ibarettir. Bir filozofun ahlâki, dinî ve içtimai terbiye için dermeyan ettiği fikir burada birçok asır evvel insaniyetperverane ve aynı zamanda cengâverane bir maksatla tatbik edilmiştir.»

Yeniçerilerin ilgasını mütaakıp acemi oğlanları da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Cevdet Paşa *(Cevdet Tarihi, c.12, s.200)* bunu şöyle yazar:

«Şehzade Camii civarında kışlaları olan acemi oğlanlar, ki yeniçerilerin bir şubesi olup askerî taifesinin odun maslahatına memur idiler, bu sırada anlar dahi refi ve ilga ile zâbitleri olan İstanbul ağası unvanı hatap emini unvanına tahvil kılındı.»

ACEM KÖSTEĞİ (عجم کوستکی) [*San.*] Eski yazmalarda kitap dikildikten sonra cilde dibinden ve iç tarafından bir kısmı kitaba, bir kısmı da cilde gelmek üzere yapıştırılan ince tıraş edilmiş meşinin ismidir. Bu suretle yapılmış olan ciltler gayet sağlam olurdu.

ACEMİ OĞLANI KETHUDASI (عجمی اوغلانی کتخداسی) [*Ask.*] Acemi oğlanları işine bakan Anadolu ve Rumeli ağalarının maiyetlerindeki adamlara verilen addı. Devşirme suretiyle toplanıp İstanbul'a getirilen ve kanun - u mahsus mucibince Türkçe öğrenmek ve İslâm terbiyesi almak üzere Anadolu ve Rumeli'deki Türklere muayyen müddetle satılan acemi oğlanlarını satın almış olanlardan yoklama akçasını tahsil etmek ve kaçanları tutmak vazifesiyle mükellef bulunuyordu. Acemi oğlanı satın almış olanlardan yoklama akçası namiyle seksener akça alınırdı. Bu paralar tahsil olunurken aynı zamanda acemi oğlanların yoklaması da yapılırdı. Bu vazifeyi yapmak üzere Anadolu ile Rumeli'ye ikişer kethuda gönderilirdi. Bunlar tekalif - i örfiyeden muaf idiler.

Anadolu ve Rumeli ağalarının İstanbul'da da başkaca kethudaları bulunurdu. Bunların da vazifeleri Türklere satılan acemi oğlanlarından kaçanları yakalamaktı. Onun için kol dolaşırlardı. Yakalanan acemi oğlanları tekrar satılırdı.

Acemi oğlanları çavuşu kethuda olurdu. Kethudalar atlı sekbanlığa terfi ettirilirdi. Kethudaların ulûfeleri altışar yedişer akça idi. Sekbanlığa terfi edince ulûfeleri on dörder akçaya yükselirdi.

AÇEVELE (آچه‌وله) [*Bah.*] Serenlerin nihayet derecede prasye olunmaları haline verilen addı. Herhangi mahalle asılan veya çekilen bir cismin civarında bulunan sair cisimlere çatmaması için yapılan donanım olup buna açevele tutmak denir. Bombesi olmıyan yelkenlerin kolay rüzgâr ile veya pupa seyrinde ıskota yakasını bordadan dışarıya doğru açmak hususunda müstamel göndere dahi *(açevele gönderi)* denir.

AÇIK AYAK (آچیق آیاق) [*Tul.*] Çok hızlı yürüme ile koşma arasında süratli gidiş demektir.

AÇIK ÇEŞME (آچیق چشمه) [*Sar.*] Halvet vukuunda kullanılan çeşmelerden birinin adıydı. Çeşmelerin bir de örtülüsü vardı. Ona da «tepeli çeşme» denilirdi.

AÇIK GEMİLER (آچیق گمیلر) [*Bah.*] Tuna'da işliyen bir kısım gemilere verilen addı. Bu gemilerin işlerine bakan memura *(açıklar ağası)* denilirdi. Açık gemilerin ne gibi şeyler olduğunu bahriyelilerden öğrenmek istedim. Şafi bir cevap alamadım. Bazıları Tuna'dan başka açık denize çıkan gemiler olması ihtimali olduğunu söylemişlerse de ne dereceye kadar doğru olduğu bilinemez.

AÇIK KAPI SİYASETİ (آچیق قاپی سیاسی) [*Siy.*] Milletler arasında serbest ticarete ait iktisadi bir prensipin ismidir. Bu perensipi kabul eden milletler memlekete giren veya memleketten çıkan eşyadan gümrük resmi almazlar. Hattâ gümrük resmi almayı ticarete mâni telâkki ederler.

Ancak tatbikatta hiçbir memleket bu tedbiri tamamen kabul etmemiştir. Açık kapı siyasetini en ziyade müdafaa ve tatbik eden İngiltere olmuştur. İngiliz kanunları memlekete giren ve memleketten çıkan mallarda yerli ve yabancı kaydına bakmamış, her ikisine de müsavi muamele yapmıştır. Fakat bu memleket bile zaman zaman kahve, çay ve diğer bazı maddeler hakkında gümrük resmi koymaktan kurtulamamıştır.

Açık kapı siyaseti doğrudan doğruya himaye sistemiyle tezat teşkil eder. Himaye sistemi memleketin maddi ve iktisadi refahını ancak dahilî sanayiin himayesinde bulur. Kendi sanayiini diğer rakîp memleketlerin sanayiine karşı himaye mecburiyetini duyan memleketler bu sistemi tatbik etmişlerdir. Himaye sistemi tatbik eden memleketler, ya himaye etmek istedikleri dahilî sanayie ait eşyayı memlekete sokmazlar veyahut gayet ağır gümrük resmine tâbi tutarlar.

Açık kapı siyasetini ortaya atan *(Adam Smith)* isminde bir İngiliz iktisatçısıdır. İlk serbest ticaret kaidesi Mançester tüccarlarından çıktığı için bu kaideye *(Mançester mektebi)* denilir. İngiltere bile son zamanlarda gümrük almaya başlamasiyle yüz yıl sonra bu mektebe ve meşhur iktisatçısının fikrine veda etmiştir.

AÇIKLAR AĞASI (آچیقلر آغاسی) [*Bah.*] Tuna'da işliyen ve «açık gemiler» adını taşıyan gemilerin işlerine bakan memurun unvanıydı.

AÇKI TAHTASI (آچق تخته‌سی) [*San.*] Altınla işlenmiş işleri parlatmak için kullanılan aletin ismiydi. En sert budaksız şimşirden yapılırdı. Mustatil şeklindeydi. Eni 35, boyu 15, kalınlığı da bir, bir buçuk santimdi. Sathı ayna sathı gibi düzdü. Tezhip işleri «mühre» ile bu tahtanın üzerinde parlatılırdı.

Açkı; mimari tâbiri olarak cilâ, perdah, lostra demek olduğu gibi «açkıcı»da cilâcı, lostracı demektir.

ADAK (آداق) [*Hal.*] Bir işin veya niyetin olması için nezrolunan şey hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kurban, cami veya tekkelere mum, yağ, yahut da mukaddes ve mübarek tanılan bir veliye yapılan yardım o kabîldendir. «Adak» ile «nezir» arasında ufak bir mâna farkı vardır. Nezir, şarta bağlı vait mânasına gelir. Öldükten sonra emlâkini bir yere nezretmek gibi. Kurban bayramı münasebetiyle kesilen kurban etinden kurbanı kesenin yemesi caiz olduğu halde adak olarak kesilen koyunun etinden yenmez.

ADALET EMRİ (عدالت امری) [*İda.*] Ahaliye zulüm ve taaddi edilmemesi hakkında sadrazam tarafından valilere yazılan emirlere verilen isimdi. «Adalet emri ısdar olunmuştur» demek sadrazam tarafından emir verilmiştir, demekti.

ADAM ADAMA KARIŞMAK (آدام آدامه قاریشمق) [*Tul.*] Birbirine rakîp iki sandık (*tulumba*) ard arda düşüp de arddakiler öndekileri sıkıştıra sıkıştıra kendi adamlarını öndekilere karıştırmak demekti. Bu; tulumbacılar arasında bazan en korkunç bir vaziyet sayılırdı. Çünkü kavga koptu kopacak, demek oluyordu.

ADEM (عدم) [*Sof.*] Yokluk demektir. Mukabili varlık demek olan (*vücut*) tur.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«Ar. 1) Yokluk, vücut zıddı: onun vücudiyle ademi birdir; diyar-ı adem, sahra-yı adem. 2) Olmama, bulunmama, fıkdan: ademi itaat: itaatsizlik; ademi iktidar: iktidarsızlık; ademi iştiha: iştahsızlık.»

Tasavvuf ıstılahı olan butâbir için değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı «Melâmi Edebiyatı Metinleri» nin birincisi olarak neşrettiği «Kaygusuz» hakkındaki eserinin lûgatçesinde aşağıdaki izahatı veriyor:

«Yokluk. Tasavvufta Haktan maada tevehhüm edilen mevcudat, hakikatta yoktur. Muhyiddin—i Arabi «الاعيان ماشمت راىحة الوجود» yani âyan-ı sabite *(Hakkın sıfâtı; zatından ayrı olmadığı ve yalnız ilminde mevcut bulunduğu cihetle müstakil birer varlıkla)*, varlık kokusunu bile duymamışlardır.» dediği gibi Mevlâna da «Mesnevi» de *(beşinci cilt)*.

نیست را بخود هست وحشم
هست را بخود بر شکل عدم
بحررا پرشید کف کرد اشکار
بادرا پوشید وبخورت عیار

der.

Aynı mealdeki şu beyit çok güzeldir:

ما عدمهایم و هستیهای ما
تو وجود مطلق فانی نما

Yokluk bir ayinedir — Yokluktaki varı gör
Varlık görünür anden — Ayine-i ademden
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

«Adem» kelimesini «fena» mânasına da kullanmışlardır (*Fâni'ye de bakınız*).

Varlık ile işim bitmez
Gönülden gümanım gitmez
Kulağım çok söz işitmez
Ademden gayrısın bilmem
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

Sahray-ı vücuda adem ender adem eyler
Yenişehirli Avni

(Âkif Paşa) nın «Adem kasidesi» meşhurdur.

ÂDET-İ AĞNAM (عادت اغنام) [*Mal.*] Koyun ve keçiden alınan resme verilen addı: Süleyman Sudi Efendi *(Defter-i muktesit c.2, s.116)* âdeti ağnam ve ağıl resminin kütüphanesinde mevcut yazma kanunnamelerde bin dört senesinde ihdas olunduğu yazılı olduğunu söylüyor.

Abdurrahman Vefik Bey ise *(Tekâlif kavaidi c.1, s.30)* bu resim için «tarihlere ve kavanin-i atika mecmualarına göre bidayeten zekât halinde iken bin kırk senesinde ağıl resmiyle birlikte ihdas olunmuştur» diyor.

Âdet-i ağnam ve ondalık ağnam resimlerinin mültezimlere ihalesine başlanmazdan evvel her sene ağnam müdürü olan zat tarafından mütaaddit sayıcılar tertip ve bunların üzerlerine münasip nazırlar tâyin olunur, bu memurlar tanzim olunan fermanlarla kazalara çıkarılırdı. Her kola memur olan nazır ve sayıcılar memur oldukları mıntakada beylerbeyi kim ise onun nezdine varırlar, fermanlarını gösterirlerdi. Vali emin olduğu adamlardan birini seçerek bunlara terfik etmekle beraber bir de buyrultu yazardı. Bu suretle teşekkül eden heyet ağnamı sayar ve cetvellerini yapardı. Sonraları (kabzımal) namını alan sayıcılar üzerine tâyin olunan nazırlar vaktinden biraz evvel İstanbul'dan çıkarılır ve tâyin olundukları kolun son noktasına vardıktan sonra tadada başlanılırdı. Saydıkları ağnamdan bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere «başkalık» namiyle nazırlarla kabzımallara bırakılırdı.

Âdet-i ağnam resmi koyun ve keçi için birer akçadan ibaretti. Bilâhare meskûkat usulünde kuruş vâhidi kıyasi olunca ve akça lâfzı kanunlarla defteri hakani kayıtlarında kalarak merkezin muhite olan ıttılaatı da gitgide meçhuliyet kesbedince mahallî memurlar bunu fırsat sayarak bu resimle ona mümasil olan avarızatın esası olan akçayı paraya ve bazı yerlerde kuruşa tahvil ettiler.

«Arşiv» de mevcudolup aşağıya aynen konulan vesika da (maliye 458) Osmanlıların son zamanlarına doğru tanzimattan çeyrek asır evvel «âdet-i ağnam» ile beraber koyun ve keçilerden alınan diğer resimleri de göstermektedir:

«Alâiye kadılığından gelen arzda (Alâiye sancağından matlup âdet-i ağnam mîrîsini emri âlî üzre tahsil etmeye kanaat etmeyüp sürü başına ağıl parası, sayı parası, kurban parası, huddamiye namlariyle dahi şey istediğinden» bahisle halkın şikâyetini bildirmiştir. (Gurre-i şaban 1232.)

Başdefterdarlıktan yazılan mütalâanamede «Anadolu ve Sıvas ve Karaman eyaletlerinde olan sancaklardan Rumeli şurutu üzre âdet-i ağnam tahsili ferman olunup eyalât-ı merkumenin kasabat ve kuralarında olan ağnamın senede bir defa mart duhulünde lâzım gelen âdet-i ağnamları tahsilinde sahihünnesep sâdatı kirama ve sahih seferli askerî taifesinin yed.

lerinde mevcut ve kendu nefisleri için besledikleri yüz ellişer reis koyunlarından maadasının herbir re'sinden birer akça resmi ganem ve her yüz re'sinden yirmişer akça âdet - i gulâmiye ve her üç yüz re'sinden beşer akça resmi ağılları canib - i mîrî için tahsil ve tahsildarlardan eda tezkeresi verildikten sonra tekrar bir mahalde dahi mutalebe olunmamak verilen âdet-i ağnam beratları şurutundan idüğü gösterilmiş ve bunun üzerine o suretle tebligat yapılmıştır."

Âdet-i ağnam resmi önceleri mahsus memurlar marifetiyle sayılarak alınırken sonraları âşar gibi bu da ilzam olunmağa başlanmış, müzayede *(artırma)* ile deruhte eden mültezimler tarafından adamları vasıtasiyle sayılarak resimleri kendi hesaplarına istîfa edilir olmuştur.

Tanzimattan sonra ilzam usulü terk ve devletçe sayım memurları marifetiyle sayılıp resim alınması usulüne avdet olunmuştur.

Bu bapta fazla tafsilât için «ağnam» kelimesine müracaat olunmalıdır.

ÂDET - İ GULÂMİYE (عادت غلامیه) [*Mal.*] İşlerin görülmesi için kullanılan adamların masrafları karşılığı olarak alınan resimler hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Bu tâbir alışılmış şey, usul mânalarına gelen «âdet» ile erkek çocuk, köle, bende demek olan «gulâm» dan Farisî kaidesiyle yapılmış bir terkiptir. Mânası «uşak vergisi» demek olur.

Her yüz koyun ve keçiden yirmi akça alınırdı.

ADİLŞAHİ (عادلشاهی) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıydı. Âlî'nin «Menakib - i Hünerveran» adlı eserindeki kaydından *(S. 11)* H. 11 inci *(M. 17.)* asır iptidalarında kullanıldığı anlaşılan bu kâğıt son zamanlarda mevcut değildi.

ADLÎ ALTIN (عدلی آلتون) [*Mal.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında basılan altın paralardan birinin adıydı. İkinci Mahmut Adlî mahlâsını almış olduğu için bu paraya da o isim verilmişti. Tam, nısıf ve rubu olmak üzere üç kısımdan mürekkepti. Tamamı on iki, yarısı altı kuruşa, çeyreği de yüz paraya geçiyordu. Paraların bir tarafında tuğra, öbür tarafında da «Duribe fî Dar - ül - Hilâfet - il - Aliyye» yazısı vardı. Yazılarının azlığı dolayısiyle az zaman sonra adalarda kolaylıkla kalplarının yapıldığı görüldüğünden H. 1239 senesinde tuğranın etrafına «Sultan - ı Selâtin - i zaman Mahmut Han», öbür tarafına da ortasında «Duribe fî Kostantiniyye - t - ül - Mahruse» olmak üzere etrafına «Dâm - e mülkühu ve saltanatühu» ibareleri yazılmak suretiyle yenileri basılmıştır.

Bu altınların bir kısmı; kıratı ondan aşağı olmak itibariyle kâr temini için yine İkinci Mahmud'un yirmi birinci ve yirmi ikinci cülûs senelerinde tedavül mevkiine çıkarılan «Hayriye altını» ile mübadele edilmek, kalanları da hicrî 1245 senesinde verilen emirle tedavülleri menolunmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

AFALLAHÜ ANH (عفی الله عنه) [*İlm.*] Allah onu affetsin, demektir. Bu dua eski hüccet ve sicillerin başında olan bir iki satırlık kadı tevkilerine, kadı tarafından tasdik olunan defterlerin sonuna imza ile beraber konulurdu. Kadılar bazan babalarının adını da yazarlardı. O vakit cemi suretinde «Afallahü anhüma» diye yazılırdı. *(Allah)* tâbiri olmaksızın «afa anh» şeklinde de kullanıldığı olurdu. Günahı affolunsun mânasına gelen bu tâbir o zaman *(afiye anh)* suretinde okunurdu.

Tanzimattan sonra kadı imzaları duasız yazılmağa başlanmıştır.

AFİFE (عفیفه) [*Sof.*] Şazelî tarikatı şubelerindendi. Abdülvahhap Bin Abdüsselâm - ül Afifiy - ül Merzuki tarafından tesis olunmuştur.

Abdülvahhap Mısır'da Afif kasabasında doğmuştur. Çok salih bir adamdı. Her gün ikindi vaktinde sema eder, fıkıh ve hadîs okuturdu.

Ölümü 1180 dir.

AĞA (آغا) [*Sa., As.*] Eskiden yüksek mevki sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Bilhassa Tanzimattan evvelki ıstılahlarda ağalık pek mühimdi. Yeniçeri ocağı zâditlerine umumiyetle «ağa» denilirdi. Sonraları okuyup yazması olmıyanlar hakkında kullanılır oldu. Yakın zamanlarda ağalık bir taraftan kerem, ulüvvü cenap, fazilet; bir yandan da çalım, sertlik ve tagallüp ifade ederdi. Böbürlene böbürlene avurt satanlara, halk dilinde, «ağalık taslıyor» denilirdi.

Bu kelime için «Lehçe - i Osmani» de şu izahat verilmiştir: «İsim. Ağmış, büyük, seyyit. Sıfat. Hanenin, her yerin büyüğü: baba kardeşinin büyüğü, amca, koca. İsim. Bazı yerde aka ve ago derler. Güruh ve mahallî mahsus serâmedi, başı, serlevhası: yeniçeri ağası, ağa yeri, ihtisabağası, çarşı ağası, han ağası, tomruk ağası. Hademe ve şubenin mümtaz takımı; iç ağası, hazine ağası, anahtar ağası, kaftan ağası, çuhadar ağası, tatar ağası, peşkir ağası, kilerci ağa, saray ağası, kapı ağası, kızlarağası, haremağası, akağa; beyaz hadım, tavaşi. Kale ağası; dizdar. Türkmen ağası, yaya ağası, ağayan - ı

enderun; silâhtar ağa, rikâbdar ağa vesaire. Ağayan - ı biyrun; ocak ağaları, yeniçeri, cebeci, topçu, top arabası. azep, silâhdaran, sipahi oğlanı, ulûfeciyan - ı yemin - ü yesar, gurebay - i yemin - ü yesar ağaları. Askerîde küçük zâbit unvanıdır: kolağası, bölük ağası, çavuş ağa. Büyükleri mektepten çıkıp efendi ve bey olur. Umumen terbiye yolundan gelmiyen, hususâ okuması olmıyan, çelebilikleri kıt olan ağavat güruhu kibarı. Küçük köyün büyük ağası. Ağacık; ibrik zâbiti. Ağalık; ağa unvanı veya mansıbı; ağa evsafı hamide ve rediası: mükrimlik, tekebbür, ağalanmak, avurt satmak.»

Lehçeyi mehaz ittihaz etmiş olan Şemseddin Sami Bey «Kamus - u Türki» de yukardaki izahata ilâveten Ahmet Vefik Paşanın «ağmış» kelimesini esas tutarak «büyüklük ve yaşamak» demek olan «ağcık» tan geldiğini yazıyor.

Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde (*c.1, s.92*) ağa kelimesinin muhtelif lehçelerdeki kullanılış tarzı hakkında şu izahatı veriyor:

«Ağa; agay Kazan, isim - büyük kardeş, ağa. Ağa - garp - isim, büyük kardeş, bir ailenin büyüğü, bir yerin ve bir cemaat ve taifenin ulusu.

«Ağa, aka - Çağatay - isim - büyük erkek kardeş, ağa. Garp Türkçesinin - efendi - tâbiri muadilidir. Türkmenler *(bey ve bay)* yerinde kullanırlar.

«Ağa, aka - Azerî-künye, ağa, unvanı asalet»

Osman Ergin «Mecelle - i Umur - u Belediye» de *(c.1, s. 551 hâşiyesi)* ağa kelimesi için şöyle diyor: «Ağa kelimesinin «ahi» den muhaffef olduğu kaviyyen zannedilmektedir. Çünki bu tarikata mensubolanların evveline birer «ahi» ilâvesiyle Ahi Ahmet, Ahi Hasan, Ahi Çelebi suretinde telâffuz ve tesmiye edilmekte olduğu malûmdur. Müruru zaman ve kesreti istimal ile «ahi» «ağa» ya tahavvül ederek efendi ve paşa gibi isimlerin sonuna ilâve edilegelmiştir. «Deha» yahut en son imlâ ile «daha» nın « dâhi » veya « dahi » den muhaffef olması bu faraziyeye kuvvet vermektedir.»

Değerli müdekkikın faraziye olarak ileri sürdüğü bu mütalâa bir parça zayıftır. Çünki ağa tâbirinin halk ve esnaf arâsında taammümü çok sonradır. Bir de öyle olsaydı ağalığın bu tarikat mensuplarına ve dolayısiyle esnafa munhasır olması icabederdi. Halbuki ağa tâbiri ilkevvel ıstılah olarak kullanılmış, sonra halk arasında taammüm eylemiştir.

«Ağa» tâbirinin İranlılar tarafından ulema hakkında kullanılan «aka» dan geldiğine, yahut «aka» tâbirinin «ağa» dan bozma olduğuna kail olanlar da vardır.

Vaktiyle Türklerde şeref sahibi kadınlara da «ağa» denirdi. Ezcümle *(Timurlek)* in istilâ ettiği (*Çit*) yahut *(Kit)* hükümdarının kızı olup Timur tarafından istirkak ve tezevvüc olunan kadının ismi Dilşad Ağa olduğu gibi Timurlenk'in kayınbiraderinin karısının adı da Ağa Bey idi

Ağa kelimesi dilde ve tarihte muhtelif yerlerde kullanılmıştır: ev büyüklerine «ev ağası», anadan doğma hadımlara «akağası», köy ilerigelenlerine «köy ağası», şehreminlerine «ihtisabağası», hapishane müdürlerine «tomruk ağası», yeniçeri ocağı kodamanlarına «katar ağası», posta sürücülerine «tatar ağası», Babıâlî hademesine «kapı ağası», zaptiye tabur ve bölük kumandanlarına «tabur ve bölük ağası», saraydaki kadınları idare eden Sudanlılara «kızlar ağası» denilirdi.

«Osmanlı Tarihi» nde okur yazarlar arasında seçkinleştikleri halde yine ağa kalmış olanlara da tesadüf olunmaktadır. Şair ve müverrih Ağa Oğlu Örfi Mehmet Ağa, yeniçeriler arasında yetişen tarihçilerden Baykuş Oğlu Mehmet Ağa, Silâhtar Tarihi müellifi Fındıklılı Mehmet Ağa, 1886 da ölen Ayıntaplı şair Hasırcı Zade Hafız Mehmet Ağa o kabîldendir.

Ağa; Türkçe «ağalar» suretinde cemilendiği gibi Farisî kaidesiyle «ağayan» ve «ağavat» suretinde de cemilendirilirdi.

Buldu güyünde dewa derd-i dil-i bimarımız
Sen ağasın biz kuluz güyündedir timarımız
Fuzuli

AĞA BABA (آغا بابا) [*Hal.*] Vaktiyle büyük babalar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AĞA ARZI (آغا عرضی) [*Ask.*] Yeniçeri ağası tarafından ocak işleri hakkında sadrazama yazılan kâğıtlara verilen addı.

AĞABEY (آغابك) [*Hal.*] Halkın okumuş orta tabakasiyle yüksek tabaka tarafından büyük kardeş hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Eski Türklerde isim olarak kullanılmıştır. Timurlenk'in kayınbiraderinin karısının adı Ağa Bey idi.

AĞA BÖLÜĞÜ (آغا بلوكی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında mühim bir mevki sahibi olan İstanbul ağasının odasına verilen addı.

Acemi oğlanları için Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan odaların otuz birincisi İstanbul ağasının odasıydı.

Ağa bölüğü vaktiyle bir bölükken sonraları acemi oğlanları çoğalınca bir bölük dokuz bölüğe çıkarılmıştı.

Sutur-i nüsha-i devlet gibi şahın kafasında
Durur cümle ağayanı harim-i hâs-ı sultani
Nedim

AĞA ÇIRAĞI (آغا چیراغی) [*Ask.*] Kanun hükümlerine aykırı olarak yeniçeri ağaları tarafından Türklerden ocağa yazdırılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocak nizamları bozulmadan evvel ocağa devşirme suretiyle Hıristiyanların asîl ve temiz ailelerinin çocukları alınır, Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türklere satılarak yedi sekiz sene onların hizmetlerinde bulunduktan sonra ulûfe ile ocağa kaydedilirlerdi.

Ocak nizamları bozulduktan sonra yeniçeri ağaları temiz ailelere mensubolup olmadıklarını araştırmadan, şefaatle veyahut rüşvetle Hıristiyan çocuklarını kaydetmeğe başladıkları gibi Türk ve Müslüman gençlerini de ana ve babalarının adlarını birer Hıristiyan adı göstermek suretiyle ocağa yazdırmaya başladılar. Daha sonraları yeniçeri ihtiyarları oğullarını veya evlât-makamında olan akrabalarından bir delikanlıyı «ağa çırağı» namiyle ocağın defterine mülâzim kaydettirir, kendisi ölünce de mülâzim bilistihkak yeniçeri olurdu. Bu misillû efrat hakkında «veledeş», yani ölünün oğlu tâbiri müstameldi.

AĞAÇ KAVİLYA (آغاج قاویلیا) [*Bah.*] Kaplamaları iskarmoz ve kemerlere raptetmek için kullanılan meşe ve emsali sert ağaçtan yapılan büyük civataların adıdır.

AĞA DİVANI (آغا دیوانی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının reisliği altında toplanan meclisin adı idi. «Ağa» yeniçeri ağası, «divan» da meclis demek olduğu için «ağa divanı» yeniçeri ağasının meclisi demekti.

Meclis ocak büyüklerinden terekkübeder ve ocağa ait işler görüşülürdü.

AĞA EFENDİMİZ (آغا أفندیز) [*Hal.*] Halk tarafından vezir kethudaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Seyhülislâmlara «veliyyünniam», kethudalara da «kethuda bey» denilmesi o kabildendir.

AĞA GEDİKLİLERİ (آغا کدیکلری) [Ask.] Yeniçeri ağasının yaverlik, irtibat, sâbitliği ve sair hizmetlerini gören maiyeti halkına verilen addı. Bunlar diğer yeniçerilerden ayrılmak üzere bellerine seraser denilen kumaştan kuşak sararlardı. İçlerinden terfi edenler bölükbaşı olurlardı.

AGÂH ETMEK (آگاه ایتمك) [*Sof.*] Mevlevi tarikatında mutfakta iç meydancısı olan canın sabah ezanından evvel hücerelerden herbirinin kapısını vurması ve «Agâh ol dedem» nidasiyle içerdekini uyandırmasıdır.

Agâh kelimesinin muhtelif mânalarından biri de «uyanık» olduğu için tâbir lûgat mânasına da uygun demektir.

AĞA KAPISI (آغا قپوسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağalarının bulunduğu resmî daireye verilen addı. Kapı; vaktiyle resmî daire demek olduğu için ağa kapısı ağa dairesi demekti.

Ağa kapısı Osmanlı saltanatının ilgasına kadar meşihat dairesi «şeyhülislâmlar kapısı» ittihaz edilmiş olan Süleymaniye'deki bina idi. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine burası kısa bir müddet serasker dairesi oldu. Sonra serasker dairesi şimdiki Üniversitenin yerinde bulunan eski saraya nakledilerek burası meşihat dairesi ittihaz olundu.

Ağa kapusunu verdi bize Sultan Mahmut
Bâbı tezvir idi Hak kıldı makamı ifta
- Lâ -

AĞA KAPISI ŞAKİRTLERİ (آغا قپوسی شاکردلری) [*Ask.*] Ağa Kapısında yazı işlerini görenlere verilen addı. Kapıda 10 kişiden mürekkep bir kalem dairesi vardı. Bunların en kıdemlisine başşakirt denilirdi. Kâtiplerin vazifeleri başlıca iki kısımdı: biri ocağa alınacak veya acemi ocağına girecek olanların defterlerini muhafaza ederek icabında hüviyetlerini tetkik eylemekti. Diğeri ulûfe defterinin mükerrer denilen nüshasını tutmaktı. Bundan başka kapıya çıkacak ve acemi ocağına alınacak oğlanların in'am, terfi ve tevziinde memhur denilen ağanın mühürlü tezkerelerini yazmak da bunlara aitti. Başşakirt terfi edersc kethuda yeri kâtibi olurdu.

AĞALIK HAKKI (آغالق حق) [*Ask.*] Sipahilerle zaîmlerin ve has sahiplerinin timar, zeamet ve hasları dâhilindeki arazi sahiplerinden birinin ölümiyle mahlûl olan arazisini müstahak olanlara ihale ve tefvizi sırasında aldıkları verginin adı idi. Vergi; yere ve hassaten arazinin âlâ, evsat ve edna olduğuna göre değişirdi. Âlâ yerin iki dönümünden bir akça, orta yerin üç dönümünden bir akça, fena yerin beş dönümünden bir akça alınırdı.

AĞAM ÇIRAĞI (آغام چیراغی) [*Ida.*] Vezir dairelerinde istihdam olunan içağalarının acemilik devresini geçirerek bir mertebe yükselmiş olanlarına verilen addı. Gedikli içağalarının hizmetkârı mesabesinde olan ve «zobu» namını taşıyan genç gösterdiği kabiliyet üzerine başına kalpak giydirilerek «ağam çırağı» namiyle sıraya geçirilirdi. Kendisine verilen iş-

lerde kabiliyet ve kavgalarda cesaret gösterdikçe terakki eder, içlerinden vezaret mertebesine kadar terakki eyliyenler bile olurdu.

AĞA NÖBETÇİSİ (آغا نوبتچیسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının emir çavuşu mesabesinde bulunan adama verilen unvandı. Kırmızı kollu cüppe, uzun entari, ayağına sarı mest papuç, başına da kalafat giyerdi

AĞA PAŞA (آغا پاشا) [*Ask.*] Vezir olan yeniçeri ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yeniçeri ağası meşhur Hüseyin Paşaya «Ağa Hüseyin Paşa»-denilmesi o kabîldendir.

AĞA SANCAĞI (آغا سنجاغی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasına ait sancağa verilen addı. Yeniçeri ağaları ilk zamanlarda sancak beyi rütbesinde olduklarından tuğları bir tane idi. Sonradan beylerbeyi derecesine çıkarılmaları üzerine iki tuğ götürürlerdi. 1610 *(H. 1019)* dan itibaren Hacıbektaş Şeyhi tarafından ocağa verilen beyaz bayrak da alaylarda yeniçeri ağasının önünde giderdi. Sefere gidilirken tertibedilen alaylardaki geçit resmi esnasında yeniçeri ağasının yedekleri arkasından adı İmam-ı Âzam Bayrağı olan beyaz sancak giderdi.

AĞA SOFASI (آغا سوفاسی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında kızlarağasının divan sürdüğü yerin ismiydi. Saray ıstılahlarınca divan yapmak, divan kurmak denilmez, divan sürmek denilirdi.

Orta kapı dışarısında idi. Bu yer şimdi mevcut değildir.

AĞAVAT (آغوات) [*Sar.*] Saray hizmetlerinde kullanılan haremağaları hakkında istimal olunur bir tâbirdi. Ağavat, *(ağa)* nın Arap kaidesiyle cem'idir. Bu kelime yine aynı kaide ile *(ağayan)* suretinde de cemilendirilir. Ancak bu ikinci cemi kaidesiyle *(ağayan)* tâbiri eski zamanlarda kullanılmış, sonraları terk edilerek o makamda ağavat tâbiri istimal olunmuştur: saray-i hümayun ağavatından... ağa bu kabîldendir. Eski mabeyin başkâtibi kıymetli edip Halit Ziya Uşaklıgil bu kelime için hâtıralarında *(Saray ve ötesi, cilt 1, sahife 216)* şunları yazmıştır: «*Ağavat*!... İşte yeni neslin bilemiyeceği bir kelime. Sadece Arap usuliyle ağaların mukabili olan bir cemi, Arapta bu makamda başka bir cemi edatı kullanmak çaresi olmayınca vapurun cem'i vapurat şeklinde yapıldığı gibi ağayı ağavat diye cemi yapmak zaruri idi. Fakat Türk ne için ağalar dememiş de ağavat demiş? Bunun cevabını aramağa lüzum yok. Niçin sebzevat, hırdavat, hattâ gelişat demişse onun için, demekle iktifa olunabilir.»

AĞAVAT OCAĞI (آغوات اوجاغی) [*Sar.*] Saray hizmetinde, yalnız hünkâr sarayında değil, şehzadelerin, sultanların saraylarında da kullanılan haremağalarına ait bir kurulun adı idi. Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam eden bu ocağın merkezi Dolmabahçenin Beşiktaş'a yakın bir tarafında, büyük bir daire idi. Ocağın reisi evvelleri Darüssaade ağası da denilen kızlarağası iken bunu mahzurlu gören İkinci Abdülhamit zamanında reislik doğrudan doğruya onun tarafından değil, vekili tarafından görülürdü. Haremağalarının hepsi bu ocakta kayıtlı idiler. Ocak bunların sığınağı idi. İhtiyaç zamanında orada barınırlardı. Hünkâr sarayına, yahut hanedandan herhangi birine bir haremağası lâzım olunca ocaktan intihabedilir, istenilen yere gönderilirdi. Bir sebeple hizmetinden memnun olunmıyan haremağası da ocağa iade edilir, yerine başkası istenilirdi.

AĞA YAMAĞI (آغا یاماغی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının yanındaki *(emir çavuşu)* na verilen unvandı.

AĞAYAN (آغایان) [*Sar*] «Ağa» nın Farisî kaidesiyle cem'idir. Ağa; yine Arap kaidesiyle «ağavat» suretinde de cemilendirilirdi. Enderun ağalarına « ağayan-ı Enderun », bîrun ağalarına da «ağayan-ı bîrun» denilmekte idi.

AĞA YERİ (آغا یری) [*Sar.*] Topkapı Sarayında hazine kethudasının oturduğu yerin ismiydi. Bu yerde şimdi Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü vazife görmektedir.

AĞIL RESMİ (آغیل رسمی) [*Mal.*] Koyun ve keçiden alınan resimlerden birinin adı idi. Buna «çit parası» da denilirdi. Her üç yüz koyun ve keçiden beşer akça olmak üzere alınmakta idi. Bu resim yaylak ve kışlaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan ağıllar münasebetiyle alınırdı. Sahipli yerlerdeki ağıllardan bir şey alınmazdı. Ağnam resmi ile beraber iltizam eden mültezimler sonraları her kısım varidatta yaptıkları gibi bunu da suistimal ederek köylülerin kendi köylerine mahsus meralarda otlattıkları hayvanlardan da resim almağa başlamışlardı.

1630 *(H. 1040)* senesinde ihdas olunan bu resim Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

AĞIR ESAME (آغیر اسامه) [*Mal. ve Ask.*] Muayyen miktardan fazla ulûfe alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamıyanlara kıdem zammı yapılır ve bu zammı alanların defterdeki isimlerine «ağır esame» denilirdi. Yapılan zam ulûfe zammı olduğu için bu makamda «ağır ulûfe» tâbiri de kullanılırdı.

AĞIR HİZMET (آغير خدمت) [*Sar.*] Saray ağaları tarafından meratip silsilesi haricinde istihsal olunan devlet hizmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buradaki «ağır» tâbiri «munzam» ve «fazla» makamında kullanılmıştır. Nitekim yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olmıyanlara yapılan «zam» lara «ağır ulûfe» denilirdi.

AĞIR ULÛFE (آغير علوفه) [*Mal. ve Ask.*] Muayyen miktarı tecavüz eden ulûfeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamıyanlara kıdem zammı yapılır ve bu zamma «ağır ulûfe» denilirdi. Deftere geçen isme nispetle «ağır esame» tâbiri de kullanılırdı.

AĞIZ BAĞI (آغيز باغی) [*Bah.*] Palangaının kancasının takıldığı mape veya halattan kurtulmaması için kancanın ağzına vurulan bağın adıdır.

AĞIZ ÇEVRESİ (آغيز چوره‌سی) [*Hal.*] Şerbet içen misafirin ağzını sildiği «sırmalı yağlık» ın adı idi. Şimdi misafirlere kahveden evvel ve sonra şeker ve şekerleme vermek âdet olduğu gibi eskiden kahvenin arkasından şerbet verilmek usuldendi. Zenginlerin konaklarında şerbet «kilerci kalfa» ile «şakirt» adı verilen genç kız tarafından misafirlere sunulurdu. «Kilerci kalfa» önden gider, üzerinde gümüş bardak takımı ve bir de «sırmalı yağlık» olan tepsiyi «şakirt» arkadan taşırdı. Odaya girilince kilerci kalfa tabaklı, kapaklı, kulplu olan bardağın tabağiyle beraber birini ve epey uzun olan «sırmalı yağlık» ı alırdı. Yağlığı tabağın altında tutmak suretiyle misafirlerin hürmetlisinden başlıyarak herbirinin önüne gidince kapağı açar, eğilir, şerbeti takdim ederdi. Sonra arka arka çekilir ve tabak, kapak, yağlık elinde beklerdi. Misafir şerbeti içince «kilerci kalfa» yanına yaklaşır, uzattığı tabağa misafir bardağı koyar, tabağın altından sarkan yağlığı ucundan sağ eliyle tutarak ağzına götürür, dudaklarını sildikten sonra bir ucu kalfanın elinde olan çevrenin ucunu elinden bırakırdı. Kilerci kalfa arka arka yürüyerek boş bardağı «şakird» in elindeki tepsiye koyar, öteki bardakları birincisi gibi sıra ile diğer misafirlere verirdi. Kilerci kalfa, şakirt olmıyan orta halli ailelerde hizmetçi kadın, yahut evin hanımı şerbet dağıtır, yağlığı da hizmetçi, yahut hanım elinde tutardı.

Bu merasim harem tarafında böyle yapılırdı. Selâmlıkta kahveci, çubukçu ağalar hizmet ederlerdi.

AĞIZ OTU (آغيز اوتی) [*Ask.*] Eskiden kullanılan ağızdan dolma toplarda falye deliklerine konulan baruta verilen isimdi. Top buradan ateşlenirdi.

AĞIZ OTU TAVASI (آغيز اوتی طاواسی) [*Ask.*] Çakmaklı yahut fitilli tüfeklerde ağız otu barutu koymağa mahsus çukur bir bakır parçanın adı idi. Ağız otu barutunun üzeri de bir tava kapağı ile örtülürdü.

AĞNAM (اغنام) [*Mal.*] Hayvanlardan alınan resim mânasına olarak kullanılır bir tâbirdi. Bu makamda «resmi ganem» ıstılahı da istimal olunurdu. «Ağnam» koyun demek olan «ganem» in cem'idir. Ganem; koyun demek olduğu, onun cem'i olan «ağnam» bu itibarla koyunlar mânasına geldiği halde «ağnam» ve «ağnam resmi» alelitlâk hayvanlar vergisi makamında kullanılmıştır. Çünki ağnam resmi meyanında koyundan başka keçi, domuz ve deveden alınan vergiler de dâhildi.

Ağnamdan muhtelif namlarla muhtelif zamanlarda tahsil olunan resimler aşağıda gösterildiği veçhile yedi nevide toplanır:

1 — Ondalık ağnam resmi,
2 — Âdeti ağnam resmi,
3 — Selâmet akçası; ya toprak bastı parası, yahut geçit resmi,
4 — Ağıl resmi, yahut çit parası,
5 — Ağnam bacı,
6 — Serçin, derçin, ya zephiyye, yahut mürde bacı,
7 — Otlak, yaylak, kışlak resmi.

Bunlardan ondalık ağnamiyle âdeti ağnam resmi başlıca bir kalem teşkil eder ve her malî sene başında birlikte olarak sancakça müzayede ile mültezimlere maktuan ihale olunurdu. Mültezimler iltizam ettikleri yerlerdeki hayvanları saydırırlar, vergilerini tahsil ederlerdi. Hükümetin, mültezimlerin bu tahsilâtiyle alâkası yoktu. Mütaahhitler taahhüdettikleri iltizam bedelini vermekle mükellefti.

Ondalık ve âdeti ağnam haricinde kalan beş kalem ehemmiyetli olmadığı için yine resimler meyanında, yine hazinece müzayede ile taliplerine ihale edilirdi.

Ondalık yalnız Rumeli'ndeki hayvanlardan alınırdı. Bu resim yeniçerilerle timarlıların ilgasından sonra «asâkir-i mansure» namiyle kurulan askerî teşkilâtın et tâyiniyle sair muayenatına sarf olunmak üzere tahsis edilmiş olduğuna göre ihdası H. 1241 *(M. 1825)* olduğu anlaşılıyor.

Âdeti ağnam resmi; ilk defa her koyundan bir akçeden ibaretti. Sonra meskûkât usulünde kuruşun vâhid-i kıyasi ittihazı ve aksamının da kırkar para itibar olunması üzerine akça para-

ya tahvil olunmuş, ve o suretle tahsiline başlanmıştır.

Ağıl resmi, âdeti ağnam resmiyle birlikte ihdas olunmuştu. Bu resim maliye ıstılahında «çit parası» namiyle alınırdı.

Selâmet akçası veya toprak bastı parası ağnamdan İstanbul'da iskelelerde, taşralarda derbentlerde, geçit yerlerinde alınırdı. Buna «müruriye resmi» demek lâzım geldiği halde maliyece ıstılah olarak «selâmet akçası» ve «geçit resmi», halk dilinde de «toprak bastı parası» denilmişti.

Bac-ı ağnam; ağnamın pazar ve panayır yerlerinde alım ve satımında kuruşta bir para hesabiyle alınmakta idi.

Zephiye demek olan serçin, derçin resmi şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimdi. Bu resim bazı yerlerde zephiye, mürde bacı, kasaphane, salhane, paçahane, birtakım yerlerde de kelle, ayak, ciğer parası, dem veya balta resmi namlariyle alınırdı. Bunlar alelekser teamüle göre birer tarifeye tâbi idi. Hayvan başına ikişer paradan onar paraya kadar, hattâ bazı yerlerde daha fazla olarak alınmakta idi. Paçacılık hakkı inhisar suretiyle idare olunan yerlerde muayyen olan resimden başka hayvanların baş ve ayakları ve birtakım yerlerde de ciğerleri aynen alınır, paçacılara satılırdı. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki serçin ve derçin resmi, mürde bacı, zephiye resmi müteradif elfazdan olmak itibariyle bir mânaya geldikleri halde serçin, derçin tâbirleri İstanbul ile Rumeli'nde, zephiye ve mürde bacı da daha fazla Anadolu ve Arabistan'da kullanılırdı.

Otlak, yaylak ve kışlak namlariyle alınan resimler hayvanların sahipsiz yerlerle mîrîye ait orman, kışlak ve yaylâklarda otlatılmasına mukabil alınırdı. Sonraları bu resimleri deruhte eden mültezimler bu hakkı suistimal etmişler, köylülerin kendi köylerine mahsus meralarda otlattıkları hayvanlardan da bu namlarla resim almağa başlamışlardı.

Ağnamdan muhtelif namlarla resim alınması şikâyeti mucibolması üzerine bunlardan zephiye hariç olmak ve diğerlerinin yerine kaim olmak üzere 1857 (*H. 1274*) tarihinden itibaren Bosna, Hersek ve İşkodra eyaletlerinden maada Rumeli'ndeki ağnamın mevki ve hasılatça beş sınıfa taksim edilerek birinci sınıf itibar olunan sancaklardakilerin herbirinden dörder, ikincilerinden üçer buçuk, üçüncülerinden üçer, dördüncülerinden ikişer buçuk, beşincilerinden ikişer kuruş alınmasına başlandı. Anadolu ve Arabistan'a şümulü olmıyan bu karar ertesi seneden itibaren ve fakat hayvan başına altmışar para alınmak suretiyle oralara da teşmil edildi. Ancak, bu resim az görüldüğü için 1863 (*H. 1280*) senesinden itibaren hasılatlarının miktarı yirmi kuruştan aşağı olan bazı sancaklar ağnamından eskisi gibi altmışar para alınmak üzere diğerlerinden, İstanbul'a yakın olan yerlerin de ağnamiyle tiftik keçilerinden dörder ve diğer yerler ağnamından da en aşağı had olarak ikişer ve en yukarı had olarak da üçer kuruş alınmaya başlandı.

Ağnam resmi bu suretle teessüs ettikten sonra 1870 (*H. 1287*) senesinde görülen malî müzayaka üzerine gerek Rumeli ve gerek Anadolu ve Arabistan cihetindeki ağnam resmine yirmi paradan kırk paraya kadar bir zam yapıldığı gibi bütçe açığını kapamak için de 1878 (*H. 1296*) senesinde Yemen hariç olmak üzere diğer yerlerdeki ağnam resmi de yirmişer para daha artırılmıştır.

Ağnam resmi meyanında dâhil bulunan canavar, deve ve camus resimleri koyun ve keçiden farklıydı. Eski maliye ıstılahında canavar resmi «resm-i hınzir» di. Domuz demek olan hınzirden vaktiyle dörder para resim alınırdı. Esasen ehemmiyetli olmıyan bu resim timar usulünün lâğvından ve ihtisap rüsumunun ihdasından sonra Rumeli'nde taammüm ettiği gibi tahsili vazifesi de maliyeye intikal etti. 1857 senesine kadar âdet-i ağnam ve serçin ve derçin resmi gibi canavar resmi de muhtelif tarzda alınmışken o tarihten itibaren tevhit ve üç aylık yavruları istisna edilerek herbirinden onar kuruş alınması kararlaştırıldı. Bu resmin çok ağır olduğuna dair olan şikâyetler üzerine 1862 (*H. 1279*) senesinden itibaren üçer kuruşa indirildi. 1878 senesine kadar hiçbir tadilât yapılmayıp o seneden itibaren ağnam resmine yirmişer para zammolunduğu sırada canavar resmine de yirmi para zammedilerek üç buçuk kuruşa çıkarıldı.

Deveden resim alınması mesbuk değilken 1296 (*H. 1878*) bütçe açığının kapatılması çareleri düşünülürken nakliye hizmetlerinde kullanılanlarından başka hasat mevsiminde mamurelere gelen develerin herbirinden onar kuruş resim alınması kararlaştırılmış ve ondan sonra develerden de resim alınmaya devam olunmuştur.

Mandalardan da onar kuruş resim alınırdı.

Ağnam resmi evvelleri maliye kayıtlarında «âdet-i ağnam» namı altında yazılı olduğundan tafsilât için o tâbire de müracaat iktiza eder.

AĞNAM BACI (اغنام باجی) [*Mal.*] Pazar yerlerinde ve panayır mahallerinde ağnamın alım satımında alınan resimdi. Kıymetlerinden

kuruşta bir para hesabiyle alınırdı. Bu resim bilâhare belediyelere terk olunmuş, ve 1324 İnkılâbından sonra da kaldırılmıştır.

AĞYAR (اغيار) [*Sof.*] Yabancı mânasına olan Arapça «gayr» ın cem'idir. Divan edebiyatında, müfret makamında, âşıkın rakîbi, engeli, gözcüsü, hasmı mânasına kullanılmıştır.

Eşk-i çeşmim mâni-i seyr-i ruh-u yâr oldu âh
Kendi göz yâşım bile ben zara ağyar oldu âh
Nihat Bey

Çeşm-i hakbînde ağyar ile yâr îkisi bir
Bâğ-ı tevhidde zira gül-ü hâr îkisi bir
Halîm Giray

Ağyare gücenmiş yâr, afvına çalış yalvar
Çün hasma mürüvvette, bir başka safa vardır
Esat Muhlis Paşa

Ağyar müneccim gibi vakte mutarassıt
Fırsat gözetir dilbere çâh-ı rasadından
Sabit

Yine cemi sıygasiyle kendilerinden çekinilen, şahıslarından mazarrat memul olan kimseler mânasına olarak da kullanılır: bu yer ağyardan hâlidir.

Tasavvufta «hakikata vâkıf olmıyanlar» makamında kullanılırdı:

İçi umman-ı vahdettir yüzü sahra-yi kesrettir
Yüzün gören görür ağyar içinde yâr olur peyda
Niyazi

Gel iste Kaygusuz yârı, çıkar gönülden ağyarı
Bugün gör yine dîdarı, bu sevda özge sevdadır
Kaygusuz

AHAR (اعار) [*San.*] Yazı yazarken yapılan yanlışların tashihinde silintinin belli olmaması ve iz bırakmaması için kâğıdın üzerine sürülen sulu maddeye verilen addı. Bir de kâğıdın parlak görünmesi, bu sayede pürüzlü, mesamatı geniş, kısmen kaba, delikli ve kalemin yürümesine gayrimüsait, mürekkebi yaymaya müstait ham kâğıt ıslah edilmiş ve bu aharlama sayesinde kalemin yürüyüşü ve mürekkebin akışı temin edilmiş olurdu. Bu ameliye yapılmış olan kâğıtlara «aharlı kâğıt» ismi verilirdi.

Farsça bir kelime olan «ahar» için «Bürhan-ı Kaatı» da şu tafsilât vardır:

«Nahar vezninde yiyecek ve yiyinti ve muhtasarı taam mânasınadır ki ıstılahımızda kahvaltı ve safralık denir. Arabîde sulfe derler ve kahvaltı eylemek mânasına da müstameldir. Nitekim nahar kahvaltı eylemeyip aç karına durmağa denir ve çünki nesne tenavülü bedenin kuvvetlenmesine bais olmağla. Kâğıda ve esvap üzerine sürülen nesneye ki nişasta ve yumurtadan yaparlar kâğıda ve esvaba kuvvet verdiği için ahar derler. Türkide kâğıda sürülene ahar, ve esvaba sürülene haşil tâbir ederler. Cevherdar pulâda dahi ahar derler.»

«Ferheng - i Nâsıri» de «ahar» maddesinde şöyle deniliyor:

«Aharın iki mânası vardır: biri yemek yemek mânasınadır. Kuvvet ifade eder. Kâğıdı da takviye için aharladıkları sebebiyle bu kelime istimal olunmuştur.

«Farisîde nahar aç mânasınadır. Nahar horden yemek yemek demektir. Medsiz ahar da aynı mânaya delâlet eder.»

Kâğıtçılar aharlı kâğıt yapıp hattatlara sattıkları gibi hattatlar kendileri de aharlı kâğıt yaparlar ve yazılarını bunlara yazarlardı.

Şarkta yapılan kâğıtlar ham oldukları için aharlanmak zarureti vardı. Bunların üzerine düzgün yazı yazmak kabil değildi. Sonraları fabrikalarda yapılan kâğıtların her ne kadar üzerleri cilâlı ise de bunların üzerlerine yazı yazıldıktan sonra tashih etmek, silmek icabettiği zaman mürekkebin izi kalır ve bazılarında ise kâğıdın üzerinde bulunan ince cilâ tabakası gider. Halbuki aharlanmış olan kâğıtlar birkaç defa silinir ve iz bırakmazdı. Hattâ bundan yarım asır evvel kâğıdın pek bol olmaması dolayısiyle mahalle mekteplerinde çocuklara mümarese için yazdırılan «karalama» lar hoca gördükten sonra süngerle silinir, ve tekrar «karalama» yazılırdı. Bu ameliye birkaç defa tekrar edildiği halde kâğıt bozulmazdı.

Aharın kâğıda iki üç defadan fazla sürülmemesi lâzımdı. Çünki kalın tabaka teşkil eden ahar çatlardı. Ahar kâğıda sürüldükten sonra bir hafta geçmeden kâğıtları «mührelemek» lâzımdı. Geciktirilirse ahar tabakası çatlardı.

Eski yazının nevilerine göre kâğıda sürülen aharın cinsi de değişirdi. Kuran-ı Kerim için hazırlanan kâğıtların iki tarafına da yazı yazılacağından bunlar aharın en incesiyle aharlanırdı. Levha ve meşk ve buna mümasil yalnız bir tarafına yazı yazılan kâğıtların aharı ise birkaç kat olmak üzere kalın sürülürdü. Bu da tashih icabederse kâğıdın bozulmaması içindi. Talik yazı için kâğıtlara sürülecek ahar tabakasının çok kalın olması lâzımdı. Talik aharcıları kendi namlarına mahsus soğuk damga ihdas ederek kâğıtların üzerine basarlardı. Bu damgalarda Kadri, Seyyit Ahmet, Hasan Remzi, Memduh gibi isimler görülmektedir.

Ahar muhtelif usul ve maddelerle yapılırdı.

«Boya, mürekkep, ahar, ebru mecmuası»ndaki *(Millet kütüphanesi el yazması nüsha*

No. 809) ahar yapma usullerinden birkaçı aynen nakledilmiştir:

«Bir miktar beyaz şap havanda döğülüp güzelce kaynatılacaktır. Sonra bu kaynamış suyu bir tekne içerisine döküp bu gayet sıcakken aharlı ve ilâçlanmış kâğıt bu şaplı sıcak su içine batırıp çıkartılarak gölgede kurutulduktan sonra tekrar kaynamış su içinde bir miktar elenmiş nişastayı bir kâsenin içinde su ile ezip ol sıcak suyun içine döküp karıştırarak kaynatılacak ve ta ki nişastanın kokusu kalmayıncaya kadar. Sonra bu kaynamış nişastalı su bir tencke içine boşaltıldıktan sonra sıcak sıcak ol şaplanmış kâğıt bu suyun içine batırıp çıkarılarak güzelce gölgede kurutulacaktır, ve sonra kâğıtlar mührelenerek kullanılacaktır. Gayet nefîs ahar olur.

«Diğer ahar usulü; balık tutkalının gayet beyazını suda ıslatıp sonra bir mermer taş üstünde tokmak ile döğerek tamamiyle ezildikten sonra kurutup bu tutkaldan beş dirhem miktarı, 2 dirhem zamk-ı Arabi, üç dirhem Edirne tutkalı bir kâse içine konup ıslatılıp kifayet miktarı su ile kaynatıldıktan sonra ahar için hazırlanan kâğıtlar bu suya sıcak sıcak batırılıp ve tekrar gölgede kurutulacaktır. Gayet nefîs ahar olur.

«Diğer ahar usulü; pelit odununun külü bir bez parçası içine çıkın edilip bir çömlek içinde kaynatılarak ve ol çıkın çömlekten çıkarılmaksızın bir iki gün kalıp sonra suyu süzülerek ahar olmuş kâğıtlar bu suya batırılırsa gayet güzel olur.

«Diğer ahar usulü; beşer dirhem miktarı Şam ve Halep tutkallarını birer miktar suda kaynatıp sade ilâçsız kâğıtlar bu kaynamış suya batırıp çıkarılarak gölgede kurutulursa çok güzel ahar olur.

«Diğer ahar usulü; ördek veya tavuk yumurtalarının sâfi beyaz kısımları bir kab içine konup incirin sütiyle birlikte karıştırıp bir kab içinde kalacak ve yumurtanın beyazı kestirilecek ve bu madde bir beyaz bezden süzülüp iki veya üç ol kadar barutla, balık tutkalı suyunu koyup heyeti umumiyesini birbirine karıştırdıktan sonra âbadi kâğıdı bu suya batırırlar, ve gölgede kuruturlar. Kâğıt tamamiyle kuruduktan sonra tekrar kâğıttaki yumurtanın yağını gidertmek için bir defa dahi gayet kaynamış temiz bir suya batırıp sonra güzelce gölgede kurutulacak ve sonra üzerine mühre vurulacaktır. Gayet parlak ve kalemgîr olur.»

Kilisli Muallim Rifat Efendi'nin kıymetli hâşiyeleriyle «Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatı» meyanında bastırılmış olan *(Nefeszade)* nin «Gülzar-ı Savap» adlı eserinde birçok ahar tertipleri vardır. Onlardan iki tanesi aynen nakledilmiştir:

«Kesirayı *(kitre)* gül suyu ile ıslatalar ve iki dirhem şapı muhkem döğüp üzerine eküp karıştıralar. Bir iki gün dura. Badehu bir çölmek *(çömlek)* içine koyup gayet muhkem kaynatalar. Üzerine kesira *(kitre)* miktarı nişayı *(nişasta)* su ile ezüp koyalar. Badehu tekrar kaynatalar. Gayet beyaz olan kâğıtları çekseler ve kurudup tekrar ısı *(sıcak)* sade sudan çekseler gayet âlâ olur. Kalemgîr ola.

«Diğer ahar usulü; beş dirhem miktarı esfidacı *(üstübeç)* destseng *(destezeng)* ile sommaki *(somaki)* mermer üstünde muhkem ezeler. Badehu çömlek içine koyup su ile karıştıra karıştıra muhkem kaynatalar. Bedehu on dirhem miktarı nişayı *(nişasta)* anınla ezüp muhkem halt olduktan sonra tekrar bir defa dahi bir miktar su koyup gayet muhkem kaynatup el ayasında kuvveti lâzimesin yoklıyalar. Eğer ziyade ise ana göre su koyalar ve yine kaynatalar. Bedehu bir pâk sini yahut tepsi içine boşaldup ol sini yeya tepsiyi bir saçayağı ısı ile bîahar olan kâğıtları çekseler gayet bînazir berrak ve kalemgîr kâğıt ola.»

Zamanımızın değerli hattatlarından *(Tuğrakeş Hakkı Bey)* kendisinin yaptığı aharı şöyle tarif eyledi: «Şekersiz olarak mahallebi tarzında pişirilmiş nişasta gayet ince süngerle kâğıdın her iki yüzüne sürülür. Sonra kâğıt ipte kurutulur. Bundan sonra yumurta akı az miktarda şapla çalkanarak köpürtülür, bu suretle köpürtülen yumurta akı bir müddet haliyle bırakılır. Köpükler tamamen sönüp zeytinyağı şeklini alınca nişasta sürülmüş ve kurutulmuş olan kâğıdın üzerine ince süngerle bu yumurta akından sürülüp yine kurumaya bırakılır. Kâğıt lâyıkiyle kuruduktan sonra evvelâ saplı mühre ile, sonra billûr mühre ile parlatılır.

Yufkadır kâğıd-ı dili eşk ile aharlayup
Mühre-i dağ ile şeffaf-ü kalemgîr edelim
Sabit

AHARLI KÂĞIT (آهارلى كاغد) [*San.*] Aharlanmış kâğıtlara verilen addı. Üzerine bir defa ahar sürülen kâğıtlara «tek aharlı», iki veya daha ziyade defa ahar sürülen kâğıtlara da «çift aharlı» denirdi. «Çift aharlı» tâbiri kısaltılarak «çift alı» da ıtlak olunurdu.

Aharlanacak kâğıt renkli kaynamış suya batırılır, sonra kurumak üzere çamaşır gibi ipe asılırdı. Kâğıt kuruyunca üzerine ahar sürülür, tekrar kurutulup bilâhare mührelenirdi.

Aharlı kâğıda yazılan yazıda yanlışlık olursa silinir, silintinin kâğıtta izi kalmazdı.

Aharlı kâğıt, diğer kâğıda nazaran, pahalı idi. Bunların makbulü de eskisiydi.

AHEN-İ HAM (آهن خام) [*Mal.*] Ham demir demektir. Osmanlılar devrinde biri Edirne'de, diğeri Sofya civarında Samakov'da olmak üzere iki demir madeni işletilmişti. Silâh, saban ve emsali demir işleri bu madenlerden çıkarılan demirlerle yapılırdı.

Samakov madeninin başında bulunan memurun resmî unvanı *(Samakovcuk nazırı)* idi.

AHİ BABALIK (اخی بابالق) [*San.*] Debbağlar ve saraçlar gibi esnafın başlarındaki adamlara tevcih edilen resmî bir unvandı. Ahi; Osmanlılardan önce Âzerî ve Selçuki memleketlerinde esnaf kâhyalariyle şeyhler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ahiler Ankara'da bir hükümet bile teşkil etmişlerdi. Ahiler hakkında Osman Nuri Ergin «Mecellei Umuru Belebiye» de mufassal izahat verdiği gibi M. Cevdet de «Zeyl-i Alâ Fas-lı Ahîr» adlı kitabında kıymetli malûmat vermiştir.

(*Ahi babalık*) ın mimar ağalığı ile birlikte verildiği de olmuştur. O zaman *(Ahi babalık ve mimar ağalığı)* unvanı kullanılırdı.

AHIM ŞAHIM (آهم شاهم) [*Hal.*] Eskiden kullanılan tâbirlerdendir. Bu tâbir; «Pek de o kadar ahım şahım bir şey değil suretinde de istimal edilirdi. Hattâ bu şekil evvelkinden fazla kullanılırdı.. «Fefkalâde takdir edilecek, aman ne güzel diye bayılacak bir adam, yahut eşyadan bir şey değildir.» mânasını ifade ediyordu.

Bu tâbir; fil-asıl mec'ul Osmanlı edebiyatının en menfur örfüne istinadeder. Malûmdur ki o edebiyatta sevgili müzekkerdir. Bu; aslı tasavvufi bir mahiyette «Cemal-i Mutlak» ı muhatap ittihaz ederek hep güzellikler onda bulunmuş, hep muhatap o ittihaz edilmişse de ehl-i hava bundan istifade ederek mecazi mahbup sevmek âdeta zarafet ve irfan levazımından addedilmiştir.

Osmanlılıkta bu kabîl şairler ekseriyeti teşkil eder. Hicrî dokuz yüz tarihinden sonra (*mahbup*) lara «şah» derlerdi. İsimlerinin sonuna «Ahmet Şah, Ali Şah» tarzında getirirlerdi. Sonra âşıkların aşklarının galeyaniyle sinelerini yırtmalarına «sineye elif çekmek» tâbiri vardı. Gerçekten sinesini yırtanlar olduğu gibi göğüslerine «döğme» tarikiyle «ahım şahım» yazdıranlar da olurdu. Göğsünü yırtanlar da «sineme elif çektim» veya «ah yazdım» derlerdi. Şair Rahmi:

Nahünümle âh şahım nakşedersem sîneme
Nakşeder mi levh-i uşşaka beni Şahım Ali

beytinde «Ali Şah» namındaki sevgilisine bu yolda hitabeder. Halbuki «Rahmi» de vaktiyle başka bir âşıkın şahı imiş. Taşlıcalı Yahya Bey onun hakkında:

Ben erenler nacağıyım o ışıklar teberi

mısraiyle kendisinin meydan müritlerinden olduğunu, onun da kızıl başlı köçeği bulunduğunu anlatmak istemiştir.

Şu tafsilâttan sonra tezahür eder ki «Pek o kadar ahım şahım bir şey değil» demek, öyle âşıkların sevgililerine «Ah şahım!..» diye aşk ilân etmeleri derecesinde meftun olunacak bir şey değildir, demek olur.

AHİ TAÇ (اخی تاج) [*Sof.*] Kadirî tarikatının Ahi koluna mensup şeyhlerin giydikleri tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu sekiz dilim üzerine yapılırdı. Üzerine yeşil sarık sarılırdı.

AHİTNAME (عهدنامه) (*Siy.*) İki hükümet arasında sulh ve asayişe, siyasi, ticari ve sair işlere dair imza ve teati olunan mukavelelerle devletçe muhtelif hususlar için siyaseten tanzim olunan resmî evrak hakkında kullanılır bir tâbirdi. Biri Arapça, diğeri Farsça iki kelimeden terekkübeden ve ahit, söz vermek, üzerine almak; name ise mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt mânasına gelen bu ıstılahın Türkçesi «söz kâğıdı» dır. Osmanlılarda iki hükümdar gibi iki kumandan arasında da ahitname yapılırdı. Ahitnameler yedi rükün üzerine tertibedilirdi: 1)Cenabıhakka hamdü sena; 2) Hazreti Peygambere salâtü selâm; 3) Ahdü peymanın büyüklüğü; 4) Muahedeye muhalif hareketten çekinme; 5) Ahdin keyfiyet ve ehemmiyetini izah ve tafsil; 6) Ahdinde durmanın lüzumu ve aksinden çekinme; 7) Allahtan, ahde sadakatte sebat etmek dileği.

Ahitnameler muhtelif lisanlarda yazılı dı.

AHİTNAME-İ HÜMAYUN (عهدنامهٔ هایون) [*Ida.*] Hükümdar tarafından verilen hat, ferman yerinde kullanılır bir tâbirdi. Lûgat mânası padişahın ahitnamesi demektir.

Ahit: söz verme, bir şeyin yapılmasını üstüne almadır. Bu kelime yine zaman, devir mânasına da gelir. Ahitname de muahede kâğıdı, bir muahedenin şartlarını havi olarak kaleme alınıp iki taraf tarafından imzalanan resmî kâğıttır.

Şarkta hükümdarlık alâmeti olmak üzere ahitname verilmesi çok eskidir. Abbasi halifelerinden Kaim Biemrillâh büyük Selçuk Devleti Sultanı Tuğrul Beye hicrî 449 *(M. 1057)*

de ahitname vermişti. Halifeler sultanların hükümdarlara verdikleri ahitname gibi veliahtlarına da ahitname verirlerdi.

Osmanlılar zamanında da ahitnameler verilmiştir. Ahitname-i hümayun tâbiri dahi onlar zamanında kullanılmıştır.

AHKÂM DEFTERİ (احکام دفتری) [*İda.*] Kanunnamelerle hükümlerin ve nizam mahiyetinde olan kararların aynen kaydına mahsus defterin adı idi. Kalemlerin herbirinde böyle bir defter bulunur, o gibi şeylerin örnekleri olduğu gibi oraya geçirilirdi. Muameleleri vâsı olan kalemlerde her sene için ayrı ayrı defter tutulurdu. İşleri o kadar geniş olmıyanlarda ise birkaç seneliği bir araya getirilir, defter dolunca yenisine kaydedilirdi. Çok dikkat ve itina ile tutulan bu defterler daimî bir müracaat yeri idi. Eski bir muamele, yahut bir iş mevzuubahsolduğu zaman bu defterlere bakılır, ona göre mütalâa beyan veyahut muamele ifa edilirdi.

AHMEDİYE (احمدیه) [*San.*] Eskiden mevcut kumaşlardan birinin adı idi. Bohça yapılırdı. Arşivdeki kayıtlarda « boğçai Ahmediye » suretinde geçmektedir.

§ [*Sof.*] Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Bu şubeyi Yiğitbaşı namiyle anılan Ahmet Şemseddin İbni İsa el Marmaravi tesis etmişti. Marmara; Saruhan muzafatından Akhisar kazası köylerinden birinin ismidir. Memleketinde bir parça tahsilden sonra Uşşak'a vardı. Orada ilim tahsil etti. Uşşak'ta iken Şeyh Alâeddin-i Uşşakiden inabe aldı. Badehu irşadına memur olduğu Manisa'ya gitti. Orada birçok mürit temin etti. Mütaakıben bâtın yönünden meşayihin ıslahı için İstanbul'a geldi. «Yiğitbaşı» namiyle iştiharı bu sıradadır. Bir müddet sonra tekrar Manisa'ya döndü. Eserlerini telif etti. Risale-i Tevhidiye, Cami-ül Esrar, Ravza-tül Vâsılîn onlardandır. 910 da vefat eyledi. Kabri Manisa'da ziyaretgâhtı. Halvetiye şubeleri arasında « tarikat-ül-vusta », « orta kol » sayılırdı.

Sinaniye, Uşşakiye, Ramazaniye, Cerrahiye. Mısriye, Buhuriye tarikatları işbu Ahmediye tarikatının şubeleridir.

Bedevi lâkabiyle müştehir Ahmet ibni Ali ibni İbrahim-ül Mesihî tarafından kurulan tarikatın ismi de bu namı taşımaktaydı. Bu tarikatın daha ziyade taammüm etmiş olan adı «Bedeviye» idi.

Nakşibendiye şubelerinden Ahrariye kısmında da bir «Ahmediye» şubesi vardı. Bu şube (*Muhammed-ül Elf-üs sani*) namiyle mâruf Şeyh Şahabeddin Eb-il-Abbas Ahmet ibni Abdül-Ahad-ül Fâruki'ye mensuptu. Buna «Müceddidiye» de denilirdi.

AHMEDİ MUHTAR POSTU (احمد مختار پوستی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Meydandaki «taht»ın sağ tarafındaki makamın ismiydi. Diğer makamlara olduğu gibi bu makama da niyaz olunurdu. Nasip alan yeni talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman rehber şöyle tarif ederdi: «Buna Ahmedi Muhtar Postu derler. Cemi-i ulûmu evvelîn ve âhırîn bunun yüzü suyu hürmetine halk olunup ve hidayete ergören budur. Sebebi icad-ı âlem budur, Cümlenin atası, anası budur.» — — —

AHRARİYE (احراریه) [*Sof.*] Nakşibendî Tarikatı şubelerinden birinin adıydı. Ahrar lâkabiyle mâruf Hoca Ubeydullah ibni Hoca Mahmut ibni Şahabeddin tarafından tesis olunmuştu.

Hoca Ubeydullah Taşkentlidir. 806 da doğdu. Evaili hali fakrü tecerrütle geçti. Sonra malının sayısını bilmiyecek kadar zengin olmuştu.

AHRET ADAMI (آخرت آدامی) [*Sof.*] Dünya ile münasebetini kesmiş adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Takva ehli, müsterih adam demekti. Bu türlü olan kadınlara «ahret hatunu» denilirdi. «Ahret hatunu bir bacıdır.» Mânevi analar hakkında da «ahret anası» tâbiri kullanılırdı.

Doğar andan fiteni devranın
Ahiret anasıdır şeytanın
Atai

AHRETLİK (آخرتلك) [*Halk.*] Ahret sevabı ümidiyle alınıp büyütülmüş olan kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mânevi evlât demektir.

«Lûgat-i Ebüzziya» da şu malûmat da vardır:

«Hüccet-i şer'iye ile alınan hizmetçi kızlara ıtlak olunur ki ona ıstılahımızda «besleme» dahi tâbir olunur.»

Samimî iki arkadaş arasında ahret kardeşliği mânasını da ifade ederdi. Rumeli halkı « *a be ahretlik* » diye birbirine hitapta bulunurlardı.

Sıdk-u imanı bana rehber kıl
Herbirin uhrevi birader kıl
Atai

AİDAT (عائدات) [*Mal.*] Lûgat mânası birine ait hisse demek olan Arapça «aide» nin cem'i olup ıstılah olarak resim, vergi, yahut tahsisat, irat, gelir yerinde kullanılır bir tâbirdi. «Vakıftan aidatı vardır» de-

nildiği gibi «ağnam aidatı», «kıymetli evrak aidatı» suretinde olarak devlet bütçesinde de yer almıştı. Muayyen maaşları bulunmadığı devirlerde (*kadı*) ların, (*tapu memurları*) nın, (*mukavelât muharrirleri*) nin gördükleri işlerden aldıkları ücretlere de bu nam verilirdi.

«Aidat» ın müfredi olan «aide» nadiren kullanıldığı halde halen metruk bulunan «avaid» suretindeki cem'i çokça istimal olunurdu. Hattâ Farisî kaidesiyle izafi bir terkip olan «avaid-i mûtade» suretinde bir ıstılah vücuda getirilmişti. Bu ıstılahın mânası «mûtat aidat» demekti.

Aidatın miktar ve nispeti kanun ve nizam ile tâyin olunduğundan azalır ve çoğalırdı.

AKAĞALAR (آقالر) [*Sar.*] Osmanlı sarayında kullanılan hademelerden bir kısmının unvanıydı.

Osmanlı sarayının harem hizmetinde siyahi haremağaları istihdam olunduğu gibi akağalar da kullanılmıştır. Habeş'ten gelen haremağaları misillû akağalar da padişahlığın ve onun kaldırılmasından sonra bir müddet devam eden halifeliğin ilgasına kadar devam etmiştir. Akağaların ekserisi boşnak ve bir kısmı Anadolulu idi. En son vazifeleri Topkapı Sarayı kapıları bekçiliğinden ve aynı sarayın bazı dahilî hizmetlerinden ibaret kalmış olan akağaların haremağalarından farkı, evvelkilerin beyaz, sonrakilerin siyah olmalarından ibaretti. Recüliyet noktasından biribirinden farklı değildiler. Bununla beraber akağalar hilkaten erkeklikten mahrum oldukları halde siyahiler sureti mahsusada ihsa edilmişlerdi. Bunlara aynı zamanda «tavaşi» de denilirdi.

Sarayda akağalar istihdamına ilkevvel İkinci Murat zamanında başlanmıştır. Adedi kırk olan akağaların meratip silsilesi de onun zamanında vücuda getirilmiştir. İçlerinden temayüz edenler kilercibaşı, hazinedarbaşı, kapı ağası olurdu. Akağaların en büyüğü (*kapı ağası*) idi. Saray kapıları bunlar tarafından muhafaza olunduğu için içeriye girip çıkanlara bunlar bakarlardı. Padişahların hususi hizmetlerini de bunlar görürlerdi. Bu sebeple bir zamanlar ehemmiyetleri ziyadeydi.

— — Çorlulu Ali Paşa silâhtarlığı zamanında ve 1111 tarihinde akağalardaki ikbali içağalarına intikal ettirmiş ve bu suretle akağaların eski ehemmiyeti kaybedilmiştir. Mevcut malûmata göre (*Atâ Tarihi c.I, s.37*) bundan dolayı «Bab-üs-saade takımının Ali Paşaya olan adavetleri elhaletü hazihi zail olamadığından müşarünileyhi akağalara af ve hayır ile yâd ettirmek kabil olamaz.»

Ali Paşanın bütün nüfuzu silâhtarlıkta toplamak suretiyle saray idaresinde icrasına muvaffak olduğu tadilât ile akağaların eski nüfuzlarını kaybettileri muhakkak olmakla beraber itibarlarına büsbütün halel gelmediği de Atâ'nın (*c.I, s. 163*) şu ifadesinden anlaşılmaktadır: «Akağaların itibarat-ı asliyeleri biraz tağayyür etmişse de külliyen tenezzül etmediğine kapı ağalarına min ilkadîm ilbas olunan serasere dûhte sırf samur kürk hıl'at iksası ve veziri besatlû esbe süvar olmaları ve başlarına darüssaade ağalarının aynı Selimî iktisa etmeleri ve mûteberlerine hane-i hassadan lâla ve koğuşlardan birisinden anahtar şakirdi tâbiriyle kullukçu ve zülüflülerden baltacı ve sofalı ve yedekçi ve heybeci istihdam edebilmeleri gibi haiz oldukları haysiyeti esasiyelerini ibka etmiş olması delili celîdir.»

Akağaların zâbiti (*kapı ağası*) idi. Ondan sonra silsile aşağı doğru şöyle giderdi: has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethudası. Bunlar büyüklerdi. Bunların madununda olanlar da vardı: eskilerden beş nefere (*köşebaşı*) denilirdi. Daha aşağı olmak üzere bir (*başeski*) mevcuttu. İki nefer de (*üzengi ağası*) namını taşırdı. Hali vukuunda silsilei meratibe riayeten aşağıda olanlar yukarıya çıkar ve bu suretle, terfi, teselsülen icra kılınırdı.

Akağaların deruhte ettikleri işe göre kapı bekçiliği, hazine-i hümayunun muhafazası, kiler-i hassa ve matbahın muhafazası, harem-i hümayun ve umum dairenin zapturaptı gibi birer vazifeleri olduğu gibi içağalarına yemek usulünü de bunların kıdemlileri öğretirdi. Buna da «sofra eskisi» unvanı verilirdi.

Akağalardan Hadım Ali Paşa, Hadım Sinan Paşa gibi kübera yetişmiştir.

AK AKÇA (آق آقچه) [*Hal.*] Eskiden gümüş para hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdi. Gümüş akça beyaz olduğu için bu tâbir meydana çıkmıştı. Sonraları alelitlâk para makamında da istimal olunmuş, «ak akça kara gün içindir» atalar sözü bu telâkkînin neticesi olarak meydana gelmiştir. Acemler de bu makamda (زرسفید ازبرای روز سیاهیست) derler.

AK ALEM (آق علم) [*Sar.*] Osmanlılarda saltanat sancağına verilen addı. Buna elviye-i sultani, alemha-yi Osmani de denilirdi. Osmanlı teşkilâtı hakkında kıymetli eserler vücuda getiren İsmail Hakkı Uzunçarşılı, istiklâl alâmeti olarak Selçuk hükümdarı tarafından Osman Gaziye gönderilen bu bayrak için (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, S. 9) şu mütalâayı ileri sürüyor:

«Ananeye ve bazı tarihlerle Feridun Bey Münşeatına göre, Selçuk hükümdarı bu ak sancak'ı Gazi Osman'a beylik alâmeti olarak göndermişti; bu mütalâa bir mesnede istinad etmediğinden bunun Selçuk hükümdarı tarafından gönderilmiş olması şüphelidir. Yalnız ak sancak'ın Osmanlılarda saltanat sancağı olduğu muhakkaktır.»

AKARAT-I MEVKUFF (عقارات موقوفه) [*Mal.*] Gerek ayniyle intifa olunmak ve gerek icarı istiğlâl olunarak hâsıl olan ücret ve gallesi bir cihet-i hayra sarf edilmek üzere vakfedilen akaratın umumi unvanıydı.

AKÇA (آقچه) [*Mal.*] Vaktiyle tedavül eden gümüş paranın adıydı. «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«1.- Vaktiyle mütedavil bulunmuş bir küçük gümüş sikke.

«2.- Nakit, para, zenginlik; ak akça - gümüş meskûkât; ufak akça - bozuk para; akça etmez, bir akça - pek değersiz, akça tahtası - sarrafların para saydıkları kenarlı ve bir tarafı dar ve açık tahta; bir kese akça - beş yüz kuruş meblâğ; akça kesesi - para kesesi.»

«Ak» Türkçede beyaz demek olduğundan «akça» beyaz sikke demek olur. Akça adlı para Osmanlı padişahlarından Orhan tarafından 1328 *(H. 729)* senesinde Bursa'da bastırılmıştır. İlk basılan akçanın vezni rubu miskal, yani altı kırat ve 1,154 gramdan, ayarı da yüzde doksandan ibaretti.

İlk Osmanlı sikkesi o vakte kadar bütün İslâm meskûkâtında müstamel olan dirhem ve dinar usulünden büsbütün başkaydı, ve onlardan tefrik için de «akça-i Osmani» namı verilmişti.

Gümüşten mamul Selçuk dirhemleri bir dirhemi şer'î, yani 14 kırat olduğu halde ilk basılan akça-i Osmani 6 kırat veznindeydi. Bu vezin en son basılan gümüş kuruşlukların veznine müsavi, ayarı ondan biraz yüksek, kutru da dir parça büyüktü. Mecidiye aksamından olan kuruşların ayarı yüzde 83 olduğu halde akçanın ayarı yüzde 90 dı. Kuruşların kutru 15 milimetre olduğu halde akçanın kutru 18,5 milimetreydi. Bu kutur gümüş elliliklerin kutruna müsaviydi.

İlk akçaların üzerinde darp tarihi yoktu. Bir yüzünde kelime-i şahadet ve etrafında cihar yâr isimleri, diğer yüzünde «Orhan halledallah-ü mülkehu» yazılıydı.

Akçalara ilk tarih Yıldırım Beyazıt zamanında konulmuştur. Osmanlı meskûkâtında tuğra birinci defa olarak Beyazıd'ın büyük oğlu Süleyman Çelebi namına basılmış olan sikkeye konulmuş, ondan sonra üç asır kadar arasıra bazı gümüş ve bakır meskûkâtta görülen tuğranın İkinci Mustafa zamanından sonra bütün sikkelere konulması âdet ve teamül halini almıştır. Osmanlı sikkelerinde darbolunduğu mahallin ismi gösterilmek usulü kezalik Yıldırım'ın oğulları devrinde başlamıştır.

Timurlenk'in henüz Anadolu'da bulunduğu zamanlarda Çelebi Sultan Mehmet tarafından Bursa'da bastırılan sikkelere Timur'un adı da ilâve edilmişti. Vezin ve ayar cihetiyle akça-i Osmanilerin aynı olan bu müşterek sikkenin bir tarafında *(Lâ ilâhe İllâllah Muhammedün Resulüllah duribe Bursa 806)*, diğer tarafında *(Demur Han Kürkan. Muhammed İbni Bayezid Han hallede mülkehu)* yazılıdır.

Çelebi Sultan Mehmet 816 da tamamiyle istiklâl kazanınca o tarihte ve ondan sonra Bursa, Edirne, Ayasluğ, Serez ve sair bir iki yerde darbettirdiği akçaların bazısında *(Sultan ibni Sultan Mehemmed İbni Bayezid Han)*, birtakımında *(Mehemmed İbni Bayezid Han Azze Nasruhu)* yazılmıştır. Bu vakte gelinceye kadar Osmanlı meskûkâtında hiçbir elkap yokken Mehmet Çelebi ilk defa olarak «sultan» ve «han» unvanlarını vaz'ettirmiştir. Son Osmanlı sikkelerine kadar devam eden *(azze nasruhu)* ibaresi de ilk defa bu zamanda kullanılmıştır.

Akçanın ihdasından yüz yirmi sene müruruna kadar ayar ve veznine halel gelmemişken Fatih Sultan Mehmet tarafından 848 de babasının sağlığındaki birinci cülûsunda bastırılan akçaların vezni 6 kırat yerine 5 kırata indirildi. Bu tebdir, askerin muhassasatından bir miktar tenkihat icra ve devlet hazinesine bir parça irat tedarik etmek maksadiyle alınmıştı. Halbuki bu hal askerin gayretini kesip hattâ büyük bir fitnenin mukaddemesini teşkil ettiğinden nihayet askerin ulûfelerine yarım akça zammiyle, o vakte kadar 3 akça olan yevmiyeleri yeni meskûkât ile üç buçuk akçaya iblâğ olundu.

İkinci Mehmed'in babasının vefatiyle ikinci defa cülûsunda, 855 te, ve ondan sonra 865, 875 ve 886 tarihlerinde Kostantiniye, Edirne, Serez, Bursa, Tire, Ayasluğ, Amasya, Üsküp ve Nevar'da kesilen akçaların vezinleri gittikçe noksan tutulmuş, ayarları da 5, 4 1/2, hattâ 4 kırata kadar tenzil olunmuştur.

Fatih zamanında basılan 10 akçalık sikkelerin bir tarafında *(Sultan-ül Berreyn ve Hakan-ül Bahreyn Essultan İlbn-is-sultan)* ibaresi ve diğer tarafında *(Mehemmet İbni Murat Han halledallahü mülkehu duribe fi Kostantiniye sene 875)* yazılmıştır.

Bunların vezni 2 dirhem 12 kırat olmakla beher akça 4 3/4 ilâ 5 kırat vezninde itibar edilmiş demek olur.

İkinci Beyazıt zamanında darbolunan akçaların vezni babasının zamanındakilerden daha noksan olarak 4 kırata, hattâ 3 1/2 kırata kadar tenezzül ettiği gibi ilk ihdasından o vakte gelinceye kadar, yüz altmış sene, akçaların ayarı daima 90 iken bu padişah zamanında ayarları da yüzde 85 e tenzil edildi. Bu suretle tağşişe diğer bir yol daha açılmış oldu.

Yavuz ve Kanuni zamanlarında basılan akçaların beş tanesi bir dirhem, yani herbiri ancak 3 1/2 kırattı. Ayarları da 85 idi. Bu zamanda Kürdistan, Suriye, Mısır, Hicaz, Kafkasya, Azerbaycan, Irak, Yemen, Trablusgarp ve Tunus'ta da darphaneler açılarak sikkeler kesildi. Bu sebepten her tarafta basılan akçaların resim ve tarzları, hattâ vezinleri yeknasak olamıyarak yekdiğerinden hayli farklı paralar tedavül mevkiine çıkmış oldu. Bu sıralarda 2 akçalık sikkeler darbolunduğu gibi hele Yemen'de ve Mısır'da mücerret menfaat celbi maksadiyle vezinleri noksan ve kemayar meskûkât kat'ı ve darbolundu.

Bir de yeni fetholunan Suriye, Irak, Arabistan ve Trablus ile Tunus'ta o vakte kadar mütedavil olan eski gümüş dirhemler tarzında ve akçalardan büsbütün başka şekil ve vezinde gümüş sikkeler basılmıştır. Bunlar eski Abbasiye dirhemleri gibi bir miskal, yani 24 kırat veznindeydi. Bunların rubyeleri de basıldı.

Meskûkâtın üzerine bazan hangi senede basılmışsa o tarih konulmuşsa da ekseriyet üzere padişahların cülûs tarihleri kullanılmıştır.

İkinci Selim zamanında *(974-982)* her tarafta basılan akçaların resim ve nakşı aynı tarza ifrağ edilmiş, fakat vezinleri tenkis olunarak 3 1/2 kırata indirilmiştir.

Üçüncü Murat zamanında meskûkâtın gerek vezni ve gerek ayarı pek ziyade bozuldu. Akçaların vezni 3, hattâ 2 1/2 kırata tenezzül etti. Halep ve Bağdat'ta ilk defa olarak tuğralı dirhemler basıldı. Bu devirde ortalıkta züyuf ve mağşuş akçalar tedarik ederek muamelâta pek ziyade sekte ârız olmakla sikkenin ıslahına mecburiyet elverdiğinden nihayet bir dirhem gümüşten 8 akça kat'ına karar verilmiştir ki ilk ihdas olunan akçaların tam yarısı vezninde demekti.

Üçüncü Sultan Mehmed'in cülûsunda yine nef-i hazine maksadiyle akçaların vezninden bir kırat daha eksiltilmiş ise de birçok mazarratı görüldüğünden 1009 senesinde yine bir dirhem gümüşten sekiz akça kesilmesine karar verilmiştir.

Birinci Ahmet devrinde Diyaribekır, Halep, Şam ve Bağdat'ta basılan gümüş dirhemlerin dahi vezni noksandı. Bu zamanda akçaların vezni 1 1/2 kırata, ayarları da 80 e tenezzül edip vezni noksan ve züyuf akçalar her tarafta tekessür etmekle İkinci Osman'ın cülûsunu mütaakıp meskûkâtın ıslahına pek ziyade lüzum hissolunarak 1008 senesinde Darphane Nazırı Bekir Efendinin himmet ve gayretiyle tedavüldeki noksan vezin ve ayarlı akçalar toplandı, *(ceyyid-ül-ayar)* yeni akçalar basıldı. Hattâ büyücek alışverişlere kolaylık olmak üzere mevcut akçaların on adedine müsavi olarak 1 dirhem vezninde *(onluk Osmani)* sikkeler darbolundu.

Dördüncü Murat zamanının akçaları 1 1/4 kırata, ayarları da yüzde 75 e indirildi. Yine bu zamanda «para» namiyle ilk defa olarak 5 1/2 kırat vezninde 4 akçalık gümüş meskûkât darbedildi. Kıymeti pek düşkün olan akçanın yerine altının küsuratını göstermek üzere ihdas olunan para bilâhara gitgide «nakit» makamına alem oldu.

Sultan İbrahim zamanında basılan akçalar da evvelkiler gibi züyuf ve mağşuş olduğu için kuruş 125, altın 250 akçaya çıktı. Piyasada büyük müşkülât baş gösterdiğinden yeniden sikkenin ıslahına teşebbüs olundu ve 1 1/4 kırat vezninde «akça», 1 dirhem vezninde «onluk» ve yarım dirhem vezninde tuğralı 5 akçalık sikkeler ve 3 akçalık para denilen meskûkât basılmak suretiyle kuruş 80, altın 160 akçaya indi. Bu devirde tuğraların üstüne ondan sonra basılan sikkelere de konulan (*elmuzaffer daima*) ibaresi yazıldı.

Dördüncü Mehmet devrinde baş gösteren malî muzayaka gümüş meskûkâtı tekrar tağşişe sebebolmuştur.

1061 senesinde Belgrat, Bosna ve Arnavutlukta yüz yirmi yük züyuf ve hurda akça kestirilip İstanbul'a celp ve burada dahi meyhanecilerden, simitçilerden yirmi bir yük kadar kızıl kırpık para ve akça toplanarak bu akçaların 118 adedi bir altına tenzil olunmak üzere yüz yirmi bin altın tahsili hususu esnaf kethudalarına havale ve altınlar elde edildikçe sarraflara ikişer riyale tebdil ettirilip husule gelecek (*240.000*) riyal kuruşun mevacibe verilmesi düşünülmüş ise de icraatına teşebbüs olununca 118 züyuf akçaya bir altın verilmesindeki zararı herkes anladığından esnaf bu teklifi reddetti. Dört sene sonra bir dirhemden 10 akça kesilmek suretiyle sikkenin ıslahı teşebbüsü de muvaffakıyet temin edemedi. 1066 senesinde daha fazla müşkülât baş gösterdi.

O vakitler akçaların vezni 1 kırata tenezzül etmiş olduğundan veznin daha ziyade tenkihine imkân kalmadığı cihetle bu sefer Sultan İbrahim zamanında yüzde 75 e tenzil edilmiş olan ayar yüzde 50 ye indirildi.

İkinci Sultan Süleyman zamanında ve 1687 (*H. 1099*) senesinde Osmanlı meskûkâtı ıslah ve tadil olunduğu sırada akça usulü terk ve yerine «kuruş» üzerine müesses usul ikame olundu.

Osmanlı meskûkâtı kuruş usulü esası kabul olununcaya kadar «akça usulü» esasına müstenitti. Bu usulde vâhidi kıyasi «akça-i Osmani» idi. Bunun küsuratı bakırdan mamul «mangır», ez'afı da «altın» sikkelerdi.

Son zamanlarda «akça» bir kuruşun mürekkep bulunduğu kırk paradan beherinin üçte birine ıtlak olunuyordu. Ancak bu itibari bir şeydi. Çünki alışverişte akçanın artık bir mevki ve hükmü kalmamıştı.

Meskûkât mütehassısı Ahmet Tevhit Bey Merhum şu izahatı verdi: «Akça Moğolca bir kelime olduğu gibi İlhanilerde kullanılmış bir tâbirdir. Erzurum'da Selçukiler'den kalma medrese kitabesinde akça tâbiri mevcuttur. Bu tâbirin Selçukilerde de kullanıldığı anlaşılıyor.»

M Belen «Türkiye İktisat Tarihi hakkında tetkikler» adlı eserinde *(Türkçeye çeviren İstanbul Milletvekili M. Ziya, s.5)* akça tâbirinin, Ahmet Tevhit Beyin ifadesine uygun olarak Moğolcadan alındığını söylüyor. Müellifin faideli olan izahatı aynen nakledilmiştir:

«Millî usul. - Bu usule ait olan sikkelerden birçoğunun namları Moğol lisanından istiare edilmiştir. Vâhid-i kıyasi olarak akça, ufaklık olarak «mangır» ve büyük para olarak da «altın» kabul olunmuştur.

«Tip; vâhid-i kıyasi. İran Moğollarında akça namiyle müstamel olan sikke dirhemden daha az vezinde ufak bir gümüş sikkedir. İlk Osmanlı akçaları 729 senesinde basılmıştır. Ancak Birinci Beyazıd'ın zamanına müsadif olan 729 da üzerlerine tarih konulmuştur. Bu sikkelere Osmanlı devletinin müessisi namına izafeten «akçe-i Osmani» veyahut sadece «Osmani» namı verilmiştir ki bu yeni sikkenin sırf millî ve hususi bir unvanla tevsimi aynı zamanda saltanat hükümetinin katî teşekkülüne delâlet ediyordu. Ancak Birinci Selim'in saltanatının nihayetine kadar Osmanlı namı kullanılmıştı. Lâkin din ve tedris heyetleri mensuplarına evkaftan muhassas olan maaşların tâyin ve tahsisinde akça tâbirinin kabul edilmiş olması bu sikkenin galebesini temine delâlet etmiş ve Sultan Süleyman zamanından itibaren müverrihler tarafından, nadir müstesnalar hariç olmak üzere, tercihan Osmani tâbiri kullanılmıştır.

«Zamanına göre hakiki kıymeti tehalüf eden akçe-i Osmani veyahut akça, müelliflerin ekserisine nazaran esas itibariyle dirhem-i şer'înin rub'una ve diğer müelliflere göre de sülüsüne muadildir. Müverrihler akçanın aynı zamanda mürekkep olarak da istimaline mütaallik dikte usulünden sarahaten bahsetmiyorlar. Lâkin Naima 1028 de yeniden basılan sikkeler münasebetiyle onluk Osmaninin (*on akçalık Osmani*) tedavüle çıkarıldığını beyan ediyor. Bundan anlaşıldığına göre eğer Osmani tâbiri İkinci Osman'ın zamanında basıldığı için onun namını tezkiren onluk sikkeye izafe edilmemiş olsaydı tamamiyle metruk kalmazdı ve o vakit daha büyük kıtada bir sikke mevcudolurdu. Eski akça dirhemin yalnız dörtte birine muadil olduğu halde onluk sikke tam bir dirheme müsaviydi. Osmani tâbirinin Osmanlı altınının tesmiyesi suretinde tekrar meydana çıktığını biraz aşağıda göreceğiz. Akçanın mütevali değişiklikleri zaman ile onun bidayetteki itibarını kaybettiği cihetle eski tesmiyesi artık cinsini tamamiyle tâyine kâfi gelmemiş ve binaenaleyh isimleri aşağıda gösterilen sikkeler onun yerine kaim olmuştur: kalp - züyuf - akça; kızıl akça, kızıl kırpık akça, beyaz akçanın zıddı olan fülüsü ahmer, çil akça ve nihayet sağ akça. Biraz sonra tahavvülâtı görülecek olan akça son gümrük tarifesine kadar mevkiini muhafaza edebilmişse de mezkûr tarifede onun yerine resmen kuruşun aksamı olarak santim kabul edilmiştir.

«Vakıf muhasebe usulü müstesna olmak üzere akça kelimesinin kullanılması artık «beş yüz kese akçe», «güzeşte ve masarif akçasiyle» gibi mahallere inhisar etmiştir.»

İki kandil gibi mihr-ü mehi
Raz-ü şeb bâd-ı âh oynatıyor
Âdeme bunda akça, pal yerine
Koneviler külâh oynatıyor.

- Lâ -

§ Kuruş küsuratı olarak kullanılan bir tâbirdi. Kuruşun münkasem bulunduğu kırk par dan herbirinin üçte birine verilen addı. Bir kuruş kırk «para», bir para üç «akça», bir akça üç «pul» du.

AKÇA BAŞI (أقچه باشی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel âşar ve ağnam gibi vergi ve resimlerden başka hazar zamanında masrafın açığını kapamak ve muharebe esnasında harbin icabettirdiği paraları bulmak için «tekâlif-i örfiye» na-

mı altında birtakım şeyler alınırdı. Tekâlif-i örfiyenin hazar zamanında alınanlarına «imdadiye-i hazariye» ve muharebe esnasında tahsil edilenlerine de «imdadiye-i seferiye» ve «iane-i cihadiye» denilirdi. Bazı kere bunların da kifayetsizliği nazar-ı dikkate alınarak ve yeniden vergi ve resim tahsilindeki imkânsızlık düşünülerek dahilî istikraz yapılırdı. Bu istikrazlar ekseriya cebrî bir şekilde icra edilmekle beraber faiz de verilirdi. Resülmal ve faiz «sarrafiye», «akça başı», «güzeşte», «senelik nema» unvanları altında ödenir, hazinedeki defterlere de o namlarla geçirilirdi. Akça başı resülmal demekti.

Hükümetin ödediği bu istikraz bedelleri ve faizler bilâhare halka tevzi (*tarh*) ve tahsil olunurdu. Bugün cari olan istikraz şekli Osmanlılarda ancak tanzimattan sonra başlamıştır. Ondan evvel dahilî istikraz şeklinde alelekser murabahacı, muameleci ve faizcilerden istidane olunurdu.

Galata sarrafları hükümetten bu namlarla birçok paralar çekmişler, zengin olmuşlardı.

AKÇA FARKI (آقچه فرق) [*Mal.*] Sarraflık suretiyle muhtelif devletlerin paralarını, yahut bir devletin iki nevi akçasını yekdiğeriyle tebdil neticesinde hâsıl olan farka verilen isimdi. Devletçe vaktiyle altın yüz, mecidiye on dokuz kuruştan alınır, altın yüz iki buçuk, mecidiye de yirmi kuruşa sarf edilirdi. Ecnebi paraları da devletçe tâyin olunan rayiç üzerinden alınmakta, bilâhara fazlasiyle sarf olunmaktaydı. Alışla veriş arasında hâsıl olan fark devlet kayıtlarında «akça farkı» namiyle hasılat gösterilirdi. Devlet bütçesinde bu namla varidat mevcuttu. 1334 (*1919*) bütçesinde akça farkı olarak 425.000 lira muhammen varidat yazılıdır.

AKÇE-İ OSMANİ (آقچه عثمانی) [*Mal.*] «Kuruş»tan evvel kabul olunan vâhid-i kıyasiyi ifade eden bir tâbirdi. Akçanın küsuratı bakırdan mamul «mangır», ez'afı da «altın» dı.

«Kuruş» vâhidi kıyasi olarak 1687 (*H. 1099*) de kabul olunduğundan o tarihten sonra «akçe-i Osmani» vâhidi kıyasilikten sâkıt kalmıştır.

AKÇE KESESİ (آقچه کیسه‌سی) [*San.*] Para koymak için muhtelif şekillerde meşinden, kumaştan veya ibrişimden örülerek yapılan torbalara verilen addı.

AKÇE TAHTASI (آقچه تخته‌سی) [*Mal.*] Sarraflarla resmî dairelerdeki veznedarların, üzerinde para saydıkları tahtanın adıydı. Bu tahta ucu haric olmak üzere kenarlı, mustatil ve ucuna doğru darlaşıp oluk haline getirilmişti.

Geniş tarafında sayılan para oluk kısmından dökülürdü.

Nurettin Rüştü Böngül'ün «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde haber verdiğine göre akça tahtasının sedef ve bağa ile işlenmişleri vardı ve on liraya kadar satıldığı olmuştu. Aynı eserde şu malûmat yazılıdır:

«Bedestende bir Çerkeze (diyeti akça tahtasına sayılmış herif) diye hakaret makamında söylendiğini de işittim. Anlaşılıyor ki kölelerin diyet akçası bu tahta üzerine sayılırmış.»

Bezi akçe tahtaları üzerinde sayılan paraların sayılmıyanlarla karışmaması için ayrılmış bir kısım bulunurdu.

AK DERİ (آق دری) [*San.*] Eskiden kâğıt yerine kullanılan ve yazı yazılan derilere verilen addı. Koyun ve keçi derileri kuruduktan sonra kazınarak pomza taşı ile tesviye edilmek ve pürüzleri giderilmek suretiyle hazırlanırdı.

Papirüs denilen yapraklardan daha dayanıklı olduğu için daha elverişlidir. Uzun müddet kalması istenilen kitaplar bu deriler üzerine yazılırdı.

(Tirşe) dahi denilen bu ak deriye avrupalıların *pergament* demeleri eski Yunanlı'ların Anadoludaki Bergama şehrinde yapıldığı içindir.

Ak deri bugün yalnız guvaş tarzında yapılan minyatür resimler için imal olunmaktadır. Çok kıymetli kitaplar ve bunların ciltlenmeleri için de kullanılır.

AKIL (عقل) [*Sof.*] Zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye mukarin bir cevherdir. Akıl, nefsi natıkadan ibaret olup her fert ona «ben» demekle işaret eder. Bir kavle göre: akıl, Cenab-ı Hakkın beden-i insaniye mütaallik halk ettiği bir cevher-i ruhanidir. Diğer kavle göre akıl, kalbde hak ve bâtılı tefrik eden bir nurdur. Diğer kavle göre beden-i insaniye taallûk-üt-tedbir vettasarrufla mütaallik ve maddeden mücerret bir cevherdir. Diğer kavle göre akıl, nefs-i natıkanın bir kuvvetidir. Bu tarife göre akıl başka, nefs-i natıka başkadır. Çünki kuvvet, zilkuvvete nispetle bir emri mugayirdir. Hakikatta fail nefs-i natıkadır. Akıl, kaatı elindeki sikkiyn gibi bir aletten ibarettir. Bir kavle göre de akıl, nefis, zihin şey'i vâhit olup idrak itibariyle akıl, tasarruf itibariyle nefis, istidat itibariyle zihin tesmiye olunmuştur.

AKIN (آقین) [*Ask.*] Keşif, yağma veya tahrip maksatlariyle ecnebi memleket arazisine

yapılan askerî hareket hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Düşman memleketine yapılan bir akının «akın» ismini alabilmesi için onun mutlaka akıncı beğinin idaresi altında olması şarttı. Eğer akıncı kumandanı bizzat akına gitmez ve gönderdiği kuvvet yüz kişiden fazla olursa o suretle yapılan akına «haramilik» denilirdi. Giden kuvvet yüz kişiden az ise ona da «çete» ismi verilirdi.

Akın, haramilik, çete ve buna benzer şekillerde elde edilen ganimet maliyle esirlerden «pençik resmi» namı altında bir vergi alınırdı. Bu resim ya beş esirde bir esir, veya onun bedelinin beşte biri olan yirmi beş akçaydı. Vergi veya esiri hükümet hesabına almak için akıncı beylerinin yanlarında ilk zamanlarda (*akıncı kadısı*), sonraları (*pençikçibaşı*) ismi verilen bir tahsil memuru vardı. Esir edilen çocukların on ile on yedi yaş arasındakileri tercih edilerek alınırdı.

Pençikçiler, hükümet hesabına alınan esirlerin bir defterini yaparak akıncı kumandaniyle birlikte mühürleyip bunları hükümet merkezine gönderirlerdi. Esirlerin Hıristiyan isimleri, babaları, eşkâli ve Müslüman adları deftere yazılmak kanundu.

Akın; akmak mastarından alınmadır. Akın her millette görülmüştür.

Osmanlıların hicrî on birinci, milâdi on yedinci asır evailine kadar mücavir hiçbir hükümetle hududu lâyıkiyle tâyin ve tahdidedilmemiş olduğundan serhadlerde bulunan eyalet askeri, serhad kulu denilen süvariler sulh zamanında bile fırsat buldukça civar memleketler arazisine tecavüz ile rasgeldikleri köyleri, şehirleri yağma ederlerdi. Keşif hareketlerinde bulunurlardı. Yalnız Osmanlı akınlarının bariz vasıflarından biri de akından sonra akına uğrıyan yerlerin mutlaka istilâsı şeklinde tecelli eylemesiydi.

Osmanlılar düşman arazisine yaptıkları şuurlu akın hareketleri ile o mıntaka vaziyetini iyiden iyiye öğrenip tesbit ettikten ve bu akınları tevali ettirdikten sonra son akınlariyle yerleşme siyasetini takibeylemişlerdir.

O vakitler Avrupa kıtasındaki komşu hükümetlerin serhad rüesası da Osmanlı arazisine akınlar yaparlardı. Sulh vaktinde vukua gelen bu gibi tecavüzler uhuda mugayir sayılmazdı

Hudutlar tâyin ve tahdidedildikten sonra dahi akınlardan vazgeçilmemiştir. Rumeli kıtasındaki serhad beyliklerinde bulunan Mihal Oğulları, Evrenos Zadeler gibi eski hanedanlar âzası bazan büyük muharebe şeklini alan bu akınlar ile fevkalâde kuvvet ve iktidar kazanmışlardı.

AKINCI (آنجی) [*Ask.*] Keşif, yağma ve tahrip maksatlariyle ecnebi memleket arazisine akın yapanlara verilen isimdi.

Osmanlı devletinin müessisi Osman Gazi zamanında şimdi bildiğimiz, gördüğümüz askerlerden ne eser vardı, ne de o teşkilât mevcuttu. O zamanda başlıca kabîlenin ve daha sonraları ele geçirilen yerlerdeki İslâm ehlinin silâh tutanları sefer zuhurunda davet edilir, iş bitince de işleri gücleriyle iştigal eylemek üzere terhis kılınırdı. Bunun bir şekli Umumi Harbi mütaakıp Sırplarla birleşen «Karadağ» da vardı. Bu hükümetin muvazzaf askeri cüz'üydü. Harb zamanında istihdam ettiği hep o iş için davet olunan eli silâh tutanlardan mürekkepti. Bunun içindir ki Osmanlı tarihinin bu kısmını yazarken Hammer (*c.1, s.137*) «Ertuğrul ve Osman Gazi muharebelerde yalnız akıncı denilen Türkmen süvarileri istihdam ederlerdi ki metbuları seferi küşadetmek istedikleri zaman bunları bir müddet evvel cemetmek icabederdi.» diyor.

Kıymetli bir Osmanlı Tarih-i Askerisi yazmaya başlıyan, ikmale muvaffak olamıyan eski sadrazamlardan Cevat Paşa da (*Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s.3*) Hammer'le hemfikir olarak «Vaz'ı esas-ı devlet-i Osmaniye olan Osman Han-ı Gazi Aleyhi Rahmet-ül Bâri ile pederi büzrükvarları Ertuğrul zamanında erbab-ı harb ve darp olan ahali-i İslâmiye icabeyledikçe sefere giderlerdi.» mütalâasını dermeyan eyliyor.

Bununla berader Osman'ın fâtihlik şöhreti etrafa yayıldıkça ve Osmanlı memleketi büyüdükçe mücahitlerin adedi de artıyor, uzak yerler sekenesinden olan gençler bile Osman Beyin zafer bayrağı altına koşuyordu.

İşte Osmanlı Devletinin müessisi bunları istihdam ediyordu. Cümlesi at üstünde harbe iştirak eden bu kahramanlar talim ile manevranın ne demek olduğunu bilmedikleri halde yalnız at kullanıyorlar, o zamana göre kılıç, kalkan sallamaktaki maharetleri sayesinde zaferden zafere koşuyorlardı. Binaenaleyh askerlik hizmeti hayvan üstünde eda olunduğundan Osmanlı askerleri cümleten süvari ve „akıncı„ namiyle müsemma idiler.

Artık bunların ellerindeki kılıç ve kalkanlardan tutularak giydikleri elbiselere ve kavuklara kadar birbirinden farklı olduğunu, beyinlerinde bir ahenk ve yeknasaklık bulunmadığını söylemeye hacet bile yoktur. Çünki elbisenin, silâhın bir siyakta olması birtakım teşkilâta, askerliğin mecburi olarak kabul

ve tatbiki gibi bazı hususata vabestedir. Böyle olmakla beraber ilk beylerin gaza ve cihada alışkanlıkları, zafer ve muvaffakıyetin daima Osmanlılarda kalmasını temin ediyordu.

Hükümet nöbeti Orhan ve daha sonra Murat Beye intikal edince iş bittabi değişiyordu. Çünki artık Osmanlı memleketi büyüyor, istihdam olunan efradın miktarı da çoğalıyordu Bunun için yapılması düşünülen maddeler meyanında muntazam askerî teşkilât icrası meselesi dahi mevcuttu. Diğer işlerle beraber bu mühim madde de sonraları vezirliğe yükselen Bilecik Kadısı Candarlı Kara Halil'in de bulunduğu bir meclis - i meşverette kabul ve tatbika başlanıldı. İlk evvel «yaya» ve «müsellim» teşkilâtı yapıldı. Az zamanda bu teşkilâtın kâfi gelmiyeceği anlaşıldığından sipahilik ve yeniçerilik kuruldu. Yeniçeri piyade ve süvari, sipahiler de yalnız süvariydi. Bu teşkilâtlardan sonra akıncılık «serhad» denilen hudut boylarına hasredildi ve bunların vazifesi de Osmanlı hizmetine girmiş olan Köse Mihal Beye verildi. Riyasetin bu zata tevcihindeki hikmet aşikârdı. Çünki daha evvelleri de iyi tanınmış olan Köse Mihal Bey o civarın ahval-i mevkiiyesini pek iyi biliyordu ve bu sayede her akında mutlak muvaffakıyetle döner, yolunun çevrilmesi ve tevabiinin esarete düşürülmesi gibi bir hale meydan bırakmazdı. Yalnız bu sınıf o vakit muntazam bir teşkilâta tâbi tutulmamış ve zaten bunlardan bundan böyle umur - u âdiye intizar olunduğn için serbest bırakılmıştı. Çünki atlı olarak görülmesi lâzım gelen işler için artık sipahiler vardı, piyadenin görebileceği işleri de yeniçeriler yapıyordu. Böyle olunca indelicap istihdam olunacak olan akıncılarda bir teşkilât yapılmasına, bahusus o teşkilât tabiî avaidle olabileceği için bu uğurda başkaca masraf ihtiyar edilmesine de lüzum görülmemiştir.

Akıncıların avaidi yağmalardan çıkıyordu. Bunun da mazarratı aşikârdı Fakat bir kere böyle tecviz edilmiş, iş öyle tutulmuştu; saniyen, o zamanlarda böyle şeyler çokluk nazarı dikkati celbetmezdi, kuvvetlinin zayıfa istediğini yapmasında beis görülmezdi.

Hammer *(c.I, s. 143)* bu sınıf kumandanlığının Mihalzadelere irsen intikal ettiğini ve akıncıların Rusların kazaklarına benzediğini beyan ediyor: «Köse Mihal âkabından Mihal Oğlu o zaman bu askerin kumandanıydı. Bu rütbe kazaklardaki hatman payesi gibi müddet - i medide o ailede irsî olmuştur.»

Akıncılar iki yüz elli sene kadar gaza ve cihadda istihdam olunmuşlar ve kendilerine hemen daima Mihal Oğulları riyaset eylemişlerdir. Akıncılar ye..içeri veyahut timar ve zeamet erbabı gibi muntazam asker olmamakla beraber bunların tamamen başıboş bulundukları, herkesin istediği gibi arzu ettiği tarafa hareket etmekte oldukları anlaşılmamalıdır. Bunların gayrimuntazam olmaları muvazzaf olmamalarından ve diğer efrat gibi talim ve terbiye edilmemelerinden ileri geliyordu. Yoksa haddi zatında akıncıların da diğer askerler gibi teşkilâtları vardı. On neferine bir onbaşı, yüz neferine bir subaşı, bin neferine bir binbaşı kumanda ediyor, kendileri usulen bunlara tâbi ve emirlerine münkat bulunuyordu. Bundan başka silâh istimalinde ve at kullanmada her Türk maharet-i kâmile sahibi olduğu için usulen görmediği talim ve terbiye de, o vakte göre, kıymet-i askeriyesini tenzil etmiyordu. Esasen hudut Macaristan içlerine kadar ilerledikten sonra serhad ehemmiyet peyda ettiği için serhad teşkilâtı takviye olunmuş, akıncılık tekâmül ettirilmişti.

Osmanlı akınlarının mutlak surette bir kaide ve kanun altında yürümüş ve sıkı bağlara istinadettirilmekle beraber muntazam ve mükemmel bir teşkilâta bağlanmış olduğunu söyliyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eserinin müsveddeleri meyanında *(Kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı unvanlı broşür s. 65)* ilâveten şu malûmatı vermektedir:

Akıncılar en iyi binici olan atlılardan terekkübederdi. Bunlar hudut üzerinde bulunurlar ve ekseriya yaz vakti bir plân tahtında hudutları yanındaki düşman arazisine hücum ile pek çok mal ve esir alırlar, düşmanın ahval ve vaziyeti ve yolları, düşman kuvvetleri hakkında mühim malûmat getirirlerdi.

Türk akıncıları hafif süvari alaylarından mürekkebolduklarından süratle ilerlerler ve etrafa şaşkınlık verirlerdi.

Bunlar bir yere hücum edecekleri zaman arka arkaya kademe halinde birkaç kısma ayrılırlardı. Hücum eden ilk kuvvetin karşısına mukavemet eden bir düşman kuvveti çıkarsa arkadaki kuvvet yetişerek ona yardım ederdi. Hücumlar pek âni ve pek sert olduğundan hemen her zaman düşman kuvvetlerini sarsar ve parçalarlardı.

Bir harb zamanında ordunun kısm-ı küllisi düşmanla temas etmeden evvel akıncı kuvvetleri düşman topraklarına girerek oraları yağmalar, düşman ahvaline dair mühim malûmat elde ederek bundan orduyu haberdar ederlerdi.

Akıncıların muntazam defterleri vardı. Bunların isim ve hüviyetleri bu akıncı defterinde yazılıydı. Hariçten gelişigüzel hiçbir kimse bunların arasına giremezdi. Bütün akıncılar mıntaka mıntakə akıncı kumandanlarının emirleri altında bulunuyorlardı.

Akıncılar arasında taviç veya tavice ismi verilen yerli Hıristiyan akıncılar da vardı. Bazı eserlerde tavacı olarak yazılan bu taviçlere akıncı kumandanının arziyle hükümet tarafından maaş bağlanırdı

Akıncıların hüviyet ve timarlarını tesbit eden iki büyük defter vardı. Bunların biri devlet hazinesinde, diğerleri eyalet ve hudut kadılıklarında saklanırdı. Akınları mütaakıp telefat suretiyle münhal vukuunda veya akıncılığa kudreti olmıyanların ihracında çevik, kuvvetli ve binici yiğitler akıncılığa yazılırlardı ve her akıncının bir de kefili olurdu.

Biri ulûfeli, yani maaşlı, diğeri ulûfesiz, yani maaşsız olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Yeniçerilerin ulûfeli olan kısmına kapı kulu ve ulûfesiz olanlarına da yaya ve müsellim namı verilmiş, süvarilerin dahi maaşlı takımına kezalik kapı kulu ve maaşsız olanlarına da sipahi unvanı ita kılınmıştı. Fakat ulûfesiz demek hiçbir ücretleri mevcut değildi demek değildir. Yalnız bunlar diğer efrat gibi muvazzaf değillerdi. Yoksa hizmetlerine mukabil bunlara birer ikişer köyün hasılat-ı öşriyesi timar ve zeamet namiyle terk olunduğu için haddizatında onlar da hissemend-i ni'am-ı devlettiler.

Saniyen; birinci kısım, yani ulûfeliler muvazzaf oldukları için muntazam, ikinci kısım, yani ulûfesizler muvazzaf olamadıkları için gayrimuntazam oldukları zehabının da husulü doğru değildir. Çünki bunların nizam ve intizamları pek mükemmel olduğu cihetle her iki kısımdan pek ziyade istifade edilmişti. Bu zehap hele süvariler hakkında hiç vâridolamaz. Çünki her iki kısım süvarilerin bilâtefrik pek büyük yararlıkları görülmüş ve kendilerinden pek ziyade istifade olunmuştur.

Kapı kulu ismi verilen daimî ve muvazzaf süvariler alem-i şerifin muhafazası için Hazret-i Ömer tarafından tesis edilenler tarzında teşkil edilmişti. Bunların isimleri de sipahi, silâhtar, ulûfeci ve gureba idi. Ulûfecilerle gureba ikişer bölüktü; ulûfeciyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gurebay-i yemin, gureba-yi yesar isimlerini almışlardı.

Süvarilerin miktarı evvelâ iki bin dört yüzdü. Sultan Süleyman zamanında bu miktar dört bine çıkarıldı. Bu dört binin bini sipahi (*asıl süvari asker*), bini silâhtar (*maiyet süvari asker*), bini ulûfeci (*muvazzaf süvari*), bini de gureba (*yabancı süvari*) idi. Bunlar alem-i şerifin sağında, solunda ve padişahın yanında gider, ordugâhını hünkârın etrafında kurar ve muharebe sırasında hassa askeri sıfatiyle ordunun merkezinde bulunurdu. Gayrimuvazzaf süvariler de bir nevi müstahfazdı. Bunlar, dediğimiz gibi, timar ve zeamet olmak üzere kendilerine terk olunmuş olan hasılat-ı öşriyeyi alırlar, harb zuhurunda ve davet vukuunda Ordu-yi Hümayuna iltihak ederlerdi. Süvariye sancak beyleri, binbaşılar, subaşılar tarafından kumanda edilirdi. Büyük ve küçük arazi (*zeamet, timar*) mutasarrıflarından mürekkep süvari askerlerinde de bu silsile-i meratip mevcuttu.

Senevi hasılatı üç bin akçadan yirmi bin akçaya kadar olan dirliğe timar, yirmi binden yüz bine kadar olana zeamet, yüz binden yukarı bulunana da has ıtlak olunurdu. Timar ve zeamet harblerde yararlıkları görülen ümera ile teşkilât sırasında gayrimuvazzaf olmak üzere ayrılmış olanlara, has da padişah tarafına mahsus havassı hümayun ile salâtine ve vezirlerle sair ekâbir-i memurine tahsis olunurdu.

Vezir, beylerbeyi, mirliva ve sair bendegânın hasları memuriyetleriyle kaimdi. Has sahibi sefere gideceği sırada her beş bin akçası için bir cebelû getirmek mecburiyetindeydi. Mamafih has sahipleri alelekser nizamen getirmeye mecbur olduklarından çok fazla efrat getirirler ve maiyetleriyle iftihar eylerlerdi.

Akıncılarla diğer süvariler arasında yalnız bir fark vardı. O da akıncıların diğer efrat gibi ağırlıkları bulunmamasıydı. Filhakika akıncılar her nereye giderlerse beraberlerinde mühimmat değil, hattâ erzak bile götürmezler, bütün ihtiyacatı akınlarından çıkarırlardı. Ötekiler ise öyle değildi. Muntazaman hareket, kalınamıyacak yerde kalmak mecburiyetinde oldukları için her şeylerini beraber götürürler ve bittabi berikiler kadar sürat, çalâkî gösteremezlerdi.

Akıncıların beyinlerinde başka taksimler de vardı; ve bu taksime içlerinden en cesur ve kana susamış olanları girerdi. Onlardan birine «dalkılıç», diğerine de «serdengeçti» denilirdi. İsimlerinden dahi anlaşıldığı veçhile bunlar akıncıların fedai kısmıydı. Bunlar iki suretle hizmet ederlerdi. Biri düşman ordusu içine dalmak, diğeri mahsur bulunan bir kaleye girmek. Bu iki işi veya yalnız birini deruhde edenlerin avdeti ihtimali pek azdı. Mamafih o zaman ömrü tükenen ölür kanaati tam mânasiyle mevcut olduğu için içlerinde bu işin deruhdesinde tereddüt gösterenler olmazdı. Bahusus

böyle mühim bir iş görerek avdet edenin maddi mükâfatı da çoktu. İşte böylece bir düşman ordusuna dalmak icabettiği zaman bu vazifeyi deruhde eden kahramanlar ordudan ayrılırlar, düşmanı sağ, sol veyahut arka cihetinden vurmak üzere icabeden mesafeye kadar giderlerdi. Oradan alelgafle ve öyle bir şiddetle düşman saflarına dalarlardı ki düşmana mutlak bir perişanlık gelir, kendileri için sailleri defetmeden başlarının çaresini aramak zarureti hâsıl olurdu. Hattâ büyük Napolyon'a sonraları bir parça gevşemiş olduğu halde bile bu savlet «Osmanlı askerini dalkılıç olmağa mecbur edecek kadar sıkıştırmak elvermez, bir kere dalkılıç olmayı göze aldırmış birkaç yüz adam meydana çıkarsa mağlûbolmamak mümkün değildir.» sözlerini söyletmiştir.

Kalelere girmek icabettiği zaman da bunlar gece vakti bağteten merdiven kurmak suretiyle kaleye girerler ve bu sayede fethine muvaffakıyet elvermiyen bir kalenin suhuletle ele geçirilmesine hizmet ederlerdi.

Bununla beraber dalkılıç ve serdengeçti vezaifini diğer efrad-ı askeriye de görmüş, bu şeref yalnız akıncılara munhasır kalmamıştır.

Bir mahalle akın etmenin ne demek olduğu şimdiye kadar verilen izahat ile bir dereceye kadar anlaşılmıştır. Fakat işin daha iyi tavazzuh etmesi ve bunların gördükleri mühim hizmetlerin nazarlarda iyice taayyün eylemesi gerektir. Akın demek vakaa hücum demektir. Fakat efrad-ı askeriyenin alelitlâk vâkı olan hücumiyle akıncıların akını beyninde epeyce fark vardır. Efradın hücumu cebrîdir. Kale karşısındaki orduyu mağlûbetmek, düşmanın mevkiini istilâ eylemektir. Akıncıların akını ise düşmanı şaşırtmak, memalikini yağma ve ihrak eylemektir. Bunun için bunlar şöyle hareket ediyorlardı: bir yere akın edecekleri zaman kuvvetlerinin mecmuunu birkaç kısma taksim ederlerdi. Birinci kısım alelitlâk düşman memalikine girer, rasgeldiği karye, kasaba ve şehri yakmaya, yıkmaya başlarlardı. Orada veya civardaki asakir-i müstahfaza mukabeleye çıkınca ikinci, üçüncü kısım yekdiğerine zahîr olarak hücum eyler, etrafı yağma ederlerdi. İcabederse küçük küçük aksama da ayrıldıkları vâkı idi ve o zaman âdeta çete halini andırırlardı. Memleketin ötesine berisine, şurasına burasına dağılmış olan bu akıncıları uzaklaştırmak, veyahut ele geçirip yok etmek mütaassir olurdu. Macaristan ve Avusturya taraflarında Osmanlı askerinin bir iki bozgunluğunu mütaakıp akıncılar böyle hareket etmiş, girdikleri yerleri yangın yerine çevirmişlerdi.

Akınların ilk kısmı bugünki Bulgaristan'ın olduğu yerlerde başlamış, oraların zamime-i memalik kılınması üzerine akın Buğdan ve Eflâk taraflarına ve Viyana muhasara edilinceye kadar da Macaristan ve Avusturya içlerine kadar gitmişti. Murad Hudavendigâr zamanında Sırplılar ve müttefikleriyle açılmış ve «Birinci Kosova Meydan Muharebesi» ile nihayet bulmuş olan meşhur (*H. 791*) seferinde akıncıların pek büyük hizmeti görülmüştü.

Bundan sonra da akınlar tekerrür etmiştir. Akınların gülünçlü olanı Prens Batriks'e akıncıların gösterdiği alaydı. Mihalzadelerden Ali ve İskender Beylerin kumandası altında bulunan akıncılar Semendire Kalesine doğru ilerlemişler ve orada bir mağlûbiyete duçar olmaları üzerine cüret bulan düşmanlar Osmanlılar elinde bulunan kılâ ve buka'ı muhasaraya koyulmuşlardı. Bunun üzerine ordu o taraflara teveccüh etti, akıncıların da Dalmaçya ve Hırvatistan taraflarından düşman üzerine edilecek muavenete mâni olmak için o tarafa akın etmeleri ve yayılmaları icabetmişti. İşte tam bu sırada Kıral Manyas'ın namzedi Prens Batriks bir alay-ı vâlâ ve bir cemaat-i uzma ile İtalya'dan Macaristan'a doğru geliyordu. Gelenin yanındaki kuvvet de ihmal olunmıyacak bir kesrette, Osmanlı akıncılarının dört beş misli gibi faik bir adetteydi. Akıncıların maksadı esasen düşman ordusuna fazla kuvvet ilhakını men'olduğu için tabiî bunları da izacetmek, mümkün olabilirse o taraflara geçirtmemeğe çalışmak icabediyordu. Bunun için akıncılar yıldırım şiddetiyle ilerliyerek gelin alayın önünde göründüler, ve oraya bir gösteriş yaptılar. Fakat faikıyeti adediye muvacehesinde kaldıkları için iş nümayiş derecesini geçemedi. Alayın dört beş saat önünde giderek ve fırsat elverdikçe cenahlardan vurarak ilerlemekten başka bir şey yapmak kabil olamadı.

Hammer; bu münasebetle şöyle diyor: «Batriks müddet i ömründe bu seyahatte korktuğu kadar hiçbir şeyden korkmamıştır. Zira güzergâhına yayılmış olan asker meydan askeri olmayıp ümidedilmiyen yerde mevcut ve aranılan yerlerde mefkudolduğundan bir anda tâ gelin - ordusunun - içine kadar - girebilecekleri - mezcumdu.»

Akınların en mühimmi ve aynı zamanda pek kanlı olanı Fatih zamanında Mihal Zade Ali Bey kumandasındaki akıncılar tarafından H. 886 senesinde icra olunan meşhur (*Transilvanya Akını*) ve bu akın esnasında bunlarla Transilvanya Prensi (*İstefan Baturi*) nin kumandası tahtındaki Macar ve müttefikîn asa-

kiri arasında vukua gelen (*Brodfeld Meydan Muharebesi*) dir. Bu baptaki tafsilât ve hasbelhal esir düşen Osmanlı akıncıları hakkında reva görülen muameleler insanın tüylerini ürpertecek, bâdilerine her zaman için lânet okutacak mertebede vahşiyane ve sıbaanedir.

Osmanlılar bir aralık akınlarını Triyeste ve Macaristan taraflarının eski adı olan (*Friyul*) cihetine kadar tevcih etmişler, ve oradan mühim muvaffakıyetler temin eylemişlerdi. Memleketlerinin bu yüzden zarara duçar olmakta bulunduğunu gören venedikliler bunun üzerine Osmanlılarla itilâfa mecbur olmuşlar ve bu sebeple o taraflarda icra-yi faaliyet eden akıncılara bu sahayı kapamışlardı. Daima faaliyet ibraz etmek şanlarından olan akıncılar bu defa Macaristan'a teveccüh ettiler ve 884 senesinde hareketlerini bütün şiddetiyle o tarafta icraya koyuldular. O sene teşrinievvel iptidasında kırk bin kişiden mürekkep bir akın ordusu Transilvanya'yı istilâ eyledi. Ordunun başında ümeray-i askeriyenin, bahusus akın işlerinin en namdar reisleri Mihalzadelerden Ali, İskender, Evrenos Oğullarından Hasan, İsa Beylerle bir de Malkoçoğlu namiyle müştehir Bâli Beydi. Bunlara nispeten ikinci derecede sayılanlarından daha altı yedi reis de vardı ki bu suretle rüesa on ikiye baliğ oluyordu. Fakat reislerin çokluğu beyinlerinde bazı mertebe ittihatsızlığı mucip ve bu da ordunun za'fını müstevciboldu. Bunun içindir ki Hammer gibi ecnebi müverrihler bu reisler arasındaki adem-i ittihadı Macaristan için bahtiyarlığı mucip ahvalden telâkki ederler ve bundan dolayı pek ziyade memnuniyet izhar eylerler.

Akınların bir kısm-ı mühimmi de hudut beyleri tarafından icra olunuyordu. Bu akınlar kendileri ve maiyetleri için mühim ganaimin elde edilmesine sebeboluyordu. Bununla beraber Avusturya ve Macaristan içlerinde akınların temadisi mühim bir faide de temin etmiş, (*Odin*), (*Modros*), (*Pujga*) kaleleri birer birer zaptolunmak suretiyle Hırvatistan'ın kâmilen Osmanlı idaresine geçmesine hizmet eylemiştir. Fütuhat devresi bitince o eski akınlar görülmemeğe başladığı gibi her tarafı titreten ölümden yılmaz akıncılar da azalmaya başladı. Hattâ sonraları akınlar için yeniçeriler arasından mühim fedakârlıklarla tedarik olunan «dalkılıç» ve «serdengeçti» lerden de o kadar büyük istifadeler temin olunamıyordu. Eski nizam ve intizam bozulunca ulûfeleri tezyidolunmak suretiyle tedarik olunan akıncılar geri dönüyor, ikinci defa yazılmak suretiyle vazifelerini suistimal bile ediyorlardı. Nihayet yeniçerilerin ilgasiyle akıncılık da ortadan kalktı.

AKİDE (عقيده) [*Fik.*] İymanın kuvvetle bağlı bulunduğu düsturu belirten bir kelimedir. «Kamus-u Osmani» de «İnsanın rapt-ı kalb ettiği madde, nesne (*akide-i sahiha, akide-i kaviyye*). Bir nevi ağdalanmış ve ufak ufak kesilmiş şeker.» suretinde tarif ve izah olunmuştur. Cem'i «akaid» gelir. Seyyit «akaid» i «Tarifat» ında «İbadeti değil itikadı nazarı itibara alır» suretinde tarif eder. Filhakika akaid dinin aslî kaidelerini (*usul*) az çok veciz cümleler ile ifade eden düsturlardır.

İslâmda, dinî kitaplar resmî sayılabilecek bir surette tesbit edilmemiş olmakla beraber birçok din âlimleri, mutasavvıflar, hattâ filozoflar akidelerini esaslı bir surette ifade etmeğe teşebbüs etmişlerdir. Hattâ bu metinlerin birçoğu medreselerde İslâm âlimleri tarafından kabul, tamim ve şerh edilmişlerdir. En çok tutulmuş olanı Nesefî'nin eseridir. Buna birçok âlimler tarafından şerhler, hâşiyeler yazılmıştır.

ÂKİF PAŞA KAİDESİ (عاكف پاشا قاعده‌سی) [*San.*] «Tebsira» müellifi Âkif Paşanın yazı tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Neshi andırır, keskin, tokça bir yazıydı. Vatan şairi Namık Kemal'in yazısı bu usuldeydi. Sadrazam Ârifî Paşa ile Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Beyin yazıları dahi bu kaidedeye uygundu. Ebüzziya da bunu taklidetmişti.

AKİK (عقيق) [*San.*] Kırmızı ve balgami renklerdeki bir nevi taşın adıdır. Halk buna (*hakik*) demektedir. Yemen'de çıkanı makbuldür. Buna (*akik-i Yemâni*) denilir. Akik tezyinatta kullanılır.

Eski Yunanlılar ve Romalılar bu taşın üzerine yazılar, kafa resimleri ve remzî şekiller kazarak ondan mühürler yaparlar, yüzüklere taş olarak da takarlardı. Büyük parçalarından kâse, fincan, tabak, kutu, hokka, düğme gibi şeyler de yapılırdı. Bilhassa akikten yapılan tesbih meşhurdu.

AKİT (عقد) [*Ok.*] Ok atma sırasında parmakların bükülmesine denilirdi.

AKKÂM (عكام) [Hal.] Lûgat mânası çadır mehteri, yük kaldıran Arap hizmetkâr demek olan bu kelime ıstılah olarak sürre alayında vazife gören hicazlı, Şamlı, Halepli adamlara verilen unvandı. Bunlar Şabanın on beşinde ufacık davullarla Tahtakale'den kalkıp İstanbul'un her mahallesini dolaşan fakir Araplardan mürekkep Hac yolcularıydı. Dolaştıkları yerlerde davul çalarak dua ederler ve bazı evlerin önünde kılıç, kalkan oyunu oynayıp sadaka toplarlardı. Şabanın on beşinde çıkarılması âdet olan (*sürre alayı*) önünde de

bunlar dümbelek çalarak, kılıç oynatarak giderlerdi. Halk dilinde bunlara «hakkâm» denilirdi. Kese demek olan sürre Mekke ile Medine'ye gönderilen hediyyeye alem olmuştu. Haremeyne sürre gönderilmesi Abbasiler zamanında başlamış, Osmanlıların son zamanına kadar devam etmiştir. Osmanlılardan ilk sürre gönderen Çelebi Sultan Mehmet, bunu bir nizam haline koyan da Yavuz'dur.

Mekke ve Medine için Evkaf Nezaretince hazırlanan levazım ile Harem-i Şerif hademelerinin aylıkları, urban şeyhlerine gönderilmesi âdet olan bahşişler süslü sandıklar içinde deve ve katırlara yükletilerek Şabanın on beşinci günü mükemmel bir alayla saraya getirilirdi. Bütün saray ilerigelenleriyle beraber avluya inen padişaha evkaf nazırı bunları teslim eder, o da (*sürre emini*) olan zata verirdi. Sonra süslü bir ata binmiş olan sürre emini önde olduğu halde alay saraydan çıkıp Kabataş İskelesine gelir, sandıklar hazırlanan bir vapura yükletilerek Beyrut'a ve oradan da Şam'a gönderilirdi.

Vapurun icadından evvel sürre alayla Üsküdara geçirilir, oradan kara yoliyle Şam'a sevk edilirdi. Karadan gönderildiği devirlerde sürre alayı Receb'in on ikinci günü yapılırdı.

Şam'da ise Mahmel'i Şami alayı denilen bir alayla, Şam'dan hazırlanan eşya, İstanbul'dan gelenlerle birleştirilerek sürre emini, mahmel muhafızı, bir tabur asker, iki dağ topu muhafazasında olarak yola çıkarılır, karadan Medine'ye ve oradan Mekke'ye götürülürdü. Dört taraftan gelip Şam'da toplanan binlerce hacı bu kafileye katılarak Hicaz'a giderdi

AKKÂSE (عكاسه) [*San.*] Yazmalarda vassalle gibi ekleme suretinde olmayıp bir kâğıdın kenar kısmiyle orta kısmının ayrı renklerde boyanmasına ve bu suretle kenarı başka ve ortası başka renkli kitaplara verilen addı.

AKLÂM (اقلام) [*San.*] «Kalem» in cem'idir. Kalem; yazı yazmak için kullanılan aletin adıdır.

Eskiler altı, daha sonra yedi ve en nihayet on iki türlü yazı olduğuna kaildiler. Bunların hepsine birden «aklâm» deniliyordu. Aklâm bu itibarla, ıstılah olmuştur.

Eski müellifler «aklâm» dan bahsetmişlerdir. (*İbni Nedim*) bu alfabelerin bazılarını «Fihrist» ine koymuştur. Kilisli Rifat (*Gülzar-ı Savap s. 39 hâşiyesi*) bunlar için «ne kadar doğru olduğunu bilmem.» diyor.

Türkçede birkaç «hat» risalesi yazılmış ve bunların örnekleri konulmuştur. Ezcümle Nefes Zade İbrahim Efendi eserinde (*Gülzar-ı Savap s. 39*) «Şark, garp, Arap, Acem ve sair kavimlerin» kullandığı on iki elifbayı şöyle sayıyor: Arabiyye, Humeyriyye, Farisiyye, Süryaniyye, Rumiyye, İbraniyye, Kıbtiyye, Berberiyye, Endülüsiyye, Hindiyye, Çinniyye, Yunaniyye.

Değerli âlim Kâtip Çelebi bu yolda söylenen sözleri «Keşfüzzunun» un «hat» bahsinde hoş görmüyor ve şöyle diyor: «Bu elifbalar hakkındaki sözler noksan malûmata müstenit şeylerdir.»

Yeni harflerin kabulüne kadar «aklâm» ın sonuna «devlet» kelimesinin ilâvesiyle teşkil olunan «aklâm-ı devlet» terkibiyle devlet daireleri kasdolunurdu.

AKLÂM-I ERBAA HOCALIĞI (اقلام اربعه خواجه‌لغی) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasıbında tenkihat yapıldığı sırada «İstanbul», «Bursa», «Avlonya» ve «Rodos» mukataacılıkları birleştirilerek «Aklâm-ı erbaa hocalığı» namı altında bir vazife ihdas olundu. Bu tâbir dört kalem vazifesinin birleştirildiğine delâlet için konuldu ve «Küçük Evkaf Muhasebeciliği» ne ilhak edildi. Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmiştir.

AKLÂM-I SEB'A HOCALIĞI (اقلام سبعه خواجه‌لغی) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasıbında tenkihat yapıldığı sırada «Piyade Mukabeleciliği», «Küçük Ruznamecilik», «Büyük Kale Tezkereciliği», «Küçük Kale Tezkereciliği», «Saliyane Mukataacılığı», «Sergi Nezareti», «Kâğıd-ı Enderun Emaneti» mansıpları birleştirilerek yedi vazifenin birden görüldüğüne delâlet etmek üzere «Aklâm-ı Seb'a Hocalığı» ihdas olundu. Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmiştir.

AKLÂM-I SELÂSE HOCALIĞI (اقلام ثلثه خواجه‌لغی) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasıbında tenkihat yapıldığı sırada «Başmukataacılık», «Haslar Mukataacılığı» ve «Tarihçilik» mansıpları birleştirilerek aklâm-ı selâse hocalığı namı altında bir vazife ihdas olundu. Bu tâbir; üç kalem vazifesinin birleştirildiğine delâlet etmek için konuldu ve «Haremeyn Mukataacılığı» na ilhak edildi.

Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmiştir.

AKLÂM-I SİTTE (اقلام ستّه) [*San.*] Eskilerin altı türlü olarak kabul ettikleri yazı

hakkında kullanılır bir tâbirdi. Altı kalem demektir. Farsçası «şeş kalem» dir.

Hicrî 843 *(1439)* te (*Sultan Halil*) namına telif olunan Farsça hat risalesinde şeş kalem olarak şu yazılar gösterilmiştir: Rik'a; muhakkak, sülüs, reyhani, nesih, tevkii. (*Tomar*) hattını ilâve etmek suretiyle yazıyı yediye çıkaranlar da vardır. «Bürhan-ı Katı» a göre «heft kalem» e talik dâhildir.

AKIL (عقل) [*Sof.*] İnsanlardaki mânevi kuvvetlerin en mühimlerinden biri olup bununla eşyanın güzellik ve çirkinliğini, iyilik ve kötülüğünü, kemal ve noksana mütaallik sıfâtını fark ve temyiz ve garazların, maslahatların vücuh ve keyfiyetlerini idrak ve takdir eder. «Kamus u Osmani» de (tarif-i makbule göre) kaydiyle şöyle izah edilmiştir: «Bir nur-i ruhaniden ibarettir ki nefs-i insani onunla ulûm u zaruriye ve nazariyeyi idrak eder. Anın vücudu veledin rahimde istikmal-i hilkatle henüz cenin bulunduğu hengâmdan bedi ile tedricen bülûğu vaktine kadar tezayüt ve tekemmül eder.» Sofiyeye göre zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye mukarin bir cevherdir.

AKL-İ EVVEL (عقل اول) [*Sof.*] Zat-ı bahtın agâlî mertebesine tenezzülüdür. Bu mertebeye «ülûhiyet» denir. Vücut, bu mertebede kendisindeki sıfât ve esmayı mücmel bir surette bilir. Bu mertebede kendisinin aynı olduğundan, bu ilim Allah'ın kendi zatına olan ilminden ibarettir. Bu mertebe de «lâtaayyün» ün «taayyün» suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzüldür. Bu mertebenin «vahdet-i hakiki, taayyün-ü evvel, ilm-i mutlak, tecelli-i evvel, kabiliyet-i evvel, makam-ı ev edna, berzah-ı kübra, ehadiyet-ül cemi, zıll-i evvel, aşkı ekber, âlem-i vahdet, hakikat-i Muhammediye, ruh-u âzam vesaire....» gibi isimleri de vardır.

AKL-İ KÜL (عقل کل) [*Sof.*] Hükemaya göre kudret-i fâtıradan ilkevvel faal olan «akl-i kül» meydana gelmiştir. Akl-i kül de münfail olan «nefs-i küllü» hazırlamıştır. Bu ikisinin faal ve münfail olmasından «akıl ve eflâk» meydana gelmiş, eflâkin devrinden «anasır», anasırdan «mevalid» vücut bulmuştur.

Sofiye de bu hususta tamamiyle «hükema» ile müttefiktir. Onlara göre de Allah, «hüviyet-i mutlaka العالمین» âleminden zatının muktezası olarak tenezzül etmiş ve bu tenezzül «ilim, aşk-hakikat-i Muhammediye» yi izhar eylemiştir. Hakikat i Muhammediyeye mazhariyetleri itibariyle, «akl-i kül, kelâm, nur, levh» ve sair isimler de verilir. Hakikat-i Muhammediyeden diğer «esma ve sıfât» yani melekût âlemi zuhur etmiştir. (*Ukul*) «eflâk», bu âlemin mezahiridir. «Sıfât âlemi», «nasut ve şehadet âlemi» dediğimiz bu «âlem-i esfel» i, yani anasırı izhar etmiş, anasırdan da «mevalid» ve nihayet «insan» vücut bularak «cemiyet-i esmaiye»ye mazhar olmuştur. Seyyid-i Şerifin «Tarifat»ında «erruh-ül âzam» maddesinde «وهل لعقل الخ» ile o, akl-ı evvel hakikat-i Muhammediye, nefs-i vâhide ve hakikat-i esmaiyedir. O, Allah'ın kendi sureti üzere yarattığı ilk mevcuttur. Ve o, cevher-i nurani olup «cevheriyet»ini zata «nuraniyet»i ilmine mazhardır. Cevheriyet itibariyle «nefs-i vâhide» nuraniyet i itibariyle «akl-ı evvel» denir. «Âlem-i kebir» de «akl-ı evvel», kalem-i âlâ, nefs-i külliye, levh vesaire gibi «mezahir ve esma»sı olduğu gibi zaruratı hasebiyle «âlem-i suğra-yi insani» de de «mezahir ve esma»sı vardır». deniliyor:

Cuş kıldı akl-ı kül geldi vücuda kâinat
Kâf-ü Nun emrinden oldu bu cihan yekpare mest
Nesimî

AKREB (عقرب) [*Astr.*] Mıntaka-tül burucun sekizinci burcu için kullanılır bir tâbirdir. Bütün suret-i kevkebiyeler meyanında ismine en uygun olanıdır. Çünki işbu yıldız grupu tamamiyle bir akreb şekli tersim etmektedir. Temmuz ve Ağustos aylarında geceleri saat dokuza doğru nısfınnehardan geçmesi dolayısiyle, eski âlimler yazın şiddetli sıcakları ve bunun neticesi olarak hastalıklar ile akreb arasında bir münasebet aramak istemişlerdir. Tabiidir ki böyle bir münasebet mevcut değildir. Ancak bu suret-i kevkebiyenin en eski sema haritalarında bulunması, onun, bu haşereye çok tesadüf edilen sıcak bir diyardaki kavimlerden biri tarafından bu adla adlandırıldığı kanaatini vermektedir. En lâkayt kimselerin bile gökyüzünde yaz geceleri kolaylıkla bulabileceği bu yıldız camiasının temaşası, tâbir caiz ise, semavi bir ziyafet teşkil eder. Semanın bu kısmından kehkeşan *(samanyolu)* geçmekte ve onun bu geçişi suret-i kevkebiyenin güzelliğini bir kat daha artırmaktadır. Buradaki yıldızların *(muzaaf ve mütehavvil kevkepler)* tarifi, hususiyetlerinin izahı işin hududunu aşacağından bundan sarfınazarla yalnız en parlağı olan *(kalb-ül akreb)* den bahsolunması muvafık görülmüştür. Astronomiye merak edip gök kubbedeki ecramı tanımak istiyen amatörler bir sema haritası tedarik ile (*meselâ İngiltere'de tabolunan meşhur Norton atlası*) rasatlarına başlıyabilirler. Astronomi hakkındaki kıymetli malûmatı lûtfeden Sadi Bey semayı öğrenmek için akreb suretinden başladığını beyan eylemektedir.

«Kalb-ül akreb» in kadîm Yunanlılardaki ismi (*Antares*) tir ki «Merih'in rakîbi» mânasınadır. Renginin kırmızı olmasından Feleğin cellâdı telâkki olunan «Merih» seyyaresi gibi «Kalb-ül akreb» de kırmızıdır. (*1*, 2.) kadîrdendir. Eski astroloğlar, bu yıldızın ikinci kadîrde olduğunu söylemişlerse de bilâhare birinci kadîre yükselmiştir. Bugün tekrar parlaklığını ağır ağır kaybetmektedir. Mesafesi 360 ziya senesi (*yani ziyanın 360 senede katettiği uzaklık*) dir. Amerika'da Harvard Rasathanesinin mesaisi ile tayflara göre yapılan ve halihazırda ilim âlemince kabul edilen tasnife göre «Kalb ül Akreb» (*M*) sınıfına dâhildir. Bu sınıftaki ecramın hararet derecesi 2000 ilâ 3500 arsında tahmin olunmaktadır. «Kalb-ül Akreb» in tayfında yapılan tetkikat bu kevkebin «dev yıldızlar» ismi verilen kısma dâhil bulunduğunu göstermektedir ki bu ecram kevkepler istihalesinin ilk devresini teşkil etmektedir. «Cüce yıldızlar» ise sönmek üzere olanlardır. «Kalb-ül Akreb» in kutru tâyin olunabilmiştir: 480 defa güneşinkine müsavidir. Yani şemis manzumesinin merkezinde bulunduğu farz edilecek olursa güneşten mesafesi 328 kere şemsin nısıf kutruna müsavi bulunan Merih medarını tecavüz eyliyecektir. Tam mânasiyle dev bir yıldızdır. «Kalb-ül Akreb» e meselâ 108 milimetre kutrunda bir rasat dürbüniyle bakıldığı vakit 3 saniyelik bu'd-u müzevvada yedinci kadîrden yeşil renkte bir yıldız dahi görülür. Kırmızı ve yeşil bu iki kevkebin manzarası çok lâtiftir.

Akreb burcu hakkında eski müneccimlerin itikatlarını tarihî malûmat olarak kaydedelim: esasen muasır Avrupa ve Amerika astrologları aynı kanaati beslemektedir. Akreb bârit, râtıp ve müennes olup renklerden yeşil ile kırmızıya ve evlâdı çok olanlara delildir. İnsanlardan, ümera ve askerlere mensuptur. Tabiatta yalancı ve hilekârlara, mevzilerden zindanlara, siyaset meydanlarına, adalara, memleketlerden Hicaz, Yemen ve Iran'a, hayvanlardan haşerata, hastalıklardan ezcümle emraz-ı zühreviyeye ve idrar zorluklarına nispet edilmiştir. Bu burc, Merih'in beyti, yani bu seyyareye mensuptur.

Şark astronomları Hazreti Peygamber'in velâdetini Akreb burcunda Müşteri ile Zuhal seyyarelerinin kıratından, yani tul-i semavilerinin müsavi olması hâdisesinden hesabederler. Filvaki Mısırlı Felekî Mahmut Paşanın hesaplarına göre «Kıran-ı Millet-i İslâm» denilen bu semavi hâdise 29 veya 30 mart 571 tarihinde vuku bulmuştur. Mahmut Paşanın tetkikatından Cenabı Peygamber'in 571 senesinde bu kırandan kısa bir müddet sonra ilkbaharda dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. O senenin nisanında içtima-ı neyyireyn ayın sonunda gece yarısından takriben 9 saat 40 dakika (*Mekke vasati saatiyle*) da olmasına binaen hilâl ancak ayın on birinde rüyet edilebilmiştir. Demek ki rebiyülevvelin mebdei 12 nisandır. Velâdetin 8, 10 veya 12 rebiyülevvelde olduğuna dair üç muhtelif rivayet varsa da velâdet gününün pazartesiye tesadüf eylediğinde ihtilâf yoktur. Halbuki ancak 9 rebiyülevvel pazartesi olduğuna göre Hazreti Peygamber'in velâdet tarihi 9 rebiyülevvel olması lâzım gelir ki bu da (*20 nisan 571*) e tekabül eder.

AKSAK GÖNYE (آقساق گونیه) [*San.*] Yanyana döşendiği zaman hadd-i fâsılları yekdiğerine muvazi olmayıp gayrimuntazam birer şekil husule getiren taşlardan ibaret döşeme veya kaplamaya verilen addı. İstenildiği kadar açılan gönyeye bu isim verilirdi.

AKTARMA (آقطارمه) [*Bah.*] Eskiden düşmandan zaptolunan ve yedekte getirilen gemilere bu isim veriliyordu.

AKVA (آقوه) [*San.*] Kıymetli köstekli bir bıçağın adıydı. Som sırmalı nev'i de vardı. Bu bıçağı ricalden olanlar bellerine takarlardı.

ALABANDA (آلابانده) [*Bah.*] Geminin omurgasından küpeştesine kadar olan yanlarının hattından yukarı bulunan kısmının içyüzüne verilen isimdir. Dış yüzüne «borda» denilir.

Himmetin genc iken elden salıverme zinhar
Keşti-i sabrını sakla alaband olmaktan
Âgehî

ALABANDA ASTARI (آلابانده آستاری) [*Bah.*] Lombar'ın alt ağzını teşkil etmek üzere yalı kütüğünden alt ağıza kadar vurulan kaplamalara verilen isimdir.

ALABANDA ATEŞ (آلابانده آتش) [*Bah.*] Topları gemiden bir noktaya teveihen yaylım suretiyle yapılan ateşin adıdır. Top gibi gürlemek suretiyle yapılan tekdir de halk arasında «alabanda vermek» şeklinde ıstılah olmuştur.

ALACA (آلاجه) [*San.*] Fesrengi ve lâcivert zemin üzerine sarı çizgili bir nevi pamuklu kumaşın adıdır. Anadolu'nun birçok taraflarında dokunurdu. En makbulü Erzincan alacasıdır. Eski zamanlarda İstanbul'da kadınlar içi astarlı pantalon yaparlardı. Sonraları halayıklara pantalon ve entari yapılırdı. Çok dayanıklıydı. En fazla Anadolu'da giyilirdi. Erkeklere mintan, kadınlara şalvar ve entari yapılırdı. Şam'da dokunan alacaya da «Şam alacası» denilirdi. Bu alaca ipekliydi. İstanbul ile Ru-

meli ve Anadolu'da kadınlara, Arabistan'da kadınlarla beraber erkeklere entari yapılırdı. Eksiz, dayanıklı ve kıymetli bir kumaştı. *(Halep)* te de alaca çıkardı.

Arşiv kayıtlarında «alaca Halep» tâbirine tesadüf olunmaktadır. Alaca; karışık renkli, renk renk demektir.

ALACA BAYRAK (آلاجه باراق) [*Ask.*] Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden ve «ebna-i sipahiyan» namını alan altı bölükten dört bölüğüne aynı zamanda verilen unvandı. Bu dört bölük ulûfeciyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemîn, gureba-yi yesar bölükleriydi. Bu dört bölüğün ilk ikinci bölüğü «orta», son ikinci bölüğü «aşağı» namını da taşırdı. Bu bölüklere aynı mânaya delâlet eden «bölükât-ı erbaa» da denilirdi.

ALARGA (آلارغه) [*Top.*] Eskiden kullanılan menzil toplarından birinin ismiydi. Alargadan gelmek, yan çizmek demektir.

Geçti yanımdan alarga olarak verdi selâm
Aklı garette idi etmedi bendenle kelâm
-Lâ-

Hoblar forsa kaçıp sana kenar olmaz ise
Olma onlardan alarga bir iki gün katlan
Âgehî

ALAŞIK (آلاشیق) [*Kıy.*] - Eskiden elbiselerin eteklerine süs olarak dikilen bir çeşit kenar ve pervazın adı idi.

ALAY (آلای) [*Ask.*] Türkçede kalabalık bir zümre, cemaat demek olan bu kelime ıstılah olarak askerî teşkilâtta ordunun bir cüz'ü tamına alem olmuş bir tâbirdi. Bu kelime, aynı zamanda mizaha almak, tezyif etmek mânasına da gelir. «Kamus-u Osmani» de: *«(Istılahatı askeriyeden)* Tensikat-ı askeriyece piyadenin dört taburu, süvarinin beş bölüğü, topçunun da dörder toplu altı bataryası bir alay itibar olunur. Eyyam-ı mahsusada debdebe ile icra olunan merasim-i mahsusa; takım, cemmigafir, kalabalık; diğerlerini mizaha almak, tezyif etmek; miralay, alaybeyi, alay emini, alay kâtibi» suretinde izah olunmuştur.

Değerli Profesör M. Fuat Köprülü'ye göre (*Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, cilt 1, sahife 277*) «Bizans'ın Osmanlılara tesirini göstermek için, daima zikrolunan iki delil, alay ve efendi kelimeleridir. Bizans'ın Osmanlılarla değil, hattâ Selçukilerle temasından çok evvel, Bizans'ta mevcudolan alagion kelimesi, iptida seferlerde İmparatorun maiyetindeki askere verilen bir isim olarak malûmdu. XIII üncü asırda ise ordunun bir cüzütamına bu isim verildiği görülür. (*bk. Ernest Stein, Untersuch. zur Spârbyzant. Verpass. U. Wirtschafta Geschichte, May, II 1-2, 3. 49*) Bu itibarla Ernest Stein'in Türkçedeki alay kelimesini bundan alınmış addetmesi pek doğrudur. Alay kelimesi, Osmanlı tesiri altında XVII nci asırda Rus sarayında da kullanılmıştır. (*bk. Dimitriyev, Les élèments de lexique Turc dans la nomenclature des foncons du tzar Alexis; Comp. Rendus de l'Acad. des Science de l'Urss, 1926 ve B. 14 Rusça.*)»

Başına ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle bir hayli şekil ve medlûlleri vardır: alaylı, alaybeyi, alay emini, alay kâtibi, alay imamı, alay müftüsü, alay çavuşu, alay-ı hümayun, Alayköşkü, alay kanunu, alay meydanı, alay arası, alay meclisi, alay erkânı, alay sancağı, alay bağlamak, alay göstermek, alaya binmek, alaya gitmek birincinin, mevlût alayı, valide alayı, sürre alayı, kılıç alayı, selâmlık alayı, Hırka-i saadet alayı, kadir alayı, bayram alayı, mızraklı alayı, hassa alayı ikincinin örneklerini teşkil eder.

Kelimenin Devlet merasimi ile alâkalı olan bu şekillerinden başka, gelin alayı, sünnet alayı, âmin alayı gibi örfle, alaycı, alay etmek misillû hulk ile alâkalı şekilleri de vardır.

Herbiri ayrı ayrı izah edilmiş olan bu tâbir ve ıstılahlar münasebetiyle tertibolunan alayların resmî olanlarına büyük üniformalarla iştirak olunur, bazıları sade olarak yapılmasına mukabil birtakımları, hele Osmanlıların haşmet devirlerinde, büyük debdebe ve darat ile icra olunurdu.

§ [*San.*] Kitap ve mecmuaların ciltleri bozuk, kâğıtları kopuk, sahifeleri noksan olanlarının toptan satışları hakkında sahaflar beynînde kullanılır bir tâbirdi. Bu gibi kitap ve mecmualar perişanlıklarından dolayı ayrı ayrı satılamıyacakları için süprüntü makulesinden addolunan bu gibi şeyler bir araya getirilir, toptan satılırdı. Bunların içinde kıymetli şeylere tesadüf edildiği de olurdu.

Sadrazam Sait Papa «Gazeteci Lisanı» adlı eserinde (*s. 104*) gençliğinde böyle kitaplar aldığını ve bir defasında kıymetli bir mecmua ele geçirdiğini şu suretle kaydetmiştir: «Tahsilde bulunduğum zamanlar camiden avdet akabinde Sahaf Çarşısına, badehu kaleme gitmeyi itiyadetmiştim ki bu âdete sekiz sene devam ettim. Ekseriya sahaflar beyninde (*alay*) denilen kitapları alırdım. Ciltleri bozuk, evrakı kopuk ve emsali kitaplara ve mecmualara alay deniyor ki bilâ temyiz toptan satılırlar.

Bir gün o kabîlden aldığım evrak içinde bir mecmua buldum ki Reis-ül Küttap meşhur Raşit Efendinin Mecmuasıymış.»

Muallim Naci de böyle bir alay içinde bir mecmua bulmuş. Şeyh Galip ile şiirleri hakkında kıymetli malûmatı ihtiva eden bu mecmuayı üstünde yazılı olduğu «Mehmet Muzaffer» adına nispetle «Mehmet Muzaffer Mecmuası» namiyle bastırmıştı. Muallim Naci eserin mukaddimesinde bundan bahsettiği gibi kıymetli bir kütüphanenin sahibi olan İbn ül Emin Mahmut Kemal Bey de bu suretle aldığı şeyler arasında pek kıymetli eserler çıktığını söylemektedir.

ALAY ARABASI (آلای آرابه‌سی) [*Sar.*] Alaylarda padişahların bindikleri arabaya verilen addı. Buna «Saltanat arabası» da denilirdi. Avrupalılarca Lando adı verilen araba nevindendi. Muhteşem olan arabayı ihtişamı bir kat daha artıran atlar çekerdi. Seyislerin esvapları da sırmalı idi.

ALAYA BİNMEK (آلایه بینمك) [*İda.*] Resmî sıfatı haiz olanların bayramlarla resmî günlerde yapılan alaylara iştiraklerini anlatan bir tâbirdi. Vaktiyle alaylara atla iştirak edildiği için bu tâbir meydana gelmişti.

ALAY BAĞLAMAK (آلای باغلامق) [*Ask.*] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Ordunun düşman karşısında, harekete geçmek üzere, emir ve kumandayı intizar etmesi demekti.

2) Merasimde alayın tamamen tertip ve tanzim edilmiş olmasına denirdi.

ALAYA GİTMEK (آلایه گیتمك) [*Ask.*] Askerî mekteplerden bir sebeple çıkarılarak neferlikle kıtaya gönderilen talebeler hakkında kullanılan bir tâbirdi.

ALAY BEYİ (آلای بگی) [*Ask.*] Vaktiyle miralay rütbesinde olan, vilâyet merkezlerindeki jandarma kumandanlarına verilen addı. 1908 İnkılâbından sonra bu tâbir terk edilerek yerine «alay kumandanı» tâbiri ikame olunmuştur. Bu tâbir daha evvel de zeamet sahipleri hakkında kullanılırdı. Bu gibiler harb vukuunda tasarruf ettikleri zeametin icabettirdiği derecede kapı kulu götürmekle beraber bulundukları mıntakadaki timar sahipleriyle onların getirmeğe mecbur oldukları kılıç sahiplerine mensup bulundukları beylerbeylerinin maiyetinde olarak, kumanda ederlerdi.

ALAY ÇAVUŞU (آلای چاوشی) [*Sar.*, *Ask.*] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Hükümdarların bir yere gidişinde, geçit resimlerinde önden gidip yol açanlar. Bunlar Divanı hümayun çavuşları idi.

2) Orduda emir ve kumandadan askeri haberdar eden çavuşlar. Bunlar tellâl gibi, yüksek sesle bağırarak verilen emirleri tebliğ ederlerdi.

ALAY ELBİSESİ (آلای البسه‌سی) [*Kıy.*] Alaylarda giyilen resmî elbiseye verilen addı. Büyük üniforma demekti.

ALAY EMİNİ (آلای أمینی) [*Ask.*] Yüzbaşıdan büyük, binbaşıdan küçük askerî kâtip sınıfından bir vazifenin unvanı idi. Alay kâtipliğinden terfian tâyin olunur ve alayın idari ve hesap işleriyle meşgul bulunurdu. Zâbitler gibi resmî esvap giyerdi. Yalnız şerit ve yıldızları zâbitlerinki gibi sarı değil, beyazdı. Alay eminleri binbaşılığa terfi edilir, ondan sonra diğer zâbitler gibi terakki eylerlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan askerî teşkilâtta bu unvan kaldırılmıştır.

ALAY ERKÂNI (آلای ارکانی) [*Ask.*] Başta miralay olmak üzere alayı teşkil eden taburların binbaşılariyle alay müftüleri ve alay kâtipleri gibi yüksek rütbeliler hakkında kullanılan bir ıstılahtı.

ALAY GÖSTERMEK (آلای گوسترمك) [*Ask.*] Eskiden geçit resmine verilen isimdi. Bu resim en ziyade ecnebi sefirlerine karşı yapılırdı. Yavuz Sultan Selim'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı alaylar pek muhteşem ve müdebdebdi. Vaktiyle vezirler ve beylerbeyleri kanunen götürmeğe mecbur oldukları maiyet halkiyle harbe iştirak ederlerken ordugâha iltihakları sırasında, ihtişamlarının derecesini anlatmak için, alay gösterirlerdi.

ALAY-I HÜMAYUN (آلای همایون) [*Sar.*] Hükümdar sefere giderken, seferden dönerken ve sefere giden ve seferden dönen orduyu teşyi ve istikbal ederken saraydan Davutpaşaya kadar tertibedilen alaylara verilen addı. Osmanlıların haşmet devirlerinde bu alaylar büyük debdebe ve dârat ile yapılırdı.

ALAY İMAMI (آلای امامی) [*Ask.*] Alayın birinci taburunun imamına verilen addı. Teşrifatta yüzbaşıya tekaddüm ederdi.

ALAY KÖŞKÜ (آلای کوشکی) [*Sar.*] Padişahın gerek ordu alayını ve gerek diğer alayları seyretmek için yaptırdıkları köşk hakkında kullanılan bir tâbirdi. Üçüncü Murat zamanında yapılan bu köşk Topkapı Sarayının Soğukçeşme tarafındaki köşesindedir.

ALAY KANUNU (آلای قانونی) [*Sar.*] Alay-ı hümayunlarda, seferlerde hükümdar huzuru ile yapılan büyük geçit resimlerinde, hükümetçe tesbit edilmiş olan diğer merasim ve alaylarda vezirler, ulema, devlet ricali, ocak erkânı vesairenin tertip ve kıyafetlerine dair mer'i olan kanun demekti.

ALAY KÂTİBİ (آلای کاتبی) [*Ask.*] Alayın yazı ve hesap işlerini gören zâbite verilen addı. Tabur kâtiplerinden nasbolunur, alay eminliğine terfi edilirdi.

ALAYLI (آلایلی) [*Ask.*] Vaktiyle mektep mezunu olmıyan, neferlikten yetişen zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mecazen mektep görmeyip bir kalemde mümarese ile yetişmiş memurlar hakkında da kullanılırdı.

Alaylı; gösterişli, saltanatlı, debdebeli mânasına olarak da kullanılmaktadır.

Küçük çocukları eğlendirmek için:

«Alaylı yavrum alaylı, maşrapası kalaylı» gibi tekerlemeler bugün bile kullanılır.

Görülmeğe değer, eğlenceli, istihzalı mânalarına da delâlet eder: alaylı bir iş.

ALAY MECLİSİ (آلای مجلسی) [*Ask.*] Alay işleri hakkında icabeden kararları vermeğe salâhiyetli bulunan meclise verilen addı. Miralayın reisliği altında alayı teşkil eden taburların binbaşılariyle alay müftüsünden ve alay kâtibinden teşekkül ederdi.

ALAY MEYDANI (آلای میدانی) [*Sar.*] Topkapı sarayında «Orta kapı» ile «Bab-üssaade» arasındaki sahaya verilen addı. «Alay meydanı» nın sağ tarafını «Matbah-ı Âmire» kaplamıştı. Matbahın meydana üç kapısı vardı.

§ [*Ask.*] Bir Bayrağın veya büyük bir resmî binanın önünde askerî geçit yapmağa ve merasim için toplanmağa mahsus geniş saha ve meydana verilen addı.

ALAY MÜFTÜSÜ (آلای مفتیسی) [*Ask.*] Alay imamının fevkındeki rütbeyi haiz sarıklı zâbite verilen addı. Teşrifatta binbaşıya takaddüm ederdi. Askerlere dinî vazifeleri öğretmek için taburlarda «tabur imamı», alaylarda ise «alay müftüsü» bulunurdu. Tabur imamı terfi ederek «alay müftüsü» olurdu. Bu vazife Osmanlı hükümetinin sonuna kadar devam etmiştir.

ALAY SANCAĞI (آلای سنجاغی) [*Ask.*] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Bir alaya mahsus olan sancak demekti.

2) Resmî günlerde gemileri donatmak için açılan rengârenk bayraklar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

ALB (آلب) [*Hal.*] Eskiden büyük, yiğit, bahadır, kahraman, pehlivan mukabili olarak kullanılır bir tâbirdi.

Hemzenin ince fethası ve lâm'ın sükûniyle «elb» yahut elifin uzatılmasiyle «âlb» kelimesini Ahmet Vefik Paşa «*Lehçe-i Osmanî*» de (*1308 tab'ı*) elifi memdude sırasında yazmış ve mukabilinde «şeci, pehlivan, fâris, kahraman» mânalarına geldiğini beyan ettiği gibi «alem» e misal olmak üzere «Albarslan Selçuki, Alb Tekin Gaznevî, Kaya Alb Cedd-i Osmaniyan, Konur Alb, Gündüz Alb» ı kaydeylemiştir. Hammer mütercimi Atâ Bey mütercimin tezyilâtı meyanında (*c.1, s. 360*) alb lâfzını tetkik ederken Lehçedeki malûmatı yazdıktan sonra şunu da ilâve etmektedir: «Gerek Arabi ve Farisînin, gerek Türkçenin iştikak usulüne vâsı malûmatı olan merhum Abdurrahman Süreyya Efendi bunun büyük mânasına olan «ulu» lâfzının şekli âharı olduğunu beyan etmişti. Bizim eski Türkçemizde huruf-i imlâ olmadığından vaktiyle kulak «قلق», yazdı «یزد» yazılırdı. On beş sene mukaddem Tarik gazetesinde bu hususa dair mütercim tarafından izahat verilmişti. Bu eski kaideye mebni Ziç sahibi «Uluğ» Bey -ki Ulu Bey demektir- eski kitaplarda «الغ» imlâsındadır. Abdurrahman Süreyya Efendi bunlardan istişhat ile «الب» ın elif ve lâm'ın zımme ve meddiyle «olup» (*bulup*) vezninde olduğu fikrindeydi.»

Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde «alb» ın muhtelif lehçelerdeki istimal tarzını şöyle gösteriyor:

Uygur — Alb, alp; yiğit, kahraman, yüksek.

Çağatay — Alp; uluğ, uluk.

Garp — Alp; ulu.

Kazan — Alpagut, alpavut.

Çovaş — Obut; efendi, sahip, malik, olip-büyük, ulu, zengin, bay.

Koybal — Alp-cesur, yiğit, şeci, oluk-ulu, büyük.

Yakut - Ulu, ulukat-ulu, büyük.

Alplik - Yiğitlik, cesaret, şecaat

Alb, Alp - Garp, mahcur-kahraman, yiğit, bahadır, şeci, cesur.

Eskiden isim ve unvan olarak kullanılmıştır. Gündüz Alb, Alb Arslan, Alb Tekin.

Alblık, Alplik, mahcur-yiğitlik, kahramanlık, cüret, cesaret.

Vahît Efendi «Galâtat» ında (الدرالمنتخبات المنثوره فی اصلاح الغلطات المشهوره) şöyle diyor:

«Alb ; pehlivan mânasına feth-i hemze ve lâm ve sükûn-u ba ile Elb Arslan ve Kaya Elb deyu müstameldir. Farisîde medd-i hemze ve sükûn-u lâm ile Alb'den galattır.»

«Bürhan-ı Kaatı» alb kelimesini yazmadığına göre Vahît Efendinin Farisî bir kelime addetmesinin sebebini anlamak kabil olamadı.

Muallim M Cevdet «Sözlük» te aşağıdaki tafsilâtı veriyor:

«Alp - öz türkçedir. (*Yiğit*) ten daha yüksektir. Farsça (*kahraman*) ın karşılığıdır. Vesikalarda Alplerin adı geçer. Şair (*Âşık Paşa*) meşhur (*Maarifname*) sinde (*Alplik*) in kıymetini zikreder.»

Osmanlılarda «alb» tâbirinin alemlerde istimali teessüsleri zamanındadır. Ondan sonra bu kelimenin istimaline tesadüf olunmamaktadır. Anlaşılıyor ki Osmanlıların evailinde cesaret ve cüretle tanınmış olanlara yine vaktiyle «kara» denildiği gibi bir zamanlar da alb denilmiştir. Bununla beraber o mânada istimal edilmiş olan «kara» kelimesinin istimaline çok sonralara kadar devam olunmuştur.

Eski Türklerde okla gökten kartal düşürüp tüylerini börklerine takmak, kılıçla pars öldürüp kuyruğunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra «alb» sıfatı alınabilirdi.

ALEM (ع) [*Ask.*] Sancak bayrak makamında kullanılır bir tâbirdi. «Kamus» da delâlet ettiği muhtelif mânalar için şu izahat vardır: «Alem fethateynle iki toprağı ayıran «sınır» a denür. Yollara konulan mil ve minare gibi nişana denür. Uzun dağa alâ kavlin dağa denür. Sevb ve kumaşta olan tamgaya denür ki nişan için ederler. Sancağa denür, rayet mânasına ve bayrağa denür. Sancak emîr nişanı ve bayrak sair sergerde nişanı olduğu için. Bir kavim ve cemaatin seyyit ve zişanına denür. Cem'i a'lâm gelür.»

Vakanüvis Vâsıf Efendi İslâm âlemine ve şark millet ve devletlerine ait sancak ve bayraklar. için yazdığı tarihçede şu tafsilâtı veriyor:

«Tuğ, sancak ve livanın ihdas ve vaz'ında sırr - ü hikmet budur ki maslahata müteveccih olan nüfus-u kesîre bir bayrağın altına cemoldukta meyanelerinde ittihat hâsıl ederler. Yani ol bayrak anların müttehid - ül kalb ve müttehid - ül kelime (*kalbleri ve sözleri bir*) olmalarına alet ve alâmet olarak anın tahtında içtima ile kendilerini bir vücut hükmünde tasavvur ederler ve akraba ve müteallikattan ziyade yekdiğeriyle me'lûf olurlar. Esna-i muharebede mademki bir güruhun bayrağı kaimdir, darp ve def'e müttehi ve müstaittirler demek olarak zaferden mey'us olmazlar. Bayrağı ahz veya itlâf olunan güruha vehm - ü haşyet tari olarak münhezim veya mütezelzil olur.

«Bayrakların tul - ü kameti ve ziyb - ü ziyneti dahi cemiyet - i hatıra bâdi ve mucib - i havf - ü haşyet - i eadidir. Zira muzika sedası tarik - ı samiadan ve sancak da tarik - ı basıradan ashabına gayret ve taraf - ı âdâya fütur ve dehşet getirir.

«Ümem - i maziye ve düvel - i munkarıza mütenevvi muzika alâtı istimal ettikleri gibi bayrak ve sancakların dahi mütaaddit nevilerini imal ve istimal etmişlerdir.

«Asr - ı saadette çalgı yoktu. Lâkin bayrak vardı. Hicretin birinci senesi Şam'dan gelen kafile - i Kureyş ki reisi Ebu Cehil olup üç yüz neferden ibaretti. Bunların maiyetine otuz nefer muhacirîn tâyin buyrularak Resul-ü Ekrem Efendimiz mübarek elleriyle bir mızrağa beyaz bezden bir liva akdedüp Ebu Mürted yedine vermiş ve Hamza Bin Abdülmuttalib'i bu seriyyeye serdar tâyin ile irsal buyurmuşlardı.

«İslâmda iptida akdolunan bu liva - i ebyazdır. İptida ganaim niyetiyle gönderilen seriyye budur. Binaenaleyh Mürted bayraktarların piridir derler. Hayber gazasına gelinceye kadar seriyye ve gazavata bu liva - i mübarek gönderilmiştir.

«Dört yüz neferedek (*seriyye*) ıtlak olunur, ve Resul - i Mücteba Efendimizin birlikte bulundukları sefere (*gazve*) ve olmadıkları sefere (*seriyye*) denür.

«Liva ol alemdir ki sahib-i ceyşin mahalline alâmet olmak için götürülür. Hayber gazasında bir siyah liva - yi kebir dahi akdolunup (*rayet*) deyu tesmiye olundu.

«Ulema - yi lûgat beyninde (*liva*) ve (*rayet*) bir mânayadır. Fakat asrımızın ıstılahına göre liva (*bayrak*) ve rayet (*sancak*) diye tercüme olunur.

«Hulefa asrında bayrak ve sancakların envaı çoğaldı. Abbasi halifeleri Kerbelâ şehitleri için hüzün ve matem alâmeti olmak üzere siyah bir bayrak çektiler. Siyah elbise giydiler. Binaenaleyh (*Müsvedde*) tesmiye olundular.

«Sonra Alevîler ve Abbasiler üzerine huruceylediklerinde anlara muhalefet için beyaz bayrak taşıyıp (*mübeyyez*) deyu meşhur oldular. Badehu (*Me'mun*) halife siyahı kaldırıp yeşil bayrak ve yeşil kisve istimalini âdet eyledi.

«Bayrak ve sancakların adedi ve miktarı bazı devletlerde çok ve bazılarında azdır.

«Endülüs'te Benî Ahmer Devleti alaylarında yüzden ziyade müzehhep ve mülevven eşkâl-i garibe ile menkuş sancaklar bulundururlardı. Memalik-i şarkiyede ve Deşt-i Türkistan'daki kadim Türk devletlerinde ve Düvel-i Hint ve Çin'de bir büyük sancak üzerine -boya vurulmuş at kıllarından - perişan kisveye benzer bir alâmet vazı ile askerin önünce götürülür ve (*haliş*) denürdü. Cengiz ve Hülâgû ordularında dahi ol haliş istimal olunurdu. Devlet-i Emeviyye ve Mülûk-ü Selçukiye dahi anı kullandılar. Fakat balâsına mutallâ filike vaz ve kılların etrafını geysu gibi deste deste büküp tezyin ettiler. İşte Devlet-i Alîyyede (*tuğ*) dedikleri budur.

« Salifüzzikir düvel-i şarkiyede padişahların başı üzerinde götürülür bir azîm rayet dahi istimal olunurdu ki namına (*asabe*) ve (*şafte*) ve (*sancak*) denürdü. Bunu padişahtan başkası istimal edemezdi. Hulefa devletlerinde liva ve sancakların başına şekl-i hilâlîde nuhas-ı mutallâdan (*alem*) veyahut şekl-i neyyirde, tarafeyni müdevver ve meşkûk-ül vasat bir sahife-i peykâni vaz'olunurdu. Muahharan bazı ulema ve selâtîn tagallüp ve tahakküm ettiklerinde hulefa elviyesini istimalden istinkâf ile kendi liva ve sancaklarına mutallâ toplardan müdevver ve mustatil filikeler vaz'ettiler ve büyük sancaklarına zerrîn veya mutallâ sahifelerden mevzun kitabeler yaptırıp sivad ve minekâri nukuş ile tezyin eylediler. Hulefaya mahsus olan tarz-ı kadîm bayraklar ve hilâlî ve alemlû siyah ve yeşil sancaklar giderek tarik-ı sofiye meşayihine kalıp cevami, ve tekkelerde bulunarak ekâbir cenazeleri önünce götürülür ve aşura ve sair eyyam ı meşhurede açılurdu.

« İptida akdolunan liva-i beyza yerine Devlet-i Aliyyede vüzeranın yükrük bayrağı istimal ve (*asabe*) ve (*şafte*) yerine kebir sancak ittihaz olunmuştur. »

Osmanlılarda beyaz, kırmızı, yeşil ve sarı olmak üzere muhtelif renkte bayrak ihdas ve istimal olunmuştur.

İlk Osmanlı bayrağı beyaz renkteydi. Bu da Selçuk Sultanı Alâeddin tarafından Osman Gazi'ye gönderilen alemin beyaz renkte olmasından ilerigelmiştir. Bu ak sancak, Osman ve Orhan zamanlarında kırmızı harb bayrağı çekilmesine başlanılmakla beraber Yavuz Sultan Selim devrine kadar muhafaza edilmiştir. Kahire'nin zaptından sonra Yavuz'un otağı kapısına biri beyaz, diğeri kırmızı iki bayrak çekilmişti. Yeşil sancak ise Fatih devrinde padişahın rükûbuna mahsus geminin arkasına talik edilmek üzere ihdas edildiği zannedilmektedir. İstanbulun fethi sırasında Boğazdan kızaklarla Halic'e nakledilen gemiler de şimdiki filolar gibi renk renk bayraklarla donatılmıştı.

Daha sonra padişahlara mahsus olmak üzere yeşil zemin üzerine beyaz kılaptan ile işlenmiş mukaar tarafları dâhile müteveccih, ikisi karşılıklı ve biri altta üç hilâli havi veyahut kırmızı bir zemin ortasına mevzu yeşil boyanmış beyzi bir şekil içinde sarı sırma ile işlenmiş birbirinin gerisinde kezalik üç hilâli muhtevi bulunan iki sancak bulunmuştur. Bunlardan başka şimdiki Tunus beylerine mahsus sancak gibi atlastan, biri kırmızı, diğeri yeşil, yanyana mütaaddit yolları havi bir sancak kullanılmıştır. Bu nevi sancaklar, padişahlara mahsus ortası tuğrayı havi güneşle müzeyyen fesrenginde sancaklar zuhur edinceye kadar kullanılmıştır.

Osmanlı bayraklarına hilâl konması Orhan Gazi devrinde kabul olunmuştur. Toplu üç ay ise ilk fatihin sikkelerine ve bunu mütaakıp yeşil sancak ortasına bir beyzi dâhiline geçirilmiştir.

Ay yıldızın üçüncü Selim zamanında bayrağa konulduğu kuvvetli bir ihtimal olarak kabul olunabilir. Cevdet Paşanın haber verdiğine göre ilk defa orduda Levent Çiftçiliğinde tesis olunan nizam-ı cedit bölüklerine bizzat padişahın irade ve tensibiyle konulmuştur.

Yeniçeri ocağının da muhtelif bayrakları vardı.

« Yeniçeri ocağı sancağı » yarısı yeşil, yarısı kırmızı renkte olup kenarları sarı sırma harçlı ve ortasında kezalik sarı sırma bir zülfikarı haviydi.

Her yeniçeri ortasının da bir orta bayrağı vardı. Orta bayraklarında ortanın alâmeti tersim edilmiş değildi. Bunlar ya küçük kıtada orta sancağı şeklinde veyahut sade kırmızı renkteydi.

Topçu ocağı sancağı, zemini kırmızı olup ortasında beyaz kılaptan ile işlenmiş bir top ve bunun ağız tarafında bir ve gerisinde üç gülle mevcut ve kenarı sarı harçlıydı.

Kumbaracı ocağı sancağı ise topçu ocağı sancağına müşabih ve kenarı kılaptan işlenmiş ve fakat ortasında yalnız bir kumbara (*havan*) resmi mevcuttu.

Silâhtar bölüğünün bayrağı sarı renkliydi, ortasında beyaz sırma ile işlenmiş iki hilâl vardı.

Sipah bölüğünün bayrağı; silâhtar bölü-

günün bayrağı şeklinde iki hilâli haviydi. Rengi de kırmızıydı.

Bölükât-ı erbaanın bayrağı yeşil ve beyaz (*kırmızı ve beyaz*) yollu bayraktı Kapı kulu süvarisinin mızraklarında yarısı kırmızı, yarısı yeşil ve üç tarafı yırtmaçlı küçük bir bayrak bulunurdu.

Yerli kulunun elliden yedi yüze kadar efrattan terekkübeyliyen ve «bayrak» nami verilen askerî kıtaların herbirinin murabba veya mustatil şeklinde kırmızı veya yeşil renkte bir bayrağı vardı.

Eyalet süvarisinden «delil» askerinin bayrağının yarısı kırmızı, yarısı yeşil olduğu gibi «gönüllü» süvarisinin de yarısı kırmızı, yarısı sarıydı.

«Topraklı süvarisi» adı verilen timarlı sipahilerin bayrağının yarısı kırmızı, yarısı yeşil renkteydi. Takriben kutur istikametinde bulunmak üzere ortasında sarı sırma ile işlenmiş bir zülfikar ve üstünde ikisi yeşil ve ikisi kırmızı dört hilâl vardı. Uc tarafı yırtmaçlıydı.

§ Mızraktan beklenilen vazifeyi görmek üzere ucları dar yüzlü bir kama, yahut dört köşe süngüden teşekkül eden ve her iki tarafında mütenazır ve aynı şekilde, tebervari keskin iki namluyu havi eski harb aletlerinden birinin adıydı. Hicrî dokuzuncu (*M. 15 inci*) asır silâhlarındandı.

Bunlar cerh aleti olarak kullanıldıkları gibi sancak alemi vazifesini de görürlerdi. Sırıkları ağaçtan veya demirdendi.

Yeniçeriler tarafından kullanılan her iki ucu birer ejder başiyle nihayetlenen çember ile sarılı armudi şekilde alemler de vardı. Bu alemler yalnız sancak alemi olmak üzere kullanılmışlardır.

Üzerlerine yazılar yazılmış, nakışlar işlenmiş alemler vardır. Bunların pek kıymetli örnekleri Askerî Müzede mevcuttur.

§ Minarelerin tepelerine de alem ıtlak olunur. Sarığın altın oluk teline dahi alem denirdi.

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde bu tâbir için şu izahat mevcuttur: «Bayrak mânasında ise de bayrakların tepeliğine alem olmuştur. Kubbelerin ve minarelerin tepesine dikilen sarı veya bakır dan ay yıldız şekline denir. Türk ordularının ve Arap ordularının alemlerinde ki buna sancak da derler, (*sançmak*) tan muhaffeftir, Türkçe bir kelimedir-bunların üzerinde oyma tarzında yazılmış (*kelime-i tevhid*) ve (*İnna Fetahnaleke fethan mübina*), (*Çifte Muhammet*), (*Nasrün Minallah-i ve Fethün Karîp*) gibi şeyler yazılıdır. Mülga tekke bayraklarının alemlerinde ise (*Ya Hazret-i Abdülkadiri Geylâni*), (*Ya Seyyid Ahmed-er-Rufai*), (*Ya Gavs-i Âzam*) gibi tarikat pirlerinin isimleri yazılmış bulunur. Yalnız antika nokta-i nazarından yazılması icabeden bunlar, bu yazılar, bakır, pirinç üzerine çıkma gümüş veya oyma olarak ynzılmış ve cıva yaldıziyle süslenmiştir. Halifelerin, büyük namlı emîrlerinin adları yazılı olanlar büyük para eder. (Halifelerin «*kaldıracağım, kaldırıyorum, kaldırdım* » diye sıygaya çektikleri (*Sancak-ı Şerif*) de bunlardan başka değildi. Topkapı Sarayında bunlardan haylice vardır. Hattâ üzerinde (*Elmelik-ün Necaşi*) yazılı susam yaprağı şeklinde bir tanesini ben de sattım. Bir gezici kayserilinin bilmiyerek yüz liraya alıp da gûya bilerek üç yüz liraya sattığı sancak (*Emîr Timur*) a ait olduğundan iki bin İngiliz lirasına satıldığı rivayet edilmektedir. »

ALEMDAR (علمدار) [*Ask.*] Bayrak taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bayrak, sancak mânasına Arapça bir kelime olan «alem» ile Farsça taşımak mânasına gelen «dâşten» mastarının. emri hazırı «dar» dan mürekkep bir ıstılahtı. Bu makamda «bayraktar», «sancaktar» da kullanılırdı.

Alemdarlık yeniçeri ocağında bir vazifeydi. «Eba Eyyub-ül Ensari» «Alemdar-ı Resul» olarak tarihe geçtiği gibi Sultan Mahmut zamanında sadrazamlık eden Mustafa Paşa da alemdarlıkla şöhret bulmuştur.

ÂLEM—İ ERVAH (عالم ارواح) [*Sof.*] Vücut, « tâyin - i sani » ve « vâhidiyet » mertebesinden sonra « süver-i ilmiye » hesabiyle « ervah » mertebesine tenezzül eder. Bu mertebede, süver-i âliye, cevher-i basit olarak zâhir olur. Bunların şekli ve rengi yoktur. Zaman ve mekânla alâkadar değildirler. Zira cisim değildirler. Bu mertebede her ruh, kendini ve kendi mebdei olan kakkı idrak eder. « Elestü birabbiküm kalû belâ » ayet-i kerimesi ile « الارواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف وما تناكر عنها اختلف » hadîsi bu mertebeye işarettir. Mevlâna'nın

جانه ازتن جان زتن آگاه نیست
در دماغش جز غم الله نیست

beytinde de bu mertebeye işaret vardır.

Bu mertebe zatın haricinde zuhurundan ibarettir.

ÂLEM—İ KÜBRA (عالم کبرا) [*Sof.*] Kâinatın umum heyetine âlem ıtlak olunur. Sofiyeye göre « âlem » ikiye ayrılır: Âlem-i Ekber yahut Âlem-i Kübra, Âlem-i Asgar yahut Âlem-i Suğra. Zâhiren Âlem-i Ekber « kâinat » tır. Âlem-i Asgar da « insan »

dır. Fakat hakikatta kâinat insanda müntavidir. Çekirge ağaçta müntavi olduğu gibi.

İnsan, bütün âlemlerin aslıdır. Bu âlem kâmil insan için yaratılmıştır. O halde insan «illet-i gaiye» olduğu için asıl, mevcudat ise feri'dir. İnsan zâhiren küçük, fakat hakikatta büyük bir âlemdir.

ÂLEM-İ MİSAL (عالم مثال) [*Sof.*] bu mertebe Sofiyece kabul olunan mertebelerden bir mertebe olup de zatın tecezzi ve inkısam ve hark-u iltiyam kabul etmiyen süver ve eşkâl ile hariçte zuhurudur. Bu mertebeye bu ismin verilmesindeki maksat, âlem-i ervahta bulunan herbir ferdin âlem-i ecsamda bürüneceği bir suretin mümasili bu âlemde zâhir olmasından ötürüdür. Âlem-i misale «âlem-i berzah» da derler. Bu mertebe, gayb ve şahadet arasında hadd-i fâsıldır.

ÂLEM-İ SUĞRA (عالم صغرا) [*Sof.*] Kâinat hakkında kullanılır bir tâbirdi.

ÂLEM-İ ŞAHADET (عالم شهادت) [*Sof.*] Zat-ı Mutlak'ın tecezzi ve inkısam ve hark-u iltiyam kabul eden süver-i ecsam ile hariçte zuhurudur. Onun için, bu âleme âlem-i kevn-ü fesat derler. Zira, süver-i ecsam bir taraftan tekevvün eder ve bir taraftan bozulur.

ALERRÜUS CİZYE (علی الرؤس جزیه) [*Mal.*] Herkesin malî istitaati gözetilmek üzere şahıs üzerine ve adam başına tarholunan cizye demekti. Cizye; gayrimüslimlerden askerlik hizmeti karşılığı olarak alınan bir vergiydi. Bilâhara «bedel-i askerî» unvanını aldı, 1324 İnkılâbı üzerine herkesin asker olması esası kabul olunduğu cihetle bedel-i askerî de kalkmıştır. Alerrüus cizye, tam mânasiyle «şahsi vergi» demektir.

ALEVÎ (علوی) [*Sof.*] Hazret-i Peygamber'den sonra imam olarak Hazret-i Ali'yi tanıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şiiliğe temessük edenlerin umumuna «Alevî» denildiği gibi neslen yahut nispeten Hazret-i Ali'ye mensubolanlara da «Alevî» denilirdi.

Sofiyenin kanaatine göre, bütün tarikatlar, ashaptan birine müntehi olur. Ebubekir, Ömer, Osman'a mensup tarikatlar olduğu gibi diğer ashaba da nispeti olan tarikatlar vardır.

Mevlâna şu kıt'asında bu kanaatin tercümanı olmuştur:

پس بهر دوری ولی قائمست
تاقیامت آزمایش دائم است
پس امام حی وقائم آن ولی است
خواه ازنسل عمر خواه از علی است

Nakşî ve Mevleviler Bekrî'dir. Anadolu'da intişar eden diğer tarikatlar ise Alevî'dir. «Nehc-ül Belâğa» ya göre Hazret-i Ebubekir'den dört, Hazreti Ali'den on yedi zat mânevi feyz almıştır.

İmam-ı Ali'den feyzalanları şair:

وشد سبعة عشر فی مبایعة
الفارس ذلك سلمان الفتی بهم

matlaiyle başlıyan kasidede toplamıştır. Bu nispet zikir telkin etmek, bilâhara hırka giydirmektir. Sofiyeye göre hafi zikir Ebubekir'e, cehrî zikir İmamı Ali'ye telkin edilmiştir. Fakat bu kanaati birtakım fukaha ve mütekellimîn reddederler. Bilhassa İbni Teymiye bunun şiddetle aleyhindedir.

Tarikat erbabı arasında Ali'ye âzami bir merbutiyet ve muhabbet vardır.

انا وعلی من نور واحد علی منی وانامنه

gibi vahdet-i vücut felsefesine uygun gelen hadîsler, sofiyeye pek çok şiirler ilham etmiştir.

Bektaşiler esasen «Hulefa-yi Selâse» yi tanımadıkları için, tarikatın ancak Ali'den geldiğini kabul ederler. Hattâ bazıları daha müfrit hareket ederek mânevi feyzin Muhammet'ten Ali'ye değil, Aliden Muhammed'e intikal ettiğini, Hazret-i Muhammed'in miracı, Alinin miracından sonra olduğunu, Muhammed'in kırklar ile içtimaında, aşk şarabını Ali'den içtiğini de söylerler. Bu kanaate göre Muhammet, nebilik sırrına, Ali velilik sırrına sahiptir. Halbuki velilik nebilikten efdaldir. Muhammet ile Ali'yi bir vücut addedenler de vardır.

Zat-ı Hak san'atıdır nüsha-i icad amma
Ona şiraze-i tertib-i nebi bir de veli
Biri mâna-yi ehaddir biri mevlâ-yi samed
Yekvücut Âlem-i Vahdette Muhammetle Ali

ALEVÎ TAÇ (علوی تاج) [*Sof.*] Bektaşilerin başlarına giydikleri on iki terkli tacın adıydı. Buna «fahir» de derlerdi. Yünden yapılırdı. Rengi beyazdı. Babalar fazla olarak yine beyaz yünden sarık sararlardı.

ALEYKE AVNULLÂH (علیك عون الله) (*Sar.*) «Allahın yardımı senin üzerine olsun» mânasına gelen dua makamında bir cümledir.

Nihayeti katarat-ı tarik-ı me'mendir
Tavakkuf eyleme Avni; Aleyke avnillâh
Avni

ALGÜN (آلگون) [*San.*] Parlak pembe renk demekti.

ALIN ÇATKISI (آلین چاتقیسی) «*Kıy.*» Eski zamanlarda alna bağlanan, yahut saçları tutmağa yarıyan bağ. Buna geysubent veya kaşbastı da denilirdi.

ÂL-İ ABA (آل عبا) [*Sof.*] Hazret-i Peygamber ile kızı Fatime, damadı Ali ve torunları Hasan ile Hüseyin'den mürekkep aile efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meali: « bütün işlerimde Allah'a tevekkül ve beş kişiden ibaret olan Ashab-ün-Nebi ile torunları ve Fatimetüz-Zehra ile Ali-yel-Murtazadır.» olan aşağıdaki kıt'ada görüldüğü veçhile bu makamda « Ashab-ül-Aba » da kullanılır:

(خمس) علی الله فی کل الامور توکلی
وبالخمس اصحاب العبا توسلی
محمد المبعوث وابنیه بعده
وفاطمة الزهرا والمرتضی علی

«Âl» bu tâbirde olduğu gibi aile, evlât, çoluk çocuk mânasına geldiği gibi sülâle, hanedan mânasına da gelir: Âl-i Abbas, Âl-i Selçuk, Âl-i Osman.

Harb açtı adûya Âl-i Osman
Merdim diyene göründü meydan
(*Cezmi: Namık Kemal*)

« Tefsir-i Mevahip » sahibi (*Hüseyin Vaiz*) (انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا) âyetinin tefsirinde diyor ki: « Cenab-ı Peygamberin zevcesi Ümmü Seleme'nin söylediği esbabı nüzulde rivayet olunuyor: Hazret-i Peygamber, benim höcremde ve yatağımın üzerine serdiğimiz bir kilim üstünde oturuyordu. Genab-ı Fatime geldi ve Resulûllah'a senbuse, yani et ile pişirilmiş hamur getirdi. Resul-i Ekrem: « Ya Fatime, Ali'yi ve oğullarını çağır. Gelsinler, beraber yiyelim.» buyurdu. Yemek yenildikten sonra da o kilimin ucunu bunların üstüne örttü ve: « İlâhî, bunlar benim ehl-i beytimdir. Günahlarını affet ve kendilerini pâk ve musaffa kıl. » diye dua etti. Ben, başımı kilimin altına soktum. « Ya Resulâllah, ben senin ehl-i beytin değil miyim? » diye sordum. « Sen, hayır üzerindesin. » cevabını verdi. İşte bundan dolayı bu beş muhterem vücuda « Âl-i Aba » denilmiştir.

« آل العباء رسول الله و ابنته »
« والمرتضی ثم سبطاه اذا جمعوا »

«Yani Âl-i Aba Resulûllah ile kızı, iki torunu, Ali-yel-Murtaza'nın mecmuudur. « Teysir » ve diğer tefsirlerde Hazreti Peygamberin namaz vakitlerinde Cenab-ı Fatimenin kapısı önünden geçerken « الصلوة . انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا » âyetiyle seslendiği Enes bin Malikten rivayet edilmektedir.»

« Tefsir-i Mevahip »

Tirmizî'nin « Şemail » adlı kitabında da **Ümm-ül Mü'minîn Hazret-i Ayşe'nin şöyle dediği** mervidir: « Resuli Ekrem, bir sabah erkenden dışarı çıktı. Üstünde siyah yünden nakışlı bir « mirt » yani kisa vardı.»

Şemail Şarihi (*Ali-yül Karî*) diyor ki: « Müslim ve Ebu Davud'un rivayetlerinde bu hadîsin şöyle bir ziyadesi vardır: « Hasan İbni Alî geldi. Resulûllah onu kisasının altına aldı. Sonra Hüseyin geldi. Onu da aldı. Sonra Fatime geldi, onu da aldı. Sonra انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا buyurdu. »

Kadı Beyzavi ise vakayı şöyle naklediyor: « Resulûllâh bir sabah erkenden çıktı. Üstünde siyah yünden nakışlı bir mirt, yani kisa vardı. Oturunca Fatime geldi. Onu kisasının altına aldı Sonra Ali geldi, onu da aldı. Son-Hasan ve Hüseyin geldi, onları da aldı. Sonra buyurdu. « انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت »

İltifat-ı Nebevi-nin vukuu muhakkak olmakla beraber Ayşe ve Ümm-ü Seleme-nin rivayetlerinden vukuu keyfiyetinde sureta bir ihtilâf görülüyor. Hazret-i Ayşe, Resul-i Ekrem'in önünden dışarıya çıktığını ve üstünde bir mirt bulunduğunu, Ümm-ü Seleme ise Hazret-i Peygamber'in, höceresinde oturduğunu ve yatağının üstüne bir kilim serildiğini haber veriyor.

Mirt kelimesi Kamus tercümesinde «Bir gûne futaya denir ki aba gibi yünden ve hazz tâbir olunan tiftikten dahi nescolunur. Hatunlar bürünürler...» diye tarif ediliyor. Demek ki mirt, bürünülecek ve yatak üstüne serilecek kadar geniş bir örtüdür. İslâm tarihindeki geniş malûmatından istifade ettiğim Tahir Olgun *(Tahir-ül Mevlevi Bey)* şöyle bir izah yapıyor:

«Hazret-i Peygamber'in - ihtimal ki Ayşe'nin höceresinden çıkarken - bürünmüş olduğu bu örtü, Ümm-ü Seleme'nin höceresine gelince çıkarılmış, yatak üstüne yayılmış, Resulûllah da onun üstüne oturmuş olabilir. Bu suretle bürünülen ve üstüne oturulan «mirt» ile «kilim» ihtilâfı kalkmış olur.

«Örtünün altına alınmak suretiyle taltif buyrulanların sırasındaki rivayetler de ihtilâflıdır. Bu da şu suretle telif edilebilir:

«Hazret-i Fatime evvelâ yemek getirmiş, zevci ile mahdumlarının çağrılmasına taraf-ı Nebeviden memur edilmiştir. O da gidip onlara haber verince evvelâ sıbteyn, sonra kendisi,

en nihayet de Ali gelmiş ve cümlesi örtü altına alınmış. Raviler de sırada zühul etmiş olabilir.»

İranlılar «Hamse-i Âl-i Aba» yı bir el şeklinde temsil ederek dinî sancaklarına alem yapmışlar, şairlerin bazısı da el şeklinde «Lâfza-i Celâl» tevehhüm ederek:

Nam-ı Ahmet nüsha-i icada Bismillâhtır
Pençe-i Âl-i Aba ayniyle bir Allahtır
Asman-ı vahdete nur-u imameyn-i güzin
İki şakkolmuş yed-i icâz ile bir mâhtır

gibi şiirler söylemişlerdir.

Zeynel Âbidin'in sözü olmak üzere rivayet edilen bir manzumede:

نحن جبريل غدا سادسنا

mısraiyle Cebrail de Âl-i Aba'ya ilâve olunmuşsa da o manzumenin onun tarafından söylenilmiş olduğu sabit değildir.

İslâm şairleri «Âl-i Aba» tâbirini hürmetle kullanmışlardır:

Der-i Âl-i Abadır melce-i erbab-ı iymanın
İzzet Molla

Der-i Âl-i Abaya ben dahîlim Ya Resulâllah
Şeyh Muhtar Efendi

Gör ne gelmiş başına Âl-i Abanın Nevres
Neler ermiş gülüne bağ-ı velânın Nevres
Nevres-i Cedit

Pençe-i Âl-i Aba hakkıyçün ey şir-i Huda
Kıl nevaziş dest-i eltafın ile bu çakeri
Tahir-ül Mevlevi (Tahir Olgun)

Meşhur hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi yazılarına imza makamında kendisinin olan:

Bende-i Âl-i Aba *Seyyid İzzet Mustafa*

beytini yazardı.

Tarikat mensupları da imza ve mühürlerinin üstünde «Bende-i Âl-i Aba» ibaresini kullanırlardı.

ALİ KURNA (علی قورنه) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıydı. En ziyade sülüs yazı için kullanılırdı. İtalya'nın Toskana eyaletinin cenubunda güzel bir şehir olan Livurna'da yapılan bu kâğıtta (*A. Ligorna*) kelimesi soğuk damga ile vurulduğundan tahrife uğrıyarak «Ali Kurna» olmuştu. İki boyu vardı. Birine «battal», diğerine «evsat» denilirdi. Battalların kıt'ası büyüktü. Evsat olanlar «eseri cedit» kâğıdı cesametindeydi. Bu kağıtların çifte olanları da vardı. Onlara «çifte Ali Kurna» denilirdi. Renkli olanlarına da «Ali kurna boyalısı» ismi verilirdi.

Âbadi üzerine sürülen «ahar» bu kâğıtlara da aynen tatbik olunurdu. Bazan kâğıt «ahar» sürülmezden evvel ya «kına» yahut koyuca «çay suyu» ile boyanırdı. Boya kuruduktan sonra evvelâ yalnız nişasta, badehu yumurtalı ahar sürülürdü.

Son zamanlardaki hattatlar arasında makbul bir kâğıttı.

ALİ PAŞA VERGİSİ (علی پاشا ویرگیسی) [*Hal.*] - Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Semiz Ali Paşa bol bol vadeder, lâkin çoğunu yapmaz veyahut da yapamazdı. Halk onun yerine getirmediği vaitleri için bunu söylediğinden, öldükten sonra da bir şey vermeği vadedip de yerine getirmiyenler hakkında kullanılır oldu.

ÂLİYE (عالیه) [*Sof.*] Halvetî Tarikatı şubelerinden birinin adıydı. Ahmet ibni Ali-yül Harirî - yül Ali - yül Demişkiy - ül Şafiiy-ül Halvetî tarafından kurulmuştu.

Babası aslen Kürttü. Şam mülhakatından (*Âl*) e gelip tavattun etti. Ahmet orada doğdu. Şam'a giderek sofiyeden bazılarından tarikatı aldı. Bilâhare Haleb'e geçti. Orada Ârif-i Billâh Ahmed - üd - Der Gazani'den feyiz aldı. Ayıntab'a gidip Şeyh Şah Veliy-ül Halvetî kendisine Halveti tarikatını verdi. Şam'a dönerek Salihiye'de uzun zaman oturdu. Günden güne şöhreti arttı. Şam muhafızı Küçük Ahmet Paşa kendisine bir tekke yaptırdı. Hicrî 1048 de orada vefat etti.

ALINLIK (آلینلق) [*San.*] Ebniye cephesinin veya mobilyanın ortası yukarısına veya kapı balâsına konulan sade veya tezyinatlı kısmın adıydı. Buna «tepelik», «taç» da denilirdi. Bugünkü ismi «fronton» dur.

§ (*Aks.*) Harb zamanlarında yanyana harb edilen düşmanın kılıç ve mızrağından muhafaza için hayvanların başlarına geçirilen zırhın adıydı. Ağaçtan kitap şeklinde yapılan ve «boyunluk» adı verilen bir nevi kalkan hayvanın boynuna takılır, «sağrı zırhı» denilen üçüncü bir zırh da sağrısına geçirilirdi.

ALKIŞ (آلقیش) [*Sar.*] Padişahlarla vezirlerin kadirlerini yükseltmek maksadiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdi.

«Kamus-u Türki» de «El çırparak ve yüksek sesle yaşa diye bağırarak edilen takdir ve tahsin» suretinde izah olunan bu tâbir için «Lûgat-i Ebüzziya» da şu izahat vardır: «Selâtinin beyram resimlerinde ve icray-ı muayede hengâmında çavuşların *(Ömr-ü devletinle bin*

yaşa) deyu bülend âvaz ile duahan olmalarına ıstılah olmuştur. Elyevm bu vazifeyi hademe-i hassa-i şahane ifa eder.»

Padişahlar muayedelerle sair merasim zamanlarında tahta oturduklarında «Aleyke Avnullah», «Uğurun açık olsun, ikbalin füzun, padişahım devletinle bin yaşa» ve «Maşallah, mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» diye bağırırlardı. İşte bu bağırma keyfiyetine «alkış» denilirdi. Bu gibi merasimde teşrifati efendinin işaretiyle nakib-ül-eşraf olan zat huzuru hümayuna doğru gelirken alkış çavuşları yine bir ağızdan «hareket-i hümayun-padişahım, devletinle bin yaşa» diye bağırırlardı, padişah kıyam ederek İstanbul Kadısına kadar olan ricalin tebrikâtını ayakta kabul eder, sıra müderrislere gelince yine çavuşların «İstirahat-i hümayun - padişahım, devletinle bin yaşa» demeleri üzerine oturarak ondan sonrakilerin tebriklerini kaiden kabul eylerdi.

Sadrazam ile vezirler de merasim sırasında bu suretle alkışlanırdı.

Bizanslılar; devletin en büyük ricalini «çok yıllara» lâfızlarını istimal etmek suretiyle alkışladıklarından bu âdet onlardan Osmanlılara intikal eylemiştir.

ALKIŞ ÇAVUŞLAR (آلقیش چاووشلری) [*Sar.*] Eskiden Padişahlarla vezirlere yapılan alkış merasimini ifa eden bir kısım saray memurlarına verilen addı. Osmalıların ihtişam devirlerinde kalabalık bir yekûn teşkil eden bu çavuşlar sonraları azaldığı gibi Tanzimatı mütaakıp lâğvedilmiş, Saltanatın sonuna kadar devam eden alkışçılık hassa hademesi tarafından ifa olunmuştur.

ALKIŞÇILAR (آلقیشجیلر) [*Sar.*] Padişahlarla vezirleri alkışlıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Vezirlerin alkışlanması Tanzimattan sonra kaldırılmış ise de padişahların alkışlanması Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Eskiden (*alkış çavuşları*) denilen saray adamları tarafından debdebeli bir şekilde yapılan bu merasim son zamanlardaki alaylarda 8-10 u geçmiyen basit birtakım adamlar tarafından yapılırdı. 1908 Temmuz/ İnkılâbından sonra İkinci Abdülhamid'in halefi Sultan Reşad'ın başkâtipliğini yapan Halit Ziya Uşaklıgil'in hâtıralarında (*Saray ve Ötesi, cilt 1, sahife 168, 169*) buna dair şu tafsilât vardır: «Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardı ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden terekkübederek alaylarda tam hünkârın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar ve gür sesle bir şeyler söyliyerek alkışlarlardı. Galiba eski Osmanlı padişahlarının haşmet zamanında «mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» diye bağırıldığı hatırımda, belki de yanlış olarak kalmış olan bu alkışın sözlerini hiçbir zaman anlamak mümkün olmamıştı. Böyle sekiz on ağızdan bir gulgule halinde çıkan bu gürültü bende bir merak halinde dururdu. Nihayet tahkik etmeğe mecbur kaldım. Sözler «yardımcın Allah ola. Yaşın uzun ola» diye başlar ve kim bilir nasıl bitermiş.»

ALLAH - MUHAMMED - ALİ (الله - محمد - علی) [*Sof.*] Bektaşi Tarikatına mahsus tâbirlerdendi. Aynen Hıristiyanların «Peder, Oğul, Ruhullah» telâkkisine uygun bir teslistir.

Bu üçte esas «Ali» dir. Ali'den başka bir ulûhiyet aranmamalıdır. «Muhammed» de Ali'ye biat ettiği için «Fena-fil-lâh» a mazhar olmuştur. Binaenaleyh «Hak-Muhammed-Ali» yi ayrı görmek irfansızlığa, hakikatı anlamamağa delâlet eder.

ALLAH - EYVALLAH (الله ایوالله) [*Sof.*] Bektaşilerce tasdik işareti olduğu gibi yemin dahi ifade ederdi.

ALLAH KERİM YERİ (الله کریم یری) [*Hal.*] Eski Türk kahvelerinde fakirlerin para vermeden oturup yattıkları yer ve sayvan hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AL TARAKLI BURSA (آل طاراقلی بورسه) [*San*] Çarşaflık bir nevi ipekli kumaşın adıydı. Yekpare dokunmuş olan bu kumaşın gerek etek, gerek baş taraflarında taraklı tâbir edilen şekilde kesik çizgiler vardı. Bursa'da dokunduğu için bu adı almıştı.

ALTI BÖLÜK (آلتی بلوك) [*Ask.*] Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden ve «Ebna-yi Sipahiyan» namını alan altı bölüğe verilen addı. Bu altı bölük mensuplarına «Altı bölük neferatı» denilirdi. Altı bölük, sipah, silâhtar, ulûfecaiyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemîn ve gureba-yı yesar bölükleriydi. Epeyce bir zaman yalnız ismen mevcudolan «altı bölük» de yeniçerileri takiben lâğvedildi.

ALTILIK (آلتیلق) [*San.*] Boyu altı arşın olan direğe verilen addı

§ [Mes.] — — — —

İkinci Sultan Mahmut devrinde ve 1833 (*H. 1249*)-1839 (*H. 1255*) senelerinde basılan bir sikkenin adıydı. Beşlikten daha az mağşuş olan bu paranın kıymeti iki yüz kırk para, yahut altı kuruştu.

Üçlük (*üç kuruşluk*) ve altmışlık (*altmış paralık*) olmak üzere ufaklıkları da çıkarılmıştı.

Altılıkların ufaklıkları da dâhil olmak üzere 5,435 - 5,440 miliyem arasında, yani binde dört yüz otuz beşten dört yüz kırka kadar olan kısmı halis gümüştü. 13, 777, 369 kuruşluğu tedavüle çıkarılmıştı.

M. Belen altılığın, belki de kaydiyle, «zolote» usulünden alındığını ve «zolote» lerin sekiz misline muadil olduğunu yazıyor.

ALTIN KOZAK (آلتون قوزاق) [*İda.*] Padişahlar tarafından ecnebi hükümdarlara gönderilen name-i hümayunların konulduğu mahfaza hakkında kullanılır bir tâbirdi. Kozak; çam fıstığı ve kayın gibi ağaçların tohumlarını havi olan top, alelıtlak yuvarlak şey demektir. Kozak kuyumcubaşı tarafından hazırlanır, lüzum görüldükçe divan-ı hümayundan tezkere ile istenilirdi. Kuyumcubaşıya hitaben yazılan bir divan tezkeresinde (*Arşiv Hariciye 25. Ş. 1206*) «Padişah tarafından Françe padişahına yazılacak cevapname için bir adet kozak» verilmesi bildirilmiştir. Kozağın balık başı şeklinde yapıldığını yine Arşivde mevcut bir vesikada (*Arşiv Hariciye 1148*) «ser-imahî» ile vasıflandırılmış olmasından anlıyoruz Yine arşiv kaydındaki (*Hariciye 1202*) «Som kozalak» tâbirinden kozakların altın işlemeli, yahut altın yaldızlı olanları olduğu gibi som altından yapılanlarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi şeylerin gönderilecek yere göre kıymetlerinin değişmesi de tabiîdir.

ALTIN VARAK (آلتون ورق) [*San.*] İnce tirşelerin arasına konularak döğe döğe inceltilen altın levhalara verilen addı. Altın varak tezhipte kullanılırdı. Tezhipte ezilerek cüzüferdi ayrıldıktan sonra gubar (*toz*) halinde istimal olunurdu. Gubar halindeki altın tutkallı su ile karıştırılırdı.

Yapıştırma levha halinde kullanılırdı. Altın varak iki türlü yapıştırılır: 1- Tutkallı su ile, 2- miksiyon ile.

Ciltlere meşinin üstüne yumurta akı sürüldükten sonra altın varak yapıştırılır, bunun üzerine istenilen yazı ile hazırlanan ısıtılmış kalıp basılmak suretiyle istenilen şekil verilirdi.

ALTLIK (آلتلق) [*San.*] Hattatların yazı yazarken yazdıkları kâğıdı üzerine koydukları aletin adıydı. Bu alet dört beş milimetre kalınlık teşkil edecek surette birçok kâğıtlar bir araya getirilmek ve alt ve üstüne tıraş edilmiş meşin veya renkli kâğıt, yahut ebru konulmak suretiyle yapılırdı. Araya konan kâğıtlar birbirine yapıştırılmazdı. Yumuşak ve sünger kâğıdına benziyen bu kâğıtlar dört ucundan tıraş edilir, hepsi birden bir meşinle tutturulurdu. Araya konulan kâğıtların adedi muayyen değildi. Muayyen bir kalınlıkta (*4-5*) olacak kadar ince, yahut kalınca kâğıtlar bir araya getirilecek surette elâstikıyet peyda ederdi. Hattatlar bunu harflerin geliş ve yazış vaziyetine göre değiştirirler, büyürlerdi.

Üst ortası çiçekli veya manzaralı olanları da vardı. Bunlar zamanın meşhur mücellit, ressam ve müzehhiplerine yaptırılırdı. Her hattatın servetinin derecesine göre altlıkları da değişirdi.

Sanatkârane yapılan altlıkların kıymetleri fazlaydı. Altın para ile birkaç bin kuruşa satılan altlıklar görülmüştür. Nitekim mücellitbaşı Salih Efendinin iyi bir hattat olan Sultan Abdülmecid'e yaptığı altlık kırk liraya satılmıştı.

Meşhur mücellitler diğer sanat eserleri gibi, altlıklara da imza koyarlardı. Edirne işi bir altlıkta 1138 (*M. 1769*) tarihiyle « Mehmet Vehbi » imzası görülmüştür.

ALTMIŞLI (آلتمشلی) [*İlm.*] İlmiye rütbelerinden birinin adıydı. Bu rütbe İstanbul rüusuna dâhildi. İstanbul rüusunun aşağıdan yukarı doğru dereceleri şöyleydi: İptida-i hariç, hareket-i hariç; iptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, sahn-i seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, Süleymaniye, dâr-ül hadis-î Süleymaniye. İstanbul rüusundan İzmir payesi mücerredine terfi edilir, oradan Edirne paye-i mücerredine, sonra da sırasiyle devriye mevalisi, mahreç, Bilâd-ı Hamise, Haremeyn, İstanbul, sadr-ı Anadolu, sadr-ı Rumeli'ye çıkılırdı.

Eyledi on iki yılda hareket-i dâhilden
Bu gidişle varır altmışlıya yetmiş senede
Şiarî

ALTMIŞLIK (آلتمشلق) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında altmış para kıymetinde basılmış (*çifte zolote*) sikkeye verilen addı. Sultan Mecit zamanında darbedilmiş olan altılıkların rub'una da « altmışlık » tâbir olunurdu. Bunlar gümüş para zamanında elli paraya tedavül etmekteydi.

AMÂ (عما) [*Sof.*] Lûgat mânası körlük olan bu kelime tasavvufta hakikat gözü kapalı olan zâhir ehli hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunu mertebe-i ehadiyetten ibaret addedenler, vâhidiyet mânasına kullananlar da olmuştur. O takdirde ince bulut mânasınadır. « İnsan ı Kâmil» müellifi Abdülkerim: « Takayyütten ve ıtlaktan müteali olan mertebeye « amâ » derler ki o da zat-ı mahzdır. » diyor.

Ashaptan Ebu Zeyn -ül Ukaylî « in kâne Rabbenâ kable an yahlûkal - halk - اين كان ربنا

« قبل ان يخلق الخلق » diye sordu. Hazret-i Peygamber « Kâne fil-amâ mafevkahu hava ve ma tahtehu havâ « كان فى العماء مافوقه هواء و ماتحته هوا » cevabını verdiler.

AMAME (عمامه) [*Giy.*] Lûgat mânası başlık üzerine sarılan sarık demektir. « Lehçe-i Osmani » de (*1306 tab'ı*) « amame; sarık, baş kisveti, Zeyy-i ulema, cem'i amaim » yazılıdır. « Kamus-u Türki » de ammame olarak yazılmış bulunan bu kelime diğer lûgatlerde halk dilinde ammame olarak kullanıldığı halde doğrusunun « imame » olduğu gösterilmiştir. Vahît Efendi Galetatında « Eddürer-ül mensure fi tashih - il galetat-il meşhure, sahife 309 » da şu izahatı veriyor : « Ahali-i haremeyn-i Muhteremeynin başlarına leffeyledikleri nesne suretinde başa sarılan şey mânasına feth-i ayn ile istimali şâyidir. Arabide kesr-i ayn ve medd-i mim ile imameden galet olup Farisîde feth-i ye, sükûn-u ayn ile destar derler. Amamevi kavuğa ıtlak şair Şahidi nam nevhevesin A Yeşii destarını sarmış turuncu ebdan üzere mısra gibi nabeca olur.»

Tarikat müntesipleri taçların üzerine muhtelif renklerde amame sararlardı Sarığın beyaz olması nur-i bekaya, siyah olması nur-i fenaya, yeşil olması da nur-i memzuca delâlet ederdi Yeşil sarık aynı zamanda sâdata mahsustu. Beyaz amame, sarıkların makbulü ve en ziyade kullanılanıydı. Miktarı icabında kefen olabilcek kadardı.

Sarık muhtelif tarz ve şekilde sarılırdı. Sarığı gelişigüzel sarıp başlarına geçirenler olduğu gibi, dikkat ve ihtimam ile ve birtakım merasimle saranlar da vardı. Müstakim zade « Risale-i Taciye » sinde bunun âdabını şu suretle kaydediyor: « Aptest ile ve kıbleye tevecüh üzere bulunup sarmak ve herbir devrinde bir kere salât-ü selâm eylemek ve mümkün ise kaimen başta sarılmak ve hur ve nakzı def'aten olmayıp birer birer bozulmak ve badellef ayineye veya suya bakıp güzel oldu deyu tahsin aylemek gibi şerait-i lâzimesi vardır. Bilâ zaruretin oturup sarmak muris-i fakırdır demişlerdir" »

İkinci Sultan Mahmut tarafından yeniçeri ocağının ilgasını mütaakip elbisenin tebdiline kadar Osmanlı padişahları sarık sararlardı. Ulemadan başka yeniçeri zâbitleri ve kalem âmirleri hep sarıklıydılar.

AMANNAME (امانامه) [*Siy.*] Teslim halinde mal ve canlarına dokunulmıyacağına dair muhariplere verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdi. Eminlik, korkusuzluk, müsaade demek olan Arapça eman ile mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt mânasına gelen Farsça name'den terekkübeden bu ıstılahın mânası «güvenlik kâğıdı» demektir. Yazılı olarak veya olmıyarak verilen amanlara «aman verildi» denildiği gibi dayanma imkânını göremiyerek amanla teslim olmak istenilme haline de «aman istedi», «aman diledi» denilir.

Aman kelimesi Türkçede istimdat, şikayet, tahzir mânasına olarak da kullanılır.

AMED (آمد) *[Mal.]* Maliye ve rüsumat idarelerinde defterlerde kayıt işareti olarak kullanılır bir tâbirdi. Farsça gelmek manasına olan « âmeden » mastarından alınmadır. « Geldi » ye delâlet ederdi. « Kaydı silindi », « gitti- « makamında da yine Farsça gitmek mânasına olan « reften » mastarından « reft » tâbiri istimal edilirdi.

AMEDEN-İ LAKLAK (آمدن لقلق) [*Ask.*] Eski müneccimler tarafından leyleklerin geldiği günü göstermek üzere takvimlere verilen işaretti. Tâbirin lûgat mânası « leylek gelmek » demektir. Leylek memleketimize Şubat sonunda gelmektedir.

AMEDÎ (آمدی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağiyle sonraları askerlik dairelerinde efrat için tutulan defterlerde kullanılır bir tâbirdi. Bölük, tabur veya alaya mal edilen adamın künyesi yazılırken yanına «amedi» işareti konulur, karşılığına nereden geldiği ve tarihi yazılırdı. Terhis edildiği veya başka bir yere naklolunduğu zaman yine künyesine « gitti » makamında « reftî » işareti vazılır ve karşılığına nereye gittiği ve tarihi kaydolunurdu.

« Amedî » Farsça gelmek mânasına olan « amedın », « reftî » de yine Farsça gitmek mânasına gelen « reften » mastarından müştaktır. Gidip gelme makamında « âmedü şüd » tâbiri kullanılırdı. Bu kelimelere askerliğe mahsus defterlerde tesadüf olunur. Âmedî, reftî tâbirleri Osmanlı saltanatının sonuna kadar tutulmuş olan askerî künye defterlerinde kullanılmıştır.

§ [İda] « Babıâlîde vükelâ meclisi müzakerelerini idareye ve sarayla cereyan eden yazı işlerini tedvire memur olanın adına verilen unvandı. O makamda «âmedci» tâbiri de kullanılırdı Daha evvelleri «âmedî - i divan - ı hümayun» denilirdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam eden bu vazife için «Âmedî - i Divan-ı Hümayun» mührü kullanılmış ve kâğıtların başlıklarında da «Âmedî - i Divan - ı Hümayun» yazılmıştır.

«Lûgat - i Ebüzziya» da «Âmedci, âmedî» için şu izahat vardır:

«Babıâlîden Mabeyne takdim olunan mâruzatı irsale, Mabeyn Başkitabetinden iradat-ı seniyyeyi nâtık cevaben tahrir ve iade olunan muharreratı ahza memur olan kalemin reisi. Âmedî - i Divan - ı Hümayun, âmedî kalemi, âmedi kalemi hulefası.»

Muallim M. Cevdet «Sözlük» te «âmedî kalemi» ile «âmedci» için şu izahatı veriyor:

«Âmedî kalemi - sadrazamın padişaha gönderdiği arzlar ile padişahtan sadrazama gelen hatt - ı hümayun ve tezkereleri kaydedip saklıyan kalem odası.

«Âmedci - âmedci bey - bu kalemin âmiri. Buna Âmedî - i Divan - ı Hümayun da derlerdi. Vesikalarda böyle geçer.»

Osmanlılarda devlet teşkilâtı evailde üç kalemden terekkübediyordu: Divan - ı Hümayun, Hazine - i Âmire, Defterhane - i Hakani. Sonradan bunların kifayetsizliği anlaşılarak âmedî ve mektubi kalemleri ile diğer daireler teşkil olunmuştur. Hattâ bir zamanlar ilk üç kalem mensupları kendilerine mahsus zeametlerle geçinirlerken bunlara «memuriyet» denilmiyor, bunların haricinde kalan ve zeametleri bulunmıyanlara «memuriyet» ıtlak olunuyordu.

Vakanüvis Lûtfi Efendi diyor ki:

«1254 (*1834*) hicrî senesine kadar bütün memur ve kâtiplerin maliye hazinesi tarafından muhassas maaşları olmayıp büyük memur, taşra vali ve memurlarının senede bir defa (*boğça - beha*) namiyle gönderdikleri şeyler ve teşrifat - ı kadîme veçhile verilegelen «atiyye» ve «mevkuflar» ile ve sair memurin ve hademe ve ketebe «harc - ı aklâm» ve ashab - ı mesalihten aldıkları «ücret - i evrak ve ilâm» ile, Divan - ı Hümayun gibi bazı mahal memurları zeamet hasılatiyle geçinirlerdi. Bu tarihte ashab - ı mesalihten para almamak üzere memur ve kâtip sınıfına (*1253 sene - i şemsiyesi Martından itibaren*) maliye hazinesinden maaşlar tahsis kılındı.»

Tanzimattan evvel mektupçu ve teşrifatçı gibi âmedci de sadrazamın doğrudan doğruya kapısı halkından sayılır, kendisine sadaret kilerinden tâyinat verilirdi.

Âmedci; müzakere zaptının yolunda tutulmasını temin etmek üzere vükelâ meclisi içtimaında hazır bulunurdu. Mecliste müzakere edilip ehemmiyeti ve müstaceliyeti olan işlerin müsveddeleri âmedî tarafından kaleme alınırdı. Bunun için âmedciler iyi yazanlardan intihab olunurdu.

Mecliste âmedî kalemi memurlarından biri kâğıtları okur, müzakere zaptını tutardı. Zabıt ertesi mecliste imzalanırdı. Mühim işlerin mazbataları o günkü içtimada yazıldığı için ayrıca zabıt tutulmazdı. Sadaret müsteşarı vükelâ meclisinin müzakerelerinde bulunur, reye iştirak etmemekle beraber zabıtları imzalardı. Sait Halim Paşa sadrazam olduktan biraz sonra bu usul kaldırılmış, müsteşarlar meclis müzakerelerinde bulundurulmamağa başlanmıştır. Müsteşarın mecliste bulundurulması sadarete mütaallik işler onun elinden geçtiği için müzakere olunan meseleler hakkında meclise sadrazam namına izahat vermek içindi.

Meclis kararlarından ve dairelerden gelen kâğıtlardan padişahın iradesi alınmak lâzım gelenler âmedî kalemince Mabeyin Başkâtipliğine hitaben yazılan ve sadrazam tarafından imzalanan tezkere ile arza gönderilir, iradenin taallûk ettiğine dair Başkâtiplikten gelen cevap o kanaldan dolaşarak evrak müdürlüğüne ve mektubi kalemi vasıtasiyle aidolduğu makamlara tebliğ edilirdi. Vükelâ meclisi kararlarından iradeye muhtacolmıyanlar icabının yapılması için lâzım gelenlere bildirilirdi.

İmzalı zabıt âmedî odasında kalır, sureti çıkarılarak «Âmedî - i Divan - ı Hümayun» mührüyle mühürlenerek evraka rapten Mektubi Kalemine gönderilirdi. Mektubi Kalemi aidolduğu yere tebliğ ederdi.

ÂMEDÎ ODASI (آمدی اوطه‌سی) [*İda.*] Vükelâ meclisinden ve devlet dairelerinden gelen kâğıtlar üzerine padişahın iradesine muhtacolanları yazan, hazırlıyan ve bunları padişaha arz eden ve padişahtan gelecek iradeleri kaydeden ve aidoldukları dairelere tebliğe vasıta olan dairenin adıydı.

«Âmedî Kalemi» de denilirdi. Daha evvelleri Âmedî - i Divan - ı Hümayun Odası» ıtlak olunurdu.

Odanın yahut kalemin âmirine sonraları «âmedî» «âmedci», daha evvelleri «Âmedî - i Divan - ı Hümayun» denilirdi. Âmedî odası Babıâlînin en mümtaz kalemlerinden biriydi. Buradan sadrazamlığa varıncaya kadar devletin en büyük memurları yetişirdi. Bu sebeple Âmedî Odasına Sadaret Mektubi Kalemi hulefasından temayüz edenler alınırdı. 1845 (*H.1261*) senesinden itibaren öteki kalemlerde bulunanlardan da Âmedî Odasına memur alınmasına başlanmıştır. Bu karar üzerine ilk defa olarak Süreyya Bey Âmedî Odasına alındı. Vakanüvis Lûtfi Efendi (*c.8, s.23*) bunu yazarken şu dikkate şayan mütalâayı da ileri sürüyor:

«İşbu karar üzerine hulefa - yı mumaileyhten Darphane Nazırı Tahir Beyin damadı

Gümrükçü zade Süreyya Bey muvakkaten Âmedî Odasına alındı. Belki işbu karar mîr-i mumaileyhin odaya alınması garaziyle tizkâr olundu.»

Âmedî Odası kâtiplerine «Âmedî Odası hulefası» yahut «Âmedî Kalemi hulefası» denilirdi.

ÂMEDİYE (آمديه) [*Mal.*] Ecnebi memleketlerden gelen mallardan gümrüklerce alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça gelmek mânasına olan «âmeden» mastarından alınmadır. Bu resim satandan alınırdı.

Vaktiyle mahreç, mevrid, yerli, ecnebi kayıtları nazar-ı dikkat ve itibara alınmıyarak bir memleketten diğer memlekete gerek denizden ve gerek karadan naklolunan her nevi emtia ve tüccar eşyasından masdariye, reftiye, bâç, ihtisap, kantariye, kalemiye namlariyle ve muhtelif hesap ve akçalarla birtakım resimler alınırdı. Bunlardan ihtisap, bâç, kantariye namlariyle istîfa olunanlar dahilî rüsumdan maduddolup asıl gümrük resmi âmediye, reftiye, mastariye veya müruriye namlariyle alınan rüsumdu. Bu üç tâbir ecnebi devletlerle ticaret muahedeleri yapıldıktan sonra terk olunarak yerlerine bugün de kullanılan ithalât, ihracat, transit tâbirleri kaim olmuştur.

Memlekete girecek ecnebi mallardan gümrük resmi almak için sahillerle hudut boylarında bulunan gümrük idarelerinden başka bir yerden diğer yere naklolunan dahilî eşyadan gümrük resmi alınmak üzere memleketin muhtelif noktalarında «Dahilî gümrükler» namı altında birtakım gümrük idareleri tesis olunmuştu.

Gümrükler; gerek mevkileri itibariyle ve gerek malların nereden geldiği bilinmek mülâhazasiyle üçe ayrılmıştı: sevahil gümrükleri, hudut gümrükleri, kara gümrükleri. Sahillerle hudutlardaki gümrüklerde alınan resimler umumi, kara gümrüklerinde istîfa olunan rüsum ise hususi tarifelere tâbidi.

ÂMEDİYE RESMİ (آمديه رسمى) [*Mal.*] Tanzimattan evvel vali gibi büyük memurlardan gelenlerin masrafına karşılık olmak üzere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu paralar; devlet işlerinin görülmesi için yapılan masraflarla birlikte «Ruz u Hızır» ve «Ruz-u Kasım» itibariyle iki taksitte alınmak üzere kadılar tarafından halka tevzi (tarh) olunurdu.

ÂMED-Ü ŞÜD (آمدو شد) [*Ask.*] Gelip gitme, varıp gelme, geldi gitti demek olan Farsça bir terkiptir. Bu makamda «âmedü reft» de kullanılırdı. «Âmed-ü şüd» tâbirinin vav'lı olarak «آمد و شد» seklinde kullanıldığı da vâkıdır. Bununla beraber vav'lı şekli «و» sıza (*vavsıza*) nazaran az kullanılmıştır. Yine Farisî kaidesiyle «âmed şüdekân = (آمد شدكان)» suretinde cemilendirilirdi. Bu tâbirlere resmî vesikalarla tarih kitaplarında tesadüf edilmektedir.

Ya destâviz-i mihnetle gelir ya tufhe-i gamla
Usandım hasılı amed şüd-i leyl-ü neharımdan
İki Bayraklı Zade Nesip

Usandım hasılı amed şüd-i râh-ı temennadan
Dil-i bitabıma fikr-i emel bâr oldu gittikçe
Yenişehirli Avnî

AMELMANDE (عملماندە) [*Ask.*] Yeniçerilerden ihtiyarlığı dolayısiyle tekaüdedilenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Biri Arapça ve diğeri Farsça iki kelimenin birleşmesiyle hâsıl olan bir terkiptir Mânası «işten kalmış» demektir. Yeniçerilere «amelmande» namiyle tekaütlük verilmesi ilk evvel Kanuni'nin oğlu İkinci Selim zamanında başlamıştır. Bu gibiler evlenirlerdi. Çocukları «kul oğlu» namiyle acemi oğlanı yazılır, ve bu suretle babaları gibi onlar da ocak hizmeti görürlerdi. İlk zamanlarda acemi oğlanı yazılmaları için gemi hizmetine kadir olmaları şarttı. Çünki acemi oğlanlarının o zamanlarda başlıca işi gemicilikti. Sonra buna da dikkat edilmez olmuş, önüne gelen «kul oğlu» yazılmaya başlanmıştır.

AMEL OLUNA (عمل اولنه) [*İda.*] Öyle yapılsın mânasına gelen bir tâbirdi. Bu tâbir padişahlar tarafından sadrazamların takdim ettikleri kâğıtlar üzerine yazılırdı. Hükümdarların böylece iradesi alınan o kâğıt, kanun hükmüne girerdi.

ÂMİL (عامل) [*İda.*] Halife, hükümdar ve emîr tarafından emvalin alınması işine memur edilen kimsenin unvanıydı. Şeriat lisanında asl olan unvan budur. Çünki Kuranda «والعاملين» vâridolmuştur. «Âmilîn» ile cemilendiği gibi «ummal» ile de cemilendirilirdi.

Âmil unvanı İslâm memleketi büyüdükçe büyümüş, sonraları valilere de âmil denilmiştir. Şeriat nazarında âmil ve vali olmak için birinci şart, o zatın salâh ve iffet ehlinden ve diyanet ve emanet erbabından olmasıdır.

Hazret-i Peygamberle hulefa âmil ve valilerin tâyininde bu dekikaya pek ziyade riayet etmişler ve bunların maiyetine ikinci derecede olarak her yer için oranın salih adamlarından memurlar da tâyin eylemişlerdir.

Bütün memurları maişet hususunda kimseye muhtac etmemek için müstevfa maaşlar ve ücretler tahsis ve valilerle, âmillere verilen

emirlerde dahi müstahdemîni iğna edecek surette maaş ve ücret verilmesini daima emr-ü tembih olunmuşlardır. Bundan maksat ise memurların ihtiyaç yüzünden ahaliye zulüm ve itisaf etmelerine sebebiyet vermemek, ve her muamelede hak ve adli muhafaza ve tevzi ettirmektir.

Hulefa-yı Raşidîn'den başlıyarak Emevîler ve Abbasiler zamanında İslâm memleketi çok büyümüş ve maliye işleri de artmış olduğundan âmillerle valilerin maiyetlerinde muhtelif unvanlarla ayrıca memurlar tâyin edilmiştir.

Bu tâbir; Osmanlılarda ehl-i örf denilen idare memurlarının aşağı rütbede olanlarına verilmişse de taammüm etmemiştir

ÂMİN ALAYI (آمين آلايى) [*Mek.*] Vaktiyle mektebe başlatılan çocuklar için teberrüken yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Süryaniden Araplaşmış bir kelime olan « âmin » « Rabbim kabul eyliye, öyle olsun » mânalarına gelir.

Belâlardan emin olsun cihanda
İlâhi izzetin hakkıyçün âmin
Baki

Çocuk okuma çağına gelince mektebe merasimle başlatılırdı. Mektebe başlatma kandil günlerine tesadüf ettirilirdi.

Mevsim itibariyle kandil yoksa bu merasim pazartesi yahut perşembe günleri yapılırdı.

Mektebe başlatma işine evin temizliğiyle girişilirdi. Merasim gününden evvel evde temizlik başlar, her taraf silinir, süprülürdü. İşler bitince bütün ev halkı hamama gider, mektebe başlama merasimi evvelâ hamamda kadınlar arasında kutlanırdı. (*Natırlar*) ustalar, kınacılar çocuğun etrafında göbek atarlar, şarkı söylerlerdi. Bu eğlence akşama kadar devam ederdi.

Bir de çarşı faslı vardı. Büyük anne, ana, dadı, kalfa, sütnine, cumhur cemaat Kapalıçarşıya gidilerek çocuğa öteberi alınırdı. Evdeki ecdat yadigârı rahle cilâya verilir, yoksa, komşulardan istenirdi.

Perşembe sabahı daha şafak sökmeden evde herkes kalkardı. Kahvaltıdan sonra çocuğa hilâlî bir gömlek, üstüne ipekli mintan, ayaklarına sakız gibi bembeyaz çorap giydirilirdi.

Yeni elbise ve kaloş potinden sonra sıra fesle nazarlığa şelirdi. Püskülün mavi olması şarttı. Fesin ortasına alnının hizasına gelen yere bir nazarlık takılır, sağına soluna başları elmaslı yahut firuze taşlı iğneler iliştirilirdi. Çocuğun boynuna Lâhuri şal bağlamak, fiyonga yerine pırlanta bir ay takmak âdetti. Hazırlık tamamlanınca, aile halkı arabalara atlayıp çocuğu Eyüpsultana götürürlerdi. Kafile, hazreti Muhammet'le . Fatih 'Mehmed'in asırlarını düşündüren avludan geçerek türbe penceresinin önünde dururdu.

Kalemin rengini anlatamıyacağı uçucu bir cilve ve cümbüş ile ışıldıyan enfes çini âlemi içinde mahsur kalan pencere parmaklığına çocuğun alnını dayarlar, onun için sahabeden yardım dilerlerdi.

Eve dönüşten yarım saat sonra mektep çocuklariyle ilâhiciler sökün ederlerdı. Her mektebin kendi ilâhicileri olmakla beraber mekteplere bağlı olmıyan ve şöhretleri İstanbulu bir sevgili gibi kucaklıyan ilâhiciler de vardı. İstiyenler, bunları getirtebilirlerdi,

Mektebe başlıyacak çocuğun evinin önü ile alayın geçeceği yollar, köşe başları kalabalıktan geçilmez bir hale gelirdi. Kapının önünde çocuğun bineceği, kırmızı kolanlı, yeşil ince altlıklı, siyah eğerli bir midilli dururdu.

Semtte, mektebe başlama, âmin alayı bir seyir vasilesiydi. İhtiyar ve orta yaşlı kadınlar, hattâ genç kızlar için sokağa çıkmaya bir vesile teşkil ederdi.

Bunlar mektep ve âmin alayını duyunca:

—Gider köşe başında, yahut mektebin önünde seyrederiz, derler, büyük anneler de:

—Dizlerim ağrıyor, ama ben de giderim, savaptır, hayırlı olacak çocukların âminlerinde melekler bulunurmuş; sözleriyle seyre gideceklerini ihsas ederlerdi:

Çocuk evin kapısında gözükür gözükmez, ilâhiciler okumaya başlarlardı.

Tövbe edelim zenbimize
Tövbe ilâllah, ya Allah,
Lûtfunla bize merhamet eyle,
Amân Allah ya Allah.

İlâhicileçin arkasından, âmincilerin muntazam, ahenkli sesleri sokağın sessizliğini noktalardı:

—Âmin, âmin!

Okuyucu yeniden başlardı:

Gel vücudun, ateş-i aşkı Habibullaha yak,
Çeşm-i kalb-i ol ziyada fethedip Mevlâya bak

Burada yine:

— Âmin, âmin! nakaratı tekrarlandıktan sonra ilâhi tamamlanırdı.

Sinen içre nur-u zikr ile uyandır bir çerağ,
Ol çerağın şalesiyle görüne didar-ı hak.

Bu sefer âmin sesleri daha tizleşir, sesler uğuldıyan bir rüzgâra benzerdi ve ilâhilerle âminlere birdenbire nihayet verilirdi. Bütün alay ve sokaklara dökülen seyirciler en derin bir sükût içinde kalır; fakat bir an sonra, bu sessizliğin içinden yeni bir nida, çok uzaklardan zamanların ve mesafelerin ötesinden kulağa çarpan başka bir ses doğardı. Binişinin bol yenleri kalkık bir hoca duaya başlardı.

O zaman herkes, bir mürakabenin lezzeti içinde birer gölge gibi, olduğu yerde çömelerek ve el açarak duayı dinlemeye başlardı, ve mangal kapağı yaşmaklı, çifte etek feraceli, çarşaflı, uzun atkılı kadınların yumrulmuş vücutlariyle yere iğik başlarından bir huşu halkası teşekkül eder, yüzleri bir çeşit şefkatle ruhanileşirdi.

Hocanın duası bitince ilâhicilerin sesleri, âmin nidaları sokağın loşluklarına bir ses ışığı gibi vurmaya başlardı:

Allah, Allah uludur
Emrin tutan kuludur,
Müminlerin yoludur.

—Âmin, âmin....

Allah, Allah Rahîm Allah
Kerim Allah, diyelim hu
Şefik Allah, aman Allah,
Yüce Allah, diyelim hu.

—Âmin, âmin. . .

Bu sırada mahalle bekçisi çocuğu kucaklar, midillinin üstüne oturturdu. Sonra yedeğine alır, mektebin kalfasiyle müzakerecisi iki tarafına geçerdi.

Alay, teşrifata tâbidi. En önde giden biri, atlas bir yastık üstüne konmuş sırmalı cüz kesesiyle elifbeyi götürürdü. Onun arkasından uzun boylu biri başının üstünde çocuğun mektepte oturacağı mavi atlaslı pufla minderle sedef ve bağa kakmalı rahleyi taşırdı.

Bunu midilli takibederdi. Çocuğun arkasında mektep hocasiyle ilâhiciler ve âminciler yürürdü, âmincilerin arkasında da mektep çocukları, ikişer ikişer elele vererek alayı tamamlarlardı. Çocuğun babası, davetliler, akraba ve yakın dostlar en arkadan alayı takibederlerdi.

Yolda ilâhiciler fâsılalarla lâhniyle vecdolan ilâhilerin nurdan mısralarını okumakta devam ederler, bazan da ağızlarından renkli bir tasavvuf rüyasının beyitleri dökülürdü:

Ben bilmez idim, gizli ıyan hep sen imişsin
Tenlerde ve canlarda nihan hep sen imişsin

—Âmin, âmin...

Senden bu cihan içre nişan ister idim ben,
Âhir bunu bildim ki, cihan hep sen imişsin.

—Âmin, âmin...

Hasan başımın tacı, Hüseyn gözümde nemdir,
Bu iki kurretülâyn kalbde tev'emdir.

—Âmin, âmin...

Sad salli alâ seyyidinâ âli Muhammed
Evliyalar pîridir şah-ı velâyet

Bu ilâhi bittikten sonra daha gürültülü, daha âmini bol bir yürüyüşle mektep kapısına varılırdı.

Kapıda alay durur, çocuk hemen içeri girmez, zamanın padişahına da kavuk sallanır, hulûs çakılırdı:

Ey şehriyar-ı pürkerem;
Ey padişah-ı muhterem;
Tahtında ol daim hurrem
Ey padişah-ı muhterem

Âmin âmin seslerinden sonra ilâhiciler «kad fethullahül-mevahib» i okuyarak gülbank çekerlerdi. Gülbangi mütaakıp hoca efendi tekrar duaya başlar, sesi, Kuran lisanına muhabbetten ve imandan kopan uhrevî bir ahenk verirdi. O zaman vücutlarını mâneviyetin vecdine saran müminler, mukaddes bir sükûn içinde bir an ruhlariyle yalnız kalırlardı.

Hep bir ağızdan dökülen âminlerden sonra, çocuğun bir elinden mektep kalfası, bir elinden de bevvap tutarak yukarı çıkarırlar, doğruca hocanın yanına götürürlerdi.

Minderle rahle hocanın önüne daha evvelden konulduğu için, çocuk hocanın yanına giderek elini «şap, şap» öper, karşısında diz çöker, oturur, başkalfa da elif cüzünü açardı.

Hoca bir «Besmele-i şerif» i mütaakıp iki parmağiyle tuttuğu kemik hilâli üzerine koyarak okurdu.

—Elif!

Sonra «dersin bugünlük bu kadar, sakın unutma... Sonra kulaklarını çekerim.» diyerek eliyle kulağını çeker gibi yapardı.

İşte eski devirlerde çocuk mektebe böyle başlar, ilk dersi böyle alırdı.

ÂMİNHAN (آمین خوان) [*Hal.*] Camilerde namazı mütaakıp yapılan duada yüksek sesle «âmin» diyenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Âmin deyici, diyen demektir. Alelitlâk dualar hakkında da kullanılırdı.

Bu duaya oldu âmınhan cihan
-Lâ-
Ben duaya başlasam eflâk âminhan olur
-Lâ-

Her ne derlerse asla itiraz etmeyip peki diyen, her şeye baş sallıyan, sessiz, kansız adam hakkında da kullunılır.

ÂMİRE عامره [*İda.*] Eskiden bir kısım müesseselerin hükümete mensubiyetini anlatmak üzere kullanılan bir tâbirdi. Matbaa-i Âmire, Tersane-i Âmire, Tophane-i Âmire, Darphane-i Âmire bu cümledendir. Âmirenin lûgat mânası mamurdur.

ÂN (آن) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle lûgat mânası «zamanın» taksim edilmiyecek cüz'ü olup sofiyeye göre mevhum ve mücerret zihnî bir mefhumdur. Hakkın zuhurundan dolayı tevehhüm edilir. «Mekân» da öyledir, «kevn» e tâbi bir mefhumdur. Halbuki kevn ve «zuhur» Hakkın olunca, yani vahdete erilince zaman ve mekân kaydı kalkar. Ortada ancak «ân-ı dâim» kalır. Hazret-i Muhammet bunu «ليس عند ربك صباح ولامساء» diye bildirmiştir. Mevlâna da «Mesnevi» de vaktin ve zamanın sofiler nazarında itibari olmadığını ve hakikat ehlinin «ibnül vakit» olacağını söyler, Niyazi'de aynı mânada:

İbn-i vaktim ben eb-ül vakt olmazam
a'id-i mahzım ben tasarruf bilmezem

diyor. Esasen sofiyeye göre «hilkat zamani değil «ani ve dâimi» dır. Hakkın zuhuruna tekaddüm «zamani bir tekaddümle» değil «zati kidemiledir. Mevcudat her an «bütün heyetiyle madum, yani bir heyetle mevcut olur. Hak'tan «vücut feyzinin sereyanı» daimidir. Ancak halk suverin tahavvülâtını zaman ile anlıyabilirler. Meselâ on sene evvel tanıdığını on sene sonra görse kimse ona «değişmişsin» der. Halbuki bütün mükevvenat her ân tavahhüldedir. Ve aklın tecellisinde tekerrür olmadığı cihetle bir an evvelki âlem-i gayba gitmiş bir an sonra yeni bir âlemi «gayb» dan «ayn» a zâhir olmuştur. Kâf suresindeki «افعيينا بالخلق الاول بل هم فى لبس من خلق جديد» âyetini de bu suretle tefsir ederler. Ezel ve ebet «an-ı dâim» de mündemiçdir. Ve ân-i dâim, «zaman»ın batınıdır. «Ân-ı dâime erişmek, zaman ve mekân kaydından knrtulup» huzur-i dâime erişmek, zaman ve mekân kaydından kurtulup «huzur-i dâim»e ermekle kaimdir. (*Bayezıd-i Bestami*) «kırk yıldır Hak ile konuşuyorum, halbuki beni halk ile konuşur zannederler.» diye bu haleti anlattığı gibi son zamanlarda yine sofilerin büyüklerinden «Şabaniyye - melâmiyye» ricalinden «Kuşadalı İbrahim Efendi» bir mektubunda bunu «el işte gönül oynaşta gerek» diye telkin ve talim etmektedir.

Ceçen hod geldi geçti
Geleceği neylersin
Her nefesin neş'esin
Bu demden bu ândan sor
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

§[*Ask.*] Altı endaze çuha demekti. Buna «mirahuri» de denilirdi. Sultan Mehmet zamanında gazada olan yeniçeri yoldalşarın küçük çocuklarına ve acemi oğlanlara yılda bir defa verilirdi.

Verilen çuha yedi endaze olursa «yağmurluk» adını alırdı.

Acemi oğlanların eskileri için her oda başına yirmişer tane «yağmurluk» ötekilere de «ân» verilirdi.

ANA (آنا) [*San.*] Mahyacılık tâbirlerindendir. Minarelerin üst şerefelerinden birbirlerine gerilen kalın halatın ucuna geçirilen «boncuk» ların sayısı kadar olan iplerin adı idi. İplerin uzunluğu camilerin büyüklüğüne ve minarelerin birbirine olan mesafelerine göre on iki veya on beş arşındı. Bunlar «boncuk» lara bağlanırdı.

ANA DEFTERİ (آنا دفترى) [*Ask.*] Devşirme usuliyle toplanıp getirilen acemi oğlanlar için geldikleri sırada İstanbul'da tutulan defterin adıydı. Buna «eşkâl defteri» dahi denilirdi. Bu deftere oğlanların memleketlerindeki adlariyle ana ve babalarının isimleri, mensup oldukları köy, kaza, sancak adları, sürücülerin ve sürücübaşıların isimleri yazıldığı gibi ben ve saire gibi fârik alâmeti bulunanların alâmetleri de kaydedilirdi. Bu defter yeniçeri ağası tarafından mühürlenir ve muhafaza edilirdi Acemi oğlanların Türk aileler yanındaki müddetlerini ve kışlalarındaki hizmetlerini bitirip de ulûfeye yazılacak olanların bu defterdeki kayıtlarla kontrolü yapılır, kaydı uygun olanlar ulûfeye yazılırdı.

ANADOLU AĞASI (آناطولى آغاسى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı yüksek rütbeli zâbitlerinden birinin adı idi. Başlıca vazifesi Türk ve İslâm usul ve terbiyesini öğrenmek üzere Türk çiftçilerine verilen pençik ve devşirmelerin kaçmamaları ve bunların sevk ve celpleri ve kontrolleri işi idi.

ANA GECESİ (آنا كيجه‌سى) [*Hal.*] Eskiden çocuğun doğduğunun yedinci gününün gecesine verilen addı. Loğusa o gün yataktan kalkar ve gece bir de eğlence tertibedilirdi. O güne kadar loğusayı görmeğe gelen misafirlere «gaz boyamaları» na sarılı sürahiler içinde şerbetler gönderilirdi. Akrabalar ve yakın dostlar loğusaya hediyeler verirlerdi

ANAHTAR AĞASI (آناختار آغاسی) [*Sar.*] Saray hizmetlerinin mühimlerindendi. Tülbent ağalığına zilyed olan anahtar ağasının vazifesi has odalıları tariklerince istihdam etmek, hasta olanları tedavi için hastaneye, evleri olanların evlerine gitmelerine ruhsat vermek, ocak vazifelerini tevzi etmek, mahlûl nanpare vukuunda çıraklığa talibolanların arzuhallerini silâhtar ağaya arz ve takdim eylemek, ağaları alesseher uyandırıp camiye sevk etmek, ağaları yekdiğeriyle hüsn-ü muaşeret ve ülfete tergibeylemek, hane-i hassa ağalarının içtima ve âramlarına mahsus ve «Yeşil Direk» unvanını taşıyan encümen-i ülfetin nezafeti dairesine nezaret etmek, aşağı koğuş ağalarının gündüzleri okuyup yazmamak için gizlenen ve Babüssaade ve civarında gezinen haylazları koğuşlarına göndermekten ibaretti.

Anahtar ağası yeni sarayda kalan umum iç oğlanlarının zâbiti olduğu cihetle padişahlarla beraber sayfiyeye gidemiyerek sarayda kalır ve vazife-i mevduasiyle meşgul olurdu.

ANA KOLONALAR (آنا قولونار) [*Bah.*] Ana direk kapelelerinden sancak ve iskeleye sarkan tel halatlara verilen addır. Çımaları radansalı olan bu halatlara icabında palanga koşularak direkler istenilen vaziyete alınır ve lüzum görüldükçe çalmıklar bunlar vasıtasiyle doldurulur. Gabya kapelesinde abulunalara « gabya kolonaları » denir.

ANBAR AĞZI (آنبار آغزی) [*Bah.*] Güvertenin birinden ötekine geçit olmak üzere güvertelerde açılan geçitlere verilen addı.

ANBER (عنبر) [*San.*] Vaktiyle saraylılar ve zenginler tarafından bâhi kuvveti artırmak için kullanılan sert, kokulu maddenin adıdır. « Ak anber » de denilirdi. Anber; esmer renkli, donuk manzaralı, keskin ve lâtif kokulu bir maddedir.

«Kamus» ta; «Bir dabbe-i bahriyenin rus fazlasıdır. Yahut deryada kâin bir pınardan zift gibi kaynayıp çıkardığı duhuniyeti sebebiyle su yüzüne çıkıp müncesit oldukta mevc sürüp sahili deryada bulunur. Bunu balıklar yutup tesemmüm ederek helâk olmağla sahilde bulunur. Karnını yarıp çıkarırlar. Bazıları da Cezayir cibalinde olan bal arıları hoş nebettan raiy ile hâsıl eyledikleri aseldir. Kesret-i baran hasebiyle arıların kovanlarını sel suyu deryaya getirdikte ecza-yi asliyesi mahvolup ecza-yi şemmiyesi baki kaldıkça mevc sahile atup anda bulunur.» suretinde tarif olunmaktadır. Mütercim Asım Efendi buna şu mütalâayı ilâve etmiştir : « mütekaddimîn ile müteahhirînin arasında muhalefet vardır. Musannif mütekaddimîni tercih etmiştir. Bu, tab'a muvafıktır. Çünki anberde arı kanadı, arı kuyruğu, arı ayağı bulunur. Eşbehî nev'indendir. Aklığı karalığına galiptir »

Vaktiyle anber ziyade kullanıldığı halde onun ne olduğunu bilmezlerdi. Kimisi bir nevi deniz köpüğüdür derdi. Kimisi de onu deniz mantarına benzetirdi. Bazıları topraklardan çıkarak denizlere dökülen bir nevi yağlı balmumu olduğnnu iddia ederlerdi. Daha türlü türlü şeylere benzetenler olmuştu.

İlim adamları anber hakkında böyle birbirleriyle münakaşa ederken kâr etmenin yolunu bilen gemiciler onu deniz üzerinden toplıyarak getirirler, pahalı pahalı satarlardı. Çünki anber yalnız güzel kokusundan dolayı değil, mühim bir ilâç olarak da meşhurdu. Hekimlerin bir kısmı onu kalbe kuvvet vermek, bazıları hazmı düzeltmek, kimisi de sinirleri teskin etmek için hastalarına yuttururlar, yahut içirirlerdi. Bir tanesi tifoya karşı baş ilâç olarak tanıtmıştı. Anberin aşk ihtiyacını artırmak hassası yüzünden işe âşıklar da karışmışlar, bu sebeple onun kıymetini bütün bütün artırmışlardı.

Nihayet iki asır evvel bir gün Avrupa'nın büyük Okyanus kenarındaki limanlarından birinde büyük kafalı bir balık karaya vurup da karnından altı, yedi kilo birden çıkınca, bunu çıkaranlarla beraber ilim adamlarının da gözleri açıldı. Bundan anlaşıldı ki anber kaşalot denilen büyük balığın karnından çıkararak denizlere bıraktığı pek güzel kokulu, fakat pek temiz sayılmıyacak bir maddedir. Bu balık da insanlar gibi safra yalonda kum hastalığına tutulduğu, anberin işte bu safra kumlarının bir araya gelmesinden hâsıl olduğu anlaşıldı. Japonlar da ak anbere balinanın necaseti adını vermektedirler. Anber, Madagaskar Adası ile Japon ve Kromandel sahillerinde bulunur. Tazesi gayrimuntazam kürevi siyah kütleler halinde bulunur ve satıhları düz veya çıkıntılı olur.

Anberden bazı şeyler de yapılırdı. «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde buna dair şu izahat vardır:

«Bu güzel kokulu ak anber denilen sâf ve temiz kısmını eski tabipler kullanır ve *(sâfi bal)* ile karıştırarak macun yaparlar, sanatkârlar ise *(lâden)* denilen arı ifrazatiyle karıştırıp yuğurarak bundan âlâ haddeli tespihler, fincan, tabak, kâse yaparlar ve armut şeklinde döğdürerek bir mahfaza içinde bulundurup koklarlar ve mecidiye büyüklüğünde kurslar yapıp bir damga ile üzerine gömme bir tarzda -ve şifaün lima fissudur - damgasını basıp dıyk-ı

sadra devadır diye kendisini ve suyunu yuttururlar. İşe yaramıyan tozlarını kalem gibi dondurup mübarek gecelerde *(micmer)* denilen şamdanda yakarlar. Kurslar yaparak üzerine yaldız sürüp kokucular da satarlar. Kahve fincanlarının dibine bir büyük leblebi tarzında ajurlu bir gümüş kutu geçirilerek bunun içerisine anber doldurup üzerine sade kahve koyarak anberli kahve içerler, bu suretle kuvve-i bâhiyelerini tenbih ederlerdi. Velhasıl anbersiz kanber olmaz fehvasınca tespihleri anber, fincanları anber, kahveleri anber, buhurları anber, macunları anber, ilâçları anber, âdeta *(mücessem anber)* haline gelirlerdi. Bu anber bir zaman lâleler ve samurlar gibi tarihte kendisine bir devir açmış olup hediye ve rüşvette nakit makamında kullanırlardı. Anberden iyi bir tespih elli liraya, 33 lüsü on beş liraya, on liraya, fincanları, tabakları beş liraya ve anberlikli fincanlar beş liraya satıldığı gibi halis ak ve ham anberin de dirhemi üç altından aşağı değildi. Hekim kitaplarında, reçetelerden gittikçe rağbetten düşerek harbden evvel Mısırçarşısında dirhemi yarım liraya kadar satılırdı. Şimdi macun anberi arıyanlar pek azalmıştır. Tespihleri de nadiren görülmektedir. Trablusgarp'ta yapılıp hacılarla Anadolu'ya ve İstanbul'a gelen âdi, çekimsiz anber ve kara anber tespihler ise anber yağı ile yağlanıp Yahudi antikacılar tarafından ecnebilere anber diye yutturulur ki bunların hemen hemen anberle hiç alâkası yok gibidir.»

Anber; bugün yalnız levantacılıkta kullanılır.

ANELE (عنله) [*Bah.*] Bir demirin kendisine zincir veyahut bağlanmak için bedenin üst başına raptolunan halkanın adıdır.

Bir tarafı mukavves, bir tarafı açık bir nevi bakla olup bunlar yerlerine açık taraflarından açılmış yuvalardan geçirilen habilerle bağlanır. Habilerin bazısı skurlu, bazısı skursuzdur. Skursuz olanların bir nihayetine çatal pin geçirilir. Demir reislerinde ve şamandıra üzerlerinde zincir veya halat bağlanan bu baklaların rıhtım üstlerinde veya yatak yeri yapılmış sahillerde aynı maksat için konmuş yekpare ve yuvarlak şekillerde olanları da vardır. Bunlara «mapa» denir.

ANKA (عنقا) [*Mit.*] Mitolojik bir masal kuşu. Halk arasında «ismi var, cismi yok» diye tarif olunur. Celâl Esat Arseven'in «Sanat Ansiklopedisi»ndeki izahatına göre lûgatler bu kuşun cennet kuşuna benzer yeşil bir kuş olduğu için zümrüdü anka denildiğini yazarlarsa da bunun bir ismi de simürg olduğuna ve ankağu sözünün eski Oğuz dilinde anmak ve tahayyül etmek kelimesinden bir şey hatırlatan resim ve heykel mânasına geldiğine göre zümrüd-ü anka tâbirinin simürg - ankağu'dan gelmiş olması muhtemeldir.

Bu kuşun üslûplanmış *(stylisé)* şekillerini Türklerin ta tunç devrinden bugüne kadar gelen bütün sanat işleri üzerindeki tezyinatta da görmekteyiz. Bahusus eski Türk halılarında bu kuşun tezyinî bir hale sokulmuş resimlerine çok tesadüf olunur.

§ İsmi malûm, cismi mevhum bir büyük kuş, Devlet kuşudur ki yuvası Kafdağındadır. Sofiyeye göre anka ecsad-ı âleme bâis-i feth-i ilâhî olan heyulâdan ibarettir. Bunun hariçte «ayn»ı mevcut değildir. Anka denilmesi ismi işitilir ve taakkul olunur bir şey ise de hariçte vucûdu olmadığındandır. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getiren Abdülbaki Gölpınarlı, *Kaygusuz*a dair olan kıymetli eserinin lûgatçesinde *(sahife 114)* bunun için şu izahatı veriyor: «Sofiyeye göre anka, vucutta taayyünü olmıyan, yalnız zihinde suret bulan heyulâdır ki kâinattaki «süver-mükevvenat» o süveri «heba-anka» nın kabulü ile meydana gelmiştir. Mücerret bir mefhum i zihnî olduğundan teşbih tarikiyle «anka» denir.»

Kaf-i dilde çün makam edindi bu ankay-i aşk
Ol sebeptendir demadem aşk ile kavga-yı aşk
Kaygusuz

ANKA BEZİRGÂN (عنقا بازركان) [*San.*] Eskiden büyük tacirler hakkında kullanılır bir tâbirdi. « Kamus-u Türki » de; lûgat mânası « Kafdağında durduğu zannolunan büyük kuş, ismi olup cismi olmıyan şey » demek olan « anka » kelimesi izah olunurken avam tâbiri olarak « anka bezirgân » « pek zengin = tacir » demek olduğu da kaydedilmiştir. Anka kelimesinin bu tâbirde « emsalsiz » makamında kullanıldığı anlaşılıyor.

AN MİM ÂMED (عن م آمد) [*Ask.*] Devşirme suretiyle toplanıp Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türk köylülerine satılmış olan acemi oğlanlardan müddetini bitirip Rumeli ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına verilen işaretti. « م » den geldi demektir. « م » Rumeliye işaretti. Rumeli ağasının tezkeresiyle yazılanlar Rumelideki Türklere satılanlardı. Bunların kayıtları Rumeli kaleminde yapılırdı.

Anadolu'daki Türklere satılmış ve Anadolu ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların

kayıtlarına «an ti âmed-عن ط آمد» işareti konulurdu.

AN TI ÂMED (عن ط آمد) [*Ask.*] Devşirme suretiyle toplanıp Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türk köylülerine satılmış olan acemi oğlanlardan müddetini bitirip Anadolu ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına verilen işaretti. «ط» dan geldi demektir. «ط» Anadolu'ya işarettir. Anadolu ağasının tezkeresiyle yazılanlar Anadolu'daki Türklere satılanlardı ve bunların kayıtları Anadolu kaleminde yapılırdı. Rumeli'deki Türklere satılmış ve Rumeli ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına (*an mim âmed-* عن م آمد) işareti konulurdu.

AN ZEAMET (عن زعامت) [*Mal.*] Bir mahallin takririnde o mahalde mevcut timardan başka ahar sancakta da timarı olan kimsenin o ahar sancaktaki timarına verilen addı. Bu itibarla an zeamet tâbiri hisseden ibaret demekti.

APAZLAMA (آپازلامه) [*Bah.*] Bordaya amut, yani kemre istikametinden esen rüzgâra alem olmuş bir tâbirdir. Eğer rüzgâr kemrenin kıç tarafına doğru bir cihetten eserse buna «omuzluk rüzgârı» denilir.

APAZLAMAK (آپازلامق) [*Bah.*] Yelkenler rüzgârı avuçlamışçasına şişmek, hafif rüzgârla yavaş yavaş gitmek.

APIŞMAK (آپیشمق) [*Ok.*] Kez yerinin iki tarafındaki «dudak»ların yumuşaması keyfiyetine verilen isimdi.

APIŞTIRMAK (آپیشدیرمق) [*Bah.*] Gemi iki demirin ortasında bulunarak az bir yer ihata etmesi maksadiyle aralarında bir mesafe olmak, yani zincirlerin beyninde bir zaviye hâsıl etmek üzere, usulü veçhile çifte demir atmaktır. Bu türlü iki demir atmağa, dar demir mahallerinde yeya ıskarça limanlarda bir gemi veya donanma sefineleri tarafından müracaat olunur.

ARAP BOCUSU (عرب بوجوسی) [*Bah.*] Kiçi, bidon ve emsali cisimleri, ağır eşyayı mavna veya herhangi bir vasıtaya koymak, yahut buralardan çıkarmak için yapılan tertibata verilen addır. Çıkacak eşyanın bulunduğu yerden çıkarılacak yere kalas dayıyarak bir mail satıh vücuda getirilir, ve bu satıh üzerine doblin olarak bir halat serilir; halatın doblin tarafı sathın yukarı tarafına kuvvetlice bağlanılır. Çıkarılacak veya indirilecek cisim halatın üzerine yatırılarak halatın çıkması cismin üzerinden dolaştırılıp iyice boşa alınır. Cisim indirilecek ise çünna ağır ağır lâçka; çıkarılacak ise lâva edilir. Bu suretle cisim kolaylıkla indirilir veya çıkarılır.

ARABESK (عربسك) [*San.*] Motifleri birbirine girişik ve iç içe geçme olan *ornement* tarzına Avrupalılarca verilen isimdir. Avrupaya İslâm memleketlerinden gelmesi bu tâbirin kullanılmasına sebebolmuştur. Halbuki bu tarz yalnız Araplarda değil, bütün İslâm milletlerinin tezyinatında görülür. Bu sebeple ona Arabesk demek doğru olmaz. Zaten ne Araplar, ne İranlılar ve ne de Türkler buna Arabesk demezler. Farsçada ve Osmanlı Türkçesinde bunun ismi (*girift*) tir. Son zamanlarda bazı Osmanlı nakkaşları bu kelimenin karşılığı olarak Arap yolu tâbirini kullanmışlardır. Fakat bu tâbir de bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısiyle yanlıştır.

Arabesk ismi verilen girift tezyin tarzı Araplardan çok eskidir. Bunun ilk örnekleri Orta Asyadan Avrupaya göç eden Saka'lar ve Sarmat'ların tezyinatında görülür. İptidai devirlere mahsus olan halezon şeklindeki ilk tezyinatın hayvan şekillerine benzetilmesi ve bunların boynuz ve mafsallar gibi birbirine sarılan kıvrılmış şekiller olmasından doğmuştur.

Yunanlılar ve Romalılar da bu türlü tezyinat kullanmışlardır. Pompei evlerinin duvarlarındaki nakışlarda böyle girift tezyinata çok raslanır.

Eski Mısırda Batlamyos'ların devrinde dokunan kumaşların üzerinde de böyle Arabesk nakışlar çok görülür.

Avrupada ve bilhassa İtalyada eski Yunan ve Roma sanatının diriltilmesi suretiyle vücuda gelen Rönesans sanatı bu girift tezyinatı çok kullanmıştır.

ARAP CEVİZİ (عرب جوزی) [*Bah.*] Zincirin halat bosalarının birer çımasına yapılan cevizin adıdır. Buna «bosa cevizi» de denilir.

ARAKÇİN(عرقچین) [*Sof.*] Kavuğun altına giyilen takkenin adıydı. Arak ter, çin toplıyan mânasına gelir ki bu itibarla arakçîn ter toplıyan demek olur. Arakçîn kavuğun kenarları terden yağlanmasın diye giyildiği için mânasına da tamamen mutabık sayılır. Anadolunun bazı yerlerinde bu tâbir hâlâ kullanılmaktadır.

«Bürhan-ı Kaatı» da şu izahat vardır: «Cim-i Farisîyle takke tâbir olunan baş kisvetidir ve kadife mânasınadır ki mâruf harir ku-

maştır ki havlı ve ülkerli olur ve kadife uclu ve saçaklı ihrama ve yüz teri silecek şa'riye tâbir olunan destimale dahi derler, ve mutlak ter silecek nesneye de denür; destimal ve mendil ve çevre gibi. Arabide arakiye denür.»

Pamuklusu ve sadesi olurdu. Sıçandişi tâbir ettikleri gayet ince dikişlileri vaktiyle pek meşhurdu. İstanbul'un Büyük Çarşısının dua meydanı denilen yerinde bazı ev kadınları diktikleri hemen göz görmiyecek derecede ince dikişli takkeleri beş altı kuruş mukabilinde satarlardı.

Arakçînin alup âşık döküldü geysuvân-ı yâr
Frengistandan giydi gazapla şapkayı ağyâr
Sabit

ARAKIYE (عراقیه) [*Sof.*] Kavuğun ve daha sonra fesin altına giyilen takkenin adıydı. Arak Arapça terdir. Bu itibarla arakıye ter alan, ter toplıyan demek olur. Farisîsi «arakçîn» dir. «Lehçe-i Osmani» de «tiftikten tarpuş, arakçîn, takke» suretinde izah olunmuştur. Her iki tâbir halk arasında da kullanılırdı. Pamuklusu ve sadesi olduğu gibi tiftikten, yünden yapılanları da vardı. Sonraları yalnız derviş serpuşu mânasında kullanılmıştır. Nitekim «Kamus-u Türki» de bu son şekil için şu izahat vardır:

«Tiftikten ince külâh ki dervişler giyer.»

ARAK RESMİ (عرق رسمی) [*Mal.*] Vaktiyle rakıdan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan «arak» rakı demek olduğu gibi ter mânasına da gelir. «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«Ar. 1. ter: Arak-ı cebîn = alın teri. 2. Ter gibi tereşşuh ederek hâsıl olan ruh, meyva vesaire envaından taktirle istihsal olunan ispirto, rakı *(«Rakı» bundan galattır).*»

Rakıdan alınan resim zaman zaman değişmiştir.

ARALIK TEVZİİ (آرالیق توزیعی) [*Mal.*] Devlet işlerinin görülmesi için yapılan masarifi kapamak maksadiyle «ruz-u Hızır» ve «ruz-u Kasım» itibariyle iki taksitte alınmak üzere yapılan umumî tevziattan sonra çıkan müstacel masraflar için aralıkta başka tevzi defteri yapılmak suretiyle tarholunan vergilere verilen addı. Tazimattan evvel masraflar senede iki defa kadı tarafından halk mümessilleri de bulunmak suretiyle, tesbit edilir, yapılan defteri tasdik olunmak üzere hükümet merkezine gönderilirdi. «Tevzi defteri» namını alan bu defter merkezde tetkik ve fazla şeyler varsa tenkih olunduktan sonra defterin baş tarafına «sah» çekilmekle beraber hakiki masarif miktarının tasrihi suretiyle ruhsatı havi sâdır olan «emr-i şerif» üzerine mahalline geri çevrildikten sonra halka tevzi ve taksim olunurdu.

«Aralık tevzii» vakitsiz olmak itibariyle mükellefleri şaşırttığı, ve ekserisi mânasız ve keyfî şeylerden ibaret bulunduğu için pek çok şikâyeti mucibolur, hattâ dâvalara yol açardı. Garibi şudur ki dâvalar için icabeden ilâm ve mahkeme harçları bile diğer bir tevzi defterine konulmak suretiyle yine halktan alınırdı. Bu halin men'i için Tanzimattan evvel pek çok fermanlar, emirler ısdar olunmuş, memurlar en ağır cezalarla tehdidedilmişken bir türlü önü alınamıyordu. Nitekim «Başvekâlet arşivi'nde» mevcut bir vesikada *(maliye fiş No. 193)* deniliyor ki: «Bazı mahallerin hâkim ve âyanları tarafından altı ayda bir kere vâkı olan tevziattan başka kendu menfaatleri için aralık tevzii namiyle birtakım mevadd-ı zulmiyeden ibaret olmak üzere ahali-i memleketten hayli akça tahsil ve bu veçhile fukarayı iz'aç ve tağrir etmekte oldukları» ihbar edilmesi ve yapılan tahkikattan bunun sıhhati anlaşılması üzerine 1246 senesinde sâdır olan hükümde «Ba'dezin bir mahalde aralık tevzii namiyle fukaradan bilâ irade bir akça ve bir habbe alındığı ihbar olunur ise bu dela olduğu misillü yalnız tembih ve te'kit ile iktifa olunmayıp cesaret eden ve ruhsat verenlerin bilâ ihmal tedib» olunacağı tebliğ edilmiştir.

Tanzimattan sonra vergi usullerinde yapılan ıslahat üzerine tevzi usulü ortadan kaldırılmıştır.

ARAMGÂH (آرامگاه) [*San.*] Kapı yanında bulunan bekleme oda veya sofasına verilen addı.

ARAP YOLU (عرب یولی) [*San.*] Son zamanlarda bazı Osmanlı nakkaşları tarafından *(Arabesk)* karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdi. Avrupaya İslâm memleketlerinden gelmesi Arabesk tâbirinin kullanılmasına sebebolmuştur. Halbuki bu tarz yalnız Araplarda değil, bütün İslâm milletlerinin tezyinatında görüldüğü için bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısiyle yanlıştır. Arabesk tâbiri Türkçede «girift» karşılığı sayılmıştır.

İstalâktit denilen billûri şekilde püsküllü oymalara da bu ad verilirdi.

ARASTA (آراسته) [*San.*] Üstü örtülü veya dükkânlarının önü saçaklı çarşılara eskiden verilen addı. Edirnede hâlâ mevcut arasta birinciye, Sultanahmette sonraları yıkılan önü

sakıflı dükkânlardan ibaret çarşı da ikinciye birer örnek teşkil eder.

Arasta «Lehçe - i Osmani» de: «Âraste, hazırlanmış, tezyin olunmuş, bezenmiş ve donanmış. Ordu pazarı, arasta» suretinde tarif ve izah olunmuştur. Bu tarifteki «âraste» kelimesi «arasta» muharrefidir.

«Lûgat - i Ebüzziya» da da şöyle deniliyor: «Lehçe - i Osmani'de Türkçe olarak Ordu pazarı ve asker çarşısı olmak üzere mazbut ise de saf ve sıra mânasına olan *(raste)* ve *(reste)* lâfz - ı Farisîsinden veyahut müzeyyen mânasına olan *(âraste)* den mehuz olması melhuzdur. Nitekim bir sırada olan ve bir nevi meta satılan dükkânlara denir. Istılahımızda haffaf *(kavaf)* çarşısına haffaf arastası ve kürkçü çarşısına kürkçü arastası tâbir olunduğu gibi.»

Arasta tâbirinin Farsça süslenmek mânasına ârasten mastarından geldiği yukarıya kaydedilenlerden başka lûgat kitaplarında da yazılı olmakla beraber Ispartada derlenen «aras» sözünün pazar ve çarşı mânasında kullanıldığı ve «arastak» tâbirinin sakıf ve örtü mânasına geldiği nazarı dikkate alınırsa bunun sakıflı çarşı demek olduğu anlaşılmaktadır. «Sanat Ansiklopedisi» müellifinin dediği gibi arasta tâbirinin büyük ve ehemmiyetli çarşılara verilen ad olduğunu kabul etmek daha doğru olur.

Arastalar, her büyük camiin yanında medrese, darüşşifa, imaret, hamam gibi kül halinde yapılan hayır müesseselerine irad olarak yaptırılırdı.

Ekseriya muayyen bir esnafı bir yere toplıyan arastalar çarşı vazifesi gördüğü gibi bulundukları yerleri de hakikaten süslerdi.

ARAYICI (آرایجی) [*Hal.*] Deniz kenarlarına dökülen süprüntüler arasında veya yangın yerlerindeki enkaz içinde kıymetli şeyler arıyan bir kısım esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Vaktiyle İstanbul'da bulunan arayıcılar «çöplük subaşısı» denilen bir reisin idaresi altında bulunurlardı. Bunlar yollarda, hanlardaki süprüntüleri zembille taşırlar, deniz kenarında teknelere koyup yıkarlardı. Süprüntüler arasında akça, mangır, çivi, hattâ sorguç, taç, cevahirli kuşak, kıymetli yüzük gibi şeyler bulurlardı. Subaşılarına senede altmış bin akça avait verirlerdi. İstanbul'da beş altı yüz kişi arayıcılık sanatiyle geçinirdi.

Arayıcılar kasıklarına kadar battal siyah çizme, üzerlerine kırmızı veya siyah meşin kaftan, başlarına takke ve Hamideli külâhları giyerlerdi. Çapa, demir kazma, yuvarlak ağaç tekne, süpürge, kürek, zembil, garar *(harar)* gibi aletleri vardı.

§ İstanbulun süprüntülerini kaldırmak işini, senelik muayyen bir para mukabilinde, üzerine almış olan esnafa verilen addı. İstanbulun fethinden hicrî 1285 *(M. 1868)* senesine kadar muhtelif safhalar geçiren tanzifat işiyle birinci derecede subaşı meşgul idi. Şehrin süprüntülerini arayıcı esnafına o verirdi. Arayıcılar «çöp çıharan» avazesiyle sokak sokak dolaşıp evlerin kapılarını çalarlar, aldıkları çöpleri arkalarındaki küfelere yükliyerek iskelelere ve sair muayyen yerlere götürüp orada ayıklarlardı. İçindeki paçavra, kemik gibi şeyleri aldıktan sonra kalanları denize dökerlerdi.

§ Darphanede bu namla bir memuriyet de vardı.

ARAYICI FİŞEĞİ (آرایجی فیشگی) [*Hal.*] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendi. Ortalığı karıştıran, herkesin arasını bozan münafık kadın mânasını ifade ederdi. «Fişek» ler nev'inden biri de «kestane fişeği» dir. Bu fişek; ateş alınca son süratle ve dehşetli tarraka ile ıttıratsız bir surette sağa, sola, yukarıya, aşağıya sıçrar, bakanların üzerine dokunur, halkı birbirine katar. Bu fişeğe aynı zamanda «arayıcı fişeği» de denilirdi. Bu tıynette olan kadın, fişeğin yaptığı işi yaptığı için bu suretle tevsim edilmişti.

ARAZİ (اراضی) [*Mal.*] Arzın cem'idir. «Kamus» ta arz; hemzenin fethi ve ranın sükûniyle ism-i cins olup yere denir. Gem'i hemzenin fethi ve ra'nın sükûniyle ve âhırında «t» ile «erdat» ve hemzenin ve ra'nın zamlariyle «uruz اروض» ve hemzenin ve ranın fetihleriyle ve âhırında «v-ز» ve «n-ن» ile «eredun - ارضون» gelir. «Arazi» dahi arzın cem'i ise de gayrikıyasidir. Lâkin en ziyade meşhur ve müstamel olanı bu cem'i idi.

Arazi; eski zamanlarda hükümdarın malı addedilmiştir. Tatarlar kendilerini ancak mevaşiye malik olabilir zannettikleri gibi Cermen'lerde araziye ancak ümera ve rüesa temellük edebilirdi. Cermenlerde reisler araziyi münavebe tarikiyle efrada taksim eyler ve hattâ bir arazi parçasını birbirini mütaakıp senelerce aynı adamın istiğlâli gayricaiz addolunurdu. Romalılar da, bu esas üzerine kendi memleketleri arazisine vergi vaz'ederlerdi.

İslâmiyetin zuhuriyle Irak, Şam, Mısır istilâ edildiği zaman oralarda bulunan bu gibi tesisat ipka edilmiştir. Arazi, İslâmiyetin evailinde olduğu gibi, daima imam-ı Müslimînin mülkü olmak üzere devam eyledi. Bazı

mümtaz araziden maada arazide ahali, araziyi istiglâl ederler ve hükümete de hasılatından hisse ifraz eylerlerdi.

Arazinin, gaanimîn arasında tevzi edilmemesi için Hazret-i Ömer tarafından mevzu kaide, mutlak surette cereyan etmezdi. Bu hususta eimme arasında fikir ihtilâfları vardır. Fakat, Hanefiye eimmesine nazaran bir memleketi fetheden imam-ül Müslimîn dilerse memleketin gayrimüslim ahalisini yerlerinde ipka ederek haraç ve cizyeye rabıt ve isterse gayrimüslim ahalisini yerlerinden nefiy veya nefyetmeksizin arazisini beyt-ül-mal'den addeyler.

Bu esasa nazaran İslâmiyetin bidayetinde arazi üzerinde tasarrufat, memlûke ve gayrimemlûke olmak üzere iki kısma taksim olunurdu.

Arazi-i memlûke; sahip ve maliki olan araziden ibaretti. Bu da ayrıca dört kısma taksim edilmekteydi:

1) Arazi-i üşriyye, 2) arazi-i haraciyye, 3) mukataalı arazi, 4) tetümme-i sükna itibar olunan yerler. Arazi-i üşriyye, harben alınıp gaanimîn beyninde taksim edilen arazi ile kendi arzulariyle İslâmiyeti kabul eden ahali yedinde ipka edilen arazi ve bir de arazi-i mevattan olup Müslim ahali tarafından ihya olunan arazi bu hükümlere dâhildi.

Arazi-i haraciyye: sulhen alınıp gayrimüslim ahali nezdinde ipka edilen, yahut halkı nefiy veya hicret edip o yerlerde yine gayrimüslim ahali iskân ettirilen ve haraca raptolunan araziydi. Yine bu kısma harben zaptolunup ahalisi yedinde istihsanen ipka ve haraç ile cizyeye raptedilen arazi ithal edilebilirdi.

Mukataalı arazi: devlete maktu vergi veren arazi bu nev'e dâhildi. Iktaın birkaç kısmı vardı: a) Ikta temlik suretiyle olurdu. Bir mahallin rekabe ve mülkiyetiyle tasarruf hakkının verilmesi bu cümledendi. Burada sırf mülk hükümleri cereyan ederdi. b) Ikta istiglâl suretiyle olurdu. Arazinin rekabe ve mülkiyeti dâhil olmadığı halde yalnız haraç gibi hâsıl olan menafii verilirdi. Bunda mülk hükümleri cereyan etmezdi.

Tetümme-i sükna itibar olunan yerler: bu kısma mesken inşa olunan arsalar ile meskenin mütemmimatından olan yerler dâhil olurdu.

Gayrimemlûk arazi: rekabesi beytülmale ait olup menafii umuma tahsis olunan yerler demekti. Bu da dört kısımdan ibaretti:

1.- Arazi-i memleket; harben fethedilen yerlerin rekabesinin beytülmale ait olduğu arazi ile arazi-i üşriyye ve haraciyye sahiplerinin vâris bırakmaksızın ölmeleri üzerine beytülmale kalan arazi bu kısımdandı.

2.- Arazi-i haraciyye-i gayrimemlûke; sulhen fethedilip ahali-i gayrimüslime elinde rekabesi beytülmale ait olmak üzere ipka olunan arazi bu cümledendi.

3.- Arazi-i mevat; hiç kimsenin mülkü olmıyan, bir kasaba veya karyeye (*köy*) mera ve muhtetap (*odunluk*) olmak üzere tahsis edilerek aksa-yi umrandan baîd olan yerler bu kısma dâhildi.

4.- Arazi-i mahmiyye; rekabesi beytülmale ait olup kimseye temlik olunmaksızın umumun istifadesine ve menfaatine tahsis olunan arazi bu cümleye dâhildi.

Osmanlı devletinin zuhuru o vakte kadar arazi tasarrufatında takibedilmekte olan usullerde az çok mahsus bir farkın hudusuna sebebiyet verdi. Bu tebeddülleri anlıyabilmek için arazi tasarrufatının tarihine bir göz atmak icabeder:

Osmanlı Devletinin teessüsünü mütaakıp fethedilen arazi, muhtelif taksimata ve tasarruf usulüne tâbi tutulmuştur. Araziden bir kısmı, rekabesi beytülmale ait olmak ve bir miktar vergi tahsil edilmek suretiyle efrada tasarruf hakkı verilmişti. Bu kabîl araziye «arazi-i emîriyye» ıtlak olunurdu. Diğer bir kısım arazi de gaanimîn beyninde taksim edilmekteydi. Araziden bazıları da, Hicaz arazisinde olduğu gibi, eskiden beri temellük eylemekte olan Müslim ahali yedinde ipka ediliyor, birtakımı da, Cezayir-i Bahr-i Sefid'de *(Akdeniz Adaları)* olduğu gibi, gayrimüslim ahali yedinde mülk olarak ipka olunuyordu. Bu araziden Müslimîne temlik olunanlara «arazi-i üşriyye» ve gayrimüslimîne temlik edilenlere de «arazi-i haraciyye» ıtlak olunurdu ki bunlardan alınan vergiye üşür denilmeyip haraç tesmiye edilir ve diğer arazi-i üşriyyeden maktu veya nispî bir vergi istîfa kılınırdı.

Yine bir kısım arazi vardı ki, arazi-i emîriyyeden bilifraz ahaliye enva -ı vücuh-u mülkiyet ile teffiz olunuyor, ve bunlara da, üşür ve haraç alınmadığı cihetle arazi-i üşriyye ve haraciyye tesmiye edilmiyordu.

Köy ve kasabalar içinde bulunan ebniye mahalleriyle arsalar ve kenarlarında olup tetümme-i sükna addedilen yerlere gelince, bunlar mülkiyet veçhile gerek Müslim ve gerek gayrimüslim ahaliye terk edildiğinde üşür ve haraca tâbi tutulmazlardı.

Ahalinin intifa ve istifadesine terk olunan arazi-i mahmiyyeye de «arazi-i metruke» ıtlak olunurdu.

Bir hayır cihetine tahsis olunan bir kısım arazi daha vardı. Bunlara da «arazi-i mevkufe» adı veriliyordu.

Osmanlılarda arazi-i emîriyye tahrir edilmiş ve timar ve zeamet itibariyle mesbuk veya sebkedecek askerî hizmetler mukabilinde «vazifehâr» olmak üzere terk ve bir kısmı selâtine ve diğer bir kısmı da vezirlerle sancak beylerine tefrik kılınmıştı. Askerî sınıflarla selâtin ve vüzeranın gayrısına tahsis olunan araziye «timar ve zeamet» ve sultanlarla vezirlere ait olanlara da «has» denilmekteydi.

Arazi-i emîriyyenin muaccele ve müeccele gibi hasılatından vazifehâr olmak üzere teşkil edilen süvari askerine de timar ve zeamet ve askerin vazifesinin miktarı yalnız timar derecesinde olursa «sipahi» veya «ashab-ı timar» ve zeamet derecesinde bulunanlara «zaim» ve «zuama» veyahut «ashab-ı zeamet» denilirdi.

Fetholunan arazi, arazi-i emîriyye olarak ziraat sahiplerine teffiz edileceği zaman, buna doğrudan doğruya hükümet karışmayıp timar ve zeamet sahipleri tarafından tevcih olunur ve bundan dolayı timar ve zeamet sahiplerine «sahib-i arz» ıtlak edilirdi.

Bilâhara bu makama tapu memurları kaim olmuştur. Arazinin tasarruf haklarının esaslarına dair verilen tafsilâttan sonra arazi kanununun neşrine kadar cereyan etmiş olan usullere gelince; arazi kanununun geçirmiş olduğu tarihî safhaları üç kısma ayırmak mümkündür: birincisi Osmanlı Hükümetinin teessüsünden tanzimatın neşir ve ilânına kadar olan beş yüz kırk senelik bir zamanı ihtiva eder. Bu müddet zarfında araziye mütaallik neşrolunan usul ve nizamat doğrudan doğruya fıkıhtan istinbat olunmuş ve muhtelef-ün fih mesailin zuhurunda fetva istihsaliyle hall-i mesele olunmuştur. Bu devirde arazinin tasarruf suretine dair mabihilistinat olacak müdevven bir kanun mevcut değildi. O vakit, arazînin tasarrufatı şer'î hükümler dairesinde cereyan eylerdi.

Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar devam eyliyen bu usul onun zamanında az çok tadile uğramış, arazi kanunu namiyle bir de kanun neşredilmişti. Pek iptidai bir şekilde olan bu kanunda ezcümle arazînin intikalî birçok tahditlere tâbi tutulmuştu. Meselâ mutasarrıfının vefatında arazisi veresesine intikal etmeyip mahlûl addolunuyor, ancak ölünün erkek evlâdı varsa, kendisine «tapu-yu misli» ile teffiz olunabiliyordu. Bu hükümler noksan ve gayriâdilâne olmaktan kat'ı nazar, memleketin saadet ve umran istihsal eylemesine de mânidi. Çünki bu tasarruf usulü, memleketin zirai terakkiyatına mühim bir mânia teşkil ediyordu. Zira, sâyinin neticesinde evlâdının müstefidolmıyacağını bilen arazi sahibinin işte fazla ikdam göstermiyeceği tabiîdir. Bu tasarruf suretinin tevlidettiği iktisadi mahzurlar nazarı dikkate alınarak kanun 1567 *(H. 975)* senesinde kısmen tevsi edilmiş ve bununla arazinin erkek evlâda meccanen intikali ve kız evlâda tapuyu misliyle teffizi takarrür eylemiştir. Ana cihetinden intikal eden arazi de takyidata tâbi tutulmuştu. Bu intikallerde erkek evlâda tapuyu misliyle almağa taliboldukları surette bir tercih hakkı verilmekle iktifa olunmuştu. Ölen kadının erkek evlâdı yoksa arazide hakk-ı tapu ashabı evvelâ arazi üzerinde bulunan mülk ebniye ve eşcarın intikal ettiği verese, saniyen halît ve şerik, salisen köy halkından yere zarureti olanlar olmak üzere üçe taksim edilmişti.

Daha sonra bu cihetin de ihtiyacata kifayet edemiyeceği anlaşıldığından intikaller genişletilerek erkek evlâdı olmaksızın ölenlerin arazisi - üzerinde mülk ebniye ve eşcar bulunmasa bile - ana baba bir, yahut yalnız baba bir olan erkek kardeşine tapuyu misliyle tevcih edilebileceği kabul olunmuş ve 1601 *(H. 1010)* tarihinde arazinin bulunduğu mevkide oturan kızkardeşine kezalik tapu-yu misliyle teffiz olunacağı ve 1603 *(H. 1012)* tarihinde de arazinin bulunduğu mahalden madudolan yerlerde sakin bulunan kızkardeşlerine de teffizi kabul edilmiştir. 1608 *(H. 1017)* tarihinde evlâdı ve erkek ve kızkardeşi olmaksızın ölenlerin arazisinin babalarına, yoksa analarına yine tapuyu misliyle verilmesi kararlaştırıldı. Bu son tarz iki asrı mütecaviz bir zaman devam etti. Bundan sonraki tadiller arazi kanunu tarihinin ikinci kısmını teşkil eder.

İkinci kısımda arazinin intikalâtı bir derece daha tevsi edilerek 1847 *(H. 1264)* senesinde gerek baba, gerek ananın arazisi kız ve erkek evlâdına mütesaviyen ve meccanen intikal edebileceği tasrih ve bunlardan bâliğ olmıyanlar varsa bülûğları tarihinden itibaren on sene zarfında dâva edebilecekleri kabul edildiği gibi ölünün kendinden evvel ölmüş bir oğlu varsa onun oğlunun dahi ashab-ı tapudan madudolacağı karargir olmuştur.

On sene sonra, yani 1857 *(H. 1274)* tarihinde arazi kanunu neşrolundu. Bu kanun ile yapılan tadilât mühimdir. Bu tadilât meyanında sahib-i arz itibar olunan ashab-ı timar ve zeamet yerine arazi memurlarının ikamesi ve intikal sahiplerinin tevsii cihetleri zikre şayandır. Muahharen bu hükümlerin bazıları tekrar tadile tâbi tutulmuş ve ezcümle hakk-ı tapu ve intikal

sahipleri bu meyana girerek intikal sahipleri sekize iblâğ edilmiş ve hakkı tapu sahipleri de üç dereceye indirilmiştir.

Arazi kanunu ile arazi beş kısım itibar edilmişti: memlûke, mîriyye, mevkufe, metruke, mevat.

Üniversite Hukuk Fakültesi profesörlerinden sayın Ebü-l-Ulâ Darülfünunda verdiği derslerden mürekkebolarak (*Hukuk-u tasarrufiye-i arazi hulâsaları*) adiyle neşrettiği eserde (*S. 5*) bu taksim münasebetiyle şöyle diyor:

« Arazi kanunu yerleri beş kısma ayırmıştır. Zira mevcut arazi iki halden hâli kalamaz:

« 1.- İntifa olunur. Bu halde de iki ihtimal vardır: menfaati ya muayyendir ki bakılır: arzın rekabesine malikiyet kendisinde veya kendisi gibi muayyen bir şahısta ise arz « memlûke », vakıf canibinde ise « mevkufe », beytülmalde ise « mîriyye » olur, veya gayrimuayyendir ki o zaman arza « metruke » denir.

« 2.- İntifa olunmaz. Bu halde arz, kuyudu tahakkuk etmek şartiyle « mevat »tır.

« Şu taksim: itibari ve istikraidir.

«İtibaridir. Yani hakiki değildir. Zira taksim olunan araziye madde-i kanuniyede zammedilen kayıtların birbirine mübayin olmıyanı da vardır. Arazi-i emîriyye-i mevkufe tâbirinde olduğu gibi iki kayıt içtima edebiliyor.

« İstikraidir. Yani akli değildir. Zira sayılan beş kısma inhisarı aklen sabit olmamış, tetebbu ve istikra ile anlaşılmıştır. »

ARAZİ-İ ÂMİRE (اراضیٔ عامره) [*Mal.*] Kendisinden herhangi bir surette istifade olunan yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mamur yerler demektir.

« Arazi-i mevat » bunun tersidir.

ARAZİ-İ BEYT-ÜL - MAL (اراضیٔ بیت المال) [*Mal.*] Rekabesi Beyt-ül-male ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna « arazi-i memleket », « arazi-i sultaniyye », « arazi-i havz », « arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ EMİRİYYE (اراضیٔ امیریه) [*Mal.*] Rekabesi beytülmale ait olarak hükümet tarafından muayyen şahıslara teffiz olunan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Rekabesi beytülmalde ipka olunan araziye arazi-i emîriyyeden başka «arazi-i memleket» ve «arazi-i havz» da denilirdi. Arazi-i emîriyye yerine «arazi-i beytülmal», «arazi-i sultaniyye» tâbirleri de kullanılırdı.

«Arazi-i emîriyye» bazıları tarafından tâbi tutulduğu muamele gösterilmek suretiyle «rekabesi beytülmale ait olmak üzere memuru tarafından yalnız tasarruf hakları bilâ müeccele ve fakat nakdi ve mahsulü müeccele veyahut hem muaccele ve hem de nakdi veya mahsulü müeccele mukabilinde müddetsiz hakiki veya mânevi şahıslara icar edilen arazidir» şeklinde tarif olunmuştur.

Fıkıh kitaplarında «arazi-i emîriyye» diye bir tâbir mevcut değildir. Bunun için bu terkip ıstılah olarak ilk evvel Osmanlılar tarafından istimal olunmuştur. Mehazlarımızdan birinde (*Külliyât-ı Şerh-i Kanun-ül-arazi, müellifi Halis Eşref, s. 73*) buna dair şu izahat vardır:

«Arazi-i emîriyye tâbirinin yedi yüz tarihine gelinceye kadar kütüb-ü fıkhiyyede mastur olmaması Osmanlı âlimleri tarafından kabul edildiğine delâlet eylediği cihetle sureti kabul arz-ı mîrî mânasını mutazammın olan «Tapus-i Vasilikos» terkib-i Rumisinden tercüme tarikiyle mi, yoksa «arazi-i âmire» tâbirinin galat olarak istimaliyle mi vukua geldiği hakkında ihtilâf tahaddüs etmiştir. Ancak terkib-i Rumiden tercümeye mahal olacak derecede lisan-ı mezkûr erbabiyle ihtilât vukuundan evvel arazi-i emîriyye tâbirinin istimal edilmiş olması ve arazi-i emîriyye mânasında arazi-i âmire tâbirinin fasahatten galata intikal eder surette ekseren ve hattâ nadiren gayrimüstamel bulunması ve seyyima arazi-i emîriyyeye nam-ı diğerle arazi-i sultaniyye dahi denilerek sultan ve emîr-ül-müminîn unvan-ı celilesini haiz bulunan zat-ı kudsiyet-simat-ı hazreti hilâfetpenahiye rekabe-i araziyi izafe noktai nazarından «sultaniyye» ve «emîriyye» kelimeleri birbirine müteradif sayılabilmekle arazi-i emîriyye tâbirinin arazi-i sultaniyye tâbirine terdif suretiyle takarrürü daha mülâyim görünmesi bais-i ihtilâf olan salifüzzikir her iki fikrin adem-i isabetine müstelzim-i kanaat olur.»

Mutasarrıfı, kanunun tâyin eylediği kayıtlar ve şartlar dairesinde intifa ve tasarruf eder. Hükümet teffiz esnasında peşin bir para alır. Buna «tapu» yani «muaccele» denir. Bir de senevi üşür, humus gibi hasılat hissesi veya icare-i zemin, bedel-i üşür, mukataa namlariyle bir meblâğ alınır, buna da «müeccele» ıtlak olunur

Prof. Ebül-Ulâ, müddeti meçhul icarenin fesadı ile arazi-i emîriyyedeki münasebet hakkında şu izahatta bulunuyor:

«İşbu teffiz, kanundaki tapu tarifesinden dahi istidlâl olunacağı veçhile, şeklen müddeti meçhul bir icare-i fâside oluyorsa da şu sebebi

fesat dolayısiyle fesih hakkını kanun, alâkadarlardan nez'etmiştir. Malûmiyet-i müddet şartına riayet olunmak suretiyle icareden ayrılan teffizin vârise kalmak, hakkı rüçhan temin etmek gibi icarede mevcut olmıyan ahkâm-ı mahsusası vardır.»

Arazi aşağıdaki suretlerle emîriyye olurdu:

1. — Fetih sırasında imam tevzi ve ipka suretiyle değil beytülmal için muhafaza yolundaki muhayyerliğini istimal etmiş olur.

2. — Fetih sırasında nasıl muamele gördüğü meçhul olur.

3. — Memlûkenin birinci nev'inden maadasını beytülmal tevarüs etmiş olur.

4. — Müruru zamanla maliki bilinememek yüzünden mîrîye geçmiş olur.

5. — Arz-ı mevat yalnız menfaatine malikiyet suretiyle ihya edilmiş olur.

İslâm memleketlerinde arazi biri «üşriyye», diğeri «haraciyye» olmak üzere ikiye tefrik olunuyor ve birinciyi temellük eyliyenler «üşür», ikinciyi tasarruf edenler de «haraç» tediyesiyle mükellef bulunuyorlardı. Fıkıh kitaplarında «arz-ı taz'îf» namiyle arazinin bir üçüncü nev'i de muharrerdir. Osmanlılar da saltanatlarının ilk devirlerinde bu teşkilâtı kabul etmişler ve öylece tatbik eylemişlerdir. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mevcut mutlakıyetin devlet lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat devrinde vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye suretindeki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» den addolunmuştur. Esasen meşhur müftü Ebus Suud Efendi verdiği bir fetva ile bu ciheti daha evvelden işaret eylemiş, o vakte kadar arazi-i haraciyyeden addedilegelen maa Cezayir-i Malûme Rumeli kıtasının bütün arazisiyle arazi-i üşriyyeden madut bulunan Anadolu kıtasının ekser arazisini arazi-i emîriyyeden addetmiştir. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası için bu hükmü vermişler, arazi hakkındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Bu itibar keyfiyeti zâhiren ehemmiyetsiz gibi görünmekte ise de hakikatta öyle değildir. Ehemmiyeti pek çoktur. Çünki arazi-i üşriyyede üşrü, arazi-i haraciyyede haracı tediye eden arazi sahipleri uhdelerindeki araziyi diledikleri surette tasarrufa salâhiyettardılar. Bunları satarlar, hibe ederler, vakıf eylerlerdi. Arazi-i emîriyyede ise ahkâm büsbütün başkadır. Bir defa arazinin bu nev'i üzerine üşür ve haraç gibi teklif tarhedilemez. Alelitlâk ücret alınır. Arazi-i emîriyye muamelesi icra olunan yerlerde beytülmal namiyle alınan hisseye «ücret» namı verilmek lâzım gelirken üşür lâfzının taammüm eylemiş olmasiyle beraber bu namla alınacak verginin şer'e muvafakati hasebiyle halkın dinî hissiyatından istifade olunmak istenilerek bu gibi yerlerden alınan hisseye «üşür» denilmekte devam olunmuştur. Bunun içindir ki araziyi işgal, ziraat ve haraset suretiyle istimal edenler o arazinin malik ve mutasarrıfı değil, müsteciridirler. Bu sebeple ilk zamanlarda bu nevi arazide bey'ü şira ahkâmı devletçe tanılmamış, bilâ kaydü şart taht-ı emniyette bulunması lâzım gelen tasarruf keyfiyeti tadil kılınmıştır. Lâkin bu yolun çıkar bir yol olmadığı, tasarruf keyfiyetinin ancak bey'ü şira ve hibe misillû ahkâmın serbestçe cereyaniyle vücudu olabileceğinin anlaşıldığı cihetle sonraları mesağ-ı şer'îsi bulundu ve bazı kuyut ve şurut ile bu mesağ tevsi olundu.

Arazi-i üşriyye ve haraciyye ashabının mülkleri olup anlarda tasarrufun keyfiyeti ve tevarüs ve intikal ve sair hükümleri, fıkhın muamelât kısmında tâyin ve tebyin edildiği cihetle bunlar hakkında kanun vaz'ına hacet yoktu. Ancak arazi-i emîriyyenin tasarrufu ve intikali keyfiyetiyle sair hükümleri beytülmal için görülecek menfaat ve maslahat üzerine halife tarafından sâdır olacak emre tâbi bulunması şer'i şerif icabından olduğu cihetle bu nevi arazinin tasarruf ve intikal keyfiyetiyle sair hükümleri hakkında kanun vaz'ına ihtiyaç hâsıl olmuş ve «arazi kanunu» bu maksatla vaz'olunmuştur.

Arazinin mîrî addedilmesinin başlıca sebebi arazinin mamuriyetinin temini kaziyesiydi. Ahali-i kadîmeden yerlerini bırakıp gidenlerin, yahut nesilleri münkariz olanların arazisi muattal kalıyordu. Bundan da devlet mutazarrır oluyordu.

İkincisi, arazinin sahib-i evvelleri uhdelerinde temliken ipkası kabul olunduğu surette bilâhara ashabının vefatı vukuu ile mahlûl kalacak arazinin, bahusus bu arazi üzerine mevzu olan haracın beyn-el-verese tevzi ve taksimiyle ana göre tahsili müşkülâtı intaceyliyordu.

— Üçüncüsü, arazinin haraciyye itibariyle kemakân ashabı uhdelerinde ipkası halinde arazinin vefat eden sahib-i arzın terk edeceği evlâd-ı zükûr ve inasa seviyyen intikal etmesini intacederek kadınların ise ziraat eri olmamaları hasebiyle uhdelerine geçen arazi ziraat ve harasetten mahrum kalıyordu. İşte bu mülâhazalar üşriyye ve haraciyye olan arazinin emîriyye itibar olunmaşını mucibolmuştur,

Arazi-i emîriyyeye, arazi-i emîriyye denmesi fetih hakkından mümbaisti. Devlet bu hakkını ilk zamanlarda hizmet mukabili olmak üzere hâs, zeamet ve timar namlariyle üç kısma ayırarak vezirlerle ümeraya, zaîmlerle sipahilere tahsis etti. Bunlar da arz üzerine mevzu ücreti zürra ve ahaliden alarak timarlıların lâğvı zamanına kadar hizmetlerini gördüler.

Timarlıların lâğvından sonra mucirlik hakkı mültezimlere intikal etmiş, müstecirlik hakkı yine zürra üzerinde ipka edilmiştir.

Arazi-i emîriyyeden mahlûl olan yerlerin münasip muaccele ile âhara satılması ve muaccelenin alınması hakkı timarlılara raci iken bunların lâğvında mahlûllerin iki bin kuruştan aşağısı mültezimlere bırakıldı, ondan yukarısı hazineye alındı. Bundan birçok karışıklıklar ve tapu temessükü namiyle ve el yazısiyle verilmekte olan senetlerde de yolsuzluklar görüldüğü gibi kadınlar fiilen ziraat erbabından olmasalar bile ziraat familyası teşkil edebilecekleri ve o cihetle kendilerine intikal edecek araziyi imar eyliyecekleri nazar-ı dikkate alınarak H. 1263 senesinde mahlûlâtın hepsi hazineye alınmış ve senetlerinin de matbu ve Defter Eminliğinin mühriyle mühürlü olması usulü konulmakla beraber arazi sahiplerinden ölenlerin bıraktıkları arazinin erkek gibi kızlarına da intikal etmesine müsaade edilmiştir.

Arazi-i emîriyyenin seviyyen erkek ve kız evlâtlara intikali bahsinde kanunun aradığı faide, memul edildiği derecede temin edilemediği anlaşıldığından evlât ve ebeveynden başka hak-kı tapu ashabı olan ekaripten bir derecesinin dahi tâyin olunacak mertebelere göre meccanen intikal hakkı tanılır ve bu sırada arazinin borca karşılık olabilmesi de kolaylaştırılırsa işlere kolaylık gelerek halkın bu yüzden birçok istifadesi olacağı teslim olunmuş ve fakat bu suretlerin ihtiyarı halinde hazinenin mahlûl bedelinden mahrum olacağı, bu çığrın açılması halinde de halka birtakım faideler temin edilmiş bulunacağı cihetleriyle bunun mukabilinde bir şey alınması muvafık görülerek artırılan bu hakka mukabil âşar vergisine bir buçuk katının ilâvesiyle bunun beş senede istihsaline ve intikallerin de sekiz batna kadar tevsiine karar verilmiştir. Bu karar üzerine devlet emlâkinden sayılan arazi-i emîriyyenin vaziyeti bütün bütün değişmiş oldu. Arazi kanunu iktizasınca ecnebiler arazi almaktan memnu iken mütaakiben neşrolunan istimlâk-i emlâk nizamnamesi icabatından olarak bu memnuiyet de kaldırıldı.

Arazi-i emîriyyenin canib-i beytülmalden efrada temliki mesağ-ı şer'î ve maslahat-ı âmmenin mevcudiyetine vabesteydi. Arazi-i emîriyyenin bey'i, vasinin yetimin malını satmasına kıyas edilmiştir. Arazi-i emîriyyenin beytülmalde müzayaka yoksa zıif kıymetle, müzayaka varsa kıymet-i hakikiyesiyle satılmasına cevaz vardı. Masarifin varidata karîp olması cevaz-ı bey'e sebep teşkil ederdi.

Arazi-i emîriyyeden bir mahal böyle mesağ-ı şer'îye binaen temlik-i sahih ile temlik olunduğu halde sırf mülk olur ve bu nevi arazi-i memlûke mahsulünden üşür alınırdı.

Arazi-i üşriyye ve haraciyye ashabının bilâ vâris vefatlariyle rekabeleri mîriye ait olur ve artık o gibi arazi arazi-i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

Timarlar ve timar ahkâmı cari bulunduğu müddetçe arazi-i emîriyyenin tasarrufu timar sahiplerinin izin ve teffiziyle icra olunurdu. Timar olmıyan yerlerde muhassiller, mültezimler, subaşılar, koru ağaları arazi-i emîriyyenin umumi muamelâtını idare ederler, köy ve kasabalardaki emlâk, mezari, orman, koru, hizar mahalli, ekrek, baltalık, fundalık, yaylak ve kışlak sahiplerine tapu verirlerdi. Tanzimattan sonra devletin idare usulü değiştirilerek devlet namına tapu itası hakkı tapu memurlarına verildi.

Sipahi, muhassil, mültezim, subaşı ve koru ağalarının vermiş oldukları tapuların kayıtları maliye hazinesinde mülga muhasebat-ı atîka kaleminde mahfuzdu. Alâkadarları tarafından böyle bir senet ibrazı halinde tapu senetleri hakkındaki talimatın dokuzuncu bendi mucibince kaydiyle bittatbik muvafık olduğu tebeyyün eylediği takdirde ihticaca salih resmî vesaikten addolunurdu. Aksi takdirde muteber değildi. Sipahi senedatının çoğu muhasebat-ı atîka kaleminde mukayyet olmadığı ve tapuda kuyud-u hakaniyye kaleminde mahfuz ruznamçe defterlerinde sipahilerin isimleriyle vazife ifa ettikleri tarihler yazılı olduğu cihetle sipahi senedatının ruznamçedeki kayıtlar ile mutabakatı aranılırdı. Kaydı bulunamıyanlar hakkında senetsiz tasarruf muamelesi yapılırdı.

Arazi-i emîriyye iki kısımdır: arazi-i emîriyye-i sırfe, arazi-i emîriyye-i mevkufe. Arazi-i emîriyye-i sırfe, yukardan beri verilen izahatta dâhil ve o ahkâma tâbi olan arazidir. Arazi-i emîriyye-i mevkufe bundan ayrıdır ve başka ahkâma tâbi tutulurdu.

Mîrî araziyi tasarruf edenlerin orayı işlemeleri ve ekip biçmeleri şarttı. Sebepsiz ekip biçmezse alınıp başkalarına verilirdi: çünkü arazinin boş kalması timar sahibinin aç kalma-

sını ve vazifesini yapamamasını intaceder ve bundan başka iktisaden de memleketin zararını mucibolurdu.

Timarların kaldırılmasından sonra da mâkul bir sebep olmaksızın üç sene ziraatten terk ve tatil olunan arazi devlete intikal ediyor ve devlet bunları müzayede ile satıyordu.

ARAZİ - İ EMİRİYYE - İ MEVKUFE (اراضیٔ امیریهٔ موقوفه) [*Mal.*] Arazi-i emîriyyeden bir tarafa vakfedilmiş olanlarına verilen addı. Arazi-i emîriyyeden bilifraz selâtinin bizzat veyahut izn-i sultaniyle âharlarının vakfeylemiş oldukları arazidir ki bu misillû arazinin vakfiyeti yalnız arazi-i emîriyyeden müfrez bir kıtanın âşar ve rüsumatı misillû menafi-i emîriyyesi taraf-ı saltanattan bir cihete tahsisi demek olduğundan bu makule arazi-i mevkufe, evkaf-ı sahihadan değildi. Buna şeri lisanında "irsad„ denilirdi. *(Tahsisat kabilinden arazi)* tâbiri de aynı mânayı ifade ediyordu.

Bu gibi vakıflarda vakfolan şey arazinin *(menafi-i mîriyye)* siydi. Menafi-i mîriyye; ziraatle tasarruf olunan ve gars-ı eşcar ve kürum ile bağ ve bahçe ittihaz edilen mahallerin mahsulünden üşür ve Irak gibi bazı mahallerde humus miktarı hisse ve eşhas uhdesinde bulunan ebniye ve harman yerlerinde ve kışlak ve yaylak ve koru ve ormanlardan senevi alınan ve resim, mukataa ve bedel-i üşür denilen rüsum ve müstahakkı tapu ve mahlûlü sırf olan arazinin ihalesinde alınan muacceleden ibaretti. Buradaki muaccele tapu ve kezalik mütemmim-i icarat olan harç ve ferağ ve intikal resimleridir.

Arazi-i emîriyyenin rekabesi beytülmale ait olduğundan hakkı taallûk eimiyen birinin bunu bir tarafa vakfetmesi sahih olamıyacağı için bu kabîl vakıflara aynı zamanda *(Evkaf-ı gayrisahiha)* ıtlak olunurdu. Bununla beraber vâkıfın şartına riayet olunmuş olması vücup suretiyle değildi. Ancak maslahat-ı meşruaya mebni ahkâm ve iradat-ı sultaniye ile amel caiz ve cari olduğundan bu misillû arazide ahkâm ve muamelât-ı kanuniye cereyan etmiştir.

Arazi-i emîriyye-i sırfe ve arazi-i emîriyye-i mevkufe rekabeleri beytülmale ait olmakla bilcümle ahkâm ve muamelâtta müttehit olup şu fark var ki arazi-i emîriyye-i sırfede menafii taraf-ı mîrîye ve arazi-i mevkufe-i mîrîyede vakfı tarafına, yahut, cihet-i muhassasa aitti.

Bu makule arazi-i emîriyyeye arazi-i mevkufe ıtlakı kanuni bir ıstılahtı. Çünkü fil'asl arazi-i mevkufe vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye ıtlak olunur.

Bu kabîl arazi ise vakf-ı sahih ile vakfedilmiş değildi. Bunlara evkaf-ı gayrisahiha denilmesi de bundan ilerigeliyordu.

Arazi-i emîriyye-i mevkufe üç nevidi:

Birinci nevi: rekabesi beytülmale ait olarak tasarruf hakkı mütevelli-i vakıf tarafından bir kimseye teffiz ve âşar ve rüsumatı gibi menafii, bir cihet-i hayriyeye tahsis olunan araziydi. Bu nevi arazi-i mevkufede arazi-i emîriyye-i sırfe gibi ferağ ve intikal misillû hükümler ve kanuni muameleler cariydi.

İkinci nevi: rekabesi gibi âşar ve rüsumatı misillû mîrî menafii beytülmale ait olarak yalnız tasarruf hakları bir cihete tahsis olunan araziydi. Âşarını mîrîye eda etmek üzere ziraatle tasarrufu bir zaviyenin zaviyedarına veyahut bir medresenin müderrisine veya cizze ve guzattan olan kimselerin evlât ve ensaline tahsis olunup meşrutları tarafından tasarruf olunan araziydi.

Üçüncü nevi: rekabesi beytülmale ait olarak tasarruf hakları ve âşar ve rüsumatı misillû mîrî menafii bir cihete tahsis olunan araziydi. Âşarı ve ziraatle tasarrufu, cami ve medrese gibi hayratı olan bir vakfa tahsis olunup vâkıfı veya mütevellisi tarafından tasarruf olunan arazi gibi.

Arazi-i emîriyye-i mevkufenin tezyit ve tenkisi ve şurutunun tebdil ve tağyiri caizdi. Hattâ işbu üç neviden ikinci ve üçüncü nevilerin tahsis suretine nazaran ferağ ve intikal misillû hükümler ve kanuni muameleler cereyan etmezdi.

ARAZİ-İ EMİRİYYE-İ SIRFE (اراضیٔ امیریهٔ صرفه) [*Mal.*] Bir tarafa vakfedilmiş olan arazi-i emîriyyeye, arazi-i emîriyye-i mevkufeden tefrik için verilmiş olan addı. Bu kabîl arazi tamamen arazi-i emîriyye hakkındaki ahkâma tâbidi.

ARAZİ-İ GAAMİRE (اراضیٔ عامره) [*Mal.*] Harbde istilâya, su baskınına uğramış veya içine henüz çift girmemiş yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle bir terkip olan bu ıstılahın mânası ham arazi demektir. "Arazi-i âmire„ bunun tersidir. Ziraate kabiliyetli olduğu halde henüz ekilmemiş olan topraklara da bu ad verilirdi.

ARAZİ-İ HARACİYYE (اراضیٔ خراجیه) [*Mal.*] Üşür yerine maktu vergi alınan yerler hakkında kullanılan bir tâbirdi. Bu kabîl araziye, üşriyye denilmiyerek haraciyye ıtlak olunması "ibadet mânasını mutazammın olan üşrün naehle izafesinden ihtiraz edilmiş olmasından„ ilerigelmişti.

Arazi-i haraciyye iki nevidi: 1) Bir memleket unveten veya sulhen fetholundukta gayrimüslim asıl yerlileri yedlerinde takrir ve ipka olunan arazi. 2) Bir memleket fetholundukta yerlileri gidip onlara bedel diğer mahalden gayrimüslim ahali naklolunarak onlara tevzi ve temlik olunan arazi.

Gayrimüslimler yedinde ipka olunan arazinin haraca raptı hususunun meşruiyeti fiil-i Nebevî ve icma-ı ümmetle sabittir.

Hazret-i Peygamber «Hayber» kalesini fethettiği zaman arazisini yine sahipleri uhdesinde ipka ederek *(harac-ı mukaseme)* ye raptetmiş ve vuku bulan müsalâha üzerine Necran ahalisinin rüesa ve ahalisine şâmil olmak üzere iki bin hulle cizye vaz'eylemişti. Hazret-i Ebubekir de zamanında fetholunan Hiyre ahalisini aynı suretle cizyeye bağlamıştı.

İkinci halife Hazret-i Ömer ise zamanında fetholunan yerler ahalisinin ahar mahalle nakil ve azimetleri üzerine onların yerine getirilen Müslim ahaliye temlik olunan arazinin nev'ini değiştirmemiş, Müslimlerin yedinde olmalarına rağmen haraciyyelikte ipka etmiştir.

Sadr-ı İslâmda feth-ü teshir olunan memalikten hangileri arazi-i haraciyyeden ve hangileri arazi-i üşriyyeden olduğu fıkıh kitaplarında tasrih edilmiştir. Lâkin sonraları arazi-i üşriyye ve haraciyyenin malikleri bilâ vâris vefat ederek malik oldukları arazi beytülmale kaldığı cihetle arazi-i emîriyye hükmünü iktisabetmiştir. Arazi-i haraciyyeden "harac-ı muvazzaf„ veyahut hasılatından "harac-ı mukaseme„ alınır. Haraç; beytülmal için alınan resme derler ki evvelâ iki kısımdır: biri "harac-ı rüus„ diğeri "harac-ı arazi„ dir. Harac-ı rüus: eşhastan mîrî için alınan muayyen vergidir. Harac-ı arazi; mîrî için araziden alınan vergi veyahut hasılatından alınan hissedir.

Harac-ı rüusun arazi ile alâkası yoktur.

Harac-ı arazi iki kısma taksim olunmuştu: harac-ı mukaseme, harac-ı muvazzaf.

Mukaseme; bölüşmek mânasınadır. Bu itibarla harac-ı mukaseme arazinin hasılatından alâkadar memurla bölüşerek yerin tahammülüne göre üşür, humus, rubu, sülüs, nısıf gibi tâyin olunmuş olan resimdi. Arazi gayet mümbit ve mahsuldar olsa bile harac-ı mukaseme nihayet yarısına kadar tâyin olunabilip ondan fazla tâyin olunamazdı.

Muvazzaf; muayyen demektir.

Harac-ı muvazzaf, arazi üzerine maktuiyet veçhile, yerin tahammülüne göre, tavzif ve tâyin olunmuş olan muayyen miktar para idi.

Bir arza harac-ı mukaseme tâyin edilmişse bir sene zarfında kaç kere hasılat alınırsa herbirinden harac-ı mukaseme alınır ve eğer harac-ı muvazzaf tâyin edilmişse bir senede hasılat tekerrür etse bile yalnız bir haraç ahzedilirdi. Ziraate iktidar ve imkân varken ziraat edilmeyip tatil olunsa yine harac-ı muvazzafın verilmesi lâzım gelirdi. Fakat ziraate iktidar ve imkân olmadığından dolayı tatil edilirse harac-ı muvazzaf lâzım gelmezdi. Bir arzdan hem harac-ı mukaseme ve hem de harac-ı muvazzaf alınamadığı gibi harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de muvazzafa tebdîl olunamazdı.

Arazi-i haraciyye; arazi-i üşriyye gibi arazi-i memlûke cümlesindendi. Bunların rekabesi tasarruf hakkı sahiplerine aitti ve emval ve eşya-yı saire gibi vârislerine intikal ederdi. Vakf, rehin, hibe, şüf'a gibi ahkâm da cariydi.

Arazi-i haraciyyede haracı veren sahib-i arz yerini dilediği surette tasarruf edebilirdi. Hattâ bunun için tapu almaya bile mecbur değildi. Elindeki senet, hüccet-i kaatıa idi.

Arazi-i haraciyye; arazi-i üşriyye gibi vakfedilmekle haracı sâkıt olmadığı gibi haraciyye üşriyyeye ve üşriyye haraciyyeye tahvil olunamazdı.

Ancak ashabının bilâ vâris vefatlariyle rekabeleri mîrîye ait olur ve arazi-i emîriyye hükmünü iktisabederdi. Bu takdirde haraç sâkıt olduğu gibi artık haraciyyelik de kalmadığından ondan sonra işbu arazi mîrî tarafından idare veyahut bilmüzayede tapu-yu misli ve mahsulünden üşür ve humus gibi muayyen hisse ile zürraa teffiz ve ihale olunurdu.

Sulhen fetholunan yerler arazisi daima sahipleri yedinde terk ve ipka edilmeyip bazan rekabe ve mülkiyeti doğrudan doğruya beytülmale ait olmak üzere tevkif ve yalnız tasarruf hakları kendilerine raci olmak ve haraç verilmek şartiyle taliplerine ita edildiği de olurdu. Bu kabîlden olan arazi, arazi-i haraciyyenin ikinci nev'ini teşkil eyler ve bu nevi araziye «arazi-i haraciyye-i memlûke» denilirdi.

Arazi-i haraciyye-i gayrimemlûkenin rekabe ve mülkiyeti mutasarrıflarına ait olmadığından arazi-i memlûke aksamında cereyan eden rehin, vakıf, vasiyet ve irs bunlarda cari olamazdı. Yalnız haracı eda edildiği müddetçe sahipleri tasarruf haklarına malik addolunarak mutasarrıfı yedinden alınıp âhara verilmezdi.

Osmanlıların ilk zamanlarında, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, arazi; üşriyye ve haraciyye olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mutlakıyetin dev-

let lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat zamanında vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye hakkındaki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi - i emîriyye» addolunmuştur.

Esasen müftü Ebus-Suud Efendi verdiği fetva ile bu ciheti daha evvelden işaret eylemiş, o vakte kadar arazi - i haraciyyeden addedilegelen maa Cezayir-i Malûme Rumeli kıtasının ekser arazisini arazi - i emîriyyeden addetmişti. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası için bu hükmü vermişler, arazi hakkındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Arazi - i haraciyye ashabının bilâ vâris vefatlariyle rekabeleri mîrîye ait olur ve artık o gibi arazi, arazi - i emîriyye hükmünü iktisab eylerdi.

ARAZİ - İ HAVZ (اراضیٔ حوز) [*Mal.*] Rekabesi canib - i beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup mahsus memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi - i beytülmal», «arazi - i memleket», «arazi - i sultaniyye», «arazi - i emîriyye» de denilirdi. Arazi - i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ - İ MAHLÛLE (اراضیٔ محلوله) [*Mal.*] Mutasarrıfının intikal sahibi mirasçı bırakmaksızın ölümiyle mahlûl olan arazi-i emîriyye hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle bir terkip olan bu ıstılahın mânası sahipsiz yer demektir. Mahlûl kalan arazi arazi - i emîriyyeden ise hükümete, arazi - i mevkufeden ise vakfa intikal eder ve hangisine intikal etmiş ise onun tarafından artırma ile satılırdı.

ARAZİ - İ MAHMİYYE (اراضیٔ محمیه) [*Mal.*] Hamiy lûgaten korumak mânasına olduğu halde ıstılahen; rekabesi beytülmale ait olan araziden «kimseye temlik ve ita olunmaksızın» umumun istifade ve menfaati için terk ve tahsis kılınan koru, mera, tarik ı âm ve pazar yeri gibi mahallere ıtlak olunurdu.

Hamiy tâbir-i diğerle arazi-i mahmiyye iki nevidi: birincisi; koru, mera, yaylak ve kışlak gibi kasaba ve köy halkının menafiine muvafık surette terk ve tahsis olunan mahallerdi. Bu gibi yerlere arazi kanununun neşrinden sonra (arazi-i metruke) adı verilmiştir.

İkincisi; mera ve koru ve emsalinden maada tarik-ı âm, pazar yeri gibi umumun intifa ve istifadesi için terk edilen mahallerdi. Bunlara da «irfak» veyahut «arazi-i mürfika» denilirdi.

Hamiy'nin meşruiyeti Cenabı Peygamberin fiili ve ümmetin icmaı ile sabitti. Cahiliyet zamanında Arap mütegallibesi mümbit arazide olan mahallere köpeklerini bağlarlar ve seslerinin gittiği kadar yerlerin kendilerine ait olduğunu iddia eylemek suretiyle âmmenin menafiini ihlâl eylerlerdi. Bunu gören Hazret-i Peygamber nâsın menfaatlerini sıyaneten o kabilden olan mevkileri âmmenin istifadesi için himayeleri altına almıştı. Hattâ (Bukayğ) yahut (Tukayğ) nam mahalle çıkıp elleriyle işaret ederek «Hâza hamai» yani âmmenin menafii için bu yerler himayem altındadır demişlerdi. Kezalik Hazret-i Ebubekir de «Riyze» denilen mahalli ve Hazret-i Ömer «Sürf» tâbir olunan yeri arazi-i mahmiye idadına ithal etmiş ve köleleri korucu nasbeylemiştir.

Arazinin himayesi meşru olmakla beraber arazi-i mevatın bazısının veya ekserisinin arazi-i mahmiyye haline ifrağı caiz olmadığı gibi nâstan bazı kesanın araziden bazı mahalleri ihya etmeleri muteber değildi.

Arazi-i mahmiyyenin ıktaı caiz olup olmaması hususunda fukaha beyninde ihtilâf çıkmıştır. Bazıları cevazına,bir takımları da adem-i cevazına kail oldukları halde nihayet hakkında nas olan yerlerde ıktaın caiz olamıyacağına zahip olmuşlardır.

Arazi-i mahmiyyenin ikinci bir nev'i daha vardı. Ona da «arazi-i mürfika» adı verilirdi.

«Arazi-i mahmiyye» tâbiri yalnız olarak kullanıldığı gibi, «arazi-i mahmiyye ve mürfika» suretinde olmak üzere bir arada da istimal olunurdu.

ARAZİ-İ MEFTUHA (اراضیٔ مفتوحه) [*Mal.*] Fetih hakkının taallûk ettiği yerler mânasına gelen bir ıstılahtı. Kaideten, arazi-i meftuha devletin malı sayılırdı. Devlet; bu kabîl araziyi ya gaanimlere (yani zaptedenlere) veya başkalarına dağıtır, yahut da kendi sahipleri elinde bırakırdı. Fethedilen memleketler demek olan «memalik-i meftuha» tâbirinden daha umumi surette bu mâna anlaşılır.

ARAZİ-İ MEKTUME (اراضیٔ مکتومه) [*Mal.*] Beytülmale haber verilmeksizin tasarruf olunan mahlûl veyahut müstahik-ki tapu yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası gizlenmiş arazi demektir.

ARAZİ-İ MEMLEKET (اراضیٔ مملکت) [*Mal.*] Rekabesi beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi - i beytülmal», «arazi - i sultaniyye»,

«arazi - i havz», «arazi - i emîriyye» de denilirdi. Arazi - i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ - İ MEMLÛKE (اراضیٔ مملوکه) [*Mal.*] Rekabe ve mülkiyeti malik ve mutasarrıfına ait olup mülkiyet veçhi üzerine tasarruf olunan yerlere verilen addı. Memlûke, mülk mastarından ism - i mefuldür.

Mülk; bir şeyi bilistiklâl zapta kadir olacak veçhile istilâ ye tasarrufa almaktır. Buna «malik» tâbir olunur.

Mülkiyet veçhi üzere tasarruf; kimsenin izin ve rızasına hacet olmaksızın beyi, hibe, vakıf, vasiyet ve üzerine obniye inşa ve bağ ve bahçe ihdas eylemek gibi tasarrufattır.

Arazi - i memlûke dört nevidi:

1.- Arazi - i emîriyye üzerindeki kura ve kasabat-ı kadîme *(eski köy ve kasabalar)* içinde bulunan arsalar ve kenarlarında bulunup tetümme - i sükna itibar olunan yerler.

Arsalar miktarla takyid edilmedikleri halde tetümme - i sükna itibar elunan yerler yarım dönümden, yani sekiz yüz arşından fazla olamazdı.

Sayın Prof. Ebül-Ulâ derslerinde bunun için şu izahatı da ilâve eylemiştir:

«Tetümme haricinde kalan kenarlardaki yerler üşriyye, haraciyye iseler memlûkenin o kısımlarına dâhil olurlar. Aksi halde mîriyye addolunurlar. Kuradan maksat köyler, kasabattan maksat alelitlâk şehirlerdir. Tetümmeyi tâyinde esas; alım satımda mebiin ayrılamıyacak derecede tevabiinden olmak, mülkiyet için dikkat olunacak cihet de; kura ve kasabat-ı kadîmede bulunmaktır. Yeniden tesis olunanlardaki arsa ve tetümmelere mülk denemez. Yani mücerret bir karyenin teşkili, içindeki arsa ve etrafındaki tetümmelerin ve hattâ ebniye yerlerinin mülkiyetini istilzam etmez. Mülk denebilmek için arz ya haddizatında üşriyye, haraciyye olmalı veya temlik-i sahih ile veya mülkiyet suretiyle ihya edilmiş bulunmalıdır.»

2.- Şer'î mesağ *(ruhsat, cevaz, «yasağ» ın zıddı)* mevcut ve beytülmale menfaat ve maslahat mütehakkak olduğu halde imamın emriyle arazi - i emîriyyeden bilifraz satılıp semeni alınmış yerler.

3.- Arazi - i üşriyye.

4.- Arazi - i haraciyye.

Memlûke olarak tesadüf olunan arazi bu dört neviden birine dâhil olur. Başka nevi görülmez. Vakaa:

1— Mevattan berveçhi mülkiyet ihya olunan yerler hatıra gelirse de bunların rekabeleri değil, yalnız menfaatleri temlik olunuyor, yani ihya neticesinde arazi, emîriyye oluyordu. Mamafih son zamanlarda mülkiyet rekabenin mevcudiyeti muteber farz olunsa bile ihya olunan araziden haraciyyeye karip olanlar haraciyye, üşriyyeye karip olanlar üşriyye telâkki olunacağından memlûkenin üşriyye ve haraciyye nevilerine dâhil olur, ayrı bir mevcudiyet göstermezdi.

2— Ukriyye de ayrı bir nevi değildir. Bağdat'ta arazi-i memlûkenin kısm-ı âzamını sahiplerinin bilâ vâris vefatiyle beytülmalin tevarüs etmesinden naşi sahipleri yedinde cüzi olarak kalan aksamı mîrî tarafından zapt ve yirmide veya yirmi beşte biri sahibine ve vergisi mîrîye verilmek suretiyle zürraa icar olunup alınan hisseye denildiği için ukriye tesmiye olunan arazi haddizatında vergiye tâbi araziden bulunmak hasebiyle haraciyyeye dâhil olur.

Arazi - i memlûke cümlesinde dâhil olan bu dört nevi arazide başka başka ahkâm cariydi.

Ezcümle birinci nev'e dâhil olan arazi üşür ve haraçtan muaftı. Arazisi emîriyye olmayıp da üşriyye ve haraciyye olan köy ve kasabalar derunundaki yerler memlûk itibar olunur ve bu gibiler hakkında arazi - i emîriyye muamelesi cereyan ederdi.

Emval-i emîriyyede tasarruf emval-i eytamda tasarruf gibi maslahata menut ve mütevakkıftı. Beytülmalin deyni bulunmak, arazinin menafii masrafına kifayet etmemek, bekasında harabiyle noksan terettübünden havf olunmak, iki kat kıymetiyle şiraya talip bulunmak ve bunlarla beraber beytülmal için maslahat tahakkuk etmek arazi - i emîriyenin bey'i için mesuğat-ı şer'îyedir. Mesuğat-ı şer'îyeden biri bulunmadıkça ve beytülmal için menfaat ve maslahat tahakkuk etmedikçe emval - i emîriyye beyi ve temlik olunamazdı. İmdi, mesağ-ı şer'îye binaen arazi-i emîriyye enva - ı vücub - u mülkiyetle, yani beyi ve hibe ve vasiyet ve vakıf gibi vücuh-u tasarrufla tasarruf olunmak üzere semen - i misliyle beyi ve temlik olunabilirdi.

Arazi-i emîriyyeden bir mahal böyle mesağ-ı şer'îye binaen temlik-i sahihle temlik olunduğu halde sırf mülk olur ve bu nevi arazi-i memlûke mahsulünden üşür alınırdı.

Arazi-i memlûkenin rekabesi, yani zatı ve mülkiyeti sahip ve maliki olan kimseye ait olarak emval ve eşya-yı saire gibi tevarüs eder ve vakıf ve rehin ve hibe ve şüf'a misillû ahkâm cereyan eylerdi.

Arazi-i memlûkenin dört nev'i emval ve emlâk-i saire gibi sahibinin vefatında terekesinden maduttu ve bu sebeple teçhiz ve tekfini tesviye ve düyunu ifa ve vesayası tenfiz olunur ve veresesine de irs-i şer'î veçhile intikal ederdi.

Arazi-i memlûkenin son iki nev'ini teşkil eden arazi-i üşriyye ve haraciyyenin mahlûlâtı arazi-i emîriyye gibi müzayede ile mîrî tarafından ihale olunurdu. İlk iki nevi hakkındaki ahkâm ise başkaydı. Bunlardan İstanbul'da selâtin evkafı hududu dâhilinde bulunup da mahlûl olanların berveçhi mülkiyet bey'iyle esmanı vakıflarına irat kaydolunduğu gibi hudud-u mezkûre haricinde olan emlâk-i mahlûle nizamı mucibince kezalik berveçhi mülkiyet bey'iyle esmanı hazine-i beytülmale ait olurdu. Binaenaleyh bu makulelerin beyi ve füruhtu hududu dâhilinde bulunduğu maliye veyahut evkaf beytülmal kassamlıklarından bilicra verilecek ilmühaber üzerine Senedat-ı Umumiye İdaresinden müşterisi yedine mülk senedi verilirdi.

İstanbul haricindekiler arazi-i emîriyye mahlûlâtı gibi müzayede olunarak berveçhi mülkiyet beyi ve şemeni Defter-i Hakani İdaresine irat kaydolunarak müşterisi yedine kezalik mülk senedi ita olunurdu.

Gayrimenkul emvalin sırf mülk akşamına ait muamelât öteden beri şer'î mahkemelerde rüyet olunur, «tevarüs», «mübayaa» ve «ihbar» namlariyle hüccetler tanzim ve ita kılınırdı. 28 ağustos 1290 tarihli nizamnamenin neşrinden itibaren emlâk-i sırfe için de tapu idarelerince temellükü havi senet verilmeye başlanmıştı.

Memlûk emvalin bulunduğu yerlerin mevkilerinin münasebetlerine göre tâbi oldukları şer'î mahkemelerden verilmiş olan temellük hüccetleri hangi mahkemeden verilmişse o mahkemenin sicillinde tarih itibariyle yazılı olduğu cihetle tanzim tarihi malûm olan hüccetlerin sicillâtta kayıtları bulunurdu. Tarihleri malûm olmıyan hüccetlerin kayıtları ise bulunmak güç, belki de gayrimümkündü.

ARAZİ-İ METRUKE (اراضیٔ متروکه) [*Mal.*] Mera, harman yeri ve baltalık gibi ahaliye terk olunan yerlere verilen addı. Eski eserlerde arazi-i metrukenin tarifi şöyledir: «Bidun-it-tasarruf ve liecil-il-intifa kura ve kasabat-ı muayyene ahalisinin umumuna veya umum nâsa terk ve tahsis olunan arazidir.»

Arazi-i metruke iki kısımdı:

1 — Umum nâs için terk edilmiş yerler. Baltalık, mera, yaylak ve kışlak gibi mahaller bu cümledendi.

2 — Bir karye ve kasaba veya mütaaddit köy ve kasabanın umum ahalisine terk ve tahsis olunan yerler. Yollar, pazarlar, panayırlar, namazgâhlar bu kabildendi

«Arazi-i metruke» tâbiri Osmanlı âlimleri tarafından kabul edilmiş bir ıstılahtı. Bu nevi arazinin birinci kısmına şer'î ıstılahta «arazi-i mahmiyye», ikinci kısmına «arazi-i mürfika» ıtlak olunurdu.

Arazi-i metrukede terk edilen yerler, yalnız intifa ve istifade maksadiyleydi. Binaenaleyh bu kabîl arazi-i metrukede rekabe herhalde beytülmale ait olduğu gibi tasarruf da kabil değildi. Çünki arazi-i metruke ya bazı köy ve kasaba ahalisine terk, yahut nâsın umumunun intifaına muhtastı. Bunların orada müştereken intifa hakkı vardı. Böyle olunca içlerinden birisinin tasarrufu, gayrın intifa hakkını selbedeceğinden, caiz değildi.

ARAZİ-İ MEVAT (اراضیٔ موات) [*Mal.*] Hiç kimsenin tasarruf ve temellükünde olmadığı ve ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli kimsenin sesi işitilemiyecek derecelerde köy ve kasabadan uzak olan hâli yerlere verilen addı. Kanunen mesafe bir buçuk mil, yani yarım saat itibar edilmişti.

Mevat, cemat vezninde ve mânasında olarak cansız şey demektir. Araziye ıtlakı istiare yoliyledir.

Arazi-i mevat, lûgaten ziraat ve haraset olunmıyan harap araziden ibarettir. Mukabili «arazi-i âmire» dir.

Istılahen ise Müslim ve gayrimüslim malûm veya meçhul bir şahsın yed ve idaresine geçmediği ve umuma veyahut bir veya mütaaddit köy ve kasaba ahalisine terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli olan kimsenin binaların nihayet bulduğu yerden sesi işitilemiyecek derecelerde köy ve kasabalardan bait bulunan, yani mamurelere yarım saat mesafesi olan taşlık, seyranlık, kıraç ve otlak hâli mahallere mevzudu.

Yukardaki tarife göre bir arazinin, arazi-i mevattan olabilmesi için dört şartın vücudu lâzımdı:

1 — Arazinin hiç kimsenin temellükü altında olmamasıdır. Çünki bir kimsenin temellükü altında olan arazi-i memlûkedendir.

2 — Arazi, bir köy veya kasabanın merası, baltalığı olmamalıdır. Zira bu suretle köy ve kasaba ahalisine terk edilmiş olan yerler arazi-i metrukeden maduttu.

3 — Arazinin hâli, yani işlenmemiş olmasıdır.

4 — Aksâ-yi umrandan bait olmalıdır. Aksâ-yi umran, köylerle kasabaların en kenarında bulunan evlerdir. Mamafih uzaklık şartı muhtelefün fiyhti.

Ulemadan bazısı bir arazinin mevattan olmasını, aksâ-yi umrandan bu'diyetinde değil, ahalinin o arazide intifaının münkati olmasında aramalıdır, diyorlardı.

Fakat gerek Arazi Kanununda ve gerek Mecelle'de mevcut kayıt ve sarahate nazaran aksâ-yi umrandan bu'diyet şartı kabul edilmiş demekti.—

Arazi-i mevatî, kim ihya ederse, mutasarrıfı o idi. İhya; araziyi imar ve ziraate salih kılmak demekti. Fakat temellük edebilmek için izin verilmiş olmak lâzım gelirdi. Memurun izni olmaksızın ihya eden kimse oraya mutasarrıf olamazdı. Arzu ederse tapuyu misli ile kendisine teffiz olunurdu.

Tapu-yu misil; garazsız vukuf ehlinin tâpuya müstahak olan araziye tâyin eyliyeceği muacceledir. Buna «bedel-i misil» de ıtlak olunurdu.

Tapu senetleri hakkındaki talimat mucibince tapu-yu misil ile almak istiyen kimse, ihya tarihinden itibaren altı ay içinde senet almaya talip olursa ihya tarihindeki tapuyu misli nazarı dikkate alınırdı. Fakat bu müddet zarfında tapu senedi almaya talip olmazsa ihya ettiği ne zaman haber alınmışsa o tarihteki tapuyu misli istîfa olunurdu. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki arazi-i mevatı ihyaya talip olmak için, talip olan kimsenin yere zarureti olmak şart değildi. İkinci bir cihet de arazi-i mevatın ihyası mutlaka ziraat için olmak iktiza etmezdi.

Bir arazi kıtasını ihya için izin alan kimsenin, o araziyi, üç sene zarfında ihya etmesi lâzım gelirdi. Bu müddet zarfında ihya eylemediği takdirde o arazi, başka talibi varsa ona teffiz olunurdu.

ARAZİ-İ MEVKUFE (اراضیٔ موقوفه) [*Mal.*] Bir cihete vakfedilmiş olan araziye verilen addı. Mevkufe; vakıf mastarından ism-i mefuldür. Vakıf; lûgatte mutlaka men' ve habs mânasınadır. Şer'î ıstılahta vakıf aynı memlûkeyi temellükten habs ve menafiini tasadduk eylemektir. Bu surette arazi-i mevkufe veçhi meşruh üzere vakfolunmuş arazi demek olur. Ancak arazi-i emîriyye-i mevkufe şer'î ıstılah mânasınca vakıf olmayıp yalnız menafii bir cihete tahsis olunmuş sayılırdı.

Arazi-i mevkufe iki kısımdı:

1 — Arazi-i mevkufe-i sahiha, 2 — Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha. Arazi-i memlûkenin bir cihete vakfı sahihti ve bu itibarla o nevi arazi-i mevkufeye «arazi-i mevkufe-i sahiha» denilirdi. Arazi-i emîriyyeden ayrılarak sultanların veyahut izni sultani ile âharların vakfı gayrisahihti ve bu sebeple bu nevi arazi-i mevkufeye «arâzi-i mevkufe-i gayrisahiha» ıtlak olunurdu.

Arazi-i mevkufe-i sahihanın şartı vâkıf hilâfına tebdil ve tağyiri gayricaiz, arazi-i mevkufe-i gayrisahihanın ise tebdil ve tahvil veyahut mîrî namına istirdadı caizdi.

Arazi-i mevkufenin rekabesi ve bilcümle tasarruf hukuku vakfa ait olduğundan bunlarda kanuni muamele cereyan etmez, ancak şart-ı vâkıf her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

Emlâk ve arazi-i mevkufenin tasarruf muameleleri merbut oldukları evkafın mütevellileri, câbi, kâtipler marifetiyle şeyhülislâm, kazasker, darphane eminleri, Babüssaade ağalarının nezareti altında ifa olunurdu. H. 1254 senesinde Evkaf Nezareti teşkil olunduğundan tasarruf muameleleri Evkaf Nezaretine devrolunduğu cihetle o işler Nezaret tarafından yapılmaya başlandı.

ARAZİ-İ MEVKUFE-İ GAYRİSAHİHA (اراضیٔ موقوفهٔ غیر صحیحه) [*Mal.*] Arazi-i emîriyyeden bilifraz yalnız âşar ve rüsumatı gibi mîrî menafiine şâmil olmak üzere selâtinin veyahut sultanın izniyle âharlarının vakfeylemiş olduğu araziye verilen addı. Osmanlılardaki mevkuf arazinin ekserisi bu kabîldendi. Bu kısım evkafa «evkaf-ı gayrisahiha» denildiği gibi «tahsisat kabîlinden arazi-i mevkufe» yahut «vakf-ı irsadi» de denilirdi.

Yukarda kaydedildiği gibi nazar-ı dikkate alınacak keyfiyet, bu kabîl arazide vakfedilen cihetin arazinin aynı olmayıp menafiinin olmasıdır. Halbuki, vakfın sıhhatinde vakfolan şeyin «ayın» bulunması şarttır. Yani menfaat ve deynin vakfı caiz değildi. Böyle olduğu halde bu surette menafiin vakfedilmesine, gayrisahih nazariyle bakmak doğru değildir. Çünki bu kısım vakıfta vakfolunan hususi arazinin menfaati olmayıp hazineye ait varidatın, yine beytülmalin masarifi cümlesinden madut olan bir cihete tahsisidir. «Gayrisahiha» kaydı da arazinin mevkuf olmayıp yalnız arazideki mîrî menafiinin vakfedildiğini beyan için zikredilmiştir.

Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha'nın meşruiyeti hakkında biri şer'î, diğeri tarihî olmak üzere iki cihet vardı.

Şer'î cihet; haraç ve cizyenin ve benî tağlibden alınan verginin âmmenin menfaatlerine ve hayır işlerine sarf ve tahsisine şer'î

mesağ olması ve arazi-i emîriyyeden alınan vergi de bir nevi harac-ı mukaseme kabîlinden bulunduğu cihetle buna kıyasen hayır işlerine sarf edilmek üzere arazi-i emîriyyedeki mîrî menafiin dahi şer'an tahsis ve teffizi caiz bulunmasıdır.

Tarihî cihet; Osmanlıların teessüsü bidayetinde fetholunan yerlerin arazisi ahaliye temlik edilmeyip rekabesi beytülmale ait olmak üzere menafii gazada şecaat ve gayret gösterenlere, yani timar ve zeamet sahiplerine verilmekte olmasından naşi onlar tarafından devletin izniyle bu menafiin bir mahalle vakfedilmekte bulunması ve sonraları ise arazi-i emîriyye devlet tarafından idare ve menafii mîrî canibine alındığından bir tarladaki mîrî menafiin maslahata uygun bir cihete tahsisi devlete ait olması hususudur.

Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha üç nevidi:

1 — Yalnız âşar ve rüsumu bir cihete vakfedilmiş arazi.

2 — Yalnız tasarruf hakları vakfedilmiş arazi.

3 — Hem tasarruf hakları, hem de âşar ve rüsumu vakfedilmiş arazi.

Tahsis iki nevidi:

A) Beytülmale ait varidat, beytülmalden ödenen masrafların bir cihetine tahsis olunmaktı. Bu tahsis sahihti. Meselâ arazi-i emîriyyeye sultan tarafından, yahut sultanın izniyle, diğeri canibinden meşcit, medrese, makbere, çeşme ve talebenin iaşe ve ibatesi gibi beytülmal masrafından bir cihete vakfolunursa tahsisat kabîlinden birer vakıf olmakla beraber tahsis mahalline masruf olduğu cihetle sahih olur. Bu gibi vakıfların şartlarına riayet vâcip olmayıp sultan, meşru maslahat üzerine şartları tezyit veya tenkis edebilirdi. Fakat vakfı başka bir cihete sarf ve tahvil edemezdi. Çünki beytülmal-i Müsliminin mesalihi içindi. Beytülmal masrafından olan vakıf ciheti bu noktadan iptal olunamazdı.

B) Beytülmale ait varidat, beytülmal masrafından olmıyan bir cihete tahsis olunmaktı. Bu tahsis sahih değildi. Meselâ, arazi-i emîriyye sultan tarafından, yahut sultanın izniyle diğeri canibinden şer'an beytülmalde hakkı olmıyan birine tahsis olunursa öteki Müslümanların haklarının tatilini müeddi olacağından sahih olmaz, iptali lâzım gelirdi.

Sahih vakıfla gayrisahih vakfın bir yerde birleştiği vâkı olurdu. Meselâ; arazi-i memlûkeden biri maliki tarafından vakf-ı sahih ile vakfolunduktan sonra o arazinin beytülmale ait olan âşarı sultan tarafından bir cihete vakfolunsa o arazide sahih vakıfla gayrisahih vakıf içtima etmiş olurdu.

ARAZİ-İ MEVKUFE-İ SAHİHA (اراضیٔ موقوفهٔ صحیحه) [*Mal.*] Arazi-i memlûkeden iken sahipleri tarafından usulüne tevfikan vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye ıtlak olunurdu. Şira-yi sahih ile iştira olunarak mülk-i sırf halini iktisabetmiş olan arazinin, mesağ-ı şer'î ile beytülmalden iştira olunan arazi-i emîriyyenin, arazi-i üşriyye ve haraciyyenin vakfı sahih ve bunlardan vakfolunanlar arazi-i mevkufe-i sahihadan maduttu.

Evkaf-ı sahihanın rekabesi ve zeri ve gars ve bina ve müzaria ve icar gibi bütün tasarruf hakları vakfı canibine aitti. Bunlar hakkında kanuni muamele cereyan eylemezdi. Vâkıfın şartı her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

Vâkıfın şartı, şariin nassı gibi olduğundan şer'i şerife muvafık olan vâkıfın şartına muhalefet caiz değildi. Yalnız vakıf hakkında daha nafi olacağı tahakkuk eden hususatta mütevelli, hâkimin reyiyle vâkıfın şartına muhalefet edebilirdi. Meselâ bir seneden fazla müddetle icar edilmemesi şartiyle vakfedilmiş olan bir araziye üç seneden aşağı müddetle isticara talip zuhur etmezse, hâkimin izniyle vâkıfın şartına riayet edilmezdi.

ARAZİ-İ MEZRUA (اراضیٔ مزروعه) [*Mal.*] Ekin ekilegelen yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası ekilen arazi demektir.

ARAZİ-İ MÜRFİKA (اراضیٔ مرفقه) [*Mal.*] Arazi-i mahmiyyenin ikinci bir nev'ine verilen addı. Dört nevidi:

1 — Mekaid-ül-esvak,
2 — Efniyet-üş-şevarî,
3 — Harîm-ül-emsar,
4 — Menazil-ül-esfar.

Mekaîd-ül-esvak; sokaklarda oturulacak mahallere, efniyet-üş-şevarî, caddelerde boş bırakılan yerlere; harîm-ül-emsar, kervan, misafir vesaire gibi dışardan gelenlerin girebi mesine mahsus olan mahallere, menazil-ül-esfar da yolculara mahsus olmak üzere terk olunan konak yerlerine tesmiye edilirdi.

İrfakın meşruiyeti dahi Peygamberin sünnetiyle sabit olduğu gibi sonradan hulefa-yi raşidînin icmalariyle de teeyyüdetmişti.

Arazi-i mürfika tâbiri yalnız olarak kullanıldığı gibi «arazi-i mahmiyye ve mürfika» suretinde olmak üzere bir arada da istimal olunurdu.

ARAZİ-İ MÜŞTEREKE (اراضیٔ مشترکه) [*Mal.*] Şayian tasarruf olunan yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası ortaklaşa tasarruf ve istimal olunan arazi demektir.

ARAZİ-İ SELİHA (اراضیٔ سلیحه) [*Mal.*] Çıplak tarla mânasına gelen bir ıstılahtı. İstihkakı harsın, yani bir yerde ziraat etmek hakkının bu gibi yerlere taallûku aşıldır.

ARAZİ-İ SENİYYE (اراضیٔ سنیه) [*Mal.*] Padişahlara ait arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Padişahın arazisi demektir. Osmanlı Padişahlarının eskiden hâs'ları vardı. Tanzimattan sonra biri saltanat makamına, diğeri de hükümdarın şahsına ait olmak üzere padişahların iki türlü arazisi vardı. Makama ait olanlar, yerine geçene; şahsına mahsus olanlar da veresesine intikal ederdi.

ARAZİ-İ SULTANİYYE (اراضیٔ سلطانیه) [*Mal.*] Rekabesi beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi-i beytülmal», «arazi-i memleket» «arazi-i havz», «arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ UKRİYYE (اراضیٔ عشریه) [*Mal.*] Hükümet tarafından zaptolunan arazi-i haraciyyenin vergisi mîrîye ve mahsulünden yirmide veya yirmi beşte bir gibi muayyen hissesi sahiplerine ita edilmek üzere zürraa verilen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arazi sahibine verilen hisseye «ukr», ve bu münasebetle de araziye «arazi-i ukriyye» denilmiştir.

Ukr; ayn'ın zammiyle mihir mukabilinde nisvana verilen mal mânasınadır. Cem'i *(a'kar)* gelir. Bu suretle *(ukr)*, bu mânadan alınarak, menfaat mukabili verilmek münasebetiyle arazi sahiplerine verilen hisse mânasına nakil ve istimal olunmuş olur.

Arazi-i haraciyyeyi maliki fevt ve esbabı ziraati olmamasından naşi ziraatten âciz olup tatil etmiş olsa imam-ül-müslimîn ziraat tarikiyle gayrısına verip malikin hissesinden veya icar ederek icaresinden veyahut beytülmal tarafından ziraat ettirerek mahsulünden veya beyi ile semeninden beytülmalin hakkı olan haracı istifa etmek meşru ve mücaz olup binaberin Bağdat'ta zamaniyle valilerin arazi-i haraciyyeyi zikrolunan ukr suretine rabıtla idareleri işbu dört suretten birincisine takrip ile kaide-i meşrua dairesinde idare etmek mülâhazalarından ilerigelmiş olmalıdır.

Bu misillû arazi-i ukriyyenin zirai arazi-i emîriyye mutasarrıfları gibi müstecir ve ashab-ı rekabesine malik olduklarından Bağdat hıttasında tapu muamelâtının tesisinde işbu arazi tarafı mîrîden bâ tapu talibine tefviz olunarak yedlerine balâsı tuğralı tapu senedi verilmiş ve ferağ ve tasarruf ve intikalinde kanun hükmü mucibince arazi-i emîriyye ahkâmı itibar ve icra edilmiştir.

Arazi-i ukriyye yalnız Bağdat taraflarında vardı.

ARAZİ-İ ÜŞRİYYE (اراضیٔ عشریه) [*Mal.*] Hasılatından üşür alınan yerler hakkında kullanılan bir tâbirdi. Bu tâbir ilk evvel Arabistan'da şayi olmuştur. Su tedariki müşkülâtlı bulunan Arabistan'daki arazi, üşriyye addolunmuştu. Buna da sebep büyük nehirler olmadığı için susuzluktan müzayaka çeken yerlerin maktu vergiye tâbi tutulmaları halinde sahiplerinin mâruz kalacakları müşkülâttı. Elde edilen mahsulden üşür alındığı surette, vergi mahsulün onda birinden ibaret olacağı, mahsulün az ve çok oluşuna göre vergi azalıp çoğalacağı için, maktu vergideki mahzur bertaraf olmaktaydı.

Arazi-i üşriyye üç nevidi:

1 — Fetihten evvel ahalisi tavı ve rızalariyle İslâmiyeti kabul etmeleriyle terk ve ipka edilen arazi.

2 — Fetih sırasında gaanimîne *(ganimete nail olanlar)* tevzi ve temlik olunan arazi.

3 — Fetih hiyninde gaanimînin gayrimüslimine taksim ve temlik olunan arazi.

İslâmi esaslara göre bir memleketin unveten *(cebir, zor ile)* teshirinde araziyi gaanimîne taksim ile sahipleri elinde veya beytülmal için muhafazada imam *(halife, hükümdar)* muhayyerdir. İmam Muhammed'e göre gaanimîne taksim halinde arazi-i üşriyye ilân edilmiş olduğundan gayrimüslime intikalinde de üşriyye olarak kalırdı. Sahipleri yedinde bırakılanlar ma-i haraciyyeden sulanıyorsa vergi vaz'olunabilir, ma-i üşriyyeden iska olunuyorsa vergi konulamazdı. Buna da sebep irva ve iskadaki müşkülâttı. Sulhen teshirde bu cihet nazarı dikkate alınmaksızın doğrudan doğruya vergi vaz'olunabilmesi ellerinde bırakılacak mahallî ahalinin esasen arazilerinin vergiye tâbi tutulmasını sulh şartı olarak kabul etmelerinden ilerigeliyordu. Unveten alınan arazinin üşriyye veya haraciyye olması kararlaşmazdan evvel arazi sahiplerinin İslâmiyeti kabul etmeleri imamın muhayyerliği hakkında tesiri haiz olmazdı. Nitekim üşriyye olarak ilânı ihtiyardan sonra gayrimüslim ahali yedinde ipka cihetine

giderse arazi-i üşriyye olarak kalır; bunun gibi, vergiye tâbi tutulduktan sonra İslâmlara geçen araziden üşür değil, vergi alınırdı.

Vergi affolunabilirdi. Üşrün affı veya bir tarafa tahsisi halinde bakılırdı: nâsiyen vukuunda tazmin cihetine gidilmez. Sahib-i arz üşrü fakire tasadduk etmelidir. Kastın vukuunda kezalik bakılırdı: sahib-i arz gani ise beytülmal-i haraçtan beytülmal-i sadakaya tazmin icabeder. Fakir ise üşür müstahakkını bulduğundan tazmine mahal kalmaz.

Arazi-i üşriyye, arazi-i haraciyye ve arazi-i emîriyye gibi arazi-i memlûke cümlesinde dâhildi. Arazi-i üşriyyenin rekabesi ve hukuk-u tasarrufiyesi sahiplerine aitti. Diğer eşya ve mallar gibi arazi-i üşriyye de vârislerine intikal ederdi. Vakıf, rehin, hibe, şüf'a gibi hükümler de cariydi.

Arazi-i üşriyyede üşrünü beytülmale veren sahib-i arz yerini dilediği surette tasarruf edebilirdi. Hattâ bunun için tapu almaya mecbur değildi. Elindeki senet kaatı hüccetti.

Arazi-i üşriyye, arazi-i haraciyye gibi vakfedilmekle üşrü sâkıt olmadığı gibi üşriyye haraciyyeye, haraciyye üşriyyeye tahvil olunamazdı. Ancak sahiplerinin vâris bırakmaksızın ölümleriyle rekabeleri mîrîye ait olur, arazi-i emîriyye hükmünü iktisabederlerdi. Bu takdirde üşürleri sâkıt olduğu gibi artık üşriyyelik de kalmadığından ondan sonra işbu arazi tarafı mîrîden idare veyahut bilmüzayede tapuyu misli ve mahsulünden üşür ve humus gibi muayyen hisse ile zürraa teffiz ve ihale olunurdu.

Arazi-i mevattan Müslimîn marifetiyle ihya olunan yerler de arazi-i üşriyyeden addolunurdu.

Osmanlıların ilk devirlerinde, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, arazi; üşriyye ve haraciyye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mutlakıyetin devlet lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat zamanında vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye hakkındaki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» addolunmuştur. Esasen bu cihet daha evvelden taayyün eylemiş, o vakte kadar arazi-i üşriyyeden madut bulunan Anadolu kıtasının ekseri arazisi arazi-i emîriyyeden addedilmişti. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Arazi-i üşriyye sahiplerinin bilâ vâris vefatlariyle rekabesi mîrîye ait olur ve artık o gibi arazi arazi-i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

ARDA (آردا) [*San., Kıy.*] Eskiden bazı çavuşların ellerinde tuttukları uzun değneğe verilen addı. Bunu taşıyan çavuşlara «ardalı çavuş» denilirdi. Uzun el değneğine bu ad verildiği gibi yere nişan için dikilen değneğe de arda denir.

ARDALI ÇAVUŞ (آردالی چاوش) [*İda.*] Eskiden ellerinde «arda» adı verilen uzun değnek taşıyan çavuşlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

ARDCI (آردجی) [*Tul.*] Ard alanlar demekti.

ARD ETEĞİNDE NAMAZ KILINIR (آرد اتگنده نماز قیلینیر) [*Hal.*] Kadınlar hakkında eskiden kullanılan tâbirlerdendir. Zâhirde elbisesi gayet temiz mânasına gibi görünürse de «gayet namuslu» mânasını ifade ederdi.

A'REF BİL - MESNEVİLİK CİHETİ (اعرف بالمثنویلك جهتی) [*Sof.*] Üçüncü Selim tarafından fevkalâde teveccüh âsarından olmak ve ölümünden sonra en liyakatli olana da intikal eylemek üzere Galata Mevlevihanesi Şeyhi Şeyh Galib'e tevcih edilen cihet hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna a'lem bil-Mesnevi cihet de denilirdi. Bu cihete sahip olanın vazifesi; kendisine mesnevihanlık verilecek olanları imtihan ederek ehliyetleri görüldüğü takdirde Evkaf'a inha eylemekti. Sonraları böyle bir cihet bulunduğu unutulmuşken Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Ahmet Remzi efendi tarafından Evkafta kaydı buldurulup Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ahmet Celâleddin efendiye tevcih ettirilmişti.

Ahmet Celâleddin efendinin ilk ve son yazdığı inha Kasımpaşa Mevlevihanesinde mesnevihan bulunan Mehmet Esat dede efendinin vefatı üzerine o mesnevihanlığa liyakati müsellem bulunan Tahir-ül-Mevlevinin tâyini hususunda idi ve onun meşguliyeti dolayısiyle itizarı üzerine o vazife Divan-ı Hümayun başkâtipliğinden emekli şair ve hattat İsmet bey merhuma tevcih edilmişti.

ÂRİF (عارف) [*Sof.*] Tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlıyana derler. Külfetle düşünerek bilip anlıyana «mütearrif» denilir. Ârif, zevkî ve vicdani irfan sahibidir. Mütearrif, ilim sahibidir. Ârifi billâh, ilâhî ârif olandır.

Ârif'ül ilm-i ledünden ders alup Allah'ı bil
Kalma kıyl-ü kal içinde vaiz-i hulya gibi

Mehmet Ali Dede Baba

ARKALIK (آرقه لق) [*San.*] Sakaların arkalarında taşıdıkları kırbadaki suyun üstlerini

ıslatmamak için arkalarına geçirdikleri meşinden yelek biçimindeki şeyin adı idi.

ARKEBÜZ (آركبوز) [*Ask.*] Osmanlılar tarafından ilk evvel kullanılmış olan bir nevi fitilli tüfeğin adıydı.

ARMA (آرما) [*Ask.*, *San.*] Bir aileye, bir hükümdara, bir şehre veyahut bir hükümete ait fârik alâmete verilen addı. "Tıraz„ dahi denilir.

"Lehçe-i Osmanî„ de bu kelime için şu izahat vardır:

"İtalyancadan. Geminin donanıp araste olduğunda direk, seren, halat, merdiven ve sair tarafı çarmıbları. Arma gibi donanmış, piyraste, araste. Nişan levhası ve onda olan resim ve nukuş, mühürlerde olan nukuş. Yeniçeride yirmi beşin topuzu misillû her hanedanın esliha ve maadin ve hayvan resimlerinden ibaret nişandı.

"Türki'de (ongon) denir. Oğuziyandan sağ kolda Kayılar şahini tuğra sol kolda çakır. Armayı almak; gemiyi soymak. Arma grandi yelken.„

Hüseyin Kâzım bey "Türk Lûgati„nde arma kelimesini şöyle izah ediyor:

"Arma; İtalyanca, arma isim, yelken, direk ve seren gibi donanan şeyler; bir nişan ve alâmet-i mahsusayı havi levha ve bunların üzerlerinde mahkûk olan resimler ve nakışlar, hükümetlerin, bazı şehirlerin ve büyük ailelerin alâmat-ı mahsusalarını, nukuş ve tesaviri ve cümel ve rümuzu havi levhalar, yeniçeride yirmi beşin topuzu misillû her hanedanın esliha; maadin ve hayvan resimlerinden ibaret nişanı. Türkide "ongon„ denir.„

Bu tâbirin; "Lûgat-i Ebüzziya„ daki tarifi de şöyledir:

"(İtalyanca silâh mânasına olan arma'dan) Evailde şövalyelerin mensubolduğu sınıf ve hanedanın alâmeti bir levhaya silâhiyle beraber resmolunduğu için arma ıtlak olunmuştur. Arma, alâmet, nişane mânasına müstameldir. Devletlerin, hanedanların arması olduğu gibi beldelere, şehirlere, kasabalara, hisarlara, hattâ bazı sanayie mahsus armalar vardır. Matbaacılığın arması kanadlı ve dört ayaklı bir ejderin iki elinde "tampon„ denilen mürekkep sürecek aletten mürekkeptir.„

"Musavver Dairet-ül-maarif„te "arma„nın tarifiyle istimal tarzı hakkında aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

"Arma; armes, armoiries (İtalyanca, isim, resmiyat). Evailde şövalyelerin mensuboldukları sınıf ve hanedanın alâmatını havi levhaya denirdi. Elyevm devletlerin, hükümdar hanedanından herbirinin kendine mahsus alâmat ve resim ve işareti şâmil levhalara, şekillere dahi bu isim verildiği gibi bazı beldelerin, sanayi erbabının, fabrikaların da kendilerine mahsus bir armaları vardır. Blason, ecu, alâmet, nişan.

"[*Mi.*] Binanın en yüksek yerine veya kapı üstü gibi nazara çarpan mahalline konulan müzeyyinatı mahsusa.

"[*Bah.*] *Armement, gréemment.*

"Asıl arma = *Manoeuvres majors.* Bir geminin istralya ve çarmıh ve patrise gibi ana halatları.

"Ana armısı = *Manoeuvres dormantes.* Geminin direk ve kayış halatları ki «sabit» arma namiyle de yâd olunur.

"Arma takılması = *Equipement, armement.* Sefinenin donanması, teçhizatı.

"Armaları indirmek = *Desagréer.* Bir geminin takımını soymak.

"Silâh arması = *Panoplie* (askerî). Mütenevvi eslihanın ve bilhassa eski silâhların bir tablo üzerinde bir intizam ve tenazur ile vazı ve talikiyle teşkil olunan levha ki ekseriya asalet ve hanedan arması gibi müzeyyinattan maduttur; silâh takımı.

"Zafer arması = *Tropée.* Bir muzafferiyetin hâtıralarını teyit için bir mahalde taş veya demir veya sair bir madde üzerinde esliha veya sanayie ait bulunan âsarın cemi ve terkibiyle yapılan mimari tezyinat; zafer nişanesi.

"Eski zamanlarda kazanılan muharebelerin şerefini ilelebet hâtıralara nakşedecek pek çok eserler vücuda getirilirdi. Yunanlılarla Romalıların bu yolda birçok eserlerine tesadüf olunmuştur.„

Değerli tarihçi Hüseyin Namık Orkun «Türk tarihinin yardımcı ilimleri» umumi başlığı altında yazdığı makaleler silsilesinin «armalar bilgisi» ne hasrettiği üçüncü yazısında (Yeni Türk, sayı: 52) aşağıdaki kıymetli malûmatı veriyor:

«Malûmdur ki; arma kullanmak Ehli Salip Seferleri zamanından itibaren Avrupa'da başlamıştır. Harbe giden rüesa kendi müfrezelerini muayyen bir arma altında bulundurmak için her reis ayrı ayrı arma yapmış, evvelâ bu armalar bayraklarda kullanılırken bilâhara 1180 senelerinde kalkanlarda da kullanılmaya başlanmıştır. Bundan sonra artık yalnız hükümdarın, prenslerin, beylerin değil, aynı zamanda ailelerin, kulüplerin, şehirlerin, piskoposların da armaları olmuştur. XIII. asırdan itibaren de bu armalar ailece tevarüs edilmeye başlanmış, bu hal o kadar umumileşmiştir ki, artık bu-

nun da bir bilgi olduğu düşünülerek XIV üncü asrın nihayetinden itibaren iştigal edilmiştir. İlk dafa olarak İtalyan hukuk âlimlerinden Bartolus de Sascoferrato (1313-1359) «Tractatus de insigniis et armis» adlı eserinde armalar bilgisiyle uğraşmıştır. Eseri iki kısım olup birinci bahiste armalar hukukundan, ikincisinde de armalar sanatından bahsetmektedir. Almanya'da da Y. Rothe (1434 te ölmüştür) Ritterspiegel adlı eserinde ilk defa olarak armaların menşeinden, şekillerinin mânalarından vesaireden bahsetmiş olduğu gibi 1416 da da Fransa'da Clement Prinsault daha geniş bir surette bu bahis ile uğraşmış ve mufassal bir eser vücuda getirmiştir. Bunlardan sonra bu işle uğraşan birçok adamlar ortaya çıkmış ve zengin bir bibliyografi vücuda gelmiştir.

«Türklerin millî armalarının ne gibi şekiller olduğunu ve bunun mahiyetini maatteessüf tetkik eden bir tek eser dahi mevcut değildir. Yalnız bir zamanlar Maarif Vekâleti millî arma meselesini ortaya atarak herkesten bir tetkik istemiş, bunun üzerine neşredilen yazıları 1936 da bir araya toplıyarak çıkarmıştı. Burada çıkan tetkikler maziyi esaslı bir surette araştırmaktan ziyade müellifin noktai nazarını maziden alınan vesikalarla takviye suretiyle ortaya sürülen teklifler mahiyetindedir. Yine aynı senede Türk ocakları hars heyeti neşriyatının ikinci sayısını teşkil eden «Millî armamız nasıl olmalı?» adlı küçük risale de aynı mahiyettedir. Bu yazılardan başka da Türkçemizde neşredilmiş bir makale dahi olmadığı gibi Avrupa'da da bu hususta bir iki tetkik istisna edilirse hiçbir şey yoktur diyebiliriz.

«En eski devirlerden itibaren Türklerde muayyen grupların muayyen işaretleri olduğunu görmekteyiz. Çin tarihleri Türk beylerine Çinliler tarafından davul ve bayrak gönderildiğini müteaddit defalar kaydetmektedirler. Fakat bu bayrağın mahiyetini maattessüf elimizdeki vesikalar izah etmediği için bu hususta hiçbir şey söylemeye imkân yoktur. Mahmut Kâşgari de Türklerin bayraklarından bahsetmekte ise de bize vazıh malûmat vermemektedir. Burada bayrağın adını tuğ diye bulmaktayız. Tuğ adının Çinceden geçme olduğunu biliyoruz. Türkler Çinlilerden davul ve bayrak aldıklarına göre anlaşılan tuğ adını da bu suretle almışlar ve her ikisine de bu ismi vermişlerdir. Kâşgarlı Mahmut, tuğ adını hem bayra , hem de kös diye tercüme etmektedir. Bu çalınan tuğ muayyen zamanlarda çalınırdı, yani nöbet çalındığı gibi harblerde de tuğlar vurulurdu. Bayrak olan tuğ ise at veya başka bir hayvanın kuyruğundan yapılmaydı. Fakat Kâşgarlı Mahmut bu tuğ'un bir kumaştan yapıldığını sarahaten söylemektedir: «Hakanın işbu dokuz bayrağı tefeül maksadiyle turuncu kumaştan yahut ipekten yapılır.» Fakat Mahmud'un bu izahatının tuğ'a ait olup olmadığı meselesini göz önünde tutmak gerektir.

«Tuğun adedi bunların büyüklüğü nispetindedir. En büyük ve en meşhur hanın dokuz tuğu olabilir. Ramstedt'in neşrettiği Uygur kitabelerinin birinde üç tuğluk han tâbirini görmekteyiz.

«Bu tuğ adedi bütün Türklerde son derece müteammim olduğu gibi Osmanlılar arasında dahi cariydi. Padişahın yedi tuğu vardı. Veziriazamın beş tuğu, vezirlerin üç, beylerbeylerinin iki, sancak beyleri, mirlivaların da bir tuğu olurdu. (Bakınız: Mahmut Şevket; Osmanlı teşkilât ve kıyafeti askeriyesi, c. 1, s. 38).

«Bu tuğ denilen bayrağın üzerinde neler vardı bilmiyoruz. Lâkin ekseriya bu bayraklarda hayvan şekilleri olduğunu görmekteyiz. Attilânın yahut Hunların bayrağında bir kuş resmi vardı. Gök Türklerin bir kurt başını bayrak gibi kullandıklarını biliyoruz. Osmanlılarda ise sancak vardır. Bunun üzerine de hilâlin konduğunu görmekteyiz. (Bak: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Ali; Sancağımız ve ay yıldız nakşı; numara 46 — 48. Bu hususta Mahmut Şevket paşanın mezkûr kitabına da bakınız).

«Mühürler ve diğer alâmetlerden uzun uzadıya burada bahsederek bahsi uzatmamak arzusundayım. Han'ın şahsına mahsus mühre Oğuzlarda *tuğrağ* dendiğini Kâşgarlı Mahmud'un eserinden öğrenmekteyiz. Mahmut diğer Türklerin bu kelimeyi bilmediklerini de ayrıca kaydetmektedir. O halde Osmanlılardaki tuğranın aslı bu suretle tenevvür etmiş oluyor.

«Bu tetkikatın totemizme kadar dayandığını görmekteyiz. Herhalde kendi totemini millî alâmet olarak kullanmış olduğunu kabul edebiliriz. Buna eski Türkçede ongun namı verilmektedir: Oğuzların ongununu evvelki makalelerimde göstermiştim. Fakat bu ongun ile tamga nam verilen armanın müşterek olmadığına da tesadüf etmekteyiz. Meselâ Oğuzlarda her dört boyun müşterek bir ongunu olduğu halde tamgaya gelince her kabîlenin ayrı ayrıdır.

«Arma mahiyetinde telâkki edeceğimiz bu tamgalar en eski devirlerden beri bugüne kadar devam etmektedir. Binaenaleyh elimizde eskiler hakkında kâfi malûmat olmayınca işe

bugünkü damgalardan başlamak zarureti vardır. Bugünkü damgalar hakkında bilhassa Ruslar mühim tetkikler yapmışlardır. 1902 de Orenburg'da Sokolov Başkırtların damgaları hakkında Revue du monde Musulman *(c. XLVII, s. 32)* da bir makale çıkarmıştır. Bundan sonra Aristov, Horochkin vesaire gibi âlimlerin de bu mevzua temas eden tetkikleri varsa da bütün bu ham malzemeye rağmen henüz bu meselenin işlenerek birtakım neticelere bağlanmış olmadığını kaydetmeliyiz.

«Eski damgalar hakkında yalnız Oğuzlara ait olanlara dair malûmatımız varsa da bunlar da henüz el sürülmemiş bir halde durmaktadır. Reşideddin'in, Kâşgarlı Mahmud'un ve Yazıcıoğlunun eserlerinde bu damgaların şekilleri de bulunuyorsa da bu şekilleri yekdiğeriyle mukayese edersek pek mesut bir neticeye varamayız. Çünki eserleri istinsah edenler bu anlamadıkları şekilleri öyle bozmuşlardır, ki bunlar alelâcayip çizgilerden ibaret kalmıştır. Halbuki aslında muhakkaktır ki delâlet ettiği bir mâna olduğuna göre şekillerin de bir nesneye benzemesi icabederdi Nitekim Yazıcıoğlunun yazmasında meselâ Urakir kabîlesinin damgasını üç ok ile bir yaydan ibaret olarak görmekteyiz. Halbuki Kâşgari bu okları birer çizgiyle göstermiştir. Bundan istidlâl ederek Kâşgarinin diğer damgalarındaki çizgileri de ok telâkki edersek meselâ Kayıların damgasının iki ok bir yay olduğunu kabul edebiliriz. Maamafih Yazıcıoğlunun nüshasında yay yerine ucunda hilâl bulunan bir değnek görmekteyiz. Bunların delâlet ettiği eşyayı birer birer bulabilmek için bugünkü damgalar üzerinde tetkikler yapmak zarureti vardır *(Meselâ Castagné'nin s. 10 da zikrettiği Nayman Kabîlesinin bir klânı olan Baltalı boyunun damgasiyle Bayındırların damgasını mukayese ediniz)*. Bugün bu damgaların Orta Asya'da kullanıldığı ve eskiden beri olduğu gibi hayvanların üzerlerine ve ayrılması, tanınması matlubolan eşyaya vurulduğunu bildiğimiz gibi Anadolu'da da izlerine tesadüf ettiğimizi memnuniyetle kaydederiz. Anadolu'da en namını verdikleri bazı işaretlerin kullanıldığı evvelce de malûmdu. Bu enlerle herkes sürüsünü birbirinden tefrik ederdi. Fakat B. Ali Rıza'nın Türkmen oymakları adlı eserinde Türkmenler arasında evlerde, duvarlarda birtakım tezyinat makamında resimler yapıldığını görmekteyiz; ki fevkalâde mühim olan bu şekiller tamamiyle en eski Oğuz damgalarına tekabül etmektedir *(Ali Rıza, Cenupta Türkmen oymakları, birinci kısım, s. 25)*. Maatteessüf Ali Rıza bunlardan yalnız dört tanesini eserine koymuştur. Bunlardan biri Bayındır, ikincisi Çavuldur, üçüncüsü Salur, dördüncüsü de Eymür oymağının damgasıdır. Bu damgalarla eski metinler arasındaki mukayeseleri ancak Kâşgari ile yapabilmekteyiz. Diğer membalardaki şekillerle bu mukayeseler pek yapılamamaktadır. O halde damgaların en eski ve sadık şekillerini Kâşgari muhafaza etmiş demektir.

«Bütün bu damgaların muayyen bir kabîleye veya noya ait olduğunu vazıhan görebiliriz. Bundan başka acaba bütün Türkler arasında umumi bir remiz var mıydı diye bir sual sorulursa bunun cevabı pek müşkül olur. Çünki Türkler biribirlerinden o kadar uzak yerlerde asırlarca kalmışlardır, ki aralarındaki müşterek olan bazı noktalar zamanın ve muhitin tesiriyle tabiî olarak değişmiştir. Maamafih bütün buna rağmen bir noktanın bütün Türklere has bir şekilde değilse de mühim bir kısım Türk camiası arasında müşterek gibi olduğunu görebiliriz. On birinci asırdan itibaren Anadolu'da ve şarkında bulunan Türklerin arasında çifte başlı kartalı müştereken millî arma olarak kullandığını biliyoruz. Bu armalar bittabi kalelere vurulduğu gibi paraların üstlerine dahi vurulurdu *(Bakınız: Galip Edhem, Meskûkât-ı Türkmaniye kataloğu c.1, s. 165)*. Diyarbakır'da bugün dahi kalenin üstünde kartal arması göze çarpar. Artıklar, Atabeyler ve Selçuk oğullarında bu arma tamamiyle umumi bir haldedir. Konya müzesinde görebileceğimiz veçhile çifte başlı kartal Selçuk oğullarında daima kullanılırdı. Ağaoğlu Mehmed'in bu hususta çok kıymetli bir tetkikini hatırlatmak isterim *(Maarif Vekâletinin mezkûr bülteninde neşredilmiştir)*. Ağaoğlu Mehmet bu tetkikinde çifte başlı kartalı Türklerin Orta Asya'dan getirdiklerini ispat ettiği gibi Ehli Salip Seferleri arasında Avrupalıların da Türklerle temasından sonra bu armayı öğrendiklerini ve bundan sonra Almanya'nın ve daha diğer devletlerin de resmî arması olduğunu göstermektedir. Buna ilâveten şunu da kaydedelim ki Bulgar Türklerinde de aynı armayı bulmaktayız. Bulgaristan'da yapılan hafriyat neticesinde elde edilen eski eserler arasında kartal kuşu da bulunmuştur.

«Daha sonra elyevm Macar Millî Müzesinde bulunan evvelce «Yaszberén» de saklanmış olan fildişinden mamul kabartmaları havi bir borazan vardır ki, Macarlar arasında Lehel'in borazanı diye şöhret bulan bu kıymetli eserin üzerinde de bir kartal resmi göze çarpmaktadır. Due de Blacas'ın koleksiyonunda bulunan, şimdi ise nerede olduğu malûm olmıyan bir

ayna daha vardır ki burada da kartal resmi vardır. Birçok noktalardan tetkika şayan olan bu ayna XIII üncü asırda Artık hükümdarı Ebülfazıl namına yapılmıştır *(Bakınız: Monuments Arabes, Persanes et Turcs du Cab. de M. le Duc de Blaces; Paris, c. 2, X uncu tablo).*

«Elimizdeki tarihî kayıtlara göre Macaristan'daki Kuman Türklerinin de armaları vardır: on üçüncü asırda Kumanlar Moğol istilâsından kaçarak Macarların ülkesine iltica etmişler ve Macar Kıralı Béla bundan sonra artık Kumanya kıralı (*Cumaniae re*) namını almıştı. Kıral Béla bu unvanla birlikte Kumanların armasını da kendi kırallığı arması meyanına ithal etmişti. O vakit Kumanların arması bu şekildeydi: mavi çimenlikte taç giymeye ve hücuma müheyya ayakta duran bir aslan, üstünde bir yıldız, altında bir bütün ay bulunuyordu *(Bakınız: Gyárfás István; Yászkunok története. C. 2, s. 157).* Yine aynı arma 1608 senesinde ikinci Matyas'ın Pozsuo'da taç giyme merasiminde sikke şeklinde darbolunarak dağıtıldığını biliyoruz. İşte bu arma bugüne kadar Macaristandaki Kumanlar arasında kullanılmakta olup 1746 senesinde Maria Terezia Kumania'da oturan Kumanlara bir ferman ile bu eski millî armalarını resmî mühür olarak da kullanabilmeleri müsaadesini vermiştir.

«Dugonics iki Kuman armasından bahsetmektedir. Fakat maatteessüf memba göstermemektedir. Malûmdur ki, Kumanlar bugün dahi Macaristan'da iki yerde yaşarlar ve oturdukları yerler elyevm Küçük Kumanya, Büyük Kumanya namiyle yâd olunur. Bir vakitler Dnieper ve Bug nehirleri arasında yaşıyan küçük Kumanya sekenesinin armalarında iki nehri ima suretiyle çapraz iki çizgi kırmızı satıhlı bir kalkan üzerine resmedilmiş ve bunların arasında Kumanların meşhur koşucu kökeleri tasvir olunmuştur. Dugonics'in bahsettiği diğer arma evvelce zikrettiğimiz ve Büyük Kumanya Kumanlarına ait olan armanın aynıdır.

«Buraya kadar Türk armaları hakkında umumi bir fikir vermeye çalıştık, halbuki bütün bu meselelerin esaslı bir surette tetkik edilmesi icabetmektedir. Paralar üzerinde birçok kuş ve hayvan resimleri ile bugün dahi kullanılan damgalar bir araya toplanmalı ve mesele esaslı bir surette tetkik edilmelidir. Ali Rıza'nın attığı ilk adım üzerinden gidilerek Anadolu'daki şekilleri de toplanırsa Oğuz damgaları meselesi de tenevvür edecektir.»

Kıymetli tarihçi Ahmet Tevhit merhumun haber verdiğine göre «Selçukiler'de arma kabîlinden olarak padişahın sarayının kapısında yaldızlı bir taş bulunurdu. Buna «altın taş» adı verilirdi. Anadolu'da birçok altın taş ismini taşıyan yerler vardır. Bunlar hükümdarın sayfiyeleriydiler. İbni Batuta, «altın taş» ile «altın baş»ı karıştırmıştır. «Altın baş» hükümdar demektir.»

«Eski Eserler Ansiklopedisi»nde «arma» için şu izahat vardır:

«Türkçe arma doğrudan doğruya «silâh»a denir. Velevki iki üç parça olsun, duvara yanyana asılan silâhlara arma derler. Sonra bunlara uzunlama *(tüfek, kılıç, mızrak)* amuden, yani dik vaziyette ve tabanca, kalkan, kolçak ve bir kısmı da ortaya ve cenahlara konulup üstüne bir miğfer ilâve edilerek şimdiki arma husule getirilmiştir. Devletler buna alâmeti fârikasını vermişler ve kendilerine alâmeti fârika ittihaz etmişlerdir. Sonra bunu tablolara, taşlara, daha sonra saat kapaklarına, kutular üstüne işliyerek âdeta iptizale uğratmışlardır.

«İkinci Mahmut devrinde bozulmaya başlıyan bu armalar İkinci Hamit devrinde bir taraftan muhafaza edeceğiz derken cahilâne tedbirlerle büsbütün rağbetten düşürülmüştür. Otuz sene evvel bedestende teşhir edilip satılan kumaş üzerine sırma işleme büyük arma levha ancak gümüş fiyatına satılabilmiştir. Fakat asıl arma silâh mânasınadır.»

Türkiye Cumhuriyeti de «Türkiye Arması» yapılmasını istemiş, Maarif Vekâleti 1927 senesinde bir müsabaka açmıştı. Müsabakaya birçok sanatkârlar iştirak etti. Nümuneleri ayıracak olan hakem heyeti gönderilen eserlerden üçünü seçmekle beraber eser sahiplerine bazı tadilât yapmalarını teklif eyledi ve bunun için bir ay mühlet verdi. Gelen örneklerden *(Namık İsmail)* i birinci derecede muvaffak olmuş ad ve bu suretle tebliğ eyledi. Namık İsmail bu son nümune üzerinde ufak bir tadil yaptı ve son şekil «Türkiye Arması» olarak heyetçe kabul edildi.

Arma bütün diğer armalar gibi bir kalkan içindedir. Namık İsmail kalkana hususi bir şekil vermiştir. Bu suretle Türk armasını teşkil eyliyen kalkan hususi bir şekil almıştır. Kalkanın zemini kırmızıdır. Merkezinde Türk bayrağını teşkil eyliyen ay yıldız vardır. Bu millî şiara alâmettir. Ay yıldızın altındaki «kurt» Oğuz menkıbesine işaret eylemekte ve menkıbenin «kurt» ianesiyle ifade ettiği «millî irade» yi temsil etmektedir. Kurdun ayakları altında «harbe» vardır. Harbe eski Türk silâhı olmak üzere konulmuştur. Kalkanın altında İstiklâl Madalyası vardır. Madalya İstiklâl

Harbini ve bunun neticesini muhafaza eylemenin vazife olacağını ifade ediyor. Madalyanın içindeki *(T.C.)* harfleri «Türkiye Cumhuriyeti» nin ilk harfleridir. Türkiye Cumhuriyeti İstiklâl Zaferinin mevlûdu olduğunu göstermek üzere *(T.C.)* harfleri madalyanın içine konmuştur. Kalkanın etrafı feyiz ve kudreti göstermek üzere başak ve meşe yaprağiyle sarılmıştır. Türkiye armasında Türk Milletinin istikbale ait mefkûresini armanın üzerindeki «meşale» göstermektedir. Cumhuriyet ilim ve irfanın neşrini mefkûre ittihaz etmiştir. Meşale Cumhuriyetin bu idealini de tesbit eylemiştir.

Umumi heyetiyle çok basit ve ahenkli olan arma her nedense resmî şekle sokulmamış, bu güzel düşünce de kuvvede kalmıştır.

Arma kuvvettir bugün her millete, her devlete
Arma olmazsa sözün geçmez bugün bundan öte

Lâ.

§ [*Bah.*] Bir geminin güvertesinin üstünde bulunan tekmil direk, seren, halat ve sair teferruatına verilen addır. İtalyancadan alınmıştır. İki kısma ayrılır: birine (ana) yahut (sabit arma), diğerine (müteharrik arma) yahut (selvise) denir.

Her üç direğinde seren yelkenlerini havi olan gemilere (tam armalı sefain), direklerinden biri veya birkaçı bu veçhile serenlerle mücehhez gemilere de (kaba sorto armalı) denildiği gibi yan yelkenlerini havi olan gemilere de (sübye armalı) denir.

ARMADURA (آرمادورا) [*Bah.*] İtalyanca armadura'dan alınma bir tâbirdir. Yelkenli gemilerde çarmıhlar hizasında alabandaya merbut bastikalı ve çelikli uzun bir ağaç veya demir levhadır ki direkten aşağı gelen selviseler buna raptolunur.

ARMA ETMEK (آرما ایتمك) [*Bah.*] Donatmak mânasına kullanılır bir tâbirdir. Arma filika: filikayı herbir teçhizatiyle donatmak, arma yelken: yelken yapmak, arma tente: tente yapmak.

ARMA GRANDİ (آرما غرانده) [*Bah.*] Mayistre yelkeninin borinesine verilen addır. Küçük mikyasta bir mantı kapan ile âdi palangadan ibarettir.

ARMOZ (آرموز) [*Bah.*] Her nevi kaplama ve güverte tahtalarının yanyana konulmaları münasebetiyle hâsıl olan aralıklara verilen isimdir. Tahtaların başları arasındaki aralıklara da «sogre» denilir. Geminin içine su girmemesi için bu aralıklar «kalafat» ile kapatılır.

§ [*San.*] Kaplamalar arasındaki aralık, çatlak; boyanmadan evvel macun ile dolması icabeden tahta kaplamanın haddi fâsılları.

ARPACIK (آرپاجق) [*Ask.*] Namlu üzerinde silâhın ya fem veya yakınında, büyük toplarda muylu civarında palamut kozalağı şeklindeki nişan aksamına verilen addır.

ARPALIK (آرپالق) [*İl., Mal.*] Memurlara bir nevi munzam tahsisat ve azil, yahut tekaüdedilen mülki ve ilmî memurlara mazuliyet ve takaüt maaşı kabîlinden verilen şey hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) arpalığı «tuyul ve hâs, zeamet, maişet mukabili verilen ayni, ya nakdî ulûfe», Şemseddin Sami Bey «Kamus-u Türki» de (1317 tab'ı) «Tarik-ı ilmî ricaline aynen veya nakden verilen muhassasat» suretinde tarif etmişlerdir.

M. Belen'in «Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler» eserinin mütercimi M. Ziya Bey esere yazdığı bir haşiyede (s. 226) buna dair şu izahatı veriyor:

«Arpalığın menşei doğrudan doğruya memleketin derebeylik teşkilâtıdır. On dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçadan ibaret olan timara arpalık, yani sahibinin daima harekete hazır bulundurmaya mecbur olduğu süvari takımının idaresine mahsus «arpa parası» denilirdi (Cevdet c. 5, s. 192). Sonraları arpalık bir masraf mukabilinde, yahut yapılan bir hizmetin karşılığı olarak verilmekteydi. Böylece İnebahtı kalesinin mutasarrıfı olan paşa, bu kalenin icabında müdafaası için lâzım gelen şeyleri hazırlamak şartiyle ve arpalık suretiyle aynı namdaki sancağı kabul etmişti (İzzî s.184.) Arpalık fermanla tevcih olunur ve bu tevcihlerle beraber sahiplerine hıl'atler de giydirilirdi. Arpalık sahibine malikânede olduğu gibi mutasarrıf namı verilirdi. (İzzî s. 168-184-241.) Arpalık kazaskerlere de verilirdi (Cevdet c. 5 s. 176, 180). Bu arpalıklar bilâhara şu şekli almıştı: arpalık, yalnız kazaskerlere değil, daha küçük payeleri olan ilmiye ricaline de tahsis olunurdu. Arpalıkların miktarı muayyen olmadığından muhtelif miktarda tahsis kılınır ve münhal oldukça şeyhülislâm arzu ettiklerinin arpalıklarına zammederdi. Bu yoldaki arpalıklar hizmet mukabili olmayıp âdeta payelere mahsus tahsisat kabîlindendi.»

İbn-ül-Emin Mahmut Kemal buna tahsis ettiği kıymetli bir yazıda (Türk Tarih Encümeni Mecmuası No: 17 (94) s. 276) arpalığın geçirdiği bütün safhaları izah ediyor. Bu yazıyı aynen naklediyoruz:

«Filân sancak yahut filân kaza, filân zata berveçhi arpalık tevcih olundu» denilir ki o sancak ve kazanın varidatından bir miktarı o zata tahsis edildi, mânasını tazammun eder.

Timar ve zeamet pek muteber olduğundan, arpalık ve hâs ve başmaklık namiyle, bir ferde verilemezdi.

Dergâh-ı Âli kapıcıbaşıları tecrübekâr ve şayan-ı itibar oldukları halde de arpalıkları nihayet 19999 akça olabilip zeamet derecesine irtika etmemek için bir akça tezyidedilemediği gibi padişahların haseki kadınlarına başmaklık namiyle maaş tahsisi iktiza ettikte havass-ı hümayun kurasından yine 19999 akçaya kadar tâyin edilip yirmi bin akçaya iblâğı mümkün olamazdı.

Arpalık, zeamet ve timar gibi mukayyed olmayıp zevat-ı muhtelifeye verilebilirdi. Meselâ sadaretten azil ve tekaüdedilen vezirlere, harbde hüsnü hizmeti sebkedenlere, tenkil-i eşkıyaya ve sefere memur olanlara, mazulinden iseler *(berveçhi arpalık)*, mansubinden iseler *(berveçhi zamime)*, bir mahallin muhafazasına ve bir kalenin tamirine memur edilenlere ve zevatı saireye bir veyahut mütaaddit sancak arpalık olarak tevcih olunurdu.

(Berveçhi arpalık) bir sancağa mutasarrıf olan zata -ref'olunan hâsları mukabilinde- diğer bir sancak teffiz edildiği gibi arpalık suretiyle bir sancağa mutasarrıf olan bir vezire diğer bir sancak da kezalik arpalık olmak üzere tevcih kılınırdı.

Arpalık veçhile bir sancağa mutasarrıf olan zat, yine arpalık suretiyle diğer bir sancağa mutasarrıf olan zat ile becayiş edilir ve istida üzerine de bir sancak, arpalık olarak teffiz olunurdu.

(Berveçhi arpalık) hâs olmak üzere bir mahallin nezareti mukataasına mutasarrıf olan zattan o nezareti âhar şahıs iltizam edebilirdi.

Merkezde ve taşrada bulunan memurin-i devlet, maaşla tavzif ve bilâhara mazulin ve mütekaidîne de medarı maişet tâyin edilerek arpalık usulü ilga olundu.

Memurin-i ilmiye biri müderris, diğeri kadı olarak, esasen iki kısımdı. Müderrisler, müderris oldukları medresenin hâsılat-ı vakfiyesiyle, yahut kendi servetleriyle taayyüş ederlerdi.

Bilâd-ı İslâmiyeye tâyin edilecek kadılar, bu müderrislerin güzîdelerinden intihap ve tâyin olunurdu. Kadılar aidat-ı şer'iye ile geçinirlerdi. Kazanın maddi ve mânevi mesuliyetini teemmüi eden ekser ulema, meslek-i kazaya rağbet etmedikleri gibi kabul edenler de kazaya iptilânın bir müddet-i muvakkateye inhisarını, kemakân tedris ile iştigali arzu ederlerdi. Binaenaleyh kazaya birer sene tâyin olunurlardı.

Müderrisken kadı olan bu muhterem zatlara müddet-i muayyenenin inkızasından sonra -bir nevi mazuliyet maaşı olmak üzere- bir beldenin hasılat-ı emîriyyesinden *(arpalık)* namiyle bir miktar meblâğ tahsis kılınırdı.

Devletin şuabatı idaresine halel tari ve her maslahat, intizam ve inzibattan âri olmağa başladığı zamanlardan itibaren müderrislik rüusu tevcihinde de suistimalât vuku bulmaya başladı.

Ulemaya gûya medar-ı şevk olmak üzere oğullarına müderrislik rüusu verilmek ve mehdnişin etfal-i şîrharı «Kıdvet-ül-ulema-il-muhakkikiyn ve umdet-ül-fuzalâ-il-müdekkikiyn» gibi evsaf-ı âliye ile yâd ve haysiyet-i ilim ve âlemi berbadetmek usul ittihaz olunduğu gibi muaharan ilmî ve mülki kübera ve ricalin *(zadegân)* denilen hâdis-üs-sin mehadimi de on beş yirmi sene medrese köşelerinde envaı mahrumiyet ve mihnet içinde tahsil-i marifet ve rüus intihabında ispat-ı liyakat eden erbab-ı istihkak gibi rüus-u tedris ile taltif olunarak bu suretle kendilerine -irat kabîlinden- medar-ı maişet ihzar edildikten başka -ulema katil ve musadereden masun oldukları cihetle- rüus-u tedris sayesinde rüus-u mehadimin masuniyeti de temin kılınıp bir nevi servet ve hayat sigortasına vaz'edilmiş olurlardı.

Fâdıl ve cahil müderrisler tekessür etmekle -ismi mevcut, vücudu mefkut- birtakım medreseler peyda oldu ve müderrislik, itibari paye hükmüne geçti.

Rüus-u tedrise nailiyetle tarikte kıdem kesbederek mevleviyet mertebesine irtika eden cühelâ-yı zadegâna mevleviyet tevcihi ve bunların birer belde kadılığına tâyini muktazi olduğundan müderrislik gibi mevleviyet ciheti de muhtel oldu.

Halen ve sabıkan şeyhülislâm olanlarla bilfiil Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin ve mütekaitlerinin, İstanbul, Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Edirne, Bursa kazalarından munfasıl ve sair mevleviyetlerden mütekait olanların yedi yüz elliden seksen ve doksan akçaya kadar vazife-i yevmiyeleri vardı.

Şeyhülislâm olanların menasıb-ı ilmiye tevcihatında *(boğça-beha)* namiyle muayyenatı ve daireleri hademesinin aidatı olduktan başka uhdelerinde bulunan Sultan Beyazıt Medresesi müderrisliğinden ve Beyazıt evkafının idaresinden de intifa ederlerdi.

Bilfiil hükümet-i şer'iyede bulunan sudur ve mevali, mahkeme harçlarından da müstefid olurlardı.

Akçanın tenakus-u kıymeti ve ashab-ı meratibin ziynet ve ihtişama meyli, esbab-ı maişetin tekessürünü istilzam ettiğinden şeyhülislâma, sudura, mevaliye ve bunların mazullerine de *(arpalık)* namiyle birer ikişer kaza tevcih edilirdi.

Bunlar o kazalara -icra-yi ahkâm-ı kaza etmek üzere- birer naip göndererek hâsılatın bir miktarını onlara ita ve mütebakisini kendileri istîfa ederlerdi.

Uzamadan ve cühelâ-yi zadegândan bazıları, arpalıkları olan kazalara -mebaliğ-i vefîre cerretmek emel-i harîsanesiyle- ekseren müteşerri ve muktedir nüvvab göndermeyip vaktiyle müteverriin-i ulemanın -mesuliyet-i maddiye ve mâneviyesine binaen- nefisleriyçün iptilâ addettikleri kazaya berikiler esafil-i cehaleyi belâ ederler, esafil-i merkume de ta'zib-i ibad ve tahrib-i bilâd hususunda kusur etmezlerdi.

Kibar-ı ulema dairelerindeki cehele-i hademe de çıraklık suretiyle tarik-ı kazaya ithal olunmaya başladığından mansıplarını erazil-i nüvvaba ihale ederler ve ibadullahın başına belâ-yi mübrim kesilirlerdi.

Cevdet paşa; Üçüncü Selim'in cülûsu üzerine konulan yeni nizamlardan ve o meyanda kaza işlerinden bahsederken *(c. 4, s. 240)* arpalıklar meselesine de temas ediyor ve arpalık sahiplerinin yaptıkları suistimalleri de anlatıyor :

« Zulüm ve taaddileri haddi tecavüz etmiş olan hükkâmın اتأمرون الناس بالبر وتنسون انفسكم delil-i katisi ile ilzamlarına iptidar olunup fimâbad kudatın özr-ü şer'îleri olmadıkça binnefis mansıplarına azimet birle adl üzre hareket ve fukarayı sıyanet etmeleri ve arpalıklar ashabı dahi bir müddetten beri âdet olduğu üzre nüvvaba maktuan iltizam suretlerinden mücanebetle müteşerri ve perhizkâr ve müteverri ve dindar kimseleri arpalıklarına gönderip mahsulün humsunu naibe ita ve kusuriyle iktifa eylemeleri ve kudat ve nüvvab bu tembihatı adem-i ısga ile kemakân evza-ı salifelerinde ısrar ve istikrar edecek olurlar ise tarikleri hak ile iktifa olunmayıp haklarından gelinmesi ve bundan böyle mülâzemet dahi erbab-ı ilim ve fazilete verilip cühhale verilmemesi babında kat'iy-yül-mefad bir kıta hattı hümayun sâdır olmuştur.»

Menasıb-ı ilmiyeye müddet-i örfiye tâyin ve muvakkat suretiyle tevcih olunduğundan her sene müddet-i örfiyesini ikmal eden sudur ve mevali, kesir-ül-adet bir kafile-i mazulin teşkil ederdi. Bunlara arpalık tedarikinde müşkülâta tesadüf edilirdi.

Pederlerinin, yahut mensuboldukları küberanın himmetiyle min gayr-i istihalin tarik-ı tedrise duhul edenler-tafarat-ı tıflane ile -kat'ı meratip ve kazaskerlik payesine kadar terakki ettiklerinden- devlet ve millete faideleri halen müşahet ve âtiyen de memul olmadığı halde arpalıklarını istisgar ederlerdi. Şan-ı devleti muhafazaten ve bigayrihakkın ihraz ettikleri meratib-i ulyaya riayeten bizzarure idareleri temin olunurdu.

Şeyhülislâmdan itibaren daire-i meşihatte bilfiil memuriyette bulunan rical-i ilmiyeden mahreç mevleviyeti payesini haiz zevata kadar -tahsisatı munzamma ve tâbiri âharla memuriyet maaşlarının mütemmimi olmak üzere- verilen arpalık Daire-i Meşihat dâhilindeki zevata munhasır olduğu halde bilâhara devair-i sairede müstahdem ve maaşları müstevfa olan rical-i ilmiyenin de arpalıktan istifade eylemeleri hakkında -muhtelif zamanlarda- iradat-ı seniyye sâdır oldu.

Muahharen arpalık namı ilga ve «tebdil-iş-şekil liecilil-ekil» kabîlinden «tarik maaşı» namı ihdas olundu.

Ayrıca bir ilmiye tekaüt sandığı teşkil ve müstahikkı tekaüt ve amelmande olan memurin-i ilmiyeye ve vefatlarından sonra ailelerine birer miktar maaş tahsisi temin edildi.

Taşrada meslek-i kazada bulunan memurin-i ilmiyenin maaş-ı muhassasları, temin-i maişete kâfi ise de daire-i meşihatteki rical ve memurinin maaşları cüzi olduğundan tevsi-i maişet için verilen arpalığın -nam-ı cedidiyle tarik maaşının- ve memuriyet maaşı mahiyetinde ve vazifelerinin ehemmiyeti nispetinde memurin-i mevcudeye tahsisi muvafık-ı maslahat iken bu usul-ü mâkul, rehin-i kabul olmıyarak tarik maaşlarının idamesine çalışılması, bazı zadegân ve mensubinin intifadan mahrum edilmemeleri maksadına müstenitti.

İlân-ı meşrutiyetten sonra «tarik maaşı» ilga ve ona bedel memuriyet maaşları haddi lâyıka iblâğ edildiği gibi mazulin-i ilmiyeye de - memurin-i mülkiye gibi - mazuliyet maaşı tahsis olundu. Memuriyeti ve mazuliyet maaşı olmıyanlara da «müstahikkiyn-i ilmiyye maaşatı» namiyle birer miktar maaş tahsis kılındı.

Ahval-i esef-iştimallerinden bahsolunan nüvvabın yerlerine umur-u şer'iye ve hukukiyede ihtısas peyda eden zevat-ı muktedirenin tedarik ve tâyini lüzumu teemmül olunarak 1270

senesinde, muahharen «Mekteb-i Nüvvap» namını alan «Muallimhane-i Nüvvap» teşkil edildi.

Bu mektepte ulûm-u mürettebeyi tahsil ile şahadetname istihsal edenler salis, rabi ve hâmis olarak üç sınıf itibar olunup kazalara ve bazı livalara ikişer sene müddetle tâyin kılınırlardı. Vilâyet merkezlerine ve mühim sancaklara «Muallimhane-i Nüvvap» mezunlarından kıdemen ve liyakaten şayan-ı terfi görülenlerle yine zadegândan bazı zevat nasbedilebilirlerdi.

Zadegân meyanında yoliyle tahsil-i ilim ve tehzib-i ahlâk etmiş münevver ve müstakim zatlar bulunduğu gibi ekseren,

Cehlin ol mertebesi sehl olmaz
Kisbsiz ta bu kadar cehl olmaz

meali, muvafık-ı hali olan -mahalle mektebinden mezun ve ahz-ü itaya meftun- mollalar da görülürdü.

Mekteb-i Nüvvabın yerine 1332 senesinde «Medreset-ül-Kudat» teşkil olunarak zadegân usulü ilga ve naiplerin unvanı «kadı» lığa tahvil kılındı.

Kadılık, Mekteb-i Kudat mezunlarına tahsis olunarak tevkıyet usulü refedildi. Kadılara -sair memurin-i devlet gibi- harcırah ita ve hal-i mazuliyetlerinde temin-i maişetleri için mazuliyet maaşı tahsis olundu.

Bir ziyafette hazır bulunan sudurdan Gümrükçü Osman Paşa zade Nuri Bey, eazım-ı huzzardan bir zatın teklif ettiği arpa suyunu içmekten iba etmesi üzerine amcazadesi eazım-ı fudaladan sadrı esbak Yusuf Kâmil Paşa merhum, bilbedahe şu beyti söylemiştir:

Mollaların taacübe şayan mizacı çok
Arpalığın yiyüp de suyun içmemek gibi

Değil kim arpalık cüz'i maişet vermedi eyvah
Musanni/Asım etmişken niyâz ibn-i Samanîden
- Saffet - Kaside

Kesbeder bir arpalık olsun bu çâr ahurda
Servet-ü sâman bulur elbette hayvanım diyen
Yenişehirli Avni

ARSLANLI (آرسلانلی) [*Mes.*] Vaktiyle tedavül etmiş olan paralardan birinin adıydı. Bu paralara Farsça karşılığı olan «esedî» denildiği gibi «arslani» de ıtlak olunurdu.

Seyyah *(Taverniye)* Felemenk dolârlarına bu ismin verildiğini söylüyor. Seyyahın ifadesi şöyledir:

«Memalik-i mahrusada, üzerinde aslan resmi bulunan Felemenk dolârlarına *(Lion d'Hollande)* aslanlı ıtlak olunur.»

Arslanlı tâbiri kuruşlar hakkında kullanılırdı. Nitekim «esedî» tâbiri de alelekser kuruşla birleştirilerek «esedî kuruş» suretinde istimal olunmuştur.

«Lehçe-i Osmani» de şu tafsilât vardır:

«Arslanlu - Selçukiyenin gümüş sikkesinde şîr ve hurşid resmi olduğundan elsinede kuruşa ıtlak olunan isim.»

Yavuz Sultan Selim zamanındaki *(1512-1520)* kuruşun rayicini birinci defa haber veren *(Solakzade)* «ol tarihte kuruş 40 ve arslanlı 35 akçaya geçerdi» dediğine göre biri yalnız «kuruş» ve diğeri «arslanlı» namiyle iki nevi kuruş mütedavil olduğu ve birincisi ikincisinden kıymetli bulunduğu istidlâl olunur.

«Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye» de bu para hakkında aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

«Memalik-i devlet-i aliyyede âdeta bir sıfat-ı resmiyet kazanmış olan salifüzzikir arslanlılara *(esedî)* ve *(arslani)* kuruş dahi derlerdi. Bilâhara eski şerefini kaybetmişse de istimalde ismi baki kalıp elli altmış sene evvele kadar, Mısır'da bu namla zebanzeddi. Bunun vezni sekiz buçuk dirhem olup 1138 *(1725)* senesi resmî tarifesine dahi böyle dâhil edilmiştir.»

ARSLANLI ÇEŞME (آرسلانلی چشمه) [*Sof.*] Hacı Bektaşta orta avlunun, girilince sağ köşesinde Bektaşilerin zemzemi makamında olan çeşmenin adıydı. Bu çeşmenin suyu, büyük havuza dökülürdü. Aslanlı havuza su, bir aslan heykelinin ağzından boşanırdı. Çeşme bu ismi o heykelden almıştı. Hacı Bektaşlılar, içmek ve yıkanmak için bu çeşmeden su almayı tercih ederlerdi.

ARŞ (عرش) [*Sof.*] Allahın dokuzuncu kat gökte tasavvur olunan tahtı mânasına olarak kullanılır bir tâbirdi. Bu tasavvur Allahın kudret ve azametinin tecellisinden kinayeydi. Yoksa hakikatta böyle bir yer mevcut değildir. Çünki bu takdirde Allah için mekân ispat edilmiş olur. Allah ise mekândan münezzehtir. Bu makamda «Arş-ür-Rahman», «Arş-ı-Âlâ» tâbirleri kullanılırdı.

Kuranda (ذوالعرش المجید) gibi âyetler vardır.

Arş için Allaha ait tabiatın fevkında bir yer diyenler de vardır.

Azamet şanına etmişti nüzul
Saye-i arş-i azîm idi Resul
Hakani

Eski heyet usulünce arş bütün eflâki muhit ve ecram ve nücumdan zannolunan dokuzuncu ve en büyük felekti. Buna «Felek-ül Eflâk», «Felek-i Âzam» ve «Felek-i Atlas» denilirdi.

Arapça bir kelime olmak itibariyle arşın lûgat mânası taht, çardak, tavan, kubbedir,

Secde-i şükretti arşı, ferşi üzre hanenin
Lâ.

ARŞIN (آرشون ، آرشين) [*San.*] Metrenin resmen kabulüne kadar kullanılmış olan ölçü aletlerinden birinin adı idi. Bu makamda «zirâ» tâbiri de kullanılırdı. O zamanlar metreye «zirâ-ı âşari» denilirdi. «Bürhan-ı Kaatı» da (آرش = areş) kelimesi için şu izahat vardır: «Habeş vezninde kulaç dediğimiz miktar-ı muayyene denir. İki kolları kanad gibi açıp iki canibe uzattıkta sağ elin parmakları ucundan sol elin parmakları ucuna gelince mümted olan miktardan ibarettir. Bazılar indinde elin orta parmağı ucundan dirseğe varınca miktardan ibarettir ve esahhı budur. Türkide arşın dedikleri budur. Arabide zirâ derler.»

«Kamus-u Türki» de: «Parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan mehuz ölçü, zirâ» suretinde tarif olunmuştur.

Celâl Esat Arseven «Sanat Kamusu» nda: «Farisîde kol mânasına «arış» ve bu mânasına «în» kelimelerinden geldiği zannolunmakta ise de Türkçe büyük adım mânasına «arşımak» kelimesinden geldiği muhakkaktır» diyor.

İki türlü arşın kullanılırdı. Çarşı arşını, mimar arşını.

Çarşı arşını; çarşı ve pazarlarda basma, yünlü ve emsali kumaş, bez vesaire ölçüsünde müstameldi. Aksamı şunlardı: çarşı arşını 8 rubu, rubu 2 kerah.

İpekli kumaşlar fiyatça yüksek olduklarından halk nazarında bunları pahalı göstermemek ve alışverişi kolaylaştırmak maksadiyle «endaze» namiyle çarşı arşınından bir parça kısa bir mikyas daha ihdas kılınmıştı.

Mimar arşını; buna «zirâ-ı mimari» dahi denilirdi. Mimari işlerde yer ölçüsü olarak kullanılırdı. Aksamı şunlardı: zırâ-ı mimari: 24 parmak, parmak: 12 hat, hat: 12 nokta. Mimar arşını metreye nazaran binde 758 di.

«Kamus-u Riyaziyat» ta yazılı olduğuna göre mimar arşınının esası alelûmum İslâm milletlerinde kullanılan zirâın müesses bulunduğu kaideye muvafıktır. Şöyle ki: bir arşın yirmi dört parmak ve bir parmak karın karına bitişik olmak üzere altı tane arpanın sihani mecmuuna müsavidir.

Mimar arşınının ihdas zamanı meçhuldür. Fakat elde bulunan zirâ-ı mimarinin esası ve miyarı Üçüncü Selim tarafından suret-i mahsusada abanozdan olmak üzere yaptırılıp mühendishanesinde mahfuz bulunan mimar arşınıdır.

Mimar arşınının toprak işlerinde kullanılan aksam ve ez'afı şunlardı: kadem: 12 parmak, kulaç: 5 kadem, zirâ-ı mimari: 2 kadem.

Bu taksimat 1779 (H. 1193) da Belgrat'ta Divan-ı Hümayun tercümanı olan Mühendis Osman Efendinin Fransızca ve Almancadan tercüme ettiği «Hediyet-ül-Mühendisîn» adlı eserinde yazılıdır.

Arşın tâbiri aşağıda yazılı şekillerde de kullanılırdı:

Arşını büyük: açık adımlar atan, uzun bacaklı adam. Arşınları açmak: açık adımlarla yürümek, seri gitmek. Arşınlamak: arşınla ölçmek, açık adımlar atarak çabuk gitmek. Arşınlık: arşın ile ölçülüp satılan şey.

Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde demirden, çelikten ve tahta dan yapıldığını söylediği arşının antikaları hakkında şu malûmatı veriyor:

«Harb içinde bunlardan bir tanesi Bedestene gelmiş ve üzerinde - Mehmet Akkoyunlu - yazılı ve câbeca oymalı ve fakat kaba bir tarzda işlemeleri vardı. Hususi bir tarzda müzayede neticesinde yirmi iki liraya alınmış ve Parisli bir Yahudi antikacıya iki yüz liraya satılmıştır. Ankara müzesinde fildişinden mamul ve Sultan Mecit devrine ait bir arşın vardır.»

Bağdat'ta bezirgânları gördüm de şaşırdım
Arşınımı baston gibi ben elde taşırdım
Lâ.

ARŞİN (آرشين) [*San.*] Altın, gümüş ve ibrişim ile dokunan kumaşa verilen addı. Böyle kumaşlara «münekkaş» da denilirdi. Bunlarda çok altın ve gümüş kullanılmazdı. Ancak «dip» denilen «sade arşin» sırmasız olarak dokunur, sonra üzerine altın ve gümüş işlenirdi. Hükümet bazan altın ve gümüşün tasarrufu maksadiyle «dip» denilen «sade arşin» yapılmasını yasak ederdi.

«Arşin» e gönül ve pembe *(pamuk)* iplikleri atmak memnu idi.

ARUSEK (عروسك) [*San.*] Yeşil ve pembe dalgalı bir nevi sadefle işlenen işlere verilen addı. İşin mahiyetini izah edici bir tâbir olarak «arusekli» de denilir.

«Eski eserler Ansiklopedisi» nde şu izahat vardır:

«Tabiî olarak yeşil ve şanjanlı sadeflere «arusek» derler. Bundan işlenmiş mobilyeler, tavlalar, şatrançlar, kutular ve daha birçok şeyler vardır. Masaları, devrimleri yirmişer, yirmi beşer liraya ve tavlaları yirmişer lira, kutuları üç beş lira eder. Güzel ve sevimlidir. Şimdi metruk bulunan sanayi müzesinde de bunlarla sıvama sadeflenmiş küçük ve sanatkârane yapılmış bir kemençe vardır ki Paris'te sergide birinciliği kazanmış olduğu söylenmek-

tedir. Türkiyede daha incesi de yapılabilir. Bununla beraber bu kemençe de güzeldir. Bence otuz kırk lira kıymeti vardır.»

Kıymetli bir eşya sayılır bu arusekli
Olmazsa eğer aslı küçük ortası ekli

Lâ.

ARUS RESMİ (عروس رسمی) [*Mal.*] Gelin ve düğünlerde alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resim, evlenen kadınların kocalarından alınırdı. Arapça bir kelime olan «arus» un lûgat mânası gelindir.

«Kamus-u Türki» de bu kelime «Ar. Cem'i arais. Gelin, yeni evlenmiş kadın yahut evlenmek üzere süslenmiş kız *(Arabide müzekker dahi olup güveğiye ıtlak olunur.)* Tuğ-u arus = zambak nev'i, zülf-ü arus = Hint baklası» suretinde izah olunmuştur. Zambak nev'inden olan çiçeğe «zülf-ü arus» denilmekte olduğundan Kamus müellifi o tâbirde yanılmıştır.

İslâm, Hıristiyan, kız ve dullardan maktu olarak aşağıdaki nispetlerde alınırdı:

60 akça	İslâm	kızlarından
30 »	»	dullarından
30 akça	gayrimüslim	kızlarından
15 »	»	dullarından

Arus resmini timar sahibi olan sipahiler alırlardı.

Tanzimattan sonra bu resim kaldırılmış, onun yerine «izinname harcı» ikame olunmuştu. Evlenmek istiyenler kadıya müracaat eder, evlenmelerinde mâni bulunmıyanların kadı tarafından verilen «izinname» üzerine nikâhları kıyılırdı. İzinname harcı kızlar için on, dullar için beş kuruştu.

ARUZ (عروض) [*Huk.*] Para ve hayvandan ve tartı ve ölçüden başka olan meta ve kumaş ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yine o mânada kullanılan «araz» ın cem'idir.

§ [*Ede.*] Şiirin ahenk ölçülerinden bahseden ilmin adıdır. Arapça bir kelime olan aruz, ananeye göre çadırın ortasına dikilen ve ona destek vazifesini gören kazığa denir. Aruz ilminde bu kelime birinci mısraın son tef'ilesini göstermek için kullanılır. Nasıl ki kazık daima çadırın beyt-ül-eş'ar ortasında ise, bu tef'ile de daima beytin beyt-ül-eş'ar ortasında bulunur. Aruz ilminin kurucusu Araplardır. Onlardan Farslara, Farslardan da Türklere geçmiştir. Bunu en evvel Türklerin meydana getirdiklerine, onlardan Araplara ve sonra da Farslara geçtiğine kail olanlar da vardır.

Tarihlerin yazdıklarına göre bu ilim hicrî ikinci (milâdi sekizinci) asırda Basralı İmam Halil Bin Ahmet tarafından meydana getirilmiştir. İmam Halil efail-ü tefail dediği sekiz kelimeyi esas olarak almış, onların değişmesinden ve tekrarlanmasından Aruzun 15 bahrini bulmuştur. 16 ncı bahir olan müteadrik sonra, (Ahfeş) tarafından, cedit yahut garip, karip, yahut müsta'cil, müşakil, yahut müteahhir bahirleri de Farslar tarafından ilâve olunmuştur.

Sayısı 19 a çıkan aruz bahirlerinden herbirinin birçok fer'i vardır ki onlara vezin denilir.

Değerli edebiyat üstadı Tahir Olgun'un beyanına göre (Edebiyat Lûgati, aruz maddesi) Farslar Müslüman olup Arap maarifini kabul ettikleri vakit onların nazım ölçülerini de aldılar. Fakat içlerinden tabiatlarına uygun gelenleri ayırdılar. Sonra Karahanlılar İslâma geldiler. Memleketlerinde mektepler, medreseler açtılar. Oralara devam edecek Türk çocuklarını okutmak için İrandan müderrisler getirdiler. Gelen müderrisler, verdikleri dersler sırasında Araplardan almış oldukları aruz vezinlerini de talebeye öğrettiler. Yetişen Türk Şairleri ise, Farsların ayırdıkları vezinlerin de en ahenkli olanlarını seçtiler ve onlara göre Türk diliyle manzumeler yazdılar.

Edebiyat tarihimizin ikinci devresine, yani Türkler Müslüman olduktan sonraki zamanlara ait -eldeki eserlere göre- en eski manzum kitap olan Godatku Bilik aruzun *(Faûlün faûlün faûlün faûl)* vezni ile nazmedilmiştir.

Aruz vezni hicrî beşinci *(milâdi on birinci)* asırda Hakaniye lehçesine, 7=13 üncü asırda bizim lehçeye, 8=14 üncü asırda Çağatay ve Âzerî lehçelerine girmiş, zamanımıza kadar kullanılagelmiştir. 11=17 nci asırdan sonra bizim lehçe edebiyatının aruz şairleri ile halk şairleri birbirlerinden müteessir oldular. Halk şairleri aruz vezniyle, divan şairlerinden bazıları da hece veznizle manzume tertibetmeğe başladılar.

Zamanımızda ve millî edebiyat'ın zuhurundan sonra genç şairler aruz veznini bıraktılar. Hece vezniyle meşgul oldular. Hattâ Halit Fahri Ozansoy aruz vezniyle ve Aruza Veda başlığı ile bir manzume yazdı. Onun sonunda:

İran yoliyle, Zühre tacın, nağme kervanın;
Şahane geldiğin gibi, şahane git yine!

beytiyle aruza «uğurlar olsun» dedi.

Değerli Prof. Mehmet Fuat Köprülü buna dair *(İslâm Ansiklopedisi, aruz maddesi)* uzun ve kıymetli tafsilâttan başka örnekler de vermiştir.

Aruz ile hece vezinleri arasındaki en bellibaşlı fark şunlardır: Aruzun heceleri dalgalıdır, hece vezninin düzdür. Aruzda bir kelimenin bir iki hecesi bir cüzüde kalır; diğer heceleri öbür cüz'e geçebilir. Yani, kelimelerin bölünmesi caizdir. Hece vezninde ise her kelime, bir durakta bitmek gerektir.

ARYA ETMEK (آریا ایتمك) [*Bah.*] Yelkenlere rüzgâr aldırmak demektir. «Dairet-ül-Maarif» te şöyle izah olunuyor: «Halatları salıverip yelkenleri indirme, yelkenlere rüzgâr aldırma.»

ARZ AĞALARI (عرض آغالری) [*Sar.*] Has odalılar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mâruzat işlerinde kullanıldıkları için bu adı almışlardı. Bunların birincisi odabaşı, ikincisi silâhtar, diğerleri de çuhadar ve rikâbdardı. Sonraları silâhtar birinci dereceye yükselmişti.

ARZA GİRMEK (عرضه کیرمك) [*Sar.*] Sadrazamların Topkapı sarayında Kubbealtında toplanan devlet erkânının müzakerelerinin neticesini bildirmek üzere padişahların huzuruna çıkmaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlı padişahları Fatih zamanına kadar divan-ı hümayuna riyaset etmek suretiyle devlet işleriyle doğrudan doğruya alâkadar olur, işleri bizzat hallederlerdi. Sonraları padişahların divana reislik etmeleri usulü kalktığından devlet muamelâtı sadrazamların reisliği ile görülür ve vaziyetten hükümdar haberdar edilip reyi alınırdı.

ARZHANE (عرضخانه) [*Sar.*] Topkapıdaki Hırka-i Şerif odasının dış tarafına arzhane denilirdi. Padişahlar burada, gelen telhisleri açıp okurlar ve icabeden emirleri verirlerdi. Buraya galat olarak *(Aslanhane)* de denilmekteydi.

ARZHAN - I MEMLEKET (آرض خوان ملکت) [*Mal.*] Ikta-ı temlik unvanına dâhil olan arz hakkında eski kanunnamelerde kullanılan bir ıstılahtı. Beytülmale ait arazinin rekabesi, yahut menfaati beytülmalde hakkı bulunan kimseye sultan tarafından verilmesi keyfiyetine ıkta denilirdi. Ikta, biri temlik, diğeri istiğlâl olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Ikta-ı temlikte arzın imar ve ihyası başlıca şarttı. Bu sebeple üç sene terk ve tatil eden sahibinden yer alınır, diğerine verilirdi. İşte bu türlü arza «arzhan-ı memleket» denilirdi.

ARZ KÂĞIDI (عرض کاغدی) [*Sar.*] Sadrazamların padişahlara gönderdikleri kâğıtlara verilen addı. Bu kâğıtlar 15×25 ebadındaydı.

ARZ ODASI (عرض اوطه‌سی) [*Sar.*] Padişahların elçileri kabul ettikleri odanın adıydı. «Topkapı» sarayında bulunan bu oda yanmış, Sultan Mecit zamanında şimdiki biçimde yapılmıştır.

ARZUHALCİ (عرضحالجی) [*Ida.*] Resmî makamlara arzuhal yazanlara verilen unvandı. Osmanlılarda arzuhalcilik müstakil bir meslekti. Bunların başında «arzuhalcibaşı» namiyle biri bulunurdu. Arzuhalcilik mesleğine iktisabetmek istiyen, arzuhalcibaşıya müracaat eder, Divan-ı Hümayun çavuşları ocağı zâbitlerinden çavuşlar emini ve kâtibiyle arzuhalcibaşıdan mürekkep bir heyette ispat-ı ehliyet ettikten ve hüviyeti de tesbit olunarak arzuhalcilik yapmasında mahzur olmadığı anlaşıldıktan sonra icra-yı sanat eylemesine müsaade olunurdu.

«Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı» unvanlı eserde (S. 207) mevcut tarihî bir vesikaya nazaran 1187 tarihinde bu nizama halel gelmiş ve bir kısım eşhas bilâmezuniyet arzuhalcilik yapmaya koyulmuştur. Vesikada bunun mahzurlariyle bunlar hakkında mevzu ahkâm şu suretle izah edilmekte ve neticede o gibilerin şediden meni ve teeziyesi emrolunmaktadır:

«Arzuhalci taifesi kadîmden beri arzuhalcibaşı Divan-ı hümayun çavuşları ocağı zâbitlerinden çavuşlar emini ve kâtibi neferatiyle müstakim arzuhal tahririne kadir hoşnüvis ve ehl-i ırz ve şer-i şerife ve kanun-u münife ve kaide-i mer'iyeye vâkıf mücerreb-ül-etvar kimseler intihap ve çavuşbaşı bunlar tarafından izinlerini havi verilen tezkeresiyle istihdam olunagelmiş iken biraz müddetten beri bu nizama müracaat olunmayup elyevm bilâizin dükkân köşelerinde ve kahveci dükkânlarında ve bazan medrese ve cami avlularında şer-i şerife ve memnuattan olan hususata vâkıf olmıyanlar kendi meramları üzere arzuhaller tahrir ve ehl-i ırzın bilâmucip ırzları hetk ve bilâ özr-ü şer'î on beş sene mürur eylemiş atik niza'ın hudusuna ve müceddeden tesbit-i defter olunmuş iradın ref'ini ve hane tenezzülü ve hasarat-ı mîriyi mucip ve kaide-i tevcihata mugayir ahvalin

zuhuruna bais olmalariyle fimabad arzuhalcibaşı ve ocak zâbitleri marifetiyle izni müş'ir yedlerinde tezkeresi olmıyanlar arzuhal tahrir eylememek ve bilâ izin tahrire cesaret edenlerin haklarından gelinmek ve nizamı mezbur düstur-ül-amel tutulmak üzere rüus-u hümayunumun verildiği mukayyet olunmak imdi rüus-u hümayunumda mezkûr olan şürutun infaz ve icrasına müracaat olunmak üzere arzuhalcibaşıya ve sair iktiza edenlere müekked tembih-i ekîd ve daima nezaret ve dikkat olunup bundan sonra eğer bu tembihe münafi rikâb-ı hümayunuma ve divanı âlişanıma hilâf-ı şer-i şerif ve mugayiri kanun-u kadîm ve kaide-i mîrîyeye muhalif arzuhaller tahrir ederler ise her kim olur ise olsun emr-i şerifime adem-i itaatine binaen eşed-di ukubat ile mücazat olunacakları muhakkak idüğü tefhim ve zecrolunarak şürut-u mezburenin aleddevam infaz ve icrasına ve yolsuz arzuhaller zuhurunda tahrir edenlerin tard ve teb'idine kemal-i ihtimam ve dikkat ve edna iğmaz ve müsamahadan begayet hazer ve mücanebet» olunması.

Bu vesika gösteriyor ki arzuhalcilik için hüviyetin mazbutiyeti ve hüsnü hattın mevcudiyeti kâfi değildi. Devletin kanun ve nizamlarına vukuf da şarttı.

Arzuhal etmek zamanı geçti olmaz derkenar
Azl-i hüsn içün beyaz üstüne ferman etti hat

Kabuli Zade Rahmi

ARZUHAL TAŞI (عرضحال طاشی) [*İda.*] Haliç'te, Eyüb'ün karşısında, Karaağaçta, eski Tophane mamul ambarı binası, şimdi Kasaplar Şirketi Reisi Kara Ahmed'in deri fabrikası önünde ve sahilden elli metre uzaktaki adacıklardan biri üzerinde suret-i mahsusada dikilen taşın adıydı. Arzuhal taşı harç ve demirle sağlam bir surette yapılan kaideye oturtulmuştu. Son zamanlara kadar âbidenin kaidesi görülüyordu. Fakat taş bilinemiyen zamanlarda ortadan kaldırılmıştır. Bundan dolayıdır ki taşın şekli, kıtası, kitabesi olup olmadığı ve bittabi kimin tarafından ne maksatla ve hangi tarihte dikilmiş bulunduğu meçhuldür. Bununla beraber halk dilinde dolaşan rivayetlere göre Karaağaçla Bahariye'nin ve Kâğıthanenin mamur olduğu zamanlarda Sadâbât meydana getirmiş ve tarihe «Lâle Devri» adiyle zevk ve safa anları mal etmiş olan Üçüncü Sultan Ahmet devrinde yapıldığı, hükümdara hallerini arz etmek istiyenlerin kayıkla bu taşın olduğu yere kadar gelerek üzerine koydukları arzuhalleri sarayın bir memuru alıp hünkâra takdim ettiği söylenmektedir. Taşa «arzuhal taşı» denilmesinin sebebi de işte budur.

Bir taraftan suların aşındırması ve diğer taraftan o civardaki tuğla fabrikalarının çamur ihtiyaçlarının oralardan temin edilmesi yüzünden adacıklar yenerek arzuhal taşı âbidesinin ortada kalan temeli, son zamanlarda, deniz nakil vasıtalarının gidiş gelişine mâni teşkil etmeye başlamıştı. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için belediye 1940 senesi haziranı içinde âbidenin kaidesini kısmen yıktırmış ve bu suretle mânii ortadan kaldırmıştır.

Âbidenin mevcudiyetine delâlet eden bazı demir parçaları ve taş enkazı hâlâ görülmektedir.

ASÂ (عصا) [*Sof.*] Din büyükleriyle tekke şeyhlerinin taşıdıkları uzun bastona verilen addı.

Lûgat mânası değnektir.

«Kamus tercümesi» nde de değnek olarak gösterilmiştir. «Lehçe-i Osmani» de «uzun çomak, el değneği» suretinde izah olunduğu gibi «Kamus-u Türki» de de şu tafsilât verilmiştir :

«1.— Uzun el değneği, dayanacak uzun sopa.

«2. — Ekseriya başı topuzlu veya kancalı ve gümüş ve altınla müzeyyen olarak bazı millet ve taifelerde cismani veya ruhani reisliğin alâmeti addolunan uzun ve resmî değnek: patriklik asâsı.

«3. — Sopa, dayak, darp : onun terbiyesi ancak asâ ile olur. Asâ-yi Musa = Hazreti Musa yedlerinde sa'bana tahavvül eden asâ ki Firavun'a karşı gösterdikleri mucizattandır.»

Asâ taşımak Peygamberin sünnet icümlesindendir. Hazret-i Peygamber alelekser asâ taşır, hattâ kırda namaz kılacak olurlarsa ucu demirli olan asâyı mihrap makamında yere saplıyarak ona müteveccihen namaz kılardı. Bu sünnete ittibaen yaşlı Müslümanlar ve tarikat şeyhleri asâ taşımışlardı. «من جاوز الاربعين ولم يتخذ عصا فقد عصى» diye mesel halini almış bir söz vardır ki kırk yaşını geçip de asâ kullanmıyan isyan etmiş olur demektir.

Halvetîliğin bir şubesi olan Şabanîlikte şeyhlerin uzun bir asâ taşımaları tarikat icabıydı.

Muharrik-i dil olur dilrübaya muhtacız
Zaman-ı za'fı kuvadır asâya muhtacız

Koca Ragıp Paşa

Kabiliyet bî tecelli şâmil-i eşya değil
Her asâ ejdernüma, her el yed-i beyza değil

Diyarıbekirli Sait Paşa

Bî muhabâ reh-i na-refteye gitsem de ne var?
Kahr-ı hasm eylemeye elde asâdır hâmem.

Büyük Reşit Paşa

ASABE (عصبه) [*Fık.*] Ashab-ı feraizden mütebaki terekeyi ve ashab-ı feraiz olmayınca bütün terekeyi alan verese hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i «asabat» tır. Ölüye neseben karabeti olanlara «asabe-i nesebiye» denilir ve diğer asabe üzerine tercih olunurdu. Ölünün oğlu, kardeşi, babası, ceddinin füruğu ile kızı, oğlunun kızı, kızkardeşleri, baba bir hemşiresi, ana bir hemşiresi bu cümledendi. İkincisi ölüye sebebiyet dolayısiyle karabeti olanlardı. Mevlel'ataka ile onların asabiyesi veyahut karı ile koca bu kısımdandı. Bu kısma dâhil bulunanlar, mütebaki terekeyi alamazlardı. Yani ashabı feraize hisse ayrılıp asabê-i sebebiye de aldıktan sonra bir kısım tereke daha kalacak olsa, bu mütebaki de asabe-i nesebiyeye verilirdi. Çünki nesep suretiyle olan karabet, sebebiyet tarikiyle olandan herhalde daha müreccah ve mukaddemdi.

ASAF (آصف) [*İda.*] Vezirin müteradifi olarak kullanılır bir tâbirdi. Hemen bütün şark hükümetlerinde vezirlere «asaf» denilmiştir. Bu unvan Peygamber Süleyman'ın meşhur veziri Asaf ibni Berhıyâ'dan dolayı kabul olunmuştu.

Sütude asaf-ı devran Nasuh Paşa kim
Eder zamane Süleyman kadar ana tâzim

Nef'î

Asafi ve asafane suretlerinde de kullanılırdı. Asafi: vezire mütaallik, asafane vezire mensup ve mütaallik veya şayeste olan demekti. «Emr-i asafi» birincisine, «huzur-u âlî-i asafanelerine» de ikincisine misal teşkil eder.

Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Lûtfi Paşanın *(Asafname)* adlı makbul bir eseri vardır.

ASAFİ ZURNA (آصفی زورنا) [*Mu.*] Zurna nevilerinden birinin adıydı. Basra Valisi Tayyar Mehmet Paşa'nın ağası Asaf Ağa icadettiği için bu adı almıştı.

ASAKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYYE (عساکر منصورهٔ محمدیه) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırdığı H. 1241 (1825) senesinde onun yerine kurduğu muntazam askere verilen addı. İlk defa İstanbul'da «tertip» adiyle ve sekiz alay olarak teşkil olunmuştu. Bu sekiz alayın ikisi Serasker Kapısında, altısı da o vakitler Davutpaşa ile Üsküdarda yapılmasına başlanan kışla ve barakalarda yerleştirilmişlerdi. Teşkilât «serasker» unvanını taşıyan birinin kumandasına verildiği gibi, İstanbulun inzibat işlerine nezaret vazifesi de ona havale olunmuştu. Bu sekiz tertib'in umumuna «baş binbaşı» unvaniyle bir büyük zâbit ve her tertibe «binbaşı» namiyle bir âmir tâyin edildi. 1256 kişiden ibaret olan her tertip *(saf)* adiyle on beş bölüğe taksim olunmuş ve *(yüzbaşı)* namiyle bir zâbitin kumandasına verilen her saf'ta bir de top bulundurulması kararlaştırılmıştı. Her yüzbaşının refakatine iki yüzbaşı mülâzimi, bir sancaktar, bir çavuş ve onbaşı verildiği gibi her tertipteki topların kumandasına «topçubaşı» namiyle bir topçu zâbiti memur edilmişti. Her tertip sağ ve sol itibariyle sekizer saftan mürekkepti ve iki kola ayrılmıştı. Ayrı ayrı olarak ağa-yı yemin ve ağa-yı yesar namlariyle iki kolağası ve bunların maiyetine de birer kolağası mülâzimi ve birer kâtiple daha bazı memurlar verilmişti. Ancak, acele yapılan bu teşkilâtın Avrupanın o zamanki teşkilâtına uygun olmadığı anlaşıldığından 1243 senesi sonlarında *(M. 1828)* tebdiline karar verilerek «tertip» tâbiri «alay»a, «saf» tâbiri de «bölük» e kalbedildiği gibi her alay sekizer bölüklü üç taburdan terkibolundu. Bu teşkilât mucibince baş binbaşılık lâğvedilerek her alayın kumandası «miralay» unvanını taşıyan bir büyük zâbite, her taburun kumandası da bir «binbaşı» ya verildi. Bundan başka her alaya bir kaymakam, bir alay emini, her tabura da sağ ve sol ağaları unvaniyle iki kolağası, bir sancaktar, bir kâtip memur edildi. Bölükler bir yüzbaşının kumandasına verilip maiyyetine iki mülâzim, bir başçavuş, bir de bölük emini tâyin olundu. Teşkilât büyüyünce iki alay bir «mirliva» kumandasına verildi. Alayların merkezleri İstanbul ve Üsküdar olmak üzere «hassa» ve «mansure» namlariyle iki kısma taksim ve her kısım ferik rütbesinde bir büyük zâbitin kumandasına tevdi olundu. 1248 *(M. 1832)* de hassa ferikliği ve bir müddet sonra mansure ferikliği

müşürlüğe terfi edildiğinden askerî meratip silsilesi şöyle teşekkül etti: nefer, onbaşı, bölük emini, çavuş, başçavuş, mülâzim, yüzbaşı, sol kolağası, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik, müşür. Bundan başka tabur kâtibi, alay emini namiyle biri yüzbaşıdan yukarı ve diğeri binbaşıdan aşağı ve sağ kolağasından yukarı olmak ve ikisi de askerî kâtiplere mahsus bulunmak üzere askerî meratip silsilesi arasında iki rütbe mevcuttu. Ve bu rütbe silsilesi son zamanlara kadar devam etti.

Askerî meratip bu suretle teessüs etmiş ise de bunlar için zamanın ilcaatına göre muktedir ve mütefennin zâbit yetiştirmek üzere Üçüncü Selim zamanında tesis edilmiş olan Mühendishane-i Berri-i Hümayundan başka askerî mektep mevcut olmadığı için asakir-i mansure-i Muhammediyyenin teşekkülünde ihdas olunan sübyan bölüklerinde ise okuyup yazmaktan başka bir şey öğrenilemeyip bu da maksadın husulüne kâfi olmadığı için harb gailesi giderilir giderilmez 1250 de *(M. 1834)* «Mekteb-i Harbiye» namiyle Maçka'da bir askerî mektep açıldı ve askerî fenlerin tahsili için Viyana, Berlin ve Paris'e de talebe gönderildi. 1254 *(M. 1838)* de de Husrev Paşanın seraskerliği zamanında birinci defa olmak üzere resimli bir nefer talimnamesi neşrolundu.

Topçu, humbaracı ve lâğımcı ocaklarının hizmeti geçtiği için bidayette bu ocaklar lâğvedilmemiş ise de bunların da yeni usulde teşkili lâzım geldiğinden alayları lâğvedildi. Hicrî 1250 *(M. 1834)* de topçubaşılık Tophane Müşürlüğüne kalbolundu.

Osmanlılar en mükemmel ve en çok süvariye malik iken son zamanlarda süvari sınıfları da yeniçeriler gibi intizamlarını kaybettikleri gibi miktarları da ziyadesiyle azalmış olduğundan altı bölük efradı denilen kapıkulu süvarisi dahi lâğvedilerek yeni usulde süvari alayları teşkil ve Kulelide inşa olunan ve sonraları Kuleli Mektebi adı verilen kışla bunlara tahsis olundu. Taşrada da o veçhile süvari alayları teşkiline başlandı.

Gerek topçu ve gerek süvari sınıflarında piyadelerdeki askerî meratip silsilesi tertibedilmiş ise de süvaride ilâveten yüzbaşı vekili ve mülâzim-i sani namiyle iki rütbe daha ihdas olundu.

Mehterhane takımı denilen eski muzika da Avrupadan getirilen muallimlerle ıslah edilmiş ve her alaya bir bando tahsis kılınmıştır.

Asakir-i mansure-i Muhammediyye bu suretle tedricen tensik edildiği gibi Hicrî 1249 (M. 1833) senesinde diğer üç arkadaşı ile beraber devlet hizmetine alınan Moltke'nin verdiği lâyiha mucibince o tarihte «redif» teşkilâtına teşebbüs olunarak 1252 (M. 1836) senesinde Ankara, Hudavendigâr, Konya, Erzurum, Aydın ve Edirne valilerine «redif-i mansure müşürlüğü» unvanı tevcih olundu.

Asakir-i mansure-i Muhammediyyenin teşkilinden iki sene sonra Rusya ile muharebe açıldığı halde teşkilâta devam olunmuş, sonraları bu unvan kaldırılmakla beraber, 1259 (M. 1843) senesinde yapılan tensikatla ordu bir kat daha tekemmül ettirilmiştir.

ASES (عسس) [*İda.*] Asayişin muhafazası için kol gezen gece bekçileri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlıcada kullanılmamış olan Arapça «âs» ın cem'idir.

Mest-i ba temkine rehzen mi olur bilmem ases
Koca Ragıp Paşa

Hanede mey nuş eden bilmez nedir havf-ı ases
Pençe-i şehbazdan azadedir mürg-ü kafes
Uşşakizade

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde *(c.1, s.517)* «Esnaf-ı askerî-i asesbaşı» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Bu taife evvelden yoktu. Fatih Sultan Mehmet ihdas buyurdu. Bunlar bölük odalarından bir oda asker ile sefere gider çorbacılardır. Neferat-ı yeniçeriyan 500 olup pirleri Hacı Bektaş'tır. Bunlar eli asâlı, muhteşem üsküflü neferlerdir. Şahrahın iki tarafında izdiham eden temaşacıları açıp tarik-ı âmı tevsi etmeğe ve askerî dağileri emr-i şer'î ile katletmeğe memurlardır.»

ASESBAŞI (عسس باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortalardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısının adıydı. Ocaktaki resmî ve askerî vazifesinden başka şehrin asayişiyle de alâkadardı. Polis müdürü demekti. Ortadaki zâbitlerle münavebe suretiyle çarşı aralarında, mahalle içlerinde ve hassaten suizannı galip mahallerde dolaşır, kabahat işliyenlerden yakaladıklarını cezalarını görmek üzere icabeden yerlere gönderirdi. Bundan başka cuma günleri Sadrazamın gideceği camiin yolu üzerine ortasiyle beraber giderek kendisini selâmlar, canilerden birinin idamı halinde kezalik ortasiyle siyaset yerine giderek inzıbatın muhafazasını temin eylerdi.

Asesbaşı; başına yeşil çuhadan çatal kalafat, arkasına Zağra yakalı ve yeşil kablı divan kürkü, bacağına ak çakşır, ayağına da sarı yemeni giyerdi.

«Askerî Müze rehberi» nde *(No: 2, S. 17)* asesbaşı için şu izahat vardır:

«İstanbuldaki orta zâbitlerinden intihab edilir ve Atmeydanındaki hapishaneye ve idam cezalarına nezaret eylerdi.»

Asesbaşı; «erkân-ı yeniçeriyan» veyahut «katar ağaları» namı verilen yeniçeri ümerasından maduttu. On sekiz kişiden ibaret olan yeniçeri erkânının teşrifat itibariyle «asesbaşı» on yedincisini teşkil ediyordu. Ümeranın «yeniçeri ağası» birincisi, «avcıbaşı» da sonuncusuydu.

ASHAB-I FERAİZ (اصحاب فرائض) [*Fık.*] Edille-i şer'iyeden birisiyle mefruz hisseleri takdir edilen kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdi. On iki kişiydi. Eb = baba, ced = büyük baba, ehl-i üm = ana bir kardeş, bint = kız, bint-ül-ibn = oğlunun kızı, üm = ana, cedde-i sahiha = büyük anne, uht lieb = baba bir kızkardeş, uht liüm = ana bir kızkardeş, uht lehüma = ana baba bir kızkardeş, zevc = koca, zevce = karı.

ASIL ŞAKİRTLERİ (اصل شاکردلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı maaş defterlerinin orijinal nüshasını teşkil ve asıl adını alan defteri yazan kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Maaş defterleri üç nüsha olarak tertibedilirdi. İkincisine mükerrer, üçüncüsüne de hazine adı verilirdi. Asıl yeniçeri kâtibi dairesinde, mükerrer yeniçeri ağası kaleminde durur, hazine de hükümdara takdim olunurdu.

ÂSİTANE (آستانه) [*Sof.*] Büyük tekkeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça «âsitan» kelimesinden meydana gelmiştir. «Âsitan» eşik, dergâh demektir.

«Bürhan-ı Kaatı» da «*âstan* sükûn-u sinle asman vezninde kapı eşiği ve pabuçluk mânasınadır. Âsitane dahi derler. Arka üzerine yatmak mânasına gelir. Türkide calkavin yatmak derler. Kesr-i sinle zayiçe-i mevlûddan sinin-i mahufeyi istihraç mânasınadır. Araplar ana feran ve akabe derler.» izahatı vardır.

«Lûgat-i Cûdi» de «âsitan kelimesi için şöyle deniliyor:

«Kapı eşiği, dergâh, pabuçluk.

«*Âsitanındır bize ni'm-el-meab*»

«*(Âsitan-ı fena)* dünyadan kinayedir.»

«Kamus-u Türki» de âsitane kelimesi şöyle izah olunmaktadır:

«1 — Eşik, aka,

«2 — Payitaht, merkez-i saltanat. *(Bu mâna ile İstanbul'a alem olmuştur.)*

«3 — Büyük tekke, merkez.»

Mevlevi ıstılahında çile çıkarılan büyük tekkelere bu ad verilirdi. Küçük Mevlevi tekkelerine «zaviye» tâbir olunurdu. Zaviyelerde hizmet etmek çile çıkarmak sayılmazdı.

Diğer tarikatlarda da şubeleri bulunan merkez demekti. Pir makamı olursa Bektaşiler «Pir evi», Mevleviler «Huzur», «Huzur-u Pir» derlerdi.

Haveristandan gelüp her gün eder vaz-ı cebîn
Âsitanında nedir bilmem rica-yi afitâb
Sümbülzade Vehbi

Âsitanında sücud ile niyazım ederim
Ben velâyet kokusun sende duyalı dedecik
D. Z. Ahmet B.

Osmanlı saltanatı zamanında hükümet merkezi olmak, herkesin iş ve gücü orada görülmek dolayısiyle (İstanbul) için de Âsitane tâbiri kullanılırdı. «Âsitane-i Saadet», «Âsitane-i Aliyye» tâbirleri de o makamda istimal olunurdu.

ÂSİTANE DEFTERDARI (آستانه دفتردارى) [*Mal.*] Tanzimattan evvel «maliye müsteşarı» makamında kullanılır bir tâbirdi. Evvelleri «Anadolu defterdarı», sonraları «şıkkı sani defterdarı» adını almıştır. «Maliye nazırı» demek olan «defterdar-ı şikk-ı evvel=şıkk-ı evvel defterdarı» yahut «başdefterdar» İstanbul'da bulundukça vazifesi yardımdan ibaretti. Harb vukuunda diğer erkân gibi «başdefterdar» da sefere iştirak ettiği için İstanbulda kalır, maliye işlerini tedvir ederdi.

ASKERÎ RUZNAMÇE (عسکرى روزنامچه) [*Ask.*] Kazasker dairesinde tutulan yevmiye vukuat defterine verilen addı. Askerliğin her türlü işlerine vaktiyle kazaskerler bakardı. Asker kadısı demek olan kadıasker unvanı da bunu sarahaten göstermektedir.

ASKI (آسق) [*Ed.*] Eskiden saz şairleri arasında tertibedilen şiir yarışında galebe çalana hediye makamında verilmek üzere kahve duvarına asılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Galiplere verilen hediyeler, kılıç, tabanca, şal ve kumaş gibi şeylerdi.

§ [*Hal.*] Gelin odalarının, hassaten gelinin oturacağı köşenin, süslenmesine verilen addı. «Asmak» mastarından alınmadır.

«Kamus-u Türki» de (S. 37) aynı zamanda muhtelif mânası olan bu kelime için şu izahat vardır: «Asmak» tan 1:) Başlıca gelin oda-

sında süs için asılan şeyler, perde, zar, çiçek vesaire, donanma: askı asmak. 2) Hediye ve pişkeş makamında yeni binaya, ya araba atlarına, yahut adamlara asılan kumaş vesaire. 3) Asılmaya mahsus olan şey, talik olunan madde, avize. 4) Kurumak veya muhafaza olunmak için asılmış meyva vesaire hevengi. 5) Pantolonu omuzdan asılı tutmaya mahsus bağ. 6) Başa sallandırılır zincirli mücevherat. || meca. Tavik, tehir, imhal: işi askıya koymak; mesele askıda kalmak. || Mima. Binanın altı yıkılıp direklerle tutturulması, boşa ve iğretiye alınması: evi askıya almak. || İdarî. Müzayede veya münakasa pusulasının aidolduğu dairede veya umumi yerde muayyen bir müddetle asılı durması: şu kadar kuruşa askıdadır.»

Lehçe-i Osmanide (1306 tab'ı) «asmak» kelimesine ait izahat sırasında şunlar yazılıdır:

«Askı asmak; tezyin, şehrâyin, perde, zar, talik. Askı; perde, zar, tecemmülât, ezhar ile yapılan donanma, peşkeş olarak boyuna ve binaya asılan kumaşlar gibi hedaya, başa sallandırılır zincirli elmaslar.»

Gelin köşesi olarak odanın pencere tarafı intihabedilirdi. Askılar tavandan başlar, yere kadar inerdi.

Evvelleri şaldan askı asılırken sonraları biri mevsim meyvalarından, diğeri mevsim çiçeklerinden olmak üzere iki nevi askı asılırdı. Meyvadan yapılacaksa ve mevsim ilkbaharsa kiraz, erik, yaz ise şeftali, elma, armut, kayısı gibi yemişler, çiçekten yapılacaksa gül, yasemin, fulya ve emsali çiçekler asılırdı. Yapma çiçek asıldığı da olurdu.

Askılar çok sanatkârane asılırdı. Âdeta bir sanat nefîsesi halini alırdı. Bu işi kendilerine sanat edinmiş olan kadınlar vardı. Bunlara «askıcı» denilirdi.

Çiçek ve meyva askısı İstanbula mahsustu. Taşralarda gelinin cihazından giyime mahsus olanları gerilen iplere asılmak, halı, bakır takımları gibi şeyler münasip yerlere yerleştirilmek suretiyle teşhir olunurdu.

«Eski eserler Ansiklopedisi»nde bu tâbir için şu izahat verilmiştir:

«Anadolu düğünlerinde veya bir hayratın ahali tarafından ihyası esnasında duvardan duvara bir ip çekilerek herkesin getirdiği uçkur, peşkir gibi armağanların asıldığı şeye derlerse de asıl askı camilerde sadanın temerküzüne medar olmak hikmet-i ilmiyesiyle asılan devekuşu yumurtalarına benzer Kütahya, İznik, Rodos mamulâtından çini, fayans askılara derler. Bunların 10, 20 lira kıymetinde olanları çok görülmüşse de Karaman'da Valide Türbesinden yirmi otuz sene evvel çalınan büyükçe bir askı bunların en kıymetlilerindendi. Yani bunların birkaç yüz lira edenleri vardır.»

ASKI İNDİRMEK (آسقی ایندیرمك) [*Ed.*] Saz şairleri müsabakasında galebe çalmak suretiyle askı alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Müsabakada galebe çalanlara hediye edilmek üzere asılan şeyler, asıldıkları yerlerden indirilir, galebe çalana verilirdi.

ASLANCIBAŞI (آرسلانجی باشی) [*Sar.*] Topkapı sarayı hayvanat bahçesindeki vahşi hayvanlara bakanların başına verilen addı. Bu vazifeyi görmek için bir ocak ve ocağın aslancıbaşıdan başka kethudâ, odabaşı, başeski isimlerinde zâbitleri de vardı. Ocak takımının tâyin ve azilleri iç hazinedarbaşıya aitti.

ASLANHANE (آرسلانخانه) [*Sar.*] Topkapı sarayında vahşi hayvanların muhafazasına mahsus yere verilen addı.

Sultan Aziz zamanında Sultan Mahmut köşkü buna tahsis edilmiş ve aslanhane adını almıştır. Topkapı sarayında daha evvel de bir hayvanat bahçesi ve bunlara bakmak için adamlar da vardı. Başlarına aslancıbaşı denilirdi.

ASLANIM (آرسلانم) [*Sar.*] Valide Sultanların padişah olan oğullarına hitap sırasında kullandıkları bir tâbirdi. Bu tâbir saltanatın son devrine kadar devam etmiştir. Valide Sultanlar bu tâbiri kızları hakkında da kullanmışlardır.

ASMA KANDİLLİK (آصمه قندیللك) [*San.*] Camilerde kubbe ve tavanlara asılı uzun zincir veya ince demir çubuklara bağlı çember şeklinde veya sair tezyinî şekillerde yapılmış madenî askılara verilen addı. Buna ince zincirlerle kandil asılır veya üzerinde bulunan küçük halkalara cam kandiller takılır.

ASTAR (آستار) [*Ask.*] Yeniçeri neferlerinin bazılariyle Otuz İkinin avcı ustasının resmî günlerde iki tarafında yürüyen kara kollukçuların başlarına geçirdikleri serpuşun ismiydi. Buna «nefer kalafatı» da denilirdi. Kavuğun üstüne açık kahverenginde bir astar sarılması bu adı almasına sebebolmuştu. Astar toplu iğnelerle kavuğa tutturulurdu.

ASTAR ÇAVUŞU (آستار چاوشی) [*Ask.*] Bir kısım halkın yeniçeri ocağına vermekle mükellef olduğu astarı aynen toplıyan memurun unvanıydı. «Hazine-i Evrak»ta mevcut bir emr-i şerif müsveddesine nazaran *(askerî fiş No: 2055, tarihi: 1211)* «Tırhala sancağında vâkı Yenişehir Fener kazasına tâbi Tırnova ve tevabii karyeleri ehl-i zimmet reayasının üzerlerinde mukayyedolan üç yüz otuz dokuz adet

avarız ve nezil haneleriyle 1150 kuruş celebkeşan ağnamları malî mukabili olarak Dergâh-ı Âli yeniçeri ocağı tarafına her sene berveçhi ocaklık 13425 top astar» verirlerdi.

1241 senesinde yeniçeri ocağı kaldırılınca bunlar yine askerî levazımda kullanılmak üzere devlet hesabına alınmakta devam olunmuş, tanzimattan sonra bu gibi vergi ve resimler meyanında kaldırılmıştır.

AŞAĞI (آشاغی) *[Hal.]* Bir şehrin, bir kasabanın kalabalık yerine ve alışveriş merkezine denilirdi. Bu türlü yerler, çok yerde, o şehir ve kasabaların sahillerinde, alçak yerlerinde bulunmakla beraber liman ve gümrük gibi ticaretle alâkalı daireler de oralarda kurulduğu ve şehrin mesken kısımlariyle varoşlar daha yükseklerde olduğu için «Yukarı» ve «Aşağı» tâbirleri, bu mevzuda bundan dolayı, halk diline girmiştir. Ezcümle İstanbul'un Edirnekapı semtinde yahut onun dışındaki Topçular varoşunda oturanlar umumiyetle İstanbul'a ve hususiyle onun kalabalık semtlerine, alışveriş yerlerine böyle dedikleri gibi Boğaziçi köylerine «Yukarı» ve İstanbul'a «Aşağı» denildiği de bilinmektedir. Nitekim yukarıya çıkış, aşağıya iniş klişelerinin vapur tarifelerine bile girmiş bulunduğu görülmektedir.

Garbin, bilhassa sahilde bulunan herhangi bir şehri, hattâ hükümeti eskiden İstanbul'a ve tabii Türkiyeye nispetle bir kısım sanat ve ticaret işlerinde daha ileri olduğundan bu tâbirin ticaret ve alışveriş yeri mânasına gelişi bir derece daha tamim ve teşmil edilerek «Avrupa memleketleri» mânasına da kullanılmış olduğu görülüyor. Meselâ 1247 (1831) de İstanbul'da bir muzika mektebi açılmak istenildiği sırada Avrupaya ve ağleb-i ihtimal İtalyaya ısmarlanmış olan sazlar ve aletler hakkında şu vesika (*Türkiye Maarif Tarihi, Müellifi Osman Ergin c.2, s. 312*) bunu şöyle teyit ve tevsik eylemektedir:

«Atufetlû Müşir Paşa marifetleri ve Muzika-i Hümayun ustakârı Vonizetto vesatetiyle bundan bir sene akdem *aşağıya* ısmarlanmış olan muzika sazları bu defa vürudetmiş ve icabeden behası 24700 kuruşa baliğ olmuş olmağla...»

Halk dilinde ve ticaret âleminde kullanılan «aşağının malı», «aşağıdan gelen» tâbirlerindeki «aşağı» hep garp şehirleri veya limanları mânasınadır.

«Aşağının bayağısı» tâbiriyse garp malının kötüsü demektir. Bu tâbir mecaz yoliyle dilimizde «adamın kötüsü» ne de denilmeye başlanmıştır.

ÂŞAR (اعشار) *[Mal.]* Toprak mahsullerinden alınan verginin adıydı.

Âşar; onda bir mânasına olan «üşr» ün cem'idir. Üşür kelimesi kaideten «aşur» sıygasiyle cemilenmek lâzım gelirken «âşar» sıygasiyle cemilenmiştir. Lûgatlerde «üşürler. Mahsulâttan şer'an alınan ondalıklar. Üşrün cem'idir.» suretinde izah olunmaktadır.

Süleyman Sûdi Efendi *(Defter-i Muktesit, c.1, s. 53)* bunun için «sebep, mevzi ve makam olmak gerektir» diyor ve buna aşağıdaki malûmatı ilâve ediyor: «Çünki lisan-ı iktisatta «âşar» yalnız mahsulâtı arziyeden ahzolunan male, «öşr» emtia-i ticariye ve sınaiye üzerinden istihsal edilen emvale ıtlak olunmuş, «âşar»ı cibayet edenlere «muaşşir», «öşr» ü toplıyan memurlara «âşir» denilmiştir.»

Üşür; toprak mahsullerinden alındığı için arzın mükellefiyeti demektir. Toprağın mükellefiyeti meselesi ise pek eskidir. Denilebilir ki insanların toplu birer heyet haline geldiklerinden ve idarelerini içlerinden birine tevdi eylediklerinden itibaren başlamıştır. Şekilleri muhtelif olmakla beraber en mühimminin ve en eskisinin âşar olduğunda şüphe yoktur.

Şeriatların hepsinde araziden üşür ahzı mevcuttu. İbrahim, Yakup, Musa Aleyhim-is-Selâm'ın âşar aldıkları tarihen mazbuttur. Hazret-i İbrahim dört hükümdarla harb halinde bulunduğu zaman galip gelirse alacağı ganimet mallarının onda birini bilihtiyar kâhinlere vermeyi vadetmiş, Hazret-i Yakup malik olduğu emvalin üşrünü Allah rızası için nezreylemiş, Hazret-i Musa da âşarı vergi gibi birkaç nev'e koyup kâhinlerle esbata tahsis eylemiştir.

Hıristiyanlıkta dahi üşür bidayeten malî ibadet cümlesindendi. Bilâhara mecburiyete inkılâbetti. Hıristiyanlıkta âşar usulü ancak beşinci asırda başlamıştır.

Âşar Avrupa'da senyorlar ile ruhban ve keşiş güruhunun menafiine olarak zirai ve sınai mahsullerden ifraz olunan onda bire ıtlak olunmuştur.

Avrupalılar âşarı biri âdi, diğeri fevkalâde olmak üzere başlıca ikiye ayırmışlar, ve senelik olan âdi kısmını mütaaddit nevilere taksim etmişlerdir. Toprak mahsullerinden alınan âşara «hakiki», eşhasın sanayi ve imalâtından istîfa olunan âşara «şahsi», hayvanlar üzerinden alınana «hayvani» denildiği gibi tabiî hasılattan def'aten istihsal olunana da «âşar-ı mahlûta»

ıtlak olunmuştur. Toprak mahsullerinden alınan ve «hakiki» unvanı verilen kısmı da birkaç nev'e ayırmışlardı. Meselâ buğday, şarap, zeytinyağı vesaire gibi külliyetli mahsulât üzerinden tahsil olunan âşara «âşar-ı kesîr» ve bostanlardan istihsal olunan âşara «âşar-ı kalil» demişler ve bunlardan maada köy halkından biri vasıtasiyle imar olunan araziden papazlar marifetiyle tahsil edilen âşara dahi «âşar-ı mevat» tesmiye etmişlerdir.

Ehl-i Salip Muharebelerinden bahsolunurken Salâheddin-i Eyyubi'ye karşı gönderilen Üçüncü Ehl-i Salip Ordusunun masarifini temin için İngiltere ve Fransa kıralları *(âşar-ı Salâheddin = Dime Saladin)* namı tahtında fevkalâde olmak üzere âşar tahsil etmişlerdir.

Fransa'da âşar 1879 İhtilâlinde kaldırılmıştır.

İslâmiyet de daha bidayette âşarı kabul etti ve fazla olarak zekât addeyledi. «Âşar» ile zekâtın bir yere cem'ine fukaha cevaz vermemiş, âşar zekâttan akvadır diyerek beyinlerini tefrik eylemek istemişlerse de binnetice işbu mübayenet mânada değil, lâfızda kalmıştır. Bununla beraber âşar ile zekât beyninde mübayenet maddesi baki olmak lâzım gelir. Çünkü her âşar zekât olursa da her zekât âşar olamaz. Âşarı eda edenler eğer İslâm dininde iseler, verdikleri şeyi zekâtlarına sayarlar. Mûtiler, eğer Din-i İslâmın gayrisiyle mütedeyyin iseler verdikleri şeyi yine âşar nam ve hesabiyle verirlerse de zekâta mutekid olmadıkları için bir nevi vergi makamında tutarlar.

Âşarın zekât olduğuna (وآتوا حقه يوم حصاده) âyeti kerimesiyle (ليس في المال حق سوى الزكات) hadîsi delâlet eder. Şu hükümlerle âşar Müslümanlara göre farz olmuş oluyor. Diğer bir hadîsle de mesele tavzih kılınmıştır: (ما سقت السماء ففيه العشر وما سقى بغرب او دابته ففيه نصف العشر) suretinde olan bu emr-i Peygamberî ile yağmur suyu ile sulanan araziden tam üşür, yani onda bir; kırba ve dolap vasıtasiyle iska olunan yerlerden de nısıf üşür, yani yirmide bir alınması emrolunuyor. Birinci nevi araziden bilâ masraf, istihsalâtta bulunulması noktasından tam ve ikinci nevi yerlerde masrafla istihsalâtta bulunulduğu için de nısıf alınması büyük bir hikmeti tazammun eder.

Şer'î hükümlere nazaran arazi iki kısma ayrılmıştı: bir kısmı arazi-i üşriyye, diğer kısmı arazi-i haraciyye itibar edilmişti. Hiyn-i fetihte ganimîne tevzi kılınan, yahut ahalisi İslâm olup da yedlerinde ipka kılınan araziye «arazi-i üşriyye», fetih sırasında ganimîne tevzi olunmayıp gayrimüslim sekenesi yedinde terk ve ipka edilen arazıye de «arazi-i haraciyye» namı verilmişti. Bu iki kısım arazi beyninde tasarruf cihetiyle bir fark yoktu. Yalnız arazi-i üşriyyeden alınan vergiye *üşür*, arazi-i haraciyyeden alınan vergiye de *haraç* ıtlak olunurdu. Arazi-i üşriyye; onda ve yirmide bir olmak üzere iki nevi mükellefiyetle mükellef olduğu gibi arazi-i haraciyye de biri «harac-ı muvazzaf», diğeri «harac-ı mukasim» olmak üzere iki türlü mükellefiyete tâbi tutulmuştur. Harac-ı muvazzaf; arazi ölçülerek dönüm başına senelik maktu bir vergi alınaktı. Harac-ı mukasim de mahsulâtından üşürden nısfına kadar hisse ahzeylemekti. Haracın tarh ve tevziinde arzın tahammülüne bakılır, ona göre mahsulün üşrü, südüsü, humsu, sülüsü, hattâ nısfı derecesinde alınırdı. Yarıdan fazla bir şey alınmazdı.

Üşür ile haracın toprak mahsulleri vergisi olduğunu ve isimlerde fark olmakla beraber esasta beyinlerinde fark bulunmadığını yukarıki izahat ispat etmiştir.

Diğer İslâm hükümetleri gibi Osmanlılar da mahsulâttan öşür istîfası esasını kabul ve saltanatlarının sonuna kadar bu usulü idame etmişlerdir. Ancak şunu ilâve etmek lâzım gelir ki lâfızdan mânaya intikal tarikiyle bundan murat, bilcümle mezruat ve mahsulâtın devlet hesabına ahzı mûtad olan on kısımdaki bir kısmının hisabı, yahut miktarı demek olduğu ve bu mahsulâtın dokuz kısmı zürraın elinde kaldığı hatıra gelirse de iş hiç böyle değildir. Çünki Tanzimat-ı Hayriyeye gelinceye kadar geçen evkatın hiçbirinde lâfzın mânaya mutabakatı maddesi kale alınmamış ve bu sebeple bu kelimeye bir ıstılah nazariyle bakmak daha muvafık bulunmuştur. Çünki eski kanunlara ve defter-i hakani kayıtlarına bakıldığı surette arazinin Suriye Kıtasında «dimos», Irak kıtasında «ıkta», Anadolu ve Rumeli kıtalarında «sâlâriye» namlariyle birçok rüsuma tâbi tutulduğu anlaşılır. Zemin, çift, bennâk, ispenç, dönüm, bahçe, fevakih, penbe, harir vesaire bu nevi resimlerdendir. Bunların miktarı da her yerde bir değildi. Yerine göre değişirdi. Bu resimlerin heyet-i umumiyesine eski maliyeciler tarafından «âşar» namı verildiği maliyeye mütaallik eserlerde mevcut kayıt ve sarahatten anlaşılmaktadır.

Osmanlıların evailinde arazi diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi biri üşriyye ve diğeri haraciyye olmak üzere iki kısma yarıldığı halde çok geçmeden tasavvur olunan bazı mahzurlarına binean bu isimler kaldırılarak yerlerine «arazi-i emîriyye» tâbiri ikame edilmiş ve bu münasebetle bazı ahkâm vaz'edilmiştir. Birinci

Murat zamanında başlanılmış olan bu muameleye sonraları da devam edilmiş, Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası arazi-i emiriyye addolunmuştur. Arazi-i üşriyyeden «üşür», arazi-i haraciyyeden «haraç» istifa edilirken arazi-i emiriyyeye yalnız ücret vazı ve ahzolundu. Üşür yerine ücret denilmesi arazi-i emiriyye mutasarıflarının «ecîr» itibar edilmiş olmalarından münbaisti. Maahaza ücret tâbiri bilhassa mahsulât-ı arziyede maksud olan mânayı ifade edemediği için devam edememiş, o makamda «üşür» kelimesi kullanılmıştır. Filhakika «üşür» kelimesi «ücret» tâbirindeki vüsat-ı delâleti kaldırmakta, onun yerine katî ve sarih bir mâna ikame etmektedir. Bununla beraber biraz evvel kayıt ve işaret olunduğu veçhile bu kelime tatbikatta asıl mânasını muhafaza edemiyerek toprak mahsullerinden Rumelide sekizde, Anadoluda beşte, altıda, yedide, onda bir ve vilâyetlerin birtakımlarında da daha ziyade ve noksan olarak üşür istîfa ve sâlâriye, rüsumu raiyyet vesaire namlariyle de mahsulâttan vergiler ahzolunmuştur. Kelimenin delâlet ettiği tam mânayı Tanzimat-ı Hayriyeyi mütaakıp neşrolunan nizamatı câmi olan 15 s., 1256 tarihli ilmühaberin beşinci maddesi ihtiva etmektedir. İşte Tanzimatın bu kararıyle toprak mahsullerinden üşür namiyle onda bir alınmaya başlanılmış ve muhtelif mevkilerde başka başka miktarlarda alınagelen üşür miktarı o tarihten itibaren terk olunarak her tarafta bilâ tefrik ve alesseviye onda bir alınmak usulü ikame olunmuştur. Fakat bu da çok zaman devam edememiş, devletçe ihtiyaç görüldükçe üşür kelimesi ıstılah makamında baki kalmak şartiyle miktar tezyid olunarak ve bu tezyit keyfiyeti muhtelif zamanlarda yapılarak en nihayet sekizde bir alınmak usulü karargir olmuştur. Bu tezyitten bazı faideli şeyler de meydana gelmiştir. Meselâ menafi hissesi namiyle zammolunan miktar ile «Ziraat Bankası» ortaya çıkmıştır.

Timar usulü cari olduğu zamanlarda timar sahipleri timarları dâhilindeki yerlerin, bugün devlet tarafından alınan vergilerini alırlar; bu vâridat mukabilinde kanunen götürmeye ve devamı müddetince yedirip içirmeğe mecbur oldukları silâhlı adamlariyle beraber, kendileri de, harbe iştirak ederlerdi. Âşar da timar sahipleri tarafından cibayet olunan vâridat cümlesine dâhildi.

Timar usulü kaldırıldıktan sonra âşarın devlet tarafından cibayeti lâzım gelince ağnam, cizye ve sair vergi ve resimler gibi, âşarın da mültezimlere ihalesine başlandı. Mültezimler devlete ait olan âşarı müzayede ile alırlar, mahsulün üşrünü koydukları adamları vasıtasiyle cibayet ettikleri gibi ikinci birine de ihale ederlerdi.

Müzayede işlerine birçok hileler karıştığı gibi halkı muti ve zavallı olan yerlerin mültezimleri fazla kâr temin etmek için türlü eza ve cefa yaparlardı. En hafifi adamlarını bedava beslemekti. Kâtip, korucu gibi adamlar köylerde aylarca kalırlar, atları, itleriyle beraber yiyip içerlerdi. Mültezimlerden başka bu adamlar da cepleri dolu olarak yerlerine dönerlerdi.

Mültezimlerle köylüler arasında en ziyade ihtilâfı mucibolan şeylerden biri de güğeri meselesiydi. İhaleden evvel yetişen çayır, sebze ve meyvalar köyün âşarını iltizam edecek olan mültezime verilmek üzere devlet tarafından muvakkaten tâyin olunan memurlar marifetiyle yazdırılır, tutulan defterler bu uğurda ihtiyar olunan masraflar kendilerinden alınarak mültezimlere verilirdi. Mültezimler alelekser bu defterlerde yazılı olan şeyleri kabul etmezler, mahsul ortadan kalktığı için yeniden tesbitine imkân olmadığından çıkan ihtilâf kolaylıkla halledilemezdi. Bu yüzden nizalar, hattâ dâvalar eksik olmazdı. Köylülerin çoğu belâyı başlarından atmak için ekseriya uyuşmak mecburiyetinde kalır, kanunen vermek mecburiyetinde olduğundan fazla şey verdiği olurdu. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki halkı vurucu, kırıcı olan köylerin, hele bir parça zayıf buldukları mültezimlere, türlü oyunlar yaptıkları, büyük zararlara soktukları da eksik olmazdı.

İhaledeki zararları ve haksızlıkları nazar-ı dikkate alan hükümet birkaç defa bazı tecrübelere girişti. İhale yerine emanet usulünü ikame etmek istedi. Fakat doğru ve iş bilir adam bulmaktaki müşkülât beklenilen neticeleri vermediği için tekrar ihaleye dönüldü. İhale ve emanet işi iki üç defa tekrar edildi.

Bir aralık tahmis usulüne müracaat edildi. Beş senelik üşür bedeli birleştirilip elde edilen yekûn beşe taksim edilmek suretiyle beşte birinin vergi suretinde halktan tahsiline kalkışıldı. Fakat üşür elde edilen mahsulden alındığı için köylünün bunu vermesinde güçlük olmadığı halde mahsul olmadığı veya kıt olduğu senelerde vergiyi ödemek köylü için güç olduğundan bu yüzden birçok şikâyetler baş gösterdi. Hükümet bundan da vazgeçmeye mecbur oldu.

Orta zaman vergisi telâkki olunan âşarı Cumhuriyet Türkiyesi kaldırmıştır.

AŞ KAPISI (آش قپوسی) [*Sar.*] Harem ile hademe avlularının arasında kapı nöbetçisi ha-

remağalarının beklemelerine mahsus üstü kapalı, üç yan kerevetli büyük bir oda gibi yerin adı idi. Gece nöbetçilerin bir kısmına yatacak yere küçük bir merdivenle çıkılırdı. Önü açıktı. Aşağısı görülürdü. Aş kapısının bir kapısı dış, diğeri iç avluya açılır geçit gibi idi. Kızlar harem cihetindeki koridora girerlerdi. Nöbet yerine ne erkek, ne de kadın giremezdi.

AŞÇIBAŞI (آشجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitanındandı. Ortaların yemeklerini pişirtmeye memur olmaları itibariyle bu unvanı almışlardı. Kendilerine muavenet için yanlarında yamak ve civelek namlariyle neferler vardı. Aşçıbaşının bundan başka mahpusini tevkif, muhafaza ve timurbendetmek, velhasıl ümera tarafından verilen emre göre mahpusları taht-ı mahpusiyette bulundurmak da vazifeleri cümlesindendi. Bu ikinci vazife ortanın hapishanesi matbah olmasından ileri geliyordu.

Aşçıbaşının alâmet-i fârikası vardı. Bu alâmet mahfaza içinde büyük bir bıçaktı. Bunu yanına doğru asardı.

Riko'ya atfen Cevat Paşa (Tarih-i Askerîi Osmani; kitab-ı evvel s. 27) «Aşçıbaşı maiyetinde olan yamakların yemek tabhına memur olduktan başka müteehhil olup kışlalarından hariç ve hanelerinde sakin olan yeniçeriler de celp ve cemi iktiza eyledikte bunları celp ve ihzara memur olduklarını» da söyler.

Yeniçeriler vaktiyle teehhül etmekten memnu olduğuna nazaran bu vazife nizamatın ihlâlinden sonra kendisine teveccüh etmiş olmak lâzım gelir.

Osmanlı teşkilâtı askeriyesinde büyük zâbitler av hizmetlerinden müstear unvanları aldıkları gibi orta zâbitleri de mutfak işlerinden mehuz isimler almışlardı. Sekbanbaşı, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı birincileri, çorbacı, sakabaşı, aşçıbaşı da ikincileri teşkil ediyordu.

Bunun sebebi Asyalıların pek eski zamanlardan beri yerleşmiş fikirlerince av muharebenin en güzel misali olduğu gibi yiyecek de kavganın en mühim levazımından biri bulunmasından ibarettir.

AŞÇIBAŞI POSTU (آشجی باشی پوستی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. «Meydan» daki makamlardan bir makamdı. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasib alan yeni tâlip rehberinin delâleti ile buraya geldiği zaman rehber şöyle tarif ederdi: «Buna aşçı postu derler. Bu öyle bir üstattır ki çiğleri pişiricidir. Hamları oldurucudur, çiğlerin lezzetini verdiricidir. Yolsuzları yola getiricidir.»

AŞEVİ (آش اوی) [*Sof.*] Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden birinin ismiydi. Muharremin on ikinci günü aşevinde ateşsiz, keramet-le kaynadığı rivayet olunan ve ortada bulunan meşhur büyük kazanda aşure pişer ve ayak üzerinde mersiye okunurdu.

Aşevinin son babası «Zeynel Bâba» idi. Aşevi babası halife sayılırdı. Tekkede dede babadan sonra en büyük mevki aşevi babalığında idi. Her Bektaşi tekkesindeki ocağa aşevi derlerdi.

AŞHANE (آشخانه) [*Sof.*] Yemek pişirilen yerle muhafazasına mahsus kilere verilen addı.

ÂŞIK (عاشق) [*Hal.*] Ellerinde «saz» ismi verilen telli çalgı olduğu halde şehir şehir, kasaba kasaba, köy köy dolaşarak şiirler okumak, mâniler söylemek suretiyle maişetini temin eden bir kısım halka verilen unvandı.

Halk şairleri arasında da «saz» çalanlar ve «şiir» söyliyenler varsa da «âşık» ile «halk şairi» ni birbirinden ayırmak icabeder. Halk şairi içinde yaşadığı muhitin ve içinden yetiştiği kütlenin elemlerini, sevinçlerini, emellerini, temayüllerini, ihtiyaçlarını, ihtiraslarını, hınçlarını kuvvetle sezip halk diliyle terennüm eden anadan doğma şair adam demektir.

Âşık ümmi olduğu halde, halk şairi ümmi kalmaya tahammül edemiyor, imkânın müsaadesi nispetinde okuma yazma öğreniyordu. Ondan dolayıdır ki Gevherî gibi, Bayburtlu Zihni gibi şöhretleri Anadolunun birçok köşelerinde hâlâ yaşıyan halk şairleri aruz vezniyle manzumeler kaleme almayı, yerine göre divan edebiyatına mahsus kelime oyunlarına başvurmayı ve tasavvufi ağız kullanmayı başarmışlardır. Karaca oğlan gibilerin okur yazarlığı şüphesizdir. Fakat onlar da temas ettikleri ve esasen içinden yetiştikleri halkın duygularına tercüman olmaktan geri kalmamışlardır.

Halkın âşık diye tanıdığı adamlar büsbütün başkadır. Gerçi onların da ellerinde saz, dillerinde söz varsa da ruhlarında şiir kabiliyeti yoktur. Sazı, dervişlerin keşkülleri gibi cer aleti olarak kullanırlardı. Halbuki halk şairinde saz, sesli reklâmdan başka bir şey değildi. Onu sanat kabiliyetini ilân için elinde taşırdı. Hakikatte ise, istinad ettiği, kalem ve kâğıttı.

Sonra halk şairi dilenmez, kazanırdı. Muammalar tertibederek, methiyeler ve hicviyeler dağıtarak geçinirdi. Âşık; İstanbul kahvelerinde henüz örnekleri göze çarpıp duran dilenci sazendeler gibi para toplardı.

Halk şairle âşığı, ekseriya birbirine karıştırmakla beraber, temyiz etmekten hiçbir

zaman geri kalmamıştır. Şaire yüreğini, âşığa kesesini açardı. Halk edebiyatı tetkiklerinde şairle âşığın ayırdedilmesi ve biri icat, öteki intihal eden bu iki zümrenin böylece hakkının verilmesi icabeder.

ÂŞIK YOLU (عاشق یولی) [*San.*] Birer tarafı açık murabbaların yekdiğeri aksine vaz'ından hâsıl olma tezyinatın adıydı.

ÂŞİR (عاشر) [*Mal.*] Şehir ve kasaba dışında umumî yollarda bulunarak tüccarın serbestçe gidip gelmelerini temin eden, mallarını yol kesicilerden koruyan, aynı zamanda lâzım gelen vergileri beytülmal namına tahsil eden memurlara verilen addı. Hür, Müslim, kuvvet ve neccetle muttasıf kimseler arasından seçilirdi.

İslâm tüccarından malların zekâtı nispetinde, zimmilerin mallarının değerinin yirmide biri derecesinde alınırdı. Yabancı tüccarlardan ise mensuboldukları hükümetin İslâm tacirleri hakkındaki muamelelerine göre vergi istîfa edilirdi.

AŞK (عشق) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle aşk gönül vermek, candan sevmek mânasına gelir. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getirmiş olan Abdülbakî Gölpınarlı «Kaygusuz, sahife 118-120» aşk için şu tafsilâtı veriyor:

«Hakkın zuhuruna sebebolan ilk sıfat. «الخلق لاعرف کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت» hadîs-i kudsi'si mucibince «Hak, bilinmeğe muhabbet etmiş» ve bu aşk ve mahabbet kâinat-ı «izhar» a sebebolmuştur. Bu aşk «Hakk'ın zâtı'nın muktezası» dır. Şu halde «Hakk'ın ilk taayyünü, zâtının iktizasından ibaret olan, aşk» tır. Buna «İlim» de denir. Çünkü Hakk'ın; bütün «sıfât ve tenzih'ten bile mutlak ve münezzeh bulunduğu» zât âleminden ilk «tenezzül» üdür, ve bu tenezzül «ilm-i zâti» den ibaret bulunduğundan «ilim», «zuhûr'a meyil ve muhabbetten ibaret bulunduğundan «aşk» «Bütün avalim bu âlemde mündemiç» olduğundan «levh» her şeyin tafsilen zuhuruna bâdi olması dolayısiyle «kalem» isimlerini de alır ki «ceberût hakikat-ı Muhammediye» bu âlemden ibarettir ve mükevvenat», bu hakikatin «tafsilinden zuhuru» dur.

Aşk «Hakkın zâtına muzâf», diğer sıfât' ta Aşk'a muzâftır. Onun için aşk saliki «Sıfâta değil, zata» eriştirir. Tarikat, insanı hakikate eriştiren mânevi bir yol bulunduğundan bu yola sülûk eden sâlikin, erişmek için bazı kaide ve şartlara riayeti lâzımdır. Tarikatlar, bu şartlara göre ikiye ayrılır: Birinci kısım, sâliki «riyazâtla teslik eden» lerdir. Melâmi-Hamzevi'lerin «Berzahiyye», Mevlevilerin «Sofu tarîkatları» dedikleri bütün tarikatlar, bu tarzı ihtiyar etmişlerdir. «Esma-i Seb'a» denilen «لا اله الا الله، هو، حق، حی، قیوم، قهار» isimlerini sırasiyle sâlike telkin edip «nefsin mertebeleri» addedilen emmâre-levvame, Mülhime, Mutmainne, Râdiyye وراضیه Merdıyye ومرضیه Sâfiyye-Zekiyye زکیه yi kat'etirmeğe çalışırlar. «Halvetî» lerin bir kısmında bu yedi isme «قادر، قوی، جبار، مالك، ودود» isimlerini, diğer bir kısmında «فرد، واحد، احد، صمد» isimlerini de ilâve ederek 12, yahut 11 isimle teslik, usul ittihaz edilmiştir. Tarikatların diğer kısmı; sâliki müsemma tarikiyle «teslik edenlerdir. Bunlarda «esmâ ve riyazât» yoktur. sâlik, şeriat ahkâmını icradan sonra mürşidine muhabbet ve mütabeatla, «aşk ve cezbe» nin zuhurunu bekler, aşk ve cezbe zuhur edince mevhum varlık gözünden kalkar, yavaş yavaş tam bir fena'ya ve vahdet'i «şuhuden, zevkan» anlar, nihayet «Hak ile Hak» olup «temkin makamına» vâsıl olarak rûcu'edip sülûkünü tamamlamış olur. Bu yolda esas; aşk ve cezbe, bir de «İhvân ile sohbet» ten ibarettir. Mevlevîlerde yalnız «ism-i Celâl» telkin edilir. Esma-i Seb'a yoktur. Esas da yine aşk ve sohbettir. Onun için Mevlevîlik bu ikinci kısmı tam temsil eden ilk melâmetilerle Melâmî-Hamzevîlerdir. «Necmeddin-i Kübrâ» nın ihtiyar ettiği yol da budur. و ثالثها طریق السایرین الی الله تعالی والطایرین بالله وهو طریق الشطار من اهل المحبة السالکین بالجذبة قالوا صلون منهم فی البدایات اکثر من غیرهم فی النهایات فهذا الطریق المختار مبنی علی الموت بالارادة قال النبی صلعم موتوا قبل ان تموتوا...

(Tarikatname. Bu hususta «Melâmilik ve Melâmiler» e de bakınız: S. 190-206)

Bazıları bu iki kısımdan birincisine «Tarîk-ı Ebrâr» ikincisine «Tarikî-Suttâr» deyip «Tarikî Ahyar» denilen bir üçüncü yol daha kabul etmişlerdir.

Bu yol Kur'anı mürşid ittihaz edip namaz oruç «ve sair âmalin kesretiyle vusule çalışmaktır. Mürşide mütabaat esasını ihtiva etmediği cihetle bu yola, ıstılahi mânasiyle «tarikat» diyemeyiz. Mamafih şurasını da kaydedelim ki esmâ ve sülûkü kabul edenler arasında da «Müsemma» yolunu ihtiyar edenler vardır. Esasen zikr ve âyin gibi «kuyudu» kabul etmiyen Melâmilerin yolu bir meslekten ibarettir. Tam mânasiyle diğer tarikatlara hiç benzemez. (Cezbe ve Melâmete de bakınız).

Sermenzil-i her murada rehberdir aşk
Keyfiyet-i her kemale mazhardır aşk
Gencine-i kâinata gevherdir aşk
Her sûdır olan neş'eye masdardır aşk
Fuzûlî

Demâdem âşıkın kârı hakiki aşk-bâzıdır;
Sen anı sanma ki zahit mecazi aşbazıbır;
Yürü ta'neyleme zâhit riya ile namazın kıl;
Derunu âşıkın nâazıdır niyazıdır.

D. Z. Ahmet B.

Aşk, meratib-i mahabbetin âhırıdır. Yani derecat-ı incizabın evveli muhabbet ve âhırı aşktır. Onun için nur-u muhabbet ve nâr-ı aşk derler.

Bursalı İsmail Hakkı

Aşk, Halikın kendisine kadar yükselmesi için insana verdiği kanattir.

Mikel Anj

Aşk, ideal bir ışığa yaklaşabilmek için ruhun kelebekleşmesidir.

X

Aşk, bizde bulunan şeylerin en ilâhîsidir.

O. Wilde

Aşık olup da aşkını gizlemekle beraber iffetini muhafaza ederek ölen şehittir..

Hazret-i Muhammed

Aşkın mahiyetini bilmem. Lâkin ilâhî bir cânan olmak itibariyle müptelâsı ne medih ve ne zemmolunur.

Eflâtun

Aşk, ister Halika, ister mahlûka perestiş şeklinde tecelli etsin bir mabuttur.

Shakespeare

AŞKİ (عشق) [*San.*] Altının varak haline getirilmesi ameliyesinde kullanılan kuzu derilerinin kireçten çıkarıldıktan sonra etten ayrılan tarafının üzerinden yağları ve fazlaları alınmak için kullanılan iki kulplu bıçağın ismiydi. Bu suretle hazırlanan derilerden «tirşe» ile «zar» yapılırdı.

AŞKİ NİYAZ ETMEK (عشق نیاز ایتمك) [*Sof.*] Mevlevî ve Bektaşîlerde kullanılan bir tâbirdi. Bektaşilerce babaya «tabanlarına aşkı niyaz ederim» diye selâm yollanılır, dervişlere «aşkı niyaz ederim», muhiplere sadece «aşk ederim» denirdi.

AŞK OLSUN (عشق اولسون) [*Sof.*] Mevlevîlerle Bektaşilerde selâm mukabili kullanılır bir tâbirdi. Mevlevîlikte birine «aşk olsun» denilince o da «eyvallah» mukabelesinde bulunur, Bektaşilikte ise «aşkın cemal olsun» diye cevap verirdi. Muhatabı «nur olsun» derse o da tekrar «nurün alâ nur olsun» karşılığını verirdi.

Aşk olsun o pîr-i meyi perverde-i aşka
Kim bâdesi sad-sale vü sâkisi civandır

Ziya Paşa-Terkibibend

AŞK VERMEK (عشق ویرمك) [*Sof.*] Şeyhin, yahut kıdemli bir dedenin bir dervişe aşk olsun diye iltifat etmesi, «aşk almak» da onun mukabelesi demekti.

AŞPOZİ (آشپوزی) [*Coğ.*] Malatya kasabasının şimdiki yerinin eski adı idi. Eski Malatya burunun alt tarafında ve Aşpozi de onun sayfiyesi makamında idi. Pirinç tarlaları ortasında ve basit bir yerde bulunan eski Malatya'nın hicrî 1255 (1839) senesinde asker tarafından işgali münasebetiyle o kış inmeyip sayfiyede kalmaları oraya karşı fazla bir meyil husulüne sebebolduğundan bunun tesiriyle o tarihten itibaren eski Malatya'yı büsbütün terkle çarşı ve pazarı da Aşpozi'ye nakletmişler ve buna Malatya ismini vermişlerdi. Zamanla boşalan eski Malatya harabolmuş ve Aşpozi de unutularak Malatya adı taammüm etmiştir.

AŞŞAB (عششاب) [*Vak.*] Dar-üş-şifalarla, hastahanelerde ilâç olarak kullanılmak üzere çiçek ve kök toplayıp tedarik etmekle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şimdiki mânasiyle eczacı demektir.

ÂŞÛRA TESTİSİ (عاشورا دستیسی) [*San.*] Muharrem ayında pişirilen aşurenin dağıtılmasında kullanılan kabın adı idi. Ananeye göre Hazret-i Nuh'un Cûdî dağının tepesinde, karaya oturan gemisinin içindekiler selâmete çıkıp da dışarda yiyecek bulamayınca onun emriyle gemide kalan erzaktan birer miktar konulmak suretiyle pişirilen çorbayı takliden aş pişirilmesi müslümanlar arasında âdeta dinî bir mahiyet almıştır. Başka bir rivayete göre, Nuh'un gemisi Muharremin onuncu günü selâmete ermiş olduğundan, o gün karaya çıkan gemidekiler, kalan erzakı bir araya getirip bu aşı pişirmişler ve şenlik yapıp yemişlerdir. Kıymetli müdekkik M. Şakir Ülkütaşır *(İslâm Türk Ansiklopedisi birinci cilt s. 612)* şunları yazıyor: «Şarkî Anadoluda bu hususta şöyle bir halk telâkkisinin mevcudiyetine tesadüf etmekteyiz. Nuh Peygamber yedi türlü şeyden bir yemek yaptı ve buna «aş» dedi. Aşurenin aslı budur. *(Abdülkadir İnan, rapor, Halk Bilgisi Derneği neşriyatından, s. 62)* Âşûra, Hazret-i Hasan ve Hüseyn'in ruhları için pişirilip dağıtılır. Diğer bir itikâda göre de, on iki imam aşkına yapılır. Bunun için içine on iki türlü kuru meyva koymak âdettir *(Erzincan havalisi)*. Hulâsa bütün Türkiye Türkleri arasında aşurenin kudsî bir mâna ve mahiyeti vardır. Anadoluda Çepni, Tahtacı, Abdal gibi adlarla anılan İslâm-Türk Alevî zümreler arasında bu anane daha kuvvetli olarak yaşamaktadır. Büyük şehirlerde

aşure pişirmek ve dağıtmak âdeti, yavaş yavaş azalmakta ve daha çok ananeperest aileler arasında muhafaza edilmektedir.

Hazret-i Hüseyn'in şahadetine tesadüf eden muharrem ayında pişirilmekte olmasiyle daha ziyade Kerbelâ şehitleriyle karıştırılan aşurenin pişirilip eşe dosta, konu komşuya dağıtılması şimdi bile devam eden bir âdettir. Çok eski zamanlardan beri her taraftə tatbik edilmekte olan bu âdet az çok servete mütevakkıf olduğundan aşure pişirmek ve dağıtmak hususunda da zenginler ileri gitmiş ve bunların başında saraylar gelmiştir. Helvacıbaşıların nezareti altında aşçılar ve kiler ağaları marifetiyle hazırlanan aşure hususi kablar içinde dağıtılırdı. Aşure tevzii için porselenden, ağzının bir kenarı yalaklı ve kapalı ve tek kulplu testiler vardı. Avrupa malı olan bu testiler âşûre tevziine mahsus olarak yapılır ve memlekete ithal olunurdu. Saraylardan başka zengin konaklarında da bulunan bu testiler Saksunya makulesi tezyinat makamında kullanılır, aşure mevsiminde de içleri doldurularak öteye beriye gönderilirdi. Testisi bulunmıyanlar ve hassaten orta halliler aşureyi kâselerle dağıtırlardı.

Aşura tekkelerde kazanlarla pişirilerek halka dağıtıldığı gibi bu tevziatın en tumturaklısı Yıldız Sarayında cereyan ederdi. Muharrem'in iptidasında saray vekilharçları aşura levazımını hazırladıkları gibi mutfaklarda da hazırlık görülürdü. Hazırlanmış bulunan levazım muharrem'in yedinci ve sekizinci günleri mutfaklara tevzi olunurdu; dokuzuncu gün aşureler pişirilmiş ve hazırlanmış olurdu. Dokuzuncu gün akşamını onuncu gün sabahına bağlıyan gece de harice gönderilecek testiler doldurulur ve tablakârlar vasıtasiyle ait oldukları yere teslim edilmiş bulunurdu. Ertesi gün bu testiler icabına göre lâlalar veya sair hademe vasıtasiyle gidecekleri yerlere giderdi. Yine aynı gecede ahaliye dağılacak aşureler iki ve dört kulplu büyük kazanlar içinde olduğu halde sırıklara takılarak talimhane meydanına getirilip sıralanırdı. Aşure tevziini bilen halk ellerinde kabları olduğu halde parmaklık dışında toplanırdı. Ahalinin getirdikleri kablar kâseden itibaren su kovalarına varıncıya kadar her nevi şeyler olduğu gibi iki eline iki gaz tenekesi almış açgözlüler de bulunurdu. Sabah ezanından sonra tevzie memur olanlar başta, üniformasını giymiş olduğu halde mutfak müdür muavini ve vekilharçlar kazanların önüne gelirler, tevziatın başlamasına emrolunduğu hakkındahabere intizar ederlerdi. Seccadecibaşı'nın bu emri tebliğ eylemesi üzerine hazır bulunan mutfaklar imamı bir dua okur ve « âmin » denildikten sonra talimhane kapıları açılarak halk sıra ile kazanların önüne yaklaşarak, her kazanın önünde eli kepçeli bir ahçı uzatılan kabı doldururdu, iadiham o kadar çok olurdu ki, herbiri yüzlerce kiloyu ihtiva eden elli altmış kazan yetişmezdi. Bu tevziat öğle zamanına kadar devam eder, ve mabeyin dairesinden erkân ve bizzat hünkârın seyreylediği de olurdu.

Saray halkından hariçteki bildiklerine ve diğer saraylar halkına gönderilen testiler boşaltılıp gönderilmek âdet olduğundan testilerin içine şam fıstığı, çikolata, badem şekeri ve emsali şeyler doldurularak iade olunurdu.

ÂŞÛRİYYE عاشوريه [*Sof.*] Düssukiyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi.

ATABEY (اتابك) [*İda.*] Selçuki vezirlerine verilen unvandı.

Ata ile bey kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen bu terkibin mânası bey babadır. Bu terkip Türkçe olduğu halde Arap ve Acem müverihleri atabek suretinde kaydetmişler ve Farisî kaidesiyle «atabegân» suretinde cemilendirmişlerdir.

Selçuk hükümdarları oğullarına harb ve siyaset işlerini öğretmek için ümeradan birini muallim tâyin ederlerdi. Bunlara «atabey» denilirdi. Bunlar sonra bir vilâyete vali olurlar, müstakil olarak hükümet ederler, fakat eski metbularına hürmeten atabey unvaniyle iktifa eylerlerdi.

On ikinci ve on üçüncü asırlarda birkaç atabey hükümeti teşekkül etmiştir: Azerbaycan Atabeyleri: İran Selçukilerinden Mahmud'un vezirlerinden birinin kölesi Şemseddin İldeniz tarafından 1136 (H. 531) senesinde tesis olunmuş ve 1216 (H. 613) senesine kadar devam etmiştir. Bu hükümete «Pehlivaniye» dahi denilir.

Fars atabeyleri: Selçüki Atabeylerinden Muzafferiddin Sunkur tarafından merkezi Şiraz olmak üzere 1148 (H. 543) senesinde tesis olunmuş ve 1283 (H. 683) tarihine kadar devam eylemiştir. Bu hükümete Muzafferiddin'in ceddi Selfere nispetle (Selferiye) dahi denir.

Musul ve Irak Atabeyleri: İmadüddin-i Zengî İbni Ak Sunkur tarafından tesis olunmuştur. Merkezi Musul'du. 1145 (H. 540) ten 1259 (H. 658) a kadar sürmüştür.

Halep Atabeyleri: Musul Atabeylerinin müessisi İmadüddin'in ölümü üzerine oğullarından Nureddin Mahmut tarafından kurulmuştur. 1183 (H. 579) senesine kadar devam etmiştir.

Cizre, Erbil, Sencar, Lor, Büyük Lor, Küçük Lor Atabeyleri namiyle Irak ve İrana'da dahi muhtelif küçük hükümetler teşekkül ederek bir iki asır payidar olabilmişlerdir.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu tâbirin Selçuk İmparatorluğu devrinde ifade ettiği mâna hakkında şu izahatı veriyor:

«Süyuti tarihi hulefasından ata bey kelimelerinden terekkübeden bu tâbirin iptida Selçuk veziri Nizam-ül-Mülk'e verildiğini yazmıştır. Bu unvan büyük Selçukilerde çok kullanılmış, taammüm etmiş ve hattâ Atabeylere ait olmak üzere yirmiden fazla küçük devlet kurulmuş olduğu görülmüştür.

«Selçuk Sultanları kendi kapıkulu sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azadettikten sonra onlardan müstait ve sadıklarını ya valiliklere göndermişler veya avlâtlarının devlet işlerinde yetiştirilmesine memur etmişler ve bunlara şehzadenin mürebbisi olduklarından dolayı (atabey) unvanını vermişlerdir.

«Atabeyler, Sultan tarafından bir eyalet valiliğine tâyin edilen şehzadenin maiyetinde anın mürebbisi olarak eyalete hizmet ederler ve genç şehzadenin idare ve memleket işlerinde yetişmesine çalışırlardı. Atabeyler, şehzadenin küçüklüğünden dolayı bilûmum işlerde hâkim olduklarından hakikatte bütün nüfuz ve kuvvet kendilerinde hulunurdu. Selçuk şehzadeleri arasındaki mücadele ve saltanat kavgalarında atabeylerin ne kadar mühim rol oynadıklarını tarihlerde tafsilâtiyle görmekteyiz. Atabeyler, şehzade hizmetlerinden başka kendilerine gösterilen itimada binaen bizzat eyalet veliliklerinde de bulunmuşlardır.

«Meselâ kölelikten yetişip Melikşah'ın ibrikdar olan Enüştekin, efendisi tarafından Hiyve valisi tâyin edilmişti. Keza Şemsüddin İldeniz de köle olup Gıyasüddin Mesut tarafından Azerbaycan valiliğine gönderilmişti. Şam, Elcezire, Suriye, Musul, Erbil ve Artuk, Ermenşahlar ve diğer bazı küçük devletler hep bu suretle kurulmuşlardı.

Büyük Selçukilerde mühim rol oynıyan atabeylerden Atabey Emîri Sipehsâlâr Gümüştekin Candar, Emîr Atabey Kara Sunkur ve Haçlılarla mücadelesiyle meşhur olan Emîr Atabey İmadüddin Zengî ve bunun babası Aksunkur, Atabey İldeniz, Selçuk tarihlerinde meşhur Türk vali ve kumandanlarındandılar.»

Atabey tâbiri memlûklerde (*Atabeg-ül-asâkir*) unvaniyle memlûk kuvvetleri kumandanına ve Anadolu Selçukilerinde ise hükümdar mutemedi ve şehzadelerin mürebbisi olanlara alem olmuştu. Anadolu Selçuk Devletinde hükümdar Atabeyliğine tâyin olunan zat kabineye dâhildi. Kirman Selçukilerinde de Atabey vardı. (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal, s. 50-51*).

Osmanlılarda buna mukabil «lâla» tâbiri kullanılırdı.

ATEBE (عتبه) [*San.*] Taht vesairenin mevzu olduğu döşemeden yüksek kademeli mevkiin adıydı. Oda içinde döşemeden yüksek yapılan mevkie de bu isim verilirdi.

§ [*Sar.*] — Kapı eşiği mânasına olan bu kelime padişahın yüksek katı makamında olarak «atebe-i seniyye», «atebe-i felek-mertebe» suretinde kullanılırdı.

§ [*Mi.*] Halep evlerinde etrafı kapalı ve zemini taş döşeli sofaya verilen addı. Katlardan bir iki basamak daha aşağıda olup ekseriya orta yerinde bir havuz bulunurdu. Türk evlerinde buna «seki altı» derler.

ATEŞBAZ (آتشباز) [*San.*] Sünnet düğünlerinde hokkabazların sabaha karşı pamuk yakarak oynadıkları oyuna verilen addı. Farsça «ateşbazi» den muharreftir. Ateşle oynıyan, ateşle sanat gösteren oyuncu demektir.

ATEŞBAZ-I VELİ MAKAMI (آتشبازولی مقامی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde dervişlerin terbiyesine mahsus olan mutfak müştemilâtından bulunan «meydan-ı şerif» teki beyaz postun adı idi. Meydan-ı şerifte bunun yanında ve üst tarafında bir de kırmızı post vardı. Bu da «Sultan Veled» makamı idi. Bazı merasim için ser tabbah dede meydan-ı şerife geldiği zaman Ateşbaz-ı Veli makamı olan beyaz postta otururdu.

Ateşbaz-ı Veli Mevlâna'nın aşçısıydı. İsmi «Derviş Mehmet Hâdim» idi. Mevlana'nın babası Mehmet Bahaeddin ile Belh'den gelenlerdendir. Ölünciye kadar Mehmet Bahaeddin'e, öldükten sonra da Mevlâna'ya hizmet eylemiştir. Daima yanında bulunurdu. Hizmetinden bir an ayrılmamıştır. Bunun için Mevlâna'nın makamat ve keramatını meşhudatına bina ederek yazdığı için Mevlevîler indinde en doğru sayılan «Sipehsâlâr Menakıbi»n de kendisinden pek çok rivayet menkuldür. Mevlâna'nın vefatından sonra türbesi civarına bina olunan hanikaha matbah yapılmış ve Mevlâna'nın oğlu Hazret-i Veled tarafından Mevlevî usul ve âyini tertibedildiği sırada Derviş Mehmet Hadim «kazancı» tâyin olunmuştur. Bu makam matbahta çile dolduran dervişlerin riyazeti makamıydı.

Lokma basılan büyük ocakta lokmaya tahsis edilen büyük kazanla birçok usul ve âdap veçhile lokma pişirmek kazancıya has hizmet olduğundan lokma pişirildiği esnada ateşten mübalât etmemekle kendisine ateşbaz, yani ateşle oynıyan lâkabı verilmiştir. Yahut o ocağı usul ve âdabı veçhile uyandırmak kazancıya has olmakla bu lâkabı almıştır.

Hazret-i Veled zamanında ve altı yüz seksen senesinde vefat etti. Öldüğü zaman yüz yaşına yakın bir pîr-i faniydi. Kabri Meram bağına giden «Âşıkan Yolu» üzerinde metîn bir kümbet olmak üzere gösterilir. Türbedarı vardı ve ziyaretgâhtı.

Farsça bir terkip olan «ateşbaz» ın mânası ateş oyuncusudur. Aşçı her zaman ateşle uğraştığı için Derviş Mehmet Hâdim'in bununla şöhret bulması vâkıa mutabıktır.

Ettim Ateşbaz-ı Mevlâna'ya vakf-ı can-ü ten
Tahir-ül - Mevlevi

Ateşbaz-ı Mevlâna'ya can ve teni vakfetmek Mevleviliğe ikrar vererek «çileye soyunmak» demektir.

Mevlevi matbahlarına «ateşbaz» denilmiştir.

ATEŞBAZ-I VELİ OCAĞI (آتشباز ولی اوجاغی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendi. Mevlevî tekkelerinde lokmanın pişirilmesine mahsus ocağın ismiydi. İki matbah bulunan tekkelerde lokma dervişlerin terbiyesine mahsus matbahtaki ocakta pişirilirdi Yalnız bir matbahı olan küçük tekkelerdeki ocak «Ateşbaz-ı Veli ocağı» itibar edilir, lokma o ocakta pişirilirdi.

ATEŞE KOMAK (آتشه قومق) [*San.*] Tezhip ve teclit işlerinde kullanılır bir tâbirdir. Toz haline getirilen altın yapılacak levhaların etrafına veya içine sürüleceği zaman yapışmaması için kullanılan Jelatinli suyun soğuk ve rutubette donmasına mâni olmak maksadiyle bu tertibi havi ve ateşe dayanıklı kab küllü ve az ateşli mangalın kenarına yan olarak konulur, iş bittikten sonra jelâtinli su ayrılarak altınlı kab muhafaza olunur.

Ciltlerde süs teşkil eden çizgilerin yapılması için derinin üzerine tatbikinden evvel demir aletlerin ateşte kızdırılmasına da ateşe komak denilir.

ATEŞ GEMİSİ (آتش گیمسی) [*Bah.*] Düşman donanmasını yakmak için içi yakıcı ve patlayıcı maddeler dolu, mahsusen yapılmış gemilere verilen addı.

Bu gemiler çok eski zamanlardan itibaren kullanılmışlardır. Çin'de nehirler üzerinde bu maksatla sallar da imal olunurdu. Eski tarihler de bunlara «feu gragoi» namı verilirdi. Ateşlemek için yalnız gemilerin aborde olmaları ve birbirlerine yakın bulunmaları lâzım gelmezdi. Muhacemeyi bir kat daha dehşetlendirmek için «borlota» dahi denilen ateş kayıkları veya gemileri de kullanılırdı. Borlotalar, iki sınıfa ayrılırlardı: biri; âdeta «iskona» cesametinde büyücek gemilerdi. Bunlar gayet hafif ve narin olarak yapılırlar ve kıç tarafında iki adet cesim cankurtaran lombarları hâmil bulunurlardı. Bu gibi bir sefinenin tekne ve arma ve sairesi ve ambar dâhil eczayi nariye ve müştaile, zift fıçıları ve mevaddı saire ile imlâ olunduktan sonra düşman donanması üzerine sevk olunur ve gerisinde bir de sandalı bulunurdu. Takarrüp vâkı olunca içindeki mahir ve ölümü gözüne almış gemiciler gemiyi tutuşturduktan ve yakılması matlup düşman gemisi üzerine saldırdıktan sonra kıç tarafında denize mütenazır açık bulunan lombarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek, gerideki sandala binmek suretiyle canlarını kurtarırlardı. Diğer nev'i; âdeta şimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle çok hafif kayıklardı. Bunların da birtakımları kendileri yanmak üzere tertibolunurlar ve içlerine kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte mahareti olan efradın fedailerinden intihabolunanlar marifetiyle düşman sefaini üzerine sevk edilirlerdi. Arkalarından da bunların tahlisi için alelâde sandal ve kayıklar gönderilip yakılması istenilen gemiye yaklaştıklarında bindikleri kayıkları tutuşturarak kendileri denize atılır ve arkalarında bulunan sandallara çıkarlardı. Bu kayıkların birtakımları da yanar neviden olmayıp, fakat içerlerine lüzumu kadar yakıcı maddeler aldıktan sonra düşman sefaini üzerine hücum ederek yanlarına sokulabildikleri gemilere bazı hafif aletler ile ateşlerini havale ederlerdi. Bunlardan bazılarının baş taraflarından birer fevvare-i ateşîn suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunur, ve böyle müthiş bir aletle müsellâh olan bir kayık düşman sefinesine sokulduğu zaman gemiye ateş verinciye kadar oradan ayrılmazdı.

«Yeni Muhit-ül-maarif» te *(c. 1, s. 596)* bu tâbir münasebetiyle şu izahat veriliyor: «Bahrî muharebat-ı kadîmede mevad-dı muhrika tahmil edilerek düşman sefain-i cerriyesini yakmak için istimal edilen harb gemileri. Ateş kayıklarına mevad-dı müştaile ile memlû fıçılar, yani ateş fıçıları, katranlanmış çırpı demetleri, terementi zeyti, ateş kabları brandon denen ve kükürt hamuriyle güherçile ve kömür, bezir yağında ısıtılmış kâfirudaan terkibedilen

bir madde-i muhrika ki su üzerinde yanmaya mahsustu. Vardafuga, plot denen, çam şeritleri, çam sakızı, kükürt, güherçile, katran, terementi zeyti ve barut hamamında ısıtılarak bir yumak veya top haline getirilen madde-i muhrika, ateş gömleği, kumbara gibi daha pek çok mevad-dı ihtirakiye ve alât-ı nariye vaz ve idhar olunurdu. İcabında bu mevadda ateş vermek için saruh denen bir meşale de ilâve edilirdi. Ateş kayıkları ekseriya harb gemilerinin arkasına bağlanarak çekilirdi. Sefine-i harbiye düşman gemilerine mümkün olduğu kadar takarrübederek o vakit ateş kayığı merbut olduğu sefine-i harbiyeden ayrılarak yelken veya kürek ile veya akıntıyla düşman gemisi üzerine sevk edilir, ateş kayığı bu suretle gelip düşman sefainine çatar, kanca atılarak ateş kayığı gemiye raptolunurdu. Ateş gemisi düşman gemisine yanaştığı ve çengellerini attığı vakit geminin kumandanı taifeyi geminin arkasına bağlı bulunan bir sandala bindirir, badehu ateş kayığında bulunan mevad-dı nariyeyi ihrak etmek üzere saruhu, yani hazırlanmış olan fitili ateşliyerek kendisi de sandala biner, çalakürek tebaudederler. Ateş gemilerinin kumandası gayet cesur, gemi kullanmakta fevkalâde mahir olan bahriye ricaline tevdi olunduğu gibi taifeleri Cerî ve dilîr bahriyelilerden intihabolunurdu. Ateş gemisi iş'al olunduğu gibi yanarak yanaştığı düşman gemileri bu suretle ihrak olunurdu.

«Ateş gemilerinin ihdas ve istimali kadîmdir. Kurunu ûlâ deniz muharebelerinde bu gemiler istimal olunurdu. Kurunu vustada dahi ateş gemileri kullanılırdı. Fakat ateş gemileri en ziyade bir limanda demirli bulunan gemileri yakmak hizmetinde istimal olunurdu. Denizde düşman gemilerinin üzerine sevk olunduğu nadirdir. Bu halde rüzgârın, suların cereyaniyle düşman gemisi üzerine düşmek için münasip ve muvafık bir mevkide bırakılırdı. Binaenaleyh böyle ahvalde muvaffakıyet o kadar muhakkak değildi. On yedinci asırda ateş kayıklarının açık denizlerde ehemmiyeti arttı. Lâkin bunları çekmek, idare etmek donanma için müşkül olduğundan bu sureti istimal yine terk edilerek yalnız sahil muharebelerine tahsis olundu. İşte bu veçhiledir ki İngilizler 1807 tarihinde Çeşme adası mersasında demirlemiş olan Fransa donanmasını ateş kayıklariyle ihraka muvaffak oldular.

«Zırhlıların icadından sonra ateş kayıkları bir iş göremiyeceğinden büsbütün terk olundu. Şimdiki deniz harblerinde bunların yerine torpidolar kaim oldu. İngilterede bir aralık buhar ile işliyen ateş gemileri de ihdas edilmişti. Bunlara javlo «deniz mekiği» derlerdi. Fakat bunlar da terk olundu.

«Araplar ateş gemisine «harraka» tâbir ederlerdi. Kamusta deniyor ki: «Harraka Basra'da bir türlü gemi ismidir, ki içinde düşmana atılacak ateş olur. Ateş gemisi, ateş kayığı tâbir olunur.»

Ateş gemileri hakkında «Esfar-ı Bahriye-i Osmaniye» ismindeki eserde (c. 1, s. 202) bu gemilerin envaına ve tarihlerine dair şu malûmat mevcuttur:

«Borlotalar tertip ve imal tarzlarına nazaran birkaç nevi olup, cesamet cihetiyle dahi başlıca iki sınıfa münkasemdiler. Bunların cesamet ve kıtaca münkasem bulunduğu iki sınıftan biri âdeta (iskona) cesametinde büyücek gemiler olup, fakat metanetleri matlup olmadığı cihetle yapılışlarına o kadar tekayyüt iktiza eylemediğinden gayet hafif ve narin olarak inşa kılınırlar ve kıç taraflarına iki adet cesim cankurtaran lombarları dahi küşadolunurdu. Bu gibi bir sefinenin tekne ve arma vesairesi ve ambar dâhili eczayi nariye ve m[illegible]ile ve zift fıçıları ve barut ve sair yakıcı maddelerle tertip ve imlâ olunup, düşman donanması üzerine sevk olunur, ve gerisinde bir de sandal bulunur ve hin-i tekarrubunda derununda olan mahir gemiciler münasibi veçhile tutuşturduktan ve matlubolan sefine üzerine taslit eyledikten sonra kıç tarafında denize mütenazır küşade bulunan lombarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek gerideki sandala çıkarlardı. Fakat bunun yandıktan sonra matlubolan istikamete sevk ve tevcihigayetle müşkül ve müteassir olduğundan açık denizlerde donanma aleyhine asla kullanılmayıp, daima limanda lengerendaz bulunan sefain üzerine sevk edilir ve nadiren sevahilde dahi istimal olunurdu.

«Borlotaların diğer sınıfı âdeta şimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle gayet hafif kayıklardı. Suret-i istimallerine gelince: bunların da birtakımları yukarda zikredilen ateş kayıklarının aynı olarak kendileri yanmak üzere tertibolunurlar ve içlerine kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte mahareti olan efradın fedailerinden intihabolunarak tâyin olunup, düşman sefaini üzerine sevk ve irsal olunurlar ve arkalarından da bunları tahlis için bayağı sandal ve kayıklar gönderilip, ihrakı matlup olan sefineye hin-i takarrüplerinde rakip oldukları kayıkları tutuşturarak kendileri de denize atılır ve arkalarında bulunan sandallara çıkarak icrasına muvaffak oldukları yangını alargadan seyrederlerdi.

«Bu kayıkların bir takımları da yanar ol-

mayıp, fakat derunlarına lüzumu kadar vesaiti ihrakiyeyi aldıktan sonra düşman sefaini üzerine hücum ederek yanlarına sokulabildikleri gemiler aleyhine bazı aletlerle ateşlerini havale ederlerdi. Bunlardan bazılarının baş taraflarında fevvare-i ateşîn suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunur, ve böyle müthiş bir aletle müsellâh olan bir kayık düşman sefinesine sokulduğu zaman gemiye ateş verinciye kadar oradan ayrılmaz, ve daima ateş püskürürdü. Halbuki, bu misillû fevvareler gemilerde dahi bulunarak düşman sefinelerine takarrup edildiği halde yakıldığından şu yolda ateş yağdırmaktan ibaret bir muhareka peyda olur, ve bazı kere ateş kayığının alevlenerek yandığı da vuku bulurdu. Binaenaleyh bazı nevi ateş kayıkları deniz içinde dahi sönmesi kabil olmıyan mevad-dı müştaileyi hâmilen düşman sefainine sokulup, bunları yaktıktan ve sefine üzerine sevk eyledikten sonra kendileri ricat ederlerdi ki, bunun tehlikesi diğerlerinden de ziyade olacağı derkârdır. Bu mühlik vasıtanın yakın vakitlere gelinciye kadar deniz muharebelerinde istimaline devam olunarak yüzünden pek çok donanmaların mahvına muvaffakıyet hâsıl olmuşsa da muahharen harb gemilerinin ahşaptan imal olunmaları usulünden sarfınazarla zırh ve çelik ve âdi saçtan inşa olunmalarına karar verildiği ve olveçhile emr-i inşanelerine de başlandığı zaman borlotaların da artık bir işe yaramıyacakları tahakkuk etmekle istimallerinden sarfınazar olunmuştur. Mamafih, fen erbabı bunları böyle büsbütün terk olunmuş bir halde bulundurmayı da tecviz edemiyerek kullanılabilecek veçhile başka bir kalıba ifrağa çalışmışlar ve sureti istimallerini nazarı dikkat önüne alarak bu esasa istinaden ve fikri icadın yardımiyle şimdiki deniz muharebelerinin en müthiş silâhı hükmünde olan «torpido» ve «torpido istimbot» larını icada muvaffak olmuşlardır. Filhakika biraz teemmül edilecek olursa torpidoların içindeki madde-i muhribe herhalde ezca-yi müştaileden ibaret olduğundan şu surette sonraki ihtira evvelkinin ıslah ve ikmal olunmuşu demek olduğunda şüphe edilemez.

«Ateş gemisi en eski milletler tarafından deniz muharebelerinde kullanılmış ve gayet dehşetli ve acıklı vakaların hudusuna sebeb olmuştur. Ezcümle eski müverrihlerden Kortios'un rivayetine göre İskender-i Kebir Finikelilerin payitahtı olan Tîr (Sur) şehrini muhasara ettiği zaman mahsurin taraflarından işbu tahrip vasıtasına müracaat kılınmıştır. Şöyle ki: Tîr şehri bir adacık üzerine mebni bulunduğu cihetle Finike sahilinden dar bir boğazla ayrılmış bulunduğundan Büyük İskender sahilden adaya kadar mümtet bir ahşap iskele vücuda getirerek bu tarikle şehri zaptetmek fikrine düşüp binlerce insanı çalıştırdıktan ve bir uzun müddet uğraştıktan sonra iskeleyi adacığa yanaştırmağa muvaffak olmuşsa da Finikeliler yapılan iskeleyi mahva teşebbüsle ellerinde bulunan en büyük kalyonlardan birini seçerek kıç tarafını taş ve sair ağırlıklarla doldurup başını deniz sathından yukarı âzami bir irtifaa kadar kaldırmışlar ve suyun sathından yukarı bulunan kısmını iştiali kabil maddelerden ibaret koyu ve lüzucetli bir mayi ile haricen tılâ ve dâhilini yine yanmak hassasını haiz birtakım maddelerle doldurduktan sonra hücum için müsait bir rüzgâra muntazır olmuşlardır. Denizden doğru esmeye başlıyan muvafık bir rüzgârla hazırladıkları geminin bütün yelkenlerini açıp seyrini artırmaya medar olması için tekmil taifesi dahi küreklere oturarak İskenderin büyük külfetler ve meşakkatlerle yaptırdığı mendireğe doğru ilerlemeğe başladılar. Gemi mendireğe yaklaşınca taifeler sandallara girmişler ve gemiye ateş verdikten sonra oradan uzaklaşmışlardır. Etrafına şiddetli alevler saçarak yanmakta olan gemi iskeleye çarpmasiyle mendireği tutuşturmuş ve binlerce kişinin emeklerle meydana getirdiği köprüyü bir anda yakmak suretiyle İskender'in ümidini kırmıştır. Her ne kadar İskender şimdiki zaman için bile hemen mümkünsüz denebilecek mühim bir ameliyatı daha göze aldırarak boğazı doldurmak suretiyle maksadına nail olduysa da sarf ettiği zaman dahi kendisine usanç verecek dereceyi bulmuştu.

«Bundan sonra ve milâttan 190 sene evvel Rodoslular da ateş gemisi istimaline başlayıp, kullandıkları gemilerde hayli tadilât icrasına da muvaffak olmuş ve borlotalar yapmak suretiyle bahrî kudretlerini göstermişlerdir. Rodosluların bu baptaki hizmetlerinin ehemmiyetine binaen bazı müverrihlerin icadını bunlara isnadettikleri görülmüşse de onlardan evvel Finikeliler tarafından kullanılmış olması bu şerefin Rodoslulara verilmesine imkân bırakmaz.

«Rodoslulardan sonra ateş gemilerinin Romalılar tarafından da kullanılmış olduğunu tarihler haber vermektedirler: «Kayser» ile «Pompeos» arasında vuku bulmuş olan dahilî muharebede Pompeos donanmasına kumanda eden «Kasinos» miayetindeki donanma ile «Markus Pompeos» kumandasında olarak Masinada yatmakta olan Kayser donanması üzerine alelgafle bir hücum icrasını tasavvur eyle-

miştir. Musammen olan işbu hücumun yapılması için Kasinos maiyeti donanmasından nakliye ve ticaret işlerinde kullanılan birtakım gemileri zift, kendir ve müştail sair mevad ile doldurmak suretiyle hazırladıktan sonra müsait bir rüzgârla Masina limanına sokmuş, ve Kayser'in donanmasına yaklaşılınca gemileri ateşlemek suretiyle yirmisi o zamanın birinci sınıf harb gemilerinden olmak üzere otuz beş geminin birden yakılmasını temin etmiştir. Kasinos bu büyük muvaffakıyete erdikten sonra Kayser donanmasından *(Kalabriya)* sahillerindeki «Vibo» limanında demirlenmiş bulunan diğer bir fırka üzerine dahi ikinci bir hücum yapmaya teşebbüs etti. Bu hücum evvelkinden müthişti ve kırk kadar ateş gemisiyle yapılmıştı. Kasinos bu gemilerle düşmanın cenahlarına hücum ile yakmaya teşebbüs ettiği sırada tutuşturulamıyan gemilerdeki bahriyelilerin çok şiddetli bir hücumları neticesinde teşebbüsler akamete uğradığı gibi gemilerinden dördünü de esir vermek mecburiyetinde kaldı. Esir edilen bu gemilerden birinde bulunan Kasinos derhal bir filikaya atlamak suretiyle nefsini güçbelâ kurtarabilmiş ve donanmasının artakalanları da ricat mecburiyetinde kalmıştır.

«Romalılardan sonra diğer milletler ateş gemisi kullanmışlar ve terakkisine de hizmet eylemişlerdir. Ezcümle milâdi 1089 senesinde *(Aleksi Komnen)* in Pizan'lara karşı sevk eylediği donanmayı teşkil eden gemiler âdeta birer borlotaydı. Gemilerde ateşi rumi mükemmel bir surette mevcuttu. Gemilerin baş ve kıç taraflarında birer ateş tulumbası vardı. Bunlardan baştakiler hücum edilecek gemiyi yakmak için olduğu gibi kıçta bulunanlar dahi üzerine hücum edecek olan gemiye karşı müdafaa içindi.

«Son zamanlarda borlota istimal edilen muharebeler şunlardır: milâdi 1587 senesinde İngiliz donanması tarafından mağlûbolmaz armada namiyle müştehir olan İspanya donanmasına karşı, 1692 de Fransızlar tarafından İngilizlerle Felemenklilerin müttefik donanmasına, müttefikler tarafından da Fransızlara karşı, 1807 senesinde Çinliler tarafından İngiliz donanmasına karşı istimal olunmuştur. Çeşmedeki Osmanlı donanması da 1770 haziranının yirminci ve 1184 saferinin 23 üncü günü *(Orlof)* namındaki Rus kumandanı tarafından ateş gemisiyle yakılmıştır.

«Zırhlılar yapıldıktan sonra artık bu gibi gemilerin bittabi hükmü kalmamıştır.»

ATEŞ-İ RUMİ (آتش روی) *[Ask.]* Eski zamanlarda deniz ve kara muharebelerinde kullanılan yangın çıkarma vasıtalarından birinin adıydı. Hassaten yanması kabil şeyleri yakmak için kullanılırdı.

Bu ateşe Rumî isminin verilmesi Rumlar tarafından Arap, Osmanlı ve Rus donanmaları aleyhinde kullanılmış olmasından naşidir. Bilâhara Avrupalılara karşı Araplar tarafından kullanıldığı için buna «Arap ateşi» de demişlerdi. Araplar buna «harraka» tâbir ederlerdi.

Ateş-i Rumî, harraka, bu maddeyi kullanan kavimlere nispetle konulan tâbirlerdendir. Fakat icadedene nispetle isim verilmek iktiza ederse ateş-i Çin, yahut Çin ateşi demek daha doğru olur. Çünkü gerek Rumlar ve gerek daha sonra Araplar bu ateşi Çinlilerden öğrenmişlerdir.

«Ateş-i Rumî» nin icadı kimya ilmine ait keşiflerin ilklerindendir. Rumlar bu ateşi öğrendikten ve deniz ve kara harblerinde tesirini tecrübe ile anladıktan sonra yapılmasını bir sır olarak dört beş yüz sene sakladılar. Bu müddet zarfında istimali Bizanslılara munhasır kaldı. Ne olduğu bilinmiyen bu ateş o vaktin muhariplerini fevkalâde ürkütmüştü.

Müverrih Lbyo buna dair şu malûmatı veriyor:

«Ateş-i Rumî suda yanardı. Her şeyi yakıp bitirirdi. Ne ateş, ne timur bu ateşin tesirine dayanamazdı. Ok, mancınık kullanıldığı vakit külliyetlice atılırdı. Şimşek gibi parlıyarak, gök gibi gürliyerek havada gider, vardığı yerde dehşetli bir sadme ile taburları, binaları ve gemileri yakar, mahvederdi. Hattâ bazı rivayetlere göre yalnız ateş-i Rumi değil, bunun yaptığı yangınlar bile sönmemek hasassını haizdi. Araplar Muaviye zamanında İstanbulu muhasara ettikleri vakit (673-51) İstanbula sığınan Kallikos isminde biri *(Kallikos bir rivayete göre Suriye'de Balebek'te, diğer rivayete nazaran Mısır'da Medine-tüş-şems'de mimardı)* Rumlara o ateşi getirmişti. Buna mebni Kallikos hakikat hilâfına olarak ateş-i Ruminin mucidi zannolunmuştur. Bu ateş ile Emevî donanması kadîm Sizik *(şimdiki Erdek)* önünde yakılmıştı.

Yine milâdi 339 senesinde İstanbul'u muhasaraya gelen bir Rus donanması da ateş-i Rumi ile yakılıp mahvedilmişti. Bu vakayı tasvir ve hikâye eden Rus müverrihi Nestor'un kavlince Yunan amirali kanadlı bir ateş ve bir nevi boru ile Rus gemileri üzerine ateş yağdırdı. Bu ateşten Ruslar pek ziyade ürkmüşler, korkularından kendilerini denize atmışlardı. İçlerinden pek azı kurtulup memleketlerine dönebilmişlerdi.

Bizanslılar; bu ateşi düşmana daha ziyade dehşet vermiş olmak için madenden korkunç hayvanlar şeklinde yaptıkları aletlerle atarlardı.

Ateş-i Rumî; ilk evvel yalnız deniz harblerinde kullanılırdı. Bazan da sahilde bulunan kasabalara atılırdı.

Bu ateş yalnız Bizanslılara munhasır kalmadı. Onlar bu sırrı saklıya saklıya unuttuktan sonra şark Müslümanları, bu ateşin yapılışını yine Çinlilerden öğrenerek, deniz muharebelerinde türlü türlü suretlerle ve hilelerle kullanmaya başladılar. Rum ateşi, Arap ateşi oldu. İslâm askerleri bu ateşi en ziyade kara harblerinde, hususiyle düşman orduları üzerine kullanmışlar, Avrupalılar üzerine bu suretle dehşet salmışlardır. Arapların muharebelerine dair Avrupada yazılan tarihlerin rivayetlerine nazaran bu meşhur muharebelerde İslâm cengâverleri, ateş-i Rumi namı verilen yakıcı bir mahlût istimal ederlerdi ki bu ateş müthiş bir gürültü ile düşman taburlarını, binalarını, gemilerini yakar, mahvederdi.

Mişo diyor ki: «Bu ateş o derece tehlikeli ve dehşetliydi ki denizlerin dalgaları bunu söndüremedikten başka şiddetini artırırdı.»

Sezar Kanto da şöyle diyor: «Bu ateş tahtaya, insanların etine veya hayvanların bedenine yapıştı mı, hiçbir suretle kurtarmak kabil olmazdı. Su bu ateşi daha ziyade şiddetlendirirdi. Atlar korkularından kaçarlar, gemiler, kurtuluş ümidi olmaksızın yanıp giderlerdi.»

Ateş-i Rumi Araplardan Avrupalılara intikal eylemiş, Fransada, İngilterede, Almanyada muhtelif muharebelerde kullanılmıştır. Kara barut ve topun zuhuriyle beraber ateş-i Rumide bir müddet unutuldu. Daha sonraları yine o namla ihrak güllelerinde istimal edilir, ve havan vasıtasiyle atılır diğer müştail bir madde icadolunduğu gibi mayi halinde ve yeni ateş-i Rumi namiyle birtakım mürekkebat dahi kullanılmıştır.

Ateş-i Rumî hakkında Ahmet Mithat Efendi «Mufassal»ında aşağıdaki tafsilâtı vermektedir:

«Muharebelerde baruttan maada ve andan evvel ateş istimali bizim bu taraflarda en evvel Rumlarda görülmüş ve bu ateşler hemen her lisanda Rumlara nispetle «Fögrejuva» diye veyahut telâffuz tehalüflerinden naşi bu kelimeye az çok karîbolan birer lâfız ile tesmiye kılınmış olduğundan biz dahi burada o lâfzın Osmanlıcası olarak «Ateş-i Rumi» tâbirini istimal eyledik. Rumlar bu ateşin icadı dahi kendilerine müyesser olmuş bir muvaffakıyet olduğunu ve hattâ barutun dahi esası bu ateş olmakla eski muharebe usullerini bilkülliye değiştirmiş olan barutun icadı şerefinin de kendilerine ait olacağını iddia ederlerse de iddianın bu dercesi vâhidir. Vakaa Suriye ahalisinden mimar Kallenik isminde bir Rum milâdi yedinci asır sonlarında ve Kostantin Boganat'ın imparator bulunduğu zamanda ateş-i Rumi istimalini ortaya koymuş ve imparator o zamanlar Emevilerle ettiği muharebelerde bu ateşi istimal dahi etmişse de Kallenik ateş-i Rumiyi kendisi icadetmiş olmayıp Çinlilerden öğrenmiş olduğu muahharen tarih nazarında tahakkuk etmiştir. Zira Rumlar bu sanatı esrardan addederek muahharen bilkülliye kayıp dahi olmuş bulunduğu halde Araplar yine Çinlilerden, hem de daha mükemmel olarak öğrenmiş bulundukları cihetle Ehlisalip muharebeleri esnasında bu sanatı muharebata tatbik hususunda o kadar maharet göstermişlerdir ki buna vâkıf olmıyan Ehlisalip, üzerlerine yağdırılan ateş yağmurundan hayret ve dehşete düşmüşlerdi. Sen Louis ile Ehlisalip harbine giden Jan Vil Hıristiyanların bu korkusunu gayet tuhaf bir suretle hikâye ve tarif etmektedir. Prusya askerî ümerasından Mayrer'in tetkikatına göre ateş-i Rumiyi Rumlar meyanında bile ilk istimale başlamış olan adam yukarda ismi geçen Kallenik değildir. Bu sanat Bizanslılarda daha milâdi dördüncü asır evailinde malûmdu. Cizvit papazlarından meşhur müdekkik Amyot bu sanatın Çin'den Anadolu va Suriye taraflarına doğru intişarı milâdın ikinci asrında vukua geldiğini iddiaya kadar varmaktadır. Fakat bu tarihî ihtilâfların hepsinden kat'ı nazarla ateş-i Ruminin esrarı şayi olmuş bulunduğu halde yeni kimyagerlerin bunu tekrar keşfinden sonra İmparator Üçüncü Napolyon'un yaverlerinden Cezal Fave Paris Umumi Kütüphanesinde gayet eski bir Arap el yazısiyle bulunduğunu itiraf ediyor ki kudemanın ateş-i Rumi sanatı mükemmelen bunda münderiç ve muvazzah olduğunu söylüyor.

«Ateş-i Ruminin tahrip kudreti donanmalar arasındaki muhacematta görülmüştür. Top icadolununcıya kadar gemiler muharebede borda bordaya yanaşırlardı. Hattâ gemilerin yekdiğeri üzerine hücum etmeleri ezmine-i kadîmeden beri görülen bahrî ahvalden olup bunun için şimdiki zırhlılarda olduğu gibi kalyonların baş taraflarına birer ve bazılarına ikişer mahmuz dahi raptolunurdu. Gemiler böyle yakından muharebeye mecbur oldukları halde ateş-i Rumî istimalinin de dehşetli tesirleri olacağı ilk hayalde bile insanın gözleri önünde tecessüm eder. Hal-

buki ateş-i Rumiyi gemiler üzerine düşürmek için yalnız gemilerin borda bordaya gelmeleri de lâzım olmayıp bu muhacemeyi bir kat daha dehşetlendirmek için ateş kayıkları icadolunmuştu ki borda bordaya gelen gemiler üzerinden el ile birbirine ateş-i Rumi havale eyledikleri halde işbu ateş kayıkları bir limanda lenger-endaz olan gemiler üzerine de hücum ederek muktedir olabildikleri kadarını ve bazı kere kâffesini ihrakı binnar eyledikleri bin defa görülmüştür.

«Fransada 1148 sene-i milâdiyesinde Montrovi Balleyi tahtı muhasaraya aldığı sırada, hattâ yine bu tarihler o muharebede şu maharetin gösterilebilmesi evvelce Ehlisalib'in Araplarla ettikleri muharebelerde ateş-i Ruminin tesiratına duçar olarak bazı Suriyelilerden bu sanatın esrarını öğrenmiş bulunmaları semeratından olduğunu dahi itiraf ederler.

«Akkâ'da milâdi 1191 senesinde Ehlisalip ile İslâmlar arasında vuku bulan muhasara ve muharebede kullanılmış olduğu gibi 1193 senesinde İngilizler Diyep üzerine hücum eyledikleri zaman Filip Ogüst dahi ateş-i Rumi istimal etmiş ve 1203 senesinde Ebukır muhasarasında ve 1216 da Jan Haşet tarafından meşhur Bove muhasarasında dahi buna müracaat olunmuştur. Bu izahattan anlaşılıyor ki ateş-i Rumi milâdi on ikinci asrın sonları ile on üçüncü asrın iptidalarında yirmi otuz sene zarfında yapılan birçok büyük muharebe ve muhasaralarda ateş-i Ruminin tahribedici kuvvetine müracaat edilmek, taammüm etmiş bir moda hükmünü almıştır.

Villare'nin tetkikatına göre topların ilk icadı mermerden veyahut madenden gülle atılmak suretiyle onun tahrip kuvvetinden istifade için olmayıp belki ateş-i Rumiyi havi zarflar endahtiyle yakma hassasından istifade olunmak maksadına mebnidir. Filhakika müzelerde görülen eski topların alelâde birer üstüvaneden ibaret bulunmaları bunların çaplarına müsavi tane endahtı için tahammülleri olamıyacağını anlattığından bu toplar ateş-i Rumi endahtına yarıyabilecek bir nevi raket olmak üzere telâkki olunabilir. Onun kanaatine göre evvelemirde ateş-i Rumi zarfları gibi hafif mermileri atmaktan başlıyan topçuluk bittedriç mermer ve maden taneler atmak ve bunlardan dahi içleri tecvif edilen kumbaralar vücuda gelmek derecelerindeki terakki bir hayli zamanlarda husule gelmiştir.

«Timur'un bazı muhasaralarında ve ezcümle İzmir muhasarasında ateş-i Rumi kullanıldığı gibi Fatih'in İstanbulu muhasarası sırasında dahi Rumlar tarafından bunun tahrip kuvvetinden istifade ile Osmanlı gemilerini yakmaya çalıştıkları ve bu meyanda ahşaptan yapılan muhasara kalelerini yaktıkları tarihen sabittir.

« Ateş-i Rumî daha çok sonralara, hattâ zamanımıza kadar devam eylediğine, bazı tarihî şahadetler delâlet etmektedir. Ezcümle Fransada on dördüncü ve on beşinci Luois'ler zamanında birtakım hüner sahipleri bu sanatı ziyadesiyle terakki ettirmek dâvasiyle meydana çıkmışlardır. Bunlardan birisi meşhur Monteskiyö'nün gözü önünde yapılan tecrübede içi ateş-i Rumi ile dolu bir mermiyi su kesiminden aşağısına isabet ettirdiği gemiyi yakmaya muvaffak olmuştur. Yakın zamanlarda İngiliz generallerinden Kongrev bu sanatı ihyaya pek çok hizmet ettiği gibi bilhassa Avusturyalılar dahi bunu harb sanatlarından sayarak terakkisine hizmet etmişlerdir. Son deniz ve kara harblerinde istimal olunan raketlerin eski ateş-i Rumilerin tekemmül ettirilmiş nümuneleri olduğuna şüphe yoktur.»

ATEŞ KAYIĞI (آتش قايغى) [*Bah.*] Eskiden üç veya dört çifte kayıklara verilen isimdi. Bu kayıklar pazar kayıkları gibi Eminönü'nden Boğaziçine işler, yük ve adam taşırlardı.

Ateş kayıkları öteki kayıklardan daha dar ve zayıf olarak yapılırlardı. Bu sebeple pazar kayıklarından daha fazla sürate maliktiler. Bu kayıklara ateş kayığı denilmesinin sebebi eskiden yangın olduğu zaman yangın tulumbalarını İstanbuldan Üsküdar'a, Anadolu yakasından Rumeli sahiline nakletmek için kullanılmış olmalarıdır. Ateş kayıkları Eminönü'nde beklerler, Üsküdar'da veya o cihette çıkan yangına İstanbulun yangın tulumbalarını tulumbacılariyle birlikte nakleylerlerdi. Yangın nöbetçisi elinde harbisini tuttuğu halde kıç üzerinde otururdu.

« B. V. Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran *(Dahiliye s. 45)* Çardak iskelesinde iki tane ateş kayığı vardı. 1234 tarihli olan bu vesikaya göre iki ateş kayığının sekiz tane kayıkçısı vardı. Bunların herbirine ayda kırkar akçe veriliyordu. Bu paranın hazineden verilmekte olması ateş kayıklarının hükümete ait olduğunu gösterir. Çardak gümrük yeri olduğu için bu ateş kayıklarının tüccar eşyası naklinde kullanıldığı anlaşılıyor.

Lûtfuna ısınsa ne acep cân-ı ahibba
Ateş kayığı kendisidir zevrak-i sahbâ
Sabit

ATEŞ KULESİ (آتش قولەسى) [*San., Ask.*] Eski zamanlarda düşmanın memleket sınırlarına tecavüzünü haber vermek için üzerinde ateş yakılan kulelere verilen addı. Hudûtlardan iti-

baren birbirini gören tepeler üzerine inşa edilniş bulunan bu kulelerin etrafı palangalar ve toprak siperlerle müdafaalı bir kale haline getirilir ve içlerinde daimî surette diğer kulelerden verilecek işaretleri gözliyen nöbetçiler bulunurdu. Bu kulelerin tepelerinde yakılan büyük meşalelerle verilen işareti her kule birbirine tekrar etmek suretiyle düşman tecavüzünü bildirirdi. Kulelerin işaret yerlerinde birer su saati bulunur ve bu saatin borusu üzerinde dakikaları gösteren dereceler ateş yakıldığı zaman saatin musluğu açılarak su akmağa başlardı. Boru içindeki su seviyesi istenilen rakama kadar inince meşale içeriye çekilirdi. Bunu gören karşı kulede de ateşin görünmesiyle beraber oradaki saatin musluğu açılır ve ateş çekildiği vakit suyun gösterdiği rakam yazılarak ateşin devamı müddetini gösteren bu rakama göre evvelden tertibedilmiş olan bir cetvele bakılarak delâlet ettiği harf yazılmak suretiyle kelimeler ve cümleler vücuda getirilirdi. Bugün gemilerde kullanılan ışıklı muhabere usulünün menşei bu ateş kuleleridir.

ATEŞLİK (آتشلك) [*San.*] Kibritin icadından evvel sigara ve çubuk yakmak için kullanılan, küçük, mangal şeklinde, saplı ve ayaklı ateş kabının adı idi. Bazı kahvelerde hâlâ kullanılmaktadır.

ATEŞ OKU (آتش اوق) [*Ask.*] Eski zamanlarda ahşaptan yapılmış olan muhasara yerlerini ve müdafaa aletlerini yakmak için kullanılmış kimyevî ecza ile dolu bir nevi yakma aletinin ismidir.

Ateş okları; büyüklükleri itibariyle muhtelif nevideydi. En basitleri müstedir sathı üzerinde çepeçevre delikleri olan bir borudan ibaretti. Bu deliklerden ok içindeki eczanın iltihabiyle ateş fışkırarak vardığı yerde yangın yapardı. Daha mükellefleri re'siyle kabzası arasında bir kapsül ile mücehhezdi, yahut kabza çengeline sıkıca raptedilmiş bir keseyi haviydi. Bu okların içlerine reçine, zift, yağ ve kükürtten ibaret bir mahlût, bir müştail madde ve bazan « ateş - i Rumi» dahi konulurdu. Ateş okları yakıldıktan sonra yay veya mancınık vasıtasiyle ve fakat sönmemek için az kuvvetle atılırdı.

Ateş okları Yunanlılar ve Romalılar zamanında dahi malûmdu. Hattâ Romalılar milâttan evvel 275 tarihinde filleri ürkütmek için sahra muharebelerinde bu okları muvaffakıyetle kullanmışlardır.

Bu oklarla « ateş - i Rumî » de atılırdı.

AT EVİ (آت اوى) [*Sof.*] Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden birinin adıydı. At evinde bulunanlar, tekkenin ve misafirlerin atlarına bakarlardı. At evi han bağıdır. Babasına " atacı baba „ da derlerdi. At evinin son babası Feyzi Baba idi.

AT GEMİLERİ (آت كمیلرى) [*Ask.*] Üsküdar'dan İstanbul'a ve İstanbul'dan Üsküdar'a geçirilen askerlerin naklinde kullanılan gemilerin adıydı. Bu gemilerle insandan başka at da geçirildiği için bu adı almıştı. At gemilerinin kürekçilik vazifesini acemi oğlanları görürlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında dört bin acemi oğlanı ve yetmiş iki paraça at ve odun gemisi vardı. Sultan Ahmet zamanında da acemi oğlanlarının adedi çoğaldığı halde gemilerin adedi on ikiye inmişti. Bunların içinde de gemicilik vazifesini yapacak adam olmadığından ağa kethüdası kol dolaşır, bulduğu acemi oğlanını veyahut sonradan bulunan ağa çırağını gemiye doldurmak suretiyle geminin hareketini temin eylerdi.

ATGIÇ (آتغيچ) [*Ok.*] Ok atan asker mânasına gelen bir tâbirdi. Bu makamda aynı mânaya delâlet eden (*tirendaz*) tâbiri de kullanılırdı.

ATIM (آتيم) [*Top*] Mermiyle hartuçtan ibaret cüzülerin adıdır.

ATIŞ YERİ (آتيش يرى) [*Ok.*] Siperin ortasına ve eşik ucuna gelen yerine verilen isimdi.

ATİK ESAMELİ (عتيق اسامه‌لى) [*Ask.*] Yeniçeri ortalarındaki eski yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocağa intisapları eski olan bu gibilerin isimlerinin deftere yazılışı da eski olduğundan bu tâbir « kıdemli » mânasını tazammun ediyor demektir. Bu gibilerin diğerlerine nazaran bazı imtiyazları vardı. Meselâ (*Salı*) divanında dağıtılan ulûfeyi « atik esameli » ler ertesi çarşamba günü odalarda kendi bölük ağaları vasıtasiyle aldıkları halde öteki yeniçeriler daha ertesi gün, yani perşembe günü Ağakapısında alırlardı.

ATİK ZOLOTA (عتيق زولته) [*Mes.*] Eski zamanlarda Alman Talarisine verilen addı. Osmanlı kuruşlarına bu esas olmuştur. Osmanlı kuruşu kesilmeden evvel memlekette ecnebi kuruşlar da tedavül ederdi. İki nevi ecnebi kuruşu vardı: birine kızıl kuruş denilip altın ecnebi sikkesine alem olmuştu. Eğer bu sikke kuruş diye yalnız olarak zikredilirse o zaman gümüş sikke demekti.

ATİYYE-İ SENİYYE (عطية سنيه) [*Sar.*] Padişahların verdikleri hediyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan atiyye, hediyye, bahşiş demektir. Padişahlar muhtelif

vesilelerle saray ve hükümet hizmetinde bulunanlara atiyye verirlerdi. Atiyye olarak para verildiği gibi, kılıç, saat, enfiye kutusu da verilirdi.

ATLAMA (آتلامه) [*Tal.*] Fenercinin haber verdiği tümsekler, çukurlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Gece karanlığında tulumba omuzda olduğu halde dörtnala giden tulumbacılar, fenercinin "atlama„ demesi üzerine önlerine bakarlar, arızayı düşmeden atlatırlardı.

ATLAMA ŞİRAZE (آتلامه شیرازه) [*San.*] Formaya dikilmiyerek yalnız yapıştırılmış olan şirazeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu şirazeler süs makamında şeyler olup bu türlü ciltler asıl formaya dikilerek yapılan şirazeli ciltler kadar sağlam olmadığı için makbul değildir.

ATLAMA TAŞI (آتلامه طاشی) [*Hal.*] Derelerde ve sel suları aktığı vakit sokaklarda ıslanmadan bir taraftan öbür tarafa geçmek için birer adımlık mesafelerde karşıdan karşıya fâsılalı olarak bir sıraya konulan yüksekçe taşlara verilen addır. Üsküdar'da bu adlı bir yer de vardır.

ATLAS (آطلاس، اطلس) [*Giy.*] İnce ipekten ve daha ziyade kırmızı renkte dokunmuş bir nevi kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdi. İncelerinden kadınlara, kalıncalarından delikanlılara entari altına giyilir bir nevi şalvar yapılırdı. Yünle karışık olarak dokunan daha kalınları elbise kollarının içerisine astar makamında konulurdu. Ağırları da ince sûzâni tarzında işlenir, elbise ve yorgan gibi şeylerde kullanılırdı. Atlas pek meşhursa da çok değerli bir kumaş değildi. Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül'ün (*Eski Eserler Ansiklopedisi s. 20*) kaydettiğine göre İkinci Cihan Harbinden evvel sadeleri sekiz - on, sırmalıları otuz - kırk, fevkalâdeleri de altmış ile seksen lira arasında satılırdı. Zenginler atlastan bohça, kese ve daha başka şeyler yaparlardı.

Sırtında görüp gayrıların atlas-ü dîbâ
Gam çekme ki sırtımda benim köhne abâ var
Ruhi

ATLAS KESE (اطلس کیسه) [*San.*] Kelâm-ı Kadîm, yani Kuran koymak için yapılan mahfazanın adıydı. Kuran mahfazaları atlastan başka canfesten, şaldan, çatmadan, çuhadan, işlemeli patiska ve basmadan da yapılırdı

Atlas keselerin tezyinat makamında etrafına kılaptanla kaytan çevrilir, uclarına kılaptanlı püskül konulurdu.

Eskiden resmî kâğıtlar nazırlara atlas keseler içinde gönderilirdi. Kâğıtların çantalara konması Tanzimat'tan çok sonradır.

ATLAS YAPRAĞI (اطلاس یاپراغی) [*San.*] Tezhipte ve çinicilikte kenarı menevişli bir nevi yaprak olan atlas yaprağı örnek olarak yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbîrdi. Pesend, şükûfe işlerinde ve çiniler üzerinde görülen bu şekle daha ziyade son asırlardaki işlerde raslanmaktadır. Bilhassa sığır dili gibi kısım süslemelere esas olmuş ve bunların kıvrımlarından da parçalar örnek olarak alınmıştır.

ATLI ASES (آتلی عسس) [*Hal.*] Hanımlar hakkında eskiden kullanılan tâbirlerdendi. Arsız, cadaloz, becerikli, çok işgüzar mânalarını ifade ederdi. Hasas «ases» maddesinden Türkleşmedir.

Ases; vaktiyle polis vazifesi gören hükümet memurunun unvanıydı. Bunların atlısı da vardı.

ATLI SAKA (آتلی سقا) [*Hal.*] Atla mahalle arasında evlere su taşıyan sakalara verilen isimdi. Atlı sakalar kırbalarla su taşırlardı. Kırba köseleden yapılırdı. Bir ata iki kırba yükletilirdi. Bunlar meşin kovalarla doldurulur, suyu boşaltmak istenildiği zaman hortum gibi olan ve ucu suyun seviyesinden yukarıya kaldırılmış bulunan hortum indirilirdi. Atlı sakalardan orduda da istifade olunurdu.

ATMACACIBAŞI (آتماجه‌جی باشی) [*Sar.*] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılardan «Atmacacıyan-ı hassa»nın âmirine verilen addı. Atmacacıların atmacacıbaşısı olduğu gibi samsuncuların, zağarcıların, turnacıların dahi başları var idiyse de hepsine birden uzun zaman çakırcıbaşı birinci derecede âmirlik etmişti.

ATMACACIYAN-I HASSA (آتماجه‌جیان خاصه) [*Sar.*] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılardan atmaca yetiştirip bunlarla av avlanmasını temin edenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir. Zamanla kalabalık bir heyet halini alan bu avcı takımı sonraları çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacacıyan-ı hassa adlariyle üçe ayrılmıştı. Atmacacıyan-ı hassanın başında «atmacacıbaşı» unvanını taşıyan bir âmir bulunmakta idiyse de «çakırcıbaşı» uzun zaman hem çakırcıyanın âbiti, hem de diğerlerinin âmiri idi.

ATMEYDANI (آت میدانی) [*Hal.*] Eski zamanlarda at oyunları yapılan meydanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. İstanbul'da Sultanahmet Camii yanında vaktiyle Bizanslıların

at oyunları ve araba koşuları yaptıkları Hipodrom'a Türkler bu ismi vermişlerdir. Binicilik talimi yapılan meydanlara «çündi meydanı» denilirdi.

AT OĞLANLARI (آت اوغلانلری) [*Sar.*] Saray seyisleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunların bir kısmı İstanbul'da sarayın iç ve dış ahırlarında, birtakımı da sair ahırlarda hizmet görürlerdi. Padişah sefere gittiği zaman gerek hükümdarın ve gerek maiyetindekilerin atlarını, develerle çadırları, hazineyi, sair ağırlıkları, silâhları taşıyan beygirleri bunlar idare ile bakıp tımar ederlerdi. At oğlanlarının miktarı on sekizinci asrın sonlarında altı yüz kadardı. Bunlar tımara çıkacak olsalar üç bin ve seyis şakirtleri de iki bin akça ile çıkarlardı.

ATUFETLÛ (عطوفتلو) [*İda.*] Bâlâ rütbesini ihraz etmiş olanlarla birinci feriklere yazılan elkabdı. Bu gibilere yazılan muharrerat da «atufetlû efendim hazretleri» şeklinde yazılır, zarfların üzeri ile isimleri geçtiği yerde «atufetlû... beyefendi hazretleri» denilirdi.

(«Atufetlû» 941 basımı İmlâ Kılavuzunda «utufetlû» şeklinde yazılmışsa da, kamusta ve diğer eski membalarda «atufetlû» şeklinde gösterildiğinden burada da bu şekilde kabul edilmiş ve «a» harfine alınmıştır.)

AVADAN BOSTANCILARI (آوادان بوستانجیلری) [*Sar.*] Bostancı ocağı içinden ayrılmış olan on iki kişiye verilen addı. Bunlar altışar altışar nevbet alırlar, padişahın bir yere gidişinde nevbetçi bulunan altısının arasından üçü, münavebe ile padişahın takımlarını ve sair emrolunan şeyleri nakletmek üzere her gün çuhadar ağanın ve diğer üçü de tüfek ve cephanesini taşımak üzere tüfekçibaşının emrine intizar ederlerdi.

AVADANCI (آوادانجی) [*Sar.*] Vaktiyle iki sınıf saray hademesi hakkında kullanılır bir tâbirdi:

1. — "Sofa„ ocağı eskilerinden olup "sünnet„ ve "sarık„ odalariyle bunların "sofa„ sını süpürür ve sünnet odası hamamını yakıp padişahın abdestliğini ve ibriğini saklarlardı.

2. — Avadan bostancıları olup on iki kişiydiler. Altışar altışar nöbet beklerlerdi. Padişah bir tarafa gittiği zaman bu altıdan üçü başçukadardan ok takımlarını götürürler ve diğer üçü de tüfekçibaşıdan şişhanerlerle barut, kurşun ve sair edevatı yüklenip taşırlardı. Bilâhara bunlara "Mabeyn-i Hümayun bostancıları„ denilmiştir.

AVADANLIK (آوادانلق) [*San.*] Hattatlarla kâtiplerin yazı için kullandıkları aletler hakkında istimal olunur bir tâbirdi. Kalem, hokka, kalemtraş, mıkta, altlık ve bunun gibi şeyler o cümledendi. Abadanlık kelimesinden alınmıştır.

Dülgerlerin, marangozların ve bunlara benzer sanat sahiplerinin kullandıkları keser, çekiç, bıçkı, rende, eğe gibi küçük el aletleri hakkında da kullanılır bir tâbirdir. Sanayide kullanılan daha büyük aletlere "cihaz„ veya "alet„ denilir.

Doğrama işlerinde silmeler avadanlıklarla yapıldığı için bazı doğramacılar silme karşılığı olarak avadanlık tâbirini kullanırlar. Bu suretle kapılar ve pencere çerçevelerine yapılan silmeler hakkında avadanlıklı kapı, avadanlıklı pencere denir.

Alât ve edevatın mahfazasına "avadanlık kutusu„, "avadanlık takımı„ adı verilmektedir.

AVAİD-İ MÛTADE (عوائد معتاده) [*Mal.*] Alelekser mevzu kanunlar haricinde ihdas edilen birtakım aidat hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birtakım memurlarla kâtiplerin ve hademelerin müteferrik avaidi bu unvana ithal edilerek ahalîye tarhedilmiştir. Müfredat gösterilmiyeceği için buraya her şey girer ve bir kere girdi mi artık "mûtade„ olurdu. Hattâ mahallî âyanının kendi hisselerine düşen vergi ve resimler ve sair mütenerfi etmek istedikleri kimselere verilecek hediye ve iane gibi şeylerin esmanı hep buraya konulmuştur. Tanzimat'la beraber bunlar kalkmıştır.

AVAM (عوام) [*Hal.*] İlim ve marifetten nasipsiz ve içtimai mevkileri aşağı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ayak takımı demekti. Halk kelimesi bir dereceye kadar müradifi sayılır. Mukabili «havas» tır.

AVARIZ (عوارض) [*Mal.*] Fevkalâde ahval ve bilhassa harb sebebiyle tahsil olunan vergiye verilen addı. Bu makamda "avarız-ı divaniye„ tâbiri de kullanılmıştır. Kelimenin ifade ettiği lûgat mânasından da anlaşıldığı üzere avarız mûtat ve muayyen bir vergi değildir. Vakit vakit olmak üzere en evvel ev başına 20 şer akçe alınırken sonraları kırkar akçeye ve daha sonraları 300 akçeye çıkarılmış ve ondan sonra da reayadan beş riyal kuruş alınmıştır. Dördüncü Murat zamanında avarız alınan evlerin sayısı 120.000 di; fakat bunların 20.000 i çürüktü.

Eski İslâm hükümetlerinde cari bulunmuş olan avarızın Osmanlılar tarafından ilk defa hangi zamanda ihdas olunduğunu tarihler ve maliyeye dair eserler yazmıyorlarsa da Fatih zamanına ait kayıtlarda bu vergiye tesadüf olunduğuna bakılırsa eskiliği anlaşılır.

Lûtfi Paşa "Âsafname„de "Avarız ancak dört beş yılda bir yirmişer akçe ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu. Dört beş yılda bir yirmişer akçe alınmıştır. Peksimet behası için rey olunmuş idi. Lâkin mâkul nesne değildir. Amma her yıl olmamak gerek. Ta ki anlara güç gelmiye.„ diyor.

"Defter-i muktesit„ müellifi bazı müverrihlerin «avarız» vergisinin belediye masraflarının tesviyesine mahsus varidattan olduğunu beyan eylediklerini kayıt ve «Âsafname» deki malûmatı derç ile beraber avarız vergisinin bu maksada mahsus olmadığını ve Lûtfi Paşanın mütalâasının da doğru bulunmadığını anlatmak için «Benim görüp tetkik ettiğim Mevkufat Kalemi ahkâm defterlerine bakılınca, hasbettahrir avarız ve mukabeleye bağlı kaç hane mukayyet ise anlar üzerine aynen ve bedelen birer miktar şey tarh olunarak, bunun muayyen bir miktarı mahallinde sarf olunup ve bir miktarı aidolduğu dairelere gönderilir.» diyor.

«Âsafname müellifi Lûtfi Paşa Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı olmak ve gerek Âsafname, gerek tarihi ile liyakatli vezirlerden olduğunu ispat etmiş bulunmak hasebiyle onun yanılmış olduğuna hükmedilemez. Binaenaleyh zaman ile bazı değişiklikler yapılmış olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Hammer'in *(Birinci Sultan Mustafa)* zamanındaki malî vaziyetten ve vergilerden bahsederken verdiği izahat da daha evvel maktua kalb edilmiş olan bu verginin o zamanda miktarının artırılmış olduğunu gösterir: «İdareye ârız olan intizamsızlıklardan evvel herbir hane emlâk vergisi olmak üzere elli akçeden ve avarız, yani fevkalâde vergi olmak üzere kırk akçeden ve iki koyun için bir akçeden ve gulâmiye *(tahsil ücreti)* olarak üç ve nihayet beş akçeden ziyade vermediği halde muahharen hazine için nüfusun herbirinden iki yüz akçe avarız parası, tâbiri aharla fevkalâde vergi ve her koyundan bir akçe alınırdı. Bu vergilerin tahsilini *(yani gulâmiyesi)*, sipahiler kendilerine tahsis etmiş olduklarından, her sene Sultan Mehmet camii avlusunda bilmüzayede satılırdı.»

İşte bu ifade de gösteriyor ki ilk zamanlarda muvakkat ve harb açığını kapatmak için tarh edilmiş olan avarız vergisi bir aralık emlâk vergilerine bu namla zam yapılmak suretiyle mukannen bir şekil almış ve daha sonra malî müzayaka artınca tekrar ve bu defa lüzum görüldükçe tarh ve tevzi olunmuştur.

Kara Mustafa Paşa zamanında Rumelide avarız denilen bir nevi bahrî vergi ihdas ve bu vergi reayadan muvazzaf ve mütekait askerlere, kadılara, velhasıl ayrı gayrı olmaksızın bütün halka tevzi olunmuştur.

«Avarız vergisi» nin diğer vergi ve rüsum gibi müstesnaları vardı. Âlimler, duacılar, derbentlerdeki muhafızlar o cümledendi,

Bazı yerlerde avarız tâbiri her nevi gayrimelhuz masrafa ıtlak olunmuştur. Çünki, bu nevi masraflar evvelden malûm olmayıp sonradan ârız olur şeylerdi. Hattâ, bunun için mahallelerde, köylerde vakfedilmiş ve faize verilmiş paralar vardı.

Avarız vergisi Tanzimatı Hayriye ile ilga olunmuştur.

Değerli müdekkik Osman Ergin mutlakiyet devri iptidai mekteplerinden ve bu mekteplerle alâkalı 22 - rebiyülevvel - 1292 (1875) tarihli nizamnameden bahsederken (*Türkiyede Maarif Tarihi, cilt 3, sahife 726*) yirmi birinci maddesinde bahis mevzuu edilen «avarız akçesi» münasebetiyle ilâve ettiği hâşiyede şu tafsilâtı vermiştir:

«Bu verginin 1292 (1875) senesine kadar yaşadığını bu nizamnameden öğreniyoruz. Halbuki 1285 (1869) te İstanbulda avarız akçelerinin belediyeye verildiğine dair bir de nizamname neşrolunmuştur. Bu nizamname İstanbul Belediyesi arşivindeki nizam defterinde kayıtlıdır. Bu sefer de maarife verildiği anlaşılıyor.

«Bu verginin aslı ve mahiyeti haklarında tarihimizde de bazı kayıtlara raslamaktayız. Ezcümle Tekâlif Kavaidi'nde (sayfa 99) Abdurrahman Vefik Bey şu izahatı veriyor:

«..Mukabele ve avarız akçası beş senede bir 20 akça alınmak üzere bazı mahallerde bir şekli daimî almıştı. Hattâ bazı kazalarda nakit yerine aynen peksimet ve zahîre olarak tertibedildiği de görülmüştür. Bazı mahallerde avarız tâbiri her nevi masarifi gayrimelhuzaya ıtlak edilmiştir. Çünki bu nevi masraflar evvelden malûm olmayıp sonradan ârız olur şeylerdi. Hattâ bunun için mahallelerde, köylerde vakfedilmiş ve ribih ve nemaya verilmiş paralar vardı. Yukarda sayılan teklifler tahsilâtı kısmen mahallerinde sarf olunur ve kısmen merkeze gönderilirdi. Tanzimatı Hayriyede bunlar ilga edilmiştir.»

«Müriyyüttevarih» te *(sayfa 481)* Fındıklılı Süleyman Efendi de şu malûmatı veriyor:

«Vâkıde mahallâtta avarız dedikleri imdad-ı seferiye Sultan Beyazıt asrında icadolunmuştur. Gerek İstanbul, gerek Anadolu ve Rumeli kazalarından cemolunur. Gerçi Mîrîye külli menfaat olur ve ahali-i mahallâta zarar olmaz. Zira ekseri mahallâtın avarız akçası olup istirbah olunup ribhinden mîrî verildiğin-

den fazla zammolunarak mahalle akçası terakki bulmuştur. Taşra vilâyetlerde dahi böyledir. Lâkin dağılan kura haneleri bakilere zammolunarak bazı kazada fukaraya azîm saliyane olmuştur. Kazaların mamuriyeti ve harabiyeti avarız defterinden aşikâr olur.»

«Lûtfi Paşa Âsafnamede *(sayfa 25)* avarız için şu sözleri söyler :

«Reayadan avarız alınmak dört, beş yılda bir yirmişer akça ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu.»

«Bu verginin harb gibi fevkalâde zamanlarda konulan buhran, muvazene ve müdafaa vergileri gibi ağır vergilerden olduğu anlaşılıyor. Müverrih Süleyman Efendi sözlerine şu fıkraları da ekliyor: «Kani dindar vali, kani müteşerri kazi, perakende olan kurayi cemi ve perişan olanı tamire ilâç bulan. Anadolunun harabiyeti tapusuz ile âyandan ve Rumelininki âyan ile erazildendir. Paşalar ve kadılar her ne kadar zalim olsa bunların çeyreği miktar olamaz.»

«Süleyman Efendinin yazısından da anlaşılıyor ki bu ağır bir vergidir. Şu var ki esasen mahallelerle köylerde bu maksatla para vakıf ve tahsis edilmiş bulunduğundan fevkalâde bir hal hudusunda veya ârıza vukuunda hükümet o mahalle veya köy halkından yardım istese o yardım halktan istenilerek bu paranın birikmiş olan faizinden verilmekte idi. Şu halde bazı hayır sahiplerinin paralarını bu suretle vakfederek faizinden hem mahalle ve cami işlerini gördürmesi, hem de harb ve sıkıntı zamanlarında halka teveccüh eden külfeti karşılamak ve hafifletmesi gibi insani ve içtimai usuller ve teşekküller de ortaya çıkmış oluyor; çok güzel ve yerinde bir usul.

«Zan ve tahminime göre bu tarihlerden sonra mahallelerdeki avarız paralarından ne hükümet, ne belediye, ne de tedris meclislerince istifade edilemiyerek şunun bunun elinde kalmış, çarçur edilmiştir. Ne kadar yazıkl.»

Avarız, Tanzimattan epeyce sonra kaldırılmıştır.

Âşık-ı hastedile ârıza eksik değil
Hanei kalbi avarızda mı olmuş tahrir
Sabit

AVARIZ AKÇASI (عوارض آقچه‌سی) [*Mal.*] Avarız adı altında alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir hükümet tarafından avarız namiyle tahsil olunan para hakkında kullanıldığı gibi avarız vakfı münasebetiyle alınıp verilen paralar hakkında da istimal olunurdu. Harb gibi, yangın ve seylâp gibi haller dolayısiyle hükümetçe istenilen yardımlar avarız vakfı paralarından ödenir, ihtiyaç sahiplerine de küçük bir faiz mukabilinde ödünç olarak verilirdi.

AVARIZ-I DİVANİYYE (عوارض ديوانيه) [*Mal.*] Fevkalâde haller, hassaten harb sebebiyle tahsil olunan gayrimukannen verginin adıydı. Buna sadece «avarız» da denilirdi. «Avarız» tâbirinde izah olunduğu veçhile ilk zamanlarda muvakkat olarak başlanmış olan bu vergi, bilâhara daimî hale konulmuştu.

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

AVARIZ SANDIKLARI (عوارض صندقلری) [*Vak.*] Avarız vakfı paralarının bulundurulduğu sandıklar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şimdiki kasa demektir. Avarız vakıfları İstanbuldan başka taşralarda da mevcudolduğu için memleketin her tarafında sandıklar vardı. Bu sandıkların sermayeleri kurulan vakıflarla beraber halkın teberruatı ve adaklariyle vücuda gelirdi. Esnafın veya mahalle ve köy halkının başı sıkıldıkça, müşkülünü gidermek için, avarız sandıkları yardım eder ve birbirine bağlı kefaletle istenilen para az bir faizle verilirdi. Bu suretle idare edilen avarız sandıklarının faydası büyüktü.

Musahip Zade Celâl beyin haber verdiğine göre *(Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basımevi, 1946, sahife 46)* asırlarca yaşıyan bu sandıklar 93 *(1876-1877)* Harbine kadar devam etmiş, o tarihte hükümet tarafından gerek esnaf teşekküllerinde, gerek mahalle ve köylerde ne kadar avarız akçası varsa hepsi hükümet tarafından alınmak suretiyle bu sandıklar ortadan kaldırılmıştır.

AVARIZ VAKFI (عوارض وقفی) [*Vak.*] Gallesi *(mahsul, kira)* bir köy ve mahalle halkının, faizi esnafın avarız ve ihtiyaçlarına sarf olunmak üzere tesis olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bir köy veya mahallede ve esnaf loncalarında hastalık dolayısiyle kâr ve kispten âciz kalanların infak ve iaşesine, fakirlerden ölenlerin teçhiz ve tekfinine, köy ve mahallenin kaldırım, su yolları ve sair bu gibi yerlerin tamirlerine sarf olunmak üzere tesis olunan vakıflar bu kabîldendi. Bu gibi vakıflar bir hayır sahibi tarafından tesis olunduğu gibi mahalle veya köyün zenginlerinden, esnaftan para toplamak suretiyle vergilerin ödenmesi için kurulmuş vakıflar da vardı. Avarız vakıfları İstanbuldan başka taşralarda da mevcuttu.

AVCI (آوجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 33 üncü sekban bölüğüne

verilen unvandı. Bunların âmirlerine avcıbaşı demek olan (serşikâri) denilirdi.

AVCIBAŞI (آوجی باشی) [*Sar.*] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcıların başına verilen addı. Sonraları Farsça tam karşılığı olan "serşikâri„ de ıtlak olunurdu. Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir. İlk zamanlarda zafer peşinde koşan padişahlar, paşalar harb dışındaki vakitlerini ekseriya maiyetleriyle birlikte avlanmakla geçirirlerdi. Sonradan avcılığı en başlı iş edinen ve bundan dolayı bunu lâkap olarak alan Avcı Sultan Mehmet gibi padişahlar da çıkmıştır. İlk zamanlarda saray avcılarının başı "çakırcıbaşı„ idi.

Osmanlılarda av heyeti çakırcılar, şahinciler, sekbanlar, samsuncular, zağarcılar gibi sınıflara ayrılırdı. Bilâhara bu sınıflar askerî teşkilâta da sokulmuş, zâbitler bu av hizmetlerinden alınan adlarla adlandırılmışlardır. Avcıbaşı, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı gibi.

§ [Ask.] Avcıbaşı yeniçeri ocağının sekban adını taşıyan otuz üçüncü ortanın zâbitine unvan ittihaz olunmuştu. Avcıbaşı «erkân - ı yeniçeriyan» veya «dâire ağaları» veyahut «katar ağaları» namı verilen yeniçeri ümerasından mâduttu. On sekiz kişiden ibaret olan yeniçeri erkânının, teşrifat itibariyle, «avcıbaşı» on sekizincisi, yani sonuncusu idi. Bunların ilki «yeniçeri ağası» idi.

Avcıbaşıların bir vazifesi de yeniçeri ocağı efradına tüfek talimi yaptırmaktı. Etmeydanındaki talimhanede tüfek atacak olan yeniçerilere bu oda efradı talim ettirirlerdi. Hükümdar sefere gidince bunlar da beraber giderler ve orada da yeniçerilere ve ocağa yeni giren askerlere tüfek talimi yaptırırlardı. Avcı ortaları efradı tüfek atmakta mahir olduklarından buraya hariçten birinin girmesine müsaade edilmezdi. Avcıbaşı terfi edecek olursa içlerinden en kıdemlisi avcıbaşı olurdu. Bunlar Istrança dağlarında av da yaparlardı. Bununla beraber bu avcılarla sekbanlardaki avcı, yani şikârileri karıştırmamalıdır.

Avcıbaşıların tüfek talimi yaptırdıkları yer, ok talimi yapılan talimhane yanında idi. Evvelce haftada üç gün ve sonraları haftada bir perşembe günleri tüfek talimi yapılırdı. Tüfek talimi için, sefer olsun olmasın, üç dört ayda bir yeniçeri ağasiyle diğer ocak ağalarından sekbanbaşı, kethüda bey, başçavuş ve orta çavuş Selimî denilen serpuşla gelerek kendilerine mahsus yerde oturup orta ve bölük kumandanlarının tüfek talimi yapmasına nezaret ederlerdi. İptida cemaat ortalarından başlanıp Birinci Orta yayabaşısından Yüz Birinci Ortaya kadar yayabaşılar hedeflere atarlar, onlardan sonra 61 bölük olan ağa bölükbaşıları da aynı suretle atış yaparlardı. Bunlardan sonra efradın atışı teftiş olunurdu. Hedefe isabet ettirene gümüş tas veya bir altın verilirdi. Tüfek talimhaneleri bir mektep halinde kuvvetli olarak 16 ncı asır sonlarına kadar devam etti ise de ondan sonra ehemmiyetini kaybetti. Tüfek hedefi olarak yeniçeriler için testiler yaptırılırdı. Tarihlerde yeniçerilere atfen söylenen «testiye kurşun atarız» sözü hedeflerinin testi olmasından kalmıştır.

AVDETİ (عودتی) [*Hal.*] XVII nci asırdan itibaren Türkiyenin muhtelif şehirlerinde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşıyan bir cemaat tabakası hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu cemaatin halk arasındaki ismi «dönme» idi. Aynı mânaya gelen avdetî tâbiri nezaket kasdı ile kullanılırdı.

AVGIN, AVKIN (آوغین، آوقین) [*Mim.*] Su akmağa mahsus mecra, küçük su kanalı, su yolu mânasına bir tâbirdir.

AVİZO (آویزو) [*Bah.*] Muharebe ve irtibat hizmetlerinde kullanılan süratli hafif gemilere verilen ad idi. İspanyolcadır.

AVNİYE (عونیه) [*Kıy.*] Yeniçeriler tarafından ve bilâhara Sultan Mecit ve Sultan Aziz zamanlarında giyilen bir nevi yağmurluğun adı idi.

Bedeniyle kolları bol ve kukuleteli olup çuhadan yapılır, soğuk ve yağmurlu havalarda giyilirdi. Sultan Azizin avniyeli bir resmi vardır.

AVRİK (آوریق) [*San.*] Mukavves, kıvrık demekti.

AVRUPA TÜCCARI (آوروپا تجاری) [*İkt.*] Eski zamanlarda gayrimüslim tüccardan imtiyaz sahibi olanlara verilen addı. Müslüman tüccarının imtiyazlılarına da «hayriye tüccarı» deniliyordu. Avrupalılar ilkin âtıfet şeklinde fermanlarla, sonra devletin sıkıntı zamanında muahedelerle temin ettikleri kapitülâsyonlar sayesinde memleket dâhilinde imtiyazlı bir şekilde ticaret ediyorlar, memlekette İslâm ve Hıristiyan tüccarlar mevcut imtiyaz yüzünden bu gibilerle rekabet imkânını bir türlü bulamıyorlardı. İş başında bulunan devlet adamları ise ticaretin bir memleket için temin edeceği faide ve zararları müdrik olmamaları hasebiyle bilhassa haricî ticarete hiç ehemmiyet verilmiyor, Avrupalıların istedikleri imtiyazın verilmesinden çekinilmiyordu. Onun için ecnebi

memleketlerle ticaret « müste'men » adı verilen ecnebi tüccarının elindeydi. On sekizinci asrın sonlarında (*H. 1196, M. 1781*) ticaret muahedesinin akdi için İspanya sefiri Polini ile o zamanın hariciye nazırı olan Reisülküttap Feyzi Efendi arasında geçen ve tarihe mal olan (*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi - Müellifi Ahmet Rasim, C.3, S. 1080*) şu muhavere bunu bütün şümul ve vuzuhu ile gösterir:

«96 senesinde İspanya ile ticaret muahedesi akdedilmesi hakkında icra edilen mükâlemede İspanya sefiri Polini:

« —Bundan ziyade faide olur mu ki iki devlet birbirini kazanacak, yani mânevi dostluklarını zâhirde dahi senede rapt ile teyidedeceklerdir. Bundan başka ticari menfaat dahi mukarrer, deyince Reisülküttap Feyzi Efendi buna mukabeleten:

« — Devlet-i Aliyye ticaretin vücut ve ademini müsavi addeder ve yalnız menafii ticarete nef'i mülki demez.»

Fakat Avrupa ile temas çoğaldığı ve halkın gözü açılmaya başladığı için devlet adamlarının bu zihniyeti ondan sonra çok devam etmedi ve edemezdi. Bir yandan Avrupalılar, her iki tarafın tüccarı tarafeyn memleketlerine bazı kayıtlar ve şartlar altında karşılıklı ticaret yapmak için müracaat ediyor, bir yandan da müste'men tüccarının haiz olduğu haklar ve imtiyazları gören yerli tüccar kendilerinin de ticaret hususunda imtiyaz sahibi olmalarını istiyorlardı. İlk evvel gayrimüslim Osmanlı tüccarı müste'men tüccarını ve seferat tercümanlarını emsal ittihaz ederek bazı hukuk ve imtiyazata nail oldular. İşte onlardan bu hak ve imtiyazları elde edenlere (*Avrupa tüccarı*) denildi. Sonra Müslümanlar da bu hak ve imtiyazı elde ettiler. Onlara da (*hayriye tüccarı*) adı verildi.

Avrupa tüccarı intihabolunanlardan 1500 kuruş (*15 altın*) berat harcı alınırdı. Bu paraya mukabil beratta yazılı bazı hukuk ve imtiyazata malik olmakla beraber birçok fuzuli vergilerden, ağır cizyeden, zabıta memurları, yahut İstanbul kadısının muhzirleri tarafından sellemehüsselâm dükkânından kaldırılıp şer'iye mahkemesine, yahut diğer devlet dairelerine götürülerek oralarda örfî ve keyfî surette muhakeme ve hapsedilmekten müstesna tutulurdu. Böyle bir lüzum hâsıl olursa tüccara vekil olan zata müracaat edilir ve ancak onun terfik edeceği adamlar vasıtasiyle dükkândan kaldırılırdı.

Hayriye tüccarından berat harcı olmak üzere 1200 kuruş (*12 altın*) alınmaktaydı. Zaten o devirlerde teklif hususunda İslâm ile Hıristiyan arasında bu gibi farklar gözetilirdi. Hayriye tüccarının muafiyetiyle Avrupa tüccarının muafiyeti arasında da farklar olduğu gibi beratlarının yazılışı ve esaslı maddeleri arasında da az çok fark vardı.

Avrupa tüccarı usulünün başlangıcı katî surette malûm değilse de değerli müdekkik Osman Ergin'in söylediği veçhile (*Mecelle-i Umuru Belediye, c. 1, s. 675*) Üçüncü Selim'in saltanatından evvel ferman ve sicil kaydına tesadüf edilemediğine göre 1795-1802 seneleri arasında olduğu zannedilmektedir.

Avrupa tüccarı sıfatı ve beratı birer sene müddetle yine Avrupa tüccarları tarafından kendi aralarından seçtikleri « iki nefer vekil » in « inha makamında » sundukları memhur arzuhal ve bu arzuhal üzerine nazır tarafından takdim olunan takrir ile verilirdi. « Nişân-ı hümayun » adı verilen bu beratta Avrupa tüccarının haiz oldukları imtiyazlar yazılırdı. Buna nazaran kendileri veya adamları bir yere gitmek istedikleri zaman vekillerin verecekleri arzuhal üzerine ticaret şartları gösterilmek suretiyle müste'men, tercüman ve adamlarına verildiği gibi bunlara da yol emri verilirdi. Yine müste'menlerin kendilerinin ve evlât ve ıyallerinin yiyeceklerine, içeceklerine, giyeceklerine dokunulmadığı gibi bunların da gerek kendilerine ve gerek evlât ve ıyallerinin yiyeceklerine, içeceklerine, giyeceklerine dokunulmazdı. İkişer nefer hizmetkâr bulundurmak imtiyazına bunlar da malik idiler. Her kimde olursa olsun mühürlü ve mûteber temessükle vekilleri ve esnafın tevatüren şehadetleri ile alacaklı olanların hâkime ibraz edecekleri temessük üzerine alacakları tahsil olunur ve yüzde ikiden fazla resim alınmazdı. Müslüman olsun, sair milletlerden olsun, dört bin akçeden fazla olan dâvaları kenar mahkemelerinde görülmez, arz odasında sadrazamın huzurunda ruyet olunurdu. Aleyhine açılan dâva münasebetiyle Avrupa tüccarından biri mahkemeye, yahut Babıâliye götürülmek lâzım gelirse, itibardan düşürecek vaziyet vukua gelmemek için, tüccardan biriyle çağrılırdı. Hapisleri iktiza ederse gene nazırları marifetiyle hapsolunurlardı. Bunların ticaretleri Avrupa ile olduğundan anlaşamamazlık müste'menlerle zuhura geleceği için umur ve hususlarına, hesap ve kitaplarına ve ihtilâflarının halline Divan-ı Hümayun Beylikçileri nazır tâyin ve Divan-ı Hümayun tercümanı ile bunlar tarafından seçilecek bezirgânlar marifetiyle ve tüccar usuliyle hesaplarına bakılarak neticesi nazır tarafından reisülküttaba arz edilirdi. Dâvalarına bakılmak lâzım gelirse arz odasında şeri ile görülüp faslolunurdu. Berat verilmekten maksat bunların ticaret işlerini

kolaylaştırmak olduğu için getirdikleri emtia hangi devlete ait ise o devletin tarifesine göre yüzde üç hesabiyle gümrük resmi alınırdı. Memleket haricine çıkarılması memnu olmıyan mahsul veya mamullerden de nakledecekleri devletin tarifesi üzere yüzde üç hesabiyle resim alınarak ziyade gümrük ve gümrük izinnamesi, gümrük harcı, mastariyye, reftiyye namiyle bir akçe ve bir habbe talep olunmazdı. Berat sahibi olan tüccar ve hizmetkârları vilâyet işlerine ve kocabaşılık hususlarına müdahale edemezlerdi. Zaruret yüzünden kocabaşı oldukları takdirde reaya hakkında zulme kalkışmalarına meydan verilmezdi. Ölenlerin dükkânı ve sair emlâki şeri canibinden ve nazırı tarafından ayrı ayrı mühürlenip mallarına, mülklerine, paralarına mîrî canibinden müdahale edilmeyip şer'i şerif muktezası üzere verese arasında nazırın nezaretiyle taksim ettirilirdi. Beratla imtiyaz sahibi olan tüccar ve evamin-i aliyye ile hizmetkâr olanlara cizyedar ve kolcular tarafından kâğıt verilmesi vesilesiyle taaddi ve müdahale edilmeyip tüccarla hizmetkârlarının kalem ceridesinden çıkarılacak defteri mucibince on iki kuruş olan cizyeye hazine menfaati olarak sekiz kuruş zammiyle yirmi kuruş, hizmetkârlarda orta cizye bedeli olan altı kuruşun üzerine dört kuruş ilâvesiyle onar kuruş itibar olunarak her sene muharreminin birinci günü nazır marifetiyle Âsitane cizyedarına teslim eylerlerdi. Ellerinde berat ve hizmetkâr emri olanlara cizye kâğıdı teklif olunmazdı. Bu gibilerin bu müsaadenin kıymetini bilip şükrünü yerine getirmekle beraber ırz ve edeple hareket ederek şikâyete meydan vermemeleri de lâzım gelirdi.

Avrupa tüccarı beratı alanlar bir suretini İstanbul Kadılığı Bab Mahkemesi sicilline kaydettirirlerdi.

Avrupa tüccarı usul ve imtiyazı Tanzimattan biraz sonraya kadar devam etmiştir. Ondan sonra tarihe karışmıştır.

AYAĞI KARINCALI (آياغی قارنجه‌لی) [*Hal.*] Şüpheli, iffetsiz, fena yerinde kullanılır bir tâbirdi.

AYAĞI ÜZENGİDE (آياغی اوزنگیده) [*Hal.*] Yolculuğa âmade, kaçmağa hazırlanmış vaziyette makamında kullanılır bir tâbirdi

AYAK (آياق) [*Ok.*] Yayın alt başına verilen isimdi. Araplar yayın bu kısmına «kısm-ül-esfel» ve «beyt-ül-esfel» derlerdi.

§ [*Ed.*] Halk şairlerince kafiye demektir. Aruz şairleri kafiyede ne kadar tekellüf göstermişlerse, halk şairleri de ayakta o kadar müsamahalı davranmışlardır. Meselâ onlarca ayağın son harfi bir cinsten olmak kâfidir. Ondan evvelki harfin harekesine ve kalın yahut ince okunmasına ehemmiyet verilmez, bazı ayaklarda son harfin biraz benzemesi de yetişirdi.

§ [*San.*] Metrenin kabulüne kadar kullanılan yarım arşın kadar uzunluğunda bir ölçünün adı idi. Ayak; on iki "parmak„ a, parmak on iki «hat» ta, hat da altı «kerte» ye ayrılmıştı.

§ [*Mim*] Kemerleri ve kubbeleri tutmak veya üstteki bir bina kısmını taşıyan kirişleri bindirmek için taştan, tuğladan veya ağaçtan vapılan dayanaklara da bu ad verilir.

AYAK AÇMAK (آياق آچمق) [*Ed.*] Saz şairlerinin müşaare sırasında birincinin ilk beyti söylemesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ötekilerin o kafiyede söyledikleri nazirelere «ayak uydurmak» denilirdi.

AYAK BAĞI (آياق باغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mâni, engel demek olan bu tâbir eskiden aynı zamanda nikâh yerinde kullanılırdı.

Kız kaç yanımdan vızıldama sivrisinek gibi
Fing vurma iki yanına kırnık köçek gibi
Yere geçer ârından erin köstebek gibi
Ayak bağiyle sonra kalırsın eşek gibi
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderuni Vâsıf

AYAK BASTI PARASI (آياق باصدی پاراسی) [*Mal.*] İstanbul ve taşranın bazı mevkilerinde teamül olarak hariçten gelenlerden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna toprak bastı parası da denilirdi.

AYAKÇI (آياقجی) [*Sof.*] Mevlevi ve Bektaşi tâbirlerindendi. Mevlevi tarikatınca hizmete giren dervişin ilk merhalesiydi. Bu hizmet matbah hizmetlerindendi. Zaten Mevlevilikçe ilk terbiye matbahta verilirdi. Ayakçı ortalığı süpürür, aptesane yıkar, umumi bir tâbirle süfli hizmetlerde kullanılırdı. Üzerine başka bir can gelinceye kadar bu hizmet devam ederdi. Ondan sonra istidat ve kabiliyetine göre başka bir hizmete geçerdi. Ayakçı semaa başlamayınca «sikke» giyemezdi. Semaı «sema'zen-başı» talim ederdi.

Ayakçı tâbiri Bektaşiler arasında da kullanılırdı ve aynı mânayı ifade ederdi.

AYAK DİVANI (آياق ديوانی) [*Sar., Ask.*] Pek mühim ve müstacel veya fevkalâde haller dolayısiyle veya padişahın huzuru ile kurulan divan hakkında kullanılır bir tâbirdi. Meclis demek olan divanda padişahtan başka kimsenin oturmayıp ayakta durarak işin derhal bir karara bağlanması bu adın verilmesine sebebolmuştur. Saraydaki ayak divanlarında padişahın oturmasına mahsus taht Topkapı Sarayının Ba-

büssaade adı verilen kapısının ön kısmında mermer sütunlara müstenit revak veya sayvanın altında kurulurdu.

Padişahların yapmağa mecbur oldukları ayak divanı ve mühim addettikleri bir iş veya şüphe eyledikleri bir yolsuzluk sebebiyle veyahut askerin isyanı veya halkın şikâyeti üzerine adkolunurdu. Bunların haricinde olarak padişahların herhangi bir meselenin tahkiki için gittikleri yerlerde ayak divanı yaptıkları da vâki olurdu. Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul nüfusunun artmasından dolayı su ihtiyacının temini için Rum bir mimar ile görüşmesi münasebetiyle yapılmış olan ayak divanı bunun bir örneğini teşkil eder. Sultan süleymam âdeti veçhile Kâğıthane taraflarında avlanırken İstanbul suyunun artmasına dair Mimar Nikola ile görüşmüş, fakat bir müddet sonra mimarın Veziri Âzam Rüstem Paşa tarafından hapsedildiğini duyarak Kâğıthanede bir ayak divanı yapıp mimarın hapsinin sebebini sormak üzere Rüstem Paşayı istintak etmiştir. Yine Kanuni zamanında tüccar ve hacılarla dolu bir geminin Malta şövalyeleri tarafından zaptedilmesi derhal bir ayak divanı akdine sebebolmuştu. Bu toplantıda Malta meselesi görüşülmüş, vezirlerle devlet erkânının hazır bulunduğu bu divanda sefer icrasına karar verilerek saraya avdet eden Padişah tarafından Sadrazam Semiz Ali Paşaya gönderilen hattı hümayun ile Kaptan Piyale Paşanın gönderilmesi emredilmiştir.

Bu iki divan hükümdarın arzusu ve acele karar alınması sebebiyle yapılan ayak divanlarıdır. Padişahların akdine mecbur oldukları veya icbar edildikleri divanlara Dördüncü Murat zamanında kapıkulunun isyanı sebebiyle akdedilen iki divan örnek teşkil eder. Birincisinde, tahtı kurdurup Recep Paşanın tavsiyesiyle Padişahı dışarı çıkarmaya ve ayak divanı akdine mecbur etmişler ve hükümdarın yanına kadar sokulan yeniçeriler öldürmek istedikleri Hafız Ahmet Paşayı elinden alıp öldürdükleri gibi rüşvet alınmaması ve memuriyetlerin satılmaması hakkında da Padişahtan söz almışlardır. İkincisi de Veziri Âzam Hüsrev Paşanın Tokat'ta katli dolayısiyle zorbalar tekrar ayaklanıp saraya hücum ile Sadrazamın katlinden dolayı padişahı ayak divanına isteyip dışarı çıkarmışlar ve onun öldürülmesine mukabil devlet erkânından bazılarını ve Hünkârın musahiplerinden Musa Çelebiyi alıp öldürmüşlerdir. Tarihlere geçen ayak divanlarının sonuncusu Dördüncü Mehmet zamanındaki divandır. Köprülü Mehmet Paşayı istemiyenler tarafından hazırlanan bu divanda Avcı Sultan Mehmet tahtını bile tehdideden bu harekete karşı Köprülüyü feda etmemek için ona verdiği sözde durmuştur.

Sadrazamlar da ayak divanı akdederlerdi. Fakat onların ayak divanları ekseriyetle muharebe zamanı ordugâhta olurdu. Ordu erkânı ile ocak zâbitlerinin iştirak ettikleri divanda ayak üzerinde müzakereler yapılır, süratle karar ittihaz olunurdu.

Yeniçeri zâbitlerinin efrada ayakta verdikleri tembihler hakkında da ayak divanı tâbiri kullanılırdı. Müverrih Mustafa Efendi Suyolcu Kiraz Nikolanın sadrazam tarafından hapsedildiğinden bahsederken (*Selânikî, sahife 5-6*) diyor ki: «Zimmîi mezburu getirdüp birkaç gün muhtefi hapsettikleri şüyu bulup halk diline düşmeğin şevketlû Padişah Hazretleri sem'ine yetişmekle bir gün Kâğıthanede ayak divanı edip Paşa-yi Müşarünileyhe hitabı baitab ile Suyolcu Zimmînin hapsine bâis nedir deyüp sual olundukça cevab-ı basevap verirler ki ben kulun haberi yok iken iz-zi huzuru hümayunda külli hazine mesarifi için yol açıp mukaddimat bast ettiğinin sıdk-u istikametine vâkıf olmak için saklanmıştır. Görülsün söyledüp bilelim ne minval üzre olacaktır demişler.»

Fatih'e gelinceye kadar Osmanlı padişahları devlet işlerine bakan « divan » a bizzat riyaset ettikleri halde ondan sonra riyaset vazifesini sadrazamlara bırakmışlar, kendileri ancak mühim kararların ittihazı lâzım geldiği zamanlarda bulunmaya başlamışlardı. Padişahlar fevkalâde haller dolayısiyle divana çıktıkları zamanlarda divan müzakeratını ayakta dinledikleri de vâkıdi. Ancak « ayak divanı » tâbiri daha ziyade yeniçerilerin ihtilâl bayrağı açtıkları vakit saraya giderek padişahı çıkarttıkları zaman için kullanılırdı. Bu sıralarda herkes ayakta olduğu ve yalnız padişah tahta oturduğu için bu tâbir alem olmuştur. Nitekim Dördüncü Murat zamanında Recep Paşa'nın katlini intaceden ihtilâlde ayak divanı yapılmıştı. Tanzimattan sonra böyle divanlar yapılmamıştır.

AYAKLI KÜTÜPHANE (آياقلى كتبخانه) [*Hal.*] Kitaba bakmadan her fenden bahsetmeğe muktedir olan âlimler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

AYAK MÜHÜRLEMEK (آياق مهرلمك) [*Sof.*] Bektaşi ve Mevlevi tarikatlarında müşterek bir tâbirdi. Bektaşilerce sağ ayağın baş parmağının sol ayağın baş parmağı üzerine konulmasına itlak olunurdu. Canlar babaların huzurlarında bu vaziyette dururlardı. Tâzime delâlet eden bir harekettir. Buna Mevlevilerde ve diğer tarikatlarda «niyaz» derler.

Remzi efendi «Tâbirat-ı Mevleviye» sinde şu izahatı veriyor:

«Buhara ve Belh gibi bilâd-ı şarkiyenin âdab-ı mer'iye-i kadîmesinden biri de köle efendisi, tilmiz muallimi, mürit şeyhi huzuruna bir hizmet için geldiğinde ayak üzerinde durup sol eli sağ omuzuna, sağ eli sol kolu üstünden sol omuzuna vaz'ederek sağ ayağının baş parmağını solu üzerine koymak suretiyle bir vaziyet-i mütevazıane almaktı. Sultan-ül-ulema Hazretleri Belh'den diyar ı Rum'a hicretlerinde maiyetlerinde bulunan sâlikân ve bendegânından müşahede edilen bu tarz-ı edibane müntesibin-i tarikata intikal ederek vaziyet-i mezkûreye anların tâbiri vechile «niyaza durmak» denildi. Mühürlemek tâbiri gûya ki sâdır olacak emrini hüsn-ü telâkki etmedikçe pay-i itaat ve sebatım yerinden kalkmaz, mahtumdur demek ola. Garp, yani Avrupa muaşeretine vâkıf zevattan mesmudur ki onlar büyükleri huzurunda otururlar ve ellerini arkalarında bulundurarak ayaklarını da birbiri üzerine vaz'ederler. Bizde ise mümkün mertebe ayağını göstermemek (*diz üzere oturmak gibi*), ellerini arkada değil, önde bulundurmak matluptur ki esfel-i âzadan olan ayağın gösterilmemesi, arkada bulunan ellerde şüpheyi dai şeyler bulundurmak melhuz olması cihetiyle herhalde gösterilmesi akıl ve hikmete daha muvafık görülüyor.»

«*Bîedep pây menih der harem-i dervişan.*»

AYAK NAİBİ (آياق نائبی) [*İda.*] Eskiden İstanbul'daki kadılıklara bağlı küçük mikyastaki hâkimler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlar kazaları ve salâhiyetleri dâhilindeki dâvalara baktıkları gibi memur bulundukları yerlerin idare işleriyle de meşgul olurlardı. O meyanda belediye işlerine de bakarlardı. Bu sebeple nark işlerini temin ederler, terazi işlerinde falaka ve değnek cezalarını icraya mezun bulunurlardı. İsimlerinden de anlaşıldığı veçhile mıntakaları dâhilinde dolaşır, halkın esnaf tarafından aldatılmamalarını temin ederlerdi.

Evliya Çelebi Tophaneden bahsederken (*c.1, s.44*) «Hâkim-i şehr-i Tophane - buranın hâkimi Galata Mollasının ayak naiplerindendir» diyor.

Osmanlıların eski teşkilâtı mucibince bütün idari ve belediî işlere kadılar bakarlardı. «Ayak naibi» tâbiri bu vazife sahibinin o gibi işlerin yolunda gitmesini temin için, kadıya vekâleten, seyyar bir vazife ifa ettiğini gösterir.

Sürçenin mest deyu ayağın almak ister
Görmedim ben bu ayak naibi gibi şerir
Sâbit

AYAK ŞAHİDİ (آياق شاهدی) [*Ok.*] Kabza almak istiyen okçunun atış yerinde kendisinin ok attığına dair «şeyh-ül-meydan» huzurunda şahadet etmek üzere bulundurduğu okçulara verilen isimdi. Talibin attığı oku isabet ettirdiğine ve destar bozduğuna dair de ayrıca şahitler vardı. Bunlara «hava şahidi» denilirdi. Kabza almak istiyen talip tâyin olunan günde üstadı ile birlikte Okmeydanına gider, orada merasimle kabza alırdı. O merasim sırasında meydan şeyhi talibe «Sen talib-i kabza mısın?» sualini sorardı. Talip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine yine şeyh «Ayağa durdum ve mahallinden aşırı ok attım, diye dâva edersin; ayak şahidin var mı?» der ve bunun üzerine vekilharç «Ayak şahitleril» diye nida ederdi. Daveti işiten ve bunun attığını gören iki kemankeş meydana gelerek şeyhin önünde dururdu. Şeyh bunlara «Bu talip kademin cayi kademe düz bastı mı?» sualini iradeder ve «Bastı» cevabını alınca «Destar bozulduğun gördünüz mü?» sualini sorar, buna da «Gördük» cevabını alması üzerine «Şahit misiniz?» der, onlar da «Şahidiz» cevabını verirlerdi. Bunun üzerine vekilharç «Hava şahitleri» diye çağırır, onlar da usulü veçhile şahadet ettikten sonra talibe merasimle kabza verilirdi.

AYAK TAŞI (آياق طاشی) [*Ok.*] — Ok atıcıların ok atarken üzerinde durdukları taşa verilen addı. Bu taş aynı zamanda her atıcının aynı yerde durmasını da temin ederdi. Okun düştüğü yere dikilen taşlara «menzil taşı» denilirdi.

§ [*Mim.*] — Cami ve medrese gibi çok girilip çıkılan binaların kapıları önündeki döşeme taşlarının aşınmaması için döşeme seviyesiyle bir olmak üzere yere gömülen granit ve sair sert cinsten yapılmış büyük ve kalın taşlara da bu ad verilirdi.

AYAK TERİ (آياق ترى) [*Hal.*] Ücret, bedel yerinde kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir hassaten bir yere gidilmek münasebetiyle verilen ücret hakkında istimal olunurdu. Bunda bahşiş mânası galiptir.

AYAK TÜRABI (آياق ترابی) [*Hal.*] Sessiz, mütevazı, mahviyetli yerinde kullanılır bir tâbirdi.

AYAK UYDURMAK (آياق اويدورمق) [*Ed.*] Bir manzumenin ayaklarına uygun kafiyeli nazım tertibetmek, nazire söylemek demekti.

Saz şairleri müşaare ettikleri sırada birinci ilk beyti söyler, öbürleri de aynı kafiyeyle cevap verirlerdi. İşte birinciden sonra ötekilerin

o kafiyeyle şiir söylemelerine «ayak uydurmak» denilirdi.

ÂYAN (اعيان) [*İda.*] Biri halk mümessilliği vazifesini görenler, diğeri âzası devlet tarafından seçilen meclis âzası hakkında olmak üzere iki makamda kullanılır bir tâbirdi. Halk arasından alelâde zenginler hakkında da istimal olunurdu.

Arapça bir kelime olan bu tâbir «Ebüzziya Lûgati» nde şöyle izah olunmuştur:

«Göz mânasına olan ayn'ın cem'i ise de lisanımızda «uyun», «اعين = a'yün» suretindeki cemileri müstamel ve âyan lâfzı ise hassaten eşraf-ı kavme, yani tebar ve nesep cihetiyle halkın gözü menzilesinde bulunan kibar-ı millete ıtlak olunur: âyan-ı Kureyş, âyan-ı belde, âyan-ı karye, âyan-ı mahalle gibi.

«Istılahat-ı siyasiyede ise âzası taraf-ı ümmetten müntehabolan şûray-i millete mukabil âzası taraf-ı devletten nasbolan meclise ve lâyenazil olan âzasına ıtlak olunur: Meclis-i âyan. Âyandan merhum Kemal Paşa.»

Osmanlıların eski idare usulünde memleketin zapturaptı eyalet valileriyle sancak ümerasına ve subaşılara, hukuk dâvalariyle belediye işleri ve erzaka narh koymak da kadı ve naiplere aitti. Bunlardan maada her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap «âyan» namiyle kimseler bulunurdu. Vergilerin ve memleket mesarifinin tevzi ve tahsilinde valilerle kadılar âyanlarla münasebette bulunurlardı. Âyanlar memleketin zenginlerinden ve nüfuz sahiplerinden olmalariyle sonraları ve alelhusus idare makinesinin bozulduğu zamanlarda vali ve mutasarrıflara büyük büyük menfaatler temin ederek müteselimlik ve voyvodalık etmeye başladılar. Hattâ pek ziyade liyakat göstererek servet ve kudret kesbetmiş olanlardan ekserisinin vefatında hanedanından veya mensubininden bir muktediri onun makamına kaim olurdu. Ancak giderek âyanlar bulundukları yerlerde müstakillen hareket etmeye, hükümetin nüfuzunu hiçe saymaya başladılar. Nihayet vaziyet öyle bir hal aldı ki valiler eyalet merkezi olan yerlerde ve bunlara müdahene ile celbi menfaat ve imrar-ı eyyamı hükümet eylemekten başka çare bulamıyorlardı.

Âyanlığın ne suretle meydana geldiğini ve bunların hareketlerini tarih (*Netayic-ül-Vukuat, c. 4, s. 98*) şu suretle kaydediyor:

«Vülât ve mutasarrıfîn tarafından bir sancak idaresine memur olan kesana müteselim ve kaza idaresine memur olanlara voyvoda tâbir olunur ve her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap bir de âyan bulunurdu. Memleketin zapturaptı vülât ve mutasarrıfîn ve müteselim voyvodalara ve umur-u hukukiye ve narhı erzak hükkâmı şer'i şerife ait olduğu misillû mürettebat-ı emîrîyenin ve memleket masarifi olan meblâğın tevzi ve tahsili ve defterlerinin tertip ve terkimi hususlarında vülât ve hükkâm taraflarından münhatap âyanlar olmağla âyan bulunanlar bu işleri eşraf-ı memleket ile biliçtima tesviye ederdi ki âyanlar ahalinin vekili ve hükkâm ile ahali arasında vasıta demek olurdu. İşbu âyanlar memleketlerinin ağniyasından ve ashab-ı haysiyet ve nüfuzundan olmalariyle vülât ve mutasarrıfîne ümitlerinden ziyade menfaat ibraz ederek müteselimliği ve voyvodalığı deruhte etmeye başladılar. İçlerinden liyakat ve dirayeti haiz olanlar hem vülâtı ve hem hükkâmı hoşnudetmekle tezyid-i haşmet ve servet ve tesis-i bünyan-ı asabiyet edip vefatları vukuunda ya hanedanından veya mensubininden bir muktediri anın makamına kaim olurdu. Bunların pek vahşi olanları payidar olamayıp durendiş ve hikmet-bîn olanları memleketi kemayenbağı idare ve vülâtı mutayyebettikten başka erkânı devletten bazılarına kesb-i intisabederek ve kendisini devlete tanıttırıp sefer ve hazarda hidemat-ı makbule ibraz eyliyerek günden güne tevsi-i hükümet eylerdi.»

Osman Ergin «Mecelle-i Umur-u Belediye» de (*c. 1, s. 1657*) âyanlığın Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren meydana geldiğini yazmakla beraber mühim malûmat da veriyor. Kıymetli müdekkikin ifadesi aynen şöyledir:

«Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren vilâyatta (*âyan*) namiyle halk arasında bir mümtaz sınıf vücuda gelmişti. Kuyud-u kadîme ve kütüb-ü atikada o tarihlerden sonra (*âyan*) ve (*eşraf*) kelimelerine tesadüf edilmekte ve hemen her kazada bunların hasep ve nesebini tutmak için bir de (*nakib-ül-eşraf*) bulundurulmaktaydı.

«Divan-ı Hümayun kuyudatında görüldüğü üzere devletçe vilâyata yazılan ferman ve hükümlerin bir aynı da şehirlerin âyanına gönderilir veyahut taşradaki âyan dahi valiler ve sancak beyleri gibi padişahın hitabına mazhar olurdu. Bunlara kâh «âyan» ve kâh «şehir kethüdası» unvanı verilirdi. Şehir kethüdalarını garplıların «podesta» dedikleri şehir beyine teşbih edersek hata etmemiş oluruz.

«Âyanlık veyahut şehir kethüdalığı imtiyazatı onuncu asr-ı hicrîden, yani Kanuni Sultan Süleyman devrinden Mahmud-u Sani zamanına kadar tedricen terakki ederek devletin başına mühim gaileler açacak derecede mevki ve nüfuz sahibi olmuşlardır.

«Bidayette bunların vazifeleri vergi tahsilâtında ahaliyle hükümet arasında bir vasıta olmaktan ibaretti. Binaenaleyh mürettebat-ı emîrîye vergilerini ve memleket masarifini tevzi ve tahsil ve defterlerini tertip ve terkim eylemek için valilerle hâkimler âyan ve şehir kathüdalariyle münasebette bulunmaya mecburdular. Şehir kethüdaları da bu işleri memleketin ilerigelenleriyle bilistişare tesviye ederlerdi ki bu takdirde ahalinin vekili ve hükkâm ile ahali arasında vasıta demek olurlar.

«Âyanlarla şehir kethüdalarının nüfuzu çoğaldıkça ahaliye zulümleri ve hükümet işlerine müdahaleleri de o nispette artmaktaydı. Binaenaleyh hükümet vakit vakit nizamlar neşriyle bunların suret-i intihabını, tasdik-ı memuriyetlerini ve derece-i salâhiyetlerini tâyin ve tahdidetmekten hâli kalmıyordu. İlk nizam Muhsinzade Mehmet Paşanın sadareti hengâmında, ikincisi 1198 (*1783*) senesinde ve üçüncüsü 1200 (*1785*) tarihinde neşrolunmuştur.»

Osman Ergin'in üçüncüsü olarak gösterdiği 1785 tarihli nizam «âyan» lığın kaldırılarak yerine «şehir kethüdalığı» nın ikamesi hakkındadır. Buna dair olan hüküm «âyan» lığın geçirdiği bütün safhaları ihtiva ettiği için bu resmî vesika aynen nakledildi:

«İzmir Mollasına ve ol havalide vâkı sair kazaların kudat ve nüvvabına ve İzmir muhassili ziyde- mecdühu ve sair zâbitan ve ihtiyar iş erlerine hüküm ki:

«Memalik-i mahrusamda vâkı büldan ve emsar ve kazalar ve nevahide «âyan» olanlar mademki ziri zabıta va kaidede olmaya ahali ve reayaya ika-ı enva'ı mezalim ve taaddiyata iptidardan hâli olmadıkları ve hususa bir kazada halef selef ikişer âyan tecemmu ile herkes dilediği vech üzere kura sekenesini celp ve tesahüp ve defter-i tekâlife mebâliği külliye zam ve birbirleriyle münazaa ve muhasama ve Deri-Aliyyeye ve vilâyata şikâyat irsali ve evamir-i şerife ısdarı ve mübaşir tâyini ve bunun emsali tezvirat ile memleketleri harabeylediklerı tahakkuk ettiğinden biraderi vâlâgüherim cennetmekân, firdevs âşiyan Sultan Mustafa Han sıyt-i aleyh-i subhan-el-gufran saltanatında müteveffa Muhsinzade Mehmet Paşa sadaretinde fimabad bir kazaya âyan tahsisi muktazi oldukta sükkânı vilâyet kendi beyinlerinde marazi ve mümtazları k'm ise anı intihap ve arz-ı mahzarlariyle der-bâr-ı adalet-kararıma ib'as ve manzur olduktan sonra şahs-ı mümatazın âyan nasbına icazeti muhtevi sadrazamlar tarafından mektup verilip bilâ mektup âyanlığı mûteber olmamak nizamı temhid ve bu mefhumda Anadolu ve Rumelinin üç koluna ahkâm-ı celile neşir ve badehu aralık aralık nizamı mezkûr fesih ve ipka olunarak bilâhara 1198 senesi recebi evahirinde mezkûr nizam tecdit ve badezin memalik-i mahrusamda kâffe-i büldan ve emsarın kuttan ve sükkânı umurlarını idareye her kimi âyan ittihaz ederler ise umumi ve ittifaki arz-ı mahzarlariyle ol şahsın siyret ve ahvali ve âyanlığa ehliyet ve istihkakı Deri Aliyyeye inha olunmak ve bu veçhile inha olunan şahsın keyfiyeti sadrazam tarafından tahkik olunmak veyahut âyan intihabında ahali-i kaza müttefik olmayıp iki taraf olarak bir tarafı birini ve taraf-ı diğeri aharını ihtiyar ederlerse ahad-i-hümadan birinin hüsn-ü hali tahkik ile tercihi veyahut hariçten ahali-i vilâyete hayrı ve umur-u kazayı rüyete iktidarı olan aher münasip kimsenin âyanlığa intihap ve tâyini ve sadrazam reyiyle olup nasbiyçün izin ve ruhsatı havi âyan olacak âdemin yedine vali-i vilâyete veyahut hâkim-i memlekete hitaben kaime ve mektup verilmek ve bu veçhile sadrazam senedi verilmeksizin bir mahalde âyan nasbolunmamak ve bu suretle nasbolunan âyanlar dahi hilâf-ı inhaya mebni arz olunmamak ve fukaradan nefisleri için akça almamak ve alurlar ise ledel-istihbar haklarından gelinmek şeraiti ve sair şürut berveçhi tafsil bast ve temhidolunarak zikrolunan Anadolu ve Rumeli üçer kollarına kezalik ahkâm-ı münifem neşrolunup ilâ yevmina hâzâ nizam-ı mezbur eğerçi mer'i olup lâkin bu suret-i tanzimden maksat reaya fukarasının zulüm ve sitemden vikayeleri maslahatı iken buna dahi halel tatarruk ve hattâ bu nizama mugayir olarak akça bezliyle valilerden dahi âyanlık buyrultuları ahz ve âyanlık mektubunu istihsal eden habaset-pişeler *(bizim bu mesnedi almaya şu kadar, bu kadar masarifimiz gitti ve sizin uğrunuza sarf eyledik)* diyerek defatir-i tekâlife havsala-i tahammülden birun akçalar zamime ve ahz ü ekl ve bel'eylediklerinden başka aharları dahi âyan olmak için taraftarlar tedarik ve ahaliyi hile ve hud'a tarikiyle iğfal ve kudat ve nüvvap ve taraftarlarına reaya sırtından rüşvet-i vâfire ita ve âyanlığa ehliyetini şâmil arz-ı mahzar alup âyanları tebeddülü ve herbiri garazları husuliyçün verdikleri mebaliği sunuf-u raiyete tahmil ile reaya ve ahalide tâb-ü tüvan kalmadığı meşhud olmakta ve bu emr-i vacib-ül-itinanın fukara tecrim olunmıyacak veçhile bir sureti haseneye ifrağı lâzım geldiğinden bundan sonra memalik-i mahrusa-i tacdaranemden ve kazahâ ve kasabattan «âyan» lâfzı kalkıp ahali ve reaya tekâlif ve tevziatı vilâyetleri mesalihini rüyete beyinlerinde *(şehir kethüdası)* şeklinde ihtiyarlardan kimi ister ise kenduleri intihap ve istih-

dam eylemelerini ve mektup ahzı ve Dersaadetçe arz-ı mahzarlar tisyarı tekellüfatına düşmemelerini muhtevi evamir-i şerifem ısdar ve mukaddema sudur eden âyanlık nizamı emirlerinin kayıtları terkin ve beliyye-i mezbureden ibadullah bu veçhile tahlis olunmak babında hatt-ı hümayun-u şevketmakrunum isabet-efzay-ı sudur olmağın mucebince işbu emr-i şerifim ısdar ve... ile irsal olunmuştur. İmdi vediatullah olan reaya ve berayanın mücerret mezalim ve taaddiyattan himayet ve sıyanetleri irade-i cazimesiyle hususu mezbura bu veçhile nizam verilip nizam-ı mezkûrun İlâ Maşallahü Taalâ devam-ı istikrarı matlup ve kat'î-i daveranem olduğu ve fimabad âyan namının ref'olunduğunu ve hilâfına cesaret edenlerin behemehal haklarından gelinmek ve nizam-ı mezkûr halelden sıyanet olunmak nusb-u ayn-ı ihtimam-ı şahanem olduğundan sair kullara dahi o emr-i şerifim neşrolunmağla tebdiller vesatetleriyle taharri olunup hilâfı ferman her ne mahalde hareket vukua gelür ise cesaret edenlere aman ve zaman verilmiyeceği cümlenizin malûmunuz oldukta emr-i şerifimi mehakim sicillâtına kayıt ve badezin her kaza ve kasaba ve nahiye ahali ve fukarası beyinlerinde umurlarını rüyet için diledikleri kimesneyi intihap ve «şehir kethüdası» nasbedüp vülât ve kuzat ve zâbitan vesaire taraflarından kat'an müdahale ve bir akça mütalebe olunmamak ve bu veçhile nasbolunanlar bir mahalden senede muhtacolmamak ve nefisleriyçün fukaradan bir akça almamak ve aldırmamak hususlarına dikkat ve bu veçhile nizama rabıt ve bir mahalde ve bir vakitte halel tatarruk eylememesine bilittifak ikdam ve gayret ve taraf-ı hümayunum için reayadan daavat-ı hayriye isticlâbına sarf ı makderet eylemeniz babında (Evasıtı C. 1200).

Ancak işlerde teahhur ve karışıklık hâsıl olunca ahalinin intihabiyle yapılmak ve valilerle sair memurlar tarafından müdahale edilmemek şartiyle âyanlık tekrar ihdas edildi.

«Baş. B. arşivi» nde mevcut bir hüküm suretinde (*Dahiliye fiş No: 1409, evahir-i ra. 1205*) aynen şu izahat mevcuttur:

«Memalik-i Osmaniye âyanlığının kaldırılarak şehir kethüdalarının nasbı neticesi olarak mühimmat-ı seferiyenin ve mesalih-i nâsın matlup veçhile rüyeti mümkün olamadığından âyanlığın iadesi, fakat âyanların azil ve nasbına valiler ve sair memurlar tarafından müdahale olunmayıp ahalinin intihabiyle olması hakkında tafsilâtı havi Rumeli ve Anadolu cihetlerinde bulunan kadılara ve naiplere hüküm.»

Fakat, âyanların tagallüpleri devam ettiği ve bazı yerlerde fazlalaştığı için tekrar lâğvedilmek zerureti hâsıl oldu. Yine «Baş. B. arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (*Dahiliye fiş No: 1723 tarihi: ra. 1229*) Rusçukta âyanlığın lâğviyle mütesellimliğin ihdası kararlaştırılmış, Vidin muhafızının kardeşi Mehmet mütesellimliğe tâyin olunmuştur. Nihayet başta İkinci Mahmud'un pek kuvvetli azmi olmak üzere devlet erkânının ciddî ve sıkı tedbirleri sayesinde Anadoludaki derebeylikler gibi âyanların azılıları izale ve zararsızları merkeze bağlanmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

ÂYAN-I SÂBİTE (اعیان ثابته) [*Sof.*] Hak Taalânın ilminde olan hakayik-ı mümkinattan ibarettir ki Hazret-ül-ilmiyede Esma-i İlâhiye hakayikının suverinden ibaretti. O suverin haktan teahhuru bizzattır, bizzaman değildir. Binaenaleyh âyan-ı sabite ezelîdir ve ebedîdir ve burada izafetle maksut bilhasebizzat teahhurundan başka bir şey değildir.

Erbab-ı tasavvuf, âyan-ı sâbite tâbiriyle mümkinatın ilmi İlâhîde sabit olan hakayikını kasdetmiş, her sabit olan şeyin vücut ile ittisafı lâzım gelmiyeceği iddiasına istinaden, mümkinatın ilmi İlâhîde sabit olan bu hakayikının rayiha-i vücudu şemmetmemiş olduğuna kail olmuşlardır.

Istılahat-ı sofiyede âyan-ı sâbiteyle onlardaki istidatların ilm-i İlâhîde sübutunu mucib olan tecelliye (*feyz-i akdes*), âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre; onların hariçte zuhurunu istilzam eden tecelliye de (*feyz-i mukaddes*) tâbir edilmektedir. Demek ki, mutasavvıfîne göre, âyan-ı sâbitenin ilm-i İlâhîde sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suveri olan mümkinatın hariçte zuhuru da feyz-i mukaddes neticesidir. Görülüyor ki, mümkinatı mevcude ile âyan-ı sâbite bir şey demek değildir. Belki mümkinatı mevcude, yani mevcudat-ı hariciye âyanı sâbitenin feyz-i mukaddesle merayayı âyanda zâhir olan suretleridir. Gelenbevi merhum Celâl haşiyesinde (فالممکنات الموجوده عبارة عن الاعیان الثابته بسط الظهریه) ibaresiyle bu dekikaya işaret eylemiştir.

Erbab-ı tasavvufun, avalime nazaran kabul ettikleri hazeratı ilâhîyeden — ki beştir — birincisi olan (*Hazreti gayb-ı mutlak*), yani gaybı mutlak tavrı, âyanı sâbitedir. (*Sefine-i Ragıb*) ın hazeratı ilâhîyeden bâhis olan sahifelerinde şu satırlar görülüyor:

(صوفیه گوینده حضرات کلیهٔ الهیه پنجسته.
اول حضرت غیب مطلق و او اعیان ثابته است.
ثانی حضرت غیب مضاف که بغیب مطلق اقربست و

آن عقول و نفوس مجرده است. ثالث حضرت غیب مضاف که بشهادت مطلقه اقربست وآن عالم مثالست. رابع حضرت الشهادت مطلقه که از مرکز ارخست تا عرش. خامس حضرت جامعه باربعهٔ مذکوره است و آن عالمست بتفصیل و انسان باجمال. و عالم شهادت مظهر عالم مثالست و او مظهر اسماء الهی و حضرت واحدیت و او مظهر احدیت.)

AYAR (عیار) [*San.*] Altın ve gümüş halitalarında altın ve gümüşün miktar ve nispetini belirten bir tâbirdir. Ayar yükseldikçe kıymet artar. Ayarı yüksek altın demek gümüşü az altın demektir. Bu tâbir madenî paralar hakkında da kullanılmaktadır.

AYASOFYA KÜRSÜ ŞEYHLİĞİ (آیاصوفیه کرسی شیخلکی) [*Il.*] Cuma vâizliğinin son merhalesine verilen addı. «Katar şeyhliği» de denilen cuma vâizliği bir silsile teşkil etmekte ve en yüksek rütbesini Ayasofya Kürsü Şeyhliği teşkil eylemekte idi. Büyük camilerde her gün için vâiz bulunurdu. Bu vaızlar dinî olmakla beraber hususi mahiyette idi. Cuma günleri ise bilhassa büyük ve selâtin camilerde daha fazla cemaat bulunacağı için onlara vaız ve nasihat etmek üzere hükümet tarafından tâyin olunan vâizler vardı. İşte «cuma vâizi» adı verilen bu vâizlerin terakkilerinin müntehası «Ayasofya Kürsü Şeyhliği» idi. Bunlara «kürsü şeyhi» denilmesinin sebebi de kendilerinin, aynı zamanda, birer tekke şeyhi olmalarından ileri geliyordu.

AY BALTA (آی بالطه) [*San.*] Hilâl şeklinde olan baltalara verilen addı.

ÂYENDENÜMA (آیندهنما) [*Mim.*] Çalanların kim olduklarını görmek için evlerin sokak kapıları karşısına ve birinci katın pencereleri hizasına konulan aynaya verilen addı. Farsça bir terkip olan bu tâbirin lûgat mânası geleni gösteren demektir.

ÂYET (آیت) [*Tef.*] Alâmet, nişan, eser, ibret ve intibaha bâis olan hâdise mânalarına gelen bu kelime ıstılah olarak Kuran-ı Kerimde beher sureyi teşkil eden müstakil cümlelerden herbiri demektir. Arapça bir kelime olan bu tâbir «Kamus» da «Nişâne, alâmet, emare, Kuran-ı Kerimin muttasıl-ül-mâna bulunan her parçası» suretinde izah olunmuştur.

Büyük ve değerli âlim Elmalı'lı Hamdi Yazır Kuran tefsirinde (cilt: 1, *sahife 23-24*) âyeti şöyle tarif ve izah ediyor:

«Aslı lûgatte açık alâmet demektir. Mahsusatta da, mâkulâtta da istimal olunur. Türkçe bellik, Farisîde nişane denilen alâmet-ü alem zaten o zâhir şeye ıtlak edilir ki onun gibi zâhir olmıyan diğer bir şeyin mülâzimi olmakla bir müdrik o zâhiri idrak edince bizzat idrak etmediği diğer şeyi onunla idrak eyler. Çünki hükümde müsavidirler. Bir yol arıyan kimse eğer o yolun alâmetlerini bilirse onları gördüğü vakit yolu bulduğunu bilir. Şu halde alâmet zaten zâhir ve açık demek olunca âyet onun zâhiri demek olur. Meselâ bir dağ alâmet ise zirvesi bir âyet olur, güneş bir gündüz âyeti, ay bir gece âyetidir. Cami bir alâmet ise minare onun bir âyetidir.

«Zuhurundan dolayı yüksek bir binaya da âyet denilir: Netekim (بکل ریع آیة تعبثون) buyrulmuştur. Lisanımızda da «koca bir alâmet yapmış,» tâbiri bunu andırır. Her şey alâmetiyle tanınır, her hakikat âyetiyle bilinir, onun için insanların ilimdeki kabiliyet ve mertebelerine göre kendisinde yapılacak tefekkür ve teemül nispetinde mütefavit marifetlere sebebolan alâim ve delâilin hepsine de âyet denilir. Meselâ (فی کل شیء له آیة) (تدل علی انه واحد) heyetinde âyet bu mânaya olduğu gibi (ان فی ذلك لایات لقوم یعقلون) gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır. Demek ki âyet haddizatında zâhir bir alâmet ise de onun bir âyet ve alâmet olması kabiliyet veya tefekkür ve teemmülü eksik kimselere hafiy kalabilir. Meselâ her devletin bayrağı onun bir alâmet ve âyetidir. Lâkin bir kimse o bayrağın hangi devlete ait olduğunu bilemezse, yahut dikkat etmemişse onun bir alâmet olmasına halel gelmez. Âyetin mânasında zâhir olmak mefhumu bulunduğu halde zuhurun meratibine nazaran âyet bazan «beyyin» olmakla tavsif edilerek (آیات بینات) denilir (وبین) ziya gibi kendisi açık, diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki veçhi vardır; birisi kendisi ve delâleti güneş gibi nazardan kaçmıyacak kadar vazıh ve parlak bir beyyine olmasıdır; mucizelere âyet veya beyyine ıtlak edilmesi bu mâna iledir (ولقد آتینا موسی تسع آیات بینات). İkincisi kendisi vazıh olmakla beraber delâletini yalnız aklen değil, lisanen de ifade etmesi haysiyetidir ki bu her mucizede olmaz. İşte peygamberlerin kendileri böyle bir âyeti beyyine oldukları gibi Kuran mucizesi de böyle âyât-ı beyyinattı. Kuranda âyet kelimesi yerine göre bu mânalardan herbirinde kullanılmıştır ve bunların hepsi lûgatte alâmet-i zâhire mefhumunun meratibidir. Bununla beraber Kuranın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan zümrelerinden herbirine bir âyet denilir ki bunlar Kuranın nazmında birer cuz'ütam teşkil ederler. Yani herbiri birer Kuran olan âyetlerdir. Kuranın âyetleridir ve işte âyet kelimesinin örf-i şeri'de en hususi mâ-

nası budur. Âyetlerin ekserisi bir veya birkaç cümleden müteşekkil müstakil birer kelâmdırlar. Mamafih içlerinde bir cümle teşkil etmiyen müfret veya mürekkep mümtaz bir sıfat gibi kayıt halinde bulunanlar da vardır. Meselâ fâtihada (الرحمن الرحيم) bir âyettir, fakat bir cümle değil iki sıfât-ı mümtazedir. (الرحمن) suresinde (مدهامتان) bir kelimedir; böyle iken bunlar bir kelâm neşesiyle müstakillen okunabilirler, üzerlerinde vakfolunabilir. Müddesir suresinde (ثم نظر) iki kelime bir cümledir. (ثم عبس وبسر) dört kelime iki cümledir. Bu suretle âyetlerin, kısası, ortası, uzunu ve herbirinin mütenevvi mertebeleri vardır. Âyet-ül-Kürsi ve Ayet-i Vüzu gibi yarım sahife kadar ve daha kısa ve daha uzun olanları bulunur. Hattâ âyet-i müdayene tam bir sahifedir. Fâsıla harfleri de daima muttarit değil, kâh mahsus, kâh gayrimahsus farklarla tenevvü eder, bu gibi sebeplerden dolayı âyetlerin ayrılması ve tertibi, tevkifîdir. Yani şi'rin mısraı, sec'in fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz, rivayete mütevakkıf olur. Meselâ (حم عسق) iki âyet olduğu yalnız dirayet ile bilinemez. Daha sonra Kuranın ahkâm-ı ilâhiyyeden bir hüküm ifade eden her kısmına da bir âyet ıtlak edildiği vardır. Meselâ kadınların tesettürü hakkında âyet vardır denilir. Bu mânaca âyet, bazan bir âyet bir âyette bir cümle, bir cümlede bir kayıt olabileceği gibi bazan da birkaç âyet, bir kıssa, bir sure bile olabilir. Bu ayet şu sebeple nâzil oldu denildiği zaman âyet bu mânaya olarak ekseriya birkaç âyete şâmil olur.»

Cem'i âyattır.

Nikâşte varak-ı cephesinde âyet-i nûr
Nâbi

Neş'ei şevk ile âyâtına tapmak dilerim
Anla var Halikıme gayrı ne yapmak dilerim.
Şinasi

AYI BACAĞI (آیی باجاغی) [*Bah.*] Çifte yan yelkenlerinin iskotalarının birini sancak, diğerini iskeleden kullanarak pupa rüzgârla seyrediştir.

AYINKACI (آیینقه جی) [*Hal.*] Tütün kaçıran, kaçakçı yerinde kullanılır bir tâbirdi.

ÂYİN (آیین) [*Sof.*, *Ida*] Farsça olup görenek, âdet, resim, tarz, usul, âdap mânalarına gelen bu kelime «Bürhan-ı Kaatı'» da şöyle izah olunmuştur: "pâyin vezninde ziyb-ü ziynet ve ârâyiş mânasınadır. Resim ve âdet ve kanun mânasına da gelir.„

Ezelî böyledir âyin-i sipihr-i gaddar
Ki gülün hâbgehi hâr ola hârın gülzar
Baki

Usul ve ibadet tarzı mânasına da gelirdi: Âyin-i Mevlevi, âyin-i Yehud, âyin-i Nasara.

Düşünüp işlemek âyinimdir
Yaşamak diyni benim diynimdir
Tevfik Fikret

Zikir ve sema esnasında okunmak ve mutribde çalınmak üzere muhtelif makamlardan bestelenen ve dört selâma ayrılan manzumeye bu ad verilirdi: Ferahfeza, dügâh, rast âyini.

Âyin kelimesi mürekkep sıfat olarak da kullanılırdı: âyinhan.

Mürekkep isim olarak da kullanılmıştır: şehr-âyin.

İzafi terkip de yapılırdı: âyin-i Cem.

ÂYİNE (آیینه) [*Sof.*] Farsça bir kelime olan âyine eşyayı aksettiren sırlı cam demektir. Ayna şeklinde telâffuz olunan bu kelimenin Türkçesi (gözgü) dür.

Aks-i hüsnün girye mahvetmez derun-u sineden
Şüstü şu kılmaz izâle sureti âyineden
Nazîm

Mecazen bir şey ve hali nazarımızın önünde temsil ve izhar eden mânasına gelir.

Gönül âyinedir sevmez gubârı
Götürmez câm-ı Cemşid inkisarı
Ahî

Tasavvufta aynanın muhtelif tevcihleri vardır: bazılarına göre hakkın vücudu bir aynadır. Bu aynada hakkın vücudu görülür. Bir kısım da, âlemin mevcut aynasında, Hakkı müşahede ettiklerini söylerler. Tasavvuf edebiyatında Allah ve âlem ayna olduğu gibi, âlemin hulâsası ve Allahın mazharı olan "insan-ı kâmil„ de aynadır. Şahadet âleminde insandan daha mükemmel bir ayna yoktur. O halde âlem, âdemin vücudu ile parlak bir ayna olduğundan mutlak olan Allah, bu aynada kendi suretini kemali ile müşahede eder. Fakat bu müşahede zevkîdir. لا تدركه الابصار الآية âyeti buna işarettir.

Âyine miyim ya aks-i cânan
Mir'at-ı sefa mıyım ya hayran
Teşhis edemem bu sırrı el'an
Âyine-i hod-nümaya düştüm
Esrar Dede

Mutasavvıfa, gönül için de (âyine-i Huda) derler.

Gönül âyine-i veçh-i Hudadır
Anın jengi nukaş-a masivadır
Esrar Dede

ÂYİNEDAR (آیینه‌دار) [*Hal.*] Eski zamanlarda büyük adamların giyindikleri zaman aynalarını tutanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Hamamda müşteri giyinirken ayna tutan adam hakkında istimal olunduğu gibi eskiden müşterilerini ayna karşısında tıraş etmeyip sonradan bir el aynası verdiği ve müşteri tarafından bakıldıktan sonra tıraş parasının bunun üzerine konduğu için alelıtlak berber mânasına da gelirdi.

Ey harîm-i hâs-ı bezm-i rüyet-i perverdigâr
Veçh-i Hakkâ zatı hem âyine hem âyinedar
Nazîm

ÂYİNHAN (آیین خوان) [*Sof.*] Mevlevihanelerde ve sema'hane dâhilinde yüksekçe bir mevkide bulunup «mutribhane» denilen mahfilde (*mahal*), sema' edilirken, âyin okuyanların herbirine verilen addı. Diğer tarikatlara ait tekkelerde bu yolda ilâhi terennüm (*okuyan*) edenlere «zâkir», Arabistan tekkelerinde «münşid», Acemistanda ve Mevlâna zamanında Konya'da «gûyende» ve «kavval» denilirdi. Âyinhanlar (*kudümzenbaşı*) unvanını taşıyan bir musiki üstadının dairesinde bulunurlar ve karşılıklı iki sıra olarak oturup kimi önündeki kudüm'ü, kimi elindeki, halile adı verilen zilleri okunan bestelerin usulüne göre çalarlardı. Neyzenler de kudüm ve zillerle vurulan usulün sürat ve hiffetine (*çabukluk ve yavaşlık*) göre terennümatta bulunurlardı.

Tekkede mukabele, yani sema' icra edileceği gün kudümzenbaşının hücresinde toplanan neyzen ve âyinhanlar, o gün okunacak âyini sema'dan evvel, müzakere kabîlinden olmak üzere bir defa okur ve çalarlardı. Mukabeleden sonra da yine kudümzenbaşının hücresinde istek edenlere âyin ve neyzenbaşı odasında meşk edilir ve bu suretle âyinhan ve neyzen yetiştirilirdi.

ÂYİN-İ KADİM (آیین قدیم) [*Sof.*] Mevlevihanelerde tekkelerin kapatılmasına kadar sema' esnasında âyinhanlar tarafından okunan ve eski zamanlara ait olmaları hasebiyle bestekârları unutulmuş bulunan ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbir idi. Değerli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun dinî eserlere ait «Türk Musikisi Antolojisi» nde (*Birinci cilt, s. 19*) şunları yazıyor: «Mevleviler arasında öteden beri okunmakta bulunan ve «âyin-i kadîm» unvaniyle meşhur olan (*pençgâh, dügâh, Hüseynî*) âyinlerinin de XVII nci asırdan evvelki devirlere ait olduğunu katiyetle söyliyebiliriz. Molla Câmi (*vefatı 892 - 1492*), Meragalı Abdülkadir'in oğlu Abdülâziz gibi şahsiyetlere isnad edilen, fakat hakiki sahipleri meçhul olan bu mühim eserlerin XV inci asır içinde, yahut XVI. asır zarfında bestelendikleri muhakkaktır.»

Bu âyinlerin notaları İstanbul Konservatuvarı neşriyatı arasında çıkan Âyinler'in birinci cildindedir.

ÂYİN-İ CEM (آیین جم) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Bektaşilerin dem almak, gülbank çekmek, nefesler okumak suretiyle yaptıkları âyinin ismiydi. Cemşid'in şarap âlemini taklit için olduğu halde Bektaşiler buna bir tarikat çeşnisi vermiş olmak üzere ayn-ı cemi, demiştir.

Bu âyin her zaman yapılırsa da çok kere kış geceleri, uzun geceler intihabolunur.

Âyin-i Cem tekkede yapıldığı gibi evlerde de icra edilebilirdi. Tekkede âyin icrasına mahsus olan yere «meydan» denilirdi. Meydanda mütaaddit posttan başka, taht, çerağ taşı, ocak bulunurdu. Âyin sırasında ödağacı yakmak için bir de buhurdan vardı. Çerağlar, şamdanlar meydanı aydınlatmak için kullanılırdı.

Âyin-i Ceme baba yahut vekili riyaset ederdi. Baba yüksekçe bir minder üzerine otururdu. Âyine ne kadar can geleceği belliydi. Âyinden Bektaşi olmıyanların haberdar olmaması için gündüzden tertibat alınır, gözcüler ve pasbanlar tâyin olunurdu. Pasban ve gözcüler gündüzden gelip demlerini alırlar, giderlerdi. Yatsı vakti âyin mahalline gelmeye başlanırdı. Her gelen, babaya boyun keser, avucunun içini öper, ayak üzeri dururdu. Baba destur eder, ondan sonra otururdu. Sâki, zâkir, meydancı gibi hizmet edecek kimseler daha evvelce ayrılırdı. Sâkiler dem sunarlar, zâkirler nefes, ilâhi, mersiye gibi şeyler okurlardı. Saz çalınır, gülbank çekilir, demler alınır, sabaha kadar bu suretle vakit geçirilirdi. Ne bir gürültü, ne de bir neşesizlik olurdu. Herkes demin verdiği neşeye inzimam eden nefeslerin, ilâhilerin intıbaatiyle kendinden geçer, kimi haşır, kimi neşrolur, kimi arşa çıkar, kimi kürsüye oturur, kimi âlemlere hükmeder, herbiri bir âlemde seyran ederdi.

ÂYİN-İ ŞERİF (آیین شریف) [*Sof.*] Mevlevihanelerde sema' esnasında âyinhanların terennüm ettikleri ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Hüseyin Kâzım, lûgatinde şöyle tarif etmiştir: «Esna yi zikir ve sema'da okunmak ve mutribde çalınmak üzere muhtelif makamlardan bestelenen ve dört «selâm»a ayrılan manzume: ferahfeza, dügâh, rast.... âyini.»

Âyinler okunurken kudüm ve halile gibi

musiki aletleriyle usul vurulur, ney ve rebâb gibi sazlar ile de terennüme iştirak olunurdu.

Âyinlere «şerif» vasfının verilmesi, güftelerinin tevhid, münacat, nait gibi ilâhî mevzular olması dolayısiyle idi ki çoğu Mevlâna'nın, bazısı da Sultan Veled, Sultan Divâni, Nâyi Osman Dede ve Şeyh Galip gibi Mevlevi büyüklerinin sanihalarından seçilmiş manzum sözlerdi. Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Yenişehirli Nazif Dede, sırf kendi manzumelerinden bir âyin besteletmiş ve tekkesinde okutmuş ise de şu hareket, devam edegelen usule muhalif ve Cenab-ı Pire arşı bir hürmetsizlik sayılarak diğer mevlevihanelerde okunmamış ve okunmaya okunmaya unutulup gitmişti. Hattâ Ahmet Celâleddin Dedenin rivayetine göre Haşim Beyin bu Suzinak âyini yalnız bir defa okunmuş ve ananeye mugayir hareketinden dolayı Nazif Dedeye Çelebi tarafından bir tekdirname gönderilmiştir.

Âyin-i şerifler, en muktedir musiki üstatları tarafından bestelenir ve her makama ait âyinler mütaaddit parçaları ihtiva ederdi. Bu taaddüt dolayısiyle bir âyin, diğer tarikatlara ait tekkelerde okunan ilâhilerin on on beş tanesine ve belki daha fazlasına muadil sayılabilirdi.

Değerli üstat Tahir Olgun'un verdiği malûmata göre tekkelerin kapatılmasına kadar mevlevihanelerde okunan âyin-i şeriflerin sayısı elliyi geçer, birkaç tanesine «beste-i kadîm» denilirdi. Bu eski bestelerin yapılışı Mevlâna'ya yakın zamanlara kadar çıkmakla beraber bestekârları unutulmuştu. Sonraki âyinleri yapmış olanlar ise bilinir ve herbirinin adı takdir ve hürmetle yâd edilirdi.

Musikimizin birer şaheseri bulunan bu bestelerin zıyaına meydan vermemek üzere Konsevatuvarca Zekâi Zade Hafız Ahmet Efendi, Neyzen Rauf Yekta ve doktor Suphi Beyler memur edilerek notaları yazdırılmış ve forma forma basılarak bestekârlarının kısaca hal tercümesi ve bestelerin Farisî güfteleri kaydedilmiş, lâkin yeni harflerle dizilen Farsça manzumeler okunması ve anlaşılması güç bir hale getirilmiştir.

Âyinlerin ne gibi şartlar dairesinde ve hangi usuller ile besteleneceği ve ne gibi kayıtlara dikkat ve riayet edileceği Rauf Yekta ve Zekâi Zade merhumlar tarafından etraflı ve izahlı bir surette yazılacaktı. Fakat ikisi de yazmağa muvaffak olamadı.

Bir âyin besteleneceği vakit Mevlâna'nın Divan-ı Kebirin'den, Mesnevi'den ve Rubaiyyattan seçilirdi. Seçme işini bestekârın ya kendi yapar, yahut Mevlâna'nın lisanından anlıyan bir zata yaptırırdı. Zekâi Dede merhum, bir âyin bestelemek istemiş, makamının tâyini ve güftelerin intihabı için Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendiye müracaatta bulunduğundan o da önündeki Divan-ı Kebiri tefe'ül eder gibi açıp:

ای چنك پرده‌های سپاهانم آرزوست
وی نای نالهٔ خوش و سوزانم آرزوست

Yani "ey çenk, Isfahan makamının perdelerini istiyorum, ey ney hoş ve tesirli bir inilti arzu ediyorum.„ matla'lı gazel çıkınca:

— Hazret-i Pîr, âyinin Isfahan makamından yapılmasını muradediyor, diyerek güftelerini seçip vermekle Dede merhum da o müessir Isfahan âyinini ibda eylemişti.

Bazen de eski bir âyinin güfteleri tamamiyle yahut bazı parçaları ayniyle yeni bir âyinde ve tabii yeni âyinin makamında tekrar edilmek üzere bestelenirdi. Nitekim Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendi Zade Üstat Mehmet Celâleddin Efendi merhum, bestelediği dügâh âyinine eski Hicaz âyininin bütün güftelerini almıştı.

Ulu Arif Çelebi dervişlerinden ve Konya Mevlevihanesi mesnevihanlarından Eflâkî Ahmet dedenin Sultan Veled vasfındaki:

Ey ki hezar âferin boyunca sultan olur
Kulu olan kişiler Husrev-ü hân olur

Matla'lı medhiyesinden birkaç beytin her âyinde bulunması meşrut idi.

Kıymetli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun (Türk Musikisi Antolojisi, ikinci cilt, s. 724-725) 3 üncü 9-10 H. 15-16 M., İ. ri. 11 H. (17 M), 12 si 12 H. (18 M.) 42 si 13 H. (19 M.) 8 i 14 H. (20 M) olmak üzere, makamlariyle bestekârlarını gösteren, 66 Mevlevi âyinine ait bir fihrist tertibeylemiştir.

Mevlevi'likte iki türlü zikir vardı. Biri " zikr-i celiy „, diğeri " zikr-i hafiy „ idi. Alenî zikir demek olan zikr-i celiy postnişin efendinin, bulunmadığı surette sertabbah dedenin riyasetiyle halka teşkil etmiş olan dervişler tarafından alenen okunan « İsm-i Celâl » dir. Zikr-i hafiy de « âyin-i şerif » tir. Âyin-i şerif her ne kadar alenî olarak icra olunur idiyse de dervişin zikri hafiy olduğu için buna « zikr-i hafiy» (gizli zikir) denilirdi. Derviş her adımda hafiyyen İsm-i Celâl zikrine müdavemet eylerdi.

Sultan Veled devrinde, yani dönmeye başlamazdan evvel şeyh efendiyi takiben şeyh makamında birbirlerini selâmlıyarak üç kere yapılan devrin her adımında dervişler hafiyyen bir İsm-i Celâl okurlardı. Dervişlerin şeyh efendiyi takiben boyun kesmeleri Vahdet-i Vü-

cuda delâlet ediyor, birbirlerini selâmlamaları ve selâmlarken gözlerinin içine bakmaları « Elmümini mir'at-ül-mümin » hadîsinin sırrının tecellisine alâmet sayılıyordu. Dönmeye başladıkları vakit yine her dönüşte bir İsm-i Celâl okurlardı. « Kalbimiz merbut-u Hak, döndükçe bir Allah deriz. » Bu okuma kalben yapıldığı için alenî ve herkesin gözü önünde yapılan bu zikre zikr-i hafiy denilirdi. Bu hafiy zikre « sema' » da denilirdi.

Giyip bir al eteklik haleden maydana azmetti
Semada Mevlevi âyinini tasvir eder mehtap
Bursalı Beliğ

AYIRMA RUMİ (آیرما رومی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandı. Yaprağa benzer bir şekil olan « rumi » nin üzerinden ayrı parçalarla daha ufaklarının yapılmasından husule gelen şekle denilirdi.

AYIRMA ŞEMSE (آیرما شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandı. Şekiller bırakılarak zemin altın ile doldurulmak suretiyle yapılan şemselere verilen isimdi.

AYNALI (آینه‌لی) [*Mal.*] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında kesilen büyük kıtadaki altınlara halk tarafından verilen addı. Bu altınların kenarları nakışlı olup tuğra ile yazıların etrafında sade veya noktalı ikişer, üçer değirmi çizgi bulunduğundan aynaya benzetilerek «aynalı» denilmişti.

AYNALI YAZI (آینه‌لی یازی) [*San.*] Arap harfleriyle karşılıklı yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Çifte vavlar, çifte hular bu neviden yazılardı.

AYNELYAKİN (عین‌الیقین) [*Sof.*] Müşahede ve keşif ile hâsıl olan ilim demekti.

AYN-I SABİTE (عین ثابته) [*Sof.*] Hazerat-ı ilmiyedeki hakikatten ibarettir. Harice nispetle mevcut değil, madumdur. Sübutu ilm-i ilâhîdedir.

AYNÜLCEM GÜLBANGİ (عین‌الجم گلبانگی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Şeyh ve dervişlerle muhiplerin bir araya gelerek âyin okunması ve istiyenlerin âyin okunurken kalkıp kol açmaksızın sema' etmesi demekti.

AYRILIK ÇEŞMESİ (آیریلق چشمه‌سی) [*Hal.*] Anadoluya, hassaten hacca gidenleri teşyi için gelenlerin veda edip ayrıldıkları yere verilen addı. Orada aptes alınıp cemaatle namaz kılınmak için bir de çeşme yapılmıştı. Yer, bu çeşme münasebetiyle o adı almıştı.

Ayrılıkçeşmesi; Kadıköyünde Yeldeğirmeni ile İbrahimağa çayırı arasındadır ve Kadıköy—Üsküdar tramvayının o adla bir durağı vardır.

Nâr-ı hicran-ı izarın a gülüm
Dil-i pür-nalişimi yandırdı.
Gözlerim hiyn-i firakında senin
Ayrılık Çeşmesini andırdı.
Tahir-ül Mevlevi

AYROPA (آیروپا) [*Kıy.*] Hazinedar kalfaların giydikleri bir nevi elbisenin ismiydi. Beden ve kollarına göre göğüsleri düzce inişle pek az açık, belden bir karış kadar aşağı etekli, kenarları vaktin modasına göre müzeyyendi. Bu biçim Avrupadan geldiğinden galat olarak bu ismi almıştı.

AYTABYA (آی طابیه) [*Ask.*] — Hilâl şeklindeki tabyalara verilen addı. Bir münferiç zaviye teşkil etmek üzere birbirini katı' ve iki cephe ile iki de kolluk hattından teşekkül eden istihkâmdır.

AYVAZ (آیواز) [*Hal.*] Eskiden kibar konaklarında mutfak ve sair bazı hizmetlerde kullanılan Vanlı Ermeni veyahut Kürt uşaklara verilen addı. Buna «saraydar» dahi denilirdi. «Kâhya» olmıyan konaklarda vazifeleri daha genişti. Yemek taşımaktan başka vekilharçlık işlerini de görürlerdi.

Ayvazların başlıca vazifesi soba ve elektrik olmadığı o zamanlarda akşamları mangallara kömür yakıp koymak, lâmbalara gaz koyarak şişeleri temizlemek ve mangalları mahallerine tevzi eylemek ve yemek zamanları mutfakta hazırlanan yemek tablalarını doğrudan doğruya selâmlığa ve harem dairesine verilecek tablaları da «dönme dolab» a götürüp koymak ve icabında sebze ayıklamak suretiyle aşçılara yardım etmek gibi işleri yapmaktı.

Eski Türk evlerinde, orta zaman Avrupasında olduğu gibi, mutfak, pişen yemek kokuları girip içerdekileri rahatsız edemiyecek kadar, harem ve selâmlıktan uzak yerlere yapılırdı. Mutfağın bu vaziyeti yemeklerin harem ve selâmlığa nakli için adam kullanmak zaruretini tevlidediyordu. İşte başlıca bu işi gören adama «ayvaz» adı verilirdi.

Ayvazlar ekseriyetle renkli bir sarık sararlardı. Üstlerine şalta, yelek, bacaklarına şalvar, ayaklarına muhtelif renkli ve çizgili, aynı zamanda sıcak tutan yün çorapla siyah yemeni giyerler, önlerine geniş yollu «futa» takarlardı Bursa mamulâtından beyaz bir havluyu da, bir omuzdan ötekine gelecek surette, boyunlarına sararlardı.

1908 İnkılâbından sonra «ayvaz» istihdamı azalmış, Umumi Harble beraber tamame nortadan kalkmıştır.

Resmî dairelerde de «ayvaz» namı altında hademe istihdam olunurdu. Hariciye Nezaretinde son zamanlara kadar bu namla bir hademe vardı. Vazifesi halıları temizlemekti.

AZAB (عزب) [*Ask.*] Muhtelif işlerde kullanılan askerler hakkında istimal olunur bir tâbirdi. «Kamus» ta bu kelime için şu izahat vardır: «Aynın ve za-yi mu'cemenin fethiyle ehli, yanî zevcesi olmıyan kişiye denir ki ergen tâbir olunur, sultanlıktır. Cem'i a'zab gelir. Müennesinde azebe denir ha ile, ve azeb dahi denir. Müzekkeri gibi. Osmanlı teşkilâtında cem'i «azaban» şeklinde kullanılmıştır.»

«Kamus-u Türki»de: 1- Evlenmemiş, bekâr, ergen, mücerret Arabide müzekker ve müennesi müsavi sıfat olup evlenmemiş ünasa dahi ıtlak olunur. 2- Tersane, sabıkta bahriye tüfekçisi: Azabkapısı, suretinde izah olunmuştur.

Değerli Profesör M. Fuat Köprülü «İslâm Ansiklopedisi»ndeki Azab maddesinde şu tafsilâtı veriyor:

«Bekâr, evli olmıyan erkek veya kadın mânasına gelen bu kelime ile, yine aynı kökten çıkıp, aynı mânayı ifade eden diğer kelimeler hakkında R. Dozy, şarkta ve garpta yazılmış başlıca Arap kamuslarına dayanarak, izahat vermekte ve Niebuhr *(XVIII. asır)*'un Arabistan seyahatnamesinde bu kelimenin «şehirlerdeki yerli asker» tarzında izah edildiğini söylemektedir. E. Fagnan (*Addition aux dictionnaires Arabes, Paris, 1923*), buna ilâve olarak, Dusuki *(IV. 259)*'ye ve Bianchi lûgatine istinaden, Mısır'daki askerî kuvveti teşkil eden 7 taifeden birine bu adın verildiğini, bunların bilhassa şehir muhafazasında kullanıldığını ve evlenemiyeceklerini söyler. Kelimenin bu eserlerde zikredilen ıstılah mânası, Osmanlı hâkimiyeti devrine ait olup, bu hususta biraz aşağıda izahat verilmiştir. *(Ayrıca bak. Jean Deny, Sommaire des Archives Turques du Caire, Kahire 1930 S. 23, 224: Buradas Kahire'deki Azaplar kapısından da bahsedilir.)* Kelimenin «Bekâr erkek ve kadın» mânasında Farsçada da kullanıldığı Bahar'i Acemde tasrih edilerek Heratlı Derviş Valih'in bir beyti misal getirilmektedir.

«XIV-XVI. asır Bizans, Lâtin ve İtalyan kroniklerinde adapi, asapi, azapi, axapi kelimelerinin çok defa «korsan, deniz haydudu», bazen de — Osmanlılardan bahsedilirken yeniçeri kelimesi ile beraber kullanıldığına göre — «bir sınıf Osmanlı askeri» mânasına kullanıldığı görülüyor. *(N. Jorga, La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire; Bulletin de la Section historique de l'Académie roumanie, II. année nr. 2 — 4, Bucarest, 1914 s. 319; Mas Latrie, Histoire de Chypre, II, 299 ve III).* Mas Latrie, adapides kelimesinin rumca Αλαπαζα kelimesinden çıkmış olmasını, bir ihtimal olarak, ileri sürmektedir.

«Bizans kahramanlık destanlarında aizypades veya atzoupades şekillerinde geçen kelime ile Lâtin kaynaklarındaki Adapides'in aynı şey, yani azab kelimesinin Yunan ve Lâtin metinlerinde zikredilen iki bozuk şekli olduğu akla gelebilirse de, Henri Gregoire *(L'Epopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane; Bulletine de la classe des letters et des sciences morales et politiques de l' Académie royale de Belgique 1931, XVII. 436 - 493)* Yunancadaki bu kelimenin X. — XI. asırlarda tesadüf edilen atzupas, yani hâcib *(b. bk.)* kelimesinden alındığını, hattâ Bizans destanındaki açopar veya achopar kelimesinin de aynı şey olduğunu iddia etmektedir.

«Görülüyor ki, tarihî bir ıstılah olan azab kelimesinin menşei ve ne zamandan beri kullanıldığı meselesi, halledilmiş olmaktan uzaktır. Şimdilik katî olarak bildiğimiz şey, bu kelimenin daha XIV. asır kaynaklarında muhtelif şekillerde kullanılmış olmasıdır. Buna göre, azab kelimesinin, donanmada hizmet eden muayyen bir askerî sınıfın adı olarak, hiç olmazsa, XIII., hattâ XIV. asırdan beri mevcut olduğu söylenebilir. Hakikaten elimizdeki şark kaynakları da, daha Osmanlılardan evvel, Aydın Oğulları Beyliğinde azabların bulunduğunu gösteriyor. Enverî'nin Düsturname (*nşr. Mükrimin Halil, İstanbul 1925, metin. S. 20, 27, 31-34)* sine göre. Umur Bey'in filosunda, başlarına çubuk börk *(b.bk.)* giyen azaplar, yani bir sınıf bahriye askeri mevcuttur ki bunlar deniz kıyılarındaki köylüler arasından toplanırdı. Büyük bir ihtimalle bu kelimenin, daha XIII. asırda, deniz kuvvetlerine malik olan sahil beyliklerinde ve Anadolu Selçukilerinin filolarında, aynı mânada kullanıldığı ve Aydın Oğullarının da bu ananeyi devam ettirdikleri söylenebilir. XV. asırda Akkoyunlu Devletinde, hassa nöker *(b.bk.)*'leri arasında azab ismini taşıyan bir sınıfın bulunduğu görülüyorsa da, bunların vazifeleri ve mahiyetleri hakkında şimdilik malûmatımız yoktur. (*Celâl Davvani, Arz-name, Türk. trc. için bk. MTM, V,302.*) Akkoyunluların, bu tâbiri Osmanlılardan almış oldukları tahmin edilebilir. Osmanlılara gelince, onlar bu hususta XII.— XIV.

asırlardaki beyliklerinde esasen mevcut bir teşkilâtı taklit ve iktibas etmiş ve bunu sonradan genişletmiş ve tanzim etmiş olmalıdırlar.»

Osmanlıların ilk devirlerinde daha yeniçeri teşkilâtı yapılmadan evvel «azab» namiyle bir askerî teşkilât mevcut olduğu gibi yeniçeri teşkilâtı yapıldıktan sonra da devam etmiştir.

Bunlar reîslerin emrinde (*tüfek - endaz*) bir sınıf idiler. Azablar gemi hizmetlerinde XV inci asrın ilk yarısında kullanılmışlardır. Başlarına «reîs» denilir, terfi edince de kaptan, yani kadırga kumandanı olurlardı. Her reîsin emri altında mevcutları 7 - 8 kişilik bölükler vardı. Yevmiyeleri XVII nci asır ortalarında 4 akçadan 7 akçaya kadar idi. Tersanenin kethüda, vardiyanbaşı ve hünkâr gemisi reîsi hep azab sınıfından çıkardı. Reîs olan bir azab kaptan olmazsa, sırasiyle terfi ede ede kethüdalığa kadar yükselirdi. İstanbulda tersane yanında azabların kışlası vardı. Bundan dolayı hâlâ o mevkie Azabkabısı denilmektedir.

Kale ve deniz azabları teşkilâtı İkinci Mahmut tarafından yeniçeriliğin ilgasına kadar devam etmiştir.

Móraçe Dason, yeniçeriliğin teşkilinden evvel mevcut altı sınıf arasında «azab» namiyle bir sınıfın bulunduğunu yazıyor. Ona nazaran bunlar harb mühimmatının muhafazasına memur idiler.

Azablar ilk zamanlarda devletin mühim yaya kuvvetlerini teşkil ediyordu. İbn-i Kemal, Uzun Hasan Harbinden bahsederken *(İbn-i Kemal Tarihi; Fatih Kütüphanesinde, No: 4205)* azabların yirmi bin mevcudu bulunduğunu, «Heşt Beheşt» ten naklen, *(Hammer)* de (*c.3, s. 228*) on beşinci asrın ortalarında azabların mevcudunun otuz bin olduğunu yazmaktadır.

Azab teşkilâtı, diğer teşkilâtlar gibi ilkevvel Anadolu'da yapılmış, sonra Rumeliye teşmil edilmiştir.

Lûgat mânası gibi bunlar bekârdı. İçlerinde evliler bulunmazdı. Muharebede aldıkları mevkie göre «Azeban-ı yemîn ve yesar» (*sağ azablar, sol azablar*) unvanını taşırlardı. Azablar «kırmızı börk» giyerlerdi.

Azablar; yekdiğerlerine merbutiyeti olmak üzere memleketin mülki taksimatına göre birçok küçük müfrezelere taksim edilmiş bulunur ve bu müfrezelere de kapı kulu ocaklarındaki taksimata tevfikan «orta» namı verilirdi.

Her sancak ve vilâyetteki azablar *(azab ağası), (azab kâtibi)* namlarındaki iki ve her orta da *(odabaşı)* ve *(bayraktar)* adlarında kezalik iki zâbitin kumandasında bulunurlardı.

Hammer *(c.1, s. 141)* diğer Avrupalı müverrihler gibi, bunların son zamanlardaki bozuk vaziyetlerine bakarak azabları gayrimuntazam piyade askeri olmak üzere gösteriyor. Gayrimuntazam piyadenin ne yeniçeriler gibi maaşı, ne de muntazam piyade gibi arazisi olmayıp *(azab)*, yani hafif tesmiye olunurdu. Hammer *(azab)* tâbirini «hafif» kelimesiyle tefsir etmektedir. Bunların gördükleri işe göre «hafif» tâbiri hakikate daha uygun görülüyor. Çünki bekârlık ancak yeniçeri teşkilâtında ortaya çıkmıştır. Yeniçeriler kışlada kalacakları için onlarda bekârlık tatbik olunabilirdi. Azablar kışla ile alâkadar olmadıkları için bekârlıkları bittabi mevzuubahis olmamak lâzım gelir.

Yine Hammer'in beyanına göre azablar, akıncılar gibi seyyar bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Bilâhara köprü inşaatında ve kürekçi sıfatiyle padişahların bindikleri kadırgalarda istihdam olundular. Umumiyetle intizamdan mahrum olan bu takım askerin hiçbir hizmeti olmadığından muhasaralar esnasında bunlar ileri sürülüyordu. Düşmanın taarruzuna evvelâ bunlar hedef olarak yeniçeriler alelekser onların naışları üzerinden hücuma kalkarlardı, diyor.

Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesinde *(s. 59)* «azab» a dair bir fasıl vardır. Bu kanunnameye nazaran her sene azab namiyle alınacakların miktarını tâyin için yoklama yapılır, taayyün eden adede göre azab tefrik edilirdi.

Kanunnamede azabın ne suret ve nispetle alındığı yazılı değildir. Yalnız hane itibariyle çıkarıldığı musarrahtır. Kanunnamede deniliyor ki: «Ve hem azab yazılması aded-i hane itibariyle olup faraza yirmi haneye bir azab düşse ol mahallede ol yirmi adet kimesnenin birer erin içinden azablığa yazup, ilh...»

Bu ibareden anlaşılıyor ki azab ihtiyacı tesbit olunduktan sonra azab çıkarılan yerlerin ev adedine nispet edilmekte ve çıkan adede göre o kadar ev başına bir azab çıkarılması lüzumu alâkadarlara tebliğ olunmaktaydı. Hattâ ibarede yirmi haneden yirmi adet kimse mevzuubahsedildiğine nazaran her evden, o hanenin erkek nüfusu ne olursa olsun bir nüfusun azablığa namzet addedildiği anlaşılıyor.

Azablığın mükellefiyetine namzet olup da diğerinin intihabı dolayısiyle bu mükellefiyeti bedeniyeden âzade kalanlar mükellefiyet-i fiiliyeyi deruhte edenlerin iaşe ve ibatesini temin ile mükelleftiler. Kanun bu nakdî mükellefiyeti her azab için «üç yüz akça» olmak üzere zikir ve tasrih etmekte ve bunun suret-i tevziini şu suretle göstermektedir:

«Ve yazılacak azab babında dahi her yıl mahallede azab buyruldukça yoklanıp mahalle imamı ve kethüdası marifetiyle tâdadedüp ve herbirinin hudreti malûm edinip kapıdan verilen akçadan gayrı harçlık verecek akça ki her azab için nihayeti üç yüz akçadır kim faraza bir mahalleden on azab çıkmalı olsa üç bin akça olur; eimme-i mahalle ve bilfiil berat-ı hümayun ile olan ehli mansıp istisna olunduktan sonra ne miktar kimesne kalur ise ol miktar meblâğı ol kimesnelere halli haline göre ve kudretli kudretine göre salınıp alına ve dul avratlardan nesne alınmaya ve pîrlerin ganasın ve fakrın teftiş edip bilip andan sonra haline göre taleboluna ve hiçbir ferde halinden ve haddinden ziyade nesne teklif ve tevcih olunmaya ve kimesneye meyil ve muhaba edip andan sehil nesne alup baki *(sin)* sairine tahmil etmek olmaya.»

Azablık için kanunnamede şu evsaf mezkûrdur:

"Ve nefsi azabda dahi azablığa kabil ve mukateleye ve muharebeye kavi ve kaadir olan kimesnelerdir elbette anlar yazıla oğlandan ve pîrden ve marîz ve malûlden hiçbir ferdi azaba yazmıyalar.„

Kanunnamenin diğer bir yerindeki şu fıkrayı da buna ilâve etmek lâzım gelir: "Ve kimesnenin yalın yüzlü oğlanın ve kulun yazmıyalar.„

Bazı yerler halkının azablığa kendi içlerinden münasiplerini tefrik etmeyip hariçten ücretle tedarik ettikleri adamları gönderdikleri oluyordu. Halbukî bu hal bazı uygunsuzluklara yol açtığından kanunname ile bu husus menedilmiş, her yerin kendi halkından azab göndermesi lüzumu teyidolunmuştur *(Kanunname, s. 60)*.

Azab kaydolunacak kimsenin kefalete raptı da kanun icabındandı. Bu kefalet kaydı mükellefiyetin hüsnü ifası maksadiyle konulmuştu. Hattâ işi daha sağlama bağlamak için kadılıklarca iki defter yapılması ve defterin birinin kadı nezdinde alıkonulup diğerinin hazine-i âmireye teslim olunmak üzere dergâh-ı muallâya gönderilmesi bile kanuna geçirilmiştir. Defterlerin lüzum ve faidesi hakkında kanunnamede şu izah münderiçtir:

"Tâ ki azab yoklanmalu olup veya kefil talep olunmalı olıcak e kadılarda duran deftere nazar olunup anınla amel oluna.„ *(S. 61)*.

Azeb yazılanın bilâhara tebdiline de kanun cevaz vermiyor. Mazeret halinde istisnaen bu muameleyi kabul ediyor: "Ve bir defa yazılanı katiyyen tebdil ve tağyir etmiyeler, meğer ki yazılıp tâyin olunduktan sonra vefat ede veyahut hasta ola, sefere iktidarı kalmıya ve kalmadığı alettahkik malûm ola, ol vakit zaruridir *(S. 61)*.

Azablar için memleketlerinde kalanlardan toplanılan paralar emin bir vasıtayla kendilerine gönderilirdi. Bu bapta suistimale ve şükr-ü şikâyete mahal kalmamak için azab ağalarının bu hususa mütaallik kudattan hüccet almaları lüzumu kanunnamede tasrih olunmuştur.

Vaktiyle her azab için mahalleden beşer akça alınıyordu. Kanuni Kanunnamesi bunu kaldırmıştır.

Azab ulûfesinden ağalarla kâtiplerin aldıkları akça mukabilinde halktan bir şey alınmaması lüzumu da kanunnamede musarrah olduğu gibi teslim akçası namiyle kimseden bir akça ve bir habbe alınmaması da kezalik kanunnamede münderiçtir. Demek oluyor ki Kanuni'ye gelinciye kadar halktan kanunen muayyen olan miktardan fazla olarak muhtelif namlarla bu hususta para alınıyor ve halk bundan şüphesiz mutazarrır oluyordu.

Azab reislerine hıl'at verildiği de kanunnameden öğrenilmektedir:

"Ve azab reîslerine ki adet bir yek-renk hıl'at (tir) hazinedarlığı ve çavuşluğu resmi her hıl'atten (ellişer) akçadır. Reîsler kendi yanlarından vireler, kimesneden almıyalar.„ *(S. 61)*.

Azab reîsleriyle kadıların vazifelerini ihmal ederek bir zamanlar ötekinin berikinin gıyaben azab yazıldığı, azabın kadılarla subaşılar huzurunda yazılıp alâkadar canibinden gaibane yazılmaması lüzumunun kanunnameye girmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Ahmet Cevat Paşa «Tarih-i Askerî-i Osmani»nin ikinci cildinde *(Darülfünun Kütüpnesinde Yıldız kitapları meyanında yazma nüsha No. 136)* eyaletlerdeki azablar kakkında şu malûmatı vermektedir.

«Azablar memleketin muhtelif noktalarında bulunuyorlardı. Her vilâyette bulunan, diğerlerinde bulunandan ayrı ve başlıbaşınaydı. Azablar o vilâyetin beylerbeyinin emri altındaydılar. Bunlar yedişer orta veya odaya münkasemdi. Herbiri mensubolduğu oda ismiyle anılırdı. Azabların iki büyük âmiri vardı. Bunların biri azab ağası, öteki de azab kâtibiydi.

«Her odada reis, odabaşı, bayraktar namlariyle zâbitler vardı. Azab ağası azabların başkumandanı demekti. Azab kâtibiyse azabların isimlerini, muhassasat ve künyelerini defter etmeye memurdu.

«Reîsler yeniçerideki çorbacıbaşının istiklâl ve kuvvetini haizdi. Her bölük veya odada

on nefer reîs vardı. Bunlara onbaşı demek daha doğrudur. Bayraktar her odanın bayrağını hâmildi. Bu bayrak bir mızrağın ucuna asılmış tüy ve bu tüyün üzerinde altın yaldızlı bakır bir küreden ibaretti. Bayraktarlar bölüklerinin vekilharçlığı hizmetini de görürlerdi. Her azab ekseriya hizmet eylediği memleket ahalisindendi. O memleket halkının giydiği elbiseyi giyerdi. Bu cihetle meselâ Peşte azabları Macarlar gibi elbise giymeye ve kumaştan mamul kuzu derisiyle muhat bir külâh, bir kılıç ve bir tüfek taşımaya mecbur olmakla bu kıyafeti bilmiyenler onları Macar zannederlerdi.

«Azablar muahharan bahriye hizmetine memur olduklarından berriyeden alâkalarını kesmiş oldular. Bu askerin yeniçeriler ile bir nefsaniyeti olması berriyede istihdam olunmamalarını mucip olmuş zannolunur. Bu adavet ve nefsaniyetin mebdei İkinci Murat'la Şehzade Mustafa beyninde vuku bulan muharebede başlamıştı.»

Deniz işlerinde kullanılan azabların ötekilerden ayrılması için bunlara «bahriye azabları» namı verilmişti.

Bahriyede «azab» namiyle efrat istihdam olunmuştur. Şimdiki istihkâm askeri mukabilinde olmak üzere köprücülük ve lâğımcılık gibi hizmetlerde istihdam olunan azablardan tefrik için bahriyede kullanılanlara «bahriye azabları» namı verilir ve bunlar donanmanın silâh-endaz askerleri meyanında bulunurlardı. Kuvve-i berriye nispetinde bahriyeye de ehemmiyet atfı lüzumunu takdir eden Fatih azabların adedini artırmıştır.

Bahriye azabları başlıca iki sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflardan biri donanmada asıl ehemmiyeti haiz olan kaptanlar, reîsler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar vesaireden ibaretti. Bunlara «tersane halkı» tâbir olunur ve maaşları diğer sınıflara nispetle dolgun bulunurdu. *(Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar)* dan *(İkinci tabı, s. 146)* bunlara «azabistan» namının verildiği de anlaşılmaktadır. Diğer sınıfı ise donanmanın silâh-endazlık vazifesi ifa eden asker takımıydı. Bunlara mahsus olmak üzere şimdiki Unkapanı köprüsünün Galata cihetindeki başı civarında bir de cesim kışla bina ettirilmişti. Bu münasebetle orası elyevm «Azabkapısı» namiyle yâd olunmaktadır.

Muahharan bahriyeye bağlanılan ve karadaki işlerle alâkaları kesilerek denizcilikle tavzif edilen azabların İkinci Mahmut tarafından yeniçerilerin ilgası sırasında vazifelerine nihayet verildi ve azablık da bu suretle tarihe karışmış oldu.

Aydın oğlu Umur Beyin gemilerde müstahdem azablardan müteşekkil yaya kuvvetleri olduğu «Düsturname» de yazılıdır.

AZAB AĞASI (عزب آغاسی) [*Ask.*] Azabların en büyük âmirine verilen addı.

Her vilâyette ayrı ayrı azab teşkilâtı vardı. Beylerbeyinin emri altında bulunan bu teşkilâtın başında «azab ağası» namiyle bir âmir bulunduğu gibi «azab kâtibi» namiyle ikinci derecede diğer bir âmir de vardı. Azab ağası teşkilâtın umum heyetine, azab kâtibi de kayıt ve hesap işlerine bakardı. Vilâyetlerdeki azab teşkilâtı yedi orta veya odaya ayrılmıştı. Her ortanın reîsi, odabaşı ve bayraktar namlariyle ikinci derecede zâbıtleri vardı. Harb vukuunda azablar «azab ağası» nın kumandası altında beylerbeyinin maiyetinde olarak harbe iştirak ederlerdi.

AZAB ÇAĞIRTMAK (عزب چاغیرتمق) [*Ask.*] Azab ismi verilen piyade askerinin silâh altına çağrılmalarına denilirdi.

AZAB KÂTİBİ (عزب کاتبی) [*Ask.*] Azabların iki büyük âmirinden birinin adıydı. «Azab ağası» yedi orta veya odadan teşekkül eden azab teşkilâtının birinci derecede âmiri olduğu için «azab kâtibi» ondan sonra gelirdi. Kâtibin vazifesi azabların isimlerini, muhassasat ve künyelerini tutmak, daha umumi bir tâbirle yazı ve hesap işlerini temin etmekti.

AZADLI (آزادلی) [*Fık.*] Köle ve cariyelerden efendileri tarafından hürriyetleri iade olunanlara verilen unvandı. Bunlara «mevali» de denirdi.

AZADLIK (آزادلق) [*Sar.*] Azlolunan Dar-üssaade ağalarından Mısır'a gönderilenlere bağlanan maaş hakkında bullanılır bir tâbirdi.

ÂZAR (آزار) [*Takvim*] Mart ayı demektir. Farsça olan bu tâbir için Hüseyin Kâzım Beyin lûgatinde şu izahat vardır: «Farisî - isim- Arabîde de müstameldir. Rumca mart ayı; nebati ve Geldani takviminde senenin on ikinci ayı; tarih-i İbranide şuhur-u kameriyenin on birincisi.» Yine o lûgatte «azer» için «Farisî - zaman - Fars ve Celâlî takviminde 9 uncu ayın ismi, azerman» izahatı vardır.

AZİL (عزل) [*Hu.*] Lûgat mânası bir adamı vazifesinden çıkarma veya bir işini elinden alma demek olan bu kelime ıstılah olarak eskiden Cezairde devlet reîsine veya cemaate ait olan araziye denirdi.

Fransız işgalinden sonra, bu arazi, millî emlâk sayılarak, hükümetin idaresine geçti ve hükümet de bunları «hukr» denilen, ya bir ver-

gi mukabilinde menafiinden istifade, yahut bazı şartlarla temellük edilmek suretiyle, eşhasa devretti.

ÂZİNE (آزینه) [*Takvim*] Cuma günü demektir. Farsça olan bu tâbir *(Lehçe-i Osmani)* de «İyd günü, yevm-i cum'a, Türkide tahrif ile ine, İnebey, İnebazarı. N.» suretinde izah olunmuştur.

Mebhas-i ilm ü hüner nakâmili tazibder
Tıfl-ı mektep, şüphe yok, memnun olur âzinede
Diyarıbekirli Sait Paşa

AZİZ (عزیز) [*Sof.*] Arapça bir kelime olarak lûgat mânası izzet sahibi, izzetle muttasıf, yüce ve büyük demektir. Allahın 99 isminden biridir. «Rab-bı Aziz, Abdülâziz, Muhib-bi Aziz» gibi misallerde görüldüğü üzere şerif, necip, siyreti temiz insanlar hakkında da kullanılırdı. Cem'i «eizze» dir. Farisî kaidesiyle «azizan» suretinde de cemilendirilir.

Hava-yi nefesden sermaye-i izzettir istiğna
Aziz olmazdı Yusüf çekmese damen Züleyha'dan
Koca Ragıp Paşa

Kuran'da Kitfir adlı mısır vezirinin lâkabıdır.

«Ömrü aziz» tâbiri de eski zürefaca zebanzed sözlerdendir. Sadrazam Âli Paşanın son hastalığı sırasında kahvaltı tepsisinde fasulye piyazı gören ve menetmek istiyen hususi doktoruna hitaben: «*Doktor bey, ben şimdi ömrü lezizi ömrü azize tercih ederim.*» tarzında bir lâtifesi meşhurdur.

Gafletle etme ömrü azizi havâya sarf
İykaz eyle kendini hâb-ü hâyalden
Ali Ruhi

Aziz Mevlevi tâbirlerindendi. Çelebi Efendinin dervişler arasındaki unvanı idi. Çelebi efendi diyecek yerde «Aziz Efendimiz» tâbiri kullanılırdı.

AZİZİYE (عزیزیه) [*Mal.*] Dördüncü tertip esham-ı cedide hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu esham Sultan Aziz zamanında tedavül mevkiine çıkarıldığı için bu adı almıştı.

AZİZİYE FES (عزیزیه فس) [*Kıy.*] Sultan Aziz'in başına giydiği fes modeli hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resimlerinde görüldüğü veçhile alt tarafı geniş, tepesi dardı. Püskülü de tanzimat ricalinin kullandıkları püsküller gibi kalın ve fesin kenarından taşacak kadar büyük değildi.

AZZE ENSARUH (عز انصاره) [*Dua.*] Padişahlara mahsus dua yerinde kullanılır bir tâbirdi. «Yardımı bol olsun» demektir. Eski fermanlarda geçer.

AZZE NASRUH (عز نصره) [*Dua.*] Padişahlar hakkında dua makamında kullanılır bir tâbirdi. «Yardımı bol olsun» mânasına gelirdi. Bu tâbir eski paralarla fermanlarda geçer Azze ensaruh dahi kullanılmıştır.

B

BÂB (باب) [*İda.*] Arapça kapı, fasıl mânasına gelen bu kelimenin Osmanlılar zamanında başına ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle vücuda getirilen bir hayli şekil ve medlûlleri vardır: Bâb-ı-âli, Bâb-üs-saade, bâb-ı hümayun, bâb-üs-selâm, bâb-ı şerif, bâb-ı hükümet, bâb-ı devlet, bâb-ı fetva, bâb-ı seraskerî, bâb mahkemesi, Bâb-ı-âli hocası birinciye; bâb-ullah, bab-ül-ebvap, devr-i ebvap, bâb-ı âhiret, bâb-ı selâmet, bâb-ı cihad, bâb-ı hâli, bâb-ı inayet ikinciye örnek teşkil eder. Arapça kaidesiyle cem'i olan «ebvab» kullanıldığı gibi iki kapı mânasına olup dünya ve âhiretin remzi olarak da «bâbeyn» istimal olunmuştur. Hayır, uğur mânasına olmak üzere «bâb tutmak» mastarı da kullanılıyordu. «Salı günü işe başlamayı bâb tutmuyor» bunun misalidir. Resmî vesikaların sonunda görülen «bâbında» kelimesi dahi bundan üremedir. Bunlardan ıstılah olanlar ayrı ayrı izah edilmiştir.

§ [*Kelâm*] Bâtıniyenin yedi imamından dördüncüsünü teşkil eden Bâb'ın ortaya koyduğu mezhebe «Bâbiye» denilirdi. Bâbiye imamı Mirza Ali Muhammet İbni Rıza-üş-Şirazi Ali Kâzim-ür-Reştî'nin emriyle Bâb-ül-Mehdî olduğunu ilân etmişti. Bâbiliğin bid'at değil, Hazret-i Muhammed'in şeriatinden ayrı bir şeriat olduğunu söyliyen Üstat İsmail Hakkı İzmirli (*Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341, sahife 175*) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Bâb dinî anasır-ı İslâmiye ve Nasraniye ve Yehudiye ve Veseniye'den teessüs etmekle dinlerini «din-ül-ümem» addederler; ancak tarikı risalet ve nübüvvet ve velâyet vasıtasiyle olacağı itikadına mebni kendisine «vasıta-i kübra» demiş, beyte duhul bâb ile olacağı cihetle «bâb-üd-din, bâb» lâfızlarını istimal eylemişti. Bâb Mehdîlik iddiasında bulunduktan sonra nübüvvet dâvasında da bulundu. Daha sonra kendisine «nokta» veya «Halik-ül-hay» tesmiye etti. Çünki nebi değil, şahs-ı-ilâhiyyet olduğunu iddia ediyordu. Bâb'ın duatı etrafa yayıldı.

«İmamiye itikadındaki ricat, Galiye itikadındaki tenasüh tesiriyle etbaından bazıları Ali, bazıları Hasan, bazıları Hüseyn, bazıları da diğer bir imam olduklarını iddia ettiler.

«Bâb'ın ilk telif ettiği kitap Kerbelâ'da idi. İsmi de «Er-Risale-tül-Hâdiye Fi-l-Feraiz-ül-İslâmiye» idi.

«Bâbiye Karamita gibi ifsadata, idlâlâta kalkıştılar. Muharebede ölenlerin kırk gün sonra dirileceği itikadına mebni Bâbiye çırılçıplak askere hücum ederlerdi. Bâb Tebriz'de Şah Nâsır-üd-din huzurunda ulema ve fukaha ile münazarada bulunmuş, fukaha tarafından küfriyle, vücub-u katliyle, fukaha olmıyanlar tarafından ateh ve belâheti ile tâzip ve tekayyüdü ile hükmolunmuş idi. Bâb nihayet hapse atıldı. Bir müddet sonra hapisten çıkarılarak ulemanın fetvasiyle Nâsır-üd-din Şahın cülûsunun ikinci senesinde (1265) idam olundu. Bâbiye Nâsır-üd-din Şah hakkında suikasta kıyam ettiklerinden tâzibe duçar oldular. Birçokları katlolundu. Telâmizesinden Suph-i Ezel Mirza Yahya ile Suph-i Ezel'in büyük kardeşi Beha Mirza Hasan Ali Bağdada kaçtılar. Oradan İstanbula, daha sonra Edirneye nefyolundular. Her iki birader arasında nifak ve şikak hâsıl oldu. Oradan da Suph-i Ezel ve etbaı Kıbrıs'a, Beha ve etbaı Akkâ-ya nefyolundu.

«Bâbiye eski peygamberlerin sıdkına kaildir. Ölüm «Lika-i Bâb» için bir fenadan ibarettir. Öldükten sonra sevap ve ikab, lezzet ve elem-i ruhani vardır. Nüfus-i habîsenin ikinci kerre âlem-i ecsama avdeti, yani tenasüh de vardır. Bais ve haşrü neşr Bâb'ın davet ile kıyamıdır. Lika-i Bârîden gaye lika-i Bâb'dır. «Şeceri hakikiye» Bâb'dır. Bütün eşya Bâb'dan bir tekellüm ile mahlûktur. Bâbiye şeriatınca Kuran ve ahkâmı mensuhtur. Sabah vaktinde iki rekât namaz vaciptir. Bir ay on dokuz gündür. Çünkü vahdet-i lâhutun aslı «19» uknumdur. Hamel burcunun evvelinde, Nevruz gününde İyd-i fıtır, Hut burcunun âhırından itibaren bir ay oruç farzdır. Savm güneşin doğmasından batmasına kadar imtidadeder. İyd-i fıtra «İyd-i Rıdvan» denir. İyd-i fıtır da «19» gündür. Biri kendisine, 18 i ümenasına mahsustur. Çünki «Hay» hurufu «18» aydır. Muharremin birinci günü «iyd-i mecit» tir; çünkü Bâb o gün doğmuş-

tur. Etbaından birine iktidar hasıl olursa Mekke ve Beyt-i Mukaddes gibi bütün mukaddes buk'aları peygamberlerin, evliyaların mezarlarını tahribetmek vaciptir. Şarap içmek haramdır. Tütün içmek de haram ise de Bâbiye etbaı sonradan caiz görmüşlerdir. İslâmın bâriz bir şiarı olan tesettür memnudur. Nikâh akdolunurken veli, vekil, şahit lâzım değildir. Mücerret rıza-i zevceyn ile nikâh münakit olur. Zekât ve sadaka «Bâbi» olana verilir. Bâbi fakir bulunmaz ise o vakit «keşfî» olana verilir.

«Bâbiye ile Keşfiyeye muhalif olanların demi, malı hederdir. Mallar müşterektir. Bâb zuhur edince Bâb'a iman etmedikçe nâsa emval ve enfüsleri haram olur. Meta-ı dünyadan ahsen ve atyep olanı toplamak vaciptir.

«Bâb'ın Kuran makamına kaim « Elbeyan» adlı bir kitabı vardır. Onsuz her istidlâl haramdır. Elbeyan Bâb'ın canib-i ilâhiyetten beşere gönderdiği bir kitaptır. Bâb'ın Elbeyan'ı vuzu ve besmele, tecvit ile okunur. Elbeyanın sonradan Bâbilikten ayrılan Seyyit Hasan, Seyyit Hüseyin adlı iki kardeş tarafından telif olunduğu zannolunur. Bâbilere göre Elbeyan Bâb tarafından sure besure okunarak Seyyit Hasan ve Seyyit Hüseyin tarafından zabıt ve telif olunmuştur.

«Bâbiler taharet ve nezafet hususuna çok riayet ederler.

«Bâbiye-i halisa : — Bâbiye; Asl-ı bâbiye, Kurretiye-i ezeliye, Behaiye olmak üzere dört kısma ayrılır. Asıl Bâbiye; ancak Bâb'a ittıba edip Elbeyan ahkâmı ile âmil olanlardır ki Bâb'dan sonra yazılan eserlere asla itibar etmezler. Ne Suph-i Ezel'i, ne Beha'yı tanımazlar.

«Kurretiyye, Bâb dâhilerinden « Zerrin-Taç » namında hüsnü ile, ilm-ü fazlı ile şöhret bulmuş bir kadının etbaıdır. İran müçtehitlerinden birinin kızı olan Zerrin-Taç ilk zamanlarda arşa « Kalb-i Nebi », Cebraile «Akl-i Nebi » diyen Reştiyye reisi Kâzım-ül-Hüseynî'nin ashabından idi. Seyyit Kâzım-ür-reştî'nin vefatından sonra Bâb'ı imam edindi. Gaibane Bâb'a iyman etti. Bâb ile mükâtebede bulunmakla Bâb kendisine Kurretül-ayn dediğinden Zerrin-Taç «Kurre-tül-ayn» lâkabı ile telkibolundu.

«Kurre-tül-ayn kadınlardan tesettürü kaldırdı. Tekâlifi külliyen ilga etti. Bir kadının dokuz erkek ile izdivacı gibi bazı hükümler koydu. Muhammet şeriatinin mensuh, Bâb şeriatinin hak olduğunu iddia edecek kadar küstahlığa kalkmış idi.

« Bâbiye «Kurre-tül-ayn'a» « Bedr-üd-düca», «Şems-üd-duha» diyorlar. Kurre-tül-ayn öldürüldükten sonra « Kurretiyenin çoğu katlolunmuş, ancak pek azı zâhiren İsna-aşeriye'den olmuştur.

«Ezeliyye; Bâb'ın telâmizesinden Mirza Yahya'nın etbaıdır. Bunlar Müslüman olarak görünürler. Zâhirde bütün farzları yerine getirirler. Takiyye ile âmil olurlar. Beha ve etbaını tekfir, zâhiren ve bâtınen tel'in ederler. Mirza Yahya Bâb tarafından Suph-i-Ezel lâkabiyle telkibolunduğu için etbaına « Ezeliyye » denmiş idi.

«Bâb Suph-i Ezel'i halife, kardeşi Mirza Ali Behayı Suph-i Ezel'e vekil tâyin eyledi.

«Bâb'ın katline, hattâ Bâbiyenin İran'dan Bağdad'a, Bağbattan İstanbula, daha sonra Edirneye nefiylerine kadar böylece devam etti. Edirnede Beha halkı kendine davet edip vekâletten vazgeçmekle iki kardeş arasında nifak ve binnetice iftirak vuku buldu. Bu sebeple Suph-i Ezel ve etbaı olan otuzdan fazla Bâbi 1285 te Mağosaya nefyolunmuş idi. Suph-i Ezel Mehdilik dâvasında bulunmuş, bundan dolayı nefyine ferman sâdır olmuş idi. Suph-i Ezel Kıbrıs'ta da halkı kendine davete başladı. Âyat ve surede münhec-i Kuran gibi münheci havi kitap yazmış idi. Ezeliyye Bâbiye-i Halisadan daha çoktu.

«Behaiyye: Mirza Ali Beha Edirnede oğlu Abbas'ın gayretiyle halkı kendi namına davet etmekle Suph-i Ezel ile arası açılmış idi. Suph-i Ezel Kıbrıs'a nefyolunduğu sırada bu da Akkâ'ya sürüldü. Bunun etbaı da yetmiş üç kişi idi. Beha, Akkâ'da Bab'ın halifeliğinden Mehdiliğe, velâyet-i mutlaka'ya, nübüvvet-i âmme ve hassa'ya, hattâ ilâhiyete kadar çıktı. Behailer arttıkça arttı. Kitapları « El-eykan » dır. İran'da, Rusya'da, Suriye'de, Mısırda, Hintte, Amerika'da pek çok Behailer vardır. Behaiye ile Beha ilâh olup enbiya ve rüsül gönderir. Musa, İsa, Muhammet ile Zerdüşt, Bâb-ı Beha'nın ahkâmını beyan ederek evamirini izhar ederler. Elyevm Bâbi olanların hemen hepsi Behai'dir. Behailer indinde Bâb Mehdî; Beha Mesih-tir. Daha sonra Beha ilâh olmuştur. Bâb'ın elvahı olduğu gibi Beha'nın da elvahı vardır. Elvah, asırlarında, hükümdarlara gönderilen « risail-i davet » tir. Behaiye Nasraniyete İslâmdan daha yakındır. Bâb ve Beha mucize göstermekten âciz olduklarından peygamberlerin mucizelerini inkâr ederler. Behaiye indinde haşr-ü neşir ve kıyamet Bâb ile Behanın kıyamıdır.

«Behaiyenin de Bâbiye gibi şeriati vardır. Akdes adlı kitap şerayii beyan eder. Beha senenin taksimi ile orucun farziyetinde Bâb'a ittıba etmiştir. Sabah, zeval, gurub vakti olmak üzere dokuz rekât namaz farzdır. Kıble Akkâ-

dır. Cenaze namazı altı tekbirdir. Cenazeden başka cemaatle namaz kılınması memnudur. Nevruz bayram günüdür. Hac Akkâya gömülü olan Behayı ziyarettir. Tembellik memnudur. Sanat ve hırfet ile iştigal lâzımdır. Behaiye şeriati ancak bin sene sonra değişir; her şehirde «Beyt-ül-adil» bulunur. Âzası Beha'nın harflerinin sayısı olan dokuzdur. Zâni ve zâniye beytül-adle on dokuz miskal altın diyet verir. İkincisinde ceza iki kattır. Hırsız ilk defasında nefiy, ikincisinde hapsolunur. Üçüncüsünde alnına bilinecek bir alâmet vurulur. El öpmek haramdır.

«Beha, müritlerinden bazılarını dinin neşrine mezun kılmış, İrana göndermişti. Bunlara «muid» denir. Mısıra, Amerikaya da muid gönderilmiştir.

«Abbasiye: Behanın ölümünden sonra Behaiye iki kola ayrılmışlardır: Abbasiye, Nâkıde. Behanın büyük oğlu Abbası tasdik edenlere «Abbasiye» denilir. Abbastan memnun olmıyanlar Behanın öteki oğlu Muhammet Aliyi reîs tanıdıkları için o namı almışlardır.

«Hulâsa ehli İslâm Bâbiye veya Behaiyeyi İslâm tariklerinden veya mezheplerinden biri zannetmesinler. İslâm ile Bâbiye veya Behaiye arasında alâka kesilmiştir.»

Cl. Huart da *(İslâm Ansiklopedisi, Bâb maddesi)* Bâbilik için şu tafsilâtı veriyor:

«İsmailîlerde, bu kelime, mezhebin sırrını öğreten ve asas denilen ruhaniye işaretidir. Nusayrilerde Bâb, neşir ve irşada memur Selman-ı Farisî'dir. Dürziler, akl-ı külle tekabül eden birinci reîslerine bu ismi verirler; bu kelime, kendisini ilâhî hakikati tanımağa ileten bir kapı olarak ilân etmiş olan Şiraz'lı Seyyit Ali Muhammet tarafından zatî isim ittihaz edilmesi yüzünden meşhur olmuştur.»

Bâbilik mezhebi için de şu tafsilâtı veriyor: «İslâmiyette teceddüt zevahiri altında, Bâb, kendi hususi itikatları, düsturları ve yeni bir cemiyet telâkkisi ile yepyeni bir din kurmuştur. Allah birdir; ve Âli Muhammet, içinde Allahın cemali görülen aynadır ve herkes onu orada temaşa edebilir.

«Allah dünyayı, hakikatin harfleri denilen, 7 sıfatı ile halk etmiştir. Bunlar, kader, kaza, irade, meşiyyet, izin, ecel ve kitaptır. Hurufi hesapları büyük bir rol oynar: 19 rakamı mukaddestir; «vâhit», «vücut» kelimeleri ebced'ce 19 tutar; sene 19 aya, aylar 19 güne taksim olunmuştur. 19 kişilik bir heyet, Bâbi cemaati idareye memurdur, sene içinde azalmaması şartiyle, sermaye üzerinden yılda malların 1/5 i nispetinde alınan vergi, bu heyete tevdi olunur. Mümin bunu vermeğe mecburdur; fakat ne ruhani, ne de cismani otoriteler bu vergiyi tahsil için kullanılabilir. Bütün cüzüler mânadır, yalnız nakdî ceza ve karı kocanın beraber yaşamasını menetmek müstesnadır. Ticarette ve mukavele akdinde mutlak bir serbestî kabul olunmuştur. Vâdeli olarak satılan mal için faiz ödenmesi caiz görülmüştür.

«Evlenme 11 yaşından itibaren mecburidir. Boşanmaya iyi gözle bakılmaz. Karı kocaya, anlaşmaları için, bir sene mühlet verilir; boşananlar, bir aylık mühletten sonra 19 defaya kadar barışabilirler. Dul kalanlardan erkekler 90, kadınlar 95 gün sonra tekrar evlenmeğe mecburdurlar. Aksi takdirde cezaya çarpılırlar. Mektebe giden çocuk beş yaşından evvel dövülmez, ve bu yaştan sonra çıplak etine vurulmamak şartiyle, beş sopaya kadar cevaz vardır. Mezhebin sâlikleri nazik ve terbiyeli olmağa mecburdurlar, İslâmiyetin kıymetli mücevher ve ipekli kumaşlar hakkındaki emirleri hükümsüz bırakılmıştır.

«Her sene güneşin doğmasından battığı zamana kadar 11 ile 42 yaş arasındakiler bir ay (*19 gün*) oruç tutmağa mecburdurlar. Abdest, katî bir şekilde mecburi olmaksızın, sadece tavsiye olunur. Her kasabada bir hamam bulunmalıdır. Kadınlar örtüsüz gezebilirler, onlarla serbestçe, fakat edep dairesinde, konuşulabilir. Muhaverede söylenecek sözleri 28 olarak tahdidetmek muvafıktır.

«Ziyaret mahalleri, Peygamberin doğduğu ve yerinde bir cami yapılması lâzım gelen ev ile hapsedildiği bina, başlıca müritlerin haneleridir; ticaret maksadiyle yapılanlar müstesna olmak üzere, seyahat umumiyetle tavsiye olunmaz; hacılar ve tacirlerden başkaları için deniz seyahati yasaktır. Cenaze namazları müstesna, cemaat ile namaz kılınmaz, fakat camilerde vaız dinlemek tavsiye olunur; şeriat bakımından necis yoktur; dine yeni girenler, bu ihtida ile temizlenmiş olurlar ve tasarruflarında olan her şey derhal tahir olur. Su temizliğin kendisidir ve temizler. Her gün Beyan'dan 19 sure okumak ve Cenab-ı Hakkın ismini 361 defa zikretmek lâzımdır. Ölenler billûr, yahut yontulmuş ve cilâlanmış taşlar içine gömülmeli ve sağ ellerinde, taş üzerinde «ölülerin mezarda korkmamaları için» mânasına gelen bir sure yazılı bir yüzük bulunmalıdır. Hiç kimse başkasına karşı cebir kullanmamalıdır. Söz söyliyen, yahut yazan kimseye cevap vermeli ve mektuplar mutlaka yerlerine teslim olunmalı ve yırtılmamalıdır. Macun, sarhoşluk veren içkiler yasaktır. Her 19 günde bir defa, su içir-

me için bile olsa, 19 kişiyi davet etmek lâzımdır. Dilencilik memnudur. Dilenciye bir şey vermek de günahtır.

«Cenaze masrafları çıktıktan sonra, miras şu suretle taksim olunur: çocuklara 9/60, karı veya kocaya 8/60, babaya 7/60, anaya 6/60, kardeşe 5/60, kızkardeşe 4/60, hocaya 3/60. Miras daha uzaklara düşmez, bununla beraber niyabet caizdir.»

Şu iki tarihi ettim ziyver-i bâb-ı cihâd
Verdi can âda Arış'i aldı erbab-ı cihâd
Sürûri

Olur erbab-ı dile bâb-ı inayet meftuh
Hakani

BABA (بابا) [*İda., Sof.*] Ata mânasına gelir ve mecazi olarak hürmete lâyık yaşlı adamlar hakkında da kullanılır. Aynı zamanda herhangi bir zümrenin, bir teşekkülün başında bulunan kimselere de, yaşlı olmasalar bile, hürmet maksadiyle baba denilir. Oruç Reîse Baba Oruç denilmesi gibi.

Baba kelimesine, tasavvuf ıstılahı olarak Selçukiler devrinde tesadüf olunmaktadır. Yesevilik tarikatının ve Ahmed-i Yesevi'nin tesiri ile Türkler arasında çok yayılmıştır. Baba unvanlı sofilere, İran'da bilhassa XII nci asırdan başlıyarak ve en fazla da Azerbaycan'da ve Tebrizde raslanıyor.

Baba, Bektaşi şeyhlerinin, ulularının unvanı idi. Bektaşilik kendinden çok evvel müdevven bu ihtiram kelimesini bir paye olarak almıştır. Babalar Pir Evinin «Eyvallah Kapısı» nda yetiştirilir. Eyvallah tam bir feragat, tam bir fedailik demektir ve tarikatın felsefesinin mühim bir noktasını izah eder. Mürit dervişlik sınıfında yetişmek istiyorsa Eyvallah Kapısından geçmek lâzımdır. Burada çapa sallanacak, kürek atılacak, mütemadiyen feyz alınacak, neticede beğenilecektir.

Eyvallah Kapısına başvuran derviş Dede Bağında iki üç sene bizmet ederdi. Orada kalenderlikle oturur, ondan sonra büyük baba kabul eder, tekkede derviş olurdu. Tekkeye kabul olunan dervişin on iki sene altı ay hizmet etmesi lâzımdı. On iki seneden sonra kısmet ise baba olurdu. Babaların tâyininde umumiyetle kıdem takibolunuyorsa da ehliyetin kıdeme tercih edildiği de vâkıdır.

Babalığa namzet kimselerin yüzünün güzel, sözünün tatlı olmasına dikkat ve feyz aldığı sıralarda birçok şeyler arasında musikiye intisabı da temin olunurdu. Bu vasıflar gerek müritler, gerek hariç üzerinde tesir yapar, tesiri artırır, gönüllere vecit verir ve dolayısiyle tarikata bağ yapardı. Böylece yetişen baba, ya açılacak bir baba makamını bekler, yahut kendisine başka bir tarafta tekke açmağa izin verilirdi.

Baba tâbirinin yayılmasının neticesi olarak bu adı taşıyan yer sahalarına da tesadüf olunur. Babadağ kasabası, adını orada mezarı olan Sarı Saltık Babadan almıştır. Babaeski Kasabası, Baba Nakkaş Köyü, Babadağı, Baba Burnu hep buralarda yerleşmiş olan dervişlerin hâtırasını taşımaktadır.

Yine bu tâbire idari ıstılah olarak Mısır, Suriye, Memlûk saltanatlarında ve Osmanlı İmparotorluğunda tesadüf olunur. Osmanlı sarayında da harem dairesinin 40 kapıcısına bu unvan verilirdi. Sarayda bir de ağa baba ocağı vardı.

BABALAR (بابالر) [*Bah.*] Kendisine kapon, yume ve emsali halatların bağlanması için alabanda bırakılan ıskarmoz başlarına verilen isimdir.

BABALI ARAP (بابالی عرب) [*Hal.*] Zenci (siyah arap) kadınların kızgınlık neticesi olarak gösterdikleri delilik alâmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlardan sar'alılar gibi ağızları köpürenler, bayılıp donanlar olurdu. Bu hallerin ciddîlerine raslandığı gibi yapmacıklarına da tesadüf olunurdu.

BABA TUTMAK (بابا طوتمق) [*Hal.*] Zenci (siyah arap) kadınlarının hiddet eseri olarak gösterdikleri delilik alâmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Baba kelimesi Kamus-u Osmanide «Zenci kadınlara mahsus olan bazen ciddî, bazen câli âsarı görülen bir nevi sara illeti» suretinde izah olunmuştur.

BABIÂLİ (باب عالی) [*İda.*] Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğu güne kadar devlet idaresinin merkezi sayılan yere verilen isimdi.

Babıâli; büyük kapı demektir. İlk nazarda mânasız gibi görünen bu ismin resmî bir müesseseye, idare ve siyaset kuvvetinin toplandığı bir daireye verilmesi çok eski bir şark ananesinden ilerigeldiği derhatır edilince sebep ve hikmeti anlaşılır. Filhakika şarklılar hükümeti bir ev, daha doğrusu bir çadır gibi telâkki ederler ve bu sebeple onlara bu telâkkiyle mütenasip isimler verirlerdi. Nitekim Rum Selçukilerinde çetri hümayun, hükümet alâmeti idi. İran üzerinden garba geçmiş ve o memleketin birçok âdetlerini ve telâkkilerini almış olan Türkler de aynı şeyi yaptılar, hükümeti bir ev sayarak bir kısım teşkilâtı da ona göre isimlendirdiler.

Şarkta öteden beri halk işlerinin hükümdar sarayları kapısında görülmesinden dolayı daha Xenophon tarafından zikredilen ve garpta da buna benzer şekilde kullanılan bu kelime, saraydan maada, sarayda görülen devlet işlerini

ve dolayısiyle idareyi gösterdiği gibi, Japonyada imparatora verilen ve aynı mânada olan Mikado (yüksek kapı) sıfatı da, bu tâbirin Asyaya mahsus olabileceğini göstermektedir. Bundan başka Sasaniler devrine kadar çıkan ve bu mânada olarak İran'da kullanılan ve menşei «der, dergâh, derbâr» gibi sözlerin Türkçeye kapı şeklinde geçtiği iddia edildiği gibi, Ermeniceye ve Ibni-Haldunda görüldüğü veçhile Memlûkler zamanında Türkçeden Arap tarihcilerine *(Bâb= Saray, El-bâb-üs-sultaniye)* geçmiş olması da muhtemeldir.

Kapı kelimesinden bizzat hükümet anlaşılır. Çünki eski zamanlarda şark milletlerinin hükümete düşen işleri hükümdarların sarayları kapısında görülürdü. Daha doğrusu hükümdarlar halkın bütün işlerini saraylarında görürlerdi. Bu kapı askerle muhafaza ve müdafaa olunduğu için mecazi mâna, yahut istiare hükümete hasredilerek asker için de o kelime kullanılmış ve meselâ yeniçerilere «kapı kulu», vezirlerle beylerbeylerinin maiyetlerinde bulundurdukları askere «kapı halkı» denilmiştir.

İşte «Babıâli» kelimesi böyle bir telâkkiden doğmadır ve padişah saraylarına «bab-ı hümayun» denildiği gidi sadrazam konaklarına da «Babıâli» denilmiştir.

İstanbul'un fethine gelinceye kadar devlet işleri, bütün şark devletlerinde olduğu gibi, padişah saraylarında görülür, vezirlerle devlet erkânı oraya gelerek padişahın riyaseti altında akdettikleri divanda devletin ve halkın işlerine bakılırdı. «Divan» ismi verilen bu meclis Osmanlıların evailinden beri mevcuttu. Fatih ise ata ve dedeleri zamanında cari olan kanunlarla kendi tarafından ilâve olunan ahkâmı tevhit ile vücuda getirdiği kanunnamede bunu daha mazbut bir şekle koydu.

Divan Topkapı Sarayında ve «Kubbealtı» denilen mevkide kurulurdu. Fatih bile birkaç yıl divana bizzat riyaset etmiştir. Sonra bir köylünün padişah ile sadrazamı teşhiste gösterdiği hata, ilk evvel Fatih olmak üzere padişahların divana kafes arkasından iştirak eylemelerini muciboldu. Bununla beraber mühim ahvalde padişahlar yine bizzat divana iştirak ederler ve işler hakkında onlar da rey verirlerdi.

Sadrazamlar cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri öğleye kadar divanda bulunarak devlet işlerini görürlerdi. Padişahın vekili olan ve devlet makinesinin muharrik kuvvetini teşkil eden sadrazamları diğer vezirlerden ayıran yüksek imtiyazlar arasında öğleden sonra kendi sarayında hususi bir divan akdetmek salâhiyeti vardı. Bu salâhiyet, halk işlerinin saray kapısında olduğu gibi sadrazam kapısında da görülebileceğine işaretti. Bundan dolayı sadrazam konaklarına «Babıâli» denildi.

«Babıâli» en son takarrür etmiş bir isimdir. Ondan evvel buraya iptida «Vezirkapısı», sonra «Babıâsafi», bilâhara «Paşakapısı» ve en nihayet «Babıâli» denilmiştir.

Şimdi «Vilâyet Konağı» ittihaz edilmiş olan Babıâli bu ismi fetihten sonra aldığı gibi bu râbirin umumileşmesi, resmîleşmesi ve Avrupalılarca da «Sublime-porte» şeklinde aynen kabul edilmesi çok sonra vâkı olmuştur.

Babıâli fetihten sonra iki yüz sene kadar mütehavvil ve mütebeddil kaldı. Çünki sadrazamlar diledikleri yerlerde otururlardı. Nitekim Fatih devri sadrazamlarından Gedik Ahmet Paşanın sarayı bugün kendi ismini taşıyan mahallede, Kanuni devri sadrazamlarından İbrahim Paşa ile diğer birkaç tanesinin konakları da «Atmeydanı» ndaydı. Padişahlar bazan azil veya idam ettikleri sadrazamların evlerini yenisine ihsan ederlerdi. O vakit Babıâli bir müddet için yerini değiştirmemiş olurdu.

Bugün İstanbul Vilâyet Dairesi olarak kullanılmakta bulunan binanın Paşakapısı ittihaz olunması milâdi 1656 tarihinden sonradır. Sadrazam Derviş Paşaya verilmiş olan bu konak, onun vefatından sonra diğer sadrazamlar tarafından müstemirren işgal olunmaya başlamış ve Babıâli babı hümayunun yanıbaşında karar kılmıştır. Bununla beraber mütaakıp sadrazamlardan bazıları da yine orada burada oturmuşlardı. Meselâ Lâle Devri kahramanı İbrahim Paşa, ekseriya Beşiktaş'ta ikamet ederdi. Şu kadar ki, bina resmen sadrazamların ikametgâhı ve devletin Babıâlisi olmak sıfatını o tarihten sonra kaybetmemiştir.

Babıâli ilkin harem ve selâmlık dairelerini ihtiva ediyordu. Ayrıca büyük mutfakları, ahırları, asker koğuşları vardı. Alt katında kalemler ve büyük küçük memurların odaları bulunuyordu. Üst katı sadrazamların ve ailelerinin ikametlerine mahsustu.

Babıâli esas teşkilâtı iktizasınca doğrudan doğruya sadrazamın maiyetinde üç resmî daireden mürekkepti. Bunların birincisinin hususi âmiri kâhya bey, ikincisinin reisülküttap efendi, üçüncüsünün çavuşbaşıydı ve bu âmirlerin maiyetinde muhtelif unvanlı mütaaddit muavinler ve kalemler vardı.

1. - Kâhya bey sadrazamın muavini mesabesindeydi. Dahiliye ve askeriye işleriyle meşgul olurdu.

2. - Reisülküttap efendi hem hariciye nazırı vazifesini görürdü, hem de sadrazam tarafın-

dan mühim işler hakkında padişaha arz olunacak takrirleri, kaimeleri, telhisleri hazırlardı. Maiyetinde Divan-ı Hümayun tercümanı ve âmedci ve beylikçi gibi ricalden şube âmirleri bulunurdu. Ecnebi elçilerin tebligatını reisülküttap efendiye ve sadrazama tercüman bey arz ederdi ve Babıâlinin elçilere olan tebligatına da vesatet eylerdi. Elçilerin reisülküttapla ve sadrazam ile vuku bulan mülâkatlarında mükâlemeye iştirak eder ve tercümanlık vazifesini görürdü. Hasılı tercüman bey devletin haricî siyasetini reisülküttaba muavin olarak idare ederdi ve yeni gelen elçilerin itimatnamelerini takdim etmek üzere mülâkata kabullerinde padişahın da tercümanlığını yapardı.

Beylikçi efendi devletin kanunlarını ve muahedelerinin asıllarını muhafazaya ve kayıtlarını tutmaya ve padişah namına verilen fermanları ve rüusları ve sadrazamın buyruklarını tanzim etmeye memur olan « Divan-ı Hümayun » kaleminin âmiriydi.

Âmedci bey padişaha takdim olunacak mâruzatın müsveddelerini kaleme alırdı. Mükâlemelerin ve mühim müzakerelerin zabıtlarını da tutardı.

3. - Çavuşbaşı halkın sadrazama verdiği arzuhalleri tetkika ve müracaat edenlerin şikâyetlerini ve ifadelerini dinlemeye ve suçlu olanları muhakemeye çekmeye memurdu. Aynı zamanda zaptiye ve teşrifat ve mabeyin nazırlıklarını da yapardı.

Daire reisleri ve şubelerin âmirleri halkın en âdi tabakasından olanları bile daima kabul ve ifadelerini dinlemek ve işlerine bakmakla mükelleftiler.

Sadrazamlar muayyen günlerde kurdukları umumi divanda müracaat edenleri kabul ile ifadelerini dinlerler ve işlerine bakarlardı. Geceleri ve gündüzleri arasıra şehri teftişe çıkarlardı.

Memurlar sabahları şafak vakti işleri başına gelirlerdi ve akşamları gurubdan bir saat evvel çıkarlardı. Hususi mühim işi zuhur edenler bile izinsiz vazifelerinden ayrılmazlardı. Kâhya beye ve sair büyük memurlara sadrazam mutfağından yemek verilirdi. Sair memurlar ve kâtipler yemeklerini evlerinden getirirlerdi. Babıâlinin resmî memurlarından ve kalem kâtiplerinden ve hademelerinden (300-500) kişiden başka bir de hususi hizmetlerinde kullandıkları beş yüzü mütecaviz bir cemaat vardı ki bunlara sadrazamın kapı halkı deniliyordu. Başlıcaları: hazinedar ağa, imrahor ağa, silâhşor ağa, imam efendi, müezzinler (üç kadar), harem kâhyası, ahçıbaşı, kilercibaşı, divan çavuşları (12 kadar), emir ve ferman götürmek ve tahkikat icra etmek üzere taşralara gidip gelen sadaret ağaları (40 kadar), başçuhadar ağa (maiyetinde 200 kadar çuhadar vardı), şâtırlar (alay çavuşları, sekiz kadardı), mehterler (40 kadardı), silâhtar ağa, mühürdar efendi, divittar ağa, kaftan ağası, cephanecibaşı, cündiler ağası (seksen kadar da cündi vardı), başçavuş ağa, peşkir ağası, tütüncübaşı, kahvecibaşı, çamaşır ağası, sofracıbaşı, matracıbaşı, havlucubaşı, berberbaşı, ibriktar ağa idi. Bunların takriben 300 kadar yamağı ve uşağı vardı.

Babıâli, yeniçeriliğin ilgasından sonra sadrazamların ikametgâhı olmak hususiyetinden çıkmaya başlamıştır. Orasını tamamiyle resmî bir devlet dairesi tanıyarak o sıfatla da yâd eden ilk padişah İkinci Mahmut'tur. Ondan evvel hiçbir Osmanlı hükümdarının Babıâli kelimesini fermanlarında zikrettiği vâkı değildi. İkinci Mahmut, bir yangın neticesinde yanıp kül olmuş binanın yeniden yapılması için sadrazam Selim Paşaya gönderdiği hatta: «Muhterik olan Babıâlimizin bimennihi Taalâ evvel-baharda inşasına irademiz taallûk etti » cümlesiyle orasının devlete ait bir yer olduğunu tasrih etmiştir.

Yine bu padişah zamanında eski teşkilât değiştirilmeye başlandı. 1835 te « sadrazam kethüdalığı » « mülkiye nazırlığı » na, « reîsülküttaplık » « hariciye nazırlığı » na, «defterdar » lık « maliye nazırlığı » na kalbolundu. Artık kethüda bey, reîsülküttap efendi, defterdar paşa sadrazamın rikâbında yürümeye mecbur birer memur olmak mevkiinden çıkıyorlardı, mesul birer devlet ricali hakkını alıyorlardı. Fakat yine müstakil daireleri yoktu. Her sabah yanlarına kâtiplerini ve defterlerini alarak Babıâliye gidiyorlardı, selâmlık dairesine oturup vazife görüyorlardı. Tanzimatın ilânından sonra ise Babıâliden harem kaldırıldı. Dahiliye, hariciye, adliye ve bilâhara şûra-yi devlet daireleri oraya getirildi. Bu suretle İmparatorluğun en büyük idare kuvveti bu binada temerküz ettirilmiş oldu.

Fatma Aliye Hanım (Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı) adlı eserinde (S. 81-83) tanzimatın ilk devresindeki « Babıâli » nin vaziyetini, işin içinde bulunmuş olmak dolayısiyle o zamanın ahvalini yakından bilen babasının notlarına atfen, şöyle yazıyor:

« O zamanın meclis-i vükelâ heyeti sadrazam, şeyhülislâm, serasker, kaptan-ı derya, tophane müşiri, meclis-i vâlâ-yi ahkâm-ı adliye

reîsi, hariciye nazırı, maliye nazırı, hazine-i hassa nazırı, evkaf-ı hümayun nazırı, ticaret nazırı, zaptiye müşiri, müsteşar-ı sadr-ı âli, valde kethüdası olanlardan ibaretti. Sadaret mazullerinden bazıları meclis-i âliye memur unvaniyle meclis-i vükelâ âzalarından addolunurlardı.

«Sadrazam, serasker, kaptan-ı derya, Tophane müşiri, meclis-i vâlâ reîsi, zaptiye müşiri daima vüzeradan ve bazan rütbe-i bâlâ ashabından bulunurlardı. Vezir olan vükelânın şehriye altmış binden yüz bin kuruşa kadar hazine-i maliyeden muhassas maaşları ve mükemmel tâyinatları ve rütbe-i bâlâ ashabının otuz bin kuruştan elli bin kuruşa kadar maaşları ve et, ekmek tâyinatları olduktan başka nezaretlerin ekserinde nazırlara mahsus harçları dahi vardı. Alelhusus maliye nazırının tahsildariyesi külli miktara baliğ oluyordu.

«O vakit bin kuruş yirmi dirhem miktarı altına, yahut üç yüz yirmi dirhem kadar sim-i halise müsaviydi.

«Babıâli ricalinden deavi nazırı ve beylikçi ve âmedî ve teşrifatçı bulunanlar rütbe-i ulâ evvelini haiz olup şehriye on iki bin beş yüzden yirmi bin kuruşa kadar maaşları ve miktar-ı kifayede et ve ekmek tâyinleri, bazılarının mansıplarından harçları dahi vardı. Sadrazam ve hariciye mektupçuları ve divanı hümayun tercümanı, dahiliye ve hariciye kâtipleri ve meclis tahrirat müdürü ve daavi nazırı muavin-i evvel ve sanisi ve evrak müdürü bulunanlar rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisini haiz olup şehriye altı binden on bir bin kuruşa kadar maaşları, ve bazılarının tâyinatı olduktan başka bazılarına taşra vüzerası kapı kethüdalığı ilâve-i memuriyet olarak, bunun için dahi şehriye bin kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar maaş veriliyordu. Bu mansıp sahiplerinin maiyetindeki kalemlerde rütbe-i saniye ashabından üçer bin kuruş şehriye maaş alır mütaaddit serhalife ve muavin mümeyyizler bulunurdu. Âmedî odasının usul-i müttehazesi mucibince rütbe-i saniye ashabından yirmi hulefası olup şehriye ikişer bin beşer yüz ve kudemasının daha ziyade maaşları vardı. Sair aklâm-ı Babıâlide mevcut olan ketebenin rütbeleri mütefavit olduğu gibi şehriye maaşları dahi yirmi beş kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar bulunurdu.

«Divan-ı hümayun kalemiyle ondan müfrez mühimme ve rüus ve tahvil kalemlerinde bulunan ketebenin senevi yirmi bin kuruştan seksen bin kuruşa kadar bedel ile mukayyet zeametleri olup bilâvelet vefatlarında bedel-i zeametleri maaşa tahvil ile o kalemlerin ketebesine tahsisi nizama raptolunmuştu.

«İşte Babıâlinin icmal-i ahvali bu minval üzere olup devair-i saire ricali ve memurin ve memurin ketebesi anlara makıysdi.»

Devlet teşkilâtının tevsii yüzünden istiabetmemeğe başlıyan bu daire son yangın dolayısiyle şûra-yi devlet, bilâhara polis müdiriyeti olmuşken halen hukuk mahkemeleri ittihaz edilmiş bulunan binaya, mülga Meclis-i Vâlâdan ayrılan adliyenin de Ayasofya'da yapılan ve 1932 senesinde yanan darülfünun binasına nakliyle Babıâli sadrazam ve ona merbut dairelerle hariciye ve dahiliyeden ibaret kaldı ve İmparatorluğun inkırazına kadar bu vaziyeti muhafaza etti.

Üçüncü Sultan Ahmet zamanında yapılan Babıâlinin bu yangını ilk ve son yangını değildir. Bu yangınlar 1198 (1783-1784) senesinden başlar ve sık sık tekerrür etmek üzere 1328 (1911) senesine kadar devam eder. Bu meyanda ve 1285 (1868) senesinde evvelce harbiye nezareti iken Üniversite olan eski sarayın etrafındaki sur (kale) yıkılıp kaldırıldığı gibi Babıâlinin etrafındaki sur da yıkıldı.

Âsilere teslim olmamak için cepaneliğe girerek silâhını boşaltmış olan Alemdar Mustafa Paşanın sebebolduğu yangından başka 1243 (1827) teki meşhur Hocapaşa yangını sırasında da Babıâli yanmıştır. 1254 (1839) te dahiliye dairesi altındaki ahırdan çıkan ateş Babıâliyi tamamen yaktı. Babıâli memurları deavi nazırı Necip Efendinin Beyazıttaki konağına, ondan sonra da Defterdar Kapısına nakledildi. 1258 (1843)de arasına daha bazı arsalar ilâvesi suretiyle kâgir olarak yeniden yapıldı. Şimdi Vilâyet ve Defterdarlık dairesi olan binanın 1260 senesi rebiyülevvelinin 6 ncı pazartesi günü (1844 te) küşat resmi yapıldı. Bu binaya birinci defa olarak başvekil unvanını alan Rauf Paşa ilk defa nakletmiştir.

Babıâli'nin son yangını 1911 senesinde Hakkı Paşanın sadareti zamanındadır.

Bulundum ben dahi dâr-üş-şifa-yi Bâbıâli'de
Felâtun'u beğenmez anda çok divaneler gördüm
Ziya Paşa

BABIÂLİ HOCASI (باب عالی خواجه‌سی) [*İda.*] Babıâliye devam eden gençlere ders gösterenlere verilen unvandı. Babıâliden başka maliye nezareti demek olan Bab-ı Defterîde de aynı maksatla hoca vardı. O zamanları idrak etmiş olan vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 4, s. 115) buna dair şu malûmatı veriyor:

«Elli tarihine kadar Dersaadette aklâm ketebesinin tahsiline muhtacoldukları Arabi ve Farisî lisanları tahsili için mürettep ve munta-

zam mektepler ihdas olunmamıştı. Arabi tahsili için cevami dersleri açıksa da Farisî lisanı öğrenmek müşküldü. Erbab-ı devlet ve servet evlâdını dairelerinde konak hocalarına okutturarak terbiyelerine itina ederlerdiyse de fukara çocukları bu tâlim nimetinden ekseriya mahrum kalırlardı. Babıâli ve Babı Defterîde kalem vaktinden evvel muvazzaf ve ilim ve edepleri müsellem olan ol vaktin üdebasından birer muallim bulunup bunlar yeni yetişen kâtiplere ilim tedris ederlerdi.»

O sıralarda şöhret kazanmış olan şair Avni Efendi Babıâli hocasıydı.

BAB-I ÂSAFÎ (باب آصفی) [*Ida.*] Eskiden sadrazam konağı, Paşakapısı yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BAB-I DEFTERDARÎ (باب دفتردارى) [*Mal.*] Defterdarlık dairesi yerinde kullanılır dir tâbirdi. Defterdar kapısı demektir. Bab-ı Defterî de denirdi. Defterdarlık dairesi teşkilâtı kuruluşundan Maliye Nezareti adını alıncaya kadar arada geçen aşağı yukarı 500 sene içinde lüzum ve ihtiyaca göre değiştirilmek suretiyle genişletilmişti.

Ayni Ali Efendi risalesine göre hicrî 11 inci, milâdi 17 nci asır başlarında Bab-ı Defterdari denilen defterdarlık dairesinde 20 kâtip, 2 veznedar, paraları saymak ve bunların ayarlarını muayene etmek için de iki sarraf bulunuyordu.

1090 (1679) senesinde İstanbulda bulunmuş olan Marsigli defterdarlık hesap işlerinin muntazam olduğunu söylediği gibi herhangi bir Avrupa devletinin bunu örnek edinmesi temennisine delâlet edecek beyanatta bile bulunuyor.

D. Ohsson da eserinde defterdarlığın her altı ay sonunda bir icmal hulâsası yapmakta olduğunu ve 19 uncu asrın başlangıcında defterdarlıkta 32 kalem ve 700 memur bulunduğunu kaydediyor. Kalemler hakkında da şu tafsilâtı veriyor:

«1. - Büyük ruznamçe kalemi: Varidat ve masarif defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal tanzim edilirdi. Bu kalemin başlıca 3 memuru vardı: sergi nazırı, veznedar başı, sergi kalfası.

2 — Başmuhasebe kalemi: bu kalem hepsinden büyük olup ordu ve levazım işlerine ve mukataa ve malikânelere, eyaletler cizyelerine, Anadolu ve Rumeli'deki askerlerin ulûfelerine, ümena-yı erbaaya (şehremini, tersane emini, arpa emini, matbah emini) ve Tophane nazırına ve İstanbul ve Selânik ve Gelibolu barut fabrikası müdürlerine mahsus tefterleri tutardı.

3 — Anadolu Hesabi Kalemi: bu da şu defterleri tutardı: mütenevvi malikânelerin, Adalardenizi'ndeki askerler ulûfelerinin ve askerî mahassasatın defterleri.

4 — Süvari Mukabelesi Kalemi: bu kalemde dâhildeki zâbitlerin, saray kapıcılariyle seyislerinin maaşlarına, süvarilerin (sipahi, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemin, gureba-yi yesar) ulûfeleriyle jurnallarına ait defterleri tutardı.

5, 6 — Sipahi ve Silâhtarlar Mukabele Kalemi: bu iki kalem, Anadolu Muhasebe kalemi tarafından tasdik edilen tediye varakalarını sahiplerine teslim ederdi. Diğer 4 süvari cemaatinin ise kendi ağalar dairesinde birer kalemleri vardı.

7 — Haremeyn Hesabat Kalemi: bu kalem selâtin camileriyle Rumeli'de kâin olup Bilâd-ı mukaddeseye teberru edilen vakıfların, Rumeli'deki camilerin imam, hatip, müezzin ve sair hademe-i hayratının defterlerini tutar ve bunların bu hizmetlere tâyinlerini mutazammın tezkereleri hazırlar ve beratlarını almak üzere onuncu kaleme gönderirdi.

8 — Cizye Muhasebe Kalemi: bu kalem Müslüman olmıyanlara tarh edilen verginin gelirlerini kontrol ederdi ve bu kalemin defterdar ve haraççıbaşısı veyahut cizyedarı tarafından mühürlenen cibayet puslalarını her sene hazırlardı.

9 — Mevkufat Kalemi: bedel-i nüzul ve avarız denilen fevkalâde vergilerle seferlere mahsus olan nakdin ve deranbar edilen muayyenat ve erzakın hesaplarını tutardı.

10 — Evamir-i Maliye Kalemi: mütevellilere ve hademe-i hayrata verilen beratları hazırlar ve malî işlere dair olan fermanları tanzim ederdi. Bu fermanlar defterdarın «sah» işaretiyle ve tuğra-yi hümayunla tekâmül ederdi.

11 — Küçük Ruznamçe Kalemi: Kapıcıbaşıların ve çaşnigirlerin ve deniz askerlerinin defterlerini tutardı.

12 — Piyade Mukabelesi Kalemi: 4 üncü kalemle münasebettar olup yeniçeriyan, topçuyan ve arabacıyanın defterlerini tutardı.

13 — Küçük Evkaf Muhasebe Kalemi: evkaf müstahdemlerine mahsus tekaüt maaşlarının defterlerini tutardı.

14 — Küçük Kale Kalemi: Arnavutluk'ta ve Mora'daki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini saklardı.

15 — Büyük Kale Kalemi: bilhassa Bosnasaray, Belgrat ve Avusturya hududundaki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini muhafaza ederdi.

16 — Maadin Mukataa Kalemi: şunları kontrol ederdi: Ergani ve Keban altın ve gümüş madenlerini, resm-i dönüm-ü duhan ile İstanbul'da ve Rumeli'de tütün üzerinden alınan, İstanbul'da, Edirne'de, Gelibolu'da, İzmir'de, Sakız'da vesairede satılan tütün mahsullerinden cibayet edilen resimleri, aynı mahallerdeki meyvahoş resmini, Eflâk ve Buğdan cizyelerini ve Kıptilere tarh edilen şahsi vergiyi.

17 — Saliyane Mukataa Kalemi: derya beylerinin, Tatar Girayının ve Kırım'ın ziyaından evvel de bu memleketin haniyle iki nazırının aidatlarına mahsustu.

18 — Haslar Mukataa Kalemi: emlâk-i hümayum, has-i selâtin, has-i vüzera ve has-i ümera defterlerini tutar ve bundan başka Larisa gümrüklerinin, Suriye duhanlarının, ham ve işlenmiş yünlerin iltizamlarına da bakardı.

19 — Başmukataa Kalemi: Akkerman, Ruscuk, Silistre ve Çukurova'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatarpazarı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Laranga ve sair yerlerdeki tuzlar iltizamının, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşırdı.

20 — Haremeyn Mukaataası Kalemi: yedinci kalemle münasebattar olup Mekke ve Medineye mahsus ve Anadoluda kâin vakıflarla Anadoludaki camilerin hademe-i hayratına ait defterlerle uğraşırdı.

21 — Dersaadet Mukataası Kalemi: Selânik ve Tırhala mukataalarının, İstanbul ve Edirne'deki çarşılar için tesbit edilen vergilerle hak-kı mizan denilen koza resminin, altın ve gümüş evaniye vurulan damga resimlerinin defterlerini tutardı.

22 — Bursa Mukataa Kalemi: Hüdavendigâr Vilâyetinin senelik mukataalarına mütaallik işleri görürdü.

23 — Avlonya Mukataaları Kalemi: Avlonya ve Ağrıboz ve Rodos mukataalarına mütaallik işlerle uğraşırdı.

24 — Kefe Mukataa Kalemi: Kırımın elden çıkması üzerine Anadoludaki birkaç mukataanın muamelelerini görürdü.

25 — Tarihçilik Kalemi: Onuncu kalemden çıkan evrakı tarihler ve hazinenin muhtelif gelirlerinden alacağı olanlara verilecek hüccetleri hazırlardı. Bu 25 kaleme 7 kalem daha ilâve edilmişti:

1 — Defterdarlığın muhtelif kalemlerine dağıtılmış bütün malikânelerin umumi defterini tutan malikâne kalemi.

2 — Beytülmale ait borçları kaydeden zimmet kalemi.

3 — Gerek mahlûliyet, gerek musadere dolayısiyle hazineye intikal eden emlâke ait işleri rüyet eden muhallefat kalemi.

4 — Malikâneler üzerine kurulmuş olan % 10 kalemiyeyi cibayet ile mükellef kalem. «Bu kalemiyelerin iki sülüsü vezir-i âzama, bir sülüsü de defterdara aitti.»

5 — Posta işleriyle uğraşan menzil kalemi.

6 — Koyun ve keçilere konulan resme ait âdeti ağnam kalemi.

7 — Episkopos kalemi ki devlet bu kalem vasıtasiyle Müslüman olmıyan tebaanın resimleriyle münasebette bulunurdu.

Bu yedi kalemden ilk üçü başmuhasebe kalemine, diğer üçü mevkufat kalemine ve sonuncusu ise onuncu kaleme bağlı idi.

Maliye nazırı Abdürrahman Vefik Bey Maliye Mektebinin tahsil ve mal memurları sınıfında okuttuğu derslerden vücuda getirdiği «tekâlif kavaidi» adlı eserinde (cilt 1, sahife 288) «Bab-ı Defterdari aklâmı olarak şunlar gösterilmiştir:

«1 — Başmuhasebe kalemi, 2 — Büyük ruzname kalemi, 3 — Küçük ruzname kalemi, 4 — Anadolu hesabatı kalemi, 5 — Sipahi mukabele kalemi, 6 — Sipahi tahsisat kalemi, 7 — Silâhtar kalemi, 8 — Haremeyn hesabatı kalemi, 9 — Haraç kalemi, 10 — Avarız ve bedeli nüzul kalemi, 11 — Avamir-i maliye kalemi, 12 — Piyade mukabele kalemi, 13 — Evkaf muhasebe kalemi, 14 — Küçük evkaf muhasebe kalemi, 15 — Büyük kale kalemi, 16 — Küçük kale kalemi, 17 — Maadin mukataatı kalemi, 18— Memurin maaşat kalemi, 19— Havas kalemi, 20 — Başmukataa kalemi, 21 — Haremeyn mukataa kalemi, 22 — Dersaadet mukataat kalemi, 23 — Bursa mukataat kalemi, 24 — Ablonya ve tevabii ve Rodos mukataa kalemi, 25 — Kefe mukataa kalemi, 26 — Tarihçilik kalemi, 27 — Aklâm-ı seb'a kalemi, 28— Aklâm-ı erbaa kalemi, 29 — Aklâm-ı selâse kalemi, 30 — Baş bakı kulu kalemi, 31 — Sergi kalemi, 32 — Ceride kalemi, 33 — Malikâne kalemi, 34 — Mevkufat kalemi, 35 — İrad-ı cedit kalemi, 36 — Ganem mukataa kalemi, 37 — Büyük tezkere kalemi, 38 — Küçük tezkere kalemi, 39 — Zecriye kalemi, 40 — Ebniye-i hassa kalemi, 41 — Feshane kalemi, 42 — Cizye kalemi, 43 — Zahîre kalemi, 44 — Muhallefat ve beytülmal kalemi, 45 — Ambar kalemi, 46 — Derya kalemi.

İkinci Mahmut, Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra

biri askerî hesaplara bakmak üzere Masarifat Nezareti, diğeri de iltizama verilmesi usulü kaldırılmış olan mukataaların idaresi için Mukataat Nezareti olmak üzere iki yeni teşekkül kuruldu. 1250 (1834) tarihinde Masarifat Nezareti kaldırılarak Şık-kı Evvel defterdarlığı, Hazine-i Âmire ve Mansure Defterdarlığı adlariyle iki kısma ayrıldı. Nihayet Gülhane Hat-tı Hümayunundan biraz evvel yazılan üç zilhicce 1253 (1838) tarihli ferman ile muhtelif devair birleştirilerek ve defterdarlık tâbiri kaldırılarak Maliye nezareti 1255 (1838) cuma-del-ulâ'da hazine-i mukataat ve hazine-i âmire unvaniyle ikiye ayrılarak defterdarlık unvanı yeniden ihdas edilmiş olduğu gibi 1255 recebinde (haziran 1839) hazine-i mukataat defterdarına yine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve diğeri Hazine-i Âmire Defterdarı olarak bırakılmıştı. Fakat 1257 (1841) yılında bu iki hazine Umur-u Maliye Nezareti unvanı altında yeniden birleştirildi. Teşkilâtta vakit vakit değişiklikler yapılmak suretiyle Maliye Nezareti Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

BAB-I FETVA (باب فتوى) [*İlm.*] Eskiden Şeyhislâm Dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunun yerine «Bab-ı Meşihat» de denilirdi. Bâb-ı Fetva tâbiri fetvaların burada verilmesinden ötürü idi.

BAB-I HÜMAYUN (باب هايون) [*Sar.*] Topkapı Sarayının Ayasofya'ya bakan birinci kapısına verilen addı. Farsça âli, mübarek, uğurlu demek olan ve (hüma) ile (yun) dan mürekkep bulunan bu kelimeden başına isimler ilâvesiyle daha birçok tâbirler de vücuda getirilmişti.

Zat-ı hümayun, mabeyn-i hümayun, enderun-u hümayun, ferman-ı hümayun, divan-ı hümayun, name-i hümayun bunlardandır.

(Hüma) İran esatîrine göre gölgesi kimin başının üzerine tesadüf ederse ikbale nail olacağına itikadolunan bir kuştu.

Açılıp subh-u-dem mısraları bab-ı hümayunan
Cemal-i mihri kaldı matla-ul-envar divanı
Nev'î

BAB-I HÜMAYUN HAZİNESİ (باب هايون خزينه‌سى) [*Sar.*] Saray mensuplarının muhallefatının muhafazasına mahsus hazineye verilen addı. İç hazineden ayrı olan bu hazine Bab-ı Hümayun denilen dış kapıda bulunduğu için bu adı almıştı. Buna da hazinedarbaşı nezaret ederdi.

BAB-I MEŞİHAT (باب مشيخت) [*İlm.*] Eskiden Şeyhislâm Kapısı, dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna «Bab-ı Fetva» da denilirdi.

BAB-I SERASKERİ (باب سرعسكرى) [*Ask.*] Eskiden Harbiye Nezareti dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Serasker kapısı» da denilirdi.

BAB-I ŞERİF (باب شريف) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Konya'da Mevlâna türbesinin kapısı demekti.

BAB MAHKEMESİ (باب محكمه‌سى) [*İlm.*] İstanbul kadılarının naibi makamında olan biri tarafından idare edilen mahkemenin adıydı. Naibin maiyetinde birkaç kâtip vardı. Kâtiplerin birinin unvanı «vekayi kâtibi» idi. Bu mahkeme karı koca işlerine bakar, şimdiki noterler gibi bazı ahkâmı tescil ederdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan tevhid-i mehakime kadar devam etmiştir.

BAB NAİBİ (باب نائبى) [*İlm.*] Bab mahkemesi reisinin unvanıydı. Arapça bir kelime olan naip vekil mânasına ge'diği için bab naibi, kadının vekili demekti. Hukuk hâkimlerine nispetle sulh hâkimleri ne ise, bab naipleri de kadılara göre öyle idi. İstanbul, Şam, Bağdat gibi büyük şehirlerde bab mahkemeleri ve naipleri vardır.

Gül-i sefid der-i bustanda örf giyüp
Bahar hâkiminin şimdi bab naibidir
Sabit

BAB TUTMAK (باب طوتمق) [*Hal.*] Uğurlu saymak yerinde kullanılır bir tâbirdi. Arapça kapı demek olan bab kelimesi Türkçede yümün, hayır, uğur mânasında da kullanılmıştır. Salı günü işe başlamayı bâb tutmuyor denilirdi. «Kamus-u Osmani» de bu mânada kullanılmasına sebep olarak şunlar yazılıdır:

«Zannı kasiraneme göre fal kitaplarında malûm işaretleri havi zar atılıp, yani fal açılıp filân bâbı tuttu, filân bâbı tutuyor, uğurludur gibi tâbirlerden bu mânaya intikal etmiş olmalıdır.»

BAB-ÜS-SAADE AĞASI (باب السعاده آغاسى) [*Sar.*] Enderun âmirlerinden birinin adı idi. Akağalar kapısı denilen Bab-üs-saadenin muhafazasına akağalar memurdu. Akağalar, beyaz hadım ağaları idi. Akağaların en büyüğü (kapı ağası) idi. Enderun âmirliği vazifesi bunlar tarafından görüldüğü için ehemmiyetleri büyüktü. Çorlulu Ali Paşanın silâhtarlığında (on sekizinci asır başları) enderun âmirliği akağalardan alınıp silâhtar ağaya verilmiş, bu sebeple akağalar eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Bundan dolayı Bab-üs-saade takımı Ali Paşaya düşman kesilmişler, ondan sonra gelenler bile kendisini havırla anmamışlardır.

BAC (باج) [*Mal.*] Farsça baj kelimesinin Arap telâffuzuna uydurulmuş şeklidir. Profesör Fuat Köprülü «İslâm Ansiklopedisi»nde şu tafsilâtı veriyor: «Şehnamede ekseriyetle baj ve bazan da bac şeklinde geçtiği gibi, çok defa baj-u sav şeklinde, yani sav kelimesiyle müterafik olarak da kullanılır, yine orada geçen baj-i Rum, Şarki Roma hükümdarlarının mağlûbiyet devirlerindeki vergi ve tazminat mânasınadır. Gazneli'ler devri şairlerinden Behram da kelimeyi baj şeklinde kullanmaktadır. Es'adi lûgatinde bu kelime sadece «haraç» ile izah edilmiştir. Abdülkadir-i Bağdadi, kelimeye «gümrük, üşür ve haraç» mânalarını vermekte ve Şehnamede tesadüf edilen baj-ban, bajhan, bajdar kelimelerini «haraç istiyen, gümrükçü» ve bajgâh kelimesini de «gümrük alınan yer» olarak izah etmektedir. «Bürha-ı Kaatı» tercümesinde «üşür, haraç, gümrük» mânalariyle beraber metbuun tâbi hükümdarlardan aldığı para ve hediyeye de bu isim verildiği tasrih edilmektedir ki esasen haraç kelimesi de bu mânayı ifade etmektedir.

«X uncu asırdan XIV üncü asra kadar daha ziyade baj şeklinde kullanılan bu kelime, sonraları bac olarak kullanılmış ve Türkçeye de bu şekilde geçmiştir ki Osmanlı'ların Balkanlara yayılmasından sonra Bulgar ve Sırp'lar da bu kelimeyi iktibas etmişler ve aynı mânada kullanmışlardır. Kelime Ermenilerce de aynı şekilde ve aynı mânada mevcuttur. Türkçe metinlerde bac kelimesinin, tıpkı Farsçada olduğu gibi, aynı mânalarda kullanıldığını ve umumiyetle mutlak surette «vergi» mefhumunu ifade ettiğini görüyoruz. Gazneli'lerden ve Selçuklu'lardan başlıyarak birçok Türk devletlerinin İran sahasında kurulması Selçuk idare teşkilâtının Sâmani - Gaznevi ananelerine dayanması, Türkler arasında bac kelimesinin, malî bir ıstılah olarak kullanılmasına sebebolmuştur. Osmanlı fütuhatı neticesinde bu kelimenin Balkan Slâvlarının dillerine geçmesi XIV üncü asırda Osmanlı maliyesinin umumiyetle «vergi» mânasında bu ıstılahı kullandığını açıkça göstermektedir. Anadolu'da gerek Selçuklu'ların ve gerek İlhanlı'ların hâkimiyeti esnasında, resmî dilin Farsça olduğu düşünülürse, bunun sebebi kolayca anlaşılır. Elimizdeki tarihî metinlerden, kelimenin malî ıstılah olarak hususi bir mâna ifade etmediği ve umumi surette «vergi» mânasına geldiği anlaşılmakla beraber, muhtelif cins vergilerden bahsedilirken, bunlara bac denildiği de göze çarpmaktadır. Şair Nâsır Husrev meşhur Zafernamesinde Halep şehrini tavsif ederken «bu şehrin Şam, Rum, Diyarbekir, Mısır ve Irak şehirleri arasında bir bacgâh» olduğunu ve bu memleketlerden birçok tacir ve bezirgânların buraya geldiğini söyliyerek, kelimeyi «gümrük» mânasında kullanıyor. Nâsır-üd-din-i Tusi ise kelimeyi umumi olarak «vergi» mânasında kullanmıştır. Değerli müdekkik daha bazı tafsilât verdikten sonra diyor ki: «Orta çağ Türk ve İslâm devletlerinin hukuki bünyeleri hakkındaki bilgilerimiz, bunların umumiyetle eski idari ve malî ananelere çok bağlı olduklarını ve onları hemen ayniyle devam ettirdiklerini katî olarak anlatır. Her yeni siyasi teşekkülün, eski içtimai ve iktisadi nizamı bozmak hususundaki bu siyaseti, orta çağ devletlerinin, hemen umumiyetle askerî bir asalet sınıfına dayanan bir üst teşekkülden ibaret olmasından ve sivil idaresinin bir bürokrasi asaleti şeklinde, muhtelif sülâleler devrinde devam ettirilmesinden ilerigelmektedir. İşte Osmanlı Devleti tarafından, ya aynen, yahut küçük tadillerle devam ettirilen Akkoyunlu kanunlarında bac tâbirine sık sık tesadüf edilir.

«Bac» kelimesinin kanunnamelerde umumiyetle «vergi ve resim» mânasını ifade etmekte olup hususi bir ıstılah olmadığını söyliyen Köprülü devamla: «Bac kelimesinin, edebî Osmanlı metinlerindeki kullanılış tarzı da bu mütalâayı kuvvetlendirmektedir. XIV üncü asırda «Diyar-ı Rum'da bac ve haracın» İran'daki gibi ağır olmadığını kaydederken, kelimeyi mutlak olarak «vergi» mânasında kullandığı gibi, birçok Osmanlı şairleri de bu kelimeyi, ekseriyetle haraç ile müterafik olarak bac-üharaç şeklinde ve yine umumi mânada kullanmışlardır. Mamafih bazı tarihî metinlerde ve bilhassa ilk kanunnamelerde kelimenin, ıstılah olarak kullanıldığını görmekteyiz. Âşık Paşa Zade, Osman Gazi devrinde, Karahisar pazarına getirilip satılan eşyanın her yükünden iki akça bac alındığını kaydederken, bunun şehirlere mahsus bir nevi belediye vergisi mahiyetinde olduğunu anlatıyor ki İlhanlı'larda ve onların malî ananelerini devam ettiren muhtelif devletlerde gördüğümüz tamga adlı vergi de bundan başka bir şey değildir.

«Fatih Kanunnamesinde bac kelimesinin umumiyetle «vergi, resim» mânasından başka ayrıca «şehirlere mahsus bir alım satım vergisi» mânasında kullanıldığını görüyoruz. Arsa, ev, dükkân ve değirmen gibi mülklerden bac alınmayıp, bunun pazarlarda ve çarşılarda satılan mallardan alındığını ve köylerde ise, her ne satılırsa satılsın bac alındığını tasrih eden bu kanunnamede, her cins eşyadan — ve İslâm hukukuna göre, menkul mal hükmünde olan —

esir satışından alınacak baclar ayrı ayrı tâyin edilmiş ve bunun bazan yalnız bir taraftan ve bazan da alıcı ve satıcıdan ayrıca alınacağı tasrih olunmuştur. Bu kanunnamede köylerden veya sair Osmanlı şehirlerinden getirilecek eşyadan başka, yabancı memleketlerden getirilecek eşyadan alınacak bac miktarı umumiyetle % 20 olarak tesbit edilmekle beraber, bunun o memleketler ile yapılan mukaveleler hükümlerine göre olacağını anlatan bir fıkra varsa da metin biraz şüpheli ve bozuk olduğundan katî bir şey söylemek kabil olmuyor. Mamafih bunun, eşya huduttan içeri girerken alınan gümrük resmi olmadığı söylenebilir; çünkü yine Fatih devrine ait birtakım resmî vesikalarda «gümrük» tâbirinin mevcut olduğu ve gümrük resmine «bac» denilmediği de görülüyor. «Bac» kelimesi Süleyman Kanunnamesinde de tıpkı XV inci asırda olduğu gibi, aynı mânada kullanılmış ve hattâ bac'a ait bazı maddeler, aynen Fatih Kanunnamesinden alınmıştır. Mamafih Süleyman Kanunnamesinde bu hususta daha başka hükümler de mevcuttur. Herhalde kelimenin bu iki kanunnamedeki kullanılış şekline göre, hem muayyen bir şehir vergisi (ihtisap resmi), hem de umumi surette vergi, resim mânasını ifade ettiği açıkça görülmektedir: bac-ı pazar, bac-ı ağnam, bac-ı tamga gibi, mürekkep tâbirlerde kelimenin bu umumi mânasiyle kullanıldığı pek sarihtir. Bac kelimesi Şarki Türkistandaki Türkler arasında daha hâlâ, umumi olarak vergi ve resim mânasında kullanılır.»

Yükünü bul, bacını al.
Atasözü

Ne memalikte olur hiç ihtimal-i ihtikâl
Ne adû bac-ü haracı vermeye eyler inat.
Nef'î

BACDAR (باجدار) [*Mal.*] Yol emniyetini temin mukabilinde muayyen yerlerde muayyen tarifeye göre para alan memura verilen addı. İlhani'lerde ve sonra Gelâyerli'lerde mevcut olan bu memuriyet Osmanlı'larda da vardı. Hattâ bac alınan şehirler civarındaki yerlere de «bacdarhane» denilirdi.

BAC-I AĞNAM (باج اغنام) [*Mal.*] Pazar ve panayır yerlerinde satılan koyunlarla keçilerden alınan resmin adıydı. Satış bedellerinden kuruşta bir para hesabiyle alınırdı.

Bac-ı sipahtan iki yüz akça almağa
Divan-ı hüsne çıktı verip arzuhal hat
Sabit

BAC-I BÜZÜRK (باج بزرك) [*Mal.*] Fars kaidesiyle bir terkip olup «büyük bac» demek olan bu tâbir transit olarak memleketten geçen, yahut memlekette kalmak üzere gelen mallardan alınan gümrük resmine verilen addı. Bu resim alınmış olan mallar pazarda satılırken ayrıca «bac-ı tamga»ya tâbi idi.

BAC-I KIRTIL (باج قرطل) [*Mal.*] Hayvanlardan alınan resimdi. «Baş B. Arşivi»nde mevcut bir vesikada (maliye fiş No. 2669, tarihi 19 za 1209) «Erzurum ve Kars taraflarından gelen hayvanlardan alınan bac-ı kırtıl resmi Sıvas valilerinin iratlarından iken muharebe sebebiyle valilerin Sıvas'ta bulunmamalarını fırsat addeden bazı kimselerin senevi bin beş yüz kuruş vermek suretiyle malikâne olarak uhdelerine teffiz ettirdikleri ve Süleyman Feyzi Paşa Sıvas valisi olunca hükümet merkezine müracaatla malikâne kaydının terkin ettirilerek bu resmin havas-ı vüzera meyanına geçirildiği» yazılıdır. Vesikada resmin ne suretle ve ne nispette alındığı gösterilmemiştir. Ancak bac tâbirinden bu resmin pazar ve panayır yerlerinde satılanlardan alındığı anlaşılmaktadır.

BAC-I TAMGA (باج تمغا) [*Mal.*] Damga bacı demek olan bu tâbir şehirde alınıp satılan her nevi mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan verginin adıydı. Buna «tamga-yı siyah» (kara damga) da denilirdi. Ergani Kanununda emlâk alım ve satımında dahi tamga alındığı tasrih edilmektedir ki tamga kelimesi burada umumiyetle bac mânasında kullanılmıştır.

BAC-I REVENDEÇÂN (باج روندكان) [*Mal.*] Yolculardan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan «revende», (gidici, giden) demektir. Ekseriya (gelen) demek olan «âyende» ile birlikte kullanılırdı: âyende ve revende = gelen giden.

BAC-I UBUR (باج عبور) [*Mal.*] Osmanlı memleketine giren, fakat dâhilde sarf olunmıyarak diğer bir ecnebi memlekete imrar olunan emtiadan alınan resimdir. Buna «müruriye» de denilirdi. Şimdiki transit resmi demektir.

BADE (باده) [*Ede.*] Farsça bir kelime olan bade, şarap demektir. Kadeh mânasına da kullanılır. Bununla beraber bu kelime mutlak içki mânasına olarak divan edebiyatında pek çok kullanılmıştır. Divan şairleri, sarhoşluk veren içkileri muradettikleri zaman, gerek aralarındaki farkı gözeterek, gerek gözetmiyerek, birçok kelimeleri kullanmışlardır.

Şarabın bin kadar ismi bulundu
Kitab-ı Hilyede tizkâr olundu
Ayni

İç bade güzel sev var ise akl-ü şuurun
Dünya var imiş, ya ki yok olmuş ne umurun
Ziya Paşa

Divan şairleri badeyi terkip halinde de kullanmışlardır:

Bade-i gülgûn : gülrengi, kırmızı şarap.

Tutsa câm-ı bade-i gülgûnu verd-i ter gibi
Sâid-i sâki olur şah-ı gül-i ahmer gibi
Baki

Bade-i gülfam : gül renkli, gül gibi rengi kızıl olan şarap.

Mübahat eylemez rindane-meşrep her hususunda
Meğerkim bade-i gülfam ile sâğer hususunda
Ragıp Paşa

Bade-i gülrenk: gül renkli, kırmızı şarap.

Fasl-ı güldür taleb-i bade-i gülrenk edelim
Nağme-i çengle ayş etmeye ahenk edelim
Nizami

Bade-i canbahş : can verici şarap.

Keyf-i sahba-yi hayal-i dilkeşim bi-derd-i ser
Bade-i canbahş-ı nazm-ı âbdarım neşve-bâr
Nazîm

Bade-i hamra : kırmızı şarap.

Gavre bûdem müddeti der bağ-ı can
Gûş kerdem bade-i hamra şüdem
Mevlâna

Bade-i nab : halis, berrak şarap.

Alışan zevkıne ol bade-i nabın olamaz
Talib-i kevser-ü dildade-i cam-ı Cemşid
Kâzım Paşa

Bade-i sad-sâle : yüz senelik şarap, mecazen, pek eski şarap.

Aşkolsun o pîr-i mey-i perverde-i aşka
Kim badesi sad-sâle vü sâkisi civandır
Ziya Paşa

Bade-i sehil-i havas : kolay hassalı şarap.

Etmiş ol bade-i sehil-i havas
Nice hemdemler ile sohbet-i has
Fuzuli

Bade-i mest : keskin şarap.

Bade-i nûşin : içimi kolay ve hoş şarap da o cümledendir.

Yine divan şairleri badeyi mürekkep sıfat halinde de kullanmışlardır:

Bade-nûş : şarap içen.

Bade-nûşum bir aceb ayn-ı tecellâdan ki ben
Bezmimin akl-i mücerret cevher-i minasıdır
Leskofçalı Galip

Bade-hâr : şarap içen.

Bade hâr-ı çeşm-i aşkım bulsa feyzimden eser
Haşredek bezmimde zühre nağme-saz-ı çenk olur
Leskofçalı Galip

Bade-keş : şarap içen, bekri.

Gelin ey bade-keşan azm-i harabat edelim
Câyimiz dergeh-i Cemşid'de ispat edelim
Nabi

Bade-perest : şaraba tapan, çok şarap içen, bedmest.

Sadrın gözedüp neyliyelim bezm-i cihanın
Pay-i hum-i meydir yerimiz bade-perestiz
Rahi

§ [*Sof.*] Tasavvuf'ta aşk, zevk, ilâhî muhabbet mânalarına gelir. Bektaşi şairleri hem hakiki, hem mecazi mânalarında kullanmışlardır:

Ne gördü badede bilmem ki oldu bade-perest
Müdir-i meşreb-i zühhad gördüğün gönlüm
Fuzuli

BADE-FÜRUŞ (باده فروش) [*Sof.*] Fars kaidesiyle mürekkep bir sıfat olan bu tâbir tasavvuf edebiyatında «mürşit» karşılığı idi. Divan şairleri ile Bektaşiler her iki mânada da kullanmışlardır.

Öz ihtiyar ile gitmem ko ta'nı ey zâhit
Cenab-ı bade-füruşa humar olup giderim
Kadrî

Gittikçe şen olmakta evi bade-füruşun
Bin kerre harabeylediler hane-harabı
Nevres

Değerli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun'un verdiği izahata göre (Bektaşi şairleri, lûgatçe) kevser'in kıyamet gününde sâkisi Hazret-i Ali olacağı hakkındaki hadîslere istinaden, sofiyeden birçoğu H. Ali'yi «hammar», badefüruş, mey-füruş tâbirleriyle de tavsif ederler. Hafız'ın şu beytini şarihler bu mânada tefsir etmişlerdir :

سر خدا که عارف دانا بکس نگفت
در حیرتم که باده فروش از کجا شنید

BAD-NÜMA (بادنما) [*Mim.*] Rüzgârın estiği tarafı göstermek üzere binaların yüksek yerine konulan fırıldağın adıydı. Buna «yelkovan» da denilirdi.

BAĞA (بغه) [*San.*] Kaplumbağaların üstünü örten ve üzerinde tabiî şekiller bulunan kabuğun adıdır. Bu kabuklar sıcak suya konulunca yumuşar ve istenilen şekil kolaylıkla verilebilir. On sekizinci asırdan sonra mobilyaları süslemekte çok kullanılmıştır. Bağadan gayet güzel konsol ve duvar saatleri yapılmıştır. Ondan başka bağadan tarak, tabaka, enfiye kutusu, kaşık, baston başı ve tesbih gibi şeyler de imal olunmuştur. Yalnız olarak kullanıldığı gibi sedef ve fildişi gibi şeylerle beraber de kullanılır.

§ [*Mim.*] — Saçaklardaki asma olukları tutmak için kullanılan demir çengeller ve ahşap oluklarda yelkovan tahtalarını kirişlere bağlıyan takozlara da bu ad verilir. Buna *(oluk bağası)*, veya *(kanca başı)* denildiği gibi *(bilezik)* de denir.

BAĞANE RESMİ (باغانه رسمی) [*Mal.*] Kürk yapılan kuzu derilerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Kırgız lehçesinde kuzu demek olan bagan kelimesi için *(Lehçe-i Osmani)* de «Farisîye nakil ile bagane ölü doğan kuzu derisi, Türkide düşmüş, hadde ermemiş yavru, düşük mânasına» izahatı verilmiştir.

BAĞDADİ AKMİŞE (بغدادی اقمشه) [*San.*] Bağdatta dokunan ipekli kumaşlara verilen addı. Bağdat kumaşı demektir. Abbasi halifeleri zamanında mühim bir merkez olan Bağdat bir aralık sönmüşse de Moğolların istilâsından sonra yine şenlendi. Celâyir hükümeti zamanında mühim merkezdi.

Bağdat o vakitten beri son Avrupa darbesine kadar yedi yüz yıl iyi kumaşlar yapmakta devam etti.

BAĞDAT GÜLÜ (بغداد گلی) [*Sof.*] Kadirî Tarikatı tâbirlerindendi.

Şeyhler tarafından giyilen işlemeli tacın tepesine ufak kıtada dikilen çuhadan dairevi parçanın adıydı. İç içe üç daireden terekkübediyordu. Alelûmum güller bir daire on sekize taksim edilmek ve altışar altışar ipekle birbirine vaslolunmak suretiyle dikilirdi. Bağdat gülünün kenarı şiraze tarzında örme yapılırdı. Renk mevzuubahis olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle işlenirdi.

BAĞDAT KÂĞIDI (بغداد کاغدی) [*San.*] Bir zamanlar Bağdat'ta yapılmış olan kâğıtlara verilen addı. Semerkand kâğıtları örnek olduktan sonra Bağdat'ta çok iyi kâğıtlar yapılmış ve yüzlerce yıl şöhretini muhafaza etmiştir. 656 da Moğolların istilâsı üzerine kâğıtçılık Tebriz, Şam, Mısır taraflarına göçmüştür. Şam ve Mısır hükümetleri dairelerinde Bağdat kâğıdı çok kullanılmıştır.

BAĞDAT KÖŞKÜ (بغداد کوشکی) [*San.*] Topkapı sarayında Türk mimari sanatının en güzel örneklerinden birinin adıdır. Dördüncü Murat zamanında Bağdad'ın alınması hâtırası olarak yapılmıştı. Yanında «Revan köşkü» de vardır ki bu da Revan Fethinin hâtırasıdır. Her iki köşkün pek mühim kütüphaneleri vardır. Bağdat köşkünün kubbesinde ceylân derisi üzerine nakışlar yapılmıştır. Bu köşkler on altıncı asrın sedefçilik, camcılık, çinicilik, billûrculuk, hattatlık, boyacılık ve nakkaşlık işlerinde Türk sanatının derecesini gösterir.

BAĞIL (باغیل) [*Mim.*] Saraylar, şatolar ve konaklar gibi büyük binalarda hizmetçilerin oturması için binadan ayrı veya ilâve olarak yapılan hizmetçi dairesi, ahır, arabalık ve samanlık gibi kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BAĞIR YELEĞİ (بغر یلکی) [*Kıy.*] Göğsü örtmek için giyilen kolsuz, gömlek gibi yeleğin adı idi. Köseleden yapılan bu yelek *(zırh)* altına giyilirdi.

BAĞLAMA (باغلامه) [*Mus.*] Tambura benzer, sandık kısmı uzunca bir sazın adıdır. Anadolu ve Rumelinin bazı yerlerinde hâlâ çalınır. Bunu çalan âşıklar bağlamalarına bel bağlıyarak sözlere atılırlar; mâniler, koşmalar söylerler; eskiden muammalar asarlardı. Bağlamaların bağalarla süslenmişleri de vardı. Bunun en küçüğüne (*cura*) denir.

BAHARİYE (بهاریه) [*Ede.*] Bahar tavsifiyle başlıyan ve birinin sitayişiyle nihayetlenen kasidelere verilen isimdi. Bu bahariyeler garp edebiyatındaki tabiat şiirleri gibi tabiî değildir. Meselâ (*Baki*) nin bir kasidesinde olduğu gibi bahçeyi çiçek ordugâhına, lâleyi sancağa, servi ağacını da sancaktara benzetmek suretiyle yapılan garip tasavvur ve tasvirlerdir. O meşhur bahariyeden birkaç beyit:

Ruh-bahşoldu Mesiha-sıfat enfası bahar
Açtılar didelerin hâb-ı ademden ezhar
Taze can buldu cihan, erdi nebatata hayat
Ellerinde hareket eyleseler serv-ü çınar
Döşedi yine çemen hıtta-i zümrüt-famın
Sîm-i ham olmuş iken ferş-i harîm-i gülzar
Yine ferraş-ı saba sahn-ı rıbat-ı çemene
Geldi, bir kafile kondurdu yükü cümle bahar
Leşker-i ebr, çemen mülküne akın saldı
Durma yağmada yine nite ki bâği tâtâr

Farkına bir nice per takınır altın telli
Hayl-i ezhara meğer zanbak olaptur serdar
Dikti leşker-geh-i ezhara sanavber tuğun
Haymeler karda yine sahn-ı çemende eşcar
Döşedi mihr-i felek yolları dibalar ile
Etti teşrif çemen mülkünü sultan-ı bahar

Nihayet:

Damenin dürr-ü cevahirle pür etti gül-i ter
Ki ede hâk-i der-i hazret-i paşaya nisar

beytiyle sadrazam Ali Paşanın vasfına girer.

§ [*Ask.*] Osmanlı padişahı tarafından her sene yeniçeri ağasından itibaren ocak ağalariyle yeniçeri kâtibine yazlık ve kışlık olarak senede iki defa verilen elbisenin yazlık olanının adı idi Kışlık olanına zemistaniye denilirdi. *(Hil'at-i fâhire)*, yeniçeri kâtibi, kul kethüdası, zağarcıbaşı, sekbanbaşı, turnacıbaşı ile dört haseki ve dört solakbaşı'ya, başçavuş, muhzır ağa ve kethüda yeri'ne seyyanen birer top çuha ile birer top kumaş verilmekte idi.

BAHÇELİK (بغجه‌لك) [*Bah.*] Gemi lengerendaz iken süvarinin istirahati için bordadan hariç yapılan yan kamaralarının bordada hâsıl eylediği kısmına verilen isimdir.

BAHMAL (باحمال) [*San.*] Eskiden bir nevi kadifeye verilen addı.

BÂHNAME (باهنامه) [*Ed.*] Cinsî münasebetlerden bahseden eserler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan bâh cima, name de kitap demektir. Bâhnamelerin mensur olanları olduğu gibi, manzum olanları da vardır.

BAHİR (بحر) [*Ed.*] Arapça deniz mânasına gelen bu kelime edebiyat ıstılahı olarak şiirde vezin, ölçü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aruz vezninin ana makamları demektir. Bunların şubelerine (*vezin*) denilir. Aruzda 20 den fazla bahir vardır. Ancak Osmanlı şairleri bunların — rubâi ile beraber — on tanesini kullanmışlardır. Onlar da şunlardır:

1 — Bahr-i kâmil:
- A — Mütefâilün, mütefâilün, mütefâilün, mütefâilün.
- B — Mütefâilün faûlün, mütefâilün faûlün

2 — Bahr-i hezec:
- A — Mefâîlün, mefâîlün, mefâîlün mefâîlün
- B — Mefâîlün, mefâîlün
- C — Mefâîlün, mefâîlün, faûlün
- D — Mefâilün faûlün, mefâilün faûlün
- E — Faûlün mefâîlün, faûlün mefâîlün
- F — Mef'ûlü mefâîlü mefâîlü faûlün
- G — Mef'ûlü mefâîlü faûlün
- H — Mef'ûlü mefâîlün faûlün.

Rubâi vezinleri de bu bahrin şubelerindendir.

Onların 24 nev'i vardır. En ahenklisi: Mef'ûlü mefâîlün, mefâilün fa' veznidir.

3 — Bahr-i recez:
- A — Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün
- B — Müstef'ilün müstef'ilün
- C — Mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün
- D — Mefâilün mefâilün.

4 — Bahr-i remel:
- A — Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
- B — Fâilâtün fâilâtün fâilün
- C — Failâtün failâtün, failâtün failün
- D — Fâilâtün fâilâtün feilün

(Failâtün) üçüncü ve dördüncü vezinlerde bazen birinci cüz'ü *(failâtün)* son cüz'ü de *(f'alün)* şekline girer.

Bunun tâyini pek kolaydır. Bu vezindeki bir sözün ilk hecesi kapalı ise ilk cüz'ü *(failâtün)*, açıksa *(fa'lün)* dür.

Son cüz'ü mevzunu da üç heceli ise *(failün)*, iki heceli ise *(fa'lün)* veznindedir.

- E — Feilâtü fâilâtün, feilâtü, fâilâtün

5 — Bahr-i münserih:
- A — Müfteilün fâilün, müfteilün fâilün

6 — Bahr-i muzari:
- A — Mef'ûlü fâilâtün, mef'ûlü fâilâtün
- B — Mef'ûlü fâilâtü mefâîlü fâilün

7 — Bahr-i müctes:
- A — Mefâilün failâtün mefâilün failün.

Bu veznin son cüz'ü bazen *(fa'lün)* olur.

8 — Bahr-i hafif:
- A — Fâilâtün mefâilün failün, yahut: Failâtün mefâilün fa'lün

9 — Bahr-i seri:
- A — Müfteilün müfteilün fâilün

10 — Bahr-i mütekarib:
- A — Faûlün faûlün faûlün faûlün
- B — Faûlün faûlün faûlün faûl

Herbiri bahr-i remel bahri-hezecden savurup
Bahr-i enfasın eder furtuna fersâ-yi suhan
Sünbül Zade Vehbî

BAHRİYE AZABLARI (بحريه عزبلرى) [*Bah.*] Eski harb gemilerinde kullanılan askere verilen unvandı. Bahriye azabları «devşirme» usuliyle toplanılan Hıristiyan çocuklarından yetiştirilirdi. Devşirmeler ayrıldıkları sırada bahriyede kullanılmaları münasip görülenler ilk zamanlarda Osmanlıların birinci tersanesi olan Geliboluya gönderilir, oradaki kışlada talim ve terbiye edilirlerdi.

Fatih devrine gelinciye kadar bahriye işlerinde devlete ait gemilerden başka lüzum görüldükçe taifeleri kâmilen «başıbozuk» olan tüccar sefineleri de harb gemisi makamında kullanılırdı. Hattâ yine o devirlere kadar, denizle alâkaları bulunmamak hasebiyle, bir zamanlar Avrupalılardan da ücretle tutulmuş adamlar bahriye işlerinde istihdam olunmuştu. İstanbul'un fethinden sonra bahriye işlerine fazla ehemmiyet verildi ve halen de «Azabkapısı» adını taşıyan mevkide bunlar için büyük bir kışla yaptırıldı.

Deniz işleri o tarihlerde iki sınıftan terekkübediyordu. Birinci sınıfı «tersane halkı», ikinci sınıfı da «harb sınıfı»ydı. Kaptanlar, reîsler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar ve emsali birinci sınıfı, silâhendazlık vazifesini gören asker takımı da ikinci sınıfı teşkil ediyordu. Bununla beraber bu iki sınıfın mevcudu bir donanma teçhizine yetecek derecede olmadığından kürekçiler esirlerden ve onlar bulunmadığı zamanlarda halktan tedarik edilir ve bu kuvveti lâzım olan mertebeye çıkarmak için yeniçeri ve cebeci askeri de ilâve olunurdu.

Yavuz Sultan Selim zamanından itibaren bu tertipte tadilât yapıldı. İkinci sınıfı teşkil eden harb sınıfının makamına kaim olmak üzere denize civar olan bazı sancakların efradı bu işe memur edildi. Kanuni zamanında daha ziyade tekemmül ettirilerek merkezi Gelibolu Livası olmak üzere «Kaptan Paşa Eyaleti» namiyle mütaaddit sancaklardan müstakil bir eyalet teşkil olundu. Bu livaların asker olan efradı donanmaya tahsis edilerek bu usul Birinci Abdülhamit zamanına kadar bu suretle devam etti. Bu askerlere «levent» adı verilmişti.

BAHRİYE NAZIRI (بحريه ناظری) [*Ask.*] Tanzimattan sonra devletin deniz kuvvetleri işlerine bakmak üzere ihdas olunan vazife sahibinin adı idi. Ondan evvel bu vazife *(kaptan-ı derya)*, *(kaptan paşa)* adlariyle anılırdı. Bahriye nazırlığı unvanı ihdasından bir müddet sonra yine kaptan-ı deryaya tahvil edilmiş ve en sonra yine bu unvan ihdas olunarak Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

BAHŞİYYE-İ HALVETİYYE (بخشيه خلوتيه) [*Sof.*] Cemaliye-i Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Seyyit Muhammed-ül-Bahşî-yül-Halebî tarafından kurulmuştur. Muhammed-ül-Bahşî 1038 *(1628-1629)* Haleb'in Bekfalon köyünde doğmuştur. Tahsilini tamamlamak için Şama; sonra Haleb'e gitti. Müftü Muhammed ibni Hasan-ül-Kevâkibî'den icazet aldı. Ders okutmaya da başlayıp birçok ulema da yetiştirdiği gibi «Şafiye Nazm-ül-Kafiye», «Şerh-i alelbürde» gibi eserler de telif etti. O arada Şeyh İhlâs ibni Nâsırüddin-ül-Halebiy-ül-Halvetîye intisabeyledi. Bir aralık seyahate çıktı, Haleb'e avdetinde ölen şeyhinin yerine geçti. Bir müddet sonra oğlunu yerine bırakarak Hicaz'a gidip Mekke'de mücavereti ihtiyar etti. 1098 *(1687)* orada irtihal etti. Hazret-i Haticenin kabri civarına gömüldü.

BAJDAR (باژدار) [*Mal.*] Eskiden gümrük resmini tahsil eden memura verilen addı. Baj *(baç)* gibi haraç, cizye, gümrük mânasına gelen Farsça bir kelimedir. Baç vergisini alanmânasına olarak *(bacdar)* suretinde de kullanılırdı.

BAJDARHANE (باژدارخانه) [*Mal.*] Baç, gümrük resminin alındığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bajdarhaneler şehirlerin kenarlarında, şimdiki gümrük bina ve kulübeleri biçiminde şeylerdi. Bajdara *(bacdar)* denildiği gibi bajdarhanelere de *(bacdarhane)* de denilirdi.

BAKA (بقا) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle ilk haliyle devam edip gitme, fâni olmayış, bir halde sürekli oluş, değişmemek suretiyle duruş demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak mevhum varlığı nazardan ve fikirden kaldırdıktan sonraki halet demektir. Diğer bir ifade ile abdin, Allahın bütün eşya üzerine kıyamını rüyet etmesi demektir. Baka-billâh makamı abdin hakkın vücudiyle mevcut, hakkın bakasiyle bakî, hakkın hayatiyle hay, hakkın ilim ve iradesiyle alîm ve mürit olmasıdır.

Tasavvufa dair eserlerde bakaya eren için şu tafsilât veriliyor:

«Bu baka-billâha eren şol bendedir ki, Allah-ı Taalâ ana sıfât-ı âliyesinden hıl'at giydire ve ana nâs beyninde olan isimden gayrı esmâ-i hasnasından bir isim vere. Ehli baka hakkı makam-ı ubudiyette hakla kaim olduğu halde müşahede kılar ve enaniyet pasını gönül aynasından siler.»

Mahv-ı mutlak oldun ise varlığın bulda fena
Ger Baka-yı hak ererse hükmeden sultana bak.
Kaygısız

Baka Arapça bir kelime olmak itibariyle devam, karar, sürmek mânalarına da gelir:

Varsa üç beş gün bakası ömrümün
Olmasın muhtel safası ömrümün
Muallim Naci

Kimisi mestî-i gam ile baka-cû-yi vücut
Kimi hestî-i elemle taleb-efza-yi adem
Akif Paşa

BAKA-BİLLÂH (بقا بالله) [*Sof.*] Lûgat mânası Allahla bakî olmak demek olan bu tâbir sofiyece «ebdan-ı vücut» kalkınca, «hakkani-i vücut» kaim olur, suretinde izah olunur.

Haremgâh-ı baka-billâhda hükm-ü fenâ yoktur
Kıdem mülkünde had-di iptida vü intiha yoktur
Leskofçalı Galip

BAKI KULU (باق قولی) [*Mal.*] Vergiye mütaallik hususat ile sair muhassasatı tetkik ve yoklama ile memur olan hazine memurlarına verilen unvandı. Maliye müfettişi demekti. *(Baş bakı kulu)* bunların âmiriydi. «Bakı» bakmak mastarından gelir. Bakı kulu bu itibarla müfettişin tam mukabilidir.

«Bakı kulları» namiyle mevcut teşkilât Yavuz Sultan Selim zamanında vücuda getirilmiştir. «Tarih-i Malî» de (S. 179) vazifeleri hakkında: «Vazifeleri bilûmum memurin-i maliyenin muamelât ve muhasebatına bakmaktı. Şükr-ü şikâyeti mesmu pek mühim bir sınıf memuriyetti. İrtikâp ve ihtilâsı tebeyyün edenler hakkındaki takrirleri teahhur etmezdi. Ceza ise, kanuna göre tazmin ve idamdı. Umur-u mâliyeye taallûk eden müzakere ve muamelâtta, askere ulûfe tevziinde, sürre ihracında, baş bakı kulu defterdarla beraber divan-ı hümayunda bulunur, hitamında hıl'at iksa olunurdu.» izahatı mevcuttur.

Tanzimata kadar devam etmiş olan «müsadere» işlerini de baş bakı kulları tedvir ederlerdi. Baş bakı kulları para işlerinden dolayı lüzum görülenleri hapsettirmek salâhiyetine de malikti.

Bakı kulu unvanı Tanzimattan sonra maliye müfettişliğine çevrilmiştir.

Kıta

Nola nakkad desek bakiya insâf budur;
Ki bizim nakre-i endişemiz anın puludur.
Nola düşerse bekayası mazmunlarının,
Hân-ı tahsil-i kemalâtta bakı kuludur.
Sabit

Satıver anesini hazreti defterdarın
Baş bakı kulunun hem dahi kesedarın
Lâ

BAKLAVA ALAYI (بقلوا آلایی) [*Ask.*] Yeniçeri neferlerine Ramazanın on beşinci günü Hırka-i şerif alayından sonra saray mutfağından verilen ve alay ile alınıp götürülen baklava hakkında kullanılır bir tâbirdi. Baklava, bilindiği gibi, baklava şeklinde içi ya cevizli veya bademli hamur tatlısının adıdır.

Cevat Paşanın «Tarih-i Askerî-i Osmani» adlı eserinde *(Kitab-ı evvel, sahife 197)* bunun için şu tafsilât vardır: «Ramazanın on beşinci günü yine debdebe ve saltanat üzere Hırka-i Şerif ziyareti yapılır, bu ziyarete çavuşbaşı ağa tarafından yeniçeri ağasiyle sair ocak ağaları resmî tezkere ile davet edilir idi. O gün yeniçeri ocağı neferlerine baklava verilirdi. Bunun tesisi sebebi şöyledir ki Sultan Süleyman zamanındaki muharebelerde galebe ve nusrat vukuunda pilâv, zerde ve yahni gibi iki üç türlü taam ile askerlere ziyafet çekilir, ve bu vesile ile gazaya teşvik edilirdi. Ondan sonraki padişahlardan bizzat harbe gidenler dahi bu âdeti icra ederlerken sonraları bu âdetin terki yüzünden bu lûtfa mukabil ulûfe divanlarında çorba, pilâv, zerde ve ramazanın on beşinci günü İstanbulda bulunan askerî taifesinin on neferine bir tepsi baklava ikramı âdet oldu.

«O gün yeniçeri ortaları saka, usta ve karakollukçuları ile diğer zâbitler sarayın orta kapısının iki tarafındaki divan yeri sofasından ilerdeki mutfaklar önünde futalara bağlı ve hazır bulunan baklava tepsileri hizasında yer almaları üzerine orta kapı çevrilip Bab-üssaade'de muntazır bulunan silâhtarağanın sağ koltuğunda anahtar ağası ve sol koltuğunda başlâla bulunduğu ve yedi nefer çakır salan ağalar peşlerinde ve kilercibaşı baltacısiyle sofa ocağı mûteberlerinden emin hasekisi tâbir olunan silâhtarağa pâlûdecisi arkalarında hareket eylediği halde akağalar kapısından silâhtarağa çıkar ve kilerci baltacısiyle pâlûdeci ağadan başkasını kapının önünde terk ile kendisi bu iki neferle baklava tepsileri hizasına yanaşırdı. Kilercibaşı baltacısiyle pâlûdeci padişah için hazırlanan bir tepsi baklavayı alır, silâhtara verirdi. Bunu mütaakıp askerlerden ikişer nefer baklava tepsileri futalarını ellerindeki yeşil yollu sırıklara geçirip hazır oldukları orta kapıya işaret olununca kapı açılır, her bölüğün usta, saka, mütevelli, odabaşı, karakollukçu ve bayraktarı bölükleri önüne düşerek, baklavacılar da arkadan gelerek alay ile kışlalarına giderlerdi. Ertesi gün tepsi ve futalar matbah-ı âmireye geri gönderilirdi.»

BÂLÂ (بالا) [*İda.*] Farsça yüksek, âli, üst, boy mânalarına gelen bu kelime Osmanlı devletinde mülki rütbelerden birinin adı idi. Bu rütbe hicrî 1262 senesinde ihdas olunmuştur. Vakanüvis *(Lûtfi tarihi, cilt 8, sahife 92)* ihdasının sebebiyle ilk evvel kimlere tevcih olunduğunu şu suretle yazar: «Sadaret müsteşarlığı ile valde sultan kethüdalığında bulunan zevatın bulundukları memuriyetin ehemmiyet ve şerefine binaen rütbei ûlâ sınıf-ı evveli ricaline tekaddümleri icab-ı halden olmasiyle sairlere bil-

fiil veya pâye tarikiyle tevcih olunmamak ve ûlâ sınıf-ı evvelinin mafevkında bulunmak üzere meratib-i divaniyeye rütbe-i bâlâ namı ve atufetlû unvanı ile ilâve olunan rütbe-i cedide en iptida Sadaret Müsteşarı Zühtü bey ile Valde Kethüdası Hüseyin beye maa nişan tevcih kılındı. Bu rütbe, ilk zamanlarda, teşrifat sırasında kazaskerler ile ûlâ evvelleri arasında olup vezir ile beraber atufetlû unvanını taşımakta iken bir müddet sonra vezirlere devletlû denilmeğe başlandığından, atufetlû unvanı, yalnız bâlâ'ya kaldı.» Rütbeleri ne olursa olsun, bâlâ derecesinde sayılan, fakat ona takaddüm etmiyen rical, başmabeyinci ile mabeyin başkâtibi idi. Kıymetli müdekkik Cavit Baysun'un *(İslâm Ansiklopedisi)* nde verdiği tafsilâta göre bir aralık İstanbul pâyeli ilmiye ricali ûlâ evveline takaddüm ettirildiğinden teşrifatta bâlânın yeri Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısı arasına gelmiş, keza bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile dâr-ı şûra-yi askerî reîsi bâlânın mafevkı addolunduğundan, bu rütbenin takaddüm sırası ikinci dereceye inmişti. Fakat dâr-ı şûranın ilgası ve bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile bâlâ arasındaki farkın kaldırılması üzerine bâlâ yine eski mevkii ihraz etti. 1321 senesine kadar bu yolda devam etmiş iken o sene bâlâya muadil olmak, ona takaddüm etmek şartı ile, birinci feriklik ihdas edilince, bâlânın teşrifattaki yerinde ufak bir tebeddül husule geldi ve son zamanlara kadar bu rütbe vezaret, müşirlik, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği ile birinci ferikten sonra gelir oldu.

Bâlâ rütbesi ilk önce vükelâya mahsus olup nadiren tevcih olunduğu halde gitgide pâye halini alarak ikinci derecede ricale, Abdülhamit devrinde ise kalem müdürleriyle mutasarrıflara, hattâ devlet memuru olmıyanlara verilmeğe başlandı. Bu suretle öteki rütbeler gibi bu rütbe sahiplerinin sayısı da çoğalarak son zamanlarda 460 ı buldu. 1908 İnkılâbından sonra, bütün mülkiye rütbeleri gibi, bâlâ da pek nadir tevcih edilmiş, son defa bu rütbe Altıncı Mehmet *(Vahdeddin)* devrinde Damat Ferit Paşa kabinesinde maarif nazırı bulunan Gelenbevi Sait Beye verilmiştir.

Diğer rütbe sahipleri gibi bâlâ rütbesini haiz olanların da elkapları ve hususi kıyafetleri vardı. Bu rütbeyi haiz olanlar bey veya efendi unvanını taşıdıklarına göre «atufetlû beyefendi hazretleri» veya «atufetlû efendi hazretleri» denir ve muharreratta elkap olarak «atufetlû efendim hazretleri» diye hitabedildiği gibi, metin içinde kendilerine «müşarünileyh» tâbiri ile işaret olunurdu. Bâlâ'ya mahsus büyük üniforma, siyah, yakası, göğsü ve kol kapakları sırmalı uzun setreden ve genişçe zırhlı pantolon ile sırma kemerli kılıçtan mürekkepti.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine rütbeler kaldırılmış ise de çok geçmeden merasim öteden beri üniforma ile yapılageldiği gibi Avrupa hükümetlerinin ekserisinde resmî günlerde üniforma giyildiği nazarı dikkate alınarak meclisi vükelâca ittihaz olunup iradeye iktiran eden karar mucibince tâyin olunan derecelere göre elbise giyilmesi kararlaştırılmış ve aşağıda yazılı devlet erkânı ve memurlarının bâlâ forması giymeleri usul ittihaz olunmuştur. Vükelâlıktan mâdut olmıyan devair nuzzarı, nezaret müsteşarları ve nezaret muavinleri, valiler, serteşrifati, divan-ı hümayun tercümanı, müdiri umumiler, Divan-ı Muhasebat reîsi, Temyiz Mahkemesi reîs-i evveli ve reîs-i sanileri, şehremini, emniyet-i umumiye müdürü, Şûra yi Devlet reîs-i sanileri, sefir-i kebirlerin gayrı sefirler, başmüddeiumumi.

BALABAN (بلبان) [*Sar.*] Bir nevi doğandır. Bu adı alan Müslüman ve Hıristiyan Türkler vardır. Balaban halk dilinde büyük demektir.

BALÂHANE (بالاخانه) [*Mim.*] Medreselerin üst kısmında, kubbeler civarında müderrisler için yapılan odalara verilen addı. Şimdi kütüphane olarak kullanılan Süleymaniye Medresesinin arkasiyle Küçük Ayasofya Medresesinin köşesinde bu türlü odalar mevcuttur.

BALAMA (بالاما) [*San.*] Orta oyununda frenk taklidi yapan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BALAR (بالار) [*Mim.*] Bugün «padavra» denilen ince tahtanın adıydı.

BALBAL (بالبال) [*San.*] Eski Türklerde mezarların üstüne ve bir kısım tesisatın etrafına anıt olarak dikilen yekpare ve uzunca taşlara verilen addı. Üzerlerinde kabartma veya kazma yazılar ve işaretler bulunanlar da vardı. Celâl Esat Arseven kıyılarda gemi halatlarını bağlamak için yere dikilmiş balbal şeklinde taşlara ve buna benzer kazıklara baba tâbir edilmesi bu balbal sözünden gelme olsa gerektir diyor.

BALIK DİŞİ KOZAK (بالق دیشی قوزاق) [*İda.*] Hükümdarlara gönderilen namelerde kullanılan bağa verilen addı. Kumaştan yapılan keseler bununla bağlanırdı.

BALIKHANE (بالقخانه) [*İda.*] Topkapı Sarayının Marmaraya nazır bir kapısının ismiydi. Padişahın gazabına uğrıyan vezirler bu kapıdan çıkarılır, hazır duran gemiye bindirilip

nefyolunurdu. Çıkarılan sadrazam veya vezirin çıkışı esnasında bostancıbaşı evvelce gelmişse çıkarılanın idamı hünkârca matlubolduğu anlaşılır ve hemen işi bitirilirdi.

BALIM EVİ (بالم اوی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Hacı Bektaş Tekkesindeki evlerden birinin ismiydi. Burası ayrı bir tekkeydi. Balım Evi babasının yanında ayrıca babalar da vardı. Bunlar ayrı ayrı nasip vermezlerdi. Harice çıkarlarsa nasip verirlerdi. Tekke içinde hepsi dede babaya tâbidi. Bunlar mücerret babalardı. Balım Evinin son babası (Japon Hasan Baba) idi.

BALKAPANI (بال قپانی) [*San.*] Eskiden yağ, bal ve sair bakkaliye emtiasının satıldığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resmî kayıtlarda (kapan-ı asel) suretinde geçmektedir. Bu iş için İstanbulda adı hâlâ mevcut bulunan yer kullanıldığı gibi Galatada «Yağkapanı» adını alan mahal mevcuttu. Şekerin mebzul olmadığı zamanlarda bal onun yerini tuttuğu için İstanbula çok miktarda getirilirdi. Daha başka şeyler ve hattâ pamuk bile satılırken kapan Balkapanı adını muhafaza ediyordu.

İstanbuldaki Balkapanı Mısırçarşısı ile Tahtakale arasında mustatil şeklinde, iki katlı bir bina idi. Altında yağ yediklerinin ve bal potinalarının muhafazasına mahsus bodrumları vardı.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Mecelle-i Umuru-u Belediye, birinci cilt, sahife 802-804 hâşiyesi) bunun için şu izahatı vermiştir: «Balkapanı hanı Bizanslılardan kalma mebanidendir. Yapılış tarzı ve Fatih tarafından Ayasofya Camiine vakfedilmiş olması da buna delâlet eder. Ancak bal, munhasıran bir kapan işgal edecek derecede mebzul bir madde olmayıp esasen gerek İstanbulda, gerek Galatadaki kapanlarda baldan ziyade yağ ve sair bakkaliye emtiası hıfız ve tevzi edilmekte ve Galatadakine yalnız Yağkapanı denilmekte olduğu halde Bizanslılardan kalmış olan bu binaya «Balkapanı» denilmiş olması tetkika seza bir meseledir. Gerçi burada suretleri münderiç vesikalarda «bal» dan ve «kapan-ı asel» den bahsolunmakta ise de bu bahis o kadar ehemmiyeti haiz değildir.

«İstanbul ve Boğaziçi müellifi Mehmet Ziya Bey bu binaya Bizanslılar zamanında «Balyos kapanı» denildiğini ve burası şimdiki Rüstem Paşa Camiinin yerinde kâin ve Venediklilere ait Ayakindiyani kilisesinin şarap ve emsali mekûlâtının hıfzolunduğu mahal olduğunu ve Bizanslıların zamanında burada bir terazi veya kantar mevcudolup ahalinin evzan ve ekyali bununla ayar edilmekte bulunduğunu ve Venedik elçisine «balyos» denildiği için bu hana da «Balyos hanı» tesmiye edildiğini beyan etmektedir. Mehmet Ziya Beyin bu ifadeleri tetkika muhtaçtır. *(Ayakindiyani)* Kilisesinin Venediklilere ait ve munhasır olduğunu sureti katiyede bilemiyor isem de böyle olsa bile yalnız bir kilise papazlarının şaraplarını muhafaza için bu kadar cesim bir bina inşa edilemiyeceği tabiîdir. Şu halde o bina Bizanslılara ait umumi mebaniden olmak lâzım gelir. Bina, inşa tarzı ve cesameti itibariyle — bilâhara Osmanlılar zamanında kullanıldığı gibi — Bizanslılar devrinde de hal vazifesi görmekte idi. İstanbulun ticaret mahalli bu civarlar olduğu ve o bina ise bilhassa taşradan gelecek emtiaya tahsis edilmiş bulunduğu ve konsoloslar munhasıran ticaret umuru ile iştigal ettikleri için İstanbulda bulunan ve ekseriyetle tüccardan müntahap olan Venedik ve sair Devletler konsolosları da bu handa ikamet ederlerdi. Nitekim Osmanlılar zamanında elçiler Çenberlitaşın karşısında ve şimdiki Matbaa-i Osmaniyenin bulunduğu yerde kâin bir handa müctemian otururlardı. Beyoğlu cihetinde sefarethaneler inşası, daimî sefaretler ihdası nispeten son zamanlara ait vekayidendir.

«Balyos yahut balyoz» her ne kadar Venedik elçisine alem olmuş ise de İtalyancada umumiyetle küçük elçilere ve büyük konsoloslara «balyos» denilmekte olduğundan «balyos» tâbirini Venedik sefirine hasır ve tahsis etmek de doğru olamaz. Nitekim Şeyhülislâm Bahai Efendinin İzmir İngiliz konsolosunun bir müracaatı dolayısiyle İngiliz sefirini tahkir eylemesi azlini mucibolarak yerine Kara Çelebi Zade Abdülâziz Efendi Meşihat makamına suudettiği zaman Bahai Efendi bunu kendisine rakîp ad ve bu makama gelmesi iktidar ve ehliyetinden ziyade kendisinin azline sebebolan İzmir Konsolosu meselesinden neşet eylediğini kaydederek Abdülâziz Efendiden söz açıldıkça «Balyos müftüsü» dermiş. Hattâ «Balyos müftüsüdür Abdülâziz» mısraının mumaileyhin meşihatine tarih düşürülmüş olduğu «Hammer» tercümesinde yazılıdır. Balyos Venedik konsoloslarına mahsus olsaydı İngiliz konsolosu yüzünden azli dolayısiyle fetva makamını ihraz eden Abdülâziz Efendiye bu unvan verilmezdi. Binaenaleyh «Balkapanı» terkibindeki «bal» kelimesi «asel» mukabili değildir. Türkçe tâbirleri Arapça ve Farsça kelimelerle ifadeyi itiyadeden kudema — burada münderiç bir vesikada görüleceği üzere — o terkibi «kapan-ı asel'e tahvil etmişler ise de «balyemez» denilen topun «asel nemi hored» tarzında Farisiye ter-

cümesi kabîlindendir. İzaha hacet olmadığı üzere «balyemez» bir nevi uzun kolonber menzil topunun ismi olup sebeb-i tesmiye bunu «Balyemezi» isminde bir İtalyanın icadetmesinden neşet etmektedir.

«Bu handa balyoz denilen kosolosların — ki lisanımızda mukabili şehbenderdir — ikamet etmekte olması şununla da sabittir ki fetihten sonra Osmanlılar zamanında da «şehbender-i takrir» nami ile birisi bulunduruluyordu. Evliya Çelebinin ifadesine nazaran gayet mümin ve mutemet bir zat olan bu memur cemî vüzera, ulema, süleha ve mollaların polise kâğıdı hizmetinde olup cümle diyarın tüccarı bunun kabza-i tasarrufunda idi.»

BALMAN (بالمان) [*San.*] Eski Türkçede put ve anıt taşı mânasına gelen bir kelimedir.

BALMUMLARİYLE TEŞHİR (بالموملريله تشهير) [*İda.*] İdama mahkûm olan eşkıya ve emsalinin omuzlarına mum konup yakılarak gezdirilirdi. İşte bunların bu teşhirlerine «balmumlarilye teşhir» denilirdi.

BALTA (بالطه) [*Ask.*] Ağaç kesmek, yarmak ve yontmak için kullanılan madenî aletin adıdır. Silâhın icadından evvel muharebelerde kullanılırdı. «Sanat Ansiklopedisi» nde harb baltaları hakkında Askerî Müze Müdürü Tuğbay Kadri Alkoçtan alındığı kaydolunmak suretiyle şu izahat vardır:

«Türk ordusunda yakın muharebe silâhı olarak çok kere balta kullanılmıştır. Eski savaşlarda boğaz boğaza *(göğüs göğüse)* gelindiği vakit baltalardan çok faydalanılırdı. Bundan başka istihkâmlarda, metrislerde ve eski deniz savaşlarında da *(gemiler borda bordaya gelince)* kullanılırdı.

«Bu muharebe baltalarından, sapı ile beraber boyu hemen bir metre olanları piyade ve kısaları da süvari ve deniz erlerine mahsus idi.

«El baltası adı verilen bir nevi daha kısa saplı küçük baltalar da vardı ki bunları da süvari ve deniz erleri kullanırdı. Baltalar bugün bile Suriye ve Arabistan'daki kabîlelerde Urbanın ve seyyah dervişlerin taşıdıkları ve bazı tarikat dergâhlarının tezyinat için kullandıkları silâhlardandır.

«Suriyedeki Dürzilerin saltanat devrinde ayaklanmalarında başlıca silâhları balta idi.

«Balta sapları ağaçtan olduğu gibi demir borudan yapılmışları da vardır. Bir de balta gibi bir veya iki el ile kullanılan, fakat görece ği iş itibariyle kılıç gibi kesici bir silâh olan teberler vardır ki bunların sapları, en az iki metre ve daha uzundur. Evvelce yalnız kesmek için bir yüzlü teberler yapılmış, sekizinci hicrî asır başlangıcında teberler tekâmül ederek dürtmek hususunda da kullanılmak üzere sırtlarına ehram-ı murabbai şeklinde sivri bir uc eklenmiş ve daha sonraları dörtköşe süngülü veya dar yüzlü bir bıçak ile nihayetlendirilmiştir. Karşılıklı iki yüzlü teberler de yapılmıştır. Teberler kendilerinden beklenilen tesir ve işi gösteremediklerinden ötürü 9 uncu hicrî asır sonlarına doğru hükümdarlar ve devlet büyük adamları önünde giden muhafızların ellerinde meresim ve süs silâhları olarak alem mahiyetinde kullanılmıştır. Bunları taşıyanlara etebrdaran denilirdi. Baltacılar da bu zümredendir. Bu çeşit teberlerin yüzlerine altın veya gümüş kakmalı tezyinat yapılmıştır.

«Teber Farisîde balta mânasınadır. Teberlerin menşei de Çindir. Bu silâh piyadeye mahsustu.»

Hamasi yazılarla bezenmiş, altın kakmalı yazılı ve bu sebeple kıymetli İran ve Türk baltaları vardır. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «içerisinde sanatkârane oyulmuş ve altın çakılmış» olanların yüz lira ettiği yazılıdır. Yine o eserde bir de eskiden külâh şeklinde yapılan şekerleri kırmak için keserden daha büyük ve gümüşten yapılmış bir baltanın da on beş liraya satıldığı kayıtlıdır.

Hatab - keşlerin buz düşüp rişine
Bıyıklarını balta kesmez yine
Sabit

BALTA ASMAK (بالطه آصمق) [*Ask.*] Yeniçerilerin, temeli yükselen yapılarla limana gelen gemilere birer tahta asmak suretiyle yapı ve gemi sahiplerinden para koparmalarını ifham eden bir tâbirdi.

Yeniçeriler bilhassa gemi azıya aldıkları son zamanlarda, ve hemen bütün esnafı haraca kestikleri sırada muhtelif vesilelerle istifade teminine koyulmuşlardı. Bina sahiplerinden ve kullandıkları ameleden kendileri için birer hisse almak da o vesilelerden biriydi. Yeniçeriler hükümete ait mebaniye varıncaya kadar her nerede bir bina yapılmaya başlandığını haber alırlarsa, dülger, nakkaş, sıvacı ve sair amele için birer nişan tahtası getirilir ve ebniye mahalline asılırdı. Bu nişan bina sahibinin istediği gibi amele kullanmamasına alâmet olduğu gibi şu suretle amelenin yevmiyelerinden birer hisse almağa da vesileydi.

Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 240) «nişan tahtası» ndan bahsederken «böyle

balta asmaktan garazları amelenin paralarından kesip almaktı» kaydını koymuşsa da balta tâbirini izah etmiyor. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-u Belediye, c. 1, s. 625 hâşiyesi) bunu cereyan-ı vekayiden istidlâl ederek şöyle tavzih etmektedir :

«Eski binalar ekseriyetle cesim olup bittabi inşaat şimdikilere nispetle daha mukavim battal meşe keresteleri istimal edilmekteydi. Bir de evailde şimdiki gibi Avrupa'dan gelme ufak ve zarif çiviler kullanılmayıp inşaat memlekette imal edilen büyük çivilerle yapılırdı. Bu çivileri battal ve mukavim meşe kerestelerine çakmak ve keresteleri yontmak için neccarlar keser yerine balta istimaline mecburdular. Şu halde arzuları isaf edilmediğinden dolayı inşaatı tadile gelen yeniçeriler neccarların elinden baltayı alıp orada bir çiviye asmak suretiyle inşaatı tatil ederler, ve zımnen «haddin varsa asılan baltayı al tekrar işe başla» demek isterlerdi. Baltayı asıldığı yerden alıp inşaata tekrar başlamak o devirde her yiğitin kârı olmadığı için zorbaların gönlü hoş edilinceye kadar balta asıldığı yerde dururdu.»

Vapurda ve trendeki bir yerin işgal edilmemesi için gazete, paket, şemsiye kabîlinden olarak vaktiyle sarayda çevre, yemeni, tespih gibi şeyler konulur ve bunlardan biri bulunan yere saraylılardan başkası gelip oturmazdı. Saray ıstılahı olarak bu alâmete «balta» denildiğine göre nişan tahtasına balta denilmesi bu tâbirin yeniçeriler ve belki de halk arasında da kullanılmakta olduğuna da delâlet eder.

Cevat Paşa *(Tarih-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 209)* balta asmak keyfiyetine mütaallik bir hâdiseden bahsetmektedir. Mufassal olmamakla beraber geçmiş zamanların ruhi haletini ve yeniçeriler karşısında devlet erkânının aczini göstermek itibariyle aynen nakledilmiştir :

«Yeniçerilerin âdatından biri de bazı binaları balta asmak tâbiriyle tamir ve inşaattan menetmekti. Bu bapta yeniçerilerin zamanını idrak etmiş ve şahsı mâruf müsin bir zat tarafından ifade olunmuş olan fıkra-i atiyeyi derç ile teyid-i müddeaya mübaderet ederiz: bu zat ile bir gün ahval-i sabıkadan bahsolunurken dedi ki: «Ben on beş, on altı yaşlarındaydım. Yeniçerilerin utuv ve tuğyanı artık tahammül olunmaz derecelere varıp bütün halk bunların gulv-ü tahakkümünden bizar olmuşlardı. Hattâ Peykhane semtinde pederimin bir harap konağı olup tâmirini muradeylediğinden hedmedilerek yeniden inşasına başlanır. Konağın cadde üzerine olan köşesinde Ayşe kadın namında dul bir hatunun iki odalı harabe bir hanesi vardı ki anın o halde durması konağın manzarasını çirkin bir şekilde bulunduracağı bazı ahibba tarafından pederime ihtar edildiği cihetle bir sabah Ayşe kadını çağırıp: «Komşu kadın, senin hanenin bana lüzumu oldu. Rayic-i vakte göre kaç kuruş değeri varsa bana terk eyle.» demesiyle, hatun bin kuruş telebetti. Pederim razı olarak «Yarın sabah gel de paranı vereyim.» demişti. Kadın ertesi günü gelip bin beş yüz kuruş istedi. Biraz muhavereden sonra ana da razı olup fakat paranın verilmesi daha ertesi güne kaldığından Ayşe kadın üçüncü günü sabahleyin gelerek iki bin kuruştan aşağı vermiyeceğini ve nihayet bu miktara dahi muvafakat olunduğu halde dördüncü günü sabahı yine gelip üç bin kuruş verilmezse razı olmıyacağını söyledi. Bin kuruş değeri olan bir haneye hatunun üç bin kuruş istemesi pederin gücüne gittiğinden Ayşe kadınla münazaaya başlayıp iki bin beş yüze vermezsen ben de haneni cebren alırım deyu tahvif yolunda bazı sözlerle kadını defedip tamiratla meşgul olduğu sırada Peykhanede çalışmakta olan boyacı ustalarından ve yeniçeri eşbehlerinden Ahmet ağa namında bir herif konağa gelip «Validemin hanesini iki bin beş yüz kuruşa cebren alarak yıkacak beyefendi kimmiş bakayım, çıksın meydana göreyim!» diye asıp savurmaya başlayınca peder yanına çağırıp lisan-ı münasiple maceraya anlatmak istedikçe herif evza-ı bâride izhariyle huşunet eder. «Aman dayı hele söz dinle, iş şöyle başladı, böyle oldu» denildikçe ustanın hiddeti şiddet bulur. «Be canım, sen emri Hakka dahi razı olmaz mısın, işte mahkeme, işte hâkim; haydi gidelim danışalım. Hükümet ne rey ederse razı olalım. Buna diyecek kalmaz ya?» gibi sözlerle iknaa başlayınca «Ben ne hâkim, ne şeriat tanırım. Ben yeniçeriyim, benim sözüm sözdür.» diye feryada başladıkta herifin had-naşinaslığı pederin hiddetini tahrik eylediğinden «Vay, bire edepsiz! Bak ettiği hezeyana! İşte ben adama şeriat-i böyle tanıtırım.» diye Ahmet ağayı mecruh edinceye kadar hizmetkârlara döğdürür. O gün öylece vakit geçip sabah oldukta konağı inşa etmekte olan dülger ve amelenin birisinden eser görünmez. Ebniye muattal kalır. Sebebi tahkik olunduktaSaka namiyle mâruf olan yeniçeri zâbitanından birisi alessabah gelerek işbaşıları çağırıp yapı paydos oldu. Balta astık; işlenmiyecek, demesi üzerine amelenin dağıldığı haber alınır. İş bu pereseye geldikte peder Ayşe kadının evini almaktan ve Ahmet ağayı dâva etmekten vazgeçerse de yapıya devam etmenin bir türlü çaresini bulamadığı mucib-i hayret olur.

«Kendisi Babıâli memurlarından olduğu için bir gün âmedî efendiye nakl-i macera ile istimdadeyledikte âmedî efendi izhar-ı esef ve hayretle «Acayip şey, ne diyorsunuz?» gibi birkaç söz ile lâkırdıyı kapatır. Efendinin bu vaziyeti pedere bir kayıtsızlıktan ibaret gibi göründüğünden ertesi günü sadaret kethüdası efendiye hikâye-i hal ederek çarecu oldukta o dahi «Aman ne söylüyorsunuz, bu ne kadar cüretkir?» filân diye beyanı tahayyürden sonra sözü başka cihete atfederek işe girmekten istinkâf tavrı gösterince pederin tedbir ve iradesi elinden gidip böyle ehemmiyetsiz bir işi sadrazama kadar söylemeyi niyet ederek gidip biletraf anlatır. Sadrazam fakat izhar-ı hayret ve telâş etmiyerek «Ne çare beyefendi, herifler söz dinlemekten kaldı. Mülâyemetle bir çare bulunuz. Yorgunluk faide vermez.» diye cevab-ı yeis vermiş olduğunu akşama bize hikâye eder. Akrabadan olup orada mevcut bulunan bir zat söze başlıyarak «Be efendim; işin böyle hâsıl olmıyacağını ben size evvel söylemiştim. İşi benim reyime bırakınız.» deyip ertesi gün elbiseye mütaallik bazı eşya-yi nefiseden mürekkep bir bohça tertibettirip ve bir miktar para hazırlayıp beni dahi yanına alarak doğruca yeni odalar denilen Atmeydanı kışlasına gittik Yolda giderken otuz birinci cemaatin ustası olup yine akrabamızdan bulunan Hüseyin Ağaya müracaatla def'i müşküle çare bulunacağı haber verilmişti, kışla denilen mahalle vüsulümüzde ebniyelerinin menazır ve medahili insana dehşet verecek yolda korkunç cesim bir daireye girip Hüseyin Ağanın odasını bulduk. Kapıda nöbet beklemekte olan karakollukçu ile badelistizan huzuruna girdik. Bu Hüseyin Ağa uzunca boylu, köse sakallı, bakışı mahuf, sözü sert ve yüksek, fakat dilnüvaz bir adamdı. Refikım bohçayı önüne koyarak pederden arzı selâm ile macerayı anlatıp «Bu da mahdumudur. Siz pek küçükken görmüştünüz, belki tanımadınız.» diye söze hitam verdi. Ben ise Hüseyin Ağanın evza ve ahvaline bakarak dalmıştım. Hediyeye izhar-ı beşaşetle «zahmet olmuş, bu tekellüfe ne hacet vardır? Anların hizmeti bizimdir.» gibi beyan-ı tesliyet sırasında «karakollukçu bire!» diye bir sayha eyledi ki aklım başımdan gidiyordu. Karakollukçu kemali tâzimle titriyerek odaya girdikte «kahve ve şerbet» diye bağırıp ve bunlar geldikte içildikten sonra «Haydi! Bu efendiyle bu çelebiyi alıp filân ortanın ustası ağaya götür. Benden selâm edip yoldaşlardan birkaç erkânsız filân mahalde yapılmakta olan konağa balta asmışlar, indirsinler. Orası bizimdir, söyle.» diyerek bizi herife terfik etti. Birçok dairelerden ve meydanlardan geçerek diğer bir oda kapısına daha geldik. Bu dahi evvelki ustanın aynı ve fakat yastık bıyıklı pek kerih-ül-manzar bir adamdı. İkram ve iltifata tenezzül etmiyerek dargın bir çehreyle «Bizim o konağa kem nazarımız çoktu. Ama varın ağa biraderimize dua edin, baltayı aldık.» cevabiyle başından savdı. Biz badetteşekkür avdette evvelki ağaya dahi uğrıyarak ana da arz-ı teşekkürle gelip pedere işi anlattık. Zavallı adam heriflerin şu hallerinden dolayı hayretten hayrete uğradığı için sabahı dar edip erkenden ve hepimiz birlikte yapılmakta olan konağa geldik. Bizi mütaakıp kışladan iki saka usta gelip konağın karşısındaki kahvenin peykesine oturup kahve ve çubuk içtikten sonra dülger kalfasiyle ırgatbaşıyı yanlarına çağırarak «şimdi işe başlayınız! Lâkin dikkat edilecek hal Eğer ağacın birisi yanlış kesilir veya bir çivi eksik olursa kendinizi yok biliniz!» diye heriflere bir de talimat vererek çıkıp gittiler. Konak da yapılıp bitti ve Ayşe kadının evi bin beş yüz kuruşa alındı.»

İstanbul'a mal getiren gemiler limana dâhil olunca kalyoncular, yahut yeniçeriler geminin baş tarafına bir balta asarlar, bu suretle ticaretin bir kısmına hissedar olurlardı.

Gerek binalara ve gerek gemilere balta asıp para koparmak yeniçerilerin ilgasına kadar devam etmiş, onlarla birlikte tarihe karışmıştır.

Haksızlık ölümdür; hak, yaşamaktır,
Sürünüp yaşıyan millet alçaktır.
Gözünü aç, oğul, düşman allâktır.
Devletli kapıya balta asmasın.

Rıza Tevfik

Balta asmış meh-i nevkârına gerdunu felek
Yeni baştan yine sâmanser-i devran olsun.

Hâtem

BALTACI (بالطاجى) [*Sar.*] Padişah sarayının dış hizmetlerinde kullanılan bir kısım müstahdemine verilen unvandı Zülüflerinden kinaye olarak bir kısmına da «zülüflü baltacılar» denilirdi. Atâ Bey *(Atâ tarihi, c. 1. s. 36)* baltacılık vazifesinin İkinci Murat zamanında ihdas olunduğunu yazıyor.

Zülüflü baltacılar ocağı hakkında Enderun Tarihi olan Atâda *(c. 1, s. 29)* tafsilât mevcuttur. Buna nazaran zülüflü baltacılar yüz kişiden ziyadeydi. Baltacılar kethüdası bunların birinci ve sayfiyeye nakli hümayun vukuunda başbaltacı ikinci zâbiti olup üçüncüsüne de *(divanhaneci)* denilirdi. Dördüncüsü kilerci-

başı baltacısıydı. Buna *(başbaltacı)* da denirdi. Ocak usullerince baltacıların sekizi bıçaklı eski olup «sırmalı kuşak» kullanırlardı. Bir neferine de bıçak mülâzimi denilip maadası «enli ve sade siyah sahtiyan kemer» kuşanırlar ve iki tarafını görmiyecek kadar «yakaları gayet enli lâcivert çuha dolama giyer ve sırmalı başlı zülüf terhil ederler ve tepesi yassıca yarım zirâ tulünde haymi devetüyü külâh giyerler, altına ikişer parmak dışarda görünmek üzere iç fesi iktisa ve Ayasofya Cami-i Şerifindeki dersiam hoca efendilerden tahsil-i ilim ve marifet ederler, okuyup yazmak istidadında olanlardan on iki neferi «*halife*» tâbirine nailiyetle diğerlerinden mütehayyiz» olurlardı.

Bunların vazifeleri şu idi: liva-i saadet ile bizzat sefere azimet-i hümayun vukuunda otuz neferi beraber gider, ocaklarında otuz kıta Kelâmı Kadîmle sancağı şerif altında Kuran okurlar, bayramlarda Kubbealtına kurulan taht-ı hümayunu hazine ağaları hazine i hümayun kapısı önüne çıkararak bunlara tahmilen nakleylerlerdi. Taht-ı hümayun kurulduktan sonra arkasında bunlar kıyamen dururlar, hitam-ı muayededе yine tahtı götürürlerdi. Sayfiyeye nakli hümayun vukuunda harem eşyasını taşırlardı. İçlerindeki halifelerin müstaitleri haremağaları ocaklarında olan camide haremağalarını okuturlar ve yazdırırlardı. Bunların bir müstaidi darüssaade ağası kuşçuluğu hizmetinde bulunur, iki neferi kuşhane matbahı hümayunu aşçılarına nezaret eder, bir müstaidi başbaltacı ve diğer üç neferi ikinci, üçüncü ve dördüncü namiyle silâhtar ağa baltacılığında istihdam olunur, iki neferi hazine kethüdası ve birer neferi kiler ve seferli koğuşlar kethüdaları baltacılığında kullanılırlardı. Çuhadar ve rikâbdar ağalardan kâffe-i menasıp ve memuriyetlerin ve mülâzim has odalılara varınca cümlesinin birer nefer baltacıları vardı.

Kahvecibaşıların maiyetinde olan zülüflü baltacılar hane-i hassa ağaları taam ettikten sonra kahve pişirir ve cümlesine tevzi ederlerdi.

Bunlardan kandilci namiyle kapı ağasının ve has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray kethüdası ve Galatasaray ağası refakatlerinde de birer nefer istihdam olunurdu.

Bu ocağa Kastamoni ahalisinin gürbüz ve iri ölçüye gelen heybetli, kemikli, müşekkel olanları kabul olunurdu.

Baltacıların âmiri silâhtar ağa ve nazırları hazine kethüdalarıydı. Hazine-i hümayunda gerek beytülmale ait ve gerek hazine-i hümayuna müteferri satılacak eşya zuhurunda baltacılar tellâllık ederlerdi. Tellâliye resminden bunlara hisse ifraz olunurdu.

Başlıca hizmetlerinden biri ayda bir kere haremi hümayuna odun çekmekti. Bunu için etrafını görmiyecek derecede yakaları enli, koyu lâcivert çuha dolama giyip odun taşırlar ve yaka mâniasiyle yalnız önlerini görebilip esna-yi nakilde bab-ı haremde odun koydukları mahalle kadar iki taraflı darüssaade ağaları durup nezaret ederlerdi.

Kilercibaşı baltacısının hem has fırına ve hem de matbah-ı âmire ağnamı hizmetinde olan Rami Çiftliği civarındaki «Saya Ocağı» na nezareti vardı. Bu mülâbese ile kesilmesi mûtad olan kurbanlardan birini bizzat padişah ve diğerini bilvekâle darüssaade ağası zebheyledikten sonra baki kalanlarını baltacılar kethüdasiyle darüssaade ağası baltacısı, kilercibaşı baltacısı bilvekâle keserlerdi.

Baltacılar sayfiyeye nakl-i hümayunda başlarındaki kavukların üzerine siyah yünden mensuç *(kılaptanlı puşi)* tâbir olunur ziynetlice bir nevi kumaş sararlar ve arkalarına kaftan giyerlerdi.

Yine Atâ Tarihinde *(c. 1, s. 282)* zülüflü baltacıların kıyafetleri hakkında şu tafsilât vardır: «Koğuşlarda başlarına sırma takke giyerler. Mukaddema ahfad-ı âlî-i hazret-i *(Mevlâna)* olan çelebiyan hazeratı iktisa buyurdukları sikke-i şerifenin tarafeynine birer zülüf salıverip sikke-i şerifenin iki canibinden görünmesini usul ittihaz buyurmuş oldukları Yenikapı Mevlevihanesi postnişini Şeyh *(Osman Salâhaddin)* Dede Efendi Hazretlerinin ifade-i vâsikalarından anlaşılmış ve bu takkeler zikrolunduğu üzere Çelebiyandan Feridun Ulu Ârif Çelebi Efendi Hazretlerinin Şehzade Süleyman Paşa-yi behişt-âşiyana ihda buyurdukları sikke-i şerifeye tatbik ve tenvi buyurulmuş olduğu gibi zülüfler dahi bu sünnet-i mebruke-i Mevleviyeye tevfikan ayniyle aç gibi ibrişimden örülüp zülüf tâbiriyle takkenin iki tarafına terhil olunarak, arkalarına havayi entari üzerine iptida-yi fasl-ı harîfte, yani eylûl ve teşrini evvelde *(ekim)* hâre tâbir olunur bir nevi hafifçe kumaş giyilir, teşrini sanide *(kasım)* renkleri koyuca gezi ve atlas kaftan ve mevsim-i şita olan kânunlarla *(aralık ve ocak)* şubatta çuha dolama ve martta yine atlas ve fasl-ı rebi tâbir olunan nisan ve mayısta yine hâre iktisa olunması ve haziran ve temmuz ve ağustosta sade tâbir olunur ince Hint bezinden ve gezisinden beyaz kaftan giyilip şita ve harîfte bellerine som sırmadan

mamul ve kapağı enli kadife üzerine sırma işlemeli kanun kuşağı kuşanılır ve fasl-ı sayf ve rebide maiyet-i hümayunla bir mahalle gidiş vukuunda başlarına kalıp işi kavuk giyilip beyaz ve baygın renkli şallar kuşanılması ve ayağa sarı mest kaplı şitaen çuha ve sayfen şali çakşır giyilerek hengâm-ı sayfta yalnız anteri ve şal cüppe ve keçelik kavuğu iltibas olunup fakat biyrundan birisi gelip de babüssaadeye çıkılmak lâzım geldikte kaftan ve kalıp işi kavuk iktisa ile şal kuşanılması usul ittihaz olunmuştur.»

Cevat Paşa «Tarih-i Askerî-i Osmani» de *(kitab-ı evvel, s. 196 hâşiyesi)* baltacılar hakkında şu malûmatı veriyor:

«Sultan Murad-ı Sani Rumeli fethinde yolları tathir için bir bölük hademe istihdam ederek namına baltacı demişti. Sonraları yeni saray baltacılarına zülüflü ve eski saraydakilerine eski saray baltacısı denip daire-i dahiliye-i hümayun istishabiyle bir tarafı teşrif-i hümayun vukuunda çadır kurmak, yol açmak, yük kaldırıp indirmek gibi hidematla mükellef kılındılar. İçlerinde pek çok ulema vardı. Buradan bir hayli sadrazam yetişmiştir. Çünkü eski saray baltacıları mutlaka Beyazıt Camiinde ders okumaya mecbur edilirlerdi. İşte bizde sapur demek olan baltacıların suret-i tesisi de bu veçhiledir.»

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın tetkikatına göre *(İslâm Ansiklopedisi)* devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe, acemi ocağından başka muhtelif sınıflara verilenlerin bir kısmı da baltacı ocaklarına giderler ve burada hizmet edip sonra kapıkulu süvarisi ve yeniçeri ocağına kaydolunurlardı. Zülüflü baltacılar denilen Topkapı Sarayı baltacıları daha imtiyazlı olduklarından, kapıkulu süvarisi bölüklerinden sipah ve silâhtar bölüklerine çıkarılırlar ve diğer saraylardaki baltacılar ise, yeniçeri ocağına sevk olunurlardı. Galata Sarayı ve İbrahim Paşa teşkilâtı bozulduktan sonra *(1086-1675)*, bunlar «zülüflü baltacılar» ve «Eski Saray baltacıları» diye, iki ocak halinde devam etmiş ve «zülüflü baltacılar» ocağına ekseriyetle Kastamoni, «Eski Saray baltacıları» ocağına da Anadolunun muhtelif yerlerindeki Türklerden ve itimada lâyık saray adamlarının akrabalarından baltacılar alınmağa başlamıştır.

«Zülüflü baltacılar» Topkapı Sarayının orta kapı dâhilinde olan koğuşlarında «çiniden yukarı yatan» ve «çiniden aşağı yatan» diye, iki kısım idiler. Bunlardan çiniden yukarı yatanlar, diğerlerine nazaran daha kıdemli olup, süvari ocağına çıktıkları zaman sipahi ve diğerleri ise, silâhtar bölüklerine verilirlerdi.

(Teberdaran-ı hassa) adı ile de anılan zülüflü baltacılar ocağı üçüncü Sultan Mustafa zamanında kaldırılmış ise de, Birinci Abülhamid'in salanatında tekrar ihya edilmiştir. Zülüflü baltacıların Ayasofya Camiinde ders gören ve «halife» unvanı ile anılanları vardı. Zülüflü baltacılar ocağından yetişerek, sadrazam olanlar da olmuştur. Nasuh Paşa ile meşhur Baltacı Mehmet Paşa ve Kalaylıkoz Ahmet Paşa onlardandır.

«Teberdaran-ı Saray-ı Atik denilen Eski Saray baltacıları Eski Sarayda hizmet görürler ve muhafızlık ederlerdi. Bunlar Beyazıt Camiinde ders görürler ve müstaitleri Dârüssaade ağalarının nezareti altında haremeyn evkafı yazıcılığı ile Dârüssaade ağalarının hususi kâtipliklerinde bulunurlardı. Bunlar arasından yetişip hacegân, hattâ sadrazam olanlar vardır. Tabanı Yassı Mehmet Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, İzzet Mehmet Paşa onlardandır.»

Gene Sayın İsmail hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre *(Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 434)* «Eski Saray baltacılar ocağı 1171 H, 1757 M. senesinde ve Üçüncü Mustafa'nın cülûsunu mütaakıp lâğvedilmiş ve bunların Eski Saraydaki odalarına Galata Sarayından bir odanın oğlanları naklolunmuştu. Buna da sebep, Darüssaade ağası nezaretindeki evkafı, Eski Saray baltacıları ile yazıcılarının zayi etmiş olduklarını Sultan Mustafa'nın şehzadelik zamanında yakından öğrenmiş olması idi. On yedi sene bu halde kalan baltacı ocağı birinci Abdülhamid'in cülûsu üzerine 1187 zilkadesinde *(1774, ocak)* tekrar ihya olunmuştur.» Baltacılar, çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerine tâyin edilirlerdi. İçlerinde müteferrika olan kıdemli baltacılar da vardı.

BALTA RESMİ (بالطه رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimlerden bir resimdi. Kasaphane ve salhanelerde kesilen ve etleri yenilen hayvanlardan dem resmi, serçin resmi, derçin resmi, zebhiye resmi, mürde bacı namları altında resimler alınırdı. Bütün bu resimler hayvan başına alınırdıysa da miktarları farklıydı. Bunlar da diğer vergiler gibi mültezimlere ihale edilirdi. Tanzimattan sonra zebhiye resmi namı altında birleştirilmişlerdir.

BALTALADI (بالطه‌لادی) [*Sar.*] Âmirlerinden veya arkadaşlarından birini fasl ve mezemmet edenlere, bu hareketlerini mutazammın olmak üzere, (baltaladı) denilirdi.

BALTALIK (بالطه‌لق) [*Mal.*] Bir köy veya kasabaya, ihtiyaçları için tahsis olunan koru ve ormanlara verilen ad. Bu koru ve ormanlardan yalnız o köy ve kasaba halkı ağaç kesebilirdi. Vaktiyle bunlardan resim alınmazdı. Eski hukukta baltalık arazi-i metrukeden sayılırdı.

BALTALIK HAKKI (بالطه‌لق حق) [*Mal.*] Bir köy veya kasabaya, ihtiyaçları için tahsis edilmiş olan ve (baltalık) denilen koru ve ormandan istifade hakkı demektir. Bu haktan yalnız tahsis edilmiş olan köy veya kasaba halkı istifade ederdi.

BALYAÇ (بالياج) [*Mal.*] Eski zamanlarda Fransız gemileriyle gelen ticaret eşyasından konsoloshanelerce alınan aidatın adıydı. Venedik elçilerine «balyos», «bayloz» denildiği için bu kelime o asıldan çıkmıştır. Aynı makamda « baylaç » kelimesi de kullanılırdı.

«Lehçe-i Osmani» de «sabıklarda şehbenderhaneye baylaç ve balyaç denirdi.» deniliyor.

BALYEMEZ (بال يمز) [*Top.*] Osmanlı'lar tarafından bir zamanlar kullanılıp sonra istimalden iskat olunan uzun menzilli topun ismiydi. İtalyan'ca «Ballemezza» ve Avusturyalı'ların «Balimoz» dedikleri top isminin tahrif edilmiş şekli olan bu tâbir «Resimli Kamus-u Osmani» de (1324 tab'ı) şöyle tarif olunuyor:

«Bu top mucidi olan Balyemezi nam İtalyan'ın ismine izafetle müsemma iken kudemaca Türkçe zannedilerek «bal yemez» şekline konulmuş ve daha sonraları ıstılahperveran tarafından «asel nemi hored» yâni bal yemez diye tercüme bile edilmiştir.» «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı): «Balyemezi, İtalyanca'dan; yarım gürle mânasına bir uzun kolomber ve menzil topu, galatı bal yemez» denilmiştir. Âsım Efendi Bürhan-ı Kaatı' tercümesi «Tebyan-ı Nafi» de « meani-i sairesinden maada büyük balyemez topa dahi denir» diyor. Âli Bey (Kanije Muhasarası, s. 210) bunlara şu izahatı ilâve etmektedir:

«Balyemez veya balyemezinin İtalyan'ca «yarım gürle» den mehuz olduğu kabul edilirse Fransızca gürle mânasına olan «bâl» ve «bule» kelimelerinin İtalyanca mukabili «balla» ve «palla» olmakla ve nısıf mânasını da «mezzu» kelimesi ifade etmekte olup «u» harfiyle nihayet bulan sıfatların müennes kelimatı hiyn-i tavsifinde âhırlarında bulunan «u» harfinin «a» ya tahvili İtalyancanın kavaid-i lisaniyesinden olmasına ve «balla», «palla» kelimelerinin ise müennes bulunmasına mebni bu da «mezza» suretine ifrağ edildikte bu ismin «ballamezza» veyahut «pallamezzu» kelimat-ı mürekkebesinden muharref olduğu tezahür eder. «A» harfiyle nihayet bulan kelimeler cemilendikte « a », « e » harfine tahvil edilmek yine kaide-i lisaniyeden olmakla bu kelime-i mürkkebenin cem'i de «ballamezze» yahut «pallamezze» olur.»

«Defter-i Galatat» ta (1324 tab'ı) «bunun aslının Lâtince «bal» olduğunu ve «bal» in küre ve «voymez» in yarım mânasına olmasına göre «balyemez» in nısıf küre şeklinde top demek olduğunu iddia edenler vardır» denilmiştir.

Balyemez topları büyük fırınlarda dökülürdü. «Baş. V. arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî fiş No. 3572, tarihi: 10 b 1196) «üç balyemez üç yüz kantar bakır ile vücuda gelir velâkin fırın hazinesi olmadıkça bakır eritmek mümkün olmayıp hazine dolmaklık ise altı yüz kantar bakıra muhtaçtır » denilmektedir.

Öyle bir top-u felâkettir ki o;
Bulduğu kanı içer de bal yemez.
Lâ

Düşmenin üştü ecel arzusu tatlu cânına
Balyemezden gülleler gittikçe top helva gibi
Fâzıl

BALYOS (بالیوس) [*Si.*] Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Hükümeti nezdinde bulundurduğu elçisi hakkında kullanılır bir tâbirdi.

«Lehçe-i Osmani» de: «küçük elçilere ve büyük konsoloslara ıtlak olunmuş metruk bir unvandır. Sabıklarda şehbenderhaneye baylaç ve belyaç denilirdi.» izahatı vardır. «Balyos» İtalyanca bailo kelimesiyle alâkalıdır. Aslı Lâtince «yük taşıyan» mânasına gelen «baiulus» olup orta çağda kelimenin mâna ve imlâsı değişerek muhtelif memleketlerde birtakım memuriyetlerin unvanı olmuş ve baju'e, baus, bailistre, baillif, bailli, balivo, baile, balyus vesaire şekillerini almıştır. Orta çağda Venedik ticaret kolonileri kurulurken, bunların başına geçirilen reîslere bailo ve baiulus denilmiştir.

Osmanlı Türklerinin ilerleyişi karşısında Bizans sukuta yüz tutarken, Venedikli'ler Eğriboz Adasına ehemmiyet vererek buradaki bailo'ların mahirane siyasetleri sayesinde Adayı Venedik hâkimiyeti altına sokmuşlardı. Fatih Sultan Mehmet Ada'yı fethederken bunlardan biri kumandandı. Değerli müdekkik M. Cavit Baysun'un «İslâm Ansiklopedisi» nde bu madde hakkındaki izahatına göre Venedik Hükümeti, ticareti için büyük bir darbe teşkil eden İstanbul fethini mütaakıp, zararını kabil olduğu kadar telâfi maksadiyle, Türk Padişahı nezdine Bartolommeo Marcello'yu göndermiş; bu diplomat, baillo'nun, haksız olarak, muharebeye

iştirakinden dolayı itizarda bulunduktan ve hayli uğraştıktan sonra 18 / nisan / 1454 tarihinde bir ticaret muahedesi elde etmiştir. Osmanlılar ile Venedikliler arasında 1408 den beri mütaaddit ticaret anlaşmaları yapılarak, Venedik Cumhuriyetine kolaylıklar temin edilmiş ise de, bu devletin Osmanlı topraklarında balyos «bailo» bulundurmak hakkı 1454 muahedesiyle başlamış ve bu vazifeyi ilk gören şahsiyet de Bartolommeo Marcello olmuştur.

Osmanlı - Venedik münasebetleri bu suretle daha sıkı bir mahiyet aldıktan sonra, Türk illerindeki Venedik mümessillerinin unvanı Türk diline geçmiştir. Bu unvan Türk metinlerinde baylos, balyos ve balyoz şekillerinde olup ahitnamelerin Türkçelerinde ekseriya birinci şekil görülmektedir. Kelimenin aslı baiulus olduğuna ve hattâ bunun bazı İtalyan vesikalarında baylus olarak yazıldığına bakılırsa, bidayette Türkçeye asli telâffuziyle geçtiği anlaşılır. Fakat zamanla bu telâffuz, ufak bir değişikliğe uğrıyarak, balyos ve balyoz şekillerini almış olsa gerektir. Son zamanlarda da metinlerde kelimenin bu 3 şekline tesadüf edilmekle beraber balyos telâffuzu konuşma dilinden kaybolmuştur.

Balyos unvanı Venedik elçilerine ait olmakla beraber bu tâbir gitgide başka devletlerin sefirlerine ve hattâ konsoloslarına da teşmil edilmiştir.

Balyos unvanı sonraları terk olunarak yerine «elçi» ve mütaakıben de «sefir» unvanı kaim olmuştur.

Çü fırsat bulmayıp Mısr özleyip Rados'a varıldı
Garazla yazmağın balyos kitab-ı dilfirib ancak
Cem Sultan

BAM TELİ (بام تلی) [*Hal.*] Sakalın dudağa bitişik kalın kılları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mânada (ben) de kullanılırdı. Farsça bir kelime olen (bam) ın lûgat mânası satıh, sakf, üsttür. Hassaten evin üstüne denilir ki Türkçede çatı, dam denir. Sazın kaba ses çıkaran kalın tellerine de (bam) ismi verilir.

BAMYACI - LÂHANACI (بامیه‌جی - لخنه‌جی) [*Sar.*] Çelebi Sultan Mehmed'in saltanatının ilk zamanlarında kendisi bir müddet Merzifon'da, oğlu Murat da Amasya'da oturmuştu. Burada baba ile oğulun maiyetlerinde bulunan süvari askerleri karşılaşıp harb oyunları yaparlardı. Merzifon'da pek büyük lâhana, Amasya'da iyi bamya çıktığından Merzifon'dan gelen askerlere «lâhanacı», Amasya'dan gelenlere de «bamyacı» denilirdi. Bu sebeple bu tâbir tarihlere geçmiştir.

BAN (بان) [*İda.*] İsklâvon dilinde bey, hâkim demek olup İsklâvonya ve Macaristan cihetlerinde sancak beylerine ve küçük prenslere verilen unvandı. Vaktiyle Dalmaçya, İslâvonya, Eflâk, Sırp hükümdarlarına «ban» denilirdi. Son zamanlarda Hırvatistan'dan başka yerlerde asıl ban kalmamıştır. Hırvatistan banı Macarların (baron) rütbesinin üçüncü mertebesidir. Yakın vakitlere kadar (Gradiçka) ve (Brot) askerî idaresinin başında bulunanlar hakkında da kullanılırdı.

Sağlı sollu-baş vurup ayağına düşenlerin
Herbiri mülk-i Freng'in birine bir banıdır
Cem Sultan

BANK (بانق) [*Bah.*] Eski harb gemilerinin cesametini tâyine mikyas olan oturak mânasını ifade ederdi. Fransızca (banc) mânasına gelen sıraya da delâlet eylerdi. (Kamus-u Bahrî) de «Bank: İngilizce banktan, denizin derin mahallerinde taş veya mercan kayalarından teşekkül edip sath-ı bahre kadar mümted sığlıklar» suretinde yazılıdır. Bu ârıza-i bahriyenin daha ufaklarına «topuk» denilirdi.

BANYOL (بانیول) [*Bah.*] Tersane zindanı, hapishanesi demekti. Avrupalı'lar İstanbul, Trablus, Tunus, Cezayir zindanlarına « banyo » derlerdi. «Banyol» bunun tadile uğramış şeklidir.

Banyo; İtalyan argosunda « hamam » demektir. Banyollar eski ise de son şeklini verenler Rodos'un, sonra Malta'nın haydut kont ve kardinalleriydi.

Osmanlı Türkleri banyollarının modelini bunlardan almışlar, fakat onları asıl sahiplerine beğendirecek bir hale koymuşlardı. Portekiz, İspanya, Fransa, Cenova, Malta, Sicilya, Napoli, Papa, Venedik banyolları arasında İstanbulunkiler cennetti.

Tersane zindanı olan banyola iki takım insan atılırdı. Biri « üsera-yı mîrî » denilen beylik esirler; diğeri, kanlı, yol kesen, ev basan, kalpazan ve hırsızlardı. Harbde ele geçen esirlerin hepsi değil, bunlardan «pençik» ile devlet hesabına ayrılıp da satışa yaramıyanlardı. Bu iki takımın ikisi de donanma kolonada iken tersanede çalışır, sefere kalktığında bir bölüğü kürek çekmeye ayrılırdı.

Harb esirleri işinde ilk değişiklik, Karlofça Muahehesi (M. 1698, H. 1110) ile vukua gelmiştir. Zaten ondan sonra Osmanlıların esir almaları pek tavsamıştı. 1785 senesinden sonra banyolda harb esiri yok gibiydi.

Avrupa'da şairler, muharrirler yaza yaza tersane zindanlarını kapattılar. Bu işe önce İngiltere pek eskiden başlamış, bu gibileri Ame-

rika ve Avustralya müstemlekelerine sürmüştü. Sonra Fransa 1852 de kapıyarak Cenubi Amerika'da (Küviyana) gibi uzak yerlere göndermeye başladı. Osmanlılarda ise H. 1280 (M. 1863) sonlarına kadar tersanede kaldıktan sonra Sultanahmette yıkılan hapishaneye nekledilmiş, «banyol» tâbiri de bu suretle tarihe karışmıştır.

BARABAŞ AZAKLARI (بارباش آزاقلری) [*Coğ.*] Özi suyu üzerinde sakin ve Osmanlı devletine tâbi halk hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BÂRÂNİ (بارانی) [*Ask.*] Yeniçerilere erbainden erbaine verilen yağmurluğun adı idi. Buna zemistâni de denilirdi.

Farsça bârân yağmur, zemistân da kış demektir. Bârâni çuhadan yapılır, enli ve âlâ cinsten ve boyasının da has olmasına dikkat olunurdu.

BARATA (باراته) [*Kıy.*] Çuhadan yapılan ve başa giyilen ucu kıvrık uzunca külâhın adıydı. İtalyancadan alınmış olup saray adamlarının da giydikleri bu başlığın muhtelif şekilleri vardı. Giyenlere nispetle anılırdı: bostancı baratası, topçu baratası, haseki baratası gibi. Ucları çok sarkık olanlarına (börk) denirdi.

Avrupada ilim adamlariyle kardinallerin başlarına giydikleri dörtköşe külâh ve başlığa da bu ad verilirdi. Bunun yuvarlak olanına Fransızcada (bere) denir.

§ [*San.*] Tezhip ıstılahı olarak ucu kıvrık bir cins lâleye de bu ad verilirdi.

BARBARİŞKA (باربارىشقه) [*Bah.*] Bir halat bağlanmak üzereyken kaçmaması için üzerine bir mezevolta alınıp bükümü cihetine dolaştırılan ince halattan meydana gelen bosenin adıdır.

BARBARİT RESMİ (باربارىد رسمى) [*Mal.*] Erdel çobanlarının otlamak üzere Eflâk'a getirdikleri koyunlardan alınan resim hakkında kullanılan bir tâbirdi.

BARBATA (باربانه) [*Mim.*] Korkuluk demekti. Kale korkuluklarına da bu isim verilirdi. İtalyancadan alınmıştır. Fransızcası parapet'tir.

BARBUT ALTINI (باربوط آلتونى) [*Mal.*] İki kırat vezninde eski bir altın sikkenin adıdır. Yüzlük Osmanlı altını hesabiyle 3 kuruş 3 para kıymetindeydi.

BARÇA (بارچا) [*Bah.*] Altları düz eski büyük gemilerden birinin adıydı. Yük nakliyatında kullanılırdı. Barça namı verilen kalyonlar ilk evvel Felemenkliler tarafından inşa kılınmış ve bilâhara umum Avrupa devletleri tarafından kabul ve istimal olunmuştur. En ziyade İspanyollar tarafından kullanılırdı. Bu gemilerde top bulunmak usuldendi.

BARÇİNLÛ KAZASI (بارچينلو قضاسى) [*Coğ.*] Karahisar-ı Sahip (Afyon Karahisar) sancağında bir kazanın adıydı. «Lehçe-i Osmani» de «Barçin» için şu tafsilât vardır: «Karahisar-ı Sahip'te aşiret ve kaza merkezi, Han-i Barçin, nam-ı diğer Hüsrev Paşa.»

BARİKA (بارقه) [*Sof.*] Canib-i Akdes'den vâridolup serian müntafi olan lâyiha-i kalbiyeden ibarettir. Keşif mebadisinden sayılır.

BARİSİYE (باريسيه) [*Mal*] Ölen Hıristiyanların vârislerinden alınan rüsum hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BARKO BESTİYA (بارقو بەستيا) [*Bah.*] Yalnız pruva direği kaba sorta diğer direkleri sübya donanım olan barkó büyüklüğünde üç direkli yelken gemilerine verilen addır. Bunlara da (navi) denir.

BARUTHANE-İ ÂMİRE (باروتخانهٔ عامره) [*Ask.*] Eskiden baruthanelere verilen addı. Arapça bir kelime olan «âmir» mamur edici, aydın demektir. Hükümet dairelerinden bazılarına vasıf olarak kullanılan âmire, mamur mânası itibariyledir. Matbaa-i Âmire, Tersane-i Âmire, Darphane-i Âmire bu kabîldendi.

BARUTHANE-İ ÂMİRE HAZİNESİ (باروتخانهٔ عامره خزينه‌سى) [*Ask.*] Baruthanenin para işlerini gören veznesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlı Devletinin kuruluşunda Beyt-ülmal adı verilen ve bir defterdar idaresinde kurulan para işleri, yine aynı mânayı ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i Emîrîye», «Hazine-i Padişahi», «Hazine-i Hassa» gibi muhtelif unvanlar almış, sonraları harb masrafları gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve vâridatı havas-ı hümayun hâsılatı, ganaim humsu, hükümdarlardan alınan hediyeler vesaireden teşekkül etmek üzere «İç Hazine» ve «Enderun Hazinesi» adlariyle tesisat vücuda getirilmiştir. Daha sonra vâridat ve hâsılatın artan envaına ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «Hazine-i Âmire», «Mukataat Hazinesi», «Tersane-i Âmire Hazinesi», «Darphane-i Âmire Hazinesi», «Mansure Hazinesi», «Haremeyn Hazinesi», «Evkaf-ı Hümayun Hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir. «Baruthane-i Âmire Hazinesi» de bu türlü hazineler meyanındadır.

BARUTLUK (باروتلق) [*Ask.*] Barut koyup üstte taşımak için kullanılan kabın adı idi. Yürek biçiminde olan bu kab, omuza bir ip veya kayışla asılırdı. Buna (barut kabağı) da denilirdi.

BASİRET (بصیرت) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle, idrak, feraset, kalb gözü ile görüş demek olan basiret, tasavvuf ıstılahı olarak Nur-ül-kudüs ile münevver olan kalbin bir kuvveti demekti. Yahut diğer bir ifade ile kalbde, eşyanın hakikatini görmeğe yarıyan bir kuvvetti. Göz o kuvvetle eşyânın hakayikını, bevatınını görür. Nefse nispetle basar mesabesindedir. Nefis de o basar ile eşyanın suver ve zevahirini görür. Hükema basirete âkıle-i nazariye ve kuvve-i kudsiye tesmiye ederler.

Büyük âlim Elmalı'lı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (قد جاءكم بصائر من ربكم...) âyetini izah ederken (cilt 3, sahife 2018) basiret kelimesi için şu izahatı veriyor: «Göze nispetle basar ne ise kalbe nispetle basiret de odur. Gözlerin görmesine sebebolan ve kuvve-i bâsıra denilen rüyet nuruna basar denildiği gibi kalbin görmesine sebebolan ve lisanımızda kalb gözü dahi tâbir olunan kuvve-i müdrikeye ve alelhusus bunun zekâ ve fatanet ve feraset denilen ve bir emr-i zâhir-ü bâtına dikkat ve nüfuz ile gereği gibi idrak eder bir derecede açık ve parlak olması haline basiret denilir ki ilâhî bir nurdur. Kezalik baş gözü ile hâsıl olan ve görmek denilen idrak-i tam ve kâmile basar denildiği gibi kalb gözü ile hâsıl olan idrak-i tam ve kâmile ve marifet-i mütehakkıka ve yakiniyeye dahi basiret denilir. Bundan başka basiret beyyineye, hüccet ve bürhana, şahide ve dikkat ve im'an ile ibret alınacak hidayet sebeplerine dahi ıtlak olunur. Çünkü bunlar kuva-yi müdrikeyi takviye eder, basiret ve tabassura sebebolur. Bu mânaca basiret evvelki mânalara da şâmil olur. Çünkü nefs-i basiret dahi en büyük hüccet, en büyük şahit ve beyyine, en büyük medâr-ı ibrettir ve onsuz hiçbir şey idrak olunamaz.»

Ger açık ise basiretin bak
Gör sen de Hakka gitme irak
Nesimî

BASKI KOLU (باصقی قولی) [*Tul.*] Yangınlarda su sıkılırken baskı demirinin iki tarafından geçirilen ağaçtan kolların adıydı. Bunlar:, yangına gidilip gelinirken tulumbacılığa hevesli ve namzet gençler, çocuklar taşırlardı. İki rakîp sandığın karşılaşması gibi tehlikeli ve kavgalı vaziyetlerde bu kolları takımın en cesurları ellerine alırlardı.

BASKI VİDASI (باصقی ویدەسی) [*Ask.*] Eski toplarda «yaprak» taki vidalardan birinin adıydı. «Yaprak»ın baş tarafındaki vidaya «yaprak vidası» denilirdi.

BASMAKALIP (باصمه قالب) [*Hal.*] Bir yazının, yazan tarafından hiçbir fikir ilâve edilmeksizin yanlışlariyle, olduğu gibi, kopya edilmesi yerinde kullanılan bir tâbirdir. Basma kitaplar dizilen harflerin örneğinin kâğıda geçirilmesi suretiyle meydana geldiği için matbaanın icadından sonra dikkatsiz ve yanlışlı yazılara yazılara hakkında kullanılmağa başlanmıştır.

BAST (بسط) [*Sof.*] Rica hali demektir. Kabule, rahmete, ünse işaret olarak Allah tarafından tevcihin gelmesine de bast denilir.

BAST Fİ MAKAM-İL-HAFİ (بسط فی مقام الخفی) [*Sof.*] Allah'ın abdi mahlûkat ile zâhiren bast etmesidir. Bu; abdin halk için bâtınen rahmete vesile olmasını iktiza eder. Böyle olan abid eşyayı istiabeder. Onun her şeyde tesiri olur. Hiçbir şey onun üzerinde müessir olamaz.

BAST Fİ MAKAM-İL-KALB (بسط فی مقام القلب) [*Sof.*] Nefis makamında rica mesabesindedir. Lûtuf ve rahmeti, kurb ve ünsü kabule işarettir. Bunun mukabili kabzdır.

BASTIRMA (باصدیرمه) [*Top.*] Yeni yapılan topların tecrübe atışı hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BAŞ (باش) [*Bah.*] Direk, çubuk, ağaç ve benzerlerinin üst başına verilen addır.

§ [*San.*] Eski harflerin başlangıç kısmına verilen addı. Hattatlar arasında meselâ (ی) ye'nin başı dendiği zaman o harfin baş tarafı anlaşılırdı. Nitekim harfin bükülme yerine «boyun», teknesine de «iç» ıtlak olunurdu.

BAŞ ALKIŞÇI (باش آلقیشجی) [*Sar.*] Padişahı muhtelif vesilelerle alkışlıyan divan-ı hümayun çavuşlarının başına verilen addı. Dua ve sena demek olan alkış, Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinde de vardı. Alkış, sadrazamlara da yapılırdı. Padişahları divan-ı hümayun çavuşları, sadrazamları da alay çavuşları alkışlarlardı. Osmanlı hükümdarlarının son baş alkışçısı Şeyh Tevfik Beydi.

BAŞ BAKI KULU (باش باقی قولی) [*Mal.*] Eskiden şimdiki maliye müfettişlerinin gördükleri işleri yapan bakı kullarının başlarına verilen addı. Tanzimattan sonra başmüfettiş unvanını almıştır.

BAŞBİNBAŞI (باش بیکباشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine Asakir-i Mansure-i

Muhammediye adiyle yapılan askerî teşkilâtta «tertip» adlı sekiz alayın başına verilen addı. İki sene sonra 1243 (1828) yapılan değişiklik sırasında «tertip» tâbiri «alay» a kalbolunduğu gibi başbinbaşılık da lâğvedilerek her alayın kumandası miralay unvanını taşıyan bir büyük zâbite verilmiştir.

BAŞ BODOSLAMASI (باش بودوسلامه‌سی) [*Bah.*] Geminin başını teşkil etmek üzere omurganın baş tarafından kaldırılan demir veya ağacın ismidir. Büyük ve mukavves olan baş bodoslaması birkaç parça demir veya ağaçtan terekkübeder.

BAŞ BÖLÜKBAŞI (باش بلوك باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı teşkilâtında ağa bölükleri kumandanlığı vazifesini gören ve bölükbaşı adını taşıyan zâbitlerin en kıdemlilerine verilen addı.

Baş bölükbaşı terfi ederse kethüda yeri olurdu.

BAŞCÜCE (باش جوجه) [*Sar.*] Saraydaki cücelerin başlarına verilen addı. Zarif ve nüktedan olanlardan padişahlara musahiplik edenler de olmuştur Başbakanlık Arşivinde İkinci Sultan Mustafa'ya ait dosyadaki bir vesikaya göre (Vesika No. 8911) bu padişah zamanında has odada bir, hazine koğuşunda biri baş olmak üzere üç, seferli koğuşunda da bir başcüce vardı.

Bir karış boylu oğlancığa meyl eyledim.
Vasf-ı kaddın uzadup altı kulaç etsem gerek
Süruri

BAŞÇAKIRSALAN (باش چاقر صالان) [*Sar.*] Enderunda bulunan çakırsalanların başıydı. Çakırsalan, av yerinde doğan kuşunu salıvermek ve avlanacak avı tutturmak işine bakanlara ıtlak olunurdu. Çakırsalanlar silihtar ve başçuhadarın maiyetinde alelekser yedişer yedişer olarak bulunurlardı. Başçakırsalanlar hane-i hassaya zilyed sayılır, yani hakk-ı terfi ashabından tanılırdı.

BAŞÇAVUŞ (باش چاوش) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı ve bütün ocağın başçavuşu idi. Kendisinden başka iki çavuştan, yani orta çavuş ve küçük çavuştan tefrik için bu adı almıştı (Çavuş-i büzürg) ve (serçavuş) da denilirdi. On beşinci asır ortalarından on altıncı asır ortalarına kadar ocak çavuşu, sekbanlar çavuşu idi. Ayrıca odası da yoktu. Ağa bölüklerinin ihdasından sonra çavuşluk, sekbanlar çavuşundan alınarak ağa bölüğünde ihdas edilen başçavuşa verildi ve beşinci ağa bölüğünde ona oda tâyin edildi. İlkin on akça yevmiye tâyin edilmiş iken sonradan artarak on üç ve daha sonra yirmi, yirmi bir akça oldu.

Ocağın kethüda beyden sonra en nüfuzlu zâbiti başçavuştu. Ağa divanı akdedildiği zaman ve sair icabettiği vakitlerde Ağakapısının merdiveni başında durarak işi ve dâvası olanları kethüda beye bildirir ve kethüda da müracaat eden yeniçerileri ağaya götürürdü. Kethüda bey bulunmazsa vazifesini başçavuş görürdü.

Ağakapısında ağa divanı başlamadan evvel muayyen olan duayı bu yapardı. Bundan başka yanında orta çavuş ile küçük çavuş bulunduğu halde her çarşamba günü yeniçeri odalarının mumlarının tevzii buna aitti. Yeniçeri ağası tarafından ocağa verilecek emirler Orta Cami'de bunun vasıtasiyle ocak halkına tebliğ edilirdi. Ulûfe tevziinde eteğini sallıyarak yeniçerileri maaş keselerini kapmağa davet ederdi. Padişah veya vezir-i âzam ile yeniçeri ağası sefere gittikleri zaman ocağın alay tertibi ve resmigeçitlerde alayın idare ve sevkı başçavuş ile orta çavuş ve küçük çavuşun ve başyazıcının vazifeleri cümlesindendi Başçavuşun bir vazifesi de azlolunan yeniçeri ağası ocak haricinde ise ve padişahın iradesine göre nefyedilecekse onu alarak menfasına kadar götürmekti.

Marsigli'ye göre yeni efrada, zâbitlerine kemal derecede muti ve münkad olmaları lüzumunu işrab için yeniçeri ocağna girecekleri kaydeden başçavuşun bunlara âdet olduğu veçhile birer tokat vurmak ve kulaklarını birer kere çekmek de vazifeleri cümlesindendi. Mücazata duçar olanların tedibine de memurdu.

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, birinci cilt, s. 207) yeniçeri ocağına dâhil olan efradın kaydı vazifesi yeniçeri kâtibine ait olduğunu ve yalnız on yedinci asır sonlariyle on sekizinci asırda ve yalnız muharebe zamanında ocağa yeni efrat kabul edilirken bu efradın, yeniçeri ağasının çadırı önünden geçişlerinde kayıt muamelelerinin başçavuş tarafından yapılmasından dolayı Marsigli'nin bunu teşmil etmiş olması hatıra geldiğini söylüyor. Başçavuş divana giderken ata biner ve başına çorbacı üsküfü giyer ise de süpürge sorguç takmıyarak (turna telli) kuka giyerdi. Galebe divanı, yani ulûfe tevzii ile beraber bir ecnebi sefirin kabulü merasimi olduğu vakit kemha denilen kumaştan üst elbisesi ve sair divan günleri ise çuhadan kürke kaplı ferace giyerdi. Yeniçeri ağası divan-ı hümayundan çıkıp Ağakapısına gelerek atından indiği zaman orta çavuş kendisini selâmlar, başçavuş dua eder ve sonra ağa divanı akdolunurdu.

Yeniçeriler arasında başçavuşun maiyeti olarak en kıdemli yeniçeriler arasından seçilmiş yüz otuz kadar küçük emir zâbiti vardı. Bunlar muharebe zamanında kumandanın emirlerini askerî rüesaya tebliğe memur edilir, hazar zamanında hükümetin emirlerini yeniçerilere tebliğ ederlerdi. Bu yeniçeri çavuşlarını divan-ı hümayun ve tersane çavuşlarından ayırmak için kendilerine kul çavuşu derlerdi. Başçavuş başında keçeden, sivrice, sivri avcı külâhın arkasına doğru kıvrılmış ve önüne tüyden bir sorguç takılmış külâh taşır, arkasına da (dolama) tâbir olunan kırmızı kaftan, içine entari, dizine kırmızı şalvar, ayağına da mest pabuç veya sarı çizme giyerdi.

Her sene hükümdar tarafından yeniçeri ağasından itibaren ocak ağalarına bahariye ve zemistaniye adlariyle iki defa verilen üst elbisesi sırasında başçavuşa da bir top çuha ile bir top kumaş verilmekte idi.

Basçavuş azlolunursa deveci ortası kumandanı, terfi ederse haseki olurdu. Timara çıkması lâzım gelirse on beş bin akçe ile çıkardı. Bu miktar sonradan daha da artırılmıştı.

BAŞÇUHADAR (باش چوخه‌دار) [*Sar.*] Osmanlı sarayındaki hizmetkârların ilerigelenlerinden birinin adı idi. Maiyetinde kırk çuhadar vardı. Padişahlar bir yere giderken rikâb-ı hümayunun sağ tarafında yaya olarak yürür ve elini padişahın atının sağrısına kordu. Kıymetli elbise giyer, kemerine bir hançer takardı. Çuhadarların elbiseleri de debdebeli idi. Bunların bıçak ve hançerden başka ellerinde gümüşten zincirli kamçı bulunur, padişahı takibederlerdi. Başçuhadarın kamçısı altındı.

BAŞDEFTERDAR (باش دفتردار) [*Mal.*] Tanzimata kadar devletin malî işlerinin başında bulunmuş olan memurun unvanı idi. Buna «Rumeli defterdarı» «şık-kı evvel defterdarı» da denirdi. Başdefterdarlığın hangi tarihte ihdas olunduğuna dair tarihlerde bir kayıt yoktur. Osmanlılarda XIV. asrın son yarısında ve Birinci Murat zamanında maliye teşkilâtının temeli atıldığına ve zamanla tekâmül ettirildiğine göre defterdarlığın çok geçmeden ihdas edildiği anlaşılır. Fatih kanunnamesinde defterdarlığın mevcudiyeti bunu teyideder. Kanunnamede aynen şöyle yazılıdır: «Bilgelki evvelâ vüzera ve ümeranın vezir-i âzam başıdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i âzam cümleden mukaddemdir.»

XV inci asrın son yarısına kadar bir başdefterdar ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdarları vardı. Bütün malî işlerden başdefterdar mesul idi. Daha sonraları, memleketin genişlemesi üzerine, iki defterdar tâyin edilirdi. Bunlardan Rumelideki haslar ile mukataalara bakana başdefterdar veya Rumeli Defterdarı, Anadoludaki haslarla mukataalara bakana da Anadolu Defterdarı denirdi. XVII nci asır ortalardan itibaren defterdarlar şık-kı evvel, sık-kı sani ve şık-kı salis isimleriyle ayrılmışlardır.

Başdefterdar, defterdar kapısında akdolunan divana reîslik ederdi. Maliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına kuyruklu adı verilen imzasını atardı. 1249 da memuriyetlerde icra kılınan tensikat sırasında maliye işlerinin idaresi munhasıran şık-kı evvel defterdarının uhdesinde ibka edildi. Bu tensikatta rütbeler ûlâ, saniye, salise ve rabia unvaniyle dörde taksim olunduğu sırada defterdarlık ûlâ menasıbından addedildi.

Memurlar vaktiyle mülkiye, ilmiye, kalemiye, seyfiye olmak üzere dört dereceye ayrılmıştı. Defterdarlar üçüncü kısımda, kalemiyede dâhildiler.

Vezirlerle kazaskerlerden sonra gelen ve divanda dâhil bulunan defterdarlığa üç sınıf memurlar çıkabilirlerdi: defter ve şehreminleri, üç yüz akçe vazifeli kadılar, reis-ül-küttaplar. Fatih Kanunnamesindeki diğer bir kayda göre bu hakkın daha bazılarına da verilmiş olduğu anlaşılıyor: «Rumelinin defterdar kethüdası mal defterdarı olmak caizdir.» Ancak sonraları her şey gibi bu usul de bozularak yeniçeri ağalarından defterdar yapılmak, veya diğer menasıp ehlinden defterdar nasbedilmek gibi garibeler görülmüştür. Hattâ ilk devirlerde Rumeli Beylerbeyliği ile aynı payede sayılan başdefterdarlar terakki ederek vezir olurlarken sonraları onlara da vezaret rütbesi tevcihine başlanmış ve bu suretle seyf ve kalem erbabının yekdiğerinin menasıbına çıkabilmeleri kapısı açılmıştı. Defterdarlar beylerbeyliğine tâyin olundukları gibi bazen sancak da kabul ederler, yahut sancakla taşraya memur edilirlerdi. Sancakla çıkan defterdarlara 45000 akçe verilirdi.

Memurların bir kısmı sadrazamın yanına muayyen zamanlarda çıkarlardı. Dafterdarlar için zaman kaydı yoktu. İstizan şartiyle istedikleri zaman sadrazamı görebilirlerdi. Divanda bulunmak selâhiyeti olan başdefterdar kazaskerin altında, yeniçeri ağasının üstünde otururdu. Başdefterdarların bazı imtiyazları da vardı. Vezirler gibi kendisine selâm çavuşu tâyin olunurdu. Hizmetkârına vezirler ve ka-

zaskerler gibi mücevveze giydirirdi. Divan-ı hümayunda vezir-i âzamla yemek yerdi. İcraatta hür ve müstakil olan ve vekil-i devlet unvanını haiz bulunan sadrazamın başdefterdarla müşavere etmesi kanun icabındandı. Kanunnamede bu cihet şöyle yazılıdır: «Umur-u saltanatı vezir-i âzam vüzera ile ve defterdarlar ile müşavere edeler, onlardan gayrı kimse vâkıf olmıya.» Defterdarlar için de bu mecburiyet vardı: «Başdefterdarlar dahi vezir-i âzam ile müşavere edeler.» Bayram günlerinde defterdarlar da mesul şerefine nail olurlardı. Padişah vezirler gibi defterdarların da tebriklerini ayakta kabul ederdi. Başdeftardarın maaşı 16000 akçe idi. Vezirler gibi has da verilirdi. Bu miktar 600000 akçe idi. Saliyane verildiği takdirde 150000-200000 e kadar verilirdi. Defterdarların bazı avaidi olduğu gibi havas-ı hümayun âşarından defterdarın mekûlâtına yardım edilirdi. Defterdarlar vezirler gibi takaüde mazhar edilirlerdi. Tekaüdiyeleri 80000 akçe idi. Harb olunca başdefterdarlar bizzat sefere iştirak ederler, ordunun iaşesini tanzim ile mükellef bulunurlardı. Yollara bakmak da onların vazifesi cümlesinden idi. Kanunnamelere göre başdefterdarların daha başka imtiyazları da vardı.

Deftardar unvanı hicrî 1253 (1838) senesinden itibaren maliye nazırlığına tahvil olunmuştur.

BAŞDEVECİ (باش دوه‌جی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarındaki deveci ortalarının en kıdemlisine verilen addı. Devecilere şütürban ağa denilirdi. Deveci ortası kumandanlığına yayabaşılıktan geçilirdi. Başdeveci terfi ederse haseki ağa veya acemi ocağının Rumeli ağası olurdu.

Deveciler sorguçlarına balıkçıl tüyü takarlar ve divana gittikleri zaman samur ve vaşak kaplı kadife üst giyerlerdi. Sarı çizmeleri vardı.

BAŞDİLSİZ (باش دیلسز) [*Sar.*] Saraydaki dilsizlerin başlarına verilen addı. Zarif olanlarını padişahların musahip edindikleri de olurdu. Başbakanlık Arşivinde İkinci Mustafa'ya ait dosyadaki bir vesikaya göre (Vesika no. 8911) zamanında harem-i hümayunda bir, has odada iki, hazine koğuşunda biri baş olmak üzere yedi, seferli koğuşunda da kezalik biri baş olmak üzere on tane dilsiz vardı.

Babıâlide de vükelâ müzakerelerinin mahiyetinin gizli kalabilmesini temin için dilsiz hademe kullanılırdı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar Babıâlide bir dilsiz hademe vardı.

BAŞEFENDİ (باش افندی) [*Sar.*] Hazine-i hümayunda bulunan ithalât ve ihracat defterleriyle diğer kayıtları tutan ve «gedikli efendiler» adiyle anılan dört kâtibin birincisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Diğer üçüne sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü efendi denilirdi.

§ [*Ida.*] Devlet dairelerindeki başkâtipler hakkında da «başefendi» tâbiri kullanılırdı.

BAŞESKİ (باش اسکی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağında orta veya bölük efradının en eski ve kıdemlilerine verilen addı. Bayraktarın bir derece dununda idi. Bunların kadir ve itibarları, nüfuzları pek ziyade idi. İstanbul'da bulunan kolluların, yani karakolların kumandanı olan baş karakollukçu'nun başeskilerden olması usuldendi. Marsigli'ye göre ortanın yarısı kırmızı, yarısı sarı ve üzerinde zülfikar resmi bulunan bayrağını taşımak başeski olmağa mütevakkıftı.

§ [*Sar.*] Akağaların ikinci derecedeki zâbitlerinden birinin adıydı. Atâ Bey (Enderun Tarihi, cilt 1, sayfa 164-165) şu izahatı veriyor: «Yavuz Sultan Selim'in koyduğu kanun ile akağaların zâbiti kapı ağası, has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethüdası büyük zâbitlerden mâdudolup bunların madununda olan beş nefer eskilerine «köşe başı» ve bunların alt tarafına başeski ve bundan sonra gelen iki kişiye de üzengi ağaları denirdi.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı da Galata Sarayı hakkında izahat verirken (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 303) «Galata Sarayında her koğuşun oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcıbaşı ve başeski isimli zâbitleri vardı.» diyor.

BAŞ GÖZ SADAKASI (باش کوز صدقه‌سی) [*Hal.*] Başın, gözün, hayatın selâmeti için fedakârlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdi. Dilenciler «başın gözün sadakası» demek suretiyle para dilenirlerdi. Dilencilik ahlâkan olduğu gibi kanunen de memnu olduğu halde bugün bile böylelerine raslanır.

BAŞHALİFE (باش خلیفه) [*Ida.*] Eskiden halife adını taşıyan kalem kâtiplerinin başlarına verilen addı. Ruznamçe-i evvel, başmuhasebe ve sair hazine aklâmı başhalifelerinden biri ölür, yahut bir töhmet sebebiyle azledilirse hacegân'ın inhasiyle halifelerden münasip olanına telhis ve ferman-ı âli ile başhalifelik tevcih edilir ve kendisine rüus-u hümayun verilirdi. Bu suretle tâyin olunan başhalife bir kusuru olmadıkça veyahut ölmedikçe azledilmezdi. Ancak bu imtiyaz yukarda isimleri geçen kalemlerin başhalifelerine mahsustu. Yeniçeri, sipah, silihtar,

cebehane ve ağakapısı kalemleri başhalifesi olanların azil ve nasıpları ise ötekilere mugayir olarak ağaların elindeydi. Ağalar ise bu salâhiyete istinaden senelerce lekesiz bir surette çalışmış olan başhalifeleri «bazı müfsidîn iğvasına ittiba'la» bir iki senede veya daha az müddette bilâ mucip azlediyor ve ahara tefviz ile, bunları, «müptelâ-yi haybet-ü husran» eylediklerinden maada yerlerine «fenn-i kitabetten bîbehre olan kimseleri nasp ile tarikleri ihtilâle» uğrattıktan başka «mesalih-i ibadullahın rüyet ve temşiyetine sekte-i halel ve atıl tayeranını mucip» oluyordu. Bunun üzerine bu kalemler hulefası işin intizama konulmasını bir istida ile talebettiler. O yolda irade sâdır oldu. Onlar da hazine aklâmındaki başhalifelerin tâbi oldukları ahkâma tâbi tutuldular. Bir müddet aonra dergâh-ı âli yeniçerileri kalemi başhalifesiyle kesedarı ve beytülmal kâtibi müracaatla karar hükmünün kendi haklarına da tatbikını ve kendilerine de rüus verilmesini istediler. 1759 senesinde bunlara da rüus verilmiştir. Tanzimat'tan sonra başhalifelere « mümeyyiz » veya « başkâtip » unvanı verilmiştir.

BAŞHASEKİ (باش خصکی) [*Ask.*] Hasekilerin en kıdemlisine verilen addı. Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14,49,66,67 nci ortalarına hasekiler denilirdi. Herbir ortanın ayrı ayrı birer kumandanı vardı. Hasekiler itibarlı olup kendilerine ağalar diye hitabedilirdi. Rivayete göre hasekiler Fatih Sultan Mehmet zamanında ihdas edilmiştir. Fatihin haseki tâyin ettiği dört yayabaşı ava çıktıkça maiyetinde bulunurdu. Bundan başka padişahın camie çıkışında dört hasekinin en kıdemlilerinden ikisi sağ tarafında, diğer ikisi de sol tarafında yürürlerdi. Bundan dolayı bu dört orta kumandanına hünkâr hasekisi ismi verilmişti. Haseki ağalar kethüda bey gibi divan elbisesi ve üzengi ve topuz vururlardı. Başhaseki terfi edince turnacıbaşı olurdu.

§ [*Sar.*] Sarayda biri erkek, diğeri kadın olmak üzere iki zümreye de haseki adı verilmiştir. Kadınlardan padişahların gözüne girip odalık mevkiine yükselenlere «haseki» denilirdi.

Bostancılar arasında da bu namla anılan küçük zâbit rütbeli bir sınıfa verilen addı. Bunlara bostancı hasekileri de denirdi. On sekizinci asrın son yarısında mevcudu üç yüzü buluyordu. Bunların altmışı padişahın bir yere gidişinde mevkibinde bulunup muhafızlık ederler, bir hizmet çıktığı zaman bostancıbaşı tarafından vilâyetlere gönderilirlerdi.

Hasekilerin kırmızı çuhadan bir üniforması ve gaddareleri, ellerindede asâları vardı. Yeni haseki olana verilecek asâ, kendi kışlalarında ve bostancılar muvacehesinde merasimle verilirdi. Buna mukabil yeni haseki olan başhasekiye bir altın verir ve kendi eliyle bir de kurban keserdi.

Hasekilerin içlerinden on ikisi tebdil hasekisi adını taşırdı. Bunlar padişahın tebdil gezişinde beraber bulunurlar ve lüzumunda kıyafet değiştirerek gizli işlerde kullanıldıkları gibi mahrem vazifelerle taşraya da gönderilirlerdi. Hasekiler alaylarda başlarına iki karış kadar mahruti külâh, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyerler, bellerine de kemer takarlardı. Merasimden hariç zamanlarda ise barata giyerlerdi.

Rikâb solakları ve peykelerle beraber hasekilerin kaldırıldığı şevval 1244 (1829) te başhasekilik de tarihe karışmıştır.

BAŞIBOZUK (باشی بوزوق) [*Ask.*] Harb vukuunda orduya katılan gönüllü efrada verilen addı. Bunlar ordunun aslî kuvveti ile karıştırılmazlar, süvari veya piyade olarak iltihak ettiklerine göre ayrı silâh ve teçhizat ile ayrı kumandanlar idaresinde olarak teşkil edilen kıtalar halinde ve muavin asker suretinde istihdam olunurlardı. 1854 Osmanlı-Rus Harbi sıralarında disiplinli bir hale getirilmelerine çalışıldı ve bu iş ile bilhassa Fransız generali Joussouf ile İngiliz generali Biston meşgul oldu ise de bu teşebbüs akim kaldı. Başıbozukların intizamsızlığı bilhassa 1877-1878 Rus Harbinde kendini göstermiş ve bu usul o zamandan sonra tamamiyle terk edilmişti. Ahmet Mithat efendi (Üs-sü İnkılâp, kısm-ı sani, sayfa 288 - 289) buna dair şu izahatı vermiştir: «Asakir-i muavineden başıbozuk tâbir olunan dırıntı askerin taht-ı inzıbatta olmamalarından nâşi kendilerinden şiâr-ı insaniyete mugayir bazı harekât vukuu şayi olup eğerçi şayia-i vâkıada mübalâğa olduğu tahkikat-ı ahîre ile sabit olmuş ise de nizam ve talim altında olmıyan askerlerin harekâtında bittabi intizam olamıyacağı ve esna-i seferde kendilerine verilecek havayiç ve tâyinat hususunda mazbutiyet olamıyarak bulundukları mevakide zaruret ve sefalet çekecekleri ve bu cihetlerle kendilerinden muntazar olan hidemat-ı haseneye bedel hem kendileri, hem de devlet ve ahali mutazarrır olacakları hasebiyle başıbozuk nam ve heyeti külliyen lâğvolunup ba'dezin rızalariyle harbe gitmek istiyenlerin asakir-i nizamiye tarzında ve taht-ı intizamda hareket eylemeleri maddesinin nizama raptı lâzimedendir.»

Eskiden taşradan İstanbula gelip yersiz yurtsuz dolaşanlara da başıbozuk denilirdi. Bu

tâbir sonraları askerî sınıfa mensub olmıyan bütün sivil halka teşmil edilmişti.

Son zamanlarda bu tâbir kullanılmaz oldu.

BAŞINI ORTAYA KOYMAK (باشنی اورتهیه قویمق) [*Hal.*] Tehlikeye girmek, ölümü göze almak, hayatını fedaya razı olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞ İKBAL (باش اقبال) [*Sar.*] Padişahın en kıdemli odalığına verilen addı. Teveccüh, meyil, arzu, baht, talih, yıldız barışıklığı mânalarına gelen ikbal kelimesi saray ıstılahında mukbil cariye, odalık hakkında kullanılır bir tâbirdi. İkballer, gözdelerden seçilirdi. Gözde olmak için müstesna bir güzellikle beraber saray usul ve âdabına vâkıf olmak da lâzımdı.

İkballik, çocuk sahibi olması halinde, kadınlığın, yani hünkâr zevceliğinin yolu olduğundan cariyeler için, sarayın harem hayatında hatırı sayılır bir payeye ermek demekti.

BAŞKADIN (باش قادین) [*Sar.*] Padişahların nikâhları altında bulundurdukları alelekser dört kadından en yaşlısının aldığı unvandı. Kadınlar (ikbal) lerden, onlar da (gözde) lerden seçilirdi. Gözde olmak için müstesna bir güzellikle beraber saray usul ve âdabını öğrenmiş olmak lâzım gelirdi. Cariyelikle saraya alınan genç kızlar ilkevvel (hazinedar usta) tarafından intihabolunan kendi maiyetindekilerden birinin yanına verilir, o suretle terbiye edilirdi. İşte bunlardan hüsünleri ve cazibeleriyle temayüz edenler gözde, ikbal ve nihayet kadın olurlardı. Cariyelerin içinde ikballikte kalıp kadın olamıyanlar olduğu gibi kadınlardan da başkadınlığa irtika edemiyenler çoktu.

BAŞ KALDIRMAK (باش قالدیرمق) [*Hal.*] Karşı gelmek, itaatten ayrılmak, isyan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BAŞKALIK (باشقه‌لق) [*Mal.*] Ağnamın sayımına ve resminin tahsiline memur olan nazırlarla kabzımalların masraflarına karşılık olarak hasılattan terk olunan kısım hakkında kullanılır bir tâbirdi. Âdet-i ağnam ve ondalık ağnam resimlerinin mültezimlere ihalesine başlanmazdan evvel her sene maliyece lüzumu kadar sayıcıyla bunların üzerlerine nazır tâyin olunur, bu memurlar tanzim olunan fermanlarla kazalara izam edilirdi. Her kola memur olan nazır ve sayıcılar memur oldukları mıntakada beylerbeyilerin nezdine varırlar, fermanlarını gösterirlerdi. Vali emin olduğu adamlardan birini bunlara terfik etmekle beraber bir de buyrultu yazardı. Bu suretle teşekkül eden heyet ağnamı sayar ve cetvellerini yapardı. Sonradan «kabzımal» namını alan ve sayıcılar üzerine tâyin olunan nazırlar vaktinden biraz evvel İstanbul'dan çıkarılır, tâyin olundukları kolun son noktasına vardıktan sonra tâdada başlanırdı. İşte bunların saydıkları ağnamdan alınan resmin bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere bu memurlara bırakılır ve terk olunan bu hasılat hissesine «başkalık» namı verilirdi.

BAŞ KAPI GULÂMI (باش قپو غلامی) [*Sar.*] Sarayın mûteber hizmetlerindendi. Buna yeni saray baş kapı gulâmı» da denilirdi. Zenci hadımağalara mahsus olan bu vazife «yayla baş kapı gulâmlığı» ndan sonra gelirdi. Gerek yayla baş kapıgulâmlığı ve gerek yeni saray baş kapı gulâmlık mansıbı içağalarındaki «rikâbdar» ve «çuhadar» ağalar gibi ocak yolunu tekmil etmekle elde edilirdi. Bu mertebeye çıkmak için en aşağı acemi ağa, nöbet kalfası, ortanca, hasıllı ve nihayet yayla baş kapı gulâmı olmak lâzım gelirdi. Binaenaleyh bu itibarla sarayın yüksek ve mûteber mansıplarından mâduttu. Bundan evvelki vazife sahiplerinin hepsi terfi ettikleri zaman darüssaade ağası gibi baş kapı gulâmının da eteğini öperlerdi.

Baş kapı gulâmı saraya alınan zenci hadımağalarının defterini tutardı. Baş kapı gulâmı vazife itibariyle içağalardaki anahtar ağalığı hizmetinin aynı idi.

Bir de eski sarayın baş kapı gulâmı vardı. Onun vazifesi eski sarayda bulunan ve emektarlardan terekkübeden ağalara zâbitlik etmekten ve sarayın umur ve hususunu tedvir eylemekten ibaretti. Eski saray baş kapıgulâmının mertebesi yeni saray baş kapı gulâmından aşağıdı.

BAŞ KAPI KETHÜDASI (باش قپوکتخداسی) [*İda.*] Suçluları yakalamak ve idamları lâzım gelenleri asmak vazifeleriyle mükellef olan kapı kethüdalarının başlarına verilen addı.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden muhzır ağanın maiyetindeki kapı kethüdalarının başına verilen addı. Yeniçerilerden olan bu kapı kethüdalarının sayısı altmıştı. Bunlar hem vezir-i âzam dairesinin muhafızları, hem de vezir-i âzam tarafından verilen kararların tatbikine memur idiler. Bu kapı kethüdalarından beş tanesi (falakacı) ismini alıp vezir-i âzam şehirde kola çıktığı vakit beraberinde bulunurlar ve cezalıları yatırıp döğerlerdi.

BAŞ KAPI OĞLANI (باش قپوار غلانی) [*Sar.*] Sarayın kadınlar dairesinin baş kapıcısına verilen addı. Siyahı hadımağalarındandı.

BAŞ KARA KOLLUKÇU (باش قره قولقجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının bölük ve ortalarındaki kara kollukçuların başlarına verilen addı. Kara kollukçu küçük çavuş demekti. Baş kara kollukçular çorbacıların ve zâbitlerin emir çavuşları idiler.

BAŞ KESMEK (باش کسمك) [*Sof.*] Şeyhin veyahut tarikaten büyük bir zatın huzurunda tâzim ile eğilmek, bugünkü tâbirle reverans yapmak demekti. Sağ el tabiî olarak kalbin altına konur, baş da lüzumu kadar eğilmek suretiyle bu resim ifa edilirdi.

Dest ber sadr-ı muhabbet olduğum ruham sana
Bir işarettir ki cayın hone-i dildir senin
Tahir-ül-Mevlevi

Başı bedenden ayırmak, idam etmek demek olan «baş kesmek» mecazen tâzim ve hürmet kasdiyle başını eğmek demektir.

Zat-ı Haydar-şiyemi azmedeli bu sefere
Baş keserler kılıcı namına cümle kefere
Ziya Paşa - Zafername

BAŞ KIÇ VURMAK (باش قیچ وورمق) [*Bah.*] Bir geminin baş denizleri tesiriyle baş ve kıç üzerine inip kalması haline, tulâni raksa düşmesine denir.

Rüzgâr olda muhalif başıma oldu belâ
Başladı yine karıntı yine baştan kıçtan
Âgehî

BAŞKOLLUKÇU (باش قولقجی) [*Sar.*] Saray müştahdemininden birinin unvanıydı. Fatih zamanına gelinciye kadar kilercibaşıların nezareti altında hazar ve seferde nefs-i hümayuna mahsus olan et'ime, eşribe ve edviyenin nefasetini ve icabettikçe hazırlanmasını temin etmek üzere bu namla sarayda bir vazife vardı. Sonraları saray teşkilâtı büyüyerek ekmeğin, meyvanın, tatlıların, şerbetlerin, turşuların nefasetini temin için başka başka vazifeler ihdas olununca başkollukçulara iki üç türlü et'ime-i nefîse tabhı hizmeti kalmıştır. Şu halde bu vazifenin son şekli aşçılık gibi bir şey olmuştur. Başkollukçuların kollukçu unvaniyle maiyetleri dahi vardı. Başkollukçuların itibarları (bıçaklı eskiler) derecesindeydi. Bunlar eski olmasalar bile gördükleri nazik iş itibariyle vazifeleri mûteber tutulduğundan eskilerle beraber camekânda otururlardı.

Sofra levazımını nöbetçibaşıdan almak ve icabeden yerlerde kullanarak iş bitince tekrar nöbetçibaşıya vermek de başkollukçuların vazifeleri cümlesindendi.

Başkollukçular; hele vazifeleri daha vâsi ve şümullü olduğu sırada pek ziyade mücerrep, müstakim, mûtemet, müstait, nazif, afif ve müttaki kimselerden intihabolunurdu.

BAŞLÂLA (لالا باش) [*Sar.*] Kahveci, tüfekçi, sarıkçıbaşılık gibi başlâlalık da sarayın mûteber mansıplarından bir mansıptı. Bunların mûteber oluşu padişahlarla her zaman münasebette bulunmalarından ileri geliyordu.

Başlâlalık kıdeme bakılmaksızın has odalıların mûtemet, mûteber ve müstaitlerinden birine doğrudan doğruya padişah tarafından tevcih olunurdu. Başlâla padişahın hususi hizmetlerine bakar, tebdil gezdiği sırada padişaha refakat ederdi. İkinci Sultan Mahmud'un evail-i saltanatına kadar yemek esnasında başlâlaların huzur-u hümayunda bulunmaları kaidedendi. Yeni sarayın şubesinden olan Topkapı Sahilsarayına nakledildikten sonra bu usul terk edilmiştir.

Başlâlalığın ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde malûmat yoktur. Ancak Topkapı Sarayı dâhilindeki başlâla kulesinin Fatih zamanında yaptırılmış olduğuna bakılırsa bu vazifenin eski hizmetlerden olduğu anlaşılır.

Başlâlaların ağalardan kollukçusu, zülüflülerden baltacısı, sofa ocağından sofalısı, bostancısı ve helvahaneden de külâhlısı vardı. Bu kadar çok maiyet halkı olan başlâlanın ehemmiyet ve itibarı ziyadeydi. Ocak yoliyle terakki etmek istemeyip de çıraklık arzu eden başlâlalar ikinci derecedeki mansıp erbabının mazhar olageldikleri nanpare ve kapıcıbaşılık, yahut hacegânlık gibi rütbelerle çırağ edilirdi. Bu çıraklık daha ziyade saltanatların tebeddülünde vuku bulurdu. Çünki yeni padişah kendisine yeni bir başlâla tâyin eder, eskisi bittabi açıkta kalırdı. Padişahın hoşuna gitmemek dolayısiyle çırağ edilenler de olurdu.

Reis-ül-etıbba başlâlalığa merbuttu. Hekimbaşılar saray-ı hümayuna geldiklerinde başlâlalara mahsus dairede âram ederler, ve hasta mevcut olup ilâç tertibi de iktiza ederse başhasekilik kulesindeki mahal-li mahsusta mahfuz olan eczaneden icabeden ilâcı eczacıya tertibettirirlerdi. Fatih zamanında tesis olunan bu eczanede nefsi hümayun veya hanedan-ı saltanat için hekimbaşının tâyin ettiği edviye hekimbaşının refakatinde gönderilen eczacı ve başlâlanın enderunlu kollukçusu ve zülüflü baltacısı birlikte oldukları halde tertip ve hazırlanan ilâcı ihtiva eden şişe veya kutu hekimbaşiyle başlâla tarafından mühürlendikten sonra takdim olunurdu.

BAŞLÂLA KULESİ (باش لالا قلهسی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında bir mahal-li mahsusun ismidir. Lâle bahçesinin şarkında, safa kasrı hüma-

yunu —Mustafa Paşa Köşkü— kurbünde, sarayın üçüncü va beşinci yeri namiyle yâd edilen sahalarına nezareti olan mahallerinde şimdi bile mevcudolan bu kule Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Kulenin dâhilen tûl ve arzı dört metre seksen üçer santimetredir. Duvarları bir metre yetmiş sekizer santim kalınlığındadır. Bu kalınlıkta bir duvara ancak kadîm tarassut kulelerinde tesadüf olunabilir. Kulenin irtifaı üçüncü yeri zemininden on metre yirmi santimdir. Bu irtifa lâle bahçesi cihetinden altı metre yetmiş santimdir. Dört cephenin üçünde birer pencere ve birinde kapı vardir. Saçağı etrafı mütaaddit küçük kıtada kâr-ı kadîm pencerelerle müzeyyendir. Elyevm sakfı düz bir çatı ise de tarz-ı inşasına ve emsaline nazaran sakfının vaktiyle mahruti ve irtifaının da daha ziyade olması lâzım gelir.

Hazine kethüdası Refik Bey merhumun verdiği izahata göre (Edebiyat-ı Umumiye mecmuası, No. 5, s. 109): «1331 senesinde Topkapı Sarayı tamiratı umumiyesi icra kılındığı sırada bu başlâla kulesi de tamir edilmiş ve hazine-i hümayunun anbar kısmında bir sandık derununda mahfuz bulunup hekimbaşılığa ve kuleye aidiyeti sandığa mevzu varakada gösterilen tababete ait kitaplarla kavanozlar içinde ve tensih (türlü şekilde mamul güzel kutulu hamur kurs) için tuğralı ve yazılı pirinçten sanatkârane işlenmiş kalıplar ve eczacı havanları ve sair eşya kemafissabık dolup ve hücrelere vazı ile hekimbaşılığa ait âsar-ı sabıka ihya edilmiştir.»

Topkapı Müzesi Müdür Muavini İzzet Bey (Hekimbaşı Odası, İlk Eczane, Başlâla Kulesi, İstanbul, Kader Matbaası, 1933) «sarayda mevcut olan bazı binalarda tadilen, Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan inşalar sırasında değişikliğe uğradığı ihtimali galip» olduğu fikrindedir.

Başlâla kulesinde yine Fatih tarafından tesis olunmuş bir eczane vardı. Nefsi hümayun ve hanedan-ı saltanat için hekimbaşılığın tâyin ettiği ilâçlar burada ihzar olunurdu. Yine bu kulede nefs-i hümayun için hazırlanıp rikâplarda kahvecibaşı marifetiyle sadrazam, şeyhülislâm ile sair devlet erkânına kahveden evvel ikram olunan ve hünkâr macunu tâbir olunan envai bahar ve misk ve amberden mürekkep nefis macun yapılırdı.

BAŞLIK (باشلق) [*San.*] Kitap başlarına yapılan levhalara verilen isimdi. Buna «levha», «serlevha» da denilirdi.

[*Hal.*] Gelinlerin başlarını süsliyen tacın adıydı. Bu başlıklar elmaslar, pırlantalarla süslendiğinden 300 altından 10.000 altına kadar değerinde olanları vardı. Son zamanlarda bunun modası geçmiş ve gelinlerin başları mum çiçekleriyle süslenmeye başlanmıştır.

Başlığın ayrıca esnafı vardı ve bunlara «başlıkçı» denilirdi.

Başlıklar, bir tüccarın kefaleti mukabilinde, başlıkçıların emin oldukları kendi adamlariyle iki veya bir gün evvel düğün evine götürülüp bırakılır, düğünden bir gün sonra aynı adam tarafından alınırdı. Ariyet ücreti başlığına göre değişirdi. Üç, beş liradan otuz liraya kadar ücret alındığı olurdu. Bu işle İstanbulda beş on kişi geçinirdi.

BAŞMAK (باشمق) [*Giy.*] Bir nevi ayakkabıya verilen addı. Evvelce deriden yapılmış, üstü açık ayakkabıyı ifade ettiği halde sonraları umumiyetle papuca bu nam verilmiştir. «Lehçe-i Osmani» de «ayakkabı, huf, nalın, medase denirdi, hâlâ umumen papuca itlak olunur. Başmak-ı şerif» izahatı vardır. Birçok Türk lehçelerinde (başmak, başmah, paşmak v.s.) bugün de yaşamaktadır. Arapça karşılığı na'l olan başmak, Hazret-i Peygamber'in mukaddes emanetleri arasında bulunan Na'leyn-i Saadete alem olmuş ve bundan zamanla başmak-ı şerif tâbiri de taammüm etmiştir. Başmak tâbiri, orta çağ Türk-İslâm devletlerinde hükümdarların ve emîrlerin ayakkabıları için de kullanılmıştır. Bunların saraylarında silâhtar ve câmedar gibi başmaktar unvaniyle de birer memur vardı. Diğer ayakkabı nevileri arasında başmak hususi bir ehemmiyeti haizdi ve bilhassa kadınlar giydikleri için İstanbul'da bunu yapan ve satan esnaf vardı.

Seyredip başındaki kız yaşmağını
Büs ederdi eğilip başmağını
Sünbülzade Vehbi

BAŞMAKÇI (باشمقجی) [*San.*] Başmak denilen ayakkabıyı yapıp satan esnafa verilen addı.

BAŞMAKLIK (باشمقلق) [*Sar.*] Havas-ı hümayun köylerinden padişahın anası, kızkardeşi ve kızı gibi kadın sultanlara ve hasekilere tahsis edilen 20000 akçaya kadar olan tâyinat ve tahsisata verilen addı. Başmak, elbise ve diğer giyim eşyasının masrafları karşılığı olduğu için, bu isim verilmişti. «Lehçe-i Osmani» de: «Sultanların tahsisatı, hası, arpalık» suretinde izah edilmiştir.

Değerli gençlerden M. Tayyip Gökbilgin'in (İslâm Ansiklopedisi, başmak maddesi) nde kayıt ve izah ettiği gibi önceleri padişahlar valde sultan veya haseki sultana bir köyü tem-

lik eder veya birkaç köyü timar tarikiyle verirlerdi.

Havas-ı hümayun kölerinden tefrik edilmek suretiyle, sultanlara tahsisi lâzım gelen başmaklık haslarının, bilâhara mahlûl olan timar ve zeametlerin de ithali suretiyle kabardıkları ve 20000 akçayı tecavüz ettikleri görülmüş, fakat XVII nci asır ortalarına doğru, Sadrazam Bayram Paşa zamanında, bu gibi sonradan sultanların başmaklıklarına ilhak olunan timar ve zeametlerin yine müstahiklerine tevcih ve iadesi cihetine gidilmiştir. XVII nci asırdan sonra başmaklık tâbiri kalktı ve başmaklık hasları yerine sadece has kullanılmağa başlandı. Esasen bundan sonra, gerek valde sultana ve gerek diğer sultanlara herhangi bir yerin mukataasından tâyin edilmiş, fakat bunun, evvelce olduğu gibi, başmaklık hası olduğu kaydolunmamıştır. XVIII inci asır nihayetlerinden itibaren bu mukataalar artık sultanlar uhdesinde «malikâne veçhile» bırakılmıştır. XIX uncu asır başlarındaki ıslahat hareketlerinde ise tamamen maaşa kalbedilmiştir.

Sepetlerde kılıç timar zeamet oldu başmaklık;
Vezir hâsıdır ekserleri sultanların ey şah.
Veysî

BAŞMUHASEBE (باش محاسبه) [*Mal.*] Maliyenin en mühim kalemlerinden birinin adıydı. Başmuhasebeci unvanını taşıyan şeften başka bir kesedarla altı sınıfa ayrılan altı hocanın idaresi altında olarak Topbane, Tersane, Mutfak, Haremeyn Hazineleri gibi hazine şubelerinin hesapları bu kalemde tutulur, nereden olursa olsun alacak sahiplerine verilecek borç suretleri mutlaka başmuhasebeden verilirdi. Bundan başka para ile alâkalı memurlarla beraber hazine kethüdası, mirahor gibi saray memurları değiştikçe hesapları, kayıtlarla karşılaştırılmak suretiyle başmuhasebece görülürdü. Bu itibarla maliyenin kayıtları tutulmakla beraber Sayıştay'ın vazifesini de yapıyor demekti.

Başmuhasebenin kayıtları çok muntazamdı. Başbakanlık Arşivinde tesadüf ettiğim vesikalarda 200 - 300 senelik kayıtların bir iki gün içinde çıkarıldığını ve sorulan şeylere cevap verildiğini hayretle görmüştüm.

Başmuhasebe defterdarlık teşkilâtı arasında bulunduğu için defterdarın maiyetinde idiyse de onun nizama, yahut hazine menfaatine aykırı emri yapılmaz, hemen reddedilirdi. Çünkü başında bulunan muhasebeciler devlet adamlarının büyüklerinden, hattâ defterdardan haysiyetli zatlardan seçilirdi. Değerli bir adam olan Mustafa Paşa (Netayic-ül-vukuat, cilt 4, sayfa 119) başmuhasebenin bu salâhiyeti için dikkate değen şu mütalâayı yürütmüştür: «İşbu usul pek hakîmane bir şey ise de bililtizam mı vaz'olunmuştur, yoksa key'emettefak mı teessüs etmiştir, burası mahalli şüphedir.»

Baş muhasebeye Tanzimat'tan bir iki sene evveline kadar her ay birerden senede on iki şakirt alındığı ve alınanlara da ruus verildiği Başbakanlık Arşivindeki (Maliye 1501, 9 R. 1253) şu vesikadan anlaşılmaktadır: «Başmuhasebeye hariçten her ay birer neferden senede 12 şakirtten ziyade alınmaması hattı hümayun ile tesis buyrulan nizam iktizasından olup reşbiyülâhır ayı için bir şakirt alınmış olduğundan Başmuhasabeye kabulünü istida eden İbrahim Ethem Çelebinin cümadel-ûlâ'da devam etmek üzere kaydiyle ruus itasına dair muhasebe-i evvelden yazılan ilâm üzerine telhis.»

Başmahasebe gibi bir mansıp ihsanı ile
Gıpta-gâh-ı hurfe-i emsal-ü akran eyledi
Nabi

BAŞMUHASEBECİ (باش محاسبه جی) [*Mal.*] Maliyenin en mühim kalemlerinden biri olan Başmuhasebenin şefine verilen unvandı. Bu vazife ekseriya vezir kethüdası, defterdar, reis gibi büyük devlet adamlarına verilirdi. Öteki memurlar gibi her gün değil, pek seyrek olarak işinin başına gelir, kesedarın görmek üzere gönderdiği kâğıtlara evinde bakardı. Bunlardan uygun gördüklerine sah çeker, yahut mühürler, muvafık bulmadıklarını da icabını tâyin ederek yeniden yazılmak üzere geri gönderirdi.

Tanzimat,tan evvel devlet memurları maaş almayıp görülen işlerden harç aldıkları için Başmuhasebece alınan harçlardan kendisine de hisse ayrılırdı. Bazı mâruzat kayıtlarından başmuhasebecilere yüz yirmi bin kuruş gibi mühim bir hisse düştüğü anlaşılmaktadır.

BAŞMUKATAACI (باش مقاطعه جی) [*Mal.*] Mukataa; arazinin kesime verilmesi ve muayyen bir kira mukabilinde temliki demektir. Osmanlı'ların bidayet-i teşekküllerinde arazi-i emîriyenin çoğu timar ve zeamet erbabına verilmiş, bir kısmı da havas-ı hümayun namiyle hazine namına kaydedilmişti. Havas-ı hümayun namına yazılı yerlerin varidat-ı öşriye ve rüsumiyesi ve madenleri pek çok zamanlar kethüdalar ve eminler marifetiyle ta'şir ve tahsil ettirilirdi. Sonraları külli müzayaka baş göstererek paraya şiddetle ihtiyaç hâsıl olmakla timar ve zaamet mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki kanunlara ve havas-ı hümayunun eminler vasıtasiyle idaresi hususundaki kaidelere riayet edilmiyerek hâslar «iltizamat», timar ve zeamet

mahlûlâtı da «mukataat» namiyle seneden seneye mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü konuldu. İşte bu suretle ihdas olunan mukataaların idaresi için teşkilât yapılmış ve onların başı olmak üzere başmukataacılık namiyle bir vazife de ihdas edilmiştir. Başmukataacının maiyetinde o namla bir de kalem vardı. Bundan başka Rumeli eyalâtının Rusçuk, Silistre, Filibe, Selânik gibi en mühim yerlerindeki mukataa işleri de nezareti altındaydı. 1253 senesinde mukataat muhasebeciliğine ilhak olundu.

BAŞMUKATAA KALEMİ (باش مقاطعه قلمی) [*Mal.*] Akkerman, Rusçuk ve Corcuva'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatar Pazarcığı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Lâraga ve sair yerlerdeki tuz, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşan kalemin adıydı. Tanzimat'tan sonra lâğvedilmiştir.

BAŞ NÂRA YANMAK (باش نارہ یانمق) [*Hal.*] Belâya düşmek, karışık işe girmek, zarar görmek, tehlikede kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nâr Arapça ateş demek olduğu için onun sebebolabileceği zarara benzetilmiştir.

BAŞ ODA (باش اوطه) [*Mim.*] Eski evlerde misafir kabulüne mahsus büyük odaya verilen addı. Bu oda evin en güzel odası olduğu gibi aynı zamanda en süslüsü idi.

BAŞ ODABAŞI (باش اوطه باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ağa bölükleri odabaşılarının en kıdemlisine verilen addı. Ağa bölüklerindeki evli yeniçerilerden suç işliyenler bunun vasıtasiyle ceza görürlerdi.

BAŞ OMUZLUĞU (باش اوموزلغی) [*Bah.*] Bir geminin veya filikanın sancak ve iskele baş kaplamalarının bodoslama aşözüne gelmek üzere bodoslama cihetine buruldukları mahal ile baş bodoslaması beyninde olan kısma denilir.

BAŞPÂRE (باشپاره) [*San.*] Ney'in kamışının baş tarafına fildişi, abanoz, yahut kemikten yapılarak takılan parçaya verilen addır.

BAŞ RUZNAMÇECİ (باش روزنامچه جی) [*Mal.*] Ruzname; günlük varidat ve masarifin veya vukuatın kaydına mahsus defter, yevmiye defteri demektir. Ruznamçe; onun musaggarı, her günkü varidat ve masarifi veya vukuatı yazmaya mahsus el defteri, küçük yevmiye defteri demekti. Devairde ruznamçeyi tutan muhasebe kâtibine de «ruznamçeci» denilirdi. Ruznamçecilik bin tarihinden sonra ihdas olunmuştur. Başruznamçeci ruznamçecilerin başı ve o idarenin muhasebecisi demekti. Tanzimat'tan sonra yapılan teşkilâtta muhasebeci unvanını almıştır.

BAŞ SEDİR (باش سدیر) [*Mim.*] Eski Türk odalarında odanın en güzel ve şerefli kısmı sayılan cephe pencereleri önüne boydan boya, az bir yükseklikte yapılan ve üzerine minderler konulan kerevete verilen addı.

BAŞ ŞAKİRT (باش شاکرد) [*Ask.*] Ağakapısında yazı işlerini gören on kişiden mürekkep kalem dairesindeki ağa şakirtlerinin en kıdemlisine verilen addı. Terfi edince «kethüda yeri kâtibi» olurdu.

BAŞTAN ÇIKMAK (باشدن چیقمق) [*Hal.*] İyi yoldan ayrılmak, fenalığa inhimak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞTARDA (باشتارده) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı'ların kullandıkları harb sefinelerinden birinin ismiydi. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «baştarda; İtalyancadan firkate gibi hafif gemi, çektirinin büyüğü, sabıkta sancak beyi gemisi, daha büyüğü kadırga, kalyon» suretinde tarif olunmuştur. «Kamus-u Türki» de biri «bastarda» diğeri «başterde» olmak üzere iki suretle yazılmış, ayrı ayrı izah olunmuştur. Bastarda için «bir cins küçük gemi, kadırganın küçüğü, geminin başındaki ufki direk», başterde için de «eskiden bir nevi harb gemisi. Baştarde» izahatı vardır.

Baştarda çektiri idadında dâhildi. Venedikli'ler bu biçim gemilere (Galéris batardis) tâbir ederlerdi. Bu itibarla bastarda «bstardis» in galatından başka pir şey değildir.

Yelkenle ve kürekle müteharrik olan gemilerde şimdiki tonaj mahiyetinde olmak üzere (oturak) vahid-i kiyasiydi. Oturak adedi azalıp çoğaldıkça gemilerin ismi de değişiyordu. İşte bunlardan 26-36 oturaklı gemilere (bastarda) yahut daha şâmil tâbiriyle (baştarde) denilirdi. Bu gemilerin büyüklük cihetiyle birbirinden farklı olmak üzere birkaç nev'i vardı. En büyüğü olan 36 oturaklısı (paşa baştardası) adını alıyordu. Bu gemilerin tûlleri 210 dan 216 kadem-i Osmaniye kadardı. Beher küreğe yedişer nefer tâyin olunur, her mangasına da üçer nefer cengâver memur edilirdi. Bunların kadırgalar gibi baş taraflarına üçer top vaz'olunduktan başka çıkmaları üzerine dörder beşer adet küçük çaplı hafif toplar dahi vazı ve tâbiye olunur ve paşa gemisi olduğuna alâmet-i fârika

olmak üzere kış kamaraları üzerinde üçer fener yakılırdı. Paşa baştardasında 84 ü gemici ve topçu, 216 sı muharip, beş yüzü kürekçi olmak üzere 800 mürettebat bulunurdu.

Orta baştarda; yirmi altı oturak olup, tûlen 171 kadem ve âdeta kadırganın biraz daha büyüceği demekti. Bir nevi daha baştarda mevcuttur ki buna (hünkâr gemisi) nami verilir ve paşa gemisi gibi bunda da üç fener yakılırdı. Bunu ötekilerinden fark ettiren başlıca alâmet tekne, direk ve küreklerinin yeşile boyalı bulunması ve yeşil renkli sancak açmasıydı. Diğer muharebe gemileri aşı boyasiyle boyandığı için kırmızıydı. Hünkâr gemisi serdar sıfatiyle donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi. Hünkâr gemisinin reisi kanun mucibince «vardiyan başı» idi.

Bir baştarda, altı mavna ve kırk da kadırga bir donanmayı teşkil ediyordu. Bu donanmanın (ince filo) kısmını teşkil etmek üzere refakatinde yirmi kıt'a (bey gemileri) bulunmak da mevzu usul iktizasındandı.

Dildare piyade yanaşılmaz bu sularda
Her keştiyi baştarda sanıp firkate çatma
Dâniş

BAŞTİNA (باشتنه) [*Mal.*] İrs yoliyle geçen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. İslâvcadan alınmıştır. Osmanlı Türkleri Rumeli'nde fetheyledikleri yerlerdeki bağ ve bahçe ve evlerin evlâda geçmesine müsaade etmişler, fakat arazinin intikaline izin vermiyerek araziyi «devlet malı» saymışlardı. Bununla beraber Hıristiyanlara ekip biçmek, mahsulünü alıp satmak hakkı verilmişti. Onlar, yalnız toprağı satamazlar, evlâtları ile karılarına veremezlerdi. Yalnız Bosna Hıristiyanlarına karşı daha mutedil davranmışlardı. Onların topraklarını irs yoliyle ailelerine bırakmalarına izin verilmişti. İşte böyle irs tarikiyle geçen arazi devlet malı olmaktan çıkmış, baştina olmuş olurdu.

BAŞ YATIRMALARI (باش یاتیرمالری) [*Bah.*] Geminin baş tarafına bir kat daha kuvvet vermek ve zincirlerin levhalara verdiği tazyika mukavemet etmek üzere sefine dâhilinden baş omuzluklarını baş bodoslamasına bağlıyan çatal şeklinde ağaç veya demirden mamul kalın piraçoların ismidir.

BAŞYAZICI (باش یازیجی) [*Mal.*] Hazine-i Hümayundaki mütefennin dört yazıcının birincisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ötekilerine sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü yazıcı denilirdi.

Yeniçeri ocağında ve Dar-üs-saade ağası maiyetinde de hesap işlerini görmekle mükellef yazıcıbaşılar vardı. Bunlar sonraları kâtip, birinci kâtip, başkâtip unvanını almışlardır.

BATAK (باتاق) [*San.*] Küpten su almak için kulplu olarak yapılan bardaklara verilen addı. Gümüşten, bakırdan yapıldığı gibi hindistancevizinden, zergerdandan ve daha sair birçok şeylerden de yapılırdı. İçlerinde müceşsem balık şeklinde olanları da vardı.

BATARYA (بتاریا) [*Bah.*] Omurgadan geçen amut sathının top alet-i nâriyesini, hâsıl olan herhangi güverteden kat'eden mahal ile alabanda beyninde vâkı kısma denir.

BÂTIL (باطل) [*Sof.*] Zatında sebat ve hakikat olmıyan şey, esassız, boş şey mânasına Arapça bir kelime olan bâtıl, aynı zamanda hakkın zıddı demektir. Sofiye nazarında bâtıl inkâr olunmaz. Bu âlemde bazı kimseler Allah'ın Hâdi ismine, bazı kimseler de Mudıl ismine mazhar olurlar. الاشیا تنکشف باضدادها fehvasınca, eşya zıddiyle inkişaf edeceğinden bâtıla da hak nazariyle bakılmalıdır. Ebu Medyen-i Mığribî'nin (Bâtılı inkâr etme, zira, o bâtıl, hakkın zuhuratından bazısıdır) mânasına olan:

لاتنکر الباطل فی طوره
فانه من بعض ظهوراته

beyti bu fikri ihtiva etmektedir.

Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bunun için şu izahat vardır:

«Masivelhak ki hakikatte vücudu olmamaktır. Vücut ancak Hakka mahsus olmak itibariyle bâtıl hükmünü almıştır.» Muhiddin-i Arabi şöyle tarif ediyor: والباطل هوالعدم «Velbâtıl hüv-el-adem.»

Aks-i mir'at-ı hakikattir nukuş-i kâinat
Hob-u zişti bir görür dide-i hakbininiz
Eşref Paşa

BATIN (بطن) [*Vak.*] Nesepte derece mânasına kullanılır bir ıstılahtı. Bu kelime için (Kamus) da şu izahat vardır: «(Elbatın) banın fethiyle beden ve karına denir. Farisîde şikem derler. Cem'i ebtan ve butun ve batnan gelir. Batın kabîleden küçük olan obaya denir. Alâ kavlin fahizden küçük ve imareden büyük olanına denir. Bunun cem'i ebtan ve butundur, Ve batın her nesnenin içerisine denir ve kuşun bileğinin uzunca tarafına da denir. Cem'i batnan'dır. Ve batın 20 mevzi adıdır. Ve mastar olur karına vurmak mânasına Ve bir nesneyi bilmek mânasına müstameldirki içyüzüne mut-

tali olmaktan ibarettir. Ve bir adamın umur ve esrarına dâhil ve mahrem havassından olmak mânasına müstameldir.»

Vâkıf «vakfının gallesi batnen bade batnin evlâdı evlâdıma verile» derse birinci batın vakfının derece itibariyle evvel olan kendisinin çocukları, ikinci batın çocuklarının çocukları ve üçüncü batın çocuklarının çocuklarının çocukları ilâ.. demek olur.

BÂTIN (باطن) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle zâhirin zıddı, iç, gizli, görünmiyen şey demektir. Sayın Abdülbaki Gölpınarlı bu tâbir için (Kaygısız Divan-ı, lûgatçe) şu izahatı veriyor:

«Zâhir mukabili Allahın isimlerindendir. Âlemin bütünü haktır. Zuhuru da âlemden ibarettir. Kuran'ın, ancak zevk ile anlaşılan gizli mânalarına da «Bâtın-ı mâna» derler. Kuranın bâtını mânaları şâmil olduğunda gerek şeriat, gerek tarikat ehli müttefiktir. Yalnız bâtınını kabul edip, zâhirini tevil edenlere «bâtıni» derler.»

Vücudun zâhiri var bâtını var ey cihan-âra
Bütün [illegible] zuhurudur cihan imkân eder bir iş
O. Ş. İbrahim

BÂTIN KILICI (باطن قلیچی) [*Sof.*] Erenlerin sillesine, mânevi tedibe denilirdi.

Tiyg-i bâtın dediği sofinin
Sıyh-i efrencidir asâ içre
Lâ

BÂTINİYE (باطنیه) [*Kel.*] Her zâhirin bir bâtını olduğunu ve Kuran ile hadîslerin ancak tevil ile anlaşılabileceğini iddia eden fırkalara verilen isimdir. Bâtınilere, muhtelif vesileler ile verilmiş olan isimler şunlardır:

1) Karamıta, 2) Saibiye, 3) İsmailiye, 4) Mübarekiye, 5) Babekiye.

«Bunlardan başka bâtınilere hakikatin yalnız Mâsum İmamın talimi ile öğrenilebileceğini iddialarından dolayı Talimiye, dinî mahremata riayet etmedikleri için İbahiye vesaire isimleri de verilmiştir.

«Tohumu İbni Sebe' tarafından atılmış olup Abbasi'lerden Mutesem zamanında yaşıyan Ehvaz'lı Meymun tarafından filizlendirilen Bâtıniye mezhebine en evvel, takiyyeyi terk ile alenen davet eden (Muhammed Ali Berkai) dir (Hicrî 255).

İslâma nispet iddiasında bulunmakla beraber Müslümanlar arasında ilhat ve fesat neşreden bu mezhep sâlikleri için «evveli (teşeyyü) âhırı (insilâh) dır.» diyen ve nitekim «bellâg-ı ekber», «Namus-u âzam» son mertebedir ki Hak Tealâyı inkârdan; şerayii inkârdan; Halik Teâlâyı ikrar edenleri istihfaftan; şerayia, dine, itikadedenler ile istihzadan ibaret» olduğunu, «garazları halkı kisve-i İslâm ile din-i mecusa davet; zâhiri, nusus-u şer'iyeyi esaslarına muvafık bir surette tevil» den ibaret bulunduğunu söyliyen değerli profesör İzmirli İsmail Hakkı (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341, sayfa 161) diğer taifelerle arasındaki fark hakkında şunları yazıyor: «Felâsife ancak sıfat-ı Bâri'ye, haşr-i cismaniye ait olan âyetleri de tevile veya temsile hamleyleyip âmale ait olan âyat-ı ahkâmı takrir eylediği halde Bâtıniye zâhir-i şeriati inkâr, âmale ait olan âyetleri de tevile veya temsile hamleder. İşte felâsife ile Bâtıniye arasındaki ince fark budur.

«Bâtıniyece nususun ancak bâtını maksuttur, bâtını umdedir, bâtını hakikattir. Zâhiri metruktür; mutasavvıfaca hem zâhiri, hem bâtını maksuttur. Nihayet zâhiri hak, bâtını hakikattir. Nitekim Gazali böyle diyor. İşte mutasavvıfa ile bâtıniye arasında maani-i bâtıniyede dakik fark budur. Binaenaleyh Bâtıniye felâsifeden de olur, mutasavvıfadan da olur. Mutasavvıfa ve felâsife gibi ehl-i tevil ve ehl-i temsilden de olur, bir feylesof ki âyat-ı ahkâmı tevil veya temsile hamleder işe o, hakkı arıyan feylesof değil, belki ilhad neşreden bâtıniyedir. Bir mutasavvıf ki âyetleri tevil veya temsile hamlederek «Ancak bâtını maksuttur» der ise o, Hakkı taharri eden mutasavvıf değil, fesat telkin eyliyen karmatidir. Mütekellimînden ehl-i temsil yoktur. Yalnız ehl-i tevil vardır. Ehl-i tevil olan Bâtıniye ehl-i kelâm fırkasına şebih olur, ehl-i kelâmı temsil eden eşaire ve mutezile'dir. Bunlar içinde de Bâtıni yoktur. Bâtıniye kendilerini felsefe veya tasavvuf ile gizlerler, ya müfsit veya mülhid olurlar.»

Değerli Doçent Ahmet Ateş (İslâm Ansiklopedisi, Bâtıniye maddesi) Bâtıniyeye dair şunları yazıyor:

«1.— Allahın sıfatları ve kâinatın yaradılışı. Allahın sıfatlarını kabul veya red hususundaki itikatları filozofların telâkkilerine yaklaşır. Çünkü, Allahın sıfatları kabul edilecek olursa, Allah ile mahlûkat arasında iştirak olmak lâzım gelir. Bundan dolayı, bu hususdaki nasları tevil ederler. Meselâ Allah kudret sahibi olduğu için değil, kudret sahiplerine kudret verdiği için, kadirdir. Bunun neticesi olarak, Allah kadîm ve muhdes değildir. Belki emri ve kelimesi itibariyle kadîm ve oluşu itibariyle muhdestir (Bk. Şehristani, al-Milal velnihal. s.

147). Bâtınîler, mevcudatın yaratılmasını da, o zaman müsbet sayılan ilimlere uydururlardı: Allah, evvelâ birbirine benzer suretler (akıl) yaratmış, bunlardan da felekler, yıldızlar ve dört unsur hâsıl olmuştur. (Bayan mazhab al-bâtıniyde s. 31) veyahut, Şehristani,nin nâkıllerine göre (s. 148) Allah evvelâ akl-ı evvel'i ve sonra, onun vasıtası ile, nefs-i sâni'yi yarattı. Nefs, aklın kemalini isteyince, harekete muhtac oldu ve bu hareketten de eflâk-i semaviye meydana geldi. Feleklerin hareketinden soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlık ve onlardan mevalîd-i selâse zuhur etti.

2.— Peygamber, İmam ve Kuran. Böylece vücuda gelen insan, akıl ve nefsin nurlarına karşı olan istidadının çokluğu dolayısiyle, diğer mevcudata üstündür. İnsanlar arasında da, istidat müsavi derecede değildir. Bunlardan başka âlem-i ulvinin mukabili olan insan âleminde de müşahhas bir akıl bulunmak lâzımdır ki, o da «insan-ı kâmil» dir. Buna nâtık (konuşan) diyorlar ki, bu ıstılah peygamber yerine kullanılmaktadır Bunun yanında da müşahhas bir nefs vardır ki bu sâmit (sessiz), asas, vasi, imam'dır. Kâinat nasıl akıl ile nefsin tahriki neticesinde hareket ederse, insanlar da natık ile asas tarafından vaz'edilen şeriatin tahriki ile hareket ederler. Kâinattaki 7 felek gibi, bunlar da yedişer - yedişer devrederler. Görülüyor ki, onlara göre, Peygamber insan-ı kâmilden (bu mefhumun tarihi için bk. H. H. Schaeder, Die islamische Lehre Volkommener Menchen, ihre Herkunpt und ihre dichterische Gestaltung. Z D M G. (1925) 79, s. 192-268 v. dd) başka bir şey değildir. Muhammet de bunlardan biridir ve hiç bir peygamberin mucizesi yoktur. Rivayet edilen mucizeler ise, sihir ve gözbağcılık kabîlinden şeylerdir. (bk. Bayân mazhab al bâtıniye, s. 35). Kuran da Allahın değil, Peygamberin sözü olup, Peygamber sadece Cebrail dedikleri akıldan taşan bilgileri ibare şekline sokmuştur. «Şüphesiz Kur'an-ı Kerim bir elçinin sözüdür.» (L XIX, 40) âyeti de bunun delilidir. Şu kadar var ki, Peygamber, halkı idare etmek için, akıldan taşan bu bilgileri zâhirî bir kisveye sokmuştur. Bunun bâtınının meydana çıkması için «ka'im al zaman» olan imama ihtiyaç vardır. Bu imam, gaybı ve gizli şeyleri bilir ve Hüseyn evlâdındandır.

3.— Talim ve tevil. Bâtınîler, bu fikirlerini ispat etmek için, şöyle derler: Her zâhir olan şeyin bir bâtını vardır. Zâhire nispetle bu bâtın, meselâ bâdeme nispetle kabuğuna benzer, bâdemi bulan kimse kabuğuna ehemmiyet vermez. Kuran da böyledir. Onun zâhirî mânası yanında, bir de hakiki ve bâtını mânası vardır ve bunun delili, kıyamet gününde müminler ile münafıkların halini tasvir eden bir âyetin «Aralarına bir sur çekilmiştir. Bu surun bir kapısı vardır ki, iç (bâtın) yüzünde rahmet, dış (zâhir) tarafında azap vardır.» (L VII. 13) mealinde olan kısmıdır. (Bk. al Fark. s. 287. Tebşirat al-avam, s. 181, M. Şerafeddin, İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, s 8, s. 20, not 1.) Fakat bu bâtını mâna ancak «mâsum» imamın talim (öğretme) i ile öğrenilir Bu öğretmenin zaruri olduğunu göstermek için Hasan-ı Sabbah tarafından ileri sürülen deliller şöyle hulâsa edilebilir: «Allahı bilmek için, yalnız akıl kâfi değildir, kâfi gelse idi, akıllar arasında muhalefet olmaması icabederdi. Böyle olmadığına göre, bir muallime ihtiyaç vardır. Herhangi birini muallim kabul edenlerin de, diğerlerinin muallimlerine itirazlarda bulunmamaları lâzım gelirdi. İş böyle olmadığına göre, hakiki ve doğru bir muallime ihtiyaç olacağı tabiîdir ki bu muallim de Hasan-ı Sabbah'ın imamı olan, Fâtımi halifelerinden Mustansır'dır.» (Bk. Sehristani. s. 150, Cuvayni, Tarih-i Cihanküşa, nşr. Mirza Muhammet Kazvinî. III. 196). Böyle bir imam Kuranı tevil ederek, hakikati meydana çıkarır. Fakat bâtıniler harfleri tevil etmek ve onlara uygun birer mâna vermekle işe başlarlar. Onlarca, harflerin kelimeye nispeti. basit ve mücerret cisimlerin mürekkep cisimlere nispeti gibidir ve harfin kendine mahsus bir tabiati ve âlemde bir muvazisi vardır. Meselâ kelime-i şahadetin الا اله kısmında tekrarlar çıkarılırsa, 3 harf kalır: ا ل ه , bunlarda nokta veya işaret bulunmadığından, bu (3) harf bizzat kelime-i şahadete delâlet eder. Diğer taraftan bu kısım nefiy ile isabettan mürekkeptir ve 4. kısım (الله الا الله), 7 fasıl (الله الا الله) ve 12 harftir. İnsan da cisim ile ruhtan mürekkeptir. Dört tabiatten (tabayi-i erbaa) yapılmıştır. 7 âzası ve 12 câribası vardır. Dünyaya bakalım; o da iki kısımdır: mâmur, harap; 4 cihet, 7 iklim ve 12 cezire (kıta) dir. Aynı şey semaya da tatbik edilebilir. Bu teviller, daha başka şekilde de yapılabilir ve yapılmıştır. Bazılarına göre, insanın yüzünde evvelâ 2 kısım vardır: 1 mamur ön (yüz) ve 1 harap arka (başın arkası), 4 saç ve sakal, 7 uzuv: 2 göz, 2 kulak, 2 burun deliği ve 1 ağız. Bu uzuvların harflerinin mecmuu da 12 eder: ayn (göz) 3 harf, üzn (kulak) 3 harf, münhar (burun deliği) 4 harf ve fem (ağız), 2 harf.

«Kelime-i şahadet tevilinin bu kadarı ile iktifa ederek, Bâtınilerin ibadata mütaallik

meselelerdeki tevillerinden birkaç misal göstermek lâzımdır. Namaz, onlara göre, imamı, veli olarak, tanımaktır. Namaz için tâyin edilmiş vakit - hüccete, kıble - sâbıka ve mihrap - tâliye delâlet eder. Oruç, imam ve hüccetı ve onların gizlenmesini emrettiği şeyleri gizlemektir. Zekât, mezhep ehline bilgilerini söylemektir. Muharremat hakkındaki tevilleri de buna benzer. Meselâ «size lâşe, kan ve domuz eti haram edildi» (V, 3) âyetinde mevzuubahsolan lâşe — zâhirîdir; çünkü, bâtını olmıyan zâhir, ruhsuz beden gibidir; kan — şüphedir, domuz eti ise — münafıktır. Yine onlara göre, zina, sırları ifşa etmekten ibarettir. En nihayet «sana yakın gelinceye kadar, Rabbına ibadet et» (XV, 99) âyetini tevil ederek, ibadatın hakiki mânası öğrenildikten sonra, onun farz olmasının mevzuubahs olamıyacağının, binaenaleyh Bâtınice bir tevil ile ibadetin mânasını öğrenmiş bir kimse için, dinî mecburiyetlerin ortadan kalkacağını iddia ederler.

«4.— Davet ve dereceleri. Teferruatı ile burada anlatılmasına imkân olmıyan bu tevilleri ile İslâm dininin bütün esaslarını ortadan kaldırmış gibi görünen Bâtıniler, bu akidelerini rasgele herkese, açıkça, telkine çalışmazlar ve ekseriya gizli cemiyetler halinde, faaliyette bulunurlardı. İmamın, 4 ü kendi yanında olmak üzere, 12 hüccetı bulunur ve bunlardan geri kalan 8 i herbiri bir cezire (kıta) de çalışırdı. Onlardan sonra, asıl halk ile münasebette bulunarak, onları Bâtıniliğe dâvet eden dâiler vardır. Bunlar da iki kısımdır: mükelleb (av tutmağa alıştırılmış köpek) dâi ve mezun dâi. Bu sonuncular davet ettiklerine esrarı söylemeğe salâhiyettardırlar. Bunların nasıl çalıştığı hakkında elimizde epey malûmat vardır. V. (XII.) asrın ortalarına doğru, Bâtınilerin akidelerini öğrenmek için, onların mezheplerine girmiş olan, Muhammet B. Malik bunu şöyle anlatır: «Mezheplerine alacakları kimsenin, bir sene ahvalini ve sabrını iyice tetkik ederler ve telkinlerde bulunurlar. Kendisinden tamamiyle emin oldukları vakit, mezun dâi ona, evvelâ namaz ve zekâtın bâtını mânasını öğretip, câize olarak, kendisinden 12 dinar alıp imama götürür ve: «Falan kulun namaz ve zekâtın mânasını anladı, onu bu yükten kurtar» der. O da: — «Ben ondan namaz yükünü kaldırdım.» — der ve «üzerinde olan yük ve kösteklerı kaldırır» (VII. 156) âyetini okur. Sonra yine 12 şer dinar mukabilinde oruç, içki memnuiyeti ile taharetten kurtulur. Nihayet bir müddet sonra yine dâi gelip, artık dünyada cennete girmek zamanı geldiğini, çünkü akıl sahiplerinin bu dünyada cenneti bulabileceklerini ona bildirir. Yine 12 dinar alıp imama gelerek, bu adamdan tamamiyle emin olduğunu, onun artık hurilerle evlendirilmesi vaktinin geldiğini söyler. İmam, tekrar tamamiyle emin olup olmadığını sorar ve nihayet zevcesinin yanına götürmesini emreder. Bundan sonra al-maşhad al-a'zam (en büyük görüşme) gelir (bk. Keşf-i esrar al-bâtıniye, s. 11. v. dd).

«Bu tedricî talim, 286 da ölen Irak Karmatlarından Abdan'ın eserlerinde de görülür, onun Al-Belâgat al-sab'a adlı eseri, mezheplerine girecek kimsenin talimi için yazılmış olup herbiri bir senede öğretilen 7 kitap idi (bk. Al-Fihrist, s. 180). Başka rivayetlere göre, dâiler daha sistemli tarzda hareket ederlerdi. Onların daveti şu 9 dereceyi ihtiva ederdi: 1. — Teferrüs (dikkatle tetkik). Dâi evvelâ davet edeceği kimsenin bütün ahvalini gözden geçirir, bazı kimseler itikatlarından hiçbir suretle dönmedikleri için, onlar ile iştigal edilmez. Bundan dolayı dâilere şu gibi tavsiyelerde bulunulurdu:

«İçinde ışık olan evde konuşmayınız.» (yani kelâm ilmini ve kıyas yollarını bilenler yanında bir şeyden bahsetmeyiniz) ve «çorak araziye tohum saçmayınız.» Bundan başka, davet ettikleri şahıslara daha kolay nüfuz edebilmek için, onların umumi temayüllerini de tetkik ederlerdi. Dailerin bu sahada çalışmaları çok şayanı dikkatti. Dindar adamlara dindar görünürler, dininden şüphe edenlerin şüphelerini artırırlar ve Ebu-Bekir ile Ömer'i sevenlere de, bu iki zatı medhederlerdi. Fakat onlar bilhassa siyasî ihtiraslardan istifade ederlerdi. Arapların hâkimiyetini bir türlü hazmedemiyen gayr-i araplar, propagandaları için, en elverişli kütleyi teşkil ederlerdi. Onlara arap hâkimiyetinin ergeç sona ereceğini, hâkimiyetin tekrar gayr-i araplar eline geçeceğini söylerlerdi. Hattâ 317 de Mekke'yi zaptedip binlerce hacıyı katlederek «Eğer burası Rabbimiz Allahın evi olsaydı, üzerine ateşler yağdırırdı... Fakat Rab-al-arş hiçbir yeri kendine ev ittihaz etmemiştir.» diye şiirler söyliyen Ebu-Tahir, halifenin yazdığı bir mektuba cevaben İmam-ı muntazır'ın arap kavminin yardımına muhtac olmadan, ayaklandığını ....» bildirmişti (bk. Kaşf asrar al Bâtıniya, s, 34 v. d. Bunlardan başka, Peygamberin mensubolduğu Mudar zümresinin hâkimiyeti ellerinde tutmalarına kızan araplardan Rabia zümresinin de ihtiraslarını körüklüyorlar ve bunların hükümdarlığa, Muzar'dan daha lâyık olduğunu iddia ediyorlardı. 2.— Tenis «alıştırma». Dâi şahsiyeti ve temayül-

leri öğrenilmiş adamlar ile ilk maddede anlatılan meyzular üzerine konuşarak, onların dostluklarını kazanır. 3.— Teşkik «şüpheye düşürme». Şeriate ve Kuranın müteşabih âyetlerine dair sualler sorarak, halkı şüpheye düşürür. Msl. «Bazı surelerin evvelinde bulunan (الم ، الص) harfleri neye delâlet eder?» «Cennetin kapısı niçin sekiz tanedir de, cehenneminki yedidir?» «Gökler ve yerler neden yedişer kattır? Fatiha Suresi de neden yedi âyettir?» «Namazlar niçin şu zamanlarda kılınır da, bu zamanlarda kılınmaz?» Yahut şu tarzda sualler sorulur: «İnsanın kulağı iki olduğu halde, neden dili bir tanedir?» vesaire. 4.— Talik. Bu sualler ile merakı tahrik olunan şahıs cevaplarını öğrenmek istediği zaman, bunun yeminsiz olmıyacağını söyleyip, bekletmek. 5.— Rabıt. Mezheplerine alacakları kimseden, sırlarını ifşa etmiyeceğine dair, çok ağır bir yemin almak. 6.— Tadlis «Aldatma». Anlatacakları hakikatlerin, kolayca öğrenilemiyeceğini söyliyerek, onun Allahın gizli bir sırrı olduğunu telkin. 7.— Ta'sis Yavaş yavaş zâhir ve bâtını izah etmek. 8.— Hal (çıkarma). Bâtını öğrendikten sonra, zâhirin hiçbir kıymeti olmıyacağını söyliyerek, bazı dinî mecburiyetleri kaldırmak. 9.— İnsilâh (sıyrılma). Yukarıki dereceleri geçirmiş olan kimsenin, bütün muharremat ve dinî mecburiyetlerinden kurtulması. Davetin bu dereceleri, asıl İsmailîlerin eserlerinde bulunduğu gibi (bk. W, Ivanow, Handwövterbuch des İslâm, Leyden 941, s. 225 a) onlara verilen bazı isimler (msl. tadlis «aldatma») de, düşmanları tarafından verilmiş gibi göründüğünden, bu hususdaki rivayetlerin mevsukiyetinden şüphe edilebilir. Şunu da ilâve etmelidir ki, Bâtını sistemine göre, dinin zâhirinin hiçbir ehemmiyeti olmamakla beraber, birçok Bâtıniler, zâhire, hattâ bazan ifrat derecede, riayet gösterirler.

«Tasavvufta Bâtınilik. Bâtınilerin bu akideleri uzun mücadelelerden sonra, bazı mahdut yerler müstesna, her taraftan kaldırılmış olmakla beraber, onların ıstılah ve tevilleri, 283 te ölmüş olan Sahl-al-Tustari'den başlıyarak, birçok tasavvuf zümrelerine girmiştir. Fakat bilhassa şeriat ahkâmını avamın ifaya mecbur olduğunu, çünkü onların yalnız zâhiri görebileceklerini ve havassın ise, bunlar ile mukayyet olmıyacağını iddia eden mutasavvıflara Bâtını denilmektedir.»

BATMAN (بطمان) [*San.*] Yerine ve mahına göre iki okkadan altı okkaya kadar olan ağırlık ölçüsüne verilen addı. «Kamus-u Osmani» de Arapça bir kelime olarak gösterilen bu tâbir şöyle izah olunmuştur: « Ölçek ismi (man) ın aslı ölçü mânasına (men) olup lisan-ı Yunaniden mehuz olduğu ve şive-i Arabiye tatbikan elf-i memdude ile telâffuz olunduğu malûmdur. (Bat) kati demek olduğundan bu halde (batman) kati ölçek mânasını ifade eder. Bir (men) yerine ve mahına göre sekiz kıyyeden iki kıyyeye kadar olur. Lisan-ı nâsta tahrif ile (batman) denilir.»

«Türklerde ve Türkler ile münasebette bulunan diğer kavimlerde, ağırlık, kab ve ekilen tohum veya alınan mahsule nispetle tâyin edilen tarla ölçüsü olarak kullanılan bir vâhid-i kıyasi» suretinde tarif eden değerli müdekkik R. Rahmetî (İslâm Ansiklopedisi, cilt 2, sahife 342 - 44) buna dair uzun tafsilât veriyor: «Bu ölçü her memlekete ve hattâ her memleketin muhtelif şehirlerine ve tartılacak eşyaya göre, nispetsizce değişen bir ölçü olduğundan, eski eserleri tetkik edenler için güçlüğü mucib olabilir. Meselâ tababette kullanılan batman XVI ve XVII nci asırlarda yazılan müfredat kitaplarında görüldüğü üzere 266 dirhem iken, yeni Türkiyede ticarette kullanılan batmanın 6 okka, Kırım'da 425 kilo ve İran'da ise 2,9 kilo tutardı. Bugünkü Türk kavimleri arasında da, ziraat ve bahçe mahsulleri muamelesinde muhafaza edildiği gibi, mayi maddeler için de kullanılmaktadır. Son devirlerde devletler arasındaki iktısadi münasebetleri kolaylaştırmak için, umumileşmeğe başlamış olan ölçü sisteminden önce, aynı sistemleri taşıdıkları halde, kıymet bakımından birbirinden farklı olan ölçü birlikleri gibi batmanın kullanılması da, muhtelif devir ve mıntakalarda, gerek şekil ve gerek kıymet bakımından, birbirinden farklı olmuştur. Uygur vesikalarında da tesadüf edildiğine bakılırsa, bunun bazı maddeler için, aynı muhitte bile, birbirinden farklı kıymetlere delâlet etmiş olduğu anlaşılır. Herhangi bir karışıklığın önüne geçmek için, zaman zaman bu gibi ölçülerin kıymetinin devletçe veya mahallî idarelerce, tesbiti zaruri olmuştur. Batmanın mesaha ölçüsü olarak Türkistan ve İran'da kullanılması muayyen miktarda ekilen tohum veya alınan mahsulün araziye nispet edilmesinden ilerigelmiş olacaktır. Uygur vesikalarında araziye ait muamelelerde arazinin hudutları tesbit edilmekle beraber, çok defa bunun büyüklüğü de kaydedilmektedir. İran'da da mesaha ölçüsü olarak kullanılmışsa da miktarı hakkında malûmatımız yoktur.

Batman daha sonraları, kıymetini muhafaza edemiyerek, bu ölçü ve ölçü ile alâkalı diğer mefhumları ifade etmek için de kullanılmıştır.

« Rusçada patmannık (batman ile ölçmek için kullanılan ince ip ve Hazer sahillerindeki balıkçılar arasında balık ağlarında kullanılan ve küçük parmak kalınlığında ziftlenmemiş ip.)

« Ticaret sahasına ait olan birçok diğer ıstılahlar gibi batman da yabancı bir kelime olacaktır. F. W. K. Müller, kelime hakkında fazla izahat vermiyerek, bunun orta İranca batman'dan geldiğini kaydetmiştir. Eski Farsça (batimana), pehl batman, batmanan ve sonra da payman ve paymana «ölçü» şekilleri için bak. Grund d. iranischen philologie (Kısım 1 ve iki s. 37) bu şekillerden payman, paymana ve çağ (sart) Rald. IV. 1126.)

«Hububat için bir küçük ölçek», son devirlerde bu şivelere geçmiş olmalıdır. Eğer bu doğru ise, batman (bununla alâkadar görülen bezmen, bizmen için bak. mad.) çok eskiden Türk muhitine girmiş olmakla beraber, ses bakımından, beklenilen inkişaf merhalelerini geçirmemiş demektir. Bu kelime Türkler vasıtasiyle, İslâv kavimlerinde de oldukça eski devirlerde geçmiş olmalıdır; bazı lûgatlerde bunun «çok eski bir Rus ölçeğinin ismi» olduğu tasrih edilmiş olması da Goloktav, bunun bazı Rus muhitlerinde yabancı bir kelime sayılmadığını göstermektedir.

BATNEN BA'DE BATNİN (بطناً بعد بطنٍ) [*Fık., Vak.*] Nesilden nesle, soydan soya mânasına gelen bu tâbir evvelki batında kimse varken ikinci batında olan kimse istifade edmez demekti. Meselâ vâkıf vakfının gallesi batnen ba'de batnin evlâdı evlâdıma verilsin dese evvelki batından evlât varken sonraki vatındaki evlâda bir şey verilmezdi.

Arapça bir kelime olan batın karın demektir. Soy, sülâle mânasına da gelir.

Taş bağladı mecaa ile batn-ı pâkine
Dünyaya rağbet eylemedi Seyyid-ül-beşer
Ziya Paşa

BATPAZARI (بات پازاری) [*San., Ti.*] Eski eşya alınıp satılan pazar yeri ve çarşı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Halk arasında (bitpazarı) denilirdi. Aslı (bayat pazarı) dır.

BATTAL ÇEKMEK (بطال چكمك) [*Ida.*] Fesih ve iptal işareti koymak yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BATTAL EBRU (بطال ابرو) [*San.*] Şekilsiz ebrular hakkında kullanılır bir tâbirdi. Battal adı verilen büyük boydaki kâğıtlardan yapıldığı için bu adı almıştır. Bu çeşit ebru daha ziyade defter kapaklarının iç ve dışında kullanılırdı. Ebrular şekillerine göre halezoni ebru, taraklı ebru, kumlu ebru, hatip ebrusu isimlerini alırlardı.

BATTAL ETMEK (بطال ايتمك) [*Ida.*] Pul, bilet, vesika gibi şeylerin üstüne damga vurarak veya delerek hükümsüz bırakmak mânasına gelir bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan (battal) metruk, mefsuh, gayrimüstamel demektir. İşsiz güçsüz adam, iri, kocaman mânasına da gelen bu kelime nadir olarak yiğit, cesur makamında da kullanılır.

BATTAL EVRAK (بطال اوراق) [*Ida*] Hükmü kalmamış kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BATTALINA BAKMAK (بطالته باقمق) [*Ida.*] Tetkik edilmekte olan işin evveliyatına ait olarak yazılmış olan kâğıda bakmak, kuyut vesaika müracaat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BATTALİYLE BERABER (بطاليله برابر) [*Ida.*] Eskiden resmî dairelerde kullanılan bir tâbirdi. Yazılan müsveddenin müstenidi olan kâğıt demekti. "Battalının raptı„ da o tâbirler cümlesindendi. Âmirlerden biri yazılan kâğıdın müstenidi olan evrakı görmek istediği zaman "battalının raptı„ işaretini koyar, alâkadar memurlar tarafından da battalı iliştirilirdi. Bu makamdaki battal tâbiri iptal olunmuş, hükümsüz bırakılmış demek değildi. Muamelesi bittiği için hıfzedilmiş demekti.

BATTAL KÂĞIT (بطال كاغد) [*San.*] Büyük kesimde kâğıtlar hakkında kulanılır bir tâbirdi. "Battal İstanbul„ o cümledendir.

BATTAL TORBASI (بطال طورباسی) [*Ida.*] Hükümet dairelerinde hükmü kalmıyan evrakın konulduğu torbalar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Torbalar ay ve sene üzerine tartibedilir, üzerlerine de işaret olunurdu. Eskiden dosya usulü mevcudolmadığı için kâğıtlar bu suretle torbalarda saklanırdı. Küçük bir memur iken cemaziyelevvel ayına ait torbadan gömlek yapan, zamanla mevkiinin yükselmesi üzerine azamet satmaya başlıyan biri hakkında bu halini bilenlerden birinin "cemaziyelevvelini bilirim„ sözünü sarf etmesi bu sözün sonradan elde ettikleri mevkiler münasebetiyle çalım satmağa başlıyanlar hakkında, atasözü suretinde, kullanılmasına sebebolmuştur.

BATTANCI (بطانجی) [*San.*] Yeniçeri ocağı için çuha tezgâhlarında imal edilen çuhayı dövüp kalıplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Battancılar dokunan çuhaları köylerine götü-

rüp battanladıktan sonra getirerek çuha ambarına teslim ederlerdi. Bunlar hizmetlerine mukabil vergi ve resimden muaf idiler.

BATTAN KETHÜDASI (بطان کتخدامی) [*Ask.*] Yeniçerilerle acemi oğlanlarına verilen kışlık kaputların çuhalarını battanlamak işinde kullanılanların başında bulunan memura verilen addı. Battanlamak döğüp kalıplamak demektir. Bu işi yapanlara battancı denilirdi. Pek sıcak tutan bu çivit renkli çuha Rumeli'de dokunurdu. Battanlama işini üç köy halkı yapardı. Bunlara battancı neferleri adı verilirdi. Çuha dokunup battanlandıktan sonra çuha eminlerine teslim edilirdi.

BAYAĞI HÜMAYUN (بياغی هايون) [*San.*] İpekli bir kumaş olan hümayunun pamuklusuna verilen addı. Kadınlar elbise yaparlardı.

BAYILDIM KASRI (بايلدم قصری) [*Sar.*] Dolmabahçe'nin gerisindeki bayırın üstünde bulunan kasrın adı idi. Onsekizinci Asır Kasırlarından biri olan bu Kasır İkinci Mahmut zamanında yeniden yapılmıştı. Fevkalâde bir manzarası olan kasır iki katlı ve müteaddit odalı idi. Civarında ağaçlı setler bulunuyordu. İkinci Sultan Mahmut da burada ceddi Birinci Mahmut gibi iftar eder ve bazı akşamlar Vükelâsını da davet eylerdi. Bu devirde bazı Sultan düğünlerinde dahi bu kasırda büyük ziyafetler tertip edilirdi.

BAYİİYE (بايعيه) [*Mal.*] Pazar yerlerine gönderilen mevad ve eşyadan gümrük ve ihtisap resminden başka olarak alınan resimdi. Bu resim ihtisap memurları tarafından alınırdı Satış resmi demekti. Bey'iye denilmiyerek bayiiye denildiğine bakılırsa bu resmin satıcıdan alındığı anlaşılır. Bazı şeylerden gümrük alınmıyarak bayiiye ve ihtisap alınır ve bir kısım eşyadan ise yalnız bayiiye istîfa edilirdi. Meselâ Maltepe ve Adalardan İstanbul'a getirilen yaş meyva ile üzüm, kiraz, vişne ve bostanın kıymetinden beher kuruşta iki para gümrük, dört para bayiiye, bir para ihtisap, sebzeden ise beher kuruşta dört para bayiiye ve bir para ihtisap alınırdı. Boğaziçinden gelen sebzelerin beher kabından on para bayiiye istîfa olunurdu. İstanbul'a gelen her nevi çiçekten de yalnız bayiiye alınırdı. Bununla beraber bu resim her yerde bir değildi. Üsküdar bahçelerinden gelen çiçeklerden kuruşta üç para bayiiye alındığı halde İstanbul ve civarındaki bahçelerden gelen çiçeklerden kuruşta dört para bayiiye alınırdı. İstanbul tarafından gelenlerden Üsküdardan gelenlere nazaran bir para fazla alınması deniz aşırı olan Üsküdardan getirilen çiçekler için İstanbul'dan getirilenlere nispeten fazla nakliye masrafı ihtiyar olunmasından ileri geliyordu.

Bu resim 16 cemaziyelevvel 1254 tarihli fermanla ihtisap rüsumu meyanında kaldırılmıştır.

BAYLÂÇ (بايلاج) [*Mal.*] Eski zamanlarda Fransız gelmileriyle gelen ticaret eşyasından konsoloshanelerce alınan aidatın adıydı. Aynı makamda "balyaç„ tâbiri de kullanılırdı. Venedik elçileri hakkında Osmanlı Türkleri tarafından kullanılan balyos, bâylos kelimesinden bozmadır.

"Baş. B. Arşivi„ nde mevcut bir vesika (Hariciye fiş No: 1593, tarihi: avahiri safer 212) aynen şöyledir:

"France sefainine ticarete mütaallik tahmil olunan eşyadan Fransa elçilerine ve konsolos'arına konsolata resmi ve baylaç tâbir olunan avait eda olunması için evvelce akdolunan mevadda tasrih olunmuştur. İzmir tüccarından bazıları vermel te taallül edegeldikleri cihetle taallül ederler ise emvalleri gümrükte tevkif birle rüsumu mezkûre ber-mucibi şürut-ı ahitname-i hümayun tamamen tahsil ve konsolos u mumaileyhe teslim olunmak babında İzmir Kadısına ve voyvodasına müekked emir verilmesi.„

BAYLOS (بايلوس) [*İda.*] Osmanlılar tarafından eski zamanlarda Venedik elçileri hakkında kullanılır bir tâbirdi. "Baylos„ suretinde istimal olunurdu (Baile) kelimesinden alınmadır. Sonra terk olunarak "elçi„ ve müteakiben "sefir„ tâbiri kaim olmuştur.

BAYRAK (بايراق) [*İda.*] Bir memleketi temsil etmek üzere kabul olunan alâmete verilen addır. Muhtelif renk ve işaretler taşıyan ve yerine göre bir mızrağa veya ağaca bağlı bezden ibaret olan bu alâmetin mânevi kiymeti pek büyüktür.

«Sancak» adı verilen bayrak bütün milletler gibi Türkler tarafından da ilk zamanlardan itibaren kullanılmış ve mukaddes bir yadigâr gibi telâkki edilerek her türlü kem gözlerden korunmuştur.

Türkler tarafından teşkil olunan devletlerin bayrakları hakkında pek kıymetli malûmat veren değerli Profesör Fuat Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, bayrak maddesi) Osmanlı İmparatorluğu devrindeki bayrak için şu mühim tafsilâtı veriyor: «Türklerin orta çağda kurdukları en ehemmiyetli ve en devamlı siyasi teşekkül olan Osmanlı İmparatorluğunun bayrakları hakkında diğer Türk devletlerininkiler ile kıyas

edilemiyecek kadar çok ve etraflı malûmata malikiz. XIV. asır hakkındaki kaynakların azlığı ve kifayetsizliği malûm olmakla beraber, XV. asrın bilhassa son yarısından başlıyarak bir yığın tarihî ve edebî kaynaklara, haritalara, resmî vesikalara, minyatürlere, hattâ Türk ve Avrupa müzelerinde muhafaza edilen Osmanlı bayraklarına malik bulunuyoruz. İmparatorluğun garp ile sıkı ve daimî münasebetleri dolayısiyle XVI. — XIX. asırlara ait garp sefaretname ve seyahatnamelerinde verilen malûmat ile, vesika kıymetinde olan birtakım tablo ve gravürlerden de bu hususta tamamlayıcı malûmat edinmek kabildir. İşte bundan dolayı, Marsigli, Dohsson, Von Hammer gibi XVIII.-XIX. asırlara mensup müellifler Osmanlı İmparatorluğuna ait eserlerinde, Osmanlı bayrakları hakkında malûmat vermiş oldukları gibi İslâm armalarına dair mühim araştırmalarda bulunan Mısırlı Yakup Artin Paşadan başlıyarak şu son yıllara kadar Osmanlı bayrağının rengi üzerindeki alâmetler, muhtelif devirlere ait bayraklar hakkında birtakım makaleler ve monografi mahiyetinde eserler yazılmıştır.

«Osmanlılardan evvelki islâm ve Türk bayrakları hakkında hemen hiçbir esaslı bilgiye dayanmadan ve bayrak meselesinin diğer hâkimiyet sembolleri ve bununla alâkalı birçok şeylerle (renklerin senbolizmi, bayraklar üzerinde kullanılan muhtelif motiflerin mahiyeti ve menşeleri v. s.) münasebeti hatıra getirilmeden tamamiyle tenkidsiz bir tarzda yazılan bu eserler, birçok yanlış izahlar ve hükümler ile doludur. Bilhassa XVI. asırdan evvelki Osmanlı bayrakları hakkında pek az ve kifayetsiz malzemeye dayanıldığı gibi bundan sonraki devirlere ait kaynaklardan pek az istifade edilmiştir. İşte bu sebeple bütün bu neşriyattan ancak ihtiva ettikleri malzeme bakımından istifade olunabileceği unutulmamalıdır. Biz bu küçük hulâsada, Osmanlı bayrakları meselesini, hiç tafsilâta girişmeden en umumi çizgileri ile anlatmağa çalışacağız.

«İlk Osmanlı padişahlarının bayrakları hakkında sonraki Osmanlı tarihlerinin verdikleri malûmata göre, Konyadaki Selçuk hükümdarlarının Osman Gaziye gönderdiği hâkimiyet alâmetleri arasındaki bayrak, beyaz renkte idi. Âşık Paşa Zade ve Neşrî'de bu bayrağın rengi hakkında bir sarahat yoksa da, Oruç Bey bu sancağın «peygambere mahsus sancak» olduğunu söyler. Biz bu rivayetin esas itibariyle asılsız olduğuna ve sonradan uydurulduğuna kaniiz. Bu rivayetin doğruluğu farz olunsa bile, bunun Peygambere ait sancak değil, İlhanlılara ait beyaz bayrak olacağı pek tabiîdir. Mamafih XV. asırda Osmanlıların kırmızı bayraklar kullandıkları, Âşık Paşa Zade'nin Alaşehir'de dokunan bir nevi kızıl kumaştan bayrak ve hil'at yapıldığı hakkındaki kaydından anlaşılıyor. Fatih muasırı Tursun Beyin ifadelerinden bu devirde Osmanlı donanmasında ve azap kıtalarında kırmızı, yeniçeri kıtalarında beyaz bayraklar kullanıldığı istidlâl olunur. Herhalde muhtelif kaynakların ifadelerinden pek iyi anlaşılıyor ki Osmanlılar daha XIV. asırdan başlıyarak sair İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi, türlü türlü bayraklar kullanmışlardır; XV. asırda hükümdara mahsus sancaklardan başka, muhtelif kapıkulu ocaklarına, büyük devlet ricaline, beylerbeyi ve sancak beylerine, donanma kumandanına ve reislerine, azab ocaklarına, ticaret gemilerine mahsus türlü renklerde bayrakların üzerinde muhtelif şekiller ve yazılar bulunurdu. Yeniçeri ocağının muhtelif ortalarının kendilerine mahsus nişanları (çapa, anahtar, balık, v. s.) vardı ki kışlaların kapılarına, ortaların bayraklarına bu alâmetler nakşedilirdi. Bunlara mensub olanlar, kollarına ve baldırlarına bu alâmeti, mürekkep veya barutla dövdürürlerdi. Marsigli'de (ve ondan naklen Cevat Paşanın Tarih-i Askerî-i Osmanisinde) bu nişanlara tesadüf edilirse de bu alâmetlerin iptida ne zaman kullanıldığı malûm değildir. Sonraları topçu, lâğımcı, kumbaracı ocakları gibi askerî sınıfların bayraklarında top, kumbara gibi kendilerine mahsus hususi alâmetler bulunduğunu görüyoruz. Celâlî eşkıyasının türlü renklerde, üzerlerinde türlü şekiller ile beraber zorba başıların isimleri de yazılı yüzlerce bayrak kullandıklarını Naimâ kaydeder. Yeniçeri ocağının beyaz bayrak taşımasını, ocağın piri ve hâmisi Hacı Bektaş-ı Veli'nin Şiîlik temayüllerine isnadeden Yakup Artin'in bu mülâhazası hiçbir suretle kabul edilemez Bu renk doğrudan doğruya Cengiz İmparatorluklarının resmî rengidir ki, Anadoludaki Moğol hâkimiyetinin tesiri ile Osmanlılar tarafından kabul olunmuştur. XV.-XVI. asırlarda yeniçerilere ak bayrak, sipah bölüğüne kırmızı bayrak, silâhtar bölüğüne sarı bayrak, orta ve aşağı bölüklere alaca bayrak adları verilmesi, bunların taşıdıkları bayrakların renginden dolayıdır ki, bu âdetin eski Türklerin askerî mahiyetteki kabîle teşkilâtında da mevcudolduğunu yukarda söylemiştik. Doğrudan doğruya devşirmelerden teşkil edilen bu sipah bölüklerini timarlı sipahisi ile karıştıran Fevzi Kurdoğlu'nun bunların kırmızı bayrak taşımalarını Türk halk ananelerine istinadettirmek istemesi, tamamiyle yanlıştır.

Yakup Artin'in eskiden siyah rengi millî olarak kabul eden Türklerin, Bizans hudutlarına yaklaştıkça kırmızı ve sarı renkleri hükümdarlara mahsus renk olarak kabul etmelerini Bizans tesirine atfetmek istemesi, Türk ve İslâmlardaki renkler ve bayraklar hakkındaki bilgisizliğinden ileri gelmektedir. Siyah rengin umumiyetle Selçukluların ve Anadolu Selçuklularının resmî renkleri olduğunu, yukarda söylediğimiz gibi sarı rengin de Memlûk İmparatorluğunun rengi olduğunu (Osmanlılara Memlûklerden geçtiği pek sarih olan bu sarı rengin menşeini Dr. Rıza Nur'un Çinde araması doğru değildir), kırmızı rengin ise muhtelif Türk kabîlelerinde ve Karahanlılarda kullanıldığını bilhassa göstermiştik. Bütün bu renklere daha Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinin bayraklarında tesadüf edildiğini düşünürsek, Bizans yahut Çin tesiri iddialarının mânasızlığı daha iyi anlaşılır.

"Doğrudan doğruya padişaha mahsus bayrak Fatih devrinde ak sancak idi ki Bayezit II., Selim I. ve Kanuni Süleyman devirlerinde de bunun değişmediğini muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz. Dr. Rıza Nur'un bunu Kanuni devrinde başlamış bir anane telâkki etmesi tamamiyle yanlıştır. Daha evvelki devirler hakkında bu hususta kat'î ve sarih vesikalar henüz malûm değilse de İlhanlılar devrinden beri Anadoluda imparatorluk rengi olarak kullanılan ak sancağın, Fatih'ten evvelki Osmanlı padişahları tarafından da — hiç olmazsa Yıldırım Bayezit'ten beri — kullanıldığı tahmin olunabilir. Osman Gazi'ye beyaz sancak gönderildiği hakkındaki rivayet de, tarihî bakımdan mevsuk olmamakla beraber, beyaz sancağın eskiliğini gösteren bir anane olarak kabul edilebilir. Daha sonraki asırlarda, esasen peygambere aidolup, sonradan Osmanlı padişahlarına geçtiği iddia olunan sancak-ı şerif, yani mukaddes dinî bayrak, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Yeniçerilerin ak bayrağı ile süvari ocaklarının alaca, kızıl, ve sarı bayrakları Kanuni Süleyman'ın ilk zamanlarında da devam ediyordu. Müverrih Âli'nin ifadesi, İmparatorluğun XVI. asırdaki azametli inkişafı neticesinde, Kanuni'nin o zamana kadar dört renkte olan bu bayrakları altıya çıkardığını anlatıyor. Doğrudan doğruya hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden bu kapıkulu ocaklarının taşıdıkları bayraklar, umumiyetle, saltanat sancakları sayılırdı. Kanuni devrinde ilâve edilen bu bayrakların yeşil, siyah renklerde olduğu söylenebilir. Gerçi bu iki rengin, daha evvel, yeşilin daima, siyahın arasıra kullanıldığını da pek iyi biliyorsak da Kanuni devrinde kapıkulu ocaklarında bu renk bayrakların da kullanılması usul ittihaz edilmiş olsa gerektir. Şair Taşlıcalı Yahya Beyin Kanuni'nin ak, alaca, kızıl ve yeşil bayraklarından bahsetmesi yine aynı şairin hükümdarın ak sancağını zikreylemesi de bu mütalâalarımızı kuvvetlendirir. Macaristan seferine çıkan orduya kumandan tâyin edilen Sadrazam İbrahim Paşaya beyaz, yeşil ve sarı renklerde üç sancakla iki kırmızı ve iki tane de alaca bayrak verildiği hakkındaki kayıtlar, bunların hükümdarların hassa kuvvetine mahsus sancaklar olduğunu anlatıyor. Netayic-ül-vukuat'ın vezirler ile beylerbeylerin, saltanat rengi olan ak sancaklar taşıdıkları hakkındaki ifadesi herhalde tashihe muhtaçtır. Çünkü beylerbeylerin kırmızı sancak taşıdıkları XVI. asır şairlerinden Hayalî, Sûzi, Çamçak Mehmet Çelebinin şiirlerinden kat'î olarak anlaşılıyor. Hükümdarların ak sancaktan başka, bilhassa kızıl sancak da kullandıkları. Mısırı fethettiği zaman Selim I. in otağının önünde ak ve kızıl iki sancak dikilmesinden anlaşılıyor. Bunu zikreden Mısır müellifi İbn-i İyas bu beyaz sancağın harbe nihayet verildiğine alâmet olduğunu söylüyorsa da hakikatte bu asıl hükümdar sancağıdır; kızıl sancağa gelince, bu da herhalde hükümdara mahsus diğer bir sancaktı. Netekim Çaldıran meydan muharebesinde de Selim I. in biri kızıl ve biri beyaz iki saltanat sancağı bulunması, İbn-i İyasın izahındaki yanlışlığı kat'î surette göstermektedir. Yine aynı tarihçi, Bayezit II. nin torunu Kasım Beyin "Rum hükümdarlarının, yani Osmanlı sultanlarının âdeti üzere„ yeşil ve kırmızı renkli ipek sancağı olduğunu da yazmaktadır. Ahmet Timur Paşa bunu "kırmızı zemin üzerinde yeşil bir daire„ bulunan bir bayrak telâkki etmekte ise de, bu izah tarzını teyidedecek hiçbir delil yoktur. Osman ve Orhan devirlerinde saltanat bayrağı olan ak sancağın Orhan veya Murat I. zamanında yeşile ve Mehmet I. tarafından da kırmızıya tebdil edilerek ortaya bir yeşil daire konulduğu hakkındaki bazı rivayetlerin doğru olmadığı XVI. asırda bile pahişahların ak sancak kullanmalarından anlaşılıyor. Mamafih daha XVI. asrın başlarında kırmızı saltanat sancağının mevcudiyeti de muhakkaktır ki, bu, belki de Selim I. den evvel kullanılmıştır.

"Osmanlılarda yeşil renkli sancağın eskiden beri kullanıldığı söylenebilir. Aydın Oğlu Umur beyin gemisine çekilen sancağın yeşil olması, dinî mahiyette olan bir rengin cihad ve gaza mefhumunu ifade ettiğini pek iyi gösterir. Çaldıran muharebesinde Bolu ve Kastamonu

süvarilerinin yeşil sancaklar kullanmaları, Kanuni devrinde kapıkulu ocaklarında bu renk bayrakların mevcudiyeti bunu belirtir. Yeşil renkli sancakların gazilere mahsus olduğunu ve bunun daha ziyade denizciler tarafından kullanıldığını gösteren muhtelif deliller vardır. İstanbul muhasarasında, Fatih'in gemisinde yeşil sancak bulunması XVI. asrın büyük denizcisi Barbaros'un bayrağının üzerinde zülfikar şekli ile fetih ve zafer ayetleri bulunan, yeşil kumaştan olması, İnebahtı (Lepant) muharebesinde Cezayir Beylerbeyi Uluc Ali Paşanın gemisinde üzerinde beyaz bir pençe ile fetih ve zafer ayetleri nakşedilmiş yeşil sancak bulunması, Piyale Paşa donanmasının İstanbul dan hareketini tasvir eden bir Frenk seyyahının ifadesine göre kumandan bayrağının yeşil olması, Evliya Çelebi'nin ifadesine göre Frenk korsanları ile daimî savaş halinde bulunan Cezayir gemilerinin XVII. asırda belki de Umur ve Barbarosun ananelerini devam ettirerek yeşil sancak taşımaları, yine onun kaydettiği gibi Rumeli serhadlerindeki kalelerde yaşıyan gazilerin o devrin ananesine göre çeteye — yani akına, çapula — çıkarken yeşil bayrak kullanmaları yukardaki iddiamızı ispata kâfidir. Sonraları bayraklarda yeşil rengin çoğaldığını, biraz aşağıda donanma bayraklarından bahsederken göreceğimiz gibi Selim I. zamanında başlıyarak, orduda bu renk sancakların çoğaldığını görüyoruz: Topraklı süvarisinin bayrakları, yukarısı yeşil ve aşağısı kırmızı renkte olmak üzere, iki renkli idi; dört bölük bayrakları beyaz ve yeşil çizgili olduğu gibi, delil bayrağının da yukarısı yeşil idi.

"Osmanlı imparatorluğu ordusunda olduğu gibi, donanmasında da türlü renk ve şekillerde türlü türlü bayraklar kullanılmıştır. XV. asırda bilhassa kırmızı bayraklar kullanıldığı halde (Fatih ve Bayezit II. devirlerinde) XVI. asırda kumandana mahsus bayrağın yeşil olduğunu memleketin muhtelif mıntakalarına mensup derya beylerinin de, beyaz, kırmızı, sarı, sarı - kırmızı ufki çizgili (alaca) bayraklar kullandıkları malûmdur. Bu sırada ticaret gemilerinin beyaz bayrak taşıdıkları bazı edebî kaynaklardan anlaşılıyor.— XVIII. asırda da kaptan paşalara mahsus bayrak, yeşil idi. Gerek bu asırda, gerek daha sonraki asırda gemi sancaklarında en ziyade kırmızı (al) renk kullanılmakla beraber yeşil bayraklar da çoktu; bunların kimlere mahsus olduğu (kaptan paşalara, patronlara, riyalelere, kaptanlara v. s.) üzerindeki şekillerden (zülfikar, üç yıldız veya ok - yay, çapa v. s.) anlaşılırdı. Mamafih Mahmut I. devrinden sonra, donanmada en ziyade yeşil sancaklar kullanılmağa başlandı; kalyonların kıç sancakları yeşil olduğu gibi, amirallere mahsus forslar da yeşil zemin üzerinde zülfikar ve hilâl şekillerini ihtiva ederdi. D'Ohsson, bu asırlarda, Osmanlı ticaret gemilerinin de yeşil sancak kullandıklarını söyler. 1207 (1793) de Kaptan Küçük Hüseyin Paşanın teşebbüsü ile gemi bayraklarında daha ziyade kırmızı rengin kullanılmağa başlandığını ve yine o asırlarda Selim III. ün ordu ve donanmaya ait muhtelif icraatı arasında, bayraklar üzerindeki hilâl şekline sekiz köşeli yıldız ilâve olunduğunu görüyoruz. Hulâsa, bu devre ait muhtelif vesikalardan, bayrak meselesinin de muayyen usullere bağlandığı, büyük gemilerin muhtelif direklerine çekilecek bayrakların, bayraklar üzerindeki şekillerin tesbit edildiği, hükümdara mahsus gemiye (taht gemisi) çekilecek kırmızı sancağın üstünde Selim'in tuğrası olduğu anlaşılıyor. Selim III. Mısırın Fransızlardan geri alınması münasebetiyle, Küçük Hüseyin Paşaya, üzerinde bir sorguç ve bir zülfikar ile, galiba İskenderiye kalesini temsil eden bir resim bulunan bir kırmızı sancak vermişti. Yine bu devirlerden kalan bazı albümlerden anlaşıldığına göre İmparatorluğun muhtelif ticaret limanlarına (İzmir: üç mavi ve iki beyaz ufki parça; Girit: iki kırmızı ve bir beyaz ufki parça; Ülgün: düz kırmızı), İslâm tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir yeşil ufkî parça), reaya tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir mavi ufki parça), Karadeniz tüccarlarının (mavi, beyaz, kırmızı, sarı ve birçok küçük mustatillerden mürekkep), Akdeniz tüccar kalyonlarına (alt alta mavi, sarı, kırmızı üç ufki parça), Unkapanı tüccarlarına (üç köşeli beyaz zemin üzerinde, altı köşeli beş mavi yıldızla kırmızı ve mavi renkte bir yuvarlak, ucunda mavi ve kırmızı iki çizgi), umumi tüccar gemilerine (beş mavi, dört beyaz, iki kırmızı, bir sarı ufki dar parça) mahsus bayraklar kullanılıyordu. Cezayir Beylerbeyinin muhtelif bayrakları vardı: üst köşesinde beyaz renkte sarıklı bir insan başı bulunan kırmızı bayraktan başka korsanlara mahsus olarak üzerinde bir kafa iskeleti ile elinde kılıç, çıplak bir kol bulunan kırmızı sancak vardı. Aynı alâmetleri taşıyan mavi renkli bayrak, tüccar gemilerine mahsustu. Kumandan forsları yeşil idi. Beylerbeyliğe ait ticaret gemilerinin bayrağı beyaz, yeşil, kırmızı, üç ufki parçadan mürekkepti Tunus ve Cezayir tüccar gemileri ortası yeşil olmak üzere, iki mavi, iki kırmızı beş ufki parçadan ibaretti. Trablus beylerbeyi ile, İstanbul limanına mahsus sancak,

üç hilâlli yeşil sancaktı. Tunus sancağı üç kırmızı ve iki beyaz ufki parçalı, tüccar gemileri bayrağı yeşil ve altı üstü kırmızı üç parçalı olarak gösterilmektedir. Görülüyor ki XVIII. asır sonlarında bayrak şekilleri ve renkleri oldukça muntazam bir usule bağlanmıştı.

"Mahmut II. devrinde Selim III. zamanındaki gibi, bayrak şekilleri hemen ayniyle devam etti. Kalelere ve hükümet binalarına çekilen resmî sancağın bu devirde, ay yıldızlı al sancak olduğu görülüyor. Lâkin, yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, bunlara ait hususi bayrakların kullanılmasına son verildiği gibi, yeniçeriler arasında çok yayılmış olan bayrak kelimesi de — yeniçeriliği ve Bektaşiliği hatırlatacak başka birtakım kelimeler ile birlikte — yasak edildi ve bunun yerine sancak kelimesinin kullanılması için her tarafa emirler verildi (Lûtfi Tarihi, C. 1, s. 240). Yeniçerilerin son zamanlarında daha ziyade kırmızı renkte olan bu bayraklardan, üzerinde beyaz bir pençe, bir zülfikar ve bir daire şekli bulunan çatal uclu bir bayrakAskerî Müzede mevcuttur. Selim III. devrinde Nizam-ı Cedit kıtaları için ihdas edilen ortasına sarı sırma ile bir hilâl, yahut ortadaki hilâlden başka dört köşesine de hilâller işlenmiş, kırmızı veya fesrengi bayraklardan bazıları Topkapı Müzesinde saklanmaktadır. Mahmut II. tarafından teşkil edilen Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye mahsus olmak üzere Kelime-i Şahadet veya fetih ayetleri bulunan siyah bayraklar yapılmıştı: bunlarda siyah rengin tercihi peygamberin Ükap adlı meşhur siyah bayrağının rengini taklit maksadiyle olmuştur. İkinci meşrutiyetin ilânına kadar, orduda, üzerlerinde ayetler yazılı ve nükümdarların ortası tuğralı armalarını havi sırma saçaklı türlü türlü alay sancakları kullanılmış ve ondan sonra da bu âdet devam etmişti; bunların rengi hemen umumiyetle kırmızı idi. Abdülhamit II. zamanında cuma namazı münasebetiyle yapılan selâmlık resminde hilâfete mahsus bir bayrak kullanılırdı. Bu, kırmızı atlas zemin üzerine etrafı beyaz kılaptan ile işlenmiş dörtköşe bir çerçeve içerisinde bir tarafında "İnna fetahna„ suresi, diğer tarafında ise güneş resmi bulunan sırma saçaklı ve ucu hilâlli bir sancaktı.

"XIX. asrın ilk yarısında, üzerinde hilâl ve yıldız işareti bulunan kırmızı (al) sancağın, o zamanki garp devletlerinin resmî bayrakları gibi Osmanlı İmparatorluğunun resmî ve umumi timsali, yani millî bayrak olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Abdülmecit zamanındaki İmparatorluk bayraklarını gösteren bir albümde, eski bir ananesi olan Trablusgarb'a mahsus üç yıldızlı yeşil sancak müstesna olmak üzere diğer bayraklar umumiyetle kırmızı renktedir ve ortalarındaki muhtelif alâmetler de beyazdı. Padişaha mahsus tuğralı sancaktan başka, hükümdarın gemileri ziyaretinde kullanılan, ortasında güneş ve dört köşesinde şualar bulunan bir sancak daha vardı. Kaptan paşaya mahsus sancakta bir hilâlle sekiz köşeli yıldız mevcuttu. Diğer bazı bayraklardaki yıldızlar ise, dört köşeliydi. Bunlardan başka Tophaneye, kalelere, Galata kulesine, Bahriye mektebine mahsus bayraklar bulunduğu gibi, ticaret gemileri için de sağ üst köşesine bir yıldız resmedilmiş ayrı bir bayrak vardı. Tunus Beyinin sancağının ortasında kırmızı zemin üzerindeki bir beyaz daire içinde kırmızı hilâl ve yıldız şekli mevcuttu. İmparatorluğa tâbi olan Sırp, Eflâk ve Buğdan beylerbeyleri ile Sisam Adasına ait hususi bayraklarda Osmanlı hâkimiyetinin alâmeti olan kırmızı renk ile beraber mavi, sarı ve beyaz renk de kullanılmıştı. Üst köşelerinde, Osmanlı hâkimiyetinin timsali olmak üzere, kırmızı zemin üzerinde, beyaz üç yıldız bulunan sarı Eflâk bayrağı ile mavi Buğdan bayrağında, birincisinde çift kartal, ikincisinde bir de öküz başı mevcuttur ki, bu iki memleket bayraklarında bu şekillerin mevcudiyetinden Evliya Çelebi de bahsetmektedir. Abdülmecit'in son devirlerinde sekiz köşeli yıldız, beş köşeliye tebdil edilmek suretiyle, bayrağımızdaki yıldız şekli de tesbit edilmiş oldu. Abdülâziz zamanında başlıyarak padişahlara mahsus bayrakların ortasındaki tuğraların beyaz renkte sekiz şualı ve beyzi bir güneş içine alınması âdet oldu. Sonradan bu bayrağın kırmızı rengi vişne çürüğüne tebdil edilerek bu saltanat sancağı, saltanatın kaldırılmasına kadar devam etti. Bu devirde yeşil rengin hacılara mahsus gemilerin bayraklarına tahsis olunduğunu görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda, daha XIV. asırdan başlıyarak tarikatlara mahsus (daha ziyade siyah ve yeşil renklerde) üzerlerinde ayetler ve pirlerin isimleri bulunan bayraklar kullanıldığı gibi (h) (msl. İsakilerde olduğu gibi) esnaf teşekküllerinin de ayrı ayrı bayrakları olduğunu biliyoruz.„

Alem taşıyana alemdar, sancak taşıyana sancaktar denildiği gibi bayrak taşıyana da bayraktar denilirdi.

Tuttu bir kıt'ayı akan kanın
Çâk çâk oldu tîğ-i berranın
Bayrağın paralandı düştü yere
Oldu her pâresi cihane bere
Bu mudur ruz-i mahşerin şanı?

Ey meh-i asüman-ı Osmani
Ne mehabetli inşikakın var!
Namık Kemal

BAYRAK AÇMAK (بایراق آچق) [*Hal.*] İsyan etmek, terbiye haricine çıkmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAYRAK ASKERİ (بایراق عسکری) [*Bah.*] Her sene ruz-u hızırda sahil olan yerlerden gelip gemilere taksim olunarak derya seferi ifa olunduktan sonra ruz-u kasımda memleketlerine dönen gönüllü bahriye askerinin unvaniydi. Buharlı gemiler icadolunmadan evvel deniz muharebeleri hıdrellezle kasım arasında cereyan eder, kış basınca gemiler yerli yerine çekilirdi.

BAYRAKTAR (بایراقدار) [*Ask.*] Bayrak taşımak vazifesiyle mükellef olana verilen addı. Yeniçeri ocağını teşkil eden ortaların bayraklarını taşımak için her ortanın bir bayraktarı olduğu gibi sair kapıkulu ocaklarını terkibeden ortaların da her birinde birer bayraktar mevcuttu. Sipahilerin de kendilerine mahsus bayrakları ve bayraktarları vardı. Beylerbeyleriyle ümera kendi tevabiiyle sefere iştirak ettiklerinden onların da bayraktarları mevcuttu.

Yeniçeri ocağındaki bayraktarlar aynı zamanda orta zâbitanından sayılırlardı. Her ortada en eski ve kıdemli olmak hasebiyle pek ziyade itibar ve nüfuza malik olan ve «baş eski» tesmiye olunup orta zâbitanından sayılan nefer dahi bayrak taşımak hususunda bayraktara yardım ederdi.

Bayraktar; başına aşağı kısmına çaprazvari beyaz bir sarık sarılı mavi bir külâh giyer, arkasına kırmızı cüppe, ince entari, bacağına kırmızı dövme şalvar, ayağına da sarma çizme giyerdi.

«Alem» taşıyana alemdar, «sancak» taşıyana da sancaktar denilirdi.

BAYRAM ALAYI (بایرام آلایی) [*Sar.*] Ramazan ve kurban bayramlarının birinci günleri Osmanlı padişahları bayram namazını kılmak üzere camiye gidip gelirken yapılan merasime verilen addı.

Gidilecek camii, hünkârın kendisi seçerdi. Osmanlıların yükseliş ve kemal devirlerinde bu alaylar büyük debdebe ile yapılırdı.

BARAMİYYE (بارامیه) [*Sof.*] Hacı bayram-ı Veli tarafından XIII. (XIV) asrın sonlariyle IX. (XV) asrın ilk yarısında Ankarada tesis olunan tarikatın adı idi. Hacı Bayram Ankara yanında Çubuk suyu cenubundaki «Solfasol = Zü-fazıl» köyünde doğmuştur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra bir müddet Ankara'da tedris ile meşgul oldu. Sonra Kayseri'de şeyh Ebu Hâmit Hamidüttin-i Aksarayi'ye intisap eyledi. Şeyhin Şam'a ve Mekke'ye gidişinde beraber bulunarak Aksaray'da ölümüne kadar yanından ayrılmadı. 833 (1729/1430) te öldü ve Ankara'daki türbesine gömüldü. Sağlığında kazandığı şöhreti öldükten sonra da muhafaza etmiştir.

Bayramiyye tarikatının silsilesi bir koldan Bayezid-i Bestami'ye çıkar. Diğeri bilhassa Halvetî'ler ve Melâmî'ler tarafından kabul edilendir ki bu da Hasan Basri'ye giden Halvetiyye silsilesidir. Birinci silsile Ebül Hasan Zarafani'den Nakşibendiyye silsilesiyle birleşir. Bu bakımdan ilk silsile hem Alevî, hem Sıddıkıdır. Bundan dolayı silsile itibariyle bu iki kolu birleştiren Bayramilik zikr-i hafiyi benimsiyen Nakşibendilik ile münasebetli ve Nakışibendilik ile Halvetîliği birleştiren bir tarikat sayılmıştır.

Bayramilik Hacı Bayram-ı Velinin ölümü üzerine iki kola ayrılmıştır. Bir kısım zikr-i cehriyi kabul ederek Hacı Bayram'ın halifesi Ak Şemseddin'e tâbi olmuş, bir kısmı da yine Hacı Bayramın hulefasından Bursalı Ömer Dedeye uyup zikir ve vird gibi şeylerden, hususi kisveden, hattâ topluluk yerleri olan tekkelerden bile feragat ederek Melâmi adını almışlardır.

Asıl Bayramilik Ak Şemseddin'den yürümüştür.

Şeyh Hâmit tarikatı Hoca Ali Erdebilî'den, o Sadrüddin-i Erdebili'den, o da Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî vasıtasilye İbrahim Zahit Geylâni'den almıştır. Zahid'in nispet silsilesi Halvetilikten gelmektedir.

Hâmid-i Kayserî'nin bir nispeti de Bayezid-i Bestamî'ye vâsıl olduğu için Bayramiyye tarikatı Aleviyye ve Sıddıkıyye nispetini câmii sayılır.

Tarikatın esası cezbe, muhabbet ve esrardı. Aşağıdaki beyitlerde bu cihet izah olunmaktadır:

Anla imdi fırka-i Bayramiyi
Gör ne veçhile dürür Bayramiyi
Bu dürür erkân-ı Bayramı meğer
Şeyh olan her kime eylerse nazar
Şevk-i Hak ile gözü bîna olur
Cezbe-i Hak ile müstesna olur
Var dır anlarda dahi üç itibar
Biri cezbe dediğimiz âşikâr
Hem muhabbettir ikincisi anın
Âşık ola Hakka bu can ü tenin
Hem üçüncüsü anın sırr-ı İlâh
Kimde ise ol dürür ma'nide şah
Böyledir Bayramînin âyinleri
Bu dürür bil zahir ü batınları

Şubeleri şunlardı: Melâmiyye, Hamzaviyye, Şemsiyye, Tennuriyye, Himmetiyye, İsaviyye, Celvetiyye.

BAYRAM TOPU (بایرام طوپی) [*İda.*] Ramazan ve Kurban bayramları münasebetiyle atılan toplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bayram vesilesiyle top atılmasına hangi tarihte başlandığı malûm olmamakla beraber, 1754 senesinde yukarda yazılı vakitlerde atıldığı ve kanun-u kadim icabından olduğu "Başbakanlık arşivi„nde mevcut aşağıdaki vesikadan (askerî 1408) anlaşılıyor:

"Fahr-ül-akran izzetlu topçubaşı İbrahim Ağa badettahiyyet-ül-vafiye inha olunur ki işbu gelecek iyd-i udhiyyede ber kanun-u kadim yevm-i arifede ba'd-el-asır on top ve badehu dört gün dahi beher yevm alessabah ve ba'd-ez-zuhur ve ba'd-el-asır on beşer top min hayss-ül-mecmu dört günde arifesiyle yüz doksan top eder Cebehaneden miktar-ı kifayede barut-u siyah ahz olunup minval-i muharrer üzere dört gün arifesiyle yüz doksan top remyeyliyesiz vesselâm 9 R. 1168„

Esseyit Yakup

Yine arşivde mevcut diğer bir vesikaya göre (askerî 3689) 1803 (ramazan 1218) ten itibaren mevcuda on bir top daha ilâve edilmiştir.

Kezalik arşivdeki başka bir vesikaya nazaran (askerî 2314) hicrî 1258 senesinde (1842 de) beşer top atılıyordu. Buna dair olan vesika şudur:

"Kaptan Paşa hazretlerine

"İyd i şerif-i meserret redif eyyamında top endahtı resm-i memduh-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen işbu mah-ı ramazan-ı şerifin selhi olan perşembe günü vakt-i asırdan bed' ile iyd-i said-i fıtrın üçüncü gününe değin lâzım gelen mahallerden beşer nöbet top endahtiyle izhar-ı meserrete himmet buyura deyu ferman-ı âli.....„

27 N. 1258

Şunu ilâve etmek lâzım gelir ki şimdi millî bayramlarda top atıldığı gibi eskiden padişahların vilâdet ve cülûs günlerinde de, bayramlarda olduğu gibi, top atılırdı. «Arşivde» mevcut bir vesikaya göre (Saray 690) (1812) de vilâdet günlerinde beş nöbet top atılırdı. Arşivde, cülûs günlerinde top atıldığını gösteren bir vesikaya raslanmadığına nazaran cülûslarda top atılmasının muahhar olduğu anlaşılmaktadır.

BAYTAR (بیطار) [*Tıb.*] Hayvan hastalıklariyle meşgul olan tabipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan baytarın mânası «yarılmış» tır. Tırnakları yarık olan davarların tırnaklarını kesene, o türlü hayvanlardan kan alana ve yine o cins hayvanları nallıyana baytar denilmişti. Hayvan hastalıklarına bakmak ve onları iyi etmek üzere mektepler açılarak oralarda mütehassıslar yetiştirildiği zaman onlara da bu ad verilmişti. Tıbbi, tarihî ve felsefi birkaç mühim eser yazmış olan baytar Suphi Ethem Bey: «Memleketimizde baytarlık kadar geç başlamış ve lâyık olduğu itibarı görmemiş hemen hiçbir meslek yoktur. Teessüf ile söylenebilir ki gerek havas, gerek avam arasında mütefennin bir baytara bir nalbant derecesinde ehemmiyet verilmemiştir..... Ve bu meslek erbabının muhtelif mevzular hakkındaki faydalı çalışmaları da bu yüzden gayrimekşuf kalmıştır.» der. Bu mütalâalardan dolayı olacak ki son senelerde çıkan bir teşkilât kanunu ile mütehassısların gördükleri tıbbi ve sıhhi işlerle münasebeti görülmiyerek terk edilip yerine Frenklerin veteriner tâbiri alınmıştır.

BÂZ BE-HAZİNE (باز بخزینه) [*Mal.*] Geri verilmek üzere ariyet olarak hazineden alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan ve muhtelif mânası bulunan bâz'ın bu ıstılahtaki karşılığı «canip, taraf» tır.

BAZDAR (بازدار) [*Sar.*] Avcılıkta kullanılan kuşlara bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan bazdarın lûgat mânası doğancı'dır. Kuşların terbiyesine, yiyip içmesine bakanlara, baktıkları kuşların adlarına göre, çakırcı, doğancı, şahinci de denilirdi.

BAZHANE MÜLÂZİMLERİ (بازخانه ملازملری) [*Sar.*] Padişahların avlanmaları için avcı kuşlar yetiştiren ve bunlara bakan kuşhane mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Baz, doğan demektir. Bazdar da doğancı, avcı mânasına gelir. Hassa doğancı, şahinci ve atmacacı taifeleri timarlı çiftlik ve baştineli olarak iki kısım idi. Çiftlik ve baştineli olan bu zümrenin başlarında her nahiyede birer doğancıbaşı vardı. Bu doğancıbaşılar arpalık hükmünde zaamet ve timar sahibi idiler. Mıntakalarındaki şikâr halkının idaresi bu doğancı başılara aitti. Timarlı olan hassa kuşbazları iki sınıftı. Bir kısmı götürücü, bir kısmı da görenççi idi. Bu iki sınıf her sene uleş zamanında kendi doğancıbaşılariyle İstanbula gelip padişahların kuşhanesinde götürücülük ve görenççilik yaparlardı. Bunlardan birinin timarı münhal olacak olursa kuşbazlıkta mahir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzimlerinden bir üstat doğancıya verilirdi. Bazhane mülâzimleri sarayın avcılığa mütaallik hizmetlerinde de yükselirlerdi.

Yümn-i insafımla sahrada yürür ahu vü şir
Feyz-i adlimle tuttu bâz ile kençüş âşiyan
Üsküdarlı Hakkı

BAZKEŞT (بازکشت) [*Sof.*] Nakşi tâbirlerindendir. Nakşi tarikatında hususi olarak mevcut on bir kelimeden biridir. Diğerleri, hoş-der-dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yadkirt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-u zamanî, vukuf-u adedî, vukuf-u kalbî'dir.

Bazkeşt, zikirden feragat olundukça hâsıl olan âgâhıyı muhafaza için «İlâhi ente maksudi ve rızake matlubi» kelâmiyle kalbin meşgul olmasıdır. Böyle yapıldığı surette zâkirin zikri hâlis, ve ser-i mâsivadan fâriğ olur.

BAZİRGÂN (بازرگان) [*San.*] Hicrî on ikinci ve on üçüncü asırlarda Hıristiyan tüccarlar hakkında avam beyninde kullanılan bir tâbirdi. Bu makamda «çorbacı» ve «çelebi» tâbirleri de istimal olunurdu. Yine o devirlerde gayrimüslim tacirlere «havace - hoca» dan galat ve muhaffef olmak üzere «hı» veya «he» ile denilmekteydi.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) bu kelime için «ticaretle, sarraflıkla meşgul kâsip, ehl-i ticaret, büyük tacir, unvan yerine sarf olurdu» izahatı mevcuttur.

Bazirgân tâbiri son zamanlarda ticaret işlerinde hilekârlık ve oyunbazlık yapanlara alem olmuştur.

BAZIRGÂNBAŞI (بازرگان باشی) [*Sar.*] Saraya çuha, bez, tülbent gibi lâzım olan malzemeyi tedarik eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BAZ-I TESLİM (باز تسلیم) [*Mal.*] Eskiden ariyet suretiyle verilen şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Baş V. Arşivi»nde mevcut bir vesikada (saray fiş No: 82, tarihi: 1251) «Sürre emininin Dersaadetten Mekke-i Mükerreme'ye varıp gelinciye kadar baz-ı teslim şartiyle istediği hıyam mühimmatının itası» yazılıdır. Âriyet suretiyle alınan şeyler makbuz mukabilinde alınır, geri verildiği zaman evvelce verilmiş olan makbuz istirdad edilirdi.

BAZUBEND (بازوبند) [*Hal.*] Kola bağlanan muska hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça kol mânasına olan «bazu» ile bağlama mânasına gelen «bend» den terekkübeden bu ıstılahın mânası «kol bağı» demektir. Muska; muşamba sarıldıktan sonra üç köşe bir meşinin içine yerleştirilir ve bu meşin, ucunda iliştirilecek bir halka bulunan bir santim kadar eninde diğer bir meşinle dirseğin üst kısmına takılırdı. Bazubendlerin sadeleri olduğu gibi gümüşlüleri ve süslüleri de vardı.

Bazubend bâha, bazuya kuvvet vermek için takılırdı.

Antika işleri hakkında kıymetli bilgisi bulunan Nureddin Rüştü Büngül, eserinde (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 33) bunun için şu izahatı veriyor:

«Üç köşe gümüşten yapılır. İçerisine muska konulan kutucuklardır. Bunlar kabartma ve telkâri sanatlarla süslenir; içerisine ya hastalıktan kurtulmak veya çocuğun yaşamasına çare olmak için mânevi bir kuvvete itimadederek boynuna ve bazusuna bağlarlar. Bu muskaların bazısı güzel bir şekilde yapılmış olduğu için Avrupalılara satılır. İşte bu maksatla toplayıp da satamadığım beş on tane muskayı gümüşten istifade etmek için kırmıştım. Bunların içerisinden bazılarının ayet, bazılarının dualar çıkmış va bazılarının içerisi de kargacık burgacık yazılarla doluydu. Birisindeki yazı nazarı dikkatimi celbetti, aynen şöyleydi:

«Muska gûya koluna kâr edecek»
«Elli yıldır taşır eşşoğlu eşek.»

«Anlaşılan kolu ağrıyan bir zata bir muskacının muzipliği olacak. Daha bunun pek çok emsali de zuhur eder. İşte bu muskalar ancak on, on beş dirhemden ibaret olup gümüşünün iki misline satılabilir. Parmak şeklinde gümüşten ve altından yapılanları da vardır. Bunu Orta Şark vilâyetlerinde altınını kadınlar boynuna takar, gümüşünü de pehlivanlar koluna bağlarlar. Fakat verenden ziyade alan kanaat hâsıl ettiğinden faydası da görülmez değildir.

«Pehlivanın fendi var kıymetli bazubendi var»
«Sanmayın kim yeryüzünde misli var manendi var.»

Avam lisanında «pazvand» suretinde telâffuz edilir.

Zambakın goncasıdır bağa gümüş bazubend
Zağferan ile yazılmış ana hattı tomar
Baki

Lâf eder aynı bizim karı yazar mushaf deyu
Harfgirane yalan söyler ki yoktur gayeti
Belki yazmıştır orospu kendi bazubendine
Rağbet-i zendostan için muhabbet âyeti
Süruri - Hezliyat

BEBEK USTASI (بیك اوستاسی) [*Sar.*] Bebek kasrının muhafazası ve o civarın zabıta

işleriyle meşgul bostancı zâbitinin unvaniydi. Bostancılar saraylarla kasır bahçelerinin tanzim ve muhafazasından ve kayıkçılıktan başka zabıta işleriyle de alâkadardılar. Saray civarlarından başka İstanbul'un zabıtası yeniçeri ağalarına, Ayasofya, Hocapaşa, Ahırkapı taraflarının inzıbat işleri cebecibaşılara, Kasımpaşa ile Galata'nın zabıtası kaptan paşalara, Tophane tarafiyle Beyoğlu semtlerinin inzıbat işleri topçubaşılara ait olduğu gibi Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçinin iki tarafı, Ayastefanos, Adalar, Kadıköy, Bostancı köprüsüne kadar Anadolu cihetinin zabıtası da bostancıbaşılara aitti. Yeniçeri ağaları tarafından bu maksatla İstanbul'un muhtelif yerlerinde «kolluk», kaptan paşalar «kalyoncu ocağı» namiyle karakollar tesis ettikleri gibi mıntakası geniş olan bostancı başılar da «bostancı ocağı» namiyle karakollar vücuda getirmişlerdi. Bostancıbaşıların tesis ettikleri bu ocaklarda «usta» namını taşıyan bostancı ocağı zâbitlerinden birinin idaresi altında icabı kadar bostancı bulunurdu. Bebek ustaları kayd-ı hayat şartiyle tâyin olunurlardı.

Yeniçeri ocağının ilgasını mütaakıp bostancı ocağı da lâğvedildi. Ocaklara da yeni teşkil olunan «Asakir-i mansure» efradı ikame edildi.

BEC (ج) [*Coğ.*] Eskiden Osmanlılar tarafından Avusturya hükümetinin merkezi olan Viyana şehrine verilen addır. «Lehçe-i Osmani» de «Macarca cihaz, hibe mânasına Viyana şehrinin ismidir.» izahatı verilmiştir.

Tanzimattan sonra bu tâbir terk edilmiş, bütün dünyaca kullanılan Viyana ismi kullanılmağa başlanmıştır.

BECALEŞKA (بجالشقه) [*Top.*] Eskiden (on altıncı asırda) kullanılan toplardan birinin adıdır. Bunlar kale döğmeğe mahsus büyük toplardandı. Eski tarihlerle bir kısım vesikalarda Bedolûşka, Becelâşka suretinde de tesadüf olunmaktadır.

BEC HOKKASI (ج حقه‌سی) [*Tib*] Eskiden kullanılır bir ilâcın ismi idi. Bunun için şöyle bir fırka vardır: efedinin biri hizmetkârına beç hokkası ısmarlar. Hizmetkâr biraz sonra bir mendil dolusu soğan getirir. «O nedir?» sualine, «Beş okka soğan.» cevabını alan efendi, tekdir maksadiyle «Ulan, haydi farz edelim ki beşi beçten, okkayı hokkadan aldın, ya şu soğanı nereden aldın?» deyince, uşak: (bakkaldan aldım.» cevabını verir. Efendi gülmekten başka çare bulamaz.

BECKÂRİ (ج کاری) [*San.*] Osmanlıların Tanzimattan önce «bec» ismini verdikleri Viyana şehrinde yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bec işi demektir.

BECRIHI (ج ریحی) [*San.*] Avusturyanın Beç (Viyana) şehrinde yapılan bir nevi rıh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski yazı ile rik yazılır, rıh okunurdu. Ötekiler gibi bu da mürekkebin kurutulmasında kullanılırdı. Altın renginde, yaldız mahiyetinde idi. Geliboluda da bu çeşit bir rıh çıkardı. Kumdan başka bir şey olmıyan rıh ince elekten geçirilmek suretiyle meydana gelirdi. Mürekkep yerine boya kullanılmasına başlandıktan sonra rıh yerine sünger kâğıdı kaim olmuş, rıh ortadan kalkmıştır.

BEÇE (بچه) [*Ask.*] Esirlerden acemiliğe alınmıyan erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Kamus-u Osmani» de Farsça olan bu kelime için (İnsan ve hayvan yavrusu; nazımda teşdit ile istimali caizdir: (L piristu beçe) = Kırlangıç yavrusu. (Bece-i tavus ülvi) = Güneş, ay, elmas, yakut mânalarınadır. (Bece gu) = cadde, işlek yol mânasınadır. Bitterkip «lâkita gibi cami ve kilise kapısına veya sokağa bırakılmış çocuk mânasında kullanılır. (Beçe-i nev) = filiz hâdise mânasınadır.)

«Pençik» kanunu mucibince acemiliğe alınmıyan veya adedi beşten aşağı olan esirler ayrıldıkları sınıfa göre başına şu isimleri alırlardı: (Şîr-hâr), (beçe), (gulâmçe), (gûlâm), (sakallı), (pîr).

Üç yaşına kadar olan çocuğa şîr-hâr (meme emen) denilirdi. Üç yaşından sekiz yaşına kadar olanlara beçe (yavru), sekiz yaşından on iki yaşına kadar olanlara gulâmçe (küçük çocuk) bülûğa ermiş olanlara (gulâm), iyice tıraşı gelene sakallı, yaşlı olanlara da pîr ıtlak olunurdu. Bunlardan vergi alınırdı.

Manend-i div beçelerin iltikam eder.
Köhne rıbat-ı dehr aceb âşiyanedir.
—La—

BEDAHŞİ LÂCİVERT (بدخشی لاجورد) [*San.*] Tezhipte, kullanılan koyu lâcivert boya hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Bedahşan dan geldiği için bu adı almış olup solmaz.

BEDALOŞKA (بدالوشقه) [*Top.*] Eskiden kullanılan bir nevi topun adıdır. «Badoleşka» suretinde de yazılırdı.

BEDEL-İ ASAKİR-İ BAHRİYE (بدل عساکر بحریه) [*Bah.*] Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde gemilerde kürek çekmek ve yelken açıp toplamak üzere alınanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Her dört evden genç ve dinç bir adam alındığı için bedel tâbiri kullanılmış-

tır. Bunlara onar akça gündelik verilir ve masrafları da yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi itibariyle tarh ve tevzi edilirdi.

BEDEL-İ ASKERİ (بدل عسکری) [*Mal.*] Tanzimattan sonra cizye yerine Hıristiyanlardan alınan verginin adıdır. 1272 (1856) tarihli ıslahat fermanının «verginin müsavatı tekâlif-i sairenin de müsavatını mucibolduğu misillû hukuki olan müsavat dahi vazifece olan müsavatı müstelzim olduğundan Hıristiyan ve sair tebea-i gayrimüslime dahi ahali-i İslâm misillû hisse-i askeriye itası hakkında muahharen verilen karara inkıyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akça itasiyle hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve İslâmdan maada tebaanın sunuf-u askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamat-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümküne zarfında neşir ve ilân kılınması.» hükmü ile cizye tamamiyle kaldırılıyor, yerine Hıristiyanlardan bedel-i askerî alınması usulü konulmak suretiyle Müslümanlarla Müslüman olmıyanlar arasında müsavat tesis olunuyordu. Bu nizamnamelerin vücuda getirilmesi için devlet memurlariyle gayrimüslimlerin reislerinden teşkil olunan mecliste bu cihet uzun uzadıya görüşüldü.

1271 (1855) de askerî teşkilât icabınca hazar vaktinde berrî ve bahrî silâh altında tutulacak askerinin yekûnu 201,000 neferdi. Bundan her sene hasta ve izinlileriyle beraber 50,000 kişi istibdal edilirdi. Asker alınan yerlerdeki İslâm ahalinin erkek nüfusunun yekûnu 6,030,000 ve ıslahat kanunu mucibince asker verecek gayrimüslim tebeanın erkek nüfusu 3,000,000 du. Şu halde erkeklerin yekûnu 9,030,000, her sene askerin miktarı da 50,000 kişiydi. Nispet edilince de yüz seksen erkek nüfusa bir nefer ve bu hesapça Müslümanlardan 33334, gayrimüslimlerden 16666 nefer asker almak icabedeceği tahakkuk etti. Ancak asırlardan beri askerî kuvvetini yalnız Müslümanlardan teşkil etmiş olmak itibariyle sefer meşakkatine, silâhşorluğa alışkın olmıyan gayrimüslimlere askerliğin birdenbire ağır geleceği düşünülerek tedrice riayete karar verildi. On bin küsur neferdan her sene şimdilik yalnız 3500 neferi silâh altına alınsın, geri kalan 13166 neferine mukabil de iane-i askeriye olarak umum milletten para tahsil edilsin denildi.

Eski askerî kanunnamesinde İslâm tebeadan bizzat askerlikte bulunamıyacaklar için bedel-i nakdî olarak 15000 kuruş kabul edilmekte idi. Bu miktar pek ağır göründüğünden sonraları 5000 kuruşa indirilmişti. Beher nefere bu suretle beş bin kuruş bedel-i askerî hesabedilerek 13166 neferin bedelinin tutarı olan 65,830,000 kuruşun hal ve kudretine göre tevzi olunması kararlaştırıldı. Lâkin fiilen askere alınacak 3500 neferin istihdam sureti için icabeden nizamlar o sene yetiştirilemediğinden yapılacak yeni tahrir neticesinde anlaşılacak nüfusa göre bu esas dairesinde artırılmak üzere yekûnundan 666 nefer daha tenzil edilerek 12,500 nefer üzerine beşer binden 62,500,000 kuruşun 1271 senesi eylûlünden itibaren tevziine karar verildi. Yapılan talimat fermanlarla her tarafa tamim edildi.

Yukardaki izahattan anlaşıldığı veçhile «iane-i askeriye» adıyle başlıyan bu vergi sonraları «bedel-i askerî» suretine inkılâbetmiş, cemilendirilerek «bedelât-ı askeriye» suretinde kullanılmıştır.

Bedel-i askerî ilk zamanlarda vergilerle birlikte tahakkuk ettirilir, diğer vergilere zammedilerek tahsil olunurdu. Sonraları fertlere tevzii ve onlardan tahsili cemaatlere bırakıldı. Bedel-i askerî 25 / temmuz / 1325 (1909) tarihli kanunla ilga edilmiştir.

BEDEL-İ CİZYE (بدل جزیه) [*Mal.*] Memleketeyn namiyle anılan «Eflâk» ve «Buğdan» beyleriyle «Dobra Venedik» cumhuriyetlerinin verdikleri maktu vergiye «bedel-i cizye» verilen addır. Bu vergi kendilerinden cizye mukabilinde alındığı için o suretle tesmiye olunmuştur. Fenerli Beylerin idarcleri zamanında Buğdan'dan beş yüz bin kuruş cizye bedeli alınırdı. Voyvodalar bedel-i cizyeden maada kendi namlarına olarak hünkâra «rikâbiyye» ve «iydiyye» namlariyle de iki nevi vergi verirlerdi. Yine Fenerli Beyler zamanında Buğdan'dan altmış bin kuruş bayram hediyyesi alınırdı.

BEDEL-İ FERAĞ (بدل فراغ) [*Ara.*] Satılan arazi-i emîriyye ve müstegallât ve müsakkafat-ı mevkufe mukabilinde satın alandan alınan para demektir. Emlâk-i sırfede buna «semen-i mebi'» adı verilirdi.

BEDEL-İ HAS (بدل خاص) [*Mal.*] Has yerine hazineden verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mânası «has bedel» demektir. Bedel-i has, sivil memurlara aylık olarak verilirdi.

Arşivdeki (Maliye 174, sene 1246) bir vesikada «Hazine-i Âmireden şık-kı salis defterdarı bulunanlara bedel-i has tahsis buyrulan mahiyenin işbu 46 senesi mah-ı ramazan-ı şerifine mahsuben itası» denilmektedir.

BEDEL-İ KİTABE (بدل کتابه) [*Fık.*] Kölenin kitabet mukabilinde sahibine ödemeği

deruhde etmiş olduğu mal. Buna «bedel-i mükâtebe» de denirdi.

BEDEL-İ MAHLÛLÂT (بدل محلولات) [*Mal.*] Arazi-i emîriyye tasarrufunun intikal sahiplerinden bir kimse bırakmaksızın ölmesi üzerine uhdesindeki yerin başkasına tefvizinde rakabe sahibi olan devlet için alınan bedel-i misildir. İki nevidir: 1 — Hak-kı tapu sahibine verilen arazi-i mahlûle mukabilinde tapu-yi misil; 2 — Hak-kı tapu sahibi olmadığı veya olup da hakkını ıskat eylediği halde müzayede ile tâlibine tefvizinde alınan bedel.

BEDEL-İ MİSİL (بدل مثل) [*Mal., Vakf.*] «Arazide»: tasarruf hakkı mukabilinde verilen muaccele, yani emsaline uygun olarak ödenen peşin para demektir.

«Vakıfta»: tedavül eden müsakkafat-ı mevkufede bigaraz erbab-ı vukuf tarafından mülkiyet için takdir olunan kıymet demektir.

BEDEL-İ MÜBAŞİRİYYE (بدل مباشريه) [*Mal.*] Hükümete ait bir hususun, veyahut aleyhine açılan bir dâva münasebetiyle tâyin olunan günde hazır bulunması lüzumunun tebliği için mübaşir namı verilen memurların maişet ve masraflarına mukabil tâyin olunan ücret hakkında kullanılan bir tâbirdi. Mübaşirler sonradan olduğu gibi, yalnız mahkeme mübaşirleri değillerdi. Her iş için gönderilen memurlara, mübaşir denilirdi. Mübaşirlerin ayak kiralarına, beytutetlerine, zahmetlerine mukabil mahallî memurlarınca ücret tâyin olunurdu. Bu ücretler alelekser pek fahiş takdir olunur ve çok kere bir işe bir yerine beş kişi gönderilirdi. Tanzimattan sonra bunlar kaldırılmış, yalnız mahkeme mübaşirleri kalmıştır.

BEDEL-İ NAKDÎ (بدل نقدی) [*Mal., Ask.*] Fiilen yapılan askerlik hizmetinin para ile yapılmasını belirten bir tâbirdir. Askerlik çağına girenler ve adlarına kur'a çıkanlar tarafından muvazzaf hizmetlerinden istisna edilmek için verdikleri para demektir. Evvelce askerlik hizmetine karşılık şahsî bedel alınırken 26 / muharrem / 1304 (1886) tarihli kanun ile «hizmet-i nizamiye-i askeriyenin bedel-i şahsî ile ifası usulü» lâğvedilmiş ve «bedel-i nakdî kabulüne cevaz» verilmiştir. Kanuna göre bedel-i nakdî miktarı 50 Osmanlı altını idi. Daha evvel «Kuvve-i Mevcude-i Askeriye Kanunnamesi» ile 15000 kuruş olarak tesbit edilmiş iken bu miktar fazla görülerek yeni kanunda 50 Osmanlı altını kabul olunmuştur. Bu kanun hükmüne göre bedel-i nakdî vermek istiyenlerin mahallî meclis-i idarelerince tanzim edilmiş «ehl-i servet mazbatası» getirmeleri ve bunun için tarla, bağ, bahçe satmamaları şarttı. Redifler sancak altına çağrıldığı zaman bu hizmet için yaşı otuz ikiden fazla olmamak üzere, bedel-i şahsî veya aynı miktarda bedel-i nakdî kabul olunurdu. Mustahfızlık için de kezalik o miktar bedel-i nakdî kabulü mücazdı. 29 / nisan / 1330 (1914) tarihli «Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati» de bedel-i nakdîyi muhafaza ve miktarını yine 50 lira olarak tesbit eylemişti. Evvelki kanunla bedel-i nakdî verenler 3 ay talimden sonra ihtiyat sınıfına geçirilirken ikinci kanunla altı ay hizmetten sonra ihtiyat sınıfına geçirilmesi kabul olunmuştu. 21 / haziran / 1927 tarihli «Askerlik Mükellefiyeti Kanunu» na göre bedel-i nakdî 600 liradır ve eski kanun gibi muvazzaflık hizmet müddetini azaltır.

BEDEL-İ MÜKÂTEBE (بدل مكاتبه) [*Fık.*] Kölenin mükâtebe mukabilinde sahibine ödemeği deruhde ettiği mal. Buna «bedel-i kitabe» de denirdi.

BEDEL-İ NEZİL (بدل نزل) [*Mal.*] Menzil teşkilâtı masrafına mahallerince senelik masraflar meyanında tevzi suretiyle alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Menzillere, askerî konak yerlerine bakana nezil emîni denilirdi.

BEDEL-İ ÖŞÛR (بدل عشر) [*Mal.*] Arazi-i emîriyye ve vakfiye üzerine bina yapmak ve koru, harman, oyun ve pazar yeri ittihaz olunmak gibi sebeplerle arazinin ziraatten tatili mukabili olarak öşür yerine hazine veya vakıf tarafından alınan vergi demekti. Kira demek olan bu vergiye «icare-i zemin» veya «mukataa» da denilirdi.

BEDEL-İ ZAAMET (بدل زعامت) [*Mal.*] Zaamete ait hukukun mîrîye ve beytülmale iadesi halinde sahiplerine verilen maaş ve tahsisat demektir. Zaamet hakkı zaimler tarafından kendi rızalariyle terk edilmez, hükümet tarafından bu hak rızalarına bakılmıyarak kendilerinden nezedilirdi. İşte bu gibilerden alınan zaamete mukabil kendilerine bir bedel verilirdi. Bu bedel zaametin tekmil hasılatını değil, ancak küçük bir kısmını teşkil ederdi. Meselâ elli bin akça temin eden bir zaamet alınınca sahibine yalnız üç beş bin akça verilirdi. Bununla beraber kanun-u mahsusla tâyin olunan bazı ahvalde zaimlere mahsus olan timarlar bir bedel verilmeksizin de hükümet tarafından zaptedilirdi. Bedelsiz zabıt keyfiyeti sahiplerinin kanunla muayyen vazifelerini ifa etmemeleri, veya ihmal eylemeleri takdirinde vâkı olurdu. Ken-

dilerinin sun-u taksiri olmayıp da devletçe görülen lüzum üzerine timarları alınanlara mutlaka bir taviz verilirdi. Tazminat demek olan bu tavize de bedel-i zaamet denilirdi.

BEDEN (بدن) [*Bah.*] Bir demirin anelesiyle memesi arasında kalan kısmına, ırgatların halat sarılan kısımlarına, bir halatın ortasına verilen addır.

BEDEN BAĞI (بدن باغی) [*Bah.*] Küçük bir halatı büyük bir halatın bedenine bağlamak, kamçılı palanganın kamçısını pastira ve partira gibi şeyler üzerine vurmakta kullanılan bağın adıdır.

BEDENKÂR (بدنکار) [*San.*] Kakum kaplı bir nevi kısa ceketе verilen addı. Büyük memurlar giyerdi.

BEDENNUR (بدن نور) [*San.*] Samur kaplı bir nevi ceket ismi idi. Bu ceketi büyük memurlar giyerdi.

BEDERGÂH (بدرگاه) [*Ask.*] Acemi ocağında ve ocak dışındaki muhtelif hizmetlere verilmiş olan acemilerin, yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri hakkında kullanılan bir tâbirdi. Yine bu makamda «çıkma», «ocağa çıkma», «kapıya çıkma» tâbirleri de kullanılırdı. Yeniçeri ocağı Bektaşi ananesine tâbi olduğu için ocak yerine dergâh da denildiğinden bu tâbir o mânaya gelirdi. Kayıtları silinenlerden tekrar ocağa alınanlar hakkında da kaydını düzeltmek demek olan «tashih bedergâh» tâbiri kullanılırdı.

BEDESTEN (بدستان) [*San., Mi.*] Üstü kapalı çarşılara verilen addır. «Bezzazistan»ın muhaffefidir. «Bezzaz» bezci, bez dokumacısı mânasına geldiği için «bezzazistan» bezciler çarşısı demektir.

«Lehçe-i Osmani» de bedesten kelimesi için: «Es. Aslında bez satılan bezzaz mahalline, nefîs kumaşlar satılan yer, silâh bedesteni, cevher bedesteni, sandal bedesteni» izahatı vardır.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: (aslı bezesten zebanzedi bedesten) kıymetli akmişe ve esliha ve mücevherat vesaire alışverişine mahsus örtülü ve mahfuz çarşı.»

«Ebuzziya Lûgati»nde «bedesten» ağır, kıymettar eşya satan esnaf çarşısı» suretinde tarif olunduğu gibi Hüseyin Kâzım Bey de kamusunda «antika eşya alınıp satılan çarşı» diyor.

«Kamus-u Osmani» de bezzazistan kelimesi şöyle izah olunmuştur: (F.) Türkçede galatı «bedestan, bedesten» dir ki ağır, pahalı, kıymettar kumaş ve eşya satan esnaf çarşısı demektir. «Bedesten» «bezzazistan, bezzistan»ın muharrefi olduğu cay-i tereddüt ve iştibahtır. Çünkü mâlûmdur ki öteden beri «bedesten»de kumaş, bez satılmaz. Orası yalnız zikıymet eşya-yi muhtelife ve eşya-yi mütenevvia bey' ve şirasına mahsus bir ticaretgâhtır. Halbuki Arabide «bezzaz» silâh demektir. Acaba muhtemel değil midir ki «bedesten»in aslı «beziztan» olsun?»

Fatih Sultan Mehmede ait vakfiyede İstanbuldaki eski bedestene «suk-ul-bezzaziye» yani bezzazlar çarşısı denilmiştir. Celâl Esad Arseven «Sanat Kamusu»nda çarşı kelimesi ile tercüme ettiği bedesten için şu izahatı vermiştir: «Şarka mahsus üstü örtülü ve iki tarafı dükkânlarla muhat yolların heyet-i mecmuası»

Gene Celâl Esad Arseven «Türk Sanatı» adlı eserinde «Çarşılar» başlığı altında şunları söylüyor: «Çarşılar, halkın kışın rüzgârdan ve yağmurdan, yazın da sıcaktan mahfuz olarak yapılmış ve iki tarafı dükkânlarla muhat sokaklardır.»

Bunlardan bazıları (İstanbuldakiler) bir mahalle gibi muhtelif sokakları ihata eder, ve birçok kapıları bulunur ki bunlar muayyen saatlerde kapanır ve içerisi bekçiler tarafından muhafaza olunur. Çarşıların plânı tıpkı mahalleler gibi sokaklara ayrılır ve içlerinde çeşmeleri, mesçitleri dahi bulunur. Malların yangından ve sirkatten muhafazası için çarşılar kâgir ve gayet muhkem olarak yapılmıştır. Yolun iki tarafındaki kâgir dükkânların üstü tonoz ve kubbe ile örtülmüş ve üzerleri çinko ile setrolunmuştur. Hava ve ziya almak için her dükkânın kubbesinde küçük birer aydınlık deliği veyahut kalın demir parmaklıklı pencereleri vardır. Sokağa ortadan kemer çifte takviye kemerleriyle fâsılalı olarak takviye edilmiştir. Kemerin kaidesinde sıra ile açılmış pencerelerden içeri ziya ve hava girer. Bu gibi çarşılarda dükkânların mutasarrıfı ayrıdır.

Anadolunun muhtelif yerlerinde «bedesten» adı verilen çarşılar vardır. En mühimmi «İstanbul bedesteni» dir.

Kapısının üzerindeki kanadı açık kartaldan da anlaşıldığı veçhile bedestenin bir seneden fazla bir tarihe malik olduğu anlaşılır. «Ogüst» tarafından yapıldığı rivayeti de vardır. Duvarların içersindeki mahzenlerle kapısının arkasındaki ağaç sürgüler burada gecelendiğine delâlet eder. İç duvarlarının sıvasız olması resim konulmamış veyahut konulmuş ise sökülmüş olduğu zannını verir. Papazların çile çıkardıkları ve riyazat ettikleri bir yer olması ihtimalini

hatırlatır. Bedestenin altı metre kalınlığındaki duvarlarının içi dairen madar 24 mahzene ayrılmıştır. Bu duvarlara mesnet olmak üzere etrafı tamamen kâgir mağaralar da onunla beraber yapılmıştır. Bedesten, içerisinden ölçmek şartiyle 48 metre uzunluk ve 36 metre genişliktedir. İçerden 15 olarak sayılan kubbelerin, üste çıkılınca 23 tane olduğu görülür. Bu da bir eski mimarî usulü olmak üzere kubbelerin iltisak noktasına birer kubbe daha ilâve edilmiş olsa gerektir. Kubbelerin altındaki sütunların üstünden atılan ardıç ağaçlarının çar köşelere birer çivi çakılmaz derecede metîndir. Bedestenin birincisi kuyumculara açılan İnciciler kapısı, ikincisi halıcılara açılan Sahaflar kapısı, üçüncüsü Beyazıda doğru açılan Zenneciler kapısı, dördüncüsü de şimdi mobilyacılar dolu olan Kolancılar kapısı olmak üzere 4 kapısı vardır. Kubbe hizasındaki pencerelerin açılıp kapanmasını temin için yapılan yüksek ahşap gezinti de ilâve edilince bedestenin dahilî kısımları tamamlanmış olur.

Bedesten İstanbulun fethinden sonra Fatih tarafından rekabesi Ayasofya'ya vakfedilmiş ve mezat mahalli ittihaz olunmuştur. Çarşı olarak kullanılmasına karar verilince içerisine dört tarafından yüzlerce dolap yapılarak oyma hücreler ve çekmecelerle bezenmiş ve üzerine tahta yazı levhalar konulmuştur. İstanbul bedestenlerini büyük çarşının diğer kısımlarından ayıran, başlıca iki hususiyet vardır: 1 — Bedestenlerin sabahları geç açılıp, akşamları da ikindi ile beraber kapatılması; 2 — Bedesten tacirlerine «Haceğî» adı verilmesidir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin'in «İslâm Ansiklopedisi, bedesten maddesi»nde dediği gibi Hace kelimesinin aynı zamanda müderris ve muallim mânasında da kullanılması yüzünden bedestenin bu iki hususiyeti bazı kitaplara kadar geçen yanlış bir telâkkiye yol açmıştır: Güya bedesten tanzim edildikten sonra bir müddet ders hocalarına harçlıklarını temin maksadiyle tahsis olunmuş ve kendilerine bundan dolayı «Haceğî» adı verilmiş. Hocalar derslerini okuttuktan sonra öğleye bir iki saat kala bedestene gelir ve burada da zamanlarının çoğunu derse bakmakla geçirirlermiş. Dolapların üstüne merdivenle çıkılmak zaruretini doğuracak dereceye gelen çirkin dolapları da kitap koymak için onlar icadeylemişler. Halbuki bedestenlerin geç açılması, buradaki iş sahiplerinin çarşının en refahlı ve en zengin tüccarlarından olmasından ve böylelerinin alelâde esnaf gibi, sabah karanlığında dükkân açmağa mecburiyet duymamalarındandır. Erken kapama keyfiyeti de, hem bu halin, hem de bedestenin, çarşının diğer kısımlarından daha kapanık ve loş olmasının neticesidir. Bundan başka bedestenlerde alınıp satılan malların cins ve mahiyeti hususî bir muhafazayı istilzam ettiği için, dükkânların erkence kapatılarak bedestendeki yabancıların gün kararmadan evvel dışarıya çıkarılması da ayrıca bir emniyet tedbiri idi. Medreselerin tedris usulleriyle medrese hocalarının terfi ve terakki yollarının kanun ve nizamlar ile tâyin edilmiş ve müderrislerin çarşılarda ticaret ile de meşgul olabileceklerine dair, o kanun ve nizamlarda hiçbir işaret bile bulunmamıştır.

Bedestenin iyi bir halde muhafazasını temin ve müzayedelerde münadilik (tellallık) yapmak için de 12 kişilik bir bölükbaşılık teşkil edilmiştir. Biri «Nanpareci», diğeri «Küçük ağa» adını taşıyan iki zâbit bunlara nezaret etmek üzere tâyin olunmuştu. Bu 12 bölükbaşı birbirlerine karşı kefildi ve münhal olunca gene kendi intihap ve kefaletleriyle yenisi alınmak üzere her bölükbaşıya ayrı ayrı fermanlar verilmişti. Daha sonra 12 seyyar münadi ilâve olundu. Ayrıca «Paspan» adı verilen bekçiler vardı. Bunlar da muhafaza ile mükelleftiler.

Esnaf, münadi ve muhafızlar bu suretle teşekkül ettikten sonra sabahları tahminen kaba kuşluk denilen bir zamanda gelirler, bekçilerin ve müstakil hizmetleri olanların girip çıkması için «Çarşu-yi Kebir» açıldığı esnada da İnciciler kapısının arkasından tak tak vurarak «buyurun duaya» diye bağırırlar, esnaf ve ahali içeri girdikten sonra tam ortada muhafızlık dolabının önüne sıralanırlardı. Bekçibaşıdan kıdem itibariyle bir sonra gelen ve adına «Duacı» denilen bölükbaşı tarafından pad şahın ve askerin selâmetine, gelmiş ve geçmiş bölükbaşı ve esnafın ruhlarına rahmet niyaz edilir ve bir de «Salâten tüncina» okunur, akabinde de tellâllara hitaben «tavcılık yapılmıyacak, mal kapatılmıyacak, kefilsiz mal alınıp satılmıyacak» diye tembihattan sonra mezada başlanırdı. On bin kuruştan fazla değerinde bulunan mallar yalnız perşembe günleri müzayede olunurdu. Bunların tellallarına «Huzur münadisi» adı verilirdi. Öğle zamanına kadar eşya müzayede edilir, mal sahipleri beklemeyip gitmişse öğle namazından sonra son pey üzerinden mal sahibinin muvafakati istihsal olunursa satılırdı. Tellallık yüzde yarımdı.

Dolapların duvar dibindekilere «Şerif ağa sokağı» ve ortada sağdan birinci, ikinci soldan birinci, ikinci adları verilmişti. Dolaplar vakıftan ele, ve elden vakfa intikal etmek suretiyle

gedik olarak alınıp satılırken sonradan mülkiyete inkılâbetmiştir.

Muhafaza teşkilâtı: Akşam olup herkes gittikten sonra üç kapı kapanır, yalnız İnciciler kapısı çarşının tamamen boşalmasına kadar yarım açık bir vaziyette, kapıda bekçi beklemek suretiyle durur ve burada büyük dolapların altlarına kuyumcuların akşam muhafaza için bırakıp sabahleyin tekrar aldıkları sandıklara mallar konulurdu. Ondan sonra o kapı da kapanır, içerde kalan nöbetçi Bölükbaşı ile bir de yamağı tarafından ellerinde kalın bir sopa ve bir de tabanca olduğu halde bedestenin içi güzelce arandıktan ve kimsenin kalmadığına kanaat edildikten sonra bunlar gidip otururdu. Bundan sonrada bunlar el tetikte, kulak tıkırdı da sabaha kadar beklerlerdi.

Bedesten bankalar yokken İstanbul'un adeta Emniyet sandığı idi. Bütün İstanbul halkı ağzı mühürlü sandıklarını, kasalarını buraya koyar ve mukabilin de bir makbuz alarak bırakıb giderlerdi. Sahibi geldiği zaman bir bölükbaşının nezareti altında mahzenine yani sandığın konulduğu yere gidilir, bölükbaşı kenarda durarak Emanet sahibi sandığından alacağını aldıktan, koyacağını koyduktan sonra mühürleyip mühürü bölükbaşıya gösterirdi. Muhafızlar yalnız bunların bozulmasından mes'ul tutulurdu. Eşya muhafazası ile tellâliye ücretinin % 20 si bekçi başı denilen sermuhafıza ait olub bakiyesi diğer 11 bölükbaşı arasında mütesaviyen taksim olunurdu.

Haceğîler: Zamanımızda eski eserler hakkındaki bilgisi ile tanınmış olan Nureddin Ruştü Büngül «Eski eserler ansiklopedisi, bedesten maddesi» nde Sayın Osman Erginın mütalaasına aykırı olarak şunları yazıyor ve dikkate değer şeyler de söylüyor: «Hocalardan ibaret olan ilk teşkilât bir müddet devam ederek Hocalar arpalıklara kavuşmak suretile peyderpey esnaflığı terketmişler ve bunların yerine top ve çenber sakallı, abani sarıklı, kürklü, Kerrakeli, kerli ferli adamlar kaim olduğu gibi bunlar tarafından (bedesteni atik ve cevanib-i erbeası esnaf loncası) adile bir de lonca teşkil eylemişlerdi. Hicri 10 uncu (milâdi 17 inci) asra doğru bütün büyük kefaletler burada yapılır ve hükûmetçe muteber Tüccar burada bulunurdu. Loncanın orta sandığı da vardı. Bu sandıkta esnaftan muhtac olanlarının, cenazesine, tellâlların hastalığına ve bir çok hayırlı işlere paralar dağıtılırdı.

«Bunlar çok açık göz ve tercübeli olduklarından vükelâ ve vüzera gibi büyük devlet adamlarını ve memleketin zenginlerini bedestene alıştırmışlar., her gün öğle üzeri bunlar gelir, samur kürkler, lâhur şallar, mertebanî tabaklar, mineli enfiye kutuları, yakutlar, zümrütler alırlar ve kimin dolabına oturmuşlarsa o hocayı zengin ederlerdi. Burada anberli kahveler içilirse de çubuk ve nargileye müsaade edilmediği gibi içeriye hiç bir zaman ateş konulmazdı.»

Bedestenin kassam mahkemesine ait dolabın üstünde içersinde Allah, Muhammed, Ya Müste'an yazılı mozayıktan büyük bir lavha vardı. Bu lâvha hala orada durmaktadır. İkinci Mahmud devrinde bedestene ahşap bir mescit te ilâve edilmiştir.

Evliya Çelebi Haceğiler için şunları yazar: «Cümle 1000 mal-i karuna malik tüccar kaidin vardır ki mallarının hesabı lâyuat ve lâ yuhsadır. Amma gayet sulehay-i Ümmetten kimselerdir ki «Elkâsibü Habibüllâh» deyip dükkânlarını arusek gibi zeynederler.»

Evliya çelebinin «Sühelây-i Ümmetten» dediği Haceğîler bedesten de bir çok iğrenc hadiseler meydana getirmişler, bir çok fırıldaklar ve dolaplar döndürmüşlerdir. Haceğiler müşteri gelirken heman kollarını sıvayıp abdestalma vaz'iyeti takınır, dudaklarını riyakâr mırıltılarla oynatırlardı. Müşterileri bililtizam beklete beklete usandırırlardı. Mallarını tuttura bildiğine % 100, % 200, hatta kapatarak ele geçirdiklerini % 500, 1000 kârla satan bu adamlar gözleri yaşlı, kucağı çocuklu, koltuğu bohçalı veya cebinde bir mücevherle gelen erkeği tatlı dillerle kabul edib ölüsüne veya zaruretine bir kat daha acındırdıktan sonra şuursuz bir hale gelen mal sahibini merak etme, kadın ise kızından erkek ise kardeşinden farkı olmadığını söylemek suretiyle avutur, getirilen şal gibi, kumaş gibi, mücevher gibi, şey kıymetli ise al şunu şimdilik harçlık ette malını aceleye getirmeyelim, şöyle tuzu ile biberiyle satalım diyerek elindeki bohçayı yahut kutuyu alır, kendisini savardı. Bir kaç gün sonra 500 lira değerindeki şalları, kumaşları türlü şeytanetlerle, desiselerle kandırarak 50 liraya alırlar, değeri yoksada iyilik maksadile aldığını da ilâve eylemek suretiyle satıcının minnetdarlığını da temin etmeği unutmazlardı. Bazıları da bohçayı veya kutuyu koltuğuna yahut eline alır, dükkân mağaza, gezdirir, bulduğu 100 lirayı buna 30 lira veriyorlar amma merhumun yahut sizin hatırınız var sana da para lâzım haydi 40 liraya alalım satılmaz amma allah yardımcımız olsun diyerek 40 lirayı verir ve içinden tellâllığı almayı da unutmazdı. Haceği efendi bu suretle helalından kazandığı 60 lirayı dolabına atar-

ken zavallı malsahibi de yine hacı babadan Allan razı olsun oda olmasa 30 da etmiyecekti diyerek evinin yolunu tutardı.»

Satışlara hile karıştırılması pek eski zamanlarda da cereyan etmiştir. (ikinci Selim) in Iştanbul kadısı ile Ayasofya mütevellisine yazdığı bir hüküm de söyle deniliyor:

«Hala bedesten de bey' için tellâla verilen esbabı ehl-i bedestenden birkaç müslüman ve kâfir ittifak edip esbab-ı mezburu bir miktar akçeye çıkardıklarından sonra artık arttırmayıp ve tellâl dahi mezburların havasına tabi olup kimesne ziyade eylemez deyip sahibi de zaruri olub verdikten sonra mezburlar esbab ı mezbureyi ortalarında mezad edip aldıkları semenden nice akçe dahi ziyadeye çıkarıb badehu ahara bey'edib cümlesi ortalarında kısmet eyledikleri ve ehl-i bedestenden biri tellâl elinden bâzı esbabı beş yüz akçeye alıb badehu yine tellâla verib 550 akçeden mezad eyle deyup tellâl taşradan gelmiştir mezad edup ziyâdeye bey'eyledikleri ilâm olunub husus-u mezbur a'lem-ül-üle-ma-il mütebahhirin müftü-yül-enam edam-Allahü fezailihü istifta olundukta zikrolunan husus haram-i mahzdır Hakim cümlesini ta'zir edib mütevelli bu makule hâinlerden dükkânların alıb muamelâtı sahih kimesnelere vermek lazımdır ve bu makule hilelerin ve hüd'aların bilub men eylemeyen kethüdaları hırsız diye fetvay-i şerif vermeğin buyurdumki...» ilâh.

Sandal bedesteni — Bedestende bir de sandal bedesteni vardı. Bir rivayete göre bu isim Hindistandan gelen sandal agacından mamul eşyanın, diğer bir rivayete göre Avrupadan ve hassaten İtalyadan gelen ve yine o adı taşıyan kumaşların burada satılmasından dolayı bu ismi almıştır. Bu türlü eşya gelmemeğe başlayınca ikinci Mahmud zamanında kapanarak depo haline konulmuş bilahara Şeheremaneti (Belediye) tarafından dolaplar sahiblerinden satın alınmak ve dahilî aksamı tanzim edilmek suretiyle müzayede mahalli buraya kaldırılmıştır. Elyvem müzayedeler burada yapılmaktadır.

Evliya çelebi bedesten için yapılış tarihinde yanlışlık ve mutadı veçhile mubalağa yaparak derki:

«Istanbul'un izdiham ve güzide yerinde Âl-i Osman'ın hazine-i uzma bir Bezzazistan vardır ki güya kıt'ayı kahkahadır. Cemi' erbab-ı seferin vüzera ve ayanın mallarını bundadır ki zir-i zeminde nice yüz demir kapılı mahzenleri vardır. Sene 857 tarihinde Ebülfeth Sultan Mehmed Gâzinin binasıdır ki güya Şeddadî bir binadır. Canibi erbaası taşrasından Keçeciler, Sahaf ve Takkeciler, Boğasıcılar, Kılaptan ve Sırmacılar ve Knyumcular ile muhattır. Çâr köşesinde kale kapıları gibi metin ve kavi demir kapıları vardır. Şimale nazır Sahaflar kapısı, Garba mekşuf Takkeciler kapısı, cenuba meftuh Gazazler kapısı, Şarka küşade Kuyumcular kapısı vardır ki bu kapı üzerinde kanadlarını açmış mühip bir kuş sureti vardır. Bu sureti kapıya nakş etmekten meram «Kesb-ü kâr dedikleri berhava olup tayran eder vahşi bir kuştur. Eğer bu kuşu bir nezaketle sayd edebilirsen bu Bezzazistanda kâr edebilirsin» nasihatını ifham etmektir. amma hakka ki acip remiz ve vasiyettir. Bu Bedesten içte Kâğir payeler üzere bir adet Ressas-ı Nilğûn ile mestur kubbe-i âzîme vardır ki canib-i erbaasında demir kapaklı pencereler vardır. Dairen mâdar kubbe etraflarında adamlar gezip demir kapaklarını kapayacak tabakaları vardır. Bedestendeki şahrah dört sokağın yemin ve yesarı cümle altı yüz dükkândır. kat kat cümle iki bin dolaptır. her dolap sahibi ferağat edip furuht etmek dilese beşer bin kuruşa tutya gibi satılır. Sabahtan kuşluk vaktine kadar işler bir Kârhane-i âzimdir ki içinde cümle zi kıymet eşya bulunur, bunda biner, ikişer biner gemiye malik bezirğânlar vardır.»

Evliya Çelebinin Bedestanın hey'eti umumiyesini Fatih'e mal etmesi, Yukarda verilen izahattan da anlaşıldığı veçhile, yanlış ise de Sandal Bedestanı denilen yeni Bedestanın Bizans eseri olmadığı binasının türk mimarî tarzına uygunluğundan anlaşıldığı gibi, Fatih'in vakfiyesinde bu Bedestandan bahsedilmemiş olması da bunu teyid etmektedir.

Memlekette bankaların kurulup paraların oralara yatırılmasında emniyetle beraber faiz de getirtmekte bulunması ve yine oralarda kasa dairelerinin tesisinin kasa kiralama usulünün taammüm etmesi Bedestende para ve kıymetli eşya saklamayı pek ziyade azaltmış ve giderek sıfıra indirdiği gibi kıymetli mevad satışının da hemen hemen hiçe inmesi kıymetinin bütün bütün kaybolmasına sebep olmuştur. Yine zaman icabı olarak bir kaç asır evvel kurulmuş olan seyyar münadiler (Huzur münadiliği), (Nan parecilik) ve (Kâhyalıklar) gibi asıl muhafaza ve müzayede teşkilâtı da işsizlik dolayısiyle gittikçe azalmış ve 12. bölük başıya bedel 1908 meşrutiyet yılını takip eden senelerde bir ihtiyar bekçibaşı, bir de bölükbaşıya

munhasır kalmıştır, Bu suretle ehemmiyetini kaybeden bu iş yukarda izah olunduğu veçhile inkilaptan sonra Belediyece ortadan kaldırılıp müzayede işleri Sandal Bedestenine inhisar ettirilmiştir.

Bedestan tabiri, yukarıdan beri izah olunduğu üzere, büyük çarşıda muhtelif eşyanın alelıtlak satışı ile beraber kıymetli bir kısmının müzayede ile satıldığı ve bankaların tesisine kadar zenginlerin paraları ile kıymetli şeylerinin saklandığı yer olduğu halde zamanla bu tabır « Çarşu-yu Kebir » (Büyük Çarşı) hakkında da da kullanılmağa başlanmıştır.

Lugat ve Kamuslarda izah olunduğu vechile üstü örtülü çarşılara alelıtlak Bedestan denildiği için Büyük çarşıya Bedestan denilmesi bu itibarla yanlış olmamak lâzım gelir.

«Rehberi Seyyahin» adlı eserde «Büyük Çarşı» başlığı altında deniliyor ki:

«Büyük çarşı, her halde Istanbulun en ziyade ziyarete şayan olan yerlerinden biridir. Vaktiyle «Bedestan» namını haiz olup eski ve yeni Bedesten ismiyle ikiye münkasem idi. Çarşı birçok mahallelere ayrılmıştır. mamûlât ve masnûatın her biri muayyen mıntıkalarda satılmaktadır. Bedestan 865. (1461) de ve Fatih zamanında ahşap olarak inşa olunmuş ve Büyük çarşı da Kanunî Süleyman ahdinde keza ahşaptan olmak üzere vücude getirilmişti. Her ikisi de 1060 (1651) de ve 1112 (1701) de tamamen harap oldular. Fakat büyük bir kısmı 10. Temmuz. 1884 de tekrar bina olundu. Bugün Avrupa müzelerinin servetinin medarı olan san'at eserlerinin pek çoğu büyük çarşıdan çıkmıştır.»

Evliya Çelebi de yeni Bedestan için şunları yazıyor:

«Bu da Fatih Sultan Mehmet hanın binasıdır. Eski Bedestene yüz adım kadar kariptir. Bunun da şekli ve binası hemen eski Bedestan gibidir. Ancak şimal canibine zenneciler kapısına altı kadem taş merdiven ile çıkılır. Garba Hakkâklar kapısı, cenuba Çadırcılar kapısı, şarka Telciler kapısı açılır. Merdivensiz kapılardır. Bunların da zir-i zemini kavidir. Serapa kurşunlu kubbedir. İçinde cümle altı yüz dellâl, cümle bin adet neferattır. Amma bunda Bedesten-i âtik gibi zi kıymet cevahir makulesi eşya satılmaz. Cümle harire ve elbise-i fahireye müteallik meta'lar bey' olunur»

Yine Evliya Çelebi eski Bedestan bekçileri adedinin 70, Tellâl sayısının 200, Hamalların da 300 olduğunu, yeni Bedestandaki Tellâllar adedinin 70, Bekçiler sayısının 50, Hammallar adedinin de 300 olduğunu yazar.

Şevk ile azm edüp bedestane
Talib oldum metai cânâne
Vahid

BEDEVÎ (بدوی) *(Sof.)* Seyyit Ahmed-ül-Bedevi tarafından kurulan tarikatın adıdır. Seyyit Ali'nin oğludur. Seyyit Ali'nin babası Seyyit İbrahim, onun babası Seyyit Mehmet, Seyyit Mehmed'in babası da Seyyit Ebi Bekir'dir. 576 (1180/1179) senesinde (Fas) şehrinde dünyaya geldi. 675 (1276) da Mısır'da vefat ederek (Tanta) daki türbesine gömüldü.

Ömrünün 12 senesini bir evin damında geçirdiği için dam üstünde demek olan «sutuhî» lakabını aldığı gibi ilk zamanlarında kendisine eza edenlere çıkıştığı için de «attab» diye şöhret bulmuştu. Sonra sukûtiliği ihtiyar etti. O derecedeki ancak işaretle konuşurdu. Daha sonra kendisine haryet hali de müstevli olduğu için büsbütün uzlet etmişti. Bedevî lakabını alması da iki kat yaşmağı hiç çıkarmamasından dolayıdır. Hafızdı. Şafiî mezhebi üzere fıkıh okumuşdu.

Tarikat silsilesi söyledir: Şeyh Hüseyin ibni Ali, Şeyh Abdülcelil ibni Abdurrahman Nişaburi, Abdülmecit Mağribi, Abdülhamit Mağribi, Şeyh Ali ibni Hasan, Ebu Tahir Abdürrezak Endülüsi, Şeyh Abdülkuddusî, Şeyh Ebu Yusuf Muhammed-ül-Kasım, Şeyh Şehabeddin Ahmed-ül-Tebrizî, Maruf-u Kerhî, Davud-u Tai, Habib-i Acemû, Hasan-ı Basri.

Ahmet Bedevi'nin Şeyh Berrî ve Şeyh Ebu Naim vasıtalariyle Ahmed-ür-Rufai'ye, ve bilâ vasıta İmam-ı Şazelîye de intisabı vardı.

Hususî kütüphanemde mevcut Bedevî tarikatına aid yazma bir mecmuada «Usulü tarikat ve erkan-ı Ahmediyye-i Bedeviyye» başlığı altında hulasa edilen şu tafsilât vardır. Bir kimsenin tarikate dahil olması şu veçhile beyan olunur ki intisap edecek kimse bilvasıta veya bilâ vasıta intisap edeceğini iltimas ettikte ol kimseye şöyle şerbet verilir: Evvelâ mürşid tarafından ol kimseye dergâha devam etmesi için müsaade olunup lâakal üç ay zarfından dergâhın nukabasına veyahud ol kimsenin rehberine şerbetinin verilmesi emrolunur. Şerbet almak suretile intisap edecek mürid başını traş ettikden sonra rehberi ile hamama gider. Niyyet ettim fenadan bakaya diyerek gusül abdesti aldırılır. Akşam olunca mürid niyazlarını alarak dergâha gelir. Yatsı namazından evvel emanet sahipleri tevhidhaneye gidip şed alırlar. Nukaba şeyhe gelip niyaz ederek hazırlığın tamam olduğunu haber verir. Şeyh tevhidhaneye girer. Salâvat postuna oturur. Nukaba mürşide niyaz ettikden sonra ri-

dasını verirler. Şeyh öpüp boynuna atar. Nukaba tekrar şeyhe niyaz eder. Nakip müteakiben şerbet içecek talipler müteaddid ise bir tanesini elinden tutup getirir. O sırada tevhidhanenin kapıları kapanır. Mihrap postuna geçen mürşid iki rek'at namaz kılar. Biat edecek olan mürid de iki rek'at namaz kılar. Tâlip sonra kalkar, ellerini bağlar, ayaklarını mühürler. Kıbleye karşı durur. Şeyh de namazını bitirince döner postuna oturur. Nakip tâlibi mürşidin huzuruna getirerek niyaz ettirir. Önünde oturtur. Mürid iki elini tahiyyatta oturur gibi dizlerinin üzerine koyarak mürşidine tam bir teveccühle teslimiyyet üzere olur. Bunun üzerine mürşid tâlibe sorar: Ya derviş filân senin maksudun nedir? Derviş cevap verir: maksudum Hakdır. Mürşid tekrar sorar: talip misin? Mürid talibim der. Mürşid tekrar ey derviş bu dervişlik gayet güçdür, tahammül eder misin ve sözünde durur musun. Bu tarik-i aliyyeye ve Muhammed, Ali ve Âli beyt-i Resulûllah ve Hazret-i Sultan seyyid Ahmed-ül bedevî Veliyyullah yoluna girmek murad edersin. Lâkin yolumuz gayet güçdür. Ve melâmet yoludur, der. Derviş bunları kabul edip tahammül ederim, ve ikrarımda sâbit kademim cevabını verir. Mürşid dervişe bazı nasihatler ettikden sonra hazır bulunanlara hitapla ey hazırun sizler bu dervişe kefil misiniz ve onu candan hoşnud ve razı mısınız ve bu canı kardeşliğe kabul eder misiniz? diye sorar. Hazır bulunanların hepsi eyvallah deyip pîre niyaz ederler. Mürşid bunun üzerine dervişe var kimi istersen niyaz eyle rehberin olsun der. Rehber ittihaz eder. Rehber şeyhin elini niyaz eyler. Ve dört adım geride durur. Başı ve ayakları çıplak olan derviş de rehberin arkasına kor. Evvelâ rehber mürşide doğru boyun keser. Bir fatiha okur.

«Müride yedi şeyle şerbet verilir. Eğer ziyade cezbeli olmasını murad ederse nefes ile ve sirke ve süt ile şerbet verilir. Eğer orta cezbe murad ederse hurma ve kuru üzüm ve kuru incir manasına gelen zebib ile şerbet verilir. Eğer edna cezbe murad ederse zeytinyağı ve su ile şerbet verilir. Tevhidhanede hazır bulunan dedegân ile biat sahipleri müridin etrafında halka oldukları halde şeyh kelime-i tevhide başlayınca hepsi cehr ile tevhide koyulurlar. Şeyh o sırada تعلمون ne kadar الم ذلك الكتاب müteakiben والهكم اله واحد لااله الاهوالرحمن الرحيم ayetini ve daha sonra üç ihlâs ile muavvezeteyni ve nihayet الله نزل احسن الحديث ilâh.. ayetini okur. Badehu bir kerre Bismillah, ya Allah ve alâ sünnet-i Resulûllah der. Kırk bir kerre Hu isminden sonra bir fatiha okur. Sonra tarikatın kurucusu olan seyyid Ahmed Bedevîye teveccüh eder. Ve nihayet توكلت على الله و احتسبت بالله وسلمت امرى الى الله على بركات الله وعلى بركات انفاس سيدنا احمد البدوى ولى الله diyerek mürid'in ağzını açar. Üç def'a üfürür. Sonra müridin göğsünden mühür yeri olan çukur mahalline sağ elinin ayasile hafifçe üç def'a vurur. Hazret-i pîre bir fatiha okuduktan sonra müride pirimiz kutb-i cihan seyyid Ahmed-ül bedevî efendimiz tarikine itikad ve îyman ettin mi? diye sorar. Mürid kabul ettim cevabını verir. Bunun üzerine şeyh müridi yatsı zamanının akabinde 33 salâvat-ı şerife ve 100 istiğfar okumağa mezun kılar. Şeyh bir fatiha okuduktan sonra müridin tutup kum «kalk» ya derviş filân diye kaldırır. Derviş şeyhe, sonra da orada bulunan ihvana birer birer niyaz eder. Merasim şeyhin okuduğu bir gülbank'le sona erer. Ruhanî en alâ şerbet budur. Sirke ile verilen ikinci, süt ile verilen üçüncü, kuru üzüm ve kuru incirle verilen dördüncü şerbetin mertebesi bundan aşağıdır. Bunlardan birile şerbet verilecek ise yukarıda yazılı merasimden sonra sirke, süt veya zeytinyağı bir fincanın içine konulur. Şeyh bir fatiha okuyup sağ elinin salâvat parmağına üfledikten sonra parmağını fincanın içine sokar. Üç kerre üfledikten ve yukarıda yazılı diğer merasimi yaptıktan sonra bunu müride içirir. Üzum, incir ve hurma ile şerbet verilecek ise şeyh bunlara okur, ve müride yedirir. Bu şerbetlerden dervişe üç türlü hal gelir: Eğer göbek altından zuhur edip kalbinden gelirse buna kalbî ve ruhanî hal denir. Makbul olanı budur. Hal başdan gelirse ona enfüsî hal denir. Bu da rahmanı ve makbuldur, Eğer hal ayakdan gelirse ona da şeytanı hal denir. Kat'iyyen makbul değildir. Hakkında lânet olunduğuna hükmolunur.

Yedi şubesi vardı: Senaviyye, Kabuliyye, Halebiyye, Biyumiyye, Merzukıyye, Sütuhiyye, Alvaniyye.

BEDEVÎ TOPU (بدوى طوپى) [*Sof*) Bedevî tarikatı mensublarının ayakta yaptıkları zikrin en ateşli sıralarında birbirlerine sarılarak ortalığı sarsan bir heyecanla yaptıkları âyîn hakkında kullanılır bir tabirdi. Tarikat mensubları sımsıkı bir küme haline geldikleri için zikrin bu kısmına o ad verilmiştir.

BED'İ BESMELE (بدأ بسمله) [*Mek.*] mektebe başlama yerinde kullanılır bir tâbirdi. Lugat manası beslemeye başlamaktır. Bir kat daha tazim maksadiyle «bed-i besmele-i şerife» de denilirdi. vaktiyle çocuklar düğüne benzer bir takım merasimle mektebe başlatıldığı gibi

hocanın önüne getirilen çocuğa muallim en evvel besmele çektirdiği için bu tâbir mektebe başlamaya alem olmuştu.

BED'İ BESMELE-İ ŞERİFE (بدأ بسمله شريفه) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarının çocukları tahsil çağına gelince derse merasimle başlatılırdı. Tanzimata gelinciye kadar bu merasim debdebeli alaylarla icra olunurdu. Tarih, Abdülmecit'in «Bed'i besmele-i şerife» merasimini şöyle yazıyor:

«1247 senesi rebiyülâhırının on yedinci günü şehzade Sultan Abdülmecit Hanın bed'i besmele-i şerife merasimi icra edilmiştir. Bu münasebetle Üsküdar'da İbrahim Ağa çayırındaki kasr-ı hümayun önünde vâkı sahraya on sekiz direkli gayet zarif ve müzeyyen otak ve diğer sayebanlar ve erkân-ı devlet, ulema, asakir, etfal-i mekâtip, züvvar ve misafirîn için de diğer çadırlar kuruldu. Bu çadırlarda ziyafet verildi. Bedi resimlerinde tarik-ı ilmî ashabından şeyhülislâm efendiyle sadreyn ve nakib-üleşraftan maadası bulunmaması âdet-i kadîme olduğu halde bu cemiyette İstanbul payesine kadar mansup ve mazul mecmu ulema davet olunmuşlardır.»

BEDRE (بدره) [*Mal.*] Altın ile dolu kese demek olan bu kelime, beş yüz kuruşa eskiden «kese» dendiği gibi, on bin dirhem karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdi.

BEDR-İ TÂM (بدر تام) [*Ast.*] Ayın on dört gecelik hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bedir bu mânaya gelir. «Bedr-i kâmil», «bedr-i bülend» de denilirdi. Türkçe karşılığı «tolunay» dır.

Bilindi rütbe-i mahiyyeti bedr-i münirin de;
Hatadır her kim ol hurşid-i hüsne derse mehveştir.
Âkif Paşa

BEDRİYYE (بدريه) [*Sof.*] Sühreverdiyye tarikatının altı şubesinden birinin adı idi. Öteki şubeleri Zeyniyye, Bahaiyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye idi

BEDUH (بدوح) [*Ede.*] Eskiden mektup zarflarının adres yazıldıktan sonra boş kalan kısmına, zarfın üçte ikisi büyüklüğünde yazılır bir tâbirdi. Nadir olarak zarfın arkasına ve yapıştırılan kısmın tam ortasına yazanlar da vardı. «Beduh» yazılı mühür yaptıranlar ve gönderdikleri mektuba bunu basanlar dahi bulunurdu. Yine bunun mukabili olarak ebced hesabiyle 2468 de yazılırdı.

«Kamus-u Türki» de, «Mektup zarfları üzerine yazılması ve zarfa basılan mühre kazdırılması mûtat aslı meçhul bir lâfızdır. Esasen mükâtebat ve müraselâta müekkel mevhum bir mabut veya melek ismi olduğu mervi ve Hint ve Çin şarii meşhur «Buda» isminden galat olması maznundur.» diye yazılıdır.

Ebüzziya; lûgatinde bunu şöyle izah ediyor: «Bu kelimenin aslı İbrani olmak maznun ve mânası lûgat erbabı indinde muhtelef-ünfihtir. Bazı kavle göre müraselâtın isaliyle muvazzaf bir melek ismidir. Bu itibarladır ki mektupların üzerine «beduh» lâfzını havi bir mühür basarlar, yahut mürselünileyhin namı altına çekilen helezonun içine yazarlar ve gâhice de yine helezon dâhiline rakamla 2468 adedini ki ebced hesabiyle beduhtur, işaret ederler.»

«Kamus-u Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Mehaz ittihaz ettiğim lûgat kitaplarının cümlesi «vedud» gibi esami-i ilâhiyyedendir, diyor ve meşiy yani yürümek mânasına da geldiğini gösteriyor. Bu lâfzın Farisîde dahi nazikâne yürümek mânasına olduğu tetebbüat-ı vâkıadan anlaşılıyor. Bununla beraber bu lâfza dair daha bir hayli maani ve rivayet serd ve beyan ve bunun aslı İbrani olmak zannı dermiyan olunuyor ki bu rivayet ve ihtilâfattan sahih mânası lûgaviyyun indinde muhtelef-ün-fih bulunduğu tahakkuk ediyor. Meselâ bir rivayete göre mersulâtı mahallerine isal etmek vazife-i mâneviyesiyle mükellef bulunan meleğin ismidir. İşte bu sebepledir ki ekseriya mektup zarflarının üzerine «Beduh» yazarlar. Yahut bu lâfzı havi bir mühür basarlar. Bazen mürselünileyhin ismi altına çekilen helezonun içine «Beduh» lâfzına işaret olmak üzere, (2, 4, 6, 8) rakamlarını terkim ederler. Rakamların beheri ebced hesabiyle «Beduh» lâfzını teşkil eden harfleri gösterir.»

Lûgat-i Cudî'de ilâh yahut melek ismi hakkındaki rivayet yazıldıktan sonra «Muharrir-i fakir; mingayr-i haddin derim ki» kaydiyle şu tafsilât verilmektedir:

«Beduh lâfzının esmâ-i ilâhiden veyahut esmâ-i melâikeden bir isim olduğuna ümmehat-ı muteberede pek de tesadüf olunamıyor. Binaenaleyh bunun mektuplar üzerine tahriri, bu nokta-i nazardan değil de mahzâ mektuba bir ehemmiyet veya müstaceliyet vermek mülâhazasından münbais olsa gerektir. Mânaca münasebet de mevcuttur. Çünkü «Buduh; futuh vezninde «keşf-i raz» mânasına olan «bedh» in cem'i; veyahut «nasuh» vezninde siga-i fuuli olmak ihtimallerine mâruzdur. Her iki takdire göre «keşf-i raz edişler, kâşif-i raz, raz-ı mekşuf» mânalarını ifade edebilecek olan lâfz-ı «Beduh» un esasen mektuplar üzerine tahriri,

mektuba ehemmiyet veya müstaceliyet itasından başka bir şeyle mânalandırılamaz. Nitekim bugün dahi bazı mektuplar üzerine «Mühimdir, müstaceldir» gibi câlib-i dikkat ve itina bazı kelimeler yazılmaktadır. Allah-u a'lem bihakikatihi.»

«Bazı kimseler bu kelimenin esma-i ilâhiyeden olduğuna kaildirler. Bunun, mektupları isale müekkel bir meleğin adı olduğuna, inananlar da vardır.» diyen Hüseyin Kâzım Bey, lûgatinde (Türk Lûgati c. 1, s. 667) aşağıdaki tafsilâtı da veriyor: —

«Şerefüddin ebu Abdullah Muhammed'in, «Müstevcib-ül-mehamid fi şerh-i hatemi ebi Hâmid» unvanlı eserinde verdiği malûmata nazaran: Müslümanlar, daha eskiden olduğu gibi; bu zamanlarda da tılısım kabîlinden şeylere çok ehemmiyet verirler ve bunlarla maksatlarına nail olabileceklerine inanırlar. Bu tılısımlar arasında en ziyade itibar kazananı «Hatem-i ebi Said» denilen şu levhadır, ki bir kâğıt veya deri parçasına yazılarak boyna asılır ve bazı yazıların baş tarafına konulur:

2	9	4
7	5	3
6	1	8

Bazan bu rakamlara mukabil, aynı miktarlara delâlet eden harfler yazılır:

د	ط	ب
ج	ه	ز
ح	ا	و

«Birbirini ufkiyen takibeden şu üç hanedeki adetler amuden, ufkiyen veya müsta'razî olarak cemedilmiş olsa 15 rakamı vücuda gelir. Diğer taraftan murabbaın köşelerindeki hanelerde bulunan adetler çifttir; bunlara «Müzevvecatülmüselles» denilir. Tek olan adetlere de «müfredatülmüselles» tâbir olunur.

«Müslümanların itikatlarına göre, bu levha iyi veya fena bir maksatla yapılan bütün işlerde muvaffakıyeti temin eder; şu kadar ki hayırlı bir maksatta yalnız murabbaın dört köşesindeki çift adetler yazılır ve fena fikirle olan bir işte ise tek adetlerin yazılmasiyle iktifa edilir. Bu tarzda murabbaın diğer haneleri de boş bırakılır. Evvelki tarzda şu şekil hâsıl olur:

د		ب
ح		و

İkinci maksada göre şu şekil çıkar:

	ط	
ج	ه	ز
	ا	

«Her iki şekildeki harfler kıymet-i adediyelerine göre terkibedilecek olursa, evvelkinden «beduh» ve ikincisinden «ابجد» kelimeleri husule gelir. Ve ekseriya bu iki kelime sadece yazılmakla iktifa edilir. Beduh, veya bunu yerine yazılan 2468 rakamının menşei bundan ibarettir.

«Beduh sözüne atfedilen birçok faziletler vardı: Bir yolcu, üzerinde bu kelimeyi havi bir kâğıt bulunduracak olursa bütün gün yorulmaksızın yürür. Gebe bir kadın, üzerinde taşıyacak olursa kolaylıkla vaz'ı hamleder. Zarfı üzerinde «beduh» yazılı olan bir mektup mutlaka mahalline erişir. Bu kelime bazan aşk ve alâkayı temin maksadiyle kullanılır. O halde de bir kâğıt parçası üzerine yazılıp önünde günlük yakılır ve şu:

«Ya beduh ya beduh ya beduh
«Ellif beynerruh-i verruh
«Bihakkilkalem vellevh
«Ve Âdem Havva ve Nuh»

«Sözleri yüksek sesle söylenir. Bundan sonra da bu kâğıdı muska gibi üzerinde taşımak lâzım gelir. *(Journal Asiatique c. 12 sene: 1848)*

«Bazılar nam-ı Huda dedi beduh
«Yürümek tarz-ı nezaketle büduh»
Nuhbe-i Vehbi

Yayaköylü Ahmet Raşit Efendi «Nuhbe Şerhi» nde (s. 97) bunun için şu izahatı veriyor:

«Beduh; sabur vezninde bazı ehl-i lûgat indinde Allah-ü Tealâ Hazretlerinin esma-i hasnasındandır. Galiba bir şeyi bilbedahe ve ansızın işlemek mânasına olan bedahtan sıyga-i mübalâğa olmak üzere Allah-ü Tealâya ıtlakı sahih olmaya mebnidir. Zira cemi-i mahlûkatın müddet-i mütetavvelede belki ezmine-i gayr-i mütenahiyede işlemekten âciz oldukları emr-i asîri Allah-ü Tealâ an-ı gayr-i münkasemde inşa ve icat buyurduğu ayn-ı itibarla daima mahsus ve müşahittir ve bazılar indinde beduh mekâtip ve müraselatı mürsel-ün-ileyhe isale iane uhde-i liyakatine ihale olunan meleğin ismidir. Binaenaleyh mektupların zahrına tahrir olunur «buduh» kuut vezninde betec gibi dilberanın nazikâne tarz ve eda ile reftar edip yürümekliğidir.»

Osman Ergin, «Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, hayatı ve şahsiyeti» adlı eserinde (s. 87 haşiyesi) bir münasebetle temas ettiği bu tâbirin «Put» gibi Budilikten kalma olmasına ihtimal veriyor: «Bir de eskiden mektup zarflarının üzerine kargacık burgacık bir yazı ile yazılan Beduh da böyledir. Kamuslar, meselâ Lûgat-i Naci, beduh için «Esma-i İlâhiyyedendir, yahut; müraselâtı mahallerine isale muavenet memuriyet-i mâneviyesinde bulunan meleğin ismidir. Binaenaleyh mektup zarfları üzerine yazılır» diyor.

«Bu iki kelimeyi böyle görüyor ve böyle anlıyorum. Salâhiyetli söz ve katî hüküm dilci ve içtimaiyatçılarımızındır. Benim anlayışım tahakkuk ederse İslâmi bir şey zanniyle ne kadar yanlış şeylere inanmakta olduğumuz anlaşılır. Zarfın üstüne beduh'le birlikte «Bi ismihi Taalâ»; «Hu» gibi bir tâbir de yazıldığı görülürdü. Bu da iki dinin birbirleriyle mücadelesinden ilerigelir. Fakat bu mücadele kolay kolay görülmez ve anlaşılmaz.

«Lûgat-i Cudi'nin bu kelime hakkında verdiği, fakat buraya almağa bile lüzum görmediğim izahat büsbütün aykırıdır. Bunun şu kıymeti vardır ki o da Naci'nin mutalâasının mevsuk olmadığını göstermiştir. Hüseyin Kâzım da Büyük Türk Lûgatinde beduh'u bir vefk olarak göstermiştir.»

D. B. Macdonald, «İslâm ansiklopedisi»nde: «Bir tılısım kelimesi olup, sıralı bir murabbaın unsurlarından teşekkül eder» diye başladığı bu tâbir için uzun tafsilât vermekte ve bunun mektuplardan başka, muska gibi, daima takılmakta olan mücevheratın ve maden levhaların yahut yüzüklerin üzerine hakkedildiğini ve gönderilen tüccar emtiasının yerine varmasını temin için de kullanıldığını yazmaktadır.

«Beduh» için, esatir devrinde taabbüd olunan mabutlardan birinin ismi olduğunu söyliyenler de vardır. İslâmiyet o gibi mabutları, putları kaldırmış, kırmış, hurafeleri reddetmiş iken sonraları mevhum bir ilâh isminin, yahut vefk gibi, tılısım gibi boş şeylerin mektup zarfları üzerine yazılması veyahut o kelimeyi havi mühür basılması herhalde garip bir şeydi.

Yazılsın arzıhal-i dilberan üzre beduh olsun.
İffet

BEDUN (بدون) [*Coğ.*] Eskiden Peşte şehrine verilen addı. Budin suretinde de kullanılmıştır.

BEHAİYYE (بهائيه) [*Sof.*] Sühreverdiyye tarikatının altı şubesinden birinin adiydi. Ötekiler şunlardı: Bedriyye, Zeyniyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye.

BEHURİYYE-İ HALVETİYYE (بحوريهٔ خلوتيه) [*Sof.*] Ramazaniyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adiydi. Şeyh Muhammed-ül-Behuri-yür-Rumi tarafından tesis olunmuştur. Edirneli olup Ali-yür-Rumiden hilafet almıştır. Ölümü 1039 (1629/1630) dadır.

BEKA (بقا) [*Sof.*] Abdin, Allah-ü Tealânın bütün eşya üzerine kıyamını rüyet etmesi demektir. Beka billâh makamı abdin Hakkın vücudiyle mevcut ve Hakkın bekasiyle baki, ve Hakkın hayatiyle hay, Hakkın ilim ve iradesiyle âlim ve mürit olmasıdır.

Tasavvufi eserlerde bekaya eren için şu tafsilât verilmiştir:

«Bu bekabillâha eren şol bendedir ki Allah-ü Tealâ ana sıfat-ı âliyesinden hil'at geydire ve ana nâs beyninde olan isimden gayrı esma-i hüsnasından bir isim vere. Ehl-i beka hakkı makam-ı ubudiyyette Hakla kaim olduğu halde müşahede kılar ve enaniyet pasını gönül aynasından siler.»

BEKİR AĞA BÖLÜĞÜ (بكر آغا بلوكى) [*Hal.*] Osmanlılığın sonuna kadar Harbiye Nezareti dairesi olarak kullanılmış olan Bayazıt'ta şimdiki İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Tıp fakülteleri binasının avlusundaki askerî tevkifhane hakkında kullanılır bir tâbirdi. 1908 Temmuz inkılâbından evvel tevkifhane memurluğunu yapan Bekir Ağanın adına nispetle bu ismi almıştı. 1908 Temmuz inkılâbından sonra siyasi mevkufiar burada hapsedilirlerdi. Nitekim mütarake devrinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilerigelenleri ve eski nazırlardan bazıları burada mevkuf bulundurulmuşlar ve oradan Malta'ya sürülmüşlerdi. Bu yerde halen İstanbul Tıp Fakültesi morfoloji müessesesi bulun-

maktadır. Mevkuflara kafa ve gözleri patlatılacak, tırnakları sökülecek derecede türlü işkence yapıldığı için istibdadın korkunç bir kalesi sayılırdı.

BEKRİYYE-İ HALVETİYYE (بكريه خلوتيه) [*Sof.*] Karabaşiyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adı idi. Mustafa Bekri tarafından tesis olunmuştu. Mustafa Bekri 1099 (1687-1688) da Kudüs'te doğmuştu. Tahsili Şam'dadır. Büyüklerden Abdülgani Nablusi'nin meclisinden feyiz almıştır. Halvetiyye meşayihinden Abdüllâtif'e intisabetti. Sülûkünü tamamladıktan sonra hilâfet aldı. Şeyhin ölümünden sonra da müritleri kendisinin etrafında toplandı. Bir aralık seyahate çıkarak Edirne'de şeyhinin şeyhi Mustafa efendiye mülâki oldu. Ondan da feyiz aldı. Oradan Kudüs'e, oradan da Gavsi ziyaret etmek üzere Bağdat'a, sonra Haremeyn'e, Mısır'a giderek tarikatı neşretti. Daha birçok yerleri dolaşmış, bu arada İstanbul yolu ile Halep'e, Şam'a ve oradan da tekrar Haremeyn'e giderek 1162 (1749) de Kahire'de ölmüştür. 100 e yakın eser meydana getirmiştir. Kurduğu Bekriyye'den Kemaliyye, Hanefiyye, Dürdüriyye, Ezheriyye, Necatiyye, Sadiyye, Şemâniyye adlı ikinci derecede şubeler meydana gelmiş ve tarikatı Hicaz, Yemen, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'a kadar yayılmıştır.

BEKÇİ (بكجى) [*İda.*] Koruma vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahalle ve köy bekçilerinden başka malî ve mülki kanunların icraatına vesatat eden koru bekçileri vardır ki, korucu bağ bekçisi ve bağcı demektir. Sonraları köy bekçiliği de ihdas edilmiştir. Rumeli taraflarında bağ bekçisine «Pandaz» denildiği gibi, bazı yerlerde mahalle bekçisine «Pazvand» adı verilmektedir.

BEKRİ MUSTAFA (بكرى مصطفى) [*Hal.*] Sarhoş, ayyaş, alkolik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bekri Mustafa, ayyaşlıkla tarihe geçmiş bir sima olduğu için alkolikler hakkında kullanılmıştır.

BEKTAŞİ (بكتاشى) [*Sof.*] Tarikat adı idi. Bu isim, müessisi olan «Hacı Bektaş-ı Veli» den alınmış, ona nispet edilmiştir.

Bektaşi tarikatının silsilesini Bektaşiler şu yolda naklederler: Hazret-i Ali, Hasan-ı Basri, Habib-i Âcemî, Davud-u Taî, Mâruf-u Kerhî, Şeyh Sırri-i Sekatî, Cüneyd-i Bağdadî, Ebu Ali Meragî, Şeyh Ebu Ali Hasan, Şeyh Ebu Osman Mağribî, Şeyh Ebu Kasım Gürganî, Şeyh Ebu Hasan Harkanî, Şeyh Ebu Farmidî, Fazl İbn-i Muhammed Tusî, Hoca Ahmed Yesevî, Hoca Yusuf Hemedanî, Şeyh Lokman-ül-Horasanî, Pir-i tarikat Esseyyid Muhammed Bektaş-ı Veli İbni İbrahim-üs-Sani.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin neseplerini de şöyle gösterirler:

«İmam-ı Ali, İmam-ı Hüseyin, İmam-ı Zeynelâbidin, İmam-ı Muhammed Bâkır, İmam-ı Musel-Kâzım, İmam-ı Ali Rıza, İmam-ı Muhammed Naki, İmam-ı Hasan-ül-Askerî, İmam-ı Muhammed Mehdî, Seyyid İbrahim-ül-Mükrim-ül-Hicap, Seyyid Hasan ibni Seyyid İbrahim, Seyyid Muhammed-üs-Sani, Seyyid Mehdî ibni Seyyid Muhmamd-üs-Sani, Seyyid İbrahim ibni Seyyid Hasan, Seyyid Muhammed ibni İbrahim ibni Seyyid Elhak ibni Seyyid Muhammed, Seyyid Musa ibni Seyyid İshak, Seyyid İbrahim-üs-Sani ibni Seyyid Musa, Seyyid Muhammed eş-Şehîr Hacı Bektaş-ı Veli ibni Seyyid İbrahim-üs-Sani.

Gerek tarikat ve gerek nesep silsilelerinde farklar vardır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse bu silsilenamelerin ilmî bir kıymeti de yoktur.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin anası Şeyh Ahmed Nişaburî'nin kızı Hâtem Hatun'dur. Bektaş-ı Veli hicrî 645 senesinde Nişabur'da doğdu. 680 de Ahmed Yesevi'nin işaretiyle Anadolu'ya geçti. Kırşehir kurbünde «Karahüyük» te mekân tuttu, 738 de ahrete göçtü.

Elde mevcut velâyetnamelerde Hacı Bektaş-i Veli'nin ve Uşak kurbündeki Hâcim Sultan'ın Anadolu'ya nasıl geçtikleri ve ne gibi kerametler gösterdikleri uzun uzadıya yazılıdır.

Bektaşilik, Anadolu'nun ortasında ıssız bir köyde uyanmıştır. Ulemanın nazarından uzak kaldığı gibi şehirlilerden ziyade köylüler ve yürükler arasına yayıldı. Hattâ çok zaman göze bile çarpmadı. Ancak tamamiyle teessüs ettikten ve dal budak saldıktan sonra anlaşıldı.

Bektaşilik her tarikat gibi bâtınidir. Bâtına ait birtakım tasavvufi esrara maliktir. Fakat bâtınilik meselelerinde öbür tarikatlardan ayrılır. Malûm olan «Bâtıni» lere yaklaşır.

Bektaşiler her şeylerini gizli tutarlar. Her türlü teşkilâtları saklıdır. Birtakım işaretler ve remizler kullanırlar. Buna binaen tarihte meşhur olan «Bâtıni» lerle alâkaları vardır. Tarikatların birçoklarında bulunan «seyr-i sülûk» Bektaşilikte yoktur. Muayyen «evrad ve ezkâr» dahi mevcut değildir. Ancak «inabe» ve «ikrar» ile «âyin-i Cem» vardır.

Bektaşilikte risalet hanedanına fazla muhabbet gösterilir. Bu muhabbet ifrata, teşeyyua kadar varır. Hattâ Bektaşiliği mezhep itibariyle «Caferî»; irfan ve felsefe itibariyle «Hurufi» diye tarif edenler de vardır. Haki-

katen Anadolu Bektaşileri (Alevîler) Caferî mezhebinde olduklarını açıktan açığa söylerler. Mezhepte Caferî, tarikatta Bektaşi ve Alevî bulunduklarını itiraf ederler.

Bektaşiler, «Fıkh-ı Caferî» yi kabul ettikleri gibi İmamiyye mezhebini dahi kabul etmişlerdir. On iki imamı takdis ederler. Ebubekir, Ömer, Osman ile Ayişe'yi pek o kadar sevmezler.

Bektaşilikte az çok tasavvuf, büyük miktarda Hurufilik, Babailik, Bâtınilik, hulûl ve tenasüh, Caferîlik, Şiîlik, İmamilik, Şâmanilik, Lamalık hattâ teslis gibi eski ve yeni birçok unsurlar vardır. Onun için içinden çıkılmaz bir şekil almıştır.

Bektaşiliğe ait kaynaklardaki rivayetler:

Yeseviyye şubesindendir. Eşşeyh Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim-ül-Hüseynî eşşehîr Hacı Bektaş-el-Veliy-ül-Horasaniy-ül Nişaburi'ye mensuptur. Bilâd-ı Rûmdan gelmiştir.

«Tıbyan-üt-turuk» müellifi bazı eserlerde nesebini şöyle gördüğünü kaydediyor:

«Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Musa ibni Esseyid İshak ibni Esseyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Hasan ibni Esseyyid Mehdî ibni Esseyyid Eb-ül-Kasım Muhammed ibni Esseyyid Hüseyin ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İmam Mus-el-Kâzım ibni Esseyyid-el-İmam Cafer-üs Sadık ibni Esseyyid-el-İmam Muhammed-ül-Bâkır ibni Esseyyid-el-İmam Zeyn-el-Âbidin ibni el-İmam-ül- Hüseyin ibni-el-İmam Ali Kerremallah veche.»

Taşköprülüzade «Şakayik» tercümesinde keramet sahibi velâyet erbabından olduğunu, kızının Türkmen bilâdında bulunduğunu, kabrinde kubbe olduğunu ve nezredilen ve terk olunan bir zaviye bulunduğunu ve oradaki duaların kabul olunduğunu, kendisini ona nispet eden, zamanındaki mülâhidenin nispet iddialarının bilâ şek vâhi olduğunu yazmaktadır.

Lâmiî, «Nefehat» tercümesinde aynı suretle rivayette bulunduğunu ve vefatının 738 de olduğunu ve tarikatı Hoca Ahmet Yesevi'den aldığını ve fakat Hoca Ahmet Yesevi'nin vefatı 590 da olduğu için tarikatı Ahmet Yesevi'den alışına itimad edilemiyeceğini söylüyor.

Halvetî meşayihinden Bursalı Ahmet Lûtfi Efendi «Tomar-üs-Selâsil» de Hacı Bektaş-'ın Horasanî olduğu, tarikatı Şeyh Lokman Perende'den, Şeyh Lokman'ın Ahmet Yesevî'den Yesevî'nin Şeyh Nasrullah Hasan-ül-Sencerî'den, onun eşşeyh Rükneddin Ebu Muhammed-ül-Harcanî'den, onun Şeyh Kutbüddin-ül-Senabadî an-ül Kadî Muhammed-ül-Buhârî an Eba Bekir Muhammed-ül Hailî, an-eşşeyh Abdullah-ül-Vasıtî, an Ebi Cafer-i Şerif Tahir-ül-Müştehrî, an eşşeyh Muhammed-üs-Selem-üt-Tusî, an-il İmamı Ali Rıza an Validihi-l-İmamı Mus-el-Kâzım, an validihi-l-imamı Cafer-üs Sadık an validihi-l-İmam-ı Muhammed-ül-Bâkır, an validihi-l-İmam ı Zeyn-el-Âbidin, an validihi-l-İmamı Hüseyin, an validihi-l-İmamı Ali ibni Ebi Talip Kerremallah-i veche ve radiyallâh-ü anhüm.

Mevlâ Muhammed ibni Osman-üs-Selânikî bi emr-i şeyh eşşeyh Ahmed-ül-Bezherî (1140) tarafından tertibolunan «Tomar-üs Selâsil» de şöyle gördüğünü söylüyor:

«İnne-Hacı Bektaş-ül-Veli ehaze an Hazret-i Numan Serin an Hoca Ahmed-ül Bedevi an-eş-şeyh Kutbüddin Ecder an Hoca Abdurrab an Hoca Yusuf-ül-Hemedanî Kuddise sırrehüm.»

Eş-şeyh şeyhzade lâkabiyle mâruf olan şeyh Abdülhalim Efendi Türkçe «Esrar-ünnokta» unvanlı risalesinde Bektaşiliğin esasının ikrar, teslim ve rıza olduğunu söylüyor. Şeyh İbrahim-ül-Halvetî «Müfid-ül Muhtasar» ında bunu şu suretle nazmetmiştir:

Gel hakikat sıdk ile Bektaşi ol
Sıdkı rehber eyleyübün Hakkı bul
Her ki Bektaşidir üç şey anda var
Keylemişlerdir bu üç şeyle karar
Sıdk ile ikrar-ü teslim-ü rıza
Eylemişler bu üç işi rehnüma
Bu dürür Bektaşilerde rengü bû
Gel bu varlık naksını bunlar deyu

Bektaşiliğin esasını ehl-i beyte muhabbet teşkil eder.

Bektaşiliğe bir tarikat göziyle değil, bir «mezhep» nazariyle bakmak daha muvafıktır. Çünki bunu bilhassa Anadolu Bektaşileri iddia ederler. Kendilerine «Bektaşi» demekten ziyade «Alevî» ve «Caferî» derler. Bunlar da öbür Caferîler gibi İmam-ı Cafer Sadık'ın bir müçtehit ve bir mezhep sahibi olmadığını söylerler; Caferî mezhebi öbür mezhepler gibi ayrı bir mezhep değildir. İmam-ı Cafer mezhebi demek Muhammet ve Ali mezhebi demektir. Muhammet ve Ali'nin ilimlerine ve yollarına yakından vâkıf olan İmam-ı Cafer ayrı bir mezhep çıkarmaktan uzaktır, derler.

Bektaşilik; Alevîlik şeklinde Anadolu'nun hemen her tarafına yayılmıştır. Cenubi Arnavutluk tamamiyle Bektaşi ve Nazenin tarikatına mensuptur. Bulgaristan'da Deliorman'da, Varna taraflarında hayli münteşirdir.

En çok toplu bulundukları yerler şunlardır; —

Sıvas ilinin doğu havalisi, tamamen Dersim, Karaşar, Akçadağ, Kiği ve havalisi, Kars köyleri, Tokat ve Zile tarafları, Mecidiye ilcesi, Adana, İçel, Teke, Menteşe, İzmir havalisindeki Tahtacı yürükleri, Manisa'nın bazı köyleri, Beyobası, Çepni aşireti, Kemah ve Umraniye köyleri ve Burdur kasabası.

Bu sayılan yerlerden başka dağınık bir halde her tarafta bulunurlardı.

Başka tarikatlar ve hele Mevlevilikteki İran lisan ve harsının tesiri Bektaşilikte görülmez. Bu, hemen Türklere mahsus bir tarikattı. Harsı, dili, duygusu, edebiyatı Türk ve Türkçeydi.

Bektaşiliğin Türk halkı arasına bu kadar yayılmasına sebep, Bektaşi babalarının halktan doğmuş, halk gibi sade, basit, teklifsiz bulunmalarıdır.

Bektaşilik, bellibaşlı iki kola ayrılmıştır:

Birisi «Çelebiler Kolu», öteki «Babagân Kolu» dur. Bu iki kolu ayıran şey Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait bir meseledir. O da Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatı, evli veya bekâr geçmiş olması meselesidir.

Babalar; Pirin mücerret yaşadığını, dünya evine girmediğini iddia ederler; Seyyid Ali Sultan'ın yani Timurtaş'ın kadıncık anadan Hacı Bektaş-ı Veli'nin burun kaniyle doğmuş olduğunu ve evlâd-ı mânevisi bulunduğunu söylerler. «Evlât bel evlâdı değil, yol evlâdıdır» derler.

Hacı Bektaş-ı Veli, Hızır Bali'ye «Yurdumun bekçisi senden gelecektir» demişmiş.

Çelebiyan kolu ise, «Hazret-i Pir» evliydi, İdris Hocanın kızı Fatma Nuriye yahut «Kadıncık ana» nikâhlı kadıniydi, derler.

Bu kadının bir adı da «Kutlu Melek» tir. Bunlara göre hicrî 710 senesinde Kadıncık Ana'dan «Timurtaş» adında bir oğlu doğdu. Çelebiler bunun sülâlesinden geldi.

Baba koluna mensup bulunan bazı babalar dahi bu itikatta iseler de birçokları pirin hayatının mücerret geçmiş olduğunu iddia edip dururlar. Seyyid Ali Sultan'ın mânevi evlâdı olduğunda ısrar ederler.

İki kolun arasında bu yüzden müthiş bir gürültü ve açıklık vardı. Babalar, Çelebilere «yalancı», Çelebiler Babalara «gasıp» nazariyle bakarlardı.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, mesele menfaat ve riyaset meselesinden başka bir şey değildir. Bununla beraber mâkul olanı Çelebilerin kolu olsa gerektir.

Çelebiyan Bektaşiliği de Anadolu'da sekiz on kola ayrılır. Halk bunlara «Kızılbaş» derler. Ayırdetmezler.

Bunlar kendi aralarında bazı hususiyetlere maliktir. Bir köyün Bektaşiliği bazı cihetlerde öbürüne benzemez. Bununla beraber hepsi de Hacı Bektaş-ı Veli'ye ve Çelebilere hürmet ederler.

Bu kolların her birisi bir piri veyahut köylerinde veya o taraflarda yatan bir veliyi mürşit tanır. Zaman zaman doğudan Anadolu'ya geçmiş davetçilerden birisi bu suretle beş on köyü kendi tarafına toplamış, onlara rehber olup kalmıştır. Bu davetçilerin birçokları da Hacı Bektaş-ı Veli'nin şuraya buraya göndermiş olduğu halifeleri ve arkadaşlarıdır. Bunlardan bellibaşlıları Hâcim Sultan, Abdal Musa, Mürselli, Hudadadi kollariyle Çepniler, Tahtacılar ve Abdallardır.

Bektaşiliğin, İstanbul'da ve Arnavutluk'ta mâruf olan şekli «Babagân» kolu idi. Nazenin tarikatı namı verilen tarikat da budur. Bu yolun müessisi «Bâlim Sultan» dır. Hicrî 922 senesinde ölen Bâlim Sultan mücerret kolunu çıkarmış, tarikatın usul ve erkânını vaz'eylemiştir. Anadolu'da görülen Alevîlik Bâlim Sultandan evvel de mevcuttu. Nitekim bugün bile kendilerini Bektaşiden ziyade Alevî sayan köyler çoktur.

Mücerret kolundaki dervişlerin bazılarının kulakları küpelidir. Küpeye «teslim halkası» denilir. Mücerret ka'acak dervişin kulağı Bâlim Sultan'ın türbesi eşiğinde delinirdi. Bu suretle derviş, «pirin, kulağı küpeli kölesi» olmuş olurdu. Artık o derviş evlenemezdi. Dergâhta ve zaviyelerde. târik-i dünyalar gibi, otururlar, yerler, içerlerdi.

Küpeyi şöyle izah ederlerdi: gûya Bâlim Sultan'ın dervişlerinden birisini bilmiyerek öldürmüşler, bunun üzerine alâmet olmak üzere Bâlim Sultan küpeyi âdet etmiş. Herhalde Bâlim Sultan tarafından daha ziyade taraftarlarının tefriki için ortaya konulmuş bir şey olsa gerek.

Mücerret postu Bâlim Sultan'a gelinciye kadar mevcut değildi. İcadeden odur.

Babagân kolunda olan Bektaşilerden müteşerri olanlar da vardı. Şehirli ve kasabalı Bektaşilerin birtakımı bu kabîldendi. Bunlar zâhir şeriatle amel ederler, namaz kılarlar, oruç tutarlar, bütün ahkâmı icra ederler, fakat demlerini alırlardı. Bunlar dahi mezhep itibariyle Caferî olduklarını saklamazlardı.

Bu yolda olanlara göre tevhidin üç mertebesi vardı: sâlik bu üç mertebeyi geçmeye mecburdu. Birinci mertebe telkindi ki, ikrar ve sülûk devresiydi. Bu mertebede sâlik şeriat kapısından tarikata girmiştir.

İkinci mertebe ilbas mertebesiydi. Bu devrede sâlik marifet libaslarını giymiş bulunur.

Üçüncü mertebe ahadiyetti. Sâlik burada «fena-fil-ahadiyyet» tedir. En yüksek mânevi mertebe bu idi.

En kısa bir tâbirle Babagân Bektaşiliği şu yolda ifade edilebilir: Tafdil-i Ali, ulûhiyet-i Ali, ulûhiyet-i nefs.

Bektaşiliğin her iki kolunda da bellibaşlı iki âyin vardı. Birisi ikrar âyini, birisi de âyin-i Cemdi.

İkrar âyini şu suretle yapılırdı: el alacak, yani inabe edecek bir can pir evinde (dergâhta) ise tanınmış bir Bektaşiye başvurur. O adam bir müddet tecrübe edilir. Nihayet bir gün pir evinde toplanılır. İkrar verecek cana daha evvelce bir «rehber», bir de «sahip ve müsahip» tâyin edilir. Buna «nasip almak» dahi denilir.

Rehber o cana bir tarikat aptesi aldırırdı. Bu apteste dört uzuv yıkanır: el, yüz, baş, ayak. İki rekât namaz kılınır. Daha sonra ölmüş gibi kefene sarılır. Telkin verilir, verilen telkin şudur:

Erenler meydanında, pir huzurunda mürşidine teslim-i rızada oldun mu, yalan söyleme, haram yeme, livata ve zina etme, elinle koymadığın bir şeyi alma, gözünle her gördüğünü söyleme, gelme, gelme, dönme, dönme, gelenin başı, dönenin malı... Allah, Muhammet, Ali, On iki İmam, Hanedan-ı ehl-i beyte iman ettin mi, kaza ve kadere belbağladın mı, bunun ikisini bir bilip gece ve gündüz gönülde Allah, Muhammet, Ali'yi mürşidin vasıtasiyle bir bildin mi, hak dediğimizi hak, bâtıl dediğimizi bâtıl bildin mi, tarikat-i Naciyeden olup Cafer Sadık'ın mezhebini hak tanıdın mı, tevelli ve teberriyi kıldın mı, bu ikrardan dönersen ruz-i mahşerde yüzün kara olsun mu? Allah, Muhammet, Ali, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli ikrarında sabit kadem eyle, hu!

Sonra boynuna «Tig-ı bend» namiyle beyaz bir mendil takılarak, kurbanlık koyun gibi meydana, ortaya getirilir. Meydanda On İki İmamın postu temsil edilmiştir. Her postta bir baba oturur. Talip içeriye girer girmez, dört kapıya (şeriat, tarikat, hakikat, marifet kapılarına) selâm verir, selâm alır. «Esselâmü aleyküm şeriat erenleri» dedikten ve mukabelesinde «aleyküm selâm» cevabı verildikten sonra ayakta durur. Fakat el göğüste, sağ ayağın baş parmağını sol ayağın baş parmağı üzerine koyarak durur. Her selâmda bir adım ilerler. Bu suretle her kapıdan girmiş olurdu.

Nihayet mürşidin önüne getirilir, mürşit, sağ elini ikrar verecek talibin iki omuzu arasına kor «... يايهوك الآية» âyetini okur ve bu elin «pençe-i âl-i abâ» olduğunu söylerdi.

Dersim havalisindeki Alevîlerin ikrar merasiminde baba, elindeki çubukla üç defa talibin sırtına vururdu. Bu çubuk mukaddes sayılırdı.

Ondan sonra boynundaki tig-ı bend alınır, kulağına «girme, girme... dönme, dönme... eline, beline, diline sağ ol, mürşidin Muhammet, rehberin Ali» derdi.

Kefenler sökülür, ol can yeni hayata kavuşurdu.

Bu merasim esnasında zeytin yağından ibaret kör bir kandil (çerağ) yanar. Ortalık yarı karanlık, esrar alûd bir haldedir. Merasim biter bitmez hemen öbür çerağlar da uyandırılır. Her taraf ışık içerisinde kalır. O sırada şu gülbank okunurdu: Bism-i şah Allah dost himmet erenler; âşıklar, sadıklar, yanıklar, uyanıklar ve sakinan ayn-ı cem erenlerinin gül cemaline aşk olsun bercemal-i Muhammet, kemal-i şah-i Hüseyin Ali, bülend salâvat Allah eyvallah dost.

Talip, mürşitten başlıyarak erkân-ı mahsusa ile her imamın postunun önünde durur, eğilir, postunu öper, sonra postlara oturan babanın elini öperdi.

Bektaşiliğe girme merasimi diğer bir eserde şöyle izah olunuyor:

Kabul merasimi günü akşama doğru sahip ile tekkeye gidilir. İstikbal olunurlar. Mukannen saat gelinciye kadar meydan evinin bir hücresinde oturulur. Ortalık kararırken tekbirler, tercümler akseder. O zaman sahip, «âşık»ı alır. Hamam odasına geçerler. Âşık yıkanır, temiz çamaşır giyer. Çıkılınca eller göğüste olarak hazırunun önünde durulur, hafif bir baş eğmesiyle her biri selâmlanır. Mütaakiben âşığı hiç lâf etmeksizin beyaz bir kumaşa, kefene sararlar, bir tabuta yatırırlar. Tabutun kapağı kapanır, telkin verilir. Az sonra sahip, tabutu açıp âşığı alır, bir odaya götürür. Namaz kıldırır, namaz bitince sahip, âşığa: «Ey can, öldün, namazını da kendin kıldın. Kendini şimdi mürşidine teslim edince yeni bir hayata gireceksin, buyur, erler meydanına, der ve âşığı yerden kaldırır. Kefeni çıkarır, boynuna tig-ı bend geçirir. Son zamanlarda bunlar tâdil edilmiş, yalnız aptes ve namazla iktifa olunmuştur.

Sahip, âşığı tig-ı bendin uclarından çekerek geniş bir salon olan meydana getirir. Salonda evliya çerağı denilen kandilden başka bir ziya yoktur. Her taraf korku verir haldedir. Hiçbir ses işitilmez, hiçbir hareket görülmez.

Baba, hususi makamında vekar ile oturmaktadır. Kandilin titrek, ölgün ziyası mevkiin

mehabetini artırır. Diğer on iki post üzerine on iki can oturmuş, elleri göğüslerinde, başları kalblerinin üstündedir.

Âşık ve sahip kapı eşiğinde niyaz ettikten sonra sahip önde olarak girerler. Evliya çerağının titriyen fitilinin baygın sesinden başka bir şey duyulmaz. Tig-ı bend, sahibin elinde ve âşığın boynundadır. Hava buhur kokuları ile doludur. Bu koku buna alışmamış olan âşığı sarsmıştır.

Her ikisinin ayakları çıplaktır. Sağ ayağının baş parmaklarını sol ayaklarının baş parmakları üzerine koyarak bir müddet dururlar. Bu; hayatta doğru kalacağına remizdir. Bu sırada sahip muhrik bir sesle bir münacat okur. Bu bitince baba «feseyekfikühümullâh» âyetini gür bir sesle okur. Bütün kalbler titrer. Herkes oturduğu yerde niyaz vaziyeti alarak tasdik eder.

Sahip ve âşık dört kapı selâmını verirler. Artık sahip âşığı tig-ı bendinden çekerek babanın önüne götürür. Yine niyaz vaziyeti alırlar.

Baba sağ eliyle âşığın sol elini tutar, ikrar alır. Kendisi de talimatını verir; yalan söyleme, haram yeme, zina ve livata etme. Elinle koymadığını alma. Eline, beline, diline pek ol.

Artık sazlar, naatlar, münacatlar, nefesler birbirini takibeder.

Bektaşilerde el öpmek dahi ayrı idi. Elin dış tarafı değil, avucun iç tarafı öpülürdü.

Talip, el öperken bir taraftan kurbanı tığlanır, ve ufak bir âyin-i Cem hazırlanır. Meydanda demler alınır, gülbankler çekilir, nefesler okunur, daha sonra meclis dağılır, talip de sahip ve musahibiyle rehberinin hücresine çekilir. Artık bu suretle ikrar verilmiş, el ve nasip alınarak yola girilmiş olur.

Bir Bektaşinin diğer Bektaşiyle tanışması için birtakım işaretler vardı. İşaretlerin en mârufu sağ elini kalbin üzerine koyarak boyun kesmekti. Bu sırada baş parmak yukarıya doğru kaldırılırdı.

Ârif Bektaşiler birbirlerini, bıyığından, sakalından, gözünden anlarlardı.

Boyun kesme şeklinde de bir işaret vardı. O da iki elleri kursağın altına ve uyluğun üstüne koyarak öne doğru bir miktar eğilmekti. Bektaşilikte tanınmak için birbirine rehberini ve ikrar zamanındaki sahip ve musahibini sormak dahi vardı.

Bektaşilerin musafahası da başka türlüydü. Musafaha sağ elle yapılır ve baş parmaklar birbirine karşı gelir, dokunurdu. Diğer tarikatlarda olduğu gibi musafaha zamanında birbirinin ellerini aynı zamanda öpmek âdeti dahi vardı.

Bektaşilikte daha bazı âdetler de mevcuttu. Kaşık sofranın üstüne yüzü üstü konulmazdı. Çünkü o suret, nasip kapanıklığını mucibolurdu Kaşığın arkası siniye konulurdu.

Yemekten evvel ve sonra gülbankler çekilirdi.

Lokma gülbanki: Bism-i Şah, evvel Allah diyelim; kadîm Allah... geldi Ali sofrası; ya şah diyelim. Şah versin, biz yiyelim. Allah, eyvallah. Dost.

Sofra gülbanki: Allah, Allah, İllâllah. Bu gitti yenisi gele, Hak berekât vere. Yiyenlere nur ola, pişirip kurtaran derviş derdmendin Hak erenler destgiri ve destgirimiz ola.. On İki İmam, on dört mâsum-u pâk efendilerimiz bâb-ı saadetinden tayınlarımız gani ola... Üçler, yediler, kırklar gülbank-i Muhammedî, nur-i Nebi, kerem-i Ali, pirimiz Hacı Bektaş-ı Veli cümle pirân ve cömertler, gerçek erenler demine devranına hû diyelim hûû.

Bektaşi, kapının eşiğini asla çiğnemezdi. Çünki «Medine-i ilim» İmam-ı Ali'dir. Kapının bir kanadı Hasan, bir kanadı Hüseyindir. Üst eşik Muhammed, alt eşik Fatime'dir.

Bektaşi, kapıdan çıktıktan sonra kapının önünde bulunan pabucunu eşiğe amut olarak giymezdi. Pabucu eliyle veyahut ayağiyle muvazi kılar, ondan sonra giyerdi.

Kapıya arka çevirmek günah sayılırdı. Bektaşilikte sakal ve bıyık kesmek en büyük bir kabahatti. Gûya İmam-ı Ali sakal ve bıyık kesmemişti. Su veyahut başka bir şey içilirken temizliği bilen bir kısım Bektaşiler bir parmakla bıyıklarını kaldırırlar, içilecek şey bitince yine indirirlerdi.

Şarap, rakı gibi şeylerin sunulması dahi bir kaideye tâbidi. Sâki, kadehi sağ elininin avucu içerisine alır, baş parmağını serbest bırakır, sol elini göğsünün altına kor, öne doğru eğilerek sunardı. Sunulan can da «eyvallah» diye aynı vaziyet ve usulde alır, aldıktan sonra kadehi göğsüne götürür ve boyun keserdi. O da avucunun içerisinde tutarak içerdi. Kadehi iki avuciyle birden tutmak dahi vardı. Şarap veya rakı kadehte görülmemesi için elleriyle örterlerdi. İçtikten sonra sâki «aşk olsun» der ve kadehi aynı usul ve erkân ile alır, arka arka gider, bu suretle kadeh dolaştırılır, ihvan sulanır, demlenirdi.

Bektaşiler, hayvanlardan tavşanı hiç sevmezlerdi. Hele köy Bektaşileri, değil yüzünü görmek, adını işitmek bile istemezlerdi. Yola giderken önlerinden bir tavşan geçse uğur say-

mazlar, mümkünse hemen geriye dönerlerdi. Açlıktan ölseler tavşan eti yemezlerdi. Necis sayarlar, derisinden bile teşeüm ederlerdi.

Köy Alevîlerinden bir kısmı, bilhassa Tahtacılar, ayıdan da hoşlanmazlardı. Ayının ismini dahi ağızlarına almazlar, «koca oğlan», «dağdaki» derler, ayının derisine de dokunmazlardı.

Bektaşilerin nikâhlarını babalar kıyarlardı. Baba bulunmazsa, vekili kıyardı.

Katiyen ehl-i sünnet imamına nikâh akdettirmezlerdi. Bunlarda karı boşamak yok gibiydi. Köy Bektaşilerinde fuhuş dahi yoktu. Fuhşeden bir kadını, hele Sünnilerden birisiyle olursa, hiç affetmezler, sırasını bulurlarsa öldürürlerdi. Köy Alevîlerinde zina, hele livata hiç işitilmezdi.

Yalnız Abdallar'da fuhuş aranmazdı. Gerek köy Bektaşilerinde, gerek Abdallarda, hattâ babalar kolundaki Bektaşilerde kadınlar, ihvana karşı mestur değillerdi. Her yere giderler, her âyine girebilirlerdi. Tesettür, ancak ehl-i sünnete karşıydı. Abdal kadınları herkese karşı açıktı. Onların bu hususta havsalaları çok genişti.

Alevîler, cenazelerini babalarına yıkatırlardı. Bulunmazsa baba vekili yıkardı. Köy hocalarına yıkatanlar dahi vardı.

Zengin ve Babagân kolundaki Bektaşiler hemen her gün yemeklerinden bir parçasını «gaip erenler hakkı» namiyle ayırırlar, bir misafirin gelmesini beklerler, misafir gelmezse bir yoksula verirlerdi.

Köy Bektaşileri kendilerinin « sonradan değil, esastan Bektaşi ve Alevî » olduklarını «daldan, budaktan değil, kökten» gelmiş bulunduklarını söylerlerdi. Erkek ve kadın her köylünün on beş yaşında ikrarı alınarak kırbası tiglenirdi. İkrarı alınmıyanlar ve evli bulunmıyanlar âyin-i Cem'e giremezlerdi. Bu hüküm kadınlar hakkında da cariydi. Köy Bektaşilerinde «İkrar parası» namiyle ikrardan sonra Babaya bir para verilirdi, bu para en az on iki kuruştu.

Bektaşilikte ikrar ve âyin-i Cemden başka tevellâ, teberra, silsilet-üz-zehep, devhat-üzzehep, gülbank, niyaz gibi bazı âmal ve akaide ait mesail daha vardı. Tevellâ ve teberra çok meşhurdu. Köy Bektaşileri dahi bilirlerdi. Fakat başka şeylerden haberleri yoktu. Bilmezler ve anlamazlardı.

Tevellâ, Âl-i abâ'nın velâyetini tanımak, onları sevmek, onlardan istimdat ve istişfa etmek, onları dost bilmekti.

Teberra, Yezit ve hanedanından ve taraftarlarından berî olmak ve çekinmekti.

Bektaşiler, tevellâ ve teberraya çok ehemmiyet verirlerdi. Silsilet-üz-zehep; On İki İmamı takdis etmek, candan sevmekti. Devhat-üzzehep de İmam-ı Aliyi takdis etmekti.

Gülbank, hep bir ağızdan okunulan duadır. Yemeklerden evvel ve sonra okunanlar bu cümledendir.

Niyaz; duadır. Pirlerden, erenlerden istimdattır. Yalnız olarak yapılır. Bektaşilikte namaz yok, niyaz vardır.

Bektaşilerin bütün kollarınca malûm bir «dua» vardı: «Nâd-i Ali» denilen bu dua şöyleydi:

« ناد علیا مظهر العجایب تجده عوناً لك فی كل نوائب لی الی‌الله حاجته كل هم وغم سینجلی بنبوتك یا محمد وبولایتك یا علی ادركنی وعلیه محولی »

Bu duanın bir sıkıntı zamanında okunması âdetti.

Bektaşi babalarının başlarındaki taç on iki dilimliydi. Bu on iki dilim, On İki İmama işaretti.

Bektaşi babalarının göğüslerinde, gümüş mecidiye büyüklüğünde on iki köşeli bir taş bulunurdu. Bu taşa «teslim taşı» derlerdi. Bu da On İki İmama işaretti. Bu taş, Ürgüp kasabasında çıkar. Gûya Hacı Bektaş'ı zehirlemişler, kendisine derhal malûm olmuş, hemen kusmuş, damarlı olan bu taşlar o kusuntudan hâsıl olmuş.

Bektaşiler ve hele köy Bektaşileri ve Alevîler arasında Bektaş-ı Veli'nin kerametlerine ait binlerce hikâyeler, masallar söylenir, durur. Velâyetnameler bu kabîl hikâyelerle doludur. Ârif Bektaşiler bu rivayetlere kıymet vermezlerdi.

Bektaşilikte kemer ve hırkanın dahi büyük ehemmiyeti vardı. Velâyet tabakası on iki olduğu için taç on iki terekli (dilimli) idi. «Hırkanın kıblesi mürebbidir, yüzü pirdir. Namazı oluktur, içi sırdır.»

Bektaşilikte taç, hırka, sancak, çerağ, sofra, pir emanetiydi. Bunlar mukaddes alâmetlerdi. Gûya İmam-ı Ali gazaya giderken on yedi erkek evlâdına kemer kuşatıp cenge sokmuş, her birerlerine «esma-i hüsna» dan birini telkin etmiş, bu yüzden kemer, Bektaşilerce mukaddes emanetler idadına geçmişti.

Gülbanklerde dahi on yedi kemer - beste vardı.

Bektaşilerin arasında tam bir tesanüt ve teavün vardı. Tarikatın esrarını saklamak hususunda her türlü fedakârlığa katlanırlardı. Bunda çok kıskançlık gösterirler, ser verirler, sır vemezlerdi.

Niyaz: Babaya ihtiramdı. Diz çökerek babanın sağ ve sol dizini öpmekti. Bazıları

anasır-ı erbaanın remzi olarak dört yeri öpmeği niyazın levazımından addederlerdi. Niyaz kelimesinde dört harf bulunması buna alâmet olduğuna kail olanlar vardı.

- Bektaşi kelimesi mecazen kayıtsız, pervasız, rind, lâübalimeşrep mânalarına gelirdi.

Çoğalıp meykedenin kallâşı
Oldu hep halk-ı cihan Bektaşı
Yenişehirli Avni

BEKTER (بکتر) [*Ask.*] Osmanlı'larda XV inci asır sonları ile XVI ncı asır başlarında cebe yerinde kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir Başbakanlık Arşivinde 7113 no. lu cebehane defterinde geçmektedir.

BEL (بل) [*Bah.*] Geminin uzunluk itibariyle orta yerine verilen isimdir.

BEL BAĞLAMAK (بل باغلامق) [*Sof.*] Güvenmek, itimadetmek, mecazen azm ü kasıt etmek makamında kullanılan bu tâbir, Bektaşilerce ıstılah olarak muhip olmak, tigbent kuşanmak, itaat etmek demekti.

İkbaline idbarına bel bağlama dehrin
Bir dairede devredemez çember-i devran
Ziya Paşa

Kullağa bel bağlar isen
Şam ü seher ağlar isen
Sular gibi çağlar isen
Tez bulanur amman sana
Niyazi

Pirimin nutkuna bel bağlamışım
Ben bu zünnarı güzel bağlamışım
Emin Hâkî

Sofiye ıstılahı olarak Bektaşilerce kendilerinden olmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Berraniyana küfürdür imanımız bizim
Zevk-i ledündedir dem-ü devranımız bizim
Eşref Paşa

BELDÂRÂN (بلداران) [*Mal.*] Eskiden geçit yerlerini muhafaza edenlere verilen addı.

Bel; yüksek dağın iki zirvesi arasındaki mukavves kısmı veya darca olan geçit ve boğazı demektir. Binaenaleyh bu mânaya göre bir dağın geçit ve boğaz mahallini muhafazaya memur olanlara beldârân denilmesi kelimenin lûgat mânasına da uygundur. «Beldârân neferatı» tâbiri de kullanılırdı. «Derbentçi» ile bunun farkı, derbentçiler binnefs bu vazifeyi ifa ile mükellef oldukları halde beldârân bu vazifeyi bir maaş veya muayyen bir ücret mukabilinde icra ederlerdi. Bunlara verilen maaş ve ücretin senevi miktarı her mahalde ne miktara baliğ olursa oranın tevzi defterine ithal edilerek halktan tahsil edilirdi. Tanzimat'tan sonra bu unvan kaldırılarak yerine «zaptiye» ler, bilâhara jandarmalar kaim olmuştur.

§ [*Ask.*] Askerî hareketler esnasında yolları açıp düzeltme işinde kullanılanlara da «beldâr» denilirdi.

BELDE KADISI (بلده قاضیسی) [*İlm.*] Şimdiki yargıç karşılığı bir tâbirdi. Belde; şehir, kasaba, kadı da hâkim, yargıç demekti. Şimdiki yargıçlar gibi kadılar da halk veya halk ile Dvelet arasında çıkan anlaşmazlıkları fasl ve halle mezundu.

BELEŞ (بلش) [*Hal.*] Parasız, bedava yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beleşten, bedavadan demektir.

BELLUA (بلوعه) [*Mim.*] İdrar edecek (küçük aptes bozulacak) yer, suların lâğıma cereyanına mahsus delikli taş demekti.

BEM (م) [*Mus.*] Eskiden ud'un beş telinden birinci teline verilen addı. İkincisine «müselles», üçüncüsüne «müsenna», dördüncüsüne «zir», beşincisine «had» denilirdi. Bem; diğer tellerin en kalınıydı.

Bu tâbirler, yalnız uda munhasır değildi. Tel isimleri olmak itibariyle diğer sazlarda kullanılan teller hakkında da aynı tâbirler istimal olunurdu.

Arapça bir kelime olan «bem», Farsça «bam» ın muhaffefidir. Nazımda hafifletilerek bem kullanılırdı.

Evc-i eflâki tutar zemzeme-i vecd-i melek
Bezm-i vasfında nedem hâmem ederse bem-ü zir
Üsküdarlı Hakkı Bey

BENALUKA (بنالوقه) [*San.*] Küçük ve renkli çuha parçalarının çiçek ev sair tezyinî şekillerde kesilip yanyana dikilmesi suretiyle vücuda getirilen seccade, perde, minder örtüsü ve duvar halısı gibi şeylere verilen addır. Bunların eski bir Türk memleketi olan Bosna'daki o adla anılan kasabada yapılmış olmaları bu ismin verilmesine sebebolmuştur. Eskiden Edirne'de yapılıp gene bu namla anılanlar içinde pek sanatkârane olanları da vardır. Bu nevi kesme parçalı işlemelere «katık» da denilir.

BENAT-I NA'Ş (بنات نعش) [*Ast.*] İki felekiye sureti hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birine «Benat-ı na'ş-ül-kübra», ötekine «Benat-ı na'ş-üs-suğra» denilirdi. Benat-ı na'ş-ül-kübranın öteki adı «Düb-bi ekber», Benat-ı na'ş-üs-suğra'nın diğer ismi de «Düb-bi asgar» dı. Benat-ı na'ş-ül-kübra şimal kutbu cihetinde yedi

yıldızdan mürekkepti. Bunun dördüne «na'ş = sedye», üçüne «benat = kızlar» adı verilirdi. Benat-ı na'ş-üs-suğra da yedi yıldızdan mürekkepti. Perişanlıkla darbımesel hükmünde bulunan bu yıldızların ismi Divan Edebiyatında geçer.

Gelmesun ikisi bir yere Benat-ün-na'şın
Belki cemiyyet-i pervîni perişan olsun.
Nef'î

BENAT-I NA'Ş-ÜL-KÜBRA (بنات نعش الکبری) [*Ast.*] Felekiye suretlerinden birine verilen addı. Bunun diğer ismi de «Düb-bi ekber» di. Büyük ayı demek olan bu yıldız kümesinden başka küçük ayı mânasına gelen «Düb-bi asgar» vardı. Bu ikisine birden «Benat-ı na'ş» da denilir ve yekdiğerinden tefrik için de büyüğüne «Benat-ı na'ş-ül-kübra», küçüğüne «Benat-ı na'ş-üs-suğra» denilirdi.

BENAT-I NA'Ş-ÜS-SUĞRA (بنات نعش الصغری) [*Ast.*] Felekiye suretlerinden birinin adiydi. Buna «Düb-bi asgar» da denilirdi. Küçük ayı demek olan bu yıldız kümesinden başka büyük ayı mânasına gelen «Düb-bi ekber» vardı. Bu ikisine birden «Benat-ı na'ş» denilir ve birbirinden ayırdedilmek için de büyüğüne «Benat-ı na'ş-ül-kübra», küçüğüne de «Benat-ı na'ş-üs-suğra» denilirdi.

BENDE (بنده) [*Ida.*] Mülki ve askerî mensuplarının imzalarının üstüne koydukları bir tâbirdi. Yine bunlar tarafından konuşmalarda ve yazılarda «bendeniz», «bende-i dirineleri» suretinde de istimal olunurdu. Daha ifrata varılarak «bende-i çaker-i kemineleri» de denilirdi.

Farsça bir kelime olan bende'nin mânası bağlanmış demektir. Bu kelime esir, abit, kul, köle, taraftar, müntesip, muhlis mânalarında da kullanıldığı gibi aşağıdaki şekillerde de istimal olunurdu: 1— Bendeperver: kul, köle, adam besleyici, adamlarına iyi muamele edip ihtiyaçlarını tesviye ve hallerini terfih eden. 2— Bendenüvaz: adamlarına iyi muamele eden, âlicenap adama yakışacak surette. 3 — Bendezade: bir kimseye tâzimen kendi çocuğunu onun kölesinin çocuğu hükmünde tutmak. 4— Bendehane: evini kölesinin evi makamında göstermek. 5 — Bende-i halka begûş: vaktiyle esirlerin kulaklarına halka geçirilmek âdeti münasebetiyle kulağı halkalı köle:

Doğalı gün gibi ol mah cemal
Bende-i halka begûşiydi hilâl
Hâkani

6 — Bende-i direm hariđe: para ile satın alınmış köle. 7 — Bende-i gerden beste: boğazından bağlı köle:

Cismi sıhhatte derunu haste
Dâyine bende-i gerden beste
Nabi

Farsça kaidesiyle bendegân suretinde cemilendirilirdi:

Dergeh-i Haktan budur ancak niyaz-i bendegân
Var ise kahrolsun âday-i lîâm-i saltanat
Lâ

İlmiye mensupları bu makamda duacınız demek olan «eddâi», «dâiniz», «dâileri» tâbirlerini kullanırlardı.

Ârifin gönlün Huda gamkin eder şad eylemez
Bende-i makbulünü Mevlâsı azad eylemez
Nev'î

BENDEGÂN-I ŞAHANE (بندگان شاهانه) [*Sar.*] Padişahın hususi hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farisî kaidesiyle terkip olan bu tâbirin lûgat mânası «Padişahın bendeleri» demekti. Kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvapçıbaşı, seccadecibaşı gibi hünkârın şahsi ve hususi adamları bu tâbirde dâhil olmakla beraber mabeyn başkâtibi, mabeyn kâtipleri, yaver gibi memurlar da o meyanda dâhildi. Son zamanlarda bu tâbir bütün millet efradına teşmil edilmişti.

BENDER (بندر) [*Ida.*] Ticaretgâh olan iskele, liman, kasaba ve şehir hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bendergâh, bendergeh de bu makamda istimal olunurdu.

Geçmez bu bender içre meta-ı hünerverî
Lâyık budur ki beste dura bârımız bizim
Haletî

Her meta'ın bir revacı var bu bendergâhta
Geh tahammül geh niyaz-ü gâh istiğna yürür
Ragıp Paşa

Bu bendergehte herkes dirhem-ü dinara tâbidir
Ziya Paşa

BENDER-İ KİLİ (بندر کلی) [*Coğ.*] Eskiden Tuna boyundaki Kili şehriyle Karadeniz Ereğlisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Sonuncuya on iki divan dahi denilmiştir.

BENDERYAN İŞİ (بندریان ایشی) [*San.*] Benderyan adlı bir Ermeni hakkâkı'nın yaptığı işlere verilen addır. Sultan Aziz zamanında yetişmiş büyük bir sanatkâr olan bu adamın zümrüt, necef ve akik üzerine kazdığı işler pek kıymetliydi. Eski eserler mütehassısı Nurettin Rüştü Büngül'ün haber verdiğine göre (Eski

Eserler Ansiklopedisi s. 41) Osmanlı saltanatının son devrelerinde Nafıa nazırlığında bulunmuş olan Mısırlı Prens Abbas Halîm haylice para sarf ederek sanatkârın eserlerini toplamıştı. Kazasker hattiyle «Nasrun minallah ve fethün karîp» âyetinin Benderyan tarafından mahkûk bulunduğu 200 lira kıymetindeki bir zümrüdün 600 liraya satıldığını yine Nurettin Bey söylüyor.

Bakıp âsarına oldum hayran
Güzel iştir aferin Benderyan

BENEVBET-TİMAR (بنوبت تيمار) [*Mal.*] Timarlardan bir kısmının kullanılış tarz na göre aldıkları isimdi. Buna «münavebe timarı» da denilirdi. Birkaç kişinin üzerinde olan timarlar demekti. Bu nevi timara sahib olanlar harb zamanında nöbetle sefere gittikleri için timarlarına bu isim verilmişti. Benevbet timar «eyalet-i Rum» denilen Sıvas eyaletinde sipahi'nin mevrus mülkü gibi vârislerine intikal ederdi. Harice verilmezdi. Anadolu'nun diğer cihetlerindeki benevbet timar ise mevrus mülk gibi olmayıp sahibinin vefatında oğullarına, oğlu yoksa harice verilirdi.

Benevbet timar, müstahak olanlara yine benevbet timar olarak verilirdi. Eşkin timara tahvil olunamazdı. Halbuki eşkin timara müstahak olan kendi ihtiyariyle benevbet timara talibolursa tebdil olunurdu. Birincisi için kanuni memnuiyet olduğu halde ikincisinde böyle bir memnuiyet yoktu.

BENNAK (بناك) [*Mal.*] Raiyyet yazılı olanların timar sahibine verdikleri resimlerden birinin adiydi. Bu resim kazanç vergisi kabîlinden bir vergiydi. İki kısma münkasem olan bu resimden «ekinlû bennak» elinde olan yeri nim çiftlikten az olan kimsenin verdiği resimdi, miktarı da on sekiz akçaydı. Diğeri «caba bennak» olup uhdesinde arazi olmamakla beraber evli bulunan ve çalışıp kazananların ödedikleri resimdi. Bunun miktarı da on iki akçaydı. Bu ikincisine «caba akçası» da denilirdi. Bu vergi mart ayında istîfa olunurdu.

«Defter-i Muktesit» te (c. 2, s. 65) «resm-i mücerret» yahut «bennak» denildikten sonra şu tafsilât verilmektedir: «İşbu resme «resm-i raiyyet» denildiği gibi «caba akçası» denildiği de vardır. Bu resmin mahalli vaz'ı, yeri yurdu olmadığı halde kâr ve kisbe muktedir olan eşhastır. Resm-i mücerredin mikyas ve kıstası mücerret olanlardan altı ve müteehhil bulunanlardan on iki akça almaktan ibaret olup mükellef olanların bu resimden halâs olmaları ziraat ve haraset için arazi temellük etmelerine vabestedir.»

Süleyman Sudi Efendinin bu izahatı «caba bennak» hakkındadır. Bennak'in bir de «ekinlû» kısmı olduğuna göre müellifin izahatının son kısmının muhtac-ı tashih olduğuna şüphe yoktur.

Abdurrahman Vefik Bey «Tarih-i Malî» de (s. 121) «bennak; müteehhil demektir» diyor.

Bennak resmine dair en eski kayıtlar «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut Fâtih Mehmet Han defterlerindedir.

BENT (بند) [*Huk., Ede.*] Eski kanun ve nizamlarda bir rakam altında veya rakamsız yazılan madde ve fıkralar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan bent'in daha birçok mânaları da vardır:

1). Bağ, kuşak: bend-i meyan-ı dilber bir altın kemer idi.

2). Bukağı, kelepçe: bend-i ahenîn.

3). Bağlayıcı mânasına vasf-i terkibî: Nakş-ı bent, nalbent.

4). Mafsal, boğum: Bend-i engüşt, bentli.

5). Fıkra, makale, madde: Bend-i mahsus, bend-i edebî. Belediye nizamnamesinin elli ikinci bendi.

Kafiyeleri muhtelif ve birkaç kısımdan mürekkep bir şiirin bir kısmı nihayetinde tekrar veyahut ayrıca iradedilen beyte de bent denilirdi Buna «vasıta» denildiği de vardı. Böyle manzumelerde beyit tekrar edilirse ona «terci-i bent», başka beyit iradolunursa ona da «terkib-i bent» denilirdi.

Farsça bir kelime olan bent'in daha birçok mânaları vardır:

6). İsim ve mahal tâyiniyle mahsusan yaptırılmış olan su mecraları, su biriken yerler: Bahçeköy bendi, Valde bendi.

7). Etmek maddesiyle rabıt, celp, bağlamak mânalarını ifade eder: Demirin ucunu ağaca bendetmek lâzım gelir. Bent ile meydana gelen daha başka tâbirler de vardı: bazubent, kola takılan muska; pırangabent, pırangaya vurulan mahpus; kalebent, kalede hapsedilen mahkûm.

Bir kapıyı bendederse bin kapı eyler küşat
Hazret-i Allah efendi fâtih-ül-ebvaptır.
Lâ

Bir muğpeçenin aşkına düştüm nagâh
Zünnar-ı ser-i zülfüne bendoldum âh
Zamirî

Dağılsın âleme terkib-i bend-i hikmet-âmizi
Bu rihletgehte «Naci»nin de kalsın nam-ı nâçizi
Muallim Naci

§ [*Huk.*] Eski kanun ve nizamlarda bir rakam altında veya rakamsız yazılan madde ve fıkralara da bent denilirdi.

BERAS KETHÜDASI (برص کتخداسی) [*Mal.*] Beras; abraşlık illeti, alaca tenlilik hastalığı mânasınadır. Hastane zâbitliği vazifesi görenlere unvan ittihaz edilmişti. Beras kethüdası devlet namına mevcut umum hastanelerin irat ve masraflarına, dahl ve harcına (girdi, çıktısına) bakan memurdu.

BERAT (برات) [*Ida.*] Arapça bir kelime olarak lûgat mânası «yazılı kâğıt ve mektup» demek olan bu tâbir Osmanlı devleti teşkilâtında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere, tâyin edilenlere vazifelerini icra salâhiyetini tevdi etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tâyin emirleri hakkında kullanılan bir ıstılahtı, Berat'a, biti, berat-ı şerif, nişan, nişan-ı şerif, hüküm de denilirdi. «Kamus-u Osmani» de: «Yazılmış kâğıt mânasınadır. Istılahımızda nişan, rütbe, memuriyet, maaş ve imtiyazat-ı muhtelife için taraf-ı devletten yazılıp verilen resmî kâğıt, fermanname demekti, cem'i berevat gelir. Leyle-i berat; şabanın on beşinci gecesi.» suretinde izah olunmuştur. «Lehçe-i Osmani» de de: «Rütbe ve memuriyet kâğıdı, imtiyaz fermanı, sabıkta havale puslası, poliçe, hüccet, beratlı imtiyaz emrine nail, patentalı, berat gecesi, leylet-ül-berat, cem'i berevat» yazılıdır.

Berat, âdi bir emir veya tezkire gibi değildi. Divani yazı ile yazılır, tuğra da basılırdı. Fermanlar gibi beratlar da, «nişan-ı âlişan sâmi mekân-ı sultani ve tuğray-ı kitisitân-ı hakani oldur ki» diye başlardı. Beratlarda verilen hizmetin adı, yeri, geliri veya maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği, kumandanlık, seraskerlik veya diğer mühim bir vazife ise, berat alanın salâhiyet derecesi tasrih edilirdi.

Tanzimat'tan evvel hiçbir vazife ve memuriyet, Divan-ı Hümayun Kaleminden «berat» verilmedikçe muteber tutulmazdı. Vezirlik rütbesine dair olanlara berat denilmez, «menşur» denilirdi. «Vezaret menşuru» demek vezaret beratı demekti.

Tanzimat'tan evvel beratlarla menşurların yazılması evvelâ sadrazam tezkiresiyle reis-ülküttâba emredilirdi. Reis-ül-küttaplar ve bir zamanlar onların muavini olan beylikçiler beratların ikinci ve üçüncü derecede olanlarını kalemdeki «halife»lerden birine yazdırırlar ve icabında tashih ederlerdi. Sadrazama gönderip beğenildikten sonra «tuğra»sı kalemin hattatlarından birine çektirilerek beyaza geçirirler ve kendileri arkasına işaret koyduktan sonra sahiplerine yollatırlardı. Fakat birinci derecede olan beratlar ve siyasi-idari talimatı havi menşurlar beylikçi ve reis-ül-küttap tarafından yazılıp sadrazama arzından sonra tuğra çekilerek beyaz edilirdi.

Tanzimat'tan sonra beratlar ve menşurlar beylikçilik kalemindeki hattatlar tarafından yazılır ve evvelki gibi tasdik muamelesi yapılırdı.

Rütbe ile nişanın ihdasından sonra bunların verildiğine dair yazılan kâğıtlara da berat denilirdi.

Beratların envaı vardı: tüccar beratı, iltizam beratı, muafiyet beratı, mukataa beratı, malikâne beratı, imtiyaz beratı, beylerbeylik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik, seraskerlik ve sair memuriyetlerin beratları, imamet, foraşet beratı bu cümledendi.

Benim ol hüsrev-i sâhip kıran-ı mülk-i endişe
Ki münşi-i kader yazmış beratında bu menşuru
Nef'i

Çekti müsvedde-i tahvil berat-ı ademe
Hat-tı butlan kalem-i sun'u Huday-ı bîçûn
Münif

BERAT GECESİ (برات گیجه‌سی) [*Din.*] Kamerî ayların sekizincisi olan şaban'ın 14 üncü gününü 15 inci gününe bağlıyan geceye verilen addır. İslâmdan evvel Araplar her ayın birinci ve sonuncu gün ve gecelerine berat derlerdi. Berat gecesi Müslümanlarca büyük mağfiret ve necat gecesi sayılır ve müminler o geceyi taat ve ibadet ile geçirirler.

BERAT-I CİBAYET (برات جبایت) [*Vak., Mal.*] Vergi, resim, icare gibi hazineye yahut vakfa ait paraları toplamak salâhiyetini veren vesika hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BERAT-I KAHVE (برات قهوه) [*Mal.*] İkinci Sultan Mustafa zamanında (1109=1697/1698) kahveden alınmakta olan gümrük resmine ilâveten alınmasına karar verilen resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Okka başına beş para alınırdı. Bunun için gümrükte bir hizmet tesis edilmişti. Kahve bir aralık menedilmişken yine senede dört bin kese akçadan fazla kıymette kahve sürümü olduğu göz önüne getirilerek İkinci Süleyman zamanında okka başına Müslümanlardan sekizer, reayadan onar, Edirnede de her ikisinden bir olarak altışar para alınması karar altına alınmıştı.

BERAT-I TERHANİ (برات ترهانی) [*Sar., Ida.*] Gördüğü büyük bir hizmete mukabil tekâliften muafiyeti mutazammın, padişah tarafından verilen fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası «terhan beratı» demektir.

«Bürhan-ı Kaatı» da «terhan» kelimesi için şu izahat verilmiştir:

«Terhan - meran vezninde ol kimesneye denir ki saltanat tarafından tam murahhas olup üzerinden kalem-i teklif merfu ve her türlü evza ve etvarı mâfûv olmakla kat'â itap ve tazir ma'razına getirilmeye. Şark sultanları beynlerinde böyle bir kanun vardı. Meselâ bir kimseden devlete mütaallik büyük bir hizmet ve cemile sebkeyliye, mukabilinde yedine berat-ı terhani ita olunup ol kimesne veçh-i meşru üzere min küll-il-vücuh muaf ve müsellem ve padişah nezdinde cümleden aziz ve muhterem olup hefevatı iğmaz ve âza ve niyaz ve istidası kabul ve ısga olunurdu.»

BERAT MUMU (برات موی) [*Hal.*] Kamerî ayların sekizincisi olan şaban'ın 14 üncü günü ve o günün gecesi camilere götürülen mumlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Elektriğin icadından evvel camiler mum ve içlerinde zeytin yağı yanan kandillerle aydınlatıldığı için, Müslümanlar geceleri, yakılmak üzere mum götürürlerdi. Bu mumların ufakları olduğu gibi birer kilolukları, hattâ şamdanlarda yanan daha büyükleri vardı. Ağaçtan üç ayaklı sehpalar üzerinde beşer ve daha ziyade kilolukları da olurdu.

BERBAT (بربط) [*Mus.*] Eski Türklerin kopuz dedikleri çalgının ayniydi. Kiriş tellerin iki tarafında ikişer demir tel vardı. Evliya Çelebi (c. 1, s. 640) Muğla'da icadedildiğini, mucidinin kim olduğunun bilinmediğini yazar.

«Ferheng-i Nâsıri» de «meşhur sazdır. T-ب ile yazılıdır. Meşhur bir sazdır. Ud yahut tamburdur, denildiğine göre bu sazın çanağı ördek göğsüne benzer. Araplar tı - ط ile yazarlar.» deniliyor.

«Bürhan-ı Kaatı»; «berbat» kelimesi için «feth-i ba ile kopuz dedikleri saza denir. Rumide lâğuta tâbir olunan sazdır. Ber ile bat'tan mürekkeptir. Kaz göğüslü demektir. Bu sazın kâsesi kaz göğsüne şebih olmakla bu isimle tesmiye eylediler. Bazılar indinde tambur şeklinde bir sazdır. Kâsesi büyük ve sapı kısa olur. Bu iki kavlin meali birdir» izahatı mevcuttur.

Ali Nazima Bey «Mükemmel Osmanlı Lûgati»nde (s. 142) «lâğuta» diyor ve şunu ilâve ediyor: «Frenklerin «lir» dedikleri çalgı. Şeklen kaz göğsüne müşabih olması sebeb-i tesmiye olmuştur.»

Çaldım taşa ben şişe-i namus ile nengi
Mutrip kerem et sen dahi çal berbat çengi
Lâmii

BERBERBAŞI (بربر باشی) [*Sar.*] Padişahlarla şehzadelerin berberliklerinde seferli koğuşunun ihdasına kadar hazine ve kiler koğuşunun müstahdemininden bu işe aşina olanlar istihdam olunurken seferli koğuşunun ihdasından sonra bu hizmet onlara inhisar ettirilmiştir. Yirmi kadar gedikli berber bulunduğu gibi birçok da mülâzim istihdam olunurdu. Berberbaşı da bunların başiydi.

Berberlerin hane-i hassaya alınan müstait ve mücerrep zevattan mabeyncilik ilâvesiyle istihdamları vâkı olduğu gibi yalnız has odaya nakil ile berberbaşı nasbı da mesbuktu.

Atâ Tarihi'nde (c. 1, s. 198) şöyle garip bir fıkra mevcuttur: «Berberbaşılar irade-i âli buyrulduğu zaman re's-i hümayunu tahlik ve akab-i tıraşta ser-i hümayundan tefkik olunan şa'r-i müterakimi sîm leğen içinde ba'd-el-gasl vettebhir terviç ile mahsusan yaptırılan sandukça derununda hıfz ile sürre-i hümayun ihracı vaktinde sandukça temhir olunarak sürre-i hümayun eminine teslimen Medine-i Münevvere'ye bilisbâl ol civar-ı saadette defnolunması usulünün «Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri» asr-ı âlisinden kalmış bir âdet-i hasene olduğu mervidir.»

Berberbaşılık Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir.

BERD-EL-ACÛZ (برد العجوز) [*Tak.*] Kocakarı soğuğu demek olan bu tâbir martın onundan on altısına kadar olan müddet hakkında kullanılır. Arapçada berd soğuk, acûz da kocakarı demektir. Hurafeye göre vaktiyle bir kocakarının sahip olduğu yedi keçinin bu günlerde sırasiyle birer birer donup ölmeleri tesmiyeye sebebolmuştur.

«Kamus» ta acûz ve acûz günleri hakkında şu izahat vardır: «El'acûz, sabûr vezninde, kocakarıya denir. Eyyam-ül-acûz nâs lisanında husum tâbir edilen yedi günden ibarettir. «Berd-el-acûz» maruftur. Her birinin ayrı ayrı ismi vardır. Şârih der ki: «Ahar-ı fasl-ı şitada oldukları bais-i tesmiye olmak vücuhu saireden ercahtır.»

«Acûz» kelimesinin Arapçada delâlet ettiği mâna o kadar çok ve gariptir ki insan bir kelimeye bunca fikrin nasıl olup da taallûk ettiğine hayret ediyor. «Kamus» a göre acûz; kocakarı, iğne, arz, tavşan, aslan, bin, kuyu, deniz, bahadır, sığır, tacir, kalkan, sevb, öküz, terkeş, ağaç kavata çanak, açlık, cehennem, kısa mızrak, sıtma, şarap, güneş hâlesi, ferace, dünya, erkek kurt, dişi kurt, kartal, sancak, kısrak, kumluk yer, gemi, sema, sâfi yağ, samyeli, pir, sahife, çekitaşı, savmaa, sırtlan, yol,

balıktan yapılan bir nevi yemek, âciz, afiyet, yabani eşek kancığı, akrep, at, gümüş, tencere, misafir, misk, ateş, sağ el, dişi deve...» mânalarına da gelmektedir.

«Meşahir-ün-nisa» da şu tafsilât vardır: «Kış faslı sonunda sayılı soğuklardan olan berd-el-acûz muhakkikin-i ehl-i edep kavlince kocakarı soğuğu olmayıp eyyam-ı berd-el-acûz demekten galat olarak bu da kışın son günleri soğuğu mânasını tazammun eder. Bir kavle göre bundan Âd kavminin sarsar rüzgârı ile berbadoldukları mevsim maksuttur. Eyyamül-husum birkaç gündü. Bir çarşamba sabahından başlıyarak ertesi çarşamba akşamına kadar olan sekiz gün ve yedi gece zarfında müthiş fırtına olmuş ve Âd kavmi gibi (Amir) cüssede cesamet, büyük ve emkinece metanet eshabını helâk eylemişti. İçlerinde bir kocakarı metîn bir mağarada saklanmış olduğu halde sarsar rüzgârı onu da âkıbet zir ü zeber eylemiştir. Diğer bir kavle göre berd-el-acûz terkibinde muzafün ileyh vâkı olan «acûz» dan işbu acûz-u âdiye münfehim olmakla berd-el-acûz kış sonunda sayılı sekiz gündür ve her birinin Araplar arasında ismi vardır. Lûgat ve edebiyat ile iştigali olanların malûmudur.»

Eski şubatın yirmi altısından başlar, rumi martın dördüncü gününe kadar devam eder. (Milâdi martın on birinden on sekizine kadar.)

Fusule et-e taallûk nesim-i madeleti
Eder musaleha berd-el-acûz ile bahur
Nabi

Düşmenanın bim-i can manende-i berd-el-acûz
Titretirdi tenlerin müşted iken tâb-ı temmuz
Lâ

BERDİ RESMİ (بردی رسمی) [*Mal.*] Saz ve kamıştan alınan vergiye verilen addı. Bu tâbir munhasıran Halep Vilâyetinde zebanzeddi. Sahibi, devlet sayılan göllerde yetişen sazlarla kamışlar müzayede ile satılır, bedeli hazineye alınırdı. Sahipli yerlerdeki sazlıklar mahsulât-ı arziyeden olmak itibariyle bunlardan hububat ve emsali gibi üşür istîfa olunurdu.

BEREVAT-I ŞERİFE (بروات شریفه) [*İda.*] Padişahlar tarafından verilen beratlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan berevat berat'ın cem'idir.

BERGANDİ (برغندی) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli sefinelerden birinin adıydı. «Şethiye» den küçük, «Kırlangıç» tan büyüktü. Üçüncü Selim zamanında diğer harb gemileri meyanında bu da mevcuttu. Hattâ 1204 senesinde Nahil burnunda Ruslarla yapılan muharebeye iştirak eden yirmi beş parça gemi meyanında bergandiler de vardı.

BERÎD (برید) [*İda*] Postacı demek olan bu kelime diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da kullanılmış tâbirlerdendir. «Kamus-u Osmani» de: «Haberci, tatar, sâi, postacı, ulak. Berîd-i Felek = Zühal yıldızı ile kamerden kinayedir. Arabide on iki mil yahut üç fersah yere berîd derler.» suretinde izah olunmuştur. Tanınmış profesör. M. Fuat Köprülü bunun için (İslâm Ansiklokedisi. Berîd maddesi) şunları yazıyor: «Lâtincede «Posta hayvanı» mânasına olan veredus'tan geldiği katiyete yakın bir ihtimal ile söylenebilecek olan bu kelime, daha İslâmiyetin ilk asrından başlıyarak, bütün ortaçağ İslâm devletlerinde «Posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili» ve nihayet «iki posta menzili arasındaki mesafe» mânalarında da kullanılmıştır. Kelimenin bu son mânasını maddi bir ölçü ile tesbit hususunda lûgatçiler, hukukçular ve coğrafyacılar arasında büyük ihtilâflar vardır. Sonunculara göre, bir süvari postacının bir günde alabileceği mesafeye berîd derler ki, ekseriyetle kabul edildiğine göre çöl sahası için her biri üçer millik dört fersah yani 12 mil, Suriye ve Horasan için ise bunun yarısıdır. Fakat hukukçular, çöl sahasında bir süvari postacının, namaz vakitleri hesaba katılmak üzere, 4 berîdlik, yani 48 millik, bir yol gidebileceğini kabul ederler. Mamafih XIV. asır Mısır müellifleri, posta menzilleri arasındaki mesafelerin birbirinden farklı olduğunu, bilhassa çöl sahalarında su kuyularının mevcudiyeti göz önüne alınarak yahut, yol üstündeki herhangi mühim bir köy veya kasabanın mevcudiyeti hesaba katılarak menzillerin ona göre tertibedildiğini söylerler ki en doğrusu budur.

«Semantik bakımından, iptida resmî posta mânasında kullanılan Lâtin menşeli bu kelimenin, ilk İslâm fâtihlerinin Suriye ve Mısır'da tesadüf ettikleri Bizans posta teşkilâtından alınmış olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Sonraki İslâm müellifleri İslâmlardaki devlet postası müessesesinin sair birçok şeyler gibi, İranlılardan alındığını söylerlerse de, daha ziyade Abbasiler devrinde müesseselerinde kendini gösteren Sâsânî tesirinin, Emeviler devri posta teşkilâtı için varit olmıyacağı, bu mefhumu ifade eden kelimenin, şarki Roma imparatorluğundaki mümasil müessesenin isminden anlaşılmış olması ile sabittir. Lâtinceye değil Farsçaya vâkıf olan Arap lûgatçilerinin, aslen

Arapça olmıyan bu kelimeyi Farsça «kesik kuyruklu» mânasına gelen baride-düm'den alınmış addetmesi (Lisan-ül-Arab IV. 53.) ve müverrih Makrizi'nin de bu uydurma iştikaka inanarak, daha evvel başka müellifler gibi, bu müessesenin İranlılardan alındığını söylemesi bu yanlışlığın neden ilerigeldiğini anlatabilir. Gerçi eski İslâm tarihçisi Belazeri (Fütuh-ül-buldan, S. 375), başka hayvanlardan kolayca ayırdedilmek için, berîd hizmetindeki hayvanların kuyrukları kesildiğini söylerse de buna dayanarak, kelimenin ve ifade ettiği müessesenin İrani menşeden geldiğine hükmetmek doğru değildir. Bu teşkilâtı, berîd ismi altında, ilk defa kuran I. Muaviye nin, bu hususta eski Bizans teşkilâtını taklit veya iktibas ettiği hakkında G. Do'nun Bynes'in ve Reiné fikirlerine biz de tamamiyle iştirak ederiz.»

Diğer İslâm devletleri gibi, Osmanlılar da XVI. asırdan başlıyarak, bilhassa hac yolunun emniyet ve intizamını temin için, büyük bir faaliyet göstermiş, menzillerde yolcuların her türlü ihtiyacını temin edecek şekilde ve âdeta müstahkem bir şehir minyatürü mahiyetinde hanlar tesis etmiştir ki, bunlar, plânın büyüklüğü ve sanat itibariyle, Memlûklerin mümasil müesseseleri ile kıyas edilemiyecek kadar azametli eserlerdir. Hükümdarlar veya devlet adamları tarafından tesis edilmiş vakıflar ile idare edilen bu gibi müesseselere, imparatorluğun ana yolları üzerinde daima tesadüf olunmaktadır.

Türk ve İslâm devletlerinde, yalnız devletin değil, bütün halkın ihtiyaçlarını karşılıyacak umumi postalar, ancak XIX. asırda vücuda getirilmiştir.

Hoş geldin eya berîd-i canan
Bahş et bana bir mürid-i canan
Şeyh Galip

BERK (برق) [*Sof.*] Levami-i nuriyeden abde evvelâ zâhir olan bir tecelli-i mânevi olup seyr-i fillâha doğru gidebilmek için taraf-ı ilâhîden abdi hazreti kurbe bir nevi davettir.

BERK (برك) [*San.*] Tezhipte kullanılan yaprak şekilleri hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Berk, Farsça yaprak demektir. Bunların üçlüsüne üç yaprak mânasına «seberk», beşlisine beş yaprak mânasına «pençberk» denir. Itır yaprağı şeklinde uzunca ve kenarları tırtıllı yaprak şekline ıtır yaprağı demek olarak. «berk-i ıtır» ismi verilir.

BERK-İ HALKÂRİ (برك خلكارى) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Halkâri işlerindeki yapraklar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Halkâri yaprak demektir. Düzü ve kıvrımlısı olurdu.

BERK-İ ITRİ (برق عطرى) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Tezhip işlerinde ve çinilerde kullanılan motiflerden birinin adı idi. Itır yaprağına benzediği için bu ismi almıştı.

BERKU' (برقوع) [*Kıy.*] Eskiden kadınların yüzü kapatmak ve yalnız gözleri meydanda bırakmak üzere yüze tutulan peçeye verilen addı. Arapça bir kelime olan Berku peçe demektir.

BERKÜSTÜVAN (برگستوان) [*Ask.*] Farsça bir kelime olup harb zamanında atlara örtülen zırh demekti. «Bürhan-ı kaatı» da, «zamm-ı kâf-ı Farisî ile ata mahsus giyimdir. Cenk günlerinde atlara giydirirler ve dilâverler dahi giyerler. Çukal ve kesme ve yancık derler. Berkese, medrese vezninde gizli ve örtülü ve mestur puşide mânasınadır» suretinde izah olunmuştur. Çukal, çuval demektir.

Vâdi-i medhinde cevlân ettiğiçün yaraşur
Atlas-ı çerh olsa rahş-i tab'ına berküstüvan
Nef'î

Kesse çarh atlasın bin mislini hayyat-ı sun
Eşheb-i iclâline çıkmazdı bir berküstüvan
Kâzım Paşa

BERRANİ (برانى) [*İda.*] Yabancı makamında kullanılan bir tâbirdi. Bununla hassaten Avrupalılar kastolunurdu. Yerli Hıristiyanlara «zimmî» denilirdi. Arapça bir kelime olan bu tâbir için «Kamus-u Türki» de: 1) Sahra ve kıra mensup ve mütaallik, yabani. 2) Haricî, zâhirî. 3) Ahkâm-ı şer'îyeye ve evamir ve menahiye riayet etmiyen, kuyud-u mezhebiye ile mukayyet olmıyan (bu üçüncü mâna Türkçeye mahsustur) izahat vardır.

Berranî tâbiri Memlûkler zamanında saray harici hademeleri demek olan biyrun hademeleri hakkında kullanılmıştır.

BERRİYE-TÜŞ-ŞAM VE KALE-İ AKKÂ MADALYASI (برية الشام وقلعهٔ عكا مدالیه‌سی) [*İda.*] Sultan Abdülmecit zamanında ve 1256 = 1840 senesinde ihdas olunan madalyanın adı idi. Gümüşten yapılmıştır.

BERŞ-İ RAHİKÎ (برش رحيقى) [*Mal.*] Rahıkî adlı birinin yaptığı macuna verilen addı. Berş; afyon şurubu, keten yaprağı ile yapılır bir nevi müsekkir macun demektir. Bu macun halk arasında taammüm ettiği için imali mukataa haline konularak hazinece müzayede ile satılırdı.

Ne belâdır hele berş-ü âfyon
Ki eder âdemi süst ü mecnun
Vehbi

BERVEÇH-İ ARPALIK (برروجه آربه‌لق) [*Mal.*] Devlet memurlarına arpalık suretiyle verilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arpalık tarzında, arpalık yoliyle demektir.

BERVEÇH-İ BÂLÂ (برروجه بالا) [*İda. - Riy*] Yukarda gösterilen tarzda yerinde kullanılır bir tâbirdi. Aşağıdaki gibi yerinde de «berveçh-i zir» tâbiri istimal olunurdu Arapça bir kelime olan vecih; çehre, yüz mânasına geldiği gibi cihet, tarz, yol, üslûp, sebep, münasebet mânalarına da gelir.

BERVEÇH-İ MALİKÂNE (برروجه مالکانه)[*Mal.*] «İltizamat» ve «mukataat»ın yazılı bedellerinin birkaç seneliğine takdir olunan muaccelelerinin toptan alınarak taliplerine malikâne suretiyle yapılan tefviz hakkında kullanılır bir tâbirdi. Lûgat mânası «malikâne suretiyle» demektir. Arazinin kesime verilmesi demek olan ve hazinenin sıkıntısı üzerine ihdas edilmiş bulunan «mukataa» ile havass-ı hümayuna yazılı yerlerin üşür ve rüsumu ve sair varidatı pek çok zamanlar kethüda ve ümena marifetiyle idare edilmiş iken sonraları başgösteren ihtiyaç timar ve zeamet mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki kanunlarla havass-ı hümayunun ümena vasıtasiyle idaresi hakkındaki kaidelere riayet edilmiyerek havass-ı hümayun «iltizamat» ve timar ve zeamet mahlülleri de «mukataat» namlariyle seneden seneye mültezimlere ihale edilir ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle tahsil olunur idi. Sıkıntının bir kat daha çoğaldığı zamanlarda da, mirasyediliğe gidilerek, bunların bir kaç seneliğinin birden alınarak malikâne suretiyle telfizi cihetine gidilmiş idi.

BERVEÇH-İ PEŞİN (برروجه پشین) [*İkt.*] Peşin olarak, peşin suretiyle mânasına gelir bir tâbirdir.

BERVEÇH-İ ZAMİME (برروجه ضمیمه) [*Mal.*] Devlet memurlarından iyi hizmet görmüş olanlarla sefere memur edilmiş bulunanlara, mukannen maaşlarına ilâve suretiyle verilen arpalık hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan zamime, bir şeye katılan şey demektir. Müfredi «zam» kullanıldığı gibi cem'i olan zamaim de istimal olunurdu.

BERVEÇH-İ ZİR (برروجه زیر) [*İda. -Riy.*] Aşağıda gösterildiği gibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yukarda olduğu veçhile yerinde de «berveçh-i bâlâ» denilirdi.

BERZAH (برزخ) [*Sof.*] İki şey arasındaki fâsıla, hâil mânasına gelen Arapça bir kelimedir. Kuran lisanında kabir; dünya ile ahiret arasında olmak dolayısiyle mevt ile haşir arasında geçen müddet, dünya ile ahiret arasındaki geçit; ervah ve maani-i mücerrede âlemiyle ecsam-ı maddiye âlemi arasında farz edilen âlem: Âlem-i berzah.

Vasfını ruh-u Felâtun gûş edip olmaktadır
Âlem-i berzahta hâlâ şermsâr-ı rüzgâr
Akif Paşa

Tasavvuf: ruh u âzam; âlem-i misal dünya ve ahiret, pir, mürşit; berzah-ül-berzah, hüvelmedarre ve ahadiyye vettâyin-ül-evvel ellezi hüve asl-ül-berazih külleha ve lihaza yüsemma elberzah-ül-evvel vel'âzam vel'ekber.

Mertebe-i berzahiye - tasavvuf - nüfus-u natıka ve ervah-ı kudsiyenin ecsama taallûk etmeden evvel, suver-i lâtife ve heyet-i nuriye ile zâhir oldukları makam ki âlem-i berzah, âlem-i misal, âlem-i hayal, âlem-i eşbah ve âlem-i suver tâbir olunur. Âlem-i maani ile ecsam arasındaki âlem-i meşhut; mertebe-i berzahiyeye taallûku olan cevahire, ervah-ı âmile, nüfus-u müntabia ve müdebbire-i âdiye denilir.

§ [*Coğ.*] Bir yarımadayı karaya bağlıyan dar yer. Istırap ve elem verici hal ve hâdise.

O vartagâh-ı belâ berzahından eyle halâs
Ulaşmadan daha ecsada nar-ı zat-ı vekad
Sabit

BERZAH-ÜL-CAMİ (برزخ الجامع) [*Sof.*] Bütün berzahların aslı olan hazret-i vahidiyyeye ve taayyün-ü evvele denilir. Bu makamda «Berzah-ı evvel», «Berzah-ı âzam», «Berzah-ı ekber» tâbirleri de kullanılır.

BERZENCİYYE (برزنجیه) [*Sof.*] Kibreviyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi.

BESMELE (بسمله) [*San., Tef.*] Hat (yazı) ıstılahı olarak besmele «بسم الله الرحمن الرحیم»in kısaltılmışı hakkında kullanılan bir tâbirdir. Halk tarafından hâlâ o makamda kullanılır.

Mânası «rahman ve rahîm olan Allah'ın adiyle başlarım» demek olan besmelenin mushaflarda iki türlüsü vardır: birisi sure başlarında yazılan müstakil besmele, diğeri Nemel Suresindeki «انه من سلیمان وانه بسم الله الرحمن الرحیم» ayetindeki besmeledir. İkincisi bu ayetin bir cüz'üdür. Binaenaleyh bu haysiyetiyle besmelenin Kuran oluşunda şüphe yoktur. Fakat sure başlarında yazılan, her sureyi birbirinden ayıran ve kıraatin başlangıcında okunan besmeleye gelince: bunun o surelerden birinde

veya her birinde dâhil bir ayet veya ayet cüz'ü veyahut Kurandan re'sen tam bir cüz olup olmadığı öteki gibi bedihi olmadığından bu besmelenin tâyini keyfiyeti usul ilminde bir ilmî mesele teşkil etmiştir ki bilhassa iman; salât, kıraat meseleleriyle alâkalıdır.

Said-ibn-i Cübeyr, Zühri, Atâ ibn-i Mübarek, besmelenin başında bulunduğu her sureden birer ayet olduğuna kail olmuşlardır. Çünkü diyorlar, selef bu besmeleleri mushaflarda tesbit etmişler, bununla beraber Kuranın tecridini tavsiye eylemişler ve hattâ fâtiha'nın nihayetinde «âmin» bile yazmamışlardır. Eğer bu besmeleler Kuran olmasaydı onları da yazmazlardı.

Hanefilerin kanaatleri de şudur: surelerin başlarındaki besmele başlıbaşına münferit bir ayet olarak Kurandandır. Surelerin hiçbirinden cüz olmıyarak aralarını ayırmak ve başlangıçta teberrük olunmak için nazil olmuştur.

Değerli âlim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (Türkçe Kuran tefsiri, cilt I, sahife 44), besmelenin ahkâmı hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Mushaf yazarken» (برآءة) den maada sure başlarında» «بسم الله الرحمن الرحيم» yazmak farzdır. Hayvan keserken veya ava silâh atarken sadece «Bismillâh» demek de farzdır. Kasten terk edilirse o hayvan yenmez. Fakat unutulursa ma'füvdür. Bunda ve bu gibi bazı yerlerde «الرحمن الرحيم» denilmemek sünnettir. Namaz haricinde kıraatin iptidasında sure başında ise «اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم» demek cumhura göre sünnet, ezcümle Atâ gibi bazı eimmeye göre vâciptir. Yalnız «برآءة» de besmele denmez. Sureler arasında iki kıraat vardır. Asım kıraatinde okunmak mendubdur. Okuma başlangıcı sure başından değil de ortasından veya âhırından ise «اعوذ بسمله» den mendubdur. Hanefilere göre fâtihadan evvel sırren «اعوذ بسمله» sünnet, Şafiîlere göre sırren veya cehren besmele farz, Malikîlere göre okunmaması mendubdur. Sureler arasında ise Hanefilerce de böyledir. Mühim ve meşru işlere «بسم الله» veya «بسم الله الرحمن الرحيم» ile başlamak derecelerine göre mendub, sünnet veya vaciptir.»

Besmeleyle ola her işin önü
Her kiz ebter olmaya anın sonu
Süleyman Çelebi

BESMELE OKU (بسمله اوق) [*San.*] Yazı ıstılahlarındandı. Besmeledeki (س = s) harfinin çekilişinden hâsıl olan uzun çizgiye verilen addı. Besmele, mânası «bağışlıyan ve acıyan Allâh adı ile» demek olan «Bism-illâh-ir-rahman-ir-rahîm) in ihtisar edilmiş şeklidir. Berae suresi hariç olmak üzere, Kuran okumağa başlanırken «Euzü billâhi min-eş-şeytan-ir-racîm» in besmele gibi, şekli olan «Euzü» ile birlikte okunur. Besmelenin başında bulunduğu surelerden birer ayet olup olmadığı ihtilâflı ise de «Allahın adı zikredilmeden başlanan her mühim iş kötü olur» hadîsine uyularak, her yerde besmelenin okunması ve uygunsuz yerler müstesna olmak üzere her yere yazılması ittifak ile kabul olunmuştur. Besmelesiz hazırlanan şeylerin yenmemesine dair ayet nazil olmuş olduğu gibi «Allahın adı anılmadan alınan aptestin tamam olmadığı» hadîsi de Ahmet İbn-i Hanbel hariç olmak üzere diğer üç imam tarafından kabul edilmiştir.

BESTE (بسته) [*Mus.*] Musiki üstatları tarafından güfte denilen manzumeler için makamlardan birine göre uydurulan ahenk demektir. Bu itibarla şarkı, ağır, yürük semâiler, kâr ve nakışlar gibi her nevi musiki parçalarına beste denilebilirse de ancak büyük usullü olanlara, ötekilerden ayırmak için, beste; diğerlerine de usullerine tâbi oldukları keyfiyetlere göre, şarkı, semai, ilâhi isimleri verilmiştir. Bestenin güfte ile sıkı münasebeti vardır. Güfte ne gibi hissiyata delâlet ediyorsa bestenin de ona uygun olması icabeder. Meselâ kalbe şecaat, cesaret verici bir manzumeye bir derece daha müessiriyet, hassasiyet vermek için bestekâr tarafından makamların tabiatları araştırılır, o ulvi mânaları birlikte ifade edebilecek bir makam seçilir. Bestekâr, şiiri meydana getiren şairin hissiyatına ne kadar tercüman olursa meydana getirdiği eser de o kadar muvaffak olmuş olur.

Türk musikisinin kıymetli bir bilgini olan Sadettin Nüzhet Ergun «Türk Musikisi Antolojisi» nde (sahife 748 - 786) bestekârları bilinen bestelerden makamları ve güfte başlıkları gösterilmek suretiyle yüzlerce beste kaydetmiştir. Farsça bir kelime olan beste, bağlamak demek olan besten mastarından ism-i mefuldür.

Hasret-i lâl-i lebinle gark-ı eşk-i dideyim
Mevce-i takdire pây-ı ihtiyarım bestedir
Leskofçalı Galip

BESTEHAN (بسته خوان) [*Mus.*] Beste adı verilen musiki parçalarını okuyan demektir.

Bestehanlık sana şayeste değil
Silsilen anlara peyveste değil
Sümbülzade Vehbi

BESTEKÂR (بسته كار) [*Mus.*] Güfte adı verilen bir manzumeyi makamlardan birine uydurarak ortaya musiki eseri vücuda getiren

müzik bilginleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

O yerlerde saba bir bestekâr-ı serseridir ki
Perişan nağmeler perran olur gûya enininden
Rıza Tevfik

BESTENİGÂR (بسته نگار) [*Mus.*] Türk musikisinde bir makam adıdır. Bu makam hisar, segâh, hicaz usullerinin birleştirilmesiyle meydana gelir.

BEŞ DİVAN (بش ديوان) [*Coğ.*] Akova ilcesinin eski ismidir.

BEŞE (بشه) [*Hal.*] Türk aşiretlerinin bazılarında büyük evlât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda hanedanın ilk şehzadeleri Alâüddin ve Süleyman'a bundan dolayı paşa unvanı verilmiş, daha sonra kazaskerden vezirliğe yükselen Çandarlı Kara Halil'e vezaret tevcihinde Hayrettin Paşa denilmiştir. Paşa unvanı sonraları daha başkaları hakkında da kullanılmıştır.

BEŞİK ALAYI (بشيك آلايى) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarının bir çocuğu dünyaya geldiğinde bir beşik yaptırılırdı ve bu münasebetle mutantan bir alay da tertip olunurdu. İşte bu alaya «beşik alayı» denilirdi. Beşiğin yapılma tarziyle alay hakkında enderun tarihinde şu malûmat mevcuttur:

«Bir şehzade doğduğunda hazine-i hümayun kethüdası marifetiyle darphanede gümüş kabaralı ve müzeyyen bir beşik imal olunur, bu beşik kethüda önde olduğu halde başefendi, başkullukçu, nevbetçibaşı, çantacı, kaftancı denilen saray memurlariyle enderun ve koğuş ağalarından birkaç kişi ellerinde kemal-i tâzimle tutarak harem dairesinin divan yerine muttasıl kapısına kadar isal ederler, oradan da darüssaade ağası, hazinedar ağa, hazine vekili, başkapı gülâmı ve nevbetçi bulunan ağalar istikbal ederek harem-i hümayuna götürürlerdi. Ertesi gün cümlesine atiyye ve hediyeler verilirdi.»

BEŞİK SALLAMAK (بشيك صاللامق) [*Hal.*] Büyütmek, yetiştirmek, emek vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BEŞLİK (بشلك) [*Mes.*] İkinci Sultan Süleyman zamanında yapılan meskûkât ıstılahatı ile tedavüle çıkmış olan bir sikkenin adı idi. Bu ıstılahat Orta Avrupa'da «grosses» denilen «kuruş» esasına dayanıyordu.

İkinci Sultan Mahmut zamanında da bu sikkeden kesilmiştir. Bu ikincisinin «cihadiye», «yeni beşlik» ve diğer «yeni beşlik» namlariyle üç nev'i vardı.

Muharrem 1260 (Şubat 1844) ta Abdülmecit'in saltanatı devrinde ihdas edilmiş olan yeni meskûkât sisteminde, aynı zamanda «çeyrek» de denilen beşlik muhafaza edildi. Çeyrek 1/4 demek olan çehar-ı yek'ten gelme bir tâbirdir, değeri mecidiyenin dörtte birine muadil idi.

BEŞLİKÇİ OCAĞI (بشلكجى اوجاغى) [*Sar.*] Bostancıbaşı maiyetinde bir ocaktı. Vazifeleri ok takımlarını muhafaza ve taşımaktı. İçlerinden altı neferi gidiş vukuunda ok takımlarını taşırdı. Bunlara «avadan bostancıları» da denilirdi.

BEŞLİ YILDIZ (بشلى يلديز) [*San.*] Türk tezyin sanatında kullanılan bir yıldız şeklidir. Buna «Beş kollu yıldız» da denir. Bu şekil «Mühr-ü Süleyman» denilen altı kollu yıldız gibi tılısım mahiyetinde kullanılan bir işarettir. Kaidesi olmıyan üç müsellesin (üçgen) biribirine geçmesinden husule gelen bu şeklin, mistik mahiyeti olan 3 ve 5 sayılarla göz şeklini ifade eden müselles ve nazara karşı kullanılan pençe ile münasebeti vardır. Pitagor'un esrarlı ve remzî şekil ve rakamları arasında buna sağlık mânası verilmiş ve halk arasında da kem gözden koruma ve sağlık tılısımı olarak yayılmıştır.

Ortaçağda bu şekil «sihir» ve «muska» larda bir tılısım olarak kullanılmıştır. Bazı gizli tarikat ve mezheplerde buna remzî bir kıymet verilmiştir. Almanlar buna cadı ve sihirbaz pençesi derler.

BEŞLÛ (بشلو) [*Ask.*] Beş akçe ulûfeli yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Vazifeleri askere yol açmak, delillik işini görmekti. Bunların sergerdesine, yani âmir ve zâbitine «beşlû ağası» denilirdi.

BEŞLÛ AĞASI (بشلو آغاسى) [*Ask.*] Yeniçerilerden beş akçe ulûfeli olanların sergerdesi, yani âmir ve zâbitiydi. Bunların vazifesi askere yol açmak, delillik etmektir.

BEŞLÛYAN (بشلويان) [*Ida.*] Günde beş akçe alarak vali ve bey yanında veya zaptiye işinde kullanılanlar hakkında istimal olunur bir tâbirdir.

Beşlûyanın ordu zabıtasını nasıl çevirdiklerini Mehmet Ali Paşanın neşrettiği kanunnamede (Beşler faslı . Sahife 126) yazılıdır.

Eflâk Voyvodasının yanında da böyle bir teşkilât vardı.

BEŞ PENÇE ÇARŞAF (پش پنجه چارشاف) [*San.*] Bursa'nın iki parçadan mürekkep çarşaflarına verilen addır. Muhtelif renkleri vardır. Sırma rengi pençeli olduğu için bu ismi almıştır.

BEVADE (بوادی) [*Sof.*] Kalbe gayb âleminden ansızın lâyıh olan hale denilirdi. Bast veya kabz halleri gibi.

Bevad, lûgatte bir kimsenin nam ü nişanı kalmıyacak surette muntafi olması ve helâke gitmesi demektir. «Risale-i kuşeyriyye» de şöyle izah olunuyor: «Istılah-ı kavimde bevade füce-i- ilâhiye olarak bihükm-il-vakit hazret-i gaybdan bağteten kalbe müfacea ve ansızın lâyih ve itayı hükmiyle munsarif olan varide ıtlak olunur. Şu şartla ki ita edeceği hüküm ya ferah-i kalb olup sahibini handân veyahut hüzün ve kerp olarak sahibini giryan eder. Bayezid-i Bestami «dahiket zemanen ve bekiyet zamanen» deyip hükm-i bevadeye mağlûp olan haline ve badehu «ve enelyövme lâ edhake ve lâ ebkâ» deyip hal-i bevadeden hal-i azamete intikaline işaret eylemiştir.»

BEVVÂB (بواب) [*Sof. - İda.*] Mevlâna'nın türbesinin türbedarlarına verilen addı. Türbe kapısını açıp kapamakla mükellef olmaları bu isimle tesmiye olunmalarına sebebolmuştu.

Arapça bir kelime olan bevvâb'ın lûgat mânası kapıcı, kapı bekçisidir. Bevvâban ve bevvâbîn tarzında iki suretle cemilendirilir.

Bevvâb, son zamanlarda mektep kapıcılarına denilir ve kapıcılık mânasına olarak «bevvâbcılık» şeklinde de kullanılırdı.

Nâbiya şimdi atâyası kibâr-ı asrın
Değmez ebrûlarının çînine bevvâbların
Nabi

BEVVÂBAN-I BÂB-I HÜMAYUN (بوابان باب همایون) [*Sar.*] Bâb-ı hümayun denilen saray kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Saray kapıcıları bevvâban-ı dergâh-ı âli ve bevvâban-ı bâb-ı hümayun olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Vazifeleri, isimlerinden de anlaşıldığı veçhile sarayın bâb-ı hümayun adı verilen kapısını beklemekti. On altıncı asır sonlarında sayıları 417 idi.

BEVVÂBAN-I DERGÂH-I ÂLİ (بوابان درگاه عالی) [*Sar.*] Sarayın orta kapı kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunların vazifesi isimlerinden de anlaşıldığı veçhile sarayın orta kapısını beklemekti. Sayıları on altıncı asır sonlarında 1925, on yedinci asırda kırk beş bölüktü. On sekizinci asrın ilk yarısında bu bölükler on beşe inmişti. Her bölüğün birer bölükbaşısı ile kethüda ve kâtibi vardı. Dergâh-ı âli veya orta kapı kapıcıları içinde peşkeşçi ismi verilen kapıcı, diğerlerinin âmiri olup peşkeşçi-i şehriyari ismiyle herhangi bir bölüğün bölükbaşısı idi. Elçilerin getirdikleri peşkeşi divanda vezirlerin önüne bu teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyete tâyin edilenler teşekkür için padişahın eteğini öpmeğe geldikleri zaman peşkeşçi, bunların önlerine düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmete karşılık olarak hediye ve para verilirdi. Bevvâban-ı dergâh-ı âlinin peşkeşçiden sonra, padişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşıyan mataracı gelirdi. On birinci kapıcılar bölüğünün bölükbaşısı idi Daha sonra on ikinci bölüğün bölükbaşısı olup hünkârın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götüren iskemle ağası da bundan sonra gelen dergâh-ı âli kapıcıları zâbitlerindendi. Yine bu dergâh-ı âli bevvâblarından on dördüncü bölüğün odabaşısı olan ser otağ-ı şerhiyari ve daha sonra sayıları bazan on ve bazı kere sekiz olan meşaleciler gelirdi. Meşalecilerden sonra bevvâban-ı sofiyan-ı kule gelmekte idi. Bunlar ayrıca yedi bölüktü.

Kapıcılar, divan günleri iş takibedenlerin divan-ı hümayuna gelmelerine rehberlik ederler ve hiçbir kimsenin silâhla içeriye girmesine müsaade etmezlerdi. Padişahlar sefere gittikleri zaman kapıcılar, otağ-ı hümayunun methalinde bulunup, kapıcılık ederlerdi. Başlarına zerrin külâh denilen üsküf giyerlerdi. Fakat bu üsküfün ucu yatırmalı yani arkaya sarkık değildi. Divan-ı hümayunda vekil-i devlet denilen sadrazamın emriyle birisinin döğülmesi icabederse bunu dergâh-ı âli kapıcıları yaparlardı.

Kapıcı bölüklerine saraydaki ahçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle efrat verilirdi. Bab-ı hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi edilenlerden bazıları da buraya alınırlardı.

On altıncı asrın ortalarında kapıcılar kanun üzere timara çıkmak lâzım gelse senevi on beş bin akçe dirlik verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı. Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri, her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyyet olan mahallerdeki ihzariye hizmeti yani muhzurbaşılık da dergâh-ı âli kapıcılarına ait olup başkalarına verilmezdi. Bu hizmet ve aidat için baş kapıcıbaşının arziyle kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevcihat ve tâyinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nevbette bulunurlarken aidat alırlar ve bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı.

Kapıcıların âmiri ve büyük zâbiti olan kapıcıbaşılardan biri her gece nöbetle orta kapıda yatardı.

BEVVÂBAN-I SOFİYAN-I KULE (بوابان صوفیان قله) [*Sar.*] Bevvâban-ı dergâh-ı âli yahut diğer adiyle orta kapı kapıcıları arasında meşalecilerden sonra gelenlere verilen addı. Bunlar ayrıca yedi bölüktü. Nöbet beklemekten ve çorba taşımaktan muaf idiler. Sayıları doksan sekiz iken sonra kırka inmişti. Vazifeleri harem-i hümayun dairesinin kızlar kapısında bulunup siyah hadımağalara hizmet etmekti. Bunlardan her biri bir hadımağasının babası itibar olunup onun hizmetini görürdü. Bunların başlarına ağa babası denilirdi.

Kule sofileri veya harem kapıcıları darüs-saade ağasının emrinde idiler. Tâyinleri kızlar ağasının arzı ile olurdu. Her sene ramazanda bunlara iftariye verilirdi.

BEVVABİN-İ DERGÂH-I ÂLİ (بوابین درگاه عالی) [*Sar.*] Saray kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farisî kaidesiyle iki terkip olan ıstılahın mânası dergâh-ı âli kapıcıları demekti.

«Bevvabîn» Arapça kapıda bekliyen adam, kapıcı demek olan «bevvap» kelimesinin cem'idir. Bu kelime Farisî kaidesiyle «bevvaban» suretinde de cemilendirilirdi.

Bevvap, son zamanlarda mektep kapıcılarına denilir, kapıcılık mânasına olarak «bevvaplık» şeklinde de kullanılırdı.

BEY (بك) [*Ida.-Sar.*] Eski Türklerle Altay kavimlerinin muhtelif şekillerdeki unvanı olup Osmanlı lehçesinde sonradan aldığı şekildir. Bu unvanın Çinlilerdeki eski «pek» unvanından alındığını söyliyenler olduğu gibi buna karşı kelimenin Sâsânî hükümdarlarına verilen «bağa» kelimesinden alınmış olması ihtimalini ileri sürenler de vardır.

Değerli profesör M. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi'nde «menşei her ne olursa, bu unvanın evvelâ Türkler tarafından kullanıldığı ve diğer Altay kavimlerinin bunu Türklerden almış oldukları kuvvetli bir ihtimalle söylenebilir» diyor.

Bu kelimenin daha Gök-Türkler zamanında ifade ettiği başlıca mefhumlar da gene şöyle hulâsa edilmektedir: 1 - Bu, küçük kabîlelerin yahut muhtelif kabîlelerden mürekkep daha büyük heyetlerin başında bulunan reislerin aldıkları bir unvan olup, han veya kaan unvanlarından daha aşağıdır; Kırgızların reisi olan Bars Beg'e Gök-Türk hükümdarı tarafından kaan unvanının verildiğini biliyoruz. 2 - Beyler mefhumu Orhon kitabelerinde, alelâde halk tabakasından farklı ve imtiyazlı bir tabaka teşkil eden asîller sınıfını ifade eder. Bu umumi mânada, hükümdar ailesine mensup prensler de bu zümrenin içine girmektedir. 3 - Büyük veya küçük herhangi bir nüfuz ve salâhiyet sahibi olanlar da umumiyetle bu unvanı alıyorlar.

Bu kelime yine aynı mânalarda Uygurlarda mevcut olduğu gibi Hazerlerde de bu unvan vardı. Bunun Borto Bulgarlarda da mevcut olduğunu büyük bir ihtimal ile, söylemek kabildir.

Türkler, Müslümanlığı kabul ederek İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra da bu unvan eski zamanlarda olduğu gibi ve hemen hemen aynı mefhumları muhafaza ederek devam etti. Karahanlılar devrinin büyük memurları bu unvanı taşıdıkları gibi Selçuklu imparatorluğunu kuran ilk Oğuz reisleri de iptida sadece bey unvanını taşıyorlardı.

Büyük Selçuklulardan başlıyarak, muhtelif Türk devletlerinde bey unvanının Arapça emîr mukabili olarak kullanıldığını görüyoruz: Emîr-ül-cuyuş mukabilinde cuyuş beyi, emîr-i dat yerine dat beyi, emîr-ül-ümera yerine beylerbeyi gibi.

İlhanilerde ve Altın-ordu'da bu tesir daha kuvvetlenmiş ve bey unvanı emîr karşılığı olarak daha fazla kullanılmağa başlamıştır: Ulu beyi, tümen beyi, min beyi, yüz beyi ve on beyi gibi.

Karahanlılar ve Selçuklular gibi hakan, han, sultan unvanlarını taşıyan büyük hükümdarlara mensup hükümdarların yanında, birtakım küçük Türk sülâlelerine mensup hükümdarlar ve prensler daha ziyade emîr ve bey unvanlarını taşırlardı. İlk Osmanlı hükümdarlarında, Anadolu beylerinde, Karamanlı ve Akkoyunlularda böyle idi.

Bey kelimesi kadın isimlerinde de kullanılırdı. İlhanlı hükümdarı Olçaytu'nun kızı Satı-bey handı.

Bey unvanı Safeviler devrinde eski ehemmiyetini kaybetmiş, kabîle reisleri ve yüksek memurlar bey unvanını taşımağa başlamıştı.

Osmanlılarda da bey unvanına daha Orhan zamanında tesadüf olunmaktadır. Onlar da kabîle reisleri, askerî ve mülki büyük memurlara ve büyük devlet adamlarının çocuklarına bey unvanını vermişlerdir. Bu unvan Osmanlıların son devirlerinde daha fazla taammüm etmiş, az çok bir mevki sahibi olanlar bu unvanı kullanmıştır.

Osmanlı saltanatının sonuna kadar şehzadelerin hususi hizmetlerinde bulunanlara bey unvanı verilirdi. Efendi tâbiri şehzadeler

hakkında kullanıldığı için birbirleinden ayrılması maksadiyle saraylarda bu unvan kullanılmış, şehzade dairelerinde harem işlerine bakan harem ağalarına «ağa» denilmiştir. Bir de üçüncü bir sınıf daha vardı. Onlar da hademelerdi. Bunlar da isimleriyle çağrılırdı.

BEY' (بيع) [*Huk.*] Arapça bir kelime olan bey'in lûgat mânası satmak, satılmak, satın almaktır. Son mânada «mubayaa» da kullanılır ki satın almak demektir. Cem'i «Büyu'» dur. «Fıkıh» ta, malı mal ile değiştirmeye denir. Kuran, rıbayı yani umumiyetle ihtikârı ve hususiyle faizciliği haram kıldığı halde bey'i helâl sayar: (احل الله بيع وحرم الربا). Buuunla beraber bir şeyin bey'i sahih olabilmek için, o şeyin şer'an tâhir yani Müslümanlarca intifaı caiz olması şarttır.

Sadece satılan şeyin teslimi ve satış bedelinin verilmesi bey'in şer'an tam olması için kâfi değildir. Satanın satmak niyetini sarih bir surette ifade etmesi (icâb) alanın da almak kararını yine sarih bir ifade ile bildirmesi (kabul) şarttır. Ancak ehemmiyetsiz şeylerin alışverişinde bu şartlara riayet edilmemesi bey'in muteber olmasına mâni değildir.

Bey' hüküm, satılan şey ve bedel cihetlerinden birçok kısımlara ayrılır. Hüküm itibarile bey', iki kısımdır: 1 — Bey' bedel mukabilinde mal satmaktır. 2 — Sırf; nakdi nakit ile bey' yani para bozmaktır. 3 — Mukayeze; akçanın gayrı şeylerde mislin misille, malı malla değiştirmek yani trampadır. 4 — Selem; müeccel muaccele satmak yani peşin para ile veresiye mal almaktır. Bedel itibariyle bey' kezalik dört kısımdır: muvazaa, murabaha, tevliye, müsavemedir. Murabaha'da alınan şeyin bedeli satana mal olduğundan daha yüksek; muvazaada, daha aşağı; tevliyede ise, bu iki bedel birbirine müsavidir.

Geldim ayağın öpmeğe destimde nakd-i can
Gel al elim bir bey'imiz olsun yeden beyed
Salihî

BEYAZİ (بياضى) [*San.*] Tulâni, yani uzunluğuna açılan yazma kitap ve mecmualara verilen isimdir. Bu gibi kitaplara «sığır dili» de denilirdi. Beyazi kelimesini İranlılar, sığır dili tâbirini de Türkler kullanmışlardır.

BEYAZ ÜZERİNE BUYRULTU (بياض اوزرينه بيورلدى) [*Ida.*] Sadrazam tarafından bir iş için derkenar suretiyle olmıyarak doğrudan doğruya yazılan buyrultular hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BEYAZ ÜZERİNE SÂDIR OLAN HATT-I HÜMAYUN (بياض اوزرينه صادر اولان خط هايون) [*Ida.*] Bir inha veya talep üzerine derkenar suretiyle olmıyarak doğrudan doğruya ve son zamanlardaki tâbire göre re'sen sâdır olan hatt-ı hümayunlara «beyaz üzerine sâdır olan hatt-ı hümayun» denilirdi.

Hatt-ı hümayunları padişahlar kendileri yazdıkları için imza koymazlardı. Ancak bunlardan başkalarına yazdırılanlar olursa onlara imza koyarlardı.

Arz-ı hal etmek mahallî geçti olmaz derkenar
Azl-i hüsn için beyaz üstüne ferman etti hat
Kabali Zade Rahmi

BEY GEMİLERİ (بك كيلرى) [*Bah.*] Kaptan Paşa eyaletini teşkil eden sancak beyleri tarafından tedarik ve teçhiz olunan gemilere verilen isimdi. Devletin asıl donanmasından başka olan bu gemiler donanmanın ikinci ve ihtiyat kısmını teşkil ederdi. Kaptan Paşa eyaletinin teşekkülünden evvel de bilâhara o eyalete bağlanan sancak beyleri hazırladıkları gemilerle sefere iştirak ederlerdi. Donanma için böyle bir ihtiyat kuvveti teşkilinin esası Yavuz Sultan Selim zamanında konulmuştu. Gemi çıkaran sancaklar şunlardı: Ağrıboz, İnebahtı, Midilli, Kocaeli, Karlıeli, Biga, Sakız, Nakşe, Mehdiye, Lefkoşe, Baf, Kerine, Rodos, Mezistre, bunlar birer gemiyle donanmaya iltihak ederlerdi. Rodos Mirlivası biri kendi, dördü de mirî tarafından verilmek üzere beş gemiyle, Mezistre Mirlivası da bir gemi ve bir yedekle donanma maiyetine gelirdi. Teke ve Menteşe beyleri de kâh karaya ve kâh birer gemiyle deryaya memur edilirlerdi. Bunlardan başka Değirmenlik, Selânik, İskenderiye, Dimyat beyleri de birer gemiyle denize çıkarlar ve donanmaya iltihak eylerlerdi.

BEY'-İ BAT (بيع بات) [*Huk.*] Satıcı ile alıcının dönmeleri kabil olmıyan katî satış demektir.

Bir pula değmez benim indimde sûk-i kâinat
Âlemi ben hiçe sattım ber sebil-i bey'-i bat
Yenişehirli Avni

BEY'-İ BÂTIL (بيع باطل) [*Huk.*] Aslen sahih olmıyan yani kendisinde tamamen veya kısmen inikat şartları bulunmadığı cihetle rüknünde halel olarak zaten münakit olmıyan satıştır ki hakikatte satış akdi yok demektir. Ehliyetsizin bey'i gibi.

BEY'-İ BİLİSTİCAR (بيع بالاستيجار) [*Huk.*] Sonradan mecmu bedeli verilmek üzere malûm

bedelle ceste ceste mal satmaktır. Bakkallardan defterе yazılmak suretiyle mal almak bu kabîldendir.

BEYʿ-İ BİLİSTİĞLÂL (بيع بالاستغلال) [*Huk.*] Satanın malı kiraya almak üzere vefaen beyʿ etmesi demektir.

İstiğlâl, lûgatte gelir verecek bir şeyin gallesini almak mânasına olup beyʿ-i bilistiğlâl de satıcının satılan şeyi kiralaması meşrut olduğundan, satılan şeyin geliri, müşteriye şart kılınmış demek olur.

BEYʿ-İ BİLVEFA (بيع بالوفا) [*Huk.*] Kararlaştırılan müddet içinde satılanı geri almak şartiyle yapılan satış aktidir. Alanın beyʿ ile intifa eylemesine nazaran «Beyʿ-i caiz», tarafların kısmen muktedir olmalarına göre. «Beyʿ-i fâsit», alan, mebi'i âhar satamadığı cihetle «Rehin» hükmündedir.

BEYʿ-İ CAİZ (بيع جائز) [*Huk.*] Sahih olan satış demektir.

BEYʿ-İ FÂSİT (بيع فاسد) [*Huk.*] Aslen sahih olup da vasfen sahih olmıyan yani münakit olup da bazı haricî vasıfları itibariyle meşru olmıyan beyʿdir. Satılan şeyin meçhul, yahut semende halel olması gibi.

İntikal veya tapu hakkı sahibi bırakmaksızın ölenlerin arazisi mahlûl sayılır ve müzayede ile talibine satılırdı. İşte satın alandan alınan paraya bedel-i misil denilirdi. Bu para hakk-ı tapu sahiplerinden alınırsa ona da «tapuy-i misil» adı verilirdi.

Böyle mahlûl arazi birine bedel-i misliyle teffiz olunduktan sonra işbu bedelin fahiş noksanı olduğu yani bedel-i mislinden beşte bir veya daha ziyade noksan ile teffiz kılındığı tahakkuk eylerse teffiz tarihinden itibaren on sene içinde o arazinin teffizi sırasındaki bedel-i misli o kimseye tekmil ettirilirdi. Tekmil etmezse evvelce verdiği para kendisine geri verilerek arazi, talibine verilirdi. Eğer teffiz tarihinden itibaren on sene geçmiş ise hakk-ı karar olacağından artık müdafaa edilemezdi.

BEYʿ-İ GAYRİLÂZIM (بيع غير لازم) [*Huk.*] Muhayyerlik bulnan beyʿ-i nafiz demektir.

BEYʿ-İ GAYRİMÜNAKİT (بيع غير منعقد) [*Huk.*] Münakit olmıyan yani beyʿ-i bâtıldır.

BEYʿ-İ LÂZIM (بيع لازم) [*Huk.*] Alıcı ile satıcı için muhayyerlik olmıyan beyʿ yani beyʿ-i nafiz demektir.

BEYʿ-İ MEVKUF (بيع موقوف) [*Huk.*] Başkasının iznine bağlı olan satış demektir.

BEYʿ-İ MİN YEZİT (بيع من يزيد) [*Huk.*] Müzayede yani artırma ile satış yapma demektir.

Metâ-ı hûn-i azizana müşteri olma
Bu kerbelâ'da olan beyʿ min yezit midir?
Lâ

BEYʿ-İ MUKAYAZA (بيع مقايضه) [*Huk.*] Nakitten başka olarak malı mal ile mübadele etmektir. Tırampa demektir.

BEYʿ-İ MÜNAKİT (بيع منعقد) [*Huk.*] Münakit olan beyʿ demektir. Sahih, fâsit, nafiz mevkuf olurdu.

BEYʿ-İ NAFİZ (بيع نافذ) [*Huk.*] Gayrin yani üçüncü şahsın hakkı taallûk etmiyen satış demektir. Lâzım ve gayrilâzım kısımlarına ayrılırdı.

BEYʿ-İ SAHİH (بيع صحيح) [*Huk.*] Zaten ve vasfen meşru olan satış akdi demektir.

BEYʿ-İ SELEM (بيع سلم) [*Huk.*] Peşin para ile veresiye mal almak demektir.

BEYʿ-İ SIRF (بيع صرف) [*Huk.*] Nakdi nakit ile beyʿ yani para bozmaktır.

BEYʿ-İ TEATİ (بيع تعاطى) [*Huk.*] Alıp vermekle olan fiilî bir satış akdi demektir.

BEYKOZ (بكوز) [*San.*] Çeşm-i Bülbül denilen çizgili ve hâreli cam mamulâtının düz yaldızlıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Tanzimat sıralarında Beykoz'da açılan cam fabrikasında yapıldığı için bu adı almışlardır.

BEYKOZ KASRI (بكوز قصرى) [*Sar.*] Beykoz sarayının adıdır. Kalkanı, dalyanı, eskiden paçası ile meşhur olan Beykoz'un eski ismi «Amnikos» idi. Körfezine de bu ad verilirdi. Amnikos, Bitini kıralı idi. Burada otururdu. Beykoz tâbiri Amnikos'tan sonra Rumlar tarafından kullanılmıştır. «Koz» ceviz mânasına olmayıp «köy» demektir. Bütün ömrünce Beykoz'u ikametgâh ittihaz etmiş olan rahmetli Ahmet Mithat efendi koz olmayıp kos olduğunu, kos'un Farsça köy mânasına geldiğini söylerdi. Kocaeli valilerinin burada oturmaları münasebetiyle «Beyköyü» mânasına olarak «Beykos» denildiğini söyliyenler de vardır.

Vaktiyle Beykoz'da bir kadı oturduğu için şer'î muharreratta ve senedat-ı hakanide (tapu senetleri) «Mahruse-i Beykoz» diye kayıtlıdır. Bu kadı Üsküdar mevliviyyetine tâbi ve 150 akçe pâyesinde olduğu gibi Beykoz kazası da müneccimbaşı arpalığı idi.

Yalıköyü sahiline «Hünkâr İskelesi» denirdi ki Beykoz kasrı buraya nazırdır. Bu kasır Mısır

valisi Mehmet Ali paşa tarafından Sultan Abdülmecit'e hediye edilmek üzere yaptırılmıştır. Dolmabahçe, Çırağan, Fer'iyye, Beylerbeyi, Küçüksu saraylarından çok evvel yapılmış ve Mehmet Ali paşanın, tamamlanmadan ölümü üzerine oğlu Sait paşa tarafından ikmal ettirilmiş olan Beykoz kasrı için sayın Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, Cilt 2, Sahife 446-447.) şu tafsilâtı veriyor: «Mehmet Ali'nin Beykoz sarayını yapıp Osmanlı Hükümdarına hediye etmesinin asıl sebebi; imardan ziyade onun istilâ ve genişleme emellerine sed çekmiş olan Hünkâr İskelesi muahedesine ve bu muahedeyi hatırlatmak için Rusların Selvi Burnu'na dikmiş oldukları kaba âbideye karşı atılmış zarif bir taş, muahedeye dair ince bir telmihtir.

«Bu saray hem inşa tarzı, hem içinde heykeller bulunmaması, hem de bu tarihî vakaya delâlet etmesi itibariyle dikkate ve muhafazaya değer.»

Küçük ve zarif bir kasır olan bu sarayın takında, Zîver paşanın şu tarihi yazılıdır.

Evc-i alây-ı Saltanat üzre Şeh-i Âlempenah
Abdülmecit hanı Hüda kılmış güneş gibi bedid
Beyt-üş-şeref olsa seza ol âfitab-i şevket'e
İttikce nur-i mutedi bu kasr u kâhi müstefia
Iklim-i Mısr'ın âsafı merhum Ali paşa gelip
Vaz-i esas-i kasr için etmişti tembih-i ekid
Necl-i saidi vali-i Mısır ol Sait paşa zehî
İtmamına himmet edip bünyanın etti bi nedid
Ol padişahın şevketi âfaka verdi şöhreti
Kıldı ol âsaf hizmeti yapıldı bu kasr-i cedid
Bünyanı gayetle nefis olduğun her bir gören
Tahsin edip ol şah için eyler senay-i bi adid
Bu kasr-ı valâya şeref verdikçe hayr-ı makdemi
Olsun ilâhî ol şehin ikbal ile ömrü mezid
Cevher biri birisi tam Zîver iki tarih ile
Tebrik kılsın makdem-i şahanesin manend-i iyd
Bu kâh-i balâ daima Abdülmecit hane ebed
Yârab bâ celâl u ferah olsun said ender said

BEYLER (بكلر) [*Sar.*] Padişahın şahsi ve hususi hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlara padişahın bendeleri mânasına gelen «bendegân-ı şahane» de denilirdi. Kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvapçıbaşı, seccadecibaşı gibi hünkârın hususi adamları bu tâbire dâhildi.

Şehzadeler maiyetindeki bu neviden adamlar hakkında da aynı tâbir kullanılırdı.

BEYLERBEYİ (بكلربكى) [*İda.*] Osmanlılar memleketi şimdiki vilâyet usulüne yakın bir surette eyaletlere ayırmışlar ve eyaletlerin başına beylerbeyi unvanını taşıyan askerî ve mülki salâhiyetleri haiz birer büyük memur ikame etmişlerdi. Bu hale nazaran beylerbeyi demek vali demektir.

Osmanlı teşkilâtında pek mühim bir memuriyet olan beylerbeyilik çok eskidir. Padişahlardan hangisinin zamanında ihdas edildiğini ve ilk defa olarak kimin bu makamı ihraz eylediğini tarihler kaydetmiyorsa da Birinci Murat zamanında ölen «Lâla Şahin Paşa» nın beylerbeyi olduğu ve «Timurtaş Paşa» nın kendisini istihlâf eylediği tarihen sabittir. Hammer (c. 1, s. 137) Timurtaş'ı ilk beylerbeyi gösteriyor.

Türk Tarihinin ana hatları için «kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı» nı yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise (s. 25) ilk beylerbeyi olarak «Lâla Şahin Paşa» yı kabul ediyor: «Murat Bey, Rumeli'de başlamış olan muvaffakıyetleri devam ettirmek için yeni tedbirler almağa lüzum görmüş olduğundan dâhilî bazı muhalefetleri bertaraf ettikten sonra Rumeli'ye geçerken Lâla Şahin Paşa'yı beylerbeyiliğe ve Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'i kazaskerliğe getirmiş ve Rumeli yakasına geçmiştir.

«Murat Bey mütaaddit muvaffakıyetlerden sonra Edirne'yi alarak Bursa'ya döndü (1362), ve Beylerbeyi olan Şahin Paşa'yı Rumeli'de bıraktı.»

«Bu kayıtlardan Lâla Şahin Paşa'nın 1360 ta beylerbeyi olduğunu ve Edirne'nin fethinden sonra da Filibe'de (burası malikâne olarak kendisine verilmişti) ikame edilerek istiklâl ile Rumeli beylerbeyiliğine tâyin edildiği anlaşılmaktadır. Şu halde ilk beylerbeyi, yani Edirne'nin en büyük âmiri Şahin Paşa'dır.»

Beylerbeyi, Yıldırım'ın ilk zamanlarında da bir taneydi. O zamanki beylerbeyi de Timurtaş Paşa idi. Karamanlı'larla Osmanlı'ların hasmane münasebeti Anadolu'da kuvvetli bir kumandanın bulunmasını icabettirdiğinden Timurtaş Anadolu'ya getirilmiş ve Ankara beylerbeyilik merkezi ittihaz olunmuştu. Ankara bu tarihten itibaren 1451 senesine kadar Anadolu beylerbeyiliğine merkez olmuş ve bu tarihte merkez Kütahya'ya kaldırılarak eyaletlerin ilgasına kadar orada kalmıştır.

Timurtaş Paşa'nın Anadolu'ya kaldırılmasından sonra Rumeli beylerbeyiliğine «Firuz Bey» in getirilmiş olmasından Yıldırım'ın zamanında beylerbeyiliğin ikileştiği anlaşılıyorsa da tarihinin tesbitine imkân görülemiyor.

Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliği iki olarak on beşinci asrın ilk yarısından sonralara kadar devam eylemiştir.

Beylerbeyiler; mıntakalarındaki sancakların askerî işlerine bakarlar ve geniş salâhiyetle iş görürlerdi. Daha sonra beylerbeyilik adedi artınca mülki işler de bunlara verildi. Divan-ı Hümayun'un küçük nümunesi olarak bunların reislikleri altında divan bile kurulurdu.

Osmanlı'lardaki bir kısım müessese ve vazifelerin «Bizanslılar»dan alınmış olduğu yolundaki Avrupalı âlimlerin iddialarını «Bizansın Osmanlı müesseselerine tesiri» başlığı altındaki kıymetli etüdünde tetkik eden Mehmet Fuat Köprülü (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası c. 1, s. 190) «beylerbeyilik» hakkında Fatih Kanunnamesinde mevcut malûmatı hulâsa ettikten ve Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri hakkında Kanunnamede hususi tafsilât olmayıp yalnız bir yerde (Fatih Kanunnamesi s. 16) başta defterdarın Rumeli beylerbeyi ile beraber olduğu yazılı bulunduğunu kaydeyledikten sonra şu izahatı veriyor:

«Rambaud'nun Bizans'taki şark ve garba mahsus iki Domestique de schole'den alınmış olduğunu söylediği Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri, hakikati halde, Fatih devrinden çok evvel ihdas edilmiş iki memuriyettir. Daha, Çelebi Mehmet zamanında Rumeli beylerbeyi olarak «Hamza Bey» ve «Bayezit Paşa», İkinci Murat zamanında Anadolu beylerbeyi olarak «Oruç Bey», «Hamza Bey» Rumeli beylerbeyi olarak «Sinan Bey» ve «Şahin Paşa» tarihen mazbut şahsiyetlerdir. Osmanlı devletinin XIV üncü asır tarihi henüz kâfi derecede tenevvür etmediği için, Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinin iptida ne zaman ihdas edildiğini şimdiden katiyetle tesbite kalkışmıyoruz. Fakat, yukarda verdiğimiz izahat, herhalde İstanbul'un fethinden çok evvel bunların ihdas edildiğini göstermek suretiyle Rambaud'yu katî surette tekzib etmektedir. Osmanlıların Selçukilerden almış oldukları «beylerbeyilik» memuriyeti, belki de Rumeli'deki fütuhattan sonra tabiatiyle ikiye ayrılmış olacaktır: bunu bir taklit addetmemek ve devletin tevessüiyle hemahenk olarak bu müessesenin geçirdiği dâhilî bir tekâmül safhası gibi telâkki eylemek, elbette daha doğrudur.

«Bunu teyidedecek başlıca delil, bu memur'yetin XIII üncü asırda Anadolu Selçukileri'nde, İlhaniler'de, Altınordu Devleti'nde, Memlûkler'de de mevcudiyetidir. Anadolu Selçukileri'nde «vezirlik»ten sonra «naiplik, melik-ülümeralık, atabeylik, pervanelik» devletin en mühim mansıplariydi. Buradaki «melik-ülümera» lâkabı beylerbeyilikten başka bir şey değildir ve onun bir tercümesidir. Nitekim «İbn-i Bibî» bu iki kelimeyi hep müteradif olarak kullanmaktadır. Selçukiler devrinde bu beylerbeyilerin nüfuz ve ehemmiyeti çok büyüktü. Osmanlılarda Anadolu ve Rumeli beylerbeyilerine verilen ehemmiyet, bu memuriyetin Selçukiler'den alındığına bir delil olabilir. Ancak yine «İbn-i Bibî»de mevcut bir kayıt, Sultan İzzettin Keykâvus zamanında (1210—1219) «melik-ül-ümera = beylerbeyi» lâkabını taşıyan iki adamın, yani «Hüsameddin Çoban» ve «Seyfeddin Kızıl» beylerin mevcudiyetini gösterdiği gibi bu hükümdarın son zamanlarına kadar bunlardan başka olarak bir üçüncünün yani «Seyfeddin»in de yine «melik-ül-ümera = beylerbeyi» olduğunu ve Alâeddin Keykubad'ın - yukarda zikredildiği veçhile - onun yerine diğer birini beylerbeyiliğe tâyin ettiğini biliyoruz. Yukarda ismi geçen iki beylerbeyi Alâeddin zamanında da «melik-ül-ümera = beylerbeyi» lâkabını taşımaktaydılar. Şu hale göre beylerbeyilik, Anadolu Selçukileri'nde hem muayyen bir memuriyet, hem de devletin en nüfuzlu ve büyük ricaline verilen bir unvan, bir rütbe midir?

«Selçukiler'de olsun, Memlûkler'de olsun, bazan bu türlü unvanların bir rütbe gibi verildiğini biliyoruz. Ancak Yazıcıoğlunun «Selçukname» sinde «Hüsameddin Çoban» Beyin, Oğuzların, Kayı boyuna mensub olup sağ kol beylerbeyi, «Seyfeddin Kızıl» Beyin ise Bayındır koluna mensub olup sol kol beylerbeyi olduğu tasrih edildiği gibi eserin muhtelif yerlerinde de daima sağ kol ve sol kol beylerbeyilerinden bahsolunmaktadır. VIII inci asırda Anadolu'da aşiret hayatının ve aşiret ananelerinin pek kuvvetli olduğu tabiîdir. Acaba Yazıcıoğlu'na mehaz olan «İbn-i Bibî» de tasrih edilmemekle beraber, bunlar hakikaten Anadolu'daki Oğuz aşiretlerinin başında bulunan iki nüfuzlu reis midir? Büyük bir servet ve nüfuza malik olduklarına ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın sair eski büyük ümerayı ortadan kaldırdığı halde bunlara hiçbir şey yapmadığına veya yapamadığına bakılırsa, buna ihtimal verilebilir. Eğer böyle ise hükümdarın doğrudan doğruya tâyin ve azledebildiği bir «Emir-ülümeralık»tan başka, Oğuz aşireti beylerinin sevkında, eski ananeye tevfikan, biri sağ kol, diğeri sol kol aşiretlerinin başında bulunan iki «beylerbeyi = melik-ül-ümera» daha bulunduğu tebeyyün etmektedir, Yirmi dört Oğuz boyunun daha eskiden beri sağ ve sol kol olmak üzere iki parça itibar olunduğu ve çok eski aşiret ananesinin sair Türk devletlerinde de daima çok mühim bir esas teşkil ettiği malûm-

dur. Şu halde Osmanlılarda beylerbeyiliğin ikiye ayrılmasında - yahut ilk defa iki beylerbeyilik ihdasında - bu eski aşiret ananesinin de müessir olması ihtimali kolayca reddedilemez.

«İlhaniler'de vezirden sonra devletin en büyük memurları, dört ulus emîriydi. Bu dört emîrin en büyüğüne de «Beglari-Beg = Beylerbeyi» yani «Emîr-ül-ümera» derlerdi ki askerî işler ve ordu doğrudan doğruya onun emri altındaydı. Görülüyor ki beylerbeyilik İlhaniler'de hattâ Selçukiler'den daha mühimdi. Beglari-Beg yani beylerbeyi memuriyeti, İslâmi İran devlet ananelerinden İlhaniler kadar müteessir olmıyan Altınordu devletinde de mevcuttu. «İbn-i Batuta» bu devletteki «Emîr-i Ulus» tâbirini «Emîr-ül-ümera» diye izah etmektedir. XIV üncü asır Mısır müelliflerinin verdiği malûmata göre, ulus emîrleri, Altınordu'da mevcut olmakla beraber, nüfuzları İlhaniler'de olduğu kadar büyük değildi. Yine aynı membalar bunlara «Beglar-Beg = Beylerbeyi» namı verildiğini de tasrih ediyorlar. Herhalde, İlhaniler devletinde olduğu gibi bunlarda da ulus emîrlerinin reislerine «Beylerbeyi» namı verildiğini tahmin edebiliriz.

«Mısır Memlûkleri'ne «atabek-ül-asakir» ve «emîr-i kebir» unvaniyle beraber «beylerbeyi» unvanı dahi verildiği «El-Münhel-üs-Sâfi» de mukayettir. Muahharan da Safeviler'de, daha ilk devirden başlıyarak büyük eyaletlerin başındaki askerî ve mülki en büyük âmire, beylerbeyi unvanı verildiğini görüyoruz. Bunun Safeviler'e, İlhaniler teşkilâtına hemen aynen vâris olan Celâyirler ve onları takibeden Karakoyunlu ve Akkoyunlu'lar devletleri vasıtasiyle intikal ettiği kuvvetle tahmin olunabilirse de, vazifesi itibariyle Osmanlılar'daki beylerbeyilere müşabih olduğundan Osmanlı Devletinden iktibas olunması da - hafif bir ihtimal olmakla beraber - tasavvur olunabilir. Herhalde Türk menşeinden geldiği sarih olan beylerbeyiliğin, ve onun Anadolu ve Rumeli diye ikiye ayrılmış olmasının, Bizans tesiriyle hiçbir münasebeti olmadığı yukardaki izahat ile katiyen tebeyyün etmiştir.

«J. Deny'ye nazaran «Sommaire des Archives Turques du Caire. Le Caire 1930, p. 41-42» beylerbeyi unvanı, eski bir Ermeni unvanını takliden vücuda gelmiştir. V inci asır başında hükümran olan Sâsâni padişahı Beşinci Behram ve halefleri zamanında Ermenistan'daki Sâsâni Marzban'ının maiyetinde yerli bir reis mevcuttu ki, buna «Prenslerin prensi» namına olarak «İchkhan ichklants» derlerdi. Muahharan Bizans İmparatorlarının, kendilerine tâbi olan Ermeni prenslerine verdikleri unvan, bu unvanın Rumca tercümesinden başka bir şey değildi.

«Leun Clavius ilk defa bu unvanla Türklerdeki beylerbeyi unvanı arasında bir müşabehet kurmağa çalışmış, ve bu, «Du Cange» tarafından da tespit olunmuştur. Araplar, Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına aldıkları zaman Ermeni prenslerinin bu unvanını muhafaza ettiler ve belki de Emîr-ül-ümera unvanını bunu takliden vücuda getirdiler. Selçukiler devrinde bu unvan beylerbeyi şeklinde Türkçe tercüme olundu».

Beylerbeyiler yalnız idare memuru değil aynı zamanda askerî kumandaniydiler. Çünkü sefer vukuunda maiyeti halkını teşkil edenlerle ve vilâyet dâhilindeki timar ve zeamet ve sair dirlik ashabiyle birlikte harbe iştirak eder harb bittikten sonra tekrar eyaleti başına avdet eylerlerdi.

Fatih tarafından tanzim ettirilmiş olan kanunnamede mevcut kayıt ve izahat beylerbeyiliğin ne kadar mühim bir vazife olduğunu gösterir. Nitekim kanunnameye nazaran (s. 13) beylerbeyiler divan-ı âlide oturmak salâhiyetini haizdiler: «Sofa-i divan-ı âlide oturmak beylerbeyilerin yoludur ve beylerbeyiler vüzera altına, defterdarlar ve kazaskerler altına otururlar.»

Yine aynı kanunnameye göre (s. 13) «Beylerbeyiler vüzeradan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler.»

Kanunname (s. 14) beylerbeyiliğe kimlerin gelebileceklerini tâyin etmiştir: «Beylerbeyilik dört kimesnenin yoludur: mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beş yüz akça kadıların ve dört yüz bin akçaya varmış sancak beylerinin yoludur.»

Beylerbeyiler, rütbe farkı müstesna olmak üzere, işgal ettikleri eyaletin fetih itibariyle eskiliği cihetinden, birbirlerine, takaddüm ederlerdi. Seferlerde eyaletlerin selâm durma merasiminde beylerbeyilerin rütbeleri nazar-ı dikkate alınmaz, eyaletlerin fethi sırasiyle ahz-ı mevki eylerlerdi. Tevkiî kanunnamesinde (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 1, s. 527) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Herhangi eyalet mukaddem fetholmuşsa anın beylerbeyisi sair beylerbeyilere tasaddur eder, hıl'at giyip el öpmede ve oturmada meğer ki aşağı olan eyalet beylerbeyisinin vezareti ola, yahut bir eyalet-i âliye pâyesi ola, ol zaman itibar vezarete ve pâyeyedir ama seferlerde eyaletler selâma durdukta itibar eyaletedir.»

Yine Tevkiî kanunnamesine nazaran (s. 527) Rumeli beylerbeyinin, teşrifat noktasından, diğer beylerbeyilerden farkı vardı. Divan-ı Hümayunda iskemlede oturmak hakkını haizdi. Ahkâmda kendisine «paşa» lâfzı ve «damet mealihu» ibaresi yazılırdı. Diğer beylerbeyilere ise bu lâfız ve bu ibare yazılmazdı: «Rumeli beylerbeyisi Divan-ı hümayuna gelse kubbealtında iskemlede oturur. Lâkin bu dahi hıl'at ve destbus için arza girmekte sair beylerbeyilerle farkı yoktur. Yani vüzeray-ı izamla durmaz taşra çıkar. Ancak Rumeli beylerbeyisinin sair beylerbeyilerden vücuhla farkı vardır: evvelâ ahkâmda Rumeli beylerbeyisine «Paşa» lâfzı ve «damet mealihu» yazılır ama sair beylerbeyilere yazılmaz. Bir farkı dahi Rumeli beylerbeyisi cümle beylerbeyilere ve bilfiil kazasker efendilere tasaddur eder.»

Beylerbeyilerin divan-ı hümayuna geldikleri zaman giyecekleri elbiseyi ve bulunduracakları hademeyi bile kanun (Tevkiî Kanunnamesi, s. 527) tâyin etmiştir: «Divan-ı hümayuna gelmek lâzım gelse vüzeray-ı izam gibi mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç kaftanı giyerler ve ağır raht ve ağır abayî ve çifte gümüş zincirle müzeyyen ata binerler. Lâkin beylerbeyiler dört şatır, bir matracı ve iki tüfekçi istihdam ederler ve çeşnigir ve müteferrika ve selâm çavuşu ve ağaları olur.»

Divan-ı hümayuna hıl'at ve destbus için gelen beylerbeyilerden vezareti olanlar divanhaneye girer, kubbealtında yoliyle oturdukları gibi arza vezirlerle birlikte dâhil olurlardı.

Yine kanunnameye nazaran (s. 528) ahkâmda beylerbeyilerin üzerine vezirlerden başka kimse yazılmazdı. Bu da beylerbeyilerin eyaletlerinde hâkim bulunmalarından ileri geliyordu: «Ahkâmda beylerbeyilerin üzerine vüzeray-ı izamdan gayrı kimse yazılmaz. Eğer menasıb-ı seyfiyye ve eğer menasıb-ı ilmiyye erbabıdır cümle beylerbeyilerden sonra yazılagelmiştir. Zira beylerbeyiler mutasaarıf oldukları eyaletlerinde saltanat vekilleridir. Cemî ahkâmı icra ile memurlardır. Rikâb-ı hümayunda vekil-i mutlak olan sadrazam hazretleri cemî memalik-i mahrusa üzerine nice hâkim nafiz-ül-emr ise her beylerbeyi dâhi kendi eyaletinde anın gibi hâkimdir.»

Beylerbeyiler eyalete mütaallik tevcihat ve umuru görürler, divan edip dâva dinlerlerdi. Eyaletin bütün nik-ü bedi kendilerinden sorulurdu. Eyaletleri dâhilinde ümera, kudat ve hükkâm emrine itaatle mükellefti. Kanunnamede (s. 528) bu cihetler şu suretle tasrih edilmişti: «Kendi eyaletinde mütaallik olan tevcihat ve umuru görürler ve vilâyet kadısı fevt olsa Asitane'den kadı gelinciyedek buyrultu ile mevlâ nasbederler ve divan edip dâva dinlerler ve kadı efendileri huzurlarına getirip dinletirler ve istima için buyrultu verirler, ahkâm-ı şerait-i mutahharayı icra ederler, hıfz ve haraset-i raiyyet ve zapt ü raptı asker ve def-i mezalim-i ahval-i memleket ve umur-u seyf-ü siyaset bilkülliye beylerbeyilere müfevvezdir. Taraf-ı sultaniden tevkil olunmuş valiler ve hâkimlerdir, taht-ı eyaletlerinde olan ümera ve kudat ve hükkâm kendinin emrine muti ve râm olmağa memurlardır.»

Vezareti olan beylerbeyinin eyaleti etrafında bulunan beylerbeyilere hükmü nafizdi: «Beylerbeyinin vezareti var ise vilâyet-i âmmesi emîr-ül-ümeradan ziyadedir. Kendinin eyaleti etrafında olan beylerbeyiler dahi ana müracaat edip fermanına inkıyat gösterirler.»

Beylerbeyi vüzeradan ise eyaletine giderken ve mazulen dönerken yollarda dâva dinler ve hükm-ü vezareti icra ederdi. Yalnız uğradığı yer kendisi gibi bir vezirin eyaletiyse o vakit kendisine arz olunan dâvaları dinlemez, ona havale ederdi: «Vezaretle olan beylerbeyiler eyaletlerinden mazul olsa Asitane'ye gelinciyedek dâva dinleyip hükm-ü vezareti icra eder, mansıplarına azimetlerinde de kanun budur. Meğer kendi gibi bir vezirin eyaletine uğraya, ol zaman ana havale eder.»

Vezareti olmıyan beylerbeyilerin bu salâhiyeti yoktu: «Amma vezaretsiz olan beylerbeyiler eyaletlerinden mazul oldukları gibi hükümetten sâkıt olurlar.»

Beylerbeyilerin mazulleri bile divanda oturmak salâhiyetini haizdiler. Fatih kanunnamesinde (s. 15) buna dair şu ahkâm münderiçtir: «Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veya mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzera altına nişancı altına ve mazul beyler defterdarlar altına otururlar.»

Beylerbeyilik Fatih kanunnamesindeki izahat ile de anlaşıldığı veçhile vezaretten aşağı bir rütbeydi ve vezaretle birleşmezdi. Böyle olduğu hale Timurtaş Paşa, Rumeli Beylerbeyisi iken 788 de Karamanoğlu harbinde Karamanoğlunun bizzat üzerine hücumla inhizamına sebebolmasına mükâfaten - o zamana kadar yalnız sadarete mahsus olan rütbe-i vezareti de ihraz eyliyerek - Rumeli beylerbeyiliği ile vezareti uhdesinde bu suretle ilk defa cemeylemiştir. Artık ondan sonra beylerbeyilere de vezaret verilir ve vezaretle beylerbeyilik birleşirdi.

Beylerbeyilerin dirliklerinin hadd-i asgar

ve âzamını da Kanunname (Fatih Kanunnamesi, s. 28) tâyin etmiştir: «Beylerbeyiler dahi on kere yüz bin, on iki kere yüz bine varsın evvelâ sekiz yüz bin ile olsun.»

Bir kısım eyaletlerde timar teşkilâtı yapılmayıp hâsılatı devletçe alındığı cihetle oralardaki beylerbeyilere has yerine saliyane verilirdi. Birinci Ahmet zamanında ve hicrî 1018 senesinde yazılmış olan «Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i mezamîn-i defter-i divan» a nazaran (s. 8) o tarihte saliyane verilen beylerbeyilikler Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lehsa, Cezâir-i garp, Trablusgarp ve Tunus'tu. Beylerbeyilerin saliyaneleri on yük ile on dört yük arabasında değişiyordu.

Beylerbeyilere tekaüdiye de verilirdi. Kanun (Tevkiî Kanunnamesi, s. 538) ita olunacak tekaüt miktarını da tasrih etmiştir:

«Mîr-i mirandan bir amelimandaya tekaüt ihsan olunmak iktiza etse iki yüz akça amma inayet olunursa iki yüz elli ve üç yüz akça ve bir miktar tâyinat dahi verilegelmiştir.»

Beylerbeyilere yazılacak elkab kanunnamede (Fatih Kanunnamesi, s. 31) şu suretle gösterilmiştir: «Emîr - ül- ümera-il kiram kebir-ül kübera-il fiham zülkadr-i vel-ihtiram sahib-ül izz-i vel-ihtişam el-muhtass-ı bimezid-i inayet-i melik-ül allâm Karaman beylerbeyisi dâme ikbalühu.»

«Netayic-ül-Vukuat» ta (c. 2, s. 91) beylerbeyilerin vazifesi şöyle yazılıdır: «Beylerbeyi ve mirlivaların vazife i memuriyetleri havza-i hükümetini teslit-i eşkıyadan muharese ve zir-i idaresinde kal'a var ise anları muhafaza etmek ve aşair ve kabaili taht-ı fermanberîde bulundurmak ve mahlûl olan timar ve zeametleri ehl ü erbabına tevcih ettirmek ve sefere memur oldukta zir-i livasında bulunan dirlik ashabını cem ile tâyin olunan mahalle azimet eylemek kaziyyelerine munhasır» dı.

Beylerbeyiler idareleri altında bulunan eyaletin yukarda yazılan işleriyle ve binaenaleyh eyalete mütaallik idari hususat ile meşgul olup hukuki işlerle şehir ve kasabaların muamelât-ı hususiyeleri, kadılar ve cizye, mukataat ve sair mürettebat-ı mirîye, yani umumi tâbirle malî hususat ile defterdar ve muhassıllar meşgul olurlardı. Bununla beraber beylerbeyinin bunların hepsine nezaret hakkı vardı.

Beylerbeyilerin şimdiki valiler gibi maaşları yoktu. Fakat buna mukabil hasları ve bir kısım rüsum ve tekâliften hisseleri vardı. Sonraları beylerbeyilerle mirlivalara ait haslar ref' ve ilga olunarak «mukataat-ı mirîye» ye ilhak olununca beylerbeyilerle ümeranın geçim yolları azaldı ve «bedava varidat» a munhasır kalınca da birçok fenalıklar başgösterdi.

Mustafa Paşa (Netayic-ül-Vukuat, c. 2, s. 91) bu fenalıkları şu suretle kayıt ve hulâsa etmektedir: «Vakaa kavanin-i devlet karin-i iğtişaş oldukça beylerbeyi ve mirlivalar türlü türlü mekârihe meyl ile emval-i vefireye destres olagelip haslar bittedriç mukataata ilhak kılındı ise de bu suret mezalim ve taaddiyata ruhsat-ı resmiyye mânasını işrap eyledi. Binaen alâzalik vali ve mirlivalar hazariyye ve seferiyye namiyle ahaliye aynî ve bedelî vergiler tarh ve tevzi etmekle ve mahlûl olan zeamet ve timarları her kim ziyade rüşvet verirse ana arz eylemeğe ve havza-i hükûmetinde bulunan ağniyayı birer sebep tasni ederek müsadereye koyuldular. Mamafih hadd-i mârufu tecavüz edenler ve insafı bütün bütün elden bırakanlar hakkında ahali cemiyet edip memleketten çıkarmak veya paralamak veyahut rikâb-ı hümayuna iştikâ ederek divan-ı hümayunda bilmuhakeme tedibettirmek muhataratı dahi vârit ve cari olduğundan herhalde bunları dahi derpiş-i nazar-ı mütalâa eylemek vüzera ve ümera için ehemm-i mehamdandı.»

Zeamet ve timara halel gelerek beylerbeyilerin, seferde istihdam ettikleri kuvvetin azalması ve onun yerine levent ve sekbanların türemesi memlekete büyük zararlara sebebiyet vermiştir. Bu keyfiyet de Netayic-ül-Vukuat'ta (c. 2, s. 92) şu suretle yazılıdır:

«Bir de evail-i devlette beylerbeyi ve mirlivaların mansıp ve iktidarlarına göre üçer beşer yüz kadar daire-i mahsusaları halkı var idiyse de asıl kuvve-i askeriyeleri muhavvel-i uhdeleri bulunan eyalât ve elviyede olan zuama ve erbab-ı timarın içtimaından hâsıl olurken anların nizam ve kemiyetine halel tareyan eylediğine mebni beylerbeyi ve mirlivalar levent ve sekban namiyle ikişer ve üçer bin ve muahaze-i devletten havf üzere olanları daha ziyade haşarat cem' ve istihdam ve ahalinin başına belâ eder oldular, bu sebeple yüzer ve ikişer yüz sekban ve levendi câmi pek çok bölükbaşılar hâdis olup vüzera ve ümera hizmetlerinde imrar-ı vaktederler ve kapısız kaldıkları hengâmda bir mahalle intisabedinciye kadar köyden köye dolaşıp kendilerini ahaliye beslettirirlerdi ki vakten bevakt zuhur eden Celâlîlerin memba ve menşei bunlardır.»

Hicrî 1000 tarihlerinden sonra vezirlerin adedi arttığından evvelce beylerbeyi mansıbı olan eyaletler vezirlere tevcih olunmağa başlanılmış ve beylerbeyilerin ekserisi bu sebeple

mirlivalık menzelesine tenezzül ederek uhdelerine birer sancak teffiz olunmuştur. Bu keyfiyet beylerbeyilerin ehemmiyetlerinin azalmasına sebebolmuştur.

Eyaletlerin ilgasiyle vilâyetlerin teşekkülü ve vali unvanlı memurların tâyini takarrür etmesi üzerine beylerbeyilik bir unvandan ibaret kalmış ve vali ve mutasarrıflarla bir kısım eşrafa, rütbe olarak, verilir olmuştur.

BEYLERBEYİ SARAYI (بکلربکی سرایی) [*Sar.*] Boğaz içinde Beylerbeyi'ndeki sarayın adıdır. Köyün cenup cihetinde ve sahilde bulunan sarayın ilk bânisi ikinci Mahmud'tur. Sonradan Sultan Aziz tarafından 1865 tarihinde baştanbaşa beyaz mermerden olmak üzere yeniden yaptırılmıştır. Mimarı, Hacı kalfa'nın oğlu «Serkiz» beydir Sarayın boğaza nazır olan cihetı çok lâtif ve iç kısmı da hayret edilecek derecede müzeyyendir. Oda ve salonları gayet dilnişin hayvan resimleri ve nefîs eserlerden seçilmiş beyitlerle ve kıtalarla resimlidir. İştiharının sebebi içindeki havuzlardır. Alt kattaki havuzun mermerleri dantelâ gibi işlenmiştir. Üst kattaki hamamı da nefîs bir eserdir. Umumi heyetiyle Şark tezyin sanatının emsalsiz bir örneği sayılabilir. Büyük bahçesi tabaka tabaka olup her seddinde Boğaziçine başka bir manzara vardır. Muhtelif cinste pek çok hayvan bulundurulduğu için hayvanhaneleri pek genişti.

Sultan Aziz, yazları ekseri burada otururdu. Fransa İmparatoriçesi «Öjeni» ile Avusturya imparatoru «Fransuva Josef», İran şahı «Nasirüddin», Karadağ kıralı «Nikola» İstanbul'a geldikleri zaman ikametlerine bu saray tahsis kılınmıştı. Ayastafanos muahedesinin imzası için İstanbul'a gelen Rus orduları kumandanı Grandük Nikola da burada misafir edilmişti. Hal'inden sonra Selânik'e gönderilen ve orada Alatini köşkünde ikamet ettirilen İkinci Abdülhamit Balkan harbi sırasında şehrin düşme tehlikesi belirmesi üzerine İstanbul'a getirilerek ölünciye kadar burada ikamet ettirilmişti. Şimdi de muhafaza edilen saraylar cümlesindendir.

BEYLİKÇİ (بکلکجی) [*İda.*] Divan-ı hümayun zâbitinin unvaniydi. Reis-ül-küttapların tercüme-i hallerini ihtiva eden «Sefînet-ür-Rüesa» nın mukaddemesinde tarih ve ihdası sebebi hakkında deniliyor ki:

«Bin altmıştan sonra da nişancılık Cafer Paşa ve müverrih Abdi Paşa misillû sayeperver ve tenaum-küster vüzera ve musahibin-i mecalis-ârâya tahsis kılınarak ashab-ı dalâl ve erfal menasıbından olmaktan naşi hidemat-ı divan-ı alişan reis-ül-küttaplara mahsur ve «Beylikçilik» unvanı dahi zuhur eyledi.» Vazifesi divan-ı hümayuna gelen iradeleri, fermanları kaydetmekti.

Bundan başka «Muktezası divan-ı hümayundan» kabul edilen ve sadrazam tarafından sorulan evrak üzerine o iş hakkındaki muahedatı ve mukarreratı arz ederdi.

Hariciye nezareti teşekkül ve hukuk müşavirliği ihdasına kadar Babıâlinin muahedata, mukarrerata müstenit ahkâmını tetebbu ve arz ederdi.

Fermanlar, beratlar bu kalemde tebyiz olunur, mirîye ait resim ve harçlar da tahsil edildikten sonra sahiplerine verilirdi.

Tanzimata kadar «Reis-ül-küttap» ın muavini mesabesindeydi. Bu sebeple «berat» larla menşurların tanzim ve tebyizinde alâkadar olduğu gibi muahedelerle de iştigal ederdi. Hicrî 1253 senesinde ve İkinci Sultan Mahmut zamanında «Reis-ül-küttap» lık «Hariciye Nezareti» unvanını alınca beylikçilik irtibatı oradan fekkedilmiş, sadarete bağlı yarı müstakil bir şekilde idare olunmuştur.

Beylikçilik, Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Son zamanlarda Babıâlinin büyük memurlarından maduttu.

BEYLİKÇİ KESEDARI (بکلکجی کیسه داری) [*İda.*] Beylikçiliğe ait kâğıtları hazırlıyan ve beylikçiye veren kalem zâbitinin unvanı idi.

BEYLİK GEZMEK (بکلك گزمك) [*Sar.*] Saraylıların kır gezintileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna « umumi gezmek » de denilirdi. Kâğıthane mevsiminde bütün saray halkının münavebe ile gezmeye çıkmalarına birkaç defa müsaade olunurdu. Bu müsaadenin çıktığı baş veya ikinci kâtip tarafından alâkalılara bildirilirdi. Gezmeğe süslenilerek ve feraceler giyilerek gidilirdi. Cuma günleri öğleden sonra yapılan bu gezmelerde evvelâ hanedanın ikişer atlı arabaları sıra ile avluya girip iç kapıda bekler, harem ağaları çantaları arabalara yerleştirirlerdi. Araba, saraylıyı alıp çıktıktan sonra birbirini takibeden tebdil arabaları büyük kalfalar, orta ve küçük kalfaları yan kapıdan alırlardı. Harem ağaları atlı olarak önden ve yandan giderdi. Büyük kapının dışında ve kapıcıların yanında ihtiramlı bir vaziyet alan harem hademelerinden, yaka ve yakanın iki tarafına, göğse kordelâ gibi sarkmış güvez ipekliden fârik alâmetiyle siyah setre giymiş bulunan başhademe aliyetüşşan (saraylı) penceresinin yanındaki şerit askıya elini geçirip yürür, mavi yakalı hademeler de öteki arabaların yan-

larında giderlerdi. Arabalar ağır gittikleri için yaya takibedenler yorulmazlardı. Harem-i hümayun arabalarının perdeleri yarıya kadar indirilir, aliyetüşşanın elinde tuttuğu sapının ortası murassa' altın yelpazelerinin tüyleri yüzünü hayli kapardı. İstiyenler Kâğıthane veya Bahariye kasrına inerdi. İkindi namazı kılınır, istirahat edilirdi. Köşk bekçilerinin meyvalarını, kâğıthanenin meşhur yoğurtçusunun temiz çini kâselerde hazırladığı yoğurtları harem ağaları takdim eder, lûtfen kabul ile ihsan verirlerdi. Çağlıyan kameriyelerinde otururlardı. Kalfaların çoğu gezmeyi dere kenarında araba ile oturmağa tercih ederdi. O zamanın seyyar sazendelerini uzakça oturtup çaldırarak toplanan halkı seyretmekle eğlenirler, akşamüstü dönerlerdi. Umumi gezmelerde her dairenin maiyeti efendisini takip ile takım takım giderlerdi. Harem-i hümayun taraf-ı şahaneden davet olunurdu. İrade ile çıkarlarsa harem-i hümayun arabaları sıra ile gider, kalfaların da büyükleri kıdem itibariyle sıralanır, ötekiler ayrı giderlerdi.

BEYLİK SEFAİN (بكلك سفائن) [*Bah.*] Flândra taşıyan gemiler hakkında kullanılan eski bir tâbirdir.

Sefain, gemi demek olan sefinenin cem'i olup beylik sefain devlete ait harb ve asker taşıyan gemiler demektir.

BEYLİK TUĞLA (بكلك طوغله) [*Mim.*] Bir parmak kalınlığında ince tuğlanın adıdır.

BEYLİK YEMEĞİ (بكلك يمكى) [*Sar.*] Sarayda kalfalara çıkan tablalara verilen addı.

BEYN-ES-SUTUR YALDIZ (بين السطور يالديز) [*San.*] Eski yazma kitapların satırları arasına yapılan yaldızlı tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tâbirin lûgât mânası «satırlar arasında yaldız» demektir. Tezyinat yaldızla yapıldığı için tâbir mânaya tamamen uygun bulunmaktadır. Beyn-es-sutur yaldız «ornöman» olduğu gibi «İplik», «Hatai», «Halkâr», «Zerefşan» da olurdu. Bunların içerisinde perdahtlıları da vardı.

Bu tezyinat; kitabın ehemmiyetinden ziyade sahibinin servetine delâlet ederdi. Bununla beraber meşhur hattatlar tarafından yazılmış olan kıymetli eserlerde de tezyinata itina olunurdu. Müzelerde bu yolda tezyinat yapılmış kitaplar çoktur.

BEYT (بيت) [*Ede.*] Bir vezinde olan iki mısradan müteşekkil nazım şekline verilen addır. Kafiyeli olursa «murassa'», olmazsa «müfred» ismini alır. Murassa beyte «Gazel» ve «Kaside» nin baş tarafında bulunursa «matla'», «terci'» ve «terkib-i bend»lerin arasında gelirse «vasıta» tâbir olunurdu. Bir gazelin en parlak beytine «beyt-ül-gazel», bir kasidenin ziyade hoşa giden beytine de «beyt-i kasid», nerede olursa olsun en güzel bir beyte «şeh beyt» denilirdi. Mânası, diğer bir beyt ile tamamlanan beyte «merhun» ismi verilirdi. Kasidelerde şairin adı bulunan beyte «tac beyt», gazellerde ise «mahlas beyti» derlerdi.

Andelibi verd-i sadberk ile tekfin ettiler;
Bir gülistan beytini kabrinde telkin ettiler.
İzzet Molla

Sayen vareste eder nârdan elbet;
Canımla sığındım sana ey beyt-i ilâhî.
Ekrem

BEYT-İ İZZET (بيت عزت) [*Sof.*] Gına haliyle makam-ı cem'a vâsıl olanın kalbi demektir.

BEYT-İ MUKADDES (بيت مقدس) [*Sof.*] Allah-ü Tealânın gayrıya taallûktan tahir olan kalb demektir.

BEYTULLLAH (بيت الله) [*Sof.*] Lûgat mânası Allah'ın evi demek olan ve Beyt-ül-haram, Beyt-i muazzam, Beyt-i şerif ve daha birtakım tâbirler gibi Kâbe hakkında kullanılan bu tâbir sofiye ıstılahında, insan-ı kâmilin kalbidir. Kâmil insan, bütün esmayı câmi' olan «Allah» isminin mazharı olduğundan bu heyet-i mecmua ancak ona sığabilir. «Yarattığım arz ve semaya sığmadım lâkin, mümin kulumun kalbine sığdım, mealinde olan; «لايسعنى ارض ولاسمائى وسعنى قلب عبدالمؤمن» hadîs-i kudsisi buna işarettir. «قلب المؤمن عرش الله» de bu mânayadır. Onun içindir ki, gönüle «mirat-ı Huda» derler. Gönül, sofiye nazarında o kadar geniştir ki bütün ekvanı ihtiva edebilir.

Fuzuli hâlâ olmaz suret-i dil dost fikrinden
Bu mânada ki beyt-ul-Allah derler kalb-i mü'mindir.
Fuzuli

BEYT-ÜL-HARAM (بيت الحرام) [*Sof.*] Hakkın gayrıya haram olan insan-ı kâmilin kalbi demektir.

BEYT-ÜL-HİKME (بيت الحكمه) [*Sof.*] Üzerine ihlâs galip olan kalb demektir.

BEYTÜLMÂL (بيت المال) [*Mal.*] Lûgat mânası «mal evi» demek olan bu tâbir, hazine-i hassa, devlet hazinesi ve maliye dairesi makamında kullanılır bir ıstılahtır. «Kamus-u Osmani» de: «Istılah-ı şer'îde hazine-i maliye, hazine-i millet, umumun mahzen-i emvali demektir» suretinde izah olunmuştur. Değerli profesör

Ebül'ulâ Mardin «İslâm ansiklopedisi, beytülmâl maddesi»nde şöyle izah ediyor: «Bu tâbir, hem maliye işlerinin idare edildiği binaya, hem de devlet maliyesine delâlet eder. Beytülmâl-i devlet «İslâm devleti» elinde toplanan malların bütününü ihtiva eden hazinedir ki, ilk zamanlarda, mücerret bir mefhum iken, Halife Ömer devrinde, müşahhas bir mahiyet almıştır.»

İkinci Halife Hazret-i Ömer zamanında varidat membaları artarak Medine'ye pek çok paralar gelmeğe başladığından emvalin vaz ve hıfzına mahsus bir hazine tesis edilerek buna «Beytülmâl» adı verildi. Vakaa Hazret-i Ebubekir zamanında dahi «Beytülmal» tâbiri mevcuttu. Fakat o devirde gelen emvalden saklanmak üzere bir şey kalmadığından fiilen «Beytülmâl» mevcut değildi. Hattâ bunun için bir kayıt ve hisap tutulmaz, gelen emval vürudiyle beraber müstahaklarına tevzi olunmaktan başka bir şey yapılmazdı. Bu itibarla fiilen «Beytülmâl» Hazret-i Ömer zamanında vücut bulmuştur.

Beytülmâl'in irat kısmı başlıca üç nam altında toplanırdı: sadaka, ganaim, fey hisseleri. Beytülmâl'in masraf kısmı da asker aylıklariyle hayvan ve silâh esmanından ve menafi-i umumiye için sarf olunan mebaliğden ibaretti.

Sadaka; zekât demektir. Zekât yahut sadaka zenginlerden alınırdı. Sadaka için hilâfet merkezinde bir «divan» mevcut olduğu gibi vilâyetlerde de şubeleri vardı. Bir şehrin zenginlerinden alınan zekât gene o şehrin fakirlerine tevzi olunurdu. Her şehirdeki sadaka mütevellisi o şehrin zenginlerinden zekâtı toplar, fakirlere dağıtırdı. Mütevelli bu hususta müstakillen hareket ederdi.

Zekâtın dört membaı vardı: mevaşi zekâtı, altın ve gümüş zekâtı, meyvalar zekâtı, mezruat zekâtı.

Mevaşi zekâtı; deve, sığır ve koyundan alınırdı. Zekât nispeti şöyledir: yirmi dört ve daha aşağı devede her beş deve için bir koyun, develerin miktarı yirmi beşten otuz beşe baliğ olursa bir yaşında bir dişi deve, otuz altıdan kırk beşe kadar iki yaşında bir dişi deve, kırk altıdan altmış'a kadar üçü bitirip dörde girmiş bir dişi deve, altmış birden yetmiş beşe kadar beş yaşında bir dişi deve, yetmiş altıdan doksana kadar bir yaşında iki deve, doksan birden yüz yirmiye kadar üç yaşını bitirip dördüne girmiş iki dişi deve, yüz yirmiden ziyade olursa her kırk için bir yaşında bir dişi deve. Dörtten ziyade devesi olmıyana zekât terettübetmez.

Koyunun zekâtı: kırktan yüz yirmiye kadar bir koyun, koyunun adedi iki yüzü bulursa iki koyun, üç yüze kadar üç koyun, üç yüzden ziyade her yüz için bir koyun. Kırktan aşağı miktardaki koyun için zekât verilmek lâzım gelmez.

At, katır, merkep zekâttan müstesnadır.

«Rıkka»nın yani madrup dirhemlerin zekâtı öşrün rub'udur. Yüz doksandan fazla değilse kezalik zekât icabetmez. Gümüşün iki yüz dirheminden aşağısı için zekât yoktur. İki yüz dirhemin zekâtı beş dirhemdir. Bunun nispeti kırkta bir, yüzde iki buçuktur. Altından da aynı nispet dâhilinde her yirmi miskalden yarım miskal zekât alınır. Bu miktar arttıkça zekât da o nispette tezayüdeder.

Emval-i ticariye ve ona müşabih olan şeyler gümüş ve altın kabilinden addolunur.

Meyvaların zekâtı, sulanma nev'ine göre değişir. Yağmur veya nehir suyu ile kendi kendine, yorgunluğa muhtaç olmaksızın ve su taşımaksızın sulanıyorsa zekât mahsulün onda biridir. Yorgunluk ve adamlarla iska olunuyorsa bunun zekâtı öşrün nısfıdır. Yani mahsulün yirmide biridir. Bununla beraber alınan meyvanın miktarı beş vusuktan (vusuk bir deve yükü) ziyade değilse zekât terettübetmez. Hurmalıklar, bağlar meyva hükmüne dâhildir.

Buğday, arpa, pirinç ve sair hububat da meyvalar ahkâmına tâbidir. Onların da beş deve yükünden az miktarı için zekât icabetmez.

Zekât malının sarf olunacağı cihetler Kuranda tâyin ve tasrih olunmuştur: İnnemessadakat ilh... Binaenaleyh emval-i zekât sekiz paya taksim olunurdu. Bir kısmı hiçbir şeye malik olmıyan fukaraya verilirdi. İkinci pay «mesakin»in hakkiydi. Mesakinden maksat kendilerine kifayet edemiyecek esbab-ı maişete malik olanlardır. Fukaraya ve mesakine verilecek miktar sadaka mütevellisinin takdiriyle her fakirin haline, ihtiyacına göre idi. Bununla beraber hadd-i âzam iki yüz dirhemdi. Bunu geçemezdi. Çünkü o vakit ağniya sırasına geçer, kendisinin sadaka alması değil, bilâkis zekât vermesi lâzım gelirdi. Fukara tâbirinde yalnız Müslümanlar, mesakinde ise edyan-ı muhtelife erbabı dâhildir. Müftabih olan kavil budur. Bu sebeple Hıristiyan ve Musevi mesakine de zekât malından hisse verilirdi. Üçüncü pay zekâtı tahsil ve tevzi eden memurlara mahsustu. Bu hizmette ücretle, emin, mübaşir, âmir, memur gibi namlarla birtakım memurlar istihdam olunurdu. Bunlara tefrik olunan hisse maaşlarından fazla zuhur ederse artan para diğer hisselere ilâve edilirdi.

Dördüncü pay, «Müellefe-i kulûb»a ita olunurdu. Kalbleri telif edilenler, daha Türkçe tâbir-

le, gönülleri alınanlar ya İslâmlara karşı mazarratlarını def', yahût kendi kavim ve aşiretlerini daire-i İslâmiyete duhule teşvik eylemek gibi maksatlar için hisselendirirlerdi. Müellefeden biri gayr-i müslim ise onun payı zekât emvalinden verilmiyerek ganaim yahut fey emvalinden tediye olunurdu.

Beşinci pay, azadedilmek üzere esir satın almağa mahsustu.

Altıncısı, gaarimiyne verilirdi. Gaarimiyn borçlu olanlardır. Borçlarını ödemek için zekât parasından tefrik olunan hisse bu gibi borçlulara verilirdi.

Yedinci kısım Allah uğruna verilirdi. Gazilere, erbab-ı cihada, muharebelerde muhtaç oldukları masraf karşılığı olarak ita olunurdu.

Sekizinci ve son pay, ebna-i sebile verilirdi. Ebna-i sebil, yol masarifini tedarikten âciz yolculardır.

Büyük âlim dersiâmdan Elmalılı Hamdi Yazır, Kuran tefsirinde (cilt 6, sahife 4851-4852) beytülmâlin malından kimlere verilebileceği hakkında İmam-ı Gazâli ile diğer din âlimlerinin mütalâalarını şöyle hulâsa ediyor: «İmam-ı Gazâli «İhyâ-ül-ulûm»de der ki: kendisinde maslahat-ı âmme bulunmıyan ganîye beytülmâlin malını sarf etmek caiz olmaz. Ulema bu bapta ihtilâf etmişlerse de sahih olan budur. Gerçi Hazret-i Ömer'in kelâmında her Müslimin cemiyet-i İslâmiyeyi teksir eden bir Müslim olmak itibariyle beytülmâl malında hakkı bulunduğuna delâlet eden bir delil vardır. Lâkin bununla beraber kendisi o malı Müslimîn'in kâffesine taksim etmiyordu. Belki birtakım sıfat-ı mahsusa ile muttasıf olanlara taksim ediyordu. Bu sabit olunca o halde her kim maslahatı, Müslümanlara taallûk eden bir işe memur olur da kesb ile iştigal ettiği takdirde o iş muattal kalacak olur ise onun beytülmâlde kifayet miktarı bir hakkı vardır, ve bunda bütün ulema dâhil olur. Yani fıkıh, hadîs, tefsir, kıraat gibi dinî maslahatlara teallûk eden ulum eshabı, hattâ muallimler, müezzinler ve hattâ bu ilimlerin talebesi dâhil olurlar. Çünkü bunların kifayetlerine bakılmazsa talebe bulamazlar. Bütün âlimler de dâhil olur ki bunlar dünya mesalih-i âmmelerine merbut olanlardır. Bunlar memleketi silâh ile düşmandan, ehl-i bâgıyden, İslâm düşmanlarından muhafaza eden cünd-i mürtezekadır. Kezalik kâtipler ve hisap memurları, vükelâ ve divan-ı haracın tertibinde kendilerine ihtiyaç bulunanların hepsi, yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine memur olan maliye memurlarının dahi hepsi dâhil olur. Çünkü bu mal, mesalih içindir. Maslahat da ya dine taallûk eder, yahut dünyaya. Ulema ile din korunur, diğer cünud ve âmilîn ile dünya korunur. Din ile mülk tev'emdir. Biri diğerinden müstağni olmaz. Tabibin ilmine bir emr-i dinî taallûk etmese bile cesedin sıhhati taallûk eder de din de ona tâbi olur. Onun için gerek tabibe ve gerekse maslahat'ı ebdan yahut maslahat-ı bilâdda ihtiyaç bulunan ilimler de tabip mecrasına cari olan kimselere bu emvalden maaş verilmek caiz olur ki ücretsiz olarak Müslümanları da tedavi etmek için vakit ve imkân bulabilsinler. Ve bütün şu sayılanlar hakkında hacet de şart değildir. Zengin oldukları halde de verilmek caiz olur. Çünkü Hülefay-ı Raşidîn, muhacirîn ve ensarın ihtiyaç ile maruf olmıyanlarına da verirlerdi. Kezalik muayyen bir miktar ile de meşrut değildir. Belki imamın içtihadına muhavveldir. Halin iktizasına ve malın vüsatine göre igna etmek veya kifayet miktarına hasreylemek de ona aittir.»

Ganaim: Müslümanların muharebede ele geçirdikleri emvale, lûgat mânasına uygun olarak, şeriat ıstılahında «ganaim» denilir.

Bu emval dört türlüdür: harb esirleri, âdi esirler, arazi, eşya.

Harb esirleri; düşman askerinden muharebede esir düşenlerdir. Erkeklerin hepsi harbe iştirak etmiş olsun, olmasın böyle telâkki olunurdu Şerait-i İslâmiyede bunlar hakkında mevzu ahkâm hem çok, hem de ihtilâflıdır. Bunlar öldürülebildiği gibi fidye alınarak serbest dahi bırakılabilirlerdi. Fidye; bir esirin kurtarılması için verilen paradır. Bundan lisanımızda «Fidye-i necat» gibi bir terkip bile hâsıl olmuştur. Bu yüzden alınan paralar sair emval-i ganaime ilâve edilirdi.

Âdi esirler; muharebede İslâmların eline geçen kadınlarla çocuklardır. Bunlar hakkında da fidye kabulü caizdi. Fidye veremiyenler sair emval-i ganaim gibi tevzi olunurdu.

Arazi; üç suretle ele geçerdi: 1) Harben zabtolunan arazi, 2) Ashabının korkudan muharebesiz bıraktığı arazi, 3) Birtakım şeraitle sulhen İslâmların hâkimiyeti altına geçen arazi.

Arazi fey kabîlinden addolunurdu.

Zikrolunan ahvalin ihtilâf ve iştiraki sebebiyle bu araziye vaz'edilen haraç, öşür vesaire gibi vergilerin envaı dahi muhtelifti.

Menkul emvale gelince; bunlar mevaşi, menkul ve eşya gibi nakli mümkün olan şeyler olup bunlar da askere tevzi olunurdu.

Ganimet malları İslâmiyetin iptidalarında bir kaideye tâbi olmaksızın taksim edilirdi.

Hazret-i Peygamber mal-i ganaimi istediği gibi taksim etmiştir. İslâmların ilk ganaimini Hicrî üçüncü sene de vakı olan «Bedir» Gazasında ele geçen ganimetler teşkil eder. Muhacirinle ensar, bunların taksiminde ihtilâfa düştüklerinden Hazret-i Peygamber kendileri de dahil oldukları halde bu ganaimi müsavat üzere taksim eylemişlerdir. Daha sonra emval-i ganaimin beşe taksimi hakkındaki «واعلموا» ayet-i kerimesi nazil oldu. İslâmiyette bu suretle ilk tahmis olunan emval-i ganaim yine o sene vukubulan «Beni kaynika'» gazvesinde ele geçen ganaimdir. Bunlar beşe taksim edilerek dördü muhacirin-i İslâmiyeye ve beşinci kısmı Hazret-i Peygamber namına ayrılmıştır.

Zat-ı Risaletpenahiye tahsis olunan bu pay, beşe taksim olunurdu. Cenab-ı Peygamber bu kısımlardan birini kendi nefsine ve zevcelerine ve İslâmların menafiine sarf ve ikincisini akrabasını teşkil eden Beni Haşim'e tevzi ederdi. Üçüncü hisse, muhtaç bir halde bulunan yetimlere verilirdi. Bunda zükûr ve inas farkı yoktu. Dördüncü hisse geçinmeğe kâfi şey bulamıyan mesakine tevzi olunurdu. Beşinci hisse ise yol masraflarını tedarikten âciz olan ebnay-i sebile ita edilirdi.

Meslûbat dahi emvalden maduttu. Meslûbat düşmandan maktul olanların elbise ve eslihasıdır. Bunlar mücahidine tevzi olunurdu. Herkes öldürdüğü adamın üzerinde bulunan eşyayı alırdı.

Arazi; sadr-ı İslâmda birtakım zevat, araziyi emval-i ganaim gibi mücahidin arasında taksim etmek istemişlerdi. Hazret-i Ömer muvafakat etmedi. Menkulâtın taksimini, arazinin sahipleri yedinde terkini emretti. Maksadı da arazi sahiplerinin verecekleri varidat ile askerin ve memurların maaşlarının ödenmesini temin etmekti. Halifenin bu teklifi itiraza uğramışsa da Hazret-i Ömer fikrinde ısrar etti ve nihayet zaten musibolan fikri kabul olundu. Bunun üzerine araziye «haraç» ve sahiplerine de «cizye» koydurarak bu suretle hâsıl olacak varidatı İslâmların umur ve hususatına sarf edilmek üzere «beytülmâl» namına cibayet ettirdi. İlk evvel «Irak» arazisine tatbik olunan bu usul bilâhara sair bilâd-ı meftuhaya teşmil edilmiş ve bu muamele ondan sonra gelen İslâm devletlerince de kabul olunmuştur.

Fey; zekât ve ganaim haricinde kalan sair emvale «fey» namı verilir, Lisan-ı şeri'de fey'in tarifi şudur: «Muharebe icra etmeksizin ve arkasında koşulmaksızın müşrikinden kendi kendine gelen emval.»

Cizye; haraç, âşar vesaire fey cümlesine dahildir. Cenab-ı Peygamber hayatta iken bunun humsu kendisine ifraz olunurdu. Bu humus da ganaimden ayrılan humus gibi taksim edilirdi. Cenab-ı Peygamberin irtihalinden sonra bu humus da ganaim humsu gibi beytülmâle ait oldu. Zaman-ı Nebevide feyin diğer dört kısmı muhacirin ve ensardan mürekkep olan askerlere müsavat üzere tevzi olunurdu. Hazret-i Ömer tarafından divan teşkil ve askerlerin maaşatı tâyin olununca feyden gelen emval beytülmâle teslim olunmağa ve herkese tâyin olunan miktarlar dairesinde tediyat icra edilmeğe başlanmıştır.

Zekât ile ganaim ve fey'in suret-i tevzii bunların müstahiklerinin ayrı ayrı olduğunu göstermiştir. İşte bu sebepten zekât fey erbabına ve fey emvali de zekât müstahiklerine verilmezdi. Çünkü ganaim ve fey emvali İslâmiyet uğrunda cihatta bulunan hicret ve harb adamlarına münhasırdı. Sadaka erbab-ı ise ne harb, ne de hicret adamiydiler. İslâmiyetin evailinde hulefa bu iki kısmı biribirinden ayrı tutmağa dikkat ederlerdi Halife, Müslümanlığın umumi menfaatine taallûku olmıyan bir husus için kimseye fey malından atiyye vermezdi. Öyle kimselere zekât malından verilirdi.

İslâmiyet devlet şekline girince lüzumuna göre bir cihet emvalinin diğer cihete sarfı tecviz edilmeğe başlandı. Daha sonra memalik-i İslâmiyenin vüsat kesbetmesi üzerine fey menabii de tezayüt ve tenevvü eylemiş, hattâ müruru zamanla fey tâbiri terk edilerek «emval-i devlet» denilmeğe başlanmıştır.

Osmanlı Türkleri devleti de teşekkül ettiği sırada bu usule riayet edildi. İlk zamanlarda ganimet tarikiyle ele geçen menkul mallar gaziler beyninde taksim olunduğu gibi arazi de aynı usulde idare olundu. Mamafih Evrenos Bey, Mihal Bey gibi büyük hizmeti görülenlere vâsi arazi verildi. Memleket büyüyünce arazi hakkında birçok ahkâm konuldu.

Fütühat devrinde ganaim mühim yekûn teşkil ettiği gibi bilâhara muhtelif namlarla tarh olunan ve «tekâlif-i şer'iye» ve «tekâlifi-örfiye» namlarını alan vergiler de büyük yekûnlar tuttu. Bir zamanlar kullanılan «beytülmâl» tâbiri de terk ve bu makamda olarak «hazine-i devlet» tâbiri istimal olunmağa başlandı. Hazine hukuku bahis mevzuu olduğu zamanlarda «Beytülmâl-i Müslimin» tâbiri istimal olunuyor, bununla hazine için bir hak teminine çalışılıyordu. Halbuki son zamanlardaki varidat ve masarifin şeklinin ilk zamanlardaki «beytülmâl» ile hemen hemen hiç münasebeti kalmamıştı

Beytülmâl; Osmanlı devletinde sonraları yalnız vârisi malûm ve hazır olmıyan ölülerden

kalan eşya ve emvali ve buna benzer umumi malları hıfzeden sandık ve idareye alem olmuştu. Bu işleri takibetmek üzere merkezde bir «beytülmâl müdüriyeti» de teşkil olunmuştu.

Vâris bırakmaksızın ölenlerin terekesi beytülmâl müdür ve memurları olan yerlerde onlar tarafından, bulunmıyan mahallerde de mal memurları canibinden zaptedilirdi. Bu suretle elde edilen metrukât esmanı beş sene müddetle emaneten hıfz ve bu müddet zarfında vâris çıkmazsa mal sandıklarına teslim olunurdu.

Bunlardan kırkta bir nispetinde eminiyye resmi alınırdı. Gerek bu resim ve gerek hiç vârisi zuhur etmiyen terekeler esmanı beytülmâl varidatını teşkil ederdi.

Bu nevi hâsılat evvelleri ayrı kaydedilirken sonraları «hâsılat-ı müteferrika»» meyanına alınmıştır.

«Beytülmâl müdüriyeti» Temmuz 1908 İnkılâbından sonra lağvedilmiş, bu vazife mal memurlarına verilmiştir.

BEYTÜLMÂLCİ (بيت المالجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı efradından ölenlerin muhallefatı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ölen bir yeniçerinin terekesi vârisi olsa da hemen vârislerine vermeyip mutlaka ocağa getirilir, sonra vârisler arasında taksim edilirdi. Küçük evlât bırakan yeniçerinin terekesi şer'î usulde satılıp muhallefat defteri yeniçeri kâtibi dairesinde hıfz olunarak, parası mensup olduğu odanın sandığına konurdu. Bu parada sandığın diğer paraları gibi mütevelli olan odabaşı tarafından işletilir ve bütün oda halkının nezareti altında bulunurdu. Çocuk yetişince kendisine hesap verilip parası teslim olunurdu. Birkaç çocuğu olandan yetişmiş bulunanların paraları kendilerine verilir, küçüklerin paraları büyüyünciye kadar işletilirdi. Vâris bırakmadan vefat etmiş olan yeniçerilerin metrukâtı taşrada ise yeniçeri serdarı marifetiyle çarşıda satılır, parası müfredat defteriyle oraya yollanmış olan beytülmâlci ile İstanbula gönderilirdi. Muhallefat satılmamış, hıfzedilmiş ise ocaktan yollanan tereke memuru o mahallin kadısı huzuriyle muhallefatı yazar, sonra bunları çarşıda sattırarak kadıya da tasdik ettirdiği defterleri birlikte İstanbul'a getirirdi. İstanbul cihetiyle Galata ve Üsküdar'daki muhallefatı ocak beytülmâlcisi ile beytülmâl kâtibi satarlar ve defterlerini tutarladı. Bunlar bu hizmetlerine mukabil binde hesabiyle para alırlardı. On yedinci asır başlarında binde yirmi beş akçasını kâtip ile beytülmâlci alıp geri kalan parayı da hazine işaretiyle odasına verip defteri yeniçeri kalemi dairesine gönderilirdi. Ocak beytülmâlciliğine yayabaşılarla, deveci ve hasekilerden birinin tâyin edilmesi kanundandı.

BEY' Ü ŞİRA (بيع وشرا) [*Huk.*] Arapça terkip olup alım satım, alışveriş demektir. Bey'ü şira Arap dilinde ezdattan yani her biri diğerine mukabil vasıf iki mânaya mevzu elfazdan olup hem satın alma, hem de satma mânalarında kullanılır.

Zaruridir bütün bey'ü şirası sûk-ı icadın
Bu bâzâr-ı fenada şart-ı icab ü kabul olmaz.
Yenişehirli Avni

BEYYİNE (بينة) [*Huk.*] Arapça bir kelime olan beyyinenin mânası delil, bürhan, kavi hüccet, bir şeyin, bir kavil veya fiilin oluşunun doğruluğunu ispat, aşikâr edecek vasıta, alet demektir. Cem'i «Beyyinat» tır. Terkip halinde «Beyyine-i âdile», «İkame-i beyyine» suretinde kullanılırdı. Birincisi âdil şahit, ikincisi şahit getirmek demektir.

Değerli âlim Elmalılı Hamdi Yazır, Kuran tefsirinde (Cilt 1, Sahife 405) bunu şöyle izah etmiştir: «Beyyine, gün gibi gayet açık, vâzıh ve celi mânasına vasfiyyetten ismiyyete menkul bir kelimedir ki kendisi gayet açık ve aşikâr olan ve bir dâvayı açık bir surette ispat eden yani kendi beyyin, gayrimübeyyin olan delil-i vâzıh demektir. Peygamberlerin mucizeleri bu kabîldendir.»

BEYYÛMİYYE (بيومية) [*Sof.*] Kadiriyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Mısırda Boyyum'da 1108 (1696) senesinde doğmuş olan Ali Bin-il- Hafız, ibni Muhammet tarafından tesis edilmişti. Bu tarikatın halvetiyye mukaddemi olan müessis, Bedeviyye usullerini ihya ederek, âyin ve ibadetlerini şiddetlendirmek suretiyle, bunları daha canlı bir hale getirmişti. Bu tarikatın Arabistan'da Fırat ve İndüs civarında tekkeleri mevcuttur. Dergâh, Kahire civarında bir kasabadadır. Zikirleri «Ya Allah» ile kolları göğüs üzerine kavuşturarak, başı eğmek ve mütaakiben de başı kaldırarak, ellerini birbirine çarpmaktır.

BEYZA (بيضا) [*Sof.*] Akl-i evvelden ibarettir. Çünki beyza merkez-i amâ olup sevad-ı gayıptan evvelâ münfasıl olan şeydir. Akl-i evvel felek-i amâ neyyirlerinin âzamıdır. Onun için beyza tesmiye olunmuştur. Beyza sevad-ı gayba mukabildir. Zıddıyle kemal tebeyyün, tahakkuk eder. Bu da akl-i evvel vücudu ademine racih olan birinci mevcuttur. Vücut beyaz, adem sevaddır. Bunun için âriflerin bazısı

fakrı tarif ederken, fakır, her madum kendisiyle tebeyyün eden bir beyaz ve her mevcut kendisinde mün'adim olan bir sevaddır, demişlerdir. Yani fakır ile fakir imkânı muradetmiştir.

Bir tecelli idi Musa'ya da kim el verdi.
Şecer-i tur hemişe yed-i beyza vermez.
Ragıp Paşa

§ [*San.*] Tugranın dört kısımdan ikincisini teşkil eden ve «Bin» ile «Han» kelimelerinin «ن N» münhanisine verilen addır. İki kısımdır: iç beyza, dış beyza. Tuğranın bu kısmı yumurtayı andırdığı için Arapça yumurta demek olan beyza denilmiştir.

BEYZADE (بيكزاده) [*İda.*] Eflâk ve Buğdan eyaletlerine tâyin olunup Prens unvanını alan Fener beylerinin erkek çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Prenslerin karılarına «donna», kızlarına «donniça», beyzadelerle, donniçanın erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına «kokonaça» namı verilirdi.

BEYZA-İ TUĞRA (بيضهٔ طغرا) [*San.*] Tuğranın sol tarafındaki yuvarlak kısma verilen addır. Yumurtaya benzediği için bu ad verilmiştir. Tuğranın bu kısmı tuğradaki baba ismine delâlet eden (Bin بن) in yazılış tarzı idi.

BEZİR İSİ MÜREKKEP (بزر ايسى مركب) [*San.*] Ketentohumu yağının yakılması suretiyle hâsıl olan isten yapılan mürekkebin adiydi. İçi sırlı çanağa konulan bezıryağı üzerine fitil konulmak suretiyle yakılır, is hâsıl etmek için üstüne sahan kapağı şeklinde yine içi sırlı kapak asılırdı. Bu suretle yağ bitinciye kadar yakıldıktan sonra o kapakta biriken is, tavuk tüyü ile başka bir kaba alınır, sonra bu is muayyen nispet dâhilinde zamklı su ile doldurulmuş mermerden mamul büyük bir havana boşaltılırdı. Burada yine büyük bir havan eliyle binlerce tokmak vurulmak suretiyle karıştırılır ve alıştırılırdı. Bu ameliye iki üç ay sürerdi. Şu halde şeraiti dairesinde yapılmış iyi bezir isi mürekkep ancak üç ayda imal edilebilirdi.

Bu mürekkebin makbul oluşunun sebebi koyu siyah olması, itidal dairesinde kalemden akması, asırlarca rengini kaybetmiyerek ilk yazıldığı gün gibi rengini muhafaza etmesi dolayısiyleydi.

Bir de bu mürekkebi sabit kılmak için eski hattatlar yapıldıktan sonra içersine bir miktar mazı atarlar, bu suretle mürekkep silindiği zaman asla çıkmaz, rutubetten de müteessir olmazdı.

Vaktiyle Beyazıt'ta bu mürekkebi yapan meşhur ustalar vardı. Armut şeklinde yuvarlak küçük pul şişeler içinde, dirhemle satılırdı.

BEZM (بزم) [*Ed.*] Farsça bir kelime olan bezm, işret, sohbet, muhabbet meclisi demektir. Bezm yalnız olarak kullanıldığı gibi terkip halinde de istimal olunurdu:

Bezm-i nûşânûş: Durup ara vermeden içilen meclis.

Hayâl-i ba'l-i nabın câm-i terde kalmıştım
Humar-ı bezm-i nûşânûş-i vaslın serde kalmıştım
Râmi paşa

Bezm-i cihan: Dünya meclisi.

Sadrın gözedüp meyleyelim bezm-i cihanın
Pây-ı hum-i meydir yerimiz bâde perestiz
Ruhi

Bezm-i hâs: Hususi meclis.

Amma hired teeddüb edüp ihtısasına
Naz ü niyaz hizmet eder bezm-i hâsına
Şeyh Galip

Bezm-i vuslat: Birleşme meclisi.

Çalmakta başında çenk-i rihlet
Hâlâ mı havay-ı bezm-i vuslat
Abdülhak Hâmid

Bezm-i muhabbet: Muhabbet meclisi.

Gören bezm-i muhabbette vücudun nahl-i gül sandı
Serapâ tâze dağımdan bu cism-i nâtuvan üzere
Bâki

Bezm-i safa: Safa meclisi.

Bir bezm idi ol bezm-i safa kim yoğidi hîç
Uşşaka temaşay-i cemâle hiçbir behâne
Sâmi

Bezm-i mey: İçki meclisi.

Emr eyledi şâh i şûh meşreb
Bır bezm-i mey ettiler müretteb
Nâbi

Bezm-i elest: Yaradılış meclisi.

Tâ ezelde bir sözüm var Rabbimin fermanıdır
Şüphesiz bezm-i elestin tuhfe-i peymanıdır
O da ancak İzzet'in ikrarı hem imanıdır
Bu sebepten semt-i lâhûte nigehbandır gönül
İzzet Bey

Mürekkep sıfat halinde de kullanılırdı:

Bezmgâh: İşret, sohbet meclisi, eğlence yapılan yer.

Pür safadır tâb-ı didarınla bezm ü bezmgâh
Rûşenayi bahş-ı kalb-i sağar ü peymanesin
Nef'î

Bezmâra, musikide bir makam adıdır.

Divan şairleri, bezm'den sonra rezm'in, rezmden sonra bezm'in hasretini ifade ederlerdi:

Zaman-ı rezm geçti şimdi vakt-i bezmdir söylen
Çemen nakş eylesun nakkaşlar püşt-i keman üzre
Dem-i nevbâveçînî-i tarabdır vakt-i rezm
Murabba' vefk urulsun bâdezin nevk-i sinân üzre
Bu ol demdir ki bâlîn-i siperden penbeyi sâki
Çıkarup vaz'ide serşişe-i sahba keşan üzre
Bu ol demdir ki esbân-ı neberdin perçemin mutrib
Koparup bend ide destindeki cûb-i keman üzre
Nedim

Sâki ve mutripde, bezm'in birbirinden ayrılmaz iki unsuru idi.

BEZZAZ (بزاز) [*San.*] Bezin cem'idir. Arapça olan bu kelime bezcilerle manifaturacılara verilen addır. Bez, manifatura eşyası satılan yere sonraları «bedesten»e inkılâbeden «bezzazistan» denilirdi.

BIÇAKLI ESKİ (بچاقلی أسکی) [*Sar.*] Saray müstahdemininden ve padişahların hususi hizmetlerinde bulunanlardan on nefere verilen unvandı. Kıdemli iç oğlanı demekti. Bunlar; hazine koğuşunun en eskisi ve zâbiti olan «giyimbaşı» ve muavini mesabesindeki «göç eskisi»nden sonra gelen emektar on neferdi. Bunların altındaki diğer dokuz nefere «soyunuk eski» tâbir olunurdu. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam camekânlarda otururlardı. Padişahlarla zâbitlerin huzuruna çıktıkları zaman resmî elbise giyerler ve böyle bir vazife ile mükellef olmadıkları sırada günlük libas iktisa eylerlerdi. Bıçaklı eskiler giyimbaşılara mahsus olan on iki taam sofrasında yemek yerlerdi. Bıçaklı eskiler meyanında ocak yoliyle terakki ile beraber has odaya irtika etmelerine kanuni cevaz bulunmıyan «bizebanlar» da bulunurdu. Topkapı Sarayı terk ile Dolmabahçe Sarayı padişahların ikametgâhı ittihaz ve alelhusus sarayda yeni usuller tatbik olununca bunlar vazifesiz kalmıştır.

BIÇAK MÜLÂZIMI (بچاق ملازمی) [*Sar.*] Baltacılardan «Bıçaklı eski» liğe namzet olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BIÇKI (بچقی) [*San.*] Eski mücellitlerin kullandıkları meşinleri tıraş etmeğe mahsus aletin ismidir. Bu alet balta şeklindeydi. Börekçilerin börek kestikleri bıçağa benzerdi. Nısıf daire şeklinde olanı da vardı. Bu aleti elyevm saraçlar, marpuççular, terlikçiler, elhasıl meşini tıraş etmekle meşgul bulunanlar kullanırlar.

BIÇKIN (بچقین) [*Hal.*] Haylaz, çapkın, külhanbeyi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BILDIRCIN (بلدیرجین) [*Hal.*] Dolgun vücutlu, toplu, tahrik edici kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BINGIL BINGIL (بینغیل بینغیل) [*Hal.*] Şişmanca, her tarafı oynak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BIĞIL (بیغیل) [*Ok.*] Yayın üzerindeki kemikte husule gelen kabarıklıklara, liflere verilen isimdir.

BIYIK BURMAK (بیق بورمق) [*Hal.*] Kurulmak, böbürlenmek yerinde mecaz yoliyle kullanılır bir tâbirdir. Eskiden uzun bıyıklı olan çapkın erkekler kadınlara söz attıkları gibi bıyık da burarlardı.

BIYIKLAR (بیقلر) [*Bah.*] Büyük baston ve kuntra baston ventolarını bu bastonlardan açık bulundurmak için ana civadıranın her iki tarafına destemoraya yakın olmak ve kemerlere muvazi bulunmak üzere konan serenlere verilen addır. Bunların civadıraya gelen tarafları çatallı olup civadıraya dayanır ve çatal halatı vasıtasiyle bağlanır.

BIYIK KÖSTEĞİ (بیق کوستکی) [*Bah.*] Bıyıkların cundasından talimarın her iki tarafında vâkı mapalara alınan halatlara verilen addır.

BİAT (بیعت) [*İda.*] Bir hükümdarın hükümetini kabul ve tasdiki ifade eden bir tâbirdir. Bir adamın bir emîre biat etmesi sanki o adamın umur ve hususatını rü'yet ve idareye o emîri vekil ittihaz ve onun icraatına bilâ itiraz itaatı taahhüt eylemesi demektir. Araplar bir emîre biat ettikleri zaman ahidde paydar olacaklarına delil makamında olmak üzere ellerini o emîrin ellerine koyarak, eskiden alış verişte yapılan harekete benzer bir harekette bulunduklarından bu taahhüde, bey' hereketine müşabehetine binaen, «ba'a-sattı»'nın mastarı olarak «Bey'a» namı verilmiştir.

«Kamus-u Osmani» de bu kelime «asıl manası lüzum-i âdi alâkasiyle akdolunan safhadır. Muahharan hükümdarın itaat ve inkıyat ile hükümetini kabul ve tasdik etmek ve el ele tutup muahede eylemek mânasında istimal olunmuştur.» suretinde izah edilmiştir.

Cl. Huart, «İslâm Ansiklopedisi»ndeki «bey'a» maddesinde şu tafsilâtı veriyor: «Aslında herhangi bir satış akdinin, el sıkma ile, tamamlanmasını ifade eder (Lisan. IX, 374). Bir halifenin cülûsunda onun eli üzerinde edi-

len sadakat yemini mânasına gelişi bundan dolayı olup, Türkçede bu merasime biat denilir. Bu merasim, hükümdarın açık eline el konması ile yapılır Bunun şekli Sakife gününde, halife Ömer tarafından tesbit edilmiştir. Ömer: - «Ey Ebu Bekir, elini aç - dedim. O elini açtı ve ben ona biat ettim» demiştir (İbni Haşim, S. 1013). Bu hareket salâhiyetin bir diğerine devrinin remzidir (İbni Haldun, Prolegomena, 171). Bu kelime, Dürziler arasında, onların akidesini kabul edenlerin ettikleri yemin veya ahde delâlet eder. Fakat kelimeyi Dürzilerin muarızları bia yani Hıristiyan kilisesi mânasına gelen kelime ile karıştırmışlar ve birçok hatalı neticeler çıkarmışlardır.»

İslâmiyette ilk vuku bulan biat «Akabe Biatı» dır. Bu biat yemininden sonra hulefanın ahd-ü misakta devam için ettirdikleri biat yemini neş'et eylemiştir. Bu yemin ne kadar yeminler varsa cümlesini havidir.

Hulefaya biat yemini devletlerin ve ahvalin ihtilâfına göre muhtelif şekillerdeydi. Ensar, Cenab-ı Nebiye Akabe'de biat ettikleri zaman şöyle demişlerdi:

«Ey Resulûllah! Diyarımıza gelinciye kadar senin hak ve hürmetinden mesul değiliz. Bize gelirsen hak ve hürmetin üzerimize vacib olur. Kendimizi, çocuklarımızı, kadınlarımızı her neden sıyanet edersek seni de ondan sıyanet ederiz.» Akabe'de vukubulup «Biat-ün-nisa,» nam ile mâruf olan diğer bir biatin nassı da şöyleydi:

«Allah'a şerik ittihaz etmemeğe, sirkat, zina irtikâbeylememeğe, çocuklarımızı öldürmemeğe, iftira ve bühtanda bulunmamağa, Cenab-ı Hakka karşı iyilikte âsi olmamağa biat ettik.»

(Eba Müslim-i Horasani) tarafından Abbasiler namına istihsal-i hilâfete teşebbüs edildiği zamandan itibaren Abbasilere edilen biat yemini şuydu: «Allah'ın kitabı ve Resulûllah'ın sünneti ve ehl-i beyt-i Resulûllah'tan er-Rızaya itaat üzerine size biat ediyorum. Buna sizin üzerinize Allah'ın ahd-ü misakı, talâk, i'tak, beytülharama kadar yayan gitmek olsun. Evliya-yı umurunuz size vermek istemeden maaş, yiyecek istemiyeceksiniz.»

Halifeye biat edildiği zaman evvelâ ekâbir-i devlet, daha sonra ikinci derecede ashab-ı menasıp biat ederlerdi. Abbasilerde en evvel biat edenler asker ve serdarlar ve Bağdat kudatıydı. Alelekser biat zamanında ordu kâtibi durup biat edenlere yemin ettirmek vazifesini ifa ederdi. Kâtip, herkesi ismiyle birer birer davet ederek yemin ettirirdi. Halifeye biat merasimi tamam olunca kendisine birtakım elkap arz ederlerdi. Halife o elkaptan birini intihap eylerdi Bu elkap, İslâmiyetin zuhurundan sonra ihdas edilen şeylerdendir. Devlet-i Abbasiye evailinde hulefaya «Emin», «Memun», «Reis» gibi basit lâkaplar verilirken «Mutesim» zamanında lâkaba İsm-i Celâl dahi ilâve olunarak «Mutesim Billâh» lâkabı verildi. «Mutesim» den sonra İsm-i Celâli havi bir lâkapla yâd olunmak Abbasi halifelerince bir âdet hükmüne girdi.

Halifeye kendi sarayında biat olunursa hilâfet alayı halifenin evine getirilirdi .Bu alay eyerli birçok atlardan mürekkepti. Her atın yanında müzeyyen elbise giymiş birer seyis dururdu. Halife kendisine tahsis olunan ata biner ve ekâbir-i devlet esbsuvar olarak etrafında bulunurlardı. Halifenin önünde elinde harbe bulunan bir adam yürürdü. Yolun iki tarafında askerler iki saf teşkil ederlerdi. Hilâfet alayı bu tertip ile asker safları arasından Bağdat'ta «Dar-ül-âme» diye mâruf olan hilâfet sarayına giderdi. Mukteza-yı hale göre etraftan gelen heyet-i mahsusa ve kaasıdan tarafından halifeye tebrik merasimi burada vuku bulurdu.

Hulefaye biat yemini ve hilâfet alayı merasimi her yerde ve her zamanda bir şekilde vuku bulmuyordu. Her devlet bunu başka bir şekilde yapardı. Mamafih biat yemini esas itibariyle birdi. Çünki bu yemin halife ile reayası arasında kitap ve sünnet ahkâmına tatbikan hareket edileceğine dair mütekabilen taahhüt teati etmekten ibaretti. İslâmların evail-i hükümetlerinde bu yeminin şekli pek muhtasardı. Evvelce birkaç kelimeden mürekkep ve şifahen söylenip geçilir bir yemin olan bu biat yemini, bilâhara devletlerce tefhimat ve tâzimat ve tebcilât ve tatvilâta hasıl olan meyil üzerine birtakım haşviyat ve itnabat ile uzadıkça uzamış ve yazılıp hıfzedilmeğe başlanmıştır.

Hicrî sekizinci asır ortasında Mısır'da hilâfet makamını ihraz eden Abbasi halifesi Hâkim Billâh'a yapılan biat yemininin sureti dört sahife teşkil edecek kadar uzundu.

Hilâfet irs tarikına girdikten sonra halifeler kendi oğullarını veya akrabalarından birini veliaht tâyin ettikleri sırada hulefaya biat edilirken yapılan merasim gibi birtakım merasim yapılırdı. Alelekser hulefa, veliahda biat etmeden, hulefay-ı Abbasiyeden «Mansur»un oğlu «Mehdî» ye biat etmek istediği zaman yaptığı gibi, ekâbir-i devlet ve ashab-ı rey ve dirayetle istişare ederlerdi. Mansur'un, «Mehdî» yi veliaht ittihaz etmesine diğer oğlu

«Cafer» muterizdi. Bunun üzerine «Mansur» halkı topladı. Hatipler, nutuklar irad ederek fikirlerini beyan eylediler. Şairler de Mehdî'nin evsaf ve medayihini mutazammın kasideler okudular. Mansur bundan efkâr-ı umumiyenin kendi tarafından vukubulan intihabı tervicettiğini anlıyarak Mehdî'yi veliaht yaptı.

Halifeler kendi oğullarından veya kardeşlerinden birden ziyade zevatın hilâfete ehil olduklarını gördükleri zaman bunlardan birine diğeri fil n yahut filânı istihlâf etmek şartiyle biat ederlerdi.

Nitekim, Emevilerin sekizinci halifesi «Yezid bin Abdülmelik» veliaht tâyin etmek istediği zaman öyle yaptı. Kendisinin oğlu küçük bir yaşta bulunuyordu. Binaenaleyh oğlu Velid bin Yezid'i veliaht ittihaz etmek şartiyle biraderi Hışam'a biat etti. Çok defalar hulefa lüzum gördükçe, arzu ettikleri gibi biat şartlarında tebeddüller icra ediyorlardı. Bazan halifeler veliahdı ve ona veliaht olacak zatı tâyin etmekle beraber ikinci veliahdı kabul veya adem-i kabulünü birinci veliahdın ihtiyarına bırakırlardı. Nitekim beşinci Abbasi halifesi Reşid, o yolda hareket ederek kendisine veliaht olmak üzere oğulları Emin ve Memun'u ve bunlardan sonra da veliaht olarak diğer oğlu Kasım'ı tâyin eyledi. Fakat Kasım'ın veliahtlığını kabul veya reddetmeği Memun'un ihtiyarına bıraktı.

Veliahtlara vuku bulan biatler bir ahitname veya ferman şeklinde yazılıp halifenin ve akraba ve taallûkatının mühürleriyle mühürlendikten sonra veliahda ve küçük ise velisine teslim olunurdu. Veliahtlar veya veliler ahitnameyi lüzumunda ibraz etmek üzere bir yerde hıfzederlerdi.

Bazan bu ahitnameler bir hazine veya bir mesçit veyahut Kâbe-i muazzama gibi gayet emin yerlerde muhafaza olunurdu. Nitekim hulefay-ı Abbasiyeden Harun-ür-Reşid kendi oğulları Emin ve Memun'u ve Memun'dan sonra Kasım'ı veliaht tâyin ettiği zaman yazdığı iki ahitnameyi Kâbe-i Muazzama'da hıfzetmişti.

Osmanlıların son vakanüvisi Abdürrahman Şeref efendi «Sabah» gazetesinde çıkan tarih musahabelerinin «Biat ve taklid-i seyf merasimi» ne tahsis ettiği 28 inci «müsahabe-i tarihiye» sinde (17 zilkade 1336, No. 10334) biat hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Hilâfet ve emaret ve imamet siyasiyun indinde müteradif olup riyaset-i amme-i diniyye ve dünyeviyye'ye ıtlak olunur ve Emîrin emareti icma ve biat ile sabit ve müesses olur.

«Biat, satmak ve satın almak mânasına olan «bey'»dendir. Alım satımda bâyi ile müşteri el ele tutuşarak pazarlık ve akd-i bey'etmek kavm-i Arapça âdet olduğundan (nitekim bazan bizim esnafta dahi görülür) mânay-ı lûgavi tevsi olunup el ele vermek üzere icra olunan muakade ve muahedeye «biat» tesmiye edilmiştir. Hicretin yedinci sâlinde Hüdeybiye musalehası esnasında vuku bulan meşhur biat-ı rıdvanda bin dört yüz sehabî din-i mübin uğrunda ölünciye kadar harb etmek üzere Resul-i Ekreme bir ağaç altında ahd-ü biat etmişler ve Osman-ı Zinnureyn sefaretle Mekkeye Kureyş nezdine gönderilmiş olduğundan Cenab-ı Risaletpenah iki elini bağlıyarak Osman tarafından giyaben biat buyurmuştu. Yalnız bir korkak, devesinin arkasına gizlenip biatten imtina etmişti.

«Siyaset ıstılahında biat, bademe seni kendime ulül'emir tanıdım, ahkâmı şer'îyye ve kanuniyyeye ve menafii milk-ü Devlete muvafık olan her bir emir ve nehyine itaat ederim deyu ahdetmek ve söz vermektir. Asr-ı İslâmda bu nevi biat Ebu Bekr-is-Sıddıkın hilâfetiyle bed'eder ki sakife-i beni Saide'de vuku bulmuştur. Yevm-i sakifenin tafsil-i menakıb-ı kütüb-ü tevarihte ezcümle Kasas-ı enbiyada münderiç olduğundan tekrara hacet yoktur. İptiday-ı emirde Sıddık-ı ekberin hilâfetine eshab-ı kiramdan muhalefet edenler oldu, fakat birer birer muhalefetten vazgeçip sakife i beni Saide'ye geldiler ve Ebubekr-is-Sıddik'a biat ettiler. Bu veçhile hilâfetinde icma-ı ümmet hâsıl oldu. İcma, ittifak mânasınadır. Evliyay-ı milletin biati icmaı tazammun eylemektedir. Kamus mütercimi biat kelimesinde diyor ki, «gûya ki ehadihuma ahara halisai nefsini ve taat ve inkiyadını ve dahile-i emrini bey'eder olur.»

«Binaenaleyh Hükümat-ı İslâmiyede biat aslolup hükümdarın sübut-u hükümetinde ve emir ve nehyinin meriyyetinde şarttır. Devlet-i Osmaniyede Kanun-u Esasi'nin ilânından sonra bu şarta haber-i varit nazariyle bakılabilir. Çünki kanun-u mezkûrun üçüncü maddesinde: «Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye hilâfet-i kübray-ı İslâmiyyeti haiz olarak sülâle-i Âl-i Osman'da usul-ü kadîmesi veçhile ekber evlâda aittir» ve dördüncü maddesinde «Zat-ı Hazret-i Padişahi hasbelhilâfe din-i İslâmın hâmisi ve bilcümle tebea-i Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır» deniliyor. Kanun-u Esasi, vükelâ ve evliyay-ı millet olan Mebusan ve Âyan meclislerinde kabul ve taraf-ı padişahiden tasdik edilmiş olmakla icma-ı ümmete iktiran etmiş demektir ve hükmü mûta ve mamul-ün-bihtir. Ve o hüküm icabınca hilâfet ve saltanatın

hakk-ı tasarrufu sülâle-i Âl-i Osman'ın ekber evlâdına aittir. Mamafih resm-i biate Kanun-u Esasinin ilânından sonra dahi riayet olunagelmiş ve o de'bi dirî'nin icrasiyle hükm-ü kanun teyit kılınmıştır.

«Resm-i biat Topkapı Saray-ı Hümayununda Bab-üs-saade önünde icra olunmak minelkadîm mûtattır. Taht-ı saltanat Bab-üs-saade önüne çıkarılır ve vüzera ve vükelâ ve ulema ve ümeray-ı askeriyye ve mütehayyizan-ı rical-i devlet ve millet padişah-ı nevcaha arz-ı biat eyler. Esnay-ı biatte el ele tutuşmak âdeti, mürur-u zaman ile lâğva uğramış ve yerine asitin ve damen-pus olmak usulü kaim olmuştur. Fransızcada bizim muayede merasimine «dest-pus resmi = cérémonie de baise-main» tâbiri hâlâ müstameldir. Eski kisvelerin yenleri müsait olduğundan padişah-ı izâm tahtın iki tarafına uzun yenlerini salıverir ve bendegân onları bus eylerdi. Kisveler tebeddül edip de cüppe ve ferace yerine setre kaim olunca asitin makamına kaim olmak üzere saçak öpmek usulü ihtiyar olunmuştur ki ilâ yevmina bilcümle merasimde bu usul-ü teşrifatiyye baki ve caridir.

«Gaile ve iğtişaş hengâmelerinde cülûs vuku bulduğu takdirde resm-i biatin berveçh-i meşruh ifasına hal ve imkân müsait olmadığından zamanımızda Sultan Murad Hân-ı Hâmis'e ve Sultan Mehmed Reşad Hân-ı Hâmis'e Bab-ı Seraskerîde biat edilmiştir. Hattâ cennetmekân Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis'e Harbiye Nezaretinde biat olunduğu sırada mebusanın tarik-ı ilmiyyeye mensup olanlarından birçoğu Zat-ı Şahanenin elini öpmek veya tutmak suretiyle de'b-i kadîmi yerine getirmişlerdi.

«Ulemay-ı selef mütalâa-i malûmeye mebni biat ve muayede merasiminde iptida nakib-ül-eşraf'ın huzur-u şahaneye varmasını tensib etmişlerdi. Çünki nakib-ül-eşraf seyyid-i sahihün-nesep zevattan müntehap olmakla sadat ve şürefanın vekili addolunurdu. Şeyhülislâm-ı esbak Sadettin Molla merhumdan naklen mesmu-u âcizanem olmuştur ki Sultan Abdülâziz Hânın cülûsunda nakib-ül-eşraf Tahsin Bey ile birlikte huzur-u Padişah-ı nevcaha çıkıp Tahsin Bey müsareatle iptida biat etmiş. Sadettin Efendi dermiş ki «ben de sadattanım, en evvel biat etmek istedim, fakat Tahsin Bey koştu bana tekaddüm eyledi. Kendisi alil olduğundan (bir gözü sakat idi) hazret-i Alinin biati hatırıma geldi, bu işin sonu hayır olmaya deyu teşeüm ettim» Vakaa hazret-i Ali'ye iptida biat eden hezret-i Talha idi. Talha gazve-i Uhutta bir kolunu zayi etmişti. İlk biat eden kol çolak olduğundan hüzzardan teşeüm eden olmuştu. Hazret-i Alinin cam-ı şehadetinin cür'asını Sultan Abdülâziz Hân nuş eylemiştir.»

Osmanlılarda da biat aynı ehemmiyeti haizdi, ve her saltanat tebeddülünde icra olunurdu Diğer hükümetlerde olduğu gibi Osmanlılarda da biat merasimi debdebe ve azametle icra olunurdu. Yeni padişaha biat merasiminin icra olunacağı vezirlerle şeyhülislâm ve ekâbir-i memurine tezkirelerle ve tezkire ile davet olunması müteamel olmıyan daha küçük rütbeliler de çavuşan-ı divan-ı hümayun ve çukadarların okuyuculuklariyle davet olunurlardı. Devlet erkânı merasime elbise-i divaniye ile iştirak ederlerdi. Yeni Padişah da «Yusufi» tâbir olunan serpuşu «Kapanice» tâbir olunan «mücevher şemseli ve kebir yakalı kürk ile» gelerek taht-ı âliye cülûs eder ve çavuşlar tarafından alkışlanırdı. Bunun üzerine iptida «nakib-ül-eşraf» Efendi eğilerek etek öper ve mütaakıben duaya başlardı. Dua bitince ferve-i beyza ve örf ile şeyhülislâm Efendi gelip biat eylerdi, müteakiben diğer vüzera ve erkân biat resmini icra eylerlerdi. Bu münasebetle erkâna hil'atler ihsan olunurdu.

Meşrutiyeti mütaakıp Sultan Reşad'a yapılan biat merasimi şimdi Üniversite olan Harbiye Nezaretinde icra edilmiş ve avdette müdebdep alay tertibolunmuştu.

BİÇİLMİŞ KAFTAN (بچيلمش قفتان) [*Hal.*] Tam lâyık, münasip yerinde, yakışıklı yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Kaftan bir nevi üst elbisesi idi.

BİD'AT (بدعت) [*Fık.*] Lûgat manası benzeri daha evvel mevcut olmıyan, yeni çıkan şey demektir. Şeriat lisanında Peygamber zamanında bulunmıyan muhdesata ıtlak olunur. Bu itibarla bid at sünnetin tam zıddı demek olur.

«Kamus-i Osmanî» de: «Mânay-ı aslisi sonradan hâdis olan şey demektir. Muahharan emr-i dinde hâdis olan noksan veya fazla şeylerde istimali galip oldu. Binaenaleyh lisan-ı şer'îde ba'delikmal emr-i dinde sünen-i seniyye-i Muhammediyyeye ve ahkâm-ı şer'îyeye ve eshap ve tâbiine âray-i müctemiasına küllîyen muhalif olarak muahharan hâdis olan ehval ve amâle ıtlak olunur. Bu halde iki nevidir. Biri «Bid'at-ı Hasene» yani bid'atı makbuledir. Buna «Bid'at-ı Hudâ», Bid'at-ı Mübaha» da ıtlak ederler. Bu kabîlden maadası bid'at-ı seyyie demektir ki külliyen merdud ve makduhtur» suretinde izah olunmaktadır. «Nuhbe Şerhi»ndeki tarif de şöyledir: «Resulullah efendimizden mâruf olan bir şeyin hilâfına muanede tarikiyle

olmayıp belki bir nevi şüphe ile ihdas edilen bir şeye itikattır. İnat ile olursa o vakit Bid'at değil küfür oluyor.»

Bid'at üç nevidir: İtikadî, kavlî, amelî.

İtikadî bid'at, Resul-i Ekremden alınmış olan sahih akidelerden ayrılarak bir çıkmaz yola gitmek, fâsit bir akideyi iltizam eylemektir. İtikadî bid'ate sapan fırkalar çoktur. Ulemanın bazıları bid'at ehlinin usulü beştir, derler, ve Mârika yani Havariç, Şîa, Kaderiyye, Mürcie, Cühemiyye, fırkalarını sayarlar. Mutezileyi de Kaderiyyeye ithal ederler. Lâkin Mutezile, Meşayihiyye ve Hassaniyye namiyle ikiye ayrılır. Meşayihiyye cümleten Kaderiyyeden oldukları halde bazıları sıfat ve ef'al-i ilâhiyeyi mukir olup «Eb-ül-huzeyl-ül-allâf» ve Cübbailerde «hayyat» ve «Kâbi» ye müntesibolan fırkalar gibi birçokları da Cühemiyyedir. Cühemiyye fırkası «Cühem bin Savfan-ı Tırmizî» ye mensup ve sıfat ve ef'al-i Bariyi münkir olan muattala güruhudur ki mutezilenin birçoklariyle nefat-ı sıfâttan olan Neccariyye ve nefat-ı efal olan kelâbiyye taifeleri bunlardan teşaub eylemiştir. Mürcieyi hep bir nam altında cemederek bid'at ehlinden addeylemek ehl-i teşeyyu ve zâhiriyyenin mutaassıplariyle şekkâkiyye gulâtının örf ve ıstılahları ise de doğru değildir. Çünki irca iki nevidir: birisi irca-i Sünni olup ehl-i sünnet-i hassa ve eimme-i Hanefiyyenin mezhepleridir. İkincisi bid'at olan ircalara kail olan Desariyye, Sevbaniyye ve Mekateliyye gibi fırkaların mezahibidir.

İslâm fırkaları hakkında kitaplar telif eden ulema muhtelif taksimata kail olmuş ve muhakkikleri ehl-i sünnetten başka usulü fırak sekizdir demişlerdir. Bunlar Havariç, Şîa, Mutezile, Harariyye, Kelâbiyye, Cühemiyye, Müşebbihe ve Mürcie-i Müptedia fırkalarıdır. Kerramiyye Mürcie meyanında dâhil olduğu gibi Kalânisiyye ve Eş'ariyye Kelâbiyyeden teşaubetmişlerdir. Bu fırkalardan cemaat-i selef ve eimmeye tâzim ve intisap üzere bulunup Havariç, Şîa ve Kaderiyye mezahibinden müteberri olanlar ehl-i sünnet unvanına dâhildirler ve kendilerine ehl-i sünnet-i âmme denilir.

Kavlî bid'at; akide bozukluğuna varmaksızın bazı fırkaların iltizam ettikleri ahval-i muhdeseden kinayedir. İrca-i sünnî ashabının iman tasdik ve ikrardır demelerine mukabil Şekkâkiyyenin kavil ve amelidir; müminim derken inşallah demek lâzımdır demeleri bu kabılden olduğu gibi Kerramiyyenin iman kavilden ibarettir diyerek münafıkîne de mümin tesmiye eylemeleri dahi böyledir.

Amelî bid'at; ibadete mütaallik olarak sünnet-i Nebeviyeye müstenit ve ikame-i din için icadedilmişse «bid'at-i hasene» denir. Cumanın minarelerde okunan ilk ezanı gibi. Böyle değilse «bid'at-i seyyie» dir.

İbadet babında olmayıp âdata mütaallik ise menhiyattan bir mânayı mutazammın olmadığı halde hasenat ve seyyiattan addolunmayıp mubahattan olur. İslâmın münteşir olduğu memleketlerde her memleketin ıklimine göre ihtira edilmiş ve iktisa edilmekte bulunmuş olan urbalar gibi.

Değerli mütefekkir İzmirli İsmail Hakkı bir eserinde (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap s. 96) ehl-i bid'ati ehl-i sünnete muhalif olan fırka suretinde tarif etmekte ve bu bapta aşağıdaki tafsilâtı vermektedir:

«Ehl-i sünnetin mebnası kitap ve sünnete, daima kitap ve sünnete muvafık olan akl-i sariha mutavaattır. Ehl-i bid'atin mebnası Resul-i ekrem salâllah-ü Aleyhi vesellem Efendimizin getirdiği ahkâmı kendi rey ve hevalarına göre tebdil ve tahrif etmektir.

«Ehl-i kible olan Müslimîn zaruriyat-ı diniyyeye, muktezay-i dinden olduğu bizzarure malûm olan şeye muti ve münkaddır. Ancak âyat-ı kerimenin natık olduğu, hakkında ehadis-i sahiha bulunduğu, sahabe ve tâbiînin itikadı bulunduğu mesailde bir kısmı akaid-i selefi iltizam etti. Usul-i akliyyenin muvafakat ve muhalefetine bakmadı. Akaid-i imaniyede usul-i akliyeye itimadetmeyip ancak kitap ve sünnete itimadeyledi. Yalnız hasmını red için veya itminan-ı kalbi tezyit için usul-i akliyeden istimdadetti. Zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar eyledi. İşte bunlara ehl-i sünnet denildi. Diğer kısmı kitap ve sünneti usul-i akliyeye muhalif zannederek zahirinden udul etti, haddizatında nas olduğunu anlamak için usul-i akliyeye itimadeyledi. Yalnız kitap ve sünnet ile teyid-i müddea kıldı. Bunlara da «ehl-i bid'at» denildi.»

Yine aynı müellif eserinin diğer bir yerinde de (sahife 115 - 116) diyor ki:

«Bid'at ne hakk-ı mahz ve ne de bâtıl-ı mahzdır. Belki hem hakkı, hem bâtılı mutazammındır. Bid'at hakk-ı mahz olsaydı bâtıl olamazdı. Ehl-i bid'at ehl-i hak olurdu. Bâtıl-ı mahz olsaydı hakkı talebeden zatını nazarında hafiy kalınmazdı.

«Her bid'at dalâlettir. Her mübtedi dâldir. Tarik-ı haktan sapmıştır. Fakat her dâl olan muakap değildir. Ehl-i bid'at ve dalâl kasdına göre mazur veya müstehakk-ı ukubet olur. Hak kastetmiş, taammüden Fahr-i Âleme muhalefet tasavvurunda bulunmamışsa hakka isabet edemediğinden dolayı mazur olur. Kur'ana zâ-

hiren ve bâtınen ittiba kasteden şer'a tâzim, Zat-ı Ecell-i Âlâyı tenzih, Resul-i Zişan'a muhabbet gibi makasid-i hasene tâkibeden ehl-i bid'at ve dalâl mücerret kusur-u nazarlarından dolayı muakap olamaz, mazur olur. Fakat maksadı hakka mâtuf olmayıp fesada, nifak ve ilhada müteveccih olan ehl-i bid'at ve dalâl ukubet-i bâriye müstahak olur.

«Ehl-i bid'atin şiarı bir kavil veya fiili ihdas edip nâsı ona icbar ve ikrah etmek, nâsa lâzım kılmaktır. Ehl-i bid'at bu fiil veya kavli iltizam edene müvalât ve kavli terk edene muadat ederler.»

Bid'at tâbiri bidayette sırf dini şeyler hakkında istimal olunmaktayken sonraları dinle alâkası olmıyan mevadda da teşmil edilmiş ve bu yüzden birçok münakaşalar tahaddüs etmiştir. Lehde idare-i kelâm edenler yeni şeylerin bir kısmını olsun tarizden kurtarmak için muhdesatı ikiye ayırmışlar, bir kısmına "bid'at-i hasene„ diğer kısmına "bid'at-i seyyie„ demişlerdir. Asr-ı saadette olmamakla beraber haddizatında iyi olanı hasene ve kötü olanı da seyyie itibar eylemişlerdir. Bununla beraber bu taksim de bütün itirazları susturamamıştır. Çünki şekil mevzuu bahsetmeksizin bid'atın esasına muarız bulunanlar çok olduğu gibi muhdesin bu iki şıktan birine ithali keyfiyetinde de muteriz bulunanlar çıkmıştır. Esasın ne oldugunu bilmeksizin bahse karışanların zuhur ettiği de nazarı dikkate alınırsa zaten nazik olan bu meselenin nasıl bir arapsaçına döndüğü kolaylıkla anlaşılır.

BİLÂD-I SELÂSE (بلاد ثلثه) [*İlm.*] Eskiden İstanbul, Edirne ve Bursa hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BİLEZİK (بيلەزيك) [*Top.*] Eski toplarda «lâle»nin başlangıç kısmına verilen addı. Bazı topların «falye»lerine yakın birer bilezik bulunduğu cihetle bu bileziğe birinci bilezik, «bilezik-i evvel», lâlenin başlangıç kısmındaki bileziğe de ikinci bilezik «bilezik-i sani» ismi verilirdi.

BİL-İCARETEYN MUTASARRIF (بالاجارتين متصرف) [*Vak.*] Muaccel ve müeccel ücretlerle kiralanan vakıf mustagallaatının kiracısı hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Vakıf olan gayrimenkullere mutasarrıf olmak için biri peşin diğeri her sene verilmek üzere iki para vermek mecburiyeti vardı. Peşin verilene «muaccel», her sene verilene de «müeccel» denilirdi. Muaccele, vakfa ilk mutasarrıf tarafından olmak üzere bir defa, müeccele ise her sene verilirdi. Böyle bir yeri tasarruf eden satarken bedelini yeni mutasarrıfından alırdı. Bu sebeple muaccele mutasarrıf değiştikçe, satış zamanındaki kıymeti, eski mal sahibi tarafından alınmak suretiyle geri alınmış oluyordu. Müeccele ise yeni sahibi tarafından da her sene vakfa ödenirdi.

1936 senesinde çıkarılan kanun ile 20 senelik müeccele vakfa ödenmek suretiyle vakıf olan gayrimenkuller mülke tahvil edilmiş ve bu suretle bundan sonra her sene müeccele verilmesi mecburiyeti ortadan kalkmıştır.

BİL-İŞTİRÂK TASARRUF OLUNAN ARAZİ (بالاشتراك تصرف اولنان اراضى) [*Mal.*] Mutasarrıflar arasında müşterek tasarruf münasebeti bulunan yer demektir.

BİLLÛR-MÜHRE (بلور مهره) [*San.*] Camdan yapılan mühreler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaz yumurtası şeklinde ve büyüklüğünde yapılan bu mührelerle kâğıtlar cilâlanır ve buruşukluklar, pürtükler düzeltilir. Buna bir nevi el presi denilebilir.

BİLLÛR TOP (بلور طوپ) [*Sar.*] Topkapı Sarayında tavana asılı bir topun adiydi.

Topkapı Sarayında hanende ve sazendeler için ayrı bir yer vardı. Bunun aşağı tarafı kadın efendilerle sultanlara mahsustu. Saray mensupları orada toplanır, hünkâr da mevki-i mahsusuna otururdu. Bunun üzerine çalgı ve eğlence başlar, saraylılar bu suretle eğlenirdi. Burada hünkâr mevkiinin tavanı önüne asılı bir billûr top vardı ki bu topun sıçranarak tutulması o zaman için büyük bir eğlence teşkil ederdi. Bu eğlenceye cariyeler iştirak ederdi.

BİMARE (بيمار) [*Mal.*] Akınlar veya harbler sırasında ele geçen kadın esirlerin ayrıldıkları sınıflardan birine verilen addı. Farsça bir kelime olan «bîmar» mariz, hasta demektir. Kadın esirler şu adlara göre sınıflara ayrılırlardı:

Máriye, Duhter, (kız), Duhterek (küçük kız), Acuze (ihtiyar), Fertûte (çok ihtiyar), Ma'yube (kusurlu), Bîmare (hasta), Yekdest (tek kollu), Yek çeşim (tek gözlü).

Bunlardan ayrıldıkları sınıfa göre kendilerinden vergi alınırdı.

Sıhhat gibi bîmar-i game geç geliyorlar
Öldürdü bizi naz-ı etibbâ ne belâdar
Sabit

BİMARHANE (بيمارخانه) [*Tıb.*] Eskiden akıl hastalarının tedavi edildikleri hastahaneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde bunlara «tımarhane» denilirdi.

BİMARİSTAN (بيمارستان) [*Tıb.*] Eskiden mutlak olarak hastahane yerinde kullanılır bir

tâbirdir. Farsça bir kelime olan bîmar, mariz, hasta demektir. «Darüşşifa» da bu makamda kullanılmıştır. Sonraları akıl hastalarının tedavi edildikleri yer olup halk dilinde «tımarhane» suretinde kullanılan hastahaneler resmî kayıtlarda «bîmarhane» suretinde yazılırdı.

BİNA EMİNİ (بنا امینی) [*Ida.*] Padişahlara mahsus kasırlarla selâtin camilerinin ve emsali binaların müceddeden bina veyahut tamirine memur edilen zata verilen unvandı. Bina emini mimardan başkaydı. Mimar, binanın inşasına nezaret eder, bina eminiyse o uğurda ihtiyar olunan masarifi yapardı. Amele ile malzemenin celp ve tedariki de bina emininin vazifesi cümlesindendi. Bina eminleri memur oldukları işler için muntazam defter tuttuklarından inşaatın devamı müddetiyle ihtiyar olunan masrafın miktarı bilinirdi. O sayededir ki bugün meselâ Süleymaniye camii gibi mühim bir âbidenin ne kadar zamanda yapıldığı ve bu uğurda ne miktar masraf ihtiyar olunduğu tarih sahifelerine geçmiş bulunuyor.

BİN BİR GÜN (بیك بر كون) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Remzi Efendi, «Tâbirat-ı Mevleviyye» sinde buna dair şu izahatı veriyor: «Cenab-ı Mevlâna'nın ihtiyar buyurdukları erbain ve halvetlerin mecmuu bin bir güne reside olması rivayetine göre Hazreti Sultan Veled tarafından tarikat-i aliyyeye intisabedecek müştakiyn füyuzat-ı sohbet-i mürşide kesb-i liyakat için lâzım gelen hizmete teberrüken o kadar müddet tahsis buyurmuştur ki Hazret-i Feyyaz-ı Mutlakın bin bir ism-i şerifinin sırr-ı celiline mazhariyet esbabını istihsale vesile olacağı gibi tahsil-i rızaya da sebeb-i müstakildi. Rızanın bihisab-ül-cümel bin bir olması nükteden hâli değildir. Bu hususta eslâf-ı kiramdan Mısır Mevlevi şeyhi Abdüccemil Çelebi Kaddese Sırrıhu Hazretlerinin beyan-ı âlileri daha güzeldir.

«ان الجبلة البشریه علی حب المخدومین فالخادمین ادخل فی رغم الانوف وزحزالنفوس واجلب للانظار الحسنه وادفع للصفات القبیحه وهی انفع نوافل فی التخلیه والتحلیه فاما تعیین خدمة المطبخ فللاعتبار فان النبات والحیوان یترقی بالطبخ مقام الکمال فالمرید الرشید یعتبر بخدمة فیسعی فی طبخ نفسه حتی یصیر کالطعام مقبولاً فی طبائع الاخوان ویجتهد فی تحصیل الهذا الروحانی فیستعد بالتخنیه بهیوماً فیوماً فالمقصد من هذا التخصیص التربیه والتنمیه وسر العدد ان هذا المقدار جامع لمرتبة بدایة العدد ونهایة ومابینهما فالمجتهد اذا لم یوفق بالدقائق التی اشرنا الیها فی هذه المدة المدیده الجامعه للمراتب العدیده فامره مشکل وزمام تربیة مفوض الی یدالمرشد فاما ان یخلی سبیله ویامر بالسیاحه اما یسلمه الی من یتکفل بنظارته من الاوسط اوینبق فی مرتبه قابلیة.»

Tercümesi:

Tabiat-i beşeriyye kendisine hizmet edilmesini ve mahdumiyet mertebesinde bulunmasını ister. Hadimiyet ise nefsin enf-i istikbarını kırmak kendisindeki sıfat-ı kabihayı def ile enzar-ı haseneyi celbetmek hususunda tesir-i azîm gösterir. Hattâ insanın rezailinden tahliye ve fazail ile galebesine hizmet edecek nevafilin efdal ve enfaıdır. Mutfak hizmeti de müridin medar-ı itibarı olur. Zira nebat olsun, hayvan olsun tabh ile makam-ı kemale yükselir. Mürit reşit ise bu hizmetten nefsini yetiştirmeğe çalışıp nazar-ı ihvan da taam-ı matbuh gibi kesb-i itibar eder, ve gıday-ı ruhani tahsiline çabalayıp günden güne o gıda ile perverişyap olmağa müsait olur. Şu halde matbah hizmetinden maksat, terbiye tenmiye olduğu gibi, «rıza» kelimesindeki 1001 adedinin de sırrıdır. Bu miktar, adedin bidayet ve nihayetiyle aralarındaki meratibi câmidir. Mürid-i müctehit meratib-i adediyyeyî câmi olan şu müddet-i medide zarfında işaret ettiğimiz vekayie muvaffak olamazsa zimam-ı terbiyesi mürşid-i kâmilin yed-i terbiyesine müfevvez olur ki dilerse kendisine seyahat emreder, isterse mutavassitini dervişanından birinin nazarı tedibinde bulundurur, yahut o ıstidatsız salik kabiliyeti mertebesinde kalır.»

Çille-i Molla Celâleddin gibi bin bir heman
Çıkmadıkça ayrılır mı yâr hiç ağyardan
Lâ

Ederken Mevlevinin çillesin itmam binbir gün
Bizim bak çille-i aşk içre bir miadımız yoktur
Tahir-ül-Mevlevi

BİNDALLI (بیك دالی) [*Giy.*] Altı arşın atlas yahut ipek ile karışık dokunmuş şalâki düz kumaş üzerine kılaptanla iri veya ufak serpme dallar işlenmiş entarilikler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şalvarı ekseriya düz kumaştandır. Ortahalliler giyerlerdi.

BİNEK TAŞI (بینك طاشی) [*Ida. ve Sar.*] Ata kolaylıkla binmek için cümle kapısı önüne konulan taşın adiydi. Mermerden mustatil olarak yapılan bu taşın eni vasati olarak 60 santim, uzunluğu 1 metre, yüksekliği de 40 santimdi. At, taşın yanına getirilir, taşın üstüne çı-

kan binici sol ayağını üzengiye koyarak sağ ayağını üzerinden geçirmek suretiyle ata binerdi.

Otomobil ile arabanın icadından evvel padişahlarla sadrazam, vezir, nazır ve vali gibi büyükler işlerinin başına, yahut merasim yerlerine atla gittikleri için evlerinin ve resmî dairelerinin cümle kapıları önünde kolaylıkla ata binmeleri için binek taşı konulurdu.

BİNİŞ (بنيش) [*Kıy.*] Ulemanın ve hassatan yüksek rütbede bulunanlarının giydikleri geniş cüppeye verilen addı. Biniş, cüppeden daha geniş ve kolları daha uzundu. Bunun pek bol olanına «ferace» denilirdi.

Yeniçeri zâbit ve ümerası da biniş giyerlerdi. Bu libas ayaklara kadar olan kolları uzunca ve kolların yenleri sarkıktı. Yazın bu yenler sıvanır kışın düğümlenirdi.

Binişin de yakası yağlı idi
Kuşağı göğsüne dek bağlı idi.
Sümbülzade Vehbi

BİNİ BİR PARAYA (بيكى بر پارايه) [*Hal.*] Ucuz, mebzul, ehemmiyetsiz, kıymetsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİNİŞ İSKEMLESİ (بينيش اسكمله‌سى) [*Sar.*] Padişahların ata binmelerini kolaylaştırmak için kullanılan seyyar iskemlenin adiydi. Sedefli olan bu iskemlelere ayrıca bir örtü de örtülürdü. "Puşide„ namı verilen bu örtüler çok kıymetliydi. "Arşiv„ de mevcut bir vesika (Saray fiş No: 2541, 21 b 1154) "Padişahın sedefli biniş iskemlesi puşidesi eskidiğinden tecdidi için çuha ve cilâ ve kirpas bedeli olan yirmi beş buçuk kuruş„ sarf olunduğu nazarı dikkate alınırsa iskemle örtüsünün ne kadar kıymetli bir şey olduğu anlaşılır.

Saray mensuplarından biri bu iskemleyi taşır, padişah ata binmek ve attan inmek istedikçe atın yanına yerleştirirdi.

Tanzimattan sonra iskemleler kaldırılmış, bu maksadı temin için saraylarda, resmî binalarda binek taşları yapılmaya başlanmıştır. Binek taşlarından padişahlardan başka vezirler de istifade ederdi.

BİNİŞ KÖŞKÜ (بينيش كوشكى) [*Sar.*] Valde kâhyası Giritli Yusuf ağanın Üçüncü Selim için Baltalimanında yaptırdığı köşkün adı idi.

Kudum-i şahtan olsun deyu hâk-i Huten müşkü
Bu cây-ı nüzhet efzada yapılmıştır Biniş Köşkü
Lâ

BİNİŞ-İ HÜMAYUN (بينيش هايون) [*Sar.*] Padişahların bir yerden diğer yere atla gitmeleri hakkında kullanılan bir tâbirdi. Biniş binmek mastarından meydana gelen bir kelimedir. Hümayun da padişahlar hakkında kullanılır bir tâzim tâbiriydi.

BİNİŞ SARAYI (بينيش سرايى) [*Sar.*] İstanbul'da Davut Paşa Sarayı yakınındaki küçük bir köşkün adı idi. Hicrî 1240 (1823-1824) senesinde yaptırılmıştı.

BİNLİK (بيكلك) [*San.*] İki buçuk okka sulu şey alan şişeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okka dört yüz dirhemdi. İki buçuk okka bu itibarla bin dirhem demek olduğundan «binlik» bin dirhemlik demektir. Binlik, aşağı yukarı üç kiloya tekabül eder. Bu tâbir; eskiden ayyaşlarca vâhid-i kıyasi sayılır ve bir oturuşta bir binlik devirmek onlarca rekortmenlik addedilirdi.

BİNLİK DEVİRMEK (بيكلك دوبرمك) [*Hal.*] İçkiye düşkün olanlar tarafından, ayyaşlarca vâhid-i kıyasi sayılan «binlik»in bir oturuşta içilmesi demektir. Bir oturuşta binlik devirmek ayyaşlarca rekortmenlik sayılırdı.

BİNT (بنت) [*Fık., Vak.*] Arapça bir kelime olan bint, kız demektir. Ayşe bint Ahmed denilince Ahmedin kızı anlaşılır. Bir vasıf ile yazılırsa İbneti şeklini alır; Ayşe hanım ibneti Ahmed gibi. İki kadın olursa tesniye ve ziyade ise cem'i iradolunur; Fatma, Ayşe bintey Ahmed; Fatma Ayşe, Sadiye Benat-ı Ahmed gibi. Aralarında erkek olursa tesniyesinde veledey, cem'inde evlâd denir: Ahmed ve Fatma veledey, Hasan; Ahmed Fatma, Alime, evlâd-ı Mehmed gibi.

Bint-ül-ineb; rakı demektir.

Teşne leb tâlib iken câmına bint-ül-inebin
Değmedi neş'esi âlâmına bint-ül-inebin
Remzi Baba

BİNT-İ LEBUN (بنت لبون) [*Fık.*] Arapça bir kelime olup iki yaşına girmiş dişi deve demektir. Hata ile birini öldüren kaatil üzerine diyet olarak şera'n verilmesi lâzım gelen yüz deveden yirmisinin bu neviden olması şer'î ahkâm iktizasından idi.

BİNT-İ MEHAD (بنت مخاض) [*Fık.*] Arapça bir kelime olup iki yaşına girmiş dişi deve demektir. Hata ile birini öldüren kaatil için diyet olarak şer'an verilmesi lâzım gelen yüz deveden yirmisinin bu neviden olması şer'î ahkâm iktizasından idi.

BİNT-ÜL-İNEB (بنت العنب) [*Ede.*] Arapça bir terkip olup üzüm kızı demektir. Divan şairleri mecaz yoliyle şarap hakkında kullanmışlardır.

Merd odur bint-ül-inebden gayra bezm-i hâsına
Hiç ne avret uğratır ne pây-ı duhter bastırır
Sabit

Bint-ül-inebi darma hemen kullanıyorlar
Rindân-ı hârâbatta yok millet-ü mezhep
Yenişehirli Avnı

BİNYÜZCÜ (بیکیوزجی) [*Ok.*] Ok meydanındaki okçular tekkesi şeyhinin unvanı idi.

BİRR (بر) [*Vak.*] İhsan ve daha başka mânaları olan Arapça bir kelimedir. «Kamus»ta «hayır, hasene, taatta tevessü, ebeveyne itaat ve inkıyat» mânalarına geldiği yazılıdır. Valideyne yani ana babaya birr onlara hizmet ve ihsan etmek demektir. Birr, hayır, hasenat mânasına da gelir. Filân ehl-i birr dir denir ki hayır sahibi demek olur. Vakfiyelerde bu mânalarda kullanılır.

BİREET-ÜL-FIRAT (بیرة الفرات) [*Coğ*] Fırat kenarındaki Birecik kasabasının resmî vesikalardaki adiydi. Eski vesikalarda bu tâbir çok geçer.

BİRBİRİNE GEÇMEK (بربرینه کچمك) [*Hal.*] Telâş, kavga, döğüş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RİR DİNDE DURMAMAK (بردیندہ دورمامق) [*Hal.*] Mütemadiyen fikir değiştirmek, bugün inandığına yarın itimadetmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR KÖROĞLU BİR AYVAZ (بر کور اوغلو بر آیواز) [*Hal.*] Bir karı bir koca, iki kişiden ibaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR LOKMA BİR HIRKA (بر لوقه بر حرقه) [*Hal*] Az, kanaatli, fakirce yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR PULA SATMAK (بر پوله صاتمق) [*Hal*] Ehemmiyet vermemek, aldırmamak, istihfaf etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Pul, para küsuratındandı.

BİR TAHTADA (بر تختهده) [*Hal.*] Def'aten bir kerede, cömertçesine kullanılır bir tâbirdir. Eskiden altın ve gümüş paralar «akçe tahtası» adı verilen tahta üzerinde sayıldıgı için bu tâbir kullanılırdı.

BİRUN (بیرون) [*İda.*] İdari teşkilât hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birun'un lûgat mânası dış, hariç demektir.

Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında devlet teşkilâtı pek basitti. Pek az memurla idare olunurdu: Padişahların hayatı basit ve sade olduğu için saray teşkilâtı da pek mahduttu. Sonraları giderek devletin hudutları büyüdüğü için vezaif-i devlet de arttı. Memurlar çoğaldı. Aynı hal saraya da tesir ederek orada dahi teşkilât çoğaltıldı. Memurların adedi artırıldı. Bu münasebetle iki tâbir meydana çıktı: Enderun, birun.

Devlet teşkilâtının başta sadrazam olmak üzere ricali mevcudolduğu gibi saray teşkilâtının da en ileri safta kapıağası olmak üzere büyükleri vardı. Birincilere birun ricali, ikincilere de enderun ricali denilirdi.

En büyüğünden en küçüğüne kadar devlet memurları birunu, saray müstahdemini de enderunu teşkil ediyorlardı.

Gerek birun ve gerek enderun memurlarının intisap, tâyin ve terfil nizamat-ı mahsusa ile muayyendi.

Birun ricalinin re'sikârında bulunan sadrazamın ve erkân-ı devletin vazife gördüğü mahalle «babıâli» denilmiştir. Babıâli saltanatın ilgasına kadar devam etmiştir. Enderun tâbiri son zamanlara kadar istimal olunmuşsa da birun unvanı Tanzimat-ı Hayriyeden sonra terk edilmiş, bu tâbir yalnız tarih sahifelerinde kalmıştır.

Bu keynunet, bu emniyet, ne kadrettir ne nusrettir;
Şaşar baktıkça insan enderuna bir de birana.
Damat Mahmut Paşa

BİRUN AĞALARI (بیرون آغالری) [*İda.*] Yeniçeri ocağı ağalarına verilen umumi unvandı. Bu unvan, saray-ı hümayuna muhtas olan «enderun ağaları» na mukabil bir unvandı.

Birun ağalarının birincisi yeniçeri ağasiydi. Yeniçeri ağası ocağın ve binaenaleyh askerin başbuğu olmakla beraber diğer birtakım vazifeleri de vardı. Şehrin bir kısmının inzıbatiyle de alâkadardı. Yeniçeri ağası umumi asayişi ihlâl eden ahvale dair mâruzatını doğrudan doğruya vezir-i âzama hattâ padişaha takdim ederdi. Yeniçeri ağası yeniçeri kâtibinden maada ocak ağalıklarını tevcih edebilirdi. Yeniçeri kâtibi veziriâzam tarafından tâyin olunur ve ağanın idaresini teftiş altında bulundurabilmek maksadiyle daima yeniçeri ocağına mensubolmıyanlardan intihabedilirdi.

Sipahi ve silâhdarlarla azap ağaları, topçubaşı, cebecibaşı, top arabacısı, mehterbaşı da birun ağaları meyanında sayılırlardı.

Altısı süvari ve diğer altısı topçu ve saire olan bu on iki ağaya on iki rikâb-ı hümayun ağasını da ilâve etmek lâzım gelir. Birun ağaları idadında dâhil bulunan bu zâbitler liva-i sultaninin (sultanın bayrağı) hâmili mir-i âlem,

dört kapıcıbaşı, iki mirahur, bir çaşnigirbaşı iki doğancıbaşı, iki de atmacıbaşı idi.

İki doğancıbaşıdan boz renkli doğan muhafızları ağasına «doğancıbaşı», ak doğan muhafızları ağasına da «şahincibaşı» ıtlak olunduğu gibi atmacıbaşılardan akbaba muhafızları ağasına «çakırcıbaşı», atmaca muhafızları ağasına da «atmacıbaşı» denilirdi.

Bu suretle birun ağalarının adedi yirmi dörde baliğ oluyordu.

BİRUN HAZİNESİ (بیرون خزینه‌سی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel Devlet hazinesi makamında kullanılır bir tâbirdi. Bu makamda «hazine-i maliye = maliye hazinesi» tâbiri de kullanılmıştır. Saray hazinesine «Enderun hazinesi» denilirdi.

BİSM-İ ŞAH (بسم شاه) [*Saf.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Bektaşilerce «Bismillâh» makamında kullanılırdı. Şahtan maksat «Ali» dir. Şah'ın ismiyle mânasına gelen «Ba ism-i Şah» ın muhaffefidir.

BİTELER (بیتەلر) [*Bah.*] Bosa ve kastanyola yardımiyle kendisine zinciri raptetmek için güvertenin baş tarafında geminin ortasına konulan boyunduruklu babaların adıdır.

BİTİK (بیتیك) [*İda.*] Mektup ve tahrirat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arşivdeki vesikalardan bu tâbirin Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uygur lehçesindeki «Bitki» den kısaltılarak meydana gelmiştir. Bitik; yazı, hat mektup, nüsha demektir.

BİTİKÇİ (بیتیکجی) [*İda.*] yazıcı kâtip yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Uygur lehçesinde bitik yazı, mektup, nüsha demektir.

BİZEBANLAR (بیزبانلر) [*Sar. ve İda.*] Sarayla Babıâli'deki dilsizler hakkında kullanılır bir tâbirdi. İlk zamanlarda sadrazamlarla vezirlerin padişahlarla devlete mütaallik görüştükleri hususatın gizli kalması için saraya dilsizler alınmış, sonra bu usul Babıâliye de intikal eylemiştir Dilsizlerin enderunda bulunması Fatih zamanından başlar. Dilsizler alelekser zeki adamlar oldukları için bunlar padişahlar ve erkân-ı devletle işarat-ı mahsusa istimali suretiyle görüşür ve maksatlarını pek güzel ifham ederlerdi. Rikâp günleri padişahların iradesini silâhdar, başçuhadar ve sır kâtibi gibi bizebanlar da tebliğ ve tebellûğa vasıta olurlardı. Saraydaki koğuşların her birinde üçer beşer bizeban bulunurdu.

Dilsizlik tarikınca mazbut ve mer'i silsile ile içlerinden biri de «başdilsiz» unvanını alırdı. Dilsizler ocak yoliyle zâbit olamazlar ve binaenaleyh has odaya alınamazlardı. Bununla beraber eskidikçe yoliyle soyunuk eski, bıçaklı eski unvanlarını ihraz ederler ve eskilik tahsisatından istifade ederlerdi. Başdilsizlerin has odalık payesi vardı. Bayramlarda, cumalarda, «bol yenli estefeden ağır kaftan üzerine bol yenli kontuş kürk ve başına has odalılara mahsus düz kaş tâbir olunan kavuk giyer, beline de donluk şal kuşanırdı.» Altın köstekli, mücevherli bıçak da takarlardı.

Enderun tarihinde (Atâ c.1, s. 283) bizebanların kıyafetleri hakkında aşağıdaki malûmat mevcuttur:

"Bizebanların giydikleri takkeler kısa olup sol tarafında sırmadan dolayınca bir dil resmi yapıştırılıp ve arkalarına koğuş ağalarının aynı kaftan ve dolama giyerek bellerine kanun kuşağı ve sayfiyede şal kuşanmaları ve başdilsizlerin alt tarafındaki bizebanların kalıp işi kavuk giymeleri de tımara çıktıklarında yani hanelerine gittiklerinde sair ağalar gibi başlarına paşalı kavuğu giyerek bellerine donluk şal kuşanmaları ve bunların başdilsizlikten nanpare ve musahiplikle çırağ buyrulanları sair musahipler gibi mevsimlere göre arkalarına bol yenli kürk ve paşalı kavuğu giymeleri âdettir.»

Bizebanlardan mukallitlikte mahir olanların musahiplik hizmetiyle tebcil olundukları dahi vâkiydi.

Babıâlide Osmanlı hükümetinin ilgasına kadar dilsiz istihdam edilmiştir. Bunlar "Meclis-i has„ denilen vekiller meclisi müzakerelerinin gizli kalması maksadiyle istihdam olunurlardı.

BOCURGAT (بوجورغات) [*San.*] Yükleri kaldırmağa mahsus dolaplı alâtın adıdır. Manivelâ işini gören kolları bir üstüvani bir kısmı çevirir ve buna sarılan halat veya zincirin bir ucu da kaldırılacak şeye bağlanır. Üstüvane dönünce ip ona sarılır. Ve ipin ucuna bağlı olan yükü kaldırır.

BODOSLAMA ASTARI (بودوسلامه آستاری) [*Bah.*] Bodoslamayı kuvvetlendirmek ve parilelerini aşırma yapraak yekpare hale getirmek için iç tarafından cıvatalarla bağlanan ağaçtır. Baş bodoslama astarının topuğu baş yığmalarının piraçal parçası üzerine bindirilir ve borda kaplamalarının pruvaya gelen nihayetleri bodoslama astarına mıhlanır.

BOGASI (بغاصی) [*San.*] Amerikan bezine benziyen ve kaput bezini de andıran bir nevi bezin adı idi. Tezgâhlarda pamuk ipliğinden do-

kunurdu. «Lehçe-i Osmani» de, «bir nevi astarlık seyrek bez, iplikleri fitil fitil bir nevi bohça» suretinde izah olunmuştur. Taşralarda dokunup İstanbul'a getirilen bu bezler bir zamanlar Fazlı paşa sarayı arkasındaki beş dükkânda müslüman usta ve kalfalar tarafından boyanır ve tokmakla perdah edilirdi. Vesikalarda astar yerinde geçen boğasinin kefenlik olarak kullanıldığını da «Selânikli tarihi» nin basılmamış kısmında (Nuriosmaniye kütüphanesi, No. 313) defterdar Bürhanettin paşanın ölümünden bahis olan şu satırlarından anlaşılmaktadır: «bu esnada Belgrad'da defterdar Bürhanettin paşa'ki Rumeli beylerbeyi payesiyle ahkâm'i şerifede elkap yazılıp tahsil-i emvalde bezl-i makdur etmekte iken ecel-i mukadder gelip bibeka dünyadan göçtüğü haberi geldi. Kefen için bir beyaz boğası bulunmayıp kendinin ticaret için getirdiği renkli boğasılardan kefen olsun diyu Ekmekçi zade defterdar Ahmet efendi tâyin edip sonra bin belâ bir boğası beyaz bulunup kefen etmişler. Aleyh-i rahmet-ül-bari»·

İsparta ile Denizli taraflarında bu türlü bez şimdi bile dokunmaktadır.

BOĞATA (بوغاتا) [*Bah.*] Ağaçtan yapılmış yuvarlak bir nevi makaranın adıdır. Dilleri olmıyan ve üç deliği bulunan bu makaraların muhitleri olukludur. Deliklerinden filâdor ve çarmık doldurmakta kullanılır, donanımlarda altta bulunan bogatalar palasartalardaki landa donanımlarına kilitlenir, üstte bulunanlarsa çarmıhın çımasından yapılan kasalarla kuşatılır.

BOĞAZ (بوغاز) [*Ok.*] Yirmi dört derece itibar edilen okun ilk dört derecesine verilen addır. Bundan sonra gelen yedi dereceye «göbek», daha sonraki altı dereceye «şalvar», en sonraki yedi dereceye de «ayak» denilirdi.

BOĞUM (بوغوم) [*San.*] Şimdi kullanılan demir kalemlerin icadından evvel yazı yazılan kamışın ortalarına tesadüf eden kapalı kısımlarına verilen addı. Kalemin iki boğumu varsa iki boğum, üç boğumu varsa üç boğum denilirdi.

§ [*Mim.*] Baş parmağın ilk boğumuna müsavi ölçünün adıydı. Bu ölçü aynı zamanda arşının yirmi dörtte birine müsaviydi. Hicrî 994 senesinden sonra bu tâbir terk edilerek onun yerine «parmak» tâbiri kaim olmuştur.

BOHÇA (بوغچه) [*San.*] Basmadan vesair kumaştan değirmi olarak yapılıp içine eşya konulan büyücek sargı demektir. Bunun içine çamaşır vesair eşya konularak dört ucu bir yere getirilir, bağlanır. Bohçalar yapıldıkları kumaşa ve içlerine konulan şeylerin nev'iyle gördükleri hizmete göre ad alırlardı. Şal bohça, Ahmediye bohça, basma bohça, yazma bohça, parçalı bohça, mendil bohçası, çamaşır bohçası, hamam bohçası gibi. Bohçaların ağır kumaştan olmaları zenginlik alâmeti idi. Yüzleri kumaş olan bohçaların içleri astarlı idi. Küçük çocuklar dikiş dikmeyi parçalı bohça dikmekle öğrenirlerdi. Vaktiyle Türk evlerinde bütün çamaşır, elbise gibi dokuma ve kumaşa ait eşya hep kendilerine mahsus bohçalar içinde muhafaza olunurdu. Bunun için sandık bohçası ayrı, dolap bohçası ayrı, cihaz bohçası ayrı olurdu.

Eski devirlerde hediyye olarak gönderilen kumaş, çuha, iç çamaşırı, destmal ve emsali şeylere de bohça denilirdi. Bu tâbir o gibi şeylerin bohçaya sarılmalarından meydana gelmişti. Vaktiyle evlenen kızlar, kayınbaba, kaynana, kayın, görümce gibi vardıkları erkeğin yakın akrabasına bohça gönderirlerdi. Bohça alan kadın ve erkek de karşılık, kumaş ve onun gibi bir şey verirdi.

Eski zamanlarda elinde bohça olmaksızın sokağa çıkan bir kadını yeniçeriler havaimeşrep diye kaldırırlardı. Onun için namuslu kadının ya elinde bohçası, yahut kucağında çocuğu olurdu.

Alışveriş için çarşıya giden kadının da mutlaka bir bohçası bulunurdu. Çünkü o vakitlerde elbiselik kumaş satanlar sattıkları kumaşları kâğıda sarmazlardı. Kadın, koynuna soktuğu bohçasını çıkarır, aldığı şeyleri içine yerleştirirdi. «Akçe bohça» gayrimeşru hediyye, rüşvet demekti.

BOHÇA BEHA (بوغچه بها) [*İdar.*] Valilerle taşradaki memurların İstanbul'daki büyük memurlara gönderdikleri şeylere verilen addı. Tâbire bakılırsa evvelleri gönderilmek âdet olan «boğça» yerine sonraları onun tutarının gönderilmeğe başlandığı anlaşılır.

Hicrî 1254 senesine gelinciye kadar Payitahttaki memurlarla kâtiplerin maaşları yoktu. Büyük memurlar mülhakat memurlarından bohça beha namiyle gelen şeyler ve teşrifat usulünce verilen atiyye ve mevkuflarla geçinirlerdi. Divan-ı Hümayun kalemi mensupları gibi bazı memurların ise zeametleri vardı.

Hicrî 1254 senesinde büyük ve küçük memurlarla hademeye maaş bağlanarak alınması âdet olan bu gibi şeyler kaldırılmıştır.

BOKTAN KÜNET (بوقدن كنت) [*Hal.*] Ehemmiyetsiz, kıymetsiz, çürük, esassız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BOL KESEDEN (بول كيسه‌دن) [*Hal.*] Cömertçe, hesapsızca, düşünmeden, tereddüt et-

meden yerinde kullanılır bir tâbirdi. Altın ve gümüş paralar için "Kese„ adı verilen kumaş mahfazalar kullanıldığından bu tâbir istimal olunurdu.

BOL PAÇADAN ATMAK (بول پاچه‌دن آتمق) [*Hal.*] Öğünmek, cömertlik göstermek, mübalâğa etmek, yalan söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdi. Eskiden giyilen elbiselerin paçaları bol olduğu için bu tâbir kullanılırdı.

BONCUK (بونجوق) [*San.*] Mahyacılık tâbirlerindendir. Minarelerin üst şerefelerinden biribirine gerilen kalın halatın ucuna geçirilen şimşirden halkaların adıdır. Ana ipler doğrudan doğruya boncuklara bağlanır. Tezyin sanatında tespih ve inci tanesi gibi yuvarlak süs motiflerine de bu ad verilir.

§ [*Hal.*] Küçük, erkek ve kız Arap çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BORDA (بورطا) [*Bah.*] Gemi yanlarının su hattından yukarda bulunan kısmının haricî sathına verilen isimdi. Dahilî sathına "alabanda„ denilir.

BORİNA (بورینه) [*Bah.*] Dörtköşe yelkenlerin giradin yakalarının iskota yakasına yakın mahellerinde borina patalarının çeliğine müteharrik kasa ile bağlanan halatın adıdır. Orsasına seyirlerde mümkün olduğu kadar rüzgâra yaklaşmak için yelkenlerin rüzgârüstü giradin yakasını açık tutmağa yarar. Bu suretle seyretmekte olan gemilere «alaborina halinde» denir.

BORİNA PATALARI (بورینه پاتالری) [*Bah.*] Seren yelkenin açılışı sırasında satıhını düz kalıp rüzgâr cihetine çevirmek için kullanılan pataların adıdır.

BORUCU (بوروجی) [*Tul.*] Yangına hortumla su sıkan adama verilen addı. Boruculuk bir kıdem ve bir ustalık işi idi. Borucu aynı zamanda takım adı idi. Reis yolda «yakın gel, borucu» diye seslenince bu takım sırıklara sokulur, reis biraz sonra « borucu » der demez bunlar evvelkileri değiştirirdi.

BORUSU ÖTMEK (بوروسی اوتمك) [*Hal.*] Sözü geçmek, nafiz, müessir olmak yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BOSNA MADALYASI (بوسنه مدالیه‌سی) [*İda.*] Sırpların Bosna'da çıkardıkları isyan münasebetiyle yapılan askerî harekette muvaffakıyet gösterenlere verilmek üzere Sultan Mecit zamanında ve 1266 (1849/1850) senesinde ihdas olunan madalyanın adı idi. Gümüştendi.

BOSTANCI (بوستانجی) [*Sar.*] Saraylarla kasırların bekçiliğini yapan ve zabıta işleriyle de alâkadar bulunan saray mensuplarından bir kısmının adiydi. Bunlara "bostanıyan-ı hassa„ da denilirdi.

Bostancılar "devşirme„ suretiyle toplanan ve «acemi oğlanları» denilen Hıristiyan çocuklarının bu işe kabiliyetlilerinden intihap ve tefrik olunurdu. Bostancılığa ayrılanlar saray bahçeleriyle kasırlarda ve Edirne ile Gelibolu'daki saray ve bostanlarda çalışırlardı. Saraylarla camilerin inşaatı için icabeden malzemeyi, bunlar nakil ve temin ederlerdi. Sarayın odununu İzmit'ten taşıyan kadırgalarda kürekçilik vazifesi de bostancılara aitti.

Bostancıların bir kısmı da sarayın muhafazası ve bostancıbaşılık mıntakasını teşkil eden yerlerin zabıtası ile iştigal eylerlerdi. Sarayın kayıkçılık hizmetini de bunlar görürlerdi.

Bostancılar müruru zamanla bir nevi asker ocağı heyetine girmişlerdi. Sarayda üç dört yüz bostancı bulunduğu gibi, asayişiyle alâkadar bulundukları Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi, Adalar, Ayastafanos, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar olan Anadolu yakasının muhtelif mevkilerinde bir o kadar bostancı vardı. Mülâzım suretinde ocağa yazılmış ayrıca üç bin kişi vardı. Bunlar kayıkçılık, bağcılık gibi işlerle meşgul olmakla beraber icabında derhal mensuboldukları mahallerde toplanırlar, lâzım gelen işleri görürlerdi.

Bostancıların mevcudu, zaman zaman değişmiştir; XVI. asır başlarında — 3396, ortasında — 2947 ve sonunda ise 1998 idi. XVIII asrın ilk senelerinde 2400 bostancı vardı.

Bostancıların en büyük âmiri «bostancıbaşı» idi. Ocağın bostancıbaşıdan sonra «bostancılar kethüdası», «haseki ağa», «baştebdil ağa», «karakulak ağa», «odabaşı» namlariyle müteaddit zâbitleri de vardı.

Yeniçerilerin mevacibiyle bunların da ulûfeleri çıkardı. Edirnedeki bostancılar «Edirne bostancıbaşısı» namında bir zâbitin idaresi altındaydı. Gelibolu'daki bostancıların âmiri daha küçük rütbedeydi.

Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra diğer teşekküller meyanında bostancı ocağı da kaldırılmıştır. Ocak lâğvedilirken ihtiyarları nan-pare ile tekaüt edildi. Gençlerinden saray muhafazasında bulunmak üzere nizamiye taburu teşkil olundu.

Kuşhaneden vazife-i bi imtinan alup
Bostancı etmekle çirağ olsun Andelip
Sabit

BOSTANCIBAŞI (بوستانجی باشی) [*Sar.*] Bostancı ocağının en büyük zâbitinin unvanı idi. Bostancıbaşılık saray memuriyetlerinin ehemmiyetlilerindendi. Bostancıbaşı saray-ı hümayunlarla hadaik-i padişahinin muhafazasına, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Adalar, Ayastafanos, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar olan Anadolu yakasının zabıta işine memurdu.

Bostancıbaşılığın ihdası zamanına dair Osmanlı tarihlerinde bir kayıt yoktur. Ancak Fatih Kanunnamesinde mevcudiyetine ve vazifesinin şekline nazaran çok eski olduğunda şüphe edilemez.

Kanunnamede (s. 24) vazifesi şu suretle gösterilmiştir: «Bahçeye bostancıbaşı konulmuştur. Kayığa girildikte bostancı kürek çekip ol dümen tuta.»

Netayic-ül-Vukuat»ın beyanına göre (c. 3, s. 93) saray ve kasr-ı hümayunlar bostancıları hizmet-i mahsusalariyle beraber mürur-u zamanla bir nevi asker ocağı heyetine girdiklerinden Topkapı Sarayının ve Davutpaşa ve Rami çiftlikleriyle, Kâğıthane, Fenerbahçe ve Kavak Sarayı havalisinin ve umumen Boğaziçi'nin zabıta ve haraseti vazifesi bostancıbaşılara muhavveldi. Bu mevkilerle Çengelköy'ünde ve Küçüksu, Çubuklu, Büyükdere, Baltalimanı, Bebek gibi yerlerde birer bostancı ocağı ve birer usta ve kâfi miktarda neferler vardı. Şimdiki liman riyaseti vazifesi de kısmen bostancıbaşılar tarafından görülürdü.

«Bostancıbaşılar, Yalı Köşkündeki daire-i mahsusada ikamet ve resmî günlerde padişahın bindiği kayığın dümenini kullanmakla temeyyüz edip gece ve gündüz icabettikçe ya bizzat kendisi veyahut maiyeti erkânı havza-i idaresini keşt ü güzar ederlerdi.

«Sarayda üç dört yüz bostancı bulunduğu gibi zikrolunan mevkilerde de bir o kadar zâbitan ve neferat bulunurdu. Mülâzım suretinde ocağa yazılmış üç bin kişi vardı ki bunlar kayıkçılık, bahçıvanlık gibi işlerle meşgul olmakla beraber icabında derakap mensuboldukları mahallerde içtima ederler ve lâzım gelen işi görürlerdi.»

Bostancılar ve bilhassa başları olan bostancıbaşı sarayın muhafazasından birinci derecede mesul olanlardan olduğu için vazifeleri mühimdi.

Bostancıbaşıların, saraydan çıkışında, padişahın koltuğuna girmek ve atının üzengisini tutmak gibi, hizmetleri de vardı.

Bostancıbaşıların bir vazifesi de padişahların gazabına uğrayıp da katli lâzım gelenlerin vücutlarını izaleydi. Sadrazamların bile bunlar vasıtasiyle canlarına kıyılırdı.

Bostancıbaşılar, aynı zamanda, yeniçeri ağasiyle beraber yangına gider ve yangının söndürülmesine gayret ederdi.

Ocağın bostancıbaşıdan sonra en büyük zâbiti bostancılar kethüdası idi. Bostancıbaşının maiyetinde haseki ağa, baştebdil ağa, karakulak ağa ve bostancılar odabaşısı namlarında müteaddit zâbitler de vardı.

Bostancıbaşı; başına yeniçeri zâbitlerinin üsküfüne benzer kırmızı renkte berata, arkasına kırmızı kaftan, bacağına mavi şalvar iktisa eder, kuşağına mücevherli bir kama soktuğu gibi ayağına da yemeni giyerdi.

Bostancıbaşılar vazifeleri icabı olarak padişahlarla görüşmek fırsatını buldukları için veziriâzam başta olmak üzere bütün devlet adamları kendilerine mümaşat ederlerdi.

Bostancıbaşılar, dışarda bir vazifeye tâyin olundukları zaman, kapıcıbaşı veya sancak beyi olarak çıkarılmaları usuldendi. İltifata mazhar olanlarına, beylerbeyilik de verilirdi. Teşkilât bozulduktan sonra, vezir olanları da görülmüştür.

Bostancıbaşılıktan yetişip sadrazam olanlar da vardır; Derviş, Hasan, Topal Recep, Halil, Moldovancı Ali, Hafız İsmail ve Abdullah paşalar bunlardandır.

Bostancıbaşılık hicrî 1241 senesinde yeniçerilikle beraber ilga edilmiştir.

BOSTANCIBAŞI DEFTERİ (بوستانجی باشی دفتری) [*Sar.*] Padişah, Boğaziçi'nde tenezzüh ettiği zaman bir yalının sahibini soracak olursa bostancıbaşı cevap verebilmek için Boğaziçindeki yalıların ve sahiplerinin isimlerini havi yanında bulundurduğu deftere verilen addı. Bu deftere umumi ve hususi kütüphanelerde tesadüf olunmaktadır.

BOSTANCI MUMCUSU (بوستانجی موجیسی) [*Ida.*] Yeniçeri ocağına mensup mücrimleri tutmak vazifesiyle mükellef ve Bab-ı âliye mensup bir memurun unvanı idi. Kabahatli ocağa teslim olunur, orada cezalandırılırdı.

BOSTAN KORKULUĞU (بوستان قورقولغی) [*Hal.*] Hiçbir meziyet ve kıymeti olmıyan, işe yaramıyan, beceriksiz, cansız, hareketsiz insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu gibiler bostanları yabani kuşlardan korumak için insan şeklinde yapılan korkuluklara benzedikleri için bu tâbir kullanılmağa başlanmıştı.

BOYAR (بویار) [*Ida.*] Rumen asılzadegânının unvanıdır. «Eflâk ve Buğdan» beyinin

meclisinde bunların mühim bir mevkii vardı. Osmanlı tarihinde çok geçen tâbirlerden biridir. «Boyarân» suretinde cemilendirilirdi.

BOY BEYİ (بوی بکی) [*İda.*] Boyun büyüğü ve reisi yerinde kullanılır bir tâbirdi. Boy, aşiretin bir oymağı demektir.

BOYNUNU VURMAK (بوینی وورمق) [*İda.*] Boynun kesilmesi suretiyle yapılan idam hükümleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu hüküm kılıçla icra olunurdu. Bundan başka, tarihin ilk devrelerinde el, kol ve bacaklarından atlara bağlanmak suretiyle parçalattırmağa mukabil, Osmanlılar zamanında asmak, kurşuna dizmek, suda boğmak, recmetmek suretiyle de ölüm hükümleri tatbik olunurdu. Sivil mahkûmlar asılır, askerler kurşuna dizilirdi. Yniçerilerden öldürülmeleri lâzım gelenler suda boğulur, evli zâniler ise recmedilirdi. Hoşa gitmiyen büyük adamların sarayda boyunlarına kemend atılmak suretiyle boğularak, yahut zehirlenerek öldürülmeleri de bu arada sayılabilir.

BOYNUZ GILÂFI (بوینوز غلافی) Kalemtıraş ve daha başka sanat aletleri için boynuzdan yapılan kılıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça kın demek olan bu kelime eski yazı ile gılâf yazılmakta, kılıf okunmakta idi. Boynuz, sıcak suda yumuşatılmak suretiyle levha haline getirilir, ondan istenilen alet, kılıf yapılırdı.

BOYUN (بویون) [*San.*] Eski harflerin bükülme yerlerine verilen addı. Hattatlar arasında meselâ «y - ی» nin boynu dendiği zaman, büküldüğü yer anlaşılırdı. «Başı», «içi» tâbirlerinden de harfin baş tarafı, teknesi anlaşılırdı.

BOYUN BÜKMEK (بویون بوکمك) [*Hal*] Tazallüm, iftikar, dilek yerinde kullanılır bir tâbirdi. Mahzun, meyus, ümitsiz hallilere «boynu bükük» denilir.

BOYUNDURUK HAKKI (بویوندروق حقی) [*Mal.*] Timarlılarla sipahilere tahsis edilmiş olan yerlerde ziraat edilen arazinin dönümü nispetinde senevi maktuan alınan resimdir Buna «ağalık hakkı», «kulluk hakkı», «resm-i dönüm», «resm-i zemin» de denilirdi. Âlâ yerin iki dönümünden, orta yerin üç dönümünden, edna yerin de beş dönümünden, bir akça alınırdı. Timarların lâğvı üzerine bunlar da ortadan kalkmıştır.

BOYUNDURUK YEKE (بویوندروق یکه) [*Bah.*] Dümeni istenilen cihete basmak için kiklerde kullanılan, iki ucları bastıkalı ve ortaları dümen başına gelmek üzere yuvalı, mukaves bir nevi yekedir. Bu yekeler bastıkalarından donatılarak birer çımaları alabandalarda bulunan koçboynuzlarına kasa yapılarak geçirilmiş diğer çımaları içeri alınmış donanımlarla idare edilir. Bu cins yekelerin filikalarda kullanılmak üzere ortaları sabit kollu olanları da vardır.

BOYUNLUK (بویونلق) [*Ask.*] Eskiden zırh hizmetini görmek üzere hayvanın boynuna takılan bir nevi kalkanın adiydi. Ağaçtan kitap şeklinde yapılır, tokalarla raptedilirdi.

BOZDOĞAN (بوز طغان) [*Ask.*] Gürzün Türkçe adıdır. Silâhın icadından evvel harb aleti olarak kullanılırdı. Bu nevi harb aletlerine «topuz» ve «şeşper» de denilirdi.

Cevat Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 151) bunları «yakından istimal olunan taarruz silâhları» arasında göstermiştir.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) bozdoğan kelimesi için «bir nevi baz, doğan başlu çomak, topuz, bostağan. Bozdoğan karyesi armudiyle meşhurdur. Su kemerleri anden gelir geçer, Sis'te cesim bir nahiye» izahatı vardır. Yine «Lehçe-i Osmani» de «bostağan» kelimesi «karpuz biçimli kab, bozdoğan aslında bu kelimeden müştak olmak muhtemeldir» suretinde izah olunmuştur.

Farisî bir kelime olan «baz» doğan demektir. Baz, «Bürhan-ı Kaatı» da (c. 1, s, 226) birçok mânası meyanında doğan demek olduğu «kaz vezninde doğan dedikleri şikârî kuşa denir» suretinde yazılmıştır.

Süvari ve piyadeye mahsus olmak üzere ayrı ayrı bozdoğanlar vardı. Süvarilerinki ağır, piyadelerinki hafifti. Süvariler, bozdoğanı eyerin sol tarafına asarlardı. Yekpare demir, veya bakırdan yapılmış olanları olduğu gibi sapları ağaç, baş tarafları demir veya bakır olanları da mevcuttu.

BOZMACI (بوزماجی) [*San.*] Modası geçmiş mücevherli şeyleri bozarak elmasını, altınını ayırıp tartı ile kuyumcu esnafına satanlara verilen addır. Bu tâbir eski binaları yıktıranlar ve enkazını perakende satanlarla gemileri aynı şekilde bozup satanlar hakkında da kullanılmaktadır.

BOZULU SU (بوزولو صو) [*İda.*] Ankara sancağında bir kazanın adı idi. Orada iskân edilen aşiret'in adına nispet edilmiştir. Bozulu aşireti Aydın ve Konya sancaklarında da bulunmaktadır.

BÖCEKBAŞI (بوجك باشی) [*İda.*] Zabıta âmiriydi. Arayıp bulduğu mücrimleri, hüviyetlerine

ve cürmün nev'ine göre, Ağakapısına veyahut yeniçeri ağasının yanına veya ihtisap nazırının konağına veyahut Baba Cafer zindanına gönderir, işledikleri cürme göre bazısının el veya kolunu, kiminin kulağını kestirir ve bu kabahatleri mükerreren işliyenleri salp ve idam eylerdi. Böcekbaşı daha ziyade zabıta-i hafiyye vazifesiyle mükellef olduğu cihetle maiyetinde erkekten başka tebdil memuru sıfatiyle kadın da istihdam ederdi. Maiyetini, ekseriya sirkat, yankesicilik gibi işlerde şöhret almış ve sonradan tövbekâr olmuş kimseler teşkil ederdi. Bu sebeple bulunmasından ümit kesilen birçok memnu fiillerin failleri meydana çıkarılır, cezay-ı sezaları verilirdi.

Böcekbaşı; başına siyah kuzu derisinden ve üzeri yeşil çuhadan mamul bir nevi kalpak, arkasına dar yenli uzun çepken, bacağına mavi şalvar, ayağına da kırmızı çizme, yahut yemeni giyerdi.

BÖLÜK (بلوك) [*Ask.*] «Kısım, parça, sınıf» mânalarına gelen bu kelime eski Osmanlı ordu teşkilâtında kapıkulu ocakları ile eyalet ve maiyet askerlerinde bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Zamana ve ocağa göre muhtelif şekiller almıştır. 1000 kişiden ibaret ilk yeniçeri ocağı, her biri 100 kişilik 10 bölüğe ayrılmıştı. Bölük kumandanına yayabaşı deniliyordu. İptida 400 mevcudu bulunan Gelibolu acemi ocağı, 50 şer kişilik 8 bölükten mürekkepti. Bölüğe Çorbacı denilen kumandanı bakardı. İstanbul acemi oğlanları ise, 31 bölük olup, ağa bölüğü adı verilen birinci bölük, ayrıca kendi içinde 9 bölüğe ayrılırdı. 9 bölükten her biri, bölükbaşı denilen en kıdemli acemi tarafından idare edilir ve 9 bölüğün hepsine birden Başbölükbaşı kumanda ederdi. Diğer bölükbaşıları Çorbacı adını alırlardı. İlkin 10 bölükten ibaret olan yeniçeri ocağı bilâhara 101 bölüğe kadar çıkarılmıştı. Bunlara cemaat veya orta da deniliyordu. Her bölüğün sayısı, vazifesi, ve ismi ayrı idi. Meselâ 1-5 inci bölükler «Cemaat-i şütürbân» 28 inci bölük, «İmam-ı hazret-i ağa». 60-63 üncü bölük «Sokakortası» adını taşıyordu.

Yeniçeri teşkilâtında «Bölük» tâbiri «Orta» makamında da kullanılmıştır. Yaya beyler ve cemaat ile sekbanları havi bölüklere «Orta», ağa bölüklerine «Bölük» ismi de verilirdi. Bununla beraber hepsine birden «Orta» da denilirdi.

İkinci Bayezit veya Birinci Selim devrinde görülen karışıklık üzerine ocağı muvazene halinde tutar ümidi ile, saraydan tâyin edilen bir yeniçeri ağasının idaresi altında «ağa bölükleri» adını taşıyan 61 bölükten ibaret ayrı bir teşkilât kurulmuştur. Asıl bölük veya bölükler denilince bu ağa bölükleri kastolunur.

§ [*M.*] Binalarda bir şahsın veya bir ailenin oturması için birkaç odadan ibaret olarak bölünmüş kısmın heyet-i mecmuasına da bölük denilir. Eski konaklarda erkeklere mahsus olan kısma «selâmlık bölüğü», kadınların oturmasına mahsus olan bölüğe de «harem dairesi ve bölüğü» denilirdi. Bunlara sadece «harem» ve «selâmlık» da denilirdi.

Saraylarda hanım sultanların ve kadınefendilerin kendilerine mahsus birer bölükleri vardı. Akağaların oturduğu kısma da «Ağalar Bölüğü» adı verilirdi.

BÖLÜK AĞASI (بلوك آغاسى) [*Ask.*] 1908 Temmuz inkılâbından evvel bölük kumandanı yerine kullanılan bir tâbirdi. Bölük ağalarının rütbeleri şimdiki bölük kumandanları gibi yüzbaşı idi.

BÖLÜKÂT-I ERBAA (بلوكات اربعه) [*Ask.*] Kapıkulu süvarilerinin sipâh ve silâhtarlardan maada diğer dört bölüğüne verilen addı.

BÖLÜKÂT-I SEB'A (بلوكات سبعه) [*Ask.*] Osmanlı devletinin Mısırdaki 7 ocaktan ibaret olan askerî teşkilâtına verilen addı.

BÖLÜKBAŞI (بلوك باشى) [*Ask*] Yeniçeri ocağı teşkilâtında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen addı. Bunların en kıdemlileri de başbölükbaşı adını taşırdı. Altı bölükbaşı vardı. Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı idi. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı. Kanuni devrindeki bölükbaşıların yevmiyeleri 9 akçe idi. Bilâhara sayıları ve ulûfeleri de artmıştı. Ağa bölükbaşıları timara çıkacak olurlarsa kale muhafızlığı hizmetinde bulunurlar ve zamanına göre 8000 veya 15000 dirlik alırlardı. Yeniçeri ocağındaki bölükbaşıdan başka kapıkulu süvarisinin de her bölüğünün bölükbaşıları ve bundan başka sarıca, sekban, levent ve tüfekçi denilen eyalet ve maiyet teşkilâtlarındaki askerlerin de bölükbaşıları bulunurdu.

Eskiden mülki teşkilâtta muhtelif işçi gruplarının reislerine de bu ad verilirdi.

BÖLÜĞE EL ÖPMEK (بلوگه ال اوپمك) [*Ask.*] Yeniçeri ağalığı münhal olunca açılacak katar ağalığına (çorbacılık) mahreç olurdu, işte bu çorbacılığa «bölüğe el öptü» tâbiri kullanılır, ve bir miktar caize verilerek terfi edilirdi.

BÖLÜK EMİNİ (بلوك اميني) [*Ask.*] Çavuş ile onbaşı arasındeki küçük zâbite verilen unvandı. Bu vazifeye okur yazarlar geçirildiği için işleri bölük ve taburlarda yazıcılık yapmaktı.

BÖLÜKLER HALKI (بلوكلر خلقي) [*Ask.*] Osmanlılarda askerî teşkilâta ait ıstılahlardandı. Bölükler halkı, altı bölüktü. Onlar da şunlardı: Ebna-i sipahiyan, silâhdaran, ulûfeciyan-ı yemîn, ulufeciyan-ı yesar, guraba-i yemîn, guraba-i yesar. Birinci Sultan Ahmet zamanına ait olarak Aynî Ali Efendi tarafından «Risale-i Vezifehâran ve Meratib-i Bendeğân-ı Âl-i Osman» unvaniyle vücuda getirilen eserde (s. 91) bölükler halkının mecmuu yirmi bin sekiz yüz altmış dokuz nefer olarak gösterilmekte, bir senelik yevmiyeleri olmak üzere de «130,657,816» akçe kaydedilmektedir.

BÖLÜKLÜLER (بلوكلولر) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında kullanılan bir tâbirdi. İlk teşkilinde bin neferden ibaret olan yeniçeriler tedricen arta arta Kanuni Sultan Süleyman devrinde 165 ortaya çıkarılmış, sonraları ise bu miktar 196 ya kader yükselmiştir. Bu 196 ortadan 1-61ortaya «ağa bölükleri», 1-101 ortaya «cemaat», 1-31 ortaya da «sekban bölükleri» namı verilmişti. Bunlardan ağa bölüklülerine sadece «bölüklüler» de denilirdi.

BÖRK (بورك) [*Kıy.*] Yeniçerilerin kullandıkları başlığın adiydi. Beyaz çuhadan veya keçeden yapılırdı. Alt tarafı şerit şeklinde sırma ile işlenir, ön tarafına sarı tenekeden bir kaşıklık ilâve olunurdu Kaşık yoldaşlığının yeniçeriler indinde büyük ehemmiyeti olduğu cihetle bu kaşıklığa birer kaşık sokarlardı.

Börk, Osmanlı kıyafetinin ilk tanzimi sırasında ve Orhan zamanında keçe külâhlara verilmiş bir isimdir.

Daha sonraları bilâistisna bütün Müslümanların börk giymesi usul ittihaz olunmuştur. Yeniçeri ocağının ilgasını mütaakıp fesin resmî serpuş ittihazına kadar Müslümanların başlarına giydikleri hep börktü.

Yıldırım Bayezit zamanında Beylerbeyi Timürtaş Paşa bunu orduya kabul ettirmiş, Fatih zamanında da işlemelerle tezyin kılınmıştır.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Yeniçerilerin börk ve elbiseleri» başlığı altında (Osmanlı devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 263) börk için şunları yazıyor:

«Yeniçeriler, başlarına Ahilere mahsus olan beyaz keçeden mamul börk giyerlerdi, bu börk'e yeniçeri keçesi ismi verilmişti. Bu beyaz börkü, yeniçerilerden ve bazı serhadlerde kul kardeşlerinden başka hiç kimse giyemezdi. Yeniçeri keçesinin irtifaı bir buçuk kadem (takriben kırk beş santim) olup bundan sonra arkaya devrilen ve ayrıca tiftikten yapılan kısma yatırtma ismi verilmişti. Bu ilâve kısım Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait kısımdı. Yatırtma geniş olup omuzlara kadar iner ve yeniçeri yürürken omuzlarına vururdu. Keçenin bu arka kısmı enseyi örter, yağmur, kar ve soğuktan muhafaza ederdi.

«Börkün başa girecek ağzına üç, dört parmak eninde gümüş veya altın kılaptandan bir zırh geçirilmişti, bundan başka börkün en tepesinde ve arkaya devrilecek yerde bir demir çember vardı. Bu çemberden sonraki kısım arkaya yatardı ki daha evvel de söylediğimiz gibi buna yatırtma denirdi.

«Busbek, yeniçeri keçesi hakkında şöyle diyor:

«Bunlar, topuklarına kadar inen bir esvap giyerler, başlarındaki serpuş bir kaputun kollarından ibarettir. Serpuşun bir kısmı başı sarar, bir kısmı da arkaya enseye çarpar, altlarında gümüşten mustatil biçminde yaldızlı, madenî bir parça vardır.

«Börkün ön kısmında gümüşten veya yuvarlak bir madenden yapılmış olan ve yünlük denilen tüylük (kaşıklık) ve Busbek'in mustatil olduğunu söylediği kısım, kıymetli ve kıymetsiz (yeniçerinin servetine göre) taşlarla süslü olup börkün ön kısmından yukarıki çembere kadar devam ederdi.

«Yeniçeri kumandan ve zâbitleri rütbelerine göre yünlük (tüylük) kısmına, başlarına taktıkları sorguçlarla arkalarından bellerine doğru inen tüylerin uclarını sokarlardı. Bundan dolayı bu kısma (tüylük) derlermiş. Yeniçeriler, keçelerine hiçbir şey koymazlar, yalnız serdengeçti olanlar başlarına sorguç takabilirlerdi. Keçelerin bir kısmı da vardı ki bu da yünlüksüz (tüylüksüz) ve kuka olup bunu da yine ocaktaki bir sınıf yeniçeriler giyerlerdi. Bu kayıtlara göre dört türlü börk vardı: yünlüklü keçe, yünlüksüz keçe, üsküf ve kuka.

«Yünlüksüz keçe, öndeki tüy takılacak yerine sonradan kaşıklık da denilen yatırtmalı keçedir. Bunu yeniçeriler giyerlerdi. Bu börkün başa giyilecek kısmı çepçevre kâğıt üzerine nakışlı idi. Bu nakışa «daltaç» ismi verilmişti. Bunun üzerindeki nakış üsküfün aynı ise de onun gibi sırma işlemeli değildi. Kâğıda nakşolunmuştu. Ocak ananesine göre bu daltaç resmini Akşemseddin'in halifelerinden biri göstermiştir.

«Yünlüksüz keçe ise, öndeki tüy takacak börkü gümüşten veya madenden yapılmış şekl-i mahsusu olmıyan börk idi, bunu acemi ocağının kethüdasiyle, başçavuş, ahçıbaşı ile yeniçeri ağasının bir yere gidişinde ve merasim haricinde maiyetinde bulunan gedikli mehterleri ve küçük çavuş giyerlerdi.

«Börk'ün bir kısmı da üsküf olup başa giyilecek ağzı dört beş parmak enliliğinde sırma işlemeli idi, ve arkaya yatırtması yoktu. Fatih Sultan Mehmet zamanına gelinciye kadar padişahlarla ümera, muharebe zamanında başlarına yayabaşı börk'ü giyerlerdi. Yeniçeri keçesinin bundan sonra rütbe ve dereceye göre turna telli, balıkçıl telli, sorguçlu, sorguçsuz şekilleri vardı. Kuka, yayabaşı keçesi gibi ise de üsküflü ve süpürge sorgucu yoktu. Tüylüğüne turna teli takılırdı.

«Yeniçeriler başlarına keçeyi eğri, orta ve bölük kumandanları ile atlı sekbanlar ise düz giyerlerdi. Yeniçeri börklerinin arkasında yatırtma olduğu halde yayabaşılarda bu yoktu. Bundan başka yayabaşıların keçeleri dört, beş parmak sırmalı yani üsküf idi.»

Saltanat tacın giyen âlemde mağrur olmasın
Nice sultan börkün almıştır beyim bad-ı hazan
Baki

Kürküne, börküne bakma aslâ
Örf-ü zarf âdemi etmez âlâ
Sümbülzade Vehbi

BÖRK-İ HORASANİ (بورك خراسانى) [*Kıy.*] Osmanlı Saltanatının kurucusu Osman Gazi tarafından giyilen bir nevi başlığın adiydi. Fes büyüklüğünde kırmızı kadife veya çuhadan yapılır, üzerine Tatar üsulünde destar sarılırdı.

BRİK (برك) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb sefinelerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir geminin adıdır. «Korvet» ten küçüktü. İki direği de kabasortu armaliydi.

BUCAK (بوجاق) [*Sar.*] Padişahların erkek ve kız çocuklarının oturdukları yerler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şehzadelerle sultanlar, anaları ayrı olsa bile, «bucak» adı verilen dairede yaşarlardı. Bunların, bucağın içinde ayrı daireleri vardı. Bunlara da «Ev» denilirdi.

BUCARDA (بوجاردا) [*Mim.*] Çimento döşemelerin üstünden geçirilen merdanenin adıdır. Bu alet, uzun sapından tutularak çekilir ve bir mil üzerinde döner demir bir üstüvaneydi.

BUÇUK (بچق) [*Ask., Mal.*] Yarım yerinde iki buçuk kuruş, dört buçuk metre kumaş gibi şimdi de kullanılan bu tâbir, yeniçeri ocağında yarım akçe mânasına gelir ve efrada terakki suretinde yapılan yarım akçelik zamma «buçuk vermek» denilirdi.

BUÇUKÇU (بچقجى) [*Sar.*] Padişahın alay ile camiye çıkışında vereceği sadakaları taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu vazife silâhdar bölüğü efradına verilirdi.

Bu işe tâyin edilenler, başka yere tâyin edilinciye kadar bu hizmette bulunup değiştirilmez ve miktarı da artıp eksilmezdi. Yani gedikti. Tâyin, «rüûs-i hümayun» denilen bir berat ile olurdu.

BUÇUK VERMEK (بچق ويرمك) [*Ask.-Mal.*] Yeniçeri ocağı efradına terakki suretinde yapılan yarım akçe zam hakkında kullanılır bir tâbirdi. Herhangi bir nefere maaş zammı olarak buçuk, yani yarım akçe terakki verildiği zaman o yeniçerinin yayabaşı veya odabaşısına elli akçe vermesi kanundu.

BUDİN (بودين) [*Coğ.*] Eskiden Peşte şehrine verilen addı. «Bedun» suretinde de kullanılmıştır. «Budum» suretinde kullanıldığı da, elden çıkması üzerine yazılan 12 beyitlik şiirden anlaşılmaktadır:

Geldi düşman, bağladı cümle râhım der Budum
Ser çekip burcum eflâke çıktı der Budum

BUGAT (بغات) [*İda., Fık.*] Ülülemrin haklı olan emîrlerine haksız olarak isyan edip bir bölgeyi zorbalığı altına alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan bu tâbir bâgi'nin cemidir. Mânası zulüm, taaddi, fesada sây, fenalığa düşkünlük demektir. Istılahta ülülemrin emirlerine haksız olarak uymamak, zorbalık yapmaktır. İslâm tarihleriyle muameleri şer'î hükümlere dayanan Müslüman devletleri tarihlerinde bu kelimeye sık sık tesadüf olunması esasen daha ziyade dinî mahiyeti haiz olan bu tâbire bir renk verdirmiştir. Ehl-i huruç, yani halife ve ülülemr aleyhine başkaldıran fırkalar şer'an üç kısımdır:

1) Kutta-ı tarik,
2) Bugat,
3) Havariç.

1 — Kutta-ı tarik; itaatten huruç ile katl-i nüfus ve gasb-ı emval fezayihinde bulunan ve ebna-i sebilin emniyetini selb ve izale eyliyen eşkıya gürühudur. Bu da dört kısımdır:

a) Şekavet ve kat-ı tarik cüretinde bulunup ancak katil ve gasıp gibi bir gûna mefsedet ikaına fırsat bulmadan tutulanlardır. Bunların cezaları tazir ve darptan sonra hapis ve tevkif edilmektir. (اوينفوا من الارض) ayet-i kerimesindeki nefiyden murat bu hapistir.

b) Yalnız sirkat ve mal gasbedenlerdir. Bunların şer'an cezaları sirkat ettikleri malın beheri için nisab-ı sirkate (10 dirhem gümüş veya bu kıymette olan bir mal) bâliğ olursa alelhilâf bir eli bir ayağı kat'olunmaktır.

c) Yalnız katl-i nüfus fazihasında bulunanlardı. Bunlar cezaen yani (هذا لقصاصا) katlolunup namazları kılınmıyarak defnolunurlar. Bu bapta veliy-i maktulün affı sahih değildir.

d) Katl-i nüfus ve gasb-ı emval cüretinde bulunanlardır. Bunların cezaları şu altı suretten biriyledir. Evvelâ kat' sonra katil, veya kat badehu salp veya her üçünün icrası, yahut katil ve salp, yahut yalnız katil veya yalnız hayyen salp olunmaktır.

2 — Bugat; an te'vilin daire-i itaatten huruç eyliyen zümredir. Bunlara evvelâ nasihat edilerek şüpheleri def ve izale olunur ve inkıyat ve itaate davet edilir. Fikir ve isyanlarında ısrar ederlerse katilleri ve led-el-icap hasır ve tazyik edilmeleri lâzım olur. Esirlerinde halife muhayyerdir; isterse katleder, isterse tövbe ve rücu edinciye kadar hapseyler.

Ehl-i bâgi ile harb edip katlolunanlar şehit olmakla bilâgasil kanlariyle defnolunur ve namazları kılınır. Bâgilerden katlolunanlar ise gasil ve tekfin edilerek bilâsalât defnedilir.

3 — Havariç; bunlar an te'vilin isyan ederlerse de bugat gibi yalnız itaatten huruç ile kalmıyarak mal ve canı istihlâl ve mezhep ve akaidi istikbah gibi birtakım mefasidi iltizam ederler. Bu sebeple bunların hüküm ve cezası bilittifak bugatın cezası gibidir.

BUĞDAY (بغداى) [*Öl.*] Eskiden kullanılan ölçülerden birinin adiydi. «Dirhem» in küsuratından sayılırdı. Dirhem dört kısma taksim edilerek beher kısmına «denk», her denk dörde ayrılarak her bir kısmına «kırat», bir kırat dörde taksim edilip beher kısmına «buğday», buğday da dörde ayrılarak her bir kısmına «fitil», bir fitil ikiye bölünerek her birine «nakir», her nakir ikiye taksim ile her bir kısmına «kıtmir», her bir kıtmir yine ikiye ayrılarak beher kısmına «zerre» denilmiştir. Bir buçuk dirheme «miskal», kırk dört okkaya «kantar», dört kantara «çeki» denilirdi.

BUĞ GEMİSİ (بوغ كميسى) [*Bah.*] Eskiden buhar ile işliyen gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buğ, duman demektir. Benzerliğinden dolayı ilk zamanlarda buhar yerinde kullanılmıştır. Osmanlılar zamanında ilk vapur hicrî 1243 (1827-1828) te alınmış, «buğ gemisi» adı verilmiştir.

BUHURDAN (بخوردان) [*San.*] İçine kül ve ateş konarak üzerinde buhur yakılan aletin adıdır. Buhur, tütsü, yakılacak güzel kokulu şey demektir. Doğrusu «bḫehur» ise de «buhur» şeklinde şöhret bulmuştur Ödağacı, amber, günlük gibi yandığı vakit güzel kokan şeyler o nevidendir. Ödağacı tozu gülsuyu ile hamur yapılarak kalem, yahut kurs şeklinde kurutulur, camilerde, mesçitlerde, tekkelerde, evlerde mevlût okunmak gibi dinî merasim yapıldığı zaman, kalabalık dolayısiyle bozulan havanın ıslahı için, yakılırdı. Kiliselerde günlük yakılmaktadır.

Altın, gümüş, bakır, pirinç, porselen, fayans ve topraktan muhtelif şekillerde yapılırdı. Sadeleri olduğu gibi pek musanna olanları da olurdu. Şamdan şeklinde ve birkaç kollu bulunanları da vardı.

Buhurdanların altlarına bir de tabla konur ki buna «buhurdan tablası» denir.

Buhurdanların Şam ve Yemende yapılmış olanları meşhurdur.

Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde kıymetli buhurdanlar mevcuttur.

Antika işlerindeki bilgisiyle tanınan Nureddin Rüştü Büngül, eserinde (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 49) aşağıdaki izahatı veriyor:

«Bakırdan, gümüşten, altından, hattâ pirinçten yapılanları da vardır. Bunların bakırdan sanatkârane müşebbek dedikleri bir tarzda ajurlu işlenip cıva yaldıziyle yaldızlanan kısmı çok kıymettardır. İçlerinde 100 liraya kadar satılanlar görülmüş olup bunlar hep İstanbul mamulâtıdır. Adına «tombak» da derler ve bu suretle damgalananlar da vardır. Bundan başka gümüş çakmaklarla işlenenler, eski Şam ve Yemen buhurdanlarından daha fazla edenleri vardır. Bu buhurdanlar mutlaka yanlarında bir de gülâbdanla beraber satılır. Bir de Arap buhurdanları vardır. Büyük ve daha sanatlı bir tarzda olur. Bunlar, kandil gibi hem asılacak ve hem de yere konulabilecek vaziyettedir. Müzede bunlardan bir tanesi vardır. Bu buhurdan büyük ve gümüşten mamuldür. Her tarafı savatlı ve necef taşlariyle müzeyyendir. Resmi, kandil bahsinde görülecektir. Ve bunların pek çok envaı olup bir liradan beş yüz liraya kadar satılanları vardır. Hattâ fayanstan Çin ve Saksonya'dan yapılanları da görülmüştür.»

Yanardı ateş-i aşkiyle yer yer çifte micmerler
Buhurdanlar semaya neşrederdi amber-i sârâ
Lâ

BULAŞIKÇI DEDE (بولاشيقجى دده) [*Sof.*] Mevlevi tarikatı tâbirlerinden olup «Matbah-i

Şerif» in oldukça mühim vazifelerinden biri sayılırdı. Maiyetinde dergâhın vaziyetine göre yardımcıları bulunurdu. Yemek kabları mutfakta yıkanırdı. Kaşıklar da büyük bir dikkatle yıkanıp kurulanırdı. Somatların temizliğine bilhassa çok ehemmiyet verilirdi.

Küçük bir dergâhtaki bulaşıkçı dede temizlik işlerini kendisi yapar, büyük dergâhta ise maiyetindekilerin gördükleri bu işleri mütemadiyen takibederdi.

BULGARİ (بلغاری) [*San.*] Bir nevi sahtiyana verilen addır. Bu tâbir Afganistan'da, İran'da, İtalya'da, aynı mânada el'an yaşamaktadır.

BULUŞMA (بولوشمه) [*Sar.*] Saray ağalarının akraba ve dostlariyle kavuşmaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ağalardan biri akraba veya dostlarından birine mülâki olduğu zaman «mülâki olma», «kavuşma» yahut «görüşme» denilmez, «buluşma» denilirdi. Buluşma, diğer üç tâbirle müteradif elfazdan olduğu halde sarayda, hassaten ağalar hakkında, diğerleri kullanılmaz, munhasıran «buluşma» tâbiri istimal olunurdu.

BULUT (بلوط) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yılana benzer bir surette yapılan şekillere verilen isimdir. Bunların bir kısmı buluta benzediği için o ismi almıştır. Çin'de yapılan ejderha şekillerinin şer'an memnuiyetine binaen o makama kaim olmak üzere bu şekiller kabul edilmişti.

BUMBARTA (بومبارته) [*Bah.*] Kıçı aynalı ve ıskota armalı çırmıktan büyük yelken gemilerine verilen addır.

BUNDİKİ (بندق) [*Mes.*] Venedik hükümet ve parasını gösteren bir tâbirdi. Arapça vesikalarda «tüfek ve dane atan» mânasını ifade eder. Bundukaniyye ise otel demektir.

BUNKAR (بونقار) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adiydi. Evliya Çelebi (c. 1, s. 639) «Yusuf ve Züleyha» müellifi Hamdi Çelebi'nin oğlu Şemsi Çelebi tarafından icadolunduğunu, ekseriya paşa ağavatının çaldığını yazar.

BURANDA (براندا) [*Bah.*] Geceleri iki nihayetlerinden kemerlere talik olunarak içinde yatılmak ve gündüzleri de yatak takımını havi olduğu halde pranpete konulmak üzere 6 kadem uzunluğunda ve 4 kadem genişliğinde yelken bezinden yapılan yatak askılarının adıdır. Burandaların pranpete vazı ve istif olunması efradın yataklarının ayak altında kalmaması, ıslanmaması, ezilmemesi ve kirlenmemesi mülâhazalarına mebniyse de asıl sebebi muharebe esnasında güvertede bulunanların, düşmanın şişhanesinden hıfız ve emin olmak üzere geminin etrafında bir nevi siper hâsıl olmak içindi.

BURÇ (برج) [*Mim.*] Kale duvarlarında, genişliğinden fazla yüksekliği olan dairesi, murabba ve çok köşeli olarak yapılan müdafaa kulelerine verilen addır. Burc-u baru diye, baru denilen kale duvarları ile bunların boyunca ve onlarla bitişik olarak fâsılalarla yapılan çıkıntılı kulelerin heyet-i mecmuasına denir.

Burç, aynı zamanda astronomi ıstılahı olarak kullanılır, cem'i buruç'tur. Yıldız topluluklarının aldıkları şekle göre on ikiye ayrılır. Bunların hepsine birden «Mıntakat-ül-buruç» denir. On iki burcun ayrı ayrı isimleri vardı. Hamel burcu, Sevir burcu, Cevza burcu gibi.

Bir burc-u makam tutmuş olmağa
Kim olmaz ona nesim-i hemrah
Fuzuli

§ [*Ast.*] Gökteki birtakım yıldız topluluklarına bu ad verilmiştir. Burç taksimatı pek eski zamandan beri nazar-ı itibara alınmış ise de on iki burcun hangi kavim tarafından ihdas olunduğu katiyetle bilinmemektedir. Şarkın eski nücum kitaplarında «Hermez Hakîm» diye ismi geçen ve hüviyeti hakkında sarih malûmat mevcut olmıyan Mısırlı veya Yunanlı bir âlim - kadim Yunan müelliflerinin rivayetine göre - ilk defa mıntakat-ül-buruç ve burçlardaki suret-i kevkebiyelerden bahsetmiştir. Bunu İdris Peygambere nispet edenler de olmuştur. Eski Mısırlılar on iki burca kâh canavarların, deniz hayvanlarının, kâh mukaddes addettikleri kuşların isimlerini vermişlerdir. Bazı müverrihler Mısırlıların Yunanlılardan, hattâ Geldanilerden burçların isimlerini aynen aldıklarını iddia etmekte iseler de bu husus henüz tamamiyle ispat edilmiş değildir.

Güneşin günlük hareketinden başka yıldızlar arasında garptan şarka doğru zâhirî bir hareketi vardır. Bu hareket şu suretle anlaşılır: Güneşin mukabilinde, yani ondan on iki saat sonra nısf-ün-nehardan geçen yıldızlar her gün aynı değildir. Güneş bir sene nihayetinde aynı noktaya avdet eder. Yıldızların arasında katetmiş gibi görünen sema küresi büyük dairesine «küsuf dairesi» denir. Sema küresi küsuf dairesinin her iki tarafındaki sekiz buçuk derecelik kısmını kudema «mıtakat-ül-buruç» tesmiye etmiştir. Bu mıntakada seyyarelerin büyük ve küçüklerinin mühim bir kısmı hareket eder. İtidal noktasından itibaren küsuf dairesi otuzar derecelik on iki kısma ayrılır. Her

birine burç ismi verilir. On iki burcun adları şunlardır: Hamel, Sevr, Cevza, Seretan, Eset, Sümbüle, Mizan, Akrep, Kavs, Cedi, Delv, Hut. Burç kelimesi ekseriya «suret-i kevkebiyye» yerinde kullanılır. Filvaki kudema burç diye küsuf dairesi kutbundan geçen on iki büyük dairenin sema küresi üzerinde, tıpkı portakal dilimleri gibi ayırdığı on iki parçayı kast ederdi. Müneccimlerin ıstılahında burç denildiği zaman güneş ile seyyarelerin menzilleri sayılan bu on iki burç anlaşılır. Batlamyos, yirmi biri şimalde, on beşi cenupta, on ikisi vasatta muaddil-ün-nehar etrafında güneşin bir sene zarfında kateder görüldüğü mahreçlerinin bulunduğu noktada olmak üzere mecmuu 48 burç saymıştır. Bu 48 burç bin yirmi dokuz yıldızdan ibaret olup 361 i şimal burçlarında, 318 i cenup burçlarında, 350 si de mıntakat-ül-buruç denilen orta mıntakadadır. Bu burç mıntakaları üzerindeki on iki burç bir sene zarfında âdeta güneşin birbirini mütaakıp uğrak yerleri gibi mülâhaza olunur. Amerikanın keşfinden sonra burçların sayısı 117 ye kadar çıkarılmış olmakla beraber on iki burç yine aynıdır. Bununla beraber bu on iki burç itibaridir. Alemi katî olmak üzere arz olunan altı dairenin tasnifi ile hâsıl olan on iki kıtadan biri demektir. Yani birer cümle-i kevkebiyye değil, onunla itibar olunan birer mıntakadır. Burç bu mânaca telâkki olunacak olursa bu on ikiye munhasır olur. Heyet kitaplarında bu on iki hakkında ıstılah olmuş, diğerlerine burç denilmeyip suret tâbir edilmiştir. Mıntakat-ül-buruca isabet eden suret-i kevkebiyyeler itidal noktasının yani küsuf dairesi ile muaddil-ün-nehar tekatu noktasının ricati, şarktan garba doğru senede elli saniyelik hareketi, dolayısiyle burçlara intıbak etmez. Bunların tevafuku ancak 25695 senede bir vâkı olur. Güneş, burçların her birinde bir ay bulunur. Fakat mıntakanın suret-i kevkebiyyelerinde kaldığı müddetler birbirine müsavi değildir. Meselâ «Akrep» suret-i kevkebiyyesinde altı, «Sümbüle» de ise kırk beş gün durur. Diğer taraftan Şems «elhavva ve elhayye» suret-i kevkebiyyesinden mürur eder. Lâkin buna tekabül eden burç yoktur.

Burçların başlangıcı güneşin burçlara dâhil olması iledir: Hamel (ilkbahar), Seretan (yaz), Mizan (sonbahar), Cedi (kış).

Burç'un cem'i buruçtur. On iki burç yerine «buruc-i isna aşer» tâbiri kullanılmaktadır.

Haml ü Sevr ile Cevzada olur fasl-i bahar
Seretan ü Eset ü Sümbüledir yazda karar
Tutta güz faslını Mizan ile Akrep dahi Kavs
Cedi vü Delvle Hut olda zimistana medar
Lâ

BURGU (بورغو) [*Mus.*] Nefes sazlarından birinin adı idi. Nefirden daha uzundu. Ucu kıvrık olursa kürrenay adı verilirdi. Nefir ve kürrenay gibi çalınırdı. Bu sazlarda delik yoktu.

BÜRGUS (برغوث) [*Mes.*] Suriyeliler tarafından bir kuruşluk Osmanlı gümüş parasına verilen addı. Arapça pire demek olan bu kelime, küçüklüğü sebebiyle, elden kolaylıkla düşmesinden dolayı bu isim verilmişti.

BÜRHANİYYE (برهانيه) [*Sof.*] Ahmediyye tarikatının altı şubesinden birinin adiydi. Ötekiler de şunlardı: Sinaniyye, Uşşakiyye, Ramazaniyye, Cerrahiyye, Mısriyye.

BURLUTA (بورلوته) [*Bah.*] Eski zamanlarda düşmanın harb gemilerini yakmak için kullanılan gemilere verilen isimdir. Bunlara «ateş gemisi» ve «frogra cuvara» da denilirdi.

Burlutalar, yapılışlarına nazaran birkaç nevi idi. Büyüklük cihetiyle de başlıca iki sınıfa ayrılırdı: bu sınıflardan biri âdeta «uskuna» büyüklüğünde gemilerdi. Ancak bunlarda ötekiler kadar sağlamlık lâzım olmadığı için gayet hafif ve narin olarak yapılırlardı. Kıç taraflarında iki büyük cankurtaran lumbarı vardı. Bu gemilerin tekne, arma vesairesi ve ambarı iştial kabiliyeti olan maddelerle doldurulurdu. Yakıcı maddelerle dolu olan işbu gemiler düşman donanması üzerine sürülürdü. Gerilerinde birer sandal bulunurdu. Bu sandal, ateşlendikten sonra bırakılan gemideki taifenin kaçmalarını temin içindi. Maharetli ve cesur olan bu gemiciler lumbarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek gerideki sandala çıkarlardı.

Ancak bu gemilerin yakıldıktan sonra istenilen istikamete sevk ve tevcihi müşkül olduğundan açık denizlerde donanma aleyhine kullanılamayıp daima limanda demirli bulunan sefineler üzerine sevk edilir ve nadiren sahillerde de kullanılırlardı.

Burlutaların diğer sınıfı âdeta şimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle çok hafif kayıklardı. Bunlar da ötekiler gibi kendileri yanmak üzere tertibolunurlar, kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte maharet olan efradın fedailerinden terekkübeden gemicilerin idaresinde sevk edilirlerdi. Bu gemicileri kurtarmak için arkalarından bayağı sandal ve kayık gönderilirdi. Yakılması istenilen gemiye yanaşılınca yakılır, taifeler denize atlamak suretiyle canlarını kurtarırlardı.

Bunların birtakımları da yanan neviden değildi Lüzumu kadar yakıcı maddeler aldıktan sonra düşman gemileri üzerine hücum ederler, yanlarına sokulabildikleri gemilere hususi aletlerle ateşlerini atarlardı. Bunlardan bazılarının baş taraflarında bir fevvare i ateşîn suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunurdu. Bu müthiş aletle müsellâh olan bir kayık, düşman gemisine sokulduğu zaman gemiye ateş verinciye kadar oradan ayrılmazdı. Halbuki, bu misillû fevvareler gemilerde de bulunduğu için onlar tarafından mukabil ateşe mâruz kalırlar ve bazı defa düşman gemilerini yakmağa savaşırlarken kendileri yanarlardı.

Ateş kayıkları deniz içinde de sönmiyecek bir kısım yakıcı madde kullandıklarından ahşap olan eski gemiler için çok tehlikeli sayılırlardı.

Bu mühlik vasıta yakın vakitlere kadar deniz muharebelerinde kullanılarak, yüzünden pek çok donanmaların mahvına muvaffakıyet hâsıl olmuşsa da harb sefinelerinin zırh ve çelikten imaline başlanıldıktan sonra burlutaların artık bir işe yaramıyacakları tahakkuk ettiği cihetle istimallerinden sarfınazar olunmuştur. Bununla beraber fen erbabı bunları büsbütün terk olunmuş bir halde bulundurmayı, daha doğrusu zırhlıları tamamen başıboş bırakmayı da tecviz etmiyerek başka bir kalıba ifrağa çalışmışlar ve kullanış tarzlarını göz önünde tutmak suretiyle şimdiki deniz muharebelerinin ehemmiyetli silâhı hükmünde olan « torpido » ve «torpido istimbot» ları icada muvaffak olmuşlardır. Filhakika teemmül edilecek olursa torpidoların içindeki tahrip maddesi müştail eczadan ibaret olduğundan şu suretle sonraki ihtira evvelkinin ıslah ve ikmal olunmuşu demek olduğuna şüphe bırakmaz.

Burlutalar torpido istimbotların icadına sebebolmuştur. Filhakika ilk torpidobotlar zamanlarına nazaran en seri ve en hafif gemilerden bulunurlardı ve başlarında on metre veya daha ziyade uzunlukta bir gönder (sırık) bulunur ve o sırığın ucunda patlayıcı mevat asılı olarak dururdu. Düşmana yanaşılınca müsademe suretiyle patlatılır ve düşmana tahribat verdirilirdi. Kendi kendine iştial edebilecek şekilde olanları da vardı.

Ekseriyetle istimbotun iki yanına asılarak düşmana takarrübedilir ve bu veçhile tahribatta bulunurdu ki 1293 harbinde Tuna'da Seyfi monitoru Ruslar tarafından bu şekildeki torpille batırılmıştı.

BURMA (بورمه) [*Hal.*] Giritte Hıristiyanlara teaddide bulunan İslâmiyetin dinî hükümlerinden habersiz ve cahil Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BURMA BIYIK (بورمه بيق) [*Kıy.*] Bükülmüş, kıvrılmış bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bıyığın kıvrılabilmesi için uzun olması lâzımdır. Diğer bıyık tâbirleri de şunlardır: Çar ebru, ter, kaytan, nevhat, pis, kırpık, pırasa, yastıklı.

BURMA SARIK (بورمه صاريق) [*Kıy.*] Serpuşun üzerine sarılan sarıklardan bir nev'inin adı idi. Burma şeklinde olduğu için bu isim verilmişti. Eskiden acemi oğlanları taşrada bulundukları veya hizmete gönderildikleri zaman başlarına böyle sarık sararlardı.

BURNU BÜYÜK (بورنی بويوك) [*Hal.*] Azametli, kibirli, kendini beğenmiş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUNDAN DÜŞEN BİN PARÇA (بورندن دوشن بيك پارچه) [*Hal.*] Hiddetli, sinirli, müteessir, mükedder yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUNDAN KIL ALDIRMAMAK (بورندن قيل آلديرمامق) [*Hal.*] Her şeye karşı hiddetli dâvranmak, kendinden bahsettirmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUS, BORNOZ, BORNUZ (بورنوس) [*Kıy.*] Eskiden kadınların kırlarda ve gezme yerlerinde giydikleri kolsuz geniş yeldirmenin adı idi. Hamamdan çıkınca kurunmak için giyilen kollu ve geniş havluya da bu ad verilir.

Arapların üste giydikleri geniş ve dörtköşe mantoya da burnus denilir.

BURSA ÇEKMESİ (بروسه چكمه‌سی) [*San.*] Bir çizgisi ipek, bir çizgisi iplik olan ye yollu yollu dokunan kumaşın adıdır. Bu kumaş Bursa'da dokunduğu için o ismi almıştı. Orta derecede bir kumaştı.

BUYRULTU (بيورلدی) [*İda.*] Küçük bir makamdan büyük bir makama veyahut bir şahıs tarafından herhangi resmî bir makama sunulan kâğıt üzerine o makam sahibi tarafından emir mahiyetinde yazılan yazı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Eskiden defterdar, kaptan paşa, veya emsali memurların bir iş hakkında sadrazama yazdıkları kâğıtlara sadrazam tarafından yazılan yazılar birer buyrultu idi. Yine büyük makam sahipleri tarafından kendi memuriyet daireleri dâhilindeki memurlara, emir mahiyetinde olarak, yazılan tamimlere de « buyrultu » denilirdi. Bu buyrultuların sonu « deyu » ile biterdi.

Buyrultuda, buyrultunun kime yazıldığı

gösterilmemişse ona da «açık buyrultu» denilirdi.

Vaktiyle vezirlerle beylerbeyiler, kanunen haiz oldukları salâhiyete istinaden, yazdıkları buyrultulara, padişahlar gibi, «tuğra» çekerlerdi. Ancak padişahlar namına yazılan fermanlarla emsali kâğıtlarda tuğra, kâğıdın tam ortasına çekildiği halde memurların yazdıkları buyrultulardaki tuğralar ortaya değil, kâğıdın sağ kenarına çekilirdi. Esasen valilerin tuğraları o biçimde imzadan başka bir şey değildi.

Buyrultulara «badesselâm inha olunur ki» ibaresiyle başlanırdı.

İstanbul kadısı veya bunun gibi maiyeti sayılan biri tarafından yazılan takrir veya ilâm üzerine sadrazamın «tasvîp» ve «red» şeklinde yazdığı şeylere «işaret-i aliyye» denilirdi. Tevcihata mütaallik kâğıtlar sadarete gönderilir, sadrazam tarafından «tevcih oluna» buyrultusu çekilirdi.

Muhtar ve ihtiyar heyetine seçilenler hakkında bunların seçildiklerine dair yazılan kâğıtlara, köyün âşarını iltizam eylediklerine dair yazılıp mültezimlere verilen açık emirlere de buyrultu denilirdi.

BÜCENTOR (بوجنتور) [*Bah.*] Venedik dukalarının Adriyatik denizi merasim ve alaylarında bindikleri saltanat kalyonuna verilen addır.

BÜDELÂ (بدلا) [*Sof.*] Ricalûllahtan yedi kimseye alem olmuştur. Bir mahalden diğer mahalle sefer eden bir adam, kendi şekil ve kıyafetinde kendi hayat-ı mâneviyesiyle hay, kendinin ef'al-i mahsusasını ayniyle fail diğer bir adama terk eylese ve suret ve siyrette ikincisi evvelkinin aynı olmasına mebni evvelkinin mefkudiyetini kimse farz edemese şahs-ı saniye bedel denir. Bu suretle suret-i ulâda runüma olan suret-i saniye İbrahim Aleyhisselâm'ın kalbi üzerine mecbul bir şahs-ı âlidir. «Büdelâ» bedelin cem'idir.

Bunlar ahyar denilen ve hall-ü akit ashabı olan üç yüz rical cümlesindendir. Bunların kırkına ebdal, yedisine büdelâ, dördüne evtad, üçüne nükaba, birine de kutup ve gavs denilir. Bunlar yekdiğerini bilirler. Hall-ü akt-i umurda yekdiğerinin iznine muhtaçtırlar. Muhiddin-i Arabi «Fütuhat-ı Mekkiye» de yedileri ebdal tesmiye etmiş ve şöyle demiştir: «Hak Sübhanehu ve Taalâ yeryüzünü yedi iklim eylemiştir ve has kullarından yedi kimseyi güzide kılmış ve onların adını ebdal koymuştur ve her iklimi biriyle hıfzeder.»

Bunlara Üveysîlerin küberası da denilir. Çünki zâhirde pîre ihtiyaçları yoktur. Hücre-i Nebevide perverde olurlar: Üveys-ül-Kareni gibi. Bazısı da ehlûllah tarafından mânen terbiye olunurlar: Ebül-Hasan Harkani'nin Bayezid'in ruhaniyetinden terbiye görmesi gibi.

BÜLBÜL (بلبل) [*Bah*] Kendisine palanganın rigavosu bağlanmak için makaranın alt başına konulan halat veya demirden mamul halkanın adıdır.

BÜLFUDUL (بوالفضول) [*Hal.*] Boşboğaz, münasebetsiz söz söyliyen, kendi kudret ve kabiliyetinin üstünde işlere karışan, haddini bilmez yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bül, mübalâga edatı olup çok mânasına gelir. Fars kaidesiyle bülfudulân suretinde de kullanılırdı. Bülfudulâne; dangalak, kaba adama yakışacak tarzda, sersemcesine demektir.

Geçti sadr-i bezm-i yâre bülfudul
Lâ

BÜLHEVES (بوالهوس) [*Hal.*] Mizacı mütelevvin, sebatsız, hevesatına mağlûp, aklına geleni yapmak istiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi «maymun iştahlı» demektir. Farsça bir kelime olan bül, mübalâga edatı olup çok mânasına gelir.

Ey nefs-i bülheves hazerin yok mudur senin
Yoksa neticeden haberin yok mudur senin
Ramiz

BÜRGÜ (برکو) [*Kıy.*] Kadınların başlarını ve yüzlerini örtmek için giydikleri ve büründükleri çarşafa verilen addır. Başörtüsü, namaz bezi gibi örtülere de bürgü denilmektedir. En ziyade Arabistan'da kullanılır. Burgu da derler.

BÜRHAN (برهان) [*Sof.*] Rufai tarikatına mahsus olan şiş vurmak, ateşe girmek ve emsali harikalar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Arapça bir kelime olan bürhan, delil, hüccet, ispat demektir. «Kamus» ta: «Red ve inkâr için söz götürmiyecek surette ispat-ı hakikat eden hüccet-i kaviyyê» suretinde izah edilmiştir.

Rivayete göre hacca giden tarikat müessisi Ahmed-ür-Rufai, Medine'ye dönüşünde mensubini ile Cenab-ı Peygamberin kabr-i saadetini ziyaret ediyor. Selâmına, Aleyhisselâmdan «ya veled-i» cevabı geliyor. Meşhur kıtayı okuması üzerine daha başka iltifata da mazhar oluyor. Bu hal yanındakileri vecde getiriyor. Kimi satır, kimi çekiç alıyor, birbirine vurmağa başlıyor. Bunu gören Ahmet-ür-Rufai ellerini açıyor, bu benim tarikatıma mahsus bir hal olmak üzere kalsın diye dua ediyor, şiş vurmak, ateş yemek gibi harikalar bundan kalıyor.

Tuttu beni ol şûh ile yâran
Dâvâya gerek gel indi bürhan
Şeyh Galip

BÜRÜMCÜK (برومجك) [*Giy.*] Kıvratma denilen bükülmüş ipekten kıvırcık olarak dokunan çamaşırlık bezlerden birinin adıdır. İplik karışığına «hilâlî» denilirdi. Kolay eskimiyen bürümcük eskiden en makbul çamaşırlıktı.

BÜRÜME (برومه) [*Kıy.*] Başlığın üzerine sarılan sarıklardan birinin adı idi. Bürülerek sarıldığı için bu adı almıştı. Sonraları buna «burma sarık» denilmiştir. Osmanlı padişahlarının ikincisi Orhan Gazi maiyeti halkına akbörk giymelerini, divana gelirlerken bunun üzerine bürülü tülbent sarmalarını emretmişti. Zamanla timar sahiplerine de taammüm ederek üç bin akçelikten yukarı timar tasarruf edenler de bu tarzda sarık sararlardı.

BÜTÜN TIRNAK (بوتون طيرناق) [*Mal.*] Vergi alınan ehlî hayvanların ayrıldığı iki kısımdan birinin adı idi. Diğer kısmına «çatal tırnak» denilirdi. Bütün tırnak denilen hayvanlar at, beygir, kısrak, ester, merkep ile bunların yavrularıdır. Resim cihetiyle develer de bütün tırnak hayvanlardan sayılırdı.

BÜYÜ (بويو) [*Hal.*] Gayr-i dinî (dindışı) dualar ve hareketlerle ruh üzerine tesir yapmağa denir. Buna «sihir» adı da verilir. Bir insanı istenilen şeyi yapmağa saik olan gizli kuvvet, tabiata aykırı haller vücuda getiren acayip tesirler demektir. Bunları yapanlara «büyücü» denilirdi.

«Larousse du XX. Siècle» de büyü için şu tafsilât vardır: «Rumca «Mageia» dan. Ekseriya garip birtakım ameliyat (pratiques) vasıtasiyle, tabiî kanunlara mugayir bazı fiiller (işler) yapabilmek sanatıdır. Kara büyü: Asıl sihir ki bazı kimseler, perilerin ve hususiyle şeytanların müdahalesiyle, tabiatüstü birtakım fiiller (işler) yapabilecekleri iddiasındadırlar. (Bu türlü büyü ile meşgul olanları, eski zamanlarda, ateşte yakarlardı.) Mecaz yoliyle, büyü: Anlaşılamaz, akıldan hariç şey demektir. Beyaz yahut (tabiî) büyü: Zâhiren acayip, fakat hakikat-i halde tabiî sebeplerle meydana gelmiş birtakım fiiller (işler) yapmak sanatıdır: Hokkabaz kuleleri gibi.

«Büyü, muhtelif kavimlerde mevcuttu. Geldanilerde: Geldani büyüsü, her yere dağılmış olan perilerin tabiat hâdiselerini vücuda getirdikleri itikadına dayanıyordu. Bazı mahlûkat şeytani bir kuvvetle mücehhez idiler. Bununla beraber, bu kuvvet erkekten ziyade kadında bulunuyordu. Cadılar ve şeytanlar insanların bedenine girmek iktidarını haiz idiler. Geldanilerde büyünün her nev'i vardı. «Envoûtement» denilen sihir nev'i de dâhil. Babil Geldanilerinde, habîs ruhlara karşı mücadele için, çok zengin bir dua kitabı vardı. Vebaya karşı, zabt ve istilâya, «possession»a karşı, hannas-indubes'lere karşı, succubes'lere karşı, peri, cin, gulyabani, «fantômes»lara karşı okunan dualar vardı. Evler dâhilinde tahaffuz için, giriş yerlerinde, kurtarıcı ilâhların küçük tasvirleri konulurdu. Teshir etmek hususunda en büyük kuvveti haiz olan ilâh, temizleyici suyun semavi timsali olan «Ea» dır. Geldaniler, şeytanları birçok takımlara ayırıyorlardı. Lili ve Lilitu, geceleyin harekette bulunan perilerdi. Labartu taaddi ile tazyik eden peri idi. Namtar, tâun perisi idi, ilh... periler meşum tesirlerini ikmal etmek için hayvan kıyafetine girerler, yahut insan suretinde görünürlerdi.

«Mısırda: Musa zamanından evvel Mısırlılar kanunen caiz olan bir büyü kabul ediyorlardı. Bununla beraber kanunen memnu olan büyünün her türlü icra usullerini daha az bilmez değillerdi. Sihirbazların hayata ve ölüme tasarruf ettiklerine, iyi veya habîs cinleri yardım için celp ve davet etmek kudretine sahibolduklarına ve tabiat kuvvetlerini diledikleri gibi kullanabileceklerine inanılıyordu. Mısırlılar esami ilmine büyük bir kıymet atfediyorlardı. Bir adam bir perinin ismini bilir ve onu yardıma çağırırsa; büyücünün dileklerine göre kareket etmeye perinin mecbur olduğuna inanılıyordu.

«Uzak Şarkta büyü: Çinliler, büyünün her türlüsüne karşı derin bir alâka beslîyorlar. Konfüçyüs'ten evvelki devirde Wu denilen bir nevi cadı, devletin sosyal teşkilâtında resmî bir mevki sahibi idi. Büyü usulleri ve kaideleri arasında rakıs ve şiddetli korku ihdas etmek de vardı. Büyücülerin taganni ettikleri birtakım esrarlı formülleri vardı. Onlar istikbali keşfedip söylemeye, cinleri defetmeye çalışıyorlardı. Ailenin saadetini temin maksadiyle, ev hayatında birçok âdetler (pratiques) idame edilmişti. Bilhassa evin methaline birtakım nebatlar asılırdı. Milâdın 4 üncü asrına çıkan Pao Po-Tzu habîs ruhların vücudunu sihirbaz aynaları vasıtasiyle, keşfetmeye mahsus birtakım reçeteler (usul ve tertipler) ihtiva ediyor. Zamanımıza gelinciye kadar büyücülük hakkında neşredilmiş olan eserler pek çoktur. Meselâ Yin Yang Tsih King ki, 1795 te neşrolunmuş bir kitaptır, kaderi iyi bir tarzda kullanmaya yarıyan kaideleri muhtevidir. İnsanın evini nerede yapacağı, ölünce nereye gömüleceği hakkında da kaideleri havidir.

«Annam'da en garip büyü itikatlarından biri, tek ayaklı peri (génie au pied unique) ye aittir ki bu mezhep Çinden gelmedir. Buna ait bir menasik kitabı ve bir «formüler» vardır. Bu efsun kitaplarında her şey bulunur: görünmemek (görünmez olmak) için, lâmbayı isleridiren şeytanları kovmak için, bir erkek evlâda malik olmak için ilh...

«Yunan-Roma büyüsü: Görünmez kuvvetleri beşerin iradesine mahkûm kılmak sanatı, Yunan-Roma medeniyetinde Şarkta olduğundan daha az rağbet bulmuş değildi. Yunan sihirbazları kendilerine daha ziyade hizmet edebilecekleri ümidiyle yabancı ilâhlara müracaat ediyorlardı. Bununla beraber, millî ilâhlar arasında «Hécate» cadılar ilâhı olmuştu. Tesalya kıtası gizli sanatlara mensup en meşhur adamları yetiştirmekle meşhurdu. Romalılar da, sihirbazlıkta, Yunanlıları ve Etrüskleri takibetmişlerdir. Şarkın bâtıl itikatlarına hudutsuz bir surette itimadediyorlardı. Büyü, imparator Ogüst zamanında, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Bundan başka Romada her nevi büyücüler çoğalmıştı. Bunlar, alelâde olarak, Esquilies'lerde toplanıyorlardı. Çünkü bu yer kemiklerle ve makberelerle dolu idi. Néron ile Tibère dahi, büyücülerin sanatlarına müracaatla beraber, onları takibetmişlerdir.

«Yahudi büyüsü: Yahudilikte sihre itikat pek revaçta idi: Perileri celp ve davet etmek, şeytanları insanın iradesine mahkûm kılmak, her nevi harikalar, hulâsa medeniyette şöhret bulmuş itikatların cümlesi Yahudilikte mevcuttu. Yahudiler büyü formüllerinde, eski ananelerden yahut yabancı dinlerden gelen cin ve peri isimlerini ithal etmişlerdir.

« İslâmlarda sihir: Müslümanlar büyüde Yahudilerden, Suriyelilerden, İranlılardan, Geldanilerden ve Yunanlılardan ders almışlardır. Tütsü, tılsım, muska (amulette), cadılık (incantation) fala bakmak vesaire hep oralardan intikal etmiştir. Müslümanlar cinlere inandıkları için sihre de itikadediyorlar. Hazret-i Muhammed «isabet-i ayn»a karşı yılan sokmasına ve umumiyetle hastalıklara karşı muska ve duayı tecviz ediyordu. Müslümanlarda birtakım fal kitapları da vardır ki kelime ve harflerin terkibi suretiyle istikbali keşfe çalışırlar.

«Garpte büyü: Bütün milletlerin arşivleri tetkik olununca, büyüye mütaallik bu türlü itikatlara tesadüf edilir. Keltler, Tötonlar, İskandinavlar, Finler vesaire Doğu milletleriyle birçok esaslı müşabehetler göstermektedirler. Rönesans devrinde, ortaçağda büyünün her türlüsü bilinir ve yapılırdı. Bugün akıl ve mantığın ilerlemesiyle büyünün, mağlûben ortadan kalktığına inanmak pek cüretkârane bir harekettir.»

BÜYÜK BASTON (بيوك باستون) [*Bah.*] Civadradan dışarıya çıkarılan ve civadraya bosa ve brakil zincirleriyle raptolunan bastonun adıdır.

BÜYÜK BEY (بيوك بك) [*Sar.*] Başmabeyinci hakkında kullanılan bir tâbirdi. Büyük Bey denilince başmabeyinci anlaşılırdı.

BÜYÜK ÇIKMA (بيوك چيقمه) [*Sar.*] Padişahın cülûsu münasebetiyle saraydaki koğuşlular arasında yapılan nakiller hakkında kullanılır bir tâbirdi. Diğer zamanlardaki nakillere «küçük çıkma» denilirdi. Acemi oğlanlarının yakışıklıları ayrılarak Edirne Sarayı ve İstanbul'da Galatasarayı ve Atmeydanında İbrahim Paşa Sarayı dairelerinde tahsil ve terbiye gördükten sonra içlerinden kabiliyetlileri Topkapı Sarayı ağasının arzı üzerine saray hizmetine geçirilir ve iç halkı denilen saray acemilerinin en aşağı koğuşu olan küçük odaya kaydedilirdi. Sonra münhal vuku buldukça bunların kıdemlileri bir yukarı odaya verilmek suretiyle silsile yürütülürdü. İşte bu silsilenin alelâde ihtiyaç üzerine olmayıp cülûs münasebetiyle yürütülmesi büyük çıkma sayılırdı.

Büyük çıkmada mühim tebeddüller vuku bulurdu. Çünki eski padişahın adamlarının çıkarılması ve yeni padişahın adamlarının alınması yüzünden hizmetlerde mühim değişiklikler olurdu.

BÜYÜK FLOK (بيوك فلوق) [*Bah.*] Pruva gabiya kapelesinden büyük bastonun nihayetine gelen halat vasıtasiyle bastonun üzerinde açılan yelkenin adıdır. Buna «büyük flok lârmosu» da denir.

BÜYÜK EMÎRAHOR (بيوك اميراخور) [*Sar.*] Padişahların atlarına bakan memurların başına verilen addı. Emîrahor, ahır beyi, ahır müdürü demektir. Emîrahor yerine son zamanlarda «İstabl-ı âmire müdürü» denilirdi.

Ol pâk dil ki ederse tevazuundan eder;
İstabl-ı hassına Efrasyab-ı mîr-i ahur
Nabi

BÜYÜK HAFİF (بيوك خفيف) [*Müs.*] Mehterhane makamlarından birinin adı idi. «Usulât-ı mehterhane-i âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi 1184 No. lı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlatî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif,

nakış, saf, revanî, def usulü, yarım ahlatî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i Hindî, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çenk-i harbî.

BÜYÜKDERE USTASI (بيوكدره اوستاسى) [*Sar.*] Büyükdere bostanlarının idaresine memur bostancı zâbitine verilen addı. Padişahlara ait bahçelerde, bostanlarda, mahsul yetiştiren mahallerde usta denilen bu zâbitler aynı zamanda memur oldukları yerlerin asayişiyle de alâkadar idiler. Ustalardan vazifelerinde ihmalleri görülenler bostancıbaşının arziyle tenzilen kapıkulu süvari ocaklarının orta bölüklerine, yahut ulûfecilere çıkarılırlardı.

BÜYÜK KAVUKLU (بيوك قاوقلى) [*Ilm.*] Şeyhülislâm Kapısı dahi denilen Meşihat Dairesinde kavasbaşı vazifesini gören memurun unvaniydi. Bunun maiyetinde bulunan kavaslara «kavuklu» denilirdi.

BÜYÜK KOL (بيوك قول) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının tekmil maiyet halkiyle yaptığı ziyaretler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Böyle bir ziyaretin yapılması kararlaşınca Ağa Kapısı başyazıcısı ağanın büyük kol ile sadrazamı ziyaret edeceğini ve ocak ağalarının divan elbisesini giyerek Ağa Kapısına gelmelerini bir gün evvel yeniçeri odalarına bildirirdi. Ertesi günü yayabaşılar, bölükbaşılar, deveci ağalar, haseki ağalar, turnacı, seksoncu ve zağarcılar, sekbanbaşı, yeniçeri kâtibi, dört solakbaşı, kethüda bey, başçavuş, orta çavuş, küçük çavuş vesaire divan elbiseleriyle Ağa Kapısına toplanırlar, cuma namazından sonra atlanarak alay tertibi üzere Paşa Kapısına yani sadrazamın konağına giderlerdi.

Yeniçeri ağasının kıyafeti de resmî idi.

BÜYÜK MEVLÛT (بيوك مولود) [*Hal.*] Eskiden kadınlar tarafından Arabi ayların üçüncüsü olan Rebi-ül-evvel yerine kullanılan bir tâbirdi. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

BÜYÜK RUZNAMÇE KALEMİ (بيوك روزنامچه قلمى) [*Mal.*] Maliye kalemlerinden birinin adiydi. Varidat ve masarifat defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal yapılırdı. D'ohsson'un beyanına göre bu kalemin sergi nazırı, veznedarbaşı, sergi halifesi olmak üzere başlıca üç memuru vardı.

BÜYÜK TEZKİRECİ (بيوك تذكره جى) [*Ida.*] Bab-ı âlinin büyükçe memuriyetlerinden birinin adiydi. «Tezkire-i evvel» de denilirdi. Bab-ı âli'deki divan toplantılarında sadrazamın yanında durarak arzıhalleri, küçük tezkireci ile nöbetleşe okur, verilen kararları ve sadrazam namına sâdır olan buyrultuları yazardı. Çavuşbaşılığa taallûk eden yazı işlerini de maiyetindeki kâtiplerle görürdü. Büyük tezkireci aynı zamanda mevkufatçıya bağlı olan kalemin de şefi idi. Sah çekmek ve harc almak salâhiyetine de malikti.

BÜYÜK TONOZ (بيوك طونوز) [*Bah.*] Gemiyi tonoz ederek bir yerden diğer yere nakletmek veyahut az akıntılı limanlarda, veya limanlık hava olup da demir ile uzun uzadıya yayılması istenilmiyen yerlerde göz demiri makamında kullanılan ihtiyat demirlere verilen addır. Bunlara «akıntı demirleri» de denilir. Bu demirler göz demirlerinin üçte ikisi ağırlığındadır.

BÜYÜK TÖVBE (بيوك توبه) [*Hal.*] Eskiden kadınlar tarafından Arabi ayların beşincisi olan cümad-el-ulâ yerine kullanılan bir tâbirdi. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

BÜYÜK YAZICI (بيوك يازجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının kâtibi yani resmî ıstılahla, yeniçeri kâtibi hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BÜZÜRGÂN (بزرگان) [*Sof.*] Nakşî tâbirlerindendi. Mürşid-i kâmil, sohbeti istifadeli olan, diliyle cevherler saçan ârife ıtlak olunurdu. «Büzürk» Farisîde büyük demektir. Bu itibarla büzürgânın lûgat mânası büyükler demek olur. Bu tâbir, ekâbir yerinde de kullanılırdı: büzürgân-ı erbab-ı tarikat gibi.

C

CABA AKÇASI (جبا آقچه‌سی) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı idi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Esasta bir olmak üzere yerlerine göre resm-i badiheva, resm-i mücerret, resm-i rüyet, resm-i bennâk tâbirleri de kullanılırdı.

CABA BENNÂK (جبا بناك) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı idi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Buna «caba akçası» da denilirdi.

CÂBİ (جابی) [*Mal., Vak.*] Cizye ve haraç ile vakıf icarelerini toplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan câbi, tahsildar demektir. Fatih vakfiyelerinde muhtelif şekilleri bulunduğu gibi Vakıf arazisine ait vakıf defterlerinde de geçer. Bazan hirfet bölümlerine göre ayrıldığı da olur: Boyacılar câbiliği, kumaşçılar câbiliği, kerestecîler câbiliği, mumcular câbiliği o kabîldendir. Tanzimat'tan sonra bunun yerine tahsildar tâbiri kullanılmıştır.

Koynu defterli o câbi ne belâ
Vehbi

CÂBİ-İ VAKIF (جابی وقف) [*Vak.*] Vakıf tahsildarı yerinde kullanılır bir tâbirdi. Câbiler defterlerini Vakıf mütevellisine göstermeye ve hesap vermeye, mütevelliler de hesaplarını kadılara verip tasdik ettirmeye mecbur idiler. Tanzimat'tan sonra tahsildar unvanını almıştır.

CABÜLKA, CABÜLSA (جابلقا، جابلسا) [*Sof.*] Gayb ve bâtında iki büyük şehirdir. Cabülsa mağrip canibinde, Cabülka maşrık tarafındaydı. Her birinin bin kapısı vardı. Sakinleri yetmiş bin harf kullanırlardı. Bu iki şehir «Herekliya» âlemindeydi. Herekliya, Yunancada diğer mülk mânasına gelir. Bu itibarla dünya ile âlem-i misal arasında bir berzahtı. Sekizinci iklim denilirdi. Cümlenin muamele ve sevdası salâvat ile olduğu ve sahibzamanın orada zâhir olduğu itikadı vardı. Bürhan'da mütehakkıkîn itikadınca Cabülka sâlikin ilk menzili, Cabülsa hakikate vusulde son menzilidir.

CADI (جادی، جادو) [*Mit.*] Geceleri mezarından çıkarak gezdiğine inanılan hortlak demektir. Gol, kara koncolusu da denir. Eski masallarda çok geçer. Birçok milletlerin efsanelerine girmiş olan hortlak, mezarından çıkıp insanı boğan ve kanını emen dirilmiş ölü farz olunur. Cadı ile vampirin farkı, cadının daha ziyade bir kocakarı şeklinde tasavvur edilmesindendir.

Caduların elinde etme beste
Öldür beni koyma böyle haste
Şeyh Galip

İhtiyar kadın, acuz, çirkin kocakarı mânasına da gelir.

Bir pirezen etmiş anda me'va
Caduy-u mahuf dev sîma
Şeyh Galip

Gözbağıcı, afsuncu, sihirbaz mânasında da kullanılır:

Âkıbet gönlüm esir ettin o keysûlerle sen
Hey ne cadusun ki bağladın mûlerle sen
Nedim

CAHİDİYYE (جاهدیه) [*Sof.*] Halvetî tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Müessisi Cahidî Ahmet Efendiye nispetle bu ismi almıştır. Şeyh Cahidî Ahmet Efendi, Edirne'lidir. Halvetî şubelerinden Cemaliyye şubesinin kurucusu olan Mehmet Cemaleddin Efendiye intisap ile tekemmül etmiş, sonra da adına nispetle anılan Cahidiyye'yi tesis etmiştir. (1170 — 1757) de irtihali vuku bulmuş ve Kilitbahir'de gömülmüştür.

Sülûk ahvaline dair «Kitab-ün-nasiha» adlı, şöhret bulmuş bir eseri, ayrıca da divanı vardır.

Şiirlerinden bir parça:

Bir teferrüç eyleyüp baktım cihanın yüzüne
Her neye baktım ise ibret göründü gözüme
Âkıl isen cangözün aç, tut kulak şu sözüme
Bir değirmendir bu dünya öğüdür bir gün bizi

Bundan Muslihittin Karamani'ye nispetle bir Muslihiyye şubesi tesis etmiş ise de sonradan gelen şeyhlerde lâübalilik ve gitgide mübahilik zuhur ettiğinden Cahidiyye şubesinin de Muslihiyye kolunun da inkırazına sebebolmuştur.

—Uşşakıyye tarikatının 4 şubesinden birinin de adiydi. Ötekiler şunlardı: Muslihiyye, Cemaliyye, Salâhiyye.

CAİZE (جائزه) [*Ed.*] Eski şairlerin yazdıkları methiyeler mukabilinde aldıkları para ve ihsana denilirdi. Cem'i «cevaiz» gelir. Buna «sıle» de tâbir edilirdi.

Kamus Tercümesinde deniliyor ki:

«Eccevaiz: caizenin cem'idir ki geçip gidici demektir. Bu münasebetle cümle indinde mergup ve matbu olduğundan naşi diyar bediyar seyir ve güzeran eden eş'ar ve emsale ıtlak olunur ve caize vergiye ıtlak olunur. Şârihin beyanı üzere vech-i tesmiye budur ki mülûkten biri düşman üzerine azmedip ittifakı beyinlerine bir nehir hâciz olmakla her kim bu nehirden öte yakaya ubur ederse ona şu kadar atiyye ihsan ederim, demekle ubur edenlere veçh-i mev'ut üzere ita edip badehu mutlaka atiyye de istimal olundu. Ve caize (tuhfe) nesneye denir ve lûtuf ve haseneye denir..»

Hazret-i Peygamber, huzurunda bir methiye okuyan «Kâ'b ibn-i Zübeyr»e caize olmak üzere bürde (hırka) sini ihsan etmişti. Bu münasebetle müverrih Süruri de bir manzumesinin sonunda:

Süruri caize ister şefaat ya Resulâllah

demiştir.

Emevi ve Abbasi halifeleriyle Müslüman hükümdarlar, kendilerini methettirmeyi pek severler, meddah şairlere de bol bol caize verirlerdi.

Garibi şurası ki, o hükümdarların çoğu, hakkında yazılan ve huzurlarında okunan kasideleri anlamadan dinler ve kaillerine ihsan ederlerdi.

Germiyan hükümdarı Yakup Bey bir gün bir saz şairinin:

Benim devletlû sultanım âkıbatın hayır olsun
Yediğin bal ile kaymak, gezindüğün çayır olsun

diyerek saz çaldığını dinlemiş ve anladığı bu sözleri dinlemekten hoşlanmış, «methiye dediğin böyle anlaşılır söz olur, bizim Şeyhî (Germiyanlı) gelir, bir şeyler okur, anlamam, fakat mecburen dinler birkaç para da veririm» diye işin doğrusunu söyleyivermişti.

Evet, medih budalası olanların müşteri çıkması, methiyeciliği kârlı bir sanat haline getirdiği için manzum söz söyliyebilenlerin çoğunu bu vâdide çalışmaya sevk etmiştir. Mevcut divanların hangisi gözden geçirilse birkaç kasideye tesadüf olunur. Fuzuli'nin meşhur «Bağdat Kasidesi» dolayısiyle kendisine günde 9 akça tahsis edildiğini, Osmanlı veziri İlyas Paşanın, bir kaside caizesi olarak Nef'î'ye bir at, bir köle ve birçok kıymetli eşya verdiğini tarih yazar.

Nedim'in şahane eserlerine mükâfaten o sözleri söyliyen ağza Damat İbrahim Paşanın mücevher doldurduğunu her edebiyat meraklısı işitmiştir.

Fakat sonraları o rağbet, belki de o sanat kalmamış, on üç (on dokuz) üncü yüzyıldaki kasidecilik, âdeta dilencilik derekesine düşmüştür. O yüzyıl şairlerinden Sümbülzade Vehbi'nin, oğlu Lûtfullah Çelebi'ye nasihatname olmak üzere yazdığı «Lûtfiye» deki:

Bazı cerrar da şair geçinir
Cerr-i eskalde mahir geçinir
Dağıtır halka müzeyyif tarih
Olarak lâyık-ı levm ü tevbih
Sözleri bir çürük akçe etmez
Caize almasa kalkıp gitmez
Onların aldığıdır def-i belâ
Yıkılıp gitmek için ol sükalâ

beyitleriyle keza meşhur «sühan kasidesi»ndeki:

Narhı altmışlığa indi hele tarihlerin
Pek ucuzlandı bu pazarda kâlây-i sühan
Nice naehl geda tıynet ü sâil-meşrep
Cerr-i sermaye eder eylese imlây-i sühan
Kalmadı şair ile farkı hemen cerrarın
Müntic-i cerr ü sual oldu kazayay-i sühan
Daldılar bab-ı kibara gazelim var diyerek
Oldu sâil kapısı dergeh-i valây-i sühan
Kim vefat etse kazıp seng-i mezara tarih
Conk ü tomarın eder mahşer-i mevtay-i sühan
Hâsılı âlemi tarih ile telvis eyler
Nice mardar u mülevves hezyan lây-i sühan
Caygâh oldu o kâğıtlara battaliye
Her konakta bulunur bir iki torbay-i sühan
Iyd-i nev gelse hemen köhne kaside getirip
Yeni eski bulur esbab-ı atayay-i sühan
Eyleyüp şi'ri varakpare-i imsakiye
Ramazanda dağıtır halka hedayay-i sühan
Bu tarik ile çöker sofra-i hulviyyata
Nakl-i iftare getirmiş gibi hurmay-i sühan

tasviriyle o yüzyılın dilenci şairlerindeki hali ve görmüş oldukları istiskali anlatır. Çok şükür ki zamanımızda manzum methiyeci esnafı münkariz olmuş, tektük kalanları olsa bile sanatlarının müşterisi kalmamıştır.

Kıymet-i şi'ri eden himmet-i şair gibi pest
Şairin meskenet-i caize-cuyanesidir

beyti, ne kadar yüksek bir düşüncenin tercümanıdır.

§ [*İda.*] Mansıp alanların o mansıbı kendilerine tevcih edenlere verdikleri paraya da caize denilirdi, « Lehçe-i Osmani » de caize kelimesi şöyle izah olunmuştur: «Atiyye, bahşiş, sah ve mezuniyet alâmeti, cem'i cevaiz.»

Vefik Paşanın bu izahatına göre şairlere verilen şeylere atiyye ve bahşiş, memurların, âmirlerine verdikleri şeylere de «sah ve mezuniyet alâmeti» ücreti demek lâzım geliyor. Caizenin resmî bir şekilde verilip alınması için de işe böyle bir şekil vermekten başka çare yoktu. Çünkü her âmir memurdan resmî surette caize alıyordu.

Caize yalnız sadrazamlara ve büyük memurlara değil, padişahlara bile veriliyordu. Padişahların aldıklarına «tuğ-u hümayun caizesi» denilirdi. Başbakanlık Arşivi'nde mevcut bir vesikada (avahiri 1180, dahiliye, No. 1121) «rütbe-i vezaret tevcih olunan zevatın Enderun-u Hümayun Hazinesine tuğ-u hümayun caizesi olarak 22500 kuruş vermeleri kanun icabından olduğu» yazılıdır.

Bir zamanlar memuriyetler ehil ve liyakat sahiplerinden ziyade fazla caize verenlere tevcih olunmaya başlandığı gibi, tekrar caize almak maksadiyle memurların azil ve yeniden tâyini usulü de ortaya çıkarıldı. Tahammül olunmaz bir hale gelen caize işi Tatarcık Abdullah Efendinin ihtarı üzerine Üçüncü Selim zamanında yeni bir nizama bağlanmıştır. Bu nizama göre mansıp tevcih ve mansıplarında ipka edilecek vezirlerle mîrimiranlardan nizam-ı cedit muktezasınca alınması lâzım gelen caizeden ziyade caize alınmıyacak ve bu caize senede bir defa tevcih veyahut ipkalarında alınıp senesi tekmil olmaksızın azli lâzım gelenlerden yeniden mansıp verilenlerin evvelce verdiği caize yeni mansıbın caizesine mahsubedilecekti.

Bu nizamdan caizenin yalnız tâyinde değil, vergi gibi her sene alındığı anlaşılıyor. Büyüklerine her sene caize, ubudiyet, bohçabeha namlariyle paralar, hediyeler veren memurlar, bittabi halkı soyuyorlardı. Caize mahallî tevzi defterine geçirilir ve halktan vergi gibi tahsil olunurdu. Ferman harcı, evamir harcı, tebşiriyye, harc-i beha, kudumiyye, hediyye beha dahi aynı şeylerdi.

Resmî kayıtlarda bunun yerine cem'i olan «cevaiz» geçer.

Caize alışverişine Tanzimat-ı Hayriyye son vermiştir.

CAMADAN (جامدان) [*Giy.*] Eskiden giyilen çapraz şekilde iki sıra düğmeli ve harçlı bir nevi kısa ve kolsuz üstlüğün adı idi. Kadifeden yahut çuhadan yapılırdı. Kolları dikişsiz olanlarına «çepken» denilirdi. Kol ve yakaya işleme kaytan sımsıkı, âdeta çiçekler, resimler teşhir edecek surette idi. Potur üstüne giyilirdi.

CAMADAN ASTARI (جامدان آستاری) [*Bah.*] Üzerinde camadan halatları için metafyonlar açılmak üzere iki kat bezden yapılan kuşakların adıdır. Bunlar biribirine muvazi olarak gradinden gradine kadar uzar.

CAMADAN BAĞI (جامدان باغی) [*Bah.*] Camadan halatlariyle yapılma yelkenleri camadana vurmak için yapılan bağın adıdır.

CÂME (جامه) [*Giy.*] Alelıtlak arkaya giyilen şey, elbise demek olan bu kelime ıstılah olarak yenleri bol, rahat ev kıyafeti hakkında kullanılır bir tâbirdi. « Ruh-ül-mesnevi » de (s. 394) bu tâbir için deniliyor ki: «Asıl mânası itibariyle melbus ve mefruştan eamdır. Melbuse, ten câme derler. Aslı câme-i ten'dir. Mefruşe, câme-hab derler. Aslı câme-i hab'dır. Amma kesret-i istimalle âlâm-i galibeden olmuştur. Itlak üzerine zikrolunsa murat giyecek olur. Bir libasın önü tutuk olsun, açık olsun, câme derler. Kaba önü açık kaftana mahsustur. Nitekim ekser bilâdda mütearefitir.»

Devlet erkânı evlerinde bunu, dışarı çıktıkları zaman günlük elbiselerini giyerlerdi.

Farsça olan bu tâbirden başka kelimeler eklenmek suretiyle diğer tâbirler de meydana getirilmiştir: Câme-i hayat = ömür; câme-i fena = kefen; câme-hab = yatak; câmehane = yük, yerli dolap; câmedan = sandık gibi esvap konulacak zarf; câmekân = hamamda soyunmağa mahsus soğukluk tâbir olunan yer; câmeşûy, câmeşûr = çamaşırcı.

Ey şeh-i hûbanım eyle ol kaddi-mevzune sen
Renk-i gülden câme, buy-i yaseminden pirehen
Nedim

Dide mahmur u giriban çâk kâkül tarumar
Hayret efzadır kıyamın câmehabından senin
Mahmut Nedim Paşa

Gurur etme libas-ı fahr ile ömrüm cehandır bu
Kabây-i cismi kor bunda herkes câmekândır bu
Ulvi

CÂMEDÂR (جامدار) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının elbisesini taşıyan ağa gediklisine verilen addı. Farsça câme elbise, dâr taşıyan mânasına geldiği için bu iki kelimeden yapılan bu terkibin mânası ıstılahın tam karşılığı olarak elbise taşıyan demektir.

CÂMEGÂH (جامگاه) [*San.*] Eskiden elbise ve çamaşırların muhafazasına mahsus küçük sandık odalarına verilen addı. Hamamlarda soyunma yerine de eskiden bu ad verilirdi. Orada câmekânla bölünmüş soyunma odaları bulunduğu için galat olarak câmekân da denilmiştir.

CÂME-İ HASSA (جامهٔ خاصه) [*San.*] Osmanlı padişahları tarafından verilen elbiselik kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

CÂMEKÂN (جامكان) [*San.*] Sandık gibi esvap koyulacak zarfa verilen addır. Farsça câme ile kân'dan mürekkep bir terkip olan bu tâbir için «Bürhan-ı Kaatı» da: «Esvap ve eskal koyacak mahaldir. Yüklük, sandık ve sepet gibi» izahatı vardır.

CÂMEKİYYE (جامكيه) [*Vak.*] Vakfın gallesinden vazife sahiplerine verilen aylık, atiyye demekti. Bir bakımdan ücret ve bir bakımdan sıla mahiyetindedir.

Farsça bir kelime olmak itibariyle elbiselik demek olan bu tâbir elbise bedeli olarak verilen hediyeler hakkında da kullanılırdı.

CÂMEŞÛYAN (جامه شويان) [*Ask.*] Acemi oğlanlarla yeniçeri ocağını teşkil eden diğer teşekküllerdeki çamaşır yıkayıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Müfredi câmeşûy'dur. Şûy Farsça yıkamak, temizlemek mânasına gelen şüsten mastarından gelir.

CAMGİRAN (جامكيران) [*Sar.*] Camcı demektir. Saraya mensup hizmetler arasında bu tâbire tesadüf olunur.

CAMGÖBEĞİ (جام كوبكی) [*San.*] Yeşile bakan açık mavi renk demektir.

CÂMİYYE (جاميه) [*Sof.*] Nakşibendiyye tarikatının 9 şubesinden birinin adı idi. Ötekiler şunlardı: Ahrariyye, Naciyye, Kasaniyye, Mecdediyye, Muradiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nuriyye, Halidiyye.

CAMLI KÖŞK (جاملی كوشك) [*San.*] Bahçelerde veya saray ve konaklarda soğuk havalarda oturmak için kışlık taraça şeklinde yapılan ve etrafı camla örtülen odalara verilen addı. Dolmabahçe Sarayında böyle bir köşk vardır.

CAN (جان) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. İkrara yeni gelen dervişe ıtlak olunur. Mevlevi âsitanesinde can, saka postunda üç gün oturup kalıp kalamıyacağını düşünür, ondan sonra yapabilirse kalkıp hizmete soyunurdu. Can, saka postunda iki diz üzerine murakabe vaziyetinde oturur, diğer canların hizmetini seyrederdi. Mecburiyet olmadıkça konuşmazdı. Bir şey de okumazdı. Hizmete soyunduktan sonra «ayakçı» olur, bilâhara gösterdiği kabiliyet mertebesinde derece derece terakki eylerdi.

CANA EZAN OKUMAK (جانه اذان اوقومق) [*Hal.*] Öldürmek, bitirmek, ortadan kaldırmak, mahvetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CANA OKUMAK (جانه اوقومق) [*Hal.*] Lânet etmek, eziyet içinde bulundurmak, meşakkat çektirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CANBAZÂN (جانبازان) [*Ask.*] Canbaz'ın cem'i olan bu tâbir Osmanlıların ilk devirlerinde teşkil olunan askerî kuvvetlerden birinin adı idi. Farsça bir kelime olan canbaz «can ile oynıyan, canını teklikeye koyan» demektir. Atpazarında at alıp şatanlara da canbaz denilir. İp canbazı birinciye, at canbazı ikinciye örnek teşkil eder. Teşkilleri tarihi henüz katiyetle tesbit edilmemiş olan cambazlar için, değerli müdakkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin askerlik teşkilâtından bahsederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 1) canbazlar için şu izahatı veriyor: «Osmanlıların ilk fütuhat devirlerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka Gaziyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum, Abadalân-ı Rum, Baciyan-ı Rum isimleriyle babailer gibi bâtını zümrelerine mensup birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi; tarihini katiyetle tesbit edemediğimiz bir zamanda ve herhalde Orhan Gazi veya ondan az sonra Osmanlı ordusuna azab, canbaz, garip cerehor isimleriyle de bazı muasır devletlerde olduğu gibi daimî ve muvakkat kuvvetler de iltihak ederdi.»

Üniversitenin genç ve kıymetli uzvu M. Tayyip Gökbilgin, canbazlar maddesinde (İslâm Ansiklopedisi canbazân maddesi) aşağıdaki tafsilâtı vermektedir: «Tarihi katiyetle tesbit edilemiyen bir devirde ihtimal Orhan Gazi zamanında veya daha sonra Osmanlı ordusunda azab, cerehor isimleriyle olduğu gibi canbazân namı ile de, ancak harb zamanında faaliyet gösteren, bir teşkilât kurulmuştu. Mamafih canbazânın meşhur Macar kumandanı Hunyady Janos'un Balkanlara ilk akını esnasında Murat II tarafından teşkil olunduğunu 1440 ve Varna

harbine de iştirak ettiklerini Grzegorjewski (Z. Sidjyllatow Rumeli Jskich Epoki Wyprawy Wiedenskiej, Lwow, 1912, s. 53 v. d.) söyler. Canbazân, muhabere başladığı zaman, öncülük ederler ve en ziyade cesarete mütevakkıf, tehlikeli işlere girişirlerdi. Bu sebepten Hammer (Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815, 1-11 bk. Index), bu askerî sınıfı, yine aynı mahiyette olan «serdengeçti», «gönüllü» ve «deli» gibi, orduda zaman zaman hizmet ve vazife gören sınıflar ile münasebettar görmektedir. Buna mukabil Grzegorjewski'nin ve ondan naklen Barbar (Zur Wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Turken gegen Wien im jahre 1683, Wienu Leipzig 1916, s. 29, v, d.) ın canbazânı, beylerbeyi veya sancak beyinin muhafız kıtası addederek cândâr (b. bk.) a benzetmeleri, diğer taraftan D'Ohsson (Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1824, VII, 309) un da bunların, garibân denilenler ile birlikte, Anadolu sahilindeki kuvvetlerden olduğunu bildirmesi doğru olmasa gerektir.

«Bilâhara Osmanlı ordusunun ilk muvazzaf kuvvetlerini teşkil eden yaya ve müsellemler esas vazifelerini yeniçerilere bırakarak, ordunun geri hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi, bunlara Rumeli'deki diğer askerî sınıflardan yürükler ve tatarlar ile birlikte, canbazân da iltihak etmiş (karş. Celâlzade Nişancı, Tabakat-ül-memalik fi derecat-ül-mesalik, Fatih kütüp. yazım, No. 4467, var. 8) ve bu suretle ordunun bu nevi hizmetleri geniş ve daha esaslı bir hale konmuştu (karş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları, Ankara, 1943, s. 2).

«Canbazân-ı vilâyet-i Rumeli adını alan bu askerî sınıfın, XVI. asır ortasında kendine has bir kanunnamesi mevcuttu ve teşkilâtı ise, tesbit edilmişti. Buna göre, 10 canbaz bir ocak teşkil etmekte ve sefer vukuunda bunlardan biri nöbetle gitmekte; (sefer etmekte), diğer dokuzu da buna, yürük ve müsellem yamaklarında olduğu gibi, avâriz-i divaniyye karşılığı olarak, 50 şer akçe harclık vermekte idi. Kanunnamede bunların, «lâmekân cinsinden» bulundukları ve bad-i hava rüsumunu ötekilerde olduğu gibi, kendi subaşılarına ödiyecekleri ve sancak beyleri ile âmillerden hiçbirinin bunlara karışamıyacağı tasrih edilmiştir. Canbazân akrabası ve azatlıları yine canbazdır ve hariçten gelip, aralarında evlenmek suretiyle, bunlara karışanlar ve ihtida edenler de canbaz addedilirlerdi. Kanunnamedeki bu son kayıtlar canbazların, bazılarının iddia ettikleri gibi (karş. Barbar, aynı eser), munhasıran 20—25 yaşında, muayyen bedenî evsafı haiz Hıristiyan reayadan teşkil edilmediğini ve bilâkis yürüklerin mensup olduğu etnik menşeden geldiklerini ve içlerinde yabancılar ile mühtedilerin de bulunduğunu göstermektedir. Zaten Vize yürükleri zeametine dâhil olmaları ve onlar ile birlikte tahrir edilmeleri de, bunun bir delili sayılabilir. Canbazların cürüm işledikleri takdirde cezalandırılmaları, alil ve marizler hakkında tatbik edilecek usul, bir köye yerleştikleri zaman, timar sahibine ödiyecekleri çift resmi, öşürlerini nakil şekli v. s. tamamen yürüklerde olduğu gibidir. Yalnız bunların muaf tutuldukları avâriz-i divaniyye, yürüklerdekinden daha çeşitlidir ve kanunnamede denildiği gibi, «ulaktan ve cerehordan ve doğancıdan ve segbandan ve arpa ve saman ve otluk salgınından ve nüzûl tahılından, hisar yapmasından ve kürekçiden ve azebden» ibaret idi (karş. Kanunname-i Canbazân. Başbakanlık Arşivi, tapu defterleri, no. 226). Diğer taraftan Kanuname-i âl-i Osman (bk. Toem) ın bir kaydına göre, bunlardan sefere gidenler, asker addedilmekte ve resm-i kısmetlerini, 100 akçeden ziyade olduğu takdirde kazasker, aksi takdirde vilâyet kadısı almakta; yamakların (harclıkçı) ise, diğer halktan sayılarak, rüsum-i kısmet ve nikâh ve hüccetleri tamamen vilâyet kadılarına bırakılmaktadır. Mamafih bu kayıt da sonradan kaldırılmış ve hepsi asker addedilerek bunların bu kabîl resimleri tamamiyle Rumeli kazaskerine terk olunmuştur (karş. 1015 tarihli bir hükmü ihtiva eden Kanunname-i Liva-i Bosna, millet kütüp. Ali Emîrî kısmı, no. 76, var. 25).

«Canbazân taifesi, 1543 te 39 ve 1557 de 41 ocaktı. Aynî Ali (Kavanin-i âl-i Osman der hülâsa-i mazamin-i defter-i divan, s. 45) ise, bunları Azepler ile birlikte 1280 nefer göstermekte ve 1/10 nin nöbetle sefere gittiğini bildirmektedir. 1543 te canbazların bulundukları yerler zeametine dâhil oldukları Vize Yürüklerinden daha geniş bir sahaya yayılmakta, fakat Kırkkilise, Dimetoka, Malkara, Hayrabolu, Eski Zağra ve Varna gibi; daha mahdut yerlere inhisar etmektedir. Bu askerî sınıf, XVI. asrın sonlarına doğru (D'Ohsson'a göre Selîm II. zamanında), bu kabîl askerî teşkilâttan olan yaya ve müsellemler gibi lâğvedilerek, çiftlikleri timara ve kendileri deryaya memur reaya kaydolunmuşlardır (karş. Kavanin-i âl-i Osman, Millet kütüp. no. 77, var. 14).

«Canbazların müsellemler gibi süvarilerden müteşekkil bir sınıf olması hazar zamanlarında ordu için at beslemeleri veya at satın almaları

keyfiyeti teşkilât kalktıktan sonra, bu tâbirin bugüne kadar «at dellalı» mânasına «at canbazı» suretinde yaşamasına sebebolmuştur. Bu kelime aynı zamanda tehlikeli marifetler gösteren sanat erbabı için de kullanılır. Evliya Çelebi (Seyahatname, 1,625 v. d.) nin « esnaf-ı bazbazân-ı canbazân-ı pehlivanan» diye isimlendirdiği bu sınıf bilhassa saray düğünlerinde, İstanbul'da türlü türlü marifet göstermek suretiyle herkesin dikkatini çekmekte idi.»

CANFES (جانفس) [*Giy.*] Şimdiki taftayı andıran bir nevi ipekli kumaşın adı idi. «Bürhan-ı Kaatı» da: «her anda bir türlü renkleri gözükür bir nevi kumaştır ki canfeza muharrefidir» suretinde izah olunmuştur. 60 santim kadar eninde olan bu kumaşın hepsi düz olmak üzere birçok rengi vardı. Şalvar, ferace, yapılırdı. Zenginler yorgan yüzü, bohça yaparlardı.

CAN HULKUMA GELMEK (جان حلقومه گلمك) [*Hal.*] Son deme yaklaşmak, tahammülsüz kalmak, mukavemetsiz düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hulkum boğaz demektir.

CANİK (جانيك) [*Coğ.*] Trabzon vilâyetine (il) bağlı dört sancaktan birinin adı idi. Merkezi Samsun'du. Sancak; Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa isimleriyle altı kazaya (ilce) münkasimdi. Kavak, Alazam ve Karakuş adlariyle üç nahiyesi (bucak) ve 965 köyü vardı.

1908 temmuz İnkılâbından sonra müstakil sancak (mutasarrıflık) haline konulmuştu. 1328 (1912) tarihli salnameye göre o tarihte köylerinin sayısı 215 i Samsun merkez, 219 u Bafra, 361 i Çarşamba, 148 i Ünye, 115 i Fatsa ve 136 sı da Terme kazalarına bağlı olmak üzere 1194 tü.

CANİP (جانب) [*Bah.*] Donanmaya ait levazımın hıfzına ve idaresine memur ve bahriyeye mensup büyükçe bir vazife sahibine verilen unvandı. Tersanede Kurşunlu mahzenine gelen mühimmatın ve yaptırılan gemi ve sair levazımın hesaplarını tutardı.

CANİPLİK HİZMETİ (جانبلك خدمتی) [*Bah.*] Tersaneye ait büyücek bir vazife olan canibin işi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda yalnız «caniplik» tâbiri de kullanılırdı.

CANKURTARAN (جان قورتاران) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb gemilerindeki müselles olan üç yelkenden en büyüğünün adiydi. Bu yelken 75 yapraktı ve 1400 arşın bezden yapılırdı. Kuma oturmuş olan bir gemiyi yüzdürmek için kullanıldığından bu ismi almıştı. Sonraları lüzumsuz görülerek kullanılmaktan vazgeçilmiştir. Müselles olan üç yelkenin öteki ikisine «orta yelken» ve «borda yelkeni» denilirdi. 1200 arşın bezden yapılan orta yelken her zaman kullanılırdı. Borda yelkeni ise yalnız fırtına zamanlarında istimal olunurdu.

Bir de fırtına zamanlarında bütün armayı rüzgârın tahribatından kurtarmak için açılan küçük yelkenler vardı ki bunlara «mancena» denilirdi. Gemilerde bugün bile kullanılan tahlisiye simitlerine bu nam verilir. Cankurtaranlar, üzerleri yelken beziyle sarılmış mantardan yapılır.

CANLAR YATAĞI (جانلر يتاغی) [*Sof.*] Bektaşi ve mevlevi tekkelerinde dervişlerin yattıkları yerlere verilen addı.

CANLI CENAZE (جانلی جنازه) [*Hal.*] Zayıf, kudretsiz, ölü gibi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CAN ODASI (جان اوطه‌سی) [*Sof.*] Konya'da Mevlâna dergâhındaki odalardan birinin adı idi. Bu oda, matbahın (mutfak) sağındaki iki odadan biriydi. Mutfak takımlarının bulunduğu öteki odaya da «kazanlık» denilirdi. Büyücek olan can odasında tarikat usulünce can adı verilen dervişler otururdu.

Mevlevi tekkelerinde dervişlerin oturdukları odalara da can odası adı verilirdi.

CAR (چار) [*Giy.*] Kadınların eskiden tesettür maksadiyle örtündüleri örtünün adı idi. Bunun yerine «çarşaf» da denilirdi. Nitekim bu ikinci tâbir daha ziyade kullanılırdı. Car, Farsça 4 mânasına gelen ciharın muhaffefidir. Eskiden Türk kadınları ferace, yaşmak giyerlerdi. Arabistana giden ailelerin Arap kadınlarının giydikleri carları Tanzimat sıralarında getirmeleri bu örtünün İstanbul'da ve memleket dâhilinde taammümüne sebebolmuştur. İlk zamanlarda Bağdat'ın ağır ve hafif kılaptanlı carları kullanıldığı gibi düz zemin üzerine diğer renkten kenarlıları gelmişti. Ehvenceleri Halep'ten, Şam'dan getirilinciye kadar Bursa fabrikacıları her keseye elverişli birçok hafif carlar dokutmuşlardı. Pahalıları zenginler, ucuzları da fakirler giyerlerdi. İlk zamanlarda ismi gibi carlar büyük çarşaf tarzında ve yekpare idi. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkadan ortanın ilk kenarı ile peçenin üstüne gelmek üzere baş örtülür, şakaklardan iğnelenir, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üstüste kapanıp içinden tutulurdu. İstanbul'lular ilk zamanlarda siyah kıl peçe yerine yüzlerine dallı yemeni

örterlerdi, sonraları carlar incelenmiş, vücudun hatlarını gösterecek hale gelmişti.

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde, «bir nevi şal ismidir. Bir zamanlar kadınlar bunu omuzlarına alırlar ve bir nevi tesettür vazifesi gördürürlerdi» denildikten sonra şu izahat verilmiştir: «asıl car, şal dört arşın boyunda bir top olup ekserisi siyah ve ortası boştur. Bazılarında köşeler daha büyükçe dokunur ve bittabi kenarları da ince işleme dokuntuludur. Ayrıca çiçekler ile de donatılıp yatak ve duvar örtüsü yapılırdı.»

CARİ (جاری) [*San.*] Divani yazının mail şekilde ve kelimeler birbiri üzerine bindirilerek, çabuk ve ekseriya noktasız olarak, yazılan şekline verilen addı. Eski ferman müsveddelerinde ve tapu defterlerinde tesadüf edilir.

CARİYE (جاریه) [*Hal.*] Harb neticesinde esir edilen veyahut para ile satın alınan erkeklere «köle» denildiği gibi, kadın ve kızlara da «cariye» denilirdi. Medeniyet tarihinde cariyelerin işgal ettikleri mevki ve tesir, köle ve azatlıların mevki ve tesirinden aşağı değildir. Cariyelerin aslı fâtihler tarafından muharebe esnasında iğtinam olunan kadın ve kızlardan ibaretti. Bu esirler fil'asıl hükümdarlarla eşraf ve âyan kızlarından olsalar bile yine fâtihlerin malı addedilirlerdi.

Cariyelik, kölelik gibi, insanın yeryüzündeki mevcudiyeti kadar eskidir. Kendisinde ötekinden fazla kuvvet ve kudret gören, diğerini hizmetinde kullanmış ve tahakküm etmiştir. Bunda kadınla erkeğin bittabi farkı yoktu. Köleler gibi cariyelerin de alınıp satılması bittabi insanlığın geçirdiği mütaaddit merhaleden sonra başlamış olmak lâzım gelir.

Bir mal sahibi, malında nasıl tasarruf hakkını haizse, bu cariyelerin sahipleri de cariyelerini tasarrufta aynı hukuka maliktirler. Binaenaleyh cariyelerini hizmetlerinde kullanırlar, odalık ittihaz ederler ve nihayet arzu ettikleri zaman da satarlardı. Bir zamarnlar at, eşya vesaire nasıl hediye edilir idiyse cariye da küçükten büyüğe, akrandan akrana öylece hediye edilirdi. Hele her kim eazımdan birinin nazar-ı iltifat ve tevecciihünü ihraz etmek istese ona, sevdiği fünun ve sanayiden birine aşina bir cariye ihda ederdi. Meselâ o zat güzellikten hoşlanıyorsa ona nazar-ruba bir cariye, taganniyi seviyorsa güzel bir muganniye takdim olunurdu. Hattâ bazan o gibi bir zata her biri birer sanatta mahir mütaaddit cariyeler ihda edilirdi.

Bazı kere o gibi cariyeler bir müddet sonra efendilerinden çocuk getirerek içinde bulundukları konakların valide ve sahibeliğini ihraz ederlerdi. Bu mazhariyete nail olan cariye halifenin sarayında ise - Hulefay-i Abbasiyenin çoğunun valideleri gibi - «Valide Sultan» olurdu.

Birçok defa valiler ve serdarlar bu gibi hediyeler takdim ederek hulefanın nazar-ı teveccüh ve iltifatını celbederlerdi. Yalnız bir noktanın ilâvesi lâzım gelir ki, o da cariye kullanmanın İslâmiyetle zuhur etmiş bir hal olmadığıdır. Daha evvel İran ve Yunan hükümdarlarının cariyeleri vardı ve bu hükümdarlar biribirlerine cariye hediye ederlerdi. Hattâ eski İran kırallarından birinin sarayında bulunan cariyelerin miktarı altı bine baliğ olmuştu. Abbasi hanedanından bazılarında biner cariye mevcuttu.

Cariyeler esir tacirleri tarafından Türk, Hint, Gürcü, Hata, Ermenistan, Rum, Berber, Nobe, Sûdan, Habeş'ten ekseriya küçük yaşta getirilerek istidatlariyle mütenasip bir surette, terbiye edilirlerdi. İşte bunlardan sütanalar, dadılar, maşitalar, odalıklar, hanendeler, sazendeler, hattâ allâmeler yetişmiştir.

Cariyelerin her nev'i birtakım mezayay-i mahsusa ile mümtaz addedilirlerdi. Hattâ bu bapta birtakım kitaplar telif olunmuştu. Bu kitapların mündericatına bakılırsa «necabet İran, hizmetkârlık Rum, işvebazlık Berber, hazinekârlık Habeş, aşçılık Nobe, mürebbilik Ermenilere mahsus gibi bir şeydir.» Yine bu baptaki mütalâat-ı mahsusaya göre güzel çehreler Türk, güzel vücutlar Rum, güzel saçlar Hata ve İran, güzel gözler Hicaz, ince beller Yemen kızlarında bulunur. Basra ve Kûfe'den çıkan cariyeler tatlı dilli, nihal boylu, ince belli, fitnekâr kaşlı, kudretten sürme gözlü evsafiyle tavsif edilirdi. Hulâsa o fettan ve sehhar cariyelerin mümtaz vasıfları pek cazibe-pîra tâbirat-ı beligaya zemin oluyordu. Abbasiler zamanında cariyelerin en güzeli, en zekisi, en âkılı Bağdat'a getirilirdi. Çünkü en yüksek fiyatlarla müşteri bu payitahtta bulunurdu. Osmanlılar zamanında da İstanbul bu makama kaim olmuştu.

Bir zamanlar cariyelerin talim ve terbiyesi pek kazançlı bir işti. O yolda para kazanmak istiyen kimse esir pazarına gider, zekâ ve istidat sahibi bir cariye mübayaa ederdi. Cariyeye şiir ve edebiyat, şarkı ve çalgı, Kuran okumak, ev idaresi gibi şeylerden birini öğrettikten sonra aldığı fiyatın birkaç misliyle satardı. Bu cariyelerden bazıları hanendelik, şiir veya edebiyatta fevkalâde maharet sahibi olmaları sayesinde binlerce liraya satılırlardı.

Cariyelere bu derece rağbet gösterilince ekâbir ve eazımın konaklarında cariyelerin sayısı çoğaldığı gibi, onları süslü ve güzel giydirmek için de her türlü tezyinat ve israfata müracaat edilirdi.

Cariye nüfuz ve tesiri de mühim olmuştur. Esasen güzellik bir kuvvet, aşk ise keskin bir silâh olduğu için, bunlara malik olanlar, hele iyi kullanmasını da bildikleri surette müthiş ve korkunç bir alet teşkil edecekleri şüphesizdir. Hükümdarların içinde cariyeler uğurunda akıl ve izanlarını kaçıranlar bile olmuştur. Mülûk-ü Emeviyyeden Yezit ibni Abdülmelik'in mâşukası Hubabe, hükümdarı çılgın, umur-u saltanata bakmaz bir hale getirmişti. Zâtülhal namiyle mâruf olan bir cariye de Abbasilerden Reşit'i kendine âdeta esir yapmıştı.

Bunlardan maada birçok hulefa ve ümera saltanat ve idare işlerini bırakarak üftade oldukları cariyelerle vakit geçirmişlerdi. Hanende ve sazendeler her nevi cariyelerden ziyade hulefaya tesir icra ederlerdi. İşte bunların bu nüfuz ve tesirlerinden bilistifade en mühim hafiyelik işleri, yahut rütbe ve mansıp istihsali için cariye istimal olunurdu. Hulefay-i Abbasiye'den Memun, bir adamın ahvalini anlamak istediği zaman hafiyelik etmek üzere o adama güzel bir cariye ihda ederdi.

Osmanlılarda hemen son zamanlara kadar sarayı ve konakları cariyeler doldururdu. Saray bir zamanlar binlerce cariyenin makarrı olmuştur. Yüzlerce cariyesi olan vezirler, Osmanlı tarihinde pek çoktur. Kanuni'nin sadrazamı İbrahim Paşanın, yine Kanuni ile Selim ve Üçüncü Murat'ın sadrazamı Sokullu Mehmet Paşanın konakları cariye ve kölelerle doluydu. İstanbul'da ve taşranın büyük şehirlerinde esir pazarları bulunuyorsa orada köle gibi cariyeler de alınıp satılıyordu. Cariye yetiştirmek gibi sanatlarla meşgul olanlar çoktu.

Padişahların cariyelerden müteşekkil sazende ve hanendeleri vardı. Esasen valide sultan'ların çoğu cariyelikle saraya girmişler, çocuk yapmaları sayesinde o mertebeye vâsıl olmuşlardı.

Cariyelerin saraylardaki nüfuz ve tesiri çok mühimdi. Büyük büyük işler, cariyeler tarafından görülürdü: Hurrem Sultan, Kösem Sultan gibi âdeta saltanat sürmüş olan kadınlar hep cariyelikten yetişmişlerdir.

Vezirlerle erkân-ı devlet, tıpkı selefte olduğu gibi, güzel cariyeler takdimi suretiyle padişahların gözlerine girmeye çalışırlardı. Seraskerler, kumandanlar, hele fütuhat zamanlarında, zaptettikleri yerlerdeki en güzel kız ve kadınları saraya takdim ederler, bu sayede tevecüh ve iltifata nail olurlardı. Padişahların da vezirlerine karşı muhabbetlerini göstermek için cariye hediye ettikleri olurdu.

Velhasıl bir zamanlar cariye bir evin süsü gibi pek moda bir şeydi. Hattâ bir parça zenginler kızlarını evlendirdikleri zaman cehaz eşyası meyanında, kudretlerine göre, bir veya birkaç cariye de birlikte verirlerdi.

Osmanlılarda, son zamanlardaki cariyelerin çoğu Çerkez ve Gürcü idi. Çerkezlerin ve hele Gürcülerin içinde pek güzelleri vardı. Sûdan'dan getirilmiş olan siyahi cariyelerle epey bir yekûn teşkil ediyordu. Yalnız ötekilere olan rağbet berikilere olandan fazlaydı. Çünkü Çerkez ve Gürcüler aynı zamanda odalık hizmetini de görüyorlardı. Siyahiler ise sadece ev hizmetini görürlerdi.

Köleler gibi cariyeler de sahipleri tarafından azadedilirlerdi. Esir azadetmek, İslâmiyet nazarında, sevap işlemekten madudolduğu için zenginler alelekser köle ve cariyelerini i'tak ederlerdi. Azadedilen cariye veyahut köleye efendisi tarafından ıtıkname verilirdi. İçlerinden bu ıtıknameleri muska gibi boyunlarına takanlar vardı.

Cariyelik son zamanlara kadar bu suretle devam etmiştir. Devletlerle akdedilen muahedeye rağmen saltanatın ilgasına kadar saraylardaki cariyelerin adedi epeyce mühim bir yekûn teşkil ediyordu. Bazı zenginlerde, yahut zengin eskilerinde babadan kalma cariyelere bugün bile tesadüf olunur.

Cariyeler, zannolunduğu gibi, bedbaht değillerdi. Yiyecekleri, giyecekleri hanımlarınkilere yakındı. Her suretle iyi muamele görürlerdi. Sert efendilere tesadüf eder ve memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, arzusu is'af olunmadığı surette kaçarak kendini sattırırdı. Kaçarken bir şey çalmaz, yanına yalnız bir çamaşır alırlardı. Kaçtığına alâmet olarak çıktığı kapının, aştığı duvarın yanında terliklerini bırakırdı. Sığındığı esirci gelip cariyenin kendisinde olduğunu haber verirdi. Bununla beraber bunların arasında kıskançlık yüzünden hırpalananlar da bulunurdu.

İstanbul'da cariye satışında «pencik» namiyle bir fındık altını resim alınırdı. Yeni varidat membaları arandığı Hicrî 1215 senesinde maktu bir fındık altınının yerine, diğer ticari emtia gibi, satış bedelinden yüzde üç resim alınmasına karar verilmişti.

Vakanüvis'in beyanına göre (Cevdet Tarihi, cilt: 7, s. 84) «tahminen fazla hâsıl olacak otuz beş bin kuruş» gümrük varidatına zammolunmuştur.

Esir alım ve satımının men'i üzerine bu varidat da tabiatiyle ortadan kalkmıştır.

Cariyelere «halayık» da denilirdi.

CARİYELER DAİRESİ (جاريه‌لر دائره‌سی) [*Sar.*] Padişah sarayı ile sadrazam, vezir, müşir gibi büyük devlet memurlarının harem hizmetlerine bakan kadınların yatıp kalktıkları yer hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Cariye tâbirinde izah edildiği veçhile cariyeler aylıkla tutulan hizmetçi kızlardan farklı hir vaziyette idiler.

CAVİ KALEMİ (جاوی قلمی) [*San.*] Eskiden hattatların ince çizgi çizmek ve pek küçük yazı yazmak için kullandıkları kalemin adiydi. Bu kalemler Cava'dan geldiği için bu adı almışlardı. Pirinç üzerine yazılan «İhlâs» sureleri bu kalemle yazılır, çok ince çizgiler bununla çizilirdi. Ceviz kabuğunun içine yerleştirilip gemilerin sancak direğine sancakla beraber çekilen Kuranlar da bu kalemle yazılırdı.

CAY-İ KETHÜDA (جای کتخدا) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitlerinden birinin adı idi. Buna Türkçe karşılığı olan « kethüda yeri » de denilirdi. Bu vazife Muhzir Ağalık gibi ağa bölüklerinin ihdasından sonra meydana çıkmıştır. Diğer bazı zâbitler gibi bunun da muayyen bir bölüğü yoktu. Ulûfe, defterlere bazen otuz üçüncü, bazen yedinciye ve bazı kere otuzuncu ve bazı kere de elli birinci ve kırkıncı bölük kumandanı olarak gösterilmiştir.

Maaş defterlerinde de bu vazife sahibine, cay-i kethüda denilmektedir.

Kethüda birliği, İkinci Bayezit zamanında ihdas edilmiştir. Kethüda vekili yani kul kethüdasının vekili ve muavini demektir.

CAZGIR (جارغير) [*Hal.*] Pehlivanlar arasında «meydan şeyhi» ne aynı zamanda verilen addı. Vazifesi, pehlivanları biribirlerine ve hazır bulunanlara tanıtmaktı. Elinde bir asâ (değnek) bulunurdu. Bu asâyı güreşmeye hazırlanmış ve usulü veçhile biribirinin elini tutup rükûa karip bir vaziyette eğilmiş olan pehlivanların omuzunun üstüne koyar, ikisinin ortasında durarak isimlerini söyledikten sonra meziyetlerini de sayardı.

CEBBAR (جبار) [*Ast.*] Kasım ayında gece yarısında güneydoğu istikametinde, aralık ve ocak aylarında saat 23 te; şubatta saat 22 de, martta saat 21 de güneybatıda semanın en büyük suret-i kevkebiyyelerinden biri olan «El-Cebbar» en lâkayt kimselerin bile nazar-ı dikkatini çekecek derecede azamet ve ihtişam arz eder.

El-Cebbar; dev mânasınadır. Bu suret-i kevkebiyyenin diğer ismi «Cevza» dır ki mıntakat-ül-büruçta 3 üncü burç olan « Cevza » ile karıştırmamalıdır.

El-Cebbar'ı teşkil eden dokuz yıldız vardır. Suretin ortasında mailen üç yıldız evvelâ nazar-ı dikkati celbeder. Bunlara «Mülûk-ü selâse» yahut «Seyf-ec-cebbar» ismi verilmiştir. Her üçü de ikinci kadîrdendir. (Son tetkikat bunların lemeanını şu suretle tesbit etmiştir: 2.46, 1.75, 1.91 inci kadîr.) Bu üç yıldızdan « C, E, G » den G kevkebi hatt-ı istivai-i semavi üzerinde bulunmaktadır.

Birinci kadîrden olan « D » kevkebine «Zahr-ül-cebbar », « B » kevkebine « Recül-ül-cebbar», « G » kevkebine de «Bellatriks» denir. «Zahr-ül-cebbar» ın diğer ismi «Ebt-ül-Cevza» olup sarı yakut ve « Recül-ül-cebbar » beyaz renktedir.

«Kalb-ül-Akrep» yıldızından sonra en büyük yıldız «Zahr-ül-Cebbar» olup kutru güneşinkinden 300 defa daha büyüktür. Hararet derecesi 3200 olarak takdir olunan bu «Dev yıldızlar» grupuna dâhil bulunup bizden 325 ziya senesi mesafesindedir. «Recül-ül-Cebbar» ise 550 ziya senesi mesafesinde olup birinci kadîrdendir. Hararet derecesi 20 bin tahmin edilmektedir. El-Cebbarda dikkate değer ecramdan biri de, Mülûk-ü-Selâse'nin altında mehtaplı gecelerde bile çıplak gözle görülebilen muazzam sehabiyedir. Bu, kehkeşan'ın bir rüknüdür ve mesafesi 585 ziya senesidir.

CEB BOŞALTMALIK (جيب بوشالتمه‌لق) [*San.*] Yatak odalarında soyunulurken ceplerlerden çıkarılan saat, mendil, cüzdan, evrak gibi şeyleri veya sair ufak tefeği koymağa mahsus ayaklı, ağzı geniş bir vazo şeklinde veya ayaksız, çekmece biçiminde şeylere verilen addır. Bu neviden şeyleri hâlâ kullanan bazı kimseler vardır.

CEBE (جبه) [*Ask.*] Zırh demektir. « Kamus» ta, «halka şeklinde puldan yapılmış zırh» suretinde tarif olunan bu tâbir için «Lehçe-i Osmani» de, «cevşen, yekpare olmıyan zırh, bazen meşin hırka» izâhatı vardır. Cebe kelimesi çok vakit cevşen ile müteradif olarak cebe ve cevşen diye kullanılırdı. Memlûk devletinde cebeciye zeredkâş denildiği gibi Osmanlılarda XV inci asır sonu ile XVI ncı asır başlarında cebeciye, bekter ismi verilirdi.

Piyade askeri olan yeniçerilerin silâh ve sair harb levazımatını yapan ve muhafaza ve tamir eyliyen ocağa da cebe mânası tevsi edilmek suretiyle, «Cebeci ocağı» denilmiştir. Bu-

gün de kullanılmakta olan cepane kelimesi dahi bundan gelmedir.

CEBECİ (جبجی) [*Ask.*] Harb aletleri, levazımı yapan, bunları muhafaza ve harbde mevzilere ve tabyalara kadar sevk eden bir kısım ordu mensuplarına verilen unvandı. Cebenin lûgat mânası «zırh» tır. Cebeci bugünkü tâbire göre «tüfekçi ustası» demektir.

Bu teşekkül; o zamandaki diğer askerî teşekküller gibi müstakil bir ocak itibar edilmişti. Cebeci ocağı; ok, yay, kılıç, kalkan, cirit, cebe, cevş, tüfek, tabanca, barut, kurşun gibi askerlerin kullandığı levazımı yapmakla mükellefti. Harb sonunda ocak bu silâhları geri alır, tamire muhtaç olanları tamir ederdi. Harb zamanında lüzumu kadar cepaneyi harb saflarına, kale ve palangalara kadar götürüp teslim etmek de ocağın vazifesi cümlesindendi.

Cebeciler; diğer kapıkulu ocakları gibi, ortalara ayrılmıştı. Bunların en büyük âmiri «cebecibaşı» idi. Bunun « cebeciler kethüdası » adında bir muavini vardı. Her ortada bir çorbacı ve odabaşı varsa da bunlar zâbitten ziyade «ustabaşı» vaziyetindeydiler. Ocağın hesap ve kitap işlerine bakmak üzere bir de «cebeci kâtibi» vardı. Fatih Kanunnamesinde (s. 11) cebecibaşıdan bahsolunduğuna göre cebeci ocağının İkinci Mehmet zamanında mevcudolduğunda şüphe kalmaz.

Cebeciler zamanla ve hassaten memleketin büyümesiyle çoğalmıştır.

Aynî Ali Efendi tarafından 1018 senesinde yazılmış olan «Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da (s. 90) cebecilerin beş bin yedi yüz otuz nefer olduğu ve yevmiyelerinin senelik yekûnunun 9.247.012 akçadan ibaret bulunduğu yazılıdır. Yine onun beyanına göre cebecilerin her birine senede otuzar akça «kemanbeha» namiyle tahsisat verilirdi. Şu halde 171.900 akçanın da ilâvesiyle cebecilerin senelik yevmiyeleri 9.418.912 akçaya baliğ olduğu anlaşılmaktadır.

Cebeci ocağı, yeniçeri ocağiyle birlikte 1241 de ortadan kalkmıştır.

Tarih; (Cevdet Tarihi c. 12, s. 21) cebecilerin kaldırılmasını şöyle yazar: « Cebeciler dahi mukaddem ve muahhar gerek sipahi ve gerek yeniçeri fitnelerinde şakavete müşareket edegeldiklerinden ve yevmiyelerinin ekserisi yeniçeri esameleri gibi mekel olduğundan cebeci ocağı dahi ilga ve zâbitan ve ketebesi tardolunup fakat bu defa vukua gelen yeniçeri ihtilâlinde methali olmıyanlara sehimler ihsan buyuruldu.»

Cebeci teşkilâtı yalnız payitahta munhasır değildi. Taşralarda da vardı. Ankara'de hâlâ mâruf semtin bu ismi alması ona delâlet eder.

CEBECİBAŞI (جبجی باشی) [*Ask.*] Eski Osmanlı ordusunun kapıkulu denilen hassa askerinin piyade kısmından olan cebecilerin âmiriydi.

Harb levazımı yapmak, bunları muhafaza etmek ve harb zamanında mevzilere kadar sevk eylemekle mükellef olan cebecilerin teşekkülü çok eskidir. Cebecibaşılık da cebecilik gibi kadîmdir.

Cebecibaşılığın Fatih Kanunnamesinde diğer ağalar arasında sayılmış olması kıdemi hakkında bir fikir verebilir. Elde bir vesika olmadığı için daha ilerilere götürülemese bile bu teşekkülün İkinci Mehmet zamanında mevcudiyetinden şüphe edilemez.

Fatih Kanunnamesinde (s. 11) cebecibaşının ağalar beynindeki mevkii şöyle tâyin olunmuştur: «Ağalar, yeniçeri ağası, sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, onun altına mîr-i âlem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, anın altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

«Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» a göre (s. 96) Birinci Sultan Ahmet zamanında cebecibaşının günde 60 akça hesabiyle senelik 21600 akça ulûfesi vardı. Daha sonraları yevmiyesi 70 akçaya çıkarılmıştı.

Cebeci ocağının âmiri sıfatiyle yeniçerilere ait cebe yani zırhların üzerlerinin kumaşları ve tulga kılıfları, zırh keseleri, meşin, bakır, pamuk ipliği, keten, çelik, kayış, tüfek maşası vesaire gibi, cebehane ambarında bulunan bir kısım eşya ile beraber kazma ve bunların sapları, tüfek kundağı ve diğer imal edilmiş levazımdan icabedenlerin lüzumunda orduya, donanmaya ve kalelere sevki cebecibaşıya aitti. Cebehanede levazım azaldığı zaman bu noksanı cebecibaşı divana arz ederek noksanları tamamlatırdı. Yeniçeriler devlet merkezinde bulunurlarken tüfek taşımaları memnu olduğundan bunların talim zamanında kullanacakları tüfekleri cebecibaşı verir ve işleri bitince yine geri alırdı.

Cebeci ocağı imalâthanesinde yapılan harb levazımı icabında hariçteki esnafa da yaptırılırdı. Bunun için hariçte yaptırılacak şeylerin bedeli hazine tarafından cebecibaşıya verilir. O da bunları yaptırıp sonra hazineye hesabını verirdi.

Cebehane ambarından çıkan veya hariçten mubayaa edilerek oraya giren eşyanın ve levazımın her sene muhasebesi görülür ve cebecibaşı ile cebeciler kâtibi bu hususlara dair hesap verirlerdi.

Cebecibaşı, cebeci ocağının âmiri sıfatiyle mühimmat ve levazım işinden başka İstanbul'un saray harici ile Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı taraflarının asayiş ve inzıbatından da mesul idi.

Sefer vukuunda, hükümdar harbe iştirak ettiği surette, cebecibaşı da tekmil ocak halkı ile birlikte giderdi. Padişah sefere iştirak etmezse kendisi gitmez, lüzumu kadar cebeci gönderirdi.

CEBECİ ÇAVUŞU (جبه‌جی چاوشی) [*İda*] Merasim günlerinde ve divan içtimalarında divan-ı hümayun'a gelen devlet erkânını bekleyip merasim ve teşrifat dairesinde karşılamakla mükellef memurun unvanı idi. Divan-ı hümayun toplantılarında divan erkânı kubbealtına toplanınca ata binerek Paşakapısına gider, kendisine intizar olunduğunu sadrazama bildirirdi. Sadrazamın gelişini, hazır olun diye bağırarak divan heyetine haber verirdi.

CEBECİLER KÂTİBİ (جبه‌جیلر کاتبی) [*Ask.*] Cebeci ocağının hesap memuruna verilen addı.

CEBECİ OCAĞI (جبه‌جی اوجاغی) [*Ask.*] Cebecilerin mensuboldukları teşkilâtın adı idi. Kapıkulu ocaklarının yaya kısmından bölük ve cemaat olarak iki kısma ayrılan bu ocak ok, yay, kılıç, kalkan, harbe, cebe, cevşen, tüfek, barut ve kurşun gibi levazımı temin ederek imal, muhafaza ve tamir vazifesiyle mükellefti. Harb sonunda bunlar ocak tarafından geri alınır, tamire muhtaç olanları tamir edildikten sonra hazar zamanında «cebehane» adı verilen silâh deposunda muhafaza edilir, harb zamanında lüzumu kadar cepaneyi harb saflarına, filika ve palangalara kadar götürüp teslim etmek de ocağın vazifesi cümlesindendi.

Müstakil cebeci ocağının kuruluş tarihi hakkında katî malûmatımız yok ise de yeniçeri ocağı ile beraber veya ondan sonra ihdas edildiği kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürülebilir

Ṛiko, cebeciler ve cebeci ocağı için şöyle diyor: «Cebeciler, tüfekçilerdir, böyle tesmiye olunmalarına sebep Türkçede cebecinin mânası zırhlı elbiseye alem olmasındandır. Cebecilerin miktarı altı yüz otuz olup altmış odaya taksim olunmuşlardır. Karargâhları İstanbul'da Ayasofya kurbündedir. Bunlar silâları temizlemekte istihdam olunurlar, paslanmamak için o silâhları yağlarlar. Çünkü Türkler bu eski silâhlara, fütuhatlarının yadigârı nazariyle bakarlar. Cebeciler her muharebede bulunurlar, kendilerine teslim edilmiş olan silâhları harb zamanında yeniçerilere tevzi ederler.»

Cebecilerin İstanbul'daki cebehaneden başka hudutlarda ve kalelerde ayrıca silâh depoları ve oralarda da muhafaza cebecileri vardı.

Kalkondil zeyli teşkilât kısmında da cebecilerin vazifeleri şöyle yazılıdır: «Cebeciler beş yüz kişidir. Âmirlerine cebecibaşı derler. Bunun yevmiyesi yetmiş akçadır. Cebecilerin vazifesi zırhlı gömlek, kalkan, ok, yay ve bir yeri tahkime mahsus kalasları hâmil develeri sevk ü idare etmektir. Bu kalasların bir ucunda iki sivri ucu birer demir vardır. İcabı halinde düşmanın ok ve arkebüz endahtlarına karşı bu kalasları yere dikerek Türkler arkalarına geçip tahaffuz ederler.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı da (İslâm Ansiklopedisi, cebeci maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Cebeciler, diğer kapıkulu ocakları gibi orta denilen 38 bölüğe ayrılmıştı. Bunlardan birinci cebeci ortası ayrıca 59 bölüktü. Cebeci ortaları silâh yapan, tamir eden, barutları ıslah eyliyen, harb levazımatını tedarik ve ihzar eden, humbara yapan ayrı ayrı sınıflardan teşekkül ediyordu. Bunlar da başlıca, tüfengî, kaynagî, burguî, tahir (temizleyici), perdahî, terzi gibi sanat zümreleri idi.»

Cebeci ocağı efradı pençik ve devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe acemioğlanları arasından seçilirdi. Daha sonraları cebecilerin de yeniçeriler gibi evlenmelerine müsaade edilince evlâtlarının da ocağa alınmaları kanun oldu. Gerek acemiler, gerek kuloğulları ocağa iptida şakirt olarak alınırlar, sonra yetişip usta olurlardı. Acemi ocağı teşkilâtı bozulup oradan oğlan almak usulü kalkınca hariçten buraya da adam alınmağa başlandı. Bu ihtiyaç bilhassa muharebe zamanlarında kendisini gösteriyor, ve cebecibaşı tezkeresi ile birçok kimseler alınıyordu. Cebecilerin malûl ve ihtiyarları ocak kanunu mucibince tekaüt edilirlerdi. Tekaüt maaşı ya ocak maaşiyle beraber verilir, yahut oturacağı şehir ve kasabadaki varidattan ödenirdi.

Padişah veya serdar-ı ekrem olan vezir-i âzam sefere giderse cebecilerin hepsi beraber giderler, başka biri, serasker gidecek olursa lüzumu kadar gönderilirdi.

Cebeciler arasında ayrı bir sınıf olarak humbara dökücüleri, barutçular ve lâğımcılar vardı. Cebecilerden diğer sınıfa mensubolanlar gibi serdengeçti yazılanlar da olurdu. Cebeci ocağının en büyük zâbiti, cebecibaşı idi. Ocak-

ta dört kethüda bir de başçavuş vardı. Kethüdaların en büyüğüne başkethüda denilirdi. Bunlardan başka bölük ve orta kumandanları ve bunların bir derece aşağısında odabaşıları ve diğer küçük zâbitleri de vardı.

Ocakta cebeciler kâtibi ve kesedar gibi kalem zâbitleri de mevcuttu. Bunlar ulûfe defterlerini silâh, cepane ve sair cebecilerin defterlerinde bulunan levazımın defterlerini tutarlardı.

Kalelere silâh ve cepane gönderilmesi, oralardaki cepanenin muhafazası, ocaktan gönderilmiş olan cebecilere aitti. Oralardaki silâh, cepane, barut ve sair levazımın muayenesi ve işe yarayıp yaramadıklarının tetkiki da cebecibaşıya aitti. Kalelerdeki cebecilerin başında zâbitleri vardı. Fakat oralardaki yeniçeri serdarları inzıbat cihetinden bunları cezalandırabilirlerdi. Kalelerde hizmet eden cebeciler yeniçeriler gibi üç sene müddetle kale hizmetinde bulunurlar, sonra merkeze getirilip yerlerine başkaları gönderilirlerdi.

Cebeciler zaman ile ve memleketin büyümesiyle çoğalmıştır.

Aynî Ali Efendi tarafından H. 1018 senesinde yazılmış olan «Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da (s. 90) cebecilerin 5730 nefer olduğu ve yevmiyelerinin senelik yekûnunun 9.247.012 akçadan ibaret bulunduğu yazılıdır. Yine onun beyanatına göre cebecilerin her birine senede otuzar akça, kemanbeha namiyle tahsisat verilirdi. Şu halde 171.900 akçanın de ilâvesiyle cebecilerin senelik yevmiyeleri 9.418.912 akçaya baliğ olduğu anlaşılmaktadır.

«Vekayi-i Tarihiyye» de (verak 289) ve Koçi Beyin Teşkilât Mecmuası s. 16 da şu izahat vardır: «Cebeci kulları yedi, sekiz bin miktarı olur, cebecibaşı, kulları zapteder. Yeşil şebkülâh taşırlar, çorbacıları, odabaşıları vardır. Cebehane gözetirler, sefer olduğunda cebehane götürürler. Barut gibi, kurşun gibi, cebe ve cevşen kılıçlar ve harbeler ve tüfekler ve cenge ne lâzımsa cebecilere mahsustur. Onlar götürürlerdi.»

Cebeci ocağının ayrıca kışlası vardı, Kışla Ayasofyada idi. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 2, s. 11) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Cebecilerin kışlasının Ayasofya camii karşısında, yanan Adliye binası arsasında olduğu arşivde harita ve krokiler dosyasında bulunan bir plândan (No. 1960) anlaşılmaktadır. 17 zilhicce 1229 tarihli vesikadan ise bunun Yerebatan ahırlarının üstünde olduğunu öğreniyoruz. Belki sonradan muvakkat bir zaman için buraya nakledilmiştir. Burada zâbitan ve neferlerin, üzeri kiremitli fevkani odaları vardı. Yine burada silâh ve sair harb malzemesi tamirhaneleriyle depo bulunuyordu. Cepane için lâzım olan mamul ve gayrimamul bütün eşya bu depoda bulunur ve ihtiyaç halinde ya imalâthanelerde kullanılır veya yapılmış olan şeyler istenilen yere gönderilir veyahut depoda hıfzolunurdu.»

Cebeci ocağı, yeniçeri ocağı ile birlikte 1241 de ortadan kalkmıştır.

Cevdet tarihi (c. 12, s 215) cebecilerin kaldırılmasını şöyle yazar: «Cebeciler dahi mukaddem ve muahhar gerek sipahi ve gerek yeniçerileri fitnelerinde şekavete müşareket edegeldiklerinden ve yevmiyelerinin ekserisi yeniçeri esameleri gibi müekkil olduğundan cebeci ocağı dahi ilga ve zâbitan ve ketebesi tardolunup fakat bu defa vukua gelen yeniçeri ihtilâlinde methali olmıyanlara sehimler ihsan buyuruldu.»

Cebeci ocağının lâğvından sonra yeni bir kanun ile meydana gelen cebehane efradı 1054 nefer olarak tertibedilmiş, sağ kol ve sol kol diye iki kısma ayrılıp kol kumandanlıklarına sağ kol ve sol kol bölükbaşıları denilmiştir. Bu, kol bölükbaşılarının mafevkı olarak başbölükbaşı ve bölükbaşıların madunu olarak da mülâzımlar vardı.

CEBEHANE (جبه‌خانه) [*Ask.*] Eskiden silâh ve harb levazımının hıfzına mahsus yere verilen addı. Sonraları barut, fişek, gülle gibi mühimmata ve bu gibi harb mühimmatının bulundurulduğu yere «cebehane» denilmiştir. Şimdiki Askerî Müze'ye de eskiden «iç cebehane» denilirdi.

CEBELİBEREKET (جبل برکت) [*Coğ.*] Adana vilâyetini (il) teşkil eden dört sancaktan birinin adı idi. Merkezi eskiden «Piyas», sonra «Yarkus», en sonra da «Osmaniye» idi. Sancak, ilkin Yarpus, Islahiye, Hassa, Bulanık, Osmaniye ve Piyas isimleriyle altı kazaya (ilce) münkasimdi. Altı nahiyesi, 238 köyü vardı. 1908 temmuz İnkılâbından sonra mülki taksimatta merkezden başka Islahiye, Dörtyol, Bahçe, Hassa adlarında dört kazası, beş nahiyesi ve 26 sı merkez, 67 si Islahiye, beşi Dörtyol, 40 ı Bahçe, 38 i de Hassa kazalarına bağlı olmak üzere 176 köyü vardı.

CEBELÛ (جبه‌لو) [*Ask.*] Timar ve zeamet sahiplerinin sefer vukuunda kendilerinden başka götürmeye mecbur oldukları muhariplere verilen addı. Müsellâh asker demektir. Lehçe-i

Osmani'de (1306 tab'ı), «timar sahiplerinin yedek götürdükleri müsellâh adamlar, kafileyi muhafaza için verilen yerli süvari» suretinde izah olunmuştur.

Bunlar zırh giydikleri için bu ismi almışlardı. Cebeciler aynı zamanda timar namzedi sayılırlardı. Harblerde ehliyet ve yararlık gösterenlere münhal timarlar tevcih olunurdu.

CEBELÛ BEDELİYYESİ (جبه لو بدليه سی) [*Ask.*] Sefere gitmiyen timar ve zeamet sahiplerinden alınan bedel parası hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu parayı ödemekle bedenî vazife yerine getirilmiş oluyordu.

CEBERTİYYE (جبرتيه) [*Sof.*] Rufaiyye, Mediniyye tarikatlarının şubelerinden birinin adı idi. A — Rufaiyye tarikatının öteki şubeleri şunlardı: Hafiyye, Kiyaliyye, Sayyadiyye, Üzeyriyye, Cendiyye, Acelâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasıtiyye, Zeyniyye, Nuriyye. B — Mediniyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardı: Meymuniyye, Becaniyye, Alvaniyye-i Hameviyye.

CEBERÛT (جبروت) [*Sof.*] Sofiyye ıstılahlarından olan ceberût, Ebu Talip - Mekki'ye göre âlem-i azametten ibarettir. Bununla âlem-i esma ve sıfât kastolunur. Muhakkıkînin ekseriyetine göre ceberût, âlem-i evsattır. Âmiriyyat-ı umumiyyeyi muhit olan berzahtır. Yeni Eflâtuncu feylesoflar daha hususi olarak, iştirak felsefesine sâlik mutasavvıflara ait bir ıstılah olduğunu söyliyen tanınmış müsteşrik B. Cerra de Vanse, (İslâm Ansiklopedisi, ceberût maddesi) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Kelime şeklen Arapça değildir, hemen aynı ahvalde kullanıldığı görülen ve İbranice olan malakut (melekût) kelimesine benzer. Ceberût, İbrani dilince geburah (kudret) mânasınadır. Ceberût âlemi, ilâhî kudret âlemidir. Bu âlem, melekût âlemi gibi dünyevi şeyler ile cüziyatın fevkında bir mıntaka olup hemen hemen Eflâtun'un idea'lar âlemine tekabül eder. Mamafih kelimenin mânası müellife göre, bazı değişikliklere uğramıştır. Birçok müellifler, ceberût âlemini, «orta âlem» yani üstte olan lâhut âlemi ile altta bulunan melekût âlemi arasındaki âlem olarak tarif ederler (karş. Cürcani, Tarifat, ilâve olarak Istılahat-al-sofiyye-al-varide fil-fütuhat-al-Mekkiyye.)

«Ehl-i sünnete mugayir fikirlerinden dolayı 587 (1191) de idam edilen Yeni Eflâtuncu feylesof Sühreverdi Maktul'e göre ceberût âlemi hakîmlerin cezbe halinde gördükleri âlemdir. «İhtilâki onlar kudret âleminde münteşir nuru, keza Hermes ile Eflâtun'un görmüş oldukları melekût âleminin cevherlerini görürler.» Türkçe Marifetname'de, bütün âlemleri gösteren bir şekilde ceberût âleminin altında kürsi ve üstünde ise arş bulunur. Kürsi'nin altında melekût âlemi uzanır. Bu iki âlemin altında ise cennetler de dâhil olduğu halde beşerî âlemler mevcuttur. Kader hakkında dikkate şayan bir risale sahibi olan sofi Abd-ür-Rezzak-ül-Kâşani (öl. 730 = 1329/1330) ye göre ceberût âlemi kaza, yani takdir-i ilâhînin, bulunduğu yerdir. Burası ruh âlemine üstün olan sâf ruh âlemidir. Müellif burada ceberût kelimesine «cebir» mânası veriyor. Eşyanın bu âlemde mevcut küllî suretleri daha altındaki âlemlerde cüziyyatı vücut sahasına çıkmağa mecbur eder ve kendi kemalini kısmen onlara verir. Kemallerinden onları kısmen nasibedar kılar. Bu cebir fikri, iştirakî felsefede dahi görülür. Bu felsefede muzaffer nurlar zulmetleri bastırır denir. İbni cebir'in felsefesi de buna benzer. (Karş. S. Karppe, Etude sur les origines et la nature du zohar, Paris 1931,, s. 177-179).»

CEBHANELİK (جبخانه لك) [*Ask.*] Barut, mermi ve top güllesi ve o çeşit harb levazımının muhafaza edilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

CEB HARÇLIĞI (جيب خرجلغی) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarına Mısır eyaletinden gelen hazine hakkında kullanılır bir tâbirdi. Aynı tâbir muhtelif membalardan gelen paralar hakkında da istimal olunurdu. Mısır'dan her sene gelen bu para H. 995, M. 1587 senesine kadar beş yüz bin, on altıncı asır başlarında altı yüz bin altındı. Mısır'dan gelen bu hazine ile beraber mal-i keşufiyye denilen ve mansıp almak için kâşifler tarafından verilen para da ceb harçlığı olarak İstanbula gönderilirdi.

Ceb harçlığı tâbiri halk arasında da kullanılır.

CEB-İ HÜMAYUN (جيب هايون) [*Sar.*] Padişahın şahsi parası için kullanılır bir tâbirdi. Ceb ile şahane, mülûkâne mânasına gelen hümayun kelimelerinin Fars kaidesiyle terkip haline getirilmesinden meydana gelen bu ıstılahın lûgat mânası padişahın cebi demektir. Ceb, halk arasında şimdi de bu makamda kullanılmakta, cebinden vermek, cebinden sarf etmek denilmektedir. Cebinden vermek denilince bir suretle eline geçmiş bulunan başkasına ait paradan değil, kendi parasından verme anlaşılır.

Ondan evvel bu dairenin adı «Harem-i hümayun hazinesi» unvanını alan yüksek bir memur tarafından idare edilirdi. Abdülhamit'in hal'inden sonra Sultan Reşat ve Vahdettin za

manlarında da bu daire devam etmiş ve Osmanlı saltanatına son verilmesiyle tarihe karışmıştır.

Vaktiyle Kıbrıs varidatı sadrazamlara, Gelibolu ve Akdeniz adaları geliri kaptan paşalara ait olduğu gibi Mısır hazinesi de ceb-i hümayuna aitti.

CEB-İ HÜMAYUN AKÇASI (جيب همايون آقچه‌سی) [*Sar.*] Padişahlar tarafından harcanmak üzere saray-ı hümayuna takaddüme halinde verilen bir para idi. Bu teklif yalnız Bursa kazasında cariydi. Tevzî defterine geçirilmek suretiyle halktan tahsil olunurdu. Miktarı yedi bin beş yüz kuruştan ibaretti. Tanzimat ile beraber kaldırılmıştır.

CEB-İ HÜMAYUN DAİRESİ (جيب همايون دائره‌سی) [*Sar.*] Padişahların kendi paralarının alınıp verilmesi işini gören hususi dairenin adı idi. İkinci Abdülhamit zamanına ait olarak bu daire hakkında mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında (s. 138) şu izahatı veriyor: «Abdülhamit'in emriyle verilecek atiyyelere mahsus olmak üzere bir «ceb-i hümayun» dairesi vardı. Bu dairenin sarfiyatı başmabeyincinin emri altında idi. Ceb-i hümayun dairesine lüzumu olan mebaliğ hazine-i hassadan her ay gönderilirdi. Sultan Hamit'in kendisine mahsus olmak üzere şahsi dokuz bin altın tahsisatı vardı. Her ay iptidasında hazine-i hassa nazırı bu parayı bizzat getirerek Sultan Hamit'e takdim ederdi. Bazı hususi atiyyeler, hususi maaşlar bu dokuz bin liradan tesviye olunurdu. Veliaht Reşat Efendinin aylığını aldırmak için resmî dairelere adam göndermesini ve Reşat Efendi mensubiyninin bu vesile ile öteye beriye gidip gelmelerini arzu etmediğinden Reşat Efendinin aylığını da bu dokuz bin liradan verirdi.»

Abdülhamit'in hal'inden sonra Sultan Reşat ve Vahdettin zamanlarında da bu daire devam etmiş ve Osmanlı saltanatına son verilmesiyle tarihe karışmıştır.

CEBKEN (جبكن) [*Gîy.*] Gömlek üstüne giyilen, belden kıvrık, kolları uzun eski bir elbisenin adıdır. Muhtelif boylarda olan cebkenleri yeniçeriler de giyerlerdi.

CEBRİYYE (جبريه) [*Kel.*] Müslümanlar arasında çıkan mezheplerden birine verilen addı. Kaderiyye'ye karşı olan bu mezhep sahipleri indinde abidde ne fiil, ne ihtiyar, ne kudret yoktur. Fail ve kaadir ancak Allah'tır. Bu mezhebi kuranların başında Cuhem B. Safvan bulunuyordu.

Cebriyye indinde abid yani kul taat ve masiyette mecbur olur. Kaderiyye nazarında ise bilâkis dileyen kendini hidayete götürür, dilemiyen kendini idlâl eder. Hidayet ve dalâl, hayır ve şer abdin meşiyyetine bağlıdır. Kaderiyye mezhebine göre Cenab-ı Hakkın mülkünde dilemediği şey oluyor, âdeta başka bir Hâlik ispat olunuyor. Cebriyye mezhebine göre ise Allah teklif-i malâyutak-ı teklif oluyor, iman ve şerayî ibadın makduru olmuyor. Cebriyyenin muhakkıkîni daha ileri bile giderek «Kevin âleminde masiyet yoktur» demişlerdi. Çünkü fail, Allah'ın iradesine muti, fiil Bârinin iradesine muvafıktır. Bu mezhepçe Allah'ın kulu, Allah'ın sevgilisi oluyor, iyilikle fenalık arasında fark kalmıyor. Mutasavvifeden mesnun olmıyan iradeyi iltizam edenlerin mezhebi budur.

Cebriyye, kadere tâzimde mübalâğa ettiklerinden şer'i (emir ve nehyi, vait ve va'di) ihmal ediyor. Şer'a tâzim etmeksizin mücerret kadere tâzim ile şeriatı mühmel bırakıyor.

Cebriyyenin bir de mutavassıt kısmı vardır. Bunlara göre abidde kudret var ise de tesir yoktur. Abiddeki kudret hâdise, makdure mukarin olur.

CED (جد) [*Fık.*] Ana ve babanın ve bunların babaları, dede ve büyük baba demektir. Ana ve babanın analarına ve bunların analarına «cedde» denilir. Arapça bir kelime olan ceddin Türkçesi «dede» dir.

Ced ile ceddenin sahih ve fâsit olmak üzere iki şekli vardır. Cedd-i sahih, derecesi yakın veya uzak olsun aralarında kadın bulunmıyan dede demektir. Babanın babası, babanın babasının babası gibi.

Cedd-i fâsit, derecesi yakın olsun uzak olsun aralarında kadın bulunan dede demektir. Ananın babası, ananın babasının babası, babanın anasının babası gibi.

Cedde-i sahiha, aralarında sahih olmıyan dede bulunmıyan nine demektir. Ananın anası, ananın anasının anası, babanın anası, babasının babasının anası gibi.

Cedde-i fâside, aralarında sahih olmıyan dede bulunan nine demektir. Ananın babasının anası gibi.

Cem'i «ecdad» dır. Büyük babadan büyük babya intikal suretiyle mânasına gelen «ced be ced» tâbiri de kullanılırdı.

Eb ü ceddiyle tefahür eden ebcedhânın
Ehl olan redd ü kabulüne verir mi ahkâm
Neft

CEDİ (جدی) [*Ast.*] Mıntakat-ül-Büruc'un onuncu burcunun adıdır. Cedi suret-i kevkebiyyesi temmuz ve ağustos aylarında gece yarısı, eylûlde saat 22, ekimde saat 20 ye doğru mahallin nısfınneharından geçer.

Cedi; geçer mânasınadır. Fakat milletlerarası kabul olunan Lâtince Capricoronus, başı koç, boynuzları keçi, nihayeti balık kuyruğu şeklinde mitolojik bir hayvanın ismidir.

Buradaki yıldız grupunun heyet-i mecmuası bir keçi şeklini andıracak vaziyette değildir. Güneş, cedi burcuna dâhil olduğu vakit seyrinin en yüksek noktasına erişmiş olur ki, bu hale, daima yüksek yerlere çıkmak istiyen keçinin alem olması pek tabiîdir. Zamanımızdan iki bin sene evvel güneş, cedi burcuna dâhil olduğu vakit aynı suret-i kevkebiyyeden de geçerdi. Keza Seretan burcu ile suret-i kevkebiyyesi için dahi aynı hal cariydi. Elyevm coğrafyacılar hartalarda, muaddil-ün-neharın 23 derece güneyine bir daire resmedip buna «Medar-ı Cedi», 23 derece kuzeyine çizdiklerine de «Medar-ı Seretan» derler. Bu iki daire, güneşin 21 aralık ve 21 haziranda semt-ür-reiste bulunduğu noktaların mahall-i coğrafisini irae eder.

Cedi suret-i kevkebiyyesi ilk nazarda göze çarpacak yıldızları havi değildir. Ancak üçüncü kadîrden dört kevkep vardır. Araplar buradaki iki yıldıza (a ve b kevkeplerine) «Sa'd-üz-zabih» ismini vermişlerdir ki, bu; menazil-i kamerin 22 ncisidir.

Müneccimlerin Cedi burcu hakkındaki itikatları şöyleydi:

Cedi, Zühal'in beyti, Merih'in şerefi, Kamer'in vebali, Müşteri'nin hubutu'dur. Bârit, yâbis ve müennestir. Kış fsalına nispet olunur. Renklerden siyaha, insanlardan kale muhafızlarına, ümeraya, şeyhlere delildir. Tabiatlardan, yalan söylemeye, unutkanlığa, hilekârlığa delâlet eder. Mevzilerden; kale zindanlarına, idam mahallerine, mezarlıklara, harap yerlere; nebatattan kurumuş yahut meyva vermiyen ağaçlara; hayvanlardan, dağ keçileri, sığır, tavşan, maymun, fare ve haşarata; âzadan, ayak, diz ve sinirlere; hastalıklardan, kemik bastalıklarına, aksaklığa nispet olunmuştur.

CEDİT ALTIN (جديد آلتون) [*Mes.*] İkinci Sultan Mustafa zamanında 1108 (1696) de bastırılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu altınlara «dinar-ı cedit» adı da verilirdi. İstanbul ile Kahire'nin şerifî altınları vezin ve ayar itibariyle aralarında büyük bir fark bulunduğundan İstanbul altınlarını tüccarlar toplayıp Mısır ve sair mahallere göndermekte, vezin ve ayarı tam olan İstanbul altınları payitahttan gündengüne kaybolup bunların yerlerini vezni noksan ve ayarı bozuk Mısır altınları tutmakta olduğu için bunun önüne geçilmek üzere bu altınlar bastırılmıştı. Üç yüz akçe üzerinden tedavüle çıkarılmış olan bu altınlar aynı vezin ve ayarda olmakla beraber ötekilerden farkı tuğralı olmalarıdır. O vakte kadar yalnız gümüş sikkelere konulan tuğranın altınlara da konması yeni bir usul teşkil etmişti.

CEDİT EŞREFİ (جديد اشرفى) [*Mes.*] Birinci Sultan Mustafa namına ilk defa tuğralı olarak basılmış olan altın paraya verilen addı. 1102 (1690/1691) de basılan yaldızlı altına «Venedik Dukası» veya «Şerifî» adı verilmiştir.

CEDİT İSLÂMBOL (جديد اسلامبول) [*Mes.*] 1128 (1715) senesinde basılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlara «sikke-i cedid-i zer-i İslâmbol» da denilirdi. 1108 (1696) de bastırılan sikkeler para buhranını kaldıramamış ve payitahtta basılan altınlarla diğer sikkeler dahi mağşuşiyetten kurtulamamış olduğu için bir yüzünde tuğra ve öteki yüzünde «duribe fi İslâmbol» olmak üzere yeni sikkeler bastırılmıştı Bu arada basılan üçer kuruşluk altını, 1108 (1696) de basılan altınlardan ayırmak için bu isim verilmişti.

CEDİT OSMANLI KURUŞU (جديد عثمانلى غروشى) [*Mes.*] Eski paralardan birinin adı idi. Buna «Tuğralı kuruş» da denilirdi. Üçüncü Sultan Ahmet devrinde 120 akçeye geçerdi.

CDDİT RUMÎ (جديد روى) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut namına dokuzuncu cülûs senesinden on beşinci cülûs yılına kadar bastırılan bir nevi altın paralara verilen addı.

CEDİT ZENCİRİKLİ (جديد زنجيركلى) [*Mes.*] Hicrî 1138 tarihinde Tebriz ile Tiflis ve Revan darphanelerinde Sultan Ahmed-i Salis namına darbolunmuş altın sikkenin adıdır. Şimdiki altınlarda olan «tırtıl»a vaktiyle «zencir» denilirdi. «Zencirik» küçük zencir demektir. Bu altınların her biri yirmi dört ayarında halis altındı.

Küçük Çelebizade Asım Efendinin haber verdiğine göre (Zeyl-i Raşit c. 6, s. 306 ve 330) 1138 senesi evailinde Tebriz seraskeri Abdullah Paşa tarafından vâki olan istizan üzerine bir darphane küşadına müsaade olunmuş ve bu darphanede o namla sikkeler darbolunmuştur. Bunlar İstanbul'daki emsali derecesinde muntazam değillerdi.

CEDİT ZENCİRLİ (جديد زنجيرلى) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Ahmet zamanında ve 1138 (1725/1726) senesinde. Tebriz, Tiflis ve Revan taraflarında bastırılan 24 ayarındaki altın paralara verilen addı. Bunlara zencirli denilmesinin sebebi şimdiki «tırtıl»a vaktiyle «zencir» denilmesinden dolayı idi.

CEDİT ZER-İ MAHBUP (جديد زر محبوب) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Mustafa namına 1171 (1173), 1757 (1759) senelerinde bastırılan paralara verilen addı.

CEDİT ZOLOTA (جديد زولطه) [*Mes.*] Eski gümüş paralardan birinin adı idi. Üçüncü Ahmet zamanında 90 akçaya geçerdi.

CEDVEL (جدول) [*San.*] Yazma kitaplarda yazıyla kenarı, yani sahifenin yazılı ve yazısız kısımlarını biribirinden ayırmak üzere altınla çekilen çizgilere verilen isimdir. Cedveller yalnız birer çizgiden ibaret olabildiği gibi, biri kalın, diğeri ince iki çizgiden de terekkübedebilirdi. Fazla ziynetli olması istenilen kitaplara çift çizgiler yapılır, çizgilerin arası da yaldızlanırdı. Cedvellerde lâl ve sair renkler de kullanılırdı. Jengâr yapılan tirşe renkli cedveller zamanla jengâr kâğıdı yiyerek sahifeyi ikiye ayırdığı için tehlikeliydi.

Yeşil altınla sarı altından bir arada çekilerek ve araları mürekkeple faslolunarak meydana getirilen cedvellere « kuzulu cedvel » tâbir olunur, bunda sarı altın, yeşil altının dörtte bir nispetinde olurdu.

Tek kuzulu, çift kuzulu cedveller de vardır. Yeşil cedvel yalnız dışa çekilirse tek kuzulu, dış ve içe çekilirse çift kuzulu cedvel denilirdi.

CEDVEL ÇFKMEK (جدول چكمك) [*San.*] Mushaflarla yazmaların sahife kenarına çizgi çekilmesine denilir.

Safha-i ruhsarına lâline cedvel çekmeye
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildare sürh
Sabit

CEDVELKEŞ (جدول كش) [*San.*] Yazma kitapların sayfa kenarlarına ve yazı levhaları etrafına yaldız veya mürekkeple çizgiler çekerek onları cizgi çerçeveler içine alan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir terkip olan bu ıstılahtaki «keş» Farsça çekmek mânasına gelen «keşiden» mastarından emr-i hazırdır. Bunlar ekseriya bozulmuş veya yırtılmış sayfaları tamir ve birbirlerine vasleylediklerinden «vassal» adını da alırlardı. Cedvelkeşlik ve vassallık hususi bir meleke ve maharete mutaç ayrı bir sanattı. Müzehhiplik ve mücellitlik gibi cedvelkeşlik ve vassallık da başlı başına bir sanat şubesi idi.

CEFFAR (جفار) [*Mit.*] Gaipten haber verdiğine inanılan cifr ile uğraşanlar hakkında kullanılan bir tâbirdi. Cifrî suretinde kullanılırdı.

CEGAT (جغات) [*Mim.*] Saçaklarda yağmur oluklarının dışarısında çatı kirişlerine çakılan tahtalara verilen addı. Bugün bunlara «rüzgârlık» ismi verilmektedir.

CEHAZ (جهاز) [*Hal.*] Halk dilinde çeyiz tarzında telâffuz olunan bu tâbir, kızlara, evlendikleri sırada ana ve babaları tarafından hallerine göre verilen çamaşır, yatak ve oda takımları gibi giyim ve ev eşyasiyle mücevher ve gümüş takımı gibi kıymetli şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düğün ve iki tarafın geçimine medar olmak üzere ceb harçlığı tarzında yine ebeveyn tarafından verilen paralarla emlâk ve akar gibi şeyler de bu meyandadır.

Cehaz âdeti pek eskidir. Eski zamanların medeni kavimleri arasında en ileri giden Ispartalılar güzel olan kızları için ağır paralar istiyerek aldıkları mebaliği geride kalan kızlara çirkinlikleri nispetinde cehaz parası olmak üzere taksim ve tevzi ederler ve bu paralara tamahen, çirkin kızlar bile kocasız kalmazlardı.

Cehaz âdeti şimdi bile dünyanın her tarafında cari olup her yerde o memleketin örf ve âdetine göre muhtelif usullerde tertip ve icra olunur. Hattâ bazı yerlerde cehazın nasıl olabileceğine dair kanunlar bile vardır.

İslâm şeriatında cehaz munhasıran nikâhlı kadının malı olup kocanın onda hakkı yoktur. Bu sebeple rızası olmadıkça kocası ondan intifa edemez.

CEHAZ HALAYIĞI (جهاز حلايغى) [*Hal.*] Eskiden, hususi hizmetinde bulunmak üzere zengin ve kibar aileleri tarafından evlendikleri sırada kızlarına verilen cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Esir alım ve satımının yasak edilmesinden bir müddet sonraya kadar devam etmiş ise de sonraları yavaş yavaş azalmış, 1908 Temmuz İnkılâbından sonra ise tamamen ortadan kalkmıştır. Halk arasında çeyiz halayığı suretinde telâffuz olunurdu.

CEHENNEM KÜTÜĞÜ (جهنم كوتوكى) [*Hal.*] Günahkâr, âsi, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CEHENNEMLİK (جهنملك) [*San.*] Eski Türk hamamlarında ısınmak için hamamın döşeme taşları altında bırakılan boşluğun adıdır. Külhan ocağında yakılan ateşin dumanı ve alevi bu aralıklardan geçerek hamamı ısıtır. Duvarların arasından duman geçmek için bırakılan boşluklara tüteklik denilir. Halk arasında galat olarak buna tüfeklik denilmektedir.

CELÂL (جلال) [*Sof.*] Hakkın kahir ve gazap tecellisi, «hüviyet-i mutlaka» nın gizlenmesi yerinde kullanılır bir tâbirdi.

Arapça bir kelime olan bu ıstılah «Kamus-u Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Son

derece azamet, fevk al-gaye ululuk. Ekseriyet-i istimal birinciye ait olmak üzere işbu sıfatlarla Cenab-ı Hak dahi mevsuf olur: İsm-i Celâl, lâfza-i Celâl = Allahın ism-i şerifi; Zülcelâl = celâl sahibi demektir ki ekseriya Allah-ü Zülcelâl suretinde kullanılır. Cenab-ı Hakkın lûtuf ile tecellisine «Cemal» ıtlak edildiği gibi bunun mukabili olarak kahır ile tecellisine dahi «Celâl» denilir: Sahib-i cah ü celâl, Celâlet-i kader, Celâlet-i şan. Lisanımızda «Celâl» lâfzı insan hakkında kullanıldığı zaman bir nevi hışım ve gazap mânası irade edilmiş olur: Bugün pek celâlli, birdenbire celâllendi.»

Sofiyyeye göre «mutlak ve vahdet» olmadıkça celâline nüfuzunun imkânı yoktur. «Vahdet - sırfa - mutlaka» da bütün esmâ ve sıfât, nisbet ve itibarlar «التوحيد اسقاط الاضافات» mucibince mahvolacağı cihetle «لايرى الله الاالله» yani «Hakkı Haktan başkası göremez» denmiştir.

Celâl, Hakkın mânevi kahrına da derler ki bu suretle «gayriyyet» i ortadan kaldıracağı cihetle celâli, cemalinin aynıdır.

Ruhlarının işareti ol sanemin cemaledir
Niyyeti zülfünün görün dilberinin celâledir
D. Z. Ahmet B.

Zıddı cemaldir.

Her an ediyorsun bizi makhur-i celâlin
Kurban olayım yok mu tecelli-i cemalin
Mehmet Akif

CELÂLÎ (جلالی) [*İda.*] Yavuz Sultan Selim zamanında Tokat civarında, şimdi şeker fabrikasiyle şöhret bulan Turhal kasabasında «Mehdî» lik dâvasiyle başına epeyce serseri toplamış ve devletin haşına büyük bir gaile açmış olan Celâl adında birinin teşkil ettiği isyanın tarihte aldığı addır. Bu tâbir sonraları hükümete karşı isyan çıkaranlara alem olmuştu.

Taşlıcalı şair Yahya, Kanuni'nin boğdurduğu oğlu şehzade Mustafa için yazdığı mersiyede bu tâbiri kullanmıştır:

Medet medet bu cihanın her yanı
Ecel Celâlîleri aldı Mustafa Hanı
Taşlıcalı Yahya

CELB MÜZEKKERESİ (جلب مذكره‌سی) [*Huk.*] Ceza mahkemeleri, sorgu hâkimleri tarafından mahkemede hazır bulunmaları için mübaşir veya posta vasıtasiyle gönderilen davet kâğıdına verilen addır. Hukuk dâvalarında mahkeme tarafından gönderilen çağırma kâğıdına «celbname» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «celb», kendi tarafına çekmek, çekilmek, getirtmek, getirtilmek demektir.

CELBNAME (جلبنامه) [*Huk.*] Hukuk dâvalarında sulh, asliye, temyiz mahkemeleri tarafından dâvacıya, dâva edilene, şahitlere, ehl-i vukuflara (bilirkişi) hazır bulunmaları için mübaşir veya posta vasıtasiyle gönderilen davet kâğıdına verilen addır. Ceza mahkemeleri tarafından yazılan çağırma kâğıdına «celb müzekkeresi» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «celb» kendi tarafına çekmek, getirtmek, getirtilmek demektir.

CELEB (جلب) [*Sar.*] Koyun tüccarı mânasına gelen bu kelime, saraylılar ve hassaten enderun ağaları arasında «hayvan» mânasına kullanılır ve bu itibarla tahkiri tazammun ederdi. Aptal yerine konulmak istenildiği zaman «ben o kadar celeb değilim» denilirdi ki «ben o kadar hayvan değilim» demekti.

Defterdar, nişancı ve reisülküttap gibi mühim mevkilerde bulunduktan sonra Tersane eminliğine getirilen ve bunu kendisi için bir hakaret addeden Ömer Vahît Efendi ile saray memurluklarından olan silâhtarlıktan yetişme «Kara Vezir» denmekle mâruf silâhtar Mehmet Paşa arasında geçen bir hâdisede sadrazam tarafından bu tâbir kullanılmıştır. O vaktin usulünce sadrazamlar Tersaneyi teftişe gittiklerinde eminler, kereste ambarında bulunan kerestelerin cinsini birer birer sayarlardı. Ömer Vahît Efendi, Mehmet Paşanın Tersaneye geldiği bir gün keresteleri birer birer sayarken «bu da kara sığır» dedikten sonra sustu ve müstehzi bir tavırla sudrazamın yüzüne baktı. Bu tavır ve hareketin mânasını anlıyan Silâhtar Mehmet Paşa: «Biz her ne kadar Enderun-u Hümayundan çıkmış isek de kerestenin cinsini bilmiyecek kadar celeb değiliz» dedi. Ömer Vahît Efendi tevil yoluna saparak: «Bunları saymak bizim vazifemizdir» dediyse de eminin bu sözü soğuk kaçtı. Mehmet Paşa aradan çok geçmeden kendisini azlettiği gibi hakaret olsun diye birkaç senede bir temizlenen Balat lâğımlarının temizlenme işine memur etti.

CELEBKEŞAN MALI (جلبكشان مالی) [*Mal.*] Kasaplık hayvan toplayıp satan ve celeb adı verilen ticaret erbabına ait hayvanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Celeb malı demektir. Celeb, Arapça cellâbın muhaffefidir.

CELİ (جلی) [*San.*] İslâm yazılarının kalın nevileri hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Eski Türk yazısının çeşitleri arasında başlıca sülüs, nesih ve talikın en ziyade büyük levha ve kitabelerde kullanılan kalın ve iri şekillerine denilir» diye tarif eden değerli profesör Dr. A. Süheyl Ünver (İslâm Ansikloped:si, Celi

maddesi) şu izahatı da ilâve ediyor: «Talik cinsinden başka celi şekilleri, asıl yazılardan, yalnız irilik bakımından değil, bazı harflerin yazılışı bakımından da, biraz farklıdır. Munhasıran Türklerin inkişaf ettirdiği bir hat şekli olan ve ferman ve berat gibi, resmî vesikalarda kullanılan divan nev'inin de celi şekli vardı. Nesih'in celi şekli az kullanılır. Bu izahtan anlaşıldığı gibi, celi bir yazı nev'i değil, bir yazı üslûbudur; bu sebeple daima «sülüs celisi» ve «divani celisi» şeklinde terkipler içinde bir hattın muayyen bir üslûbunu belirtmek için kullanılır. En ziyade revaç bulmuş olan yazı şekillerinden biri «sülüs celisi» olduğu için celi kelimesi yalnız kullanılınca, ekseriya «sülüs celisi» ne delâlet eder.»

Daha başka sahalarda olduğu gibi yazıda da ihtısas sahibi olmakla beraber aynı zamanda, eski tâbirle, iyi bir hattat olan sayın Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu da buna tahsis ettiği bir yazıda (Tedrisat Mecmuası) şu tafsilâtı veriyor:

«Celi, kitabeler için kullanılan kalın bir yazıdır. Şekil noktai nazarından mukayese edilirse, sülüs ile celi biribirinden farksız gibidir. Mamafih bu yazıda tesir nesih ile sülüsten çok fazladır. Celide ne neshin iptidai hali, ne de sülüsün genç bünyesi görülür. Şekli, hayatının son devrine varmış, kuvvetini, metanetini bulmuş bir vücut manzarası arz eder. Gergin âsabı, dışarı fırlıyan kemikleri, çukura batmış gözleriyle bir ihtiyar çehresi görmek mümkündür. İşte celinin evsaf-ı mahsusası budur. Şekilen sülüsten farksız olan bu yazı, bünyesinin teşekkülâtı itibariyle o kadar farklıdır. Resmi alınarak küçültülmüş bir adam, çocuk olamıyacağı gibi, büyük mikyasta yapılmış bir çocuk siması da büyük adam simasının tesirini veremez. Bunun gibi, bünyesinin teşekkülâtı muhafaza edilmek şartiyle büyültülmüş sülüs yazıları celi olmamış, sülüs cesametine kadar ufaltılmış celiler de sülüs halini alamamıştır. Bilâkis birincisi küçük kıtada sülüs, ikincisi küçük kıtada celi mahiyetini tamamiyle muhafaza etmiştir. Şu halde bünyesine ait mahsusatı olmadıkça ufak bir yazıya sülüs, büyük bir yazıya da celi denilemez.

«Kûfi celisi gibi sülüs celisinin de zuhuruna sebep Arap mimari eserlerinin tezyini için büyük mikyasta yazı yazmak ihtiyacı olmuştur. Celi yazısı, mimarlığın böyle bir ihtiyaciyle doğduğu zaman şahsiyetsiz bir sülüs, bir nesih taslağına benziyordu. Hele münhani unsurlu şekilleri büyük mikyasta yazmaya alışmamış mimarların, hattatların beceriksizliği, bu yazıdan intizamsızlık, çok defa da çirkinlik nümuneleri çıkarıyordu. Sanatkârlar bu muvaffakıyetsizliğe çare olmak üzere yazıyı yapraklarla döşenmiş zeminler üzerine tatbik ettiler. Bu suretle yazının bünyesindeki imtizaçsızlıkları, dağınıklığı, tezyinat ile telâfi etmek, çirkinliklerini tezyinat içinde gizlemek istemişlerdi. Bununla beraber celi, müzeyyen zeminler üzerinde yine mühmel, perişan, cansız görünüyordu.

«Bu tezyin meyli, celinin Arap nefîs sanatlarındaki mevkiini pek güzel izah eyler: celi, onların nazarında tezyinat için bir çekirdek, bir istinatgâh olmaktan başka bir mahiyeti haiz değildi. Bu telâkki, tezyinde gösterilen bu ifrat, celinin müstakil bir sanat şubesi gibi yalnız başına yüzyıllarca terakki edememesine belki en mâkul bir sebep teşkil eylemiştir. Bu pek tabiîydi. Kusurları tezyinatla örtmek imkânı baki kaldıkça doğrudan doğruya bünyenin ıslahı düşünülmüyordu, bu ihtiyaç duyulmuyordu. İşte sülüs ile nesih serbestçe tekemmül etmekteyken celi, kayıt altında inkıraza doğru sürüklenmekteydi. Arap medeniyetinin nüfuz eylediği memleketlerde celinin binlerce nümunesine tesadüf edilir. Bu yazılar hemen daima tabiata has güzellikten mahrum sülüs, nesih büyütmelerinden ibaret kalmaktadır. Yalnız İspanya'da Gırnata'da Arap mimari eserlerinden Elhamra Sarayının yazıları gibi bazı eserler pek mühim sayılabilir. Bu yazılarda bünye vazıhça teşekkül etmiş olmamakla beraber mevzuniyet, metanet, ulviyet tesirleri dikkate çarpıyor. Bu hal, celinin eski nümunelerine nispetle bir fark, bir terakki demektir. Bu terakkinin sebebini, o zamanlar Arap mimarlığında vücuda gelen tealinin sebepleri arasında aramak icabeder. Zaten bu yazılar, İslâm yazılarının «hatt-ı Mağribî» denilen koluna mensuptur. Mağribî yazısı kurun-u vustada Endülüs'te kullanılmış, elyevm bütün Kuzey Afrikaya, Orta Afrika ile Batı Afrika'nın bazı memleketlerine intişar eylemiştir. Mağribî yazısının doğrudan doğruya kûfi'den çıkması, tekemmülâtında mimari evsafının hâkim olmasını izah eyler.

«Celi yazısının tekâmülünü takip için Selçuk ve Osmanlı mimari eserlerini de gözden geçirmek lâzım gelir. Selçukilerde, celinin telâkki tarzı Araplarda olduğu gibidir. Onlar da yazının zeminini tezyin tarzlarına mahsus bir nevi yapraklarla döşüyorlardı. Hem bu yaprakları o kadar güzel dolaştırıyorlardı ki heyet-i mecmuasından gayet güzel tezyinat vücuda getiriyorlardı. Konya'daki, Sıvas'taki Selçuk eserlerinde böyle nümuneler görülmektedir.

«Bursa'da Osmanlılar zamanında Selçuk sanatının tesiriyle vücuda gelen Yeşil Cami,

Yeşil Türbe gibi eserlerde de o tarzda nümuneler vardır. Bunlar arasında bilhassa Yeşil Camiin kapısı etrafındaki tezyinatsız, sade yazılar dikkati celbeder. Yeşil Camiin sık ağaçlı ormanları, haris bir nebat mecmuasını andıran kitabeleri arasında bu çıplak yazı bünyesi beş yüz yıllık sanat itikadının sarsıldığını, celiyi tabiatına, istidadına mugayir olarak feyizsiz bir vâdiye sürükliyen «tezyin nazariyesi» nin sukutunu gösterir. Celi bu nümunede, kusurlarını yapraklarla kapatmaya lüzum göstermiyecek derecede, tekemmül etmiştir. Şurada burada dikkate çarpan ufak tefek yapraklar sanatkârının o eski nazariye ile mücadele ettiğini pek güzel ispat ediyor. Bu mücadele, bazı eserlerle hicrî on ikinci yüzyıla kadar devam edebilmiştir. Hulâsa; celinin tekâmül tarihine bir başlangıç aranırsa Bursa'da Osmanlı sanatının bu gibi nümuneleri üzerinde tevakkuf etmek lâzım gelir. Bu nümunelerin tarihinden, yani hicrî dokuzuncu yüzyıldan evvelki celi nümuneleri hep zuhur devrine ait sayılmalıdır.

«Bundan sonra celi, güzelliği tezyinattan ve ihtişamden ziyade sadelikte, tabiatın müsaadelerinde arıyan Osmanlı hattatlarının elinde yüzyıllarca yaşadı, daima aynı gayeye doğru ilerledi. Celi, hayatının bu devirlerinde, âbidelerin alelâde tezyinatını değil, fakat müstakil sanat eserlerini teşkil eylemiştir.

«Celinin istiklâlini kazandığı zamandan, hicrî onuncu yüzyıla kadar gösterdiği nümunelerde bazı müşterek vasıflar mevcuttur. Bu evsaf arasında hendesi intizam başta olmak üzere tıknazlık, keskinlik, sadelik en mühimleridir. Yazıda bu evsafın teessüsü, muayyen birtakım esbabın tesiriyle olmuştur: eski âbidelerin celi kitabelerinde görülen mermer direkler gibi kalın, tığ gibi sivri elifler, kılıç gibi keskin kuyruklu mimler, demir gibi metîn keşideler hep yüzyılların zevkine, temayülâtına delâlet eder.

«Hicrî onuncu yüzyıl nihayetlerinden on üçüncü yüzyılın başlarına kadar celi yazısı birtakım tekemmül devirleri daha geçirmiştir. İkinci Sultan Mahmut zamanında yetişen bir sanatkâr, Mustafa Rakım isminde büyük bir yazı dâhisi, evvelki yüzyılların yazılarında bir türlü teessüs edemiyen iki vasfı, zindegi ile hareketi tasvire muvaffak olmuş, celi hakkında o zamana kadar mevcudolan nazariyeleri altüst etmiştir.

«Rakım; zamanının büyük bir ressamı, büyük bir mütefennini olmak itibariyle celi yazısının bünyesini büsbütün yeni bir noktadan tetkik etmiştir: şekillerin insanın kametine, göz, kafa gibi âzasının bazı evzaına olan müşabehetini nazar-ı dikkate alarak insan şeklini celi için taklide nümune ittihaz eylemiştir. Rakım bir yazı felsefesi âlimi sıfatiyle evvelâ insanın eşkâlinde, evzaında güzelliğe, azamet ve ulviyete delâlet edebilen nispetleri, hendesi kaideleri, vücuttaki münhanilerin ahenk kanunları, bilhassa ihtiyar çehresinin teşekkülâtına ait hususilikleri istihraç eylemiş, sonra bunları celi yazısının şekillerinde tasvire, temsile çalışmıştır.

«Bu şerait dairesinde harflere canlı, harekete müheyya bir ifade kazandırmıştır. Dikkate şayandır ki Rakım da, her sanatta yetişen müceddidler gibi, yazının mazisini tetebbudan müstağni kalmamıştır. Nazarlarını yüzyıllarca evvele irca ederek Ahmet Karahisari, Demirci Kolu Yusuf Efendi gibi meşhur adamların yazılarını tetkikten, tahlilden geri durmamıştır. Bunun neticesi olarak yazılarında eslâf eserleri derin izler bırakmıştır.

«Rakım'ın yazılarında, dar bir şeye kapatılmış canlı mahlûklar gibi, çerçeveden fırlamak istidadı vardır. Bir Sinan, Osmanlı mimarlığında; bir Mikelânj, heykeltıraşlıkta ne yapmışsa, daha ziyadesini Rakım, celide yapmıştır. Nefîs sanatların hiçbir şubesi yoktur ki insan vücudundaki güzellikleri, incelikleri, tenasüpleri yazı gibi sade çizgiler üzerinde temsilde Rakım üslûbu kadar muvaffak olsun.

«Yine bu zamanın hattatlarından Mahmut Celâleddin isminde bir zat, celide Rakım üslûbunun evsafına, nazariyatına büsbütün zıt bir sanat okulu tesis eylemiştir. Bu zıddiyet o derecededir ki her iki okulun taraftarları arasında öteden beri münakaşa eksik olmamıştır. Celâleddin'in eserlerini tetkik edenler celinin yüzyıllarca evvele rücu eylediğini zannederler. Celâleddin'in, Rakım gibi müceddidler yetiştiren bir muhitten uzaklaşmasındaki hikmeti anlıyabilmek için hayatına bir nazar atfetmek lâzım gelir.

«Tab'an mütekebbir, azametfüruş olan Celâleddin, gençliğinde yazı öğrenmek için zamanının birkaç üstadına müracaat etmiş, fakat bunların birinden kabul yüzü görmemiştir. Kendisi de bunlara inat olmak üzere birçok Şeyh Hamdullah Efendi mürakkaları elde etmiş, Çengelköyü'nde İstavroz'daki evinde yapayalnız, senelerce çalışmıştır. Yüzyılında teceddüde karşı beslenen şiddetli meyillere rağmen, celinin mazisini yaşatmak, üç yüz senelik bir eskilik içerisinde zamanının bedîî ihtiyaçlarını telâfi edebilecek bir yenilik göstermek istemiştir. Rakım, nazar-ı taklidi önünde

daima canlı şeyleri bulundurmuşken, Celâleddin onun aksine olarak cemadattaki güzelliğin evsafını tasvire çalışmıştır. Metanet, keskinlik, sadelik, üslûbunun başlıca evsafındandır. Bu üç vasfın birleşmesiyle artan camidiyet, üslûbunun esas tabiatını teşkil eylemektedir. Celâleddin'in eserleri sarp, yalçın kayaların vahşetli manzaralarından, hançerlerin, kalkanların keskinliklerinden, kurak, ölü bir tabiattan, yanık çöllerden hâtıralar uyandırır, bu hâtıralar daima sadelik, daima inziva çehresi verir. Celâleddin, yazıda bu hisleri en iyi tasvire muvaffak olan sanatkârdır. Celâleddin'in üslûbunu kısaca tarif etmek lâzım gelirse «eski celinüvisliğin evsafını en iyi mütalâa eden, bu evsafı en iyi cemi ve telif eden bir tabiat-ı esasiyedir» demelidir. Bundan anlaşılıyor ki Mahmut Celâleddin'in celi'de açtığı çığır, ne bir teceddüt, ne de bir tekemmüldür. Belki parlak bir tekerrürdür.

«Bu devirden sonra yetişen celinüvislerin ekserisi Rakım, pek azı da Celâleddin okuluna mensuptur. Bunlar arasında Rakım üslûbunu taklidedebilenler pek azdır. Yalnız Recai Mehmet Şakir Efendi bir dereceye kadar taklidedebilmiş, Çerkez Alâeddin Bey de Rakım üslûbunun bazı evsafını yazılarında göstermeye muvaffak olmuştur. Bütün diğer müteşebbislerin yazıları tabiat-ı esasiyece Rakım üslûbundan uzak kalmıştır. Daha doğrusu Rakım okulu bu büyük adamın ölümiyle kapanmıştır. Buna sebep; bir cihetten üslûbuna ait nazariyatın mazbut olmaması, diğer cihetten ahlâfının yalnız umumi surette çalışıp nazariyata ehemmiyet vermemesidir. Kendisinden sonra gelenler yalnız yazmışlar, yalnız taklidetmek istemişlerdir. Fakat nefîs sanatların her şubesi gibi, yazının da birtakım nazariyeleri olabileceğini hiç düşünmemişlerdir.

«Celâleddin okuluna hizmet edenler arasında talebesinden Mehmet Tahir Efendi ile Cemaleddin Efendiyi zikretmek lâzım gelir. Bunlar arasında Mehmet Tahir Efendi, Celâleddin nazariyelerini en iyi anlıyanlardandır. Nazariyat itibariyle eserleri, Celâleddin'inkiler kadar tetkika değer. Son zamanlarda Darüşşafaka yazı muallimliğinde bulunmuş olan Tahsin Efendi bu üslûbun yegâne hadimiydi.

«Kazasker Mustafa İzzet Efendi son zamanların en dikkate şayan sanatkârlarından biridir. Bu zat Rakım ile Celâleddin'in biribirine zıt olan üslûplarını telif ederek mutedil bir üslûp çıkarmaya muvaffak olmuştur. Yazılarında ne Rakım'daki dirilik, ne de Celâleddin'deki ölülük vardır. Belki bu iki vasfın muhassalasından ibaret bir tabiat-ı esasiye, vazıh bir şahsiyet göze çarpar. Çıraklarından Şefik Bey çok muvaffak olmuş bir zattır.»

Değerli bir zat olan Mehmet İzzet Bey bu yazıdan bahsederken (Rehber-i Umur-u Beytiyye, c. 3, s. 72 ve mütaakıp) nasıl yazıldığını da izah ediyor:

«Celi, İslâm yazıları arasında tenumendi (gövdeli) ve teşekkülât-ı mahsusası ile temeyyüz etmiştir. Yazıların cesametinin tezayüdü nispetinde hattatların da dimağı ve bedenî mesaisi artacağından, celinüvislik mümarese ve idrak ile makûsen mütenasip olmak üzere güçtür. Yazının aksamı beyninde mütedil bir nispet temini sebebiyledir ki en büyük üstatlar bile eserlerinin evvelemirde bir ressam gibi kabataslağını vücuda getirmek üzere günlerce çalışarak adem-i tenasüp ve tevazün gibi ahenge mugayir nakiseleri ikmal etmek usulüne müracaattan müstağni kalmamışlardır.

«Taliknüvis-i şehîr Yesarizade'nin Ayasofya cami-i şerifindeki (هو السميع العليم) levhası bu icat tarzının bir nümunesidir. Merhum, yazının aslını bazı kalem erbabının müracaat ettiği terbi' usul-ü hendesisine yahut ziya bahsine ait bir vasıta-i hikemiyeye müracaat etmeksizin kalemle yazmış, lâkin en ruhnüvaz bedayie mazhariyet temin edinciye kadar birçok emek sarf ederek lüzum gördüğü yerleri kesip yamamıştır.

«Büyük yazıların müsveddesine hattatlar beyninde «kalıp» derler. Celi kalıpları muhtelif vasıtalarla vücuda getirilmiştir. Hattatların bazıları sulu mürekkeple kaba kâğıtlar üzerine yazmışlar, sonra tashih etmişlerdir. Kaleminin bidaasına güvenen eazımın bazısı garip vasıtalara müracaat etmişler, ezcümle Recaizade Mehmet Şakir Efendi merhum, kalıpları büyük bir üstat azmiyle makasın iki ucu istenildiği kadar açılarak kâğıt üzerinde yürütülmek, sonra çhenîn ucların bıraktığı çizgiler üzerinden kalemle çizmek suretiyle ihzar eylemiştir. Şefik Bey merhum (دائرهٔ امور عسکریه) celisini iki kurşun kalemi biribirine bağlıyarak bir günde izmiştir.»

Celi levhaların tezyinide ehemmiyetli bir işti. Levha tezyininde esasen en evvel yazı nev'inin hangi üslûp ile uygun düşeceği göz önünde bulundurulurdu. Celi'de ornöman-ı Osmani yahut İberi'nin nebati kısmından intihabedilirdi. Hattın nev'i ile zinetin tevhidi kadar bu ikisinin arasındaki mesafenin derecesi ve kısımların hendesi münasebetleri de mühimdi. Çünkü tenafür yahut alâkasızlık gibi mahzur meydana gelirdi.

Arapların kûfi ve celi menkuşatında etraf ziynetini yazının kalınlığına müsavi bir mesafe

kalıncıya kadar yaklaştırdıkları, bazılarında temas bile ettirdikleri halde Osmanlıların başka başka tarzlar takibettiklerini söyliyen Mehmet İzzet Bey aynı yazısında bunun için de şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlı usulüne nazaran celi elvahının tezyininde birkaç tarz takibedilegelmiştir. Hattın asıl şekli, murabba, mustatil olduğuna göre ziynet dahi ya Arap kaidesi üzere şeklin dört dil'ını tahdideder, yahut zevayay-ı kaimesine isabet eden kısımlarına köşe tezyinatı vaz'edilerek bunlar dolaşmalı zırhlarla iştirak ettirilir. Daire, beyzi olursa o halde tezyinat o şeklin murabbaa veya mustatile irca'iyle hâsıl olan müsellesî kıtalara tatbik edilir.

«Birinci tarzda müşkül bir nokta varsa o da yazının arz ve tulünü gösteren iki adedin kasım-ı müşterek-i âzamını bulmak ve ziynetin mısra'ları o kasıma müsavi, ya nısfı veyahut zı'fı olarak intihabedip teselsül neticesinde küsurat bırakmamaktır. Mahir mücellitler bunu bilfiil hesabederek köşe yerlerinde ziyneti tabiatiyle kaimen kesrederler. Bir kitabede aranılacak başlıca meziyetlerden biri de budur. İkinci sınıf mücellitlerin eserlerinde küsurata, tabiatsız köşelere tesadüf edilir. Ne kadar musanna olursa olsun köşesiz tezyinatın mücellitler nazarında o kadar itibarı olamaz. Tezyinat mübdilerini en ziyade ye'se duçar eden mesele köşe bulmaktır. Filvaki burada tabiat ve hakikat aramadığından ziynet muhit-i mücavirle zaviye-i kaime hâsıl edebilecek bir istikamette kesilebilir. Ancak mütenazıran teselsül eden bir ziynetin inkisara kabiliyeti olmıyan bir yerden kat'ı orada aidolduğu üslûbun tabayiine mugayir garip şekillerin tekevvününü intaceyler ki bu suretle umumunun cazibesi tenkis edilmiş olur.»

Bu bahis bitirilirken Rakım Efendinin üslûbunu tamamen takibetmeğe ve o yazıya parlak bir güzellik vermeğe muvaffak olan Sami Efendiyi anmak lâzım gelir. Zamanımızın en büyük celi üstadı tuğrakeş Hakkı Bey, bir gün hocası olan Sami Efendiden bahsederken, Sami Efendinin yazılarını Rakım Efendi görmüş olsaydı takdir makamında: «Allah senden razı olsun beni bir kat daha büyüterek yaşattın derdi.» demiştir.

Mükerrer kilk-i kadr ol tıfl-ı ebcethanın ey Servet
Celi hat ile yazmış levha-i ruhsarına temmet
Hazineli Osman Servet

CELİYYE (جلیه) [*Bah.*] Dümen yerinden tek kürekle sevk edilen sandala verilen addır. Nehirlerde kullanılırdı.

CELLÂD (جلاد) [*İda.*] İdam hükümlerini icra eden adama verilen addır.

Ne müthiş sahnedir şûrişgeh-i heyca tahayyül kıl
Heman bir demde bin maktul bin cellâd olur peyda
Ziya Paşa

Mecazen, merhametsiz, zalim, gaddar, hunhar yerinde kullanılır.

Nedim-i zârı bir kâfir esir etmiş işitmiştim
Sen ol cellâd-ı din ol düşmen-i iyman mısın kâfir
Nedim

CELLÂD ÇEŞMESİ (جلاد چشمه‌سی) [*Mim.*] Topkapı Sarayı dâhilinde Çizmekapı denilen mahalden Ortakapı denilen yere kadar uzıyan duvarın Ortakapıya pek yakın mahallindeki çeşmenin adı idi. Bu çeşmeye «Siyaset çeşmesi» de denilirdi. Siyaseten idama mahkûm olanların bu çeşmenin yalağı içinde kesilmesi bu suretle tesmiyesine sebebolmuştur.

Cellâd, işini bitirdikten sonra ellerini, satırını, bıçaklarını bunun musluğunda yıkardı. Otuz kırk sene evveline kadar mevcuttu.

CELVET (جلوة) [*Sof.*] Abdin nuut-u ilâhiyye ile halvetten hurucudur. Bir suretle ki abdin aynı ve âzası enaniyetinden çıkarak âza abidsiz hakka muzaf olur. (وما رمیت اذ رمیت ولکن الله رمی) ayetiyle (ان الذین یبایعونك انما یبایعون الله) ayetinde olduğu gibi.

CELVETİYYE (جلوتیه) [*Sof.*] Aziz Mahmut Hüdai'nin kurduğu tarikatın adı idi. «Yerini, yurdunu terk etmek» mânasına gelen Arapça celvet kelimesi tasavvuf ıstılahı olarak, kulun, Tanrı sıfatları ile, halvetten çıkışına ve Tanrı varlığında fâni oluşuna denilir.

Bursalı İsmail Hakkı, « Temam-ül-feyz » adlı eserinde (birinci fasıl) diyor ki:

«Celvetiyye, celvete mensubolanlara denilir. Celvet, halvetten çıkmaktır. Bu da itibari şeyleri çıkarmak, hakikat libasını giymek demektir. Halvet ile celvet arasında mâna ve tahrir itibariyle alt ve üstteki noktadan başka bir fark yoktur.»

Gene Bursalı İsmail Hakkı, (Silsilename-i Celvetiyye, s. 63) ilkönce Tanrının 7 adı ile zikir vermenin meşhur şeyh Ebu İshak Safiyüddin (735 — 1334/1335) in şeyhi, İbrahim Zâhit Geylâni (690 = 1291) den kaldığını ve halvete karşılık celvet meşrebinin yine bu zattan zuhur ettiğini söyler. İbrahim Zâhit Geylâni'de zuhur eden bu meşreb, Aziz Mahmut Hüdai'de kemalini bulmuş, bu münasebetle Mahmut Hüdai, Celvetiyye denilen tarikatı kurmuştur.

Celvetiyyeliğin, Bayramiyyeden ayrılan bir tarikat olduğunu söyliyen, sofiyye'ye ait tetkikleriyle tanınmış olan Abdülbaki Gölpınarlı (İslâm Ansiklopedisi, Celvetiyye maddesi), bu-

nun için şu tafsilâtı veriyor: «Bütün kaynaklarca Mahmut Hüdai'nin şeyhi, Üftade'dir. Kendisinin «Vakıat» adlı kitabı da bunu açıkça gösteriyor. Yalnız Üftade ile Hacı Bayram arasındaki silsile biraz karışıktır. Bazan bir müezzinin vazifesini görüp, karşılığında para istemeksizin ezan okurken bir müddet sonra kendisine aylık tâyin edilmesi üzerine gördüğü bir rüyada « makamından üftade oldun » sözü ile azarlanması yüzünden, asıl adı olan Muhiddin'i bırakıp ilâhilerinde mahlâsını kullanan ve 998 (1580/1581) de Bursa'da vefat eden Muhiddîn Üftade, İsmail Hakkı'ya göre, Bursa'da Ulu Cami'de eski minare dibinde oturan kötürüm Hızır Dede, halifesidir. Hızır Dede evvelce çobanmış, sonra kötürüm olup çobanlıktan kalmış ve bu minare dibinde ibadete dalmışken Hacı Bayram, Ankaraya gelince, Hacı Bayrama biat ediyor (s. 76). Tıbyan, Üftadenin Hamdullah Çelebi'den; onun, babası Ak Şemseddin'den onun da Hacı Bayram'dan feyz aldığını ayrı bir rivayet olarak kaydediyorsa da, bu silsile, hiçbir yerde görülmediği gibi, Celvetiyyelerce de rivayet edilmemiştir.

«Aziz Mahmut Hüdai, Şakayik zeyline göre, Seferihisar'lıdır. Gülşen Efendi, Külliyat-ı Hüdai'de Sivrihisar'lı olduğunu söylüyor. Silsilename-i Celvetiyye şeyhi, Konya Koçhisarında göstermekte, Tıbyan da bu ikinci rivayeti kabul etmekte ve 948 (1541/1542) de doğduğunu ilâve eylemektedir. Gülşen Efendi, doğum tarihini 950 (1543/1544) olarak kaydediyor. İstanbulda okuyan, Edirnede Sultan Selim medresesinde muitlik, Şam ve Mısır'da naiplik eden, Mısır'da Kerim-üd-din Halvetî adlı birisine intisabedip, Halvetî olan Mahmut Hüdai nihayet Bursa'da Ferhadiye medresesine müderris ve Cami-i Atîk mahkemesine naip oluyor. Bu sırada ananeye göre, bir gece, rüyasında, cennetlik sandığı birçok kimseleri cehennemde, cehennemlik sandıklarını cennette görüyor. Bunun üzerine ertesi sabah derhal Üftade'ye gidip teslim oluyor. Tıbyan ve Külliyat, bu teslim oluşun tarihini zilkade 948, cumartesi (1541) olarak kaydediyor ki, anane ile böyle rivayet edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Külliyatta, Üftade'ye intisabına sebebolarak, başka bir rivayet daha kaydedilmektedir. Mahmut Hüdai, Üftade'ye üç yıl kadar hizmet ettikten sonra, kendisine halifelik verilip Sivrihisar'a gönderilmiştir. Bir müddet sonra gelip Çamlıca'da Musalla mescidine bitişik iki taş oda yaptırıp bir vakit orada oturmuş, oradan Rum Mehmet Paşa Camii yakınındaki bir odaya göçmüş, 997 (1588/1589) de şimdiki tekke ve camiin yerini almış, 1003 (1594/1595) te tekkenin ve camiin yapılması bitmiş ve oraya taşınmıştır. Naima, tekke ve camiin Rüstem Paşanın kızı Ayşe tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir (cilt 1, s. 112).

1002 cumadelâhırede (1593) Fatih Camiinin cuma vaizliği ile müfessir ve muhaddisliği kendisine verilmiş, tekkedeki cami yapılınca camiin hatipliğini alıp, Fatih Camiindeki vazifesini bırakmış ve buna karşılık Üsküdar'daki İskele Camii denilen Mihrimah Sultan Camiinin perşembe vaizliğini almıştır. (Ayrıca Sultan Ahmet Camiinin vaizliği de kendisiue verilmiş ise de özür dilemiş ve yalnız her ramazan ayının ilk pazartesi günü Sultan Ahmet'te va'zetmeyi kabul etmiştir.)

«Mahmut Hüdai, zamanında büyük bir hürmete mazhar olmuştur. Silsilename-i Celvetiyyan, şeyhin bu tevecciihe uğrayışına Ahmet I. in bir rüyasını kerametle tâbir etmesini, sebep olarak gösteriyor. Peçevî, Rumeli Kazaskeri Sun'ullah'ın tesiri ile vezir Ferhat Paşa tarafından Fatih Camiine vaiz tâyin edildiğini kaydetmekte ve şöhretinin bu suretle başladığına işaret etmektedir (cilt 2, s. 36).

«Naima, şeyhülislâmın, şeyhi sevmediğini söylemektedir (cilt 1, s. 112), fakat Ahmet I. in ölümünde, padişahı yıkamak üzere davet edildiği, ihtiyarlığından bu hizmette bulunamayıp padişahı halifelerinden Şaban Dede'nin yıkadığı düşünülecek olursa (Naima II, 154), Ahmet I. in Hüdai aptes alırken su döktüğü, valide sultan'ın havlu tuttuğu, padişahın şeyhin ardında yaya yürüdüğü gibi, bazı hikâyelerin, doğru olmasa bile (Külliyat s. 9. 70 dv.) bir aslı bulunduğu ve Ahmet I. in şeyhe ziyadesiyle saygı gösterdiği anlaşılır. Zaten Peçevî, Naima ve diğer bütün kaynakların, şeyh hakkında haddinden fazla hürmetkâr bir dil kullanmaları buna delildir.

«Mahmut Hüdai, üç kere hac etmiştir. Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ı aldığı da rivayet edilmektedir. Şeyhin tatlı dilli ve güzel söz söyler bir zat olduğu (Naima), pirin, sakallı ve orta boylu bulunduğu (İsmail Hakkı) söylenir. Akbıyık'ın âdetini tazelediğini ve saç koyverdiğini dervişlerine de saç koyverttiğini Şekayik zeylinden anlıyoruz (64. 1). İsmail Hakkı: «Cüneyd Bağdadî soyundan olduğu kendisinden duyulmuştur » diyor. Mahmut Hüdai, 1038 (1628) yılı saferinin ikinci salı gecesi vefat etmiştir. Ölümüne birçok tarihler düşürülmüştür, fakat kimin olduğunu bilmediğimiz Şeyh Mahmut Hüdai tarihi cidden pek güzel bir tesadüftür.

«Mahmut Hüdai'nin 18 Arapça ve 12 Türkçe eseri vardır ki, bunlar Üsküdar'da Selim

Ağa Kütüphanesinde Hüdai kitapları arasındadır. Başka eserleri de belki vardır. (Bu eserlerin adları için bak. Külliyat sahife 67. Not.) eserlerinin çoğu birkaç sahifelik risaleciklerdir. Arapça Mecalis, tefsirlere müracaat edilmeden yazılan ve tamamlanmamış bir tefsirdir. Risale fi Tarikat-ül-Mahmudiyye adlı Arapça risalesi ile Türkçe Tarikatnamesi ve yine Türkçe manzum Necat-ül-Garîk adlı risalesi, Külliyat adı altında dıvanı ile bir arada basılmıştır. En mühim ve büyük eseri, Üftade'nin tasavvufî sözlerinin zaptından meydana gelen Vakıat adlı kitaptır. Üftade'nin Türkçe konuştuğu muhakkak olmakla beraber Aziz Mahmut Hüdai, bu kitabı Arapça yazmıştır. Kendi yazısı ile yazılmış ve iki cüzden meydana gelmiş olan asli nüsha, Selim Ağa Kütüphanesinde Hüdai kitapları arasında 574 numarada kayıtlıdır. Üstündeki vakfiyeden, şeyhin babasının Mahmut oğlu Fazlullah adlı birisi olduğunu da anlıyoruz. Bu eser, yalnız celvetîlik ve tasavvuf bakımından değil, türlü münasebetler ile zamanındaki adamlardan ve vakıalardan da bahsetmesi dolayısiyle, tarih bakımından da değerlidir. Gülşen Efendi merhum divanına pek faydalı notlar ilâve etmiştir. Bazı şiirlerin tarihi, hemen çoğunun bestelenmiş olduğunu ve bestekârlarını bu arada şeyhin de besteleri olduğunu (s. 112, 137) ve bir ilâhinin Murat III. ün ölümü münasebetiyle söylendiğini (s. 79) bu notlardan öğreniyoruz. İlâhilerinin bir kısmı hece iledir ve bilhassa bunlarda Yunus tesiri görülür ve bir kısmı da zaten Yunus'a naziredir. Hemen bütün şiirleri zühdî, tasavvufî olup şiir bakımından, pek değerli değildir. Hattâ bunlarda tasavvufun vecit ve aşkını, coşkunluk ve taşkınlığını bile bulamayız. Esasen Mahmut Hüdai, vahdet-i vücudu, şeriat hudutlarını taşmamak üzere kabul eden ve her hususta şeriatın zâhitlik yolunu tutan tam Sünni bir şeyhtir. Hattâ o, tasavvufta taşkınlık gösteren, yahut biraz serbest fikri olan sofilere bile muarızdır. Simavne kadısı oğlu Bedrettin'in ve Bedrettin sofilerinin aleyhine padişaha bir ariza bile vermiştir (M. Şerafettin, Simavne kadısı oğlu şeyh Bedrettin, s. 72—74). Yalnız gariptir ki bu arizada kendisinin Balkanlardaki «Simavne taifesi» arasında baba olduğunu da kaydeder. Anlaşılıyor ki, Rumelide'de bulunmuş ve belki merak yüzünden, bunların arasına karışmıştır. Bir aralık, kendini bunlara kaptırmış olması da ihtimal dâhilindedir (s. 74).

«Celvetîlik tamamiyle Sünni bir tarikattır. Bu tarikatta sülûk esma iledir. Esma-i seb'a yani Tanrının 7 adı « usul-i esma » adını alır. Celvetîlikte bunlardan başka beş ad daha kabul edilmiştir ki bunlara da «furu-i esma» denilir.

(حق، احد، واحد، فتاح، وهاب) Şeyh tarafından bu adlar, dervişe sırası ile ve muayyen miktarda verilir. Derviş, rüya gördükçe şeyhine söyler ve şeyhi de bu rüyayı yorarak, dervişin zikir miktarını çoğaltır, yahut zikrettiği adı da değiştirir. Derviş, sabah namazından sonra güneş 1-2 mızrak boyu yükselinciye kadar zikir ile uğraşır, sonra iki yahut dört rekât işrak namazı, biraz sonra da altı rekât kuşluk namazı kılar. Akşam namazından sonra altı rekât evvabin namazı denilen bir namaz vardır. Gecenin son kısmında da teheccüt namazı kılması lâzımdır. Pazartesi ve perşembe günleri, zilhicce ve muharremin ilk on günü, recep ve şaban ayları ile ramazan bayramından sonra altı gün oruç tutar ve her hususta takva yolunu güder. Celvetîlerin taçları yeşil çuhadır ve on üç dilimlidir. İsmail Hakkı, bu on üç terekin yani dilimin, on iki esma ile bu adların birliğine delâlet ettiğini söylüyor (s. 87). Celvetîliğin pir makamı, Üsküdar'da Mahmut Hüdai'nin gömülü olduğu tekkedir. Pir makamı kadar meşhur olan ikinci merkez, Bursa'da Silsile name-i Celvetiyye ve Ruh-ül-Beyan adlı Türkçe tefsiri yazan ve daha birçok risaleleri bulunan İsmail Hakkı tekkesidir.

«Üsküdar'da İnadiye'de Bandırmalı tekkesi şeyhi Haşim Baba, Celvetîlikten «Haşimiyye» adlı bir kol ayırmıştır. Haşim Baba, Celvetî şeyhi olmakla beraber, Melâmiliğe de girmiş ve 1170 (1756/1757) de misafir olduğu Bandırmalı tekkesinde ölen, ve tekkenin karşısına gömülen Mısır'da Kasr-ül-Ayn Bektaşi tekkesi şeyhi Hasan Baba'dan da Bektaşi olmuştur. Bir aralık Dimetoka'lı Seyyit Kara Ali Baba (1198= 1783/1784) nın dede-babalığı zamanında Hacı Bektaşa gitmiş, Çelebi ile uyuşup dört yıl kadar dede-babalık etmiş, 1177 (1763/1764) de mütevelli ve şeyh olan Abdüllâtif Çelebi'ye Bektaşilikten hilâfet vermiş, İstanbul'a gelince de Abdüllâtif Çelebi tarafından, orada bulunan şeyh, derviş ve muhiplerce Haşim Baba'nın reisi ve dede-baba tanınması için bir emirname göndermiştir. Hulâsa Melâmilerce Melâmî olarak görülen hattâ bir Melâmi erkânı kurmağa çalışıp kutupluğunu iddia eden, Bektaşilerin bir kısmınca dede-baba tanınan, aynı zamanda Celvetî olan ve Celvetîlikten «Haşimiyye» kolunu ayıran, nihayet 1197 (1782) de ölen Haşim Baba'yı ve kurduğu kolu pir makamı ve asıl Celvetîler kabul etmemişlerdir. Hattâ cenaze namazı kılınmak üzere tabutu pir makamına

götürülmüşse de, dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenazeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda, dergâha bitişik bir musalla taşı kuruvermişler ve cenaze namazı yol üstünde kılınmıştır. (Bu musalla taşı hâlâ durmaktadır.) Haşim Baba'nın ayrı bir erkânname yazarak Bektaşilik âyinini tadile çalıştığını ve bu suretle Bektaşilikten bir kol ayırmak istediğini de kaydedelim.»

Celvetiler verdiler ruha cilâ
Halka oldular anınçün mukteda
Vardır anlarda dahi üç itibar — —
Bu üçün devamıdır bulana kâr
Tezkiye ve tasfiye ve tecliye
Bunlara âyindır bilkülliye
Gark-ı zat ı bahr-ı vahdettir bulan
Sûreta kesrettedir gerçi bulan

CEM' (جم) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle toplamak, toplanılmak, biriktirmek, biriktirilmek mânalarına gelen cem', sofiyye ıstılahı olarak, mahlûkatı görmiyerek Hakkı görmek demektir. Tek kelime ile ifade edilmek lâzım gelirse, birliktir. Sofiyyeye göre bu makamda sâlikîn nazarında halk kalmaz. Cem', Cem'-ül-cem', Hazret-ül-cem' olmak üzere üçe ayrılırdı. «Hazret-ül-cem'» Kurb-i feraiz makamıdır. Bu makamda sâlik, Hak ile baki olur. Sâlik mazharından muamelâtta bulunan Haktır. «Cem'-ül-cem'» de sâlik «هو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو بكل شيء عليم» ayetine mazhar olur. Cem'in bu üç mertebesine «Beka» makamları denir ki «Tevhid ve Fena» makamlarına mukabildir. «Tevhid-i sıfât» ta sıfâtından, «Tevhid-i zat» ta zatından fâni, «Cem'» makamında Hakkın ef'aliyle, «Hazret-ül-cem'»de sıfatiyle «Cem'-ül-cem'» de zatiyle baki olur.

Dilâ ankay-ı Kaf-ı Cem' ü cem'i gayb ü gaybını sen
Talepkâr-ı nişanı olma kim aynı ibadettir.
Rahîmî

CEMAAT (جماعت) [*Ask.*, *Sar.*, *Hal.*] Yeniçeri ocağı ile saray ve diğer teşkilâtta hizmet gören topluluklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu toplulukların bir kısmının isimleri ile hizmetleri şunlardır:

Cemaat-i âbkeşan (sucular), Cemaat-i acemiyan (acemiler), Cemaat-i ambarciyan-ı hayme (çadırcılar), Cemaat-i câmeşûyan (çamaşırcılar), Cemaat-i habbazîn (ekmekçiler), Cemaat-i teberdaran (teberdarlar), cemaat-i şütürban (deveciler), cemaat-i bevvabîn (kapıcılar), Cemaat-i cellâdan (cellâtlar).

Arapça bir kelime olan cemaat toplu insan, mânevi bir tarikata sâlik insan güruhu, bir suretle toplanmış halk demektir.

CEMAAT-İ RİHTE'İYAN-I HUMBARA (جماعت ریخته جیان خمباره) [*Ask.*] Cebeci ocağı arasında ayrı bir sınıf olan humbara yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça rihten mastarından gelen rihteciyan (dökümcüler) demektir. 1008 (M.1599) senesi ulûfe defterinde mevcudu 21 olarak gösterilmiştir.

CEMAAT ORTALARI (جماعت اورتهلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortaların 1-101 adedinin aldığı unvandır. «Yayabeyler» de denilirdi. Cemaat ortalarından hudut muhafazasına memur olanlar da vardı. Zâbitlerinin kale anahtarlarını saklamak, yeniçeri ağası karşısında ata binmek gibi imtiyazları vardı. Çizmeleri sarıydı. Cemaat ortaları zaman zaman artmıştır.

Cemaat ortalarından 60, 61, 62 ve 63 üncü ortalar, padişah maiyetinde kullanılır ve kendilerine «solak» denilirdi. Bunlar « üsküf » denilen külâh ve yeşil kadifeden elbise giyerlerdi. Âmirlerine «solak beyi» namı verilmiştî.

CEMAL (جمال) [*Sof.*] Hakkın lûtuf ve rahmetle tecellisi, zatının zatına zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu ıstılah, Kamus-u Osmani'de, «Zâhirî ve bâtını güzellik. Lisanımızda ekseriya hüsn-ü zâhirî, yani yüz güzelliği mânasında kullanılır. Bu itibarla mecazen güzel çehreye denir. Sıfât-ı ilâhiyyeden «celâl» in mukabilidir. Cemalüllah= Lûtf-ü ilâhî» suretinde izah edilmiştir.

Sofiyyeye göre celâl ve kahriyle bütün mevhum varlıkları ortadan kaldırması, Cemalinin zuhuru demek olduğundan Celâl, Cemalin aynıdır. Sofiyye, insanın yüzüne de «cemal» derler ve birisine hitaben «cemalin hakkiyçin» diye yemin ederler ki bunda Hurufiliğin tesiri vazıhtır.

Cemalin nurunun tecellisinden
Nur oldu her mekân elhamdülillâh
Kaygusuz

Görmek istersen gönül yârin cemalinden eser
Gayriden sâf eyleyip âyinene gel kıl nazar
D. Z. Mehmet B.

CEMALİYYE (جمالیه) [*Sof.*] Halvetiyye ve Uşşakıyye tarikatları şubelerinin adları idi.

I — Halvetiyye tarikatının, ayrıca tâli şubeleri de meydana gelmiş olan Cemaliyye şubesinden başka şu şubeleri vardı: Ruşeniyye-i Halvetiyye, Ahmediyye-i Halvetiyye, Şemsiyye-i Halvetiyye. Cemaliyye-i Halvetiyye'den olduğu gibi ötekilerden de tâli şubeler meydana gelmiş ve bu suretle Halvetiyye tarikından asli ve tâli olmak üzere 40 şube vücut bulmuştur.

Asli şubelerden olan Cemaliyye-i Halvetiyye, Cemaleddin-i Aksarayî neslinden olan

Mehmet Hamidüddin-ül-Cemalî tarafından kurulmuştur, «Çelebi Halife» namiyle mâruftu. Çelebi Halife, ceddi Camaleddin-i Aksarayî'ye nispetle Aksaraylı, babasına nispetle Karamanlı ise de Amasya'da doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra iptida Zeyniyye ricalinden Hacı Halife'ye intisabederek hilâfet de aldığı halde Karaman cihetlerine gidip Halvetiyye meşayihinden şeyh Abdullah Karamanî'ye, onun ölümünden sonra Tokada giderek Halvetiyye ürefasından şeyh Tahir Zadeye ve onun ölümü üzerine pir Mehmet Bahaüddin-ül-Erzincanî'ye intisabetti. Sülûkünü tamamladıktan sonra Amasya'da ikameti ihtiyar ederek irşada koyuldu. Valiliği zamanında tanıştığı İkinci Bayezit devri vezirlerinden Koca Mustafa Paşa vasıtasiyle İstanbul'a davet etti. Bugün dahi paşanın adı ile anılan yerde yaptırılan tekkede dokuz sene şeyhlik etti. Padişah iki defa hanikaha gelerek şeyhi ziyaretle duasını aldı. Hac maksadiyle Hicaz'a gittiği 899 (1493) senesinde Şam'dan üç merhale mesafede «Tabur Korusu» denilen yerde öldü. Vasiyyeti veçhile hacıların geçtiği yol üzerine gömüldü. Ölümünün 900 (1494) dür. 903 (1497—1498) ve 912 (1506) de vukuunu rivayet edenler de vardır.

Cemaliyye-i Halvetiyye'den Sinaniyye, Şadaniyye, Assaliyye, Bahşiyye şubeleri meydana gelmiş, onlardan da başka tâli şubeler zuhur etmiştir.

II — Uşşakıyye tarikının dört şubesinden birinin adı da Cemaliyye idi. Ötekiler şunlardır: Muslihiyye, Cahidiyye, Salâhiyye.

CEMALİYYE-İ SANİYE-İ HALVETİYYE (جمالية ثانية حلوتيه) [*Sof.*] Uşşakıyye-i Ahmediyye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu şeyh Mehmet Cemaleddin Efendidir. Edirneli, salih, zâhit, iyi ahlâk sahibi olan Mehmet Cemaleddin Efendi iptida «Bağdadî» şöhretiyle tanınan Edirneli Uşşakıyye şeyhlerinden şeyh Mehmet Hamdi Efendiye intisap ile hilâfet aldığı gibi daha sonra da «Sezaiyye-i gülşeniyye» şubesi müessisi Edirne'li şeyh Hasan Sezai Efendiden de hilâfet almış, ondan sonra Cemaliyye-i saniye şubesini tesis eylemişti. 1155 (1742) te İstanbula gelerek Eğrikapı dışında Ahmet Paşa zaviyesine postnişin oldu. Ölümü 1164 (1751) senesindedir. Ârifane bir lisanla yazılmış olan manzumeleri divan teşkil edecek kadar çoktur.

Bundan «Salâhiyye», «Cahidiyye» adlariyle iki şube meydana gelmiştir.

CEMRE (جمرة) [*Mil., Ast.*] Şubatın 21, 28 ve martın 7 sinde havaya, suya ve toprağa düşüp bunları ısıttığına ihtimal verilen cevvî hâdise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde, birinci cemre, ikinci cemre, üçüncü cemre denilir ve cemre düştü suretinde kullanılır. Bu üç cemre eski takvimlerde Arapça karşılığı ile «Cemre-i ulâ beheva», «Cemre-i saniye beâb», «Cemre-i salise behâk» suretinde yazılırdı.

Müneccimbaşı Kâmil Efendi yalnız 1302 senesi takviminde bunları «cemre-i ulâ-i bâride», «cemre-i saniye-i fatire», «cemre-i salise-i hamiye» suretinde kaydeylemiştir.

Bürhan-ı Kaatı'da cemre için şu izahat vardır: «Cemre ol buhar ve hararete denir ki evahir-i şitada şubat ayında üç defa zeminden heyecan eder, evvelâ mah-ı mezburun evvel haftasında kalkar ol cihetle zemine hararet ârız olur. Ana, halk, sukut-u cemre-i ulâ derler ve ikinci haftasında dahi hîzan olur, anda hararet suya ârız olur, ana, sukut-u cemre-i saniye derler ve üçüncü haftasında dahi mütemevviç olur, eşcar ve nebatata târi olur ve ana, sukut-u cemre-i salise derler. İnd-el-Arap sukut-u cemerattan murad sukut-u menazil-i kamerdir, zira hafta-i evvelde cebehe ve sanide zebere ve saliste sarefe sakıt olur ve tesiratları yine minval-i meşruh üzeredir.»

Kamus-u Türki de şöyle izah olunmuştur: «Cemre: yanmış kömür parçası, kor. Şubatta tedricen hâsıl olan hararet. Üç devri olduğu zum'olunarak gûya birincisinde cemre havaya, ikincisinde suya, üçüncüsünde toprağa düşer, Menasik-i hacdan vâdi-i Mina'da taş endahti; pek iltihaplı bir çıban.»

Lûgat sahibi Kazvinî, cemre hakkında şu izahatı veriyor: «Vaktiyle bedeviyet zamanlarında insanlar kış gelince hayvanlariyle birlikte barınmak üzere üç daireli, kıldan çadır kurarlardı. Dairelerin birincisi ikincisini, ikincisi üçüncüsünü ihata ederdi. Birinci daireyi büyük, ikinci daireyi küçük hayvanlara, üçüncü daireyi de kendilerine tahsis ederler ve her bir daireyi birer ateşle ısıtırlardı. Şubatın yedinci günü (milâdi yirmi birinci) birinci dairenin hayvanlarını sahraya çıkarır, ikinci dairedekileri birinci daireye, kendileri de ikinci daireye naklederlerdi. Ateşin biri bu suretle yakılmaktan vazgeçilirdi. Bir hafta sonra küçük hayvanlar da çıkarılır, kendileri yerlerine geçerek ikinci ateşi söndürürlerdi. Bir hafta sonra da kendileri çıkar, bu suretle ateşin üçüncüsü dahi söndürülmüş bulunurdu.» İşte ona göre cemrenin aslı bu idi.

Nevsal-i Ragıp'ta, cemreler başlıklı yazıda (birinci sene, 1324. s. 195) Ahmet Rasim'in Bulûg-ul-ereb'in üçüncü cildinden tercüme ettiği kaydedilmek suretiyle şu izahat verilmiş -

tir: «Cemerat ve sukutları hakkında gerek müdevven, gerek şayi olan malûmat ve rivayet üç kısma ayrılır. Bunun ikisi anane kabîlindendir. 1) Bazı kimselerin rivayetine göre Araplardan bir kısmı ziyade soğuk hüküm sürdüğü zamanlarda mağaralara girerler ve kendileriyle birlikte koyun, inek, öküz, deve ve sair hayvanlarını da yanlarına alıp kendilerine bir mevki tâyin ettikleri gibi hayvanları için de yerler tahsis ederek ateş yakarlardı. Soğuğun azaldığını hissettikleri zaman sıra ile söndürürlerdi. İşte böylece ateşin söndürülmesine «sukut-u cemerat» tâbir ettiler ve her birine de «sukut-u cemre» dediler. 2) Kezalik diğer bir kavle göre Çin zenginlerinden bazıları soğuğun şiddeti zamanında evlerinde üç soba ve ocak yakarlar, soğuk kırıldıkça sobaları birer birer söndürürlerdi. Buna da sukut-u cemerat tâbir ederler imiş. Bu iki fıkradan gayrı halk arasında cemrelerin düşmesi tâbiri, hava, toprak ve suda soğukluk şiddetinin kırılmasından kinaye olarak şayi olmuştur. Bana kalırsa bu uzak bir ihtimaldir, zira sukut-u cemerat tâbiri Arap tâbiridir. Çinlilerin âdetleri ise o vakit Araplar arasında malûm değildi. 3) Muhakkiklerden bazılarının eserlerinde görüldüğüne göre cemreler üç yıldızdan ibarettir. Birincisi re's-ül-hayye ki tarf nücumundandır. İkincisi zıra-ı Şamidir ki hen'a nücumundandır. Üçüncüsü kalb-ül-esed olup cephe nücumundandır. Bunlara cemre tâbir ettiklerinin esbabı parlak ve bir nevi kırmızılığa meyyal olmalarıdır. Sukut etti (düştü) denilmesi de guruba meyilleri mânasınadır. Şöyle ki: re's-ül-hayye, şubatın yedinci günü (milâdi 21) vakt-i gadade, yani güneşin doğumundan öğleye kadar olan vakitte guruba temayül edince suda hararet eseri zuhur eder. Zıra-ı Şami de, şubatın on dördüncü (milâdi 28) sabahında guruba başlayınca havada hararet eseri görülür. Kalb-ül-esed dahi şubatın yirmi birinci (milâdi mart 7) burç vakti bed'-ederek toprakta hararet husule gelirmiş. Bu suretle evvelkisine «cemret-ül-mâ», ikincisine «cemret-ül-hava», üçüncüsüne de «cemret-üt-türab» denilmiştir.

«Takvimlerin bazısında, birincinin suya, ikincinin toprağa ve üçüncünün havaya düştüğü yazılıdır. Takvimlerin birtakımlarında da sukut-u cemret-ül-hava, sukut-u cemret-ül-mâ ve sukut-u cemret-üt-türab tertibi kabul edilmiştir.»

«Bu izahata göre cemre düştü tâbirinde sarih fennî bir kayıt yoktur. Maahaza şubat ayı bahar faslına en yakın bir kış fâsılası olduğundan güneşin vaziyetine cari olan ve gece ile gündüzün müsavatını intaceden deveran hükümleri ile güneş şualarının arzın sathına geliş ve inikâs gibi hallerde aheste aheste bir düzgünlük his ve müşahede edileceği tabiîdir.»

Binevalık kadar etti sirayet nitekim
Unsur-i hâke değil Hâkî'ye düştü cemre
Hâkî

CEMREVİYYE (جمرويه) [*Ed.*] Divan şairleri tarafından bayramlar, baharlar gibi cemre vesilesiyle, zamanlarındaki büyük adamlar için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Caize koparmak fikriyle yazılan bu türlü şiirlerde ilk evvel mevzuun esasını teşkil eden şey ne ise evvelâ onun izahiyle başlanır, sonra methiyeye geçilerek sonu dua ile bitirilirdi. Şairlerin çoğu îdiyyeler, bahariyyeler, ramazaniyyeler yazdıkları halde Nevruz gibi, cemreyi mevzu ittihaz edenler azdır. Kudretli bir şair olan Sabit, bunların başında gelir. Aşağıdaki parça onun şeyhülislâm Ali Efendi için yazdığı şiirin ilk kısmıdır:

Dil ateş-i muhabbet ile feyzyâb olur
Derya gibi ki cemre de pün âb ü tâb olur
Neyl-i hevaye düştü bugün nokta cemreden
Şimden geru serab-ı muhabbet şerâb olur
Yah-i beste mey ki pâre-i yakut-u surh idi
Tesir-i cemreden yine lâl-i müzâb olur
Dâvay-i imtizacına berf ile cemrenin
Ateşle penbe kıssası fasl-ül-hitâb olur
Bir hamlesine tâbver olmaz erir gider
Dev-i sefid-i berfe de cemre şehâb olur
Kalmaz şu feyz-i cemre ile nevbaharedek
Bir nahl-i köhne taze vü şeyh şâb olur
Düştükçe cemre micmere-i gonca-i güle
Nükheş şemim ü amber ü şebnem gülâb olur
Cemre ile habgâhına ateş bıraktı gül
Bülbül döne döne ocağında kebâb olur
Âlemde lûtf-i cemreyi mürg-ı çemen bilür
Ateş düşer derununa pür ıstırâb olur
Âlem ısındı cemreye zira merahimi
Eltaf-i kutb-i âlem gibi bihisâb olur

CEM' Ü FARK (جمع وفرق) [*Sof.*] Arapça, biri toplamak, diğeri ayırmak mânasına gelen bu iki kelime sofiyye ıstılahı olarak «Risale-i Kuşeyriyye» tercümesinde şöyle izah edilmektedir: «Fark, sana nispet olunan ve cem' senden selbedilendir. Yani ubudiyetin ikamesine ve beşerin ahvaline lâyık ve mütaallik olan umurdan abdin kesbeylediği şeyler fark ve maaniyi ibda ve izhar gibi Kibel-i Hak'tan olanlar cem'dir. Ancak cem' ve farkta bu mâna şuhud-i ef'alden olmasiyle vasillerin hallerinin

ednasıdır. İmdi her kim ki taat ve muhalefattan kendi ef'alini Hak ana müşahede ettire ol abit vasf-ı tefrika iledir ve her kim ki Hak sübhanehu ef'al-i nefsinden ita ettiği umuru ana müşahede ettirie ol kimse şahid-i cem' iledir. Hâsılı ispat-ı Hak bab-ı tefrika ve ispat-ı Hak nimet-i cem'den olup abit için cem' ve fark lâbüttür ki tefrikası olmıyanın ubudiyeti ve cem'i olmıyanın marifeti gayrimuteberdir.»

Cem' ü fark ahkâmını hakkiyle idrak eyliyen
Mebhas-i vahdette Hikmet sahib-i itkandır
Hersekli Ârif Hikmet

CEM'-ÜL-CEM' (جمع الجمع) [*Sof.*] Baka Billâh demek olup Cem'den daha âlâ ve ekmel olan son makamdır. Cem', eşyayı Allah ile görerek havil ve kuvvetten teberri ve havil ve kudretin Allah ile olduğunu idraktir. Cem'-ül-cem' ise bilkülliye istihlâk ve masevatullah'tan fâni olmaktadır. Daha açık bir ifade ile bütün mevcudatta Allahı görmektir. Mutasavvıfiye göre kâmiller için en büyük makam budur. Bu makama «Fark ba'd-el-cem'», «Fark-ı sâmi», «Sahv ba'd-el-cem'» dahi derler.

Makam-ı Cem'-i cem'i fark eden erbab-ı temyize
Güvah-ı Hak delil-i muteberdir halka-i tevhid
İzzet Molla

CENAZE GÜLBANGİ (جنازه گلبانگی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Kalıbı dinlendiren can münasebetiyle okunan gülbankti. Gülbank şöyleydi: Vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler def'ola, derviş Mehmet kardeşimizin ruh-u revanı şad ü handân, mazhar-ı af vü gufran, dâhil-i ravza-i rıdvan ola, mekânında istirahati müzdad, menzili mübarek ola, bakiler selâmette kala, dem-i Hazret-i Mevlânaya hu diyelim hu!..

CENAZE SALÂSI (جنازه صلاسی) [*Hal.*] Ölüm hâdiseleri münasebetiyle minarelerde verilen salâlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gazetenin intişarı ve ölüm haberlerinin gazetelerde yazılması yakın zamana ait bir keyfiyet olduğu gibi taşralarda böyle bir vasıta da bulunmadığı için memleketin az çok tanınmış adamlarının ölümü, minarelerde, Hazret-i Peygamberin ölümü münasebetiyle tanınmış Arap şairleri tarafından yazılan mersiyelerin okunması suretiyle halka haber verilirdi. Bunu haber alanlar cenaze merasimine iştirak ederlerdi. Memleket dışında ölenler için de böylece salâlar okunurdu.

CENBİYE (جنبیه) [*San.*] Arapların kullandıkları bir nevi hançerin adıdır. Yemen ve Hicaz cenbiyeleri tam ortalarından kıvrılmış, âdeta çengel gibi oldukları halde, Bağdat ve Musul cenbiyeleri daha az iğri ve Türkvaridir. Sapları ve kınları gümüş tel sarma suretiyle tezyin edilirdi. Birtakım ilerigelenlere Türkler tarafından hediye edilenlerden altınla bezenenler vardı. Bununla beraber çoğunun demirleri bayağıdır. Arapça bir kelime olan cenb, yan demek olduğu ve bundan, yana takıldığı anlaşıldığı halde Araplar, tam göbeğin ortasına bağlarlardı.

CENDELİYYE (جندلیه) [*Sof.*] Rufaiyye tarikatının on iki şubesinden birinin adı idi. Ötekiler şunlardı: Haririyye, Kinaliyye, Sayyadiyye, Üzeyriyye, Acelâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasıtiyye, Cebertiyye, Zeyniyye, Nuriyye.

CENDERE (جندره) [*San.*] Ciltlenecek kitap dikildikten sonra dibinin yapıştırılması için mengene makamında olarak kullanılan aletin ismidir. Tahtadan iki vidalıdır.

CENKÂR (جنکار) [*San.*] Bakır pası renginde olan yeşilimsi maddeye verilen addır. Bu renk makbuldü. Vesikalarda «cenkâri çadır» şeklinde geçer. Aslı yine bu mânada Farsça zenkâr, jenkâr'dır.

CENNET-ÂBÂD KASRI (جنت آباد قصری) [*Sar.*] Küçükçamlıca'daki bir kasrın adı idi. 1064 (1654) te Dördüncü Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştı.

CER (جر) [*İlm.*] Medresede okuyan talebenin şuhur-ü selâse denilen üç aylarda memleketin köşe ve bucağına dağılarak gittikleri yerlerde Kuran okumak ve vaız ve nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek almaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-u Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Çekmek, ilerideki şeyi beriye çekmek: cerr-i eskal, cerr-i meyah, lokomotif, katarı cerredemiyordu. § Nahv-i Arabide âmilin mamulünü mecrur etmesi demektir. § Para ve eşyay-ı saire çekmek: cerr-i menfaat, cerr-i nükud. Cerre gitmek: talebe-i ulûmun şuhur-ü selâsede bilâd-ı münasibe ve kuray-ı cesimeye azimet ve talim-i âdab-ı dinîye ve icray-ı mevâiz-i lâzimeye sây ve gayret ederek cem'-i erzak ve nukud edişleri demektir.»

Recep, şaban ve ramazan aylarına şuhur-ü selâse denilirdi.

Osman Ergin'in (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 2, s. 461 haşiyesi) dediği gibi: «Bu usulün lehinde ve aleyhinde birçok sözler söylenmiştir. Tanzimat'tan sonra açılan mektepler halk ile temas etmedikleri halde medreselilerin cer vasıtasiyle köylere kadar yayılarak onlarla temas

etmesini halkçılık ve onlara hizmet bakımından faydalı görenler de olmuştur.»

Cerri sevmem ,kıyamam da kala namüstamel
Sevdiğim kafiyedir lâfz-ı şerif-i in'âm
Sabit

CERAHOR (جراخور) [*Ask.*] Osmanlılar tarafından ordu hizmetlerinde kullanılan Hıristiyan ecîrlere verilen addı. Eldeki kuvvet kâfi gelmediği zamanlarda ücretle toplanmış olan askerlere de bu isim verilirdi. Ücretle asker toplama usulü her zaman her yerde görülen bir iştir. Eski Romalılarla Yunanlılar ve tarihe karışmış sair milletler ücretli asker kullandıkları gibi, Avrupalılar da yakın vakitlere kadar harbler için ücretli asker kullanmışlardır. Osmanlılardan Yıldırım Bayezit'in Timur'a karşı çıkardığı orduda, Anadolu ve Rumeliden ve hattâ İstanbul'dan cerahor vardı.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devletindeki askerî teşkilâtı tetkik ederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 1) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlıların ilk fütuhat devirlerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka Gaziyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum, Abdalan-i Rum, Baciyan-i Rum isimleriyle Ahilerle Babailer gibi Batıni zümrelerine mensup birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi. Tarihini katiyetle tesbit edemediğimiz bir zamanda ve herhalde Orhan Gazi devrinde veya ondan az sonra Osmanlı ordusuna azap, cambaz, garip, cerahor isimleriyle de bazı muasır devletlerde olduğu gibi daimî ve muvakkat kvvvetler de iştirak ederdi.»

Yine Uzunçarşılı, «Türk Tarihinin Ana Hatları» arasında çıkan «XV. Asrın İlk Yarısına Kadar Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı» adlı broşürde (s. 90) cerahorla serahoru müteradif tâbirlerden addediyor, haşiyede de şu izahatı veriyor:

«Cera, vazife, nafaka ve kira mânasınadır (Bahr-ül-Garaip Lûgati). Bu kelime, tarihlerde «cerahor», «cecrihor», «cerihor», «sarahor» tarzlarında bozuk olarak telâffuz edilmiş ve Osmanlı Kanunnamelerine «cerahor» diye geçmiştir. Hattâ bir fermanda, cerahordan bahsolunurken bu fermanın kenarında "Yeniden cem'olan acemi oğlan şehre geldiklerinde bir nice gün bir mahalde anları alıkoyup beslemeye «cerahor» denildiği yazılıdır.»

Cerahorluk hizmetini arzulariyle görenler olduğu gibi, cebrî bir şekilde yapanlar, istemiyerek gördükleri bu işi bırakıp kaçanlar da oluyordu.

«Başbakanlık Arşivi»nde mevcut bir vesikada (Askerî fiş No: 2280, tarihi 1185) deniliyor ki:

«İsakçı'da mirî açıklarda istihdam olunacak cerahorlardan Hırsova kazasından tertip ve ferman buyrulan yüz nefer cerahorun ancak yetmiş yedi neferi gelip ötekileri zuhur etmediğinden ve gelen yetmiş yedi neferin dahi ancak on altı gün işledikten sonra cümlesinin firar ettiklerinden bahisle tekrar cem' ve tedarikiyle gönderilmesi hakkında yazılan hükme: «Kaçanların isim ve resimleriyle defterini irsal buyurmuş olsanız kefillerinden talep ve ayallerinden haber alınıp gelenler varsa tekrar irsal olunurdu. Kaldı ki kusur kalan bu esnada mümkün değildir. Zira etraf-ı eknafta tereke biçtirmeye orakçı gitmişlerdir. İnşaallah-ü Taalâ on gün mürür eyledikte orak tekmil olur, badehu mümkün olur. Şimdi bir nefer reaya bulunmaz» cevabı verilmiştir.

Bu vesikadan, cerahorluğun istekle yapılır hizmetlerden olmadığı anlaşıldığı gibi, çağrılanlardan kefil de alınmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Muallim M. Cevdet, «Sözlük»ünde bu kelime için «Irgat, rençper demektir. Kale inşaatı defterlerinde ve imtiyaz beratlarında çok geçer.» izahatını vermiştir.

CERAYE (جرایه) [*Vak.*] Vakıf tarafından verilen yiyecek mânasına gelen bir tâbirdir. «Arşiv» vesikalarında «Haremeyn cerayesi» tâbirine tesadüf olunur ki Haremeyn fukara ve ulemasına mahsus tahsisat demektir. Mısır'da âlimlerle fakirlere tahsis olunan bu nevi sadakaya da ceraye denilirdi.

§ [*Mal.*] Fukara ve ulemaya verilen tahsisat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısırdan gelen vesikalarda çok geçer. Cem'i cereyat'tır.

CERES (جرس) [*Sof.*] Kahır ile memzuç olarak kalbe vâridolan ilâhî itabın icmali mânasına kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime, çan, büyük çıngırak demektir. Ceres kahrı mutazammın olduğundan Nebiyy-i Ekrem, vahyi çan ve zil sesine teşbih etti ve bu nevi vahyin en şiddetlisi olduğunu beyan eyledi. Çünki umumi ve icmalin bâtınından tafsil-i ahkâmı keşif ve istihraç gayet güçtü.

Kârban-ı reh-i ıklim-i adem menzilinin
Dokunur olda dilâ sem'ime bank-i ceresi
Şahî (Şehzade Bayezit)

CERİB (جریب) [*Öl.*] Yer ölçülerinden birinin adıdır. Kamus'ta «vezni muhtelif bir nevi ölçek, dönüm, tarla ve arazi ölçüsü» suretinde tarif olunan bu tâbir için Hüseyin

Kâzım Bey, Büyük Türk Lûgati'nde, «altmış kadem murabbaından ibaret satıh ölçüsü, bin murabba arşına müsavi satıh» izahatı vardır. Cirib suretinde yazılmış olan Sanat Kamusu'nda da şu tafsilât mevcuttur: «dılıları altmış arşın olan dördül (murabba) bir sahanın ölçüsü. Eskiden arazi ölçmekte kullanılırdı. Hububat için kullanılan bir ölçüdür» suretinde tarif olunan cerib hakkında İslâm Ansiklopedisi'nde cerib maddesi, şu izahatı da vermiştir: «Bu tâbir, bir cerib dolusu tohum ekilebilen arazinin mesahasına delâlet etmek üzere, mesaha ölçüsü olarak da kullanılır. Bu ölçünün kıymeti, devrine ve yerine göre değişir.»

CERİBAŞI (جربياشى) [*Ask.*] Küçük ocakların ve hemen bütün müfrezelerin reislerine verilen addı. Çingenelerin ağaları bu unvanı Tanzimat'tan sonra almışlardır.

CERİDE (جريده) [*İda., Mal.*] Muamele ve vukuatın hulâsalarını kayda mahsus defterlere verilen addır. Ceride-i nüfus, nüfus defteri demektir. Arapça olan bu kelimenin lûgat mânası alelıtlak defterdir. Maliye ve Defterhanede karşılığı «ruzname» idi. Vaktiyle haraç câbilerinin (tahsildarlarının) arazinin mesahasını yazdıkları deftere bu ad verilmiş ve bu suretle maliye lisanına girmiştir.

Ceride, gazete mukabili olarak da kullanılmıştır. Hattâ ilk çıkarılan gazetelerden birine de «Ceride-i Havadis» adı verilmişti, Cem'i ceraid'dir.

CERİDE MUHASEBECİLİĞİ (جريده محاسبه جيلكى) [*Mal.*] Maliye Nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunan Defterdarlık zamanındaki «ceride» ve «mevkufat» kalemlerinin birleştirilmesi ve daha bazı vazifelerin ilâvesi suretiyle teşkil edilen «ceride muhasebesi» nin şefine verilen unvandır. Muhasebe-i umumiye müdürlüğünün teşkilinde lâğvedilmiştir.

CERİDE MUHASEBESİ (جريده محاسبه سى) [*Mal.*] Maliye Nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunan Defterdarlık zamanındaki «ceride» ve «mevkufat» kalemlerinin birleştirilmesi ve daha bazı vazifelerin ilâvesi suretiyle teşkil edilen muhasebeye verilen addır. Şefine, «ceride-muhasebeciliği» unvanı verilmiştir.

CERİDE NAZIRI (جريده ناظرى) [*Mal.*] Maliyede günlük varidat ve masarifi kayıt ve hesap vermekle mükellef olan şubenin âmirine verilen unvandı. Evkaf Nezaretinin teşekkülünden evvel vakıfların idare ve hesabına bakmakla da mükellefti. Bu vazife ondan evvel mevcudolan «ceride muhasebeciliği» nin bir derece daha tevsiiyle meydana gelmişti. Ceride muhasebeciliği de evvelâ «ruznamçeci», sonra «ruznameci» unvanını alan memuriyete, bazı vazifelerin ilâvesiyle tesis olunmuştu. Ceride nazırlığı biraz sonra tekrar muhasebeciliğe tahvil olunmuş ve Tanzimatın akabinde ve 1256 senesinde kalemler birleştirilirken «ceride muhasebeciliği» de «varidat muhasebeciliği» ne ilhak olunmuştur.

§ [*İda.*] Ceride; Maliye ve Defterdarhanede nüfus vesaire kâtipliği, havadis cetveli, ruzname demektir. Vaktiyle haraç tahsildarlarının arazinin mesahasını yazdıkları deftere denilmiş, bu suretle maliye lisanına girmiştir. Osmanlılarda bir hazinenin veya bir idarenin günlük varidat ve masarifini kaydedip hesap veren memura evvelâ «ruznamçeci», sonra «ruznameci» ve muahharen bazı vazifelerin ilâvesiyle «ceride muhasebeciliği» ve bir derece daha genişliyerek «ceride nazırlığı» vücuda gelmiştir. Biraz sonra nazırlık tekrar muhasebeciliğe tahvil olunmuş ve Tanzimat'ın akabinde, yani 1256 senesinde Maliye kalemleri birleştirilirken «ceride nazırlığı» da mülhakatı ve heyetiyle beraber «varidat muhasebeciliği» ne ilhak edilmiştir.

CERİM (جريم) [*Bah.*] Mısır sahillerinde kullanılan bir nevi ticaret gemisinin adı idi.

CERİME (جريمه) [*İda.*] Kanuna göre para cezasını mucip bir suç olmadığı halde ceza olmak üzere alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bile halk arasında galat olarak cereme suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan cerime, suç demektir. Cem'i ceraim'dir.

Oldu gözüm yaşın o haram nigeh benim
Varsın kuru cerimelere kan behasına
Sabit

CERRAH (جراح) [*Tıp.*] Arapça, yara tımar ve tedavi eden, ameliyat yapmak usulünü bilen demek olan bu kelime eski tıp ıstılahlarındandır. İlk zamanlarda Arap müelliflerinde az tesadüf olunduğunu söyliyen Meyerhof (İslâm Ansiklopedisi, cerrah maddesi) bunun için şu izahatı veriyor: «Onlarda bunun yerine El asi tâbiri kullanılır; fakat bu kelime tabip mânasına da gelir. Cerrah tâbirine Arap telifatında, ilk defa olarak III. (IX.) asra ait Arapça tercemelerde tesadüf olunmaktadır ve Arapça tıp kitaplarına bunlardan geçmiştir. Cerrah kelimesine, tanınmış bir âlimin ismi olarak IV. (X.) asırda rasgeliriz. Yunan - Roma devrindeki âdete muhalif olarak cerrahlar, İslâm âleminde, Ortazaman Avrupasında olduğu gibi el emeğiyle geçinen âdi esnaftan sayılırdı. Bu telâkki, belki de, insan, hattâ hayvan vücudunun yapısını tetkik

etmenin menfur sayılmasındandır. Malûmdur ki İslâmın İbni Sina ve İbni Zuhr gibi, meşhur hekimleri her türlü cerrahlık ameliyatından şiddetle içtinabederler ve bu işleri cerrahlar ile mücebbir (kırıkçı, çıkıkçı) lere bırakırlardı. Buna rağmen, İbni Sina, Kanun'unun büyük bir kısmını cerrahlık sanatına tahsis etmiştir.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı yeniçeri ocağının tabip ve cerrahlarından bahsederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, s. 405—406) şu tafsilâtı veriyor: «Ocağın sıhhiye teşkilâtı vardı. Cemaat yayabaşılarından olan meydan çorbacılarının hizmetlerinden biri de sefer esnasında ordudaki hasta ve mecruhları develerin üzerindeki mahfelerinden müteşekkil seyyar vasıtalarla geriye nakletmekti. Orduda ve kışlalarda ocağa mahsus doktor ve cerrahlar da bulunurdu. Tabipler Müslüman ve Yahudi idiler.

«Ağakapısındaki erbab-ı hiref denilen sanatkârlar arasında bir hayli de cerrah vardı. 1175 H., 1761 M. senesinde bunların miktarı on sekizdi. Bir harb vukuunda cerrahlar kalfalariyle beraber sefere giderlerdi. Cerrahların içlerinden biri sercerrah idi. 1182 H., 1768 M. seferine gitmek üzere beş kalfasiyle beraber harekete hazır olduğunu bildiren cerrahbaşı Ebubekir Efendinin sadrazama takdim ettiği bir istidasını ve yapılan muameleyi naklediyorum:

Devletlû inayetlû ve merhametlû sultanım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları dergâh-ı âli yeniçeri kapısında akranım beyninde imtihan olmuş ruüslü (beratlı) cerrah olup on beş seneden beri Ağakapısında hizmetimde mukim ve halen sefer-i hümayuna beş nefer kalfam ile hazır ve âmade olduğum arz-ı hale cesaret olundu. Mühimmat-ı seferiyye tedarikinde emr ü ferman devletlû inayetlû, merhametlû sultanım hazretlerinindir.

Bende
Esseyyit Ebubekir
Cerrah

«Sadrazam bu istidayı 5 şevval 1182 de defterdara havale ediyor, ocağın sanatında mahir olan bu cerrahbaşısına yardım edilmesine dair eski seferlerde bir kayıt varsa bildirilmesini emrediyor. Defterdar keyfiyeti başmuhasebeden soruyor. Başmuhasebe ocak cerrahlarına mühimmat-ı seferiyye verildiğine dair bir kayıt bulunmadığını fakat orduy-u hümayun cerrahbaşısına kıyasen masarif-i seferiyye için Ebubekir Efendiye elli bin akçe ve maiyetindeki cerrahların her birine altışar bin çürük akçe ve cerrahbaşıya her gün kasapbaşı ile nüzul emini tarafından on çift ekmek, iki okka et, iki kile arpa ve diğer maiyeti cerrahlarına da toplu olarak beş çift ekmek, dört okka et, dört kile arpa ile çavuş mehterlerinden ikisi sütunlu dört çadır ve mekkârecibaşı tarafından da yirmi beygirle bir seyis veriyor.»

Cerrahlık 1908 inkılâbından sonra kaldırılmış, bunların yerine operatörler kaim olmuştur.

CERRAHBAŞI (جراح باشی) [*Tıp.*] Yara tımar ve tedavi eden, şimdiki operatörler gibi ameliyat yapmak usulünü bilen cerrahların başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «sercerrah» da denilirdi.

Sarayda ve yeniçeri ocağında cerrahlar vardı. Bunlardan muvaffakıyet gösterenler ve kıdem kesbedenler cerrahbaşılığa terfi edilirdi. Cerrahbaşılar harb zamanında orduya iltihak eder, yaralananları tedavi eylerlerdi. Bir vesikaya göre (Osmanlı teşkilâtından kapıkulu ocakları, müellifi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 406) sefere giden cerrahbaşılara sefer masrafı olarak altı bin akçe, her gün on çift ekmek, iki okka et, iki kile arpa verilirdi.

Cerrahlık 1908 inkılâbından sonra kaldırılmış ise de cerrahbaşılık daha evvel tarihe karışmış idi.

CERRAHHANE-İ ÂMİRE (جراحخانهٔ عامره) [*Tıp.*] Avrupa usulünde açılan ilk cerrahlık kurumunun adı idi. Cerrahhane-i âmire İkinci Sultan Mahmut devrinde ve Behçet Efendinin üçüncü defaki hekimbaşılığı zamanında Tophanede tesis edilmiş bulunan Tophanenin kurulmasından beş sene sonra 1247 (1832) senesi şabanının beşinci pazar gününde açılmıştır. 1838 de Galatasaray'da her ikisi birleştirildiğine göre cerrahhane-i âmirenin müstakil olarak altı sene devam ettiği anlaşılır. Tıp tahsilinin Tıphane ve Cerrahhane'de ayrı ayrı yapılmış olması o tarihlerde Avrupada cerrahi ilminin tababetten ayrı bir ilim olarak okutturulmasından ilerigelmiştir. Bu iki ilim müessesesi birleştikten sonra da ayrıca üç senelik teşkil olunan cerrahi sınıflarından cerrah yetişmiştir. Tıbbıyeden tabip olarak neşet edenlerden bilâhara cerrahiye ayrılanlar olmuştur.

CERRAHİN-İ HASSA (جراحین خاصه) [*Sar.*] Saray cerrahları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tâbirin mânası hassa cerrahları demektir. Saraydaki sıhhiye teşkilâtı arasında hekimler olduğu gibi cerrahlar da vardı. Bu teşkilâtın başında sonraları «sertabib-i şehriyari» denilen hekimbaşı bulunurdu.

CERRAHİYYE (جراحیه) [*Sof.*] Halvetî tarikatı şubelerinin en büyüklerinden birinin adı idi. Müessisi Nurettin Cerrahi'ye nispetle bu ismi almıştır. Şeyh Mehmet Nurettin Cerrahi, İstanbul'da Cerrahpaşa camii karşısında «Yağcızade konağı» denilen evde 12 rebiülevvel 1083 (1672) te doğdu. Babası mirahor Abdullah Ağadır. Medresede okuduktan sonra ilmiyye tarikına sülûk etti. Genç denilebilecek bir çağda 1101 (1689—1690) de Mısır mevleviyyetine nail oldu. Havanın müsait bir gününde hareket edecek gemiyi beklemek üzere misafir olarak Üsküdar'da dayısı devlet ricalinden Hüseyin Efendinin konağında bulunurken bir gün Selâmi dergâhına gitti. Görüştüğü şeyh Ali Alâettin Efendinin feyiz ve irşadına teslimiyet göstererek mevleviyeti bıraktı. Sülûkü ikmalden sonra şeyhinin emriyle Karagümrük'te Kethüda Canfeda Hatun Camiinde tarikatı neşre başladı. İptida Darüssaade ağası Beşir Ağanın, mütaakiben Üçüncü Ahmet'in gördükleri rüya üzerine tekkelerin kapanmasına kadar âsitane halinde kullanılan tekke yaptırılmış ve kendisi orada seccadenişîn olmuştur. Ölümü 9 zilhicce 1133 (1720) tedir. Tevhidhanenin parmaklıkla ayrılan sağ tarafına gömülmüştür. Şernubi, «Tabakatül-Evliya» sında kendisini tâzim ile andığı gibi Harirîzade Mehmet Kemalettin Efendi de «Elkavl-ül-mübin fi ahval-i Şeyh Nurettin» adiyle bir eser yazmıştır. Birçok şiir ve kalem sahipleri tarafından hürmetkâr bir dil kullanılan bu zat için Cebbarzade Ârif Bey de:

Kızıştır halka-i tevhidi yansın kalb-i âteşnâk
Fitil almaksa maksat koyma elden öyle misbahı
Yanıp sızlarsa sînen Yaradan rahında ah etme
Sarar hep merhem-i lûtfiyle Nurettin-i Cerrahi

kıtasını vücuda getirmiştir.

Nurettin Cerrahi'nin «Mürşid», «Dervişan», «Risale» adlariyle üç eseri «Evrad ı Kebir» i, «Evrad-ı Sagir» i ve pek ârifane yazılmış ilâhiyyatı vardır.

CERRE GİTMEK (جره گیتمك) [*Ilm.*] Medrese talebesinin şuhur-u selâse denilen recep, şaban ve ramazan aylarında memleketin köşe ve bucağına dağılışları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar gittikleri yerlerde Kuran okumak ve va'z u nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek alırlar; bayramertesi, medreselerine dönerek, topladıkları bu şeylerle ertesi seneye kadar geçinirlerdi.

İlk zamanlarda, talebe nispeten az olduğu ve her birinin geçimi de bulunduğu için cer müstesna ahvalde vuku bulur, ulemanın böyle hizmetler karşılığı olarak aldıkları paralar hediye kabîlinden olurdu. Zaten taşralara gidenler müderrislik pâyesine yükselmiş veya Kuran okumakla tanınmış simalardı. Fakat son zamanlarda medreseler asker kaçağı makarrı olduğu ve bunların muhassas maaşları da bulunmadığı için cer tabiî umurdan oldu ve memleketin hele yol uğrağı olan veya servet ve ticaretle tanınmış bulunan yerleri softaların âdeta istilâsına uğrardı. Şehir ve kasabalara değil köylere bile bu maksatla gidenler çoktu.

CESET (جسد) [*Sof.*] Hayal-i munfasılın tasarrufiyle temessül ederek cism-i nâride veyahut cism-i nuride zâhir olan her ruhtan ibarettir. Cin ve ervah-ı melekiye gibi. Ervah-ı melekiye ve insaniyedeki temessül bir suretledir ki onların kuvve-i zatiyeleri hem hal'i ve hem lübsi icabeder. Binaenaleyh habs-i berazih onları mahsur bırakamaz. Ceset, vücut demektir.

CEV (جو) [*İda., Ast.*] Farsça bir kelime olan bu tâbir, arpa demektir. Arpa emini yerine «emin-i cev» suretinde kullanılırdı. Cevv suretinde teşditlisi Arapça olup havadan ibaret olan boşluk mânasına gelir. Cevvî, cevviyye, boşluğa mütaallik demektir. Alâim-i cevviyye şeklinde kullanılırdı.

Bürhan-ı Kaatı'da, «hububat efradından arpadır. Arabide şaîr denir. Teşdid-i vav ile Arabide zemin ile felek-i kamerin mabeynine denir ve esfel mânasınadır ki âlâ mukabilidir» suretinde izah olunmuştur.

CEVAP (جواب) [*Sar.*] Çerağ edilmiş olan eski arkadaşları tarafından kendilerine gelen hediyelere mukabil saraylıların gönderdikleri tablaların adiydi. Çerağlar, kendilerine gönderilen bu tablalar için «cevap geldi» tâbirini kullanırlardı.

Evlenmek suretiyle saraydan ayrılanlar tarafından arkadaşlarına zeytinyağlı dolma gönderilirdi. Bunun da sebebi, sarayda zeytinyağlı yemek pişirilmemesiydi. Saraylılar, zeytinyağlı dolmayı pek sevdikleri için mevsime göre ilkbaharda taze yaprak dolması, yazın biber, patlıcan, kışın da lâhana dolması onları çok memnun ederdi. Dolmalar büyük tabağa yerleştirilir, tabağın kenarına isim yazılı bir kâğıt konulurdu. Birkaç saraylıya birden gönderilecekse, tabaklar taaddüdeder ve hepsi tablalara yerleştirilerek o suretle saraya gönderilirdi. Saraylılar bu tablaları boş çevirmezlerdi. Eski elbiselerini doldurup gönderirlerdi. Bu eski elbiseler esasen az giyilmiş şeyler olmakla beraber, çok kıymetli kumaşlardan yapıldıkları için dolma masrafını bol bol çıkarırlardı.

Bu kumaşlardan elbise yapılıp giyilemezdi. Bohça, yorgan yüzü, yastık başı ve kız çeyizi yapıldığı için bu «cevap» pek hoşa giderdi.

CEVAİZ (جوائز) [*Ida*] Beylerbeyi, sancak beyi, kadı gibi büyük memurların, bir yere tâyinlerinde sarf etmeleri mûtadolan bahşişler demektir. Caizenin cem'idir. Memurların bu suretle öteye beriye, hattâ rüşvet kabilinden olarak verdikleri şeyler, «harc-ı ferman», «tebşiriyye-i mûtade», «harc-ı beha», «kudumiye» gibi memur oldukları eyalet ve sancaktaki «tevzi defteri» ne ithal olunmak suretiyle halktan vergi suretinde tahsil olunurdu.

Tanzimat-ı Hayriyede kaldırılmıştır.

CEVHER (جوهر) [*Sof.*] Bir mahiyettir ki âyan-ı hariciyede bulunduğu vakitte mevzuda olmaz; mevzu mukavvemden müstağnidir. Mukabili arazdır. Bu beş kısımdır: heyulâ, suret, cisim, nefis, akıl. Çünki o cevher ya mücerrettir veya gayrimücerrettir. Mücerret olan ya bedene taallûk-üt-tedbir vet-tasarrufla mütaalliktir, yahut mütaallik değildir. Mütaallik olan akıldır, mütaallik olmıyan nefistir. Gayrimücerret olan ya mürekkeptir, ya değildir. Mürekkebolan cisimdir Gayrimürekkebolan ya haldir, ya mahaldir. Hal olan suret, mahal olan heyulâdır. Bu hakikat-i cevheriyeye ıstılah-ı evliyaullahta «nefs-i rahmani» tesmiye olunur. Heyulây-i külliye ile ondan taayyün ederek mevcudattan bir mevcut şekline girene ıstılahullahta «kelimat-ı ilâhiyye» derler.

« قل لو كان البحر مداداً لكلمات ربي لنفد البحر قبل ان تنفد كلمات ربي ولو جئنا بمثله مدداً »

ayetindeki kelimat bu kelimat-ı ilâhiyyedir. Cevher; basit-i ruhani ile basit-i cismaniye münkasem olduğu gibi, hariçte olmayıp da akılda mürekkebolana, yahut hem akılda ve hem hariçte mürekkebolana da münkasem ve şâmildir. Basit ruhani ukul ve nüfus-i mücerrede gibi. Basit-i cismani, anasir gibi. Hariçte olmayıp akılda mürekkebolan, cins ve fiilden mürekkebolan mahiyat-ı cevheriye gibi hem akılda, hem hariçte mürekkebolan müvelledat-ı selâse gibi.

Cevher; asıl ve zat mânasında da müstameldir. Burada tarif edilen cevher, mevcud-i mümkünün cevher ve araz olarak ikiye inkısamındaki cevherdir. «ماهية اذا وجدت فى الاعيان كانت لا فى موضوع» tarifindeki mevzu « الى محل مقدم لما حل فيه » mânasındadır Yani kendisine bais-i kıvam olacak mahalle muhtaç değildir, demektir.

Tâ cevher-i âgine-i esrar-ı butûnuz
Bin suret ile vahdeti ispat ederiz
Leskofçalı Galip

CEVHERDAR (جوهردار) [*Ask.*] Eski tüfeklerden birinin adiydi. İsakçı'da bunlarla «kara namlu» adını taşıyan o neviden tüfeğin bulunduğu, Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikadan anlaşılmaktadır. Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada (Askerî, fiş numarası 2669 tarihi 10 za. 1183) Silistre kadısiyle mütesellim, âyan, zâbitan ve mübaşire hitaben sâdır olan hüküm müsveddesinde paslanmış ve bazılarının çakmakları kırılmış olan bu tüfeklerin silinmeleri ve tamirleri için cebeci ocağı tüfekçi esnafından on nefer gönderildiği bildirilmiştir.

Yine o vesikaya nazaran bu tüfekler biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki nevi idi.

CEVALİ (جوالى) [*Mal.*] Suriye, Irak ve Mısır'da cizye mukabili kullanılır bir tâbirdir. Oralarda yerleşen yabancı cemaatlerden alınan rüsuma da bu ad verilirdi.

CEVİZ (جوبز) [*Ok.*] Eskiden süvarilerin kullandıkları «keçi ayaklı» denilen tatar okunun son noktasına verilen addı. Yayı geren kiriş buraya kadar getirilir ve oradan nişan alınarak tetiği çekilirdi.

CEVŞEN (جوشن) [*Ask.*] Zırh demektir. Arapça ve Farsça olan bu kelime için, Kamus-u Osmani'de «zırh, düğme, pul ile demir halkadan, örme gibi yapılmış bir nevi cenk libası» suretinde izah olunan bu tâbir için Bürhan-ı Kaati'da şu tafsilât vardır: «Mâruf silâhtır ki cenklerde zırh gibi arkaya giyilir, gerçi zırh tarzında olur, lâkin zırh yalnız halkadan olur ve cevşen halka halka olup aralarına ufak ufak tenekeler nasbolunur. Arabide cevşen zırh mânasınadır ve göğüş ve sadır mânasına da gelir.»

Mürekkep sıfat olarak, cevşenpuş = zırh giyinmiş; cevşenşikâf = zırh koparan, cevşengüzar = zırh parçalıyan suretinde de kullanılırdı.

Cevşenli teberzenler, uzun saplı topuzlar,
Simaları heykel gibi, bazular, omuzlar.
Mithat Cemal Kuntay

CEVZA (جوزا) [*Ast.*] Mıntakanın üçüncü burcudur. Cevza suret-i kevkebiyyesinin dikkate değer iki yıldızı Tev'em-i Muahhar-Pollüks ve Tev'em-i Mukaddem - Kastor'dur. Bu iki kevkebin daima beraber görünmeleri, biribirinden ayrılmamaları mensuboldukları suret-i kevkebiyyenin cevza, yani ikizler tesmiyesine sebebolmuştur. Bu suret-i kevkebiyye kasım ayından itibaren görülmeye başlar.

Araplar, Kastor'a «Re's-i Tev'em-i Mukaddem», Pollüks'e «Re's-i Tev'em-i Muahhar» derler. Birincisi 1,58; diğeri 1,21 kadirdendir. Son yapılan tetkikata göre Kastor'un mesafesi 33 ve Pollüks'ün 46 ziya senesidir.

Kastor, gökyüzündeki en güzel yıldızlardan biridir. 2 ve 2,85 inci kadirden ve 5,6 mesafede iki yıldızdan teşekkül eden bu manzumenin müddet-i intikaliyesi, yani ikinci kevkebin birinci etrafındaki devir müddeti henüz katiyetle bilinmemekte, bin sene olarak tahmin edilmektedir. Aynı manzumeye dâhil üçüncü bir yıldız vardır ki 73 saniyelik mesafede ve dokuzuncu kadirdendir. Ancak kuvvetli rasat dürbüniyle görülmesi mümkündür. Bu suret-i kevkebiyyede astronomların «H» harfiyle gösterdikleri beşinci kadirden bir kevkep mevcuttur. Bunun diğer bir ismi de «Propüs» tür. Kudema her nedense bu yıldıza bir ehemmiyet-i mahsusa atfederlerdi. Halbuki bir fevkalâdeliği yoktu. Lâkin büyük astronom Vilyam Herş, 31 mart 1781 tarihinde Uranus seyyaresini bu yıldızın yakınında keşfetti. Böylece eski astronomların bu yıldıza ehemmiyet vermeleri ilim âlemi için faideden hâli olmadığı ispat edilmişti.

Cevza burcu hakkında müneccimlerin düşündükleri şöyleydi:

Cevza, Utarit'in beyti, Müşteri'nin vebali olup mizacı hava gibi bârit ve râtıp, müzekker, nihari ve gariptir. Renklerden, beyaz ve sarıya; insanlardan; âlimler, hakîmler, şairler ve muharrirlere; eğer menhus olursa hilekârlara, hırsızlara nispet edilmiştir. Memleketlerden, Mısır, Geylân, Isfahan, Kirman ve civarlarına, mizaçlardan, civanmert olanlara; hayvanlardan, ehlî hayvanlara delil addolunmuştur.

Ne gûş-i Zühresin menkuş eylemiş her kiz ne vaz'etmiş
Ola bir danesin devran nitak-ı pâk-i Cevzaye
Şerif

CEVZEHR (جوزهر) [*Ast.*] Şark müneccimleri tarafından ayın iki ukdesi, yani küsuf dairesi ile tekatu noktaları kastolunan bir tâbirdir. İki ukdenin biri «reis = baş», diğeri «zeneb = kuyruk» tur. Müneccimlerin itikadınca reis Müşteri gibi sa'd, zeneb de Zühal gibi nahs'tır.

Aslı Farsça zehirli yer demek olan cevzehr'dir.

H. Suter, İslâm Ansiklopedisi'nde şu tafsilâtı veriyor: «Arapça ve Acemce heyet kitaplarında, izafetsiz, yani mücerret bir tâbir olarak, ayın mahreki veya daha sahih bir ifade ile daire-i husuf ile müşterek merkezli olan ve kamer medarının cazibe merkezinin hareketinden doğan daire mânasında kullanılır. Cevzehr-i kamer şeklinde izafetle kullanılınca, kamerin ukde noktalarını, yani ayın medarının güneşin medarını (daire-i husufi) katettiği noktalara delâlet eder. Kamerin, hareketinde oradan itibaren daire-i husufun şimal cihetine geçtiği ukde noktasına ve re's-ül-cevzehr (yılanın başı), daire-i husufun cenup cihetine geçtiği ukde noktasına zeneb-ül-cevzehr, her ikisine birden de cevzehran adı verilir. Cevzehr kelimesi hangi asıldan geldiği iyice belli olmıyan Farsça gevzer isminin Arapçalaşmış şeklidir. Spiegel-Nalhino'ya göre gebzer kelimesinin Zend dilinde «boğa tohumu» demek olan gaocitra'dan gelmiş olması ihtimali vardır ve bu tâbir Avesta'da kamerin bir sıfatı olarak kullanılmıştır.»

CEYLÂN KÂĞIDI (جيلان كاغدى) [*San.*] Üzerine yazı yazılabilecek hale getirilen ceylân derisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kâğıdın icadından evvel ve sonra mühim dinî eserler ceylân derisi üzerine yazılmıştır. Müzelerde bu gibi eserlere raslanmaktadır.

CEYŞ (جيش) [*Ask.*] En aşağı dört yüz atlı ve yayadan müteşekkil askerî kıta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asker, asker cemiyeti mânasına gelen bu Arapça kelimeden mürekkep tâbirler de meydana getirilmiştir: 1— Mukaddimet-ül-ceyş: ordunun taliası, ileriye sevk olunan müfrezeler, 2— Tâbiyet-ül-ceyş: ordunun harb meydanında mevkiin icaplarına göre yerleştirilmesi, 3— Sevk-ül-ceyş: askerin sevki suretinden bahseden ilim.

Dalkılıçlarla hisara daldı erbab-ı salâh
Ceyş-i mahsuru cahime saldı erbab-ı salâh
Süruri

CEYYİD-ÜL-AYAR (جيد العيار) [*Mes.*] Mağşuş, yani karışık yahut tartısı noksan olmayıp, halis olan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ceyyid, sâf, iyi, bozukluktan âri demektir.

CEZAYİR OCAKLARI (جزاير اوجاقلرى) [*Ida., Ask.*] Tunus ve Cezayir'de kurulan teşkilât hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocakları, teşekküllerinden itibaren şan ve şerefle, İspanyol, İtalyan, Fransız donanmalarına karşı gelmişlerdir. Avrupalıların keşfettikleri silâhlarla beraber son zamanlardaki idaresizlik yüzünden ocak sönmüş, Cezayir, Tunus, Türk ve İslâm elinden çıkarak Fransızların eline geçmiştir. Cezayir ocaklarının şanlı Türk yiğitlerini İzmir, Aydın, Rodos, Antalya, Adana delikanlıları teşkil ederdi. Arada Cezayir'den müsel-

lâh bir gemi gelir, bu yalıları dolaşır, gönüllü toplardı. Ocak, hükümetin kol ve ayağı olduğu için böyle gönüllü toplanmasına hükümetçe ses çıkarılmazdı. Ocakların başında bulunanlara «dayı» adı verilirdi. Dayılar, bir iki yüzyıl işleri iyi çevirdiler. Avrupa donanmalarını yendiler. Yüz aklığı kazandılar. Sonraları Osmanlı hükümetinin gönderdiği valileri dinlememeğe başladıkları gibi aralarında da geçimsizlik, çekememezlik başladığından ve yukarda işaret olunduğu gibi Avrupalılar da kuvvetlendiğinden ocak yıkılmış ve memleketler de Osmanlıların elinden çıkmıştır.

Bu ocaklardan, Barbaros Hayrettin Paşa gibi büyük adamlar yetişmiştir.

CEZBE (جذبه) [*Sof.*] Arapça, sürüklemek, kendine çekmek mânasına gelen cezb kelimesinden müştak olan bu tâbir, sofiyye ıstılahı olarak sâlikin beşerî vasıflardan intiza ile ilâhî sıfatları iktisap ve tecelliyat ile celâl-i vahdeti müşahede etmesi demektir. Cezbe (جذبة من جذبات الرحمن توازی عمل الثقلين) hadîsine göre âmalden çok ileridedir.

Sofiyye arasında, cezbeye tutulanlara «Üveysî meşrep» denilir.

Değerli dostum Osman Ergin (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, sahife 31), muhterem Fâzıl Haydar Vaner'den aldığını kaydetmek suretiyle, cezbe hakkında şunları yazıyor:

«Cezbe: Hakkın, kulunu kendisine çekmekten tahassül ve istiğrak, veleh ve hayret suretlerinde tecelli eden mânevî halettir.

(İstiğrak: kendini bilmiyecek derecede dalgınlık; hayret: şaşırma; veleh: şaşkınlık demektir.)

«Cezbe: riyazet ve ibadete devamla havassın izalesidir.

«Cezbe: Allahın, kulunu kendisine çekmesi, kulun Allahla birleşmesidir.

«Gezbe: Hakka vusuldür.

«Cezbede şart istidattır. Bu istidat Allah vergisidir, kesbî değildir. Sâlikte bu istidat olmazsa yalnız riyazet ve tasfiye ile Hakka vusul nasibolmaz.

«Cezbe iki türlü olur:

1 — Hafi = gizli: kulun, Hakkı;

2 — Celi = açık: Hakkın, kulu sevmesidir.»

Yine Osman Ergin, «Cezbe hakkında son söz olarak Ayaşlı Şakir Efendi ile üstadın (Abdülâziz Mecdi Efendi) tarif ve izahlarını da bu eserde bulundurmak muvafık olur.» diyerek (sahife 32) şunları ilâve ediyor:

«Üstadın, Şakir Efendi hakkında yazdıkları makalelerdeki izahlarına göre: modern tababet cezbeyi cinnet-i müvesvisenin sanihat-ı taht-el-has gibi emraz-ı akliyeden biri, diye tarif ve mecnunun hayatının bir hal-i bimarı olduğunu iddia ederlerse de cezbe; cinnet değildir. Aralarında büyük fark vardır.

«Her ne kadar yine üstat; cünun redifli bir gazelinde:

Cezbe derler bir cünun vardır budur fevz-i amin
Bunda eyler itilâ balâya esrar-ı cünun

demekle bu bapta halkın ve tababetin talâkkisine terceman olmuşlarsa da diğer taraftan Ayaşlı Şakir Efendi ile birlikte cezbe ile cünun arasındaki farkı — bu gibi adamların halleriyle. söyledikleri sözleri kastederek — şu cümlelerle tarif etmişlerdir:

«Şakir Efendiye göre meczup ile mecnundan sâdır olan fiiller ve hareketler göz önüne getirilirse şu neticeye varılır:

«Mütegayyir-ül-hal olan bir adamın idraki ya idrak-i mûtade-i beşerden teseffül ederek bimâna ve gayrimuttarit bir şekle düşer veyahut idrakât-ı mûtade-i beşerden daha yüksekler keşf-i hakayika doğru uruceder. Efkâr-ı âmmede her ikisi cünun gibi görünürse de bunların evvelkisi cünun, ikincisi cezbedir

«Üstat da aynı mevzuu hemen hemen aynı ibare ve ifadelerle fakat biraz daha mufassal olarak şöylece izah etmişlerdir:

«Bir insanın idraki başkalarının idrakât-ı mûtadesine muhalefet-i küllî ile muhalif olduğu zaman bu muhalefet ya o zatın idrakâtında ulvi haller hâsıl olarak idrakât-ı mutavassıta ashabına muhalif düşmüş olur, yahut insanın idraki diğer idrakât-ı mûtade-i beşeriyyeye taban tabana zıt olarak daha âdi idrakât kabîlinden bir idrake sukut etmiş bulunur. Evvelkisi cezbe, ikincisi cünundur.

Cezbe-i aşk olmayınca neylesin şeyhim beni
Haktan elçi gelmeyince neylesin şeyhim beni
Yunus Emre

Cezbe-i aşk ile gönül fülkünü
Vahdet limanına sürdüm erenler
Coşkun Abdal

Cezbe; mecazen vecit, ruhun heyecanı demektir. Cezbe vermek, cezbe getirmek, cezbe gelmek.

Bir cezbe verdi tab'ıma bahrın haruşu kim
Sandım muhit-i feyz-i ilâhî hayalimi
Muallim Naci

Cem'i cezebattır.

CEZM (جزم) [*San.*] Doğru kesilmiş kaleme verilen isimdir. İki parça olarak kesilmiş kamış

kelemin üst parçasına «vahşi», alt parçasına da «ünsi» denilirdi. Yazılacak yazıya göre üst parça alt parçadan, yahut alt parça üst parçadan büyük kesilirdi. Veyahut her iki parça bir olurdu. Eğri kesilmiş olan kalemlere «muharref» denilirdi.

Nesih, sülüs ve rika'da, yani şeş kalemde vahşi taraf, ünsi tarafın zı'fı miktarı olduğu halde divanide, yani hatt-ı çüp ile kırmada ve deştide ünsi taraf, vahşi tarafın zı'fı miktarı olmak üzere kesilirdi. Nestalikte ise parçaların iki tarafı bir olurdu. Bununla beraber hattatlar içinde bu kaidelere tamamen riayet etmiyenler, kendilerine göre kalem kullananlar da vardı.

CEZZAR (جزار) [*San.*] Arapça bir kelime olup mânası deve kasabıdır. Akkâ'da Napolyon ordusunu mağlûbeden Ahmet Paşa bu lâkap ile şöhret bulmuştur.

CİALE (جعاله) [*Fık.*] İmam-ı Malik'in bazı şartlarla kabul ettiği bir nevi malî muamele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Husulü maznun olan bir menfaat üzerine icare demektir. İcarede ivazeyn, yani hem bedel, hem menfaat malûmdur. Cialede bedel malûmdur, fakat menfaat malûm değildir. Bu itibarla mudarebenin tamamiyle aksidir. İyi olmak üzere doktorla ücret kararlaştırmak cialedir. İcare de, ciale de nâsın ihtiyacı üzerine tecviz olunmuştur. Hanefîler cialeyi kabul etmediklerinden Mecellede ciale babı yer almamıştır.

CİBAL-İ MUBAHA (جبال مباحه) [*Mal.*] Kimsenin mülkiyeti altında olmayıp herkesin intifa edebileceği dağlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cibal, Arapça dağ demek olan cebel'in cem'idir. Yine Arapça bir kelime olan mubah da, işlenmesi caiz görülmüş, sevap ve günahı olmıyan ne helâl ve ne haram fiil demektir. Cem'i mubahat'tır.

CİBAYET (جبايت) [*Vak., Mal.*] Bayezid-i Veli vakfı münasebetiyle kullanılan tâbirlerdendi. Cesametinden dolayı bir elden idaresi kabil olamıyacağı anlaşılan müsakkafat ve müstegallâtından Beyoğlu ve Boğaziçi'nin Rumeli cihetinde bulunanlar bu namla üçe ayrılarak Kasımpaşa havalisinde olanlara «Kasımpaşa cibayeti», Galata ile Beyoğlu havalisinde bulunanlara «Galata cibayeti», Beşiktaştan Rumeli Feneri'ne kadar olan yerlerdekilerine de «Üsküm rü cibayeti» namları verilirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbilerinin vefatlarından sonra evlâtlarına tevcih edilmeksizin kitabet ve cibayet vazifeleri Evkafça zaptedilmiş, bu tâbir de ortadan kalkmıştır.

Arapça bir kelime olan cibayet, icare, vergi, resim gibi vakfa yahut hazineye ait paraların toplanması demektir.

CİBAYET CİHETİ (جبايت جهتی) [*Vak.*] İcare, vergi, rüsum gibi vakfa ait paraları toplama vazifesi demektir. Arapça bir kelime olan cibayet, vergi ve rüsumun toplanması demek olduğu gibi yine Arapça bir tâbir olan cihet de vazife demektir.

CİBRİL (جبريل) [*Sof.*] Cebrail, İbranicede «Allahın kulu» mânasına geldiği gibi yine İbranice «az çok zorla olgunlaştırmak» mânasına gelen cibr ile ilâh isimlerinden il'den mürekkebolan cibril, mukarrep ve mürsel meleklerden birinin adıdır. Allah ile peygamberler arasında elçilik yapması ve Allah'ın emirlerini tebliğe memur bulunması itibariyle Müslümanlıkta salât ve selâma lâyık pak (mukaddes) bir şahsiyet sayılır. Sofiyye ıstılahı olarak akıl, akl-ı Muhammedî mânasına gelirdi.

Reh-i irfan-ı Hakta akl pür tevil kalmıştır
Sanırsın müntehay-ı sidrede Cibril kalmıştır
Üsküdarlı Sâfi

Düştü Hüseyn atından sahray-ı Kerbelâ'ya
Cibril var haber ver Sultan-ı enbiyaya
Kâzım Paşa

Cebrail, Cebreil, Cibril suretlerinde kullanılır.

Aldı Cebrail burakı ol zaman
Ta cenab-ı Ahmed'e geldi revan
Süleyman Çelebi

Beni birun edemez daire-i hayretten
Cebreil olsa mededkâr-ı delil-i mebhutum
Yenişehirli Avni

İslâm akidesine göre Meryem'e nefheden Cibril'dir.

Surette eğer zerre isek mânide yohuz
Ruh-ül-kudüs'ün Meryem'e nefhettiği ruhuz
Ruhi

CİFR (جفر) [*Mit.*] İstikbalde olacak işlerden haber verdiği söylenilen ilim adıdır. Aslı Arapça cefr'dir. «Kamus»ta «Erbabı mugayyebattan haber verir bir ilm-i nâmevcud» suretinde izah edilmiştir. Bununla meşgul olanlara cifrî ve ceffar denilir.

Değerli âlim Ahmet Hamdi Aksekili, «mezahibin telfiki ve bir noktaya cem'i» hakkındaki kıymetli eserinde (sahife 107, 108), cifrin vâizı

Hazret-i Ali olarak gösterilişini ve Muhittin-i Arabi'ye de Şecere-i Numaniye isminde bir cifr nispet edildiğini ileri sürenler bulunduğunu kaydettikten sonra şöyle diyor: «Bunlar öyle zu'mediyorlardı ki, cifr demek, sarahaten, yahut rumuz tarikiyle mugayyebattan haber vermek demektir. Vaktaki bu âlimler cifri ilim sırasına koymağa kalkıştılar, bu ilmi mertebe itibariyle ruhaniyattan sonra bulunan ilm-i huruf ve ilm-i adedînin içine kattılar. Maahaza vazı ve tefsirinde ihtilâfa düşerek, kimi tefsir-i sagir ile kesredip cifrin «Cafer Sadık» mânasına olduğu zu'm-u fâsidinde bulundular. Bazıları da kendisiyle «vefk» ler vaz'olunan tefsir-i mutavassıt ile, diğer bir kısmı da terkib-i harfî, yahut terkib-i adedî tarikiyle vaz'ettiler. Bazıları da cifr ile müneccimliği karıştırarak «melâim» ve «hadesan» yazılanların hepsine cifr namını verdiler.

«Bu güruhtan bir kısım halk da cifrin ancak keşf-i istikbal için olduğunu, rumuz-u harfiyye, adediyye ve gayrılarını da Şeyh Muhittin İbn-i Arabi'nin kendine mensubolan cifrinde yazdığını, fakat insanlar gayba muttali olarak kendi şuurlarını ifsadetmesinler diye yalnız iphamda bırakıp ne olduğunu bildirmiyerek vaz'ettiğini itikadediyorlar. Hakikaten Şecere-i Numaniye'yi ben de gördüm. İçi rumuz ile dopdolu; hiçbir şey anlaşılmıyor.

«Velhasıl bunların hepsi asılsız şeylerdir; zira şu cifr denilen şeye mahsus, marifet-i gayp hususunda kendisine müracaat olunacak ilme müstenit bir asıl ispat olunmamıştır. Eğer buna mahsus ilmî bir asıl olsaydı, elbette terakki eder de herkes için ilm-i cifri tahsil etmek mümkün olurdu. Ne hacet, zaten Cenab-ı Hak hiçbir kimseye gayıptan haber vermek gibi bir ilim bahşetmemiştir. Yalnız bazı enbiyay-ı kiramın ahval-i ahirete, melâikiyeye, cinne dair verdikleri haberler vardır ki bunlar vahy ile sabit oldukları cihetle yalnız bunları suret-i katiyede tasdik ve iman ederiz.»

Müstakbele şimdi hükmolunmaz
Gaipteki cifr ile bulanmaz
Ziya Paşa

Cifr ise ehl-i keramet işidir
Kim görür ehlin anın kim işidir
Sümbülzade Vehbi

CİFRÎ (جفری) [*Mit.*] Gaipten haber verdiğine inanılan cifr ile uğraşanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Ceffar suretinde de kullanılırdı.

CİHAD (جهاد) [*Fık.*] Sözle ve fiille bütün kuvvetini sarf etmek mânasına Arapça bir kelime olan cihad şer'an din uğrunda harb etmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Kamusta «cehd» kökünden geldiği gösterilmek suretiyle şöylece izah olunmuştur: «Din için, kelimetullah'ı îlâ için açılan muharebeye iştirak Müslümanlara farzdır. Yalnız bu farz bazı hallerde de farz-ı ayın, bazı hallerde de farz-ı kifayedir. İslâm dini nazarında fisebilillâh cihadın hakiki mânası din düşmanlarına karşı bedenen, malen muharebe için mechudi bezletmek, olanca kudreti sarf eylemektir. Cihadın neticesi, gayesi de, düşmanın fitnesini defetmek Hak kelimesini îlâ etmekten ibarettir.»

Cihada dair yazılmış olan bir eserde (Risale-i Mühimmat-ül-megazi fi Meyadin-ülgazi, s. 22) cihad; «cihad demek muhafaza-i ahkâm-ı şeriat-i garrâ ile îlâ-i hikmetullah yani asl-ı asîli şecere-i iman Lâilâhe illâllah Muhammedün Resulûllah kavl-i şerifinin ehl-i iman insanlara aşikâr okunması ve anlar dahi bu kelime-i tayyibeyi demeleriyle zatında ve sıfâtında ve ef'alinde ulüvv-ü ezelî ile âli olan vâhid-i hakikinin vahdaniyyetini tasdik etmelerine davet ve kabulünden imtina ile karşı koyacak oldukları halde müminînin malları ve ırz ve ıyalleri ayak altında kalmayıp ve yağma ve telef olmasiyle meabid-i ehl-i iman olan cevami ve mesacidin hedm ü tahripten vikaye ve bu mezkûratı düşmanın keyd ve mazarratından himayeyle zıl-li cenah-ı refetinde mustazil bulundukları imam-ül-müslimîn izdiyadı izz-ü şevketi ve muhafaza-i vatan ve imar-ı memleket ve istirahat-i millet niyet-i halisesiyle biraz kimselerin toplaşıp cümlesi bir kardeş gibi bir uğurda bilittifak varıp düşmanla döğüşüp ve kavga etmelerine denir.» suretinde tarif olunduktan sonra «Tezyil» başlığıyle aşağıdaki mütalâalar ilâve olunuyor: «Böylece müşrikîn ile savaş etmek farz olup dahi fitne Cenab-ı Rabb-i Celilin (اقتلوا المشركين حيث وجدتموهم) kavl-i cemili bürhan ve delildir. Yani ey katl ü imateye mutik ve muktedir olan müvellidîn size emr ü ferman ederim ki sizler tehzil ve tenkil ile müşrikîni bulduğunuz mahalde veya zaferyab olduğunuz zamanda katil ve idam ediniz. Bir delil dahi (وقاتلوهم حتى لاتكون فتنة) ayet-i kerimesi olup yani ey müminler, sizler küffar ile şikak u kavga ve küfr ü dalâllerini refi ve imha edinciye değin mukatele ve gaza ediniz. Bir delil dahi Cenab-ı mütealin (كتب عليكم القتال) kavl-i şerifidir ki mânay-i münifi, ey mümin küffar ile muharebe ve mudarebe ve cidal sizlerin uhde ve zimmetlerinize farz ve hükmolundu.

«Bir delil dahi Serdar-ı Enbiya kaid-ülceyşi asfiya Aleyhi Ekmelittehaya Efendimizin «Ec-cihad-ı meza ilâ yevm-ül-kıyame» hadîs-i

şerifleridir. Yani cihad ve gazâ yevm i kıyamete değin cemî evkat ve ezmine-i müstev'ib ve muhit olarak mümted dü müstemirdir. Şürrah-ı hadîs bu hadîs-i şerifin şerhinde cihadın yevm-i kıyamete değin devam ve istikrarından murat Seyyid-ül-Enam vücup ve farziyetini teyit ve bekasını tekid ve ilâmdır deyu tebyin-i meram ve tavzih-i kelâm etmişlerdir. (والخيل معقود نواحيها الخير الى يوم القيمة) hedîsinin medlûl ve müeddası dahi böyledir. Tekmil cihadın farziyetine ayat-ı beyyinat ve ehadîs-i sahih-i mucizattan nice edille ve berahin dahi olup cümlesinde bulunan evâmirin harem-i Mekke müstesna olduğu halde cemî emkine ve ezmineyi müstev'ib olarak her mümin-i sahib-üc-cism ve salim-ül-âza ki anlar cihad ve gazâya ehillerdir cümlesine umum ve şümulü olup şahsen dûn şahıs tahsisine delâlet eder. Yer kaydolmadığından ve muhakkikînin ittifakiyle farz-ı kifaye olup ehl-i İslâmdan bir bölük anlar ile kavga eyledikleri vakit, farz-ı cihad âharlarından sâkıt olmaya mesağ-ı şer'î var ise de zaruretsiz, yani müminîn kakkında bir nevi hayır ve menfaat olmıyarak cihad ve gazâyı biraz vakit terk ve ihmal edecek olsalar zimmet ve ahitte olan hükmü dahi berveçh-i muharrer kifayet miktarı kimseler eda ve ityan etmedikleri surette bu hususta ehl ü erbap olan müvellidînin kâffesi âsim ve günahkâr olurlar deyu fukaha tasrih etmişlerdir.»

Aynı eserde (s. 24) cihadın farz-ı kifaye olması sebebi de şu suretle izah olunmaktadır:

«Cihad cemî zamanda farz-ı ayn olmayıp böyle farz-ı kifaye olmasının sebeplerinden bazılarını muhakkikun şu veçhile beyan ve bu sırrı ayan edip demişlerdir ki kıtal ve cihadın mânasında binefsihi ızrar ve ifsat mevcudolduğundan liaynihi farz olmayıp ancak izaz-ı din ve def-üş-şer-il-Müslimîn için olup bu ise müminînden kifayet miktarı kimselerin bulunmasiyle maksut hâsıl ve bakilerden sâkıt olur. Bununla beraber eğerçi müminînin her birerlerinin aynı zatlarına farz olup cemî zamanda anı işlemeleriyle memur ve alelûmum uğraşacak olsalardı ticaret ve ziraatle kisbe meyleder kimse bulunmayıp kendilerinin ve hayvanlarının mekûlât, meşrubat ve mühimmatlariyle sair levazımat-ı cihadiyelerinde ihtiyaçları zâhir olup bu cihetlerle ittihada halel ve rağbet eder kimse bulunmayıp maslahat-ı cihad muattal olurdu. Zira harb ve kıtalin husulpezir olması yalnız biriyle olmayıp hem kuvve-i maliye ve hem kuvve-i nüfusiyenin vücuduna mütevakkıf idüğü (وجاهدوا باموالكم وانفسكم) ayet-i kerimesiyle mâruf binaberin ehl-i ziraat ve sair erbab-ı hirfet ve sınaatin kisipleriyle mücahidîne kuvvet ve anların şürur-u âdayı defileriyle kaidîne emn ü rahat hâsıl olması cihadın farz-ı kifaye olmasiyle olur. Ve bu mânaya Resul-ü Ekrem Efendimiz (المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضهم بعضا) kavl-i şerifleriyle işaret ve bu emr-i düşvarın teshiliyle beşaret buyurmuşlardır.»

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (عسى الله ان يجعل) ayetini izah ederken (cilt 6, sahife 4903). «cihaddan asıl maksut adavet değil meveddeti temindir. Allah düşmanlarından teberri ile onlara buuzda Allah rızası için ihlâsı, meveddeti gereği gibi temin için zeriadır.» dediği gibi (لا اكراه فى الدين) ayetini izah eylerken de (cilt 1, sahife 864) şu tafsilâtı veriyor: «Cihad, tebdil-i din için bir vasıta-i cebriyye değil, din-i Hakkın ulviyetini fiilen ispat eden beyyine-i haktır. Zira, ikrah ile din olmaz. Fakat beyyinat-ı akliyye ve ilmiyyeyi dinlemiyen kefere ve zalemenin tecavüzatı da böyle bir beyyine-i filiyye olmadan durdurulamaz. Herkes her türlü zulm ü ikraha mâruz kalır. Maahaza cihad ü kıtal bir ikrah değil bir yarıştır. Hangi tarafın tehdidini ika edebileceği gayrimalûm bir imtihandır. Bir de cihad, hükm-ü din cari olan dâr-ı İslâm haricinde cereyan edeceğinden ikrahın men'olduğu din muhitinden hariçtir. Dâr-ı harb zaten dâr-ı ikrahtır. Böyle iken yukardan beri beyan-ı ilâhînin siyakı dikkatle mülâhaza edilince anlaşılır ki (لا اكراه فى الدين) nazm-ı mübini emr-i cihadın gayesini tesbit etmektedir. Yani cihadın hikmeti insanları ikrahtan korumak, ikrah kabul etmiyen dini hâkim kılarak ilây-ı kelimetullah etmek, yani herkesi mensubolduğu akideden cebren çıkarmağa çalışmayıp Hakkın bilihtiyar kabul ve intişarına set çekmek istiyen ve gücünün yettiğine cebr ü ikrah eden Hak düşmanlarının def'i ve mevaniin ref'i ile kalb-i selim ve akl-ı müstakim için tebeyyün etmiş bulunan tarik-ı rüşdü, hâkimiyet-i Hakkı umuma arz u ilân etmek ve bu suretle ümmet-i Muhammed'i cemaat-i mürselîn meyanındaki makam-ı Muhammedî ile mütenasip olarak milel-i muhtelifeden mürekkep bir heyet-i içtimaiye üzerinde müsalemet-i umumiyeyi kâfil kalb-i kül gibi hâkim bir ümmet-i vasat yapmak ve peygamberlerin hiçbirini tefrik etmeyip hepsine aledderecat iman ile vahdaniyet-i ilâhiyyeye mübteni olan din-i İslâmı bütün dinlerin rabıta-i külliyesi ve hedef-i terakkisi olan bir din-i umumi olarak müdafaa ve izhar eylemektir. Bunun için İslâmda gaye-i harb, intikam, katil, tebdil-i dine icbar değil, hasmı mağlûbetmek ve kuvve-i cebriyesini alıp dininde serbest ola-

rak hükm-ü Hakta tutmaktır ki îlâ-i kelimetullah bundadır. Bu sebeple her ne zaman Müslümanlara zaaf târi olur, din-i Hak müdafaa edilmezse fitneler kopacak, cebr ü ikrah çoğalacak, bütün beşeriyet herc ü merce uğrıyacaktır.»

Yine Hamdi Efendi (ولوشاءالله ماقتتلوا) ayeti için (cilt 1, sahife 846, 847) şu izahatı vermektedir: «Allah, kıtal imkânını selbetmemiş, bilâkis sübutunu takdir buyurmuş ve makamat-ı mürselînde görüldüğü üzere tenevvü içinde tevhit emreylemiştir. Bunun için hasbelirade ihtilâf ü kıtal emrivakidir. Ve bunun hayır ciheti de vardır, şer ciheti de. İkisi de meşiyyet-i Haktan hariç olmamakla beraber emir ve rızay-ı ilâhî hayır cihetindedir. Bu suretle mümkün ve emrivaki olan ihtilâf ve kıtalin şerr ü fesadını def ü ref'i, mütecaviz veya tecavüze müstait Hak ve tevhit düşmanlarının tecavüzden men'i zımnında fisebilillâh cihad büyük bir hayır ve emr-i ilâhî ile ehl-i imana bir fariza olmuştur. Şu halde cihaddan murad-ı ilâhî tenevvü ve ihtilâfın alelıtlak ref'i değil küfr-ü muhalefeti mağlûbederek mütenevvi ve muhtelif insanlar üzerinde emr-i Hakkı galip kılmak, tevhid-i Hakka ve selem-i külliye münafi ihtilâfat ve tecavüzata karşı hâkimiyet-i Hakkı temin eylemektir. Bab-ı tekvinde kıtal nasıl bir emrivaki ise bab-ı teşri' ve teklifte de cihad bir emrivakidir. Ve artık cihadın beyyinat-ı Haktan bir beyyine-i fiiliyye olduğunda şüpheye mahal yoktur. Beyyinat-ı saireyi dinlemiyen ve hiçbir ahit tanımıyan kâfirlere, tâgilere, bâgilere bu beyyine-i fiiliyye tatbik olunur.»

Hamdi Efendi, mânası, malınızla ve nefsinizle cihad ediniz demek olan (وجاهدوا باموالكم وانفسكم) ayetini izah ederken (cilt 3, sahife 2640), bundan sonraki sizin için hayırlı olduğnuu bilseniz mânasına gelen (ذالكم خيرلكم ان كنتم تعلمون) ayetini de kaydettikten sonra diyor ki: «Bu kayıtta hayır olan cihadın ilme mütevakkıf ve bu ilmin esası da hakikat-i hayra ilim olduğuna işaret vardır. Binaenaleyh seyf ile cihadın binası ilim ile cihaddır. Bunun esası da haricî düşmandan nefsin cehaletine ve şehevatına karşı cihaddır ki buna «cihad-ı ekber» tesmiye olunmuştur.

«Ebubekr-i Cessas'ın Ahkâm-ı Kuran'da zikrettiği üzere cihad-ı emval iki suretle olur. Birisi malını harbde kendisine lâzım olacak hayvan, silâh, alât ve edevat, erzak ve saire gibi levazım ve mühimmat-ı harbiyyeye sarf etmektir. Binnefs cihad ise türlü türlüdür. Ezcümle bizzat kıtale girişmek, ahkâm ve vezaif-i cihadı beyan ve talim ve Allah-ü Taalânın olbaptaki sevap ve ikabını zikr ü tefhim etmek, sevkıyatı ve emr ü kumandayı idare etmek, düşmanın ahval ü harekâtını ve eksiğini gediğini haber vermek, fenn-i harbe mütaallik vukuf ve tecrübesi olan hiyel-i harbiye hakkında bildiklerini ve harb işlerinde Müslümanları evlâ ve ıslaha irşadedecek rey-i sedidini, yerinde Allah için iş'ar eylemek, velhasıl müslimîne kuvvet ve düşmana vehn verecek her fiil ü kavil, binnefs cihaddan maduttur. Ve binaenaleyh o iki veçhile bu uğurda mal sarf etmek de malen cihada dâhildir. Bu bapta Allah için sarf-ı cehdederek bunları yapabilmek evvelâ nefsin adâletine, kendi kuvası ve emvali-hakkındaki temayülât ü ihtirasatına karşı bir mücahedeyi istilzam eder. Bu da nefsin hayr ü şerrini hakiki menfaat ve mazarratını bihakkın temyiz edebilmesine, bu da hayr-ı âlâyı bilmesine mütevakkıftır.»

Hazret-i Peygamber cihad kendisine farz kılınıncıya kadar düşmanlariyle harb etmemiş, farz kılınınca da taraftarlarının azlığına, düşmanın çokluğuna bakmıyrak sell-i seyften geri durmamıştır. Bununla beraber diyanet-i İslâmiyye beynelbeşer sulhü tesis etmek üzere zuhur eylemiş, ibadat, muamelât ve itikadata dair olan kâffe-i ahkâmı nizam-ı âlem ve hayat-ı ümemi muhafaza maksadına müpteni bulunmuşken harbe cevaz vermesi maksad-ı tesisine münafi gibi görünürse de diyanet-i İslâmiyyenin harbi tecviz etmesi mücerret muhacemat-ı âdayı müdafaa ve esbab-ı tahaffuziyeyi iltizama mebni olduğu vekayi-i maziye ve bu baptaki ayat-ı Kuraniye ile sabittir.

Hazret-i Muhammet Kurandaki birçok ayatı teyiden mütaaddit hadîslerinde cihadın fevaidini, bu uğurda mal ve can bezledeceklerin mazhar olacakları saadet ve aksi harekette bulunacakların uğrıyacakları ukubeti açık bir lisanla ümmetine tebliğ eylemiştir. Bunun içindir ki gerek ahd-i Nebevide ve gerek ondan sonra teşekkül eden düvel-i İslâmiyede Müslümanlar dinlerinin taalî ve muhafazası için açılan bayrakların altına koşmuşlar, seve seve mallarını, canlarını vermekten çekinmemişlerdir. Ancak biraz evvel kaydolunduğu gibi, Müslümanlar üzerine cihadın farziyeti harbin din muharebesi olması ve âday-i İslâmiyyeye karşı vuku bulmasiyle meşruttur. Böyle olmıyan ve binaenaleyh dinî mahiyeti haiz bulunmıyan muharebeler Müslümanlar için cihad mahiyetini alamaz. Müslümanları memleketlerinden sürüp çıkarmaya, bilâd-ı İslâmiyeye müstevli olmaya mâtuf olan muharebeler zâhiren din muharebesi demek olmasa, bu gibiler tarafından hattâ o şekilde iddialar ortaya atılsa bile binnetice

dinî mahiyeti haiz olduğundan bu gibi muharebelere iştirak Müslümanlara farz olur ve cihad sayılır.

İslâm tarihinde asıl din muharebeleri Hazret-i Peygamberin açtığı muharebelerle Hulefay i Raşidînin, Emevilerin ve Ehl-i Salip ile muharebeye girişen Salâhaddin-i Eyyubi ve emsali hükümdarların açtıkları harblerdir. Diğer İslâm hükümetlerinde de o mahiyeti haiz harbler vukubulmuş ise de çoğu tam bu vasfı haiz değildir.

Osmanlıların birçok harbleri de dinî mahiyet aldığından onlara iştirak Müslümanlar için cihad hükmüne geçerdi. Osmanlılar İslâmiyetin başlıca müdafii ve son zamanlarda nâşiri vazifesini üzerlerine aldıklarından ve hilâfetin kendilerine intikalinden sonra bu hususu daha ziyade teyideylemiş olduklarından açtıkları cihad bayrağına Müslümanlar tereddüdetmeksizin koşuyorlar ve bunun semerelerini de iktitaf eyliyorlardı. İşte bunun içindir ki Osmanlı tarihine geçen harblerin çoğuna Müslümanlar cihad telâkkisiyle iştirak etmişlerdir. O vaktin hükümetleri de muharebelere o rengi vermek için sancak-ı şerif açılıyor, Müslümanların iştirak mecburiyetine dair fetvalar çıkarıyordu.

Cihad için en son ısdar olunan fetva, Umumi Harbde İngilizlerle müttefiklerine karşı çıkarılan fetvadır. Fakat ahval ve vaziyet çok değişmiş, dinî telâkkiler de za'fa uğramış olduğu için umulan tesirin hattâ yüzde biri bile görülemedi. Harbe iştirak edenler vazife-i cihadı ifa etmiş olmaktan ziyade hükümetin tazyikından kurtulamadıklarından dolayı harbe gidiyor, kurtulmanın çaresini bulanlar ise hiçbir vicdani eza duymaksızın gezip tozuyorlardı.

Güş edüp yazdım iki tarih bi nakz ü ziyad
Aldı hamdolsun Ariş'in kal'asın ehl-i cihad
Süruri

§ [*Sof.*] Sofiyye ıstılahı olarak cihad nefs-i emmare ile mücahededir. Yine sofiyyeye göre biri küçük, diğeri büyük olmak üzere iki cihad vardır. Cihad-ı asgar, düşman ile mücahededir. Cihad-ı ekber ise, riyazat ve nefis mücahedesidir.

CİHÂD FETVASI (جهاد فتواسی) [*Fık.*] Müslümanları din namına harbe iştirake davet eden vesikaya verilen addır. Bununla genç, ihtiyar, zengin, fakir bütün Müslümanlar, bedenleriyle ve mallariyle harbe çağırılıyorlardı. Osmanlılarda cihad fetvası ilk zamanlarda en büyük din memuru sayılan müftü, sonraları da şeyhülislâm tarafından çıkarılırdı. Cihad fetvalarının sonuncusu Birinci dünya Harbi münasebetiyle çıkarılmış olan fetvadır. Bu fetva aynen şöyledir:

«1 — İslâmiyyet aleyhine tehacüm-i âda vâkı ve memalik-i İslâmiyyenin gasb ü garatı ve nüfus-ı İslâmiyyenin sebi ve esir edilmeleri mütehakkak olunca padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle, (انفروا خفافا وثقالا ...) ayet-i celilesi hükm-i münifince kâffe-i Müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki müslimîn malen ve bedenen cihada müsaraat eylemeleri farz-ı ayn olur mu?

— Elcevab: olur.

2 — Bu suretle elyevm makam-ı hilâfet-i İslâmiyye ve memalik-i mahruse-i şahane sefain-i harbiye ve asakir-i berriyesiyle hücum etmek suretiyle hilâfet-i İslâmiyyeye aduv ve nüfus ve neuzü billâhi taalâ nur-i âli-i İslâmiyyetin ıtfa ve imhasına sai bulundukları mütehakkak olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile anlara muin ve zahîr olan hükümetlerin taht-ı idarelerinde bulunan kâffe-i Müslimînin dahi mezkûr hükümetlerin aleyhine ilân-ı cihad ederek bilfiil gazâya müsaraat eylemeleri farz olur mu?

— Elcevap: olur.

3 — Bu suretle maksudun husulü cemî-i Müslimînin cihada müracaat eylemelerine mütevakkıf iken bazıları neuzü billâhi taalâ tehalüf etseler tehalüfleri mâsıyet i azîme olup gadab-ı ilâhîye ve bu mesuliyet-i şenianın cezasına müstahak olurlar mı?

— Elcevap: olurlar.»

CİHAD-I MUKADDES (جهاد مقدس) [*Ask.*] Din uğruna açılan muharebeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan cihad, din düşmanlariyle harb etmek mânasına gelir. Kutsi, azi: mânalarına gelen yine Arapça mukaddes sıfatının ilâvesiyle din uğrundaki harbe bir kat daha ehemmiyet verdirilmiş olur.

CİHADİYYE (جهادیه) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında masarif-i harbiyeye karşılık olmak üzere kesilmiş olan sikkenin adıdır. Cihadiyye namını da ondan dolayı almıştır. Padişahın üçüncü cülûs senesinde kesilen bu sikkeler, eski ikiliklerin sikletine müsavi olarak sekiz dirhem vezninde ve onların iki misline karip olmak üzere 730 ayarındaydı. İki yüz para, yani beş kuruş kıymetinde olan bu sikkenin bazı aksamı da kesilmişti

Cihadiyyelerin kıymet-i itibariyeleri eski ikiliklere nispetle kıymet-i hakikiyelerinden bir sülüs kadar ziyade vaz ve tâyin edilmişti. İki sene sonra ikinci defa olarak da darbolunmuştur.

CİHANGİRİYYE-İ HALVETİYYE (جهانگيريهٔ خلوتيه) [*Sof.*] Ramazaniyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu Cihangirli şeyh Hasan Bürhaneddin Efendi, 970 (1562/1563) te Harput'un Perçbah köyünde doğmuş, Harput'ta tahsil ettikten sonra 1000 (1591/1592) tarihinde Bursa'ya gelerek zamanının Halvetiyye ricalinden şeyh Yakup Fâni'ye intisap ile sülûkünü tekmil eylemiştir. 1067 (1656/1657) de İstanbul'a gelip dört sene kadar Eyüp'te Nakşibendî tarikına mensup «Baba Haydar zaviyesi»nde kaldıktan sonra Tophane'de Cihangir camiine nakil ile civarında yaptırdığı zaviyede irşada başlamış, 1074 (1663/1664) senesinde vefat ederek vasiyyeti mucibince cami avlusuna gömülmüştür. «Cihangirî» lâkabını, camie nakil ile yakınında zaviye yaptırması ve orada ilk evvel tarikatı yaymağa başlaması münasebetiyle almıştır. Halifelerinden Mustafa Nehcî Efendi menakıbını yazmıştır.

CİHANNÜMA (جهانما) [*Mim.*] Evlerin üstünde etrafa nezareti olan odaya verilen addır. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası âlemi gösteren demektir. Alelıtlak yüksek yer hakkında da kullanılırdı.

CİHAT-I ASLİYYE (جهات اصليه) [*Vak.*] Vakfın başlıca gayesini tahakkuk ettiren hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müderrislik, hatiplik, müezzinlik, kayyumluk bu cümledendir.

CİHAT-I FER'İYYE (جهات فرعيه) [*Vak.*] Vakfın ikinci derecedeki gayesine aidolan hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir camide okunması meşrut Buhârî, Müslim, Şifa-i Şerif vazifeleri bu cümledendi.

CİHAT-I GAYR-İ MINTAKA (جهات غير منطقه) [*Vak.*] Vakıfta, sonu gelmiyen hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fakirler gibi. Her vakıfta sonsuzluğu tahakkuk ettirmek için böyle bir cihet tercih edilir. Edilmediği takdirde vakfın ciheti fakirler olarak taayyün eder.

CİHAT-İ GAYR-İ ZARURİYYE (جهات غير ضروريه) [*Vak.*] Vakfın ikinci derecede sayılan işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cibayet ve hâzin-i kütüplük gibi zaruri olmıyan tamirler de bu kabîlden sayılırdı.

CİHAT-I ZARURİYYE (جهات ضروريه) [*Vak.*] Vakfın başlıca işlerinden olan, diğer bir tâbirle, vakfın başlıca gayesini temin eden cihetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmamlık, hatiplik, müezzinlik vazifeleri bu kabîlden sayılırdı.

CİHAT İDARESİ (جهات ادارهسی) [*Vak.*] Evkaf Nezaretinde, imamlık, hatiplik, müezzinlik gibi vazifeleri tevcih eden idareye verilen addır. Tâbir ortadan kalkmış ise de bu vazifeler yine Evkafça tevcih edilmekte devam edilmiştir.

CİHET (جهت) [*Vak.*] Taraf, yan demek olan bu kelime vakıf ıstılahı olarak vazife, hizmet yerinde kullanılırdı: İmamet ciheti, kitabet ciheti, tevliyet ciheti, cem'i cihat'tır.

Bu noktadır yemin ü şimali beyan eden
Eyler cihata akıl bu merkezden insilâk
Ziya Paşa

CİHET-İ VAKIF (جهت وقف) [*Vak.*] Galle-i vakfın mahall-i sarfı demektir. Buna doğrudan doğruya «masraf» da denildigi gibi «mevkuf-un-aleyh» ve «meşrut-un-leh» de denilir.

CİHET TEVCİHİ (جهت توجيهى) [*Vak.*] Dinî müesseselerdeki vazifelere tâyin olunanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Cihet; vazife, hizmet, tevcih de tâyin demektir. İmamlık, hatiplik gibi vazifelere tâyin olunanlara imamlığa, hatipliğe tâyin edildi denilmez imamlık, hatiplik cihetine tevcih edildi denirdi.

CİLDBEND (جلد بند) [*San.*] İçine yazılar, resim kâğıtları veya yapılmış resimler konularak, onları bozulmaktan muhafaza eden, kitap gibi, bir kenarından bez ile yapışmış iki mukavvadan ibaret kapaklara verilen addır. Ağız tarafından ve yanlardan birer küçük şerit parçası ile bağlanır. Bugünkü tâbirle karton demektir. Cilt bağlıyan mânasına gelen ve «cild» ile «bend» den terekkübeden Farsça bir terkiptir.

§ [*Mim.*] İnşaat resimlerini muhafazaya mahsus olan kalın mukavvadan yapılmış, kitap kapağına benzer büyük cüzdanın adıdır.

CİLDBEND RAHLESİ (جلد بند رحلهسى) [*San.*] Cildbendleri koymağa ve kolaylıkla açıp içlerindeki rerimleri bulmağa mahsus çapraz ayaklı ve yüksekçe kenarlı rahlenin adıdır. Cildbendlik de denir.

CİLD KANADI (جلد قنادى) [*San.*] Kitap kapağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kapak, kanad gibi açılıp kapandığı için bu ad verilmiştir.

CİM KARNINDA BİR NOKTA (جيم قارننده بر نقطه) [*Hal.*] Kara cahil, boş kafalı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CİN (جن) [*Mit.*] Gözle görülmiyen bir

nevi mahlûklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lûgati»nde şöyle izah etmiştir: «Melâike ve şeytanlardan havass-ı zâhir ile görülemiyen mahlûkat, ecsam-ı âkıle-i lâtife, ervah-ı mücerrededen bir nevi' eşkâl-i muhtelife alan hayvan-ı havai, muhtelif şekillere girebilen ecsam-ı lâtife, bazan hayır ve bazan şer işliyen ecsam-ı lâtife ve nüfus-ü mücerrede.»

Elmalılı Hamdi Efendi «Türkçe Kuran Tefsiri»nde (جعلنا لكل نبي عدواً شياطين الانس والجن) ayetini tefsir ederken (c. 3, s. 2030) «şeyatîn-i ins, göze görünür şeytan insanlar; şeyatîn-i cin de göze görünmez, nazarlardan gizli şeytan demek olur. Malûmdur ki ins, insan, nev'i beşer, beniâdem demektir. Müfredinde «insî» denilir. Buna mukabil olan cin de gayrimenus, gizli bir nevi mahlûk-i ruhani demek olur ki bunun müfredinde de «cinnî» denilir» izahatını verdiği gibi (والجان خلقناه من قبل من نار السموم) ayetini tefsir ederken de (c. 4, s. 3059), «Cann'ı da, cin cinsini teşkil eden gizli mahlûku da ondan evvel nâr-ı semum'dan yani şiddetli sam ateşinden halk etmiştik. Cannın cin ve şeytanın insana mesamatından hulûl edecek, zehirliyecek, yakacak bir mahiyette olduğunu iş'ar eder» diyor ve (cilt 7, sahife 5383—5400) de uzun tafsilât veriyor. Cinleri, «Müslümanların telâkkilerine göre, cinler, cisimleri hava veya ateşten teşekkül etmiş akıl ile muttasıf ve göze görünmez varlıklardır ki, kendilerini muhtelif şekillerde gösterebilirler, ve yapılmıyacak işleri yapabilirler» suretinde tarif eden D. B. Macdonald (İslâm Ansiklopedisi, Cin maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Cinler, ateşten halk edilmişlerdir (Kuran L-V, 14, halbuki gene akıllı mahlûklar olan insanlar balçıktan ve melekler ise nurdan yaratılmışlardır. Cinler, iman ve necata erebilirler. Peygamber, insanlara olduğu gibi, cinlere de gönderilmişti. Bunların bir kısmı da günahları kadar cehennem ateşinde yanacaklardır. Bunların iblis ve umumiyetle şeytanlar ile olan münasebetleri pek belli değildir. Lûgat müellifleri cin kelimesini «gizlenmek» mânasına gelen ictinân kelimesinden iştikak ettirmeğe çalışırlar. Fakat kelimenin bu suretle iştikak ettirilmesi hayli güçtür ve bunun Lâtince genius kelimesinden alınmış bulunması ihtimali yok değildir.

«Naturalemdeum uniuscuiusque loci» (Serv. Verg. G. I, 302) cümlesi cinlerin, Arabistan'daki yeri ve bunların ilâhî mevkiine işaret etmektedir. Cinlerin bir tek ferdine « cinnî » denir. «Cann» kelimesi cin ile müteradiftir. Gul, ifrit ve sılat'lar, cinlerin muhtelif nevileridir. «Cann» kelimesinin Habeşçe ile olan yegâne temas noktası için bk. Nöldeke, Neue Beitbage, g. 63. Cinler hakkında yapılacak bir tetkik, tabiî olarak, üç kısma ayrılır ve bu kısımlar da az çok birbirinin içine girer:

«I. İslâmdan evvelki Arabistan'da cinler, çölün «satyre» ve «nymphe»leri idi, Tabiat hayatının insanların hükmü altına girmemiş ve düşman kalmış tarafını temsil ediyorlardı. Lâkin peygamberin biati esnasında cinler mühim ve gayr-i müşahhas ilâhlar sırasına girmekte idiler. Mekke Arapları cinler ile Allah arasında bir nesep karabeti bulunduğunu söylerler (Kuran XXXVII, 158) ve onları Allahın şerikleri mertebesine çıkarırlardı (VI, 128) ve onlardan yardım dilerlerdi (LXXII, 6).

« II. İslâm dini, cinlerin varlığını tanır ve bu tanımanın icabettirdiği her türlü hükümleri de ihtiva eder. Evliya ile cinlerin münasebetlerine dair de birçok hikâyeler vardır. Mutezile arasında bile cinlerin mevcudiyetinden şupheye cesaret edenler azdı. Fakat onlar cinlerin mahiyeti ve maddi dünya üzerindeki tesirleri hakkında muhtelif nazariyeler serd etmekle iktifa etmişlerdir. İlk filozoflar, hattâ bizzat Farabî meseleyi şüphe götüren tarifler ile başlarından atmağa çalışmışlardır. İbni Sina ise, cin kelimesini tarif etmekle beraber, bunun hiçbir hakikate tekabül etmediğini söylemiştir. Sonradan gelen kelâmcılar da bu hususta kısmen tefsire ve kısmen de mütenakızına ait izahlara tevessül ettiler. Meselâ, Haldun, Kurandaki cinlere ait bütün imaları, müteşabih denilip, asıl mânasını kimsenin bilmediğine itikadedilen ayetler zümresine ithal ediyordu (Kuran III. Ş.). Bu muhtelif durumlar, Diet of techn. Terms (1, s. 261 v. dv.) te ve Râzi'nin Mefâtih adlı tefsirinde (Sûre LXXII), gayet mükemmel hir surette tetkik edilmiştir.

« III. Folklorda cin bahsi: Bu kısımda, tabiî olarak ilk akla gelen şey cinlerin sihir ve büyü'de tuttukları yerdir. İslâm şeriatı, sihir ve büyü'de cinlerin tesirini kabul etmekle beraber, bu tesirden istifade etmenin caiz olup olmaması hakkında verilen hükümler birbirine uymaz. Fihrist, bunların caiz olan ve olmıyan tarzlarını pek eski zamanlara kadar götürür ve bu hususta Yunan, Harrani, Keldani ve Hint membaları gösterir. Bugün, cinleri tılısım işlerinde kullanmak çarelerinden bahseden eserler halk edebiyatının büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Bu çareleri herkes bilir. O derecede ki, büyücülerde halk için sır sayılacak hiçbir şey kalmamıştır. Halk masallarında cinler büyük rol oynamaktadır. Bin bir gece masallarında ve bilhassa dinî halk efsanelerinde de hal böyldir.

Weil, tercümelerinde, Balıkçı Cûdar'ın ikinci rivayet şekli ile Şamlı Zâhir ve Ali hikâyelerinde, bize iki örnek vermiştir. Artin, Oestrup, Spitta, Stumme, v. b. ağızdan topladıkları masallar halk zihniyetine daha yakındır. Bunlarda, muhtelif kavimlere ait folklor unsurları, müşterek İslâm unsurlarına galiptir. Bu masallar ruhları itibariyle, Arap ve İslâm olmaktan ziyade Mağrip'li ile Mısır'lı, Suriye'li, Acem veya Türktür. Bu efsanelerde şimdiye kadar pek eksik olarak toplanabilmiş olan kalk âdat ve itikatları teçelli etmekle beraber, bunların resmî İslâm telâkkileri ile de temas noktaları bulunmaktadır. Meselâ, Mısır halk itikadına göre, katledilmek suretiyle ölen insan, hortlak, ifrit olur ve öldüğü yere sık sık gelir.»

Dergeh-i devlet penahı mültecây-i hâs ü âm
Hâk-i pâk-i âsitanı bûse cây-ı ins ü cân
Nef'î

CİNAS (جناس) [*Ed.*] Şekil itibariyle birbirine benziyen, fakat mânaları başka olan iki kelimenin bir cümlede, yahut bir şiirde bulundurulması demektir. Türkçesi imalı ve telmihli, dokunaklı sözdür. Bunu yapmağa «tecnis» denilir. Sümbülzade Vehbi'nin:

Eyleme vaktini zayi, deme kış yaz oku yaz

mısraındaki «yaz» ve Muhiddin Raif'in:

Sen beni terk eyledin, gittin nihayet yad ile
Dilde kaldı sevdiğim: yâd-ı hazinin yadigâr

beytindeki «yad» kelimeleri gibi. Mısradaki «yaz» lardan biri: sıcak mevsim, öbürü, yazı yaz demektir. Beyitteki «yad» lardan birincisi: yabancı, ikinci (yâd) hâtıra mânasınadır. Lâfızları aynı olduğu halde mânaları başka olan bu kelimeler bir arada bulundukları için cinas teşkil etmişlerdir. Cinasın birçok nevileri vardır. Lâfız itibariyle birbirine uygun olanlara «cinas-ı tam», az çok değişmiş olanlara «cinas-ı nâkıs» denilir.

İsmail Safa'nın:

Feryadı anın değil mi vâhî?
Bülbül bilir mi ah ü vâhî?

beyti birinciye, Nef'î'nin:

Meclis-i erbab-ı dil bir lâhza sensiz olmasın
Hürmetin inkâr eden âlemde hürmet bulmasın

beyti de ikinciye örnek teşkil eder.

Cinasın başka nevileri de vardır. Muallim Naci, «Istılahat ı Edebiyye» de (s. 241—251) bunları uzun uzadıya saymakta ve her birine ayrı ayrı örnekler de vermektedir.

CİNAYET-İ FİN-NEFS (جنايت فى النفس) [*Fık.*] İnsanın nefsine taallûk eden cinayet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölüm hâdisesinde kaatil öldürülür, verese isterse diyete hükmolunurdu.

CİNAYET-İ MADUNUN-NEFS (جنايت مادون النفس) [*Fık.*] İnsanın nefsine taallûk etmeyip âzasına taallûk eden cinayet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diş kıranın dişi kırılır, göz çıkaranın gözü çıkarılırdı.

CİNCİ (جنجى) [*Hal.*] Gözle görünmeyip cin ve peri adı verilen mahlûklarla uğraşmayı meslek ittihaz eden, büyü yapan, güzellik, şirinlik, muhabbet muskaları yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar, üfürükçülük de yaptıkları için «üfürükçü» de denirdi. Halkın sâfiyetinden istifade eden bu gibi adamların en meşhuru, mühim hâdiselere sebebolmuş ve idam edilmiş olan Cinci Hoca'dır.

CİN ÇARPMAK (جن چاربق) [*Tıb.*] Gözle görünmeyip cin adı verilen mahlûkların şerrine uğrıyarak çarpılmış, felce uğramış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «cin tutmak» da denilirdi.

Bir peri peykerin aşkı ile çarpıldı topal
Beni cin tatta deyu aldatıyor insanı
Türlü şeytanlık ile âlemi eyler iğva
Cin mi çarpar hiç o oğlan delisi şeytanı?
Manastırlı Nailî

CİN EVİ (جن اوى) [*Sof.*] Bektaşi ve Mevlevilerde müşterek bir tâbirdir. Bektaşilerde olduğu gibi Mevlevilerde de hamama verilen addır.

CİRCİR (جرجر) [*Mim.*] Binanın yalnız üst katını tamir için zeminden yükselen iskelenin adıdır.

CİRDAVAL (جردوال) [*Ask.*] Eskiden cirit oyunlarında ve muharebelerde kullanılan ucu demirli uzun mızrağın adıdır. Mızrak da denilir. Muharebelerde mızraklı olan süvarilere cirdavallı denirdi.

CİRİB (جريب) [*Öl.*] Tûlen ve arzen altmışar zirâ, yani terbiî hesapla üç bin altı yüz zirâ miktarı araziye, mikyas makamında olarak, verilen isimdir. Beher zirâ yedi kabza ve her kabza dört parmak itibar olunurdu.

CİRİK (جريك) [*Mes.*] XV. inci ve XVI ncı asırlarda Osmanlılar idaresindeki yerlerde de tedavül eylemiş olan Avusturyalıların ufak bakır parasının adı idi. Kıymetsizliğinden kinaye olarak halk arasında mecazen musallat, geveze

demek olan cirik bozdurmaz ve madrabaz cambaz yerinde kullanılan «cirik çıkarmaz» gibi tâbirler meydana gelmiştir.

CİRİT (جريد) [*Ask.*] Silâhın icadından evvel süvari askerinin kullandığı harb aletlerinden birinin adiydi. Türklerde cirit oynamak, zamanımıza kadar intikal etmiş bir ananedir. Cirit, elle atılır bir nevi mızraktır. Mızraktan farkı bunun tûlü daha kısa olmasından ibarettir. Cirit oyunu evvelden pek muteberdi. Padişahlar, vezirler, halkı buna teşvik ederler, muvaffak olanlara atiyyeler verirlerdi. Cirit, sarayda enderun ağalarına suret-i mahsusada öğretilir ve padişahların huzuriyle oyunlar tertibedilirdi.

Padişahların vezirler ve cündilerle oyun oynadıkları bile vâkı olurdu. Hattâ, Naima'nın beyanına göre (Naima c. 2, s. 96) «Sultan Ahmet Han-ı Evvel, Edirne'ye şikâra giderken yolda Birgos civarında Horosiler cirit oynıyarak vüzera ve ağayana dahi sirayet etti. Sonra sadrazam Nasuh Paşa ciride çıkmakla padişah şevka gelip zir-i ran-ı şevket-unvanlarında olan rahş-ı sebük-cevlânı zahm-i mahmuzla perran ve sadrazam canibine doğru irhay-ı inan eylediler. Paşa semt-giriz ve talb-i muhlis suretini gösterip padişah kafasından erişip elindeki ciridi ketf-i vezire rast eyledi. Atsa isabet mukarrer iken caba kaidesince takipten iğraz etti.»

Cirit, süvariye mahsus bir silâhtı. Bunu piyade kullanmazdı. Çünkü şiddet ve darbe ile atılması için dörtnal veya hücum yürüyüşleriyle giden bir hayvanın süvariye verdiği kuvve-i muharrike piyadede olamıyacağından bu silâh piyade elinde tesirsiz âdeta yapılamıyacak bir hale gelir.

Cirit nev'inden bir de «kalemli» vardı. Bunun hedefe isabet edecek tarafı altı köşeli ve sülüsünden aşağısı ayniyle yazı kalemi gibi tastih edilmişti. Böyle açılması ok yelesi gibi değneğin menzile vusulünü teshil etmek içindi. Amut tarafının altı köşeli olmasiyle hedefe isabetinde saplanması mümkün olamaz gibi zannolunursa da meleke ve mahareti olanların şiddet-i remiy sayesinde yaş servi ağacına kakılı kalacak surette yapıştırdıkları tarihlere kadar geçen malûmatla sabit olmaktadır.

Ciridin pek uzak yerlere kadar gidebileceği ve tesiri de mühim olduğu aşağıdaki tarihî fıkradan (Naima c. 2, s. 430) anlaşılmaktadır:

«Sultan Murad-ı Râbiin ok ve harbe ve cirit ile birkaç kalkanı delmek ve bir darbede merkebi ikiye bölmek ve iki yüz kıyye gelir gürz-ü giranı sallamak gibi zor-âver hünerleri makdur-i beşer olmaktan ziyedeydi. Hattâ Eski Saraydan attıkları cirit Sultan Bayezid-i Veli Camii minaresi dibine düşüp Halep kalesinden attıkları dahi hendeği geçip Saraçhane üzerine düştü. İkisine de nişan dikilip tarih yazdılar. Musul'da Hint elçisi fil kulağından gergedan postu kaplanmış bir siper getirip ok ve tüfek fındığı kâr etmez itikadiyle lâf urmuştu. Karşılarına getirip evvelâ bir haşt zerk edip taraf-ı âhara güzar eyledi. Saniyen zehkemandan bir hadenk-i mücellâ peykâna küşat verdiler. Ol dahi bîtereddüt geçti. Badehu siper-i mezburu filoriyle doldurup elçiye gönderdiler. Ol siper hâlâ Hint padişahı kapısında asılmış durur, derler.»

Osmanlı ordusunda cündi namiyle, hayvana binmeyi ve üstünde cirit oynamayı maharetle icra eder bir sınıf-ı mahsus vardı ve bunlar süvari sınıfı meyanındaydı.

Attığın tîr ü ciridin ser-i meydanından
İremez menziline pây-ı ukul-i evham
Cevrî

CİRİT OYUNU (جريد اويونى) [*Hal.*] Türklerin en eski oyunlarından birine verilen addır. At besliyen ve binici olan Türkler, at oyunlarına ehemmiyet vermişler, tarihî vesikalara göre eski zamandan beri cirit oyunu oynamışlardır. Cirit, yalnız erkeklere mahsus atlı bir oyundur. Kadınlar cirit oynamazlar. Cirit oyunu, eski ehemmiyetini kaybetmiş olmakla beraber, Anadolunun orta kısımlarında hâlâ yaşıyor. Sahil halkı arasında bu oyuna pek az tesadüf edilmektedir.

Sayın Behnan Şapolyo, neşrettiği bir tetkik yazısında (Ülkü, sayı 68) Anadolu'da oynanan bu oyun hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Cirit oyunu Ankara'da en ziyade nisan ve mayıs aylarında oynanmaktadır. Orta Anadolunun küçük, fakat çok mukavemetli, çevik cirit hayvanlariyle oynarlar. Arap atı besliyenler azdır. Ankara'da cirit oyunu üç kısımdır:

A — Düğün ciridi,
B — Deri ciridi,
C — İlkbahar ciridi.

A — Düğün ciridi: Ankara'da, düğünler dört gün sürmektedir. Üçüncü gün perşembe, gelin alma günüdür. Bu gün bütün delikanlılar «seymen» olurlar.

«Seymen olmak, millî elbise giymek demektir. Millî elbiseleri sırmalı veya kaftanlı camadan, yani kollar arkadan sarkan bir nevi caket-tir. Bellerine kuşak olarak şal, başlarına poşu sararlar. Giydikleri şalvar, çok kere beyazdır. Hepsi atlıdır. Ellerinde cirit sopaları bulunur. Bunların bazı köylerde bir de vişne çürüğü renginde ve ortasında sarı bir ay bulunan bayrak-

ları vardır. Ayın ortasında yıldız yoktur. Bu bayraklı gençler önde giderler. Bellerinde teke palalar sokuludur. Delikanlılar, gelin evi önünde silâh atarlar. Gelin, baba ocağından alındıktan sonra, köy meydanında oynamağa başlarlar. Buna «düğün ciridi» derler.

B — Deri ciridi: Deri ciridi, pazar yerinde ve panayırlarda oynanır. Köylüler pazara mallarını getirirler. Bu mallarını sattıktan sonra pazar yerinin meydanında delikanlılar ata binerek, meydana çıkarlar. O köyün delikanlıları ile cirit oynarlar. Galip gelmek, diğer köyün üstünlüğünü temin eder. Cirit ile beraber, pehlivan güreştirmek de âdettir. Buna da deri ciridi derler.

C — İlkbahar ciridi: Nisan ve mayıs aylarında hemen her köy delikanlısı cirit meydanına çıkar, cirit oynar. Cirit, bir bahar oyunudur, Orta Anadolunun ilkbaharında hemen her köyde cirit oyunlarına tesadüf edilebilir.

«Cirit oyunu nasıl başlar:

«Cirit oynıyacak atlı delikanlılar, köyün veya şehrin bir meydanına gelirler. Bu meydana halk da toplanır. Meydanda geniş bir halka teşkil ederler. Sağa sola meydanı açmak için iki «değnekçi» ayrılır. Çavuş bağırır:

— Osmanlılar alana!..

«Osmanlı, binici demektir. Atlılar meydanda görününce, davul ve zurna çalar. Davul ve zurnacılar, Orta Anadolu'da muhakkak abdal'dır, yani kızılbaştır. Aakara davulcu abdal'ları Eblas köyünden gelir. Bunların kendilerine mahsus birer kıyafetleri vardır. Bu esnada atlılar yüz metre aralıkla ikiye ayrılırlar. İki dizi teşkil ederler. Atlılar bir sırada beklerler. Bu sırada bir tarafın dizisinden bir atlı çıkar, çıkışı ağır dizili olur ve atını oynatarak otuz metre kadar bir mesafe ileri gider. Gözüne kestirdiği diğer bir atlıya elindeki cirit değneğini atar ve süratle geri dönmesi bir olur. Atını mahmuzlar ve doludizgin geri kaçar ve kaçarken de arkaya bakarak kaçmaktadır. Değnek atılan, kaçanı, doludizgin kovalar. Elindeki değneği kaçana atar. Bu cirit değneğini öyle süratle atanlar vardır ki, değdiği adam ya bayılır veya ölür. Ata değnek vurmak ayıptır ve acemiliktir, derhal oyundan çıkarırlar. Kaçan atlılar pek çeviktir, değnek gelirken birdenbire ya atın üstüne düşer veyahut atın sağ ve sol tarafına eğilir. Eğer oyuncu pek usta ise «kavak vurması» yapar. Yani kolları üzerinde havaya kalkarak ayakları yukarda böyle kaçar. Bazıları da kovalarken, elindekini yere vurur, cirit yaylanıp fırlar ve derhal kapar ve ciridi hasmına atar.

«Kovaliyana, ilk cirit atan sıradan birisi daha süratle çıkar, hücum edene cirit atar. Bunun için cirit atan, hem de kendini müdafaa etmek mecburiyetindedir: Derhal geriye döner, dizisine doğru kaçar. Bu kovalıyanı da karşıdan diğer bir atlı ciridi ile karşılamaktadır.

«Cirit değnekleri kurumuş meşe dalından yapılır. Sert ve ağır bir değnektir. Süratle gelen cirit bazan hasmını öldürebilir Ölenin ailesi öldürenden davacı olmaz. Bu ölüm er meydanında olduğu için şeref sayılır. Ekseri babalar, ciritten ölen çocuklariyle öğünürler.

«Ciritte bir atlıya karşı bir atlı çıkar, sıra ile duranlara «menzil» adı verilmektedir. Cirit değneği ile gelen değneği çelenler de vardır. Aynı zamanda cirit değneği müdafaa için de kullanılır. Atlıların bulundukları yere «alan» adı verilmektedir. Cirit atlarının kuyrukları topuz yapılır. Ciridi düşen bir atlı değneği birden kapar; hayvanın eyerleri Osmanlı veya Çerkez kaltağıdır. Eyerden ucu püsküllü ve renkli örgüler sarkar, bunlar süs olarak kullanılmaktadır.

«Cirit oyunları Türk delikanlılarının atlı bir sporudur. Bu çetin ve cesurane oyun, delikanlıları kahramanlığa, yiğitliğe alıştırmaktadır. Seyirciler üzerinde büyük bir heyecan uyandırır. At üzerinde uçan bu delikanlılar cesur ve çeviktirler. Cirit oyununda çok iyi binici ve koşucu olmak lâzımdır. Cirit oyununun pehlivanlıkta olduğu gibi bir duası yoktur. Cirit oyununun esasları ve âdetleri hemen Anadolu'nun her tarafında bir şekildedir. Her köyde adı geçen meşhur ciritçiler vardır. Bunlar meydanda göründüğü zaman, seyircilerde bir heyecan başgösterir. Attıkları değnek boşa düşmez. Cirit oyuncuları oyun esnasında bağırmazlar. Ancak atını koştururken karşısındaki hasmının adını bağırır, ona hazır olmasını söyler ve ciridi ona doğru süratle atar. Cirit değneği yaydan çıkan bir ok gibi havada uçar, bu suretle gelen değnek vücuda değerse bayıltır, bazan hasmının ölümüne sebebiyet verir, onun için bu değnekten sakınmak ve çevik olmak lâzımdır. Ciritte galip gelmek cirit değneğini hasmına değdirerek sayı kazanmaktadır. Anadolu'da cirit oyunu ile beraber. at yarışlarına da çok ehemmiyet verirler. Bayramlarda ve düğünlerde at yraışları da yapılır. Bununla beraber, bir de «çevgân» oyunu vardır. Oyun karşılıklı iki dizi atlının ellerindeki uzun saplı çekiç şeklindeki tokmaklarla şimşirden yapılmış bir yuvarlak mileyi mütekabil bir kaleye sokmaktır. Bu tokmaklarla mileyi, dörtnala süratle giderken vururlar, bu da bir nevi atlı spordur. İngilizler

buna «polo» oyunu derler. Cirit olsun polo olsun pek eski bir Türk oyunudur. Bizde iyi «sipahi» lerin yetişmesinin sebebini, biraz bu atlı sporlarda aramalıdır.»

CİSR (جسر) [*Mi.*] Köprü demektir. Vakfiyelerde geçen ve Arapça olan bu tâbir için «Kamus» mütercimi diyor ki: «Gerçi müellif kantara'yı dahi cisr ile tarif eylemistir. Lâkin cisr istimalde mutlaktır, gerek taştan ve tahtadan, gerek düz ve gerek yüksek olsun. Kantara'nın mefhumunda ihkâm ve irtifa mutebcr olmakla taştan kemerli ve yüksek olanına mahsustur.»

Değerli âlim Ali Himmet Berki: «Vakfiyelerde geçen tâbirler» arasında bu tâbiri izah ederken şunları ilâve ediyor: «Zemahşeri kantara'yı büyük küprü ile tefsir etmiştir. Fukaha örfünde ağaçtan yapılana cisr, taş ve tuğladan yapılana kantara denir. Nitekim Hidaye'de böyle izah olunmuştur. Cem'i cesur ve cusurdur. Cisr-i muallâk, asma köprü demektir.»

CİSR-İ ATİK (جسر عتيق) [*Mim.*] Şimdiki Gazi köprüsü'nün yerindeki eski köprü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cisr; köprü, cisr-i atîk; eski köprü demektir. Şimdiki Galata köprüsünün yerinde bulunan eski köprüye de ondan sonra yapıldığı için, yeni köprü mânasına gelen «cisr-i cedit» de denilirdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yeniden yaptırılan köprünün ankazı eski köprünün yerine nakledilmiş ise de işe yaramadığı anlaşılarak bir müddet sonra yerine şimdiki Gazi köprüsü yapılmıştır.

CİSR-İ CEDİT (جسر جديد) [*Mim.*] Eminönü ile Galata'yı biribirine bağlıyan şimdiki köprünün yerindeki köprü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cisr, köprü, cisr-i cedit yeni köprü demektir. Ondan eski olan ötekine eski köprü demek olan cisr-i atîk denilirdi. Şimdiki Galata köprüsü 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yeniden yaptırılmış ve eski köprünün ankazı şimdiki Gazi köprüsünün yerine nakledilmişti. Fakat işe yaramadığı için onun yerine sonradan Gazi köprüsü yaptırılmıştır.

CİVADIRA (جوادره) [*Bah.*] Geminin baş tarafından dışarıya doğru çıkarılan büyük bastonun adıdır. «Flok» lar bunun üzerine açılır.

CİVAN KAŞI (جوان قاشی) [*San.*] Bez işlemelerdeki süs nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biri yukarıya, diğeri aşağıya doğru olmak üzere kaşa benziyen çizgilerden meydana geldiği için bu adı almıştır.

CİVAN PERÇEMİ (جوان پرچمی) [*San.*] Bez işlemelerdeki süs nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Perçeme benzediği için bu adı almıştır.

CİVELEK (جيوك) [*Ask.*] Yeniçeri efradı arasında delikanlı olanlara «civelek» denirdi. Civelek yâver demektir. Civelekler matbahta aşçıbaşı maiyetinde istihdam olunurlar, nadiren sokağa çıkarlardı. Genç ve güzel oldukları için münasebetsiz bazı adamların tecavüzüne uğramamaları maksadiyle yüzlerini bir saçak peçeyle örterler idiyse de gözleri peçenin arasından pırıl pırıl parladığından bu da enzar-ı dikkati celbe kifayet eder ve belki de bu hal daha ziyade nazar-ı dikkati davet eylerdi.

Bunlar başlarına üstüne çaprazvari bir sarık sarılı külâh takarlar, arkalarına kırmızı salta, bacaklarına mavi şalvar, ayaklarına da kırmızı yemeni giyerlerdi. Bellerine madenî bir kemer bağlarlardı.

§ [*Hal.*] Canlı, dinç, oynak, çekici yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CİZYE (جزيه) [*Ida.*] İslâm devletlerince Hıristiyan tebaadan alınan vergilerden birinin adiydi. Cizyenin matrahı gayr-i müslim tebaanın erkekleri olduğundan bu vergi şahsi vergi mahiyetindeydi.

Elmalılı Hamdi Yazır (حتى يعطوا الجزيه) ayetinin tefsirinde (cilt 3, sahife 2507) şöyle izah ediyor: «Cızye, borcunu ödedi demek olan «ceza deynühu fiilinden bir nevi borç ödeyişin mefhumunu ifade eder bir isim olup müahidin ahdi üzerine vereceği vergiye ıtlak olunur ki hayat ve hürriyetlerinin himayesi mukabilinde zimmetlerine terettübeder. Bunun Farisî «gezit» kelimesinin muarrebi olduğu da söylenmiş ise de bunda şer'î ve hukuki bir nokta-i nazar yoktur.»

Tanınmış âlim cizye ile mükellefiyet için de (cilt 3, sahife 2509) şunları söylüyor: «Diğer müşriklere gelince: balâdaki ayetlerde onlar için yalnız İslâm zikredilmiş, cizye ile müsaade gösterilmemiştir. Burada da cizyenin ehl-i kitaba kasrını ifade eder bir kayt yoktur. Bunun için mesele cây i içtihat olmuştur. İmamıâzam Ebu Hanife indinde mutlak ehl-i kitaptan ve Arap olmıyan müşriklerden alınır, fakat Arap müşriklerden alınamaz. Onlara ancak İslâm teklif edilir. Ebu Yusuf indinde kitabî olsun müşrik olsun Arabîden alınmaz, lâkin Acemînin kitabîsinden de müşrikînden de alınır. Şâfiî indinde Arabî olsun, Acemî olsun ehl-i kitaptan alınır. Gerek Arabî, gerek Acemî ehl-i evsandan alınmaz. Mâlik ve Evzaı ise küffarın hepsinden alınır demişlerdir.»

C. H. Becker, cizyenin tarihi için (İslâm Ansiklopedisi, cizye maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Cizye aslında fethedilen arazi üzerine tarh edilen kollektif vergi mânasına gelir. Girdikleri yerlerde idare sistemini değiştirmiyerek, buldukları şekilde bırakan Araplar vilâyetlerin vergi hâsılatını onların cizyeleri addederlerdi. Fert başına kafa vergisi olan cizye ilk mülk vergisi olan haraç arasında sonraları teessüs eden ayrılık iptida mevcut değildi; nitekim kaynaklarda fert başına vergiden haraç ve emlâk vergisinden cizye diye bahsedildiği çok defa görülmektedir. Hattâ fey varidatına bile umumiyetle cizye adı verilir. Meselâ (VII.) I. asra ait Mısır papirüslerinde altın ile ödenen asıl vergi için, cizyeden (Yun. συγόσια) başka olarak, munhasıran ayniyat ile ödenen bir vergi de görülmektedir. Arapların telâkkisine göre, bu cizye şahsî bir vergi idi; çünkü fethi tahkim için muahede akdedilirken, alınacak vergi miktarını tâyin için ekilir toprakların satıh ölçüleri değil farazi olarak kabul edilen nüfus miktarı esas tutulurdu. Diğer cihetten, gerek Sâsânî ve gerek Bizans ülkesinden zaptedilen memleketlerde, fetihden evvel de fert başına kafa vergisi mevcut idi; Fakat varidatın ve binnetice verginin en mühim kısmını Aramî dilinde haraga adı ile tesmiye edilen emlâk vergisi teşkil ederdi. Bu kelime harç yahut haraç şeklinde Araplaştı. (Kuran, XVIII. 93; XXIII, 74) ve bilhassa Abbasîlerin devrinden beri Aramî olmıyan vilâyetlerde de umumiyetle kullanılır oldu. Mevcut en eski tarihî vesikalarda haraç ve cizye kelimeleri bazan «varidat», bazan da «emlâk vergisi varidatı» mânasında olarak, farksız kullanılmıştır. «Vergi hâsılatı» mânası kastedilince, haraç, İslâma inkıyat etmiş olan nüfusun vergisinden bahsedilince, Kuranda geçen cizye tâbiri kullanılırdı. Daha sonra Arap nüfus ve hâkimiyeti kuvvetlendikçe haraç kelimesi yavaş yavaş sadece «emlâk vergisi» mânasında kullanıldı; mağlûpların tedricen İslâm olmaları ve Arap unsurunun genişleyip yayılması üzerine, bu vergi Müslümanlardan dahi cibayet edilir oldu ve bu suretle vergi, hususi mânası ile, cizye olmaktan çıktı. Kuranda geçen cizyenin yerine İslâmın, fethedilen memlekette esasen mevcut olan ve bittabi yalnız gayr-i müslimlerden alınan fert başına kafa vergisi kaim oldu. Bu şahsi vergi hakkında eski kitaplarda ve Mısır'da aynı vergi mukabilinde verilmiş olan makbuz varakalarında câliya (cem'i; cevali) tâbiri kullanılırdı. Bilâhara bu kelime cizyenin müradifi oldu. Bu câliya veya cizya'lar, falan veya filân yılın haracı olarak li-haraç kaydedilirdi. Çünkü fey hâsılatı yekûnuna haraç adı verilirdi. Fıkıhta iptidadan beri mevcut gibi telâkki edilen cizye ve haraç ıstılahları işte bu suretle bir buçuk asırlık bir zaman içinde yerleşebildi.

«İlk zamanlarda cizyenin nasıl tatbik edildiğine dair elimizde, ihticaca salih olarak, yalnız Mısır'da cari olan muamele hakkında malûmat vardır, orada vergiyi ödiyenlere bir kurşun mühür verilirdi, ve mükellef bunu boynuna takardı; fakat sonraları Halife Hişam, Bara'a namiyle muntazam makbuz vermek usulünü tesis etti. Bu makbuzlardan birçoğu mahfuz kalmış ise de henüz üzerlerinde lâyıkiyle tetkikat yapılmamıştır. Mısır'ın fethinde adam başına 2 dinar raddesinde bir vergi tarh edildiği rivayet edilir. Filhakika (VII.) I. asrın sonuna ait Bizans vergi tarh cetvellerinde vasati vergi miktarının bu rakama tekabül ettiği görülmektedir. Fakat bundan daha aşağı rakamlar da bulunmuştur. Fıkıh ahkâmınca, hadd-i asgari olarak, tâyin edilmiş olan 1 dinar yerine, sonraki asırlarda bile ekseriya daha aşağı nispette cizye alınmış olduğuna delâlet eden makbuzlar vardır. Bundan başka (VII.) I. asırda pek çok kimseler vergiden muaf tutulmuştur. Fakat bu muamelenin sebebi bizce meçhuldür. Bundan maada henüz izah edilmemiş cihetler de vardır. Her ne kadar bidayette rahipler sarahaten vergiden muaf tutulmuşsa da. Mısır'da, Abdülmelik'in kardeşi Abdülâziz devrinden itibaren, gittikçe artan sert tedbirler ile onlar da vergi vermeğe mecbur edilmişlerdir.

«İslâmı kabul edenlerin çoğalması ile mütenasip olarak, cizye dahi fert başına kafa vergisi mahiyetini kaybetti ve Mısır'da, Salâhattin'in devrinden itibaren, bu verginin senelik hâsılatı ancak 130,000 dinardan ibaret kaldı: (Makrizî, Hitat. 1. 107, 23; 108. 27). Mamafih bu tâbiiyet vergisi ikinci sınıf gayr-i müslim tebaa için daimî olarak, meriyette kaldı. Bu hususta elimizde en doğru ve tam olarak mevcut malûmat Heidborn'un «Les Finances ottomanes» (Viyana ve Leipzig, 1912 s. 23, v. d.) adlı eserinde v. Hammer'den ve başka kaynaklardan istifade edilerek, Türkiye hakkında verilmiş olan tafsilâttır. (Türk cizye makbuzunun resmi için bak. Karabacak, Führer, durch die Ausstellung der papyrus Erzherzog Rainer, s. 176). Türkiyede cizye Kırım muharebesi devrine kadar mer'i kaldı. 10/ mayıs / 1855 tarihli kanun ile, dinî vergi olan cizye yerine, askerlik hizmetinden muafiyet vergisi ikame edildi. Fakat bu vergi ancak Hıristiyanların da bilfiil askerlik hizmetine tâbi tutuldukları tarihten (Meşrutiyet inkılâbından) itibaren, tamamen lâğvedildi.»

Cizye yalnız Osmanlılarda tatbik edilmiş bir vergi değildir. Hattâ İslâmiyyetle de hâdis olmamıştır. Medeniyet-i kadîmenin ilk devirlerinden itibaren cizye mevcuttu. Yunanlılar, Milâd-ı İsa'dan evvel beşinci yüzyıl sıralarında Fenikelilerin muhacematından sıyanet etmeye mukabil Küçük Asya sevahili ahalisi üzerine cizye vaz'eylemişlerdi. O sırada Fenikeliler İranlıların himayesi altında bulunuyorlardı. Şu halde o sevahil halkı canlarının sıyaneti uğrunda bir kısım mallarını feda etmekte beis görmemişlerdi. Romalılar da hâkimiyetleri altına aldıkları kavimler üzerine cizye tarh etmişlerdir. Fakat Romalılar tarafından tarh edilen cizye miktarı daha sonra İslâmlar tarafından konulan cizyeden çok ziyadeydi. Romalılar zann-ı ağlebe nazaran «Fransa» kıtasını fethettikleri zaman senede her adam başına 9—15 lira raddesinde bir şahsi vergi (cizye) komuşlardır. Bu miktar İslâmlar tarafından konulan cizyenin yedi misliydi. Mamafih Romalılar fethettikleri yerlerin cümlesinde bu nispette ağır cizye tarh etmezlerdi. Rivayete göre diğer birtakım yerlerde öyle ağır bir miktarın tarh olunması, bu verginin köle ve uşaklara da teşmilinden ilerigeliyordu. Çünkü hiçbir şeyleri olmıyan köle ve uşakların vergilerini de efendileri verme mecburiyetinde kalıyordu.

İraniler dahi hâkimiyetleri altında bulunan reayadan cizye alırlardı.

«Medeniyet-i İslâmiye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 199) Hindistan ulemasından (Şibli Numani) ye atfen cizye kelimesinin aslının «gezit» kelime-i Farisiyesi olduğunu kaydetmiş ve İbn-il-esîr'in Nuşirevan'ın haraç ve askerlikte vukubulan icraatı hakkında serdettiği mütalâayı naklettikten sonra kendi mülâhazasını da ilâve eylemiştir:

«İranda eazım-ı rical-i devlet ve erbab-ı asalet ve asker ve merzibanlar ve ketebe ve hukümdarın hizmetinde bulunan kimselerden maada ahali üzerine herkesin mevki ve istitaatine göre on iki, sekiz, altı dört dirhem cizye vaz'eyledi.»

Bundan anlaşılıyor ki Araplar «gezit» i lâfzan ve mânen alarak «cizye» şeklinde Araplaştırdıkları gibi keyfiyet-i tarh ve cibayetinde de tadilât icra eylediler. İslâmlar da eazım-ı rical-i devlet ve erbab-ı asalet ve asker-i İslâmlardan ibaret oldukları cihetle «Kisra» tarafından o gibi zevat cizyeden nasıl istisna edilmişse Araplar tarafından dahi İslâmlar cizyeden istisna edildi.»

«Defter-i Muktesit» müellifi Süleyman Sûdi Efendi (c. 1, s. 55) cizyenin lûgat mânası için diyor ki:

«Cizye taife mânasına olan cüzü yahut kaza ve kifayet mânalarına olan ceza maddesinden mehuzdur. Lûgat mânasınca cizye haraçta dâhil olup haraç cizyede dâhil değildir. Yani haraç, gerek arz ve gerek ehl-i zimmet rüusuna darbolunan nesneye ıtlak olunmuş ise de, haraç cizye-i arzda, cizye darbe-i rüusta, mütearif olmuştur.»

«Leone Kaetano» nun Hüseyin Cahit Yalçın tarafından tercüme olunan «İslâm Tarihi» nde (c. 10, s. 324, not: 6) cizye kelimesi için şu izahatı yazıyor:

«Cizye kelimesi aramiy-ül-asıldır (cezit). Fakat İranlılar tarafından kabul olunmuştur. İranlılar buna kendi lisanlarında gezit şeklini verdiler. Araplar bu kelimeyi, İranlılardan aldılar, cizyeye tahvil ettiler (Nöldeke Persen; 241 not: 1) (Mefâtih s. 59, satır 7). Üçüncü asr-ı hicrîden sonra Müslüman ıstılahat-ı kanuniyesinde cizye daima gayr-i müslimlere vaz'edilen vergi-i şahsi mânasını ifade eder. Bunun sarih kavaidi vardı. Arazî vergisi olan haraç, Müslüman ıstılahat-ı hukukiyesinde cizyeden pek farklıdır. Fakat eskiden böyle bir fark malûm değildi. Cizye ve haraç tâbirleri âdeta müteradif olarak kullanılmış ve vergi mânasını ifade etmiştir. Bunun tarzı ve matrahı ayrılmıştır. Filhakika Talmut'ta (Nöldeke 241, not 1) haraç kelimesine tesadüf eder ki «vergi-i şahsi» mânasını ifade eder. Arazi vergisine ise taski (Arapçada task yahut tisk) denir. İlk halifeler zamanında iki nevi vergi arasında hiçbir fark yoktu. Tebaanın efendilerine tediye ettikleri sadece vergi makamında tahsil olunurlardı.»

«Osmanlılar «haraç» yerine de «cizye» tâbirini kullanmışlardır.»

İslâmlar tarafından cizye ilkevvel Hazret-i Peygamber tarafından tarh olunmuştur. Cenab-ı Muhammet hal ve mevki icabatına ve cizyeyi verecek olanlarla yaptığı muahede mündericatına göre tak ir ve tâyin eylerdi. Hazret-i Peygamber Gubran ahalisiyle ahd-i müsalâha ettiği ahaliye her sene safer ayında iki bin ve recepte bin takım elbise cizye vaz'etmişti. Her takım elbisenin kıymeti bir (ukiye) olmak üzere tâyin olunmuştu. Bir (ukiye) kırk dirhemdi.

Yine Hazret-i Muhammet «Ezreh» ahalisiyle her sene recep ayında tediye edilmek üzere yüz dinar cizye ile akd-i sulh eylemiştir.

Cizye böylece bir şekil ve muayyen bir miktarda olmaksızın Hazret-i Ebu Bekr-is-Sıddik'ın hilâfetinin sonuna kadar devam etti. Hazret-i Ömer hilâfet makamına geçip de fütuhat-ı İslâmiye çoğalınca cizyenin miktarı tâyin ve tesbit olundu. Halife etrafta bulunan kumandanlara sakalı, bıyığı gelmiş olanlara cizye

tarh edilmesine ve her adam başına dört altın veyahut kırk dirhem gümüş olarak tâyin olunmasına dair emirler gönderdi.

Cizye-güzarlar Şam'da ve Elcezire'de bulunan halkı Müslimînden her birine erzak olarak ayda verilmek üzere iki med buğday ve muayyen bir miktar zeytinyağı itasına da mecbur tutmuşlardı. Daha sonra cizyenin miktarı mükelleflerin mevki ve iktidarı itibariyle tadil ve tâyin edildi. Zenginlikleri meşhut olanlara her ay dört dirhem verilmek üzere senevi kırk sekiz dirhem ve orta halli olanlara her ay iki dirhem ita edilmek üzere yirmi dört ve fakîr-ül-hal bulunanlara ayda bir dirhem verilmek şartiyle senevi on iki dirhem cizye tarh olundu.

Kadınlardan, çocuklardan, sakat ve âciz olanlardan ve halk ile ihtilâtta bulunmıyan papazlardan cizye alınmazdı. Cizyenin bu miktarı suret-i hususiyede cizye şartları tâyin olunmuş memalikten başka her yerde cariydi. Nitekim Amr-ibn-il-As tarafından Mısırlılarla akdolunan hususi cizye muahedesinde ihtiyarlar ile kadınlar ve çocuklar müstesna olarak sinn-i rüşde bâliğ olmuş zengin, fakir her şahsın senede iki dinar vermesi cümle-i şeraittendi. O şart mucibince cizye alınırdı.

Irak'ta Elcezirelilerle yapıldığı gibi, bazan cizye halkın kendi nafakalarından sonra ellerinde kalan miktarlara göre de tâyin olunmuştur.

Hilâfet, Emevilerden Abdülmelik'e intikal edince Irak'ta nüfus başına bir dinar olan cizyeyi az görmüş, tahrir-i nüfus yapılmasını emretmişti. Bunun üzerine nüfus yazıldı. Hep işçi addolunan halkın bir senelik kazancından mekûlat, meşrubat ve melbusat gibi havayic-i zaruriye için ihtiyar olunacak masraflar bilhisap tâyin olunup neticede dört dinar arttığı tahakkuk ettiğinden bu miktar kendilerine cizye olarak tarh olundu.

Cizye, gayrimüslimlerden alınır bir vergi olmak itibariyle İslâmiyyeti kabul edenler vergiden muaf tutulurdu. Bir aralık bunların namlarına matruh vergilerin affedilmesi mevzuubahs oldu. Emevilerden Abdülmelik ibn-i Mervan'ın Irak valisi meşhur Haccac ibn-i Yusuf gayrimüslimlerden İslâm olanlara da cizye koydu. Abdülmelik bu kaidenin Mısır'da da tatbiki için vali olan biraderi Abdülâziz'e yazdı. Valinin istişare ettiği Abdülâziz bin Hacire «Mısır'da öyle bir şeyi ilk yapan kimse siz olmayınız. Buradaki gayrimüslimler kendilerinden papaz olanların cizyesini vermek bile istiyorlar. Kendilerinden İslâm olanlar üzerine cizye nasıl tarh olunur? Artık kimse İslâm olur mu?» demek suretiyle Abdülmelik tarafından gelen emri tenfize meydan bırakmadı. Daha sonra zühd ü takvaca meşhur olan Ömer ibn-i Abdülâziz makam-ı hilâfete geçince Irak'ta gayrimüslimlerden İslâm olanlara tarh edilmiş olan cizyeyi iptal ettirdi. Bu tarihten sonra hiçbir Müslimden cizye alınmamıştır.

Bir noktanın daha ilâvesi lâzım gelir ki o da cizyenin ehl-i kitaptan olanlardan alındığıdır. Putperestlerle Mecusilerden İslâmiyeti kabul ettikten sonra irtidadeyliyenlerden cizye alınması caiz değildir. Çünkü abede-i evsan ile Mecusi ve mürtedler için ya İslâmiyet veyahut harbden başka bir şey kabul olunmazdı.

Cizye, Emevileri istihlâf eden Abbasîlerde ve ondan sonra teşekkül eden İslâm devletlerinde de aşağı yukarı aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlılar devletlerini kurdukları andan itibaren zaptettikleri yerlerdeki ahaliden İslâm olmıyanlardan cizye alıyor ve bu vergiyi veren ve reayalık sıfatını kabul eyliyenlerin mal, ırz ve canlarını taht-ı tekeffülde bulunduruyorlardı.

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında varidatı işbu cizye ile, Venedik, Sırp, Ragosa gibi Hıristiyan hükümetlerinin verdikleri maktu vergilerden ve padişah haslarının âşariyle gümrükler, memleha hâsılatından ve bir de ganaimin beşte birinden ibaretti. Reayanın verdiği öşür ve diğer tekâlif timar, zeamet ve has suretiyle vüzera, beylerbeyiler, sancak beyleri ve asker sınıfını teşkil eyliyen sipahilerle emsaline ait olduğundan bunlar devletin kasasına girmiyor, ve fakat buna mukabil de o gibilere devletçe maaş ve tahsisat namiyle bir şey verilmiyordu.

Evvelce edna, evsat, âlâ itibariyle ahali-i Hıristiyaniyenin herbirinden on, yirmi, otuz akça alınırdı. Edna, evsat, âlâ tâbirleri de fakir, ortahalli ve zengin mânalarına gelirdi.

«Defter-i Muktesit» müellifi (c. 1. s. 59) cizyenin bu suretle üç kısma tefrik olunmasının hikmetini şu suretle kaydediyor:

«Cizyenin esas vaz'ı guzzata nusret içindir. Nusret mütefavittir. Cizye-güzar olanlar, fakir olurlar ise yayan, mutavassıt halli olurlarsa süvari olarak, gani olurlarsa nefsiyle beraber âharını dahi atlandırarak nusret edecekleri farz ve takdir olunup cizye-i şer'îye âlâ, evsat, edna itibariyle üç kısma taksim olunmuş ve lâğvı zamanına kadar bu esaslara riayeten ahz ü tahsil edilmiştir.»

Üçüncü Murat zamanında devletin vari-

datı artırıldığı sıralarda müskirata da resim vaz'edildi. Bunun üzerine reaya şikâyet ederek bu resmin cizyeye bir miktar zammedilmek suretiyle kaldırılmasını istida ettiler. Bu talepleri kabul olunarak fukaradan on beş, ortahalliden otuz, zenginden de kırk beş akça alınmaya başlandı.

«Netayic-ül Vukuat» müellifinin beyanına göre (c. 3. s. 100) cizyeye yapılan zam her yerde müsavi surette vâkı olmamıştı. Meskûkât fiati daima tenezzül ederek umur-i maliye karıştığı cihetle tarhiyat her yerde verilen fetvalar mucibince vâkı olurdu.

Köprülü Mustafa Paşa sadaretinde yine âlâ, evsat, edna itibariyle üç derece tertibolunarak âlâsından kırk sekiz, evsatından yirmi dört ve ednasından on iki dirhem gümüş alınması usulü vazı ve tekrar olundu. Bu cihetle Osmanlı memleketinin her tarafında âlâdan dört, evsattan iki, ednadan da bir altın alınmak kanuna raptedildi. Yine o kanunla cizye mükelleflerinin yedine verilmek ve her sene değiştirilmek üzere âlâ, evsat ve edna namiyle mühürler kazdırıldığı gibi, renkli tevzi varakaları da tanzim olundu. Tevzi varakaları bu mühürlerle mühürlenir, mükelleflere verilirdi. Aynı kanunla cizyenin mîrî tarafından tâyin olunacak «cizyedar» lar marifetiyle tahsil olunması usulü konulmuş ve bunlara geçim olmak üzere âlâ için onar, evsat için sekizer, edna için dörder para aidat tahsis olunmuştur.

Her kazanın cizye evrakı Hazine-i Maliyede tanzim ve bohçalara vaz'edilerek mühürlendikten sonra cizyedar denilen memurlara teslimen mahallerine yollanır, muharrem ayı gelince, mahkemede bohçanın mührü açılarak cizye tevzi edilirdi. Netayic-ül-Vukuat müellifi Mustafa Paşa cizyenin son zamanlarda, İkinci Mahmud'un evahiri ve Abdülmecid'in evailinde, bir milyon iki yüz bin lira kadar tuttuğunu kaydetmektedir.

Cizye eskiden sene başı olan muharrem ayının başında tahsil olunurdu. Lâkin sonraları görülen para darlıkları yüzünden vakit gelmeden de tahsil olunmuştur. Nitekim 1107 (1695) cizyesi 1106 senesi şavvali gurresinde, 1108 senesi cizyesi ramazan gurresinde cibayet olunmuş ve yine hâsıl olan ihtiyaç sebebiyle 1116 (1704) cizyesinin tahsiline şaban gurresinde ve 1130 senesi cizyesinin cibayetine de recep gurresinde beşlanarak 1147 (1734) senesine kadar bu suretle cibayet ve tahsil olunmuştur. Mevcut bir vesikaya göre (Başbakanlık Arşivi, Maliye 1815) «Şark seferleri takribî ile hazine-i âmirenin masarif-i kesîresi olmakla senevi ihraç olunan 4 kıst kapı kulu mevacibinin mevarid-i saireden cem ve tekmilinde imkân olmayıp beher hal mal-i cizyeden tahsil ve tekmiline mevkuf olduğundan gayri evahir-i şabanda ihraç olunagelen kısteyn mevacibine tahsis kılınan cizye taksit-i evveli akçası evail-i şabanda dâhil-i hazine olmağa muhtaç olmakla cizyedarlar henüz cizye evrakların gereği gibi tevzi etmeden kendilerinden taksit-i evvel akçası mutalebe olunup anlar dahi bizzarure reayayı tazyik ile cem ve tahsile mübaderet eylediklerinden fukaray-i raiyyet giriftar-ı mihen ve ducret olup» 1148 senesi cizyesinin cumadelâhire gurresinde mübaşeret olunduğu yazılıdır.

Bir vesikaya göre o tarihte cizye bedeli olarak dörder, ortahallilerden ikişer, fakirlerden de birer altın alınırdı. Geçimleri için cizyedarlar buna ilâveten zenginlerden on ikişer, ortahallilerden dokuzar, fakirlerden de altışar para maişet ve alesseviye birer para kitabet ücreti alırlardı.

Bir vesikada (Başbakanlık Arşivi, Maliye 12 Za. 1184, sıra 311) «kasabat ve kurada mütemekkin olan ehl-i zimmet reayanın beher sene cizye-i şer'iyyeleri cibayeti için verilen berevat-ı âliyede âlâdan dört zer-i mahbup ve evsattan iki zer-i mahbup ve ednadan bir zer-i mahbup ahz olunmak ve zer-i mahbup tedarikinde âciz olanlardan aynı zer-i mahbup talep olunmayıp âlâdan on bir kuruş ve evsattan beş buçuk kuruş ve ednadan iki buçuk kuruş bir rubu alınması derç ve tastir olunagelip ancak bu esnada zer-i mahbup İstanbul'unun beher adedi üçer kuruşa rayiç olmak üzere müceddeden nizam verildiğine binaen zer-i mahbup lâfzında her ne kadar tafsil ve tahrir olunsa dahi cizyedarlar zermahbubu İstanbulu talebiyle fukaray-i raiyyete bâis-i ıstırap olur harekâta mübaderet olunacağı anlaşıldığından bundan böyle ıstar olunacak berevat-ı şerifede zer-i mahbup lâfzı tahrir ve tastir olunmayıp elyevm tahsil olunageldiği veçh üzere âlâdan on bir kuruş ve evsattan beş buçuk kuruş ve ednadan iki buçuk kuruş bir rubu alınması bâdezin verilecek berevat-ı âliyede tasrih ve beyan olunmak babında mübarek hatt-ı hümayun-u keramet makrun şeref yâfte-i sudûr olmakla bâdezin ıstar olunacak hazine beratlarından zer-i mahbup lâfzı tahrir ve tastir olunmayıp âlâdan on bir esedi kuruş ve evsattan beş buçuk esedi kuruş ve ednadan iki buçuk esedi kuruş, rubu tahsili verilecek cizye beratlarında tasrih ve beyan olunması» yazılıdır.

Şeriat lisanında cizye iki kısımdır: maktu

cizye, alerrüus cizye. Maktu cizye, fetih sırasında sulhen tâyin edilen maktu bedeldir. Alerrüus cizye, herkesin mali istitaatı gözetilmek üzere şahsı üzerine ve adam başına tarh olunan cizyedir.

Cizyenin tevzi ve tahsilindeki mühim ıslahattan biri de ikinci Sultan Mahmut zamanında yapılmıştır. Abdürrahman Vefik Bey tarafından Tekâlif Kavaidi» unvanlı eserde (c. 1, s. 45) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Gayrimüslim nüfustan cizye ile beraber mübaşiriye ve tahsildariye ve kefilleme ve kolcu hakkı gibi türlü namlar altında birtakım paralar tahsil edilmekte olduğu anlaşıldığından evvelâ bu fenalıklara bir netice verilmek için 1246 senesinde bir kararname neşredilerek fimaba'd ahaliden gerek cizyedar ve tahsildarlar tarafından, gerek hükkâm caniplerinden bu namlarla ve küşadiye ve ikramiye namlariyle ve bahane-i saireyle başkaca bir habbe alınmaması, ve fakat âlâ evraka iki buçuk ve evsata bir buçuk ve ednaya bir kuruş zammedilerek âlâda ikisinin, evsatta birinin, ednada yarısının maaş olarak cizyedarlara terkiyle kusur kalacak yarımşar kuruştan dörder parasının harc-ı aklâm olmak üzere mahallerine ve yedişer parasının kefilleme akçasına ve dokuz parasının da ceride odasının maaş ve masarifine mukabil Hazineye gönderilmesi ve cizyedarlar tarafından gönderilecek memurlara kaza, nahiye ve köylerde ikametlerinde zaruri masrafları için reaya tarafından beher neferine yüz dirhem nân-i aziz ve binek hayvanlarına birer kutu arpa ve dörder kıyye saman verilip fazla bir şey verilmemesi nizam altına alındı.»

Fakat bu suretle asıl cizyeye zamimeten alınacak miktar ile memurların kendilerine ve bineklerine verilecek mekûlât meselesi yine medar-ı taaddi oldu. Şikâyet tevlidetti. Onun üzerine 1249 senesinde ikinci bir kararname daha neşredilerek bundan sonra tahsildariye, kefilleme, kolcu hakkı, yem, yiyecek namiyle kimseden bir şey istenilmeyip yalnız asıl cizye miktarının alınması ve bazı müstesnaalardan istenilmekte olan cizyenin bademe katiyen talebolunmaması şediden emir ve tebliğ olundu.

Bu emirler verildiği zamanda cizyenin nispeti bir dirhem gümüşe mukabil bir kuruş hesabiyle cizyenin âlâsı için kırk sekiz, evsatı için yirmi dört, ednası için de on iki kuruş alınırdı. 1250 senesinde sikke üzerine yapılan bir hesap neticesinde âlâsı altmışar, evsatı otuzar, ednası on beşer kuruşa iblâğ edildi.

Cizye hiçbir vakit timar ve zeamet sahiplerine bırakılmamış, daima cizyedarlar, tahsildarlar ve sair memurlar vasıtasiyle Hazine namına cibayet olunmuştur.

Cizye, Avrupalıların en ziyade gözlerine batan bir vergi olduğu için kendilerini memnun etmek fikriyle, Tanzimatın ilânında ilk iş olarak «alerrüus» cizye cibayeti usulü ilga ve bu verginin patrikhaneler marifetiyle « an cemaatin » tahsiline karar verildi. Lâkin Tanzimatın ikinci senesinde Reşit Paşa düşüp de İzzet Paşa sadarete ve Musa Saffeti Paşa da Maliyeye geçerek Tanzimatın bazı kısımlarının tadili mevzuubahs olunca cizyenin yine evvelki gibi alerrüus cibayeti usulü iade olundu. Bu iade keyfiyetinde patrikhanelerin dahi tesiri olmuştu. Çünkü onlar da an cemaatin istîfası hususunda aciz göstermişlerdi. Birkaç sene sonra Reşit Paşa tekrar sadarete gelince yine an cemaatin tahsil usulüne ricat edilmiştir.

Nihayet 1272 senesinde cizye ilga edildi. Mamafih cizyenin ilgasiyle bu vergi tamamen kaldırılmış olmayıp, Hıristiyanların askere gitmedikleri ileri sürülerek iş « bedel-i askerî » namına tebdil olunmaktan ibaret kaldı. Bedel-i askerî cizye gibi üç sınıfa ayrılarak zenginden altmış, ortahalliden otuz ve fakirden on beş kuruş alınması takarrür etti. Bedel-i askerî de yalnız erkeklerden alınırdı. Papazlarla kadınlardan, çocuklardan alınmamakta olduğu gibi, devlet hizmetinde bulunmuş mâruf aileler, ihtiyarlar, malûller, berat ve ümera ve vüzera emirleriyle affedilmiş kimseler kezalik müstesna tutulmuştu.

Meşrutiyetin ilânını mütaakıp Hıristiyanların da askere alınması takarrür ettiğinden 1325 ten itibaren bedel-i askerî de ilga edildi.

CİZYE BAŞBAKI KULU (جزیه باش باقی قولی) [*Mal.*] Cizye muamelelerinin yoklamasına, teftişine memur olanların reisine verilen addır. Asıl başbakı kulunun maiyetinde bulunurdu. 1249 (1833/1834) senesinde ikisi birleştirilerek bir mansıp ittihaz edildi. Gerek cizye başbakı kulluğu, gerek asıl başbakı kulluğu memuriyetlerinde bulunanlar askere ulûfe tevziinde divan-ı hümayunda bulunur ve tevziden sonra kendilerine defterdar ve ruznamçecilerle beraber hil'at giydirilirdi.

CİZYE BOHÇASI (جزیه بوغچه سی) [*Mal.*] Gayrimüslimlerden askerlik hizmeti mukabili olarak alınan cizye payitahtta cizye muhassilliği unvanı altında mevcut teşkilât tarafından senet tanzim ve bu senetler bohçalarla eyalâta sevk olunurdu. Senetlere zarf hizmeti gören bu bohçalara maliye ıstılahında «cizye bohçası» denilirdi.

Cizye evvelce mahallerince tahakkuk ettirilirken birçok haksızlıklar yapıldığı nazar-ı dikkate alınarak Köprülü Mustafa Fâzıl Paşa zamanında cizye varidatı merkezlerde müfredat üzerine kaydedilmek ve her kazanın cizye bohçaları sene başından evvel mahallerine vâsıl olmak şartiyle, hazineden göndermek ve her mükellefin elinde sınıfını göserir cizye senedi bulunmak usulü tesis edilmişti.

CİZYEDAR (جزیه‌دار) [*Mal.*] Hıristiyan tebaadan alınan cizyenin tahsiliyle mükellef olan memurun unvaniydi. Cizye mahallerince tahsil edilerek hazineye gönderiliyordu. Ancak verginin gerek tahakkukunda ve gerek tahsilinde birçok yolsuzluklar ve şikâyetler vuku bulması üzerine Köprülü Mustafa Paşa sadaretinde cizyenin miktarında tadilât yapılırken tahsilâtının da daha salim bir surete bağlanması düşünüldü ve bu maksatla bu verginin tahsiliyle mükellef olmak üzere «cizyedar» lık vazifesi ihdas olundu.

Cizyedarlara geçim olarak da âlâ için onar, evsat için sekizer, edna için dörder para aidat tahsis olundu. Cizyedarlarla onlar tarafından tâyin olunan tahsildarlar ve mahallerindeki hâkimler halktan cizye ile beraber mübaşiriye, tahsildariye, kefilleme ve kolcu hakkı, küşadiye ve ikramiye gibi türlü namlar altında birtakım paralar da alıyorlardı. Nihayet yapılan şikâyetler üzerine 1246 senesinde neşrolunan bir kararnameyle bundan böyle ahaliden gerek cizyedar ve tahsildarlar tarafından ve gerek hükkâm canibinden bu namlarla ve sair bahanelerle başkaca bir habbe alınmaması ve buna mukabil âlâya iki buçuk, evsata bir buçuk ve ednaya bir kuruş zammedilerek âlâda ikisinin, evsatta birinin, ednada da yarısının maaş olarak cizyedarlara terkiyle kusur kalacak yarımşar kuruşun da bir kısmının mahallerine, diğer kısmının da hazineye gönderilmesi kararlaştırıldı. Yine o karar cümlesinden olarak cizyedarlar tarafından gönderilecek memurlara, kaza, nahiye ve köylerde ikametlerinde zaruri masrafları için reaya tarafıdan her birine yüzer dirhem ekmek, binek hayvanlarına da birer kutu arpa ile dörder okka saman verilmesi nizâm altına alındı.

Cizyeye zammolunan kısımla yiyecek meselesi şikâyeti muciboldu. Bunun üzerine 1249 senesinde diğer bir kararname ile bundan sonra tahsildariye, mübaşiriye, kefilleme, kolcu hakkı, yem ve yiyecek gibi bir şey istenilmeyip, yalnız cizyenin alınmasiyle iktifa olunması emrolundu.

Cizyenin ilgasına kadar böyle devam ederek cizye ile beraber cizyedarlık da lâğvedildi.

CİZYE-İ GEBRAN (جزیهٔ گبران) [*Mal.*] Hıristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahudilerden alınana «cizye-i Yehudân» denilirdi Farisî bir kelime olan gebr'in lûgat mânası Mecusi, ateşperesttir. Bu tâbir evvelâ İran ateşperestlerinden alınan cizye hakkında kullanılmıştır. Sonra Selçuklara, Selçuklardan da Osmanlılara geçti. Anadolu'da Mecusi olmadığı halde bu tâbir resmî kayıtlarda Hıristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılmıştır.

CİZYE İSTİRDADI (جزیه استردادی) [*Mal.*] Cizye adiyle toplanmış paralardan vakıflar hesabına ayrılan hisse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tefrik keyfiyeti vakıf olan yerlerden tahsil edilmiş olan cizyeler hakkında cereyan eder, vakıf olmıyan yerlerden bir şey ayrılmazdı.

Müslümanların gayrısından alınan cizyenin bir kısmı padişahlarla vezirlerin evkafına karşılık bağlanmıştı. Köprülü oğullarından Fâzıl Mustafa Paşa cizyelerin vakıf sayılanlarını dahi bir elden toplatmak üzere hepsinin evvelâ cizye kalemine getirilmesini ve vakıflara bağlı cizyelerin o kalemden istenmesini daha doğru bularak o suretle emir çıkarttı. İşte bu emir çıktıktan sonra vakfedilen cizye varidatı da hükümetçe cibayet edilmeye başlandığından cizyeye giren paralardan vakıf karşılığı olarak ayrılıyor, mütevellilere verilen bu paralar onlar tarafından vakıf işlerine sarf olunuyordu.

CÖNK (جونك = جنك) [*Ed.*] Halk şairlerinin müstatil şeklinde uzunlamasına ciltlenmiş olan şiir mecmualarına verilen addır. Hicrî 10 uncu (Milâdi 16 ncı) asrın tanınmış simalarından Bursa'yı ikinci vatan ittihaz eden ve yazılarını böyle defterlere yazan (Dede Efendi) bunu mahlâs olarak kullanırdı. Bundan dolayı da kendisine (Dede Cöngi) denilirdi.

CUB (جب) [*İda.*] Eskiden zindan olarak kullanılan susuz, derin kuyulara verilen addır. İçine atılan adam ölünciye kadar oradan çıkamazdı. Buna «Zindan Kuyusu» da denilirdi. Vaktiyle Cub-ı Ali adlı böyle bir kuyu bulunduğu için Haliçteki yere sonradan Cibali adı verilmiştir. Arapça bir kelime olan cub kuyu demektir.

CUHUT KAPISI (جهود — جحود قپوسی) [*Coğ.*] Yenicamiin önünde eskiden mevcut olup sonradan yıkılan kapının adı idi. Arapça ziyade çalışkan mânasına gelen cehut (جهود) aynı zamanda Yahudiler hakkında da kullanıldığı gibi yine Arap-

ça bir kelime olup bilerek inkâr eden demek olan cehut ve cuhut suretlerinde de istimal olunan cuhut (جحود) da Yahudiler hakkında kullanılırdı. Yenicami yapılmadan evvel o civarda Yahudiler oturduğu için bu kelime halk dilinde çıfıt şekline sokulmuş, kapıya «Çıfıt Kapısı» denilmişti.

CUMA EZANI (جمعه اذانی) [*Fık.*] Cuma günleri namazdan evvel okunan ezan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Peygamber zamanında cuma günleri namazdan evvel cami dışında ezan okunmak âdet değildi. Ebubekir ve Ömer zamanında da okunmazdı. Cuma ezanı hatip minbere çıktığı vakitte, cami içinde, okunurdu ki şimdi «iç ezanı» dediğimizdir. Cami dışında da ayrıca cuma ezanının okunması Hazret-i Osman zamanında ihdas edilmiştir. Medinede halk çoğaldığı için üçüncü halife ikinci bir müezzin ilâve ederek birinci ezanın zevra denilen evi üzerinde okunmasını emretti. Bu suretle cuma için iki ezan bir kamet üzerine icma' vâkı oldu.

CUMA SALÂSI (جمعه صلاسی) [*Fık.*] Eskiden cuma günü öyle ezanından evvel tanınmış Arap şairleri tarafından Hazret-i Peygamber için yazılan mersiye ve kasidelerin minarelerde okunması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma namazı öteki namazlar gibi yalnız başına değil camide cemaatle kılındığından halkın vaktin yanaştığını hatırlıyarak hazırlanması ve ezanla beraber camiye gelmesi için okunurdu. Cuma salâsı ilk evvel Hicrî VII. asır başlarında (M. 13 üncü asır) Mısır hükümdarı olan melik Ennasr Seyfüddin Kalavun'un emriyle verilmeye başlanmış, az zamanda bütün İslâm memleketlerine yayılmıştır.

GUMA SELÂMLIĞI (جمعه سلاملغی) [*Sar.*] Cuma namazı münasebetiyle padişahlar için yapılan merasime verilen addır. Buna «Cuma alayı», «selâmlık resm-i âlisi» de denilirdi.

Kıymetli ilim adamı Osman Ergin selâmlık resm-i âlisi hakkındaki gördüklerini, bildiklerini, öğrendiklerini kaydederken (Türkiye Maarif Tarihi c. 3, s. 860 haşiyesi) şunları söylüyor: «Osmanlı padişahları aynı zamanda İslâm halifesi de oldukları için İslâm dininin içtimai umdelerinden birisi olan cuma toplanışını ve o gün hutbe adı altında verilen haftalık konferansı dinlemek onların pek ziyade ehemmiyet verdikleri dinî ve içtimai vazifelerinden birisi idi.

«İslâm dininin koymuş olduğu esaslara göre cuma toplanışının yapıldığı ve hutbe denilen konferansın dinlendiği yerin kapısı herkese açık bulunmak, yani halk oraya serbestçe girebilmek şarttır. Bundan dolayıdır ki padişahlar veya halifeler meselâ Abdülhamit II. duvarlarla çevrilmiş sarayının içinde tiyatro bile yaptırmış olduğu halde orada bir de cami yaptırmamış ve bu dinî ve siyasi vazifeyi mutlaka sarayından çıkıp halkın da içine serbestçe girebileceği camilerden birisinde yapmağa mecbur olmuştur. Buradaki gaye de hükümdarın halkla temasa mecburiyeti, halkın da hükümdara derdini ve dileğini arz edebilmesidir.

«Padişahlar, Abdülhamit II. devrine kadar camilere ata binerek selâmlığa giderlerdi. Avrupalıların pek eski zamanlara ait olarak tablolarla tesbit etmiş oldukları bu merasimin hep at üzerinde yapıldığı görülür.

«Saraydan camiye gidişin attan arabaya çevrilmesi Abdülhamit II. zamanında olmuştur. Bu padişahın ilk mabeyin feriki Eğinli Sait Paşa hâtıratında bu hâdiseyi şu suretle kaydeder:

«23 zilkade 1293 ve 3 kânunuevvel 1292 (1876) bugün selâmlık resm-i âlisi berren araba ile Ayasofya cami-i şerifinde icra olundu. Zat-ı Şahane Efendimiz diş ağrısı münasebetiyle yüzü biraz şiş olduğundan rüzgârdan muhafaza etmek ümidiyle araba içinde oldukları halde selâmlık etmeğe ferman buyurdular ve:

— Ne zararı var? padişah hasta olmaz mı? O da insan değil mi? buyurunca ben de:

— Evet efendim, padışahların selâmlık resmini mutlaka hayvan üzerinde giderek icra buyurmaları nass-ı katı' ile sabit değil ya.. dedim. Ümera ve zâbitan ve asakir-i mülûkâne Ayasofya'da tertibolunup şevketmaap efendimiz beni de arabalarına alarak cami-i şerifi teşrif buyurdular. İşte bu veçhile araba ile resm-i selâmlık etmek bugün birinci defa olarak efendimiz tarafından icra buyurulmuştur. Bu usulün diğeri üzerine ne kadar müreccah olduğu selâmlığa gidenler tasdik ederler.» (Türklük Mecmuası sayı 10, s. 206).

«Yine Eğinli Sait Paşanın hâtıratından öğreniyoruz ki Abdülhamit II. her cuma başka bir camiye selâmlık yapıyor ve namazdan sonra ya karada veyahut denizde kısa veya uzun bir gezintiye çıkıyor. Abdülhamit'in selâmlık yapmak için en uzak gittiği cami Eyüp Sultan'dır. Bayram selâmlıkları da hemen hemen cuma selâmlıklarının aynı ise de kılıç alayı selâmlığı bunlardan daha üstün, daha muhteşem, daha umumidir. Bu son selâmlık resmi; garp hükümdarlarının taç giyme merasimine benzer. Yalnız cuma selâmlığında dört, bu son ikisinde altı atlı saltanat arabası kullanılırdı.

«Bu merasimde askerî, mülkî ve ilmiyeden birçok kimseler bulunur, her sınıf askerden bir kaç alay, tabur iştirâk eder ve namazdan sonra camiin önünde ve padişahın huzurunda bir geçit resmi yapılırdı. Bu askerî hareket bir hafta uyuşuk duran şehirde o gün bir canlılık uyandırır ve askerin geçtiği sokaklar halkla dolar, boşanırdı.

«Selâmlıklarda büüün şehzadeler, bir kısım yaverler, tüfekçiler ve hünkâr çavuşları bulunurlardı. Selâmlığın hangi camide yapılacağı önceden bilinmediği için bu merasimde bulunacaklar Yıldız'da Çit kasrında toplanırlar, nereye gidileceğine dair iradeyi orada beklerler ve irade çıkınca padişahla birlikte hareket ederlerdi.

«Bazan bu irade gecikir, bekliyenler sabırsızlanırlar ve bu sırada «Ebülhüda» daha eşref saat gelmedi', diye söylenirdi. Rivayete göre, padişahın hangi bir saatte çıkmasını remil ve cifirle tâyin vazifesi Ebülhüda'ya aitmiş.

«İradenin çıktığı ve merasimin başladığı ilkönce saray kapısından gidiş müdürünün tek başına çıkışından anlaşılırdı. Onun çıkmasını mütaakıp saltanat arabası da görünürdü. İşte tam bu sırada alkışçıların âvazesi, muzıkanın çaldığı Hamidiye marşı işitilmeğe ve minarelerden de ezan okunmağa başlardı.

«Alkışı on kadar hademe-i şahane en tiz perdeden söylemeye başlardı ve padişah hangi camiye giderse orada arabadan inerken de yine bunlar aynı suretle tekrar ederlerdi,

«Alkış şudur: Uğurun hayır ola yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma, padişahım senden büyük Allah var.

«Abdülhamit II. devrinde alkışın son cümlesi yerine «padişahım şevketinle, devletinle bin yaşa» denilirmiş. Fakat sonra Sultan Reşat'ın devrinde eski şekil tekrar söylenmeğe başlamıştır.

«Padişah camie girerken ve çıkarken bu merasim tekrar edilmek ve bu sesler işitilmekle beraber orada biriken halk da «padişahım çok yaşa» diye bağrışırlar, hâsılı bir kızılca kıyamet kopardı' Şimdiki mukabili el çırpmak tarzında alkış o zamanlarda bilinir ve yapılır şeylerden değildi.

«Abdülhamit II. saraydan çıkarken dört atlı bir saltanat arabasına biner, fakat namazdan sonra saraya iki atlı bir araba ile dönerdi. Saltanat arabasında karşısına ilk zamanlarda Eğinli Sait Paşayı, daha sonra Namık Paşayı, daha sonra Gazi Osman Paşayı ve en sonra da Serasker Rıza Paşayı alırdı. Saltanat arabasını çeken atlar doru ve öteki arabalardaki atlar düz beyazdı. Bu arabayı kendisi kullanırdı. Yanında ve karşısında kimse bulunmadığı gibi arabacı da yoktu.

«Selâmlık resmi günden güne ehemmiyetli bir şekil alınca ve bu resim dolayısiyle birçok merasim ve geçit resimleri de yapılmağa başlanınca bunların her cuma başka bir semtte yapılması, fakat her cami binasının bütün bu merasimi yapmağa uygun gelmemesi ve bir de Abdülhamit'in süikastten korkarak sarayından uzaklara gitmek istememesi gibi sebeplerle saray yakınında bütün bu merasimi kolayca yapmağa yarıyacak yeni bir camiin yapılması lâzım gelmiş ve 1308 hicrî (1891) yılında Hamidiye Camii bu maksatla yapılmıştır.»

Sayın Osman Ergin, Hamidiye Camii hakkında izahat verdikten sonra on sekiz sene Abdülhamit'in yaverliğinde bulunmuş olan Ziya Emiroğlu İstanbul Âbideleri adlı eserin muharriri İbrahim Hakkı Konyalı ve camiin yapılışı zamanından beri camiin kayyumluğunu yapan Şakir ile birlikte yaptıkları ziyareti anlatıyor ve cami ile beraber merasime ve cuma namazına ait faydalı malûmat veriyor:

«Ziya Emiroğlu, camiin avlusuna saat kulesi yanından girerken (avlunun şark tarafını göstererek) burada saraylı kadınlar arabalariyle dururlar ve selâmlığı seyir ederlerdi ve (garp tarafını işaretle de) burada selâmlıkta vazifeten bulunacak erkân ve ümeray-i askeriyye bulunurdu, dedikten sonra cepheye döndüğü zaman (sol taraftaki merdiveni ve kapıyı göstererek) orasının Hünkâra ve sağ taraftakinin şehzadelere ve vükelâya mahsus olduğunu söylediler ve bu sırada içeri girmiş bulunduk. Şakir'in rehberliğiyle camiin her iki tarafındaki mahfillerle ortadaki müezzin mahfilini gezdik. İki mahfil arasındaki dar yolları da gördük. Ziya Emiroğlu burada izahatına devamla dediler ki:

— Sol taraftaki mahfilde Hünkâr ile maiyyetinde bulunan sayısı mahdut kimseler namaz kılardı. Bu mahfilde üç sıra cemaat alacak yer bulunduğu halde Hünkâr hemen en geri safta ve duvar dibindeki köşede namaz kılardı. Kafesle örtülü olan ve camideki cemaati görmeğe müsait bulunan cumbada namazdan önce arasıra biraz oturur, camie gelenleri seyr ederdi. Fakat orada yalnızca namaz kılmazdı.

«Burada Hünkârla birlikte şehzadelerden Bürhanettin, Şevket, Abdurrahim ve Süleyman Efendiler, saray erkânından ikinci kâtip İzzet, mabeyinci Nuri Paşalarla mabeyinci Emin Bey, evleriyle, tekkeleriyle sarayı dört bir taraftan kuşatmış olan şeyh Zafir, Ebülhüda, feraşet-i şerife vekili Esat ve Süleymaniye şeyhi

Sait Efendiler ve iki yaver ki birisi kendileri ve öteki de Ahmet Eyüp Paşanın oğlu Fuat Beydir.» namaz kılardı. Bunlardan başka şehzadelerle vükela ve sair büyük rütbeli askerler ve memurlar namazlarını müezzin mahfilinde kılarlardı. Bu mahfilin sağındaki bölme şehzade Selim Efendi ile Sadrazam, Şeyhülislam, Evkaf Nazırı ile sair vükelaya ve sivil ricale, solundaki bölme ise mabeyn müşiri Gazi Osman Paşa, Hassa müşiri Rauf Paşa, Boğazlar muhafızı Asaf Paşa ve Haydar Paşa gibi askeri ümera ve rical için tahsis olunmuştu. İkinci, üçüncü derecedeki memurlar ise müezzin mahfilinde ve müezzinlerin arkasında paravanla ayrılmış olan yerde namaz kılarlardı. Abdülhamit namaz kılmak hususunda kimseye karşı taassup ve şiddet göstermezdi. Fakat şehzadelerin kılmasına itina ve dikkat gösterirdi. Hatta bunlardan Abdülkadir Efendinin bir gün namaz kılmadığını görünce:

— Ben böyle şey istemem, namaz kılsın, kılmazsa darılırım, diye kendisine haber göndermişti.

«Yine böyle bir namaz meselesinde Hünkârla ikiner kere Izzet Paşa arasında şöyle bir hâdise olmuştu:

«Müfteriden kılınan sünnet namazlarına başlamak hususunda mahfildeki cemaat teeddüben Hünkâra uymaktadır. O, namaza başlamadan kimse kılmazdı. Fakat namazı bitirmek hususunda Hünkârdan erken davranmalar olduğu gibi (geç kalmalar da bulunurdu. Bir gün Hünkâr namazı erken bitirmiş ve birdenbire ayağa kalkmıştı. Fakat cemaat arasında Izzet Paşa henüz bitirmemişti. Hünkârın kalktığını görünce o da hemen namazı bozmuş, ayağa kalkmıştı. İşte o zaman Hünkâr Izzet Paşaya hitaben:

— Namaz, hiç kimse için bozulmaz. Bu yaptığın günahtır, ve ayıptır, demişti.

«Namazdan sonra Hünkâr yine bu mahfilde sobanın yanına ve pençere önüne konulmuş olan koltuğa otururdu. O sırada gidiş müdürü huzura girip selâmlık resmi dolayısiyle namaz için camie ve seyir için tahsis olunan yerlere gelmiş olanlardan kalbur üstüne gelenlerin adlarını arzederdi. O gün merasime gelmiş olan saray mensubu kadınlarla İslâm aleminin dört bucağından hac ve sair sebep dolayısiyle İstanbul'a gelmiş olan İslâm müteberanının ve seyirlerin kimler olduğu hakkında bu suretle malûmat edinen Hünkâr, onlardan arzu ettiği Müslümanları bu mahfilde şöylece ayak üstü kabul ve tahrif ederdi.

«Hünkârın namazdan sonra en çok görüştüğü ve her zaman iltifat ettiği zat: Şeyhülislâm Cemalettin Efendi idi. Hatta bomba hâdisesi günü de bu görüşmenin mutadından birkaç dakika fazla sürmüş olması kendisinin kazadan masun kalmasına mücip olmuştu.

«Hünkâr, namaz kılmak hususunda taassup ve şiddet göstermediği için selâmlığa gelenler arasında bir hayli binamazlar da bulunurdu ve bunlar namaz bitinciye kadar mahfilin koridorunda ve alt kattaki odalarda otururlardı. Cami avlusunda bekliyen ümera ve zabitan ise tabiatiyle namaz kılmazlardı. Hünkâr namazda bulunduğu müddetçe Tuğlacıbaşı Küçük Tahir Paşa ile Halil Bey bizzat mahfilin kapısında nöbetçilik ederlerdi. Abdülhamit'in bundan başka hiçbir zaman ve hiçbir yerde bu kadar emniyet ve itimadı yoktu.

«Selâmlık resminde evkaf nazırı, zaptiye nazırı, hassa müşiri, Beşiktaş muhafızı ve kaymakama kadar yüksek rütbeli zabitler nöbetle behemehal bulundukları gibi vükeladan Serasker ile bahriye nazırının ve bütün yaver-i ekremlerin bulunmaları şarttı. Sadrazam ile diğer nazırların bulunmaları için bir mecburiyet yoktu. Yalnız şeyhülislâm her zaman bulunurdu.

«Harbiye ve bahriye nazırlarının bulunduruluşu; ordu ve donanmanın bunların elinde olmasından ve kendisi selâmlıkta meşgul iken birisini tahta çıkarırlar diye korkmasından ve şeyhülislâmı bulundurusu da, hal fetvasını verir diye yeminden ileri gelirdi.

«Selâmlık günü Yıldız'a üç türlü akın olurdu: Birisi askerler, üniformalı zabitler ve memurlar. Ötekisi ibadet için camie gelen halk. Üçüncüsü seyir için gelen yerli ve yabancılar.

«Cuma namazını kılmak için halkın camie girmesine bir şey denilemezse de Beşiktaş'tan Yıldız'a kadar gelebilmek için epey bir zahmete ve birçok sorgu ve işkenceye katlanmağa mütevakkıftı. Padişaha süikast yapılacak diye sivil ve üniformalı yüzlerce zabıta memuru halk arasında fıldır fıldır dolaşır, insanların ahvalini tecessüs ve tarassud ederlerdi. Bunların elinden sıyrılıp camii kapısına kadar gelenler de kapıdan girişlerinden başlıyarak aşağıya kadar muayene edilirler, üzerlerinde silâh vesaire bulunmamasına son derece dikkat edilmekle beraber, bilhassa padişaha verilmek üzere yazılmış arzıhal görülürse o da silâh ve bomba kadar tehlikeli sayılırdı.

«Bu türlü araştırmalara rağmen cemaat arasında birkaç kişi arzıhalini sakıyabilir ve padişah camie gelir gelmez avaz avaz bağıra bağıra derdini, dileğini söyliyebilir ve hatta namından veya zattan şikâyet olduğunu söyliyerek

çıkartıp arzıhalini gösterirdi. O zaman saflar arasında dolaşan memurlar bu arzıhalleri alıp saraya götürürlerdi.

«Selâmlık resmini seyir için gelen halk üzerlikte dururdu. Dürbün vesaire kullanmak imkânı da olmadığı için padişahı görmek bunlara nasib olmazdı. Hele hac münasebetiyle Rusya'dan vesaireden gelenler bu muvaffak olmayı çok arzu ederler ise de görmeden giderlerdi. Bu türlü seyirciler civardaki ağaçlara tırmanırlar, fakat polis buna da mâni olurdu.

«Ecnebilere gelince: Bunlardan sefirler için mabeyin dairesinin önünde ve set üzerinde kapalı bir yer tahsis olunmuştu. Sefirlere burada izzet ve ikram edilir, sigara ikram verilirdi. Abdülhamit, bilhassa sefirlere iltifatını esirgemezdi. Hattâ bulardan arzu ettiklerini sarraf (dövize ait işlemlerde) dedikleri şekilde hususi suretle huzuruna kabul ederek görüşür ve onlara iltifat ederdi.

«Sefaretlerin tercümanlariyle gelenler için saat kulesinin karşısında yine üstü kapalı sahifiatvari şeklinde geniş bir yer tahsis olunmuştu. Bunların önünden geçerken Abdülhamit selâm ve iltifat eder, ayrıca misafirin-i ecnebiye tasrifatı ve Şeker Ahmet Paşa yu da gönderek selâm ve mahzuzatı sahanaşı tehlik ettirirdi.

«Meşhur Fransız attisti Sara Bernar, İstanbul'da bulunduğu sırada bu tribünlerden padişahın geçişini seyir ederken yanındakine:

— Abdülhamit vurulmaz diyorlar, halbuki şuradan pekâlâ tabanca ile vurulabilir.

demiş. Bu söz ne şekilde ve ne suretle ise Abdülhamit'in kulağına giderek memurların seyirleri daha iyi sağlasınlar diye kapalı tribünleri açtırmış ve bir müddet de açık tribünlerde bu merasimi seyir etmişlerdir.

«Ecnebi seyirciler de sefaretlerin tavsiyelerini hâmil olmakla beraber sıkı bir kontrola, bir hayli sual ve cevaba maruz bırakılırlardı, ve yanlarında fotoğraf makinesi, el çantası, baston ve şemsiye gibi şeylerin bulunmasına asla müsaade edilmezdi.

«Abdülhamit gerek saraydan selâmlık resmi başlamadan önce ve gerekse saraydan dönerken kendi kullandığı arabalarla sarayda dönerken onları için derhal koşturuyordu. Binaenaleyh bu sefaretlere seyircilerin iyice görmelerine, fotoğraf ve sinematograf çekmelerine imkân ve ihtimal bırakılmazdı.

«Fakat bu kadar korkuya ve bu derecede takayyüdata rağmen 1322 (1906) da Ermenilerin bombalı suikastine kurban gitmiştir.

«Afitab-ı cihantab-ı hürriyet-i hilafet ve şems-i tâbân-ı evc-i saltanat mefhar-i selâtîn-i islâmiyye el müstenid-i teyfikat-ı Rebbaniye veliyy-i nimetimiz padişahımız efendimiz hazretleri dünkü yevm-i mesaadet tey'emde salât-ı cumayı edâ etmek niyyet-i hüdapesendanesiyle bir gerdûne-i sevket-âyere seref-efzay-ı izz ü celâl oldukları halde cümle-i meberrat-ı ihsan-gayat ve tesniat-ı diyanet-ayât-ı hazret-i hilâfet-penahi âzamilerinden olan Hamidiye Camii-i nur lâmiine azimetle salât-ı cumayı edâ ve iktisab-ı fuyuzat-ı cenab-ı Hüda eyledikten sonra yine gerdûne süvar-ı seyket ve nebâhet olarak saray-ı said ihtiyar-ı cenâb-ı mülûkânelerine muavedet-i pür meymenet-i seniyyeleri seref yuku bulmuştur.

«Zıll-ı zalîl-i Yezdan ve bâis-i yegâne-i selâmet-i Osmaniyan olan zât-ı farûk-ı sıfat-ı hazret-i padişahînin azimet ve avdet-i ulûvv-i menkıbet-i hümayunlarında istade-i mevaki-i ta'zim ve tebcil buyurulan asakir-i feyz measir-i hazret-i sahinşahî ve zir-i destan-ı ubudiyyet-iktiyan-ı tacdarîleri kulları tarafından padişahım çok yaşa dünyada ihlâs-nümudu isal-i kabulgâh-ı Perverdigâr kılınmak suretiyle ifay-i vecibe-i sadakat ve meşrûkiyyet olunmuştur.»

Osmanlı saltanatının son zamanlarını teşkil eden Sultan Reşat devrindeki cuma selâmlıkları için de, sarayın başkâtib Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında (Saray ve Ötesi, c. II, s. 107-108) şu tafsilâtı veriyor: «En can sıkacak merasimden biri her halta muttariden ve hep aynı tarzda tekerrür eden cuma selâmlıkları idi. Hünkâr bunların hiç birini kaçırmak istemezdi. Yalnız bir kere kızamık hastalığı esnasında galiba iki cuma selâmlığa çıkamadı. Birden sonra da mesanesinde yapılan ameliyat-

tan sonra çıkamadı. Selâmlık bitince herkes, kendisi başta olarak, resmî elbiselerini değiştirince araba ara binilip ve hafif bir alay halinde seyrana çıkılırdı. Hünkâr, selâmlık için İstanbul'un bu işe müsait olan bütün camilerini dolaşırdı. Ya gençliğinde kalan hâtıraları tazelemek, ya selâmlık alayı temaşasından şehrin muhtelif semtleri ahalisini müstefidetmek emeli sâik olarak meselâ Sultan Selim, Fatih, Sultan Ahmet, Beyazıt, beri tarafta Ortaköy'de Mecidiye camilerinde, Beylerbeyi camiine kadar gidilirdi. Fakat ekseriyet üzere kısa mesafelerde bulunan camilerde bu iş çabukça görülürdü. Selâmlığı mütaakıp yapılan seyranlar Balmumcu çiftliğine, bazan Ihlamur ve Zincirlikuyu köşklerine, arasıra saltanat kayığiyle Beylerbeyi sarayına yapılırdı. Bir kere de gençliğinin birçok hâtıralarına zemin olan Ayazağa ve Kâğıthane köşklerine kadar gidilmisti.»

CUMA TATİLİ (جمعه تعطیلی) [*İda*] Pazar'ın hükümetçe resmen tatil günü olarak kabulünden evvel cuma, resmî tatil günü olduğundan bu münasebetle kullanılır bir tâbirdir.

Müslümanlarca bayramdan sayılan cuma hakkında yüksek âlim Elmalılı Hamdi Yazır Kuran Tefsirinde (c. 6, s. 4971—4972) şu tafsilâtı veriyor: «Cuma — esası cemiyet ve cemaat gibi toplanma ve dernek mânasiyle alâkadar olan cuma, bizim de bu nam ile bildiğimiz malûm günün ismidir ki Müslümanların hafta bayramıdır. Tefsir-i Keşşaf'ta Peygamber aleyhisselâm'dan şöyle mervidir: «Bana Cibril geldi, avucunda beyaz bir ayna vardı, dedi ki, bu cuma'dır. Rabbin bunu sana arz ediyor ki senin için ve senden sonra ümmetin için bir Iyd olsun. O bizim indimizde «yani melâike indinde» seyyid ül-eyyamdır. Biz ona âhirete kadar yevm-ül-mezîd deriz. Yine Peygamber sallâllahü aleyhi vesellemden: «Allahü taalâ her cuma günü altı yüz bin kişiyi ateşten âzat eder.» Hazret-i Kâab'dan Allahü taalâ beldelerden Mekke'yi, aylardan Ramazan'ı, günlerden cuma'yı tafdil eylemiştir, ve aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: cuma günü vefat eden kimseye Allahü taalâ şehit ecrî yazar ve onu kabir fitnesinden vikaye eder.» İmam Ahmet ve İbn-i Mâce ve daha birçoklarının Ebülübâde ibn-i Abdümünzir'den merfuan rivayet ettikleri bir hadîste: Cuma günü seyyid-ül-eyyamdır ve Allahü taalâ indinde yevm-i fıtır'dan ve yevm-i adha'dan daha büyüktür. İbn-i Habban'ın rivayet ettiği bir hadîs-i sahihte «لاتطلع الشمس ولاتغرب علی یوم افضل من یوم الجمعه» cuma gününden efdal bir gün üzerine güneş ne doğar ve ne de batar» diye vârid olmuştur.

«Cuma gecesinin fezaili hakkında bazı hadîslerden ve haberlerden de anlaşıldığına göre hafta günleri âlemin ilk hilkat devirlerinin bir misali gibi mülâhaza olunmuştur.»

Cuma, haftanın öteki günlerinden faziletli olmakla beraber Müslümanlar için, çalışma itibariyle, diğer günlerden ufak bir farkı vardır: Yalnız cuma namazının kılındığı zamanda çalışılamaz, ancak namaz münasebetiyle çalışmıyan bir zamanda kaybedilen menfaatin namazdan sonraki mesai ile telâfi edileceğine dair Kuran'da sarahat vardır.

Osmanlı hükümeti zamanında cuma tatili tanzimattan sonra başlamıştır. Ondan evvel resmî daireler cuma yerine çarşamba günleri tatil ediliyordu. Hattâ memurların cemaatle kılınan ve mazeretsiz terki caiz olmıyan cuma namazından mahrum kalmamaları için dairelerde cami ittihaz olunan yerlere hatibin hutbe okuması için minber bile konulmustu. Nitekim Tanzimattan aonra ilk defa Maliye Nazırı unvanını alan Nafiz Paşa şıkk-ı evvel defterdarı iken hicrî 1253 (1837/1838) senesinde Bâb-ı defteri-deki camie minber koydurduğu gibi hatibin maaşına karşılık olmak üzere hazineye iki yüz elli bin kuruş da teberru eylediğinden hatibin maaşı bu paranın faizinden ödeniyordu. Bu münasebetle mansure mektupçusu bir tarih inşad etmis, güzel bir tâlik yazı ile yazılan bu yazı bir lâvha halinde cami ittihaz olunan üst kattaki büyük odanın duvarına asılmıştı. Tarih beyti şöyle idi:

Yazup mektubi-i Mansure Âtıf cevherin tarih
Şeref buldu bu mâbed vaz'ı minberle mübarek bâd
1253

Ayasofya'da yanan Adliye binasında da cami ittihaz olunan odada minber vardı. Cuma tatili kabul olununcıya kadar memurlar cuma namazlarını oralarda, cami olmıyan yerlerdeki memurlar da en yakın camilerde kılarlardı.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü asr-ı hicrîde İstanbul hayatı» başlıklı makaleler serisinde (Peyam-Sabah, 20 mayıs 1337) «hafta tatilleri» için şunları yazmıştır:

«İptidaları hükümet-i seniyye ve ahali-i İslâmiyyece haftanın muayyen bir günü yevm-i tatil, yevm-i mahsus ittihaz edilmemişti. Fakat gayrimüslimlerin haftanın bir gününü ibadata ve terk-i iştigalâta tahsis edegeldiklerini gören Müslümanlar ve bittahsis müstahdemîn-i resmiyemiz erbab-ı iştigalin haftada bir gün olsun feragate ve istirahate muhtaç olduklarına izhar-ı kanaatle haftanın yalnız perşembe gününü resmen tatile tahsis etmişler ve bunun icrası pek de mazbut değil ise de herhalde 1241

inkılâbına kadar bu perşembe tatili devam etti. İnkılâptan sonra eskiden kalma bu âdetin dahi ilga ve tağyiri düşünüldü. Nihayet cuma gününün Müslümanlar ve resmî dairelerce tatil günü ittihaz olunmasına karar verildi.

«Camilerle medreselerde derslerin eski zamanlardan beri haftada iki gün yani cuma ve salı günleri tatili hususunun hangi tarihte kimler tarafından ne gibi mütalâalar üzerine tesis olunduğuna dair vâzıh ve katî malûmata destres olunamamış ise de bu madde dahi resmî tatilin cumaya hasrı meselesiyle alâkadar olduğu zannolunur.

«1241 tarihinden sonra katiyet kesbeden cuma tatillerinde İstanbul halkı meşreplere tevafuk eden eğlencelere, ziyaretlere, içtimalara rağbet eder oldular.»

Sayın Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 182-183 haşiyesi) hafta tatili münasebetiyle şu tarihî malûmatı veriyor: «Dinin koyduğu mecburiyet yalnız namaz vaktinde bir, bir buçuk saat işi, gücü tatil etmekten ibaret olduğu için namazdan sonra esnaflar yine işleriyle, güçleriyle meşgul olurlardı. Eski zamanlarda şimdiki gibi ve şimdiki kadar resmî hükümet daireleri ve yüz binlerce memur mevcut olmadığından hükümet dairelerinin ilk zamanlarda bu cuma tatilinden başka tatil ve istirahat günleri de yoktu. Tanzimata doğru ve Tanzimattan sonra resmî daireler çoğalınca perşembe günü öğleden sonra tatil usulü ortaya çıkarıldı ve bu usul resmî tatil günü pazara çevrilinciye kadar bütün Türk mekteplerinde tatbik edilmekte idi. Eski devrin asıl mektebi demek olan medreselerde ise salı günü tatil yapılırdı ve o gün esas dersler okutulmazdı. Yalnız arzu edenlere program haricinde «koltuk» denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi. Salı günü tatil yapmaktaki gaye talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinsah etmesi, hususi işlerini görmesi ve meselâ çamaşırlarını yıkaması için kendilerine bir vakit bırakmaktır. Fakat salı günü medreselerin tatili halk arasında yanlış ve fena bir akidenin husulüne sebeboldu. «Salı» sallanır denilerek o gün bir işe başlanmaz ve sefere çıkılmazdı, yani salı uğursuz sayılırdı. Bu fikir Türklere Rumlardan geçmiştir. Çünki Rumlar salı günü matem tutarlar, bir işe ellerini sürmezlerdi. Sebebi de İstanbul'un bir salı günü Türkler tarafından fetholunuşudur. Türkler de bilmiyerek o gün Rumların matemine iştirak ederlerdi. Böyle aslını faslını bilmiyerek köhne Bizans'ın birçok kötü âdetleri mânasız inanışlarını almışlardır. Türbelere mum adama ve koralarda mum yakmak bu türlü kötü Bizans âdetlerindendir. Tanzimattan sonra hükümet daireleri ve mektepleri cuma günleri tatil yapmakla beraber Türkten başka unsurlarla sanat ve ticaretle uğraşan ve her sınıf halk o gün dükkânlarını açarak yine işleriyle sanat ve ticaretleriyle uğraşırlardı ve azlıkların mektepleri de o gün tedrisata devam ederlerdi. Tatil ihtiyacını Hıristiyanlar dinleri icabı olarak pazar günleri yapar, Museviler ise cumartesi günü tatbik ve telâfi ederlerdi. Şu halde Cumhuriyet devrinden evvel Türkiyede haftada üç tatil günü vardı. Demek oluyor ki bir memlekette haftanın üç gününü boşa geçirmek gibi bilhassa ticaret âlemi için pek aşikâr olan bir mahzuru kaldırmak ve din farkı gözetilmiyerek umumi bir tatil günü yapmak üzere 1924 te çıkarılan hafta tatili kanunu cumayı İslâm olan olmıyan yerli ve yabancı bütün halk için pek az istisnalarla umumi tatil günü olarak kabul etti. Bununla beraber bir mahzur daha kalmıştı. Garp memleketlerinin tatil günü ile Türkiyeninki arasında yine aykırılık vardı. Bunun zararları en çok ticaret âleminde banka muamelelerinde ve gümrük işlerinde göze çarpıyordu. Bunu da kaldırmak için 1935 te çıkarılan tatil ve bayram günleri kanunu ile Türkiyede hafta tatili günü cumadan pazara çevrildi ve cumartesi günü saat 13 ten başlamak ve 36 saat sürmek üzere bir buçuk güne çıkarıldı.

«Daha sonra bu da kâfi görülmedi. Alelâde günlerde de bir kısım esnaflar ve tacirlerle oyun ve eğlence yerleri için hattâ işçilerin yaşına ve işine ve cinsine göre kadın erkek çalışma ve dinlenme saatleri tâyinine mecburiyet hâsıl oldu. Görülüyor ki dinlerin koymuş oldukları mecburi tatilleri lâyik hükümetler ret değil bilâkis tezyit ve teşmil ediyorlar ve bir buçuk saati bir buçuk güne kadar çıkarıyorlar. Bu son tatil şeklini garpta ilkönce İngilizler tatbik etmişlerdir. Cumhuriyet hükümeti tatil gününü cumadan pazara çevirmekle bunun yeni bir mecburiyetten ve bir ibadetten ziyade bedenî ve ruhi bir ihtiyaç olduğunu göstermiş, hattâ o gün halkın gezmesi, tozması, eğlenmesi, yemesi, içmesi için lâzım gelen tedbirlerin alınmasını belediyelere teklif ve tahmil etmiştir.

«Bir de dinler tatil yapmıyanları günahla, mânevi cezalarla tehdit ederken hükümetler daha ilerigiderek dünyaya ait olan bu işte maddi cezalar tatbik etmişlerdir. Meselâ, tatil günü dükkân açanlardan 5 liradan 100 liraya kadar ceza alınmasını ve cezanın Belediyenin öteki varidatına karıştırılmıyarak munhasıran

tatil günü halkın istifade edeceği bir işe bir yere sarf edilmesini de buna katmışlardır.

Büyük Millet Meclisince 1935 senesi mayısında kabul olunan kanunla 1 haziran 1935 tarihinden itibaren pazar günlerinin tatil olmasına karar verildiğinden cuma tatili talebi kalkmıştır.

CUMA VAİZİ (جمعة واعظی) [*Fik.*] Cuma günleri cuma namazından sonra ulemadan biri tarafından hazır bulunan cemaate yapılan vaiz ve nasihat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük camilerde her gün için vaiz bulunurdu. Bu vaizler dinî olmakla beraber hususî mahiyette idi. Cuma günleri ise bilhassa büyük ve şöhretli camilerde daha fazla cemaat bulunacağı için onlara vaiz ve nasihat etmek üzere hükümet tarafından tayin olunan vaizler vardı. İşte bunlara «cuma vaizi» denilirdi. Cuma vaizliği bir silsile teşkil ederdi. «Katar şeyhleri» denilen cuma vaizlerinin terakkilerinin müntehası «Ayasofya kürsü şeyhliği» idi. Bunlara «kürsü şeyhi» denilmesinin sebebi de kendilerinin birer tekke şeyhi olmalarından ileri geliyordu.

Cuma vaizlerinin mevzuları hatibin irad ettiği hutbenin izahından ibaretti. Eski zamanlarda hatipler hutbede yalnız Arapça hutbe okudukları, hutbeye Türkçe söz karıştırmadıkları için buna ihtiyaç vardı. Çünkü cemaatin büyük bir çoğunluğu hutbenin manasını anlamazdı.

CUMHUR İLÂHİSİ (جمهور ایلاهیسی) [*Saf.*] Mevlevihanelerden gayri tekkelerde zikir arasında bütün dervişler tarafından terennüm edilen ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Asıl ilâhi ile bunun farkı ilâhilerin yalnız zakirler, cumhur ilâhisinin ise bütün sema hanedekiler tarafından okunmasıdır. Cumhur ilâhisi olarak daha başkaları ile beraber en çok okunan ilâhi gerek güftesi, gerek bestesi itibariyle yüksek ve tasavvufi bir eser olan «Gönül mir'at-ı rahmandır» mısraı tekerrür eden ilâhi idi. Cumhur ilâhisinin okunması yalnız tekkelere mahsus değildi. Diğer dinî merasim vesilesiyle camilerde de okunurdu. Nitekim Hekimbaşı Abdülhak Molla hâtıratında (Yeni Sabah 19 şubat 1941 tefrika No: 6) bir regaip gecesi Regaib-i Nebevî okunduğundan bahsederken «Lâleli şeyhi kürsüde vaz etti, sonra cumhur ilâhisi okundu, bir güzel cemiyet oldu, dualar edildi» demektedir.

CUNA YAŞMAK (جونا یاشماق) [*Giy.*] Eskiden cuna adı verilen tülbent neyinden bir nevi ince bezden yapılan yaşmak hakkında kullanılır bir tâbirdi. İnce yaşmak mânasına gelirdi.

CUNBA (جنبا) [*Mim.*] Binanın kat cephesi hattından dışarıya doğru çıkan çıkmalarda kullanılan bir tâbirdir. Büyüğüne cünbâ-i tarâ denir. Açık olanlara da balkon denilir. Böyle olanlarda ve mâşrabiyelerde cünbalı oda tabiri de sıkça verilir. Dışarıya doğru çıkan ve içinde oturulan üstü açık veya örtülü balkonlara ise cünbalı denir.

CUNBA (جنبا) [*Bah.*] Bir serenin iki nihayetinde armanın kapele olunduğu yerin adıdır.

CUNBA YELKENLERİ (جنبا یلکنلری) [*Bah.*] Geminin sancak ve iskelesinde serenlerin dış tarafında, mevaneleri kendi serenlerine ve altabaşoları bastonlara merbut olarak açılan yelkenlerin adıdır. Küpeste ile ana seren arasındaki cunda yelkenine «şkonmar», ana serenle gabya sereni arasındaki cunda yelkenine «kordelsa», yine ana serenle bahafingo sereni arasındaki cunda yelkenine de «kordeliçin» adı verilir.

CURA (جورا) [*Mus.*] Bağlamanın en küçüğünün adıdır. Saz nev'inin oyuncağı gibi bir şeydir. Daha büyüğüne saz denilir. Bunun küçük olmasının sebebi çalgıya heveslı gençlerin babalarından, hocalarından kolaylıkla saklıyabilmeleri içi di. Medreselerde çömezlerin sazı da buydu. Ders bitip de hoca gitti mi perdeler indirilir, çalınmaya başlanırdı.

İstanbul'a cura yazdım saz geldi
Bir top inci ak gerdana az geldi (Şarkı)

CURDE ASKERİ (جرده عسکری) [*Ask.*] Hucac (hacılar) kafilesinin muhafazası için terfik olunan asker hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tarihsiz bir telhiste (Başbakanlık Arşivi, maliye, 1906) şöyle deniliyor: «Hüccac-ı müslimînin temin-i selâmeti için Mısır'dan tertip ve ihraç olunan 245 Mısrî kese akçanın irsaliye hazinesinden mahsubedilmesi.»

CURDE BAŞBUĞU (جرده باشبوغی) [*Ask.*] Hucac (hacılar) kafilesine refakaten yerli süvari askerinin âmiri ve başı hakkında kullanılan bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan curde süvari askeri demektir.

Arşivdeki (gurre M. 1187) tarihli bir takrirde (Başbakanlık Arşivi, maliye 1242) şu izahat vardır: «Öteden beri curde başbuğluğuyle Trabzonşam eyaletinden tevcih olunduğu gibi, levend ve sekban mevâlisi için her sene evvel-i mirîden tayin olunan lotuda üç bin kuruşun bu sene dahi eyalet-i mezkûre Beylerbeyisi curde başbuğu Abdürrahman Paşa'ya mahsubu emrolunmuş idi.

hevalesi ile tertip edilen bir muhasebeye kayıt ve tezkireler ile icraata göre tahrir hakkında...

CURİDECİ (جريدجى) [*Ask.*] Çöl askeri, hacılar kafilesinin muhafızı demektir. Eski Osmanlı da bu tâbir için «çöl askeri, hüccac kafilesinin Araptan cebellüsü» ekseri cirîdlu kabail süvarisi idi» izahatı verilmiştir.

CURDE-İ SENİYYE (جردهٔ سنیه) [*Ask.*] Hüccac (hacılar) kafilesine refakat eden ve Mısır'dan tertip olunan süvari askeri hakkında kullanılır bir tâbirdi, Arapça bir kelime olup curde süvari askeri demektir.

CURNAL KÂTİBİ (جورنال كاتبى) [*Mal.*] Merkezle sancak ve kaza arasında, daha doğrusu tezkiratın yolunda yapılmış bulunup bulunmadığının yerinde tetkiki vazifesiyle mükellef memurun unvanıydı. Bu memuriyetin ünvanı eskiden «yoklama kâtibi» idi. İkinci Mahmut zamanında diğer unvan ve isimler gibi «yoklama kâtibi» de tağyir ve tebdil edilmiş, Fransızca «journal kâtibi» denilmiştir. Fermanla tâyin olunanlar ve teftişlerinin neticesini raporla bildirirlerdi. Günlük resmî işleri kayıt ve tesbit edenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

CUUL (جعل) [*Mal.*] Tekâlif-i örfiyyenin ayrıldığı iki kısımdan birincisini teşkil eden tekâlif-i adiyenin şer'an ve lisanında mukabili olarak kullanılan bir tâbirdir. Cuul meşru olmadığı halde cihad için zaruri olarak muvakkaten tarh olunduğundan meşru addedilmiştir. Osmanlılar iç ve dış gailelerden kurtulamadıklarından cuul mukabili olarak tarh olunan ve ilk evvel avarız ve sonraları tağyir ederek imdadiyye-i seferiyye ve hazariyye ve sairе namlarını alan tekâlif muvakkat tarzda kalmayıp daimî şeklini almıştı. Bu tâbir Kanunî Kanunnamesinde (s. 20) bedel mukabilinde geçer.

CÛ VE TERK-İŞ-ŞEHVE (جوع و ترك شهوه) [*Sof.*] Arapça bir kelime olup açlık demek olan cû sofiyece mücahede rükünlerinden biri idi. Şehveti terk etmek de yine o rükünlerdendi. Birincisi tabiatiyle ikincisini husule getirirdi. İmam-ı Kuşeyri Risalesinde (Müntehabat-ı Nafia-i Risale-i Kuşeyriyye, sahife 115) cû sıfat-ı mergube-i kavimden olarak ehad-i erkan-ı mücahededir. Şöyle ki eshab-ı seyr ve sülûk riyazat-ı cû ile ekl'den imsakte tederrüc ederek yenabi-i hikmeti açıkta bulmuşlardır» diyor.

CUZEHİR (جوزهر) [*Ma.*] Asıl Farisî «gûzhir» dedi, «zehirli yer» demektir. Şark müneccimleri bu kelimeyle kamerin iki ukdesini (yahut medarlarını) kasteder, birisi ra's, diğeri zeneb tir. Müneccimlerin itikadınca ra's, Müşteri gibi sa'd, zeneb de Zuhal gibi nahstur.

CÜBBE (جبه) [*Giy.*] Eski ilmiyye ricalinin biniş altına giydikleri darca elbisenin adı idi. Entariden kısa, kolları da uzun olanına abdestlik denilirdi. Sonradan sahte kıtalarla papazların giydikleri geniş kollu uzun ve gebiş abdestliyakasız üst elbisesine de bu ad verilmiştir.

Mintan yakası gibi iki santim kadar yumuşak yakası vardı. Dizden aşağı gelecek derecede uzun ve düzdü, kolları sade idi. Her türlü ve her renk kumaştan yapılabilirdi. Kışlıklar ekseriyet kazımdan, yazlıklar sof yahut şalden yapılırdı. Düz olmak şartiyle ipekli kumaştan da yaptırılanlar vardı.

Medresenişin olanlarla imam ve hatipler cüppe ile gezebildikleri halde ilmiyye ricali cüppe ile dışarıda gezemezler, bunun yerine «kata» giyerlerdi.

Yeniçeri solaklarının üste giydikleri elbiseye de bu ad verilirdi. Şam kumaşından veya beyaz ipekten yapılan bu cüppelerin arka çekileri dizden biraz aşağıda, önleri de daha kısa idi. Yan taraftan iki uçları beldeki geniş kusağa takılırdı. Bunun altına dizlere kadar kullanılan beyaz gömlek giyilirdi.

Cahili ris, cübbe ve destar
Âlemi içinde dikka suret eder
Açmayup perdeyi sükût etsin
Yoksa kendüye çok mazarret eder

Lâ

CÜCELER (جوجه) [*Sar.*] Osmanlı saraylarında dilsizler gibi cüceler de istihdam olunurdu. Seferli odasına mensup olan cücelerin vazifeleri dilsizlerinkine müşabihti. Ancak cüceler, rikâba dahil değillerdi. Okur yazarlardı, enderunda hafızıkütüp, dirayetlileri de enderûn memuriyetlerinden «pars kethüdalığı» da tâyin olunurlardı. Bu kethüdalık devlet hanımlarının umumî hastanelerin idare ve maiyetine bakmak memuriyeti demekti, içlerinden müsahip olanlar da vardı. Son zamanlara kadar Topkapı Sarayı'nda birkaç cüce vardı.

Cüceler başlarına koşuşturdukları gibi, kalıp işi kavuk, arkalarına kıvrık yeleli kaftan giyerlerdi. Enderun tarihinde (Atâ Tarihi c. 3, s. 283) cücelerin kıyafetleri hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Cücelerin sırma takkeleri kad ve kametlerine misal olarak Kaadirî tacı gibi kısaca olarak zülüf sarkıtılıp melbusat-ı saire ve amma

meleri koğuş ağalarının aynı olmakla bunlardan başcüce olup da tuhaf ve hoşsohbet olanları musahiplikle çırağ olduklarında eyyam-ı resmiyede veya irade buyrulduğu vakitlerde huzur-u hümayuna ruhsude olduklarında arkalarına sair musahipler gibi kontoş kürk ve başlarına paşalı kavuğu giyerlerdi.»

CÜHEMİYYE (جهمية) [*Kel.*] Müslümanlar arasında çıkan mezheplerden birinin adı idi. Hicretin ikinci (Milâdi 8 inci) yüzyılında Emevi hükümdarlarından İkinci Mervan'ın üstadı (Cad ibn-i Derhem) tarafından kurulan bu mezhebi cühem (Hicrî 128) yaymaya başladığı için bu adı almıştır. İtikadın esası zatın tatiline müncer olmak itibariyle en şeni' bid'atlardan sayılan «sıfatın inkârı» dır. Bunun neticesi olarak «Rü'yet-i Rabbı inkâr, ulüvvü inkâr, halk-i Kuran» bid'atları çıkmıştır.

Bu mezhepte sıfatın tatilinden başka iki bid'at daha vardır: Cebr, irca'. Cühem Allah'tan cismiyeti selbetmekle fiil ve sıfatları «ağraz ve havadis addediyor, ağraz ve havadis ancak isimlerle kaim olur» demekle de sıfatların tatilini esas olarak kabul etmiş oluyordu. Kelâm ağraz ve havadis olmakla Allah ile kaim olamıyor idi. Bu itibarla «halk-i Kuran»a kail oldu. Kezalik görülen şey cisim olmadıkça bir cihet de bulunamadı, bulunmayınca da görülemezdi. Bundan dolayı «Rü'yet i Rabbı» inkâr etti. Arş bir mekândır, mekânda ancak cisim veya cisimle kaim olan bir şey bulunurdu. Bu sebeple de ulüvvü, «istiva alel'arş»ı da inkâr eyledi.

Bu dört aslî bid'atın birtakım teferruatı da vardı: «takarrüb il-Allah, Mirac-ı Nebi» ref-i eyadi, inzar minessema ilâh. hususat da bütün inkâr olunuyor. Bu bid'atların icabiyle merviyatı tevile mecbur olunuyordu.

Cühemiyye başlıca iki dereceye ayrılır: cühemiyye-i galiye, mu'tezile-i cühemiyye.

Galiye kısmı sıfat ile beraber esmayı da inkâr ederler. Meselâ «Allah'ın ilmi vardır» demedikleri gibi «Allah âlimdir» de demezler. Mu'tezile kısmı esmayı ikrar, sıfatı inkâr ederler. «Allah'ın ilmi vardır» demezlerse de «Allah âlimdir» derler.

CÜLÛS BAHŞİŞİ (جلوس بخشيشى) [*Sar.*] Padişahın ölümü veya hal'i üzerine seçilen yeni hükümdar tarafından askerlerle memurlara verilen atiyyenin adı idi. Buna «cülûs in'amı» da denilirdi. Cülûs bahşişi verme usulü Osmanlılardan evvelki İslâm Devletlerinde de vardı. Osmanlı ardaki cülûs bahşişleri iki türlü idi. Birisi malûm ve mukannen ve bir defaya mahsus olarak verilir, öteki ise askerlerin ulûfelerine zam suretinde icra edilirdi. Tahta çıkan her padişahın «kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür verilsin» suretinde lisanen tasdik etmesi ve bu tasdiki askerin işitmesi kaideden idi.

Asker sınıflarının her birisinin bahşiş ve terakkisi müsavi değildi. Yeniçerilerin beher neferine üçer bin, sipahilere biner, acemi oğlanlarına ikişer, cebelilerle topçulara biner akça verilmesi kanun iktizasındandı.

Bu bahşişten yalnız askerler değil büyük ve küçük bütün memurlar istifade ederdi. Ezcümle sadrazama otuz bin, şeyhülislâma otuz bin, vezirlerle kazaskerlerin her birine yirmişer, mazül mevalinin beherine on beşer, kibar-ı müderrisine üçer, meşayihin bazısına biner, defterdara yirmi, nişancıya otuz, çavuşbaşı ile kapıkethüdasına on beşer, rikâb-ı hümayun ağaları'nın her birine onar, müteferrikalara ikişer, reis-ül-küttaba yedi, defter eminine beş, evkaf muhasebecisi, mukataacı, teşrifatçı, Anadolu ve haraç muhasebecilerinin her birine üçer bin akça verilmekte, sair memurlara da muayyen ve mahdut birer miktar ita edilmekte idi. Bazılarına bundan başka esvaplık verilmesi de usuldendi.

Cülûs bahşişin'n bazı tarihlerde ezcümle (Tarih-i Sâf) da (cüz 1, sahife 30) Yıldırım Beyazıt zamanında ihdas olunduğu yazılı ise de kanun haline koyan Fâtih'tir.

Maliye Nazırı Abdürrahman Bey bu keyfiyeti eserine (Tarih-i Malî s. 82) geçirirken diyor ki:

«Yeniçeriler seferlerde ganaimden istifade etmeye alışmışlardı. Fâtih ise her tarafla sulh akdettiği gibi, üzerine sefer açılan Karaman oğlunun da dehaletini kabul ve affetmişti. Menafi-i maddiyye fikri, ahlâk-ı askeriyyelerini ihlâl etmek derecelerine varan yeniçeriler «dernek» ettiler. Menfaatlerini «bahşiş» şeklinde istifaya karar verdiler. Karaman'dan Bursa'ya avdetinde «padişahımızın birinci seferidir Şükrane-i zafer olmak üzere umur-u şahanede çalışanlara ihsan gerektir» diye sulh oldukları halde padişahın yolunu kestiler. Rikâb-ı şahanede bulunan ümera «Devletli padişah: kulların bahşiş isterler» diye şu zorbalığı terviç şeklinde göründüler. Azimkâr padişah maksad-ı asliyi bozmamak için hiddetini teskin etti. Hiçbirinin sözüne kulak vermedi. Bilâtereddüt derneğin ortasına atını sürdü, geçti. Otağa indikten sonra yeniçeri ağası «kazancı Doğan»ı celp ile dövdürdü ve azil ve tebidetti. Önayak olanlara kanun-u askerî mucibince şiddetli mücazat icra

etti. Mamafih İstanbul muhasarasına götüreceği askerin para için kalbini kırmış olmamak üzere on kese akça verdi. İşte tarihte « cülûs bahşişi» namını alarak her padişah değiştikçe hazineler boşaltmaya sebebiyet veren, askerî siyaset ve idareye karıştıran, hazinede kudret olmadığı zamanlar vakayi-i fecia zuhuruna sebebolan yeniçerilere «asker» sıfat-ı celilesini zayi ettirip «zorba» sıfat ı zemimesini verdiren ve nihayet yeniçerileri imha ve ilgaya Sultan Mahmut'u mecbur eden şey bu «cülûs bahşişi» unvanlı para meselesidir ki Fâtih'in verdiği şu on kese akça ile başlar.»

İkinci cülûs bahşişi Beyazıt-ı Sani'nin cülûsunda verilmiştir. Fâtih'in irtihalinde veliaht olan şehzade Beyazıt Amasya'da vali bulunuyordu. Vüzeranın ve bahusus sadrazam Mehmet Paşa'nın yanlış idareleri, muzır tedbirleri askerin isyanına sebebiyet vermiş, bu arada sadrazam katledildiği gibi zengin Yahudi sarrafların evleri de yağma edilmiştir. Yeni padişah payitahta girerken daha yolda askerin metalibiyle karşılaştı. Yanında gelen Hamza Bey zade Mustafa Paşa için «istemezük, İstanbul'a gelmesün» dediler. Beyazıt âsilerin ilk teklifini reddedemedi. Mustafa Paşa'yı kayıkla Üsküdar'a çevirdi. Saray kapısı önünde âsiler ikinci teklifi serdettiler: Sadrazamın katli, payitahtın yağması gibi kabahatlerinin affını, ilâveten de vazifelerinin tezyidini, cülûs bahşişi ita ve tevziini istediler. Sultan Beyazıt bu talepleri de kabul etti. Caniler affedildi. Ulûfelerine zam icra ve cülûs bahşişi tevzi ve ita kılındı. Zam ve tevzi olunan miktarlar tarihlerde mazbut değildir. Ancak pek çok fitneye bais olmuş olan bu cülûs bahşişi âdeti Fâtih'in verdiği bahşişten sonra ikinci defa olarak bu suretle kabul ve tesis edilmiş oldu.

İlk zamanlarda padişahların bir âtıfeti şeklinde olan cülûs bahşişi sonraları zorbalar zorla ve tâbir-i âharla bâgiler o atiyye-i mahsusayı kılıcı kuvvetleriyle aldıkları itikadına sapmış olduklarından cülûs bahşişi padişahların bir lûtuf ve in'am-ı mahsus heyetinden çıkmış ve bu bahşiş uğrunda bir hayli ihtilâller olmuştur.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları) adlı kıymetli eserinde (c. 1, s. 337-343) bunun için şu tafsilât vardır: «İslâm Devletlerindeki cülûs bahşişi usulü Osmanlılarda da vardı; Saltanata geçen bir hükümdar kendisinin muhafızı olan kapıkullarına terakki (zam) ve bahşiş verirdi.

«Osmanlı tarihlerine göre H. 791 (1389)da Kosova sahrasında hükümdar ilân edilen Yıldırım Beyazıt ilk defa kapıkulu askerine cülûs bahşişi vermiş ve bu arada ulemayı da taltif etmişti. Bundan sonra İkinci Beyazıt zamanına kadar hükümdarların cülûslarında askere cülûs bahşişi verdiklerine dair bir kayda tesadüf edilmiyorsa da bu, bahşişin verilmemesinden değil, bunu yazmağı icabettirecek bir vak'a hâdis olmamasından dolayıdır. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, Osmanlılarda bir cülûs bahşişi kanunu mevcuttu.

«Padişahın kapıkulu aşkerine cülûs bahşişi verirken bunu bizzat kendisinin « kullarımın bahşişi ve terakkileri makbulümdür verilsin» demesi ve bu sözün asker tarafından işidilmesi âdetti; padişahın sözündeki terakki tâbiri bahşişten başka yeniçerilerin yevmiyelerine yapılacak zam demekti.

« Cülûs bahşişi hakkında Fâtih Sultan Mehmet zamanında tertibedilmiş bir kanunname olduğunu on altıncı asrın son yarısında vukua gelen bir vak'a dolayısiyle anladığımız gibi, müverrih Âli de böyle bir kanundan bahsetmektedir. H. 982 (M. 1574) senesinde Üçüncü Murat'ın cülûsunu mütaakıp 28 ramazanda bir divan günü kapıkulu süvarisi divana gelip:

«Ağalarımız bize ulûfelerimizi ve terakkilerimizi eksik verdiler» diye şikâyette bulunmuşlardı. Veziriâzam Sokullu Mehmet Paşa divandan dışarı çıkıp ne istediklerini sordu; aşağı bölük halkı «niçin biz bahşişi beraber alıp terakkiyi noksan alıyoruz» diye sordular; bunun üzerine Veziriâzam:

«Yoldaşlar kanun-u kadim iki baş bölük (yani sipah ve silâhtar) beşer akça alır, iki bölük (sağ ve sol ulûfeciler) dörder akça alır ve iki bölük dahi (sağ ve sol garipler) üçer akça alır; Sultan Mehmet Han Gazinin defterlerin getirip görün.»

diye cevap vererek meseleyi halletmişti.

«Tarihler, 1451 şubatında hükümdar olan Fâtih Sultan Mehmet'in Karaman seferinden avdetinde kapıkulu askerinin iki sıra olup padişah aralarına geldiği zaman « ilk seferdir, kullara ihsan gerek » diye bahşiş istediklerini ve bu hale canı sıkılan Hükümdara Hadım Şahabettin Paşa ile Turhan Beyin vaziyeti ihsas etmeleri üzerine on kese akça verip yeniçeri ağasını azil ve yayabaşılara dayak attırdığını yazıyorlarsa da bu, cülûs bahşişi olmayıp sefer bahşişi olduğundan, bazı tarihler sefer ve cülûs bahşişlerini birbirine karıştırmışlardır.

« Fatih'in vefatiyle Beyazıt'ın cülûsunda babasının verdiği cülûs bahşişi defterleri mucebince kapıkulu efradına cülûs bahşişi verdiği gibi Devlet ricaline de atiyyeler vermek sure-

tiyle bahşişlenmeye başlanmıştır. Bir maalesef âdetimize göre, Yavuz devrine kadar cülûs bahşişi miktarı yeknesak değilmiş. Yavuz kendi zamanında bir kanunnâme ile cülûs bahşişini bir kese altın olarak tespit etmiş ve bundan sonra bu üç bin akçe bahşiş usûlü kanunlaşmıştır. Her yeniçeriye üç bin akçe cülûs bahşişinden başka iki akçe da terakki verilir, yani yeni padişahın tahta çıkışında yeniçeri ocağına kayıtlı olan bütün yeniçeri çocuklarına ikişer bin akçe cülûs bahşişi dağıtılırdı. Üçüncü Murat'ın cülûsunda ondörtbin kese altın verilmiş ve bundan sonra bu miktar hep bu civarda kalmıştır. Bu cülûs bahşişi, padişahın tahta çıkışında değil de, yeniçerilerin ocağa kabul edildikleri sırada verilmiş olsaydı, bu miktar, yeniçeri ocağının o zamanki mevcudu için pek ağır bir yük teşkil etmezdi. Fakat padişahın tahta çıkışında verilmesi, hazinenin dar zamanlarında epey zorluk ve hattâ bazan isyanların ayaklanmasına sebep oluyordu. Bir defa Sultan Ahmet'in ölümünden sonra evvelâ Birinci Mustafa'nın ve birkaç ay fasıla ile İkinci Osman'ın cülûsunda beraber hükümdar için üç bin yük akça, yani üç yüz milyon akça cülûs bahşişi verilmişti. Sultan Osman'ın katlinden sonra Mustafa'nın ikinci defa cülûs ve deliliğine sebep hâlediliş ve Dördüncü Murat'ın cülûsunda dahi ve yine bir defa cülûs bahşişi verilmesi bir harbi sebebiyle boşalmakta olan hazineyi tamamen sarsmıştı. Hattâ yeniçeriler, para vakti geldiği hâlde, Dördüncü Murat'ın cülûsunda cülûs bahşişi almıyacaklarına dair söz verdikleri halde biraz sonra zâbitlerinin teşvikiyle ayaklandıklarından, saraydaki altın yeniden sikke kestirilip tâbiyeden sonra da yeniçerilere ve diğerlerine bahşiş verilmişti.

Padişahların cülûslarında yeniçeri ocağına ve zâbitlerine verilen cülûs bahşişi akçe hesabiyle şöyle idi: Yeniçeri ağasına 100.000, yeniçeri kâtibine 9.000, sekbanbaşıya 30.000, yeniçeri kethüdasına 7.000, çavuşların beherine 3.000 ve yine bu çavuşların her birine hil'at bahasiyle dörder yüz akça ve her yeniçeriye 3.000 akça verilmiştir. Süvari sekbanlara elbise bedeli 140, zağarcılara 160 akça verildi. Bu cülûs münasebetiyle yeniçerilere ve sairlerine verilen cülûs bahşişi miktarı 660.000 akçayı bulmuştu.

Padişahın selâmetine dua edip yeniçerilere âmin diyerek Fatiha okunduktan sonra merasimi hitam bulurdu.

İkinci Selim'in cülûsunda vezir ve devlet ricaline ilâveten yeni bir kanun olarak ulemaya da cülûs bahşişi verildi ve bu bahşiş sahn-ı seman'ın haric müderrislerine kadar teşmil edildi; bundan başka yine ulemaya sof tan birer cübbe ihsan olunmuştu ve bu tarz kanun olarak sonraları da devam etti.

Cülûs bahşişi verilmesi hazinenin dar zamanlarında epey zorluk ve hattâ bazan isyanların ayaklanmasının mucibi oluyordu. Birinci Sultan Ahmet'in ölümünden sonra evvelâ Birinci Mustafa'nın ve birkaç ay fasıla ile İkinci Osman'ın cülûsunda beraber hükümdar için üç bin yük akça, yani üç yüz milyon akça cülûs bahşişi verilmişti. Sultan Osman'ın katlinden sonra Mustafa'nın ikinci defa cülûsu ve deliliğine sebep hâlediliş ve Dördüncü Murat'ın cülûsunda dahi ve yine bir defa cülûs bahşişi verilmesi bir harbi sebebiyle boşalmakta olan hazineyi tamamen sarsmıştı. Hattâ yeniçeriler, para vakti geldiği hâlde, Dördüncü Murat'ın cülûsunda cülûs bahşişi almıyacaklarına dair söz verdikleri halde biraz sonra zâbitlerinin teşvikiyle ayaklandıklarından, saraydaki altın yeniden sikke kestirilip tâbiyeden sonra da yeniçerilere ve diğerlerine bahşiş verilmişti.

H. 1058 M. 1648 senesinde Dördüncü Mehmet'in cülûsunda yeniçeri ocağına ve zâbitlerine verilen cülûs bahşişi akça hesabiyle şöyle idi: Yeniçeri ağasına 100.000, yeniçeri kâtibine 9.000, sekbanbaşıya 30.000, yeniçeri kethüdasına 7.000, çavuşların beherine 3.000 ve yine bu çavuşların her birine hil'at bahasiyle dörder yüz akça ve her yeniçeriye 3.000 akça verilmiştir. Süvari sekbanlara elbise bedeli 140, zağarcılara 160 akça verildi. Bu cülûs münasebetiyle yeniçerilere ve sairlerine verilen cülûs bahşişi miktarı 660.000 akçayı bulmuştu.

H. 1687 senesinde İkinci Süleyman'ın cülûsunda bütün kapıkulu halkına cülûs

bahşişinin yekûnu 4557 kese tutmuş ve muharebe sebebiyle bu para defaten verilmediğinden 1256 kesesi üç nazımeden ve 3301 kesesi Mısır irsaliyesiyle Basra, Bağdat, Erzurum ve liliklerinin tuğ gaizelerinden tedarik edilmişti.

İkinci Ahmet'in cülûsunda da muharebe sebebiyle cephedeki on yedi bin yeniçeri ulûfesine ikişer akça terakki ve üçer bin akça bahşişleri yerine altışar kuruş verilmiş ise de kabul etmediklerinden bakiyesinin seferden sonra verilmesi yadolunmuştu.

Birinci Mahmut'un cülûsunda maktul Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile damat ve oğlunun müsadere edilen parasiyle saireden derolunan 29530 kese akça cülûs bahşişiyle terakki ve maaş verilişti.

Üçüncü Osman yeniçerilere (cülûslarına) yirmi beş kuruş ve mütekaitlerine on iki buçuk kuruş cülûs bahşişi ve eşkinci tatmesine ikişer akça cülûs terakkisi vermişti. Vâsıf Tarihi o tarihe kadar mütekait yeniçerilere cülûs bahşişi verilmezken Üçüncü Osman'ın bunu onlara da teşmil eylediğini yazmaktadır. Fakat Raşit Tarihinin bir kaydından mütekaitlere İkinci Süleyman'ın cülûsunda bahşiş verildiğini anladığımızdan Vâsıf bu hususta yanılmıştır. Üçüncü Mustafa ise bahşiş vermiş, fakat terakki vermemişti. Birinci Abdülhamit ile Üçüncü Selim'in cülûsları muharebe zamanına ve ordunun cephede bulunduğu vakte tesadüf eylediğinden cülûs bahşişi verilmemişti. Dördüncü Mustafa, amcazadesinin hal'iyle hükümdar olduğu vakit muharebe sebebiyle yeniçeriler Tuna boyunda bulunduklarından İstanbul'da cülûs bahşişi vermek istemiyerek babasiyle amcazadesi Üçüncü Selim'i misal göstermişti. Fakat Kabakçı Mustafa ve yeniçerilerin İstanbul'da bulunan kabadayıları: «Anlar vefat etti, sarahaten cülûs vardır» diye asrar eylediklerinden yeni padişah İstanbul boğazı kale neferlerine (Yani kendi cülûsuna sebep olanlara) iki yüz kese ve diğer odalardan herbirine bin kuruş, sekiz yüz kuruş ve daha az olmak üzere birmiktar cülûs bahşişi vermeğe mecbur olmuştu. Tabii orduya da bahşiş göndermişti.

Cülûs bahşişlerinin neye mal olduğunu anlamak için, Üçüncü Mehmet'in cülûsunda ehl-i kanun-ı devlete verilen bahşişin «Ayın Ali Efendi risalesi»nden naklolunan aşağıdaki mufredatta bir göz gezdirmek kâfidir:

«Sadrazama 50.000, beher vezire 20.000, kazaskerlerin her birine (maa sof) 20.000, şeyhülislâma (softa beraber) 50.000, kıbar-ı müderrisînden dahi beherine 5000, emsal mollalara 15.000, sigar-ı müderrisînden beherine 3000, defterdarlara 20.000, hişançıya 20.000, çavuşbaşıya (hil'at ile) 15.000, kapılar kethüdasına (maa hil'at) 15.000, rikâb ağalarının her birine (hil'at ile) 10.000, her bir mütefferrikaya 2000, silâhdarına (her birine) 1000, mabeyincilerine 1000, topçuların herbirine 1000, sarraç-ı hassa başına 1000, beheresine 1000, şakirdan-ı saraç beherine 500, hassadarlardan beherine 1000, muhasebeciyan (maa câme) 5000, Anadolu ve haraç muhasebecilerine (maa câme) 3000, kılan tezkirecisine (câme ile) 2000, beher defter-i varidat yana 2000, beher nefer-i teslimat yana 2000, kâtiban-ı ahkâme 3000, beher nefer-i tabab-ı hirefe 500, ruznamecî ve yeniçeri (mirahur câmesiyle beraber) 4000, evkaf muhasebecisine (câme ile) 1000, mukataacıya (câme ile) 3000, evkafcıya (câme ile) 2000, beher nefer-i mevkufatiyana 2000, sadrazam ruznamecisine 3000, kâtiban-ı maliyeye 1000, şakirdan-ı ahkâm-ı divana 1000, şakirdan-ı hazineye (ulûfesiz) 1000, defter-i hakanî eminine 5000, yeniçeri ağasına 20.000, Gelibolu ağasına 6000, Rumeli ağasına 5000, Edirne bostancıbaşısına 5000, yeniçeri kâtiplerine 9000, Edirne bostancılar kethüdasına 1500, acemi oğlanlarına 2000, şakirdan-ı ahkâm-ı maliyeye 1000, şakirdan-ı hazineye (ulûfesiz) 500, reisülküttaba 7000, İstanbul ağasına (acemiyan) 6000, Anadolu ağasına 5000, bostancıbaşıya 6000, şekbanbaşıya 3000, bostancılar kethüdasına 2000, yeniçeri kethüdasına 2000, beher nefer yeniçeriyana (adetleri 26600) 3000, şekban ve süvariye yüz kırk akça verilmek kanundandır. Yeniçeri ve acemi yayabaşıları üç binden gayri dörder yüz akça dahi hil'at bahası aldılar. Zağarcılara yüz akça verildi.»

CÜLÛS BAHŞİŞİ DİVANI (...)

[*Sar.*] Cülûs bahşişi verilmek üzere toplanan divan hakkında kullanılır bir tâbirdi. Cülûs bahşişi ulûfe tertibi üzere verilirdi. Bu divanda ulûfe divanı gibi arza girilmezdi. Yalnız cülûs bahşişinin tevzi edilmesine müsaade edilmesi için yazılan telhis kapıcılar kethüdası ve Bâbüssaade ağası vasıtasiyle padişaha gönderilip yazılı müsaade ahnır ve telhisin cevabı gelince keselerle hazırlanmış olan bahşiş hemen dağıtılırdı. Fakat bazan cülûs bahşişi verilirken sefer kabulü icabediyorsa alelâde divan tevkaladedivan şekline girer ve tabii arza girilir, fakat defterdar kabul edilmezdi.

CÜLÛS ÇIKMASI (...) [*Ask. Sar.*]

Padişahların cülûslarına münasebetiyle yapılan çıkmalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «büyük çıkma», «umum çıkması» da deni-

lirdi. Çıkma; acemilerin yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri, saray hizmetlerinde bulunanların taşra hizmetlerine veya saraydaki odalardan birinden diğerine memur edilmeleri demekti.

CÜLÛS İN'AMI (جلوس انعامی) [*Sar.*] Yeni padişahın cülûsu münasebetiyle yeniçerilerle devlet adamlarına verdiği atiyye ve terakki demekti. Buna «cülûs bahşişi» de denilirdi. Arapça bir kelime olan in'am nimet vermek, ikram etmek demektir. İn'amın ve terakkinin kimlere ve ne miktarda verildiği «cülûs bahşişi» nde izah edilmiştir.

İn'am-ı şehân değil mecazi
İhsan-ı mülûk olur mu bâzi
Nâbi

CÜLÛSİYYE (جلوسیه) [*Ede.*] Padişahların saltanat tahtına çıkmaları münasebetiyle söylenmiş manzume veyahut yazılmış makaleler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan cülûs, oturmak demektir.

Sultan Osman için yazılan cülûsiyyeden birkaç beyit:

Ne sûret bağladı seyreyle hüsn-i sun'ı Yezdanı
Ki mânasını fikrettikçe alur akl-ı insanı
Cihan bir taze revnak buldu bir ruh-i musavverle
Acep mi tazelense dasitan-ı mah-ı Ken'anı
Cihan oldu müsellem bir cihan âra şehinşaha
Püretti nüh revakı gulgal-i kûs-i cihan bani
Uyandı gerçi bahtı rüzgârın hâb-ı gafletten
Veli ârayiş-i dünyanın oldu denk ü hayranı
Kaza bu şevkle hizmette damen-i dermiyan oldu
Müheyya eyledi fevri ana esbab-ı sultani
Felek firûzeden bir taht-ı âli kurdu şahane
Ana bir ak diyba perde çekti suph-i nurani
Çıkardı maveray-ı perdeden ta'zim ile devran
Tutup el üzre bir tac-ı zerendûd ü dirahşani
Tenezzül eylemez amma o tâc ü tahta ikbali
Buna kayil değil zira ulüvv-i şevket ü şani
Nice mirasa girmiştir o tâc ü tahtı neyler ol
Anınçün taht ü tâc etmiş müheyya lütf-i yezdani
Ana taht asmân-ı adl ve mihr-i devlettir
Bu tâc ü tahtile dünyaya hükmeylerse erzani
Taalâllah zehi sultan-ı âlişan-ı mülk âra
Ki derban eylemez bâb-ı hümayununda keyvani
Cihanbân-ı muallâ pâye kim gerdun-i gerdenkeş
Zemin bus-ı cenabından olur fersûde pişâni
Cihan-ı şevket ü şânın serir âra şehinşahi
Serir-i adl ü dâdın dâver-i cem câh-ı devrani
Hudavend-i muazzam padişah-ı maşrık u mağrip
Yegâne vâris-i mülk-i cihan İskender-i sâni
Şerefbahş-ı serir i saltanat sermaye-i devlet
Mühimsâz-ı adalet revnak efzây-ı müselmani
Şehinşah-i adalet-pîşe Osman Han-ı sâni kim
Vücudiyle hayat-ı tâze bulda mülk-i Osmani
Nef'î

CÜLÛS SENESİ (جلوس سنه‌سی) [*Tak.*] Padişahın tahta çıkış tarihine tesadüf eden vak'aların belirtilmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir.

CÜLÛS TERAKKİLERİ (جلوس ترقیلری) [*Ask.*] Yeni padişah tarafından cülûs münasebetiyle yeniçerilerin ulûfelerine yapılan zam hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tahta çıkan her padişahın «kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür» demesi ve bu münasebetle cülûs bahşişi ile beraber askere terakki verilmesi kaideden idi. Padişahın sözündeki terakki tâbiri yeniçerilerin yevmiyelerine yapılacak zam demekti. Bu zammın üç akça olan yevmiyelerin beşe, beşlilerin sekize, sekizlilerin de dokuza çıkarılması suretiyle yapıldığı «Selânikî» de (sahife 68) gösterildiği halde «Kavanin-i yeniçeriyan» da üçlü yeniçeri yevmiyelerinin yedili olduğu yazılıdır.

CÜMAD-EL-ÛLÂ — CÜMAD-EL-ÂHİRE (جمادی الاولی — جمادی الاخره) [*Tak.*] Arabî aylarından beşinci ve altıncı ayların adıdır. Eskiden kadınlar tarafından «Büyük tövbe», «Küçük tövbe» adı verilen bu aylar halk arasında yanlış olarak cemaziyelevvel, cemaziyelâhir suretinde kullanılır. «Lûgat-ı Naci» de «Maruf iki ay cemaziyelevvel, cemaziyelâhir suretinde istimalleri galattır. Bunlara cumada ıtlakına sebep; hengâm-ı tesmiyede Arabistan'da incimat vukuu yani yağmursuzluktan kaynakların kurumasıdır.» izahatı vardır.

Ahteri «Elcemad: bilfetih cansız ve kurumuş olmak ve yağmur yetişmedik yer ve şol yıl ki anda yağmur kalmaya. Sene-i cemad derler ve minhü cemad-el-ûlâ ve cemad-el-âhire bilfeth-id-dal fihima» diyerek iptidası manzum bulunan cumada kelimesini cemad lâfzından getirip cimin üstün olduğunu söylüyorsa da yanılıyor. Çünkü ana lûgat kitapları bunların cimin zammiyle başladığını bildiriyor. Meselâ Vankulu: «Cimin zammı ve dalın fethi ve elif-i meksûre ile fuali vezninde maruf ayların ismidir. Cumedden mehuzdur.» malûmatını, Kamus Tercemesi ise dubarâ vezninde Arap ayları isimlerindendir. İki aydır. Biri cumad-el-ûlâ diğeri cumad-el-âhiredir. Ve bu ma'rife ve müennestir ki gayr-ı munsariftir. Cem'i cumadiyat gelir. İslâmdan evvel cumad-el-ûlâya (cumadi hamse) ve cumadel-âhireye (cumadi sitte) derlerdi. Muharremden beşinci ve altıncı ay olmak hesabiyle, Vakt-i İslâmda (ûlâ) ve (âhire) ye tebdil olundu» tafsilâtını veriyor.

Yine Kamus Tercemesi (cumada) aylarının tesmiyesi sebebini «selefte şuhur-i isna

aşerin birer isimleri vardı. Nitekim cumad-el-ûlâ (hanin) ve âhire (rebi) ile müsemma idi. Def'a-i saniyede esami-i şuhur vaz'ını murat eylemeleriyle ol hengâmda imsak-i sema sebebiyle incimad-ı uyûn vukunüma olmakla şehreyn-i mezkûreyne cumada ıtlak eylediler.»

Ahmet Vefik Paşa da (Lehce-i Osmani)de «cemaziyel evvel ea. ca. n. avam zebanzedi zem sırasında evvel, evail-i ahval mânasına kinaye. Ben onun cemaziyelevvelini bilirim: aslını, evailini» diyor. Paşanın (ca. n.) şifresi, lehcenin (ca) kelimesine nazar oluna demektir. O kelimeye baktığımızda şu satırları görürüz: «ca: cumad-el-ûlâya işarettir. Zebanzedi cemaziyelevvel. Onun cemaziyelevvelini bilirim: Birinin aslının fürumaye olduğuna ima.»

(Ca) muharrerat ve tezakirde tarih vaz'ında ihtisara riayeten cumad-el-ûlâya işaret olmak üzere kullanılırdı. Nitekim (c) cumad-el-âhireye delâlet ederdi.

Ahmet Vefik Paşanın bahsettiği «cemaziyelevvelini bilirim» kinayesine gelince üstat Tahir Olgun bunun menşei hakkında (Mahfil, adet 7, sahife 121) de şöyle bir fıkra naklediyor: «Dosya usulünün tatbikına kadar aklâm-ı devlette her aya mahsus evrakı bir torbaya doldurmak suretiyle hıfzeder, torbanın üstüne de celi kalemle ait olduğu ayın ismini yazarlardı. Vaktiyle bu torbalardan cumad-el ûlâ ayına mahsus olan bir tanesini henüz mülâzim bulunan fakir, lâkin zeki bir genç nasılsa ele geçirmiş ve gömlek yaptırıp giymiş. Torbanın üstündeki halis bezir ,isi mürekkep; bir, iki yıkamakla çıkar şey olmadığından cemaziyelevvel yazısı, biçarenin yeninden, yakasından sırıtır durur. Ve şu hal, kalem arkadaşları arasında tebessüme bâis olurmuş.

«Az müddet içinde o fakir genç, yüksek rütbeler ihraz ederek serasere kaplı samur kürkler içinde görünmeğe ve eski arkadaşlarınca gıpta ile görülmeğe başlamış. Çekememezlik sevkiyle içlerinden biri:

— Şimdiki haline bakmayın. Biz, onun cemaziyelevvelini yani cemaziyelevvel torbasından gömlek giydiği zamanı biliriz.

— Diyerek eski fakirliğine ima etmek istemiş. Ondan sonra bu tâbirin de — Paşanın dediği gibi — zem makamında istimali şüyu bulmuş.»

CÜMLE KAPISI (جملە قپوسی) [*Mi.*] Saray, kışla, cami, kilise gibi binalarda umumun girmesine mahsus büyük kapıya varilen addır. Buna «başkapı» da denilirdi.

CÜNDİ (جندی) [*Ask.*] Binicilikte mahareti olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ve asker mânasına gelen cünddden meydana gelmiştir. Sonundaki ya nispet edatı olduğu için cündi askere mensup demektir. Cindi suretinde de kullananlar olmuş ise de doğrusu cündidir.

Türklerin cündiliğine dair (Uzun Firdevsi) nin «Silâhşorname» sinde ve meşhur (Nasuh) un «Tuhfet-ül-guzat» ında tafsilât vardır.

Uğradı kazaya tab'ı tündi
Olsaydı yerinde başka cündi
Hayri

CÜNDİ BAŞI (جندی باشی) [*Ask.*] Süvarilik, binicilik işlerinin en yüksek âmiri, yerine göre bütün süvari kıtaları kumandanı demektir.

CÜNDİLİK (جندیلك) [*Ask.*] Ata binmek, kılıç ve mızrak kullanmak demek olan cündilik, Türklerin en eski ve en esaslı marifetlerinden, hünerlerinden biridir.

Başı sert, huysuz bir ata binmek, onunla saatlerce didişmek, Türk'ün en zevkli eğlencelerinden birini teşkil ederdi. Bunun için idmanlar yaparlar, bu sayede büyük bir maharet kesbeylerlerdi.

Çelebi Sultan Mehmet cündiliği bir kat daha tamim için biri «Merzifon», diğeri «Amasya» olmak üzere iki cündi bölüğü teşkil etmişti. Merzifon'un lâhanası, Amasyanın da bamyası meşhur olduğu için Merzifon bölüğüne «lâhanacı», Amasya'nınkine «bamyacı» namlarını vererek bu süvarileri iki şehir arasındaki «Sulu ova» da karşılıklı talim ettirdi.

Bilâhara cündilik dersleri saray içinde verilir oldu. Topkapı Sarayı dâhilinde Bağdat Köşkü ile «Sofa ocağı» na gidecek «Üçüncü yeri» denilen mahallin aşağısındaki «Beşinci yeri» mevkiinin ortasında merkûz «Kıztaşı» etrafında, Gülhane'de, Besiktaş Sarayının çinili meydanında «binicilik, cirit, kılıç kullanma, ok ve tüfek atma» öğretilirdi. Bu fenlerde ikmal-i mümarese ve malûmat edenler umum cündi ağaların tasdikiyle acemiliktan çıkar, üstat cündilerin unvanı olan «Keskinler» sınıfına dâhil olurlardı.

Bu malûmatı veren Atâ Bey (Tarih-i Atâ c. 1, s. 178) keskin cündiliği tarif ettiği sırada «beş, on, otuz kata kadar timur tel üzerine sarılmış, ıslatılmış kar keçesini, atı yavaş yavaş hızlatarak tam hizasına gelince dörtnala sürmek suretiyle bir kılıç darbesinde iki parçaya ayırmak, at son süratle giderken birdenbire durdurmak, bir anda bir nokta üzerinde hayvanı döndürmek, harman tâbir olunur devre sokmak, çabukluk ile hasma galebe etmeyi öğrenmek fenniydi» diyor.

Cündilik sanatın tâallüm ve kesbiyle [illegible] ve hattâ [illegible] Nitekim [illegible] Ramazan [illegible] Yüksek muvaffakiyet göstermeler takdir ve hattâ [illegible] Nitekim [illegible] Harput mutasarrıfı iken vefat eden Selim Giray'ın damadı İsmail Paşa, gayet yüksek gerilmiş bir iptên lobudunu aşırmış ve bu yüzden mükâfata hâil olmuştur.

Cündiler ciritten başka bir de «tomak» [illegible] oyunu oynarlardı. Bu oyun bir nevi [illegible] oyunuydu. Uzunca [illegible] içi kat kat [illegible] cibetinin uçu yassı el ile tutulacak cibeti kamçı gibi mesinden ince ince kesilip saç gibi örülmüş bir yurma aletidir. Bundaki maharet tomağı sırtına vurdurmamak ve ceviklik göstermekti. Bu oyun da padişahlar huzurunda icra edilirdi.

Yeniçerilerin idman oyunları arasında ağır yük kaldırmak, kuvvet taşı atmak, güreşmek de vardı. Esasen daha ziyade sarayda ve saray adamları arasında yapılan bu oyunlarda pek büyük maharet sahibi olanlar vardı. İlyas Efendi bir saray tarihi olan «Enderun Tarihi» nde bu oyunlarda şöhret kazananların uzun uzadıya isimlerini yazar. Bunların içinde Birinci Mahmud devri cündilerinden Nakkaş Mustafa Ağa'nın, Üçüncü Selim zamanı binicilerinden Behram, Fazıullah Lezki Mehmet ağa'larla diğer birçok adamların isimleri yazılıdır ve bunlar hakkında «canüksüvaran ebriz-i fürusiyet olan erbab-ı cesaret hayret cub-i ukul-ü erbab-ı cürettir» diyor. Eser telif edenler arasında cündilikten bahsedenler olduğu gibi, cündiliğe dair başlı başına kitap vücuda getirenler de vardır. Necip Asım Beyin «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası» nda (c. 2, s. 542) mündericatından uzun uzadıya bahsettiği «Fevaid-i Gaza» unvanlı eser, cündiliğe dair başlıbaşına yazılmış bir kitaptır. Bu eserde cündiliğe mütaallik bütün oyunlar tafsil edilmekte ve meşhur cündiler hakkında malûmat verilmektedir.

Cündi ağalarının bayramların ikinci gününde [illegible] Eyyam-ı selâsede bu binişirade buyurulup da cirit oynandıkça [illegible]

CÜNEYDÎ SARIK

Sarıklardan birinin adıdır. Sarıklar, ya kalın gelişigüzel, yahut aşağı indirip yukarı çıkarmak suretiyle sarılırdı. Bu çıkış ve inişin üstüste gelmesinden bir nevi kafes husule gelirdi. Mevlevîlerce «kafesî destar» denilen bu tarz sarığa sair tarikatlarda «cüneydî sarık» ismi verilirdi. Katları gelişigüzel sarılan sarıklara da «dolma» denilirdi.

CÜRÜM VE CENAYET RESMİ

(ج ر م و ج ن ا ی ت رسمی) [*Mal.*] Emvali sabite ve gayri menkule sahiplerinin işledikleri cürüm ve cinayet üzerine timar sahiplerinin ceza makamında aldıkları para hakkında kullanılan bir tâbirdir. Timar tasarrufunda bulunan timarlı sipahiler timarları dâhilinde vergi ve resim gibi her nam altında bu tarihe kadar cezalar da alırlardı.

CÜZ (جز)

[*San.*] Bir iki formadan ibaret küçük kitap hakkında kullanılır bir tâbirdir. Küllün mukâbili olan bu Arapça kelime, parça, kısım demektir. Cem'i eczadır. Kuranın ayrılmış olduğu 30 kısmın her birine «cüz» ismi verilir. 20 sahife bir cüz sayılır.

§ [*Ed.*] Aruz ilminde bir beytin tef'ilesine cüz denilir.

§ [*Sof.*] Mertebe-i sâniye, mertebe, esma ve sıfat demektir.

CÜZ CÜLÜ (جز جلو)

[*Tez.*] Yazma muhafaların cüz başlarına konulan işaretin adıydı. Darpların başlarına konulanlara da «darp gülü» denilirdi.

CÜZHAN (جزخان)

[*Vak.*] Namazlardan evvel Kuran'dan birer cüz okumak vazifesiyle tâyin olunmuş bir cami hademesi hakkında kullanılan bir tâbirdir. Han Farsça okumak, çağırmak manasına gelen handen masdarından ism-i fail'dir, Fars kaidesiyle vasl-ı terkibi olan bu iki istılâhın manası cüz okuyan demektir.

CÜZHAN KÜRSÜSÜ

[*Sanat.*] Cüzhanların cüz okudukları kürsülere verilen addır. Salâtin camilerde bulunan ve yazı kürsülerinden küçük olan bu kürsüler, ötekiler gibi camiin hüsn-i alâsına değil duvarların kıblenin arkasına konulmuş olan küçük kürsülere yerleştirilmiş olmalarından dolayı ehemmiyetsiz bir şekilde yapılırdı.

CÜZHANLIK CİHETİ

[*Vak.*] Camilerle tekkelerde cüz okumak vazifesiyle tavzif olunanlara bu vazifelerin karşılığı olarak bağlanan vakıf hakkında kullanılan bir tâbirdir. Cüzhanlık ayniyat denilirdi.

Diyerek eski tahrirlerine ima etmek isterdi.

CÜZ KESESİ

[*Sanat.*] Eskiden ayrı ayrı çocuklarının Kuranın kitaplarını koydukları mahfazanın adı idi. Şimdiki çantaların hizmetini görürdü. Boyna asılan ve deri ve kumaştan yapılan bu keseler, serdâr denilen ağır nakışlarla süslenirdi. Bunların bir sanat eseri sayılabilecek kadarı gübelleri yardır.

CÜZLÜK (جزلك)

[*Sanat.*] Cüz halinde bulunacak olan büyük hükümdar kâğıdı hakkında kullanılan bir tâbirdir.

birdir. Buna «cüzlükk âğıt» da denilirdi. Şimdiki mukabili forma olan cüz eskiden yirmi sayfa idi.

CÜZLÜK KÂĞIT (جزلك كاغد) [*San.*] Cüz teşkil edecek büyüklükteki kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak «cüzlük» de denilirdi. Şimdiki mukabili forma olan cüz eskiden yirmi sayfa idi.

CÜZ MAHFAZASI (جزو محفظه‌سی) [*San.*] Cami ve türbelerde okunmak üzere vekfedilmiş olan otuz cüzden ibaret Kuran'ın vazı ve hıfzına mahsus çekmeceye verilen addır. Bu cüzler hazır bulunanlara tevzi edilmek suretiyle aynı zamanda ve müddette hatim indirilir. Kuran'a olan hürmet ve tazim sebebiyle tezyinat ve işlemelerle dikkati celp bir surette yapılanları vardı. Bu mahfazalar tazimen cami ve türbelerin yüksek bir yerinde saklanırdı. Ayaklı, kapağı kubbeli olanlar olduğu gibi müsedded şeklinde kapağı kubbesiz olanlar, dört ayaklı birleşkenle üzerine konulanlar da vardı. Camilerde şimdi bile bu kabil mahfazalar mevcut olduğu gibi, Türk ve İslâm müzelerinde bulunduğu bilinmektedir. Şiyle mezkûr işlenmiş kıymetlileri vardır.

CÜZULİYYE (جزولیه) [*Sof.*] Şâzeliyye tarikatının on iki şubesinden birinin adıdır. Kurucusu Berberiyye kabîlelerinden (Sus-ı Aksa) da sakin Cüzule kabîlesi halkından şeyh Ebu Abdullah Muhammet bin Süleyman-ül-Cuzulidir. Ebu Abdullah «Fas» şehrinde tahsil ettikten sonra (Ayn ül-kutur) köyündeki Nebat zaviyesinde rasladığı şeyh Abdullah Muhammet bin Abdullah'a intisabetti. On dört sene ihtiyar ettiği halvette ibadetle meşgul oldu. Sonra (Esfa) ya giderek orada tarikatı neşretti. Daha sonra (Ufigal)e gidip orada da irşat ile meşgul oldu. Halk,müridi olmak için biribirleriyle âdeta müsabaka ediyordu. 16 rebiülevvel 870 (1465) sabah namazını kılarken ölmüş, orada yaptırdığı mescidin ortasına gömilmüştür. Ölümünden 77 sene sonra cesedi (Merakeş) e nakil ve Riyaz-ül-Arûz denilen yere defnedildi. Mezardan çıkarıldığı zaman ta ki çürümemişti. Tasavvufa, akaide dair eserleri vardır. En meşhuru Muhammet Fas tarafından «Delâil-ül-hayrat ve Sevarik-ül-envar fis salât alen-nebiyy-ül-muhtar» adı ile şerh olunan «Delail-ül-hayrat fis-salat-i alâ şeref-il-mahlukat» isimli eseridir.

Cüzuliyye tarikatının diğer şubeleri şunlardır: Düssukiyye, Ahmediyye, Vefaiyye, Zerrukiyye, Hanefiyye, Gaziyye, Iseviyye, Nasiriyye, Ilmiyye, Mistariyye, Arifiyye.

CÜZULİYYE (جزولیه) [*Sof.*] Şâzeliyye tarikatının on iki şubesinden birinin adıdır. Kurucusu Berberiyye kabîlelerinden (Sus-ı Aksa) da sakin Cüzule kabîlesi halkından şeyh Ebu Abdullah Muhammet bin Süleyman-ül-Cuzulidir. Ebu Abdullah «Fas» şehrinde tahsil ettikten sonra (Ayn ül-kutur) köyündeki Nebat zaviyesinde rasladığı şeyh Abdullah Muhammet bin Abdullah'a intisabetti. On dört sene ihtiyar ettiği halvette ibadetle meşgul oldu. Sonra (Esfa) ya giderek orada tarikatı neşretti. Daha sonra (Ufigal)e gidip orada da irşat ile meşgul oldu. Halk,müridi olmak için biribirleriyle âdeta müsabaka ediyordu. 16 rebiülevvel 870 (1465) sabah namazını kılarken ölmüş, orada yaptırdığı mescidin ortasına gömilmüştür. Ölümünden 77 sene sonra cesedi (Merakeş) e nakil ve Riyaz-ül-Arûz denilen yere defnedildi. Mezardan çıkarıldığı zaman ta ki çürümemişti. Tasavvufa, akaide dair eserleri vardır. En meşhuru Muhammet Fas tarafından «Delâil-ül-hayrat ve Sevarik-ül-envar fis salât alen-nebiyy-ül-muhtar» adı ile şerh olunan «Delail-ül-hayrat fis-salat-i alâ şeref-il-mahlukat» isimli eseridir.

Cüzuliyye tarikatının diğer şubeleri şunlardır: Düssukiyye, Ahmediyye, Vefaiyye, Zerrukiyye, Hanefiyye, Gaziyye, Iseviyye, Nasiriyye, Ilmiyye, Mistariyye, Arifiyye.

Ç

ÇAÇ (چاچ) [*Öl.*] Küme ve yığın halinde zahire demektir. Eski kanunnamelerde bu suretle geçen bu tâbir, Anadolu'da el'an «çaç» suretinde kullanılır «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çaç «hububat yığını, küme, demet yığını olursa tokurcun» suretinde izah olunmuştur.

ÇAÇAK (چاچاق) [*Coğ.*] Sırbistan'da Çanaçefe kazasının merkezi olan kasabanın adı idi.

ÇADIR (چادر) [*Bah.*] Yelkenli harb gemilerinin kıç tentenesine verilen addır. Kadırgaların çadırı yetmiş arşın beylik çuhadan yapılır ve her iki senede bir değiştirilirdi. Paşa baştardasının çadırı önceleri seraserdendi. Sonraları bir yeşil ve bir kırmızı kadifeden yapılmıştı, en sonra kırmızı kadifeden yapılırdı. Döşemesiyle beraber yüz bin kuruş masrafla vücuda gelir ve her sene yenilenirdi.

Bir acep deryadır ordu-yu hümayunun senin
Kim habab-ı berkarar olmuş ana her çaderi
Nef'i

ÇADIRCI (چادرجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ehl-i hiref imalâthaneleri adı verilen iş yerlerinde çadır yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ehl-i hiref imalâthanelerinin bir kısmı Ağakapısında, diğer kısmı da hariçte olmak üzere iki yerde idi. Çadırcılar Ağakapısı'nda bulunan birinci kısımda çalışırlardı. İmalâthanelere acemi ocağından acemi efrat verilirdi. Bunların kalfaları ve ustaları vardı. Ustalar «çadırcı başı» adını alırlardı. Ustalar terfi ederlerse bölük başı olurlardı. İmalâthanelerde çalışanların terfi, terakki ve teceziyeleri bunlara nezaret eden kethüda yeri marifetiyle olurdu.

ÇADIRÎ (چادری) [*San.*] Yeşil, cengâri renk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇADIR MEHTER BAŞISI (چادر مهترباشیسی) [*Sar.*] Padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve muhafaza eden çadır mehterlerinin âmirine verilen addır. Resmî kayıtlarda «hayme mehter başısı» suretinde de geçerdi.

ÇADIR MEHTERLERİ (چادر مهترلری) [*Sar.*] Padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve muhafaza edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî kayıtlarda hassa çadırı mehterleri mânasına gelen mehteran-i hayme-i hassa suretinde de geçer. Sefer ve göçlerde çadır hizmeti gören oda dahi denilen dört bölüğe taksim edilmiş bulunan çadır mehterleri Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı başında mehterhane-i hümayun adı verilen yerde otururlardı. Oda-i evvel denilen birinci oda ağa odası, ikinci oda kethüda odası olup bunlardan başka bölükbaşı denilen üç zâbit vardı. Üçüncü oda baş bölükbaşı odası idi.

Çadır mehterlerinin arasında bir sınıf da cellât vazifesini görürdü. Bunlardan dört veya beşi her gün sarayda orta kapıda kapıcılar dairesinin yakınında oturarak padişahın veya sadrazamın emirlerini yerine getirmek için nöbet beklerlerdi.

Sefer zamanında çadır mehterleri ikiye ayrılarak bir kısmı asıl karargâhtan bir gün ileri gidip kurulacak menzile otak-ı hümayun ile çadırları kurup hazırlarlardı.

Çadır mehterlerinin âmiri resmî kayıtlarda hayme mehter başısı suretinde de geçen çadır mehter başısı idi. Ondan sonra kethüda, daha sonra baş bölükbaşı ve diğer bölükbaşılar gelirlerdi. Münhal vukuunda bölükbaşılığa kıdemli mehter geçerdi.

Sayın profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devrinde Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserine göre (sahife 454) 15 inci asrın son yarısında mehterbaşı, kethüda, iki haymeduz da dâhil olmak üzere şagirtleriyle beraber 38 kişi idiler. Çadır mehterleri 17 nci asır başlarında 835 kişi ve aynı asır ortalarında 2000, 1171 (1757) de dört odada 875, ve 1190 (1776) da yine dört odada 861 kişi idi.

1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağının ilgası üzerine çadır mehterleri ismi kaldırılarak dairesine Hıyamiyye Nezareti denilmiştir.

ÇADIR MEHTERHANELERİ KASRI (چادر مهترخانه‌لری قصری) [*Sar.*] Eskiden Atmeydanı adı ile anılan Sultanahmet meydanının karşısında ve şimdiki Tapu Dairesi yakınında yapılmış olan kasrın adı idi. Kıymetli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı (İstanbul Sarayları, birinci cilt, İstanbul Bürhanettin Matbaası 1943, sahife 259) 1815 senesinde ikmal edilmiş bulunan bu kasrın şimdiki durumu hakkında şu izahatı veriyor: «Atmeydanı tarafının alt kısmı âdi ve gayr-i muntazam taşla yapılmıştır. Bazı yerlerine intizamsız bir surette tuğla karıştırıldığı da görülmektedir. Taş silmeden yukarısı muntazam bir halde üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla yapılmıştır. Kasrın eni 23,80; derinliği 53,30 metredir. Kasır; meydan tarafında üç, terzihane sokağında ve garb-i şimalî tarafında iki kat halindedir. Kasırdan meydan tarafına taş silmeden sonra birinci kattan bir sıra halinde yuvarlak üç ve ikinci kattan iki sıra halinde dörderden sekiz pencere açılmaktadır. Birinci sıradan soldaki birinci pencereden evvel - tuğla kemerli - bir şehnişin vardı. İnşasından on sene sonra kasrın ahşap kısımlariyle beraber bu şehnişin de yandığı için yeri örülmüş ve bir pencere haline konulmuştur. Şehnişinin saçak izleri hâlâ duvarda görülmektedir. Kasrın terzihane sokağında üç sıra halinde 30 penceresi vardır. Kasrın meydan cephesindeki muntazam silme; bu yüzünde orta sıradan ancak üçüncü pencereye kadar uzanır, bundan hem silme hem de inşa malzemesinin cinsi intizamını kaybeder: Üç sıra tuğla, bir sıra taş yerine gelişigüzel taş ve tuğla kullanıldığı görülür. Burada - yangından sonra duvarların mukavemetini artırmak için - bazı pencereleri sonradan örülerek kapatıldığı ve bazı pencerelerin alt kısımlarının genişletildiği göze çarpar. Meselâ birinci sıradan 6 ncı ve 8 inci pencerelerin altları genişletildiği gibi ikinci sıradan 3, 4, 5 ve 6 ncı pencereler de sonradan kapatılmıştır. Duvarda bazı çatlaklar da görülmektedir. Bunlar kasrın yangından çok müteessir olduğunu gösteren açık delillerdir.

«Kasrın meydan tarafında - sonradan açılan kapıya kadar alt kısmında - dokuz kapılı bir zemin katı vardır. Bu kapılardan ikisi kasrın, diğerleri de avlunun altına rastlar. Bu kısım uzunlamasına 10 tonoz gözden müteşekkildir. Sonradan açılan kapının yerinde de - şimdiki askerlik şubesi kapısı - bir göz bulunuyordu.

«Her gözden meydan tarafına - üstlerinde - birer pencere açılırdı. Şu halde kasrın cephesinde on bir göz tonoz bulunuyordu. Kasrın tam altında ve sol tarafındaki iki gözün kapıları yoktu. En son göze sonradan bir kapı açılmıştır. Bu kısımlar tamamen tuğla ile yapılmış beşik ortüsü tonozlardır. Her gözden yanlarındakilere ikişer kemerle geçilir. Gözlerin derinlikleri dokuzar, enleri üçer buçuk, kemerlerin açıklığı dörder, kalınlıkları ikişer, irtifaları ve kapıların araları üçer, beşik örtüsü tonozların yerden yükseklikleri de beşer metredir.

«Bu gözler, Sedat Çetintaş'ın dediği gibi, daha derin ve sonradan örülmek suretiyle kısaltılmış değillerdir. Esasen bu derinlikte yapılmışlardır. Yerinde fen adamlarına yaptırdığım yoklama da benim bu iddiamı teyidetmiştir.

«Kasrın uzunluğu; Düğümlübaba tekkesine kadar 44, yeni açılan kapıya kadar 60 metredir.

«Rölöve plân mütehassısı yüksek mimar Sedat Çetintaş bu cephede - altısı hariçte ve üçü Düğümlübaba tekkesi içinde - dokuz kapı varken «Saray ve Kervansaraylarımız arasında İbrahimpaşa Sarayı» adlı broşürünün 26 ncı sahifesindeki resim burada sekiz kapı göstermek zühulünde bulunmuştur.

«Kasrın tonoz kemerli zemin katından yedisini bugün Ahmet Tezel'in marangoz fabrikası işgal etmektedir. Tekke tarafındaki çift kemer örtülmek suretiyle kapatılmıştır. Tonoz gözlerden üçü de Düğümlübaba tekkesinin türbe, sema'hane ve kütüphanesi idi. Bu üç tonozun önüne ilâve edilen tekke binasında bugün tekkenin son şeyhi Şahap Ererem oturmaktadır.»

ÇAĞA (چنه) [*Coğ.*] Gerede'ye bağlı bir kaza'nın adı idi.

ÇAĞLAYAN (چاغلیان) [*San.*] Suni setlerden dökülen ve onlara çarparak köpürüp kaynıyan yapma şelâlelere verilen addır. Akan su ses çıkardığı için bu ad verilmiştir. Eski saray ve konakların bahçelerinde yapılırdı. Kâğıthanede Üçüncü Ahmet zamanında yapılmış olan köşkteki çağlayan münasebetiyle köşke de o isim verilmişti.

Uğraş bakalım, yoksa işin, heyyidi şaşkın
Kurşun gibi süratli, denizler gibi taşkın
Bir çağlayanın menba-ı dehhaşına doğru
Tırmanmaya benzer yüzerek başka değil bu
Mehmet Akif

ÇAĞLAYIK (چقلایق) [*Coğ.*] Rumeli'de eskiden Yenice'ye bağlı kaza'lardan birinin merkezi olan yerin adı idi.

ÇAKALOZ (چاقالوز) [*Top.*] Ufak toplardan birinin adiydi. «Çakanor» da denilirdi. Bu toplarla çakıl atıldığı için bu ismi almıştı. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «çakanor, çakaloz çakıl atan ufak top» izahatı vardır.

ÇAKIL DİKMEK (چاقيل ديكمك) [*Ok.*] Okta rekor kırdığı halde nişan dikme ziyafeti vermeye kudreti olmıyan pehlivanlar namına dikilen ufak taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin ziyafeti diğer kemankeşler tarafından tertip ve masarifi müştereken tesviye olunurdu. Taş dikmenin özürsüz mühleti altı aydı.

ÇAKIRCI (چاقيرجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı teşkilâtından bir sınıfın adı idi. Çakır, doğan nev'inden bir kuştur. Çakırcı da avda doğanı elinde götürenler kakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahları çok eski devirlerden beri Türklerin harb taklidi meşguliyetlerinden biri olan avla uğraşmışlardır. Birinci Murat'la oğlu Yıldırım Beyazıt'ın mükemmel av teşkilâtı vardı. Hattâ yeniçeri ocağı ağaların memuriyet ve unvanları zağarcıbaşı, seksoncubaşı, turnacıbaşı diye konulmuştu. Yine bu ocakta sekban avcılariyle şikârî denilen avcılar vardı. Üçüncü ve dördüncü Osmanlı padişahlarının beş altı bin kişilik av maiyeti bulunuyordu. Çakırcılar işte bunlardandı. 17 nci asır başlarında 271 çakırcı mevcuttu.

Çakırcıların diğer avcı teşekkülleri gibi, taşrada hizmet eden timarlı, zeametli, vergi ve tekâliften muaf olanları da vardı

ÇAKIRCIBAŞI (چاقيرجى باشى) [*Sar.*] Padişahların maiyetlerinde şikâr ağaları dahi denilen rikâp ağalarının başında gelenin unvanı idi. Bunlar derece sırasiyle yukardan aşağıya doğru çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı idiler. Bu üç ağa, sarayın erkân-ı birun denilen dış hizmetinde bulunan avcıbaşılardı. Bunlardan başka bir de enderun erkânından ve erkân-ı havass-ı cuvaniden olan doğancıbaşı ile maiyeti olan doğancılar vardı.

Çakırcıbaşılığın ihdası tarihine dair bir kayıt ve malûmata tesadüf olunamamakta ise de Birinci Murat'la oğlu Yıldırım Beyazıt zamanında avcı teşkilâtının ehemmiyeti nazar-ı dikkate alınırsa çok eski olduğundan şüphe kalmaz. Fatih Kanunnamesinde mevcudiyeti de bunun delilidir.

Fâtih Kanunnamesine nazaran (s. 11) çakırcıbaşının teşrifattaki mevkii mirahurdan sonra geliyordu: «Ağalardan, yeniçeri ağası, sair ağaların büyüğüdür. Başyeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, hâlâ mirahur devlet-i padişahide iki olmuştur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı; anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Çakırcıbaşının ulûfesi yüz altmış akçaydı. Çakırcılar badehu çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan, atmacaciyan namiyle üçe taksim olunmuştur. Son ikisine «doğancıbaşı» ve «atmacacıbaşı» namlariyle zâbitler de tâyin olunmuştur. Bununla beraber hayli vakit çakırcıbaşı çakırcıyan-ı hassanın zâbiti ve diğerlerinin de âmiri vaziyetini muhafaza etmiştir.

Çakırcıbaşı, padişahın atının yanında yürümek imtiyazına malik olan ve «özengi ağaları» da denilen «rikâp ağaları» ndan idi.

ÇAKIR GÖTÜRÜCÜLÜĞÜ TİMARI (چاقير كتوريجيلكى تيمارى) [*Sar.*] Padişahların avlanmaları için saraya çakır getirenlere bu hizmetlerinden dolayı verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Karasi (Balıkesir) sancağının Çakır köyünde üç bin akça hâsılatlı böyle bir timar olduğu gibi başka yerlerde de bu kabîl timarlar mevcuttu.

ÇAKIRSALAN (چاقير صالان) [*Sar.*] Av yerinde doğan kuşunu salıvermek ve avlanacak avı tutturmakla uğraşanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çakır, pençesi iri ve pek keskin bir nevi doğan'ın adıdır.

Bunlar saray müstahdeminindendiler. Hassa askerinin avcılar kısmına ait efrada çakırcı denilirdi. Çakırsalanlar silâhtar ve başçuhadarın maiyetinde alelekser yedişer yedişer olarak bulunurlardı. Bunların başlarına «baş çakırsalan» yahut «çakırcıbaşı» ıtlak olunurdu. Baş çakırsalanlar hane-i hassaya zilyed sayılır, yani hakk-ı terfi ashabından tanılırdı.

ÇAKMAK (چاقماق - چاقاق) [*San.*] Kibritin icadından evvel ateş için kıvılcım çıkaran taşa çarpmakta kullanılan alete verilen addır. Şimdi tıraş aleti olarak kullanılan jilet biçiminde, ondan az büyükleri olduğu gibi icabında bir ipe geçirilebilmek için üst kısmında büyücek bir delik bırakılanları dahi vardı. Çakmağın çakılmasından meydana gelen kıvılcımların tutuşturması için «kav» kullanılırdı. Kav, ağaçların gövdelerinde hâsıl olan, kolaylıkla yanmağa müsait bir maddedir. Kav, taşın üstüne konulur, sol elin baş ve şahadet parmakları arasına sıkıştırılıp sağ elde tutulan çakmak, taşa çarpmak suretiyle çıkan kıvılcımla yanardı. Bunların üçü; çakmak, taş ve kav deriden yapılmış ağzı büzmeli yuvarlak bir mahfazada ve hep bir arada saklanırdı. Hâlâ şehirlerden uzak bir takım yerlerde kullananlar vardır.

Eskiden kullanılan çakmaklı tüfeklerde taşa çarpıp kıvılcım çıkarmak ve bu suretle barutu patlatmakta kullanılan alete de bu ad verilirdi.

ÇAKMAKLI (چاقاولو) [*Ask.*] İlk defa icadolunan silâhlardan birinin adıdır. Ağızdan doldurulur, çakmağın taşa çarpmasından hâsıl olan kıvılcımla iştial ederdi. Bu silâha «çakmaklı» denilmesi, çakmağın bulunmasından dolayıydı. Bu silâhın çakmak ve taşına mukabil, horoz ve kapsül ile kullanılan aynı cinsten tüfeklere de «kapsüllü» veya «fitilli» denilirdi.

ÇAKMAKLI HAVAN (چاقاقلی هوان) [*Top.*] Havan toplarının küçük cinsten birinin adı idi. Tüfek kundağı gibi uzun bir kundak üzerine yerleştirilen topun kundağının içinde bir tel, telin bir ucunda horoz, diğer ucunda da tetik vardı.

Havan doldurulduktan sonra tetik çekilmek ve horoz eczalı kapsül üzerine düşmek suretiyle ateş alırdı. Daha sonra tâdil edilerek horoz kaldırıldı. Âdeta tüfek namlusu gibi yan tarafından falye deliği açılmış, oraya demirden bir barut tavası ilâve olunmuştu. Barut o tavanın içine konulur, fitil ağacı vasıtasiyle ateş verilirdi. Bu havan ekseriya metriste kullanılırdı.

ÇAKMAK MÜHRE (چاقاق مهره) [*San.*] Her iki tarafından tutulup kullanılan merdane tarzındaki mühreye verilen addır. Süleymaniye taşından, zebercet dahi denilen yeşimden, akikten yapılırdı.

§ Her iki tarafından elle tutulması için bir kısım bırakılmış olan bir ağaçtan ibaretti. Ellerin arasına tesadüf eden kısım oyulmuş ve içinde boyu 10-12, eni 4-5 santim büyüklüğünde ve 1-1,5 santim kalınlığında sert bir taş yerleştirilmişti.

ÇAKMAK PABUÇ (چاقاق پابوج) [*Giy.*] Eski çakmak aletleri gibi mukavves şekildeki pabuçlara verilen addır.

ÇAKŞIR (چاقشیر) [*Giy.*] Don gibi belden aşağı kısma giyilen paçaları mestli ve dar bir nevi şalvar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çuhadan yapılırdı. Kadınlara mahsus olanların ağızlık ve uçkurlukları sırma kaytanlarla süslenirdi. Lûgat-i Ebüzziya'da bunun için «ince kumaşlı, meste merbut dar şalvar» izahatı vardır.

ÇALAKALEM (چالاقلم) [*Hal.*] Durmadan, düşünmeden, dinlenmeden süratle yazı-yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇALIK (چالق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağından tardedilen, kayıtları silinenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde, çalınmak kelimesinin «tardolunmak, koğulmak, işten çıkarılmak» mânasına geldiğini de yazar. Sonraları bunun yerine «kaydı terkin olunmuş» denilirdi.

ÇALIK TASHİHİ (چالق تصحیحی) [*Bah.*] Yeniçeri ocağından alâkaları kesilerek kayıtları silinenlerden tekrar alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çalık; tardolunmak, işten çıkarılmak demek olduğu için çalık tashihi, silinen adın tekrar deftere yazılması ve bu suretle yeniden vazifeye alınması demek olur. Çalık ve çalık tashihi münasebetiyle Osmanlı saltanatının inhitat devrinde ocak ilerigelenleri tarafından pek çok suiistimaller yapılmıştır.

ÇALIM (چالم) [*Bah.*] Flok ve gabye gradinlerinde olduğu gibi, herhangi bir yelkenin mailen kesilmiş yapraklarına verilen addır. Buna «peş» de denilir.

§ Geminin kıç tarafının sudan aşağı olan darlığının adıdır. Bu darlığa «kruz» da denilir.

ÇALKATURA (چالقاتورا) [*Mal.*] Memurları tarafından sayılmış ve defterlere geçirilmiş olan koyun, keçi ve canavarların doğru yazılmış olup olmadığının kontrolü için sayım bittikten sonra ikinci defa yapılan yoklama hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu yoklamayı yapan memurlara «çalkatura memuru» denilirdi. Bunlar tarafından kayıt haricinde bulunan hayvanlardan dört kat vergi alınırdı

ÇALKATURA MEMURU (چالقاتورا مأموری) [*Mal.*] Koyun, keçi ve canavarların sayımı bittikten sonra ikinci defa yoklama yapan memurlara «ağnam tâdat memuru» yahut sadece tâdat memuru adı verilirdi.

ÇALMA (چاله) [*Kıy.*] Sarık nevilerinden birine verilen addır. Buna «çalma destar» da denilirdi. Bu türlü sarıklar beyaz olduğu için yalnız ilmiye sınıfı sarardı. Çalma; sıvama olmıyan kaba şey demektir.

Büyük çalma sarar ziyade sefih
İder başına karlı dağı şebih
Lâ

§. Kavuklardan da birinin ismiydi. Üçüncü Murat, babası İkinci Selim'in cenaze merasiminde giymişti.

ÇALMA DESTAR (چاله دستار) [*Kıy.*] Sarık nevilerinden birine verilen addır. Buna sadece «çalma» da denilirdi. Bu türlü sarıklar beyaz olduğu için yalnız ilmiye sınıfı sarardı. Çalma; sıvama olmıyan kaba şey demektir.

ÇALPARA (چالپاره) [*San.*] Dört veya iki parça ağaçtan kaşık hokkası gibi yapılan müzik aletine verilen addır. İki tarafa geçirilen kayışla parmaklara çift olarak takılırdı. Köçekler çalınan çalgının ahengine uydurmak suretiyle, çalarlardı. Bunun yerine kaşık da kullanırlar. Ma-

denî olanlarına zil denilir. Çalparasız oynamak mecazen ziyade sevinmek demektir.

ÇAM (چام) [*Bah.*] Nehirlerde işliyen küçük gemi nevilerinden birinin adı idi.

ÇAMARİVA (چاماریوا) [*Bah.*] Gemi tayfasına armaya çıkmak için verilen emir, armaya çıkma emri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇAMAŞIRCI USTA (چاشیرجی اوستہ) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı da hususi hizmetlerde kullanılırlardı. Umumi hizmette kullanılan yedi ustanın biri de bu çamaşırcı usta idi. Ötekiler şunlardı: Hazinedar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere biribirine tekaddüm eden mûteber mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çamaşırcı usta, çamaşır işlerine bakardı.

ÇAMÇAK (چامچاق) [*San.*] Kulpsuz ve kapaksız, dibi yuvarlak tas gibi yayvan şekildeki su kabına verilen addır. Köylüler tarafından çam ağacından yapıldığı için bu adı almıştır. Şehirlerde tenekeden, bakırdan olduğu gibi gümüşten, billûrdan, kıymetli taştan, zergerdandan da yapılırdı. Daha ziyade ev dışında kullanıldığı için kıymetlilerinin kendilerine mahsus meşinden mahfazaları olurdu.

Kaynayıp çifte kazan, aksa da çamçak çamçak
Bunu bilmem ki yarın hangi imam paklıyacak
Mehmet Akif

ÇAMLICA (چاملیجہ) [*Bah.*] Eski Türk gemilerinden bir nev'inin adı idi.

ÇAN (چان) [*Coğ.*] Biga'ya bağlı bir kazanın adı idi.

ÇANAK (چناق) [*Mus.*] Sazın baş tarafına verilen addır. Sapına «deste» denilir.

ÇANAK AÇMAK (چناق آچق) [*Hal.*] Sebebolmak, meydan vermek, vesile hazırlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar vardır.

ÇANAKLIK (چناقلق) [*Bah.*] Gabye kaplamasından gelen armanın yayılması ve armada bulunan neferlerin rahatla işlemeleri için, ana gorçete ile magonelerin üzerine konulan döşemenin adıdır.

ÇANAKLIK FENERİ (چناقلق فناری) [*Bah.*] Eskiden kumandan gemilerinde kumandan forsu makamında geceleyin çanaklık arkalarına kaldırılan ve yakılan fenere verilen addır. Bu fener şimdi grandı direği şaykasında yakılmakta ve kumandan feneri denilmektedir. Tek direkli gemilerde pruva direğine kaldırılır.

ÇANAK MEHTABI (چناق مہتابی) [*Bah.*] Eski gemilerin küpeştelerine şenliklerde dizilip yapılan ve çanaklar içine konmuş bulunan «el'-ab-ı nariye = ateş eğlenceleri» ye denilirdi.

ÇANAK ÜZENGİ (چناق اوزنکی) [*San.*] Eskiden kullanılan, ayak basacak yeri çanak şeklindeki üzengilere verilen addır. Buna «kazam üzengi» de denilirdi.

ÇANAK YALAMAK (چناق یالامق) [*Hal.*] Ötekinin berikinin artığı ile geçinmek, peşinde dolaşmak, tebasbus, dalkavukluk yerinde kullenılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar görülür.

ÇANİCE DARPHANESİ (چانیجہ ضربخانہسی) [*Mal.*] Osmanlılar devrinde para basılmış olan darphanelerden birinin adı idi. Bosna'da olan bu darphane orada çıkan bir maden münasebetiyle yapılmıştı. Osmanlılar, yalnız merkezde değil memleketin muhtelif yerlerinde de para bastırmışlardır.

ÇANİCE MUKATAASI (چانیجہ مقاطعہسی) [*Mal.*] Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri mukataaları için kullanılır bir tâbirdir.

ÇANTACI (چانطہجی) [*San.*] Padişahın saray dışında bulunduğu sırada altınla dolu çantasını taşıyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife enderun hazinesi memurları tarafından görülürdü.

ÇANTAL (چانتال) [*Giy.*] Eskiden kadınların giydikleri entarilerden birinin adı idi. Üç peşli olduğu için bu entarilere «üç peşli entari» de denilirdi.

ÇAP (چاپ) [*Ask.*] Namlunun iç kutruna verilen addır. Silâh yivi ise sedden sedde ölçülür.

ÇAPAVOL (چاپاول) [*Ask.*] Akıncı, ilgarcı mânasına gelir bir tâbirdir.

ÇAPÇAK (چپچق) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adı idi. «Musikar-ı hatayi» da denilirdi. Birkaç neyin birbirine ve hepsinin bir boruya bağlanmasiyle meydana gelen bu çalgı, boru üflenerek çalınırdı. Çalınırken hangi delik veya delikler açılırsa karşı gelen ney veya neylerden ses çıkar, ötekiler kapalı olduğu için bunlar ses vermezdi.

ÇAPKUN (چاپقون) [*Hal.*] Çapan, yelüp, koşucu, açık eşkin giden at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecazen sürtük, derbeder, külhanbeyi, hovarda, zendost demektir.

ÇAPRAK (چاپراق) [*San.*] Eyerin üstüne konulan örtüye verilen addır. Arapçası gaşiye, Türkçesi haşa olan bu örtüye «çaprak» da denir.

ÇAPRAZ (چاپراز) [*Hal.*] Eskiden kuşak üzerine takılan halkalı silâhlık, yahut cebe maden kuşak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kavuşturma şeyler mânasına gelen çep ü rast'tan bozmadır. Çep, Farsça sol demektir.

ÇAPULA (چاپولا) [*Giy.*] Yazın giyilen gayet hafif bir nevi ayakkabıya verilen addır. Lazlara mahsus olan çapula yerine Anadolu'da yemeni tâbiri kullanılır. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «çabuk ola» dan muhaffef olsa gerektir deniliyor. Halep'te kırmızı renkte yapılır ve Anadolu'da yazın giyilirdi.

ÇAR (چار) [*İda.*] Rus hükümdarları hakkında kullanılan unvandır. Almanya imparatoru unvanını haiz olan Nemse hükümdarları hakkında kullanılan «çasar» gibi bu da Kayser mânasına gelen çezar'dan bozmadır. Müennesi olan «çariça», imparatoriçe yerinde kullanılır.

ÇARÇÛPE (چارچوبه) [*Mim.*] Eski vesikalarda çerçeve yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu çarçûbe'dir. Farsça çar dört, çûb da ağaç demektir. Pencerenin camlarını, kapının kanadlarını tutan dört ağaç olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

ÇARDAK (چارداق) [*İda.*] Esnafa ve bunların mercii olan muhtesiplerle naiplere mahsus dairenin adiydi.

« Çartak » tan muharreftir. « Çartak » ın lûgat mânası, dört kemerdir. Osmanlılarda evvelce gümrük mânasına kullanılmıştır. Hâlâ Yemiş'te, Unkapanı'nda Çardak İskelesi namiyle birer mahal mevcuttur.

«Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesikaya göre: (Dahiliye, sıra 45) Çardak İskelesi'nde iki tane ateş kayığı vardı. 1234 tarihli olan bu vesikaya göre bu iki ateş kayığının sekiz tane kayıkçısı vardı. Kayıkçıların her birine ayda kırkar akça veriliyordu. Bu paranın hazineden verilmekte olması, ateş kayıklarının hükümete aidolduğunu gösterir.

Fâtih Sultan Mehmet, Unkapanı'nda «Ehl-i hiref divanhanesi» namiyle esnafa merkez ve melce olmak üzere bir bina inşa ettirdiği gibi, Yemiş İskelesi'nde de Çardak namiyle yine esnafa ve bunların merci ve âmirleri olan muhtesiplerle naiplere mahsus olmak üzere bir daire yaptırmıştı. Sonra diğer yerlerde de çardaklar, yani cesim gümrük binaları vücuda getirilmiştir.

Kapan da bu mânada kullanılmıştır. Evliya Çelebi çardak naiplerinin seksene baliğ ve bunların vazifelerinin çarşı gammazlığı olduğunu zikrediyor. Şu ifadeye göre çardak naipleri şimdiki kantar memurları veyahut daha geniş mânasiyle belediye çavuşu addedilebilir.

Çardaklarda birer emin, naip ve kâtip bulunurdu,

Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, kahve, tütün, enfiye, pamuk ve mensucat için çardaklardan başka kapan ve mizan mahalleri de vardı. Buralara gelen mallardan ihtisap resmi, bac resmi, kantar ücreti, âmediye, reftiye, mizan resmi, imaliye, ruhsatiye, resm-i munzam gibi namlarla hazine hesabına resim tahsil olunurdu.

ÇARDAK EMİNİ (چارداق امینی) [*İda.*] Gümrük mahalli mânasına gelen çardağın âmiriydi. Çardaklarda eminden başka naip ve kâtip de istihdam olunurdu. Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, pamuk ve mensucat için «çardak», «kapan», «mizan» ve «mengene» namlariyle dâhilde ve sahilde mahsusan büyük büyük yerler yaptırılmış ve bunların her birerlerine birer emin, naip ve kâtip tâyin edilmiştir.

Buralara gelen mallardan «ihtisap resmi», «bac resmi», «kantar ücreti», «âmediye», «reftiye», «mizan resmi», «imaliye», «ruhsatiye», «resm-i munzam» gibi namlarla hazine hesabına resim tahsil olunudu. Bilâhara bu varidat kısmen rüsumat emanetine ve kısmen şehremanetine intikal eylemiştir.

ÇÂRDARP (چار ضرب) [*Sof.*] Melâmî tâbirlerindendir. En ziyade Kalenderîler kullanırlardı. Saç, sakal, bıyık ve kaş tıraş etmek demektir. Kalenderîlere göre, sâlik zikrullah ile meşgul olduğu sırada, kendisinde bir hal zuhûr eder, ve o zaman kalbi «dört darp ile» zikreylerdi. Bu halde olan müritlerin bazılarında neşe zâhir olur ve o zaman sakal, bıyık, saç ve kaşını tıraş ederdi.

« Nur-ül-Hüda limen-ihteda » adlı eserde (s. 17), «abdallar çârdarp olmalarının sebebini şu suretle izah ediyorlar: «Men teşebbehe kavmen fehüve minhüm» fehvasınca amel edip ruyümüz gurab-ı hattan sade ve harmen-i lihyemiz ve şaribimiz bâde verip mir'at-ı ruhsarımızı mücellâ ve gurab-ı lihyeden iba kıldık. Zira ruy-i beşer mânada mihr-i âlemtâbdan enver iken ol mihr-i münevveri sehab-ı hat ile tîre ve târik ve zulmete şerik etmek tarz-ı nadane ve üslûb-i bigâne değil midir?» deniliyor.

Mevlevilerde Sultan Divani, çârdarp yapmış ve melâmete sülûk etmişti. Çünkü İkinci Beyazıt zamanında Anadolu'da yer yer çıkan ihtilâllere Karahisar ilerigelenleri de iştirak ve Sultan Divani'yi bu harekete teşvik etmek istemişlerdi. Sultan Divani bu harekete karışmamak için çârdarp yapmış, başına bir karpuz kabuğu geçirmiş, kendisini meczup göstermek suretiyle kurtulmuştu.

ÇÂRDEH MÂSUM-U PÂK (چارده معصوم پاك) [*Sof.*] On dört pâk mâsum demektir. «İsna aşeriye» olanlarla tarikat erbabına göre on iki imam ile Hazret-i Peygamber ve Fatıme'dir. Bektaşilere nazaran on iki imamdan başka ayrıca on dört mâsum-u pâk de vardır. Onlar da şunlardır:

1. — Muhammed-el-Ebubekr ibn-i Aliy-el-Murtaza
2. — Abdullah ibn-i Hasan ibn-i Aliy-el-Murtaza
3. — Abdullah ibn-i Hüseyn ibn-i Aliy-el-Murtaza (Ali Asgar)
4. — Kasım ibn-i Hüseyn ibn-i Aliy-el-Murtaza
5. — Hüseyn ibn-i Ali Zeynülâbidin ibn-i Hüseyn
6. — Kasım İbn-i Ali Zeynülâbidin
7. — Aliy-el-Ahtaş ibn-i Muhammed-el-Bâkır
8. — Abdullah ibn-i Cafer-üs-Sadık
9. — Yahya-el-Hâdi ibn-i Cafer-üs-Sadık
10. — Salih ibn-i Mus-el-Kâzım
11. — Tayyib ibn-i Mus-el-Kâzım
12. — Cafer ibn-i Muhammed-el-Taki
13. — Cafer ibn-i Hasen-el-Askerî
14. — Hasen ibn-i Hüseyn-el-Askerî

ÇÂR E RU (چار ابرو) [*Kıy.*] Yeni çıkmağa başlamış, terlemiş bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça mürekkep sıfat olan bu tâbirin mânası dört kaşlı demektir. Diğer bıyık tâbirleri şunlardır: Burma, ter, nevhad, gaytan, kırpık, pis, pırasa, yastıklı.

O yoluk kaşlar olunca pür mû
Yakışır mı ki dene çâr ebrû
Sümbülzade Vehbi

ÇÂR ERKÂN-I CUVANİ (چار ارکان جوانی) [*Sar.*] Eskiden padişahın hususi hizmetinde bulunan ve enderunun büyüklerinden olan dört zat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar has odabaşı, silâhdar, çuhadar ve rikâbdardı. Padişaha mâruzatta bulunmak salâhiyetini haiz oldukları için bu dört ağaya «arz ağaları» da denilirdi.

ÇARH (چرخ) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sema' edilirken direk denilen sol ayağın üzerinde durulması ve sağ ayağın devrettirilmesi dolayısiyle sağ ayağa verilen isimdir. Sema' esnasında, tam bir çarh atılır, yani sağ ayak, kaldırıldığı noktadan dönülerek yine oraya konursa, bu harekete «tam çarh atmak» tam daire çevrilmezse «yarım çarh atmak» denilirdi.

ÇARHACI (چرخه جی) [*Ask.*] Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir Bunlar ordunun en seçkin efradını teşkil ederlerdi. Süvari olan çarhacıların sayısı dört beş bindi. Bunların âmiri «çarhacıbaşı» idi.

Kırım Tatarları yardımcı askerleri orduya iltihak eylemiş ise bunlar pişdar olarak sevk edilirdi.

ÇARHACIBAŞI (چرخه جی باشی) [*Ask.*] Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini gören süvari askerinin başına verilen addır. Maiyetindeki kuvvetle ordunun 7-8 fersah önünde ilerliyen çarhacıbaşının memuriyeti seferin imtidadınca devam ederdi.

ÇARH-I FELEK (چرخ فلك) [*Ask.*] Eskiden kale muhasaralarında kullanılır bir nevi sipere verilen addır. Çam ağacından yapılan bu siperlere o zamanın topları tesir edemezdi. Kaleyi muhasara edenler bu siperler sayesinde kaleden atılan toplardan kendilerini korudukları gibi ellerindeki vasıtaları da oradan kaleye havale ederlerdi. Bu siperlere çarh-ı felek isminin verilmesi kat kat daire şeklinde, yanarken çark gibi dönerek ateş püsküren bir nevi fişeğe benzemelerinden ötürü idi.

§ [*Ast.*] Batlamyos mezhebine göre âlemin merkezi olan yerin etrafında seyyarelerin ve yedi kat göklerin devretmesi ve bunların heyet-i umumiyesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Ol mah-i mübarek ki füyuz-ü berekâtı
Eyler bu dokuz dâire-i çarhı idare
Manastırlı Nailî

§ [*San.*] Dönerken etrafa ateş ve kıvılcımlar saçan tekerlek şenlik fişeğine verilen addır. Buna benzer surette etrafa sular saçarak dönen fıskiye fırıldaklarına da bu ad verilir.

ÇARİÇA (چاریچه) [*İda.*] Rus imparatoriçeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmparatorlar hakkında istimal olunan «çar»ın müennesidir.

Heybet-i İslâmdan kaçtı adem vâdisine
Der kıraliçe kıyamette dahi eyn-el-mefer
Sâl-i milâd-i Mesiha'dan dedim tarihini
Kıldı nâr-i duzaha çariçe-i Moskof sefer
Sürarî

ÇARK (چرخ) [*Sof.*] Mevlevilerce sağ ayak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema' sırasında «direk» adı verilen sol ayağa dayanılarak sağ ayak döndürüldüğü için bu ad verilmiştir.

ÇARK ATMA (چرخ آتمه) [*Sof.*] Sema' sırasında «direk» adı verilen sol ayağa dayanılarak «çark» denilen sağ ayakla dönme hakkında, Mevlevilerce kullanılır bir tâbirdir. Çark atmak; sağ ayağı bulunduğu yerden alarak - sağdan sola dönmek suretiyle - yerden kaldırmaksızın soldan sağa doğru eski vaziyeti almakla hâsıl olurdu.

ÇÂR KÛŞE (چارکوشه) [*San.*] Harabolmuş kitap kaplarının dört köşesine geçirilen meşin ekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalın ve ağır kitap ve defterlerin köşelerine eskiden olduğu gibi şimdi de meşin, hattâ demir konulur.

ÇARMIK (چارمیخ) [*San.*] Haç şeklinde yapılan darağâcı'na verilen addır. Farsça çarmıh'tan bozmadır.

§ [*Bah.*] Ana direkleri ve gabya çubuklarını yandan tutan kalın halatlara da bu ad verilir. Ana direklerininki kapanesinden palasertelere gabya çubuklarınınkiler kapalesinden çanaklığın her iki tarafına alınıp biribirinden ana çarmık, gabya çarmığı diye ayırdedilir.

§ [*Mim.*] Boyundurukların altına ve üstüne salip şeklinde olarak biribirine çapraz vaz'olunarak mıhlanan küçük çelik payandalara verilen addır. Bugün buna «kuşaklama» denilmektedir.

ÇARMIKLAR (چارمیخلر) [*Bah.*] Herhangi bir direği yanlarından tutmak üzere o direğin kaidesinden alt başı hizalarına kadar gelen halatlara verilen addır.

ÇARPARA (چارپاره) [*Mus.*] Oyun sırasında parmaklara takılan raks (oyun) aletine verilen addır. Dört parçadan yapıldığı için bu adı almıştır. Halk dilinde «çalpara» denir.

Elde çarparesi eyler çık çık
Der imiş cân-i rakîbe gel çık
Enderunî Fâzıl

İstemezdim çıkayım üstüne çengi güzelin;
Destindeki çarparesi çık çık diye ibrametti.
Lâ

ÇARPMA (چارپمه) [*San.*] Vurarak takma gibi yapılmış kabartmalı gümüş eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇARŞAF (چارشاف = چارشف) [*Kıy.*] Müslüman kadınların eskiden tesettür (erkeklerden saklanma) maksadiyle giydikleri üstlüğün adı idi. Buna «car» da denilirdi. Eskiden Müslüman kadınları ferace giyerlerken Arabistan'a giden ailelerin Arap kadınlarının giydikleri «torba», «dolma» diye adlandırılan çarşafları Tanzimat sıralarında İstanbula getirmeleri bu örtünün İstanbul'da ve taşralarda da taammümüne sebeb olmuştur. Suriye'nin Hıristiyan ve Yahudi ve Rumeli'nin bazı yerlerinde Hıristiyan kadınları da sokağa çıkarlarken giyerlerdi.

Çarşaf, Farsça çarşeb'den bozmadır. Çarşeb'in aslı da gece örtüsü mânasına gelen çaderşeb'dir. Yatak ve yorganda hâlâ kullanılan bez örtünün adı da bundan gelir.

Çarşaf ilk zamanlarda şimdiki yatak çarşafları gibi tek bir parçadan ibaretti. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkdan ortanın üst kenarı ile peçenin üstüne gelmek üzere baş örtülür, şakaklardan iğnelenir, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üstüste kapanıp içinden tutulurdu. İstanbul'lular ilk zamanlarda siyah kıl peçe yerine yüzlerine dallı yemeni örterlerdi.

Çarşaflar sonraları incelmiş, vücudun hatlarını gösterecek hale gelmişti. Çarşaflar ipekli, yünlü kumaşlardan yapıldığı gibi muhtelif renkleri de olurdu. Fakat en ziyade kullanılan renk siyahtı. Çarşaf bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

Değerli muharrir Mehmet İzzet Bey, çarşaf için (Rehber-i Umur-u Beytiyye, cilt 3, sahife 110-111) şu tafsilâtı veriyor: «Türkçede alelıtlak örtüye tâbir olunur. Başlıca iki nev'i mâruf olup biri nisvan-ı İslâmın beray-i tesettür sokakta vücutlarını setr ve ihata eyledikleri puşide-i malûmedir ki sia-i hal ve kudrete göre tafta, saten dö Lyon, saten düşes, lâhuraki, vigoni, şayak, alpak misillû ipekli, yünlü ve pamuk kumaşlardan ölçü üzerine biçilerek arzuya ve mevsiminde cari modaya tevfikan eşkâl-i mütenevvia ve tarz-ı mütenevvide yapılır.

«Çarşaflar ekseriyet üzere şimdiki halde kloş, fişekli, harmanlı, volanlı, bastalı, arnuvo biçimlerinde ve boya ve biçim ve resmine göre 12, 13,1/3, 14,1/4, 18 arşından imal olunmaktadır.

«Mamafih, Bağdat ve Suriye cihetlerinde suret-i mahsusada tezgâhta dokunmuş hazır cinsleri de vardır. Yeldirme ve maşlah denilen puşideler dahi yaz mevsimlerinde çarşaf makamında kullanılmakta ise de şekil ve kıtaca farkları vardır.

«Giyime, kumaşa hevesli olmıyan babayani halliler çarşaflarını, Şam'da, Hama'da, Bağdat'-

ta, el tezgâhlarından çıkma kumaşlardan yaparlar veya biçilmiş olarak hazır gelenlerini alırlar; kimi de şimdilerde «millî» dediğimiz Trabzon'kârilerini, yani üstü altı bol, belden büzme, torba şeklindekileri örtünürlerdi.

«Tazelerin ağırbaşlıları, yine siyah, lâcivert, mor, güvez, neftî; Avrupa mamulâtı saten dö Lyon, saten düşes, saten lüks, tafta, krep dö şin gibi ipeklilere rağbet ederlerdi. Fazla alâyişe düşkün, hoppa, fırıldak tazelerde de göze çarpıcı renkler: Saksonya mavisi, türkuvaz, tirşe, yeşim, camgöbeği, erguvanî, yavruağzı, leylâkî, bej...

«Peçeler kalınlı inceli. Gitgide vualleri, ajurluları, nakışlıları çıktı. 1900 den önce «guguruk» tâbir edilen tepe topuzu, o tavsayınca arka topuzu moda oldu. Topuzun üstünden pelerinin yukarısı iki yana dikili çifte kordelâ ile başa bağlanır, altına peçe sokularak şakaklardan enseden iğnelenirdi. Saçlar gür değilse arasına bir eski çorap tıkılır, alın bombesinin içine ipincecik telden örülmüş, sosise benziyen yumak konurdu.

«Meşrutiyetten sonra şık hanımlar üstüste birkaç peçe bulundurmaya başladılar. İster hepsini indirir, isterse ötekileri kaldırıp yalnız birini bırakırdı. Pelerine «belerin» derlerdi. İlk zamanlar belden aşağıya kadar inerdi. 1905, 1906 dan sonra kısaldıkça kısaldı; ellere, kol bileklerine, dirseklere kadar vardı.

«Çarşafın etekleri harmanlı (harmaniye gibi geniş), fişekli (çubuklu çubuklu) kloş, yarım kloş, volanlı, bastalı, arnuvo, kokiyajlı olurdu. Şimdiki rop etekleri gibi dizden biraz aşağıya, hattâ yukarıya kalkıklarına benzer, yerlere kadar uzanır, iskarpinin burnu ancak görünür, neden sonra ayakların aşık kemiğine kadar kısaldılar. Fazlasına «mahalle karılarıvarî» denirdi.

«Bir aralık etekleri, bugünkü ekstra forlar makamında, fırça şeritle çevrelemek mûtad edilmiş. Sokak dönüşlerinde mikrop yuvası olup çıkıyor diye halayıklara, ahretliklere, taşlıklarda, sofalarda süpürtülmüştü.

«Bir çarşafa vücuda göre, 12, 13,5, 14,5 endaze kumaş gitmede; volanlı, bastalı, kokiyajlılarına 18 endazeden azı yetmez.

«Düz ve sade tarzını eli dikişe yatkın hanımlar kendileri dikip başarır, beceremiyenler modistralara diktirir. Pek kibarlar ise karşının yüksek terzilerine, Galatasaray karşısındaki Madam Efijeni'ye, Galatasaray apartmanının zemin katındaki Spigel'e vesaireye ısmarlarlar.

«Çarşaflık ipeklinin her türlüsü Beyoğlu, Bahçekapısı, Sultanhamamı mağazalarında satılırdı. Au Lion, Dron, Kalivrosi, İpekçi Kâni'nin Hüsn-ü İntihap ticarethanesi, Emin Yahya biraderler, Orozdibak müşterilerden taşar, fakat çok kimse de en âlâsı, dayanıklısı Ermeni Nişan bilmem ne yanda' Şimdiki Birinci Vakıf Hanının karşı köşesine raslıyan dükkânına seğirten seğirtene.

«Meşrutiyetin ilk yılında Tring ve İştayn hazır esvapçı mağazalarına mukavva kutular içinde Viyana metaı, cicili bicili motiflerle bezenmiş, hazır çarşaflar geldiydi. Bedene göre boy boyu, çeşit çeşidi vardı. Hiç unutmam fiyatları da üç, üç buçuk, beş sarı lira.

«Şatafatlarına diyecek yok. Gelgelelim kumaşı, harçları horoz işi. Tanıdıklardan bazıları görür görmez, mal bulmuş mağribi'ye dönerek hemen almış, hafta geçmeden her tarafları akarak ıvır zıvırları da alaz tarazlaşmış, aldıklarına bin peşiman olup parçalarından sedir yastıkları çamaşır şaseleri, lâmba abajurları yapmışlardı.

«Birinci Dünya Savaşı sıralarında, yazın sarma çarşaflar moda oldu. Bunlara «altı arşınlık» adı da verilirdi. Biçmek, dikmek, modistra filân lâzım değildi. Beğendiğin toptan altı arşın kestir, baştan aşağı sarılıp toplu iğnelerle iğnele, tamam.

«Kışın da pelerinin altında dra tayyör, boyunda boa, ellerde kürk manşon, ayaklarda 18 düğmeli botlar alıp yürüdü.»

Çarşafın İstanbul'da büsbütün âdet oluşunun 1305 (1889) senesine rasladığını söyliyen eski âdetlerimizin bilginlerinden Sermed Muhtar Alus (Aylık Ansiklopedi, sayı 36) sebep olarak şu tafsilâtı veriyor: «İncecik papazî yaşmakların altından saçların, gerdanın, göğsün; aralığından kâhküllerin, zülüflerin, kaşlarla gözlerin, tabak gibi görünmesi, renk renk canfes feracelerin caddelerde, mesirelerde erkeklerin taşkınlıklarına vesile olması yüzünden bu kıyafet bir müddettir mimlenmişken, dediğim yıl sunturlu bir vaka patlak veriyor: aylardan ramazan, mevsim bahar, Şehzade Camisi mukabele, vaız dinlemeye üşüşen hanımlarla dopdolu. Akşama doğru kafile kafile dağılırlarken, billûr yaşmaklı, filizî feraceli, gelinlik bir civan, annesi ve teyzesiyle beraber avlunun kapısından çıkmış; Süleymaniye'ye sapan Taştekne'lerdeki evlerine gidecekler. Oldukça da muteber kişiler. O iki hatun, dördüncü ordu tahkim-i hudut ve Anadolu istihkâmat ve inşaatı komisyonu reisi Mirliva M. Paşanın baldızı, taze de büyüğünün kızı.

«Üç dört külhanbeyi kızcağıza musallat oluyor, peşine takılıp söz atış möz atış, sokulup çimdik mimdik derken, kadınlar çıkışmaya

başlayınca uçarılar işi azıtıyorlar. Billûr yaşmağı, filizî feraceyi paramparça ediyorlar. Feryat ve figanı duyan polisler yetişiyor, yakalanan herifler haydi karakola. Etraf mahşer, civan korkudan baygın.

«Hafiyenin biri derhal Yıldız'a jurnal dayamış. Hâdiseyi duyan Sultan Hamit derhal iradeyi basıp yaşmak feraceyi yasak etmiş.

«Bu yasak umuma mahsustur. Saray takımı, sultanlar, kadın efendiler, hazinedarlar, saraylılar; kalburun üstüne gelen rical haremleri, faraza sultan kaynanaları, görümceleri bayram, Hırkaişerif alaylarında; Kâğıthane gezintilerinde yine o kılığa girerek lândonlara, kupalara kurulup, piyasalara katılırlardı.

«Kadınneler, hanım nineler, çarşafla peçeyi «bid'at» saydıklarından pek yadırgamışlar, bunları örtünmemek için haftalarca, aylarca kapı dışarı çıkmamış, yavaş yavaş ısınıp alışmışlardır.»

Yine sayın bilgin çarşafların nevileriyle bunların giyiliş tarzları hakkında aşağıdaki kıymetli malûmatı vermektedir:

«Yaşlı harcı çarşaf lâhur şalını andırışlı lâhurakiden: Peru dağ keçisinin tüyünden dokunma vigony'den şayak, alpaka gibi yünlü kumaşlardan yapılırdı. Siyah, fare tüyü, barudî, limon küfü, nohudî renktekilerden şaşılmazdı. Peçeleri siyah, hasır orgüsü gibi tokça dokunmuştu. İhtiyarlar yüz kapamaya, peçe indirmeye lüzum görmez, yahut da Amerikan bezine yakın kalın patiskayı başörtüsü gibi aşağı sarkıtırlardı.

«Yeni yeni türediği zamanlar, bir vakitki malakof fistanlar, feraceler misilli, arka kümbetli dursun diye çarşaf eteğinin altına «turnür» denilen ufak yastıklar takılır, iki ucundan kaytanlarla bağlanırmış. Hafif yapılılara, hele değnek gibi upuzunlara biçilmiş kaftan. Bu usul sonra barit olmuş.

«Etsiz butsuzlar bellerine kat kat yünlüler sarar, göğüslerine dolap beygirinin gözlüğünü andıran pamuktan göğüslükler dolar, ya da iç yeleklerine bezler tıkıştırırlardı.

«Sıcak havalarda tiril tiril elbiseleri, mülâyimlerinde mevsimlik tayyörleri, kar yağarken bile mantoları, kürkleri kimsede arama.— Sırtlarında bir gardropluk eşya.

«Kışsa yarım kollu, önü sağlı sollu kabarık, yün fanilâ; mermerşahiden yakası pamukaki ile sarma işlemeli, dekolte gömlek; göğsü gerecek, sık düğmeli yelek; sıra sıra balenalı, kazık gibi korsa, blûz; kadife, karakül, yahut astragandan kısacık bolero, kalın yünlüden, ekseriya evde örülmüşünden iç etekliği.

«Yazsa fildikos, kolsuz kaşkorse; gene gömlek, yelek, korse, blûz; keten eteklik; misafirliğe gidilecek de çarşaf çıkarılacaksa blûzun yerine rop.

«Erbain, berdelâcuz, mart dokuzu ayazları hüküm sürse de manto, kürk katiyen giyilmez, pelerinin altına da alınamaz, denemeye kalkışanlar tefe konur, âdab-ı İslâmiyyeye de mugayir görülürdü. Soğuktan tir tir titrememek için hırkalar üstüste sırta geçirilir, o yükle kıpırdanamaz hale gelinirdi.

«Zamanla üstbaş hafifledi. Vücuttaki eşyaların birçoğu atıldı. Birmandan kombinezonlar revaç buldu, çarşaflar daraltıldı. Artık yaşlı kadınlarda tazelere ne atıp tutma: «Çıldırdınız mı ayol deli Zilba'lar... bu ne sereserpelik, handiyse tiyatoracı Peruz, küçük Eleni gibi göğüs bağır fora, caddeye fırlıyacaksınız. Edep, hayâ cihetini de bırakalım, hava bu, bir kararda durur mu? Kaşla göz arasında poyraz sertleşiverir, ciğerinize işledi mi zatürrie hazırdır. Son peşimanlık fayda etmez» ardından şu yolda söylenirler: «Gençsiniz, kanınız kaynıyor. Beyoğlu'nun madamalarından, kokanalarından örnek almağa kalkışıyorsunuz ama onların naturası başka, taş gibi sağlam karılar; küçükten beri öyle alışmışlar. Karda kıyamette bile gece yarılarına kadar sokaklarda fing atıyorlar.

«Doğrusu lâzımsa, çarşaf hanımlara pek yaraşırdı. Hele sonrakiler ne zarifti, ömürdü. Sahibine bambaşka bir güzellik, cazibe, halâvet verirdi. O vual peçe, yüzü birkaç misli güzelleştirir; kalıncası karayağızları, çillileri, hattâ çiçekbozuklarını bir içim su edip çıkarır, erkekler, ağzı açık, iç çeke çeke bakarlardı.»

ÇARŞAFA BÜRÜNMEK (چارشافه بورونمك) [*Kıy.*] Çarşaf giymek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlardaki çarşaflar şimdiki yatak çarşafları gibi tek parçadan ibaret olduğu, giyilmeyip bürünüldüğü için bu tâbir kullanılmıştır.

ÇARŞAFA GİRMEK (چارشافه كيرمك) [*Kıy.*] Genç kızların çarşaf adı verilen örtü ile örtünmeğe başladıklarını belirten bir tâbirdir. Filânın kızı çarşafa girdi denilir, bununla çarşaf giymeğe başladığı anlaşılırdı.

Kızlar, 12-13 yaşından itibaren çarşaf giymeğe başlarlardı.

ÇARŞAMBA DAİRESİ (چهارشنبه دائره‌سی) [*Mim.*] Ağakapısı'ndaki dairelerden birinin adı idi. Yazlık ve kışlık olmak üzere iki kısımdı. Kışlık dairede ocaklı odalar; camekân dairesi, hazine odası, kahve odası, hademe odaları ve geniş bir sofa ile yanında bir de hamam vardı.

ÇARŞAMBA KARISI (چهارشنبه قاریسی) [*Hal.*] Saçı başı dağınık, pejmürde kıyafetli kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoliyle cadı, sihirbaz mânasına da gelirdi.

ÇARŞI (چارشو) [*Hal.*] Üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Farsça dört taraf demek olan çarsu'dan bozmadır. Çarsu; «Bürhan-ı Kaatı'» da «dört köşeli nesneye denen ve dört pazardna münşaab olan mevzia dahi denir. Haliya çarşu tâbiri çarsu musahhafi (yanlışlıkla değiştirilmiş) dir, terakkub ve intizardan kinaye olur. Dört tarafa müterabbıs ve nigeran olmak itibariyle» suretinde izah olunmuştur. Osman Ergin (İslâm Ansiklopedisi, Çarşı Maddesi) şu izahatı veriyor: «Fars dilinde üstü kapalı alımsatım yerlerine bazar denildiği ve bu tâbir garp dillerine de geçmiş bulunduğu halde bu kelime sonraları bırakılarak, yerine çarşı tâbiri kaim olmuştur. Bu cins çarşıların güzel bir örneği olan İstanbul'daki büyük çarşının iptidada bez satılmak için yapılmış olan bedestan binasının bir çarşı manzumesinin ortasında oluşu, bunun dört tarafa açılıp kapılarının bulunuşu ve dört kapının açıldığı taraflarda bez ve her türlü giyim eşyası ile birçok dükkânların sıralanması, «bedestanın dört tarafındaki dükkânlar» mânasına olarak, çarşu tâbirinin ortaya çıkmasına sebebolsa gerektir. Fatih'in Arapça Vakfiyesinde çarşı tâbiri yerine el-cevanib-ülerbaa, ve diğer bir vakfiyesinde de havalay tâbirleri kullanılır ki, her ikisi de çarşının tam karşılığından başka bir şey değildir. Şarkta çarşılar ile bedestanların bu biçimde yapılması, bütün giyim ve süs eşyasının bir yerde bulunup satılması içindir. İstanbul'un Bizanslılardan kalma eski bedestan binasının (bezciler çarşısı) dört tarafına bezciler, serpuşçular, terziler vesaire dükkânlarının böylece sıralanmış ve yerleşmiş olmaları, bu kanaati kuvvetlendiren delillerdir.»

Anadolu ve Rümeli'nin bilhassa yolları ve transit merkezleri üzerinde bulunan belli başlı büyük şehirlerinde de bedestanlar ve kapalı çarşılar vardı.

ÇARŞI AĞASI (چارشو آغاسی) [*İda.*] Çarşı muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdi.r

ÇARŞI TUĞLASI (چارشو طوغلاسی) [*Mim.*] Dılıları altı parmak olan geniş tuğlaya verilen addır.

ÇARTA (چارطا) [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adiydi. Buna «çartar» da denilirdi. Çarta, esasen çartar'ın muhaffefidir. Dört telli, perdeli bir sazdı.

«Bürhan-ı Kaatı» da «çarta, dört telli tanbur ve kemançedir» deniliyor.

Bu çalgıyı çalanlara «çartayan» ismi verilirdi. Evliya Çelebi (c. 1, s. 637) «diyar-ı Acem'de, Kemal Haydar Şeyh Safi'nin talimiyle icadedilmiştir» diyor.

ÇÂR TEKBİR (چار تکبیر) [*Sof.*] Dört tekbir demek olan bu tâbir, cenaze namazına işaretti. Tasavvufta her şeyden tecerrüt mânasını ifade ederdi. Hafız «Ben aşk çeşmesinden abdest alınca bütün mevcudatın cenaze namazını kıldım» mânasını ifade eden

Men heman-dem ki vuzu' sahtem ez çeşme-i aşk
Çâr tekbir zedem ber heme her çiz ki hest

beytinde bunu kullanmıştır.

ÇARUBÎ (چاروبی) [*Vak.*] Hayır müesseselerindeki süpürgeciler, hizmetkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çarup; Farsça süpürge demektir.

ÇARUPKEŞ (چاروبکش) [*Sof.*] Tekke şeyhleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇASAR (چاسار) [*İda.*] Almanya İmparatoru unvanını haiz olan Nemse hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rus imparatorlarının unvanı olan «Çar» gibi bu da Kayser mânasına gelen çezardan bozmadır.

ÇAŞNİGİR (چاشنگیر) [*Sar., Ask.*] Sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kısmı padişahın şahsına mahsus pişecek yemeklerin levazımını hazırlarlar, bir kısmı da saray mutfağında pişen yemeklerin tevziinde hizmet ederlerdi. Bunlara «zevvakîni-hassa» da denilirdi. Başları «çaşnigir başı», «ser zevvakîn-i hassa» unvanlarını taşırlardı. Divan-ı hümayunun toplantı günlerinde çaşnigir başı, çaşnigirlerin önlerine düşüp yemeklerin tevziine bakardı. Has odaya verilecek yemekte de çaşnigir başı önde bulunduğu halde çaşnigirler yemek sahanlarını getirirlerdi. Sadrazamla vezirlerin sofrasını çaşnigirler kurar, hizmetini mehterlerle birlikte görürlerdi. Bunun için divan günleri başlarına mücevveze ve çatma üst elbisesi giyerek matbah-ı âmire tarafında oturup vakti gelince vezirlere yemek verirlerdi. Yalnız bayramlarda arkalarındaki çatmaları çıkarıp orta kuşağiyle hizmet ederlerdi. Sebebi de yemek veren çaşnigirlere bayram günlerinde yemekten sonra birer kaftan giydirilmesinin âdet olması idi.

Çaşnigirliğe, has oda ile hazine ve kiler odalarında hizmet eden iç oğlanlarından çıkarılırdı. Sayıları zamanla değişmiştir. Bir zaman kırk iken sonraları 117 ye kadar yükselmişti.

18 inci asrın son yarısında 50 kadar ihtiyar çaşnigirlere bölük ağalığı verilirdi.

Çaşnigirlerin derecelerine göre yevmiyeleri vardı. 17 nci asır ortalarında yevmiyeleri kırk akça idi. Yevmiyelerini küçük ruznamçe'den alırlardı. İki senede bir lâciverdî kuşak ve pamuklu kaftan bedeli verilirdi. Mirî salhanelerde kesilen hayvanların döşünün bir aylığı matbah-ı âmire ustalarına, bir aylığı matbah-ı âmire şakirtlerine, bir aylığı da çaşnigirlere verilir, onlar tarafından satılarak paraları aralarında taksim olunurdu.

Çaşnigirler bazan büyük işlere taallûk etmiyen hükümdar emirlerini valilere götürürlerdi.

Cülûs ve bayram günlerinde çaşnigirlerin el öpmeleri kanundu. Teşrifatta ulûfeli müteferrikalardan sonra timar müteferrikalarından evvel gelirlerdi.

ÇAŞNİGİRBAŞI (چاشنكير باشى) [*Sar.*] Sofra hizmetlerini gören çaşnigirlerin başına verilen addır. «Serzevvakîn i hassa» da denilirdi. Sofracıbaşı demektir. Eski Türk hükümdarlarında bu vazifeyi görenlere (emîr-i çaşnigir) unvanı verilirdi. Hükümdar yemek yemeden evvel yiyeceği yemekten tatmak çaşnigirbaşının vazifesi idi, Bu da yemeğin lezzetine bakmaktan ziyade zehir katılıp katılmadığını anlamak ve hükümdarın zehirlenmemesini temin etmek için yapılırdı. Bunun için çaşnigirbaşı sarayın emniyetli adamlarından birisi idi. Padişahlar sefere çıktıklarında diğer saray müstahdemlsri gibi bu da maiyyette bulunur ve harbe iştirak ederdi.

Çaşnigirbaşılığın ve alelûmum çaşnigirliğin ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde bir malûmat yoktur. Bununla beraber Fâtih Kanunnamesinde yazılı olduğuna bakılır ve Osmanlılarda ilk saray Yıldırım zamanında tesis olunduğu nazar-ı itibara alınırsa, diğer birçok teşkilât gibi bunun da Yıldırım Beyazıt zamanında ihdas edildiğine hükmolunabilir.

Fâtih Kanunnamesi (s. 11) çaşnigirbaşının teşrifatça olan mevkiini şöyle tâyin etmektedir:

«Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i âlem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı oturur.»

Divan-ı hümayunun toplantı gününde çaşnigirbaşı çaşnigirlerin önüne düşüp yemek tevziine bakardı. Has odaya verilen yemekde de çaşnigirbaşı önde bulunduğu halde çaşnigirler yemek sahanlarını getirirlerdi. Alay günlerinde padişah ata binerken çaşnigirbaşı koltuğuna girip ata bindirirdi.

ÇAŞNİĞİR USTA (چاشنكير اوسته) [*Sar.*] Oamanlı sarayında çaşnigirlik vazifesine memur olan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇAŞNİ TUTMAK (چاشنى طوتمق) [*İda.*] Vaktiyle belediye tarafından ekmeğin cinsinin tesbiti için yapılan deneme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan çaşni lezzet, tad demektir. Çaşni dilimizde çeşni suretinde kullanılmaktadır.

Aşka düştün bana derken gam u mihnet ne imiş
Sen de gör çâşni-i câm-ı muhabbet ne imiş?
Nâbi

ÇAŞUT (چاشوت) [*Hal.*] Halk tarafından casus yerine kullanılır bir tâbirdir. Çaşutlamak; tecessüs etmek, ihbar etmek demektir.

ÇATAL (چتال) [*Bah.*] Yarım serenleri veya bombayı iğneye birleştirip sabit kılmak için seren veya bombanın prova tarafına gelen nihayetinde iki koç boynuzundan hâsıl olan yarım daire şeklindeki çatalın adıdır.

§ [*Ask.*] Silâhın icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılan harb aletlerinden biridir. Biribirine muvazi ve gayetle sivri iki demir uçdan mürekkebolup bu demirin harice gelen yüzlerinde ve ikişer mahallerinde biri büyük ve diğeri küçük hilâl biçiminde yırtmaya mahsus ilâveleri vardı.

ÇATAL ARZ (چتال عرض) [*İda.*] Bir makamdan vukubulan biribirini tutmaz arzlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde, mecaz yolu ile, müşevveş ve karışık işe (çatal iş) denir.

ÇATAL BAYRAK (چتال بايراق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı bölük ve ortalarının bayraklarından birinin adı idi. Yarısı kırmızı, yarısı sarı olan bu bayrak şeklinden dolayı bu ismi almıştı.

ÇATALCA (چتالجه) [*Coğ.*] Tesalya'da Tırhala'ya bağlı Çatalca maa Dömeke kazasının merkezi olan kasabanın adı idi. Eskiden Fersala ismiyle meşhurdu.

ÇATAL İLÂM (چتال اعلام) [*Huk.*] Bir Mahkemeden sâdır olan ve biribirini nakzeden ilâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇATAL KALAFAT (چتال قلفات) [*Kıy.*] Yeniçeri ağası ile topçu ve asesbaşıların giydikleri başlığın adı idi. Biçimi kalafatın aynı olup yalnız üzerine sarılan tülbendin öne gelen tarafı

çatal şeklinde idi. Bu adın verilmesi de ondan dolayı idi. Yeniçeri ağasının giydiği çatal kalafatın rengi kırmızı, topçubaşı ile asesbaşının giydiği çatal kalafatın rengi ise yeşildi.

ÇATAL SAKAL (چتال صقال) [*Kıy.*] Yüzün iki tarafındaki kıllar bırakılmak ve çenedekiler kesilmek suretiyle salıverilen sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki taraftan uzamış kıllar çatala benzediği için bu ismi almıştır. Bu türlü sakal ecnebilere mahsustu. Sakalın kesiliş tarzına göre şu isimler verilirdi: Çember, müzellef, top, tahta, kaba, didon, sivri, ördek.

ÇATAL TIRNAK (چتال طرناق) [*Mal.*] Resim itasiyle mükellef tutulan ehlî hayvanların ayrıldığı iki kısımdan biridir. Diğer kısmına «bütün tırnak» denilirdi. Çatal tırnak denilen hayvanlar etinden, yün, kıl, süt ve derilerinden intifa olunan her cins koyun, keçi, öküz, inek, manda ve bunların yavrularıydı. Canavar da bu zümrede dâhildir.

ÇATKI (چاتی) [*Kıy.*] Kadınların başlarına örttükleri yemeniye verilen addır. Buna «çatma» da denirdi.

ÇATMA (چاتمه) [*Kum.*] Vaktiyle yapılan bir nevi Türk kumaşının adiydi. Sade, kılapdanlı ve başka türlü nevileri vardı. Elbiseler, örtüler, yastık yüzleri yapılırdı.

Üsküdar, Bilecik ve Bursa'da pek güzelleri yapılırdı. Üsküdar'da yüzlerce tezgâh çatma dokur, bu yüzden birçok insanlar geçinirdi. Avrupa eşyası girmeye başladıktan sonra bu sanat ölmüştür, Avrupalılar ötede beride kalan parçalarını satın almışlar, memleketlerindeki müzelerine koymuşlardır.

Topkapı Sarayı Müzesinde nefîs Türk çatmalarından birçok elbiseler vardır. Çatma yapanlara «çatmacı» denilirdi.

Arşivdeki bir vesikada Bursa çatmalarının 14 endaze uzunluğunda, 1¼ endaze genişliğinde, yastıklıkların da 2 endaze uzunluğunda ve 1¼ endaze eninde olduğu yazılıdır.

«Sanat Ansiklopedisi» nde (sahife 380) bunun için şu izahat vardır: (Dok.) Üsküdarda, Bilecikte ve Bursada ipekle dokunan kabartma çiçekli kadife kumaş ki çoğu lâle üslûbundadır. Bunların Üçuncü Ahmet ve damat İbrahim Paşa zamanında dokunanlarına Ahmediyye denir. Dokundukları yere göre Üsküdar çutması, Bilecik çatması veya Bursa çatması, Aydos çatması isimleri verilir. Umumiyetle çatma kumaşların boyları 14 zira ve enleri 1¼ endaze olarak dokunur. Yastıklık çatmaların uzunluğu 2 ve enleri 1¼ dür. Türk dokumacılık eserlerinin pek mühim bir kısmını teşkîl eden bu kumaşlar artık müzelik olmuştur.

«Türk-İslâm Müzesi» nde 540 No. da kayıtlı bir çatma için şu izahat vardır: «(Kadife kumaş çatma) «İşkodra» giranbeha ve kıymetdardır. Minder yahut şilte yüzüdür. Zemini krem, nakışlar büyük armalı, kırmızı renklidir.»

Yine Müze nin 460 No. sındaki çatma için «yelpazeli» tâbiri kullanılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü değerli müdekkik Tahsin Öz kıymetli eserinde (Türk Kumaş ve Kadifeleri, Fasikül: 1, İstanbul, 1946, Millî Eğitim Basımevi) çatma'nın şu nevileri yazılıdır: Çatma-i Bursa, çatma-i Bursa-i müzehhep, çatma-i İstanbul, çatma-i kadife-i pelengi, çatma-i müzehhep.

ÇAVAR (چاوار) [*Ok.*] Okun düz gitmeyip sağa ve sola kaçması ve sapması haline denilirdi. Çavmak mastarından meydana gelmiştir.

ÇAVUŞ (چاوش) [*İda.*] Muhtelif işlerde kullanılmış olan memurlardan birinin adiydi. Bunlara «çavuşan-ı erkân-ı âlî» de denilirdi.

Çavuşluk, Osmanlı Devletinde çok eski bir vazifedir. Çavuşluk, Bizanslılar ve Selçuklularda da vardı. Osmanlıların evailinde elçilik, siyasi muhabereler bunlar vasıtasiyle icra kılındığı gibi, idare ve tefahhus ve memleket ahvalinin tetkikine dahi bunlar memur edilirdi. Muahharen bu hizmetlerin bazısı kapıcıbaşılarâ intikal etmiş ve sefaret gibi hususat dahi diğer memurlara tevdi olunmaya başlamıştır. Çavuşların son zamanlarda vazifeleri Divan-ı Hümayunda hizmet etmek, padişahlar şehri dolaşmaya çıktıkları zaman topuzlarını omuzlarına koyup alay önünce yürümek ve sefer-i padişahi vukuunda başlarına teller takıp otağ-ı hümayun önünde nöbet çalınırken el kavuşturup durmak gibi hususattan ibaret kalmıştı.

Atâ (c. 1, s. 169) Orhan Gazi zamanında «muhaberat ve müraselât ve sefaret ve idare-i memleket ve tahkikat ve tecessüsat ve tefehhusat-ı ahval-i memalik ve büldan için bazı mahallere gönderilmek üzere» ihdas edildiğini kaydettikten sonra bilâhara bu vazifelerin tekessür ve ehemmiyet peyda etmesine binaen icab-ı hal ve maslahata göre diğer unvanlarla memuriyet teşkil edildiğinden çavuşların vazifeleri sarayda «müezzinlik ve musikihanlık ve mehterlik ve mevaki-i resmiyede alkış hizmetleri ve saltanat mahallerinde emir buyrulan mesalihi rüyet etmek» gibi tâli derecede işlere inhisar» ettiğini beyan eylemektedir.

«Kuruluşundan on beşinci asrın yarısına kadar Osmanlı imparatorluğu teşkilâtı» nı tetkik etmiş olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Türk Tarihinin Ana Hatları) eserinin müsveddesi (seri 11. No. 22) çavuşluğu Yıldırım Beyazıt'a kadar çıkarıyor:

«Osmanlı'larda çavuş teşkilâtının ne zaman başladığı kestirilemezse de on dördüncü asrın sonlarında muasır hükümetlerde bu teşkilâtın bulunması ve İkinci Murat namına yazılan Âlî'nin Selçuknamesinde çavuştan bahsedilmiş olması, çavuş teşkilâtının belki de saltanat ve teşrifat hususlarında eslâfından ileri giden Yıldırım Beyazıt devrinde ihdas edilmiş olduğunu hatırlatır.»

Fâtih Kanunnamesinde (s. 19) teşrifatça mevkileri timar müteferrikalarından sonra geliyordu:

«Ulûfeli müteferrika çaşnigirlerden mukaddemdir. Çaşnigirlerden sonra timar müteferrikasıdır. Anlardan aşağı çavuşlardır.»

Yine aynı Kanunnameye nazaran (s. 19) çavuşlarla kâtipler mertebece müsaviydiler. Takaddüm için kıdeme bakılırdı.

«Çavuşlarla kâtipler hangisi eski ise ona itibar olunur.»

Yine Fatih Kanunnamesine nazaran (s. 19) çavuşların timarları serbes timardı: «Çavuş ve kâtip timarı serbestir.»

Aynı Kanunname (s. 21) çavuşların oğullarına da timar hakkını bahşediyor: «Çavuş oğullarına on bin akça timar vereler.»

Çavuşluk, defterdarların arziyle icra olunurdu. Fatih Kanunnamesinde (s. 22) buna dair şu sarahat mevcuttur:

«Defterdarlarım hizmet eden kimesnelere yollarına göre çavuşluk ve sipahlık ve kâtiplik herkesin istihkakına göre arz etmeye memur olsun.»

Muayedelerde çavuşlar, padişahların ellerini öpmek şerefine mazhardılar. Fâtih Kanunnamesinde (s. 25) bunun için şöyle deniliyor:

«Çavuşlar el öpmek kanunumdur.»

Yine aynı Kanunname (s. 29) çavuşlara verilecek ulûfeyi tâyin etmişti: «Çavuş başına günde altmış akça ulûfe verilsin.»

Fatih Kanunnamesinde (s. 31) çavuşlara yazılacak elkap bile gösterilmiştir: «Kudvet-ülemasil vel-akran yazıla.»

«Risale-i vazitehâran ve meratib-i bendegân-ı âl-i Osman» da Birinci Sultan Ahmet zamanında dergâh-ı âlî çavuşları üç yüz yirmi dört neferdi. Yevmiyeleri 8802 akça hesabiyle senelik 3168720 akçaydı.

Son zamanlarda sarayın bostancı ve sair ocaklarından alınırlardı. Eski ehemmiyetlerini kaybettikleri için alel'ıtlak altmışar akça olan ulûfeleri de sonraları altmış, kırk ve otuz akça olmak üzere üç dereceye ayrılmıştı.

Çavuşların en büyüklerinin unvanı «çavuşbaşı» idi. «Başçavuş» da denilirdi. Çavuşbaşılık sonraları ikinci çukadarlık mertebesinde bir memuriyet addedilmişti.

Çavuşbaşılarla çavuşların giydikleri elbiseler Atâ Tarihinde (c. 1, s. 170) şu suretle tarif olunmaktadır:

«Başçavuşlar başlarına paşalı tâbir olunur kâtibî kavuk ve arkalarına bol yenlû ağır esteka kaftan giyer ve bellerine sim ve yaldızlı kebirce paftalı kuşak kuşanır, üzerine altın köstekli elmaslı bıçak takarlar ve başçavuştan maada çavuşlar ellerinde gümüş kozaklı ve baş tarafı iki canibe mukavves çevkân tâbir olunur birer değnek ve başçavuş başparesi topuz resminde gümüşten mamûl değnek taşırlar.»

Çavuşlar alelekser ahlâkı mazbut ve ilmen de emsaline nispeten yüksek olanlardan intihabedildikleri için, içlerinden çoğu hane-i hassaya alınırdı. Hane-i hassaya girenlerden hanende olanlar müezzinbaşılığa, oradan imamlığa, imamlıktan da tarik-i ilmîyeye dâhil olarak bittefeyyüz kazaskerliğe kadar çıkanlar olduğu gibi, hane-i hassaya geçmeye kadar beklemeyi arzu etmiyen başçavuşlar has odalılara mahsus fazlaca nanparelerle bekâm ve musahiplik ilâvesiyle nail-i meram olurlardı.

Değerli profesör Fuat Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, Çavuş Maddesi) çavuş tâbirini filoloji bakımından tetkik ederken şu kıymetli tafsilâtı veriyor: «F. W. K. Müller, eski Uygur metinlerinde çabış şeklinde tesadüf edilen (Ein Dopplbl aus einem manichaischen Hymnenbuch, mahrnamag, Berlin 1913, s. 11) kelimenin, Osmanlı devrindeki çavuş kelimesinin eski şekli olması ihtimalini ileri sürerken (aynı eser; s. 32), bize göre hiç aldanmamıştı. Aynı ihtimali kabul eden P. Pelliot (Neuf notes sur des Questions d'Asie centrale, T'oung Pao, 1929, XXVI, 237) da Çin kaynaklarında 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, Tu-kiü'ler tarafından, sefir sıfatiyle gönderilen bir adamın taşıdığı çö-pi-şe unvanının da bundan başka bir şey olmadığını söylerken bu kelimenin eksikliğini teyidetmiş oluyurdu. Bu kelimenin Kök Türkler ve Uygur'lardan Osmanlı'lara kadar geçen uzun asırlar arasındaki tarihi hakkında hiçbir bilgileri olmadığı halde her iki âlimin de vardıkları bu netice, şimdi vereceğimiz izahat ile artık tamamiyle katî bir mahiyet alacaktır.

XI. asırda Mahmut Kâşgari'nin çavuş şeklinde yazdığı bu kelime çabış, çavuş'tan başka bir şey değildir; Uygurca çabış kelimesi ile bunun aynı olduğunu katiyetle söyliyebiliriz. J. Németh (Die İnschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós, Bibl. Orient Hungarica, 1932; 11; 56 V. D.) in birçok misaller ile ispat etmiş olduğu gibi Peçenek-Kuman lehçelerinde çaüş şeklini alan bu kelime; Macarcaya girerken, bu dilin umumi kaidelerine göre çöş şeklini almıştır. Yer ismi olarak ilk defa 1093 te ve has isim olarak da 1193 te bu kelimeye tesadüf olunmaktadır (bk. İstvan knyevfa Magyar Nyelv, XXX, 1934, s. 104-106). Mahmut Kâşgari (1, 107, II) de, orduda saflar tertip ve tanzim eden ve askerî zulümden men'e memur olan adam, yani bir nevi askerî âmir mânasında izah edilen bu kelime; Kök-Türkler, Uygurlar ve Peçenekler arasında da her halde askerî bir rütbe ve unvan olarak kullanılmış olsa gerektir. Kök-Türk sefirinin çavuş unvanını taşıması bu sınıf memurların sefirlik vazifesinde de kullanıldıklarını anlatıyor ki, buna asırlarca sonra Osmanlılarda tesadüf edilmektedir. Aşağıda tarihî ıstılah olarak kelimenin geçirdiği safhaları anlatırken, bu semantik tekâmülü de etrafiyle izaha çalışacağız.

«Kök-Türk'lerde, Uygur'larda, Peçenek'lerde ve Kuman'larda yine bir unvan olarak çavuşyar şeklinde Hazarlarda mevcudiyetini bildiğimiz bu kelimenin daha Gazneli'ler ve Karahanlı'lar devrinde Farsçaya girdiğini ve yalnız vekayinamelerde, yabancı bir tâbir olarak değil, Farsça bir kelime gibi, edebî eserlerde, şiirlerde, kaside ve mesnevilerde de kullanıldığını ve Selçuklar devrinde ise büsbütün çoğaldığını görüyoruz. Meselâ Gazneli Mahmud'a Harizm fethi münasebetiyle, Şair Unsuri tarafından takdim edilen meşhur Raiye kasidesinde, Enverî (Divan, Tahran, taş basım. s. 25, 190) de Hakîm Senai (Suhan ve Suhanveran, 1, 289) de Kemal Isfahani (Divan, Tahran, taş basım. s. 19) de Nizami (Şerefname, tab. Tahran s. 130) de ve Husrev Dehlevi (Tuğlukname, tab. Hint. beyit 1764 ve 2610) da çavuş çavişi (çavuşluk) kelimelerine tesadüf ediyoruz ki, bu misalleri daha çoğaltmak ve sonraki asırlara doğru uzatmak kabildir. Burhan-ı Kaatı, Ferheng-i Raşidi ve Bahar-i acam gibi, Farsça lûgat kitaplarında da işaret edildiği üzere, bu kelime, Acemce serheng ve durbaş kelimelerinin müradifi olarak izah edilmektedir ki, tamamiyle doğrudur.

«Irak, Suriye, Mısır, Şimalî Afrika ve Yemen gibi muhtelif zamanlarda muhtelif Türk sülâlelerinin hâkimiyeti altında bulunmuş olan Arap memleketlerinde bu kelimenin çavuş veya çaviş-çavuş şekillerinde kullanıldığını biliyoruz (Dozy, Suppl. auz Dictionnaires Arabes, 1, 167 717, 718) Muhammed ben cheneb, Mots, turces et persans conservés dans le parler algérien, Paris 1922, s. 51). Tıpkı bunun gibi asırlarca Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış ve onlar ile medeni münasebetlerde bulunmuş olan muhtelif Balkan ve cenub-i şarki Avrupa milletlerinde; yani Rumen, Bulgar, Sırp, Leh ve Ukranya dillerinde, bu kelimeye Osmanlıcadaki muhtelif mânalar ile, tesadüf edilmektedir (bk. Karl Lokotsch Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1927 s. 33).

«Bu kelimenin daha Osmanlı'lardan çok evvel Türkler ile asırlarca siyasi ve medeni münasebetlerde bulunmuş olan Bizans Sarayına da geçtiğini görmekteyiz. İptida Lebeau (Histoire du Bas-Empire, XIII 339), daha IX. asırda Bizans Sarayında, Türk saraylarında olduğu gibi çavuşlar, hattâ bir büyük çavuş bulunduğunu» ileri sürmüşse de bunun ne filolojik ve ne de tarihî bakımdan doğru olmadığı ve Bizans'da bu çavuş kelimesine daha sonra tesadüf edildiği tesbit olunarak bu iddia reddedilmiştir Byzantion, VIII, 483, not 3). Hammer (Histoire de l'Empire Ottoman trc. Hellert, 1, 98, 380) ise, çavuş teşkilâtının daha Anadolu Selçuk'larında mevcut olduğunu ve Konya Sultanının İmparator Aleksis'e bir çavuş gönderdiğini söyliyerek Bizans Sarayındaki çavuş teşkilâtının Anadolu Selçuk'larından alındığını ileri sürmüştür. Sonradan A. Rambeaud ve Scala gibi bazı tarihçiler Codinus'a dayanarak Bizans Sarayında çavuşlar ve hattâ bir de büyük çavuş bulunduğunu ve bu müessesenin sonra Osmanlı'lar tarafından da taklid edildiğini ileri sürerek Lebeau ve Hammer'in nazariyelerine taban tabana zıt bir iddiada bulunmuşlardır ki bu çürük iddianın yanlışlığı 1925 te Ernst Stein tarafından katî olarak ispat edilmiştir. Orta Bizans devrine ait mandator'ların halefi olan bu çavuş teşkilâtının ve bu kelimenin Türklerden alınmış olduğunu ve bunlara ilkönce Manuel Comnenus zamanında tesadüf edildiğini katî surette gösteren E. Stein (Untersuschungen zur spatbyzantinishen Verfassung und Wirtschaftsges chichte, Mog, 1925. 11, 45) in bu mütalâası bizce de tamamiyle doğrudur. Bu ismin ve teşkilâtın daha XI. asırda Büyük Selçuk'larda mevcudiyeti hakkında biraz aşağıda verilen izahat bu mütalâayı büsbütün kuvvetlendirmekte ve bunun Bizans'a Selçuk'lardan geçtiğini katiyetle meydana koymaktadır. Eğer bu kelime Bizanslı'lara Selçuklardan evvel, yani IX. asırda geçmiş ol-

saydı bile Hazar Hakanlarının Saraylariyle Bizans Sarayları arasındaki çok sıkı siyasi ve medeni münasebetler ve bu unvanın Hazarlarda mevcudiyeti göz önüne alınınca bunun onlardan alındığına hükmedilebilir. Kelimenin etimolojisine gelince: bunun eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde mevcudiyeti bilinen çav kökünden geldiği hakkında daha çok evvel Vambery (Çagataische Sprach studien, s. 276; etymologisches Wörterbuch s. 130) tarafından ileri sürülen mütalâaya iştirak etmemek imkânsızdır. «Bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret gibi birtakım mânalar ifade eden bu çok eski ve umumi Türk kelimesinden gelen çavuş tâbirinin bu etimolojisi bunların vazifeleri hakkında aşağıda verilen izahat ile de büsbütün kuvvetlenmektedir. Türk filolojisi hakkındaki bilgilerin bugüne nispetle çok geri bulunduğu bir devirde Vambery'nin böyle isabetli bir mütalâada bulunması, kuvvetli bir seziş kabiliyetine malik olduğunu gösteriyor. Buna mukabil bundan hiç haberi olmıyan E. Blochet (patrologia orientalis, Paris 1920 XIV, Fas. 3, s. 664 v. d.) nin bu eski Türkçe kelimeyi Moğolca Tchuguteshi'den iştikak ettirmek istemesi tamamiyle hayalî ve mânasızdır. Yine aynı müellif diğer bir eserinin haşiyesinde de (Kelation du voyage en Orient de Carlier de Pinon, Revue de L'Orient Latin, Paris 1920 XII-XIII, s. 96), bunun Moğolca traghadsa kelimesinden gelmesi ihtimalini de ileri sürmüştür ki bunun da hiçbir kıymeti olmadığı meydandadır.»

Çavuş'un Selçukiler'le diğer devletlerdeki kullanılış tarzlarını esaslı bir surette inceliyen profesör Fuat Köprülü sözü Osmanlı'lara intikal ettirerek şu tafsilâtı vermektedir: «Çavuş kelimesi ve müessesesi, işte bu suretle, Osmanlı imparatorluğunun daha ilk kuruluşundan beri, bir Selçuklu mirası olarak mevcut olmuştur. Gerek Hammer ve gerek Tarih-i Enderun müellifi Tayyarzade Atâ Bey bunun Selçuklardan kaldığını iddia ederlerken asla aldanmamışlardır. Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından Samsa veya Samsama Çavuş'un bu unvanı daha evvelki devirlere ait olmakla beraber, Orhan ve Murat I. devirlerinde saray ve ordu teşkilâtı vücuda getirilirken bütün Anadolu beyliklerinde mevcut olan çavuşluk müessesesi de alınıp muayyen usule bağlanmış olmalıdır. İlk defa XIV. asırdan kalma bazı hükümleri de ihtiva ettiği muhakkak olan Fâtih Kanunnamesi'nde bunlara ait sarih kayıtlara tesadüf ediliyor. Buna göre çavuşların âmiri olan çavuşbaşı, divanda oturmaz; vezirler, kazasker ve defterdar divana geldikleri zaman kapıcılar kethüdası ile beraber onları karşılar; günde 60 akça tahsisatı vardır. Çavuşlara gelince, bunların derecesi timar müteferrikalarından aşağı olup, kâtipleri ile müsavidir. Çavuş oğullarına 10.000 akça timar verilir. Çavuşlar, bayramlarda padişahın elini öpebilirler. Bunların tâyini defterdara aittir. Vezirlerin ve defterdarların maiyetine ayrıca selâm çavuşu tâyin olunur (Kanunname-i âl-i Osman Toem s. 15, v. d. 19, 21 v; dd., 25, 29, 31), Beyazıt II. devrinde 100 çavuş bulunduğunu, bunların orduda nizam ve intizam muhafaza ettiklerini, ellerindeki demir (madenî) asâlar ile kabahatlileri dövdüklerini biliyoruz (Th. Spandouyn cantacasin, Petit Traicte de l'origine des Trucqs, nşr. Ch. Schefer, Paris 1896, s.).

«XVI. asra ait garp seyahatnamelerinden bu teşkilâtın sonradan daha büyüdüğü ve saray ihtişamının arttığı anlaşılıyor; ellerinde altın ve gümüş yaldızlı asâlar bulunan 300 divan çavuşu vardı (Jean Chesneau, Le voyage du Monsieur d'Aramon, nşr. Sehefer, Paris 1887 s; 41 v. d.). Sefirleri karşılama merasiminde süslü elbiseler ile mükellef atlara binmiş çavuşlar bulunduğu gibi divana girip çıkan vezirlerin önünde de çavuş bulunması âdet idi. Padişahın resmî çıkışlarında, atlı çavuşlardan başka Padişahın atı önünde yayan giden elleri asâlı çavuşlar yol açarlardı. Hükümdarın huzuruna çıkarken, sefiri karşılamak çavuşbaşının vazifesi idi. Bu gibi teşrifat işlerinden başka Padişah veya vezirler tarafından verilen her hangi bir sebeple ikametgâhlarından çıkmaları menedilen sefirlere nezaret gibi işler de çavuşlara aitti (Philippe du Frasne-Canaye Le voyage du Levant nşr. H. Hauser Paris 1897 s. 5 E, 58, 60, 66, 68, 77, 122, 145). Bunlar elçi sıfatiyle yabancı hükümetler yanına gönderildikleri gibi içeride de meselâ bazı madenlerin işletilmesi gibi işlere memur ediliyorlardı (İsmail H. Uzunçarşılı, Kapu-kulu ocakları, 11, 80, 81). Bunların zeamet ve arpalıklarına ve aldıkları bazı harçlara ait o devir kanunnamelerinde bazı hükümler mevcuttur (M T M. 11, 323, v. d.). Bu divan çavuşlarından başka başta yeniçeri ocağı olmak üzere muhtelif kapıkulu ocaklarında da başçavuşlar (bunların kendilerine mahsus bayrakları da vardı), küçük çavuşlar, ortaçavuşları (çavuş-i miyane) ve çavuş vekil ve namzetleri de bulunuyordu (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ayn. eser., 1 bk. fihrist).

(XVII-XVIII. asırlara ait yerli ve yabancı kaynaklarda da çavuşlar hakkında birçok malûmat ve tafsilâta raslanır. Divan çavuşlarının sayısı bu asırlarda mütemadiyen artarak, 630 a

kadar çıkmıştı. Bunların âmiri olan çavuşbaşı, eskisi gibi, sadrazam divanının reis muavini hükmünde olup, divandan çıkan hükümlerin icrası ve sefirlerin kabul merasiminde onlara refakat gibi işler ona ait idi. Yani adlî icra ve teşrifat işlerinin en büyük âmiri sıfatını haiz bulunuyordu. Bundan başka merkezin emirlerini vilâyet ve sancaklara tebliğ için, maiyetinde 200 gedikli zaim bulunduğu gibi, malikânelerin teftişi de ona ait idi. Yeniçeri ocağında 330 eski ve tecrübeli yeniçeriden mürekkep, bir çavuşlar zümresi vardı ki bunlar bir başçavuşun emri altında olup, sulh zamanında habercilik ve harbte de yaverlik vazifesi görmekte idiler. Yeniçeri zâbitlerine verilmiş cezaların icrası da bunlara aitti (tafsilât için bk. D'Ohsson Bibliyografya).

«Doğrudan doğruya saray (enderun) hizmetinde bulunan çavuşlar veya çavuş ağalara gelince, bunlar ile âmirleri ölen başçavuşların vazifeleri, resmî kıyafetleri, tâbi oldukları terakki ve tekaüt usulleri hakkında, Atâ Beyin Enderun Tarihi'nde etraflı malûmat vardır. Çavuşlar başlarına, yelken külâh denen bir nevi serpuş (başlık) giyip, ellerinde iki ucu kıvrık gümüş asâlar (çevgân) taşırlardı. Başçavuş ise, kontoş kürk ve paşalı kavuğu giyip beline elmas hançer takardı. Çavuşlar arasında istidadı olanlar, enderun seferli koğuşu civarındaki meşkhanede musiki tahsil ederek müezzin, hanende ve sazende sınıflarına ayrıldıkları (ayn. esr., 1, 140), bunların bayram, sürre ve ulûfe ihracı alaylarındaki rolleri hakkında orada uzun izahat vardır (ayn. esr. s. 229, 234, 241, 243, v. d., 269 v. d.). Bunlardan imamlığa geçenler ve ilmîye yoluna girerek kazaskerliğe kadar yükselenler olduğu gibi, musahiplik vazifesine ayrılanlar da bulunurdu (Hafız İlyas, Letaif-i Enderun, 264: Çavuş Abdi Bey ve Çavuş Aziz Bey gibi). Mahmut II. devrinde yapılan askerî teşkilât sırasında süvari hassa askerlerinin küçük zâbitlerine çavuş vekili ve çavuş unvanı verildiği gibi tersanedeki kalyoncu zâbitlerine de çavuş deniliyordu ki (Tarih-i Enderun 1, 15 v. d.), bu sonuncular 1243 te ilga edilmişlerdir (Lûtfi, Tarih, 1, 156, 250) 1241 den sonraki yeni askerî teşkilâtta küçük zâbitlere verilen çavuş unvanı ordumuzda bugüne kadar devam etmektedir.»

Üstat Fuat Köprülü çavuş kelimesini içtimaî tarih bakımından tetkik ederken şunları yazıyor: «Bazı dinî zümrelerde, meselâ Yezidilerin, dinî teşkilât silsilesinde çavuş unvanının muayyen bir derece adı olarak kullanıldığını gördüğümüz gibi, bazı tarikatların, meselâ Rüfailerin iç teşkilâtında da çavuşlara tesadüf ediyoruz ki, tamamiyle nakip ıstılahının müradifidir. Fütüvvet esasına yani tasavvufi ahlâki prensiplere dayanan Türk esnaf teşkilâtında da çavuşlar mevcuttur. Evliya Çelebi bu esnaf çavuşlarını yukarda bahsettiğimiz diğer çavuşlardan ayırarak, bunların 415 kişi olduğunu ve pirlerinin Selman-ı Farisî tarafından kendisine şed kuşatılan Ömer B. Haddam olup, kabrinin Yemen de bulunduğunu söyler. Bu esnaf çavuşlarının Lonca tarafından verilen kararların icrası vazifesiyle mükellef oldukları tahmin olunabilir.»

Yabancı Devlet elçilerinden biri çavuş için şu izahatı veriyor: «Budaya (Budapeşte) yaklaştığım zaman Türklerin çavuş adını verdikleri kimselerden birkaçı beni karşıladılar. Bunlar maiyyet ve hizmetkâr vazifesini görürler. Sultanın ve paşaların hemen bütün emirlerini bunlar tebliğ ederler. Meslekleri vatandaşları arasında gayet makbul telâkki olunur.»

Çavuşların adedi bir zaman azken bilâhare çoğalmıştır. Hammer (c. 8, s. 263) Birinci Mustafa zamanındaki vaziyeti tetkik ederken, o zamanlarda fil'asıl kırk üçten ibaret olan çavuşların elliye kadar çıktığını söylüyor.

«Mufassal» da çavuş hakkında şu malûmat yazılıdır:

«Hem Rum-i Şarki ve hem de Konya Devlet-i Selçukiyesinde bir büyük mansıp unvanıdır. Rum-i Şarki Devletinde (Mugal tsavis) suretinde olarak bir zata unvanmış. Bu mansıbın mukabiline Devlet-i Selçukiyede «çavuşbaşı» deniliyormuş ki çavuşlar reisi demek olacak. Çavuşlara gelince, bunlar bir nevi silâhşor imişler ki silâhları bir ok ile yay ve pala denilen enli kılıç ve bir de debus (topuz)-tan ibaret olup vakt-i hazarda erbab-ı mesalihi hâkimlerin huzuruna çıkarmaya memur imişler.»

Çavuş kelimesi Farsçada da kullanılmıştır:

چو کردی گوش آن حیران ومهجور
زچاوشان صدای دور شو دور!
ملا جامی

ÇAVUŞBAŞI (چاوش باشی) [*İda.*] Çavuşan-ı dergâh-ı âlî'nin zâbitine verilen addır. Çavuşbaşılık, Osmanlı'larda eski vazifelerden biridir. İmrahurluk Yıldırım Beyazıt'a şehzadeliği zamanında tezvicolunan Germiyan beyinin kıziyle gelerek Osmanlı hizmetinde kalan «Paşaeık ana» sülâlesine nasıl intikal eylemişse, çavuşbaşılık da öylece «çavuş» un veresesine intikal eylemiştir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı teşkilâtını tetkik ederken (kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı); («Türk Tarihinin Ana hatları» eserinin müsveddeleri seri 11 No. 22) çavuşbaşılığın ihdasını Yıldırım Beyazıt'a kadar çıkarmaktadır.

Çavuşbaşının ağalar beynindeki mevkii Fâtih Kanunnamesinde (s. 11) şu suretle tâyin olunmuştur:

«Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Başyeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Çavuşbaşıları Kanunname (s. 15) hizmetkâr addediyor ve bir iş için divana dâhil olsalar oturmaları caiz olmadığını tasrih ediyor:

«Çavuşbaşı ve reisülküttab ve kapıcılar kethüdası hizmetkârdır, divanda oturmazlar.»

Çavuşbaşı, divanda halkın mâruzatını bildirmeye veya istidalarını takdime delâlet eder ve dâva için girip çıkanlara mübaşirlik eylerdi. Bundan başka divanın intizamını muhafaza ile de mükellef bulunurdu. «Risale-i Vazifehâran ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman»a nazaran (s. 96) çavuşbaşının Birinci Sultan Ahmet zamanında yevmiye 70 akça hesabiyle, senelik 25200 akça ulûfesi vardı.

Hammer (c. 3, s. 223) Fâtih zamanındaki devlet teşkilâtını tetkik ederken çavuşbaşıların mabeyin müşiri demek olduğunu söylüyor ve aynı cildin 230 uncu sahifesinde de «Avrupanın saray müşirlerine muadil» bulunduğunu beyan eyliyor.

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 senesinde cem'edilmiş olan kanunnamede (Millî Tetebbular Mecmuası c. 1, sayı 3, s. 508) sadrazamın divanı teşrifini mütaakıp diğer bir kısım memurlar meyanında çavuşbaşının da divanda ahz-i mevki ettiği muharrerdir:

«Ol hînde çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası ve tezkireciler ve selâm çavuşu ve sair çavuşlar erbâb-ı mesalihin önüne düşüp doğru vezirîâzam hazretlerinin önüne gelip iki keçeliden dizilirler.»

Çavuşbaşı divanda elinde gümüş değnek olduğu halde durur, vuku bulan dâvalarda icra memurluğunu ifa eylerdi

Çavuş teşkilâtı olan İslâm hükümetlerinde bunların murassa değnekleri vardı.

Divana mütaallik işler bitince çavuşbaşının verdiği işaret üzerine çavuşlarla hizmete memur olan diğer eşhas çıkardı. Kanunnamede (s. 509) buna dair şu tafsilât münderiçtir:

«Maslahat tamam olduktan sonra çavuşbaşı değneği yere kakıp ol işaretle çavuşlar ve sair huddam cümle divanhaneden taşra çıkarlar.»

Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre (c. 1, s. 202) divanın hitamında çavuşbaşı sadrazamdan mühr-ü hümayunu alır, hazineyle defterhaneleri mühürledikten sonra yine sadrazama teslim ederdi.

Yine Tevkiî Kanunnamesindeki sarahate göre (s. 509) vazifesinin hitamı üzerine dışarı çıkmış olan çavuşbaşı sadrazamın yemesi için Matbah-ı Âmireden yemek gelince tekrar sadrazam nezdine dâhil olur ve sofra ihzar olununcıya kadar kalırdı:

«Çavuşbaşiyle kapıcılar kethüdası taamın önünce içeri girerler ve Matbah-ı Âmire huddamiyle maan selâmlayıp siniler kuruluncıyadek durur, badehu yerlerinde taam yemeye giderlerdi.»

Vezirlerle divana dâhil olan kazaskerler, defterdarlar ve nişancılar divan günlerinde saraydan it'am edilirlerdi. Fâtih Kanunnamesinde (s. 15) ne suretle yemek yeneceği tâyin ve izah olunurken artıkların kimlere yedirileceği de zikrolunmuştur. Bu sarahate göre çavuşbaşılar veziriâzam ile başdefterdarın yedikleri sofradan artan yemeklerle karınlarını doyuruyorlardı: «Veziriâzam önünden kalkan taam çavuşbaşı yoldaşlariyle yesün.»

Çavuşbaşı merasimde seraser denilen kumaştan üst, başına da selimî giyerdi. Çavuşbaşının maiyetinde kendisinden sonra büyük âmir olarak çavuşlar kâtibiyle çavuşlar emini vardı. Çavuşbaşı kisedarı, çavuşbaşı dairesinin evrak ve sicil müdürü idi. Divanda çavuşbaşıya ait ve onun vasıtasiyle tesviye olunacak evrak kendisine verilir, o da kisedarına teslim ederdi; kisedar bu evrakı çavuşlardan tâyin ettiği mübaşirler vasıtasiyle takibettirir ve evrak, dâvaya ait ise dâvacı ile dâva olunanı dinler, ilâmı yapar ve sonra çavuşbaşıya teslim ederdi. Çavuşbaşılık deavi nezaretine tahvil edilince bu memura da «deavi kisedarı» denilmiştir.

Eflak ve Buğdan voyvodaları İstanbul'a gelince istikbal için çavuşbaşı gitmeyip çavuşlar emini ile çavuşlar kâtibi birkaç çavuşla gidip divan-ı hümayuna getirirlerdi. Eflak ve Buğdan voyvodalarının tâyini ile çavuşbaşıya bin akça verilirdi. Keza Erdel kıraliyle voyvodalardan haraç geldiği zaman çavuşbaşıya bin akça ile iki at verilmesi kanun icabı idi.

İlk defa patrikliğe tâyin olunan Rum patrikleri divan-ı hümayuna gelerek arza girip çıktıktan sonra çavuşbaşıya çuha kumaş ile bir miktar para verirlerdi. Ermeni patriği de çuha ve kumaş hediye ederdi.

Çavuşbaşıların yevmiyelerinden maada arpalık olarak dirlikleri vardı

Çavuşbaşı, yabancı elçilerin Paşakapısı'na ve saraya gelişlerinde protokol şefi vazifesini görürdü.

Elçilerin, divan çavuşlarından memur edilenlerle beraber maiyetinde çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini ve saire olduğu halde çavuşbaşı tarafından Sirkeci'deki Vezir İskelesi'nde karşılanır ve elçi buradan alayla ya Paşakapısı'na veya saraya götürülürdü. İran elçileri çavuşbaşı tarafından Üsküdar'da karşılanırdı. Sefirlerin büyük elçi, orta elçi oluşlarına göre çavuşların sayısı çok veya az olurdu. Gelen elçi büyük elçi ise çavuşbaşı onun yanında ve solunda, orta elçi ise önünde giderdi. Elçilerin istikbali ve teşyii münasebetiyle çavuşbaşıya hediye verilmek kanundu.

Şeyh-ül-islâm'ların azilleri çavuşbaşılar vasıtasiyle tebliğ edilirdi. Bundan dolayı çavuşbaşılar herhangi bir hizmet sebebiyle Şeyh-ül-islâm'a gönderilmezler, icabederse yalnız çavuşlar yollanırdı. Şayet çavuşbaşı'nın gitmesi zaruri ise gündüz önlerinde fener çektirerek giderler ve bu suretle Şeyh-ül-islâm'ı telâşa düşürmezlerdi. Şeyh-ül-islâm'lığa tâyin olunanı da alayla evinden alarak saraya götürmek çavuşbaşı'ya aitti. Vezirlik verilenlerin önlerine düşüp konaklarına götürmek dahi çavuşbaşıların vazifeleri cümlesindendi.

Çavuşbaşılar hariçten İstanbul'a gelenlerin hüviyetlerini tahkik ile bunları yine geldikleri vilâyet veya kazalara iade ederler ve bu sebeple İstanbul'un kalabalık olmamasına dikkat eylerlerdi.

Çavuşbaşı'ların vazifelerinden biri de malikâneler üzerindeki teftiş hakkı idi. Herhangi bir çiftlik sahibi mülkünü başkasına ferağ edeceği zaman mal sahibinin beratına bakarak sadrazama arzıhal takdim ederdi. İstanbul bedestenindeki gedikli tellâlların tâyin ve azilleri çavuşbaşı'nın arziyle yapılırdı.

Kethüday-i sadr-ı âli memuriyetinin ihdasından evvel çavuşbaşılar onun bazı mesalihini dahi icra eylerlerdi. Bu makam ekser rical-i devletin mafevkı olup büyük ve küçük tezkireciler dahi muavin-i evvel ve sanisi makamında idiler.

İkinci Sultan Mahmut zamanında ve 1244 senesinde neşrolunan «Elbise Nizamnamesi» nde çavuşbaşı'nın resmî günlerde âdi fes, mertebani çuhadan hırvani giyeceği ve vüzeraya mahsus lehkâri gaşiye ve rahtlı ata bineceği muharrerdir. Bu kayıt da gösteriyor ki çavuşbaşılar son zamanlarda bile ricalden sayılırlardı. Nitekim hicrî 1252 senesinde çavuşbaşılık «Divan Nezareti» unvanını almıştır.

Demek oluyor ki ilk zamanlarda divânın iera memurluğu gibi bir vazife olan çavuşbaşılık sonraları ehemmiyet peyda etmiştir.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda (s. 417-418) verilen malûmata göre 18 inci asırdan itibaren çavuşbaşıların ehemmiyeti artmış ve kendileri sayılı devlet ricalinden olmuşlardır. Hattâ tezkire-i evvel ve tezkire-i sani denilen iki tezkireci bu son asırlarda çavuşbaşı'nın muavini olarak sadrazama verilen lâyiha, istida ve arzıhalleri alırlar, lâzım gelen muameleyi yaparlardı. Fakat bunlar çavuşbaşı'nın maiyeti olmayıp işlerin süratle görülmesinin temini için verilmişlerdi. Çavuşbaşı'ların doğrudan doğruya sadaret kaymakamı hattâ sadrazam olanları vardır.

Çavuşbaşı tâbiri hicrî 1252 (milâdî 1836) tarihinde kaldırılarak bunun yerine «Divan-ı Deavi Nezareti) denilmiştir.

ÇAVUŞBAŞI KİSEDARI (چاوش باشی کیسه داری) [*İda.*] Çavuşbaşı'nın evrak müdürü idi. Divan çavuşlariyle üzerine mütalâa yazılmış olan arzıhallerin tetkikatını yapardı. Bundan başka çavuşbaşı namına alınan rüsumu toplamak da bunun vazifesi idi. Mahkeme resmini kazanan taraf verirdi. Tahsil edilen rüsum çavuşbaşı ile kararın icrası için istihdam edilen, ve mübaşir denilen çavuşlar arasında taksim olunurdu. Bu rüsumun %10 u kisedara aitti.

ÇAVUŞ GEDİKLİSİ (چاوش کدکلوسی) [*Sar.*] Enderun-u hümayun ve rikâb-ı âli çavuşlarının mümtaz ve muvazzaf olanları kakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇAVUŞ-I BÜZÜRK (چاوش بزرك) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı ve ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı idi. Büyük çavuş demektir. Buna Türkçe karşılığı olan «başçavuş» denildiği gibi yine o mânaya gelen «serçavuş» da denilirdi. Kendisinden başka biri orta, öteki küçük olmak üzere mevcut diğer iki çavuştan tefrik için bu ad verilmiştir.

ÇAVUŞ-I KÜÇÜK (چاوش کوچك) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı idi. Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası küçük çavuş'tur. Ocakta biri büyük, öteki orta olmak üzere daha iki çavuş bulunduğundan onlardan tefrik için bu ad verilmiştir.

ÇAVUŞ-I MİYANE (چاوش میانه) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı idi. Buna «orta çavuş» da denilirdi. Farsça bir kelime olan miyan orta demek olduğu için yine Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası orta çavuştur. Ocakta üç çavuş vardı: Başçavuş, orta çavuş, küçük çavuş. Çavuş-ı miyane işte bu orta çavuştu.

ÇAVUŞLAR BÖLÜKBAŞILARI (چاوشلر بلوكباشیلری) [*Ask.*] Çavuşların taksim edildikleri bölüklerin başındaki zâbitlere verilen unvandı. Her bölükte çavuş olarak 15 kişi vardı ve bu bölüklerden ikisi her gün Babıâli'de ve sarayda nöbet beklerler ve biri de padişaha refakat etmek üzere sarayda ve diğeri verilecek emirleri yerine getirmek için Paşakapısı'nda bulunurlardı.

ÇAVUŞLAR EMİNİ (چاوشلر امینی) [*İda.*] Divan-ı Hümayun çavuşlarının âmirlerinden idi. Kanun hükümlerine göre verilen cezaların infaziyle meşgul olurdu. Çavuşlar kâtibi ile bilhassa ulema sınıfının itibarlı şahsiyetlerini müderris, kadı, naip ve emsalini tevkif salâhiyetini haizdi.

ÇAVUŞLAR KÂTİBİ (چاوشلر کاتبی) [*İda.*] Divan çavuşlarının âmiri idi. Kanun hükümlerine göre verilen nakdî ve bedenî cezaların infazına nezaret ederdi.

ÇAVUŞ OKU (چاوش اوق) [*Ok.*] Ok nevilerinden birinin adı idi. Yarışlarda ilk evvel bu ok atıldığı için buna «kılavuz» da denilirdi. Rüzgârın tesiriyle giderken ses çıkarmak suretiyle habercilik vazifesini yapması kılavuz adının verilmesine sebebolmuştu. Haylice muteber tutulurdu.

ÇAVUŞ ŞEBKÜLÂHI (چاوش شبكلاهی) [*Kıy.*] Eskiden çavuşların başlarına giydikleri külâhlardan birine verilen addır. Çavuşlar bu külâhı gece giydikleri için o ismi almıştır. Eskiden giyilen külâhlar şunlardı :Çıngıraklı külâh, helvacı külâhı, zülüflü külâhı, aşçı külâhı, hırsız gece külâhı, rençper külâhı, has ahır külâhı, softa külâhı, levent külâhı.

ÇAYIR VOYNUKLARI (چایر وینقلری) [*Sar.*] Voynuklardan Istabl-ı Âmire hizmetine geçenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çoğu Bulgarlardan olan voynukların iki türlü hizmetleri vardı. Bunların her sene bir kısmı Istabl-ı Âmire hizmetine gelip çayır biçerler, birtakımı da seferde seyislik yaparlardı. Birincilerine çayır voynukları, ikincisine de sefer voynukları adı verilirdi.

ÇAYKA (چایقه) [*Bah.*] Kazaklar tarafından kullanılan altı düz, geniş geminin adı idi. «Şayka» da denilirdi. İçinde elli muhariple küçük bir top bulunurdu.

ÇAYLAK (چایلاق) [*İda.*] Eskiden Devletçe verilen rütbe ve nişanların sahiplerine gidip kendisine rütbe veya nişan verildiğini haber verenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Babıâli'de odacıların yanında bulunurlar, birisinin rütbe ve nişan aldığını duyar duymaz çaylak gibi uçarak evlerine gidip müjdelerlerdi. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak bahşiş almadıkça kapıdan ayrılmazlardı. Uzun ve çatal kuyruklu bir nevi yabani kuşa bu ad verildiği gibi mecaz yoliyle açgözlü, haris demektir.

ÇAYNİÇE (چاینیچه) [*Coğ.*] Bosna'da kaza merkezi bir kasabanın adı idi.

ÇEDİK (چدیك) [*Kıy.*] Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri daha ziyade sarı sahtiyandan yapılmış kısa ve bol konçlu ayakkabıya verilen addır. Aptes alındığı vakit üzerine mesh edildiği için yanlış olarak «mest» tâbir edilen ayakkabı şeklinde altı da yumuşakça olurdu. Üstüne aynı renkte pabuç giyilir, ikisine birden «çedik pabuç» denilirdi. Rengi umumiyetle sarı olduğu için «sarı çedik pabuç» da ıtlak olunurdu. Sefere gidilirken çediğin üzerine «edik» yahut «çekme» adı verilen çizme giyilirdi. Çediklerin konçlarından çakşırın paçalarına dikilenleri de vardı. Böyleleri çakşırla beraber giyilir va çıkarılırdı.

Çedik « iç edik » in hafifletilmiş şeklidir. «Kamus» ta «huf» kelimesi için, «insanın ayağına giydiği çizmeye ve mest ve edik ve çedik ve tomak makulesi ayakkabına denir ki üzerine mesh mümkün ola» izahatı verildiği gibi «curmuk» kelimesi için de şu tafsilât mevcuttur : «Usfur vezninde huf üzere giyilen çizmeye denir. Malûm ola ki ehl-i lûgat'in beyanlarına göre huf : Topuğa kadar olup ayağın arkasını setreden ayakkabına denir ki halen giydiğimiz mest olacaktır. Selef'te Araplar mest tarzında koncu kısa bir gûna ayakkabı giyerlerdi: Farisîde ona muze ve Arabide huf ve tarib ile muk derler ve Türkide sokman ve edik ve tumak derler ve curmuk sermuze muarrebidir ki Farisîde ona çibdas dahi derler. Türkide çizme ve nisvan çedik tâbir ederler ve Anadolu'nun Sıvas'tan öte yerlerinde terakime ve rustayi taifelerine mahsus postal tâbir olunur bir gûna ayakkabı dahi vardır ve ol çizme aksamından maduttur. Velhâsıl bir kat ayağa giyilene huf denir, hiffetinden naşi. Halen giydiğimiz mest gibi, muk dahi budur. Anın üzerine yine her

ne gûna ayakkabı giyilebilirse çurmuk denir; bizim çizme gibi, ve çizme sermuze muharrefi olmak melhuzdur. Gerçi huf maddesinde çizme, huf aksamından tahrir olundu; lâkin çıplak giyildiği itibarına mebnidir. Yoksa mest üzerine giyilirse huf ıtlak olunmaz; curmuk denir. Pes biribiri üzerine iki mest giyilirse içindeki huf ve muk, üstündeki curmuk olur. Sıhah'ın ve müellifin muk ile curmuk'u şey-i vâhit olmak üzere tefsirleri mülâyim değildir. Zira muk muze, curmuk sermuze muarrebidir. Sermuze Farisîde üst, ön demektir. Dürr-i Muhtar ve sair bazı kütüb-ü fıkhiyede bu madde tahlit olunmuştur. Meğer ki istimal-i vefiresiyle muk üste giyilen ve curmuk anın üstüne giyilene tahsis ve ıtlak eyleyeler ve Mavera-ün-nehir'de harçin derler ki bizim kalçın dediğimiz andan mehuz ve muharreftir.»

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı» başlıklı makaleler serisinde (Peyam-Sabah, 20 / Mayıs / 1337) kadınların giydikleri çedik pabucu şöyle tarif etmiştir: «Bu çedikler ökçesiz, altı düz ve koncu ön tarafı daha uzunca bir nevi mest olup pabuçlar da mercan terliklerine müşabih idi.»

Yarım pabuçla giyüp a postal çediklerin
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vasıf

ÇEGANE (چغانه) [*Mus.*] Büyük çalpara demektir. «Lehçe-i Osmani» de «tahsis ile çengi defçeğizi bir nevi çalpara» suretinde izah olunmuştur. Ekseriya çeng ile birlikte kullanılırdı.

Verir başka hafet dil-i âşıkane;
Bu dilkeş havada bu çeng ü çegane
Muallim Naci

Alup yine eline mutriba çeganelerin
Yürekte oynasa heyheylerin teranelerin
Lâ

ÇEGA TUTKALI (چغا طوتقالی) [*San.*] Tutkal nevilerinden birinin adı idi. Gelibolu civarında Çega köyünde yapıldığı için bu adı almıştır. Gelibolu civarı hayvanlarının sinirleri tutkala en iyi gelir diye mâruftu. Bu sebeple okçu esnafı yay imalinde tercihan bu tutkalı kullanırlardı.

Tutkal yapmak için sinir parçaları sıcak su ile yıkanır, icabederse biraz da kaynatılır. Kirli, yağlı su döküldür, kabın içine yağmur suyu doldurulur, dumandan siyah olmaması için kömür ateşine konulur, su azaldıkça başka kabda ısıtılmış su ilâve edilir. Böylece birkaç gün içinde sinirler erir, suluca salep gibi olunca sıkça bezden süzülür, süzülen yine kaba konur. Palûze gibi oluncıya kadar karıştırılır, kararını bulunca kadayıf tepsisi gibi kenarlı şeylere dökülür, rutubeti gidince parça parça kesilir, kınaplara dizilir, gölgeye asılır, icabında kullanılmak üzere kuruyuncıya kadar bırakılır.

Ok yaylarında en ziyade bu çega tutkalı, biraz da balık tutkalı kullanılırdı.

ÇEHAR KÛŞE KAB (چهارگوشه قاب) [*San.*] Köşeleri birer santim kadar eninde deri ile çevrilmiş, ortası ebrulu kitap kabları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dört demek olan çeharın çihar suretinde telâffuzu galattır.

ÇEKÇEK ARABASI (چکچك عربه‌سی) [*San.*] Eskiden bayram yerlerinde çocukların bindikleri arabalardan birinin adı idi. Üstü püsküllü, tenteli, süslü olan bu arabalara 4-5 çocuk biner, araba sahibi tarafından çekilirdi.

ÇEKİ (چکی) [*San.*] Eskiden odun, taş ve saire tartmak için kullanılan ağırlık ölçülerinden birine verilen addır. Çeki, üç ayaklı bir sehpaya ortasından asılmış bir sırıkla bunun bir ucunda tartılacak şeyi koymağa mahsus kafes gibi ıskara şeklinde bir tabla ve öbür ucunda da çekitaşı denilen dört kantar (195 okka, 250 kilo) sıkletinde bulunan bir taş asılı teraziden ibarettir.

ÇEKİTAŞI (چکی طاشی) [*San.*] Odun, taş ve saire tartmak için kullanılan çekinin bir tarafında asılı duran ve dört kantar (195 okka, 250 kilo) sıkletinde bulunan ölçü taşının adıdır. Taştan olduğu gibi demirden de olur. Son zamanlarda üstüvane şeklinde yapılan demir bu işi görmektedir. Çekiler vaktiyle taştan oldukları için bu adı almışlardır.

Varsa tartılsa Odun İskelesinde birimiz
Çekitaşı çekmez hayli girancan zıpırız.
Süruri

ÇEKİRDEKTEN YETİŞME (چکردکدن یتشمه) [*Hal.*] Meslekten, küçükten yetişme, iyi hazırlanma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇEKME (چکمه) [*San.*] Eskiden gece sokağa çıkıldığı vakit içinde mum yakılan ve gidenlerin yollarını göstermek ve aydınlatmak için önlerinde biri tarafından çekilen fener hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Kıy.*] Sefere gidilirken çediğin üzerine giyilen çizmenin adı idi. Buna «edik» de denilirdi.

ÇEKMECE (چکمجه) [*San.*] Çekilir gözleri olan ufak sandıklara verilen addır. Ceviz'den,

diğer ağaçlardan yapıldığı gibi boyalıları, tezhiplileri, fildişi işlemelileri de olurdu. Ağaç üzerine kadife kaplanarak üstleri gümüş işlenmişleri dahi vardı.

Değil çekmece bir bedesten imiş
Meğer kim ol bir cevhere kân imiş.
İzzet Molla

§ [*Bah.*] Eskiden çekdirilerin çekildiği yere de bu ad verilirdi. Büyük çekmece, Küçük çekmece adları bundan kalmıştır.

ÇEKMEK (چکمك) [*San.*] Aharlanacak kâğıdın, şaplı suyun içine batırıp çıkarma ameliyesine denilirdi. «Kâğıtları şap suyuna çekip gölgede kurutulur» misalinde görüldüğü veçhile, mastarın, yerine göre, muhtelif sıygaları kullanılırdı.

ÇEKTİR (چکدر) [*Bah.*] Eekiden kürek ve yelkenle yürütülen harb ve ticaret işlerinde kullanılan, şekil ve cesametlerine göre sınıflara ayrılarak muhtelif isimler alan gemilere verilen addır.

ÇEKTİRİ (چکدری) [*Bah.*] Kürekle giden ve yelkeni yardımcı bir vasıta gibi kullanan harb gemilerine verilen isimdir. Bu tâbir garp dillerinde kullanılan «gali» tâbirinin karşılığıdır. Çektiri «Kamus-u Bahri» de şu suretle tarif olunmaktadır:

«Tamamiyle tırhandile müşabih olup fakat bir direkli ve açavele serenli, gargaril bıranda yelkeniyle bir gabyayı ve cıvadırasında flokları havidir. İcabında kürekle dahi tahrik olunur, bunun için «çekdirme» denmiştir.»

Çektiriler harbdeki vazifelerine göre sınıflara ayrılmışlardı. Bu sınıflar teknenin büyüklüğüne müstenitti.

Türk resmî tersanesinde çektiri sınıflarının mümeyyiz vasıfları şöyle tesbit edilmiştir:

Kadırga: 25 çift kürekli, ensiz ve uzun bir çektiridir. Boyu 56 zirâ, baş yüksekliği 11, kıç yüksekliği 18 karıştı. Küreklerin her biri dört kişi ile çekilirdi. Baş taraflarında on iki okkalık gülle atan bir ve bunun yanlarında biraz daha küçük kolonborna denilen iki top bulunurdu. Küreklerin arasına üçer muharip otururdu. Mürettebatı 35 i gemici, 100 ü muharip ve 196 sı kürekçi olmak üzere 331 kişiydi. Bir kadırganın iki sabit ve kısa direği vardı. Bunlara gayet uzun bir seren takılırdı. Havasına göre 800-1400 zirâ genişliğinde üç köşeli bir yelken açılırdı. Ön direkte «trinket» denilen dört köşeli bir yelken daha bulunurdu. Her kadırganın yedi ilâ on kantar ağırlığında altı lengeri olurdu. Bu lengerler umumiyetle demirden yapılır ve zencir yerine halat kullanılırdı. Bir kadırganın direkleri ve kürekleri dâhil olmak üzere ahşap kısmının masrafı - Girit harbi esnasındaki rayice göre - 56.000, seksen ilâ yüz kantar çivi bedeli de 49.280 akçaydı.

Muharebe gemisi kadırga olmakla beraber mahdut miktarda daha büyük gemiler yapılırdı. Bunların 26 çift kürekli olanlarına «mavna» ve 26-36 çift kürekli olanlarına da «baştarda» denilirdi.

Mavnanın boyu 65 zirâ, baş yüksekliği 12,5, kıç yüksekliği 20 karış olurdu. Kürekleri her biri yedi kişiyle çekilirdi. Bir mavnada yirm dört top bulunur, bunların sekizi başa, dördü kıça ateş ederdi. Orta hattının sağ ve sol tarafında bulunan on ikişer topun hepsi bordaya çevrilmez, yalnız mangalara konulan altışar adet saçma topu ile baş ve kıç tarafında bulunan iki üç top bordaya ateş edebilirdi. Top cihetiyle bir harb filosunun en kudretli gemisi olan mavnada kürekçilerin bulunduğu mevki bir güverte ile muhafaza edildiği gibi toplar da küpeştelerle mahfuz bulunur ve namlular lombarlardan çıkarılırdı. Bir mavnanın mürettebatı 45 i gemici, 30 u topçu, 150 si muharip ve 372 si, kürekçi olmak üzere 597 kişiydi. Direk ve yelkenleri kadırga gibiydi.

Her mavnanın ikisi iki ve dördü dört çengelli olmak üzere kadırgalarınkinden daha ağır altı lengeri olurdu. Kerestesinin masrafı kadırganın iki misli, yani 112,000, çivi masrafı da 241.472 akçaya varırdı.

Baştardanın boyu 56-72 zirâ idi, diğer eb'adı ona göre yapılırdı. Küreklerini mavnada olduğu gibi yedişer kişi çekerdi. Bu sınıfın en büyük tipi olan 36 çift küreklisine, kaptan paşaya mahsus olduğu için, «paşa baştardası» denilirdi. Topları ve yelken donanımı, mavnaya benzerdi. Mürettebatı 84 ü gemici ve topçu, 216 sı muharip, 500 ü kürekçi olmak üzere 800 kişiydi. Ahşap kısmının masrafı kadırganın üç misli, yani 168.000, çivi masrafı 308.000 akça tutardı.

Bu üç sınıf gemide yalnız birer filika bulunurdu. Kaptan paşaya mahsus Paşa baştardası gibi aynı ihtimamla yapılmış diğer bir baştarda daha kullanılırdı. Buna da «hünkâr gemisi» denilirdi. Bu gemi serdar sıfatiyle donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi.

Hünkâr gemisinin teknesi, filikası ve kürekleri yeşile boyanırdı. Diğer muharebe gemileri aşı boyasiyle boyandığı için kırmızıydı.

Muharebe hattında yer almayıp istikşaf ve tarassut gibi ikinci derece vazifelerde kullanılmak üzere yapılan kadırgadan daha ufak

harb gemilerine kalite (kalyot) denilir. Kaliteler 19-24 çift kürekle sevk olunurdu.

18 ve 19 çift kürek taşıyan harb gemilerine perkende (brigantin), 10-17 oturaklı olanlara firkate (frigata) denilirdi. Bunlar bir harb donanmasında tarassut, muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer ve icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı.

Kalyonlar icad olununca çektiri ve kalyon mücadelesi meydana geldi. Nihayet birçok cihetlerden rüçhaniyetine binaen kalyon tercih edildi.

Yürüyen dağ gibi yüz kırk iki çektirmeyle
Dönüyor kafile... derya geliyor sanki dile
Dündar Akünal

ÇEKTİRME (چکدیرمه) [*Bah.*] Tek direkli acevele serenli gargarılı bıranda yelkeni ile bir gabya ve floku bulunan tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeklen trandile benzerler ve icabında kürekle de yürütülebilirlerdi.

ÇELEBİ (چلبی) [*Sof., İda.*] Muhtelif sanat ve meslek sahiplerine alem olmuş bir tâbirdir.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çelebi kelimesi hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Çelebi; okuma bilen, okumuş, sonradan bu mânaya efendi tâbiri vaz'olundu. Çelebi adam, müeddep, mükerrem, nazik. Çelebi Sultan Mehmet.»

Hüseyin Kâzım Bey de lûgatinde (c. 2, s. 391-392) bunun için şu izahatı vermiştir:

«Fransızça gentilhomme mukabili: asîl, necip, nazik, zarif, müeddep, terbiyeli; koca, zevç, eskiden şehzadelere verilen unvan; daha sonra Celâleddin-i Rumi'nin evlât ve ahfadına da bu unvan verilmiştir.

«Çelebi efendi — Eskiden Konyada Mevlâna Dergâhında postnişin olan zatın unvanı.

«Bu unvanın Frenklere verilmesi kabil-i izah değildir.

«Çelebiyan — Çelebi cem'i olarak kullanılır.

«Çelebilik — İsim - mecazen - nezaket, zarafet, edep, terbiye.»

Fâtih devrine kadar Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarının unvanı olarak kullanılmıştır. Bilhassa Yıldırım Beyazıt'ın oğulları bu namla Osmanlı tarihine geçmişlerdir. Daha evvel hanedanın erkek çocukları babaları gibi «bey» tesmiye olunurlardı: Orhan Bey, Yakup Bey tarihe geçen adlardır. Bu arada «paşa» unvanının kullanıldığı da vâkıdır. Orhan'ın büyük oğlu Süleyman'a paşa denmesi gibi. Bir müddet sonra çelebi unvanı terk edilmiş, sultan tâbirinin istimaline başlanılmıştır. Ancak «sultan» unvanı padişahların isimlerinden evvel gelirken, saltanat hanedanına mensup kimselerde isimden sonra geliyordu: Sultan Süleyman, Süleyman Sultan gibi. Evvelce bey, sonra çelebi unvanı munhasıran erkek çocuklar hakkında istimal olunduğu halde «sultan» tâbiri erkek ve kızlar hakkında müştereken kullanılmıştır: Mustafa Sultan, Fatma Sultan o cümledendir. Daha sonraları erkekler hakkında sultan tâbirinin de istimali terk olunmuş «şehzade» unvanı o makama kaim olmuştur. En muahhar devirlerde hanedanın erkek çocuklarına «efendi» tâbiri kullanılırdı. İstanbul'daki erkeklere «efendi» denilmeyip alelıtlak «bey» denilmesi de iltibasa mahal kalmamak içindi.

Padişahlarla saltanat mensubu erkeklerin kızları saltanatın ilgasına kadar «sultan» unvanını muhafaza etmişlerdi. Tâzim için «efendi» lâfzının da ilâvesiyle «sultan efendi» denilirdi.

Tanınmış Kitabiyat mütehassısı Ali Emirî Efendi «Hadim ve Hafız-ı Emanat-ı Mübareke, Hulefay-i Celile-i Osmaniye'nin Şeref-i Silsile-i Siyadetleri ve İlm-i Celil-i Ensabın Fevaidi» başlıklı bir tetkik yazısında (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, adet 19, s. 430 haşiyesi) Osmanlı şehzadelerinin çelebi unvaniyle anılmaları hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Hanedan-ı Osmani şehzadelerinin «çelebi» unvan-ı muhteremiyle yâd olunmasını iptida Süleyman Şah-i Germiyani'ye damat olmak için pederleri Hüdavendigâr tarafından Yıldırım Beyazıt Hân'ın nişanı'nın irsaliyle yazılan name-i hümayuna gelen cevapnamede gördüm. Feridun Bey münşeatında mevcut olan o Farisî cevabın «çelebi» unvanına ait ibaresi şudur:

«خدمت الملك الامراء والاعاظم متجمع جميع المجد والمعالی والمکارم طرفدار زمان افتخار جهان «چلبی» کورکان زیدت دولته باظهار اتحاد عمدة الخواص جمال الدین اسحق فقیدرا فرستاده شد.»

Mektupta tarih olmadığı gibi düğünün zaman-ı icrası ve Çelebi Sultan Mehmet'in tarih-i tevellüdü hakkında tarihlerde bazı ihtilâf vardır. Lâkin Solakzade tarihinde Sur-i azîm tedarikine 778 senesinde başlanıldığı muharrer olduğundan bu tarihin sarahati, ihtimali defetmiş olur. Bu tarihten sonra yalnız Yıldırım Beyazıt'ın küçük biraderi Yakup Bey hakkında bazan «çelebi» denilmiş ise de Yıldırım Beyazıt'ın hemen umum mahdumlarına çelebi ıtlak olunduğu gibi daha bir müddet devam eden «çelebi» lâkabı sonraları şehzadeler hakkında «sultan» unvanına tahavvül etmiş, bir hayli müddet de böyle devam ettikten sonra Sultan Abdülmecit

Hân zaman-ı evailinden beri şehzadeler «efendi» unvaniyle telkip olunmakta bulunmuştur.»

Çelebi Sultan Mehmet'in ana baba bir kardeşleri İsa ve Musa Çelebilere çelebi denilmesi Mevlâna'nın torunu olduklarından dolayı olduğu «Sefine-i Mevleviyye» de (Mısır'da Matbaa-i Vehbiyye tab'ı, 1283) yazılıdır. İbare aynen şöyledir:

«Ahar-ı ümera-i Germiyaniye olan Çelebi Yakup Hân'ın katli akabinde kerime-i muhteremeleri mahrem-i haremsaray-i Osmaniyan olup hibale-i mutahharelerinden Musa ve İsa Çelebiler serzede-i tare-i şuhut ve erikearây-i saltanat-ı vücut ve beyn-es-selâtîn çelebi şöhretiyle mahut olmuşlardır ki ind-el-avam «çelebi» unvanı zadegân-ı hüdavendigâride örf olmuştur.»

Çelebi, Türkçede kibar, centilmen mânasını ifade ediyordu: Çelebi adam bu makamda kullanılmıştır.

Tatar kadınları kocalarının erkek kardeşlerine ve hattâ kardeşlerinin erkek çocuklarına çelebi derlerdi. Zamanımızda bile bu kabîlenin yaşlıları, hürmet ve tâzim makamında bu kelimeyi kullanırlar.

Çelebi tâbiri birçok zamanlar asîl ailelere mensup zevata ve hassaten bunların okumuş, yazmış olanlarına unvan makamında izafe olunuyordu: İskender Çelebi, Ali Çelebi gibi.

Son zamanlarda zadegân ile asîller ve okuyup yazma bilenler hakkında çelebi unvanının istimali terk edilerek onun yerine «efendi» tâbiri kaim olmuş, «çelebi» tâbiri reayadan içtimai mevkileri yüksek olanlara verilmiştir. Fakat bunlarda çelebi tâbiri ötekilerdeki gibi isimleriyle birlikte kullanılmaz, yalnız hitap mevkiinde istimal olunurdu.

Hıristiyanların okumuşlarına «efendi» denilmesi Tanzimat'tan sonradır.

Değerli müdekkik Osman Ergin «Türkiyede Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde (c. 2, s. 471 haşiyesi) bu tâbiri inceliyor ve şunları söylüyor:

«Nitekim Türkiyede bu devirlerde (hicrî 13, milâdi 19 uncu asır) şapka giyen tacirlere salibî'den bozma çelebi denilmekte idi.

«Dilimizde Müslümanlar arasında mahlâs olarak kullanılan bir çelebi tâbiri daha vardır: Çelebi Sultan Mehmet, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi gibi.

«Türk sofisi Mevlâna Celâlettin ile Hacı Bektaş-ı Veli'nin sülâlesine de çelebi deniliyor ve Farisî gramerine göre çelebiyan diye de cemilendiriliyor.

«Bu çelebi tâbiriyle yabancı Hıristiyan tacirlere söylenilen çelebi bir midir, ayrı mıdır? Burası incelenmeye değer bir noktadır. Acaba bu kelime bir kısım Türkler arasına Hıristiyanlık girdikten sonra o dinin sembolü olan salip'ten yapılan, salibî'den geçmiştir de sonra İslâm olan Türkler bunun böyle olduğunu bilmiyerek mi kullanmışlardır?

«Yine dilimizde çelipa kelimesine rastlarız. Çalap ise Allah mânasında kullanılır, Hattâ Cevdet Paşa «Belâgat-i Osmaniye» adındaki kitabında «لا اله الا الله» ın harfiyyen tercümesi olarak, yoktur tapacak: Çalap'tır ancak vecizesini gösterir. Çalap kelimesi çelipa'dan, o da salip'ten geliyorsa o zaman bu vecizeden: Benden başka tapacak yoktur, ancak ona tapılır mânası çıkar ki İslâm dini bakımından doğru sayılamaz.

«Yine acaba Çalap esasen Türkçe Allah mânasına gelir bir kelimedir de ondan Arap veya Farisî gramerlerine göre birer nispet «ya» sı ilâve olunarak İlâhî yani Allah'a mensup demek olan Çalabî ve bundan tahfif ile çelebi kelimeleri mi meydana çıkmıştır?

«Hâsılı; bu kelimenin aslını ve menşeini bulup ilim âlemine bildirmek dilcilerimize düşen bir vazife.»

Dilci olmamakla beraber kanaatimce Hıristiyan tacirler hakkında kullanılmış çelebi tâbiri salibî'den bozma, Müslümanların kullandıkları çelebi ise Çalap'tan meydana gelmektedir.

Değerli müsteşrik W. Barthold (İslâm Ansiklopedisi, çelebi maddesi) bu tâbir için «menşei ve ilk mânası henüz katiyetle tesbit edilmemiş olan bir kelimedir» dedikten sonra şu kıymetli izahatı veriyor: «Çelebi, ihtimal ki, Çalap (Allah) kelimesinden gelmedir. Bu kelime bugün Anadolu'da Çalap şeklinde telâffuz edilir ve K. Foy (Mos. As. II, 124) un bir kaydına nazaran, Anadolu yürükleri nezdinde Allah'ın adıdır. Yazı dilinde çalap, ilk defa olarak, VIII. (XIV.) asırda Anadolu'nun Türk şairlerinde görülüyor, bu kelimenin Çağataycaya da yabancı olmadığı hakkında ortaya atılmış olan iddiayı (krş. K. Foy. Göst. Yer.) şimdiye kadar hiçbir misal teyidetmemiştir. Melioranski (Zapiski Vost. Otd. Arh. obşç. XV. 042) çelebinin diyar-ı Rum'da (ba. Rumî) Allah'ın bir ismi olduğunu Hulâsa-i Abbasi (bu lûgat, Melioranski, Arap Filolog, s. LIX da ispat ettiği veçhile, Mirza Mehdi Hân'ın Sanglâh'ından Muhammed Hoyi tarafından yapılmış bir hulâsasıdır) den naklediyor.

«Çelebi kelimesi Osmanlı yazı lisanında, XI. (XVII.) asra kadar, hanedan mensuplarının, yüksek dinî erkânın (bilhassa tarikatların başında bulunanların) meşhur müelliflerin v. b.

unvanı veya lâkabı olarak kullanılmıştır. Bu lâkabı ilk defa olarak almış olan mâruf şahsiyet, muhakkak ki, Mevlevi tarikatının pîri Mevlâna Celâleddin-i Rumi'yi istihlâf eden Çelebi Hüsameddin'dir (ölm. 683=1284, Grundr. der İran. Philologie, II, 288). Azerbaycan'lı Şair Kasım-i Envar (ölm. 835 = 1431/1432) ın şiirlerinde, çelebi tasavvufi mânada sevgili yani Allah demektir (C. Salemann'ın notu, Zapiski; XVII. S. XXXIV). VIII. (XIV.) ve IX (XV.) asırda Anadolu'da birçok şairler ile şehzadeler ve bu meyanda Beyazıt I. (ölm. 805=1402) in bütün oğulları «çelebi» tesmiye edilmişlerdir. İbn-i Batuta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II. 270) çelebi'nin diyar-ı Rum'da, efendi (ar. seyyidi veya halk dilinde sidi) mânasına geldiğini söyler. Bizanslılar çelebi'nin Türkçe bir kelime olduğunu kaydederler. Phrantzes'in bir şerhine göre çelebi Türklerin lisanında «beyzade» demekti. Hulâsa-i Abbasi (Meliorans kiy, Zapiski. XV, 042) çelebi kelimesine müellif, şair, okuyan, âlim ve keskin bir zekâ sahibi mânalarını veriyor. Bu kelime Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmani (I, 482) sinde buna yakın bir şekilde izah edilmiştir. Bundan istidlâl olunduğuna göre «okuma bilen» mânasına gelen çelebi kelimesi bilâhara Rumcadan alınma efendi kelimesine yerini vermiştir. XVI. asrın Avrupalı müellifleri tarafından verilip V. Smirnov tarafından toplanan (Zapiski, XVIII, 13 v. d.) malûmat, çelebi kelimesinin o devirde İspanyolca «don», Fransızca «monsieur» yani şimdiki bey mânasına kullanıldığını göstermektedir. Şair ve âlimlerin lâkabı olarak, çelebi kelimesinin yerine, XVII. asrın sonuna ve XVIII. asrın başına doğru efendi kelimesi kaim olmuşa benzer. Osmanlı cemaati lisanında çelebi kelimesi yerine efendi kelimesinin bu tarihte mi, yoksa bundan daha önce mi geçmiş olduğu (Avrupa Seyahatnameleri ve başka membalardan) alâkaya değer.

«Yakın zamanlara kadar muhafaza etmiş olduğu dinî mânası (Mevlevilikte en yüksek dereceyi ifade ederdi. Tarikatın başında bulunana çelebi efendi denirdi.) istisna edilecek olursa, çelebi, Fars lisanında hem şehzadeleri, hem de umumiyetle asîl ve malûmatlı kimseleri gösteren gerek tanınmış âlimlere ve gerek alelâde kâtip sınıfına has olan mirza (emir-zade) kelimesi ile hemen hemen aynı mânayı haiz olsa gerektir. Yakın zamanlara kadar, efendinin mukabili olarak çelebi kelimesi gayr-i müslimleri (bilhassa Avrupa'lıları) göstermeğe yarardı. Hıristiyan ve Yahudi kadınları da kocalarına çelebi derlerdi. Yeni Ermeni lehçelerinden birinde, nişanlı kız nişanlısının erkek kardeşine çelebi der, çelebi kelimesi «kibar adam ve centilmen» mânasına gelen eski mefhumu ile yalnız bazı atalar sözünde kullanılmakla kalmıştır: Sen çelebi, ben çelebi, atı kim koşar. Son zamanlara kadar, halk tarafından zengin veya kibar yerli ve ecnebi Hıristiyanlara da bu unvan verilirdi. (Arapçadaki kullanılışı için bk. Kremer, Mittelsyrien und Damaseus. Viyana 1853, s. 95.)

«Baron Rosen (Zapiski. v. 305 v. d. XI, 310 v. d.) çeleb ve çelebi kelimelerinin Süryani rahiplerinin hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin bakıyesi olarak telâkki edilmesi lâzım geleceğini düşünür, bununla beraber bu faaliyetin XIII. asırdan çok daha eski bir devre bağlanması lâzım gelir. Her iki kelime de Orta Asya'dan Selçuklu'lar ile garba gelmiş olmalıdır. Ne Orta Asya Türklerinde ve ne de İran Selçuklu'larında bu iki kelimenin mevcudiyetinin henüz ispat edilmemiş olması katî bir mâna ifade etmez. Çünkü bu saha iyice tetkik edilmemiştir.

«Buna mukabil, 1898 tarihinde Baron Tiesenhausen (Zapiski. XI, 307 v. d.) tarafından başka bir menşe ileri sürülmüştür. Buna göre çelebi Arapça getirmek, idhal etmek mânasına gelen celb mastarından gelmedir. (Bu mastardan, calab, emtia ithal eden calib «köle» gelmiştir.) Çelebi «kâtip» olarak, Kutb-ud-din tarafından zikredilmiş (bk. Die Chroniken der Stadt Mekka, nşr. Wüstenfeld, III, 188 v. d., 242) celeb (cem'i culban) ile bir sıraya konmak icabeder. Bunlar, Mısır'da Memlûk'ler devrinde okumada, yazmada ve bütün sanatlarda vukuf sahibi olan hususi bir sınıf teşkil edip, sonraları en yüksek mertebelere erişmişlerdir. Bu etimoloji ilmî muhitlerde hiçbir akis bırakmadı. Baron Rose'nin işaret ettiği gibi, böyle bir izah teşebbüsünün hak kazanması için ilkönce çelebi ile çalap (Allah) arasında hiçbir münasebet bulunmadığını ispat etmek lâzım gelir.

«P. Melioranski tarafından birkaç sene sonra yazılmış olan makalede (bk. Zapiski. XV, 036/037) bu münasebet katî surette tesbit edilmiş bulunuyor, fakat müellif iki kelimenin nihai şekillerini aldıktan sonra Türklere geçmiş olduğuna işaret ediyor. Zira böyle bir kelime yapısı (nispet i si ile) Türkçeye yabancıdır. Ahmet Vefik Paşa ve Rosen'in ileri sürdükleri ve bu iki kelimenin Hıristiyan menşeinden olduğunu gösteren faraziye, sadece muhtemel olmakla kalır. Buna mukabil Baron Rosen'in aksine olarak, bu kelimenin merkezî Asya'da ve Nasturi rahiplerinin tesiri altında değil, sadece Anadolu Türklerinde ve belki de Hıristiyan kom-

şularının tesiri altında vücut bulmuş oldukları katiyetle iddia edilebilir. Bunun aksine olarak V. Simirnov (Zapiski. XVIII, 1 v. d.) çelebinin çalap ile hiçbir alâkası olmadığını, Rumca nutuk söyliyen, şarkı okuyan ve çok iyi yazan mânasına gelen καλλιεπὴς kelimesinin mukabili olduğunu ispata çalışır, bu iptidai mâna, sonraları Bizanslı'lar nezdinde malûmatlı, muktedir adam şeklinde inkişaf etmiş olup, Türkler de kelimeyi bu mânası ile benimsemişlerdir.

«Çalap ve çelebi kelimelerinin menşei, son defa olarak, N. Marr (Zapiski. XX, 99 v. d.) tarafından tetkik edilmiştir. Bu zat, çelebi kelimesinin Baron Rosen'in Anadolu dervişleri nezdinde kaydettiği kullanış şeklini ve bu kelimelerin ancak Türk olmıyan bir kavimde vücut bulabileceği hakkında Melioranskiy tarafından serdedilen lisanî delilleri tetkiklerine başlangıç noktası olarak almıştır. N. Marr'a göre bu iki kelimenin menşeini, deleb, Allah ve delebi, asılzade ve seyyar şarkıcı kelimelerinin bugün dahi tesadüf edildiği Kürtçede aramak lâzımdır. Delep kelimesi İrani olmamakla beraber, Kürtlerin İrancadan evvelki dilinin bakıyesi telâkki edilmek icabeder. Bu dil, muharririn «yafesli» tâbir ettiği ve «Samî» grupuna yakın bulunan bir kola merbuttur. Kürtçe deleb «cenubî-japhetique» bir kelimeden gelme imiş. Kerb ve kereb Samî lisanında aram, tzlem'in ve Arapça sanam'ın mukabilidir. Anadolu Türklerinin VIII. (XIV.) asırda çelebi kelimesine verdikleri tekmil mâna Kürtlerce önceden malûmdu. Bunun iptidai mânası «Allah» yoluna sülûk eden «deleb» olmuşa benzer. Çelebi aynı zamanda, bugün Yezidî namı ile anılan (Farsça ized Allah) mezhebinin eski ismi imiş. Kürt putperestliği Müslümanların dinî hayatı ve bilhassa Anadolu dervişleri üzerinde mutlak bir tesir icra etmiştir. Ehl-i hak veyahut Âl-i İlâhî namı altında İranda bir Kürt tarikatının çok yayılmış bulunması da bunu teyidedebilir. Ehemmiyetli başka bir nokta da yalnız Anadolu'da Sıvas civarında değil, Azerbaycan (Gence vilâyetinde) da da çelebiler namında bir köyün bulunmasıdır.

Mesele başka bir noktadan da tetkik edilecek olursa, mutasavvıf şair Kasım-i Envar'da çelebi'nin «Allah yoluna sülûk edenleri» değil de, tasavvufi mânası ile «sevgili» olan Allahın kendisini ifade etmesini de nazar-ı itibara almak lâzımdır.»

Çelebi tâbiri Mevlâna ahfadına da alem olmuştur.

Eflak-Buğdan eyaletlerine tâyin olunan ve «prens» unvanını alan fener beylerinin erkek torunlarına da «çelebi» denilirdi. Prenslerin karılarına «donna», erkek çocuklarına «beyzade», kızlarına «domniça», beyzadelerle domniçaların erkek çocuklarına «çelebi», kız çocuklarına da «kokonaça» namı verilirdi.

ÇELEBİ EFENDİ (چلبی افندی) [*Sof.*] Konya Mevlevihanesi post-nişini'ne verilen addır. Tarikat erbabı arasındaki unvanı aynı zamanda «aziz efendimiz» idi. Çelebi efendi, Hazret-i Mevlâna'nın mutlak vekili ve bütün Mevlevi şeyhlerinin mercii idi. Çelebi efendinin vekili sayılan Mevlevi şeyhlerinin nasp ve azli ona aitti. Bütün dergâhlardaki şeyh postlarının sahibi o idi. Hangi dergâhı ziyarete giderse şeyh postu kendisine sunulurdu.

Asırlarca Çelebi efendi'lik makamını, daima Mevlâna'nın erkek evlâdından gelenlerin en ehliyetlileri işgal etmişlerdi. Yalnız bir defa «Çelebi Ebubekir Efendi» isminde bir zat - hakikatte, lâzım olan bütün evsafa malik olmakla beraber, herhalde bazı menfi cereyanların tesiriyle, makamından uzaklaştırılmış, kız evlâttan gelen «Karahisarlı Arif Çelebi Efendi» getirilmiştir.

Mevlevilikte «Çelebi» lik makamını işgal edebilmek için veraset usulü kabul edilmemişti. Bu baptaki teamüle nazaran «post-nişin olan» bir çelebi efendi öldüğü zaman, Mevlâna ailesine mensup olanlarla dergâhın ilerigelenleri ve kıdemli dervişler, ölen zatın evlâtları ve amcazadeleri arasından ehliyetli olanını seçerlerdi. Çelebi efendilerden sağlıklarında, kendi evlâtları dururken, amcazadelerinden bazı ehliyet ve liyakat sahiplerini kendilerinden sonra seçilmelerini tavsiye edenler de olmuştu.

Çelebi efendi'lere vaktiyle hükümet tarafından da çok ehemmiyet verilirdi. Uzun zamanlar yeni padişahlara kılıç kuşatmak hakkı hemen hemen Çelebi efendilere inhisar etmişti. Bu sebeple post-nişinlik makamında tebeddül vuku buldukça seçilen yeni çelebi ve post-nişinlere padişahlar tarafından ferman verilmek suretiyle yapılan intihap teyit ve tasdik olunurdu.

ÇELEBİ SULTAN (چلبی سلطان) [*Sar.*] Osmanlı şehzadelerinden sancak ve vilâyetlerde valilik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehzade sancaklarının ekserisi Anadolu beylerinden zaptedilen sancaklardı. Şehzadeler bu beyliklerin başşehirlerini kendilerine merkez yapmışlardı. Bu şehirler Manisa, Isparta, Antalya, Sıvas, Amasya, Konya, Kütahya ve Trabzon'du. Birinci Mehmet padişah olduktan sonra bunu muhafaza etmiş, tarihe Çelebi Sultan Mehmet adiyle geçmiştir.

ÇELENK (چلنك) [*Ask.*] Nişanın ihdasından evvel muharebelerde büyüklerden muvaffakıyet gösterenlere taltif makamında verilen hâtıranın adı idi. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «çelenk; maden ve cevahirden çalma resimli sorguç» izahatını vermektedir. Sorguç için de «sorguç, serguç, sergûç envai çoktur. Tuğ, ciga, çelenk, gelin sorgucu, balıkçın, baş aşağı takılan» malûmatını vermektedir.

«Kamus-u Türki» deki (s. 515) tarifi de şöyledir: «Cevahirle donatılmış serguç: başa çelenk takmak.»

Çelenkler gümüşten yapıldığı gibi, altından da yapılırdı. Murassa ve çok kıymetli olanları dahi vardı. Hükümet merkezinde itina ile yaptırılan çelenkler kıymetli şeyler olduğu için hazineye maledilir, hususi memurlarla ordugâha gönderildikleri zaman resmî evrak mukabilinde çıkarılırdı. Başmuhasebede bunlar için kayıt tutuluyordu. Gönderilen çelenklerden tevzi olunmıyanlar iade edilir, devlete ait diğer kıymetli eşya meyanında bunlar da saklanırdı.

«B. B. Arşivi» nde mevcut 1183 (1769) tarihli bir vesika (askeri fiş No: 2529) nasıl gönderildiğini gösteriyor:

Sultanım

Deletlû inayetlû . . . . . hazretleri sağ olsun.

Asitane-i Devlet-aşiyaneden bu defa orduy-i şevket-makruna gidecek çelenklerin tesyirine bu kulları memur olup maiyyet kullarına dahi iki nefer tatar-ı veliyy ün-niamî ve bir nefer çukadar tâyin buyurulmaktan naşi merahim-i aliyyelerinden mercudur ki harcırah olmak için yüz kuruş bu bendelerine ve yirmi beşer kuruştan zikrolunan tatarân ve çukadara ita ve ihsan buyurulmak babında emr ü ferman devletlû, inayetlû sultanım hazretlerinindir.

Mehmet Emin-i Nahifî
Halife-i Mektubi-i Sadr-ı Âlî

İzzetlû defterdar Efendiye keyfiyeti ılâm eyliyesin. 6 m 183

Arz-ı bendeleridir ki

Dersaadet'ten bu defa orduy-i hümayun-u şevket-makruna gidecek çelenklerin îsaline memur mektubi-i hazret-i sadaret-penahî hulefasından sahib-i arzıhal Nahifî Mehmet Emin Efendi kulları harcırah olmak üzere kenduye yüz kuruş ve maiyyetinde olan iki nefer tatar-ı hazret-i veliyy-ün- niami ve bir nefer çukadarın dahi yirmi beşer kuruştan iktiza eden harcırahları ita olunmasını istida eder. Malûm-u devletleri buyruldukta mucibince mumaileyhe yüz kuruş ve memur u maiyyeti olan üç nefer tatarân ve çukadarın her birine yirmi beşer kuruştan mecmuunun harcırahları için yüz yetmis beş kuruş verilmek üzere başmuhasebeye kayıt ve tezkiresi itası ferman-ı âlîleri buyrulur ise emr ü ferman devletlû, inayetlû sultanım hazretlerinindir.

Tezkiresi verile
7 m 183

Vakanüvis Lûtfi Efendi hicrî 1288 (1871) senesi vakayii arasında Rusya Devleti tarafından Sultan-Aziz'e verilen-nişandan bahsederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha c. 13, s. 7) «İlâve» başlığı altında şu malûmatı vermiştir:

«Vaka-i Hayriyye tarihi olan bin iki yüz kırk bir (1825) senesine gelinciye kadar Devlet-i Aliyye'de teşrifatça suret-i mürettebe ve muntazamada nişan itasına dair malûmat ve kuyudat-ı mevsuka ve resmiyyeye muttali olamadım. Eskiden paşa unvaniyle muanven olan vüzeraya kılıç kaftan ile üç, beylerbeyiler ile mîr-i mîrana, mîr-ül-ümera paşalara iki ve bir tuğ verildiği misillû sancaklar ve ordularda fevkalâde yararlıkları görülen şücean-ı asakirin başlarına takılmak için rüteb-i mütenevviadan nişan makamında çelenkler verilirdi. Fevkalâde olarak bazı havass-ı vüzeraya dokuz tuğ verildiği de mesbuktur.»

Lûtfi Efendi, çelenklerin, mütenevvi dediği rütbelerin kaç olduğunu yazmadığı gibi, başka bir yerde de buna dair malûmata tesadüf olunmamıştır. Bununla beraber vakanüvisin izahatından çelengin yalnız askerlere verilmekte ve başa takılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Tanzimat'tan sonra harblerde ve devlet işlerinde hizmeti görülenlere nişan verilmeye başlanmış, çelenk istimalden sakıt olmuştur.

Ben ol paşay-i gazi-i cununum aklı öldürdüm;
Çelenk-i iftiharım mâkiyanın rişesindendir.
Nihad

ÇELEP (چلب) [*Sar.*] Edirne, Galata ve İbrahim Paşa Saraylarında hizmet eden iç oğlanı ve acemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muayyen olan hizmet müddetlerini bitirenler veyahut büyük çıkma üzerine çıkanlar saray hizmetlerine alınırlardı.

ÇELİK (چلك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Değnek mânasına bir kelimedir. «Burhan-ı Kaatı» da «çelük. zamm-ı lâm ile, çelik çomak oyunlarının maddesi olan değneklere denir, Türkide büyüğüne çomak, küçüğüne çelik denilir» denilmektedir.

Bir arşın uzunluğunda olup meydan-ı şerifte kazancı postunun üstünde asılı durur, küstahlık edenler, yani kabahat işliyenler bununla tedibolunurdu. Çelikle dövülmeye «çeliklenmek» tâbir edilirdi.

Kabahatli olan can ereğândan ise şeyh yahut aşçı dede tarafından, çilede bulunanlardan ise kazancı tarafından çeliklenirdi. Gerek dede, gerek can, diz çökmüş olan şeyh, aşçı dede, yahut kazancı dedenin dizi üstüne başını kor, o da çeliği eli omuzunu tecavüz etmiyecek derecede kaldırmak suretiyle birkaç çelik vurur, sonunda bir de gülbank okuyup kabahatlinin kabahatinin affı niyazında bulunurdu.

Sende nedir bu resimlik
Satma bana gel dedelik
Sırtına bin elli çelik
Urmalı mutlak dediler
Türabi

ÇELİKLEMEK (چلیکلەمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Küstahlık edenlerin yani kabahat işliyenlerin çelik adı verilen bir arşın uzunluğundaki değnekle dövülmelerine verilen addır. Kabahatli olan can dedegândan ise şeyh, yahut aşçı dede tarafından, çilede bulunanlardan ise kazancı tarafından çeliklenirdi.

ÇELİYYE (چلیه) [*Bah.*] Irmaklarda işliyen bir nevi kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇEMBER (چنبر) [*Mus.*] Türk musikisi usullerinden birinin adıdır. «Usulat-ı Mehterhane-i Âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi, 1184 numaralı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlâtî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakış, saf, revani, def usulü, yarım ahlâtî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindî, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çengi-harbi.

ÇEMBER TABAN (چنبر طابان) [*Mim.*] Taban üstündeki kirişlerin üstüne geçirilen ikinci tabana verilen addır.

ÇEMBERLİ (چنبرلی) [*San.*] Eskiden kullanılan koşu arabalarının bir nev'ine verilen addır. Arkası kalkıktı.

ÇEMBER SAKAL (چنبر صقال) [*Kıy.*] Yuvarlak değirmi, yüzü çepçevre çevreliyen sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çember, yuvarlak, tekerlek şey demektir. Sakal o şekilde kesilmiş olduğu için bu adı almıştır. Sakalın kesiliş tarzına göre şu isimler verilirdi: Müzellef, top, tahta, kaba, didon, çatal, sivri, ördek.

ÇENE (چنه) [*Bah.*] Üst başı talimarın alt kısmı ile ve alt başı dahi omurga ile paraleli olduğu halde baş bodoslamanın alt kısmından ileriye doğru enlice çıkıntının adıdır.

ÇENESİ DÜŞÜK (چنه‌سی دوشوك) [*Hal.*] Geveze, lâkırdı ebesi insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar bulunuyor.

ÇENG (چنك) [*Mus.*] Eskiden dikine tutulan ve parmakla çalınan telli çalgılardan birinin adiydi. Kanuna benzerdi. «Lehçe-i Osmani»-de (1306 tab'ı), Türkçede bu çalgıya ıklık denildiği yazılıdır. «Çeng, Türkide ıklık dedikleri saz.»

Hicrî dokuzuncu asır availinde yaşayıp eski Türk sazları hakkında kıymetli bir eser yazmış olan Ahmet oğlu Şükrullah, kitabında (Millî Tetebbular Mecmuası c. 2, sayı 5) çeng için aynen şu tafsilâtı vermektedir:

«Bu fasıl, çengi bildürür ve çeng nice ağaçtan düzmek gerektir ve nice düzmek gerektir anı bildürür. İmdi malûm olsun ki çenk tamam sazlara nispet eksiktir ve bu çengin çanağı bir torba gibi gerektir ve boynu uzun ve eğri gerektir, at boynu gibi. Ve iyüsi oldur ki çanağı bir pareden ola ve zerdalû ağacından ola. Ve anın uzunu boynu ile dört karış gerektir ve eni bir karış gerektir. Amma vara vara eksilür. Şol vakit ki eni bir karış olsa derinliği dört açık parmak gerektir. Ve destesi dahi zerdalû ağacından gerektir ve destesinin dahi uzunu üç karış gerektir. Ve çengin çanağının için dövülmüş sırça ile tutkal ile sıvamak gerektir ve çanağın yüzünü rak ile yaku yakalar. Ve anın perdesi dahi zerdalû ağacından gerektir. Ve eğer koz ağacından dahi olsa revadır. Ve perdenin dahi uzunu iki karış ve üç açık parmak gerektir. Ve dahi şöyle gerektir ki çeng ile perdenin arası üç açık parmak kadarı açık ola. Ve sol yanından çengin herekinin perdelerini yirmi dört bahş yahut yirmi beş edeler. Ve çengin yüzünde bir ağaç vardır ki ana «nize» deyu ad komuşlardır. Anı dahi yirmi dört bahş edeler veya yirmi beş bahş edeler. Meselâ, herek nice bahş olursa nize dahi ol kadar bahş ola ve bu nizeyi dört yerden çengin yüzünde muhkem bağlıyalar. Ve on iki burulmuş ipler ki atın kuyruğu kılından ola ki ol kıllar ne kadar uzun olursa ol kadar yeğdir ve ol iplerin her birini üçer kere herekin her bir deliğinden geçüreler ve muhkem berkideler. Ve bu çengin kirişleri üç türlü gerektir: «Had» dır ve «zir»-dir ve «müselles» tir. Şöyle ki, sekiz kirişi «had» dır ve sekiz kirisi «zir» dir ve sekiz ki-

rişi «müselles» tir. Bu şol vakittir ki kiriş yirmi dört ola ve eğer yirmi beş olursa o bir artukun dahi «bem» üzerine koyalar, öyle olsa «bem» kirişi dokuz olur. Ve çengi sol koltuğa alalar ve kıllarını sol eliyle düzeler ve perdelerinin iplerini sağ eliyle düzeler ve sol eliyle te'lifleri ve buutları biribirine münasip edeler ve ol çengin kirişini düzmeye başlayıcak «had» tarafından on beşinci kıldan başlaya ta «had» tarafından tarafı tamam doğru olunca, ve andan sonra anın yanındaki kirişleri düzete ve «had» tuttuğu beraberinde olan «bem» kirişini düzete ve şöyle düzete ki «zir» nağmesiyle «bem» nağmesinin ortasında düşen nispetler «badezzi bilkül» nispeti gibi ola. Ve çün bu dediklerimiz gibi ola «zir» leri sol parmak ile çalalar ve sol elin şahadet parmağı ki ana «sebabe» derler. Bu sebabe parmağı sağ elin başparmağı dokunduğu kirişin altındaki dördüncü kirişe dokuna ve sekizinci kirişe sağ elin sebabesi dokuna ve on birinci kirişe sağ elin başparmağı dokuna.»

Üstat Hüseyin Sadettin Arel, Meragalı Abdülkadir'in «Cami-ül-elhan» ı ile oğlunun «Nekavet-ül-edvar ında ve Francis Golpin'in Sümer musikisine dair olan eserinde gördüğünü beyanla bu saz için şu malûmatı vermek lûtfunda bulunmuştur: «Sümer Türklerinin zagsal dedikleri bir büyük harp vardır ki 21 teli muhtevi idi. Bu teller yedişer yedişer üç takım olarak düzenlenirdi. Sümercede zagsal hamd ve sena mânasına gelir. Hamd ü senaya dair olan dualara bu sazla refakat edildiğinden saza aynı isim verilmişti. En kaba sesi çıkaran telin uzunluğu üç ayak yani takriben bir metre idi. Zaksal kelimesi Asurcaya zakkal ve çakkal şekillerinde geçmiştir. Geldaniler çe harfini burundan telâffuz ettikleri için Babil'de zaggal okunan bu kelime Geldanicede çangal kılığına girmiştir. Halen pushto denilen Efgan dilinde bu saza cangal adı verilmektedir. Farsçaya geçerken çangal sözü çeng şeklini almıştır. Çeng vaktiyle Türk musikisinde çok kullanılırdı. Hattâ Çengi Cafer, Çengi Yusuf dede ve Çengi Sait gibi bazı bestekârlar kendi sazlarına isimlerini bile ilâve etmişlerdir.

Üzerine deri geçirilmiştir, 24 tellidir, telleri kıllara bağlanmıştır. Bu kıllar gerilirse ses tizleşir, gevşetilirse ses pestleşir. Mutlakattandır, yani parmakla basılmağa hacet kalmadan açık telle çalınır. Bazan 35 tel bağlanır ve bakıyye aralığiyle düzenlenir. Bu sazı çalanlara «çengi» denilirdi.

Evliya Çelebi (c. 1, s. 636) «müşkül bir saz olduğundan ehli azdır» diyor.

Hafız-ı Şirazi bir gazelinde, aynı zamanda çengiyi de tarif eden:

می ده که سر بگوش من آورد چنك وگفت
خوش بگذران و بشنو ازین پیر منحنی

beytini yazmıştır.

Bidaa-i ser-ü sâman-ı çaldırırsın hâ
Hovay-i nağme-i çeng ü rubaba düşme sakın!
Sabit

Çaldım taşa ben şişe-i namus ile nengi
Matrip kerem et sen dahi çal berbat u çengi
Sami

ÇENGÂR BATTAL (چنگار بطال) [*San.*] Büyük boy renkli kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇENGEL BEYGİRİ (چنگل بارگیری) [*Top.*] koşulmuş bir sahra topunda başta olan çift beygirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇENGEL ÇİÇEĞİ (چنگل چیچکی) [*Hal.*] İşkenceyle öldürülmek için çengele atılan adamın kanlı ve sarkık cesedinden kinaye bir tâbirdir. Eskiden beddua makamında söylenir, işkenceyle öldürmek için çengele atsınlar da bir tarafından saplanıp çiçek gibi sarksın, demek istenilirdi. Bu tâbir edebiyata da girmişti. Zatî:

Göreyim dâr-ı fenada ola çengel çiçeği
Kim ki sümbül der ise zülf-i perişanın için

beytinde bu tâbiri kullandığı gibi, Sinoplu Şükrü de (Lâtifî Tezkeresi s. 203) bir kıtasında sevgilisini ayartmış olan rakîbi hakkında aynı tâbiri kullanmıştır:

Yüzünü gören istemez asmağa güvahı
Ursun kazığa kimse demez neydi günahı
Bağ içre tutup ol gölü kazıkladı derler
Görem anı çengel çiçeği olsun ilâhı

ÇENGELE GELMEK (چنگله گلمك) [*Hal.*] Mecaz yolu ile asılmak mânasına gelir bir tâbirdir.

ÇENGEL SAKIZI (چنگل ساقزی) [*San.*] Kengerin usaresinden meydana gelip ağızda sakız gibi çiğnenen maddeye verilen addır. Buna «kenger sakızı» da denilir. Yabani bir ot olan kengerden çıkan sarımtırak koyu madde hava ile temas neticesinde tasallübettiğinden ağızda bir müddet tutulmak ve ifrazatı tükürükle çıkarılmak suretiyle sakız haline getirildikten sonra çiğnenirdi. Vaktiyle çingene kadınları dağlarda topladıkları kengeri kuruyup katılaşmamak için sulu kablar içinde muhafaza etmek suretiyle satarlardı. Kurumuş olan kengerin kaynatılmak suretiyle usaresi çıkarılır, sonra tazesi gibi ağızda sakız haline getirilirdi.

ÇENGİ (چنگی) [*Hal.*] Kadın oyuncular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çengiler gibi oynıyan erkek oyunculara «köçek» denilirdi. Çengilerin köçekler gibi teşkilâtı vardı. Kadınlardan mürekkep çengi kumpanyasına da «kol» tâbir edilirdi. Bir çengi kolu kolbaşıdan, muavininden ve on iki oyuncudan terekkübederdi. Bunların dışında bir de «sıracı» adı verilen dört kişilik bir saz heyeti bulunurdu. Bunlardan biri keman, biri çiftenara, ikisi daire çalardı.

Kolbaşı bu heyetin ustası, patronu, her şeyi idi. Kolbaşının evi meşkhane addolunur, çengi olmak istiyenlerle meslekteki bilgilerini artırmak istiyen çengiler burada musiki ve rakıs taallüm ederlerdi. Kolbaşıların evleri başlıbaşına bir âlemdi. Açıkmeşrep genç ve güzel kızlarla dolu olan bu evlerde dişine uygun bir yosma bulup felekten şöylece bir gün kapmak istiyen delikanlılar ve cebi dolgun yaşlılar uzaktan yakından bu evlerin etrafını dolanırlar ve zaman zaman maksatlarına da muvaffak olurlardı.

Hususi eğlenceler, düğünler tertibeden kimseler kadın meclislerinde çengiler blundurmak istedikleri zaman bu kolbaşılardan birinin evine gidip kadınla pazarlığa girişirlerdi. Anlaşma üzerine kolbaşı heyetini alır, düğün yahut eğlence evine giderdi. Kolbaşı ile muavini başlarına yaşmak geçirip ayaklarına sarı çizme giyerler, ellerinde birer yelpaze bulundururlardı. Çengiler ince yaşmaklar tutunurlar, allı morlu, sarılı rengârenk feraceler giyerlerdi

Bir çengi kolunun sokaktan geçişi hayli eğlenceli bir manzara teşkil ederdi. Önde kolbaşı ile muavini, bunların arkalarından da devirlerinin zarif ve gözçekici tuvaletleri addolunan kıyafetleriyle çengiler yürürler, bunları sıracı'lar, onları da yardakçı'lar, hademeler ve en nihayet kolbaşı'nın hususi hizmetçisi küçük bir Çerkes kızı gelirdi.

Sokaklarda iki boylu erkekler durup bunları tebessüm ve iştiha ile seyrederler, çengi kadınlar serbest tavırlarla etraflarına bakınıp tebessümler, kaş göz işaretleri ve hattâ harfendazlıklar yaparak, mukabele görerek geçip giderlerdi.

Çengilerin davet edildikleri evde kendilerine bir oda tahsis olunur, bunlar gelirgelmez buraya girerlerdi. Hamam ustaları ve «soyguncu» denilen kadınlar da bunlarla beraber içeri girerler, kolbaşının, muavininin ve çengilerin elbiselerini çıkarırlar, tuvaletlerine yardım ederler, hizmetlerinde bulunurlardı. Bu odaya girmek çengi kolu efradiyle bu soyguncılardan maada kadınlar için memnu idi. Fakat çengilerin içeride cilvelerle, gülüşmelerle, biribirlerine naz ve edalar yaparak, sevişerek, biribirleri tarafından okşanarak soyunup giyinmeleri birçok genç kadınların tecessüslerini celbeder, vesileler çıkarıp odanın civarından geçerler, fakat içeriye giremezlerdi.

Çengiler, hususi odalarında soyunup döküdükten sonra oyun kıyafetiyle umumi odaya geçerlerdi. Oyun kıyafeti de hayli göz alıcı idi. Genç ve güzel çengiler parıl parıl uzun saçlarını arkalarına salıverirler, beyaz göğüslerini yarıyarıya açarlar, üstlerine tül gömlek, pullu kadifeden camadanlı yelek, tennüre biçimi sırma saçaklı canfes eteklik, ayaklarına yumuşak oyun terliği giyerlerdi. Tül gömlek beyaz tenlerini şeffaf bir örtü arkasından cazibedar gösterir, camadanlı yelek mevzun vücutların bütün çizgilerini ve hatlarını teressüm ettirir, göğüslerini meydana çıkarırdı. İnce ve mevzun bellerini sırma kemer takmak suretiyle süslerlerdi. Tennüre biçimli beli dar, etekleri namütenahi geniş eteklik, çengi kadınlar salınıp döndükçe dönüp açılır, narin ve mevzun ayaklarını meydana çıkarırdı. Bunlar yetmiyormuş gibi ikide birde eteklerini kaldırırlar, nazan ve hiraman reftar ederlerdi.

Değerli muharrir Refik Ahmet Sevengil'in verdiği malûmata nazaran (İstanbul Nasıl Eğleniyordu? sahife 95) çengilerin oyun tarzı mütenevvi idi. Bu, muhtelif kollara göre değişirdi. Bununla beraber az çok müşterek olan esas şöyle idi: Sıracı'lar kemanı, daireyi, çiftenarayı çalmağa başlarlar, ağır ezgi makamında terennümler arasında önde kolbaşı, arkasında muavini, arkada 12 çengi olduğu halde meydanı dört defa devrederlerdi. Bu ilk fasılda rakıs yoktu.

Mütaakip fasıllara kolbaşı ile muavini iştirak etmezler, meclisin mutena bir mevkiinde azametli bir tavır ile oturup uzaktan nezaret ederlerdi. İkinci fasılda çengiler parmaklarında zil olduğu halde çıkarlar, sıracı'ların terennümlerine hareketlerini uydurarak raksederlerdi. Raksı, göbek atmalar, topuk çarpmalar, omuz titretmeler, kendini geri geri atmalar, hoplıyarak vücudunun etlerini, göğüslerini sallamalarla dolu idi.

Fasılların arasında çengiler istirahat eder, müstesna kıyafetli, tuvaletli hanımefendiler bunları tatyip ve takdir eyliyerek alınlarına altın yapıştırırlar, bahşişler verirlerdi.

Üçüncü fasılda meselâ tavşan raksına erkek biçiminde elbiselerle çıkarlardı. Bu elbiseler tamamen köçeklerin ve bilhassa tavşan oğlanlarının elbiselerine benzerdi.

Dördüncü ve sonuncu fasılda da rakıs yoktu.

Sıracı'lar sazlarını çalarken çengiler hanendelik ederler, türlü türlü şarkılar, gazeller okurlar, güzel ve gür sesleriyle dinliyenlerin kalblerini yakarlar, ezerler, bükerler, ağlatırlar, güldürürler, ruhani bir safa verdirirlerdi. Yine bu fasılda kolbaşiyle muavininin reisliklerinde çengiler türlü türlü oyunlar oynarlardı,

Köçeklerde olduğu gibi çengilerde de eski zihniyetin mübalâtsızlığı eseri olarak aşk ve alâka cari idi.

Tıbbın «müteşabih-ül-cins aşklar = hemcinslerin aşkı» diye isim verip teşhis ettiği bu ruhi malûliyet eski kadınlar arasında da hükmünü icra ederdi. Nice zengin hanımefendiler vardı ki «harem» lerde biribirleriyle muaşaka ederler, heveslerinin tatmini için genç kızlar, kadınlar bulundururlar, hususi ve mahrem hizmetlerini onlara gördürürlerdi. Çengiler umumiyet itibariyle bu kabîl hayata ve hizmete alışmış kadınlardı. Çengilikten kocayıp yetişmiş olan kolbaşı ve muavini de bittabi aynı suretle hevesperverane bir tarzda yaşarlardı. Bu kabîl kadınlardan bir kısmı kendilerini saklamağa hiç lüzum görmezler, doğrudan doğruya faaliyette bulunurlardı. Bunların alâmet-i farikaları boyunlarına taktıkları boyunbağı idi. Bunlar beyaz tülbenttendi. Kenarları ciğerdeldi, köşeleri «ah, ah» işlemeli idi. Kolbaşı da böyle bir boyunbağı takardı.

Köçeklerin erkekler arasında nasıl tutkunları varsa çengilerin de öyle âşıkları vardı ve bunların ekserisi zengin hanımefendilerdi. Bunlar mahbubelerini zaman zaman taltif ve takdirle evlerine davet ederlerdi.

Çengilik, 1274 (1857) tarihli köçekliğin ilgası hakkındaki kanun hükümleri dâhiline alınmamış, resmen lâğvedilmemiş ise de rağbetsizlikten kendi kendine sönmüştür.

§ [*San.*] Çenk çalıp oynıyan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani»de «Çenk» kelimesi izah edilirken şu tafsilât verilmiştir; «Çengi = o nevi saz çalan rakkase, oyuncu demektir. Lisanımızda tahsisle nisvandan olan oyunculara ıtlak olunur: Bir kol çengi.

«Etrab-ül-âsar» da «çengi Halil» den bahsolunurken (Mektep Mecmuası, üçüncü sene, 24 şubat 309, No. 5, s. 333 haşiyesi) bunun için şu izahat vardır: «Çenk, mâruf bir sazın ismi olup «çengi» bu saz ile ağaz eden kimsedir. Mutlaka mutrib, hanende, çalgıcı makamında da kullanılır. «Çingâne» dahi bu meali müfittir. Çünkü âhırındaki «âne» ya gibi nispet edatıdır. Kıptilere bu nam verilmesi tabiatlarında musikiye fevkalâde kabiliyet olup minelkadîm ekserisi hanende ve dekayık-ı nağamatı danende olduklarındandır.»

Çengiler gibi oynıyan erkek oyunculara «köçek» denilirdi.

Her biri bir kola olmuş çengi
Der ki dünyada bulunmaz dengi
Fâzıl

Zenneye çıksa oyunda çengi
Yüreği oynar uçardı rengi
Sümbülzade Vehbi

ÇENGİ HARBİ (حربی چنگی) [*Mus.*] Türk musikisi usullerinden birinin adıdır. «Usulât-ı Mehterhane-i Âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi 1184 numaralı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlati, halilevi, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakş, saf, revani, def usulü, yarım ahlati, perişan, değişme kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindi, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çengiharbi.

ÇENGİNAME (نامهٔ چنگی) [*Ede.*] Köçekler için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkekler için «Hûbanname», kadınlar için «Zenname» yazmış olan Enderunlu Fâzıl köçekler için de «Çenginame» adlı bir risale yazmıştır.

Şair; zamanının tanınmış köçeklerini ve oyunlarındaki hünerlerini şöyle anlatıyor:

Büyük âfet, o güzel Yorgaki
Sîme benzer o vücud-u paki
O eda, o reviş, çalâki.
Sanma dünyada anın benzeri var.
Olmasa ona o endaze burun
Âşıkın burnuna girse yeri var.

Bir hırvat delikanlısı olan büyük Âfet'in asıl adı Yorgaki idi. Küçük Âfet'in aslı Ermeni idi. Beyaz ten üzerine kara kaşlı, kara gözlü bir dilberdi. Adı Kaspar olan bu köçeğin tutkunlarından biri de Çenginamenin rindmeşrep şairi idi.

Küçük Âfet, belî; bir âfet-i can
Nice Âfet bu ki, dilsûz-i cihan
İsmine cismi mutabık canân
Çengiler içre hemen ol peri var.

Bir zaman işte bu canânım idi
Mesned-i işvede sultanım idi.
Malik-i taht-ı dil ü canım idi
Nice bir bencileyin leşkeri var.

Nedir ol çeşm-i siyah, kaşı siyah?
Nedir ol barika-i çehre-i mah?

Ermeni olmasa, eyvah, eyvah.
Hucceti işte bu kim Kasparı var.

Pandeli bir Rum, aslı Sakız adalı bir rakkas civanı idi ki, ömrü meyhanelerde geçtiği halde ağzına bir katra içki koymaz, bu yüzden de, üftadelerinin kendisinden «Sofu meşrepli» diye şikâyetine yol açardı.

Pandeli aşkı ile ben de deli,
Kıt'ada, cezbede yoktur bedeli;
Var imiş çengilerin bir güzeli,
Mülk-i hüsnün meğer İskenderi var.

Neyleyim ol dahi bir sofi eda,
Katra-i bâdeyi içmez hattâ
Âşık-ı zâre söylemez asla
Mutaassıp revş-i betteri var.

Enderunlu Fâzıl, devrinin namlı köçeklerinden genç ihtiyar kırk beşe yakın isim veya lâkap zikrediyor:

Gerçi Andon dahi nâzikter idi.
Eli ağzına uyar dilber idi.
Taht-ı naz üzre bir İskender idi.
İki bin âşık ile kaşmeri var.

Yüzüne şimdi sinekler üşmüş,
La'l-i şirine karınca düşmüş.
O güzellik dediğin bir kuş imiş,
Meğer anın dahi bâl ü peri var.

Yasemen şimdi dikenlenmiştir.
Nergis-i çeşmi kefenlenmiştir.

Beni yağmaladı kâfir Panayot,
Komadı hane-i dilde bana yurt;

Çengiler şahı Mısırlı güzeli,
O tenasüp, o kad-i bibedeli,
Raksa girdikçe ider halkı deli,
Kati çok âşık-ı hasretgeri var.

Pek letafetli değil hüsn-i lâtif,
O Yahudiyi ne hacet tarif,
Ne cemal ü ne reftarı zarif,
Belî avaz-ı cünun averi var.

Sözümüz yok o civanın sesine.
Başi keldir el uzatma fesine,

Aşk ile itme hilâlkaş'a nigâh,
Bir tutulmuş ay'a benzer ol mah

Saçı sümbül, dahi nergis nigehi
Kokladım perçemini, amberi var.

Bir kamer çehre değildir mehtab,
Çehresi hâle gibi hane harab.

Yukardaki satırlar, Çenginame'nin üslûp ve edası hakkında bir fikir edinmek için kâfidir. Bu namlı köçekler hakkında, devrinin diğer şairleri tarafından da birçok şarkılar yazılmış ve en oynak makamlardan bestelenerek dillere destan olmuştur.

ÇERAĞ (چراغ) [*Sof.*] Topraktan veya madenden, içine yağ konulup yan tarafındaki deliğe bir fitil takılarak yakmağa mahsus eski yağ kandillerine verilen addır. «Burhan-ı kaatı»-da ferağ vezninde olmak üzere gösterilen bu kelime «fitilledikleri yağla alûde edip yakarlar» diye tarif edilmiştir. Bu tarife göre çerağ, esâsen kandilin fitili demek oluyor. Sonra zarfiyet ve mazrufiyet alâkasiyle kandil mânasında da kullanılmıştır. Burhan'da bir de «çerapa ve çerapaye» kelimeleri vardır ki mütercim Asım Efendi, onları «üzerine çerağ vaz'olunacak nesnedir ki «çırakma» derler» diye anlatıyor. Vefik Paşa ise «Lehçe-i Osmani» de bu kelimeyi çırağ olarak zaptediyor. «Şenlendirilmiş, uyandırılmış ışık» diye asıl mânasını verdikten sonra «ev, bark edilmiş, maişet verilmiş, nanpare ile ayrılmış müstağrak-ı in'am edilmiş» gibi mecazi mefhumlarını da söylüyor. «Çırak» ve «çırakma» kelimelerini kaf ile yazıp birincisini «dükkân şakirdi», ikincisini «kandil ve mum koydukları timur paye» diye izah ediyor. Asım Efendi ile Vefik Paşa'nın tariflerinden «çerağ» ın Farsça, «çirağ» ın Türkçe olduğu yahut iki dilde üstün ve esre farkı ile müşterek bulunduğu anlaşılıyor. Belki de hâlis Türkçe olan «çirağ» lâfzından alınmıştır. Çünkü Paşa onu da «çam ağacının sakızlı, yağlı yeri ki çirağ ittihaz olunur» diye tarif ediyor.

Gerek hakikat, gerek mecaz mânalarında çerağ kelimesinin ilk harfi Türkçede esre okunur ve son harfi (k) telâffuz olunur. Selâhî Beyin «Kamus-u Osmani» sinde Farsça çerağ'ın çirağ yazılması ve Türkçe çırak'ın dükkân uşağı diye tarif edilmesi bu itibarla doğru değildir.

Bektaşi'lerde «meydan» da makamlardan bir makamdı. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasibalan yeni talip, rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman, rehber kendisine şöyle derdi: «Buna çırağ derler. Bu çırağ nur-i Muhammed Alidir, cümle canlar bunun nuriyle münevverlenip onların cemaliyle müşerref olunup her hakka erişilen makamıdır.»

Tekkelerde çırağın yakılması veya söndürülmesi icabettiği zaman «çırağı yak», «çırağı söndür» denilmez, «çırağı uyandır», «çırağı dinlendir» denilirdi.

Çırağ; nefesle söndürülmez, elin hareketiyle dinlendirilirdi.

§ Çerağ; Bektaşi meydanlarındaki mum-

lara verilen isimdir. Hassaten mutfakta yakılan mum ve lâmbaları uyandırmak için kullanılan kandile denilirdi. Lâmba çıkmadan evvel çırağ yakıldığı için onun hâtırası olarak muhafaza edilmişti. Kandil, kudreti temsil ettiği kanaati de vardı. Diğer tarikatlarda da kandile çırağ denilirdi. Mevleviler çırağı uyandırırlarken şu gülbangi okurlardı:

«Akşam-ı şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def'ola, çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim hû.

Şem-i ikbalini târ eylemesin derse felek
Kişi yaktığı çerağ üstüne pervane gerek
Lâ

Ey bence artık ölmüş olan yâd-ı aşkının
Hâlâ başımda merkad i ziitibarı var
Ah-i derun o türbe-i yâdın çerağıdır.
Ruhum gibi mücavir olan türbedarı var
Tahir-ül-Mevlevi

ÇERAĞCI (چراغجی) [*Sof.*] Tekkelerde mumları uyandıran canın unvanı idi. Büyük, şerefli hizmetlerden sayılırdı.

Çerağı yahut çırakçı Mevlevi meydanlarında gurub zamanı bir mum yakılır, ona çerağ tâbir olunurdu. Akşam ezanı okununca meydandaki çerağdan tutuşturulan bir mumla mescidin şamdanları ve kandilleri bir de sımathane, yani yemek yenilen yerde ve sofraların üstündeki mumlar uyandırılırdı. Sımathaneye girilince şeyh, yahut en eski dede «çerağ» gülbangi denilen: «çerağ-ı ruşan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i hazret-i Mevlâna hu diyelim hû» duasını okur, hep birden «hû» denildikten sonra sofraya oturulurdu. Bu gülbank mumlar yandığı ve Allahın verdiği nimet hazır bulunduğu için şükranı olmak üzere edilen bir dua idi. İşte çerağı yahut çırakçı, meydandaki mum tepsisini hazırlayıp mumunu yakan ve mescidin mumlariyle kandillerini uyandıran çilekeş dervişin unvanı idi. Ayrıca bir de kandilcilik vardı ki bu da tekkenin mescit haricindeki kandillerini hazırlayıp gurub vakti yakan çilekeşin hizmeti idi.

ÇERAĞCİYAN-I HASSA CEMAATİ (چراغجیان خاصه جماعتی) [*Sar.*] Saraydaki dairelerin mumlariyle kandillerini hazırlayıp yakmak vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara aynı mânaya gelen «şem'acı cemaati» de denilirdi.

ÇERAĞ DEFTERİ (چراغ دفتری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına alınanların kaydına mahsus defterin adı idi. Yeniçeri ağalarının her birinin zamanında bir defter tutulur ve bu deftere ocakta bir hizmetle kayrılanların isimleri ve hizmetleri yazılırdı. Eskiden ocağa devşirme suretiyle alınan acemi oğlanlarından müddetlerini bitirenler çırağ edilirken sonraları buna riayet edilmemiş, yeniçeri ağaları tarafından hatırla yahut rüşvetle önüne gelenler ağa çırağı namiyle alınarak defter onlarla doldurulmuştur.

ÇERAĞ DELİĞİ (چراغ دلیکی) [*Mim.*] Eski evlerde içlerine kandil ve çerağ koymak için duvarların içine yapılan höcrelere verilen addır. Bunlara «çerağ gözü» de denilirdi. Bu hücrelerin üst tarafından dama çıkacak bir ocak deliği bulunur ve bu vasıta ile yanan çerağın duman ve isi oda içinde kalmıyarak dışarı çıkardı. Bu deliğe «duman yutan» demek olan «çerağhare» de denilir. Eski Türk evlerinin hepsinde birer çerağ deliği vardı.

ÇERAĞ GÜLBANGİ (چراغ گلبانکی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Çerağın yakılması sırasında okunan gülbankti. Bu gülbank şöyleydi: «Çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim hû.

ÇERAĞHARE (چراغ خواره) [*Mim.*] Eski evlerde içlerine kandil ve çerağ koymak için duvarların içine yapılan hücrelerin üst tarafından duman ve ısın oda içinde kalmayıp dışarı çıkmasını temin için açılan deliğin adı idi. Duman yutan mânasına gelen bu tâbir yerine «duman deliği» tâbiri de kullanılırdı.

ÇERAĞ-I HAS (چراغ خاص) [*Sar.*] Büyük adamlar tarafından devlet işinde kayrılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanlarda adamlarından veyahut tanıdıklarından kabiliyeti olanları hizmete kayırırlar ve bu gibiler kendilerini kayıran adamın çırağ-ı hassı sayarlardı.

ÇERAĞ OLMAK (چراغ اولق) [*Hal., Sar.*] Ev bark verilip ve evlendirilip çıkarılan cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî dairelerde maaşa geçmeğe, tekaüt edilmeğe de çerağ olmak denilirdi.

Çerağ ettin beni daim senin de ey Kerim-üş-şan
Çerağın ruşen etsün dide-i mühr-i mücellâyı
Nedim

ÇERÇİ (چرچی) [*San.*] Her nevi ufak tefek eşya satan ve ekseriya para ile satmayıp başka mallarla değiştiren gezginci esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü eşyayı yere yayarak satanlara çerçici denildiği gibi yaymacı da denilirdi.

ÇERGE (چرگ) [*San.*] Hafif çadır mânasına gelen Farsça bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «hafif oba, iki direkli şemsiye» suretinde izah olunmuştur.

§ [*Sar.*] Yalnız padişahlara mahsus alaylarda istimal olunan bir nevi çadır ismidir. Bunların kapalı iki kapısı vardı. Ordu karargâhlarında otağ-ı hümayuna giden iki yolun vasatına kurulur ve padişah otağa giderken bu çergenin içinden geçerdi.

ÇERGECİ (چرگجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan on yedinci cemaatin unvaniydi. Çerge, eyyam-ı âdiyeye mahsus olmayıp alaylara mahsus bir nevi çadırdı. İşbu çadırın kubbeli iki methali vardı. Karargâhta otağ-ı hümayuna giden iki yolun ortasına konulur ve hünkâr otağa giderken bu çadırın içinden geçerdi. Bu çergelere çergecilerden birer nöbetçi ikame olunurdu. Bu nöbetçiler padişahı ellerini kavuşturarak selâmlarlardı.

ÇERGE-İ SEKBAN (چرگهٔ سکبان) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtındaki sekbanların kullandıkları bir nevi hafif çadırın adı idi.

ÇERGE-İ SEYİS (چرگهٔ سایس) [*Ask.*] Eskiden seyislerin kullandıkları çadır hakkında kullanılır bir tâbirdir. Seyis, atlara bakanlara verilen addır.

ÇERGENİŞİN (چرگ نشین) [*Ida.*] Köy ve kasabada yerleşmiş olmayıp göçebe halinde yaşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafif çadır demek olan çerge ile Farsça oturmak mânasına gelen nişesten mastarından nişin kelimesinden meydana gelmiş bulunan bu mürekkep sıfatın mânası çadırda oturan, çadırda yaşıyan demektir. Çergenişinan suretinde cemilendirildiği de olurdu.

ÇERİ (چری) [*Ask.*] Asker, bir sürü halk, takım mânalarına gelen bir tâbirdir.

Kan revan oldu tutuştu kirpiğimin safları
Gam çerisi heybet aldı bu savaşımdan benim
Kemalpaşazade

Mansur olur senin akabinden giden çeri
Olsun zamime lûtfumuza, al şu hançeri
Abdülhak Hâmit

ÇERİBAŞI (چریباشی) [*Ask.*] Sipahi, müsellim, voynuk, evlâd-ı fâtihan ve emsali askerî teşekküllerin zâbitlerinden birinin adıdır.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çeribaşı için «salâr, serçeşme, başbuğ, çingeneler sergerdesi» izahatı verilmiştir.

Çeribaşıların yerine göre zeamet ve timarları olduğu gibi, mıntakaları dâhilindeki arazi sahiplerinden resim de alırlardı.

Sipahilerin çeribaşıları mutasarrıf oldukları zeametin bulunduğu yerlerde otururlardı. Çeribaşı, mıntakası dâhilindeki müsellimlerin koyun resmiyle badıhavasından hisse alırdı. Kanuni Kanunnamesinde (s. 44): «Müsellimlerin koyun âdeti ile badıhavalarının nısfı ve tamam çiftlükten altışar ve nim çiftlükten üçer akça, bazı yerde alaybeyi ve bazı yerde subaşılar ve bazı yerde çeribaşılar alup koyun âdetinin ve badıhavanın nısfı müsellim eşkünciliründür» denildiği gibi, s. 45 te de «müsellimin ve yamakların gerdek değeri ve kanlığı sancak beyine kaydolunmuştur. Nısfı çeribaşılarınındır ve nısfı sancak beylerinindir» denilmiştir.

Evlâd-ı fâtihan çeribaşılığı kendi zâbitlerinin arziyle müstahakkına tevcih olunurdu. Evlâd-i fâtihan Rumelinin muhtelif yerlerinde oturuyorlardı. Birkaç kazanın kaza müdürü vaziyetinde bir çeribaşısı vardı. Meselâ: Manastır, Pirlepe, Vodina ve Florina kazalarındaki evlâd-ı fâtihan çeribaşısı birdi.

Çeribaşının vazifesi, memur olduğu yerlerin asayişini temin etmek, sefer vukuunda ve muhafazalarda icabeden eşkinci neferleri çıkarmak, muharebe bertaraf olduğu senelerde iktiza eden muafiyetleri tahsil eylemekti. Kendi çeribaşıları mevcutken vilâyet âyanının müdahalesiyle sekban namında birinin çeribaşılık işlerine müdahale eylediğine dair evlâd-ı fâtihan tarafından gönderilen arzuhal üzerine Florina, Vodina, Manastır ve Pirlepe kadılariyle evlâd-ı fâtihan zâbitine yazılan hükümde (Başbakanlık Arşivi, askerî fiş No: 307, tarihi 25, s. 1134):

«Hazine-i Âmiremde mahfuz haslar mukataası defterlerine nazar olundukta vilâyet-i Rumelinde vâkı Florina, Vodina ve Pirlepe ve Manastır kazalarında sakin olan evlâd-ı fâtihan taifesinin çeribaşılığı Topçuoğlu Mehmet'in üzerinde olup ve taife-i mezburenin üzerlerine müstakillen nasp ve tâyin olunan çeribaşıları fevt veyahut azil icabeder halleri olur ise yine içlerinde ve kendi cinslerinden zâbitleri arz ile müstahakkına tevcih ve çeribaşı olanlar taife-i mezburu zapt u rabt ve vâkı olan sefer-i hümayun ve muhafazalarda icrası ferman olunan eşkinci neferlerin ihracında ve seferler bertaraf olduğu senelerde iktiza eden muafiyetleri tahsilinde kemal-i sıdk u istikamet üzere mücid ü sâi olup ve çeribaşılık umuruna hilâf-ı şer-i şerif taraf-ı âhardan bir fert dahl ü taarruz eylememek üzere mukaddem ve muahhar verilen nizamları şurutunda mukayyet olduğu derkenar

olunmağla imdi derkenar mucibince amel olunmak babında ferman-ı âlişan ısdar» kılınmıştır.

Yine «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut diğer bir vesikaya nazaran (askerî fiş No: 115, tarihi 18, b. 1243) evlâd-ı fâtihanın bütün çeribaşılarının senelik maaş ve avaitlerinin yekûnu otuz yedi bin dört yüz kırk yedi kuruştu. Bu para, kazaları piyadegânına tevzi olunmak suretiyle istihsal olunurdu.

Çeribaşı son zamanlarda çingenelerin muhtarlarına verilen addı.

ÇERİ SÜRÜCÜLERİ (چری سورجیلری) [*Ask.*] Sipahilerin küçük zâbitlerinden birinin adı idi. Bunların da timarları vardı ve bütün timar mutasarrıfları gibi bunların da timarlarının bulundukları yerlerde oturmaları kanun icabındandı. Çeri sürücüleri terakki edince «çeribaşı» olurlardı.

ÇERKEŞİYYE (چرکشیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatının ayrıca tâli şubeleri de meydana gelmiş olan Nasuhiyye şubesinin ikinci derecedekilerden birinin adı idi. Kurucusu Şeyh Hacı Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi Çerkeş'li olduğu için kurduğu tarikat şubesi o adı almıştır. Zoralı Şeyh Hacı Mehmet Efendiden inabe alarak Çerkeş'te irşat ile meşgul oldu. 13 halife yetiştiren Hacı Mustafa Efendi 1229 (1813) da ölmüştür. Bir ulema ve urefa silsilesi teşkil eden «Çerkeşizade'ler» bu zatın neslindendir.

Çerkeşiyye şubesinin Haliliyye, İbrahimiyye adlariyle tâli iki şubesi vardı.

ÇERVİŞ YAĞI (چرویش یاغی) [*San.*] Eritilmiş et yağına verilen addır. Yalnız «çerviş» de denilirdi.

ÇEŞDE (چشده) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Çökür gibi beş kirişli bir sazdı. Yalnız bunun karnı küçük ve müdevver, kolu kısa, perdeleri çok sıktı. Evliya Çelebi (c. 1, s. 639) Selânikli Benekli Şah'ın icadettiğini, ekseriya Balat çingenelerinin kayış ile boğazlarına asıp Eyüp'te, Kâğıthane'de ve sair seyir yerlerinde çaldıklarını söylüyor.

Bu çalgıyı çalanlara «çeşdeci» denilirdi.

ÇEŞDECİ (چشدهجی) [*Mus.*] Çeşde adlı çalgıyı çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre çökür gibi beş kirişli olan bu sazı çingeneler seyir yerlerinde çalarlardı.

ÇEŞM (چشم) [*Bah.*] Eskiden yelkenli gemilerin kızaklar üzerinde durduğu büyük sundurmalarla gemi yapmakta kullanılan ve sürme denilen kerestelerin konulduğu üstü örtülü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kayıkhanelerle kereste konulan yerler göz göz olduğu için eski zamanın modası icabı olarak göz yerine Farsça karşılığı olan çeşm kullanılmıştır. «Gözden sürmeyi çeker» sözü de bu ikinci yerden kalmıştır.

ÇEŞM-İ BÜLBÜL (چشم بلبل) [*San.*] Çizgili ve hâreli olarak yapılmış olan cam mamulâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düz yaldızlı olanlara «Beykoz» denilirdi. Bardak, fincan, kâse, testi, vazo yapılırdı. Fincanların hem çizgilisi hem de altınlısı olduğu gibi kapakları yakut, zümrüt ve lâ'l renginde mücessem çiçeklerle süslenmiş bardaklar da imal olunurdu. Sütmavi renkli ince bardaklar pek kıymetli idi.

Çeşm-i bülbül Beykoz tezgâhlarında Mehmet Dede tarafından açılan cam fabrikasında ve Sultan Mecit'in emriyle Paşabahçe'de kurulan tezgâhta yapılırdı.

İtalya'da bu türlü şeyler yapılmakta ise de zarafet noktasından İstanbul'da yapılanlarla kıyas olunamaz.

Eski eserler mütehassısı Nurettin Büngül «çeşm-i bülbül» başlıklı bir yazıda (Tanin, 5 aralık 1946) şu tafsilâtı veriyor:

«Birkaç asırlık antikalarımızdan olduğu halde bu âsar-ı nefise hakkında olanca malûmatımız Birinci Mecit tarafından Paşabahçe'de açılan cam fabrikasında yapılmış olduğudur. Bu seksen, doksan senelik bir malûmat-ı tarihiyedir ve çeşm-i bülbül denilmesi de Paşabahçe'de çeşm-i bülbül namında bir çeşmenin mevcut olmasıdır. Halbuki mesele hiç de böyle değildir. Bu çeşm-i bülbül iki buçuk üç asırdan beri İtalya'dan Venedik'ten gelmekte olan cam mamulâtın en nefislerindendir. Üçüncü Selim devrinde Mehmet Dede isminde bir Mevlevi İtalya'ya kadar giderek bu sanatı öğrenip gelmiş, Beykoz'da bir tezgâh kurarak bu çeşm-i bülbülü ileri götürmüş, renkler vermiş, çizgileri ıslah etmiş ve dantelâ tarzında hâreler yapmış, Kuran-ı Kerim tezhibini andırır bir şekilde altınlısını da yaparak sanatı tekâmül ettirmiş ve ibdâ' ettiği altın kadehi Selim-i Salis'e takdim etmiş, bu sırada ismini çeşm-i bülbül koymuştur. Çeşm-i bülbülün vasf-ı mümeyyizi gözünüze yaklaştırıp havaya bakarsanız çeşm-i bülbül içinde bülbül gözü gibi hâreler, menevişler görünür. İşte çeşm-i bülbül namı bundan dolayı verilmiştir. Bu çeşm-i bülbülden büyük küçük, kulplu kulpsuz testiler, büyük tepsiler, kâseler, bardaklar ve hattâ avizeler yapılmıştır. Çeşme-i bülbül cümlesinin sıkleti ve telâffuz tarzındaki çirkinlik böyle zarif eşyaya ad ve-

rilemezdi. Türklerin lisanı da çeşm-i bülbül kadar zariftir. Kendini bilen hiçbir şair bu çeşm-i bülbül cümlesini beğenip kullanmamıştır. Ben, hükümdara takdim edilen altın kadehle, Enver Paşaya sattığım on iki kollu avize kadar zarifini görmedim. Kadehin Avrupaya gittiğini bilirim. Fakat avizenin ne olduğundan malûmatım yoktur. Bu eserler insan eli değmemiş denecek kadar güzeldi. Fevkalâde ibda' edilmiş birer şaheserdi. Bunun vesikaları merhum Samih Rifat Beyin terekesi arasında zuhûr etmek imkânı vardır ve billûrdan öyle kâseler, bardaklar, rengârenk şişeler ibda' edilmiştir ki, İstanbul ekâbiri bu şehr-i şehîrin lâtif manzarasına göre âsar-ı nefîseyi âdeta oya gibi uydurmuşlar, dantelâ gibi işlemişler, rengine göre renk, dengine göre denk vermişler, öyle bardaklar kadehler yaptırmışlar ki, rakı kadehine kar yağdırmışlar, şarap kâsesine gül kondurmuşlar, sebulara gurub, kadehlere şafak rengi verdirmişler, ayran çamçağına süt rengi vermekte kusur etmemişler, öyle tepsileri lâtif meyva resimleriyle de süslemişler, velhasıl bu ustalara tabiattan zevk almak, renk almak hasletini vermişlerdir.

Şive-i reftarı hemşiren mi öğretti sana

diyen Nedim ile bu erbab-ı zevk de bir şeyler söylemiştir elbette. İstanbul'un bedîî zevklerinden örnek alan bu zenginler, bu Türk billûr ve çeşm-i bülbül tezgâhları sahipleri üzerinde de müessir olmuşlardır. Bu çeşm-i bülbülden maada Beykoz namı verilen kesif lâlelikler, çiçeklikler, tabaklar, kâseler vardır ki üzerlerindeki goncalar, karanfiller canlara can katar, yaldızlı gülyağı şişelerinden maada, leğen, ibrikler, testiler, küçük büyük vazolar, kâseler, çamçaklar, tabaklar, macun hokkalarının en dilnişinleri de İstanbul'da ve bu sanatkârlar tarafından yapılmıştır.

«Gerek çeşm-i bülbülün ve gerek yaldızlı ve çiçekli Beykoz'ların Avrupada yapılanları varsa da bunları tefrik etmek ve anlamak her ustanın kârı değildir. Esasen bütün Avrupa malları, hattâ bu meyanda Saksonya metalarında İstanbul için, daha doğrusu Türkler için yapılan mamulât ayrıdır. Bir kere Türklerin zevkini okşıyacak çiçekler, meyvalar, hattâ kargacık burgacık «maşallah» yazılı fincanlar hep hususi yapılır, gönderilirdi. Yani bu işaretler Türk malı olduğuna delâlet etmez, yalnız çini fabrikasından evvel «eser-i İstanbul» denilen kesif mallarda kâsenin, tabağın alt tarafında bazısı gömme, bazısı düz yazılı bir mühür bulunur, bu mühürde «eser-i İstanbul» yazılıdır. Ben Fransa'da yapılmış billûr bir bardağa «Pertev Efendi hazretleri» diye yazılmış ve Pertev Paşaya hediye edilmiş bir bardak da gördüm. Fakat bu da Fransız malıdır. Padişahlara ait daha birçok yazılı Avrupa malı vardır.

Şişe göğsün geçirir leblerin öptükçe kadeh
Dili varmaz ki derunum dolu kandır demeğe

«Kailini bilmediğim bu müfrede bayılırım. Kadeh olmasa o güzel dudakları öpmek bana nasip olacaktı diye gizli gizli ah ü vah ediyor, göğüs geçiriyor, eksiliyor, yahut ey saki benim göğüs geçirdiğime bakma, içim dolu kandır, mahbubuma ver onu doyur ve kandır, diyor. Şişenin içinde kan renginde şarap olduğu anlaşılıyor. Kadehe boşaltılırken şişe göğüs geçiriyor, eksiliyor, inliyor, her ne ise: habl-i tevcihi uzat, istediğin mertebe çek.

«Dediği gibi, işte böyle güzel kadehlerle şişelerin, kâselerin, sebuların yapılışı şairlerimizin istediklerine uygun olması, İstanbul erbab-ı zevkının kudret, zarafetlerine delâlet eder. Bilhassa ayş ü nûş âlemlerinde yetişen padişahlara temellük kasti de bunda rol oynamıştır. Bu:

«Kâselerle, çeşm-i bülbül kadehlerle çağlıyanlarda zevk ederken halk içinde bir rind-i lâübali de:

Getir ey saki-i dilkeş bana bir câm-ı adem
Olayım âleme hüznümle biraz kahkahazen

diye kırık sebularla ölüm, adem içmek istiyen yârin hakkı da vardır.»

Kâseler çînî, tabaklar mertebanidir bütün
Çeşm-i bülbüller birer şehkâr-ı Mantdir bütün
Fâzıl Ahmet Aykaç

ÇEŞNİ (چشنی) [*San.*] Lezzet, tad demek olan ve Farsça çaşni kelimesinden bozma bulunan bu tâbir muhtelif işler münasebetiyle kullanılırdı:

1 — Ekmeğin cins ve nev'inin tâyini için yapılan tecrübelere çeşni tutmak denilir ki bu tecrübe ile undan elde edilen ekmeğin kalitesi ve kaldırdığı suya göre bir çuvaldan kaç ekmek çıktığı tesbit ve ona göre narh tâyin olunur.

2 — Maden halitalarının nispetinin tâyin ve kontroluna çeşni denir ve Darphanede bu işle meşgul olana çeşnici adı verilirdi.

3 — İstanbul Belediyesinin Karaağaç Mezbahasını kurmasından önce Anadolu yakası için «Uzun Çayır» da, Rumeli yakası için «Okmeydanı» nda Sinan Paşa'da «kotra» namı verilen birçok ağılla vardı. Her celebin malı ötekilerine karışmamak için ayrı ayrı kotralarda muhafaza edilirdi.

Satış yapılacağı vakit kasaplar kotraya giderler, hayvanların cinsine, besisine göre pa-

zarlığı keserlerdi. Bu pazarlık sâfi etin okkası üzerinden yapılırdı.

Pazarlık bittikten sonra kotraya girilir, çobanlar tarafından sürü ürkütülerek hayvanlar biribirlerine karıştırılırdı. Bu kargaşalık hengâmında lâalettâyin beş koyun yakalanıp kotradan çıkarılırdı. Çıkarılan hayvanlar kesilir, yüzülür, sakatı ayıklanır ve beşi birden tartılarak vezn-i mecmuunun beşte biri hayvanların vasati sıkleti addolunurdu. İşte bu ameliyenin ismine «çeşni» derlerdi. Bu et satılmaz, orada hizmet eden esnafa dağıtılırdı.

ÇEŞNİCİ (چشنيجى) [*Mal.*] Darphanede basılan gümüş ve altın paraların ayarına bakan memura verilen unvandı. Bunların başlarına «çeşnicibaşı» denilirdi.

ÇEŞNİCİBAŞI (چشنيجى باشى) [*Sar.*] Tablalardaki yemeklerin nev'ini, sayısını ve miktarını tâyin etmek ve bunları güzelce ve mahfuz bir halde yerlerine göndermekle vazifedar olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çaşnigir'in hafifletilmiş şeklidir.

§ [*Mal*]. Darphanede paraların ayarlarına bakan ve çeşnici adı verilen memurların başına da bu ad verilirdi.

ÇEŞNİYAR USTA (چشنيار اوسته) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar biri umumi, diğeri hususi olmak üzere iki kısımdı. Çeşniyar usta umumi hizmete memurdu. Yedi tane olan bu kalfaların ötekileri şunlardı: Hazinedar usta, ibriktar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere biribirine takaddüm eden mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çeşniyar usta, kilerci usta ile birlikte yemek hizmetlerine bakardı. Sofrayı kilerciler hazırlarlar, salata ve meyva gibi şeyleri çeşniyar ustalar yerli yerlerine koyarlardı. Yemeğin başından sonuna kadar çeşniyar ustalar divan dururlardı.

ÇETE (چته) [*Ask.*] Akıncı kumandanının iştirak etmediği ufak kuvvetler tarafından yabancı devlet ülkelerine yapılan akınlara verilen addır. Lehçe-i Osmani'de: «Arnavutçadan çapul etmiş, birtakım çapulcu, mutlaka takım - müfreze, bir çete rençper, bir çete keklik» suretinde izah olunmuştur.

Kamus-u Türki'nin tarifi de şöyledir: «(Arnavutçadan) 1. Bölük, güruh, takım, bir reisin idaresi tahtında bulunan heyet: Haydut çetesi. 2. Asker bölüğü, müfreze. 3. Çapulcu ve akıncı takım: Birtakım çeteler hududu tecavüz etti.»

Keşif, yağma veya tahrip maksadiyle yapılan çete akınları yüzden eksik kuvvetler tarafından icra olunurdu. Yüzden fazla akıncının iştirakiyle yapılan akınlara «haramilik» ismi verilirdi. Büyük akınlarla haramilik suretiyle yapılan akınlarda alınan esirlerden «pencik» denilen beşte bir resim alındığı halde çeteden bu resim alınmazdı.

Yardım uman amsun çetelerden, efelerden
Ben anlıyamam yerde gezen felsefelerden
Abdülhak Hâmit

ÇETELE (چتله) [*Hal.*] Sayının tesbiti için kullanılan ağaç parçasına verilen addır. İhtiyaca göre küçük, orta veya büyük olarak kesilen ağaç parçası, el tutacak bir kısım olduğu gibi kalmak üzere, iki parçaya ayrılırdı. Parçaların birer tanesi hesaplaşacak olanlarda dururdu. El tutacak kısmı havi ve öteki parçadan büyük olan kısım alacaklıda durmak kaidedendi. Bunun bir tarafı bir parça yontulur, müşterinin ismi yazılırdı. Teslimat yapıldıkça parçalar yanyana getirilerek teslimat nispetinde çentik yapılırdı. Çentik, işin icabına göre bir, beş, on adedi gösterir, yarımlarda çentik yarım olarak kesilirdi.

Çetele, okuma bilmiyenlerin defteri mesabesindeydi.

Çetele ile çok iş yapanlar çetelenin el tutacak kısmının sonuna bir delik delerler, çeteleleri bir ipe geçirerek öylece muhafaza ederlerdi. Yazma bilmiyenler nişan koyarlardı.

«Kamus-u Türki» de bu kelime için şu izahat verilmiştir:

«Çetele; («çatal» dan veya «çentmek» den) yazı bilmiyen ekmekçi ve sair esnafın tuttukları hesap aletidir ki halen ikiye ayrılmış bir çubuktan ibaret olup, ikisi birleştirilerek üzerine bıçakla eski Lâtin harflerine müşabih rakamlar veya sadece kertikler çentilir ve biri kendisinde, diğeri de alışveriş eden adamda kalır. Çetele tutmak.»

Çolpalarbaşı gedik berber kim
Müşterisi idi üç beş amele
Viresi bulduğunu ettikçe tıraş
Serın eylerdi fakirin çetele
[*Hezliyat*] *Süruri*

Çeteleyle geçinir şimdiki erbab-ı bülûğ
Nice hammame gider vakt-i şafak paresi yok
Manastırlı Nailî

ÇETEYE GİTMEK (چتەیە کیتمك) [*Ask.*] Keşif, yağma veya tahrip maksadiyle akıncılar tarafından yabancı memleket topraklarına yapılan harekete iştirak makamında kullanılır bir tâbirdir. Milâdî XVII. asır başlarına kadar Osmanlı ülkesinin komşu hiçbir hükümetle hududu lâyıkiyle tâyin ve tahdidedilmemiş olduğundan serhadlerde bulunan eyalet askeri serhad kolu denilen süvari akıncılar sulh zamanında fırsat buldukça civar memleketler arazisine tecavüz ile rasgeldikleri köyleri, kasabaları yağma ederler, gençleri esir diye alırlardı

Çete; akıncı kumandanının iştirak etmediği yüzden eksik kuvvet tarafından yapılırdı. Yüzden fazla akıncının iştirakiyle yapılan akınlara «Haramilik», akıncı kumandanının kumandasiyle yapılanlara da «akın» denilirdi.

ÇETR (چتر) [*San.*] Eskiden padişahların başları üzerinde tutulan zinetli gölgelik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de çadır, şemsiye, Şemsettin Sami Bey «Kamus-u Türki» de çadırdan alınmış olsa gerek: Çadır, hayme, Ebuzziya Tevfik Bey «Lûgat-i Ebuzziya» da çetr Farsçada, Türkçe çadırdan bozmadır. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde Farisî isim, gölgelik, sayeban, çardak, eskiden padişahların başları üzerinde tutulan müzeyyen gölgelik, çadır, Şeyh Süleyman Efendi «Çağatay Lûgati» nde çadır suretinde izah eylemiştir.

Farsça lûgatlerden «Burhan-ı Kaatı» da afitaptan muhafaza için baş üzere tutulan gölgelik ve şemsiye (müzehnek) sayeban, padişahların başlarına tutulan gölgelik yüksek tepeli çadır, kadınların başlarına büründükleri çar mânalarına geldiği Arapça bir eser olan «کتاب الفاظ الفارسیة المعربه» de de bu kelimenin çadır ve şemsiye mânasına gelen Farsça çetr'den Arapçalandırılarak çetr yapıldığı yazılıdır.

Muhtelif Türk uruklarında ve lehçelerinde, çağraga, gücek, güneşlik, günlük, şoğur, çoğur, kelimelerinin de aynı mânayı ifade ettiğini söyliyen değerli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı «İstanbul Sarayları» adlı eserinde (İstanbul, Burhanettin Matbaası 1943. sahife 67) şu tafsilâtı da veriyor: «Dilimizde bu kelimenin çetir ve çetr şekillerinde kullanıldığını görüyoruz.» Araplar buna «mizalle, mezalle, zulle» derler. Türk lûgatçileri «çadır» gibi «çetir» i de Türkçe sayıyorlar. Bununla beraber Türk şairler «çetr»i Farsça bir kelime gibi çok kere izafi ve tavsifî terkip halinde kullanırlar. Çadır, çetir, direklerin ve tellerin çatılması suretiyle meydana geldikleri için bu kelimelerin «çatmak» kökünden doğduğunda ısrar ederler.

«Orta Asyadan kopan Türk cereyanlar İran topraklarından geçerlerken veyahut buralarda müstakil devletler kurarlarken «çadır», «çetir» kelimelerini İran diline bırakmışlardır.

«Çetir, bir kargının başına şemsiye gibi yapılırdı. Suph-ül-âşa bunun yapılış şeklini çok güzel canlandırmıştır. Diyor ki: «Bu, çadır şeklindedir. Bunu alaylarda halifenin başı üstünde en büyük emîr taşır. 3,5 arşın uzunluğunda bir kargı üzerine oturtulmuştur. Çetir'in on iki dilimi vardır. Dilimlerin arası birer karıştır. Bu dilimler yukarda fülkenin altındaki altın bir halkaya geçirilmiştir. «İbn-i Tavir» in anlattığına göre çetir'in rengi daima halifenin giydiği elbiseye uyardı.

«Kalkaşendi, Fatımi hükümdarlarının büyük âyinlerde egemenlik şiarı gibi kullandıkları eşyayı şöyle sıralar:

1. Üstünde yetime isminde yedi dirhem ağırlığında bir taş bulunan taç. 2. Bir buçuk karış uzunluğunda ve üstünde inci ve cevahir bulunan ve öd ağacından yapılmış altınla murassa' kadib, baston. 3. Yıldırımdan yapıldığı söylenen cevahirle murassa' altın kılıflı kılıç. 4. Mercanla müzeyyen altın divit. 5. İnci ve altınla murassa' kargı. 6. Altınla murassa' hazret-i Hamza'nın kalkanı. 7. Üzerinde 11 miskal ağırlığında eşsiz bir zümrüt bulunan hilâl şeklindeki hafir. 8. Çetir. 9. İki sancak. 10. İki mizebbe - sineklik. 11. Murassa' silâh. 12. Nakkareler. 13. Çadırlar. Çadırlarının en büyüğü 70 arşın uzunluğunda katul ismini alanıdır ki ferraş mehteri üstünden düşerek öldüğü için böyle adlandırılmıştı. İki fidanlık yer kaplardı. Denebilir ki Türkler mukaddes çadırı seyyar bir hale getirerek çetir şeklinde hükümdarlarının, hakanlarının başları üstünde taşımışlardır. Bilhassa ilk devirlerde çetir, hükümranlığın ve istiklâlin bir şartı ve şiarı gibi kabul edilirdi. Daha sonraları yalnız alaylarda, binişlerde kullanılmıya başlanmıştır. Türkler çetir'i Asya ve Afrika milletlerinin birçoklarına vermişlerdir. Sudanda, Habeşistanda, Hintte Hatayda çetirler kullanılırdı. Hâlâ da kullanılıyor. Yemen imamlarının hâlâ çetir kullandıkları malûmdur. Sonraları çetirin iki tarafına çok kere tavus tüylerinden yapılmış mizebbe - sineklikler ilâve edilmiştir. Bunlar piyadeler tarafından hükümdarın atının başının üstünde götürülür ve beygirin sinekleri kovulurdu.

«Cürci Zeydan «Medeniyet-i İslâmiye Ta-

rihi» nde Aganî ve Tertib-üd-Düvel'e dayanarak Mısır'da Fatımilerin alaylarda hükümdarların başları üstünde tavus tüyünden veya sade veyahut altın ve kıymetli taşlarla süslü çetirler taşıdıklarını ve Selçuklu sultanların çetirlerinin de atlaslı veyahut altın sırmalı kadifeden yapıldığını söylerken bunların mağripten gelmiş olduğunu da kaydederken büyük bir hata işliyor: 1. Çetir, mağripten değil Türklerle doğudan gelmiş ve dünyaya yayılmıştır.

«Çetirlerin renkleri muhtelif milletlerde değişmiştir. Hükümdarın elbisesinin, sancağın rengine uydurulduğu görülmektedir. Selçukilerin ekseriya çetri siyahtı. 2. Çetir, Avrupaya geldikten sonra şemsiye halinde çoğaltılmış ve temin edilmiştir. Şemsiye, Türklerin çetrinden bozulmuş ve düzülmüş bir şey olmasına rağmen Osmanlı Türkleri şemsiye kullanmıyorlardı.

«Şemsiye, Arapça olmasına rağmen Arap lûgatinde yeri olmıyan ve Birinci Sultan Abdülhamit'ten sonra uydurulan bir kelimedir. Türkler tarafından uydurulan tenkid kelimesi gibi. Lehçe-i Osmani sahibi şemsiyeyi izah ederken «ufak çadır, sayeban, el çadırı» diyor. Şemsiye, güneşlik anlamınadır. Yağmur için kullanılanına hiç olmazsa matariyye denilmesi lâzım gelirken güneşten veya yağmurdan korunulan kubbeciklere bu müşterek ad verilmiştir. Muhtelif Türk lehçelerinde şemsiye karşılığı olarak şu kelimeler kullanılmıştır: Şöğür, güneşlik, günlük, çagırga, gumcek.

«Şemsiye, Türklerin seyyar bir hale getirilen mukaddes çadırlarının yavrusu, Vefik Paşanın dediği gibi bir el çadırı olduğu ve millî bir rengi ve mahiyeti olması lâzım geldiği halde Osmanlı Türklerinde tamamen unutulmuş gibidir. Birinci Abdülhamit zamanında kibar kadınlar tarafından gizlice kullanılmaya başlanılan şemsiyenin «lâyık-ı diyanet» olmadığı için şiddetle men'i tarafına bile gidilmiştir. Türkiyde 1774 - 1789 seneleri arasında kullanılmaya başlanmıştır. Birinci Abdülhamit'in Topkapı Sarayında bulduğumuz, sadrazamına eliyle yazdığı bir fermanda şemsiyenin menedildiğini görüyoruz. Bu ferman aynen şudur:

« Benim vezirim,

Dün muhtasarca Küçüksuya gittim. Bazan kibar haremleri kefere-i Efrenç avretleri gibi kayıklarında şemsiye tutuyorlar. Doğru gereği diyanet değildir. Mukaddema ve geçen sene dahi sadarete geldiğinizde size söyledim menolundu. Ulema efendilerin ise anların dahi şanları değildir. Men'i hususu münasıp ise siz bilirsiniz, değil ise dahi lâyık-ı diyanet olmaması gerektir.»

«Osmanlılarda çetr'in kullanıldığı hakkında şimdilik kuvvetli mehazlardan mahrumuz. Topkapı Sarayı Müzesinde muhafaza edilen bir « otağ-ı hümayun » un içindeki yazıda buna «çetir» denildiğini görüyoruz.

«Tarihin muhtelif çağlarında doğup sönen muhtelif Türk devletlerinde çetir kullanılmıştır: 1) Büyük Selçukiler, 2) Anadolu Selçukileri, 3) İlhanlılar, 4) Karakoyunlular ve Mısır Türk kölemenleri çetir kullanmışlardır. Eyyubiler'in de çetir kullandıklarında tarihî mehazlar ittifak ediyorlar. Çadır ve çetir'in hükümranlık ve istiklâl şiarları arasında bulunduğunu (Kalkaşendi (صبح الاعشى c. 4, s. 9) tasrih etmektedir. Çadırlar hakkında aynen şunları söyler:

« و منها الخيام و الفساطيط فى الاسفار و لهذا السلطان من ذلك المدد الكبير يتخذ له الخيام العظيمة الشان المختلفة المقادير والصفة من القطن الشامى الملون بالابيض والاحمر والارزق وغيرها وكذلك من الجوخ المختلف الالوان مما يدهش بحسنه العقول لينوب مناب قصورهم فى الاقامة »

Tarihçinin tasrih ettiğine göre hükümdarlık ve istiklâlin şiarlarından olan bu çadırlar sefer zamanında kullanılırdı. Bu gök, kırmızı ve beyaz renklerle boyanmış. Şam pamuklularından, renkli çuhalardan yapılırdı. Çetir kelimesi tarih kitaplarında ekseriya izafi ve tavsifî terkipler halinde ve şu şekilde geçer:

همای چتر، چتر منصور، چتر همایون، چترشهنشاه، چتر جهانگیر سلطنت، عقاب چتر، چتر شه، چترظل الله، چتر فلك فرسا، چتر سلطنت.

Çetr'in Türk şiirinde geniş bir yeri vardır. Yazıcı Zade Ali, İkinci Sultan Murat adına hazırladığı Selçukname'sinde, Anadolu Selçuk hükümdarlarından Birinci Gıyaseddin Keyhüsrev'in Konyaya giderek saltanat tahtına oturduğunu tasvir ederken şu mısraları yazar:

سحرگاه خسرو بگوردی چو خواب
بر اوبدی اوکنده آفتاب
شهرك همان قبوسنده بلوردی خروش
صنیدوك که افلاك یرتردی کوش
صدای فتوحیله غریش کوس
ظفرله اتدلر شاه اشیکنی بوس
بتأیید خورشید چتر سیاه
که دهره آنك سایسیدی پناه

Emîr Hüsamettin'i de Kıpçak ülkesine giderken şöyle tasvir eder:

همان قونیه‌دن چتر ظل‌الله
خرامان اولوب مثل رخشنده ماه

«Birinci Keyhüsrev'in Antalya fethinden Konyaya dönüşü tasvir edilirken de şöyle deniyor:

روان اولدی تخت وسادتله شاه
فروزاندی چتر شه مثل ماه

Muhtelif devletlerde çetir tutan memurlara çetirci, şetirci, sögürcü gibi vasıflar verilir.»

Çetr-i ikbalin ola kevn ü mekâne sayeban
Sayesinde kâinat asûde ta rûz-i hisap
Nef'î

ÇEVGÂN (چوگان) [*Ask.*] Eğri başlı bir nevi cirit'e verilen addır. Farsça olan bu tâbir «Burhan-ı Kaatı»da «cevlân vezninde mâruftur ki başı eğri bir cirit'tir. Meydanda onunla top oynarlar ve at üzere değnek oynıyanlar dahi kullanırlar. Arabide savlican denir ve umumen ucu eğri değneğe ve hususa tabl ve nakkare çalacak turreye denir ve kevkebe mânasınadır ki selâtin-i İran önünde çekerler çetir gibi levazım-ı mevkibe-i şahanedir» suretinde izah olunmuştur.

Eskiden saray iç oğlanlariyle çavuşların ellerinde tuttukları değneğe bu ad verilirdi. Çavuşların çevgânları gümüş kozaklı ve baş tarafı iki taraf mukavvesti.

Çevgân eskiden beri Türkler tarafından kullanılmıştır. Memlûkler devrinde çevgân kullananlara «çevgândar» denilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal» adlı kıymetli eserinin 369 uncu sahifesindeki notta şu izahat vardır: «Bu lûgat, cükündar, çokendar, çevkândar şekillerinde yazılmaktadır. Çevgân ve çökân (Dozy) Sülûk tercümesi (Memlûkler Tarihi c. 1 de not olarak top ve çevgân hakkında mufassal malûmat vardır). Halk «çevkân» ve «çökender» derler. Subh-ul-Âşa c. 5, s. 458. Vanberşen m. c. a. İkinci Kısım Kudüs Şehri (Beyt-ül-harem 195, kitabe 63, şekil 30). Çevkândarların sembol'ü olarak çevkân resmini kitabelerine hakkettirdikleri görülüyor.»

Kıymetli müdekkik Muharrem Eroğlu (İslâm Ansiklopedisi çevgân maddesi) bu tâbir için aşağıdaki tafsilâtı veriyor:

«Cüy-i çevgân veya çavgân-güy, Ortazamanlarda, bilhassa Yakın ve Uzak Şark saraylarında, çok yayılmış bir atlı top oyununun Osmanlı Türkçesindeki şeklidir (Türkçedeki eski şekli olan çögen için bk. Mahmut Kâşgari, Divan-ü Lûgat-it-Türk, 1. 163, 198, 205, 337).

«Şarkta ve garpta bu oyun için kullanılan tâbirler umumiyetle cavgân kelimesinden gelmiş gibi görünüyor. Cavgân, Orta Hindçe chavgâna «dörtlü, dört yüzlü»; Lokotch Etm. Wört. s. 35) ve Orta İrancada (pehlevî) çobegân (çwpyg'n; bk. Nyberg, Hilfsbuch d. pehlevi, Uppsala 1931, 11, 45) olup, yeni Farsçada çüğân şeklini almıştır. Hübschmann (Persische Studien, Strassburg, 1895, s. 53) a göre, kelimenin aslı çup «çomak, değnek» veya çavl (iğri) den gelmektedir. Böylece çevgân kelimesinin bir taraftan oyunun oynandığı sahanın ve diğer taraftan oyunun başlıca vasıtalarından biri olan değneğin iğri şeklinden geldiği fikirleri meydana çıkmaktadır. Kelimenin çavl'dan gelmiş olması daha doğru görünüyor. Bahar-i Acem'de çugan kelimesinin aslından çavlagan olduğu ve normal bir ses değişmesi ile, Arapçaya şavlacan şeklinde geçtiği tasrih edilmektedir. Görünüşe nazaran, Yunanlılar bu oyunu İran ile olan temasları neticesinde öğrenmişler, Tçvzaviov yapmışlardır. Bizanslı tarihçi Cinnamus, (Historica, VI, 154) prenslerin ve asîl delikanlıların bu oyunu oynadıklarından bahseder. Arapçada bu oyun için, şavlacan (cem, şavalica) kelimesinden başka, güy karşılığı kurra (top) ile ayrıca lâ'b-ül-kura terkibi de kullanılmıştır. Ordu dilinde çevgânın bir nev'i için rol ve asıl çevgân oyunu için de, balah kelimeleri kullanılmıştır.

«Fransa'da eskiden beri bilinen ve köylere kadar yayılmış olan bu oyun için chicane ve chicaner tâbirleri kullanılmaktadır (Quatremere, Histoire des Sultans Mamlouks de L'Egypte, Paris, 1842, 1, 123 v. d.). Bu tâbirlerin Fransızcaya Yunancadan geçmiş olduğu düşünülürse de, Haçlı seferleri vasıtası ile doğrudan doğruya Fransızcaya geçmiş olacağı da hatıra gelebilir. Lâtincede bu mânada chuqua ve chuca, İspanyolcada choca ve chagua ve Almancada schagun kelimeleri vardır. Bugün hemen bütün dünyaya yayılmış olan polo oyununun ismi, çevgân oyununun Tibetçedeki karşılığı olan pulu kelimesinden gelmiştir (krş. Barthold Laufer, The Early History of Polo, New-York, 1932, nr. 5)

«Karşılıklı iki takım ile oynanan çevgân oyununda gaye, oyuncuların at sırtında oldukları halde ellerindeki değnekler ile sürdükleri topu takımlarının hedeflerine ulaştırmalarıdır. Galebe, muayyen zamanda kazanılan isabet sayısı veya muayyen sayıyı daha evvel tamamlamak yolu ile, elde edilir. Bu oyunun başlıca iki nev'i vardır. Asya atlı sporlarını tetkik eden

Carl Diem (Asiatische Reiterspiele, Berlin, 1941, s. 238. v d.), çevgânı polonun menşei olarak kabul etmektedir. Müellif, oyun aletlerini göz önünde tutarak, çevgânın bir nev'inden, kepçe polosu ve diğer bir nev'inden de, çekiç polosu tâbirleriyle bahs ve kepçe polosu nev'inden bilhassa Japonya'da oynanmış olduğunu işaret etmiştir. Bununla beraber Annam ve Çin asıllı, iki tablo ile Ebulfazl A'lemi (trc. H, Blochmann The A'in-i Ekberî, Kalküta 1873, s. 297 v. d.) nin, Hindistanda oynanan çevgân oyununun bir nev'inden bahsederken bu tarzı da tarif etmesi bu nev'in Japonyaya munhasır kalmadığını göstermektedir (krş. C. Diem, ayn. esr. s. 163, 165). Çevgân oyununun bu çeşidinde gaye, atlı oyuncunun, hususi bir alet ile, topu yerden kaldırıp bir delikten geçirmesidir. Bu iş için ucu bir kavis veya zaviye ile nihayetlenen 1,20-1,50 m. uzunluğunda hafif ve mukavemetli değnekler kullanırlar. Değneğin ucundaki zaviye veya kavisin içi, topun kaldırılıp nakledilmesini temin maksadiyle, bir ağ ile kapatılmıştır. Toplar 10-15 cm. kutrunda, söğüt veya akçaağaç budağından yapılmış veya küçük bir çakıl taşı etrafına pirinç samanı sarılmak ve üstünü bir deri ile kaplanmak suretiyle hazırlanmış yuvarlaklardır. Çevgânın bu şekli mustatil bir saha üzerinde oynanır. İki muhasım takım için bir tek hedef vardır. Galebe umumiyetle kabul edildiği gibi yedi topu hedef deliğinden geçirmek ile elde edilir. Oyunun bu şekli bütün teferruatı ile tesbit edilmiştir.

«Bu oyunun daha çok yayılmış olan çekiç polosu çeşidi hakkında teknik teferruatı tesbit eden malûmat yoktur. Bu hususiaki bütün bilgilerimiz seyyahların müşahedeleri ve vakanüvislerin notları ile şiir ve plâstik sanat eserlerindeki akislerden ibarettir. Çevgân oyununun bu şekli aş. yk. 240 × 160 m. ebadında büyük bir meydanda oynanır. Takımlar umumiyetle 4 er kişiden ibaret olup, bu sayı 3 ile 10 arasında değişmektedir. Yalnız Orta Asya ve Tibet mıntakalarında, sahanın büyüklüğüne göre, takımların elliser oyuncuya kadar çıktığı görülüyor (bk. Fr. Drew, The Jummao and Kashmir Territories, London, 1875, s. 380 v. d.). Oyuncular at üzerinden çevgânları ile çeldikleri topu, biribirinden, 5-6 m. kader açık 2 taş sütunun işaret ettiği hedeflere sürmeğe çalışırlar. Oyun, her biri yarım saatlik, 2 veya 3 devre içinde en çok sayı elde etmek esası üzerine oynanır. Evliya Çelebi (Seyahatname, İstanbul 1314, IV, 122 v. d.) galebenin muayyen bir sayı üzerinden temin edildiğini işaret etmektedir. Çevgân oyunu hakkında en eski bilgiler İran'dan gelmektedir (Firdevsi, Şehname, nşr. J. A. Vullers, Leyden, 1878, II, s. 599). Şehname'de Keyaniyan sülâlesinden Siyavuş (700 m. ö.) un Turan Hükümdarı Afrasıyab'ın yanına gidip çevgân oynadığı hikâye edilmektedir. Bununla beraber Şehname ve onun membalarından Hava-dayname'de, Sâsâniler zamanında oynandığı bildirildiğinden, bu oyunun daha eski tarihlere götürülmesi, de mümkündür. İlk sarih kayıt, Hüsrev Nuşirevan zamanında telif edilen Karnamek-i Ardaşir-i Papakan'dadır. Sâsâni sülâlesinin müessisi olan Ardaşir'in Part hükümdarı Arduvan'ın sarayında çevgân oynadığı bu eserden anlaşılmaktadır. Birçok kayıtlardan bu oyunun Sâsâniler zamanında çok rağbet gördüğü anlaşılıyor. Ardaşir, hiç görmediği yetişkin oğlu Şapur'u bir çevgân oyununda oturduğu tahtın altına kaçan ve kimsenin almağa cesaret edemediği topu cüretle çelmesi üzerine tanır (Taberi, Tarih-al-rusul vel-mülûk, nşr. de Goeje, Lugd. Bat. 1838-1835, ser. I, C. II, 825. v. d.). Taberî (ayn. esr. III, s. 316) ve Firdevsi, Behram Gür V, un bu oyunu oynadığından bahsederler. Bizans İmparatoru Theodosius II, (401-450) sarayının önünde bir polo meydanı inşa ettirmiştir (C. Diem. ayn. esr. s. 121). Buraya sonradan, Michael III. (842-867) tarafından, büyük kubbeli ve mermerler ile süslenmiş ahırlar ilâve edilmiştir. Halefi Basilus I. (867-886) bu meydanda bir kilise inşa ettirmiş ve bu sebepten oyun meydanı Marmara'ya doğru uzanmıştır (bk. The Ophanes Continuatis, nşr. Becker, Bonn, 1838, III, 144). Bu oyun, muhtelif tarih ve seyahatnamelere göre, Bizansın son devirlerine kadar takibedilebiliyor.

«Arap dünyasında çevgân oyunundan Lahmiler Devleti zamanında (268-634) bahsedilir. Nu'man b. el-Munzir'in sarayına mensup şair ve tarihçiler, Sâsânilerden Behram Gür V. un gençliğinde Hira'ya gönderildiğini ve buradaki terbiyesi esnasında çevgân oynadığını nakletmektedir (Quatremere ayn. esr. s. 123). Emeviler devrinde saray hayatı Yezit I. (680-683) zamanında saray eğlenceleri arasında çevgân oyunu da yer almıştır (Kremer, Alfred, Kulturgeschicte des Orients unter den Chalifen, Wien, 1875, II, 53). Abbasilerden Harun-ur-Reşit (766-809) in bizzat çevgân oynadığını biliyoruz (Mesudi, Muruc-el-zehep, Paris, 1871, VI, 287). Mısır Memlûkleri (İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941 s. 369) ile Selçuklularda (Halîm Baki Kunter, Eski Türk sporları üzerinde araştırmalar, İstanbul 1938, 528) bu oyunun oynandığı tesbit edilebilmektedir. Osmanlılarda çevgân oyununun

oynanıp oynanmadığı hakkında malûmatımız yoktur. Yalnız Evliya Çelebi (Seyahatname, İstanbul, 1314, IV, 123 v. d.) Bitlis'te bu oyunun oynandığını hikâye eder.

«Bilinen kaynakların, menşeini İrana götürdüğü çevgân oyunu, Orta zamanlarda, bilhassa Yakın ve Uzak Şarkta çok rağbet gören bir spor ve eğlence olmuştur. Bazı saraylarda hükümdarın çevgânını taşıyan ve oyunda hizmet eden çevgândar resmî memurlar arasında yer almıştır (İ. H. Uzunçarşılı, ayn. esr. s. 369). İbn-i Sina'nın El-Kanun'unda çevgân, sağlık veren beden hareketleri bahsinde ağır mümareseler arasında sayılır.(bk. İbn. Sina, Kanun, Mısır, 1294, I, 258-261).»

Çevgânı, İran'da ve Hindistan'da at üzerinden yerdeki bir topa vurarak oynanan oyunu İngilizler Hindistandan almışlar ve buna golf ismini vermişlerdir. Bu oyun Türklerde de vardır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde (cilt 4) bu oyunun Türklerde nasıl oynandığını izah etmektedir. Bu izahata göre çevgân oyunu için bir meydanın iki tarafına kale makamında mermerden iki sütun dikilir ve oynıyanlar iki kısma ayrılarak at üstünde her kısım bir taraftaki sütun arkasında toplanırlar ve yer alırlar. Meydanın ortasına ağaçtan adam başı büyüklüğünde bir top konur. Oyun esnasında Mehterhane takımı davullariyle çalmağa başlar. Bunu müteakıp her taraftan birer süvari ortaya çıkıp topa saldırır ve onu çevgânı ile sürükliyerek kendi kalesine doğru sürer, bu esnada her taraftan diğer süvariler de karşılıklı olarak ikişer ikişer kendi arkadaşlarının yardımına koşarlar ve topu kendi taraflarına çevirmeğe çalışırlar. Hangi taraf topu daha çok defa kendi kalesine sokarsa o taraf kazanır. Bunun için terbiye edilmiş hayvanlarla oynanan bu oyun oldukça tehlikelidir. Ekseriya atlar ve süvarilerin bir tarafına çarpan top büyük kazalara sebebolur, kol ve ayakların kırıldığı vâkıdır.

Fark-ı husamâ gâh ser-i rumh-i kazada
Geh gûy-i kafahor ham-ı çevgân-ı kaderde
Nazîm

Benim ol gûyruba kim ser-i meydanımda
Ser-i Urfî vü Nazirî ham-ı çevgâne gelür
Nedim

§ [*Mus.*] Yeniçeri Mehterhane takımlarında kullanılan çatal başlığı, etrafı zincir ve çıngıraklarla donatılmış olan saplı aletlere de bu ad verilirdi. Bunlar fasıl sırasında usule göre sağa sola ve aşağıya yukarıya sallanarak çıngırak sesleri çıkarırlardı

ÇEVRE (چوره) [*San.*] Kenarları kıvrılmış ve oya veya işleme nakışlarla süslenmiş mendilin adıdır. Yazma ve sırmalı olmak üzere iki türlüsü vardır. Bunlara yazma çevre, sırmalı çevre denilir. Sırmasız mendillere «yağlık» adı da verilir Yağlık ile çevrenin farkı, evvelkisinin sırmasız, ikincisinin sırmalı olması, yağlığın alelekser renkli olmasına mukabil çevrenin beyaz bulunmasıdır. Şimdi bile mendile çevre diyen yerler vardır.

Etrafı çevrilmiş, kıvrılmış olması tesmiyeye sebeptir.

ÇEVRE KESMEK (چوره کسمك) [*San.*] İnce, düz bir levhanın üstüne çizilen çizgilerden yürüyerek kesme suretiyle şekilli parçalar meydana getirmek işine verilen addır. İnce kâğıtları muhtelif şekillerde kesip oyarak husule gelen şekilleri diğer bir kâğıt veya mukavva üzerine yapıştırmak suretiyle gayet sanatkârane tezyinî levhalar yapılır ve yazılar vücuda getirilirdi. Buna evvelleri «kat'», sonraları «oyma» adı verilirdi.

ÇEVRİLMEK (چورلك) [*Sar.*] Saray kapılarının seddi bahis mevzuu olduğu zaman kapandı denilmez, «çevrildi» denilirdi. Bu makamda kapandı, örtüldü demek, edebe muhalifti.

§ [*Sof.*] Tekkelerde de kapıyı kapa, kapı kapandı denilmez, kapıyı çevir, kapı çevrildi denilirdi.

ÇEYİZ (جهاز) [*Hal.*] Gelinlerin getirdiği elbise ve her türlü eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan cehaz için «Kamus-u Osmani» de şu tafsilât verilmiştir: «Lisanımızda yalnız gelin için lâzım gelen eşya ve tetümmat-ı saire mânasında kullanılır. Diğer bir lûgatte gösterildiği veçhile meyyit ve misafirin muhtaç oldukları eşya mânasında kullanılmaz. Maani-i asliyyesi öyle olsa bile lisanımızda suret-i istimali öyle değildir. «Çehiz» tarzında telâffuzu meşhurdur ki üslûb-ü Farisî üzeredir. Kesr-i cim ile aynı mânaya lûgattir: (Cihaz cemiyeti).»

ÇEYREKÇİ (چهاريكچی) [*San.*] Eskiden pazarlarda et satan ayak kasapları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dörtte bir mânasına gelen çeyrek'ten bozmadır. Bunların sattığı etler ekseriya koyunun dörtte biri oluşu tesmiyeye sebebolmuştur.

ÇIFIT KAPISI (چيفوت قپوسی) [*Coğ.*] Yenicami önünde eskiden mevcut olup sonradan yıkılan kapının adı idi. Buna «çuhud kapısı» da denilirdi. Cami yapılmadan evvel burada Yahudiler oturduğu için onlar hakkında kulla-

nılan ve çalışkan, bilerek inkâr eden mânalarına gelen Arapça cehud, cuhud (جهود جحود) kelimeleri halk dilinde çıfıt şekline girmiştir.

ÇIKMA (چیقمه) [*Ask. - Sar.*] Devşirmelerden acemi ocağı ile ocak dışındaki hizmetlerde bulunanların yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı tâbir saray hizmetlerinde bulunanlardan taşra hizmetlerine memur edilenler hakkında da istimal olunurdu. Çıkma; saray mensuplarının bir odadan diğer odaya nakletmeleri, bir daireden diğer daireye geçmeleri suretiyle de olurdu. Yine bu makamda «ocağa çıkma», «kapıya çıkma» tâbirleri de kullanılırdı.

Yeniçeri ocağına çıkacakların hizmet müddetleri yedi sene olarak muayyen idiyse de her vakit buna riayet edilmezdi. Ocaklardaki münhallere ve ihtiyaca tâbi idi. Bu sebeple daha geç olduğu gibi, harb sebebiyle boşlukları doldurmak için, müddetin bitmesinden evvel de vâkı olurdu.

Yeniçeri ocağının asker ihtiyacını yeniçeri ağası bir takrirle Divan'a arz eder, bunun üzerine kanunen nereden acemi alınması icabediyorsa ona dair bir hükümle keyfiyet yeniçeri ağasına bildirilirdi. Ağanın arzı olmadan bostancı ocağından ve acemi ocağı haricindeki cemaatlerden veya kuloğullarından kanun üzere çıkacak efradın miktarı müstakil bir hükümle ağaya bildirildiği de olurdu. Bazan İstanbul'da vukua gelen yangınlarda hizmetleri görülen acemilerin eskilerinin kapıya çıkmaları da kanundu.

Çıkma; biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki türlü idi. Büyük çıkma saltanat tebeddüllerinde, küçük çıkma ise diğer zamanlarda vâkı olurdu. Büyük çıkmaya «cülûs çıkması», «umum çıkması» da denilirdi. Bundan başka sünnet veya nikâh gibi bazı zamanlarda da çıkma olurdu. Bunlar da küçük çıkmadan sayılırdı.

Devşirme usulü terk ve acemi oğlanları kanunu ile ocak dışındaki cemaatlerin vaziyetlerinde tebeddül vuku bulduktan sonra bu tâbir yalnız saraydan memuriyetle çıkanlar hakkında kullanılırdı.

ÇIKMA BAŞI (چیقمه باشی) [*Sar.*] Saray mensuplarından büyük çıkmalarda en yüksek rütbe ve memuriyetle çıkanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her büyük çıkmada yalnız bir çıkma başı olurdu.

ÇIKMA KULE (چیقمه قوله) [*Mim.*] Kale bedenleri üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak inşa edilen küçük kulelere verilen addır. «Gözcü kule», «yavru kule» adı da verilen bu kuleler bekleme ve etrafı tarassut için yapılırdı. Umumiyetle Ortaçağ ve Rönesans şatolarında çok tesadüf edilen bu çıkma kulelerin merdivenleri döner olarak inşa olunurdu.

ÇIMA DİKİŞİ (چیما دیکیشی) [*Bah.*] Ana arma, makara sapanları ve buna benzer makara ve bastikadan donatılmıyan halatların çımalarını biribirine raptetmek için kullanılan dikişin adıdır.

ÇIPLAK (چیپلاق) [*Ask.*] Yeniçerilerde hizmete girmek üzere nöbetle soyunan neferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa çıplağı, kaptan paşa çıplağı gibi sınıflara da ayrılırlardı.

§ [*Bah.*] Tersane mensubîninden bir kısım efrada verilen unvandır. Bunlar «Küçük Hüseyin Paşa çıplakları» namiyle teşkil olunan müfrezenin efradını teşkil ederlerdi. Çıplak müfrezesi Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan paşalığı zamanında teşkil edildiği için onun namına nispetle yâd olunurlardı. Bunlar bu namı kıyafetlerinden dolayı almışlardı. Çıplaklar, daima kaptan paşanın refakatinde bulunurlardı Bunlar başlarına mavi püsküllü fes, arkalarına kenarları sırma ile süslü kolsuz kısa salta, bacaklarına kısa ve paçaları kırmızı harçlı şalvar giyer, bellerine kırmızı kuşak sararlardı. Kuşaklarında bir çift tabanca ile uzun bir bıçak taşırlardı. Baldırları ve omuzlarına kadar kolları daima çıplaktı. Çıplak namını işte bundan almışlardı.

ÇIPLAK ÇAVUŞU (چیپلاق چاوشی) [*Ask.*] Yeniçerilerden hizmete girmek üzere nöbetle soyunan va çıplak adı verilen neferlerin zâbiti hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇIRÇIL (چیرچیل) [*Bah.*] Bir fıçıyı ufki kaldırmak için iki başlarına takılır iki tane enli kancalı zincirin adıdır.

ÇIRNIK (چیرنیق) [*Bah.*] Tek ve yekpare direkli, avara serenli bir yelkenle bir gabya ve üç floku bulunan çekdirmeden büyük yelken kayığının adıdır. 200 tonilâtoya kadar büyüklükte yapılanları vardı. «Lehçe-i Osmani» de yanlışlıkla çernik suretinde harekeliyen Ahmet Vefik Paşa bunun için şu izahatı veriyor: «Bulgarcadan. İki başı çalık Talyan kayığı, o biçimde küçük zahire kayığı, çernikin pek küçüğü petalye.»

ÇIRPICI (چیرپیجی) [*San.*] Boyanmış yazmaları, çuha ve emsali dokumaları yıkayan sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çarpmak'ın muhaffefi o'an ve yavaşça vurmak, bezi suya vurup yıkamak, boyalı ip ile tahtaya

uzunluğuna nişan vurmak, aşırmak mânalarına gelen çırpmak mastarından meydana gelmiştir. Boyalı şeyler yıkanırken suya çırpılıp vurulduğu için bu ismi almıştı.

İstanbul'un vaktiyle mesirelerinden biri olan ve şimdi at yarışları yapılan yerin bitişiğinde bulunan Çırpıcı çayırı bu ismi orasının eski zamanlarda o gibi sanat sahipleri tarafından kullanılmasından dolayı almıştır.

ÇIRT (چرت) [*San.*] Hayvanla su çıkarılan dolap nevilerinden birine verilen addır. «Lehçe-i Osmani» de «sath-ı münhani üzere hayvana çektirilen bir nevi su tulumu dolabı» suretinde izah olunmuştur.

ÇITARI (چیتاری) [*San.*] Bir teli ipek, iki teli pamuk nakış dokumalı, eski zamanlarda elbise yapılan, bir nevi kumaşın adıdır. Buna Farsça bir kelime olup ipekli kumaş mânasına gelen «dîba» da denilirdi.

ÇİÇEK MUHASEBESİ (چیچك محاسبه‌سی) [*İkt.*] Basit ve muzaaf usullerden hiçbiriyle münasebeti olmıyan iptidai bir muhasebe şekline verilen addır. Bu muhasebenin esası şudur:

Tüccar hesabının neticesine bakarken:

Pasif

1 — Koyduğu sermaye
2 — Tüccarın başkalarına olan borcu
Yekûn

Aktif

1 — Kasa mevcudu
2 — Mevcut emtia ve sabit kıymetleri
3 — Başkalarından alacakları
Yekûn

Bunlar arasındaki fark lehte ise kâr, aleyhte ise zarar olarak kısaca hesabedilir. Bunun çiçek olan yeri şurasıdır: Tüccar müşterilere veresiye satış yaptığı zaman defterinde bir yere borç miktarını yazar. Mahsuben müşteriden tahsilâtı bundan tenzil eder. Borç bitince hesabın etrafını bir daire ile kapatır. Bilânçoda mevcudatını hesabederken etrafı daire ile çevrilmiş olan hesaplar alınmaz. Yalnız alacak bakıyeleri toplanır. Tüccarın harice olan borç'ları da bu şekilde hesaplanır ve bilânço bu esasa göre tanzim edilir. İşte bu borç ve alacakların etrafını daire ile çevirme ameliyesine çiçekleme ve hesabın sistemine de çiçek muhasebesi denilmesi bundan dolayıdır.

ÇİFT DİKİŞ (چفت دیکیش) [*San.*] Çift dikişle dikilen mücellet kitaplara verilen isimdir.

ÇİFTE AHARLI EBRU (چفته آهارلی ابرو) [*San.*] Üzerine evvelâ nişasta ve sonra yumurta akıyle ahar sürülmüş ebrulu kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ebrulu kâğıt; üzerine boya ile somakiye benzer damarlar yapılmış kâğıtlara denir.

ÇİFTE AHARLI KÂĞIT (چفته آهارلی کاغد) [*San.*] İki yüzüne ahar sürülmüş kâğıtlara verilen isimdir. Yalnız bir yüzüne ahar sürülen kâğıtlara «aharlı kâğıt» denilirdi. Ahar sürülmüş olan kâğıtlardan mürekkep kolaylıkla silinir, leke bırakmadığı için hattatlar tarafından bu kâğıtlar kullanılırdı.

ÇİFTE ALİ (چفته علی) [*San.*] Ali Kurna kâğıdının kısaltılmış olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİFTE DOLAP (چفته طولاب) [*Ask.*] Yeniçeri ağalarına mahsus harem dairesi kapıcısının yerine verilen addır.

§ [*Mim.*] Tek dolaptan kalın lâtanın adıdır.

ÇİFTE ETIBBA (چفته اطبا) [*Ask.*] Askere çağırılan yeni efradın muayenesini yapan sıhhiye heyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerliğin ilk muayenesi iki doktor tarafından yapıldığı için bu heyete o ad verilmiştir. Bunların raporlarına «çifte etıbba raporu» denilirdi.

ÇİFTE ETIBBA RAPORU (چفته اطبا راپورى) [*Ask.*] Askere çağırılan yeni efradın muayenesi sonunda verilen raporlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askere alınmış olanlardan malûliyet iddiasında bulunanlar da çifte etıbbanın muayenesine tâbi tutulur, verilen rapor da o adı alırdı.

ÇİFTE EZAN (چفته اذان) [*Hal.*] Namaz vakitlerini bildirmek maksadiyle minarelerde okunan ezanın çift olarak okunması hakkında kullanılır bir tâbirdir. İyi sesli iki kişi tarafından okunan bu ezan biribirini takiben iki defa değil, birincinin dört defa الله اكبر dedikten sonra ikincinin de dört defa الله اكبر demesi ve öteki lâfızların da bu suretle biribirini mütaakıp ikişer defa tekrarlanması suretiyle okunurdu.

ÇİFTE HAMAM (چفته حمام) [*Mim.*] Bir tarafı kadınlara, öbür tarafı erkeklere mahsus olmak üzere iki kısımdan ibaret olan hamamlara verilen addır. Bu hamamlar ekseriya aynı taksimatı haiz olmak üzere yapılırdı.

ÇİFTE KARDEŞ (چفته قردەش) [*Tul.*] İki dost sandığın biri önde, diğeri arkada dostça, kardeşçe güle oynıya yangınlara gidip gelmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biribirine rakîp olan sandıkların karşılaşmaları ise iki taraf için çok tehlikeli bir manzara teşkil ederdi.

ÇİFTE KUŞ (چفته قوش) [*San.*] Kuş şeklinde filigranlı bir nevi kâğıdın adı idi. Venedik mamulâtı olan bu kâğıtlara «çifte kuşlu Venedik kâğıdı» da denilirdi.

ÇİTFE NÂRA (چفته نعره) [*San.*] Orta kâse büyüklüğünde yanyana konulmuş ve üzerlerine deri geçirilmiş iki yuvarlaktan ibaret çalgının adıdır. İki küçük değnekle çalınan bu çalgıya tekkelerde kudum denilirdi. Rufaî tekkelerinde tek, Mevlevi tekkelerinde çiftti.

ÇİFTE SALÂ (چفته صلا) [*Hal.*] Namaz vakitlerinin veyahut ölüm haberlerinin verilmesi için minarelerde iki veya daha ziyade kişi tarafından okunan salâlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma için okunana «cuma salâsı», ölüm münasebetiyle okunana da «cenaze salâsı» denilirdi.

ÇİFTE SANDIKLI (چفته صندقلی) [*Mim.*] Tahtaperde ve bağdadi imalinde kullanılan bir nevi ince çam tahtasının adıdır.

ÇİFTE TAFTA (چفته تافته) [*Giy.*] İpekli kumaşlardan birinin adıdır. Hicrî 908 (1502) tarihli «Kanunname-i İhtisab-i Bursa» da (Tahsin Öz, Türk kumaş ve kadifeleri, fasikül: I, İstanbul 1946, Millî Eğitim Basımevi, sahife 41) mevcut malûmata göre «mesdudi (seddolunmuş, bağlanmış)bin sekiz yüz çift tel olup eni beş rubu kirahda olurdu ve el ayası ile taftanın yüzüne zamk sürülürdü, pürüzü yatsun deyu». Sonradan tellerin eksiltilmiş ve bu yüzden hâsıl olan seyrekliği giderebilmesi için zamk suyuna tuz katılmağa başlanmış olduğu, kanunnamede bunun men'i ve eski halde yapılmasına dikkat olunması yazılı bulunmasından anlaşılmaktadır.

ÇİFTE TAKRİRLİK (چفته تقریرلك) [*San.*] Takrirlik kâğıtların çift sahifelileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Takrirlik kâğıtlar daha ziyade tek sahife idi.

ÇİFTE VAV (چفته واو) [*San.*] Eski yazıdaki «و» harfinin çift olarak yazılması suretiyle meydana gelen şekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yazılara hatt-ı musanna' (sanatlı yazı) denilirdi. Vavlar yani «v»ler sağlı sollu yazılırdı. Mısırçarşısı'nın iç kapısının üstünde bu türlü yazılmış çifte vav vardı.

ÇİFT KUZU (چفت قوزو) [*Tez.*] Mushaflarla yazmalarda yazı ile kenarı biribirinden ayırdetmek için yeşil altınla sarı altından bir arada çekilmek ve araları mürekkeple ve ince cetvelle fasledilmek suretiyle yapılan ve «kuzu» adı verilen cetvelden dış ve içe çekilmiş olanlara verilen isimdir. Cetvel yalnız dışa çekilirse «tek kuzu» denilir.

ÇİFTLİK (چفتلك) [*Mal., Hal.*] Tarlaları, damları ve demirbaş eşyayı havi mülk ve malikâne demek olan çiftlik «Kamus-u Türki» de (cilt 1, sahife 511) şöyle tarif olunmuştur: «Çift sürüp mahsulât yetiştirmeğe mahsus mahal, bir sahibin tasarrufu altında bulunan müteaddit tarlalarla bağ, orman, mer'a vesaire mecmuu ki amele ile veyahut ortaklaşa işliyen ve çiftliğin mahsus hane veya kulübelerinde ikamet eden çiftçiler marifetiyle işlenir.» Değerli Profesör Ö. Lûtfi Barkan, İslâm Ansiklopedisi, c. 3, cüz 25, s. 392-397, çiftlik maddesinde şu malûmatı vermektedir:

«1— Reaya çiftliği. Osmanlı imparatorluğunda mirî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak memleket arazisinin büyük bir kısmı müstakil bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin hususiyetine göre ayrıca hesabedilerek reaya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki Islâvlar arasında baştineler) halinde, birtakım parçalara bölünür ve bu çiftlikler onları işliyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp daimî ve irsî bir nevi kiracılık mukavelesi ile bütün olarak terk edilirdi.

«Bu suretle devlet topraklarından ayrılan çiftliklerden biri (veya yarısı) kendisine verilmiş olan ve bu durumu, nüfus ve arazi tahrirleri neticesinde defterlere geçirilmiş bulunan köylü bu toprakları işlemekle mükellef tutulurdu. Uhdesinde kayıtlı bulunan çiftliği işlemiyen köylünün elinden bu çiftlik geri alınarak başka birisine verilebildiği gibi, bu gibi çiftçiler, çift bozan resmi veya leventlik akçası adı ile, bu toprakların boş bırakılmasından doğan zararları ödeme mahiyetinde bir tazminat vermeğe de mecbur tutulurlardı.

«Bu suretle teşkil ve muhafaza edilen reaya çiftliklerinin mesahalarını tâyinde muhtelif usuller bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde nadas ve ekim işleri bir çift öküz ile yapılabilecek büyüklükte olan zirai işletme bütününe çiftlik ve yarısına da öküzlük denilir. Aynı suretle reaya çiftliğinin muayyen miktarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sahası olarak tarif edildiği de vâkıdır. Bununla beraber kanunnamelerde çiftliğin tarifi yapılırken halk arasında yayılmış olan bu kabîl anlayışlar kabul edilmiyerek resmî tarifin icapları üzerinde ısrarla durulmaktadır. Resmî tarife göre ise bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabil yetine göre değişmek üzere âlâ yerden 60-80, ortahalli yerden 80-100, edna yahut kıraç yerden 100-150 dönüm (eni ve boyu 40 ar adım olan bir yüz ölçüsü) olarak, sarih

bir şekilde hudutlandırılmaktadır. Bu ölçüleri göz önünde bulundurmıyarak yapılacak bütün diğer tariflerin yanlış tefsirlere yol açtıkları görülerek bazı kanunnamelerde ayrıca tafsilât verilmek suretiyle bu tarifin hakiki mânasının ne olması lâzım geleceği tasrih edilmektedir. Meselâ mesahası bu suretle tesbit edilmiş bulunan çiftliklerden (yahut çift) senede bir defa mart ayında alınması âdet olan çift akçasının nasıl toplanacağı bahis mevzuu olduğu zaman: «çift resmi, arza bağlanmıştır. Öküze değil» denilmekte ve üzerlerine tamam çift yazılan kimselerden sipahilerinin «sen iki veya üç çiftle ziraat edersin» diye tekrar çift resmi istemiyecekleri belirtilmektedir. Bununla beraber bahis mevzuu çiftliklerin defterlerde reaya üzerine çiftlik yerine çift veya nim çift işareti ile kaydedilmekte olması ve reayanın tamam bir çiftliğe tasarruf edenlerden alınmakta olan resme çiftlik resmi yerine çift resmi veya akçası denilmesi de kayda değer. Böylece birçok yerlerde halkın anlayış ve tarifine uygun olarak dönümler ile ölçülen hakiki bir reaya çiftliği ile, bir çift öküzle işlenebilen büyüklükteki yer arasındaki münasebet meydana konulmaktadır. Fakat yakından tetkik edildiği takdirde, böyle bir çift resmi sadece bir çift öküzle yer işliyenlerden alınan bir resim olmadığı gibi, devlet topraklarında kanunnamenin tarif ettiği şekilde bir çiftlik arazi tasarruf edenlerin vereceği bir çeşit toprak kirası da addedilemez. Bilâkis onu çeşitli mükellefiyetlerin bir mecmuu gibi anlamak lâzım geldiği görülür.

«Gerçekten Müslüman köylülerin elinde bulunan her tamam çiftlik miktarı toprak, muhtelif mahal ve zamanlara göre, 22 ile 60 akça arasında değişen ve çift resmi veya akçası tâbir edilen bir verginin mevzuudur. Aynı suretle yarım çiftlik (nim çift) yer tutanlardan da bu çift akçasının yarısı alınmaktadır. Elindeki toprağı yarım çiftlikten de az olan reayadan ise, arazinin verim kıymetine ve zamanına göre, her 3,5 veya 10 dönümde bir akça olmak üzere dönüm resmi alınmaktadır. Buraya kadar bahis mevzuu olan şekilleri ile çift resminin eldeki arazinin büyüklüğüne göre verilen bir arazi vergisi (veya kirası) olduğu aşikârdır. Bununla beraber, toprağı yarım çiftlikten az olan veya hiç olmıyan fakat evli bulunan her Müslüman reayadan elinde bir çift öküzü olsun veya olmasın, alınmakta olan 12 akçalık bir bennâk resmi ile, hiç çifti ve çubuğu olmıyan ve henüz evlenmemiş olanlardan alınan 6 akçalık bir mücerret resmi vardır ki bu resimlerde çift akçası ile aynı gruptan oldukları halde bunlar sahip oldukları arazi miktarı herhangi bir şekilde göz önünde tutularak hesabedilmez. Çift akçası verenlerden bir de ayrıca bennâk veyahut mücerret resminin alınmaması da çift akçası yekûnu içinde bu nevi baş vergilerinin veya kullukların da dâhil bulunması lâzım geldiğini göstermektedir. Aynı surette, bazı bölgelerde tesadüf edilen ve defterlerde üzerlerine bir çiftlik yer yazılmadığı halde tedarik ettikleri bir çift öküzle ve sipahinin izni ile timar dâhilinde ziraat yapmak imkânlarını bulan yağcı, yürük ve yamak gibi hususi teşkilât ve vazifelere bağlı kimselerden alınan paraya boyunduruk resmi denilmesi ve çift resminin 33 akça olarak alındığı bir memlekette bu resmin sadece 12 akçadan ibaret bulunması da kayda şayandır. Sipahi timarında bir çift öküzle çalışmakta olanların vermesi gereken 33 akçalık bir çift resmi üzerinden sırf koştukları bir çift öküze (boyunduruğa) izafe edilen bir vergi almakla iktifa edilmesinin sebebini kanunname şu şekilde izah etmektedir: «Bu gibilerden yer kulluğu adı ile sipahinin toprağında ikamet resmi olarak esasen daha evvel 12 akça alınmış bulunuyor. Bu sebeple tekrar çift akçasının tam olarak alınması bunları mağdur edecektir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, Kanunlar s. 24, 235). Bu suretle de meydana çıkmaktadır ki çift akçasının içinde yalnız bir çift öküzlük iş hacmi esasına göre boyunduruk resmi olarak alınan bir nevi zirai kazanç veya toprak kirası ile birlikte topraksız köylülerin bile bennâk veya mücerret resmi ve yer kulluğu gibi türlü adlar ile verdikleri diğer vergiler de vardır.

«Çift resminin bu karışık ve katışık mahiyeti Müslüman olmıyan reayadan alınan ispenç resmi veya ispence ile karşılaştırıldığı zaman daha iyi meydana çıkmaktadır. Topraklı, topraksız evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın haraç verme çağına gelmiş olan her gayrimüslim erkek nüfustan alınan ve umumiyetle mahiyet itibariyle olduğu kadar miktar itibariyle de çift akçasına muadil bir vergi olan bu ispenç resmini veren Musevi ve Hıristiyanlardan, ayrıca bir de çift akçası veya bu resmin bennâk, mücerret ve boyunduruk şekilleri ile yer kulluğu gibi yukarda isimleri geçen türlü teferruatı alınmamaktadır. Bu vaziyete göre ispenç resminin çift resminden ayrı bir vergi olmayıp elindeki toprak veya çift hayvanı miktarı hesaba katılmadan vergi mükellefiyeti çağına gelmiş olan her gayrimüslim reayadan müsavi surette alınmakta olan çift resmi veya teferruatının diğer bir ismi olduğunu söyliyebiliriz. Çift resmi ve benzeri vergilerinin reaya çiftliklerinin

bütün olarak muhafazası hususunda alâkadarların dikkat ve ihtimamlarını celbedecek mahiyette olduğunu da kaydetmek lâzımdır. Bu suretle müstakil küçük çiftçi işletmelerinin dağılıp parçalanması ve netice itibariyle bir kısım köylünün topraksız kalmasına mukabil diğer bir kısım toprakların zenginlerin elinde toplanması gibi, köylülerden birçoğunun vergi verme kabiliyetini azaltacak olan uygunsuzluklar devlete ait topraklar üzerinde bir kiracı vaziyetinde yerleştirilmiş olduğu farz ve kabul edilen çiftçilerin tarlalarını istedikleri gibi tasarruf edemiyeceklerine ait, bir hukuki prensibin ve maliye sisteminin icaplarına uygun olarak caiz görülmüyordu. Kendi vasıtaları ile kendi tarlası üzerinde çalışan müstakil köylü işletmeleri imparatorluk için çok verimli bir vergi mevzuu teşkil ettiği kadar siyasi ve içtimai bir gaye olduğu için bu işletmelere ait olan çift resminin serbest satış veya hudutsuz bir verasetle intikalde toprağın parçalanması neticesi olarak, kaybolması tehlikesinin parça halinde toprak alım ve satımının menedilmesi için en büyük bir sebep olduğunu kanunnameler zikretmektedir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, XVII). Aynı suretle ödeme mecburiyetinde oldukları ispenç resmi veya çift akçası bedellerini tedarik için de, köylülerin devlet topraklarından hiç olmazsa, bir çiftliği bütün olarak ellerinde tutup, işletmeye çalışmaları sıkışık vaziyetlerde satma veya borçlanma suretiyle çiftliğin bütünlüğünü bozacak şekilde bazı tarlalarını ellerinden çıkarmamalarını intacetmektedir. Bulunduğu yeri gelişigüzel terk etmek ve çiftliğini bozarark, başka işle meşgul olmak hürriyetinin birtakım kayıtlara tâbi tutularak âdeta menedilmiş olması ve mirî arazi zer'inin parça halinde tarla satışını ve İslâm miras hukukunun parçalayıcı tesirlerini bertaraf eden asli bazı kaideleri, reaya çiftliklerini hep bu gibi parçalanma tehlikelerine karşı müdafaa edecek bir görüş ve anlayışla vaz'edilmiş bulunmaktadır.

«2 — Hassa çiftlik. Osmanlı imparatorluğunda bilhassa ilk devirlerin sipahi timarlarında, doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve «kılıç yeri» tâbiri ile de anılan hassa çiftlikler ve çayırlar da vardır. Hattâ bazı yerlerde hassa bağ, bahçe ve değirmen kayıtlarına da tesadüf edilmektedir. Doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve o zaman kullanılan bir tâbir ile sipahinin çifti yürüyen bu çiftlikler kendisi ve ailesi efradı toprak işleri ile meşgul olmak istemedikleri takdirde sipahi tarafından mirî topraklardan ayrılıp tesis edilen reaya çiftliklerinden tamamen farklı olarak şekil ve şartları devlet kanunları ile tâyin edilmiş bulunan umumi ve tek bir tip kira mukavelesi ile değil, tamamen şahsi ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verilebilmekte idi. Hassa çiftlikler üzerinde bu suretle meydana gelen kiracılık münasebetleri ise ekseriya mahallî örf ve âdetlere göre ayarlanan bir ortakçılık şeklini almakta idi, Bazı yerlerde tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından temin edildiği takdirde mahsul yarıyarıya paylaşılmakta olduğu gibi bazan da bu gibi hassa çiftliklerden sipahi ancak 1/4 almakta idi. Hassa bağlar ile bahçe ve bostanlarda da sipahinin hissesi 1/3 veya 1/4 dir. Bununla beraber bu nevi tarla, çayır, bağ ve değirmenleri sipahinin mutlak mülkü addetmek de imkânsızdır. Çünkü sipahi bunları kimseye satmaz. Satsa bile bu satış ancak kendi zamanı için muteber tutulmakta ve kendisinden sonra gelen sipahi tarafından bu gibi satış muameleleri feshedilebilmektedir. Bu suretle bu nevi hassa çiftlikler ile bağ, bahçe ve çayırlar, bazı timarların tetimmatından olarak ve kılıç yerine bağlı demirbaşlar veya makam maaşları şeklinde hususi vaziyetlerini muhafaza etmekte idiler.

«Osmanlı imparatorluğunun üzerinde kurulduğu memleketlerdeki eski malikâne sisteminin bir zirai işletme bütünü olarak, haiz olduğu hususi bünye ve teşkilâtın izlerini muhafaza eden bu nevi timara mülhak çiftlik, çayır, bağ, bahçe ve değirmen gibi tesisler, Osmanlı devrinde timarlar dâhilindeki diğer reaya çiftlikleri arasında esasen ehemmiyetsiz bir mevcudiyet ifade ettikleri gibi, XVI. asırdan itibaren de hakiki ehemmiyet ve mahiyetlerini tamamen kaybederek, ancak eski devirlere ait toprak münasebetlerini hatırlatan birer bakıye şeklinde mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Osmanlı devrinin ekseri sipahi timarlarında hassa çiftlikler ortadan kalkmış ve timarlı sipahi bu nevi büyük hususi çiftliklerini doğrudan doğruya veya yarıcılıkla işletmekle meşgul toprak zenginleri olmaktan ziyade kendisine mümkün mertebe fazla çift akçası ile diğer vergileri para halinde vermeğe muktedir müstakil çiftçi işletmelerinin çoğalması ile alâkalı gelir toplayıcı birer asker ve devlet memuru haline girmişlerdir.

«Sipahi timarında bir çift öküzle işletilebilecek büyüklükte olan bu hassa çifliklerin bazı padişah hasları ile büyük vakıflarda ehemmiyetli nispetler kazanarak ortakçı veya ellici toprağı adı ile geniş sahaları ve bilhassa münbit ovaları işgal ettikleri görülmektedir. Bu

nevi haslar ve vakıflar arazisine de tıpkı sipahi timarındaki hassa çiftlikler gibi üzerinde çalışacak olan çiftçilerin hukuki statüleri ne olursa olsun tapu ile alınan ve öşrüne işlenen reaya çiftlikleri şeklinde tesadüf edilmekte ve ancak ortakçılık ile işletilmektedir (krş. Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, İktisat Fakültesi mec. 1, sayı 2). Mirî arazi hükümlerinden ayrı, hususi bir hukuki rejime tâbi bulunan bu gibi topraklar da diğer hassa çiftlikleri gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla imparatorluğun topraklar rejimi içinde kaybolarak veyahut hususi mülkler şeklinde şahıslara mal edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bazılarının teşekkülüne yaramışlardır.

«3 — Askerî vazifelere bağlı çiftlikler. Osmanlı imparatorluğunda timarlı sipahiler yanında birtakım askerî vazifeler ile alâkalı çiftçi askerler de vardı ki, bunlar işledikleri çiftliklerin her türlü vergilerinden muafiyet mukabili, kendi aralarında, nöbetleşe sefer veya hizmetlere iştirak ederler ve bu bakımdan teşkilâtlandırılmış bulunurlardı. Yaya müsellem ve yürüklerin ellerinde bulunan çiftlikler ile voynuk baştinelerini bunlar arasında zikredebiliriz. Bu gibi askerî vazifelere bağlı topraklar, tabiatiyle diğer reaya çiftlikleri ile sipahi timarlarındaki hassa çiftliklerden büsbütün ayrı usul ve kaidelere göre tasarruf edilmekte idi.

« 4 — Büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri. Reaya çiftliklerinin müstakil çiftçiler elinde, bütün olarak muhafazası için sarf edilen gayretler ne kadar büyük olursa olsun, asırlar boyunca çok değişmiş olan tarihî ve iktisadi şartlar içinde bu gibi hukuki ve idari mevzuatın kendilerine mahsus bir nizamı muhafaza edebilmelerine imkân bulunmamıştı. Bu sebeple bilhassa son zamanlarda merkezî devlet otoritesinin gevşemesi ve imparatorluğun kendisine has teşkilât ve müesseselerinin bozulması ile mütenasip olarak memleketin her tarafında içtimai ve zirai bir bünye tagayyürü ve çiftlik sahipleri denilen, toprak zengini ağa ve beylerden mürekkep, zirai bir derebeyi sınıfı ile topraksız ve varlıksız köylüler arasında bir toprak meselesi meydana çıkmıştı. Tarihî inkişafların bu safhasında Osmanlı memleketlerinin büyük bir kısmı ve bunlar arasında bilhassa Bosna-Hersek, Vidin, Tesalya ve Makedonya gibi, bazı Rumeli memleketleri, büyük bir kısım toprakları çiftlik haline sokulmuş olan birer büyük çiftlikler memleketi manzarasını almıştı. 1840 tarihlerine doğru, bütün Orta ve Doğu Avrupa'yı istilâ eden hürriyet için mücadele hareketleri ve köylü isyanları, Osmanlı memleketlerine de sirayet ederek, topraksız köylüleri kendi ıstıraplarının hakiki sebepleri üzerinde düşünmeğe sevk etti. Bu suretle Sırp veya Bulgar istiklâl dâvaları, köylü kütlelerinin toprak edinme ihtirası karşısında, sosyal bir mesele olarak anlaşıldığı ve bu sosyal mesele, din ve milliyet farkları ile, ayrıca güçleştiği için, hususi bir şiddetle kendini gösterdi. Her mıntakadaki hususiyetleri ile henüz kâfi derecede aydınlatılmamış olan bu meselenin tetkiki için, her şeyden evvel, şu cihetin de hatırdan çıkarılmaması lâzım gelir: Osmanlı imparatorluğunda, sipahi timarından farklı olarak, ayrıca sahiplerinin mülkü olan timarlar, veya askerî vazife ve mükellefiyeti olan mülk topraklar vardı. Nitekim şark vilâyetlerinin birçoğunda, malikâne-divanî sistemi şeklinde, birçok köylerin topraklarına tasarruf eden mülk yahut vakıf sahipleri de mevcuttur (krş. Ömer Lûtfi Barkan, Malikâne-divanî sistemi, THİT mecm., 1939, II, 119).

«Sipahi timarlarında da birtakım hassa, çiftlikler, mirî arazi üzerinde tesis edilmiş ortakçı yerleri ve hususi çiftlikler de vardı. Esasen mirî arazi rejimi de hiçbir zaman bütün memlekete tamim ve teşmil edilmemişti. Suriye, Mısır, Irak ve Girit gibi memleketlerde mirî arazi rejiminin esaslarına uymıyan hususi toprak rejimleri baki kalmıştı. Nitekim Bosna'daki çiftlikler rejimi de buradaki beylerin İslâmlığı kabulünden evvelki devirlere ait eski toprak münasebetleri nizamının bir devamından başka bir şey değildi. Aynı suretle eski arazi ahkâmı ile ona uyarak, 1274 tarihli Arazi Kanunnamesinin 130. maddesi, ahalisi mevcut olan bir kariyenin çiftlik ittihazı ile topraklarının müstakillen bir şahsın uhdesine verilemiyeceğini emretmekte ise de, bu gibi memnuiyetleri hükümsüz bırakan çareler her zaman bulunabilmiştir.

«Teşekkül tarzına hâkim olan umumi şartlara gelince, son zamanlarda eski timar sistemi bozularak, muayyen bir mıntakanın gelirini toplamak sanat ve salâhiyetlerinin, mirî mukataat şeklinde, bazı nüfuzlu kimselere, mültezimlere verilmesi için veya 10 senelik geliri peşin (muaccele) alınmak suretiyle, malikâne olarak, satılması ile mirî arazinin tasarruf hükümlerinin gitgide mülk topraklar üzerindeki tasarruf hükümlerine yaklaştırılarak, satın almalarla toprak biriktirmek ve biriktirilen toprakları mülk gibi tasarruf etmek imkânlarının meydana çıkması gibi, hukuki ve malî esasları ön plânda hatırlamak mümkündür. Fakat bunların arkasında, bu mıntakalarda harb ve karışıklık halinin da-

imî bir tehlike teşkil etmesinden doğan ekonomik ve demografik vaziyetlerin, zirai hayatın büyük senyör malikâneleri etrafında teşkilâtlanmasını zaruri kılması gibi, imkânları da unutmamak lâzım gelir. Gerçekten malikâne sistemi ile ortakçılık rejimlerinin içtimai ve iktitisadi bakımlardan; en tehlikeli tiplerinin, iktisadi bir kapanma ve boğulma devrinin, siyasi karışıklıklar, kıtlıklar ve sâri hastalıkların küçük zirai işletmelerin iktisadi varlığını za'fa düşürüp, köylüyü ilk buhranda, kayıtsız ve şartsız olarak, sığınacak kuvvetli bir adam aramağa mecbur ettiği zamanların mahsulü olduğu unutulmamalıdır. Bu gibi devirlerde para azlığı ve mütemadiyen sermayesini kaybetme tehlikesi, köylüyü zengin komşusuna sığınmak ve onunla el ve iş birliği yapmak mecburiyetinde bırakmakta ve sıkışık vaziyette olanların çalışabilmesi için, lüzumlu vasıtaları temin edebilecek mevkide olanlar ise, derebeyi şekline girmektedirler. İşte Osmanlı imparatorluğunun gerileme devrinde meydana çıkan iktisadi sarsıntılar ile malî müşküller, bu neviden bir vaziyet yaratmış ve her mıntakanın kendi içine kapanıp boğulmasını ve toprak işçiliğinin nüfuzlu ve varlıklı birtakım çiftlik sahiplerinin elinde ve onların tabiî olarak teşkilâtlanmasını icabettirmiştir. Bu beyler içinde, halkın şaşkınlığından istifade ederek; ucuz fiatlerle arazi satın almış vurgunculer ile memur veya asker sıfatı ile, haiz oldukları devlet otoritesini fena istimal ederek, servet kazanmış mütegallibe de vardı. Bu sahadaki tereddi ne kadar ileri bir dereceye varmış olursa olsun, kendilerine mahsus hukuki statü ve imtiyazları ve silsile-i meratibi ile, hakiki bir sınıf teşkil edecek şekilde tam bir toprak aristokrasisinin, teşekkül etmek için, zaman bulamadığını da müşahede etmemek imkânsızdır. Balkan yarımadasında Türkiye imparatorluğundan ayrılarak teşekkül eden devletlerin topraklarında toprak reformuna uygun devirlerde dahi Türk bey ve ağalarının ellerinde bulunan toprakların vasati sahası Avusturya-Macaristan ve Rusya memleketlerindeki arazi asılzadelerinin sahip olduğu topraklar ile kıyas kabul etmiyecek kadar küçük olduğu da anlaşılmaktadır.

«Rumelideki çiftlik rejiminin bazı hususiyetlerine gelince öteden beri çiftlik halinde işletilen veya yeni şartlar altında son zamanlarda çiftlik haline sokulmuş olan bu topraklar umumiyetle üzerlerinde aileleriyle birlikte yerleşmiş olan köylüler tarafından ve ortakçılık ile işletilmekte idi. Bu vaziyette zirai işletmenin merkezini teşkil eden büyük çiftlik binaları ve bunlar arasında çiftlik sahibinin konağı, ahırlar, hangar ve samanlıklar gibi tesisler yanında çiftçilerin aileleri ile birlikte ikametlerine mahsus olan sıra sıra sefil kulübeler, bize çiftlikler rejiminin dayandığı iktisadi ve içtimai tâbiiyetler nizamının maddi ve haricî manzarasını vermekte idi (krş. J. Ancel. Macédoine, Paris 1930 s. 31, 57, 118). Böyle bir esas üzerine teşkilâtlanmış olan bir zirai işletmenin (çiftliğin) sahibi ortakçılarına (çiftçilerine) toprakla birlikte her türlü tesisatı, kulübe, çift hayvanı ve aletler ile birlikte tohumu da temin eder ve bu sebeple mahsulü onlarla paylaşırdı. Bu paylaşma toprağın gelir imkânlarını, çiftlik sahibinin temin ettiği işletme sermayesinin nispeten ziraat nevilerine ve ortakçıların temin etmekle mükellef tutulabilecekleri hizmet ve angaryelerin miktarına göre yarıcılık, üçleme, dörtleme veya beşleme tarzında cereyan ederdi. Çiftçiler ile çiftlik sahipleri arasındaki münasebetler zâhiren serbest bir mukavele ile teşekkül edebilir görünürse de zamanla kuvvetle teessüs etmiş bulunan ve teferruatı herkesçe malûm mahallî örf ve âdetler haline girmiş ve çiftlik toprakları üzerinde yerleşen çiftçiler bu toprakların daimî ve irsî kiracıları olmuşlardır. Bu hususta mevcut örf ve âdetler hakkında bir fikir edinmiş olmak için «Bosna vilâyeti ile Hersek sancağı çifliklerindeki müzarea muamelâtında cari olan tadilâtı mutazammın nizamnameyi» gözden geçirmek kâfidir (Düstur, 14 safer 1276, birinci tertip, s. 765).

«Aynı şekilde bu mıntakalarda çiftlik sahipleri (eshab-ı alâka) ile çiftçiler arasındaki ihtilâfların tetkiki, halli ve bir nizamnameye raptı işlerinde, gerek İstanbul'daki müzakerelerde ve gerek müfettiş olarak Bosna'da büyük hizmetleri geçmiş bulnan Cevdet Paşa da, maruzat (T. T. E. M., nr. 43, 79) ında bu havalideki toprak münasebetlerinin hususiyeti ve onlar yüzünden çıkan meselelerin mahiyet ve sebepleri hakkında kıymetli malûmat vermektedir.

«Bosna'da umumi kanunlar haricinde mahallî örf ve âdet kaideleri ile idaresine cevaz verilen bu çiftlikler rejiminin çiftçilerine devlet toprakları üzerinde çalışan köylüden farklı ağır şartlar tahmil ettiğini ve sonra da mahsulün yarı yarıya ikili-birli veya birli-üçlü paylaşılması mecburiyeti yanında, ayrıca çiftlik sahibi beyin şahsına çeşitli angarya ve hizmetler ile hediyeler takdim etmek külfetine de tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. Aynı tâbiiyetleri diğer memleketlerdeki çiftlikler üzerinde mevcut farz etmek mümkündür. Bu çiftlikler rejiminin bahis

mevzuu memleketlerdeki vüsati göz önünde bulundurulursa, bu memleketlerde toprak meselesinin ehemmiyeti meydana çıkar. Bununla beraber bu memleketlerden her biri çiftlikler rejiminin uygunsuzluklarına, aynı şekilde, mâruz değillerdir. Bulgaristan'da Türk beylerine ait çiftlikler umumiyetle 200-250 hektarı geçmiş topraklardan ibarettir. Asıl büyük çiftlikler rejiminin hâkim olduğu yer Tesalya ve Makedonya idi. Gerçekten bazı tahminlere göre, Yunanistan'a ilhakında Tesalya'da mevcut 658 köyden 460 ı çiftlik arazisi üzerinde ve çiftlik-köy halinde bulunmakta idi ve yalnız 198 köy toprak sahibi müstakil çiftçilerden müteşekkil idi. Bahis mevzuu çiftlikler bu vaziyette işlenen toprakların % 75 ini ve oradaki toprakların ise, hemen hemen hepsini kaplamakta idi. Buralarda toprak sahipleri ekseriya tohumluk, ev ve arazi verir, mahsulü yarı yarıya paylaşırdı. Yalnız toprak verdiği yerlerde ise, mahsulün 1/8 ünü alırdı. Bu topraklardan büyük bir kısmı Hıristiyan zenginlerinin elinde idi. Aynı şekilde, Umumi Harbden sonra, Yunan Makedonya'sında yapılan bir anketin neticelerine göre de, bu mıntakada mevcut 1.335 köyden 609 unun çiftlik arazisi olduğu ve yalnız 727 sinin toprağına sahip müstakil çiftliklerden müteşekkil olduğu anlaşılmıştır.

«Çiftlik toprakları üzerinde, ortakçılıkla yerleşen köylülerin toprak sahibi bey ve ağalar ile olan münasebetleri bakımından, zamanına ve memlekete göre, çeşitli tiplerin mevcut bulunduğu da göze çarpmaktadır. Siyasi, içtimai ve iktisadi bakımlardan, biribirlerinden çok farklı olan bu dikkate şayan tiplerden çok taammüm etmiş bazı nümunelerin yayıldıkları sahaları sarahatle tâyin edememekle beraber, mahiyetleri üzerinde biraz durmak mümkün görülmektedir. Siyasi ve idari emniyetsizliklerin umumi bir şekil aldığı devirlerde merkezden uzak ve dağlık memleketlerdeki yerli beyler, çiftlikleri dâhilinde, müstahkem kuleler inşa ettirmişler, başlarına silâhlı adamlar toplamışlar ve âdeta istiklâl ilân ederek, hükümet memurları ile eşkıyanın zulmüne karşı, halkı müdafaa edici bir rol takınmışlardır. Buna mukabil halktan daha büyük bir tâbiiyet ve hizmet istemek hakkını kendilerinde bulacakları tabiî idi. Bu hal onların diğer serbest köylüler üzerindeki tahakkümlerini artırmalarına ve dolayısiyle çiftliklerini genişletebilmelerine sebebiyet vermiştir.

«Birçok yerlerde çiftlik sahibleri beylerin, topraklarının başında bizzat çiftliğin idaresine iştirak etmek suretiyle, çiftçilerle temas halinde yaşamayıp şehirlere çekildikleri ve oralardaki konaklarında gelirleri ile geçinen bir sınıf halinde yerleşerek, mıntakanın idaresinde ve devlete karşı, temsilinde büyük bir rol oynamağa namzet bir zümre teşkil ettikleri görülmektedir Bu hal onları, siyasi bakımdan, merkezlerden uzak ve dağlık mıntakalarda hükümran olan vahşi tabiatli, âsi derebeyleri, milliyet hareketlerini teşkilâtlandıran öncüler ve istinatgâhlar rolünden çıkarıp, şehirlere yerleşerek devletten unvanlar ve rütbeler koparmakla meşgul beyler haline koymuş ve bu suretle mukadderatlarını devletin mukadderatı ile birleştirmiştir. Bununla beraber bu durum iktisadi ve içtimai bakımdan çok fena neticeler vermiştir, Bu kasabalılaşma cereyanının tesiri altında, bizzat kendilerinin işliyebileceği bir büyüklükteki tarlalarını da yarıcı ve ortakçılara terk ederek şehre inen ve orada ehemmiyetsiz bir toprak gelirine devletten koparacağı vazife ve hizmetleri ilâveye çalışan işsiz güçsüz, içtimai nüfuz ve kudreti ehemmiyetsiz ve köylülükten bozma bir ağalar sınıfı meydana gelmiştir.

«Hakiki bir toprak beyinin buhranlara ve emniyetsizliğe karşı köylüyü himaye etmek nev'inden vazifelerini terk eden beyler veya onların dahi insafsız ve alâkasız kâhya veya mültezimleri tarafından çok fena bir şekilde istismar edilen ve bu vaziyette kendilerine ait olmıyan bir toprak üzerinde çalışmak mecburiyetinde olan köylüler kendi çalışmaları ile artık tufeyli bir gelirci rolüne düşerek her türlü nüfuz ve itibarını kaybeden mülk sahiplerini faydalandırmamak için ortakçılık rejiminin psikolojisine uygun bir şekilde toprağı sathi ve tahripkâr bir tarzda işlemişlerdir. Bu yüzden fakirlik ve hastalıklar arttıkça çiftlikler üzerinde yaşıyanların vaziyeti daha fazla bozulduğu gibi beylerin de geliri daraldıkça daralmıştır. Bu haller yüzünden uzaktan idare edilen çiftliklerin bulunduğu bölgelerde bir harabiyet ve bozkırlaşma meydana gelmiştir. Osmanlı imparatorluğunun bugünkü Türkiyenin hudutları dahilinde kalan kısımlarında da, Balkan memleketlerindeki çiftlikler meselesi kadar hak ve siyasi bir mahiyet arz etmemek ve aynı nispetleri muhafaza etmemekle beraber büyük çiftlikler halinde işletilen topraklar ve bu çiftliklerin ortakçı ve ırgatları hâlâ mevcuttur. Bu gibi büyük zirai mülkler ve işletmeler üzerindeki içtimai ve hukuki münasebetlerin tanzimi işi, içtimai bir mesele olarak ele alınmıştır.»

ÇİFT PERVAZ (چفت پروان) [*Tez.*] Yazı levhalarının kenarlarına yapıştırılmış olan renkli kâğıdın yanına ince hat şeklinde başka renkte bir ikinci kâğıt da yapıştırılmış olanlara verilen addır. Yalnız bir renkte kâğıt yapıştırılmış ise buna da «tek pervaz» denilir.

ÇİFTE TULUMBA (چفته طولومبه) [*Tul.*] Eskiden mevcut yangın tulumbalarından bir nev'inin adıdır. Diğer nev'ine de «Yekta» denilirdi. Buna çifte adının verilmesi iki kişi tarafından kullanılmasından dolayı idi. Tek adam tarafından kullanıldığı için diğer nev'ine de o mânaya gelen yekta adı verilmişti. Her ikisinde suyu uzağa nakleden hortum başka biri tarafından idare olunurdu.

Başbakanlık arşivinde mevcut 12 L 1206 tarihli bir vesikada sarayda on tane çifte ve altı tane yekta yangın tulumbasının bulunduğu yazılıdır.

ÇİL (چل) [*Mes.*] Eskiden kırk paralık gümüş sikke hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Çil kuruş» da denilirdi. Çil; Farsça kırk demektir.

Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbih
Her birisinin vird-i zebanı çil ü pençah
Ruhi

ÇİL AKÇA (چل آقچه) [*Mal.*] Yeni para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil, parlak beyaz, boz ve kır renk demektir. Yüzdeki ben ve lekelere de çil denir. Çil para, çil kuruş, çil altın da denilirdi

Farsça çil, kırk demek olan «çehil» in muhaffefidir.

Çil akçeyi harc etse nola su gibi dildâr
Darphanesi işler gerisinden geliri var
Lâ

ÇİL ALTIN (چل آلتون) [*Mal.*] Eskiden parlak ve yeni altınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil para, çil akça, çil kuruş da denilirdi.

ÇİLE (چله) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin ister zelle mukabili olsun ister zelle mukabili olmasın ahlâkın tezkiyesi ve vicdanın tasfiyesi için tekkelerde vaz'edilen bir nevi usulün adı idi. Farsça kırk demek olan ve çehil kelimesinin muhaffefi bulunan çil'e ha eklemesiyle meydana gelen muhtelif mânalarından biri de riyazattır. İcabına göre üç, kırk, bin bir gün imtidadederdi. Dervişlerden ömürlerinin uzun bir kısmını çilehanede geçirenler vardı. «Çile» Farsça çihil kelimesinin hafifletilmiş şeklidir. Kırk gün ve kırk gece temiz ve kimsenin gelip insanı rahatsız etmiyeceği bir yere çekilip ibadet etmek mânasına gelir. Arapçada yine kırk kelimesini ifade eden erbain kelimesi, çile kelimesinin tam karşılığıdır» şeklinde tarif eden değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (İslâm Ansiklopedisi. çile maddesi) şu kıymetli izahatı veriyor:

«Çile bütün dinlerde bulunan orucun aşırı bir şeklinden başka bir şey değildir. Esmayı yani Tanrı adlarını zikrederek sülûk etmeği hakikate ve Tanrıya ulaşmağa esas tutan tarikatlarda ve bilhassa halktan çekilip bir yerde ibadet etmeği Tanrıya ulaşmak için bir vesile sayan Halvetîlerde bu inziva arbain diye anılır. Kuran'da Tanrının Musa Peygambere kırk gece ibadetten sonra, kitap vereceğini vadettiği bildirildiği gibi (II, 51) İsrail oğullarının, savaştan çekindikleri için, ceza olarak kırk yıl çölde kaldıkları (v, 26) Musa'ya Tanrının 30 gece vâde verdiği ve bu vâdenin 10 gece ile tamamlanıp, 40 olduğu, bu müddet içinde İsrail oğulları arasında Harun'un Musa'ya vekâlet ettiği bildirilmektedir. (VII, 141 ve 142). Tevrat'a göre de Musa, Tur dağında 40 gün 40 gece kalmıştır. Kitab-ı Mukaddes tercümesi, İstanbul 1908, XXIV,18, Hıristiyanlarda da paskalyadan 6 hafta önce 40 gün süren ir perhiz vardır Bu 40 sayısı ile 6 ve 3 gibi bazı sayıların mukaddes sayılmasının fisagorcular vasıtası ile Mısır'dan ve belki de Hint'ten geldiği ve bu inanışın pek eski olduğu muhakkaktır. Tarikatlardaki çile (erbain) diğer dinlerdeki oruç ve perhizler ile Müslümanlıktaki itikâfın aşırı bir şeklidir (Bk. itikâf). Ibn el-Cavzî (598 - 1201/1202), Nakd-el-ilm vel-ulema ve telbis iblis (Şam, 1340, S. 220 - 232) adlı kitabında, sofilerden az yiyenler, ömründe et yemiyenler, kötü ve bayağı şeyleri yiyenler bulunduğunu bildirdiği gibi bilhassa «erbainiye» denen bir sofi taifesinin de bulunduğunu kaydetmektedir (Ayn. esr. s. 224). Velâyetname adı ile tanınan Hacı Bektaş menakıbinde de Hacı Bektaş'ın Necef'te Medine'de, Kudüs'te Şam ve Cami Umeyye'de, Elbistan'da eshab-ı kehf mağarası etrafındaki makamlarda ve Anadoluya geldiği zaman Suluca Kara Öyük'ün mescidinde erbainler çıkardığı hikâye edilmektedir. Bütün rivayet ve menkıbeler bize halvet ve erbainin hemen bütün tarikatlarda bulunduğunu ve menşeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur. Şeyh, halvete sokacağı dervişi bu odaya götürür ve dua edip odadan çıkar, dervişin yemeği ve suyu her gün ayağına götürülür. Bu yemek, dervişin meşrep ve tahammülüne göre azaltılır. Bu müddet

içinde derviş, zaruret olmadıkça dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz. Gece gündüz ibadet, zikr ü fikr ile meşgul olur İçlerinde, geceleri uzanıp yatmayanları, uykusu gelince bir kayışı dizlerinin altından ve boynundan geçirip dizleri dikik bir halde oturarak, uyuklıyanları, yahut müttekâ (dayanacak şey) denen ucu sivri baş tarafı alın konacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp alnını, üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkıncı gün şeyh, dervişin bulunduğu odaya gider ve dervişin bu müddet içinde gördüğü birsâm ve rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir. Derviş, erbainden çıkarılır. Yıkanır ve çamaşır değiştirir. Baş suyu ile pişmiş bir çorba içer, ertesi günü yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyafette bulunur. Şeyh lüzum görürse bir erbainden sonra dervişi bir erbaine daha sokar. Birbiri ardınca 3 erbain çıkaranlar bile vardır.

«Mevlevilerin çilesi hizmet iledir ve rıza kelimesinin ebced hesabında tutarı olan 1001 gün sürer. Mevlevilikte, muhip, derviş ve şeyh dereceleri vardır. Muhip, bir şeyhe intisabetmek istiyen kişiye denir. Muhipler, sema'ı (Mevlevi usulünce dönmeyi) meşk ederler, isterlerse, ney üflemeyi ve âyinleri (Mevlevi mukabelesinde okunan ilâhileri) de öğrenirler. Muayyen günlerde mukabelede (Mevlevi âyininde) bulunurlar ve bir dedenin hizmetinde, tarikat terbiyesi görüp yetişirler. Derviş, muhiplikten geçerek çile çıkarıp tekkede bir höcreye sahip olan ve muhipleri terbiye eden dededir. Dedeler aynı zamanda şeyh namzedi tanılır ve bir yerde şeyhlik açılırsa içlerinden ehil olan biri oraya şeyh tâyin edilir. Çile çıkarmağı ve derviş olmağı kabul edene âşık ve nevniyaz derler. Çileye ikrar veren nevniyaz, tekkenin matbah kapısından girilince sol tarafında bulunan saka postunda iki dizi üstünde murakabe vaziyetinde 3 gün oturur, düşünür ve üç gün sonra ikrarında sebat ederse kendisine bir tennure (yakasız, kolsuz ve etekleri gayet geniş ve ağır bir fistan) giydirilir. Beline eliflâmet (alf-i namad) denen ve elif harfi gibi ince uzun bir kuşak kuşanır, sırtına kollu ve kısa bir hırka giyer ki buna da deste gül denilir. Başında da sikke vardır. Bu kisveye bürünmeye soyunmak denir. Soyunduktan sonra çileye girmiş sayılır ve pazarcılık hizmetine başlar. Mevlevi tekkelerinde meydancılık, çamaşırcılık, şerbetçilik, bulaşıkçılık, sumatçılık (sofra hizmeti), içeri meydancılığı (kahvecilik), tahmisçilik, kandilcilik, türbedarlık ve yatakçılık gibi hizmetler görür Bu hizmetlerin görülmesine nezaret eden dedeler vardır. Bu hizmetlerin sayısı 18 olup bu adet mevlevilerce mukaddes sayılır. Fakat derviş ve matbah canı denen çilekeş az olursa, bir adam birkaç hizmeti yapabilir. Matbah canı, zaman geçtikçe ve başka nevniyazlar geldikçe bu hizmetlere bakar. Nihayet 1001 gün tamamlanınca, meydancı dede, matbah canına çilesinin bittiğini haber verir, can, hamama gider, yıkanır, tekrar gelip tennureyi çıkarır ve derviş elbisesini giyinir ve saka postuna oturur. Akşam, meydan hazırlanır, huzur denen Mevlânâ tekkesinde dervişlerin başı olup ser-tarik yahut tarikatçı denen zat, diğer tekkelerde bu makama sahibolan aşçı dede ve diğer dedeler gelirler. Yemek yenir, yalnız can yemek yemez. Fakat yemekten sonra aşçı dededen itibaren, bütün dedeler ile görüşür, yani sağ eli ile sağ ellerini tutar ağzına götürür, karşısındaki de eğilir. Aynı zamanda ikisi de biribirlerinin ellerini öperler, bundan sonra niyaza durur. Tarikatçı yahut aşçı dede «vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin niyazı kabul ola, asitane-i Mevleviyede rahatı müzdad ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim» diye bir gülbank çeker, hep birden baş kesip (başlarını öne eğip) belden itibaren vücutlarını da biraz eğerek «hû» derler. Can, bu törenden sonra, matbahta yalnız olarak yemeğini yer. Meydancı dede mumu alır, o önde ve can arkada, höcreye giderler, meydancı höcre kapısında da aynı tarzda bir gülbank çeker ve dervişi odaya sokar, odanın penceresindeki perdeyi örtüp gider, derviş, odasında üç gün kalır. Meydancı, yemek vakitleri yemeğini odaya getirir, üç gün sonra gelip perdeleri açar ve canı, tarikatçıya (aşçı dedeye) götürür, can, diz çöker, aşçı dede tekbir alıp hırkasını giydirir. Bundan sonra da 18 gün süren höcre çilesi başlar, bu müddet zarfında yeni derviş, höcresinden ancak icabettikçe çıkar. 18 gün sonra evradını, zikrini alır ve höcre sahibi bir dede olur. Dilerse o tekkede kalır, dilerse başka bir tekkeye gider. Kendisine verilen hizmete bakar, nevniyazlar ile muhipleri yetiştirir. Farsça biliyorsa onlara mesnevi okutur, musikiye aşina ise ney üfletir, âyin meşk eder, yahut iyi bir sema'zen ise sema' talim eder (bk. Hâmit Zübeyr, Mevlevilikte matbah terbiyesi, Türk Yurdu, V, 280-286). Çileyi bitirmeyip, bu işten vazgeçmeğe çile kırmak denir. Çilesini kıran tekrar çileye girmek isterse, bitirdiği günden değil, yenibaştan başlamak mecburiyetindedir. Çileyi tamamlamağa da çile çıkarmak derler. Şayh Galip (Divan, Bulak s. 27) in matbah-ı molla redifli 18 beyitlik bir

methiyesi vardır ki, Mevlevilerin mabtah telâkkilerini göstermek bakımından, değerlidir.

Eskiler, yılı yaz ve kış diye ikiye ayırmışlardır, kış günlerine kasım demişlerdir. Kasım günleri 180 gündür, II. teşrinin haftasında girer. Kasımın 45 inci gününden itibaren 40 güne erbain derler Bu günler, pek soğuk günlerdir Eskiler, erbaine önceden hazırlanırlar, hattâ mühim işleri olmadıkça sokağa çıkmazlardı. Azeriler, erbaine Farsça çile derler. Çile kelimesi, az çok uzun süren her türlü sıkıntıya delâlet etmek üzere kullanılır. İmam Hüseyin'in şehadet günü olan ve hicret yılının ilk ayı bulunan muharrem'in aşura denen 10 uncu gününden itibaren 40 güne de şia-i imamiye, Caferiye mezhebinde bulunanlar erbain-i seyyid-el-şüheda yahut kısaca erbain derler.

Erbain, safer ayının 20 nci gününe raslar. Halk bu güne imam kırkı da der.»

Pek kıymetli bir zat olan Mevlevi şeyhi rahmetli Remzi dede efendi «Tâbirat-ı Mevleviyye» adlı basılmamış eserinde çile için şu izahatı veriyor:

«Çile; tarikatın usul ve âdâbına göre mürşit tarafından tâyin olunurdu. Mevlevi tarikatında çile mutfakta geçirilirdi Müddeti 1001 gündü. Diğer tarikatlarda sâlikin istidadına göre isim telkin edildiği gibi, Mevlevilikte canın tahammülüne göre hizmet verilir, onun hizmeti kendisinin virdi sayılırdı. Çünkü çileden maksat, ancak rıza tahsiliydi.

«Mevlevi tarikatına intisabedecek, yani Mevlevilik tâbirince, soyunacak âşık, kazancı yahut aşçı dedeye müracaat eder, soyunacağını söylerdi. Kazancı dede; dervişlik zordur, çile kırmak iyi değildir. Dervişlik, ateşten gömlek, demirden leblebidir. Aç kalmak, dövülmek, haksız yere söz işitmek vardır. Dervişlik, ölmezden evvel ölmek demektir. Bunlara tahammül edersen gir, derdi. Âşık, kabul ettiğini söylerse şeyhin muvafakati istihsal edildikten sonra «can» ın ikrarını alırdı.

«İkrarı yeni alınan can; saka postunda üç gün oturup, kalıp kalmıyacağını düşünür, yapabilirse ondan sonra kalkıp hizmete soyunurdu Can, saka postunda iki diz üzerine murakabe vaziyetinde oturur, diğer canların hizmetini seyrederdi Mecburiyet olmadıkça konuşmazdı. Bir şey de okumazdı. Hizmetten sonra «ayakçı» olurdu. Ortalığı süpürür, odun getirirdi. Üzerine başka bir can gelinciye kadar bu hizmete devam ederdi Aynı zamanda sema' talimine başlardı. Sema'a başlamayınca sikke giyemezdi.

«Bin bir günlük çile müddetinin ekmil olduğunu kazancı dede sertarik dedeye haber verirdi. Can, hamama gider, guslederdi. Tekrar saka postuna oturur, tennureyi çıkarıp derviş elbisesini giyerdi. Akşam, meydan hazırlanır, matbahta hususi lokma basılırdı. Sertarik de gelirdi. Diğer tekkelerde postnişin dede efendi (yani tekke şeyhi) gelirdi. Can, meydana girer, fakat yemeğe iştirak etmezdi. Can, evvelâ sertarikle, sağdaki dedelerle, sonra soldaki dedelerle görüşürdü. Bilâhara matbahtaki canlarla, meydancılarla görüşür ve niyaza dururdu.

«Sertarik dede aşağıdaki gülbanki okurdu:

«Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin niyazı kabul ola, asitane-i Mevleviyede rahatı müzdad ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim hû!»

«Bütün dedeler hû derler. Niyazda can, şeyhe tevecüh eder. Şeyh, sevdiği dervişin sikkesini öper. Can, meydanda bulunmıyan türbedarı arar, onunla da görüşür. Başta sertarik dede, kıdem sırasiyle, diğer dervişler meydandan çıkarlar. Herkes höcresine avdet eder. Can, matbahta lokmasını eder. Lokmadan sonra meydancı, eline çırağı alır, can arkasında höcresine gider. Orada meydancı gülbank okur:

«Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin rahatı müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim hû!

«Can, höcresinde üç gün «sır» olur, namazdan başka bir yere çıkmaz, perdeler ve kapılar kapalıdır. Yalnız meydancı gelip yemeğini getirir. Üç gün sonra, meydancı höcreye varır. Höcre küşadolacak der ve perdeleri açar. Sonra canı alıp tarikatçı yanına getirir. Tarikatçı ile görüşür. Tarikatçı huzurunda derviş iki diz üzerine oturur. Deste gülden maada bedeni geniş «resim hırkası» giyer. Tarikatçı, çileyi bitirdin, asıl şimdi höcre çilesine gireceksin, der. Sonra «on sekiz gün» can, dışarı çıkmaz. Yalnız tekke içinde dolaşabilir. Aşçı dede ve mesnevihan ile görüşüp nasihatlerini alır. On sekiz gün mahpus kalması taşraya muhabbeti olmadığını izhar içindir. On sekiz gün sonra «Hazret-i Şems»e ziyarete gider. Avdetinde sertarikten yahut çelebi efendiden evrad, ezkâr dersi alır. İsterse çile çıkardığı yerde oturur, istemezse hariçteki tekkelerden birine gider. Orada hizmetini ifa eder.

«Bu merasim Konya'da dergâh-ı Mevlâna'da yapılan merasimdir Diğer tekkelerde «sertarik» yerine tekkenin postnişini gelirdi. Diğer merasim aşağı yukarı aynı şekilde cereyan eylerdi.»

Çile, nazımda teştit ile çille suretinde kullanılır:

Çileye vesvesesiz girdi kapandı zâhit
Habsolur ta ramazan âhır olunca şeytan
Sabit

§ [*Ok.*] Yayı kurmak için, ipekten yapılan aletin ismidir. İki başına tonç denilirdi. İpeklerin tonca bağlandığı kısma «tonç döküm», üzerine ortasına bir karış kadar sarılan kendirin gayri renkteki yere «meydan», gez yeri tâyin edilerek üzerine ikinci bir defa sarılan ham ipeğe «düğül», meydanın iki tarafına bir, bir buçuk santim uzunluğunda sarılan beş parça ipeğe «gül», çilenin katlarının düzlüğünü gösteren başka renkteki ipeğe «kılavuz» denilirdi. Çilenin telleri ipeğin kalınlığına göre yirmi, otuzdan kırka kadar tehalüf ederdi. Çilenin uzunluğu yayın boyuna göre değişirdi.

Çille-i sahtın çeker her dem keman ebrûların
Aferin erbab-ı aşkın kuvvet-i bazusuna
Fitnat

ÇİLE ÇEKMEK (چله چکمك) [*Hal.*] Mihnet ve meşakkate uğramak demektir. Tarikat mensuplarının çilehaneye girmeleri külfetli bir iş olduğu için o makamda kullanılmıştır. Nazımda teşdit ile istimal olunurdu.

Ne çille çektiğimi buriyay-ı gamda fakir
Görünce nakşını göstermede imkân hasır
Sabit

ÇİLE ÇIKARMAK (چله چیقارمق) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin, kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için bir hücreye kapanıp halvet ve taat ile iştigal etmelerine itlak olunur. Çile, bazan zelleye mukabil ceza makamında da tatbik olunurdu. Çile en ziyade Mevlevilerle Bektaşilerde vardı. İşin icabına göre üç, kırk, bin bir gün imtidadederdi. Dervişlerden ömürlerinin uzun bir kısmını çilehanede çileyle geçirenler vardır.

Çile; tekkenin aşçı yamaklığı gibi müşkül işlerini yapmak, yahut çilehaneye kapanarak bir yere çıkmamak suretiyle çıkarılırdı. Mevlevi dervişleri çileyi matbahta geçirirlerdi. Ancak, bu matbah, yemek pişirilen matbah değildi. Yalnız lokma pişen bu matbahlar, Mevleviler için ilk terbiye yeriydi.

Seyahat suretiyle çilelerini dolduran dervişler de vardı. Çilenin şeklini «mürşit» tâyin eder, «mürit» ona itaat eylerdi.

Çile; erbain kelimesinin mukabilidir. Tenhaca bir köşeye çekilip kırk gün halvette bulunmak mânasına kullanılırdı. Sonraları sâlik'in istidadına göre müddeti tezyit veya tenkis edilirdi.

ÇİLE DESTGÂHI (چله دستگاهی) [*Ok.*] Üç parmak kalınlığında, gergef kolu gibi mütaaddit ve şaşırtma suretiyle delinmiş deliklerden mürekkep tahtanın ismidir. Üzerine, istenilen uzunlukta değnekler sokularak ipekler sarılır ve tonçlar geçirilerek düğümlendiği gibi meydan ve güller bağlanırdı. Çile, bu aletle yapıldığı için o ismi almıştır.

ÇİLEHANE (چله خانه) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin çilelerini doldurdukları hücrelere verilen addır. Çilehaneler bazan tekkelerin karanlık ve rutubetli odaları olduğu gibi, bazan da dağ başlarında veya tenha bir yerdeki mağaralar olurdu. Sâdır olan zelleye göre mürşit tarafından tâyin olunan müddeti doldurunciya kadar derviş orada oturur, ancak tabiî ihtiyaçlarının def'i için dışarı çıkardı. Ömrünün mühim bir kısmını veyahut tamamını böyle çilehanelerde geçirmiş olan tarikat müntesipleri vardır.

ÇİLE-İ MERDAN (چله مردان) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. En yorucu hizmetlere verilen isimdir. Sâliki, kemaliyle itaate alıştırmak için konulan bir usuldür. Mevlevilerin «bin bir gün»ü bu kabîldendir.

ÇİLEKEŞ (چله کش) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinden çile dolduranlara verilen isimdir. Çile riyazet demektir. Sâdır olan zelleye göre mürşit tarafından tâyin olunurdu.

ÇİLE KIRGINI (چله قیرغینی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Çileye girip de mûtadolan bin bir gün hizmeti bitirmeden çıkanlar hakkında kullanılırdı. Bu makamda «çileşiken» de denilirdi. Çile kırgını olanlar hizmetlerinin bitmesine velev ki bir gün kalmış olsun, yeniden hizmete başlayıp bitirmeye mecburdu.

ÇİLE KIRMAK (چله قیرمق) [*Sof.*] Tarikatın icabından olan çileye başlıyan dervişin müddetin hitamından evvel terk etmesi mukabilinde istimal olunan bir tâbirdir. Sofiyece, çilenin kırılması çok fena bir şeydi.

Çileye girmiş olan dervişin geceyi hariçte geçirmesi memnu idi. Gündüz birkaç saat için izin alıp çıkmış olan bir can, geceyi dışarda geçirdiği surette bir günü kalsa dahi çilesi kırılır, çile kıran tekrar girmek isterse, bıraktığı günden değil, yeni baştan başlamak mecburiyetinde idi.

Üstüvar et verdiğim ikrarın üstünde beni
Olmayım meydan-ı ehl-allahta peşmanşiken
Tahir-ül-Mevlevi

ÇİLEŞİKEN (چله شکن) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Çileye girip de mûtadolan bin bir gün hizmeti bitirmeden çıkan demektir. Bu

harekete «çile kırmak; kırana «çile kırgını» denilirdi. Çile kırgını olanlar, hizmetinin bitmesine velev ki bir gün kalmış olsun, yeniden hizmete başlayıp bitirmeye mecburdu.

ÇİLE TAHRİR (چلە تحریر) [*San.*] Hattatlar arasında kordele makamında kullanılır bir tâbirdir. Tahrir; sahifenin yazı kenarlarını çevirmek üzere dört tarafına çekilen çizgiye verilen addır. Çizgi, altınla çekilmişse «altın tahrirli» denilirdi.

ÇİL KURUŞ (چیل غروش) [*Mes.*] Eskiden parlak, yeni kuruşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil para, çil akça, çil altın da denilirdi.

ÇİL PARA (چیل پارە) [*Mes.*] Eskiden parlak yeni para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil akça, çil kuruş, çil altın da denilirdi.

ÇİMDİK HOTOZ (چیمدیك خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adı idi. Çimdiklenmişe benzediği için bu adı almıştı. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, felek tabancası hotoz, kürdü hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz. Hotozları en ziyade İstanbul hanımları kullanırdı.

ÇİNGENE BEYİ (چنگانە بکی) [*İda.*] Kıpti dahi denilen çingenelerin cizye ve ispence resimlerinin tahsili ve hükümetle olan sair işleri ile alâkalı memurun unvanı idi. Vesikalarda daha ziyade «mir-i Kıptiyan» suretinde geçer. Çingene beyi ekseriya sipahi ve silâhtarlardan intihap olunurdu. Görülebilen vesikalarda «Mir-i Kıptiyan-ı Vilâyet-i Rumeli ve tevabii» kaydının bulunması bu vazife sahibinin yalnız Rumeli'deki Kıptilerle alâkalı bulunduğunu anlatmaktadır.

Başbakanlık Arşivindeki vesikalardan birinde şöyle bir mühre raslanmıştır: Vucudizade bendehu İbrahim Şah Ali Mir-i Kıptiyan-ı Rumeli 1042.

ÇİNGENE BORCU (چنگانە بورجی) [*Hal.*] Ufak tefek, dağınık, ödenmesi güç borç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇİNHANE (چینخانە) [*Sar.*] Saraylarda ufaklık para koymağa mahsus mahfazaya verilen addır. Gümüşten yapılan bu mahfazalar yuvarlak olurdu.

ÇİNİ (چینی) [*San.*] Eski sanat eserlerinden birinin adıdır. Sırlı tuğlalar, tabaklar, kâseler, kavanozlar vesaire antika mahsuller arasındadır. Temeli pek eski zamanlara kadar çıkan bu nefis sanatta Çinliler, Orta Asya Türkleri, İranlılar, Asuriler ileri gitmişlerdir. Çini denmesi de Çinde ustalığın kemalinden ötürüdür. Çinliler, Türklerle birlikte yaşadıklarından Çin sanatlarında daima Türklerin hisseleri vardır. «Aurelstein» ile «Von le coq»un «Kâşgar, Tufan, Koça şehirleri civarındaki harabelerde buldukları nefis resimler ve bazı çiniler, eski Türklerin medeniyetini tanıtmağa çok yardım etmiştir. İslâmiyetten sonra da İran'da Kâşan ve Tebriz çini ocakları şöhret bulmuştur. Osmanlılar İzmit, Kütahya ve İstanbul'da çini imalâthaneleri kurmuşlardır. Topkapı Müzesi Müdürü kıymetli mütehassıs Tahsin Uz, İngiliz «Çini Sanatı Cemiyeti» nin dergisinde neşrettiği mühim makalede Türk çinilerinin kıymetlerini belirtmiştir. Çini hakkında «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde (sahife 66-72), «Sanat Ansiklopedisi» nde (sahife 410-412), «İslâm Ansiklopedisi» nde (sahife 426-435) uzun ve kıymetli tafsilât bulunduğu gibi çini mamulâtının envaına ait resimler de vardır.

ÇİNİDEN AŞAĞI YATANLAR (چینیدن آشاغی یاتانلر) [*Sar.*] Zülüflü baltacılar arasında biri yeni, diğeri eski olmak üzere mevcut iki sınıftan yeniler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerleri, odada ayırma alâmeti olan çiniden aşağı olduğu için bu adı almışlardı. Bunlar on sekizle silâhtar bölüğüne kaydedilirlerdi.

ÇİNİDEN YUKARI YATANLAR (چینیدن یوقاری یاتانلر) [*Sar.*] Zülüflü baltacılar arasında biri yeni, diğeri eski olmak üzere mevcut iki sınıftan eskiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerleri, odada ayırma alâmeti olan çiniden yukarı olduğu için bu adı almışlardı. Bunlar on dokuzla silâhtar bölüğüne kaydedilirlerdi.

ÇİNİLİ KÖŞK (چینیلی کوشك) [*Mim.*] Topkapı Sarayının avlusunda ve büyük müzenin önündeki köşkün adıdır. Fâtih tarafından hicrî 877 (1472-1473) senesinde yapıldığı, kitabesinden anlaşılmaktadır.

ÇİNKÂRİ (چین کاری) [*San.*] Arış telleri muhtelif renklerde Çin tarzında dokunmuş kumaş ve bezlere verilen addır. Farsça bir kelime olan kâr; iş, güç, sanat demek olduğu için çinkâri, Çin işi demektir.

ÇİN TAMANI (چین طمانی) [*San.*] Tezyinatta kullanılan motif nevilerinden birine verilen addır. Taman, Çinli'lerle Japon'larda Buda'nın timsali sayılan bir remizdir. İkisi altta, biri üstte olmak üzere üç inci tanesi ile şimşeği tasvir eden şerare şeklinde ivicaçlı iki ufki şekilden ibaret bir semboldür. Üç inci, Buda'-

nın üç ruhani vasfını gösterir. Tezyinatta bu inciler bazan yalnız olarak da bulunur. İncilerin tepesindeki boğumlu kısım biribirinden küçük iki daire ile gösterilirdi ve bunlar büyük daireye bir hilâl şekli verir, bazılarında da tepesinden alev çıkar gibi tasvir olunur. Topkapı Müzesinde, Dördüncü Murat'a ait bir tüfekli kaftanın üzerinde bu motifler vardır.

ÇİNTİYAN (چنتیان) [*Kıy.*] Kadınların, belden aşağı giydikleri, don nev'inden, paçası büzgülü geniş şalvarın adıdır. Çiftyan'dan bozmadır. «Lehçe-i Osmani» de «erkek libasına şebih zenne şalvarı ki köylükte giyerler» suretinde izah olunmuştur.

Görüp o şûhta ol sıkma çintiyan bendi
Seyr ile tevbemizin gevşedi miyan bendi
Sabit

ÇIPLAK SATIH (چپلاق سطح) [*San.*] Tezyinatta, üzerinde tezyinat bulunmıyan satıhlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİPO (چپو) [*Bah.*] Demirin bedeninin üst nihayetinde ve anelenin bir parça altında bulunmak üzere kolların cihetine amuden raptolunan demir veya ağaçtan yapılma kolun adıdır. Çipo demir, denizin dibine inince geminin cer kuvveti demire biner binmez, çiponun tulü kolların tulünden uzun olarak yapıldığından, derhal demiri çevirmesiyle toprağa gömülmesini temin eder.

ÇIRAĞAN (چراغان) [*Hal.*] Çırağ ve kandillerle yapılan donanma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlarla vezirlerin lâle bahçelerinde ve çiçekler arasında mumlar yakılarak geceleri yapılan tenvirat hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Üçüncü Ahmet devrindeki çırağanlar meşhurdu. Kaplumbağaların üzerine mumlar dikilerek bahçeye salıverilir, Beşiktaş'ta bugün bile adı anılan meşhur sarayın bahçesinde bu türlü çırağanlar yapılırken midye kabuklarının içine zeytinyağı ve fitil konulmak suretiyle yakılır, üst kısmından denize bırakılan bu kabukların akıntı ile sarayın önünden inişleri pek lâtif bir manzara teşkil ederdi Bu manzara İzzet Ali Paşa'nın tâbiri veçhile zeminin sathı «rişte-i mehtaptan dokunmuş diba» halini alırdı. Nedim'in

Mey u santur u rubab u def ü tanbur ile çenk
Nağme-i bülbül ü kumruya olup hemahenk
Pür eder âlem-i şevk u tarab-ı rengârenk

nazmını andırır surette gece yarılarına kadar ahenk icra eden sazende ve hanendelerin ve uzak yakın koruluklardaki bülbüllerin sesleri arasında (cariyeler perişan saçlarını dökerek billûri ten ve câzip kahkahalarla) lâleler ve ziyalar içinde koşuşur, türlü türlü renklerde konulmuş olan şekerleri kapışmak için biribirleriyle müsabakaya girişirlerdi. İzzet Ali Paşa, bu şehrâyinler vasfında şöyle söylüyor:

Nigâh endaz olanlar bağda seyr-i çırağana
Zemini benzetirler âsman-ı encüm efşana
Şebistan-ı felek kim encümengâh-ı kevakiptir
Temaşaya bu bezm-i hası bin can ile taliptir
Bu mevsimlerde zira lâlezar eflâke galipiir
Zeminin asmane şimdilik tercihi vaciptir
Temaşa eyle İzzet lem'a-i sem'i şebtabı
Akıtmış lâle lâle bağa gûya cûy-ı mehtabı

Çırağan safaları ramazana tesadüf ettiği zaman minareler de mahyalarla donatılır ve bütün İstanbul baştan başa bir nur deryası manzarası kesbederdi.

Farsça bir kelime olan çırağ; mum, kandil demektir.

ÇIRAĞAN SARAYI (چراغان سرایی) [*Sar.*] Yalnız güzel İstanbul'un değil birçok Avrupa şehirlerindeki emsalinin bile bir incisi sayılan «Dolmabahçe Sarayı» ile omuz öpüşecek bir mükemmeliyette iken dikkatsizliğin kurbanı olarak çıkan bir ateşle birkaç saat içinde yok oluveren saraylardan birinin adıdır.

Sultan Aziz'in Osmanlı tahtına oturuşunu takibeden senelerde yapılmağa başlanan bu sarayın meydana gelmesi için epeyce bir zaman ile beraber birkaç milyon altın harcanmıştır. Ondan evvel yapılmış olan Dolmabahçe Sarayı ile birlikte Boğaziçi'nin bu güzel parçasını süslüyordu. Çırağan Sarayı yapılmadan evvel oradaki küçük fakat şirin bir sahilsarayda doğan Birinci Ahmet Boğaziçi'nin yüksek bir tepesinde şimdiki Abbasağa'da yaptırdığı köşkle Beşiktaş'ın mamuriyetine sebebolmuştu. Dördüncü Mehmet de 1678 de Kara İbrahim Paşa'yı bina emini tâyin ve 625000 akça sarf ederek arkasındaki yoldan ve saraya mülhak bostandan bir miktar yer almak suretiyle, «bir saray-ı dilküşa ve has oda önünde dahi leb-i deryada mücevvef ve sengîn kemerler üzerinde fevkani bir kasr-ı ziba» bina ettirdi. Devrinde Boğaziçi'nin en şâşaalı bir safhasını açan, hasbahçeleri ve kasr-ı hümayunları büyük bir gayret ve zevkle imar ve tezyin ettiren Birinci Mahmut da 1747 de burada sütunlu bir «kasr-ı dilâra» yaptırdı. Sanat zevkini musikideki eşsiz besteleriyle belirten Üçüncü Selim, yaz mevsimlerini, kendisinin de birçok tesisler ve ilâvelerle yaptırdığı bu sahilsarayın doyum olmaz güzellikleri arasında geçirirdi. İkinci Mahmut devrinde, bazı

tadiller gördükten ve yeni binalar da ilâve edildikten sonra, Dolmabahçe Sarayının inşası ile Beşiktaş bahçesi ve sarayı tarihe karıştı.

Osmanlı rönesansı mimari tarzının lâtif bir enmuzeci olan Çırağan Sarayı evvelce Kazancı bahçesi iken, sonra hasbahçeler arasına girmiş ve Dördüncü Murat tarafından hemşiresi ve Melek Ahmet Paşa zevcesi Kaya Sultana hediyye edilen yerde yapılmıştı. Ancak burada ondan sonra ve Üçüncü Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kethüdası ve damadı Kethüda Mehmet paşa'nın eline geçerek yaptırılmış, içinde çırağan şenlikleri yapıldığından Çırağan Yalısı adı verilmiş bir yalı vardı.

Çırağ; şem'a kandil ve mum gibi aydınlık vasıtası demektir. Bir taraftan soğanı beş yüz kuruştan ziyadeye satılmamasına bir ilâm bile sâdır olan mahbup lâleleri dikilen ve daha başka nadide çiçeklerle de göz kamaştıran bahçe kandillerle donatıldığı gibi sırtlarına bu şem'alardan bal mumlarından dikilip yakılan kaplumbağaların şimşirlikler arasındaki seyirlerinden, diğer taraftan Ortaköy cihetinden zeytinyağı doldurulup birer fitil yakılmış midye kabuklarının hafif akıntı ile yavaş yavaş geçmelerinden karada ve denizde husule gelen görülmeğe değer manzara buraya o adın verilmesine sebeb olmuştu. Sadrazam İbrahim Paşa'dan başka Üçüncü Ahmet de haftalarca burada kalır ve bu vesile ile meşhur Lâle devri sefahetinin çırağan eğlenceleri birbirini takibederdi. Ölünciye kadar burada kalmış olan Fatma sultanın hayatı müddetince sönük geçtikten sonra, Üçüncü Selim burayı 1213 (1798) de yeniden yaptırmış ve yeniçerilerin ilgasından sonra da İkinci Mahmut, ön kısmını kırk kadar mermer sütunla süslü bir koridor bulunan klâsik bir cephe ile ve çok zarif şekilde, ahşap olmak üzere, yenileterek hayli zaman burada oturmuştur.

Fakat sonraları saraylardan çıkarılmak ve çırağ edilmek lâzımgelen cariyeler burada iskân edildiği için çırağ kelimesinin cem'i olan çırağan kelimesi de evvelki ismi gibi müsemmasına uygun düşmuştür.

Abdülmecit, saltanatının sonlarında, Dolmabahçe Sarayı yetmiyormuş gibi burada da yeni bir saray yaptırmak maksadiyle 1276 (1859-1860) ta mevcut binayı yıktırmış ve muzika Feriki Necip Paşa'nın nezareti altında yeniden bir saraya başlatmış ise de efkâr-i umumiyede hissolunan galeyan üzerine inşasından vaz geçmeğe mecbur oldu.

Sultan Aziz tahta geçince, misafirhane ile muzika kışlasını birleştirmek suretiyle bir saray inşasına başlatmış ve bitmesine yakın beğenmiyerek yıktırıp mevlevihane ile Ortaköye doğru mevcut bir kaç sahilhaneyi de istimlâk ettirmek suretiyle uzunluğu 750 metreyi bulan saha üzerinde Avrupadan istikraz edilen milyonlardan bir kısmı sarefedilerek içinin ziynet ve ihtişamı itibariyle Dolmabahçe sarayını fersah fersah geride bırakan sarayı yaptırdı.

Bânisi Beşiktaş da Yahya Efendi dergâhında medfun Ohrili Hasan Paşa olan «Beşiktaş mevlevihanesi» ilkin Maçka ya ve orada da Maçka silahhane'sinin yapılması kararlaştığından bir müddet sonra Haliç'te Bahariyye'ye nakledildi. Dergâhda medfun şeyhlerin bir kısmının kabirleri sarayın içinde bırakılarak yalnız tekkenin tanınmış ve bir müddet evvel ölmüş olan şeyhi Yenişehirli Nazif Efendinin nâşı buradan Maçkaya ve oradan da, ikinci def'a, Bahriyey'ye getirildi. Mevlevihane yakınında eskiden mevcut ayazma halen mevkiini muhafaza etmektedir.

Sarayın mimarı, ehliyeti Avrupalılarca da tasdik edilmiş bulunan Karabet kalfanın oğlu Serkis Bey'dir. İçindeki paha biçilemiyecek mükemmeliyette olan nukuş ve tesavir de tamamen kendisinin eseri idi. O zaman rütbesi Liva olan Müşir Mahmut Mes'ut Paşa da inşaata nezaret etmiştir.

Sarayın yapılmasına Hicri 1280 (1863)de başlanmış, inşaat dört sene sürerek Hicri 1284 (1867) de bitmiştir. Sarayın kapıları bile kıymetli ağaçlardan mozayik tarzında yapılmıştı. Ahşap kısım Beşiktaş'ta köyiçinde (Vodertik Bey Fabrikası) ında yapılmıştır. Hünkâr dairesi odalarının dıvarları somaki ve bir kısmı çini idi. Direkler kâmilen mermerdi. Sarf olunan paranın mikdarı hakkında elimizde kat'î bir vesika yoktur. Ağızdan ağıza yayılmış ve gazetelere geçmiş olan dört milyon liraya mukabil doğruluğu tevsika muhtaç şöyle bir rivayet de vardır: «Sultan Murad'a mezar-ı dünyevî olan yalnız çırağan sarayı için-Tophane ve Tersane sarfiyat-ı miriyesi müstesna olduğu halde- bir buçuk milyon Osmanlı lirası sarfolunmuştur.» (Tevfik Nurettin, Sultan Azizin hal'i ve intiharı, 1324, sahife: 7).

Çırağan sarayı, mimari noktai nazarından Osmanlı sanatının rönesansını gösteren bir eser olarak kabul edilebilir. Cephesi sanatın icabettirdiği bir tenasüple inşa edilmemiş olduğu gibi üzerini dolduran bir çok ziynetler de Osmanlı sanatının eski hususiyetini kaybettirmişti. Dahilî tezyinat nokta-i nazarından daha sanatkârane idi. Leylâ hanım-Harem ve saray adâb-ı kadimesi - başlıklı yazılarının ilkinde sarayın taksimatını şöyl anlatır:

«Çırağan sarayının taksimatı: şimal cihetinden itibaren merasim ve mabeyn-i hümayun dairelerinden sonra zat-ı şahanenin hususi daireleridir. Harem-i hümayuna muttasıl olan dairenin sofası eyyam-ı resmiye ve saz gecelerine, ortadaki ikamet-i padişahiye mahsus idi.

«Harem sofası, iki ucundaki merdivenlere tahsis edilmiş girintilerden başka, hatırımda kaldığına nazaran, tahminen elli arşın tul ve yirmi beş arşın arzda (Belki ziyade) büyük bir sofa idi. Deniz ve bahçe cihetindeki odaların hepsinin kapısı mezkûr sofaya açılır. Valide dairesi hünkâr dairesi cihetinde ikisi denize ikisi bahçeye nazır dört oda ile bir hamamdan ibaret idi. Kadın efendilerle İkballerin biri deniz diğeri bahçe cihetinde ikişer odaları vardı. Sofanın deniz ve bahçe cihetinde ortaya gelen direkli, sedli sofaları gerilerinden kapanıp İkballere alt üst odalar yapılmış; eyyam-ı resmiyede kalabalığa görünmek istemiyen âzay-i hanedan o odaların sahibelerine haber vererek gider direklerin üzerine konmuş koridorun kafesli pencerelerinden sofaya bakarlarmış.

«Balâda arzettiğim vâsi sofaya, tavanından daha küçük kıt'ada ve daha yüksek ikinci tavanın cihet-i erbaasındaki müteaddit pencerelerden ziya verilmiş, pek aydınlıktı.

«Sofanın iki ucundan orta kata inilen tarafeyni direkli merdivenler orta kata, orta kattan da tarafeyni dört direkli gayet geniş mermer merdivenlerle zemindeki mermerliğe inilir. Orta katta sofa yoktur. Deniz ve avlu kapısı yerleri açık bırakılarak merdivenlerin iki tarafından direkler ve parmaklıkla açık bırakılmış yollara dönülerek odalara girilir. O odalar büyük ve ikinci kalfaların odalarıdır. Efendilerini odalarının altındaki mezkûr odaların tavanları ile üst katın döşemesinin arasına orta kalfalara ve kızlara mahsus alçak tavanlı odalar yapılmış, yükden yahut odalardan tefrik olunmuş yerlerden üst kata küçük merdivenler vardı. Bu odaların sonra ilâve edilmiş oldukları yeknazarda görülüyordu. Odaların pencerelerinde saksı veya sandık ile daima mevsim çiçekleri bulunurdu. Karanfil ve lâtin çiçeklerini severlerdi. Mermerlikte daima açık duran büyük kapıdan avluya çıkılır. Mevki meyilli olduğundan üzerine tarh olunmuş harem-i hümayun bahçesinin merdivenleri mezkûr kapının karşısındadır. Bahçenin eski çınarlarla sayedar sun'î adalı büyük havuzunun etrafı meyve ve çiçeklerle müzeyyendir. Havuzun çimenli müteharrik dört köprüsü yana döndürülüp havuzda sandalla gezilirdi. Ağaçlara tırmanan küçüklerin şerlerinden muhafaza için bahçe kilitli bulunur, haftada iki kere açılır, kalfaların tahtı nezaretinde gezilir. Avlu güzergâhı sayebanlı kumluktur. Mermerliğin deniz kapısı kayık gezmesi için lâzım oldukça açılırdı.»

Sultan Aziz Avrupa seyahatinden döndüğü zaman inşaatı bitmiş, yalnız camlarının takılması kalmış olan saraya nakletmiş ise de loşluğu hoşuna gitmedi. Dolmabahçe Sarayına naklettiği için bir müddet boş kaldı. Hattâ mevlevihane-'nin yıkılıp arsasının saraya kalbi yüzünden teşeüm edilmiş, burada hastalanması da ona atfolunmuştu. Rivayete göre Hünkâr, Âli Paşa'yı bir defa burada yatağında kabul etmiştir.

Abdülâziz; hal'inden sonra burada oturtuldu. Beşiktaş'a en yakın kısmın birinci katında denize nazır olan ve üç penceresi görünen odada damarlarını kesmek suretiyle intihar etti. Beşinci Murat da hal'inden sonra ölünciye kadar burada mahpus kalmıştı. Ali Suavi vakıası dahi bu sarayda cereyan etmiştir.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine toplanan Mebusan Meclisi, İstanbul'da Sulanahmet'teki yanan Adliye Binasını dar bularak, Çırğan Sarayına naklini Hükumetten istedi. Şeyhülislâm Sahip Molla'nın nakle şiddetle mümanaat ve Mebusan Meclisi reisi Ahmet Riza Bey'e epeyce söz söylemiş olmasına rağmen mükellef, muhteşem binalarda oturmak gurur ve hevesi muhik mütâlaaları tesirsiz bıraktı. Ortaköy tarafındaki daire Mebusana, Beşiktaş cihetindeki daire Âyana, orta taraf da kalemlere tahsis olundu. Az sonra 20 kânunusani 1910 da çıkan yangınla ikî saat içinde mahvolup gitti. Gazetelerde yangının kalorifer dairesinden çıktığı yazılmış ise de hükümetin resmî gazetesi olan «Takvim-i Vakayi» in çıkardığı ilâvede Mebusan içtima salonunun bitişiğindeki muhasebe dairesinin yanından çıktığı ve kaza eseri olduğu yazılıdır.

Binanın kendisi gibi mefruşatı da çok kıymetli idi. Meclise tahsis olunması üzerine Yıldız Sarayı'ndan da birçok eşya nakledilmişti. Kıymetli tablolar arasında (Ayvazofski) nin tabloları ve eşya arasında da Yusuf Kâmil Paşa tarafından hediyye edilen gayet kıymettar bir saat vardı.

Yine Leylâ Hanım sarayın mefruşatı için şunları söylüyor:

«Umuma ait büyük sofada oturulmadığından üç büyük avize ile mükellef kapı perdelerinden başka mefruşata mütaallik hiçbir şey yoktu. Bir de ince Mısır hasırı serili idi.

«Odalarda yollu ve çiçekli kürt halıları serili, kanepe takımı ve perdeler, yerli ipekli kumaşlardan idi. Her odada yataklık kadar büyük kerevetli minder bulunurdu. Bu minderler

bir veya iki başlarında yastık hizasında yarım arşın ende üstü düz dolap vardı. Minderlerdeki yumuşak canfes şiltenin üzerine ince bir şilte ilâve edilerek geceleri yatak yapılırdı. Nadir olarak kullanılan yataklıklar maun, abanoz, ceviz ağacından idi. Yorganlar âbani ve yumuşak ipekli kumaşlara düz renk veya elvan ipekle ince kasnak işlenmiş ve yemeni yüzlüdür. Kaplamadan şal yorgan da kullanılır.

«Kalınca tülbent üstüne dört tarafı yorganın aynı işlenmiş üç ince yastık bir de beyaz yemeni yastık konup yastık örtüsü serilir. Yastıkların başları dikili kapalıdır. Yatak ve yorgan çarşafları ince pamuk ve ipekle dokunmuş yerli bezleri, yatak bağları da şatrançlı yerli canfesleridir. Bu canfesler düzgün ipekle pürüssüz ve parlak renklerden dokunmuş gayet dayanıklıdır. Bu yatak bağları Trablusgarp, Harput, Bursa dokumalarıdır. Kışın yorganların üstüne şal örtülür, kürk yorgan da kullanılır, yataklığa da konur. Yatak odası, odanın köşesine beyaz yaygı serilip üstüne konan camlı büyük gümüş fenerin içinde kısa gece mumu yakılarak fenerin dışına sarılmış ipekli futadan intişar eden hafif ziya ile tenvir edilirdi,

«Odalarda bulunan şeyler: Kadife ve ipekli kumaştan müdevver ve değirmi bir kişilik yer şilteleri, masa üzerinde çekmehaneli direkli küçük ayna, direkli müteharrik büyük ayna, arusekli dolap, oyulmuş ağaca tel ve sedef kakmalı dolap, piyano, eski iş gayet güzel kavukluk üstünde Mushaf-ı Şerif, kerevet dolabının üstünde yazıtakımı, konsol üstünde oturtma saat, billûr sutakımı, küçük masa üstünde altı yedi mumlu gümüş şamdan yanında küçük tepsinin üstünde mum makası, minder üstünde müdevver gümüş çilhane (para mahfazası), bir kenarda varil şeklinde kadife kaplı gümüş kak malı küçük sandık (bu sandıkta her gün kullanılan küçük hulliyat ve para saklanır), içinde tespihi ve başörtüsü ile ince küçük şilteli namazlık (seccade), kışın ortaya ya sarı büyük mangal (o zaman soba bilinmiyordu), duvara da zar gerilirdi. Zar, odanın iki arşın kadar içerisinden pencerelere kadar duvarları örten büyük perdedir. Ekseriya çuhadan ve alt ve üst kenarları renkli çuha parçalariyle münakkaş tavanın kenarına asılmış kapı yerine ve pencereler cihetine açılmak için birer yırtmaç bırakılmıştır. Ahşap Çırağanın büyük odaları çift camlı olduğu halde ısınmadığından mı yoksa eski âdete devam edildiğinden mi her ne sebebtense astarlı zarlar kullanılıyordu Dolmabahçe Sarayında kullanılmaz oldu. Büyük kalfaların yer (yukarda tarif ettiğim, gece üstünde yatılan kerevetli minderlere yer derlerdi) altı dolaplı konsol üstünde aynahane, sutakımı, şamdan, saat, rafta Mushaf-ı Şerif, minder üstünde seccade, ortada tablalı sarı mangal, birkaç küçük yer şiltesi bulunur. İpekli perdeler ve halı yerli malıdır. Orta kalfaların ikisi üçü bir odadadırlar. Anların da yerleri ve diğer levazımı büyük kalfalarınkiler gibidir. Kalfaların odalarında güzide acemilerden bir iki kişi yatar. Diğerleri umumi odalarda yatarlar. Herkesin yeri muayyendir. Sabahleyin döşek şiltelerini bir kenara üstüste serip bağlı yorgan takımlarını üzerine koyup büyük bir örtü örterler. Yer şiltelerinde otururlar. Esvapları bohçalarla dolaplarda durur.»

O zamanki gazetelerde çıkan yazılara göre bina ve eşyanın yanmasından mütevellit zarar sekiz milyon altındır. Bugünkü farkla ölçülünce bu zarar yüz doksan milyon Türk lirası demektir.

İstanbul Belediyesi kalan duvarlarından istifade ederek burada seyyahlar için bir otel yaptırmağı düşünmektedir.

ÇİRAK ÇIKMAK (چيراق چيقمق) [*Hal.*] Öğrendiği sanatı yalnız başına yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİRMEN (چرمن) [*Coğ.*] Edirne'ye bağlı kazalardan birinin adı idi. «Çirmen maa Cesr Mustafa Paşa» suretinde de kullanılırdı.

ÇİROZ (چيروز) [*Tal.*] Zayıf, nahif, çelimsiz tulumbacılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar ekseriya takımın en ileri giden, en çok koşan, en nam alanları idiler. Çiroz Ali, Kulaksızlı Çiroz Ömer son zamanlardaki bu tip tulumbacıların meşhur simalarını teşkil etmişlerdi. Bunların çoğu çabuk verem olup genç ölürlerdi.

ÇİŞTİYYE (چشتيه) [*Sof.*] Tarikatlardan birinin adı idi. Hindistan'da taammüm etmiş olan bu tarikatın müessisi, bazılarına göre, Hazret-i Ali'nin «dokuz batın» ahfadından olup Anadolu'dan hicret ederek, Horasan köylerinden Çişt'te, bir memba göre de, Suriye'de yerleşmiş olan Akkâ'da metfun bulunan Ebu-İshak, diğer bazı membalara göre, Kalbarga'da metfun Bendenüvaz ve bazılarına göre ise Çişt'li Hoca Ahmet Abdal (ölümü 355 = 965, 966) tarafından tesis edilmiştir. Hindistan'da Sicz'li olup Müin-üd-din bin Sam (589=1193) devrinde hicret eden ve Acmer'de yerleşen (Muin-üd-din-i Çişti) tarafından getirilmiştir. Bu tarikata mensup olanların zikirleri «illâllah hû» dur. Zikir sırasında ilâhiler okurlardı. Toprak boyası veya akasya kabuğu ile boyanmış renkli elbise gi-

yerlerdi. Mürit olmak istiyenler iki rekât namaz kıldıktan sonra Şeyhten el alırlardı. Bir höcreye kapanıp 40 gün oruç tutmaları tarikatın ilk esaslarındandı. Mürit, diğer tarikatlarda olduğu gibi şeyhin Allahın isimlerinden intihap ettiğine devam ederdi. Her türlü içkiler, esrar, hattâ tütün bu tarikat mensupları için memnuattandı.

Çişti tarikatının zikir mertebesi dörttü: Allah ve Allah, Allah Allah, Allah, Lâilâhe illâllah.

Bu tarikatın nizamiyye, sâbiriyye adlı iki şubesi vardır.

ÇİT (چيت) [*San.*] Üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez, basma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çit yorgan, çit döşek, çit perde, çit şalvar denilirdi. Sonraları çit yerine basma tâbiri taammüm etmiştir. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «çatmış, sıkışmış örgülü maruf bez» izahatı vardır.

§ [*İda.*] Çit tâbiri serhad, hudut, sınır hakkında kullanıldığı gibi halk arasında ağaç dallarından örülen mânia ve hail hakkında da istimal olunmaktadır.

ÇİTAK (چتاق) [*Hal.*] Rumeli Türkleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehce-i Osmani» de «lisanı çetrefil olan Rumeli Türkü», «Kamus-u Türki» de de «lisanı çetrefilce olan Rumeli Türklerine verilen isimdir» suretinde izah olunmuştur. Şemsettin Sami Bey, çetrefil kelimesini de şöyle izah ediyor: «Rumeli halkının ve Çerkezlerin söylemeleri gibi Türkçeyi yanlış ve bozuk bir şive ile söyleme.»

ÇİTARI (چتاری) [*San.*] Üçü pamuk ipliğinden, biri ipekten olmak üzere dokunan kumaş nevilerinden birinin adı idi. Aslı Farsça üç demek olan seh ile iplik mânasına gelen tar'dan mürekkep «sehtar» dır. «Lehçe-i Osmani» de hafif kumaş olduğunu söyliyen Ahmet Vefik Paşa «sirahgir» bunun gayrıdır diyor

ÇİT KIRILDIM (چيت قيرلدم) [*Hal.*] Çabuk müteessir olan, titiz, alıngan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hâlen de bazıları tarafından kullanıldığı görülüyor.

ÇİTİLGİ (چتلغی) [*San.*] Eskiden örme suretiyle yapılan işlemelere verilen ad idi. Örmek demek olan çitmek mastarından meydana gelmiş bir tâbirdir.

ÇİT PARASI (چيت پارەسی) [*Mal.*] Koyun ve keçiden alınan resimlerden birinin adıydı. Buna «ağıl resmi» de denilirdi. 1040 senesinde ihdas olunan bu resim Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır. Bu resim; yaylak ve kışlaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan ağıllar münasebetiyle alınırdı Sahipli yerlerdeki ağıllardan bir şey alınmazdı.

ÇİVİ (چيوی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Meydan-ı şerifin döşemesi üzerinde pirinçten yapılmış ayrıca bir fındık büyüklüğündeki çivilere verilen isimdir. Sema' etmeye alıştırılacak olan canlar, sol ayağının üzerinde ve olduğu yerde durabilip başkalarını rahatsız etmemek için bunlarla dönmeye idman ettirilirdi. Çivi, sol ayağın baş ve ikinci parmağı arasına alınır, etrafında dönülürdü. Meleke hâsıl olduktan sonra çivi bırakılır ve döşeme üzerinde sema' meşkine devam edilirdi.

Höcrelerde yahut evlerde sema' meşk edilmesi için hususi yapılmış sema' tahtaları vardı. Bunlar bir arşın murabbaında ve orta yeri tarif edilen şekilde çivili seyyar birer tahtaydı.

ÇİVİDEN İNMEK (چيويدن اينمك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Meydan-ı şerifin döşemesi üzerinde yapılmış olan çiviyle sema' melekesi hâsıl olduktan sonra çiviyi bırakıp çivisiz sema' etmeye «çividen inmek» denilirdi.

ÇİZMECİBAŞI (چيزمەجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ehl-i hiref, erbab-ı hiref ve resmî lisanda «orducu» denilen sanatkârlardan çizme ve ayakkabı yapanların ustalarına verilen addır. Diğer ustalar gibi çizmecibaşılar da terfi ederlerse bölük başı olurlardı.

ÇİZME PARASI (چيزمه پارەسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarına ayakabı bedeli olarak verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. O gibiler çizme giydikleri için bu tâbir kullanılırdı. Bunlara çizme parasından başka elbise ve kaftan bedeli olarak da para verilirdi.

ÇOBAN ADASI (چوبان آطەسی) [*Coğ.*] Rados sancağına bağlı bir kaymakamlık halinde idare olunan Kaşut maa Kerpe'nin diğer adı idi.

ÇOKMAN (چوقان) [*Ask.*] Eskiden harb aleti olarak kullanılan iri toparlak başlı kalın çomağa verilen addır. Buna «çokmar» da denilirdi.

ÇOKMAR (چوقاق) [*Ask.*] Eskiden harb aleti olarak kullanılan iri toparlak başlı kalın çomağa verilen addır. Buna «çokman» da denilirdi.

ÇOLPA (چولپا) [*Hal.*] İğri ayaklı, çolak, sol ayağını atan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bu tabir mecaz yoliyle bol paça, sümsük, sünepe, eli bir şeye yakışmaz, ayağı dolaşır, beceriksiz makamında da kullanılırdı.

Yıkmak insanlara yapmak gibi kıymetmi verir?
Onu en çolpa herifler de, emin olbecerir.
Mehmet Âkif

ÇOMAK (چوماق) [*San.*] Ağacın budaklı kısmından yapılan iri ve yuvarlak başlı değneğe verilen addır. «Lehçe-i Osmanî» de aslının çokmaktan, «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde çommaktan geldiği yazılıdır. Çomak Azeri lehçesinde kalın değnek demektir. Boyanmış ve roganlanmışları silâh taşımağa tenezzül etmiyen eski kabadayılar tarafından gece baston makamında kullanılırdı.

Çelik-çomak oyununda baş parmak kalınlığında ve bir karış uzunluğunda üç tarafı kalem ucu gibi yontulmuş olan çeliğe vurup çelmek için kullanılan 70-80 santim uzunluğunda çelikten bir parça, kalınca değneğe de bu ad verilirdi.

ÇOMAR (چومار) [*Hal.*] İhtiyar meyhaneci, pinpon yerinde kullanılır bir tâbirdir. İri köpeklere köylülerle çobanlar tarafından bu ad verilir.

ÇOP (چوب) Uzun kalın ve bazen demirli sopa şeklinde kısa bir nevi' bastonun adı idi. Farsça çup'tan bozmadır. Çup; ağaç, değnek, odun, sopa demektir. Medrese talebesi cübbelerinin altında saklar, kavga ve döğüşte kullanırdı.

ÇORBACİ (چورباجی) [*Ask.*] Kapıkulu ocaklarına mahreç olan 31 bölüklü acemi ocağı ile Osmanlı ordusunun piyade (yaya) askerini teşkil eden bölük zabitlerinin unvanı idi. Cemaat denilen yeniçeri ortası çorbacılarına «Yayabaşı» veya «serpiyadegan» denildiği gibi bölük denilen ağa bölükleri çorbacılarına «bölükbaşı» ismi de verilirdi. Çorbacılar bazen «subaşı» unvanını da alırlardı. Çorbacıların kıdemlisine cemaatlarda «yayabaşı», bölüklerde de «başbölük başı» denilirdi. Çorbacıların atları vardı. Kırmızı çuhadan kollu cübbe, ince mintan, kırmızı şalvar, ayaklarına da sarı mest papuç giyerler, başlarına «çorbacı keçesi» denilen ve üzerine tüy sorguç takılan kenarı sırmalı börk takarlardı. Yayabaşıların sorguçları daha makbul olan turna tüyünden ve sonradan ihdas olunan bölüklülerin sorguçları ise balıkçı tüyündendi. Çorbacılar bölüklerin bütün işlerinden mes'ul idiler. Marsigli'ye göre çorbacı maiyetlerindeki askerleri tedibe salâhiyetli idi Ceraim-i azîme (Büyük suçlar) hakkında kendisi ceza tertibetmez, yeniçeri ağasının münasip gördüğü ceza tatbik ve icra olunurdu.

Çorbacı bazı yabancı müelliflerin zannı gibi, çorba pişiren demek olmadığını Mahmut Şevket Paşa (Osmanlı teşkilât ve kıyafet i askeriyesi, C.I S.54) söyliyor ve şöyle izah ediyor:

«Bâzı tevarih-i ecnebiyede mumaileyhin isminden istidlâl tarikiyle çorba pişirmeye memur olduğu beyan edilmekte isede yeniçeriler şark âdatına uygun olarak heyet-i umumiyelerine «ocak» veyahut «ocağ-ı âmire» ve zâbitlerine "çorbacı„ ve "aşçı usta„ tarzında isimler tahsis etmiş ve matbah ve kazanlarına «kazan-ı şerif» namını verip ana sancak mertebesinde ve hattâ andan ziyade bir derecede hürmet etmeyi mûtadedinmiş olduklarından çorbacının isminden çorba pişirmeye memur olduğunu hükme mahal olmadığı bedihî bulunmuştur.„

Marsigli'ye göre çorbacı, maiyetindeki askerleri tedibe salâhiyettardı. Yalnız ceraim-i azîme hakkında kendisi emir vermeyip ceza ağanın emriyle tatbik ve icra olunurdu.

Eski isimlerin ve âdetlerin ortadan kaldırılmasına ve mümkün olan yeniliklerin yapılmasına teşebbüs olunduğu İkinci Mahmut devrinde ve yeniçeri ocağının ilğası arifesinde (Hicri 1241=1825) çorbacı unvanı «orta ağası» na tahvil olunmuştur.

Yeniçerilik vilâyet ve kazalardaki eşraf ve zenginler arasında yayılıpta bunlar şeref olsun diye veya bazı menfaatlar temin etmek üzere, ocağa kayıt edildikten sonra bu kabil eşhasa da bir aralık çorbacı denilmiştir.

§ [*Hal.*] çorbacı tâbiri pek yakın zamanlara kadar zengin, tüccar hıristiyanlar hakkında da kullanılırdı.

§ [*Bah.*] Eskiden ticaret gemileri tayfaları tarafından gemi sahipleri hakkında da kullanılır bir tâbirdir.

ÇORBACI KEÇESİ (چورباجی کچه‌سی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan çorbacıların başlarına giydikleri serpuşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Börk de denilen bu serpuş etrafı sırmalı ve ipekle işlenmiş yüksek bir külahtı.

Kapıkulu ocaklarına mahreç olan acemi ocağı ile Osmanlı ordusunun piyade askerini teşkil eden yeniçeri ocağının bölük zâbitlerinden çorbacıların giydikleri başlığa da bu ad verilirdi. Sırmalı idi. Üzerine sorguç takılırdı.

ÇORBACI ÜSKÜFÜ (چورباجی اسکوفی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan çorbacıların başlarına giydikleri serpuşlardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «yayabaşı keçesi» de denilirdi. Bunu yeniçeri zâbitlerinden bazıları da giyerlerdi.

ÇORBACI YAMAĞI (چورباجی یاماغی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının küçük zâbitlerinden birinin

adıdır. Başına bilek kalınlığında bükülmüş bir astara çaprazvari dolamak suretiyle külâh şeklini alan bir serpuş geçirir, kırmızı apteslik, yemeni, şalvar ve mintan giyerdi.

ÇÖĞÜR (چوكور) [*Mus.*] Eski sazlardan birinin adıydı. Beş telli, tahta göğüslü, yirmi altı perdeli büyük bir sazdır. «Lehçe-i Osmani» de büyük keman, Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati» nde «sazın bir nev'i» suretinde izah olunmuştur. Evliya Çelebi (c. 1, s. 638) bu çalğıyı Germiyan padişahlarından Yakub-i Germiyani'nin icadettiğini «askeri ocağına mahsus» olduğunu söylüyor.

Çökür çalanlara «çökürcü» denilirdi.

ÇÖĞÜRCÜ (چوگوردجی) [*Ask.*] Yeniçeriler arasında ki saz şairleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çöğür «Lehçe-i Osmani» de büyük keman, Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lugatı» nda «sazın bir nev'i» olarak gösterilmiştir. Çöğürcüler alaylarda askerin önünde bulunarak sazlarını çalarlar, türkülerini söylerlerdi, «Tarih-i Askeri-i Osmani» de (şahife 207) (Naima) dan naklen «önlerinde 8 nefer yeniçeri şairleri başlarında keçe ve arkalarında birer kaplan postları, sinelerinde tablvâri çöğürlerin çalarak kadd ü kamet sahibi devendam herifler sadaları birer saatlik yerden işitilir âvaz-ı bülend ile türkülerin çağırarak ve her biri növbete riayet ederek türküsünü haykırarak saray'ı hümayuna vâsıl olunca böylece gittiler» diye yazılıdır.

Kara Osmanların pîri Hacı Ömer
Çöğür şâiri zan edermiş meğer
İzzet Molla

ÇÖĞÜR ŞAİRİ (چوكور شاعرى) [*Mus.*] Çöğür çalan âşıklara verilen addır. Çöğür esasen telli çalgılardan olduğu için diğer sazlar gibi saz şairleri bunu da çalarlardı.

Çöğür kelimesi için «Lehçe-i Osmani»de (1306 tab'ı) şu izahat vardır:

«Gayet iri keman. Çöğürcü, tanbura şairi âşık.»

Keçecizade İzzet Molla «Mihnetkeşan»ında bu tâbiri kullanmıştır:

Kara Osmanların pîri Hacı Ömer
Çöğür şairi zannedermiş meğer

ÇOLABAD (چول آباد) [*Çağ.*] Eskiden Kara hisar-i sahip de Sandıklı'ya bağlı bir kazanın adı idi.

ÇÖMEZ (چومز) Müderrislerle henüz icazet almamış olmakla beraber, dersi yükselmiş ve oda sahibi olmuş olanların yetiştirmek üzere yanlarında bulundurdukları talebelere verilen isimdir. Çömezler içinde vakt ü hali yerinde olanlar bulunurdu, Ancak çoğunu, fakirler teşkil ederdi. Bunlar imaretten yerler, intisabettikleri hocanın yardımiyle geçinirlerdi. Buna mukabil onlar da müderrisin ve oda sahibinin hizmetlerini görürlerdi. Hocanın evine bakar, çocuklarını taşır, bağ ve bahçesi varsa oraya gider, çalışırdı. Medresede yatıp kalktıkları odayı bunlar temizler, suyu bunlar getirir, oda hizmetini bunlar görürdü. Çömezler içinde ilim ve irfanla temayüz eyliyenler olurdu. «Filânın çömezi olamaz» darbımeseli çömezler içinde yüksek seviyeli talebenin bulunduğunu gösterir.

ÇÖP ÇIKARAN(چوپ چيقاران) [*Hal.*] Eskiden evlerle dükkânlarda biriken çöpleri toplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Çöplerin «Tanzifat resmi» altında alınacak bir verği mukabilinde belediyelere tahmil olunduğu 1285 tarihinden evvel, halk evleriyle dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya attırmaya mecburdu. Ev ve dükkân sahiplerinin birçoğu kaldırıp atmaya mecbur oldukları çöpleri kendileri veya adamları marifetiyle yaptıramadıkları için ücret mukabilinde görecek birtakım adamlar peyda olmuştu. Arkalarında birer küfe sokak sokak dolaşan ve hemen hepsi kürt olan bu adamlar birikmiş çöpleri küfelerine doldurarak denize döken bu çöp toplayıcılar, sokaklardan geçerlerken «çöp çıkaran, çöp çıkaran» diye bağırırlardı. Onların bu türlü bağırmaları bu tâbirin kendi haklarında kullanılmasını mucibolmuştu.

Beyazıt, Sultanahmet meydanı gibi büyük meydanlar senede bir iki defe angarya suretiyle ve hükûmet marifetiyle islâm olmıyanlara temizletilir, meydana gelen çöpler de yine onlar tarafından denize dökülürdü.

«Evliya Çelebi»; «Çöplük Subaşısı» veyahut «Tahir Subaşı» dan bahsederken (c. 1, s. 513) sokakların acemi oğlanlarına temizlettirildiği, bin kadar olan bu çöpçülerin acayip kıyafetleri, matruş olup keçe külâh giydikleri yazılıdır.

Çöp işi belediyelerin vazifesi cümlesine ithal olununca kendilerine iş kalmıyan çöp çıkaranlar tabiatiyle tarihe karışmıştır.

Vak'anüvis Lütfi efendi hicrî 1285(1868) senesi vakalarını yazarken (Lütfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cild 12, sahife 2) «Nezafet» başlığı altında «Dersadet ile bilâd-i selâse esvak ve pâzârın ve saire mahallerin süpürüntü ve muzirr-i sıhhat olan şeylerin aleddevam tathir ve tanzifine ihtimam olunması umum ahali ve sekeneye şediden ve ekiden tenbihat-i icabiye icra ve bu usul-i tan-

zifiyeye mütemadiyen dikkat ve nezaret için taraf taraf müfettişler tâyini irade buyrulmuştur. Bu tenbih ile devam-ı ierasına ikdam olunmuş olsa idi muahharen devair-i belediyenin tanziminde tanzifat namiyle birçok masarifata yol açan tekellüfata hacet kalmazdı.„ dedikten sonra şu tafsilâtı veriyor: «Bu tanzifat usulünün icrasından evvel Dersaadet ile bilâd'-i selâsenin kâffe-i esvak ve mahallat aralariyle çarşı, pazar yerlerinin temiz tutulması umumen ahali-i bilâdın vazife-i mu'tadeleri idi. Hane, dükkân ve mağazaların önleri daima süpürülür biriken süprüntüler arkalarında küfeleriyle sokak sokak geçen süprüntücülerle kaldırtılarak kimin ki hane ve dükkânı hizasında mani-i nezafet bir şey görülmüş ise komşuları dâvacı olup derun-i memleketin umur-i tanzifiyesi taksim-i amâl kaidesi üzere icra olunur ve haneler derunundaki süprüntüler dahi mezkûr küfecilerle izale olunurdu. Bu umuma ait olan vazifeyi devair-i belediye deruhte edelidenberi ahali bunun için bir nev'i vergiye rapt olunarak memalik-i mütemeddine ahalisi gibi tanzifat kaydından vareste olmuşlarsa da devair-i beledi ye elhaletü hazihi bu işin tamamiyle icrasına muktedir olmadığı yalnız büyük caddelerle bazı göz ününe tesadüf eden mahalleri tathir edebilip mahallat araları ve Topkapı ve Edirne ve Silivri kapılar civarlarında tanzifat arabaları görülmediğinden bellidir. Çünkü İstanbul'un vus'at ve teaddüd-ü mahallatına göre tamamiyle tanzifat icrası pek çok mesarife muhtaçtır, Bu mesarifata karşı varidat istihsaline ise ahval-i ahali mütehammil olmadığından ve mütehammil olanların dahi çoğu bu vergiyi ifa etmediklerinden memleketin tamamiyle tathiratı müteazzir menzilesinde kalıp gitmektedir.»

Yine Lütfi efendi Galata'da Bayazıt mahallesi civarında surdan bir kale kapısı açılmasına karar verildiğinden bahsederken (Lütfi tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nusha, c. 9, s. 131) «Mûteriza» başlığı altında şunları yazıyor. «Aceba bunun nik-ü bedi düşünüldü mü, o vakta kadar orası öyle kullanılıp da muahharen oradan bir rahne açılması ilerisine fürce bulmak garabeti olsa gerektir. İptida bu kapıdan girilip sonraları az bir zamanda Galata ve Beyoğlu taraflarında kale ve sur duvarlariyle mekabir-i islâmiyenin ne hallere tehavvül etmiş olduğu dağzen-i ef'ide-i ashap-i hamiyyet ve diyanettir. Mezkûr dairenin hin-i teşkilinde tecemmü' eden memur ve azaları miyanında ahali-i müslimeden kimse yok gibi idi. Şimdilere kadar hisap ve kitabı sürünmekte olan kule-i zemin mes'elesi dahi açılan kapıdan zuhur etmiştir. Devair-i Belediyeden ahalice olunan istifade mahduttur. Kaldırımların tanzimi gibi şeyler ise devairin teşkilinden evvel yapılan yerlerin tâmir ve tevsii demektir. Tanzifat ise o da halkın parasiyle göz önünde olan sokakların tathirinden ibarettir. Tanzifat kaidesi icra olunalıdanberi kenar yerler pislikten hali değildir. Mukaddema sokağa süprüntü dökmek adeti yok idi. Şimdi her hane süprüntüsünü sokağa atıyor. Hele yaz günleri taaffünden geçilmiyor. Süprüntü arabası hiç geçmiyen yerlerden de para alınıyor. Elhasıl devair-i belediye birçok hademe, memurların geçinmesi için yapılmış ve hazinenin hakikaten varidatını alıp hükümet, hükümet içinde bulunmuş gibidir.»

Belediye işleri hakkında kıymetli tetkikler yapan Osman Ergin Meşhur İhtisap Ağası Hüseyin Beyin tercüme-i halinde «İstanbul Şehreminleri, sahife 72 haşiyesi» İstanbul tanzifat işi hakkında şu malûmatı veriyor: «İstanbul'un fethinden 1285 tarihine kadar tanzifat işleri muhtelif safhalar geçirmiştir, Şehrin tanzifatiyle birinci derece de Subaşı meşgul idi. Subaşılar İstanbul süprüntülerini senevi bir meblağ mukabilinde «arayıcı» denilen esnafa verirlerdi. Arayıcılar son zamanlara kadar sokak sokak dolaşıp evlerden çöp aldıklarını yaşlı kimseler hâlâ tahattür etmektedirler.

«O zamanları idrak etmiş olanların ifadesine göre arayıcılar "Çöp çıkaran„ avazesi ile sokaklarda dolaşır, evlerin kapısını çalıp çöpleri arkalarındaki küfelere yükliyerek iskelelere ve sair muayyen yerlere götürüp oralarda ayıklarlar, içindeki paçavra, kemik gibi şeyleri aldıktan sonra kalanları denize dökerlermiş.

«Evailde çöpçülük ve lâğımcılık gibi basit hizmetlerin ekseriyetle Ermenilere gördürüldüğü Evliya Çelebi'nin ifadesinden anlaşılmaktadır.

«Mecelle-i Umur-i Belediye'nin birinci cildinde suretleri münderiç bazı vesikalara nazaran umumi meydanlarla caddelerin yeniçeriağası marifetiyle muayyen zamanlarda gayrimüslimlere temizlettirilmekte ve mahalle aralarında sokakların da ahali-i mahalliyeye süpürttürülmekte olduğu anlaşılmaktadır.

«Tanzifat işinde şehremanetinin doğrudan doğruya iştigali 1285 Belediye nizamnamesinin tatbik mevkiine vaz'ı ile başlar.»

Çöp işi belediyelerin vazifesi cümlesine ithal olununca kendilerine iş kalmıyan çöp çıkaranlar tabiatiyle tarihe karışmışlardır.

Ağır olursa eğer süprüntücünün küfesi
Yarısın tenha sokaklarda döküp hiffet bulur.
Çalkayıp süprüntüyü derya kenarında herif
Arasında gâh olur eşyay-i zîkıymet bulur.

Lâ

ÇÖRÇÖP SUBAŞISI (چورچوپ صوباشیسی) [*İda.*] Eskiden tanzifat memuru (çöpçü) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇÖRDEK (چوردك) [*Bah.*] Gabya maniteleri üzerine bağlanıp ilâve olunan palangalara, flokların ve umumiyetle yan yeleklerinin kandilasalarına verilen addır. Kandilasaların üzerlerine vurulan palangaya da «çördek» adı verilir.

ÇÖRDEK TORNOSU (چوردك تورنوسی) [*Bah.*] Pruva grandı ve gabya kolumbilerinde yastıkların üzerinde bulunan demir veye zincir tringaya anele ile raptedilmiş demir sapanlı tornolara verilen addır. Bunlardan gabya sereninin maniteleri, flok ve velena yelkenlerinin çördekleri donatılır, bunlara « kapeledora » da denir.

ÇÖRDEK YAKASI (چوردك یقاسی) [*Bah.*] Randa, veleistiralya ve pokruva yelkenlerinin seren yakalarının kıça kalan köşelerine flok ve velena gibi istiralya yelkenlerinin yukarı köşelerine verilen addır.

ÇÖZME (چوزمه) [*San.*] Eski ipekli kumaşlardan birinin adı idi. Muhtelif renkleri olan bu kumaştan kadınların giydikleri çıntıyan ile elbise yapılırdı.

Çıntıyan harcı içinden çıkmağa cananeye
Çözme derler bir kumaş ister gül-i ahmer gibi
Sabit

ÇUBUK (چبوق) [*San.*] Tütün içmeğe mahsus bir ucunda tütün veya sıgara koymağa mahsus lüle, öteki ucunda ağıza alınan ve imame denilen ağızlık bulunan içi delik, üstüvani şekilde uzunca alete verilen addır. En ziyade kiraz ve yaseminden yapılırdı. Gül ve güzel kokulu diğer ağaçlardan, fildişinden, pelesenkten yapılanları da vardı. Yekpare olanları olduğu gibi vidalı olarak biribirine geçirilmek suretiyle birkaç parçadan meydana gelenleri de olurdu. Uzunlukları 30-40 santimden başlamak üzere iki, iki buçuk metreye kadar olanları vardı. Bir metreden ziyade olanlar saraylarda, konaklarda bulunurdu. Bunların ağızlıkları hemen hemen çocuk yumruğu büyüklüğünde idi. Ağızlıklar kemikten veyahut kehlibardan yapılırdı. Sahibinin servetine göre üstleri gümüş ve altınla bezenen ve savatla süslenenleri, kıymetli taşlarla murassa olanları vardı. Saraya mahsus olanlar elmaslı, pırlantalı idi. Eski zamanlarda çubuklar merasimle verilirdi. Saraylarda ve büyük konaklarda çubukçu başılar, çubukçu ağaları vardı. Bir de ateşçi bulunurdu. Çubuk içileceği zaman evvelâ ortaya, şimdiki sıgara tablalarının gördüğü işe yarıyan ve gümüş veya pirinçten mustatil şekilde büyük «takatuka» adı verilen tabla konur, sonra lüleleri tütün doldurulmuş çubuklar, çubukçu tarafından lüleleri takatukaya, ağızlıkları ağız hizasına gelmek üzere misafire verilirdi. Misafir çubuğu sol el ile tutardı. Sonra elinde «sitil» denilen ve içinde «fındık ateşi» adı verilen yuvarlak küçük kömürlerden yakılmış ateşler bulunan zincirli bir mangalla ateşçi gelir, çubukçubaşı her lüleye ateşleri maşa ile koyardı. Çubukçubaşısı olmıyan ve ateşçisi bulunmıyanların çubuk verme işini çubukçu görürdü.

Çubuk yapan esnaf olduğu gibi lüle yapan esnaf da vardı. Çubuk yapanlara «çubukçu», lüle yapanlara da «lüleci» esnafı denilirdi.

Tutuşdurup bütün akvamı karşıdan bakıyor.
Çelikle taş vuruşurken herif çubuk yakıyor!
Mehmet Akif

§ [*Öl.*] Dönümün aksamından üç buçuk zira' itibar olunan ölçünün adı idi. Bir dönüm 100 çubuk şatrancı ve her çubuk 12,5 arşın şatrancı idi. 10 çubuğa bir nişan denilirdi.

§ [*Bah.*] Ana direkler üzerine sürülen ikinci ve üçüncü parça direklere verilen addır. Ana direkler üzerindekilere «gabya çubuğu», gabyanın üzerindekilere de «baba fingo çubuğu» denilir. Bunlar üzerine sürülenlere «kontra baba fingo çubuğu» adı verilir.

ÇUBUKÇU (چبوقچی) [*San.*] Çubuk yapanlar hakkında kllanılır bir tâbirdir. Tütün işine mahsus olan çubuklar en ziyade kiraz ve yaseminden yapılırdı. Gül ve güzel kokulu diğer ağaçlardan, fildişinden, pelesenkten yapılanları da vardı. Yekpare olanları olduğu gibi birkaç parçadan meydana gelenleri de olurdu.

§ [*Sar., Hal.*] Eskiden saraylarla konaklarda tütün içmeğe mahsus çubukları hazırlama işini görenlere verilen addır. Saraylarda, dairesi halkı geniş olan vezir dairelerinde ve konaklarda birkaç tane çubukçu, bir de çubukçubaşı bulunurdu. Çubukçular alelekser tütüncübaşının yamağı sayılırlardı.

CUBUĞU TELLENDİRMEK (چبوغی تللندیرمك) [*Hal.*] Keyif çatmak, zevk almak, sevinç ve genişlik duymak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇUBUKLUK (چبوقلق) [*San.*] Tütün içmek için kullanılan çubukları koymaya mahsus dolap veya ayna gibi duvarda yapılan yuvalı ve raflı yere verilen addır. Mimaride mühim bir mevki tutan çubuklukların oyma ve nakışlarla tezyin olunmuş muhtelif şekilleri vardır.

ÇUBUK SÜRME (چبوق سورمه) *[Hal.]* Çubuk kullanıldığı zamanlarda infiale delâlet eden bir tâbirdi. Tanzimat'tan bir zaman sonraya kadar devlet ricali bir iş müzakeresi için toplandıkları vakit, at nalı, yahut mustatil şekillerde masalar etrafında oturmayıp, odanın iki tarafındaki minderlerden birinin başında sadrazam, karşısında şeyhülislâm olmak üzere, diğer vükelâ sırasiyle onları takiben otururlardı. Şimdiki sigara yerine de murassa' kehlibar imameli yasemin veyahut kiraz çubuklar içilirdi. Vükelâdan biri meclise dâhil olunca çubuklar, ağalar tarafından kaldırılır, yenileri getirilirdi.

İşte böyle meclislerde iş müzakere edilirken canı sıkılıp çubuğunu sürerek meclisi bırakıp çıkan olursa, bu hareket infiale delâlet eder ve buna «çubuk sürme» denilirdi.

ÇUBUK TAKIMI (چبوق طاقی) *[San.]* Tütün çubuklarının üst ucuna takılan kemikten, gümüşten, yahut kehlibardan mamul ağızlığın adı idi. Buna «imame» de denilirdi.

ÇUBUK VE KEŞLİ KAVUK (چبوق وکشلی قاووق) *[Giy.]* Tanzimat'tan evvel esnaf makulesine mahsus başlıklardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇUHA (چوخه) *[San.]* Yazı yazılırken aharlı kâğıdın üzerine gezdirilen, tebeşir sürülen çuha parçasına verilen isimdir. Bu tebeşirli çuhanın gezdirilmesi kâğıtta ahardan muhassal yağları izale etmek ve kâğıdın mürekkebi hakkiyle kabul etmesini temin içindi.

ÇUHA ÇAVUŞU (چوخه چاوشی) *[Ask.]* Yeniçeri ocağı için yaptırılan çuhanın imaline nezaret etmek üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «Çuha Emini» de denilirdi. Maiyetinde bir de kâtip bulunurdu.

ÇUHADAR (چوخه‌دار) *[Sar]* Eskiden sarayın büyük memurlarından ve padişahların hizmetlerinde bulunanlardan birine verilen addır. Sonraları resmî dairelerin ayak hizmetlerini yapanlara da bu ad verilmiştir. Çuha eski yazıda çuka suretinde yazıldığı için kanunnamelerle vesikalarda çukadar suretinde geçer. «Lehçe-i Osmani» de (1306) tab'ı: «Ayak hizmetinde çuha mülebbes hizmetkâr, içağası», «Kamus-i Türki» de «Ayak hizmetinde bulunan çuha elbiseli yahut çuhadan perdenin haricinde emre muntazır hademe» suretinde izah edilmiştir.

§ *[İda.]* Eskiden vüzera ve ümera dairelerinde kapıların perdelerini açıp kapıyan hademe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar çuha elbise giydikleri için bu adı almışlardı Askerî ümeranın bu hizmetlerini görenlere «Perde çavuşu» denilirdi. Resmî dairelerin harice müteallik işlerinin tesviyesine memur, öteberiyi dolaşıp ayak hizmeti görenlere de «Kapı çuhadarı» adı verilirdi.

ÇUHADAR-I BÂB-I OCAK (چوخه‌دار باب اوجاق) *[Ask.]* Yeniçeri ocağının resmî dairelerdeki işlerini takibeden memuru hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocağın kaldırılması üzerine bu tabir de tarihe karışmıştır.

ÇUHADAR ZERDESİ (چوخه‌دار زردەسی) *[Hal.]* Şekerle pişirilmiş balkabağı hakkında kullanılan bir tâbirdir.

ÇUHA EMİNİ (چوخه امینی) *[Ask.]* Yeniçeri ocağı için yaptırılan çuhanın imaline nezaret etmek üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Çuha çavuşu»da denilirdi. Maiyetinde bir de kâtip bulunurdu.

ÇUHA FERACE (چوخه فراجه) *[Kıy.]* Eskiden divan-ı hümayun çavuşlarının giydikleri üst elbise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çavuşlar bunu divan günleri giyerlerdi. Yine eski zamanlarda ilmiye erkânı ile kadınların tesettür için giydikleri feracelerin çuhadan yapılmış olanlarına da bu ad verilirdi.

ÇUHA-İ FİLORDİN (چوخهٔ فلوردین) *[Giy.]* Eski zamanlarda çuhaların bir nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Filordin çuhası demektir. 16 ıncı asrın ortalarına ait vesikalarda aynı zamanda Selânik çuhası demek olan çuha-i Selânik tâbiri de geçer. Bir zamanlar Selânikte Yahudi san'atkârlar tarafından çuha imal edilir ve bu çuhalardan yeniçeri ocağı erkân ve efradına elbise yapılırdı.

ÇUHA-İ İSKARLAD (چوخهٔ اسقرلاط) *[Giy.]* Eski zamanlarda çuhaların bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İskarlad çuhası demektir. Kapıkulu ocaklıları elbise yaparlardı.

ÇUHA - İ SELÂNİK (چوخهٔ سلانیك) *[Giy.]* Eski zamanlarda çuhaların bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Selânik çuhası demektir. 16 ıncı asır ortalarına ait vesikalarda aynı zamanda filordin çuhası demek olan çuha-i filordin tâbiri de geçer. Uzun zamanlar Selânik'de yahudi san'tkârları tarafından çuha imal edilir ve bu çuharlardan yeniçeri erkân ve efradına elbise yapılırdı.

ÇUKA (چوقه) *[Giy.]* Yünden yapılan kumaş nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çuka yazılır, çuha okunurdu. Farsça olan bu kelime «Burhan-ı Kaatı» da «yünden ederler. maruf libastır ki Türkide çuha derler» suretinde izah edilmiştir.

ÇUKADAR (چوقدار) [*Sar.*] Çuhadar; sarayın büyük memurlarından ve padişahın hizmetlerinde bulunanlardan birinin unvanıdır. Çuhadardan bozmadır. Bu tâbir «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı): «Ayak hizmetinde çuka mülebbes hizmetkâr, iç ağası», «Kamus-u Türki» de de «ayak hizmetinde bulunan çuha elbiseli yahut çuhadan olan perdenin haricinde emre muntazır hademe» suretinde kayıt ve izah edilmiştir.

Fâtih Kanunnamesinde (s. 23): «Umur-u saltanata müteallik tertib-i âyin beyanındadır» serlevhalı fasılda çukadardan bahsolunmaktadır:

«Bir has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhtar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tülbent oğlanı ola.»

Atâ Tarihinde münderiç malûmata göre (c 1, s. 30) çuhadarlık ilk defa Çelebi Sultan Mehmet tarafından ihdas olunmuştur. «Hademe-i hümayunlarının güzide ve tüvanalarından kırk nefer mücahidînin daima hemrikâb-ı hümayunları olması usulünü ihdas etmiş ve bu kırk nefere muahharen gedikli itibariyle yirmi nefer mülâzım ilâve» kılınmıştır. Bunlar Yavuz'un Mısır'dan getirdiği emanat-ı şerifenin konulması için inşa ettirdikleri «Hırka-i Saadet dairesinin altında yaptırılan «Hane-i Hassa» ya nakledilmişler ve koğuş ağalarının kaviyy-ülbünye ve rükûb ve nüzule muktedir ve liyakatli emektarlarından bir o kadar daha çukadar tâyin eylemişlerdir.

Çorlulu Ali Paşanın silâhtarlığa tâyini üzerine silâhtarlığın aldığı başmabeyincilik vaziyeti o vakta kadar başçukadarlardaydı, Hattâ salâhiyeti bundanda ibaret değildi. Hane-i hassa ağalarının müstaitlerinden ve aynı zamanda uzun boylu ve matbu-ül-endam olanlarından intihap olunan başçukadar daire-i hümayunun ekser hususatına da merci idi.

Ali Paşanın silâhtarlığından sonra, çukadarlık silâhtarlığın madununda, yalnız merasime iştirakten ibaret âdeta vazifesiz bir halde kaldı. Ancak bunlarda kurenalık sıfatı bulunmakle beraber, alelekser müsin ve kâr azmude ashab ı haysiyetten, mücerrep ve müstakim zevat tâyin olunageldiğinden çoğu silâhtarlığa yakın bir nüfuzu haizdiler. Hattâ başçukadar ağa mabeyn-i hümayuna müteallik hususatta silâhtar ağanın vekil-i mânevisi gibi olduğundan ikinci derecedeki işleri re'sen yapar, ancak mühim olan işler için silâhtara danışırdı.

Atâ'da (c,1, s. 202) başçukadarlık için aranılan evsaf hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Başçukadar ağaların tebeddülleri vukununda çukadarlar efradından yoliyle veyahut kestirmeden her ne ise hane-i hassaya alınmış olanların kad ve kameti uzun, endamı mevzun, sözü düzgün, okuyup yazmak gibi hünerlerde liyakati efzun, derece-i sinni erbaine müntehi zevattan intihabolunur.»

Başçuhadarlığın vazifesi, yine aynı eserde (c.1, s. 202) şöyle tarif olunmaktadır:

«Bu memuriyetin hizmeti lâyüad olup ezcümle cuma günleri teşrif buyurulacak cami-i şerif ile saltanat binişlerinde rağbet buyurulacak mahalleri silâhtar ağadan istihbar ve hane-i hassa agavatının münavebe memuriyetlerinden avadancı ve şilteci tâbir olunur memurlar vasıtasiyle iktiza edenlere ilân eder. Refakatinde bulunan çukadar ağalariyle bostancıbaşı, büyük ve küçük mirahur ağaların ve kapıcılar kethudasiyle peyk ve solak takımının ve zevrak-ı hümayun hademesi olup sandalcı tâbir olunanların âmir ve has ahır hazine-i celilesinin nazırıdır. Bunlara müteallik kâffe-i memurin ve gedik ashabının ve bilcümle haseki ve kozbekçi ve bostancı ve sandalcı ve yedekçi ocaklarının âmiridir.

«Başçuhadar ağanın taht-ı nezaretinde bulunanların nizam ve kanunları dairesinde hareket etmelerine dikkat ve nezaret kenduye akdem-i memuriyet olduğundan nezaret-i mezkûrenin muhafaza-i şerefi zımnında refakat ve maiyeti haklarındaki şükür ve şikâyeti nezd-i silâhtaride müsmir ve müessir olup, hattâ bunlardan sinnen ve vücuden ve hizmeten inayet-i seniyyeye müstahak olanlar nizamen nail olacakları çıraklık ve sair dirliklere bunun ifadesi ve silâhtar ağanın reyile mazhar olurlar.»

Başçuhadar ağalığın cümle-i vezaifinden olarak yine Atâ'da (c.1, s, 203) şu malûmat vardır:

«Sadaret-i uzma ve meşihat-i ulya ve Kırım hanlığı ve Rikâb-ı Hümayun kaymakamlığı tebeddülünde mansıp alan zatı başçuhadar ağa refakatiyle beraber alay elbiselerini iktisa ile yeni saray-i hümayunun Soğukçeşme kapısının iç tarafından istikbal ederek peyk ve solaklar dahi mevcud olduğu halde alay ile orta kapıya ve mevkib-i hümayun Beşiktaş sarayında ise Çinili meydanı tâbir olunan fezadan bilistikbal rikâbında puyan olarak mabeyn-i hümayuna isal ve badelicra aldıkları yere kadar iade ve isbal etmek cümle-i vazifelerindendir. Bu hizmet mukabilindeki aidat-ı mukannene-i resmiyeleri ber-mucib-i defter-i teşrifat mansıp alan zat tarafından irsal olunur.»

Başçuhadar ağanın maiyetinde çuhadar ağalardan, yaver gibi, bir de çakırsalanı vardı.

Başçuhadar ağa giydiği kalıp işi kavuğa bayramlarla mevlût alaylarında mücevherli ağır sorguç takardı.

Bir tarafı teşrif-i hümayun vukuunda başçuhadar ağa rikâb-ı hümayunun sağ canibinde maşiyen gider, ikinci çuhadar kırmızı atlas kese içindeki papuş-i hümayunu belindeki gümüş paftalı kuşağın yan tarafına talik ederek sol tarafında giderdi. Çizmeci tâbir olunan üçüncü çuhadar padişahın yedek çizmesini, kezalik kese içinde belindeki kuşağa raptederek başçuhadarın arkasında, dördüncü çuhadar da bunun ardında gider, öteki çukadarlar dahi rikâb-ı hümayuna muttasıl peyk ve solakların iç taraflarında ahz-ı mevki eylerlerdi.

Kırk nefer çuhadarın ilk yirmisinin hazine-i hümayundan demirbaş olarak kendilerine verilmiş olan som gümüşten biribirine merbut geçme ve tokalı altın yaldızlı kuşakları vardı. Bu kuşağa yaldızlı gümüş kapçıları talik ederler ve miyanelerine yaldızlı tokalı gümüşten mamul gaddare sarkıtırlardı. Bellerine de kendi malları olan mücevherli bıçak takarlardı. İkinci yirmi nefer ile mülâzimler bellerine çarşaf kuşanırlar ve hançer takarlardı. Bunlar demirbaş olmadığı için kendileri mübayaa eylerlerdi.

Çuhadarların hepsine senede bir defa mevsime muvafık üçer çuha dolama ve birer çuha ve birer şali çakşır, kavuk, sarık, atlas, hâre ve sade üçer kaftan, üçer entari, üç ayda birer çizme pahası verilirdi, mükemmel taamları da vardı.

Saltanat binişlerinde verilen arzuhalleri çuhadar ağalar alıp sırkâtibi silâhtar ağaya, o da padişaha takdim eylerdi.

Yine Atâ'da (c. 1, s. 208) çuhadarlığa dair şu malûmat vardır:

«Silâhtar ve çukadar ve rikâbdar ağalık memuriyetleri Sultan Mustafa Han-ı Sani silâhtarı ve Sultan Ahmet Han-ı Salis sadrazamı Çorlulu Şehit Ali Paşanın silâhtarlığına gelinciye kadar mabeyincilik demek olarak küll-i yevmin hizmet-i hümayunda bulunurlar iken çünkü çukadar ve rikâbdar ağaların naspları kırk senede ocak yolunu ancak katedebilerek altmış yaşını geçmiş ve vücutlarına bittabi zaaf ve humma ârız olan bir sinn ü sâle vüsullerine müsadif olacağı cihetle öyle ayak üzerinde gezinmeğe mütevakkıf olan hizmetleri lâyıkiyle ifada zahmet çekmekte oldukları mücerrep olduğundan bunların eyyam-ı resmiyedeki hizmetleriyle iktifa buyrulup silâhtarlığın zilyedi olarak daire-i mahsusalarında âram ve müreffehen imrar-ı evkat ve eyyam eylemeleri usul ittihaz edilmiştir.

«Bunlardan hasbelkader silâhtar olanlar tabiatiyle vareste-i ihtiyaç olacakları gibi, bu mesned-i celili ihraza kaderleri tevafuk edemiyenler ol vakitlerde senevi altmış yetmiş binden yüz bin kuruşa kadar mükemmel nanparelerle çırağ olarak taayyün ve tereffüh ederler.

«Bunların hizmetleri mevlût ve îdeyn ile cuma selâmlıklarında ve saltanat binişlerinde maiyet-i hümayunda bulunmaktır. Has odabaşı ve rikâbdar ve çukadar ağalar saltanat-ı zevrak ve fülke-i hümayununda silâhtar ağa ile beraber şebeke-i fülke-i şahanede muvacehe-i hümayunda dest bezanu-yi edeb kaiden âram etmektir. İşbu fülkenin ortasındaki kürek arasında sağ tarafında başçukadar ağa ve sol canibinde ikinci çukadar ve başta haseki ağa kaid olurlar. Silâhtar ağaların huzur-u hümayunda bulunmadıkları eyyam-ı rüsum-u saltanatta çukadar ağalar vekâlet ederler. Bilfarz bunlar da bulunamazlar ise vekâlet-i silâhtariyi rikâbdar ağalar ifa eylerler. Çukadar ve rikâbdar ağaların hane-i hassadan ikişer lâlası ve aşağı koğuşlardan birer kullukçusu ve birer zülüflü baltacısiyle ikişer sofalı ve birer heybeci ve ikişer yedekçileri bulunur.

«Başçukadarlık tebeddülü nizamı» serlevhası altında başçukadarlığa ait yine Atâ tarihinde (c. 1, s. 253) şu malûmat mevcuttur:

«Şehinşah-i âl-i Osman hazretlerinin gazevat-ı müteaddidede ve has ahır hazine-i hümayunu mücevherat-ı mütenevvia ve zer ü simi süruciye ile imlâ buyurulmuş olmağın bunların birinci nazırı silâhtar ağa ve ikincisi hazine kethudaları ise de mirahur ağa ile has ahır kâtibi ve has ahırlıların mücerrep ve mü'temen eski ve haysiyetlilerinden hazinedar tâbiriyle bir mutemet has ahırlı ile mevcudolan eşyanın mukayyit ve kâtibi olmak üzere başmuhasebe kalemi mütehayyizanından raht kâtibi namiyle bir efendi memur olduğundan bu memurların ve bunların cümlesi nizamen başçukadar ağanın maiyet ve taht-ı nezaretinde bulunmasiyle başçukadar ağa çırağ buyurulur veyahut vefat ederse iç hazine-i hümayun derununda bulunan zevatın kâffesiyle büyük ve küçük mirahur ağalar ve daima has ahırda bulunan has ahır kâtibi ve has ahır eskisi ve raht kâtibi behemhal hazır bulunarak devir usulü icra ve usulen hazine devri muamelâtına tevfikan itinası hitamında cümlenin mühürleriyle musaddak tanzim olunan defter silâhtar ağa vasıtasiyle hâkipay-i şahaneye arz olundukta «manzur-u hümayunum olmuştur» kelimat-ı tasdikiyesiyle bittevşih hazine kethudasına ita buyrularak hıfzolunur ve bu defterin nüsha-i saniyesi memhuren halef olan başçukadar ağaya verilir.»

ÇUKA-İ EN (جوخهٔ ن) [*Gîy.*] Eski zamanlarda çuhaların bir nev'ine verilen addır. Yeni-

çeri kâtibi ile Anadolu ve Rumeli ağalarına, yayabaşılarla bunların kethüdalarına, çavuş,muallim, muhzır, süvari zağarcılara, süvari sekbanlar, acemi oğlanlar yayabaşıları, Gelibolu acemileri yayabaşılarına bundan verilirdi.

ÇULTAR (چولتار) [*San.*] Palan örtüsü demektir. Merasim esnasında devecilerden yayabaşılara kadar olan cemaat zâbitlerinin önlerinde götürülürdü. Farsça bir kelime olan palan binek hayvanı semeri demek olduğu gibi çul da at örtüsü demektir. «Lehçe-i Osmani» de çultarı şeklinde yazılıdır.

ÇURÇAL (چورچال) [*Top.*] Çakmaklı tapun, muharrik kuvvet olarak kullanılan ve halk arasında zemberek suretinde telâffuz olunan, zemburekin ipine verilen addır.

ÇUVALA GİRMEK (چوواله گیرمك) [*Hal.*] Alışıklık, ünsiyet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇUVALDIZ (چوواللدیز) [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıydı. Yuvarlak şemsiye telinin kalınlığında, bir ucu sivri, diğer ucu kürek şeklinde diş ve kulak karıştırmaya mahsus olup, evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığında akan su, ölçü itibar edilmişti. İki hilâl birleşince çuval, tente, ve yelken bezi dikmeye mahsus çuvaldız kalınlığı meydana geleceği farz edilerek bu da ölçülerden biri olmak üzere kabul olunmuştu. Tasarruf kayıtlarında nadiren «hilâl» hemen daima «masura» tâbiri kullanılırdı. Dört çuvaldız bir «masura» itibar edilmişti.

ÇÜRÜK AKÇE (چوروك آقچه) [*Mes.*] Yarı bozuk ve bu sebeple kıymeti düşük para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukabili «sağ akça» veya «sağlam para» dır.

ÇÜRÜKLÜK (چوروكلك) [*Hal*] Mezarlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de leş attıkları bir fıkara mezaristanı, birbiri üstüne gömülür makbere» suretinde izah olunan bu tâbir için «Kamus-ı Türki» de daha başka mânaları arasında «süprüntü ve laşe gibi şeylerin çürümek üzere atıldıkları çukur, mezbele; çürüklüğe atmak, cenazelerin birbiri üstüne atıldıkları fıkara makberesi, umumi ve müşterek kabir» tafsilâtı da vardır.

D

DADI (دادی) [*Hal.*] Çocuğa bakan cariye ve kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Kaatı» da Farsça bir kelime olan dada için «baba vezninde umumen cariye ve hususan bir şahsın tıfliyetinden beru hizmetinde bulunnan salhorde cariyeye denir; ıstılahımızda dadı tâbiri bundan mehuzdur» izahatı vardır.

Ana hur u melek dadı vü lâla olmağa hazır
Ne dem muhtaç olursa hizmet-i dadı vü lâlaya
Nef'î

DAĞLAK DEMİRİ (داغلاق ڈیمیری) [*Ok.*] Ok konulan yeleğin ütülenmesi için kullanılan aletin adı idi. Bu aletin ucu maşa gibi yassı ve cilâlı idi. Ateşte ısıtılır, yeleğin iki tarafı ile üstü ütülenirdi. Dağlak demiri bulunmadığı takdirde bu iş «miyane tığı» ile yapılırdı.

DAHDAHA BİNMEK (داهداها بینمك) [*Hal.*] Çocuğun ata binmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir: Küçük çocuklar ata, yürüyüşünden kinaye olarak, ekseriya dahdah dedikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

DÂHİL MEDRESESİ (داخل مدرسه‌سی) [*İlm.*] Orta tahsili veren medreselerin unvanı idi. İlk tahsili «İptida-i Hariç» dahi denilen «Hariç Medresesi»nde gören talebe buraya gelir, bunu da bitirdikten sonra âli kısmını ihtiva eden «Sahın Medresesi»ne girerdi. Bu medreselere «İptida-i Dâhil» de denilirdi.

DÂİ (داعی) [*Kelâm.*] Mezahib-i dâlle (Hak yolunu sapıtan) mezheplerin neşriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i duat'tır. Arapça dâi; davet edici, eden mânasına gelir.

DÂİLERİ (داعیلری) [*İlm.*] İlmiyye mensupları tarafından kullanılan bir tâbirdir. Tezkire ve muharreratta imzanın üstüne konulur, konuşmada bendeniz, bendeleri yerinde kullanılırdı. Bunun yerine «dâiniz», «eddâi» de denilirdi. Kendini muhatabına karşı bir kat daha küçültmek istiyenler de «dâi-i dîrîne», «dâi-i kemterin», «dâi-i kadîm» de derlerdi. Duacınız demektir. Mülkiye mensupları bu makamda «bende», «bendeleri», «bende-i dîrîneleri» kullanırlardı.

DAİRE (دائره) [*İda., Mit.*] Büyük bir bina içinde birkaç odadan ibaret olup bir şahsın, bir aile veya bir heyetin oturmasına mahsus bir ev gibi bütün müştemilâtı haiz, ayrılmış kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem dairesi, selâmlık dairesi, misafir dairesi. Devlet memurlarının oturdukları yerlere bu ad verilir.

Daireler daire-i irtikâb
Boğdu bizi tavsiye-i intisab
Kemal Paşa Zade Sait

Cem'i devairdir.

Bilinmez kim bu da matlub-ı âli olduğundan mı?
Devair de bozuk her heyetin âdab u erkânı
Eşref

§ Hendese ıstılahı olarak her noktası tam ortada merkez denilen bir noktadan aynı mesafede olan ve daire muhiti tâbir olunan bir münhani hat ile çevrilmiş müstevi bir satha da bu ad verilir.

§ [*Mus.*] Yuvarlak bir kasnağa geçirilmiş demirden ibaret ve el ile çalınır musiki aletine de daire denir. Def de o mânayadır.

DAİRE-İ AZİME (دائره عظیمه) [*Koz.*] Müstedir sathı arzın merkezinden geçen daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ BAHRİYE (دائره بحریه) [*Bah.*] Bahriye nezaretinin nazırlık ve nezaret teşkilâtına dâhil teşekküllerin icabından olan vazifelerini görmek ve denizciliğe mütaallik işleri tedvir eylemek üzere toplandıkları resmî binaya verilen addır. Zaman zaman «Divanhane», «Bahriye Nezareti» unvanları da kullanılmıştır.

DAİRE-İ İRTİFA (دائره ارتفاع) [*Koz.*] Ecramdan birinin mürüriyle râsıdın semt-i reis noktasından semada farz edilen daire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ MEVHUME (دائره موهومه) [*Ast.*] Küre-i semada (gök küresi) bir yıldızın veya

küre-i arzda (arz küresi) herhangi bir mevkiin yerini tâyin için resmi tasavvur olunan büyük veya küçük daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SAA (دائرهٔ ساعه) [*Koz.*] Küre-i musannaalar üzerinde herhangi bir mevkiin arzani bu'dunu bulmak için kullanılan derecelere munkasem daire-i sagire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SAGİRE (دائرهٔ صغیره) [*Koz.*] Müstedir sathı arzın merkezinden geçmiyen daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SEMT (دائرهٔ سمت) [*Koz.*] Sevabitin meyillerini ve arzlarını bildiren ve daire-i büruc ile tekatu' eden mefruz daire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE MASRAFI (دائره مصرفی) [*Mal.*] Büyük memurların vardıkları, geçtikleri ve konakladıkları yerlerdeki masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan paralar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bir kısmı vukuu üzerine tevzi defterlerine geçirildiği gibi birtakımı da sarftan evvel tahminî olarak defterlere konulur, halk'a dağıtılarak tahsil olunurdu. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

DAİRE-TÜL-BÜRUC (دائرة البروج) [*Ast.*] Muaddil-ün-neharı 23 derece sekiz dakikalık meyille kat'ettiği tasavvur edilen daire-i azîme (büyük daire) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «daire-tüş-şems» de denilirdi.

DAİREVİ (دائروی) [*Jeo.*] Daire şeklinde olan yuvarlak şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dairevi meydan gibi.

DAİREZEN (دائرهزن) [*Mus.*] Def çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daire, def; zen, vurmak mânasına gelen Farsça zeden mastarından vurucu, vuran demektir. Şu halde daire-zen «def çalan» demek olur. Yazılarına hayal de karıştıran Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde (c. 1, s. 635) pirleri Fatime-tüz Zehra'nın düğününde def çalan «Amr ibn-i Ümeyye» olduğunu yazdıktan sonra diyor ki: «Sazendelerin bu dairezenleri olmasa rakkası bozulmuş saat gibi fasılları here ü mere olur. Fasıllarına nizam ve intizamı veren usulbend dairezenlerdir.» Alaturka musikide def'in mevkii hakikaten mühimdir.

DA-İ UDAL (داء عضال) [*Tıp.*] Müzmin haline geçen ve tedavisi kabil olmıyan hastalık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Öyle bir da-i udal oldu perişani-i hal
Kaldı tedbirde âciz hükema-yi iflâs
Leskofçalı Galip

DAL (دال) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların köşelerine yapılan çiçek demetine verilen addır.

DAL ARAKIYE (دال عرقیه) [*Kıy.*] Sarıksız arakıye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dövme keçeden yapılan arakıye terden kirlenmemesi için serpuşun (baş kisvesi) altına giyilirdi. Bezden yapılmış olanları da vardı ki onlara «takke» ve «arakçin» denilirdi. Arakıyeyi en ziyade dervişler kullanırlardı. Üstüne de tarikata mahsus renkte sarık sararlardı. Rufailerin sarığı siyah, Kadirîlerin yeşil, Bedevilerin kırmızı, Sadi'lerinki beyazdı. Zikir, kıyam ve devran esnasında şeyh, tacını çıkarınca dervişlerin arakıyelerini çıkarıp takke, takkeleri olmıyanların sarıklarını çıkarıp dal arakıye ile kalmaları usuldendi.

DAL BOY (دال بوی) [*Hal.*] İnce, zarif, narin yapılı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Medih yerinde ve dal boylu suretinde kullanılırdı.

DAL FES (دال فس) [*Hal.*] Sarıksız fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarıklı fese de «kavuk» denilirdi. Dal, «Lehçe-i Osmani» de «düz, sade, çıplak mânasına tal» suretinde izah olunmuştur.

Söz yok o nahl-i nevrese
Etmez temayül herkese
Vâsıf o şûh-i dal fese
Birinci ettim intisab
Enderuni Vâsıf

DALGA (دالغه) [*San.*] Muhaddep ve mukaar hatlardan ibaret ve tezyin motifine verilen addır. Hareli denilen kumaş vesaire üzerindeki dalga gibi münhani çizgiler de bu adı taşır.

DALGACI MAHMUT (دالغه‌جی محمود) [*Hal.*] Dalgın, alık, meczup, esrarkeş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DALGALANMA (دالغه‌لانمه) [*San.*] Tezhipte ve resimde dalga gibi münhani çizgiler hâsıl olma keyfiyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DALGALI (دالغه‌لی) [*San.*] Dalga gibi münhanileri olan şekiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «mevceli» de denilirdi.

DALKILIÇ (دال قلیچ) [*Ask.*] Düşman ordusu içine dalmak veya muhasara edilen kaleye girmek için fedai yazılan efrada verilen addır. Bunlara «serdengeçti» de denilirdi. Düşman ordusuna dalacak olanlar sağ, sol veya arka tarafından ve hep birden hücum ederlerdi. Bunların hücumları pek dehşetli olur ve ekseriya daldıkları orduya bayağı perişanlık gelirdi.

Napolyon'un «Osmanlı askerini dalkılıç olmağa mecbur edecek kadar sıkıştırmak elvermez, bir kere dalkılıç olmağı göze aldırmış birkaç yüz adam meydana çıkarsa önlerinde mağlûp olmamak mümkün değildir.» demiş olması ehemmiyetini ispat eder. Fethi uzıyan kalelere serdengeçtiler geceleyin bağteten merdiven kurmak ve içeri girer girmez sıra kılıç her tarafa kılıç atmak için yazılırlardı. Bundaki tehlike pek zâhirdir. Çünki muvaffakıyetten ve kurtulmaktan ziyade ölüm muhakkaktır. Bir avuç insanın bir cihan-ı muharibe karşı atılmasının başka mânası olamaz. Serdengeçtilerden girdikleri tehlikeli işten sağ kalanlara üçer beşer terakki akçesi verildiği gibi hususi imtiyaz olmak üzere «Serdengeçti kavuğu» namı ile yeniçerilerden farklı bir serpuş giymek salâhiyetini iktisabederler ve «Serdengeçti ağası» diye hürmet ve tekrime mazhar olurlardı. İlk zamanlarda büyük muvaffakıyet gösteren bu fedailer sonraları bozulmuştu. Nitekim Kaynarca muahedesini intaç eden muharebede on beşer akça ulûfe ile üçer beşer bin dalkılıç yazılıp gönderilmiş ve beş on gün sonra bozulup gelenler tekrar diğer bir yere yine dalkılıç yazıldıkları görülmüştür. Tarihlerin haber verdiğine göre (Netaiyc-ül Vukuat cilt 3, sahife 96) «Bir senede iki üç kere dalkılıç yazılıp ulûfe-i yevmiyeye nail olduğu vâkı» olmuştur.

Dalkılıç yazılan veyahut bir kale muhafazasına memur olarak günlük ulûfe tahsis olunan neferlere ulûfe senedi makamında olmak üzere «memhur» tâbir olunan bir kâğıt verilirdi. Bu kâğıtta sonraları orduda mevcut birtakım mutavassıtlar da bu işlerden istifade eylerdi. Yeniçeri ocağı eski intizamını kaybettikten sonra muvaffakıyeti de ümit olunan tesiri gösterememiştir. Dalkılıç tâbiri yeniçeri ocağının ilgası ile beraber ortadan kalkmıştır.

Özlüyorum Malazgird'i, Niğbolu'yu, Kosva'yı
Şimşek nallı rüzgâr atlar üstünde,
Dalkılıçlar biçerken ovayı. . . .
Yaşasaydım aaah öyle bir günde!

Yusuf Ziya Ortaç

DALKAVUKNAME (دالقاوقنامه - طالقاوقنامه) [*Ed.*] Dalkavukluk maksadiyle yazılmış olan yazılar, eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DALLI ARAKIYE (دالی عراقیه) [*Kıy.*] Sümbüli tarikatı mensuplarının başlarına giydikleri bir nevi, serpuşun adı idi. Beyaz patiskadan tepesi sivrice, içi pamuklu, her tarafı dikişli idi. Sümbüli şeyhleri devranın ikinci faslında tacını çıkarınca dallı arakiye giyerlerdi.

DAL SİKKE (دال سکه) [*Sof.*] Mevlevilerin serpuş makamında başlarına giydikleri sikkenin sarıksız olanlarına verilen addır. Destar sarılmış olan sikkelere «destarlı sikke» denilirdi.

DALTABAN (دال طبان) [*Hal.*] Kopuk, züğürt, fakir yerinde kullanılan bir tâbirdir. Dal, çıplak; taban da ayağın alt kısmı demek olduğu için daltaban çıplak ayaklı, ayakkapsız demektir. Sadrazam Mustafa Paşa daltaban lâkabı ile şöhret bulmuştur.

DAL TAÇ (دال تاج) [*Kıy.*] Yeniçerilerin başlarına giydikleri börk'ün başa giyilecek kısmına çepe çevre geçirilen kâğıttaki nakşın adı idi. Bunun üzerindeki nakış üsküfün aynı ise de onun gibi sırma işlemeli değildi. Kâğıda nakşolunmuştu. Ocak ananesine göre bu dal taç resmini Akşemseddin'in halifelerinden biri göstermiştir.

DALVAR (دال وار) [*Mim.*] Eskiden çardak şeklinde üstü örtülü, etrafı açık, oturulacak yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Anadolu'da ev önünde yapılan çardaklara «talvar» denilmektedir.

DALYAN GİBİ (دالیان کبی) [*Hal.*] İriyarı mânasına gelir bir tâbirdir. Ekseriya kadın hakkında kullanılır. Dalyan gibi karı denilir.

DALYARAK (دالیاراق) [*Hal.*] Kaba saba, hoyrat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dal, çıplak; yarak da erkeklik alâmeti olmak itibariyle dalyarak yırtık don ve pantolonlu, aletleri görünür demektir.

DAMASKO (داماسقو) [*Giy.*] İpekle ketenden yapılan kumaş nevilerinden birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Dımışk malına taklit mevlu dibac, ipek ve keten karışık kumaş; bazan Dımışk'ın hareli ve kakmalı tabanına takliden yapılan eşyaya denir» suretinde izahat vardır. Şam'da dokunan ipekli kumaşları taklit suretiyle yapıldığı için bu ad verilmiştir. İtalyancadan alınmadır.

DÂME İCLÂLÜHU (دام اجلاله) [*Dua.*] Eskiden paşalara yazılan resmî kâğıtlarda adlarına şeref pâyesi yerinde ilâve edilen bir tâbirdir. «Edam-Allah-u İclâlühu» diyerek yazılırdı. «Şerefi devam etsin, yaşasın» demektir.

DAMGA (دامغا - ڭمغا) [*San.*] Bir şeyin üzerine nişan ve alâmet olmak üzere kuru veyahut boya ile vurulan mühür ve işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gümüş ve altın mamulât üzerine bunların cinsini göstermek ve

hileli olmadıklarını temin etmek için hükümet tarafından basılan işaretlere de bu ad verilir.

Akçe etmez kamaşı damgasız
Ne Hatayî var anda ne hare
Nedim

DÂMGÂH (دامگاه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya, âlem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâmgeh suretinde de kullanılır. Dâm; Farsça tuzak demektir.

Gördün mü bu dâmgethe âzad
Bir dâmın esiri sayd ü sayyad
Muallim Naci

DAMGALI KÂĞIT (مختوم كاغد) [*Mal.*] Tanzimat'tan sonra devlete varidat temini için çıkarılan kıymetli evraka verilen addır. Maliye ıstılahında «varaka-i sahiha» denilirdi. İlk defa 1261 senesi eylûlünde (1845) çıkarılmış olan bu damgalı kâğıtlar Osmanlı'larda aynı zamanda «damga resmi» nin esasını teşkil eder. Halk arasında teati edilen senetler ne türlü kâğıt üzerine yazılırsa yazılsın gerek esnaf loncalarınca gerek resmî dairelerle mahkemelerce muteber sayılır ve icabeden kanuni muamele yapılırdı.

Kibarlara Fransızca ve sefaret memurlarına Türkçe dersi vermekte olan İspanya baştercümanının oğlu Telmas tarafından verilen lâyiha üzerine devlete gelir temin edeceği anlaşılması dolayısiyle «Meclis-i Ziraat» in tasvibi ve «Meclis-i Vâlâ» nın tensibi ile «damgalı kâğıt» ihdas olunmuştur. 1261 senesi cumadelûlâsının 15 i tarihi ile Maliye Nezareti şubelerinden «ceride muhasebesi» nden verilen ilmühaber bunun esbab-ı mucibesi mahiyetindedir. İlmühaberde (Defter-i Muktesit c. 3, s. 161) deniyor ki: «Kâffe-i ahz ü ita ve muamele-i bey ü şiranın her bir gûna fesattan kurtulması zımnında beynennas istimal olunmakta olan senedat-ı mütenevvianın bir hüsn-ü surete rabt ve ithaline lüzum görülmekten naşi bâdezin ilâm ve huccet misillû senedat-ı şer'iyeden maada ahz ü itaya dair kâffe-i senedat-ı mütenevvia ve evrak-ı mütedavile için her kâğıdın ne makule şey tahririne mahsus idüğünü mutazammın damgalar tertibiyle takım takım tab ve temsil olunarak Dersaadet'te «İhtisap Nezareti» ve taşralarda defterdarlarla malmüdürleri ve müstesna mahallerde dahi valiler tarafından tâyin olunacak memurlar marifetiyle bedeli alınarak münasip dükkânlarda sattırılması ve her mahalle evvel beevvel her cinsten miktar-ı kâfi damgalı kâğıtlar israsiyle anlara yazılması ve tarih-i mezkûrden mukaddem tanzim olunmuş bulunan senedat hakkında bir diyecek olmıyacağına mebni gerek bunların ve gerek müstesna olan senedat-ı şer'iyenin hükmü kemakân baki ve mer'i olarak havi olduğu mevaddın usulü veçhile bilcümle mahakimde rüyet ve istima kılınması ve berminval-i muharrer tâyin olunan günden sonra her bir mahakim ve mecliste ve esnaf lonca ve odalarında vukubulan deavinin hüsn-ü rüyet ve istimaında derpiş olunan hususi senede merbut madde olduğu halde evvelâ ibraz olunan senede nazar kılınıp eğer ol sened senedat-ı şer'iye veyahut kablettarih olan senedat-ı atîkadan ve bunlardan olmayıp mezkûr damgalı kâğıda yazılan senedattan ise bilitibar o makule senedatta münderiç bulunan deavinin rüyet ve istima olunması ve damgasız kâğıda yazılmış senedat-ı deavinin istimaı emr-i ülülemre menut olan deavi-i memnuaya kıyasen emr-i âli şeref sudur etmedikçe rüyet ve istima olunmaması ve taahhüdat ve mukavelâtı şâmil ve makbuzatı müştemil hazinei şahaneye takdim kılınacak bilcümle senedat dahi yevm-i mezkûrden sonra damgalı kâğıda yazılmadığı surette aklâmdan ve diyar-ı ecnebiyeden tevarüdeden senedatın sülüsü miktarınca eshabı tarafından maruzuzzikir damgalı kâğıda rabt ile ol senedin sureti keşide olunmadıkça irae olunacak mahallerden kabul olunmaması velhâsıl memalik-i mahrusa-i şahanede tedavülü ve sunuf-i tebaa-i saltanat-ı seniyye miyanelerinde teatisi icabeden evrak zikrolunan kâğıtlara yazılmadıkça muteber tutulmaması ve senedat-ı mezkûreye mecalis ve mahakimde dikkat olunacağı cihetle tezvirat ve ıfsadatın önü kestirilmek üzere herkes iptida-i emirde işi sağlamca tutup usul-ü şer'iye ve kanuniyeye tevfik eylemesi hususları müteferriatı ile karargir olarak ve keyfiyet baevamir-i aliyye her tarafa ve bamüzakerat-ı resmiyye süferaya bildirildiği gibi nevi ve cinsini mübeyyin tanzim olunan tarife ve lâyihanın tab'ı ve evrak-ı lâzimenin imali zımnında Takvimhane-i Âmire ve darb-ı damga olunması için de Darphane-i Âmire taraflarına ve sair lâzım olan mahallere ilmühaber verildiği» beyan olunmuştur.

Damgalı kâğıtlar için ayrıca bir nizam yapılmamış, yalnız bu ilmühaberden çıkarılan hükümler dört bende ayrılarak ol bapta tanzim olunan evrak-ı sahiha tarifesine zeyl ile birlikte devletin resmî ceridesi olan «Takvim-i Vekayi» ile neşredilmiştir.

İşbu tarife ile damgalı kâğıtlar ikiye ayrılmıştır. Birinci kısmı nispî, ikinci kısmı maktu idi. Tarifede nispîye tâbi tutulan evrakın miktarı 62 tane idi. Her birerlerinin esmanı da 20 para ile 150 kuruş arasında değişiyordu. İkraz

ve istikraz edilecek mekadirin en aşağı haddi 100 kuruş, en yukarısı da yüz bin kuruştu. Yüz kuruştan aşağı senetler için kâğıt yapılmamıştı. Borç senedi yüz bin kuruştan ne kadar yukarı olursa olsun yüz elli kuruşluk damgalı kâğıda yazılırdı. Kıymetli kâğıtlarla Devlete varidat temin olunmak itibariyle buna mütaallik muamele Maliye Nezaretinde cereyan ederdi. «Ceride Muhasebesi» de bu işle tavzif kılınmıştı. Her sene tahmin olunan damgalı kâğıtların miktarını ceride muhasebecisi bir takrirle Nezarete bildirir, Nazırın tasvibi üzerine kâğıtlar evvelâ Takvimhanede basıldıktan sonra müfredat pusulası ile beraber Darphane-i Âmireye gönderilirdi. Orada sayılarak damga memurlarına teslim edilirdi. Bunlar «veznedar başı» ya zimmet kaydedilirdi. Her sene eylûlünden evvel damgalı kâğıtlar çıkartılır, ceride muhasebecisi ile mümeyyiz ve kâtiplerinin huzurlarında sayıldıktan sonra denk denk bağlanarak üzerleri mühürlenirdi. Bu suretle hazırlanmış olan denklerden İhtisap Nezaretine verilecekler Nezaretin tezkiresi ile kapı çuhadarlarına, taşralara gidecek olanlar da Nezaret kapı kethüdalarına teslim edilirdi. Mahallerinden gelen makbuzlar defterlerine işaret olunurdu.

Kıymetli evrakın satışlarında bazı mertebe müşkilât başgöstermesi hasebiyle 1269 senesi şabanında (1853) ikinci bir kararname ile bunların ondalık verilmek suretiyle sattırılması takarrür etmiştir. Bu kararname ile aynı zamanda damgalı kâğıtlarının iyiliği ve damgalarının mazbutiyeti de temin olunmuştur. İşbu ikinci kararname ile «yüz bin kuruştan yukarı veya yakın» ibaresi ile yüz elli kuruş kıymetindeki damgalı kâğıtlar kaldırılmış, elli bin kuruşta elli kuruş artmak üzere yüz bin kuruştan beş yüz bin kuruşa ve daha yukarı mebaliğe mahsus olmak üzere yeniden sekiz nevi evrak daha basılmıştır. 62 neviden ibaret olan nispî damgalı kâğıtlar bu suretle 69 a çıkarılmıştır. Daha sonra hâsıl olan tecrübe üzerine «Evrak-ı Sahiha Nizamnamesi» namı ile 25 maddelik bir nizamname ile damgalı kâğıtlar işi daha mazbut ve muntazam bir hale konuldu.

1290 senesi şevvalinin 11 inde (1873) tatbik mevkiine konulan «damga nizamnamesi» ile damgalı kâğıtlar kaldırılmış ve onun yerine pullar kaim olmuştur.

DAMİA (داميه) [*Fık.*] İnsanın baş ve yüzünde çıkan gözdeki yaş gibi cerahat yerinde birikip akmıyacak surette yara açılması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kan akan yaraya da «damiye» denilir. Buna sebebolan cariha şer'an «hükümet-i adil» lâzım gelirdi.

DAMİYE (داميه) [*Fık.*] İnsanın yüzünde kan akmağı mucip olacak surette yara açma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanın cerahat yerinde birikip akması halinde «damia» adı verilirdi. Buna sebebolan cariha şer'an «hükümet-i adil» lâzım gelirdi.

DANDİNİ (دانديني) [*Hal.*] Maskara yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «çocukları sıçratıp güldürmeğe derler, dandini bebek, sakallı bebeklere, süfehaya maskara için derler. Sair gûna maskara» suretinde izah olunmuştur.

DANDİNİ BEBEK (دانديني بيبك) [*Hal.*] Çocukluk yapan adamdan kinaye olarak kullanılır bir tâbirdir. Hafif mizaçlı, hoppa demektir.

DANE (دانه) [*Top.*] Eskiden gülle yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mermi» tâbiri de istimal olunurdu. İçinde «misket» bulunanlara «şarapnel» denilir. Sahrada birkaç yüz metre mesafelerde kullanılmak üzere «peşrev» adlısı da vardır. Dane, karınca, arpa, buğday gibi hububatın her nev'ine, mecaz yoliyle de her türlü ufak yuvarlağa, çekirdeğe denilir. Sayı makamında da kullanılır.

Dane-i darb-ı tüfengi yer ider nokta gibi
Kulle-i Kaf'a nişan konsa eğer halka-i Cem
Sümbülzade Vehbi

Dane çin olmak idi maksadımız gurbetten
Dane-i hâlini gördükte tutulduk kaldık
Kâni

DANEK (دانك) [*Bah.*] Meşcufe denilen kayıkların büyüklerine verilen addır. Dörtköşe bir Lâtin yelkeni açarlardı.

DANE USULÜ (دانه اصولی) [*Mal.*] Hububatın öşür alma nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları sekizde bir alındığı halde kaldırılıncıya kadar muhafaza edilmiş olan ve onda birini almak mânasına gelen ta'şir için her mahsulün idrak zamanı göz önüne alınmış, bir hasat mevsimi bir de ta'şir usulü tâyin edilmiştir.

Öşür alınan maddelerin en mühimmi olan hububat âşarı için alma zamanı harman vakti idi. Hububat öşürü biri demet, diğeri de dane (tane) olmak üzere iki şekilde alınırdı. Harmanda tane hâsıl olduktan sonra ölçülerek veya tartılarak muayyen olan öşürün alınmasına «dane usulü» denilirdi. En ziyade tatbik olunan usul bu usuldü. Demet usulü de harman yapılmadan, demet olarak almaktı.

DANIK (دانق) [*Öl.*] Bir dirhemin altıda biri mânasına gelir bir tâbirdir. Farsça denk de

aynı miktarı gösterirdi. Arapça olan bu kelimenin cem'i devanik'dir.

DANGİYA (دانغيا) [*Bah.*] Altları düz olarak gayet metîn yapılmış bir sınıf ticaret gemilerinin adıdır. Karınları geniş, kıç tarafları dar ve keskindi. Bir veya iki direkli ve bir nevi Lâtin yelkeniyle mücehhez olan bu tekneler ekseriya Basra körfezi ile Malabar sahilleri arasında çalışırlardı.

DÂNİŞMENT (دانشمند) [*İlm.*] Medrese tahsili görmüş olanlar hakkında kullanılan tâbirlerden biri idi. Bunlardan imtihan verip muvaffak olanlar «mülâzim» namını alıyor ve isimleri «Ruznamc-i Divan-ı Hümayun» a geçiriliyordu. Mülâzim olmıyanlar tedris yoluna sülûk edemiyeceklerinden böyleleri tarik-i kazaya intisabederler, veyahut ilmiyye mesleğine geçerek liyakatleri nispetinde terakki eylerlerdi. Farsça bir terkip olan dânişmend'in mânası ilim sahibi sayılan adam demektir. Dersten mezun olsun olmasın ulema kıyafetinde olan adamlara da dânişment denirdi.

§ [*Ask.*] Yeniçeri kışlasındaki ortacami müderrislerinden okuyan, veyahut hariçte bir medreseye devam ederek icazet alanlardan da bu namla tanılanlar vardı. Bu sınıf yeniçeriler sefere gitmiyerek ulûfeleri ile derse devam ederlerdi. İçlerinden müderris ve kadı olanlar da vardı.

Olsa allâme-i Razi dahi dânişmend'i
Fahr olur zatına bu izz-u şeref âr olmaz
Sabit

DÂR (دار) [*Sof.*] Bektaşi ıstılahlarındandır. Muhibbin can feda etmek için meydanda ikrar verdiği yerin adı idi. Dâr, meydanın tam ortasına denilirdi. Biat ve tarikat telkini merasiminin çoğu bu dâr'da yapılırdı. Tasavvuf edebiyatında ekseriya «Hâllac-ı Mansur» un felâketini terennüm eden şiirlerde lûgat mânası ile kullanılırdı.

Dâr, Arapça ev demektir.

DARAĞACI (دارآغاجی) [*Hal.*] Mücrimlerin kanun hükümlerine dayanılarak asıldıkları idam sehpası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan dâr'ın mânalarından birinin de ağaç olmasından dolayı ağaç ağacı demek olduğu için fahiş bir galat teşkil eder.

§ [*Mim.*] Kazıkları çakmak için kullanılan şahmerdanı kaldırmak için üzerinde makara bulunan yüksek iskeleye de bu ad verilir.

DÂRÂYİ (دارایی) [*Giy.*] Eski kumaşlardan birinin adı idi. İran'da yapıldığı için «dârâ» ya nispet edilmişti. Sarı, kırmızı, elvan renklisi vardı. Bundan bayrak da yapılırdı. Mevcut bir vesikaya göre (Başbakanlık Arşivi, Askerî, 2450, 18 S. 1183) Halep'te arşınının 70 para olduğu yazılıdır. Yine o vesikadan anlaşıldığına göre sipahilerden binbaşı nasbolunan ağalarla yüzbaşıların bayraklarının kırmızı dârâyi'den yapıldığı ve ağa bayrağının 25 zirâ ve yüzbaşıların bayraklarının da 15 er zirâ olduğu anlaşılmaktadır.

DARBIMESEL (ضرب مثل) [*Ede.*] Eskiden söylenen ve bir hikmeti muhtevi bulunan söz mânasına bir tâbirdir. Şimdiki deyimle «atalar sözü» demektir. Daha eski Türkçesi «sav» dır.

Arapça, «mesel», atalar sözü; «darb-ül-mesel» öyle bir söz söylemek demektir. Ancak bu tâbir vaktiyle dilimize doğrudan doğruya «mesel» mânasına alınmış, herkesçe o mânada söylenip anlaşılmıştır. Bu tâbirin Arapça cem'i olan «durub-ı emsal» de kullanılmış, hattâ Şinasi tarafından bu adla bir de kitap yazılıp basılmıştır.

Darb-ül-mesel iradına bu asırda Nabi
Kimse olamaz Sabit efendiye reside.
Nabi

DARDAGAN (داردغان) [*Kıy.*] Bir kısım yeniçeri mensuplarının giydikleri başlıklardan birinin adı idi.

DARE ÇEKMEK (داره چكمك) [*Hal.*] Asmak mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine «berdar etmek» de kullanılırdı.

DAREYN (دارين) [*Hal.*] Mecaz yolu ile dünya ve ahiret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr; Arapça ev, yer, mevki demektir. Dâreyn; darın tesniyesi olup iki mevki demek olur.

Her kim ki o şer'a hizmet eyler
Dâreynde kesb-i hürmet eyler
Ziya Paşa

DARISI BAŞINA (داريسی باشنه) [*Hal.*] Sana da nasip olsun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «darısı başınıza»; «darısı dostlar başına» suretinde de kullanılır.

Olda gelin bak Atik'e darısı başına
Ta Kıztaşında girdi birinin firaşına
Düşme pek öyle çeng ü çegâne telâşına
Girdin a dilbaz artık on üçüncü yaşına
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vâsıf

DÂR-I SİYASET (دار سياست) [*İda.*] Mücrimlerin kanun hükümlerine dayanılarak asılmak suretiyle idam edildikleri ağaç mânasına gelir bir tâbirdir. Bundan dolayı halk arasında

bu ağaca galat olarak «darağacı» denilir. Galat oluşu Farsça bir kelime olan dâr'ın mânalarından birinin de ağaç olmasındandır.

Verüp tezelzül-i Mansurî sâk-ı arşa temam
Huda Huda diyerek pây-ı dâre dek gideriz
Nailî

DÂRİYYE (دارية) [*Ede.*] Eve dair yazılan manzumelere verilen addır. Farsça bir kelime olan dâr, ev demektir. Divan şairleri muhtelif vesileler için olduğu gibi büyüklerin yaptırdıkları evler için de manzumeler yazarlar, takdim ederlerdi. Bu manzumelerde bina uzun uzadıya tarif edilir, o münasebetle de sahibi meth ü sena olunurdu. Uzun olanları, hattâ kaside gibi arada gazellileri vardır. «Nef'î» nin, zamanın şeyhülislâmının konağı için yazdığı dâriyye'den birkaç beyit:

Bârek Allah ey behişt âbad vey reşk-i cinan
Sânek Allah ey seray-ı dilküşa vü dilsitan
Südde-i babiyle payende esas-ı kâinat
Tarh-ı matbuiyle nazende zemin ü asüman
Görmemiştir çarh-ı çarümle behişti seyreden
Böyle bir ruşen makam ü böyle bir hürrem mekân
. . . . . .
İrtifaın almağa olmaş mühendis çarh ana
Mihri üstürlab edip kılmış şuaın risüman
. . . . . .
Katre abı havz-ı şer-i cuyübar-ı selsebil
Müşt-i hâk-i rehgüzarı sürme-i hur-i cinan
Mevlevidir san o şadırvan-ı sergerdanı kim
Hem döner hem eşkini eyler safasından revan
Zer külâhiyle yahut bir dilber-i rakkastır
Bir ayak üzre sema' etmekte damen dermiyan
. . . . . .
Berk urur revzenlerinden âbkine camlar
Gösterir dünyada cennet olduğun günden iyan

DARPHANE (ضربخانه) [*Mal.*] Para basılan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. İşin başında bulunanlara da «darphane emini» unvanı verilirdi. Sonraları darphane-i âmire ismi baki kalarak müdürlerine «meskûkât-ı şahane müdürü» namı verilmiş ve millî hâkimiyetin 1922 senesi kasım ayında İstanbul'da teessüsü üzerine darphanei âmire unvanı «Darphane-i Millî» ye tahvil olunduğu gibi müdürlerine de «Darphane-i Millî Müdürü» unvanı ita olunmuştur.

Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre (Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 1, s. 565) İstanbul'da ilk darphane Beyazıt'ta Bizanslılar zamanında «kimya sahibi bir papazın dârülbevar ittihaz ettiği ve bilhassa kimya ile onu bir deyr-i azîm haline koyduğu» yerdedir. «Manastır» ın ve evin yıkılıp yerinde yapıldığını söylüyor,

Fâtih zamanında, para basılan yerle pul hazırlanan yer ayrı ayrı idi. Birisine «Darphane», ötekisine «Pul Darphanesi» denilirdi. Darphane, Eskisaray civarında Sekbanbaşı Yakup Bey Mescidi yanında ve Mercan Ağa ile Yakup Beyin evlerinin bitişiğinde, pul darphanesi de yine orada idi ve bitişiğinde bozahane vardı. Darphane olarak bilinen yer bilâhara Birinci Sultan Ahmet tarafından bina olunan cami-i şerif evkafına tashih edilmiş olan simkeşhane mukataasının sanatkârlarına mesken ittihaz olunan Beyazıt civarında «Simkeşhane» namı ile mâruf olan büyük handır. Muallim M. Cevdet Bey tarafından küçük bir kısmı yazılıp neşrolunan «Sözlük» ün darphane maddesinde «İlk İstanbul darphanesi Beyazıt'ta Simkeşhane'nin içinde idi. Çorlu'lu Ali Paşa Medresesinin yerinde bir darphane olduğu da eski kayıtlarda geçiyor. Topkapı Sarayı içindeki Darphaneyi ise Sultan Mahmut ve Sultan Mecit ıslah etmişlerdir» diyor. Darphane olarak gösterilen yerlerin hepsi bir yerdir. İsimler zaman ile değişmiştir.

Evliya Çelebi, Darphaneyi şöyle tarif ediyor: «Darphane emini bazı zaman kubbenişin defterdar olur. Bazı vakit küçük defterdar olur. Bu kârhanede kethüda ve simsar ve kâtipler ve sikkezenbaşılar cümle ruus beratı ile hüddamlarıdır. Bu kârhane içre cümle bin âdemdir. Serçeşme nâzırdır. Bir nefer âdemdir ve serçeşme sahib-i ayardır. Bir nefer âdemdir. Neferat-ı sikkeciyan Hıristiyan olup gayet müstakimlerdir. Esnaf-ı kalciyan yüz nefer olup bunlar Yahudilerdir. Esnaf-ı kehleciyan yüz olup bu çekilmiş teli hurda hurda kestikleri için kehleci derler. Bu esnafın kimi dolapçı, kimi telci ve kimi haddeci, kimi cilâcı ve kimi sayıcı ve kimi sikkeci, kimi sebikeci, kimi vezneci, kimi arayıcı, kimi yassılayıcı, kimi sarraf, kimi dideban ve kimi perdahçı velhâsıl imam ve müezzinlerine varınca bevvaplariyle beraber yetmiş esnaftır. Amma bundan zelle sâdır olup bir kalp şey etse Emin elinde mutlak hatt-ı şerif vardır, evvel Allah aman vermeyip ellerinden kesip darphane kapısı önüne bırakırlar. Ve sikke urucuları gelişte gidişte uryan olup ararlar. Vezzanlar terazi ile tartup verir ve tartup sayup hesabı ile alır. Acip mazbut kârhane-i azîmdir. Bunu görmiyen bir şey görmemiştir.»

Evliya Çelebi, vakaa her şeyi mübalâğalı surette hikâye eylediğinden buradaki âdetlerde de mübalâğa etmiş olması hatıra gelmekle be-

raber o vakitlerde altın, gümüş ve bakırdan mamul sikkelerin kâffesi çekiç usulü ile basıldığına ve simkeş esnafı dahi Darphane derununda icra-yi sanat eylediğine bakılırsa bu rivayetine doğru nazariyle bakmak yanlış olmaz.

Raşit Tarihi'nde: «İstanbul'da Tavşantaşı nam mahalde bir darphane bina edilmiş olduğu mervi ise de bu darphane altın ve gümüş kat' ve darbına mahsus darphane olmayıp ol vakitler rununa olan muzayika-i hazineye medar olmak zu'miyle tedavüle çıkarılan mangır sikkelerin kat'ında âsanlık olmak için bazı üstadların icad eyledikleri çarhların vaz'ına mahsus bir daire olduğu ve buna asıl darphane nazarı ile bakılamıyacağı derkârdır» deniliyor.

Şimdiki darphanenin darphane ittihazı hakkındaki tarihî malûmat aynen şöyledir:

«Dâr-üs-saltanat-ül-âliyenin mâmur ve âbadanlığına sarf-ı nakdine-i himmet olunduğu sırada sefiran-ı mülûk-i zamanın bab-ı hümayundan duhul ettikleri gibi nazargâhları olan mahallin ziynet ve metanetten hâli olması mugayir-i kanun-i hikmet bir emr-i namergup olmağın esası metîn ve kıbab-ı felek nüması matbu ve dilnişin kârgir bina olunmasını padişah-ı zaman Sultan Ahmet Hân-ı Salis hazretleri emr ü ferman buyurmaları üzerine 1139 senesi cumadelûlâsının on üçüncü salı günü hakan-ı müşarünileyhin daire-i mezbureyi teşrif ile resm-i küşadını icra ve darphane nazırı Ahmet Ağa ve mimar ağa ve sahib-i ayyare ilbas-ı hil'at ile ihya buyurmuş olduğundan darphane dairesinin saray-ı hümayun dairesine nakli bu zamanda vâkı olduğu ve darphanenin heyet-i hazırasına gelince hazine-i hassa dairesiyle beraber iki şubeye ayrılmış olan binaların kapıları üzerinde vâkı olan şu beyitlerle:

Beyit

Yazdı Pertev bendesi tarihini tam ül-ayar
Kıldı ziyb âbâd Mahmut Han bu dâr-ı sikkeyi
1248

Diğer beyit

Pertev seza tarihini yazsa zerender zer kalem
Yaptırdı dâr-üs-sikkeye nevdaire şah-ı zaman
1248

Sultan Mahmut Hân-ı Sani zamanı saltanatlarında inşa olunduğu zâhir olur.»

Osmanlı meskûkâtı, kabul olunan merkeziyet usulünün neticesi olarak 1259 senesinden itibaren meskûkâtın darp ve imali yalnız İstanbul darphanesine tahsis olunmuştur. Ondan evvel Selçukilerde olduğu gibi Osmanlı Türklerinin de birçok yerlerde darphaneleri vardı. Merkezden başka darphaneler çok kere altın, gümüş ve bakır madenleri bulunan yerlerde veya onların yakınlarında idi.

Osmanlılar zamanında birçok yerlerde para basılmıştır. Mühimleri şunlardır: Edirne, Bursa, Serez, Engürü (Ankara), Amasya, Bolu, Karahisar, Aydın, Kostantiniyye (İstanbul), Üsküp, Trabzon, Kastamonu, Konya, Gelibolu, Âmit (Diyarbekir), Halep, Dimişk (Şam), Mardin, Bağdat, Belgrat, Cezayir, Hısnıkeyf, Maraş, Mısır, Musul, Telemesan, Sakız, Trablus, Erzurum, İnegöl, Tebriz, Tunus, Van, Ohri, Yenişehir, Reha (Urfa), Larende, Tokat, Saray (Bosna), Tiflis, Revan, Fizan, Gümüşhane, Gence, Kars. Bu şehirlerde ve bazı yerlerde para basılmış olmakla beraber bunların hepsinde darphane yoktu. Harb gibi zaruri sebepler dolayısiyle seyyar olarak bulundurulan adamlar marifetiyle para basılmıştır. Darphanesi bulunup da muhtelif padişahlar zamanında birçok defalar, para basılmış olan yerler de şunlardır: İstanbul, Edirne, Bursa, Serez, Üsküp, Bağdat, Halep, Âmit (Diyarbekir), Trablus, Tunus, Cezayir, Mısır, Amasya, Ayasluğ, Belgrat, Tiflis, Saray. Üçüncü Osman devrinde taşralarda bulunan darphaneler tatil edilmiş, Üçüncü Mustafa devrinden itibaren de para basılması yalnız İstanbul darphanesine hasredilmiştir; yalnız Mısır, Trablusgarp, Tunus ve Cezayirde eskisi gibi para darbına devam edildiği gibi taşrada iki üç yerde de altın, gümüş ve bakır sikke kestirilmiştir. Eski kayıtlarla Birinci Sultan Ahmet devrinde defter emini olan Aynî Ali Efendi'nin tanzim ve vaktin sadrazamı Kuyucu Murat Paşa'ya ita eylediği «hulâsa-i mezamin i defter-i divan» ve «risale-i vazife hârân ve mertebe-i bendegân-ı Âl-i Osman» unvanlı eserlerde ve Koçi Bey'in Dördüncü Murat'a takdim eylediği meşhur lâyihada darphane memurlarının vezaif ve ulûfelerine dair sarahat olmadığı gibi 1100 tarihinde tanzim olunan muvazene-i umumiyede (bütçe) senevi 28320 akça mevaciplu iki nefer sikkezen muhassesatından maada umumi darphane tahsisatının kemmiyet ve keyfiyetine mütedair de işaret olmadığından eski devirlerde büyük ve küçük darphanelerin varidat-ı muhassasaları ile idare olundukları anlaşılıyor.

Darphanenin sermaye akçası (mütedavil sermaye) vardı. Malî muzayaka dolayısiyle Kaymakam Paşaya hitaben ısdar ettiği bir hatt-ı hümayuna nazaran Üçüncü Selim'in cülûsunda bu sermaye 2000 kese kadardı.

Darphane bir zamanlar iltizam suretiyle de işlettirilirdi. Eski kayıtlarda darphane namına masraf görülmemesi işte bu sebeplerden ileri gelmektedir.

Vaktiyle Darphane Müdürlüğünde bulunmuş olan «Defter-i muktesit» müellifi Süleyman Sudi Efendi'nin verdiği malûmata göre (Usul ü Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye, sahife 193) darphanenin hakiki müessisi addolunan Düzoğlu Agop Çelebi ile ona halef olan Mihran Bey'in zaman-ı idarelerinde darphanenin muhasebe, muhabere, sikkeken, damga, çaşni, mubayaa-i meskûk ve gayrimeskûk, hazine, dökümhane, çark fabrikası, dmirhane ve sikke fabrikası, kalhane, ayyar-ı evzan, ambar, odacı ve hammal misillû on dört daire ve idareden mürekkep olduğu ve bir nazırın taht-ı nezaretinde olarak bir müdür, bir muhasebeci ve bir de sandıkkâr gibi üç büyük memur vasıtasiyle idare edilmekte olduğu anlaşılmıştır. Süleyman Sudi Efendi'nin beyanına nazaran her dairenin kendine mahsus birer başmemurn vardı. Şubeler, isimlerinin delâlet ettiği işi görürlerdi. Bu şubelerin her birerlerinin gördükleri vazifeler hakkında müellif izahat vermektedir.

Darphanenin 10 Temmuz inkılâbını takibeden meşrutiyet devrindeki vaziyeti de Musa Kâzım Bey tarafından «Darphanenin Usul-i dahiliyesi» başlığı altında «Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası» nda yazılan makalede (cilt 2 sahife 551) tafsil olunmuştur. O makaleye nazaran darphane, müdüriyet, muhasebe, kitabet, encümen, çeşni, çarkhane, sikkehane, ağartma, sikkeken, teksirhane, müze, kazan, tamirhane, kefçe ve dökümhaneden terekküb etmekte idi. Makale muharriri bu dairelerin her biri hakkında muhtasar ve fakat müfit malûmat vermektedir. Darphanenin son vaziyeti de bilâbara mebusluğa intihap olunan Niyazi Âsım Bey tarafından darphane müdüriyeti hengâmında Maliye Vekâletine takdim ettiği 5 teşrinievvel 1925 tarihli üçüncü raporda etrafiyle izah olunmuştur. İki evvelkisi ile beraber hassaten ikinci ve üçüncü raporlarda bu idareye ve alelûmum meskûkâta mütaallik kıymetli tafsilât mevcuttur.

Çil akçayı harcetse nola su gibi dildar
Darphanesi işler gerisinden geliri var
Lâ

DARPHANE EMİNİ (ضربخانه امینی) [*Mal.*] Osmanlılar zamanında para basılan ve «Darphane» adını taşıyan yerin başındaki memurun unvanı idi. Darphaneye «Darphane-i Âmire» denildiği gibi darphane emini'ne de «Darphane-i Âmire Emini» denilirdi.

Meskûkât darbı yani para basılması darphane emini'nin idaresinde bulunan İstanbul Darphanesinde yapılır ve buraya hacegân-ı divan-ı hümayundan darphane emini bakardı. Darphane eminliği senelik memuriyetlerden olup buradaki emin her sene yapılan şevval tevcihatında ya yine vazifesinde bırakılır veya değiştirilerek yerine başkası getirilirdi.

Darphane emini'nin maiyetinde kethüda, sikkezenbaşı, kâtip, simsar, serçeşme adlı memurlar vardı. Sahib-i ayyar olan serçeşmelik mühim vazifelerdendi. Kesilen muhtelif cins paraların vezin ve ayarlarını tesbit ederdi. Darphane emini'nin muamelâtı, Maliyenin ikinci kalemi olan başmuhasebenin kontrolü altında idi. Darphanede kesilen paralar hakkında yevmiye defteri tutulurdu. 18 inci asrın son yıllarından sonra darphane eminleri birinci sınıf hacegândan olmuş ve tâyinleri defterdarlardan alınmıştır. Mirî hazinenin (Maliye hazinesi) lâyıkiyle idaresine bakılmıyarak ekseri masarifi darphaneye verildiğinden dolayı defterdarlık ile darphane eminliği birleştirilerek 1835 (1251 H.) senesinden itibaren Darphane-i Âmire defterdarlığı teşkil edilmişti. Fakat bu şekil de matlup faideyi temin etmediğinden dolayı zilhicce 1253 (1838) mansure ve hazine defterdarlığı birleştirilip Umur-u Maliye Nezareti tesis ve nazırlığına Nafiz Paşa ve yine başlıbaşına idaresi takarrür eden darphane nazırlığına da müşirlik rütbesiyle Hasip Efendi getirilmişlerdir.

DARPHANE-İ ÂMİRE (ضربخانه عامره) [*Mal.*] Şimdi olduğu gibi eskiden de para basılan yerin adı idi. Sadece «darphane» de denilir, İşin başında bulunanlara da darphane emini unvanı verilirdi. Sonraları Darphane-i Âmire ismi baki kalarak müdürlerine «meskûkât müdürü» namı verilmiş ve millî hâkimiyetin teessüsünden sonra, 1925 senesi kasım ayında İstanbul'da tesisi üzerine, Darphane-i Âmire unvanı «Darphane-i Millî» ye tahvil olunduğu gibi müdürlerine de «darphane müdürü» adı verilmiştir.

Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre (Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 1, s. 565) İstanbul Darphanesi «Beyazıt kurbünde kefere asrında kimya sahibi bir papazın darülbevarı idi. Badehu kimya ile orasını bir deyr-i azîm haline koymuş. Sultan Mehmet Han deyri ve haneyi yıktırıp yerinde darphane inşa etti.»

Darphanenin ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakır bir zamanlar emanet, sonraları iltizam olarak memur ve mültezimlere verilmek suretiyle temin edilirdi. İstanbul Darphanesinin Ergani, Keban, Gümüşane ve Kastamonu'nun Küre madenlerinden gelirdi.

Bu matlaın hikâyet eder hasbıhalini
Ol darphane-i keremin sikke gencine
Sabit

DARPHANE-İ ÂMİRE ZİMMET HALİFESİ (ضربخانهٔ عامره ذمت خلیفه‌سی) [*Mal.*] Darphane mukataalarının kayıt ve hesaplarını tutan, mahsup muamelelerini yapan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların unvanı sonra serhalifeliğe, 1253 (1836-1837) tarihinde de mümeyyizliğe tahvil olunmuştur.

DARP LÜLESİ (ضرب لوله‌سی) [*Mim.*] İki başlı boruya raptolunan ve suyu kesip salıvermeğe mahsus olan büyük musluğa verilen addır.

DÂR-ÜL ÂFİYE (دارالعافیه) [*Tıp.*] Eskiden hastane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çankırı'da 633 (1235) senesinde kurulan hastaneye bu ad verilmiştir. Hastane yerinde bundan başka bimarhane, dâr-üs-sıhha, dâr-üş-şifa, dâr-üt-tıp, bimaristan tâbirleri de kullanılırdı.

DÂR-ÜL-AKAKIR (دارالعقاقیر) [*Tıp., Vak.*] Ecza muhafaza edilen yerler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Akakır «Kamus-u Osmani» de «Edviyeye karıştırılan nebat kökü demek olan (akkar) ın cem'i. Müfredi kullanılmaz.» suretinde izah olunmuştur.

DÂR-ÜL-AZAP (دارالعذاب) [*Fık.*] Cehennem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı azap suretinde de kullanılmıştır.

Ger vezan olsa nesim-i nevbahar-ı refetin
Reşk-i bağ-ı huld olur şivengeh-i dâr-ül-azap
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜL-BEKA (دارالبقا) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ahiret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dârıbeka şeklinde de kullanılırdı.

Oldunsa hadim-i vatan az çok, sevin, övün.
Bir hayrın olmadiyse fakat mülk-ü millete,
Mahkûm olur hayat ve mematın mezellete
Dâr-ül-beka o gün sana dâr-ül-fena olur
Abdülhak Hâmit

DÂR-ÜL-BEDAYİ (دارالبدایع) [*San.*] Bedii temaşa yeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki şehir tiyatrosunun kuruluşunda bu ad verilmişti.

Dâr-üs-saade mail imiş pek sanayie;
Evvelce dâhil olmalı Dar-ül-bedayia.
Addülhak Hâmit

DÂR-ÜL-EMAN (دارالامان) [*Hal.*] Taarruzdan, tecavüzden masun olan yer, sığınacak mahal mânasına kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı eman suretinde de kullanılmıştır. Canilerle borçlular vaktiyle müstahak oldukları cezadan kurtulmak için mâbetlere, ilâhların heykellerine, mezarlara, mihraplara sığınırlardı. Monteskiyö «Ulûhiyyet bedbahtların sığınağıdır ve cinayet erbabı kadar bedbaht kimse yoktur» demek suretiyle bu âdeti tevil etmişti. Papazlar bundan istifade eylemişlerdi. Bir düşmanın intikamından kurtulmak istiyenler ya kiliselerden birisine, yahut bir piskoposun evine sığınırlardı. Buralara sığınanları kimse alamazdı. Çünkü aforoz cezasına uğrardı. Müttehimler de bir kimseyi idam veya âzasından birini iptal ve işkence etmek üzere İncil'e yemin etmeden salıvermezdi. İslâmiyette de «ومن دخله کان آمنا» ayeti hükmünce Kâbenin harimine dâhil olanlar orada idam ve muahaze edilmiyerek kendi haline bırakırlardı. Türkler de bir kimse diğerinin amanına düşerse hasmının ezasından emin olurdu.

Zamanında büyük bir şöhret kazanan Hüdai Efendinin Üsküdar'daki tekkesine sığınanları da hükümet memurları oradan alamazlardı. Osmanlılar zamanında dâr-ül-eman hizmeti gören daha başka yerler de vardı.

Eyyam-ı Cem'de meykede dâr-ül-eman imiş
Şimdi değil efendi o da bir zaman imiş
Halîm Giray

§ [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Meydan kapısının diğer adiydi. Baba da dâhil olmak üzere bütün can'lar eşiğinde niyaz ederlerdi. İkrar veren tâlip de ikrarını verdikten sonra rehberin delâleti ile oraya gelir, niyaz ederdi. O sırada rehber kendisine «buna kapı derler ve bu makama dâr-ül-eman derler, bu, erenler kapısıdır. Bu kapıya gelen geri dönmeyip meram ve maksada erişilen mahaldir» derdi.

DÂR-ÜL-ESLİHA (دارالاسلحه) [*Ask.*] Şimdiki Askerî Müze'ye bir aralık verilmiş olan addır. Silâhhane demektir. Ondan evvel «İç cebehane» ve daha sonra «hazine-i esliha» denilirdi. Dâr-ül-esliha tâbiri bilâhara «harbiye ambarı» şekline girmiştir

DÂR-ÜL-FENA (دارالفنا) [*Hal.*] Dünya, cihan, âlem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i fena şeklinde de kullanılırdı.

Âlem denilen dâr-ı fena-yi ebedîde
Her cilveye olmak gerek esbab-ı adide
Abdülhak Hâmit

DÂR-ÜL-FÜNUN (دارالفنون) [*Mek.*] Yüksek ilimlerin öğretildiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bugünkü üniversite mukabilidir. Osmanlı İmparatorluğunda 22 recep 1262 (1846) da rüştiye üstünde «kâffe-i ulûm ve fünunu iktisap için leylî ve nehari» olmak üzere bir dâr-ül-fünun inşası kararlaştırılmış ve Di-

vanyolunda türbenin karşısında şimdiki bir kısım Belediye dairelerinin bulunduğu o bina yapılıncıya kadar tedrisata başka yerlerde devam edilmiştir. 16 zilkade 1282 (1865) de inşası tamamlanan dâr-ül-fünuna sırasiyle ilk okulu, rüştiyeyi ve mülki idadisi ile sultaniyi bitirenler alınmıya başlanmıştır. O tarihlerde birer müstakil mektep halinde açılmış olan «mekteb-i hukuk» ile «mekteb-i tıbbiyye-i mülkiyye» de dâhil olmak üzere 1 ağustos 1316 (1898) da «ulûm-ı âliye-i diniyye», «ulûm-ı riyaziyye ve tabiiyye», edebiyat şubelerinden mürekkep bir «dâr-ül-fünun-ı şahane» açılmıştır.

11 teşrinievvel 1330 (1914) tarihli nizâmname ile yapılan tâdilât neticesinde dâr-ül-fünun hukuk, tıp, edebiyat ve fünun medreselerinden müteşekkil bir medrese-i âliye haline konmuş ve ilmî muhtariyeti haiz olduğu bu nizamnamede gösterilmiştir. 21 nisan 1340 (1924) tarihli kanunla dâr-ül-fününa şahsiyet-i hükmiyye verilmiş ve nihayet İstanbul Dâr-ül-fünunu'nun ilgasına ve Maarif Vekâletince yeni bir üniversite kurulmasına dair bir kanunla bu müessese kaldırılmıştır.

DÂR-ÜL-FÜNUN KAİDESİ (دارالفنون قاعدەسی) [*Mal.*] Sultan Aziz devrinde ve 1 temmuz 1278 (1861) tarihinde ortadan kaldırılan evrak-ı nakdiye münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Maliye Nazırı Mecd Efendi zamanında yapılmış bulunan bu muamele Ayasofya Camiinin karşısındaki Dâr-ül-fünun binasında (yanan Adliye binası) cereyan ettiği için bu adı almıştı. 100 kuruşluk kaime, kırk kuruşu nakit, 60 kuruşu da konsolit mukabilinde toplanmıştı.

DÂR-ÜL-GURUR (دارالغرور) [*Sof.*] Âlem, dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı gurur, dâr-ı cihan suretinde de kullanılmıştır.

Çün cümle kıl ü kal imiş dâr-ül-gururun hâsılı
Şol bisebate düşmeniz beyhûde kıl ü kaline
Nesîmî

DÂR-ÜL-HADİS (دارالحديث) [*Vak.*] Hadîs okutulan medreselere verilen addır. Hazret-i Peygambere nispet olunan kavil, fiil ve takrire hadîs denilir. Hadîsin lûgat mânası haber, söz, yeni, tazedir. Hadîs lâfzının cem'i şaz olarak «ehadîs» gelir.

Başlı başına bir ilim olan hadîs ilmi Resulullahın ekval ve ef'alini bildiren ilimdir. Ekvalden murad Hazret-i Peygamberin söylediği şeylerdir. Ef'al'den maksat da yüksek şahıslarından sâdır olan işlerdir. Bu ilmin mevzuu Resulullahın sözleri, hareketleri, halleridir. Gayesi ise dünya ve ahirette saadete nail olmaktır.

Hadîs ilmi «İlm-i rivayet-ül-hadîs» ve «İlm-i dirayet-ül-hadîs» namı ile iki kısma ayrılmaktadır. İlm-i rivayet-ül-hadîs; hadîs rivayet edenlerin halleri, hadîslerin ittisal ve inkıta keyfiyeti ile Cenab-ı Peygambere ittisali keyfiyetinden bahseder. Bu kısım «İlm-i usul-i hadîs = Hadîs usulü ilmi» ile şöhret bulmuştur.

İlm-i dirayet-i hadîs; kavaid-i Arabiyye zavabıt-ı şer'iyyeye mübteni ve Resul-u Ekrem'in ahvaline mutabık olduğu halde hadîsin lâfzından mefhum ve murad olan mânadan bahseder. Sahabe ve tâbiinin âsarına yani kavil ve fiil takrirlerine mütaallik merviyyata hadîs denilip denilmiyeceğinde ihtilâf olunmuştur. Ulemanın bir kısmı hadîs mutlaka Resulullaha isnat olunan şeylerdir demişler, sahabe ve tâbiine ait olanlara haber adını vermişlerdir.

Hadîsler için usul, ahkâm, kavait ve ıstılahat mevcut olduğundan hadîs ilmini öğrenmek istiyenlerin sarf ve nahiv gibi lisan kaidelerini öğrendikten ve lûgat ilminde de behre sahibi olduktan sonra bunları da bellemek mecburiyeti vardır.

Hadîsler Kuran gibi ilk zamanlarda yazılıp zaptedilmemiş, hâfızalara alınmakla iktifa edilmiştir. Sonraları hâsıl olan zaruret üzerine hadîsler büyük bir dikkat ve itina ile toplanarak kitap haline getirilmiştir. İlk hadîs kitabını vücuda getiren zat hakkında ihtilâf vardır. Abdülmelik bin Cüreyc, birtakımları Malik ibn-i Enes, bâzıları da Rebi olduğunu söylemişlerdir. Hadîse dair yazılan kitaplar pek çoktur. Bunların en meşhur ve makbul olanları kütüb-i sitte ve sıhah-ı sitte denilen Buhari, Müslim, Sünen-i ebi Davud, Sünen-i Tirmizî, Nesei, Sünen-i ibn-i Mace'dir. Bunların ilk ikisine «sahiheyn» de denilir. Buhari ile Müslim hadîs kitaplarının en doğrusu oldukları için bu ismi almışlardır. Hadîs ilminde behre sahibi olanlara «muhaddis» denilir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Darülhadîs namı ile bir medrese tesis olunmuştur. Bu medrese Süleymaniye Camiinin tam karşısında idi. Darülhadîs müderrisi ilmen, kıdemen mevcut müderrislerin akdemi addolunurdu. İlhani devrinin başvezirlerinden Şemseddin Cüveynî tarafından Sıvas'ta yaptırılıp şimdi harabesi mevcut olan «Darülhadîs» yahut «Çifte minare» bir sanat harikasıdır.

DÂR-ÜL-HARB (دارالحرب) [*Fık.*] Küffar reislerinden birinin hükmünün cari olduğu yerler, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında henüz sulh akdedilmiş olan memleket hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm telâkkisine göre dünya «Dâr-ül-harb» ve Dâr-ül-İslâm» olmak üzere ikiye

ayrılır. Dâr-ül-harbi Dâr-ül-İslâm haline getirmek cihadın vazifesidir. «İslâm Ansiklopedisi»nde mevcut izahata göre (cilt 3, sahife 492) Dâr-ül-İslâm aşağıdaki hallerde Dâr-ül-harb olur: 1 — Kâfirlerin kanuni hükümleri muteber olur, fakat islâmlarınki ise muteber olmaz. 2 — Memleket Dâr ül-harbin pek yakınında bulunur. 3 — İslâmlar ile onların zimmîleri artık hiç himaye görmez olur. Bu şartların en mühimmi birincisidir Bir İslâm ülkesinin Dâr-ül-harb olması halinde bütün İslâmların vazifesi oradan çıkıp gitmektir. Böyle bir vaziyette kocasını takibetmekten imtina eden bir kadın bu hareketinden dolayı kendiliğinden boşanmış addedilir.

§ [*Ask.*] Kavga meydanına, cenk yerine de Dâr-ül-harb denilirdi.

DÂR-ÜL-HİLÂFE (دارالخلافه) [*Ida.*] İstanbul hakkında kullanılan tâbirlerden birinin adı idi. Hassaten Müslümanlar arasında İslâmbol, Dersaadet, Deraliye tâbirleri kullanıldığı gibi Dar-ül-hilâfe de istimal olunurdu. Hilâfet merkezi mânasını ifade eden bu tâbir «Kostantiniyye» gibi paralarda da kullanılmıştır. Bu adı taşıyan bilhassa iki sikke vardır ve ikisi de İkinci Sultan Mahmut'un saltanatı zamanında kesilmiştir. Her ikisi altın olan bu sikkelerin birincisi 15 inci, ikincisi de 16 ncı cülûs senelerinde basılmıştır. Birinde dâr-ül-hilâfet-ül-aliyye, diğerinde de dâr-ül-hilâfet-üs-seniyye yazılı idi. Ahali bunlara «surre altını» derdi. Osmanlı payitahtının İstanbul'dan maada isimleri 10 temmuz İnkılâbından sonra terk edildiği halde dâr-ül-hilâfe tâbiri imparatorluğun ilgasına kadar kullanılmıştır. Meşrutiyet devrinde İstanbul medreselerine dâr-ül-hilâfe medreseleri denildiği gibi bir kısım matbaalar tarafından basılan kitaplar üzerine İstanbul yerine dâr-ül-hilâfe kelimesi yazılmıştır.

İstanbul hakkında yukarda işaret olunanlardan başka şunlar da istimal olunurdu: Âsitane, Beldet-üt-tayyibe, Payitaht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâh-ı selâtin, Dâr-ül-mülk, Kostantiniyye, İslâvlarca Çarıgrad.

DÂR-ÜL-HİLÂFE ALTINI (دارالخلافه آلتونی) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut'un 15 inci ve 16 ncı cülûs senelerinde (1822-1823) olmak üzere iki defa basılan bir altın sikkeye verilen addır. Birinde dâr-ül-hilâfet-ül-aliyye, ötekinde dâr-ül-hilâfet-üs-seniyye yazılı olması bu namlarla tesmiye edilmesini mucip olmuştur. Bunlara halk arasında «surre altını» denilirdi

DÂR-ÜL-HİLÂFE MEDRESELERİ (دارالخلافه مدرسه‌لری) [*Mek.*] İstanbul'daki medreseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul hilâfet merkezi olduğu için buradaki medreselerin taşradakilerden ayırd edilmesi maksadiyle bu tâbir kullanılırdı.

DÂR-ÜL-HUFFAZ (دارالحفاظ) [*Vak.*] Hafız yetiştiren yerlere verilen addır. Bunların yüksek kısımlarına «dâr-ül-kurra» denilirdi. Kuranı ezberliyenlere «hafız», kıraat ilmini tamamlıyanlara «kurrâ» adı verilir.

DÂR-ÜL-KURRÂ (دارالقراء) [*Vak.*] Hafızların kıraat ilmini okudukları dershanelere verilen addır: Bunu bitirenlere «kurrâ» denilirdi. Hafız yetiştiren «dâr-ül-huffaz»dan yüksekti.

DÂR-ÜL-KÜTÜP (دارالكتب) [*Vak.*] Kütüphane yerinde kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası kitap evidir.

DÂR-ÜL-İMKÂN (دارالامكان) [*Hal.*] Dünya, cihan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı imkân suretinde de kullanılmıştır.

Sen ol düstur-i ruşen tab u sahib mekrümetsin kim
Adilin gelmedi asla kasem bu dâr-ı imkâna
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜL-İMTİHAN (دارالامتحان) [*Hal.*] Mecaz yolu ile dünya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı imtihan suretinde de kullanılmıştır.

Ya Rab bu ne dehr-i biemandır
Ya Rab bu ne dâr-ı imtihandır
Ziya Paşa

DÂR ÜL-İSLÂM (دارالاسلام) [*Hal.*] İslâmın dinî hükümlerinin mer'i olduğu memleketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm ülkesi demektir. Bunun yerine yine o mânaya gelen dâr-ı İslâm da kullanılırdı. İslâm ülkesinde gayr-i müslimler de Müslüman hâkimiyetine tâbi olmak şartiyle bulunabilirler. Can ve malları İslâm devletince emniyet altına alınır. Dâr-ül-harb'de bulunan Müslümanların vazifesi oradan çıkıp gitmek, dâr-ül İslâm'a sığınmaktır.

DÂR-ÜL-İT'AM (دارالاطعام) [*Vak.*] İmaret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası yemekhane, yemek yenilen yer demektir. Fakir fukara burada karnını doyururdu.

Evliya Çelebi, Edirne'de Sultan Beyazıt imaretinden bahsederken (c. 3, s. 467) «dâr-ül-it'am-ı Sultan Beyazıd-ı Veli imareti olup bay ü gedaya nimeti mebzuldür» diyor.

DÂR-ÜL-MAARİF (دارالمعارف) [*Mek.*] Sultan Mecit zamanında Valide Sultan'ın Sultan Mahmut Türbesi civarında yaptırdığı mektebe

verilen addır. Sonradan Maarif Nazırı olan Meclis-i Maarif-i Umumiye âzasından Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi (Paşa) Dâr-ülfünun'a mukaddime olmak üzere rüştiye'den üstün olarak tedrisata başlattığı halde talebenin azlığı vesile edilerek Valide Sultan'ın arzusu ile az zaman sonra sıbyan mektebi haline getirilmiştir. Encümen-i Dâniş 19 ramazan 1267 (1851) de Padişah huzuru ile burada açılmıştır.

DÂR-ÜL-MESNEVİ (دارالمثنوی) [*Sof.*] Mesnevi okutmak için açılan dershanelerin adı idi. Mesnevi, Mevlevi tarikatının müessisi Celâleddin-i Rumi tarafından Fars diliyle manzum olarak yazılan eserin adıdır. 6 cilttir. 7 nci cilt de ortaya atılmış ise de yazı tarzının ötekilere benzememesi ve büyük mutasavvıfa yakışmıyacak birtakım fikirlerin bulunması itibariyle bunun sonradan kendisini küçültmek için başka birisi tarafından yazıldığı anlaşılmıştır.

Celâleddin-i Rumi 604 (1207-1208) de doğmuş, 672 (1273-1274) de ölmüştür. Konya'da şimdi müze olan türbesinde gömülüdür. İstanbul'da ilk defa olarak 9 muharrem 1260 (1844) ta Murat Molla dergâhında Dâr-ül-Mesnevi adı ile mesnevi okutma yeri açılmıştır. İlk icazet merasiminin yapıldığı gün Sultan Mecit de debdebeli bir alayla Dar-ül-mesnevi'ye gelmiş, icazet alanlara kıymetli hediyeler vermiştir.

Mesnevi okutanlara «mesnevihan» denilirdi.

DÂR-ÜL-MUALLİMAT (دارالمعلمات) [*Mek.*] Kız mekteplerine hoca yetiştirmek üzere kurulan mekteplerin adı idi. Lûgat mânası muallimler evi demektir. Istanbul'da ilk kız muallim mektebi hicrî 1286 (1869) senesinde tesis olunmuştur. Sonraları taşralarda da bu adla ve aynı maksatla mektepler açıldığı gibi İstanbul'daki İstanbul dâr-ül-muallimatı rüştiye ve âliye olmak üzere iki dereceye çıkarılmıştır.

DÂR-ÜL-MUALLİMİN (دارالمعلمین) [*Mek.*] Rüştiye mekteplerine muallim yetiştirmek üzere Sultan Mecit devrinde Fatih civarında açılan mektebe verilen addır. Erkek muallim mektebi demektir. Kuruluşu sırasında medrese talebesi alınmış ve kendilerine 30 kuruş maaş bağlanmıştır. Mektebin nizamnamesini Cevdet Efendi (Paşa) yaptığı gibi bir müddet de müdürlüğünde bulunmuştur.

Şuhur-i selâse denilen recep, şaban ve ramazan aylarında cer maksadiyle taşraya gittiklerinden buraya alınanların gitmemeleri ve derslerine devam etmeleri için çok geçmeden aylıkları yükseltildi. Sonraları programları ıslah ve iptidaiye ve âliye olmak üzere iki kısma tefrik edildiği gibi vilâyet merkezlerinde de dâr-ül-muallimler açılmıştır.

DÂR-ÜL-MÜLK (دارالملك) [*İda.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Dâr-ül-mülk-i Osmani suretinde de kullanılırdı. İstanbul hakkında bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, Âsitane, Dâr-ül-hilâfe, Dersaadet, Der-âliye, Beldet-üt-tayyibe, Pây-i taht-ı saltanat, Südde-i saadet, Dergâh-ı selâtin, Kostantiniyye, İslâvlarca Çarıgrad.

DÂR-ÜN-NEDVE (دارالندوه) [*Hal.*] Toplantı yeri mânasına gelen bu tâbir cahiliyet zamanında Kusey ibn-i Kilab'ın Mekke'de tesisettiği yere verilen addır. Kureyş orada toplanır, edebî ve siyasi mübahaselerde bulunurlardı. Cemaate ait işlerin görüşüldüğü bir nevi şehir meclisi binası mânasını da taşır. Kâbenin cenub-i garbî tarafında yükselen ve tavaf yerine bakan bu bina ikametgâh olmak üzere 440 ta Kusey tarafından yaptırılmıştı. Bazılarının rivayetine göre bu bina hakikatte Kusey ailesine adını vermiş olan kahramanın mâbedi idi. Binaya vaktiyle Dâr-ün-nedve denilmesinin sebebi Kureyşîlerin burada toplanıp umumi işleri görüşmesi idi. Bu içtimaa iştirak hakkını haiz olmak için 40 yaşından aşağı olmamak lâzımdı. Bülûğa eren kızlar ilk defa olarak dir, (bir nevi gömlek) lerini burada giyerlerdi. İzdivaçlar burada kararlaştırılırdı. Seferlerde askerin başına geçenler de bayrağı (liva) Kusey'in elinden burada alırlardı. Bina bilâhara Abdüddar oğullarından İkrime tarafından Muaviye'ye satılmış, o da burasını dâr-ül-imare ittihaz eylemiştir. Bina Hazret-i Peygamberin aleyhinde bulunanların toplantı yeri olmak dolayısiyle nifak ve tezvir erbabının meclisi mânasına kullanılmıştır.

DÂR-ÜS-SAADE (دارالسعاده) [*Sar.*] Osmanlı sarayı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sarayın kapısına da Bab-üs-saade denilirdi. Vesikalarda Dâr-üs-saade ağalığı vesilesiyle geçer. Saray-ı hümayun tâbirine daha ziyade raslanır.

İdüp dâr-üs-saade mansıb-ı âlisini ihsan
Nice demdir eder zatiyle fahr ol mesned-i vâlâ
Nedim

DÂR-ÜS-SAADE AĞASI (دارالسعاده آغاسی) [*Sar.*] Saray memurlarının büyüklerinden biri olan kızlar ağasının unvanı idi. Dâr-üs-saade, padişahın evi demek olup tâzimen bu unvan ile anılırdı. Tarih-i kadimde şarkta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasi'lerde, Memlûk saraylarındaki siyah hadım ağaları Osmanlı sarayında da vardı. Dâr-üs-saade ağası işte bunların ve sarayın enderun kısmının en büyüğü idi. Mevkii kapı ağası ve daha sonraları mevkileri yükselen silâhtar ağadan yüksek olup derecesi sadrazam ve şeyh-ül-islâmdan sonra gelirdi.

Asıl vazifesi sarayın kadınlara ait olan harem-i hümayun kısmına nezaretti. Kendisi siyah hadım ağalarından olduğu gibi emri altında harem-i hümayun hizmetinde kullanılan diğer siyah hadım ağaları da vardı. Bu siyah hadım ağalarına harem-i hümayunda vazifeleri olması dolayısiyle harem ağaları da denilirdi.

16 ncı asrın sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların büyük âmiri olan kapı ağasına verilmiş ise de hicrî 900 (1082) senesinde Habeşî Mehmet Ağa Dâr-üs-saade ağalığını ak ağalardan ayırmağa muvaffak oldu. Dokuz sene işi güzel idare etti. Ölümü üzerine yerine tâyin olunan Habeşî ağalardan eski saray ağası Server Ağa saray takımı ile taşra halkının ülfet ve ihtilâtını ihlâl eylediğinden azledildi. Dâr-üs-saade ağalığı kapı ağası Bosnalı Mehmet Ağaya ilâve-i memuriyet olarak verilmek suretiyle yeniden ak ağalara geçti. Bundan sonra hicrî 1003 (1594) de Dâr-üs-saade ağalığı ak ağalardan alınarak tekrar müstakil olmuş ve bu istiklâlini daimî surette, nüfuzunu da artırmak suretiyle, sonuna kadar devam ettirmiştir.

Saraya ilk giren zenci ağaları «en aşağı» unvanla hizmete alınır, sonra acemi ağalığına geçerler ve daha sonra nöbet kalfası, ortanca hasıllı, hasıllıların en eskisi terfi edince yaylabaşı gulamı, sonra Yeni Saray başkapı gulamı olurdu. Daha başka derecelerden sonra talihi yaver olanlar kızlar ağalığına kadar çıkarlardı. Bu şekil kanuni olan yoldu. Bazen iltifat neticesi olarak eski saray ağalığına geçmeden kızlar ağası olanlar dahi vardı. 18 inci asırda hazine kâhyası veya Eski Saray ağasının yani ikisinden birinin Dâr-üs-saade ağası olması kanun oldu. «Atâ Tarihi» nde (cilt 1, sahife 265) deniliyor ki: «Dâr-üs-saade ağası nasbı kat'ı tarika muhtaç olmayıp mücerret irade-i hümayun mütaallik buyrulan zata tevcih edilir. Bu hizmet dilhah-ı padişahî ile mukayyettir. Mansıp ve emsali müsaadesiyle hazine vekilliğine dahi mabeyincilik makamında müstahdem olan erbab-ı istidattan dört nefer musahip harem ağalarından nasbı sebkat ettiğinden işbu iki mansıp ocak yoliyle istihsal olunur memuriyet hükmü verilemediğinden bunların mansıp itlakı hakk-ı tarifleri olmakla bu halde Dâr-üs-saade ağalarının sağlamca ocak yolu başkapı gulamlığına kadar itibar olunmak iktiza eder.» Kızlar ağalığına tâyin olunan hadım ağasına padişah huzurunda samur kürk giydirilir ve ağalığını ilân için kendisine resmen hat-tı hümayun gönderilirdi. Azilleri de usul ve nizama bağlı idi. Enderun tarihi olan Atâ'da (cilt 1, sahife 266) Dâr-üs-saade ağalarının tebeddülleri nizamı başlığı altında şu tafsilât mevcuttur: «Saray-ı hümayunda Dâr-üs-saade ağasından büyük kimse olmadığından Dâr-üs-saade ağalarına «Büyük ağa» tâbir olunur. Büyük ağaların ekseri infisalleri cuma günleri teşrif-i şahane buyurulan cami-i şerifte yahut saltanat mahallerinde bağteten vuku bulur. Mağduben infisal ettirilen ağalar sadrazamların azli günü çent saat cay-ı ârami veyahut külliyen mahal-li terk-i celâlet ve endamı olmakla şöhretgir olan balıkhane kasr-ı hümayunu dairesinden madud olan muhtasarca bir odaya indirilir ve orada iktizay-ı sernüvişt ve mukadderatın zuhuruna terakkuben tevakkuf ederek afv-i âliye mukarin olduğu halde canib-i Kahire'ye izam olunur. Eğer azli icab-ı kader veyahut imtidad-ı memuriyetle taallûk-u geç-nazar ve siayet-i bedsiyerden neşet etmiş ise doğruca Hicaza gönderilir ve gidinciye değin tedarik-i levazım-ı rahiye için saray-ı hümayunda veyahut merbutatı olan kasr-ı hümayunların birisinden muazzezen bir iki gün misafiretine müsaade-i hümamun erzani buyurulur. Büyük ağaların suret-i azil ve infisallerinden biri de sürre-i hümayun ihracının vevm-i resmîsinde sürre devesinin inan-ı simîni büyük imrahor dâr-üs-saade ağasının yedine verdikte huzur-ı hümayunda üç kerre deveyi dolaştırdıktan sonra imrahor ağanın inanı iade talebinde olmaması dâr-üs-saade ağalığının tebeddül alâmeti olduğunu hasbelusul ağay-ı mazul idrak ederek derhal deve ile beraber orta kapıdan dışarı çıkar gider ve bu tarz ile mazul olan ağa sürre-i hümayun eminine teslimen berren canib-i Hicaz-ı mağfiret tıraza gönderildiğinin kadimen mesbuk olduğu saray-ı hümayunda iken dâr-üs-saade ağalarından İlyas Ağa ve Davud Ağa ve hazinedarlı Mahmut Ağadan işitilmiştir. Sürre günü azil olunmıyacak olan büyük ağaların yedindeki inan-ı simi mirahur ağalar ellerinden aldıkları gibi ağa hazretleri kemal-i sürur ve inbisat ile yer öpmek teşekküründen sonra bu usul-ı mesbuk üzere ol gün yeniden nasp olunmuş hükmünde bulunduğundan huzur-u hümayuna rumal ile serasere duhte dört yenlû sırt samur kürk hil'at iksası ile ipkası ilân buyrulur. Ve Mısır ve Haremeyn'e isal olunanlar Mısır hazine-i hümayunundan maaş-ı müstevfa tahsis ve ihsanı ile iaşe kılınır. Ve mahlûl vukuunda şeyhül harem-i Nebevi ve naib-ül-harem-i Hazret-i Peygamberî mansıb-ı Celil-i ba saadetine nail olmak şeref-i dü cihanisini ihraz ile gaile-i haile-i âlemden azade-i hiras ü telâş olurlar.»

Siyah hadım ağalarının harem-i hümayunun masarifine bakan hazinedar ağa nö-

betle padişahın yanında bulunan 7-8 kadar musahip ağa, oda lâlası, hazine vekili, baş kapı oğlanı hadım ağalarının yüksek rütbelilerinden idiler. Bundan başka Dâr-üs-saade ağalarının emirleri altında Valide Sultan başağalığı, şehzade lâlaları ve sair hadım ağaları da vardı. Dâr-üs-saade ağaları aynı zamanda harem-i hümayun hizmetlerinde memur «teberdaran-ı saray-ı atîk» tâbir olunan baltacıların âmiri olan «Baltacılar kethudası» nın ve harem-i hümayun hatab keşlik nöbetinde bulunan «Zülüflü baltacılar» ın da nazır ve âmiri idiler; Dâr-üs-saade ağalarının üzerlerinde haremeyn-i şerifeyn denilen Mekke-i Mükerreme ile Medine-i Münevvere'ye ait evkaf nezareti hakkı vardı. Haremeyn evkafı ondan evvel «kapı ağası» tarafından idare olunuyor, «kapı ağası nezareti» unvanını taşıyordu. Bab-üs-saade ağaları'nın fevkında bir nüfuz ve iktidara malik olup iki defa Dâr-üs-saade ağası olan Habeşî Mehmet Ağa istihsal eylediği irade üzerine 995 tarihinden itibaren aynı zamanda haremeyn evkafı nazırı olmuştu. Haremeyn evkafı nezaretinin teşekkülünden sonra padişahlarla havatin ve selâtin evkaflariyle Dâr-üs-saade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazanmıştır.

Dâr-üs-saade ağalarının «Avaid-i melhuza» denilen padişah atiyeleriyle nazır hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataatından 183300 kuruş, sair evkaftan da 319000 kuruş tahsisatı vardı. Böyle olduğu halde ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü ve yazıcılarının tamaı vakıf kayıtları ile muamelâtının karışıklığını mucip olmuş ve içlerinden bir kısmı bu yüzden cezaya uğramışlardır. Birinci Abdülhamit Hamidiye namı ile meşhur olan evkafının nezaretini Dâr-üs-saade ağalarına ve mütevelli kaymakamlığını yazıcılarına şart ettiği halde idarede intizamı temin maksadiyle mütevelli kaymakamlığı Mirahur Mustafa Ağaya tevcih etmek suretiyle bu şartı fiilen tadil eyledi.

Evkaf nezaretinin teşkilinde haremeyn evkafının nezarete bağlanmıyarak eskisi gibi ve fakat ıslahat yapılmak suretiyle ayrıca idaresine karar verilmiş, haremeyn evkafı nazırı olan Dâr-üs-saade ağası Uzun Abdullah Ağaya niyabeten nezaret umurunu ifa etmek üzere 1 Muharrem 1249 da Hasekibaşı Esseyid Mehmed Emin Ağa muavin ve nezaret mütevelli kaymakamı tâyin edildi.

Haremeyn evkafı nezaretine Dâr-üs-saade ağaları memur oldukları halde kendi işleri nezaret umurunu tesviyeye mâni olduğundan yalnız nezaret unvanı Dâr-üs-saade ağasının uhdesinde bırakılarak 1250 muharreminden itibaren haremeyn hazinesi mesalihi tefrik ve başkaca müdiriyet tesis edildi. Nezaret ve müdiriyetin başka başka adamlarda bulunması işleri karıştırdığından Dâr-üs-saade ağası nezaretten af ve müdürlük terk ile nezaret ve müdüriyet tevhid edilerek «harameyn-i şerifeyn evkafı nezareti» teşkil edilmiş, hicrî 1254 senesinde bu nezaret de lâğvolunarak haremeyn evkafının nezareti dahi evkaf nezaretine verilmiştir.

«Osmanlı devrinde saray teşkilâtı» adlı kıymetli eserde (sahife 179) yazıldığına göre Dâr-üs-saade ağalarının nezaret ettikleri bu haremeyn ve selâtin vakıflarından maada nezaret ve muhasebeleri padişah namına vekâleten kendilerine bırakılmış bir nevi vakıf daha vardı. Bu nevi vakfın mütevellisi bizzat padişahlardı. Bunlar da Bursa'da Yıldırım Beyazıt camii, Yeşil Cami, imaret ve Birinci Murat Bey ve İkinci Murat Bey cami ve imaretleri ile Edirne ve Merzifon'daki cami-i kebirler ve bir de İsakcı (Romanyada) mevkiinde İkinci Osman vakıflariydi.

Bu yedi vakfın sene başında ve tevcihi sırasında defteri tertip olunup padişaha takdim olunur, padişah tarafından «mucibince tevcih oluna» diye hatt-ı hümayun yazılıp iade edilirdi. Bu yedi vakıftan mütevelli olan padişah ceb-i hümayun akçası olarak bir tevliyet hakkı bırakıldığından bunlar tahsil olunduktan sonra hazine kethudasına teslim olunurdu.

Dâr-üs-saade ağaları her çarşamba günü nezaretleri altındaki vakıfların umurunu tetkik etmek üzere divan akdederlerdi. Bu divanda evkaf müfettişi, haremeyn evkafı muhasebecisi, evkaf-ı haremeyn mukataacısı, ruznameci, başhalife, dâr-üs-saade yazıcısı ve sair vazife sahipleri bulunurlardı. Dâr-üs-saade ağalarının çarşamba divanı sarayda orta kapının dışında haslar kapısı tarafındaki dâr-üs-saade yazıcısının dairesi tarafındaki köşkte akdolunurdu.

Haremeyn-i şerifeyn evkafına nezaretleri dolayısiyle her sene haremeyn'e sürre gönderilirken yapılan merasim dâr-üs-saade ağasının nezareti ile olurdu.

Dâr-üs-saade ağalarının ekserisi at beslerler ve ata binerlerdi. Ahırkapı'da bunlar için yaptırılmış ahırlar vardı. Dâr-üs-saade ağalarının atları bu ahırlarda muhafaza olunur ve binmek istedikleri zaman oradan at getirterek binerlerdi. Ağalar, atlarını görmek üzere oraya gittiklerinden kendilerinin ikametleri için cesim bir daire de yaptırılmıştı. Bazı hasıllı ve ortancalarla gediklilerin hizmet nöbetleri olmadığı zamanlarda ahırlar tarafına gitmeleri birtakım

münazaalara meydan açtığından bunları bertaraf etmek ve icabeden hususatı rüyet eylemek maksadiyle de ağalar bu daireye gelirlerdi. Dâr-üs-saade ağalarının ikametine mahsus olan bu daire 1244 senesinde yanmıştır. Ahırların bir kısmı hâlâ mevcuttur, ve o namla anılmaktadır.

Dâr-üs-saade ağalarının mutfakları için günde 12 çeki odun, kahve ocağı için de 15 okka kömür verilirdi. «Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (fiş numarası 99, tarihi 1228) bundan başka ambar-ı âmireden 190 çeki odun ile 2700 okka kömür de verilirdi.

Dâr-üs-saade ağaları başlarına selimî, alaylarda arkalarına dört yenli serasere duhte ağır sırt samur, yazda bu biçimden takım ve mevsime göre varsak, sincap kürk giyerler, bellerine som mücevherli akva adı verilen kıymetli köstekli bir bıçak takarlardı.

Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa'nın hâtıratından (sahife 101) naklolunan şu satırlar, dâr-üs-saade ağasının bilhassa son zamanlardaki vaziyetini gösteriyor: «Yıldız sarayında elkab-ı resmîsi «dâr-üs-saade ağası» olan bir kızlar ağası vardı. Bütün Araplar bunun maiyetinde ve buna merbuttu. Dâr-üs-saade ağalığı Kanuni Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiş eski saray usulünde en mühim makamların birisi idi. Osmanlı imparatorlarının sarayında silâhtar ağalığı ile dâr-üs-saade ağalığı sarayın bütün erkân ve müstahdemininin fevkında olduğu gibi devlet teşrifatında da sadrazam ve şeyhülislâm'dan sonra gelen bir memuriyet idi. Kızlar ağası harem-i hümayuna ait hususatın kâffesine nezaret ederdi. Gerek sultanlar dairelerinin, gerek baltacı ve teberdarların âmiri kızlar ağası idi.

«Sürre hazırlanıp hareket edeceği gün kızlar ağası üniformasını giyer, eline dâr-üs-saade ağalığına mahsus uzun asâyı alır ve sürrenin önünde gider. Bu asâ harem ağalarının terbiyesine memuriyetlerinin alâmeti olmak üzere ihdas olunmuştur. Kızlar ağası bu asâyı yalnız sürrenin hareketi günü taşıyabilirdi.

«Sultan Mahmut'tan sonra kızlar ağasının kıyafeti değişmiş ve vazifeleri gitgide azaltılarak nihayet alelâde bir süs haline getirilmişti. Sultan Hamit cülûsunda hemşiresi Cemile Sultan'ın başağası Behram Ağayı dâr-üs-şaade ağalığına tâyin etmişti. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında hemşiresi Cemile Sultan'ın dairesine pek çok gittiği ve bu hemşiresini pek sevdiği için tahta cülûsunda bu daire müstahdemininden bir haylisini saltanat hizmetine almış ve kendilerine madam-el-hayat büyük mevki ve nimetler vermişti. Cemile Sultan'ın sarayından kızlar ağası olarak Sultan Hamit'in sarayına gelen Behram Ağa emsaline nadir tesadüf olunur bir nüfuz ve şöhret sahibi olmuştur. Behram Ağanın dairesi bir aralık vüzera, ekâbir ve ricalin ziyaretgâhı olmuştu. Derviş Paşa, Rasim Paşa, Mazhar Paşa gibi tanınmış devlet adamları bu dairenin müdavimlerindendi. Behram Ağanın devlet işlerine de müdahale ettiği ve ehemmiyetli azil ve nasıplara parmağını soktuğu işitiliyordu. Herhalde bir aralık Sultan Hamit sarayının en nüfuzlu adamı bu Behram Ağa idi.

«Bu tarihten sonra Sultan Hamit, kızlar ağası'nın nüfuzunu o derece kırmıştı ki harem ağalarının merci olmaktan başka bir vazifeleri ve ehemmiyetleri kalmamıştı. Yalnız en son kızlar ağası olan Abdülgani Ağa jurnalcılıkta temin-i mevki ve nüfuza çalışanlardan bir faaliyet-i mahsusa ibraz eder olmuştu. Birçok jurnalcılar kâğıtları Abdülgani Ağaya getirirler, onun vasıtasiyle takdime muvaffak olurlardı. Sultan Hamit'in jurnalcılığa verdiği itibar ve şebeke-i istihbaratın tekemmülünde gösterdiği itina dolayısiyle Abdülgani Ağa bir aralık hayli mergup olmuştu.»

Sultan Reşat zamanında Dâr-üs-saade ağasının vaziyetinde daha esaslı tebeddül vâkı olduğunu da Lûtfi Simavi Bey'in verdiği malûmattan öğreniyoruz. Başmabeyinci, hâtıratında (Sultan Mehmet Reşat Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, sahife 26) diyor ki: «Sırası gelmişken harem ağalarının başı olan dâr-üs-saade ağası hakkında Şevketmeabın istihsal ettiğimiz mühim bir iradesinden bahsedeyim. Malûm olduğu üzere kızlar ağası saraylarımızda öteden beri mühim roller oynamışlardır. Abdülhamid-i Sani zamanında o mevkide bulunan Behram Ağa'nın ne kadar nüfuz sahibi olduğunu muasırları bilirler. Saraylarda el'an harem ağalarının mevcudiyetinin bu asr-ı medeniyetle kabil-i telif olmadığını teslim etmiyecek bir şahıs tasavvur etmiyorum. Bedbaht zencilerin barbarca bir ameliyeye mâruz bırakılmaları meselesi ise insaniyete bir darbedir. Cülûs-u hümayunu mütaakıp dâr-üs-saade ağalığı mevkiinin suret-i kat'iyede tâyini lâzımdı. Bu bapta sâdır olan irade-i seniyye ferman şeklinde olarak harem ağaları dairesindeki camiden Başkâtip Halit Ziya Bey tarafından suret-i mutantanada kıraat edildi. Bazı arkadaşlar ve âciz hazır idik. Cami ocak ağaları ile doldu. Fermanda badema dâr-üs-saade ağası'nın «devletlû» su kaldırılarak yalnız «inayetlû» lâkabını taşıyacağını ve kendisinin resmî merasime iştirak etmiyeceği emrediliyordu. İşin künhüne

vâkıf olmıyan ağalar âmirlerine yeni bir imtiyaz ihdas buyurulduğu zanniyle can-ı yürekten dua-yı padişahiyi tekrar ettiler. Bayram muayede-i resmiyesinde üniformasiyle ispat-ı vücut eden kızlar ağasına orada mevkii olmadığını ve salondan çıkmasını teşrifatçılar vasıtasiyle söylettimse de ısga etmediğinden bizzat ihtara mecbur oldum. Mumaileyh ikinci bayramda da tecrübe etti. Tabiî söktüremediğinden artık mutavaata mecbur oldu.»

Osmanlı saltanatının tarihe karışmasiyle bu vazife de sona erdi.

DÂR-ÜS-SAADE YAZICISI (دارالسعادة یازیجیسی) [*Sar.*] Dâr-üs-saade ağaları'nın yazı işlerini gören memurun unvanı idi. Başlıca vazifesi haremeyn vakıflarına ait işleri görmekti. Maiyetinde daha başka kâtipler de vardı. Dairesi Topkapı Sarayında orta kapının dışında haslar kapısı tarafında idi. Vakıflar umurunu tetkik etmek üzere dâr-üs-saade ağalarının reisliği altında toplanan divan burada içtima ederdi. Dâr-üs-saade ağası yazıcısı divanın da âzası idi.

DÂR-ÜS-SAÎR (دارالسعیر) [*Fık.*] Cehennem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı saîr suretinde kullanılmıştır.

Düşse kemter şerer-i şule-i berk-i gadabı
Bağ-ı firdevs olur ateşgede-i dâr-ı saîr
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜS-SALTANA (دارالسلطنه) [*İda.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Dâr-üs-saltanat-üs-seniyye, Dâr-üs-saltanat-ı Kostantiniyye suretinde de kullanılırdı.

DÂR-ÜS-SELÂM (دارالسلام) [*Coğ.*] Bağdat şehri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâr-üs-selâm'ın Kuran'a göre mânası cennet'tir. Şehre bu unvan Abbasi halifelerinden Mansur tarafından verilmiştir.

Devlet ü ikbal ile Dâr-üs-selâm olsun sana
Gerçi olmuş bir zaman ecdadına dâr-ül-cihad
Nef'î

Elmalı'lı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (cilt 3, sahife 2051) «لهم دار السلام عند ربهم الخ» ayetini tefsir ederken şunları yazmıştır: «Esselâm, Allahın esma-i hüsnasından bir isim veya selâmet mânasına mastar veya «selâmün aleyküm, aleyküm selâm» diye selâm verip almanın ismidir ki «dâr-üs-selâm» bu üç mânadan her biri ile her korkudan salim «selâmet evi, selâmet vatanı» demek olur.

DÂR-ÜS-SIHHA (دارالصحه) [*Tıp.*] Eskiden hastane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sıvas'ta 614 (1217) senesinde kurulan hastaneye bu ad verilmiştir. Hastane yerinde bundan başka bimarhane, dâr-üş-şifa, dâr-ül-âfiye, dâr-üt-tıp, bimaristan tâbirleri de kullanılmıştır.

DÂR-ÜS-SÜRUR (دارالسرور) [*Hal.*] Mecaz yolu ile cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i surur şeklinde de kullanılırdı. Bu makamda dâr-ün-naim, dâr-ül-huld da istimal olunmuştur.

Meşşata-i bahar edüp feyz-i hürremi
Dâr-üs-sürur eyledi gülzar-i âlemi
Seyyit Vehbi

DÂR-ÜŞ-ŞİFA (دارالشفا) [*Tıp.*] Hastane, bimarhane mukabili kullanılır bir ıstılahatır, Dâr-ı şifa suretinde de kullanılırdı. Dâr-üş-şifalar eskiden hastane olmakla beraber aynı zamanda bir tıp dershanesi hükmünde idiler. Tıp tahsil etmek istiyenler orada hem nazari, hem amelî ders görürlerdi. Dâr-üş-şifalara «mâristan» «bimâristan» da denilmiştir. Dâr-üş-şifa Arapça, mâristan, bimâristan ise Acemce aynı mânaya delâlet eden tâbirler ve ıstılahlardır. Muallim M. Cevdet bir kısmını bastırdığı «Sözlük» de (sahife 42-43) dâr-üş-şifalar hakkında aşağıdaki malûmatı veriyor.

«En eski Türk dâr-üş-şifası Mısır valisi Tulon oğlu (İbn-i Tulon) tarafından 261 de yaptırılmıştır. Divan vesikalarında şimdiye kadar görünebilenlerine bakılırsa Mardin mâristanı 516 da yapılmıştır. Türk hükümdarı Emîr Artuk'un oğlu olan Melik Necmettin Gazi'nin yaptırdığı bu sıhhi yurt onun vefatı ile kardeşi Eminüddin tarafından ikmal edilmiştir. Nureddin'in Şam mâristanı 459 da açılmıştır.

«Selçuk hükümdarlarından Kılıç Aslan'ın kızı (Cevher Nesibe) adına kardeşi Gıyasüddin Keyhüsrev tarafından yaptırılan Kayseriye mâristanının inşa tarihi 602 dir.

«Yine Selçuk hükümdarlarından İzzeddin Keykâvus bin Keyhüsrev Sıvas'ta Şifaiye adlı dâr-üş-şifa'yı 614 te yaptırmıştır.

«Turan Melik Han'ın Divrik'te yaptırdığı dâr-üş-şifa 626 tarihlidir.

«Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul bimâristanı 622 den önce açılmıştır.

«İzzeddin Keyhüsrev'in Sıvas dâr-üş-şifası nazırı Cemaleddin Ferah Lâlâ'nın Çankırı'da yaptırdığı dâr-üş-şifa 633 tarihlidir.

«Kastamonu'da Atabey mâristanı 672 tarihlidir.

«Mısır Türk hükümdarlarından Seyfeddin Kalavun'un Mısır'ı dirilten pek büyük ve pek meşhur mâristanı 683 te kurulmuştur. Mısır müverrihi (Makrizi) bu mükemmel tıbbiyenin

teşkilâtını meth ede ede bitiremiyor. 4 nevi büyük hastalık için ayrı ayrı teşkilâtı mevcut olduğu gibi kadınlar için de ayrı yer vardı. Bu binaya (Mâristan'ı Mansuri) dahi derler.

«İran'da Karahıtay hükümdarlarından Kutluk Türkân Hatun'un Isfahan civarında açtırdığı dâr-üş-şifa 670 tarihleri etrafında kurulmuş olmalıdır.

«Moğol hükümdarlarından Olcayto'nun karısı İlermiş hatun'un Amasya'da yaptırdığı dâr-üş-şifa 708 tarihlidir.

«Moğol vezirlerinden meşhur tarihçi vezir Reşidüddin'in Tebriz'de yaptırdığı dâr-üş şifa vefatı tarihi olan 717 den biraz önce açılmıştır.

«Argun Kâmil'in Halep bimâristanı 753-755 arasında kurulmuştur.

Osmanlı hükümdarlarından Yıldırım Beyazıt'ın Bursa dâr-üş-şifası 802 tarihlidir.

«İstanbul'da ilk Türk tıbbiyesi olan Fatih dâr-üş-şifası 875 te cami ile beraber yapılmıştır.

«İkinci Beyazıt'ın Edirne bimâristan'ı 893 tarihlidir.

«Kanuni Süleyman dâr-üş-şifası 964 tarihlidir.

«Haseki Sultan'ın dâr-üş-şifası 957 tarihlidir.

«Üsküdar'da Nuribanu Valide Sultan dâr-üş-şifası 991 tarihlidir.

«3 üncü Sultan Murad'ın zamanında Manisa'da açılan dâr-üş-şifa 1000 tarihinden biraz önce açılmıştır.

«Birinci Sultan Ahmet'in dâr-üş-şifası 1026 da yapılmıştır.»

İktızay-i hikmet üzere selb-i akl eyler kaza
Yoksa kim pabeste-i dâr-üş-şifa olmak diler
Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey

Etmiş sana dil hastelerin halet-i tesir
Ey çeşm-i siyeh dâr-üş-şifa'dan mı gelirsin
Nâbi

DÂR-ÜT-TALİM (دارالتعلم) [*Mek.*] Arapçadaki bilgisiyle tanınmış olan Hacı İbrahim Efendi tarafından açılan hususi mektebin adı idi. 1298 (1882) senesi ortalarında açılıp epeyce devam etmiş ve Arapçayı esaslı bir surette öğretmek maksadını gütmüş olan bu mektep için Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 3, s. 777): «Bu müessese hususi bir mektep olmaktan ziyade halli hükümete ait olan büyük ve millî bir dâvanın ispatını üzerine almış, Osmanlı dilinin Türkçeleştirilmesini münakaşaya sebebolmuş senelerce gazete ve mecmua sütunlarında bu mevzuları tetkik ve münakaşaya sebebiyet vermiş, bu sayede halkı okumaya teşvik etmiş ve bu yüzden birçok hususi mekteplerin açılmasına yol açmış bir devri temsil ettiği»ni yazdıktan sonra «ileride Türkçe'nin tekâmülü tarihini yazacak olanların bu mevzu üzerinde ehemmiyetle duracakları ve bu mektep müessesinin açmış olduğu münakaşa safhalarını dikkatle takib edecekleri şüphesiz olduğu» nu kaydettikten sonra açılış sebebini şöyle izah ediyor: «Dâr-üt-talim'in açılışının sebebi bilhassa Arapçayı Türklere öğreterek o sayede Osmanlıcayı ilerletmek gayesine matuf idi.»

Sayın Osman Ergin'in doğurduğu münakaşalarla faide ve zararlarını uzun uzadıya yazdığı bu mektep kurucusunun ölümünden sonra da bir haylı zaman daha devam etmiştir.

DÂR-ÜT-TIBAAT-ÜL-ÂMİRE (دارالطباعة العامرة) [*İda.*] Üçüncü Selim zamanında Üsküdar'da Selimiye'de kurulan Devlet matbaasının adı idi. Ondan evvel ilk matbaa Üçüncü Ahmet zamanında İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi tarafından tesis olunmuş ise de çok devam edememiştir. Vâsıf ve Raşit efendilerin müşterek himmetleriyle yeniden kurulan matbaa da muvaffakıyet gösterememiş, nihayet Selimiye-de tesis olunan matbaa devam edip gitmiştir. Hattat Hafız Osman Resmî efendinin yazdığı harfler Araboğlu namındaki sanatkâr bir Ermeni tarafından bakır olarak döküldü. Bu harflerle Üsküdar'da birçok kitaplar basıldı. İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağının kaldırılmasından evvel eski Harbiye nezareti ve şimdiki Üniversitenin arka tarafında bulunan Kaptan İbrahim Paşa Camiinin yanındaki Kaptan Paşa Hamamı matbaa haline konularak Üsküdar'daki alât ve edevat oraya nakledildi. Daha sonra Hicri 1247 senesinde neşri tekarrür eden resmî Takvim-i Vekayi gazetesi için yine orada ve camiin yanındaki köşe başında kapıcıbaşılardan Musa ağadan 500 keseye satın alınan konakta Takvimhane tesis edildi. Nihayet 1280 senesinde her iki matbaa bir müddet evvel Kavayim-i Vekayi basılmak üzere hazırlanmış ve sonra muattal bırakılmış olan şimdiki Millî Eğitim Matbaası binasında yerleştirilmiştir. Dâr-üt-tıbaat-ül-Âmire ismi bilâhare Matbaa-i Âmire olmuştur.

DAR-ÜT-TIRAZ (دارالطراز) [*San.*] Resmî elbise ve kumaş dokunan ve biçilip dikilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan tıraz esvabın yakalarına, yen ağızlarına, önlerine sırma ve saire ile işlenen alâmet ve ziynet demektir. Dâr-üt-tıraz resmî bir alâmeti taşıyan elbise imalâthaneleri demek olduğu halde tıraz elbise mânasına değil damga, alâmet, nakış, iz ve tıraz gibi mânalara delâlet

eder. Tırazlar, yani alâmetler «binalar, eşyalar ve evrak» üzerine konur. Bu mânada Fransızca karşılığı Marque' dır.

Türk, Arap, Fars göçebeleri bile tıraz, nişan kullanır, fakat adına damga derler.

Tırazlara eski Türkler Öztürkçe olarak damga, ongun, başlık, örgülü at demişlerdir. Osmanlılarda ongun kelimesi yaşamamıştır. Fakat damga ile damgalı kâğıt pul kullanılmıştır. Keza Arapça ve Farsçadan aldıkları nişan, alâmet, tıraz tâbirlerini damga ve iz mânasında kullanmışlardır. Hattâ âmire kelimesi de bir tıraz diye kabul edilmiştir.

Fransızcadan da marka, firma, arma, apolet kelimelerini resmî ve sınai tarzları gösteren alâmetler diye almışlardır.

DASİTAN (داستان) [*Ed.*] Şiir nevilerinden birinin adıdır. Kıssa, hikâye, masal demek olup bilhassa bunların manzum olanları hakkında kullanılmıştır. Halk arasında destan suretinde telâffuz olunur. Halk şairleri destanları koşma tarzında 11 heceli olarak yazdıkları halde divan şairleri dastanlarını aruz vezniyle mesnevi şeklinde yazarlardı.

Şeyh Galip (Hüsn-ü aşk) ında tasvir ettiği benî Muhabbet adlı bir Arap kabîlesinin ahvalini «Agaz-ı Dasitan-ı benî Muhabbet» başlığı altında yazmıştır. Fuzuli de Leylâ ve Mecnun hikâyesini yazmasını kendisine teklif edenlerin sözlerini şöyle nakleder ve o hikâye için dastan tâbirini kullanır:

Lütfet dediler ey Sahan senc
Faşeyle cihana bir nihanı genç.
Leyli Mecnun Acemde çoktar
Etrakte ol fesane yoktar
Takrire getir bu dasitanı
Kıl taze bu eski bostanı

Halk şairleri muhtelif mevzular hakkında destanlar yazmışlardır.

DA-ÜL-EFRENÇ (داءالافرنج) [*Tıp.*] Frengi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hastalık Avrupadan geldiği için bu ad verilmiştir.

DA-ÜL-KELP (داءالكلب) [*Tıp.*] Kuduz hastalığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hastalık kuduz köpek tarafından ısırılmak suretiyle geçtiği için bu ad verimiştir.

DA-ÜL-MERAK (داءالمراق) [*Tıp.*] Kara sevda, malihülya denilen hastalık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DA-ÜS-SILA (داءالصله) [*Hal.*] Vatanını tekrar görmek için şiddetli istek, vatan sevdası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Da' Arapça hastalık mânasına geldiği gibi sıla da yine Arapça memleketine gitme, ana baba ile akrabaya ulaşma demektir.

Bu şeb de caşiş-i yadınla ağladım durdum,
Gel ey kerime-i tarih olan güzel yurdum.
Ufukların nazarımdan nihan olup gideli,
Bu hakidan-ı fenanın karardı her şekli,
Gözümde kalmadı yer, gök, batar, çıkar giderim.
Zemine münkesirim, asmana muğberim.
Gelir bu cevv-i kebudun serairinde güler,
Çocukluğumdaki rüyaya benziyen gözler.
Tabiatın beni tâzib eden güzelliğine,
Taaccüp etme, melâlim durursa bigâne,
Dumanlı dağların, ağlar gözümde tüttkçe,
Olur mehasin-i gurbetde başka işkence,
Bizim diyar-ı tahassürden etmemiş mi güzer,
Acep neden yine lâkayt eser nesim-i seher?.
Verirdi belki teselli bu ömr-i me'yusa,
Çiçeklerinden uçan ıtra âşina olsa. . .
Demek bu mahbes-i âmâl içinde ben ebedî
Yabancıyım, bana her şey yabancıdır şimdi;
Ne ruzğarında şemim-i cibalimizdir esen,
Ne dalgalarda haber var bizim sevahilden.
Garibiyim bu yerin zevki yok... harareti yok...
Doğan, batan güneşin günlerimle nisbeti yok.
Olunca yadıma hasret fiken fezay-ı vatan,
Semay-ı şarkı sual eylerim bulutlardan.

Süleyman Nazif

DÂVA (دعوى) [*Fık.*] Bir kimsenin diğer kimseden hâkim huzurunda hakkını istemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime ayak direme, iddia, ısrar, inat mânalarına gelir.

Nazımda ekseriya Fars üslûbu üzere dâavi suretinde kullanılır. Müfredi de ekseriya müennes itibar edilirdi.

Kadı ola davacı ve muhzır dahi şahit
Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet

Ziya Paşa

Yetmezmi bu devlet ki bana reşk ede daim
Bir taife kim davi-i fazl-ü hüner eyler

Nef'i

DÂVAVEKİLİ (دعوى وكيلى) [*Hak.*] Mahkemelerde hak sahiplerine vekâleten mürafaa ve müdafaada bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâva vekilleri suretinde cemilendirildiği gibi Farsça kaidesiyle vükelây-i deavi suretinde de cemilendirilirdi. Aynı maksatla mehami tâbirinin de kullanıldığı dâvavekilinin bugünkü karşılığı Avukattır. Son kanuni hükümlere göre Avukatlık sıfatını haiz olmıyan ve fakat kanun dairesinde elde edilmiş bir ehliyetnameye dayanılarak beş avukat bulunmıyan

yerde Avukatlık haklarına sahip olan ve Barolara kayıt edilmemiş olmakla beraber mesleki fiilleden dolayı, mahallinin en yüksek dereceli hâkiminin nezareti ve mürakabesi altında bulunan kimseler hakkında bu tâbir kullanılmaktadır. Avukatlık kanunu dâvavekili ruhsatnamesi verilmesini men etmiştir.

DAVETİYE VARAKAŞI (دعوتیه ورقه‌سی) [*Huk.*] Hukuk dâvalarında muayyen günde tarafların mahkemeye celp ve ihzarı için kendilerine gönderilen ve tebliğ olunan kâğıdın adı idi. İki nüsha olarak yazılır ve mahkemenin mührü ile mühürlenirdi. Bunlarda gün, ay ve sene tarihleri, tarafların isim, şöhret ve oturma yerleri, yabancı olanların tâbiiyetleri, mübaşirin ismi ve tarafların mahkemede hazır bulunma günleri yazılırdı. Bu varakalar mubaşirce mahkemeye celb olunacak kimselerin kendilerine, yahut ikametgâhlarında sakin bulunan akraba veya hizmetkârlarından birine teslim olunurdu.

DAVİD (داوید) [*Mim.*] Yanyana yapıştırılan tahtaları sıkıştırmak için kullanılan bir nevi kıskacın adıdır.

DAVUL ÇALMAK (طاول چالمق) [*Hal.*] İlân etmek, haber vermek, duyurmak, izah etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAVUDİ (داودی) [*San.*] Dik olmıyan orta ve kalın ses hakkında kullanılır bir tâbirdir. Peygamber Davudun sesine nispet edilmiştir. Frenkçe karşılığı Kontraltodur.

DAYE (دایه) [*Hal.*] Çocuğa süt emzirmek için alınan cariye, yahut tutulan sütnine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde taya suretinde kullanılır. Daye; çocuğa bakan, hizmetkâr cariye mânasına da gelir. Dayelik yerine «Dayeği» suretinde de kullanılırdı.

Bir gün anı gezdirirdi daye
Derdini yetürmeğe devaye
Fuzuli

DAYE (دایه) [*Hal.*] Çocuğa bakan câriye ve kadın mânalarına gelir bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime için «Kamus-ı Osmani» de «Çocuğa bakan hizmetkâr; cariye, istilahımızda çocuğa süt emzirmek için alınan yahut tutulan cariye, kadın ki tebdil-i harf ile taye denilir» izahatı vardır.

Şehnişinler ziyneti ağuşlar pirayesi
Dahi bir yıldır yanından ayrılalı dayesi
Nedim

Gûh-u derya iki canipten derağuş eylemiş
Sanki derya dayesi gühsar ise lalasıdır.
Nedim

DAYI (دایی) [*İda.*] Tunus'un Osmanlılar idaresinde bulunduğu zamanlarda memleketin başındaki zata verilen unvandır. Tunus'ta Barbaros Hayrettin Paşa Türk idaresini tesis etmiş, Yemen fatihi namı ile şöhret bulan Sinan Paşa tamamlamıştır. Ülkenin Türklüğe bağlılığı temin edildikten sonra idare işleri divan adı ile teşkil edilen idareye bırakılmıştır. Bu meclis kendi âzası arasından birini Dayı adı ile reis seçer ve memleketi o idare ederdi. İstanbul'dan gönderilen valilerin hiçbir kıymeti yoktu. Bunlar sadece padişahın mümessili sıfatiyle konaklarında otururlardı.

Dayılık eski Türklerdeki «Alp» lık gibi çok güç elde edilir bir sıfat ve bir şerefti. Alpler okla gökten kartal düşürüp tüylerini börklerine takmak, kılıçla pars tepeleyip kuyruğunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra o sıfatı alabildikleri gibi dayılar da Akdeniz'in boralarını, fırtınalarını, ışıksız gecelerini kendi iradelerine ram ettikten ve isimlerini o denizin dalgaları üzerinde yürüte yürüte İspanyollara, Venediklilere, Cenevizlilere, Maltalılara, Fransızlara, İngilizlere ve Felemenklilere tanıttıktan sonra bu lâkabı alırlardı.

Yine onlar döğüşecek düşman bulamayınca kendi aralarında boğuşmayı severlerdi. Bundan dolayı hassaten son zamanlarında daimi bir anarşi içinde yaşarlardı. Bununla beraber 1570 yılından 1720 yılına kadar Tunus Dayılar diyarı olarak Akdeniz siyaseti ve ticareti üzerinde müessir olmuştur. Dayılardan İbrahim, Musa, Osman, Yusuf, Murat, Ahmet Hoca, Lâz Mehmet, Lâz Mustafa, Karagöz, Hacıoğlu, Şaban, Menteşeli Mehmet, Lâz Ali, Uzun Ahmet, Debbağ Mehmet Tunus'un halk dilinde yaşıyan tarihinde fazla söhret almışlardır.

Sonraları valiler dayılara hâkim olmak fırsatını buldular ve dayılığı ortadan kaldırdılar. Dayılarla mücadele yolunu açan vali Cezayirli Ramazan Beydir. Dayılık tarihini kapıyan da Ali Beyzade Hüseyin Paşa'dır. Hüseyin Paşa valiliğin babadan oğula geçmesi usulünü dahi Tunus'da tesis etmiştir. Dayılık Tunus'da olduğu gibi Cezayir'de de bir ihtilâl neticesinde meydana çıkmıştır. 1671 senesinde ağaların keyfî idarelerinden usanan reislerden birini Dayı adı ve kayd-ı hayat şartiyle ağaların yerine geçirdiler. Başlangıçta reisler tarafından intihabedilen dayıları 1689 senesinden itibaren yeniçeri zâbitleri seçmeye başladılar. 1671 den 1880 e kadar 30 dayı birbirini takibetmiştir. Bunlardan 14 ü seleflerinin öldürülmesi üzerine iktidar mevkiine geçmişlerdir. Dayılık için hiçbir ehliyet ve menşe şartı aranmazdı. En âciz ve cahil

yeniçeriler bu makama göz dikebilirdi. Fakat fiiliyatta ekser dayılar intihaplarından evvel hazineci ağa, veya huccet-ül-hayl vazifelerinde bulunurlardı. Dayıların nazariyatta divanın kontrolü ile tahdit edilen iktidarları hakikatte mutlâktı. Dayı nazırlarını kendi seçer, eyalet beylerini tâyin eder, adaleti yerine getirir ve ecnebi devletlerle müzakerelere girişirdi. Dayılar aylıklarından başka beylerden ve memurlardan tevcih hakkı ile korsanların aldıkları ganimetlerden hisse alırlar, vazifeye başlıyan konsoloslardan ve sulh muahedelerinin imzası veya yenilenmesi halinde ecnebi devlet reislerinden hediyeler kabul ederlerdi. Müslüman ve Yahudi tüccar ile ortak olarak para da kazanırlardı. Dayıların devlet hazinesinden ayrı hususi hazineleri vardı. Hususi hayatları gayet sıkı idi.

DAYISI DÜMENDE (دایسی دومنده) [*Hal.*] Taraflı, arkalı, mesnetli, kavi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEAVİ ÇAVUŞU (دعاوی چاوشی) [*İda.*] Divan çavuşlarına sonradan verilen addır. Divanda dâvalara da bakıldığı için bu ad verilmiştir.

DEAVİ NAZIRI (دعاوی ناظری) [*İda.*] Deavi nezaretinin başında bulunan memurun unvanı idi. Deavi nezareti hicrî 1252 (1836) da çavuş başılığın yerine teşkil olunmuş, 1287 (1870) de Adliye Nezaretine tahvil olunduğundan nazırın unvanı da «adliye nazırı» olmuştur. Deavi nazırı Ametçi ve Beylikçi gibi Babıâli ricalinden idi. Ulâ evveli rütbesini haizdi. Nazırlar 12 bin kuruştan 20 bin kuruşa kadar aylık aldıkları gibi harçlardan da hisseleri vardı.

DEAVİ NEZARETİ (دعاوی نظارتی) [*İda.*] Çavuşbaşılığın kaldırıldığı hicrî 1252 (1836) senesinde bunun yerine ihdas olunan daireye verilen addır.

Divan-ı deavi nezareti de denilen bu nezaretin başında bulunana Deavi Nazırı ismi verilirdi. Vaka nüvis Lûtfi Efendi Meclis-i Vâlâ âzasından Tevfik Beyin deavi nazırlığına tâyinini yazarken (hususi kütüphanemde müellifin elyazması nüsha, cilt 10, sahife 34) şu tafsilâtı vermiştir: «Bu deavi nezareti eskiden beri Devlet-i âliyede adliye nezareti makamında gayet mühim bir memuriyet idi. En başlıca işi icra memuriyeti idi. Babıâlide bir büyük dairesi ve maiyetinde ricalden büyük ve küçük tezkireci namlariyle iki zat bulunup verilen arzuhalleri havale ederler. Bâbıâli civarında Tomruk dairesi namı ile mâruf olan hapishane dahi nezaret-i müşarünileyhanın taht-ı hükmünde ve tertib olunan alaylarda ve nefye giden kesanın menfalarına isal hizmetlerinde müstahdem divan çavuşları ki şimdiki Adliye Nezareti dairesinde hademe makamında idiler. Çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi, duacı efendi namlariyle hademe-i devletten zâbitleri ve maiyetinde müteaddit ketebe ile hacegândan deavi kesedarı ve bunun dahi ayrıca odası ve kalemi vardı. Huzur murafalarında deavi nazırları bulunmak âdet idi. Adliye nezaretinin teşkilinde bu vezaif nezaret-i müşarünileyhaya kalbolundu. 1287 (1870) de lâğvolunmuştur.»

DEBBABE (دبابه) [*Ask.*] Kale duvarlarına yaklaşıp delmek veyahut bir suretle tahribat yapmak için kullanılan harb aletlerinden birine verilen addır. Bu alet fıçı şeklinde yapılır, üzerine sığır yahut deve gönü kaplanırdı. Yuvarlanarak hareket eden bu aletin içine girenler düşman tarafından atılan ok, taş ve saireden mahfuz kalırlardı. Bu itibarla seyyar bir siper vazifesini görürdü. Tankın iptidai bir şekli sayılabilir.

DEBBAĞ (دباغ) [*San.*] Meşin, kösele yapmak için hayvan derilerini sipiliyen sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde tabak suretinde kullanılır. Debbagan suretinde cemilendirilen bu kelime vesikalarda gerek müfret, gerek cemi suretinde geçer.

Keşşgerlik bana bühtandır demişsin Ayniya
Bir ağız haffafı mazmunum sana iblâğ edüp
İftira olsaydı maksudum demezdim keşşger
İt bokuna daldırırdım ben seni debbağ edüp!
Sürurî

DEBBAĞLAR AHİBABALIĞI (دباغلر آخی بابالغی) [*San.*] Debbağ esnafının seçtiği ve cemiyetlerinin başına geçirdiği adama verilen addır. Seçilen adamın esnaftan olması şart değildi. Hükümet tarafından berat verilirdi. Bundan başka Kırşehir'de yatan Ahi Evren asitanesi şeyhi tarafından da mânevi nüfuzu için bir icazetname verilmek lâzımdı. Ahibaba meslek işiyle uğraşmaz, fesat yaparsa esnaf onu düşürür, yerine başkasını seçerdi.

Muallim M. Cevdet (Sözlük, sahife 35) İstanbul Kadılığı sicillerinin 34 üncü cildinin 61 inci sahifesinde yazılı olduğunu kaydetmek suretiyle buna dair şu izahatı veriyor:

«Yedikule debbağlarının ahibabaları olan İmam Musa'nın kendi halinde olmayıp konmuş olan narhı bozduğunu ve fesat yaptığını bütün ustalar şikâyetle söylemişler ve seçtikleri Hacı Abtullah'ın ahibabalığa tâyinini rica etmişler. İstanbul Kadısı kefiyeti sadarete bildirmiş ve oradan da divan kalemine emir yazılarak ahibabalık beratı verilmiştir.»

Taşralardaki debbağların ahibabalığı da mahallî kadılarınca İstanbul'a arz edilir, beratı çıkarılırdı.

DEBBOY (دبوی) [*Ask.*] Silâh ve elbise ambarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ambar manasına gelen Fransızca dépôt'dan bozmadır. Debboya girip çıkan eşya ve mevat ile meşgul ve mes'ul olana «debboy memuru» adı verilirdi.

DEBBOY MEMURU (دبوی مأموری) [*Ask.*] Silâh ve elbise ambarı demek olan debboy işlerine bakan memurun ünvanı idi. Tabur ve Alay Merkezlerinde bulunan bu vazife için ayrıca maaşlı memur bulundurulmaz, Tabur ve Alayın Mülâzım, Tapur kâtibi ve yüzbaşı gibi zabitlerinden birine gördürülürdü.

DEBE (دبه) [*San.*] Yağ ve bal gibi sulu şeylerin naklinde kullanılır bir nevi kabın adıdır. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «dibi yuvarlak, devrilmez kab, bir nevi bakraç, yağ bal çömleği, cıva bardağı», «Lûgat-i Cudi» de de (muharriri Trabzon Sultanisi Arabi muallimi İbrahim Cudi, naşiri Trabzon'da kitapçı Hamdi, 1332) «debbe; karınlı, ağzı darca bir nevi bakır testi, lisanımızda da debe dediğimizdir» izahatı mevcuttur. Bakırdan yapılırdı.

«Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada (Saray, Fiş numarası 1631, tarihi 11 ş. 1225) «Mevkib--i Hümayun lâzimesi içün on çift deve ve on çift katır debesi yaptırılması» denildiğine bakılırsa bu kabların taşıtılacak hayvana göre değiştiği anlaşılıyor,

DEBİRİSTAN (دبیرستان) [*İda.*] Eskiden kalem odası yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Debir; Farsça yazıcı, kâtip, münşi, müsteşar, müdür mânalarına gelir.

Debiristane almak istiyor ol tıflı ruz u şep
Sabit

DECCAL (دجال) [*Mi.*] Kıyamet alâmeti olarak âhir zamanda çıkacağı haber verilen yalancı adıdır. Eşrat-ı saatten yani kıyamet alâmetlerinden sayılır. Arapça olan bu tâbirin mânası kezzap, çok yalan söyliyen demektir. «Lûgat-i Cudi» de bunun için «âhir zamanda zuhûr edecek olan kezzab-ı şehîr. Mekkâr, ayyar, bilhassa bâtılı hak yıldızlariyle süsleyip halka yutturan her hilekâra da deceal denir. Bu halde cem'i «deccalun, deccalîn» olur. «یکون فی آخر الزمان دجالون» hadisindeki «deccalun»u İbn-i Esir «yalancılar, yaldızcılar» ile tefsir etmiştir» izahatı vardır.

Kuranda bulunmıyan bu kelimenin Arapçaya İbrani dilinden geçmiş olmasına ihtimal verenler vardır. Süryani dilinde «yalancı Mesih» için sıfat olarak kullanılır. Meta İncili'nde geçer. Deccala şeytan diyenler de olmuştur. Onu şöyle tavsif ediyorlar: Kırmızı renkli, kıvırcık saçlı, iri cüsseli, kalın boyunlu, tek gözlü. Gözü alnının ortasında olup sallanan bir üzüm tanesine benzediği gibi yine alnında kâfir yazılıdır. İki gözlü diyenler de vardır. Bunlara göre gözünün biri yeşil renkli cama benzer, öteki gözünün yerinde de yırtıcı kuşların tırnağı gibi sert bir tırnak bulunur. Deccalın yaşadığına kani olanlar ve yer gösterenler mevcuttur. Onlara göre Maharaç ülkesi adalarından birinde veya Cava'dadır Bu adanın yanından geçilirken ud, zurna, tef ve diğer aletlerden gelen lâtif bir musiki ile raks ve el çırpma sesleri işitilir. Rivayete göre Deccal kıyamet gününde inecek, dünyayı fethederek kırk gün veya kırk sene saltanat sürdükten sonra Mehdî tarafından öldürülecektir.

Elmalılı Hamdi Efendi «ان الذین یجادلون فی آیات الله الخ» âyetinin tefsirinde (Kuran Tefsiri, cilt 5, sahife 4170-4172) şu tafsilâtı veriyor: Ebussuud bunu şöyle nakleder: Bir de denildi ki mücadele edenler Yahudilerdir. Diyorlardı ki bizim Tevrat'ta mezkûr olan sahibimiz sen değilsin, o Mesih İbn-i Davut, yani deccal âhir zamanda çıkacak, saltanatı berr ü bahre irecek, ırmaklar beraberinde gidecek. Allahın âyetlerinden bir âyet olacak, o vakit mülk bize rücu edecek. İşte Allah-ü Taalâ onların bu temennilerine (ideallerine) kibir tesmiye etti ve kuruntularına irmelerini nefiy buyurdu [1]. Yani Yahudiler, Beni İsrailden başkasında nübüvvet görmek istemedikleri için gerek Kur'anda ve gerek sair kitaplarda nübüvvet-i Muhammediyyeye delâlet eden âyetlere sırf kibir ve haset yüzünden mücadele ederek Hâtem-ül-Enbiya'yı bırakıp Deccalı iltizam etmişler ve onun zamanında saltanatın kendilerine geçeceğini bir temenni halinde ileri sürmüşler ise de Deccal çıktığı zaman dahi mülk-ü saltanat kendilerine rücu etmiyecektir. Alûsî der ki: Bu mücadelede Yehud iki veçihle yalan söylediler, evvelâ, Resulullah'a «sen bizim muteber olan sahibimiz değilsin» demelerinde yalan söylediler. Saniyen Deccalı kast ederek o Mesih İbn-i Davut'tur demelerinde yalan söylediler. Çünkü hangi Peygamber baas olunduysa ümmetini behemehal Deccal'dan tahzir buyurmuş, sakındırmıştır. O bir bişaret değil, fitne ve beliyyedir. Onlar ise onu Peygamber yerine tutarak sahibimiz demişlerdir ki bunun âyatullaha bigayr-i sultanın mücadele olduğunda şüphe yoktur [1].

«Hâdiselerde eşrat-ı saatten olmak üzere iki Mesih zikrolunur. Birisi: Mesih İsa'nın nü-

zulü, birisi de Mesih Deccal'ın zuhûrudur. Müseylime gibi yalan yere peygamberlik iddiasiyle çıkacak otuz kadar Deccal zikredilmiş, en büyük fitne olan Mesih Deccal'ın ise ülûhiyyet iddiasiyle huruc edeceği haber verilmiştir. Ancak Mesih Deccal'a, Mesih İbn-i Davut denilmiş olduğunu da bu ayetin tefsirinde işitmiş oluyoruz. Halbuki Meta İncili'nin başında görüldüğüne göre Hıristiyanlar bu ismi «İselmesih İbn-i Davut» diye Hazret-i İsa'ya vermektedirler.

«Buna sebep olarak da Meryem'in nişanlısı dedikleri Yusuf'un Hazret-i Davut neslinden olduğunu söylemektedirler. İsa'nın tevellüdü Meryem'le Yusuf'un içtimalarından evvel Ruhülkudüs'ten oldu dive tasrih edilmiş iken Yusuf babası imiş gibi onun vasıtasiyle Hazret-i Davut'a nispet edilmesi bir tenakuz teşkil eder. Lâkin Meta İncil'i her nedense bu tenakuzla beraber Hazret-i İsa'ya Mesih İbni Davut demekte ısrar etmiştir. Aynı zamanda Hazret-i İsa'yı tanımadıkları malûm olan Yehudiler de âhir zamanda çıkacak Deccala bu ismi vermişler, bu cihetle aralarında bir menşeden çıkmış olması melhuz bulunan garip bir nokta-i nazar teşabühü hâsıl olmuştur. Biz bundan şunu anlamış oluyoruz ki: Mesih-i Deccal, yalancı Mesih demektir. Varit olan haberlere göre Deccal, bir yalancı, nası aldatmakta mahir bir sahtekârdır ki kâfirliği, sahtekârlığı yüzünden belli olduğu halde birtakım harikalar göstererek ülûhiyyet dâva edecek ve en büyük fitne olması da bundan olacaktır. Ulema demişlerdir ki: Allah-ü Taalâ peygamberlik iddia eden bir yalancıya tasdik ihtimali bulunan bir mucize vermez, çünkü teşkik olur, ayâtullah ile mücadeleye sultan verilmiş olur. Fakat ülûhiyyet iddia eden bir yalancıya ibtilâ için her türlü harikayı verebilir. Zira kendisi hâdis olan mahlûkun Allah olmadığına aklî bürhan daima kaim bulunduğu için onun yalancılığı haddi zatında zâhirdir; ondan dolayı âyâtullah ile mücadeleye bir sultan verilmiş olmaz. Deccalın bu suretle bir yalancı mesih olması, onun Hıristiyanlık taklidi altında zuhûr edeceğini anlatır. Mesih-i sadık olan İsa'nın nüzuliyle onu katledeceğine dair olan eserlerde de bunu teyit eyler. Yahudilerin mesîh-i sadık olan İsa'ya ve Hatemül'enbiyaya kibr-ü hasetle küfr ederek bütün ümitlerini mesih-i kâzip olan Deccala bağlamaları ne acip bir betbahtlık, ne elîm bir mahrumiyettir.»

Dehri tahrip eyledi yecûc u mecûc-i zaman
Halkın ümmidi yine mehdi ile Deccalde
Memduh Poşa

DEDE (دده) [*Sof.*] Ananın, babanın babası, büyükbaba, ced yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâlâ da o makamda istimal edenler vardır. Dede Türklerde eskiden beri kullanıldığı gibi bilhassa Anadolu sahasında daha ilk zamanlarda millî efsane kahramanlarına ve din ululara lâkap olarak verilmiştir. Dede tâbiri isimden evvel de sonra da kullanılmıştır. Dede kelimesi Arapça ve Farsçaya da geçmiştir. Farsça kaide ile dedegân suretinde cemilendirilir. Tarikatlarda hem müfredi hem de cem'i kullanılmıştır. Bektaşîlerde eskiden baba yerine istimal olunmuştnr. Mevlevilerde dede tâbiri şayidir. Diğer tarikatlerde ikrar alan derviş mânasına müstamel idi. Mevlevilikte muhip, derviş ve şeyh dereceleri vardı. Dedeler aynı zamanda şeyh namzedi tanılırdı. Bir yerde şeyhlik açılınca içlerinden ehil olan oraya şeyh tâyin olunurdu. Mevleviler şeyhlerine dede derlerdi.

Mürşide var, mürşide var, mürşide
Anda olur derde derman ey dede
Lâ.

DEDE BABA (دده بابا) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerinden olup Kırşehirdeki pir makamı postnişinine verilen ünvandı. Diğer tekkelerin şeyhlerine baba denilirdi. Dervişler hitabettikleri zaman tâzim makamında baba erenler derlerdi. Bektaşi tarikatinin mertebeleri sırasiyle şöyle idi. Âşık, talip, muhip, derviş, baba, halife, dedebaba. Bunların ilk dördü mürit, beşincisi ve altıncısı baba ile halife mürşit, dedebaba pir vekili olmak itibariyle pir payesinde idi. Halife: dedebabanın reisliği altında toplanan babalar meclisince seçilirdi. Bektaşilerin 7 halifesi vardı: Mısırda, Seyyit Ali Sultan'da, Abtal Musa'da, Dürbalı Sultan'da, Kerbelâda, Rumelihisar'ında, Merdiven köyünde.

DEDEBAĞI (دده باغی) [*Sof.*] Bektaşı tâbirlerinden olup Kırşehir'deki Hacı Bektaş tekkesine mülhak bağın adı idi. Eyvallah kapısına hizmet eden derviş evvelâ dedebağında iki üç sene çelışmak mecburiyetinde idi. Burası da bir dergâhtı. Babası ve dervişleri vardı.

DEFFETEYN (دفتین) [*San.*] Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılıp kapanır iki kanad şeklinde çift safihalara verilen addır. Buna «Levhateyn» de denilirdi. Bunların üzerine dinî ve timsalî resimler yapılırdı. Fil dişinden olanları da vardı. Bazıları büyük kitaplara kablık hizmetini görürdü. Sanatkârlar arasında deffeteyn doğrudan duğruya kitap cildine denilirdi.

DEFİ' (دفع) [*Huk.*] Dâvacı ile dâva olunanlardan biri, hususiyle müddeialeyh tarafından kendisine karşı açılan dâvada edadan kurtulmak için baş vurduğu her türlü vesıta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başka bir tarifle hasım tarafın iddiasına yeni ve maddi veya hukuki sebepleri ileri sürerek yapılan itiraz demektir:

Müruru zaman, tediye, butlan, kumar defileri gibi. Müddeialeyh tarafından dâvacının dâvasını def' edecek bir iddia ileri sürmesine «def'i dâva», dâva olunan tarafından dâvacının hukukunu kendisinden def' edecek bir söz ileri sürmesine de «def'i husumet», müddeialeyhin def'ine karşı müddeinin ileri sürdüğü def'ede «defüt-defi» denilir.

DEF-İ DÂVA (دفع دعوی) [*Huk*] Dâva olunan tarafından dâvacının dâvasını def'edecek bir iddia ileri sürmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEF'i HUSUMET (دفع خصومت) [*Huk.*] Dâva olunan tarafından dâvacının husumetini kendisinden def'edecek bir söz ileri sürmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir

DEFNEDALI (دفنه دالی) [*San.*] Taflan cinsinden yaprakları güzel kokan ve defne denilen ağacın yaprakları örnek olarak yapılan tezyinî motiflere denilir. Yunanlılarda Apollon ilahının alâmeti idi. Şiirde, sanatta ve askerî zaferlerde muvaffak olanlara bir şeref remzi olarak verilirdi.

DEFTER (دفتر) [*San.*] Eskiden cilt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Defter; birçok kâğıtların birbirine bağlanmış şekilde bulunan mecmua demektir. Cem'i; defatir gelir. Defter kelimesi hâlâ kullanılır.

DEFTERDAR (دفتردار) [*Mal.*] Osmanlı devleti malî işlerinin başındaki memura verilen addır. Defter ile dar kelimelerinden teşekkül etmiş olan bu tâbir defter tutan demektir. Şark İslâm devletlerinde bu makam sahibine müstevfi denilirdi.

Hamer (cilt 3 sahife 225) defterdarlarla defterler ve onların yazıları hakkında şu malûmatı veriyor: «Türkler umuru idare-i hükümette istimal eyledikleri istiareyi takibederek Maliye Nezaretinde defter tutucu demek olan defterdarları devletin erkân-ı selâsesi addetmişlerdir. Vergi kaydına mahsus olan defter kelimesi Rumlardan Acemlere mi yoksa Acemlerden Rumlara mı geçmiştir bunun tâyini müşkildir. Zira şark müverrihlerine göre - hazine gibi - defter dahi Acemlerin tesisatından idi. Ancak Husrevlerin sukutundan sonra hülefanın zaman-ı hükümetlerinde vergi kaydı için İran'da lisan-ı Farisi, Suriye ve Mısır'da lisan-ı Yunani istimalinde devam olundu. Tâ o vakte kadar ki halife Abdülmelik Farisî ve Yunanî yerine lisan-ı Arabiyi ikame eyledi. Selçukiler zamanındadır ki defternüvislerin ekseri Acem idi. Farisi lisanı kabul olundu. Nasıl ki Cengiz Hanın halefleri zamanında Türkler tarafından Uygur lisanı ve Mısır'da kıptiler tarafından kıpti lisanı istimal olunmuştur. İkinci Keyhusrev ve Gıyasettin zamanında kendi ismine mensup ailenin müessisi olan Karaman en iyi Acem defternüvislerini idam ettiği vakit defterleri kısmen Farisi, kısmen Arabi yazdırmak yolunda bir tebeddül ihdas eyledi. Hâlâ Türklerde bu usul takibolunur.»

İbn-i Haldun (mukaddeme-i İbn-i Haldun Tercümesi cilt 2 sahife 84) devletlerin iyice teşekkül ve tesisinden sonra: «Dâhil-i havza-i tasarrufu olan memaliki tahrir ve dahl ü harcını takdir edip hazineye ait olan emval ve rüsumu tahsil için nazır-ı beytülmal ve vekil-i emval olmak üzere bir defterdar nasbeder.» (Not: İbn-i Haldun metninde defterdar tâbiri bulunmadığına göre bunu unvan addetmek doğru olamaz) dedikten sonra Devlet-i İslâmiyede iptida defter ve divan vaz'ı Hazret-i Ömer zamanında ve hicretin 20 nci senesinde vâki olduğunu söylüyor. Abdülmelik'in kuyudu Rumcadan Arapçaya naklettirmesi hakkında da şu izahatı veriyor:

«Abdülmelik Ürdün valisi Süleyman Bin Saad'da defter-i Şamı Rumdan zeban-ı taziye nakil ve tercüme etmek üzere emredip ol dahi üslûb-u Arabi üzere Divan-ı Şam-ı tahrir ve imlâ eyledi. Bu kaziyyeye Abdülmelik'in kâtibi «Serhun» nam edib-i zufunun vâkıf oldukta küttab-ı Ruma hitabedip şimdiden sonra Devlet-i İslâm sizden müstağni olmakla kesb-i maaş ve tahsil-i kefafta sanat-ı küttaptan gayri tarik-ı ahare sülûk edin deyu Rum kâtiplerinin minkar-ı kebir ve nahvetlerini kesr eyledi.»

Irak'ta Fürs lisaniyle tutulan defterlerin Arabiye tahvili keyfiyetini de şöyle hikâye eyliyor:

«Memaliki Irak'ta Defter-i haraç dahi lisan-ı Fürs ile tesbit ve tahrir olunurken cebabire-i ümeradan Haccac İbn-i Yusuf-i Sekafi'nin kâtibi Salih Bin Abdurrahman küttab-ı Fürse rağmen defter-i haracı lisan-ı Arabiye nakil ve tercümeye ihtimam edip ehl-i İslâmı küttab-ı Fürsün bâr-ı minnetinden tahlis eyledi.»

Yine İbn-i Haldun eserinin diğer bir yerinde de (cilt 2 sahife 86) erbab-ı seyf ve ka-

lemin tefrik-ı vezaif-i keyfiyetini Endülüs Devlet-i Emeviyesine atfediyor: «Bilâd-ı Endülüs'te iptida Devlet i Beni Ümeyyede, badehu mülûk-i tevaif vaktinde menasıb-ı seyf ve kalem berveçhi istiklâl ricaline tefviz olunup umur-u harb ve cihat ümeraya ve menasıb-ı riyaset mevki-i divana ve cibayet-i emval defterdarlara tahsis olundu.»

Medeniyet-i İslâmiye Tarihi müellifi de (cilt 1, sahife 99) bu baptaki rivayetleri teyit eyliyor, ve aşağıya naklolunan satırları yazıyor:

«Hazret-i Ömer İbn-ül-Hattap'ın zaman-ı hilâfetinde Memalik fethedilerek Araplar, Rum ve İraniler ile ihtilât ve hâkimiyet-i İslâmiye tevessü edince menabi-i servet çoğaldı. Binaenaleyh bu varidatı bir kayıt ve zabt altına almıya ve varidat ve mesarifatın anlaşılmasına lüzum görüldü. Hazret-i Ömer varidatın bir deftere kayıt ve zaptını ve bu varidattan rical-i hükümete herkesin istihkak ve liyakatı derecesinde senevi muayyen maaşlar verildikten sonra fazla-i varidatın lüzumunda andan istifade edilmek üzere hıfz ve ipkasını münasip gördü. Müşarünileyhin bu teşebbüsü hicretin yirminci diğer bir rivayete göre on beşinci senesinde vuku buldu. Teşkil o'unan bu daire İranilerde ve Rumlarda o vakit mevcut olan devair kabîlinden olarak «divan» nami ile mâruf idi.»

Hûlefa-yı Raşidin'den sonra teşekkül eden devletlerde bu vezaif ihtiyaç nispetinde tebeddüle uğradı. Ancak malî işlerin başında defterdar rütbe veya payesinde bir memur daima bulundurulmuştur. İsmi değişen bu memurun Selçukilerdeki unvanı «müstevfi» idi Maliye işlerinin görüldüğü yerin adı da «Divan-ı Müstevfi» idi.

İlhanilerde bu iş sahibinin adı «Müstevfi-i Memalik» ve müstevfinin maiyetinde olarak eyalet maliye işlerine bakana da «Defterdari-i Memalik» idi.

«Düstur-ül-kâtip fi tâyin-il-meratip» den anlaşıldığına göre Müslüman memleketlerde kullanılan «defter» tâbiri sonraları İlhanilerde sarih mânasını almıştır. İşte Osmanlılar bazı Anadolu beylikleri gibi İlhanilerin eyaletlere bakan maliye memuru için kullandıkları defterdar tâbirini kendilerine mal etmişler ve malî işlerin muhtelif kısımlariyle meşgul olan zevata defterdar, baş defterdar, Anadolu efterdarı, Rumeli defterdarı, kenar defterdarı, timar defterdarı gibi isimler vermişlerdır.

Fâtih Sultan Mehmet tarafından tedvin ettirilmiş olan «Kanunname-i Âl-i Osman» da (sahife 10) defterdarın mevkii ve vazifesi şu suretle kayıt ve tesbit oiunmuştur.

«Bilgil ki evvelâ vüzera ve ümeranın veziriâzam başıdır. Cümlenin ulusudur cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırdır ve oturumda ve durumda ve mertebede veziriâzam cümleden mukaddemdir.»

İşte bu kanunname ilk defa olarak defterdarın vazife ve salâhiyetini tâyin ve tasrih eylediği gibi encümen namına kanunnamenin neşrine vesatat ve kıymetli haşiyelerle tezyin eden Mehmet Ârif Bey merhum 17 nci sahifedeki haşiyede «teessüs-ü Devletten pek az sonra umur-ı maliye defterdar namında bir memura tevdi ve Mehmed-i Sani zamanında bu memuriyet Rumeli ve Anadolu namlariyle ikiye taksim olundu» diyerek defterdarlığa fazla bir kıdem verirse de defterdarlığın padişahlardan hangisinin zamanında ve hangi senede ihdas edildiğini sarahaten göstermemektedir.

Eseri; ilk maliye tarihi sayılabilen «Defter-i Muktesit» gibi noksan kalan esbak Maliye Nazırı Abdurrahman Bey de (Tarih-i Malî, s. 112) «Umur-ı Maliye-i Devlet devri Fâtih'e gelinciye kadar hazine kethüdaları, beytülmal eminleri, sadrazamlar tarafından rüyet edilegeliyordu. Fâtih, tertib-i menasıp için vaz'ettiği kanununda devletin umur-ı maliyesini bilhassa nazar-ı itibara alarak mükemmel bir teşkilât vücuda getirdi ve umur-ı maliye ve hisabiyeye merci olmak ve Maliye Nazırı vazifesini görmek ve divan-ı hümayunda bulunmak suretiyle defterdar nami ile bir memuriyet-i müstakille ihdas eyledi. Ve malımın vekili defterdarımdır. Veziriâzam nazırımdır, dedi» diyor.

Aynı zat diğer bir eserinde (Tekâlif Kavaidi, c. 1, s. 157) «Fâtih Sultan Mehmet zamanında heyet-i devlet birincisi vezirler, ikincisi kazaskerler, üçüncüsü defterdarlar, dördüncüsü nişancılardan ibaret olmak üzere 4 kişiden müteşekkil idi. Fütuhat tevali ve memalik tevessü ettikçe defterdarlık vezaifi ve «Defterdar Kapısı» ki Maliye Nezareti dairesi demektir. Meşagili gittikçe tekessür ettiğinden daha Fâtih zamanında Rumeli için ayrıca bir defterdar ve Anadolu için bir muavin tâyin olunmuştu. Bunlar yarısı Farisi ve yarısı Türkçe olarak siyakat yazısı ile defter tutarlardı» yolundaki ifade ile evvelki fikri cüz'i farkla teyid eylediği halde aynı eserin iki üç sahife aşağısında şu malûmat münderiçtir: «Zaman-ı Orhan Gazide bu vezaif defterdarlara tevdi edilmiştir. Defterdarların gittikçe rical-i devlet meyanında mevkileri kesb-i ehemmiyet etmiş ve 1000 tarihinden sonra defterdarlara vezaret rütbesi tevcih olunmıya başlamıştır. Defter-

darların has taksimatında üç yüz binden dört yüz bin akçaya kadar hisse-i yazusu ve birçok avaidi var idi» diyor. Fakat defterdarlık makamını ilk işgal eden zatın ismini söylemiyor.

Darülfünun müderrislerinden Mustafa Zühtü Bey de (Bütçe, cilt 2, sahife 36) Abdurrahman Beyin ikinci ifadesine iştirak ediyor ve mehaz göstermeksizin defterdarlığın ihdasını Orhan Gazi'ye kadar çıkarıyor.

Gerçi devlet teşkilâtının mebdei Orhan Gazi ahdine müsadif olmak hasebiyle teşkilât-ı saire meyanında Maliye esaslarının o zamanda kurulmuş ve defterdar namı ile bir memurun tâyin kılınmış olması varit gibi görülmekte ise de mevcut deliller bu hükmü vermek için kâfi değildir. Fikrimce meselenin iyiden iyiye tavazzuhu için maliye tarihine ric'i bir nazar atfetmek ve rüsum ve tekâlifin ihdası keyfiyetini mütalâa eylemek icabeder.

Osmanlı tarihleri ilk teklif olmak üzere Osman Cazi zamanında «baç-pazar resmi» olduğunu kaydetmekte müttefik bulunuyorlar. Tarihî eserlerin en eskilerinden biri (Âşık Paşa Zade Tarihi, sahife 19) bu keyfiyeti şu suretle kaydediyor:

«Germeyandan bir kişi geldi, bu pazarın bacını (vergi, resim, kara gümrüğü) bana satın der. Bu kavim ittiler hana varalım dediler. Ol kişi hana vardı söyledi. Osman Gazi eder baç nedir. Ol kişi eder pazara her kişi kim gelse ben andan akçe alıram dedi. Osman Gazi eder senin bu pazar ehlinde alumun mı var ki akçe alırsın. Ol kişi eder hanım bu türe'dir. Cemi vilâyetlerde vardır kim padişah olanlar alır. Osman Gazi eder Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendüleri mi ittiler der. Bu kişi eder türedir hanım ezelden kalmıştır der. Osman Gazi bigayet kakıdı. Bir kişi kim kazana gayrinin mi olur, onun mülkünde benim ne dahlim vardır kim andan akça alam. Bire kişi var git artık bu sözü söyleme, sana ziyanım değer dedi ve bu kavim ettiler kim hanım bu pazar beylerine âdettir kim bir nesnecik vereler dediler. Osman Gazi eder imdi çünki siz öyle dersüz her kişi kim pazara bir yük getüre sata iki akça versün ve satmasa hiçbir nesne vermesün ve her kim bu kanunu boza Allah ü Taalâ anın din ve dünyasın bozsun dedi.»

Orhan ve Murad Gaziler zamanında İcra kılınan teşkilât cümlesinden biri de idari teşkilât ve arazi taksimatı idi. Sancaklara birer bey ve kazalara birer kadı tâyin olunurken arazi en ziyade hizmeti geçenlere ve vatanı silâhla müdafaa ve tevsi eylemeği deruhde eyliyenlere timar, zeamet ve has namı ile tefrik ve ita olunurdu.

Yine tarihî eserlerin Birinci Murat zamanına ait olmak üzere haber verdikleri diğer bir malî hâdise bunu teyideden ahvaldendir. Âşık Paşa Zadenin beyanına göre (sahife 45) «Bir gün Kara Rüstem derlerdi. Bir Danişment vardı. Karaman vilâyetinden geldi. Çandarlı Halil kim kazaskerdi ana geldi. Eder Efendi bunca malı zayi edersiz deyu işbu esirler kim gaziler alırlar. Tanrı buyruğunda bunların beşte biri Hanındır. Ya niçin almazsız der. Kazasker Hana arzeyledi. Han eder Tanrı buyruğu edin der. Kara Rüstemi okudular ettiler. Mevlana Tanrı buyruğu ne ise et dediler ve kendi Gelibolu'da oturdu. Her esirden 25 şer akçe aldılar, Ve bu ihdas iki Danişmendin tedbiridir, Biri Çandarlı Halil ve biri Karamanlı Rüstem dir. Ve hem Gazi Evrenos'a dahi ısmarladılar. Akından çıkan esirin beşte birini al dediler. Anın kim esiri beş olmıya her esirden yirmi beş akçe al dediler. Bu tertip üzerine Evrenos dahi bir kadı tâyin eyledi. Ve hayli oğlanlar cem etti. Hana getirdiler»

İşte şu malûmat gösteriyor ki o zaman devlet teşkilâtında henüz bir defterdar mevcut değildi. Çünki öyle bir memur olsa idi hasılatın cibayeti bunu teklif eden Kara Rüstem'e havale edilmez, alâkadar olan defterdara, diğer varidat meyanında bunun da ahz u kabzı, emrolunurdu. Binaenaleyh bu nokat-ı nazardan defterdarlık her halde bu tarihten sonra ihdas edilmiş olmak icabeder. Zaten Osmanlı memleketi Birinci Murat zamanında iyiden iyiye büyümüş, akdolunan ilk muahede ile Raguza Cumhuriyetinden ilk vergi bile bu padişah zamanında alınmıştır. «Tarih-i Mali» nin (Müellifi Abdurrahman Vefik, Sahife 40) Sultan Murat'ın Bursa'ya avdet etmeyüp Edirne'de kışladığı sene Rumeli Beylerbeyi rutbesini ihraz eden Timurtaş Paşanın bazı tedbir-i müstahsene-i maliye icra ettiğini kaydetmesi de henüz defterdar namı ile bir memurun istihdam edilmediğine delâlet eder bir keyfiyettir.

İlk defterdar Birinci Murad'ın son senelerine doğru veya halefi Birinci Beyazıt zamanında tâyin edilmiş olması pek muhtemeldir. Bu fikre Amasya Tarihi müellifi Hüseyin Hüsamettin Efendi iştirak etmiş ve ilk defterdar olmak üzere Birinci Murat zamanında Mihaliç Kadısı Hasan Çelebi bin Mehmet'in 774 - 775 senelerinde tâyin edilmiş olması muhtemel olduğunu söylemiştir. Maamafih bu ifadenin tevsiki kabil olamamıştır. Yıldırım Beyazıt zamanında defterdarların mevcudiyeti oğlu Çelebi

Sultan Mehmed'in şehzadeliğinde Amasya Valisi bulunduğu sırada şair Zehiri'nin defterdarı olduğu tarihen malûm olmasiyle sabittir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Kuruluşundan onbeşinci asrın ilkyarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı» nı tetkik ederken «Türk Tarihinin Anahtarı» eserinin müsveddeleri (seri 2 No. 22 Sahife 12) diyor ki:

«Defterdar unvanının hangi tarihte kabul edildiğine dair Osmanlı tarihlerinin hiç birinde malûmat yoktur. Bu tâbiri Birinci Murad'ın muasırı olan Germiyan hükümdarı Süleyman Bey zamanında görüyoruz. Birinci Murat zamanında esirlerin beşte birinin veya bedelinin hükümet hesabına alınması tekarrür etmiş ve bu resmin tahsiline ulemadan Karamanlı Rüstem memur edilmiştir. Bu kayıttan henüz Murat zamanında defterdar ismiyle bir vazife sahibinin bulunmadığını istidlâl etmek mümkün oluyor. Osmanlıların bu tâbiri hemhudut olmak dolayısiyle Germiyan hükümdarından almaları da muhtemeldir. Fâtih'in kanunnamesinde yazılı olan defterdar tâbirini onbeşinci asrın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcıoğlu Ali'nin Selçukname'sinde görmekteyiz. Şu halde bu tâbirin Birinci Murad'ın orta veya son zamanlariyle Çelebi Mehmet zamanı arasında kabul edildiğine şüphe yoktur. Biz, Tevarih-i Âli Osman nüshalarından birinde bulduğumuz bir kayıt ile bu tâbirin Birinci Murat zamanında istimalinin muhtemel olduğunu ileri süreceğiz. Mehazımızın mütalâasına göre devlet hazinesi teşkilâtı ile defter tutmak usulü de diğer tavsiyeleri gibi Çandarlı Kara Halil teklif etmiştir. Yine tarihin mütalâasına nazaran Osmanlı devletinde ilk malî teşkilâta Kara Rüstem memur edilmiştir. Zaten Kara Rüstem'in Hums-u Şer'i tavsiye edip bunu tahsil için kendisinin Gelibolu'ya oturtulduğu malûm olduğundan biz bu mütalâalara istinaden defterdar tâbirinin Murad'ın son zamanlarına doğru istimal edilmiş olduğuna ihtimal vermekteyiz.»

Sayın profesörün bu mütalâaları yukarıya kaydettiğimiz mütalâalarımıza tevafuk etmektedir.

XV inci asrın son yarısına kadar bir baş defterdar ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdarları vardı. Bütün malî işlerden baş defterdar mes'ul idi. Daha sonraları memleketin genişlemesi üzerine iki defterdar tâyin edildi. Bunlardan Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana baş defterdar veya Rumeli defterdarı, Anadolu'daki haslarla mukataalara bakana Anadolu defterdarı denildi. Defterdarlığın böyle ikiye ayrılması İkinci Beyazıt zamanındadır. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ile Suriye'yi istilâ etmesini mütaakıp oraların devlet merkezine uzaklığı dolayısiyle malî işlere bakmak üzere Arap ve Acem defterdarlığı ismiyle merkezi Halep'te olan bir defterdarlık daha teşkil edildi.

XVI ncı asrın ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına bağlı olan yalılar ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle devlet merkezinde şıkkısani unvaniyle bir defterdarlık daha ihdas olundu, ve böylece derece sırasiyle İstanbul'da baş defterdarlık, (Rumeli defterdarlığı veya şıkkıevvel defterdarlığı), (Anadolu defterdarlığı veya şıkkısani defterdarlığı) ismi ile üç defterdarlık vücuda geldi. Bu üç defterdara maaş olarak hazineden, sırasiyle, 160 bin, 140 bin, 130 bin akçe verilirdi. Eyaletlerdeki kenar defterda larından gelen ve sorulan işler hakkında padişaha maruzatta bulunmak baş defterdara aitti. Baş defterdar malî muamelâtta mustakil olan defterdarların bu cihetten âmiri gibi idi.

XVI ncı asrın sonlarında ve Üçüncü Mehmet zamanında, Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere senevi 120 bin akçe maaşlı şıkkısalis unvanı ile bir defterdarlık daha meydana getirildi ise de çabuk kaldırıldı. Bunun bir adı da Macaristan defterdarlığı idi. Yine XVI ncı asrın son yarısı içinde, malî zaruretler yüzünden, Arap ve Acem defterdarlığı dağıtılarak Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyaletleri için beş kenar defterdarlığı ihdas edildi. Bundan başka 1584 te Anadolu defterdarlığı kalemindeki malî işler de Anadolu, Karaman ve Sıvas olarak üç kenar defterdarlığa ayrıldı.

XVII nci asır ortalarından itibaren defterdarlar şıkkıevvel, şıkkısani, ve şıkkısalis isimleriyle anılmışlardır. XVIII inci asrın sonlarında ve Üçüncü Selim zamanında Nizam-ı Cedit'in ihdasını mütaakıp Şıkkısani defterdarı, yeni ihdas edilen Nizam-ı Cedit hazinesine memur oldu ise de, Nizam-ı Cedit'in kaldırılmasiyle beraber bu makam da lâğvedilmiştir. Bu defterdarın idare ettiği hazineye İrad-ı Cedit hazinesi denildiğinden kendisine de irad-ı Cedit defterdarı denilmişti. Şıkkısalis defterdarı da 1219 da Tersane hazinesine bakıyordu. 1249 da icra kılınan tensikat sırasında şıkkısani defterdarlığı haremeyn muhasebeciliğine, şıkkısalis defterdarlığı da Anadolu muhasebeciliğine ilhak olunarak maliye işlerinin idaresi münhasıran şıkkıevvel defterdarının uhdesinde ipka edildi. Bu tensikatta rütbeler ulâ, saniye, sâlise ve rabia unvaniyle dört sınıfa taksim olunduğu sırada defterdarlık ulâ menasıbından addedildi.

İkinci Mahmut yeniçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra biri askerî hesaplara bakmak üzere masarifat nezareti, diğeri de iltizama verilmesi usulü kaldırılmış olan mukataaların idaresi için mukataat nezareti olmak üzere iki yeni teşekkül kuruldu. 1250 (1834) tarihinde masarifat nezareti de kaldırılarak şıkkıevvel defterdarlığı Hazine-i Âmire ve Mansure defterdarlığı adlariyle iki kısma ayrıldı. Nihayet Gülhane Hatt-ı Hümayunundan biraz evvel yazılan 3 zilhicce 1253 (1838) tarihli ferman ile muhtelif devair birleştirilerek ve defterdarlık tâbiri kaldırılarak Maliye Nezareti ihdas edildi. Bu suretle teşkil olunan Maliye Nezareti 1255 (1839) cumadelûlâsında Hazine-i Mukataat ve Hazine-i Âmire unvaniyle ikiye ayrılarak defterdarlık unvanı ikinci defa ihdas edilmiş olduğu gibi 1255 recebinde (haziran 1839) Hazine-i Mukataat defterdarlığına yine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve diğeri Hazine-i Âmire defterdarı olarak bırakılmıştır. Fakat 1257 (1841) yılında bu iki hazine Umur-ı Maliye Nezareti yeniden birleştirildi.

Başdefterdar ile Anadolu ve şıkkısani defterdarları, XVII. asır ortalarına kadar, kendi dairelerine ait işlerde müstakil idiler. Malî muameleler ve şikâyetler ile Defterdar Kapısı denilen dairede akdettikleri divanda meşgul olurlardı. Bütün malî hükümler (berat, ferman) Defterdar Kapısında yazılırdı ve her defterdar kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını kordu. Fakat bu asır ortalarından itibaren maliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına yalnız başdefterdarın kuyruklu imzasını atması ve Defterdar Kapısında yalnız onun divan kurması ve mukataatı tevcih ile hüküm vermesi kanun idi. Bundan başka maliye hizmetine alınacak olanlar da yine bu şıkkıevvel defterdarının arziyle tâyin olunurdu. Bundan dolayı diğer iki defterdarın vazifesi şekilden ibaret kalmış ve bu işsiz defterdarlıklara devlet ricalinden ileri gelenlerin ayrılması âdet olmuştu. Şıkkıevvel defterdarı, sadrazama re'sen yazdığı tezkire veya telhise veyahut sadrazam tarafından kendisine havale edilmiş olan muameleli evrakın altına kuyruklu imzasını atardı. Kuyruklu imzası hazineye ait işlerde kullanılırdı.

Devlet meratibi vaktiyle 4 derece üzerine mürettepti: 1 mülkiye, 2 ilmiye, 3 kalemiye, 4 seyfiye. Defterdarlar üçüncü kısımda kalemiye ricaline dâhildi. Nailî Abdullah Paşa «Kavanin-i Teşrifat» unvanlı eserinde (Hususi Kütüphanemde Yazma nüsha, sahife 12) bu kısım için şu izahatı veriyor:

«Kısm-ı salis, mahsulât-ı mülk ve varidat-ı devleti ahz ve tahsil ve kanun-ı mütearef üzre müstahakına tevzi ve fazlasını cem ve iddihar ile hazine-i devleti tamir eylemektir. Bu fünun-ı tedbirat ve vekayi-i muamelât ile netayic-i kitabet ve muhasebattan mütevellit bir hizmettir ki seyf ve kalem beyninde müşterek olmuştur. Düvel-i şarkiyede mutemed-üd-devle derler ki hâlâ Devlet-i Aliye-i Osmaniyede vekil-i malî olan defterdar-ı Celil-ül-miktarın makamıdır. Bu rütbe tahtında cümleden ziyade meratip ve menasıp ve zevabıt ve ummal ve muhasip olmak zaruriyattandır.»

O kısım yalnız defterdarlardan ve maiyyetini teşkil eyliyenlerden ibaret değildi. «Menasıb-ı Sitte» unvanını alan bu kısımda nişancılık, defterdarlık, reis-ül-küttaplık, defteremini, şıkkı sani ve salis defterdarlıkları da dâhildi.

Vüzera ve kazaskerlerden sonra gelen ve dâhil-i divan olan defterdarlığa üç suretle irtika edilebilirdi: 1 — Defter ve şehreminleri, 2 — 300 akça vazifeli kadılar, 3 — reis-ülküttaplar.

«Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fâtih Kanunnamesi sahife 17) bunun için şu ahkâm münderiçtir:

«Defterdarlığa üç payeden çıkarlar. Evvelâ defteremini ve şerhemini defterdar olmak kanunumdur. 300 akça kadı defterdar olmak kanunumdur. Reis-ül-küttap riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur.»

Bu hakkın daha bazılarına da verilmiş olduğunu yine kanunnameden (sahife 19) öğreniyoruz:

«Rumeli'nin defter kethüdası mal defterdarı olmak caizdir.»

Ancak bilâhare her şey gibi bu usul de bozulmuş, yeniçeri ağalığından defterdar yapılmak veya diğer menasıp ehlinden defterdar nasbedilmek gibi garibeler görülmüştür. Hattâ vaktiyle defterdarlar terakki ile vezir olurlarken sonraları onlara da vezaret tevcih edilmeye başlamış ve bu suretle seyf ve kalem erbabının yekdiğeri menasıbına irtika edebilmeleri kapısı açılmıştır. İşte bunun içindir ki Nailî Abdullah Paşa bu vazifeler «seyf ve kalem erbabı beyninde müşterektir» diyor. Halbuki bidayette payeleri Rumeli beylerbeyliği payesi ile müsavi idi. Kanunname-i Âl-i Osman'da (sahife 16) gerek vezaifi ve gerek meratibi için şu ahkâm münderiçtir:

«Başdefterdar cümle malımın nazırı olup umur-ı âlem ana müfevvazdır. Anın emrinsiz olmaz ne bir akça dâhil ve ne hariç olur ve anın kadri Rumeli beylerbeyliği ile beraberdir.

Ve cümle mal defterdarlarım mâlımın vekilleridir. Kabz u bastı anlara müfevvazdır ve cümle küttabın azl ü nasbı anlara müfevvazdır.»

Defterdarlar «Kanunname sahife 14» Beylerbeyliğe terfi hakkını da haizdiler: «Beylerbeylik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve 500 akçe kadıların ve 400 akçeye varmış sancak beylerinin yoludur.»

Defterdarlar bazan sancak da kabul ederlerdi. Yahut sancakla taşraya memur edilirlerdi. Bu takdirde bunlara verilecek avait kanunname-i Âl-i Osman'da (sahife 15) musarrah idi: «Mal defterdarları sancak kabul etse dört yüz ilâ bin ile verülür.»

Defterdarlara defaten vezaret vermek hakkını da kanunname «sahife 15) bahş etmektedir. «Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancıdan Vezir dahi defaten olmak yoldur ve kanundur.»

Kanuni Sultan Süleyman zamanında sadaret makamını işgal eden değerli sadrazamlardan Lütfi Paşa «Asafname» unvanlı eserinde (Sahife 32) «Tedbir-i hazine» serlevhası altında «Evvelâ tedbir-i hazine umur-u maliyedendir. Saltanat hazine ile olur. Ve cem'i hazine ile olur. Zulüm ve sitem ile olmaz.» mütalâatı mühimmesini dermiyan ettikten «ve hazinenin müşevveş ve noksan üzre olması sebeb-i ihtilâl» olduğunu ve «elbette irat masrafa galip gerektir» vecizesini derç eyledikten sonra vekil-i devlet olan sadrazamın defterdarları nasıl intihabetmesi lâzım geleceğini, onların da deruhde ettikleri bu vazifeyi ne suretle ifa eylemeleri icab edeceğini beyan ediyor: «Veziriâzam olan Divan-ı hümayunda müdebbir ve âkil ehl-i kalemden haberdar ehl-i vekar defterdarları bulup istihdam etmek gerek ve anlara istiklâl verüp umuru tefviz etmek gerektir. Ama anlar dahi kendü sevdasında ve başı havada olmayup hal-i padişahi ile tekayyüd etmek gerektir. Böyle olmıyanlara müsaade olunmaya böyle ider ise istiklaline müsaade gerektir.»

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 tarihinde tedvin olunan kanunnamede «Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3» (Defterdaran) hakkında şu ahkâm mevcuttur: «Başdefterdar paye ve itibarda hemen nişancı gibidir. Eğer ikisi dahi payede beraber ise yahut ikisinin dahi payeleri yok ise kıdem nasıplarına itibar olunur. Başdefterdar olan mal vekilidir. Ve kendi evinde divan eder. Ve maliyeye müteallik dâvaları dinler ve maliye tarafından ahkâm verir ve ahkâmın zahrına kuyruklu imza çeker. Ve tahsil-i miri için mültezimleri hapseder. Ve mahallinde mukataatı tevcih edip buyurur ama pençe çekmez. Ve bilcümle mal-i beytülmali tahsil ve hazineyi tekmil ile memur olup beytülmale müteallik olan umur-i cumhuru anlar görür ve mültezimleri ketm ve teaddiden tahzir ve reaya fukarasını himaye babında sa'yi kesir etmek ve tutmayıp fukaraya zulmeden mültezimleri vekili devlete arz ve tazir ettirmek defterdarların lâzime-i zimmetleri ve zuhar-ı ahretleridir. Hususa emval-i eytamdan hazinei âmireyi siyanet ve beytülmal-i müslimini mal-i haramdan himaye etmek hemen ırz-ı din ve devlete riayet etmektir. Ulûfe günlerinde vüzeray-ı izam arza girdiklerinde defterdar mevacip telhisini huzuru hümayunda okur. Badehu yer öpüp taşra gider. Lâkin eğer vezareti varsa silki vüzerada durur.

«Başdefterdardan gayri iki defterdar dahi vardır. Birine (Anadolu defterdarı) ve diğerine (şikkısani) tâbir ederler. Bunlar dahi başdefterdarlar ile divan-ı hümayuna müdavemet ederler. Lâkin çok zamandır ki bunlar bir işe karışmazlar. Ancak sefer vaki olup başdefterdar orduy-i hümayunla gitmek lâzımgeldikte anların yerine Anadolu defterdarı Asitane'de vekâlet eder. Ve şıkkısani dahi divana anınla gelip gider. Ve bu iki defterdarın payeleri başdefterdardan aşağıdır. Meselâ başdefterdar payesi olduğu halde kanun-ı kadîm üzere iki şâtır, bir matracı ve bir tüfekçi istihdam etse bunlar ancak birer şâtır istihdam eder. Amma elbise-i divaniyede başdefterdardan farkları yoktur. Defterdarlar veziriâzam hazretlerine varmaya bir vakt-ı muayyen yoktur. Ancak istizan âdettir.»

«Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fâtih kanunnamesi, sahife 10) defterdarların divan-ı hümayunda teşrifattaki mevkii de tasrih edilmiştir: «Bir cemiyet-i âli ve bir mecma-ı ahali olsa ehl-i divana ahardan adam karışmasun. Evvelâ vüzera anlardan sonra kazaskerler andan sonra defterdarlar andan sonra yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları, mir-i alem ve kapıcı başı, mirahur oturur. Mal defterdarlarım cümle Asitane-i saadetimde olan ağalarımdan yukarı otururlar. Ve cümle sancak beylerinden yukarıdır. Ve yukarı otururlar. Altı kere yüz bin akça belki dahi olursa anlardan yukarı otururlar.»

Yine aynı kanunnameye nazaran (sahife13) divan-ı hümayunda defterdarlar da vezirler, kazaskerler ve nişancılar gibi sadra oturmak hakkını haiz idiler.

«Divan-ı hümayunda sadırda oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve

nişancıların yoludur. Evvelâ vüzera oturup bir canibe kazaskerler, anların altına defterdarlar otururlar ve ol bir canibe nişancı oturur. Ve mal defterdarlarım şehzade lalalarının üstüne otururlar.»

Kezalik kanunnameye nazaran (sahife 15) bir maslahat sevkiyle dahil-i divan olan mazul beylerbeyiler defterdarlara takaddüm etmek hakkını haiz idiler. Beylerin ise bu hakkı yoktu. Onlar daima defterdarların altında ahz-ı mevki ederlerdi. «Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veyahut mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzera altına ve mazul beyler defterdar altına otururlar.»

Kanunname (sahife 15) defterdarlara erkân-ı saireden fazla imtiyaz bahşediyordu. Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve beylerbeyiler ve sancak beyiler üsküfleri yürütmek gerektir.»

Daha bazı imtiyazatın mevcudiyetini de yine kanunnameden (sahife 16) öğreniyoruz: «Selâm çavuşu vüzeraya ve defterdarlara tâyin olunmak gerektir.» Kanunnameye nazaran (sahife 15) defterdarların imtiyazı bu kadarla kalmıyordu: «Divan-ı hümayunumda taamda vezir-i âzam ile başdefterdar vesair vüzera ile ikinci defterdar ve nişancı yiyeler. Ve kazaskerler başka yerler.» Bu da (sahife 16) o cümledendir: «Evlâdımdan vefat edenlerin meyyitine vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım hazır olalar.»

İcraatta hür ve müstakil olan vekil-i devletin defterdarlarla müşavere etmesi lüzumunu da kanunname (sahife 16) tasrih ediyor: «Müşavere umur-ı saltanatı vezir-i âzam ve sair vüzera ile ve defterdarlar ile müşaveret ideler. Anlardan gayri kimesne vâkıf olmıya.»

Defterdarlar için de bittabi bu mecburiyet vardı: «Başdefterdarlarım dahi vezir-i âzamım ile müşavere ideler.»

Bayram günlerinde defterdarlar da şeref mesule nail olurlardı. Hattâ kanunnameye nazaran (sahife 25) padişahlar vezirlerinki gibi bunların da tebrikâtını kaimen kabul ederlerdi: «Vüzerama ve kazaskerlerime ve başdefterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.»

Defterdarların merasimdeki mevkii de kanunnamede (sahife 25) tasrih olunmuştur: «El öpüldükte vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım kafadarlarım olup duralar.»

Defterdarlara sair vezirler gibi has da verilirdi. Kanunnamede (sahife 28) bu miktar «altı kere yüz bin akça» olacağı musarrahtır. Yine aynı kanunnamede «eğer bir hazineden saliyane verilirse saliyane âlidir. Yüzelli binden iki yüz kırk bine dek verilsün» denilmektedir.

Defterdarların bazı avaidi de vardı. Bu aidat kanunnamede (sahife 29) şöyle tarif ve tâyin olunuyordu: «Defterdarlarımın aidesi havass-ı hümayunundan gerek iltizam ve gerek emanet ile ümenaya verilen haslar kaç yük ise yük başına bin akça hakk-ı imza alalar ve mutlaka hazine-i âmireme akçe teslim olundukta bin akçeden yirmi iki akça kesr-i mizan alalar ve defterdara hizmet eden küttap dahi hakk-ı kitabet alalar.»

Havas-ı hümayun aşarından defterdarların mekûlâtına yardım olunacağını da kanunname tasrih eyliyor: «Havas-ı hümayun aşarından defterdarlarım mekûlâtına muavenet edeler.»

Defterdarlar (kanunname sahife 29) vüzeray-ı saire misillû tekaüdiyeye mazhar edilirlerdi: «Sair mal defterdarları seksen bin akça ile mütekait olalar.»

Kanuni zamanında erkân-ı devletin iki suretle tekaüt edilmekte olduğu Lütfi Paşa'nın (Asafname, sahife 23) verdiği şu izahattan anlaşılır: «Tedbir-i hazineme say budur ki çokluk mevacip izdiyadına say etmiyeler. Hususa ki tekaüt vermede ihtimam edip vermiye tekaüt lâzım gelse beylerbeyilere yüz altmış akça ve defterdara seksen akça ve taht kadılarına seksen akça ve kazaskerlere yüz elli akça, vüzeraya iki yüz akça ve sancak beylerine yetmiş akça ve zeamet ile tekaüt ederler ise vüzeraya yüz yirmi bin akça, defterdarlara altmış bin akça, sancak beylerine elli bin akça verilür. Bunlardan dahi emektar olup pîr ve amel-i mande olan müstahakları olur.»

Defterdarlar (Asafname, sahife 18) bizzat harbe iştirak ederlerdi: «Eğer padişah hazretleri bizzat hareket-i hümayun vâki olursa sadrazam olan defterdar olanı vesair erkân-ı divanı cem'edip ne miktar hazine gerek ve ne miktar asker gerek ve hangi mevkide zahire tedariki lâzım ve padişaha lâzım olan esb iştirası mühimmatın mirahur ile görüp padişah için yolda bir araba bile götürmek gerek evvelâ sadrazam olan menazillerde padişahlardan bir miktar baidçe konmak gerek ve padişah ortalıkta konmak gerek. Etrafın asker ihata ede ve padişah haymesinden halk bir mil miktarı baid gerek. Ve padişah otağı önünde hazine-i hümayun çadırı kurulup mal defterdarı olan anda divan etmek gerek.»

Sefer zamanlarında defterdarların ağırlıklarını nakil için verilecek hayvanların miktarını da kanunname (sahife 27) tâyin etmişti: «Kendi deve ve katırımdan ellişer katar katır vüzerama

ve beşer katar katır defterdarlarıma verilsün. Hazinelerin götürmek için». Defterdarlara diğer erkân gibi harb zamanlarında tayinat da verilirdi. Kanunnamede buna dair şu izahat vardır. «Padişah tarafından vüzeraya ve kazaskere ve nişancıya ve defterdara ve defter eminine dek tayinat vermek kanundur. «Muzafferiyet tahakkuk edince merasim-i tebrikiye ifa olunurken defterdarlar hazır bulunurlardı. «Fetih ve nusrat vâki oldukta mübarek bayram gibi el öpülür ve vüzera seraser samur kürk giyerler. Ve kazaskerler ve defterdarlar yalnız kaftan giyerler. Beylerbeyiler ve sancak beyleri ve taşra menasıp sahibi olanlar dahi kaftan giyerler.»

Defterdarların diğer bir imtiyazı da sefer-i hümayun için icra edilen alaylarda sâdat, ulema ve meşayih teşyi ve istikbali sırasında yalnız Nakib-ül-eşraf Efendi Sancag-ı Şerifin kurbünde eştirip madası tuğ-ı humayunların haricinde şaytacıların önlerince eştirilegeldikleri halde defterdarlar tuğ-ı hümayun dâhilinde bulunurlardı. Kanunnamede (Tevkii Kanunnamesi, Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3, sahife 530) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Tuğ-ı hümayunların dâhilinde eştirmeye mahsus olanlar ancak vüzeray-ı izam ve şeyh-ül-islâmların ve Nişancı Paşa ve bilfiil kazasker efendiler ve defterdar efendi ve çavuşbaşı ve reis-ül-küttab dahi dâhildir.»

Fâtih Kanunnamesinde (sahife 29) defterdarlara yazılacak elkap bile tasrih edilmiştir: Canib-i divandan şöyle yazılırdı: «İftihar-ül-ümera vel ekâbir muhtar-ül-kübera vel efahir müstecmiül meali vel mefahir zülkadr-ül-etem ve sadr-ül-ekrem el muhtas bimezid-i inayet-ül-melik-ül-Bari hazine-i âmiremin defterdarı damet mealihi». Hazine tarafından da böyle yazılırdı: «Kıdvetü erbab-ül-izzü vel ikbal umdet-u eshab-ül-kadr vel iclâl cami-i vücuh-ül-emval âmir-ül-hazain bilâhsen-il-âmal elmuhtas bimezid-i inayet-ül-melik-ül-âlâ hızane-i âmirem defterdarı dâmet mealihi.»

Defterdar unvanı 1253 senesinden itibaren kaldırılmış, onun yerine Maliye Nazırı tâbiri ikame olunmuştur.

Ben çıkup yevmiyeye kayd eyledim tarihimi
Aldı defterdar efendi bir mecidiye daha
Lâ

DEFTERDAR HASSI (دفتردار خاصی) [*Mal.*] Defterdarlara verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memuriyetle kaimdi. Hasların muhtelif kısımları vardı. Hasların bir kısmı mirî tarafından idare olunurdu. Bunlara havass-ı hümayun denilirdi. Birtakımı vezirlere, ümeraya verilen haslardı. Defterdar hasları bu meyanda idi. Üçüncüsü de ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere bazı sultanlara verilen haslardı. Bunlara da başmaklık denilirdi. Başmaklık hasları hayat kaydı şartiyle verildikleri halde ötekiler memuriyetle kaimdi.

DEFTER EMİNİ (دفتر امینی) [*Mal.*] Önceleri Defter-i hakani nazırı, defter-i hakani emini, son zamanlarda da Tapu umum müdürü adını taşıyan vazife sahibinin ilk ismi idi. Defter eminliğinin hangi tarihte ihdas olunduğuna dair bir kayıt ve malûmata tesadüf olunmuyorsa da Fâtih kanunnamesinde bu memuriyetten bahsedilmiş olması eskiliğini ispat eder. Eski Maliye Nazırı Abdürrahman Vefik Bey (Tekâlif kavaidi, c. 1, s. 177) mehaz göstermeksizin Osmanlılar zamanında ilk ihdas olunan memuriyetlerden olduğunu ve Orhan Gazi zamanında ihdas olunduğunu söyler. «Osmanlı Tarih Encümeni» nin neşrettiği «Fâtih Kanunnamesi» nde (sahife 18) defter eminlerinin teşrifattaki mevkileri «meratipte defter emini, anun altına şehremini anın altına reis-ül-küttap otururlar» suretinde yazılıdır. Bu cihet yine o kanunnamenin başka bir yerinde de (sahife 22) zikredilmiş ve defter emininin bölük ağalarına tasaddur hakkını haiz oldukları tasrih olunmuştur: «Defter emini, şehremini, bölük ağalarına tasaddur ede amma defter emini payede defterdara kariptir. Şehreminine ve reis-ül-küttaba tasaddur ede.» Kanunnamedeki «defterdara kariptir» ibaresinden defter emanetinin yüksek memuriyetlerden olduğuna şüphe bırakmaz. Filhakika hefter emini, divan heyeti dışındaki vazife sahiplerinin en mühimlerinden idi. İlk devirlerde nişancının emri altında olan defter emininin vazife ve selâhiyetleri hakkında Mehmet Ârif Bey Fâtih Kanunnamesine şu haşiyeyi yazmıştır: «Defter emini şimdiki Defter-i hakani nazırıdır. Memalik-i Osmaniyede bulunan timarlar ve zeametler ve haslar ve araziye mütaallik bilcümle muamelât kadîmen Defter-i hakani idaresine ait olduğu cihetle timar ve zeamet tevcihatı bu bapta vuku bulan münazaaların hall ü faslı bu dairе idi. Tahrir zamanında has ve timar ve zeamet kaydolunan kariyeler icmali, her kariyenin ahalisi miktarı âşar ve saire gibi rüsumatı ve vuku bulan tevcihat beratları ruznamçe olan defterlere kaydolunurdu. Defter emini evvelce nişancılığın maiyyetinde iken sonra ana tekaddüm etmiştir. Münavebe menasıbından idi.»

Defter eminlerinin harçlardan hisseleri vardı. «Netayic-ül-vukuat» müellifinin beyanına göre (cilt 3, sahife 78) «timar ve zeamet tev-

cihatı ilga olununcaya kadar Defterhanenin tevcihat-ı merkume ve murafaat ve muhakemat zımnında ihraç ettirilen kuyudat harcında şehriye iki yüz keseye karip hâsılatı olup defter emini ve kesedarının ve sair zâbitan ve ketebesinin bundan hises-i muayeneleri var idi ve ketebeye mahsus zeametler münhal ve ahara tevcih olundukta ilk seneliği defter eminliğine ait idi.»

Defter emaneti münavebe mansıplarındandı. Bu sebeple defterdarla nişancı ve reis-ül-küttaplardan mazul kalanlar buraya geçirilir ve bilâhâre tekrar riyaset veya defterdarlığa nakil edilirdi. Bu münasebetle bu makam birçok değerli zevat tarafından işgal olunmuştur.

DEFTERHANE (دفترخانه) [*Ida.*] Malların tasarruf muamelelerinin yapıldığı ve kayıtlarının muhafaza edildiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araziye müteallik muameleler burada yapılır, timar zeamet ve haslara müteallik kayıtlar da burada tutulurdu. Araziye teallûk eden ihtilâfların fasıl yeri de burası idi. Tahsis sırasında timar zeamet ve has kaydolunan köyler tescil edildiği gibi her köyün ahalisinin mikdarı ve âşar ve saire gibi rusumatı mufassal surette burada tutulur, vuku bulan tevcihat beratları ruznamçe namını alan defterlere gene burada kaydolunurdu. Defterhane kayıtları pek ziyade dikkat ve itina ile tutulduğu gibi tashihlerle ilâveler ancak kanunen selâhiyeti olanlar tarafından icra olunurdu. İşte bu sebepledir ki arazi kanununa «kuyud-ı hakaninin tezvir şaibesinden azade olduğu» geçirilmiş idi.

Devlet hazinesine ve eski tâbirle «Beytülmal»e ait defter ve kayıtlara da «Maliye Defterhanesi» adı verilidi. Hükûmet merkezi İstanbul'a nakledildikten ve Topkapı sarayı yapıldıktan sonra bu defter ve kayıtlar orada tesis olunan Defterdarlık dairesinde muhafaza edilmiş ve Defterdarlığın oradan nakli sırasında bunlar da yeni daireye taşınmıştır. Tasarruf muamelelerini ihtiva eden Defterhane gibi Sadrazamda duran mühr-i humayun ile mühürlenirdi.

İstanbul'un Hükûmet merkezi ittihazı üzerine Topkapı sarayında ve şimdiki Tapu idaresinin arkasında bulunan binaya şimdiki tapu yapılınca da oraya nakil olunmuştur. Bizanslılar zamanında qestarion adı verilen ve şimdiki tapu idaresinin arkasında bulunan binaya, şimdiki tapu binası yapılınca da oraya naklolunmuştur. Osmanlı Devletinin sonuna kadar burada kalmıştır. Defterhanenin başında Defteremini adı verilen bir memur bulunuyor ve tasarruf muameleleri onun idaresi altında kurulmuş olan bir teşkilât marifetiyle idare olunuyordu. Tanzimattan sonra Defteremini unvanı Defter-i hakani nazırlığına, daha sonra Defterihakani eminliğine ve en nihayet Tapu umum Müdürlüğüne tahvil olunmuştur.

DEFTER-İ HAKANİ (دفترخاقانی) [*Ida.*]Şahsî tasarrufların, timar, zeamet ve hasların, mülk ve vakıfların ve bunlarda vukubulan tahavvül ve tebeddüllerin kaydiyle mükellef olan ve senetlerini veren dairenin adı idi. Halk tarafından «Deferhane» denilirdi. Bu dairenin âmirine «Defter emini», sonraları, «Defter-i hakani nazırı», «Defter-i hakani emini» denilirdi.

DEFTER-İ HAKANİ EMİNİ(دفترخاقانی امینی) [*Ida.*] Şimdiki Tapu Umum müdürünün eski unvanı idi. Halk tarafından Defterhane Emini suretinde kullanılırdı. Osmanlı Saltanatının ilk zamanlarında bu vazife sahibinin unvanı Defter emini idi, sonra Defter hakani nazırı, son zamanlarda ise Defteri Hakani emini olmuştur.

DEFTER-İ HAKANİ NAZIRI (دفتر خاقانی ناظری) [*Ida.*] Şimdiki Tapu Umum Müdürünün eski unvanı idi. Halk tarafından Defterhane nazırı suretinde kullanılırdı. Daha evvelki adı Defteremini idi. Osmanlı saltanatının sonlarında Defter-i Hakani Emini şeklini almıştır.

DEFTER - İ HAKANİ NEZARETİ (دفتر خاقانی نظارتی) [*Ida.*] Tasarruf kayıt ve muameleleriyle meşgul olan dairenin adı idi. Bugünkü Tapu Umum Müdürlüğü demektir. Halk dilinde Defterhane nezareti suretinde kullanılırdı. Osmanlılarda fethedilen memleketler fethi müteakip arazinin Timar, zeamet, havass-ı hümayun ve havass-ı vüzera usulü üzre tahrir ve taksimi yapılır, ve tasarruf haklarını temin için verilen berat ve senelerle ferağ ve intikal muamelelerini kayıt ve zapt etmek suretiyle vücuda getirilen kayıtlar ve onlara müteallik muameleler iptida Defteremînleri sonra Defter-i hakani nazırları bakmışlardır. O zamanın askerî tevcihatı demek olan arazi tevcihatını kanun ve nizamları dairesinde cereyan ettirmek ve feth edilen yerlerin tahririne itina eylemek vazifeleri bunlara aitti. Kuyud-i hakani muameleleri mütena bir surette yürütülürdü. Hattâ bir arzın vakfa veya bir hasın zeamete yahut bir zeametin timara tahvili elhasıl kuyud-i hakanide yazılı olan cihetin tebdili lâzım gelirse evvelâ Padişahın iradesi üzerine nişancıya bildirilir ve kayıtları nişancı kendi kalemi ile düzelterek imzasını da koyardı. Düzeltme fermanlarının tuğraları sadrazamlar tarafından çekilirdi. Kuyud-ı hakani tezvirden salim olmakla mâmul-ün-bihtir diye hükmolunurdu.

DEFTER-İ NANHOR (دفتر نان خور) [*Ask.*] Yeniçeri yetimlerine veilen zahire veya bedeli ile ocaktan aldıkları para için ocakta tutulan defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası ekmek defteri demektir.

DEFTER-İ TEVZİAT NAZIRI (دفتر توزیعات ناظری) [*Mal.*] Tevzi defterlerinin merkezde tetkiki için teşkil olunan dairenin âmirine verilen unvandı. Devlet hesabına alınan vergiler ve resimler, valilerle kadılar namına istifa olunan iâneler mahallerinde tevzi defteri denilen defterlerle halka tevzi ve tahsil olunurdu. Sonraları bunların tevziinde pek çok haksızlıklar yapılmış ve bu hal pek ziyade şikâyete sebebolmuştur. Bunun men'i için bir aralık tevzi defterlerinin merkeze celbi ile tetkik ve tasdik edildikten sonra mahallerine gönderilmesi tekarrür etti. Bu kararın icrası için bir nezaret tesis edildi. İşte bu nezaretin başında bulunan memura Defter-i Tevziat Nazırı unvanı verildi. Fakat bununla da maksat temin edilemedi. Tanzimat'ın ilâniyle beraber bu usul terk edildiği cihetle bu vazife de lâğvolundu.

DEFTER KETHÜDASI (دفتر کتخدامی) [*Mal.*] Arazisi timar, zeamet ve has olmak üzere tefrik olunan eyaletlerde zeamet işlerine memur bulunanlara verilen unvandı. Defter kethüdası timar işlerine bakan ve timar defterdarı namını alan memurun âmiri sayılırdı. Defter kethüdalığının ihdas tarihini kaydetmiyor. Yalnız «Fatih kanunname»sinde geçtiğine göre eskiliği hakkında bir fikir hâsıl olabiliyor. Kanunnamede (Sahife 19) Defter kethüdalığının menşei ve mahreci için deniliyor ki:

«Ulûfe müteferrikalarının yolu timar Defterdarlığıdır. Timar Defterdarlarının yolu Defter kethüdalığıdır. Ve Rumelinin Defter kethüdası riayet olundukta mal Defterdarları olmak caizdir.» Kanunnamedeki bu kayıt delâleti ile Defter kethüdalığının derece derece olduğunu ve en yüksek mertebesinin Rumeli Defter kethüdalığı bulunduğu anlaşılmaktadır. Defter kethüdaları gördükleri vazife itibariyle Defter emanetine merbut idiler. Defter kethüdalarına has suretiyle aidat tahsis edilmez, kendilerine zeamet tevcih olunurdu.

DEFTERLÜ (دفترلو) [*Ask.*] Ocağın defterinde yazılı bulunan yeniçeri efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezirler, sancak ve alay beyleri mensuplarını defterlerine geçirdikleri için bunlara da defterlû denilirdi.

DEF'-ÜD-DEF' (دفع الدفع) [*Huk.*] Dâva olunanın def'ine karşı dâvacının ileri sürdüğü def' hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEĞİRMEN OCAĞI (دگرمن اوجاغی) [*San.*] Eskiden Beykoz'da Hünkâr iskelesi'ndeki su değirmenleri işinde kullanılanlara ait kuruma verilen addır. Ustasına uncubaşı denilirdi. Üçüncü Selim devrinde burada bir kâğıthane ihdas edilmiş ve birine ilzam edilerek kâğıt yapılmıştır.

DEĞİŞME (دکیشمه) [*San.*] Mehterhanelerin makamlarından birinin adı idi.

DEĞNEK (دکنك) [*Ask.*] Taşradaki kullukların muhafızları kakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yasakçı da denilirdi. Yasakçı tâbiri bâzan İstanbul kullukları hakkında da kullanılırdı. Her kaza ve şehirde yasakçı yoktu. Hangi kaza halkı kendilerini muhafaza için yasakçı isterlerse kethudanın mektubu ile oraya yasakçı tâyin edilir ve yine onun mektubu ile kaldırılırdı.

DEHAKİN (دهاقین) [*Hal.*] Eskiden köy muhtarları ve Irak kıtasında köy sahibi olan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça köylü demek olan dihkan'ın cem'idir. Bunlar bir aralık Devlet gelirinin tahsili demek olan cibayet-i emval ile muvazzaf tutulmuşlardı,

DELÂİL (دلائل) [*Sof.*] Çeşitli salavat-ı şerifeyi ihtiva eden eserin adıdır. «Delâil-i şerif» dendiği gibi «delâil-ül-hayrat» da denilir. Eserin câmi ve mürettibi (Şeyh Süleyman-ül-cezuli) dir.

DELDEK (دلدك) [*Kuy.*] Üste giyilen bir nevi eski biçim cakete verilen addır.

DELİ (دلی) [*Ask.*] Rumeli'de ilk olarak teşkil edilen bir sınıf suvari askerine halk tarafından yanlış olarak verilmiş olan addır. Asıl isimleri kılavuz, yol gösterici demek olan delil olduğu halde deli ismini almaları hiçbir muhataradan ürkmeyip her tehlikeye tereddütsüz kendilerini atmak derecesinde deliliği andıran bir cesarete malik olmalarından ileri gelmiştir. Delil gibi deli tâbiri de kitaplara geçmiştir. Başlarına üst tarafı siyah çuhadan, aşağısı kuzu derisinden uzun, mevlevi sikkesi tarzında serpuş giyerlerdi.

DELİ FİŞEK (دلی فشنك) [*Hal.*] Savruk, farfara, düşünmeden hareket eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DELİL (دلیل) [*Ask.*] Rumeli'de ilk olarak teşkil olunan bir sınıf hafif suvari askerine

verilen addır. İşleri, Arapça bir kelime olan delilin lûgat mânasına uygun olarak, kılavuzluk, yol göstericilik olduğu halde hiçbir muhataradan ürkmeyip her tehlikeye tereddütsüz kendilerini atmak derecesinde deliliği andıran bir cesaret gösterdikleri için halk arasında, kitaplara kadar geçen, deli adını almışlardı.

Delil teşkilâtı on beşinci asır sonları ve on altıncı asır başlarında ilk defa Rumeli'de yapılmıştır. Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bir kaydına göre (İslâm Ansiklopedisi deli maddesi) bunların bir kısmı Türk, bir kısmı da Boşnak, Hırvat ve Sırp gibi Islâv ve Rumeli halkındandı. İlk teşekküllerinde yalnız Rumeli beylerbeyi ile hudut beylerinin maiyet askerlerinden idiler. Teşkilleri sırasında pek çok istifade olunarak kendilerinden hayli yararlıklar sâdır olmuştur. Menşe ve asıllarını kendileri de bilmedikleri halde ikinci halifeye nispetle bizim ocağımız Hazret-i Ömer ocağıdır derlerdi. Muharebede korkunç kıyafetleri ve gözlerini budaktan sakınmıyarak düşman üzerine atılganlıkları ile hasımlarını şaşırtırlar ve galebe çalarlardı. Şiarları yazılan gelir başa idi.

Delil suvarilerinin ellerinde silâh olarak eğri palalariyle kalkanları, mızrakları ve atlarının eyerine takılmış bozdoğanları vardı. Başlarında benekli sırtlan veya pars gibi vahşî hayvan derisinden yapılmış ve üzerine kartal tüyü takılmış külâh taşırlardı, Kalkanlarını da böyle kuş tüyleriyle süslerlerdi. Üzerlerine giydikleri elbiseler ile atlarının çulları aslan, kaplan ve tilki postundan yapılmış olup tüylü kısmı dışarıda olan şalvarları da kurt veya ayı derisindendi. Ayaklarında bacaklarının yarısına kadar uzanan, burunları sivri, arkaları yüksek «serhatlik» denilen mahmuzlu çizmeleri vardı. Bindikleri atlar çok kuvvetli ve mütehammil idi. Hizmet ettikleri hudut beyi veya beylerbeyinden maaşları vardı.

Bu teşkilât daha sonraları yalnız Rumeli'ye inhisar etmiyerek genişlemiş, Anadolu'daki vezir ve beylerbeyilerin maiyetlerinde de vücuda getirilmiştir. XVIII inci asırdan itibaren kıyafetlerinde değişiklik yapılarak başlarına siyah kuzu derisinden bir endaze uzunluğunda boru gibi, üzeri sarıklı kalpak giymeğe başlamışlardı. Elli altmış kişi bir bayrak sayılarak bir kaç bayrak bir delilbaşının emrine verilmişti. Eskiden Osmanlı namı ile hizmetkârlıkta bulunan ağaların acemilerine (Zobu) denildiği gibi bu ocağa giren gençler ağalardan birinin maiyetine çırağ olup ocağın usulünü ve ağasının rızasını tahsil ile liyakatı tasdik olunduktan sonra din ve devlete sadakat ve hiçbir kavgadan geri dönmemeğe gayret edeceğine dair söz almaktan ve merasim ile duadan sonra kalpak giydirilerek «Ağa çırağı» adı ile kaydı icra edilirdi. Verdiği sözü tutmıyanın, ocak kanun ve nizamına riayet etmiyenin, muharebeden kaçanın başından külâhı alınıp keçe külâh edilerek ocaktan kovulurdu.

Delillerin bilhassa XVI ncı ve XVII inci asırda mühim hizmetleri görülmüş ise de sonradan diğer askeri teşkilât gibi bunların da nizamları bozulmuştu. Maiyetinde bulundukları vezirin azlinde veyahut «yemleri kesilmek» suretiyle ruhsat verildiğinde kapısız kalarak diğer vezire intisap edinceye kadar eyalet dahilinde dolaşarak kendileriyle hayvanlarını bedavaya besletirler, akşamdan yiyemedikleri fazla yemekleri kalpakları içine koyup götürmekle kanaat etmedikten başka diş kirası namı ile ev sahibini soyup soğana çevirirlerdi. XVIII inci asrın son yarısında bunların şekavet mıntakaları Kütahya ile Konya havalisi idi.

Delillerin bilhassa Milâdi XVIII inci asrın yarısından sonra fazla yorgunluk eseri gösterdiklerine Üçüncü Selim'e verilen lâyihalarda bunların «fukaraya mezalimden gayri bir işe yaramadıkları» beyan edilmesiyle anlaşılmaktadır. Zaten vezirlerin ve beylerin eski mali kudretlerini kaybetmiş oldukları devir de o devirdi. Lâyihaların tenkidine ayırdığı sahifelerde bunu da tedkik etmiş olan Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c. 6, s. 11) bu münasebetle diyor ki: «Delil taifesi başlarına uzun kalpaklar giyip vüzera dairelerinde istihdam olunur bir cins süvari olup 243 seferine kadar baki idiler. Bunlar gerçi Avrupa usulü üzere muallem değildiler. Ancak mürur-i zamanla bir ocak şekline girerek tecrübe ve idman ile konup göçmede ve harekât-ı harbiyede beyinlerinde bir nevi meşk ve meleke ve içlerinde kendilerine mahsus bir usul-i zabıta peyda olmuş idüğünden ocak gayretinde sergerdelerine itaat sadedinde olup bütün bütün başıbozuk asker dahi değillerdi. Fakat ol vakitler bizim seraskerlerimiz süvari kullanılacak mevkileri lâyikiyle bilmediklerinden düşmanın top ve tüfekle mücehhez taburları üzerine bu makule süvariyi sevk ederler ve anlar dahi giderlerdi. Halbuki böyle ateşfeşan taburlar üzerine zayıf süvari sevk etmek baht işi bir hareket olup şaz ve nadir olarak muzaffer olduğu var ise de ekseriya top ve tüfek ateşine dayanamayıp avdete mecbur olmak tabiîdir. İşte delil taifesinin cenkte yaramıyor dedikleri budur. Yoksa bunlar süvari askerinin kullanılacağı mevakide vazifelerini pek güzel ifa eder, gayet kullanışlı bir

taife oldukları esfar-ı ahirede onların muhaberatını müşahede edip harb fenninin dekayikine vukufu olan yüksek adamlardan mesmuum olmuştur. Fakat bu taifenin ulûfeleri ve timar misillü bir gûna dirlikleri ve vüzera dairelerinde bir lokma ekmek bularak geçinmekten gayrı medar-ı taayyüşleri olmadığından filvaki fukaraya zulüm ve tahakkümleri pek ziyade idi.»

Vakanüvis Lûtli Efendi de (Lûtfi Tarihi, c. 2, s. 191) bunlar hakkında şu izahatı veriyor: «Hayta başı iki binden mütecaviz süvari ve piyadelerle bittecemmu buyrultu târzında kazalara gönderildikleri varakalarla at, şal, akça gibi şeyler talep etmeleri üzerine, üzerlerine asker gönderildi, cemiyetleri perişan, ocakları ilga edildi.»

Bu hâdise hicrî 1245 (1829) senesinde cereyan etmiştir. Zaten ondan sonra merkeziyet usulünün temini cihetine gidilmiş ve memleket bu sayede büyük bir felâketten kurtarılmıştır.

§ [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerinden olup rehber, yol gösterici mânalarına kullanılırdı. Meydandaki kandilleri, mumları yakmakta kullanılan şem aya da bu ad verilirdi.

§ [*Hal.*] Mekke'de hac sırasında hacılara ziyaret yerlerini ve usullerini gösterenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

DELİL BAŞI (دلیل باشی) [*Hal.*] Tanzimat'tan evvel vezir dairelerinin muhafız ve muharip olarak kullanılan iki kısımdan bir kısmını teşkil eden süvari efradın başlarına verilen addır. Halk dilinde delil namını taşıyan efrada deli, başlarına da delibaşı denilirdi. Vezir dairelerinde ikinci kısmı teşkil eden piyadelerin başı da «Tüfekçibaşı» adını taşırdı. Bunların refakatinde yüzer, yüz ellişer hattâ daha fazla nefer bulunurdu. Her vezir dairesinde bunlar vardı. Erzurum, Diyarbekir, Musul, Bağdat, Şam, Halep gibi mühim eyaletler valilerinin ise üçer, beşer tüfekçi ve bir o kadar delilbaşısı bulunur ve bunlardan biri de «Serçeşme» unvanını alırdı. Şu halde «Serçeşme» binbaşı ve tüfekçi başılarla delilbaşılar yüzbaşı hükmünde demekti. Tüfekçibaşılarla Delilbaşılar maiyetinde daha küçük rütbeli adamlar vardı. Bunların unvanı da gönüllü ağası, bölük ağası idi. Efradın acemilerine de Zobu ıtlâk olunurdu. Vezir dairelerinde bu namlarla yapılan teşkilât 1100 tarihinden sonradır. Ondan evvel vezirlerle mirmiran dairelerinin ellişer, altmışar kişiden ibaret olarak onar, yirmişer Bayrak «Levent» ve «Sarısekban» namı ile birtakım adamlar istihdam olunurdu. Celâlilerin ekserisini bunlar teşkil ettiğinden Kuyucu Murad Paşa Celâlilerin kökünü kazıdığı sırada bu namla adam istihdam olunmaması eyalet valilerine emrolunmuş, bunun üzerine Tüfekçibaşı ve Delibaşı unvanı ile adamlar istihdamına başlanmıştır. Başbakanlık arşivinde mevcut olup aynen aşağıya derc olunan vesika (askeri, Numara 5740-217) Delibaşılık hakkında mühim malûmatı ihtiva etmektedir: Rumeli Beylerbeyi payesi olup Alaiyye sancağı mutasarrıfı ve Bozkır maden Emini olan Abdurrahman Paşa Damet mealihi'ye.

«Fimabaat Vüzera ve mirmiran dairelerinde kadîmi üzere birer Delibaşı ve birer gönüllü ağası ve baş beşlu olmak ve her bir Bayrakta tam-ül-esliha on nefer taşınması kaide-i mer'iyeden ise dahi vakt ve hale göre bölükbaşılar ol miktar neferatı idare edemiyecekleri malûm olduğundan maa zabitan on ikişer nefer taşımak ve her bayrağın iktiza eden 24 harcın ve lâzımgelen lâhim ve rogan ve nan-ı aziz ve bulgur bulunduğu mahallerde bazen pirinç ve beher yövm verilmek ve beher bayrak başına mahiye altmışar kuruş ulûfeleri temamen ita olunmak ve vüzera ve mirimiran ve voyvoda ve müteselliimler taşıyacakları Delibaşılarından bir akçe ve bir habbe rüşvet almamak ve bi vecih devir namı ile taşraya Delibaşı ve tüfekçibaşı çıkarılmamak ve iktiza eyledikte seni devre çıkaracağım deyu delibaşı ve tüfekçibaşılardan bir akçe ve bir habbe talep olunmamak ve delibaşılar dahi hasbel-iktiza memuriyetlerinden evkat-ı saire misillû uğradıkları kaza ve kura ahalilerinden bir nesne mutalebe olunmayıp bermutat veregeldikleri birer esp ve estere kanaat etmek ve beher eyalet ve elviyeye tahsis olunan Delil bayrağından ziyade bayrak küşat etmemek ve taraf-ı saltanat-ı seniyyemden her hangisine bir memuriyet zuhur eyledikte ol memuriyeti civarında olan Vüzera ve Mirimiran birbirlerine iktizası veçh üzere imdad ve ianet eyleyip benim memuriyetim zuhur etti deyu teksir-i daire daiyesine düşmemek ve ziyade bayrak küşat olunmamak ve faraza Kütahya Valisi azl olunup Sıvas ve Karaman ve bunlara mümasil bir eyalet veyahut elviye tevcih olundukta ol eyalet ve elviyenin tertip olunan Delil bayrağı kaç bayrak ise ol miktarını kendi delil başısı ile istihsap eyleyüp ziyadesini yerine Vali nasp olunan Vezire terk etmek ve işbu nizamat biibaretiha divan-ı hümayunum kalemine kaydettirilmiş olmağla düstur-ül-amal tutulmak içün bu hususa daima ve müstemirren ikdam ve dikkat olunmak içün tekid-i nizamı havi eyalât ve elviye mutasarrıflarına hitaben mufassal evamir-i şerifem sâdır olmuş idi. Elhalet-i hazihi Delilbaşılardan Zobu Mehmet zide kadruhunun onbeş bayrak delil ile

sen ki paşay-ı mumaileyhsin maiyetine tâyin kılınması hususuna irade i aliyem taallûk etmekle Delilbaşı merkumu on beş bayrak delil neferatı ile maiyetinde istihdama mübaderet eylemek fermanım olmağın mahsusa işbu emr-i şerifim ısdar ve . . . . . ile irsal olunmuştur. İmdi Delilbaşı merkum mezkur-ülmikdar bayrak Delil ile maiyetine tâyin ve tesyir kılındığı malûmun oldukta berveçhi meşruh Delilbaşı merkumu bermucib-i nizam onbeş bayrak Delil neferatiyle maiyetinde istihdama müsaraat ve hilaf-ı ferman ve münafi-i nizam ve vaz'ı tecvizden mübaadet eylemen, babında. Ca 217»

DELİLER AĞASI (دلیلر آغاسی) [*oda*] Tanzimattan evvel Babıâli'de bulunan teşekküllerden birinin başına verilen addır. Otuz kişiden mürekkepti. Alaylarda Sadrazamın maiyet efradını artıran bu teşekkül Beylerbeyilerle Sancak beylerinin o addaki maiyeti efradı mesabesinde idi.

DELK (دلق) [*Kuy.*] Dervişlerin fakirleriyle melâmete sülûk eylemiş bulunanları tarafından giyilen yünden âdi elbisenin adı idi. Delk Farsça eski elbise, yamalı dilenci hırkası demektir.

DELV (دلو) [*Ast.*] On iki burçtan birinin adıdır. Delv arapça Kova demektir. Bu burç kümesi kovaya benzediği için o ismi almıştır. Güneşin 8/22 kânûnsani (Ocak) da bu burca girdiği kabul olunmaktadır. Takvimlerde (Tahvil-i şems be delv) diye gösterilir. Delve suretinde de kullanıtırdı.

Çahının bir delve-i naçizi olmaz afitâb
Boynuna Târ-ı şuaın kılsa bend-i risman
Kâzım Paşa

DEM (دم) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Şarap, rakı gibi müskir şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daha ziyade rakıya denirdi. İçki mânasına da gelen bu tâbir divan edebiyatında, hususiyle dem çekmek ve demlenmek, suretinde çok geçer.

Dem-ü bint ül-ineb uht-ül-meserret
Ayni

DEMET USULÜ (دمت اصولی) [*Mal.*] Hububatın öşür alma nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları sekizde bir alındığı halde kaldırılıncaya kadar muhafaza edilmiş olan ve onda birini almak mânasına gelen taşir için her mahsulün idrak zamanı göz önüne alınmış, bir hasad mevsimi bir de taşir usulü tayin edilmişti. Öşür alınan maddelerin en mühimmi olan hububat aşarı için alma zamanı harman vakti idi. Hububat öşrü biri demet, diğeri dane olmak üzere iki şekilde alınırdı. Demet usulü harman yapılmadan, dane hasıl olmadan demet hesabı ile almaktı. Tarlalarda demetler sayılıp aynen alınan demetler imece usuliyle köylüye harman ettirilirdi. Demetin bir de nümune usulü vardı. Demetler sayıldıktan sonra alâ, evsat, edna itibariyle üç nevi mahsulden harmanda üçer dokurcun alınarak harman edilir, elde edilen mahsul ölçülerek beher demete vasati ne düşerse herkesten o hesapla öşür alınırdı, Harmanda dane hasıl olduktan sonra ölçülerek veya tartılarak muayyen olan öşrün alınmasına «dane usulü» denilirdi. En çok tatbik olunan usul de dane usulü idi.

DEMİR BIRAKMAK (تمور براق) [*Bah*] Bir geminin demirini denizde bir leşe taktırıp kaldıramadığı veya bulunduğu herhangi bir yerde âni bir fırtına çıkması ve olduğu yerden derhal kalkması meeburiyetinde kalıpta icabeden zaman zarfında demiri alamadığı ve fazla oyalanmasını muhataralı gördüğü vakitte zincirin gögerden içeri kalan kilitlerinden birini fora ederek veya zincirini münasip gördüğü noktasından keserek demirini denize bırakma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Demiri kurtarmak ümidi olan hallerde zincirin kesilip denize akacak çimasına yakın yerden, zincir üzerine demirin bırakıldığı derinliğe göre bir tel halat bağlanır ve bunun diğer çimasına da bir şamandıra raptolunur.

DEMİRHANE(تمورخانه) [*San.*] Demir işleri yapılan imalâthane hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade büyük demir fabrikaları ve fabrikaların demir işleri yapılan kısmı hakkında kullanılır.

DEMİR KESTİRMEK (تمور کسدیرمك)[*Bah.*] Kaldırılmakta olan demiri bir yere taktırıp kurtarmak için fazla zorlamadan, bir demir atıldığı zaman da geminin üzerindeki süratle ilerlediği veya kuvvetli olarak geri sarktığı zamanlarda zincirin serbestçe akıtılmamasından, az kolama ile demirlenmiş gemilerin sert denizler tesiriyle zincirinin birdenbire deste etmesinden dolayı demir zincirinin çok zor gördüğü ve zayıf bulunduğu yerinden kesilmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEMİR RESMİ (تمور رسمی) [*Bah*] Limanda demir üzerinde yatan gemilerden tonilatolarına göre liman idareleri tarafından alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu nam altında alınan vergi her limanda bir değildi.

DEMİR TARAMAK (تیور طارامق) [*Bah.*] Sert rüzgârlarda ve şiddetli denizlerde zincir fazla destek ederek geminin olanca sıkletinin demir üzerine binmesi ve dolayısiyle demirin zor görerek yatağından çıkıp kairda (denizin dibi) sürünmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hal kaloma mikdarına, ka'rın ahvaline ve demirin gemi tonilatosu ile mütensip olmasına tâbidir. Kumlu ve yumuşak çamurlu ve çakıllı, kayalık deniz diplerinde ekseriyetle vukua gelir.

DEMİR TAŞ (تیور طاش) [*ask.*] Demirgülle yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlılar zamanında eskiden demirden başka taştan da gülle yapılır, biribirinden ayırmak için demirden olana demir gülle, taştan olana da taş gülle denilirdi. Bununla beraber bazan vesikalarda demir gülle yerine demir taş da kullanılırdı.

DEMİR ÜZERİNDE (تیور اوزرنده) [*Bah.*] Demirleyip bir yerde yatmakta olan gemilerin duruş ve yatışlarına verilen addır. Bu vaziyette bulunan harb gemileri gündüzleri civarda sancağı ve ticaret gemileri, son liman kaidelerine göre, limanlarda purva istiralyalarına veya baş taraflarında münasip gördükleri mevkilere siyah bir küre çekerler, geceleri ise umumiyetle ufkun her tarafından görülebilecek evsafta berrak beyaz bir fener yakarlar.

DEMLENMEK (دملنمك) [*Sof*] Bektaşilerce içki içmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında da ayni mânaya gelirdi.

DEM RESMİ (دم رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimlerden birinin adı idi. Kasap dükkânlariyle salhanelerde kesilen ve etleri yenilen hayvanlardan zephiye resmi, balta resmi, serçin, derçin resmi, mürdebacı namları altında resimler alınırdı. Bütün bu resimler hayvan başına alınır idise de mikdarları farklı idi. Bunlar da diğer resimler gibi mültezimlere ihale edilirdi. Tanzimattan sonra zephiye resmi namı altında birleştirilmişlerdi. Dem arapça kan demektir.

DENDAN (دندان) [*San.*] Hat ıstılahlarındandır. (س = sin) harfinin dişlerine ve yazıda buna benzer bir, iki ve üç harfin bir yere gelmesinden hasıl olan dişlere verilen isimdi. Dendan Farsçada diş demektir. Sin (س) harfinin şekli ağızdaki dişlerin vaziyetine benzediği için bu ad verilmişti.

Leblerin mecruh olur dendan-ı sin-i buseden
Lâlin emdirmek bu haletle muhal olmuş sana
Nedim

§ Tezhip istilâhı olarak dendan «serlevha» larda giriş çıkış ve dönüş yerlerinde kendine mahsus yapılan ve dişe benziyen bir takım şekillere verilen addır.

DENİZE ÇIKMAK (دکزه چیقمق) [*Bah.*] Bir geminin bulunduğu limandan kalkıp her hangi bir yere sefer yapmak, yahut her hangi bir maksatla dolaşmak üzere yola düzülmek manasına gelir bir tâbirdir.

DENİZ KURDU (دکز قوردی) [*Bah.*] Denizlerde uzun müddet gezmiş, dolaşmış, suyun ve havanın her türlü huşunet ve çılgınlığını görmüş, geçirmiş ve bu yolda saç ağartmış ve yaşlanmış, muktedir, tecrübeli gemiciler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DENK (دنك) [*öl.*] Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan miskalin dörtte birine veya altı çekirdeğe muadil bir nevi sıklet ölçüsüne verilen addır. Tekrar dörde ayrılan dengin her bir kısmına «kırat», dörde taksim edilen kıratın beher kısmına «buğday», buğday da dörde ayrılarak her bir kısmına «fitil», ikiye ayrılan fitilin her birine «nekir» her nekirin ikiye tefrik edilen her bir kısmına «kıtmir», ikiye ayrılan kıtmirin beher kısmına «zerre» denilirdi. Bir buçuk dirheme «miskal», kırk dört okkaya «kantar», dört kantara «çeki» adı verilirdi.

DERALİYE (درعلیه) [*İda*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendi. Bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, Dersaadet, Âsitane, Darülhilâfe, Darülmülk, Beldetüttayyibe, Pay-i taht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâhı selâtin, Kostantiniye, İslâvlarca Çarıgrad.

DERAMED (درآمد) [*Mal*] Gelir manasına kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu tâbirin lûgat manası kapı geliridir. Bu itibarla Derâmed Devlet geliri demek olur.

DERANBAR (درآنبار) [*Mal.*] Anba.da manasına gelir bir tâbirdir. Der farsça zarfiyet edatı olan enderin muhaffefidir. Türkçede karşılığı (De) dır. Deranbar edilmiş suretinde de kullanılırdı ki anbara doldurulmuş demektir.

DERBAN (دربان) [*İda.*] Kapıcı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Der Farsça kapı demektir.

Matbahlarına aç varan âdem değenek yer
Derbanları var göz kapıda el değenekte
Ruhi

DERBAR (دربار) [*Mim.*] Kale ve saray kapılarının iç kısmı hakkında kullanılır bir tabirdir. Farsça olup karşılığı ev kapısı demektir.

DERBEDER (دربدر) [*Hal.*] Kapıdan kapıya dolaşıp gezen, serseri, âvare, aylak, mecazen; sefil, perişan mânalarına gelir bir tâbirdir.

Geh dergehine geh der-i hicrane düşürdün;
Derdinle beni padişehim derbeder ettin.
Hayalî

DERBENT (دربند) [*İda.*] Serhat üzerinde bulunan küçük kale; dağ üzerindeki geçitlerde ve boğazlarda bulunan karakolhane; iki dağ arasındaki geçit ve boğaz yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «dervent» veya «devrent» suretinde telâffuz olunur. Derbent; bendedilmiş, bağlanmış mânasına gelir. Derbendat suretinde cemilendirilirdi.

DERBENT AĞASI (دربند آغاسی) [*İda.*] Derbent muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Derbent Farsça dağ geçidi, boğaz demektir. Tehlikeli olan böyle yerlerde yolcuları korumak için yapılan karakollardaki kuvvetlerin başına bu ad verilirdi. Tanzimattan sonra karakol kumandanı adını almıştır. Derbende halk dilinde dervent, devrent, ağasına da dervent ağası denilirdi.

DERBENTÇİ (دربندجی) [*İda.*] Tanzimattan evvel geçit yerlerini muhafaza edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerlik yollarının muhafazası, ticaret yollarının selâmetinin temin edilmesi için köprücüler, suyolcular gibi derbentçiler de kullanılırdı. Bu hizmetlerle mükellef tutulanlar örfi tekâliften istisna edilirlerdi. Derbentçiler için «Tekâlif kavaidi» nde (sahife 115) şunlar yazılıdır: «Derbentçi ve oğulları başka yere gitse ve orada âvariz hanesine kayıt olunup rüsum-u raiyetin eda eder ise ilişilmez. Yoksa kendi köyüne iade edilip derbentçi vazifesi ifa ettirilir.» Tanzimatın ilâniyle beraber bu vazife de hükümet hizmetleri arasına alınarak kaza ve köy ahalisi de sair yerler halkı gibi tekâlif-i emiriyeyi vermekle mükellef kılınmıştır.

DERBENT RESMİ (دربند رسمی) [*Mal.*] Geçit yerlerinde alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan derbent dağ geçidi, boğaz, böyle bir yerde bulunan karakol demektir. Halk dilinde «dervend» denilir. Derbendat suretinde cemilendirilirdi. Tüccarın geçtiği derbentlerde, kapılarda, geçitlerde ve ekserisi Rumeli kıtasında olmak üzere geçilmesi güç mahallerde konulan bekçilerin ve yapılan han ve köprülerin inşa, tamir ve muhafaza masarifi mukabili olarak konulmuş resimdir. Bu resimlerin miktarı şöyle idi: 20 akça binek hayvanlariyle yüksüz hayvanların beherinden; 40 akça yüklü hayvanlardan; 80 akça arabadan Bu resimler mültezimlere ihale olunurdu. Sonraları mültezimler tarifeyi bozmuşlar, bunu iki üç misline çıkarmışlardır. Hattâ ilk tesadüf ettiği derbende bacını veren bir tüccar veya bir yolcu onu takibeden ikinci derbent'e tekrar bac vermiye mecbur tutulur ve bu suretle bir günde bazı kere bir yüklü hayvan beş altı kere resim vermiye icbar edilirdi. Bu hal tüccar ile mekkâreciler ve memurlar arasında pek çok ihtilâfları mucib olmuş ve ecnebi tüccarların mensup oldukları konsoloslarca şikâyetleri intaç ettiğinden kapitülâsyonların temeli atılırken bu gibi bac ve resimlerin alınmaması ve gümrük resminden başka bir şey talep olunmaması mükerreren muahedelere geçirilmiştir. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

DEREBEYİ (درەبكی) [*Hal.*] XVIII inci asır başlangıcından itibaren Anadolu'da kendi başlarına buyruk kesilen ve hükümetin memuru iken tedricen vassalı haline gelen nüfuz ve kudret sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hükümetçe müsamaha edilen ve tanınan fakat memleketin asayişini bozdukları zaman üzerlerine asker gönderilen derebeyler tam mânasiyle birer hanedan kurmuşlar ve hüküm sürmüşlerdir. Hattâ XIX uncu asrın başlangıcında hemen bütün memleket derebeylerinin eline geçmiş, hükümet nüfuzu sıfıra düşmüştü. Babıâli bunları muhassıl veya mütesellim namı ile asıl valilerin yerine birer şahsiyet sayıyordu. İkinci Mahmud'un çok ciddî uğraşması sayesinde memleket derebeylerinden kurtarılmış, merkeziyet usulü tesis olunmuştur.

DEREBEYİ KESİLMEK (درەبكی كسیلمك) [*Hal.*] Zulmetmek, cesur, münferit görünmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DERGÂH (درگاه) [*San.-Sof*] Farsca kapı demek olan bu kelime mecaz yoluyle ıstılah olarak muhtelif şekilde kullanılmıştır:

1 — Cenab-ı Hakka nispet olunur. Yalnız olarak kullanıldığı gibi «ilâhî» eklenerek de istimal olunur. Dergâh-ı ilâhî gibi.

2 — Hükûmdarlarla eâzımın asitaneleri hakkında da kullanılırdı. Bunlarda da yalnız olarak kullanıldığı gibi «Âli, Muallâ, Şerif» gibi sıfatların eklenmesiyle de istimal olunmuştur. Bilhassa hükümdarların yerlerine bu sıfatlar eklenir. Dergâh-ı Âli, Dergâh-ı Muallâ, Dergâh-ı Şerif denilirdi.

3 — Tarikat mensubu şeyhlerle dervişlerin ikmetgâhı olan tekkelere ıtlak olunurdu. Dergâh-ı Mevlâna gibi. Hürmeti arttırmak için

Şerif sıfatı eklenerek Dergâh-ı Şerif de denilirdi. Dergâhın muhaffefi olan «Dergeh» de kullanılırdı.

Bab-i Hak açıktır merd-i agâha
Candan geçenlerdir eren Allaha
Hakikat yolundan ben bu dergâha
İsteğiyle gelmiş kurbanlar gördüm
Tokadi Zade Şekip

Tarid-i dergehin etme bu abd-i rusiyehi;
Eder mi Aks-i ruh-i zişti ayine merdud.
Sami

Şâh-ı evrenk-i velâyet ki sezadır dense
Sek-i dergâh-i sipihrin esedinden efdal
Lâ

DERGÂH-I ÂLİ (درگاه عالی) [*Saf-Sof.*] Mecaz yoluyla saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Derğâh-ı Muallâ da istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh kapı demek olduğu için Dergâh-ı Âli büyük kapı mânasına gelir. Hükümdar saraylariyle asitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem hakiki hem de mecazi mânaya uygundur. Vaktiyle memleket padişahın malikânesi, halk da bendesi sayıldığı için her şey ona nispet edilirdi. Dergâh-ı Âli cebecileri, Dergâh-ı Âli müteferrikaları, Dergâh-ı Âli solakları, Dergâh-ı Âli topçuları denilmesi bunu gösterir.

DERGÂH-I ÂLİ ÇAVUŞLARI (درگاه عالی چاوشلری) [*Sar*] Divan-ı hümayun çavuşları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dergâh-ı hümayun çavuşu demek Divan-ı hümayun çavuşu demekti.

DERGÂH-I ÂLİ KAPICILARI (درگاه عالی قپوجیلری) [*Sar.*] Padişah sarayı kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapıcılar kethüdasının emri altında idiler. Bunlara yine o mânaya gelen «Bevvaban-ı Dergâ-i Âli» de denilirdi. Eski vesikalarda daha ziyade bu ikinci ad geçer. Vazifeleri isimlerinden de anlaşıldığı üzere sarayın Bab-ı hümayunla orta kapısını beklemekti. «Osmanlı devrinde saray teşkilâtı»nda gösterildiğine göre (sahife 39) Birinci sınıf olan orta kapı kapıcılarının sayısı XVI ıncı asır sonlarında 1925, beş bölüğe ayrılmış olan Bab-ı hümayun kapıcılarının adedi ise 417 idi. Dergâh-ı Âli kapıcıları XVII inci asır sonlarında kırk beş bölüktü. XVIII inci asrın ilk yarısında ise bölükler onbeşe inmişti. Her bölüğün birer bölükbaşısı ile kethüda ve kâtibi vardı Dergâh-ı Âli veyahut orta kapı kapıcıları içinde «Peşkeşçi» adı verilen kapıcı diğerlerinin âmiri olup Peşkeşçi-i Şehriyari ismiyle Bölükbaşı idi. Elçilerin getirdiklerini Pişkeşin divanda vezirlerin önüne götürüp teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyete tâyin edilenler teşekkür için padişahın eteğini öpmiye geldikleri zaman Peşkeşçi bunların önlerine düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmeti karşılığı olarak kendisine hediye ve para verilirdi. Bundan sonra padişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşıyan mataracı gelirdi. Daha sonra on ikinci bölüğün bölükbaşısı olup hünkârın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götüren iskemle ağası, bundan sonra Serotağ-ı Şehriyari, nihayet meşaleciler gelirdi. Kapıcılar divân günleri iş takibedecek olanların divan-ı hümayuna gitmelerine rehberlik ederler ve hiçbir kimsenin silâhla içeriye girmesine müsaade etmezlerdi. Padişahlar sefere gittikleri zaman kapıcılar otağ-ı hümayunun methalinde bulunur, kapıcılık ederlerdi. Beşlarında zer külâh yahut zerrin külâh vardı. Fakat bu üsküfün ucu yatırılmalı yani arkaya sarkık değildi. Divan-ı hümayunda vekil-i devlet denilen Sadrazamın emriyle birisinin dövülmesi lâzımgelse bu işi Deagâh-ı Âli kapıcıları yaparlardı.

Kapıcı bölüklerine saraydaki aşçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle efrat verilirdi. Bab-ı Hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi ettirilenlerden bazıları da buraya alınırlardı. XVI ıncı asırdan sonra kapıcılar kanun üzere timara çıkmak lâzımgelse senevî on beş bin akçe dirlik verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı.

Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri ve her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra, kasabalarda ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyet olan mahallerdeki ihzariye hizmeti münhasıran bunlarındı. Bu hizmet ve aidat için beş kapıcı başının arziyle kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevcihat ve tayinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nöbette bulunurken aidat alırlar, bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı. Ramazan ve Kurban bayramlarında vezirler, defterdarlar, kazaskerler tarafından divan hademelerine verilen ve iydiye denilen bahşişlerden bunlar da mütena'im olurlardı. Vezirlik, Beylerbeyilik alanlarla defterdarlar ve 500 akçe yevmiyeli eyalet kadıları padişaha teşekküre geldikleri zaman nöbetçi kapıcılarla peşkeşçi, meşaleci, mataracı ve iskemleciye kanunen muayyen olan aidatı verirlerdi. Erdel Elçisi de vergisini getirdiği zaman kapıcıbaşılarla nöbetçi çavuşları, peşkeşçi, meşaleci, mataracı, iskemleciye

ve Bâb-ı hümayun bölüklerine yine kanun ile tayin edilmiş bulunan bahşişleri tesviye ederlerdi.

Kapıcıların baş bölükbaşları başlarına perişani denilen serpuş giyip divan günlerinde kapı arasında beklerlerdi. Diğer kapıcılar üsküf giyerlerdi.

Kapıcıların âmiri ve büyük zabiti olan kapıcıbaşılardan biri kapı yanında yatardı.

DERGÂH-I MUALLÂ (درگاه معلا) [*Yan.-Yof.*] Mecaz yoluyle Saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Dergâh-ı Âli de istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh kapı demek olduğu için Dergâh-ı Muallâ büyük kapı mânasına gelir. Hükümdar saraylariyle âsitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem hakiki hem de mecazi mânaya uygun sayılır.

DERGÂH-I ŞERİF (درگاه شریف) [*Sof.*] Mecaz yoluyle âsitaneler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine dergâh-ı âli de istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh, kapı demek olduğu için bu tâbirin mânası şerefli kapı mânasına gelir.

DERİN HEDEF (درین هدف) [*Ask.*] Derinliği genişliğine nispeten ziyade olan nişangâh yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hedef, ok veya kurşun atılınca vurmak için dikilen nişan demektir.

DERİSİNİ YÜZMEK (دریسنی یوزمك) [*Hal.*] Tekmil parasını almak, parasız bırakmak, eza ve cefa etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kabahatliler derileri yüzülmek suretiyle öldürülürlerdi.

DERİ TIRAŞLAMAK (دری تراشلامق) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Derinin traş bıçağı ile istenildiği kadar inceltilmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DERKENAR (درکنار) [*İda.*] Resmî dairelerce kâğıtların, arzıhallerin alt taraflarına o işe mütaallik olarak yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derkenarlar alelekser sorulan sual hakkında mülâhazayı ihtiva ediyordu. Bu gibi yazılar kâğıdın kenarına yazıldığı için bu adı almıştır.

Sana recay-ı deragûşa arzıhal ettik;
Mahall-i merhametiz gel şu derkenara buyur'
Sâbit

§ [*Ed.*] Divan edebiyatında sevgilileri ile başbaşa kalıp can sohbeti yapmak mânasına gelirdi. Kenar, kucak, ağuş demektir.

Buseden sonra kenar ister, visal ister gönül;
Sevdiğim mazur tut, dünya tama' dünyasıdır.
Lâ

DERNEK (درنك) [*Hal.*] Eğlence için yapılan toplanma, cemiyet mânasına gelir bir tâbirdir. Daha başka mânaları da olan bu kelime «Kamus-i Türki» de şöyle izah edilmiştir: «1 — Eğlence için vâkı olan toplanma, cemiyet, cümbüş encümeni. 2 — Düğün, velîme cemiyeti. 3 — Davul ve zurna ile oynanılan âdi raks ve balo: Birtakım gemiciler ve kömürcüler gece yarısına kadar dernekte oynamışlar. 11 karga derneği = mecma-i esafil.»

§ Rumeli'nin bazı yerlerinde cumartesi gününe dernek denilirdi.

Bağda dernek edüp leşker-i ezhar oldu
Gül siper, lâle alem, serv-i sehi sancaktar.
Mesihi

DERSAADET (درسعادت) [*İda.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, âsitane, dâr-ül-hilâfe, dâr-ül-mülk, Beldet-üt-tayyibe, pay-i taht-ı saltanat, südde-i saltanat, dergâh-ı selâtain, İslâvlarca çarıgrat.

DERSAADET MUKATAAT KALEMİ (درسعادت مقاطعات قلمی) [*Mal.*] Dersaadet mukataacısına ait muamele, muhabere ve muhasebe işlerini gören kalemin adı idi. 1249 (1832) da «aklâm-ı arbaa» namı ile birleştirilmiştir.

DERSİÂM (درسعام) [*İlm.*] Medreselerde talebeye ders veren müderrislerin unvanı idi. Dersiâm olmak için okuması meşrut ilimleri okuyup medrese ıstılahınca mücaz olmak ve ondan sonra da bilimtihan ehliyetini ispat eylemek lâzımdı. İmtihan heyeti ders vekilinin reisliği altında tanınmış ulemadan teşekkül ederdi. İkinci Abdülhamid'in saltanatının ortalarına kadar dersiâm olmak istiyen mezun hocalar senede bir defa teşekkül eden heyete müracaat eder, imtihan olurlardı. Sonraları birçok hocanın toplanıp imtihan gün ve saatini beklemeleri nazar-ı dikkati celbederek imtihan heyetinin medreselere gidip istiyenleri orada imtihan etmeleri usulü ikame olundu. Dersiâmlığa her sene on beş kişi ayrılırdı. Dersiâmlık için ehliyet gösteren bu on beş kişiye dört sene sonra ruusla beraber iki yüz kuruş maaş bağlanır ve ondan sonra sıraları geldikçe maaşları arttırılırdı. İkinci Abdülhamit maaşsız ders okuttukları dört sene zarfında dersiâmlara Hazine-i Hassadan dörder lira maaş tahsisini usul ittihaz etmişti. Ruus ita ve maaş tahsisi üzerine Hazine-i Hassadan bağlanan maaşlar

kesilirdi. Okuttuğu talebeye icazet veren Dersiâmlar hakkında müciz dersiâm tâbiri kullanılırdı.

DERS NAZIRI (درس ناظری) [*Mek.*] Derslerin vakt ü zamaniyle ve muallimleri tarafından yoliyle okutulup okutulmadığına bakmakla mükellef memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız bir mektebin bu işle meşgul müstakil memuru olduğu gibi birkaç mektebe birden bakan ders nazırları da vardı.

DERS VEKİLİ (درس وکیلی) [*Ilm.*] Ders okutması şeyhülislâmlara meşrut olan Beyazıt medresesinde bu vazifeyi vekâleten ifa etmek üzere kibar-ı müderrisîn arasından tâyin edilen zatın unvanı idi. Sonraları medreselerde tedrisatla ve talebeye nezaretle mükellef resmî bir memur mevkiinde kaldı. Bu vazife Osmanlıların son günlerine kadar devam etmiştir.

DERUHDE (درعهده) [*İda.*] Uhdesinde, üzerinde mânasına gelir bir tâbirdir. Deruhte etmek de kullanılırdı ki üzerine almak demektir.

DERVAZE (دروازه) [*Mim.*] Büyük kal'a ve şehir kapılarına eskiden verilen addır. Farsça der kapı, vaz açık mânasına geldiğinden dervaze açık duran, ihtiyaç görülmedikçe kapanmıyan büyük kapı demektir.

Nitekim ola sâlim bu hisar şişe divarın
Gezend-i mancınık-ı fitneden dervaze vü suri
Nef'î

DERVİŞ (درویش) [*Sof.*] Tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan derviş; fakir, yoksul, hattâ dilenci mânalarınadır. Bu son mâna «derviz» ve «dervij» kelimelerindendir ki ikisi de «teseül» demektir. Sonra bu lâfız tarikatlerden birisine mensup olan mânasında kullanılmıştır. Çünkü tarikat mensuplarının çoğu fakir bulunuyordu. İçlerinde nefsinin gururunu kırmak için teseül edenler de vardı. Hele derviş mukallidlerinin çoğunu dilenciler teşkil ediyordu. Bunlar tarikat kisvesini halkı avlamak için giymiş birtakım kalleşler idi. Hakiki derviş, kanaatin son derecesini ihtiyar ederek aç kaldığı halde halktan bir şey istemeğe tenezzül göstermezdi. Bir Mevlevi dervişinin üç gün aç kalmayınca bir lokma ekmek talebinde bulunmaması tarikati icabı idi.

Derviş kelimesinin sofiyece bir mânası daha vardı ki «kapı eşiği» demekti. Yani derviş olanın kapı eşiği gibi ayaklar altında çiğnense bile tahammül etmesi lâzım geliyordu. Bu münasebetle derviş olanlar kapılardan girip çıkarken eşiğe basmazlardı.

Derviş lâfzının lûgavi mânası Farsça olduğu gibi ıstılahi mefhumu da Acemistan'da zuhûr etmiş ve oradan etrafa yayılmıştır. Araplar bile o mefhumu ifade eden Farsça lâfzı aynen almışlar ve «deraviş» diye lisanlarında cemilendirmişlerdi ki hâlâ da Arap memleketlerinde kullanılmaktadır.

Derviş kelimesi; bir şeyhin biati ve terbiyesi altında bulunan demek olduğu halde sonraları mânası şeyhe de, dervişe de tâmim edilmiş, «filân, falan şeyhin dervişidir» denildiği gibi «şeyh filân efendi hakikaten derviş bir adamdır» denilmeye de başlanmış ve buradaki derviş ile «tarikat mensubu» mânası kasdedilerek «şeyh filân efendi, tam tarikat ehli bir kimsedir» mefhumu anlatılmak istenmişti.

Mütevazı, ârif, kanaatkâr ve lâübali kimselere de «derviş meşrep» denilir. Hülâsası derviş kelimesi «dervişlik» mânasında da kullanılırdı.

Farisîde bir «derviş-i sultan dil» terkibi vardır ki Hazret-i Peygambere işarettir ve «padişah gönüllü fakir» demektir. Bununla Zat-i Risalet'in serveti olmadığı halde fevkalâde bir kalb zenginliği bulunduğu anlatılmaktadır.

Derviş tâbirine ait birkaç atasözü:

Derviş olan dilriş olur.
Eğer gani eğer derviş, para ile biter her iş, parası olmıyan derviş, gezer divane divane.
Derviş şeyhine baba himmet demiş, şeyhi de oğul hizmet demiş.
Dervişin fikri ne ise zikri de odur.
Sâdi dervişi gibi dondu kaldı.
Gâvurun tembeli keşiş, Müslümanın tembeli derviş.
Derviş tekkede, hacı Mekkede.

Sayesin derviş-i bi berk ü nevadan dûr eden
Saklasın ârayiş-i tâbûte nahl-i kametin
Mantıkî

DERVİŞ HIRKASI (درویش خرقه‌سی) [*Sof.*] Mevlevilerin giydikleri üstlük hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlana'nın giydiği çok uzun kollu geniş hırkanın aynı idi. Semahaneye de bununla girilirdi. Rengi siyah yahut koyu lâcivertti. Uzun ve hafifçe sağ tarafa iğilmiş olan sikke altında bu bol ve geniş hırka mevlevilere tevhit içinde göze çok hoş görünen bir azamet verirdi. Bununla beraber adına bakılırsa bunu alelade dikişli hırkalar gibi içi pamuklu zannetmemelidir. Hırka bütün tarikatlar arasında üst libasına verilen bir simdir. Bektaşilerde üste giyilen abalara hırka denildiği gibi yalın-

kat kumaştan yapılan mevlevilerin derviş hırkalarına da ayni tâbir kabul edilmişti.

DERVİŞLİK (درويشلك) [*Sof.*] Tarikat ve tarikate mensubiyet mânasını ifade eder bir tâbirdir. Yunus Emre'nin:

Dervişlik baştadır taçta değildir
Kızdırmak oddadır sacta değildir

beyitinde olduğu gibi.

Dervişlik, yani tarikat; şeriat hükümlerinin maksadı ve mânası anlaşılarak kemal-i ihlâs ile tatbik edilmesidir. Binaenaleyh şeriatsız, yahut şeriate muhalif dervişlik olmaz.

Hazreti Mevlana mesnevinin beşinci cildi mukaddemesinde derki: «Şeriat, tıp ilmini öğrenmek, tarikat tıbbın tavsiyesine göre perhiz etmek ve ilâç yemek, hakikat ise bunları yaptıktan sonra ebedî bir sıhhate ermek demektir.» Üstat Tahir Olgun'un vermek lutfunda bulundukları malûmata göre cismanî marazlar nasıl tıp vasıtasiyle tedavi ediliyorsa ruhanî garazlar da - manevî tıp demek olan - dervişlik vasıtasiyle ve bir şeyhin tavsiyesiyle ıslah olunur. Bir hastanın müdavi bir tabibe ihtiyacı olduğu gibi bir dervişin de bir şeyhe ihtiyacı vardır. Kitaplar vasıtasiyle seyr ve sülûke çalışmak, Tıp kitapları okuyup kendini tedavi etmiye kalkışmak gibi olur.

Hastalıklar muhtelif, teşhis ve tedaviler farklı olduğundan her hekimin tedavisi ayrıdır. Bunun gibi emraz-ı ahlâkiyye mütehassısı bulunan büyük şeyhler de kendi teşhislerine göre birer tedavi usulü vaz etmişlerdir ki füruatta farklı görülen o usullere Dervişlik ve tarikat denilmiştir. Meselâ bazı tarikatlarda züht ve kanaate ehemmiyyet verilmiş ve sâlikleri terk ve tecerrüde teşvik olunmuştur. Bazılarında ise züht'den maksat malsızlık değil alâkasızlıktır. Sâlik için gönül bağı olmayan mal ve menalin seyr ve sülûke zararı değil faydası dokunur denilerek servet sahibi olmak caiz görülmüştür.

Sofiye kavlince ilk derviş cemaatı olan eshab-ı kiramın zenginleri bulunduğu gibi Abdülkadir-i Geylani, Şeyh Sadrettin-i Konevi, Şeyh Ubeydullah-ı İhrar misillû büyük Şeyhlerin de zengin olanları vardı. Hazret-i Mevlana da bu cihetı caiz görmüş ve «dünya, Allahtan gafil olmaktır.-Yoksa, kumaş,-gümüş, oğul, ve zevce sahibi olmak değildir. Din yolunda sarfetmek üzere malın bulunursa öyle bir mal için Hazret-i Peygamber (Helâl mal, sâlih bir kimse için ne kadar iyidir.) buyurmuştur. Su, geminin içine girerse onu batırır, altında bulunursa selâmetle yürütür. Sen de mal muhabbetini ayakların altına alabilirsen seyr ve sulûk denizinde selâmetle yüzersin.) buyurmuş, lâkin kendisi zühd ve kanaatı iltizam ederek fakirâne bir hayat geçirmiştir. Tarikatlar arasındaki bu gibi sûri farkları görebilmek için sofiye kitaplarına ve tarikatnamelere bakmalıdır.

Yahudilikte âbitlik, nasraniyette târik-i dünyalık olduğu gibi Müslümanlıkta da Dervişlik vardır. Bu münasebetle hıristiyan manastırları ile müsliman zaviyeleri arasında her cihetten değil bir cihetten benzerlik bulunur.

Hazret-i Peygamberin hayatında «Ashab-ı Suffe» denilen bir cemaat vardı. Bunların Medine'de yeri, yurdu, işi ve gücü olmadığından Mescid-i Nebevi'nin yanıbaşındaki bir sundurma altında barınırlardı. Bir kısmı bizzat Resulullah Hazretleri, diğerlerini sair sahabe doyururdu. Sofiyece bunların suffesi yani altında barındıkları sundurma, ilk zaviye ve kendileri ilk zaviyenişin dervişler sayılır. Ashab-ı suffe arasına sonradan bir takım tenbel, riyakâr herifler de karıştığından sayıları 400 ü bulmuş ve Hazret-i Ömer'in hilâfetinde dernekleri dağıtılmıştır, Sonra hicretin XV inci yılında vefat etmiş olan Kûfeli Ebu Haşim tarafından Remle'de ilk tekke açıldı. Bu Ebu Haşim birinci olarak Sofi unvanını alan zattır. Evvelce tarikat mensuplarına «Zâhit» denilirken bir takım mukallitlerin de o unvan-ı takınmalarına binaen hakiki dervişler «Sofiyye» unvan-ı umumisiyle onlardan ayrıldılar. Muahharen müslüman memleketlerinin her birinde tekkeler, zaviyeler ve cesim âsitaneler yapıldı. Müslüman hükümdarlar bu hususa ehemmiyet verdiler. Timur gibi cihanlar yıkan ve hanümanlar yakan bir müstevli bile «Ahmet Yesevi» nin «Yesi» deki türbe ve tekkesini tamir ve tevsi ettirmişti.

Mısırda kölemenler devrinde bütün Mısır dervişlerinin resmi reisi olmak üzere bir «Şeyhül-Meşayih) lik ihdas olundu.

Selçukiler ve Osmanlılar da birçok tekâya ve zevaya yaptırmışlardı. Bursa'nın fethini müteakip Uludağ etekleri zaviyeler ve türbelerle doldu. Hattâ Osmanlılığın teessüsünden evvel Eskişehir'de «Şeyh Edebalı» nın tekkesi mevcuttu. İstanbul'un fethinden sonra oranın bazı kiliseleri cami yapıldığı gibi bazıları da tekke haline konuldu ki Yedikule civarındaki İmrahor Tekkesi bunlardan biridir. Dördüncü Mehmet devrinde ve «yesağ-ı bed» terkibinin gösterdiği hicrî 1077 senesinde Mevlevi âyininin icrası — Kadızadenin müzevirliği ile — menedilmiş, on sekiz sene sonra yani (nağme) kelimesinin bildirdiği 1095 tarihinde yeniden icrasına müsaade olunmuştur. Şark vilâyetle-

rinde Şeyh Sait isyanının zuhûru dolayısiyle de Cumhuriyet Hükümeti tarafından 1925 tarihinde tekkeler kapatılmış, tarikatler ilga edilmiş ve âyinlerinin icrası kanun-i mahsus ile menolunmuştur.

Nefes:

Dinle imanım
Dervişlik özüne hâkim olmaktır
Esir-i nefs olan derviş değildir
Aşkı rehber edip Hakkı bulmaktır
Keşkül, teber, asâ, tiğ, şiş değildir.

İbadet namına dalgın otarma
Bağırma, tepinme, göğsüne vurma
Ya hû, ya Hak diye köpürüp durma
Zikr-i Hak hazm için geviş değildir.

Sırr-ı hakikati gönülden öğren
Gönüldür aşk ile didarı gören
Ârif-i agâha o zevki veren
Benk ü bâde, afyon, haşhaş değildir.

Dünyada cennete girenler varsa
Veçh-i Hakkı ayan görenler varsa
En-el-Hak sırrına erenler varsa
Sarhoşluk yüzünden ermiş değildir.

Boz yılanı tuttu, çivi yuttu erler
Pirimiz divarı yürüttü derler
Keramet olsa da böyle hünerler
İnsanlığa yarar bir iş değildir.

Filâna ta'n edip falanı dövme
Göçüp gidenlerin keyfine değme
Bugünkü yezide sen boyun eğme
Derviş hürdür, nefer memiş değildir.

Keramet umma hiç necef taşından
Ayrılma insandan öz kardeşinden
Hakkı göremezsin bağlar başından
Gerçek er sultandır keşiş değildir.

Mamurede doğar manevi insan
Terbiyeyle büyür kudret-i iman
Senin aradığın nimet-i irfan
Yaban yerde biter yemiş değildir.

Ham ervah her yerde var yığın yığın
Nedir onlarla verip aldığın
Uzlete mail olan gönlüne sığın
Cihan gönül kadar geniş değildir.

Rıza'dan himmet al berzahta kalma
Serden geçmedinse ammana dalma
Dervişlik sözünü ağzına alma
Demir leblebidir, kişniş değildir.
Rıza Tevfik

DERYA BEYİ (دریا بکی) [*Bah.*] Osmanlıların ilk zamanlarında teşkil ettikleri donanmanın Başbuğuna verilen unvandır. Gemilerin her biri de Reis namını alan birinin idaresi altında bulunurdu. Deryabeyi Mirliva payesinde idi, ve Gelibolu sancağının mutasarrıfı bulunurdu. Memleket büyüyünce, bahusus sahiller çoğalarak donanmanın da arttırılmasına lüzum görülünce Reislere İtalyancadan alınan «kapudan» «Kaptan», Deryabeyine de «Kaptan-ı Derya» denilmeye başlandı,

DERYA BEYLERİ (دریا بکلری) [*Bah.*] Kaptanpaşa eyaletini teşkil eden sancak beylerine verilen unvandır. Bunlar hazırladıkları gemilerle sefere iştirak ederler ve bahriye işlerinde kullanılırlardı. Devletin asıl donanmasından başka olan bu gemiler donanmanın ikinci ve ihtiyat kısmını teşkil ederdi. Bunlara «bey gemileri» denilirdi. Bunun esası Yavuz Sultan Selim zamanında kurulmuş idi. Bilâhara Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kaptan paşa eyaleti teşkil ve bunlar da o sancağa rabtedildi. Kaptan paşa eyaletinin merkezi Gelibolu idi. Eyalete bağlı olan sancaklar da şunlardı: Ağrıboz İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlıeli, Rodos, Sakız, Nakşe, Mehdiye.

DERYADİL (دریا دل) [*Hal*] Mecaz yoliyle havsalası geniş, kayıtsız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yürü Deryâdil olap eyle tehammül yoksa
Rüzgârın önüne düşmiyen âdem yorulur
Lâ

DERYA KALEMİ (دریا قلمی) [*Mal.*] Maliye nezareti ile ondan evvelki defterdarlık zamanında denizle alâkalı işlere ait muamelelerin görüldüğü kalemin adı idi. Tecrübeye ehemmiyet verilmeğe başlandıktan sonra mensucat ticareti muameleleri de bu kalemede görülürdü. Bahriye nezaretinin teşkilinden sonra deniz işlerinin idarî kısımları Bahriye nezaretince, paraya taalluk eden muameleleri de Maliye Nezaretindeki Muhasebece görülmeğe başlamıştır.

DERYAKEŞ (دریاکش) [*Hal.*] Mecaz yoliyle daimî sarhoş, sarhoşluğu kötü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir zaman Rum'da Deryakeş idik ey sakî
Şimdi İran'da kanaat ederiz Çay ile Biz
Raşit

DERYA MİSAL (دریا مثال) [*Hal.*] Mecaz yoliyle pek çok yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Derya misal Askerin içre alemlerin
Feth ü zafer sefinesine açdı Bâdban
Baki

DESPOT (دسپوت) [*İda*] Rumların ruhani reislerine verilen unvandır. Rumca Despotis

kelimesinden meydana gelmiştir. (Lehçe-i Osmani) de «Yunaniden ağa manasına. hâlâ metropolitlere denir.» Izahatı vardır. Fransızca müstebit demektir.

DESTAN (دستان) [*Ed*] Bir vak'a veyahut muayyen bir keyfiyet hakkında söylenen manzum sözlere verilen addır. «Bürhan-ı katı» da «destan mekir ve hile ve tezvir ve lâf ve herze mânasına gelir. Rüstem'in pederi dünyaya geldiği zaman kaşı ve kirpiği ve saçı beyaz olmakla pederi Sam bu benim oğlum değildir deyu mekir ve hile edip Guh-ul-Burzde bıraktı. Bu sebeple destan itlâk eylediler ve sürud ve teganni mânasına gelir ve andelibe hezar destan dedikleri bundan mehuzdur» suretinde izah olunmuştur. Divan şairleri Destan adını verdikleri bu türlü şiirleri aruz vezniyle mesnevi şeklinde yazarlardı. Halk şairleri ise destanlarını koşma tarzında onbir heceli olarak vücude getirirler. Bendlerinin sayısı muayyen değildir. Bir vakayı bir hâdiseyi, kâinatın yaradılışı ve saireyi hikâye eder. İfade ettiği mevzua göre isim alır: Harbten, musibetten bâhis ise «destan»; hilkata yani mebde ve maada dair Bektaşi şiirleri ise «devriye»; Kerbelâ hâdisesini tasvir ediyorsa «mersiye»; rindane ve kalenderane ise «nefes» denilir. bir vakayı hikâye eden destanların tarihin karanlık noktalarını aydınlatmak hususunda hizmeti büyüktür. Hicri 1200 senesi başlarında vuku bulan Mudurnu yangını hakkında söylenmiş olan aşağıda vazılı kaili meçhul destan ateşin saldırışını ve o memleket tarihini, o zamanki itikadın unutulmuş bir safhasını anlatır:

Yatsı vakti geldi bir kaza
Kapladı cihanı ün ile seda
Müstehak olmasa yakmazdı Hüda
Yandı viran oldu Güzel Mudurnu

Kol kol dört yanımız ateş bağladı
Ehl-i islâm onu görüp ağladı
İki saat içre yandı, sağladı;
Yandı, viran oldu Güzel Mudurnu

(Cihangir) den (Gaygana) ya dayandı,
Ehl-i İslâm buna nice dayandı?
(Haseki ağa) da odlara yandı,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

(Büyük Cami) ateş aldı, inledi,
Yanında (Fahreddin) anı dinledi;
Emr-i Hak olduğun cümle anladı,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

Ateş aldı, cihan doldu felekler,
Hazır oldu bölük bölük melekler,
Taksirat bizdedir geçmez dilekler,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

Cihanda olmamış buna nazire,
Yandı gitti bunca zad ü zahire,
Cümle ağniyası döndü fakire,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

Dağ başının bakmaz mısın göçüne?
Meyvaların, hayvanların suçu ne?
Cümle bizim isyanların ucuua,
Yandı, viran oldu güzel Mudarnu.

Bir kazadır geldi, çaresi şükür!
Onu kuldan bilmek demişler: «küfür!»
Def'i mümkün değil. takdir de budur
Mamur iken viran oldu Mudurnu.

Destanların diğer bir şekli daha vardır ki, bu destanda olduğu gibi, bir mısra' her bendin sonunda (nakarat) gibi bulundurulmaz. Tıpkı koşmalarda olduğu gibi her bendin son mısraı birinci bendin birinci ve dördüncü mısralariyle aynı kafiyede ve mevzua bir şeyler ilâve ve mânayı ikmal eden mısralar olur ki asıl destanın şekli budur.

Halk şairleri muharebelere, meşhur adamlara, hususi ve gülünç vakalara. hattâ kedi ile sıçan arasındaki maceralara dair destanlar tanzim etmişlerdir. Nitekim yaz ile kışın muhaveresine dair pek eski bir Türk Ozanı tarafından tertip edilmiş bir destanın bazı parçaları Divan-ı Lûgat-üt-Türk'de münderiçtir.

Bir de «Millî destan» vardır ki her kavmin efsanevi tarihinden, mabutlarından, kahramanlarından, muharebe ve zaferlerinden, hulâsa eski mefahirinden bahseder. Bu menkıbevi vakalar ayrı ayrı olarak halk tarafından nakl edilegelir. Sonra Millî bir şair bu parça parça nakliyatı bir araya toplar, Millî bir destan meydana getirir.

Yunanlıların (İlyad)ı ve (Odise)si, İran'ın (Şehname)si, Hintli'lerin (Romayana)sı, Finlerin (Kalavala)sı gibi ki Omiros, Firdevsi, Valmiki, Lozo'nun kalemleriyle zaptedilmişlerdir. Türklerin de mütaaddit ve mütenevvi destan parçaları vardır. Fakat bunlar henüz toplanmamış ve bir araya getirilmemiştir.

Destanları saz şairleri hususi bir makamla semai kahvelerinde başka bir ahenkle okurlardı.

DESTAR (دستار) [*İlm.*] Başa giyilen takke, fes ve emsali şeyler üzerine sarılan sarık mânasına gelen bir tâbirdir. Eskiden başta ulema olmak üzere hemen her meslek erbabı başına sarık sarardı. Destar evvelleri gelişigüzel sarıldığı halde Birinci Sultan Ahmet devrinde bir-

takım usule tâbi tutulmuş ve o münasebetle de muhtelif isimler almıştır. Kafesi destar, örfî destar bu kabîl tâbirlerdendir. Kafesî destar; hacegân kavuklarının üzerinde görüldüğü gibi katmerleri kafesi teşkil eden kordele inceliğinde bir sarıktı. Örfî destar ise vaktiyle ulemanın sardığı pamuklu sarıktı. Mevleviler diğer Mevlevi tâbirleri gibi buna da şerif ilâve ederler, «destar-ı şerif» derlerdi. Padişahların sarıklarına da «destar-ı hümayun» denirdi. İsm-i tasgiri olan «destarçe» mendil demektir.

Bir lûûb ile sarılmışa benzer ki o raksa
Tâkat götüren şeyhte destar bozulmaz
Sâbit

Gahili riş, cübbe vü destar,
Âlem içinde sikke saret eder.
Açmayup perdeyi sükût etsin,
Yoksa kendaya çok mazarrat eder.
Lâ

DESTAR BEHA (دستار بها) [*Mal.*] Sarık parası mânasına gelen bir tâbirdir. Tanzimattan evvel asker ve sivil memurlara bu namla para verilirdi.

§ Mevlevi tâbirlerindendir Mevlânanın evlâtlarına sarık parası olmak üzere birtakım köyler vakfedilmişti. Bu köyler «Evkaf-ı Celâliye» de dâhildi.

DESTARBENT (دستار بند) [*Ilm.*] Sarık saran, sarıklı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destar, Farsça sarık demektir.

DESTAR-I HÜMAYUN (دستارهمایون) [*Sof.*] Padişahların başlarına sardıkları sarık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası padişah sarığı demektir.

DESTAR-I ŞERİF (دستارشریف) [*Sar.*] Mevlevilerin başlarına giydikleri sikke adı verilen başlığın üzerine sarılan sarık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Destar, Farsça sarık demektir. Sikkepuş olanların urefasına bir imtiyaz alâmeti olarak verilirdi. Şeyhlerin, tarikatçıların, neyzen ve kudümzenlerin, hattâ kazancı'nın destarı vardı. Destar, Çelebi efendinin icazetnamesi ile sarılabilirdi. Mesnevihanlara mahsus ayrıca destar da vardı. Halim Çelebi tarafından verilen bir destar icazetnamesi: «Dâhil-i tarik-üz-zevk vel vicdan, sâlik-i meslek-üş-şevk vel-irfan ruh-u pürfütuhum arafetlû Mehmet Tahir-ül-Mevlevi Dede efendi dame feyzuhu tahiyyat-ı vâfiye ve teslimat-ı sâfiye iblâğiyle inha olunur ki fıtrat-ı zatiyenize mevhibe-i rabbani ve tevfikat-ı samedani olan fadıl ve fazl-ı hakikiniz icabınca cedd-i emcedim kutb-ül-arş-ül-hilâfe ve şems-i sema-ür-re'fe kıblet-ül-ârifîn ve kıdvet-üt-taifîn sultan-ül-kâmilîn vâris-i ekmel-ül-mürsilîn cenab-ı Mevlânâ Celâleddin azzem-Allahü zikrühu ve radıyallahü anhü efendimiz hazretlerine ezelî ve ebedî intisap ile tarikat-ı âliyemizde derkâr olan rabıta ve teslimiyet ve kıdeminize binaen neseben ve tarikaten dai-i fakire mevrus ve mevhup icaze üzerine mesnevihanlara mahsus olan destar-ı şerif misillû kenarı açık destar-ı şerif sarınmak bu kere tarafımızdan destur ve icazet verilmiş olmakla eyyam ve leyali-i mübareke ve resmiyede hame-i fezail allâmenizi tac-ı imamedar-ı Evliyaullah ile tezyin ve tenvir eyliyesiz. Baki veffakinallah ve iyyaküm velhamdü lillâh ve selâmün alâ ibadihillezine istafa fi cümadelûlâ sene ihda ve erbain ve selâse mie ve elf.

Cânişin-i hazret-i Mevlânâ
Mesnevihan eş-şeyh-ül-fakir
Abdülhalim bin Hazret-i
Mevlâna

Destarlar evvelce dolama olarak sarılırdı. Birinci Sultan Ahmet devrinde kafesli destarlar sarılmak taammüm ettiği sırada Mevleviler de bu yolda sarmağa başlamışlardır.

Mevlânânın menakıbinde Sultan Veled'in ayna karşısında sarık sardığını gören babasının menettiği ve dolama sarılmasının tavsiye edildiği yazılıdır.

DESTARİ (دستاری) [*Sar.*] Sarıkçı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destar, sarık demektir.

DESTARPUŞ (دستار پوش) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sikkesine destar sarabilmek imtiyazını haiz demektir. Destar, Farsça sarık demektir.

DESTAR SUYU (دستارصویی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlânânın sandukası üstündeki destarın ucunun batırıldığı su hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu su bazı kimselerce şifa niyetiyle içilirdi. Mevlânâ türbesine girilince sol tarafta sed üzerinde gayet müsenna' bir kazan vardır. Bu kazanın ismi mevleviler beyninde (Nisan tası) idi. Kubbe-i hadrânın üstüne yâğan nisan rahmetinden biriken su ile doldurulan bu kazana Destar-ı şeriflerin uçları batırılır, istişfa için istiyenlere verilmek üzere hazırlanırdı. Bu suya da Destar suyu denilirdi.

DESTE (دسته) [*San.*] Tezhip istilâhı olarak Deste on yaprak altın varaktan ibaret paket hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Mus.*] Sazın sap denilen kısmına eskiden verilen addır. Sazın baş tarafına «çanak» denilir di. Farsça bir kelime olan Deste bunlardan başka demet, takım takım bağlanmış her türlü şey mânalarına geldiği gibi havan eli mânasına da gelir.

Cümle âvihtedir mih-ı süveydasında
Deste ber deste mekalid-i umur-ı âlem.
Nabi

DESTEGÜL (دستەگل) [*Sof.*] Kollu salta ile uzun cübbeye verilen addır. Mevlevi dervişleri bunu hücrede bulundukları sırada giyerlerdi. Ayin esnasında tennure iktisa ederler, bellerine de elifi nemet ismi verilen kemeri sararlardı. Bektaşilerin destegül adını verdikleri üstlük hayderiden uzun, cübbeden kısa ve kolsuzdu.

Mevlevilerinki ise uzun kollu, bel hizasında nihayetlenen bir nevi hayderiye idi. Tennure üstüne de giyilirdi.

DESTEMORA (دستەمورا) [*Bah.*] Bir direğin üzerine cıvadıra ilerisine sürülen çubuk veyahut bastonu yerinde tutmak için direk veya cıvadıra zıvanasına geçirilen iki delikli bir kütük veya demirden yapılmış çemberin adıdır. Deliklerden biri yuvarlak, öteki dört köşedir.

DESTESENK (دستەسنك) [*San.*] Ezme işinde kullanılan billûr veya mermerden yapılmış alete verilen addır. Muhtelif şekilde yapılan bu alete halk arasında (Havan eli) denilir: Bununla eski ressamlar ve mücellitler lüzumlu şeyleri mermer ve billûr levhalar üzerinde ezerlerdi. Bunu eskiden sıvacı ve nakkaş esnafı da kireç ezmek için kullanırlardı. Üstüvani şekilde olanlarına ve ufki olarak iki taraftan tutulanlara merdane denir. Bunlar matbaalarda mürekkep ezmek, veya taşa mürekkep sürmek için kullanılırdı.

DESTE SÜTUN (دستە ستون) [*Mim.*] Birbirine yapışık bir çok sütunlardan vücuda gelen ayağın adı idi. Bu şekil ayaklara gotik mimarisinde çok tesadüf edilir.

DESTE TAHTASI (دستەتختەسی) [*Mim.*] Eskiden kullanılan tahta nevilerinden birine verilen addır. Bu tahtaların eb'adı 5 veya 1,5 arşındı.

DESTİBAZ (دستباز) [*San*] Eskiden şubedebaz adı verilen hokkabazların testi ile gösterdikleri hüner oyunu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir testi üzerine dört kollu bir ağaç konur, biribiri üzerine içleri su dolu çiçek koymaya mahsus vazo şeklinde yirmi şişe sıralanarak üstüne bir tabla, tablanın üstüne de üç büyük şişe konulurdu. Oyuncu bunları heyetiyle alıp başının üzerine koyar ve hiç bir kazaya meydan vermeden raksederdi. Zâhiren basit görünen, fakat hakikatte büyük bir meleke ve mümareseye ihtiyaç gösteren bu hüner oyununda şişeler de bulunduğu için buna «şişebaz» da denilirdi.

DESTİMAL (دستمال) [*San.*] Farsça el silecek bez, elbezi, yağlık, mendil demek olan bu kelime ıstılah olarak ramazanın onbeşinde yapılan hırka-i saadet ziyareti münasebetiyle ziyaretçilere hırka-i şerif ziyaretini mütaakip bizzat padişahlar tarafından verilen mendil büyüklüğündeki tülbendin adı idi. Destimalın ortasına baskı ile ve talik yazı ile

نور الهدی
قلنا به تکریما
صلوا علیه وسلموا
تسلیما

dört köşeye de:

Hırka-i Hazret-i Fahr-i Rüsüle
Atlas-i çarh olamaz payendaz
Yüz sürüp zeyline takbil ederek
Kıl şefi-i ümeme arz-ı niyaz

yazılı idi (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikaya göre (25 No. 1183, sıra 203) bunun daha başka yerlerde de kullanıldığı anlaşılıyor. Vesika aynen şöyledir:

«Hazinedar başı ağa Sancağ-ı Şerif için yirmi deste şerbeti alâ destimal veresiz.»

Matem-i firkatla her dem çağlıyan gözyaşımı
Destimal-ı tesliyetle saklayıp silmekte güç.
Mahmut Celâleddin Paşa

DESTUR (دستور) [*Sof.*] Bir yere girilirken izin isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir Halk arasında müsaade, izin yerinde kullanıldığı gibi savulunuz, yol veriniz, kimse olmasın makamında da kullanılır.

Vermişti mizac-ı hünerle destur
Terk-i edep etselerde mâzur
Nabi

Dilinde besmele olsun; elinde sure-i nur
Kesende sade möhr.. kimse çarpamaz.. Destur!
Mehmet Akif

Bektaşilerde nefes okuyacak can evvelâ destur der, babanın eyvallah demesini beklerdi. Baba eyvallah demedikçe okuyamazdı.

[*Sar.*] Kalfaların saraylıların bulunduğu odalardan birine girdikleri sırada selâm maka-

mında kullandıkları bir tâbirdir. Söze başlıyacakları sırada ruhsat talebi makamında «desturun» derlerdi.

DESTUR İSTEMEK (دستور ایستمك) [*Sof.-Sar.*] Girmek için müsaade talebi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan destur izin, ruhsat demektir.

DESTURLU (دستورلی) [*Ask - Sar - Sof.*] Mezun, izinli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destur=Farsça izin, ruhsat demektir.

DESTURUN (دستورن) [*Sar.*] Kalfalardan birinin saraylıların bulundukları odada söze başlıyacakları sırada ruhsat makamında kullandıkları bir tâbirdir. Kalfalar saraylıların bulunduğu odaya girdikleri zaman selâm makamında «desturun» derlerdi.

DEŞNE (دشنه) [*Ede.*] Farsça hançer mânasına gelir bir tâbirdir.

Bir tâb virdi kaşlarına seng-i vesme kim
Ancak o tâbi deşneye seng-i fesan virir.
Nedim

DEV (دیو) [*Met.*] Esatirî mahlûkat hakkında kullanılır bi tâbirdir. Günahların müşahhas şekli olan habis ruhlar, zulmet hâkimleri diye de tevehhüm edilmiştir. Halk arasında Dev diye telâffuz olunan bu iâbîrin Arapçası şeytan demek olan Div'dir. Ahriman'ın mahlûkları telâkki edilen devlerin sayısı pek çok olduğu gibi bunlarla yapılmış mücadeleler de kitaplara kadar geçmiştir. İran mitolojisine göre siyah ve beyaz olmak üzere iki nevi vardır.

Ol Süleyman'ın şükûhu dive sılmış restehiz
Bu Süleyman savleti küffarı etmiş tarımar
Fuzuli

DEVALİB RESMİ (دوالیب رسمی) [*Mal.*] Musul ve havalisindeki bostanlarda mevcut olan dolaplardan öşre mukabil kovaların adedine göre alınan resimdir. Devalib; dolabın cem'idir.

DEVAİR-İ MÜTEVAZİYE (دوائر متوازیه) [*Ast.*] Üstüva hattına muvazi olarak geçen küçük dairelere verilen addır. Bunlara «devair-i uruz» da denilirdi.

DEVAİRİ URUZ (دوائر عروض) [*Ast.*] Üstüva hattına muvazi olarak geçen küçük dairelere verilen addır, Bunlara «devair-i mütevaziye» de denilirdi.

DEVAT (دوات) [*San.*] Hokka ve kalem muhafazası vazifelerini ayni zamanda gören divid'in Arapça ismidir. Halk lisanında divit suretinde kullanılan bu alet eski zamanlarda yazıda Arapçası olan Devat istimal olunurdu. (Kamus-u Osmani) de «yazı takımı, hokkalı kalemdan ki Türkçede tahrif olunarak divit denilir» suretinde izah olunmuştur.

Gân denir cevher-i tahririne ol nihrinin
Bu kadar sarfedemez olsa devatı mahzen
İzzet Molla

DEVATDAR (دواتدار) [*Ida.*] Farsça Devat tutan, divitçi demek olan bu tâbir vezir dairelerine mensup ağalardan birine verilen unvandı. Yazıcı mânasına da gelirdi. Halk arasında divit şeklinde kullanılan devat şimdiki dolma kalemin yerini tutan bir yazı aleti idi.

Devatdar Memlûk imparatorluğunda bir mansıp unvanı idi. Devatdar candar ve sırkâtibi ile birlikte sultana gelen mektup ve evrakı alır ve gönderilecek bütün kâğıtları sultana imza ettirirdi. Memlûkların aylık timar işlerine de bakarlardı. Bu unvan Fatimiler devrinde de mevcuttu. Onlar da ve sonra Osmanlı vezir dairelerinde kâtip yerinde kullanılmıştır.

DEV AYNASINA BAKMAK (دیو آینه‌سنه باقمق) [*Hal.*] Kendini beğenmek, kendini büyük görmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVECİ (دوه‌جی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 29 uncu ortaya verilen addır. Bu ortaya «Atik Şütürban ağa» dahi denilirdi. Şütür; Farsça deve demektir.

DEVE RESMİ (دوه رسمی) [*Mal.*] Develerden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. At, katır, öküz, manda gibi ehlî hayvanlar tâbiri altında birleştirilmesi kabil olan bu resmin öteki hayvanlardan olduğu gibi develerden de, baş üzerinden alınması ihtisap resmi ve hayvanat-ı ehliye resmi konulduğu zaman başlamıştır.

DEVESİ HACI (دوه‌سی حاجی) [*Hal.*] Hacı olup ta hal ve şanına yakışmıyacak hareketlerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEVE TABANI (دوه طبانی) [*San.*] Eskiden kullanılan işret kadehlerinden birinin adı idi. Bundan başka at kulağı, sığır topuğu adı verilen kadehler de vardı. Muhtelif büyüklükte olan bu kadehler şekillerinden dolayı bu isimleri almışlardı.

İster gussayı kaldırmagıçün hâtırdan
Çekelim at kulağı mı deve tabanı mı var
Sabit

§ [*Gıy.*] Bursada dokunan bir nevi kumaşa da bu ad verilirdi.

DEVHAT-ÜZ-ZEHEB (دوحة الذهب) [*Saf.*] İmam Ali'yi takdis etme manasına gelir bir tâbirdir. Devha arapça büyük, ulu ağaç, demektir. Tarikatların çoğunun kökü Ali'ye dayandığı için büyük altın ağaç demek olan bu tâbir Sofiyece kullanılmıştır.

DEVİR (دور) [*Ast.-Ed.*] Arapça bir kelime olup dairevi bir hareketle dönmek, dolanmak mânasına gelen bu tâbir, hakiki ve mecazi manada bir şeyin kısa veya uzun bir hareketten sonra ilk vaziyete dönerek tekrar ayni harekete geçmesidir. Muhtelif ilimlerde bu aslî mânadan muhtelif ıstılahlar meydana gelmiştir:

1 — Astronomide sabite ve seyyarelerin bir dolanım müddetidir. Meselâ felek-i sevâbitin her noktası 24 saat sonra, tekrar o müddetten evvel bulunduğu yerde bulunur. Sonraları dairevi hareket kaydına ehemmiyet verilmiyerek sırf muttariden vaki olan astronomik hâdiselerin, başlamalariyle sona ermeleri arasındaki müddete, meselâ iki yıldızın kıranın üst üste iki defa vukuu arasında geçen müddete de devir denilmişti. Devir hesapları feleğin dönüşüne bağlı olduğundan, takvimde muttariden tekerrür eden hâdiseler arasındaki müddete, gerek dinî mülâhazalarla ve gerek itibarî olarak tahdit edilen adedi muayyen zaman birliklerinden mürekkep daha imtidatlı bir zaman birliğine de devir denilir.

(H. Ritter) in verdiği izahata göre: (İslâm Ansiklopedisi devir maddesi) Astrolojide yıldızların hareketleri yer yüzündeki hâdiselerin yalnız zamanı ile değil, belki onların mahal, vuku', nevi ve keyfiyetleri ile alâkalıdır. Menşei Babil Astrolojisi olup, islâm âlemine Hindistan'dan gelen bir nazariyeye göre, âlemin mebdeinde bütün seyyareler Hamel burcunda toplanmış bulunuyordu. Bir kaç milyon sene sonra yine orada toplanacağı zaman bu âlem eski haline dönecek, mahvolacak ve sonra yeniden başlıyacaktır. Bazı Astroloji kitaplarında bu âlemin sıra ile yedi seyyare tarafından idare edildiği anlatılmaktadır. Her seyyarenin «hükümranlığı» bin veya yedi bin sene sayılır, hattâ her seyyare «devrine» ait bir hâkim (Peygamber) gösterir. Her devrin mensup olduğu yıldızın tabiatına göre, ayrı hususiyeti vardır. Tarih ilminde zaman ölçmek için kullanılan takvim sistemleri semavî ecramın hareketlerine göre hesap edilir. Bu sistemlere bazen tarih veya takvim, bazen de devir denilir. Bundan farklı olarak tarihçiler ve muharrirler devir tâbirini daha serbest mâna ile kullanarak tarihi itibari surette muhtelif devirlere ayırıyorlar, Ve bu devirlerin tahdit ve tesmiyesinde her birinde göze çarpan kültür hususiyetlerine, büyük şahıslara ve mühim hâdiselere itibar ediyorlar. Demir devri, Büyük İskender devri, Napolyon devri, Lâle devri gibi.

«İslâm fırkalarından bilhassa İsmâilîler âlemin dini tarihini birer aded sistemiyle devirlere ayırmışlardır. Âlemin tarihi Adem'den kıyamete kadar yedi devre ayrılır ve bunlardan her biri de yine yedi devre bölünür. Gerek büyük, gerek küçük devirlerin başında birer nâtık bulunur. Peygamberlerin devri altıncı büyük devirdi. İsmail bin Cafer'in veya onun oğlu Muhammed, yedinci ve sonuncu devrin başında bulunur.»

II — Mantıkta devir Orbis, Circulus vitiosus, petitio pirincipi denilen ve Aristo'nun bahsettiği tarif veya kıyas hatasına verilen isimdir. Tarif veya ispat edilecek şeyin tarif veya ispat için getirilen mukaddemelerde zaten mevcut olmasından ibarettir. Hem tasavvuratta, hem tasdikatta olur. Tasavvurat için misal: Güneş, gündüz yıldızıdır ve gündüz ise güneşin doğmuş bulunmasıdır. Bu misaldeki devre «devr-i sərih» denilir Eğer devir ikincide değil, üçüncü veya daha sonraki bir cümlede meydana çıkarsa, ona «devr-i muzmer» ıtlak olunur.

III — Tıbda bir humma nöbetine devir denilir.

IV — Aruzda muvaşşah ve zecil de guşn ve kufl'den gayri olan ve manzumenin en büyük kısmını teşkil eden beyitlere devir adı verilir.

Sanman ki felek devr ile şâmı seher eyler
Her vâkıanın âkıbetinden haber eyler
Nef'î

Hayli zaman âlemi devr eyledim
Halka değil kendime cevr eyledim
Muallim Naci

Gül devri ayş eyyamıdır zevk u sefa hengâmıdır
Âşıkların bayrâmıdır bu mevsim-i ferhunde dem
Nef'î

§ [*Sof.*] Hilkate yani mebde ve meade dayanan meslek hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sudur ve tecelli nazariyesi mucibince maddi âlem olan şu dünyaya düşen bir mevcut; iptida cemad, sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan şekillerinde tecelli ve nihayet « İnsan-ı kâmil » şekline inkılâp eder, Hakka vâsıl olur. Yani «kavs-i uruc» nazariyesine göre yine aslına, «vücud-u mutlak»a rücu eder. Yahut vücud-u mutlaktan anasır âlemine iner ki «kavs-i nüzül» denir. İşte «mebde ve mead» dan bâhis olan bu harekete «devir» adı verilir.

Sayın Abdülbaki Gölpınarlı «Kaygusuz Divanı» nda (sahife 128) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Sofiye telâkkisine göre Allah «hüviyet-i mutlaka, الاتعين, itlak-ı lâhut» gibi isimlerle anılan Zât-ı baht âleminde iken bütün «esma ve sıfat zatında müstehlik» idi. Hakkın bu âlemden ilk «tenezzül» ü zatına «muzaf ve lâhik» olan «meyil ve muhabbet» i dir ki buna «aşk» da denir. İşte bu ilk tenezzülde «bütün esma ve sıfat mücmelen mevcut» tur. Bu âleme «ceberut âlemi» ve «hakikat-i Muhammediyye» derler. Bütün esma ve sıfat, muhtelif isimleri olan bu âlemden zuhûr etmiştir. Bu üçüncü âleme de «sıfat ve melekût âlemi, âlem-i emir ve gayp» denir ki kuva âleminden ibarettir. Bu âlemin mezahiri ise dördüncü âlem olan gördüğümüz «şahadet ve nâsut», yani madde âlemini meydana getirmiştir. Beşinci âlem olan «kevn-i cami-i insani» bu dört âlemi muhittir ve «zuhûrun kemali insanda» dır. Bu beş âleme «hadarat-ı hams» derler. Şu halde insan, bu âleme gelinciye kadar şu âlemleri seyr ve devr etmiştir. «الاتعين» (zat, lâhut; hakikat-i Muhammediyye, ilm, ceberût); ukul (sıfat ve mücerredat, melekût); eflâk, anasır-ı erbaa, mevalid-i selâse (madde, nâsut), insan (kevn-i cami), sofiyeden bazıları bu «devr» e bir âyete isnaden 50 bin yıl gibi bir müddet bile tâyin etmişlerdir.

Elli bin yıl denilir ba's ile neş'in berzahı
Kuvvet-i âlem zahûr-ı âdeme vere cilâ
Gaybî

«İnsan, bu neş'e-i insaniye» de sülûkünu tamamlarsa ölünce «hak ile hak» olur. Tamamlıyamadığı takdirde hangi âlemde kaldıysa o âlemin mâneviyetine rücu eder. Fakat tekrar «madde» ye rücu olmadığından bu «Tenasuh» değildir.

«Şurasını da kaydedelim ki bu izahat «Allah, evvelâ zat âleminde bütün sıfatından münezzehti. Sonra kendini bildi, bir müddet sonra melekût, daha sonra nâsut âlemini izhar eyledi, nihayet insan'da bütün esma ve sıfatını cami' olarak zâhir oldu» mânasını ifade etmez. Bu âlemlerin, biribirine «zaman-ı tekaddümleri» yoktur. Hak, el'an itlâk âleminde mutlaktır ve bütün esma ve sıfatından münezzehtir, ceberut âleminde ilmiyle, melekût âleminde sıfatiyle zâhirdir. Zuhurunun şiddeti nâsut âleminde olup bu «şiddet-i zuhur» bütünü tevlit etmiştir. Nâsut âlemi, melekût âleminin; melekût âlemi, hakikat-i Muhammediyyenin zuhurundan ibaret olup zatı; bütün bu «avalimi muhit ve müstağraktır.»

Esasen zaman yoktur ki «zaman-ı tekaddüm» düşünülebilsin. Bunun içindir ki sofiyenin birçoğu «âlem'in kıdem ve bakası» nı kabul etmişler, bu hususta tereddüt edenler bile «Kudüs ve fena» yı kabul ettikleri takdirde «sıfatın tatilini» kail olacakları cihetle «zuhûr daimidir. Fakat âlem, bu heyetiyle hâdis ve fanidir. Kıyametten sonra Hakkın saltanatı sıfat âleminde zâhir olacaktır. Kemal de budur» diye «tevhin» yoluna sapmışlardır (Fütuhat-ı Mekkiyye, elbab ür-rabi ves-sütun, fi marifet-il-kıyame ve menazileha ve keyfiyet-ül-ba's, cilt 1, sahife 307-317».

Bektaşilerin devri ile mutasavvıfların misali ve mânevi olan devri arasında fark vardır. Onların devrinde maddi bir tenasuh mevcuttur. Bu kanaate göre, hayatında hayvani bir sıfatla muttasıf olan bir insan, vefatından sonra aynı hayvan suretine bürünerek tekrar bu âleme gelecektir.

§ [*Mus.*] Usul mânasına gelir bir tâbirdir. Musikinin usullerinden bahseden ilme «ilm-i edvar» denir.

Bu çarh-ı çemberi de tutup devir usulünü
Deffaf mühr kılmış idi çehresin nihan
Baki

DEVİR ATI (دور آتی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağının zabitlerinden olup devşirme toplamakla da mükellef bulunan İstanbul ağasına üç senede bir Padişah ahırından verilen at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa bu atı devşirme münasebetiyle Taşradaki hizmetlerinde kullandığı için bu ad verilmişti. Sekban başı ile ocak kethüdasına da üç senede bir İstabl-ı Âmireden at verilir, buna da devir atı denilirdi.

DEVİRHAN (دورخوان) [*Vak.*] Camilerde namaz vakitlerinden önce kur'an okumak vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan devir dönmek, birinin uhdesinden çıkarup diğerinin üzerine geçirmek mânaları gibi yukardan aşağıya okumak, müteselsilen hatmetmek manasına da gelir. Farsça olan han da okumak demektir. Camilerde bu suretle kur'an okumak için vazifeler vardır.

DEVİR HATMİ (دور ختمی) [*Hal.*] Ölünün ruhunu taziz ile beraber Allahın rahmetine mazhariyeti için dua vesilesiyle okunan hatim ve bu münasebetle yapılan dinî merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölümü takip eden günlerde yapılan bu merasimde hatim indirildiği gibi ölünün sağlığında kılamadığı namazlar,

tutamadığı oruçlar, kesemediği kurbanlar, veremediği zekâtlar gibi ifa edemediği feraiz ve vacibatın ıskatı için sağlığında sülüs-ü malinden (malının üçte biri) vasiyet ettiği veyahut varesesinin bu maksatla fıkaraya verilmesini istediği para da dağıtılırdı Kur'an baştan sonuna kadar okunmak suretiyle devredildiği, paralar da hazır bulunanlar arasında alınıp verilmek suretiyle elden ele geçtiği için merasime bu ad verilmiştir. Paranın dağıtımı şöyle yapılırdı: Ölünün yaşına göre kılamamış olduğu namazların, tutamamış bulunduğu oruçların, kesememiş olduğu kurbanların, vermemiş bulunduğu zekâtların ortalama olarak yapılan hesabı neticesinde fıkaraya verilmesi lâzımgelen sadakaya karşılık olmak üzere eldeki para hazır bulunanlar arasında devir yapılır ve sonunda oradakilere dağıtılırdı. Eda olunamıyan farzlarla vacipler için fıkaraya verilmesi lâzımgelen sadaka şer'an muayyen olduğundan hesap ona göre yürütülürdü. Eldeki para bu yekûnun tamamına kâfi gelemiyeceği için para ölünün borçlu kaldığı kazaya karşılık olarak hazır bulunanlara ne için verildiği söylenmek suretiyle verilirken alan kabul ettim demek olan «kabiltü» dedikten sonra verene, hibe ettim mânasına gelen «veheptüke» diyerek geri verir, bu suretle aynı para yapılan hesaba karşılık teşkil edinceye kadar birçok defalar elden ele geçirilir, sonunda da para hazır bulunanlara dağıtılırdı.

DEVİR KÜRKÜ (دور كوركى) [*Sar.*] Mevacip yani ulûfe verilmesi ve muhasebe devri dolayısiyle Padişah tarafından Sadrazam'a verilen samur kürk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kürk ile bir de mücevherli hançer verilir ve bunlarla beraber yine padişah tarafından teşekkürü mutazammın Sadrazama bir hatt-ı Hümayun gönderilirdi. Bunların gönderilmesi kanun icabındandı. Çuhadar Ağa yahut hünkârın yakınlarından biri merasimle getirir, getiren Sadrazam tarafından karşılanırdı. Bundan sonra Sadrazam arza giderdi.

DEVİR MASRAFI (دور مصرف) [*Mal.*] Büyük memurların vardıkları, geçtikleri ve konakladıkları yerlerdeki masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kısmı vukuu üzerine tevzi defterlerine geçirildiği gibi bir takımı da sarftan evvel tahmini olarak defterlere konulur, halka dağıtılarak tahsil olunurdu. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

DEVİR SÜRMEK (دور سورمك) [*Hal*] Mecaz yolu ile huzur ve sükün içinde yaşamak, keyf sürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVLET ÂBADİ (دولت آبادى) [*San*] İpekten yapılan kâğıtların bir nev'i hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «Abadi» de denilirdi. Devlet Âbad Şehrinde yapıldığı içia bu ad verilmişti.

DEVLET DÜŞKÜNÜ (دولت دوشكونى) [*Hal.*] Görmüş geçirmiş, zengin iken fakir düşmüş, gözü tok yerine kullanılır bir tâbirdir.

DEVLETHANE (دولتخانه) [*Hal.*] Hürmet kasdile ev yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zıddı fakirhane, bendehanedir.

Hüda Divar-i Devlethane-i erbab-ı ikbali
Gehi bir lâne-i güncişk-i bi aram içün saklar
Razi

DEVLET KETHÜDASI EFENDİ (دولت كتخداسى افندى) [*Ida.*] Osmanlıların ilk zamanlarında «Vezir Kethüdası Ağa» unvanını taşıyan memurun sonraları aldığı addır. Vezir kethüdalığı sonraları kethüda bey, daha sonra Devlet Kethüdası Efendi olmuştu. 1251 (1835) de umur-u mülkiye, 1253 (1837) de Dahiliye Nazırlığına tahvil olunmuştur, Sadaret müsteşarı demek olan kethüda ilk zamanlarda Sadrazamların hususî adamları veziyetinde idi. Bunlar menasıb-ı sitte'ye resmen dâhil olmadıkları halde onlardan sonra gelen mansıpların fevkinde idiler.

DEVLETLİLER (دولتلر) [*Sar.*] Saray mensupları tarafından şehzadelerle sultanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişaha mensup mânasına gelir. Devletlilerin ayrı ayrı kalfaları ve hizmet edenleri olmakla beraber yemeğe mütaallik hizmetlerine bakmak çeşniyar ve kilerci kalfaların vazifesi idi. Devletlilere mahsus nan'i azizin (ekmek) üzerinde kıl ve toz bulunur ise bunu izale etmek ve sofrayı tanzim ve kilerci kalfalar tarafından hazırlanan salata ve meyva gibi şeyleri yerli yerine koymak çeşniyar kalfalara aitti. Yemeğin başından sonuna kadar çeşniyar kalfalar divan durmak suretiyle Devletlilere yemek yedirirlerdi. Sarayın kuşluk yemeği sabahleyin erkenden, akşam yemeği ise ikindi namazını mütaakip çıkardı; Bu âdet Osman Gazi zamanından kalma idi. İlk Osmanlı Padişahı İkindi namazından sonra ne kadar adam varsa hepsini birlikte alarak yemek yediğinden bu adet Osmanlı sarayında sonuna kadar devam etmiştir.

Devletlilere mahsus tablalar siyah çuhadan, kalfalara mahsus olanlar ise siyah astardan idi. Yalnız padişahın tablaları al çuhadan, büzme denilen kılıfa sarılı olarak gelirdi, Tablalar harem ağaları delâletiyle aş kapısından

tablakârların başında olarak içeriye getirilip muayyen yerlere konulur, sonra aş nöbetcisi olan kalfalar ikişer ikişer tutup yemek odalarına getirirdi.

Her Devletlinin yemeği, biri perhiz yemeği olmak üzere ikişer tabla idi. Kalfaların tablalarına beylik yemek tâbir olunurdu.

Sarayda bir zamanlar ekmek yerine fodla yenilirdi. Devletliler için saray francalası, susamsız simit tâbir ettikleri has çörek konulurdu.

DEVLETLÛ (دولتلو) [*Ida.*] Vezirlere, müşirlere, şeyhülislâmlara, Mekke emirlerine, Darüssaade ağalarına, saltanat hanedanına sıhriyeti bulunanlara yazılan resmî elkaptı. Gani, iktidar, saadet sahibi demektir. Bunların bir kısmının başına veya sonuna başka tâbirler de ilâve olunurdu. Sadrazamlarla hidivlere; Fahametlû, Devletlû, mazullerine; Übbehetlû Devletlû, şeyhülislâmlara; Devletlû semahatlû, Mekke emirlerine; Devletlû siyadetlû, Darüssaade ağalarına; Devletlû İnayetlû, sıhriyete mazhar olanlarla ser askerlere; Devletlû Atufetlû denilirdi. Devletlû'den ve diğer tâbirlerden sonra efendim hazretleri de ilâve edilirdi. Bu gibilere yazılan zarfların üzerlerine Devletlû... Paşa hazretlerine, Devletlû semahatlû... efendi hazretlerine yazıldığı gibi muharreratta isimleri geçtikçe yahut kitaplara yazılmak icabettikçe yine ayni tâbirler istimal edilirdi.

Devletlûlere bizleri tahkir düşer mi?
Biz âciz isekte yine mahlûk-i Hudayız
Ziya Paşa

DEVLETLÛ ATUFETLÛ (دولتلو عطوفتلو) [*Ida.*] Saltanat hanedanına sıhriyeti olanlarla seraskerler hakkında kullanılan bir elkaptı. İsimlerinden sonra da paşa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta da Devletlû Atufetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı.

DEVLETLÛ İNAYETLÛ (دولتلو عنايتلو) [*Ida.*] Darüssaade ağaları hakkında kullanılan elkaptı. İsimlerinden sonra da ağa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta Devletlû İnayetlû efendim hazretleri suretinda kullanılırdı. 1908 inkilâbından sonra devletlû kaldırılarak yalnız inayetlû kalmıştır. İnayet yardım ve iyilk etmiye ihtimam ile çalışmak demektir.

DEVLETLÛ NECABETLU (دولتلو نجابتلو) [*Sar.*] Saltanat Hanedanı mensubu olan Şehzadeler hakkında kullanılan elkaptır. İsimlerinden sonra da «Efendi hazretleri» ilâve edilirdi. Muharreratta da «Devletlû Necabetlû Efendim hazrerleri» suretinde kullanılırdı. Arapca bir kelime olan Necabet; soy pâklığı, ırk temizliği, aslı ve nesli temiz olma demektir.

DEVLETLÛ SEMAHATLÛ (دولتلو سماحتلو) [*Ida.*] Şeyhülislâmlar hakkında kullanılan elkaptı. İsimlerinden sonra da efendi hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta Devletlû semahatlû efendimiz hazretleri suretinde de kullanılırdı. Arapça bir kelime olan Semahat cömertlik demektir.

DEVLETLÛ SİYADETLÛ (دولتلو سيادتلو) [*Ida.*] Mekke emirleri hakkında kullanılan elkaptı, İsimlerinden sonra da paşa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta da Devletlû Siyadetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı. Arapça bir kelime olan siyadet seyyidlik, ululuk demektir.

DEVRAN (دوران) [*Sof.*] Bazı tarikatlarda dervişlerin bir halka teşkil ederek dönmek suretiyle yaptıkları âyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zikir el ile tutunarak veyahut kollar yekdiğerinin omuz ve bellerine geçirilerek hareket suretiyle icra edildiği için bu ismi almıştı. Devranda şeyh halkanın ortasında zikri idare eeer, zâkirler bazen toplu olarak bir arada, bazı kerre tek tek ilâhi veya durak okurlardı.

Devran şiddetli münakaşayı mucip olmuş meselelerdendir. Allâme Zemahşeri «Keşşaf»ında, İbni Bezzaz namiyle maruf Hafızıddin Muhammed bin Muhammed İbn-i Şihap (Bezzaziye) namiyle meşhur olan (Elcami-ül veciz) inde, ismi Ali, şöhreti Fahrül-islâm olan (Pezdevî) o namdaki eserinde devranın şiddetle aleyhinde bulunmuşlar, yapanları tekfire kadar varmışlardır. Bununla beraber bazı muhakkiklerin tahkikine göre hicrî sekizinci asra kadar devran için kimse birşey dememiştir.

Hicrî 86 senesinde, Tâbiin zamanında ihdas olunmnş olan devran hakkında mezhep reisleri birşey söylememişlerdir. İşi uzatan ve büyüten sonradan çıkan bir takım mutaassıplardır. Hattâ bilhassa İstanbul'da bir zamanlar bu iş o kadar büyümüş îdiki mutaassıplar müteaddit defalar tekkeleri yıkmağa karar vermişler, tekke şeyhleri de şeyhülislâmlara müracaatla biddefeat fetvalar almışlardır. Meşhur âlim (Ebussuud Efendi) de lehte fetva verenlerdendir. Ebussuud'un bu hususiaki fetvası şudur: «Bu mesele beyanında eimme-i hanefiyeden cevap ne veçhiledir. Bir alay fukara-yı muvahhidin Zikrullah ederek ayak üzere kalkıp Allah-u Taalâyı zikredıp ğahi nasihatı mutazammın ciğersûz ilâhi sözler okuyup, gâhi ağlayıp, gâhi inleyip, (ذاكروالله قياماً وقعوداً وعلى جنوبهم)

muktezasınca döne döne tevhid etseler anlara şer'an ne lâzım gelür. Beyan buyrulup müsab ve mecur olalar. — Elcevap: Allahü a'lem bissevap, âmiline sevab-ı cezil lâzımgelir. Ketebehu Ebussuud.»

Ebussuud Efendi'nin başka bir fetvası: «Allahu Taalânın ilmi bir derya-yı bipâyan mesabesindedir. Meşayıh-ı izam ol deryanın gavvaslarıdır. Biz ehl-i sahiliz. Bu hususta bizim anlar ile bahsımız yoktur. Fetvasını yine anlar verirler.»

Ebussuud Efendi'nin ve diğerlerinin bu fetvalarına rağmen mesele kapanmamış, hocalarla şeyhler arasında münakaşası uzayıp gitmiştir.

İstanbul'da açılan bir müessesede Rusya'lı G. İ. Gurdjieff talim ve tedvinine başladığı bazı hareketleri gören Yakup Kadri Beyin yazdığı makale ile İkdam gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Beyin «Saint Françóis 3 üncü tarikatı» hakkında Cenevre'den gazetesine gönderdiği mektup üzerine değerli üstat rahmetli Mehmet Ali Ayni Bey tarafından «Sema ve Devran» başlığıyle yazılan yazı kıymetli tafsilâtı ihtiva etmektedir. İkdam gazetesinin 16/Nisan/1337 - 1921 tarihli nüshasında çıkan bu yazı aynen şöyledir:

«Sema ve Devran meselesi ehl-i islâmın tarih-i maarifinde evvel ve âhir birçok mütefekkirlerin zihinlerini işgal etmiştir. Mütekaddimînden Eb-üt-Tayyıp'ın, allâme Ebu Muhammed Bin Kuteybe'nin, üstat Ebu Mansur-i Bağdadi'nin, Abdülmelik Bin Habib-ül Mâliki'nin, Ebu Muhammed Bin Huzzem'in, Hafız Ebu Abdullah Bin Tahir'in ve müteahhirînden Kemalettin Cafer-ül Defvi'nin, İbni Kayyum-ül Cevzi'nin, Hafız İmadettin Bin Kesir'in, Tarsusî'nin, Taceddin Abdurrahman'ın, İmadeddin Ahmet Bin İbrahim-ül Vasiti'nin, nihayet Şam Müftüsü Kudbüddin Ebulhayır Muhammed-ül-Haygari'nin (vefatı 894) bu meseleyi tetkik için risaleler yazdıklarını Kâtip Çelebi'nin Keşf-uz-zunun'undan öğreniyoruz. Mesnevi-i şerif şarihlerinden Ankaralı İsmail Dede'nin «Hüccetüs sema»sı da elimizde. Devran hakkında da hayli kitaplar yazılmış ve birbirine mugayir fetvalar alınıp verilmiş.

«Vâkıa niçin bazı kimseler bazen bir sahaya toplanıp hayu huy diyerek bağrışıyorlar, ayakta halka olup dönüyorlar, ileri geri, sağa ve sola doğru sallanıyorlar, ellerini çırpıyorlar; def ve başka sazlar çalıyorlar, ney üfliyorlar. Bunlar lehiv ve luupudr. Bunları yapanlar ve dinliyenler tekfire lâyıktır. Bu meseleyi böyle düşünen bazı eshab-ı taassup bir aralık işi azıtıp İstanbul'da tekkeleri yıkmağa bile teşebbüs etmişler. Bereket versin Köprülü Mehmet Paşa fesadı haber alıp derhal önayak olanları öteye beriye nefyettirmekle münazaa ve münakaşayı muvakkaten durdurmuş (Naima Tarihinden: Meğer meşveretleri bu imiş ki İstanbul'da nekadar tekke varsa hedmettikten sonra rasgeldikleri saçlı ve taçlı dervişan fukarasına tecdid-i iyman ettireler, ve kabul etmiyenleri katledeler.....) Ancak Köprülü'nün gösterdiği o celâdet (sene 1067) efkârı teskin etmiş olmıyacak ki ondan 60-70 sene sonra Bursa'lı Şeyh İsmail Hakkı merhum bakınız nasıl ateş püskürüyor. (Ne acep kendini ehl-i sünnet ekâbirinden sayarsın ve böyle makamatta haktan bâtıla kayarsın, ne acep bi meşrepsin ki hayvandan betersin, ve ne garip fersudedilsinki hardan eptersin, güşuna irişmedi mi: «Erhani ya Bilâl» ve işitmedin mi: «Kellimini ya Hümeyren» nutk u şerif-i nebevilerini «ah kim vesait içindesin, yine vesaiti bilmezsin, ve huzur-u hakka varıp gelmenin şerefi nedir anlamazsın, yürü bu bağ-ı fenada bülbül gibi inle veyahut bülbül-ü hoş nevayı dinle, tâ ki bir gül-ü bi hâre eresin, Ve bir gül yüzlünün yüzünü göresin) — İstirdat: Resulullah Efendimiz bir şeyden sıkıldıkları ve bu sebeple sefa-yı ruhanî kesbetmek istedikleri ve ruhan âlem-i lâhuta çıkmak arzu buyurdukları vakit köleleri güzel sesiyle meşhur Bilâl'e Kur'an okuttururlardı. Ve âlem-i lâhuttan yine beşeriyet içine dönmek istedikleri vakit, sevgili zevceleri Ayşe'ye hitaben: Ey Humeyra yani gül gibi pembe yüzlü bana lâkırdı söyle derlerdi. Seyyid-ül Mürselin Efendimizin zevcelerine nasıl müşfik ve nazik bir eda ile hitabettiklerinden ibret almalı.»)

«Ruhun o derece bâriz ve mübrem bir ihtiyacını tatmin edecek olan lâhutî bir vasıtayı inkâr hususunda züht ve taassup erbabının o kadar şiddet iltizam etmeleri nekadar garip idi. Kâtip Çelebi de (Mizan-ül-Hak) ında (taganni, raks ve devir) meselelerini pek bitarafane münakaşa ettikten sonra bunlara dahl ve taarruz olunmasını pek nabeca addediyor. Vâkıa böyle bir müdahale ve taarruz abes idi. Zira herkes görüyor ve biliyor ki böcekler ve kuşlar ötüyor, hayvanların herbiri kendi dillerince terennüm ediyor; insanlar güzel sesler ve makamlarla ne yapmıyorlar. Çoban su kenarına ilettiği sürüsünü dinletinceye kadar suya saldırmaktan kavalını çalarak menediyor; çölde arap o bitmez tükenmez kum deryalarında devesini maval okuyarak yürütebiliyor, o koca hayvan bu nağmeleri duydukça hem hızını artırıyor, hem sefasından sağına soluna dönüp ba-

kıyor. Bütün yol ve yük hayvanlarının boyunlarındaki çanlar ve çıngıraklar ne? Hindistanda filleri çalgılarla aldatıp avlıyorlar; Velhasıl musiki durgun ve yorgun zihinlere açıklık, kasavetli kalplere ferahlık, hasislere cömertlik, korkaklara cesaret, sert adamlara yumuşaklık veriyor. Ma'sum yavrular için sıcak sinelerine başlarını dayadıkları annelerinin makamla söyledikleri ninnilerden daha tatlı hangi musiki olabilir?

«Zamanın sademat-ı günagûnu nice yüksek ve Şeddadî binaları hâk ile yeksan ettiği halde Mısır ehramları kadar eski bazı sözler ancak kisve-i nazma bürünmek yani kafiye ve ahengin himayesine sığınmak sayesinde bugüne kadar idamei mevcudiyet etmemişlermi? Öyle olmasa, çölde kâğıttan kalemden mahrum araplar 1500 senelik Mühelhel'in, Lebid'in, Nabiga'nın, Antere'nin şiirlerini nasıl hıfzedebilirlerdi? Velhasıl en iptidai insanların bile kaba saba da olsa şarkıları ve sazları var. Hakikat böyle olunca onlara çağırmayın, ırlamayın diye tenbihten ne fayda hasıl olur? Çünkü o avazlar onların ruhlarından kopup geliyor. Hem içimizden öyle coşkunlar çıkmış ki Cemşid'in badeyi imalinden değil daha asma kütüğü yaradılmazdan evvel sahbay-ı aşkla mest olup terennüm etmişler. Bazıları da tas tas şarab-ı muhabbet içtikleri halde kanmamışlardır. Çünki bu Cemal-i ilâhi ve Veçh-i namütenahi âşık ve müştaklarına bilâhare firdevs-i berinde içecekleri şişelerinin ağızları miskle mühürlenmiş, «Rahik'i mahdum,» denilen şaraptan kendileri daha bu dünyada iken tecelliyat-ı ilâhiye kadehleriyle sunulmuş! Gavs-ı Âzam Geylâni efendimizin mensupları tarafından dua gibi okunan farisî bir gazelleri var. Bu gazelin bir beytinde müşarünileyh «Nare-i mestane» lerinden bahsediyorlar. Tanini halâ afakı inleten bu nara aceba o rahik'i canfezadan kana kana içilmese atılabilir mi idi?

«Fakat acaba bu ahlar ve naraların, yanıp kavrulmaların sebebi nedir?, Ve tatlı seslerle ahenkdar nağmelerin ruh üzerine tesiratı niye mebnidir? Urefa-yi sofiye bu ahları, efgan ve haninleri bittabi' kendi meşrep ve mezheplerine göre izah ederler. Onların başlıca akidesi Vahdet-i Vücud olduğundan her mes'ele o nokta-i nazardan muhakeme ve tetkik olunur: Onların zehabınca, masivadan hiçbir şeyin hakiki bir vücudu yoktur. Eşyadaki varlık rüzgârın esmesiyle deniz üzerinde hasıl olan dalgaların varlığı gibi muvakkat bir zaman içindir. O rüzgâr esmediği vakit dalgadan da eser kalmaz. Yahut hararet-i şems'le denizden uçan buharlar havada bulut olur. Sonra dağlara ve ovalara yağmur halinde düşer. Bundan büyük küçük dereler çaylar ve nehirler peyda olur, fakat hepsi oradan buradan uzaktan, yakından toplanup mastarları olan denize kavuşurlar. O dalgalar rüzgâr geçinceye ve hal-i sükûnete avdet edinceye kadar nasıl iniliyorlar. O dereler ve nehirler taşarak ve coşarak denize kavuşuncaya kadar gürültü ile nasıl çağlayıp akıyorlarsa hayvanların ve insanların cümlesi aslına kavuşuncaya kadar derd-i hicranla böyle feryat edip dururlar. Yalnız onlar değil zahiren bizim cansız gördüğümüz şeylerin bile birer tesbihi var. Keşfiyat-ı ahire i ilmiye ile de müeyyed ne derin, bir keşf ve irfan: sofiye-i kiram nazarında mevcudattan her bir şey «hay» ismine mazhar olduğu için zahiren camit olan şeylerde bile sırr-ı hayat caridir. Ancak onların meknun olan hayatlarını yalnız ehl-i keşf ve tahkik görebilir. Binaenaleyh urefay-ı islâmiye yalnız denizlerin birbiri ardınca gelip giden dalgalarının velvelesini veya bâd-ı sâbâ ile hafif hafif sallanan yaprakların hışırtısı gibi şairleri mütahassis eden sesleri değil sivrisineğin vızıltısı ve kapı gıcırtısı gibi mânasız sesleri bile başka bir kulakla dinlerler. Bize hiçbir mâna ifade etmiyen o sesler onlar için büsbütün başka hakikatler ifade eder. İşte kalb ve vicdanını bu kadar hassas bir derecede terbiye etmiş ve basar-ı basîretini tabiatın en gizli noktalarına infaz edecek kadar tenvir etmiş onlara hâyır coşma, taşma, sallanma, dönme demek nasıl mümkün olur? Çünki hareket de ayni ihtiyaç-ı ruhînin, aşk ve şevkin semeresi değilmidir? Mahbub-ül-aşıkin efendimiz Mirac-ı saadetlerinin son menzilinde nur-ı mutlak içine lütf-ü mülâyimetle gömüldükleri vakit, safalarından sağa sola meyil etmediler mi idi? Gökteki yıldızlar, yerdeki cisimleri terkip eden bütün zerreler daimî bir harekette değilmi? Kanun-ı külli-i tabiat olan bu hareket niçin? Bunun sırrı nedir? Urefa-yı sofiye bu sualin cevabını da şöyle vermişler: Yukarda söylediğim gibi bu âlemde Haktan başka mevcud-ı hakiki yoktur, Bilcümle eşya o vücud-ı vâhid-i hakikinin suver-i günagûnde tecelli ve zuhurundan ibarettir. Bu zuhura sebep,gerek şarkta ve gerek garpta yetişen bilcümle âriflerin bil'ittifak beyanına göre aşktır. Sanki zat ı baht-ı ilâhi kendi hüsn-ü müstesna-yı lâhûtisini bir aynaya bakar gibi bakarak temaşa için mezahir-i eşyayı icadetmiştir. İşte bu icat ile sureten tahakkuk ve taayyün eden ikilik o ahların, feryatların nasıl sebebi olmuşsa hareket-i umumiyenin de mastarı olmuştur. Urefa bu hareketin istikameti devrî olduğunu söylü-

yorlar. Yani yıldızlar hareketlerinde nasıl bir hatt-ı müstedir takib ediyorlarsa eşya da böyle bir daire resmederler. Binaenaleyh bu devrin müntehası mebdeine vâsıl olur. Dervişliğin en büyük sırrı bu noktadır. Ancak bu sırada garip bir nazariye de serdedilmiştir ki yazmadan geçmiyeceğim. Malûmdur ki kitab-ı münzel-i ilâhînin haber verdiği veçhile kudema indinde yedi kat gök vardır. Heyet-i kadîmeye göre her bir gök cismaniyeti pek hafif ve şeffaf billûri bir kubbeden ibarettir. Bu kubbelerin hepsi dönüyor. Bostan dolapları döndükleri vakit nasıl bir ses çıkarıyorsa, o kubbelerin dönmesinden de gayet lâtif ve ruhnuvaz nağmeler hâsıl olur. Ancak göklerin bu lâhuti musikisini herkes işitemez. Bunları uzun bir mücahededen sonra hakîm Fisegorüs işitmiş ve o sayede kavaid-i musikiyeyi vaz' ve tedvin etmiş! Kudemanın bu hikâyesi musikinin aşikâr olan tesirat-ı ruhaniyesini lâhuti bir menşe'e isnadetmek istemelerinden mütevellit olsa gerektir. Ruhlar da semavi değil mi? Yani güzel sesler ruhlara vatan semalarını hatırlattıkları için ferah ve inbisata sebep oluyorlar. Bununla beraber semavatın bu ahengine itikat edenler bugün de mevcuttur. «Leon Deni» nin «Ölümden Sonra» unvanlı kitabından nakledeceğim şu satırları beraber okuyalım: «Alâik-i maddiyeden halâs olan ruh, esirin ihtizazat-ı mevzunesini, aktar-ı semavattan nazil olan ince nağamatı yavaş yavaş idrak eder; kürevat-ı semaviyenin muazzam ahengini işitir. Avalimin sükût içinde taninendaz olan bu terennümünden, namütenahinin bu esvatından sermest olunciya kadar neşveyap olur.»

«Esvatın tâbi olduğu kavanin-i fizikiye ile bunların tesiratına mütaallik tetkikat-ı ahire-i pisikolojikiye sadetten hariç olduğu için bittabi onlardan kelf-i lisan ediyorum.

«Sema' ve devranın buraya kadar yazdığım esrarına ilâveten tekmil-i bahs için sofiye hazeratının lehv ve lüuba mülhak olan ve münhasıran iltizaz-ı nefs için terkip olunan şehvani nağamata da itibar etmediklerini ve edemiyeceklerini beyana bilmem lüzum var mıdır?

«Ancak burada mühim bir mülâhaza varid-i hâtır oluyor. Madem ki mevzun ve lâtif sesler hep aynı şeylerdir, nasıl oluyor da bazan makbul ve bazan mezmum oluyur? Müdekkikin-i urefa bu meseleyi şu surette hal ve teşrih ediyorlar: Malûmdur ki yerde sürünen sagir bir böcek ile mevcudatın en mükemmeli olan insanı tahrik ve ihya eden kuvve-i hayatiyye de şey-i vâhittir. Fakat aslen hakikat-i vâhide olan bu kuvvetin ihtiva ettiği füyuz ve kabiliyatı irae ve izhar etmesi mazharı olduğu cismin alât ve âzasına göre olabilir. Binaenaleyh o hakir böceği ancak tahrik eden kuvvet, insandaki göz, kulak ve dimağ gibi aletler sayesinde hem görmek ve işitmek ve hem külliyatı ve esbab-ı hâdisatı taakkul ve tefekkür etmeye muvaffak olur. Şey-i vâhit olan nefes «fanın ve sinin fethiyle» âdi bir düdük ile neyden bir mi çıkar? Sonra o neyi üfleyen zatın mahareti sayesinde hep aynı şey olan o nefesin nasıl canfeza nağmelere münkalip olduğunu düşününüz. İşte bu istidlâlât ile sabit olur ki bütün insanlarda şey-i vâhit olan ruhun da muhtelif mertebe ve makamları vardır:

1 — Tabiat. 2 — Nefs. 3 — Kalb. 4 — Ruh. 5 — Sır.

«Bunlardan tabiattan mütevellit meyle «şehvet», nefsten mütevellit olana «heva», kalbin meyline «aşk» ve ruhun sema' esnasında hâsıl ettiği meyl-i ruhaniye «muhabbet ve sükûn ve sırr'ınkine «üns» diyorlar. Valhasıl bu lâtif nağmeler insanın yalnız hiss-i şehvanisini tahrik ederse makbul değildir. Zaten bu şehvet hem fani ve muvakkattir, hem yaş ilerleyip kuvve-i bedeniye eksildikçe zaafa duçar olur.

«Binaenaleyh hevaperest olan kimselerin eğlenceleri süreksiz olur ve bundan çabuk bıkılır. İhtiyarlık zamanında ise o lezzet de kalmaz. Ancak ruha taalluk eden sefaların hadd ü payanı yoktur, bu fezay-i namütenahi kadar geniştir. Yaş ilerledikçe ve kemal arttıkça insan ondan daha ziyade sefayap olur. Böyle insanı Hakka yaklaştıran ruhani ve lâhuti sema' ve devran nasıl mezmum olabilir?»

DEVRAN SÜRMEK (دوران سورمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle refah ve ikbal ve huzur içinde yaşamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVRE-İ ARŞİYYE (دورهٔ عرشیه) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Kavs-ı uruç'a derlerdi. Niyazi-i Mısri'nin devre i arşiye'si meşhurdur.

Mesleğinde devre-i arşiyesin tekmil eden
Maye-i terkipten rengi heyulâdan geçer.
Eşref Paşa

DEVRE-İ FERŞİYYE (دورهٔ فرشیه) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Devriyelerin kavs-i nüzule ait olanlarına denilirdi, Üsküdarlı Haşim babanın devre-i Ferşiyye-si meşhurdur.

DEVREKÂNİ KAZASI (دورکانی قضاسی) [*Coğ.*] Kastamonu vilâyeti dahilindeki kazalardan birinin adı idi.

DEVR-İ HİNDİ (دورهندی) [*Mus.*] Usul ve makamlardan birinin adı idi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde mehterhanelerde çalındığını söyler.

DEVR-İ İÇTİMAİ (دور اجتماعی) [*Ast.*] Güneşin bulunduğu nısfınnehara iki defa gelişi arasında geçen müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu müddet bir kameri aydan ibaretti.

DEVR-İ KAMERİ (دور قمری) [*Ast.*] 19 seneden ibaret müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu takiben gelen devre de ay arza ve güneşe nazaran ayni vaziyetlerde bulunur.

DEVR-İ KEBİR (دور کبیر) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Bayram günleri, bayram namazını mütaakip dedegân, devrişan ve muhibbanın içtimaı ile büyük bir halka teşkil edilmek suretiyle yapılan bayramlaşma merasimine verilen addır. Devr-i kebir ayni zamanda musikide bir usuldür.

DEVR-İ NUCUMİ (دور نجومی) [*Ast.*] Sevabitten birinin nısfınnehardan iki defa geçmesi beyninde mürur eden zaman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEVR-İ ŞEMSİ (دور شمسی) [*Ast.*] 28 seneden ibaret müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu müddet bittikten sonra gelen seneler bundan evvelki devrenin ayni günlerinden başlar.

DEVR-İ VELEDİ (دور ولدی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabele günü sema' başlamadan evvel şeyh önde, dedegân kıdem sırasiyle arkada olduğu halde semahanenin dairesi dahilinde ve halka şeklinde görünmek suretiyle üç defa yapılan dolaşmanın adı idi. Buna «Sultan Veled devri» de denilir. Bu suretle tesmiyesine sebep bu devrin (Sultan Veled) tarafından tertip edilmiş olmasıdır.

Devr-i Veledi'nin mevlânanın babası (Mehmed Bahaeddin Veled) in hac esnasında ifa ettiği tavaftan muktebes olduğunu söyliyenler vardır.

Misal-i nefh-ı sûra haşr-ı cismanidir anlarsan
Sada-yı ney ile kaim olan reftar-ı Mevlâna
Zuhur ile butun'un suretidir halka-i uşşak
Meadu mebdein temsilidir edvar-ı Mevlâna

beytlerinden de anlaşılacağı üzere devr-i Veledi birtakım nüktelere işaret idi. Evvelâ sûr-ı İsrafil ile mezarlarından kalkıp mahşere giden halkın gidişini tasvir etmekte. Saniyen mevcudatın butundan zuhura gelişini seyr-i anillâh, seyr-i ilâllah, seyrullah derecelerini temsil eylemektedir.

DEVRİYE (دوریه) [*Ede.*] Hilkate yani mebde ve meada dair olan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devir telâkkisini ihtiva eden bu şiirlere daha ziyade Bektaşi şâirlerinin eserleri arasında tesadüf olunur, Diğer şairler rücu' ve nuzulden sathî olarak bahsederler. Devriyeler gerek şekil ve gerek tavır ve eda itibariyle «Destan» lar nev'ine ithal olunabilir. Fakat Riza Tevfik Beyin dediği gibi hikemî destanlar (Peyam ilâvesi, adet 30, sahife 2) «öyle bir destandır ki bunda kudret-i fıfriye kendi cilvelerini ve feza âleminde geçirdiği tebeddül safhaları ve tekâmül mertebelerini - kendi sergüzeşti olmak üzere - nakil ve hikâye ediyor. «Ben bir gizli sır idim, meydana geldim, şu tarzda göründüm, bu tarza girdim, ilâ...» diyor. Hadd-ı zatında devriyelerin haysiyeti böyle olmakla beraber, fevkalâde bir felsefî mahiyetleri olduğu için o gibi (panteist - vahdet-i vücuda mütaallik) manzumeler büsbütün ayrı ve âli bir sınıf teşkil eder. Mamafih tamamen destan olmakla beraber hikemî sıfatına şayeste olanları da vardır ki onlar da aşık, hikmet-i baliğa ve kudret-i hâlikayi mukaddeme-i kelâm ittihaz ederek bazı vukuat ve havadisten bahseder.»

«Kavs-i urucu tasvir eden şu devriye 19 beytin hazf edilmiş bulunduğu «Halk şiirlerinin şekil ve nev'i, Çankırılı Talât, İstanbul Devlet Matbaası, 1928, sahife 100 den nakledilmiştir.

Aksüt iken kızıl kana karuşup
Emr-i hakla coşup cevelâna geldim.
Mâ-i câri gibi akup, yaruşup
Katra-i nâçizden ummuana geldim.

Dokuz ay, on gün batn-ı maderde
Kudretten gözüme çekildi perde
Vaktim tamam olup ahari yerde
Cıkıp ten donundan cihana geldim.

Hakikat «mey» inden nuş edip kanıp
Can gözlerim o gafletten uyanıp
Kudretten her türlü renge boyanıp
Bu âlem-i nakş-ü elvana geldim.

Bir zerreyim âfitabımdan dûrum
Aşkla mesrurum, kalbi pürnûrum.
Tâ ezelden zevk-ı «seyr»e mecburum
Seyr-ü sülûk edip seyrana geldim.

El tutup tarikat rahına girdim.
Çok evliyalara hizmetler verdim;
Sıtk-u hülûs ile ben hakka erdim
Bu cihana keşf-i burhana geldim.

Erden el almışım ben de bir erim!
Rah-ı hakikatte ehl-i hünerim;
Haktan geldim, yine hakka giderim,
Hemen bu mekâna mihmana geldim.

Tıfl-ı ebcethanım ruz'ı «elest» den
Hidayet erişip feyz-i kudretten
Hikmetler okuyup ilm-i hikmetten
Ol mekteb-i sırr-ı irfana geldim.

Aşkla kendime biçtim hefenim
Dolayıp boynuma taktım resenim
Vardır asliyetim (mansur) dan benim
Aşılmaya dâr-ı divana geldim.

Anladım aslımı, bildim kendimi
Erenlerden aldım nush-u pendimi;
Pîrlerden kuşandım kemer bendimi
Merd-i şehbaz olup meydana geldim.

Din-i Muhammedi icra kılmaya
İmam Hüseyin intikamın almaya
Ol Yezid kavmine kılıç çalmaya
Bir olup (Mehdi) le bir yana geldim.

Münkirlerle cenk eyledim bunca dem
Çektim ellerinde çok renç-ü elem
Öldürürse beni münkirler ne gam!
Ben (Hüseyin) aşkına kurbana geldim.

Nice kahramanlık edip meydanda
Koymayıp intikam aldım düşmanda
Söylenip şöhretim, şanım cihanda
Sürüp çok demler bu devrana geldim.

Gelip ihtiyarlık düştü serime
Otarup kalkamaz oldum yerime
Lerze inip bütün her yerlerime
Bir muhalif vakt-ü zamana geldim.

Gelip ol Azrail aldı canımı
Bir pençede döktü yüz bin kanımı
Kesti nefesimi, hep dermanımı
Eyvah, ben ol mevt-i hazana geldim.

Üryan, püryan edip beni soydular
Nazik tenim teneşirde yudular.
Alıp gidip kabristana koydular
Hayf, ben o sessiz virane geldim.

Küşuma bir seda geldi akabi
Gördüm ki bir melek, söyler arabi
Titretir yerleri hışm-ü gazabi
Havfla gafletten uyana geldim.

Geldi bir hışm-la ol arap melek
Dedi bana ol dem (dinek rabbek?)
(Aman, ya Muhammed, Nebi!) diyerek
Geçtim o suali, âsane geldim.

Nice bin yıl yattım turab içre, bil
Böyle emreylemiş o Rab-ı Celil
Çalınıp bir nice sûr-ı İsrafil
Uyanıp kabrimde ben cana geldim.

Gördüm ol dem mürdeler hep diriltmiş
Cümle âlem arasata derilmiş
Baktım ki terazi, mizan kurulmuş
Baş açık yarışıp mizana geldim.

İki melek yakama el saldılar
Çekip beni mizan üzre aldılar
Bu kul (mağfur) diyip nida kıldılar
Şükredüp ben şad-ü handane geldim.

Dediler ol vakit bana «Kum, Teal!»
Gösterdiler bir hoş mekân ve mahal
Nakşı güzel, yakut, lâl, yeşil, al
Şükür ben cennet-i Ridvane geldim.

Seyrettim o güzel gülzarı bir an
Dediler yetişir bu kadar seyran!
Getirdiler beni ol dem oradan
Yine bir acayip mekâne geldim.

O mekândan biraz geldim beriye
Rast geldim anda ulu çeriye
Dediler; bana gel gir! içeriye
Akıllar mat eden derbana geldim.

Akl-ü fikr-ü nefs girdim içeri:
Gördüm anda vardur dev ve peri
Korkup aklım aldı, oldum serseri
Hayf bir belâlı zindana geldim.

Âdem yoktur kimden alam haberi
Anda varan çıkmaz derler ekseri
Usul döndüm ol mahalden ben geri
Çıkıp ol eflâk-i devrana geldim.

Eflâkte nücuma varıp karıştım
Nücumdan anasır bahrine düştüm
Hemen ol dem cemadata ulaştım
Ol hikmet sırrını seyrana geldim.

Görün beni nerden gelip gitmişim
Cemadattan nebatata yetmişim
Yer yüzünde yeşil yeşil bitmişim
Sefil düşüp batn-ı hayvana geldim.

Sıfatı hayvana düştü menzilim
Ağzım mühürlendi söylemez dilim
Dedim: Yarab! Benim nice olur halim?
Zar-ü figan edip efgana geldim.

Sıfat-ı hayvanda gezdim bir eyyam
Geçip menzillerim olunca tamam
Bildim aslım (Âdem) Aleyhisselâm
Ahsen surette cihana geldim.

Çok seyr-ü devredüp geldim ben ey can
Bildim cihan yine evvelki cihan
Bundan ötesini etmezem beyan
Bu sırrı saklayıp pinhana geldim.

Dört kitapta yoktur bu ilim, inan
(İlm-i devriye) dir bu bir sırr-ı kân
Bulup bir mürşid-i kâmil ü irfan
Okuyup bu dersi âyana geldim.

Af eyle günahım Gaffar-üz-zünub
Setreyle uyubum settar-ül-uyub
Bu (hüsnü) cürmünü bilip utansın
Yarabbi rahmet-ü gufrana geldim.

Bektaşilerce pek meşhur olan şu devriye de «Kavs i nüzul» ı tasvir etmektedir:

«Kaf-ü nun» hitabı izhar olmadan
Biz ol kâinatın iptidasıyız.
Kimseler vâsıl-ı didar olmadan
Ol «kabe kavseyn» nin en ednasıyız.

Yok iken Âdem ile Havva âlemde
Hak ile hak idik srr-ı müphemde;
Bir gececik mihman kaldık Meryem'de
Hazret-i İsa'nın öz babasıyız.

Bize peder dedi tıfl-ı Mesiha
«Rabbı erni» diye çağırdı Musa
«Len tarani» diyen biz idik ana
Biz Tûr-ı Sina'nın tecellâsıyız.

«Künt-ü kenz» sırrının olduk agâhı
Ayn-el-yakin gördük Cemallûllahı
Ey hoca bizdedir s rrı ilâhi
Biz Hacı Hünkâr'ın fıkarasıyız.

Zahida şanımız «inna fetahna»
(Harabî) kemteri serseri sanma
Biz kılı kırk yaran ârifiz amma
(Pîr Balim Sultan) ın budalasıyız.

Devriyeler her vakit böyle destan şeklinde uzun olmaz. (Nuri) nin şu manzumesinde olduğu gibi koşma şeklinde de olur:

Zuhura gelmeden vücud-i âdem
Hak bana bu aşkı kıldı tecellâ;
Merkez-i esmada Hallâk-ı âlem
Etti vücudumu mastar-ı eşya.

Var olmazdan evvel bu kevn ü mekân
«Kün» emrin buyurdu Hazret-i Mennan
Budur «Kâf-u nun» un aslina burhan
«Küllü men aleyha fan ve yebka»

(Nuri) sırr-ı hakka erişmez gafil,
Ger âkil isen bu esrarı bil!
Olunca murad Hazret-i Celil
Eder bir anda bin mehlika peyda!

Devriyelerin diğer bir nev'i de tarikate girişi «teslim ve ikrarı» gösterir. Bu da bir nevi «nüzul ve suud» mahiyetindedir. «Şahi» nin şu devriyesi bu nev'in güzellerindendir:

Kurbanlar tığlayıp gülbank çekildi
Gaflet uykusundan uyana geldim.
Dört kapı sancağı anda dikildi
Can, baş feda edip kurbana geldım.

Evvel eşikte koydam başımı
Aldılar içeri, döktüm yaşımı;
Erenler yolunda gör savaşımı
Uryan, püryan olup meydana geldim.

Ol demde uyandı bâtın çerağı,
Rehberim boynuma bendetti bağı,
Üçer adım ile attım ayağı
(Koç kurban) dediler inana geldim!

Dört kapıya selâm verip aldılar,
Pîrim huzuruna yedip geldiler;
(El ele, el hakka olsun!) dediler
Henüz masum olup cihana geldim.

Pîrim kulağıma eyledi telkin
Şah-ı vilâyete olmuşum karin
Mezhebim Cafer-i sadık el metin
(Hu! Eyvallah!) deyip pirana geldim.

Yüzüm yere, özüm dâra tutmuşum;
(Mehmet Ali) ye ikrar vermişim;
(Sakahüm) şerbetin anda görmüşüm;
İçip kana kana mestana geldim.

Yolumuz on iki imama çıkar
Rehberim (Muhammed), Ahmed-i Muhtar;
Mürşidim (Ali) dir, sahib-i Zülfikar
Kulundur (Şahiya) divana geldim.

Türklerden pek çok devriye yazanlar olduğu gibi İran şairleri de bu türlü manzumeler vücuda getirmişlerdir.

§ [*Ida.*] Şehir ve kasabaların asayişini muhafaza için gezdirilen zabıta memurlarının dolaşmalarına da devriye denilir. Tanzimattan evvel bu makamda (kol gezmek) tâbiri kullanılırdı. Halin icabına göre yeniçeriler, sonra zaptiyeler, daha sonra da polis ve jandarmalar devriye gezdiği gibi askerler de bu maksatla dolaştırılırdı. Devriye tâbiri hâlâ kullanılır.

§ [*Sar.*] Matbah-ı Âmire ambarının her sene yapılan muhasebesi ve erzak ve sairenin sayılması münasebetiyle ambar ve matbah memurlarına verilen ikramiyeye bu ad verilirdi.

DEVRİYE MEVLEVİYYETİ (دوريه مولويّى) [*Ilm.*] İlmiyye mensuplarının rütbeleri icabınca tevcih olunan vazifelerden birinin adıdır. Devriye mevleviyyeti müderrislik mesleğini muhafaza edenlerden hareket-i hariç payesini ihraz edenlere tevcih olunurdu. Devriye mevleviyyeti şunlardır: Bağdat, Ayıntap, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Kürdistan, Ruscuk, Sıvas, Adana, Çankırı.

DEVŞİRME (دوشيرمه) [*Ask., Sar.*] Saray hizmetleriyle bostancılıkta ve yeniçeri ocağında istihdam olunmak üzere toplanan Hıristiyan çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hizmetler daha evvel esirlere gördürülürdü. Esirler Birinci Murat zamanında kurulan ve «acemi ocağı» nami verilen ocakta yetiştirildik-

leri gibi miktarları yeniçeri ve acemi ocakları kadrosundan fazla oldukları zamanlarda Türkçeyi ve Türk ve islâm âdetlerini öğrenmek üzere ikişer filori'ye Anadolu'daki Türklerin hizmetlerine verilir, sonra alınarak muhtelif hizmetlerde kullanılırlardı. Devşirme suretiyle Hıristiyan çocuklarının alınması ve bunlardan muhtelif hizmetlerle askerlik işlerinde istifade olunması esirlerin azaldığı zamanlarda duyulan zaruret sevkiyle başlanılmış idi.

Yıldırım ile Timur arasındaki Ankara Muharebesinden sonra istilâ devri muvakkaten durmuş, hattâ bazı yerler Bizans İmparatorluğu ile Bulgar kıralının eline geçmişti. Çelebi Sultan Mehmet ve oğlu İkinci Murat zamanlarında esirlerden istifade edilemediği vakitlerde üç beş senede ve bazan daha uzun bir müddette Rumeli'deki bir kısım Hıristiyan tebeadan yedi sekiz yaşına kadar çocukların devşirilmesi kanun oldu. İşte bu suretle bir kısım tebeadan çocuk toplamağa mahsus olan «Devşirme Kanunu» meydana çıktı.

Esirlere «acemi oğlanı» denildiği gibi devşirme usuliyle toplanan Hıristiyan çocuklarına da «acemi oğlanı» ismi verilirdi. Bu itibarla dinleri müşterek olmakla beraber toplanma tarzı ve menşe itibariyle beyinlerinde fark bulunan bu iki kısım bilâhare bir nam altında birleşmiş ve birleştikten sonra istihdam sureti itibariyle beyinlerinde artık ayrılık gayrılık kalmamıştır.

Devşirmelik Arnavut, Bulgar, Ermeni ve Bosnalı'lara munhasırdı. Fakat bu meyanda Boşnaklar Müslüman oldukları halde onlardan da devşirme usuliyle acemi oğlanı alınırdı. Bunu da arzu eden kendileriydi. Şamdani zade «Müriy-üt-tevarih» de bunu yazarken Hıristiyanlardan alınması sebebini de izah ediyor:

«Bosna feth olundukta cümlesi birden Müslüman olup padişaha rica ettiler ki evlâdımız devşirme tarikiyle ahz olunduğu reaya zimmileri evlâdından beher sene biner nefer devşirilip sınıf olunup acemi oğlan meyanında terbiye badehu hüsn-ül-vecih olanları Eederun-ı hümayun ve kuvvetlileri bahçelere bostancı, bakisi ortalara yazılır idi ve yeniçeriler kışlalarında sakin olurlardı. Müslüman evlâdından alınmaz idi. Hattâ sünnetli tevellut eden zimmi evlâdı dahi şüphelû deyu alınmaz idi. Zira Müslüman evlâdı kâr u kisp bilür, hin-i muzayakada babası anası yanına kaçar, zahmete tahammül etmez deyu kabul olunmazdı. Amma reaya evlâdı cenkten dönemez, dönse hakkından gelinür, kaçamaz deyu böyle kanun kılınmıştı. Çünki Bosnalı Müslüman oldu. Evlâdı alınmaz anın içün evlâtlarının devşirilmesini rica ettiler. Padişah dahi Müslüman Bosnalu devşirme olunsun deyu icazet verdi.»

Bu meseleye dair Kanuni zamanında Bosna ve Hersek kadılarına hüküm dahi verilmişti. «Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası» nda (cilt 5, sayı 1-2) münderiç olan bu hükümde deniliyor ki; «Bosna ve Hersek ve Kilis sancakları kadılarına hüküm ki taht-ı kazanızdan şimiye değin acemi oğlanı için alınagelen oğlanların ekseri sünnetlû olmağla sünnetlû olanları dahi alınagelmiş iken haliya acemi oğlanın cem'ine varan yayabaşına sünnetlû oğlan almağa mâni olduğunuz ilâm olunmağın buyurdum.. Varıcak şöyle ki sünnetlû oğlanlar kadîmden evvel yerlû olup mücerret acemi oğlan olmak içün sonradan varmış mıdırlar, veyahut acemi oğlanı alınmamak içün sünnet olunmuş olmıya onun gibi sünnetlû olanları almak murad edindikte mâni olmayup aldırasın. Amma bu bahane ile tezvir ve telbis ile hariçten varan sünnetlû oğlan yazılmaktan hazer olunup şimdiye değin alınageldüği üzere kadîmi yerlû olan sünnetlû oğlanlardan yararların cem ettiresin. (Muhzire verildi divanda fi 13 safer 972).

Bunlardan başka bir de mütekait yeniçerilerin oğulları doğrudan doğruya acemi oğlan yazılırdı.

Devşirme usuliyle Hıristiyan çocuklarının alındığı yerler muayyendi. En ziyade Üsküp, İştip, Köstendil, Pirzren, Görice, Samakov, Prebol, Taşlıca, Ereğli Kasrı, Yanya, Pirlepe, İskenderiye (İşkodra), Ohri, İpek, Dukakin, Kırçova, Foça, Novesin, Nüveprespe, Manastır, Mostar, İmoçka, İzvornik, Böğürtlen, Gölikesriye, Hurpişta, Biblişte, Akçakale idi.

Bununla beraber icabında bazı yerler muvakkaten oğlan vermekten af olunduğu vâki idi. 981 de Mora sancağındaki raaya (Navarin) kalasının binası ile meşgul oldukları için kendilerinden o sene oğlan alınmamıştı. Bundar başka İstanbul civarındaki köylerden oğlan alınmıyan yerler vardı. Kartal ile Kadıköy'deı oğlan alınmazdı. Kartal halkı istabl-ı âmireyı ait Üsküdar çayırlarını biçerler, çayırlara bakarlar, at yederler, Bursa'dan vesair yerlerdeı gelen şeyleri muhafaza ederler, icabettikçe kı lavuz vazifesini de görürlerdi. Hazineyi muhafaza ve yerleri yol üzeri olmak hasebiyle kılavuzluk ettikleri ve her sene gemiler için kürek verdikleri cihetle Biga hıristiyanları da devşirme oğlan vermezlerdi.

Devşirmeler ocak tarafından tâyin olunan memur marifetiyle toplanırdı. 16 ncı asrın ilk

yarısına kadar hıristiyan çocukları beylerbeyi, sancak beyi ve kadılar tarafından toplanırken bunların iltimas ve rüşvet almak suretiyle yolsuz hareketlerine mebni ondan sonra Yeniçeri ocağına bırakılmıştı. Bu hizmete ocaktan Sekbanbaşı, Solakbaşı, Zağarcıbaşı, Turnacıbaşı, Zemberekçibaşı, Deveciler ve Yayabaşılardan biri bir takım maiyetiyle memur edilirlerdi. Bu memura fermandan başka Yeniçeri ağası tarafından da mühürlü ve ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldendi. Müverrih Ahmet Refik Bey bu fermanın bir örneğini neşretmiştir. «Edebiyat Fakültesi Mecmuası» nda (cilt 5 sayı 1-2) de çıkan bu ferman aynen şöyledir:

«Kadim-ül eyyamdan Memalik-i mahrusa-i padişahide vâki olan raayadan yeniçerilik içün oğlan almak kanun u kadîm olup giru kadîmden oligeldüği üzere yeniçeri olmak içün oğlan cem olunmak ferman olunmağın taht-ı hükümetinizde vâki raayanın yeniçeriliğe lâyık yarar oğlanlarından intihap edüp ve cem eyleyüp âsitane-i saadet âşiyana irsal ve isal eylemek içün ocağın emektar ve ihtiyar ağalarından olup Turnacıbaşı olan Fahr-ül emasil vel âyan.... ziyde mecdehu nasp ve tâyin olunup işbu varaka-i meveddet birle iz ve huzurları savbına irsal olundu. Led-el-vusul her kadılıkta vâki olan il ve köy ve kasabat ve kur'ada ve bilâtta ve haslarda ve evkaf ve zaamette ve timarlarda ve çiftliklerde vâki olan raayanın cümlesine muhkem tenbih ve tekid edesiz ki her ne kadar oğulları var ise hiçbir fert kalmayup babaları ile cem'edüp ağay-ı mumaileyhin yanına getürüp ve ağa-yı müşarunileyh dahi bizzat nazar edip mütaaddit oğulları olanları içinden sinde onbeş yaşında ve yirmi yaşına varınca bir yararın ve gayetle eyüsun intihap edip yeniçerilik içün alup defterine yazup dahi hıfzeyleye ve raayanın mütaaddit oğlu olanlarından bir gayetle yararın ve eyüsun alıp baiksin babasına vere ve yarar oğlanın deftere kaydettikten sonra tebdil eylemiye ve her oğlan ki alınıp kendi evin ve babası ve anası ve köy sipahisi adların ve oğlanın hilye ve evsaf ve alâyimin aynı ile yazup defter eyleyüp ve bu veçhile deftere kaydettikten sonra gaybet edecek olursa kim idüğü ve kanda idüğü deftere müracaat olunup malûm olunduktan sonra geru ele getürüle ve anın gibi oğlan cem' olunduğu esnada hariçten oğlan katulmayup yerlu raiyet oğullarından cem' edip hile ve telbisten ihtiyat eyliyeler ve Yeniçeri oğlanı yüz ve yüz elli nefer miktarı cem' olunduğu gibi mütemedün aleyh âdem koşup âsitane-i saadete ve doğru yeniçeri ocağına gönderilip yolda ve menzillerde muhkem hıfz oluna ki birisi gaybet etmesi ihtimali olmıya ve her sürüye iki defter yazup birin kendu hıfzedüp ve birin sürü ile gönderdüği ademe verüp kapuda suret defter ile getürüp teslim eyleyüp ve badehu iki defter birbiriyle mukabele olunup cem' olunan oğlanın birisi tebdil ve tağyir olunmak muhal oluna ve oğlan koşup gönderdüği ademe muhkem tenbih ve tekit eyliye ki oğlanları doğru yoldan getürüp ve gezdirmeyüp ve kimseden bir akça ve bir habbe almayup ve konakları şaşırdup bir köye konmuşlar iken tekrar konmayalar ki köy halkı yeniçeri oğlanına ekmek vermekten ve evlerine alup hıfzetmekten muzayaka-i külliye ve ol vilâyetin kadıları ve subaşıları ve Voyvoda ve evkaf mütevellileri timarları ve zuama ve ummal ve yeniçeri oğlanı cem' hususu için bir veçhile karışmayup ve kat'a muaraza ve müdahale eylemeyüp ağayı mumaileyhin talebi ile mahal ve münasip gördüğü üzere amel edeler Gayri hususa dahl eylemiyeler Zira bu bapta vâkı olan umur bu ki müfevvazdir muhkem mukayyet olup birisi dahl eylemeyüp hiç bir ferdin oğullarını evinde alakoymayup ve gizletmeyüp ve kaçırtmayup bir veçhile telbisten ihtiraz edeler ve her kimin timar ve zaametinde veyahut evinde ve köyünde ve çiftliğinde bir oğlan gizleyüp mumaileyhe göstermemiş ve kaçırmış veyahut hile edip hariçten oğlan katmış veya ihmal ve müsahele eylemiş ola her kim ise kat'a mecal verilmeyüp siyaset-i padişahi ile haklarından gelinüb bilmiş olalar Bu bapta mumaileyhin şükr-ü şikâyeti mesmu ve müessirdir ana göre tekayyüt edüp ihtiraz üzre olalar Ve yeniçeri oğlanı alındıkta vilâyet kadısı ve Voyvodaları subaşıları ve iş erleri ve bazı kimesneler birer ve ikişer köy himayet edüp ve oğlan aldırmayıp ve dilek edüp alunurlarmış ol makuleye rizay-ı hümayun-ı padişahi yoktur,Köylerden kimesnenin rica ve iltimasiyle oğlan alıkoymayup cem' ve irsal ideler. Badehu tecessüs ve tefahhus olundukta oğlan alınmaduğu bilünür ise özrünüz makbul olmayup ıkab-ı padişahi ile muakap olmanız mukarrerdir ve bazı köyler madenci ve evkâf raayasıyüz avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye ve oğlan alınmamak için elimizde muafnamelerimiz vardır deyu emir ibraz ederler ise ol makule emirlerin ellerinden alup keseleyüp âsitane-i saadete gönderip birine himayet olunmayup yeniçeri oğlanın ferman olunduğu üzere cem' edip birine muhalefet ettirmeyesin ve senki ağa-yı müşarünileyhsin bu bapta takayyüd ve ihtimam üzere olup cadde-i haktan udul eyleyüp kimesneden bir habbe almayup kemal-i

istikamet üzre olup itmam-ı hizmet-i Padişahide mecd-u sâi olasız. Baki hemişe ilm-ü fazilet ve seccade-i şeriat daim bad tahriren Fi evahir-i şehr-i muharrem-ül-haram. Sene 1031)

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Osmanlı devleti teşkilâtından kapu kulu ocakları) adlı eserinde «Cilt 1, sahife 16 ve mütaakip» şu tafsilât mevcuttur:

«Devşirme memuru tayin olunduğu mıntakada her bir kadılığı yani kazaları bizzat gezüp görerek kanuni vasıfları haiz olmak şartiyle sekiz, on, ve nihayet yirmi yaş arasında kırk hanede bir oğlan hesabı üzre çocuk devşirilirdi. Her kazada dellâllar vasıtasiyle köylere kadar yapılan ilânlar mucibince hıristiyan çocukları başta papazları olarak babaları ve vaftiz defterleriyle toplanma yerine gelirlerdi. Devşirme memuru bu oğlanları alırken kadılar, sipahiler veya vekilleri köy kethüdaları da hazır bulunurlar, suiistimal olmamasına dikkat ederlerdi. Devşirme memuru vaftiz kâğıtlarını tetkik ederek yaşları müsait olanları ayırırdı. Çocuklar içinde evli olanları varsa onlara ilişmezdi. Bunların içinden on dört ile on sekiz yaş arasındakiler tercihen alınırlardı. Mamafih bu kırk evde bir oğlan devşirilmesi her zaman ayni şekilde olmayup ihtiyaca göre değişebilirdi.

«Devşirme olarak alınan çocuğun köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının ve sipahisinin isimleri, doğum tarihi ve yüz eşkâli, ve sevkleri esnasında sürücü denilen sevk memurunun adı bir deftere yazılır ve bu defter iki nüsha olarak yapılırdı. Bunun biri devşirme memurunda durur, diğeri çocukları sevk eden sürücüye verilirdi. Oğlan devşirmek üzere memur edilen kâtip, kethüda ve sürücüler her köyün derecesine göre muayyen bir para alırlardı. Kanun mucibince Hıristiyan çocuklarının en asilleri intihap olunurdu. Papaz oğulları da alınırdı. İki çocuğu olanın biri ve bir kaç çocuğu olanın müsait olan en sıhhatlısı ve güzeli seçilirdi. Bir oğlu olanın çocuğu alınmayarak babasının hizmetine bırakılırdı. Alınacak çocukların orta boylu olmasına dikkat edilirdi. Uzun boylu ve endamı mütenasip olanlar saray için seçilirlerdi. Yahudiler ticaretle meşgul olduklarından onlardan devşirme alınmazdı. Anası ve babası ölmüş olan çocuğun terbiyesi noksan veya açgözlü olacağından dolayı alınmadığı gibi köy kethüdasının oğlu da köy halkının rezillerinden diye alınmazdı. Çoban oğullariyle genç çoban ve sığırtmaçlar kel, fodul, köse, ve doğuşundan sünnetli olanlar da alınmazdı. Bunlardan başka türkçe bilen İstanbul'a gitmiş bulunan, sanat sahibi olan, oğlanlar da alınmazdı.

Devşirilen çocuklar sürü denilen yüzer, yür ellişer, ikiyüz ve daha ziyade kişilik kafileler halinde ve sürücülerle muhafızların nezaretleri altında hükûmet merkezine sevk edilirlerdi. Bunların kaçmamaları ve değiştirilmemeleri için sıkı tedbir alınırdı. İlk devirlerde devşirmelerin merkeze kadar sevkleri mesarifi kızıl aba ve sivri külahtan ibaret elbise paraları çocuğun devşirildiği yerden hil'at baha yani kaput bedeli veya kul akçası isimleriyle her çocuk başına doksanar, yüzer akça toplanmak suretiyle temin olunurdu. Bu para miktarı sonraları iki yüz, üç yüz akça olarak para rayici nisbetinde artırılmış ve hattâ on yedinci asrın başlarında 600 akçaya kadar çıkmıştı. Devşirme için alınan bu para ile her bir nefere kızıl aba denilen lokma dikişli kırmızı üst dolaması ve onun altına sarı renkte iç dolaması yaptırılıp giydirilirdi.

Acemi oğlanları Rumeli ve Anadolu'daki çiftliklere dağıtılırdı. Çiftçilere dağıtılanlara «Türk üzerinde olan acemi oğlanlar» denilirdi.

Saraylara gönderilen acemi oğlanlar saray bahçelerinde bostancılık, matbah-ı âmire koyunlarına çobanlık, kasap yamaklığı, su yollarında işçilik hamallık, cami' inşaatında amelelik, demircilik, saraçlık, fırıncılık, mandıracılık, gemicilik ve mümasili işlerde kullanılırlardı. Bu vazifeleri görmek için elde mevcut acemi oğlanlar yetişmezse Türk üzerinde olan acemi oğlanlarından lüzumu kadarı bir akçe ulufeye yazılarak Yeniçeri ağasının emriyle getirilirdi.

Acemi oğlanlar ihtiyaca göre devşirilirdi. Bazen ölenler, kaçanlar ve kapıya çıkarılanlar pek fazla olduğu zaman noksanı kapatmak için de oğlan devşirilirdi. Acemi oğlanları yedi senede bir kapıya çıkarılırlardı. Mamafih buna riayet edilmediği zamanlar da olurdu.

Acemi oğlanların inzibatı ve idaresi Yeniçeri ağası tarafından temin olunurdu. Bostanlarda çalışan acemi oğlanların âmiri bostancı başı idi.

İstanbul acemi oğlanları otuz bölük, yirmi dokuz cemaat olmak üzere 59 orta idi, Ortaların âmirleri çorbacı, meydan kethüdası ve kapucu idi. Çorbacı ortanın âmiri, meydan kethüdası çorbacının vekili, kapucu da kapu çuhadarı vazifesini görürdü. Acemi oğlanların defterini acemi oğlanları Kâtibi tutardı.

Acemi oğlanların kapıya çıkmamak yüzünden isyan ettikleri de olurdu. Nitekim 4 üncü Mehmet'in cülusunu mütaakip yeni saray, Galatasaray, İbrahim Paşa sarayındaki acemi oğlanları isyan etmişlerdi.

Devşirme usulünün hangi tarihe kadar devam ettiğine dair bir vesika zuhur etmemiştir. Yalnız Lehistan'la yapılan Bucaş muahedesinin (1672) üçüncü maddesinde Podolya'dan bahsedilirken «devşirme ferman olunursa bunlardan ve raayadan devşirme alınmaya» diye mezkûrdur. 1724 de devşirme usulü cari idi. O sene İstanbul'da ilk etfaiye tesis olunduğu zaman yeniçeri ocağından gılman-ı acemiye yamak olmak üzere tulumbacı ocağı vaz olunmak için rikâb-ı sultaniye Sadrazam İbrahim Paşa tarafından telhis yazılmış, ocağın nizamı o suretle kabul edilmişti.

En kat'i vesikayı Cevdet Paşa'nın hazine-i evraktan çıkarttığı anlaşılmaktadır. «En son olan defter 1160 (1747) senesine tesadüf eylediğine mebni hıristiyanlardan bu tarihe kadar asker alındığı müsteban olur.

Devşirmeler hicrî 12 inci asrın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihinde mühim rol oynamışlardır. Hattâ denilebilirki devletin en büyük mevkileri devşirmeler elinde idi. Anadolu ve bilâhare Rumeli'de ekseriyet teşkil eden Türkler Topraklarına merbut ve binaenaleyh sipahilikle mümtaz oldukları için hükümet ve hassaten saray hizmetlerinde kullanılmazlardı. Bu sebeple Osmanlı ricalinin çoğu devşirme usuliyle alınan, islâm ve osmanlı terbiyesi gören hıristiyan çocuklarından yetişme idi.

DEVŞİRME AĞASI (دوشیرمه آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ile saray hizmetlerinde kullanılmak üzere devşirme adı verilen Hıristiyan çocuklarını toplamak vazifesiyle gönderilen memura verilen addır. Yeniçeri zâbitlerinden olan bu memurlara gittikleri yerlerin alâkalı memurlarına gösterilmek üzere hüküm verilirdi.

DEVŞİRME FERMANI (دوشیرمه فرمانی) [*Ask.*] Devşirme toplamak için padişah tarafından verilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferman ocak tarafından ağalar arasından intihap olunan memura verilirdi. «Devşirme» tâbirinde bir örneği konulmuş bulunan fermandan başka yeniçeri ağası tarafından mühürlü ve tamamen ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldenbi.

DEVŞİRME MEMURU (دوشیرمه مأموری) [*Ask.*] Devşirme toplamak için tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu iş XVI ncı asrın ilk yarısına kadar beylerbeyi, sancak beyi ve kadılar tarafından yapılırken bunların iltimas ve rüşvet almak suretiyle yolsuz hareketlerine mebni devşirme işi yeniçeri ocağına bırakılmıştı. Bu hizmete ocaktan sekbanbaşı, solakbaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı, hasekiler, zemberekçibaşı, deveciler, veya yayabaşılardan biri birtakım maiyeti ile memur edilirdi. Devşirme memurunun eline fermandan başka yeniçeri ağası tarafından mühürlü ve tamamen ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldendi.

DEVŞİRME SÜRÜSÜ (دوشیرمه سوروسی) [*Ask.*] Devşirme usuliyle toplanan Hıristiyan çocukların yüz, yüz elli, iki yüz ve daha ziyade olmak üzere hükümet merkezine gönderilmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buradaki sürü kafile demektir. Devşirmeler sevk memuru demek olan sürücü adı verilen memurlarla muhafızların nezaretleri altında sevk olunurlardı.

DEYR-İ MİHNET (دیر محنت) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cay edinsem etmen istib'ad deyr-i mihneti
Âşıkım bir kâfir-i hüsne Muhammet ümmeti
Fasih Dede

DIR' (درع) [*Ask.*] İnce zincirden yapılmış harb gömleğinin adı idi. Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati»nde zırh, cebe mânası verilen bu Arapça kelimenin cem'i duru'dur.

Ekseri vâkti geçerdi medyun
Fevtinde bulundu dir'ı merhun
Ziya Paşa

DIR'I POSTİYN (درع پوستین) [*Ask.*] Zırh kaplı kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlarınkiler fazla olarak murassa zırhlı ve cevahir çaprazlı idi.

DIŞ AĞALARI (طیش آغالری) [*İda.*] Devlet memurlarının ileri gelenlerinden bir kısmına verilen unvandır. Bunlar hakkında birun ağaları unvanı da kullanılmakta idi. Bu tâbir saraydaki Enderun ağaları unvanının mukabili sayılırdı. Dış ağaları başta yeniçeri ağası olmak üzere azeb, sipahi, silâhtar, ulûfeci, gureba ve akıncı denilen askerlerin ağaları idi. Bu ağaların en ehemmiyetlisi yeniçeri ağası idi. Yeniçeri ağası yeniçeri ocağının başı idi. Rütbesi yüksekti. İçlerinden sonraları vezir olanlar da olmuştur. Askerin başı olduğu için ehemmiyet-i mahsusaları vardı. Günde 500 akçe aldıktan başka yüzlerce at besliyecek arpalık denilen tahsisatı da mevcuttu. Azeb ağası ikinci derecede gelirdi. Fâtih zamanında azeb askeri otuz bin miktarında idi. Sipahi, silâhtar, ve ulûfecilerle gureba suvari sınıfı olup ulûfeciler ve gureba yemin ve yesar itibariyle dört ve diğerleri iki alay teşkil ederlerdi. Bu sınıfların ağalarına yevmî yüz akçe, fazla olarak ta se-

nevi on altı ilâ on yedi bin akçelik arpalık verilirdi.

Dış ağalarının ikinci sınıfını topçubaşı, cebecibaşı, arabacıbaşı, mehterbaşı namlarındaki dört ağa teşkil ederdi ki ötekilerle birleşince yekûnu on ikiye baliğ olurdu. Mir-i âlem, mirahur, çaşnigir, doğancı, şahincıbaşılar da dış ağalarından madutturlar. Yeniçerilerin zâbitleri olan sekbanbaşı, kul kethüdası, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı, muhzir ağa, haseki ağa, başçavuş, kethüda da dış ağalarından oldukları gibi ocağın ikinci derece zâbitleri sayılan çorbacı, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski, aşçı usta, sakabaşı da dış ağaların dan sayılırdı. Umumi bir tâbirle saray teşkilâtı haricinde kalan ve devlet hizmetinde bulunan ağalar dış ağaları tâbiri meyanında sayılırdı.

DIŞARI RÜZGÂR (طیشاری روزکار) [*Bah.*] Sahilden denize doğru esen ve imbat denilen mevsim rüzgârlarına verilen addır.

DIŞ HAZİNE (طیش خزینه) [*Mal.*] Devlet hazinesi mânasına gelen bir tâbirdir. Saraydaki de iç hazine adını alırdı Fâtih, divan usulünü değiştirdiği, adı ile anılan kanunnamede görülen hükümlerle daha bazı tebeddüller yaptığı gibi devlet hazinesi de biri dış, öteki iç olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu tâbir Tanzimata kadar devam etmiştir.

DIŞ MEYDANCI (طیش میدانجی) [*Sof.*] Şeyhin emirlerini dedegâne tebliğ eden, yeni dervişi şeyhin huzuruna götüren mevlevi dervişine verilen unvandır. Âsitaneler yani büyük tekkelerde iki meydancı bulunurdu. Mutfak hizmetlerini görene iç meydancı yahut içeri meydancısı denilirdi. Küçük tekkelerle zaviyelerde yalnız bir meydancı bulunur, dergâhın bütün işlerine o bakardı. Şeyh bir yere gittiği zaman maiyetinde bulunur, hırkasını taşırdı. Şeyh murakabe için matbahtaki meydana gelince iç meydancısının vereceği kahveyi şeyhe ve ihvana o tevzi ederdi.

DIŞ PERVAZ (طیش پرواز) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların dış kısmına yapılan pervaza verilen addır. Levhaların içindeki yazıların ayrılması için yapılan pervazlara «iç pervaz» denilir. İç pervaz gibi dış pervaz da muhtelif renk boya ile yahut altınla yapılır.

DİBA (دیبا) [*Giy.*] İpekli ve renkli kumaş, bir nevi kalın canfese verilen addır. Altın veya gümüş karışık dokunmuş çiçekli ipekli kumaşlara da diba-yı munakkaş denilirdi. (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikada (askerî 3906, tarihi 211) şu nevileri yazılıdır. Heft renk, Acem dibası «âlâsı, ednası», frengi ağır telli ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk turfanda nakışlû dibası; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengî nakışlû telli diba, İslâmbol'un telli al dibası.

Gün başına bir hil'at-ı diba verir amma
Damanını âlûde-i hun-ı ciğer eyler
Nef'i

Güllü diba giydin amma korkarım âzâr eder
Nazeninim saye-i hâr-i gül-i diba seni
Nedim

DİBA BAFAN (دیبا بافان) [*San.*] İpekli kumaş dokuyanlara verilen addır. Diba Farsça ipekli kumaş demek olduğu gibi, bafan dokuma örnek mânasına gelen yine aynı dildeki baften mastarından gelir ki ipekli kumaş dokuyanlar demek olur. Yine kumaş yapıcılarından olan bir kısmına da kemhabafan, atlasbafan denirdi. Bu kumaşları dikenlere, onların terzilerine de yine Farsça da dikmek mânasına gelen duhten mastarından dûz ve onun cemiyle dûzan ilâve edilmek suretiyle zerdûzan, seraserdûzan ıtlak olunurdu.

DİBACE (دیباجه) [*Ede.*] Kitabın başına yazılan önsöz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine mukaddime de istimal olunurdu. Başlangıç diyenler de olmuştur.

Nakşetti bir tehekküm için baht-ı bişuûr
Tarih-i zulme bir yeni dibâce-i gurur
Tevfik Fikret

DİBAY-I FRENGİ (دیبای فرنگی) [*San.*] Bir nevi kalın ipekli kumaşın adıdır. Avrupadan geldiği için bu adı almıştır. Hindistan'dan gelen bu türlü kumaşlara «dibayı Hindî» denilirdi.

DİBAY-I HİNDİ (دیبای هندی) [*San.*] Bir nevi kalın ipekli kumaşın adıdır. Hindistan'dan geldiği için bu adı almıştır. Avrupadan gelen bu türlü kumaşlara «dibay-ı Frengî» denilirdi.

DİBAY-I MÜNAKKAŞ (دیبای منقش) [*San.*] Altın veya gümüş karışık olarak dokunmuş çiçekli veya tezyinî şekilli ipek kumaşlara verilen addır. Bu makamda «sündüs» tâbiri de kullanılırdı. Fransızca mukabili Brokart'tır. Dibay-ı münakkaş yerine kumaşın imal olunduğu yere nispetle, «dibay-ı Frengî», «dibay-ı Hindî» de denilirdi. Bunlara istofa da tesmiye olunurdu.

Her târ-ı nesicinde reh-i fitne nümayan
Kâfirde frengî dimi diba ne belâdır
Sabit

DİBET (دیبت) [*San.*] Yünlü kumaşlardan birinin adı idi. Dayanıklı bir kumaştı.

Erkekler kürk, kadınlar ferace yaparlardı. Bütün dibet ve yarım dibet namı ile iki nev'i vardı. Örülüş farkına göre bu isimleri alırlardı.

DİDEBAN (دیدبان) [*Mal.*] Eskiden Gümrük muhafaza memurları hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan sonra bunun yerine «kolcu», «mubassır» denilmiştir. Farsça bir kelime olan dideban «Kamus-ı Osmani» de «gözcü, gözleyici, gözetici. Evailde Gümrük kolcularına alem-i mahsus idi ki elyevm onlara mubassır denilir. İkincisi daha maruf ve sahihtir» suretinde izah olunmuştur.

Süradıkında melek didebanlığa mezun
Hazinesinde felek pasbanlığa memur
Nabi

§ [*Ask.*] İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yangın köşkünde nöbet bekliyen yeniçeri efradı hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Ocağın lâğvından evvel yangın davul çalmak suretiyle ilân olunurdu. Harik köşkü denilen kulede oturarak yangını haber veren gözcülere, halk «köşklü» derlerdi. Bu tâbir ocağın ilgasından sonra da Osmanlı Devletinin son zamanına kadar devam etmiştir.

DİDEBAN BAŞI (دیدبان باشی) [*Mal.*] Eskiden Gümrük muhafaza memurlarının başının unvanı idi. Tanzimat'tan sonra kolcubaşı denilmiştir. Dideban Farsça gözcü, gözleyici, gözetici mânalarına gelir.

DİDON (دیدون) [*Hal.*] Kırım Muharebesinde İstanbul'a gelen Fransız askerinin biribirlerine bu tarzda hitap ettiklerini işiten İstanbul halkının Frenkler hakkında kullandıkları bir tâbirdir. Fransızca dis donc'dan bozmadır.

DİDON SAKALI (دیدون صقالی) [*Kıy.*] Eskiden Frenkleri taklidetmek suretiyle bırakılan sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çeneye gelen kısmı uzunca bırakılıp yukarı tarafları kısaca kesilen bu türlü sakala aynı zamanda «Frenk sakalı» da denilirdi.

Osman Ergin Endülüs Araplarından İspanyollara ve dolayısiyle Avrupalılara geçen bazı tâbirlerle kıyafetlerden bahsederken «Türkiye'de Maarif Tarihi, c. 5, s. 1549 haşiyesi» bunun için şunları söylüyor;

«İspanyollar, Araplar ve İslâmlar arasında rahatsız olmaksızın yaşıyabilmek için kıyafetlerini de onlarınkine benzetmeye mecbur olmuşlar, hattâ saçlarını, sakallarını, bilhassa sakalın çeneye gelen yerlerden yukarı taraflarını kısaca kestirip Araplar gibi seyrek veya köse sakallı olmak istemişlerdir.

«İşte memleketimizde yanlış ve haksız olarak frenk sakalı ve frenk gömleği gibi tâbirlerin aslı ve esası buralardan gelir. Halk dilinde aynı zamanda Frenklere didon denildiğine göre bu sakalı taşıyanlara halk arasında didon sakallı denilirdi. Görülüyor ki gerek gömleğin, gerek sakalın Frenklikle değil Araplıkla ve Müslümanlıkla münasebetleri vardır.»

DİK ATEŞLİ TOP (دیك آتشلی طوپ) [*Top.*] İlk sürati nispeten az, namlısı kısa veya orta, birkaç mermi yollu ve birkaç barut haklı topa verilen addır. Dik-ateşli oldukları için bu ad verilmiştir.

DİKİMHANE (دیکمخانه) [*San.*] Beylik ve askere mahsus elbiselerin dikildiği yere verilen addır. Şimdiki tâbirle dikiş atölyesi demektir.

DİKİNE TRAŞ (دیکینه طراش) [*Hal.*] Mecaz yoliyle abes ve faidesiz yere ikrah ve zorlama yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hep nafile tadandır işi dikine traş
Dükkânı yok ayakta gezer berber oldu dil.
Süruri

DİKİŞ TUTTURMAK (دیکیش طوتدیرمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle olduğu yerde kalmak, sebat ve metanet göstermek, dayanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Perend-i nâzük i zertarı baltayla keser ekser
Dikiş tutturmadı bir kâre bu evza-i bicaden.
Yenişehirli Avni

DİKME FENER (دیکمه فنار) [*San.*] Yere dikilmiş bir sırık üzerine takılan fener hakında kullanılır bir tâbirdir. Sokaklara dikilen ve içlerinde petrol lâmbası yakılan fenerlere de bu ad verilir. Bunların duvar veya binaya bir kolla asılmış olanlarına «kollu fener» ve yukardan asılmış olanlarına da «asma fener» denilir.

DİK RÜZGÂR (دیك روزگار) [*Bah.*] Bir geminin takibettiği rotanın aksine doğru, pruvasından gelen rüzgâra verilen addır. Yelkenciler bu gibi ahvalde istedikleri yere varabilmek için volta seyri yaparlar.

DİK TABAN (دیك طبان) [*San.*] Bir nevi ayakkabına verilen addır. Mecaz yoliyle çok gezip dolaşan yerinde de kullanılırdı.

Dik taban, kırmızı zarif çekme
Koncu kundağı cümlesi dikme
Lâ

DİL (دیل) [*Ask.*] Düşmanın ahvalinden malûmat almak üzere tutulan esirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Bah.*] Tunç, demir veya pelesenk ağacından yapılıp makaranın iki tablasının arasında dönen muhiti oluklu tekerleğin adıdır.

§ [*San.*] Okunulan kitapta tesadüf edilen bir bahis veya kelime hakkında ilâve olunan notu muhtevi kitabın o kısmına konulan kâğıda verilen addır. Dip tarafının ortası fazlaca bırakılır ve bu kısım kitabın dikiş ipliğine geçirilmek suretiyle düşmemesi temin olunurdu. İpliğe geçirilen parça dile benzediği için bu isim verilmişti.

DİL BELÂSI (دیل بلاسی) [*Hal.*] Dilini tutamamak yüzünden insanın uğradığı musibet ve felâket yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nevres beni düşürdü dile arzuy-i dil
Hep çektiğim cihanda benim dil belâsıdır
Nevres

DİL DÖKMEK (دیل دوکمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kandıracak ve inandıracak sözler söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Oturup dil dökecek yerde, gidip dökmeli ter;
Bin çalış gayen için, bir kazan ömründe yeter.
Mehmet Âkif

DİLE GETİRMEK (دیله کتیرمك) [*Hal.*] Söyletmek, mecaz yoliyle hatırlamak, anmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sâki getür getür yine dünk ü şerabımı
Söyle dile getür yine çenk ü rebabımı
Ben var iken gerek bana bu zevk u bu sefa
Bir gün gele ki görmeye kimse türabımı
Üçüncü Sultan Murat

DİLKÜŞAD KÖŞKÜ (دلکشاد کوشکی) [*Sar.*] Üsküdar'da Ağakapısı'ndaki köşkün adı idi. «Tekkeli köşkü» de denilirdi. (1050) 1640 da yapılmıştı.

DİLLİ DÜDÜK (دیللی دودوك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle carcar, çan çan, geveze yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Boşanıp dilli düdük gibi heman
Halimi eyledim ol kavma beyan
Yenişehirli Avni

DİL OĞLANI (دیل اوغلانی) [*İda.*] Tanzimattan evvel elçilerin devlet erkânı ile görüşmelerinde tercümanlık etmek üzere yabancı devletler tarafından lisan öğretilen gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızlar bunu Fransızca' da bir mana ifade etmediğine bakmaksızın, «Jeunes de langue» suretinde kullanırlardı. Lisan öğrenecek bu gençleri Elçiler Sefarethane binasında oturtarak yedirip içirirler ve hususi hocalardan ders aldırırlardı. Bunlar Türkçe. Arapça ve Farsça öğrenirlerdi.

DİL TAŞI (دیل طاشی) [*Ok.*] İstanbul'da Okmeydanında 1177 (1763/1764) senesinde dikilen bir menzil taşının adıdır. Yekpare mermerden beş sütun yanyana oyulmak suretiyle vücuda getirilmiş olan taşa bu adın verilmesi her kim başını iki sütun arasına sokarak dilini uzatıp orta sütunu yalayabilirse muradına nail olacağı hakkındaki zihapdan ileri gelmiştir.

DİMİŞKİ (دمشق) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adı idi. Bu kâğıt Şam'da yapıldığı için o ismi almıştı. Âli'nin beyanına göre «Menakıb-ı Hünerveran, sahife 11» zamanında kullanılan kâğıtların en aşağısı dimişki idi.

DİMİŞKİ HANÇER (دمشق خنجر) [*San.*] Şam'da yapılan bir nevi hançer hakkında kullanılır bir tâbirdir,

DİMOS (دیموس) [*Mal.*] Öşür karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Fransızca'sı «dime» dir. Mahsulün onda biri demektir. Dimos tâbirine ekseriyetle Suriye kıtasına mahsus defterlerde tesadüf olunur.

DİNAR (دینار) [*Mes.*] Altın paralara Araplar tarafından verilen addır. Fıkıh istilâhı olarak on dirhem-i şer'i hâlis gümüş kıymetindeki altını ifade eder. Bir miskal ağırlığında altın sikkeye de ıtlak olunur. İslâmlarda ilk altın sikke Emevilerden Abdülmelik zamanında basılmıştır. Bu sikke yedi miskal ağırlığında idi. Ondan sonra altın paralar darbına devam edilmiş ve cümlesine alelıtlak dinar unvanı verilmiştir. Arapların yalnız kendi paralarına değil zamanlarındaki diğer devlet ve milletlerin altın sikkelerine de dinar ıtlak ettiklerini İslâm kumandanlarından Halit Bin Velid'in hicretin XV inci yılında Tabariye de bastırdığı sikkenin tarifi sırasında «bu sikke salibi, tâci, âsay-ı saltanatı vesaireyi havi olarak tıpkı Rum dinar'ı şeklinde» olduğunun zikredilmesinden anlaşılmaktadır.

Dinar kelimesi lâtince'den Arapçaya geçmiştir. Araplar bunu «denanir» suretinde cemilendirirler. Araplar İslâmdan evvel bu Roma altın sikkesini tanımış ve kullanmışlardır. «Kur'an 75-111». Dinar Lâtince'de «denarius» kelimesinden, o da öşür mânasına olan decem istilâhından müştaktır.

Roma imparatoru Neron zamanında Dinarniyüs ismi ile biri bakır, diğeri gümüş olmak üzere iki sikke darbolunmuş, bakırın kıymeti on mangır. gümüşün kıymeti bir buçuk drahmi itibar edilmiştir. Aslen bir buçuk drahmi kıymetinde olan dinar'ın sikleti bir buçuk dirhem idi.

Dirhem gibi dinar da mübadele vasıtası olan meskûkâta alem olduğu halde Arapçaya intikalinden sonra evzan-ı sagire (küçük ölçüler) hükmünü almış, bu itibarla mevkiini değiştirmiştir.

Osmanlılar zamanında bastırılan altın sikkelere dinar denilmemiş, altın kelimesi bu makama kaim olmuştur. Araplar ve onlardan intikalen diğer İslâm memleketleri gümüş sikkeye dirhem unvanını verdikleri halde Osmanlılar bunu da terketmişler, bu makamda akçe ve gümüş para tâbirlerini kullanmışlardır.

— Altın kelimesi Moğolcadan alınmıştır. Moğolcada «altyan» lâfzı filasıl külçe halinde olan zehep mânasını ifade eylediği halde bilâhare hassaten Acemistan Moğolları nezdinde zer-i meskûk mânasında kullanılmış ve Osmanlılara intikalinde de aynı mânada istimal olunmuştur.

Osmanlılarda ilk altın para Fâtih zamanında basılmıştır. Mamafih Fâtih'in altın sikkelerine bu isim verildiğine dair Osmanlı tarihlerinde hiçbir kayıt ve malûmat yoktur.

Yokladım nabzını yârin maraz-ı hicrana
Zer verüp şerbet-i dinar ile tedbir edelim
Sabit

Sofi ki safade geçinir mâlik-i dinar
Bir dirhemini alsan olur hatırı derhem
Ruhî

Ne kanune ne cebr u zore ne hünkâre tâbidir
Bu bendergehde her kes dirhem ü dinare tâbidir
Ziya Paşa

DİNAR-I CEDİT (دينار جديد) [*Mes.*] İkinci Sultan Mustafa zamanında 1108 (1696) da bastırılan altın paralara verilen addır. Bunlara cedit altın da denilirdi. 300 akçe üzerinden tedavüle çıkarılmış olan aynı vezin ve ayarda olmakla beraber ötekilerden farkı tuğralı olmaları idi. O vakte kadar yalnız gümüş sikkelere konulan tuğranın altınlara da konması yeni bir usul teşkil etmişti.

DİNİ BÜTÜN (دينى بوتون) [*Hal.*] Dürüst, âbit, şefik yerinde kullanır bir tâbirdir.

DİNKHANE (دينكخانه) [*San.*] Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra serpuş (başlık) ittihaz olunan fesin yapılması için 1833 senesinde İzmit'de kurulan imalâthaneye verilen addır. Dink; el ile veya su kuvvetiyle işliyen dövme aleti demektir. Fes dövme suretiyle meydana gelen keçe nevindeki kumaştan yapıldığı için yapım yerine bu ad verilmişti.

Fes ilk zamanlarda Tunus'a Fransa'dan gelirdi. Sonradan ithalâtın en büyük kısmı Avusturya'dan yapılır oldu. Memleketten büyük bir paranın çıkmasına sebebolan bu yabancı sanat ile rekabet için ilkin İzmit'de dinkhane kurulmuş, sonra da İstanbul'da Haliçte Defterdar'da feshane adı verilen fabrika meydana getirilmiştir.

Dinkhanenin kitabesi:

Yaptırdı dinkhane giydirdi fes cihane
Bildirdi ins ü cane tedbir-i feyz cuyun
Tarihe Ayniya fes koysun baş üzre herkes
Bak dinkhane-i fes yapıldı buldu sayun
1249

DİNLENDİRMEK (دينلندرمك) [*Sar.-Sof.*] Işığın söndürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mumun söndürülmesi mevzu-u bahis olduğu zaman mumu söndür denilmez, mumu dindir denilirdi. Bu tâbir aynı mânada olarak tekâya ve zevaya'la olduğu gibi sarayda da kullanılırdı. Yine tekkelerle saraylarda mumu yak yerine mumu uyandır denilirdi.

DİP (ديپ) [*Giy.*] Sırmasız olarak dokunup sonradan altın ve gümüş işlenen bir nevi kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sade arşın» da denilirdi. Arşın adı verilen kumaş ibrişimle dokunduğu halde dip gönül ve pembe ile dokunurdu. Hükümet bazen altın ve gümüşün tasarrufu maksadiyle bu türlü kumaşın yapılmasını menederdi.

DİPÇİK (ديپجك) [*Ask.*] Eski ağızdan dolma tüfekleri doldurup boşaltmak için yapılıp tüfeğin namlusuna sokulan ucu vidalı ve çengelli deyneğe verilen addır. Tüfek, barut, saçma ve bez parçalariyle doldurulup saklanır, icabederse yine bu dipçiğin ucundaki vidayı tersine çevirip oradaki çengelle sökülürdü. Dipçiklerin işlenmişleri ve daha marifetlileri vardır. İçinde nargile maşası da bulunurdu. Sonradan icat olunan tüfeklerde tüfeği temizleme işini gören ve demirden yapılmış bulunan buna benzer âlete harbi denilmiştir. Tüfeğin dibine, kundağın alt tarafına şimdi de dipçik denilir.

Bir de baktım canavarlar pusulardan çıkarak
Geldiler, tekmeye kuvvet kimi, dipçikle kimi
serdiler her tarafından delinen pöstekimi

— Sonra?
— Ben kendimi kaybetmişim artık
— Vah vah!

Mehmet Akif

DİRAVEÇE BEZİ (ديراوه‌جه بزى) [*Sah.*] Yelken ve tentelerin kenarlarına, takviye için dikilen ensiz bezlerin adıdır.

DİREK (دِرِك) [*Sof.*] Mevlevilerce sol ayak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema, sırasında sol ayağa dayanılarak çark adı verilen sağ ayak döndürüldüğü için bu ad verilmiştir.

DİREK ASTARI (دِرِك آستارى) [*Bah.*] Gabya yelkenlerinin destemora ve Gabya çubuğuna deyerek zedelenmemesi için kuşaktan üçüncü kat camadana kadar iki parça hamaylı yapraklarına vurulan astara verilen addır. Ana direklerin üzerine konan ve çenberlerle sarılarak direği kuvvetlendirilen parça ağaçlara da «direk astarı» denir.

DİREKTE DURMAK (دِرِكده طورمق) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabele esnasında bir özür dolayısiyle semaa girmeyip direğe dayanarak ayakta durmağa denilirdi. Mutlaka direğe dayanmak şart değildi. Direkte duran yani semaa girmemiş olan hırkasiyle dururdu. Bazen mukabelenin yarısında yorulup çekilenler olurdu. Bunlar da hırkalarını giyer, direkte dururlardı. Bazen direkte duranlar dördüncü selâmdan sonra neşelenerek ve şeyh postunun önünden geçerek hırka ile sema ettikleri olurdu.

DİREK TUTMAK (دِرِك طوتمق) [*Sof.*] Mevlevilerce sema sırasında olduğu yerde dönülme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevleviler direk adını verdikleri sol ayak üzerinde durmak ve çarh dedikleri sağ ayak döndürülmek suretiyle sema ederlerdi.

DİREVÇE (دِرِوچه) [*Bah.*] Armadoralar Seliviçe başkalariyle tertip olunmadıkları surette Seliviçelerin çarmıhlara yakın bulunarak neta olmamaları için ana çarmıhlarına bağlanan ağaçtan yapılma Rabanzaların adıdır.

DİRHEM (درهم) [*Mes.*] Arap para sisteminde gümüş sikke yerinde kullanılmış sonra da Osmanlılara geçmiş bir tâbirdir. Bu isim eski çağlarda da kullanılmıştır. Farsça direm'den alınmadır. Araplar bu kelimeyi derahim suretinde cemilendirirler. Gene Araplar bu makamda dirhem gibi dirham lâfzını da kullanırlar. Yahut bu kelimeyi aynı zamanda dirbam suretinde ee telâffuz ederler.

Dirhemin Araplar tarafından bilinen para şeklinde 2,97 gramlık sikkenin ilk evvel Hazret-i Ömer zamanında darbedildiği kuvvetli olarak rivayet olunur. İslâmiyete ait en eski dirhemler - bazı şüpheli sikkeler müstesna - 75 (694) yılından kalmadır.

Dirhemler ilkevvel hurma çekirdeği şeklinde idi. Gerek hurma çekirdeği şeklindekiler ve gerek müdevver olanlar iptidaları nakışsızdı. Sonra «Abdullah İbn-i Zübeyr» zamanında bir tarafına «minallah», diğer tarafına «bilbereke» nakşedildi. Haccac bu nakşı «Sure-i İhlâs» a yahut «bismihi» tâbirine tahvil etmiştir.

Dirhem'in vezin ve miktarında ihtilâf vardır. En doğru rivayet her on dirhemin beş miskal olduğudur. Ömer zamanında seb'a veznine intikal etti. Yani her on dirhem yedi miskaldi. Buna nazaran yedi miskal on dört kırât, ve her kırat da yetmiş arpadır. Binaenaleyh bir miskal yüz kırk arpa demektir. İşte zekâtta muteber olan vezin de budur. Nitekim «Camiur-Rumuz» un «Kitab-üz-zekât» ında da bu suretle yazılıdır. Aynı müellif «Kitab-üt-tahare»nin «Tathir-ül-encas» faslında der ki dirhem burada zekâttaki dirhemin gayrıdır. Zira burada dirhemden murad necaset-i kesifede yani cirmi bulunan necislerde bir miskaldir. Bu da avucun içi kadardır. İmam-ı Muhammet «En-nevadir» adlı eserinde dirhem, el ayası kadar olandır demiştir. «Kitab-üs-selât» ında ise miskal veznınde olandır diyor. Fakih «Ebu Cafer» bu iki kavil arasını tevfik ederek arz-ı kef ile takdirden murad cirmi olmıyanlardır. Miskal ile takdirden murad da cirmi bulunanlardır. Âmme-i meşayih bunu ihtiyar ettiler ve sahih olan da budur dediler. Lâkin «Nihaye» nin «Bey-i fâsit» babında deniliyor kî: Bir âdem üzerinde bazıları indinde veznen diğerlerine göre basten dirhem miktarından fazla hınzır tüyü bulunduğu halde namaz kılsa caiz olmaz. Ebu Yusuf ile İmam-ı Muhammed'e göre ise caiz olur.» «Fetavay-i Dinariye» müellifine göre hamr sair necasata muhalif olarak ne kadar az olsa mâni-i salâttır. «Kirmani» der ki mukadderün bih ve mikyas olan dirhem her zaman da eydi-i nasta mevcut olan nakitten büyüktür. Zira bu evsa' ve eysedir. Bu suretle necasetteki dirhem her zamanın ehlinin itibarına göre tehalüf eder. «Keşşaf-ül-ıstılahat» da bunlar kaydedildikten sonra deniliyor ki: Hülâsa nakitte dirhem gümüşten müdevver olarak madrup olan şeyin ismidir. Şer'an zekât babında üzerinde madrup olana derler. Necaset babında da veznınde veyahut genişliğinde olana denilir. Bu ıtlak dinara kıyasendir. Zira dinar lûgaten madruba derler. Şer'an de o madrup veznınde olana derler. Etıbba yine vezne ıtlak ederler. Şöyle ki dirhem yarım miskal ve humüs miskaldır. Altı denk de denilmiştir. İran'da «dank» derler. Bu sonuncu tavsif muhasiplerin de ıstılahıdır. «Müntehap» kitabında deniliyor ki dirhem-i şer'iye dirhem-i değali dahi derler. Çünkü o sikkeyi darp eden «Resül Beğal» namında bir adamdı. O dirhemin miktarı el ayası kadardı.

Osmanlılar evailde gümüş meskûkât için bu tâbiri kullanmışlar, bilâhare terketmişlerdir.

E. V: Zambaur (İslâm Ansiklopedisi Dirhem maddesi) diyor ki: «Dirhemin resmî ağırlığını tesbit etmek dinar'ın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtur. Çünkü dirhemler hiçbir zaman büyük bir sıhhat ve ihtimamla basılmamamıştır. Dirhemin resmî raicinin tesbiti hususunda müverrihlerde gördüğümüz kayıtlar biribirini tutmaz. yalnız hepsinin birleştiği nokta şudur: Dirhem'in ağırlığı ile miskal'in biribirine nispeti $^{7}/_{10}$ dir. Fakat miskal kelimesi muhtelif mânalara geldiği için ancak miskal hakiki dinar (Mekke miskali 4,25 gram) a nispet edildiği zaman, bir mâna ifade eder. Dirhemin en muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır. Bu sikke gerek mevcud sikkelere ve camdan yapılmış vezin ölçülerine, gerek E. T. Rogers tarafından Fayyum'da bulunan Elmuktedir devrine «295-320= 908-932» ait sikke vezinlerine uymaktadır.

«Dirhemin ez'afına ve eczasına ilk hicrî asırlarda pek rastgelinmez. Eczasından en ziyade kullnılanı $^{1}/_{6}$, en çok taamüm etmiş olanı da $^{1}/_{2}$ dirhemdi.

«Osmanlılar, ilk zamanlarında gümüş meskûkât için dirhem tâbirini kullanmışlar, sonra terketmişlerdir.»

Ne kanuna ne cebr u zora ne hünkâra tâbidir.
Bu bendergehte herkes dirhem ü dinara tâbidir.
Ziya Paşa

§ [*Öl.*] Dirhem, bir «okka = kıyye» dört yüzde biri, 3,148 gramlık veznin adı idi. Şer'an yetmiş tane orta boy arpanın ağırlığından ibaretti. Dirhem, Sultan Orhan zamanında verilen bir karar mucibince şer'î dirhemin dörtte biri olmuştu. Dört kısma taksim ederek ve her kısmına «denk», her dengi dörde ayırarak her bir kısmına «kırat», her bir kıratı dörde taksım edip beher kısmına «buğday», her buğdayı dört kısma ayırarak her bir kısmına «fitil», her bir fitili ikiye bölerek her birine «nakir», her nakiri ikiye taksim ile her bir kısmına «kıtmir», her bir kıtmiri ikiye ayırarak beher kısmına «zerre» denilmiştir. Bir buçuk dirheme «miskal», 400 dirheme «okka», 44 okkaya «kantar», dört kantara «çeki» adı verilmiştir.

Dirhem, yer yer bazı değişiklikler ile ecza ve kıymetli maden ölçmeye yarayan bir vezin olarak son zamanlara kadar devam etmiştir. 1799 da Kahire'de Fransız işgali zamanında dirhemin vezni 3,0884 gram olarak tesbit edilmiş iken, 1845 de teşekkül eden tahkikat komisyonu bu veznin 3,0898 gram olduğunu görmüştür. Ağırlık vahidi olarak gram kabul edilmeden önce İstanbul'da bir dirhem 3,207 gram idi.

DİRHEM-İ CEYYİT (درهم جيد) [*Mes.*] Mağşuş, karışık, bozuk olmıyan gümüş para mânasına kullanılır bir tâbirdir. Nisabı sirkatte muteber olan bu idi. Mağşuş olan on dirhem gümüş sirkatte (hırsızlık) «nisab» sayılmazdı.

DİRHEM-İ HALİS (درهم خالص) [*Mus.*] Saf gümüşten basılan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saf olmayıp karışık olan gümüş paralara «dirhem-i mağşuş» denilirdi.

DİRHEM-İ MAĞŞUŞ (درهم مغشوش) [*Mes.*] Başka bir madenle karışık gümüş sikke hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sâf gümüşten yapılan paralara da «dirhem-i hâlis» denilirdi.

DİRHEM-İ ÖRFİ (درهم عرفی) [*Öl.*] 16 kırattan ibaret gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Din âlimlerinin bazılarına göre zekâtta, diyette ve sair hususlarda her yerin örfi dirhemi muteberdi. Şukadar ki bu dirhemin «dirhem-i şer'i» den noksan olmaması lâzımdı. Noksan olursa şer'i dirhem muteberdi.

DİRHEM-İ RAYİÇ (درهم رايج) [*Mes.*] Halk arasında alınıp verilen gümüş para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunda ceyyid ve züyuf aranmazdı.

DİRHEM-İ ŞER'İ (درهم شرعی) [*Mes.*] 14 kırat gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Orta büyüklükte yetmiş arpa tanesinin ağırlığı demekti. Zekâtta, mehirde, diyette, nısab-ı sirkatte muteber olan bu dirhemdi. Hazret-i Peygamber zamanında 20, 12, 10 kırat sikletinde üç türlü dirhem vardı. Halife Ömer zamanında bunlar birleştirilerek vasatisi olan 14 kırat bir dirhem kabul olunmuştur. Başka bir rivayete göre asr-ı saadette şu dört nevi dirhem mevcuttu.

1 — Dirhem-i bagalî 8 danık
2 — Dirhem-i tabarî 4 danık
3 — Dirhem-i mağribî 3 danık
4 — Dirhem-i yemeni 1 danık

Hazret-i Ömer en rayiç olan bagali dirhemi ile taberi dirhemini cemettirerek vasatisi olan 6 danığı bir dirhem olarak kabul eylemiştir.

DİRHEM-İ ZÜYÛF (درهم زيوف) [*Mes.*] Bakır veya başka bir madenle karıştırılmış gümüş sikkeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fars'ca kaidesiyle yapılmış olan bu terkibin mânası kalp para, karışık para demektir.

DİRHEMLİK (درهملك) [*San.*] Eski Şişhane ve tüfeklere barut koymağa mahsus aletin adı

idi. Ağzı oluklu ve arkasından içerisine girip çıkan dirhem teşkilâtlı bir şeydi. Onbeş santim kadar uzundu. Demirden yapılırdı. İşlemeli olanları da vardı.

DİRİNİYYE (دیرینیه) [*Sof.*] Rufai tarikatı kollarından birinin adıdır. 694 (1294-1295) de ölen kurucusu Şeyh İzzettin Ahmet-üt-Dirini'ye nispetle bu adı almıştır.

DİRLİK (دیرلك) [*Mal.*] Geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen maaş ve buna yarayan timar, ulûfe ve mevacip mânasına kullanılır bir tâbirdir. Dirliğin lûgat mânâsı hayat, yaşayış, ömür, yaşamak için lâzım olan şey, nafaka demektir. Padişah dirliği namı ile zebanzeddi. Binaenaleyh bu itibarla sipahilerle zaimlerin ve has sahipleriyle yurdluk ve ocaklık eshabının timar, zeamet ve haslariyle devlet memurlarının ve askerlerin maaş ve ulûfeleri dirlik sayılırdı.

Dirlik demek çiflik demek değildi. Timar dahilindeki her fert araziye mutasarrıftı. Tarlasını, bağını ve bahçesini ekip biçerdi. Dirlik sahipleri bu arazinin öşrünü ve ferağ ve intikallerinde muayyen olan harcını alırdı. Bu itibarla dirlik arazi öşrünün ve intikal vukuunda alınması lâzım gelen harcın birine tahsisi demektir. Bu kabil dirliklerin bir senelik geliri 3000 akçeden az olamazdı. Senelik varidatı 3000 akçeden 20000 akçeye kadar olan dirliğe timar, yirmibin akçeden yüzbin akçeye kadar olanına zeamet, yüzbin akçeden fazla bulunana da has denilirdi. Maliye istilâhında bunlara sahib-i arz ıtlak olunmakta idi. Malsahiplerinden biri tarlasını satacak olsa bunların huzurunda takrir vermek ve sahib i arzın izni lâhik olmak lâzımdı.

Sahib-i arz, dirliği dahilinde mahlûl olan araziyi ve ziraatten hali bulunan yerleri bedeli manasına gelen «tapu-yu misli» ile taliplerine ihale ve tefviz eylerdi. Bununla beraber bunlar hiçbir vakit araziyi kendi uhdelerinde alıkoyamazlardı.

Dirlik eski tarihi eserlerdeki «Zindegânî» yani maaş'ın tam mukabili olarak kullanılmıştır.

DİRLİĞİ ÇALINMAK (دیرلکی چالنمق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarının cezaen ulûfelerinin kesilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİRLİĞİNİ KESMEK (دیرلکی کسمك) [*Ask.* - *İda*] Maaşını kesmek; Hayat ve maişetine mâni olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİŞ BİLEMEK (دیش بیلمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle öç ve intikam almak hevesinde olmak, gayz ve adavet etmek, hırslanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir,

Gördükce hilâl-i feleği kürsine çeşman
Ser sofra-i çarh üzere sanır parei nandır
Kurs-i mehe bu diş bileyiş var iken ande
Mehdır o, değil nan deyu gel ersen inandır!
Vasıf

«Medeniyet!» Size çoktan beridir diş biliyor
Evvelâ parçalamak, sonra da yutmak diliyor
Mehmet Akif

DİŞ GEÇİRMEK (دیش کچیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle galebe etmek, yenmek hakkından gelmek yerinde kullanılır pir tâbirdir.

DİŞ KİRASI (دیش کیراسی) [*Hal.*] Eşki zaman ramazanlarında iftara gidilen yerlerde misafirlere hediye makamında verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1324 (1908) temmuz inkilâbına kadar vükelâ ve ricalin konaklarında iftar yapılması, her akşam gelecek misafirler it'am ve ikram olunmakla beraber fukara takımına diş kirası namiyle para verilmesi mutad ve bütün memurların aledderecat âmirlerinin iftarına gitmesi zaruri idi. Adeta yarı resmî bir mahiyet almış olan bu ziyaretlerin yapılmaması adem-i tenezzül sayılır, teveccühten sukutu istilzam ederdi. Oburların çoğu da bundan bilistifade sahibini tanıdığı veya tanımadığı konağın kapısını çalıp selametüsselâm sofrasına çökerdi. Meşrutiyetten sonra saray eski vaziyetten çıktığı gibi konak sahipleri de kalmamış olduğundan davetsiz iftarlara gitmek, gidilen yerlerde de diş kirası almak usulü kendiliğinden kalktı.

§ [*İda.*] Maiyetinde bulundukları vezirin azli vesilesiyle veyahut yemleri kesilmek suretiyle açıkta kalıp öteye beriye dağılan delillerin halktan aldıkları paraya da diş kirası denilirdi, Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi tarihi cilt 1, sahife 191) hicri 1245 senesi vekayi-i sırasında delil taifesinin lâğvından bahsederken diyorki «Yeniçeriler gibi bunların eski hamiyet ve salâbetleri duçar-ı kesel ve şiraze-i nizam ve itaatları küsistetar-ı vehn-ü halel olarak sonraları devletin başına bir belâ olmuşlar idi ki maiyetinde bulundukları vezirin azlinde yahut yemleri kesilmek namiyle ruhsat verildiğinde kapısız kalarak diğer vezire intisap edinceye kadar-derun-u eyalette hali-ül-izar keşt-ü güzar ederek ahaliye bedava hayvanlariyle kendilerini besletirler. Akşamdan yiyemedikleri fazla yemekleri kalpaklarının içine koyup götürmeye kanaat etmedikten sonra diş kirası mamiyle hane sahibini soyup soğana döndürürlerdi.»

DİVAL İŞİ (دیوال ایشی) [*San.*] Sırma veya kılaptanla kabartma olarak yapılan işlere verilen

addır. Mukavva veya meşinden kesilerek meydana getirilmiş olan çiçekler ve şekiller gergef üzerinde kumaşla teyellenir, sonra bunların üzerine fitne denilen bir aletle sırma veya klaptanla sarılırdı. Gelin esvapları, Kâbe örtüleri, minder örtüleri yapılır. Bindallı denilen esvaplar da bu suretle işlenirdi.

DİVAN (ديوان) [*Muh.*] Aslen Farsça bir kelime olup İslâm fütühatının ilk yıllarında Arapça'ya geçen bu tâbir muhtelif mânalarda kullanılmıştır. «Kamus»ta «Eddivan» maddesinde şu izahat vardır: «Dal'ın kesriyle ve fethiyle ehl-i ceyş ve ehl-i atiyyenin isim ve resim ve ulûfe vezayiflerine müteallik defatir ve sahayifin müctemiine ıtlak olunur. Şârih der ki: müellif «müctemi-üs-suhuf vel kitab yektübü fihi ehl-il-ceyş ve ehl il-atiyye» ibaresiyle tefsir eylemekle murad askerin ve ulûfeharlerın esamileri tahrir olunan evrak ve defatirin ve tahrir eden kâtiplerin cemiyetgâhı olan mekân olur. Hâlâ defterhane tâbir olunur ve tevsiiyle deavi dinlenip ahkâm icra olunan mahzar-ı padişahan ve ümeraya da ıtlak olundu. Zannederim ki işbu «divan» lâfzı elfaz-ı mütevaridedendir. Yani hem Farisî, hem Arabidir.»

1 — [*Mal.*] Kuyudat defteri, Eski Suriye ve Mısır'da hesap defterleri Yunan dilinde tutulurdu. Bu usul buradan İran'a intikal etmiş ve bunlara Pehlevî dilinde Devan adı verilmiştir, Araplar da İran'dan bu şekilde defter tutma usulünü ve bununla birlikte tâbirini almışlardır.

2 — [*İda.*] Devlet işlerinin idaresiyle alâkalı encümene bu ad verilmiştir. Abbasiler zamanında malî işlerle meşgul daireye divanüz-zimam alem olmuş, bilâhare mânası genişliyerek bununla en yüksek idare makamı «Divan-üt-tevki» kastedilmiştir. Bundan sonra da muhtelif devlet encümenleri bu adı almışlardır. Müslüman Türk devletleri arasında divan teşkilâtının Selçukiler'de Anadolu beyliklerinde, İlhaniler'de, Akkoyunlular'da, Memlûklerde bu teşkilât mevcuttu.

3 — [*Ede.*] Herhangi bir mevzu üzerinde tedvin edilen eser mânasına olarak divan tabiri kullanılmıştır. Divan-ül- Lügât -üt- Türk gibi. Sonraları bu mâna daraltılarak manzum sözlerin topluca yazıldığı kitaba divan ismi verildi. Divan-ül-hamase gibi ki Ebu Temam'ın cem ve tertip ettiği seçme şiirleri havi bir kitaptır. Bu tâbir böylece şairlerin müntahap şiirlerini ihtiva eden mecmua mânasında kullanıldığı halde daha sonra yalnız bir şairin defteri yerinde istimal edilmeye başlandı. Fuzuli divanı, Nef'i divanı gibi ki Fuzuli'nin ve Nef'inin yazmış oldukları manzumeleri cami' kitap demektir. Devavin cem'i, divançe musaggarıdır.

Divan tertibi manzumelerin şairler arasında muayyen bir usulle yazılmasıdır. O yolda yazılmış şiir mecmualarına mürettep divan yahut mürettep divançe denilir. Divanda riayet olunan usul: Tevhit, münacat, naat, gibi şeylerin baş tarafa yazılması, onlardan sonra padişahların ve Devlet erkânının sitayişine dair kasidelerin tahrir olunması, doğum, ölüm ve saire gibi şeylerin tarihine dair kasidelerin yazılması, daha sonra gazellerin kafiyeleri itibariyle huruf-u heca sırasına göre derc olunması ve en nihayet rubai, kıt'a, murabba, müseddes, muamma, şarkı, müfredat tarzındaki yazıların derciyle divanın tamamlanmasıdır.

Şairlerin bazılarının divanı hayatlarında ve kendileri tarafından tertibolunmuş, bazılarının da öldükten sonra başkaları tarafından tedvin edilmiştir. Meselâ Fuzuli Türkçe divanına yazdığı mukaddimede «zaman-ı tıfliyetinde sadır olup müteferrik olan gazellerden bir muhtesar divan cemetmek selâhin gördüm ve ol vakitte benden iltimas edenlerden iltimas ile aldım. Ve suret-i cem'in ihtisar üzere bitirdim.» diyerek divanını kendinin tertibetmiş olduğunu söyler.

Sümbülzade Vehbi de divanının baş tarafına geçirdiği uzun bir manzumede Üçüncü Selim'e takdim etmek üzere divanını tertibetmiş olduğunu:

Kemal-i şevkile kıldı tabiat
Hemen tertib-i divane azimet
Ne inşat eyledimse üç lisanda
Bulup mevcudun evrak-ı zamanda
Cedid-ü köhne asar-ı perişan
Bulundu her ne ise hasb-el imkân
Rasam-ı mahv-ü ispat üzre yekser
Edip geh tarh ü gâh-ı nakl-ı mistar
O gûne müntahap vafirce eş'ar
Müfid-ü muhtasar divanı asar
Kılıp her nev'ini başka mühezzep
Olundu üç lisan üzre mürettep
Eğer yazmış ise Sadi Gülistan
Bu asara desinler Sümbülistan
Bu resme buldu çünkim hüsn-ü tertip
Olup revnaknüma-yı ziver-ü zip
Dedim tarihini cevher gibi hûp
Maarif gencidir divan-ı mergup

beyitleriyle anlatır. ve hicri 1205 senesinde divanının tertip edilmiş olduğunu son mısraiyle haber verir.

Ey Ziya elbette kurtulmaz zebanimden felek
Ben gidersem meclis-i devrana divanım gelir.
Ziya Paşa

Ne hacet ey Nahifi külfet-i tertib-i divana
Benim erbab-ı aşka her sözüm bir taze divandır.
Nahifi

Divan «Failâtün, failâtün, failâtün failün» vezni ile yazılan ve kendine mahsus ezgisi olan halk edebiyatı örneklerinden birinin de adıdır. Hece vezni ile yazılan divan yoktur. Esasen bestesi failâtün veznine göre tertip edilmiştir. Safdi, Orta, Konya, Yenikapı gibi muhtelif kısımları vardır. Aralarındaki fark yazılışta değil rast, uşşak, karcığar gibi makamlarla bestelenmiş olmalarındadır.

Üstat Tahir Olgun «Edebiyat lûgatı»nda (Sahife 23) «11-17 inci asırlarda halk şairleri, divan şairlerinin tesiri altına girmiş, saz şairlerinden okuyup yazanlar, aruz vezni ile bazı manzumeler tertibine başlamıştır. Bu manzumelerden «failâtün, failâtün, failâtün, failün» vezninde tertibedilmiş olanlara «Divan» denilir ve saz çalarken hususî bir beste ile okunurdu.» izahatını vermiştir.

4 — Mecdud Mansur oğlu (İslâm Ansiklopedisi Divan maddesi) divan tabirinin yukarıda sayılan mânalarından çıkmak suretiyle islâm diline geçmiş diğer tabirlerin mevcudiyetinden bahsediyor ve onları şöyle sıralıyor:

A — Arşiv

B — Hükümdarın oturduğu sedir ve bundan Avrupa dillerine geçmiş manasiyle şarkâri kanape.

C — Osmanlı Devletinde bir kaç köyden müteşekkil küçük bir idarî birlik.

D — Mahkeme, divan-ı harb, divan-ı âli gibi.

E — Bir âmir huzurunda eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak.

F — Eskidan yabancı tacirlerin barındığı kervansaray ve bir nevi gümrük dairesi olan büyük bir han mânasında bilhassa mağrip Arapçasında müstameldi.

DİVAN BEYİ (ديوان بكى) [*İda.*] Eskiden gördüğü vazifeden dolayı çavuşbaşıya, aynı zamanda verilen unvandı. Çavuşbaşı halkın istida ve arzıhallerini divana takdime delâlet eder, dâva için divana girip çıkanlara maiyet çavuşları vasıtasiyle mübaşirlik yapar. divanın tertip ve intizamını muhafazaya dikkat ederdi. Bundan dolayı bir zamanlar kendisine bu unvan verilmişti.

DİVAN ÇAVUŞU (ديوان چاوشى) [*İda., Sar.*] Divan-ı hümayuna çağırılmaları lâzım gelenleri getirmek ve icra kuvvetine hizmet etmekle mükellef atlı bir sınıfın adı idi. Bunlara «serhengân-ı divan-ı hümayun» denildiği gibi «divan-ı hümayun çavuşu» da denilirdi. Divan çavuşları yevmiyeli ve timar ve zeametli olmak üzere iki kısım idiler. Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren mevcudiyetleri Fâtih'in tedvin ettirdiği kanunnamede bahsedilmesiyle anlaşılıyor. İkinci Sultan Mehmet devrinde bir çavuş başı ile maiyetinde çavuşlar vardı.

Nöbetçi olanlar divan günleri arkalarında çuha feraceleri ile divanhanenin yanındaki kendilerine mahsus yerde oturup emre intizar ederler ve divan günleri dâvacıları çağırarak divana getirirlerdi. Mübaşirlik etmek, ihzar işleriyle meşgul olmak bunlara aitti. Bundan başka tahsilât ve saire gibi işler için eyaletlere de gönderilirlerdi. Bunlar gedikli zeamet sahibi çavuşlardan olurdu. Gedikli çavuşlar bazan bir fermanı valiye ve sair alâkadarlara vermek üzere gönderilirler, vücutlarının kaldırılması lâzım gelenlerin işlerini bitirmek için de yollanırlardı. Kendileri için tehlikeli olan bu işleri becermek üzere bazı kere kıyafet değiştirerek tüccar ve esnaf suretinde gittikleri olurdu. Ellerinde yapacakları işi tasrih eden ferman ile sadrazamın buyultusu vardı. Öldürecekleri adam mühim ve katli müşkül ise vaziyetten oradaki yeniçeri serdarını ve saireyi haberdar ederek tertibat alınmak suretiyle emri yerine getirir ve kesilen başı İstanbul'a götürürdü. Gedikli divan çavuşları ecnebi memleketlere memuriyetle de gönderilirlerdi. Bilhassa XVI ncı asırla XVII nci asırda bunların memuriyetlerine sık sık raslanmaktadır.

Divan-ı hümayun içtimaları üç ayda bir kapıkulu ocaklarına maaş vermiye inhisar edince divan-ı hümayun çavuşlarından gedikli olanlar saray ve yevmiyeliler de Paşakapısı yani Babıâli hizmetinde istihdam edilmişlerdir. Bunlardan saray hizmetindekiler gedikli çavuşu, Babıâli hizmetindekiler de divan çavuşu adını almışlardır. Her iki sınıf çavuşbaşının emri altında idiler. Divan çavuşları devlet ricalinden birini —sürgüne götürmeye memur— edilince onun fermanını alarak başındaki sorgucu kavuğunun sağ tarafına takıp konağına gider, sürgün edilecek zat onun sorgucunu yanında görünce işi anlar ve harem dairesine girmesine bile müsaade etmiyerek alıp menfasına götürür, orada menfinin sürgün fermanını okutarak avdet ederdi.

Padişah şehirde alay yaparken ve camiye

giderken çavuşlar başlarında mücevveze denilen serpuşları ve tüyden sorguçları ile ellerindeki topuzları omuzlarına koyup alayın önünde yürürler ve savulun diye mevkibe yol açarlardı. Padişahlarla beraber sefere giden çavuşlar ikindi vakti Otağ-ı hümayun önünde nevbet çalındığı vakit ellerini kavuşturup dururlardı. Arife günlerinde öğle namazından sonra sarayda divanhane önünde yapılan arife merasiminde gedikli çavuşlar merasime iştirak ederlerdi.

Divan-ı hümayun çavuşlarının dirlikleriyle maaş veya ulûfeleri derece ve kıdemlerine göre idi. XVII nci asır ortalarında yevmiyeleri otuz ile altmış akça arasında idi. Maaşlarını, âmirleri olan çavuşbaşı tevzi ederdi. Timar veya zeametli olan gedikli çavuşların dirlikleri serbest dirliklerden olup buralardaki bütün rüsum ve hâsılat tamamen kendilerine aitti.

Çavuşlar XVI ncı asırla XVII nci asrın ilk yarısında en itibarlı derecede idiler. Padişah ile divandan başka hiçbir kimseye karşı mesuliyetleri yoktu. «Osmanlı Devletinde Saray Teşkilâtı» nda (sahife 411) mevcut malûmata göre divan çavuşları on beş bölüğe ayrılmışlardı. Tekmil mevcutları zaman zaman değişmiş ve artmıştı. Fâtih İstanbul'u aldığı zaman divan çavuşlarının sayısı iki yüzdü. XVI ıncı asır ortalarında üçyüz, aynı asır sonlarında üçyüz yirmi dört iken XVII inci asır başlarında üçyüz üç ve yine o asır ortalarında artarak beş altı yüzü bulmuştu. 1660 da çavuşların mevcudu 692 idi. XVIII asrın ilk yarısında çavuşların iki yüzünün han defterlisi yani Kırım hanının maiyetindekilerle beraber bindi. Bab-ı Âlideki divan çavuşlarının XVIII inci asrın son yarısında mevcutları otuzu mülâzim olmak üzere 630 kadardı,

Divan çavuşlarından ölenlerin gedikleri oğullarına verilirdi. Bundan başka kanun ve ruznamçe kaydı üzere her sene ramazan bayramında çavuş başının inhası üzerine dergâh-ı âli çavuşlarının oğullarından ikisine sekiz akçe ile çavuşluk verilirdi.

Çavuşlar vezir, Beylerbeyi, Sancakbeyi, Eflâk, Buğdan, voyvodaları ile Erdel kıralının tayinlerinde ve bu sonrakilerin İstanbul'a vergilerini getiriş veya gönderişlerinde ve devlet ricalinden bayramlarda bahşiş alırlardı.

Divan-ı hümayun çavuşları padişahların cülûslarında, bayramlarda padişahı tebrike gelenlerin oturup kalkışlarında padişah hocasiyle, vezir-i âzam, şeyh-ül-islâm, nakib-ül-eşraf ve kazaskerlerle sadaret kaymakamı, kaptan paşa ve vezirlerin hükümdarı tebriklerinde, padişah bir yere giderken atına binip inişinde ve buna benzer şeylerde yüksek sesle alkış denilen duayı yaparlardı.

Ramazan ve kurban bayramı arifelerinde âdet olduğu veçhile divan-ı hümayun çavuşlarından duacı çavuş sarayda yapılan arife merasiminde dua eder ve buna mukabil ihsan-ı padişahi alırdı. Divan çavuşlarına sonradan duacı çavuşları denilmiştir.

Divan-ı hümayun çavuşları 1252 senesi Cümadelâhiresinin 24 üncü «1836» zâbitleriyle beraber 170 e indirilerek bu suretle divan çavuşlariyle çavuşbaşı teşkilâtı yeni bir şekil almıştır.

DİVANÇE (ديوانچه) [*Ede.*] Eskiden manzum sözlerin yazıldığı kitabın küçüğü hakkında kullanılır bir tâbirdi. Büyüğüne divan denilirdi.

Mehveşim divançe-i hüsnünde matla gösterir
Ebrüvanın sakk-ı mah âra dü mısra gösterir
Vechi vardır kıt'a-ı Mir olsa ya hatt-ı İmad
Hüsn-i hattıyle o çar ebru murakka gösterir
Şehdi

DİVAN DURMAK (ديوان دورمق) [*Hal.*] Eskiden çavuşların divan-ı âlide el el üstüne koyup emir beklemelerinden genişletilmek suretiyle tazim makamında kullanılır bir tâbirdir. Büyüklerden birinin selâmına intizar vaziyeti hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

DİVAN EDEBİYATI (ديوان ادبياتى) [*Ede.*] Münevver zümrenin aruz vezniyle yazdıkları manzume kümesine tanzimattan sonra verilen addır. Eskiden Türk edebiyatı avam ve havas'a mahsus olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Aruz vezniyle yazılıp havas'a hitap eden manzumelere Divan edebiyatı, hece vezniyle söylenmiş olan lara da Halk edebiyatı denilirdi. Bunların ortasında üçüncü bir zümre sofiyeye mensup manzumeler de vardı. Bunlara da Tekke edebiyatı adı verilirdi.

Divan edebiyatının nazım şekilleri değişmez bir surette kararlaşmış olduğu gibi edebî mevzuları teşbih ve istiare olacak şeyleri de tâyin edilmişti. Eski şairler fikirlerini, hislerini, hayallerini yazabilmek için bu esaslara uymağa mecbur idiler. Füruatta yenilik gösterseler bile kararlaşmış esasların dışına çıkamazlardı. Bundan dolayı divan edebiyatının Arap ve Acem kaidelerine bağlı iki edebiyatın mukallidi olduğu için «klâsik edebiyat» sayılır. Padişahlarla devlet adamlarının methedilmesi bir kısmının Enderunda yetişmiş bulunması dolayısiyle de «Saray edebiyatı» ve «Enderun edebiyatı» adını verenler de olmuştur. Sarayla alâkalı bulundukları ve şiirlerini «Divan» adı

verilen bir eser halinde topladıkları için de bu ad kullanılmıştır.

Edebiyat tarihine dair yazılanlardan başka radyodaki konferanslariyle de tanınmış olan Rüştü Şardağ «Divan edebiyatı» hakkında yaptığı bir konuşmada «Radyo, sayı 37» «Divan edebiyatı nedir? «sualine şu cevabı vermiştir:

«Tâ 600 yıl önce küçük bir 'mısra' içinde dokunan bir teselli şiiri mi, bir hikmet sedası mı, bir mahrumiyet bestesi nağmesi mi? Koynunda ruh kıvrımlarını, gönül haberlerini, sabır ve vefa şaheserlerini yaşatan tipler mi? Divan Edebiyatı hep ağlayış olduğuna göre insan oğlunun değişmez hassaslık noktalarını yakalamasını bilmiş bir sır mı? Yani insana seslenen bir edebiyat mı? Yoksa kelime oyunları, dar kalıplar, klişeler içinde hapsolmuş, tatsız, hayattan uzak mânasız söz kalabalıkları mı? Hiç şüphe yok ki her iki görüşte de hakikatın hissesi vardır. Bir defa bu edebiyat gerçekten klişeci ve kalıpçıdır. Çünkü ilk büyük üstatlardan alınan belli başlı derslere uyulmuş, ilk zevk ölçüleri devam ettirilmiş, aynı konular ve aynı meseleler üzerinde dönüp durulmuştur. Meselâ sevgilinin boyu ilk üstatlardan beri hep selvi şeklinde düşünülmüş, saçlar perişan olarak tasarlanmış, kaşlar da hilâl ve kirpikler birer ok benzeyişi ileri sürülmüştür. Bu arada mevzularda da bir iştirak vardır. Bütün divan şairleri vuslat yani kavuşmak arzusundadırlar. Hemen hepsi vefalıdır. Hepsi birer kahre karşı dayanıklı ve sabırlı, hepsi kalender, hepsi âşık hepsi ruh zengini ve hepsi müptelâdır. Divan şairlerinin hepsinin birer düşmanları, birer rakibi bulunur. Yârdan başka dünyanın hiçbir lezzetine hiçbiri aldırmaz. Kısaca bütün divan şairleri birbirlerine eş dertlerle dolu bulunurlar. Diğer taraftan bu edebiyatın hüner ve oyun tarafları vardır. Hepsi sık sık tarih düşürürler, yani yazdıkları mânidar mısralardan birer belirli tarih rakamı çıkarırlar. Kimisi noktasız şiir yazar, kimisi vavsız, bunlar büyük bir hüner sayılır. Hâtta bazan bu edebiyatta «bahr-ı fıtratta nice fırtınalar çektim ben» mısraını andırır şiirlere, denizcilik terimleriyle karıştırılmış nazım örneklerine bile raslanır. Şüphe yok ki bu klâsik konuların tekrarı büyük yaratmalara imkân vermemiştir. Zaten bir dil anarişisi devrinde gelmiş olmak divan şairinin bugün pek çok şiirlerini okunmaz, lûgat yardımı ile anlaşılır bir hale getirmiş olduğu için bize bu dar kalıp ve anlayış içinde şiir söylemek arzusu bu edebiyat için gerçekten hüzün verici bir hal olmuştur. Bu sebeple şairlerin çoğu için ve bu devir şiirlerinin büyük bir kısmı için unutulmak mukadderdir. Fakat dikkatten kaçırmamak lâzımgelir ki ediplerimizin yazıları arasında, konuşmaları zevk verici olan dostlarımızın dillerinde sık sık bazı mısra ve beyitler dolaşmaktadır. Meselâ bir iyi dostunuz tarafından kırılmış mı bulunuyorsunuz? veya konuşmamızın konusu bu dost ahbap elinden yaralanma üzerinde mi duruyor? hemen bir eski divan şairi imdadımıza yetişir.

Dünyada nasibin sitem-ü cevr ise ey dil
Ahbabın eder anı da, âdâya ne hacet

veya pek çok insanların birbirine benzediği şu dünya içinde hâlis ve özlü insanın kolay kolay bulunamıyacağı üzerinde mi durulmuştur. Hemen aklımıza bir beyit gelir:

Eylesen tutiye talim-i eda-yı kelimat
Sözü insan olur amma özü insan olmaz.

İnsanların birbirlerine olan ilgisizlikleri ve kardeşliklerinden şüphe ettiğimiz bir anda mıyız? Yine «eski» adını verdiğimiz, gerçekte her dem yeni şaire başvurabiliriz:

Ceht eyle hemen gayr eline bakmaya gör;
Senden ne bana faide, benden ne sana var.

bazan da karamsar bir mizah nişterini insan karakterine vurmağa çalışan şairle beraber oluruz.

Rüsûm-u kân-ı kerem halk içinde mensîdir
Hemen alıp verilir bir selâm kalmıştır.

görülüyor ki ortada devrini tamamlamış, zaafları bulunan bir edebiyat olmakla beraber yine bu edebiyattan kalma asırların tahribinden kurtularak ve bugüne kadar değerini koruyarak gelmiş mısra ve beyitler hatırlıyoruz. Şu halde birinci hakikatı görebiliriz. Divan edebiyatı bir beyit ve mısra' edebiyatıdır. Yukarki beyitlerinde bir hususilik bulamadığımız hattâ bazan kötü bir taklit ve yabancılık sezdiğimiz bir gazelin başka bir beyitinde ölümsüzlük ve büyük sanatla karşılaşmamız mümkündür. Altı asırdan kalan şey sadece bu hikmetli mısra ve beyitler olmasa gerek, bu edebiyatta klâsik bir kurala uyularak tekrar edilen vefa, sabır, naz-ü eda, hasret, vuslat, maddî ve dar şeylerden nefret gibi, şikâyet gibi birçok vasıflarla da buluşuyoruz Bu vasıflar insanlığın birer özel duygusu ve benzetişi değiller midir?

Gerçi şair:

Rakip halime niçin terahhum eylemeye

derken kıskandığı kimse için rakibinden dilendiği merhametle kendisini ve sanatını da düşürmektedir. Fakat başka bir şair:

Günc-i mihnette rakîbâ beni tenha sanma
Yâr eğer sende yatarsa elemi bende yatar

derken büyük ıstırabını anlatan sanatiyle birdenbire içimizi doldurur. Yine bir başka divan şairi; ıstırabının bülbülün feryat etmesine sebebolan dertten pek üstün olduğunu anlatmak ister. Fakat onun bize neler çektiğini söyliyen mısraı ne yazık ki şairin gerçekte hiçbir şey çekmemiş olduğunu anlatacak kadar soğuk ve yalancıdır.

Benimdir nevbet-i feryat bülbüller hamuş olsun

Fakat başka bir şair de aynı edebiyat içinde aynı dertle muztariptir. O da bülbüle seslenerek «hiç olmazsa» der, «sen gülün renkli yüzünü görüp sabr etmek kararını verebildin. Hem yaran taze olsa bile, derdin yüreğinde pek eskiden beri gelmededir. Bu sebeple belki biraz alışmışındır. Üstelik yanında nazlı bir gonca da var. Böyle iken ey bülbül yine ün veren sensin! Sevdiğimin acıları yüzünden bense senden kaç bin defa yaralıyım» ve şiiri okuyunca anlarız ki şair sevgiden yara almış olan bütün benzerlerinin derdini eşmededir.

Görüp Rengin yüzün verd'in karar-u sabrını verdin
Ciğerde tazedir zahmın gönülde eskidir derdin
Hele yanında var bir gönce adlı naz perverdin
Gülün derdinden ey bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin senden hezaran dertnâkim ben

Divan şairi bir aşk uğruna her şeyi bırakmak, varını yoğunu terk ederek sevilenin uğrunda ölmek ister. İşte bir şair de bundan bahsetmektedir. Fakat sözlerinin öz şiirinden uzak kelime hünerciliği ve yapma bir inşa olduğunu apaçık görürüz:

Yâr için nar-ı gama yanmaya minnet idelim
Yârsız gir deseler cennete nefret idelim

İşte başka bir örnek derhal bizi büyük sanatla başbaşa bırakıyor. Çünki şair anlatır: «Gözlerin beni kahretmek üzere bakacakmış. Kâşki ne zaman ah o ne zaman bakacak ki o güne kadar bu zavallı harap vücut çoktan mezara doğru kaçıp gitmiş olacak»

Gözün demiş ki hümamiyi öldüren bir gün
Bu arzuya ol erinceye ben mezar olarum

Sevilen kimse yanlarında olmadıkları zaman divan edebiyatında şairler duydukları acıları sık sık tekrarlamışlardır. İşte bir şair sevgilisinden uzak kaldığı zamanki halini anlatır:

İçilse bade lebinsiz harareti yoktur
Şeker yenilse sözünsüz halâveti yoktur
Eğer ki ar'ar-ı bağın bülent kameti var
Nihal-i kadidine nisbet letafeti yoktur.

Fakat bir başka örnekle derhal iş değişiyor, tekrar büyük sanatla yüz yüze geliyoruz. Çünki şair bakın nasıl içli, candan ve hicranlıdır: «Eğer vücutsuz bir can görmek istersen sevgili ardından akan, sürünüp giden, bütün yalanlardan soyulmuş çırılçıplak ruhumu gör ve eğer yeşil çimenler arasında bensiz ve tâyık olmıyanlarla salınıp gidersen sana bu zevk haram olsun, çünki ey gözümün nuru sen de bilirsin ki dünyanın her zerresi bir güneş olsa sensiz bana yine görünmez:

Eğer can görmek istersen bedensiz
Gör ol ruh-i revanı pirehensiz
Çemende na sezalarla o şuhun
Haram olsun hıram-ı nazı bensiz
Eğer her zerre bir mihr olsa dünya
Gözüm nuru görünmez bana sensiz

Görülüyor ki divan edebiyatı sade birer beyitlik hikmet edebiyatı değildir. Onda insan hislerinin en çok içe doğru dönük taraflarını dile getirmek istiyen güzel parçalar vardır ve onda hayal, vefa, ayrılık, vuslat, kalenderlik, tevazu gibi birçok insani hususilikler yaşamaktadır. Gerçi altı asrın edebiyatı elendiği zaman elbette kalburun altında pek çok sanat dışı eserler ve şiirler kalacaktır»

İçlerinde Fuzuli, Baki, Şeyh Galip, Nedim gibi cihanşümul simalar yetişen ve sayıları binleri bulan divan edebiyatı şarilerinin fikir mahsullerini Türkün malının dışına atmak istiyenler de çıkmıştır. Divan edebiyatı «Münevver zümrenin zevkına hitabeden ve münevver zümre tarafından vücuda getirilmiş olan bir müessesedir ki teknik itibariyle, beynelmilel telâkki itibariyle yine beynelmilel ve islâmidir.» suretinde izah eden değerli profesör Ali Canib'in (hayat, numara 124) aşağıya aldığımız satırları bütün bir edebî maziyi inkâra yeltenenlere karşı cidden susturucu bir cevap teşkil eder:

«Divan edebiyatının beynelmilel unsurlarına bakanlardan bir kısmı onu Türk ruhuna her noktadan yabancı saymışlardır. Bu telâkki kanaatimizce yanlıştır. Divan edebiyatını bu milletin münevver zümresi ortaya koymuştur. Bir milletin mümessillik hakkı dâhilerde olduğuna göre Fuzuli'nin, Nedim'in ve daha böyle nice nice yüksek Türk zekâlarının içinde çalış-

tıkları müessese elbette Türkün malıdır. Ve devam ettiği asırlar zarfında kendi janrındaki edebiyatlar hassaten kendine model yaptığı Acem edebiyatı üstatları ayarında üstatlar yetiştirmiş olmak haysiyetiyle divan edebiyatı Türk milletinin red değil iftihar edeceği öz malıdır. Onu gayr-i millî saymak kanaatimce Türk milletini mefahirinden birinden mahrum etmeye çalışmaktır. Hülâsa divan edebiyatı Türk malıdır ve onu red ve inkâr edemeyiz, etmemeliyiz.»

Yine Ali Canib'in diğer bir yazısında da (Hayat, sayı 125) divan edebiyatının mahallî ve millî cephesi için dikkate değen şu mülâhazalar vardır: «Divan edebiyatı içinde Fuzulî gibi, Nedim gibi yüksek zekâlar yetişmiş olmak haysiyetiyle divan edebiyatı elbette bir Türk edebiyatıdır. Filhakika Türk ruhunun yeis ve hicran duygularını harikulâde bir hassasiyet adesesi ile sanat âlemine aksettiren Fuzulî'nin eserleri ne kadar Türkse, Türk milletinin şetaret ve neşe kabiliyetini o derece bir zekâ ile gösteren Nedim'in eserleri de o kudrette Türktür.

«Büyük bir ressama en romantik bir mevzu ilham edebilecek olan Fuzulî'nin şu beyti ne canlı bir tablodur.

Çekme dâmen naz edip üftadelerden kıl hazer;
Göklere açılmasın eller ki damanındadır.

Nitekim:

Ayağın sakınarak basma sakın cananım,
Dökülen mey, kırılan şişe-i rindan olsun.

beyti de yine böyle canlı bir tablodur.

«Onuncu asırdaki Türk cihangirliğini hangi tarih kitabı Baki Divanı kudretinde belâgatle ifade etmiştir? Bu müddeayı yalnız şu parça bile ispata kaadirdir:

Tığın içirdi düşmana zahm-ı zebanları.
Bahsetmez oldu kimse kesildi lisanları
Gördü nihal-i servi serefraz-ı nizeni
Serkeşlik adın anmadı bir dahi banları
Her kanda bassa pay-i semendin, nisar için
Hanlar yolunda cümle revan etti canları
Şemşir gibi ruy-i zemine taraf taraf
Saldın demir kuşaklı cihan pehlivanları.
Aldın hezar bütgedeyi mescit eyledin,
Nakus yerlerinde okuttun ezanları.

Burada «karilerime hatırlatmak istiyorum ki hayatla alâkasının çok kıt olduğuna benim de kani olduğum divan edebiyatı kendi asırlarına ait millî mefahiri böyle sahifelerine aksettirdiği halde çok hayati olması icabeder. Yeni edebiyat maalesef bu asra ait mefahirden hiçbirini tesbit etmemiştir.

«Aynı zamanda öyle divan şairleri de vardır ki divanları, asırlarının ahlâkıyatını sert ve serbest hatlarla teşrih etmiştir. Meselâ Ruhi-i Bağdadi'nin bazı manzumeleri, ezcümle:

Devreden peymane-i mihr ü vefa eksilmede
Kalb-i ehl-i halden zevk u safa eksilmede

matla'lı kasidesi, bu tarzdaki eserlerin en evvel hatıra gelenlerindendir:

Cahilin kadri terakkide temaşa bundadır.
Kâmilin asayişi subh u mesa eksilmede
Bır acep âlemdeyiz rif'atte hep ehl-i hilâf
Kavline fi'li muvafık esdika eksilmede
Kani olmazlar cihanda olsalar Karun-i vakt
Ağniyanın ıtre kalbinden gına eksilmede.

Ruhî'nin sofiyane bir eda ile devam eden meşhur terci-i bendinde ise yer yer tipik ahlâk tasvirleri vardır. Hayat'ın geçen seneki sayılarından birinde ve daha tafsilen Türkiyat Mecmuasının ikinci cildinde kendisinden ve eserlerinden bahsettiğim Osmanzade Taip de asrının renk ve hususiyetini tasvir eden manzumeler yazmıştır.

«Yine XII nci asır şairlerinden meşhur Sabit'in divanı ise - sanat itibariyle kıymetinden başka - bilhassa Türk lisaniyatı noktasından baştan başa tetebbua şayan bir memba hükmündedir. Fransızların «Gallicisme» dedikleri dil hususiliği ki biz bilmem bu tâbire karşı Ömer seyfettin'in kullandığı «Türkiyat» kelimesini vazedebilir miyiz? Sabit divanında pek güzel tesbit etmiştir. Türk lisanına dair tetebbular yapılırken birçok müteferrik membalar arasında Sabit Divanı'nın hususi mevkii vardır.

«Divan edebiyatına şöyle kuş bakışiyle bakmak bile onun millî ve mahallî cephelerini vazıhan gösterir kanaatindeyim.

«İstitraden kaydedeyim ki divan edebiyatı bilhassa teknik ve dünyaya bakış itibariyle taklidî bir edebiyattır; ve sonra çok zümrevidir. Zihnî unsurlarla, muayyen hünerlere istinat etmesi itibariyle de ilham noktasından velût değildir. Bunları makalelerimde, kitaplarımda münasebet düştükçe yazmışımdır. Ancak bu taklit, bu zümrevilik onun millî ve mahallî kıymetlerini büsbütün izale edemez; çünkü evvelâ «divan edebiyatı içinde neler bizim değildir?» der ve yabancılıkları tenzil edersek, yukarda hülâsaten gösterdiğimiz unsurlar mahiyetinde tamamen mahallî ve millî birçok kıymetler bulacağımıza kaniim. Saniyen onu tesis eden zümre, Türk cemiyeti haricinde bir zümre değildir. Milletimiz şark medeniyeti içinde yaşarken yetişen münevverlerden ibarettir. Bu

zümrenin hususi zevkı, bütün milletin zevkı olamazsa da, milletimize mensup münevver kütlenin has zevkıdır ve o münevver zümre bugün bile iftihar edeceğimiz kıymetler yaratmıştır.

«Her ne sebebe mebni ise tahrir âlemimizde bazan bir nokta-i nazar o kadar d ·matik bir hüküm halini alıyor ki, o nokta-i nazarı ilk defa ortaya atanlar, veya o nokta-i nazarı en esaslı tetebbua çalışanlar bile hayrette kalıyorlar. İşte divan edebiyatının mahallî ve millî cephelerine dair olan şu satırları bu sebeple yazdım ve demek istedim ki bu zekâ müessesesi hakkında uluorta bir hüküm vermemeli, üzerinde çok tetebbular yapmalıyız; çünkü divan edebiyatı gene bu milletin malıdır.»

DİVAN EFENDİSİ (ديوان افندیسی) [*Ida.*] Vezirlerle Beylerbeyilerin yazı işlerinde istihdam ettikleri adamlarına, son ıstılaha göre mektupçularına verilen unvandır. Divan efendileri diğer kapı halkı gibi vezirin veyahut beylerbeyi ve beyin hususi adamları idiler. Bunların maaşlarını efendileri verirlerdi. Devletin resmî memuru sayılmazlardı. Ancak efendilerinden yüksek makamları işgal edenler bunları da devlet hizmetine geçirir o sayede terakkiyle vezarete ve mühim hizmetlere irtika ederlerdi.

DİVAN GÜNÜ (ديوان كونی) [*Ida.*] Divan ve meclisin toplandığı gün hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DİVANHANE (ديوانخانه) [*Mim*] Eskiden divan kurulan dairelere verilen addır. Odalar arasındaki geniş ve büyük sofalara da divanhane denilirdi. Eski Türk evlerinde yazın oturmak ve yatmak için bir tarafı açık olarak yapılan ve sergâh dahi denilen bir tarafı açık ve bahçeye bakan sofalara da bu ad verilirdi.

§ [*Bah.*] Eskiden bahriye nezareti dairesine de divanhane denilirdi.

DİVANHANECİ (ديوانخانه‌جی) [*Sar.*] Divanhane adı verilen toplantı yerinin hizmetine bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray adamlarından olan zülüflü baltacılar ocağının üçüncü zâbiti bu adı taşıyordu.

DİVANHANE-İ HÜMAYUN (ديوانخانه‌همايون) [*Sar.*] Sarayda padişahların huzuriyle divan kurulan büyük sofa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taht burada bulunur, merasim burada yapılırdı.

DİVAN-I ÂLİ (ديوان عالی) [*Ida*] Nazırlarla temyiz reisi ve âzalarının muhakemesi için teşkil olunan mahkemeye verilen addır. Lüzum görüldükçe padişahın iradesiyle kurulurdu. Divan-ı Âli, onu âyandan, onu şûray-ı devletten, onu da temyiz ve istinaf mahkemeleri reis ve âzalarından kur'a ile seçilen 32 âzadan terekküp ederdi. Bu heyetin dokuzu daire-i ittihamiyeyi, yirmi biri de mahkemeyi teşkil ederdi.

DİVAN-I DEAVİ NEZARETİ (ديوان دعاوی نظارتی) [*Ida.*] Çavuş başılığın kaldırıldığı hicrî 1252 (1836) senesinde bunun yerine ihdas olunan daireye verilen addır. Buna Deavi Nezareti de denilir, başında bulunana Deavi Nazırı unvanı verilirdi. 1287 (1870) de Adliye nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunmuştur.

DİVAN-I HARP (ديوان حرب) [*Ask.*] Askerler tarafından yapılan cürümlerin muhakemesine bakan askerî muhakemeye verilen addır.

DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ (ديوان حرب عرفی) [*Ask.*] Örfi idare zamanında teşkil edilen askerlerden mürekkep mahkemeye verilen addır. Bu mahkemelerde siviller de muhakeme edilirlerdi.

DİVAN-I HAS (ديوان خاص) [*Ida.*] Padişahın riyaset ettiği meclis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN-I HÜMAYUN (ديوان همايون) [*Ida.*] Hemen bütün islâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Türkleri devletinde de iptida hükümdarın sonraları Vezir-i azamın reisliği altında toplanarak devlet işlerine bakan meclisin adı idi. Buna sadece divan da denilirdi. Divan tâbiri Osmanlılarda tahdit edildiği halde Selçukilerle İlhanilerde ve Mısır ve İrak hükümetlerinde daha geniş kullanılmış, devletin muhtelif şubelerine ait işlere bakan dairelere de bu isim verilmeşti: Divan-ül Adil, Divan-ı istifa, Divan-ı mezalim gibi.

Kıymetli ilim adamı Tahir Olgun henüz basılmamış olan «Edebiyat Kamusu»nda divan tâbiri için şu izahatı veriyor. «Divan; filasıl askeri taifesinin ve ulûfeharların isim, resim ve vaziflerine müteallik defatir-i mahsusaya ıtlak olunmuş ve bunu İslâmda; Beyt-ül-mal-i müslimini siyaneten Hazret-i Ömer vaz eylemiştir. Sonra tevsian bu defatirin bulunduğu mahalle, alelhusus deavi dinlemek ve tedvir-i umur-ı hükümet etmek üzere vüzera ve ayanın huzur-ı padişahide toplandıkları mahal-i mahsusa ıtlka olunmuştur. (Divan-ı Eş'ar) da içtima mülâbesesine mebnidir.

Hammer (Cilt 3, sahife 221) Fâtih kanunnamesi münasebetiyle devlet müesseselerini tetkik ederken şuray-ı devlet addettiği bu meclisin dört mühim rüknü olan vezirler, Kazaskerler, Defterdarlar ve Nişancıların «divlerin faaliyet ve basiretini haiz olmaları lâzım gelecekleri cihetle «Div = Dev» tesmiye olunduklarını»

söylüyor. Yine Hammer buna dair tezyilâtında (Cilt 3 sahife 306) şunları yazmaktadır: «Dev müfret, divan lâfzı bundan gelirki devin cemidir. Ferheng-i Şuuri'nin bu kelimenin aslı hakkında verdiği malûmata göre bir Acem Hükümdarı hal-i içtimada bulunan meclis önünden geçerken yanındakilerden birine «İnan divanend» demiş, ve o günden itibaren divan meclis-i vükelâya alem olmuştur. «Hammer mütercimi Ata bey de kendi tezyilâtında (Cilt 3 sahife 358) «div kelimesi lisan-ı Osmanide şeytana ve masallardaki korkunç hayalî vücutlara itlâk olunursa da Farisi de şeci ve bahadır manasına geleceği Burhan-ı Katı dan da anlaşılıyor» diyor.

Divan; Farsçadan Arapçaya alınan kelimelerdendir. Bununla beraber Arapça olduğuna kail olanlar da vardır. Kamus mütercimi Asım diyor ki: (Okyanus cilt 3 sahife 631) «zannederim ki işbu divan lâfzı elfaz-ı mütevaridedendir. Yani hem Farisi hem Arabidir. Zira Nuşirevan zamanından akdem şuara-yı cahiliyenin ve sairenin kelâmında vaki olduğu gürülmüştür.»

İbni Haldun (mukaddime-i İbni Haldun, Cilt 2 sahife 83) Divanı şöyle tarif ediyor: «Lâfz-ı divan defter-i hesap ve sair mecmua-i eş'ar makulesi kitaba ıtlak olunduğu gibi müstevfiyan-ı emval ve Muhasiban ve ummale mahsus olan meclis ve mekâne dahi ıtlak olunup lâfz-ı divan bu iki mâna beyninde alâvechil iştirak müstamel, yahut mâna-yı evvelde hakikat, sanide zikr-i hal irade-i mahal tarikiyle mecaz-ı mürsel olur »

Sadrazamlık gibi devletin en yüksek bir makamını işgal etmiş olan Naili Abdullah Paşa (Kavanin-i teşrifat) unvanlı eserinde (hususi kütüphanemde yazma nüsha, sahife 18) divana dair «fasl-ı fi divan-ül-ahkâm ve dar-ül-adil mânaları beyanındadır» başlığı altında şu izahatı vermektedir: «Malûm ola ki ahd-ı sabıkta nübüvvet ve saltanat beynini cemeden enbiya-i mülûk-i maziye ve uzamay-ı selâtin-i sâlife istima-ı deavi ve icra-i ahkâm ve hall-i akt-i umur ve fasl münazaat-ı cumhur için bir mahsus mekân ittihaz edip ol umura bizzzat kenduler takayyüd ederlerdi. Hazret-i Yusuf Aleyhisselâm Mısır'da saray-ı mahsusta taht üzre kuudedip icray-ı ahkâm iderdi. Hazret-i Davut Aleyhisselâm Kudus-i şerif'te Kubbe-i mahude altında oturup umur-ı ibadullahı görürler idi. Hazret-i Süleyman Aleyhisselâm yine ol kubbe altında mürtefi taht üzre kuudedip gördüler. Beyt-ün-nübüvve nam iki kat bir vesi' otağ diktirdi. Hariciye ve dahiliye misillü iki tabaka yaptırdı. Dahiliyyesi müzeyyen idi. Anda Hazret-i Musa kardeşi Harun ile ve evlâd-ı Harun'dan olan kibar-ı Kavim ile otururlardı. İcray-ı ahkâm ederlerdi. Hariç tabakada sair kibar-i Beni İsrail otururdu. Ol hayme divanhane makamında olup cümle umur anda görülür idi. Ta ki vâd-i İlâhi üzre kudus-i şerif'e melik oluncıya dek beyinlerinde hal bu minval üzere idi. Müverrihîn ve erbab-ı kısas tahriri üzere iptida mesnet nişin-i saltanat olan Kivmers hariç-i beldede bir fezada vaki müdevver-üş şekil ve mürtefi' bir sofa şeklinde bir sahre üzerine günde bir kere çıkıp tulû-ı şems vaktinde oturur idi, ve halkın dâvaların anda istima edip suhuf-ı Ebülbeşerde mastur olan ahkâm-ı ilâhiye mucibi üzre icray-i hükûmet ederdi. Ve ol vakitte aslan postundan mamul mahsus kaba ve taç şeklinde serpuş kalpak giyip atına dahi kaplan derisinden seccade döşerdi. Ve elinde amut vardı. Deste çûpün tutup öylece mesned nişin-i hükûmet olurmuş ve ihvan ve huddamdan olan a'van ve ensarı kezalik kaplan postlar giyip ellerinde deste çöp icray-ı siyaset ve tenfiz-i ahkâma ianet için dairen madar etrafa el bağlayıp makam-ı hizmette dururlarmış. Bihzat tasviri ve meşahir-i nakkaşan kalemiyle olan şehnamalerde ve siyer ve tevarihte dahi divan-ı Kivmers'i ayniyle böyle tasvir etmişlerdir. Sonra Hüşenk şah ol kaya yerine taht ittihaz edip balâsına sayeban misillû çetr ihdas eyledi Giderek günagün ziynetler ihdas olundu. Hususa mülûk-ı ekâsire vaktinde mekân-ı sultan olan cây-gâh ve mahall-i hükümet ittihaz ettikleri tahtgâhın enva-i tuhaf ve nevadir-i cevahir ile zib ve ziyneti tevarih-i mufassalada mezkûrdur. Tâ ki Seyyid-ül-Mürselin ve Hatem-ün Nebiyyin Aleyhi efdal-üs-salâvat min Rabb-ül âlemin Hazretleri baas olundu. Anlar cümle eshab-ı kiram ile mescid-i şeriflerinde oturup umur-ı ümmeti görürler idi. Çariyar-ı güzîn Rıdvanullah-u aleyhim ecmaîn hazaratı dahi sünnet-i seniyyeleri üzere mescid-i nebevide meşgul-ı ahkâm-ı ibad olurlar idi. Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman Radiyallah-u Anhüma bane-i mahsusada tertib-i divan misullû meclis akdetmişlerdir. Muaviye mahsus divanhane ve taht şeklinde kürsü ittihaz eyledi. Kendisi kuud edüp icray-ı ahkâm ederdi. Devlet-i Emeviye hitamına dek hal böyle idi. Devlet-i Abbasiye de ol kanun maa ziyadetin riayet olunup evasıt-ı devletlerinde ihtişam ve ihticap efzun olup divanhaneleri fereş-i mülûkiye ile döşenip vüzera ve kazi-ül-kudat ve sair eshab-ı meratip için mahsus kürsüler ve sandalyeler vaz olunup

mekân-ı halife hali kalurdu. Umur-ı divaniyeyi vezir görürdü ve halife bir menzare-i âliden divana nazır olup vücudu görünmezdi. Lâkin îdlerde aşikâre oturup âyan ve erkân varup kimi musafaha ve kimi dest bus ederdi. Mûtasım halife ki dârat ve haşmette cümle hülefaya galip idi. İhtişam ve tekellüfatı arturup divan olacak yere «Dâr-ül-adil» tesmiye ettiler ve seferlerde otağı önüne merdiven ile çıkılur nakli kabil bir köşk yaptırup ismine «Kasr-ı adil» dediler. Ve divanhanede kendu na ır olacak manzireye Kâbe-i Mükerreme kisvesinden masnu siyah ve zerduz kumaştan perde asup etrafına pervane mıhlanmış idi. Hin-i divanda müekkiller perdeyi kaldırırlardı. Amma pencerenin rezin parmaklarından halifenin vücudu taşradan görünmezdi ve îdlerde ve sair mülâkat vaktinde gözler kamaşır ziynet ile müzeyyen taht üzerine kuudedüp yanında nısfına dek niyaminden çıkmış seyf ve bir tarafında kemana geçmiş tir-i âhenpeykâr dururdu. Ve arkasında olan hil'at siyah zerduzun asitinine mülâsık yedi zira' kadar bir tavil asetin zemine doğru döşenüp mülâkata gelen o asîtin-i mefruşun ucunu bus ederlerdi. Servet-i kisreviyede Mûtasım kadar ifrad etmiş yoktur. Ve malûm ola ki bu divan pedişah-ı vakte mahsus olan saray-ı âlide olmak kaide-i kadimedendir. Eğer çi vüzera ve vükelâ kendulere müfevvaz olan umuru gürüp cenab-ı saltanattan def-i eskal ve tahfif-i eşgal için saraylarında divanlar ederler. Lâkin bu divanlardan maada evkat-ı mahsusada saray-ı padişahiye vüzeray-ı devlet ve vükelây-ı saltanat huzurunda divan-ı mahsus olmakta esrar-ı lâyuhsa vardır. Sair divanlar füru' hükmünde ve bu divan asıl halinde olmuş olur. Ve vüzera ve vükelâ ve âyan ve hüddam ve zâbitan ve esnaf-ı asker herkes kendüye mahsus kisvet ve kıyafet ile hazır olup kanun-ı mütearef-i devlet üzre müteayyen olan rütbe ve makamlarında kaim olup ve arz ve ilâm olunan umur-ı ibadullah cümlenin muvacehesinde görülüp ihkak-ı hak ve izhak-ı batıl kılınmaya gûya ol gün yevm i mes'ut gibi müteayyen ve meşhut olup zaten ve zamanen istihkakla herkes makam-ı malûmunda kaim ve cenab-ı saltanata hizmet ve lüzumuna göre kurp ve buut cihetiyle kendü hayrında sabit ve şugulüne müdavim olmak üzere tertib olunduğunda nice hikem-i hafiye ve esrar-ı celile murat olunmuştur. Bu rüsum ve kavaninin kimisi aslî ve tabiî olmakla kadimdir. Kimisi ukalây-ı ulema ve füzelay-ı hükema reyiyle bihasb-il-iktiza' vaz'olunmuştur ki tafsilâtı ve esrar-ı tertip divana mütaallik menakip ve hikâyatı beyan için hâtime başka bir fasıl tahrir olunmuştur.»

Eski Osmanlı tarihlerinde Osmanlı hükümetinin ilk zamanlarında divan teşkilâtının mevcut olduğuna dair kayıtlar vardır, bu eserler «Âşıkpaşa zade, sahife 40, Rüstem Paşa Tarihi, Üniversite Kütüphanesi Riza Paşa kitapları arasında, numara 2438» Orhan Bey'in zamanında divana gelen beylerin burma tülbend sardıklarını yazarlar. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın da dediği gibi «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eserinin müsveddeleri, (seri 2, numara 22, sahife 8) zaten o devirlerde Anadolu beylerinde de Selçukilerle İlhanileri takliden divan teşkilâtı olduğuna şüphe yoktur.

Osmanlı hükümdarlarının divan kurup bizzat işlere baktıklarına dair eldeki en eski vesika Yıldırım Beyazıt zamanına aittir: Yıldırım Beyazıt hem kendisini tedavi etmek, hem de Bursa'da yaptırdığı hastahanede çalışmak üzere Mısır hükümdarı «Melik Zahir Berkuk»dan hâzık bir tabip istemiş, o da «Şemsettin İbn-i Sagir»i göndermiştir. Bu tabibin müverrih ve âlim İbn-i Hacer'e verdiği malûmata göre «Enbiya-ül-gumür 805 senesi vekayii» Osman oğlu sabahları erken bir meydanda ve halktan uzakça ve yüksek bir mevkide otururak ahalinin şikayet ve dâvalarını dinler ve haksızlıkları gidermeye çalışırdı. Şemsettin İbn-i Sagir'in bu ifadesi Osmanlı devletinin ilk zamanlarında divanın mevcudiyeti hakkında bir fikir verdiği gibi divanın her gün sabahları toplandığını da gösterir.

Yine Osmanlı tarihlerinden «Neşri ve Rüstem Paşa Tarihleri» Çelebi Sultan Mehmet'in ölümü sıralarında da padişahların bizzat her gün divan yaptıklarını öğrendiğimiz gibi Fâtih Kanunnamesindeki «bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim de kanunumdur» ibaresiyle de bu malûmatımızı sağlamlaştırıyoruz.

İstanbul'un fethinden sonra Divan-ı hümayun Topkapı sarayında ve «Kubbe altı» denilen mahalde toplanıyordu. Divan-ı hümayuna kubbe altı denilmesi devlet erkânı için Topkapı sarayında hâlâ mevcut ve birkaç sene evvel tamir olunan ve yekdiğerine kapısı olan «Kubbe altı»nın içtima yeri olarak intihap ve ittihazından dolayıdır. Buraya «divanhane» de denilirdi.

Divan-ı hümayun pek az farkla «Meclis-i Vükelâ» demektir. Farkları şunlardır: Evvelâ divan-ı hümayun sarayda, Meclisi Vükelâ ise «Bab-ı âli» de toplanırdı. Saniyen divan-ı hümayunun tatil günlerinden maada

her gün sabahtan öğleye kadar içtima etmesine mukabil Meclis-i vükelâ haftada iki gün içtima ederdi. Sonraları divan da haftada iki defa içtimaa başlamıştı. Salisen divan-ı hümayunda meham-ı umur-i devletin müzakeresiyle beraber tevcihat yapılır, muhakeme de icra edilirdi. Meclis-i Vükelâda ise yalnız mesalihin müzakeresiyle iştigal olunurdu.

Fâtih'e gelinciye kadar padişahlar divana riyaset etmek suretiyle devlet işleriyle bizzat meşgul olurlarken Fâtih'in iş sahiplerinden biri tarafından teşhis olunamaması yüzünden «Gedik Ahmet Paşa» nın teklifi üzerine padişahlar için içtima mahallinin arkasında, Naili Abdullah Paşa'nın tarif ettiği gibi biraz yüksekçe, önü kafesli bir yer yapılmış ve padişahlar meclisin müzakeresini oradan istimaa başlamıştır. Giderek ahyanen müzakeratı istima' eder oldular.

Divana sadrazam riyaset eder, divandaki bütün işlerden o mes'ul olurdu. Vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı, defterdar, nişancı yeniçeri ağası, Kaptan paşa, reisülküttap divanın tabiî âzasından idiler. İlk zamanlarda yalnız vezirler, defterdarlar, kazaskerler, nişancılar bulunur, ötekiler iştirak etmezlerdi. Fâtih zamanında divanda vezirlerden başka iki kazasker ve iki defterdar bulunurdu. Kazaskerlerle defterdarların birer tanesi sonradan Fâtih zamanında ilâve edilmiştir. Bunlardan birer tanesi çıkarılmak suretiyle Fâtih'ten evvelki divan heyetinin aşağıdakilerden terekküp ettiğine hükmedilebilir: Vezir-i âzam, vezirler, kazasker, nişancı.

Âzanın divandaki yerleri teşrifata tâbi, ve herkesin yeri muayyendi. Hacegân-ı divan-ı hümayun zabıt kâtipleri ve reisülküttap baş kâtibi idi. Dergâh-ı âli çavuşları ve müteferrikalar da hademesi makamında idiler.

Divana havale olunan dâvalar efrada müteallik oldukları takdirde kazaskerler veya İstanbul kadısından hangisinin daire-i kazasına aitse hükm-ü şer'isini o verirdi. Malî işler hakkında defterdarın mütalâası alınır, arazi beratları, hükümdarlara yazılan name-i hümayunlar nişancı tarafından yazılırdı. Devlet memurları da divanda muhakeme edilirlerdi.

Divan-ı hümayun hicrî 11 inci asır ortalarına kadar bu suretle devam etmiştir. Köprülü Mehmet Paşa sadaretinde iş tavsiyarak bilâhare de metrûk kalmış, içtimalar ulûfe tevzii ve süfera kabulü gibi merasime inhisar etmiştir. Bundan sonra devlet mesalihi sadrazamların konaklarında görülmeğe başlanmış ve giderek kubbe vezirlerinin de istihdamından sarfınazarla vezaret defterdar, nişancı, yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya gibi memurlara münhasır kalınca meclis sadreyn ile kaptan paşadan ve menasıb-ı sitte ricalinden ve bir de yeniçeri ağasından terekküp eder olmuştur.

Yeniçeri ağalarının «Ağakapısı» denilen daireleriyle şeyhülislâmların konaklarında devlet mesalihi için toplanılır, icabeden kararlar verilirdi.

Bab-ı Âli denilen yer bir zamanlar sadrazamların aileleriyle oturdukları mahal olmak itibariyle meclis orada inikat etmeye başlamış ve harb veya sulh ilânı gibi mühim işler de bütün devlet ricalinin ve meşhur ulemanın içtimaiyle umumi meclisler de akdedilmiştir.

Divan-ı hümayundan sadır olan kararlara «hüküm» tesmiye olunur, ahkâm defterine sırasiyle yazılırlardı. Sonraları hüküm tâbiri Bab-ı Âliden yazılan evamire dahi teşmil kılınmıştır. Divan-ı hümayundan ve sonraları Meclis-i vükelâdan çıkan ve padişahın tasdik etmesi lâzımgelen kararlar hükümdara arzolunur, o ne derse o suretle yapılırdı.

Yeniçeri ocağının ilgası üzerine 1241 tarihinden itibaren «divan-ı hümayun» tâbiri de kaldırılarak «Meclis-i Vükelâ», «Meclis-i Hâs» tâbirleri istimal olunmağa ve âzasına da «vükelâ» denilmeğe başlanmıştır. Ecnebi lisanlarında divan-ı hümayun «divan-ı imperiyal» ve Bab-ı Âli «Sublime porte» tâbirleri Osmanlı hükümeti makamında istimal olunmuştur.

Sürur-ı şevkle doldu cihanın halkı şad oldu
Biribirine girdi tehniyetle halkı divanın
Şeyhülislâm Yahya

DİVAN-I HÜMAYUN OCAĞI (ديوان هايون اوجاغى) [*Sar.*] Divan-ı hümayun toplantılarında hizmet görenlerin bağlı oldukları teşekkülün adı idi Bunların ilkin 12 den ibaret olan sayıları sonraları 35 e çıkmıştır. Bunlar aynı zamanda su taşıdıkları için divan-ı hümayun sakaları dendiği gibi suyu gümüş kablarla taşıdıklarından sim sakaları ocağı adını da almışlardır. Ocak Babüssaade ağası denilen kapı ağasının nezareti altında idi.

DİVAN-I HÜMAYUN SAKALARI (ديوان هايون سقالرى) [*Sar*] Divan hizmetlerinde kullanılan bir sınıfın adı idi. O zamanın ıstılahiyle teşekküle ocak adı verildiği için Divan-ı Hümayun Ocağı adını da taşırdı, Suyu gümüş kaplar içinde taşıdıklarından hassa gümüş sakaları demek olan «Sakayan-ı Sim-i hassa» adı da kullanılırdı. İlkin sayıları 12 iken XVI ıncı asır sonlariyle XVII inci asır başlarında 36, XVII inci asrın son yarısında ise 35 di. Teşkilâtı bölük itibar edildiğinden başlarına Bö-

lükbaşı adı verilirdi. Muayyen yevmiyeleri, her sene erbainden erbaine verilen elbise bedelleri vardı. Ocak Babüssaade ağası denilen kapu ağasının nezareti altında idi. Divanın toplantı günlerinde vezirlerle erkân yerli yerinde oturup sadrazamın gelmesini beklerlerken mevsim yaz ise saka başı helvahaneden buzlu ve mümessek şerbetler, kış ise macunlar getirip iptida vezirlere, sonra diğer divan erkânına sunardı. Sadrazam gelince ona da ikram edilirdi. Divan-ı hümayunda yemek yenilirken saka başı Sadrazamla vezirlere, sakalar da erkâna hizmet ederdi. Divanın yaz toplantılarında sakalar yelpaze ve sineklik de kullanırlardı. Padişah sayfiyeye göç ettiği zaman sakaların bir kısmı da giderler, Hünkârın hizmetini görürlerdi.

Sakabaşılar aslen baltacılar arasından seçilirken birinci Mahmut zamanında usule muhalif hareketleri görüldüğü için mutemet hasekilere verilmeğe başlanmıştı.

DİVANI HÜMAYUN TERCÜMANI (ديوان همايون ترجمانى) [*Ida.*] Bab-ı Âli'nin yüksek memuriyetlerinden birinin adı idi. Tanzimattan evel Reis-ül-küttaptan sonra gelen en mühim mevkii işgal ederdi. Vazifesi Sadrazamla hariciye nazırı demek olan Reis-ül-küttabın yabancı devletler elçileriyle görüşmesi sırasında tercümanlıktı. Notaları da tercüme ederdi. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı hükûmetinin Avrupa ile münasebeti artmış, yabancı devletlerle temas ve muhabere çoğalmıştı. İstanbul'a gelen elçiler ilk önce tercümanlarını birlikte getirirler, Devlet adamlariyle görüşmeyi bunlar vasıtasiyle temin ederlerdi. Bunun mahzurunu gören Bab-ı Âli ayrıca tercüman kullanmak lüzumunu hissetmiş, eldeki vesikalara göre bu vazifeye Gasbari adında bir mühtedi, onun Eflâk beyliğine tayini üzerine de Rum münevverleri arasında ahlâk ve seciyeleri düzgün olanlardan tayini muvafık görülerek Panayot Nikosi tercüman tayin olunmuştur.

Sayın Osman Ergin'in verdiği malûmata göre (Türkiye Maarif tarihi, cilt 2 sahife 15 haşiyesi) Nikosi tercümanlığa tayin olunduktan sonra Bab-ı Âli'de başlı başına bir kalem kurulmuş ve bu kalemin başına geçirilmiştir.

Dört asır kadar hükûmet işlerine karışan, devletin siyasetini idare etmiş olan Fener beyleri bu sayede kendi cemaatlerine de rehberlik etmişler, onların hükûmet nezdindeki işlerini kolaylaştırmışlar, Kiliselerini ve mekteplerini kurmuşlar, hattâ bizzat idare etmişlerdir.

Eflâk ve Buğdan prensliklerine de bu tercümanlar tayin olunurlardı. Sonraları bu vazife müslimanlar tarafından görülmeğe başlanmıştır.

Divân-ı hümayun tercümanlığı Osmanlılığın sonuna kadar devam etmiş, içlerinden vezaret rütbesini ihraz edenler de olmuştur.

DİVANİ (ديوانى) [*San.*] İslâmî yazılardan birinin adıdır. İslâm yazılarının zuhuru ve tenevvüü birtakım ihtiyaçların, zevklerin, tabiatların tesiriyle olmuştur. Kolaylık ihtiyacı Nesih yazısını meydana getirdiği gibi Acem zevk-i millisi de talik gibi bir nev'in zuhuruna sebebolmuştur. Divani yazısı da aynı suretle zuhur etmiştir. Padişah iradelerinin haiz olduğu ehemmiyet, kâtipleri fermanlara, menşurlara azamet ve kuvvete delâlet eder hususi bir şekil vermeye sevk eyliyordu. Kıtalarının büyüklüğü, yazılarda kullanılan yaldız, sürh, tuğra hep büyüklük, kuvvet fikirlerinin ifadesine hizmet eyliyordu. Yazı da aynı tesirlere uğradı. Aynı hisleri ifade eder surette istihaleye başladı. Çizgiler muavveç bir hale geldi. Şekiller büzülerek kendi üzerlerine kıvrıldı, birbirine ulaştı, şakuli kısımlar sola doğru meyletti. «ب = B, پ = P, ت = T, ق = K, س = S, ل = L» harflerinin bir âmiriyet tavriyle uzayıp giden keşideler, mücerret mimlerin sipsivri, tığ gibi, göze batan keskin ucları hep kuvvetin, şiddetin, çizgi lisaniyle ifadesinden başka bir şey değildir. Fermanların gittikçe artan bir meyille yükselerek sivri bir ucla nihayetlenen satırları, i'tilâ fikrini iyiden iyiye tasvir etmektedir. Başta yazılan ayınlarla «د = D, ا = A, ى = Y, ف = F» şekilleri gurur-u hüsnün timsali gibidir. Daima sol tarafa doğru sarkan zülfeler de aynı şeye delâlet eder.

Divani yazısında ahenk birtakım cereyanlara tâbi bulunmaktadır. Bu cereyanlar sağdan sola doğru takriben veter-i kaime istikametine tevafuk etmektedir. Sülüs ve nesihte ufki olan kısımlar divanide hep bu istikamet üzerinde dizilirler. Bilâkis elifler, lâmlar, kâf kolları, ayın ve mim kuyrukları bu istikamete amut bir vaziyette bulunmaktadır. Bu yazı tabiatını, nev'iyetini hep bu meyillere borçludur. Cereyanların bu münasebeti nazar-ı itibara alınınca divaniyi vücuda getiren istihalenin ne suretle vukua geldiği anlaşılmakta güçlük çekilmez.

Divani yanlız bir istihale devri göstermiştir. Buna «divani celisi» derler. Bu istihalede her ne kadar şekiller esaslıca değişmemiş ise de bünyenin müşkilâtı itibariyle yine tekâmül sayılır. Divani celisinde düz çizgiler galiptir. Kırıklıkları, sivrilikleri göze çarpar derecededir. Divani celisi için söylenecek söz, yahut yapılacak tarif şu olabilir: Kuvvet, âmiriyet, hüküm ve irade, vekar ve azamet, ihtişam,

debdebe, servet, asalet, ulviyet, seha, büyüklük, daima büyüklük ve yükseklik fikirlerinin vuzuh ve şiddetle ifadesi için şekil hassaları mübalâğa edilmiş divani yazısıdır. Divani celisinde şekiller arasında kalan boşluklar birtakım ufak noktalar, küçük harfler, harekeler, tırtıllarla doldurulmuştur. Bu zait kısımlar, yazının heyet-i umumiyesini daha mütekâsif, daha mütecanis bir hale getirir. Manzarasındaki ihtişamı arttırır.

Hülâsa gerek divani gerek celisi kırık ve yılankavi çizgilerin ruhi hassalarını tetkik için en geniş sahadır.

Divaninin neshi yoktur. Yanlız buna mukabil divan-ı hümayun kaleminde ferman ve menşur suretlerini kayıt için kullanılan bir nevi yazı gösterilebilir. Buna «Divanî kırması» derler. Divani kırması rik'a ile divaninin birleşmesinden hâsıl olmuş bir melezdir.

Divani yazısı son tekemmül derecesini bulmak için birçok devirler geçirmiştir. Son zamanlarda divani yazısının ıslahına hizmet eden Divan-ı hümayun hülefasından 1303 (1885-1886) senesinde vefat eyliyen Nasih efendidir.

Vaktiyle divani celisi de pek dağınık, pek imtizaçsız bir şekilde idi. Yine divan-ı hümayun hülefasından Refîa efendi bu yazının ıslahına çok himmet etmiştir. Ethem Efendi, Vahdeti Efendi, İzzet Efendi, Sami Efendi, Nazif Bey, Süreyya Bey güzel divani yazısını yazmakla tanınmışlardır.

DİVANİ CELİSİ (ديوانى جليسى) [*San.*] Divani yazı nevilerinden birine verilen addır. Sülüs kendi celilesinden ayrılmazsa da divani kendi celilesinden ayrılır. Divani celisi asıl divaniye nazaran mufassal ve daha mütekâmildir. Divanide olan büzülme ve uzanma istidadı, celisinde daha bâriz bir derecededir. Divanideki münhani istidadı, celisinde son dereceyi bulmuştur. Divani celisi menşurlar ve fermanlarda tuğradan sonra gelen nişan satırını yazmak için kullanılırdı.

Divan-ı Hümayun hülefasından Refia efendi bu yazının islâhına pek çok himmet etmiştir.

DİVANİ KIRMASI (ديوانى قيرماسى) [*San*] Divani yazı nevilerinden birine verilen addır. Divani kırması divani ile rik'anın birleşmesinden meydana gelmiş bir yazı idi. Çabukluk ve kolaylık gibi ihtiyaçların ve ameli endişelerin tesiriyle divaninin basitleşmiş bir nev'i demek mümkündür. Bu yazı divan kaleminde ferman ve berat müsveddelerini kayıt defterlerine geçirmek için kullanılırdı.

DİVAN KALEMİ (ديوان قلمى) [*Ida*] Sadaretin emirlerini yazan kaleme verilen addır. Fermanlar da burada yazılırdı.

DİVAN KURULMAK (ديوان قورولمق) [*Ida.*] Divan, Divan-ı Hümayun denilen meclisin toplanıp devlet işlerinin görülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN MÜBAŞİRİ (ديوان مباشرى) [*Sar.*] Divan-ı Hümayun çavuşlarından divan günlerinde davacıları çağırarak divana getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taşradan merkeze çağırılanların çağırma vazifesini de bunlar görürlerdi.

DİVAN ODASI (ديوان اوطه‌سى) [*Ida.=Hal.*] Divanın kurulduğu büyük oda, büyük ve geniş oda yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN OLMAK (ديوان اولمق) [*Ida.*]Divan, Divan-ı Hümayun denilen meclisin toplanıp heyet halinde Devlet işlerini görmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN RAHTI (ديوان رختى) [*Sar.*] Eskiden erkân tarafından divana giderken ve merasim esnasında kullanılan gümüşlü eğer takımına verilen addır. Farsça bir kelime olan raht at takımı gibi her türlü esvap ve tecemmülât, ev eşyası mânasına da gelir.

DİVAN SOLAKLARI (ديوان صولاقلرى) [*Ida.*] Divan'ın muhafaza ve debdebesini arttırmak için kullanılan bir sınıf müstahdemine verilen unvandır. Yeniçeri ocağına merbut solak ortaları olduğu gibi cuma selâmlıklarında ve sefere giden orduyu Davutpaşa'ya kadar teşyi ve istikbalde, bayram alaylarındaki merasimde padişahların önünde süslü kıyafetleriyle giden rikâp solakları da vardı.

DİVAN SÜRMEK (ديوان سورمك) [*Sar.*] Divan yapmak mânasında müstamel bir tâbirdir. Sarayda divan yapmak, divan kurmak denilmez «divan sürmek» denilirdi.

DİVAN ŞAİRİ (ديوان شاعرى) [*Ede*] Münevver zümreye mensup şairler hakkında Tanzimattan sonra kullanılmağa başlanan bir tâbirdir. Aruz vezniyle yazdıkları şiirlerini «Divan» adını verdikleri bir ciltte topladıkları için bu isim verilmiştir. Saraya mensubiyetlerinden dolayı bu adın verildiğini söyliyenler de olmuştur. Divan şairleri içinde Fuzulî gibi, Baki gibi, Şeyh Galip gibi, Nedim gibi birçok büyük şairler yetişmiştir.

DİVAN TEZKERESİ (ديوان تذكره‌سى) [*Ida.*] Bir kalemce bilinmesi lâzımgelen bazı kayıtlarla hesapların çıkarılması için o kalemde divani

hat ile beyaz üzerine yazılıp babuyruldu-i nezaret aklâm-ı saireye dolaştırılan varakaya verilen addır.

(Başbakanlık Arşiv) inde mevcut divan tezkerelerinden bir örnek:

«Hazinedar başı ağa devletlû inayetlû veliyyünniam sadrazam efendimiz için olmak üzere bir adet sırmalı futa ve bir adet dibâ devat şiltesi ve sekiz zira bohçalık sandal ve bir adet dibâ koyun kesesi ve bir deste destimal veresiz.» 27. H. 209.

DİVAN VERMEK (دیوان ویرمك) [*İda.*] Emir vermek, tenbihat icra etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN YERİ (دیوان یری) [*Bah.*] Eski kadırgaların kıç tarafına verilen addır. Geminin erkânı burada divan kurdukları için bu ad verilmiştir.

DİVCÂME (دیوجامه) [*Kıy.*] Eskiden cenklerde giyilen aslan ve kaplan postekilerine verilen addır. Bunu giyenler heybet kesbettikleri için bu ad verilmiştir.

DİVİT (دیویت) [*San.*] Hokka ve kalem mahfazası vazifelerini aynı zamanda görmek üzere kullanılan aletin adıdır. Yazıda Arapçası olan devat kullanılırdı Divit sahibinin servetinin derecesine göre tenekeden, tunçtan, gümüşten ve hattâ altından yapılırdı. Mürekkep konulan hokka, kalem koymaya mahsus kısmın baş tarafının yanına yapıştırılır, büyüklüğü sapın kalınlığının iki misli kadar olurdu. Hokkaların biri mürekkep diğeri lâl denilen kırmızı boya koymağa mahsus olmak üzere ikiye bölünmüş olanları olduğu gibi hokkadan ayrı olarak lâl koymağa mahsus ikinci bir hokka bulunanı, hattâ üç hokkalı olanı da vardı. Kazasker Salim Efendi Hüseyin Can'ın tercümei halinde (Tezkere-i Salim, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1315, sahife 224 - 225) üç hokkalı diviti olduğunu söyliyor, ve buna dair şu tafsilâtı veriyor:

«Üç hokkalı bir devat her hokkasında bir türlü mürekkep olmak mültezemi olup kendi de bile istishap ve sual eyleyen ahbab-ı zi nisaba gâh:

(*Beyt*)

Üç hokka devatında ne var derse o şâhın
Hun-i ciğerim laht-i dilim dud-i siyahım

beyt-i müstetabiyle hitap ve gâh olurdu kim:

(*Kıt'a*)

Üç hokka devatında didi yâr ne vardır
Dedim ana ey hüsrev-i şirin ü şeker lep
Zülf-i siyahin, lâl-i lebin, çeşm-i kebudun
Evsafını tahrir içün üç türlü mürekkep

kıt'asiyle redd-i cevap ederdi.»

Divitin kalem koymağa mahsus sapın uzunluğu 25 santim kadardı. Muhtelif büyüklükte olanları da vardı. Eski adamlar büyük kuşak kullandıklarından diviti kuşaklarının arasına yerleştirirlerdi. Esasen divit şimdiki mürekkepli kalemler gibi yanında taşınmak ve istenildiği yerde yazı yazılması imkânını temin etmek için icadolunmuş bir aletti. Oturdukları yerlerde yazı yazmak için hokka kullanılırdı. Bununla beraber evlerinde de divit kullananlar vardı. Hattatların ayrıca kalem koymağa mahsus madenden yahut ağaç ve mukavvadan mamûl «kalemdan» adı verilen daha başka aletleri de olurdu. Buna «kubur» da denilirdi. Eskiden yapılan divitlerin hokkalarının alt tarafına kalemin ucunu kesmekte kullanılan maktaın bir zencirle bağlanması için küçük bir de halka yapılırdı. Divitlere zincirle bağlanan maktalar limon yaprağı büyüklüğünde ve yaprak şeklinde idi. Eskiden divit yapan esnaf vardı. Üsküdarda şimdi kazazker Ahmet Efendi mahallesi adını taşıyan mahalle vaktiyle Divitçiler ismiyle anılırdı. Orası divitçiler çarşısı olduğu için bu ismi almıştı. Meşhur divitçiler yaptıkları divitlere isimlerini kazmak suretiyle yazarlardı. Kambur Ahmet ismindeki divitçinin yaptığı divitler zamanının ricali tarafından yümünlu sayılır, yüksek kıymetle alınırdı. Bunun yaptığı divit yalnız yümünlü değil ayni zamanda çok sanatkârane idi. Sanatkâr hokkaların altına ve kalemdanın gövdesine Seyid Ahmet damgasını vururdu. Divitlerin meşhur olanlarından bir tanesi «Mehmet işi» denilen dividdi. Bu sanatkârın yaptığı dividlerin hokkalarının arkasında çifte Mehmet damgası vardı.

Evliya Çelebi; Türk divitleri pîrinin (Cümleye kul oğlu Mustafa Çelebi) olduğunu yazar.

Tanzimattan sonra kıyafetin değişmesi yüzünden divit istimali hayli azalmış, dolma kaleminin taammümü üzerine bütün bütün ortadan kalkmıştır.

DİYET (دیت) [*Fik.*] Ölüm hadiselerinde ölünün nefsine, ölümü mucip olmıyan hadiselerde de yaralanan uzvuna bedel fâil üzerine şer'an lâzım gelen mal demektir. Başka bir ifade ile bir insanı öldüren veya yaralıyan kimsenin verdiği kan bedeli veya tazminattır. Cahiliye devrinde insan öldürenler ölenin kan bedeli olarak on dişi deve verirlerdi. Abdülmuttalip bir adak yüzünden Kâbe önünde kurban etmek mecburiyeti ile karşılaştığı oğlu Abdullah'ı on dişi deve keserek kurtarmıştı. Fakat on defa bu miktar kurban kesmeye mecbur olduğu için o zamandan itibaren bir insanın hayat bedeli 100 deve itibar edildi. Hazret-i Peygamberin

Âmr Bin Hazm'aya gönderdiği bir mektubunda tâyin edilen bedel de budur. Ayni mektupta beyne kadar varan yahut karnı deşen yaralar için, yukardaki miktarın 33, bir göz, bir el veya bir ayak ziyanı için 50, kırılan bir diş veya kemik meydana çıkacak derecede olan yara için de 5 deve tazminat tesbit edilmiştir. Halife Ömer yüz devenin nakden mukabilini bin dinar veya on bin şer'i dirhem olarak tâyin etmiştir. Diyetler üç dört senelik bir müddet zarfında taksitle verilebilirdi.

Diyet hususunda erkek ile kadın birbirinden farklı idi. Kadın erkek diyetinin yarısını verirdi. Diyet amden (bile bile ve hazırlanarak) işlenen katilden maada olan katillerde lâzımdı. Çünki amden katlin mucibi (كتب عليكم القصاص فى القتلى) ayeti hükmüne göre kısastır. Bile bile ve hazırlanarak işlenen katil fili tam ve kâmil bir cinayet olduğundan ona terettüp eden ukubetin de eksiksiz tam ukubet olması lâzımgelir. Ancak maktulün veresesi isterse kaatil idam edilmez, diyet verirdi. Cinayet-i finnefs, insanın nefsine taallûk eden cinayette hüküm böyle olduğu gibi cinayet-i madun-un nefs, insanın azasına taallûk eden hallerde de böyle idi. Göz çıkaranın gözü çıkarılır, diş kıranın dişi kırılırdı. Ancak gözü çıkarılan, yahut dişi kırılan isterse diyet alırdı. Teseyyüben katilde diyetin lüzumu mütesebbibin katle sebebiyyet verdiği fiili haksız olarak işlemesiyle meşrut idi. Mütesebbip haklı olursa ona diyet lâzım gelmezdi. Amden katilde şüphe bulunursa kaatilden kısas sakit olmakla beraber katil gibi büyük bir musibeti irtikâp eylediğinden kaatil ta'zire müstahak olduğu gibi şibih amıd da dahi diyetin lüzumu ile beraber kaatile ta'zir lâzım gelirdi. Şibih amıd; birini cerh âletinden başka sopa ve taş gibi bir şeyle öldürmektir. Bununla beraber İmam Muhammed' le İmam Yusuf amden katli bir adamı insan vücudunun tahammül edemiyeceği bir şey ile kasten vurup öldürmektir diye tarif ettiklerinden onlara göre şibih amıd kat-i amıddan farklı değildir. Öyle olunca da öyle bir fiilin fâili hakkında da kısas lâzımgelir, Kısas olunca artık diyet mevzubahis olmaz.

Umumiyetle sağîr ve mecnunlarda şahsen diyet vermekle mükellef tutulmazlardı. Deliler den alınacak diyet, devlet tarafından verilirdi. Bir sağîr ile bir reşit birlikte bir müslümanı amden öldürürlerse reşit idam olunur, sağîrdan da diyetin yarısı alınırdı. Keza bir köle ile bir hür birlikte amden bir köleyi öldürürlerse köle idam olunur, hür de öldürülen kölenin bedelinin yarısını öderdi. Bir köleyi yaralıyan kimse eğer yara kemik görünecek derecede ise kölenin bedelinin yarısını diyet olarak verirdi. Beyne dayanan veya karnı deşen yaralar için kölenin bedelinin 1/3 ü ödenirdi. Diğer hallerde de kölenin bedelinin tenezzülü nisbetinde tazminat ödenirdi. Bir müslüman köle bir yahudi veya hıristiyanı yaralar ise kölenin efendisi icabında köleyi satarak tazminat vermek mecburiyetinde idi. Fakat Müslüman kölesini onlara teslim edemezdi. Bir Müslüman bir gayr-i müslim için idam olunmaz, diyet olarak da Müslüman için verilen diyetin yarısını öderdi. Bir Mecusinin diyeti sekiz yüz dirhemdi. Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilere yaralar için verilecek tazminat dahi bu nispet üzerinden hesaplanırdı.

Bir gözün kör olmasına sebep olan kimse 100 dinar diyet verirdi.. Yüzde derin bir yaranın diyeti başın başka taraflarında vukua getirilen yaranın diyetinden fazla idi. İşlerinde sagirleri istihdam eden kimseler bunlar tarafından vukua getirilen suçlardan dolayı mesul tutulurlardı. İki taraf arasında vukua gelen dövüşte bir tarafın ölen veya yaralananları için diğer taraf diyet verirdi. Hayvanların yaptıkları zararlardan sahipleri, kazalardan da kazaya sebep olanlar mesuldü.

Altın ve gümüş paranın tedavül ettiği son zamanlarda erkeğin diyeti 26660 kuruş 20 para, kadının diyeti de 13330 kuruş 10 para idi.

DİZÇEK (دزچك) [*Kıy.*] Eskiden muharebelerde dizleri muhafaza etmek için bacakların yukarı kısmına takılan zırha verilen addır.

DİZDAR (دزدار) [*Ask.*] Kale muhafızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Burhan-ı Katı') da «Fariside düz veya diz, kale ve hisar mânasınadır» denildiği gibi dizdar «bisyar vezninde, kale zâbitine ve kale muhafızına denir» suretinde izah olunmuştur. Hafid Efendi Galetat'ında (sahife 169) «dizdar, kale muhafızı mânasına kesr-i dal ile istimali şayidir. Farisîde kelimeteynden mürekkep, zamm-ı dal ve sükûn-ı za ile «duzdar» dan galat olup Arabide «hafiz-ül-kal'a» derler» diyor. «Ferheng-i Encümen Aray-ı Nasıri» de ise «diz, be kesr-i dal» deniliyor. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «düzdar, diz muhafızı, kale ağası,» «Kamus-ı Osmani» de de «kale muhafızı, diz = kale, hisar ve dez = açık köşk, çardak demektir» izahatı vardır. Osmanlı tarihlerinde çok geçen bu kelime daha ziyade kale ağası makamında müstameldir. Dizdar ehemmiyetli memuriyetlerdendi. Kalenin bütün ahvali kendisinden mesuldü. Dizdara hüküm gönderilir, doğrudan doğruya emir tebliğ olunurdu.

DİZİNİ DÖĞMEK (دیزینی دوگمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle nadim ve peşiman olmak mânasına gelir bir tâbirdir.

DİZİNİN BAĞI ÇÖZÜLMEK (دیزینك باغی چوزولمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korkusundan olduğu yerden kımıldıyamamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİZLİK (دیزلك) [*Kıy.*] Eskiden giyilen kısa don hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dize kadar olduğu için bu ad verilmiştir.

§ [*Tal.*] Yangınlara gidilirken giyilen kısa ve dar bacaklı don (pantolon) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar rengârenkti. Bazan fanilalar ile birlikte her semtin, her mahallenin tulumbasına göre değişir, bugünkü spor kulüplerinin formaları şeklini alırdı. Galatasaraylılar, Altıncı daireliler daima en şık formalarla koşarlardı. Değişmiyen forma Fener Patrikhanelilerinin idi. Efradının onda dokuzu Rum olan Patrikhaneliler daima kıpkırmızı, ateş renkli fanilalar giyerlerdi.

DOBLİN (دوبلین) [*Bah.*] Yelkenin boş olup aşağı sarkan kısmın adıdır.

DOĞANCI (دوغانجی) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın adıdır. «Hene-i bazyan» da denilen Doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaat olup bunlar da kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Başları doğancıbaşı adını taşıyordu. Osmanlı papişahları Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgul olmamışlar ve fakat teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza eylemişlerdir. XVII nci asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan üçü doğancı, 271 i çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 i atmacacı olmak üzere mevcutları 592 idi. Doğancılar meydanı, av kuşlarını besliyen zümrenin meydanı olup Üsküdar'da hâlâ bu ismi muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Enderun doğancı teşkilâtı XVII nci asırda kaldırılmıştır.

DOĞANCI BAŞI (دوغانجی باشی) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın başına verilen addır. «Hane-i bazyan» denilen doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaattı, ve kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Doğancıbaşı erkân-ı birun denilen Enderunluların hizmetlerinde bulunan avcıbaşılardan hariç olarak Enderun erkânından ve erkân-ı havas-ı civanidendi ve av esnasında padişaha en yakın olanı idi. Av getirdikçe bahşiş alır, Enderundan çıktığı zaman çok defa çakırcıbaşı veya şahinci başılık ile çıkarılırdı. Bazan da kendilerine mirahurluk, sancak beyliği veya daha yüksek vazifeler de verilirdi.

Doğancıbaşının yevmiyesi XVI nci asır sonlarında 20 akça, yıllık aidatı da Rikapdar Ağa'nın yıllığı kadardı. Doğancıbaşılar XVI nci asrın yarısında kanun üzere 300 bin akçe ile sancak beyliğine tâyin edilirken sonraki zamanlarda beylerbeyi ve vezir olarak ta çıkarılmışlardır. XVII inci asrın başında, ortasında ve son yarısında Enderun doğancıları 30, 40 kişi olup bunların üçü hâs odada 7 si hazine odasında 20 si de seferli koğuşunda bulunuyordu. Doğancı teşkilâtiyle beraber doğancı başılık da XVII inci asırda kaldırılmıştır.

DOĞANCI ŞAKİRTLERİ (دوغانجی شاکردلری) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkını teşkil eden avcılardan doğancılar adını taşıyan zümrenin stajiyerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çıkmalarda doğancı olurlar, veyahut tımarlıya çıkarılırlardı.

DOKUNAKLI RÜZGÂR (طوقوناقلی روزکار) [*Bah.*] Babafingolar üzerinde seyre elverişli, fırışka rüzgârlardan kuvvetli rüzgâra verilen addır.

DOKURCİN (طقورجی) [*Mal.*] Buğday demetleri yığını hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dokurcinler dokuz rakkamının madrupları olmak üzere on sekiz, yirmi yedi, otuz altı ve kırk beş demetten teşkil edilir.

Hububattan öşür alma nevilerinden olan demet usulünün bir nev'i de nümune usulü idi. Bunda demetler sayıldıktan sonra âlâ, evsat, edna itibariyle üç nevi mahsulden üçer dokurcın harman edilir, elde edilen mahsul ölçülerek beher demete vasatî ne düşerse herkesten o hesapla öşür alınırdı.

DOKUZ OTURAK OTURMAK (طقوز اوتوراق اوطورمق) [*Bah.*] Bir geminin sığlığa veya kayalığa kızaklanmışcasına boylu boyuna oturmasına denilir.

DOLABÎ (دولابی) [*Giy.*] Eskiden kullanılan kumaşlardan birinin adı idi. Bursa'da dokunurdu.

§ [*Sar.*] Sarayın bahçe işlerinde çalışan, ve bostancı ocağına bağlı, «cemaat-ı bahçe-i hassa» ya dâhil bulunan bahçıvanlardan bir kısmının adı idi. Hayvanla su çıkarılan dolapla meşgul oldukları için bu ismi almışlardı.

§ [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mutbak eşyasının mahfuz bulunduğu dolaba bakan cana dolabî denilirdi.

DOLAMA (دولامه) [*Kıy.*] Üste giyilen cübbemsi bir nevi elbisenin adıdır. Müslüman ka-

dın ve erkeklerinin giydikleri dolama çuhadan yapılırdı. Önü açıktı. Belden bir kuşakla bağlanırdı. Bunların kürklüsü ve çatma kemhaden yapılmış olanları da vardı. Yeniçeriler de giyerlerdi. Yalnız kadınların giydikleri dolamalar diz kapaklarından az aşağıya kadar nispeten kısa olduğu halde yeniçerilerin giydikleri dolamalar daha uzundu. Yeniçeri dolamalarının ön tarafları yürümeğe mâni olmamak için de bele sokulurdu. Üst kısmı bele kadar düğmeli idi. Alt kısmı genişti. Kollar kıvrımlı ve geniş, bilek yerinde ise mintan gibi dardı. Bellerine çizgili kumaştan kuşak bağlarlardı. Üstlerine kaput yahut yağmurluk giyerlerdi. Acemilerin kaputu altında mavi renkte dolamaları olurdu.

Murabba dolama denilen bir nevi de vardı. Posta tatarlarının giydikleri bu elbiseye «tatar dolaması» denilirdi.

§ [*Ilm.*] Gelişi güzel sarılan sarığa da bu ad verilirdi.

DOLAMA DAL (دولامه دال) [*San.*] Tezhip istilâhlarındandır. Helezon şeklinde kıvrılmış dal ve yapraklardan husule gelen tezyinatın birbiri içine düşen yuvarlak kısımlarına verilen addır.

DOLAMALI (دولامالی) [*Sar.*] «Gılmanan-ı enderun» denilen yeni saray iç oğlanlarından büyük ve küçük odalılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar dolama giydikleri için bu adı almışlardır. Öteki odaları teşkil eden seferli, kiler, hazine ve hâs oda gılmanları kaftan giydikleri için onlara da «kaftanlı» ismi verilmiştir. Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri biribirinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşlarının miktarı da muhtelifti. Hepsi Enderun-ı hümayun denilen ve sarayın bab-üs-saade'den içeride bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve bilûmum ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın Enderun kısmına ait iç ve dış tâyinleri padişah tarafından yapılırdı.

DOLAP (دولاب) [*Sar.*] Evkaf Nezaretinin teşkilinden evvel sarayda ve dâr-üs-saade ağalarının nezareti altında bulunan haremeyn evkafına ait paraların konulduğu yere verilen addır. Haremeyn evkafı işlerine bakanların maaşlariyle masrafları buradan ödendiği gibi dış hazinenin dar zamanında iç hazinede para bulunmazsa buradaki paradan Maliye Hazinesine borç olarak para verilirdi. Verilen para tahsil olununca yerine konulurdu.

Bestedir birbirine çember-i dolab-ı vücud
Mürtebit birbirine âb ile hâk, ateş ü bâd.
Nabi

§ [*Mim.*] Bedestendeki dükkân yerine kullanılır bir tâbirdir. Bu dükkânlar etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğundan bunlara dükkân yerine dolap denilmiştir.

§ [*San.*] Kütüphane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden cami ve medreselerdeki kitaplar alelekser duvarların içine gömülü dolaplarda muhafaza edildiği için bu ad verilmiştir.

DOLMABAHÇE SARAYI (طولمه باغچه سرایی) [*Sar.*] Beşiktaş'ta bugün dahi o isimle anılan sarayın adıdır. Sarayın bulunduğu saha eskiden denizdi. Bir tarafında saray bahçelerinden olan Beşiktaş bahçesi, öbür tarafında da Karayalı bahçeleri vardı. Deniz 1614 de Birinci Ahmet'in emriyle doldurulmıya başlanmış, İkinci Osman zamanında da devam edilerek geniş bir meydan vücuda getirilmiştir. Bu sahanın gerisinde İkinci Selim devrinden kalma bir kasırla bir havuz bulunuyordu. Birinci Ahmet Beşiktaş bahçesinin üst kısmına kendi adı ile anılan bir köşk yaptırmıştı. Dördüncü Mehmet 1090 rebiülevvelinde (1679) da Cağaloğlu yalısı adı ile meşhur olup eskiden mirîye geçmiş olan sarayın denize nazır kârgir harem duvarı ve üzerinde olan kurşun örtülü köşkten maada bütün harem kısmını temelinden yıktırıp arkasındaki yoldan ve saray bostanından da yerler ilâvesiyle meydana gelen sahaya bir «Saray ı Dilküşa» ve has oda önünde deniz kenarına da fevkani bir «Kasr-ı Ziba» binasına başlattı. Bina eminliğini Kara İbrahim Paşa'nın yaptığı bu saray on altı ayda tamamlandı.

Dahilî ve haricî gaileler yüzünden uzun zaman bakılamıyan saraylar arasında Dolmabahçe sarayları da harabeye dönmüşlerdi. Üçüncü Ahmet devrinde ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında «berren ve bahren Âsitane-i saadete tevarüd eden dost ve düşmanın evvelâ göreceği bir mahal olan Dolmabahçe kasırlarını tamir» ettirip «civarında bulunan Beşiktaş Sarayına ilhak» eyledi. Arada bulunan Arap iskelesi de kaldırılarak buradan gidip gelen Fındıklı ahalisine Dolmabahçe'den geçme müsaadesi verildi.

Birinci Mahmut 1741 de Dolmabahçe'de sayeban mahalli olan ve eski kasırların bulunduğu yer üzerinde ve aşağı selviler arasında iki kasır yaptırdı. Bu kasırlar arasına silâhtar ağaya mahsus köşkle diğer binaları da ilâve ettirdi. 22 sütünlü olan büyük kasır sayeban mahallinde, küçük köşk de selviler arasında idi. Büyük kasır iki katlı idi. Alt ve üst katlarda olmak üzere iki büyük divanhane vardı. Alt

kattaki odalarda gömme çiftc dolaplar bulunuyordu. Pencereleri, kapıları sanatkârane olduğu gibi duvarları altın ve elvan boyalarla nakışlar işlenmişti. Birinci Mahmut yaz günleri Dolmabahçe üstündeki bu kasra gelip istirahat eyler, ramazanlarda da buralarda iftar ederdi, Bundan dolayı bu köşke «İftar Köşkü» de denilirdi.

Üçüncü Osman tahta çıktıktan sanra Birinci Mahmut yapılarının üst kısmında bir höcre ve bir sofe-i müselles ihdas eylemişse de az zaman içinde bu yapılar yandı (1755).

— Beşiktaş Sarayı Üçüncü Mustafa devrinde de esaslı tamirler gördü. 1781 de Birinci Abdülhamit Beşiktaş sahilsarayı civarındaki has bahçeden bir kısım araziyi arsaya ilhak etmek suretiyle hâsıl olan saha üzerine mütaaddit kasırlarla bir âlâ havuz yaptirttı, sarayı da tamir ettirtti. Üçüncü Selim de bazı bahar mevsimlerinde «temaşay-ı gül ve istima-ı savt-ı bülbül safası için» Beşiktaş Sarayına geçerdi. 1795 senesinde Mimar Melling'e bir kasır da bina ettirdi. Bu tarihte padişaha mahsus olmak üzere bugünkü Dolmabahçe sarayı yerinde kazıklar üyerine kurulmuş üstleri kurşun örtülü üç ahşap köşk bulunuyordu. Bu köşklerin pencere kanatlarından biri kaldırılınca Üçüncü Selim oturduğu yerden olta ile balık tutardı.

Dolmabahçe Sarayı İkinci Mahmut'un tahta çıkmasından sonra padişahın daimî ikametgâhlarından biri haline girdi. İnkılâpçı hükümdar Topkapı Sarayında oturmayı sevmiyor, zamanının çoğunu Dolmabahçe, Çırağan ve emsali saraylarda geçiriyordu. Sarayı esaslı surette tamir ettirdiği gibi ilâveler de yaptırttı. İkinci Mahmut esaslı tamirlerden sonra 1815 de Beşiktaş sarayına göç etmişti. O yıl sarayın Haseki Sultan dairesinde bir yangın çıktı. Ateş çabuk önlendi ise de küçük Emine Sultan'la bir cariyenin kurtarılamaması büyük hüznü mucip oldu.

1825 de yeniçerilerin ayaklanmasında Beşiktaş Sarayında bulunan Sultan Mahmut buradan sır kâtibi Mustafa Efendi ile bir tebdil kayığına binip Topkapı Sarayına geçmişti.

1831 de İkinci Mahmut Dolmabahçe'ye bir tamir koydurdu. Yeniden bazı binalar yaptırttı. Bu arada civardaki birkaç bahçe de sahiplerinden satın alınarak saraya ilhak olundu. Sultan Mahmut devrinde Dolmabahçe Sarayı haremiyle ve bütün teşkilâtını alan daireleriyle büyük bir sahayı işgal ediyordu. Sarayın içinde ayrıca Hırka-i şerif odası dahi bulunuyordu. Müştemilâtından olarak Üçüncü Selim zamanında yapılan tüfekhane İkinci Mahmut tarafından Girif ve Walter adlı iki İngiliz mühendisi marifetiyle genişlettirilmişti. Bilâhare Istabl-ı Âmire ittihaz olunan tüfekhanede düğünlerde ziyafetler tertibine müsait büyük bir divanhane ile salonlar da vardı.

Gene bu civarda Abdülmecit'in meşhur tiyatrosu kurulmuştu. Buraya bazı yabancı opera heyetleri gelir, hünkâr bunları locasından büyük bir hazla seyrederdi. Sonradan bu tiyatro yıktırılmıştır.

İkinci Sultan Mahmut devrindeki Dolmabahçe sarayını yıkılmadân görmüş olan Esseyyid Elhac Ebubekir Feyzi Efendi şöyle anlatır: «Saray-ı merkum leb-i deryada ve etrafı sur misillu cesim cidar ile mestur olmakla dahiliye ve hariciye kârgir ve ahşap kasırlar ve büyük havuz ve selsebil ve hamam ve hadikalar ile müzeyyen ve kurşun puşideli ve fevkani ve tulâni ve bilumum müzehhep ve münakkaş daire-i hümayunlar ve hariciyesinde daire-i ricali enderun-ı hümayun ve cami ve hamamlar ve Istapl-ı âmire ve kiler ve mutbah ve meydanlar ve hadaik ve saire ebniye-i lâzimesi mükemmel ve âb ü havası hoş ve nezaret ve letayifi cami saraylardan memduh ve mergup bir saray-ı âlidir.»

Abdülmecit bu sarayı yıktırıp yerine 1853 te Balyan kalfaya Ampir uslûbunda bugünkü sarayı yaptırdı. Saray orta yerinde yüksek bir kısım ile buna biri sağdan diğeri soldan iki üstü kapalı dehliz ile bağlı diğer iki kısımdan müteşekkildir. Asıl Saray mabyen, hünkâr dairelerinden sonra büyük muayede salonu ve Valide Sultan'la bir çıkıntı halindeki kadın efendiler kısmı ve şehzadelerle veliaht dairelerini ihtiva eder. Muayede salonunun arkasına düşen ve cadde üstünde bulunan camlı köşkle mabeyn dairesine, girilirken saat kulesi yanındaki paşalar dairesi, veliaht dairesi bahçesindeki yaverler, ağalar daireleri ve sair muhtelif kısımlariyle saray çok geniş bir sahayı kaplamaktadır. Sarayda mütaaddit hamamlar da vardır. Sarayın önünde 600 metre boyunda geniş bir rıhtım mevcuttur. Binanın iç tezyinatında billûr, su mermeri, somaki ve kakma taşlar kullanılmıştır. Tavanlar Fransız sanatkârları tarafından yapılmıştır. Saray yapıldıktan sonra büyük bir kısmı Sechan tarafından dekore edilmiştir. Saraya XVII inci ve XVIII inci asır Fransız ustaları elinden çıkmış mobilyeleri ya kendileri veyahut sadakat ve zevkle kopye edilmiş örnekleri konulmuştur. Sarayın çok zengin mobilyeleri arasında kıymetli saatler, şamdanlar ve bu gibi küçük eşya çok büyük bir değerdedir.

Abdülmecit sarayın inşasından altı sene sonra burada ölmüştür. Halefi Abdülaziz Çıra-

ğan ve Beylerbeyi saraylarını yeniden yaptırmış olmakla beraber daimi ikametgâh olarak Dolmabahçe'yi seçmişti. Hastalığı münasebetiyle hükümdarlıkta ancak üç ay kalabilmiş olan Sultan Murat ömrünün bakiyesini bir mahpus hayatı olarak burada geçirmiştir. İkinci Abdülhamit bir müddet Dolmabahçe sarayında oturduktan sonra Yıldız sarayına çekilerek hal'ine kadar memleketi oradan idare etti. Sarayın muayede salonunda tarihin mühim bir hadisesi olan ilk meclisi mebusan açılmıştır.

1293 (1876) harbinden sonra ve Ayastafanos muahedesini takiben İstanbul'a gelen, Grandük Nikola ikinci Abdülhamit tarafından Dolmabahçe sarayında kabul edilmiştir. 1887de İstanbul'a gelen Alman İmparatoru ile İmparatoriçesi Dolmabahçe rıhtımına çıkmışlar ve Abdülhamit tarafından karşılanmışlardır. Abdülhamid'in hal'inden sonra tahta çıkan Beşinci Mehmet «Sultan Reşat» Dolmabahçe sarayında oturmuş ve bu münasebetle yıllardanberi bakımsız bulunan bina yeniden tamir görmüştür.

Milli mücadeleden sonra bir cuma sabahı Yıldız sarayından çıkan Altıncı Mehmet (Vahdettin) Dolmabahçe rihtımından bir motorla İngiliz gemisine geçmek suretiyle vatan topraklarından ayrıldığı gibi İstanbul İşgal kuvvetleri kumandanı da oradan çekilip gitmiştir. Büyük Millet Meclisinin halife intihap ettiği Abdülmecid Efendi de halifeliği esnasında Dolmabahçe sarayında oturmuş ve hilâfetin ilgasiyle hanedan azasının memleket hudutları dışına çıkarılması hakkındaki kanun kendisine bu sarayda tebliğ edilerek 3/Mart/1924 sabahı Dolmabahçe sarayı son Osmanlı Hanedan âzası tarafından terkedilmiştir.

Cumhuriyet devrinde saray Cumhurreislerinin ikametine tahsis edilmiş ve 1 temmuz 1926 da coşkun tezahürlerle İstanbul'a gelen Atatürk İstanbul şehri mümessillerine muayede salonundaki hitabesinde Dolmabahçe sarayından: «Artık bu saray Zilluhlahların değil, zıl olmıyan fakat hakikat olan milletin sarayıdır.» demiştir.

Muayede salonunda tarih ve dil kongreleri toplanmış ve 1937 de tarih kurumunun hazırladığı sergi açılmıştır. Atatürk burada bazı hükümdarları ezcümle İngiliz Kıralı VIII inci Edvard ile Yugoslav kıralı Alexandr'ı kabul etmiştir.

Hastalığı esnasında Dolmabahçe sarayında ikâmet eden Atatük 10/Kasım/1938 perşembe günü saat 9 u beş geçe fâni hayattan bu sarayda ayrılmış ve muayede salonunda kurulan katafalkı önünden İstanbul halkı günlerce ihtiram geçidi yapmıştır.

Türkiyenin ikinci Cumhur Başkanı İsmet İnönü'nün başkan seçildiktan sonra ilk defa İstanbul'a gelişinde muayede salonunda bir resmikabul tertibedilmiştir.

DOLU DİZGİN (دولو دیزگین) [*Hal.*] Koşarak, acele ederek, heyecanlanarak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Şehsüvarım kılıç koymamak azmiyle kına
Doludizgin koşuyorlardı akından akına
Yahya Kemal Bayatlı

DOLUSAVAĞI (دولو صواغی) [*Mim.*] Havuz, sarnıç ve su hazinelerinin dolduktan sonra suyunu akıtmaya mahsus yukarı kısımlarında bırakılan deliğe verilen addır.

DOMNA (دومنا) [*Ida.*] Eflâk, Buğdan eyaletlerine tâyin olunan fener beylerinin karıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prens unvanını alan beylerin,erkek çocuklarına «Beyzade», kızlarına «Domniça», beyzadelerle Domniçaların erkek çocuklarına «Çelebi», kızlarına da «Kokonoça» denilirdi.

DOMNİÇA (دومنیچه) [*Ida.*] Eflâk, Buğdan eyaletlerine tâyin olunup Prens unvanını alan fener beylerinin kızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prenslerin karılarına «Domna», erkek çocuklarına «Beyzada», Beyzadelerle Domniça ların erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına da «Kokonoça» denilirdi.

DOMUZ AYAĞI (دومۇز آیاغی) [*Top.*] Topların haznelerinden mermiyi çıkarmak için kullanılan uskurlu mengenelerin adıdır. Bunlara maşa da denir.

DOMUZ DAMI (دومۇز دامی) [*Bah.*] İskarcası çürüyen bir direği takviye etmek üzere etrafına yapılan muvakkat çatı çerçiveleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Top.] Ağır topların bir yere oturdukları vakitlerde altlarına yapılan rıhtım ve dolmalara verilen addır.

DOMUZ TIRNAĞI (دومۇز طیرناغی) [*Bah.*] Bir tarafı zincirin baklası üzerine geçecek veçhile çatal olarak iki tırnaklı, diğer tarafı üzerine vurulacak palangaın takılabilmesi için halkalı olarak yapılan demir kancanın adıdır.

DON AĞACI (دون آغاجی) [*Bah.*] Kendisine pranpet kaplamaları çivilenmek üzere küpeştenin iç ve dış kenarından kaldırılan metris pontelerinin başlarındaki çataldan geçerek birbirine muvazi olmak üzere geminin her tarafını kaplıyan teriz biçimindeki iki tane ağacın adıdır. Köprü, iskele ve çanaklıktaki korkuluk pontel-

lerinin, velhasıl geminin içinde pontel veya buna benzer ağaçların başından geçen veya kendisinden zıvana açılarak bindirme olan bütün terizlere de Don ağacı denilir.

DONANMA (دونما) [*Hal.*] Muhtelif şenlik vesileleriyle resmi binaların, evlerin, dükkânların ve meydanların donatılması münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir. Binalar bayraklarla donatıldığı gibi geceleri kandiller de yakılırdı. Eskiden donanma harpteki bir muvaffakiyet üzerine yapıldığı gibi padişahların doğum, tahta çıkış günleri için de yapılırdı. Padişahların çocuklarının doğumları üzerine dahi şenlikler tertibedilirdi. Donanmalarda yalnız binaların süslenmesi ve kandiller yakılması ile iktifa edilmez, şehirlerin meydanlarında «el'ab-ı nariye» adı verilen fişekler ve diğer eğlenceli vasıtalar da patlatılırdı. Hattâ donanmalardan birinde istanbul kadısı kıyafetinde birisinin merkebe bindirilip ve eşeğin kuyruğu eline verilip şehirde dolaştırılarak esnafı teftiş ettirilme gösterisi yapılması ulemanın gücüne gittiğinden padişaha şikâyet bile edilmişti.

DONLUK (طورلق) [*Giy.*] Altı endaze çuhayı ifade eder bir tâbirdir. Yine o makamda «mirahuri» de denilirdi. Çuha yedi arşin olursa ona da «yağmurluk» adı verilirdi. Altı endaze çuhanın donluk, yedi endaze çuhanın da yağmurluk ismi alması birincisinden cakşır, ikincisinden yağmurluk yapılmasından ileri geliyordu,

DÖĞEN (دوكن) [*Ask.*] Silâhın icadından evvel kullanılan harp aletlerinden birinin adıdır. Harman aletlerinden olan döğene benzediği için bu isin verilmişti. Demir bir sap ile ucuna merbut uzunca bir zincire bitiştirilmiş çivili bir toparlaktan ibaretti.

DÖN BABA (دون بابا) [*San.*] Tezyinatta kullanılan bir nevi çiçeğin adıdır. Biçimi itibariyle «turna gagası» da denilir.

DÖNME (دونمه) [*Hal.*] Osmanlı idaresindeki muhtelif şehirlerde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşıyan bir cemaat tabakası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif din sahiplerinden Müslüman olalanlara mühtedi denildiği, dönme tâbiri ylnız halk tarafından kullanıldığı halde bunlar hakkında mühtedi tâbirinin hiçbir yerde ve hiçbir zamanda istimal olunmaması ve yüksek tabaka tarafından bir dereceye kadar nezaket maksadiyle «avdeti» denilmesi Musevilikten İslâma döndüklerini belirtmek maksadından ileri gelmiştir. Dönmeler kendilerine maaminim (müminler) ve haberim (ortaklar) veyahut ba'ale milhamah (mücahitler) isimlerini vermişlerdir. Bu cemaat mensuplarına yalnız Edirne'de sazanikos (küçük sazan balıkları) lâkabı verilmiştir.

Gizli mezhep sayılmış olan dönmelik XVII nci asırda hapis ve nefiy cezalarına çarptırıldıktan sonra Müslüman olmak suretiyle hükümetin takibinden kendini kurtaran İzmir'li haham Sabbetay Levi (1632-1675) ile başlamıştır. Mehmet Efendi Edirne sarayında yaşarken eski kanaatlerinden vazgeçmiş değildi. El altından yine faaliyetine devam ediyor, Museviler ile olan temasını, onları hidayete eriştirmek için yaptığını söylüyordu. Filvaki ülkenin Kudüs gibi, Bağdat gibi uzak yerlerinden gelip ihtida etmek suretiyle açtığı bayrağın altına sığınan Museviler vardı. Fakat ona inananlar kendisine alenen Mesih gibi tapmak cesaretini göstermemekle beraber Müslüman kisvesine büründüklerinden ve kendisinin 18 emrinden 16 sında halkın gözünü boyamak için Müslüman gibi görünmek lûzumunu tavsiye ettiğinden olacak ki hükümet faaliyetine mâni olmuyordu.

Bu gizli mezhebin ilk büyükleri saray hekimlerinden Guidon Daniyel İsrail ve Bonafouse ile Yakop'un oğlu Berakyah'tı. Musevi müelliflerince onun bu hareketi dinî olmaktan ziyade padişahın otoritesine karşı siyasi bir hareket gibi telâkki olunmakla Musevilere karşı emniyetsizliğin başlangıcı olmuş ve bunun neticesi olarak Rumlarla Ermenilerin yerlerini almalarına sebebolmuştur.

Mehmet Efendinin ölümünden sonra üçe ayrılmışlar, XIX uncu asrın sonuna kadar iki asır süren uzun bir müddette yekdiğeriyle olan dostane münasebetleri kestikten başka biribirlerini tahkir ve tezyiften bile geri durmamışlardır, Bu ayrı ve gayrılık kendi zümrelerinden olmıyan bir aşçı veya bakkaldan yiyecek alıp yemek haram sayılacak kadar ileri gitmişlerdi.

Dönmelerin kendilerine mahsus ve Müslümanlıkla münasebeti olmıyan itikat ve ibadetleri hakkındaki malûmat hemen hemen Sabbetay Levi'nin 18 emrine münhasır kalmaktadır. Bu emirlerin hülâsası Allahın birliğine ve Sebbetay Levi'nin Mesih'liğine imandan, katilden, yalancı şahitlikten, ihtidaya cebirden, zinadan ve Müslümanlarla izdivaçtan çekinmekten, hayır ve şefkat işlerine ehemmiyet vermekten, Müslüman âdetlerine ve dinî merasime zâhirî riayetten, kamerî ayların ilk günlerine dikkat ve hürmetten, her gün gizlice Mezamir okumıya devamdan ibaret idi. Dönmelerin Müslümanlarla beraber bayram ettikleri günlerden başka on iki kadar bayramları vardı. Bunların mühimle-

rinden biri kislev, (ikinci teşrin - kasım) ayının 16 ncı günü içtima halinde tes'it edilen bayram ile ab (ağustos) ayının dokuzunda Sabbetay Levi'nin mevlût bayramıdır. Kislev bayramının arifesinde oruç tutmak da farzdır. Bu hususi bayram günlerinde gündüzleri hiçbir şey yapılmayıp yalnız geceleri evlerde toplanılarak bayram edilir. Bundan başka kendi Mesih'lerinin öldüğüne inanmadıkları için bilhassa Yakubi'ler her cumartesi bir kadını çocuklariyle beraber deniz kenarına gönderip Mesih'i getirecek geminin gözüküp gözükmediğini baktırdıkları gibi, ihtiyarlar da her sabah ufuklarda böyle bir gemi ararlar. Diğer taraftan da cemaat fertleri umumî hayatta Müslümanlar arasına karışıp camilere namaza giderler ve ramazan urucunu tutar görünürlardi. Hattâ arada sırada hacca gönderilenler bile olurdu.

Bundan başka birtakım eski kavimlerde emsaline raslanan şeyler nev'inden olarak zümrelerin her biri kendini hilkatin (Beria) sebep ve hikmeti, dünyayı dolduran diğer insanları ise, ancak hilkatinin neticesi sayarlardı. Cennetin has behçesine girmek inhisarı kendilerine ait olup, diğer iyi insanlar ancak cennetin parmaklıkları olabilirlerdi. Eğer iyi bir müslüman tenasüh yoliyle dünyaya kırk defa gelip her gelişinde yalnız hayır işlemiş, şerden kaçınabilmiş ise, has bahçeye girmek imtiyazını kazanabileceğine inanırlardı.

Zümrelerin «nesl-i şerif» denilen en yüksek asîl ailelere mensup birer de reisi vardı. Bunlar cemaat ihtiyarlarının reyleriyle seçilir ve ölünciye kadar o mevkide kalırlardı. Ab-bedin denilen reisler tarafından tâyin olunan ruhani reisler marifetiyle nikâh, talâk ve pek küçük yaşta - bazan doğumunun sekizinci günü - sünnet merasimi, ölülerin techiz ve tekfini Selânik ve İstanbul'daki hususi mezarlıklarında definleri gibi, cemaatin iç işleri ifa ve bilhassa muhtaçlara bakılmak için yapılan vakıflar ve toplanan ianeler idare olunurdu. Bu ruhani reisler Tevrat okudakları gibi Zohar denilen kitabı da hemen hemen ezber bilirlerdi. Vaktiyle birçoğu İbranice ve Yahudi İspanyolcasını mukaddes bir dil gibi öğrenirlerdi.

Dönmelerin bu üç zümresi hariçten veya biribirlerinden kız alıp vermedikleri gibi zümrelerin içinde ayrıca tahditler de vardı. Bir defa Aristokrat ve avam diye, içtimaî mevki ve meslek bakımından, vaktiyle ayrılıklar yapılmıştı. Evlenmek hususunda bu ayrılıklar gûya küfüv aramak suretinde tecelli ediyordu. Bu suretle Müslümanlardan veya başka bir zümreden kız alanlar veya yabancı erkeklere varanlar «cemaat dışı» sayılarak «kararmış» diye anılırlardı.

Bunlardan birinci zümre XIX uncu asır içinde Selânik belediye reisliğinde bulunan Hamdi Beyin ismine, ikinci zümre yine orada zengin ailelerden biri olan Karakaşlar'a, üçüncü zümre de yine zengin bir aile olan Kapancılar'a izafetle anılagelmişlerdir. Bu zümrelere daha başkaları da ilâve edilmiş ise de zikre değmez. Bu üç zümrenin ilkini teşkil eden Hamdi Bey takımı şiddetle tesettür taraftarı ve teceddüt aleyhtarı olduğu gibi Müslümanlarla sıkı münasebata girişmiş ve devlet memuriyetini ticarete tercih eylemiş idi. Öteki iki zümre ise ticaret ve sanayi işlerine atılmışlar ve mühim ticarî ve sınaî mevkiler elde etmişlerdi. Bununla beraber bunların arasında kendini tıp ve hukuk gibi ilimler tahsiline verenler ve Mektèb-i Mülkiyeye girerek, idare memurluklarında valilik ve müsteşarlığa ve siyasi surette mebusluk ve nazırlığa kadar yükselenler, hocalık mesleğiyle gazetecilikte muvaffak olanları da olmuştur.

Balkan Harbi ve muhaceret cemaatleri filen dağıtarak, XVIII inci asırdanberi devam eden gizli hayata bir dereceye kadar nihayet verilmiştir. Muhceretten sonra Selânik haricinde yapılan teşkilât teşebbüsleri mahdut ve ömürsüz olmuştur. Teşkilâttaki zaaf Birinci Dünya Harbinden sonra ve bilhassa mütareke esnasında daha ziyadeleşerek, nihayet 1924 senesi başında ikinci zümreye mensnp olan Rüştü Karakaş, Büyük Millet Meclisine bir istida ile müracaat ederek, bir kanun ile bu gizli cemaat ve mezhebin feshi, Türk ve Müslüman vatandaşlar ile «ittihât ve tesanüd» ün teminini talep etmiş ise de, bu husus bir karara iktiran etmemiştir. Bununla beraber «İslâm Ansiklopedisi, Döume maddesi» nde denildiği gibi yeni nesil, kendi günah ve kusuru olmadan, mazinin üzerine bastığı bu ayrılık damgasından ve işitmeyi hiç sevmedikleri dönme unvanından bir an evvel kurtulmak gayretiyle, eski zümreler mensuplarından kız alıp vermemeyi bir taassup derecesine çıkarmışlardır. Bir taraftan bu sebeple, diğer taraftan içtimai inkılâplar dolayısiyle, artık büyük şehirlerde böyle kapalı cemaatler yaşatmak hayli güçleşmiş olduğundan, dönme cemaatleri ana dilleri ve vatan birliği ile bağlı oldukları büyük Türk cemaati içinde erimek üzeredir.

DÖNME DOLAP (دونمه دولاب) [*Mim.*] Eski Türk evlerinde erkeklerle kadınların birbirini görmeksizin eşya verip alması için haremle selâmlık arasında yapılan dolabın adı idi. Uzunca, üstüvani ve bir mihver etrafında dönen bu dolabın bir tarafı açık, diğer tarafı

kapalı idi. İçinde rafları bulunur ve bir taraftan verilen şeyleri öbür taraftan almak için kullanılırdı. Dolabın yapılışı itibariyle eşyayı veren ile alan birbirini göremezdi. Dolap evin şekline göre bahçede harem ile selâmlığı ayıran divarda yapıldığı gibi haremle selâmlık ayni örtü altında olan yerlerde de müşterek duvara yerleştirilirdi. Bu dolap kadınlarla erkeklerin birbirini görmemelerine, yalnız seslerini işitmelerine rağmen bazen anlaşmalara da vasıta olabildiği için mutaassıp ev sahipleri haremlerini ve genç cariyelerini dolap vasıtasiyle selâmlıktaki uşaklarla temastan bile men ederlerdi.

1908 inkilâbından sonra bu dolaplar ortadan kalkmıştır.

DÖNÜM (دونم) [*Öl.*] Her dil'i kırk arşın olmak üzere sathı 1600 mimar arşını olan yere verilen addır. Eskiden İstanbul ve civarında kullanılan dönüm ölçüsü her dil'i 35zıra-ı mimari olan bir murabba'dı. Bu murabbaın her dil'i 10 «çubuk» ve her çubuk üç buçuk zira addolunurdu. On çubuğa bir «nişan» denilirdi. Buna göre bir dönüm yüz çubuk şatrancı ve her çubuk 12,25 arşın şatrancı idi. İstanbul'dan uzak yerlerde bir dönüm 45 zıra dili'li bir şatranç, Semerkand, Buhara, Mısır, Bağdat ve Basra'da 60 zıra sayılırdı. Son zamanlarda dönüm 40 adım olan murabba saha idi. Dönüm dört parçaya ayrılır ve bunların her birine «evlek» denilir. Son toprak kanununa göre bir dönüm bin metre kare olarak kabul edilmiştir.

DÖRT DİVAN (دورت ديوان) [*Coğ.*] Eskiden Bolu Vilâyetinin bir kazasının adı idi.

DÖRT KAPI SELÂMI (دورت قپو سلامی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Bu selâm şöyle idi:

Esselâm Ey nur-u şeriat erenleri
Esselâm ey pir-i tarikat erenleri
Esselâm ey nur-u marifet erenleri
Esselâm ey nur-u hakikat erenleri

DÖRT KAŞLI (دورت قاشلی) [*Hal*] Bıyıkları henüz terliyen genç hakkında kullanılır tâbirdir. Bunun yerine Farsçası olan Çar ebru da kullanılırdı.

Efendi sen tabiat sahibi ademsin etbai
Dahi dört kaşlı istersin kırantayı beğenmezsin
Sururi

DÖRT KİTAP HAKKI İÇÜN (دورت كتاب حقيچون) [*Hal*] Yemîn yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört kitap; Zebur, Tevrat, İncil ve kur'andır.

DÖRTLÜK (دورتلك) [*Mim*] Eskiden dört arşın boyundaki direkler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DÖRT ÜSTÜNE (دورت اوستنه) [*Hal.*] Her cihetle mükemmel, noksansız yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Dört üstü dört» suretinde de kullanılır.

Keyfim olsun dersen âlemde eğer dört üstüne
Badenaş ol, taze sev, nargile iç, enfiye çek
Vâsıf

Uçar Ebruyu almış mâlik olmuş rubu meskune
Rakip kâfiri gördün mü: dört üstü, murad üstü
Üsküdarlı Talât

DÖRT YANI DENİZ KESILMEK (دورت يانی دكز كسيلمك) [*Hal.*] Müşkülata uğramak, ümitsizliğe düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÖŞEK (دوشك) [*Bah*] Eski ahşap harp gemilerinin sekiz parçadan ibaret olan iğrilerinin (iskarmoz) omurga üzerine gelen ilk parçalarına verilen addır.

DÖŞEK KAPAĞI (دوشك قپاغی) [*Bah.*] Eski ahşap harp gemilerinin sekiz parçadan ibaret olan iğrilerinin (İskarmoz) omurgadan itibaren dördüncü parçalarına verilen addır.

DÖVME (دوكمه = دومه) [*Hal.*] İnsan vücudunun muhtelif yerlerine yüze, kola, ele, vücuda yapılan nişan ve suret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dövme süs olarak yapılırdı. Bunu kadınlar gibi erkekler de yaparlardı. Dövme eski Trakyalılarda asalet nişanesi, eski Yunanlılarda da ahlâksızlık damgası idi.

Dövme hayvanlara da yapılmıştır. Bu nişan tesahüp maksadiyle vurulurdu. İnsanlarınki ile hayvanlarınki arasındaki fark birincilerin bunu iğne ile vücutlarına yaptırmaları, ikinciler ise kızgın bir aletin tatbiki suretiyle meydana getirmeleri idi. Nâdir olmakla beraber yarı vahşi muhitlerde hâlâ yapanlar bulunuyor.

Garip şeyler hakkındaki yazılariyle tanınmış olan H. Bilgiç neşrettiği bir tetkik yazısında (Cumhuriyet, 26/İkinciteşrin/1938) bunun için aşağıdaki tafsilâtı veriyor:

«Dövmenin en güzel tarifini yapan Fransız şairi Theophile Gautier olmuştur. «En yabani insan bile süsün kendisini hayvandan ayırteden bir hatt-ı fâsıl teşkil ettikini gayr-i şuuri bir tarzda anlar ve esvaplarına işleyemediği nakşı kendi derisine işler» der. Dövmeyi mutlak surette süs diye kabul etmek gerçi biraz dar bir görüş olur. Ancak bunun ayrılmaz bir cüz'ü olan can acısına ilk katlanan mahlûk hiç

şüphesiz bir süs budalası imiş. Tarihin bu sahifesini açarsak işte şunları göreceğiz.

«Dövme en eski devirlerdenberi her asırda kutuplardan hattı üstüvaya kadar her diyarda en medeniden en düşük seviyeli insana varıncaya kadar ferdin her türlüsünde görülmüştür. Dövme kâh dinî bir vecibeye kâh muayyen bir zümreye intisaba, kâh tesahüp edilmiş bir mala işaret olarak kullanılmıştır. Meselâ eski devirlerde kadınların vücuduna damga vurmak âdeti vardı. Bu usul damgalanan kadının damgalıyan erkeğe aidiyetini gösteren bir vesika idi. Sonraları bu usul esirlere, daha sonra mahpuslara tatbik edilmeğe başlamış, nihayet yavaş yavaş terkedilerek zamanımızda yalnız hayvanlara münhasır kalmıştır. Dövmenin hastalıklara karşı tılsım, saadet muskası, iffetsizlik damgası olarak kullanıldığı devirler de vardır. Onbirinci asırda Avrupalılar zina yapan kadının vücudunu dövme ile işaretlendirirlerdi. Fransız ceza kanununun damga faslı lâğvedileli az bir zaman olmuştur.

«Eski Trakyalılarda dövme asalet nişanesi idi. Büyük âsil ailelere mensup kadınların vücutları dövmeli olur, bundan yalnız erkekler müstesna tutulurdu. Dövmeyi eski Yunan tarihinde esirlere, hem de cezaya müstahak görülen esirlere inhisar etmiş bir usul olarak buluruz. Eski Yunanlılar namussuzluk, ahlâksızlık damgası diye kullandıkları dövmeyi içtimai sınıfların hiçbir ferdine yakıştıramazlardı. Esirlere mahsus olan bu işaret bileğe veya alına vurulduğu için damgalılar kollarına bez sarmak saçlarını alınlarına dökmek suretiyle bu çirkin lekeyi gizlemeye çalışırlardı. Bunların içinde dövme silen hekimlere başvuranlar da olurdu. O devrin bu işde mütehassısı olan hekimleri dövmeyi bir nevi lâpa tatbik ederek ciltten çıkarırlardı Bir de muayyen meslek sahiplerinin ciltlerine bir nizam icabı veya bir an'ane, bir görenek neticesi olarak yapılan dövmeler vardı ki eski Romalılarda yanlız hükümet hesabına çalışan silâh ustalarının, bizde de yeniçerilerin dövmeleri buna misal gösterilebilir.

«Sultan Mahmut'un sillesi ile devrilen yeniçeri ocağına mensup zorbalardan Gırcık Ali isminde birinin ölümden kurtulmasını, kolundaki dövmeyi silmesine medyun olduğunu anlatırlar. Gırcık Ali kolundaki bu tehlikeli izi palası ile bir vurnşta kesip atmış ve bileğinde kemiğine kadar açılan derin yaranın kapanması için aylarca tavan arasında gizlenmiş, neden sonra ortada görünmeye cesaret etmiştir. Dövmenin sembol olarak ifade ettiği mânanın ehemmiyetini bu vak'a çok güzel gösterir.

«Eski zamanlardanberi türlü türlü şekillere bürünerek zamanımıza kadar gelen dövme âdeti bugün bile garip mahiyetler taşır. Cehalet devirlerine mahsus iptidai bir usul veya bir süs halinde kalması yirminci asır mantığına daha ziyade yakışacak olan dövme Mısır'lıların mumyası, Asuriler'in örgü sakalı gibi tarih yapraklarında birer hâtıra gibi kalmamış, garip bir mazhariyetle ebedileşmiş, hattâ Garbin yüksek cemiyet hayatına bile sokulmuştur.

«Londra'lı Shepherd isminde bir İngilizin uzun zaman dövmeci artisti olarak çalıştığı meşhurdur. Bir zamanlar en âsil ailelere mensup İngilizler birbiriyle yarış edercesine dövme merakına düşmüşler, dövmeyi en kibar ve en zarif süs mertebesine yükseltmişlerdi.

«Dövme modasını İngiltere'ye getirenin bilâhare VII inci Edvard olarak tahta çıkan Dük D'York olduğu rivayet edilir. Dük Japonya'ya yaptığı bir seyahatten avdet ederken vücudunda Çin mürekkebi ile işlenmiş bir ejder resmini de beraber getirmişti. Bunu gören maiyet zâbitleri derhal Dük'ü taklit eitiler ve dövme modası bu suretle önce saraya oradan da yüksek sosyeteye ve halk tabakalarına sirayet etti. VII nci Edvard'ın bu ejderi bilhassa kadınlar arasında bir dövme salgınını çıkarmıştır. Meşhur artistler, yüksek sosyete kadınları İngiltere'de dövmeciliği sanat ittihaz edecek kimseler türemesine sebep oldular. Serbest izdivaç aleyhtarı olan bazı kadınlar nişan halkalarının yerine dövmeden birer halka yaptırdılar ve evlenme tarihlerini bir daha silinmemek üzere oraya yazdırdılardı. Hattâ sevgili köpeklerinin resmini vücutlarına dövdüren, gözlerinin etrafını sürme hissi veren bir karaltı ile gölgelendirerek ebedi sürmeli gözlere sahip olan kadinlar bile görüldü. Dövmeci artistlerin içinde yüzü çillenmiye başlıyan kadınların bu çirkinliğini izale ederek onları güzelleştiren, cilt altına pembe beyaz renkler zerkeden çehreye ebedi bir taravet veren hakikaten sanatkâr kimseler bile yetişti.

«Dövmecilikte en ileri giden artistler Japonya'da yetişmiştir. Oyuncaklı işlerde cidden üstad olan Japonlar dövme işini de sanayi-i nefise meyanına ithal etmişlerdir. Bunlar vücudun muhtelif yerlerine en fazla yakışacak resimleri ve şekilleri kalıp halinde hazır bulundururlar. Müşteri bu kalıplardan birini beğenir, Japon dövmecinin maharetli eline teslim ettiği vücuduna bu şekli işletir.

«Piyer Loti Japonya'da bulunduğu zaman vücudunu bu garip sanat erbabının eline teslim etmek merakını yenememiş, birçok meşhur kim-

seler gibi o da dövme yaptırmıştır. Vücuduna batırılan iğnelerin acısına tam bir buçuk saat tahammül ettiğini anlatan Piyer Loti iğnenin deldiği yerlerden kan fışkırdıkça dövmecinin bu kanı emerek sildiğini söyler.

«Dövmenin en çok revaç bulduğu memleketler Kamboç, Birmanya ve Laos'dur. Hele Laos'da dövme, halkı ikiye ayıracak kadar sembolik bir mâna almıştır. Memleketin şimal kısmında oturanlara «siyah karınlı», cenupta oturanlara «beyaz karınlı» derler. Bu havali yerlileri vücutlarına on iki ile on sekiz yaş arasında dövme yaptırırlar, bellerinden itibaren dizkapaklarına kadar koyu mor renkte boya ile hayvan ve çiçek resimleri hâkettirerek süslenirler.

«Dövme domuz yahut balık ödü, is karası susam yağı gibi ilâçlarla yapılır. Iztırabı her babayiğitin dayanamıyacağı kadar fazladır. Büyük boyda dikiş iğneleri yanyana dizdirilerek bir deste halinde bağlanır. Vücuda intihab edilen şekil önceden çizilir, sonra bu iğne destesi o şekil üzerine batırılarak zımbalanır. Bu cılk yaranın üstüne renk verici madde sürülüp bezle sarılır. Renk maddesi yukarıda saydığımız uzvi terkiplerden başka alelâde boya veya kara barut da olabilir. Bizde ve daha bazı yerlerde ekseriya barut ve çin mürekkebi kullanılır' Dövme iğnelerinin acısı bittikten sonra yaranın acısı başlar. İğnelenen yer şişer, iltihap, hattâ nöbet yapar ve tıpkı normal bir yara gibi işler ve kabuklanır. Bir de cilt altına yabancı bir cisim gömerek yapılan dövme vardır ki buna en fazla Eskimolarda, Çukçilerde, Gurdenlandlılarda ve İtalyanın bazı kısımlarında tesadüf edilir. Bunlar derinin üst tabakaları arasına bir iplik geçirirler ve bu ipliğe türlü türlü şekiller vererek dövme yaparlar.

«1891 senesinde Mısır'da yapılan hafriyat esnasında bundan beş bin yıl önce onuncu Fir'avun sülâlesi devrinde Tep şehrinde yaşamış olan bir kadın mumyası bulunmuştur. Mumyanın karnında mavi lekeler ve beyaz yara izleri vardı. Mavi lekeler dövme izleri, beyaz izler de hacamat yerleri idi. Her iki lekenin de bir karın hastalığını tedavi için alınmış tıbbi tedbirler olduğu anlaşılmıştır.

«Mamafih bütün dünyada bir zamanlar salgın hale gelen bu merak ta yavaş yavaş azalıyor. Bugün muayyen bazı sınıf insanlar müstesna dövmeye iltifat edenler pek azalmıştır. Son istatistikler vücudu dövmeli insanlara yaşlılar arasında % 80, gençler arasında % 40 nisbetinde tesadüf edildiğini gösteriyor.»

DRAGOMAN (دراغومان = دراغمان) [*Ida.*] Tercüman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca tercüman demek olan drogman'dan bozmadır. «Lehçe-i Osmani» de «tercüman, avam zebanzedi draman, Draman mahallesi, Dragoman boğazı Sofya kazasında Balkan geçidi» suretinde izah olunmuştur. Eski vesikalarda çok geçer. Tanzimat'tan sonra tercüman kelimesi onun yeyine kaim olmuştur.

DRAL DEDENİN DÜDÜĞÜ GİBİ (دراڵ دیدەنك دودوكی كبی) [*Hal.*] Çırılçıplak mânasına gelir bir tâbirdir.

DREFŞ-İ GÂVEYANİ (درفش گاویانی) [*San.*] Gâve'nin, Dahhâk aleyhine açtığı isyan bayrağı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Demirci olan Gâve'nin bayrak olarak kullandığı meşin önlük Kadisiye muharebesinde İslâmların eline geçmişti.

Kametin hamkeste kılmakta drefş-i Gâveyan
Rayet-i mansurunun pişinde dâim ra gibi
Nedim

DUACI (دعاجی) [*San.*] Eskiden esnaf teşkilâtındaki reislerden birinin unvanı idi. Tâbir unvan sahibinin vazifesinin nev'ini de göstermektedir. Yine esnafın reislerinden olan «nakip» gibi duacı da esnafın ulemasından olur ve kendileri tarafından intihap edilirdi. Duacının yakın vakitlere kadar berber esnafı teşkilâtında mevcut olduğunu biraz yaşlı olanlar rivayet ederler. Berber çırağı, kalfa veya usta olabilmek için yapılan merasimde iptida duacıyı tıraş eder, tıraş bittikten sonra duacı çırağa ahlâk ve sanata mütaallik bazı nasihatler verirdi.

Fütüvvet tarikatı teşkilâtı yürülükte bulundukça duacının vazifesi daha mühimdi. Çünkü o zaman şeyhin huzurunda yapılan merasimde duacı uzun bir duada bulunur ve esnaftan büyük bir hürmet görürdü.

Esnafın şeyh, nakip ve duacı gibilerin yine esnaf meyanından müntahap ve sanat ehli olması meşrut olmakla beraber bilâhare fütüvvet tarikatı teşkilâtı terkedildiği zaman şeyh, nakip ve duacılara lüzum kalmıyarak bunlar artık intihap edilmemeye başlanmış ve esnaf işleri büsbütün maddileşerek bunların yerlerini kethüdalarla yiğitbaşılar işgal edip esnafla hükümet arasında vasıta vazifesini de bu sonrakiler görmiye başlamıştır.

DUACI ÇAVUŞU (دعاجی چاوشی) [*San.*] Divan çavuşlarından selâm vazifesini gören hakkında kullanılır bir tâbirdir Buna «selâm çavuşu» adı da verilirdi. Vazifesi alaylarda padişah ve sadrazam ata binerken ve inerken

alkışlamaktı. Bu alkışa bütün çavuşlar hep bir ağızdan hû diye mukabele ederlerdi. Duacı çavuşu yeniçerilere ulûfe verildiği zaman teşrifat işlerine bakar, selâm taşı yanında durarak sadrazamla yeniçeri ağasının ve diğer divan erbabının selâmını alırdı. Bayram münasebetiyle arife gününde ikindi ezanından sonra başlıyan merasimin sonunda duacı çavuş nazım ve nesri havi bir dua eder, çavuşlar âmin derlerdi. yaptığı dua münasebetiyle duacı çavuşa âtiye verilirdi.

DUAGÛ (دعاگو) [*Ida. - Bak.*] Âyinleri mütaakip ve bazı içtimalarda dua okuyan, hiçbir vazife ile mükellef olmadığı halde, edeceği dualar mukabilinde, maaş alan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düğün gibi hususi ve hatim, mevlût gibi dinî toplantılarda dua edenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Duacı demektir. Hiçbir vazife ile mükellef olmadıkları halde edecekleri dua mukabilinde bu unvanla hükümetin resmi bütçesinden maaş alanlar, evkaftan vazife sahibi bulunanlar da vardı. Bu makamda «duahan» tâbiri de kullanılırdı. Ancak duahan tâbiri daha ziyade dinî merasim münasebetiyle dua edenler hakkında kullanılır, resmî işlere ait toplantılarda dua edenler hakkında duagû tâbiri daha ziyade istimal olunurdu. Resmî kayıtlarda bu tâbir geçer. Duagûluk maaşı şahsa göre değişirdi. Beş ile 25 lira arasında tebeddül ediyordu. Duagûlar arasında değerli, ne okuduğunu bilir zevat bulunduğu gibi papağan gibi bellediği şeyleri tekrar eden, hattâ çok defalar mevki ile münasebeti olmıyan şeyleri sellemehüsselâm savuran cahiller de vardı.

DUAGÛLÛK VAZİFESİ (دعاگولق وظیفه‌سی) [*Vak.*] Duagûların maaş ve ücretlerine karşılık olarak kullanılır bir tâbirdir. Vakıf işlerinde çalışanların aldıkları maaş ve ücretlere umumiyetle vazife denilirdi.

DUAHAN (دعاخوان) [*Sof.*] Tekkelerde zikrin sonunda dua edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Duacı demektir. Bu makamda duagû tâbiri de kullanılırdı Ancak daugû daha ziyade tekkeler haricinde yapılan resmî ve hususi toplantılarda dua edenler hakkında kullanılırdı.

DUDE (دوده) [*San.*] Mürekkep yapılan ise verilen addır. Dûd Farsça duman demektir. Nefeszade (Gülzar-ı Savap) adlı eserinde (Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatından, İstanbul 1939, sahife 93) is yapma usulü şöyle tarif edilmiştir. Bezir yağı toprak çanağa konulur. Çanak rüzgâr almıyan bir yere gömülür. Serçe parmağı büyüklüğündeki fitil kabın içine konularak yakılır. Çanağın üzerine başka bir çanak konulur. Fitilin yanmasından üst çanakta hâsıl olan is kuş, yahut tavuk kanadı ile alınarak bir kâğıda nakledilir. Çanak tekrar kapatılır. Sonra yine açılarak biriken is alınır. Bu suretle elde edilen is sungu kâğıdı gibi mesamatı çok bir kâğıda alınarak iki üç kerre sarıldıktan sonra kâğıt ekmek hamurunun içine konulur. Hamur fırında pişirilir bu suretle elde edilen pişmiş is zamk-ı arabi ile havanda dövülür. Diğer taraftan hazırlanan mazı suyu, nar kabuğu suyu, zaç-ı kıbrıs, demir parçaları bir arada kaynatılır. Zamk-ı Arabi ile hazırlanan is bu suya konularak uzunca müddet dinlendirildikten sonra kullanılır. Bezirden yapılmış olan bu mürekkebe «Bezir isi mürekkep» denilirdi. Ve mürekkebin en iyisi idi.

DUDU BURNU HOTOZ (دودی بورنی حوطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adı idi. Hatırı sayılır derecede büyük olan ermeni dudularının burunlarına benzediği için bu ad verilmiştir. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, Çimdik hotoz, kürdi hotoz, felek tabancası hotoz, zeyrek yokuşu hotoz, gelin sorguçlu hotozu. Hotoz en ziyade İstanbul hanımları kullanırlardı.

DUKA (دوقه) [*Mes.*] Eskiden Venedikte basılan altın paranın adı idi. İtalyanca Ducato. dan bozmadır. Kıymeti on ile on iki frank arasında idi. Duka serdar manasına asalet ifade eder. Kayıtlarda yalnız olarak geçtiği gibi Duka altunu suretinde de geçer.

DUHAN (دخان) [*Mal.*] Yaprakları kıyılıp içilen ot, tütün demektir. Eskiden tütünden alınan vergiye resm-i duhan, tütün inhisarına da inhisar-ı duhan denilirdi. Arapça bir kelime olan duhan tütün, duman demektir.

Vakt-ı imsakte ki micmere-i amberden
Hoştur alüfteye iftarda bir lüle duhan
Sabit

DUHANCI BAŞI (دخانجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının tütüncü başısının adı idi. Arapça bir kelime olan duhan duman, tütün demektir. Duhancı başının ağakapusunda hususi odası vardır. Padişahlarla vezirlerin tütün işlerine bakanlara «tütüncü başı» denilirdi.

Şulesi gül dudidir güya duhan lâlesi
Eyledi bezm-i safa efzayi bir gülzar şem
Riyazi

DUHAN GUMRÜĞÜ EMİNİ (دخان گومرکی امینی) [*Mal.*] Tütünden gümrük resmi almakla mükellef olan idarenin başında bulunan memurun unvanı idi. İthalâtın ve gümrüğe ait muamelelerin çoğalması üzerine İstanbul emtia gümrüğü emini, Galata emtia gümrüğü emini gibi ayrı emanetler teşkili sırasında Duhan emini de kurulmuştu. Tütünden alınan resme ehemmiyet verildiğini gösterir. Memlekette hâsıl olan tütünlerin okkasından vaktiyle onar ve sonra beşer ve en nihayet üçer kuruş mürurîye resmi alınırdı.

DUHTENDER (دختندر) [*Mal*] Kadın esirlerin bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça üvey kız demektir. Diğer kadın esirler gibi bunlardan da pencik kanununa göre resim alınırdı.

DUHULİYE RESMİ (دخولیه رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalara ticaret kastiyle getirilen eşyadan alınan vergi manasına gelir bir tâbirdir. Resmi vesikalarda (Resm-i duhuliye) şeklinde geçtiği gibi yalnızca duhuliye tarzında da geçer.

Duhul; arabca giriş demek olduğu için duhuliye giriş resmi, giriş vergisi demek olur. Fransızcası Oktruvadır. Belediye işleri hakkında tetkiklerde bulunmuş ve kıymetli eserler yazmış olan Osman Ergin, Cemil Paşanın terceme-i halinde (İstanbul şehreminleri, İstanbul Şehremaneti matbaası, 1927, sahife 407-413 haşiyesi) tarihi safhalariyle hasseten İstanbul belediyesine temin ettigi varidat hakkında şu mühim tafsilatı veriyor:

«Belediyelerin mahalli istihlâke mahsus mevad üzerinden aldıkları resme Garp memleketlerinde «Oktruva) ve Şarkda Kadimen (baç) denildiği malûmdur. Avrupada Oktruva resmi (Komüne) lerin teşekkülü ile başlar. Varidatı masrafına tekabül etmiyen (komüne) ler kendilerine vergi tarhına müsaade etmesi için kırallara müracaat ederler, bunlar da alınacak resim ekseriyetle nısfı kendilerine ait olmak üzere tarh ve cibayetine müsaade ederlerdi ki bu müsaade ve ihsan divan-i Devletçe tasdik ve tescil edilen beratlarla (Octroyer) edildiği için bu resme garp memleketlerinde «oktruva» namı verilmiştir.

«Avrupada kurun-u vusta ve uhrada olduğu gibi hal-i hazırda da Oktruva resmi tahsil etmiyen belde hemen yok gibidir. Her devletin teşkilâtına göre suret-i tarh ve cibayeti ve envai az çok değişik ise de hepsinin esası heman heman birdir. Binaenaleyh dünyanın her yerinde şehre muayyen hudutlardan giren muhtelif mevaddan resim alınır ve ihtiyacat-ı beldeye sarf edilir.

«Oktruva resminin bir kısmı kıralların hazinesine girdiği için bu resim halk arasında müstebit hükümdarların satvet ve zulümlerinin idamesine hâdim bir alet telâkki edilerek Fransa inkilâb-ı kebirinden sonra bazı milletler az çok siyasî ve iktisadî hürriyetlerine tesahüp etdikleri zaman sevk-i galeyanla bu resmin de bir aralık ilgası cihetine gitmişler ise de bilahare belediyelerin âcil ihtiyaçlarına karşılık olarak iadeten tesisine kendilerini mecbur etmişlerdir.

«Binaenaleyh «Avrupa beldeleri bu günkü umran ve measır-i medeniyetlerini Oktruvaya medyundur» dense mübalağa edilmiş olmaz.

«Elyevm Oktruva resmi almıyan garp belediyeleri; bu resimden ancak şehirlerini imar ve tezyin etdikten ve oktruvanın yerine diğer bir resim ikame eyledikten sonra vazgeçmişlerdir. İstanbul ve diğer Türkiye beldeleri de her hangi bir Avrupa veya Amerika şehri değil hatta komşumuz Bulgaristan köyleri derecesinde mamur olduktan sonra halka ağır geldiğinden bahsolunan bu resmin artık cibayet hikmeti kalmıyacağı şüphesizdir.

«Türkiyede Oktruva resminin mebdei Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülü ile başlar. Osman Gazinin ilk tarh ettiği verginin (baçpazar) yani Oktruva olduğu o devirde yazılmış tarihlerden anlaşılmakta ve Aşık paşa zade ile Neşri gibi müverrihler bu resmi tarha sâik olan ahvali Kemal-i safiyetle hikâye etmektedirler. Onuncu Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman'a (Kanunî) sıfatını verdiren meşhur (kanunname-i Âl-i Osman) nın birisi (taşradan gelen meta'ın resmin beyan eyler.) diğeri (matlab-ı mekülat ve gayrihi) sernameleri altındaki iki fasıl oktruvaya tabi mevaddı birer birer tadat etmekte ve bunlardan alınacak resmin mikdarını göstermektedir. Tarihi anlaşılmıyan fakat daha muahhar bir zamana tesadüf eden diğer bir (kanunname-i Âl-i Osman)nın (fasl-üssalis ü âşir fi beyan-ı resm-i kapan ve kapan ve baç pazar) namındaki faslında yine oktruva alınacak mevad zikr-ü tadat edilmekte ve alınacak resim beyan olunmaktadır. Adetleri 14 e baliğ olan diğer kanunnamelerde de oktruva resmine mütaallık pek çok izahate tesadüf edilmekde ise de bunların hepsinden bahs bisûd ve lüzum olup şu kadar denilebilirki Osman Gazi'den Sultan Mahmud devrine ve Yeniçeriliğin lağvına gelinceye kadar muhtelif safahattan geçerek kâh tezyid,kâh tenkıs edilen bu resim ni-

hayet 1242 tarihindenberi büsbütün yeni bir esas dairesinde ıslah ve tensik edilerek İmparatorluğun en mühim varidatı sırasına geçmişdir. Şöyleki yeniçeriliğin lâğvı ile yeniden teşkil olunan «Asakir-i Mansure-i Muhammediyye» masarifine karşılık olmak üzere 1242 tarihinde «ihtisap rüsumu» namı altında bazı varidat ihdas ve bunları cibayet için de İstanbul'da «ihtisap nezareti» ve sair şehirlerde «ihtisap müdüriyeti» tesis olunmuştur.

«Bu tarihten sonra İstanbul'a berren ve bahren gelen ve İstanbul'dan taşraya giden bilûmum mekûlât, meşrubat, mahrukat, melbusat, mensucat, hayvanat ve levazım-ı inşaiyeden tâbir-i aharla havayic-i zaruriyye ve gayr-i zaruriyyenin hemen kâffesinden muhtelif nispet ve miktarlarda ihtisap namiyle resim alınmağa başlandığı gibi 1245 de bilhassa İstanbul'a civar köylerden Marmara havzasından gelen meyva, sebze, hattâ çiçeklerden, ihtisaptan başka «bayiiyye» ve «Gümrük» namlariyle iki nevi resim alınagelmiştir.

«Tanzimat-ı Hayriyye'den sonra Maliye Nezareti teşekkül ederek devlete diğer menabi-i varidat bulundukça bu üç nevi resimden iptida 1254 de «bayiiyye» affedilmiş ise de gümrük resmi şekilden şekle istihale ve gittikce tezayüt ederek dahilî Gümrük resminin lâğvine kadar devam etmiş, «ihtisap resmi» ise az çok tehaffüf ile 1271 senesine kadar ifay-i vazife eden İhtisap Nearetinin yegâne varidatını teşkil eylemiştir.

«1271 de «Ihtisap Nezareti» namı «Şehremaneti» ne tahvil olunduğu sırada ihtisap resmi de aynen Emanete intikal etmiştir ki Emanetçe el'an bu nam tahtında cibayet edilmekte olan bilhassa hayvanat rüsumu ile 26 şubat 1340 kanununun neşrine kadar medahilde ve iskelelerde alınmakta bulunan duhuliye, pazar, httâ kantar ve palamar resimleri bunların bakayasından idi.

«1274 de ilk defa olarak Beyoğlunda bir nümune dairesi küşat edilip memalik-i garbiyedeki belediye usul-i idaresi bu dairede 10 sene tecrübe ve tatbik olunduktan sonra 1285 de bu teşkilât Dersaadet ve bilâd-ı selâseye teşmil ve bu maksatla İstanbul'un 14 daire-i belediyeye taksimi karargir olmuş idi. —

«O sırada bu dairelere varidat bulmak hususu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınıp teşkilât için mehaz ve rehber ittihaz olunan memalik-i garbiye belediye kanunlarından mülhem olmak üzere İstanbul Belediyesine de şehirdeki emlâktan alınacak verginin ve şehirde icray-i ticaret ve sanat edecek esnaf ve tüccarın vereceği vergilerin «patent» ve şehir ahalisinin hariçten celp ile sarf ve istihlâk edeceği her nevi havayic-i zaruriyye ve gayr-i zaruriyyeden alınacak resmin «oktruva» Belediyeye aidiyeti kabul edilmiştr. Şu kadar ki o tarihlerde kapitülasyonların mevcudiyeti hükümeti evvelemirde bu resimlerin tarhı hususunda ecnebi devletlerin muvafakatini istihsale mecbur kıldığından düvel-i ecnebiye süferasının mütalâası istifsar olunmuştur.

«O zamana kadar emlâkten vergi alınmaz iken bu bapta bir kanun ahitnamenin mevcudiyeti dolayısiyle ecnebiler yeniden ihdas olunacak emlâk vergisine karşı bir gûna müddeiyat serdetmemişler, «ancak patent ve oktruva resimlerinin tezyinat-ı belediyeye sarf olunmak şartiyle tebaalarından istifasını ve bunun için ayrıca bütçe tanzimini» esas-ı müzakere olarak ileri sürdüklerinden hükümetçe buna riza gösterilmemiş, mahaza cümadelûlâ 1286 tarihinde ve Âli Paşa'nın zaman-ı sadaretinde tanzim edilmiş oktruva tarifesinin de mevki-i tatbika vaz'ına imkân bulunamamıştır.

«Bu suretle beyan-ı mütalâa için ecnebilere cesaret veren keyfiyet kapitülasyon'lara istinaden müşkilât çıkarmak fikri olmakla beraber o tarihlerde Türkiye'de hükümet ve belediye teşkîlâtının kendi memleketleri tarzında yekdiğerinden ayrılmamış olmasından ileri geldiği de şüphesizdir.

«Filhakika 1293 Belediye kanununun tanzimine kadar Türkiyede Belediyeler, asırlardan beri devam eden İhtisap Nezaretiiin ismi değişmiş şeklinden başka bir şey değildir ve yegâne vazifesi de esnaf ve es'ar narkına bakmaktan ibaretti. Mütemeddin ve müterakki memleketlerdeki belediyelerin saha-i mesaisine dâhil ve onların vezaifi cümlesinden madut olan yol ve kaldırım inşaatı, ebniye inşaatına ruhsat itası ve bunlardan resim alızı, harik mahallerinin haritasının tanzimi ve imarı velhâsıl bugünkü Emanet heyet-i fenniyesinin ruyet ve ifa etmekte olduğu vezaif hükümet devairinden Nafıa Nezaretine merbut ebniye idaresi tarafından ifa olunur idi.

«Yine bu tarihlerde emanet veznesi Maliye Nezaretinin taht-ı teftiş ve mürakabesinde bulunur, bütçesi Maliye nezaretince tasdik edilir ve bütçe açığı da hükümetce kapatılırdı. Binaenaleyh o tarihlerde hükümet emanete ait varidata keyfe mayeşa tasarruf ederdi. İşte bu nokta-i nazardandırki ilk defa belediye teşkilâtı dolayısiyle ihdas olunan ve müterakki memleketler gibi belediyeye terk edilmiş olan emlâk vergisinin çok geçmeden evvelâ nısfı, sonra

tamamı doğrudan doğruya hazine-i maliyeye alınmağa başlanmış, esnaftan alınacak patent resminin belediyeye terkine muvafakat gösterilmemiş ve oktruva tarhı hususunda da belediyeye teshilât ibraz olunmamıştır.

«1283 Belediye kanunu tanzim ve meclis-i mebusanda müzakere edildiği sırada bu üç resmin belediyeye terki bahis mevzuu olmuş isede sefaretlerce patent ve oktruva resimlerinin ihdasına devair-i belediyeye terk ve tahsis şartiyle muvafakat olunduğu cihetle hazineye verilmesi bu gibi resimlerden ecanibi istisna eylemek olacağından ve rusum-i mezkûre efrad-ı Osmaniyeden alınıp da ecanipten istifa olunmadığı takdirde matlup derecede istifade olunamamak tabii olduktan maada hikmet-i hükümete ve kaide-i adalete de muvafık olacağından bahsle ve mahza hezine-i maliyenin varidat kaybetmemesi gibi bir düşünce ile belediyeler bu resimlerden ve ez cümle burada mevzu-u bahs olan oktruvadan yarım asır mahrum edilmişlerdir.

«Filhakika bu kararın en büyük zararı oktruvada görülmüştür. Çünkü emlâk vergisinin tamamı değilse de bir mikdarı vakit vakit değişmek şartiyle - 1324 inkilâbına kadar bakayanın nısfı ve haliyenin yüzde 15 - 20 si emanete verile gelmiş ve patent yerine de emanetce esnaftan tezkere resmi alınmağa devam olunmuştur.

«1293 den 1324 inkılâbına kadar oktruvanın tekrar bahis mevzuu olduğuna dair kayit ve malûmata desteres olunamamıştır. Ancak meşrutiyetten sonra yine İstanbul'da 20 daire-i baledive tesis ve küşat olunduğu zaman ilk düşünülen şey oktruva tarhı olmuş ise de buna 1329 senesine kadar muvaffakiyet husule gelmemiştir. Ezcümle meşrutiyetin ilânı akabinde emanette tanzim-i rusum ve temin-i varidat-ı belediye namı altında erbab-ı vukuf ve ihtisasdan mürekkep olarak teşkil olunan komisyonun bu hususda tanzim ve tevdi ettikleri raporun 7 numaralı fıkrasında oktruva hakkında deniliyorki;

«Bir nisbet-i hakikiyede oktruva resminin tarhı müstet'iyatına müsaraat olunmalıdır. Oktruvanın şehre ithal olunacak kaffe-i eşya üzerinden ahzında hükümetçe bir mahzur veya bir mani tasavvur edildiği surette yalnız bazı muayyen eşya hakkında bir suret i mahdudede vaz'ını kabul dahi zaruridir. Oktruva devair-i belediyenin yüzünü güldürecek menabi-i varidatın en mühimmi olduğundan bu baptaki müstet'iyata cemiyet-i belediyede teşrik olunarak el birliğiyle çalışmak lâzime-i hamiyettir.»

«17 Kânunuevvel 1328 tarihli teşkilât kanunu ile devair-i belediye adedi dokuza tenzil edildiği sırada da İstanbul'da bazı imarat ve tezyinata başlanmış, parklar tarh edilmiş, yollar tevsi olunmuştu. Elde bulunan istikraz paraları ile yapılan bu umran işlerini daha ziyade ilerletmek için külli miktarda paraya lüzum görülmüş ve bu münasebetle oktruva resmi tekrar mevzuubahs olmuştur. Emanetce hükümete esaslı bir kanun lâyihası teklif olunabilmek için sefaretler vasıtasiyle Avrupanın en mühim şehirlerinin oktruva kanunlariyle tarifeleri celbedilerek ve bu meyanda sahilde bulunması itibariyle Marsilya şehrinin oktruva kanunu en münasip görülerek tercüme ve tadil edilip 19/ Kânunuevvel /1329 tarihinde Babıâliye takdim olunmuş ise de oktruva kanununun yalnız İstanbul için tanzim ve tatbiki muvafık görülmiyerek emanete iade edilmesi üzerine emanetce umum Türkiye belediyeleri için bir diğeri tertip edilerek tekrar taktim olunmuştu. Nihayet bu kanun lâyihası 8/Teşrinisani/1330 tarihinde hükümetçe kanun-u muvakkat halinde neşredildi

«1285 deki ilk teşebbüs esnasında olduğu gibi bu sefer de kanunun tanzim ve teklifinden evvel emanetce gayr-i resmi surette sefaretlerin muvafakati istihsal olunmuş iken kanunun neşrinden sonra sefaretler bermutad itirazdan geri durmadılar. Bu sefer de Belediye varidatı ecnebilerin de istifade edebileceği tanzifat ve imarata sarf edilmiyerek ancak memurlara maaş verildiğinden bahisle Oktruvadan alınacak resmin münhasıran şehrin imar ve tezyinine, tathir ve tanzifine sarf edilmek şartları ileri sürüldü. Nihayet harb'i umumiye İmparatorluğun da iştiraki üzerine kapitülasyonlar lağv edilmekle bu mani de ortadan kalktı. ve Oktruva kanunu muvakkatı Dahiliye nezaretinin atide muharrer 24 Teşrinisani 1330 tarihli tezkeresiyle mevki'i meriyete vaz olundu:

«Uhud-i atika ilga ile her türlü rusum-ü belediyenin ecanipden de istifasına bir mani kalmamıştır. Veşehir ve kasabaların peyder pey tanzim ve imarı ve Belediyelere müterettep tedabiri-i lâzime-i sihhiyenin ittihazı varidat-ı Belediyenin tezyidine mütavakkıf bulunmuş olduğu cihetle şimdiye kadar her izhar olunan arzuya rağmen mevki-i tatbik ve icraya vaz'ına imkân bulunmayan ve Belediyelere ayrı varidat temin edeceği derkâr olan Oktruva resminin icap eden mahallerde tarh ve istifasına irade-i seniyye sadır olduğu:»

«Dahiliye nezaretinin pek sarih olan şu tebligat-ı umumiyesine bakılırsa, kapitülasyon-

lar lağvedilmiş, Devlet istiklâl-i siyasi ve iktisadisine sahip olmuş, binaenaleyh Oktruvanın vazını tehir eden haller de ortadan kalkmıştır. Halbuki hiç de böyle olmadı. Umumi harbın zuhuru üzerine kapitülasyonların yerine galâ ve ihtikâr kaim olarak meselâ okkası 60 paraya alınabilen şeker birden bire 3 kuruşa çıkmış ve bu tereffu-i fiyat tedricen terakki ederek 100 misline yani 300 kuruşa çıkmış ve diğer erzak fiyatları da bu nisbette tereffu ve tezayüt etmiş olduğundan Hükûmetçe bu gibi haller nazar-ı dikkate alınarak bir seneye kadar harbin hitam bulacağı ve hal-i tabiinin avdet edeceği mütalaasiyle 9 Nisan 1331 tarihinde neşrolunan bir kanun-u muvakkatle oktruva kanun-u muvakkatinin mer'iyeti evvelâ bir sene ve 10 Mart 1332 tarihli kanunla tekrar bir sene daha temdit edilmiş ise de tahmin olunan bu müddetler zarfında da harbın hitam bulmaması ve galâ ve ihtikârın devam etmesi hasebiyle bu kanun-u muvakkat Meclis-i Meb'usan kavanin-i maliye ve muvazene encümenlerinde tetkik olunduğu sırada «mezkûr kararnamenin ahval-i hazıra münasebetiyle şimdiye kadar tatbiki hakkında def'atle kanun tanzimine lüzum hasıl olduğu hükûmetin esbab-ı mucibe mazbataları münderecatından anlaşılmakla tatbiki kabil olmıyan işbu kararnamenin tehir-i tatbiki için mütemadiyen kanun tanziminden ise ileride kanun-u mezkûrun tatbik olunacağı mütalaa kılındığından mezkûr üç kıt'a kanun-u muvakkatın reddi» teklif olunmuş ve meclis-i meb'usanın 1 Şubat 1332 tarihli içtimaında teklif bilâ münakaşa kabul edilmiştir.

«8 Teşrinisani 1330 tarihli kanun-u muvakkatin «ilerude kabil-i tatbik olacak şekilde tanzimi» kaydiyle red edilmiş olmasına ve hal-i harp temadi ederek galâ berdevam olmasına rağmen emanet bu bapda ki talebinden asla fariğ olmamış ve en son olarak 1334 senesinde bir muaddel Oktruva kanunu tanzim ederek berayi tasdık Bab-ı âliye takdim etmişti. Bu kanun lâyihası Dahiliye nezaretince bilâ tadilât kabul edilerek sadaretin 17 Kânunsani 1334 tezkeresiyle Meclisi meb'usan riyasetine takdim edilip Meclisin 4962 numarasına kayıt olunmuş ise de bu sene zarfında mütarekenin ilânı ve teklif eden kabinenin sukutu hasebiyle müzakeresi takip ve intaç edilmiyerek kalmış ve Beldelerin imarında bir âmil olan bu faideli kanunun kat'i olarak neşri ancak 1340 senesinde Büyük Millet Meclisine kısmet olmuştur.»

Gümrük tarife kanununu muaddil 31 Mayıs 1933 tarihli ve 2256 sayılı 6 maddelik kanunla Belediyeler hissesi karşılığı olarak gümrük resimlerine yüzde 10 zam edilmek suretiyle duhuliye resmi kaldırılmışdır. Kanunun birinci maddesi aynen şöyledir: «Gümrük tarife kanunu ve hususî kanunlarla gümrük resminden muaf tutulan maddelerden bu zam da alınmaz.»

Kanunun ikinci maddesinde bu zamların ertesi ayın onbeşinci günü akşamına kadar alâkadar gümrük idareleri tarafından Dahiliye Vekâletince tayin edilecek bir millî bankaya veya Dahiliye Vekâleti emrine yatırılacağı, üçüncü maddesinde yüzde on zamlardan toplanıp bankaya yatırılacak olan paralar Dahiliye Vekâletince nüfusları nisbetinde Belediyelere taksim ve tevzi olunacağı, dördüncü maddesinde Belediye vergi ve resimleri kanunundaki duhuliye resmine mütaallik hükümlerin kaldırıldığı, beşinci maddesinde bu kanun hükümlerinin 31 Mayıs 1933 tarihinden muteber olduğu, altıncı maddesinde de kanun hükümlerini icraya Dahiliye, Maliye, Gümrük, ve İnhisarlar vekillerinin memur bulunduğu yazılıdır.

DURAK (دوراق) [*Sof.*] Zikir esnasında ve birinci fasıldan sonra tek, yahut çift zâkir'in terennüm ettiği taksime yakın ağır bir bestenin adıdır. Durak denilmesinin sebebi de zikre fasıla verildiği sırada okunmasından dolayı idi. Duraklar mutasavvıfane güftelerden intihap edilir ve her makamdan bestelenirdi. İçlerinde musiki nokta-i nazarından pek sanatkârane olanlar vardır.

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Pek ufak meneviş tarzında müzehhep şekillere verilen addır. Bunlar en ziyade ayetlerin sonlarına konduğu için bu ismi almıştır.

DURBAŞ (دور باش) [*Ida.*] Büyüklerin önünde giden çavuşların ellerinde tuttukları ucu eğri değneğin adıdır. Farsça açıl, uzak ol demektir.

(Kamus-ı Osmani) ile «Divan edebiyatı»nda (Agâh Sırrı Levend, Burhaneddin Matbaası, 1943, sahifa 356) da verilen izahata göre çavuşlar hem bu sözü tekrar ederler hem de halkı dağıtıp yol açmak için ellerindeki değneği sallarlardı. Bu tâbir sonradan bu değneğe isim olarak kullanılmıştır.

Meh Kahrâmam-ı çarhın elinde ne hoş döner
Geh sârım-ı sefîdine geh dûrbâşına
Nef'î

DURUB-I EMSAL (ضروب امثال) [*Ede.*] Eskiden söylenen ve bir hikmeti muhtevi söz demek olan darb-ı meselin Arapçası «darb-ülmesel»in cem'idir. Eskiden darb-ı mesel gibi bu da kullanılmış, hattâ Şinasi tarafından o adla bir kitap yazılmıştır.

DUSSÛKIYYE (دسوقیه) [*Sof.*] İbrahim Dussukî tarafından tesis olunan tarikata verilen addır. Dussukî 636(1238) da doğmuş, 676 (1277), diğer bir rivayete göre 693 (1294) de ölmüştür. Mısır'ın Dussûk kasabasında doğduğu ve orada öldüğü için bu lâkabı almıştır. İbrahim Dussukî sofiyece dört kutuptan biridir. Babası Ebül-Feth bin Ebül-Gani-ül-Vasıtî'nin damadı ve halifesi Ebül-Mect'tir. Nesebi İmam Ali'ye müntehi olur. Elvasıti Rufaiye tarikatına sâlik olduğu için babasından Rufaiye hırkasını giyen Dussukî bilâhara hem Rufai, hem de Sühreverdi olan şeyh Necmeddin-i Isfahani'ye intisap etmek suretiyle her iki tarikattan da hırka giymiştir. Şazeli tarikatına intisap ettiği de rivayet olunur. Ömrünün yirmi senesini Dussûk'taki halvethanesinde eser yazmakla geçiren Dussûkî'nin keramet ve harikulâde hal sahibi velilerin önde gelenlerindendir. Cömertliği ile de temayüz etmişti. Şeriate son derece kuvvetle yapışmış bir zat olduğu için tarikatinde şeriatten ayrılmamağı esas ittihaz etmiştir. Müridlerine şeriate âzami derecede ittibaı tavsiye ettiği gibi şeyhleri de bizzat nefislerinde tatbik etmek suretiyle hakikat ile şeriati mezcetmeleri üzerinde ısrarla durmuştur. Şeriatten inhiraf eden kimse, evlâdı dahi olsa, onun nazarında makbul değildi. Bununla beraber şeriate mütemessik kimseyi, dünyanın neresinde bulunursa ve her kim olursa olsun, evlâdı telâkki ederdi. İtikadınca, şeriat asıl, tarikat feri'dir. İbadet ve zühde fazla ehemmiyet vermekle beraber, ilimlerin farz ve nafile ibadetleri tâlim eden kısımları elde ederek, belâgat ve fesahat gibi, nefs isteklerini ifade ve temine yarıyan fenler ile uğraşmamağı tavsiye etmektedir. Ebu Medyen - ül - Magribi'ye bağlı şeyhlerde görülen vücudiye akidelerine Dussûkî'de de raslanmakta ise de, o daha ziyade sofiye meşrebine mütemayildir. Tarikati bünyevi menfaatlere alet edenlere şiddetl hücum ederek, eserlerini sade bazı meseleleri izah maksadiyle yazdığını söylüyor. Eserlerinden «Elhakayik-ül-cevahir ve Elcevhere» da hayatına dair malûmat vardır.

Şeyh Zeynüddin-ül-Haravi Dussûkî için şunları söylemiştir: «İbrahim-üd-Dussûkî meşayih-i Mısır'ın ecillesinden ve sâdat-ı ârifînden olup keramat-ı zâhire ve ef'al-i fâhire ve ahval-i hârika ve makamat-ı seniyye ve himem-i fahimiye sahibidir. Mevatın-ı kudsiyyette mütesaddır ve mearic-i maarif-i ilâhiyyede müterakki ve mirkat-ı hakayikte mütealidir. Ahkâm-ı velâyette yed-i beyzası ve sebat ve temkince kıdem-i rasihi vardır. Kendi esrarına malik ve ahvale kahir ve galip olanlardandır. Erkân-ı tarikın biridir.»

Dussûki Bedeviyye, şazeliyye ve Rufaiyye tarikatlarının âdap ve erkânını mezcetmiştir.

Dussûki'nin oğlu olmadığı için tarikatını kendisinden sonra kardeşi Esseyyid Ebû Umran Şerefüddin Musa yapmıştır. Bunun için Dussûkiyye silsilenameleri, bu zat yoliyle, Dussûki'ye ulaşır. Arap Memleketlerinde bilhassa Mısır'da yayılan şu kollara ayrılır: Suyutiyye, Şarnubiyye, Taziyye, Aşuriyye.

Kendisinden taç ve hırka istiyen birine şu cevabı vermişti: «Oğlum işlerde telbis (sahtelik) iyi bir şey değildir. Mücahede ile varlığını öldürme muamelesinde ihlâsı bulunmıyan, tarikatın derin mânalarını kavramıyan, tarikat ehlinin sülûk ve ahvalini tanımamış olan hırka giymekle sâlih olamaz. Eğer derviş olmak dilersen mahak ve bikayt, lûubgâr, çocuk akıllı olma. İş Abdin lâfzen (عبدالله) demesinde veyahut onu kâğıda yazmasında ve icazet almasında değildir. Ancak tövbe ve inabe ve evkana kalp gözüyle bakmaktan ve Haktan gayriyi gözetmekten abdin rücu' eylemesidir. Dervişte bu hal hâsıl olursa tövbesinin sıhhatı o vakit memul olur.» Bu da onun sözlerindendi: «Mübtedinin azığı açlıktır. Yağmuru göz yaşlarıdır. Her katre yaş tövbe ve rücuunun en bâhir alâmetidir. Kalbinde rikkat hâsıl olmak için oruç tutar. Yiyip içen, uyuyan, boş lâf eden, mes'uliyeti mucip olacak sözden çekinmiyen kimseden bir şey hâsıl olmaz.» Başka bir sözü daha: «Şeyhlik iddia edip te Rabbine âsi olmaktan sakın. Çünkü Hak celle ve âlâ sana derki: Of; sen ne hayasız adamsın ki bir yandan bana yakınlık iddia eder, bir yandan da onun tamamen zıddı olan fiiller irtikâp eylersin. Bana karîp olmak için o kirli libasını yıkamak nerede? ne kadara kadar karnını haramla dolduracaksın? Adımlarını daha ne zamana kadar günahlara atacaksın? Benim sevgililerim ayakta saf bağlamışlarken sen hâlâ uykudasın. Daha ne kadar uyuyacaksın. Haydi yalancı».

DUŞTURİ (دشتوری) [*Giy.*] Eskiden kullanılan kumaşlardan birinin adıdır. Bursa'da dokunurdu.

DUSTUR-ÜL AMEL (دستورالعمل) [*İda.*] Ahkâmiyle amel olunmak lâzımgelen kanun ve kaide yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ehl-i hükme tâ ebed ef'ali dustur-ül amel
Nazm-ı mülke vaz-ı kanuni esas ü payidar
Fazulî

DUVAR ŞAMDANI (دیوارشمعدانی) [*San.*] Duvara takılan ve kaplama kitabelikleri veya bir gömme veyahut iki pencere arasındaki du-

var kısımlarına tesbit olunan kollu ve süslü şamdanlara verilen addır.

DÜBB-İ ASGAR (دب اصغر) [*Ast.*] Burç suretlerinden birinin adıdır. Düb; Arapça ayı demektir. Terekküp ettiği yedi yıldız kümesinin ayıya benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur. Şimal kutbu cihetine düşen ve öteki gibi yedi yıldızdan terekküp edip yine ayıya benziyen diğer kümeye de Dübb-i ekber denilir. İkisi de ayıya benziyen bu iki kümeden birine Asgar ötekine Ekber adının verilmesi birinin küçük ötekinin de büyük ayıya benzemesinden ileri gelmiştir. Bu iki kümeye birden Benât-ı na'ş denildiği gibi birbirinden ayırdedilmek için dübb-i ekbere benât-ı na'şı kübra, dübb-i asgara da benât-ı naş'-ı suğra ıtlâk olunurdu.

DÜBB-İ EKBER (دب اکبر) [*Ast.*] Burç suretlerinden birinin adıdır. Arapça bir kelime olan düb ayı demektir. Terekküp ettiği yedi yıldız kümesinin ayıya benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur. Şimal kutbu cihetine düşen bu kümeye Türkçede «yedi yarlar» denilir. Bu yedi yıldızın dördüne (na'ş=sedye), üçüne (benât=kızlar) adı verilmekteydi. Yine o cihete muvazi olan ve diğerinden şekil itibariyle küçük bulunan başka bir küme yıldıza da «dübb-i asgar» denilir. İkisi de ayıya benziyen bu iki kümeye birden benât-ı na'ş denildiği gibi birbirinden tefrik için dübb-i ekbere «benât-ı nâ'ş-ı kübra», dübb-i asgara da «benât-ı na'ş-ı suğra» ıtlâk olunurdu.

DÜBEYT (دوبیت) [*Ede.*] Bir mısraın her parçası müstefilâtün cüzüne uyan, her mısraı dört parçadan mürekkep ve bir bendten müsenna' dört bent vücuda gelen müsemmât şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası iki beyit demektir. Bunun yerine rubai, terane de denilir. Halk şairleri cönklerinde «vezn-i ahar» adı ile geçer. Farsça olan bu tâbir Araplar tarafından istimal olunmuş, rubai ise Arapça olduğu halde İranilerle Türkler tarafından kullanılmıştır.

Ebrulerinle hatt-ı lebin bir dübeyt-i hüsn
Divan-ı hüsn-ı pâkına piraye efkenin
Lâ

DÜCACE (دجاجه) [*Ast.*] Şimal burcu yıldız kümelerinden birine verilen addır. Arapça tavuk demek olan bu kelime decace, dicace suretinde de telâffuz olunur. Bu güme tavuğa benzediği için bu ad verilmiştir.

DÜDÜĞÜ ÇALMAK (دودوکی چالمق) [*Hal.*] Galebe, zafer, muvaffakiyet, kazanç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÜĞME AKÇESİ (دوکمه آقچه‌سی) [*Sar.*] Saray mensuplarına esvaplık bedeli arasında verilen paralardan bir kısmını belirtir bir tâbirdir. Bu para esvaba dikilecek düğmelerin bedeli olarak verildiği için bu adı almıştır.

DÜGÜL (دوکول) [*Ok.*] Çilenin gezyeri tâyin edilerek üzerine ikinci bir defa sarılan ham ipliğe verilen addır.

DÜLDÜL (دلدل) [*Hal.*] Cenab ı Peygamberin beyaz dişi katırının adı idi. Gazvelerinde bindiği bu hayvanı sonra damadı Ali'ye hediye etmiştir. Bu katır Peygambere Afyar adındaki eşekle birlikte Mukavkiş tarafından hediye edilmişti. Hediye edenin Ferva bin Amr-ül-Guzami olduğunu da söyliyenler vardır. Ali, Haricilerle yaptığı muharebede buna binmişti. Düldül, Muaviye zamanına kadar yaşamış, Yanbu'da ölmüştür.

Düldül, kirpi demektir. Katıra bu adın verilmesi hızlı yürüyüşünden dolayı idi. Bu tâbir atla katır hakkında vasıf olarak kullanılırdı.

Haydar-i Kerrar meydan-ı nenay-ı zâtının
Esb-i tab'ın Düldül-ü çalâk hemen Zülfikar
Nazîm

DÜLE (دوله) [*Mus.*] Söz eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatay Türkleri bunun yerine «ır» da kullanırlar. Saz eserlerine «kök» derler. Bunlar en ziyade uşşak, neva, puseler makamları kullanırlardı. Merağalı Adbülkadir'in verdiği mâlûmata göre bu makamlar şecaati artırıcı tesir yaptığı için Türklerin karakterine uygun geliyordu.

DÜLGER (دولگر) [*San.*] Binaların kapı ve pencere gibi doğrama kısımlarının gayri olan kuşaklama, çatı, döşeme, tavan, merdiven ve sair kaba ahşap kısımlarını yapan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Farsça dürgerden bozmadır. Arapçası olan neccar de kullanılırdı.

DÜLGER BAĞI (دولگر باغی) [*Bah.*] Bir halatın çımasını kolona ve seren ve emsali şeylere bağlamak için yapılan bağın adıdır. Daha kuvvetli olmak için bir volta ziyade tutulduğu takdirde «voltalı dülger bağı» adını alır. Bir sereni çekmek ve sürmek için o serenin üzerine vurulan bağa da «Meze voltalı Dülger bağı» denilir.

DÜMDAR (دمدار) [*Ask.*] En arkada bulunan asker müfrezesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça Düm knyruk demektir. Dümdar olarak bırakılan müfreze arkadan orduyu

vurmak isteyenlere karşı koyardı. Bunun karşılığı «piştar» dır. Öncü demek olan piştar müfrezesi de ilerde tehlikenin bulunup bulunmadığını yoklar ve bu suretle orduyu âni bir tehlike ile karşılaşmaktan muhafaza eder.

§ [*Bah.*] Bir donanmanın en gerisinde bulunan filosuna veya bir filonun en geride bulunan fırkasına, yahut bir fırkanın en geride bulunan takımına veyahut bir takımın en geride bulunan gemisine verilen addır. Düm, Farsça kuyruk, dar da tutucu demektir. Bu sebeple Dümdar'ın lûgat manası kuyruk tutucu, kuyruktan gelendir. En arkada bulunan asker müfrezesine de Dümdar denilirdi.

DÜMEN (دومن) [*Bah.*] Gemiyi istenilen istikamete yürütmek için erkek ve dişi igecikleri vasıtasiyle dümen bodoslamasına takılan ağacın adıdır. Dümenin yekeye merbut olan kısmın üst yuvarlağına «Tas», enli tarafı olup su içinde bulunan tahtani kısma «Yelpaze», Tas ile Yelpaze arasında olan kısma da «Boğaz» denilir.

DÜMEN DOLABI (دومن دولابی) [*Bah.*] Dingiline dümen halatı sarılarak dümeni çeviren çarkın adıdır.

DÜMEN KULLANMAK (دومن قوللانمق) [*Hal.*] İdare etmek, işi muvaffakiyetle yürütmek, imtizaç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÜMEN SUYU (دومن صویی) [*Bah.*] Gemi seyrederken geri tarafından deniz üstünde bıraktığı iz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu iz dümenin hareketinden meydana geldiği için o ad verilmiştir.

DÜMEN TAKIMI (دومن طاقمی) [*Bah.*] Dümen, Yeke ve dümen dolabı yani bir gemiyi sancak veya iskeleye çevirmeğe mahsus olan aletlerin heyeti mecmuasına yerilen addır.

DÜRDİRİYYE-İ HALVETİYE (دردیریه خلوتیه) [*Sof.*] Hafeniyye-i Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu Şeyh Şehabettin Ahmet-üd Dürdüridir, Şeyh Şehabettin 1127 (1715) de Mısır'da doğmuş Hafeniyye-i Halvetiyye müessisi olan Şeyh Muhammed bin Salim-ül Hâfi'den feyz almıştır. Yayılan ilmî kemalâtı cihetiyle padişah tarafından Mısır'a memur gönderilmek suretiyle hakkında hürmet gösterilmişti. 1201 (1786/1787) de Kahirede ölmüştür. Mısır'da gömülüdür. 14 parça eseri vardır. Saviyye i Halvetiyye bundan teşa'üp etmiştir.

DÜRR-İ YETİM (درّ یتیم) [*Sof.*] Tasavvufta insan-ı kâmil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazret-i Peygambere de Dürr-i Yetîm denilir. Dürr-i Yetîmin manası eşi bulunmayan iri daneli inci demektir.

Çün ol Dürr-i Yetîmdir bi behâne
Hakkın fazlı erip geldi iyâne
Kaygusuz

DÜRZİ (درزی) [*Kelâm.*] Mısır'da hükümet süren Fatimiye'den Hâkim bi Emrillah'ın ulûhiyyetine kail olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aslen İmamiyye'den olan Hâkim bi Emrillah sonradan Allahlık dâvasına kalkışmış ve bu münasebetle kendisini (Hâkim bi emr) diye telkip eylemişti. Hâkimin en evvel dâvasını tasdik eden Muhammed Dürzi olduğu için «dürzi» adı buradan kalmıştır. Sonra Hamza Bin Ali zuhur ederek, halkı Hâkim'e ibadete davet eylemiş idi. Dürziler, davete icabet edenler ile birlikte Mısır'da mâbetler kurmuşlardı. Dürziler Hâkim'i ilâh, Hamza'yı onun nebisi mesabesinde tutarlar. Hamza'ya «hüccet-ül kaim» derler. Bunlarca saadet asrının Hamza'sı (Selman-ı Farisî) dir. Dürziler Müslümanların galebesiyle Mısır'dan Şama kaçarak, orada gittikçe çoğalmışlar, Dürzi denilen taifenin meydana gelmesine vasıta olmuşlardır.

Dürziler kendilerini Arap ırkından saydıkları gibi, Avrupa müelliflerinden bazıları da onları Arap aslından gösterirler. Bazıları ise Dürzi mezhebinin Mazdekiye benzemesine bakarak, onların eski İran kavimlerine mensup bulunduklarını ileri sürerler. Dürzilerin Hititler ile hattâ Galatlar'la aynı menşeden geldiklerini iddia edenler de vardır. Dürzileri Franklara bağlıyan eski bir rivayete göre — XII nci asırda Suriye'de kalıp, memleketlerine dönemiyen bir kısım Haçlılar — Müslümanların tazyiki karşısında, Comte de Dreux'nün kumandası altında dağlara çekilmişler ve yerliler ile evlenerek, İslâm ülkesinde bir hıristiyan cemaati teşkiline muvaffak olup Dreux isminin muharref şekli olan «dürzi» adını almışlardır. Yine Avrupalı müelliflere göre her iki cemaat Müslümanlara karşı müştereken hareket ettikleri gibi Haçlılar sayesinde Dürzilerin Monarşi idaresine alışmışlardır. Hükümdarlığın Godefroy de Bouillon sülâlesinden birine, irsî olarak, geçtiğini de ileri sürerler.

Dürziliğin biri Mısır'dan kaçan Araplardan, diğeri Suriye'deki Araplarla orada kalan Haçlılardan meydana gelmiş olduğunu kabul etmek suretiyle yukardaki iki rivayeti birleştirmek yanlış bir şey olmasa gerektir.

Dürziler indinde hak dini «tevhit-i Hâkim» den ibarettir. Öteki dinler mensuhtur. İbadete bedel «doğru sözlülük, dindaşları ko-

ruma, bühtandan sakınma, Hâkim'in fiiline alelıtlâk rıza, iblisler ve tağutlardan beraat» gibi hasaile itikat farzdır. Zâhiren Müslüman oldukları için Kur'an okurlar. Fakat batinî tevillerde bulunurlar. Şer'i tekliflerin hepsini iskat ederler. Tenasüh ve hulûle kail olurlar. Sünnilere zâhir, Şiilere batın ehli deyüp zâhır ehlini münkir ve kâfir, batın ehlini müşrik addederler. «Hâkim her ikisinin şeriatını feshetmiştir» derler.

Dürziler birçok cihetten Nusayrilere benzerler.. Şukadar ki Nusayriler zinayı mubah gördükleri halde Dürziler iffetlerini muhafaza ile ondan çekinirler. Dürziler insan ruhlarının yalnız insanlara, hâtta hangi milletten ise yine o milletten olan bir kalıba geçeceğine inanırlar. Nusayriler ise insan ruhunu hayvanlarla haşerelere, hattâ madenlere hulûl edeceğine kanidirler.

DÜSTUR (دستور) [*Huk*] Kanunlarla nizamnameleri ihtiva eden kitap ve mecmualara verilen addır. İlk kanun mecmuası Cevdet Paşa tarafından Düstur adiyle vücude getirilmiş, Hicri 1280 (1863) senesinde o zamanın devlet matbaası olan Matbaa-i Âmirede bastırılarak resmî dairelere dağıtıldığı gibi satışa da çıkarılmıştır. Paşa bunu İstanbul belediyesince kurulan Beyazit'te İnkılâp kütübhanesindeki yazma Tezakir-i Cevdet'te şöyle anlatır: «Meclis'i Âli-i tanzimatın mahsulü olan kavanin ve nizamat ve evrak'ı saire hep eser'i fakirdir. Nihayet kavanin ve nizamatı cem' ile bir cilt olarak bir mecmua yapıp düstur deyu tesmiye eyledim. İşte iptida düstur namı ile çıkan mecmua budur»

Bir kaideyi kısaca bildiren harflerin ve işaretlerin hey'eti mecmuasına da düstur denilir. Riyaziyede tatbik kabiliyeti olan formüle dahi bu ad verilir.

DÜSTUR-I MÜKERREM (دستور مکرم) [*İda.*] Sadrazamlarla vezirlere tazim makamında verilen unvandır. Düstur; farisîde el ve kudret sahibi, divan sahibi, vezir mânasına gelmektedir. Vezirlerle ümeraya düstur unvanının verilmesi bunların kanun, usul ve kaide ile hareket etmekle mükellef olmalarından ileri gelmişti. Bu makamda «sahib-i Düstur» da kullanılırdı.

Kibre ne sebep yoksa vezirim deyu gerçek
Sen kendini Düstur-u mükerrem mi sanırsın
Ziya Paşa

DÜŞEN (دوشن) [*Ask.*] Mahlül yerinde kullanılır bir tâbirdir. Düşmekten gelir.

DÜŞKÜN (دوشکون) [*Sof.*] Erkân ve adaba uymıyan muamelelerinden dolayı tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düşkünlük denilen bu aforoz bilhassa Bektaşilerde cari idi. Düşkünlük cezası bizzat baba veya vekili tarafından verilirdi. Suç ne ise babaya söylenir. Baba dinledikten sonra müttehime sorar, cezayı ona göre tertip ederdi. Sorulamadığı da olurdu. Cezaya itaat mecbüri idi. Düşkünlük cezası verdiren şeyler tarikat adabına uymayan herhangi bir hareket, esrarı faş etmek, babaların hakkını vermemek, köyde ve obada geçimsizlik etmek gibi şeylerdi. Bu yolsuzluların bazıları da ölümle cezalandırılırdı. Düşkünün sığırı ve davarı köyün sürüsüne alınmaz, köyde kimse onunla görüşmezdi. Düşkün kendisine dokunulması yasak bir mahlûk vaziyetini alırdı. Ceza müddeti bitesiye kadar bu hal devam ederdi. Affa uğradığı zamanlar da olurdu. Ceza suçun nevine göre değişirdi. Bazen öyle cezalarda olur ki düşkün herkes için tahammülü güç olurdu. Evinden ve köyünden çıkarılmak dağda bir yerde bir müddet oturmaya mahkûm edilmek gibi. Bu cezaya çarpılan orada yapyalnız kalır, yanına kimse varamazdı. Giderken ne götürebilirse onunla geçinmeye mecburdu.

DÜVAZDEH İMAM (دوازده امام) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. On iki imam demektir. Onlar da şunlardır: İmam-ı Ali, İmam-ı Hasan, İmam-ı Hüseyin, İmam-ı Zeyn-el-Abidin, İmam-ı Muhammet Bakır, İmam-ı Cafer-i Sadık, İmam-ı Musa Kâzım, İmam-ı Ali Rıza, İmam-ı Muhammet Taki, İmam-ı Ali Naki, İmam-ı Hasan-ı Askeri, İmam-ı Mehdi.

DÜYME (دویمه) [*Top.*] Eski toplarda topu tutmak için baş tarafına yapılan kabza biçimindeki parçanın adıdır.

DÜYUN-I UMUMİYE (دیون عمومیه) [*Mal.*] Fransızca Dette Publique mukabili kabul olunmuş bir ıstılahtır. Fransızca Dette publique gibi Düyun-u umumiye de memleket borcu manasını ifade eder.

Ferdler gibi cemiyetler de zaman zaman bazı ihtiyaçları karşılamak için başkalarından borç para almak mecburiyetinde kalırlar. Bu para bazen memleket dahilinden, bezen de hariçten tedarik edilir. Para ihtiyacı ekseriyetle harplerin ve devlet israflarının doğurduğu bir neticedir

Muhtelif zaman ve şekillerde akdedilerek vaktinde ödenmiyen ve intizamını kayp eylemiş olan borçlarla müteahhitleri olan borçların ve uzun vade ile aktedilen muntazam borçların mecmuuna delâlet eden Düyun-ı Umumiye tâbirinin Osmanlı idaresi için hususi bir mânası vardır. Düuyn-ı Umumiye memleketin

Avrupa emperyalistleri tarafından tedricen istilâ edilerek yarım müstemleke haline getirilişinin bir ifadesidir. Bu sepeple Düyun-ı Umumiye tarihi, Osmanlı ülkesinin yarım müstemleke oluş ve malî istiklâlini kaybediş tarihidir.

Osmanlı tarihinde Düyun-ı Umumiyenin ne olduğunu anlamak için münkariz İmparatorluğun malî sergüzeştine kısa bir nazar atfetmek lâzımdır. Bu devlet istilâ ve itilâ devrini bitirip inhitat ve tedenni merhalesine geçer geçmez para sıkıntısı ile karşılaşmıştır. Daha 1591 tarihinde askere aylık vermek için tüccardan ödünç para almak ihtiyacı duyulmuştu. Bu ihtiyaç İmparatorluk inkıraz bulunciya kadar giderilemedi, devlet hazinesine genişlik gelemedi. Şu kadar ki XIX uncu asrın ortasına kadar hariçten para almak yoluna da gidilmedi. Bu; millî haysiyeti korumak endişesinden doğma bir çekingenlik değildi. İmparatorluk Avrupa devletler ailesi dışında yaşıyor gibi idi. Harbden ve zaruri olan ticari temaslardan başka suretle Avrupa ile fikrî, harsî ve malî münasebetlere girişilmiyordu. Halbuki para ihtiyacı zaman geçtikçe çoğalıyordu. Muharebe zamanlarında ise ağır bir dert oluyordu. O zamanlar bulunabilen çareler, imdadiye namı ile yeni vergiler komaktan ve meskûkâtı tağşiş eylemekten ibaretti. Yalnız birinci Abdülhamit devrinde Fas Sultanından ödünç para alınmak istenildi. Bir aralık ta Felemenk piyâsalarına müracaat olundu. Lâkin her iki teşebbüs müsbet bir netice vermedi.

Avrupadan para almağı ilk düşünen ve düşüncesini de yerine getiren Mustafa Reşit Paşa'dır. Bu zat «İstanbul Bankası» denilen bir müesseseden birçok avanslar almıştı. Bunları ödemek için 1850 de malî bir muameleye girişti, Elli beş milyon franklık bir istikraz akdi zımnında iki Fransız ve bir İngiliz bankasından mürekkep bir heyetle müzakerede bulundu, bir de mukavele imzaladı. Bu mukavelenin padişah tarafından da imzalanması lâzımdı. Fakat o imza alınmadan Paris borsasında tahviller satışa çıkarıldı. İstanbul Bankası namına yirmi milyon franklık bir tediye bile yapıldı. Padişah imzasına kıymet verilmediğinden hiddetlenmiş olacak ki mukaveleyi imzalamadı. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğunun ilk istikraz muamelesi iskandalla neticelendi. Paris'te ve Londra'da sürekli bir gürültü koptu ve İstanbul hükümeti alınan paradan başka iki milyon iki yüz bin frank da tazminat vererek mukaveleyi feshetmek mecburiyetinde kaldı.

Fakat malî ihtiyaç, önüne durulmaz bir sel gibi dalgalanıp büyüyordu. Kırım Muharebesinin başlaması o seli büsbütün genişletti. İster istemez bir set yapmak teşebbüsüne girişildi ve Avrupaya el açıldı. Fransızlarla İngilizler o sırada Osmalı İmparatorluğu ile müttefik bulunduklarından bu teşebbüsü kolaylaştırdılar. 1854 istikrazı denilen ve hakikatte imparatorluğun ilk istikrazını teşkil eden malî muameleyi neticelendirdiler. Alınacak para beş milyon lira olarak tesbit edildi. İhraç fiatı % 80, imha fiatı % 1, faiz % 6 idi. O sırada senevi yedi milyon frank tutarında olan Mısır vergisi borca karşılık gösterilmişti. Bu istikrazın dikkate değer bir şartı vardı. Hükümet beş milyon liranın üç milyonunu alacak, üst tarafını alıp almamakta muhayyer bulunacaktı. Bu şarta nazaran o vakitki devlet ricalinin Avrupaya karşı borçlanmaktan çehindikleri ve bu vaziyeti mümkün olduğu kadar hafif bulundırmak istedikleri anlaşılır.

Fakat ihtiyaç her türlü mülâhazalara tahakküm ettiğinden bir sene sonra yeni bir istikraz mukavelesi daha imzalandı. Bu Osmanlı maliye tarihinde en yüksek ihraç fiatı ile yapılan yegâne istikrazdır. Alınacak para yine beş milyon İngiliz lirası idi. Tahviller 102 5/8 fiatla piyasaya çıkarılıyordu. Yani bedelleri hükümete başabaş ödenerek piyasaya 2 5/8 bir zamla atılıyordu. İmha fiatı % 1, faiz % 4 idi. Hükümet birinci istikrazdan geri kalan parayı almaktan feragatini ilân ve bu yeni mukaveleyi imza etmişti.

Malî bir muvaffakıyet gibi görünen bu işin çirkin ciheti vardı. Londra ve Paris kabineleri alınan paranın münhasıran harb masraflarına tahsisini kontrol için İstanbul'a bir komisyon göndermişlerdi. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu ödünç aldığı parayı dilediği gibi sarfetmek hakkından mahrum ediliyordu. Yirmi senede itfa veya tahvil edilmesi meşrut olan bu istikraza karşılık olarak yine Mısır vergisinden bir milyon sekiz yüz bin, İzmir gümrük varidatından iki milyon beşyüz bin, Suriye gümrüğünden iki milyon ki cem'an altı milyon üçyüz bin frank tahsis edilmişti.

Artık İmparatorluk bütçe açığını kapamak ve herhangi bir teşebbüse girişebilmek için istikraza müracaat ediyordu. Para bulmak için de ağır şartları kabul etmekten çekinmiyordu. Nitekim 1858 de üç milyonu mutlaka alınmak ve iki milyonunun alınması ihtiyara muallak bulunmak üzere % 85 ve % 92 1/2 ihraç fiatı ile ve % 6 faizle beş milyon liralık bir istikraz daha yapıldı. Faizle Re'sülmalin ödenmesi için karşılık gösterilen senevî üç yüz elli bin sterlinin İstanbul Gümrükleri varidatından tah-

siline tahviller hamilleri tarafından müntahap delegelerin nezaret etmesi de kabul olundu.

Osmanlı devleti Avrupadan para almak yolunu tutmakla beraber kaime çıkarmak, hazine tahvilleri neşretmek, İstanbul bankerlerinden de gelişi güzel istikrazlarda bulunmak suretiyle hazinesini ağır taahhütler altına sokmuştu. 1860 da İmparatorluğun dahilî ve haricî, muntazam ve gayr-i muntazam borçlarının yekunu 774 000 000 franga balig oluyordu. 237 milyonluk tediyesi vacip bir borç devleti kıvrandırıyordu. Bu sebeple tekrar İngiliz sermayedarlarına el uzatıldı. İki üç yüz milyonluk bir istikraz yapılmak istenildi. İngiltere bu fırsatı kaçırmadı. Osmanlı devletini mali vesayet altına almak teşebbüsüne girişti. Bir çok şartlarla beraber «Osmanlı Maliyesinin Beynelmilel kontrol altında bulundurulmasını» teklif etti.

Düyun-ı Umumiye idaresi denilen ve bilâhare imparatorluğun başına belâ kesilen müessesenin doğumunu haber veren ilk işaret, İstanbul'daki İngiliz sefiri Henri Bulvvenk'in ağzından çıkan bu yaman tekliftir.

Burada mühim bir noktayı tesbit etmek lâzımdır. Osmanlı hükümeti mali istiklâlini tehdit eden bir vaziyet içinde bulunurken acaba iktisadi bir uyanıklık taşıyormu idi? Hayır o hükûmet içli dışlı para ihtiyaciyle kavrulmasına rağmen har vurup harman savuruyordu. 1857 de yapılan Sultan düğünleri haftalarca sürmüş ve yüz binlerce liraya mal olmuştu. Devlet hazinesi her sultan için yetmiş milyon kuruş veriyordu. Sarayları yapılmak, elmasları alınmak, köşkler kurulmak için de sayısız altınlar sarfolunuyordu. Halk, bir taraftan borçlanıp israf yapılmasına karşı dedikodu yapmağa başlayınca da «vükelâ konaklarında mücevher takımlı çubuk kullanılmaması, resmî dairelerde ziyaretçilere çubuk, kahve getirilmemesi, birinci sınıf ricalden başkalarının iki atlı arabaya binmemeleri, yanlarında kalabalık uşak taşımamaları yine sayılı memurlardan başkasının üç çifte değil iki çifte kayıkla gidip gelmeleri, büyük memur haremlerinin de tek atlı arabe ile gezmeleri, yemekten tasarruf edilmesi» emr olunarak halkın gözü boyanmak isteniliyordu,

1860 senesindeki mali buhran bir türlü giderilemediğinden ve İngilizlerin şartları da kabul edilemediğinden Paris'e müracaat olundu. Orası da Londra gibi davranmak istiyordu. Fakat Mirés isimli bir banker Osmanlı memurlarına yanaştı ve dört yüz milyon Franklık bir istikraz teklifinde bulundu. Onun verdiği projeye göre faiz % 6 ve imha fiatı % 84 olacak ve her biri beş yüz franklık itibari kıymette çıkarılacak sekiz yüz bin tahvilin yüzü 53 3/5 Mirès tarafından satın alınacaktı. Mirès bu hizmeti mukabilinde altı milyon frank komisyon istiyordu. Osmanlı devleti Mirès'le bu esas dâhilinde uyuştu. Karşılık olarak da birçok yerlerin gümrük varidatını, tuzlu balık resmini, Filibe gülyağı gelirini, Bursa'nın ipek öşrünü ve saireyi gösterdi. Mukaveleyi imzaladı. Fakat netice karışık çıktı. Londra ve Amsterdam borsaları bu istikraza kapalı kaldı. Paris'te de çok müşteri bulunamadı. Sekiz yuz bin obligasyondan ancak yüz iki bini sürülebildi. Dedikodu çoğaldı. Mirès Fransa hükümeti tarafından tevkif olundu. Bilâhare Fransanın iskandalı kapamak istemesi yüzünden vaziyet mümkün mertebe ışlah edildi. Plâse edilen obligasyonların bedeli Türkiyeye verildi ve bu sırada Osmanlı İmparatorluğunda haricî borçlar safhasını zamanında açtırmış olan Abdülmecit de ölerek yerini Abdülâziz'e bıraktı.

Sultan Aziz devrinde sırasiyle 1862, 1863, 1865, 1869 ve 1870 tarihlerinde beş istikraz yapıldı. Devletin irat getiren menbalarının çoğu bu istikrazlara karşılık gösterildi. Alınan paralarla bir harb filosu vücuda getirildi. Bir miktar ailâh alındı. Mühimce bir kısmı da bermutad saraylara sarfolundu. Abdülâziz'in son günlerinde imparatorluğun borcu 5.297.676.500 frangı bulmuştu. Ayrıca 400.000.000 frank da gayr-i muntazam borç vardı. Bu borçların faizleriyle .re'sülmâlleri için senede üç yüz milyon frank ödemek lâzım geliyordu. Devletin bütün varidatı ise üç yüz seksen milyondan ibaretti. Bu paranın üç yüz milyonu borçlara verildiği takdirde seksen milyonla imparatorluğun idaresini temin etmek icabediyordu. Bu, tabiatiyle gayr-i mümkündü. Binaenaleyh zaruri olan netice kendini gösterdi. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa zamanında ve 1875 senesinde Osmanlı hazinesi iflâs etti.

Avrupa alacağının tehlikeye düşmesinden dolayı telâş içinde iken Bosna-Hersek ihtilâliyle Osmanlı - Rus Harbi gibi hep paraya ihtiyaç gösteren hâdiseler yüz gösterdi. Devlet büyük sıkıntılara uğradı. Kendi yağiyle kavrulmıya imkân olmadığı için 1877 de % 5 faizle beş milyonluk bir istikraz daha yaptı. Aynı zamanda İstanbul bankerlerine 8.725.000 lira borçlu olduğunu kabul etti. Borçların faiz ve itfa akçası karşılığı olarak damga, müskirat, balık avı, tuz ve tütün resmi, birkaç yerin ipek öşrü on sene müddetle terk olunmuştu. Bu karşılık hususi bir idare tarafından cibayet olunuyordu. İşte Düyun-ı Umumiyenin ilk tevsimi Rüsum-ı Sitte idaresi denilen bu müessesedir.

Osmanlı devletinin iktisat işlerini iyi idare edememesi, daha doğrusu bu işleri bilenlerin bulunmaması, israfların önüne geçilememesi, isyanların ve harblerin de biribirini takibetmesi, en nihayet ecnebi vesayetini dâvet etmek zaruretini doğurdu. Zaten emperyalist Avrupa devletleri de bu hedefe ulaşmak istiyorlar, kapitülâsyon çemberi içinde zaten iradesine malik olmıyan imparatorluğu bir de malî zencir içine koymağı tasarlıyorlardı. Mahmut Nedim Paşa'nın ilân ettiği iflâs ile Rus Muharebesindeki bozgunluk o emellerin tahakkuku için umulmaz bir vesile oldu. Berlin kongresinde İtalya birinci murahhası Kont Krovetti muahedeye bir madde koydurttu. Osmanlı eshamı hamillerinin dilediklerini tetkik etmek ve dayinleri hoşnut eylemek için İstanbul'da bir maliye komisyonu teşkil edilmesini kabul ettirdi.

İşte «Rüsum-ı Sitte idaresi» teessüs ettiği vakit Osmanlı İmparatorluğu böyle bir taahhüt altında da bulunuyordu. 22 teşrinisanî 1879 da vücut bulan o idare Avrupalı alacaklıları pek memnun etmiş değildi, şikâyetler devam ediyordu. Hükümet bu hoşnutsuzluğun Avrupa devletlerini harekete geçireceğini düşündü. Berlin Muahedesinin kendisine tahmil ettiği vazifeyi tazyik görmeden ifa etmeyi muvafık gördü. Haricî Düyun-u Umumiyeyi tanzim için tahvilât hamilleri vekillerinin İstanbul'a gelmeleri lüzumunu ilân etti (1880). İstanbul'daki elçilerin büyük bir alâka gösterdikleri bu dâvet birçok siyasi müzakereler doğurdu. Nihayet dayinler vekilleri 1 eylül 1881 de İstanbul'da toplandı. Sadrazam Sait Paşa idi. Dayinlerle müzakereye dâvet edilen Osmanlı memurları ise Server Paşa, Münür Bey, Ohannes Çamiç Efendi, Vetendorf Bey Kişer Efendi, Bertram Bey olmak üzere altı murahhastan ibaretti. O sırada Osmanlı haricî borçlarının yekûnu yüz doksan bir milyon lira lerecesinde bulunuyordu ve yüz kuruşluk bir tahvil borsalarda otuz kuruşa alınıp satılıyordu. Cereyan eden müzakereler neticesinde Rüsum-ı Sitte idaresinin lâğvı ile tamamen müstakil ve varidatını bizzat cibayete mezun devlet kontrolünden mücerret bir düyun-ı umumiye idaresi teşkil edilmesi kararlaştı. Frank olarak 5.442.491.451 rakamı ile gösterilen Düyun-ı Umumiye, borsadaki itibar nazar-ı dikkate alınarak 2.846.612.688 franga indirilmiş ve gayr-i muntazam borçlar da bir buçuk milyar kadar tahmin olunup Düyun-ı Umumiye idaresi çerçevesi haricinde bırakılmıştı.

Harici borçların ödenmesine, rüsum-ı sitte idaresi örnek tutulup, muayyen varidat gösterilmişti. Bunlar: tuz inhisarı varidatı, tütün inhisarı varidatı, damga resmi, müskirat resmi, balık avcılığı resmi, ipek öşrü olup ticaret muahedelerinin değiştirilmeleri halinde hasıl olacak fazla gümrük varidatı Patente kanununun tatbiki takdirinde damga vergisine nisbetle elde edilecek fazla para, Bulgaristan beyliği vergisi, Kıbrıs vergisi, Rumeli-i Şarki vergisi, Tömbeki resminden senevi elli bin lira, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistana yükletilen borç hisselerinden yapılacak tahsilat ta Düyun-u Umumiye idaresine verilecekti. Fakat imparatorluk yıkılıncaya kadar böyle bir tahsilât yapılamadı. O zaman İngiltere'nin neşretmiş olduğu bir notaya göre Balkan devletleri Türkiyenin borçlarına iştirak edecekleri mikdarlar berveçhi atidir:

Bulgaristan 9.898.662, Sırbistan 2.107.457, Yunanistan 2.130.870, Karadağ 98.986.

Hükümet içinde bir nevi hükümet teşkili demek olan Düyun-u umumiyenin tesisini kabul edip temelini kuran, evsafını ve imtiyazlarını sıra sıra sayan vesikaya «Muharrem kararnamesi» denilir. Bu ad o vesikanın 1299 hicri senesi muharreminde «20 Kânunevvel 1881» neşredilmesinden dolayıdır.

Düyun-u Umumiye idaresi, bir devletin en tabiî haklarından biri olan vergi almak, irad toplamak selâhiyetini taşıyordu. Bu, imparatorluğun mali istiklâlini baltalıyan bir şeydi. Ayni zamanda bu idareye «Dâyinler vekili» namiyle memur olan Avrupalı maliyeciler, İmparatorluğun mali ve iktisadi her teşebbüsüne burun sokuyorlar, mütehakkim bir vasi gibi davranıyorlardı. Yalnız bununla da kalmıyorlar, siyasi entrikalara da karışıyorlardı. Halbuki «Düyun-ı Umumiye İdaresi» siyasi bir müessese değildi. Hususi bir şirketti. Fakat hakikatta Avrupa diplomasisi güya «Düyun-u Umumiye İdaresi» resmi Avrupanın vekili imiş gibi hareket eylemiştir. Bu suretle memlekette iki maliye idaresi husule geldi. Biri Avrupa tarafından açıktan açığa himaye edilen «Düyun-u Umumiye idaresi» diğeri Avrupanın daimi tazyiki altında bulundurduğu maliye nezareti idi.

Memleketin her tarafında şubeler açarak binlerce memuru havi teşkilât vücuda getiren Düyun-u Umumiye İdaresinin bu teşkilâta istinaden devlet varidatının büyük bir kısmını tedricen kendi idaresi altına almak emeline düşmemesi kabil olamazdı. Avrupa Diplomatlarının siyaseti de bu maksadı takip ediyordu. Bu yolda bir hareketin ne neticeler verdiğini güzelce anlamak için aşağıda gösterilen iki rakkamı tetkik etmek kâfidir.

1882-1883 senesinde yani devlet varida-

tının Düyun-u Umumiye İdaresine girdiği devrenin ilk senesinde Düyun-u Umumiye varidatı 2522498 lira idi. Halbuki 1911-1912 senesinde bu meblağ 8.258.292 liraya baliğ olmuştu. Demek bu müddet zarfında Düyun-u Umumiye müessesesi kendi idaresine ilk seneden 5.755.794 lira yani % 288 nisbetinde devlet varidatı almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu inkıraza mahkûmdu. Her cephede olduğu gibi mali cephede de mutlak bir acız gösteriyordu. Bu aczin pek tabiî bir neticesi olarak da yine istikraz ardında dolaşıyordu. Bu sebeple Muharrem kararnamesinden sonra 1886, 1890, 1893, 1894, 1896, 1903, 1904, 1905 ve 1908 senelerinde muhtelif nam ve vesilelerle Düyun-u Umumiyenin kefaleti tahtında istikrazlar yapıldı. Bu meyanda mühim bir mali ameliye de ceryan etti. Bu, «tevhid'i düyun», borçların birleştirilmesi ameliyesidir. Sadrazam Halil Rifat Paşa zamanında (1901) bu niyetle bir teşebbüse girişildi. Sait Paşa'nın o mevkie tekrar geçmesiyle iş ciddileşti. Uzun müzakereler ve muhabereler yapıldı. Nihayet Ferid Paşa'nın sadareti yıllarında Muharrem kararnamssine merbut bir kararname ile «Eylül 1903»de bu iş bitirildi. Bu müzakerelere başlandığı sırada Osmanlı harici borçlarının itibari mikdarı 79,000.000 milyon lira olarak gösteriliyordu. Bu borçlar ekseriyet itibariyle B,C,D,tertipleri pamı altında toplanıyordu. Fakat B tertibi tahvillerinin yüz kuruşluğu borsada 51, C tertibininki 30,D tertibininki 25 kuruşa satılıyor. Yani Osmanlı devletinin mali itibarı borsalarda % 60 nisbetinde aşağılaşmıştı. Fransız maliye nazırlarından Mösyö Röviyer'in mühim bir komisyon mukabilinde idare ettiği müzakerat neticesinde yetmiş dokuz milyonluk tahvil piyasadan kaldırıldı. Yerine 32.733.772 liralık yeni tahviller çıkarıldı, ve üç tertip bir tertip altında birleştirildi. Faiz % 4 ve imha akçası % 45 santimdi. Bu muameleler cereyan ederken de bir çok dalavereler çevrilmiş ve Osmanlı hazinesine hayli zararlar verilmiştir.

1908 de ilân olunan meşrutiyet, devletin mali vaziyetini çıkmaz içinde buldu. Düyun-u Umumiye idaresi de payitahtın ortasında kurulu bir ecnebi kalesi gibi para işlerinde hakim idi. Yeni idare, o müessesnin istiklâl ile telif olunamıyacağını bilmekle beraber taarruzi harekete geçemedi. Yalnız yeni istikrazlarda onun kefaletinden müstagni kalmaya savaştı.

Düyun-u Umumiye İdaresine hükümetin muhabbetsizliğini, emniyetsizliğini gösteren bu vaziyet bazen müspet, bazen menfi neticeler verdi ve bu muhasamalar içinde avrupadan 1908, 1909, 1910, 1911, 1912 tarihlerinde yedi istikraz yapıldı. Bunların üçü 1911 de ve bir yıl içindedir. Hepsinin yekûnu 26.242.798 liraya baliğ olmuştur. Alınan paraların bir kısmı Hudeyde-San'a şimendiferini yapmak, Konya ovasını sulamak gibi müsmir işlere karşılık tutulmuş ise de en mühim kısmı bütçelerin açığını kapamağa tahsis olunmuştur.

Millî mücadele şerefli bir zaferle bitip de münkariz imparatorluğun miraslarının tasfiyesine başlanıldığı Lozan'da Avrupa devletleriyle çetin bir siyasi savaşa girişildiği vakit yeni Türkiye mümessillerinin önüne 129.384.910 altın liralık bir alacak cetveli kondu. Bunun üçte biri imparatorluğun topraklarından miras alan hükûmetlere ayrılıyordu. Üst tarafı Türkiyeden isteniliyordu. Türk mümessilleri bu ağır yükü kabul etmekten istinkâf ettiler. Borç meselesinin ileride müzakere edilmesini istediler. Avrupa Türkiye ile sulh emelinde idi. Bu teklifi kabul etti, ayni zamanda Düyun-u Umumiye İdaresinin lâğvı Türkiyenin mali kontroldan tamamen ve bilâ kayd ü şart kurtarılması da kararlaştı. Bilâhare Paris'te alacaklılarla müzakereler yapıldı. Yeni Türkiyenin imparatorluk borçlarından 87.316.000 lirayı kabul etmesi neticesine varıldı. Bir de itilâfname imzalandı (1928). Fakat o tarihten sonra bütün dünyayı kaplıyan iktisadi buhran Türk hükûmetini de istisnai tedbirler almaya zorladı. Parasını ve millî iktisadiyatıaı muhafaza için her tedbire tevessül eden Cumhuriye idaresi bu meyanda borçların tediyesini de tehir etti.

Nihayet yeni müzakereler neticesinde Avrupalı alacaklılar Türkiyenin ancak 8.000.000 altın lira borçlanmasını kabul ettiler. Bu para senevi 700.000 liralık taksitlerle 50 senede ödenecektir.

Yeni itilâf evvelce siyasi cepheden tarihe karışmış olan Düyun-u Umumiye faciasını mali cepheden de kapayan bir hadisedir. Bu suretle üç çeyrek asırdanberi tedrici bir suretle Türkiyeyi esaret çemberi içine sokan Düyun-u Umumiye meselesi Lozan'dan başlıyarak tasfiye edildi, Ve son Paris itilâfnamesi ile bu mesele alelade bir borç haline girdi.

Sonradan bu borç da ödenmek suretiyle bu tâbir tarihe karışmış oldu.

DÜZEN AKÇASI (دوزن آقچه‌سی) [*Ask.*] Acemi oğlanlarından kapıya yeni çıkmış olanlara, yani yeniçeri ocağına kayıt edilenlere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir, Adından da anlaşıldığı veçhile muhtaç olduğu şeyleri almak üzere verilen bu paranın mikdarı

iki altındı. Yeniçeri ocağı orta sandığındaki paraya da bu ad verilirdi.

DÜZGÜN (دوزگون) [*San.*] Kadınların yüzlerine sürdükleri ak veya kızıl boya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ak olanına «aklık» da denilirdi.

Çoktur öyle bıyığın yoldurmuş
Çehresin düzgün ile soldurmuş

Sümbülzade Vehbi

Hem renk-i hicab olmada veçhindeki düzgün
Mekşuf olur elbette bu hikmet de öbür gün

Abdülhak Hâmit

Yüzü düzgünlü, sözleri düzme
İşi can yakma ya gönül üzme

Abdülhak Hâmit

DÜZ GÜVERTELİ (دوز گوورتەلی) [*Bah.*] Baştan kıça kadar üzerinde kamara, Kaporta ve bunlar gibi hailler bulunmayan güverteli gemilere verilen addır.

DÜZ KIÇLI (دوز قیچلی) [*Bah.*] Kıç tarafları düz yani aynalı olan gemilere verilen addır.

DÜZ LEVHA (دوز لوحه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kitap başlıklarının sade yapılmışlarına verilmiş isimdir. Kubbe şeklinde yapılan serlevhalara «kubbe levha» denilirdi.

DÜZME SOLAK (دوزمه صولاق) [*Ask.*] Solak eksiklerini kapatmak üzere hariçten tedarik edilip o kıyafete sokulanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı iyice bozulup kışlalarda efrat bulunmadığı zaman resmî günlerde resmen mevcut sekiz rikâp solağından başka alaylarda bulunması icabeden solaklar da bulunmadığından her hafta şuradan buradan birtakım Yeniçeri taslakları tedarik olunur ve bunlara solak elbisesi giydirilerek cuma selâmlığına iştirak ettirilirdi.

E

EBBEDALLAHÜ MECDÜHU (ابدالله مجده) [*Dua.*] Allah onun mecd ve şerefini daimî kılsın mânasına gelen ve dua yerine kullanılan bir tâbirdir. Ebbed; Allah ebedî daimi kılsın mânasına gelir Arapça bir kelimedir.

EBCED HESABI (ابجد حسابی) [*Ed.*] Hâdiselerin vukuu zamanının tespiti için harflere izafe olunan kemmiyete denilir. Yahut diğer bir tarif ile, bir hâdiseyi tevrih için kullanılan ve rakamları harften ibaret olan bir hesaptır. Buna «hesab-ı cümel» de denilir.

Ebced hesabı hakkında garip rivayetler vardır.

«Kamus» da deniliyor ki: «Hemzenin fethile ki huruf-u hecayı cami' kelimatın evvelidir. Fil-asıl ebced ve hevvez ve hutti ve kelemen ve sa'fes ve kareşet ki altı neferdir. Medyen ülkesinde şahlar idi. Kelemen cümlesinin reisi yani şehinşahı idi. Bunlar Şuayb Aleyhisselâm kavminden idiler. Yevm-i zillede (Medyen ve Eyke halkının helâki günü) cümlesi helâk oldular. Eslâf-ı iptida kitabet-i Arabîye hurufunu bunların isimlerinin hurufu adedince vaz'edüp bu zaman sehaz ve dazıgilen harflerine de zaferiyap olmalarile anlara redif eylemekle bu altı hurufa «revadif» ıtlâk eylediler. Şârih der ki: Asıl ebcedin ismi (Ebucad) idi. Tekerrür-ü huruf sebebiyle kasreylediler. Hattâ «huruf-u ebicad» tâbiri bundandır».

Müsteşrikler tarafından «İslâmAnsiklopedisi» adıyle tertip ve Mısır'da Arapçaya çevrilip neşredilmeğe başlanan «Dairet-ülmaarif-il-İslâmiye» de bu kelimeye dair epeyce malûmat veriliyor, hulâsası şundan ibarettir.

«Ebced: Arapların kendi hece harflerini bellemeleri için delil ittihaz ettikleri sekiz kelimenin birincisidir.

Bu sekiz kelime sırasiyle şunlardır: Ebced, hevvez, huttî, kelemen, sa'fes, kareşet, sehaz, dazıgilen.

Garp Müslümanları sonraki dört kelimeyi sa'fes, kareşet, şehaz, tagaş suretinde tertip etmişlerdir.

Arap elifbasının tertib-i hurufu (arabî) ve (âramî) alfabelerine mutabıktır. Bu mutabakatle beraber keşfedilen eski yazılardan anlaşılıyor ki Araplar, hece harflerini (Batınî) lerden almışlardır.

Arap harflerinin rakamlara delâlet etmek üzere istimali Arabî ve Aramilerde de cari idi ki hemzeden kafa kadar olan harfler birden yüze, son dokuz harf de iki yüzden bine kadar erkama delâlet ediyordu.

Arap ebcedinin İberi ve Arami elifbasından alındığına şüphe yoktur. Fakat Araplar, diğer Sami lisanları bilmedikleri ve arablıklariyle iftihar ettikleri cihetle bu sekiz kelimenin menşei hakkında hurafi birtakım tevile girişirler. Meselâ bu kelimeden altısının (Medyen) hükümdarlarından altı kişinin adı, yahut altı şeytanın veyahut hafta günlerinin ismi olduğunu söylerler.

Bizzat Arap nahivcilerinden «Mübrred» ve «Seyrafi» gibi anlayışlı âlimler, bu tefsir ve tevillerin hurafi olduğunu, ebcedi teşkil eyliyen kelimelerin fil-asıl ecnebi bulunduğunu söylemişlerdir. Sonraları bu kelimeler muska, vefk gibi şeylerde kullanılmış ve her birine adedî bir kıymet verilmiştir. Nitekim ortazamanlarda bazı mutasavvıf Yahudilerin «Uhud-ı Kadîm» Tefsirinde bu harfleri bu suretle kullandıkları görülüyor.»

Ebced'in riyazi kemmiyeti: ا - 1, ب - 2, ج - 3, د - 4, ه - 5, و - 6, ز - 7, ح - 8, ط - 9, ی - 10, ك - 20, ل - 30, م - 40, ن - 50 س - 60, ع - 70, ف - 80, ص - 90, ق - 100, ر - 200, ش - 300, ت - 400, ث - 500, خ - 600, ذ - 700, ض - 800, ظ - 900, غ - 1000.

(ء = hemze) ile (آ = a) da bir sayılır. (چ = tch), (ژ = j), (ڤ = v), (ذ = z) ve Farisi kefle sağır kef te Arabî kefi gibi hesap edilir.

Bir iki misal:

Osmanlılar tarafından İstanbul'un fethine tarih olarak söylenilen «beldet-ün-tayyibe» nin hesabı şöyle çıkar:

2+30+4+400+9+10+2+400=857

Kezalik Timurlenk'in «Şam» ı yıktığının tarihi olan «harap» kelimesi de aynı hesapla:

600+200+1+2 = 803 olur.

«Tuhfe» Şerhi «Hayatic de شرح تحفة المظومة الدريه فى لغة الفارسية والدريه (İstanbul, Dar-üt-tıbaat-üs-Sultaniye, 15 cumadelûlâ 1237, sahife 85): «Okur ebced gibi her tıfl-ı edib» i izah ederken ebced hakkında «Ebced, hevvez ilâh. bunların mânalarında nice nice kelimat ve elfaz yazılar. Lâkin biri mevsukun bih kelâm değildir ve bir kaide-i lisaniyeye rabtı dahi olmaz. Amma ki fakir şöyle zannederim ki zatında hesap için mevzu olmuş ola; maanisi dahi olsa caizdir. Hele havassı ve menafii inkâr olunmaz» dedikten sonra uzun tafsilât veriyor. Evvelâ iki fasla ayırıyor. Birinci fasılda «hesab-ı cümel» i gösteriyor. Bunu da üçe ayırıyor: Cümel-i kebir, cümel-i sagir, cümel-i ekber. Bunlar hakkında da tafsilât veriyor. İkinci fasılda «aksam-ı huruf» u beyan etmektedir. Harfleri iki'ye ayırıyor: huruf-ı müfrede, huruf-ı müzdevice. Huruf-ı müfredeye huruf-ı cümel, huruf-ı müzdeviceye de «mekteplerde 'etfal ve sıbyanın okudukları tertiptir» diyor. Yine müellif bu iki kısmı şarkıye ve garbiye olmak üzere ikiye ayırmakta ve ona göre izah etmektedir.

Ana malûm idi esrar-ı kitab-ı melekût
Gelmeden levh-i hecaye kelimat-ı eb ü ced
Nabi

Okur ebced gibi her tıfl-ı edib
Vehbi

EBCEDHAN (ابجدخوان) [*Mek.*] «Ebced» den başka bir şey okumaya muktedir olamıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lûgat-i Naci» de «ebced okuyucu, okuyan, okumıya yeni başlıyan: tıfl-ı ebcedhan, şakirt, müptedi, acemi: Ebcedhan-ı mekteb-i hikmet» suretinde izah olunmuştur.

Eb ü ceddiyle tefahur eden ebcedhanın
Ehl olan redd ü kabulüne verir mi ahkâm
Nef'î

EBDAL (ابدال) [*Sof.*] Velâyet makamını ihraz edip halk tarafından bilinmiyen, evliyanın sofuluk meratip silsilesinde derecelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ebdal «bedel», yahut «bedil» in cem'idir. Alık, meczup, safdil, dünya ile alâkası olmıyan adam mânalarına gelir. Sivâ alâkasından mücerret ve Allah'ın muhabbetinde fani ve müstârak olan bu büyük zatlar in ü ân kaydına ve bekasız olan dünya şaibesine iltifat etmemeleri zâhir hallerini hakikatbin olmıyanlara hamakat ve belâhet gibi göstermiş olmasına binaen akıl ve ferasetten nasibi olmıyanlara tahrifle «abdal» demek şayi olmuştur. «Lehçe-i Osmani» de şu izahat vardır: «Bediller târik-i dünya derviş, abdalan-ı mutasavvıfe. Türkî'de budala» suretinde izah olunmuştur.

«Meczup» kelimesi de bu değişikliğe uğramış ve bu kelime de gitgide «mecnun» mânasını almağa başlamıştır. «Bedel» in diğer cem'i olan «büdelâ» kelimesi de «budala» şekline sokularak «abdal» yerine kullanılmaktadır. Her ikisi de cem' sigası üzere mevzu iken «evlâd», «âza» gibi müfret makamında istimal olunmuşlardır.

Sofiye ıstılahında «ebdal» lâfzı iki mânaya gelen müşterek bir lâfızdır. Birinci mânaya göre fena huylarını, iyi huylara tebdil etmiş «Süada» ya ıtlak olunur. Bu ıtlaka göre bu gibilerin âdetleri mahsur değildir. Kabihadan olan sıfatları hamîdeden olan sıfatlara tebdil eden süadadan sayılır. İkinci mânaya göre olsa «ricalûllah» tan muayyen bir adede ıtlak olunur. Ebdal bazılarınca beyinlerinde mahsus bir vasıf itibariyle iştirâk bulunan «kırk», birtakımlarınca da «yedi» kimsedir. Halk lisanında «kırklar», «yediler» diye anılanlar bunlardır.

«Rical-ül-gayp» ismini alan bu sınıf «ehlullah» zümresinden olmak üzere bir de «Evtad» denilen dört kimse vardır. Bunların yedilerde dâhil olup olmadıklarında ihtilâf edilmiştir. Dâhildir diyenlere göre yedilerin dördü «evtad» ikisi «imâman» biri de «Kutup» tur.

Yedilere «ebdal» denilmesinin veçhinde de ihtilâf edilmiştir. Bir kavle göre tesmiyenin veçhi bunlardan birinin vefatiyle mertebece dununda bulunan bir diğerinin onun makamına kaim olmasındandır. Diğer kavle göre ise tesmiyesi şudur: Allah bunlara öyle bir kuvvet vermiştir ki bir yere gitmek isteyip te ayrıldıkları mahalde her ne sebepten dolayı ise kendi suretlerinin pâyidar olmasını arzu ederlerse o mahalde kendilerine bedel bir şahs-ı misâli ikamesine kaadir olurlar. Bu bedeli ikame etmeleri kendileri iradelerine tâbidir. Kendilerine bedel olmak üzere mümessilleri peyda olan diğer birçok (evliya-ullah) varsa da bu gibi kendi irade ve ihtiyarlarına tâbi olmadığı için onlara ebdal denilmez.

Ebdal ile evtadı ayrı ayrı iki takım sayanlar da hangilerinin efdal olduğunu mevzubahs etmişlerdir. (Ebu Said) sorulan bir suale cevaben demiş ki: «Evtad efdaldir. Zira ebdal bir halden diğer hale, bir makamdan diğer makama intikal ederler. Evtad ise ahval ve makamatın müntehasına yükselmiş olduklarından

sabit-ül-erkândırlar. Kıvam-ı âlem onlarladır. Bu âli zevat temkin makamındadırlar.»

(Keşşaf-ül-ıstılahat-ül-fünun) da «Mir'at-ül-esrar» dan naklen deniliyor ki:

«(Büdela-i ümmet-i seb'a) hâdisine binaen ebdal yedidir, ve bunların herbiri bir iklimde mukimdir. Birinci iklimde olan bedel kalb-i İbrahim aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülhay» dır. İkinci iklimdeki kalb-i Musa aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülalîm» dir. Üçüncü iklimdeki kalb-i Harun aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülmürid» dir. Dördüncü iklimdeki kalb-i İdris aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülkadir» dir. Beşinci iklimdeki kalb-i Yusuf aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülkahir» dir. Altıncı kalb-i İsâ aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdüssemi'» dir. Yedinci iklimdeki de kalb-i Âdem aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülbasîr» dir. Ebdalın yedincisi olan Abdülbasîr, (Hızır aleyhisselâm) dır. Bunların vazifesi halâyıka imdattır. Hepsi de ilâhî maarifle ârif ve kevakibde meknuz olan ilâhi sırlar nüfus-u zekiyelerine Hak tarafından tamamen tevdi edilmiştir. Herhangi memleket veya kavme Allahın kahrı nâzil olsa bunlardan (Abdülkahir) ve (Abdülkadir) namındakiler oraya gitmeğe memur, ve onların huzuru o memleket veya kavmin makhuriyetine bâis olur. İçlerinden biri ölürse nasut âlemindeki sofilerden biri onun makamına nasp ve onun ismiyle yâdolunur.»

Yine bu kitapta deniliyor ki: «Bunlardan başka üç yüz elli yedi bedel daha vardır ki cümlesi mamureler haricinde mukim ve yabanî gıdalarla mütegaddi olurlar. Bunlar kemal-i marifetle mukayyet olup seyr-ü tayırden nasipleri yoktur. Yani kendilerinden tayy-i mekân vesaire gibi harikalar sudur etmez. Hadisin delâleti üzere bunların üç yüzü kalb-i Âdem, kırkı kalb-i Musa, yedisi kalb-i İbrahim, beşi kalb-i Cibrîl, üçü kalb-i Mikâil, biri de kalb-i Muhammed aleyhisselâtü vesselâm üzeredirler. Bu sonuncusu vefat edince yerine üçlerden, üçlerden biri ölünce beşlerden, beşlerden biri vefat edince yedilerden, yedilerden biri ölünce kırklardan, kırklardan biri vefat edince üçyüzlerden, üçyüzlerden biri ölünce de sofi siret olan zahitlerden biri ikame olunur. Sayılan büdelânın hepsi de bu tertip üzere (Kutb-u ebdal) dan feyz alırlar. Kutb-u ebdal kalb-i İsrafîl üzeredir.»

Aynı eserdeki beyana göre büdelânın adedi bununla da bitmez. Yukardaki sayıya kırk daha zammiyle bu miktar dört yüz dörde iblâğ ediliyor. Yine bir hâdisin müfadına istinaden bu son kırkların on ikisi Şam'da, yirmi sekizi Irak'tadır. İmam-ı Ali'nin rivayetine göre Şam'dakilerin ikisi Bizans'tadır. Irak'takiler arzın şarkına, Şam'dakiler garbına Allahın feyzini dağıtırlar. Bunlara (Çehl-i Ebrar) namı verilmiştir.

«Musavver Dairet-ül-Maarif» de buna zamimeten şu malûmat vardır: «Kütüb-ü hâdisde ettiğimiz tetebbu neticesinde ebdal hakkında yirmi kadar hâdis-i şerifin rivayet edilmekte olduğu görülmüştür. Bu meyanda ebdalın adedi yedi olduğuna dair hiçbir esere tesadüf edilemediyse de kırklara ve üçyüzlerden müntehap yedilere ve bahusus Şam ile Irak'taki kırklara dair olan rivayat vardır. Bunlardan maada bir kaç hadis-i şerifde kalb-i İbrahim Halil-ül-Rahman (Aleyhisselâm) üzere olan otuzlardan, birinde de altmışlardan bahsolunduğu gibi ebdal zümresinden olmak üzere kırk hatundan ve kırklara karışmak namzetliğine sâlih olan beşyüzlerden de bahis vardır ki bu beşyüze «Ahyar-ı Ümmet» tâbir olunmuştur.

«Kezalik (Mir'at-ül-esrar)ın saydığı üçyüz elli yedi bedel ona müteallik olan eserde üçyüz elli altı varit olmuş ve kalb-i Muhammed aleyhissalât-ü vesselâm üzere olan bedelden bahsolunmamıştır.

«Şam ile Irak'taki ebdalın adedinde de tehalüf olduğu anlaşılmıştır. Bir hadiste Şam'dakilerin yirmi iki, Irak'takilerin on sekiz olduğu beyan olunur. Bir kaç hadisde ise Şam ebdalı kırk olarak gösteriliyor.

«Ebdal'a ait mervi hadislerde şu görülüyor:

«Anlarla size yağmur yağdırılır. Anlarla size düşmanlarınız üzerine nusret edilir, ve ehl-i zeminden belâ ve gark (tufyan, yerde de azap) ref'edilir.

«Arz onlarla durur.

«Onların sayesinde merzuk olursunuz.

«Allahü Taalâ onlarla halkı diriltir ve öldürür. Yağmur yağdırır. Ot bitirir, belâyı def'eder.

«Emr-i ilâhinin vakit ve saati gelince bunların (Ebdal-ı Şam ve Irak'ın) ruhu birden kabzolunur. Ondan sonra da kıyamet olur.

«Ahlâkları hakkında varit olan hadislere nazaran bunlar:

«Kendilerine zulmedeni affederler. Kötülük edene iyilik ederler. Cenab-ı hak tarafından kendilerine ihsan olunan hayratta muvasat ederler.

«Cennete a'mal ile, çok namaz ve oruç ile girmezler; Allah'ın rahmeti ile, nefs sahaveti ile, gönül selâmetiyle, bütün müslümanlara rahmet ve hayırhahlık ile girerler.

«Kendilerini ibadetin çokluğundan takattan düşmüş göstermezler. Dünya işlerine haris olmazlar. Niza' ve cidal etmezler.

«Söz söylerken mübalâğa etmezler. Bid'at çıkarmazlar. İbadetlerinde ifrat etmezler. Kendilerini de beğenmezler. Bunlar kibrit-i ahmerden daha nadirdir.»

«Ebdalın alâmetleri şöyle beyan olunmuştur:

«Her kimde bu üç haslet varsa ebdaldendır: kazaya rıza, Allah'ın maharimine karşı sabır, zatullah için gazap.

«Ebdal-i ümmetimin alâmeti şudur ki onlar hiç bir şeye lânet etmezler.»

«Bu hadislerin kuvveti hakkında hadis âlimleri ihtilâf etmişlerdir. (İbn-i Cevzî) ile (İbn-i Teymiye) kâffesinin mevzu olduğuna kail oluyorlar. (Süyutî) ise bu haberlerin hem sahte, hem de«Ebdalın vücudu sahih olduğuna hükmettirecek manevî bir tevatür derecesinde» olduğuna kaildir. (Sehavî) bu haberlerin hiç birisine mevzu diyemiyorsa da cümlesinin zayıf olduğuna hükmediyor. Onun şeyhi (İbn-i Hacer) de fetavasında «bunların kimi sahihdir, kimi değildir. «Kutub» dan da bazı asarda bahsolunmuştur. Sofiye beyninde müştehir vasıf ve mâna ile (Gavs) e gelince o sabit değildir» diyor.

Her taraftan çekmişim sinemde şekl-i zülfikar
Baş açık ebdalinem gitmez dilimden ya Ali
Lâ

EBED (ابد) [*Sof.*] Arapça bir kelime olup uzun zaman, dâim mânalarına gelen «ebed için sofiye ıstılahı olmak itibariyle «İnsan-i Kâmil» adlı eserde deniliyor ki: «Allah-u Taalâ'nın ebediyyeti ezeliyyetinin, ezeliyyeti de ebediyyetinin aynıdır. Zira mazi ile müstakbel denilen iki taraf-ı izafi zat-ı akdes-i ilâhisinden münkati ve kendisi lizatihi bekada münferittir. Evveliyet denilen izafetin zat-ı subhanisinden inkita ile tahakkuk-i evveliyettèn evvel mevcut olmasına (ezel), âhiriyyet denilen izafetin inkitaiyle âhiriyyetten sonra gelen ebeden mevcut olmasına (ebed) denildi. Ezel ile ebed zat-ı bâriye has iki sıfattır ki anları izafet-i zamaniyye izhar etmiştir. Vacib-ül vücut olduğunu teakkul da ancak bununla mümkün olabilmiştir. Yoksa hakikatte ne ezel, ne de ebed vardır. كان الله ولم يكن معه شيء yani Allah mevcuttur, onunla birlikte hiçbir mevcut yoktur.

Molla Cami'de «Füsus» şerhinde şöyle diyor: «Âyan-ı sabite ile bazı mücerret ruhlar ezelidir, bunların ezeliyyeti ile mübdiinin ezeliyyeti beynindeki farka gelince mübdi' Taalâ ve tekaddes hazretlerinin ezeliyyeti evveliyyetin nefyi yani vücudun ademden ilk zuhurunu nef'i mânasına bir na't-ı selbidir. Zira zat-ı bâri taalâ ayn-ı vücuttur. Âyan-ı sabite ile ervahın ezeliyyeti ise vücutlarının başlangıcı ademden zuhur etmekle beraber devamı mübdilerinin devamına makrun olmak mânasınadır. Zira bunların vücudu gayrdandır.»

§ [*Kelâm.*] Mütekellimine göre «ebed» kelimesi sonu olmayan zaman mânasına gelir. (Seyyid Şerif) in tarifine nazaran bir müddettir ki fikir ve teemmül ile intihası hiçbir veçh ve suretle tevehhüm olunamaz. Başka bir tarife göre de ebed vücudun müstakbelde mukadder bulunan sonsuz zaman içinde müstemir olmasıdır ki her iki tarife göre de mâna bir olmuş olur. Bu ıstılaha göre ebed ezelin mukabilidir. Bunların her ikisi de vücudun devamını intihanın ademini ifade eder. Ancak «Ebilbeka» ya göre ezel - kidem gibi - evvelinin, ebed - baka gibi - âhırının nihayeti olmıyan şeydir. «Müsavver Dairet-ül-Maarif» de ebed kelimesi izah olunurken deniliyor ki: «İskolâstik ilâhiyatında da devam-ı vücudu müfit bir lâfz-ı âm olmak üzere Eternitè kelimesi kullanılmışsa da zaman-ı hali mebde-i tefrik ve temyiz itibar ederek maziye doğru imtidat eden gayr-i mütenahi zamana da Eternitè à port ante ve müstakbele doğru imtidat eden gayr-ı mütenahi zamana da Eternitè à porte pest derlerdi.»

Mütekellimîn uleması mevcudu ezeliyyet ve ebediyyet itibariyle üçe ayırmışlardır:

1 — Hem ezelî, hem ebedî: Zat-ı bâri gibi. 2 — Ne ezeli, ne ebedî: Dünya âlemi ve mafiha gibi. 3 — Ebedî-i gayr-ı ezelî: Ahret âlemi gibi. Ezeli-i gayr-ı ebedî gibi dördüncü bir kısım ispatı muhaldir. Çünkü kıdemi sabit olanın âdemi mümtenidir.

Zat-ı bâri hem ezelî ve hem ebedî olmakla beraber onun hakkında «ezelde mevcut idi» demek caiz değildir. Zira bu söz zat-ı hakkın zamanı olduğunu iyham eder ki muhaldir, ve ezeliyyet-i bâriye kail olmak zamanın ezeliyyetini itiraf etmeği icap ettirmez.

Zat-ı bâri taalâya ezeliyyet kıdemi isnat yani vücudu evvelsiz olmak mânasına sahihtir. Yoksa zamanın tetavülü ile yani eskilik, üzerinden zaman geçmiş olmak mânasına değildir. Zira ezmanın tetavülü hâdisin vasf ve şanıdır.

Kezalik «ezelî» lâfzının nispet ifade ettiğine bakıp da zat-ül-allahın «ezel» denilen bir şeyde hâsıl olduğunu tevehhüm etmeğe de gelmez. Zira bu takdirce zat-ul-allah bir şeye muhtaç ve müftekar farzedilmiş olur ki bâtıldır. Ezelî hiç evveli olmıyan vücut demektir, ve zat-ul-allahın (lemyezel) olması mazide vücud-ı

akdesi mukarin olmadık hiçbir zaman muhakkak veya mukadder geçmemiş olmasıdır ki (ezeliyyet) ile (kıdem) maksut olan budur. Nitekim (Layezal) olması da müstakbelde vücud-u akdesi mukarin olmadan hiçbir zaman geçemiyecek mânasınadır ki (ebediyyet) ve (devam) dan kasdolunan da budur.

Bir vücudûn yalnız evkat içinde müstemir olabileceğine hükmedip te evveli olmıyan bir mevcudu ispat nihayetsiz müteakip evkatı ve bu da evveli olmıyan havadisi ispata müeddi olur kıyasında bulunmak da doğru değildir. Zira (evkat) dediğimiz şeyler bir mevcuda mukarin olan diğer mevcudattan başka bir şey değildir. Herhangi mevcut izafet tarikiyle diğer mevcude mukarin addolunursa o diğer mevcudun vakti o olmuş olur. Nitekim eflakin harekâtına, gece ile gündüzün taakubuna (evkat) demeği âdet edinmişizdir. Böyle olunca 'aklî bir kaziyyede ahadihüma âhara taallûk etmedikçe — diğer tâbirle beyinlerinde mantıkî telâzüm olmadıkça — bir şeyin vücudu diğer şeyin ona mukarin olmasına vabeste değildir. İkincinin mukareneti birincinin şart-ı vücudu değildir. Zaten her mevcudu vakte müftekir farzeylemek başka cihetten de muhali müstelzimdir. Zira vakit de bir mevcuttur. Bu farzı kabul ettiğimiz takdirde evkatı da evkata müftekir addetmek lâzımgelir ki işin nerelere varacağı az bir düşünce ile anlaşılır. Binaenaleyh zat-ı bâri kendisine hiçbir hâdis mukarin olmaksızın havadisin hudusundan evvel kendi vücudiyle, kendi sıfatiyle münferit evvelsiz, âharsız vacib-ül-vücuttur.

EBE İSKEMLESİ (ابه اسكمله‌سی) [*Tıp.*] Eskiden ebelerin doğuracak kadınları oturttukları iskemlenin adı idi. Başlıklı ve altı delik olup fennen istimali caiz görülmediği için mektepli ebelerin çoğalması üzerine kullanılmasından yaz geçilmiştir. Buna «ebe örekesi» de denilirdi.

EBEN AN CET (ابا عن جد) [*Vak.*] Babadan, büyük babadan, dededen mânasına gelen bir tâbirdir. Ebean ceddin suretinde de kullanılırdı. Arapça eb, baba, ced de büyük baba demektir.

EBE ÖREKESİ (ابه اوريكه‌سی) [*Tıp.*] Eskiden ebelerin çocuk doğurtma sırasında kullandıkları bir nevi iskemlenin adıdır. Buna «ebe iskemlesi» de denilirdi. Başlıklı ve altı delikti.

EBEVEYN (ابوين) [*Vak.*] Ana, baba mânasına gelir bir tâbirdir. Baba demek olan ebin tesniyesidir. Ana ve babanın ikisine birden mânasına gelmesi taglip suretiledir. Taglip; bir münasebetten dolayı bir lâfzı diğer mânaya şamil surette kullanmaktır. Burada evvelen eb asl olmak münasebetiyle mecazen anaya da teşmil olunarak tesniye sıgasiyle ana ve baba ifade olunmuştur. Li ebeveyn kardeş denir ki ana ve babaları bir kardeş demektir. Vakfiyelerde çok geçer.

EBHERİYYE (ابهريه) [*Sof.*] Ebu Reşit Kutb-üd-din Ebu Bekir Bin Ahmet Bin Muhammed-ül-Ebherî tarafından tesis olunan tarikatin adı idi. Bu tarikatin müessisi olan Ebu Reşit Kutb-üd-din Ebher'de doğdu. Meraga'dan neş'et etti. İlk zamanlarda Azerbaycan'a, Semerkand'a seyahat eyledi. Oralardaki ulemadan okudu. Tarikatı Bağdat'da Seydi Eb-ün-Necib Eş-şeyh Ziyaüddin Abdülkadir'den aldı. Şam'a giderek tarikatını orada neşreyledi. Vefatı 573 (1177)dir. Erdebiliyye şubelerinden biri idi.

EBLAK SUVAR (ابلق سوار) [*Ede.*] Cenkçi, kahraman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası eblağ'a binen demektir. Eblâk gösterişli, alaca bacaklı, sekileri oyluklarına kadar ak olan at demektir.

Eblak suvar-ı rüzgâr
Aşup-ı Rum-u zengibar
Leşker şikâr-ı kâmkâr
Behram-ı Efriduu alem
Nef'î

EBNA-Yİ SİPAHİYAN (ابناى سپاهيان) [*Ask.*] Kapı kulu taifesinin suvari takımına verilen addır. Sipah, silâhtar, ulûfeciyan-i yemin, ulûfeciyan-i yesar, Gureba-yi yemin ve Gurabay-i yesar olmak üzere altı bölüğe ayrılırlardı. Sonradan bunun yerine «altı bölük neferatı» tâbiri kullanılmağa başlanmıştır. Bölüklerin ikisine baş, ikisine orta, diğer ikisine de aşağı bölükler denildiği gibi silâhtar bölüğüne «sarı bayrak», orta ve aşağı bölüklere de «alaca bayrak» tâbiri de kullanılırdı.

EBNİYE-İ HASSA MÜDÜRLÜĞÜ (ابنية خاصه مديرلكى) [*Sar.*] Saray ve devlet binaları inşaat ve tamir işleriyle meşgul memurun unvanı idi. Evvelleri resmî binaların inşa ve tamirlerine şehremini ile mimarbaşılar memurdu. Şehreminleri malzeme tedarik ve masarif ile yevmiyelerin verilmesini temin ve yalnız bu hususlara dair hesap defterleri tutmakla mükellef oldukları halde bunların haricinde kalan ve mimarbaşıların vazifeleri cümlesinden olan işlere de müdahale ettikleri için aralarında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden 28 cumadelûlâ 1247 (M. 1831) de her iki vazife birleştirilmek suretiyle ebniye-i hassa müdürlüğü teşkil olunmuştu.

EBNİYE-İ SULTANİYE EMİNİ (ابنية سلطانيه امينى) [*Sar.*] Padişahın şahsına ait bina

işleriyle meşgul olan memura verilen unvandır. Bu unvan Kanunî tarafından Mimar Sinan'a verilmişti. Daha sonraki vesikalarda Mimar Sinan'ın unvanı ser mimaran-ı hassa suretinde geçer.

EBRAR (ابرار) [*Sof.*] Allahın makbul kulları mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça berr'in cem'i olan ebrar «Kamus-u Osmanî» de «doğru sözlü, hayırhah, hamiyyet ve fazilet sahibi olan insanlar» suretinde izah olunmuştur. Bunun üst mertebesi «mukarribin» dir ki evliyaullah mertebesidir. Ebrar iki kısımdır. Bir kısmını Allah kullarına iade etmiş, bir kısmını da yalnız kendi ile meşgul kılmıştır. Bunlar da iki kısımdır ki bazılarının batınları ülfet şarabı kadehleriyle doldurulup akıl gözleri, yani basar-i basiretleri ahbar-ı melekût esrarı mütaleasiyle meşgul edilmiş, fehimleri sefinesi Vahdet denizinde varidat-ı gaybiye dalgalariyle gark olmuştur. Bunların âza ve cevarihi, zâhiri ibadet haklarını ifadan mazuldur. Bunlar tarikat mütehayyilleridir. (لایقتدی بهم ولاینکر علیهم) yani «onlara iktida olunmaz, halleri inkâr da edilmez.»

«İkinci kısım; öyle kimselerdir ki akıllarındaki saffet dolayısiyle dünyanın hisset ve hakaretini anlamışlar, onun türlü mekrini ve olanca gailesini çekmişler ve dünya nimetlerinden her birerlerinin binlerce mihnet ile karışık olup her devletin başına binlerce hayret ve hasret yağmurunun yağdığını, her meserrete yüzlerce felâketin asıldığını, her üns ve ülfete kalburlarla firkat ve vahşet elendiğini gördüklerinden dünya metalarından yüz çevirmişler, kısa ömür zarfında ebedî nimet ve sermedi saadet esbabının husulünü ganimet saymışlar, hayat saatlerinden her birini tâat nevilerinden birine sarfeylemişlerdir. Halk ile meşgul edilen ikinci kısmın ise vücutlarını sair halkın istirahatine sebep kılmışlardır.»

Fırak-ı hüsnüne takat getirmeyüp Yahya
Yolunda baş verüp oldu güzide-i ebrar
Şeyhülislâm Yahya

EBRU (ابرو) [*San.*] Kendine mahsus levazımiyle boyanmış olan bir nevi kâğıtlara verilen addır. Ebru, su sathında yüzer vaziyette bulunan toz boyalara kâğıt tatbik olunmak suretiyle yapılır. «Ebr» in lûgat mânası «bulut» olduğu, ebrulu kâğıtların da bulutu andırmakta bulunduğu nazar-ı dikkate alınırsa Türkçe mukabilinin «bulutlu kâğıt» demek olduğu anlaşılır. Ebrulu kâğıt imalinde kullanılan renkler mütenevvidir. Bu kâğıtlar levhalarda süs yerine kullanıldığı gibi kitap ciltlerinde de istimal olunur.

Ebrulu kâğıtlar üzerlerindeki şekillerin bozulmaması ve parlak görünmesi için nişasta matbuhu ile aharlanır.

Ebruculuk Türklerde fevkalâde inkişaf etmiş sanatlardan biridir. Bugün bile sayın Necmettin gibi bu nazik ve nadir işlerle uğraşan sanatkârlar vardır.

«Boya, Mürekkep, Ahar, Ebru Mecmuası» nda (Millet Kütüphanesi el yazıları No. 109) «Ebru yapmak usulü» başlığı altında şu tafsilât mevcuttur: «Bir teneke içine kitreyi ıslatıp badehu boyaları muhkem sahkedüp yani döğüp öd ile ezip tenekenin içine döküp limon ile kestiresin. Acaip olur.»

Yine aynı eserde «doğrudan doğruya ebru yapmak usulü» başlığı altında da şu izahat verilmiştir: «İki adet sığır ödünü alıp birer şişeye koyup ağzını güzelce kapatıp gübre içine gömülecektir, iki gün iki gece birisi ve üç gün üç gece diğer birisi kalacak ve sonra ezilmiş çivit ve lük boyaları kapaklı bir kâsede yoğurt gibi doluca duracak ve yüz dirhem ıslanmış kitreyi süzüp bir büyük sandık gibi güzelce bir kap içine konulacak ve gayet mutedil ve hattâ tasallüp kıvamında olacaktır. Badehu boyalardan bir kahve filcanına konulup öd dahi bu boyanın içine konularak tecrübe edilecek ki zira gayet yayılırsa boya, az yayılırsa öd konularak bu suretle döğüp iktiza ederse etrafından ince kâğıllar ile alınacak, eğer derununa çiçek konmak istenirse elvan boyayı süpürge çöpü ile, yahut ona benzer bir şey ile konulup sonra iğne ile resim yapılacaktır. Çiçekli olursa kitresi koyuca olması lâzımdır. Yok eğer düz çiçeksiz olursa tasallüp kıvamında olmasına dikkat edilmelidir. Badehu ebru yapılacak kâğıtları üzerine basıp hava kalırsa bir keskin iğne ile delinip havayı def'etmelidir. Matlup olan ebru yapılmış olur.»

«Sanat Ansiklopedisi» ndeki tarif şöyledir: Evvelâ ebrulanacak kâğıt büyüklüğünde ağzı geniş bir leğen hazırlanır, kitre denilen ve çalıdan çıkan bir nevi zamktan lâzım geldiği kadar alınarak su ile boza kıvamına gelinciye kadar karıştırılıp eritilir. Diğer taraftan da istenen renkte madenî veya kimyevi toz boyalardan alınıp ayrı ayrı bir cam levha üzerinde bir şişenin yuvarlak kısmını çevirerek ezmek suretiyle gayet ince bir toz haline getirilir. Bu tozlara bal kıvamında zamklı su ilâve edilerek eski Türk mürekkebi koyuluğunda bir boya elde edilinciye kadar ezmekte devam olunur ve iyice karıştırılır. Bu boyalar ayrı ayrı tabakalara konup hazırlandıktan sonra bir de taze sığır ödü alınıp bir kâse içine konarak boya-

nın miktarına göre bu ödden bir veya iki kahve kaşığı kadar alınarak boyalara ilâve olunur ve iyice karıştırılır. Bundan sonra leğene kitreli sudan bir kariş kadar derinlikte konup hazırlanmış olan boyalardan, ilkönce koyu renkler ve sonra derece derece açıklar alınmak üzere, bir suluboya fırçasiyle lüzumu kadar alınarak kitreli suyun sathına serpilir. Bu hususta en çok kullanılan boyalar lâhor, bedahşi, bengal, çivit ve sairedir. Kitreli su lüzucetli ve kalınca olduğu için boyalar bu suyun sathında kalır. Boyalara ilâve olunan öd bunların dibe çökmemesini temin eder, İstenen boyalar suyun yüzüne konduktan sonra bir süpürge çöpü veya bir iğne ucu ile bu boyâlara dokunularak tahrik edilmek şuretiyle bunlara istenilen damarlı şekiller verilir.

Bundan sonra ebrulanacak kâğıt usuletle ve yavaşça bu suyun sathına tatbik olunup beş on saniye bırakıldıktan sonra yine yavaşça ve ihtimamla kaldırılır. Kâğıdın tekmil boyayı çekmemesi için suyun sathında çok durmaması lâzımdır. Bu suretle boyanın kâğıt, uçlarından bir ipe serilerek suyu ve kitresi tamamen aktıktan sonra düz bir satıh üstüne serilip kurutulur. Kitreli su üstüne konulmuş olan boyalar eğer bozulmamış ve şekillerini kaybetmemişlerse bunlarla ikinci bir kâğıt da ebrulanabilir. Kurutulan kâğıtların sıcağa ve güneşe maruz olmamaları lâzımdır.

Ebrulanacak kâğıtların biraz kabaca ve boyayı emen cinsten olmasına dikkat edilmelidir. Evvelce tutkallanmış kâğıtlar bu işe yaramaz. Çünkü boyayı çekmezler.

Ebru ile yalnız dalgalı hareler değil bazı tezyinî şekiller ve çiçekler de yapmak mümkündür. Bununla karanfil ve lâle şekilleri yapan ustalar olmuştur. Her ebru ustasının kendine mahsus şekilleri de vardır ki bunlardan o işi hangi ebrucunun yapmış olduğunu anlamak da mümkün olur.

Ebru nevilerine ve bunları yapanlara göre isim almıştır. Onlar aşağıda ayrı ayrı gösterilmiştir :

Akkâse ebru — Üzerine yazı yazılacak kâğıtların kenarları başka ve yazı yzılacak orta kısmı başka renkte yapılan ebru,

Battal ebru — Eski tarz ve usulde yapılan ebru,

Çifte aharlı ebru — Üzerine evvelâ nişasta sonra yumurta akıyle ahar sürülmüş ebru,

Hatip ebrusu — XII nci asırda Ayasofya hatibi bulunan bir zatın yaptığı ebrulara verilen isimdir,

Necmettin ebrusu — Zamanımızın meşhur müzehhip, mücellit ve ebrucularından olan Necmettin'in icadı olan çiçek şekilli ebru,

Somaki ebrusu — Somaki damarları gibi olan ebru.

Kumlu ebru — Teşekkülü bir olmakla beraber tesadüfe tâbi ebrulara verilen addır. Bu gibi ebrnlar serpilmiş kum tanelerini andırdıkları için bu ismi almıştır.

Taklit olarak yapılmış olan ebrulara da «Yahudi ebrusu» ismi verilirdi.

EBRULU KÂĞIT (ابرولو كاغد) [*San.*] Üzerine boya ile somakiye benzer damarlar yapılmış kâğıda verilen addır. Eskiden bu kâğıtlar kitap ve defterlere kab olarak geçirilirdi.

EBU (ابو) [*Hal.*] Baba kelimesinin genetif halinde bir isim önünde aldığı şekildir. Bir insan, bir hayvan veya bir nesnenin bir şey'e, duruma veya vasfa sahib oluşunu gösterir. Bu tertip en tabiî olarak, bir kimse oğlunun (daha nadir olarak kızının) adı ile anıldığı zaman kullanılır. Bundan dolayıdır ki birçok Arap erkek isimleri ebu ile teşkil olunurlar. Bu şekildeki kelimeler hakikî isim değil, künyedir. Bununla beraber eserlerde veya daha umumi olarak, günlük hayatta çok kullanılmasına sebebolur.

Mir Eb-ül-fetih ki şah Ekber'e olmuştur vezir
Var yine sana şebih olacağında şüphem
Nabi

EBU DEGAL (ابو دغال) [*Bah.*] Arap gemicileri tarafından direği tekne cesametine nazaran çok uzun olan gemilere verilen addır.

EBUSSUUD EFENDİNİN TORUNU (ابوالسعود افندينك طوروني) [*Hal.*] Sofu, âbit, sâlih yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar devrinde Şeyhislâm olan Ebussuud Efendi bu evsafla temayüz ettiği için sofulukta ileri gidenler hakkında kullanılır olmuştur.

EB-ÜL-HAYR (ابوالخير) [*Coğ.*] Ordu'ya bağlı nahiye merkezi olan yerin adıdır,

EB-ÜL-VAKT (ابوالوقت) [*Sof.*] Vakit ve halin tesiri altında kalmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi insanlar mütelevvin (renkten renge giren) olmazlar; renkten renge girenlere «ibn-il-vakit» denilir.

ECE (اجه) [*Hal.*] Koca, ihtiyar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacı muhaffefidir,

ECEL BEŞİĞİ (اجل بشيكي) [*Mim.*] Minarelerle binaların dış duvarlarının tamiri için yukarı taraftan asma salıncak gibi iplerle asılan ve istenilen yüksekliğe çıkarılıp indirilen

asma iskelenin adıdır. Mecaz yoliyle yüksek salıncak demektir.

ECİR (اجير) [*Huk.*] Kendisini kiraya veren kimse mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-ı Osmani» de: «Nefsini kiralıyan, ücretle çalışan, tutulan ırgat, esir ile ecir'in farkı vardır» suretinde izah olunmuştur.

Ecir; hukuk cihetinden biri ecir-i has, diğeri ecir-i müşterek olmak üzere ikiye ayrılır.

1 — Ecir-i has: yalnız kiralıyana çalışmak üzere tutulan ecir, aylıklı, hizmetçi gibi.

2 — Ecir-i müşterek: kiralıyandan başkası için dahi çalışabilen ecir. Hammal, tellal, terzi gibi.

ECİR-İ HAS (اجير خاص) [*Huk.*] Yalnız kiralıyana çalışmak üzere muayyen bir müddet için tutulan ücretli mânasına gelir bir tâbirdir, hizmetçi gibi.

Ecir-i hassı kiralıyan bir tek kişi olduğu gibi o hükümde olan mütaaddit şahıslar dahi olabilir. Bir köy halkının tuttukları çoban ecir-i has olur. Fakat kendilerinden başkasının hayvanını da otlatmasını tecviz ettikleri surette o çoban ecir-i haslıktan çıkar, ecir-i müşterek olur.

Mecelle hükmüne göre (madde 423) ecir-i hassın ücrete istihkakı icare müddetinde amel için hazır bulunmasiyledir; yoksa bilfiil işlemesi şart değildir. Fakat amelden imtina edemez. Ederse ücrete müstahak olmaz.

Yine Mecelle hükmüne göre (madde 610) ecir-i has emindir. Kendisinin sun'u olmaksızın yahut kendi ameli ile kasıtsız telef olan malı zâmin olmaz.

ECİR-İ MÜŞTEREK (اجير مشترك) [*Huk.*] Kiralıyandan başkası için dahi çalışabilen ücretli mânasına gelir bir tâbirdir. Hamal, terzi gibi.

Mecelle hükmüne göre (madde 424) ecir-i müşterekin ücrete istihkakı amel iledir. Yine Mecelle hükmüne nazaran (madde 611) ecir-i müşterekin kendi taaddisi, ya taksiri olsun gerek olmasın kendisinin fiil ve sun'undan doğan zarar ve hasarı zâmin olur.

ECNEBİ KURUŞU (اجنبي غروشي) [*Mes.*] Riyal yerine kullanılır bir tâbirdir. 1650 - 1656 senelerinde iki ecnebi kuruşu yani riyal bir altına tedavül ediyordu.

ECNEBİ YALDIZ ALTINI (اجنبي يالديز آلتوني) [*Mes.*] Eskiden tedavül eden yabancı altın paralardan birinin adı idi. 1138 senesi rebiülevvelinde (M. 1725) ki tedavül tarifesine göre 375 akçaya geçerdi.

ECRAM (اجرام) [*Ast.*] Ruhsuz olan cisimler mânasına gelir bir tâbirdir. Istılah olarak «ecram-ı semaviyye», «ecram-ı felekiyye» suretlerinde kullanılırdı. Nitekim, «ecramın hareketleri» denilirdi ki bundan yıldızlar gibi ecram-ı semaviyyenin hareketleri kastolunurdu.

Ecram-ı binihaye ile pürdür âsüman
Lâ

ECRAM-İ FELEKİYYE (اجرام فلكيه) [*Ast.*] «Ecram-ı semaviyye» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski heyette sema eflâke ayrıldığından bazı defa ecram-ı semaviyyeye de bu nam verilirdi.

ECRAM-I SEMAVİYYE (اجرام سماويه) [*Ast.*] Gökte, daha doğrusu fezada, sabit veya seyyar olan yıldızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mânada yalnızca «ecram» da kullanılırdı. Bununla beraber «ecram-ı semaviyye» tâbiri «ecsam-ı arziyye» tâbirine mukabil konulmuş idi.

ECR-İ MİSİL (اجر مثل) [*Huk.*] Bir malın kullanılmasından doğan menfaatin para ölçüleriyle takdiri mânasına gelir bir tâbirdir. Kira bedeli tâyin edilmeden bir yerin işgali halinde vasıf, mevki ve kullanma tarzı bakımından o yerin benzerinin kirası ve binaenaleyh ecr-i misli olur. Bigaraz «ehl-i vukuf» un takdir ettikleri ücret de ecr-i misildir.

ECR-İ MÜSEMMA (اجر مسمى) [*Huk.*] Taraflar arasında tâyin olunan ücret mânasına gelir bir tâbirdir. Hizmetçinin iki taraf arasında kararlaşan ücreti; ev, dükkân ve emsalinin mal sahibi ile kiracı arasında kararlaşan kira bedeli bu kabildendir.

ECVEF (اجوف) [*Hal.*] Mecaz yolu ile boş kafalı, beyinsiz, cahil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça; içi boş, koğuk, kof mânalarına gelir.

Görülür ecvef olanlarda gurur u azamet
Maritetperver olan kimsede nahvet mi olur?
Raşit

Kimisi pote-i hâl içre dilin kaletmiş
Kimi ecvef gibi illetzede-i herze derun
Münif

§ [*Sarf.*] Ayn-el-filinde huruf-ı illetten biri olan kelime yerinde kullanılır bir ıstılah olup vavî ve yaî olmak üzere iki türlüdür.

Sâlim eyle kalbini renc-i hasedden Sâbita
Ol sahiha harf-i illet girmesin ecvef gibi
Sâbit

ECZA (اجزا) [*San.*] Kitap parçası, ciltlenmemiş kitap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Arapça parça, kısım mânasına gelen cüz'ün cem'idir. Muallim Naci (Kamus-ı Osmani» sinde (İstanbul, Mürüvvet Matbaası, 1308) «usul, âza, evlât, havadis, vukuat gibi müfret makamında kullanılan cemilerdendir» diyor.

Bül'acep mecmua-i kesret nümadır kâinat
Cümlenin şiraze-i cem'iyet-i eczası bir.
Ârif Hikmet Bey

ECZA ESTİMATÖRÜ (اجزا استیماطوری) [*Mal.*] Hariçten gelen ecza ve ilâçların gümrük idarelerinde tahmin muamelelerini yapan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden gelen eşyanın cins ve nev'ine göre estimatörler vardı. Yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiyatlarını tahmine memur olanlara «manifatura estimatörü», demir, teneke, kalay, tutya, alpaga ve diğer madenî eşyanın fiyatlarını tahmin edenlere «hırdavat estimatörü» kahve, şeker, pirinç gibi şeylere bakanlara «kantariye estimatörü», halı ve seccadelerin fiyatlarını tahmine memur olanlara da «halı estimatörü» adı verilirdi.

ECZA-İ ŞERİFE (اجزای شریفه) [*San.*] Teclit ve tezhip Kur'an, sureler, en'amlar, evrat gibi varak halindeki yazma cüz'lere verilen isimdir. Amme, Tebareke, Kadseme, Vezzariyat surelerine de «Ecza-i şerife» denilir.

EDA (ادا) [*Fık. - Huk.*] Ödemek mânasına gelen bu Arapca kelime fıkıh ıstılâhı olarak ayn-ı vacibi vaktinde ödemektir. Eda üçtür: Kâmil eda, nâfiz eda, kazaya şebih eda.

Kâmil eda — Memurun bihi her türlü meşru evsafı ile beraber ödemektir. Cemaatla namaz kılmak, mağsub malı aynen geri vermek gibi.

Nâfiz eda — Memurun bihi meşru evsafının bazısiyle teslim etmektir. Yalnız olarak namaz kılmak, mutlak bey'ile satılan bir malı ayıplı iken müşteriye teslim etmek gibi.

Kazaya şebih eda — Nevima kazaya benziyen edadır. Namazın evvelinde imama yetişmiş iken hades sadır olarak imamın ferağından sonra namazını bitiren kimsenin fiili gibi. Başkasına ait bir malı satıp sonra o malı sahibinden alarak müşteriye teslim etmek de kazaya şebih bir edadır.

Eda ile kaza, icra, ifa, infaz, tediye, tesviye arasında fark vardır. Eda; aynî vacibi vaktinde ödemek olduğu halde kaza; vacibi vaktinin gayride eda eylemek, icra; mukarrer bir şeyi fiil ve tatbik mevkiine koymak, ifa; vazifeden sayılan bir şeyi yapmak, infaz; bir hükmü icra etmek, tediye; nakten vermek, tesviye; düzeltmek, gidermektir.

Edaye çare mi var şükrünü o ihsanın
Olursa tab'ın eğer bin kasideye medyun
Nef'î

EDAM-ALLAH (ادامالله) [*Hal.*] Allah dâim etsin mânasında kullanılan dua cümlelerinden biridir.

EDA TEZKİRESİ (ادا تذکره‌سی) [*Sar.*] Miri avcıların avladıkları postlu hayvanların postlarını ağalarına teslimleri mukabilinde aldıkları makbuzlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir kanunen yapılması lâzımgelen bir vazifenin görüldüğüne dair verilen kâğıtlar hakkında da kullanılırdı.

EDAY-I HİZMET TEZKİRESİ (ادای خدمت تذکره‌سی) [*Mal.*] Kanunen yapılması lâzım gelen bir vazifenin görüldüğüne dair verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbir idi. Yol yapmak suretiyle mükellefiyetini eda edenlerin (yerine getirenlere) verilen hizmet kâğıdına bu ad verildiği gibi bu kabilden olan hizmetleri görenlere mükellefiyetlerini ifa ettiklerine dair verilen kâğıtlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

§ [*Sar.*] İltizama dahil bulunmıyan dağlarda avlanan vilâyetlerdeki hassa doğancı, şahinci ve atmacacıların vurdukları avların postlarını, her altı ayda bir, teslim ettiklerine dair verilen mühürlü temessüklere de bu ad verilirdi. Buna sadece «eda tezkiresi» de denilirdi.

EDEB (ادب) [*Sof.*] Akıllılık, usluluk, hal ve tavrın, nefsin iyiliği mânalarına gelen bu kelime sofiye ıstılâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Hatanın envaından korunmaya sebep olan şeyi bilmektir. Meşayih lisanında edebten murat kâh edeb-i şeriat, kâh edeb-i hizmet ve kâh edeb-i haktır. Edeb-i şeriat; şeriatın usulünü bilmektir. Edeb-i hizmet; hizmette mubalağa ile beraber görmekte fâni olmaktır. Edeb-i hak; abd için lâzım olanla hak için lâzım olanı bilmektir.

EDDAÎ (الداعی) [*İlm.*] İlmiye mensuplariyle şeyhlerin imzalarının üstüne koydukları bir tâbirdir. Yine bunlar tarafından muhaveratta «dâiniz», «dâileri» gibi tâbirler kullanılırdı. Duacınız demektir. Mülkiyye ve askeriyye mensupları bu makamda «bende», «bende-i dirine», «kulları», «abd-i memlûkleri» gibi tâbirler istimal eylerlerdi. Köleniz mânasını ifade eder. Daha ifrata varılarak «azat kabul etmez köleniz», «bende-i çâker-i kemineleri» denildiği de vâkidi.

Osmanlıların kuvvetli bulundukları zamanlarda yabancı devletler elçileri tarafından yazılan notalarla muharreratta imza üstüne «eddai» tâbirini kullanırlardı. «Başbakanlık arşivi» nde mevcut vesikalarda buna tesadüf olunmaktadır.

EDEB ERENLERE (ادب أرلرى) [*Sof.*] Umumî tâbirlerden idi. «Haşa huzurdan» makamında kullanılırdı.

EDEBHANE (ادبخانه) [*Hal.*] Ayakyolu, hela yerinde kullanılır bir tâbirdir. Caddelerde, sokaklarda belediyelerce yaptırılan küçük abdest bozmağa mahsus yerlere «bevilhane» denir.

EDEBİYAT-I CEDİDE (ادبيات جديده) [*Ed.*] 1311 (1895) yılından 1317 (1901) yılına kadar «Servet-i fünun» mecmuası etrafında toplanan neslin meydana getirdiği edebiyat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Servet-i Fünun edebiyatı» da denilirdi. Tanzimatla başlıyan yenilik hareketini daha büyük bir hızla ileri götüren bu edebiyat Meşrutiyet inkılâbına kadar sürdü ve meşrutiyetten sonra «Fecr-i Âti edebiyatı» adı altında bir değişiklik geçirerek milliyet cereyanlarının ortaya çıkmasiyle işini tamamlamış ve edebiyat tarihi içindeki rolünü yapmış oldu.

Üstat Tahir Olgun edebiyat derslerinde Servet-i fünun edebiyatının doğuşuna ait umumî vaziyeti şöyle izah ediyor: «Teceddüt edebiyatının en feyyaz bir kalem sahibi olan Namık Kemal Bey vefat etmişti. Hâmit Bey Avrupa'da bulunuyordu. Ekrem Bey edebiyat muallimliğinden azledilmiş, Muallim Naci Efendi taltif olunmak suretiyle susturulmuştu. «Malûmat, Mirsat, Hazine-i fünun, Mektep, Servet-i fünun gibi haftalık bir kaç mecmua çıkıyorsa da hepsinin mündericatı sudan ibaretti. Selânik ve İzmir'de de bir iki mecmua neşrediliyor, onların sahifelerinde Cenab Şahabettin ve Halit Ziya imzalı kıymetli yazılar görülüyordu. Recai Zade Ekrem Bey matbuat âlemindeki cereyanları dikkatle takip eder, mecmualarda, yahut kitap şeklinde çıkan edebî yazıları gözden geçirirdi. Binaenaleyh Cenap ve Halit Ziya imzalariyle, Malûmat ve Mirsat mecmualarındaki Mehmet Tevfik ismi nazar-ı dikkatini celbetmişti. Hususiyle Mehmet Tevfik Bey mekteb-i sultanideki talebesinden olduğu için onu pek iyi tanıyordu.

«O sıralarda bir gün muktebes ve abes kelimelerinden kafiye yapılmasına taraftar olmaması dolayısiyle Ekrem Beye hücum edilmiş, o da Servet-i fünun mecmuasiyle bu hücuma mukabelede bulunmuştu.

«Servet-i fünun; Ahmet İhsan Beyin idaresinde çıkan haftalık ve resimli bir mecmua idi. 27 mart 1309 (1893) denberi neşrolunuyordu ki inkılâptan sonra bir aralık (Uyanış) namını aldı. Ekrem Bey 1313 (1895) senesi sonlarında Mehmet Tevfik Beyi o mecmuanın ser muharrirliğine tâyin ettirdi. 1314 (1896) da ise Cenap Şahabettin, Halit Ziya Beyler de Servet-i fününa muharrir oldular. Daha sonra Süleyman Nesip, Hüseyin Siret, Hüseyin Suat, Hüseyin Cahit, Süleyman Nazif, Faik Âli, Ahmet Hikmet, Mehmet Rauf, A. Nadir (Ali Ekrem) H. Nazım (Reşit) ve Celâl Sahir Beyler gibi şair ve nâsirler de toplandılar. (Servet-i fünun aile-i edebiyesi) ni teşkil ettiler. 1317 (1901) tarihine kadar süren neşriyat ile nazımda, nesirde ve hikâyede yeni bir çığır açtılar. Edebiyat tarihinde bu devre (Servet-i fünun edebiyatı) yahut (Edebiyat-ı Cedide) denilir.

«Servet-i fünun teşrinievvel 1317 (1899) tarihinde hükümetçe tatil edildi. Sonra neşrine müsaade olunduysa da edebiyattan bahsedilmemek şartiyle izin verildi. Tatilin sebebi ise Hüseyin Cahit Bey (Edebiyat ve Hukuk) serlevhalı bir makale yazmış, o makalede «fakat bir gün geldi ki 1789 idaresiyle Fransa'da talak teessüs etti» ibaresini yazmak gafletinde bulunmuştu. İşte edebiyat-ı cedide müntesiplerinin susturulması bundandı. 1789 tarihinden yani Fransa büyük ihtilâlinin ima olunmasından hükümet kuşkullanmıştı.

«Servet-i fünun edebiyatı, (Parnasiyen) lerin lisanımızda taklidi demekti. Teceddüt yahut Tanzimat edebiyatcıları yani Şinasi ve muakkipleri Fransız'ların klâsik ve romantik yazılarını okumuşlar, lisanımızda onların benzerlerini vücuda getirmiye çalışmışlardı. Servet-i fünun şair ve muharrirleri ise Garbin daha sonraki eserlerini, hususiyle Parnasiyenlerin kitaplarını mütalâa ettiler ve onlar gibi uslûbun parlak olmasına ehemmiyet verdiler. Ahengin temini ve yeni yeni fikirlerin ifadesi için garip kelimeler, işitilmemiş tâbirler kullandılar. Bundan dolayı da bazılarının târizlerine uğradılar. Kendilerine «dekadan» diyenler oldu. Filvâki Divan ve Tanzimat edebiyatlarına alışmış olanların nazarında bunların yazıları:

Ne tarik-i reviş-i taze, ne vadi-i kadîm

tarzında görülüyor, bazıları anlaşılmaz bir halde olduğu için onlara dekadan damgası vuruluyordu.

«Servet-i Fünun edebiyatına muarız olanların başında Ahmet Mithat Efendi bulunuyor, sadelik taraftarı ve avami bir muharrir olan bu zat, horoz sesi işitmedik kelimeler ve terkipler kullanan Servet-i Fünunculara esip savuruyordu. Fikret'in «Heykel-i Cehalet» unvaniyle yazdığı bir manzume Mithat Efendinin

itirazlarına cevaptı. Cenap Şehabettin Bey de Servet-i Fünun 1314 (1896) de neşredilen Salnamesinde bu bahse dair bir makale yazmış, dekadan kelimesinin Volter'den sonra Fransızcaya giren kelimeler demek olduğunu söyledikten sonra kendilerine iki sene evvel verilen (sembolist) sıfatı gibi geçen sene verilen (dekadan) unvanının da münasebet almıyacağını beyanla «eğer bazılarımızın yazdıkları filânın âsarını, bazılarımızınki falanın yazılarını andırıyorsa bu da yeni, şahsi ve hususi olan bir terbiye-i fikriyemizden münbaistir» demiştir.

«Hüseyin Cahit Bey «Kavgalarım» isimli kitabında ve «dekadanlık Gürültüsü» başlıklı bahiste der ki: «Mektep Risalesinin bidayet-i intişarı zamanlarında Cenap Şahabettin'in şiirleri türlü tezyifat ve şütumu dâvet ettiği sırada «Hazine-i Fünun» muharrirleri ortaya bir «sembolizm» lakırdısı çıkarmışlardı. Fakat bu kelime, temin-i iştihar edememiş, biraz sonra unutulup gitmişti. Nihayet Sabah Gazetesinin Girit muhtacinine bir muavenet maksadiyle neşrettiği bir nüsha-i mahsusada Ahmet Mithat imzasiyle «dekadanlar» serlevhalı bir makale görüldü. Dekadanlık gürültüsü de böyle başladı. Gazetenin bir emr-i hayır için neşredilmiş nüsha-i mahsusa olmak itibariyle her elde gezmesi Ahmet Mithat imzasının ma'rufiyeti «dekadanlık» kelimesinin paydar olmasına sebebiyet verdi. Bahusus Servet-i Fünundaki müceddidîn-i edebe karşı taarruzattan geri kalmıyanlar için bu kelime-i müzeyyifane pek münasibi idi. Memleketimizde ciddî, sahih ve salim bir edebiyatın mukaddimesini teşkil eden hareket-i edebiyye-i ahireyi «dekadanlık» ve erbabını «dekadan» nam-ı umumisi altında topluyorlar, bir kelime ile hepsine birden tecavüz etmiş oluyorlardı.

«Yine Cahit Bey o kitabının başka bir sahifesi de diyor ki: «Bu dekadan kelimesi, büyük biraderi senbolisttten ziyade bir hayata malik oldu. Bilen ve bilmiyene ve bilhassa bilmiyenlere yayıldı. O derecede ki lisanımıza yerleşti; dekadanlık ediyorsun! gibi hitaplar bazı âdi muhaverelerde işitilmiye başladı. Bu hal, Fransada «Parnasiyen» namını alan şuaranın hedef oldukları itirazat ve tahkikatı aklımıza getiriyor. Parnas meslek-i edebiyyesi yeni zuhûra başladığı zaman bu meslek mensubînine verilen «parnasiyen» unvanı, adeta bir hitab-ı tahkir olmuştu. Birisiyle kavga eden bir arabacının karşısındakine: «Hadi oradan, parnasiyen» dediği işitilmiştir. Bizde iş o mertebeye gemedi ise de cühelâ nezdinde gelmesine de çok kalmadı.»

«Evet o sıralarda dekadanlık aleyhine nazmen ve nesren atılıp tutuluyordu. Meselâ Hazine-i Fünun Mecmuasında muharrir olan Mehmet Celâl Bey:

Siz gittiniz ey şanlı hünerverleri dehrin
Bizler hezeyanlar, dekadanlardan usandık.
Göçtü edebiyat-ı zekâ perveri dehrin
«Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık?»
Başlar edebiyat-ı cedide... mütehayyir
Hattâ gözü baygın ve yüzü hayli müşemmes
Bir hasta kızın veçhine benzer... müteessir
Mor nemeli, al cilveli, hem tirşe bir ses?
Kumral başının üstüne çıkmış ve kulaklar
Mai saçının lerzişine müncezip olmuş
Al buseyi görmüş ne tuhaf tirşe dudaklar
Bak fındığı kirpikleri görmüş de tutulmuş?
Saat-i semenfamı çalar havf-i siyahın
Bir lerze-i ebyazla olur ruha mukarin
Bir kahkahanın, gamgamanın lerzişi âhın
Var mı burada faidesi? ah ne mümkün?
Başlar edebiyat-ı cedide... müteverrim
Elbet ona bir çare bulurlar dekadanlar
En sonra görürler de acırlar: mütebessim
Bir hiss-i samimi ile derler top atanlar..
Mai emelin mor sesi gelsin mi vücuda?
«Divanece sözler mi demektir edebiyat»
Fikr-i hezeyan müncezip oldukça suuda
«âsar-ı tarakki diyoruz biz buna, heyhat»

manzumesiyle gûya ede iyat-ı cedidenin uslûbunu taklit ile o uslûbun sahiplerini tezyif etmek istemişti. Hattâ «dekadan» kelimesinin «tek atan» yahut «dek atan» kelimelerinden bozma olduğunu yazanlar zuhûr eylemişti. Nihayet bu muhacemelerin şiddeti azaldı ve zafer meydanı Servet-i Fünun edebiyatçılarına kaldı.

«Edebiyat-ı cedide erbabının uslûba ehemmiyet verdiklerini ve bazı garip kelime ve tâbir kullandıklarını biraz evvel söylemiştim. Bunlar, kafiye zencirini gevşettiler. Kelimelerin yazılışını değil, söylenişini nazar-ı dikkate aldılar. Meselâ «sen» ile «bilsen» i «ben» ile «kalben» kelimelerinden kafiye yaptılar. Halbuki eskilerce bu yolda takfiye kusurlu idi. Onlar söylenişten ziyade yazılışa ehemmiyet verirlerdi. Meselâ Namık Kemal'in:

Gül değil, arkasında kanlı kefen — —
Sen misin sen misin garip vatan

beytinde olduğu gibi «kefen» ile «vatan» ı takfiye ederlerdi.

«Edebiyat-ı cedideciler, müstazat manzumeler de yazarlar. Vâkıa divan edebiyatında da müstezat vardı. Fakat zıyadeleri muayyen bir şekilde kullanılırdı. Yeni şairler, ziyadelerin

ilâvesinde o muayyen şekle uymadılar. Her mısraın değil, sözün icap ettiği mısraın sonuna ziyadeyi yapıştırdılar.

«Keza muhtelif vezinli mütaaddit parçalardan müteşekkil manzumeler yazdılar. Divan şairleri de bunu yaparlardı. Amma Mesnevi şeklinde yazılmış manzumelerde gazeller ilâve etmek suretiyle icra ederlerdi. Abdülhak Hâmit Bey ise manzum bir piyesindeki şahısların her birine ayrı bir vezinden söz söyletmişti.

«Keza divan edebiyatında bir fikir, bir beyitte, pek pek bir kıt'ada ifade edilirdi. Servet-i Fünun edebiyatında ise buna da ehemmiyet verilmedi. Muhaverenin nazma tatbiki diye ulama yazılar yazıldı. Hattâ Tevfik Fikret Beyin yazılarında olduğu gibi sekiz, on mısralık cümleler yaptılar. sözü mısraın sununda değil, ortasında bitirdiler. Bazı mısralara da atıf vaviyle başladılar.

«Hülâsa edelim: Kafiyede müsamahakârlık, müstezatları rasgele kullanma, muhtelif vezinli parçalardan manzume yazılması, bir fikrin sekiz on mısrala ifade olunması bazı mısralara atıf vaviyle başlanılması Servet-i Fünuncuların yaptıklarındandır.»

Hayatı ve tabiatı birtakım dar çerçevelere sığdırmak istiyen şarkçı ve şekilci bir edebiyat olan divan ebebiyatı arıuzun sürükleyici akışı içinde bağdaşarak güzelliği, biribirine çarpan hecelerin ahenginde arıyor, muvaffakıyet sırrını da ilham kaynağının, teşbih ve istiarelerin gücünde telâkki ediyordu. Binleri aşan divanları dolduran siir örneklerinin yeknesaklığı ile beraber içlerinde çok parlakları da bulunan bu edebiyatın güçlüğünü gören ve garp lisanı öğrenen birtakım gençler yüzlerini şarktan garba çevirerek tahassüs tarzlarını oradan almayı gaye bildiler. Ancak bunlar yeniliği yalnız fikirde görüyor, lisanda ise iğreti kıyafetleri ve ağdalı uslûplariyle halkın duygu ve düşüncesine yabancı kalıyorlardı. 1908 temmuz inkılâbını takip eden günlerde meydana çıkan «Fecr-i âti» edebiyatı da bunun söuük bir devamından başka bir şey olamaz.

Edebiyat-ı cedideciler için bunun bir zaruret olduğunu ileri süren kıymetli Edebiyat Tarihi profesörü Ali Canip (Hayat, s. 128) şu mutalâayı dermiyan eyliyor: «Servet-i Fünun» edebiyatı böyle bir zamanda meydana çıkmıştı ki siyasi hayatımız da asrileşmenin ilk şuurlu adımı olan tanzimat hareketine başlanalı 60 sene olmuş, Türkler başlarından kavukları, sırtlarından kürkleri çıkarmışlar, yeni mektepler açmışlar, nizamî mahkemeler kurmuşlar, hülâsa içtimaî yaşayış itibariyle dedelerinden hayli ayrılmışlardı. Fakat dikkat edince görülüyordu ki o devir esnasında maziye ait müesseselerde yok olmuş değildi. Yeni mektebin yanında eski medrese, nizami mahkemenin yanında şer'î mahkeme duruyordu: nitekim edebiyat-ı cedidenin iktibas ettiği garp tekniği yanında şark edebiyatının malı olan terkipli lisan duruyordu ve Servet-i Fünuncular bu şark zevkının en kuvvetli unsurlarından halâs olmadılar, onunla muvaffakıyetlerini tarsine çalıştılar ki bu temayülün en bariz mahzurlarını Halit ziya beyin eserlerinde buluruz.

«Muhakkak olan bir şey varsa tabiat atlamıyor, ilerliyor: Edebiyat-ı cedidecileri muahaze edemeyiz, Şinasi ile başlıyan asrileşmek temayülünde onlar da mühim bir merhaledirler.»

EDES (ادس) [*Çoğ.*] Urfa'nın Müslümanlar tarafından zaptından evvelki ismi idi. Makedonyalılar Büyük İskender'in kumandası ile Asya'yı fethettikleri zaman idare merkezlerine benzettiklerinden bu adı vermişlerdi. Rum'elinde Selânik vilâyeti mülhakatından olan Vodina'nın eski adı da Edes'di. Buna Edesa da denilirdi.

EDHEM (ادهم) [*Hal.*] Arapça karadonlu ve yağız at mânasına gelir bir kelimedir. Beyaz ve kırdonlu ata da «eşheb» denir.

Edhem-i iclâlına bir raht-i simin kehkeşan
Eşheb-i ikbaline bir lâl'i zerrin âfitab
Nef'i

EDHEM-İ TAÇ (ادهمی تاج) [*Sof.*] Dört terkli bir nevi tac adıdır. Eski edebiyatta «tac-ı Ethem» tâbirine tesadüf edilir ki istiğnanın timsalidir. (İbrahim Ethem) in tâç ve tahtı terketmesinden kinayedir.

Şah-ı aşkım âlem-i mâna müsellemdir bana
Sernigûn peymane-i cem taç-i Ethem'dir bana
Nef'i

EDHEMİYYE (ادهمیه) [*Sof.*] Şeyh Ebi İshak İbrahim Bin Edhem Bin Süleyman Bin Mansur-ül-Belhî tarafından tesis olunan tarikatın adı idi. Tarikat, «efkârın def'i, masıva-ullahın terki, ağyar muhabbetinin ref'i» esasına müstenitti. Bu esaslar aşağıdaki manzumede beyan olunmaktadır:

Edhemîler gör ki bir hoş fırkadır
Kasdları her demde mahv-u garkadır
Bunlara üç nesnedir asl-ı usul
Bu üçile buldular bil hakka yol
Def-i efkâr ile selb-i mâsıvâ
Haktan artık kalmıya dilde hevâ
Bu dürür bunlarda âyin u usul
Edhemîlerde budur Hakka vusul

EDİK (ادیك) [*Kıy.*] Sefere gidilirken «çedik» üzerine giyilen «çizme» nin öteki ismi idi. «çekme» de denilirdi.

EDİLLE-İ ASLİYE (ادلهٔ اصلیه) [*Fık.*] Fıkıh ilminin dayandığı delilleri teşkil eden kitap, sünnet, icma-i ümmet ve kıyas-ı fukaha hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «edille-i şer'iye», «edille-i erbaa» tâbirleri de istimal olunur. Kitaba ve sünnet ile icmaa «usul-u mutlaka» denir. Kıyas; bir cihetten asıl olup evvelki üç delile nazaran fer'idir, ve bunlardan çıkarılan illete dayanır.

Örf, âdet, teamül, istishab, ıstılah ve diğer tâbirle maslahat-ı mürsele ve kavaid-i külliye gibi deliller kitap, sünnet, icma ve kıyasdan birine râcidir.

EDİLLE-İ ERBAA (ادلهٔ اربعه) [*Fık.*] Fıkıh ilminin dayandığı dört delil hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Edille-i asliye», «edille-i şer'iye» de denilen bu dört delil şunlardır: Kitap, sünnet, icma-ı ümmet, kıyas-ı fukaha. Bu dört delilden kitap ile sünnete asliye, kitap, sünnet ve icmaa da «usul-u mutlaka» denir. Kıyas bir cihetten asl olup evvelki üç delile nazaran fer'i dir, ve bunlardan çıkarılan illete dayanır.

EDİLLE-İ ŞER'İYE (ادلهٔ شرعیه) [*Fık*] Şer'i hükümleri çıkarmaya yarayan yollar mânasına gelen bir tâbirdir. «Delil» in cem'i olan edille «Kamus-u Osmani» de kılavuz mânasına olan ve onunla diğer şeyin vücuduna, vukuuna istidlâl olunan «suretinde izah edilmiştir. Şer'i hükümlere mûsil olan aslî edille 4 dür: Kitab, sünnet, icma', kıyas. Kitap; Kur'an demek olup bütün şer'i delillerin müstenididir. Sünnet «Peygamberin siretleri ve fiilleridir. İcma' fakihlerin dinî emirde ittifak etmeleri demektir. Kıyas; bir şeyi diğer şeyle takdir eylemek demektir.

EDİLLE-İ TÂLİYE (ادلهٔ تالیه) [*Fık.*] Fıkıh ilminin dayandığı ikinci derecedeki deliller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar da örf, âdet, teamül, istishab, asl ve amel, maslahat-ı mürsile, kaide-i külliye, âsar-ı sahabe gibi dellillerdir. Tâli denmesi müstakil olmayıp edille-i asliyeyi teşkil eden kitap, sünnet, icma-ı ümmet ve kıyas-ı fukahaya râci olmak itibaridir.

EDİRNEKÂRİ (ادرنه کاری) [*San.*] Edirne'de tahta üzerine boya ile yapılan tezyinî sanatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Edirne işi» de denilen bu şeyler saatler, çekmeceler, sandıklar, dolap kapılarından başka kapılar, tavanlar ve daha başka şeylerdi, Hicrî sekizinci (milâdi on dördüncü asırdan başlıyarak devam edegelen bu güzel şeylerin boyaları çok sağlam ve işleme tarzları çok ustalıklı idi.

Edirne yapılan ciltlere de bu ad verilirdi. Bu ciltlerin üzerinde renkli nakış ve tasvirler bulunur. Bunlara «lake» ve «ruganî» de denilirdi. Altın ve boya ile yapılan nakış ve tasvirlerin üzerine rugan dahi denilen vernik çekilirdi.

EDİRNE KIRMIZISI (ادرنه قرمزیسی) [*San.*] Al renk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Türk kırmızısı» da denir.

EDİRNE OCAĞI (ادرنه اوجاغی) [*Ask.*] Edirne'deki yeniçeri teşkilâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Edirne'de muntazam yeniçeri odaları ve kalesinde ağakapısı vardı. Başka yerlerde de ocak mevcuttu. Fakat İstanbul'dan sonra en kuvvetli ocak Edirne ocağı idi.

ED'İYE-İ HAYRİYE (ادعیهٔ خیریه) [*Hal.*] Hayırlı dua mânasına gelir bir tâbirbir. Arapça bir kelime olan ed'iye; duanın cem'idir.

ED'İYE'İ ME'SÛRE (ادعیهٔ ماثوره) [*Sof.*] Eserde yani hadiste geçen dualar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadis kitaplarından sahih rivayetlerle tahric edilmiş ve ananelerle zât-i Risalete müntehi olup eshabla dindarlar tarafından müdavemet olunmuş ulan ed'iyeden «Yarabbi faide vermiyen ilimden, Allah korkusu ile muhat bulunmıyan kalpten, kanaatten beri olan nefisten, kabule şayan olmıyan duadan ve bu dört şeyden sana istiaze ve iltica ederim» mânasın gelen bir örnek:

« اللهم انی اعوذ بك من علم لاینفع ومن قلب لایخشع ومن نفسی لاتشبع ومن دعاء لایسمع، اللهم انی اعوذ بك من هؤلاء الاربع »

Bunlara «evrad» da denilirdi.

EFENDİ (افندی) [*Ida., Hal.*] Okuyup yazması olanlara unvan olarak verilen bir tâbirdir. Sahip, seyyit, çelebi, hoca, molla, okumuş mânalarında kullanılırdı. Bu tâbir için Orhan F. Köprülü (İslâm Ansiklopedisi Efendi maddesi) şu tafsilâtı vermiştir: «Rum aqevtns. eski Yunan avqévtns», Bizans Rumcasından Türkçeye geçmiş olan bu kelime XIII. - XV. asırda Anadolu'dan bahseden, İbn-i Batuta Seyehatname'si ve Eflâkî Menakıbi gibi, eserlerde Rumca aslına tamamiyle uygun bir şekilde kullanılmıştır. Meselâ Kastamoni emîrinin kardeşine efendi unvanı verildiği gibi (İbn-i Batuta, Trc. Şerif-

paşa, I, 353), Mevlâna'nın kızı Melike hatuna da daha ziyade «Efendimizin kızı» mânasında olmak üzere, efendi - poulo deniliyordu (bk. Cl. Huart, Les Saints des derviches tourneurs, Paris, 1922, II, 429). Mehmet II., Galata ahalisine verdiği meşhur Rumca fermanda; kendisi için efendi unvanını kullanmıştır (J. v. Hammer, Historia, II, 523; N. Iorga, Bsbar, II, Nr. 12-13).

«Efendi tâbiri daha Selçuklûlar zamanında kullanılmıya başlamış olmakla beraber, en ziyade Osmanlılur arasında ve XV. asrın yarısından sonra tahsil ve terbiye görmüş kimselere mahsus bir lâkap olarak kullanılmıştır ve yavaş yavaş çelebi (b. bk,) kelimesinin yerini almıştır Devletin yüksek memurlarından bazılarına efendi unvanı verilmesi âdetti. (Msl. İstanbul Kadısına; İstanbul Efendisi, ve Reis-ül-küttaba; Reis Efendi) denilirdi. XIX. asrın yarısından sunra bu unvan daha geniş bir surette istimal edilir olmuştur. Şehzadelere resmen efendi denilmesi bu devirde başlar, Padişahlar hakkında efendimiz şekli kullanılırdı. Bu şeklin halk arasında ekseriya Peygamber için de kullanıldığı görülür (Peygamber efendimiz). Padişah zevceleri hakkında «kadın efendi» unvanının kullanılması ve hanım (b. bk.) unvanı ile birlikte, bey efendi ve hanım efendi şekilleri de daha ziyade bu devirde görülür. Şeyhülislâmlara efendi unvanı verildiği gibi, Hıristiyan din büyüklerine de efendi denilmiştir. Balâya kadar rütbe sahibi olanlara efendi unvanı verildiği (fakat sonraları teamül suretiyle daha ziyade bey unvanı kullanılmıştır). Orduda binbaşıya kadar olan rütbe sahiplerine resmen efendi unvanı verilirdi. Tanzimat'tan sonra efendi unvanı, resmî muamelâtta yalnız okur yazarlara ve mektep talebelerine tahsis edildiği için, alaylı zâbitlerden okuma yazma bilmiyen mülâzım ve yüzbaşılara ağa denilirdi. Bugün de halk arasında umumiyetle tahsil ve terbiye görmüş olanlara efendi denilmesi âdet olduğu gibi, mevki ve rütbesi ne olursa olsun, terbiyeli ve çelebi adam mânasında olmak üzere, medih maksadında efendiden adam tâbiri de kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde yayılmış olan efendi tâbiri Mısır'da, halk arasında, hassaten Hidivden bahsedilirken, efendinâ (efendimiz) şeklinde kullanılırdı.

«Efendi tâbiri, cenup Türklerinden şimal Türklerine de geçmiş olup. isimlerin sonunda, umumiyetle hürmet tâbiri olmak üzere bey yerine kullanılmaktadır.

«Efendi tâbirinin, ağa, bey ve paşa tâbirleri ile birlikte, resmî unvan olarak, devlet ile ferdlerin münasebetine ait işlerde kullanılması 26 teşrin II. 1934 tarihli ve 5290 numarrlı kanun ile ilga edilmiştir.»

Şehzadelere «bey», yahut «paşa» denilmez, «efendi» denilirdi. Resmî elkapta da «devletlû beyim hazretleri» değil, «devletlû efendim hazretleri» yazılırdı. Mânen, yahut maddeten yüksek mertebede bulunanlara vicahen ve gıyaben «efendimiz» denilirdi. Himmetli, mürüvvetli, keremli, hayırhah, âlicenap insanlar «efendi adamdır» diye tavsif ve takdir olunurdu. Bundan başka okuyup yazması olmıyan biri okuma yazma öğrendikten sonra «efendi» unvanını alırdı.

Efendi tâbirinin kullanılma tarzının bir aralık münakaşayı mucip olduğu meşhur Şeyhülislâm Ebussuut Efendinin şu fetvasından anlaşılıyor:

«Efendi tâbiri Türkî söz müdür ve mânası ne demektir? Zeyd efendi demek kâfirane bir sözdür. Vakit olur ki efendi Allah'a da derler, böyle diyen kâfir olur dese Zeyd'e ne lâzım olur? beyan buyurup mesap oluna.

«Elcevap, Allahü a'lem. Efendi lâfzı Türkî lûgat ile kefere lûgati müşterektir. Sabun gibi. Mânası kulun ve cariyenin mâliki demektir. Gayri nesnenin mâlikine efendi denmez. Haktaalâ hazretine efendi demek hatadır. Esmaullah-ı tevkifiyedir. İzin-i şer'î olmıyıcak ıtlak olunmaz.

Ketebehu Ebussuud-ül-hakir
afa anhü

Gönül yıkmak harap etmekle birdir beyt-i mamuru
Veli yapmak hezaran Kâbe bünyad etmeden yeydir
Kul etmek lûtf ü ihsan ile dünyada bir âzarı
Efendil nice yüz bin abd âzad etmeden yeydir
İbn-l Kemal

Şu beygir seni zeyn-i cahtan düşürür
Efendi sonra mecaliste söylenir semerin
Sâbit

Efendi ne isterse etmek gerek
Kuluz biz düşer mi sual eylmek
Izzet Molla

EFENDİ BİÇİMİ (افندی بچیمی) [*Kıy.*] Fes Kalıplarından birinin adıdır. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan 16 numaraya kadar yapılmakta idi. Sonraları kullanılmıyan «dar beyoğlu» iki numaralı olup nevileri arasında «Hamidiye», «büyük hamidiye», «Aziziye», «tam zuhaf», «efendi biçimi», «İzmir biçimi» namlarında şekilleri vardı. Bu kalıba çekilmiş olan fese «efendivari» denilirdi.

EFENDİ DÂİMİZ (افندی داعیمز) [*İlm.*] Padişahlar tarafından şeyhülislâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatt-ı hümayunlarda görülen «efendi dâimizle bilmüşavere tanzim ve icrasına mübaderet edesin» ibaresindeki «efendi dâimiz» şeyhülislâm demektir.

EFENDİ DAİRESİ (افندی دائرەسی) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «efendi kapısı» dahi denilirdi. Yazı işlerini görenlere de «efendi dairesi kâtipleri» adı verilirdi.

EFENDİ DAİRESİ KÂTİPLERİ (افندی دائرەسی کاتبلری) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesinde yazı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evvelce onbeş iken sonraları kırka ve 17 nci asır başlarında yetmiş ve hattâ seksene kadar çıkarılmıştır.

EFENDİ KAPISI (افندی قپوسی) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesine verilen unvandır. Yeniçeri kâtibine «yeniçeri efendisi» de denildiği için dairesine efendi kapısı ismi verilmişti. Yeniçeri kâtibi «kütük» ve «esame» denilen ana defterini bizzat tutmakla mükellefti. Buna kimse kalem karıştıramazdı. Kalem heyeti ancak maaş defterlerinin tanziminde ve yazıya müteallik işlerde kendisine yardım ederlerdi. Ulûfe defterleri üç ayda bir hazırlanırdı. Geçen üç aya ait olanları orada saklanır, daha eski olanlar ise dış hazinede muhafaza edilirdi.

§ [*Hal.*] Âzadedilmiş kul ve cariyelerin eski sahiplerinin evleri yerinde kullanılır bir tâbirdi. Büyük adamların evleri hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

EFENDİ KAPISI ŞAKİRTLERİ (افندی قپوسی شاکردلری) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesindeki yazıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri kâtibine «yeniçeri efendisi» de denildiği için dairesine «efendi kapısı», yazıcılara da «efendi kapısı şakirtleri» denilirdi. Şakirtler yazı işlerine yardım ederler, fakat «kütük» ve «esame» denilen ana defterini yeniçeri kâtibi bizzat tutmakla mükellef olduğu için ona kalem karıştıramazlardı.

EFENDİLER (افندیلر) [*Sar.*] Hazinei hümayunda yazı işlerinde istihdam olunan dört yazıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okuyup yazanlara efendi denilmeğe başlayınca okuyup yazma bilenler hakkında efendiler suretinde cemilendirilerek kullanılmıştır.

EFENDİLER GÖTÜRSÜN (افندیلر گوتورسون) [*Hal.*] Beddua yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cenazeni hocalar alsın götürsün demekti. Eskiden «efendiler» deyince «âlimler» murat olunurdu. Halk hürmet eseri olarak «hocalar» gibi tâbir kullanmazlardı. Hanım darıldığı vakit hiddetli hiddetli çağırdığı hizmetçi kızın «efendim» demesine cevaben «efendiler götürsün» derdi. «Öl de senden kurtulayım» demek olur.

EFENDİVARİ (افندی واری) [*Kıy*] «Efendi biçimi» denilen kalıpta kalıplanan fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan 16 numaraya kadardı.

EFLÂK (افلاك) [*Ast.*] Sema, gök mânasına gelir bir tâbirdir. Eflâk arzı sabit ve semavî ecramı onun etrafında devren müteharrik farzeden kudemaya nazaran ulvi ecramın medarlarını hâmil olan gök tabakalarından ibaretti. Ancak eski müneccimler, bu tabakaların sulb ve fakat gayet şeffaf bir maddeden mamûl bulunduğuna zahip olmuşlar idi. Kudema indinde arzın etrafında devreden seyyareler sırasiyle Kamer, Utarid, Zühre, Şems, Merih, Müşteri, Zuhal'den ibaret olmakla bunlardan her birinin medarını havi bir felek tasavvur edilmiş ve hepsine birden «eflâk-i seb'a» namı verilmişti. Arapça bir kelime olan eflâk; baht, kader mânalarına kullanılan «felek» in de cem'idir.

Şânında buyurdu Hâlik-ı pâk
Levlâke lema halâkt-ül-eflâk
Lâ

EFLÂK-İ SEB'A (افلاك سبعه) [*Ast.*] Yedi felek mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak yedi sıfat demektir. Onlar da şunlardır: Hayat, ilim, kudret, iradet, semi, basar, kelâm. Bunlara «ummehat-ı esma» da denilir.

EFRAD (افراد) [*Sof.*] Arapça tek. eşi bulunmıyan mânasına gelen ferd'in cem'i olan efrad, sofiye ıstılahı olarak mertebelerden birinin adıdır. Hususi kütüphanemde tasavvufa ait yazma bir mecmuada «tabaka-i efrad ve tarif-i ahvalihim» başlığı altında şu izahat vardır: «Efrad taife-i celilesinin dahi muayyen adedi olmayıp ancak bazı mükâşifin indinde iki, üç ve daha ziyade olabilir. Min kibel-ir-rahman memur bulundukları mukaddes hizmetleri icrada oldukları mervi ve hazret-i Hızır ile «Murteza, Abdullah ibn-i Abbas» bu zümre-i celileden idiler. Lâkin Cenab-ı murteza hilâfetleri zamanında hulefay-ı selâse gibi kutbiyyet-i kübra mertebesine nail oldular.»

EFRAD-I MÜSTEBDELF (افراد مستبدله) [*Ask.*] Muvazzaf askerlik hizmetini bitirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası istibdal edilen efrad demektir. Efrad; tek, yalnız, bir

adam mânalarına gelen ferd'in cem'i olduğu gibi istibdal de değiştirmek, dağiştirilmektir. Askerlik ıstılahı olarak ise muvazzaf müddeti bitirip memleketlerine gönderilmeleri lâzım geled neferlerin askerlik silkinden çıkarılarak yerlerine yeni efradın konulması demektir. Askerlik hizmetlerini gördüklerine dair verilen kâğıtlara da «istibdal tezkeresi» denilirdi.

EFRAD-I REDİFE (افراد ردیفه) [*Ask.*] Eski aşkerlik teşkilâtında «redif» adı verilen askerlik sınıfında bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan redif; birinin ardı sıra giden, arkadan gelen demektir. Askerlikte redif, nizamiye hizmetinden sonra geldiği için bu ad verilmiştir. Eskiden askerlik nizamiye, redif ve mustahfız olmak üzere üç kısımdı. Muvazzaf dahi denilen nizamiye hizmetini görenler redif, ondan sonra da mustahfıza nakledilirler, hizmet yaşlarını dolduranlar ise ihraç olunurlarei.

EFSAR DUZÂN-I HASSA (افسار دوزان خاصه) [*Sar.*] Saray atlarının yularlarını yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efsar; Farsça yulardır. Düzân da dikmek mânasına gelen duhten mastarından diker demektir. Tabirin mânası hassa yular yapıcısı olmuş olur.

Takti ol dâver-i cemmaze suvar
Serine üştür-i çarhın efsar
Hakanî

EFSUN (افسون) [*Mit.*] Sihir, büyü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime halk ağzında Afsun şeklinde kullanılır. Hüseyin Kâzım Beyin lûgatinde «göz boyamak için okunan ve yazılan azaim, sihir, büyü, mecazen mekr, hile, dek» suretinde izah edilmiştir. Füsun şeklinde de kullanılırdı. Bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Efsun maddesi) nde şu tafsilât vardır: «Afsan kelimesinin başka bir şekli olup, afsaniden mastarından muştaktır. (Kars. Feza, Fesay. Fasayiden, b. v.) kelimenin kökü su'dur. Bugün afsun kelimesi Farsça da bilhassa zehirli hayvanların sokmalarına karşı yapılan «şerbet» mânasını taşımaktadır. Gûya kendilerinde yapılanları akreplar, B. V. uyuşturma kudreti bulunan bazı dervişler bunların zehirlerine karşı olan muafiyetlerini münasip bir bedel mukabilinde başkalarına nakledebilirler. Bu maksatla ekseriya vücudun muayyen bir uzvu afsunlanır; meselâ, sağ veya sol el. Artık o elle bu kabil hayvanların tehlikesizce tutulabileceğine inanırlar. Polak, Persien, 1, 348.»

Şöyle bihûş u harap eyledi efsanz-i gam
Aklımız başımıza gelmiye efsunlar ile
Baki

Güzel tasvir edersin hatt ü hal-i dilberi amma
Füsun ü şiveye geldikte ey Behzat neylersin?
Şeyhislâm Behai

EFVAH-I NARİYE (افواه ناریه) [*Top.*] Tabanca, tüfek, top ve bu cinsten olan silâhlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efvah; Arapça bir kelime olup ağız demek olan fuh ve fem'in cem'idir. Nar da yine Arapça ateş demektir. Şu halde tâbirin mânası ateşli ağız olmuş olur. Türkçesi ateşli silâh demektir.

EHAD (احد) [*Sof.*] Birlik, teklik mânasına gelen bu kelime sıfat ve esma ve gaypta taaddüdün intifası muteber olmak üzere İsm-i Zatten ibarettir: Taayyünat-ı ehadiyede ki itibar, isakt ve ispat nazara alınmıyarak min haysü hiye hiye'dir.

EHADİYYET (احدیت) [*Sof.*] Birlik, teklik mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Ol şeydir ki bir şey'e nispeti olmadığı gibi diğer bir şey'in de ona nispeti tasavvur olunamaz. Ehadiyyet makamı sair sıfat gibi aynı zat-ı yegânedir. Zira akıl ve lisan ile mahiyeti vasfa gelmez ve zevk-ı marifet-i vicdan ile hakikati işaret olunmaz ve (لایحیطون به علما) ayeti hükmünce künh-i zat-ı hak ve gayb-ı hüviyyet-i mutlaka kimsenin mefhumu ve meşhud ve malûmu değildir.

«Zî» ilâvesiyle sıfat-ı İlâhiyeden» olur.

Birdir dedi âşinay-ı vahdet
Mevc-i ehadiyyet ü Ahmediyyet.
Şeyh Galip

EHADİYYET-ÜL-AYN (احدیت العین) [*Sof.*] Görünüş birliği mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak ıtlakdan, esmadan müstağni olan şeklinde izah olunmaktadır. Cem-ül-cem' dahi denen ehadiyet-ül-ayn Hakkın halktan ve esmasından gınası haysiyetiyle irad olunur.

EHADİYYET-ÜL-CEM' (احدیت الجمع) [*Sof.*] Birlikte çokluk mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Kendinde kesret münafi olmıyan şey. Meselâ bir yer zikrolundukta o yerde birtakım şey bulunmakta beis olmadığı gibi. Yine sofiyeye göre ehadiyyet-ül-cem' sıfat ve esmayı ne ıskat ve ne de ispat etmeksizin ve esma hazret-i vâhidiyyede münderiç olmak haysiyetiyle ve min hays-i hiye hiye itibar olunan şeydir.

EHADİYYET-ÜL-KESRET (احدیت الکثرة) [*Sof.*] Kesretin ehadiyyeti, bunun mânası kendisinde kesret-i nisbiyye taakkul olunan vâhid demektir. Buna makam-ı cem', ehadiyyet-ül-cem' dahi derler.

EHDELİYYE (اهدليه) [*Sof.*] Esseyyid Hasan Aliy ül-Ehdeli tarafından tesis olunan tarikatin adı idi. Ehdel, mukarriplerin ednası demektir.

EHL-İ AHİRET (اهل آخرت) [*Sof.*] Ahiret adamı, dünyadan ziyade ahiret işleriyle meşgul insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dünyaya fazla bağlılık gösterenlere «ehl-i dünya» denilirdi.

EHL-İ BEYT (اهل بيت) [*Sof.*] Hazret-i Peygamberin mütaallikatı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Ehl-i beyt-i Resulullah» suretinde de kullanılırdı. Bunlar da Fatıma, Ali, Hasan ve Hüseyın'di. Bu tâbir; büyük adamların mütaallikatı hakkında istimal olunurdu.

Ehl-i beytin fırkasından sayılır Selman olur
Fuzulî

EHL-İ DİVAN (اهل ديوان) [*İda.*] Divan-ı hümayuna iştirak eden devlet memurları hakkıadd kullanılır bir tâbirdir. Divan ehli demekti. Sadrazam, ikinci, üçüncü, dördüncü vezirler şeyhülislâm, kazaskerler, defterdar, yeniçeri, ağası, devlet erkânının daha birkaçı bu cümledendi. Tanzimat'tan sonra divan tâbiri kaldırılarak onun yerine «heyet-i vükelâ» kaim olmuştu.

Güruh-i ehl-i divana bakıp divaneveş ben de
Tedarik eyledim (erkân) (üst) (raht)-ı divani
Libas-ı müstaar âsa yine tüccara reddettim
Zaman-ı nakz-ı kiymetle çeküp enva-ı hüsrani
Sümbülzade Vehbi

EHL-İ DÜNYA (اهل دنيا) [*Sof.*] Dünya adamı, ahiret işlerine karşı alâkasızlık gösteren insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dünyadan ziyade ahiret işlerine bağlılık gösterenlere «ehl-i ahiret» denilirdi.

EHL-İ HEVA (اهل هوا) [*Kelâm*] Ehl-i sünnet mezhebinin gayrı mezheplere sâlik olanlar hakkında kllanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası nefs arzuları demektir.

EHL-İ HAK (اهل حق) [*Sof.*] Allah adamı mânasına gelir bir tâbirdir. Hurufilerce kullanılan bu tâbir en ziyade garbî İranda yayılmış bir mezhebin de adıdır, Bâtınî olan bu mezhebin ulûhiyyetin tecellileri esasına dayanan efsaneleri vardır. Bu efsaneler «külliyyat-ı serencam» ismini taşır.

EHL-İ HAKİKAT (اهل حقيقت) [*Sof.*] Hakikat ehli, doğru yol adamı mânasına gelir bir tâbirdir.

EHL-İ HAL (اهل حال) [*Sof.*] İlâhî tecellilere mazhar olanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hakikat ehli demektir.

Sözün dinle kelâm-i ehl-i hali gayre benzetme
Bilirsin vâiza çok fark vardır kalden kale
Şeyhislâm Yahya

EHL-İ HİBRE (اهل خبره) [*Huk.*] Bir madde, bir şey hakkında hususi ve etrafı malûmatı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «ehl-i vukuf» tâbiri de kullanılırdı. Şimdi bunun yerine «bilir kişi» kullanılmaktadır.

EHL-İ HİREF (اهل حرف) [*San.*] Sanat sahibi, esnaf demektir. Hiref; rızka, geçinmiye yarıyan sanat, amel, kâr mânasına gelen Arapça hirfet'in cem'idir. Eski vesikalarda yine bu mânaya gelen «erbab-ı hiref» geçer.

EHL-İ KAL (اهل قال) [*Sof.*] İlâhî hakikatlerden haberdar olmıyanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bununla şeriat ehli kasdolunur.

Emrah-i ceht eyle kali hal eyle
Kal ehli olandan infisal eyle
Emrah

EHL-İ KIBLE (اهل قبله) [*Fık.*] Müslüman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası kıble sahibidir.

EHL-İ KIYAM (اهل قيام) [*Mek.*] Medreselerin tanınmış, azgın talebeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar gurup halinde cami cami dolaşırlar, ders okutan bocalara çetrefil sualler sorarak adamcağızı mat edince mağrur bir eda ile hep birden kalkıp giderlerdi. Onlar bu muvaffakıyetlerini her tarafta ballandıra ballandıra anlattıkları gibi cami dersinde hazır bulunanlar da ötekine berikine söylediklerinden hocanın haysiyeti sıfıra düşerdi.

Hocalardan ehl-i kıyamın tasallutuna uğrıyanlar en ziyade yeni parlayanlardı. Yapmaya başladıkları şöhreti çekemiyen meslekdaşları bu yol ile onu söndürmiye çalışırlardı. Geçirdikleri böyle imtihanlarda muvaffak olanlar ise daha ziyade şöhret sahibi olurlardı.

§ [*İda.*] Devlet aleyhine kalkmış olanlar hakkında da ehl-i kıyam tâbiri kullanılırdı.

EHL-İ KİTAP (اهل كتاب) [*Fık.*] Vahy yoliyle nazil olmuş olan kitaplara inananlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kur'an bu tâbiriyle müşriklerden ayırt etmek için kitapları (Tevrat, Zebur, İncil) bulunan Yahudi ve Hıristiyanı kasteder. Bu kitaplar muharref olarak intikal etmiş olmakla beraber Yahudilerle Hıristiyanlara

müşriklere nazaran, imtiyazlı bir mevki temin etmiştir. İslâm şeriatı müşriklere yapılanların aksine olarak Yahudilerle Hıristiyanlara, inkıyatlarından sonra, cizye mukabilinde, kendi ibadetleriyle serbesçe meşgul olmak salâhiyetini vermektedir.

EHL-İ ÖRF (اهل عرف) [*İda.*] İdare mememurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziye ihtisap ağası gibi kanundan fazla idarî tedbirlerle iş gören ve halkın levazım ve ihtiyacatiyle en çok alâkadar olanlarına verilmekte idi.

EHL-İ RUM (اهل روم) [*Hal.*] «Osmanlı» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar vaktiyle Romalıların idaresi altında bulunmuş olan memleketleri fethettikleri için bu tâbir kullanılrdı.

Cebr ile Bağdadı aldı ehl-i Rumun serveri Fehim

EHL-i SALAH (اهل صلاح) [*Vak.*] Hali mestur, namuslu, doğru olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu evsafı haiz olanlara «ehl-i afa», «ehl-i hayr», «ehl-ı fazıl» da denir. Binaenaleyh ehl-i salah veya ehl-i afa namına olan bir vakıf veya bir vasiyet bu evsafı haiz kimselere ait bulunmuş olur.

EHL-İ SALİP (اهل صليب) [*Tarih*] Kudüs'ü İslâmların elinden almak ve Müslümanların kuvvet ve satvetine halel getirmek fikir ve maksadiyle papaların himayesinde olarak bir kısım Avrupa hükümdarlariyle derebeylerinin kumandaları altında toplanan ve takım takım İslâm memleketlerine hücum etmiş olan mutaassıp Hıristiyan güruhuna varilen unvandır. Türkçesi haçlı seferler yahut haçlılar muharebeleridir. Elbiselerine kırmızı haç dikmeleri, salibi hilâle galebe ettirmek fikrini gütmeleri bu adın verilmesine sebebolmuştur.

Ehl-i Salip hareketleri Osmanlıların istiklâlinden 209 sene evvel zuhûr etmiş ve başlıca sekiz defa vukubulmuştur:

Birinci Ehl-i Salip; (Piyer) adlı bir papazın ve Papa 2 nci (Urben) in teşvikiyle uyanarak karadan İstanbul'a gelmişler, buradan Anadolu'ya geçerek (İznik) e ve hattâ Suriye'ye geçerek Urfa, Antakya ve Kudüs'ü zaptetmişlerdir. Selçukilerden «Kılıç Arslan» bunlarla karşılaşmıştı.

İkinci Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Öjen) in teşvikiyle toplanarak yine İstanbul'a ve oradan Şam'a giderek muhasara etmişlerse de mağlûben dönmüşlerdir.

Üçüncü Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Kleman) ın himayesi altında toplanmıştır. Bu toplantıda Fransa, İngiltere kırallariylee Almanya İmparatoru dahi vardı. «Akkâ» yı muhasara etmişlerse de birçok ölü vermişlerdir. Mısır'da «Eyyubiler» namiyle teşekkül eden hükümetin o vakitki hükümdarı «Salâhattin i Eyyubî» bunları perişan etmiştir.

Dördüncü ehl-i Salip; Papa (İnosan) ın himayesinde olarak (Folk) isminde bir mutaassıbın teşvikiyle toplanmıştır. Bu takım İstanbul'a geldiklerinde burasını zaptetmişler ve imparatorluğu Rumlardan almışlardı. Bu Ehl-i Salip'in bizzat kendilerinden olan Hıristiyanlara yaptıkları mezalim tarihlere geçmiştir.

Beşinci Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Honoryüs) ün himayesinde olarak teşekkül etmiştir. Mısır'da bozulmuşlardı.

Altıncı Ehl-i Salip; Papa (Gregüvar) ın himayesi altında olarak Almanya İmparatoru İkinci (Fredrik) tarafından idare olunmuş, Kudüs'ü zaptetmişti.

Yedinci ve sekizincisi Fransa Kıralı (Louis) tarafından teşkil edilmiş ve birincisinde Mısırda Dimyat'ı zaptederek sonradan mağlûp olmuş, askerinde veba zuhûr etmekle esir düşmüştü. Ağır fidye-i necat vererek kurtuldu. İkincisinde ise Tunus'a gidip orada vefat etti.

Ehl-i Salip muharebeleri Avrupa ile İslâm âlemi arasındaki münasebeti artırmış ve Avrupalılar İslâm sanat ve medeniyetinden hisse alarak o zamandan itibaren temeddün ve terakki yoluna girmişlerdir.

Ehl-i Salip'in Osmanlılarla doğrudan doğruya alâkası yok ise de istılâ devirlerinde Hıristiyan devletlerin vaziyetleri tarif edilirken bu tâbir çokça kullanılmıştır. Bilhassa Niğbolu muharebesi biraz da Ehl-i Salip hareketini andırmaktadır.

İlk zamanlarda silâhla salibin hilâle karşı açtığı harb, sonraları muslıhane bir surette devam etmiş ve medeniyetin ilerlemiş olmasına rağmen bu ateş sönmemiştir.

EHL-İ SÜNNET (اهل سنت) [*Kel.*] Hazret-i Muhammet'den gerek amel (işleme), gerek hadis (söyleme) yollariyle sabit olan sünnetleri yerine getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna muhalif olanlara «ehl-i bid'at» denir.

Ehl-i sünnet'in mebnası kitap ve sünnete, daima kitap ve sünnete muvafık olan akla uymak, ehl-i bid'atin mebnası ise Resul ü Ekremin getirdiği ahkâmı kendi rey ve hevalarına göre tebdil ve tahrif etmektir.

Dinî zaruretlere münkad olan kıble ehlinin ihtilâf ettikleri meseleler başlıca ikiye ayrılır.

Birinci kısım meseleleri, ayetler natıktır. Haklarında sarih hadisler vardır. Sahabe ile tâbiinin itikadı bunun üzerine caridir. Fakat her rey sahibinin reyi kendisine hoş görüneceğinden bu meselelerde birtakım fırkalar zuhûr etti. Bir kısmı kitap ve sünnetin zevahirini ihtiyar, selefin akaidini iltizam etti. Bu bapta aklın dayandığı usullerin muvafakat veya muhalefetine ehemmiyet vermedi. Ancak kitap ve sünnete itimat eyledi. Yalnız hasmını red veya kalbî itminanını tezyit maksadiyle aklî usullerden istimdadetti Kitap ve sünnetin zevahirini ihtiyar eyledi. İşte bunlara «ehl-i sünnet» denildi.

Diğer kısmı kitap ve sünneti aklî usullere muhalif zannederek zâhirinden saptı. Haddizatında nas olduğunu anlamak için aklî usullere itimadetti. Yalnız kitap ve sünnet ile istişhad ve itidad eyledi. Bunlara da «ehl-i bid'at» denildi.

Bu bahis hakkındaki fikir ve mütalâasını rica ettiğim pek değerli ilim adamı üstat Sadrettin Efendi merhum aşağıdaki malûmatı lûtfetmişlerdir:

Cemaat-i sahaba ve tâbiînin mesleklerine mütabaatı tarik-ı necat ve selâmet bilip kader-i İlâhiyi mukir olanlara ehl-i sünnet denildiği gibi ehl-is-sünne velcemaa da ıtlak olunur. Başlıca Şia ve Havariç fırkalariyle kader meselesine muhalif olan mutezile mukabilinde istimal olunur.

Bu târif ehl-i sünnet-i âmmenin târifidir ve Makateliye, Kerramiyye, Züheyriye Kellâbiye ve Salimiye gibi selefi tâzim üzere olup kadere iman eden tavaif hep bu târife dâhildir. Bunun mukabili ehl-is ünnet-i hassadır. O da Resul-i Ekrem ile ashab-ı kiramının bulundukları yola gidenler demek olmakla cemaat-ı selefe muvalât üzere bulunan her fırka bu itibarla kendilerini ehl-i sünnet-i hâssa addederler.

Yukarıdaki târifin başına «Hulefa-i selâsenin imametlerini tasdik ile» ibaresini koymak suretiyle ehl-i sünnet-i âmmenin târifini kasredenler olduğu gibi her iki kısmı cami' olarak ehl-i sünnet tâbirini Hazret-i Peygamber'den suduri mertebe-i subutevaran sünnet-i seniyyeye temessük eyliyen zevata denilir» suretinde târif eyliyenler de vardır.

Akaitçe beyinlerinde mühim bir fark olmıyan taifelerin ehl-i sünnet-i hâssayı kendilerine tahsis ettikleri vâkidir. Hele Zâhiriyeden ve müminim der ken inşaallah demeği iltizam eden Şekkiye güruhundan birtakımları ve hadis ile mütevaggil olan ehl-i teşeyyuden bazıları sünnî ve bidai olan ircaları yekdiğerinden tefrik etmeyip cemaat-ı Hanefiyeyi mürcie-i müptediaya karıştırmışlardı

Müctehidinden madut olan «Ebu Sevr-ül-Kelbî» taasupta ileri giderek ehl-i sünnetin şartı Kuran mahluk değildir, amel imandandır demek ve kıraet-i Hamza'yı terk eylemektir demiştir. Ehl-i teşeyyüden olan «Ebu Naim Fazl-ı bin Tekin» ecillâ-i ehl-i sünnetten olan zevat hakkında mürciedendir diyerek kadhe yeltenir olmakla ilm-i nakd-i ricalde imam olan «Yahya bin Muin» « اذا ذكر ابو نعيم رجلا واثنى عليه فهو شيعى واذا قال كان مرجأ فعلم انه صاحب السنة لايأس به » hükmünü vermekte tereddüt etmiyor.

Şafiye ve Hanabile gibi şiadan olan ve olmıyan mezahib-i saire ashabının böyle sünnet-i hâssa mezhebini kendilerine hasrettikleri gibi Kûfe'nin büyük müçtehitlerinden olan ve altı yüz senelerine kadar mezhebi paydar olarak bilâhara inkıraza uğrıyan «Süfyan-ı Sevri» de nebiz-i temri tahrim edenleri ehl-i sünnetten addetmediği gibi eimme-i Hanefiyyeden «Ebu İsmet-ül-Cami'» dahi mezheb-i sünnetin târifinde « ان تفضل الشيخين وتحب الختنين وترى المسح على الخفين فى السفر والحضر ولاتحرم نبيذ التمر» demiş ve sünnet-i hâssayı hemen hemen mezheplerine hasreylemiştir. Maazalik bu akval kemal-i sünneti beyana raci olup yoksa erbab-ı taassuptan maada böyle mezahib-i celile ashabını hakikî bid'ate nispet edenler yoktur.

Ehl-i sünnet; biri hâssa, diğeri âmme olmak üzere ikiye ayrılır.

İzmirli İsmail Hakk Efendinin «Yeni İlm-i Kelâm» adlı eserinde (s. 97) ehl-i sünnet-i hâssa kitap ve sünnette vârit olmayıp sahabe ve tâbiînin sakit bulundukları mesaile dalmıyan ehl-i tevhittir, selefiye gibi denilip ehl-i sünnet-i âmme hakkında da zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar ve akaid-i selefi iltizam ettiler. Usul-i akliyenin muvafakat veya muhalefetine ehemmiyet vermediler, yalnız hasmı red veyahut itminani tezyit için usul-i akliyeden istimdat ettiler, ehl-i bid'at ise kitap ve sünneti usul-i akliyeye muhalif zannederek zâhirinden udul ettiler, usul-i akliyeye itimat ile nas addetmediler, kitap ve sünnetle ancak akla muvafık olan hususlarda istişhat ve itidat eylediler denilmiştir. Lâkin ehl-i sünnet-i hâssayı meskût-ün-anh olan mesaile dalmıyanlara hasreylemesi cây-i mülâhaza olup bunlar için selefiye gibi demesinden de ekseriya sıfat-ı ilâhiyyeye ait olup ehl-i kelamın müteşabihattan dedikleri ayat ve ahadisin teviline razı olmadıkları gibi, olduğu gibi mânasını da kabul etmiyen güruhu murat eylediği anlaşılıyor ki bunlara «ehl-ı tecbil» denilip bid-

atleri «ehl-i tevil» den daha eşed olduğu erbab-ı ilim ve tahkikın kitaplarında musarrahtır.

«Ehl-i sünnet-i âmme miyanında bıraktığı ve zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar ve akaid-i selefî iltizam ettiler dediği fırka-i naciye kakkında usul-i akliyeyi yalnız işlerine uyan mevazide istimal eyleyip ona itimat etmediler demesi de cây-ı dikkattir. Çünkü fırka-i naciye öyle mütekellime-i cühemiyyenin «İbn-i Hâzım»ı ve Avrupa feylesoflarının İntikadiye reisi denilen (Kant) ları gibi fıtrat-ı akle muteriz olmayıp bilâkis delâil-i akliyenin hep nukul-i sahihaya şahit ve müeyyit olduğunu ispat eylemiş ve ancak eimme-i selefin zemmedip kabul etmedikleri «El'ilm bilkelâm hüvelcehl» dedikleri cühemiyyenin kelâmlarının maddesi olan nazariyat-ı fasideyi berahin-i katıa ile cerh ve tezyit etmişlerdir.»

Rahmetli üstat Eş'ariye ile Matüridiyeyi de ehl-i sünnet-i âmme miyanında bırakmış ve bir aralık bunlar Selefiyeye akrebtir demekle beraber eserinin bir yerinde de Selefiyenin hatası diğerlerinden daha azdır demiştir. Şu suretle ehl-i sünnet taifeleri içinde hatasız hiçbir fırka kalmamış oluyor. Binaenaleyh burası da cây-ı nazardır.

Yine rahmetli üstad ehl-i sünnti Selefiye, Matüridiye, Eş'ariye olmak üzere üçe ayırmış ve Matüridiyeyi Ebu Mansur'u imam edinen Hanefiyedir diye târif eylemiştir. Bu taksimin «Allâme-i Saffarî» nin «Dürre-i muzie» şerhinden alındığı anlaşılıyor. Şârih orada elyevm ehl-i sünnet; Eseriye, Eş'ariye ve Matüridiye fırkalarına münkasim olup Eseriyenin imamları «Ahmet bin Henbel», Eş'ariyenin «Ebu Hasan-ül-Eş'arî», Matüridiyenin de «Ebu Mansur-ı Matüridi» dir. Fakat hakikatte ehl-i sünnet-i hâssa ancak bir fırka olup o da Eseriyedir demiştir. Seffarî hanabileden olmakla bu söz kendisine çok görülmez. Lakin bir az tashih ve tadile muhtaçtır.

Gene İsmail Hakkı Efendi Eseriy ve Selefiye lâfızlarını müteradif gösterdiği gibi şu izahatı da vermiştir: Selefiye namı iki taifeye verilmiştir. Bunlardan birisi selef-i ümmetin mesleğine tâbi olan ehl-i tahkiktir ki anlara ehl-i eser dahi denilir. İmamları Ahmet bin Hanbel değil bizzat Resul-ül-lahtan ve selef-i ümmetin lisan-ı halleri olmak itibariyle ecille-i ümmetten akait hususunda da imam ünvanına ehak olan Fıkıh-ı Ekber müellifi «İmam-ı Ebu Hanife» dir. Mütekaddime-i Hanefiye gibi o miyanda bulunan Ebu Mansur Matüridi ve ashabı da selefiye-i Eseriyeden idiler. Mütaahhirîn-i Hanefiyeden «Sadrüddin-ül-Edraî», «Şemsüddin bin Tolun» tarikat sârihi «Fazl Sühranî», «Safiyyüttin-ül-Neccar-ül-Nablusî», kezalik meşahir-i Eseriyeden oldukları gibi tevil ancak avamın zihnindeki halelden dolayı caiz olur diyen «Kemalettin bin Hemmam» ve sözlerinden yine böyle takiyye ile âmil oldukları anlaşılmakta olan «Bedrettin-ül-Aynî» gibi birçokları da kezalik mezheb-i Eseriyeden idiler.

«Selefiye namı verilen ikinci taife balada zikri geçen «Ehl-i techil» dir. Anlar Selef-i ümmetin mezhebinde değil, Eş'ariye-i mantıkıyenin eslâfından olan «Ebu Süleyman-ül-Hatabî» gibi kudemay-i Eş'ariye ve «Ebul-Hasan-ül-Eş'arî» nin müntesip olduğu kudemay-i Kellâbiye taifeleridir.

«Ulemay-i Hanefiye Ebu Mensur-ı Matüridi'yi iman ittihaz etmediler. Meşayıh-i Hanefiyeden olan bu zat Mu'tezile'nin evail-i edillelerini red, vehimlerini beyan gibi metalib-i âliyede bazı kitaplar telif etmiş ve kendinden ahzedenlere de onun usulü üzere hasımlarla münazara ve mücadele eder olmalariyle anlara Matüridiye namini bu hasımlarının vermiş olduklarını «Akide-i Tahaviye» şârihi «Ebu Şüca-ün-Nasırî» beyan eylemiştir. Ebu Mansur ve eshabı meslek-i fukahadan çıkmadılar. Ehl-i kelâm ıdadına dâhil olmadılar. Ancak kendilerinden iki yüz sene sonra gelen «Ebu Muin-ün-Nesefî» senetsiz sepetsiz elsine-i rüvattan topladım diyerek telif ettiği «Kitab-üt-te'bilât» ı ona atfetmiş ve kendisi Eş'ariye ile Mu'tezile arasında mutavassıt bir meslek tutmakla berabar mezheb-i Matüridiyi bozmuş idi. Ondan sonra gelip «Akaid-i «Nesefiye» yi telif eden «Ebul-Fazl Bürhan-ün-Nesefî» de ana peyrev olup daha ziyade mezheb-i itizale meyleylemiş ve meslekleri diyar-ı Rum'da «Molla Fenarî» tarafından terviç edilmekle taammüm etmiştir. İşte «Allâme-i Saffarî» nin matüridiyeden muradı bunlardır,

«Malikiye'niu kudemasi ve Safiye'nin mütekaddimîni ve «İmamüddin ibn-i Kesir» ve «Şemsettin-i Zehebî» gibi muhakkikleri ve Hanabile'nin selefleriyle «Şeyhülislâm ibn-i Teymiyye» den beri müteahhirin hep Eseriyedendir. Mu'tezileden füruğda Hanefî ve Şafiî mezheplerine müntesip olanlar bulunduğu gibi Kellâbiye'nin mütakaddimini ve ezcümle «Ebül-Hasan-ül-Eş'arî» mezheb-i Şafiî'ye müntesip ve Salimiye mezhebi de Hanabile meyanında şayi idi. Kerramiye'nin pek çoğu Hanefiye'den, bazıları da Şafiîye ve Malikiye'den idiler'

«Netice olarak eimme-i erbaa'nın kendileri ve kudemay-i ashab-ı ehl-i sünnet olmakla asıl müntesıpleri de ehl-i sünnettir.»

EHL-İ SUK (اهل سوق) [*Ti*] Çarşı halkı, esnaf mânasına gelir bir tâbirdir.

EHL-İ TARİK (اهل طریق) [*Sof.*] Bir tarikate mensup olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derviş demektir.

EHL-İ TERTİP (اهل ترتیب) [*Fık.*] Farz olan beş vakıt namazı, arada fasıla vermeden muntazam olarak kılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EHL-İ UKUBET (اهل عقوبت) [*Huk.*] Men edilen şeyleri yaptıklarından dolayı ceza tertibi kabil olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cezaya ehil, lâyık kimseler demektir.

EHL-İ VEZAİF (اهل وظائف) [*Vak.*] Vakfın «galle» sinden maaş ve tayinat alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vazife sahibi demektir.

EHL-İ VUKUF (اهل وقوف) [*Huk.*] Bilirkişi yerinde kullanılır bir tâbirdir, Bu makamda «ehl-i hibre» tâbiri de kullanılırdı.

EHLİYETNAME (اهلیتنامه) [*Ida.*] Her hangi bir işte yapabilme kudreti olduğuna dair alâkalılar tarafından verilen vesika, şahadetname yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi ehliyet kâğıdıdır. Arapça bir kelime olan ehliyet işe yarar halde bulunuş, iktidar demektir.

EHL-İ ZEVK (اهل ذوق) [*Sof.*] Zevk sahibi mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak «ol kimsedir ki aklın tecelliyatının hükmü makam-ı ruhundan ve kalbinden nefsine ve kuvasına nazil olur ve anı his ve sevk ile idrak eyler» suretinde izah olunmuştur.

EHL-ÜL-FARZ (اهل الفرض) [*Fık.*] Birinci derecedeki vârisler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası farz ehli demektir.

EHVAL (احوال) [*Sof.*] Halin cem'i olan bu kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Abdin üzerine birisi tarafından fâyiz olan mevhibeye denilir ki nefsi müzekkâ ve kalbi musaffa olan salih amelden dolayı miras olarak varid olur, yahut min tarafillâh imtinan-ı mahz olarak nazil olur. Ehval tesmiye olunması abid anınla rüsum-ı hulkiyeden tahavvül etmesinden ve abdin derekâtı sıfat-ı hakkıyeye, derecat-ı kurb ve huzura mütehavvil olmasındandır. Terakkinin mânası da böyledir

EİMMET-ÜL-ESMA (ائمة الاسماء) [*Sof.*] Esmanın başı mânasına gelen bu terkip, sofiye ıstılahı olarak hay, âlim, mürid, kadir, semi', basir, mütekellim olmak üzere yedi isim demek olan esma-i seb'a yerinde kullanılır. Sofiyeye göre bu yedi isim bütün esmanın asıllarıdır. Semi' ve basir yerine cevat ve muksit isimlerini koyanlar da olmuştur.

EJDERHAN (اژدرهان) [*Top.*] On altıncı asrın son yarısı ile on yedinci asırda kullanılmış olan toplardan birinin adı idi. Ejder, Farsça büyük yılan, dehan da ağız demektir. Bu itibarla mânası ejder ağızlı demek olur.

EKÂBİR KAPISI (اکابر قپوسی) [*Hal.*] Büyük devlet memurlarının daireleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ekâbir; Arapça pek büyük, en büyük demek olan ekber'in cem'idir, Fazilet sahiplerine de ekâbir denilirdi.

Âdet budur en sonra gelir bezme ekâbir
Nev'î

EKÂBİR KULU (اکابر قولی) [*Hal.*] Büyük devlet memurlarının daireleri halkı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buradaki kul, adam mânasına gelir.

EKALİM-İ BÂRİDE (اقالیم باردہ) [*Koz.*] Medarlardan kutuplara kadar uzanan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Soğuk iklimler demektir

EKALİM-İ HARRE (اقالیم حارہ) [*Koz.*] İstiva hattından Cedi ve Seretan medarına kadar imtidat eden memleketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sıcak iklimler demektir.

EKALİM-İ MUTEDİLE (اقالیم معتدلہ) [*Koz.*] Medarlar arasına düşen yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mutedil memleketler demektir.

EKALİM-İ SEB'A (اقالیم سبعہ) [*Koz.*] Eskilere göre dünyanın ayrıldığı yedi kıt'a mânssına gelir bir tâbirdir. Yedi iklim demek olan bu tâbirin Farsça karşılığı heft iklimdir. Bunun yerine «Ekalim-i seb'a-i âlem» de denilirdi. Ekalim, Rumca klimadan alınmış olan iklimin cem'idir. Iklim bir memlekete ve kıt'aya nispetle hava hâdiselerinin toplu heyeti demektir. Eskiler arzı dört müsavi kısma ayırırladı. Rub'u meskûn ve rub'u mamur tâbirleri de buradan ileri gelmiştir. Bu kısımların her birinde müteaddit iklimler farz ederler ve bunları ayıran hatları daima istiva hattına müvazi olarak çizerlerdi.

Şu feyzi gördü ekalim-i seb'a-i âlem
Olur letafet ile heft bağ-ı Huld'e nazir
Sabit

EKBERİYYE (اکبریہ) [*Sof.*] Sofiyenin en büyüklerinden Muhyiddin-i Arabi tarafından

tesis olunan tarikatin adıdır. Tarikatler hakkında kıymetli eserler yazmış olan Sadık Vicdani «Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi»nde (Matbaa-i Âmire, 1340-1338, sahife 44-47) «Ekberiyye yani Gunye i Kadiriyye» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Tarikat ehlinin malûmu olduğu üzere «Tarik-ı Aliyye-i Ekberiyye» Şeyh-ül-Ekber Muhyiddin-i Arabi tarafından tesis buyurulmuş; taife-i ârife-i sofiyece «cemi' turuk-ı Hakkın mecmuasıdır» denilmiştir

«Şeyh-ül-Ekber, zamanında 300 den ziyade Evliyaullaha mülâki olarak müsahâbe ve istifaza da etmiş ve bazılarından hırka-i tarikat giymiştir. Bunlardan birisi «Medyeniiyye» tarikat-i aliyyesi pir-i celili «Ebu Medyen Şuayb-ül-Mıgribi» Hazretleridir. Bir ismi de «Muhyeniyye» olan «Ekberiyye» tarikat-i aliyyesinin silsilesi şu veçhile mesbuttur:

1 - Seyyid-ül-evvelin vel-âhirin «Muhammet Mustafa» صلى الله عليه وسلم Efendimiz Hazretleri
2 - Ebül-Haseneyn imam Aliyy-ül-Mürteza
3 - Seyyid-üt-tâbiin Ebu Sait Hasan bin Yesar-ül-Basri
4 - Eşşeyh Habib-ül-Acemî
5 - » Davut Tai
6 - » Ebu Mahfuz maruf Aliy-ül-Kerhi
7 - » Ebül-Hasen Sıriy-üs-Sakati
8 - Seyyid-üt-Taife Cüneyd-i Bağdadi
9 - Eşşeyh Ebu Ali Rudbari
10 - » Ebu Ali Hüseyin bin Ahmet-ül-kâtip
11 - » Ebu Osman Sait bin Selâm-ül-Mıgribi
12 - » Ebu Kasım Ali bin Abd-ül-Vahid-ül-Gürkâni
13 - » Ebubekir bin Abdullah-üt-Tusi-ül-Nessaç
14 - » Ebül-Fütuh Mecdüddin Ahmet Gazali
15 - » Ebül-Fadıl Muhammed-ül-Bağdadi
16 - » Ebül-berekât Aliy-ül-Bağdadi
17 - » Ebu Yusuf-ül-Mıgribi
18 - » Ebu Said-ül-Mıgribi
19 - » Ebu Medyen Şuayp bin Hüseyni-ül-Mıgribi
20 - Pir-i tarikat Muhiddin-i Arabi

«Bu silsileye nazaran «Tarikat-i Aliyye-i Ekberiyye» şube-i Kadiriyye değil; tarikat-i müstakilledir. Ayasofya civarında Kaygusuz İbrahim Baba Dergâh-i Kadirisi post nişini Şeyh Hacı Hasan Riza Efendi birader-i muhteremim tarafından iare kılınan (1285) senesi litograf matbuu tomar-i kebirde Şeyh-ül-ekber hem Ebu Medyen Şuayp vasıtasiyle hem de (Şeyh ebu Abdullah ve Şeyh ebu Abbas Arif vasıtas,yle Cenab-ı Gavse mensup olarak gösterilmiş ve ismi üzerinden Şeyhayn-ı müşarüniileyhima vasıtasıyle Cenab-ı Gavse uzanan hat üzerine aşağıdan yukarıya doğru: «Piri-i sani Hâtem-ül-evliya Ekmel-i urefa» ibaresi muharrer bulunmuştur.

«Şeyh-ül-ekberin en büyük hulefay-i Gavsiyeden «Şeyh Cemaleddin Ebu Muhammed Yunus-ül-Kassar bin Yahya El-Abbas-ül-Hâşimî» den de tarikat hırkası giydiği ve müşarünileyhden aldığı Kadiri tarikatinin «İmam-ı Yafii» ye vâsıl olduğu (Tibyan Vesail-ül-Hakaik fi beyan-ı Selâsil-üt-taraik) de görülmüştür.

«Tomar ile Tıbyan'ın rivayeti arasında bir şeyh ismi fazla ise de «Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye» Şeyh-ül-Ekberin müşarünileyh Şeyh Cemalüddin vasıtasiyle Cenab-ı Gavse de nispetini tesbit eylemiş olduğundan Tıbyan'ın rivayeti teeyyüt ediyor.

«Şu izaha göre Şeyh-ül-Ekberin Ebu Medyen Şuayp vasıtasiyle değil; Şeyh Cemalüddin vasıtasiyle Cenab-ı Gavse de nispeti muhakkak ve Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiyenin rivayetine göre «Şeyh Takiyüddin» vasıtasiyle Hızır Aleyhisselâma nispeti de musaddaktır.

«Kadiri meşayihinden Şeyh Halil Sami Paşa zade Şeyh Muhammed Cafer Hayrullah Efendi peder-i muhterememiz şuubat-ı Kadiriyye hakkında irsal buyurduğu mektupda «şube-i Ekberiyye» için «Ekberiyye-i Abd-ül-ganiy-ül-Nablüsi de derler» demiştir.

«Şu rivayat ve ifadattan anlıyorum ki: «Şeyh-ül-ekber'in o (300) evliyaullah ile mülâkattan aldığı feyz ve kemalin hulâsası ve - yukarıda da denildiği veçhile - cemi-i turuk-ı Hakkın mecmuası olarak tesis buyurduğu tarikat-i müstakille-i aliyyeye «Ekberiyye» namı verilmiş ve silsilesi de yukarıda yazılı olduğu veçhile tesbit edilmiştir.

«Şeyh-ül-Ekber hazretleri içtihadına binaen ve kemal-i irfan-ı bakemaline istinaden Ekberiyye tarikatini tesis ile kalmamış, Cenab-ı Gavse bilvasıta peyda ettiği nispetin icaze-i irşadiyle tarikat-i aliyye-i Kadiriyyeyi de neşre himmet etmiş ve bu himmetle tarikat-i Kadiriyyede iki şube peyda olmuştur. Bu şubelerden birisi «İmam Yafii» ye diğeri de «Abd-ül-gani Nablüsi« ye mensuptur.

«12 nci harn-ı hicri ulema ve meşayihinden olup ilm ü irfaniyle, musannifat-ı kesiresiyle, zühd ü salâhiyle, takvasiyle meşhur olan «Abd-ül gani bin İsmail bin Abd-ül-ganiy-ün-Nablüsi» «Kamus-ül-âlâm» ile «Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye» nin rivayetlerine göre «Kadiri, Sühre-

verdi, Nakşibendi» tarikatlerine mensup olup nispet-i Kadiriyyesini de içtihadına binaen bir şube-i Kadiriyye tesis etmiş ve kendisini nispet-i Gavsiyyeye isâl eden silsiledeki rical miyanında Cenabı Gavs'dan sonra âzam-ı meşayih Şeyh-i Ekber ve Şeyh-ül-Ekber'in tesiskerdesi olmakla meşhur tarikat da «Ekberiyye» olduğundan Abd-ül-gani müşarünileyhin şube-i Kadiriyyesine «Ekberiyye-i Abd-ül-gani Nablüsi» denilmiş, bu isim bilâhara tahfif edilerek «Ekberiyye» kalmış olduğundan bu münasebet ve iltibas ile asıl tarikat-i müstakille-i ekberiyye şube-i Kadiriyye zannedilerek tomarlara geçmiş, müellefat-ı ahireye girmiştir.

«Şu izahate nazaran ve bu iltibası def'an şube-i Nablüsiyyeye «Gunye-i Kadiriyye» denilmek daha doğru ve vazıh olur.

«Muharrir-i fakir bu sureti tercih ve bu terciha Cafer Hayrullak Efendi pederimizin mektubundaki işareti esas ittihaz eyledim.»

Muhammed Muhyiddin-i Arabi'nin lâkabı Şeyh-ül-ekber, künyesi Ebu Abdullah'dır. Şimdi İspanya diye anılan eski Endülüs beldelerinden (Mersiye) kasabasında 17 ramazan 560 (1165) senesinde doğdu. 568 (1173) de henüz çocuk iken İşbilye ye nakletti. 598 (1201/1202) senesine kadar orada kaldıktan sonra Mısır, Hicaz. Bağdat ve Musul'u ziyaret eyledi. Bir aralık Konya'da oturdu. Orada ikameti sırasında Sadrüddin-i Kunevî'nin anasiyle evlendi. Şam'da oturduğu esnada bir çok mal ve para hediye ettikleri halde bir habbesini bile biriktirmedi. Hepsini fakirlerle muhtaçlara dağıttı. 22 Rebiülahır 638 (1240) Şam'da idam edildi. Salihiye'deki türbesini Yuvuz Sultan Selim yaptırmıştır. Tasavvufta tutmuş olduğu yüksek yere kimse çıkamamıştır. Şiir ve edepte de kendisini tanıtmıştı. Üç yüzden fazla eseri vardır. En meşhurları Futuhat-i Mekkiye ile Füsus'tur.

EKMEK EVİ (اکمک اوی) [*Sof.*] Hacı Bektaş tekkesi makamlarından birinin adı idi Her evin babası olduğu gibi bu evin de son babası Hacı Kerim Baba idi. Eski yazıda ekmek, etmek yazılırdı.

EKSARH (اکسارخ) [*İda.*] Rumların baş papaslarının unvanı olan «Patrik»a mukabil Bulgarların baş papasları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlılar İstanbul'u zabtettikleri zaman muhtelif milletlerin ruhanî reislerini ibka ettikleri gibi o sırada münhal olan Rum Patrikliğine münasibinin intihabına da müsaade ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu kuvvet ve satvet sahibi olduğu zamanlarda patriklerin hiçbir ehemmiyeti yoktu. Hükümet patriği ancak reaya zümresinden bir fert olarak tanır ve hakkında o yolda muamelede bulunurdu. Hattâ Köprülüzade Mehmet paşa hiyanetini gördüğü patriği idam bile ettirmişti. Patrikler bu cihetleri bilmekle beraber şarkta nüfuzlarını idame için her türlü tedbire müracaattan geri durmazlardı.

Rum patriğinin şarkta nüfuzunu kıracak ezelî hasım papalık makamı idi. Fakat patrikhanenin Katolik nüfuzuna malik olması imkân haricinde idi. İstanbul'un fethinden evvel Bizans İmparatorunun Türk satvetine karşı şark ve garp kiliselerinin birleşmesi hakkındaki tekliflerinin yerine İstanbul Türklerin elina düştükten sonra Fener Patrikhanesi'nin Hıristiyanlık namına Avrupa'dan istimdat etmesi kaim olmuştu. Bu sebepten patrikhâne şarkta Katolik nüfuzuna malik olamıyor, fakat aynı zamanda kendi mevcudiyetinin idamesini Katolik âleminden temenni ediyordu.

On sekizinci asırda patrikhane için yeni bir Ortodoks hami ortaya çıktı: Rusya. Türkler, asırlarca dâhilden Patrikhanenin fesadına, hariçten de Rusya'nın tecavüzlerine karşı uğraşmağa mecbur oldular. Osmanlı İmparatorluğu zaafa uğradıkça, Patrikhanenin nüfuzu arttı. Böyle olmasına rağmen on dokuzuncu asrın icaplarından olan milliyet inkişafa başladığı için Patrikhanenin nüfuzuna rağmen bu hâkimiyeti bilhassa Rum olmıyan unsurlar üzerinde devam etmedi. Patriğin dinî nüfuzundan ilkevvel ayrılan Bulgarlar oldu. Balkanlarda milliet fikrinin ilerlemesi Bulgarlarda dinî istiklâl ile başladı,

René Pinon diyor ki: (Avrupa ve Osmanlı Devleti sf. 123) Bulgar kilisesiyle Bulgar kavmi yavaş yavaş dirilmeğe başladı. Bu esnada ise Osmanlı satveti zeval buluyor, Rusya İmparatorluğu o cesim himayetkâr gölgesini Balkanlara kadar temdit ediyordu. 1870 de Fener Patrikhanesine karşı koymak için Türklerin de müsaadesiyle müstakil Bulgar kilisesi, Bulgar eksarhlığı teşekkül edinciye kadar mücadele, hariçten gayr-i meşrî, fakat gizli gizli devam etti. Dinî teşkilât perdesi altında yavaş yavaş siyasi istiklâl hazırlandı.»

İstanbulda Bulgar kilisesinin tesisi hakkındaki teşebbüs 1265 (1849) senesinde başlamıştır. O zaman İstanbul'da oturan Bulgarlar Fener Patrikhanesine tâbi idiler. Yortu günlerinde daima Rum kiliselerine giderler, âyinlerini orada yaparlardı.

Bulger milletinin istiklâl fikirleri yavaş yavaş kuvvet bulur bulmaz, ilk işleri kendilerine mahsus bir kilise tesis eylemek oldu Buna «papas evi» namı verilmişti. Bulgarlara bu hu-

susta en çok yardım eden «İstefanaki» dir. O zamanlar büyük «Reşit Paşa» nın ikinci sadareti idi. İstefanaki sadarete takdim ettiği arizada (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sayı 8/(85) Ahmet Refik Beyin Makalesi) İstanbul'da mevcut Bulgar reayasının Rumcayı bilmedikleri cihetle «anlıyacakları lisanda icray-ı âyinlerine mahsus ve müfrez bir kiliseye ve hasb-el-âyin zünub-ı beşeriyyelerini bil'istima' kavanin-i edebiyye-i ruhaniyyeyi kendilerine telkin ve ıslah için Bulgar lisanlarına aşina iki üç nefer papasa da muhtaç olduklarını ve avatıf-ı aliyye-i tebaperveri i saltanat-ı seniyyeden Rum ve Ermeni ve Katolik tavaif-i muhtelife ve reayay-ı nasaraya ve Yehud taifesine başka başka maabit ve mahal cemaat-ı mezhebiyye tahsis buyurulduğu misillû Bulgar reayasına dahi müsaade-i aliyye bîdiriğ ve sezavar buyurulmak ümniyye ve istidasında bulunduklarını» söylemekte ve uzun tafsilât vermek suretiyle Fener ve Cibali'de papasevi inşasına müsaade olunmasını niyaz etmekte idi.

Ahmet Refik Beyin dediği gibi İstefanaki'nin Babıâliye yazdığı bu tezkire gayet mahirane düşünerek tertip olunmuştu. Çünkü bir taraftan gûya Babıâlinin hukuku sıyanet ediliyor, diğer taraftan ise Rusya'nın müdahalesi ima edilerek hafif bir tehdit de ileri sürülüyordu, İatefanaki'nin «bazı mahalden resmen ısrar mahzuruna sed çektirilmek» ten maksadı da bu idi. Hattâ Bulgarların kendilerine behemehal müstakil bir kilise tesis eylemek ve Fener Patrikhanesinden ayrılmak için «başka taraflara müracaata mecbur» olacaklarına Babıâli de kanidi. Hususiyle 1255 (1839) Tanzimat fermanından sonra Türkiyede sakin Bulgarların da «bazı gûna müsaadata ihtiyaçları» olduğunu Babıâli de teslim ediyordu. Bu sebepten Reşit Paşa İstefanaki'nin tezkiresinin leffiyle tervicen makam-ı saltanata arz-ı keyfiyet etti. İstefanaki'nin fikri Mabeynce de tasvip olundu. «Bulgarlara mahsus bir papashane» inşasına müsaade olundu.

İşte İstanbul'da Bulgar eksarhhanesinin esası bu suretle kurulmuştur. Hükümet bu hareketle patrikhaneye de bir darbe vurmuştu. Çünkü Bulgarların kendi nüfuz-ı ruhanisinden ayrılmasını Patrik katiyyan arzu etmiyor, şiddetle muhalefet eyliyordu. Maamafih iş işten geçmiş kilisenin temeli atılmıştı. Çok geçmeden Bulgar kiliselerinde yapılan âyinlerde Rum patriğinden bahsedilmemeğe başlandı ve nihayet 1277 (1860) de Bulgarlardan bir heyet Babıâliye müracaat ederek Rum patriğini reis-i ruhani tanıyamıyacaklarını bildirdi. Hattâ birkaç gün sonra Bulgarlar tarafından Rusya Sefarethanesi önünde Çar şerefine ilâhiler okundu. Rum patriği Kiriliyos istifaya mecbur oldu. Yeni bir patrik intihabı lâzımdı. Fakat Bulgaristandaki Bulgar cemaatleri intihaba katiyen iştirak etmediler. Bununla beraber biraz sonra Bulgarlar da iki fırka oldular. Selânik ve Manastır vilâyetlerinde Katolik propagandası daha faik bir tesir icra etti. Binaenaleyh hükümet Bulgarların da, ayniyle bir kısım Ermeniler gibi, kendi papaslarının idaresi altında ve kendi lisanlariyle katolik mezhebinde ibadet etmelerini hoşgördü. 1860 senesi kânunuevvelinin yirminci günü Bulgar arhimandiriti Makari, Bulgar milleti tarafından tam salâhiyeti haiz âza ile beraber Ermeni Katolik patrikhanesine müracaat etti. Arhimandiritin bütün süallerine Katolik partriğ «Hason» cevaben şark Katolikler kiliselerinin papalık makamiyle münasebetleri nasılsa, Bulgar Katolik kiliselerinin de aynı olacağını, Bulgar milletinin cismani ve ruhani teşkilâtına papanın katiyen müdahale etmiyeceğini anlattı. Heyet, Bulgar Katolik kilisesinin Fransa himayesinde bulunmasını temenni etti. Bundan da maksatları Yunan ve Rus ittihadına karşı Bulgarlığı muhafaza eylemekti. Fransa buna çoktan razı idi. Fakat Rusya'yı gücendirmeği arzu etmediği cihetle Bulgarların bu temenniyatına karşı ihtiyatkârane hareket etti.

Bulgar heyeti Ermeni Katolik piskoposuna kendilerinin Katolik mezhebine girdiklerine dair biri iki bin, diğeri yüz kırk imzalı Fransızca ve Bulgarca iki senet verdiler. Bulgarlar bu senetleri bizzat yazmışlar, altlarına hepsi de imzalarını koymuşlardı. İstanbul Katolik piskoposu bunları tercüme ettirdi. Babıâlinin vaziyeti müşküldü. Fakat patrikhanenin nüfuzunun kırılmasını o da istiyordu. Bulgarların hareketi ise sırf millî idi. Patrikhanenin nüfuzundan kurtulmak istiyorlardı. Bütün bu millî ve dinî hareketi idare eden «Filibe» idi. Filibe'deki Bulgarlar Fener Patrikhanesinden tamamiyle ayrılmışlardı. İşte bu sebepledir ki yeni patrik «Kiriliyos» u hiçbir Bulgar ruhani dairesi tasdik etmemişti. Şu hale göre Bulgarlar iki kiliseye ayrılmış oluyurlardı. Bir kısmı müstakil Bulgar kilisesine, bir kısmı da papaya tâbi olmuşlardı. Fakat papaya tâbi olanlar daha ziyade milliyetlerini korumak kasdiyle hareket ediyorlardı. Bulgarların fikrince Bulgarlığın en büyük düşmanı Ruslarla Rumlardı. Papanın siyasî nüfuzu mütezelzil olsa bile ruhani nüfuzu kendilerini himaye için kâfi idi. İbadetlerini millî dil ile yaptıktan sonra papaya tâbi olmanın bir mahzuru yoktu.

Babıâliye gelince o da Bulgarlerın bır kısmının katolik olmasına hiç ses çıkarmamak yolunu iltizam etti Babıâli'nin bu hareketi Rum Patriği için acı bir darbe idi.

İşte bu suretle Bulgarlar patrikhaneden ayrılmış, müstakil Bülgar kilisesi teesüüs etmiş , eksarh Bulgarlarin ruhni reisi olmuştu.

EKSARHHANE (اکسارخخانه) [*İda.*] Eksarh ünvanını taşıyan Bulgar başpapasının oturduğu yere verilen addır. Rum patrikının işgal ettiği binaya «Patrikhane» denildiği gibi Bulgar ruhani reisinin bulunduğu Fener'deki yere de Eksarhhane denilirdi.

Eksarhane; eksar maddesinde izah olunduğu vechile 1870 de tesis olunmuştur.

EKSİK AKÇA (اکسیك آقچه) [*Mes.*] Aşınmak veya içinden maden çalınmak gibi sebeplerle nizamî ayarına halel gelmesi yüzünden kıymeti eksilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eksik para demektir.

EKSİK ETEK (اکسیك اتك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Kadın, zevce yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EKSİK SAZ (اکسیك ساز) [*Mus.*] Eskiden kâmil sayılmıyan sazlara verilen addır. Hicrî dokuzuncu (Milâdî on beşinci) asırda yaşamış olan Ahmet oğlu Şükrullah eski Türk sazları hakkında yazdığı eserinde (Millî Tetebbular Mecmuası cilt 2, sayı 4-5) o zamanki sazlardan çenk, nüzhe, kanun, mugniyi eksik sazlardan sayar.

EL AÇMAK (ال آچق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dilenmek mânasına gelen bir tâbirdir. Bnnun yerine «avuç açmak» da kullanılır.

El açar olmasa dahi muhtaç;
Karnı tok olsa yine gözleri aç.
Sümbülzade Vehbi

EL ALMAK (ال آلمق) [*Sof.*] Derviş olmak, tarikate intisap eylemek münasına kullanılan bir tâbirdir. Bektaşîlerde bu makamda «nasip almak» tâbiri kullanırlar.

Sâki'nin elin öptüm olup şeyh-i harabât
Eller ayağın öptüğü ademden el aldım
Neşati-i Mevlevî

EL ALTINDAN (ال آلتندن) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gizlice yapmak, yaptırmak yerinde kullanılır bia tâbirdir.

EL BAĞLAMAK (ال باغلامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ellerini biribirinin üzerine koyup ayakta durmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «divan durmak» de denilir. Eskiden, hürmet makamında büyüklerin huzurunda bu şekilde durulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

Kadrini sengi musallada bilip ey Baki
Durup el bağlıyalar karşına yaran saf saf
Baki

EL BASMAK (ال باصمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yemin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden yeminler mukaddes kitaplara el bastırılarak yapıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

EL BİR ETMEK (ال بر ایتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle birleşmek, bir araya gelmek. ittifak etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «el birliği etmek» de denilir.

Zülfünün zencirine kul eyledin şahım beni
Kulluğumdan kılmasun azat Allahım beni
Cevr-i dilber, taani düşmen, sûz-i firkat; zâf-i dil
Dürlü dürlü dert içün yaratmış Allahım beni
Yıkmağa vü yakmağa sây ile el bir ettiler
Sûz-i sine, eşk-i dide, ateş-i âhın beni
Avni (Fâtih Sultan Mehmet)

ELE BAŞI (اله باشی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rehber, reis, kılavuz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EL ETEK ÇEKMEK (ال اتك چكمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Alâkayı tamamen kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Karışmamak, bitaraf durmak makamında da «etek çekmek» denilirdi.

EL ETEK ÖPMEK (ال اتك اوپمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Rica, niyaz, istida, istirham, minnet, tekâpu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir şey istemek için büyüklerin huzuruna çıkıldığı zaman el, etek öpüldüğü için bu tâbir meydana gelmiştir.

EL ETEK TUTMA (ال اتك طوتمه) [*Sof.*] Tarikate intisap etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Derviş olmak demektir.

EL FENERİ (ال فناری) [*San.*] İçine mum dikilerek elde taşınan aydınlatma aletine verilen adtır. Sokakların aydınlatılmadığı eski zamanlarda gece sokağa çıkma zorunda kalanlar el feneri taşırlardı. Fenersiz çıkanlar cezalandırılırdı. Kibarların büyük el fenerlerini önden giden uşaklar götürürdü. El fenerlerinin muşambalı ve camlı olmak üzere iki türlüsü vardı. Muşamba el fenerleri körüklü bir üstüvane şeklinde olup katlanarak kapanır ve istenildiği zaman açılırdı. Bunlara «muşamba fener», «işkembe fener» denilirdi. Muşamba fenerlerin daire şeklinde olan alt ve üst kısımları pirinç veya gümüşten kabartma tezyinatle

süslenirdi. Bunların gümüş, tombak ve altın kaplamalıları ve sanatkârane olanları da vardı. Camlı olanları bugün de gördüğümüz fenerler şeklinde idi. Yalnız uşaklar tarafından götürülenler daha büyüktü.

ELHAC (الحاج) [*Hal.*] Kâbe'yi muayyen zamanda niyet ederek ziyaret eden ve tavaf ve hac nüsukünü (ibadet, taat) yapan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçede «hacı» tâbir olunur. Cem'i «hüccac», müennesi «hâce» dir. Müennesinin cem'i «havvac» gelir. Konuşma dilinde kullanılmıyan bu tâbire Türkçede yazılı vasikalar da rasgelinir.

ELHAMDÜLİLLÂH (الحمدلله) [*Dua*] Allaha hamdolsun mânasına gelir bir tâbirdir.

Bir sözle ikna' ettim anidi
Gitti başımdan elhamdülillâh
La

EL HAVANI (الل هوانی) [*Top.*] Eskiden kullanılan bir nevi havanın adıdır. Bu havanlar başlıkla yekpare olarak yapıldıktan sonra vidalar vasıtasiyle ağaç levhaya tesbit olunmak suretiyle yapılırlardı. Havanın kundağı 1,87 metre olup çakmaklı idi. Çakmakta bir delik vardı. Buna bağlı bir ip dipçiğe kadar gelir, çekilince çakmak falyaya düşüp ateş verirdi.

Büyük havanlar üç kısımdan terekküp ettiği halde bunlar yalnız iki kısımdan terekküp ederdi. Hazineyi havi kısmına «hazine payı» öteki kısmına da «ağız payı» denilirdi. Bunlarda büyük havanlardaki «orta payı» ları bulunmadığı gibi muylular dahi yoktu. Yalnız «ayak tabelesi» tâbir olunan levha ile yekpare olmak üzere yapılırdı.

ELHÜKMÜ LİLLÂH (الحكم لله) [*Hal.*] Allahın dediği olur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası «hüküm Allahındır» demektir.

Öldürmek ister uşşakı ol mah
Âşık ne desin? Elhükm-ü lillâh
Muallim Naci

EL HUMBARASI (الل خمبره سی) [*Ask.*] Eskiden kullanılan harb aletlerinden birinin adı idi. Halk dilinde kumbara suretinde kullanılan humbara demirden yuvarlak şekilde içi boş olarak yapılan ve barutla demir ve kurşun parçaları doldurulan bir nevi gülledir. Havan topu ile atılanları olduğu gibi el ile kullanılanları da vardı. El ile atılanlarına el humbarası denilirdi. El humbarasını kullananlar cebeci ocağına bağlı idiler.

ELİ AĞZINA UYGUN (الی آغزینه اویغون) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yakışıklı, azası mütenasip yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eli düz, ağzı da düz berber idi
Eli ağzına uyar dilber idi
Sabit

ELİ BAYRAKLI (الی بایراقلی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle şerir, edepsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden âsiler ellerine bayrak alarak ortaya atıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

Babıâli yokoşundan çıkıyordum, baktım,
yolu boydan boya tutmuş eli bayraklı takım
Mehmet Akif

ELİ BÖĞRÜNDE (الی بوکرنده) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ne yapacağını şaşırmak, baka kalmak, mahrum kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Âlemde ziya kalmasa, halk etmelisin
Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk
Mehmet Akif

ELİF (الیف) [*Ede*] Arap alfabesinin birinci harfi olup aynı zamanda ebcet hesabiyle bir rakamını gösterir. Luğat ve kamusların hepsinde izah olunan ve «Yeni Muhit-ül- maarif» de 50 büyük sahifelik izahat verilmiş olan bu harf için «araplar menşeini bilmediklerinden garip bir etimoloji uydurarak bu harfe bütün harfleri birleştirdiği «telif ettiği» için elif denilmiştir» deyen Veil (İslâm Ansiklopedisi, elif maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Yalnız sessiz harflerden terekküp eden sami yazılarının karakterine uygun olarak elif ıstılahı ile, sadece hareketsiz patlayıcı bir gırtlak sesini anlayoruz; rivayete göre Temim kabilesi halkı buna fevkalade kuvvtli, hemen hemen ayn kuvvetinde olan tınnet veriyorlardı. Bu şive hususiyetine «anana bani tamim» denilmesi bundan ileri gelmiştir. Fakat arap dilcileri elif harfı a harfının uzun teleffuzunu göstermek için, mater lectionis vazifesini gördüğü zaman, onu eliften ayrı bir işaret telâkki ederler ve yanlış fikirlerine devam ile ona hususi bir mahreç tesbit edecek kadar ileri giderler. Kendi saitesi ile harekeli olmıyan alif'e al-alif allayina veya al-sakina derler; halbuki buna zıd olarak, samite olan elif için, al-alif al müteharrika tâbirini kullanırlar. Bu son harf her zaman (ʾ) işareti ile yazıldığından, ona al-alif al-mahmuza veya kısaca hamza (hemze) adı verilir. Elif ile hemze arasında tesis etmiş oldukları ve nazarî olarak, sıkıca bağlı kaldıkları bu tefrik hayli münakaşa götürür. Kendileri sâmiteyi fi'len göstermek için, daha umumî olarak, ekseriya elifi kullanırlar. Harfi tarifte, 7-11 fiil şekillerinde (ifta'ala, infa'ala, if'alla, istaf'ala if'alla) ve bazı isimlerde (msl. ism, imru') bulunan elif

devamlı bir konuşma esnasında telâffuz ve manaya te'sir yapmadan, kelimenin başına gelmiş bir elif'tir. (Zemahşari, el-Mufassal, s.169, 2v. dd.) ve bundan dolayı ona alif al-vasl («birleştirme elifi») denilir. Bunun zıddı olarak sâbit kalan elife alif al-kat' («ayırma elifi) adı verilir. Bilhassa hece sonunda, elifin patlayıcı gırtlak sesi olarak çıkarılmasındaki güçlükler telâffuzda bu harfin gösterdiği sesin muhtelif derecelerde hafifletilmesine sebeb olmuştur.Bu hâdiseye tahfif al-hamza («hamzanın hafifletilmesi «Mufassal, s, 165, 17-16714) diyen araplar üç çeşit tahfif ayırt ederler: 1. elif'in vav yahut ya olması) ibdal-al-hamza) 2. bu iki harften birinin sesine yaklaşan elif sesi (ca, al hamza bayna bayna) 3. alif'in temamiyle ortadan kaldırılması (al-hazf). sessiz elif'in şiddetli olmasına veyahut başka bir harfin bununla benzeşmesine ancak al-ra-as (Mufassal, s. 192 4-8) gibi hallerde tesedüf olunur; uzun elif'i gösteren alif için böyle bir hal tasavvur edilemez.

«Gramer şekilleri nazariyesinde, elif muhtelif tarzlarda kullanılmış olduğundan Araplar bu harfin gördüğü muhtelif vazifeler için ayrı ayrı adlar (alkap al-alifat) bulmuşlardır. Bazı fiil şekillerinin (msl. mazi müzekker cemi 3 şahıs) görülen elif al-vikaye veya elif al-fa- sila («ayırma elifi») isimlerini alan elif'in ancak imlâda kiymeti yoktur. Elif al-ilhak («ekleme elifi» müzekker ve müennes isimlerden yeni şekiller elde etmeğe yarayan bir eliftir) bu elif ya al-arta ve al-sakra'da olduğu gibi al- alif al-maksura («kısa elif») dir veyahut al-kuba al-hamra'da olduğu gibi, al-alif al- mamduda («uzun eliftir») kelimenin başına gelen elif ya elif al-tafzil va'l-taksir (tafzil ve tasgir elifi», dir veyahut muzariin müfret birinci şahsını teşkile yarayan alif amila veya elif al-ibara («ifade üzerine tesir eden elif») dir. Bunlardan başka istifham elifi (alif al-istifham), nida elifi (alif al-nida), cem gösteren elif (alif al-cam msl. cibal), tesniye elifi (alif al-tasniye) müenneslik elifi (alif al- tanis zikredilmelidir. Bu haller ve daha bir çokları bütün arap lûgat kitaplarında hamza ve elif allayyine maddelerinin başlangıcında zikredilir. ve gramercilerin ekserisi alife yardımcı ve zaid bir harf (ziyadat al-alif va'l-hamza) telakki ile bu meseleyi ayrı fasıllarda tetkik ederler. (bk. mufassal, s. 1 70, 10-17)

Mana ile eylemişken ülfet
aşk etti beni elif suret
Muâllim Nâci

§ [*San*] Tuğranın dört kısmından üçüncüsünü teşkil eden kısım olup tuğrada görülen ve sereye amud olarak, yukarıya doğru çekilen üç muvazi hatta verilen addır. Buna «Tuğ» da denilir.

ELİFBA (الفبا) [*Hal.*] Eskiden alfabe yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Huruf u hecanın cetveli. Hurufun tertibi. Kadimde Süryaniden Araba, andan Himyeriler vasitasiyle Mısır'a ve Filistin'e, andan Yunana geçip yanlış okunmamak üzere kelime kelime yazılmıştır. Ebced, Hevvez, Hutti, Kelemen, Saafas, Karaşet-Sonradan arablar Sehaz, daziglen hurufunu ve yunanlılar dahi Filistin'den aldıkları tertibe sekiz hurufu zammetmişlerdir »

ELİFİ (الیفی) [*Kıy.*] Pantalondan biraz genişçe şalvara verilen âddır. Buna «Elifi şalvar» da denilirdi.

ELİFİ NEMED (الیفی نمد) [*Sof.*] Mevlevilerin tennure üzerine sardıkları kemerin adı idi. Buna «Kemer» de denilirdi. Nemed, keçe demektir. Elifi nemed ise elif gibi keçe manasınadır ki uzunluğundan kinayedir. Yünden yapılıp üç veya yedi dolam şeridi ile bele sarılan bu kemer tarika girilirken mürşit tarafınmüsterşidin (Derviş) beline sarılırdı.

Mevlevi şeyhi rahmetli Remzi efendi «tabirat-ı mevleviyey» adlı basılmamış eserinde bundan bahsederken «tarikat» kemeri olan elifi nemedi miyan-ı inkıyad ve ikrara rapt ve bend eyliyen sâlik-i Ömer haslet hayır ve şerri farik olarak vâris-i hazret-i Mustafa aleyh-i ekmel-üttehaya olan mürşidinin hizmet-i celilesinde pabercay-ı sebat olması icabeder» diyor.

Âyin esnasında bu kemerin sarılması mecburî idi.

Sanmayın kavs-ı kuzah takmış felek elfi nemed
Candan olmaş nevniyaz-ı hankah-ı mevlevi
Tahir-ül'mevlevî

ELİFİ SUMAT (الیفی سماط) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde ihvanın bir arada yemek yemeleri için kullanılan meşin sofranın adıdır. Meşin sofralar üç türlü idi. Biri müdevver kesilmiş ve etrafına halkalar dikilmişti. Bu halkalardan bir zencir geçirilip toplanınca sofra torba yahut dağarcık şeklini alırdı. Bunu seyyah dervişler kullanırlardı. Diğeri yine müdevverdi. Dergâhlarda ve hassaten Konya âsitanesinde yemek esnasında istimal olunurdu. Elifi sumat denilen üçüncüsü ise bir arşın genişliğinde uzun bir meşinden ibaretti İşte bu uzunluğundan dolayı buna elfî sumat ismi verilmişti.

Elifî sumatın bir ucu sumathanede, müstakil sumathanesi olmıyan tekkelerde meydan-ı

şerifteki şeyh postunun altına iliştirilir, ve aşağıya doğru yayılırdı. İki tarafına ekmek, kaşık, birer kısım tuz konduktan sonra üstleri uzun havlularla örtülürdü. Sonra her iki kişi için bir sahan kavurma, bir sahan lokma pilâvı,bir kâse de pelte konurdu. İhvan bayram namazını kıldıktan sonra meydancı vasıtasiyle sumathaneye davet olunurdu. Dervişler hırka ile ve kıdem sırasiyle sumathaneye sağlı sollu dizilirler, şeyhin gelmesini beklerlerdi. Şeyh Efendi kezalik hırkasiyle gelip selâm verdikten sonra postuna geçer, badehu her iki tarafa buyurun diye işaret ederdi. Hep birden oturulurdu. Yemekte diz üstü çökmek ve sol kolunu sol dizinin üstüne koymak suretiyle eğilmek şarttı, Sumatın sol cihetinde oturanlar nisbetle kıdemsiz olduklarından sahanın kapağı onlar tarafından kaldırılır, sol omuz üzerinden uzatılarak ayakta hizmetle meşgul canlardan birine verilirdi. İçlerinden biri su istiyecek olursa canlardan birine işaret ederek getirilen suyu içer, ve aldığı suya şükrane olmak üzere o cana bir lokma verirdi. Aynı sahandan yiyen iki dervişten biri su içecek olursa refikı kendisini bekler, sonra işaretle aşkolsun derdi.

Şeyh Efendi su içerse dervişlerin hepsi birden yemekten el çekerler ve aşk vermesini beklerlerdi. Yemek bitince hizmette bulunan meydancı yahut kazancıdan biri şeyhin önüne bir sepet bırakır, o da kaşığı ile ekmek bakıyesini sepetin içine koyduktan sonra ileri doğru sürerdi. Birinci sırada bulanan dervişler kaşıklarını ve ekmeklerini koyarlar, sonra yanındakinin önüne doğru sürerlerdi. Bu suretle sepet uca kadar gider, sumatın üzerinde bir şey kalmazdı. Müteakiben şeyh efendi sumatın ucunu kaldırıp bükerek yanındaki dervişlere verir, onlar da bükerek yanlarındakilere teslim ederlerdi. Sumat böyle bükülerek aşağı üçta duran meydancının önüne tomar halinde gelir, o da yerden kaldırıp hep birden uzunca bir «Eyvallah» çekerlerdi. Sonra şeyh efendi sumat gülbangini okurdu:

Ma sofiyan-ı rahîm, ma table hâr-ı şahîm, payendar yâ Rab in kasera vü hân râ.

Elhamdülillâh eş-şükrülillâh
Hak berekâtın vere
Erenlerin han-ı keremleri müzdâd
Ve sahibül hayrat güzeştegânın ruhu şerifleri şad-u handan
Bakileri selâmette ola
Demler safalar ziyade ola
Dem i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû

«Hû» denilmesini müteakip dervişler önlerindeki havluyu tutarak ayağa kalkarlar ve geri geri gitmek suretiyle sumathanenin iki tarafındaki minderlere otururlardı. Birincisi şeyhin, ikincisi sağ ve üçüncüsü de sol taraftakilerin ellerini yıkamaları için üç can leğen ibrikle hizmet ederdi. Elini yıkayan derviş dizleri üstünde bulunan havluya elini sildikten sonra havluyu büker, yanındakinin dizi üzerine bırakırdı.

Sonra kahve gelirdi. Kahveler içildikten sonra meydan gülbanki okunurdu:

Ma sufiyân-ı rahîm
Ma table hâr-ı şahîm
Payendedar Ya Rab
İn kâsera vü hân râ

Salâllâh-ü aleyhi ve sellem alâ eşref-i nûr-u cemi'-ül- enbiya vel-mürselîn vel-hamdülillâh-i Rabb-il âlemîn elfatiha. Müteakiben sumathane kapısı açılır ve içeri giren mühibban ile muayede icra ve bilcümle ihvan ve tarikat hakkında dua edilirdi.

ELİFİ ŞALVAR (الیفی شالوار) [*Kıy.*] Pantalon biçimi şalvara verilen addır. Yalnız «Elifi» de denilirdi. Pantalondan farkı kalçalara gelen kısmın bir parça daha geniş olmasından ibaretti. İlmiye ricalinin gençleri, ilmiye zadegânı, meşayih giyerdi. Her renk kumaştan olabilirdi.

ELİFİ TAÇ (الیفی تاج) [*Sof.*] Bektaşilerin giydikleri başlığın yassısına verilen addır, Mevleviler buna «Külâh-ı seyfi» derlerdi.

ELİNE SU DÖKEMEMEK (الینه صو دوکه مه مك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle İki kimse arasında, hassaten güzellik noktasından nisbet ve mukayese kabil olmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dökemez su eline çeşme-i mihr-i rahşan
Veremez dilberimin destine nahit leğen
İzzet Molla

ELİ OLMAK (الی اولمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dahl ve alâkası olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eğerçi fitnede ol sim sâidin eli var
Belinde hançer ser- tizinin de methali var
Koca Ragıp Paşa

ELİ UZUN (الی اوزون) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hırsız manasına gelir bir tâbirdir.

EL'İYAZ-U-BİL'ALLÂH (العیاذ باللّٰه) [*Dua.*] Allahâ sığınırım, Allaha sığınırız, Allah esirgesin yerinde kullanılır bir tâbirdir. İyaz arabca sığınmak demetir.

Kendim de Nazire der idim gâh
amma ne söz el'iyaz-ü billâh
-LÂ-

ELKAP (القاب) [*İda.*] Devletçe verilen rütbelerin sahiplerine rütbelerinin derecelerine göre tâyin olunan unvan demektir. Arapça bir kelime olan elkap için «Lûgat-i Ebuzziya» da şu tafsilât vardır: «Lâkab'ın cem'i olmakla beraber müfrediyle cem'i arasında mânaca ve ıstılahça farklı olan lâfızlardandır. Lâkab bir adama asıl isminden sonra verilen unvan demektir. Bayezid-i Evvel'in (Yıldırım), Selim-i Evvel'in (Yavuz), İsveç Kıralı 12 nci Şarl'ın (Demirbaş) lâkabları gibi.

«Lâkabın hüsün ve kubha taallûku olabilir. Fakat elkabın mefhumunda daima meali mündemiçtir, Yani lâkap denilince kabih bir lâfız telâffuzuna intizar olunduğu halde elkap denildiği zaman böyle bir intizarda bulunulmaz. Bilâkis âli bir unvana terekkub edilir.

«Bu lâfız ashab-ı meratibe verilen unvan mânasına müfret gibi de kullanılır. Meselâ sadaret mazullerine, ne elkap yazılır, dendiği gibi, mütemayizin elkabı izzetlû'dur denir.»

Babıâliden padişahlara takdim olunan telhislerde «şevkçtlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû veliyyünnimet padişahım efendim hazretlerinindir» yazılırdı. Sonraları telhis yazılması usulü terk olunarak Mabeyn başkitabetine yazılan tezkirelerle maruzatta bulunulduğu ve sâdır olan irade-i seniyyeler başkitabetten yazılan hamişlerle tebliğ olunduğu cihetle padişahlara mahsus elkap resmen kullanımaz olmuştu. Tanzimat'tan evvel beylerbeyiler, sancakbeyleri ve emsali memurlar tarafından sadrazama yazılan kâğıtların başına «devletlû sultanım sağ olsun» yazılırdı. Evvelleri bu bapta resmen takarrür etmiş bir nizam yoktu. Herkes istediği elkabı kullanırdı. 1263 (1846) tarihinde her rütbeye göre elkap tâyin edilmiş ve bu elkap salnamelere konulmağa başlanmıştır. Resmî elkap ile kimlere yazıldığı için bak: «elkab-ı resmiye».

Biri elkab-ı hümayun-ı sudur-ı vüzera
Ki o elkap hilâlindedir ism-i âzam
Nabi

ELKAB-I RESMİYE (القاب رسمیه) [*İda*] Devletçe verilen rütbelerin derecesine göre tâyin olunan unvan hakkında hullanılır bir tâbirdir. Devletçe resmî elkap usulü 1263 (1846) senesinde kabul olunmuştur. Ondan evvel bu hususta muttarit bir kaide yoktu. Herkes istediği elkabı kullanırdı. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi c. 8, s. 139) bunun için şu malûmatı veriyor: «O vakte kadar teati olunan bilcümle mekâtip ve muharrerat ve tezakire yazılan elkap bir kaide-i muttaride üzere cari olmayıp herkes indî olarak türlü türlü elkap ve unvan yazmakta idi. Bu ıttıratzızlığın lâğviyle rüteb-i mevcudeye göre elkab-ı resmiye tâyini ve beyn-el-ahad yazılacak unvanın tahsisi zımnında tanzim ve tertip olunan elkap defterinin nusah-i matbuası cümleye neşr ü ilân olundu. Avrupa Devletleri nezdinde bulunan süferay-i devlet-i aliyyeye dahi tafsil-i hal ile beraber defatir-i elkabiyyenin birer nüshası gönderildi.»

1908 Temmuz inkılâbından sonra elkap istimalinde yine karışıklıklar başgöstermiştir. Eskiden yetişmiş olanlar mevzu usule riayet ettikleri halde yeni yetişenler elkap kullanmamağa, yahut onun yerine istedikleri gibi şeyler yazmağa başlamışlardı.

Elkap, kâğıdın uzunluğunca yukarıdan dörtte birinden başlanılır, yazana ve yazılan makam ve şahsa göre değişirdi.

Resmî elkap şunlardı:

Sadaret makamına:

Ulema tarafından: Maruz-ı daî-i keminelerîdir ki

Diğerleri » : » çakeri-i keminelerîdir ki

İbare arasında isimleri zikrolunmak lâzım gelince: fahametlû devletlû paşa hazretleri.

Sadaret makamını ihraz etmiş zevata:

Ulema tarafından: Maruz-ı daîleridir ki

Sairleri » : » çâkerleridir ki

İbare arasında isimleri anılmak icap edince: übbehetlû devletlû paşa hazretleri.

Mekke-i Mükerreme emirliğinden mazul olanlara: Devletlû siyadetlû efendim hazretleri.

Dâr-üs-saade ağalarına: Devletlû inayetlû efendim hazretleri.

Seraskerlerle hanedan-ı saltanata sıhriyet peyda eylemiş olan vükelâya: Devletlû atufetlû efendim hazretleri,

Serdar-ı ekremlere: Devletlû refetlû efendim hazretleri.

Bâlâ ricaliyle birinci feriklere: Atufetlû efendim hazretleri.

Feriklere, ulâ evvellrine, Rumeli Beylerbeyi payelilerine: Saadetlû efendim hezretleri.

Livalara, mîrimirana, ulâ sanilerine: Saadetlû efendim.

Miralaylara, saniye mütemayizlerine: İzzetlû efendim.

Saniye sınıf-ı sanisine, mir-ül-ümeraya, kaymakamlara: İzzetlû efendim, paşa, bey, ağa.

Binbaşılara, sâbse rütbelerine, kapıcıbaşılara, alay eminlerine: Rif'atlû, bey, efendi, ağa.

Rabia rütbelilerine, kolağalara, yüzbaşılara: Fütüvvetlû, bey,efendi, ağa.

Hâmise rütbelilerine, sair rütbesiz memurlara: Hamiyyetlû, bey, efendi, ağa.

Şeyhülislâmilara:

Ulema tarafından: Maruz-ı daî-i dirinelerîdir ki

Sairler » : » bende i dirinelerîdir ki

İbare arasında: Devletlû semahatlû efendim hazretleri.

Şeyhülislâm mazullerine:

Ulema tarafından: Maruz ı daîleridir ki

Sairleri » : » bendeleridir ki

İbare arasında: Devletlû faziletlû efendim hazetleri.

Südûra: Semahatlû efendim hazretleri.

İstanbul payelilerine: Faziletlû efendim hazretleri.

Haremeyn payelilerine Faziletlû efendim.

Müderrislere: Mekerametlû efendim.

Kadılardan rütbeleri bulunmayanlara: Meveddetlû efendi.

Çelebi Efendi ile şeyhlere: Reşadetlû efendim.

Şehzadelere Devletlû Necabetlû efendim hazretleri.

Mısır hidivine: Devletlû Fahametlû efendim hazretleri.

Patriklere: Rütbetlû efendim hazretleri

Kadınlara: İsmetlû efendim.

Elkabın yukarıda gösterilen şekli hicrî 1263 senesinde kararlaşmıştır. Ondan evvel muttarit bir kaide yoktu.

EL KANDİLİ (الى قنديلى) [*San.*] İçine yağ konarak kenarındaki emziğine geçirilen fitil yakılmak suretiyle kullanılan toprak aydınlatma kabının adıdır. Elde taşındığı için bu isim verilmiştir. Buna çerağ da denilirdi.

EL KAVIŞDIRMA (الى قاووشدرمه) [*Hal.*] Tazim makamında ellerini bağlayıp durmak mânasına gelen bir tâbirdir.

ELLİ ALTI (الى آلتى) [*Ask.*] Yemiş iskelesinde Çardak dedikleri yerde yeniçeri ocağı mensuplarından ihtisap işlerine bakan bir kısım memurlara verilen ünvandır. Bunlar bilhassa son zamanlarda esnaf için çekilmez bir belâ olmuşlardı.

Cevdet Paşa tarihinde Cilt: 12, Sf. 206) 1241 senesi vakıaları arasında ihtisap resminden bahsederken diyor ki: «Tekâlif-i cedide badi-i emirde nase hoş görünmez ise de yeniçeriler zamanında halkın duçar olduğu su-i istimalâta nazaran tekâlif-i mezbure pek hafif idi. Çünkü İstanbul'a varid olan zehair ve erzakın memnu olan mahallere naklolunmamasına nezaret eylemek manasına vazolunup Yemiş iskelesinde Çardak dedikleri yerde oturan elli altı namındaki haşarat bir takım bid'atler ihdas ile ashab-ı zehair ve erzakı tecrim ederlerdi, ve bazan rüşvet olarak sefain-i ecnebiyeye nakillerine kenduleri mütecasir olurlardı.»

1242 (1826) senesinde ihtisap nezaretinin teşkili üzerine bunlar ortadan kaldırılmıştır.

ELLİ BAŞI (الى باشى) [*Top.*] Ûlûfeli humbaracı ocağı zâbitlerinden birinin unvanı idi. Ulufeli humbaracılar yüz kişi bir oda itibar edilmişti. Her odada iki yüz akça yevmiye ile bir odabaşı, doksanar akça ile iki elli başı, elli akça ile üç otuz başı, otuzar akça ile on onbaşı bulunurdu. Elli başı bunlardan biri idi.

ELLİLİK (الليك) [*Mes.*] Üçüncü Selim zamanında o kıymette basılan bir paranın adıdır.

ELMADİBİ (الما دبى) [*Kıy.*] Tilki postunun yanak kenarına verilen addır. Postun yanak kısmından yapılan kürke «Elma kürk», kenarından yapılan kürke de «elma dibi kürk» denilir. Elma dibi kalite itibariyle aşağı olduğu için kıymeti de düşüktür.

ELMADİBİ KÜRK (الما دبى كورك) [*Kıy.*] Tilki postunun yanak tarafının kenar kısmından yapılan kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Postun yanak kısmına elma, bundan yapılan kürke de «elma kürk» denilir. Elma kalite itibariyle dipten yüksek olduğu içün kıymeti fazladır.

ELMA KÜRK (الما كورك) [*Kıy.*] Tilki postunun yanak tarafından yapılan kürkün adıdır. postun o kısmının kenarına «elma dibi»; ondan yapılan kürke de «Elmadibi kürk» denilir. Elma dibi kalite itibariyle elmadan aşağı olduğu için kiymetçe düşkündür.

ELMASTRAŞ (الماس تراش) [*San.*] Elmas gibi yontulmuş billûr ve iyi cins cam hakkında kullanılan bir tâbirdir.

ELPENÇE BEKLEMEK (الپنجه بكلمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle muti, alacağı emre âmade yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «elpençe durmak» da denilirdi.

ELPENÇE DURMAK (الپنجه دورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle muti, alacağı emre âmade ye-

rinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «elpençe beklemek» de denilirdi.

EL SUNMAK (ال صونمق) [*Hâl.*] Mecaz yoliyle bir işe başlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bezm-i meyde nukle el sunmaz hemen ancak
Dilberin unnab-i la'lin Çeşm-i badamın bilir
Nedim

ELUĞUŞTIRMAK (الوغوشديرمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ümit kesmek, yese ve ümitsizliğe düşmek, itizar ile af dilemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ELVAN KÂĞIT (الوان كاغد) [*San.*] Eskiden renkli kâğıtlara verilen addır. Elvan; «levn» in cem'idir. Levnin lûğat manası renktir. Bu itibarla elvan kâgıt renkli kâğıt demektir. Abadî Sultanî gibi en meşhur kâğıtların beyazları olduğu gibi renklileri de vardı. Yazıya büyük bir kıymet ve ehemmiyet vermiş olan Osmanlı Türkleri elvanı bilirlerdi. Al yeşil, mavi, siyah, penbe renk vermek için daima nebatî boyalar kullanılırdı. Bunlar badem, zerdalı yaprağı, çay ve saire gibi şeylerdi. Kâğıt ham olarak hariçten gelir, aharlama ile boyanma gibi işler memleket dahilinde yapılırdı.

«Boya, müre kep, ahar, ebru mecmuası»nda (Millet kütüphanesi elyazması nüsha No: 809) renkli kağıt yapmak usulü hakkında şu tafsilât mevcuttur:

«1. — Elmanın yâprağını bir gece kaynatıp suyuna kâğıt batırılırsa gayet güzel renkli olur.

2. — «Kurt kulağı» denilen bir madde ile, safran birlikte kaynatılırsa gayet güzel yeşil renk olur. Bunun içerisine bir miktar şap dahi atılacaktır.

3. — Susamın suyuna şap suyunu katarak kaynatılırsa alâ renk olur.

4. — Badem ağacının yeşil yaprakları toplanıp güzelce ezildikten sonra içerisine az miktarda şap suyu akıtılarak güzelce kaynayacaktır. Sonra boyanmak istenen kâğıtlar bu su içerisine batırılarak gölgede kurutulacaktır. Gayet güzel limonî renk olur.

5. — Attarlarda satılan (Saruca ağaç) denilen bir ağaç vardır. Bundan alıp güzelce döğüp suya konarak kaynatıldıktan sonra boyanacak olan kâğıdı bu suya batıralar. Gayet güzel sarı renk olur.

6. — Menekşe yaprağiyle mürver çiçeği tohumunu döğüp güzelce sıkıp suyu kaynatılacak ve içine az miktarda şap atılacaktır. Gayet asumanî renk olur. Şap atılmıyacak yalnız kaynatılırsa menekşe rengi olu.»

Yine o mecmuada renkler hakkında aşağıdaki izahat vardır:

Sarı; ala cehriyi kaynatıp suyuna kâğıdı çekseler sarı olur. Bir miktar şap katılırsa açık sarı olur. «zerre çûp» denilen madde dahi su ile kaynatılırsa aynı sarı renkte olur, «Safran» suyu dahi böyledir.

Yeşil; susamın çiçeğini kaynatıp yahut güzelce sıkıp suyuna kâğıdı batırsalar güzel yeşil olur.

Limon rengi; bademin yeşil yaprağını alıp sıkarak suyuna kâğıt batırılırsa limon rengi olur.

Mor; gelincik çiçeğini sıkıp suyuna kâğıt batırılırsa gayet tatlı mor olur.

Havaî mai; gelincik çiçeğini sıkıp suyuna bir miktar şap atılarak bu suya batırılan kâğıt havaî mai olur.

Çividî renk; çivit suyuna batırılan kâğıtların rengi çividi olur.

Jengârî renk; jengârîyi döğüp bir miktar suda ıslatıp ve bir miktar tutkal suyu ile kaynattıktan sonra kâğıt batırılırsa jengârî olur.

Benefşe rengi; benefşe yaprağıyle mürverin siyah tohumu döğülüp sıkılarak suyuna kâğıt batırılırsa benefşe rengi olur. Eğer ince bir miktar şap atılırsa asümanî olur.

Lâle; yaprağiyle kâğıdı boyasalar âlâ yeşil olur.»

ELVİYE-İ MÜSTAKİLLE (الويهٔ مستقله) [*İda.*] Eski mülkiye teşkilâtında müstakil mutasarrıf idaresinde bulunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arabça elviye sancak demek olan livanın cem'idir. Bu itibarla elviye-i müstakille müstakil sancak demektir. Mutasarrıfların idaresinde bulunan yerler hakkında sancak tâbiri de kullanılırdı. Liva yahut sancak şimdiki Kaymakamla Vali arasında bir makamdı. Kaymakamlar mutasarrıflara, mutasarrıflar da Valilere bağlı idiler. Mutasarrıflardan Valilere bağlı olmıyanlara «müstakil mutasarrıf» denilir ve bu gibi yerler hakkında elviye-i müstakille, müstakil mutasarrıflıklar tâbiri kullanılırdı. İzmit, Bingazı ve daha bazı yerler bu kabildendi.

ELVİYE-İ SELÂSE (الويهٔ ثلثه) [*Coğ.*] Eski Kars, Ardahan, Artvin livaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Liva Sancak demektir.

ELVİYE-İ SULTANİ (الويهٔ سلطانی) [*Sar.*] Saltanat bayrâğı manasına gelen bir tâbirdir. Arabça elviye sancak demek olan livanın cemidir. Yine bu mânaya olarak Alemhay-i Osma-

ni, Alem-i Padişahi tâbirleri de kullanılırdı. Saltanat sancakları müteaddit ise bunların içinden ak alem denilen beyaz sancak asıl Saltanat sancağı sayılırdı.

EL YUMAK (الك يومق) [*Hal*] Mecaz yoliyle vaz geçmek mesuliyeti üzerine almamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Masivadan el yuyup mahluktan ümmidi kes
Virdin olsun her nefes: Allah bes, baki heves
Nabi

EMAN (امان) [*Huk.*] Emniyet altında olduğuna dair düşmana verilen söz veya yapılan işaret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime için «Kamus-i Osmani» de «eminlik, korkusuzluk, müsaade: (Aman diyene kılıç olmaz, amana geldi, aman diyor, aman diliyor, aman verildi) bu kelime lisanımızda istimdat, şikayet, tahzir, tahazzur için de kullanıldığ gib istimal olunduğu yere göre başka mânalara da delâlet eder. Bazan atf-ı tefsiri suretinde «emn ü eman» diye kullanılır» izahatı vardır. Halk dilinde aman suretinde kullanılır.

Aman aman diyerek çıktı kal'adan gitti,
Biraz geçince siyüp serriyeden düşman.
Süruri

EMANAT-I MUKADDESE (امانات مقدسه) [*Sar*] Topkapı Sarayında mukaddes tanılan birtakım zevata ait olarak muhafaza edilen eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukaddes emanetler arasında şunlar vardır:

Hırka-i saadet (Hazret-i Peygamberin hırkası), Peygamberin bir dişi, Peygamberin ayak nişanesini belirten bir taş, Peygamberin iki na'lini, Peygamberin bir seccadesi, Ebubekr'in seccadesi, Livay-ı şerif-i nebevî (Peygamberin bayrağı), Peygamberin bir yayı (Ok yayı), iki asâ (biri Şuayp Peygamberin), Nuh'un tenceresi, İbrahim'in kazanı, Yusuf'un gömleği, Davud'un kılıcı, İmam Hüseyin'in gömleği, Hazret-i Hatice'nin gömleği, Cihar-ı yara ait imameler, tesbihler, kılıçlar, Aşere-i mübeşşereye ait altı tane kılıç, Cafer-i Tayyar'ın kılıcı, Halit ibn-i Zeyd'in kılıcı, Maaz ibn-i Cebel'in kılıcı, Şercil ibn-i Hasan'ın kılıcı, Talha'nın kılıcı, İmameyne ait iki bayrak, Veyselkarani'nin tacı, Halife Osman'ın elyazısiyle Kur'an, İmam-ı Ali'nin elyazısiyle Kur'an, Zeynelâbidin'in elyazısiyle Kur'an, Kâbenin anahtarı, Altın oluk, Bab-üttövbe'nin kanatları, İbrahim'in makamının gümüş kapağı, bir parça toprak, Peygamber'in gasil suyu.

Her sene ramazanın on beşinde «Hırka-i saadet» merasimi yapılırdı. Başta padişah olmak üzere sadrazam, nazırlar, devlet erkânı, saray adamları, ulema ve sulehadan birçok zevat hazır bulunurdu.

EMANAT-I MÜBAREKE (امانات مباركه) [*Sar.*] Hazret-i Peygamberle diğer büyüklere ait eşya ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim Mısır'ı feth ve «halife» ünvanını ihraz eylediği sırada bu muzafferiyetle bir kat daha velvelesi cihanı tutan ve o münasebetle ehemmiyeti de artan Osmanlılarla münasebet tesisini Mekke Emîri (Seyyid Berekât) zaruri ve muvafık görmüş ve islâmiyete olan merbutiyet ve hizmetleri dolayısiyle bir hâtıra olarak Emaret hazinesinde mahfuz bulunan «Emanat-ı Mübareke» nin mühim bir kısmını oğlu (Şerif Ebu Nemi) vedaatiyle Yavuz'a şöndermiştir. Bu mukaddes eşyayı alan Sultan Selim pek ziyade memnun olarak kendisine «sürre» irsali suretiyle mukabele ettiği gibi emanatın muhafazası için sarayda hususi dir daire yaptırdı ve bunları orada muhafaza ettirdi. Emanatın en mühimmini Hazret-i Peygamber'in hırkası teşkil ettiği cihetle yapılan daire-i mahsusyaa «Hırka-i saadet dairesi» ismi verilmiştir. Hırka-i saadet gömüş sandık içinde olarak enderun-ı hümayunda taht odasında mahfuz olduğu gibi diğer emanat-ı mukaddese dahi gümüş kutular içinde bu odanın raflarında hıfzedilmektidir. Her ramazanda ve alelekser ramazanın on beşinde ziyaret olunan Hırka-i saadet budur. Bu hırka kendisine takdim ettiği kasideden dolayı Hazret-i Peygamber tarafından (Kâab ibn-i Züheyr)e hediye edilmişti. Diğer emanat-ı mübareke meyanında Hazret-i Peygamber'in bir dişi, iki na'lini, seccadesi, sancağı, bir kılıç kabzası, bir oku, Hazret-i Ebubekir'in seccadesi, Hazret-i Nuh'un tenceresi, Hazret-i Davud'un kılıcı, Hazret-i Yusuf'un gömleği, Mekke-i Mükerreme'nin anahtarı, Çihar-ı yar-ı güzin'in sancakları, imameleri, kılıçları, Aşere-i mübeşşere'den bazılarının kılıç kabzaları, Hazre-i Osman'ın Kur'anı vesaire vardır.

Ziyaret sırasında başta Padişah olmak üzere sadrazam, nazırlar devlet erkânı, saray adamları bulunur, ve ziyaretçilere hatıra olarak «destimal» verilirdi.

EMAN BİL-KİNAYE (امان بالكناية) [*Huk.*] Emani karine ile anlatan, bir tâbir veya işaret ile verilen eman demektir. Bu tâbir veya işaretin eman olduğuna zâhip bulunarak itaat gösterenler emana kavuşmuş olurlar.

İslâm erkekleri tarafından ses işitilmiyecek kadar uzak bir mesafede ve kendi kuvvetleri

arasında bulunan bir düşman eri, müslümanların bulundukları tarafa silâhsız olarak gelip sesini işittirecek bir mesafede eman dilediği takdirde emana nail olmuş olur.

Eman, halk dilinde aman suretinde kullanılır.

EMAN BİL-KİTABE (امان بالكتابه) [*Huk.*] Harb edenlere yazı ile verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMAN-I ÂM (امان عام) [*Huk.*] Harbeden düşmanın hepsine birden verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müsalâha demektir.

EMAN-I HÂS (امان خاص) [*Huk.*] Salahiyetli birinin düşmandan bir veya müteaddit şahsa verilmiş olan eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMAN-I MUVAKKAT (امان موقت) [*Huk.*] Muvakkat bir zaman için verilen eman manasına gelir bir tâbirdir. Tayin olunan müddetin bitmesiyle sona erer. Mütareke demektir.

EMAN-I MÜEBBED (امان مؤبد) [*Huk.*] Zaman kaydı olmaksızın verilen eman manasına gelir bir tâbirdir. Sulh yapmak demektir.

EMAN-I ŞARİH (امان صريح) [*Huk.*] «Sana eman verdim» «Siz eminsiniz», yahut «Size bir zarar yoktur» gibi şekillerde verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMARETLER MAL-İ MAKTUU (امارتلر مال مقطوعی) [*Mal.*] Emaret ünvanı verilen yerlerden alınan vergilerin adı idi. Tanzimattan evvel mevcut emaretlerle vergileri şunlardır:

Emaret ismi	Vergi miktarı Kr.
Mısır	30.000.000
Eflâk	2.000.000
Buğdan	1 000.000
Sırp	2 000 300
Sisam	400.000
Aynaroz	87.000

Mısır emareti; buranın maktu umumî varidatının miktarına göre azalır çoğalırdı. Altmış bin kese olarak yukarıda gösterilen miktar Hünkâr iskelesi muahedesinden sonra ve Tanzimat-ı Hayriye'nin ilânından evvel yani 1249 senesinde devletlerin muvafakatiyle tâyin olunan miktardır. O vakit Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa bunu kabul etmediğinden İngiliz ve Avusturya donanmalariyle birlikte Osmanlı donanmasının İskenderiye'ye gitmesi üzerine kabul etmiştir.

Eflâk ve Buğdan beylikleri; bu iki beylik hazine lisanında «Memleketeyn» namiyle yadedilmiş ve coğrafyalara da o suretle geçmiştir. Bunlar Osmanlı memleketine ilhakları zaten imtiyazlı bir surette vukua gelmiştir. Bu iki memlekete iptidaları ayrı ayrı beyler tayin edillirken sonraları birleştirilerek bir bey, bir voyvoda veya bir prense tevcih olunmuştur.

Sırbistan; Sırpların hiç bir imtiyazları yoktu. 1246 ve 1249 senelerinde tahaddüs eden bazı ahval üzerine verilen emr-i âli ve fermanlarla mahallî varidatı emaret tarafından tahsil olunarak mahallî masrafına karşılık tutulmak ve senede iki taksitle Belgrad'da teslim olunmak üzere hazineye maktuan iki milyon üçyüz bin kuruş itası takarrür etmiştir.

Sisam; bu ada 1247 senesinde verilen ferman mucibince gümrük ve âşar hasılatı emaret tarafından alınmak üzere senevi iki taksitle hazineye dört yüz bin kuruş maktu vergi verilmesi takarrür eylemiştir.

Aynaroz; Birinci Murat zamanında verilen imtiyazname hükmünce Selânik'in Kesendere kazasında bulunan ve Aynaroz yarımadasındaki manastırlara mülhak olan elli sekiz tane çiftliğin âşarı mukabili olarak seksen yedi bin kuruş maktu vergi alınırdı.

EMEKTAR (امكدار) [*Ask.-Hal.*] Emekli mânasına gelir bir tâbirdir. Yeniçerilerin kıdemlileri hakkında kullanıldığı gibi halk arasında da maiyeti halkının eskileri hakkında istimal olunurdu. Yeniçeri ocağında emektarların ayrıca koğuşu vardı.

EMEKTAR KOĞUŞU (امكدار قوشی) [*Ask.*] Yeniçerilerin kıdemlilerine mahsus koğuş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu koğuş ağa kapısı dairesinde idi.

EMİN (امين) [*Sar.İda.*] muhtelif hizmetlerde kullanılmış olan memurlara verilen unvandır. Saray hizmetlerinde dört emin vardı: Matbah-i Âmire emini; Şehremini, arpaemini, darphaneemini. Şehremini sonradan İstanbul Belediye reisliğine unvan ittihaz edilmiştir. Yeniçeri ocağında Emin unvanlı bir memur bulunduğu gibi muvakkat işler için de bu namla adamlar istihdam olunurdu. Eskimiş olmalarından dolayı satılmaları lâzım gelen otakları satmak için ulufeciler arasından otakcı ismiyle seçilen üç ihtiyardan birine emin unvanı verilirdi. Yapılan binaların hesaplarını tutanlara da «Binaemini» denilirdi. Mutemet demektir. Son zamanlarda Defter-i Hakani Emini, Rusumat Emini unvanlı memurlar vardı. Arabçada Emin güvenilir mânasına gelir. «Kamus-u Osmani» de bu kelime şöyle tarif edilmiştir: «kalbinde korku olmıyan, emniyet içinde olan:

Emin mahal, gadır ve hiyanetten vareste ve şayan-ı itimat olan: Emin adam»

EMİN HASEKİSİ (امین خاصکیسی) [*Sar.*] Si'âhtarın maiyetindeki enderun-ı hümayun sofa ocağı zâbitinin unvanı idi. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiştir. «Sofalılar paluzecisi» de denilir idi. Asıl vazifesi saray muhafızlığı idi Ulûfe dağıtılma merasiminde sadrazama giydirilen hil'ati getirmek de vazifesi cümlesindendi.

EMİN-İ CEV (امین جو) [*Sar.*] Saray ahırlarına mahsus ot ve arpa ile sair levazımı temin vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine sonraları daha ziyade «arpa emini» tâbiri kullanılmıştır. Rütbesi hocagân-ı divan-ı Hümayun derecesinde idi. Cev; Farsça arpa demektir.

EMİN-İ HAZİNE (امین خزینه) [*Vak.*] Kıymetli şeylerin muhafazasına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i mahzen» suretinde de geçer.

EMİN-İ KADİ (امین قاضی) [*il.*] Kadının bir hususa memur eylediği kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadının emini demektir.

EMİN-İ MAHZEN (امین مخزن) [*Vak.*] Erzak, eşya, ilâç gibi şeylerin muhafazasına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbidir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i hazine» suretinde de geçer. Mahzen emini mânasına gelen bu tâbirin şimdiki karşılığı depo memurudur. Arapça bir kelime olan mahzen içinde eşya ve saire hıfz olunan yer demektir. Ekseriya bodrum gibi yer altındaki mahalle, mağara denilir. Cem'i mehazin gelir. Vakfiyelerde geçer.

EMİN-İ SARF (امین صرف) [*Mal. - Vak.*] Mensup olduğu müesseseye ait para ve eşyayı dağıtmaya memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i masraf» suretinde de geçer. Bu günkü karşılığı mutemettir.

EMİN-İ VAHY (امین وحی) [*Sof.*] Cenab-ı peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Emin-i Vahy-ullâh» suretinde de kullanılır.

Emin-i Vahy İlâhi Muhammed Arabî
Sami

EMİN-İ VAHYULLAH (امین وحی الله) [*Sof.*] Cenab-ı peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Emin-i vahy» suretinde de kullanılır. Hazret-i peygamber Allâh tarafından kendisine ne vahy olundu ise hepsini ayniyle ve tamamı tamamına ümmetine tebliğ etmiş olması cihetiyle bununla tavsif olunurdu.

EMİR (امیر) [*Ida.*] Bir kavmin, bir yerin reisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus»da bunun için şu izahat vardır: «Kebir vezninde bir kavm üzere fermanreva olan âdeme denir ki ıstılahımızda bey tâbir olunur. Yükalü hüve emir ey melik. Müennesi emîredir ha ile, cem'i ümera gelir. Mütercim der ki Müstakim zade merhumun beyanına göre bay lafzı ki Türkide zengin ademe denir. Evlâd-ı Arap bunu bey ve emir manasına istimal ederler. Toman bay, Kayt bay gibi ve emir seyyid mânasına olmak Türkide örf olmuştur.»

Osmanlı saltanatının müessisi (Osman) dan başlıyarak (Yıldırım Bayezid)e ve hattâ sonrakilere kadar birkaç padişaha «bey» denildiği gibi «emir» de denilirdi. Bayezid'in şehzadeleri «Çelebi» gibi emir unvanını da kullanırlardı. Hattâ ismi «Birinci Süleyman» olarak Osmanlı padişahları silsilesine girmesi lâzımgelen «Süleyman Çelebi» paralarında emir kelimesini bile kullanmıştır. Sonraları azametleriyle mütenasip görmedikleri için bunu terk etmişlerdir.

Sancak beylerine cem'i olan «Ümera» denilirdi

Emir, eski İslâm devletlerinde kumandan yerinde de kullanılmıştır. «Emir-ül ceyş» o kabildendir. Bununla Emir-i Mekke, Emir-i ahur, emirülhac, Emir-ülümera gibi tâbirler de meydana gelmiştir.

Nef'î-i muciz beyanım bende-i Molla-yi rum
Ne hakim-i Gazneviyim, ne emir-i Dehlevi.
Nef'i

EMİR-İ ALEM (امیر علم) [*Ask.*] Eyalet sancaklarını muhafaza eden zâbitin unvanı idi. «Mir-i alem» de denilirdi. Pek ehemmiyetli bir mansıb olup teşrifatça mevkii yeniçeri ağasından sonra gelirdi. Önünde mansıbına alâmet olmak üzere bir parçası yeşil, öteki parçası beyaz renkde bayrak (flama) götürülürdü.

Sancak beyliklerinden biri münhal olduğu zaman kayıtlarını tetkik eder, sancağın mensup bulunduğu eyaletin paşasını haberdar eyledikten sonra onun inhası üzerine yeni sancakbeyi tayin edilirdi. Yeni sancakbeyine sancağını o götürür, mutat veçhile kendisini tahlif ettirdikten sonra mansıbının alâmeti olan sancağı kendi eliyle beye verirdi. Beyin kendisine münasip hediye vermesi de usuldendi.

EMİR-İ MEKKE (امیر مکه) [*Ida.*] Peygamber sülâlesinden seçilip Mekke' de oturan ve selâhiyetli bulunduğu işlerle meşgul olan zata

verilen unvandır. Hicaz Vilâyetinin merkezi olan Mekke'de bir de Vali bulunurdu. Son Mekke emiri Hüseyin Paşa'dır.

EMİRNAME (امرنامه) [*İda*] Emri mutazammın kâğıt yerine kullanılır bir tâbirdir, Büyük bir makam veya zat tarafından gönderilen mektup hakkında da kullanılırdı. Arapça buyruk demek olan emr Farsça mektup manasına gelen namenin birleşmesinden hâsıl olan bu tâbirin mânası buyruk kâğıdı demek olur. Bu sebeple doğrusu emirnâme olmak lâzımgelir.

EMİR-ÜL-HAC (امیرالحاج) [*İda.*] Hac için Mekke'ye giden kafilenin reîsi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâmiyette bu işe ilk memur edilen Ebubekir oldu. (9=630) Halifeler devrinde, bu işi bizzat kendileri görmedikleri zamanlarda hanedana mensup Emîrlere tevdi edilirdi. Emir-ül-hac olanların kervanları emniyet altında götürüp getirmelerinden başka, hac müddetince inzibatı teminle beraber Mekkede, Arafatta ve diğer mübarek makamlarda yapılacak menasiki idare etmek gibi vazifeleri vardı. Mısır'ın Yavuz tarafından Osmanlı ülkesine ilhakına kadar Mısır memlukleriyle Osmanlı Padişahları, ayrı ayrı Emir-ül hac nasbederlerdi. Mısır Emir-ül-haccı, Kahire hacılarını, Osmanlı Emir-ül-haccı da İstanbul hacılarını Şam yoliyle, Mekkeye götürürlerdi. Osmanlı hilâfetinde bu memuriyet sonraları Sürre Eminliğine tahvil edilmiştir.

EMİR-ÜL-MÜMİNİN (امیر المؤمنین) [*İda.*] Padişahlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müminlerin beyi, islâmların Padişahı mânasına gelen bu tâbir aynı zamanda peypamberin halifesi de demektir. Bu unvan ilk olarak hazret-i Ömer'e verilmiştir. Emevî ve Abbasî halifeleri buna imtisalen Emirülmüminin unvanını aldıkları gibi Fatımiler, Karmatiler de aynı unvanı kullanırlardı. Bağdad'ın sukutundan sonra, 656 (1258), Şarkta küçük hükümdarlar da Emirülmüminin unvanını taşımağa başladılar, Mağrib'ta, bu unvan daha ziyade yayılmıştır.

Osmanlılar zamanında, Bilhassa hilâfetin Osmanlı hanedanına intikalinden sonra, Emirülmüminin unvanı Osmanlı sultanlarına da verilmiş ve bu unvan saltanatın hilâfetten ayrılarak lağvına kadar devam etmiştir. Hilâfet makamına intihap olunan Abdülmecid'e sadece halife denilmiş bu tâbir de hilâfetin ilgasına kadar kullanılmıştır.

EMİR-ÜL-ÜMERA (امیرالامرا) [*İda.*] Mülkiye rütbelerinden birinin adı idi. Mânası emirler emiri demek olan bu unvan ilk defa Abbasiler de kullanılmış ve yalnız askerî selâhiyetleri tazammun etmek üzere ordunun başkumandanına verilmiş idi. Halife Elmuktedir'e karşı 296 (908) de beliren ihtilâl hareketini bastırmasına mükâfat olarak bu unvanı, öyle bir sıfatı olmıyan» Hadım ağası Munis eline geçirdi. Halife Errazi, Vâsıt valisi Muhammet ibn-i Raika bu unvanı tevcih ettikten ve bütün devlet idaresini ona bıraktıktan başka adının kendi ismiyle birlikte anılmasına da müsaade etmek zorunda kaldı. İşte böylece halifeler gölge halinde kalarak Emirler fiilen hükümdar oldular. Bunlardan sultan unvanını bile alanlar olmuştur. Büveyhiler, Gazneviler, Selçukiler bu kabildendi.

Osmanlı devletinin eski teşkilâtında Eyalet valileri demek olan beylerbeylerine ait lakapların başında Emirülümera unvanı kullanılırdı 1259 (1843-1844) tarihine kadar mülkiye memurlarına da askerî rütbelerden olan Feriklik ve mirliva rütbeleri tevcih olunurken o tarihten sonra askeri rütbeler askerlere hasrolunarak mülkiyeden olanlara ferikliğe muadil olmak üzere Mirimiran, livalığa karşılık olmak üzere de Emirülümera rütbleri ihdas olunmuştur. Daha sonra emirülmemalik yine mülkiyeden saniye sınıf-ı sanisi, askeriyeden de kaymakamlığa muadil tutuldu. Teşrifatta kaymakamlara tekaddüm eden Emirülümeralara «Paşa» deniliyor ve «İzzetlû» elkabı kullanılıyordu. Diğer rütbelere nisbeten az ve daha ziyade taşra ileri gelenlerine tevcih edilen bu rütbe de ötekiler gibi rütbelerin ilgasına kadar devam ettirilmiştir.

EMİR ZABİTİ (امر ضابطی) [*Ask.*] Tabur ve taburdan yukarı birlik kumandanlarının maiyetlerine, kumandanlıkların talim ü terbiye ve dahilî hizmetlere tealluk eden resmî hususlarda icabedenlere tebliğ ve takip etmek üzere, tayin olunan zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Maiyetinde bulunduğu kumandanın emrini alâkalılara tebliğ ettiği için bu adı almıştır.

EMLÂK-İ EMİRİYE (املاک امیریه) [*Mal.*] Devletin, daha doğrusu amme hükmî şahıslarının malları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanatın ilgasından sonra «Emlâk-i milliye»ye, dilin sadeleştirilmesine başlanması üzerine de «Millî emlâk»e tahvil olunmuştur.

EMLÂK-İ MAZBUTA (املاک مضبوطه) [*Mal.*] Bir kısım yüksek memurlarla suiistimalleri görülenlerin ve sonraları muhtelif sebeplerle eşhas ve müesseselerin zabt ve müsadere olunan gayr-i menkul mallarına verilmiş olan isimdir. İlk müsadere 941 (1534) tarihindedir. Emval ve emlâki müsadere olunan da zamanının maliye nazırı demek olan Şıkk-ı evvel defter-

darı (İskender Çelebi) dir. Bu vak'a Osmanlı Maliye tarihi için bir leke teşkil ettiği halde o zamanın maliyecileri bu zapt ve müsadereyi adeta malî bir tedbir şekline sokarak hazinede müzayaka görüldükçe zenginleri birer bahane ile müsadere ve mal ve mülklerini zaptetmekte devam etmişlerdir.

Bu gibi müsaderelerin başlıcaları Yanya, Selânik, Manastır vilâyetlerinde son zamanlara kadar mevcut çiftliklerle kapatılan bektaşî tekkelerinin zaptolunan emlâk ve arazisi idi. Yanya ve Manastır'daki çiftlikler Tepedelenli Ali Paşa'dan zaptolunmuştur. Bektaşi tarikatinin ilgası üzerine tekkelere ait olan emval ve emlâk da müsadere edilmişti.

Bunlar bidayeten ayrıca kayıt ve hesap edilirken sonraları emlâk-i emiriye meyanına kalb ve ilhak olunmuştur.

Tanzimat-ı Hayriyenin ilânından sonra müsadereye nihayet verilmiştir.

EMLÂK-İ MEVKUFE (املاك موقوفه) [*Mal.*] An'asıl «Emlâk i sırfiye» dan iken mutasarrıfı tarafından bir cihete vakf-ı sahih ile vakf edilen emlâk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlarda vâkfın şartları ve şer'i hükümleri cereyan ederdi.

EMLÂK-İ SIRFA (املاك صرفه) [*Mal.*] Yeri ve üzerindeki binalar ve ağaçları mülk olan gayr-i menkuller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sırf mülk demektir.

EMNÂBAD (امن آباد) [*Sar.*] Fındıklı'daki saraylardan birinin adı idi. Fındıklı kıyılarında üçüncü Ahmet devrinde Kara İbrahim Paşa yeğeni Osman bey yalısı, bunun yanında bir ekmekci fırını, onun yanında da Gümrükcü Hüseyin paşa sahilhansi vardı. Osman bey yalısı, fırın ve Hüseyin paşa yalısının da bir kısmı ilâve edilmek ve çakılan kazıklarla denize doğru ilerletilmek suretiyle meydana gelen geniş arsa üzerinde, Baş baki kulu Mehmet ağanın nezaretiyle, kurulan ve bir kaç ayda bitirilen bu saray üçüncü Ahmed'in kızı Şehit Ali paşadan dul kalan ve Nevşehirli İbrahim Paşaya nikâhlanan Fatma Sultana temlik olundu.

EMNİYE RESMİ (امنیه رسمی) [*Mal.*] Osmanlılar zamanında (Yemen) de alınmışlan resimlerden birinin adıdır. Tereke hasılatı demekti. Beyt-ül-mal talimatı mucibince yazıldıklarından itibaren beş sene geçen terekelerin esmanı hazineye gönderilir, ve hazineye «müteferrika» namiyle hasılat yazılırdı.

EMR'İ ÂLİ (امر عالی) [*Ida.*] Padişah tarafından verilen emir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EMR-İ SÂMİ (امر سامی) [*Ida.*] Sadrazam tarafından yazılan emir mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Sâmi, yüksek, âli demektir. Evamir-i sâmiye suretinde cemilendirilirdi.

EMR-İ ŞERİF (امر شریف) [*Ida.*] Eskiden padişahlar tarafından isdar olunan emirler hakkında tâzim maksadiyle kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir; padişah namına yazılan fermanlarda, hükümlerde padişah ağzından da kullanılırdı: «İşbu emr-i şerifim vâsıl olucak», «emr-i şerifim üzere hareket edüp hilâfından mücanebet edesiz» buna birer miaal teşkil eder.

EMVAL-İ EYTAM (اموال ایتام) [*Ida.*] Yetimlerin malları mânasına gelir bir tâbirdir. Bu mallar bir takım nizam ve emirlerle idare olunmakta iken 7 Rebiülevvel 1268 tarihli nizamname ile, muahharan diğer nizam ve talimatnamelerle ve en son 4/Rebiülevvel/1324 ve 3/Nisan 1322 (1906) tarihli nizamname ile tayin olunmuşdu.

EMVAL-İ EYTAM MÜDİRİYETİ (اموال ایتام مدیریتی) [*Ida.*] Yetimlerin mallarını muhafaza ve nemalandırmak ve bunların nafakalarını veli ve vasiylerine vermek ve rüşdlerini isbat edenlerin mallarını ve paralarını kendilerine teslim eylemek vazifeleriyle mükellef olmak üzere merkez ve mülhakatta tesis olunan idarenin adı idi. Bu idarelere emval i eytam idaresi denilirdi, İdarenin başında bulunan memura «emval-i eytam müdürü» denilirdi. İlkin meşihata bağlı olan bu idare 1908 temmuzundan sonra adliyeye bağlanmıştır.

EMVAL-İ GAYRİ MENKULE (اموال غیر منقوله) [*Mal.*] Bir taraftan, diğer mahalle nakli kabil olmıyan mallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-ı menkul mallar sırf mülk olduğu gibi vakıf da olurdu. Nakli kabil olanlara «emval-i menkule» denilir.

EMVAL-İ MENKULE (اموال منقوله) [*Mal.*] Bir taraftan diğer tarafa nakli kabil olan mallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para, hayvan gibi şeyler bu tâbirde dahildir. Nakli kabil olmıyanlara «emval-i gayr-i menkule» denilir.

EMVAL-İ METRUKE (اموال متروکه) [*Mal.*] Hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine bulundukları yerden başka yerlere nakl olunan veya kendiliklerinden bulundukları yeri terk ederek tegayyüb, müfarekat veyahut ecnebi memleketlere, yahut düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan gayr-i müslim unsurların bıraktıkları mallar hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Gayri menkul olan bu mallardan icareteynli müsakkaflar evkaf ve diğeri miri hazinesine intikal ederdi.

EMYAL CETVELİ (امیال جدولی) [*Bah.*] Limanlarla uğrak yalı şehir ve kasabalar arasındaki mesafeleri gösterme‹ üzere tertip edilmiş olan cetvel hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan emyal milin cem'idir. Türkçesi milleri gösteren cetvel demektir.

EMYAL-İ BAHRİ (امیال بحری) [*Bah*] 6080 kadem veya 1853 metreden ibaret olan deniz mesafesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan emyal milin cem'idir. Bu itibarla tâbirin manası deniz milidir.

EN (آن) [*Giy.*] Çuha nevilerinden birinin adı idi. Bu çuha yeniçeri kâtibiyle Anadolu ve Rumeli ağalarına ve Yayabaşılarla bunların kâtipleri çavuş, muallim, muhzır ve suvarı zağarcılarla suvari sekbanlar ve acemi ocağı yayabaşılarla Gelibolu acemileri yayabaşılarına verilirdi. Vesikalarda «Çuka-i en» suretinde geçer. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunun için (Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları, birinci cilt, sahife 280) «zannıma göre bu en ile Sabraminin aynı şey olması kuvvetli ihtimal dahilindedir» diyor,

EN'AM (انعام) [*Hal*] En'am suressiyle diğer meşhur kuran surelerini havi mecmuaya verilen addır. Buna «En'am-ı şerif» de denilir. En'amlar güzel bir yazı ile yazdırılır, tehzip ettirildiği gibi iyi bir cilt de yaptırılırdı. Basılmış olanları da vardır. Teberrüken koyun cebinde taşımak ve dikkat ve ihtimamla saklamak islâm ananelerindendir.

EN AŞAĞI (اک آغاغی) [*Sar.*] Saray hizmetine ilk alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem-i humayun hizmetine alınan zenci hadım ağaları ilk evvel bu ünvanı alırlar, ondan sonra terfi ederek acemi ağa, daha sonra da sırasıyle nöbet kalfası, ortanca, hasıllı ve saire olurlardı.

Saraya alınacak hadım ağaları «Dar-üs-saade ağası» nın huzuruna çıkarıldıktan sonra «oda lalası» ile «başkapı gulâmı»na gönderilerek başkapı gulâmı tarafından ocak defterine kaydedilir, ve hasıllı yahut ortancalar içinde kıdem kesbeden bir lalaya el öptürülürdü.

Bunun vazifesi harem i humayun kapısını bekliyen ve «nöbet kalfaları» adını taşıyan beş nefer ağaya itaat ve kendisinden evvel hizmete girerek «acemi ağa» ünvaniyle yadolunup giriş tarihine nazaran eski bulunanların cümlesine hizmet etmek ve abdest ve namaz vakitlerinden başka zamanda kapı hizmetinden ayrılmamaktır.

En aşağıların terbiyesi kapı nöbetinde bulunduğu esnada lalasiyle kendisinden evvel gelmiş olan yoldaşları taraflarından Dar-üs-ssade ocağına müteallik usul ve nizamın anlatılmasıyle icra olunurdu.

En aşağı tâbir olunan yeni hizmete dahil olmuş ağa sabah namazı vaktinden iki saat evvel kalkıp nöbetini tutmak için neferatı ve o meyanda üçüncü nöbet kalfasını uyandırır, ve bundan sonra baş nöbet kalfasını ve sonra da ortancayı kaldırırdı. Bunlar abdest alıp hepsi birden hamam külhanının olduğu mahalle giderek fenerleri ve şamdanları yakarlar, sonra Dar-üs-saade ağası dairesine gidip ağanın oda nöbetçisi ve onun marifetiyle ağayı kaldırırlardı.

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ (انجمن دانش) [*İda.*] Hicri 13 üncü (Mildi 19 ncu) asrın ortalarında resmen kurulmuş olan ilk Türk akademisine verilen addır. Değerli bilgin M. Şakir Ülkü taşır «Encümen-i daniş, ilk Türk akademisi» başlığı ile yazdığı kıymetli bir tetkik yazısında (akademi. sayı 6) şu tafsilatı veriyor:

«Tanzimat devrinde muhtelif sahalarda vucude getirilmeğe başlanan birçok yenilikler arasında, irfan hayatımızın da avrupaî anlamiyle yenileştirilmesi yolunda teşebbüse geçilmişti. Bu maksadı sağlamak için luzumlu teşkilâtı meydana getirmek üzere 21 Temmuz 1846 da «Meclisi Maarif-i Umumiye» adiyle bir meclis kuruldu. O devrin birtakım değerli ilim ve fikir adamlarından terekküp eden Meclis-i Maarif teşkilini düşündüğü bazı ilmî müesseseler arasında, bir de «Encümen-i Daniş» kurulmasını kararlaştırdı.

«Fransız Akademisini taklit suretiyle açılmak istenilen bu Encümen-i Dâniş, bilhassa Türk dilinde türlü ilim ve fenlere dair luzumu olan kitapları telif ve tercüme etmeyi; bu dilin ilelerme ve gelişmesi yolunda çalışmayı başlıca gâye olarak programına alıyordu. Bu teşebbüs de, memleketimizin garp ilim ve medeniyeti ile temasını sağlamak bakımından o zamana göre şüphesiz pek mühim bir hareket mahiyetinde idi.

«Meclis-i Maarif, önce Encümen-i Dâniş'in teşkilâtiyle teşkilindeki maksadı belirten ve Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmış olan bir mazbatayi Abdülmecid'e arzetti ve, o zamanın tâbiriyle, irâdesi de sâdır oldu. (26 Mayıs 1851). Bundan sonra, yine Cevdet Paşa tarafından bu mazbatanın muhtevasına uygun bir şekilde hazırlanan ayrıca bir beyanname de 1

Haziran 1851 tarihli «Takvim-i Vekayi» de neşr ve ilân edildi.. Maarif Tarihimiz bakımından önemli bir vesika mahiyetinde olan bu beyannamede Encümen-i Dâniş'in teşkilindeki ilmî maksat daha açık şekilde izah edilmekle beraber, akademinin ayrıca Reis ve azaları de yine bu resmî gazete ile ilân olundu.

«Memlekette irfan hayatı namına girişilen bu yeniliklerin başında da yine Sadrazam Koca Reşit Paşa vardı. «Muharrerat-ı Nâdire» adlı bir mecmuada, Reşit Paşa'nın bu ilk Türk akademisinin teşkiline dair bir emirnamesi görülmektedir. Bu emirnamede Reşit Paşa hülâsaten şunları yazmaktadır: «Evvelce bizde de ilim ile uğraşanlar vardır. Fakat gitgide kelimecilik revaç bulmuş, yalnız şiirle uğraşılmağa başlanmıştır. Bu gibi eserlerle ancak mahdut ve muayyen bazı münevver adamlar meşgul olabilir. Halbuki asrın icap ettirdiği ilmin memlekette intişarı ve vatandaşın bundan istifadesi lâzımdır. Umumî seviyeyi yükseltmek için bir Darülfünun tesis ve Darülfünun binasının ikmaline kadar, okutturulacak kitapların tıbzarı için de bir Encümen-i Dâniş ihdası lâzım addedilmiştir.

«Encümen-i Dâniş, Abdülmecid'in iradesi üzerine 18/Temmuz/1851 (19 Ramazan 1267) tarihinde büyük bir törenle açıldı.

«Bezm-i âlem vâlide Sultanın Sultan Mahmut türbesi civarında yaptırdığı Darülmaarif mektebi dahilinde Akademi için bir yer tahsis edilmişti. Açılış günü başta Reşit Paşa olmak üzere, devrin bütün vükelâ ve uleması ile akademi'ye aza seçilen zatlar Darülmaarif binasında Encümen'e tahsis olunan dairenin salonunda toplandılar. Açılış törenine Abdülmecit Han da geldi.

«Sadrazam Koca ReşitPaşa kürsiye çıkarak irticalen kısa bir nutuk söyledi ve sonunda «Velinimet Efendimiz Encümen-i Dâniş'in küşadını emr-ü ferman buyurdular» diyerek Akademiyi resmen açtı. Reşit Paşa tarafından söylenen bu açış nutkundan sonra Akademinin ikinci Reisi olan Hayrullah Efendi kürsüye gelerek uzun bir hitabeyi okudu. Yine Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkmış olan bu hitabede kısacası hayatta en büyük mürşit ilim; en hakiki saadet yolu bilgi yoludur, kaziyesi anlatılıyordu.

«Bu suretle Encümen-i Dânişin, Abdülmecid'in huzuriyle tantanalı bir surette açılış töreni yapılmış ve törene de, o zamanın âdeti veçhile, beliğ bir dua ile son verilmişti. O gün, Akademinin dahili azalarına, ayrı ayrı birer Rüus verildiği gibi, Hariciye müsteşarı Fuat (Sadrazam Fuat Paşa) ve Ahmet Cevdet Efendiler tarafından müştereken yazılmış olan «kavaid-i Osmaniye» adlı ilk Türkçe gramer de, Encümenin birinci eseri olarak, Abdülmecid'e tadim edildi.

«Akademinin, yapılan nizamnamesine göre biri dahili (aslî) diğeri haricî (fahrî) olmak üzere iki kısım âzası vardı. Dahilî âzanın sayısı kesin olarak, kırk kişiydi. Bunlardan her birinin bir ilim şübesinde mütehassıs olmakla beraber, bir yabancı dili de bilmeleri, hülâsa eser telif ve tercümesine kifayetleri şarttı. Dahili âzanın, ciddî bir özür olmadıkça, toplantılara gelmeleri mecburiydi. Harici azaların Türkçeye vakıf olması şart değildi. Hangi dil ile olursa olsun akademiye malûmat vermekteki iktidarı yeter sayılıyordu. Bunlar, Maarife dair yazacakları tasarıları ve kitapları Encümen-i Dâniş'e göndermekle ödevlendirilmişlerdi. Bu suretle akademinin kırkı dahili ve otuzu da haricî olmak üzere 70 kadar azası vardır. Encümenin içtimaları da her ayın ilk cumartesi günü olarak tesbit edilmiştir.

«Encümen-i Dânişin dahili azalıklarına Sadrazam Koca Reşit Paşa, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Serasker Mehmet, Hariciye Nazırı Âli ve Ticaret Nazırı İsmail Paşalar gibi devlet adamları da alınmıştı. Bu arada Akedemi de Fuat (Sadrazam Fuat Paşa), Şerif Mehmet, Hayrullah, Ziver, Kemal, Ahmet Vefik (Paşa), Osman Sahip, Ahmet Cevdet, Ali Fethi ve Recaî Efendiler gibi devrin hakikaten ilim ve edebiyatta mümtaz simaları da bulunuyordu. Encümen-i Dânişin reisliğine Şerif Mehmet, İkinci reisliğine de meşhur Müverrih Hayrullah Efendi tâyin olunmuşlardı.

«Haricî âzalara gelince: Bunlar arasında devrin bir takım Rum ve Ermeni bilginleri bulunduğu gibi, meşhur İngiliz Müsteşriki James W. Redhause, Müverrih Hammer ve Fransız Müsteşriklerinden Bianchi gibi Avrupanın o zaman tanınmış bazı bilginleri de vardı.

«Encümen-i Dânişin teşkiline karar veren Meclis-i Maarif-i Umumiye, yetki ve derece itibariyle Akademiden üstündü. Yazılacak veya tercüme olunacak kitapları burası seçerdi. Bu suretle Meclis-i Maariften gelen kitaplar için Encümen toplanır ve oy çoğunluğu ile içlerinden bir zatı bu işe memur ederdi. Eğer Encümen-i Dâniş tarafından bir kitabın telif veya tercümesine lüzûm görülürse yine Meclisi Maarif-i Umumiyeden istizah olunurdu. Bu resmî soruşlardan sonra telif veya tercümesi kabul olunan bir kitabın basılması işi için de keyfi-

fiyet Padişaha arz edilir ve «Matbaa-i Âmire» de tab'ı istenirdi.

«Meclis-i Maarif-i Umumiyenin verdiği kararda Encümen-i Dâniş'ten beklenen yalnız öğretim kitaplarını meydana getirmek işi kastolunuyorsa da bil'ahara teşkilinin daha çok, açılacak olan « Darülfünun » da okutulacak kitapları hazırlamak gayesi üzerine istinat ettirilmiş olduğunu Koca Reşit Paşa'nın yukarıda bir suretini kaydettiğimiz emirnamesinden açık olarak anlıyoruz. Yine mevcut vesikalardan anlaşıldığına göre Encümen-i Dâniş, yalnız gerekli eserleri tesbitle kalmaz, bunları telif ve tercüme eder ve ettirirdi.

«Tantanalı bir törenle açılmış olan Encümen-i Dâniş, kendisinden beklendiği kadar müsbet bir iş görmemişti. Bu muvaffakiyetsizlikte, bütün iyi niyet ve teşebbüslere rağmen, henüz memlekette olumlu bir ilim hayatının teessüs etmemiş olması, ikincisi azalarının bir çoğu ilim işleriyle ciddi surette uğraşacak vakta malik olmıyan devlet adamlarının Encümene alınması başlıca âmillerden olmuştur. Halbuki yapılan nizamnamede ilmî evsaf ve faaliyet bilhassa göz önünde tutulmuştur. Sonradan dahilî âzaların seçilişinde, bir takım erkân-ı devletin Encümen'e ithali ile şeref verilmek tarafı düşünülmüş; kendini ilme, ilim işlerine verecek olan âza ikinci derecede bırakılmıştı Siyasi sahada olduğu gibi irfan hayatımız için de cidden isabetli görüşlere malik olan Âli Paşa bu hususta daha önce: «Biz (Yani devlet erkânı) bu işin içine girmiyelim, ahengini bozarız» diyerek hakikaten doğru bir fikir ortaya atmışsa da ne yazık ki, nazar-ı dikkate alan olmamıştır. Eğer bu sakim, ters yola sapılmamış olunsaydı, bugün belki ilmî geleneğe sahip bizim de bir akademimiz olurdu.

«Akademi, evvelemirde kavaid-i Osmaniye ile bir de lûgat kıtabı yapılmasını karar altına aldı. Fakat bu sahada ancak «huruf-ı imlâ» ya ait bazı kaideler tesbit edildi ve iş bununla kaldı. Lûgat kitabının yapılmasını üzerine alan komisyon da müspet bir iş göremedi. Tarihe, bu arada Osmanlı tarihine dair yazılacak eserler de Encümen âzasından bazı zatlara verilmişti. İşte bu taksim sırasında Ahmet Cevdet Efendiye de 1774'ten 1824 yılına kadar bir Osmanlı tarihi yazılması işi tevdi olunmuştu. Bunun üzerine Cevdet Paşa da meşhur tarihini yazmağa başlamış ve müspet bir iş meydana getirmek şerefi ancak bu ciddî ilim adamına nasip olmuştur. Cevdet Paşa 1854 de tarihinin ilk üç cildini bitirmiş ve bu eseri Abdülmecid'e takdim olunmuştur.

«Encümen-i Dâniş'in ilmî çalışmaları hakkında bundan başka bir şey bilmiyoruz. Lâğvine dair de bir vesikaya malik değiliz. Yalnız 1862 senesine kadar Devlet Salnamelerinde Encümen-i Dâniş'in adı ve teşkilâtı yazılırken bu yıldan sonra bu da görülmemektedir. Şu hale göre, bu ilk Türk ilimler akademisinin ancak on iki yıl kadar devam etmiş olduğunu kabul edebiliriz »

ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE (انجمن تفتيش ومعاينه) [*Ida.*] 1324 (1908) temmuz inkılâbına kadar Maarif Nezareti teşkilâtı meyanında mevcut bulunmuş olan bir büronun ismiydi. Telif, tercüme her ne olursa olsun bastırılmak istenilen şeyler bu encümende tetkik edilir, bastırılmasında mahzur görülmiyenler verilen izin üzerine basılırdı. Mahzurlu görülenlere izin verilmez, onlar da basılamazdı.

Hicrî 1318 senesine mahsus olarak üçüncü defa basılan «Maarif-i Umumiye Salnamesi»nde (sf. 526-527) encümenin vazifesi şu suretle gösterilmektedir:

«Matbaalar nizamnamesi mucibince tab'ı ruhsat-ı resmiye istihsalından müstağni bulunan ilânat ve emsali bazı evraktan maada memalik-i mahruse-i şahanede tab' olunacak bilcümle kütüb-i diniyye ve resail ve evrak-ı mütenevvia-i fenniyye ve edebiyye ile siyasiyate mütaallik olmıyan resail-i mevkute ve resim ve levha ve madalya ve armalar ve memalik-i mahruse-i şahaneye ithal olunacak matbuat-ı ecnebiyeden münderecatının mahzurdan selâmeti gümrük ve postahanelerdeki memurin-i mahsusası tarafından kestirilemiyen kütüp ve resail vesaire encümence tetkik ve muayene ve matbuat müfettişleriyle gümrük ve postahanelerde bulunan muayene memurlarına icray i nezaret olunur, ve bil'umum kütüphaneler teftiş altında bulundurularak kütüb-i mevkufenin ziya'dan vikayesine ihtimam kılınır Kütüp ve matbuat ve ana müteferri' muamelât ve hususat-ı nizamiye ve saire hakkında devair-i merkeziye ile taşralardan makam-ı celil-i nezarete vukubulan istifsar ve istizahlar üzerine beyan mukteza edilir.»

Basılmak istenilen şey iki nüsha olarak bir arzıhale bağlı olduğu halde Maarif Nezaretine verilir ve arzıhal ile müsveddeler Nezaret makamı tarafından encümen-i teftiş ve muayeneye havale edilirdi. Encümen reisi bunu tetkik olunmak üzere âzadan birine tevdi ederdi Okuyanın insafına yahut anlayışına göre birtakım yerleri çizilerek, yahut değiştirilerek gülünç bir hale sokulan eser encümenin heyet-i umumiyesine gelirdi. Orada da bazı yerleri çizilip çıkarılır, kuyruğu kulağı kesilmiş kedi yavrusuna

döndürüldükten sonra bir nüshası «berveçh-i tay ve tashih tab'ında beis yoktur» suretinde tasdikı ve mührü havi olarak sahibine verilirdi. Eser basıldıktan sonra, dağıtılmazdan evvel, yine encümene gider, orada kalan nüshasiyle tatbik edilerek tamam ise mühürlenerek verilir, bundan sonra neşrolunabilirdi.

Encümen âzaları ilk zamanlarda mahdut olduğu gibi bu işleri başarabilecek olanlar âzalığa seçilirdi. Sonraları ise önüne gelen âzalığa tâyin edilir, jurnalcılıkla tanınmış olanlar bile buraya konulurdu. Bu suretle âza adedi yirmiyi, otuzu httâ son zamanlarda kırkı, elliyi bulmuştu.

İptidalarda eserler yalnız bu encümende tetkik olunurken sonraları Nazırın riyaseti altında teşekkül eden tetkik-i müellefat komisyonunca ikinci defa tetkik olunur, ondan sonra basılmasına müsaada edilirdi.

Son zamanlarda dinî ve şer'î eserlerin tetkiki için ayrı bir heyet teşkil edilmiş, bu suretle iki heyet meydana gelmişti. Bu iki heyetin birincisine «Kütüb-i diniyye ve şer'iyye tetkik heyeti», ikincisine de «Teftiş ve muayene heyeti» ismi verilmişti. Hicrî 1326 senesine mahsus umumi sâlnameye nazaran birinci heyet bir reis ile beş âzadan, ikinci heyet de bir reisle kırk dört âzadan mürekkeptı. Birinci heyette bir mümeyyiz, ikinci heyette de biri birinci, diğeri ikinci olmak üzere iki mümeyyizle yirmi dokuz muayene memuru vardı.

Heyeti terkip edenler içinde ne gibi adamların bulunduğunu anlamak için o zaman söyenmiş olan şu kıt'ayı okumak kâfidir:

Olur olmaz çizerler her kitaptan birtakım yerler
Edibim sanma kim yalnız senin divanı çizmişler
Geçende encümende yok iken Hayret bütün heyet
Arapça bir kitaptır zannile Kur'anı çizmişler.
Eşref

ENCÜMEN-İ ÜLFET (انجمن الفت) [*Hal.*] Osmanlılar devrinde Avrupalıların kulüb adını verdiği yerlere uygun olarak açılmış olan ilk müessesenin adı idi. Kurucular ilkin «Kulüb» gibi yabancı bir kelimenin istimalini münasip bulmadıkları için bu tâbiri seçmişlerdi.

Bu Avrupaî müessese ilk defa 1287 (M. 1870) senesinde İstanbul'da hem de Beyoğlunda değil, İstanbul semtinde açılmıştı. Bunun için Çemberlitaş civarında Meşrutiyetten sonra Evkaf Nezareti ittihaz edilen ve şimdi İstanbul Vakıflar Müdürlüğü tarafından ışgal edilmekte olan Âsım Paşa konağı münasip görülmüş, tefriş ve tanzim olunmuştu. Âli Paşa sadrazam, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa da Maliye Nazırı bulunuyordu. Kulübün asıl müessisi ve kuruluş masrafını kendi cebinden veren Mustafa Fazıl Paşa idi.

«Encümen-i Ülfet»in açılışını vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, s. 101) «Küşad-ı kulûp» başlığı altında şöyle yazmıştır: «Avrupada kulûp tâbir olunur encümen-i ülfet ve mecma-i fezail-i ünsiyet için Deraliyede öyle bir encümen küşadı (bizde de kahvehaneler, taşralarda köy odaları vardır ki bunlar da mahall-i ülfettir. Farkları gazete yerine Battal Gazi hikâyeleri, şampanya yerine pekmez, nardenk şerbetleri, ispermeçet yerine çıra ışıklarıdır) beynelvükelâ tezekkür olunmuştu. Muaharen bunun için Sadefçiler'de Âsım Paşa konağı bilisticar levazımı ihzar olunarak ramazan-ı şerifin ilk akşamı Şûray-ı Devlet Reisi Kâmil ve Mehmet Rüştü ve Maliye Nazırı Fazıl Mustafa Paşalar ile sair vükelâ hazır oldukları halde küşad olundu. O gece saat beşe kadar her vadiden musahabet ile imrar-ı vakt olunmuştur. (Muterize) Ramazan-ı şerifin ilk gecesi küşad olunduğuna nazaran ramazan-ı şerif ile teberrük olunmuş oluyor. Fakat teravihlerin nerede eda olunduğuna dair söz geçmemiştir.»

Encümen-i ülfete vükelâ ve rical ile mütemayız rütbesini haiz memurlar âza olarak kabul edilirlerdi. Salonlarında musahabe, mütalâa yemek ve oyun gibi içtimaî zevklerle vakit geçirilirdi. Bu oyun tâbiri arasında «kumar» vardı. Bundan Türkiyede ilk muntazam kumar oynatılan yerin bu ilk kulüp olduğu anlaşılıyor.

Encümen-i ülfet bir seneden fazla faaliyette bulunabilmişti. Âli Paşa sadaret makamından çekildikten sonra resmî himayeyi kaybetmiş, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında da kumarın cürüm olduğundan, alenen oynatılmasına müsaade olunmasının caiz olmadığından ve saireden bahisle çıkarılan dedikodu yüzünden hükümet tarafından kapatılmıştır.

«Encümen-i ülfet» in mükellef kiler ve mutbağı, mâhir, fakat son derecede müsrif bir aşçısı vardı. Yemek pişirmekteki ustalığı kadar da hırsız olan bu aşçı (Dimitro) adlı bir Rumdu. Son vak'anüvis Abdürrahman Şeref Efendi encümen-i ülfete dâhil bulunan Sakızlı Ohannes Paşa'dan işitmiş olduğunu söyliyerek şu fıkrayı nakletmiştir.

«Mustafa Fazıl Paşa ecnebi sefirlerinden biri şerefine ziyafet vermiş, on beş türlü yemek verilmiş, yemekler o kadar nefis ve sanatkârane imiş ki yenilenin et mi, sebze mi, balık mı olduğu belli olmuyormuş. Daire müdürü Andon Alik Efendi, belki paşa hesap sorar diye daha

evvel aşçıya on beş kişinin bulunduğu bu ziyafetin kaça çıktığını sormuş. «Otuz beş bin kuruş» cevabını alınca hayretten donakalmış. Devrin ucuzluğu ve ziyafete iştirak edenlerin on beş kişiden ibaret olması nazar-ı itibara alınınca bu üç yüz elli altın kabul olunamıyacak bir rakamdı. Aşçı Dimitro, Daire müdürünün parayı fazla bulduğunu görünce şu cevabı vermişti:

— Sen ne diyorsun, Efendi. Verdiğim çorba horoz hayasından yapılır, konserve olarak Avrupadan gelir. Şişesi on frankadır. Sade ondan on beş şişe gitti.

Daire müdürünün hayreti bu cevap karşısında artmış, yemeğin bir harcına 150 frank giderse tamamına otuz beş bin kuruş belki kâfi gelmez diye korkup hesabın üstünü almadan bu korkunç aşçının yanından kaçmıştı.

Mustafa Fazıl Paşa, daire müdürüne ziyafetin hesabını aşçıdan almasını söylemesi üzerine Andon Alik:

— Sordum efendim. Otuz beş bin kuruş diyor.

Cevabını vermiş. Mustafa Fazıl Paşa:

— Şu bizim Dimitro çok idarelidir.

Sözlerini ilâve etmiştir. Aşçının gösterdiği hesap hırsızlığının derecesine, paşanın verdiği cevap da servetinin miktarına beliğ bir delildir. Fakat prens israflariyle o büyük serveti yemiş, bitirmiştir.

ENDAM AYNASI (اندام آینه‌سی) [*San.*] İnsanın baştan ayağına kadar bütün vücudunu gösterecek büyüklükteki aynanın adıdır. Büyük ayna demektir. Farsça bir kelime olan endam; beden demektir.

ENDAZE (اندازه) [*Öl.*] Metrenin uzunluk ölçüsü olarak kabulüne kadar arşın ile birlikte kullanılan ölçülerden birinin adıdır. Birbirine bitişik dört parmağın genişliğinde dört kabzadan ibarettir. Metre hesabiyle 60 santim idi.

«Kamus-u Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Bildiğimiz ölçü. 60 santimetredir. Aslını hendese, yahut hendize zan edenler bulunmuş ise de doğrusu «endahten» masdarından müştak «endaz» ın sonuna hasır edatı olan bir hanın ilâvesiyle bir nevi küçük arşına itlak kılındığı yaki tetkikattan anlaşılmıştır. Mecazen hat, tahmin mânalarında kullanılırdı.»

«Kamus-u riyaziyat» ta (Arşin maddesi) bunun kabulüne sebep olarak şu izahat vardır: «İpekli kumaşlar gibi kıymetli dokumaların arşınını halk nazarında pek pahalı göstermemek için olmalıdırki bazı esnaf çarşı arşınından kısa «endaze» namında diğer bir memsiha ihdas eylemişlerdir.»

Elinde hame bir endazedir kâlây-ı irfane
Hayalim kârgâh-ı manide nessac-ı dibadır
Sabit

Sûk-i takdirde endaze vü mizan olamaz
Beylikcizade İzzet

§ [*San.*] Hat istilahı olarak «nokta» hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ENDAZE ÇIKARMAK (اندازه چیقارمق) [*Bah.*] Kurulacak bir geminin postalarını yapmak için endazehane güvertesinde çizilen posta resmi üzerinden ince çam tahtaları ile kalıp çıkarmağa denilir.

ENDAZEDEN ÇIKMIŞ (اندازه‌دن چیقمش) [*Bah.*] Kızakta kurulan gemilerin resimleri bodoslamalariyle postalarının hepsi kaldırılıp tesviye olunmuş ve kemerleri bağlanıp formaları çekilmiş hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. İnşaatı bu dereceyi bulan gemilere «Kafes halinde» tâbiri de kullanılırdı.

ENDAZE GÜVERTESİ (اندازه کوکرتەسی) [*Bah.*] Yapılacak gemilerin resimleri çizilip bu resimlere göre üzerinde endaze çıkarılan geniş-düz döşemeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ENDAZEYE GELMEK (اندازه‌یه گلمك) [*Hal.*] Hesaba uyar, makul, akıl yatar, zihin kabul eder yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENDERUN (اندرون) [*Sar.*] Saray, mabeyn karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Devletin idaresine memur olanlara da, bunun mukabili olmak üzere «Bîrun» denilirdi. Farsça olan bu iki tâbirden enderun iç, birun da dış demektir. Yalnız olarak enderun denildigi gibi «Enderun-ı hümayun» suretinde de kullanılırdı.

Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında devlet işleri pek basit ve ibtidai vasıtalarla görülüyordu. Orhan ve oğlu Murat taraflarından yapılan teşkilât ile askerlik bir nizam ve intizam peyda etti. Memleket büyümeğe başladığı için yavaş yavaş saray teşkilâtı da yapılmağa başlandı. Asıl saray Yıldırım ve daha sonra ikinci Murat tarafından kurulmuş, debdebe ve daratı ise Fatih tesis eylemiştir.

İstanbul'u aldıktan sonra bir İmparator hayatı yaşamak ve yaşatmak istiyen Fatih ilkin şimdiki Üniversitenin bulunduğu yerde bir saray yaptırdı. Müteakiben Topkapı sarayını kur, durdu. Dört tarafı duvar ile çevrilmiş olan bu saray değirmenleriyle. fırınlariyle, bostanlariyle silâh depolariyle. ahırlariyle. koğuşlariyle, mescitleriyle âdeta bir kasaba idi. Matbahlarında günde yirmi bin kişiye yemek dağıtılıyordu.

Fatih,in babası İkinci Muradın, Edirne'de yaptırdığı saray bunun yanında ötekini kasaba addettiğimize göre ancak köy sayılabilirdi.

Enderun işte bu sarayın iç hayatıdır. Fatih İmparatorluğun teşkilâtını temelleştirirken enderunu da sağlam esaslara istinat ettirdi. Kendi namına nisbetle de anılan «Âl i Osman Kanunnamasi» n de enderun için de bazı maddeler koydu. Kanunnamedeki (Sf. 23) «bir has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhdar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tülbend oğlanı ola» fıkrası bunu gösterir.

Sultan Mehmet tarafından saray Teşkilâtı Bizanslıları takliden yapıldığı gibi devlet idaresi de onun zamanında bir kat daha tevsi olun. du. İşte bu teşkilât üzerine o iki tâbir meydana geldi. Enderun, Bîrun. Enderun saray, bîrun da devlet teşkilâtını ifade ediyordu. Birincilerin büyüklerine «Enderun ricali», ikincilerin büyüklerine de «Bîrun ricali» deniliyordu.

Enderun, Fâtih'in büyütmesiyle de kalmadı. Osmanlı hudutları büyüdükçe saray teşkilâtı da tevsi olundu. Sarayın «esrarlı bir âlem» oluşu asıl ondan sonradır.

Saray işlerinde kullanılacak adamlar yeniçeri ocağı için her sene devşirilen hıristiyan çocuklarının en yakışıklılarından ve gösterişlilerinden seçilirdi. En sonra «Enderun ağası» ismini taşıyan bu gençler ondan önce «İç oğlanı», «İç ağası» ve ilk zamanlarda ise «gılâman» namını alıyorlardı. Bunlar kıdem ve ehliyetlerine göre sarayın büyük vazifelerine yükseliyorlardı.

Bununla beraber saray hizmetleri enderun ağalarına münhasır değildi. Onların yanıbaşında bir de «Saray ağaları» vardı ki bunlar muhtelif suretle padişah maiyetine giren kimselerdir. Ötekiler gibi muayyen bir usul dairesinde yetiştirilmedikleri, padişah ile münasebetleri tam olmadığı için «saray ağası» namı altında enderun ağalarından ayrılırlardı. Bu ağaların en mühimleri zülüflü baltacı, eski saray baltacısı, haseki sofalısı, koz bekçi, kuşhanesi, helvahanesi, aşçı, bostancı, odun ambarı. has fırını, has ahırı, yedekçi, sandalcı. ocakları olup her ocakta birçok kişi yazılı bulunurdu.

Asıl enderun ağaları ilkin devşirmelerden terbiye edilerek yetişen saraylılardı. Bunlar ilk defa «acemi» namını alırlar ve bir «lâla» nın emri altına verilirlerdi. Lâla koğuşun eskilerinden biri olurdu. Acemisini yetiştirmeğe memur edilirdi. Aynı zamanda her acemi «otuz bir» kuruş tahsisat alırdı.

Acemiler; lâlalarına mutlak bir itaat göstermekle mükellef idiler. Aralarındaki münasebet adeta efendi ile köle münasebetini andırırdı. Lâlalar acemilerine din dersi verirler, Arapça ve Farsça okuturlar, istidadı olanlara silâhşorluk, binicilik de talim ederlerdi.

Küçük, büyük ve has odalar, mekteplerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarına benzerdi. Liyakati olanlar birinden diğerine geçer, en yüksek mertebelisi olan has odalılar padişahla daha yakından temas imkânını bulurdu. Her odanın kendine mahsus derecleeri, mertebeleri vardı ve odalılar içinde de ehliyetliler derece değiştirerek yükselirlerdi.

Birinci Sultan Ahmet devrinde seferliye seçilen küçük odanın mertebeleri aşağıdan yukarıya doğru şöyle idi:

1. — Acemiler
2. — Soyunuk eskiler (9 nefer)
3 — Bıçaklılar (10 nefer)
4. — Göç eskisi
5. — Çamaşırcı başı

Büyük odayı teşkil eden kiler rütbeleri şunlardı:

1. — Acemiler
2. — Soyunuk eski (9 nefer)
3. — Bıçaklı (6 nefer)
4. — Anahtar oğlanı
5. — Mum şâkirdi
6. — Tespihçi eskisi
7. — Mum başı (göç eskisi)
8. — İkinci eski
9. — Peşkir başı

Yine büyük odanın bir cüz'ü olan hazine koğuşu şu mertebeler üzerine tesis olunmuştu.

1. — Hazine kâhyası imamı
2. — Yazıcı mülâzimleri
3. — Nöbetçi başı
4. — Hafız-ı kütüp
5. — Hazine kâhyası kaftancısı
6. — Çakırcı.
7. — İkinci, üçüncü ve dördüncü efendiler (yazıcılar).
8. Baş kullukçu
9. — Baş efendi (birinci yazıcı)

Bu mertebelere ermek için silsileye tâbi olmak şart değildi. Padişah dilediğini bu sıra içinde terakki ettirirdi. Lâkin aynı odanın soyunuk eskileriyle, göç eskisi ve giyim başı adını taşıyan ağaları bir mertebeden diğerine terfi için mutlaka kıdem kazanmak ve kendinden evvelki derecede münhal beklemek mecburiyetinde idiler.

En büyük mertebe has odalılar dairesi idi. Orada acemilerden sonra köşe başı denilen beş

eski, baş eski, özengi ağaları, saray kâhyalığı, saray ağalığı, kilerci başılık, hazinedarlık, has oda başılık, kapı ağalığı gelirdi.

İlk zamanlarda enderun ricalinin en büyüğü «kapı ağası» idi. Sonraları «bab-üs-saade ağası» ünvanını alan bu memur bilcümle enderun memuriyetlerinin âmiri idi. Haremin ve bütün dairenin zapt ve raptına memurdu. Saraydaki diğer reisler odabaşı, hazinedar başı, kilerci başı, saray-ı âmire ağası idi. Bunların hepsi padişahın mukarribi (yakini) idiler. Padişahın hususi hizmetlerini görürler, bîrun ricalının en büyüğü olan sadrazam ile vezirlerin ve kazaskerlerle defterdarların padişahla olan münasebetlerine vasıta olurlardı. Bunlardan başka silâhdar, rikâpdar, çuhadar, tülhent oğlanı gibi memuriyetler de kezalik sarayın büyük memurları ve binaenaleyh ricali idiler, «Erkân-ı havass-ı civani» denilen bu ikinci kısmın en büyüğü silâhtardı. Öteki'ler ondan sonra gelirlerdi. İkinci Sultan Mustafa zamanında Ali Ağa «Çorlulu Ali Paşa» silâhtarlığa tâyin olunurken bütün hüküm ve nüfuzu silâhtarlıkta topladı. Onun zamanında ve sonraları da silâhdar enderun ricalinin en büyüğü ve bîrun ricalinin yegâne irtibat memuru oldu.

Üçüncü Selim zamanında mabeynci namiyle memur istihdamına başlanması ve padişahların bunlarla sıkı bir irtibat peyda etmesi silâhtarlığın mevkiini bir parça küçülttü.

Enderunun silâhdar, çuhadar, mirahur ve mîr-i alem gibi büyük mansıp ehillerine «Özengi Ağaları», ve üç koğuşun «kiler, seferli, hazine» zâbitanına Güğüm başı «giyim başı» ve müntehaları olan has odanın «Hırka-i saadet», zâbitine dahi "has oda kethüdası„ tâbir olunurdu. Ser bevvaban, ser bostancıyan ve ser teberdaran dahi erkândan idiler.

Enderun ricalinden olan bab-üs-saade ağalariyle dar-üs-saade ağaları da mühim safhalar geçirmişlerdir. Bu vazife ak ağalar ve siyah harem ağaları tarafından zaman zaman ifa olunmuştur.

İlk zamanlarda bab-üs-ssade ağalığı ak ağalardan intihap olunmak hasebiyle nüfuz ak ağalarda iken sonraları siyahlara intikal etti ve son zamanlara kadar devam eden dar-üs saade ağalığı harem ağaları tarafından muhafaza olundu.

Enderunda çok sıkı bir intizam vardı. «Eski» lik büyük bir meziyet teşkil ederdi, ve her ağa kendinden eski olana hürmet etmek mecburiyetinde bulunurdu. Kanun küçük bir mübalâtsızlığa dahi mahal verilmeden tatbik olunurdu.

Koğuşların her birinde on iki halife bulunurdu, ve bunlar ders müzakeresine memur edilmişlerdi.

Ağalar gün doğmadan uyanırlardı. Hamama gidip yıkanırlar ve toplu olarak sabah namazını kılarlardı. Padişahlar da ekseriya sabah namazını enderun camiinde eda ederlerdi.

Enderunda bir de dilsizler ve cüceler koğuşu vardı. Dilsizbaşı ve cücebaşı denilen ağalar kendi zümrelerinin âmirleri idiler.

Enderun ağaları som sırma takke, takkenin altına iç fesi giyerlerdi, ve iki kollarının yanından enlice siyah kadifeden uzun birer alâmet sallandırırlardı. Buna «Zülüf» denilirdi. Üstlerine mevsime göre kaftan ve altlarına entari giyer, bellerine ağır sırma işlemeli, kapaklı kemer takarlardı. Padişahla dışarı çıkıldıkça kalıp işi denilen kavuk giyerler, ve bellerine lâhuri şal sararlardı. Eskiler mücevherli biçak ve hançer takarlardı.

Sarayın büyük ağaları yani ricali çok muhteşem bir hayat geçirirlerdi. Meselâ silâhtarın kapısında her biri hatırlı ağalardan olmak üzere tam otuz sekiz kişi bulunurdu. Yine bu ağalar kavuklarına mücevherli ağır sorguçlar takarlardı.

Enderunlulara kuşlukta, ikindide ve yatsıdan sonra olmak üzere günde üç defa yemek verilirdi. Bu yemekler ilkin iki kap iken, dörde ve sonraları altıya çıkarılmıştı.

Enderunluların elbiseleri de hünkâr tarafından tedarik ettirilirdi.

Enderunlular padişaha çok sadık idiler. Bu sadakatlerini bir kaç defa fiilen ispat etmişlerdir.

Enderun bilhassa ilk kuruluş ve sâfiyet devirlerinde hakikî bir mektep vazifesini görmüştür. Bu mektepten altmış sadrıazam, üç şeyhülislâm, yirmi üç kaptan paşa yetişmiştir. Odalarda terbiye görmüş olmakla beraber yine enderundan feyz alarak yetişen saray ağalarından da on dokuz sadrazam ve on üç kaptan paşa vardır.

Devşirme usulü kalktıktan sonra enderuna köleler alınmağa başlandı. Bir çok vezirler, asilzadeler ve tüccarlar şeref bulmak fikriyle çocuklarını köle diye saraya satıyorlardı. Bu hile anlaşılınca padişahlar, zadegân takımından gençlerin enderuna kaydedilmesini emrettiler. Bir müddet de o müessese bu suretle yaşatıldı.

İkinci Mahmut; yeniçerilerin lâğviyle başlıyan ıslahat sırasında enderunda da hayli tadilât yaptı. 1247 de silâhtarlığın lâğvını müteakip «enderun-ı Humayun Nezareti» namiyle bir nezaret teşkil olunduğu gibi ertesi 1248 senesin-

de de «Mabeyn-i Humayun Müşirliği ihdas olundu.

Vaktiyle çuhadar, rikâbdar tarafından görülen vazifelerin mabeyinciler tarafından ifası- başlandığı gibi tülbend ağası dahi denilen sarıkçı başılığın ünvanı da «Esvapçı başı» lığa kiler kethüdalığı namı dahi «Kilerci başı» lığa tahvil olundu.

1255 de mabeyn müşirliği "serkurena„lık ünvanını aldı. Muahharen yine mabeyn müşirliği ihdas edildi. Daha sonra «Enderun-ı Hümayun Nezareti» ünvanı dahi değiştirilerek «Mabeyn Nazırı» denildi, müteakiben o da tebdil ile «Hazine-i Hassa Nazırı» ismi verildi. Ser kurenalık saltanatın ilgasına kadar devam etti.

Evvelleri sırkâtibi namını alan memuriyet son zamanlarda «Mabeyn Baş kâtibi» ünvanını aldı, ve bu vazife de saltanatın ilgasına kadar sürdü.

Hazine-i Hassa Nazırlığı ünvanı kezalik saltanatın ilgasiyle tariha karıştı.

Sultan Mecit Dolmabahçe sarayını inşa ile oraya naklettikten sonra enderunun eski vaziyeti gevşemeğe ve bozulmağa başladı. Mabeyn enderundan ayrıldı. Enderun müstahdemîninin eski terakki yolları kapandı. Enderun; kemakân Hırka-i Saadet ve Hazine-i Hümayunu muhtevi olmak üzere hizmeti «hazine kethüdaları» na tevdi olundu.

İkinci Abdülhamit zamanında enderun ihmal olundu. Onun için enderun hayatı sönmüş gibiydi. Meşrutiyet bu sönüklüğü ciddileştirdi ve enderunun hiçbir kıymeti kalmadı,

Mabeyn başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşşaklıgil hâtıralarında (Saray ve ötesi, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, 1940, c. 1, s. 170 ve müteakip) Topkapı sarayından bahsederken o adla son demlerini yaşıyan teşkilât ile 1908 temmuz inkılâbından sonra verilen yeni şekil için diyor ki:

«Söylemeden anlaşılır ki burasını pek ziyade kalabalık bulduk. Emanat-ı mübarekenin muhafazasına, hunların bulundukları dairelerin nezafetine memur olan ve ekserisi Kuran-ı Kerim hatmiyle, ezan okumakla mükellef hafızlardan mürekkep bulunan bir zümre ile sarayın, müdiriyet, idare ve kitabet memurları başta gelirdi. Asıl kalabalık olan enderun kısmıydı. Enderun iki mühim koğuşa münkasimdi: Hazine koğuşu ve seferli koğuşu. Bunları teşkil edenlerin vazifeleri isimlerinden anlaşılır. Hazine koğuşu efradı Hazinei hümayunla meşgul olurlar, seferli koğuşu efradı da (bu unvan onlara hünkârların gidişlerinde hizmete çıktıklarından kalmadır) ziyafetlerde kırmızı renkli çuhadan sırmalı ve pek süslü elbise ile hizmete memur olurlar, fakat icabına göre her iki koğuş müstahdemleri yekdiğerine muavenet ederek iki şube arasında arızî bir vazife iştirakiyle birleşmiş bulunurlardı.

«Endarun» un Osmanlı tarihinde ehemmiyet-i mahsusası işarete muhtaç değildir. Hep biliriz ki vaktiyle bu müessese âdeta bir darülfünun (o vaktin mikyasına göre) mesabesinde imiş. Buradan Hükümet ricali, hattatlar, oymacılar, nakkaşlar, musikişinaslar, bestekârlar, şairler yetişmiş ve her şeyden ziyade bu müessese edep ve terbiyenin, siret ve surette güzelliğin bir perverişgâhı imiş, Abdülmecit ve Abdülâziz devirlerinden başlıyarak bozula bozula nihayet Abdülhamit zamanında, her tatyip edilmek istenen tüfekçinin, aşçının, kapıcının oğlu, yeğeni, daha bilirmiyim nesi, buraya çırağ edile edile artık eskiden kalan erkân ve âdap ashabını bizar edecek derecede dolup taşmıştı.

«Her şeydan evvel koğuşları fazla kalabalıktan tecrit etmekle ve ancak hizmet için lâzım ve müfit olan unsurları alıkoyarak mahdut ve muayyen bir teşkilât vücuda getirmekle işe başlandı. Genç çocuklar ailelerine, bazan mekteplere, şuraya buraya, bir kısmı ihtiyaç görülen Dolmabahçe hizmetine gönderilmek suretiyle bu iş kolaylikla yapıldı. Emanât-ı mübareke muhafızlarıyle idare kısmı zaten büyük bir tasfiye ameliyesine muhtaç değildi.

«Bunlardan başka Topkapı sarayında bir de ihtiyarlamış olup bu dünyadan göçmek zamanına intizaren ömürlerinin bakıyesini mukaddes hir muhitte geçirmeleri münasip görülmüş olan saray kadınlarına mahsus daire ile yine bu kabilden harem ağalarından mürekkep bir Darül-aceze mevcuttu ki bu, Dolmabahçe'nin ağavat dairesinin bir şubesi, daha doğru bir tâbirle, bir nevi atikiyat dairesi vardı. Bu biçarelere onlar kadar biçare ve bedbaht olan akağaları ilâve etmek lâzımdır. Bunların kimler olduğuna kendileri için kabul edilen isim kâfi değildir. Erkek şeklinde fakat recüliyet vasfından mahrumiyetleri sebebiyle tüysüz, tömürsüz oldukları için akağalar diye tanılan bu zavallıların arasında pek zekilerine de tesadüf edilirdi. Bunlar bugün kimbilir nerededir? Eğer hâlâ yaşıyorlarsa...

«Bütün bu sayılan zümrelere kapıcıları ve matbahlar müstahdemlerini, bahçıvanları ilâve edince nasıl bir yekûna çıkılmış olacağı anlaşılır. Bittabi enderun koğuşlarında yapılan tenkihat neticesiyle bütün diğer zümrelerde haddi lâyıkına inmiş ve artık Topkapı sarayı bütün müştemilât ve teşkilâtiyle hazine-i hassanın kaldırabileceği bir hiffet kesbetmiş oldu»

Cumhuriyet devrinden sonra Topkapı sarayı müze ittihaz olundu ve kalmış olan bir kısım adamlar da müze işinde kayrıldı.

ENDERUN AĞALARI (اندرون آغالری) [*Sar.*] Osmanlı sarayında ve padişah hizmetinde bulunan ağalara verilen unvandır. «İç ağaları» tâbiri de bu makamda kullanılmıştır.

Enderun ağaları esas itibariyle dört sınıftı. Enderun ağalarının reisi saray-ı hümayun nazırı demek olan «kapu ağası» idi. Kapu ağası sarayın en büyük âmiriydi. Kapu ağaları ilk zamanlarda «ak ağa» lardan intihap olunurdu. Maiyetinde «kapu oğlanı» namiyle otuz kırk kişi bulunuyordu. Bunlardan dördü, miftah ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası ötekilerin büyüklerindendi ve doğrudan doğruya baş ağanın maiyeti sayılırdı. Kapu ağası her vakit padişaha refakat ederdi. Yalnız padişah ava gittikçe beraber bulunmaz, saraydan uzak bir mahalle bahren azimet-i hümayun vukuunda sarayın muhafazası hizmetinde kalarak kezalik maiyet-i şahaneye iltihak etmezdi. Kapu ağalığı Üçüncü Murat zamanında siyahî hadım ağalarının kazandıkları tefevvuk dolayısiyle mevkiini kaybetmiştir.

Enderun ağalarının ikincisi «hazinedar başı» idi. Hazindar başı padişahın destarını takdim eder, namaz kılacağı sırada seccadesini yayardı. Hazinedar başı aynı zamanda hazine-i hümayun hademesinin reisi idi.

«Kilerci başı» enderun ağalarının üçüncüsü idi. Padişah yemek yerken hizmet-i hümayunda bulunur, kilercilere nezaretle beraber sofra edevatını da muhafaza eylerdi.

Dördüncüsü de «saray ağası» idi Saray ağası «enderun-ı hümayun» namını alan has, büyük ve küçük odaların muhafazasına nezaret ederdi. Maiyetinde yine ağalardan kırk nefer bulunurdu.

Padişahı giydiren ve soyunduran «has oda başı» idi. Kılıcını muhafaza edene «silâhtar», kaftanı götürene «çuhadar», ata binerken üzengi tutana «rikâbdar» denilirdi.

Enderun ağalarının ilk dört büyüğü yekdiğeri makamına geçmek suretiyle meratip silsilesini takiben terakki ettikleri gibi has oda hademesi büyük odanın, büyük oda hademesi de küçük odanın hademesi meyanından intihap olunurdu.

Padişah sarayında «kapıcılar» ve «Bostancılar» diye iki sınıf daha vardı. Kapıcılar; kapılara, bostancılar da bahçelere bakarlardı. Bunların «kapıcı başı», «kapıcılar kethüdası», «boştancı başı», «bostancılar» namları ile dört zâbiti vardı.

Harem-i hümayun ağalarının büyükleri aşağıdaki tertip veçhile on ikiye baliğ oluyordu:

1) Kapı ağası, 2) hazinedar başı, 3) kilerci başı, 4) saray ağası, 5) has oda başı. 6) silâhdar başı, 7) çuhadar, 8) rikâbdar, 9) kapıcılar kethüdası, 10) çavuş başı, 11) bostancı başı, 12) kızlar ağası.

Enderun ağalarının muayyen maaşlarından başka kavuk ve kuşak bahası namiyle senelik tahsisatları vardı. Bu tahsisat bîrun ağalarının arpalığına muadildi.

ENDERUN ERKÂNI (اندرون ارکانی) [*Sar*] Saray mensuplarının büyükleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray dışındaki devlet adamlarının büyüklerine de «bîrun erkânı» denilirdi.

ENDERUN HALKI (اندرون خلقی) [*Sar.*] Saray mensupları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENDERUN HAZİNESİ (اندرون خزینه‌سی) [*Sar..*] Saraydaki ihtiyat hazinesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna "iç hazine» de denilirdi. Bu hazine Sarayın varidat ve masarifine aid muameleleri rüyet için kurulmuş olan «Hazine-i hassa» dan ayrı idi. Osmanlıların ilk zamanlarında «islâm devletlerinde olduğu gibi Beytülmal hazinesi kurulmuş ve Devlet gelir ve giderlerine ait olan bu hazine «hazine-i devlet», «hazine-i emiriye» «hazine-i padişahî». "hazine-i hümayun„ adlariyle anıldığı gibi sonraları fevkalade harp masraflarına karşılık olmak üzere "ihtiyat hazinesi„ adiyle üçüncü bir hazine de vucuda getirilmiştir. İşte "Enderun hazinesi„ bu "ihtiyat hazinesi„ idi. Bu hazinenin varidatı havass-ı hümayun hasılâtından, ganimetlerin humsundan, hükûmdarlardan alınan hediyelerden ve saireden ibaretti. Daha sonraları varidat ve hasılatın artan nevilerine ve sarf ve istimal suretlerine göre hazineler arttırılarak "hazine-i âmire„, "mukataat hazinesi„, "tershane-i âmire hazinesi„, "baruthane-i âmire hazinesi„, "darphane-i âmire hazinesi„, "mansure hazinesi„ "haremeyn hazinesi„, "evkaf-ı hümayun hazinesi„ namlariyle hazineler teşki olunmuştur. Harp gibi fevkalâde masraflar için kurulmuş olan Enderun hazinesinden Devletçe büyük sıkıntılar çekildiği zamanlarda Sadrazamın kefaleti ve Padişahın iradesiyle hükûmete borç olarak para alınır, sonra ödenmek suretiyle alınmış olan para yerine konulurdu.

ENDERUN MEKTEBİ (اندرون مکتبی) [*Sar.*] Sarayda kurulup mevcudiyeti beş asır devam eden mektebin adı idi. Buna "Endernn-ı hümayun mektebi„ de denilirdi. Osmanlıların bü-

yük bir irfan merkezi olan bu mektebi birinci Murad. Edirnede bilâhare askerî idadisinin bulunduğu arsa üzerinde, vaktiyle mevcut sarayda tesis etmiştir. "Koğuş„ itibariyle üç sınıf üzerine mürettep olan mektebin tahsil müddeti 14 sene idi. İlk sınıfa "seferli koğuşu„, ikinci sınıfa «kiler koğuşu», son sınıfa da «hazine koğuşu» denilirdi. Seferli koğuşuna birinci Sultan Ahmet zamanına kadar "küçük oda„ tâbir olunurdu.

Devşirme kanunu cari olduğu müddetçe acemi oğlanları meyanında zekâ, istidat, kılık kıyafet itibariyle düzgün olanlarla memleketin ileri gelen ailelerinden okumaya hevesli bulunanlar talebe olarak alınırdı. Devşirme kanunu kaldırıldıktan sonra talebelik kölelere münhasır kalmıştı. Burada tahsil edenlerin istikballeri parlak olup Devlet mansıpları hemen hemen bu mektepten çıkanlara inhisar eder gibi olduğundan Devlet ricalinden çocuklarını verenler çoktu.

İlk ders cetveli Kur'an-ı kerim, İlmi-i hal, Tecvid, Akaid ve amelen bilinmesi icabeden dinî meselelerden ibaret olmak üzere tertip edilmişti. İkinci Sultan Murad zamanında derslere tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, şiir ve inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, meani, bedi' beyan, hikmet de ilâve olundu. Bundan başka ilk koğuşun namı "küçük oda„ dan "Seferli„ ye kalbolunduktan sonra seferlilere tabılzenlik, sarık sarma usulü, berberlik, "kilerli„ lere padişahın şahsına mahsus yiyecek, içecek şeyleri pişirip hazırlamak, "Hazineli„ lere de gene padişahın giyecek şeyleri ile saray mefruşatını tanzim etmek gibi san'atlar öğretilirdi. Talebeye; bunlara ilâveten kemankeşlik, cündilik, tüfenk endazlık gibi silâhşorluk fenni, ata binme, çalgı çalma da talim edilirdi.

Üç koğuştaki şakirdâna o vaktin usulünce "Ağa„ unvaniyle hitap edilirdi.

Enderun mektebinde Kur'anı kerim okutulmakla başlanıp sonra ilm-i hal, tecvid, Birgivî, Halebî, Kuduri gibi akaid ve feraize dair fıkıh kitabları tedris ve arabî ve farisî ile hüsnü hat talim edilip bundan başka ilk koğuşun namı "küçük oda„ dan "seferli„ ye münkalip olduktan sonra seferlilere tâblzenlik, sarık sarma usulü, berberlik ve eşya temizlemesi gibi sanatlar, "kilerli„lere padişahın şahsına mahsus yiyecek ve içeceklerin pişirilip hazırlanması usulü, "hazineli„ lere dahi elbise-i padişahî ve saray-i hümayun usulü mahsusası veçhile devşirilip katlanması üslûbu gösterilir, ve kiler ve hazine koğuşları mensuplarına da kabiliyetlerine göre okuyup yazmak, kemankeşlik, cündilik, tüfenk endazlık gibi silâhşorluk ve ata binmek fenleri ve musiki ilmi dahi talim olunurdu.

Mektep talebesine kuşluk, ikindi ve yatsı vakitleri olmak üzere günde üç defa yemek verilir, ve taharet ve nezafetlerine son derece itina edilirdi. Padişahlara hizmet edecekleri için muaşeret âdabı meselesine de hassaten dikkat edilirdi. Yere tükürmek, öksürürken mendilini ağzına getirmemek, lekeli elbise giymek gibi şeyler haklarında cezayı mucipti. Haklarında tatbik olunan ceza o zamanın diğer tahsil müesseselerinde olduğu gibi tekdir, tevbih ve falaka ile dövmekti. Dövme kabahatin derecesine göre tatbik olunurdu. Suç büyük değilse mest, büyükse çıplak ayak üzerine icra edilirdi.

Şakirdan, başlarına kavuk, arkalarına entrai üstüne göğsü düğmeli kaftan, bacaklarına ak çakşır, ayaklarına, sıfatlarına göre, kırmızı veya sarı renkte çakşıra dikilmiş mest giyer, ve bellerine som sırma kemer bağlarlardı. Entari ve kaftan ile şalvarın renk ve nev'i mevsime göre değişir, koğuşlarda da takke giydikleri gibi iki taraftan bıraktıkları zülüfleri yan taraflarına sarkıtırlardı.

Uzun müddet saray işlerinde bulunmuş ve ilim ve irfan ile tanınmış olan (Hafız Refik Bey) bu mektep hakkında yazdığı bir tetkik yazısında (Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, No: 1, Sf. 16) aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

"Enderun-ı Hümayunda mektep tesisi Gazi Hudavendigâr Sultan Murat Han-ı evvel hazretleri zamanına musadiftir. Müşarünileyhin Rumeli'de Edirne'yi kabza-i tasarrufuna geçirdiği sırada inşa eylediği saray-i âliden padişahı âzâm hazratının hizmetinde bulunacaklara mahall-i tahsil ve terbiye olmak üzere hazine ve kiler namiyle koğuşlar inşa ettirmiş ve enderun mektebinin esası işte bu suretle vazolunmuştur, İlk ders cetvel-i kıraat-ı Kur'an-ı Azim-üş-şan, ilm-ü hal, tecvid, akaiden ve amelen bilinmesi farz olan mesail-i diniye olmak üzere tanzim olunmuştu.

"Sultan Murat Han-ı Sani Hazretleri asırlarında derslere İlm-i tefsir, Hadis, Fıkıh, Feraiz, Şiir-ü inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, meanî, usul, bedi', beyan, hikmet ilâve kılınmıştır.

«Bu ulûm-u fünunun hakkiyle talimi için mahallî ulemasına Şiraz, Hemedan ve Horasan' dan bir çok fuhul celp ile ilâve olunmuş ve daire-i hümayun bu zatların vücudu ile encümen-i daniş halini iktisap etmiştir.

«Enderun mektebinde Tahsil-i kemalât

edenlerden ilk defa olarak Çelebi Sultan Mehmet Han Hazretleri mücahit sıfatiyle kırkı gönüllü yirmisi çuhadar olmak üzere altmış nefer maiyet-i hümayunlarına kabul buyurmuş ve enderunluların muharebatta maiyet-i şahanede bulunmaları usulü bu tarihten başlamıştır.

«Enderunda tahsilde buluanlar maiyet-i şahanede bulunmağla mükellef olduklarından bunlar muhtelif ünvanlarla yad olunmuşlardır. Gılaman, iç oğlanı, iç ağası, endurun-u hümayuu ağası ve hedemesi bu ünvanların başlıcalarıdır.

«Fâtih Sultan Mehmet Han Hazretleri bizzat bulundukları Belgrat ve Buğdan muharebatında enderunluların sell-i seyf ile uğur-u hümayunda yekdiğerini müteakip mertebe-i şehadeti ihraz eyledikleri meşhudu olmasına ve ikinci defaki cülûs-i hümayunlarında Bursa'da yeniçerilerde görülen itaatsizliği imha hususunda hüsn-ü hizmet ve asar-ı reviyet gösterdikleri malûmu bulunmasına mebni ol vaktin hükmünce indelicap bunlardan ziyade vefakâr hizmetkâr-ı devlet bulunamıyacağına yakın hasıl etmeleriyle enderunluların teksiriyle saray-ı hümayunun bir mekteb-i umumî ittihaz olunmasını ve buradan devletin muhtaç olduğu her nevi hidematın ifası için erbab-ı kemal ve besalet yetiştirilmesini irade buyurmuş idiler. Bu maksad-ı âliye binaen akıb-i fetihde Edirne sarayındaki tahsil ve terbiye teşkilâtı aynen tatbik edilmek üzere el-yevm Topkapı Saray-ı Hümayunu namiyle yad olunan sarayı cedidin hin-i tesisinde mahall-i tahsil olarak devair-i lâzime inşa edilmiş ve bu dairelerde bulunacakların tahsil ve terbiyeleri emr i mühimmi daima taht ı nezaret ve müzakerede bulundurulmak üzere hazine ve kiler koğuşlarındaki sahib-i ilm-ü irfan zevattan mürekkep bir encümen-i muallimîn teşkil edilmiştir. Fatih Hazretleri enderunda tahsil-i ilim ve kemal edenlere bahş-ı nükud ve meratip ederek teşvikatta bulunurdu. Hazine ve Kiler koğuşlarındaki erbab-ı ilm-ü hünerin şevklerini tezyit için saray-i hümayunun Bab-üsaadesine (ve leni'me dar-ül-ilm) levhasını talike irade-i şahaneleri şerefmüteallık buyrulmuştu.

«Sultan Bayezit Han-ı Sani Hazretleri cülûs-i hümayunlarını müteakip hazine ve kiler koğuşlarında tahsil-i ilm-ü kemalât edenlere tevcih buyrulmak üzere müezzinbaşılık, berberbaşılık, tüfekcibaşılık, baş lâlalık ve özengi ağalığı gibi memuriyetler ihdas ve enderunlulara mahsus muallimlerin miktarını tezyit ve kütüb-i mevcudeyi tevfir buyurmuşlardır. Fenn-i silâhşorî, cengâverî talimine ve kemankeşlik sanatında ve cündilik cür'etinde ashab-ı meleke ve maharetin yetiştirilmesine sarf-ı inayet etmişlerdir.

«Enderun-ı Hümayunun İkinci mektebi Galatasaray'dır. Bu mektebi Sultan Bayezit Han-ı Sani Hazretleri tesis buyurmuşlardır. Elyevm Galatasaray lisesinin bulunduğu mahalde otuz bin zira'dan ziyade sahanın etrafına duvar çekilmek ve bir cami-i şerif ile ikişer yüz kişiyi istiap eder büyük, orta ve küçük namlariyle üç koğuş ve bir dershane ve her koğuşa birer hamamı ve birer zâbit dairesi ve matbah inşa edilmek suretiyle mektebin esası vaz olunmuştur. Hitam-ı inşaatta devşirmeden güzide ve matbu'-ül-endam bir kaç yüz etfal intihap ve tefrik ile bu koğuşlara idhal edilmiş ve bunların terbiye ve idareleri saray-ı hümayun ak ağalarının kıdemlilerinden mücerrep ve dirayetkâr birine ihale edilmiştir. Bu usule mektebin lâğvına kadar devam olunmuştur. Buranın ilk ders programı kıraat-i Kur'an-ı Azimüşşan, Arabi ve Farisi, yazı ve musikidir. Bu dersler için muallim-i mahsuslar tâyiu edilmiştir.

«Saray-ı cedidde mektep ittihaz kılınan hazine ve kiler koğuşlarına idhal edilecek bir zatın evvelemirde tahsil-i iptidaiyi işbu Galatasaray mektebinde ikmal etmesi usuldendi. Enderun-ı hümayunda hazine ve kiler koğuşundan başka bir de küçük oda namiyle yad edilir bir koğuş vardı ki tahsil-i tâlide bulunan enderunlulara mahsustu. Bilâhara bu küçük odanın namı seferli koğuşuna tahvil edilmiştir. Hazine-i hümayun ve kiler koğuşlarında münhal vukuunda Galatasaray mekteblileri kıdemlilerinden biri alınır ve küçük oda ve kiler koğuşlarına yeni gelen işbu Galatasaraylıya acemi ıtlak olunurdu. Koğuşlardaki kıdemli ağalardan biri acemiye lâla yani mürebbi tâyin edilirdi.

«Saray teşkilât-ı maarifi icabınca iptidaî tahsil Galatasarayına tâli küçük odaya ve âli tahsil de hazine ve kiler koğşuşlarına mahsustu. Koğuşlarda tahsilde terakki etmiş ağalardan biri tahsili geri bulunan on iki ağaya halife tâyin olunurdu. Bu halifeler refiklerinin derslerini ihzar ve müzakerelerini itmam vazifesiyle mukayyet idiler ve hizmetlerinden dolayı halifelere ayrıca aidat verilirdi. Halifeler koğuşlarında muteber ve mütemeyyizleri bulunduklarından saray-ı hümayun memurin ve gediklerinde mahlûl vukuunda bunlar tercihan tâyin edilirdi.

«Her asrın en güzide uleması, hünerveranı, hattatîni, saray-ı hümayun hocalığı ile taltif edilmek usuldendi. Salı günleri ulûm-ı âliye ve ilmiye muallimleri, pazar günleri ilm-i kıraat muallimi reis-ül-kurra, cumartesi ve çarşamba

günleri de yazı muallimleri saraya dâhil olurlardı. Bu muallimler ak ağaların taht-ı muhafazasında bulunan Bab-üs-saadeye dâhil olduklarında koğuşlardaki enderun ağalarından altısı bu kapıya gidip istikbal ederlerdi. Muallim koltuğunda iki halîfe ve önunde ve arkasında dört enderun ağası olmak üzere kemal-i hürmetle yürümekte bulunduğu halde dershaneye girerdi. Aynı hürmet ve ihtiram muallimin avdetinde de icra olunurdu.

«Enderun ağaları koğuşlarda tahsil-i maarifte bulunarak tasfiye-i vicdana ve tehzib-i ahlâkta sayetmekle beraber şecaat ve merdlik hasaisiyle mütehalli olmaları ve kuvve-i bazuya muhtaç olan hususatta meleke iktısap eylemeleri için tenezzüh zamanlarında saray-ı hümayun sahalarında cirit, tomak oyunları gösterilir ve muharebeler için kılıç kallanılması tâlim edilir ve top nişancılığı ve tüfek endahti gibi fenne taalluk eden hususat da gösterilirdi.

«Enderun-ı hümayundaki usul-i tahsil Sultân Mahmut Hân-ı Sani asr-ı hümayunlarına kadar bu veçhile devam etmişse de yeniçeriliğin lâğvı üzerine teşkil olunan yeni askerliğin başına küçük ve büyük zâbit olarak enderunluların kısm-ı mühimminin geçirilmesi usul-i mevzuanın devamına hail olmuş ve bilâhara Mekteb-i Harbiye ile mekâtib-i sairenın küşadı enderun usul-i tahsilini derece-i tâliyade bırakmıştır. Binaenaleyh bu esbaptan ve daha sonraları Maarif Nezaretinın şehir dâhilinde mektepler küşadiyle usul-i talim ve tedrisi yeni vâdiye kalbetmesinden dolayı enderun mektebine olan rağbet tenakus eylemiş ve Maarif proğramları kısmen enderunca da kabul olunarak muallimler tâyiniyle usul-i cedide tedrisatı tatbikine başlanmış ve hattâ Abdülmecit Hân Hazretleri enderun-ı hümayun mektebini teşrif ile huzur-ı hümayunlariyle şahadetname tevzi ettirerek teşvikat ve taltifatta bulunduğu gibi Adbülhamid-i Sani de mektepte namına nutuklar iradettirerek mektebe olan teveccühünü izhara çalışmış ise de feyz-i kadimini iktisap edememiştir.

«Enderun-ı hümayunda iktisab-ı feyz ve kemal ile Devletin en mühin makamlarını işgal etmiş zevatın adedi pek kesirdir. Ezcümle enderun mektebi atmış dört sadrazam yetiştirmiş ve bunların içlerinde Mahmut Adnî Paşa, Davut Paşa, Hersekzade Ahmet Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Damat İbrahim Paşa, Yemen fâtihi Sinan Paşa, Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa gibi eazım-ı Osmaniye mevcut bulunmuştur.

«Memlekette devr-i talim ve terbiyesini altı asır kadar idame etmiş ve beheri âli bir maksadı istihdaf ederek bu müddet zarfında mülkî, ilmî ve askerî ashab-ı ilm ü irfan, erbab-ı besalet ve siyaset olarak pek çok ekâbir yetiştirmiş yegâne maarif müessesesi enderun mektebi denilse hata edilmiş olmaz.»

Enderun mektebi 1908 temmuz inkılâbını mütaakip lâğvedilmiştir.

ENELHAK (انالحق) [*Sof.*] «Hallac-ı Mansur»un söylediği «ben Hakkım» demek olan meşhur bir sözdür. Vahdet-i vücut felsefesine göre, giden ve gelen «hakikat-i vâhide» olduğundan, ben Hakkım demek, varlık değil, yokluk icabıdır. (Mahmut Şebüsteri) nin: «Madem ki Allah'tan başka varlık yoktur, o halde ister o Allahtır de, ister ben Allahım de, ikisi de müsavidir» mânasına olan şu:

جز ازحق نیست دیکر هستی الحق
هوالحق گو اگر خواهی اناالحق

beyti, bu hakikati ifade eder. «Sipehsalâr»a göre (Sultan-ül-ülema) nın, «Nefehat»a göre (Ebülvefa) nın «Mansur enelhak demeyip de enelbâtıl mı deseydi» sözü meşhurdur.

Türk edediyatında enelhak tâbiri pek çok kullanılmıştır.

Tecelli şevk-i didarın beni mest eyledi hayran
Enelhak sırrını candan anınçün kılmazam pinha
Eşrefoğlu

Hem enelhak söyledin zir-i leb-i Mansur'dan
Hem cezay-ı töhmet-i Mansur'u icra eyledin.
Yenişehirli Avni

Demiş Mansur enelhak gûy olup balâ-yı dar üzre
Kişi nahak yere âlemde berdar olmasun ya Rab
Yanişehirli Avni

ENGÜRİ (انگوری) [*Coğ.*] Ankara'nın eski adıdır. Ankırı yahut Ankure'den bozmadır. Ankara, Firikya'lılar zamanındn o adla küçük bir kasaba iken, Romalıların eline geçtikten sonra ehemmiyet kesbetmiş, Avgustos'un vasiyetnamesi mermer üzerine kazılarak dikilen şehirlerin biri olmuştur. Bununla beraber Osmanlılar tarafından zaptedildikten ve vilâyet merkezi ittihazından başka demiryolu ile merkeze bağlandıktan sonra daha ziyade ehemmiyet peyda etti. Fakat tam mânasiyle bir şehir haline gelmesi ve adının bütün dünyaya yayılması Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduktan sonradır.

ENGÜŞTENE (انکشتنه) [*San.*] Bir iş işlenirken iğne batmamak için parmağa takıla aletin adıdır. Türkçesi yüksüktür. Engüşten

Farsça terzi, yorgancı yüksüğü demektir. Pırlantalıları, altından. gümüşten yapılanları vardı.

Öğrendi oya işlerini hamninesinden
Parlak görünür parmağı enküştenesinden
Lâ

ENKAZ-I REMİME (انقاض رميمه) [*Bah.*] Kazaya uğrayıp kurtarılma ihtimali kalmaması üzerine canlarını kurtarmak kaygusu ile mürettebatı tarafından su üzerinde terk edilen tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Denizcilik tâbiri olarak enkaz; kazaya uğramış ve esaslı kısımları dağılmış gemi ve tekne bozuntuları demektir. Bunların su yüzünden aşağıda bulunanlarına «leş» denilir. Remim; Arapça çürük, çürümüş demektir.

ENSER (انسر) [*San.*] Demirçivi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENTARİ (انتاری) [*Kıy.*] Eskiden üste giyilen iki tarafı yırtmaçlı, geniş kollu, iç etekliği uzun gömlek gibi elbisenin adı idi. Bunların en mükemmeli sarayda mahfuz Bayezit'in Bursa kumaşından yapılmış entarisidir ki teşhir için Londra'ya gönderildiği zaman iki yüz bin lira kıymet konulmuştu.

Gece yatarken giyilenlerine «gecelik» veya «gece entarisi» denilirdi.

ERAMİL (ارامل) [*Mal.*] Dul kadın mânasına gelir bir tâbirdir. Ermilenin cem'idir. Devlet hizmetinde bulunmuş olan kocalarından dolayı dul kadınlarına bağlanan maaşlara «eramil maaşı» denilirdi.

ERAMİL-İ ASKERİYE (ارامل عسكريه) [*Mal.*] Kocaları asker olup ölmüş ve kendileri yardıma muhtaç kalmış olan kadınlar hakkında kullanıllr bir tâbirdir. Bunlara bağlanan maaşlara «eramil-i askeriye maaşı» denilirdi.

ERBAA KAZALARI (اربعه قضالری) [*Coğ.*] Eski teşkilâtta: I İstanbul vilâyetinde Küçük çekmece, Büyük çekmece, Terkos, Su yolu. II. Saruhan Sancağında; Eşme maa İnay ve Selendi maa Sirke. III. Amasya Sancağında; Sonisa maa Irak ve Karayaka maa Taşabat kazaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERBAA-İ MÜTENASİBE (اربعهٔ متناسبه) — [*Arı.*] Eski hesap kitaplarında selâse kaidesi yerine kullanılır bir tâbirdir.

ERBAB-I HİREF (ارباب حرف) [*San.*] Sanat sahipleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hiref; rızka. geçinmiye yarayan sanat, amel, kâr mânasına gelen Arapça hirfet'in cem'idir. Bunun yerine yine bu mânaya gelen «ehl-i hirfet» de kullanılmıştır. Ancak resmî vesikalarda erbab-i hiref geçer. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 512 ve müteakıp) Osmanlı Devletinin teşekkülünden evvel esnafa «harif» denildiği ve lûgat kitaplarında bu kelimenin: «hem sanat, hem kâr; bir sanatta. bir işte, bulunanların her biri» tarzında tarif edildiğini kaydettikten sonra diyor ki: «Bu tarife nazaran Araplar bir (şirkete) dâhil olanlara (şerik) dedikleri gibi aynı (hirfet) de çalışanlara da (harif) ıtlak etmektedirler.»

Değerli müdekkik harif tâbirinin terk edilmesi sebebini uzun uzadıya izah ettikten sonra onun yerine «esnaf» tâbirinin kaim olduğunu söylüyor ve bunun için de şu tafsilâtı veriyor: «Sanat ve ticaretle iştigal edenlerin isimleri olan «harif» in şu suretle vaz-ı aslisinden gayride istimali taammüm edince bunun yerine diğer bir isim kaim olmuştur ki o da «esnaf» tır.

«Esnaf; izaha hacet olmadığı üzere «sınıf» ın cem'idir ve sınıflar demektir. Evailde bilûmum ahali sınıflara taksim edilmiş iken hepsine esnaf denilmeyip de yalnız hirfet, sanat ve ticaretle müteveggil bulunanlara «esnaf» tâbir edilmesi doğru bir vaz' ve istimal değildir. Zann-ı âcizaneme göre tesmiye sebebi basittir. Bunu izah edebilmek için Evliya Çelebi'nin saydığı 1100 sınıftan birkaçının ismini şuraya tekrar kaydedelim:

«Esnaf-ı reisan-ı Bahr-ı sefit, esnaf-ı tüccar-ı kahveciyan, esnaf-ı bazirgân-ı pirinççiyan, esnaf-ı kârhane-i şem-i asel-i sultani, esnaf-ı taciran-ı şem-i asel, esnaf-ı emin-i darphane-i Âl-i Osman.

«İşte şunlarla da sabittir ki esnafa verilen isimlerin hepsi izafet ve hattâ tetabu-u izafat halindedir. Halbuki izafetin değil tetabuu, alelâde iki kelimeden yani muzaf ile muzafunileyhten ibaret olan aksamı bile Türkün semine hoş gelmediği gibi Türkler bu gibi terkipleri kolayca telâffuz da edemediğinden hem mânasını anlamadığı, hem de kolayca telâffuz edemiyeceği üç dört kelimeden mürekkep bir ismin yalnız ilk kelimesini alıp, diğerlerini terk etmiş ve «esnaf» tâbiri bu suretle «harif» e bedel, fakat yanlış olarak erbab-ı sanat ve ticarete alem olmuştur.»

Osmanlılarda yeniçerilerin sanat sahibi olmaları memnu idise de ordunun ihtiyaçlarını gidermek için ayrıca erbab-ı hiref namiyle sanatkârlar istihdam olunur ve bunlar sefer zamanında ordu ile beraber giderek yolda ve merkezlerde top, tüfek ve sair silâhlarla hayvan ve çadır takımları gibi sefer levazımı yapar veya tamir ederlerdi. Bunların zâbitleri ve ne-

ferleri vardı. Ulûfeli idiler. Son zamanlardaki «tüfekçi ustası» ve «kamacı» gibi sanatkârlar ne ise erbab-ı hiref de o idi. Alelâde esnaf ile bu tâbirin münasebeti olmadığı yukarıdaki izahat ile anlaşılmıştır. Bu itibarla erbab-ı hiref aynı zamanda orduya mensup sanat sahipleri demektir.

ERBAB-I YAKİN (ارباب يقين) [*Sof.*] Eshap, tâbiîn, muhaddisîn, müfessirîn ve evliyaullah gibi maddi ve mânevi malûmat ile tezeyyün etmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bilgili ve bilgilerine inanılır kimseler demektir.

ERBAİN (اربعين) [*Hal.*] Rumî Kânunuevvelin dokuzundan (Efrenci 22), Kânunsaninin on yedisine (Efrenci 31) kadar süren ve kışın en soğuk zamanı sayılan 40 gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondan sonraki elli güne «Hâmsin» denilir.

İstanbul'un eski büyük adamları Erbaine büyük ehemmiyet verirlerdi. Şiddetli soğuk hüküm sürdüğü bu günler ihtiyarlarla zayıflar için pek tesirli ve hattâ tehlikeli olduğundan bu gibiler erbaini bir geçit zamanı sayarlar ve bu müddette yoğurt ve emsali bazı şeyler yememek suretiyle yiyecek ve içecekde bir nevi perhiz takip ettikleri gibi Erbain sona erince kurbanlar kesmek ve ziyafetler tertip etmekle beraber birbirlerini ziyaretle tebrik dahi eylerlerdi. Tekkelerin bazısında, hususiyle Tophane civarındaki Kadirihane tekkesinde Erbain bitince bir cemiyet yapılır, helva pişirilirdi.

Erbaine kadar elbette sürer Kermi-i bahs
Eylesem her ne kadar vasfı Cemilin icmal
Ziya Paşa

ERBAİN ÇIKARMAK (اربعين چيقارمق) [*Sof.*] Tarikat ehlinin kalbin tasfiyesi, nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir höcreye kapanıp taat ile iştigal etmelerine denilirdi. Buna «çile» de ıtlak olunurdu.

Kışın soğuk olan Kânunuevvelin yirmi ikisinden Kânunsaninin otuz birine kadar olan günlerine de eski takvimlerde «Erbain» denilirdi.

Bir takım tarikat sahipleri işte bu kırk günü halvette geçirirlerdi.

Şabanî tarikatinde her sene beş halvet vardı. Bunlar üç gün, on gün, yirmi gün, kırk gündü. Hilâfet almak için mutlaka erbain çıkarmış olmak lâzımgelirdi. Halvet, aşr-ı muharrem de, Mevlût ayında, pek sıcak ve pek soğuk günlerde girilmezdi.

Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir höcreye kapanıp ibadet ile iştigal etmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kırk adedini ifade eden erbain rumî kânunuevvelin dokuzundan kânunsaninin on yedisine (4 kânunusani) kadar olan madut günlere de ıtlak olunurdu. Erbain kışın en şiddetli zamanıdır.

Tekkelerde de erbaine girecekler bu sayılı günlerde halvete girerler, çıktıkları zaman büyük cemiyetler halinde bu çıkışı tes'it ederlerdi.

Bu makamda «Erbaine girmek» tâbiri de kullanılırdı.

ERBAİNE GİRMEK (اربعينه كيرمك) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir höcreye kapanıp halvet ve taat ile iştigal etmelerine denilirdi. Bu makamda «Erbain çıkarmak» tâbiri de kullanılırdı.

ERBAIN FIRTINASI (اربعين فورطنه سى) [*Hal*] Rumi Kânunevvelin dokuzundan (Efrenci 22), Kânunsaninin 17 sine (Efrenci 31) kadar süren ve kışın en soğuk zamanı olup «Erbain» adı verilen mevsimde esen şiddetli rüzgâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «zemherir» de denilirdi.

ERBAİN HAKİMLERİ (اربعين حاكملرى) [*İda.*] İstanbul'da mevcut dört mevleviyet yerindeki kırk mahkemenin hâkimlerine verilen unvandı. Bunlar şehrin inzibat işleri ile de alâkalı idiler. Falakaları, hapishaneleri vardı.

ERBAİN-İ ÂŞURA (اربعين عاشورا) [*Tak.*] Arabi aylarından saferin yirmisine tesadüf eden gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam Hüseyin'in Kerbela'da şahadetinin 40 ına tesadüf ettiği için iranilerce eyyam-ı mahsusadan addolunur.

ERÇİÇEĞİ (ارچيچكى) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Babanın makbulü olan can hakkında kullanılırdı.

ERDEB (اردب) [*Öl*] Eski İstanbul kilesiyle 9 kileye muadil ölçek adıdır. Arap memleketlerinde de kullanılan bu ölçeğin arapçada fasihi Erdibdir

ERDEBİLİYYE (اردبيليه) [*Sof.*] Ebhariye tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Safiyüddin-i Erdebili tarafından tesis olunmuştu. Bundan dolayı, «Safeviye» de denilirdi.

Sofiyenin meşhurlarından olan Safiyüddin Erdebili İmam Musa Kâzım nesline mensubdur. Erdebil de zaviyenişin idi. Şeyh Muhammed Geylâni den inabe almıştır. Timurleng'in bu zat hakkında o kadar hürmet ve itimadı varmış, ki Anadolu cihetinden almış olduğu bir çok esiri bunun iltimasiyle koyvermiş idi. Evlât ve ahfadı Erdebil de post nişin olmuş ve

giderek Uzun Hasan ile sıhrî karabet peyda ederek bunlardan Şah İsmail meşihatı saltanata tebdil ve Safevî devletini tesis etmiştir. Anadoluya şiiliği tamim eden ve Yavuz Sultan Selim ile harp eyliyen Şah İsmail budur. Şah İsmail aynı zamanda şairdir.

ERDEL (اردل) [*Coğ.*] Bu günkü Romanyanın garp mıntakasını teşkil eden Transilvanya'nın Osmanlılar zamanındaki adı idi. Asıl ismi Macarca Erdély olan ve Romence Ardeal, Sırp, Bulgar ve Yunan dillerinde Erdel olarak kullanılan bu kıt'a XVI. asırda Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya seferinde Osmanlıların hâkimiyeti altına ve onlara tâbi hükûmetler meyanına girmiştir. Erdel hâkimi Osmanlı tarihlerinde Yanoş namiyle geçen Jan Zapolya olup Kanunî tarafından Macaristan tahtına çıkarılmıştır. Ölümü üzerine oğlu İstefan henüz pek küçük olduğu ve validesinin vesayeti altında bulunduğu için Avusturyalılar Budin'i zaptetmek arzusuna düştüklerinden kale Osmanlı vâlilerinin muhafazasına tevdi edilmiş ve İstefan'a yalnız Erdel krallığı kalmıştır 1100(1689) tarihine kadar Osmanlı tabiiyetinde kalan Erdel krallığı Karlofça muahedesiyle ayrılmış, bilâhare Avusturya'ya ilhak edilmiştir.

Erdel krallığının teşrifat ve muamelatça diğer emaretlerden fark ve imtiyazı vardı. Erdel hükümdarlarına kıral tâbir olunarak cüluslarında taç giydirildiği gibi kaleler kıralın işgalinde bulunur, kırallık ehalinin seçtiği kübera ya tefviz olunurdu.

ERENLER (ارنلر) [*Sof.*] Allaha yakınlık peyda etmiş, velâyet mertebesine nâil olmuş olanlar mânasına gelir bir tâbirdir. Eren ; yetişen; vâsıl olan, kâmil, veli mânalarına gelir.

Yıldızım düşkündü, talîim küskün
muzlimdi eyyam-i hayatım bütün,
Erenler elimden tuttular bir gün ;
Şanlı demler sürdüm, devranlar gördüm.
Tokadizade Şekip

EREK (ارمك) [*Mim.*] İç kale manasına gelir bir tâbirdir.

ERENLER CELLADI (ارنلر جلادی) [*Sof.*] Bektaşilerce (Hâcim Sultan)a verilen unvandır.

ERENLER DEMİ (ارنلر دمی) [*Sof.*] Ayin-i cem ve muhabbet âlemi gibi Bektaşilerce yapılan âyinler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERKAM (ارقام) [*Riy.*] Sayıları göstermek için kullanılan alâmetler hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Sayı mânasına gelen rekam'ın cem'idir. Erkam tâbiri eskiden yalnız başına bir sayı ifade etmeyip sıfır hariç olmak üzere birden dokuza kadar olan işaretlere hasredilmiş iken sonraları sıfır da bu tâbirin içine alınarak birden ona kadar olan işaretlerin topuna «erkam» denilmiştir. Ancak sıfırdan maadası yalnız başına bir sayıya delâlet ettikleri için bunlara «erkam-ı dalle» adı da verilmişti.

Eskiden her kavim sayıları göstermek için ekseriyetle elifba (Alfabe) harflerini kullanmışlardır. Ezcümle İbraniler, sonra da Yunanlılar daha sonra Romalılar ve Araplar harflere birer kıymet tahsis ederek bu yolda bir nevi erkam da vücuda getirmişlerdi.

İslâm âleminde iki türlü rekam kullanılmıştır. Erkam-ı Hindiye, Erkam-i Gubariye. Erkam-i Gubariyeye «huruf-ı gubariye» de denilmiştir. Bugün bizim de kullandığımız Garb rakamları gubariyenin pek az değişikliğe uğramış şeklinden başka bir şey değildir.

ERKAM-I CÜMEL (ارقام جمل) [*Riy.*] Arap muhasipleri tarafından İbranilerle Yunanlıları takliden elifba (alfabe) harflerine birer adedî kıymet tahsis edilerek teşkil olunan rakamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araplar bunun için «huruf-i cümel» tâbirini kullandıkları halde Şarklılar beyninde «erkam-ı cümel» suretinde teammüm etmişlerdir.

Esası İbranilerin alfabesini teşkil eden ebced, hevvez, huddî Kelemen, Safes, Karaşet, Sehas. dazık kelimelerinin başdan 9 evvelki harfini birden dokuza kadar olan sayıları yani Âhadı, onuncudan itibaren diğer dokuzu ondan doksana kadar olan aşeratı, yirminciden sonraki dokuzunu da miati son bir harfi dahi ulufu göstermek üzere vaz ve kabul olunmuştu

Hicrî birinci (miadi yedinci) asrın sonlarına doğru meydana gelmiş olması ihtimali kaydolunan «kamus-u riyaziyat» da (sahife 266-267) şu izahat da veriliyordu; «huruf-ı cümel İslâm âlimleri tarafından vaktiyle hisabat-ı felekiyede istimal olunurdu. Bu günkü gün bu harfler tarih söylemek ve bazı Şark kitaplarının mukaddime veya methalinde bulunan sahifelere numara vazetmek hususundan başka bir yerde istimal edilmemektedir. Huruf-i cümeli terkiminde kaide, harflerin ekserini ekalline takdim ile bitişik olarak yazmaktan ibarettir. Meselâ 4 adedi «D» ile gösterildiği halde 44 adedi «mede» ve altmış «sinve» ve ha keza tahrir edilir. Bir de 1000 adedi her kaç defa tekerrür eder ise tekerrür adedi «G» harfinin evveline yazılır. Nitekim «Hg», «fg» ifadeleri 5000 ve 80000 âdetlerine delâlet etmek üzere istimal olunur. Ancak bu kaidenin hükmü münhasıran hisab-ı cümelde caridir. Tarih

vaz'ı hususunda harflerin kıymet-i mukarreresinden başka itibar yoktur.»

ERKAM-I DİVANİYE (ارقام دیوانیه) [*İda.*] Her bir adedin mertebe ve kemmiyyetini ifade için Arap isimlerinden muhaffef olarak tertip edilen alâmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Rum Selçukîlerinden Giyasettin Keyhusrev-i Sani ile ondan sonra Selçuk tahtını işgal eyliyen Selçuk Sultanlarının paralarında umumivetle bu nevi erkam kullanılmıştır.

Erkam-ı divaniye siyakat hattı ile beraber istimal edilmiş olmasından kinaye olarak Osmanlılar tarafından «Siyakat erkamı» da denilmiştir.

Bunlar hind rakamları gibi birden dokuza kadar olan adetlere mahsus birer işaret değildir. Bu rakamların ahadı ile aşeratı şunlardır:

1 — ل		10 — ء
2 — لا		20 — ءل
3 — لد	yahut ـد	30 — لال
4 — لر	yahut ـر	40 — لس
5 — لـ		50 — لحس
6 — لد		60 — لبل
7 — لو		70 — لبق
8 — لما		80 — لن
9 — لما		90 — لق

ERKAM-I GUBARİYE غباریه (ارقام) [*Riy.*] İslâm âleminde kullanılmış olan iki türlü sayı işaretlerinden birinin adı idi. Buna «huruf-i gubariye» da denilirdi. İkincisi «erkam-ı Hindiye» idi. Sıfır da dahil olmak üzere birden dokuza kadar olan rakamlar şöyle idi: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Bu gün bizim de kullandığımız garb rakkamları gubariyenin pek az değişikliğe uğramış şeklinden başka bir şey değildi.

ERKAM-I HİNDİYE (ارقام هندیه) [*Riy.*] İslâm âleminde kullanılmış olan iki türlü sayı işaretlerinden birinin adı idi. İkincisine «Erkam-ı gubariye» denilirdi. Sıfır da dahil olmak üzere birden dokuza kadar olan rakamlar şöyle idi: ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ٠

Osmanlılar zamanında kullanılan rakamlar hemen tamamiyle bu rakamlardır.

ERKAM-İ SETİNİYE (ارقام ستینیه) [*Koz.*] Setini adı verilen hesapta kullanılan ad arın adı idi. «Huruf-u cümel» ın ayni olmakla beraber kullanılış itibariyle farklı idiler. Ziçlerde müstameldi.

ERKÂN (ارکان) [*İda.*] İleri gelen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça rükün'ün cemidir. Rükün; direk, sütun demektir. Daha başka mânalara da gelir. «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah edilmiştir: «Rükün, cemi. direkler, sütunlar. Bir heyetin, bir şeyin başlıca tarafları, âzası. Rüsum ve kavait: Erkân-ı Kâbe, erkân-ı Devlet, erkân-ı Vilâyet, ordu erkânı, erkân-ı harbiye.»

Revnak efzay-i sadaret ki revac-ı bahşı
Gevher-i zatını arâyiş-i erkân eyler.
Cevrî

§ [*Ask.*] Miralaydan yukarı rütbeyi haiz olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mülâzim ile yüzbaşıya «zâbitan», binbaşı, kaymakam, miralaya «ümera», mirliva, ferik, birinci ferik müşîr'e de «erkân» denilirdi. Erkân; Arapça direk mânasına gelen rükün'ün cem'idir.

ERKÂN KÜRKÜ (ارکان کورکی) [*Kıy.*] Saray ileri gelenleri ile büyük Devlet memurlarının giydikleri yenli kürkün adı idi. Bu kürkü erkân-ı Devlet denilen yüksek memurlar giydikleri için bu adı almıştır.

Güruh-i ehl-i divana bakup divane veş ben de
Tedarik eyledim (erkân) ü (ast) ü (raht) divani
Libas-ı müstear âsâ yine tüccara red ettim
Zaman-ı nakz-ı kıymetle çeküp envai hüsranı
Sümbülzade Vehbi

ERKÂN-I AKİT (ارکان عقد) [*Fık.*] Bey' ve icare gibi fıkhın muamelât kısmına taallûk eden akitlerin icap ve kabulden ibaret olan in'ikat şartları mânasına gelir bir tâbirdir.

ERKÂN-I DEVLET (ارکان دولت) [*İda.*] Büyük memur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mülkiyeden ulâ evveli, askeriyeden ferik, ilmiyeden de Anadolu kazaskeri ile ondan yüksek rütbelerde bulunanlar devlet erkânından sayılırlardı.

ERKÂN-I ENDERUN (ارکان اندرون) [*Sar.*] Saray mensuplarının büyükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray dışındaki devlet adamlarının büyüklerine de «erkân-ı bîrun» denilirdi.

ERKÂN-I HARB (ارکان حرب) [*Ask.*] Ordunun harb faaliyetini hazırlayıp icraya, fen işlerini ifaya memur ümera ve zâbitan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkân-ı harb sınıfına ayrılabilmek için Harbiye'deki tahsilin parlak bir suretle yapılması ve muayyen olan had dâhilinde çıkılmış olması lâzımgelirdi. O hadden sonra gelenlerin bir kısmı «mümtaz» namını alırlar, diğerleri ise sıra zâbiti olarak orduya iltihak ederlerdi. Erkân-ı harbliğe ayrılanlar ayrıca erkân-ı harbiye tahsili görürlerdi. Bu tahsilde de muvaffak olanlar erkân-ı harb unvanını alırlardı. Erkân-ı harbler diğer ordu

mensuplarına nazaran mümtaz bir mevkii haiz oldukları gibi ötekilerden daha evvel terfi ve tefeyyüz eylerlerdi. Erkân-ı harbin bugünkü karşılığı «kurmay» dır.

ERKÂN-I HARBİYE DAİRESİ (ارکان حربیه دائرهسی) [*Ask.*] Merkezde harbiye Nazırının, kolordularda kumandanların maiyetinde olup lüzumu kadar erkân-ı habiye ümera ve zâbitaniyle mülhak zâbitlerden ve bir miktar sivil memurlardan mürekkep bulunan hususi daireye verilen addır. Vazifesi ordunun tâbiyesi, sevk-ül-ceyş muameleleri, askerin toplama işleri ve askerî terfi hususları ile iştigal etmekti.

ERKÂN-I HARBİYE HEYETİ (ارکان حربیه هیئتی) [*Ask.*] Büyük askerî kısımlara kumanda eden ve generallerin, kumandanların fikirlerini tenvir ve emirlerini tatbik eyliyen ümera ve zâbitan heyeti hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

ERKÂN-I HARBİYE SEYAHATİ (ارکان حربیه سیاحتی) [*Ask.*] Bir kaç erkân-ı harp zâbiti ile erkân-ı harbiye dairesinde müstahdem mülhak piyade ve Suvari veya topçu zâbitlerinden mürekkep bir heyet tarafından seri ve cebrî yürüyüşle ve yer üzerinde tatbikat veya harp oyunları yapmak suretiyle icra edilen seyahat hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

ERKÂN-I HARBİYE-İ BAHRİYE (ارکان حربیهٔ بحریه) [*Bah.*] Bahriye nezaretinde bulunan ve erkân-ı harp ümera ve zabitanından mürekkep dairenin adı idi. Donanma ile devletin denizcilik noktasından müdafaasına müteallik hususatla iştigal ederdi.

ERKÂN-I HARBİYE-İ UMUMİYE REİSİ (ارکان حربیه عمومیه رئیسی) [*Ask.*] Harbiye nezaretinde bulunan erkân-ı harbiye-i umumiye dairesinin en büyük âmirine verilen unvandır. Vazifesi ordunun tabiyesi, sevk-ül-ceyş muameleleri, askerin toplama işleri ve askerî terfi hususları idi.

ERKÂN-I HARBİYE REİSİ (ارکان حربیه رئیسی) [*Ask.*] Kolordu veya fırkalarda harb umuriyle sevk-ül-ceyş ve tabiyede kumandanın müşaviri olan ve maiyetinde bir daire ve lüzumu kadar erkân-ı harp veya mülhak zâbıtan bulunan erkân-ı harb ümerasından seçilene verilen ünvandır. Fırkalarda ekseriya yüzbaşı ve nihayet binbaşı, kolordularda ise kaymakam veya miralay rütbesini haiz bir zat bulunurdu.

ERKÂN-I HAVAS-SI CÜVANİ (ارکان خواصی جوانی) [*Sar.*] Sarayın has oda ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların en büyüğü silâhdardı.

ERKÂN-I HÜKÜMET (ارکان حکومت) [*Ida.*] Nâzır, Vekil, Bakan gibi, Devletin en büyük adamları, Vükelâsı mânasına gelir bir tâbirdir. Hükûmetin erkânı demektir. Erkân; arapça direk mânasına gelen rüknün cem'idir. Vükelâdan sonra gelen ve ikinci derecede bulunan memurların ileri gelenlerine «Erkân-ı Memurîn» denilirdi.

ERKÂN-I İRS (ارکان ارث) [*Fer.*] İrs ile alâkalı bulunanlar mânasına gelir bir tâbirdir. Bunlar da muris, vâris ve mevrusdn.

ERKÂN-I MEMURİN (ارکان مأمورین) [*Ida.*] Vükelâdan sonra gelen ve ikinci derecede bulunan memurların ileri gelenleri mânasına gelir bir tâbirdir. Vükelâdan olanlara «Erkân-ı Hükûmet» denilir.

ERKÂN-I NEZARET (ارکان نظارت) [*ida.*] Nâzırlardan maada müsteşar, mektupçu. Umum Müdürler gibi nezaretin büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir. Nazırlar «Erkân-ı Hükümet» den sayılırlardı.

ERKÂN-I VİLÂYET (ارکان ولایت) [*Ida.*] Vilâyetin kadı, Defterdar, Mektupçu gibi validen sonra gelen büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir.

ERKÂN MİNDERİ (ارکان مندری) [*San.*] Eski evlerde, konaklarda, saraylarda, tanzimattan sonra sandalye, masa ve koltuk gibi mobilyaların kabulünden evvel resmî dairelerde konaklarda bir kişinin oturmasına mahsus yuvarlak, ufak yer minderinin adı idi. Celâl Esad Arseven «Sanat ansiklopedisi, Ergen maddesi» inde şu izahatı veriyor: «Eski evlerde genç ve tazelerin oturmasına mahsus ufak yer minderi. Bazıları yanlış olarak erkân minderi derler ki mânası büyüklere mahsus minder demekdir.»

Tut ki o fırka geldi bu fırkanın yerine,
Seni mi oturtacak şu erkân minderine.
Harcirah mı verecek seyrine, seferine,
O halde vehmi bırak. tarafsız ol tarafsız.
Deli Ozan

ERİŞ (ارش) [*Öl.*] Orta parmağın ucundan dirsek başına kadar imtidat eden uzunluktan ibaret olan ölçünün adıdır. «Ferheng-i Şuuri» de ereş suretinde de rivayet edildiği ve Şirvan eyaletinde bir kasabanın da ismi olduğu yazılıdır. «Burhan-ı Kaatı'» da ise bunlar yazıldıktan sonra âkil, zeki, müteyakkız mealiyle meclis, encümen medlûlünü ifade ettiği ve bazan ereş suretinde de telâffuz olunduğu gösterilmiştir.

ERMİYE (ارمیه) [*Coğ.*] Tırhala sancağında kaza merkezi olan kasabanın adıdır.

ERNEB (ارنب) [*Ast.*] Batlamyos tarafından kayıt ve zaptolunan 48 suretin 39 uncusunu teşkil eden yıldız kümesine verilen addır. Arapça tavşan mânasına gelen erneb'ten anlaşıldığı veçhile her iki yıldızdan terekküp eden bu küme tavşan şeklinde tasvir edilmektedir. «Kamus-ı Riyaziyat» da bunun için şu izahat da vardır: «Erneb suretinin başlıca kevakibi, bir zu erbaat-ül-adla teşkil eden ve Avrupa gök haritalarında A, B, γ, δ' harfleriyle gösterilen dört yıldızdan ibarettir. Bunların birincisi kadr-i saliseden, diğer üçü kadr-i rabia'dandır. Birinci A kevkebi, bilhassa «erneb» ve B kevkebi de «elnihal» namiyle maruf ise de bazı Şark kitaplarında bu dört yıldızın heyet-i mecmuasına «Elnihal» veya «Arş-ül-cevza» namının verildiği de görülmüştür.»

ERREHANE (اررهانه) [*Bah.*] Kereste biçilen ve sair biçki işleri yapılan yer mânasına gelir bir tâbirdir.

ERŞ (ارش) [*Fık.*] Ölüme sebep olmıyarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvların diyeti mânasına kullanılır bir tâbirdir. Alelıtlak âzanın bedeli demektir. Miktarı muayyen olup olmamak itibariyle iki kısma ayrılır. Muayyen olana «erş-i mukadder», olmıyana «erş-i gayr-i mukadder» denilir. Cem'i uruş'tur.

Satılan metaın ayıp ve kusuru yüzünden kıymetinden indirilen bedel yerinde de kullanılır bir tâbirdir.

ERŞ-İ GAYR-İ MUKADDER (ارش غیر مقدر) [*Fık.*] Ölüme sebep olmıyan ve miktarı muayyen bulunmıyan uzuvlar için ehl-i vukufun takdir ve tâyinine bırakılan diyetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERŞ-İ MUKADDER (ارش مقدر) [*Fık.*] Ölüme sebep olmıyarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvlara mahsus, miktarı muayyen olan diyet mânasına kullanılır bir tâbirdir. El, ayak, göz gibi çift olan uzuvların her çifti için bir diyet-i kâmile yalnız birinin erşi diyet-i kâmilenin yarısı idi. Kirpik, göz kapakları gibi sayısı dört olan âzanın dördünün erşi bir diyet-i kâmile, her tekinin erşi diyet-i kâmilenin dörtte biri idi.

Dilsizliğe, yahut cinnete sebep olmanın diyeti de bir diyet-i kâmile idi.

ERTUĞRUL SANCAĞI (ارطغرل سنجاغی) [*Coğ.*] Hüdavendigâr vilâyetini teşkil eden sancaklardan birinin adı idi. İkinci Sultan Abdülhamit zamanında ceddinin namını ihya maksadiyle teşkil edilmişti. Merkezi Bilecik'ti. Sancağın Bilecik, İnegöl, Söğüt ve Yenişehir adlariyle 4 kazası vardı.

ERVAH-I HABİSE (ارواح خبیثه) [*Sof.*] Cinlerle şeytanlardan kinaye bir tâbirdir. Habis ruhlar demektir.

ERVAH-I LÂTİFE (ارواح لطیفه) [*Sof.*] Melâikeden kinaye bir tâbirdir.

ESAME (اسامه) [*Ask.*] Yeniçerilerin kaydı, ulûfe defteri mânasına olarak kullanılan bir tâbirdir. Arapça (Esami) den bozmadır. (Siyakat) denilen yazı ile yazılan bu defter uzunlama ikişer sahifelik bir takım tabakalardan ibaret idi. Bir sahifede 110 esami yazılırdı. Yalnız sekbanların defterinde sahifelerin aldığı kadar isim yazmak caizdi.

1033 senesi recep, şaban ve ramazan ulûfe defterine göre esamenin sureti şöyle idi:

Defterin serlevhası (başlığı):

«Ya Hasan, Ya Ali, Ya Hüseyn»

«Defter-i Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli lâzale Ya Ali ya Baki ki Köçekân-ı dervişan ve gaziyan muhibban-ı Hazret-i Sultan Bektaş Veli Kuddise Sırrıh-ülâziz der mevacib-i reşen fisene 1033.

«Cemaat»

«Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli der zaman-ı Husrev Ağa ağay-ı yeniçeriyan der zaman-ı Hazret-i Malkoç Efendi Kâtib-i yeniçeriyan

«Bölük»

«Mehmet kethüday-ı yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli»

Bu serlevhadan sonra ulûfe alacakların isimleri gelirdi. Defterin arkasına da «Gülbank» yazılırdı.

Bu kayda istinaden künyeleriyle istihkaklarını muhtevî ocaklılara birer kâğıt verilirdi. Bu kâğıda «esame kâğıdı» denildiği gibi verilen kâğıt kaydına mutabakatını teminen mühürlü olduğu için «Memhur» da denilirdi.

Künyeleriyle istihkaklarını muhtevî ocaklılara verilen maaş kâğıdlarına da esame denildiği gibi verilen kâğıdın kaydına mutabakatını tasdikan mühürlü olduğu için «Memhur» da denilirdi. Bunların alınıp satılmalarına müsaade edildiği için birtakım kârcılar tarafından tutturulabildiğine satın alınır, ocakla münasebeti olmıyan kimseler tarafından istifade teminine kalkışılırdı. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, cilt 1, sahife 493» ocağın bozulmasının

sebeplerinden biri olan bu alım satım için diyor ki: «Birinci Mahmud zamanında ve H. 1152-M. 1739 tarihinden sonra Yeniçeri ulûfe kâğıtlarının yani esame denilen maaş varakalarının alınıp satılmasına müsaade edilmek gibi pek sakil bir çığır açıldı. Hükûmetin müsaadesiyle alınıp satılan bu esame işi açıkgöz ve vakt ü hali müsaid olanlarla esnafın işine yaradı. Bir nevi esham ve tahvilât gibi satın alınarak elden ele geçen bu esameler sayesinde buna sahip olanlar her ulûfe çıkdıkça hisselerine isabet edeni alırlardı. Bunlardan müteaddit esameyi cemedenler vardı; Bunun için müfthar ismi verilmiş olan bu çeşit esame alış verişi alabildiğine devam edip gitti. Ve hizmet mukabili askerî tahsisat veya maaş olmaktan çıkmışdı. Birinci Mahmud'un saltanatının son yarısı maharebesiz geçip ocağa hariçten efrad girmemekle beraber esame alım satımı sebebiyle hakikî mevcudu malûm değildi. Bu kârlı iş ocağı içinden yıpratıyordu.»

Bunun elle tutulur derecede zararını gören Alemdar Mustafa Paşa asıl defterli yeniçerilerden yani kulluk neferatı, karakullukçu, kışlalar ihtiyarları ile bunlar gibi fiilî hizmetlerde bulunanlardan maada ulûfehar olanların ellerindeki esameyi külliyen ilgaya karar vererek keyfiyeti saltanat makamına arzetti. Askere tahsis olunan ulûfelerin böyle akar gibi alınıp satılması bihakkin kaldırılacak mevaddan olmakla beraber hayli vakittenberi devam etmekde olan bu işe hemen son verilmesi kararlaştığı halde Devletin müsamahası yüzünden elden ele tedavül edegelmiş olmasına nazaran irad olmak üzere para vererek almış olanları zarara sokacağı gibi ocaklının celp ve taltifi de arzu olunduğu cihetle iki tarafın da korunması maksadiyle ikinci Mahmud tarafından bu kararın icrasına müsaade olunmadı.

ESAME DEFTERİ (اسامه دفتری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı efradının isim ve ulûfelerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri kâtibi tarafından yazılıp verilen bu defter üzerine yoklama yapılırdı. Bu defterde yazılı olanlara «sahih-ul-esamî» denilirdi.

ESAME KÂĞIDI (اسامه کاغدی) [*Ask.*] «Kütük» dahi denilen «esame» den künyeleriyle istihkaklarını muhtevi yeniçeri ocağı efradına verilen kâğıdın adı idi. Doğrusu esami kâğıdı olan bu kâğıt kayda mutabık olduğu tasdik makamında olmak üzere mühürlü bulunduğu için «memhur» da denilirdi.

Bu kâğıtlar, son zamanlarda birtakım kârcılar tarafından sahiplerinden tutturabildiğine satın alınır, bu suretle istifade teminine kalkışılırdı. Hicrî on ikinci (Milâdî 18-19) asır sonlariyle on üçüncü asır başlarında bu alış veriş pek had bir devreye girmişti. Bunu gören Alemdar Mustafa paşa asıl defterli yeniçerilerden yani kulluk neferatı, kara kullukçu, kışlalar ihtiyarları ile bunlar gibi filî hizmetlerde bulunanlardan maada ulûfehar olanların ellerindeki esamiyi külliyen ilgaya karar vererek keyfiyeti saltanat makamına arzetti. Askere tahsis olunan ulûfelerin böyle akar gibi alınıp satılması bihakkin kaldırılacak mevaddan olmakla beraber hayli vakittenberi devam etmekte olan bu işe hemen son verilmesi kararlaşmış olduğu halde devletin müsamahası yüzünden elden ele tedavül edegelmiş olmasına nazaran irat olmak üzere para vererek almış olanları zarara sokacağı gibi ocaklının celp ve taltifi mültezem olduğu cihetle iki tarafın da korunması maksadiyle İkinci Mahmut tarafından bu kararın icrasına müsaade olunmadı. Yalnız arzulariyle esami kâğıtlarını götürüp verenlere gümrüklerden yarı bedelleri verilmek ve imtina ve temerrüt edenlerin ileride bütü bütün esamileri hazinemande edilmek iradesi sâdır oldu. Binaenaleyh esas sahiplerinin ellerinde bulunan memhurlar mucibince nısfı isimlerine tashih ve isim ve şöhretleri ellerine verilecek beratlarda tashih olunmak üzere icray-ı icabına mübaderet olunması zımnında gümrükçüye hitaben emr-i âli ısdar, ve kırk gün müddet tâyin ile bu müddet zarfında esamilerini getirmiyenlerin gümrük akçasından dahi mahrum edilecekleri ilân olundu. Bunun üzerine ekserisi esnaf ve hizmetkâr olan esami sahipleri ellerindeki memhurları gümrüğe getirdiler, Gümrük tezkeresiyle yarı yarıya tebdil ettiler. On gün içinde yüz bin akça kadar hazinemande kaldığını gümrükçü bildirdi.

Bir müddet sonra yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ve askerî istihkaklar için yeni usuller konulması dolayısiyle esame kâğıdı da tarihe karıştı.

ESAMELİ (اسامیلی) [*Ask.*] İsmi ulûfe defterinde yazılı olan, bu münasebetle elinde «esame» denilen istihkak kâğıdı bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ESATİR (اساطیر) [*Mit.*] Masal ve efsane kabîlinden rivayet ve hikâyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelimeyi «üsture'nin cem'i - isim - masallar, hikâyeler, efsaneler, hurafeler; eski zamanların İlâhlarına ve kahramanlarına mütaallik hayalî rivayetler» suretinde izah eden Hüseyin Kâzım Bey (Türk

Lûgat', c. 1, s. 324) üsture için de şu tafsilâtı veriyor: «Esatir'in müfredi olan (üsture) nin Yunanca ξστρια den muarreb olduğu aşikârdır. «Kamus»da: «Sin'in fethi ve ta'nın sükûniyle aşare mânasına gelen «satr» kelimesinin cem'i olan «estar» lâfzının cem-ül-cem'i olmak üzere gösterilmiş ve tarifinde de: «Efsane makulesi perişan kelimata ıtlak olunur: İsrailât gibi» denilmiştir. «Üsture» nin, «esatir» kelimesinin müfredi elduğunu söyliyen Müberred Kamus mütercimi ile «Akreb-ül-mevarid» sahibi bunu nakl ile iktifa etmişlerdir.»

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır «esatir-ül-evvelin»i izah ederken (Türkçe tefsir, c. 3, s. 1903) aşağıdaki izhatı veriyar: «Esatir, «سطر» dan mehuz bir siga-i cemi'dir ki müfredi üstur ve üsture veya estır, estıre veya estara'dır. Yahut «سطار»ın cem'i sütur, «sütur»un cem'i estar, «estar»ın cem'i de esatir'dir. Bunun kendi lâfzından müfredi olmıyan abâdîd ve şemâtît gibi bir ism-i cemi' olduğu da söylenmiştir. Fahruddin-i Razi der ki «Cumhur» esatir-ül-evvelin «ماسطره الاولون» yani «evvelkilerin yazdıkları şeyler» diye tefsir etmişlerdir. İbn-i Abbas «esatir-ül-evvelin'in mânası, «احاديث الاولين التى كانوا يسطرونها اى يكتبونها» demiştir ki «evvelkilerin tastir eder, yani yazar odlukları sözleri» demektir. Bazıları esatir'in türrehat - yani hurafat ve ebatıl, uydurma, saçma, masal - demek olduğunu süylemişlerdir. Fakat bu, tefsir değil, mânadır. Esatir, türrehat demek olduğu için değil, evvelkilerin esatırı Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi faidesiz, kelâmlar olduğu içindir ki «esatir-ül-evvelîn», türrehat ile tefsir olunmuştur, ilh. Demek ki evvelâ esatir kelimesinin asıl mefhumu tastir edilmiş: yazılmış, mesturat demektir. Bunun bir hurafe olup olmaması ise kelimenin medlûlü değildir. Esas itibariyle yazılmış olan bir şeyin tesbit ve ihbarı matlup bir ehemmiyeti haiz olması lâzım gelir. Şu nokta şayan-ı ihtardır ki estar'ın müfredi olarak zikredilen üstur, üsture, estir, estire, estare kelimelerinin Yunanca isturya kelimesiyle alâkadar olduğu zâhirdir. Frenkler de buna «istuvar=histoire» demişlerdir. Biz de bugün bunu tarih diye terceme ediyoruz. Binaenaleyh esatir'in asıl mânası buğünkü tâbirimizce «tevarih» demektir. Anlaşılıyor ki Arapça üsture, estiri gibi müfretlerin istimali nâdirdir. Umumiyetle esatir kullanılmış ve bunun için cemiyeti takdirî gösterilmiştir ve kelimenin Rumcadan muarreb olduğu da tasrih edilmiştir. Yani esatir Arabîdir. Fakat üsturenin Arabî olup olmadığı cay-i nazardır, Üsture, Yunanca «halis haber ve istihbar» diye tarif edilen «isturya»nın aynı değilse her halde ikisi müşterek bir asla racidir. Nitekim Farisîde muhkem demek olan «üstüvar» kelimesi de bu asla dâhildır, Hâsılı esatir Frenklerin «istuvar» dedikleridir. Bu da bugün tarih diye tercüme edildiğine göre «esatır-i evvelîn» eskilerin tarihi, tarih-i kadîm demek olur. Ancak bunda tarih kelimesinin ifade ettiği tâyin-i vakit manası olmıyarak alelıtlak mazi, evvel zaman mânası vardır. Zira tâyin-i vakit mânasiyle tarih, islâmî bir kelimedir. Ve frenklerin istuvar kelimesinde de esasen bu mâna yoktur. Ve demek ki esatir-ı evvelîn tâbiri dahi kelimelerin mânasına nazaran türrehat, hurafat demek değildir. Fakat esatir içinde birçak efsaneler bulunduğundan ve daha doğrusu «esatir-ı evvelin» efsane halinde kaldığından türrehat ve hurafat mefhumları esatir-ı evvelîn tâbirinin bir lâzımı olmuş ve bunun muhaffefi olarak «esatir» kelimesi de Arablarca hurafattan kinaye olarak kullanılmıştır. Ve bunun için «Kamus» da da esatirin nizamsız kelâm «yani saçma mânasına geldiği gösterilmiştir. Nitekim zamanımızda da tarih-i kadîm ve hattâ tarih kelimelerini vâhî, boş şeyler mânasına kullananlar vardır. O tariha karışmış bu artık bir tarih olmuş denildiği zaman, yalan olmuş, masal olmuş, sade lâfta kalmış, yahud adı, nami pâyidar olmuş, iştihar etmiş mânalarından her biri kasdedilebilir. Bu surtle Araplarca esasen «mesturat-ı evvelin» demek olan «esatir-ı evvelin» Türklerin masal, Yunanlıların «Misus» frenklerin «mit» dedikleri eski kahramanlık hikâyeleri, evvel zaman efsaneleri, destanları olarak mülâhaza edilmiş ve uydurma hurafat mânasında kullanılmıştır. Hal, mâziye raptedilmeden hiç bir şey bilinmez, mazıyi hale raptederek hâdisat içindeki cereyan-ı zamanı bir satr-ı mümted haline koyan tarih de şüphesiz ki istüvar olan mesturattan ibarettir. Bu mesturatın istüvar olabilmesi de içinde bulunduğu vâkıatı mâzıdan tevarüs ettiği malûmat ve müstahberatına rabtetmesiyledir. Bu vâkıat ise yalnız âfakıyyattan ibaret olmayıp fikriyyat ve enfüsiyyata, zamanın muhtevi olduğu tasavvurat ve tahayyülâta da şamildir. Çünkü bir zamanda vâkı olan bir dahi o zamanın vâkıatındandır. Halbuki zaman-ı vuku zaman-ı tastire nazaran mâzi olduğu gibi esasen san'atı tastir ve kitabet de mazi-i mütekaddime nazaran muahhardır. Binaenaleyh mesturat, hali mâziye raptederken mesturat-ı mütekaddimeyi takip etmek mecburiyetinde bulunduğu gibi sanat-ı kitabetin husulünden itibaren başlıyan ilk mesturat da kendine te-

kaddüm eden ve tastir edilmemiş bulunan zaman-ı evvelîni lisanen ve fikren tevarüs ettiği ahbar ve âsardan ahzederek yazmağa mecburdur. Ve bunun içindir ki evvelînin tarihi evvel emirde en ziyade ağızlarda dolaşan sözler olarak satıra geçmiç ve sonra da satırdan satıra geçerken nice nice tahavvülâta mâruz olmuş bulunur. Binaenaleyh esatir, mesturat, istuvar tarih; masal ve hurafat demek olmadığı halde bunların akdemi bulunan esatir-i evvelîn, tarih-i evvelîn; masal ve efsane ile müteradif gibi olmuştur.

« Yunanlılar; masallar, tarihî efsaneler yazmayı bir sanat-ı edebiyye addetmiştir ve bu suretle birçok mabutlar ve nim mabûtlar ve eski kahramanlar hikâyeleri yazmışlardır ki Frenkler bu sanate ve bunları tetebbü' etmek ilmine «Mitoloji» derler ve bunu «histoire fabuleuse - efsanevî tarih » ve « Science de mit, masallar ilmi » diye tarif de ederler ve bundan en ziyade «Hinduy-i Avrupaî» dedikleri Hind, Fürs, Yunan, Lâtin, Cermen, İslâv, Selt akvamının ilk masallarını ksatederler ve bunları ibtidaî insanların hissiyatını, tahayyülâtını, tefekkürâtını, iktidarını. malûmatını anlamak için delil ve ilmin menba-ı iptidaiyyesi sayarlar da tarih, felsefe, edyan bunlardan çıkmıştır derler ve tarih-i felsefede, tarih-i edyanda Mitolojiye mühim bir esas nazariyle bakarlar. Böyle demek, tarih masaldır, felsefe masaldır,' ilm ü din masaldır demek olmadığı ise zâhirdir. Fakat bir çokları bundan tarihin, felsefenin, ilmin, dinin ve bahusus dinin bir masal demek olduğu tevehhümüne kapılarak yeni yeni masallar uydurmakla yeni tarihler, yeni felsefeler, yeni dinler, ilimler icat ve ihtira olunabileceği zu'muna düşmüşler, din-i Hakkın bir hakikat olduğunu, hayallerin, masalların bile bir hakikatin in'ikâs ve inl irafı demek olduğunu anlamamışlardır. Bunlar hakk u bâtılı tefrik etmiyerek alelûmum edyana «esatir-ül-eyvelîn» ve hurafat derler ve böyledir diye mücadele ederler. Bu da kalplerinin hurafat ile meşbu' olmasından ve bu manialar içinde hakkı anlamak kabiliyyet-i fıtriyyesini zayi etmiş bulunmasından neşet eyler. İşte bu ayet bize gösteriyor ki Kur'an (ان هذا الا اساطير الاولين) diyen kâfirler de bunlardan ve bunların pîrlerindendir. Esatir - ül - evvelîn demekle de şöyle demiş oluyorlar: Evvelâ diyorlar, Kur'an bir vahy-i İlâhî, bir kitab-ı Hak değil, bunun mehazi, memba-ı ilhamı eskiden yazılmış olan mesturat ve mektubattan ibaret, Muhammed bunu eski kitaplardan alıp yazdırıyor. Binaenaleyh bu bir mucize değil, hattâ bunda yeni bir hakikat olmadıktan başka hiçbir hakikat de yoktur. Zira bu sade esatir değil, esatir-i evvelînden, esatir-i evvelîn gibi hakikatte mânası olmıyan boş satırlardan, yalan hurafelerden, masallardan ibarettir. O bunları yazdırıp yazdırıp söylüyor diye bir târiz de yapıyorlar. Sure-i «Furkan» da geleceği üzere «اساطير الاولين اكتتبها فهى تملى عليه بكرة وعشيا» diyorlar. Kalplerinin bozukluğundan dolayı ahsen-ül-hadis olan kelâm-ı Hak ile esatîr-i evvelîni ve hurafatı tefrik ve temyiz edemiyecek bir halde bulunuyorlar ki beşeriyyeti tahrif-i hakayık eden hurafattan kurtarıp haktan başka bir şeye pereştiş edilmemesi lüzumunu öğreterek sırat-ı müstakim olan cadde-i hakikate hidayet eden ve bir lisan-ı mu'ciz beyan ile hidayet eden Kur'an ile Muhammed aleyhissalât ü vesselâm beşeriyyete ne getirmiş diyenler de bunların tilmizleridir.»

Zu'munca Felâtun geçinüp fazl ü hünerde
Tetkik-i esatir-i hudus u kıdem eyler
Yenişehirli Avni

ESBAB-I TEMELLÜK (اسباب تملك) [*Huk*] Bir kimsenin bir şeye malik olmasını mucip sebepler mânasına gelen bir tâbirdir. Temellük sebepleri üçtür: 1.) Bey' ve hibe gibi mülkü bir malikten diğerine geçirmektir. 2.) İrs gibi bir kimsenin diğerine halef olmasıdır. 3.) Maliki olmıyan bir şeyi ele geçirmektir. Bu da ya hakikîdir, o şeye hakikaten el koymakla, yahut hükmîdir, yağmur suyu biriktirmek için kab koymak ve av için tuzak kurmak gibi sebebini hazırlamakla olur.

Bu üç sebebin dışında olarak Devletler için fetih hakkı ve mürur-ı zaman da hukuk-i düvel kaidelerince temellük sebeplerinden sayılmıştır. Mürur-ı zaman Devletçe temellük sebebi seyılmasında müelliflerin bazıları tereddüt göstermişlerdir,

ESBAN-I HAS NALBANTLARI (اسبان خاص نعلبندلرى) [*Sur.*] Saray nalbantları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Esb; Farsça at olduğundan tâbirin mânası Saray atları nalbantları demektir.

ESED (اسد) [*Ast.*] Suver-i mantıkıyenin hamilden itibaren beşinci ve buruc-i sayfiyenin ikincisine verilen addır. Esed; arapça Arslan demektir. Bu burcun Arslan şeklinde tasviri onun şiddet ve kuvvete benzetilmesinden ileri gelmiştir. Çünkü eskiden Güneş Milâdî 23/Temmuzda bu surete girerek 23/Ağustosa kadar bunun dahilinde seyreder ve seyr müddeti bu itibarla en hararetli zamanlara tesadüf eylerdi.

ESED BURCU (اسد برجى) [*Ast.*] Buruc-ı felekiyeden beşinci burcun adı idi. «kamus-u

riyaziyat» da bunun için şu izahat verilmişdi: «Esed sureti İslâm ulemasına göre 27 kevkebden mürekkeb idi ki bunun ikisi kadr-ı evvel, ikisi kadr-ı sani, altısı kadr-ı salis, sekizi kadr-ı rabi, dördü kadr-ı hamis, beşi de kadr-ı sadisdendir. Halbuki Britanyanın fihrist-i kevakibinde suret i mezkûre 95 kevkebden mürekkep olmak üzere gösterilmiştir. Esed suretinin üst tarafında bulunan ve şimdileri «esed-i asgar» tâbir olunan suret ile bugün «keysu-yi brenis namiyle yad olunan kevakib-i müçtemianın (yıldız kümesi) birkısmı da esed burcunun mütemmimatından addolunur idi.

«Mısırlıların (Oziris) namını verdikleri suret de bu olduğu gibi bazılarının (Jüpiter) veya «Nemenin Hergülü» (Hercule de Nemée) dedikleri suret dahi gene bundan ibarettir.

«Esed sureti vaktiyle esed burcuna tevafuk ettiği halde bugün itidaleyn noktalarının ric'i hareketi hasebiyle tetabuk etmemektedir. Binaenaleyh evvel-i hamilden itibaren mıntaka tul-buruc üzerinden 121 dereceden 150 dereceye kadar imtidat eden 30 derecelik kavse «esed burcu» namı verilerek esed suretinde tefrik edilmektedir.»

Esed; Arapça arslan demektir. Bu burcun arslan şeklinde tasviri onun şiddet ve kuvvetine benzetilmesinden ileri gelmiştir. Çünkü eskiden güneş en hararetli zamanlarda bu suret dahilinde seyrediyordu.

Müneccimler Güneşin esed burcunda bulunduğu zamanlarda doğanların talih ve siyretlerini şöyle izah ederlerdi:

Güneş Esed burcunda iken doğan kimseler kudretli, nefislerine galib müdebbir, âlicenab, şan ve şerefe haris, sadık olurlar. Manen ve ahlâkan tekemmül ettikleri takdirde, câzib ve sevimli bir tabiat izhar ederler. Fakat tekemmül etmiyenler alelekser şiddetli iptilâlarının esiri olarak hadit meşrep ve haşin olurlar. Bu burcun en esaslı medlûlü itimatsız. Binaenaleyh bu esnada doğan kimseler, aksi sâbit oluncıya kadar herkesi iyi ve samimi bilerek daima haklarında itimat beslerler. Fakat Emniyet gösterdikleri adamlar ümitlerinin aksi tezahür edince itimatlarının ne kadar yanlış olduğunu pek acı surette hissederler. Bu ayda doğanların gözleri çok açık, ikbale ziyadesiyle haris olduklarından emellerinin pek az bir kısmı hakikat olur. Bazı hallerde, bunlar, her şeyde intizam ve tekemmül arayan hayalperest kimselerdir. Bunlar yalan ve sahte şeylerin izahını intaç etse bile yine açık ve serbest anlaşmaları tercih ettikleri cihetle nadiren ketum olurlar. Pek ziyade iğfal edilmiş oldukları zaman mağrur ve muhakkar olmağa kabiliyet ve istidatları varsa da daima âlicenab ve merhametlidirler.

Bu burcdaki iki gayeden biri, gurur azamet, diğeri samimî ve rakib veyahud muhteşem ve ateşin bir tabiattır. Esed burcunda doğanların hepsi arzularını fiil mevkiine koymak isterler ve nefse güvenme tabiatına malik olduklarından kendilerinin ehemmiyetli ve haris bulunduklarını zannederler. Doğum sırasında esed burcunda bulunan güneş hayatta: şahsı miknasiyet ahvale ve saireye göre harekete müstait bir iktidar ve muvaffakiyet vâdeder. Nefse olan hâkimiyet ne kadar ziyade olursa muvaffakivet de o nisbette büyük olur. Zira, o vakit vicdan mukadder istidadı kadar tekemmül etmiş bulunur. Esed burcunda doğan kimseler: tensik ve tanzim etmek, emir ve mes'uliyeti deruhte eylemek istidat ve iktidarını haiz olduklarından daima her şeyin riyasetinde bulunmak isterler. Diğerlerinin malik olmadıkları kendilerine mahsus içten ve samimi bir hisle iş görürler ve bu sebeple bir dereceye kadar başkalarına nispetle, rüchanı haizdirler. Fıtratlarında mündemiç rikkat, pek şiddetli ve derin olan hissiyat sayesinde çok şeyler öğrenirler.

23-31 temmuz arasında doğanlar ünsiyete kabiliyetli, sadık, metin, sevimli ve diğerlerine yardım seven kimselerdir. 1-10 Ağustos arasında dünyaya gelenler nefislerine daha emin, şöhrete daha haris ve iddiacı olup zatî mesaileriyle pek büyük işlerde muvaffak olurlar. Fıtratları icabı olarak âmirlik ve müdürlük hassalariyle mütehallik olduklarından diğerlerini tensik ve idarede pek ziyade iktidarı haizdirler. 10-21 Ağustos arasında doğanlar pek feylezof, insaniyet muhibbi, muhalesatı sever, muhabbette vefakâr işlerinde ve sözlerinde sevimli olurlar. Uysal ve serbesttirler. Fakat daima diğerlerinin saadetlerini kendilerinkine tercih ettiren hissi bir merkez etrafından ayrılamazlar. Bunların hepsi azçok seyahatı seven insanları severler. İyilik ve fenalığı müsavi surette temin saadetini iltizam ederler. Bunların bünyeleri gayet kuvvetli ve sağlamdır. Hastalığa mukavemeti ve kuvvet zıyaı intaç eden bir rahatsızlığı müteakip çabucak afiyetin iadesini mucib olan hayati bir kuvvete sahibdirler. Mahaza bunların kalb ve romatizmaya istidatları vardır.

Esed burcuna mensub olanlar âmir, zabit ve bazı hallerde gayet güzel doktor olurlar. Bunların nefis san'atlara büyük istidatları olduğu cihetle san'atkârlıkta, aktörlükte, çalgıcılıkta veyahut diğerlerinin sürur ve mahzuziyetin-

den doğan işlerde muvaffakiyet ve rüçhan gösterirler. Hayatın ilk kısmı, ikinci kısmı kadar yüksek değildir. Bunlar daima mesailerinin semerelerini iktitaf ederler.

Evlenme hususunda diğer burclarda doğanların çoğu ile ünsiyet ve imtizaç edebilirler. Fakat güneş seretan veya Hud burcunda iken doğanlar için pek kuvvetli ve hakîm olup güneş cedi, delv veya akreb burcunda iken doğan kimselerle mesut olamazlar.

Bunlar âlicenap, mert, semih ve mağrurdurlar. Ateşin bir âşık veya kaygısız bir çapkın olurlar. Tehditlerle gözleri yılmaz. İkna suretiyle dirginlerini kolayca ele verirler. Hakiki bir dost ve necip bir düşmandırlar. Âli bir fikir sahibidirler.

Esed burcu: Necib, uzun boylu, endamı mütenasib, geniş omuzlu, iri ve yuvarlak kafalı açık renkli ve bazan kıvırcık saç ve sakallı, müdevver ve çıkıntılı gözlü, kırmızımsı renkli, metin ve muhteşem tavırlı bir insan husule getirilir.

Güneş Esed burcunda iken doğanler: talihli ve ümidli olurlar. İstikballeri pek parlaktır. Zira yükselmeleri ve iktidarları, metanet ve azimleri sayesinde yüksek makamları işgal etmeleri mümkündür.

Bunların en mühim hayat devreleri: 19, 38, 57 ve 86 yaşlarındadır.

Değil burc-u esed sükkân-ı ülvî selc-i beyzadan
Gazanfer şekli tasvir eylemiştir asuman üzre
Lâ

ESEDÎ (اسدی) [*Mes.*] Üzerinde aslan resmi bulunan Felemenk parasına verilen isimdir. Bunlara Türkçe olarak «Arslanî» de denilirdi. Bunlar «Ecu de lion» denilen kuruşlardı.

ESED-İ ASGAR (اسد اصغر) [*Mrt.*] Meşhur râsit Hevélius tarafından Esed suretiyle dübb-ü Ekber sureti arasına konulmuş bir surettir. Hevélius bu meyanda mevcut olup eski fihristlerin hiçbir surete raptetmedikleri dokuz kevkep ile kendisinin keşfeylediği diğer dokuz kevkebi havi olmak üzere bu sureti ihdas eylemiştir. Mumaileyh, dübb-ü ekber kurbunda bir dübb-ü asgar olmasına mebni esed suretinin üst tarafında bulunan bu küçük surete de «Esed-i asgar namını vermiştir.

ESEDİYYE (اسدیه) [*Sof.*] Kadiriyye tarikati şubelerinden birinin adı idi. Buna «müşaviiyye» de denilirdi. Kurucusu Seyyid Abdullahül-Esedî'ye izafetle bu ismi almıştı. Seyyid Abdullah, Abdülkadir Geylâni Hicaz'da iken oraya giderek kendisinden feyz almış ve onun tarafından istihlâf olunmuştur.

ESER-İ CEDİD (اثر جدید) [*San.*] Eskiden mevcut kâğıtlardan birinin adıdır. Kâğıdın başında arap harfiyle ve soğuk damga ile eser-i cedid yazılı olduğu için bu adı almıştır.

ESER-İ İSTANBUL (اثر استانبول) [*San.*] İstanbul'da yapılmış olan birtakım porselen mamulâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata'da ve Balat'ta açılan imalâthanelerde yapılan bu türlü mamulâtta gömme damga ve bazısında Yesarî hattiyle eser-i İstanbul yazısı vardır. Testi, kâse ve bardak gibi şeylerden ibaret olan bu mamulât daha ziyade beyaz zemin üzerine yeşil ve al çiçekli ve güllüdür. Domates, limon gibi şekilleri olanlar, tırtıllı bulunanlar da vardır.

ESFAR-I KASÎRE (اسفار قصیره) [*Bak.*] İç denizlerde yapılan seferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dış denizlerdeki seferlere «esfar-ı medîde» denilirdi.

Esfar; seferin cem'idir. Kasîr de kısa demektir. Şu halde tâbirin mânası kısa sefer demek olur.

ESFAR-I MEDÎDE (اسفار مدیده) [*Bak.*] Cebel-üt-tarık Boğazı dışında ve Atlantikle Avrupa, Asya ve Afrika kit'aları sahil ve adalarında ve Amerika ile Avusturalya taraflarına yapılan seferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İç denizlerdeki seferlere «esfar-ı kasîre» denilirdi.

Esfar; seferin cem'idir, medîd de uzun demektir. Şu halde tâbirin mânası uzun sefer demek olur.

ESHAB-I FERAİZ (اصحاب فرائض) [*Fer.*] Ölünün terekesinden kendisine şer'an hisse takdir olunmuş olan verese hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feraiz sahibleri dördü erkekten, sekizi kadından olmak üzere on ikidir. Ricalden (erkek) olanlar: Baba, ced, ana bir er kardeş, zevç. İnastan (kadın) olanlar: Zevce, müteveffanın kızı, oğlunun kızı, ana baba bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, ana bir kız kardeş, ana, cedd-i sahiha.

ESHAB-I TAPU (اصحاب طابو) [*Mal.*] Mutasarrıfının intikal sahibi bırakmaksızın mutasarrıfsız kalarak müstahakk-ı tapu olan arazi-i emiriyye ve arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihayı bigaraz erbab-ı vukufun takdir edeceği tapuy-ı misil mukabilinde tefviz edebilmek hak ve salâhiyeti olan kimseler mânasına gelir bir tâbirdir.

Eshab-ı tapu, dört derece itibar olunmuştur:

1. - Müstahakk-ı tapu olan arazinin üzerindeki mülk, ebniye ve eşcarın intikal ettiği verese.

2. - Müstahakk-ı tapu olan arazi üzerinde eşcar ve ebniyesi bulunan kimse.

3, - O arazide şerik ve halit olan kimse.

4 - Müstahakk-ı tapu olan arazinin bulunduğu karye (köy) ahalisinden yere zarureti olanlar.

Dördüncü kısmı teşkil edenlerin istifade edebilmeleri, ilk üç derecedeki müstahakların bulunmamasına, yahut bulunup da imtina eylemiş olmasına bağlı idi.

ESHAM (اسهام) [*Mal.*] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında çıkarılan istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan esham, sehim'in cem'idir. Sehim; kısım, hisse; ok mânalarına gelir. Bu esham senevi beşer kese faiz'i idi. Karşılığı da İstanbul Gümrüğü ile diğer sağlam varidattı Bunların sekizer, onar seneliği defaten taliplerine veyahut hükümetten alacaklı bulunan bazı bina eminlerine verilmişti. Bu tâbir sonradan çıkarılan dâhilî istikraz tahvilleri hakkında da kullanılmıştır. Esham; alınıp satılır ve nizamı mucibince her satış muamelesinde bir senelik faizi ferağ harcı olarak alınırdı. Bu harçtan ve mahlûlâtı muaccelesine hazinenin verdiği faizden mühimce varidat hâsıl olmakta idi. Bu esham o zaman mevcut olan mukataatın hemen hemen bir nev'i idi. Ancak eshamın karşılığı sağlam olmak ve sahiplerine faizleri muntazaman verilmekle beraber mukataat gibi artmak istidadında olmaması hasebiyle esbam, mukataat-ı miriyye gibi, rical ve müteneffizan indinde muteber tutulmamakta idi. Eshamın hâmilleri alelekser orta halliler ve fakir kadınlardı. Eytam namına da alındığı vâkı idi. Esham hâmilinin ölümü halinde veresesine intikal ettiği için bu yüzden kimse mutazarrır olmazdı.

«Esham-ı cedide», «esham-ı mümtaze» adlariyle esham da çıkarılmıştır. Bunlar için «esham-ı Osmaniye» tâbiri de kullanılırdı.

ESHAM-I CEDİDE (اسهام جديده) [*Mal.*] 1865 senesinde çıkarılan esham hakkında kullanılır bir tâbirdir. Londra'da bastırılan bu esham yine o sene Paris borsasından istikraz olunan 150 milyon frankın taksitlerinin ödenmesine karşılık tutulmuştur.

ESHAM-I MÜMTAZE (اسهام ممتازه) [*Mal.*] 1274 (eylûl 1857) de üç senede ödenmek üzere çıkarılan % 8 faizli esham hakkında kullanılır bir tâbirdir, Vaktinde ödenemediği için sonradan bu müddet uzatılmıştır. Arapça bir kelime olan mümtaz, imtiyazlı demektir.

ESHA -I OSMANİYE (اسهام عثمانيه) [*Mal.*] Dâhilî istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilk dâhilî istikraz Üçüncü Sultan Mustafa zamanında yapılmıştır.

ESHAM-I UMUMİYE (اسهام عموميه) [*Mal.*] Dâhilî istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «esham-ı Osmaniye» de denilirdi.

ESHAM MUHASEBECİ İĞİ (اسهام محاسبه جيلكى) [*Mal.*] Üçüncü Sultan Mustafa'nın sâltanatı evailinde çıkarılan eshamın hesabını tutan kalemin başındaki memurun unvanı idi. Çıkarılan esham yüzde beş faizliydi. Her sehim yüz keselikti. İstanbul Gümrüğü ile diğer varidat karşılık gösterilmişti. Malî müzayaka tesiriyle bunların sekizer, onar seneliği birden taliplerine satılmıştı. Alınıp satılmaları da caizdi. Yetimlerle aceze alırlar, faizinden istifade ederlerdi. Fakat her sehmin satışında Devlet bir senelik faizini harç namiyle olırdı. Bu suretle temin ettiği varidat verdiği faizden fazla olmuştur. Adeta «mukataat» şeklinde bir muamele idi. Bu muamelenin mazbutiyetini temin için bir kalem tesis ve iptida «esham mukataacılığı», bilâhara «esham muhasebeciliği» unvanı ile memuriyetler ihdas olunmuş ve sonra da lâğvedilmiştir.

ESİRCİ (اسيرجى) [*Hal.*] Köle ve cariye alıp satanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan esir «Kamus-ı Osmani» de «kul, köle. Harb esnasında düşman eline düşen tutsak, düşman elinde kalan asker. Hüküm altında bulunan, müptelâ. düşkün» suretinde izah edilmiştir. Bir zamanlar esircilik kâr getirir bir meslek halini almıştı. Köle ve cariyeler taşralarda esir pazarlarında alınıp satıldığı gibi İstanbul'da da eski ve yeni bedestenlerde ve Esir Hanında satılırdı. Üçüncü Sultan Murat zamanı bu ticaretin en parlak bir devri olmuştur. Saray böyle esirlerle dolup taşdığı devlet erkânının, hattâ içtimaî mevkileri müsait olanların konakları, evleri birer esir yatağı halini almıştı. Kendilerine esirci süsü veren bazılarının yanlarına aldıkları kadınları satılık cariye diye esir pazarlarına getirip satanlar da oluyordu. Şehirli bazı kadınlarla esirciler de hakikî cariyeleri sahiplerinden (satıverelim) diye alıp pazara çıkarırlar, müşteri namına leventlere - pey akçası gibi biraz para mukabilinde - tevdi ederlerdi. Leventler bu zavallıları odalarına götürür, günlerce tutar ve «hilâf-ı âdet

şenaatlerde» bulunduktan sonra beğenmediklerini söyliyerek geri getirirlerdi. Bazı tellallar da esirci kadınlardan aldıkları cariyeleri levent odalarına götürmeyi iş edinmişlerdi. Fransızların souteneur dedikleri herifler gibi cariyeleri işleterek para kazanırlardı.

Hükümet, cariye alış verişindeki hesaplara, uygunsuzluklara nihayet vermek için boş yere «avratlar esircilikten menolunsun, kefilsiz tellallar kaldırılsın, esirci taifesinin halleri ıslah edilsin» diye emir üstüne emir verirdi. Fakat buna rağmen cariye alış verişi eskisinden günden güne beter şartlarla devam edip giderdi.

Esircilik müslümanlara mahsustu. Hıristiyan ve Yahudiler esircilik edemezlerdi Bununla beraber gayr-i müslimlerden de esir kullananlar bulunuyor, ihbar üzerine baskın yapılarak ellerinden alınıp müslümanlara satıldıkları da oluyordu.

ESİRCİ EMİNİ (اسیرجی امینی) [*Hal.*] Ganimet ve esirlerin çok olduğu zamanlar esir alıp satanlardan hükümet hesabına kuruşta bir para nispetinde bir varidat almak suretiyle bu işlerin kanun dairesinde cereyanına bakan memurun unvanı idi. Yalnız İstanbul'da senede yüz kese kadar hâsılat temin ederdi. Bu işler tavsayınca lâğvedilmiştir.

ESİRCİ GEMİSİ (اسیرجی گمیسی) [*Bah.*] Eskiden esir ticareti için çalıştırılan gemilere verilen addır. Esir yani köle ve cariye taşıyan gemi demektir.

ESİRCİLER KETHÜDASI (اسیرجیلر کتخداسی) [*İda.*] Köle ve cariye satışı işleriyle meşgul teşekkül mensuplarından birinin adı idi. Bu teşekkülün başında bir de Şeyh vardı. Ona da «Esirciler şeyhi» denilirdi. Her ikisi esirci esnafı tarafından intihap edilir, ruus-i hümayunla tâyin olunurdu. Bu teşekkülün Tavuk pazarı civarındaki Esir Pazarı'nda hususî yeri vardı.

Avcı Sultan Mehmet zamanında musiki üstadlarından Itri Mustafa efendi bu vazife ile çerag edilmiş olanlardandır.

Hicrî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine bu vazife de tarihe karışmıştır.

ESİRCİLER ŞEYHİ (اسیرجیلر شیخی) [*İda.*] Köle ve cariye satışı işleriyle meşgul teşekkülün başında bulunan zatın unvanı idi. Bu teşekkülde bir de kethüda vardı. Ona da «Esirciler kethüdası» denilirdi. Her ikisi esirci esnafı tarafından intihap edilir, ruus-i hümayunla tâyin olunurdu Bu teşekkülün Tavuk pazarı civarındaki esir pazarında hususî yeri vardı.

Hicrî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine bu vazife de tarihe karışmıştır.

ESİR PAZARI (اسیربازاری) [*Hal.*] Köle ile cariyelerin satıldığı yere verilen addır. Esir pazarı İstanbul'da Tavuk pazarı civarında idi. Esir denilen köle ve cariyeler burada eşya ve emtia gibi alınıp satılırdı. Taşralarda da esir pazarları vardı. Esir alıp satmağı kendilerine sanat ittihaz etmiş olanlar vardı. Bunlara «Esirci esnafı» denilirdi. Esirci esnafı kendi malları olan esirleri istedikleri fiyata sattıkları gibi satılmak üzere emaneten kendilerine bırakılanları sahiplerinin tâyin ettikleri fiyatlar üzerinden satarlar ve bu gibiler için sahiplerinden nafaka ve dellâliye namiyle para alırlardı.

Bu pazarın şeyhi ve kethüdası vardı. Bunlar ruus-i hümayunla tâyin edilirlerdi. Hattâ Avcı Sultan Mehmet zamanında musiki üstadlarından meşhur Itri Mustafa efendi musikideki eşsiz bilgisine mükâfaten Esir pazarın'da esirciler kethüdalığı ile çerag edilmişti.

1242 senesinde tatbik mevkiine konulmuş olan ihtisap ağalığı nizamnamesindeki sarahate nazaran o tarihlerde satılmak üzere emaneten bırakılmış olan esirlerden esirciler günde ellişer altmışar para alırlardı. Bu nizamnameye göre nafakanın mutedil bir hadde indirilmesi için ihtisap ağasına salâhiyet verilmiş ve satılan cariye ve köleden esirciler tarafından alınan dellâliyenin beşte birinin ihtisap resmi namiyle alınması da takarrür etmiştir.

Köle ve cariyelerin pazara getirilip satılmaları 1263 (1847) senesinde menedilmiştir. Vak'a Nüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, Cilt: 8, Sf. 133) bunu «iptal-i pazar-ı esir» başlığı altında şu suretle kaydetmiştir:

«O vakte kadar eşya ve emtia misillû köle ve cariye namiyle bir takım aceze Dersaadet'de Çarşı-yı Kebir civarında Esirpazarı denilen mahalde alınıp satılır ve küllüyevm mezat usûlü icra olunup orada mütemekkin esirci esnafı yedlerinde mezat usulü icra olunup orada mütemekkin esirci esnafı müstakil odalarda irili ufaklı, beyaz, siyah ve habeş köle ve cariyeler bulunurdu. Köle ve cariye alıp satacak olanlar oraya gider, ahz u itâ ederler ve bir takım halk dahi seyrine giderlerdi. Beher sene muharrem dühulünde Babıâliyi teşrif-i hümayun mutad olduğu sırada sene-i haliye dahi Babıâliyi teşrif i şahane vukuu ile huzur-u hümayunda akdolanan meclis-i umumîde ıslâhat-ı mühimme ve usul-i adliye müzakeratı esnada kariha-i şahaneden salif-üzzikir esir pazarının bir takım renciş ve azar vukuu mesmu âli buyurulduğundan bahisle kaide-i şer' ve insaniyete muhalif böyle bir halin bekası tecviz olunamıyacağından badema muamelât-ı rıkkıyenin cevaz-ı şeri dairesinde

deveranına itina olunmak üzere esir pazarının hemen dağıtılması hakkında sadir olan emr-i ferman-ı padişahî mucibince pazar-ı mezkûr derhal lâğv ve iptal edilmiştir.»

Esir pazarları bu emir üzerine kaldırılmışsa da vak'a nüvis tarafından da kaydedilmiş oldu veçhile köle ve cariyelerin alınıp satılması tamamen menedilmemiştir. Esirciler daha bir müddet köle ve cariye alım satımına devam etmişlerdir.

Esir pazarı dağıtıldıktan sonra zenci köle ve cariyeler Fatih civarında bazı konaklarda, Çerkeslerde Tophane'de Karabaş mahalle ve sokağındaki evlerde esirciler tarafından satılırdı. Bir de hal ve vaktı uygun İstanbul hanımları küçük çerkez câriyeler alırlar, evlerinde kimine saz, kimine raks talim ettirirler, bazılarını da çağına geldiklerinde odalık olmak üzere sıhhatlerine ve terbiyelerine ona göre itina ederek yaşları ve hünerleri kemale gelince ağır paha ile satarlardı.

ESİR TÜCCARI (اسیر تجاری) [*Hal.*] Satmak üzere İstanbul'a kız gitiren erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «esirci» de denilirdi. Esir tüccarlarının getirdikleri kızları esir pazarına götürüp sattıkları gibi, çoğu İstanbul'lu olan esirci kadınlar vasıtasiyle de satılırdı.

Kafkasya'nın güzel kızları, bunları avlamak üzere gizlenen insan avcıları tarafından çalındıkları gibi evlenme va'diyle kaçırılırlar, yahut istikbal ümidiyle İstanbul'a gelip satılmağı kendileri isterlerdi. Tarlalarında, evlerinde çalıştırdıkları köle ve cariyelerini birbirleriyle evlendirip onların hayat mahsûllerini esir addederek satmak hakkına mâlik olan zenginler tarafından esir ebeveyni azâdetmek için evlâdının biri, ikisi satılmak üzere İstanbul'a gönderilirdi. Asîl ve zengin kızların da satıldıkları olurdu. Bunun sebebi ise asîl bir kızın maduni ile evlenmesi çirkin görüldüğünden o mahrumiyetle diyarlarını terketmelerinden ileri geliyordu. Bu gibilerin başlarındaki kenarı küçük salkımlarla süslü tas gibi gümüş başlıkları göğsü, kolları düğmeli kenarı sırma şeritli entarileri, kemerleri, zenginliklerini, tavırları asâletlerini gösterirdi.

Satılığa gelen cariyeler arasında güzel, çirkin her türlüsü bulunduğu gibi hüsnüne, endamının tenasübüne, yaşına göre her fiatta kız lar vardı. Bir dişi noksan ise bedelinden 1000 kuruş tenzil edildiği gibi başında ayaz (saçsız), şaşı, kısa boylu olanlar da fiatından düşerdi. Düz taban olanlar uğursuz sayılarak ya güç satılır, ya hiç satılmazdı. Çocuklular dayelik (süt nine) için çocuğu ile beraber alınır, çocuğu hariçte ücretle diğer bir süt nineye verilirdi.

Leylâ hanım hatıratında (Harem ve saray âdât-i kadimesi, Vakit Gazetesi 1332) cariye satışını şöyle anlatır: «Beğenilen cariye; uykusunu tecrübe için bir gece müşterinin evinde bırakılmak âdettir; eğer uykusu ağırsa, horlarsa fiatından tenzil edilir. Cariyenin bedeli tabib ve kabile (Doktor ve ebe) muayenesinden sonra verilir. Esirci kadın hem tüccardan hem müşteriden tellâliye alır.

Esirci kadın hanıma: «uğurlu kademli olsun, Allah can peliği versin, güçlü kuvvetli kız, yesin, içsin bakınız daha ne olur; tepe tepe kullanırsınız ya hanımefendiciğim, ben size hiç fena esir getirir miyim, kadınım? Biz müşterisine göre bülbülü serçe, serçeyi bülbül ede riz; allem ettim, kallem ettim, gül gibi kızı çürüttüm. Ayıpsız, levent gibi esiri size ucuzcacık alıverdim. Pazara çıkarsan bundan ziyade para eder, ya efendi zâde? Hizmeti de ateş gibidir. Eğer beğenmezseniz ben ne güne duruyorum? Onu size çabucacık satıveririm; ateş pahasına sürerim. Böyle esiri kapan kapanadır. Bunların sürüsüne kıran girmedi ya, sürüsüne bereket, elimi sallasam ellisi, başımı sallasam tellisi; işim ne efendizadem? Beğendirinceye kadar taşırım; biz de sayenizde geçineceğiz hanımcığım» diye sokak yazıcıların matbu mektupları gibi hatırasında menkuş bilüzum, bimâna lâfları tekrar eder, «Allah binbir bereket versin kadınım» der çıkar.

«Satın alacak erkek, kızın göğsünü, kollarını ve dizlerine kadar bacaklarını muayene edebilir. Bu kızlardan bilerek ortak üstüne gidenler vardır. Ahlâk ve insaf sahibesi olanları esirciye hattâ müşterisine sorar, evli ise imtina eder. Aldatılırsa kaçacağını bildirir, kendini aldırmaz.

«Cariyeler, Avrupalıların zannettikleri gibi bedbaht değildirler. Yiyecekleri, giyecekleri hanımınkilere yakındır; her suretle hüsn-i muamele görürler, sert efendilere tesadüf eder de memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, Arzusu yerine getirilmezse kaçar, kendisini sattırır. Kaçarken evden hiçbir şey çalmaz. Bohçacığına bir takım çamaşır koyar. Firarına alâmet olarak çıktığı kapının, ya aştığı duvarın yanında terliklerini bırakır. İltica ettiği esirci gelip sahibine haber verir. Cariyeler arasında hırpalananlar, dayak yiyenler yok değildi amma sebep valideleri idi. Zira Çerkes kadınlarının bazıları kızlarını ta beşikten paşa haremi olup ihtişam ve elmaslar içinde ömür geçireceklerine dair ninnilerle, sözlerle büyüt-

tüklerinden bu arzu ve ümitle İstanbul'a gelip te ev sahibinin hercai kelebek gibi etrafında dolaştığını görünce yüz vermekten, hanımlarının sebeb-i felâketi olmaktan çekinmiyenler vardır. İşte o vakit kıskançlıkla beraber hırpalanmak ta başlar. Yoksa sahibesi ne kadar haşin olsa hiç olmazsa verdiği parayi düşünerek cariyesinin sıhhatini nazar-ı itibardan dûr tutmaz. Esirci marifetiyle, yahut esir pazarında sattırır. Evinde alıkoyup eziyet etmez ve edemez. Bu kızlar arasında o kadar iyileri ve sadıkları bulunurdu ki hanımın saadetini ihlâl etmemek için başka sebebler icad eder, kendini behemehal evden çıkartır, eski ise çerağ olmak yeni ise satılmak suretiyle hanımı kurtarırdı.

«Kafkasya kızları memleketlerinden, kabîlelerinden, ailelerinden mahrumiyetlerinden sonra ne haber alabilirler, ne kendilerinden haberdar edebilirler. Evvelâ esirciler mani olurlar, sonra da efendi kapısında akraba araştırmak, görmek âdet olmadığını bilirler. teşebbüs etmezler. Şayet talih tesadüfen taallûkatından bir kimseye kavuşturursa içtinap ederler, sahibeleri munsif kadınlarsa arasıra görüştürürler. Bu kızlar târike-i dünya gibi yaşamağa mahkûmiyetlerini bilirler, o hayatla ülfet ederler, o hale kalben memnun olmamakla beraber şikâyet etmezler Gençler şen, şatır hizmet ederler. Orta yaşlı mevkiini tutmuş kalfaların (ah felek yandı yürek, çare nedir çekmek gerek) diye tezallümleri kalbî infiallerini izhar eder idi ise de ya efendisine ve refikalarından birine sövüp odalarına çekildiği günlerde vâkı olurdu. Daima sadık, muti idiler. Hainleri pek nadir görülürdü.

«Ticaret için alınanlar: 6, 7 yaşından 10, 12 yaşına kadar ve yüzü, endamı büyüdükçe güzelleşecekler intihap olunur. Okutulur, musiki aletlerinden kolay çalınır kanun, yahut santur öğretilir. Elleri bozulmamak için kaba hizmete konmıyarak büyütülür. Kırıtmalara, gamzelere, işvebazlıklara alıştırılır. Kafkasya'dan hicretlerinde fakr ü zaruret bu kızların pek ucuz hattâ bir kaç altına satılmasına sebeb olduğu zaman, memleketimizin aşağı tabaka halkı bile almışlardır. Bunlardan sonra satıp istifade etmek istiyenler de vardı. Bu kızcağızlar istikballerini bilir, hüsün ve zarafet iktisabına ceht ederlerdi. Yaşları gelince esirciler sahibesine pervanelik sıfatını takınır, Mısır prenslerinden, Tunus beylerinden, Hint zenginlerinden, Bağdatdan, Yemenden ve dünyanın her tarafından parlak müşteriler yağdırır. Kimi cariyeyi alıp nikâh ettikten sonra götüreceğini, kimi vekilini gönderdiğini söyler. Hanım: «Diyar-ı aherdan gelen müşteri sakın evli olmasın, adam ya huysuzsa? öyle uzaklara vermek istemem» derse «a kadınım şehir kızlarının canı yok mu? çeyizi ile, çimeni ile, teli ile, duvağı ile gidiyor da kocası üstüne ortak getiriyor, kızın kısmetini kesmeyiniz, ciğeri beş para etmez bir kız elmaslar, altınlar içinde yüzecek, varsın kocası çirkin olsun, ihtiyar olsun, daha âlâ, ya herif genç kızı görünce eski karısının yüzüne bakar mı ya? Bu da herifin yüzüne gülsün, ötekini bir köşeye tıksın, saltanatın, malın üstüne otursun; size dua eder, bana da Allah razı olsun der» diyerek hatunu iknaa çalışmakla beraber «a velinimet zadem Gonca, Gülnihal, (kızın ismi ne ise) gibi malın olsun, elini öpene verirsin, daha yaşı ne başı ne, sözleriyle de idare eder. Kız ya mabeyin odasına yahut talibin hanesine ya kâhya kadın, ya bir kalfa refakatiyle gönderilir. Bu suretle birkaç müşteriye çıkar, nihayet 300, 500, 600 liraya birine satılır. Eğer rahat ettiren adama düşerse hanımını unutmıyanlar çoktur. Gelir, görüşür, uzakta ise yazar, ufak tefek hediye gönderir, hanımı da validesi gibi mukabele eder.»

Hicrî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine esir tüccarı tarihe karışmış ise de köle ve cariye alım satımı 1908 temmuz inkılâbına kadar devam etmiştir.

ESKİ (اسكى) [*Sar.*] Kıdemli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hizmetlerinde eskimek suretiyle bu unvanı alanların kadir ve itibarları arttığı gibi tarakki yolu da kendilerine açılmış bulunurdu. Kıdemli olmıyanlara «acemi» denilirdi.

ESKİ EL (اسكى ايل) [*Coğ.*] Konya dahilindeki bir kasabanın adıdır. Orada iskân olunan aşirete nisbetle bu adı almıştır.

ESKİ SARAY (اسكى سراى) [*Sar.*] Fâtih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethini müteakip şimdiki Üniversitenin yerinde yaptırılan sarayın ismi idi. Yeni saray adı verilen Topkapı sarayının hükümdarların oturma yeri ittihazından sonra bu saray padişahların haremleriyle eski kalfalara tahsis olunmuştu.

İçinde erkek kadın binlerce papazın barındığı bir manastırın yerinde Fâtih Sultan Mehmet zamanında yapılmış olan bu saray hakkında Evliya Çelebi (cilt 1, sayfa 118) şu izahatı veriyor:

«Eb-ül-fetih ol diyarı fethedüp yerine 858 senesinde Eski sarayın inşasına şürû' edip 862 de tamam olup burç ve bârusuz ve dendanı

bedensiz ve hendeksiz bir surdur. Ama gayet metanet üzere bina olunup cümle dıvar üzere resas-ı nilgûn ile mesturdur. Ol asırda dairen madar cirmi 12.000 arşın idi ve şekl-i murabba kârgir binadır. Bir rüknü Sultan Beyazıt kazancıları köşesinden ta Misk sabunu babına müntehi idi. Andan bir köşesi Dellâk Mustafa Paşa sarayında nihayet bulurdu. Andan bir rüknü Küçükpazar seddi ve sahrıncı üzere karar bulmuş idi. Hâlâ yeniçeri ağası sarayı ve Siyavuş Paşa sarayı zemini mezkûr saray-ı atik yerinde idi ve andan bir köşesi ta Tahtakale üstündeki sedden ubur edip yine kazancı tacirleri köşesine gelince bir saray-ı azîm inşa edip içinde gûnagûn kaalar ve mütaaddit harem höcreleri ve maksureler ve havuz ve şadırvanlar inşa edip matbah-ı Keykâvus ve kiler-i hassa ve 3000 teberdaran ve bikâkül hüddamana mütaaddit haneler bina etti ve bir oda akağa ve bir de kara ağa bina edip cümlenin üzerine Dâr-üs-saade ağasını hâkim edip hasekilerle kral kızını dahi bu saray-ı atika koyup haftada iki kere yeni saraydan eski saraya gelip ol gece adalet ederdi.»

Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, (hicrî 1241) yeniçeri ağalarının işgal etmekte bulundukları Süleymaniye'deki ağa kapısı, Meşihat dairesi ittihaz olunduğu gibi eski saray da, içindekiler yeni saraya nakledilmek suretiyle, Serasker dairesi ittihaz kılındı. Ağa kapısında mevcut yangın kulesinin yıkılarak Serasker dairesi ittihaz olunan eski saray bahçesinde bir yangın kulesi yapılması da takarrür etti. Ahşap olmak üzere yapılmasına başlanılan bu kule bittiği günlerde ileri gelenlerden bazılarının öldürülmesi için tertip olunan bir ihtilâl hareketi sırasında yanmış, bilâhara şimdiki yangın kulesi kârgir olarak yapılmıştır.

Şimdi Üniversite olan eski Harbiye Nezareti binası, mevcut saray yıkılmak suretiyle, 1282 de yapılmıştır. Bina, mühendishanenin yetiştirdiği güzide mühendislerden Ali Paşa'nın eseridir.

İstanbul'un payitaht ittihazından sonra tahta çıkan Osmanlı Padişahlarının biat resimleri Yeni Saray adı verilen Topkapı sarayında icra olunmak âdet olmuştu. Yalnız beşinci Murat'la Sultan Reşat'in biat resimleri burada yapılmıştır.

ESKİ ODALAR (اسکی اوطلر) Yeniçeri ocağının kışlalarından birinin adıydı. Diğerinin ismi de (yeni odalar) dı. Yeniçeri ocağı en son olarak yüz doksan altı orta idi. İzzi Efendi tarihinde (İzzi Tarihi Sf. 186) kışlaların yüz doksan dokuz daire olduğu gösterilmiştir. Şu hale nazaran her orta bir kışlada ikamet ediyor demektir. Daha doğrusu her ortanın ayrı bir dairesi vardı demek oluyor.

Her daire matbah, kiler, zabitan ve neferat koğuş ve odalarını havi idi. Kapıları mermer direklerle müzeyyen ve üstünde içinde oturan ortanın alâmet-i mahsusası menkuş idi.

İşbu kışlalardan yüzü cemaat, altmış biri bölük, otuz dördü sekban ve dördü de solak ortalarına mahsustu. Yirmi altı adedi eski odalar denilen mevkide ve yüz yetmiş üçü de yeni odalar adındaki yerde idi.

Yeniçeri kışlalarının mühim bir kısmı yanarak sonradan yapılmıştır.

Eski odalar Şehzade-başında idi. Cevat Paşa eserinde (Tarih-i Askerî-i Osmani kitab-ı evvel Sf. 31) eski odalar mevkiini şöyle târif ediyor: «Eski odalar Osman Baba türbesi arkasında yani Şehzâde camii karşısında olup (birler kapısı) dedikleri kapı türbe-i mezkûrenin ittisâlindeki sokağın başında ve (kırk dört kapısı) ise işbu türbenin yanında yani birler kapısı olan yerden Çukur Çeşmeye inen caddenin nihayetinde olarak bu iki kapının ara yeri ile direkler arasının arkasına ve Şehzade karakoluna doğru olan mahallerin iki ciheti yani Şehzade başında Kapamacılar caddesinden Çukurçeşme tarafına kadar olan ada kâmilen eski oda kışlalarının hududu dahilinde idi. Elyevm Acemoğlu hamamı denilen hamam ise acemi oğlanlar kışlası derununda olup padişahlar ise birinci ortaya mensup neferattan ve mahsus ulûfeleri olduğu cihetle birler kapısı denilen kapının üzerinde bir de hünkâr köşkü var idi.

Sultan Mahmut tarafından 1241 de yeniçerilerin ilgasını mütaakıp yeni odalar yakıldığı gibi bir kaç gün sonra eski odalar da yıktırılmıştır. Arsaları hakkında yine Cevat Paşa'nın verdiği malûmat (Sf, 32) faideli olmak itibariyle aynen naklolunur: «Yeni odalar vak'a günü ihrak olundu. Eski odalar ise bir kaç gün sonra hedmedildi.

Bunların arsalarının hâli kalması ve hususiyle İstanbul'un cemiyetli mahallinde böyle hâli mahallin ipkası tecviz olunamadığından ve yeni odaların mevkii kâmilen haneler binasına müsait değil ise de peyderpey han ve dükkân ve bostanlar bina ve ihdasına ve eski odalar mevkice şerefli olmakla haneler inşasiyle arsalarının bil-icareteyn taliplerine icarına ve Babıâli civarındaki hanelerden alınıp ilâve olunan on iki bin bu kadar zira arazi-i vakfiyenin

mezkûr arsalardan bilmesaha suret-i şer'iyesine tevfikan istibdallerinin icrası hususuna irade-i seniye sâdir olmuş ve Sultan Ahmet camiinde liva-i saadet sayesinde vaka-i hayriyenin hüsn-ü neticesi müşahede olunduğundan teşekküren ve teminen mahal-i mezkûrenin Sultan Ahmet vakfına tashihi ve yeni odaların yerine Ahmediye ve eski odalar mevkiine Fevziye tesmiyesi ferman buyurulmuştur.»

ESLİHA-İ NARİYE (ا-لحهٔ ناریه) [*Ask.*] Ateşli silâhlar mânasına gelir bir tâbirdir.

Barutla dolup atılan silâhlara «efvah-ı nariye» veya «esliha-i nariye» denip hafif ve sakil olmak üzere iki kısma ayrılır. Hafife; tüfek ve tabanca envai, sakile de; top, havan vesairedir.

Hafif eslihadan iptida «Arkebuz» denilen «fitilli tüfekler» vardı. Sonra «fitilli musket», «zenberkli musket», daha sonra «çakmaklı tüfekler» yapıldı. İlk yapılan tüfekler gayet ağır olduğundan meterislerde kullanılmıştır. Bu cihetle bunlara «meteris tüfegi» denilirdi. Boyu gayet kısa ve çapı ağız tarafından olduktan başka iç tarafında başka olarak bir cins tüfek daha yapıldı, ona da «karabina» denildi.

Marsigli'ye atfen Cevat Paşa diyor ki: bir Türk askerinin esliha-i nariyesi fitilli ve gayet ağır musket «arkebuzdan ağır bir tüfek» dir ki 6, 9, 12, 15, 25 dirhem vezninde kurşun atar. Tüfekleri ise hemen İspanyol tüfengi tarzındadır. Tabanca dahi kullanırlar. Bununla 4, 6, 8 dirhem ağırlığında kurşun atarlar. Esliha çaplarının böyle muhtelif olmasına sebep tophanelerinin asla kurşun yetiştirmemesinden neş'et eder. Bu cihetle Türkler mühimmat arabalariyle bir çok külçe kurşun nakledip neferata tevzi ederler. Neferatın çoğunda ise tüfeklerine mahsus kurşun kalıbı olmakla bu kalıplarla külçelerden kurşun dökerler. Bundan başka kalıbı olmıyanlar dahi diğer âlet istimaliyle kendilerine lâzım olan kurşunu tedarik eylerler. Ezcümle buna mahsus keskin bir nevi balta olup anınla kurşun murabba-üş-şekil keserek bunlarla tüfeklerini doldururlar. Tüfeklerinin çoğu ashabının malı olup devlet tarafından verilmemiştir. Menzilleri ziyade olan tüfekleri muharebede taşımak müşkül ve kundaksız atmak gayet güçtür. Bununla beraber Türkler ve bahusus Mısır yeniçerileri onları omuzlarında naklederler. Hattâ hiç bir yere dayanmaksızın tüfek attıklarını ve tüfegin tepmesine mukabele eylemek için atarken bir sağdan geri ederek gayet sahih menzile isabet ettirdikleri ni gözümle gördüm. Bu tüfeklerin pek çoğu gümüşle müzeyyen ve ayat-ı Kur'aniye ile muveşşahtır. Bahusus Mısır yeniçerilerininki tezyinat cihetiyle diğerlerine faiktir. Bundan madâ (dipçik) ağacını fildişi ve sedef ve mercan ile tezyin ederler. Yeniçeriler süvarilerin cüz-i âzamı gibi tabanca ile mücehhez olup bunu yan taraflarına asarlar.»

Yine Cevat Paşa (Monte cucolli) dan buna dair şu malûmatı tercüme etmiştir: «Türk musketi bizimkinden uzun ise de çapları daha küçüktür. Anların tüfek endazlarında palaska ve barutluk olmadığından doldurmak için bizimkilerden daha ziyade dikkat sarfederler. Ancak demirlerinin suyu gayet iyi olduğundan musketleri, kurşunlarının ağırlığı kadar ağırlıkta olan barutla doldurulur, ve bu cihetle menzil ve tesirleri bizimkinden daha ziyade olur. Bir de Türk tüfek endazlarında «Furşet» yani iki demir parçasından ibaret olup tüfegi üstüne dayıyarak nişan almakta müstamel olan çatal olduğundan nişanları daha hatalıdır. Fitilleri bükme pamuktur.»

Osmanlı esliha-i nariyesi meyanında bir de (el havanı) vardı. Bu havanın kundağı 1,87 metre olup çakmaklıydı.

ESMA-I ZATİYYE (اسماء ذاتیه) [*Sof*] zata mahsus isimler mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: vücudu gayrin vücuduna tevakkuf etmiyen Allahın vücudu gibi ki kendisi mevcut olduğu halde vücudu âharın mevcudiyetine mevkuf değildir.

ESMAYI ÜZERİNE SIÇRATMAK (اسمایی اوزرینه صیچراتمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fenalığı davet etmek, taarruz ve tecavüze meydan vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ESNAF LONCASI (اصناف لونجه سی) [*Tic.*] Esnafın toplantı yapmalarına ve işlerinin idaresine mahsus kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Loj (Loca) kelimesinden alınmıştır.

ESNAF ŞEYHİ (اصناف شیخی) [*Tic.*] Esnafın büyüğü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeyh Esnafın şikâyetleriyle ve devletle esnaf arasındaki işlerle meşgul olurdu.

ESNAF YİĞİT BAŞISI (اصناف یکیت باشیسی) [*Tic*] Esnafın zanaata ve ustalığa ait-işlerine nezaret eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir çırağın veya ustanın kendi başına iş sahibi olabilmesi ancak yiğit başının icazet yani izin vermesiyle olurdu.

ESSEYYİD (السید) [*Hal.*] Ulu, bir kavmin ulusu mânasına gelen Seyyid'in arab kaidesiyle yazılış şeklidir. Seyyid; Cenab-i Peygamberin

sülâlesinden gelenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ESTİMARE (استیمار) [*Mal.*] Fıçı, bomba gibi yuvarlak kapların sâfî sıkletini, istiab derecesini tâyin için yapılan ameliyata verilen addır. İtalyanca Estimare kelimesinden alınmıştır. Bu sebeple istimare yanlıştır.

Gerek dahilden ve gerek ecnebi memleketlerden şarap, rakı, soma, sirke vesaire nakleden gemi ve kayıklardaki büyük fıçılarla ambarlarında mevcut bulunan müskirat ve sirkenin ve bira fabrikalarının kazanlarındaki biranın miktarını tâyin için yapılan ameliyat da estimaredir.

Müskirat resmi düyun-ı umumiye idaresine verilmiş varidat cümlesinden olduğu için bu ameliyat o idarenin memurları tarafından yapılır ve bu münasebetle harç ve resim alınır. buna «estimare harcı», «estimare resmi» denilirdi.

ESTİMARECİ (استیارجی) [*Mal.*] Düyun-ı umumiye idaresinin iskelelerde kantarcılarla beraber bulundurduğu bir memura verilen addır. Bu memur estimre yani tahmin işleriyle muvazzaf olduğu için bu ad verilmiştir.

Bu tâbir, aynı mânaya gelen Fransızca estimer kelimesinden alınmadır.

ESTİMARE HARCI (استیاره خرجی) [*Mal.*] Fıçı, bomba gibi kaplarla gümrüklere gelen şarap ve müskiratın gemi veya mavunalarda estimare usuliyle miktarı tâyin olunduktan sonra menşelerine göre istifa olunan resim mânasına gelir bir tâbirdir. Alelûmum Yunan şaraplarından her yüz kiloda 78 santim, Sisam'dan gelen şarapların 100 kilosundan 1,56 kuruş, Sisamdan gelen rakılardan yine yüz kiloda 3,12 kuruş, Ağrıboz şaraplarından on bin okkadan aşağı ise okkasından bir santim, bu miktardan fazla ise maktuan yüz kuruş alınırdı. Bu harç 1325 senesinde kaldırılmıştır, Ondan sonra oralardan gelen müskiratın estimare usuliyle miktarı Düyun-ı umumiye memurları tarafından tâyin olunur ve icap eden resmi alınırdı.

ESTİMARE RESMİ (استیاره رسمی) [*Mal.*] Fıçı, bomba gibi kaplarla gümrüklere gelen şarap ve müskirattan estimare usuliyle tesbit olunan tartıları üzerinden alınan vergi mânasına gelir bir tâbirdir.

Estimare için kullanılan mikyas vaktiyle bu iş için tâyin olunan bir memur tarafından tetkikat neticesi olarak yaptırılmış beheri dörder boğuma münkasim mütaaddit dereceli bir değnekten ibaretti. Bu mikyasa ve boğumların taksimatına göre tartı miktarlarını belirten bir de cetvel tanzim olunarak bir hayli müddet elden ele intikal etmiştir. Bilâhara Düyun-ı umumiye idaresi, estimare için istimal olunacak mikyası ve müskirat kaplarının enva' ve eşkâlini ve her birinin cesametine göre kilo hesabiyle istiap edebileceği müskirat miktarını gösteren «cetvel kitabı» namiyle müskirat müfettişlerinden (Derimont) a 1324 de bir risale tanzim ettirmişti. Kabların içinde bulunan şarap ve sairenin miktarı bu kitap delâletiyle tâyin olunurdu.

Bomba gibi büyük fıçılarla ufak varillerin istiaplarının tâyinini kolaylaştırmak için bazı vesait istimal olunduğu gibi gayr-i muntazam olarak yapılan küp gibi bir kısım kabların istiaplarını tâyin için de umumi bazı düsturlar istimal ve tatbik olunurdu.

Estimare resmi 1325 senesine kadar alınmıştır. O sene yapılan bütçe kanunu ile lâğvedilen birtakım rüsum meyanında bu da ilga edilmiş ve Düyun-ı umumiye memurları tarafından rüsum-ı sitte meyanında tahsil ve istifaya başlanılmıştır.

Bilûmum müskiratın kıymetinden yüzde yirmi suretiyle ve «rüsum-ı müctemia» namiyle bir resim alınırken 7 safer 1278 tarihiyle neşrolunan nizamname ile bu resim kaldırılmış ve estimare usulü tanzim kılınmıştır.

ESTİMATÖR (استیاطور) [*Mal.*] Gümrük beyannamelerinde yazılı eşyanın fiatını orijinal fatura, katalog, evrak ve vesikalarla tetkik ve eşyanın kıymetini tahmin eden memura verilen unvandır. Muhammin demektir. İtalyanca esdimatör'den alınmadır. Hükümetçe kabul ve tatbik olunan beyanname usulünde bir tüccarın verdiği beyannamede yazılı eşyanın orijinal faturalarında gösterilen fiat, estimatörlerin malûmatına uygun düştüğü surette kabul olunarak gümrük resmi alınır. Bu usulün tatbikinden evvel, gümrüklere gelen kumaş, hırdavat ve kantariye eşyasının beher kilo, metre. adetleri üzerinden tahmin suretiyle resim alınırdı. Rüsumat idarelerinde eşyanın nevi ve cinsine göre fiatının tahmini için ayrı ayrı estimatörler kullanılır. Alelûmum ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiatını tahmine memur olan estimatörlere manifatura estimatörü denildiği gibi teneke, demir, kalay tütya, alpaka (nikel) ve sim yaldızlı madenler ve bunlardan imal olunan sair eşyanın fiatını tahmin edenlere hırdavat estimatörü ve bilûmum ecza ve edviye estimatörlerine ecza estimatörü kahve, pirinç, şeker, amerikan bezi, demir çubuklar ve alelûmum demir emtiası gibi siklet ile münasebeti olan yani kiloya tâbi bulunan emtianın estime-

sine memur olanlara da kantariye estimatörü denir.

Mensucat kısmından ayrılan halı, şal ve seccade gibi eşyanın fiatının tahmini halı estimatörlerine aittir.

Paket gümrüklerinde bulunan estimatörler ile ufak tefek siparişler üzerine parça halinde gelen eşyanın fiatını tahmine memurdurlar.

Müskirat ve zahire gümrüklerinde ecnebi memleketlerinden gelen buğday, un, arpa, şarap, konyak, bira ve buna benzer müskirat fiatının tahminini müskirat ve zahire estimatörü denilen memurlar icra ederler.

Meyvahoş gümrüklerinde ise sebzelerle yağların ve meyvaların fiatlarını tahmin ile meşgul olan memurlara meyvahoş estimatörü denirdi. İstimatör yanlıştır.

ESÜP SAVURMAK (أسوب صاورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle atup tutmak, hiddetlenmek yerin de kullanılır bir tâbirdir.

Buna benzer daha bir hayli savurdum, esdim; Ses, nefes hepsi tükenmişti nihayet kestim.

Mehmet Âkif

ESVABÎ (أوابی) [*Sar.*] Padişahın giyim işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Esvap arapça esbab demek olan sevb'in cem'idir. Bu sebeple esvabî esvabcı demektir. Müteaddit esvabcı olduğu için başlarına «ser esvabî» «ser esvabı-i şehriyari» de denilirdi.

ESVAP AKÇAŞI (أوابِ آقچه‌سی) [*Sar.*] Elbise parası mânasına gelir bir tâbirdir. Esvap akçesi yılda bir defa verilirdi. Esvap; urbalar giyecek şey demek olan sevb'in cem'idir.

ESVAPCI (أوابجی) [*Sar.*] Padişahların giyim işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Bunun yerine «esvabî» da denilirdi. Başlarına «esvabcı başı» denildiği gibi «ser esvabî», «ser esvabi-i Şehriyari» de denilirdi.

Büyük adamların elbisesine ve elbiseye müteallik mübayaat ve siparişlerine bakan adamlara da bu ad verilirdi.

Arapça bir kelime olan esvap giyilen şeyler, libaslar demek olan «sevb» in cem'idir. Halk arasında espab, espabcı şeklinde teleffuz olunurdu.

ESVAPÇIBAŞI (أوابجی باشی) [*Sar.*] Padişaha mahsus giyim işleriyle meşgul memura verilen ünvandır. Esvapçılar saraya ait giyim işlerini de idare ederlerdi. Esvapçılara «Esvabî» ve başlarına «ser esvabî» de denilirdi.

Esvap; çok az kullanılmış olan «sevb» in cem'idir. İnsanın giydiği şeyler mânasınadır. Zebanzedi «esbap» dır.

ESVAP EMİNİ (أوابِ امینی) [*Ask.*] Yeniçeriliğin ilgasından sonraki ordu teşkilâtınca bilhassa süvari alaylarında debboy işlerine nezaret etmek, alayın resmî dairelerdeki işlerini takib eylemek üzere alay kadrosu haricinde olarak müstahdem mülâzım veya yüzbaşı rütbesindeki zabite verilen unvandır. 1908 inkılâbından sonra yapılan teşkilâtta bu vazife kaldırılmıştır.

EŞBEH (اشبه) [*Hal.*] Kabadayı yerine kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de Rana, levendane edalı, serbest tavırlı, kabadayı», Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgatı» nda «Kabadayı, levent edalı, mağrur, şecaat furuş», «lûgat-ı Ebüzziya» da «rana, Levendane edalı, iri boylu genç irisi, kabadayı» suretinde izah olunmuştur. Ebüzziya ziyade benzer mânasına gelen «Arapça eşbeh kelimesinden alınmış olması maznun olduğunu ileri sürdüğü halde eşbe suretinde yazan Şemsettin Sami Bey ise Arapça eşbeh kelimesinden alındığını yazar. Yeniçeriler hakkında ziyade geçer.

EŞEĞE TERS BİNDİRMEK (اشکه‌یه ترس بیندیرمك) [*Hal.*] Teşhir ve terzil, mahcub ve rusva etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir kısım kabahatlılar eşeğe ters bindirilip çarşı, pazarda dolaştırıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

EŞEK DAVASI (اشك دعواسی) [*Jeo.*] Talebeler arasında müselles davası (üçken) için kullanılır bir tâbirdir. Fransızlar arasında meşhur olan merkeb köprüsü, tâbirinden alınmış olması ihtimali ileri sürülen «Kamus-u riyaziyat» da (müellifi Salih Zeki, İstanbul, Mahmut bey matbaası, 1318) bunun için şu tafsilât verilmiştir: «gûya hendeseyi, tâ iptidasından bu davanın nihayetine kadar bihakkin anlamıya muvaffak olan bir kimse, hendesede ilerlemeğe muktedir istidat erbabından addedildiği cihetle bu dava bir köprüye benzetilmiştir: bunu geçenler selâmet yoluna ermiş, diğer tâbirle hendese yollarını tâkibe liyakat kazanmış sayılır, geçemeyenler ise merkeb tavsifine müstehak olmuş telâkki edilir.

«Arap âlimleri bu davaya» «şekl-i arus» yani «düğün davası» namı vermişler ve hakikaten zarifâne bir surette tevsîm eylemişlerdir.»

EŞEN (اشن) [*Coğ.*] Menteşe'de Meyli'ye bağlı bir kazanın adıdır.

EŞHEB (اشهب) [*Hal.*] arabça beyaz ve kır donlu at, arslan mânalarına gelir bir kelimedir. Kara donlu ve yağız ata da «ethem» denir.

Eşheb-i ruz ile tâ ethem-i şeb peyderpey
Haşre dek bir biri ardınca ola çilvenuma
Nefi

EŞKÂL DEFTERİ (اشکال دفتری) [*Ask.*] Yeni çeri ocağında ve saray hizmetlerinde kullanılmak üzere devşirilen acemi oğlanların isim ve hüviyetlerini gösteren defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «ana defteri» da denilirdi. Deftere devşirmelerin mensup oldukları sancak, kaza ve köy isimleriyle kendilerinin, babalarının, sipahilerinin, sürücülerin ve sürücü başların adları yazıldığı gibi göz, kaş, boy ve sair fârik alâmetleri de kaydedilirdi. Yeniçeri ağası tarafından mühürlenen bu defter muhafaza edilirdi. Acemi oğlanların Türk aileleri yanındaki müddetlerini ve kışlalarındaki acemilik hizmetlarini bitirip de ulûfeye yazılmaları sırasında bu defterdeki kayıtlarla kontrolları yapılır, kayda uygun olanlar ulufeye yazılırdı.

Eşkâl; Arapça şeklin cemidir. Şekil de biçim, suret, bir şeyin heyeti, tarzı demektir;

EŞKAR (اشقر) [*Hal.*] Arapça al donlu at, kızıl yüzlü adam mânalarına gelir bir kelimedir.

Eşkar süzülüp misal-i anka
Ol ateşe girdi bi mahâbâ
Şeyh Galip

§ Bazan (aşkar = عشقر) yazılmış ve âlem olarak kullanılmıştır.

Arsa-i Devlet ü câh içre ederken cevelân
Çah-ı medfende karar eyledi Aşkar paşa
Aynî

EŞKEB (اشکب) [*Mim.*] İki kerestenin birbirine çapraz olarak bağlanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EŞKEB BAĞLAMA (اشکب باغلامه) [*Mim.*] Tavan kirişlemeleri üzerine çapraz vurulan uzun ağaçlara verilen addır.

EŞKEB PAYENDE (اشکب پایند) [*Mim.*] İskelelerde her iki direğe vurulan çaprazlara verilen addır.

EŞKİNCİ (اشکنجی) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrılmak suretiyle teşkil olunan askerlere verilen addır. Bunlara «eşkinci neferatı» da denilirdi. Ocağın ıslaha muhtaç olduğu daha hicrî 1182 (1768) seferinde pek açık bir surette kendini göstermiş, fakat yapılan teşebbüsler kanlı neticelerle akim kalmıştı. Devletin bu gidişle düşmanlariyle boy ölçüşmesi şöyle dursun, Sırp ve Mısır isyanlariyle sabit olduğu veçhile kendi tebasının isyanlarını bile bastıramıyacak kadar âciz vaziyete düştüğü görülmüş, senelerce süren Mora isyanının Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın göndermiş olduğu talimli askerle az zamanda bastırılması yeniçerilerden başka herkesin gözünü açmıştı. İkinci Sultan Mahmut da buna kani olarak talim görmüş bir askerin lüzumunu takdir etmişti. Zamanla yeniçeri makamına kaim olmak, yahut bütün ocağa teşmil olunmak üzere tasavvur olunan talimli askerin adı olarak eşkinci'nin kabul edilmesi etrafı ürkütmemek için ihtiyar edilmiş bir hareketti. Eşkinci; harbe giden, sefere eşen demek idi, ve çok zamandan beri bu tâbir o mânada kullanılırdı. Nitekim yeniçeri teşkilâtında eşkinci ocağı adiyle bir teşekkül mevcut olduğu gibi eşkinci yani sefere gitmesi lâzım gelen yeniçeri seferde bulunsun bulunmasın, sefere gitmiyen korucular ile oturaklar yani mütekaitler müstesna olmak üzere yeniçeriler sefere gittikleri zaman her bölük ve orta efradından ikişer altın kumanya parası alınırdı. Bu para ile seferden dönünceye kadar orta ve bölüklerin yiyecekleri temin edilir ve bazan dönüşte para bile kalırdı. Böyle olmasına rağmen iş kolay olmamıştı.

Değerli müdekkik İsmaii Hakkı Uzunçarşılı bunun için «eşkinci tahriri başlığı altında (Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları, c. 1, s. 532) şu tafsilâtı veriyor:

«Evvelâ bu işin nasıl yapılacağı yeniçeri ağası ve o tarihte Karadeniz Boğazı muhafızı olan Ağa Hüseyin Paşa'dan sorulmuş ve o da: «Yeniçerilerin hali malûm ya, büyüklerini her ne hal ise ilzam ve küçüklerini ram etmek mümkün ise de bu iki sınıfın ortasında bulunan ve esame akçasından istifade eden mütevelli ve aşçı usta ve haseki oturağı (tekaüdü) denilen bedavacılar, hakkı kabul etmeyüp ayak takımını isyana teşvik etmeleri memuldür. Bu gibi nüfuzlu Ocaklılar çok olmayup sözleri ise yalnız İstanbul'daki kışlalarında geçer olduğundan bunların derhal idam olunmalarından başka çare yoktur.»

«Diye kestirip atmıştır; Fakat ıslahat heyeti bu kestirme mütalâayı kabul etmiyerek, bu halin tatbiki birtakım günahsız kimselerin de katillerini icap ettireceğini düşünerek evvelâ bunlara doğru yolun göterilmesi, aksi takdirde şiddetle hareketi münasip görmüşler ve öyle yapmışlardır.

«Ocaktan bu işe muhalefet edilmemesi için kapu kethüdası Hasan Ağa ile Sekbanbaşı İbrahim Ağa, kethüda yeri Mustafa Ağa, ustalıktan gelme Cambaz Kürt Yusuf ve diğer bazı

ocağın ilerigelen söz sahipleri gizlice çağrılarak askerî nizamatın şer'an ve aklen zarureti kendilerine anlatılmış ve asker talimi için kendilerinden söz alınmış ve buna mukabil rütbe ve atiyyeler vâdolunmuş ve verilmiştir.

«1241 şevval (1826 mayıs) da şeyhülislâm konağında sadrazam ve bütün devlet ricali kazaskerler, İstanbul kadısı ve yeniçeri ağasının da iş birliğiyle bir toplantı yapıldı. Bunun icab-ı şer'isi şeyhülislâm'dan soruldu ve o da harb taliminin vücubuna dair fetva verdi; bunu mütaakip içtimada bulunan yeniçeri ağası Mehmet Celâleddin Ağa, yeniçerilerin ocaktan talimli asker yazılmasına muvafakat ettiklerini bildirdi; bunun üzerine yeniçeri ocağının «bütün» tâbir olunur elli bir ortasından şimdilik yüz ellişerden 7650 nefer «eşkinci» namiyle muallem asker yazılmasına karar verildi ve bir kanunname kaleme alındı ve padişahın emri üzerine üç gün sonra yine o Şeyhülislâm konağında umumi bir meclis akdine karar verildi.»

«Sadrazam Selim Mehmet Paşa, Şeyhülislâm Tahir Efendi, eski Rumeli kazaskerlerinden Halil Hamit Paşazade Ârif Bey, hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi, Anadolu payelilerinden Cafer Bey, İstanbul kadısı Sadık, sadrazam kethüdası Ahmet Hulusi, şıkk-ı evvel defterdarı Tahir, reis-ül-küttap Mehmet Seyyida, Darphane Nazırı Esat, Taphane Nazırı Sadık Efendilerden başka Karadeniz Boğazı'nin Rumeli muhafızı Ağa Hüseyin, Anadolu muhafızı Darendeli İzzet Mehmet Paşalarla sabık Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, müderris ve vâizlerin ilerigelenleri, Babıâlinin ikinci derecedeki ricali, yeniçeri Ağası, sekban başı, katar ağaları denilen ocağın büyük rütbeli zâbitleri bölük ağaları, ortaların usta ve mütevellileri de dâvet edilmişlerdi, dâvetlilerin sayısı altmışı geçmişti.

«İçtimada iptida sadrazam Selim Mehmet Paşa söze başladı. Yeniçeri ocağının geçirdiği safahatı ve ocağın hizmetlerini anlattı, içlerine yabancıların girmesi neticesinde isyan ve serkeşlikler vukua geldiğini ve Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki kanun ve nizam ile bugünkü vaziyetin mukayesesi neticesinden bu acıklı vaziyetin çıktığını beyan ederek düşmanların o tarihlerde kullandıkları harb aletlerinin ve talimin o zamanlarda mevcut olduklarını ve şimdi ise yeniçerilerin vaziyetinin ne kadar acıklı bulunduğunu söyledikten sonra reaya makulesinden olan Rum eşkıyası devletin kuvvetine nazaran hiç mesabesinde iken bu kadar gayrete ve hazineler sarfına rağmen hâlâ bir iş görülmediğini ve artık bıçağın kemiğe dayandığını ve bu hale bir nihayet verilmesini söyledi.

«Bundan sonra söz alan Ser etıbba Behçet Efendi sadrazamın ifadelerini tasdik ederek devletin dâhilî ve haricî siyaseti hakkında reis-ül-küttabın mütalâasını bilmek istediğini söyledi.

«Reis-ül-küttap Mehmet Seyyida Efendi, ecnebi devletlerin tahammül edilmiyecek derecedeki tekliflerini ve Rum isyanını kendi emel ve arzularının tervicine vesile ittihaz ederek birtakım malâyutak tekliflerde bulunduklarını anlattı. Bunun üzerine ulema müttehiden, hal böyle olunca bütün İslâmlara harb fünununun talimi vaciptir, diyerek bunun şer'î ve aklî cihetlerini izah ve ispat ettiler.

«Bunu mütaakip Ocağın kethüdası Hasan Ağa :

«Ocağımızın kanununa riayet olunamadığından içimize uygunsuz adamlar karıştı; böyle tertipsiz askerle cenge memur olsam gitmekte tereddüt ederim, zira nizam ve inzıbat altında olmıyan asker ne kadar çok ve her biri bir kahraman olsa içlerinden biri bir sebeple kaçtığı gibi diğerlerine sirayetle hepsi dağılırlar, zâbitleri hicap altında kalırlar; bu askerin ıslahı ne suretle olacak ise hemen icrasına başlanmalıdır» dedi. Diğer ocak ağaları da kul kethüdasının sözlerini tasdik ve tasvip ettiler.

«Bundan sonra eşkinciler hakkında kaleme alınan mufassal lâyıhayı bent bent mektupçu Süleyman Faik Efendi okudu ve Şeyhülislâm Kadızade Tahir Efendi de talimin vacip olduğuna dair olup hazırlanmış olan fetvayı bizzat kendisi kıraat etti ve sonra ocaklının bulunanlarına, bulunmıyanlarına, hitaben :

«İşte icab-ı kitap ve sünnet ve icma-ı ulema i ümmet ile âdaya mukabele için usul-i malûme üzre talim-i askerin ehl-i İslâma vacip olduğu sabit oldu, böyle tahrir ve talim-i askere mütaahhit misiniz?»

Diye sordu. Hazır olan ocaklı hep bir ağızdan «böylece taahhüd ediyoruz» dediler.

«Sadrazam tekrar söz alarak «Bu emr-i meşrua muhalefet edenin cezası ne olacağını» «şeyh-ül-islâm, fesade kıyam edenler hakkında tâzir i şedit lâzım geleceğini söyledi ve fetvasının yazılmasını fetva eminine havale eyledi.

«Bundan sonra evvelce kendisi tarafından hazırlanmış olan hüccet'i şer'iyyeyi, vakayi kâtibi olan Vak'anüvis Esad Efendi okudu ve hazır olanlar mühürlediler; sonradan ocaktan mühürliyenlerle beraber fetvaya mühür basanlar iki yüzü geçti.

«Bu karardan sonra yeniçeri Ağası Mehmed Celâleddin Ağa, hüccet-i şer'iyyeyi alarak

İstanbul kadısı, mevâli ve müderrisler ile tekke şeyhleri alayla ağa kapısına gittiler, ocaklı bunları karşıladılar.

«Hüccet-i şer'iyye ile eşkinci lâyihası yine vak'a nüvis Esad Efendi tarafından ağa kapısında alenen okundu; müderrisler, harb fenninin talimi hakkında nutuklar söylediler. Bundan sonra yeniçeri Ağası:

«İşte fetva! ülema ittifakiyle üzerimize cenk talimi vacip oldu; Padişahımızın fermanları bu merkezdedir. Ne diyeceksiniz? taahhüdünüzü bir takrirle Bab-ı âliye arzedeceğim» diye ocaklıyı tekrar tekrar istimzaç etti. Ön safda duran bölük ağaları ve ocak ihtiyarlarından bazıları muvafakatlerini söylediler Diğerleri anların sözlerini tasdik ettiler; Bunun üzerine hüccet-i şer'iyyenin alt tarafı da, kanımızla, canımızla mühürleriz sözleriyle bunlar tarafından mühürlendi.

«Bunun üzerine talim usulünü kabul eylediklerine dair yeniçeri ağası tarafından bir takrir yazıldı; Ağa kapısına giden heyet bunu dalıp şeyh-ül islâm konağındaki içtima mahalline döndüler ve iş halledilerek cemiyet dağıldı; keyfiyet padişaha arzedildi ve hüccet de gönderildi.»

Bu suretle verilen karar, sadir olan irade üzerine işin tanzimine başlanılmış ve talim günü de tâyin olunmuştur. Fakat yeniçeriler «eşkinci» den murat nizam-ı cedit demek olduğunu anlamışlardı. Nizam-ı cedit ise kendilerinin menfuru idi. Hattâ bu husus sadrazamın bile vehmine dokunmuştu. Müzakere için davet ettiği Hüseyin Paşa sebat tavsiye etti. Maamafih sadrazamın vehminin boş olmadığı eşkinci nazırı sıfatiyle tâlime başlanılacağı gün hakkında yeniçeri ağasından vâki olan suale o mecliste hazır bulunan ocak reislerinin «tâlim tüfenk atmaktan ibaret ise yoldaşlarımızın hepsi bunu ranâ bilürler» demeleriyle ve bunu sizler geçen mecliste kabul ettiniz, bu sözleri o zaman söylemeniz lâzım gelirdi mukabelesine de «talim dediğiniz firenk tâlimi değil mi?» sözlerini tefevvuh eylemeleriyle meydana çıkmıştı. Maamafih bütün bu dedikodulara rağmen eşkinciler ayrıldı, talime başlanması da kararlaştı.

Eşkinci yazılmağa başlandı. Bir kaç gün içinde yazılanların sayısı yüzleri geçti Bunlara süngülü tüfenk verilse kiyl-u kali mucip olacağı düşünüldü. Kundaklı tüfenkle birer kılıç verildi. Kıyafet hususunda da yenilik yapılmaktan çekinilerek ayaklarına sıkı potur, başlarına yeşil renkli lâz kalpağı giydirildi.

Her şey tamamlanınca merasimle talime başlanmasına karar verildi. Resmî memurlardan başka müderrisler, şeyhler de talimin yapılacağı Et meydanında hazır oldukları halde ülemanın tâlimin meşruiyetine dair nasihat yollu sözlerinden sonra fetva emini teberruken besmele ile eline bir tüfenk aldı. Yeniçeri ağasına verdi. Ağa sekban başıya, sekbanbaşı da katar ağalarına uzattı. Elden ele dolaştırılan bu tüfenkle talime başlanmış oldu.

Yeniçeriler daha o gün isyan çıkarmak istiyorlardı. Fakat isyan için evvelâ kazanın çıkarılması lâzımdı. Halbuki kazan çıkarılmamıştı. Saniyen içlerinden bazıları da «eşkinciler tekessür eyledikten sonra kıralım ki hadlerini bilsinler ve bize zebunkeşlik isnat etmesinler» demek suretiyle ihtilâfa düşmüşlerdi. Maamafih çok sürmedi, bir ay sonra iş patlak verdi. Yeniçeriler son kazanı kaldırmışlar, isyan etmişlerdi. Yeniçerilerin bu hareketleri herkesi kendilerinden soğutmuş olduğundan tenkilleri hakkındaki karar umumun tasvibine mazhar oldu. Yeniçeriler mağlûp edilerek ocak dağıtıldı. Mesele kökünden halledildiği için artık «eşkinci» namının verilmesinden de sarf-ı nazar olunarak âm ve şamil olmak üzere «asakir-i mansure-i Muhammediyye» namı altında teşkilât yapılması muvafık görüldü ve öyle yapıldı.

EŞKİNCİ ESAMESİ (اشكينجى اسامه‌سى) [*Ask.*] Eşkincilerin maaş kâğıtlarına verilen addır. 1152 (1739) tarihinde Mora yarım adasındaki Anapoli kalesi fethindeki hizmetlerinden dolayı Hükümetçe eşkincilerin esameleriyle tekaüt olmalarına müsaade edilmiş ve eşkinci esameleriyle tekaüt olanlar ellerindeki tekaüt esamelerini para ile askerî taifesinden olmıyan şahıslara satmağa başlamışlardır. Bu hal tedricen eşkinci askerlerinin azalmasını ve seferlerde ise yeniden yeni ulûfe ile asker yazılmasını mucip olmakla hazineyi zarara soktu. Halbuki bundan evvel eşkinci ulûfesine dokunulmıyarak tekaütlük ocak mahlûlâtından verilmek kanundu.

EŞKİNCİ LÂYIHASI (اشكينجيلر لايحه‌سى) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında teşkili kararlaşan talimli askerin ayırma usuliyle bunların talim ve terbiyeleri ve sairesine dair hazırlanan lâyiha hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lâyihada (Tarih-i Askeri-i Osmani, müellifi Ahmet Cevat Paşa, kitab-ı evvel, s. 278 - 285) yeniçeri ocağının kuruluşu ile gördüğü hizmetten ve bozulması sebepleriyle memleketin bu yüzden uğradığı felâketlerden bahsedildikten sonra «bundan böyle ber vefk-ı matlub izhar-ı şevket-i İslâmiyye ve hıfz-ı namus-ı din ve devlet-i Muhammediyye niyyet-i halisasına ittikaen ve

habl-i metîn-i şeriat-i garraya itisamen yeniçeri ocağından müceddeden eşkinci neferatı tertibine ve tesviye-i memuriyet ve suret i idarelerine ve zabt u rapt edecek zâbitanın azil ve nasbı hususlarına ve esliha ve melbusatlarına dair lâyih-i hâtır olan keyfiyet şu veçhile iş'ar ve beyan olunur» denilmekte ve ondan sonra da nasıl eşkinci yazılacağı, yazılacakların nasıl tâyin ettirileceği ve eşkincilerin tâbi oldukları muamelelerle ne suretle terfi ve terfih edileceği uzun uzadıya izah olunmaktadır.

Lâyiha başta sadrazam Selim Mehmet Paşa olmak üzere büyük devlet adamlariyle ocağın ileri gelenlerinden mürekkep olarak toplanan heyette Mektupçu Süleyman Faik Efendi tarafından okunduktan sonra Sadrazam, Şeyhülislâm'a hitapla «fenn-i harbın talim ve taallümü vacip değil midir?» diye sordu. O da vacip olduğunu beyan ettiği gibi Fetva emini'nin yazdığı fetva da okundu. Sadrazam tekrar söze başlayıp «işte icab-ı ahkâm-ı kitap ve sünnet ve icma-ı ulema-i ümmet taallüm-ü kavaid i cenk ü kârzar vacibe-i zimmetimiz olduğu aşikâr oldu. Matlub-ı âli olan askerin tahrir ve taallümü tedbirini taahhüt eder misiniz?» diye tekrar sordu. Hazır olanların hepsi bir ağızdan «böylece müteahhidiz» demeleri üzerine Selim Mehmet Paşa işbu nur gibi şuru olunacak emr-i meşrua şayet bazı bedtıynetan taan ve teşnia ağaz ve beynennas neşr-i eracif ile ihlâl ve ifsad-ı ibadullaha müsaraat ederse bu misillûlerin şer'an cezası nedir?» şeklinde Şeyhülislâm'a sorduğu suale onun tarafından «bu makule sâibilfesat olanlara şer'an tâzir-i şedit iktiza eder» cevabı verildi. Bunun fetvası da yazıldıktan sonra evvelce hazırlanan hüccet dahi okunarak bu suretle lâyiha kabul edilmiş oldu.

EŞKİNCİ NAZIRI (اشکینجی ناظری) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrı olarak eşkinci adı ile teşkil olunan askerin âmiri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «eşkinci neferatı nazırı» da denilirdi. Fakat yeniçerilerin bu teşekkül aleyhine kalkıştıkları muhalefet yüzünden ocağın ortadan kaldırılması üzerine kurulan yeni askerî teşkilâtta eşkincilik dahi lâğvedildiği için nazırlık da tarihe karıştı.

EŞKİNCİ NEFERATI NAZIRI (اشکینجی نفراتی ناظری) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrı olarak eşkinci adı ile teşkil olunan askerin âmirine verilen unvandır. Buna «Eşkinci Nazırı» da denilirdi. Ancak yeniçerilerin bu teşekkül aleyhine kalkıştıkları muhalefet yüzünden ocağın ortadan kaldırılması üzerine kurulan yeni askerî teşkilâtta eşkincilik dahi lâğvedildiği için nazırlık da tarihe karıştı.

EŞKİNÇİ TAHRİRİ (اشکینجی تحریری) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında eşkinci adı ile asker yazılması mânasına gelir bir tâbirdir. Islah kabul etmez bir hale gelen yeniçeri ocağından seçilerek talim ettirilmek suretiyle harb ve darba yarar adam yetiştirilmesi düşünülmüş ve tanzim olunan lâyiha gereğince yazılanların talimine başlanılmıştı. Bunu ocağın istikbali için tehlikeli sayan yeniçeri kodamanlarının muhalefete kalkışmaları nihayet ocağın ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur.

EŞKİNCİ TİMARI (اشکینجی تیماری) [*Mal.*] Timarlardan birinin adıdır. Timara mutasarrıf olan sipahiler vaktiyle alay beylerin bayrakları altında memur oldukları seferlere gittikleri halde bilâhara bunların bir kısmı ayrılmış ve bu suretle ayrılan timarlara «eşkinci timarı» denilmiştir. Timarlıların büyük kısmını bunlar teşkil ederlerdi. Timara tasarruf noktasından diğer timarlılardan farkları yoktu. Yalnız bu türlü timarlara mutasarrıf olanlar harb vukuunda sefere iştirak mecburiyetinde idiler.

EŞMEK (اشمك) [*Ask.*] Lûgat mânası kazmak, kazımak olan bu kelime eskiden askerin bir yerden diğer yere hareketi ve sefere memuriyeti yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EŞRAF-I KUDAT (اشراف قضاة) [*Ilm.*] Kadılık yoliyle yükselerek «sitte» tâbir olunan menasıba vâsıl olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası kadıların eşrafı, ileri gelenleri demektir.

Kadılık, ilmiyenin ikinci bir tarikı idi. Kadı yetiştiren «Medreset-ül-kudat» açılmadan kadılar medrese tahsili görenlerin isteklilerinden tâyin edilir ve derece derece terakki ettirilirdi.

EŞRAT (اشراط) [*Ast.*] İslâm müneccimlerince Haml suretinin boynuzlarındaki kadr-i sani yıldızlarından α, kadr-i salisten β yıldızlariyle kadr-i rabiden γ kevkeb-i muzafına birden verilen addır. Mıntakat ül-burucun mebdeinde bulunması ve α, β yıldızları kamer menazilinin birincisini teşkil etmesi bu veçhile tesmiyeye sebep olmuştu.

EŞRAT-I SAAT (اشراط ساعت) [*Mit.*] Kıyametin yaklaştığına işaret olan alâmetler ve hâdiseler mânasına gelen bir tâbirdir. Rahmetli Muhammet Hamdi Yazır « فهل ينظرون الا الساعة ان تأتيهم بغتة فقد جاء اشراطها فانى لهم اذا جاءتهم ذكراهم »

ayetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir c. 6, s. 4388) şu izahatı veriyor: «Eşrat, ra'nın fethiyle şart'ın cem'i olarak alâmetler demektir. Yani o saatin alâmetleri geldi. Bunların başında «بعثت انا والساعة كهاتين» buyrulan âhir zaman Peygamberinin bi'seti vardır. Şehadet parmağı ile orta parmağını göstererek: Ben ba'solundum, saat işte şu ikisi gibi, buyurmuştur. Şakk-ı Kamer ve saire gibi mucizeler göstermiştir. Böyle alâmetler geldiği halde iman etmediler. Demek ki o saatin bilfiil başlarına birden bire gelivermesini bekliyorlar. Bu ayette de saati bütün dünyanın yıkılması mânasına saat-i kübraya hamlediyorlarsa da burada zikri geçen kâfirlerin bilhassa kendi saatleri, kendi kıyametlerinin kopması mânasını anlamak daha makul ve «فقد جاء اشراطها» mazmunu ile inzare daha muvafıktır. Bu eşrat, sûrenin ilk ayetlerinde gösterildiği üzere Muhammed'e indirilene iman edip güzel güzel çalışmakta olan müminlerin günden güne terakkisi ve ona küfr edip Allah yolundan sapan kâfirlerin Mekke'deki müşrikler cumhuriyetinin günden güne sukutunu ve şaşkınlığını anlatan alâmetler, yani mucizat-ı Muhammediyye olmalıdır. Onları gördükleri halde inanmıyanlar bilf'il kendi başlarına kıyamet kopmadan inanmıyacaklardır. «فانى لهم اذا جاءتهم ذكراهم» fakat o geldiği vakit akıllanıp anlamaları kendilerinin ne işine yarar? Çünkü o vakit korunmağa imkân kalmaz, iman-ı yeis makbul olmaz. Sûrenin başından buraya kadar geçen beyanata bir netice olmak üzere buyrulur ki «فاعلم انه لااله الا الله» öyle ise şimdi iyi bil ki «لااله الا الله» dır, tapılacak, ibadet yapılacak kulluk edilecek, mabut tanılacak başka hiçbir mabut yoktur. Yalnız ulûhiyet kendisinin hakkı olan Allah vardır. Hakikatın böyle olduğunu şimdi kıyamet kopmadan evvel bil «واستغفر لذنبك وللمؤمنين والمؤمنات» bil de hem kendi günahın için mağfiret iste hem de müminîn ve müminat için «والله يعلم متقلبكم ومثويكم» ki nerede dolaşıp nerede karar kılacağınızı Allah bilir. Halimizin ne olduğunu dünya ve âhirette istikbalimizin nereye varacağını yalnız Allah bilir. Onun için vâki veya mümkün her türlü zünube ol suretle istiğfar et.»

EŞREFÎ اشرفى [*Mes.*] Eski paralardan birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra 923 tarihli ve namına olarak orada sikke kestirmiş ve bunların üzerinde yalnız «sultan» unvanının derciyle iktifa olunmuştur. Üzerlerinde «şah» unvanı bulumıyan bu altınlarla diğer emsaline Mısır'da «sultanî» denildiği gibi «eşrefî» de ıtlak olunundu Sair mahalde olduğu gibi Mısır'da dahi sikkeyi sahibi olan hükümdarın namına nispet etmek âdet olduğundan Sultan Selim'e mağlûp olmuş olan Mısır Meliki tahta cülûs zamanında selefleriniin isrine ittibaan «Melik-i Eşref» unvanını takınmış olmasiyle bu namlara kesilmiş olan altınlara «eşrefî» ıtlak olunmştu. Sultan Selim beraberinde bir miktar altın ve gümüş meskûkât bulunduğu halde avdet eyledikten sonra Osmanlı altınları «eşrefî, şerafî, şerifî» adlariyle anılmıya başlanmıştır. Hattâ ecnebi altınları bile ara sıra bu nam ile zikredilmiştir. Bu altınlar yalnız bir iki sene darbedilmiş ve badehu oralarda kesilen altınlarda bermutat Osmanlı paraları şekline tahvil kılınmıştır.

Bir de «cedit eşrefî» vardır ki İkinci Sultan Mustafa zamanında ilk defa tuğralı olarak darbolunan altın sikkelerdir. Bunlara «tuğralı altın» dahi denilirdi. Mısır'da bu altınlara «zer-i mahbub» namı verilmiştir.

EŞREFÎ TAC (اشرفى تاج) [*Sof.*] Kadirî tarikati tâbirlerindendir. Kadirî tarikatinin eşrefî koluna ve şeyhlerine mahsus tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu, yedi dilim üzerine yapılırdı. Aşağı tarafı genişti. Yukarısı gittikçe darlaşırdı. Bu tacın üzerine yeşil tülbentten cüneydî sarık sarılırdı. Sol tarafına da yandan «taylasan» bırakılırdı.

EŞREFİYYE (اشرفيه) [*Sof.*] Kadirî tarikati şubelerinden birinin adıdır. Müessisi şimal-i garbî Anadolu Kadirileri arasında Pir-i sani (ikinci pir) olarak tanınan «Eşrefoğlu» dur. Asıl ismi Abdullah olan Eşrefoğlu, İbn-ül-Eşref, Eşrefzade, Eşref-i Rumî adları ile de anılırdı. 754 (1353) de İznik'te doğdu. Künyesi şöyledir: Abdullah-ür-Rumî bin Seyyit Ahmet Eşref-i Mısrî bin Muhammed-üs süyufi. Rumî tehallülüsüne sebep, Hama'da «Hüseyin i Hamevî» ye ilk mülâki olduğu zaman onun kendisine «Rumî» diye hitap etmesidir. Menakıp kitaplarının hepsinde nesebi Hazret-i Ali'ye ulaştırmaktadır. Gençliğinde hicretle İznik'e gelen Seyyit Ahmet Eşref-i Mısrî orada evlenmiştir. Eşref oğlu hakkında bir tetkik yapan kıymetli müdekkik Mehmet Halit Bayrı (Dergâh Mecmuası No. 1) babası için «o zaman İslâmiyetin yayıldığı yerler her Müslüman için aynı vatanın hududu dâhilinde idi. İslâm âleminin her noktası bu dinin verdiği çezbe ile coşan gönüllerle dolu idi. Bunun için o vakitler Anadolu'dan tahsil için Mısır'a Acemistan'a Orta Asya şehirlerine sefer yapanlar mevcut olduğu gibi, buralardan da kendisini irşat edecek kâmil mürşit aramak için gelenler vardı. «Eşrefoğlu» nun babası işte her halde bunlardan biri olsa

gerektir.» Anası için de «çok araştırdığım halde (Seyyit Ahmet Eşref-i Mısrî) nin zevcesine ait malûmat almak kabil olmadı» diyor.

Eşrefoğlu, tahsiline İznik'te başladı. Sonra Bursa'da devam etti. Uzun süren tahsil devresinden sonra kalbinde sezdiği İlâhî aşkın neşvesiyle tasavvuf tarikına inhimâk gösterdi. Hattâ Çelebi Sultan Medresesinde Alâeddin Ali Tusî'ye muit bile olmuş iken, Hak cezbesiyle dünyadan elini eteğini çekerek Abdal Mehmet Sultan adındaki bir meczubun işaretiyle Emîr Sultan'dan inabe aldı. Emîr Sultan tarafından Hacı Bayram-ı Veli'ye gönderilen Eşrefoğlu sülûkünün ilk günlerinde en ağır bir hizmetle tavzif edilmiş, fakat o, bunu hiç şikâyet etmeksizin yerine getirdiği cihetle yapılan tecrübe kâfi görülerek imamete tâyin olunmuştur. Hacı Bayram-ı Veli'nin yanında 11 sene kaldı ve bu müddet zarfında türlü riyazet ve nefs mücadeleleri geçirdi. Sülûkünün 11 inci senesinde mürşidinin kızı «Hayrünnisa» kadınla evlenmiş yine o sene pirinden destur alarak İznik'e dönmüştür. İznik'e avdetinden sonra bir kızı dünyaya geldi. Burada bir müddet taat ve mücahede ile meşgul oldu ve daha sonra kaynatasını ziyaret için Ankara'ya gitti. Damadını tasavvuf tarikında henüz ilerlemiş saymıyan Hacı Bayram-ı Veli, sülûkünü tamamlamak için Eşrefoğlu'nu Hama'da bulunan Abdülkadir Geylâni'nin 4 üncü oğlu Hüseyin-i Hamevî nezdine gönderdi. Şeyh Hüseyin, yanında bir erbain çıkaran Eşrefoğlu'na hilâfet vererek onu Kadiriyye tarikının Anadolu'da neşrine memur etti. Dergâhını kendi memleketi olan İznik'te kuran Eşrefoğlu tarikatini bilhassa o civar ile Bursa ve havalisinde süratle yaymış, hattâ İstanbul'da bile zaviye tesis etmiştir. Sadrazam Mehmet Paşa'nın bu tarika intisabı vardı. Hayatını zikir ve ibadete hasreden Eşrefoğlu mutasavvifane şiirlerini ve «Müzekkiy-ün-nüfus» ile «Tarikatname» adlı kitaplarını yazdı. Ölümü 874 (1470) dedir. Türbesinde halifelerinden birkaçı ile tarikatin ileri gelenlerinden bazıları da gömülüdür. Sağlığında esası kurulan İznik'teki «Eşrefiyye Dergâhı» türbesiyle birlikte Irak seferinden dönüşünde 4 üncü Sultan Murat tarafından yeniden yaptırılmıştır. Hal tercemeleri ve menakıp kitaplarında hayatına ait tesadüf edilen malûmatın bundan ibaret olduğunu söyliyen Mehmet Halit Bayrı (Dergâh, No. 1) şu mütalâada bulunuyor: «Yalnız bunlardan öğrenebildiğimiz cihet Eşrefoğlunun sülûkünü Hama'da itmam ettikten sonra avdet ettiği İznik'te bir müddet tamamen sâkit ve mensi kaldığıdır. Eşrefoğlu gibi mutasavvıfların, halkın tenvir ve irşadını kendilerinin en kudsî vazifeleri telâkki eylediklerine göre Eşrefoğlu'nun bu süküt ve inzivasının kendi eseri olmadığına zahibiz. Nitekim ona ait menkıbeler arasında bu zehabımızı takviye eden bir tanesi var ki bunda Eşrefoğlu'nun İznik'te bir müddet inzivaya, süküte mecbur edildiğinden bahsedilmektedir. Bilâhara Hama'dan onu ziyaret için gelen bir dervişin, kerametlerini zikir ve tâdat eylemesi üzerine halk arasında mergup olup mevki kazanan «Eşrefoğlu bilhassa hayatının son senelerinde etraf ve civara halifeler gönderecek derecede nüfuz sahibi olmuştur.

«Fakat bu defa da mazhar olduğu hürmetin ağırlığı altında ruhu muztarip olmuş, her zaman onda görünen tevazu', mahviyet kendidisini İznik'i terke sevk etmiştir. Perestiş derecesinde seven halk onu Hak aşkının tevlit ettiği cezbe içinde dağlarda dolaşırken bulmuş ve şehre getirmiştir Bundan sonra «Pınarbaşı» nam mahalde kendisi için inşa olunan savmaada hayatının mütebaki senelerini yaşamıştır.»

Eşrefoğlu şairdi Hak cezbesiyle ve halkı irşat için yazılmış ilâhilerden, devriyelerden mürekkep olan divanı için de sayın Halit Bayrı (Dergâh, No. 2) şunları söylüyor: «Eşrefoğlu bunları tamamiyle zamanının, muhitinin tesirleri altında yazmış, bu tesirleri bazan hükümsüz bırakacak derecede galip, fakat ekseriya onların mağlûbu olmuştur. Eşrefoğlu Divanını bir kere dikkatle takibeden her halde bu hükmü teyit edecektir.

«Eşrefoğlu Divanı'nda göze çarpan ilk hususiyet lisandadır. «Yunus Emre» ve onu takibeden bazı halk şairleri kadar Türkçenin asli bikrini muhafazaya muktedir olamıyan Eşrefoğlu'nun lisanında haricî bir nüfuzun ağırlığı his olunur. İptidaî saffetini yavaş yavaş kaybeden eski Türkçe, Eşrefoğlu Divanında tabiî cereyaniyle kendisini sevdirmekle beraber, bu cereyanı biraz hafifleştiren ârızaları da ihtva ediyor. Bu ârızalar «Yunus Emre» den başlıyarak gittikçe halk şairlerinin lisanına da süzülen ecnebi unsurlardır.

«Lisanı, mahiyeten bozulmıya yüz tutan bir türkçe örneğinden başka bir şey olmayan Eşrefoğlu divanı'nı terkip eden yazılarının şekilleri, Eşrefoğlu'ndan evvel kullanılmış, şekillerin aynıdır. Mutasavvif halk şairlerinin eserlerini halâ yine acem tesiri altında vücuda gelen edebî mahsullerden tefrik eden bu şekiller «Yunus Emre» denberi halk edebiyatımızın değiştirilmiyen kıyafeti, en sonra ruhî bir cezbenin çoşkunluğunu örten bu kıyafetler samimi aşk feryatlarına, gönülün hararetiyle dudaklarda

alevlenen irşat nağmelerine müessir mânevi bir ahenk vermektedir. Zevkimizin hassasiyetini memnun eden bu ahenkte gizli bir haletin mahiyeti meçhul ,hem duyulan, hem duyulmıyan bir tezahürü var, «Yunus Emre'nin kiler kadar Eşrefoğlu'nun şirlerine de yakışan bu çerçeveler asırların tozunu taşımalarına rağmen bu gün bile çok canlı ve renkildir.

«Eşrefoğlu nazım âleti olarak hem hece veznini, hem de aruzu kullanmıştır. Fikrimizce bu iki vezinle de nazmı rekik olan Eşrefoğlu'nun eserlerinde aruz, büsbütün, iğreti elbise düşüklüğü gösteriyor. Hecede daha fazla muvaffak olan Eşrefoğlu'nun kafiye telâkkisi tamamiyle yanlıştır.. Filhakika nazımlarında bu günün değil hattâ kendi asrının kuvvetli kafiyelerine nadiren tesadüf olunur. Tıpkı Yunus Emre'de olduğu gibi şiddetle zayıf olan kafiyeleri ekseriya fiillerin muhtelif tasrifleriyle vücuda getirilmiştir.

«Mutasavvif halk şairlerinin hemen hepsi eserlerine bedii bir kıymetten ziyade mâneviyata hulûl edecek vicdanları tahrik ve her endişeden âzade olarak hakka sığındıracak bir tesir vermek istiyorlardı. Bunun için vezin istimal edişi ve kafiye telâkkisi itibariyle Eşrefoğlu'nun eserlerini haricen kusurlu bulsak bile bu gibi şairlerin eserlerinde sanat tamamiyle ihmal edilmiş, nazmın ve lisanın şekli belki ikinci derecede dahi yalnız âşık ve aşkiyle sermest bir kalbin helecanı gizlenmiş olduğu cihetle onu bunda mazur görmeliyiz.

«Haricen ne şekil ve mahiyette olursa olsun şiirleri Eşrefoğlu'nun vicdanî kanaatini çok güzel tasvir ve irae ediyor. Vahdet-i vücud'un en ateşli, en müteassıp sâlik ve müdafii olan Eşrefoğlu'nun divanında.

Benim şahi bu meydanın benim devri bu devranın
Benim cani bu canların benimle diridir her can
Benim Mansur'i dar eden benim ağyarı yar eden
Benim her varı var eden benim hem giden hem duran

diyerek «vücud'i hakiki» nin «vücudî mümkün» de tecellisine işaret ediyor ve bunu bazan daha kuvvetli ve daha çoşkun haykırıyor:

Benim ol daim ü baki göründüm sureta insan

«Eşrefoğlu'nu bu felsefesiyle muhakeme edecek olursak, onda, Mevlâna Celâlettin-i Rumi' den başlıyarak kendinden evvel gelen bütün mutasavvif şairlerin tesirini görmemek mümkün değildir. Türk mutasavvıflerinin «Vahdet-i vücut» terkibiyle hülâsa edilen felsefeleri Anadolu'da evvelâ Mevlâna'nın sonra Sultan Velet, Âşık Paşa, Yunus Emre gibi Hak âşıklarının kayıtsız, destursuz cehtleriyle teammüm etmiştir. Bunlardan muahhar olan şairlerimiz mutasavvif esaslarını en ziyade Mevlâna divanında Rebapname, Garipname ile Yunus Emre'nin ilâhilerinde buldular. Bu cihetle onların hepsinde Mevlâna'nın, Sultan Veled'in, Aşık Paşa ve Yunus Emre'nin büyük, şâmil nüfuzlarını hissederiz. Epey sonra gelmiş olmakla beraber Eşrefoğlu yine bunların tesirinden kurtulamamıştır. Divanı gözden geçirilirse bu hakikat derhal tezahür eder.

«Eşrefoğlu'na divaniyle mutasavvif halk şairlerimiz arasında iyi bir mevki verebiliriz. Hak aşkiyle çoşan kalbinin âh u vâhından ibaret olan samimî, sıcak feryatlariyle Eşrefoğlu basitlikten, iptidailikten oldukça kurtulmuş mamafih en âzade bir ruhun satvetini muhafaza etmiş bir şairdir. Onu şimdiye kadar tanımamış olmamız affedilmez bir gafletin eseridir. Tabiatinkinden ziyade baharına, kışına makes olan eserlerinde geniş bir serbestî vardır. İlâhî bir azamete gözlerini çevirmiş bir adamın kapıldığı raşe ile titrerken etrafını unutan Eşrefoğlu divanının bir çok yerinde «vücud-u mutlak için her türlü dünyevî düşünceleri dimağından tard ve kendi mâneviyatının huzurunda terketmiş his olunur. Bütün safhaları, manzaralariyle hayatı tabiî «tecelli-i Cemal» addeden bu mutasavvif ona âşık varlığının fenaya baliğ olduğunu duydukça muztariptir. Bunun için baka'ya cemale vusul beklerken gaflet içinde dünya ile meşgul olanları kendi yoluna çağırmakta teselli aramaktadır.»

Eşrefoğlu'nun» ölümünden sonra makamına, vasiyeti üzere geçen Şeyh Abdürrahim Tirsi (ölümü 926-1519) ile halefleri zamanın intişar sahası genişlemiş olan Eşrefiyye tariki için, genç müdekkik Kasım Kufralı (İslâm ansiklopedisi Eşrefiyye maddesi) şunları söylüyor:

«Eşrefiyye tarkati Emir Sultan'ın tarikati ile Bayramiyye, Kadiriyye tarikatlarının mezcedilmesinden meydana gelmiştir. Bu tarikatler adabına ilâve olarak, teberrüken 6 sene Davudî savme de devam edilerek, mümkün mertebe halk ile ihtilât etmemek ve evrada, sünnete ittiba ile birlikte devam etmek şart koşulur; sâlik oruç tutmaya bilirse de muhakkak olarak erbain çıkarmalıdır. Nefs mücadelesi ve riyazete riayet edilecek edeplerin başında gelir. Tarikatin bu mezci şekili mensuplarının taçlarında da ifade edilmiştir. Eşrefoğlu evvelce tepesinde bir pul ile 6 Terk'den ibaret Bayrami tacını giyerken şeyh Hüseyin Hamevi'nin, emri üzerine, pulu kaldırarak, terklerin adedini 7 ye iblâğ eder.

Keçeden olan bu Eşrefiyye tacının 7 terki 7 göze işaret şeklinde tefsir edilir. Eşrefoğlu tac giymeyi ve «risale» çıkarmayı sünnet addederek, Tac kelimesindeki T harfinin tamamlığa, Elif harfinin doğruluğa ve C nin de cemale delâlet ettiğini beyan eder. Kadirî tacını bu şekle ifrağ ile üzerine 18 bin âleme işaret demek olan 18 veya besmeleden B harflerin sayısına uygun olarak 19 köşeli mührün işlenmesi de Eşrefoğlu'nun ihtiraıdır. Bu mühür 7 isme «esami-i seba» imaen, 7 renk ibrişim ile işlenir. Ortasındaki yeşil köşeli mührü Süleymanî de mugayyebat-i hamseye delâlet eder. Eşrefiye tacı bilâharə, İzzettin Eşrefî tarafından, beyaz ve yeşil çuhadan yaptırılmış, beyaz tac şeyhlere ve yeşil tac da devrişlere tahsis edilmiştir.»

EŞREF SAAT (اشرف ساعت) [*Hal.*] Yümünlü ve mes'ud vakit hakkında kullanılır bir tâbirdir. Manâsı saatlerin şereflisi demektir. Eskilerden buna inananlar pek çoktu. Yola çıkmak, düğün yapmak gibi basit işlerden muharebede hücuma geçme gibi mühim şeylere kadar eşref saat arıyanlar vardı. Yapılacak bir işe başlamadan evvel o işin hangi gün ve saatte yapılması hayırlı olacağı araştırılır, bunun tâyini için müneccimlere başvurularak onlar tarafından tâyin olunan vakitte işe girişilirdi. Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Üçüncü Sultan Ahmed'e yazılmış olması melhuz bir vesika (Başbakanlık arşivi, Saray, 1873, tarihsiz) eşref saatin resmî bir vesikasını teşkil eder. Vesika aynen şöyledir:

« Bilûtfullah - il - melik - il - müteal şehr-i şevval-i meyamin iştimâl akibinde mekârim-i behiyye-i tacidarilerinden şeref-i hizmet-i sadareti uzma ile müteşerrif ve begâm olan kulları tertip edegeldikleri ziyafete rağbet ile terfi-i kadr ve menzilet buyurulmak âdet-i hasene-i padişahane olduğuna binaen Müneccimbaşı efendi kullarından tertib-i ziyafet için bir yevm-i mübarek ihtiyarı istihbar olundukta işbu şehr-i şevval-il mükerremin 10 ncu Salı günü yevm-i sa'd ve mübarek olduğunu istihraç ve iş'ar zımnında pusulasını taraf-ı çakeriye irsal eylemekle merfu-ı rikâb-ı kâmyab-ı hüsrevaneleri kılınmıştır. Malûm-u inayet mersum-ı hidivaneleri buyuruldukta inşaallah-ül melik-il'vedûd işbu Salı günü ziyafet tertibine emr-i hümayunları vürud eder ise emir ve ferman hazret-i menlehülemrindir.

«İnşaallah ü tealâ işbu Şevval-il'mükerremin 10 ncu Salı günü tasmim olunan ziyafet için, münasip ve sa'd ve mübarek vakt-i şerif olmakla ihtiyar olunup hakipay-ı der-i devletlerine ruymal kılınır.»

ET (لت) [*Top.*] Eski toplarla havan ve obüslerin «Mücef» yani boşluğu saran kısmına verilen addır. Namlunun veya merminin sihani demektir. Buna «semen» de denilir.

ETABEK (اتابك) [*Ida*] Selçukî şehzâdelerinin terbiyesine memur edilenlere verilen unvandır. Tatarlar onbaşılarına bu adı verirlerdi. Etabekler tecrübeli büyüklerden seçilirdi. Sonra «Paye» şekline girdi. «Vezir» lik makamı sayılırdı. Mısır ve Suriye Türk hükûmetlerinde de bu «paye» yaşamıştır.

«Lehce-i Osmani» de «Müdir-i umur, nâzır, devlet-i Selçukiye zamanında vezire denilirdi» izahatı vardır.

Osmanlı Türklerinde o makamda «lala» tâbiri kullanılıyordu. İkinci Sultan Mahmut zamanında padişahın akıl hocalığını yaptığı için pek büyük bir nüfuz kazanan «Halet Efendi ile reis-ül-küttaplıktan ilk hariciye Nazırı ünvanını alan Pertev Paşa hakkında hususî surette «Etabek-i saltanat» suretinde istimâl olunmuştur. Osmanlılarda daha ziyade Etabey suretinde kullanılmıştır.

ETBA (اتباع) [*Ida.*] Maiyet halkı, hizmetkâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-ı Osmani» de «Bir zatın kavline, fiiline, mesleğine uyanlar, bir adamın hizmetkârları, uşakları: «Etba-ı Ebuhanife» suretinde izah olunmuştur. Müfredi olan tâbi, hem etba, hem de tevabi suretinde cemilendirilir. Ancak etba ile tevabi mânaca farklıdır. Etba uşak ve hizmetkârlar demek olduğu halde tevabi onlardan mümtaz olan maiyyet halkı mânasını ifade eder.

Tavr-ı etbaına eyle dikkat
Ki bula komşuların emniyet.
Sünbül zade Vehbi

ETEĞİ BELİNDE (اتكى بلنده) [*Hal.*] Kılık ve kıyafeti düzgün, tirandan, hazır ve müheyya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden giyilen elbiseler yerlerde sürünecek derece uzun olduğu ve süratle yapılacak işlerde eteklerin ayağa dolanma tehlikesi bulunduğu için etekler kaldırılarak bele sokulmak suretiyle iş yapılmak zarureti olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir.

O nahl-i naz eteği belde bir nihal olmuş
Aceb mi damen-i serv-i sehi müsmir olur.
Sabit

ETEĞİNE DÜŞMEK (اتكنه دوشمك) [*Hal.*] Yalvarmak, himayet ve inayetini istemek, iltica etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden

büyüklerden birinden bir şey, yahut işlenen her hangi bir kabahatın affi istenileceği zaman eteğine sarılmak âdet olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «eteğine sarılmak» da denilirdi.

ETEĞİNE SARILMAK (اتكنه صارلمق) [*Hal*] Yalvarmak, himayet ve inâyetini istemek, iltica etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden büyüklerden bir şey yahut işlenen her hangi bir kabahatin affi istenildiği zaman eteklemek âdet olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «eteğine düşmek» de denilirdi.

ETEĞİNE YAPIŞMAK (اتكنه يابشمق) [*Hal.*] Hüsn-ü zan sahibi olarak tanınmış olan birinden şefaatte bulunmak isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade mânevî istekler hakkında istimâl olunurdu.

ETEK (اتك) [*San.*] Hat ıstılâhlarındandır. «Hilye» nin ikinci kısmına verilen isimdir. Birinci kısmına «Göbek» denilir.

ETEK BAĞI (اتك باغى) [*Kıy.*] Eskiden kadınların sokağa çıkarken iç elbiselerinin üstüne giydikleri ferace veya çarşafın altından eteklerinin görülmemesi içi fistan veya entarilerini yukarıya toplamak ve kaldırmak üzere fır dolayı bağladıkları kaytan veya kuşağın adı idi.

ETEK BEZİ (اتك بزى) [*San.*] Kundaktaki çocukların omuzlarından itibaren aşağıya doğru sardıkları ve kundakta iken altlarına koydukları pamuklu bezin adı idi. Bazı yerlerde halen de kullanılmaktadır.

ETEK ÇEKMEK (اتك چكمك) [*Hal.*] Karışmamak, bitaraf durmak mânasına gelir bir tâbirdir. Alâkayı tamamen kesmek mânasına gelen «el etek çekmek» de kullanılırdı.

ETEK DOLUSU (اتك دولوسى) [*Hal.*] Pek çok, bolbol yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden koyacak bir şey bulamıyanlar ellerinde götüremiyecekleri şeyleri topuklarına kadar uzun olan elbiselerinin eteklerini kaldırarak oraya koymak suretiyle alıp götürdükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

ETEKLEMEK (اتكلمك) [*Hal.*] Tazim makamında birinin eteğini öpmek, yahut öpercesine eteğine varmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden köle, cariye, hizmetkâr ve ahad ı nas denilen aşağı tabakadan olanlar ve çocuklar büyüklerin huzuruna girdikleri zaman etek öptükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

ETEKLERİ BELİNDE (اتكلرى بلنده) [*Hal.*] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendir. Becerikli, işgüzar mânasına gelir. Bu tâbir; kadınların üç peşli, beş peşli entarı giydikleri zamandan kalmadır. Acele ile yaptıkları işlere eteklerinin takılmaması için etekler kaldırılırdı.

ETEKLERİ ISLIK ÇALMAK (اتكلرى ايصلق چالمق) [*Hal*] Alınan sevinçli bir haber üzerine gösterilen telâş ve heyecan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadınlar hakkında kullanılırdı. Eskiden kadınlar uzun etekli entari ve elbise giydiklerinden böyle bir haber alanların, telâşlı yürüyüşleri sebebiyle, bu tâbir meydana gelmiştir; (etekleri zil çalıyor), (etekleri çalpara çalıyor) da denilirdi

ETEKLERİ TUTUŞMAK (اتكلرى طوتوشمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle telâş ve ıztıraba düşmek, çaresiz kalmak, tehlikeye düşmek, heyecana kapılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sanman şefak görüp tef-i kahrın sipihrden
Tâb-ı nedamet ile tutuşdu eteği
Münif

ETEKLERİ ZİL ÇALIYOR (اتكلرى زيل چالييور) [*Hal.*] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendir. Süratle koşuyor mânasını ifade ederdi Bu tâbir; hemen daima sevinmeğe ait bir mesele uğrunda koşmağa delâlet ederdi. Bu makamda «etekleri çalpare çalıyor», «etekleri ıslık çalıyor» tâbirleri de istimal olunurdu.

ETEKLİ VAV (اتكلى واو) [*San.*] Düz şekilde yazılan vav hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ETEK ÖPMEK (اتك اوپمك) [*Hal.*] Tâzim makamında birinin eteğini öpmek hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden köle ve cariyelerle içtimaî mevkileri aşağı olanlar efendileriyle büyüklerin elbisenin belden aşağı doğru sarkan kısmı demek olan eteğini öpdükleri için, o hareketin karşılığı bu tâbir meydana gelmiştir. Etek öpmek mecaz yoliyle tebasbus ve temellûk mânasına da gelir. Bunun yerine «eteklemek» de denilirdi.

ETEK SERPİN (اتك سرپن) [*Hal.*] Kıyafeti toplu olmayan, pasaklı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ETEK SİLKMEK (اتك سيلكمك) [*Hal.*] Münasebeti kesmek, itizar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ETEK TAHTASI (اتك تختهسى) [*San.*] Abdeshanenin dayanacak arka yerine verilen addır.

EKMEKÇİ (اكمكجى) [*San., Ask.*] Saray ile yeniçeri ocağının ekmeğini yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Saray ekmekçileri ekmek

çi cemaatı, yeniçeri ocağı ekmekçileri ise «ekmekçi bölüğü» adlı teşkilâta bağlı idiler. Saray ekmekçileri terfi ederek kapıcı bölüklerine ve oradan da diğer menasıba geçirildikleri gibi yeniçeri ekmekçileri de ocakda ilerlerdi. Her iki sınıfdan mühim mevkiler işgal edenler olmuştur. Tâbir eski yazı ile etmekçi suretinde yazılırdı.

EKMEKÇİ BAŞI (اکمکجی باشی) [*Ida.*] Askerin ekmek tâyinini iltizam suretiyle üezrine alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteahhidlerin yaptıkları fenalıklar yüzünden hicrî 1280 (milâdî 1863) senesinde ekmek işinin levazım idaresince temini kararlaştırıldığından ekmekçi başılık tarihe karışmıştır.

Vak'a nüvis Lütfi efendi (Lütfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cild 10, sahife 69) o sene vakaları arasında bunun için «tabh-ı nân-ı aziz) başlığiyle şu tafsilâtı veriyor: «o vakte kadar asakir-i şahanenin nân-i aziz tâyiratı iltizam suretiyle bil ihâle ekmekçi başı unvaniyle bir takım kesan tarafından idare olunurdu. Bu idarede her bar türlü irtikâblar ve fesadlar karışarak nümuneye mutabık ekmekler yalnız ümera ve zabitan tâyinlerine mahsus olup efrad-ı askeriye ekmeklerine pek de dikkat olunmazdı Çünki bu ekmekçi başıların yazlı kışlı ümera ve memurin-i askeriyeye verdikleri ziyafetler ve tiyatro davetleri ve bazılarının konaklarına hatap irsali gibi vukubulan birçok masrafları nan-i aziz hamurlarına katılarak hamur işine karışanların ağızlarını kaparlar idi. Bab-ı Seraskerî veznesinden aldıkları akçalar daima alelhesap suretiyle yürüyüp kat-ı hesap muamelesi vuku bulmaz idi. Bu müteahhidlerin tebeddüllerinde senelerce uğraşılarak kiminin zimmeti, kimisinin pek çok matlubu zuhuru ile izhar-ı iflâs ederler idi. 79 sene-i rumiyesi Te rinievvelinden itibaren usul-i mezkûrenin lâğviyle nân i aziz idaresinin levazım dairesine ihalesiyle âdetâ beyaz francala gibi nân ı aziz imaliyle sunul-ı askeriye ve eshab ı tâyinat deavat-ı veli nimeti tekrara hasr-ı evkat etmişlerdir. Ledelhesap o tarihde kıyyesi elli üç, elli dört paraya çıkmıştır.»

EKMEKÇİ BÖLÜĞÜ (اکمکجی بلوکی) [*Ask*] Yeniçeri ocağı ekmekçilerinin bağlı bulundukları kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayın ekmeğini yapanların kurumuna da «ekmekçi cemaati» denilirdi. Her iki sınıftan devletin mühim mevkilerine yükselenler olmuştur. Ekmek eski yazıda etmek suretinde yazıldığı için etmekçi bölüğü veya etmekçi cemaati de ekmekçi bölüğü ve ekmekçi cemaati demektir.

EKMEKÇİ CEMAATİ (اکمکجی جماعتی) [*Sar.*] Saray ekmekçilerinin bağlı bulundukları kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayın ekmeğini yapan bu cemaat efradı kapıcı bölüklerine terfi ederler, oradan da daha yüksek mertebelere çıkarlardı. Yeniçeri ocağında da ekmekçi teşkilâtı vardı. O da ekmekçi bölüğü adını taşırdı. Ekmek eski yazıda etmek suretinde yazıldığı için etmekçi cemaati veya etmekçi bölüğü de ekmekçi cemaati ve ekmekçi bölüğü demekti

ET MEYDANI (ات میدانی) [*Coğ*] İstanbul'da Aksaray semtindeki meydanlardan birinin adı idi. Vaktiyle yeniçerilerin kışlası burada idi. İrtica ve ihtilâl vukuunda yeniçeriler burada kazan kaldırırlardı Kışlanın kapı yeri ile büyük çeşme musluklarından başka enkaz kalmamıştır. Arsasında bir Rum mektebi yapılmış ve bunun üst tarafındaki orta camii yeniden tamir olunmuştur. Mevkiin bir kısmı cadde haline getirildiği gibi bir kısmında da çulha tezgâhları tesis olunmuştur.

ETREPOL (اترپول) [*Coğ.*] Sofya kazalarından birinin adıdır. Merkezi Orhaniye kasabası idi.

ET TOMRUĞU (ات طومروغی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına mahsus kasap dükkânları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Et meydanında ocağa mahsus sekiz et tomruğu vardı. Ocak için lâzım gelen hayvanlar bu tomruklarda kesilirdi.

EV (او) [*Sar.*] Padişahların erkek ve kız çocuklarının dairelerine verilen addır. Eskiden Padişah çocukları kaç anadan doğarlarsa doğsunlar «bucak» adı verilen bir dairede yaşarlardı. Şehzadelerle sultanların bucağın içinde ayrı daireleri vardı. İşte bu dairelere «ev» denilirdi.

EVAMİR-İ MLAİYE KÂTİBİ (اوامر مالیه کاتبی) [*Mal.*] Maliye memurlarından birinin adı idi. Vazifesi ferman ve beratlarla yevmiye, ulûfe ve bağlanan maaşların senetlerini yazmaktı.

EVANİ (اوانی) [*San.*] Yemek, çay, sofra ve kahve takımları ile leğen, ibrik, testi, kâse, bardak gibi madenden, billûrdan veya çiniden yapılmış eve ait kablar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan, kap, zarf mânasına gelen inan'in cem'idir. Avani yanlış olmakla beraber galat-ı meşhur olarak kullanılmaktadır.

EVC (اوج) [*Ast.*] Güneş manzumesine dâhil seyyarelerin medarları üzerinde güneşe en uzak bulundukları noktalara denilir.

Nice deryâ ser-i emvacı ermiş evc-i eflâke
Riyazi

EVDİYE-İ SÜLÛK (اودیهٔ سلوك) [*Sof.*] Sülûk vâdisi, sülûk yolu mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Evdiye-i sülûk tesmiye olunması anın içindir ki her bir derece sâlike gûya bir vâdi-i mukaddestir. Anda tecelli-i ilâhiye lemean ve envar-ı rabbaniye nümayan olmuştur. Bu vâdilerde mehavif ve mehalik pek çoktur. Mezalik-i akdame ve medahiz-i evhame gayet yoktur. Eğer envar-ı ilâhiye nümayan olmaz ve nar-ı tecelli lemean kılmazsa ezval ve şeyatîn saliki bu vâdilerde gümrah kılar. Bu vâdilerin evveli ihsandır.

EVKAF-I CELÂLİYE (اوقاف جلالیه) [*Vak.*] Gelirleri Konya'da metfun Celâleddin Rumî'ye nispet edilen Mevlevî tarikati uğrunda sarfolunmak üzere vakfolunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer emsali gibi bu yerlere evkaf nazırlarının nezaret ve müdahalesi olmıyarak mütevellileri tarafından idare edildikleri için bunlara «Müstesna Evkaf» da denilirdi.

EVKAF-I HÜMAYUN (اوقاف همایون) [*Vak*] Padişahların ve onlara mensup olanların vakıfları mânasına gelir bir tâbirdir. Saltanat mensuplarının vakıfları demektir.

EVKAF-I HÜMAYUN HAZİNESİ (اوقاف همایون خزینه‌سی) [*Vak.*] Evkaf veznesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Maliye hazinesi» yerine «Hazine-i Maliye» denildiği gibi «Evkaf-ı hümayun hazinesi» yerine de «Hazine-i evkaf» da denilirdi Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beyt-ülmal» adı verilen ve defterdar unvanlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri, yine aynı mânaları ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i emiriye», «Hazine-i padişahi», «Hazine-i hassa» gibi unvanlar kullanılmış, harb gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidatı havass-ı hümayun hasılâtı, ganaim humsu, hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlariyle tesisat da vücuda getirilmiştir. Daha sonra varidat ve hasılâtın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «Hazine-i âmire», «Mukataat hazinesi», «Tersane-i âmire hazinesi», «Mansure hazinesi», «Haremeyn hazinesi», «Baruthane-i âmire hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir. Evkaf nezaretinin teşekkülü üzerine de «Evkaf-ı hümayun hazinesi» tâbiri kullanılmağa başlanmıştır.

EVKAF-I HÜMAYUN MÜFETTİŞLİĞİ (اوقاف همایون مفتشلکی) [*Vak.*] Padişahların ve hanedana mensup olanların vakıflarının bazı hususlarını rüyet etmek üzere ihdas olunan şer'i memuriyetin ünvanı idi. 10 rebiülevvel 1250 (1834) tarihine kadar evkaf-ı hümayunun müfettişi, haremeyn vakıfları müfettişleri üzerinde iken bu tarihte evkaf-ı hümayun müfettişleri ayrılmıştı.

EVKAF-I GAYR-I MAZBUTA (اوقاف غیر مضبوطه) [*Vak.*] Evkaf idaresinin nezaret ve malûmatının inzimamiyle mütevellileri tarafından idare olunan vakıflar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mütevelli ve meşrut-un lehleri şart-ı vâkıf dairesinde idare ederlerdi. Evkafın müdahalesi mütevlilerin suiistimaline meydan bırakmamak ve vâkıfın koyduğu şartlara mütevellilerin tamamiyle riayetlerini temin eylemekten ibaretti.

EVKAF-I MAZBUTA (اوقاف مضبوطه) [*Vak.*] Muameleleri evkaf idarelerince tedvir olunan vakıflara verilen addır. Üç kısımdı:

Birinci kısım; Selâtîn evkafı idi. Tevliyetleri padişahlara meşrut olduğundan tevliyet umurunu idare için evkaf nazırları tevkil olunurdu.

İkinci kısım; tevliyetin meşrut-un lehi münkariz olan evkaftı.

Üçüncü kısım; tevliyetin meşrut-un lehleri henüz münkariz olmadığı halde tevliyetlerine muayyen tahsisat itasiyle vakıf umuruna müdahale ettirilmeyip evkaf memurlarınca idare olunan vakıflardı. Bu üçüncü kısım «idaresi mazbut evkaf» namiyle diğerlerinden tefrik olunurdu.

8 rebiülevvel 1272 tarihinde evkaf nezaretinde «Senedat odası» namiyle bir idare teşkil edilmiş ve evkaf-ı mazbutadan olan vakıflara ait arazi ile müsakkafat ve müstagallâtın muameleleri muvazzaf câbi ve kâtipler marifetiyle ifa olunmuştur. Bu gibi yerler için temessük verilir ve bilâhare vukuat muameleleri hamiş suretinde yürütülürdü. Gerek temessükler ve gerek hamişler nezaretin resmî mühründen başka nazırın zâti mühriyle de mühürlenirdi.

EVKAF-I MÜLHAKA (اوقاف ملحقه) [*Vak.*] Evkaf Nazırının nezareti altında olarak mütevellileri marifetiyle idare olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kabil evkafın nezaretleri vâkıfları tarafından (sadrazam, şeyhülislâm, fetva emini, sadreyn, İstanbul ve bilâd i selâse kadıları, dâr-üs-saade ağası) gibi zevata şart edilip onlar tarafından idare olunurdu. Bu nevi vakıflara nezaret hakkı da 1242 de Evkaf Nezaretinin teşekkülünde oraya devrolunmuştur.

Evkaf-ı mülhakaya mütaallik gayr-ı menkul malların tasarruf muameleleri mütevellileri ve kâtip ve câbileri tarafından ifa olunurdu. Bu gibi yerler için temessük verilir, ondan sonraki muameleler hamiş suretinde yürütülürdü. Temessük ve hamişleri mütevelliler zati mühürleriyle mühürlerlerdi.

EVKAF MÜFTÜSÜ (اوقاف مفتیسی) [*Vak.*] «Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf» reisinin unvanı idi. Bu mahkemede evkaf dâvalarına bakılırdı.

EVKAF MÜTEVELLİSİ (اوقاف متولیسی) [*Vak.*] Tâyin edilmiş olan şartları gereğince vakıf işlerine nezaret edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütevelliler vakıf yerlerin varidatını toplarlar ve topladıkları varidatı vakfiyelerde gösterilmiş olan yerlere sarf ederlerdi. Bunun yerine yalnız «mütevelli» tâbiri de kullanılırdı.

EVKAF-I SAHİHA (اوقاف صحیحه) [*Vak.*] Sahipleri tarafından şer î usulüne tevfikan vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Evkaf-ı sahiha birkaç türlü olabilirdi:

1. - Arazi-i emîriyyeden bir yeri hazinenin müzayakası olduğu zamanda bedel-i misliyle ve hazinede müzayaka olmadığı halde iki kat bedeli ödenmek suretiyle satın alınarak taraf-ı Sultaniden temliknamesi verildikten sonra o araziyi mütemelliki vakfeylediği takdirde o vakıf evkaf-ı sahihadan olurdu.

2. - Arazi-i mevattan bir yeri kendi mülkü olmak üzere izn-i Sultani ile ihya ettikten sonra mütemelliki vakfettiği surette o vakıf evkaf-ı sahihadan olurdu.

3. - Fetih ve teshir olunan bir beldenin ganimetten madut arazisinden humsu beytülmal için ayrılarak gaziler arasında taksim ve onlara temlik olunduktan sonra gaziler tarafından vakfedilen arazi vakf-ı sahih olurdu.

4. - İcareteynli veyahut icareteyn hükmünü iktisap eden icare-i vahideli müsakkafat ve müstagallât vakfedilmeden evvel emlâk-i sırfeden olduğu ve vâkıfı tarafından semen-i müsemma ile evvelki sahiplerinden satın alınmak suretiyle vakıfın uhdesine geçtikten sonra vakfedildiği takdirde o vakıf evkaf-ı sahihadan olurdu.

Evkaf-ı sahihanın rakabesi ve zer' ve garsı ve bina ve mezaria ve icar gibi bütün tasarruf hakları vakıf canibine yani mütevelli ve meşrut-un-lehine aitti. Bunlarda kanuni muameleler ve sultani hükümler cereyan etmezdi. Şer-i şerif muktezasınca vâkıfın şartı her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

EVKAF-I SELÂTİN (اوقاف سلاطین) [*Vak.*] Padişahlarla saltanat hanedanının vakıfları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlkin bu vakıfların ayrı ayrı mütevellileri varken sonraları mütevelliliklerin en çok hediye ve para verenlere tevcih edilmesi yüzünden meydana gelen uygunsuzluklar neticesi olarak 1006 senesi Ramazanı sonunda (1598) ve Osman ağanın Darüssaade ağalığı zamanında bunlardan Ayasofya, Şehzade Camii ve diğer bazı selâtîn vakıfları da Darüssaade ağalarının nezaretleri altına verildiği gibi hicrî 1128 (1716) senesinde İstanbul, Edirne, Bursa vesair yerlerdeki padişah ve diğer saltanat mensupları vakıfları da Darüssaade ağalarının nezareti altına konulmuştu. Bu vakıfların hesapları selâtîn muhasebesi adı altında tutulurdu. Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra bunların idaresi de oraya devredilmiştir.

EVLÂD-I BUTUN (اولاد بطون) [*Fık.*] Bir adamın kız çocuklarının erkek ve kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkek ve kız çocuklariyle erkek evlâdının erkek ve kız çocuklarına «Evlâd-ı zuhûr» denilir.

EVLÂD-I FÂTİHAN (اولاد فاتحان) [*Ask.*] Rumeli'nin fethi üzerine Anadolu'nun Türk halkından aileleriyle birlikte nakil ve iskân olunanlara verilen addır. Konya, Aksaray ve civarı halkından nakledilmiş olan bu Türklere yerli hıristiyanlar «Konyar» derlerdi. Bu köylerin adları da Türkçe idi. Meselâ Manastır ile Filorina arasında büyük bir köy olan Kınalı o cümledendir.

Evlâd-ı Fâtihanın bulundukları kazalar şunlardı: Manastır, Pirlepe, Filorina, Cuma, Tikveş, Radoviş, İştip, Doyran, Ustrumca, Avrethisarı, Yenice, Vodina, Serez, Demirhisar, Zihne, Drama, Langaza.

Evlâd-ı fâtihanın dergâh-ı âli kapıcı başılarından birer zâbiti ve birkaç kazada bir tane olmak üzere mütaaddit çeribaşıları vardı. Zâbit İstanbul'da oturup evlâd-ı fâtihanın merkezce olan işlerine bakar, çeribaşılıklardan biri münhal olursa müstehakkını intihap ederek tasdika arzederdi. «Başvekâlet Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî fiş No: 115 tarihi: 18 L 1243) Kaza Müdürü vaziyetinde olan çeribaşılar da memur oldukları yerlerin asayişini muhafaza ederler, sefer vukunda ve muhafazalarda icabeden eşkinci neferleri çıkarırlar, muharebe olmadığı senelerde vergileri tahsil ederlerdi.

Sefere giden evlâd-ı fâtihanın ayrı kıta halinde istihdam olundukları şu vesikadan «Başbakanlık arşivi, Maliye, 15 R. 1179, telhis» anlaşılmaktadır.

«Gürcistan seferine memur olan evlâd-ı fâtihan için Mehmet ağanın gemisine Varna' dan tahmil edilen 35 bin kile buğday Batum iskelesine götürülüp teslim edilmiş olduğundan evvelce navluna mahsuben verilmiş olan meblâğ bakıyesinin tesviyesine dair».

Evlâd-ı fâtihanın birçok muafiyetleri vardı. Evlâd-ı fâtihandan hicri 1243 senesinde dört tabur teşkil edilmiş, tanzimattan sonra hicri 1261 senesinde muafiyetleri kaldırılarak diğer halk gibi bunlar da vergi ve askerlik mükellefiyetine tâbi tutulmuştur.

Selânik ve Rumeli eyâletleri dahilindeki evlâd ı fâtihanın imtiyazlarının kaldırıldığına dair olarak Selânik Müşiriyeti ile Rumeli Mutasarrıfına yazılan emir (Başbakanlık arşivi, dahiliye, fiş No. 10, 29 Ca. 1261) aynen şöyledir:

«Selânik ve Rumeli eyaletleri dahilinde kâin evlâd-ı fâtihan taifesinin imtiyazat-ı atika ve cedidelerinin feshi ve badezin çeribaşılık lâfzının külliyen lâğvı ve maaşlarının katiyle taife-i merkumenin mal-ı maktuları nesh ve müceddeden vergi tahsisiyle kendileri hanekeş hükmüne konulması ve umur-u zaptiye ve maliyeleri bulundukları mahaller Müşiran-ı izam ve mutasarrıfin-i kiram hazeratiyle dizdaran ve kaymakamları zir-i nezaretlerinde olması ve hangi kazalarda meskûn iseler olkaza ahalisinden madut olarak hususat-ı vakıa-i sairelerinin tanzimat-ı cedide-i tâdiliye ve tensikat-ı hasenei mülkiye usul-ü madelet şümulüne tatbikan ve talimat-ı seniyyeye tevfikan hüsn'ü idare ve her halde himayet ve sıyanetleri esbabının istihsaline ihtimam ve dikkat ve taife-i merkumeden maaş ve masarifleri bedeli olarak vakt-i taksitlerinde ve gerek aralıkda çeribaşılar tarafından ne mikdar meblâğ tevzi olunmakda ise bittahkik vergi tahsis olunmak üzere mebaliğ-i mezkûrenin mikdarını ve bir de elhaleti hazihi mevcut olan zaptiye neferatı kâfi olmayıp da lüzumlu mikdar sekban neferatı tahriri lâzımgeldiği halde icabına bakılmak üzere keyfiyet ve tahsis olunacak maaşlarının kemmiyetini mübeyyin başka başka lazımgelen memhur ve mümzi defatir-i sihhat eserinin Maliye hazine-i celilesine irsal ve tavsili hususları meclis-i vükelâ-i saltanat-ı seniyyede tezekkür ve tensip ve irade-i seniyye-i şahane dahi olveçhile müteallik ve levhazip buyurularak Rumeli eyaleti için mutasarrıfı atufetlu paşa hazretlerine tasdir ve tesyir buyurulduğu misillû olbapta zat-ı samilerine vesaire hitaben dahi bir kıta mufassal ve bir kıta muhtasar olarak tasdir buyurulan iki kıta emr-i âlişan tesyir-i suy ı müşirileri kılınmış ve emreyn-i mezkûreynden mufassal olan emr-i şerifin husus-u mezbur hakkında talimat olmak üzere nezd-i âlilerinde tevkif ve hıfziyle muhtasar olan emr-i şerifin lâzım-ül-huzur muvacehesinde alenen feth ve kıraeti veyahut mufassal olan emr-i âlinin dahi kıraeti rey-i âlilerine muhavvel bulunmuş ve beyandan müstağni olduğu üzere taife-i merkume henüz ehali-i saire hükmüne konularak lâzımgelen vergileri ve kâffe-i hususları müceddeden tanzim ve tahsis olunacağı derkâr ve bu cihetler taife-i merkumenin hüsn-ü himayet ve sıyanetlerinin icrasiyle beraber umur ve sıyanet-i hazine-i celile kazıyyesinin dahi istihsali farizadan olacağı aşikâr bulunmuş olduğuna göre mukteza-yı şime-i mehamdani ve atıfet-i müşirileri ve emreyn-i mezkûreyn mevacip ve müeddası üzere icab-ı halin icrası ve taife-i merkumeden şimdiye kadar çeribaşılar taraflarından gerek taksitlerinde ve gerek evkat-ı sairede ne mikdar şey ahz ve istihsal olunagelmiş ise berveçh-i tetkik zâhire ihraciyle mebalığ-ı mezburenin mikdarını ve sekban neferatı tahriri lâzımgeldiği halde keyfiyet ve tahsis olunacak maaşlarının kemmiyetini mübeyyin başka başka defterlerinin canib-i hazineye baas ve ısdarı hususuna 29. Ca, 1261».

«Hazine-i evrak» da mevcut bir vesikada «Dahiliye fiş No: 10, tarihi: 29 ca 1261) «Selânik ve Rumeli eyaletleri dahilinde bulunan (Evlâd-ı Fâtihan) imtiyazının lâğviyle haklarında sair halk gibi muamele olunmasına dair Selânik müşiriyle Rumeli mutasarrıfına yazıldığı» muharrerdir.

EVLÂD-I SADRİYE (اولاد صدریه) [*Fer*] Bir kadının kendi evlâdı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sadır, göğüs demektir. Ahfat mukabili de kullanılır.

EVLÂD-I SULBİYE (اولاد صلبیه) [*Fer*] Bir kimsenin kendi evlâdı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sulb, belinden gelme öz evlât demektir. Ahfad mukabili de kullanılır.

EVLÂDİYYE (اولادیه) [*Vak.*] Evlâda geçmesi şart koşulmuş olan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Evlâdiyyet» suretinde de kullanılırdı.

§ [*Hal.*] Ev gibi, halı gibi uzun müddet dayanan ve bu sebeple babadan evlâda intikal eden şeylere de «evlâdiyye», «evlâdiyyelik» denilir.

EVLÂD-I ÜM (اولاد ام) [*Fık.*] Ana bir oğlan ve kız kardeşler mânasına gelir bir tâbirdir. Ananın evlâdı demektir.

EVLÂD-I ZUHÛR (اولاد ظهور) [*Fık.*] Bir adamın öz erkek ve kız çocuklariyle erkek evlâdının erkek ve kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kız çocuklarının erkek ve kız çocuklarına «evlâd-ı butun» denilir.

EVLEK (اولك) [*Öl.*] Kırk arşın boy ve kırk arşın eninde olan ve 1600 arşın veya 900 metre murabbaı tutan dönümün dörtte birine verilen addır. 400 arşın murabbaına müsavidir. Tarla ve bostanlarda beher dönümü dörde taksim suretiyle sabanla derince kazıp açılan harkların ayırdığı kısma bir evlek denir.

EVLİSİ (اولیسی) [*Sar.*] Padişahların erkek ve kız çocuklarının dairelerindeki cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah çocukları, kaç anadan doğarlarsa doğsunlar, «bucak» adı verilen bir dairede yaşarlardı. Şehzadelerle sultanların bucağın içinde ayrı daireleri vardı. Bu dairelelere «ev» denilirdi. İşte bu evlerdeki cariyelere filân, falan sultan veya şehzadenin evlisi denilirdi.

EVLİYA (اولیا) [*Sof.*] Hayatını riyazat ve mücahedelerle ibadat ve taata sarfederek kendisinden gayptan haber verme, ahvali keşfetme gibi havarik (hârikalar) zuhûra gelen insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir derece daha tafdil edilerek «evliyaullah» da denilir. Arapça bir kelime olan evliya «malik, sâhip, muin, sıddık, nâsır» mânalarına gelen «veli» nin cem'idir.

Evliya male tenezzül mü eder?
Sıklet-i nase tahammül mü eder?
Nabi

EVLİYALIK SATMAK (اولیالق صاتمق) [*Hal.*] Âbit, zâhit görünmek, doğruluktan bahsetmek, keramet savurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EVLİYALIK TASLAMAK (اولیالق طاسلامق) [*Hrl.*] Âbit, zâhit görünmek, doğruluktan bahsetmek, keramet satmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EVLİYAULLAH (اولیاءالله) [*Sof.*] Din ve itikat haysiyetiyle Allah'a mânevi yakınlık hâsıl eden sâlih insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapçada aslında «evliyaullah» âdaullah (Allah düşmanı) ~~-ın~~ mukabilidir. Yani Müslüman olarak dinin bütün ahkâmına elinden geldiği kadar sadık kalarak ömrünü sona erdiren zat demektir. Kur'an ve hadiste evliyaullah bu mânayadır. Ashap asrından sonra Müslüman namını taşıdığı halde her nevi kabayihi irtikâp eden her sınıftan adamlar zuhûr ettiği cihetle hayatını ilme, amele hasredip dünyaya tama' etmiyerek kanaatle ömür geçirenlere «evliya», «evliyaullah» denilmeğe başlanmıştır.

Evliya burcu imiş zira ki hâk-i Eşrefi
Buk'a buk'a evliyaullah'a olmuştur mezar
Fuzuli

EVLİ YENİÇERİLER (اولی یکیچریلر) [*Ask.*] Evli bulunan yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak kanununa göre efradın bekâr olması şarttı. Yeniçeri efradı bölükbaşı, yayabaşı gibi ocak zâbiti olmadıkça evlenemezdi. Bundan dolayı gerek Edirne'de ve gerek İstanbul'da bunlar için oda denilen kışlalar yapılmıştı. Ocağın bu kanunu ilk defa Vezir-i âzam Yunus Paşa tarafından ihtiyar olan kardeşinin evlenmesine müsaade olunmak suretiyle bozulmuştur. Yeniçerilerin evlenmeleri bundan sonra başlamış olmakla beraber bir müddet için mutlaka ihtiyar olmalarına ve bundan başka padişahın izin vermesine bağlı idi. Ancak evlenen yeniçeri odasının en kıdemlisi olsa bile odabaşı olmak hakkını kaybederdi. Çünkü bunların daimî surette kışlalarda oturmaları kanun icabından idi. Bununla baraber evlenme yolu genişleyince evliler de odabaşı tâyin edilmeğe başlandı.

Yeniçerilerin evlenmelerine müsaade edildikten sonra bunların çocuklarının da düşünülmesi icap ediyordu. Babalarından yetim kalan yeniçeri çocuklarına «kuloğlu» adı verilmiştir. Bu çocuklara büyüyünciye kadar para ve tayın verilir, sonra da acemi ocağına kaydedilerek yetiştirilirdi, bunlara « fodlahan » da denilirdi.

EVRAD (اوراد) [*Sof.*] Tarikat mensupları tarafından her gün okunan «ed'iye-i me'sure» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı mânaya gelen ve cüz demek olan verd'in cem idir. Verd; çiçek mânasına da gelir Bununla beraber evrad hem müfret ve hem de cem' mânasına kullanılır. Arapça bir kelime olan evrad « Kamus-ı Osmani » de «cüz demek olan verd'in cem'i. Kur'an-ı Kerimde kıraati itiyat olunan cüzler, kısımlar. Her vakit dilde ve ağızda dolaşan söz: artık bu maddeyi evrad edindi» suretinde izah olunmuştur.

Tarikatlerin ya pirleri, yahut sonradan gelen şeyhleri tarafından tertip olunmuş ayrı ayrı evradı vardı. Tarikate girenler girdikleri tarikatin evradını tâyin olunan gün ve gecelerde tek başına yahut diğer tarikat mensuplariyle birlikte okumak ve buna devam etmekle muvazzaf idiler.

Peygamber Hazretleri « Beni bir kere tasliye edeni (salavat getireni) Cenab-ı Hak

on kere tasliye eder» dediği için evrada birçok «salavat-ı şerife» dercolunmuştur. Evradın tertip ve mâna cihetiyle son derece muciz (sözü az, mâsası çok) olanları vardır.

Ummasın levh-i icabette makam-ı rağbet
Etmiyen namını dibace-i zikr ü evrad
Nabi

EVRAK-I SAHİHA (اوراق صحیحه) [*Mal.*] Musa Safvetî Paşanın Maliye Nazırlığı zamanında ve 15 cumadelûlâ 1261 (Milâdi 1845) senesinde ihdas olunan kıymetli kâğıtlara verilen addır. Bu kâğıtlar damgalı olduğu için «Damgalı kâğıt» da denilirdi.

O vakte kadar kıymetli kâğıt çıkarılmamış olduğu gibi pul da mevcut değildi. Yeni varidat temini maksadiyle çıkarılan bu evrak-ı sahiha bir müddet ticari muamelelerde kullanıldıktan sonra kaldırılmış, yerine damga pulu çıkarılmıştır. Süleyman Sûdî Efendi (Defter-i Muktesit. Cilt 3, Sahife 160) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Aslüesası nasın muamelâtını temin için ihdas olunan ve lüzumu olanlara maliye hazinesinden satılan varaka-i sahiha esmanı demektir ki ihdas ve icadının başlangıcı 1261 sene-i maliyesi eylülünün ibtitidasıdır.

«1260 senesi evahirine değin defatir-i hesabiye-i maliyede varaka-i sahiha esmanı veya varaka-i sahiha resmi namiyle bir gûna varidat, kavanini idarei hazinede dahi bir gûna mevad ve mebahasatı çoğalmış bulunduğundan resm-i mezburun ahval-i tarihiyesine o zamanın mebde ittihaz edileceği dergârdır.

«1261 senesi cumadelûlâsının 15 inci gününe gelinciye değin evrakı sahiha ne demek olduğu bilinmez ve beynennas teati kılınan senedat ne türlü evraka yazılmış bulunursa bulunsun, hiç birisine gerek mehâkim ve devair-i devlette ve gerek esnaflık âleminin hükümran olan lonca odalarında ilişilmez iken İspanya devleti baş tercümanının oğlu olup, bazı küberaya Fransızca ve sefaret memurlarına Türkçe dersi vermekle me'lûf olan hoca (Telmas) ın verdiği lâyiha üzerine olvakit müteşekkil olan Meclis-i Ziraatin tasvibi ve Meclis-i vâlânın tensibi mucibince mebhusünanh olan varaka-i sahiha usulü Devlet-i Aliyye-i Osmaniyece kabul ve ihdas olunmuştur.

«Şöyle ki: tarihi mezkûr ile müverrah olarak hazine-i maliye şuabatından mülga ceride muhasebesinden aklâm-ı maliyeye ita kılınan bir kıt'a ilmühaberde kâffe-i ahz ü ita ve muamele-i bay ü gedanın her bir gûna fesattan kurtarılması zımnında beynennas istimal olunmakta olan senedat-ı mütenevvianın bir hüsn-ü surete rabt ve ithaline lüzum görülmekten nâşi badezîn ilâm ve hüccet misillû senedat-ı şer'iyeden maada ahz-ü itaya dair kâffe-i senedat-ı mütenevvia ve evrak-ı mütedavile için her kâğıdın ne makule şey tahririne mahsus idüğünü mutazammın damgalar tertibiyle takım takım tab ve temsil olunarak Derseadet'te «İhtisap Nezareti» ve taşralarda Defterdarlarla Malmüdürleri ve müstesna mahallerde (Tarih-i mezkûrda müstesna olan mahaller, Trablusgarp, Sayda, Şam, Halep, Bağdat, Basra, Diyaribekir, Trabzon, Vidin, Bosna, Pizren, Yakova, İşkodra, eyâletleri idi) dahi valiler tarafından tâyin olunacak memurlar marifetiyle bedeli alınarak münasip dükkânlarda sattırılması ve her mahalle evvel beevvel her cinsten miktar-ı kâfi damgalı kâğıtlar israsiyle onlara yazılması ve tarih-i mezkûrdan mukaddem tanzimedilmiş bulunan senedat hakkında bir diyecek olamıyacağını gerek bunların ve gerek müstesna olan senedat-ı şer'iyenin hükmü kemakân baki ve mer'i olarak havi olduğu mevaddın usulü veçhile bilcümle mehâkimde rü'yet ve istima kılınması ve berminvali muharrer tâyin olunan günden sonra her bir mehâkim ve mecaliste ve esnaf lonca odalarında vukubulan deavinin hin-i rü'yet ve istimaında derpiş olunan hususi senede merbut olduğu halde, evvelâ ibraz olunan senede nazar kılınıp eğer ol senet senedat-ı şer'iye veyahut kablettarih senedat-ı atikadan ve bunlardan olmayıp mezkûr damgalı kâğıda yazılan senedat ise, bil'itibar o makule senedatta münderiç bulunan deavinin istima olunması ve damgasız kâğıda yazılmış senedat deavinin istimaı emri veliyyülemre menut olan deavi-i memnuaya kıyasen emr-i âli şeref sudur etmedikçe rü'yet ve istima olunmaması ve teahhüdat ve muamelâtı şamil ve makbuzatı müştemil hazine-i şahaneye takdim kılınacak bilcümle senedat dahi yevm-i mezkûrdan sonra, damgalı kâğıda yazılmadığı takdirde aklâmdan ve diyar-ı ecnebiyeden senedatın usul ve miktarınca eshabı tarafından marüzzikr damgalı kâğıda raptiyle ol senedin sureti keşide olunmadıkça irae olunacak mahallerden kabul olunmaması, velhasıl memalik-i mahrusa-i şahanede tedavül ve sunuf-i tebaa-i saltanat-ı seniyye meyanelerinde teatisi icap eden evrak zikrolunan kâğıtlara yazılmadıkça muteber tutulmaması ve senedat-ı mezkûreye meclis ve mehâkimde dikkat olunacağı cihetle, tezvirat ve ifsadatın önü kestirilmek üzere herkes ibtida-yi emirde işi sağlamca tutup usulü şer'iye ve kanuniyeye tevfik eylemesi hususları teferrüatiyle karargir ve keyfiyet bâevamiri âliye her tarafa ve bamüzekkerat-ı

resmiyo süferaya bildirildiği gibi nevi ve cinsini mübeyyin tanzim olunan tarife ve lâyihanın tab'ı ve evrakı lâzimenin imali zımnında Takvimhane-i Âmire ve darb-ı damga olunması için de Darphane-i ma'mure taraflarına vesair lâzımgelen mahallere ilmühaber verildiği «bertafsil beyan olunmuştur

«İşte bu ilmühaber münderecatı damga resminin esası olan evrak-ı sahiha nizamat ve kavanininin mebadisi demektir.»

Evrakı sahiha biri nispî, diğeri maktu olmak üzere iki kısma ayrılmış idi. Birinci kısma içinde kıymeti yazılı olan kâğıtların fiyatlariyle havi oldukları mebaliğin mekadir ve derecatı, ikinci kısmı da içinde kıymeti yazılı olmayıp, yalnız maktu fiyata tâbi tutulan evrakın envaı için tâyin ve tahsis olunmuş idi. Tarifede nispiye tâbi tutulan evrak 62 nev'e bağlı olmakta ve her birerlerinin kıymeti en az yirmi para ve en çok 150 kuruş olmak üzere muhtelif fiyatlara ayrılmış bulunmakta idi.

Bu evrak-ı sahiha ikraz ve istikraz olunacak paraya yani müştemil olacağı mebaliğe göre, az veya çok kıymetli kâğıtlara yazılacak ve binaenaleyh rüsumda paranın miktarı çoğaldıkça o nispette çoğalacak idi. Bunun için kıymetli evrak asgari had 100 kuruş ve azami had 100 bin kuruş olmak üzere tâyin ve tahdit edilmiş, 100 kuruştan aşağı mebaliğ için varaka-i sahiha tertip ve tanzim olunmadığı gibi 100 bin kuruştan yukarı muameler için de başkaca muamele yapılmayarak, o miktarı ne kadar tecavüz ederse etsin, 100 bin kuruşluk senedatın yazılması lâzım gelen 150 kuruşluk kâğıda yazılması mukarrerat cümlesinden bulunmuş idi.

Evrak-ı sahihanın kıymeti an-ilâ şeklinde ve zencir suretinden yapılmamış o zamanın usulü veçhile çiçek çiçek yazılmış, her kâğıt tâbi tutuldukları işlerin mahiyetine göre ayrı ayrı tâyin ve tebyin olunup fiyatları alt taraflarında zikrolunmuş, içinde kıymetleri yazılmıyan diğer kısmı, yani maktu kısım için öyle bir hudut tâyin ve envaı çoğaltılmamış idi.

Bu evrak-ı sahiha 1852 (H. 1269) senesine kadar, yani ilk ihdasından itibaren sekiz sene müddetle ilk hali üzere devam eylemiş, ve o sene tatbik olunan senelerde hâsıl olan tecrübeye müsteniden bazı tadilât yapılmıştır. Yapılan tadilât hariçten münasiplerine yüzde on nispetinde verilecek bir bey'iye mukabilinde sattırılması olduğu gibi, azami 150 kuruşluk varak-i naktiye 100 bin kuruşun çok fevkında taahhüde giren adamlara ait deyin senetlerinin de o miktar resme tâbi kâğıda yazılmasında müsavatsızlık bulunduğu ileri sürülerek azami had miktarı 150 den 500 kuruşa çıkarılmıştır. Bu muamele, hadd-ı zatında mütavaatsızlığın izalesinden ziyade, rüsum ve tekâlifin artırılmasını istihdaf ediyor demekti.

EVTAD (اوتاد) [*Sof.*] Ricalullah zümrelerinden birine verilen addır. Evtad; ağaç ve demir kazık, direk mânasına gelen Arapça veted'in cem'idir. Dört zattan ibaret olan evtad'ın her biri merkezinde bulundukları dört cihetten birine nezaret ettikleri için bu ismi alırlar.

Hususi kütüphanemde sofiye ıstılahlarına ait yazma mecmuada (sahife 45-46) şu tafsilât vardır; «Her bir asırda «İdris, İlyas, İsa, Hızır» aleyhimüsselâma naip olan yani min kıbel-il-Hak cihat-ı erbaa-i âlemi muhafazaya tâyin buyurulan zevata «evtad-ı erbaa» ıtlak olunur. Bunların içinde nisadan zuhûr etmiş de bulunur. Müşarünileyhimin ism-i ilâhîleri «Abdülhay, Abdülalîm, Abdülmürit, Abdülkadir» olup biri kalb-i «Âdem», diğeri kalb-i «İbrahim» ve biri dahi kalb-i «İsa» ve dördüncüsü kalb-i «Muhammet» üzerine zuhûr ederler ki biri ruhaniyet-i İsrafil, diğeri ruhaniyet-i Mikâil, öbürü ruhaniyet-i Cebrail ve dördüncüsü de ruhaniyet-i Azrail Aleyhim-üs-selâmdan istimdat eylerler. Bunlardan her birinin erkân-ı Kâbe-i muazzamada birer rüknü olup rükn-ü «Şami» kalb-i Âdem üzerine olanın ve rükn-ü «Iraki» kalb-i İbrahim üzerine olanın ve rükn-ü «Yemanî» kalb-i İsa üzerine olanı ve rükn-ü «Hâcer-ül-esved» kalb-i Muhammed Aleyh-is-selâm üzerine olanındır.

«Evtad-ı erbaa, Cenab-ı Şeyh-ül ekber kaddese sırruh-ül-ather indinde «ebdal-i seb'a» dan ve İmaman dahi evtad-ı erbaa-i müşarünileyhimadan ve kutb-ül-aktab ise cümleden ehas ve ekmeldir.»

Zahirde binası birinin kârger olmaz
Bâtında kimi kutb ı cihan kimisi evlât
Âli

EVVABİN NAMAZI (اوابين نمازى) [*Sof.*] Celvetiyye tarikati mensupları tarafından beş vakit dışında kılınan nafile namazlardan birinin adıdır. Akşam namazından sonra kılınan bu nafile namaz altı rek'attir.

EVVEL-İ BERDEL'AÇUZ (اول برد العجوز) [*Tak.*] Kocakarı soğukları denilen ve bir hafta kadar süren mevsim değişmesinin başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Berdel'acuzun başlangıcı demektir. 9 marta tesadüf eder. Bunu husum fırtınası takibeyler.

EVVEL-İ RİYAH-I BEVARİH (اول رياح بوارح) [*Tak.*] Haziran iptidasından temmuzun

ilk haftası sonuna kadar zaman zaman eser mevsim rüzgârlarının başlangıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların bitmesiyle yaz meltemleri başlar. Riyah; rüzgâr demek olan rih'in cem'i olduğu gibi bevarih de sam yeli denen sıcak ve şiddetli rüzgâr mânasına gelen bârih'in cem'idir.

EVVEL-İ SEFER-İ DERYA (اول سفر دریا) [*Bah.*] Yelken devrinde donanmanın tâlim ve terbiye gezintileri ve tetkik seyahatleri için denize açıldığı, yayıldığı mevsim başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlkbaharın girmesiyle başlar. Harb içinde bu mevsimde gemiler denize açılırdı.

EVVEL-İ SİTTE-İ SEVİR (اول ستۀ ثور) [*Tak.*] Nisan'ın son haftası müddetince devam eden fırtınanın başlangıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sitte i sevir'in iptidası demektir. Sevir, öküz demek olduğu için Türkçesi öküz fırtınasıdır.

EYALÂT ASKERİ (ایالات عسکری) [*Ask.*] Tanzimat'tan evvelki askerî teşkilâtında Osmanlı ordusunu teşkil eden iki kısımdan birine verilen addır. Diğerine «kapı kulu» denilirdi.

Eyalet ve sancaklar varidatının büyük kısmını teşkil eden âşar, ferağ ve intikal harçları timar, zeamet ve has namiyle vezirlerle ümeraya, timar ve zeamet erbabına terk edilmiş ve bunların varidatı nispetinde olarak sefer zamanında birer miktar asker çıkarmaları kanun ile tâyin kılınmıştı. Vüzera ve ümera, timar ve zeamet sahipleri sefer vukuunda dirlikleri nispetinde cebelû götürmeğe mecbur idiler. Bu suretle eyalet askeri kapı kulu sınıfından kat kat ziyde idi. Beylerbeyi ve sancak beyleriyle ümera sulh vaktinde dahi «daire halkı» namiyle maiyetlerinde bir askerî kuvvet bulundururlardı. Bazı eyalet ve sancakların öşür ve saire hâsılatı doğrudan doğruya Devlet hazinesi namına istifa olunur, memleketin muhafazasını temin eden askerin salyanesi bu varidattan verilirdi. Şu halde eyalât askeri kısmen sulh vaktinde dahi silâh altında bulunur ve kısmen sonraki redif ve müstahfız askeri gibi sefer vaktinde silâh altına alınırdı.

Eyalât askeri yerli kulu piyadesiyle serhat kulu ve topraklı namlarında süvari askerinden mürekkepti

Yerli kulu piyadesi; beylerbeyilerle sancak beylerinin kumanda ve idareleri altında bulunurdu. Zâbitleri de onlar tarafından tâyin olunurdu. Bunların maaş ve muayyenatları istihdam olundukları müddetçe eyalât ve sancağın idare tarzına göre ya kendileri veya Devlet hazinesi tarafından tesviye edilirdi. Bu piyadeler beş sınıftan terekküp ederdi: Azep, sekban, icareli, lâğımcı, müsellem. Büyük eyalet merkezlerindeki yeniçeriler, kalelerde müstahdem yamak namındaki müstahfız neferleri de bu kısma dâhildi.

Serhad kulu; serhedlerde müstahdem daimî süvari askeriydi. Bunlar evvelleri deli, gönüllü, beşli namlarında üç sınıftan ibaretken sonraları leve t ve hayta namlariyle daha iki sınıf ilâvesiyle beşe çıkarıldı.

Topraklı süvariler; timar, zeamet ve has sahipleriyle bunların sefer vaktinde kanunen çıkarmağa mecbur oldukları cebelûlerden terekküp ederdi. Sulh zamanında Devlet tarafından kendilerine gösterilen toprağın hâsılatiyle maişetlerini temin eyledikleri cihetle bunlara topraklı namı verilmiştir. Her sancakta bulunan timar ve zeamet erbabı ile cebelûler sefer vaktinde sancak beyinin bayrağı altında toplanırlar, sancak beyleri de mensup oldukları eyalet paşasının kumandasında olarak sefere giderlerdi. Sefere memur olarak timarlıların onda biri memleket hizmetinde bulunmak, gidenlerin dirlikleri umurunu tesviye eylemek üzere sancaklarında «kurucu» namiyle kalırlardı. Miktarı yüz elli bini geçen bu süvari askerinin sefer vaktinde iaşesi de timar, zeamet ve has sahiplerine aitti. Muharebede vukubulacak münhalâttan gösterecekleri yararlıkları nispetinde istifade eylemek üzere «gönüllü» namiyle harb vaktinde defter harici olarak bir hayli süvari de bunlara iltihak eylerdi.

Kırım Hanlığı, Erdel krallığı Eflâk ve Buğdan Emaretleri gibi mümtaz eyaletler de sefer vaktinde orduya fiilen yardım ederlerdi. Bunların yardımcı olarak gönderdikleri askerî kuvvet kırk elli bin süvariden ibaretti.

Eyalet süvarisinin miktarı arazi işleriyle askerî umurun iyi idaresinden dolayı gittikçe artarak Kanuni devrinde yüz elli bini bulmuş, fakat bir iki asır sonra timar ve zeametlerin istihkak sahiplerine tefviz olunmaması ve Devlet varidatının artırılması arzusiyle müuhal timarların mukataata tahvil edilmesi bu süvarinin gittikçe azalmasını intaç eylemiştir.

EYALÂT KAPI KETHÜDÂLIĞI (ایالات قپو کتخدالغی) [*İda.*] Eyalet valileriyle sancak beylerinin merkezde mensup oldukları eyalet ve elviyeye ait işlerini Devlet dairelerinde gören adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kethüdalar ilkin vali ve sancak beyleri tarafından seçilir, vazifeleri onların memuriyetlerinin devamı müddetince sürerdi. Babıâlide makamları yoktu. İşleri evlerinden görürlerdi. Vilâyetlerle

sancakların merkezle irtibat vazifesini gören bu hizmetlerin şahıslara bağlı kalmaları mahzurlu görülerek hicri 1280 (1863) senesinde bunların tâyin ve azil şekilleri değiştirilmiş, Devletçe tâyin ve azilleri esası kabul olunmuştur.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, s. 71-72) bunun için şu izahatı veriyor: «O vakte kadar taşra vüzera ve valileri ile sair memurların İstanbul'da kapı kethüda ve kapı çuhadarları vasıtasiyle muhaberat-ı merkeziye icra ve memleket mesalihini evrak ve muharrerat-ı lâzimesiyle ecvibe-i mersule ve mehuze (yazdıkları yazılar ve aldıkları cevaplar) mumaileyhim taraflarından tesviye ettirilmekte idi. İşbu usulde ıttırat olmayıp çünkü bunlar memleketler namına olmayıp zata mahsus idiler. Yani bir vali ve mutasarrıf va sair taşra memurları bir mahalle memur ve tâyin olunduğu vakit kapı kethüdası dahi beraberce tâyin olunur ve bunların çoğu o memurun müteallikat ve müntehibatından bulunurdu. Azil ve nasp vukuunda bunlar dahi değiştiğinden umur ve mesalih-i memalik ve ibada dair derdest olan evrak seleften halefe devr ile teamül olunup bunların mukteziyat-ı icraiyesi mühimsenilmez idi. Memleket ve milletin menafiini mucip ıslahat-ı lâzimenin icrası sırasında işbu kapı kethüdalık vazifesinin dahi bir esas-ı sahiha istimali (sağlam bir temele dayanması) icab-ı hal ve maslahattan bulunduğu Babıâlice ledelmütalâa bademe kapı kethüdaları eyalet ve elviye namiyle memur olup azil ve nasp vukuunda bunların tebeddülü icap etmiyerek daimî surette mensup olduğu mahallin işiyle iştigal edilmesi ve memurîn maaşlarından münasip miktarının ifraziyle bu husus için intihap ve tâyin olunacaklara verilecek maaşlara karşılık tutulması ve bunun için Babıâli derununda bir daire tahsis olunarak posta günleri mevcut bulunarak gelip gidecek evrakın orada kaydiyle ve teatisinin usul ittihaziyle rical ve bendegân-ı Devletten zevat-ı müntehabe (seçilmiş adamlar) eyalet ve elviye kapı kethüdalıklarına tâyin kılındılar. Bu usulün tesisi olvakit sadaret müsteşarı bulunan Mümtaz Efendi merhumun semere-i himmet-i mahsusasıdır. Bu sırada ordular için dahi Bab-ı seraskerîde müstakil kapı kethüdaları ve kapı çuhadarları nasp ve tâyin kılındı.»

Eyalet kapı kethüdaları 1908 temmuz inkılâbından evvel kaldırımıştır.

EYALÂT-İ MÜMTAZE (ایالات ممتازه) [*İda.*] İdare şekilleri muahede ve imtiyazlarla muayyen ve dahilî idareleri hususi kanunlara tâbi olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir, Bunlar hakkında «eyalât-i mümtaze ve muhtare» tâbiri de kullanıldığı gibi «vilâyat-i mümtaze ve muhtare» de denilirdi. 1908 Temmuz İnkılâbına kadar bu türlü imtiyaza mazhar olan yerler şunlardı: Mısır Hidivliği, Sisam beyliği, Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Kıbrıs adası, Bulgaristan prensliği, Bosna ve Hersek. Bu eyaletlere taalluk eden işler Babıâlide «Eyalât-i mümtaze kalemi müdürlüğü» ve diğer adı ile «vilâyat-i mümtaze müdürlüğü» tarafından görülürdü

EYALÂT-İ MÜMTAZE KALEMİ MÜDÜRLÜĞÜ (ایالات ممتازه قلمی مدیرلکی) [*İda.*] Babıâlide idare şekilleri muahede ve imtiyazlarla muayyen ve dahilî idareleri hususi kanunlara tâbi olan ve «eyalât-i mümtaze» adı verilen yerlere ait işlerle iştigal eden dairenin adıdır. Buna «Vilâyat-i mümtaze kalemi müdürlüğü» adı da verilirdi. Eyalât-i mümtazeye mütaallik evrak Babıâlinin diğer kalemlerinde olduğu gibi (leffiyle tahrirat) yahut (mealinden bahisle tezkire) suretinde havale olunmaz, (vilâyat-i mümtaze kalemine) tarzında kaleme tevdi edilirdi. İş sahipleri de doğrudan doğruya kalem müdürüne müracaat ederdi. Kalemce tetkikat yapılarak havale olunan evrak ve yapılan müracaat üzerine ne yapılmak, ne yazılmak lâzım geleceği tâyin edilerek yazılır, lüzüm görülen hallerde müsteşarlık yahut sadaret makamından istizan olunarak ona göre icabı icra edilirdi.

EYALET (ایالت) [*İda.*] Vilâyet usulünün kabulünden evvel vilâyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eyaletler evvelleri beylerbeyiler, daha sonraları hem beylerbeyiler ve hem de vezirler idaresinde bulunuyordu. Eyaletin başında bulunan beylerbeyi veya vezirin şimdiki valilerden çok fazla salâhiyeti vardı. Onların astıkları astık, kestikleri kestikti. Eyalet valileri yalnız mülkî memur da değillerdi. Harb vukuunda bunlar maiyeti halkını ve eyalet tevabiini alarak sefere iştirâk ederler ve orduda bilfiil vazife deruhte eylerlerdi.

Eyaletler sancaklara ayrılmıştı. Sancakları, sancak beyleri idare ediyordu. Bunlara ümera da deniliyor ve valiler derecesinde salâhiyet sahibi bulunuyorlardı. Sonraları küçük idareler teşkil edilmiş ve bunların başına «müdür» unvaniyle memurlar konmuştur.

Tarih; (Netayic-ül-vukuat c. 3, s. 79) eyaletlerle valilerin o tarihlerde nasıl şeyler olduğunu ve eyaletlerin idare tarzları ile bunların başında bulunanların istifadelerinin nelerden ibaret bulunduğunu şu suretle kaydetmektedir;

«Bin tarihinden sonra vüzara tekessür eylediğinden mîr-i miran mansıbı olan eyalât vüzeraya tevcih olunagelmekle beylerbeyilerin ekseri bittabi mîrlivalık menzilesine tenezzül ederek uhdelerine birer sancak tefviz kılınırdı. Giderek vüzera bir derece daha tezayüt eylediğine mebni eyalât dâhilinde bulunan sancaklardan bazıları veyahut bir ikisi birleştirilerek vüzeraya tevcih kılınmak ve Eflâk ve Buğdan dâhilinde bulunan Hotin ve Bender ve sair serhad kılaı muhafızları bulunan vüzera ve ümeranın medar-ı taayyüşleri olmak üzere Rumeli ve Anadolu'dan hakan münasip sancaklar tefviz olunmak usulden oldu. Zira o misillû serhaddat muhafızlarının havza-i hükümetleri zıyk ve hâsılatları kalil olmakla ve kaide-i kadime üzere kadı tâyini dahi metrûk bulunmakla bu veçhile ikdar olunmaları zaruriyattan idi. Bir sancakta mukataat-ı mîriyye kesret üzere olup ta zeamet ve timar ve arazi-i mevkufe az bulunur ise vülât için ol sancak nümadar olup aksi takdirinde bihasıl itibar olunurdu. Çünkü zeamet ve timar dâhilinde bulunan araziyi sahib-i dirlik bulunanlar ve arazi-i mevkufeyi mütevelliler taaşir edegelmekle bunlardan valilere menfaat olmayıp mukataat-ı mîriyye ise bedelât-ı mukayyedeleriyle vülâta ilzam kılınır ve anlar dahi zamaimiyle mültezimine ilzam ve menafi-i vefire istihsal ederlerdi. Maamafih bir sancakta seksen, yüz mukataa varsa vali bulunanlar anın beş on adedini erkân-ı devlet ve enderun ricalinin talep ve şefaatleri üzerine bedel-i mukayyede veyahut cüz'î zamaim ile müntesibînine vermeğe mecbur olduğu misillû beş onunu dahi memleket vücuh ve eşrafına ve bir miktarını dahi mütehayyizane verir ve mâdasını değeriyle taliplerine ihale ederdi.

«Vülât ve mutasarrıfîn mahlûl-ü uhdeleri bulunan sancakların mülhak kazalarına daireleri gediklûlerinden veyahut mahallesi hanedanlarından voyvodalar nasp ve tâyin ve ilhakan uhdesinde başka sancak varsa ana dahi müsellim irsaliyle idare ettirdiği misillû muhafız-ı kılâ' bulunan ve seferber olan ve biliktiza serhaddat-ı hakaniyede ikame olunan vüzera ve ümera kezalik müsellim nasbiyle mansıpları olan elviyeyi idare ettirirler ve mansıbı hâsılatından bir miktarını müsellime terk edip kusurunu ahzeylerlerdi. Bin iki yüz otuz dokuz tarihinde Vidin ve Niğbolu sancakları valisi olan Senkelli İbrahim Paşa'nın olvakit kethüdası bulunan gümrükçü Salih Paşa merhum Niğbolu sancağı mukataatı pek menfaatli olduğuudan bâdelharç velmasarif valiye üç bin kese menfaat kalır idi deyu rivayet ederdi. Nümadar sancaklara vali ve mutasarrıf olanların menafi-i azimeye destres olageldiklerini ve ahali üzerine tarh olunan vergilere kendileri için para zammettirmeğe ihtiyaçları olmadığını beyandan ibaret olup lâkin Trabzon ve Kürdistan ve Erzurum sancakları misillû mukataat-ı mîriyye menafiinden âri olan sancakların vali ve mutasarrıfları bulunan vüzera ve mîr-i mîrannın dairelerine kifayet edecek zehair ve saire ahali üzerine tarh olunan vergiye ilâveten istihsal olunur ve tayyarat tâbir kılınan varidat ki kapı altı hâsılatı yani tahsiliyye ve erbab-ı cibayetten alınan cerime ve voyvodaların ve ümeray-ı ekrad ve aşairin takdim edegeldikleri vergi-i maktu ve hedayay-ı mutade ve bazı rüsum-ı müteferrikadan ibarettir. Vülâtın masarifi nakdiyeleri bunlar ile tesviye kılınırdı.

«Hâsıl-ı kelâm her eyalet ve elviyenin vali ve mutasarrıfına ait olan hâsılatı vakten bevakt teessüs edip hiç birisi diğerine tamamiyle tevafuk etmezdi.»

Memleketin bazı yerleri kaybedildiği sıralarda pamuk ipliğiyle merbut kalan bir kısım yerlere «eyalât-ı mümtaze» unvanı verilmiştir. Bunlar dâhilî işlerinde müstakil bulunuyor, yalnız devlete maktu bir verki veriyorlardı.

EYAR (ایار) [*Tak.*] Mayıs ayı yerine kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Katı'» da şöyle izah olunmuştur: «Behar vezninde Rumi senelerde beharın sonu adıdır ki Yunanide (Mayıs) derler. Güneşin Cevza burcunda kalma müddetidir ve hesap mânasına gelir, Hesap gören kimseye ki muhasebeci tâbir olunur. Farisi'de (eyargir) derler.»

Eyarı Süryaniler de mayıs ayı yerinde kullanmışlardır. Süryani ayları şöyle idi: Teşrinievvel, teşriniahır, kânunuevvel, kânunuahır, şubat, azar, nisan, eyar, hazirân, temmuz, ab, eylûl.

EYRİ BUCAK (اگری بوجاق) [*Coğ.*] Manastır'da Sarıgöl Çarşamba kazasının merkezi olan kasabanın adıdır.

EYRİ DERE (اگری دره) [*Coğ.*] Üsküp kazalarından birinin adıdır.

EYRİ KILIÇ (اگری قلیچ) [*San.*] Eskiden kullanılan kılıçların bir nev'inin adı idi. Ay gibi olduğu için bu ad verilmiştir. Türklerin ekseriya kılıçları bu türlü idi.

EYTAM VE ERAMİL (ایتام وارامل) [*Mal.*] Yetimler ve dul kadınlar mânasına gelir bir tâbirdir. Devlet hizmetinde bulunmuş olan babalarından veya kocalarından dolayı yetimlerle dul kadınlara bağlanan maaşlara eytam ve eramil maaşatı denilirdi.

EYVALLAH (ایواللہ) [*Sof.*] Tarikatlerde ve bilhassa Mevlevilikle Bektaşilikte bir çok mânalarda kullanılır bir tâbirdir. Tam bir feragat, tam bir fedailik ifade eden bu tâbir bu itibarla tarikat felsefesinin mühim bir noktasını izah eyler. Eyvallah, bundan başka tevekkül ve teslimiyyet, tasdik, istifham mânalarına da gelir. «İyvallah» ve «hivallah» dan bozmadır «ئی=i» ve «هی=hi» Arapçada «evet» mânasınadır. «Kamus»a göre «harf-i cevaptır, yemine muttasıl olur.»

«Al külâhı eyvallahı içindedir.» Sabır ve tahammülün üstüne çıkan haller karşısında kullanılır ata sözüdür.

Feleğin meşrebini mezhebini anlıyarak
Meyl-i ikbal edenin haheşine eyvallah
Hoca Neşet

Hakka isal eyliyen şehrahı bul,
Âlem-i kesrette vahdetgâhı bul,
Sikkepuş ol zevk-i eyvallahı bul,
Gel harim-i aşka gir dilhâhı bul,
Mâsivadan el çekip Allahı bul.
Tokadizade Şekip

Ben sefaletten ölürken seni sıkmazsa refah
Hak erenler buna ummam ki desin eyvallah
Mehmet Âkif

Bize İrs-i peder ne servet ü ne câh kalmıştır
Şuun-i hikmete karşı bir eyvallah kalmıştır
Velet Çelebi

EYVALLAH KAPISI (ایواللہ قپوسی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Kırşehir'deki pîr evinin yakinindeki bağlara verilen addır. Bektaşilikte nasip alan can «kalender» namiyle evvelâ «Han bağı» nda, daha sonra «Dede bağı» nda, arakıye puş olarak, hizmet etmek mecburiyetinde idi. Bu mecburiyet evli olmıyan, tarikate vücudunu vakfederek o sayede liyakat gösterebildiği surette babalığa kadar yükselmek istiyenler hakkında cari idi, Evliler bundan müstesna idi. Canların bu bizmete girmesine «eyvallah kapısına girdi» denilirdi. Mürit; burada hizmet eder, feyz alırdı.

Mevlevilerin bu makamda «Çile evleri» vardı.

EYVAN (ایوان) [*Mim.*] Sayeban (sayvan) ve çardak şeklinde yapılmış sütunlu, direkli veya kemerli önü açık, üstü örtülü bina kısımlarına verilen addır. Evlerin içinde önü açık, üstü kapalı revaklı sofalara da bu ad verilir.

«Kamus-ı Osmani» de bunun için şu tafsilât vardır: «Büyük sofa, divanhane, salon. Kemerli mürtefi bina. Bunun aslı lisanımızda «çardak» denilen şeydir. Farisîde mutlaka hemzenin fethi ile söylenir. Arapların fasihleri bilâkis hemzenin kesriyle «ivan» telâffuz ederler, Dilimize Farisîden intikal etmekle bizce Fars sebkine tatbikan «eyvan» demek daha hoş geliyor.»

Cörmemiştir çeşm-i âlem böyle eyvan-ı refi
Hakkı

EYÜP OYUNCAĞI (ایوب اویونجاغی) [*San.*] İstanbul'un güzel yerlerinden; vaktiyle kebabiyle meşhur, Eyüp'te yapılan oyuncaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Artık unutulmuş olan bu oyuncakların kendi yaşındaki neslin bütün çocukluk devresini bunlar ile geçirdiğini kaydeden Ahmet Rasim merhum (Vakit, 21 nisan 1337 (1921) oyuncaklar için şunları yazıyor:

«Başta dünyayı tedirgin ettiği darb-ı mesel hükmüne girmiş olan «kaynana zırıltısı» bulunduğu halde yol yol, kırmızı, mavi boyalı «tahta kılıç» larını kuşanır, «hacı yatmaz» lariyle günlerce düşer düşer kalkar, «aynalı beşik»lerinde bebekler uyutur, «kamış tüfek» leriyle nişan alır, «ipli ok» lariyle turnayı gözünden vurup, «şişirme gayda» lariyle oraları teper, «fırıldak» lariyle rüzgâr alıp verir, «leylek»leriyle hemlaklaka gezer tozar, «dönme dolap»larını çevirir, «çekirge» lerini kovalar, tutar, «canbaz» lariyle perendebazlık eder, «davul»lariyle oda oda, sokak sokak dolaşır, «kanarya» ile beraber kafese girer, avunur, eğlenir, müteselli olur idik.»

Bunların akibetini pek iyi keşf eden değerli muharrir yazısını şöyle bitirmiştir:

«İstanbul'un fârik alâmetlerinden biri olan bu sınıftan, birkaç seneye kadar ferd-i âferide kalmıyacağı aşikâr görünüyordu. Şehir eskilerinden birini daha kaybetmek üzere bulunuyor. Filvaki hal-i hazıriyle böyle iptidaî kalmış bir sanatın inkırazı muhakkaktır. İhtimalki «nesl-i âti» «Eyüp oyuncağı» denilince bir şey anlamıyacak, hele «Vasıf»ın:

Ne kırarsın ikide birde benim hâtırımı
Gönül ey tıfl-ı ziyankâr oyuncak değil a

mazmununu bir türlü hal ve ikmal edemiyecektir.»

EYYAM-I MATAR (ایام مطر) [*Tak.*] Yağmur günleri mânasına gelir bir tâbirdir. Yağmur günlerinin sonu mânasına gelen âhir-i eyyam-i matar, bahriye ıstılahı olarak Mayısın on ikisinde vukua gelen fırtınanın adıdır. Bundan sonra havalar itidal kesbeder.

EYYAM-İ BAHUR (ایام باحور) [*Tak.*] Rumî temmuzun 19 undan 26 sına (Efrenci 2 ağustos - 9 ağustos) a kadar süren 7 sıcak gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bahur; Arapça sıcak demek olduğu için eyyam-ı bahur sıcak günler mânasına gelir. « Nevsal-i Ragıp » da (Birinci sene, muharriri Mahmut Ragıp, Karabet Matbaası 1324, sahife 88) bunun için şu tafsilât vardır: «Temmuz, güneşin hararetini şiddet ve kuvvetle arza isar eylediği bir aydır. Bu ayda hararet pek ziyade arttığı için edebiyatımızda temmuzun sıcaklığından kinaye olarak «tab-ı temmuz» gibi terkipler meydana gelmiştir. «Kamus» da şu izahat vardır: «Elbahur zulmeti şak eylediği için aya denir. Bahur ve bahura, aşura vezninde Rumi aylardan temmuz ayında olan şiddet-i hararete denilir, o ayda maruf yedi gündür. Havanın begayet issiliği olduğu, gûya âlemi issiliğe gark veyahut issiliği şak eder. Mütercim der ki İmam-ı Suyuti bunu müvelledattan saymıştır. «Bahur için esatîre ait bir eserde şu tafsilâta raslanmıştır: Eyyam-ı bahur diye terceme edilebilen kanikül Arapların şaara-i yemani, Yunanlıların sirküs, eski Mısırlıların sotis dedikleri bir yıldızın eski adıdır ki «iriyus» burcuna mensuptur. Semada görünen yıldızların en parlağıdır: Yunan hükemasından meşhur İpokrat ile Romalı Pelin diyor ki: Kanikülün doğduğu gün deniz kaynar, şarap bozulur, safra atar, hayvanlar zâfiyete ve dermansızlığa uğrar. Eski zamanlarda şara-i yemaniye seyyaresi ile güneş temmuzun 20 sine doğru aynı zamanda doğarlardı. Hattâ Habeşliler bile eski Mısırlılar, eyyam-ı bahuru sene başı ittihaz etmişlerdi, Bundan başka bu günlerde hararet fevkalâde şiddet kesbeder ve Nil feyezan eyler idi. Binaenaleyh o kavimler bu seyyareye ehemmiyet verirlerdi.

«Şimdiler şaara-i yemaninin tuluu temmuz sonlarında (Rumi) müsadiftir. Bunun da sebebi arzın itidaleyn noktalarındaki ric'i harekettir. Eyyam-ı bahur şiddet-i hararetin hüküm sürdüğü bir zaman olması hasebiyle vücudun temizliğine riayet edilmesi ve güneşin kızgın zamanlarında gezilmemesi, aburcubur yemekler veya üşümelerle mide ve bağırsakların bozulmamasına dikkat edilmesi lâzımdır.

«Bizde birçok kişiler eyyam-ı bahurda deniz banyosu yapmaktan çekinirler, bu öteden beri hemen bir itiyat halini almıştır. Fakat esbabı malûm değildir. Rivayet olunduğuna göre eyyam-ı bahurda denize girilecek olursa insanın azası alaca bulaca olur imiş.»

Nesimi tazeler pejmürde olmuş berk-i ezharı
Havay-i dilkeşi nevruz eder eyyam-ı bahuri
Nef'î

EYYAM REİSİ (ایام رئیسی) [*Hal.*] Sabit ve meş'ur bir akide sahibi olmayıp her söze uyanlar ve herkesin mizacına göre söz söyliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir denizcilerin icat ettikleri sözlerdendir. Sonradan mânasını değiştirerek halk lisanına girmiştir. Deniz adamları da, halk da arapçadan türkçeye cem'i müfret şekline sokarak intikal eden eyyamı rüzgâr manâsına kullanmakta iseler de birinciler bu kelimeden doğrudan doğruya rüzgârı, ikinciler ise zaman, devir, nüfuz ve ikbal gibi mefhumları kasdetmişlerdir. Bu sebeple denizciler ağzında eyyam reisi, muvafık rüzgârla zaten yürüyüp giden bir geminin, iş olsun diye, idaresini ele almağa yeltenen gösterişi sever adam manâsına geliyordu. Reis; eski devirlerde gemi süvarisi kaptan demekti. Bugün dahi gemilerde demir alınırken persenk olarak kullanılan «heyamola, heyamola» nakaratı da «eyyam ola» nın bozulmuş şeklidir ve «muvafik rüzgâr essin» temennisini tazammun eder.

Halk; «eyyam reisi» tâbirini istiareli bir mefhumla lehçeye sokmuştur. Aşağı yukarı dalkavukluğun müradifi sayılır. Fakat ulu orta dalkavuklukla eyyam reisi arasında fark vardır. Dalkavuk, şahsa bağlı olduğu halde eyyam reisi zamana bağlıdır.

Eski şairlerden birinin söylediği:
Ger bana uymazsa eyyam uyarım eyyama ben
Mısra'ı eyyam reisliğinin manzum ve mevzun târiflerinden biri sayılabilir.

EYÜP İLİ (ایوب ایلی) [*Coğ.*] Aksaraya bağlı bir kazanın adıdır.

EZANÎ SAAT (اذانی ساعت) [*Tak.*] Eskiden güneşin batmasından yani akşam ezanından başlıyan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahut başka bir târifle gurubun yani güneşin batışının on iki olarak kabulü suretiyle hesaplanan saat demektir. Buna frengçeden geçmek suretiyle halk arasında «ala turka saat» denilirdi. Vaktiyle garb memleketlerinde de kullanılmış olan gurubî saat bundan başka bir şeydi. Çünkü gurub hey'et ilminde hakikî olduğuna göre güneş merkezinin hakiki ufuktan ve zahiri olduğuna göre de şems kursunu alâ hâcibinin mer'i ufukdan kayboluşu demektir.

Bir mahalde şer'i gurup ise o mahallin en yüksek mevkiine nisbetle müşahede olunan zahirî gurubdan başka bir şey değildir. Meselâ İstanbul'da deniz sathına göre güneş zahiren gurubettiği halde 250 metre yüksekliğindeki Çamlıca'da bulunan bir kimse güneşi henüz batmamış göreceğinden gurub da İstanbul için oraya itibar oluumak lâzım gelir.

Şu izahata göre şer'i gurub, zahiri gurubdan sonra vukua gelir ki her ikisi arasında geçen müddet muvakkitler beyninde «temkin» namiyle yadedilerek zahiri gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

Muhtelif mevkilerde temkin müddeti, meskûn olmak ve en yüksek yeri bulunmak üzere intihap olunan yerlerin deniz sathından olan irtifalarına tâbi olacağı için her yerde bir olamaz. Bundan başka bir mevkide mevsimlerle de az çok değiştiğinden her iki gurub arasındaki fark senenin her günü için sâbit değildir.

İşte bu iki sebepden dolayı bir yerde şer'i gurub, zahiri gurubdan farklı bulduğu için iki gurubu bir addetmek mümkün olmıyacağından hakikî gurubdan muteber olan saatı şer'i gurubdan başlayan saattan ayırmak maksadiyle birine «gurubî saat», ötekine de «ezanî saat» denilmiştir.

EZEL (ازل) [*Sof.*] Mazide muteber ve ibtidası gayr-ı mütesavver olan mukadder zamanlarda vücudun istimrarı mânasına gelir bir tâbirdir.

Ebed, müstakbele nisbetle gayr-i mütenahî olarak takdir olunan zamanlarda vücudun istimrarından ibaret olduğu gibi ezel de maziye nisbetle gayr-i mütenahi olarak takdir olunan zamanlarda vücudun istimrarından ibarettir.

Ezel, Ebet bunu müşkül gelir kabul ile red
Bütün serair-i hesti veleh fezay-i hired
İsmail Safa

EZHERİYYE (ازهريه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikati şubelerinden birinin adı idi. Şeyh Ebi Abdullah Muhammed Bin Abdurrahman-ül-Züvavî-ül-Ezheri tarafından kurulmuştu.

EZKÂR (اذكار) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının esmâ'i ilâhiyeyi muhtelif şekil ve surette anmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Ezkâr, zikrin cem'idir. Zikir; anmak, anılmak, Allahı anmak mânalarına gelir. Zikrin lüzumuna dair âyetler olduğu gibi hadisler de vardır: «يا ايها الذين آمنوا اذكروا الله ذكراً كثيراً» âyete, «ان القلوب تصدأ يصدا الحديد و جلاءها ذكر الله» hadise örnek teşkil eder. Âyetin mânası «iman sahipleri beni çok zikrediniz», hadisin mânası da «Kalbler demir paslanır gibi paslanır. Onun cilâsı zikrullahdır» demektir.

Zikir; hafi, cehrî, kalbî, lisanî olmak üzere dört türlü yapılır.

EZİNE-İ AYASLOĞ (ازينه ايا سلوغ) [*Coğ.*] Kuşadası'na bağlı nahiyenin adıdır. Biga'daki Ezine'den ayırdedilmek için Ayasloğ ilâve edilmiştir.

EZİNE-İ LADİKİYYE (أزينه لاذقيه) [*Coğ.*] Denizli'de Sarayköyü denilen cuma yerinin adıdır. Germiyan beylerinin sayfiye yeri idi.

EZMAYİŞ (ازمايش) [*Ok.*] Ok çeşitlerinden birinin adıdır. İki nev'i vardı. Biri iki buçukdan üç buçuk dirheme kadar bakkam (kırmızı boya ağacı) kez demir temren ile sala koşusuna, ikincisi, dirhemli, karabatak kanadı veya koğu kuyruğu vesaireden yapılıp meşke mahsusdu.

EZME YALDIZ (ازمه يالديز) [*San.*] Tezhip ve cilt işlerinde kullanılan bir nevi sulu yaldızın adıdır. Bir miktar zamk-ı arabî su içinde eritilmek ve bu su ile icabı kadar altın varak ezildikten sonra elde edilen macun bir kaç defa yıkanılarak jelâtinli su ile karıştırılmak suretiyle yapılır, fırça ile alınıp sürülür.

F

FABRİKA KALIBI (فابريقه قالبي) [*Kıy.*] Kalıba çekilmemiş fesler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Faprikadan geldiği şekli muhafaza ettiği için bu tâbir kullanılırdı. Rahmetli Ahmet Rasim Bey fes hakkındaki yazısında bunu şöyle anlatıyor: «Arkasını kıranlar, kalıba uydurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muka'ar ve bir tarafı müsennem duran fes giyenler vardı ki bu son feslerin vaz' ve şekline (fabrika kalıbı) denir.»

FAĞFUR (فغفور) [*San.*] Çin'de yapılan her türlü porselen evani hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Fağfuri» suretinde de kullanılır. Çini ile fağfur arasındaki fark, çini'nin gayr-i şeffaf, fağfur'un ise yarı şeffaf olmasından ibarettir. Beyaz çiçeklisine «hataî», âdisine «kâşi» denir.

Kâse-i lebriz fağfur olsa da vermez sada
Servet efzayiş bulunca ağniya hissetlenir.
Koca Ragıp Paşa

Neş'e ümmid ettiğin sagar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfurdan.
Âli

Fağfur; Çin İmparatoru mânasına da gelir. Fergana'dan İrana girmiş bir tâbirdir. Araplar, kelimenin Garbî İran'da kullanılan bağbur şeklini muhafaza etmişlerdir.

FAHAMETLÛ (فخامتلو) [*İda.*] Sadrazamlarla Mısır Hidivleri ve ecnebi prensler hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamlarla Mısır Hidivlerine devletlû tâbiri de ilâve edilir, fahametlû devletlû denilirdi. Fahamet; ululuk, kadr u şanı yüksek olmak mânalarına gelir Arapça bir kelimedir.

FAHAMETLÛ DEVLETLÛ (فخامتلو دولتلو) [*İda.*] Sadrazamlarla Mısır Hidivleri hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir.

FAHİMANE (فخيمانه) [*İda.*] Sadrazam, Mısır hidivi ve ecnebi prensler hakkında tâzim yerinde kullanılır tâbirlerdendir. Fahim olana yakışacak şerefte demektir. Fahim; fahametli, kadri yüksek mânasına gelir. Cem'i fiham'dır.

FAHİŞE (فاحشه) [*Hal.*] Namuslarını satan kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça fuhş; ârı mucip olan rezaletler, iffete ve namusa muhalif işler demektir. (Kamus-ı Osmani) de şöyle izah olunmuştur: «Istılah-ı şeri'de gayetle kabih ve münker olan günah demektir. Meselâ günahların en kabihi olan zina gibi. Haktaalânın nehyettiği o kabih fiili işleyene denir.»

Tanzimat'tan evvel fahişelerin ramazanlarda haps olundukları sekban başı tarafından sadrazama yazılıp (Başbakanlık Arşivi) nde mevcut bir vesikadan (Maliye, No 17, sene 1228) den anlaşılmaktadır. Vesika aynen şöyledir:

«Takrir-i kullarıdır ki

İşbu eyyam-ı mübarekede esvak ve bazar ve cevami-i şerife avlularında keşt ü güzar etmemeleri içün cem' ve vaz-ı zindan olan fahişelerin iktiza eden mekûlâtları sabıkları veçh üzere ita buyrulması hususuna irade-i aliyyeleri erzan buyrulur ise olbapta emr ü ferman devletlû inayetlû sultanım hazretlerinindir»

Defterdar tarafından yazılan derkenar sureti.

«İzzetlû sekbanbaşı ağa bendelerinin bab-ı âlilerine takdim ettiği bir kıt'a takriri mefhumunda işbu eyyam-ı mübarekede esvak ve bazar ve cevami-i şerife avlularında keşt ü güzar etmemeleri içün vaz-ı zindan olunan fahişelerin iktiza eden mekûlâtları behaları sabıkları mucibince buyrulmasını tahrir ve inhalıdır olbapta sâdır olan ferman-ı âlileri mucebince kuyuda ledelmüracaa mukaddema 227 senesinde ağakapısı tarafından Baba Cafer zindanına vaz' ve haps olunan 36 nefer nisvanın mekûlatları içün bir aylık iktiza eden nan-ı aziz ve tâyinat-ı sairenin itası hususu memuru tarafından baarzıhal ledelistida bu makule vaz'ı zindan olan nisvana sabıkta tâyinat verildiğinin kaydı bu-

lunmayıp ramazan-ı şerif masarifi ocak tarafından verilmek mutad olduğuna binaen şaban-ı şerife mahsusan derkenarde mestur-ül-miktar ve ecnas zehairin 1562,5 kuruş cânib-i mirîden verilmiş olduğu baş muhasebeden derkenar olunmuştur. Ramazan-ı şerif içün tâyinat beha verildiğine dair kayıt bulunmayıp mahpuslar dahi geçen sene misillû şabanda haps olunmamış oldukları malûm-ı âli buyruldukta olbapta ne veçhile irade-i seniyyeleri mütaallik olur ise emr ü ferman devletlû saadetlû sultanım hazzetlerinindir.»

Ekli baş muhasebe derkenarındaki izahata nazaran mahpuslara ekmekten başka et, pirinç, yağ, tuz, sabun, kömür ve aydınlık için şem-i rogan verilirdi.

Nereye gitse rezil u rusva
Her gören fahişe der bi perva
Abdülhak Hâmid

FAHR (فخر) [*Sof.*] Mütaaddit terekli Bektaşi tacının adıdır. Dört terekli taca Fahr-ı Edhemî, oniki terekli taca da Fahr-ı Hüseynî denilir.

Külâhım âsmandır tac ü fahre rağbetim yoktur
Nemetpûş ehl-i tecridim cihane minnetim yoktur
Zarifî Ahmet Bey

FAHR-I EDHEMÎ (فخر ادهمی) [*Sof.*] Dört terekli tacın adıdır. Yalnız Fahr, mütaaddit terekli Bektaşi tacı demek olduğu gibi on iki terekli taca da Fahr-ı Hüseyni denilir. Fahr-ı Edhemî tarikati müessisi İbrahim Edhem'in giydiği taç olduğu için bu ad verilmiştir.

FAHR-I HÜSEYNÎ (فخر حسینی) [*Sof.*] On iki terekli tacın adıdır. Yalnız fahr, mütaaddit terekli Bektaşi tacı demek olduğu gibi dört terekli taca da Tac-ı Edhemî denilir. Hüseyin on iki imamın başında gelenlerden olduğu için bu ad verilmiştir.

FAHRÎ OYMASI (فخری اویماسی) [*San.*] Fahri adlı bir sanatkârın el işlemeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fahri, Bursa lıdır. Fildişi, bağa, ödağacı, pelesenk gibi şeyleri kâğıttan daha kolay işliyen bu sanatkâr oymacılıkta ölmez bir şöhret temin etmiştir.

FAHRİYE (فخریه) [*Ede.*] Bir şairin kendini övmek için yazdığı manzume hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nef'înin :

Benim ol Nef'î-i ruşendil ü safi gevher
Feyz alur cam-ı safa meşreb-i bîbakimden
Âsüman himmet umar mevkebe-i tab'ımdan
Akl-ı kül ders alur endişe-i derrakimden
Himmetim hiçe sayar genc-i temennayı veli
Gamı dünyaya değişmem yine imsakimden
Feyz-i Hak berk urur ayine-i endişemden
Çeşm-i can ruşen olur maşrık-ı idrakimden
Devreder şeş ciheti hem yine merkezde mukim
Çok değildir bu tecessüs dil-i çalâkimden
Kâbe-i ma'niye bir yoldan iletti beni kim
Kudsiyan sürme çeker gird-i reh-i pâkimden
Âlem-i ma'niyim âzade kaza hükmünden
Kimse rencide değil gerdiş-i eflâkimden
Kulzum-ı marifetim ceyb ü kenarım pürdür
Sahilim pâktir âlâyiş-i haşâkimden
Ben bu haletle tenezzül mü ederdim şiire
Neyleyim kurtulamam tab-ı hevesnâkimden
Bu heves böyle kalırsa dil-i tab'ımda eğer
İşidilmezse sözüm sine-i sad câkimden
Ben ölürsem yine âşüfte olur halk-ı cihan
Hüsn-i tâbir-i zeban çemen-i hakimden.

parçası gibi.

Fahriyeler böyle ayrıca yazıldığı gibi kasideler arasında ve başka birinin methi sırasında da tanzim edildiğini söyliyen üstad Tahir Olgun basılmamış olan «Edebiyat Kamusu»nda aşağıdaki kıymetli tafsilâtı veriyor :

«Birkaç parasını koparmak için başka birini överken övünmiye kalkışmanın pek de anlaşılamıyacak mânası kendinin kibar dilenci olduğunu ve verilecek caizenin ona göre tertibi lâzım geldiğini anlatmak olsa gerektir.

«Bizde fahriye denilince methiye ve hicviyede olduğu gibi Nef'î hâtıra gelir. Zaten o ahenk şairi bu üç şeyin mütehassısıdır. Manzum muhtırada dediğim gibi Nef'înin hayatını tetkik edersek üç şey buluruz: Övünmek, övmek ve sövmek.

«Nef'î fahriye söylemek merakını o kadar ilerletmişti ki Hazret-i Peygambere methiye olmak üzere başladığı :

Ukde-i serrişte-i raz-ı nihanidir sözüm
Silk-i tesbih-i dür-i seb-ül-mesanidir sözüm

matla'lı kasidede otuz bir beyit ile kendini methetmiştir. Kasidenin hepsi ise kırk beyit kadardır-

«Aheng-i beyaniyle ihtişam-ı elfazı dolayısiyle olacak ki Muallim Naci merhum, Nef'înin övünmelerini beğeniyor. Sümbülzade Vehbi'nin fahriyeleri ile Nef'îninkileri mukayese ederken diyor ki: Nef'înin fahriyeleri lezzetle okunur. Tab'a heyecan verir. Vehbi'nin fahriyeleri okunacak olsa soğukluğundan başka bir şey hissolunmaz. İnsanın bazan güleceği de gelir. Meselâ:

Nef'î-i tig zebanım ki zamanında benim
Safşikâf-ı şuara-i sühanarây-ı benam

Şimdi seccade-i ma'nide benim mürşid-i kül
Hırkapûşan-ı beyan benden alur feyz-i kelâm
İderim kuvve-i kudsiye-i efkârımla
Habbeza ervah-ı rical-i sühan-ı istihdam

gibi cihangirane sözlere karşı Vehbi'nin:

Sühanvera sala cami-i kemalâtım
O rütbelerde ki tab'ı bülendim oldu menar
Görüp dekayık-ı efkâr-ı zihnimi Saip
Hatasın etti Sıfahan'da mubemu ikrar
Hicap idüp beni Şiraz'da görünce heman
Dezun-i hâke nihan oldu Örfi-i fehhar

beyitleri nasıl isbat-ı vücut edebilsin.

«Kendini cami, tab'ını minare yapmak, Isfahan'da (Saip)e dekayik-i efkâr-ı zihnini gösterip hata ikrar ettirmek, Şiraz'da (Örfi) ye görünüp merhumu hicabından yerin dibine geçirmek gibi şeyler hiçbir vakit efkâr-ı şairaneden mâdut olamaz. Nef'î de meşahir-i eslâfa tefevvuk dâvasında da bulunur ama şöyle bulunur:

Olaydı âb u tab-ı feyz-i tab'ım tab-ı Feyzi'de
İderdi feyze müstegrak sıvad-ı mülk-i Lâhur'i

«Abd-i âciz kendini beğenmeyi, vücut pesentliğini ilân demek olan fahriye yazmayı pek hoş görmem. Öyle olduğum halde:

Kudema zevkine biz nâil-i istihlâfız
Zübde-i feyz-i üvel hatime-i eslâfız
Bizde kaldı edebî neşvesi artık şarkın
Vatan âfakına son lem'a-i istitrafız
Nutumuzdan kamaşır didesi ehl-i asrın
Hele mensi şüde-i hâtıra-i ahlâfız
Çekilüp sahne-i pür arbedesinden edebin
Şimdi âsûde ser-i harhara-i eclâfız
Günc-i uzlette mukim olduğumuzdan beridir
Sanki simurg-i safa perver-i gûh-i kafız
Çıkamaz havlumuza na're-i bedmestane.
Öyle âvarelere nâzır-ı istihfafız
Hale baktıkça büküp boynumuzu ağlıyoruz
Cûy-i eşk üstüne baş eymiş olan safsafız
Etti Tahir bizi ilham-ı ilâhi genç ver
Biz onun gevher-i mânası içün sarrafız

gazellerini nazmetmekten kendimi alamamıştım. Bunun tanzimini sû-i edep telâkki edecek olanlara hak vermekle beraber derim ki bu sözler nazım-ı hakirin değil muasırı bulunan erbab-ı irfanın lisanındandır. Binaenaleyh kalem-i âcizi fahriye yazmamış, zamanının tercümanı olarak acıklı bir hakikati ortaya koymuştur.»

Eş'ar ile fahreyelemeyi istemem amma;
Fahriyece söz âdet-i erbab-ı beyandır.
Vâsıf

FAHRİ YENİÇERİ (فخری یکیچری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının bozgunluk devirlerinde ve hassaten on sekizinci asırdaki muharebelerde taşralardaki delikanlılardan ocağa alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tashih bedergâh namiyle ocağa alınan bu gençler hangi ortaya mensup iseler o ortanın nişanını kol ve bacaklarına dövme suretiyle resmettirirlerdi.

FAKİ (فق) [*Hal.*] Okur yazar mânasına gelir bir tâbirdir. Köy imamları hakkında kullanılırdı. Fakih'in kısaltılmışıdır.

FAİL (فاعل) [*Huk.*] Bir şey yapan, bir işi işliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir zaman nahve de oldu meşgul
Bilecek mertebe fail mef'ul.
Sümbülzâde Vehbi

FAİL-İ MUHTAR (فاعل مختار) [*Huk.*] Kendisinden kasit ve iradetle fiil sudur eden, işlediği işte ihtiyarı elinde olan mânasına gelir bir tâbirdir.

FAİL-İ MUTLAK (فاعل مطلق) [*Sof.*] Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FAİL-İ MÜBAŞİR (فاعل مباشر) [*Huk.*] Bir şeyi telef eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FAİL-İ MUSTAKİL (فاعل مستقل) [*Huk.*] Bir cürmü bizzat yalnız başına yepmış olan mânasına gelir bir tâbirdir.

FAKAHET (فقاهت) [*İlm.*] Fıkıhta rusuh ve meleke sahibi olmak mânasına gelir bir tâbirdir.

Fakahet ile eylemiş imtizaç
Veli suretın lâübali mizaç
İzzet Molla

FAKAHETLÛ (فقاهتلو) [*İlm.*] Fakihlere resmî elkap olarak verilir bir elkaptır. Arapça bir kelime olan fakahat; fıkıhta rusuh sahibi, şeriat ilminin âlimi demektir.

İlhanilerde külliye adı verilen medreselerden başka fakahet denilen yalnız dinî ilimlere mahsus küçük medreseler de vardı.

FAKİH (فقیه) [*Fık.*] Leh ve aleyhde olan hükümleri bilmek melekesi ve istidadını haiz olan kimse, müctehid mânalarına gelir bir tâbirdir. Bir şey bilen, yahut anlayan kimse demek olan bu kelime sonradan fıkıh ile müradif olmaya başlayarak yalnız din ilmi, daha sonra şeriat ve nihayet bunun bir şubesi olarak kurulan furug'a delâlet etmeğe başladığı vakit âlim ve zeki adam mânasından çıkıp akaid âlimi, sonra şeriat âlimi ve nihayet furug mü-

tehassısı mânasını almıştır. Bu itibarla istinbat melekesini haiz olmayana, bir çok mesail-i fıkhiyeyi ezberine almış olsa dahi, fakih denemez. «Kamus-u Osmani» de «Fekahetle muttasif, fıkıh ilminde âlim ve müteşerri' olan» suretinde izah olunmuştur. Cem'i fukahadır. Fekahet; şeriat ilminin âlimi demektir. Müftülere bu sebeple resmî unvan olarak fekahetlû denilirdl.

Diyânet İşleri Reisi değerli âlim Ahmet Hamdi Akseki'li, Eşref Edib'le yaptığı bir konuşmada (Türk — İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, No. 90) İslâm dininin ilim dini olduğunu, Kur'anda ilim hakkında yedi yüzden fazla âyet ve pek çok hadis bulunduğunu söyledikten ve hadislerin çok kere kur'anın beyan ve tefsiri mahiyetinde olduğunu ilâve ettikten sonra diyorki: «Bunun içindir ki Ümmetin uleması da ikiye ayrılmıştır: Hadisciler, Fakihler. Hadisciler; Ravi ve Huffaz-i hadis, yani Peygamberin hadislerini olduğu gibi zabt ve hıfz edenlerdir. Fakih dediklerimizde bunların mânaları üzerinde duran, bunlardan ahkâm istinbat edenlerdir ki bunlara müctehid denir. İslâm Hukukçuları ve Fakihleri işte bunlardır. Bunlar, ellerine geçen bir hadisi çok ince elekten geçirip pek hassas terazilerle tartmış, ondan sonra ihtiva ettikleri mânaları ortaya koymuşlardır.»

FAKİR (فقير) [*Sof.*] Fena fillâh işareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Istılahat-ı Meşayih» de (Müellifi Halit, Osman Ergin'in hususi kütüphanesi yazmalarından, varak 75) şöyle izah edilmiştir: «Fakir oldur ki nefsinden ve milki görmeden ve kendine mensup olan şeyden beri ola ve cümleyi Gani-i Mutlakın bile. Zatta bilmeyi bile andan bile. Bu mertebeye fena fillah denilir. Bunda sâlik bihut olur. Ondan tasarrufu Hak icra eder. (الفقر سوادالوجه فىالدارين) dedikleri bu mertebeden ibarettir. Zira sivad-ül-vech bilkülliyye fenadan kinayettir, Fekat dünyevî uhrevî kendinde bir vucut görmez.» Arapça bir kelime olan fakir; muhtaç, âciz, yoksul demektir. Cem'i fukaradır.

[*Fık.*] Nisaba yani kendisine zekât vacib olacak mikdar mala malik olmayan kimsedir.

Bu fakirin bazı asârı dil-i razım gibi
Bulmamıştı came-i yekrenk ile hüsn-i nizam
Ziya Paşa

FAKR (فقر) [*Sof.*] Mevhum olan varlıktan kurtulmak, fenafillâha mazhar olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Abdülbaki Cölpınarlı (Kaygusuz, Lûgatçe, sahife 132) fakr için şöyle diyor: «Tasavvufta (fakr), bildiğimiz yoksulluk değildir, mânevî yokluktur. Mevhum ve nazarî olan varlığı terkeden (Ef'al, Sifat ve Zat) ını Hak'ta fâni kılan kimse kakikî fakre erişmiş ve (Fakr, tamamlanınca Allah kalır) maalindeki «فاذا تم الفقر فهو الله» hadîsi mucibince fahredilecek (fakr) e ermiş olur. Böyle olan adamın isterse sayısız malı, mülkü olsun, hiçbirine gönül bağlıyamıyacağı ve tasavvufî tâbiriyle (malına kul olmayıp, malı kendine kul edeceği) için hiç zararı yoktur» Arapça bir kelime olan fakr; yoksulluk, muhtaçlık, züğürtlük demektir.

Hayali fakr şalına çekmek cism-i üryanı
Anınla fahrederler atlas-u dibâyı bilmezler.
Hayali

Eyleme fakra hakaretle nazar ey Nâbi
Fakr âyinesidir suret-i istiğnanın
Nâbi

FAL (فال) [*Mit.*] İstikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Osmanî» de «Kısa fikirlilerin ümit ettikleri bir maddeyi istihraç ve istıtlâ' maksadiyle kitap açmak ve kitaba, baklaya bakmak gibi muhtelif suretlerde vuku bulan teşebbüsü ve bu teşebbüsün gösterdiği netice» suretinde izah olunan fal için D. B. Macdonald (İslâm Ansiklopedisi, Fal maddesi) şu tafsilâtı vermiştir: «Bu kelime, gerçi Kur'an'da mevcut değilse de, onun yerine Tyr kökü vardır. Kelimenin menşe'i ve bidâyetteki mânası müphem olduğu gibi, fyl kökü ile, meselâ Tarafa'nın Muallaka'sındaki mufayıl ile, münasebeti dahi karanlıktır. Bununla beraber, mevsukiyeti âşikâr bazı hadiselerde, fal ve tiyâra kelimelerinin her ikisi de, «zuhur edecek hâdiselere işaret» mânasında ve bazan da bunun aksi mânada kullanılmıştır. Peygamber'in bu işaretlere inandığı ve dikkat ettiği muhakkaktır. Misâl bir gazve esnasında, kınından çekilen kılıçtan tefe'ül, etmiş ve başka bir defa uğursuz isimler ile alâkası olan bir yoldan geçmekten çekinmiştir. Bilhassa hayra delâlet eden alâmetlere itibar eder ve yalnız bunlara dikkat edilmesini etrafındakilere tavsiye ederdi. Bu kabilden hayra delâlet eden alâmetler için fal tabirini kullanır ve bu kelimeyi, tesadüfen işitilen her iyi söze şâmil olarak, izah ve bu alâmetlerin kabulünü tavsiye ederdi. Bunun aksine olarak, kuşlardan çıkarılan fallar mânasına gelen tiyara onun nazarında, ihtimâl ki, put perestlik fikirleri ile alâkadar olduğu için, merdut idi. Bununla beraber, diğer hâdiselerden anlaşıldığına göre fal kelimesini umumî bir tâbir olan tiyara'nın şümulü içinde anlamış-

tır. Daha sonraları, fal kelimesi Allah'a daima ümit ve itimat bağlanmasını tavsiye eden bir iyi öğüt mânasına tefsir edilmiştir ve bunun da bir doğru tefsir olması pek muhtemeldir. Netice şudur ki, Müslümanlar için kuşlardan fal çıkarmak sarahaten merdut ve memnu olduğu halde, başka her hangi vasıta ile fal araştırmıya mesağ vardır. Binaenaleyh fal kelimesi fena işaretler hakkında dahi tatbik edilmekle beraber, iyi işaretler için kabul edilmiş bir tâbirdir. Tiyara ise, daima gayr-i müsait vaziyet mânasına gelmiştir. Fakat yeniler kelimeyi karışık bir tarzda kullanmışlardır. Meselâ Marçais (Nöldeke - Festschrift, I, 432) fal kelimesine Magrip memleketleri için ve keza Redhause (Türkish Lexicon) Türk dili için bir hayırlı alâmet mânası vermişlerdir. Bunun aksine olarak Watystine (DDMG, XXII, 154) bu kelimeye Suriye çölü için ve Spiro (Arabic-English Lexicon) Mısır için, bunun tamamen zıddi bir mâna vermişlerdir. Daha sonra kelimenin mânası genişlemiş, ileride zuhûr edecek hâdiselere işaret mânasından uzaklaşılarak, bu işaretleri bazı sun'i usuller ile araştırmak mânasına kullanılmıya başlanmıştır. En dindar Müslümanlar bile Kur'anı kapalı gözlerle açıp çıkacak sahifeden 7 sahife gerisini saymak ve burada ilk göze görünecek ayeti okuma âdetini tavsiye ederler. İranlılar'da, bu iş için, Hafız Divanı'nı kullanmak caizdir. (Türkiye'de Ahmediyye, Muhammediyye, Envar-ül-âşıkıyn ve bazı divanlara bakılır.) Fal tâbiri, bundan başka birtakım cetveller yardımı ile, itinalı tertip edilmiş daha bazı usuller mânasına da gelir. Buna benzer cetveller hemen her takvimde, zeyl olarak bulunur. Nihayet Gazali fal kelimesini, teberrük kelimesinin müradifi olarak kullanır. Müellif İhya'nın mağfiret bahsi ile sona ermesini, hayatın saadetle neticeleneceğine hayırlı bir fal olduğunu beyan eder.»

Cenab-ı Peygamber hiçbir zaman fala itikat etmemiş ve cevazına dair bir şey de söylememiştir. Aksine olarak istikbalin keşf olunamıyacağını ve böyle şeylere inanmanın günah olacağını haber vermiştir. İbn-i Hişam'ın yol değiştirme haberini fal ile değil, o yolun ilerisinde bir tehlikenin mevcudiyetini, dünyaca inkâr olunamıyan zekâsiyle, keşf ve tahmin eylemiş olmasiyle tefsir daha doğrudur. Müslümanlardan, Kamus müellifinin de dediği gibi, birtakım zayıf fikirlilerin giriştikleri ve doğrudan doğruya fal değil, tefe'ül dedikleri şeyleri dine mal etmek ise asla caiz değildir.

FALA BAKMAK (فالا باقمق) [*Mit.*] İstikbalde olacak şeyleri anlamak için baş vurulan birtakım hareketler mânasına gelir bir tâbirdir. Fala; bakla atmak, suya, kahve telvesine bakmak, kitap açmak gibi muhtelif vasıtalarla bakılır. Fala bakanlara «falcı» denilir.

FAL AÇMAK (فال آچمق) [*Mit.*] Bakla atmak, suya bakmak, kitap açmak gibi şeylerle istikbaldeki olacakları anlamak maksadiyle girişilen hareket mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine «fala bakmak» da kullanılır. Fal açanlara «falcı» denilir.

FALAKA (فلقه = فلكه) [*Hal.*] Eskiden mekteplerde talebenin, halktan da yolsuz ve kanunsuz harekette bulunanların cezalandırılması için kullanılan işkence aletlerinden birinin adıdır. Falaka, bir buçuk metre kadar uzunluk ve bileğe yakın kalınlıkta bir sırığın bir ucundan öbür ucuna yaylarda olduğu gibi çift ip bağlanmak suretiyle meydana getirilirdi. Bu aletin bir deste, muhtelif kalınlıklarda veyahut fındık çubuklarından teferrüatı da vardı.

Falakaya çekilecek kabahatli yere yatırılır, ayak bilekleri sırıkla ip arasına geçirildikten sonra iki ucundan ayrı ayrı tutan iki kişi tarafından burulmak suretiyle hareketsiz bir hale getirilmek için sımsıkı bağlanır. Mekteplerde falakanın bir ucunu sınıf çavuşu, öbür ucunu da başka bir talebe tutar, kalfa tâbir olunan yardımcı muallim değnek destesini eline alır, hocanın münasip gördüğü değnekle sırtı yerde ayakları havada olan çocuğun ayaklarının altına vururdu. Vurulacak sopanın sayısının tâyini hocaya ve dayak atmak salâhiyetini haiz olan memura aitti. Bu sayı çocuğun ve kabahatlinin kabahatine ve tahammül kudretine göre değişirdi.

Eserlerinde eski hayatı bir fotoğraf adesesi sadakatiyle tesbit etmiş olan Ahmet Rasim Bey okuduğu ilk mektepte hoca Hafız İsmail merhum'un te'dip şöhreti bütün İstanbul'a şâyi olduğunu, bunu çocukluk haliyle değil en gabi birinin de anlıyacak kadar bâriz bir hakikat bulunduğunu yazdıktan sonra (Falaka, İstanbul, Hamit Matbaası, 1927) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Nazar-ı methuşumu, her falaka vak'asında dört açar, safahatını seyrederdim. Anladım ki her falakaya yatış, bir değil imiş. Kabahatin nev'ine, cesametine, hocanın o günkü asabiyetine göre imiş. Başlıcaları: Mest, potin üstüne (hafif), mest, potin çıkarılarak çorap üstüne (az ağır), yalınayak (ağır), ıslak ayak (daha ağır), kuvvetli bükmelerle zincirli falaka (pek ağır), bu halde, bu vaziyette vurulan sopa birdenbire kaldırımayıp temas sıkı sıkıya muhafaza edilmekle beraber usulü veçhile sopa

yalatılarak yavaş yavaş bütün taban üzerinden çekilip deri parçalama (en ağır). Bu altı nev'in bir de muhteliti var idi ki o da ayaktan maada vücudun neresi gelirse oraya vurmak suretinde tecelli ediyor, ondan sonra da tard muamelesi yapılıyor. Hattâ bir nev'i daha var idi ki küçüklerden darbe müstahak olanlar birikir, bir tarafa ayrılır, bâdehu birer ayak yıkılıp bir vuruşta her tabanın kısmetini alacağı veçhile falakaya bir vaziyet verilirdi. (El birliği) gibi buna da (ayak birliği) denirdi.

«Ağır nevi'den dayak yiyenlerin ekserisi ayakları falakadan kurtulur kurtulmaz yürüyemiyerek kıçın kıçın, sürüne sürüne bahçeye kadar gider, oradaki musluk altında ağrılarını teskin ederlerdi.»

Eski âdetleri iyi bildiği kadar tatlı bir kalemle de anlatan Ercümend Ekrem Talu (Dünden Hâtıralar, Yedigün Neşriyatı) mekteplerdeki dayak faslını şöyle naklediyor: «Kalfa değnekleri indirdikçe, biçare mazlum çocuğun feryadı ayyuka çıkar, gözlerinden ip gibi yaşlar dökülür, köpüren dudakları yalvarır dururdu:

— Aman hocafendi!... bir daha yapmam hocafendi!... ayaklarının altını öpeyim hocafendi!...

« Kim dinler?

« Bu yürekler parçalayıcı manzaradan, bu çocuk ıstırabından âdeta marazî bir haz duyuyormuş gibi, gittikçe celâllanan, kuduran hoca, içeride yapılan işkencenin dışarıya aksetmesinden çekinerek, feryatları bastırmak gayretiyle, dehşetten gözleri büyümüş, elleri, ayakları titriyerek, öbür çocuklara yüksek sesle ilâhiler okuturdu.

«Aldıkları emri ister istemez ifa mecburiyetinde kalan zavallılar, yerde, izzet-i nefsi ile beraber tabanlarının derileri de parçalanan bedbaht arkadaşlarına baka baka:

Şol Cennetin ırmakları
Akar Allah deyu deyu

diye terennüm ederek, onun göz yaşlarını sanki telmih eder ufacık gönlünün o andaki duygusuna bilmiyerek tercüman olurlardı

«Derken hocafendi insafa gelir, vurulan değneklerin sayısını kâfi görür, falakaya nihayet verilirdi.

«Çocuğu, biraz evvel ayaklarını tutan arkadaşları, koluna girip yerden kaldırırlar, basamadığı için âdeta sürükliye sürükliye avluya indirirler, çeşmenin altına sokarlardı.

«O, hâlâ, hıçkıra hıçkıra, titriye titriye, acıdan kıvranarak hayata, kâinata, Allahına bile küskün, akan soğuk suyun, çıplak ve bereli ayaklarına değmesiyle, ıstırabını hafifletmiye çalışırdı.»

Kola çıkan sadrazamlarla yeniçeri ağaları da kabahatlileri böyle yatırıp yanındaki falakacılara döğdürürlerdi.

Falaka cezasına çarpılanlar hakkında «falakaya vurmak», «falakaya yatırmak» denilirdi.

Celâl Esat Arseven «Sanat Ansiklopedisi» ndeki falanga maddesinde bunun için «eskiden dayak atmak için insanın ayaklarını bağlayıp iki kişi tarafından kaldırmıya yarıyan sırıklara bizde falaka denilmesi bundan olsa gerektir» diyor.

§ [*Bah.*] Dikine tutulması veya icabeden vaziyette sabit kalması istenen halat veya serenlerin üzerlerine kasa ile bağlanan halat ayaklarına falaka denir. Borinalarda ve babafingo gargafundalarında görüldüğü gibi gizleri ortalarından kolombire bağlamak ve tentelerin omurga halatlarını dikine askıya almak ve filika mataforlarının reslerini topuklar arasındaki mesafe kadar açık bulundurmak için bu tertibat yapılır.

FALAKACI (فلاقجی) [*İda.*] Sadrazamların kola çıktıkları zaman rastladıkları kabahatlileri dövdürme hizmetinde kullandıkları adamlara verilen addır. Falakaciyan suretinde cemilendirilir, başlarına «falakacı başı» denilirdi. Bunlar kabahatlileri falaka ile dövdükleri için bu adı almışlardı.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ağasının teftiş sırasında kabahatlileri tedip için yanında bulnndurduğu falakayı taşıyan acemi oğlanlarına da folakacı denilirdi.

FALAKACI BAŞI (فلاقجی باشی) [*İda.*] Sadrazamların kola çıktıkları zaman rasladıkları kabahatlileri dövdürme hizmetinde kullandıkları adamların başına verilen addır. Aynı hizmeti görmek üzere maiyetinde bulunanlarla yine o maksatla dolaşan yeniçeri ağasının beraber bulundurduğu falakayı taşıyan acemi oğlanlarına falakacı denilirdi.

Falakacı başılar, başlarına üstüne beyaz destar sarılmış kalafat takar, arkalarına entari ve bunun üstüne yeşil çuhadan kolları hortumlu dolama, bacaklarına al çakşır, ayaklarına da mest pabuç, yahut sarı çizme giyerlerdi.

FALAKALI KASA (فلاقلی قاصه) [*Bah.*] Dublin bir halatın iki taraf bedeni üzerine kısa bir halat dikilerek vücuda getirilen kasaya verilen addır. Buna (nal veya parçalı kasa) da denir.

FALAKAYA VURMAK (فلقه‌یه وورمق) [*Hal.*] Falaka denilen tedip aleti ile dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayaklar falakaya sıkı sıkıya bağlandığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Ceza, yatırılmak suretiyle tatbik edildiği için bunun yerine «falakaya yatırmak», «falakaya yıkmak» da denilirdi.

FALAKAYA YATIRMAK (فلقه‌یه یاتیرمق) [*Hal.*] Falaka denilen tedip aleti ile dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ceza, yatırılmak suretiyle tatbik edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

FALAKAYA YIKMAK (فلقه‌یه ییقمق) [*Hal.*] Falaka denilen işkence aletiyle dövme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine falakaya yatırmak, falakaya vurmak, falakaya çekmek te denilirdi.

FALANGA (فالانغه) [*San.*] Ağır bir şeyi kolaylıkla kaldırmak ve taşımak için kullanılan sırığın adıdır. Vaktiyle sırık hammalları omuzlarına koyup ona bağlı iplerle ağır yükleri taşıdıkları bu sırığa Romalılar phalanga ismini verirlerdi. Elde sopa gibi kullanılan ucu halkalı bir nevi sopaya da bu ad verilirdi.

FALCI (فالجی) [*Mit.*] Fala bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fal; istikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeylere denir. Bakla atmak, suya bakmak, kitap açmak gibi muhtelif suretlerle bakılırdı. Fal; zayıf fikirli insanların inandıkları uydurma bir şey olduğu için falcı halk dilinde yalancı yerinde kullanılır.

FALNAME (فال نامه) [*Mit.*] Fal kitabı mânasına gelen bir tâbirdir. Bu adla kitaplar yazılmış olduğu gibi İran'da bastırılan Kur'anların bazılarının sonunda beş on sayfalık falnameler konulmuştur. Hâfız-ı Şirazi'nin Divanına bu maksatla baş vuranlar da vardır.

FALTAŞI (فال طاشی) [*Mil.*] Fala bakılan ufak taşlara verilen addır. İstikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeyler demek olan fala ufak taşlarla bakıldığı gibi bakla atmak, suya, kahve telvesine bakmak, kitap açmak suretiyle de bakılırdı. Gözü faltaşı gibi açılmak, mecaz yoliyle, hayretle bakakalmak demektir.

FALYE (فالیه) [*Top.*] Ağızdan dolma toplarda hartucu ateşlemek üzere topların kuyruk kısımlarında hazne üstüne ağızlık ve yemleme otu konulmak için açılmış olan deliklerin adıdır. İtalyanca'dan alınmadır.

Falye verdi top yırtıldı tüfenk kinecû
Gülleden çıktı adû galtan olan miğfer gibi
Sâbit

FALYE BARUTU (فالیه باروتی) [*Top.*] Eskiden toplara ateş vermek için falye deliğine konan barut hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FALYE BASMAK (فالیه باصمق) [*Top.*] Ağızdan dolma toplar uskuncalanmakta ve doldurulmakta iken haznede kalması melhuz bir kıvılcımla hartucun birdenbire ateş almasına meydan vermemek için, haznenin hava ile iştirakini kesmek maksadiyle falyenin başparmakla kapatılmasıdır.

FALYE BORUSU (فالیه بوروسی) [*Top.*] Ağızdan dolma toplardaki hartucu ateşlemek için falye deliğinden hazneye sokulan borulara verilen addır.

FALYE BURGUSU (فالیه بورغوسی) [*Top.*] Ağızdan dolma toplardaki falye deliğini temizlemek için kullanılan burgunun adıdır. Buna «falye iğnesi» de denilirdi.

FALYE ÇANAĞI (فالیه چناغی) [*Top.*] Havan toplarında namlının kuyruk kısmında ve falye üstünde çanağımsı çukurluğa verilen addır. Midye kabuğuna benziyen bu çanak, barutun dökülmemesini temin ederdi.

FALYE ÇİVİLEMEK (فالیه چیویلمك) [*Top.*] Harb bozgunluğu zarureti ile bırakılmak mecburiyetinde kalınan bir topun «ele geçireceklerin işlerine yaramaması ve kullanılmaması için» falyelerini açılmıyacak suertte demir çubuklar sokarak körletmek, battal etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FALYE DELİĞİ (فالیه دلیکی) [*Top.*] Haznedeki barutu ateşlemek üzere ateşli silâhın haznesi üstünden hazneye kadar açılmış olan kanalın adıdır. Bu delik haznenin nihayetinden mihvere amut olmak üzere tulânî açılırdı

FALYE KABARTMASI (فالیه قابارتمه‌سی) [*Top.*] Ağızdan dolma topların kuyruğu üstünde ve top bedeni üzerinde bulunan müstatil şekildeki çıkıntının adıdır. Falye delikleri buradan açılırdı.

FALYE İĞNESİ (فالیه ایگنه‌سی) [*Top.*] Ağızdan dolma toplardaki falye delğini temizlemek için kullanılan burgunun adıdır. Buna «falye burgusu» da denilirdi.

FALYE SİCİMİ (فالیه سیجیمی) [*Top.*] Ağızdan dolma topların falye iğnelerine bağlanan ince tel sicimlere verilen addır.

FALYE YÜKSÜĞÜ (فالیه یوکسوگی) [*Top.*] Ağızdan dolma topun kızdığı ve topun gövdesi üzerinde hararetin arttığı zamanlarda falye basarken parmağın müteessir olmaması için kullanılan meşin yüksüğün adıdır. Bu alet yüksüğe benzediği için bu ad verilmiştir.

FÂNUS (فانوس) [*San.*] Mum, kandil ve petrol lâmbası gibi alevle yanan şeylerin ışığını rüzgârın söndürmesinden muhafaza için etrafını kapatan camdan yapılma mahfazalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde fanos şeklinde kullanılırdı. Bunların karpuz biçiminde yuvarlak olanları olduğu gibi herhangi bir şekilde bulunanları da vardır. Toparlaklarına karpuz denir. Arapça fanus, boru şeklinde dikilmiş muşambaya mâdeni telden halkalar yerleştirerek yapılan körük gibi açılıp kapanan ve üst ve alt tarafları kalaylı bakır levhalar ile kapatılan fener demektir.

§ [*Mim.*] Hamam kubbelerinde aydınlık için bırakılan küçük deliklerden soğuk girmemesi için üzerlerine konulan şişkin camlara da «fanus», «kubbe fanusu» denilir.

Şem'idir kalbimizin can ile mal ü namus
Hıfz için bâd-ı sitemden olur adlin fânus
Şinasi

FÂRİĞ (فارغ) [*Huk.*] Gayr-i menkuldeki hakkını ahara tefviz ve terk eden kimse mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fâriğ; feragat eden, vazgeçen demektir. Uhdesine terk olunana «mefrug-un-leh», ferağ olunan şeye «mefrug-un-bih», fâriğin mefrug-un-lehten aldığı şeye «bedel-i ferağ», yapılan muameleye de «ferağ» denir.

Geçti dil rah-ı talepden kâm-ı dünyadan bile
Fâriğ oldu arzulardan temennadan bile
Cevri

FÂRİSAN (فارسان) [*Ask.*] Osmanlı saltanatının teşekkülü sıralarında eyaletlerle hudutlardaki muhafız askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Süvari oldukları için bunlara «atlı ulûfeli» de denilirdi. Müfredi fâris'tir. Fâris; atlı, ata binici demektir. Tarihlerle edebî eserlerde iyi biniciler mânasına olarak da kullanılmıştır.

FARK (فرق) [*Sof.*] Kesrette vahdeti, vahdette kesreti biribirine hicap olmadan müşahede etmek mânasına kullanılır bir tâbirdir. Buna «fark ı sani» de denilir. Arapça bir kelime olan fark; ayırt, başkalık alâmeti, ayırmak, seçilmek mânalarına gelir.

Vefasız akrabanın âşinadan farkı var yoktur.
Lâ

FARK-I CEM' (فرق جمع) [*Sof.*] Meratipte zuhûr itibariyle vâhidin teksiridir. O meratip ise zât-ı ehadiyyet şüununun zuhûrundan ibarettir. O şüun da hakikatte itibarat-ı mahzadan ibaret olmakla tahakkuku ancak vâhidin o itibarat suretleriyle büruzu zamanında olur.

FARK-I TAM (فرق تام) [*Sof.*] Dünya alâkaların tamamiyle terkederek ehadiyyet dergâhına tam bir teveccühle istiğrak haleti mânasına kullanılır bir tâbirdir. «Fenafillâh» tâbiri de aynı mânaya gelir.

FARK-I VASIF (فرق وصف) [*Sof.*] Hazret-i vâhidiyyedeki evsafiyle zuhûru yerinde kullanılır bir tâbirdır.

FARŞ (فارش) [*Bah.*] Sintine üzerlerindeki döşeme tahtalarına verilen addır. Filikaların sintinelerinde baştan kıça kadar devam eden çıtalara da bu ad verilir.

FARZ (فرض) [*Fık.*] İfası katî olarak mecburi olup, yapılmaması ukubeti, yapılması ise ecri istilzam eden emir demektir. İki türlüdür: Farz-ı ayn, farz-ı kifaye.

Farz-ı ayn; edası her ferde lâzım olup, bazılarının yapması ile diğerlerinden sakıt olmıyan emir demektir: Namaz, oruç gibi.

Farz-ı kifaye; edası Müslümanların hepsine lâzım olmayıp bazılarının yapmasiyle ötekilerden sakıt olan emir demektir: Cenaze namazı gibi.

Etmek ve eylemek maddeleriyle kullanıldığı takdirde takdir, tahmin mânasına gelir.

Nevres'in cürmüne payan yok imiş farz edelim
Ya senin merhametin çok mu değil Padişehim
Nevres-i kadim

Meselâ mânasına olarak bilfarz şeklinde de kullanılır:

Etse bilfarz kâinat inkâr
Seni tasdik eder bu kalb-i selîm
Lâ

FARZ SAHİPLERİ (فرض صاحبلری) [*Fer.*] Terekeden birinci derecede istihkak sahibi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Onlardan sonra asabe, zevilerham, vasiyet edilenler gelir. Farz sahipleri şunlardır: Zevç (koca), zevce (karı), eb (baba), sahih ced (babanın babası, babanın babasının babası), evlâd-ı üm (ana bir oğlan ve kız kardeşler), sulbe, bint (kız), ibniye (ölünün oğlunun ve oğlunun oğlunun

kızı), uht lehüma (ana baba bir kız kardeş), uht lieb (baba bir kardeş, üm (ana), sahîh cedde (babanın anası, babanın babasının anası, ananın anasının anası).

FASIK (فاسق) [*Fık.*] Günah işlemekle kalmıyarak şeriat hükümlerine az çok riayetsizliği itiyat edinmiş olanlar mânasına gelir bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» de «ıstılah-ı şer'îde taat-ı ilâhiden huruc-i fâhiş ile çıkan, tarik-ı Haktan çıkıp zina ve günah irtikâp eden âdeme ıtlak olunur» suretinde izah olunmuştur. Fasıkın şahadeti muteber değildir. Cem'i füseka'dır.

FASILA (فاصله) [*Ede.*] Nesirde fıkraların, nazımda mısrâların son kelimeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kelimelerin sonlarındaki harflere de reviy denilir. Arapça fâsıla; iki şeyin arasını ayıran nesne, ara, aralık demektir.

FASILA-İ KÜBRA (فاصلهٔ کبری) [*Ede.*] Aruzda dördü harekeli, biri sakin olmak üzere beş harfli olan kelimeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FASILA-İ SUĞRA (فاصلهٔ صغری) [*Ede.*] Aruzda üçü harekeli, biri sakin olmak üzere dört harfli olan kelimeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FASL-I BAHAR (فصل بهار) [*Tak.*] İlkbahar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen rebi' de kullanılır.

Efendim seyre çık âlem serapa sebzezâr oldu
Açıldı lâleler güller yine fasl-ı bahar oldu
Fitnat

FASL-I HARİF (فصل حریف) [*Tak.*] Sonbahar, güz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine fasl-ı hazan da kullanılırdı.

FASL-I HAZAN (فصل خزان) [*Tak.*] Sonbahar ve güz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine fasl-ı harif de kullanılır.

Sâkıya mey sun ki bir gün lâlezar elden gider
İrişür fasl-ı hazan bağ u bahar elden gider
Fâtih Sultan Mehmet

FASL-İ ŞİTA (فصل شتا) [*Tak.*] Kış yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FASSALLIK ETMEK (فصالق ایتمك) [*Hal.*] Rasgeleni fasl ve zem etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça fassal, önüne geleni zem etmek demektir.

FÂTİH TETİMMELERİ (فاتح تتمه‌لری) [*İlm.*] Yüksek tahsile mahsus «Sahn-i seman»ın tâlisi (orta) makamında olan medreselerin adı idi. Arapça bir kelime olan tetimme bir şeyin noksanı kendisiyle tamam olan şey, bir noksanı tamamlıyacak ilâve demektir.

Bunlar aynı zamanda temin ettikleri tahsile göre (iptida-i hariç) ve (iptida-i dâhil) unvanını alırlardı. (İptida-i hariç) yahut sadece (hariç) medreseleri iptidaî (ilk), (iptida-i dâhil) yahut (dâhil) medreselerî idadî (orta) mertebesinde idiler. (İptida-i hariç) ile medrese tahsiline başlanılır, (iptida-i dâhil)in ikmalinden sonra (Sahn)a geçilirdi. Sahnı bitiren medrese tahsilini ikmal eylemiş olurdu.

Fâtih tetimmeleri sekiz medreseden terekküp ediyordu. Her tetimmede sekiz höcre ve her höcrede de üç talebe bulunurdu. Şu halde sekiz tetimmede iki yüz doksan iki talebe barınıyor demekti.

Talebeye cep harçlığı olarak ayda on iki akça verilir, her gün pirinç çorbası, et haşlaması tevzi olunduğu gibi haftada iki defa da tatlı yedirilirdi.

FATİH-ÜL-EBVAP (فاتح الابواب) [*Hal.*] Rızk kapılarını açan Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir kapıyı bendederse bin kapı eyler küşat
Hazret-i Allah, Efendi / fâtih-ül-ebvaptır.
Lâ

FAYTON (فایطون = پایطون) [*San.*] Körüklü arabalardan birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Fransızca dört adamlık körüklü bir nevi araba» suretinde târif olunan bu arabaya halk payton diyor. Eski zamanlarda arabalara umumiyetle «kupa» denilirdi. Sonra «hinto», «talika», «kâtip odası», «kupa», «lândo» isimlerini alan arabalar meydana gelmiştir. Son zamanlara doğru çıkan ve otomobilin rekabeti karşısında en fazla dayanan fayton da ortadan kalkmak üzeredir. Lândo ile kupaların oturma yerleri tamamen kapalı olduğu halde ekseriya çift ve seyrek olarak tek atla çekilen faytonlar arkadan öne doğru olmak ve yarıdan ziyadesini örtmek üzere körüklüdür. Seyis için ön kısmında yüksekçe yer vardır.

FAZLI PAŞA SARAYI (فضلی پاشا سرای) [*Sar.*] Binbirdirek'teki sarayın adı idi. Saray sahibi vezir Fazlı Paşa'ya nispetle anılırdı. Birinci Mahmut zamanında ve 1162 (1748) senesinde inşasına başlanan Nur-ı Osmaniye camiinin temellerinden çıkan toprak dökülmek suretiyle zaten harab olan sarayın ayakta kalabilen parçaları da böylece toprağın altına gömülmüştür.

FAZL TARİKI (فضل طريق) [*Fer.*] Vereseden bazısının diğerini ikrar ve bazısını inkâr halinde yapılan veraset taksimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu takdirde biri ikrara, diğeri inkâra göre olmak üzere iki mesele yapılırdı. Tertib olunan meselelerde mahreçler arasında mübayenet varsa her biri diğeri ile, muvafakat mevcutsa, yekdiğerinin vefki ile, darbolunur, münkir olan vârisin her iki meseleden aldığı sehim arasındaki fazla ikrar olupana verilirdi.

FAZLİYYE (فضليه) [*Sof.*] Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Seyyit Cemalettin bin Fazl Hindî-i Burhanburi'ye nispetle bu adı almıştır. Şeyh Cemalettin 941 (1534-1535) de Küçerat'da doğmuş, 1029 (1620) de Burhanbur'da ölmüştür.

Halveti tarikatinin Cemaliyye şubesi kollarından da bu namla bir kol vardır,

FAZİLETLÛ (فضيلتلو) [*Ilm.*] İlmiyeden İslanbul ve haremeyn payelerini ihraz etmiş olanlar hakkında elkap yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul payelerine resmî muharrerata faziletlû efendim hazretleri, haremeyn payelerine faziletlû efendim yazılır, isimleri yazılmak icabettikçe birincilere faziletlû efendi hazretleri, ikincilere de faziletlû efendi denilirdi.

FECR-İ ÂTİ (فجر آتی) [*Ede.*] 1908 temmuz inkılâbı üzerine kurulan edebî cemiyetin adıdır. Değerli ebebiyat muallimi Agâh Sırrı Levent (Edebiyat Tarihi Dersleri, İstanbul, 1938, sayfa 282 ve mütaakıp) doğuşuyle kurucuları ve tarihe intikali için şu tafsilâtı veriyor:

«1901 tarihinde Servet-i Fünun Mecmuası edebî faaliyetini tatil ettikten sonra edebiyat âlemini derin bir sessizlik kaplamış, gazete ve mecmualarda artık edebiyata mütaallik yazılar görülmez olmuştu. İzmir ve Selânik gibi mühim vilâyet merkezleri bu kabîl faaliyetler için daha müsait birer muhit halinde bulunuyordu. Bu cümleden olarak İzmir'de çıkan Muktebes gazetesi ile Selânik'te çıkan Çocuk Bahçesi mecmuasında bazı edebî hareketler görülmekte idi. Hususiyle Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği zamanına raslıyan 1904-1905 yıllarında çıkan Çocuk Bahçesi mecmuası, Ömer Naci'nin idare ettiği bir nevi edebî faaliyete sahne olmuştu. Henüz tahsil hayatında bulunan veyahut tahsilden ayrılmış olan bazı gençler de bu faaliyete iştirak etmiş bulunuyorlardı. Bu gençler arasında Enis Avni «Aka Gündüz» Rasim Haşmet, Âkil Koyuncu, Ali Canip ve Mehmet Behçet vardı. Mecmuanın bu faaliyeti bir buçuk yıl kadar sürdü. Nihayet dikkati çeken bir münakaşa yüzünden mecmua kapatıldı. Edebî hareket de bu suretle durmuş oldu.

«1906 dan sonra bunlardan birkaçı yüksek tahsillerine devam etmek üzere İstanbul'a geldiler ve edebiyat meraklısı bazı gençlerle tanıştılar. Bu suretle Hukuk'tan Mehmet Behçet, Tahsin Nahit, Rasim Haşmet, Galatasaray'dan Müfit Ratip, Emin Bülent, Ahmet Haşim, Mülkiye'den Şahabettin Süleyman, Tıbbıye'den Cemil Süleyman ve Ali Süha'dan mürekkep bir grup teşekkül etmiş oldu. Bunlar, o zaman Cağaloğlu'nda şimdiki kız ortamektebinin bulunduğu binada tedrisat yapmakta olan Hukuk mektebinin karşısındaki Tahsin Nahit'in evinde toplanıyorlar, şiirlerini biribirlerine okuyorlar, münakaşalar yapıyorlardı.

«1907 de bir mecmua çıkarmak tasavvurunda bulundular. Fakat o tarihte henüz mecmua çıkarmak kolay değildi. O sırada Tahir isminde biri tarafından çıkarılan «Hanımlara Mahsus Gazete» yi kendilerine neşir vasıtası yapmak istediler. Fakat ancak birkaç nüsha devam etti.

«İşte servet-i Fünun edebî faaliyetinin durduğu tarih olan 1901 den Meşrutiyetin ilânına kadar geçen yıllar içinde Servet-i Fünun edebiyatına mensup olmıyan yeni nesil, bu gibi hareketlerle kendilerini hazırlamıya çalışıyordu.

«1908 de Meşrutiyet ilân edilince herkeste büyük bir ümit uyandı. İstikbali çok karanlık gören Servet-i Fünun şairleri özledikleri yeni devrin serbest havası içinde tekrar matbuat sahasına girdiler. Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım'la birlikte Tanin gazetesini tesis ederek matbuat hayatına atıldı. Halit Ziya, Sabah gazetesinde Nesl-i Ahir adlı romanını tefrika etmiye başladı. Cenap, günlük gazete ve mecmualarda musahabeler, nesirler ve hattâ manzumeler neşretti. Fakat Servet-i Fünun şairleri artık edebî bir zümre halinde değildiler. Çünkü onları Servet-i Fünun mecmuası etrafına toplıyan sebeplerden biri olan istibdat idaresi ortadan kalktığı gibi, karşı koymak istedikleri eski edebiyat da çoktan tarihe karışmıştı. Binaenaleyh bunlar, kendi vâdilerinde tamamiyle münferit olarak çalışıyorlardı. Netekim Hüseyin Cahit, siyasi hayatı tercih ederek Tanin'i yalnız başına devam ettirdi. Tevfik Fikret, titiz olan tabiati yüzünden Tanin'den ayrıldı; bir ümit inkisarı içinde, İttihat ve Terakki Cemiyetine tarizleri taşıyan Rübabın Cevabı, Doksan Beşe Doğru, Han-ı Yağma gibi manzumeler yazdı. Cenap, nesirleriyle şiirlerinden başka Türkçülük cereyanı etrafında toplanan yeni nesille münakaşaya

girişerek sade lisana karşı terkipli lisanı, heceye karşı aruzu müdafaaya koyuldu. Süleyman Nazif de faaliyetini daha fazla bu sahada topladı. Mehmet Rauf, Servet-i Fünun devrinde kazandığı şöhrete fazla bir şey ilâve etmiyecek olan hikâye, roman, hattâ piyes yazmakta devam etti. Halit Ziya ise eski vekar ve sükûneti içinde yazmakta devam etti.

«Artık Servet-i Fünun edebiyatı devrini tamamlamıştı.

«Şimdi sıra Meşrutiyetten evvelki edebî faaliyet tecrübelerini yukarıda hulâsa ettiğimiz gençlere gelmiş oluyordu. Bunlar—1908 inkılâbı üzerine tekrar toplanarak harekete geçmek istediler. Fakat asıl birleşmek ihtiyacını meşrutiyet tarihinin 31 mart vak'ası diye kaydettiği siyasî irtica hareketinden sonra duydular ve evvelce Servet-i Fünun edebiyatının organı olan Servet-i Fünun mecmuası etrafında toplandılar. Bunlar kendilerine «Fecr-i Âti» adını vermişlerdi. Kendilerinin en yaşlısı ve Servet-i Fünun şairlerinin en genci olan Faik Âli ile Celâl Sahir de aralarına katılmıştı Evvelâ Faik Âli'yi biraz zaman sonra Celâl Sahiri, nihayet içlerinden Hamdullah Suphiyi kendilerine reis yaptılar.

«Önceleri hususi olarak toplanan bu encümen nihayet resmî bir teşekkül halinde bir beyanname ile Servet-i Fünun sayfalarında kendini okuyuculara takdim etti Servet-i Fünunun 977 sayılı nüshasında çıkan bu beyannamede Fecr-i Âti'ciler maksat ve gayelerini şu cümlede izah ediyorlardı: «İşte bu istikbale bakmak azim ve niyyetiyle Fecr-i Âti teşekkül ediyor. Fecr-i Âti âzası kendilerine herkesten ziyade edebiyatperest ve azimperver olmaktan fazla bir kıymet ve ehemmiyet atfetmek cesaretini almamakla beraber temelini attıkları müessesenin bu beyaban-ı ilm ü edep içinde bir sayezar-ı zümürrüdin olmasına intizaren şimdilik Avrupa'daki emsalinin küçük bir nümunesini temsil ve irae etmesine çalışacaklardır. Lisanın, edebiyatın, ulûm-ı edebiyye ve içtimaiyyenin terakkisine hizmet etmek, ayrı ayrı şurada burada tenemmüv eden istidatları sinesinde cemederek ittihat ve içtimaın hâsıl edeceği kuvvetle tekemmüle, müsademe-i efkârın parlatacağı barika-i hakikatle tenvir-i efkâra çalışmak: İşte Fecr-i Âti'nin gayesi, azm ü meramı!»

«Bu beyannameyi, Fecr-i Âti âzası olarak gösterilen şu isimler takibediyordu: Ahmet Samim, Ahmet Haşim, Emin Bülent, Emin Lâmi, Tahsin Nahit, Celâl Sahir (reis), Cemil Süleyman, Hamdullah Suphi, Refik Halit, Şahabettin Süleyman, Abdülhak Hayri, İzzet Melih, Ali Canip, Ali Süha, Faik Âli, Fazıl Ahmet, Mehmet Behçet, Mehmet Rüştü, Köprülüzade Mehmet Fuat, Müfit Ratip, Yakup Kadri.

«Bu gençlerin içinde şüphesiz çok değerli olanlar vardı. Fakat bunlar asıl kudretlerini mensup oldukları edebî zümreye değil kendi şahsiyetlerine borçludurlar. Bundan dolayıdır ki bunları aynı katagoriye sokmak mümkün olmadığı gibi eserlerini de aynı zaviyeden görmek doğru olamaz. Fakat umumiyet itibariyle lisanları Servet-i Fünuncuların lisanlarından farksız, vezin ve şekil yine onların kullandığı vezin ve şekil, dayandıkları estetik yine onların kabul ettikleri estetikti.

«Beyannamelerine gelince, bu satırlar, muayyen edebî bir meslek veya bir kanaatin verdiği imandan doğan bir ihtiyaçla toplanan zümrenin maksat ve gayesini izah etmekten çok uzaktır. Nitekim Fecr-i Âti'ciler hiçbir prensibin müdafaasını yapmadıkları gibi muayyen bir sanat telâkkisi etrafında da birleşmiye lüzum görmediler.

«Aksine olarak onlar her vesile ile edebî telâkkilerinde serbest olduklarını ilân etmekten çekinmediler. Celâl Sahir «Bugünküler ve Dünküler» başlıklı makalesinde şu satırları yazıyordu: «Esasen evvelâ şurasını takdir etmek lâzım ki ne Edebiyat-ı Cedide, ne Fecr-i Âti birer meslek-i edebî ismi değildir. Bu heyet-i edebiyyeleri teşkil eden âza aralarında bazı evsaf ve şemail-i müştereke mevcut olmakla beraber, ne sanat tarz-ı telâkkilerinde, ne de sair efkâr-ı edebiyyelerinde tamamiyle müttehit değildirler. Ali Canib'in «Fecr-i Âti ve Muarızîni» başlıklı makalesinin altına mecmua tarafından ilâve edilen şu satırlar da bunu açıkça gösterir: «Bu makalenin neşri münasebetiyle tekrar izah ve beyan ederiz ki Fecr-i Âti âzası efkâr-ı edebiyyesinde hür ve serbestir, ve hiç kimsenin kanaat-i hususiyesi encümenin şahsiyyet-i hususiyesine tercüman olmak mahiyyet-i şamilesini haiz değildir.»

«Vâkıa Servet-i Fünun muharrirleri de muayyen bir mesleğin müdafaasını yapmıyarak şahsî kalmayı tercih etmişlerdi. Fakat hiç olmazsa istibdadın tazyiki karşısında biribirine dayanmak ve eski edebiyatı yıkarak asri ve Avrupaî bir edebiyat meydana getirmek gibi iki mühim saikın tesiriyle biribirlerine daha sıkı bağlı bulunuyorlardı. Bundan başka servet-i Fünun'cular kendilerinin yeni bir edebiyat meydana getirdiklerini söylerlerken aralarındaki farkı çizmişler ve bu noktada tamamiyle birleşmişlerdi. Onların hücum ettikleri

bir Şark zihniyeti mevcuttu; ve Garba dönmeyi en esaslı bir prensip olarak kabul etmiş bulunuyorlardı. Fazla olarak onlar Tanzimat'çıları inkâr etmemişler, hattâ kendilerini onların devamı addederek daha eski edebiyata karşı mücadele yapmışlar ve Garp edebiyatında gördükleri yeni fikirlerin ve yeni zevklerin tesiri altında asri bir edebiyatın temelini atmıya çalışmışlardı. Hüseyin Cahit, «Edebiyat-ı Cedide Menşei ve Esasları» başlıklı makalesinde Tanzimat devrinden bahsederken: «Tarih-i edebiyatımızda misli görülmedik bir bahar-ı bedayi, feyezan-ı cûşacuş ile hadika-i edebe bir taravet-i sermedî serpti» diyor ve daha sonra şunları ilâve ediyordu: «Eski devr-i feyzin âsar-ı tealisini idrâk etmemiş olan şübban-ı hazıra 1312 senesinin hareket-i edebiyyesiyle yeniden başlıyan devre-i edebi gördükleri zaman fart-ı meserretten şaşırdılar. Âdeta - bizde edebiyyat yoktu, hiç yoktu, yeniden vücuda geldi - dediler. Halbuki bu yeni gördükleri devre-i edep bir müddet için bir ân-ı sükûn geçiren edebiyyat-ı sahihamızın ikazından ibaretti.»

«Halbuki Fecr-i Âti'ciler ilk fırsatta Servet-i Fünun'cuları inkâr ettikleri gibi onların eserlerindeki boşluğa ve kıymetsizliğe işaret ederek hücumlarda bulundular. Kendilerine karşı yapılmakta olan bazı tarizlere, ilk defa Ahmet Haşim, Tahsin Nahit'in «Ruh-ı Bikayt» adlı şiir mecmuası için yaptığı bir tenkit münasebetiyle cevap verdi. Bunu Köprülüzade Mehmet Fuat'ın «Yeniler ve Eskiler» başlıklı makaleleri takibetti.

«Aşağıdaki satırlar bahsettiğimiz bu yazılardan alınmıştır. Ahmet Haşim'in «Ruh-ı Bikayt Fırsatıyle» başlıklı yazısından: «Aşk-ı Memnu'un intişariyle kırk, elli sene için hikâyede şayan-ı dikkat bir eser-i edebînin zuhuru imkânsız bırakıldığına zahip olanlar; Rübab ı Şikeste ile şiir-i hakikiye erişildiğini zannedenlerden daha az aldanmıyorlardı.

«Biz Rübab-ı Şikeste'ye rabt-ı ruh ederken artık mezar taşlarına karşı yumruklarını sıkarak bir şeyler bağıran şairin gürültüsünden, sarı yaprakların hüzn-ü sukutunu veya verem kızların sergüzeştini nakleden hazan manzumelerinin teakub-u sabırsûzundan başlamıştık. Fakat bir gün geldi ki artık Rübab-ı Şikeste'nin de sihr ü cazibesine karşı lâkayt olduğumuzu gördük ve o gün bugündür.

«Bu mecmua-i eş'arın renksizliğinden, ziyasızlığından, hayatsız duran hutut-ı muntazama-i hendesiyyesinden bir gün yorulmamak kabil değildi; tabiat - bu şiirlerde resmedildiği gibi - bizim için müebbeden dar, muhtasar ve sade kalamazdı. Artık ruhumuzda yavaş, yavaş esmiye başlıyan fırtınalı rüzgârlara demgir olacak bir ahenk istiyorduk ve bu Rübab-ı Şikeste'de yoktu. O kadar asabî, o kadar mariz idik ki yeknesak bir ahenk sinirlerimizi bizar ediyordu. Öyle bir vezin istiyorduk ki seyyal olsun, uzansın, genişlesin; sonunda nalân ra'şelerle dağılsın ve bu Rübab-ı Şikeste'de yoktu. Öyle bir şiir istiyorduk ki iyi fena her şeyi söylesin. Çünkü artık şairin insanlardan ayrı yaşıyan bîşaibe bir mahlûk olduğuna kail değildik. Biliyorduk ki şair de alel'umum insanlar gibi bir mecmua-i fezail ve süfliyyattan başka bir şey değildir ve bu nur u zulmeti birlikte sürükliyecek şiir Rübab-ı Şikeste'de yaktu. İşte o zaman bu henüz doğmıyan şiiri vücuda getirmek vazifesinin bize teveccüh ettiğini gördük ve bunun üzerine eski gayeleri yıkarak onları yeni gayelerle tebdil ettik.

«Ve hassasiyyet-i müstakbeleyi ihzar edecek gençlerin birisi ve en sevimlisi Tahsin Nahit'tir (cilt 38, adet 981, Servet-i Fünun).

«Kökrülüzade Mehmet Fuat'ın «Yeniler, Eskiler» başlıklı makalesinden: «O vakit lâyıkıyle anladık ki, nesl-i sabıkın en muhallet bir abide-i sanati olan Rübab-ı Şikeste tabiat-i muhitayı ancak âdi bir ayna besatet ve vuzuhiyle aksettirirken; gülünç ve şayan-ı merhamet olduğuna katiyyen mutmain bulunduğum Nesl-i Ahir romanı„ nesl-i sabıkın - teşrihat-ı ruhiyye namına mütaaddit hatalar irtikıp eden büyük bir hikâyenüvisinin uful-ü feciini vazıhan irae edip dururken, artık eski nesl-i edebin saha-i edebiyyatta daha ziyade hükümran olacağına itimat edebilmek âdeta muhal idi (cilt 38, adet 983, Servet-i Fünun).

«Buna mukabil Celâl Sahir «Bugünküler ve Dünküler» başlıklı makalesinde Servet-i Fünun'cuların kendi devrindeki kıymetlerini inkâr etmiyor, Ali Canip ise «Fecr-i Âti ve Muarızîni» adlı makalesinde aksine olarak Feca-i Âtiye mukabil Servet-i Fünun'cuları müdafaa ediyordu: «Timsal-i Aşk'ı, Ruh-ı Bikayd'ı okuyunuz, görürsünüz ki ihtiva ettikleri eserlerin kâffesi büsbütün birer şahsiyet-i kalemiyyeyi haiz değildir. Bazılarında bizden evvel gelenlerin şümus-ı efkâr ve ihtisaslarından mün'akis şuaat mer'idir.

«Nesl-i Ahir'in intişarı âsariyle Edebiyyat-ı Cedide müessislerinin duçar-ı inhitat oluşu ve hususiyle peri-i şiir ü sanatın Rübab-ı Şikeste şairini ebediyyen terk edişi. İşte bunlar akaid-i fikriyyeme muhaliftir; pek şüphesizdir ki onların, dünkülerin içinde birçok ömr-ü edebîlerin ihtizarını görüyoruz; lâkin Fikret'in hayat-ı

edebiyyesi eğer Rübab-ı şikeste'siyle ölmüş ise, eğer tarih ve daha birkaç parça, birer nevahat-ı vâpesin ise bu bizce bir matem-i sanattır. eğer Fikret hayat-ı edebiyyesine veda etmiş ise zannetmem ki, yakın zamanda keyfiyeten değil, kemiyyeten Rübab-ı Şikeste derecesinde bir eser-i sanat vücuda getirenlerimiz bulunabilsin, çünkü görüyorum, bütün bugünkü yazılarımız Cenab'ın Tamat'ı derecesinde olmasa bile her halde yarın az çok yüzümüzü kızartacaktır (cilt 38, adet 988, Servet-i Fünun).

«Bununla beraber Fecr-i Âti'cilerin içinde, bir taraftan Fikret ve Halit Ziya'nın eserlerinin değersizliğini iddia ederken, diğer taraftan onları, Türkçenin en nefis ve en güzel birer sanat eseri olarak göstermek suretiyle tenakuza düşmekten hendilerini kurtaramıyanlar da oluyordu.

«Fecr-i Âti'cilerin muayyen bir sanat telâkkisi etrafında birleşmemiş olduklarını yukarda söylemiştik Mehmet Âkif'in Safahat adlı şiir mecmuasının intişarı münasebetiyle yapılan münakaşalar bunu göstermiş oldu. Celâl Sahir, Safahat'ı içindeki bazı manzumelerden ötürü bayağı ve sahibini alelâde bir nâzım telâkki ettiği halde, Hamdullah Suphi, sanatın içtimaî mevkiine işaret ederek Safahat'ı takdir ediyor ve muharririni büyük bir şair olarak gösteriyordu.

«Yine Safahat hakkında yapılan münakaşalar vesilesiyle bu defa da Celâl Sahir'le Hamdullah Suphi, şair Mehmet Emin hakkında biribirine tamamiyle zıt fikirler ortaya sürmüş oluyorlardı. Celâl Sahir'in: «Avam-ı halkın terbiye-i fikriyyesine hasr-ı iştigal eden bir muharrir bu fedakârlığın delâlet ettiği hubb-i millî ile sanatkâr unvanına kesb-i istihkak edebilir mi» cümlesine Hamdullah Suphi şu cevabı veriyor: «Bizde avam şairi unvanına, kabul ettiği maksat itibariyle çok daha lâyık bir zat vardır ki o da Alman müsteşriklerinin bir vakitler altı asırdan beri Osmanlı edebiyyatının beklediği millî şair diye telâkki ettikleri ve Celâl Sahir Bey'in tahsin ve tevkir buyurdukları Mehmet Emin Bey'dir.»

«Fecr-i Âti'ciler lisan meselesi hakkında da birleşmiş değillerdi. Şahabettin Süleyman'ın üçüzlü terkipleri ve mürekkep sıfatları bol bol kullanmasına ve Köprülüzade Mehmet Fuat'ın Arapça ve Fersça terkipleri müdaffa etmesine mukabil, meselâ Celâl Sahir sadelik tarafını güdüyordu. Nitekim henüz Fecr-i Âti'ye mensupken evvelâ Servet-i Fünun Mecmuasında, sonra da Türk Derneği'nde lisanın sadeleşmesi lüzumunu müdafaa etti.

«Onlar, biribirlerine ve biribirlerinin eserlerine karşı da tamamiyle aykırı hükümler vermekten ve zıt fikirler ortaya atmaktan çekinmediler. Çünkü içlerinde, mizaç ve fikir bakımından biribirleriyle uyuşmalarına ve anlaşmalarına imkân olmıyacak kimseler vardı.

«Nihayet birkaç defa dağılmak tehlikesini geçiren bu zümre, âzasından bazısının İstanbul'dan ayrılması, bir kısmının da Türkçülük ve millî edebiyat cereyanına katılmaı yüzünden dağıldı.

«Fecr-i Âti hakkında bu hulâsayı yaptıktan sonra, bu zümre edebiyatının şiir ve nesirdeki husuniyetlerinden ve asıl Fecr-i Âti'yi temsil eden şahsiyetlerden kısaca bahsedelim

«Şiir: Fecr-i Âti şairleri, Servet-i Fünun şairlerinin lisanına tevarüs etmiş bulunuyorlardı. Önlerinde Fikret'in, vezne ve kelimelere kudretle tasarruf ederek mısra'lara pürüzsüz bir akış temin eden ölçülü sanatiyle, Cenab'ın kuvvetli buluşlarla şiire zekânın galebesini kazandıran zarif hayallere süslü ince sanatı vardı. Fransız edebiyatında ise parnasiyenler ile sembolistler gibi biribirini takibeden iki edebî cereyan örnek olarak bulunuyordu Daha yaşları ve bilgileri bu yabancı örneklerden tamamiyle istifade edecek hale gelmeden ve henüz bir teşekkül halinde toplanmadan önce, tevarüs ettikleri bu lisana bir hususiyet vermeyi düşündüler. Onların şiir lisanı zarif, ince ve yumuşak kelimelerin nescinden meydana gelmiş olmalıydı. Bu kelimelerde kulağa ağır gelecek ve onu incitecek bir şey olmıyacak, hislerde ise ruh kabalığından ve bayağılıktan eser bulunmıyacaktı. Onlar cemiyet hayatından değil, tabiat güzelliğinden ve aşktan ilham almak ve hassasiyetlerinin fazlalığiyle temayüz etmek istiyorlardı.

«Servet-i Fünun şairleri gibi bunların da çok sevdikleri ve kullandıkları kelimeler vardır: Mesa, melâl, mîna, miyah, cevf, nücum gibi kelimelere şiirlerinde çok raslanır. Hele kamer, muhayyilelerini daima harekete getiren alçak gönüllü fakat hasta bir ilham perisidir.

«Hayallere renk vermek de onların çok sevdiği bir hususiyettir. Fecr-i Âti'ciler serbes nazma daha geniş bir yer verdiler. Yalnız ilâve edelim ki onların çok defa serbes nazım adını verdikleri şekil, müstezadın daha geniş ölçüde kullanılmış tarzından başka bir şey değildir.

«Fecr-i Âti adı altında toplanan şairlerden Ahmet Haşim, gerek şahsiyetinin değeri, gerek sanatının hususiyeti bakımından ayrıca tetkike deydiği gibi, Köprülüzada Mehmet Fuat «Prof. Fuad Köprülü» de bugünkü edebiyatımız içinde

fikir hayatından bahsederken bilhassa edebiyat tarihi sahasında zikredilecektir. Hamdullah Suphi'yi Türkçülük cereyanının başında ve hitabet sahasında, Ali Canib'i ise bu cereyanı hazırlıyan «Genç kalemler» içinde kaydetmek icabeder. Faik Âli ile Celâl Sahir'e gelince, esasen Servet-i Fünun'a mensup olan birincisi daima kehkeşan şairi olarak o zümreye nispetini muhafaza etti; Servet-i Fünun'a genç yaşında intisabeden ikincisi ise, her zaman genç kalan ruhiyle Fecr-i Âti'de mevki almış olduğu gibi Türkçülük cereyanından sonra da bu cereyanın içinde rol almakta gecikmedi.

«Asıl Fecr-i Âti şiirini temsil eden Tahsin Nahit'tir. İçli ve hisli bir şair olarak göründü. Fakat bu hassasiyet şiirlerinde taşkın bir heyecan halinde mevcut değildir. Fazla olarak şiirlerini topladığı kitabın ismiyle bunu inkâr etmiş oldu. Ruh-ı Bikayt: Bu, neşrettiği şiir mecmuasının adıdır. Muhayyilesinin geniş olmaması onu aynı daire içinde hapsetti. İlk yazdığı manzumelerinin çevresi dışına çıkamadı ve mütemadiyen, bize kayıtsız olarak ilân ettiği ruhunun akislerini göstermekle kaldı Bununla beraber o, zayıf olmasına rağmen yine içli bir şairdir. 1887 de doğan Tahsin Nahit 1918 de kendisinden daha kuvvetli şiirler beklenebileceği bir yaşta öldü,

«Fecr-i Âti şiirini temsil eden diğer bir şair de Mehmet Behçet'tir. O, kelimelerde daima incelik ve zarafet aradı. Mısra'ları - kullandığı lisanın hususiyeti içinde - yumuşak ve ahenkçe biribirine uygun kelimelerin birleşmesinden hâsıl olan güzel bir ritm taşır. Hislerde bayağılık, onun daima kaçındığı bir şeydir. Şiirlerini evvelâ Erganun, sonra Yumak adı altında topladı Mensür parçalarını da Buhurdan adıyle neşretti. Şimdi edebî tetkiklerle meşgul değerli edebiyat muallimlerimizdendir.

«Fecr-i Âti'nin kuvvetli bir şairi de Emin Bülent'tir, Fikret'in Servet-i Fünun'daki şahsiyetini o, bu zümre içinde temsil eder göründü. O da Fikret gibi vezne ve lisana kuvvetle tasarruf edebilmiştir. Şiirlerinde pürüzsüz bir ahenk, içli olmaktan ziyade tok ve hâkim bir eda vardır. Bununla beraber;

Bir inkisarı tahussüsle ağla ey fânî

diyen şairin aynı zamanda ince ve hazin bir lirizmi de taşıdığını tasdik etmeliyiz. Şiirleri mecmua sahifelerinde kaldı. Kendisinden daha güzel ve daha kuvvetli eserler umulacak bir çağda edebiyat sahasından çekildi. Şimdi memurdur.»

Yukarda yazılı tafsilâttan anlaşıldığı veçhile aralarında bile anlaşamıyan Fecr-i Âti'ciler çok geçmeden dağılmışlar ve edebiyyat sahasında büyük bir iz bırakmamışlardır.

FECR-İ KÂZİP (فجر كاذب) [*Fık*] Güneşin doğuşundan evvel ufuktan semt-i re'se doğru uzanan ve pek çabuk zail olan aydınlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondan sonraki hakiki aydınlığa «fecr-i sadık» denilir.

FECR-İ SADIK (فجر صادق) [*Fık*] Fecr-i kâzib'i mütaakıp ufukta güneşin doğuşundan evvel boydan boya zuhûr eden müstârizi (genişliğine) aydınlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Beyaz-ı müstârizi» de denir. Oruçlu için yemek içmenin haram ve salât-ı fecir (sabah namazı) nın farz olduğu zamanın başlangıcıdır.

Şafaklar ferş-i rahın, fecr-i sadıklar çırağındır
Hilâlin, göklerin kalbinde yer tutmuş otağındır
Mehmet Âkif

FEDA (فداء) [*Fık.*] Düşmandan alınan esirleri bir mal ile veya esir düşen İslâmlarla mübadele etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça feda; bir şeyin uğuruna değerli bir şey bezl ve terketmek, bir şeyden vazgeçmektir. Feda, kurban mânasında da kullanılır

Canını rah-ı Hakta kıldı feda
Lâ

FEDAİ (فدائى) [*Hal.*] Cemiyete ait büyük bir menfaat uğrunda ve bunun husulünü temin maksadiyle hayatını esirgemiyen mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden bunun yerine «serden geçti» kullanılırdı.

Uşşakın olsa nola feda nakd-i canları
Seyretmedin mi dünkü fedai civanları
Nedim

FEDDAN (فدان) [*Öl.*] Yer ölçülerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısır'da kullanıldığı için Mısır'la alâkalı vakfiyelerde geçer. Cl. Huart bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, feddan maddesi) şu izahatı vermiştir: «Âramî dilinden gelen Arapça bir kelime ve asıl mânası tarla süren çift öküzü olup Mısır'da bir arazi ölçüsüdür. Büyüklüğü birçok defa değişmiştir. Lane'ın bildirdiğine göre, kendisinin Mısır'da ikametinden (1833-1835) az önce, bir feddan = aş. yk. 1.1 - acre (Acre = aş-yk 4 dönüm) idi. Kendi zamanında ise, 1 acre'dan eksik idi. Bir feddan = 333 1/3 murabba kasaba sahasında olup, 24 kırat'a bölünmüştü. Bir kasaba önceleri 24 kabza iken, sonra 22 kabza itibar edil-

miştir. Fransız istilâsi esnasında 3 türlü feddan vardı: Nil civarında (=1,336 arpent), Nil'den uzak yerlerde (= 2,375 arpent), Dimyat'da (= 2,012 arpent). Bunlardan başka, yukarı Mısır'da 1,670 arpent) ve Koptlar'da (= 5,25 m²) de ayrı feddanlar kullanılırdı.

«M. Decourdemanch'a göre, her biri 6 zirâ (bir zirâ = takriben 0.5 m.) boyunca, 400 hâkimi (Hâkim bi-emrillâh tarafından kabul edilmiş olan kasaba) yahut Babilî kasabalık eski feddan = 5883,5 m 2 ve 333 1/3 kasabalık yeni feddan = 4200,8333 m 2 hesap edilir.

«Suriye'de bu feddan kelimesi «tek bir öküz» mânasına da kullanılır. Ölçü olarak = 333 kasaba.»

FEKK-İ RAKABE (فك رقبه) [*Fık,*] Memlûkü veya cariyeyi azat etmek, kölenin boynundaki esaret kaydını gidermek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça fek; ayırma, koparma, kurtarma mânalarına gelir. Hukukta fek; bir kaydın kaldırılmasıdır. Muhtelif nevileri vardır:

1 - Haczin fekki, para veya teminat borcu için haczedilen bir mal, borcun ödenmesi veya haczin başka mal üzerine nakli yahut o malın kanunen haczi caiz olmıyan mallardan olması veya borçlunun olmayıp başka bir şahsın mülkü olduğu istihkak dâvası neticesinde hüküm altına alınması gibi hallerde haczin kaldırılması muamelesidir.

2 - Mühür fekki; salâhiyetli makam tarafından hukukî bir takyit veya tasarrufun ifadesi olmak üzere konulmuş olan alâmet veya işaretin salâhiyetli makamca kaldırılmasıdır.

3 - Rehinin fekki; rehinin temin ettiği borcun ödenmesi halinde, alacaklının rızasiyle ve imtinaı takdirinde mahkeme kararıyle o borcu temin eden rehinin kaldırılmasıdır. Merhun, menkul ise rehinin fekki malikinin yedine iadesi, gayr-i menkul ise sicildeki ipotek kaydının terkini neticesini verir.

FELEK (فلك) [*Ast.*] Müstedir hareketle müteharrik olan âlem küresi ve bunun mıntakası; ay ve güneşle beraber seyyarelerden her birinin mahreki mânalarına gelir bir tâbirdir. Arapça; gök, zaman, dehr, ecel, dünya gibi muhtelif mânalara gelen bu tâbir için Hüseyin Kâzım Bey lûgatinde şu izahatı veriyor: «Kudema, feleği kürsiyy-üş-şekil kevn ü fesada gayr-i kabil ve âlem-i kevn ü fesadda olan her şeyi muhit olmak üzere tasavvur ederlerdi. Seyyarattan felek-i âfitabın fevkinde olanlar: felek-i sevabit (felek-i buruç, felek-i mükevkep); Felek-i Kürsi ve Arş; Felek-i Merih; Felek-i Müşteri; Felek-i Zuhal; Felek-i Menazil. Felek-i Afitab'ın altındakiler: Felek-i Zühre; Felek-i Utarit, Felek-i Kamer; Felek veya Küre-i Esir, Felek-i Hava; Felek-i Mâ ve Hâk.»

Cem'i eflâk gelir. Eflâk, Fars kaidesiyle eflâkiyan suretinde seyyarat ve sevabit yerinde de kullanılmıştır. Felek kelimesinden mürekkep sıfatlar da yapılırdı: Felekzede, felekpervaz, felekrif'at, felekmertebe, felekcah, felekpaye, felekhimmet, felekmeşrep, felekreftar.

Merdüm-i dideme bilmem ne füsün etti felek
Giryemi kıldı füzun eşkimi hun etti felek
Yavuz Sultan Selim

Dost bîperva, felek bîrahm, devran bîsükûn
Dert çok, hemdert yok, düşman kavi, talih zebun,
Fuzuli

Pek rengine aldanma felek eski felektir
Zira feleğin meşreb-i nâsazı dönektir.
Ziya Paşa

Hicrinde daima gelürüm ah ü zare ben
Biçare ben, felekzede ben, bahtı kare ben
Fuzuli

Çün geldi o şair-i felekcah
Ol şahtan oldu mazerethah
Şeyh Galip

Mesned âray-ı vezaret ki cenabın tevfik
Kadr ile sadr-ı felekpare-i divan eyler.
Cevri

Ey cefacû cevre mail dilrüba küstüm sana
Ey felekmeşreb hezar aşina küstüm sana
Neş'et

Her gece şevkinle ey mah-ı felekmeşreb
Nâlem ayyuka çıkar âvaz-ı heyheyler gibi
Vâsıf

Bend-i istablı olan rahş-ı felekreftarın
Eremez kösteğine tar-ı nigâh-ı düşmen
İzzet Molla

FELEKCAH (فلك جاه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mevkii yüksek, kadri yüce mânasına gelir bir tâbirdir. Yine bu mânaya olmak üzere «felek mertebe» de kullanılırdı.

O şehinşah-ı felekcah ü melekçaker kim
Yaraşır olsa ana Arş-ı İlâhi evrenk
Kâzım Paşa

FELEK-İ A'ZAM (فلك اعظم) [*Ast.*] Müteakaddimine göre dokuzuncu gök tabakası mânasına gelir bir tâbirdir. Bu un yerine felek-ül-âlâ, felek-ül-eflâk de denilirdi.

FELEK-İ MÜKEVKEP (فلك مكوكب) [*Ast.*] Kürsü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEKİYYAT (فلكيات) [*Ast.*] Gökle yıldızlardan bahseden ilim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Felek; nücumun (yıldızların) medarı olan gök demektir. Cem'i eflâk, fülk'tür. Felek; zaman, dehr, ecel, dünya gibi muhtelif mânalarda ve ahkâm ve vekayi ve şunun matufualeyhi olarak da istimal olunur.

Felekiyyat ü tabiiyyat
İnfial-i kem ü keyfiyyat
Sümbülzade Vehbi

FELEKMEŞREP (فلك مشرب) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kimine yâr olur kimine olmaz, cefadan haz eder, dönek, sözünde durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEK TABANCASI HOTOZ (فلك طبانجه‌سی خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınlar tarafından başa takılan ve hotoz denilen başlıklardan birinin adıdır. Tabanca biçiminde olduğu için bu adı almıştır. Hotozların diğer nevilerinin adları şunlardı: Saraylı hotozu, Kürdî hotoz, çimdik hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudubunu hotoz, gelin sorguçlu hotoz.

FELEKTEN BİR GÜN ÇALMAK (فلكدن برگون چالمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle zamandan beklenmedik bir surette istifade ile safalanmk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEK-ÜL-ÂLÂ (فلك الاعلى) [*Ast.*] Mütekaddimine göre dokuzuncu gök tabakası mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine felek-ül-âzam, felek-ül-eflâk de denilirdi.

FELEK-ÜL-EFLÂK (فلك الافلاك) [*Ast.*] Mütekaddimine göre dokuzuncu gök kubbesi mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine felek-ül-âlâ, felek-i âzam da denilirdi.

FELEKZEDE (فلكزده) [*Hal*] Düşkün, avare; bedbaht, talihsiz, müflis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEĞE KÜSMEK (فلكه كوسمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle bahtsızlıktan meftur olmak, ye'se düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEĞİN ÇEMBERİNDEN GEÇMEK (فلكك چنبرندن گچمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle her türlü hallere uğramış, lûtuflar, felâketler görerek o sayede tecrübe sahibi olmuş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «feleğin kerm ü serdini görmüş» de denilirdi.

FELEĞİN SİLLESİNİ YEMEK (فلكك سلهسنی يمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kahra, felâkete uğramak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sille; tokat demektir.

Hadd-ı zatında kim olmazsa edip
Feleğin sillesi eyler te'dip
Nabi

FELEMENK DOLARI (فلمنك دولاری) [*Mes.*] Uzun zaman «esedî» adiyle tedavül etmiş olan ecnebi paralardan birinin adıdır. Üzerinde arslan resmi olduğu için resmî makamlarca esedî adı verilen bu paraya halk Türkçesi olan «arslanlı» derdi. Eski vesikalarda bunun yerine daha ziyade «Felemenk kuruşu» geçer.

FELEMENK KURUŞU (فلمنك غروشی) [*Mes.*] Uzun zaman «esedî» namiyle tedavül etmiş olan ecnebi paralardan birinin adıdır. Vesikalarda «Felemenk doları» suretinde de geçer. Üzerinde arslan resmi olduğu için resmî makamlarca esedî adı verilen bu paraya halk Türkçesi olan «arslanlı» derdi.

FELENK (فلنك) [*San.*] Büyük taşlar ve sütünlar gibi çok ağır şeyleri hareket ettirmek için tekerlek hizmetini görmek üzere altlarına konulan kalın ve yuvarlak sırıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Filenk de denir. Falây-ı'dan alınmadır. Vaktiyle büyük ve ağır sütunlar nakletmek için yere felenkler döşenir ve taşlar tırtıl denilen yuvarlak kısa ağaç parçalarına bindirilerek bu felenkler üzerinden kaydırılmak suretiyle bir yerden öbür yere nakledilirdi. Fâtih, gemilerini karadan Halic'e indirmek için böyle felenkler döşetmiş ve bunlardan bir yol yaptırmıştı.

FEM (فم) [*Top.*] Her cins ateşli silâhın ağzına verilen addır. Fem, Arapça ağız demektir.

Baharı neyleriz ol gül'izar-ı gonce femin;
Gülüp açılması bin nevbahara deymez mi?
Naili-i Kadim

FEM BAŞLIĞI (فم باشلغی) [*Top.*] Mücefe yağmurlu havalarda su girmemesi ve rutubetten muhafazası için feme konulan, içleri helezon yaylı ve üzerleri ince meşin kaplı tapaların adıdır. Bu tapalara ince salvo bağlanıp çiması topun kuyruk kısmına yakın münasip bir yere bağlanır. Buna «fem kapağı» da denir.

FEM KAPAĞI (فم قاپاغی) [*Top.*] Mücefe yağmurlu havalarda su girmemesi ve rutubetten muhafazası için feme konulan, içleri helezon yaylı ve üzerleri ince meşin kaplı tapaların adıdır. Bu tapalara ince salvo bağlanıp çiması topun kuyruk kısmına yakın münasip bir yere bağlanır. Buna «fem başlığı» da denir.

FEM-ÜL-HUT (فم الحوت) [*Ast.*] Cenup Kutbu civarındaki yıldızlar silsilesine dâhil yıldızlardan birinin adıdır. Ahirünnehr ve çem-i tavuslu bir müselles mütesaviy-ül-adla teşkil eder. Bununla ahirünnehr arasında ayn-ı anka kevkebi olduğu gibi yanında dört ufak yıldız da vardır.

FENA (فنا) [*Sof.*] Yok olmak, yokluk mânasına gelen bu tâbir Sofiyye ıstılahı olarak eşyanın nazardan silinmesi demektir. Ekseriya zıddı olan baka ile birlikte kullanılır. Nitekim fena ile muttasıf olanlar, yalnız hakkı görürler. Halbuki baka halinde olanlar, hem hakkı hem hilkati görürler.

H. Ritter, bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, Fena Maddesi) şu tafsilâtı vermiştir: «Bu ıstılah, evvelâ ahlâkî hususlarda kullanılır.» Bundan sonra da «Failiyet şuurunu kaybetmek» mânasını ifade eder ki, bu halde abd'in yerine, fâil olarak, Allah'ın şahsiyeti geçer, yani abd'i lâfail illahu fehvasınca, tamamen yegâne fâil olan Hakkın tasarrufu altına girer ve kendi hareketleri yerine, hakkın hareketleri kaim olur.»

«Meşhur bir hadisin ifade ettiğine göre, abd'in yerine Allah duyar, görür ve tutar. Bu suretle, tabiîdir ki Allahın emrine muhalefet etmek, artık muhal olur. Böylece bütün bencilikleri ve nefsî hazları ortadan kalkmış olan «abd» kelimesine bir menfaat temin etmek veya bir zarardan kurtulmak için, yani cenneti ümit ettiği (reca) veya cehennemden korktuğu (havf) için hareket etmez; yaradılışından önceki haline dönerek, Allaha karşı tamamen pasif bir vaziyete gelir.

«Bunun yanında «abd'in şuurunda fena ile birlikte başka değişmeler de hâsıl olur. «Abd», içi tamamen hak ile dolduğundan, hariçteki şeylerin farklarını artık temyiz edemez; kendisi için bunların hepsi bir renkte görünür ve nihayet hiç idrak edilmez olur. Bu suretle abd başka bir şey görmiyecek hale gelir. Bu hal, tasavvufî tevhidin en yüksek derecesidir Bununla beraber abd, Allah ile o kadar meşgul olur ki, nihayet benlik şuurunu da kaybeder ve o şuurun yerine yine Allah geçer. Bu hale zikr ile erişilirse, el-fena fil-mezkûr denilir ve Allah muhabbeti ile erişilirse el-fena fil-mahbub denilir. Abd bu halde iken, dilinden bazan, şathiyat denilen, zahiren şer'a muhalif sözler çıkar. Hallac'ın meşhur enel-hakk'ı gibi ki hakikatte kendinin sözü değil, Allah'ın sözüdür, diye tefsir edilir. Fena'nın en yüksek derecesi el-fena an el-fena'dır ki, fanî olmanın idrak edilmemesi demektir. Fena halinde abd bazı beşeriyet evsafından kurtulursa da, beşeriyetten tamamen kurtulmaz; böyle bir iddiada bulunan tekfir edilir Bu halleri izah etmek için, sofiler kendisini birden bire büyük bir sultanın huzurunda gören kimsenin onun mahiyetinden, yalnız etrafındaki şeylerin idrakini değil, belki aynı zamanda kendisini de büsbütün unutup, mahvolması, yahut güzelliğin (cemal) müşahede ile, kendisinden hariç şeyleri ve kendisini bilmiyecek ve hattâ ağrıyı hissetmiyecek derecede istiğraka düşmesi (msl Mısırlı kadınların, Yusuf'u gördükleri zaman, ellerini kestiklerinin farkında olmamaları) gibi, beşerî halleri temsilen olarak zikrederler. Fena, takarrub ilel-hakk (Allaha yaklaşma)'ın en yüksek derecesidir ve sofinin bu gibi hallerde Allahı görebildiği söylenir. Kendinden geçmek, Allaha varmak demektir. Beyazit Bestami'nin meşhur bir sözüne göre, Allah kendisine: Utruk nefseke ve taalâ iley (kendinden geçer geçmez, bana ermiş olursun)» demiştir. (Şarani, Tabakat, I. 65; Attar, Tezkiret-el-evliya, I. 171).

«Fâni olan abd'in yerine her zaman Allah geçtiği için, fâni olmak, hiçbir zaman, hiçe karışmak demek değildir; bundan dolayı bu tâbirin Hindlilerin nirvana'sı ile hiçbir alâkası yoktur. Fena'nın geçici bir hal olup olmadığı hakkında, mutasavvıflar arasında ihtilâf vardır. Bazıları hiç olmazsa, feraizin icrası için, abd'in kendine gelmesini söylüyorlar; fena'nın ahlâkı vechesine fazla ehemmiyet veren Kalabazi, fena'nın Allah tarafından abd'e verilen daimî bir hal olduğunu iddia ediyor. Fakat şuurî fena nın daimî olduğunu iddia edenler de yok değildir. Biri Beyazit Bestami'ye: «Nasıl sabahladın?» diye sormuş ve ondan: «Benim sabahım akşamım yoktur; ancak evsafı olanların sabah ve akşamı vardır» cevabını almıştır. Yine Beyazit Bestami şöyle demiştir: «Halkın ahvali vardır, ârifin ahvali yoktur; çünkü onun eserleri mahvedilmiş; hüviyeti, başkasının hüviyeti içinde, fâni olmuş; izleri, başkasının izleri içinde kaybolmuştur.» Bir rivayete göre Zun-Nun müritlerinden birini Beyazit'i görmek için Bestam'a gönderir; mürit, Beyazit'in kapısını çalıp, Beyazit içeriden: «kimi arıyorsun?» diye sorunca, mürit: «Beyazit'i arıyorum» der. Bunun üzerine Beyazit: «Beyazit kimdir ve neredediir? ben kendim Beyazit'i arıyorum» der Mürit, Beyazit'i deli zannederek, şeyhine döner. Zun-Nun der ki: «Kardeşim Ebu Yezit, Allaha gidenlerin arasında, Allah'a gitmiştir». VI. asırda inkişaf eden pantheistik cereyanlar neticesinde, fena mefhumu biraz başka bir mahiyet aldı. Bütün kâinat, vücut bulmak için,

Allah'tan istifaza ettiğinden, fena fillâh bir cüz'ün bir kül içine karışması gibi tavsif olundu ve damla nasıl denize karışır veya gölge güneşte kaybolursa, sofî de öylece Allah içinde veya kül içinde kaybolmak ister. Bundan dolayı Attar, fena kelimesi yerine, istiğrak (dalıp gitme) kelimesini daha çok kullanır. Attar'ın Şuturname'sinde bir genç, ilâhî deryay-i külle karışmak için, kendini gemiden denize atar. Allah'ı tanımak için, bazı sofilere göre, yine «yok olma» şarttır. Attar, bunu temsilî bir hikâye ile izah eder. Pervaneler, mumun mahiyetini tahkik etmek için, kâşifler gönderirler; fakat getirdiği haberler pervaneleri memnun etmez. Nihayet pervanelerden biri kendisini doğrudan doğruya mumun ateşine atar, yanar ve mahvolur; içlerinde mumun mahiyetini anlıyan yalnız o olmuştur.

Fena bakaya mukabil adem vücuda redif
Cihan yok olmada manend-i şem' var olalı
Hâmi

FENA FİLLAH (فنا فی‌الله) [*Sof.*] Abd'in, zat ve sıfatının, hakkın zat ve sıfatında fâni olması mânasına gelir bir tâbirdir. Başka bir ifade ile dünya alâkalarını külliyen kat' ve ehadiyet dergâhına tam bir teveccühle istiğrak haletidir. «Fark-ı tam» tâbiri de aynı mânada kullanılır. Her şeyin mebde' ve meadı «vücud-u mutlak»dır. Sofi bu maksada erebilmek için her şeyi terk eder; daimî bir istiğrak içindedir. İşte ölmeden evvel ölmek demek olan «موتوا قبل ان تموتوا» sırrına vâsıl olmak, yani ölmezden evvel ölmek budur.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Balıkesir'li Abdülâziz Mecdi Tolun, Hayatı ve Şahsiyeti, İstanbul, Kenan Basımevi, 1942, sahife 186) şöyle tarif ve izah ediyor: «İslâm dini vücut yani varlığı kabul, adem yani yokluk fikrini red eder. Bu dine göre: Bütün varlık Allah'dan ibarettir. İnsan da dâhil olduğu halde - kâinat onun gölgesi, suretidir. Her şey ondan gelmiş, o varlıktan çıkmış, sonunda yine ona gidecek, onda o ulu varlıkta fâni olacak, daha doğrusu bu varlıkta ebediyen yaşıyacaktır. Buna tasavvuf ıstılahiyle fena fillâh denilir.»

FENA FİL'AŞK (فنا فی‌العشق) [*Sof.*] Aşk içinde yok olmak mânasını ifade eden bir tâbirdir. Sofiyeye göre vücud-ı mutlak, aynı zamanda kemal-i mutlak, cemal-i mutlak ve hayr-ı mutlaktır. Cemal, aşkı doğurur ve onsuz olmaz. Her güzellikte cemal-i mutlaktan bir zerre vardır. Bu sebeple güzelliği sevmek, cemal-i mutlakı sevmektir. Sofiye işte bu esasa dayanarak bir fena fil'aşk mertebesi tasavvur etmişlerdir. Bu, «Fena fillâh»ın ilham ettiği bir fikir, bir akide ve bir menzildir. Yine sofiye, her şeyin başladığı ve nihayet dönüp varacağı, buluşacağı varlık vücud-u mutlak olduğu gibi aşkta da son merhalenin vücud-u mutlaka yaklaşmaktan başka bir şey olamıyacağını ileri sürer.

«Fena fillâh» vücud-u mutlakta insanî şahsiyeti kaybetmek olduğu gibi «fena fil'aşk» da tıpkı böyledir. Âşık, hakikatte cemal-i mutlaka gönül vermiştir. Çünkü güzellik; cemal-i mutlaktan insan yüzüne düşen bir zerre nurdur. Aşk da o nurun doğurduğu bir duygudur. Maşukun güzelliğinde cemal-i mutlak sezildiği için âşık, ruhunu derece derece tasfiye ederek ve heyecandan buhrana, buhrandan vecde, vecidden istiğraka geçerek - tıpkı kemal-i mutlaka ve hayr-ı mutlaka karşı beslenilen hayranlık yüzünden fena fillâh mertebesine erenler gibi - fena fil'aşk merhalesine ulaşır. Artık o menzilde aşk, âşık ve maşuk birleşir, cemal-i mutlak da mahvolup gider. Fena fil'aşk sırrına erenler, bütün beşerî duygulardan tecerrüt ederek ilâhileşirler.

FENA FİL-PİR (فنا فی‌الپیر) [*Sof.*] Bütün varlığını pirin mânevi şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Dervişe göre tarikatin müessisi olan pirinin mânevi şahsiyeti en büyük örnektir. Onun müntesipleri tarafından rivayet yoliyle nakledilen bütün hareketlerini benimsemek lâzım gelir.

FENA FİRRESÛL (فنا فی‌الرسول) [*Sof.*] Bütün varlığını Hazret-i Peygamber'in mânevi şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Hassaten sünni olan tarikat mensubuna göre Hazret-i Muhammed'in rivayet yoliyle nakledilen hadisleriyle beraber hareketlerini benimsemek ve ona edna mertebede aykırı harekette bulunmamak asıldır.

FENA FİŞŞEYH (فنا فی‌الشیخ) [*Sof.*] Bütün mâneviyetini şeyhin mânevi şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Müride göre şeyh kendisi için en büyük örnektir. Onun yalnız sözlerini değil bütün hareketlerini de benimsemek ve en ufak bir muhalefet göstermemek lâzım gelir.

FENAİYYE (فنائیه) [*Sof.*] Celvetî tarikati şubelerinden birinin adı idi. Kütahyalı Fenaî Ali Efendi tarafından kurulmuştu.

FENARİYYE (فناریه) [*Sof.*] Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu 834 (1430-1431) de ölen Şeyh Şemseddin Mehmet bin Hamzat-ul-Fenari'ye nispetle bu adı almıştır.

FENER (فنار) [*San.*] İçine mum veya petrol (gaz) lâmbası konan etrafı camlı ışık mahfazasının adıdır. El feneri, sokak feneri, bahçe feneri, araba feneri, kâğıt fener, muşamba fener, dikili fener gibi nevileri vardır.

Sopa bir elde, kırık camlı fener bir elde
Boşanan yağmur iliklerde, çamur ta belde!
Mehmet Âkif

FENERBAHÇE KÖŞKÜ (فنار باغچه كوشكی) [*Sar.*] Kadıköy civarında Fenerbahçe'deki köşkün adı idi. Dördüncü Murat tarafından yaptırılmış, Birinci Mahmut zamanında harap olmuştur. Küçük ve şirin bir bina idi.

FENER ÇEKMEK (فنار چكمك) [*Hal.*] Şehir ve kasabalarda geceleri bir yerden diğer yere giden büyüklerinin yollarını aydınlatmak için adamları tarafından fener taşınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fener önde çekildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

FENERLİLER (فنارليلر) [*İda.*] Devlet işlerinde bulunmuş, büyük makamlar işgal eylemiş olan Rumlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar merkezi Fener'de olan Rum Patrikhanesi etrafında toplandıkları için bu ismi almışlardı. Fenerliler bu itibarla dinî fenerin yanında, sivil fener mahiyetinde idiler. Bunlar Ege'li ve İstanbul'lu eşraftan müteşekkildi. Patriğin ruhani merkezi yanında faaliyette bulunan birçok yarı dinî, yarı lâyik mensuplar ve memuriyetler vardı. Bu ileri gelenler arasından lisan bilenler ve siyasi işlere akılları erenler Tanzimat'a kadar Osmanlı devletinin Avrupa ile münasebetini temin eden memurlar çıkıyordu. Dünya tarihinde umumiyetle Fenerliler ismi altında bu aile efradı kastedilir.

Eflâk ile Buğdan Beyliklerinde de bulunmuş olan Fenerliler hakkında Aurel Decel (İslâm Ansiklopedisi, Fenerliler Maddesi) şu tafsilâtı veriyor:

«Daha 1657 de, Lâtinceyi pek iyi bilmediği halde, 50 sene Bab-ı Âli'nin tercümanlığını yapan Zülfikar Efendi yerine imparatorluk sefaret heyetinin ilk tercümanı Panayoti Nicusius tâyin edilmiştir. Girit'te Köprülü Ahmet Paşanın arkadaşı olan bu zat imparatorluğun dış siyasetinde ilk memuriyet almış bulunan Rumdur. Karlofça muahedesinin (1699) müzakereleri sırasında, Alexandros Mavrocordatos İskerletzade'nin Bab-ı Âliye yaptığı büyük hizmetlerden sonra, bu artık âdet hükmüne girmiştir. Bu meşhur kâtip aslen adalı olmakla beraber, bilâhara ailesi İstanbul'a yerleşmiştir. Bundan sonra devletin dış siyaseti münhasıran Fenerlilere verilmiş ve bunun gibi Tersane tercümanlığı da onlara geçmişti. Telkin ettikleri bu itimat neticesi olarak, padişahlar bunların içlerinden bazılarını başka memuriyetlere de tâyin etmiye başlamışlardır. Buğdan voyvodası Dimitri Cantemir'in Rusların tarafına geçmesini mütaakıp, Ahmet III. bu memleketin prensliğini artık yerli beylerden birine değil, Fener'e sadık Rumlardan birisine vermeyi karar altına aldı. Böylece 1711 de Nikola Mavrocordato'ya Buğdan Hospodarlığı (beyliği) tevcih edildi. Eflâkda Stefan Cantacuzino'dan sonra, 1716 da aynı sultanın fermanı ile, yine Mavrocordato'ya verilmiş ve bundan sonra de Mihail Racovitza beyliğe geçmiştir. Bu «Fener devri» Avrupa kısmında Avusturyalılar ve daha sonra Ruslar ile muharebe devresi safhasına tekabül eder. Fener beyleri umumiyetle vazifelerini sadakatle yaparlardı. Lâkin bu devrenin sonuna doğru, düşmanla anlaştılar. Eflâk beyi Mihail Sutzu, mallarını ve çocuklarını alarak, 1802 de Erdel e kaçtı. Fener'den sonuncu Buğdan beyi olan meslektaşı Alexandros İpsitanti ile anlaşarak, Odesa'da teşekkül eden ve Yunan İstiklâl mücadelesinin başı olan Eteria'ya müzaheret gösterdi. 1775 te Bukovina'nın Avusturyalılar tarafından istilâsının önüne geçmesine rağmen, Buğdan beyi Grigore Ghica Rus orduları ile ittifak etmiş olduğundan dolayı, Yaş'ta idam edildi. Pek emniyetli olmıyan aynı devirde Eflâk beyi Nikola Mavrogeni, Tuna üzerinde Yusuf Paşa'nın ordusuna büyük hizmetlerde bulunmasına rağmen, buna benzer bir itham altında kalarak, 1790 da idam olundu. Lâkin Mora'daki Yunan ihtilâli Tudor Vladimirescu nun Eflâk'da Yunan aleyhtarı hareketlerinden sonra, Romen Boyarlar meclisinde izhar edilen Romen kanından ve yerli beylerin yeniden tâyini temennisi, 1821 de eski sistemin değiştirilmesi suretiyle, yerini buldu. Mahmut II. Eflak beyliğini Grigore Ghica ve Buğdan beyliğini Ion Sandu Sturdza'ya tevcih etti. Her ikisi de Romen asîl ailelerine mensup idi.

«Romen tarihi zaviyesinden, bu devir şöyle görülür: «Umumiyetle Fenerliler devri bir inhitat devridir. Romen arazisi küçülmüştür; komşuları birçok vilâyetleri ele geçirmiştir. Asılzadeler sultanın âdeta bir memuru vaziyetine girmekte ve sultanın arzusu ile sık sık değiştirilmekte ve vergiler fazlalaşmakta idi. Entrika, bahşiş ve rüşvet gittikçe hâkim olmakta idi. Bazı müspet cihetler de vardı; içtimai sahada «Rumania» ortadan kalkmakta, yani köylülere hürriyet verilmekte, mektepler açılmakta, hastahaneler tesis edilmekte ve yeni kanunlar çıkarılmakta idi.

«Konstantin Mavrocordato Romen memleketlerinin modern ıslahatçısı olmuştur. 1740 ta birtakım yeni ahkâm vazetmiştir ki, bunların arasında bilhassa vergileri azaltmak ve köylüleri esaretten kurtarmak yoluna gidilmiştir. Bu ıslahat, Mercure de France'ta «Constitutio» ismi altında, neşredilmiştir.

«Bununla beraber Fenerliler Romen memleketlerine yerleşirken, akraba ve arkadaşlarını beraberlerinde getirmişler, bunlar da yüksek içtimai sınıflara hulûl ederek, Yunan tesirlerinin kuvvetlenmesine sebep olmuşlardır. Bu suretle 1821 den sonra Romen tedris sistemi baştan başa değiştirilmiştir.

«Tahta geçen Fenerli aileler şunlardır: Eflâk'da Mavrocordat (4 kişi), Ghica (4), Callimachi (6), Garagea (6), Sutzu (5), İpsilanti (2), Moruzi (6), Ralli (1), Hangerli (1), Rosetti (1) ve Mavrogheni (1). Buğdan'da: Mavrocordat (3), Callimachi (3), Chica (8), Caragea (4), İpsilanti (3), Moruzi (2), Sutzu (3), Rosetti (1), Hangerli (1 kişi).

«Beyler her üç senede, bazan daha çabuk, değiştirilirdi. Bunun yüzünden, bu son birkaç yüz sene zarfında Eflak'da 40 ve Buğdan'da 36 bey ismi geçer ki, Rus ve Avusturya işgal devirleri bundan hariçtir. İki memleket arasında beylerin becayiş edildiği de olurdu Bu suretle Konstantin Mavrocordato Eflak'da 6 kere ve Buğdan'da 4 kere hüküm sürmüştür.

«Fener'in bu tarihi aileleri XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren, Fener'i terk etmiye başladılar. Çok zenginleşen Fenerliler Boğaziçi, nde büyük köşk ve saraylar yaptırarak, yerleştiler. Bilhassa Kuruçeşme, Arnavutköy (Moruzi, Kollimaki, Sutzos) ve Tarabya (İpsilanti ve Mavrocordato; bunların sarayları ve bahçeleri sonradan Fransız sefarethanesin n işgal ettiği mevkide idi) yı tercih etmişlerdir, Lâkin 1821 den sonra. İstanbul'da oturan bu ailelerden birçokları memleketi terkederek Yunanistan'a ve Avrupa'nın diğer memleketlerine gidip, orada yerleştiler. Romanya'da bunların ahfadından birçokları hâlâ mevcuttur ve yerli aileler ile tesalübleri neticesi, az çok, Romenleşmişlerdir. Bugün Türkiye'de eskiden meşhur olan bu ailelerin neslinden pek az aileler kalmıştır.»

Romanyalılar dört asır kadar Osmanlı idaresinde kaldıktan ve aynı zamanda Leh'ler, Macar'lar ve Rus'larla mütemadi mücadele halinde bulunduktan sonra 1856 da Paris Muahedesiyle Eflak ve Buğdan beylikleri adı altında muhtariyet elde etmişler ve 1862 senesinde beyliklerin birleşetirilmesiyle de Romanya hükümetini meydana getirmişlerdir.

Tarihte «Memleketeyn» namiyle anılan Eflak ve Buğdan idaresinin başına divan-ı hümayun tercümanlığında bulunmuş olan Fenerli Rumlar tâyin edilirdi. Bu Fenerli ailelerin isimleri şunlardır: Mavrocordato, Chica, İpsilânti, Caragea, Hangerli, Callimachi, Sutza, Agripulo. Yalnız bir kere donanma tercümanı olduğu halde Nikola Mavrogeni Eflak beyliğine tâyin olunmuştu. Paros adalı olup gayet zeki olan Nikola Mavrogeni Mora'nın sulh ve sükûna kavuşması için çalıştığından donanma kumandanı meşhur Hasan Paşa'nın tavassutu ile Eflak beyliğine tâyin olununca Fenerli ailelerden hiçbirine mensup olmadığı için onlar tarafından bu tâyinin geri aldırılmasına çalışıldı. Hattâ Padişahın sarrafı olan Petraki hünkâra kadar gönderildi. Fakat tesiri görülmedi.

Fenerlilerden Türklüğe hizmet edenler olduğu gibi fenalıkta bulunanlar da vardır. Eflak ve Buğdan'daki idarelerinden yerliler çokluk memnun olmamışlardır. Hattâ Neşrettiğim bir vesikaya göre (Osmanlı Siyasi Tarihine Ait Mühim Bir Vesika, Barış Dünyası, No. 12) Romanya hükümetinin teşekkülünden sonra sefaret başkâtipliğine tâyin edilmek istenilen Mavroyeni hakkındaki sözler bunun uzun süren akislerini belirtir.

Prens unvanını alan beylerin çocuklarına «Beyzade», karılarına «Domna», kızlarına «Dominica» adı verilir, beyzadelerin ve Dominicaların erkek çocuklarına «çelebi» kız çocuklarına da «Kokonaça» denilirdi.

FER (فر) [*Ok.*] İki okçu tarafından atılan oklardan bir ziyade ok isabet ettirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ok atanlar bazı kere iki kişi değil, her biri bir kaçar kişiden terekküp etmek üzere iki taraf olduğu surette taraflardan birinin fazla isabet ettirmesine de «fer'» denilirdi.

FERACE (فراجه) [*Giy.*] Çarşaftan evvel kadınların tesettür için giydikleri üstlüğün adıdır. Feraceler çuhadan, softan, sonraları aynı zamanda fantazi kumaştan yapılırdı. Düz, süssüz ve sade olanları olduğu gibi cepleri ve yakaları işlemelileri de olurdu. Arkası, yakası uzun olanları, modaya göre bol, darları vardı. Renkleri daha ziyade koyu idi. Bir aralık al moda olmuş, kibarlar hep o renkte ferace yapmışlardır. Bu münasebetle o sırada:

Al ferace, ince yaşmak, eldiven
Gençliğim var isterim elbette ben

şarkısı da çıkmıştı.

Ferace mantodan hemen hemen farksızdır. Manto gibi feracelerin de düzleri ve kloşları vardır. Feraceyi mantodan ayıran cihet feracede manto tarzında geniş yakanın bulunmaması ve daha uzun olmasıdır. Feracelerin yakaları askerlerin giydikleri ceketlerin dik yakaları tarzında idi. Kolları da vardı.

Ferace boyundan yukarısını örtmediği için baş, yüz ve boyun yaşmakla örtülürdü. Kibarlarla kibarlık taslıyanlar şemsiye ve eldiven de kullanırlardı. Şemsiyeler türlü renkte olurdu. Ferace siyah veya koyu renk ise şemsiye de koyu, açıksa şemsiye de açıktı. Ferace yirminci asrın başlarına kadar giyilmiştir.

İlmiye ricalinin resmî günlerde giydikleri sırma işlemeli üstlüğe de ferace denilirdi. Biniş dahi denilen bu feracenin kolları çok boldu. Çuhadan yapılırdı. İlmiyenin ferace giymeleri hicri 1264 (1848) senesinde rütbelerde yapılan tadilât ile başlamış, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

Tanzimat'tan evvel sarayın büyükleri de ferace giyerlerdi. Hattâ bunların içinde kürke kaplı olanları da vardı. Baş çavuş divan günlerinde kürklü ferace giyerdi.

Kadın ve ilmiye feracelerinin biribirinden ayrılması için kadınların giydiklerine «Kadın feracesi», ulemanın giydiklerine de «ulema feracesi» denilirdi.

Sümbül benefşedir yakışan bâğ-i hüsnüne
Kaftanın âsmanisi feracenin mora
Sâbit

Vaiz vera'-i bârit ile yüzde yürürken
Ferrace vü destar ile pek maskara düşmüş
Sâbit

Yeşil ferrace giysen goncasın ey lâleru amma,
Gülüp açıldığın demler gül-i zibaya benzersin
Yenişehirli Avni

FERACE ATMAK (فراجه آتمق) [*Ok.*] Yarış sırasında atılan ok en gerideki taşa varmaz da ondan geride kalırsa havacılar tarafından atıcıya «okun yürümedi» mânasına olarak verilen işaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Atılan ok bütün menzil taşlarını geçtiği takdirde havacılar «cümlesini geçtin, muradına erdin» mânasına gelmek üzere sevinç bozarlardı.

FERACE SAMUR KÜRK (فراجه سمور كورك) [*Kıy.*] Eskiden şehzadelerin giydikleri üst elbiselerinden birinin adı idi. Şehzadeler bunu babalarının sağlığında saraydan dışarı çıktıkları zaman giyerlerdi.

FERAĞ (فراغ) [*Huk.*] Bir kimsenin gayr-i menkuldeki tasarruf hakkını ahara tefviz ve terk etmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Terk eden kimseye yani satana «fâriğ», uhdesine terk olunana yani alana «mefrug-un-leh», ferağ olunan şeye «mefrug-un-bih» denir.

Ferağ; muameleye göre şu isimleri alır: Ferağ-ı kat'î, ferağ an-il-cihat, ferağ bil-vefa, ferağ bil-istiglâl, ferağ bil-muvazaa, ferağ-ı bâtıl, ferağ-ı fasit, ferağ-ı fuzuli.

Arapça ferâğ; bırakmak, satmak, işten çekilmek, rahatlık, asudelik mânalarına gelir.

FERAĞ AN-İL-CİHAT (فراغ عن الجهات) [*Vak.*] Bir kimsenin uhdesindeki bir ciheti vakıftan kasr-ı yed ederek onu başkasına ferağ eylemek mânasına gelir bir tâbirdir. Bu türlü ferağ hâkimin tasvip ve tevcihine iktiran etmedikçe muteber olmaz.

FERAĞ BİL-VEFA (فراغ بالوفا) [*Vak.*] Bir kimsenin ahardan istidane eylediği para mukabilinde borç ödendikte iade olunmak şartiyle alacaklısına yaptığı ferağdır. Mülkte benzeri «bey-i bil-vefa» dır.

FERAĞ BİL-İSTİGLÂL (فراغ بالاستقلال) [*Vak.*] Fâriğin, mefrug-un-bihi mefrug-un-leh'ten isticar etmek üzere yaptığı ferağdır. Bunun mülkte benzeri «bey-i bil-istiklâl» dir.

FERAĞ BİL-MUVAZAA (فراغ بالمواضعه) [*Vak.*] Fâriğ ile mefrug-un-lehin gizlice aralarında «sana mutasarrıf olduğum şu icareteynli gayr-i menkulü ferağ edeceğim; fakat aramızda hakikatte ferağ olmayup gayr-i menkul eskisi gibi benim uhdemde kalacaktır» diye sözleştikten sonra zâhiren yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I BETİL (فراغ باطل) [*Huk.*] Şerait-i in'ikattan biri mevcut veya memurun izni munzam olmaksızın yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I FASİT (فراغ فاسد) [*Huk*] Aktin sıhhat şartlarından biri bulunmaksızın yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I FUZULİ (فراغ فضولی) [*Huk.*] Başkasının arazisini veyahut şerikinin hissesini mutasarrıfı veya şeriki tarafından ferağa vekâleti veyahut velâyet veya vasiyyeti olmaksızın memuru izniyle bir kimsenin ahara ferağı'dır

FERAĞ-I KAT'İ (فراغ قطعی) [*Huk.*] Kayı ve şartsız yapılan ferağ'dır.

FERAGAT (فراغت) [*İda.*] Hükümdarın hükümdarlıktan vazgeçmesi mânasında kullanıl

bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine istifa tâbiri kullanılmaktadır. Feragatin mânası vazgeçme, el çekme, istiğna, rahattır.

§ [*Huk.*] Şahsın mal veya mallar üzerindeki haklarından ve dâvacının talebinin neticesinden vazgeçmesine «feragat» denilir.

Şahs-ı salisin (üçüncü şahıs) iddiasına karşı müdafaa veya defi'den vazgeçmek de feragat'tir.

FERAH ABAT (فرح آباد) [*Sar.*] Beşiktaş'ta sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya ait kasrın adıdır. Bu kasırda çırağanlar tertip edilir, bu eğlencelere zamanın büyük adamları iştirâk ettiği gibi arasıra Üçüncü Sultan Ahmet'de gelirdi. Sultan Mecit zamanında etrafındaki yerler de alınmak suretiyle bunun yerine, 1908 temmuz inkılâbından sonra Mebusan Meclisi ittihaz olunup çok geçmeden yanan, Çırağan sarayı yapılmıştır.

FERAHFEZA KÖŞKÜ (فرحفزا کوشکی) [*Sar.*] Beşiktaş'taki köşklerden birinin adı idi. Hicrî 1164 (1751) tarihinde yaptırılan bu küçük köşk sonradan yıkılarak etrafındaki bir kısım arsalar da ilâve edilmek suretiyle Dolmabahçe Sarayi yapılmıştır.

FERAHİ (فراحی) [*Ask.*] Eskiden neferlerin fesleri üzerine diktikleri dairevî sarı tepeliğin adı idi.

Bir zaman kanun denilen askerî inzıbat memurlarının boyunlarına takılan Kanun ibaresi yazılı ay şeklinde sarı pirinç levhalara da bu ad verilmiştir.

FERAİZ (فرائض) [*Fer*] Mirasa ait hükümleri yani terekenin istihkak sahiplerine taksim keyfiyetini bildiren ilmin adıdır. Fariza'nın cem'idir.

Farz olan Allah'ın emirleri, lâzım, vacip, vazife, borç mânalarına gelen fariza, mirasta tâyin olunan sehim demektir. Bu cihetle mirastan muayyen hisseleri olanlara «Eshab-ı feraiz» denir.

Kur'an ve İslâm hukuku hükümlerine göre terekeye taalluk eden haklar şunlardır:

1 — Ölünün techiz ve tekfini (gömülme masrafı)
2 — Ölünün borçları
3 — Vasiyyeti
4 — Veresenin hakkı

Techiz ve tekfin terekenin haline göre maruf ve mutedil olmak lâzımdır. Yukardaki dört hak sahibinden ilk üçüne taalluk edenler çıkarıldıktan sonra kalan kısım vereseye taksim olunur.

Veraset hakkı taalluk edenler sırasiyle şunlardır:

1 — Farz sahibleri
2 — Nesebî asabe
3 — Sebebî asabe
4 — Red
5 — Zevilerham
6 — Mevlelmevalât, velâ sahibi
7 — Mukarun-leh binnesep alelgayr
8 — Kendisine sülüsten ziyade vasiyyet edilen
9 — Hazine

Farz sahipleri şunlardır:

Zevç (koca). zevce (karı), eb (baba), sahih ced (babanın babası, babanın babasının babası), evlâd-ı üm (ana bir oğlan ve kız kardeşler), sulbiyye, bint (kız), ibniye (ölünün oğlunun ve oğlunun oğlunun kızı), uht-lehüma (ana baba bir kız kardeş), uht li-eb (baba bir kız kardeş), üm (ana), sahih cedde (babanın anası, babanın babasının anası. ananın anasının anası).

Koca; mirasta koca iki halde bulunur. Ölünün oğlu veya kızı veya oğlunun oğlunun oğlu veya kızı ile bulunursa rubu' yani dörtte bir, bunlar bulunmazsa nısıf yani yarım alır.

Karı; Karı da iki halde bulunur. Ölünün oğlu veya kızı veya oğluunun veya oğlunun oğlunun oğlu veya kızı ile bulunursa sümün yani sekizde bir, bunlar bulunmazsa rubu' yani dörtte bır alır.

Baba; baba mirasta üç halde bulunur: 1 - ölünün oğlu veya oğlunun oğlu ile bulunursa südüs yani altıda bir alır. 2 - Ölünün kızı ve oğlunun kızı veya oğlunun oğlunun kızı ile bulunursa hem altıda bir, hem de farz sahipleri sehmini aldıktan sonra kalanı alır. 3 - Bunlardan hiçbiri bulunmazsa tamamını alır.

Dede; Baba gibidir. Yalnız dede baba ile bulunursa sakıt olur, bir şey alamaz.

Ana bir kardeşler: Ana bir kardeşler kız olsun oğlan olsun üç halde bulunurlar: 1 - Bir olursa südüs yani altıda bir alır. 2 - Mütaaddit olurlarsa hepsi bir sülüs yani üçte bir alır. 3 - Ölünün oğlu veya kızı veyahut oğlunun ve oğlunun oğlu veya kıziyle veyahut ölünün baba veya dedesiyle bulunurlarsa sakıt olurlar, bir şey almazlar.

Ana bir kardeşler istihkak ve kısmette müsavidirler.

Kız: Kız üç hal üzerinde bulunur: 1 - Ölünün oğlu olmayıp diğer varislerle yalnız bir kızı bulunursa nisıf yani yarım alır. 2 - İki veya daha ziyade kızları bulunursa sülüsan yani üçte iki alır. 3 - Ölünün bir veya müta-

addıt kızları ile beraber oğlu da bulunursa kızlar oğlan kardeşleriyle ikili birli asabe olur.

Oğlun kızı: Ölünün oğlunun veya oğlunun oğlunun kızı da muayyen sehim alan vârislerdir. Buna ibniyye denir ki ölü ile aralarına kadın girmemek şarttır. Kadın girerse zevil-erhamdan olur. Ölünün oğlunun kızının kızı ve oğlunun kızının oğlunun kızı gibi,

Oğlun kızı: Altı hal üzerinde bulunur: Eğer ölünün kızı bulunmayıp da oğlunun bir kızı bulunursa yedi alır. 2 - Ölünün kızı bulunmayıp oğlunun iki veya daha ziyade kızları bulunursa bunlar üçte iki alırlar. 3 - Ölünün bir kızı ile beraber bir veya mütaaddit oğlunun kızı bulunursa altıda bir alırlar. 4 - Ölünün oğlunun kızı iki veya daha ziyade kızlariyle bulunursa sakıt olur, bir şey almaz. 5 - Derecede müsavi veya dûn ölünün oğlunun oğlu veya oğlunun oğlunun oğlu bulunursa beraber ikili birli asabe olurlar. 6 - Oğul ile derece itibariyle ölüye yakın erkek evlâtlar sakıt olurlar.

Ana baba bir kız kardeşler: Ana baba bir kız kardeşler beş hal üzerinde bulunurlar: 1 - Ana baba bir kız kardeş bir tane olursa yarı alır. 2 - İki veya daha fazla olursa üçte iki alırlar. 3 - Ana baba bir kız kardeşler ana baba bir erkek kardeşle bulunurlarsa bera ber asabe olurlar. Bu halde başka vâris yoksa tereke tamamen, varsa bunlara sehimleri verildikten sonra ne kalırsa bunlar arasında ikili birli taksim olur. 4 - Ölünün kızı veya oğlunun kızı vaya oğlunun oğlunun kızıyle bulunurlarsa ana baba bir kız karşler bakıyeyi alırlar. 5 - Ana baba bir kız kardeş oğul ile oğlun oğlu ile ve baba veya ced ile sakıt olurlar.

Baba bir kız kardeşler: Baba bir kız kardeşler yedi hal üzere bulunurlar: 1 - Ana baba bir kız kardeş olmıyarak baba bir kız kardeş bulunursa yarı alır. 2 - Ana baba bir kız kardeş olmıyarak baba bir iki veya daha ziyade kızkardeş olursa üçte iki alırlar. 3 - Baba bir kız kardeşler ana baba bir kız kardeşle bulunurlarsa altıda bir alırlar. 4 - Birden fazla ana baba ile kız kardeşler bulunurlarsa vâris olmazlar. 5 - Baba bir erkek kardeş olursa bununla beraber ikili birli asabe olurlar. 6 - Baba bir kız kardeşler ölünün kızı ile oğlunun kızı ile ve oğlunun oğlunnn kızı ile asabe-i mahza olurlar. 7 - Ölünün oğlu ile oğlunun oğlu ile babası ve dedesi ile sakıt oldukları gibi ana baba bir oğlan kardeşle ve keza ölünün kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunu kıziyle asabe olan ana baba bir kız kardeşle de sakıt olur.

Ana: Oğlunun oğlu veya kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunun oğlu ve kızı ile ve herhangi cihetten olursa olsun ölünün birden fazla kardeşiyle bulunursa altıda bir, bunlar bulunmazsa üçte bir alır. Ana, koca ve baba veya karı ve baba ile bulunursa koca ve karı sehimlerini aldıktan sonra kalanın üçte birini alır.

Nine: ana tarafından olsun ananın anası, ananın anasının anası, baba tarafından olsun babanın anası ve babanın babasının anası, bir olsun mütaaddit olsun derecede müvazi iseler altıda bir alırlar. Nineler ana ile sakıt olurlar. Babâ tarafından nineler baba ile veya ölüye intisabında vasıta olan dede ile sakıt olurlar. Babanın anası babanın babasiyle, babanın babasının babasiyle sakıt olmaz Derece itibariyle uzak olanlar yakın olan ile sakıt olurlar.

Asebeler; iki kısımdır: Nesebî, sebebî. Nesebî asabe bir kimseye baba tarafından akraba olup sehim sahipleri sehimlerini aldıktan sonra kalan terekeye ve yalnız bulunduklarında terekenin tamamına müstahak olanlardır ki üç nevidir:

1 — Binefsihi asabe
2 — Ahar biri sebebiyle asabe
3 — Diğer bir vârisle asabe

binefsihi asabe ölüye nispetinde kadın dâhil olmıyan erkeklerdir. Bunlar da dört sınıftır:

1 — Ölünün cüz'ü; oğlu ve oğlunun oğlu
2 — Ölünün aslı; babası veya babasının babası
3 — Babanın cüz'ü; babanın oğlu ve oğlunun oğlu
4 — Dedenin cüz'ü; babanın babasının ve babasının babasının babasının oğlu

Asabenin evvelâ sınıfı mukaddem olan tercih olunur. Binaenaleyh birinci sınıftan asabe varken ikinci sınıftan ve ikinci sınıftan varken üçüncü sınıftan olanlar ve üçüncü sınıftan asabe mevcut iken dördüncü sınıftan olanlar asabe olamazlar.

Bir sınıftan mütaaddit kimseler bulunursa ölüye yakın olanlar tercih olunur. Bir sınıftan ölüye yakınlıkta müsavi mütaaddit akraba olursa hangisinin karabeti kuvvetli ise o tercih olunur.

Asabe bigayrihi, yani ahar biri sebebiyle asabe olanlar yalnız bulundukları zaman muayyen sehim aldıkları halde asebe erkeklerle bulunduklarında birlikte asabe olan kadınlardır ki şunlardır: Kızlar, oğlun kızları, ana baba bir veya baba bir kız kardeşlerdir.

Asabe maagayrihi diğer bir kadınla beraber bulunduklarında asabe olan kadınlardır ki şunlardır: Ana baba bir ve baba bir kız

kardeşlerdir. Bunlar, bir veya mütaaddit kızlarla veya oğlun kızlariyle beraber bulunduklarında asabe olurlar.

Sebebî ve diğer tâbirle hükmî asabe mevlelâteka veya ananın asabesidir.

Reddiye; sehimlerin mecmuu mahrecine nispetle eksik olmak demektir. Fazla olanlara avliye denilir. Avliyede veresenin sehimleri eksildiği halde reddiyede bunun aksine olarak artar.

Reddiyede fazla kalan sehim asabeden kimse bulunmazsa farz sahiplerine sehimleri nispetinde red olunur. Yalnız koca ve karıya red yapılmaz.

Zevilerham: ölüye karabeti olup yukarda geçen sehim sahiplerinden ve asabeden olmıyan yakındakilerdir. Dört sınıftır:

1 — Ölünün fer'leri; ölünün fer'leri kızlarının ve oğlunun ve oğlunun oğlunun kızlarının füruudur. 2 — Ölünün aslı yani sahih olmıyan büyük babalar ve büyük analardır. 3 — Ölünün baba ve anasının füruudur ki mutlaka kız kardeşlerin fürulariyle ana baba ve baba bir erkek kardeşlerin ve oğulların kızları ve bunların füruları ve ana bir erkek kardeşlerin oğul ve kızlariyle anaların fer'leridir. 4 — Büyük baba ve büyük ananın feri'leridir.

Muayyen sehim sahipleri ve asabe mevcut iken zevilerhamdan olan akraba vâris olmazlar. Bunlar bulunmadığı takdirde terekenin tamamını, karı veya koca bulunduğu surette bunlardan mütebaki sehimden mütebakiyi alırlar.

Zevilerhamın tevrisi şu esaslar dairesinde cereyan eder, Eğer zirahm vâris bir tane ise herhangi sınıftan olursa olsun tamamen tereke buna ait olur. Eğer mütaaddit ve sınıfları muhtelif ise sınıfı mukaddem olan tercih olunur. Binaenaley ölünün cüz'ü ile aslı ve aslı ile aslın cüz'ü ve babanın cüz'ü ile büyük babanın cüz'ü birleşse birinci surette ölünün cüz'ü, ikinci de aslı, üçüncüde de babanın cüz'ü tercih olunur. Zirahm mütaaddit ve sınıfları müttehit ise ölüye derece itibariyle yakın olan takdim olunur. İkinci sınıftan ananın babası ile ananın anasının babası birleşse ananın babası vâris olur. Üçüncü sınıftan ölünün kız kardeşinin kızı ile erkek kardeşinin kızının oğlu birleşse kız kardeşinin kızı tercih olunur. Dördüncü sınıftan ölünün halası ile babasının halasının ve amcasının kızı ile amcasının kızının oğlu birleşse ölünün halası ve amcasının kızı tercih olunur.

Verasette altıncı derecede mevlelmevalât, yedinci derecede de mukirrunleh binneseptir. Mevlelmevalâtın vücudu yoktur.

Bu bahiste ikrar iki nevidir:

1 — Ölmeden evvel ölünün ikrarı

2 — Veresenin ikrarı

Ölünün ikrarı ya zevciyete veya nesebe mütaalliktir, Zevciyete taalluk eden ikrar sihhatine mâni bir sebep yoksa muteberdir. Nesebe mütaallik ikrarda iki ihtimal vardır. Bu ikrar ya mukirrin veya gayrin nesebine aittir. Birinci surette ikrar muteberdir. Şu kadar ki mukirrin ikrara ehil olması ve mukarrerunlehin nesebinin ahardan sabit olmaması ve zâhir halin ikrarı tekzip etmemesi ve bundan başka nefsinden tâbire muktedir olan mukarrerunlehin mukirri tasdik etmesi şarttır. İkinci surette yani ikrar olunan neseb i gayre ait olduğu takdirde bu ikrar nesep hakkında sahih değilse de mal hakkına sahihdir. Yani mukirrin başka vârisi yoksa mukarrunleh ona vâris olur.

İkrarda ikrarı caiz olanla olmıyanlar içtima ederse bakılır, ikrarı sahih olan münferiden bulunduğu halde terekenin tamamını ihraz eden vereseden ise diğeri sakıt olur. Eğer ikrar olunan karı veya koca gibi ikrarı sahih olup terekenin tamamını ihraz etmiyen verese ile ikrarı sahih olmıyan kimselerden ise karı veya koca muayyen hisselerini aldıktan sonra mütebaki ikrar sahih olmıyan mukirrunlehler arasında ikrar doğru olduğu suretteki sehimlerine göre taksim olunur.

Veresenin ikrarına gelince eğer cümlesi ikrar ederse beyyine ile sübut halinde nasıl taksim olunursa öyle taksim olunur. Bazısı ikrar, bazısı inkâr ederse ikrar yalnız ikrar eden hakkında muteber olur, inkâr eden tamamen hissesini alır ve muhtar olan kabule göre mukirrin hissesi ikrar olunan ile aralarında mukaseme suretiyle taksim olunur.

Vasiyyet: İslâm hukukuna göre müteveffa vasiyyet suretiyle ancak malının üçte birine tasarruf edebilir. Ondan ziyade vasiyyete varisler icazet verirse nafiz, vermezlerse keenlemyekün olur. Vârise vâsiyyet üçte birden az miktara taalluk etse dahi diğer vârisler icazet vermedikçe muteber olmaz.

Yukarda dereceleri gösterilen verese ve müteveffanın vasiyyeti bulunmadığı surette tereke hazineye yani hükümete kalır. Tereke hazineye irs suretiyle değil sahipsiz mal olmak cihetiyle kalır. Mirasçılardan bir şahıs mevcut ise bütün terekeyi o alır. Ancak bu vâris karı veya koca ise bunlar hisselerini aldıktan sonra mütebaki hazineye verilir.

Ölünün vârisi olmayıp fakat vasiyyeti olursa miktarı ne olursa olsun evvelâ vasiyyet infaz olunur. ir şey kalırsa bunu hazine alır.

FERAŞET-İ ŞERİFE (فراشت شریفه) [*İda.*] Haremeyn adı verilen Mekke ile Medine'nin hizmetlerinden birine verilen addır. Feraşet, ferraşlık hizmeti demektir. Ferraşın lûgat mânası yayıcı, döşeyici, süpürücü, hizmetkârdır

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tabı) ferraş kelimesi için «daire hizmetkârı, Kâbe-i Muazzama çarupkeşi», Türkî'de «faraş, süprüntü toplanan kap», feraşet kelimesi için de «çarüpkeş beratı» izahatı mevcuttur. Farsça bir kelime olan «çarup» süpürge demektir.

Mekke feraşeti; Kâbe-i Muazzamanın, Medine feraşeti de, Kabr-i Saadetin (Peygamberin Mezarı) temizlik işlerine bakma vazifesidir. Müslümanlarca mukaddes tanılan bu yerlerin hizmerleri de şerefli sayıldığı için «feraşet» tâbirine «şerif» ilâve olunarak «feraşet-i şerife» haline getirilmiştir.

Medine feraşeti eskidir. Yeni olan Mekke feraşeti ise hicrî 1267 (1851) senesinde ihdas olunmuştur. Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin elyazması nusha, c. 9, s. 6) bunu şu suretle yazmıştır:

«Ötedenberu Medine-i Münevvere'de cari olduğu vechile Mekke-i Mükarreme'de dahi feraşet tertip ve tertibine sâdır olan irade mucibince esma-i ilâhiyye adedince doksan dokuz hisse olarak tanzim olunan feraşet-i şerife hisselerinin her biri on altışar kırat itibariyle bundan üç hisse ki kırk sekiz kıratının zât-ı padişahî ve bir buçuk hissede bulunan yirmi dört kıratının valide sultan uhdelerine tahsisiyle mâdasının berveçh-i hasbi bazı zevat ve bendegân uhdelerine itası hususuna ruhsat buyurulmuştur.»

Feraşet vazifesi tevcih olunanlara «berat» da verilirdi. Bu berata «Feraşet-i Şerife Beratı» denilirdi.

Feraşet-i Şerife memurluğunun İstanbulda vekili vardı. Buna da «Feraşet-i Şerife vekili» denirdi.

FERAŞET-İ ŞERİFE BERATI (فراشت شریفه برائی) [*Vak.*] Kâbe-i Muazzama ferraşlığı için verilen berat hakkında kullunılır bir tâbirdir. Ferraş; Arapça yayıcı, döşeyici, hizmetçi mânalarına geldiği gibi ıstılah olarak Kâbeyi süpürenler hakkında da kullanılırdı.

FERAŞET-İ ŞERİFE VEKİLİ (فراشت شریفه وکیلی) [*Vak.*] Kâbe-i Muazzama ferraşlığına memur olanların İstanbul'da bulunan mümessili hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feraşet; yayma, döşeme, süpürme demektir.

FERECİ (فرجی) [*Sof.*] Mevlevi canlarının giydikleri önü açık hırkanın adı idi. Mevlevi hırkaları evvelce Trablusgarplıların giydikleri bornoz şeklinde ve yakadan geçme idi. Dervişin biri mânevi bir kabz esnasında teessüründen yakasını yırtmak suretiyle hırkanın önünü açtı. Hırkanın önünün açılması kendisine ferah verdiği için bu hırkaya o mânaya gelen «Ferecî» adı verildi.

Arapça bir kelime olan ferec, gam ve gussadan, sıkıntıdan kurtulmak demektir'

FERHAN ABAD KÖŞKÜ (فرحان آباد کوشکی) [*Sar.*] Beykoz'un ilerisinde Tokat Bahçesi denilen yerdeki köşkün adı idi. Fâtih zamanında yapılmıştı. İkinci Sultan Mehmet Tokat'ın zaptını burada haber aldığı için sonradan o adı almıştır. Arapça bir kelime olan ferhan mesrur, şadman mânasına gelir,

İşte ezcümle selâmiyle hitap eyliyerek
Zir-i destan hümayununa etti ferhan
Nazif

FERHENK (فرهنك) [*Ede.*] Lûgat kitabı, sözlük yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ferhenk; Farsça hüner, marifet, ilim, temkin, vakar mânalarına gelir.

Şem'i mihrab-ı hüda cami'i esrar-ı Huda
Secdegâh-ı urefa Kâbe-i ehl-i ferhenk
Kâzım Paşa

FERİK (فریق) [*Ask.*] Büyük askerî rütbelerden birinin adıdır. Ferik kelimesi için «Kamus-ı Osmani» de «bir bölük, bir kısım nas mânasına olan (fırka) dan mânaca farklıdır, Bu kelime fırkadan ekser olan cemaat-i beşeriyyeye ıtlak olunur. Fırka kumandanlığı payesi rütbe-i ûlâya muadildir: (Ferik paşa), (ferikayn) = İki takım cemaat insanı, iki fırka-i askeriyye: «Tekabül-i ferikayn» izahatı vardır.

Osmanlı ordu teşkilâtında bu kelime, bir kolorduyu teşkil eden yedi birlikten birinin ismi idi.

Feriklik, yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1241 (1825-1826) te teşkil olunan «Asakir-i Mansure» teşkilâtının genişlemesi dolayısiyle 1246 (1830) da miralaylıkla birlikte ihdas olunmuştur. O sırada iki feriklik mevcuttu: Hassa ferikliği, Mansure ferikliği. 1246-1251 (1830-1835) arasında ferikliğin teşrifattaki yeri hakkında elde sarih bir malûmat yoktur. Şevval 1251 (1835) de ise feriklik rütbesinin Anadolu kazaskerliği ve rütbe-i saniyenin sınıf-ı evvel mümeyyizi ile aynı derecede olduğunu vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 5, s 26) da yaziyor. 1254 (1838) de teşrifat esasları yeniden tertip edildiği zaman Rumeli kazaskerliğine ve ûlâ rütbesine müsavi addedildi. 1255

(1839) de ise dereceleri kazaskerlik ile Feriklik arasında olmak üzere, ûlâ evvelliği rütbesinin ihdası ile, ferikler ûlâ evvelinin dûnunda bırakılmıştır, Bâlâ rütbesinin ihdasından sonra, 1263 (1847) de, feriklik teşkilâttaki yerini katî olarak bulmuştur. Bu suretle feriklik; İstanbul payesi, ûlâ evvelliği ve Rumeli beylerbeyiliği ile aynı derecede bir rütbe haline gelmiş, ancak bu dört rütbe ashabının yekdiğerine takaddümü zaman ile az çok farklı olmuştur. Rütbelilerin bollaştığı son zamanlarda, zilkiççe 1321 (1903), müşirlik ile feriklik arasında, sivilde bâlâya muadil olmak üzere, birinci feriklik ihdas ve ilk olarak Tüfekçibaşı Tahir paşa ile fahrî yaverandan Salâhattin, Şakir ve Nâsır Paşalara tevcih olundu.

Ferikler paşalıkların başladığı livalığın üstünde olduğu için paşa unvanını taşırlar ve isimleri geçerken Saadetlû paşa hazretleri denildiği gibi, muharreratta Saadetlû efendim hazretleri diye yazılırlardı.

Ferikler askerlik teşkilâtının muhtelif hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi sefirliklerde, valiliklerde, ve daha başka hizmetlerde de kullanılmışlardır.

Cumhuriyet devrinde birinci ferikler ile feriklerin haiz oldukları lâkaplar kullanılmamakla beraber, bunlar paşa unvanını bir müddet daha muhafaza etmişlerse de nihayet efendi, bey ve saire ile birlikte 26 teşrinisani 1934 tarihli kanun ile ilga edilmişlerdir.

FER'İYYE DAİRELERİ (فرعیه دائرلری) [*Sar.*] Beşiktaş'la Ortaköy arasında üç kısımdan mürekkep saraylara verilen addır. Bunlara «Fer'iyye sarayları», «Sultan sarayları» da denilirdi. Arapça, fer' ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey, fer'iyye de aslı olmayıp fer'a mensup ve mütaallik bulunan demektir. Bu saraylar asıl padişah sarayının fer'i sayıldığı için bu adı almışlardı. Paşa dairesi adı verilen ayrı üç daire bulunduğu gibi arkalarında ve cadde üzerinde ayrıca bir daire de vardı. Bu saraylarda kışlık yerleri bulunmıyan ve padişah tarafından münasip görülen hanedan azası oturtulurdu. Arka taraftaki dairede son zamanlarda şehzade Abdülhalim Efendi oturmakta idi.

Hal'inden sonra Topkapı sarayına nakledilen Sultan Aziz orada birkaç gün kaldıktan sonra Beşinci Murat'a vaki müracaati üzerine Fer'iyye sarayına nakledilmiş ve 3 haziran 1876 da burada intihar etmiştir.

Şimdi mektep olarak kullanılan bu sarayların sokak tarafındaki yüksek duvarları yol seviyesinden biraz farklı olmak suretiyle yıktırılarak bahçeleri meydana çıkarılmıştır.

FER'İYYE SARAYLARI (فرعیه سرایلری) [*Sar.*] Beşiktaş'la Ortaköy arasındaki saraylara verilen addır. «Sultan sarayları» adı da verilir idi ise de daha maruf adları «Fer'iyye daireleri» idi. Fer'iyye denilmesinin sebebi padişahların oturdukları sarayın asıl, bunların ise fer' sayılmasından ileri gelmiştir. Fer'; Arapça ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey demektir. Üç kısımdan ve ayrıca üç de paşa dairesinden terekküp eden ve arka taraflarında bir kısım da bulunan bu saraylarda kışlık ikametgâhları bulunmıyan hanedan mensupları otururlardı. Sultan Aziz 3 haziran 1876 da burada intihar etmiştir. Şimdi mektep olarak kullanılmaktadırlar.

FERKAT (فرقد) [*Ast.*] Şimal kutbuna yakın iki yıldızdan her biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkisine birden ferkadan denilir.

Olsun erkânı mürettep ol saadethanenin
Kopmasun bir taşı ger kopsa yerinden ferkadan
Nef'î

FERMAN (فرمان) [*İda.*] Bir iş veya maslahat siparişini mutazammin padişah tarafından verilen yazılı emir mânasına gelir bir tâbirdir. Ferman; Farsça emir, irade, buyruk demektir.

Ferman kelimesi, İslâmiyyeti kabul etmelerinden sonra, İlhaniler tarafından kullanılmış, daha sonra Osmanlılara geçmiştir. Büyük Selçukiler ile Anadolu Selçukları ve Memlûkler de bunun yerine tevki' kullanıldığı gibi İlhaniler, Timuriler, Karakoyunlu ile Akkoyunlu Devletleri, Altın ordu ve Kırım Hanlıklarında yarlığ tâbiri de kullanılmıştır.

Ferman kelimesini tamamiyle benimsiyen Osmanlılar da, bu kelimenin resmî mânası her hangi bir iş hakkında padişahın alâmet-i şerife denilen tuğralı emri demektir. Bu emre, hükümdardan sâdır olduğu için, ferman-ı hümayun ferman-ı şerif denilirdi.

Ferman kelimesinden emir ve hükmü nâfiz hükümdar mânalarına gelen ferman-ferma, ferman-reva, ferman-dih, itaatli mânasına gelen ferman-ber, hakkında ferman sâdır olan âsi, itaatsiz demek olan fermanlı gibi müştak lûgatler ve tâbirler de meydana gelmiştir.

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği izahata göre (Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, sayfa 281) «Ferman yedi rükün üzerine yazılırdı: 1 - Ferman lâfzının zikri. 2 - Mürselileyhin ismini kendi mevkiine müna-

sik dua ve sena ile zikretmek. 3 - Fermanın gönderilmesinin sebebi. 4 - Mürsilin arzusunu mürselünileyhe emretmek. 5 - Murad olunan şeyi tasrih eylemek. 6 - İtmam ve muvaffakıyyatına dua ile nihayet vermek. 7 - Tarih ile fermanın gönderildiği mahallin adını zikretmek.»

On altıncı asır ortalarına ait olup divani yazı ile yazılarak 946 cümadelûlâ (1539 mart) tarihiyle Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa'ya gönderilmiş olan ferman sureti:

«Emir-ül-ümera-il-kiram kebir-ül küberail-fiham zülkadr-i vel-ihtiram sahib-ül-izz-i vel-ihtişam el-muhtas bimezid-i inayet-il-melik-il-allâm Erzurum beylerbeyisi Ayas dâme ikbalühu tevkî-i refî-i hümaynn vâsıl olıcak malûm ola ki haliyâ atebe-i ulyaya mektup gönderip ol canibe mütaaliik bazı hususu îlâm eylemişsin; her ne arz olunmuş ise alâ veçhittafsil malûm-ı şerifim olmuşfur; buyurdum ki hükm-i şerif-i vacib-ül-ittibaım varıcak minbâd dahi serhad caniplerinin hıfz ve hirasetinde ve reayanın itminan ve istirahatleri babında mücid olup ve serhad taraflarında olan kılâ ve buka'ın zahireleri ve sair hususları tedarikinde ihtimam edip kusur ve noksanların komayıp etraf ve cevanibden lâyih ve sânih olan ahbâr-ı sahihayı südde-i saadetime îlâm eylemekten hâli olmıyasın, şöyle bilesin, alâmet-i şerife itimad kılasın. Tahriren fi evahir-i cümadel-ûlâ sene erbea ve sittîn ve tis'amie.

Bemakam.ı Edirne»

Yine o eserde verilen mulûmata göre fermanların biri, doğrudan doğruya divandan, maliyeden yazılarak üzerine hükümdarın tuğrası çekilip gönderilen emr-i şerif, diğeri de yine böyle tuğralı bir fermanın üzeiine ve baş tarafına padişahın kendi el yazısiyle fermanda yazılanı teyiden iradedir. İkinci nevi ferman, işin ehemmiyetine mebni teşvik için hakkında teveccüh gösterilen zata, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen yahut da padişahın alâkası dolayısiyle tehdidi havi bir vali veya serasker ve saireye gönderilirdi. Bu nevi fermana «Hatt-ı Hümayunla muvaşşah» yani padişahın el yazısiyle tezyin edilmiş ferman denilirdi.

Biri tuğray-ı dilâra, biri fermn-ı münif
Biri ser ü biri kauun-ı nizam-ı âlem
Nabi

FERMANBER (فرمانبر) [*Ida.*] Emr ü fermana tâbi, muti, münkad yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Her ne işlerse zamane tâbi-i endişesi
Her ne emreylerse devran bende-i fermanberi
Nef'î

FERMAN GEMİSİ (فرمان گمیسی) [*Bah.*] Çanakkale'den gelip geçen gemilerin geçme müsaadesini haiz olup olmadıklarını yoklamıya memur gemiye verilen addır. Gemiler resmî müsaade ile Boğaz'dan girip çıktıkları için bu müsaadeye ferman, bunu yoklama vazifesiyle mükellef olan gemiye Ferman Gemisi denilmiş idi.

FERMANLI (فرمانلی) [*Ida.*] İsyan gibi hükümet aleyhindeki harekotlerinden dolayı tedipleri için haklarında ferman çıkmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin cezalandırılmalarını mucip olan hareketleri ve tedipleri hakkında padişahlar tarafından valilerle alâkadarlara ferman yazıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [*Ask.*] Binbaşıdan yukarı zâbitler hakkında da fermanlı tâbiri kullanılırdı. Bunun sebebi bu vazifeler münasebetiyle ferman verilmesi idi.

FERMENE (فرمنه) [*Giy.*] Kolsuz işlemeli bir nevi yeleğin adıdır. Salta, ceket, şalvar ve poturlara sırma ve kaytandan yapılan işlere de bu ad verilir. Bu tâbirin fermene'den geldiğini söliyenler olduğu gibi Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde, Fransızca süs ve harç mânasına olan paraman kelimesinden geldiğini kaydediyor. Fermene «Lehçe-i Osmani»de «Aslı kaytan bükme nakışlu çuha ve aba», Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati» nde de «kısa ve işlemeli çuha, aba ve yelek» suretinde izah edilmiştir.

Fermene daha ziyade Rumeli'de giyilirdi.

FERMENECİ (فرمنه‌جی) [*San.*] Sırma ve gaytanla işlemeli işler yapan esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata'da bu türlü elbise yapıp satanlara hâlâ fermeneciler denilir. Büyük çarşı içinde de bu sanatı yapanlar vardır. Vaktiyle fermenciler gedikli idiler. Bu sebeple inhisar usulünün cari olduğu hicrî 1277 (1860) senesine kadar gediklilerden başkaları bu sanatı yapamazlardı

FERRAŞ (فراش) [*Vak.*] Cami, mescit, imaret gibi müesseselerin temizliğini temin ve halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını yayma hizmetleriyle vazifeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferraş; Arapça yayıcı, döşeyici, hizmetçi mânalarına gelir. Yeniçeri teşkilâtında bu işi görenlerle Kâbe'yi süpürenler hakkında ıstılah olarak kullanılır.

Her ruham-ı fersi bir âyine-i âlemnüma
Her gezen ferraşı bir İskender-i kitisitan
Nef'î

FERRAŞ-I ODAHAY-I EDİRNE (فراش اودهای ادرنه) [*Ask.*] Edirne'deki yeniçeri odalarında hizmet sahibi yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ferraş; yayıcı, döşeyici, hizmetçi demektir, Kâbe-i Muazzama'yı süpürenler hakkında da bu tâbir kullanılır.

Yeniçeri ocağı tesis edildiği zaman ilk odalar Edirne'de idi. İstanbul merkez olduktan sonra Yeniçeriler de İstanbul'a nakledilerek kışlak denilen odalar yaptırıldı. Fakat Edirnedeki odalar tamamiyle ihmal edilmedi.

Edirne'deki yeniçeri odaları Sultan Selim Camii civarında Kavak mevkiinde eski sarayda idi.

Yine ferraş-ı saba sahn-ı ribat-ı çemene
Geldi bir kafile kondurdu yükü cümle bahar
Baki

Gerçi ferraşı melektir amberfeşan sümbülün
Çünki ben sultanı buldum neylerim ferraşını
Nesimî

FERSAH (فرسخ) [*Öl.*] Yol ölçülerinden birinin adıdır. Farsça fersenk kelimesinden Arapçaya fersah suretinde geçen bu kelime «Kamus-ı Osmani» de «üç mil tûlünde mesafeye ıtlak olunur» (Üsküdar'dan Kadıköy bir fersahtır). Maddiyat ve mâneviyatta kullanılır. Mâneviyatta ekseriya mükerrer istimal olunur. Meselâ «filân tersim hakkında üstadını fersah fersah geçmiştir» suretinde izah olunmuştur. Cl. Huart (İslâm Ansiklopedisi, fersah maddesi) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Şimali İran lehçelerindeki (ermen. hrasah ve süryan, prasaha şekilleri ile sabittir) bir şekilden Arapçaya geçmiş bir tâbir olup fars, frasang, pehl, farsang, Herodot ve Xenephan (παρασαγγης) ve (İ), İran'da kullanılır bir yol ölçüsüdür ve As. - Yk at ile bir saatte gidilen mesafeye muadildir. 6000 zirâ veya zirâ-ı resmî (m. 1,0387 =)den ibaret olan 1 fersah 6,232,2 m. tekabül eder. Arap fersahı = 3 mil veya 12000 zürrâ = 5,762,8 m. idi.»

FERS-İ AZAM SURETİ (فرس اعظم صورتی) [*Ast.*] Metn-ül-fers, menkeb-ül-fârs, cenah-ül-fers kevkeblerinden mürekkep büyük bir mütevaziy-ül adla teşkil eden şimal suretlerinden bir manzumenin adıdır.

FERŞİYE (فرشیه) [*Mim.*] Yapılarda bir maddenin zemine kaplama masrafı mânasına kuullanılır bir tâbirdir. Kiremit ferşiyesi, taş döşeme ferşiyesi gibi. Şimdi bunun yerine kaplama veya döşeme masrafı denilmektedir.

Ferş; Arapça döşemek, döşenmek, yaymak, yayılmak mânasına gelir. Hasır ferşi gibi. Mecaz yoluyle alın, yüz sürmek mânasına olarak ferş-i cephe, ferş-i cebin suretinde de kullaanılırdı. Ferş; yer mânasına gelir: Arş ve ferş

Yüzünü etmiş idi payine ferş
Bu kadar izzet ü iclâl ile arş
Hakani

FERTUTE (فرتوته) [*Mal.*] Kadın esirler hakkında kullanılan tâbirlerden biri idi. Fertut; Farsça pek ihtiyar, bunak demektir. Esir edilen kadınlar hakkındaki diğer tâbirler şunlardır: Ümmülveled, mâriye, duhter, acûze, mâyube, biçare, yekdest, yekçeşm. Esir kadın ve kızlardan bu taksime göre fidye alınırdı.

Ey köhne Bizans, ey koca fertut-ı musahhir
Ey bin kocadan arta kalan bive-i bâkir
Tevfik Fikret

FERVE (فروه) [*Kıy.*] Kürk kaplanmış elbise mânasına gelir bir tâbirdir.

Mest olup fervesini tersine giymişti köpek
Ayuya döndü de çingâneler oynattı anı
Süruri

FERVE-İ BEYZA (فروهٔ بیضا) [*Kıy.*] Şeyhülislâmların merasim sırasında giydikleri kürkün adı idi. Ferve; Farsça kürk, beyza da Arapça beyaz demektir. Bu itibarla tâbirin mânası beyaz kürk demek olur.

FERVE-İ MURABBA (فروهٔ مربع) [*Kıy.*] Çaprazları mücevherli, kürkü tilki, kabı atlas, düğmeleri murassa olan kapaniçeye verilen addır. Düğmelerindeki işleme güneş resminde olduğu için buna «mücevher şemseli» de denilirdi. Bunu padişahlar alaylarda ve merasimde giyerlerdi.

FERYAD-I ANDELİP (فریاد عندلیب) [*Tak.*] Martın yirmi ikisinde vukua gelen fırtına hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bundan sonra mutedil rüzgâr esmeye ve yelkenliler sefere başlarlar. Farisi kaidesiyle izafi bir terkip olan bu tâbirin mânası bülbül ötmesi demektir. O sırada bülbüller öttüğü için fırtınaya bu ad verilmiştir.

FERZEND-İ BEVVAP (فرزند بواب) [*Ask.*] Bavvapların acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. Bunların acemi ocağına yazılmaları çavuş ve sipahi oğullarının yazılmalrından sonradır. On yedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında ötekilerle birliklte

bunların da acemi ocağına yazılmaları kaldırılmıştır.

FERZEND-İ ÇAVUŞ (فرزند چاوش) [*Ask.*] Çavuşların acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. On yedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında bunların acemi ocağına yazılmaları usulü kaldırılmıştır.

FERZEND-İ SİPAHİ (فرزند سپاهی) [*Ask.*] Sipahilerin acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. On yedinci asırda bunların acemi ocağına yazılmaları usulü kaldırılmıştır.

FES (فس) [*Giy.*] İnsanların başlarını havanın tesirinden korumak için kullandıkları yünden yapılma serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Osmanlılar tarafından yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra resmî serpuş ittihaz edilen fesin ta Bizans zamanına çıkarılarak buradan Adalara, Yunanistana, Tunusa ve hattâ Fas'a nakleden tarihî rivayetler vardır. Clement Huart (İslâm Ansiklopedisi, fes maddesi) fes adının ilk yayıldığı Fas şehrinden alındığını Dr. Karl Lokosch (Etymologisches Wörterbuch) fesin Fas'dan geldiğini söyledikleri gibi Encyclopaedia Britanica, «Oxford sözlüğü, Encyclopaedia İtalyana» ve daha birtakım Avrupa ansiklopedileri de fesi hep Fas şehrine nispet ederler.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi»nde (cilt 5, sahife 1544 Haşiyesi» şu tafsilâtı veriyor: «Yünden yapılan kırmızı renkli serpuşun Firikiya'lılar tarafından kullanılmış olduğunu tarihler anlatırlar.»

Abdurrahman Şeref Efendi (Tarih Musahabeleri, sf. 11 Haşiyesi) bu hususta şu malûmatı veriyor:

«Küçük Asya'da kâin Yunan kolonilerinden Frikya'da azat olan esirlere kırmızı serpuş giydirmek mûtat imiş. Fransa ihtilâl-i kebirinde işbu kırmızı serpuş alâmet-i hürriyet olarak kabul olunup bütün halka tamim etmişti. Şekli bizim feslere müşabih olmayıp içi pamuklu idi. İhtilâl tavsadıktan sonra Fransa'da modası geçmişse de Yunan adalarına ve oradan Garp ocaklarına sirayet etmişti. Püskülün veçh-i ihdasını bilmiyoruz. Ziynet için olması ağleb-i ihtimaldir. Şu kadar ki, ilk giydiğimiz feslerde ipek püskül, fesin havzasını ihata edip yağmurlu günlerde biribirine karıştığından şimdiki kundura boyacıları misillû sokaklarda on paraya püskül tarayıcı musevi çocuklar peyda oluverirdi.»

Bu iki nakil karşılaştırılacak olursa her ikisinin son kısımlarında ittifak mevcut olduğu ve yalnız ilk kısımda ihtilâf bulunduğu görülür. Bu haberlerin ikisi de tevcih olunabilir. Ancak Fransa ihtilâli ile Osmanlılar tarafından fesin kabulü arasında az bir müddet olduğu için böyle kısa bir zamanda fesin Fransa'dan Yunan adalarına ve oradan Garp ocaklarına sirayet eylemiş olması bir parça müsteb'addir. Esasen fes son defa olarak kabulünden evvel de Osmanlılar için tamamen meçhul bir başlık değildi. Yeniçeriler arasında fes giyenler vardı, Adalar denizi sakinleri tarafından da fesin kullanıldığı sabit bir hakikattir. Şu halde bunun için başka vasıtalar aramağa mahal yoktur.

Fesin Osmanlılar tarafından kabulü birçok inkılâba vesile olan İkinci Sultan Mahmud'un zamanındadır. Sebep olan da serasker ve kaptan-ı deryalıkta bulunmuş olan meşhur (Koca Husrev Paşa) dır. Donanma ile Akdenizde iken yeniçeri ocağının kaldırıldığını haber almış ve İstanbul'a dönüşünde getirdiği feslerle fesin tamimine sebep olmuştur.

Son Osmanlı vakanüvisi bu hâdiseyi «Tarih Musahabeleri»nde (sf. 9) aşağıdaki şekilde naklediyor:

«İstanbul'a vürudunda Sultan Mahmut Hânın, yeniçeriliğin kökünü kazımak için eski devri andırır hiçbir hâtıra ve eser bırakmamak azminde olduğunu gördüğünden Tunus'tan tedarik eylediği bir miktar fesi kalyoncu neferatına giydirip selâmlık resm-i âlisine çıkarmış olmakla şehriyar-ı müceddidin hoşuna giderek atik serpuşların yerine fes kaim olması tensip ve irade buyurulmuş ve kıyafet-i kadimemizin tebeddül ve teceddüdüne bu suretle başlanmıştı.»

Abdurrahman Şeref Efendinin verdiği bu malûmattan (Koca Husrev Paşa)nın padişaha hoş görünmek maksadiyle böyle bir teşebbüste bulunduğu ve bunun da alelfevr vukua gelmiş olduğu anlaşılıyor. Halbuki Ahmet Rasim Bey bu mevzua dair yazdığı bir makalede (İstişare, No. 6, s. 274) fesin Koca Husrev Paşa tarafından tamimine sebep olduğunu haber vermekle beraber tamimi keyfiyetini başka suretle kaydediyor. Muharririn buna dair olan ifadesi şöyledir:

«İşte bu dört sene zarfında Akdenizde bazı muvaffakıyata nail olduğu gibi gemilerde bulunan beylik (bayrak asker) lerine de bilâhara «Hurşit» namını alan bir Fransız çavuşu marifetiyle talimat-ı mukteziyede bulunmuş ve bu askere Tunus'tan aldığı fesleri giydirmişti.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi 1241 vekayii sırasında (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 162) diyor ki:

«Husrev Mehmet Paşa İzmir'de ve gemilerde memlûklerinden ve gemi askerinden tertip ettiği bir tabura bu talimi icra ettirip başlarına fes iksasiyle Dersaadet'e vusulünde ilh.»

Vakanüvis Lûtfi Efendinin verdiği bu malûmattan ve işe bir de ecnebi karışmış olmasından gemideki efrada fes giydirilmesi keyfiyetinin birden bire hatıra gelmiş ve padişaha göstermek için yapılmış bir şey olmadığını kabul eylemek lâzım gelir. Böyle bir yenilik gören ve eski tarih encümeni reisinin dediği gibi yeniçerilere ait hâtıratı kökünden söküp atmak emelinde olan bir padişahın ordu için bunu tercih edeceğinde ise şüphe olamaz. Zaten yeniçeri ocağı kaldırılırken kıyafetin de tebdili cihetine gidilmişti. Asker şalvar ve saltayı atarak setre pantalon giyerken başındaki serpuşu da atması, onun yerine başka bir şey geçirmesi pek tabiîdir. Zaten fesin Paşa tarafından ileri sürülmesi yeni bir serpuşun taharri edildiğini haber alması üzerine vukubulmuş olacağında şüphe yoktur.

Fesin ilkevvel orduya teşmili tensib edilmiş ve bunun üzerine Tunus'a elli bin fes sipariş edildiği gibi fes imali güç bir şey olmadığından böyle şeyler imal ve ihtiraında mahareti olan İzmirli (Kâtipzade Mustafa Efendi) fes nazırı nasbolunmuştur.

Asırlardan beri kullanılan kavuğun atılarak püsküllünden ötürü «püsküllü belâ» denilen fesin kabulü eskilik yerine yenilik mânasına da geldiği için muhafazakârlar bu teceddüde aleyhtar, yenilik taraftarları ise lehtar olmuşlardır. Bu arada zamanın şairleri de işe karışmışlar, methiyeler, kasideler yazmışlardır. Methiyelerden bir parça:

Al renkler bahş eder ruhsare-i hûbana fes
Şah-i gül de benzemez mi gonca-i handana fes
Şöyle örter, bastırır perçemleri mahfuz için
Hâil olmak maksadı manzare-i düşmana fes

Kasidelerden parçalar:

Reng-i ruy-i ârızından içti gûya bâde fes
Serseri gezmekte aşkınla senin dünyada fes
Sanma püsküldür perişan, serde sümbüller gibi
Kâkülün şevkiyle vermiş aklını berbada fes

Başına dönmekte cananın o da hasrettedir.
Kıpkızıl olmuş hicab-ı aşktan üftade fes
İltifat-ı şah-ı asrın oldu çünki mazharı
Gezse izz ü naz ile şimdi seza bâlâda fes

Kunduradan fese kadar tekmil kıyafetin tebdili bahis mevzuu olduğu o sırada bunun bir nizamname ile taht-ı inzibata alınması lâzım geliyordu. Nitekim öyle de olmuştur. Çünki yine Lûtfi Efendinin kaydeylediği veçhile Vaka-i Hayriyyeyi mütaakıp ekâbir ve esagir kavuk sıkletinden azadeser kalmış, onların yerine bir şey konulamadığı için herkes başına bir türlü şey sarmağa, hattâ içlerinden bazı askerler kavuktan büyük şeyler yapmağa başlamıştı. Sultan Mahmut fesi kabul ve tamimden evvel münasib bir şeyin serpuş ittihazını düşündü ve Avrupadan birkaç nümune de getirtti. Fakat bunlar namaza mâni olduğu anlaşıldığı için kabul edilmemiş, alelûmum fesin tamimi münasip görülmüştür.

İşte bu malûmat da gösteriyor ki fesin kabulü mevzu-u bahs olduğu sıralarda serpuş intihabı meselesi vardı ve binaenaleyh Husrev Paşanın bir kısım kalyonculara giydirerek huzur-ı şahanede teşhir eylediği fesin kabulü öyle paşanın alelıtlak hatırına gelmiş bir şey değildi.

Fes hakkında ahkâmı da ihtiva eden kıyafete mütaallik nizamname 1244 senesi şevvalinin altısında (1828) neşrolunmuştur. Nizamnamenin esbab-ı mucibesi makamındaki mukaddimesinde: «Ehl-i İslâmın esvap ve elbisesi vecih-i şer'î üzere seref ve teleften âri ve muhafaza-i vücuda kâfi olacak derece» de olması gösterilmiştir.

Nizamnamedeki fese mütaallik hükümler şunlardır: Hırka-i şerif ziyareti, iydeyn muayedesi, Mevlid-i şerif kıraati ve rikâb-ı hümayun resimleri gibi eyyam-ı resmiyede zat-ı hazret-i padişahi murassa' fes, kaymakam paşa, asakir-i mansure seraskeri, vüzera kenarı işlemeli fes, şeyhulislâm efendi, sadrazam tülbendi, İstanbul payelûleri sâdattan ise yeşil, değil ise beyaz imame, Mekke payesinden Üsküdar payesine kadar beyaz tülbent, müderrisîn ile Ayasofya hatibi, mevali imame, müderrisînden payelû olan cevami-i selâtîn şeyhleriyle reis-i meşayih olan Ayasofya-i kebir şeyhi, eşraf-ı kudat, huteba, eimme-i cevami-i selâtîn, hademe-i şer imame, kethüda bey, Rumeli beylerbeyileri, uhdesinde mansıp bulunan mîr-i miran, kaptan paşa, manasıp erbabı, eyyam-ı resmiyede üstlük giymeyip bol yenlû erkân kürk giyen hocagân, gümrük emini, kasapbaşı, hayme-i hassa mehter başısı, mimar ağa gibi ağavat, çavuşbaşı ağa, rikâb-ı hümayun ağavatı, mir-i âlem ağa, kapıcılar başı ağalar, gedikli züama, ocak çavuşanı zâbitanı, vüzeranın sakallı gedikli ağavatı, silâhşoran-ı hassa âdi fes iktisa eylemekte, eyyam-ı âdiyede ise vüzera ve şeyhülislâm dahi dâhil olduğu halde ulemanın üzerinde beyaz tülbendi havi kezalik fes giyecekleri gösterilmektedir.

Abdülmecid'in 1247 senesinde derse başlaması münasebetiyle yapılan «tâlim-i ulûm bedi' resmi» nin icrası vesilesiyle «Takvim-i Vekayi»de fes hakkında hayli kıymeti haiz şöyle bir fıkra intişar etmiştir:

«Rikâb-ı şahaneye bu esnada tahsis buyurulan otuz nefer kapıcıbaşı ağalar kasr-ı hümayuna doğru mukavves-üş şekil olarak esvab-ı divaniye yani ulema telli imame ve resmî feraceler vüzera ve rical ve sairleri sırmalı setre ve seyf ve sade fesler ile dizilip serasker paşa hazretleri bu meclis-i akdeste serâpa makam-ı hizmette bulunduğu şevketmeap efendimiz hazretleri yalnız kurenay-ı saltanat ve sorguçlu hademe-i hassa ise teklifsizce olmak üzere murassa' fes ve hırvanı iksasiyle maşiyen ilh.»

Fes hakkındaki makalesinde Ahmet Rasim Bey şu malûmatı da kaydetmektedir: «Fes evail-i icadında betahsis zükûr kisvesi olup kalmamıştır. İstanbul'da müslim ve gayr-i müslim ihtiyar kadınlarla taşrada ekser-i kasabat nisvanı âdeta anınla tezeyyün ederlerdi. Üzerine boyalı yemeni sararlar, hattâ mücevherat ile tarsi' ederlerdi. Bu âdet yakın zamana kadar İstanbul'da mevcut idi. Ahiren Anadolu'ya seyahatimde «Ilgın» istasyonunda fesle tezeyyün etmiş «Sile» li kadınlar gördüm. Bunlar kalıplı fesler üzerine siyah örtüler geçirmişlerdi. Zîb-i ser edindiğimiz fesleri eskiyince kesip biçerek âdeta aba terlik gibi papuş (pabuç) yaptığımız ve ayağımıza giydiğimiz vâkıdır. Birkaç aile nezdinde gördüğüm bu teriiklerin işlemelisi dahi vardı.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi 1261 (1845) senesi vekayii sırasında «Püskül Nizamı» hakkında malûmat verirken (Lûtfi Tarihi, c. 8, s. 69) diyor ki:

«Taife-i nisvan dahi bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlar idi ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üstüne kâğıt yerine gümüşten mamûl paftalar takınırlardı.»

Eskiden saraydaki kadınlar da başlarına fes giyerlerdi. Başlarına yemeni, gaz her ne bağlarlarsa sağ yahut sol tarafına uzunca ibrişim püsküllü düz, küçük bir fesi iğnelerlerdi. Bunlar padişahın huzuruna çıkarlarken arkada iki üç örgü saç bulunmak da âdetti. Leylâ Hanım «Vakit Gazetesi» ile yeyınladığı «Harem ve Saray Âdat-ı Kadimesi» başlıklı yazılarda buna şu malûmatı ekliyor: «Kenarına kadar bütün fesi kaplıyan yayık ipek püskülün üstünden enlice kurdelâ gibi oyalı yemeni sarılan kenarlı tabla fesler kadifeye tahvil edilip küçültüldükten, hafifleştirdikten sonra terk olunup kundak baş modası gelince fesi birdenbire atamamışlar. Yemeninin üstüne kenarsız ufakça bir fes kondurulmuş, yana iliştirilmiş. Sultan Aziz devrinde de terk olunmuş».

Ahmet Rasim Beyin fes makalesinde şu malûmat da vardır:

«Zamanımızda fese mütaallik şeyler etfalde nazar takımı, muska, ziynet altını, küpe ve emsali müzeyyenat ve mücevherat olup üzerine sarık, tülbent, âbani, şal, mendil (yardan ayrıldım), yemeni, ince yün örmeleri envai sarılır. Büyük ve kulakları setreden nev'ine (babayane), (efendivarî) denildiği gibi (kel örten) ve (ayıp kapıyan) dahi tesmiye edildiği işitilmiştir.

«Islanıp bozulmuşuna (limon kabuğu), hazır kalıba çekilmişine (saksı dibi), yassı ve başa tamamen geçmiş olanına (tablakâr) birer nam-ı hususi olmuştur. Hele (nar çiçeği) on temmuz inkılâbına gelinciye kadar hafiye feslerinin alemi idi. Fes; iğri, kaş üstüne kadar eyik, yan, arkaya doğru vaziyetlerle giyilir. Bazan ön tarafta hâsıl olan çukura (yar tekmesi) denir. Lisan-ı zarafetin (yar tekmesi) dediği bu çukurun namı ıslahat-ı garibede (kuş yuvası) dır. Bu kuş yuvalı feslerin püskülleri dikili olmaz ve bu cihetle (seyyar) tâbir olunur ki, ekseriya sol taraftaki şahniş (şehnişin galatı) kâkül üzerine yıkılan tarafın mukabiline getirilir, yani sol kulak ile sol şakak arasında muhayyer bırakılır. Arkasını kıranlar, kalıba uydurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muka'ar ve bir tarafı müsennem duran fes giyenler dahi vardı ki bu son feslerin vaz ve şekline (fabrika kalıbı) denir. Püskülü ağır bastırarak yan taraftan kıranlar Mora ve Cezair-i Bahrisefit biçimini kıyafetlerine göre tadil edenlerdir. Mahaza yan kırmalar daimî surette sağ taraftadır.

«Püskülün fes üzerinde en makbul vaziyeti tamamen ense ortasına düşer. Yan duruşlarla öne düşüşler indelerbap ayrı ayrı mânaya mevzudur. İbik ucu ense ortası hizasına müteveccih olduğu halde püskülün tersine dönerek fes tablası üzerinden ön tarafa püskürme duruşu da bir nevi şive-i şûhane sayılır. Fesi alın tarafından kırarak üzerinden püskül sarkıtış Muhsin merhumun dediği (kabaramazsın kel fatma) medlûl mukallididir. Şu bir iki tarz kabadayı, hovarda, çapkın, kopuk alayı kıyafetlerine hastır. Bunun bir nev'i daha vardır ki fes üç dört yerinden yar tekmesiyle bozuk düzen durur. Buna da (uçarı biçim) diyorlar. Muharrir-i şehîr müteveffa Polonyalı (Hayrettin) in fesi bu son biçimlerin cami-i eşkâli idi. Üzerinde kir,

pas, leke, çamur, yanık, yırtık, delik bulunduktan maada hemen her zaman hendese i hattıyye eşkâlinden birçoğu karmakarışık bir surette mütecessem görünürdü.

«Dost başa, düşman ayağa bakar» darb-ı meselinden gaflet etmek fes için asla caiz değildir.

«Fes; perçem, kâkül, halka, kıvırcık saçlar üzerinde taz ve edaya ve şekl-i simaya göre açar, yakışır. Geçme fes kapar, bönlük verir. Kondurma zarafet müptelâlarında bazan nâkıs bir iklil-i mahruti manzarası gösterir. Kenarı keysûler ile pürçin-i letafet olursa lisan ı ehl-i halde ona kapatma (sümbül saksısı) tâbir olunur.

«Vaktiyle müstamel olan feslere gelince bunlar (Ali Kurna) denilen Tunus fesleriyle (İskender), (Davut Vezir), (pinel), (potı), (vayl), (fırt), (koehler), (çifte pehlivan), (dopnig), (bol fırt), (kibarlara mahsus), (prömiyer kalite) daha sonraları (şlık) ve sair namlarla meşhur idi. Şlık kalıptan müstağni kılınacak surette sert yapılırdı. Mamutât-ı Osmaniyyeden olan feshane fesleri de bu meyana dâhildir.

«Fesçiler arasında zebanzet ve mütearef bulunan renkleri gittikçe koyulaşmak üzere: kırmızı, çifte zero, iki sıfır, bir sıfır, bir renk, iki renk, üç renk, dört renk, beş renk, altı renk olup isimleri dahi kırmızı, ünnabî, mor, orta renk, al, narçiçeği, siyahtır. Koyu mor, siyah fesler domates burun, basık ökçe, yarım potinlerle lûgat-i garibe erbabı arasında kıyafet nazarından bir tenazur teşkil eder.»

Fes mevzuubabs olurken onun lâzım-ı gayr-i mufarikı iki şey vardı Birincisi püskül, ikincisi kalıp. Bu mertebede olmıyan bir üçüncüsü de (ferahi) idi.

Püskül; fese ve fes kullananın şahsına göre değişirdi. Tunus fesi denilen dar fese büyük püskül takılırdı. Rengi alelekser mavi olan bu püskülün yarım okka ve daha ziyade gelenleri vardı. Tunusluların son zamanlarda giydikleri gibi büyücek halde olanları da mevcuttu. Büyük püsküller aynı zamanda uzundu. Enseden çok aşağıya kadar sarkardı.

Püskül ilk zamanlarda fesin her tarafını ihata etmek üzere takılırken en sonra küçülmüş, tamamen arkada kalmıştır. Siviller fesin hizasına kadar gelmek üzere düz, askerler de feste bir nazar boncuğu gibi sallanmak üzere mahrutiy-üş-şekil püskül takarlardı. Hattâ bu sonraki püsküller askerler tarafından kullanıldığı için bunlara asker püskülü denilirdi. Bir faidesi olmıyan püskül ziynet makamında fese ilâve olunmuştur.

Kalıp, fesin intizamını temin maksadiyle icat edilmiştir. Gördükleri vazife itibariyle kalıplara (fes ütüsü) demek muvafık olur. Fes kalıpları fesin kabulünden çok sonra meydana çıkmıştır. Kalıp; biri alt, diğeri üst olmak üzere iki kısımdan terekküp ediyordu. Pirinçten yapılan kalıpların alt kısmı kömür ateşinin veyahut havagazının üzerine konularak ısıtılır, üst kısmı da aynı suretle teshin edilirdi. Alt ile üstün biribirinden farkı üst kısmın altındakinin üstüne geçebilecek derecede farklı olmasından ve iki tarafından tutulacak birer kolun bulunmasından ibaretti. Fes bu iki kalıbın arasında kalır ve kol tazyiki veyahut alelâde bir pres ile sıkılarak kalıbın şekli aldırılırdı. Fesçi (Nasıb) ın ifadesine atfen Ahmet Rasim Beyin haber verdiğine göre sıcak ve madenî kalıplar evvelâ İzmir'de icat edilmiş ve İstanbul'a (Todori) namında biri tarafından getirilip Sultanhamamı'ndaki dükkânında kullanmağa başlamıştır. Bilâhara Uzunçarşıda, Süleymaniye'de dahi kömür ile işler kalıpçı dükkânları açılmış ve gitgide terakki etmiştir.

Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadar yapılmakta idi. Sonraları gayr-i müstamel olan (dar beyoğlu) iki numaralı olup envaı meyanında (Hamidiye), (Büyük Hamidiye), (Aziziye), (tam zihaf), (Efendi biçimi), (İzmir biçimi) namlarında eşkâli vardı.

Ferahi; pirinçten mamul gümüş mecidiyeden az büyük bir aletti. Bu madde fesin ibiğine dikilir, üç yerinde mevcut halkalara da püskül geçirilirdi. Bunun istimali çok devam etmemiştir.

Tunus fesleri üzerine (ferahi) yerine yine bir zamanlar (ay damga) denilen kâğıt Beyazıt'taki kâğıtçılar tarafından mühre ile perdah edilip suret-i mahsusada yapılan bir nevi süs kullanılır ve bu süslü fesleri de ekmekçi, yağlıkçı, yorgancı ustaları gibi esnaf kodamanları giyerlerdi.

Daha sonraları fesin tepesi büyüklüğünce mukavva veya madenî bir levhaya türlü çiçekler yapılarak kalıp vasıtasiyle fes üzerine tatbiki suretiyle çiçekler fese geçirilir ve bu türlü tepesi çiçekli fesleri çocuklarla köy delikanlıları kullanırdı.

1832 den 1924 yılına kadar giyilen ve rengi kırmızı ve koyu kırmızı olan fes ilk zamanlarda Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu.

1925 te çıkan bir kanun ile fes giymek yasak edilmiş ve umumen baş kisvesi olarak şapka kullanılması mecburî kılınmıştır.

Sözümüz yok o civanın sesine
Başı keldir, el uzatma fesine
Enderunlu Fazıl

FESHANE (فسخانه) [*San.*] Şapkanın kabulünden evvel başa giyilen fesin yapıldığı fabrikanın adı idi. Buna «Feshane fabrikası» da denilirdi. 1247 (1831) de İkinci Sultan Mahmud'un iradesi ile, müslümanlarla gayr-i müslimler arasındaki giyim farkını kaldırmak üzere, her din ve cemaat mensubu için müşterek baş kisvesi olarak tâyin edilen fes ilk zamanlarda Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu. Sonraları ithalâtın en büyük kısmı Avusturya'dan yapılırdı. Memleketten büyük bir paranın çıkmasına sebep olan bu yabancı sanat ile rekabet için, fesin resmen kabulü üzerine, 1833 de İzmit'te bir dinkbane, 1835 te İstanbul'da Haliç kenarında Defterdar'da da Feshane adı verilen fabrika kurulmuş, sonradan Tunus'lu ustalar getirilmek suretiyle fes imaline hız verilmiştir. Sonradan genişletilerek ilk yünlü mensucat fabrikası haline getirilen bu müessese, fesin ilgasından sonra yalnız mensucat imaline tahsis edilmiştir.

FESAHAT (فصاحت) [*Ede.*] Süzün açık, düzgün ve yanlışsız olması, sarf tenafürü ve garabet bulunmaması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü söz söyliyen ve yazanlara fasih denilir.

Çıktıkça lisan tabiatinden
Elbette düşer fesahatinden
Ziya Paşa

FESAT KUMKUMASI (فساد قمقمه‌سی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle daima fesat çıkaran, fesattan başka bir şey düşünmiyen, fitneci, karıştırıcı, dedikoducu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FEŞAFEŞ (فشافش) [*Ok.*] Atılan oktan çıkan ses hakkında kullanılır bir tâbirdir. Katı ve mütemevviç şeylerden çıkan ses, hışıltıya da feşafeş denilir.

Pür etti kûşeyi sıyt-ı feşafeş-i daman
İrişti zirve-i Nahide çıngın-ı halhal
Nedim

FETH-İ İSLÂM (فتح اسلام) [*Coğ.*] Tuna nehri üzerinde Kladove kasabasına yakın bir kalenin adıdır.

FETİHÇİ (فتحجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ile ocak teferruatından olan müesseselerdeki mesçitlerde Fetih suresi okumakla vazifeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Odalar adı verilen kışlalardaki mesçitlerde, halka ait cami ve mesçitlerde olduğu gibi, imam, müezzin, kayyum da vardı.

FETİHNAME (فتحنامه) [*Ida.*] Elde edilen zafer neticesinde zaptolunan memleketler münasebetiyle komşu hükümdarlarla, hanlara, prens, şehzade ve valilere gönderilen namelere verilen addır. Eskiden her devlette ve bilhassa Şark'ta İslâm Devletlerinde fetihname gönderilmek âdetti.

Değerli profesör Fuat Köprülü (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, c. 1, s. 272) buna da temas ediyor ve şunları yazıyor:

«Osmanlı Padişahlarının herhangi büyük zaferlerini fetihnamelerle komşu devletlere tebliğ etmeleri âdetini, Rambaud, hiçbir delile istinat etmeksizin, Roma İmparatorlarının Letter Laureatae'leriyle alâkadar görmüştür. Halbuki biz bu âdeti yalnız Osmanlı Devletinde değil, bütün İslâm ve Türk Devletlerinde bulmaktayız. Mevzuu fazla uzatmamak için, yalnız Türk Devletlerinden bahsedelim: Gazneviler'de herhangi bir zafer münasebetiyle bütün imparatorluk dâhilindeki yarı müstakil hükümdarlara fetihnameler gönderildiği gibi, Abbasî Halifelerine ve sair civar devletlere de fetihnameler yazılırdı. Muahharen Büyük Selçukiler'de ve Selçukilere halef olan muhtelif devletlerde, Harezmşahlar'da, Anadolu Selçukileri'nde, İlhanîler'de ve onları takip eden sair bütün Türk Devletlerinde bu usule riayet edildiğini görüyoruz. Mısır - Suriye Memlûk İmparatorluğunda da bu usulün mevcut olduğunu, hattâ o devir inşa kitaplarında buna ait tafsilât bulunduğnu söyliyelim. Bütün bu İslâmî an'anelerin tesiri altında, Osmanlı Devleti de daha İstanbul fethinden evvel bu âdete riayet ediyor ve büyük zaferleri, bilhass Hıristiyan âlemine karşı kazanılan muvaffakıyyetleri İslâm Hükümdarlarına fetihnamelerle tebliğ eyliyordu. Şark ve Garp âlemlerinde mevcut olan bu âdeti herhangi bir iktibas ve taklide atfetmekten ise, muayyen zaruretlerin tabiî bir neticesi gibi telâkki etmek daha doğrudur. İstihbar vasıtalarının iptidaî bir halde bulunduğu Ortazaman'da, düşmanlarına karşı zafer kazanan hükümdar, makûs şayialara meydan vermemek ve gerek dâhilde, gerek hariçte kendisine hücum için fırsat bekliyenlerin ümidini kırmak için, mutantan fetihnamelerle zaferini her tarâfa bildirmek mecburiyetinde idi. Ekseriya sefaret heyetleri vasıtasiyle ve iğtinam edilmiş hediyeler ve sairelerle birlikte gönderilen bu fetihnameler, düşman devletlere karşı bir tehdit, dost hükümdarlar için de bir tebşir mahiyetinde idi. İşte görülüyor ki bu meselede de Bizans tesiri asla mevzuubahs olamaz.»

Osmanlılarda fetihnameler Türkçe, Arapça ve Farsça yazılırdı. Fetihnamelerin bilhassa baş tarafları bir mukaddime hükmünde olup

name, icabına göre mahal ve mevkie münasip ayet-i kerime, hadis-i şerif ve Arapça hikemî cümlelerle süslenirdi. Fetihnameler dost devletlere tebşir yollu yazıldığı gibi bazan da kendisine dost olmıyan bir devletin dostu bulunan hükümdarlara da, onu müteessir etmek icin, kasten gönderilirdi.

Muvaffakıyyetin Osmanlı memleketleri dâhilinde ilânı için keyfiyet İstanbul kaymakamı, beylerbeyi ve sairelerine tebşir edildiği zaman şenlikler yapılması da bildirilirdi.

Fetihnameler resmî memurlar tarafından yazıldığı gibi hususi adamlar tarafından da kaleme alınırdı. İstanbul'un fethi Fâtih tarafından Molla Gürani'ye kaleme aldırılıp Mısır Hükümdarına gönderilen name resmî, Nişancı Taci zade Câfer Çelebi'nin yazdığı «Mahruse-i İstanbul Fetihnamesi» de hususi birer fetihnamedir.

Fetihnameler, muharebenin bir tarihçesi olduklarından tarih nokta-i nazarından ehemmiyetleri büyüktür.

FETTAH (فتاح) [*Sof.*] Allah'ın isimlerinden birine delâlet eden bir tâbirdir. Açıcı, açan mânasına gelen bu tâbir Arapça fetih'ten üremedir. Fetih; açmak, eçılmak demektir. Fetih aynı zamanda Arapça gramerinde bir sessiz harfin E vokali ile hecelenmesine delâlet eden bir ıstılahtır. Bu türlü heceleri belirtmek için kullanılan işarete «fetha» denir.

Fetih; hesap ilminde dir adedin murabbaına delâlet ettiği gibi daha başka mânaları da vardır.

FETVA (فتوى) [*Fık.*] Fıkhî bir meselenin şer'î hükmünün beyanı yerinde kullanılır bir Istılahtır. Delikanlı, yiğit mânasına gelen «feta» dan alınmadır. Arapça olan bu kelime «Kamus»da şöyle izah edilmiştir : «Elfetya ve elfetva, elfetya elfütya ve elfetva; elfütva faların zammı ve fethiyle isimlerdir. Mesailin müşkülü hal ve beyan zımnında olan süalinin cevabına denir. Badehu fıkh'ın mesele cevabında galip oldu (يقال هو من اهل الفتيا والفتوى وهو مالفق به الفقيه) Şarihin beyanı üzere bunlar feta maddesindendir ki şâb-i kavi mânasınadır. Ziza fetva bir hâdisenin cevabından yahut bir hükmü ihdastan yahut bir müşkülü hall ü beyan ve takviyetten ibarettir ve fetva lâfzının cem'i fetava gelir, vavın kesriyle ve vavın fethiyle de caizdir.»

Değerli âlim Ebül'ûlâ Mardin bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Fetva maddesi) şu tafsilâtı veriyor :

«Fetva, fatva, fata «delikanlı, yiğit» lûgatte bir hâdisenin hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, daha kısa bir tâbir ile, güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar mânasındadır. Fatya ise, fatva'nın müradifi olup islâmiyetin ilk zamanlarında fatva yerine kullanılmıştır. Kaza gibi, üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin hüküm mahiyetinde olmaksızın, verdiği cevap mânasına gelir. Fetvayı veren fakihe müfti denilir. Nasıl ki, hüküm vermeğe memur edilen fakihe de kadı ıtlak olunur. Kadı ile müfti arasında, mahiyet bakımından, şu fark görülür : müfti, şer'î kanunları delillerinden istinbat edip müdevven hale getirir; kadı, bu kanunlardan kendisine arzolunan hâdiseye temas eden hükmü bulup tatbik eder. Kadı ulülemrin vekili olan bir memurdur. Müfti nefsinde, aşağıda sayılan 5 hasleti cem'edip ifta için taayyün eden her müslim (erkek, kadın, köle ve hür) insandır :

«1. İyi niyet. İftada esas olup, bütün neticeler bu asla dayanır. Fetvanın sıhhatine yahut fesadına, niyete bakılarak, hükmolunur. Sâik ümuma hizmet ise fetva mânen nâfizdir. Sâik celb-i menfaat, def'i mazarrat gibi, herhangi bir menfaat ise, fetva mânen mualleldir.

«2. İlim, hilm, vekar ve sekînet. Bu dört vasfı nefsinde toplamıyan bir insanın fetva vermekten çekinmesi icabeder. Sekinet, huşu' ile huzuu da tazammun ettiği için bu vasıflarda esas unsurdur ve seciyenin sağlamlığını, yüksekliğini gösterir.

«3. Bilgide kuvvet. Fetvanın kuvvetli bir bilgiye dayanması lâzımdır. Fetva verilen hususta bilgisi zayıf olan yanılır; bundan da umumi idare müteessir olur ve halk zarar görür. Böylesi cevapta nelere ehemmiyet verilmek lâzım geldiğini hakkiyle kestiremez ve fetva bu yüzden, mânevi tesirini kaybeder.

«4. İstiğna ve kifayet. Bu sayede cevap veren bildiğini serbestçe söyler ve bu hürriyetten halk faydalanır.

«5. Hak ile bâtılı kolayca ayırt edebilecek kudret. Bu ancak insanları tanımak, zalimi mazlumdan ayırmak, halkın örflerini bilmek, muhitte yapılagelen hileleri, tertipleri v. b. ihata eylemek ile elde edilir.

«Fıkhın büyük ana kitaplarında fetva müessesesi esaslı surette tetkika tâbi tutulmuştur. Şartları, hükümleri ve ne gibi ihtiyaca cevap verdiği tâyin edilmiş ve Peygamberden başlıyarak, tarihi tesbit olunmuştur; fer'î meseleler, asıllara irca olunarak incelenmiştir; msl. sualin nerelere taalluk edebileceği istikra olunarak, şu 4 nevi mülâhaza edilmiştir : a. hüküm b. hükmün delili, c. delâletin vechi ve d. muarızın cevabı. Bu incelemelerde fetvayı

verenlerin nasıl bir tasnife tâbi tutulacağı, fetvayı kimlerin verebileceği, içtihatta tecezzi ve inkısam keyfiyeti, fetvanın şümulü (cevapta sorulandan daha menfaatlisini tavsiye, tevehhümlerden tahzir, sualden fazlasını beyan gibi), delil mehaz iraesi, fetvanın isabetini yemin ile teyit, fetva istiyeni birtakım şekillerde tahyir, tercih nazara alınmaksızın. mevcut hal şekillerinden herhangi birinin tavsiye edilip edilmiyeceği, çareler (yani âmiyane tâbir ile şer'î hileler) irae olunup olunmıyacağı ifta mukabilinde itiyaz (ücret ve hediye almak gibi), kendi mezhebinden başkası ile ifta, mütereddi fetvalarda durumu tâyin gibi hususlar ve daha birçok buna benzer meseleler ve fer'î noktalar tafsil olunarak, sağlam esaslara bağlanmıştır.

«İslâmiyetin başlangıcında halk arasındaki münasebetleri müdevven kaideler ile tanzim zarureti hâsıl olunca, kitaptan (Kur'an) sünnetten (Hadis) iktibas suretiyle tesbit olunan hükümlerden terekküp eden fıkıh ilmi, kıyas ve icmaın ilâvesi ile gelişmiş ve ifta teşri derecesinde ehemmiyet kazanmıştır.

«Peygamber zamanında Müslümanların bizzat kendisinden telâkki ettikleri fetvalar muteber eserlerde toplanmış ve Peygamberin irtihalinden sonra, sahabenin Kitap ve sünnete müracaat ederek, verdikleri fetvalar ile de ifta sahası nurlanmıştır. Dört halife ile diğer cennet ile tebşir edilmiş altı sahabenin ve diğer büyük sahabelerin ve tâbiinden isimleri mazbut yedi güzide zatın fetvaları, her zaman için, en kıymetli mehazlardır.

«Fetvalar, mühim siyasi hâdiselere de teşmil edildiği için, islâm devletlerinde bu bakımdan da, tesiri ve binnetice hususi ehemmiyeti haizdi. Emeviler, zamanlarındaki, müftilerden rey almadıkça, büyük işlere girişmezlerdi. Abbasiler, siyasi mülahazalar dolayısiyle, Medine'deki müftiler ile teması kaybedince, şer'î delillere kıyası da katan Irak fakihlerine muzaheret göstermişler ve Ebu Hanife ile eshabı gibi, büyük şahsiyetlerin reylerinden faydalanmışlardır.

«Osmanlı Devletinde de bu an'aneye riayet olunarak, sadat-ı Hanefiyyenin akval-i muhtaresine de itibar olunmuştur. Yalnız fakihler, fetvalarında nakil yani mehaz göstermek ile mükellef, şeyhülislâmlar ise, bundan muaf idiler.

«Osmanlı Devletinde kazada ve iftada Hanefi mezhebi esas olarak kabul edildiğinden, müftilere verilen menşurlarda, bazı müstesnaları yani başka mezhepten iftaya mezuniyeti tazammun edenleri bulunmakla beraber, Hanefiyye imamlarının en sahih kavilleri ile iftada bulunmaları lüzumu emir ve tasrih olunurdu. Kadıların, başka mezhebe dayanarak, verecekleri hükümler ise, esasen infaz edilmezdi. Çünkü kadılar padişahın vekili olup, kazada vekâlet gibi, zaman, mekân ve bazı hususatın istisnası ile takayyüt ve tahassus edebileceğinden, bir müctehidin reyi ile amel olunmak üzere verilen emre muhalefet olunamazdı; binaenaleyh başka mezhep ile iftaya menşurlarında izin verilen müftilerin kendi mezheplerine uygun olarak verdikleri fetvaları mahkemelere ibrazda fayda yoktu

«Osmanlı Devletinde yalnız fıkıh hükümleri değil, memleketin örfünden alınarak, vücuda getirilen araziye ait hükümler de fetvaların mevzuları arasına girmiştir. Meşhur Şeyhulislâm Ebussuud Efendi'nin bu kabil fetvaları ihtiva eden ve Maruzat-ı Ebussuud Efendi adını taşıyan kanunnamenin nüshalarına İstanbul (Üniversite Kütüp. No. 1358, 2106, Matbu, Metin MTM, II, 337 v. d.) Viyana, Berlin ve Dresden kütüphanelerinde tesadüf olunmaktadır.

«Türkiye Cumhuriyetinde de diyanet işleri reisliğine bağlı müftülük teşkilâtı mevcuttur. Mahallî en büyük mülkiye âmirinin başkanlığı altında, kanunen muayyen zevatın içtima ederek, gizli rey ile seçtikleri üç zattan birini, diyanet işleri reisi müftülüğe tâyin etmektedir. Müftülüğe ait vazifelerin bir nizamname ile tâyin olunacağı kanunda yazılıdır. Vaktiyle mahkemelerin hasımları (tarafları) tatmin için dâvayı havale etmeleri yolunda câri usulden vazgeçmişlerdir.

«Balkan devletlerinden bazıları ile Osmanlı Devleti arasında, oralardaki müftülük teşkilâtına ait muahedeler vardır.

«Muasır islâm devletlerinde fetva sahasının günden güne daraldığı görülmektedir. Birçoğunda kanuni mevzuat, fetva hududunun dışında kalmıştır. Ancak şahsa va aile hukukuna ve bu hukuku itmam ve ikmal eden mirasa mütaallik fıkıh hükümlerini henüz kanunlaştırmamış olan islâm memleketlerinde, bu kabil dâvalar için, fetvaya müracaat olunmaktadır.»

Diyanet işleri Reisi Ahmet Hamdi Akseki'li Eşref Edip'le yaptığı bir konuşmada (Türk-İslâm Ansiklopedisi, c. 2, No. 90) İslam dininin ilim dini olduğunu, Kur'anda ilim hakkında yedi yüzden fazla ayet ve pek çok hadis bulunduğunu söyledikten ve cemiyette muayyen bir zümrenin bu bilgilere sahip olunca, ihtiyaç karşısında fertlerin onlara baş vurup öğrenmak istediklerini, onlardan sorup öğrendiklerini kaydettikten sonra diyor ki: «Şu halde biri soracak,

diğeri de cevap verecek demektir. Sonra - ilmî tâbir ile - müstefti, cevap verene müftü; vukubulan sorulara verilen cevaba da fetva denir. Dinî meselelerde de vakit vakit baş gösterecek müşküllerin ve hâdiselerin hükümlerini de din âlimlerinin tâyin etmesi pek tabiîdir. Esasen müftü demek, bir meselenin dinî icaplarını bildiren ehliyetli ve salâhiyetli insanlar demektir.

«Fetvanın lûgat mânasını ve bir hâdisenin hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, daha kısa bir tâbir ile güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar mânasınadır. İslâmda kaza gibi üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin yani islâm hükümlerini iyi bilen bir islâm âliminin mülzim bir hüküm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap mânasınadır. Çünkü fetva, mülzim değildir. Evet müftü Allahın ve Peygamberin hükmünü haber veriyor, amma müstefti müftünün hükmünü kabule mecbur değildir. Halbuki hâkimin hükmünü kabule mecburdur. Mülzim bir hüküm veren fakihe müftü denir. Nasıl ki hükmü vermeğe memur edilen fakihe de kadı denir. Bunun her ikisi de çok mühim bir müessese ve vazifedir.»

Değerli âlim, fetvanın Peygamberle başladığını ve ilk müftünün kendisi olduğunu söyledikten sonra fetva müessesesini devrelere ayırıyor ve şu tafsilâtı veriyor:

«İlk müftü; bu mühim vazife şüphe yok ki Peygamberimiz Aleyhisselâtü Vesselâm ile başlamıştır. Gerçi bazı tarihlerde, hattâ Tarih-i Hulefa ve Tarih-i Fukaha'da ilk müftü Hazret-i Ebubekir, ilk hâkim de Hazret-i Ali olduğu yazılıyorsa da bunun mânası Peygamber zamanında Sahabeden ilk fetva veren ve Peygamberin harice gönderdiği ilk kadı ve hâkim demek olacaktır. Hafız Zehebî'nin Tezkiret-ül-Huffaz'da beyanına göre Peygamber zamanında Hazret-i Ömer, Ali, Muaz ve Ebu Musa fetva vermişlerdir. Yoksa İslâmda ilk müftü de, ilk kadı ve hâkim de Peygamberin bizzat kendisidir.

«İzah edeyim: Bize müslümanlığı tebliğ eden Hazret-i Muhammet Sallâllahü Aleyh-i Vesellem Efendimizdir. O, Cenab-ı Haktan vahy-i metlüvv, vahy-i zâhir suretiyle telâkki eylediği Ahkâm-ı Celileyi, olduğu gibi nâsa tebliğ buyururlardı. Peygamber bunu Cenab-ı Haktan lâfzan almış, aldığı gibi nâsa tebliğ etmiştir. Onun için Kur'an, yalnız mâna değil, lâfz ile mânanın mecmuudur. «Mânaya delâlet eden nazm-ı münzel» de bu demektir.

«Bundan başka bir de vahy-i gayr-i metlüvv vardır ki o da Hadis-i şeriftir. Peygamberimizin içtihatları da bu kısımdadır. İkinci kısım, yani vahy-i gayr-i metlüvv, çok kere birincinin beyan ve tefsiridir.

«Bunun içindir ki ümmetin uleması da ikiye ayrılmıştır: Hadisçiler, fakihler. Hadisçiler; râvi ve huffaz-ı hadis, yani Peygamberin Hadislerini olduğu gibi zabt ve hıfzedenlerdir. Fakih dediklerimiz de bunların mânaları üzerinde vuran, bunlardan ahkâm istinbat edenlerdir ki dunlara (Müçtehit) denir. İslâm hukukçuları be müftüleri işte bunlardır. Bunlar, ellerine geçen bir Hadisi çok ince elekten geçirip pek hassas terazilerle tartmış, ondan sonra ihtiva ettikleri mânaları ortaya koymuşlardır Cenab-ı Peygamber davet ve tebliğ ile memur olduğu gibi, insanların sorularına fetva vermekle, halk arasında vukua gelen münazaaları, husumet ve anlaşamamazlıkları hal va fasletmekle de memur idi.

«Peygamber Efendimizin kaza keyfiyeti İmam-ı Ahmed'in(Müsned)inde Ümmi Seleme'den rivayet ettiği Hadis-i Şerif çok güzel izah eder.

«Maamafih bu şekilde müracaat o kadar çok olmadığından O, ancak bir hüküm hakkında sorulanlara cevap verirdi ki fetva demektir.

«Şu halde Efendimizin ümmetine dinî ve şer'î bir hükmü bildirmesi, kendisinde bulunan şu dört sıfattan biri ile oluyordu:

1. Allahın Resulü, Peygamberi olması,
2 Sorulara fetva vermesi,
3. Halk arasında vukua gelen bazı hukukî anlaşamamazlıkları hal ve fasletmesi,
4. Ümmetin imamı ve reisi olması

«Demek ki Efendimizde dört sıfat tecelli ediyordu; binaenaleyh onun şer'î hükümlerdeki tasarrufu da dört vecihten biri iledir:

«Allahın bir Resulü olması bakımından yalnız Allahtan aldığını, nasıl almış ise öylece Allah namına ümmetine tebliğ ediyordu.

«İfta suretiyle tebliğ-i ahkâm etmesi, yani sorulan suallere cevap vermesi, şer'î münzelin bir beyanı ve tefsiri oluyordu. Burada Peygamber vahy-i İlâhiden anlamış olduğu hükmü haber veriyor. Çünkü Peygamberin vazifesi sadece Kur'anı tebliğ etmek değil, Kur'anı tebliğ ile beraber yerine göre beyan ve tefsir etmek, yani ayetlerin delâlet ve işaretlerinden anlaşılan hükümleri bildirmek, müşkil, mücmel ve gizli olan cihetlerini de aydınlatmaktır (Sûre 16, ayet 44, 86. Bak: El-Cami ü biahkâm-il-Kur'an, liebi Abdullah Muhammet b. Ahmet El-Ansarî El-Kurtubî).

«Peygamberin fetva suretiyle olan hükümlerine bir misal verelim: Oruç ayeti nazil olduğu zaman bununla orucun farz olduğunu herkes anladı. Fakat bir adam oruçlu olduğunu

unutarak yer, yahut içerse bununla orucun bozulup bozulmıyacağı hakkında oruç ayetlerinde, Kur'anda sarih bir şey yoktu. Bir gün oruçlu olduğunu unutarak bir şey yemiş olan Sahabeden bir zat bu meseleyi gelip Peygamberimize sordu. Peygamber Efendimiz de şöyle cevap verdi: «Bir kimse oruçlu olduğunu unut rak yer. yahut içerse bundan dolayı ne kaza lâzım gelir, ne de kefaret. Onun orucu yine oruçtur.» İşte Peygamber Efendimizin bu cevabı bir fetvadır ve «ليس عليكم جناح فيما اخطأتم به ولكن ما تعمدت قلوبكم» Ayet-i Kerimesinin, yani şer'î münzelin bir tefsiri ve beyanıdır. Re'sen verdiği hükümler ve cevaplar da. esas bakımından, yine şer'î münzele râci demektir,

«Kaza suretiyle olan tasarrufu, iki veya ikiden ziyade insanlar arasında tahaddüs eden anlaşamamazlıkları ve husumetleri kaldırmıya, haklıyı, haksızı ayırdetmeye matuf verdiği hükümlerdir. Buraya ait vereceği hükümler, iki tarafın getirecekleri şahitlere, yapacakları müdafaalara göre ve şer-i münzelin bir tatbiki demek olacağından, Peygamber Efendimiz bir miras meselesinden dolayı kavga ederek kendisine müracaat eden iki kişiye karşı: «İki hasım olarak hakkınızı ayırdetmekliğim için bana geliyorsunuz. Şunu muhakkak biliniz ki ben de ancak bir insanım. Getireceğiniz şahitlere ve yapacağınız müdafaaya göre vereceğim bir hüküm, ne Allah'ın helâl kıldığını haram, ne de haramı helâl kılar. Şayet ben karşımdaki şahide, yahut kuvvetli müdafaasına göre hakkı olmıyanı kendisine verirsem o, ateşten bir parçadır. İster alsın, ister bıraksın» buyurmuşlardır (Buhari ve Müslim).

«Peygamberimizin kaza ve hüküm ile tasarrufu, Risalet ve fetva gibi değildir. Çünkü Risalet ile fetva, mahz-ı tebliğ ve ittibâdır, ihbar anillâhtır. Halbuki kaza ve hüküm, hem ihbar, hem de inşa ve ilzamdır, infaz ve imzadır. Esbap ve delâile göre hâsıl olan neticeyi bir taraftan haber veriyor, bir taraftan da ona göre hareket etmesini ilzam ediyor.

«İmamet (hükümranlık) sıfatiyle olan tasarruf bunlarda dâhil değildir. Peygamberin bu sıfatla verdiği bir hüküm, mesalih i âmmeyi idare yolundaki tasarruf ve hükümleridir. Buna da bir misal verebiliriz. Peygamber Efendimiz bir Hadis-i şerifinde şöyle buyurmuşlardır: «Bir kimse sahipsiz bir toprağı işliyerek diriltirse o yer onundur.» Tirmizî, Sünen-i Ebi Davut, İbn-i Mâce, Ahmet b. Hanbel ve İbn-i Hibban'ın rivayet eylediği bu Hadis-i şerifte bir hüküm var, bir tasarruf var. İmam-ı Âzama göre Peygamberin bu tasarrufu, tasarruf bil'imamedir. Peygamderin imamet sıfatiyle yaptığı bir işi, verdiği bir hükmü başka birinin de yapmıya kalkışması ancak hükümetin izni ve hâkimin hükmü ile caiz olabilir. Binaenaleyh bir kimsenin hâlî ve kimsenin olmıyan bir toprağı işleyip ihya etmesi, ancak hükümetin izin ve müsaadesiyle olabilir. Çünkü bu, bir temliktir. Bazı mezhepler Peygamberin buradaki tasarrufunu tasarruf bil'feteyâ diye kabul etmişlerse de İmam-ı Âzam'ın nüfuz-i nazarı burada da kendisini göstermiştir. Görüyorsunuz ki Hadis ne kadar ince bir mânayı ihtiva ediyor. Bunu anlamıyan bir kimse muhakkak ki yanlış yollara sapacaktır. Bu, müçtehitlerin içtihatlarına cevelângâh olmuştur.

«İşte Cenab-ı Peygamber ümmetine bu sıfatlardan biri ile ahkâm tebliğ etmiş, sorduklarına cevap vermiş, uyuşamamazlıklarını hal ve fasletmiş, âmme işlerini tedvir ve tanzim eylemiştir. (Bak: El'İhkâm fi temyiz-il fetavâ an-il-ahkâm ve tasarrufat-il-kadı vel-imam vel-furuk Lil-kırafî).

«Peygamberin hayatında bu vazifelerin hepsi de kendi üzerinde toplanmıştı.

«Peygamber Efendimizin fetvaları cevami-ül-kelimdir, umumi ve küllî kaidelerdir. Fetvaları da, kazaî hükümleri de ayrıca toplanmıştır. Herhangi sıfatla olursa olsun bütün bu hükümler, İslâmın ikinci derecede kaynağıdır ve müçtehitler için bir esastır. Şu kadar ki şimdi de işaret ettiğim gibi bunlar ayrı ayrıdır. İmamet sıfatiyle işlemiş olduğu bir şeyi yapmak için hükümetin izin ve müsaadesi lâzımdır. Hüküm tarikiyle yaptığı bir şeyi yapmaya kıyam etmek de ancak hâkimin hükmü ile olur. Risaletle olan tasarrufuna gelince: Bu, kıyamete kadar tekarrür etmiş bir şeydir, ona tâbi olunur ve o kabul edilir.

«Son asırların büyük hadisçilerinden ve fıkıhçılarından Hint'li Şah Veliyyullah, «Hüccetullah-il-bâliga» adlı mühim kitabında bu ciheti şöyle hulâsa eder: «Resul-i Ekrem Efendimizden rivayet olunan sözler ve işler ikiye ayrılır:

1. Risalet ve Peygamberlik mansıbı ile ilgili olanlar «Peygamberin size getirdiğini alınız, sizi nehyettiği şeylerden çekininiz» mealindeki Ayet-i Kerimesi muktezasınca bunlarla kayıtsız ve şartsız amel olunur.

2. Peygamberin mansıb-ı Risaletle alâkalı olmıyan sözleri ve işleri. Bunlar hakkında Peygamberimiz: «Ben de bir beşerim, dininize ait bir şey emredersem onu alınız, kendi reyimle bir şey söylersem, biliniz ki ben ancak bir insanım» buyurmuştur.

«İşte Resul-i Ekreme ait sözlerin ve işlerin böylece ikiye ayrılmış olması, fıkıh meseleleri üzerinde büyük bir tesir icra etmiştir. Çünkü Resul-i Ekrem'in mansıbı Risaletine mütaallik olmıyan sözleri zaman ve mekânın ihtiyacına göre kanunlar ve hükümler vaz'ı için kapıyı açık bırakmıştır. Hattâ bundan dolayı Hazre-i Ömer de kendi devrinin ihtiyaçlarına göre bazı kaideler vaz'etti. Bu kaideler Hanefî fıkhında görülür.

«Cenab-ı Hak Müslümanlara nusret ederek zafer kapılarını açınca Peygamberimiz Sallâllahü Aleyh-i Vesellem de bazı yerlere valiler gönderdi ki bunlar aynı zamanda kadı ve müftü idiler. Meselâ: Muaz b. Cebel-i Yemene, Attab b. Esiydi Mekkeye vali olarak tâyin buyurdu.

«Hulâsa: İslâmda ilk müftü Peygamberimiz Hazret-i Muhammet Sallâllahü Aleyhi Vesellemdir. Müftüler, yani dinî sorulara cevap verenler, Peygamberin deliline nazaran cevap vermekte naipleridir. Fetva müessesesinin birinci devri Peygamberin hayatta bulunduğu devirdir. Peygamberin fetvası da, kazaî hükümleri de doğrudan doğruya Allahın vahyine ve Kitabına dayanır.

«İkinci devir ve Ashap zamanında içtihat ve fetva müessesesi:

«Peygamberimizin vefatiyle fetva müessesesinde (kaza da böyle) ikinci bir devir açılmıştır. Bu devir, Hicretin on birinden kırkıncı Hicret senesine kadar devam eder

« Peygamberin vefatiyle Allah'tan ahkâm telâkki etmek kapısı da kapanmış olduğundan birinci Halife Ebubekir'de diğer üç vazife toplanmıştı.

«Valiler, aynı zamanda hem hâkimlik, hem de müftülük vazifesini yaparlardı. Fetva ve kaza vilâyetten (valilerin vazifelerinden) bir cüzü idi. Ayrıca fetva verenler de vardı.

«Hazret-i Ebubekir'in devrinde «İfta mahkemeleri» adiyle bir müessese meydana gelmişti. Bu mahkemenin vazifesi fıkhî meseleleri tahkik ve tenkid etmek, herhangi bir meseleyi anlamak istiyenlere onu izah ile halkı tenvir eylemekti. Ebubekir devrinde ifta vazifesiyle meşgul olanlar şunlardı: Hazret-i Ömer, Hazret-i Osman, Hazret-i Ali, Abdurrahman b. Avf, Hazret-i Muaz, Übeyy b. Kâ'b, Zeyd b. Sabit, Hazret-i Ayşe (Radiyallahü Anhüm). Bunların hepsi de birer müçtehit idiler. Esasen Ebubekir, içtihat mertebesini haiz bulunmıyanlara ifta için icazet vermiyordu.

«Bu devirde içtihat iki esasa dayanıyordu: Kitap, Sünnet. Peygamberimiz Efendimiz sağlığında: «Ben size Kitap ile Sünneti bıraktım, onlara yapıştıkça dalâlete düşmezsiniz» buyurmuştu. Onlar herhangi bir mesele sorulduğu zaman ona Nass'ın zâhiri veya ma'kulü ile cevap verirlerdi. Şayet Kitap ve Sünnette açık bulamadıkları bir şey olursa onun hakkında bunlardaki kavaid-i külliyenin tatbikına çalışırlardı. Bunu onlara Peygamber tâlim buyurmuştu. Sahabe, fetvalarında iki temele dayanırlardı: 1. Kur'an. 2. Peygamberin Sünneti. Hazret-i Ebubekir devri böylece geçti.

«Hazret-i Ömerin Hilâfeti zamanında fütuhat ilerledi, İslâm ülkeleri çok genişledi, çeşitli işler çoğaldı. Bunun için bir kişinin hem mesalih-i âmme ile, hem ifta ve kaza işleri ile meşgul olması imkân haricine çıktı. Bundan dolayı Hazret-i Ömer bu vazifeleri ayrı ayrı şahıslara verdi.

«Hazret-i Ömer'in pek çok fetvaları vardır. Mevcut vesaika göre Hazret-i Ayşe, fetva bahsinde tam bir merci idi. Hazret-i Ebubekir, Ömer, Osman, Ali ve Muaviye devirlerinde fetva mercii olmak makamını muhafaza etti.

«Hazret-i Ömer, fetholunan yerlere valiler ve kadılar gönderirdi. Onun zamanında ve ondan evvel de kadılar lâyen'azil idi. Genç olmak da hâkim olmıya mâni değildi. Aranılan sadece istikamet ve ehliyetti.

«Size bu hususta bir misal vereyim: «Meşhur kadı Şüreyh, kısmen Ömer, Osman, Ali, kısmen de Emeviler zamanında olmak üzere fasılasız olarak altmış sene kadılık (hâkimlik) etmiş ve bunun mühim bir kısmı en gaileli, en karışık zamanlara tesadüf ettiği halde hiçbir defa azledilmemişti.

«Yine Hazret-i Ömer zamanında Şam kadısı bulunan zat henüz on sekiz yaşında bir genç imiş. Yaşının küçük olması bahane edilerek Hazret-i Ömere şikâyet etmişler. Hazret-i Ömer kadıyı (hâkimi) Medine'ye çağırmış, şöyle bir imtihan yapmış:

Ömer — Ne ile hükmedersin? yani bir mesele ve hâdise ile mahkemeye müracaat ettiklerinde onu ne suretle halledip hüküm verirsin?

— Kadı — Allahın Kitabı olan Kur'anda bulduğum ahkâm ile.

— Ya onda bulamazsan?

— Peypamberin sünnetine müracaat eder ve onda bulduğum ahkâm ile hükmederim.

— Şayet onda da bulamazsan?

— Ebubekir ile Ömerin verdikleri hükümlerle hükmederim.

— Onlarda da bir şey bulamazsan?

— Kendi reyimle, içtihadımla Kitap ve Sünnetten anladığıma göre hüküm veririm.

Bunun üzerine Hazret-i Ömer kadıya (hâkime) şöyle dedi: «Bundan sonra da sen yine Şam kadısı ve hâkimisin. Bu doğru yolda yürümekte devam ettikçe senin için azil yoktur». Hazret-i Ömer'in bu sözünden şu da anlaşılıyor ki: Ne yaşının küçük o'ması, ne de şunun bunun şikâyet etmesi - fenalığı tebeyyün etmedikçe - hâkimin azline sebep teşkil etmez.

«Kadılık ve hâkimlik resmî, yani nasp ve tâyin ile oldukları halde müftülük öyle değildi. Fetva vermek salâhiyetini haiz bulunan zata eşkâr-ı umumiye «müftü» derdi. Bunlardan pek çokları bulundukları yerlerin müftüleri idiler. İçlerinde fevkalâde temayüz edenler da vardı. Müftülük unvanındaki bugünkü resmîlik taklitçilik zamanında çıkmıştır.

«Görülüyor ki «bu helâldır, bu haramdır, bu caizdir, bu caiz değildir, bu işin dinî hükmü şudur» diyebilmek, yani fetva vermek, Allah namına dinî bir hükmü beyan etmek demektir ve çok mesuliyetli bir iştir. Binaenaleyh bir delile istinat etmeden fetva vermek haramdır.

«Ashaptan en çok fetva verenler:

«Ashap, Peygamberden gördüğünü ve duyduğunu rivayet etmek ve bunları iyi anlamak bakımından muhtelif tabakalara ayrılırlar. Ashab-ı kiram içinde Peygamberden yüzlerce, binlerce Hadis rivayet eden olduğu gibi bir tek Hadis rivayet eden, hattâ hiç Hadis rivayet etmiyenler de vardır. Sonra rivayet ile dirayet başka başka şeyler olduğundan Peygamberden Hadis rivayet edenlerin hepsi âlim ve fakih değildi. Râviler, fakihlere nispetle daha çoktu. Hem rivayeti, hem dirayeti kendi nefsinde toplamış olanlara «kurrâ - fukahâ» denirdi. Demek ki fakih, rivayet ettiği şeylerden hâdiselere göre şer'i kanunlar istinbat edecek, ser'î kanunları delillerinden istinbat edip müdevven bir hale getirebilecek kudreti haiz olanlar demektir. Bunlar Ashab-ı kiram içinde 150 kadardır. Bunlar Kur'anı Kerim ile birlikte birçok Ahadis-i Şerifeyi de ezberlemiş, onların mânalarını, nâsıh ve mensuhunu, müteşabih ve muhkemini ve diğer vücuhi delâletlerini ârif idiler. İşte ehl i fetva bunlardır; fakih bunlara denir.

«Bunlardan en çok fetva verenler ve fetvaları zaptedilmiş olanlar şunlardır: «Ömer İbn-i Hattap, Ali İbn-i Ebi Talip, Abdullah İbn-i Mes'ut, Ümm ül-müminin Ayşe, Zeyt İbn-i Sabit, Abdullah İbn-i Abbas, Abdullah İbn-i Ömer. (Hepsinden Allah razı olsun).

«Bunların her birerlerinin fetvaları büyük büyük ciltler teşkil eder. İbn-i Abbas'ın verdiği fetvalar toplanarak yirmi cilt teşkil etmiştir.

«Bunlardan sonra Ashaptan yirmi zat daha gelir ki onlar da fetva vermek hususunda orta derecededir.

«Üçüncü derecede olan yüz yirmiden ziyade Ashap vardır ki bunlardan da ayrı ayrı meseleler hakkında fetvalar naklolunmuştur.

«İşte din ve şer'î hükümler, ancak Ashabın böyle fakih olanlarından telâkki olunur ve bunlardan alınırdı. Fütuhatın genişlemesiyle Ashap etrafa dağılmış olduğundan herbiri Peygamberden işittiği, onun sözlerinden ve işlerinden anladığı veçhile ilmi yaymaya ve sorulan şeylere fetva vermeye mecbur idiler.

«Fetvada üçüncü devir:

«Üçüncü devir, Hicrî kırk bir tarihinden, yani Hulefay-i Raşidîn'in son zamanlarından başlıyarak ikinci asrın evvellerine kadar devam eder. Bu devre ait başta Hazret-i Ayşe, Abdullah B. Ömer, Ebu Hüreyre olmak üzere Medinede, Mekkede, Kûfede, Basrada, Şamda, Mısırda, Yemende kırk kadar büyük müftü sayabiliriz.

«Bunlardan başka daha birçok müftü vardır ki onları da burada saymak için büyük ciltler yazmak lâzımdır. Din ilmi, fıkıh ilmi, Hadis ve tefsir ilmi bu ümmete hep bunlardan yayılmıştır.

«Peygamber, Allahından metlüv ve gayr-i metlüv olarak aldığını Ashabına tebliğ etmiş, onlar da tâbiîne, tâbiîn de kendilerinden sonrakilere tevdi etmişlerdir. Şu cihet bunların hepsince muhakkak bir şeydi ki her sorulana kemen cevap vermek hevesinde bulunmak cehalet eseridir.

«Fetva vermenin mesuliyeti:

«Fetva vermeye en çok cür'et edenler, ilmi ve Allah korkusu en az olanlardır. Onlar bilirlerdi ki müftünün yapacağı bir hata, hâkimin düşeceği hatadan daha çok mesuliyeti, vebali muciptir. Çünkü fetva mahiyetindeki cevaplar; hem sorana, hem de başkalarına taallûk eden küllî ve umumi bir hükümdür. Müftünün fetvası bir şer'îdir, şer'î müevveldir. Şer'î münzel olan Kitap ve Sünnetin beyanı demektir. Bununla beraber bir şeriat-i âmmedir, küllî ve âm olan bir hükümdür. Ahkâm-ı şer'iyenin ve ef'al-i mükellefînin hepsi ile ilgilidir.

«Sonra fetva, hem sorana, hem de onun gayrısına taallûk eder. Müftü fetva vermekle «şöyle işliyene böyle bir şey terettüp eder» demek ister ki bu da umumi bir hükümdür. Kaza, hâkimin hükmü ise ibadata ve umur-ı

uhreviyeye taallûk etmediği gibi, muayyen bir şahsa aittir. Binaenaleyh bir mesele ve hâdisenin dinî hükmü sorulduğu zaman evvelâ soranın halini, örfünü sorup öğrenmeden, iyi bilmeden, beyan edeceği hükmün istinat eylediği delili güzelce anlamadan fetva vermek haramdır. Hattâ bunu İbn-i Kayyım, muharrematın en büyüğünden saymıştır, Çünkü o, Allahın ve Peygamberin hükmünü haber vermektedir (İ'lâm-ül-Muvakkıdîn, c. I, s. 42)

«Dördüncü devir:

«İçtihat ve fetvada dördücü devir, ikinci asrın evvellerinden başlıyarak dördüncü asrın yarılarına kadar devam eder. Herbirisi birer mezhep sahibi olan büyük imamlar bu devirde yetişmişlerdir. Bu devirde her memlekette şer'î hükümleri delillerinden istinbat edecek birçok müçtehitler yetişti. Onlardan birçok zevat Peygamberin Hadisleri, Ashabın fetvaları hakkında bilgi edindiler. Akait ve a'male dair meseleler hakkında fetvalar verdiler.

«Beşinci devir:

«Dördüncü asrın evvellerinden başlıyarak Abbasi Devletinin sukutuna kadar devam eden bu devirde, muayyen imamlardan ahkâm telâkki edilerek bir dereceye kadar taklitçilik ruhu da başlamıştır. Binlerce eâzım, kendilerini içtihada salih görmiyerek İmam-ı Âzam, İmam-ı Şafiî, İmam-ı Malik gibi büyük müçtehitlerden birine tâbi olmayı şeref bilmiştir.

«İmam-ı Âzam Hazretlerinin talebesinden müçtehit, İmam Ebu Yusuf Hazretleri de Abbasî Halifelerinden Harun-ür-Reşit zamanında hem fetva işini, hem de kaza ve hâkimlik vazifesini «Kadıl-kuzat» unvaniyle kendisinde toplamıştı.

«Altıncı devir:

«Bu devir Bağdadın sukutundan başlar ve bugüne kadar devam eder. Bu devirlerin hepsinde zamanımızın din âlimlerinin muhatap bile olamıyacakları yüzlerce, binlerce büyük âlim ve içtihat mertebesini ihraz etmiş kimseler yetişmiş ve fakat onlar da yine müçtehitlik iddiasında bulunmıyarak büyük mezhep imamlarının çizdikleri usul haricine çıkmamışlardır.

«Osmanlı Devletinin müessisi bulunan Osman Gazi Hazretleri istikiâlini ilân eylediği zaman kayınpederleri Edebâli'yi fetva işlerine, damadı Mevlâna Dursun Fakıh Hazretlerini de kadı ve hâkim nasp ve tâyin buyurmuşlardı. 701 senesinde memleketin ahvali ihtimamla tanzim edildiği vakit Sancaklar teşkil olunarak her tarafa müftüler ve kadılar da tâyin olunmuştu. 726 senesinde Edebâli Hazretleri ölünce Dursun Fakıh fetva işlerinde kayınpederinin yerine geçmişti.»

Fetvasın alsa destine bir mur-ı natüvan
Kuvvette pençe tab-ı pelengânı gâb olur
Sâbit

Lâyık mıdır ki yâre kesüp verdiğim kalem
Fetvay-ı hun-ı nahakkımı yazdı iptida
Nevras

FETVA EMİNİ (فتوى امينى) [*İlm.*] Şeyhülislâm kapısındaki Fetvahanenin başında bulunan zata verilen unvandır. Şeyhülislâm'a sorulan şer'î meselelerin fetvalarını hazırlamak, istida ile vukubulan suallere cevap vermek ve şer'iyye mahkemelerinden verilen ilâmları tetkik eylemek vazifeleriyle mükellefti. Maiyyetinde Fetvaemini muavini, İlâmat müdür ve mümeyyizi, başmüsevvit, msüevvit gibi ulema ve fukahadan mütaaddit memurlar vardı.

Fetva eminleri en yüksek ilim sahipleriyle beraber memuriyetlerinin unvanlarına uygun olarek emin, fakih ve müteşerri' kimseler arasından seçilirlerdi. Fetva eminlerinden şeyhülislâm olanlar vardır.

Fetva eminliği Kanuni Saltan Süleyman'ın saltanatından sonra ihdas edilmiştir. İstanbul'un fethinden evvel Bursa kadıları bu işi gördükleri gibi İstanbul'un fethinden sonra İstanbul kadısı olan Hızır Bey fetva eminliği vazifesini görürdü. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

FETVA EMİNİ MUAVİNİ (فتوى امينى معاونى) [*İlm.*] Şeyhülislâm kapısındaki Fetvahanenin başında bulunan Fetva emininin yardımcısına verilen addır. Şeyhülislâma sorulan şer'î meselelerin fetvalarını hazırlama ve şer'iyye mahkemelerinden verilen ilâmları tetkik vazifeleriyle mükellefti. Bu işleri görmek üzere kendisinden başka İlâmat müdür ve mümeyyizi, baş müsevvit, müsevvit gibi mütaaddit memurlar vardı. Ulema ve fukahadan olan zatlarden seçilirlerdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

FETVAHANE (فتواخانه) [*İlm.*] Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan ifta müessesesinin adı idi. «Fetvahane-i âli» de denilirdi Fetvahane biri «pusla odası», ikincisi «fetva odası», üçüncüsü de «ilâmat odası» olmak üzere üç kalemden terekküp ederdi. Pusla odası; müsteftilerin suallerini tesvid eder ve müsteftiler bu pusula ile hâdisenin hükmünü fetva odasından sorarlardı. Fetva odası; şifahi ve tahrirî istiftalara cevap vermek, ilâmat odası

da şer'iyye mahkemelerinin re'sen veya temyiz suretiyle gelen ilâm ve hüccetlerini tetkik etmek vazifesiyle mükellefti. Bu itibarla pusla odasını fetva odasının bir müracaat kalemi âd ve teşkilâtı biri «fetva odası», diğeri de «ilâmat odası» olmak üzere iki daire itibar etmek de mümkündür. Nitekim «Hukuk Lûgati» nde (fetvahane-i âli Maddesi) üç gösterildiği halde «İlmiye Salnamesi» nde iki gösterilmiştir. Fetva odasının başına «reis-ül-müsevvidin», ilâmat odasi'nın başına da «ilâmat-ı şer'iyye mümeyizi» unvanı verilirdi. Her ikisinin başında da «fetva emini» unvanını taşıyan bir zat bulunurdu.

FETVA ODASI (فتوا اوطه‌سی) [*İlm.*] Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan Fetvahanenin kalemlerinden birinin adı idi. Şifahi ve tahriri istiftalara cevap verir idi.

FEVVARE (فواره) [*San.*] Suyu muhtelif şekillerde yukarıya doğru fışkırtan boru tarzındaki şeylere verilen addır. Arapça olan bu tâbirin yerine halk arasında fıskıye kullanılır.

Âb-ı ruy-ı feyzcûyan olsa unvanım ne var
Hak-i pâk-i mârifetten fışkırır fevvareyim
Muallim Naci

FEVZİYE (فوزیه) [*Coğ.*] Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine İkinci Sultan mahmut tarafından eski odalar mevkiine verilen addır. Yeniçeri ocağının kaldırılması esnasında yeni odalar Kara Cehennem'in attığı yağlı paçavralarla yanmış, eski odalar da ocağın ilgasından birkaç gün sonra yıktırılmıştır. Gerek yanan ve gerek yıkılan yerlerin vaziyetlerinin tâyini hakkında Sadrazam Selim Mehmet Paşa'nın Padişaha arzettiği telhis üzerine Sultan Mahmut yeni odaların bulunduğu yere Ahmediye, eski odalar mevkiine de Fevziye adının verilmesini irade etti. Bundan başka harap olan orta camiin tâmirini ve Birinci Sultan Ahmet vakfına ait olan yerlerin Evkafça satılarak halk tarafından şenlendirilmesini de emretmişti.

FEY (ء) [*Fık. Mal.*], Zekât ve ganaim dışında kalan emval hakında kullanılır bir tâbirdir. Şeriat bütçesinde fey'in târifi şöyledir: «Muharebe icra etmeksîzin ve arkasından koşulmaksızın müşriklerden kendi kendine gelen mal.»

İslâmın müstahak olduğu emval üçtür: Fey, ganimet, sadaka. Gayr.i müslimden afven alınan mala «fey», kahren alınan mala da «ganimet» denilir.

Beytülmal haklarından olan fey beş hisseye, o beş hisseden biri de üç kısma ayrılırdı. Bir kısmı beytülmal hukukundan idi ki «sehm-i Nebi» olup mesalih-i âmmeye makrundu. İkinci kısmı beytülmal hukukundan değildi. Peygamberin akrabasının sehmi burada dahildi. Üçüncü kısmı beytülmale aitti. Yetimlerin, miskinlerin, ibn-is-sebilin sehimleri burada dâhildi. Mütebâki dört hums askere, diğer bir kavle göre mesaliha aitti.

Th. W. Juynboll bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Fey Maddesi) şunları yazıyor:

«İslâm fıkıh âlimlerince bu kelime, umumiyetle, kâfirlerden «cihat edilmeden» alınan her türlü mal ve bundan başka ekseriya fethedilen memleketlerdeki arazi mânasında kullanılmıştır. Fey tâbiri Kur'an (LIX 6 ve 7) da: Allah'ın Resulüne tahvil ettiği fey «Ma afaallahü Taalâ Resulihi» (trc. için bk. Mehmet Hamdi Yazır, Kur'an dili, VI, 4812) ibaresi ile, tahsisen izah edilmiştir Fey, müslümanlara tahvil edilmiş olan kâfir malları demektir.

«İslâm an'anesine göre, Kur'anın LIX. 6 ve 8-10. ayetleri Peygamberin, memleketlerinden sürülüp çıkarılan, Beni Nadir kabîlesinden kalan tarla ve hurmalıkları, muhasaraya iştirâk edenler aralarında ganimet olarak taksim etmeyip muhtaç muhacirlere vermeği kararlaştırması üzerine nâzil olmuştur. Peygamber bu kararın doğruluğunu; mezkûr malların hakikatte cenk ederek alınmış olmayıp düşmanın teslim olması dolayısı ile, muslihane bir surette elde edilmiş bulunması ile izah etmiştir.

«Aynı suretle, Hayber ve Fedek'in fetihlerinden sonra bu mahallerdeki Yahudi mülklerinin hepsi muharipler arasında ganimet gibi taksim edilmeyip bir kısmı Peygamberin emrinde bırakılmıştır. Kur'anın LIX, 7. ayeti bu vesile ile nâzil olmuş olsa gerektir: — «Allah'ın, köylerin halkına ait olup, Resulüne tahvil ettiği fey'ler, Allaha — Resulüne, onun yakın hısımlarına, yetimlere, muhtaçlara ve sefer edenlere aittir. Allahın Resulünün size verdiği şeyi kabul ediniz, ancak menettiği şeyden çekininiz.» Binaenaleyh hakikî ganimet gibi telâkki edilmiyen şeylerin, devlet (beytülmal)e ait sayılarak, Peygamber tarafından idare ve hâsılatının ganaim hakkında yapıldığı üzere, âmme nef'ine sarfedilmesi gerektir.

«Daha sonra Halife Ömer, müşavirleri olan Sahabeler ile hemfikir olarak bu kaideyi yeniden fethedilen yerler hakkında tatbik etmek lâzım geldiği içtihadında bulundu. Arap fâtihleri arasında, toprakların değil, yalnız menkul ganimet mallarının taksim edilmesini emretti. Araziden bütün ümmetin malı olan bir ebedî fey gibi yalnız o devirde yaşıyan neslin değil.

gelecek bütün Müslüman nesillerinin faydalanması gerekti. Arapların, kendilerini çiftçiliğe verdikleri takdirde, muhariplik meziyyetlerini kaybetmelerinden de korkuluyordu. Bundan dolayı, umumiyet üzere, araziyi yalnız yerli ahalinin ekip biçmesi ve mahsulden maktu bir kısmı baytülmale bırakılması usulden idi. Bu verginin (haraç) müebbeden mülke bağlı kalması gerekti. Binaenaleyh fey, topraklarını zer' eden ahalinin, ihtida etseler bile, eskiden olduğu gibi, haraç vermekte devam etmeleri usul ittihaz olunmuştu Haraç vermek mahkûm ahalinin alâmeti olduğu için, Araplar evvelâ fey topraklarından arazi almaktan çekindiler; zirâ aldıkları takdirde, kendilerinin de haraç vermeleri lâzım gelecekti. Yalnız Arap orduları yaklaştığı zaman, topraklarının sahibi kalmak şartı ile, mutavaat arzeden memleketlerin ahalisi istisna teşkil ediyordu. Dâr-üs-sulh denilen bu memleketlerde mülk üzerinde fey yoktu.

«İlk asır zarfında fethedilen memleketlerin ahalisi, önüne geçmek için Müslüman idare makamlarının ittihaz ettikleri bütün tedbirlere rağmen, haraç vermekten kurtulup, Arap ırkından Müslümanların yaptıkları gibi, yalnız arazilerinin gelirinden zekât vermek yolunu tuttular. Bu suretle, yavaş yavaş fethedilen bölgelerin gayr-i menkul malları artık fey telâkki edilmez oldu.

«Sonradan gelen İslâm fıkıh âlimleri bu hususta muhtelif içtihatlarda bulunmuşlardır. Şafiîlere göre, yeniden fethedilen bölgelerin tarlaları ve arazisi daima galiplerin arasında, ganimet malı gibi, taksim edilmek gerektir. Mâlikîlere göre, bilâkis onları bütün Müslümanların malı, yani fey gibi telâkki etmek, Hanefîlere göre ise, onları Müslümanların menfaatlerinin icabına göre, umumun nef'ine fey gibi idare etmek yahut ordu içinde ganimet gibi dağıtmak üzere, imam (devlet reisi)ın emrine bırakmak lâzımdır.

«Gayr-i menkul mülkten başka, bihassa haraç ve cizye ile; msl. İslâm memlektlerinin ticaret edebilmek üzere, malları için vermeleri lâzım gelen Gümrük resmi gibi, kâfirlerin vermeğe mecbur oldukları bütün vergiler fey hükmündedir. Şafiî mezhebine göre, fey'in 1/5 i ayrılıp, ganimetten 1/5 alan zümreler arasında müsavi surette taksim edilmelidir. Feyden geri kalan 4/5 askerin ücretlerine, camilerine, yolların ve köprülerin iyi halde tutulmasına ve Müslümanların diğer umumi menfaatlerine sarfolunmalıdır. Diğer mezhepler nazarında ise, bilâkis fey'in hepsi, ahvalin icaplarına göre, Müslüman ümmetinin hayrına sarfedilmek üzere, daimî imam'ın emrinde kalmalıdır.»

Değerli âlim Ebul-ûlâ Mardin de (İslâm Ansiklopedisi, Beytülmal Maddesi) fey için şu tafsilâtı veriyor:

«Fey, sadaka ve ganimet nevileri dışında olarak, beytülmale ait mallardır ki, bunları şöyle tarif mümkündür: Muharebede kazanılmadan ve istihsali için hususi bir çalışmada bulunulmadan, kendiliğinden, beytülmale gelen mallar, cizye, haraç (mukaseme, muvazzaf), ikta olunan arazi (arz-ı memleket, arz-ı havz)-deki âşar v. s. ile mâdenler ve emsali de bu tâbirin şümulü icindedir.

«Bu malların cem ve tevziine Peygamber bizzat nezaret ederdi. Mal geldikçe mescide götürülür, hiç bir şey kalmayıncıya kadar tevzi olunurdu. Bu tevzilerde büyük küçük, hür, köle, erkek, kadın müsavi hisse alırdı. Peygamberin irtihalinden sonra, bu işe Halifeler nezaret etti. Ömer zamanında fethedilen memleketlerin daimî işgal ve ilhakı dolayısiyle genişleyip çoğalan varidat kaynaklarının, ganimetler gibi, taksiminde devam edilmiyeceğini takdir eden Halife, varidat ve sarfiyatın da anlaşılmasına lüzum gördüğünden, mevcudu bir deftere kayt ve zapt ile, sarfiyattan fazlasını hıfz usulünü vazetmiş ve bu suretle o zamana kadar mücerret bir mefhum olan beytülmal, ondan sonra tesis edilen divanlar ile, müşahhas bir mahiyet almıştır. Nitekim dört büyük Halife devrinin sonlarına doğru, teşkilâtta «beytülmal mütevellisi» adı ile bir hazinedara tesadüf edilmektedir. Devlet işlerinde Bizans ve İran idare usullerinin kabulünden sonra da Halife Ömer'in benimseyip tatbik ettiği bu Devlet tetâkkisi ile beyülmal mefhumu baki kalmıştır. Emevîler devrinde Hazineye Divan-el-harac deniliyordu. İşte bu suretle Devlete ait malların vaz' ve hıfzına mahsus umumi bir hazine mânasını ifade eden ve maddeten de böyle olan beytülmalın. Abbasiler devrinde, sadakat emvali, mezalim emvali ve verese emvali kısımlarını ihtiva ettiği görülür.

«Mirasçısı kalmadan ölenlerin malları da, fey kabilinden olarak, beytülmale konulduğu cihetle «veraset silsilesinde» beytülmal, sırası terekenin sülüsünden fazlası kendisine vasiyyet olunan kimseden sonra gelen bir mirasçı gibi görünürse de Hanefî mezhebine göre; beytülmal, mirasçı sıfatını haiz değildir. Şafiî mezhebine göre ise, bu sıfatı haiz olup mevcudiyetiyle zevilerham (mirasta muayyen sehmi bulunmıyan ve asabe sınıfına da girmeyen hısımlar) denilen mirasçıları hacb (mirastan mahrum) eder ve birtakım mirasçıların da radd (yani muayyen sehme ilâve) yolu ile, miras almalarına mâni

olur. Zaten silsileye dâhil diğer mirasçılardan mevlel-mevalât (kendisinden bir cinayet sâdır olursa, zâmin ve vefatında vâris olmak üzere, diğeriyle mukavele yapan kimse; zaman ve veraset şartı mütekabil yani karşılıklı da olabilir), mukarrun lehu binneseb alel-gayr (miras bırakanın başkasına nesebi ââmil suretiyle hısımlığını ikrar ettiği kimse. Bu ikrar nesebi ispat edemezse de, vasiyyet olarak nazara alınır; «kardeşimizdir! amcamdır!» ikrarında olduğu gibi; Musa lehu bicemi-el-mal (malın hepsi kendisine vasiyyet edilen), bu mezhebe göre, esasen mirasçı olamaz. Muasır medenî mevzuat hazineyi, yani evvelki tâbiri ile beytülmali, kanunî bir mirasçı olarak kabul etmektedir. (İsviçre Kanun-ı Medenisinde ve Türk Medeni Kanununda olduğu gibi).»

FEYZ (فيض) [*Sof.*] Âlemin, Allah'tan tedricî, fakat devamlı bir surette nüzül tarzı ile ve başka bir mevcudu meydana getirmek hassasına malik olarak, tekâmülüne ve bunun İlâhî nazar altında devamı mânasında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan feyz «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah edilmiştir: «Fil'asıl su taşıp akmak, bir nesne çoğalmak mânasınadır. Aşağıdaki diğer mânalar bundan çıkarılmıştır: Nefs-i insaniyeye vâkı olan mânevi ilkaat: (Feyz-i İlâhî, feyz-i Rabbanî, feyz-i Ezel). tesir: (Feyz-i aşk, feyz-i muhabbet, feyz-i enfas, feyz-i baran). Yümn ü bereket, bolluk: (Feyz ü ihsan, baran-ı feyz resan, feyz-i mahsulât). ihata, zuhur ve tecelli: (Feyz-i istidat, feyz-i hüsün). Artmak, çoğalmak: (Feyz-i meyah). Kemal-i tenemmi ve Teceddüt: (Feyz-i bahar) İlim ve marifet: (İzdiyad-ı feyz ü irfan). Mânen ilerlemek, terakki: (Feyzyap). Ruhani keyfiyet, ruhani safa: (Feyz-i ibadet, feyz-i seher). Cem'i (füyuz) dur.»

Tg de Boer (İslâm Ansiklopedisi Feyz Maddesi) tâbirin tarifini yaptıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Allah'ın vücudu ve halk etme fiili târif edilemezse de başka bir suretle meselâ şu şekilde ifade olunur: Allah o varlıktır ki, bütün diğer varlıklar kendisinden neşet eder. Bu mevzuda feylesoflar esasen Kur'an ve hadiste geçen tâbirleri «halk, ibda' vesaire» mânalarını tevil ederek, kullanırlarsa da, yeni eflâtunculaların tâbirleri üzerine kurulmuş olan bir dil kullanmayı zaruri görürler ve bu dilin remzî bir tefsire muhtaç olduğuna da kail bulunurlar.

«Boer, bahsin daha iyi anlaşılmasını temin maksadiyle, Plotinus'un Ennead'ındaki mevkiini gözden geçirdikten ve «Aristo ilâhiyatı» hakkında da izahat verdikten sonra sözü İslâm ulemasına intikal ettirerek diyor ki:

«Fârabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd, feyz nazariyesine esaslı bir şey ilâve etmemişlerdir. Yalnız tertip tarzında ve bazı ıstılahların kullanılışında farklar vardır. Fârabi ve İbn-i Sina feyz ile sudur'u müteradif olarak kullanırlar. Bu cihet bu bahiste göz önünde tutulmalıdır. Zira sonraki mutasavvıfların bu iki tâbir arasında bir fark gözetmiş oldukları aşikârdır. (Krş. Horten Die» Philosophie des İslâm 1924, s. 162).

«Fârabi, âlemin tabiî bir zaruret icabı olarak değil, ilim ve takdir neticesi olmak üzere sudur (sudur, husul) etmiş olmasında ısrar eder (Neşr. Abhendlungen, Arap. Neşr. Dieterici, s. 58). Yani Allah âlemi, ne keyfî bir surette ve ne de ulûhiyetin dışında bir maksat ile yaratmış olmayıp, onu, kendi hayr-ı mahzının (krş, Eflâtun, Timaios) neticesi olarak, kemal-i kereminden halk etmiştir. İbn-i Sina da, bu akîdeyi, âlemin yaradılması Allah indinde ezelî bir zaruret olduğu telâkkisine kadar vardırmak suretiyle, bu nokta üzerinde ehemmiyetle durmuştur (Krş. Mad. İbni Sina).

«Diğer taraftan Gazali Tahafut (Nşr. Bouyges, s 90 v. d., 215 v. dd.) ta bunu redde girişir. Ona göre, feylesoflar Allah ın fiilini, aksini iddia ettikleri halde, tabiî illiyet derekesine indirilmiş olmaktadırlar. Halbuki Allah gayr-i şahsî bir ilk illet olmayıp, bir fail'dir; yani âlemi ilim ve ihtiyarı ile istediği zamanda vè dilediği gibi halk eder. Bu telâkki kendisini feyz (bunun yerine, İbn-i Sina, Necat, s. 76 da olduğu gibi, daha tantanalı olan feyezan tâbirini de kullanır) ve şudur v. b. gibi felsefî ıstılahları (Krş. Msl. Maznun Sagir, s. 90 v. d., burada Aallah'ın insana ruh nefhetmesini, bir kaptan su akıtmağa veya nefesin üflenmesine değil - zira su ve nefes toprağa pek yakındır - ancek güneş ışığının feyezanına benzetir) kullanmaktan menetmiştir.

«İbn-i Rüşt (Krş. bir de Bergh, Epitome, s. 131 v. d.), feyz nazariyesini, esas bakımından Fârabi ve İbn-i Sina'daki gibi kabul ve bu telâkkiyi Gazali'ye karşı müdafaa ederek (Tahafut-el-tahafut, Nşr. s. 438 v. d.) Allah'ın iradesinin ihtiyar ve iztırar tezadının fevkinde olduğu fikrini serdeder. Bundan başka feyz nazariyesinin Batlamyus sistemi ile münâsebeti de, katî bir ispata tahammülü olmıyan, sâdece muhtemel bir faraziyeden ibarettir.

«Yeni Eflâtuncular, hemen kâmilen, ruhani varlıkların (Allah'tan tabiate kadar) şeceresini tâyine meraklı idiler; fakat Fârabi'den itibaren

Müslüman Aristocular da (Krş. Abhandlungen, Arap Nşr. Dieterici, s. 39, v. d. ve Musterstaat, s. 19, v. d.) akıllar (ukul) ile ayrı ayrı ruhlar ve felekî ecram arasındaki münasebetleri tâyin yollarını araştırmışlar ve yukarda kısaca gösterilen üç veya dört merhaleli zuhûr silsilesi ile birlikte, Aristo ve Batlamyus un âlem tasavvuruna mukabil, on veya on birli bir silsile ortaya koymuşlardır. Bu nazariyenin sistemli bir teşrihi İbni Sina'da şu şekilde görülür (bk. M. Horten, Die Metaphysik Avincennas, s. 599, v d.): Vücud-ı mutlak olan ve mütefekkirlik, fikret ve fikir hasletlerini kendisinde cemetmiş bulunan Allahtan - ki yeni Eflâtuncu bir akidedir - basit ve gayr-i cismani bir vücut (vouçsakl), yani âlemin fevkinde olan akıl, sudûr eder ve aslen basit olmakla beraber, bir illetin eseri olmasından dolayı, bu mevcutta bir kesret, daha sarih ifade ile, bir üçlük bulunur. Bu akıl, kendi illetini (Allah) düşününce, kendisinden ikinci bir akıl sudûr eder. Kendisini düşünüp de, kendisinin mümkün bir vücut olduğunu anlayınca, etrafını ihata eden felekin ruhu ve cismi sudûr eder. İkinci akıldan da, ikinci akıl ile birlikte, sâbit yıldızlar ve feleklerinin ruhu ve cismi meydana gelir ve böylece zühalden kamere kadar 7 seyyarenin feleklerine geçer. Bu zuhûr silsilesinde kamerin aklından sudûr eden (veya kamerin aklının aynı olan krş. Gazali, Tehafut, Nşr. Bouyges s. 114, v. d.) son akla, akl-ı faal adı verilir. Zira bütün dünyevi suretler bundan veya bunun vasıtası ile meydana gelir. Bütün bu zuhûr vetiresinin, güneş ışığının saçılması gibi zamansız olarak vukua geldiği söylenir.

«İbn-i Rüşd bu nazariyenin bu şekilde teşrih edilmesine taraftar değildir. Onun fikrine göre İbni Sina'nın akl-ı evveli fazladır. Seyyarelerin ruhları da, onların düşünücü olan akıllarından ayrı tutulmamalıdır. İbni Rüşd yeni Eflâtuncuların vahdetten vahdet prensipi ile imkân telâkkilerini de beğenmez (Krş. s. v. d, Bergh Die Epitome des Averroes, s. 116, 132 v. d.).»

FEYZ-İ AKDES (فيض اقدس) [*Sof.*] Âyan-ı sâbite ile onlardaki istidatların ilm-i İlâhide sübutunu mucip olan tecelli hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tasavvufa ait eserlerde bu ıstılah şu suretle izah olunmaktadır: «Evvelâ hazret-i ilmiyede, sonra hazret-i ayniyede eşyanın vücudiyle o eşyadaki istidatları mucip olan tecelli-i zatiden ibarettir.»

Değerli âlim Şemsettin Günaltay «Felsefe-i Ûlâ» adlı eserinde (Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341 sayfa 414 haşiyesi) vahdet-i vücuttan bahsederken şu tafsilâtı veriyor:

«Erbab-ı tasavvuf, âyan-ı sâbite tâbiriyle mümkünatın ilm-i İlâhide sâbit olan şeyin vücut ile ittisafı lâzım gelmiyeceği iddiasına istinaden, mümkünatın ilm-i İlâhide sâbit olan bu hakayikının rayiha-i vücudü şem etmemiş olduğuna kail olmuşlardır.

«Istılahat-ı sofiyede âyan-ı sâbite ile onlardaki istidatların ilm-i İlâhide sübutunu mucip olan tecelliye (Feyz-i Akdes), âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre; onların hariçte zuhûrunu istilzam eden tecelliye de (Feyz-i Mukaddes) tâbir edilmektedir. Demek ki, mütesavvifîne göre, âyan-ı sâbitenin ilm-i ilâhide sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suri olan mümkünatın hariçte zuhûru da feyz-i mukaddes neticesidir. Görülüyor ki, mümkünat-ı mevcude ile âyan-ı sâbite bir şey demek değildir. Belki mümkünat-ı mevcude yani mevcudat-ı hariciyye âyan-ı sâbitenin, feyz-i mukaddesle merayay-ı âyanda zâhir olan suretleridir. Gelenbevi merhum, Celâl haşiyesinde(فالممكنات الموجوده عبارة عن الاعيان الثابته بشرط الظهور) ibaresiyle bu dakikaya işaret eylemiştir.

«Erbab-ı tasavvufun, avalime nazaran kabul ettikleri hazarat-ı İlâhiyye'den - ki beştir - birincisi olan (hazret-i gayb-ı mutlak), yani gayb-ı mutlak tavrı; âyan-ı sâbitedir.»

FEYZ-İ MUKADDES (فيض اقدس) [*Sof.*] Âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre, onların hariçte zuhûrunu istilzam eden tecelli hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tasavvufa ait eserlerde bu ıstılah şu suretle izah olunmaktadır: «Tecelliyat-ı esmaiyyeden ibaret olup âyan-ı hariçteki istidat adatının iktiza ettiği şeyin zuhûrunu muciptir. Feyz-i mukaddes, feyz-i akdes üzerine müretteptir. Feyz-i akdesle âyan-ı sâbite ve anlardaki istidadat-ı asliye ilimde hâsıl olur, Feyz-i mukaddesle o âyan levazım ve tevabiiyle hariçte husul bulur.»

Bu itibarla mutasavviflere göre âyan-ı sâbitenin ilm-i İlâhide sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suri olan mümkinatın hariçte zuhûru da feyz-i mukaddes neticesidir.

FEZLEKE (فذلكه) [*Ida.*] Hulâsa, netice mânasına gelir bir tâbirdir. Hesabın hulâsasına, sorgu, sualin neticesine bu ad verilir. Bunların birincisine «hesap fezlekesi», ikincisine de «İstintak fezlekesi» denilir, Raporların şimdiki «netice» kısmına eskiden fezleke denilirdi. Eskiden sadrazamın emriyle divanda şikâyetleri dinlenecek lerin istekleri çavuşbaşı tarafından yazılır, divanda sadrazamın solunda oturarak

dâvaların hulâsalarını arzederdi. Çavuşbaşının bu kısaltılmış ifadesine fezleke denilirdi. Kısaltılmış eserler hakkında da bu tâbir kullanılmıştır. Kâtip Çelebi'nin iki ciltlik «Fezlekesi», Ahmet Vefik Paşa'nın «Fezleke-i Tarih-i Osmani»si o kabildendir.

Bir fezleke-i hayat-ı şair
Göz yaşları bir de aşk u sevda
Lâ

FIÇI DİBİ (فیچی دیبی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sarhoş, daimî surette içen, meyhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şarap ve rakı fıçılarda muhafaza edildiği ve eski meyhanelerde fıçıların yanında içildiğinden sarhoşlar onların yanında sızdığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

FIKRAGÛ (فقره‌گو) [*Hal.*] Hikâye söyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FIKRAHAN (فقره‌خوان) [*Hal.*] Hikâye okuyan veya söyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FINDIK (فندق) [*Ask.*] Kurşun yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlarda kullanılan tüfeklerin kurşunları fındığa benzediği için bu ad verilmişti. Bundan dolayı tüfekle yapılan atışlara fındık serpmek denilirdi.

FINDIK ALTINI (فندق آلتونی) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Ahmet zamanında yirmi üç ayarında ve bir dirhem beş buğday ağırlığında kesilen altın sikkenin adıdır. İki fındık altını tam bir yüzlük altına muadildi. «Cedit zer-i İstanbul» adındeki altınların Mısır'a naklinde namları evvelâ (zencirli) ye sonraları (fındık) yahut (fındıkî) ye tebdîl olunmuştur. Bunlara fındık denilmesi, etraf kenarlarına dairen vazolunan nokta ve tâbir-i diğerle habbelerin fındığa teşbih olunmasından ileri gelmiştir. İstanbul'da bunlara «Mısır zencirlisi» denilirdi. Alelekser Ahmed-i Salis zamanı ile bundan sonra kesilen altınlara (fındık) tesmiye olunup Sultan Mahmud-ı Evvel zamanında kesilen büyük kıt'adaki altınlar dahi kaçar adetlik ise ona göre «bir buçuk fındık», «çifte fındık» ve «beş fındık» gibi isimlerle yâd olunagelmiştir. Gerek Üçüncü Ahmed ve gerek Birinci Mahmud zamanlariyle ondan sonraki senelerde kesilen kebîr altınlar memalik-i Osmaniye dâhilinde ve hattâ Afrika ve Hindistan'ın bazı şehirlerinde hulliyat ve tezyinatta müstamel ve pek kiymettar olup iyi bir halde muhafaza edilmiş olanlarının dirhemi bir Osmanlı altınına kadar yüksek fiatlarla satılırdı. Fındık altını namı bilhassa Üçüncü Mustafa zamanında İstanbul'da zebanzet olmuştur. Hicrî 1202 (1788) senesinde meskûkât rayiçleri tâyin olunurken fındık altınına beş kuruş rayiç konulmuştur.

FINDIK ATEŞİ (فندق آتشی) [*Hal.*] Çubuğun ucundaki lüleye konmuş olan tütünün yanması için konulan ateşin adıdır. Çubuklar, çubukçu tarafından lüleleri takatukaya, ağızlıkları ağız hizasına gelmek üzere misafirlere verilir, sonra sitil denilen zincirli küçük bir mangalla getirilen kömür tozundan fındık büyüklüğündeki ateş maşa ile tutulup lüleye konulurdu. Bu ateşler fındığa benzedikleri için o ad verilmiştir.

FINDIKÇI (فندقی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fettan, şûh, şivekâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Öyle fındıkçı o çeşm-i badbâm
Gâh puhte görünür gâhice ham
Fâzıl

FINDIKÇILIK (فندقیلق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fettanlık, şûhluk mânasına gelir bir tâbirdir.

Sofracıyken seni koymuş da bu canım kılığa
«Hanımım!» der de dökülmez mi ki fındıkçılığa
Mehmet Âkif

FINDIK KURDU (فندق قوردی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ufak tefek, tombul ve oynak kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FINDIK RUB'İYESİ (فندق ربعیه‌سی) [*Mes.*] Altın paralardan birinin adı idi. Fındık altınının dörtte biri olduğu için bu adı almıştı. 8 L 1142 tarihli fermanla fındık altınına üç buçuk kuruş rayiç tâyin olunduğundan yüz on paraya geçerdi.

FINDIK SERPMEK (فندق سرپمك) [*Ask.*] Yeniçerilerin tüfekle yaptıkları atış hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeriler sınıf teşkil ederek harb ettikleri için hep birden attıkları tüfeklerden çıkan kurşunlar etrafa serpildiği için atışa bu ad verilmişti. Kurşunlar fındığa benzediği için bu tâbir kullanılırdı.

FIRAK-I DALLE (فرق ضاله) [*Kel.*] Ehl-i sünnet ve cemaatten ayrılan mezhepler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kur'andaki bazı ayetlere, İslâmlık âleminde olan tevhide, vahdete ve ittihada rağmen meydana çıkan 72 fırka şunlardır 20 mutezile, 20 şia, 22 havariç, 5 mürcie, 3 neccariyye, 1 cebriyye, 1 müşebbehe. Ehl-i sünnet de bir fırka sayılacak olursa fırkanın sayısı 73 olur.

FIRFIRİ (فرفری) [*San.*] Mora çalan kırmızı renk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FIRILDAK TAZELER (فیرلداق تازلر) [*Hal.*] Döne döne yürüyen kdınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yürüyüş tarzları fırıldağa benzediği için bu ad verilmiştir.

FIRKA-İ NÂCİYE (فرقهٔ ناجیه) [*Sof.*] Selâmet yolunu bulmuş fırka yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğru yoldan çıkmış, eğriye sapmış fırka mânasına gelen «fırka-i dalle» nin mukabilidir. Mânası necat fırkasıdır. Arapça necat; kurtulmak, halâs olmak, selâmet bulmak demektir. Bektaşilerle Bâtıniler fırka-i dalleden oldukları ithamına karşı kendilerini fırka-i nâciyeden sayarlar. Hattâ Bektaşiler hakikatin sırlarına erebilmek için Bektaşi olmanın lüzumuna kaildirler.

FIRILDAK ÇEVİRMEK (فیرلداق چویرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yalan dolanla işini yürütmek, hile yapmak, fesatla meramını tervice çalışmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rüzgârla dönen çocuk oyuncağı demek olan fırıldak aynı zamanda hile, hud'a mânasına da gelir.

FIRIŞKA (فیرشقه) [*Bah.*] Bütün yelkenleri camadana vurmaksızın kullanabilmeğe müsait olan rüzgâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu rüzgârın sürati saniyede 5 - 12 metredir,

FIRTINA KÜPEŞTESİ (فورطنه کوپشته‌سی) [*Bah.*] Küpeştesiz küçük gemilerde ve yelkenli kayıklarda; dalgalı havalarda içeri serpinti girmemesi için baştan kıça kadar küpeşte üzerine konan kalaslara veya gerilen muşambalara, yelken bezlerine verilen addır.

FIRTINA YELKENLERİ (فورطنه یلکنلری) [*Bah.*] Umumiyetle yan yalkenlerine verilen addır. Fırtınalı havalarda kullanılan yan yelkenleri daha kalın bezden ve nispeten alelâde zamanlarda kullanılanlardan cesametçe daha küçük olarak yapılır. Eskiden harb gemilerinde kullanılan küçük cesametteki randalara (mincana) ismi verilirdi

FISK (فسق) [*Fık.*] Huruç alelhak yani Cenab-ı Hakkın emrini terketmek, günah işlemek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fısk, fenalık demektir. Cem'i fusuktur. Doğru yoldan ayrılıp günah işlemek mânasına gelen müradifi fücûr ile birlikte fısk u fücûr şeklinde de kullanılır.

FISKIYE (فسقیه) [*San.*] Suyu muhtelif şekillerde yukarıya doğru fışkırtan ve ekseriya havuzların ortasına yapılan borunun üzerindeki aletin adıdır. Buna Arapçası olan fevvare denildiği gibi Türkçe olarak fışkırak da denir.

FISKIYE FIRILDAĞI (فسقیه فیرلداغی) [*San.*] Fıskıyelerin tepesine takılan ve gelen suyun kuvvetiyle dönerek suyu etrafa savuran küçük çarkın adıdır. Eskiden konakların bahçelerindeki havuzların fıskıyelerine takılırdı.

FIŞKA (فشقه) [*Bah.*] Demiri kaldırıp tırnağını papuca oturtmak için kullanılan sâbit veya mütaharrik bir ağacın adıdır. Buna «fışka metaforası» adı da verilir.

FIŞKA ETMEK (فشقه ایتمك) [*Bah.*] Demiri fışka palangasiyle kaldırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Fİ (فی) [*Mal.*] Baha, kıymet, bedel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i fiattır.

FİAMANİLLÂH (فی امان الله) [*Hal.*] Allah'ın hıfz ve sıyanetinde demektir. Allah Kerim mânasına da gelir.

Huda saklar hatalardan adalet eyliyen şahı
Ne gam dünyada ukbada olursa fiamanillâhî
Veysi

FİDYE (فدیه) [*Huk.*] Bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir belâdan kurtulmak için kendisi veya kendi namına başkası tarafından verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Can kurtarma akçası demektir. Arapça kurtulmak mânasına gelen necatla birleştirilerek «fidye-i necat» suretinde de kullanılır.

§ [*Bah.*] Bir geminin düşman veya korsan denilen deniz haydutları tarafından durdurulması halinde gemi ve yükünü kurtarmak maksadiyle verilen şeyler hakkında da kullanılır. Verilen fidye, rehinelerin gemi ve kurtarılma masraflariyle birlikte büyük avaryadandır.

Ne kaldı vermediğin bir çürük hayatın için?
Sayılsa ah giden fidyeler necatın için?
Mehmet Âkif

§ [*Fık.*] Bir fakirin sabahlı akşamlı bir günlük yiyeceği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aynı zamanda ihtiyarlık veya hastalık dolayısiyle takat getirilemiyen orucun bedeli demektir. Fidye (وعلی الذین یطیقونه الخ.) ayetiyle tefsir olunduğu gibi çalışıp kazanma iktidarı olmıyan birinin bir gün karnının doyurulmasıdır.

Fıtra ile bunun farkı fıtrada zekât gibi temlikin şart olması, fidyede ise it'am suretinde olduğu gibi ibahenin kâfi bulunmasıdır. Fidye verilecek fakirin mütaaddit olması da şart değildir.

Fidye; acizlerinin devamı şartiyle ihtiyarlara mahsus olduğundan özür sahipleri için özürlerinin zevalinde kazadan başka bedel caiz olamaz.

Fidye; bir de (savm-ı ebet = daimî oruç) nezreden hakkında cari olur ki ömrü oldukça her gün oruç tutmayı nezreden kimse zayıf düşüp nezrini yerine getirmeye kaadir olmamak veyahut kudreti var iken birkaç gün yemiş olmak takdirinde kazaya imkân olmadığından fidye verir.

Fidye verecek olan kimse onu vermeye kaadir değil ise Allah'tan istiğfar eder, yani Hakkullah'ta olan taksirinden dolayı af diler.

Fidye ancak binefsihi asıl olan oruçta caiz olur Asıl olmayıp da başka bir şeyden bedel olan savmda, meselâ sıyamen olan kefaret bedelinden, fidye verilemez. Çünkü bedelin bedeli olamaz.

FİDYE-İ NECAT (فدیهٔ نجات) [*Ask.*] Bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir belâdan kurtulmak için kendisi veya kendi namına başkası tarafından mecburen verilen para ve saire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız «fidye» suretinde de kullanılır. Tâbirin karşılığı can kurtarma akçası demektir.

FİHRİST (فهرست) [*San.*] Bir kitabın ihtiva ettiği fasıl ve bapları kısaca ve ekseriya alfabe sırasiyle gösteren cetvel mânasına gelir bir tâbirdir. Kitap isimlerini havi olan defterlere de bu ad verilir. Arapçası olan «fihris»de o mânaya gelir. Ayrıca bir defter halindeki fihristlere «fihrist defteri» denilir.

§ [*Mim.*] Eskiden yapılarda usta ve amelelere verilen ücretlerle sarfolunan malzemenin müfredatını toplayıp umum masrafı bulmak için yapılan müfredatlı heseba da fihrist denilirdi.

Fihrist-i kârname-i tekvin-i nûh sipihr
Maksud-ı kârhane-i ibda-i künfekûn
Fuzuli

FİHRİST DEFTERİ (فهرست دفتری) [*San.*] Muhtelif maddelerin kayıtlı oldukları yerleri göstermek üzere ayrıca tutulan deftere verilen addır. İstenilen şeyi kolaylıkla bulmak için bir kitabın baş veya sonundaki bu türlü hulâsalarla diğer muhtelif maddelere ait defterlerde yine bu şekildeki kısaltmalara sadece «fihrist» denir.

Fİ-İ MİRÎ (فی میری) [*Mal.*] Hükümetçe konulan fiat mânasına gelir bir tâbirdir. Mirî fiatı demektir.

FİLAR (فیلار) [*Kıy.*] Şıpşıp, terlik nev'inden ökçesi hafif aykkabının adıdır. Bunun sadeleri olduğu gibi sırmalı ve incili olanları vardı. O gibilere «sırmalı filar» denilirdi. Saraylıların giydikleri bu ayakkabı bedeli olarak alâkalılara para verilir ve verilen bu paraya «filar baha» denilirdi.

FİLAR BAHA (فیلار بها) [*Sar.*] Saraylıların giydikleri ayakkabı nevilerinden birinin bedeli olarak verilen para mânasına gelir bir tâbirdir. Ayakkabı parası demektir. Filar, şıpşıp nev'inden hafif ve ökçeli ayakkabının adıdır.

FİLAYA I (فیل آیاغی) [*Mim.*] Cami ve hamam gibi büyük binalarda kubbe ve kemerleri tutmak üzere yapılan kârgir veya taş müdevver veya menşuri kalın ayaklara verilen addır.

FİL BAKAN (فیل باقان) [*Sar.*] Saraydaki fillerin hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar has ahıra bağlı devecilerin meyanında idiler.

FİLCAN (فیلجان) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Sayın üstat Hüseyin Sadettin Arel Meragalı Abdülkaadir tarafından «saz-ı kâseha» diye zikredilen saz olması ihtimalini ileri sürmektedir Bu saz Abdülkaadir'in ifadesine göre babası tarafından icadedilmiştir. Birkaç bardağın içine biribirinden farklı yükseklikte su konulur. Bardağın içinde su ne kadar fazla olursa o bardağa dokunulunca çıkan ses o nispette pestleşir ve bardak ne kadar boş olursa o derece tizleşir. Bu suretle istenilen miktarda bardak alarak içlerine arzu edilen sesleri verecek derecede su konulur. İki elde tutulan birer tokmakla bardaklara vurularak çalınır.

FİLİBECİK (فلیبه جك) [*Coğ.*] Drama ile Pravişte arasında Makedonya'nın eski bir şehrinin harabeleri bulunan yerin adıdır.

FİLİBE NAZIRI (فلیبه ناظری) [*İda.*] Filibe'de yetiştirilen pirinç işlerine bakan memurun unvanı idi. Maiyetinde kâtip ve ambar memuru gibi memurlar vardı.

FİLİKA (فلکه) [*Bah.*] Harb gemilerinde kürek veya yelkenle yürütülen güvertesiz ufak gemilere verilen addır. Bunların muhtelif tipte yapılmışları ve mütaaddit kürekle işletilenleri vardır.

FİLİKACI (فلکه جی) [*Bah.*] Harb gemilerindeki kürek veya yalkenle yürütülen ve filika adı verilen ufak gemilere bakmak ve baktıkları filikalarda kürek çekmek üzere ayrılmış müretteabata verilen addır.

FİLİNTA (فلنطه) [*San.*] Kısa namlılı, çakmaklı tüfekler hakkında kullanılır bir tâbirdir İngilizce çakmak demek olan filint'ten alınmış-

tır Menzil ve ağırlığı diğer tüfeklerden az olduğu için «kısa tüfek» de denilirdi.

FİʿL-İ ŞENİʿ (فعل شنيع) [*Huk*] Irza vuku bulan tasallut hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bununla beraber mutlaka cimaʿ mânasına değildir.

FİLİZ KIRAN (فيلز قيران) [*Tak.*] Mayıs ortasına doğru esen bir fırtınanın adıdır. Buna filiz koparan da denilir. Yeni yeşeren ağaçlarda tahribat yaptığı için bu ad verilmiştir.

FİLMESEL (فالمثل) [*Hal.*] Misal olarak, meselâ, faraza yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sadr-ı Haydersiyem kim bir nazarla mehveder
Saff-ı düşman filmesel olsa cibal-i âhenin
Lâ

FİLO ETMEK (فيلو ايتمك) [*Bah.*] Rüzgârı arkaya alıp yelkenleri boşaltmak, işletmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİLORİ (فيلوری) [*Mes.*] Flöri yahut flörin; Milâdî on birinci asırdan evvel (Filoransa şehrinde darp ve üzerinde bir zambak çiçeği resmedilen altınlara verilen addır Bu isim mahall-i darptan ve üzerlerindeki çiçekten dolayı verilmiştir. Bilâhara bu da, Avrupa memleketlerine yayılmış ve altın meskûkâta flörin isminin verilmesi taammüm eylemiştir. Osmanlılara da aynı suretle intikal ettiğinden altın paralar hakkında bu ad kullanılmıştır.

Adını çiçek mânasına gelen flör'den almış olmak dolayısiyle doğrusu flöri olması icabeden bu para Türk fonetiğine uydurularak filöri suretinde telâffuz olunurdu.

Osmanlı padişahlarından ilk altın para bastıran Fâtih'tir. Hicrî 883 (1478) senesinde İstanbul'da basılmıştır. Bununla beraber İkinci Sultan Mehmed'in sikkelerine ayrı bir ad verildiğine dair Osmanlı tarihlerinde malûmat mevcut değildir. Zâhir halden bunun için bideyeten yalnız altın lâfzının istimaliyle iktifa olunduğu anlaşılıyor.

Araplar altın meskûkâta (dinar) adını verdikleri halde Osmanlılarda bu isim (dirhem) gibi terkolunarak yerine altın tâbiri kaim olmuştur.

Altın kelimesi Mogol lisanından alınmıştır. O lisanda (altan) lâfzı filasıl külçe halinde olan altın mânasını ifade eylediği halde sonraları hassaten Acemistan Mogolları nezdinde zer-i meskûk mânasında kullanılıp bilâhara Osmanlılara intikal ettiği vakitte dahi aynı mânada istimal olunmuştur

Osmanlı altınlarının zuhûrunden evvel ecnebi altınları memleket dahilinde tedavül ediyordu. Hattâ ondan sonra ds Osmanlı ülkesinde yabancı altınlarının tedavül ettiği tarihlerdeki kayıtlardan anlaşılıyor. Ecnebi altınları umumi harbde kâğıt paraların çıkması üzerine Osmanlı meskûkâtı gibi piyasadan çekilmiştir.

Ecnebi altınları bilhassa onuncu ve on birinci asırlarda yazılan Osmanlı tarihlerinde mensup oldukları memleket ismiyle yazılıdır: Venedik dükası. Macar altını gibi. O meyanda (filöri) tâbirine de sık sık tesadüf olunur. Filori tâbiri Osmanlı müverrihleri tarafından Osmanlı altınları hakkında da istimal olunmuştur. Peçevi, Kâtip Çelebi ve Koçu Bey gibi meşhur müellifler Osmanlı altınlarını hemen daima filori tâbiriyle zikretmişlerdir. Hattâ Kâtip Çelebi «Fezlekesi»nde bilmünasebe «kese paralanıp filoriler sarı çiçek gibi ortalığa yayıldı» demektedir.

Osmanlı altınları hakkında Osmanlı tarihlerinde sadece «altın» veya «nakit altın» veyahut «sikke-i hasene» gibi tâbirata da tesadüf olunmaktadır.

Birtakım ecnebi müverrihleri Osmanlı altınlarının evailde «Sultanî» namiyle yadolunduğu gibi Yavuz Sultan Selim'den bed' ile Mısır'da ve betahsis Cezair, Tunus ve Trablus garp gibi darphanelerde kesilen Osmanlı altınlarına kezalik oralarca «dinar-ı sultanî» veyahut yalnızca «Sultanî» ıtlak olunduğunu söylemektedirler. Ancak gerek İstanbul'da ve gerek Rumeli ve Anadolu kıt'alarında «Sultanî» ismi altınlar için zebanzet olmamış, bu tâbir yalnız Arabistan, Hicaz ve Mağrip taraflarında istimal olunmuştur. Mahaza Irak ve Mısır fütuhatından başlıyarak her asrın askerî ve siyasi vaziyetine ve daha sonraları intihap olunan nakış ve hatların şekil ve tertibine ve bazan sahibinin namına ve mahall i darbına göre Osmanlı meskûkâtına birçok isimler verilmiştir.

Fâtih'in bastırttığı altınların vezin ve ayarları için 100 adedi 110 dirhem yani beheri 1 dirhem, 1 kırat ve 23 buçuk ayarında olan Venedik dükası esas ittihaz kılınmıştır. Bu vezin ve ayar sabit bir madde olduğu gibi müverrihlerin bazıları da böylece zaptetmişlerdir. Bunların Osmanlı altınları için esas olarak kabulü o zamanlarda Venedik Cumhuriyetinin ticari muamelelerde şarktaki nüfuzundan ileri gelmiştir. Osmanlı padişahları tarafından bastırılan altınlar Fâtih zamanında ittihaz ve kabul olunan işbu esas üzerine üç asır devam eylemiştir.

Taşra darphanelerinde kat' ve darbolunan altın Osmanlı meskûkâtının birincisi «Siroz = Serez» da ve İkinci Bayezit'in saltanatı zamanına müsadif 886 (1481) senesinde basılmıştır.

Osmanlı altınlarının rayici hakkında İsmail Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye s. 69) şu malûmatı vermektedir: «Osmanlı müverrihleri bu sırada dahi altınların kaç Osmanlı rayici olduğunu sarahaten bahsetmemişlerdir. Ancak Sultan Selim-i evvel devrinde görüleceği veçhile Solakzade Mehmet Efendi cülûs-ü Selim Hanide altınların altmış akça rayici olduğunu beyan ve tahrir eylemesine bakılırsa Sultan Bayezit Hanın tamamiyle değilse de evahir-i saltanatında altınların altmış akça-i Osmani rayici bulunduğu istidlâl olunuyor. Diğer taraften (Hammer) müverrihîn-i kadîmeden (Minavino) nun rivayetine istinaden o zamanlarda dükaların elli üç akça ettiğini ve Mösyö (Belen) dahi on altıncı asr-ı Milâdînin ilk senelerinde Sultanî altınının elli dört akça kıymeti olduğunu (Lonkladius) nam müverrihin rivayet eylediğini yazmışlardır.»

Altının rayici İkinci Bayezit'in saltanatının sonlarından başlıyarak Sultan Selim-i Evvel devrinde mütemadiyen altmış akça rayicinde kalmış olduğu gibi Kanuni ve İkinci Selim zamanlarında da öylece devam eylemiştir. Ancak bu rayiç Mısır ile Hicaz ve Yemen kıtalarında değişikliklere uğramıştır İstanbul'da ve memleketin diğer yerlerinde altmış akçaya tedavül eden altınlar, Mısır'da seksen akçaya, Yemen'de ise daha fazlasına geçiyordu.

Müneccim başının rivayetine göre (Cilt 3, s. 242) bu altınlar Yemen'de üç yüz akçaya giderek bin akçaya geçer olmuştu.

Üçüncü Murat'ın culûsu üzerine altı yedi sene altınların altmış akçadan ibaret olan rayici tebeddül etmemiş ise de muahharen akçaların vezinleri üç kırattan iki buçuk kırata kadar tenkis edilmiş olması altın rayicinin artmasına sebebolmuş ve 989 (1581) da altının rayici yetmiş akçaya çıkmıştır. Bunun üzerine altının eskisi gibi altmış akçaya tenzili hükümetçe resmen ilân olunarak 992 (1584) senesine kadar bu hal devam edebilmişse de gümüş sikke hakkında kanuni devrinde müttehaz kararın tebeddülü üzerine altının rayici yüz yirmi akçaya fırlamıştır. Üçüncü Mehmet zamanında iki yüz yirmi akçaya kadar yükseldiği halde Yemişçi Hasan Paşa'nın kaymakamlığı sırasında kestirilen yeni sikkeler dolayısiyle altının rayici 120 akçaya düşmüştür. Birinci Mustafanın ikinci defaki saltanatında 150 akçaya, Murat'ı Rabiin evahir-i saltanatında ise iki yüz elli akçaya çıkmıştır. Muahharan bir miktar tenezzül etmiş ve Sultan İbrahim zamanında 160 akçaya kadar düşmüştür. Bu inip çıkma meselesi akçanın rayiciyle mütenasip olarak inip çıkmakta devam eylemiştir.

Sikkelerin intizamı noktasından en ziyade altınlarda itina edilip gümüşler altınlardan ve bakırlar da gümüşlerden daha aşağı bir halde basılmış ve altınların esas vezinleri hemen daima muhafaza edilmiştir.

Birinci Sultan Ahmet zamanında altın para basılışında intizamsızlık eseri mevcuttur. Bilhassa garp darphanelerinde kesilenler pek fena bir halde bulunmaktadırlar. Yine bu zamanda basılan altınların vezinlerinde de noksanlık vardır. İkinci Osman zamanında da aynı hal devam etmiştir Dördüncü Murat'ın saltanatının ilk zamanlarında basılan altın paralar pek bozuktu. Fakat bilâhara aletler tecdit olunmuş ve altınlar sonraları daha iyi bir surette basılmıştır.

Son zamanlarda filöri, filorin 12 kuruş rayici olan Avusturya'nın gümüş paralarından birinin adı olarak kullanılırdı.

FİNCAN ZARFI (فنجان ظرفی) [*San.*] Fincanın sıcaklığından elin yanmaması için fincanı içine koyarak tutmaya mahsus tahta veya madenden yapılmış içi fincan şeklinde oyuk ayaklı kabın adıdır. Bunların gümüşten, altından, zerkerdandan gayet süslü yapılmış olanları vardı. Bosna'da yapılan gümüş telkârî zarflar bir zamanlar çok moda olmuştu.

FİRADE (فراده) [*Mes.*] Altında 916 2/3. gümüşte 830 olan nizamî ayarı ifade eder bir tâbirdir. Bu tâbir darphane ıstılahlarındandı.

FİRAŞ-I KAVİ (فراش قوی) [*Fık.*] Evli kadının firaşi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş; döşek, yatak demektir. Bununla bilâdavet neseb sabit olup nefy ile neseb nefy olunmayup lâkin laan ile nefy olunur.

FİRAŞ-I MÜTEVASSIT (فراش متوسط) [*Fık.*] Ümm-ü Veledin firaşi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş; yatak demektir. Firaş-ı mütevassıt da bilâ davet neseb sahih olmaz.

FİRAŞ-I SAHİH (فراش صحیح) [*Ter.*] Nikâh ve mülk-i yemine müstenit bulunan istifraş mânasına gelir bir tâbirdir. Mülk-i yemin bir kimsenin temellükünde bulunan cariye demektir. Binaenaleyh bu iki şarta dayanan istifraştan, meydana gelecek çocuk varis addolunur. Ancak, cariyeyi istifraşta husule gelen çocuğun kendisinden olduğunu müstefrişin söylemesi lâzım gelirdi.

FİRAŞ-İ ZAİF (فراش ضعیف) [*Fık.*] Cariyenin firaşi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş, yatak demektir. Dâvasız bununla neseb sabit olur.

FİRDEVSİYYE (فردوسیه) [*Sof.*] Kibreviyye tarikatı şubelerinden (kollarından) birinin adıdır. Rükniyye de denilir Rükneddin-ül-Firdevsi tarafından tesis olunmuştur. Rükneddin-ül-Firdevsi Bedrettin-i Semerkendî'nin mürit ve halifesi idi. Kibreviyye tarikatının öteki şubeleri şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Nuriyye, Hemedaniyye, Nur-ı Bahşiyye, Berzenciyye.

FİRENGİ DELİKLERİ (فرنکی دلیکلری) [*Bah.*] Güvertede her nevi suyun akıp denize gitmesi için alabandda yalı kütükleri üzerinden açılan deliklerin adıdır. Bu delikler ekseriya amuden açılmakta ise de bir miktar başa meyilli olarak açıldıkları surette yine o kadar suyu ihraç edebilecekleri gibi geminin yalpası esnasında suyun kolaylıkla içeriye girmemesini mucip olur.

FİRENGİ MORİLELERİ (فرنکی موریلهلری) [*Bah.*] Firengi delikleri kapaklarına verilen addır. Bunlar iki nevidir: Bir nev'i denizli havalarda suyun içeriye girip güverteleri ıslatmaması için top ambarı güvertesinin firengilerine ya bordadan geçirilip içeriden sıkıştırır veyahut ortası delik ve küçük olan sonu meşinden yapılma bir sopayla iç taraftan güvertenin rüzgâr altı firengilerine konulur. Diğer nev'i de sıcak iklimlerde bulunduğu veya arma karalandığı veyahut gemide ateş zuhûr ettiği esnada güverteye dökülen suyun tekrar denize gitmesi için firengi deliklerine vurulurdu. Bu kapaklar her iki nevide de alelâde tıpadan başka bir şey değildir.

FİRKATE (فرقته) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı donanmasında harb gemisi olarak kullanılan teknelerden birinin ismidir Osmanlılar denizde ilk defa (Kara Mürsel) adını verdikleri şimdiki Marmara tipindeki gemilerle görünmüşler ve bilâhara Venedik harb gemilerini takliden sefinelerin cesametlerini tezyit ve şekillerini tebdil etmişlerdir. İşte bunlardan 10—17 oturağa kadar olanlarına (firkate) ve küçüklerine de (Kırlangıç) denilirdi. Bunlar zamanımızın sürat vapurları makamında gayet lüzumlu ve faideliydiler. Daima donanma maiyetinde bulunarak karakol hizmetini ifa ederler ve muhaberat hususunda istihdam kılınırlardı. Bu sınıfa mensup gemilere Şimalî Afrika denizcileri tarafından «Yefan» ve «Selose» namı verilmiştir. Firkate namını alan gemiler Osmanlılar tarafından icad olunmamış olup ilk çağ'dan beri kullanılagelmekte idiler. İtalyanların (Frigata), İngilizlerin (Frigate), Fransızların da (Fregat) tesmiye ettikleri gemilerin dahi bu sınıf sefainden ibaret oldukları isimlerinin benzerlikleri delâletiyle anlaşılmaktadır. Bu isimler Gotlar ve Lâtinler tarafından kullanılmış olan güvertesiz muharebe galilerinin tesmiye olundukları (Fargot) ve (Aphractus) namlarından birisi bittahrif vücuda getirilmiştir. Firkateler uzun ve dar kürek ve yelkenle müteharrik, seri gemiler oldukları cihetle eskiden bütün Akdeniz denizcileri taraflarından kullanılırlardı. Daha sonraları yani onsekizinci asır ile ondokuzuncu asrın iptidalarında Avrupalılar tarafından bu nam ile yirmiden yirmi beşe kadar top çeken ve karakol hizmetinde kullanılan kapaktan küçük harb gemilerine tahsis edilmiş olmakla Osmanlılar tarafından dahi Avrupa bahriyununa takliden ve fakat firkateyn suretinde tahrif edilerek bu tip gemilere tahsis kılınmıştır.

«Kamus-u Bahrî» de «firkateyn: ahşap süfen-i cerriyenin güvertesinin altında bir batarya topu havi olan gemilerdir ki 'sürat-i seyre malik ve suhuletle idaresi mümkündü. Bunlar otuz ikiden elli topa kadar havi olup daha büyük cesametten olan firkateynler de vardı ki güverte ve top ambarlarında birer sıra topu havi olmakla mecmuu yetmiş dört topa bâliğ olurdu» deniliyor.

Firkate; kalite, perkende gibi harb donanmasında tarassut, muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer, icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı.

FİRKATEYN (فرقتین) [*Bah.*] Buharın icadından evvel kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Bu gemiler güvertelerinin altında bir batarya topu havi ve sürati seyre maliktiler. Otuz ikiden elli topa kadar olanlar bulunduğu gibi güverte ve top ambarlarında birer sıradan cem'an yetmiş dört topa kadar olan büyükleri dahi mevcuttu.

Firkateynlerin üç direği vardı. Üçü de kaba sorta olurdu. Mürettebatı bin beş yüzu bulanlar vardı.

Bataryasında topları mükemmel olup da güvertesinde top bulunmıyan firkateynlere «meze firkateyn» denilirdi. Aynı tâbir tavlonu olmıyan firkateynler hakkında da kullanılırdı.

Bir firkateynin güvertesine fazla top konarak güverte bordası bir kapağın pâlavra bataryası gibi beyaza boyanırsa «meze kapak» ismini alırdı.

FİROĞRA CUVARA (فیروغرا جوارا) [*Bah.*] Pek eski tarihlerde ateş gemilerine verilen addır.

FİRUZE (فیروزه) [*San.*] Yeşilimtrak mavi renkli ziynet taşının adıdır. Arapçası «Pi-

ruze» dir. Nişabur şehri civarında çıkar. Nazara karşı bir tılsım sayıldığı gibi Avrupalılarca düşme kazalarının tehlikesizce geçirilmesini temin ettiğine inanılır. Yüzüklerde kullanıldığı gibi bazı altın ve gümüş işleri ve silâhlar üzerinde kakma olarak süslemeler de yapılır.

Gökyüzü karşılığı olarak Kubbe-i Firuze fam, mavi gözlü birine Çeşm-i Firuze fam suretinde kullanılmıştır.

FİSEBİLİLLÂH (فی سبیل الله) [*Hal.*] Allah yolunda mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine hasbeten lillâh da kullanılır.

FİSKE DAİRE (فسکه دائره) [*Mus.*] Defe vurma usullerinden birinin adıdır. Üstadlar musikî usullerini, def'e sağ el ile fiske vurmak suretiyle belirtirler. Eyyubî Zekâî Dede ile Muzikalı İsmail Hakkı Bey fiske daire çalmakta meşhur idiler.

FİSKE KONDURMAMAK فسکه قوندورماماق [*Hal.*] Mecaz yoluyla şiddetle korumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fiske, baş parmak üzerine bükülen orta parmağın birdenbire açılması ile vurulan darbe demektir.

Benzer ol hoş kokulu kuyruğa âlâ miske
Koklarım burnuma vurmazsa efendim fiske.
Şinasi

FİSKE ŞAMDAN (فسکه شمدان) [*San.*] Küçük el şamdanlarına verilen addır. Bina içinde bir yerden bir yere gidilirken önünü görmek için elde taşınır ve oda ve sofalardaki şamdanlar bununla yakılırdı. Fiske şamdanı suretinde yazan Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lügati»nde bunun için «Cami ve türbelerdeki kandilleri yakmak için kullanılan fitilli el şamdanı» izahatını vermiştir.

FİSKE TAŞI (فسکه طاشی) [*Hal.*] Fındık büyüklüğündeki yuvarlak taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başparmakla şehadet veya orta parmak arasına sıkıştırılarak fiske vurulmak suretiyle atıldığı için bu adı almıştır.

Fiske taşiyle eğer vurulursa gülşende
Bülbül-i zâre Kayalar kadar olmaz meskende
Sevahilnâme - Fenni

FİSTAN (فستان) [*Giy.*] Kadınların bellerinden aşağı giydikleri geniş ve uzun elbisenin adıdır. Arnavutlarla Rumların dizlerine kadar giydikleri kırmalı elbiseye de bu ad verilir.

§ [*Bah.*] Direklerin güverte ıskaçalarını sudan muhafaza için üzerine kalın burandadan çevrilen kılıflara veya ağaçtan yapılan çerçevelere verilen addır.

FİŞEK (فشنك) [*Ask.*] Kurşun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski yazıda fişenk suretinde yazılırdı.

FİŞEKHANE (فشنکخانه) [*Ask.*] Fişek imalathanelerine verilen addır. Fişekhane-i âmire suretinde de kullanılırdı.

FİŞEKLİ ÇARŞAF (فشنکلی چارشاف) [*Kıy.*] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Çubuklu olması bu adın verilmesine sebeb olmuştu.

FİŞEKLİK (فشنکلك) [*San.*] Silâhlı efradın üzerinde bulundurulması icabeden ihtiyat fişekleri koymak üzere meşinden yapılmış gözlü kemerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine palaska kayışlarına geçirilmiş kütük denen meşin kutular vardır.

§ [*Bah.*] Sartiyenlerin dolandıkları gabye kapelesine yakın bastikalı çembere de fişeklik denir.

FİTİL (فتیل) [*Öl.*] Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan dirhemin kesirlerinden birinin adıdır. Dirhemin dörtte birine «Denk», dengin dörtte birine «Kırat», kıratın dörtte birine «Fitil denilir. Fitil ikiye ayrılarak her birine «nakir» ikiye tefrik olunan nakir'in her bir kısmına «Kıtmir», kezalik ikiye ayrılan Kıtmir'in her birine «Zerre» denilirdi. Birbuçuk dirheme «Miskal», kırk dört okkaya «Kantar», dört kantara «Çeki» adı verilir.

§ [*San.*] Eski fitilli tüfeklerin namlusundaki baruta ateş vermek için kullanılan kükürtlü ip veya kaytan parçasının adı idi.

Mum veya kandilin yanması için mumun ortasına veya bir şamandıra ile yağın üstüne konulan ve yakılan ipliklerden yapılma kaytan parçasına da fitil denilir. Eski çırağların ve toprak kandillerin emziklerine takılan bükülmüş pamuk veya bez parçalarına da bu ad verilirdi.

§ [*Top.*] Topa ve lâğıma ateş vermek için baruta ıslak batırılıp güneşte kurutulmuş bükmenin adıdır. Fitili almak; mecaz yoluyla birdenbire hiddet etmek, telâş etmek demektir. Fitillemek, fitil vermek de kızdırmak, birinin aleyhinde kışkırtmak mânasına gelir.

Doldurup humbara-i mefsedeti
Başına patladı aldıkta fiti
Sururi

§ [*Tıb.*] Cerahat ve irin yapan yaralara konulan bükülmüş ince bez veya ipliğe de bu ad verilir.

Fitil-i lûtf ile cerrah-ı çiredest-i kaza
Kodu cerahat-ı eyyama merhem-i kâfûr
Nabi

FİTİLİ ALMAK (فتیلی آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle vesveseye düşmek, telâş etmek, birdenbire hiddet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİTİLLEMEK (فتیللامق) [*Hal*] Hiddetini tahrik etmek, kızdırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir,

FİTİLLİ MUSKET (فتیللی موسکت) [*Ask.*] Eski ateşli silâhlardan birinin adıdır. İlk silâh olan fitilli tüfeklerden sonra fitilli musket, zemberekli musket yapılmış, bunları çakmaklı tüfekler takibetmiştir. İlk tüfekler ağır olduğundan meterislerde kullanılmıştır. Bu cihetle bunlara (Meteris tüfeği) de denilirdi,

(Monte Gucol) Türk fitilli musketleri için şunu söylüyor: Türk musketi bizimkinden uzun ise de çapları daha küçüktür. Onların tüfenk endazlarında palaska ve hartuçluk olmadığından doldurmak için bizimkilerden daha ziyade dikkat sarfederler. Ancak demirlerinin suyu gayet iyi olduğundan musketleri, kurşunlarının ağırlığı kadar ağırlıkta olan barutla doldurulur ve bu cihetle menzil ve tesirleri bizimkinden daha ziyade olur. Bir de Türk tüfek endazlarında «Furşet» yani iki demir parçasından ibaret olup Tüfeği üstüne dayıyarak nişan almakta müstamel olan çatal olduğundan nişanları daha hatalıdır. Fitilleri bükme pamuktur.»

FİTİLLİ TÜFEK (فتیللی تفنك) [*San.*] İlk silâhlardan birinin adıdır. Buna (Kapsüllü tüfek) de denilirdi. Fitilli veya kapsüllü denilmesinin sebebi, aynı cinsten tüfekteki çakmağa ve taşa mukabil bunda horoz ve kapsül bulunmasından ileri geliyordu. Ağzından dolan bu tüfekler şimdiki çifteler gibi horuzun kapsüle çarpmasiyle ateş alırdı.

FİTİL OTU (فتیل اوتی) [*Ask.*] Fitilli denen tüfeğin barutu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ot, barut demektir. Fitil otu, diğer harb levazımı gibi, cebeci ocağı tezgâhlarında yapılırdı.

FİTİL TAHTALARI (فتیل تختهلری) [*Bah.*] Alabandada iki lombara arasına vurulan kaplamanın adıdır. Güvertelerin alabandaya yakın iki lombar arasında bulunan kısmına da «Manga» denilir.

FİTİL VERMEK (فتیل ویرمك) [*Hal,*] Ateşlemek, mecazen kızdırmak, ifsat ve iğva etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİTNE (فتنه) Dival işi denilen işlemelerde masura makamında kullanılan âletin adıdır. Sırma veya kılaptan buna sarılır, mukavva veya meşinden kesilerek meydana getirilip gergefe geçirilen kumaşın üzerine teyellenmiş olan çiçek ve şekiller bununla sırma veya kılaptana kaplanırdı. Yirmi santim uzunluğunda, bir buçuk santim eninde, dört köşeli, abanoz, şimşir veya diğer sert bir ağaçtan yapılırdı. Süs için başlarına fildişi ve sadef işlenmişleri de vardı.

FİTRÂK (فتراك) [*San.*] Atın terkisi, terki kayışı, eğerin ardındaki tasma mânalarına gelir bir tâbirdir.

FLÂDOR (فلادور) [*Bah*] Çarmıkları doldurmak ve istenilen vaziyette bulundurmak için bogataların gözlerinden donanan hataların adıdır.

FLÂDOR BAĞI (فلادور باغی) [*Bah.*] Arma kasalarını birbirine veya babafingo marsipetlerinin hamayli tarafındaki çımasını yahut bir ucu kasalı herhangi bir halatı serene bağlamakta kullanılan bağın adıdır. Buna Marsipet bağı da denir.

FLÂDOR CEVİZİ (فلادور جوزی) [*Bah.*] Çarmık flâdorlarının çımalarına kolları açılarak her kol diğer kolların hepsinin altından alınarak ve halatın bedenini dolaştıktan sonra yine kendi doblini içinden yukarıya çıkarılarak yapılan cevizin adıdır.

FLÂDOR KASA (فلادور قاصه) [*Bah.*] Bir halât çımasına yapılan dikiş kasa; ortasından kesildikten sonra kesik çımalar üzerine tekrar bir kasa yapılarak vücuda getirilen bir kasadır. Bu kasalar üzerine flâdor bağlanarak bir direk veya serenin herhangi bir noktasındaki kutru kuşatabilir. Buna «Çatal Kasa» da denir.

FLÂNDRA (فلاندرا) [*Bah.*] Harb gemilerinin ve bilumum beylik gemilerin (muavin sefineler) grandi direklerine çekilen ensiz ve uzun şerit sancakların adıdır. Gemi kumandanlarına «suvarilerine» mahsus olan bu fors yalnız sancak gemilerine çekilmez. Pek eskiden kaptan paşalara mahsus dörtköşe sancaklar altına ayrıca iki çatal flândra çekilirdi. «Lehçe-i Osmani» de İtalyancadan alınmış olan bu tâbirin Türkçesi «Alav» olarak gösteriliyor.

FLOK (فلوق) [*Bah.*] Cıvadraya sürülen çubukların nihayetlerinden pruva direği kapelelerine alınan lârmolar üzerine açılan üç köşe yelkenlerin adıdır. Bunların en dışındakine «Kontraflok», içerdekine «Büyük Flok» denir.

Kontraflok Kontra baston ve büyük flok büyük baston üzerine açılır. Puruva gabya istiralyası üzerine açılan trinketine flok, ana istiralyası üzerine açılana da veledibarka floga (İstranca) denilmektedir.

FOA SERENİ (فواصرنی) [*Bah.*] Üç direkli yelken gemilerinin mizana direklerindeki serenlerin en altında bulunanının adıdır. Bunun üzerine yelken açılmaz, cundalarına mizana gabya iskotaları alınır ve muharebe sancakları çekilir. Buna yalnız «Foa» denir.

FODLA (فدوله) [*Vak.-Ask.*] Yassı pide şeklinde yapılan bir nevi ekmeğin adı idi. Özlü undan yapılmazdı. Çünkü özlü un yumuşak olur ve çabuk parçalanırdı. Fodla saraylılar için yeni sarayda harcı furunda, yeniçeriler için oçağa bağlı furunlarda yapıldığı gibi hayır müesseseleri olan imaretlerin ilgasına kadar oralarda da yapılırdı. Ocak furunlarında yapılan fodlalar ocaktaki muayyen şahıslarla av köpeklerine, imaretlerde yapılanlar da vakıf şartları mucebince müstahaklarına verilirdi.

Medrese talebesine verilmek üzere imaretlerde yapılan fodlalar yeniçerilerin tam ve yarım tayın ekmekleri gibi doksan dört, yahut kırk beş dirhemdi. Medreseye yeni giren talebeye mülâzım istihkakı olarak bir tam fodla verilir, hücre sahibi olunca bir misli arttırılırdı. Herhangi bir vakıftan ayrıca meşrutası varsa üç, dört fodlaya kadar sahip ve müstahak olanlar da vardı.

Sarayda fodlanın tayın etmeğine tahvili Beşinci Murat'ın saltanatı zamanındadır. Sarayın eski kalfaları saray âdetlerinin muhafazası hususunda çok mutaassıp ve âdetin hilâfında bir hal vukuu onlarca pek menfur olduğundan fodlanın tayın ekmeğine tahvilinden dolayı zuhur eden bir vakayı o vakit mabeyn baş kâtipliğinde bulunmuş olan Sadullah Beyden naklen Mehmet Galip Bey (Sadullah Paşa yahut mezardan nida) da şöyle naklediyor:

«Mabeyn Müdürlüğünde bulunan Nuri Paşa gayet şımarık bir zat idi ve her işe karışırdı. Fakat dirayetten bîbehre olduğundan ıslahat namına her ne yaparsa yolsuz ve münasebetsiz düşerdi. Hattâ bir gün nezdime gelip eskiden beri saray hademesine ve içerdeki kalfalara tevzi edilen fodlaları tayın ekmeğine tahvil ettireceğini söyledi. Ben de cevaben fodlanın ekmeğe tahvili o aralık beklenilen icraat sırasına giremiyeceğini ve ona gelinciye kadar daha pek çok lüzumlu işler olup maksadı ıslahat ise ciddî işlere teşebbüs etmesi lâzım geleceğini söyledimse de dinletemedim. Ferdası gün ekmekler tevzi olunmuş, fakat haremden Sultan Mahmud-ı Sani asrından kalma yatalak bir kalfa varmış. Bu kadıncağızın zevki kendisine mahsus olan birkaç fodlayı muhtevi sepeti karşısına getirip gözünün önünde acemilere dağıtmak imiş. O sabah fodlanın yerine kaim olan tayın ekmeği gelmiş olduğunu görünce sormuş; değişikliği anlamış. Yetmiş seneden beri alışmış olduğu halin şu suretle tagayyüründen pek ziyade müteessir olmuş, «Bitti mi âl-i Osman» diyerek düşmüş bayılmış. Yanındakiler bir taraftan kalfayı ovuşturmaya başlamışlar, bir taraftan da kalfa hakkında hürmet-i mahsusa besliyen Valide Sultana haber vermişler. Valide Sultan koşa koşa kalfanın odasıaa gelmiş, baygınlığın sebebini ve o sırada ağzından çıkanı anlamış. Ben, ertesi sabah üç mü idi, ne idi, odamda oturuyordum. Acı acı bir kadın sesi işittim. Yerimden fırladım, sofaya çıktım. Meğer Valide Sultan merdivenin üst başında duruyor. (Nerede o Nuri Paşa denilen herif) diye bağırıyor imiş. Bir dakika sonra Nuri Paşa geldi. El pençe divan durdu. Valide Sultan ağzını açtı. Bir demediğini bırakmadı. Ben o aralık odama çekildim. On dakika sonra Nuri Paşa yanıma geldi. Fakat betbeniz kireç kesilmişti. Birgün evvel vâkı olan ihtarıma kulak asmadığına nadim olduğunu söylemekle beraber eskisi gibi tayinatın fodla olarak tevziini lâzım gelenlere tenbih etti.»

Fodulsun ey kemerbaşı fodlayı beğenmezsin
İmarette pişen zerdeyle zırvayı beyenmezsin.
Süruri

FODLAHARAN (فدوله خواران) [*Ask*] Babalarının eski hizmetlerine mükâfat olarak yetim, fakir ve bikes yeniçeri çocuklarına verilen maaş ve tayın yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ekmek çeşitlerinden birine fodla denildiği için bunlara fodla yiyiciler demek olan (Fodlaharan) denilmiştir.

FODUL (فضول) [*Hal.*] Haddinden fazla görünen, başından büyük iş yapan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça boşboğaz, malâyani ile uğraşan mânasına gelen fuzuli'den bozmadır. Hem kel, hem fodul darb-ı meseli bu gibiler hakkında kullanılır

FOLKON (فولقون) [*Bah.*] Ağaç gemilerin teknelerini kuvvetlendirmek için postaların iç ve dışlarına; biribirine aykırı surette vurulan çelik, demir veya ağaçtan yapılmış enli kuşaklara verilen addır. Bunların aykırı olmayıp omurgaya müvazi olanlarına «İstirilya» veya «forma» denir.

FONYA (فونيا) [*Tap.*] Topa ateş vermek için falya deliğine konulan âletin adıdır.

FORA ETMEK (فورا ايتمك) [*Bah.*] Geminin bütün yelkenlerini açmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FORAVLE (فوراولە) [*Bah.*] Sarılı bulunan ve yağmurdan ıslanmış olan yelkenleri; kurutmak maksadiyle açmak için verilen kumandadır.

FORSA (فورصه) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel yelkenli gemilerde kürek çekmeğe mahkûm harb esirlerine verilen isimdir. Kaçmamak için birer ayakları güvertelere çakılı bulunurdu. Ayaklarından bağlı olmaları münasebetiyle bunlara (Payzen) namı da verilirdi. Bununla beraber payzen tâbiri daha ziyade cürüm ve cinayet erbabından küreğe mahkûm olanlar hakkında kullanılırdı. Esir sınıfına «Forsa» denildiği gibi ikisine birden payzen de ıtlak olunurdu. Küreğe mahkûm mücrim mânası ifade eden forsa «Forza» tâbiri İtalyancadan alınmadır. Osmanlı bahriyesi ıstılahında kürekte kullanılan Hıristiyan harb esirlerine alem olmuştu. Harb esirlerinin gençleri ve çocukları saraylara ve acemi oğlanları kışlalarına verilir, yirmi yaşından yukarı olanları da küreğe konulmak üzere tersaneye gönderilirdi.

Gemilerde harb esirlerine kürek çektirmek âdeti milâdî 15 inci ve 16 ncı asırlarda pek ziyade revaç bulmuştu. Venedik, Ceneviz, Barselona, Malta, Cezayir ve Osmanlı kaptanları harb esirlerine hattâ mensub oldukları milletlere karşı vuku bulan muharebelerde bile kuvvei cebriye istimaliyle kürek çektirerek bu tarik ile harbi kazanmağa çalışırlardı.

Cevdet Paşa (Tarih-i Cevdet, Cilt: 5, Sf. 135) bu münasebetle diyor ki: «Gemileri ekseriya vaz-ı kürek olunan üseraya çektirip anlara forsa tâbir ederlerdi. Şöyle ki bunlar zincir bent olduğu halde oturak mahallinde çakılı olarak kürek çekerlerdi. Maamafih cenk vukuunda bunlara emniyet olunamadığından ehl-i islâm kaptanlarının ekserisi ihtiyaten kürekçilerin nısfını forsa ve nısfı diğerini Türk olarak istihdam ederlerdi.»

«Müze-i askerî-i Osmani rehberi» nde (No 2, Sf. 54) «forsa; sefainin kısm-i azamı kürekle hareket ettirildiğinden kürekçilik hizmeti ekseriyetle üsera ve mücriminden forsalara gördürülürdü. Zâbitleri gemideki (Gardiyan başı) idi» izahatı vardır.

FORSALAMAK (فورصەلق) [*Bah.*] Düşmana ait bir boğazı zorlayıp geçmek, bir liman veya sahili veyahut müstahkem mevkii zorlıyarak ele geçirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FOŞTINA (فوشتنه) [*Mal.*] Tuna nehrinden istifade edenlerden alınan su resminin adı idi.

FOYASI BOZUK (فوياسى بوزوق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle asılsız, mayasız, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FOYASI MEYDANA ÇIKMAK (فوياسى ميدانه چيقمق) [*Hal*] Mecaz yoliyle mahiyeti anlaşılmak, iç yüzü görünmek, her tarafı bilinmek yerinde kullanılır bir tâbirdir,

FRANGA (فرانغه) [*Mes*] Fransızların yirmi franklık altın paraları hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdir. Şehirlerde Napolyon denilirdi. Franga tâbirini Frank yerinde kullananlar da vardır.

FRENK (فرنك) [*Hal.*] Şarkta Avrupalı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Franc' tan bozmadır. «Lehçe i Osmani» de «Efrenç, Garbî Avrupalu» suretinde izah edilmiştir.

Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı firenge tebaiyet yeni çıktı.
Ziya Paşa

FRENK ALTINI (فرنك آلتونى) [*Mes*] Avrupa devletlerinin altınları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Avrupalılara eskiden frenk denildiği için altınlarına da bu ad verilmişti. Bu altınların bir kısmının ayarları aşağı olduğu için Osmanlı altınlarından kıymetsizdiler. Osmanlı altınları yumuşak oldukları halde içlerinde bakır olduğu için frenk altınları sertti.

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Toz halinde olan bu altına sonraları «Avrup altını» denilmiştir.

FRENGİSTAN (فرنكستان) [*Hal.*] Frenk memleketleri, Avrupa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sitan Farsça mahalliyet edatıdır. Bu itibarla frengistan Avrupalıların oturdukları yer demek olur. «Lehçe-i Osmani» de «Memalik-i Efrenciye, Avrupa ülkelerinin ekserisi, İspanya, İsveç, İsviçre, Almanya, İngiltere, İtalya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa Felemenk memaliki» suretinde izah olunmuştur.

Arapça istiyen Urbana gitsin
Acemce istiyen İran'a gitsin
Frenglter Frengistana gitsin
Ki biz Türk'üz bize Türki gerektir.
Sait Bey

FRENGİ KÂĞIDI (فرنك كاغدى) [*San.*] Avrupa'dan gelen kâğıtlara verilen addır. Bun-

ların içinde en iyi olmaları dolayısiyle İngiliz kâğıdı makbuldü. Yaldızlı İngiliz kâğıdı takrirlik kâğıtların en iyi cinsiydi.

FRENKHANE (فرنكخانه) [*Hal.*] Avrupalıların kiracı sıfatıyle oturdukları büyük konak ve hanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde ferhane suretinde talaffuz olunurdu. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «Frenk kiracılara mahsus büyük konaklar, bazısına sabıkta han demiştir. Beyoğlun'da Derviş hanı, Venedik hanı, İzmir'de Madama hanı gibi birer mahalle» izahatı vardır.

FRENK SAKALI (فرنك صقالی) [*Kıy.*] Eskiden frenkleri taklit suretiyle bırakılan sakal hakkında kullanılan bir tâbirdir. Çeneye gelen kısmı uzunca bırakılıp yukarı tarafları kısa kesilen yahut traş edilen sakal demektir.

FRENGİ NAKŞLI TELLİ DİBA (فرنكی نقشلو تللی دیبا) [*Giy.*] İpekli bir nevi kalın kumaşın adıdır. Avrupadan geldiği için bu adı almıştır. (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikada (Askerî, 3906, tarihi 211) kumaş isimleri sayılırken bunun da adı geçer.

FUGA (فوغا) [*Top.*] Topa ateş vermek kumandası yerinde kullanılır bir tâbirdir. İtalyancadan alınmadır.

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle hiddet, tehevvür, şiddet, hamle, savlet, atılış yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FUGA ETMEK (فوغا ایتمك) [*Top.*] Topa ateş vermek mânasına gelir bir tâbirdir.

FUGA MAYTABI (فوغا مهتابی) [*Top*] aval toplarını ateşlemekte kul'anılan el maytabına verilen addır. Buna top maytabı da denilirdi.

FUKARA (فقرا) [*Sof.*] Tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları için «الصوفی لایملك ولایملك» derler ki «Sofi malik de olmaz, memlûk da olmaz» demektir. Fukara; fakirin cem'idir.

Fukara kalbine her kim dokuna
Dokuna sinesi Allah okuna

Lâ

FUKARA İ BABULLAH (فقراء باب الله) [*Sof.*] Allah kapısının fakirleri mânasına gelen bu tâbir derviş mukabili olarak kullanılırdı. Dervişler bahis mevzuu olduğu zaman «Fukara-i Babullah» denilirdi.

FULÛS (فلوس) [*Mes.*] Mısır darphanesinde basılmış olan bakır paranın adı idi. Arapça bir kelime olan fels'in cem'idir. Fels; akça demektir. Bakır para olan mangıra «Fels-i Ahmer» de denilirdi. Bakır kırmızı olduğu için bu isim verilmişti.

E. V. Zambaur bunun için «İslâm Ansiklopedisi, fels maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «İlk İslâm devrinde bir bakır sikkenin adıdır. Kelime lâtin folisten gelmiştir. İmparator I. Anastasius (491-518) ın meskûkât nizamnâmesinde 40 nummia'lik Bizans sikkesinin adıdır. Ağırlığı ilk zamanlarda, takriben 30 gr. olmak lâzım idi; fakat pek çabuk azalmıştır. Arapların Suriye'yi fethettikleri sıralarda 6 gr. kadar ediyordu. Nummia denilen Küçük Bizans bakır sikkelerinin ayarının VII. asırdan sonra, temamiyle bozulduğu görülür; araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdi.

«Araplar, Suriye'nin zaptından sonra, vezinleri hayli azaltılmış follisleri kesmekte devam etmişlerdir. Fetihten evvel, bütün Suriye için, yalnız Antakya'da sikke darp edildiği halde, Araplar Baalbek, Halep, Şam, Ruha, (Urfa), Taberiye, Amman, Menbıç, İliya-Filistin, Kinnisrin ve daha birçok yerlerde para kesmiye mahsus imalâthaneler kurmuşlardır. Bu ilk fals'ler evvelâ, tıpkı Bizans sikkeleri tipinde, imparator Heraklius I. ve imparator Konstantius II. nin ve sonradan halifenin resimleri ile basılmıştır; arkalarında kıymet gösteren M işâreti ve daha sonra, Arapça yazılar gittikçe çoğalmıştır; birkaç basamak üstüne dikilmiş bir haç şekli vardır.

«En eski İslâm bakır sikkesi (aynı zamanda bütün İslâm âleminin en eski tarihli sikkesidir) Anno XII (= 683 S. M.) tarihi ile Şamda basılmış olan fels'tir. Abdülmelik tarafından konulmuş olan meskûkât nizamnâmesi (77 = 696 da ikmâl edilmiştir) fels'ten bahsetmemiş ve yalnız bakır sikkeler için de Arapça yazı kullanılmasını mecburî tutmuş gibi görünmektedir.

«Fülüs (fels) Araplar tarafından, mutlak kıymetli bir sikke gibi değil, ancak kesirleri tamamlamak için bir ufaklık gibi telekki edilmiştir. Fels darbı hükümdarlık hukukundan sayılmadığı için, valiler ile mahallî makamlar bu hususta tamamiyle serbest bırakılmıştır. Bundan dolayı fels'in kıymeti ile vezin tipi, basıldığı şehre göre, değişir ve bunun içindir ki, dinar ve dirhem gibi, hilâfet ülkesine dâhil bütün memleketlerin her tarafında serbestçe tedavül etmezdi.

«Gerçi fulûs'un bir gümüş dirhem'e muadil tutulacağını belirten alâmetler varsa da, gümüş sikke ile bakır sikke arasında hiç bir vakit kanunî bir nisbet konulmuş gibi görün-

müyor. İki maden arasındaki kıymet nisbeti daima, halin icaplarına göre, tâyin ediliyordu. Mısır'ın camdan vezinleri bakır sikkelere tatbik edilince, hatıra gelebilecek her büyüklükte fels'ler basılmış olduğu meydana çıkar. Muayyen bir miktarda fulûs tartmak için 1, 2, 3, 4-30 harruba (kırat) ve hattâ daha yüksek ağırlıkta cam vezinler kullanılırdı.

«İran kültür dairesinde falz garip bir inkişafa uğramıştır. X. asrın başlangıcından itibaren, bakır sikke darbı büyük şehirlere mahsus bir imtiyaz olmuştur. Müstakil denilen bu sikkelerin yüz taraflarında ekseriya bir suret (hayvan, nebat, veya astrolojiye ait bir şekil) ve ters taraflarında, hükümdarın ismi değil, sikkenin basıldığı şehrin adı görülür. Bu belediye sikkeleri son zamanlara kadar, Azerbaycan, İran, Efganistan, Blûcistan ve Pencab 'da tedavül etmiştir.»

Çok düşkünler hakkında, ortada bakır para kalmadığı halde, şimdi bile «Fülüs-ü ahmere muhtaç» tâbiri kullanılmaktadır.

Bakır paralar «Fülûs» adını ilk defa olarak (Berkok) zamanında ve hicrî 806 (1403) senesinde basılan mangırlara bu adın verilmiş olmasiie başlamıştır. Ondan sonra Araplar arasında bakır meskûkât hakkında fülûs adı baki kalmıştır.

Hicrî 1043 (1633) senesinde İran seferi için Mısır vâlisinden asker ve harb mühimmatı istenilmesi ve o vakit vâli bulunan Mirahur Ahmet Paşa tarafından Mısır hazinesinin müzayakada bulunduğu bildirilmesi üzerine payıtahttan para basılmak üzere on iki bin kantar bakır gönderilmiş ve buna karşı merkeze üç yüz bin altın gönderilmesi emrolunmuştur. Mısır darphanesinde bu bakırlardan, Araplarca zaten takarrur etmiş bir tâbir olan, «Fülus» adı ile sikke kesilmiştir Osmanlılar zamanında fülûs adlı bakır para işte bu mangırdır.

J. Marcel'in rivâyetine göre (Egypte moderne, P. 213) Mısır darphanesi bu bakırlardan sikke kesmeğe başlayıp ancak mevsimin fazla sıcaklığı işi güçleştirmiş, ameleden bir çoğunun ölümü üzerine para kesilmekten vaz geçilerek ufak parçalara ayrılan bakırlar halka zorla satılmıştır.

FULÛS-U AHMER (فلوس احمر) [*Mes.*] Mangır adı verilen bakır para mânasına gelir bir tâbirdir. Cem'i fulûs olan fels, Arapça akça, para, mangır, ahmer'de kırmızı demektir. Bu itibarla Fulûs-u Ahmer kırmızı, kızıl para demek olur. Bakır paralar kırmızı olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Halk dilinde Fulûs-i ahmer suretinde kullanılan bu tâbirin doğrusu fels-i ahmer'dir. Mangır, gümüş olan beyaz akçaya nisbeten kıymeti düşkün olduğu için fulûs ü ahmer'e muhtaç denilmek suretiyle yokluk, züğürtlük ifade edilirdi.

Hikmet-ü kudreti gencine nazar
Fels-i ahmer gibidir gökte kamar

Yahya

FUNT (فونت) Eskiden topların cesametine delâlet etmek üzere barut halkalarının vezinlerini belirtmek için kullanılan mikyasın adıdır. Bu ölçü Alman ve Avusturyalılara göre değişir. Almanların 1.2357, Avusturyalılarınki ise 1.0311 libreye muadildir.

FUNYA (فونيا) [*Top.*] Topların barut haklarını ateşlemede kullanılan ve müteaddit vasıtalarla iştial ettirilen kapsüllere denilir.

FURUZ-U MUKADDERE (فروض مقدره) [*Fer.*] Şâri' tarafından takdir ve tayin olunan sehimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Furuz-u mukaddere 6 dır: nısıf (yarı), rubu' (Dörtte bir), Sümün (sekizde bir), sülüsan (üçte iki), sülüs (üçde bir), südüs (altıda bir) dır. Bu sehimleri ihraz eden vereseye ashab-ı feraiz denilir.

FUSUL-I ERBAA (فصول اربعه) [*Tak.*] Dört mevsim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört mevsim şunlardır: İlkbahar, yaz, sonbahar, kış.

Fusul-ı erbaa etse tevcvüz hadd-i pergârın
Nizam-ı mümkünata ihtilâl eylerdi istilâ

Nabi

FUTA (فوطه) [*San.*] Önlük mânasına gelir bir tâbirdir. Alelekser koyu al renkte dokunur. İpekten olanları da vardır. İş görüldüğü zaman üstlerinin kirlenmemesi için belden aşağı bağlanır.

İstemezsen sen futa bır peştemâl olsun sana
İnce olsun, sağlâm olsun yerli mal olsun sana

Lâ

§ [*Bah.*] Enine nazaran boyu gayet uzun olan ve oldukça narin ve hafif bulunan filikalara verilen addır. İki küreği bir kişi tarafından çekilen bu gemilerin bir çifteden beş çifteye kadar olanları vardır.

FUZUL-ÜL-GANAİM (فضول الغنائم) [*Fık.*] Ganimet mallarının tâyin ve tevziinden kalan ve gânimlerin çokluğu hasebiyle taksimi kabil olmıyan az miktardaki mal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taksimi kabil olmıyan bu fazla mikdar beytülmale konulmaz, Ülülemir tarafından fakirlere tevzi olunurdu.

FÜRÛ' (فروع) [*Fer.*] Evlâtlar, torunlar ve onların çocukları mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fer' ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey demektir. Bu sebeple bir adamın fürûu oğlu, kızı ve bunların oğlu ve onların da kızları ve oğulları ilâh. çocuklarıdır.

§ [*Fık*] Ahkâm-ı cüz'iyye mânasına gelir.

FÜRÛ'-İ ESMA (فروع اسما) [*Sof.*] Esma-i ilâhiye'nin bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Esma ikiye ayrılır: Usul-i esma, Fürû-i esma. Usul-i esma tarikatta asıl olan esma-i ilâhiyedir. Bu itibarla fürû-i esma ikinci derecedeki esma demektir. Bununla beraber usûl ve furû'-i esma tarikatlara göre değişir. Tarikatların bir kısmında usûlden olan diğerlerinde fürûdan, fürûiden olanlar da bazı kademelerinde usulden sayılırdı.

FÜSEYFİSA (فسيفسا) [*Mim.*] Küçük boncuk ve taş veya cam parçalariyle nakşolunmuş satıhlara verilen addır.

FÜTÜVVET (فتوت) [*Sof.*] Vücutlarını hakkın menfaat ve istirahatına hasreyliyen zâhitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fütüvvetin mânası kerem, seha, cömertliktir Fütüvvet, hassaten «Ahi» lik sülûk makamlarından birini teşkil ederdi. Mir Seyit Ali Bin Şihabeddin-ül-Hemedani (ölümü 786 = 1385) «Risale-i fütüvvetiyye» de (Ayasofya kütüphanesi 2873 numaralı mecmua içinde, Türkçeye çeviren üstad Tahir Olgun) şu tafsilâtı veriyor: «Fütüvvet: sâliklerin makamlarından bir makam, fakr ü fenadan bir cüz, velâyetten bir kısımdır. Bundan dolayı Sofiye meşayihi, müritlerinde tarikat vâdilerinin dekayikına dair bir kemâl ve fakr-ü faka hakayik ve esrarının envarından bir lem'a müşahede ederlerse onu kendilerine halife yaparlar, ona tamam bir hil'at giydirirler ki hırkadan ibarettir. Fütüvvet erbabında kerem, seha, iffet, emanet, şefkat, ilim, tevazû' ve takva ile muttasıf bulunana (Ahi) nami verirler ve fütüvvet makamında tertip ile onu öğretip hizmet zaviyesine nasbederler ve fakr-u fena hıl'atından külâh ve şalvarı ona giydirirler. Bu iki hil'at, hırkanın cüz-üdür.»

Müellif bu mukaddemeden sonra din büyükleriyle tarikat şeyhlerinin fütüvvet hakkındaki sözleri olarak şunları naklediyor:

«Hasan Basri (الفتوة ان تكون خصماً لربك على نفسك) yani «Fütüvvet, Allâh için nefsine hasmolmandır. «Haris-ı Muhasibi (الفتوة ان تنصف ولا تستنصف) yani «Fütüvvet, herkese karşı insaf göstermek ve kimseden insaf istememektir.» Fudayl Bin Iyas (الفتوة ان لاتخيز من ياكل عندك مؤمن او كافر صديق او عدو) yani «Fütüvvet evinde yemek yiyenlerin mümin, yahut kâfir, dost, yahut düşman olduğunu ayırt etmemektir.» Cüneyd: (الفتوة بذل الذى وكف الاذى) yani «Fütüvvet, ihsanı bezletmek ve halkı iza eylemekten el çekmektir.» Ebu Bayezid i Bestami (الفتوة استصغار ماعندك واستعظام ماليك) yani «Fütüvvet, senden başkalarına olan iyiliği küçük görmek, başkalarından sana gelen iyiliği ise büyük bilmektir.» Yahya Bin Meaz (الفتوة ثلاثة اقسام حسن الوجه مع الصيانه وحسن القبول مع الامانه وحسن الاخاء مع الوفا) yani «Fütüvvet, ittika ile beraber yüz güzelliği, emanetle beraber söz güzelliği vefa şartiyle kardeşliktir.»

«Fütüvvetin sıfatlarının çok olduğunu söyliyen Mir Seyyid Ali bunun için de diyor ki: «Bütün sıfatlarının medarı dört sıfatta toplanır ki onlar fütüvvetin erkânıdır. Bu dört rüknü Seyyid-ül-Evliya, İmam-ül-Etkiya, Ali Kerremallâhu veche şöyle izah etmiştir: Kudreti varken affetmek, hiddetli iken hilmiyyet göstermek, düşmana karşı hayırhahlık etmek, ihtiyacı varken başkasını nefsine tercih eylemek.»

Osmanlılarda esnaf teşkilâtının biri şark, diğeri garp olmak üzere iki menbadan istifade ettiğini yazan Osman Ergin pek kıymetli belediye tarihi olan (Mecelle-i umur-i belediye) nin birinci cildinde (Sa 518 ve müteakip) «Fütüvvet yahut esnafın mensup olduğu Tarikat» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Bu gün bile anlaşılıyor ki Osmanlı esnaf teşkilâtının turuk-ı aliyye ile bir münasebeti vardır. Esnafın riayet ettiği merasim ve esnafa verilen fermanlarda kullanılan tâbirat buna birer delil teşkil etmektedir. Meselâ yakın zamanlara gelinciye kadar hemen her müslüman esnafın dükkânında:

Her seherde besmeleyle açılır dükkânımız
Hazret-i... tır pirimiz üstadımız

tarzında bir beyitin levha halinde dükkânda bir ihtiram mevkii işgal etmekte olduğu görülmekte idi. Gene hatırlardadır ki faraza bir dükkânın alım satımında bir adamın bir sanata intisabı ânında veya bir dükkâna sahip olduğu zamanda (peştemallık) tâbiri de elsine-i nâsta deveran ederdi.

«Bir sanata intisab eden çırağa o sanat için esnaf beyninde muayyen olan müddeti ikmal ederek kalfa veya çırak çıkarılması yâni kendi başına dükkân sahibi olması merasimine de son zamanlara gelinciye kadar bir çok esnaf tarafından riayet edilmekte idi.

«İşte pîr ve usta ile kalfa çıkarmak ve peştemallık gibi tâbirler ianesi ile bu günkü

teşkilâtının mazisi hakkında oldukça mevsûk malûmat elde etmek güç bir şey değidilr.

«Esnaf teşkilâtına bahis eserlere bakılacak olursa onlar da bir (Şed bağlamak) tâbirine tesadüf olunur. Bir de gene bu eserlerde «iptida filân sanatı filân peygamber veyahut ashap veya veli işlemiştir. Ondan filân öğrenmiştir... esnafının piri... dir. Bunnn kemerini... bağlamıştır...» gibi sözlere de rast gelinmektedir. İşte bunlar da tetkikat için birer ip ucudur.

«Kadim esnaf teşkilâtından bâhis bir hayli eserler yazılmıştır. Ekseriyetle Fütüvvetname denilen bu eserlere İstanbul kütüphanelerinde tesadüf olunmaktadır. Bunlar ayni isimde ayrı ayrı eserlerdir Arapça nushaları da vardır. Bunlardan birisinin mukaddimesinde hem eserin sebep ve suret-i telifi hem de fütüvvetnâmelerin nelerden bâhis olduğu hususiyle fütüvvetnâme münderecatının herkese ifşa edilmiyerek bazılarından gizli tutulmak lüzumu hikâye olunmaktadır.»

Osman Ergin eserin mukaddimesini olduğu gibi yazdıktan ve esnaflığın bir tarikat olduğunu da yeniden işaret ettikten sonra esnaf tarikatının adap ve erkânını fütüvvetnameden şu suretle naklediyor..

«Ashab-i tarikat bu tertibe riayet ederler.. Ol müridin başın traş ederler. Ya makas ile kas ederler. Pes tövbe talkin verirler ve ahdullah okurlar. Badehu taç ve hırka giydirirler. Badehu yol ata ve yol kardeş verirler. Badehu kuşak kuşatırlar ve tuğ ve alem verirler. Ve seccâdeye geçirirler. Badehu helva pişirirler ve irbirine teke sunarlar ve bir şehirden ahar şehre helva gönderirler. Anler kim traş ve taç ve hırka ve pîr tutmak ve yol ata ve yol kardeş tutmak ve ahdetmek ve tercüman lisan söylemek ve helva pişirmek ve bir kişiye teke sunmak ve bahş-i gayıp alıkomak ve bir yerden ahır yere helva göndermek ve tuğ ve alem. Adem aleyhisselâmdan tutanların senedi budur ki zikrolundu,»

Fütüvvetnâmede fütüvvet şöyle tarif ediliyor.

«Allah taalâdan emr oldu ki Âdem aleyhisselâm fütüvveti Şit'e yetiştire. Çün Âdem aleyhisselâm dahi Şit'e ahilik kıldı, konuk konukladı, sofra yaydı ve et kesti ve kardeşlerine edep, erkân talim kıldı. Ve Şit aleyhisselâm fütüvveti oğlu Enuş'e yetiştirdi ve andan oğula ta Nuh'e gelince

«Amma ashab-i fütüvvet Nuh Peygambere gelince pîri tekbirdir. Şöyle kim kitabın evvelinde cihar pir ve cihar tekbir anıldı. Biri Nuh peygamberdir.

«Rivayet ederler ki Nuh dört yüz sene halkı dine davet kıldı. Kırk er ve kırk avret müslüman oldu. Nefsi incindi. Hak taalâya münacaat eyledi.. (رب لاتذر علی الارض من الکافرین دیاراً) dedi. Ol hinde Cebrail aleyhisselâm Hak suphanehu vetealânın emri ile irişti. Nuh'a Tufan haberin verdi. Nuh tekbir getirdi. Bu tekbire tekbir-i fena derler. Yani hak suphanehu vetalâ düşmanların fena etti. Cebrail aleyhisseelâm Nuh'a fütüvvet yetiştirdi ve Nuh aleyhisselâm Cebrail'i şeyh edindi ve Mikâil'i ata edindi. Ve İsrafil'i kardeş edindi ve Cebrail Nuh aleyhisselâm ile konuştu ve gemi yapmayı talim eyledi. Cebrail aleyhisselâm cennetten incir ve üzüm getirdi. Birbirine karıştırdı. Helva gibi oldu. Nuh'a verdi. Ol helvadan yedi. Ve müminlere kısmet eyledi. Ve Allahütealâya hamd u sena kıldılar. Ve Nuh fütüvveti oğlu Sam'a yetişmişti. Ol dahi oğuldan oğula ta İbrahim Halile yetiştirdi. Cemi' ashab-i fütüvvet müttefiktirler kim Halil-ür-rahman a yetiştirdi. Ol hinde kim Halil-ul-laha kâbeyi yapmak emrolundu idi. Cebrail geldi. İsrafil ve Mikâil nice ferişteh ile geldiler. Ve cebrail İbrahim'in bir dıraa ile belin bağladı ve cennetten bir tabak helva getirdi. Ve Kâbenin yerini gösterdi. Ve gaib oldu.

«On iki kişiye şet bağlamazlar ve bunlar lâyik-i fütüvvet addedilmezlerdi. Anların başlıcaları; kâfirler, münafıklar, remmaller ve müneccimler, hamır içenler, tellâklar, tellâllar, cevlahlar, kasaplar, cerrahlar, sayyatlar, matrabazlar (birisi okunamamıştır.)

«Fütüvvetnâmede bu gibiler için denililiyor ki:

«Pes bu sıfatlı kişiler lâyik-i fütüvvet olmaz ki sakınmak gerektir, Her kimde kim bu sıfatlar bulunursa ana şed bağlamayanlar ve bu sıfatlardan rücû etmeyince. Ve bir kaç amel vardır kim ol amel birle fütüvvetten düşerler. ahi ahiliğinden, şeyh şeyhliğinden ve mürit müritliğinden düşer. Ta ehl-i fütüvvete garamet çekip ve tövbe ve tercüman söyleyüp ve bir sahib-i tarik seyyid veya bir şeyh-i kâmilden dua almayınca fütüvvet dürüst olmas,»

FÜTÜVVETNAME (فتوتنامه) [*San.*] Esnaf teşkilâtı ile bunların riayet etmeleri lâzımgelen usul ve kaidelerden bahseden eserlere verilen addır. Arapça ve Türkçe fütüvvetnameler yazılmıştır. Millet Kütüphanesinin Şer'i İlimler kısmında 505, 506 numaralarda kayıtlı iki fütüvvetname ile üstad Tahir Olgun'un tercüme ettiği Ayasofya Kütüphanesinin 2873 numarasında yazılı fütüvvetname o kabildendir.

FÜTÜVVETLÛ (فتوتلو) [*Ida.*] Rabia rütbelilerle, kol ağaları ve yüzbaşılar hakkında elkap olarak kullanılan bir tâbirdir. Derecelerine ve hallerine göre fütüvvetlû bey, efendi, ağa suretinde yazılırdı.

G

GABN-İ FAHİŞ (غبن فاحش) [*Huk.*] Uruzda nısıf özür (onda birin yarısı), hayvanlarda öşür (onda bir), akarda humus (beşte bir) miktarı veya daha ziyade aldanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gabn; muamelede aldatmak, fahiş de fazla mânasına geldiği için tâbirin mânası alış verişte fesat demek olur. Gabn; (Türk Hukuk Lûgati) nde «gabn maddesi» şöyle izah olunmuştur: «Karşılıklı edaları ihtiva eden akitlerde bir tarafın edası ile diğer tarafın ivazı arasında fahiş bir kıymet farkı bulunmasıdır. Şu halde bir tarafı hukukî muamelelerle ivazsız akitlerde gabn olmaz Gabn ancak ivazlı akitlerde tesadüf edilebilen bir haldir. Kanunumuza göre gabnin mevcut olabilmesi için karşılıklı edalar arasında nisbetsizliğin açık olması kâfi gelmez. Bu objektif unsurdan başka zarar gören kimsenin muzayaka halinde bulunması veya hiffetinden yahut tecrübesizliğinden istifade edilmiş olması gibi sübjektif unsurların da mevcudiyeti lâzımdır.»

Mesele malûmumuz emr-i kaza
Gabn ki fahiş ola vermez rıza
Vahîd

GABYAR (غابیار) [*Bah.*] Yelkenli gemilerdeki «gabye» denilen yelkeni açıp toplıyanlara verilen addır Bu isim sonraları bütün yelkenleri kullananlara alem olmuştur.

GABYAR BEDELİYESİ (غابیار بدلیه‌سی) [*Bah.*] Yelkenli gemilerdeki «gabye» denilen yelkeni açıp toplıyanlara verilen ücretin karşılığı olarak halktan alınan verginin adı idi. Gemilerde kürek çekmeğe ve yelken açıp kapamağa kaadir olanları hükûmet onar akça yevmiye ile istihdam eder, bunların masrafını yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi veya gabyar itibariyle halktan tahsil eylerdi.

GABYE (غابیه) [*Bah.*] Yelkenli gamilerdeki dört köşe yelkenin adıdır. İtalyancadan alınmadır. Bu yelken ikinci yelkendi, birincisine mayestre denilirdi.

Gabye, baruthanede de kullanılırdı. «Başbakanlık arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî 1 iş No. 2685, ta: 29 şevval 1183) İstanbul Baruthanesinde barut sergisi için iktiza ettikçe Tersane-i Âmireden birer tane kullanılmış «gabye-i kebir» alındığı anlaşılıyor Baruthane Nazırları bunları bir takrirle isterler ve alırlardı. Bu vesikaya göre bundan evvel 1178 senesinde bir gabye alınmıştı Demek oluyor ki baruthanenin kullanılmış olarak aldığı gabyeyi beş sene istimal ediyordu.

GACA (غاجا) [*San*] Orta oyunundaki zenne hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenne; Farsça kadın demektir. Eskiden kadınlar ortaya çıkmadıkları için orta oyununda kadın rolünü de erkekler yaparlardı.

GADDARE (غدار) [*San.*] Arapların cenbiyesine benzer pala nev'inden bir silâhın adıdır. «Lehçe-i Osmani»de «pala nev'inden ağız ve uç tarafının sırtı keskin yalmanlı kılıç» suretinde izah olunmuştur.

Şair kılıç ve iri bıçak adlarını cami ve tevriyeli bir beyitte bu tâbiri de kullanmıştır:

Babası Şam kılıcıdır, anası gaddare
Yatağan huyludur uşşaka cefalar kılıcı

Rusların himayesiyle Kırım Hânı olan ve ülkenin Moskoflar tarafından ilhakı üzerine Osmanlılara iltica ederek metbuu aleyhine harekette bulunması dolayısiyle Rodos'a nefyedilen (Şahingiray) öldürülmesi için ferman geldiğini haber alınca Fransız Konsoloshanesine sığınmış Fermanın icrasına memur olan ve o sırada Rodos kadısı bulunan Şair Sümbülzade Vehbi mültecinin teslimi için konsolosa tezkire yazdığı halde teslimden imtina edilmesi üzerine zorla almaya teşebbüs olunacağını görünce teslim edilmiş. Bu suretle ele geçirilen Eski Han kale içinde idam edilerek başı İstanbul'a gönderilmiş. Sümbülzade (Şahingiray)ın Rodos'ta nasıl idam edildiğine dair rapor mahiyetinde olarak vaktin hükümdarı Birinci Ab-

dülhamit'e takdim ettiği «Tayyare Kasidesi» nde bu iltica keyfiyetini anlatırken «haddini bilmeseydi de sağ, salim çıkmak için müsaade almayup kafa tutmağa kalkışsaydı gaddare çeker, o gaddar herifi parça parça ederdim» demek olan şu beyt yazılıdır:

Eğer haddin bilüp rey almayup serkeşlik etseydi
Çeküp gaddaremi sadpare eylerdim o gaddarı

Bin ser-i düşmen feda bir peyk-i mevzun kaydının
Düş-i ikbalindeki gaddare-i perranına
Nedim

GAFFAR (غفار) [*Sof.*] Bağışlıyan, affeden mânasına gelen esma-i ilâhiyeden (Allah isimlerinden) biridir. «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Kullarına magfireti çok olan Hak.»

GALATA CİBAYETİ (غلطه جبايتی) [*Vak.*] Bayezit-i Veli vakfı müştemilâtından olan Galata ile Beyoğlu cihetindeki yerler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Birinci Bayezit'in vakfı münasebetiyle kullanılan cibayet tâbiri vakıf yerlerin bulundukları semtlere göre isimlendirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Nitekim Kasımpaşa tarafında bulunanlara «Kasımpaşa cibayeti», Beşiktaş'tan Rumeli Feneri'ne kadar olan yerdekilerine de «Uskumru cibayeti» adı verilirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler de evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbilerinin ölümlerinden sonra evlâtlarına tevcih edilmiyerek vazifeleri Evkafça zaptedilmiş, bu tâbir de ortadan kalkmıştır.

GALATA SARAYI (غلطه سرايی) [*Sar.*] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan müessesenin adıdır. Galata Sarayını Bayezit II. tesis etmiştir. Enderun an'anesine göre buradaki bina yı Bayezit, Gülbaba adlı ve orada gömülü bir velînin işaret ve tavsiyesiyle yaptırmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 302 ve müteakip) Galatasarayı, bir cami' ile her biri ikişer yüz kişiyi istiab edecek üç koğuş ve her koğuşta bir hamam ve zâbit dairesi ve mutfaktan mürekkepti Burada başağa olan Galatasaray ağası, Yenisaraydaki saray kethüdası veya bunun bir derece aşağısındaki beş neferden mürekkep köşebaşı denilen emekdarlardan seçilirdi. Galatasarayda her koğuşun oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcıbaşı ve başeski isimli zâbitleri vardı. Yenisaray hizmetine namzet olan acemiler burada tahsil görürlerdi.

909 (1503) tarihli Eskisarayla Galatasarayına ait bir muhasebe icmalinde, Galatasarayında bir saray ağasiyle beraber yirmi bir ağa, dört enderun oğlanı, dört hastane oğlanı, beş hoca, bir kâtip, bir imam, bir tabip, çamaşırcı, saka, baltacılar, kilerciler, ekmekçi kalfası gibi müstahdemler vardı.

Galatasaray da Edirne sarayı gibi Yenisaraya alınacak ve kapukulu süvariliğine çıkarılacak oğlanlar için bir mahreçti. Çıkmalarda padişah sarayına alınmıyanlar süvari bölüklerine çıkarılırlardı.

Galatasarayı diğer saraylara nazaran daha itibarlı olduğundan buradaki oğlanların mühim kısmı Yenisaray'da açılan hizmetleri doldurmak için bu en aşağı derecede olan büyük ve küçük odalara ve ender olarak fevkalâde bir lûtuf neticesinde kaftanlı odaları denilen seferli, kiler, hazine ve has odalara alınırlardı.

Gerek Galatasaray'a alınacak ve gerek bu sarayda hizmet görüp çıkacak oğlanların bütün muameleleri padişaha arzolunarak onun müsaade ve tensibiyle yapılmak kanundu.

Galatasaray'a alınanlar hizmet itibariyle muhtelif sınıflara ayrıldıkları gibi kendilerine tâyin olunan hocalardan ders de görürlerdi. On altıncı asır ortalarında Galatasaray'da yedişer akça yevmiyeli beş hoca vardı. Bu hocalardan terfie lâyık görülen Yenisaray'a naklolunur, yerine ulemadan biri tâyin edilirdi.

Galatasaray oğlanları ile Edirne ve İbrahimpaşa sarayı oğlanları çıkmalarda on altı ve on dört akça ile kapıkulu süvarilerinin ulûfecilerle garipler bölüklerine çıkarılırlardı. Galatasaray'daki eskilerin çıkma zamanları gelince ağaları bunların arzıhallerini götürüp Yenisaray kapıağası'na verir ve padişaha takdim olunarak Yenisaray'ın büyük ve küçük odalariyle süvari bölüklerine çıkarırlardı.

Galatasaray'daki iç oğlanlarından başka bu saraya ait hizmetleri gören baltacı, ekmekçi, aşçı, çamaşırcı bölükleri vardı. Bunları da on yedinci asrın son yarısına kadar yeniçeri ocağına verirlerdi.

Galatasaray kapıcıları on sekizinci asırda bölükbaşılariyle birlikte on kişilik bir bölük idiler.

On yedinci asrın ilk yarısındaki yeniçeri ve sipahi kıyamları esnasındaki cülûslarda bunların da çıkma istemek sureriyle yaptıkları sert hareketler ve daha sonra daima fesat ve kavgalarla alâkadarları meşgul etmeleri neticesi olarak 1086 (1675) senesindeki Edirne ve İbrahimpaşa sarayları iç oğlanı teşkilâtının kaldırılması sırasında müstaitleri Yenisaray'a ve

diğerleri süvari bölüklerine verilmek suretiyle Galatasarayı ocağı da kaldırılmış ve yerlerine kırk nefer bostancı ile bir bostancı ustası gönderildiği gibi saray medreseye tahvil edilerek musile-i sahn müderrisliği payesinde bir müderris tâyin olunmuştur.

Galatasarayı bundan kırk sene sonra yani 1127 muharreminde (1715) vezir-i âzam şehit Ali Paşa'nın himmetiyle Üçüncü Ahmet devrinde mükemmel surette tâmir olunup medreseler kaldırılarak tekrar iç oğlanlarına tahsis edilmiş ve gene Yenisaray'a alınacak oğlanlar için bir mektep ve maḥreç vazifesini görmüştür. Fakat bunlar saraya alınırlarken artık büyük ve küçük odalar mevcut olmadığından buradan çıkanlar seferli, kiler ve hazine koğuşlarından birine kaydedilirlerdi.

Galatasaray oğlanları bu son açılışta nüfuzu artmış olan silâhdar ağa'ya tâbi olup yine Galatasaray ağası denilen bir ağanın nezareti altına verilmişlerdi.

Padişahlar iki üç senede bir Galatasarayı'nı ziyaret ederek oğlanların içinden on ikisini seçerdi. Bunlar saraya giderken padişahı takip ederler ve yukarda yazılan üç koğuştan birine verilirlerdi.

Bu suretle on sekizinci asrın ilk yarısından itibaren Yenisaray'a girebilmek, Galatasaray'dan yetişip çıkmağa mütevakkıf idiyse de bazan iyi bir aile evlâdı veyahut fakir ve öksüzlerden ve emekdar evlâdlarından münasipleri de bu üç koğuştan birine alınabilirlerdi.

Üçüncü Ahmet'in Galatasarayı tekrar açtırmasından sonra ehemmiyeti artıp bir hayli kibar evlâtları hem tahsil ve hem de saraya intisap için oraya kaydedilmişlerdi. Bunların tahsillerine medar olmak için Sultan Mahmut 1167 (1753) senesinde Galatasaray'ın büyük odasının karşısında bir kütüphane ile bir de dershane ve bunun iki tarafında birer çeşme yaptırmıştı. Bu binaların küşat resminden evvel 1168 muharreminde (1754 birinci teşrin) kütüphaneye konacak kitaplar saraydan alınarak sepetlerle kayıklara konup Tophane iskelesinden Galatasaray ağası, baltacılar vesaire tarafından karşılanmak suretiyle kütüphaneye konulmuş ve o gün teberrüken derse başlattırılıp kütüphanenin iki tarafındaki çeşmelerden halka şerbet ikram olunmuştur. Sultan Mahmut bu küşat resminden bir hafta sonra bu hayırlı eserini görmeğe gelmiştir.

Galatasaray Sultanisi 1285 (1868) de burada açılmış, bir müddet sonra yanan sarayın yerine şimdiki bina yapıldığı gibi Cumhuriyet devrinde de sultani adı liseye çevrilmiştir.

GALATASARAYI AĞASI (غلطه‌سرایی آغاسی) [*Sar.*] Tanzimat'tan evvel saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasarayının başındaki memurun unvanı idi. Sarayda diğer muhtelif hizmet sahiplerinden başka iç oğlanları adı verilen gençleri okutmak vazifesiyle mükellef hocalar da vardı. Baş ağa olan Galatasaray ağalığına Yenisaraydaki saray kethüdası veya bunun bir derece aşağısındaki beş neferden mürekkep köşebaşı denilen emekdarlardan biri tâyin olunurdu.

GALATASARAYI BALTACILARI (غلطه سرایی بالطه‌جیلری) [*Sar.*] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasarayı hizmetinde bulunanların bir kısmının adıdır. Bunlara teberdar da denilirdi.

GALATASARAYI DÂR-ÜŞ-ŞİFASI (غلطه سرایی دارالشفاسی) [*Tip.*] Galatasarayındaki hastaneye verilen addır. Evliya Çelebi saray hizmetleri için adam yetiştimek üzere kurulmuş olan Galatasarayı binasının İkinci Bayezit tarafından yaptırıldığından bahsederken (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 71) şu izahatı veriyor: «Anda bir dâr-üş-şifa ve tahsil-i ulûm için bir medrese inşa edüp herkim anda bir kere Bismillâh dedi ise müfessirîn ve muhaddisînden ulu kimse olurdu, âhirkâr saray-ı has olup huddam ve gilman-ı has ikame olunurdu.»

GALATASARAYI HOCASI (غلطه سرایی خواجه‌سی) [*Sar.*] Tanzimat'tan evvel saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere açılmış ve uzun zaman devam etmiş olan Galatasarayı'nda ders okutan ve oraya devam edenlerin terbiyeleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. 909 (1503) tarihli bir muhasebe icmalinde diğer müstahdemler meyanında beş hocanın bulunduğu yazılıdır. On altıncı asır ortalarında hocaların yedişer akça yevmiyeleri vardı. Bu hocalardan terfie lâyık görülen Yenisaray'a naklolunur, yerine ulemadan biri tâyin edilirdi. Şimdiki Galatasaray Lisesinin Galatasaray Sultanisi adıyle kurulması Tanzimat'tan sonra 1285 (1868) tarihindedir.

GALATASARAYI İÇ OĞLANLARI (غلطه سرایی ایچ اوغلانلری) [*Sar.*] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasarayı'na alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buraya alınanlar hizmet itibariyle muhtelif sınıflara ayrıldıkları gibi saraydaki hocalardan da ders görürlerdi. Bunların müstaitleri çıkmalarda doğrudan doğruya padişahın hizmetinde kullanılmak üzere Yenisaray'a alınır, ötekiler kapukulu süvarilerinin ulûfecilerle garipler bö-

lüklerine çıkarılırdı. Bunların çıkma zamanları gelince Galatasaray ağası arzıhallerini götürüp Yenisaray kapu ağasına vererek onun vasıtasiyle padişaha takdim olunurdu. Cülûslarda çıkma istemek ve fesat ve kavga eksik olmamak yüzünden 1086 (1675) da Edirne ve İbrahimpaşa sarayları ile birlikte Galatasarayı da kapanmış ise de kırk sene sonra vezir-i âzam şehit Ali Paşa'nın himmetiyle Üçüncü Ahmet devrinde tekrar açılmıştır. Fakat bu defa ehemmiyeti arttığı için bir hayli kibar evlâtları da hem tahsil ve hem de saraya intisap için oraya kaydedilmişlerdir.

GALAVRA NAZIRI (غلاورە ناظری) [*Ida.*] «Kalavre» yahut «kalevre» papuç ve deri gibi şeylere verilen addır. «Kalevrehane» askerin deriden yapılan her nevi ayakkabı eyer takımı, hayvan koşumu ve saire gibi levazımını imal ve ihzar eden fabrika demektir. Bu fabrikanın varidat ve masarifiyle umum muamelâtına bakan zata «Galavra Nazırı» unvanı verilmiştir. Mertebesi «Baruthaneler Nazırı» derecesindeydi. Bilâhara Seraskerlik maiyetine verilmiştir.

GALEBE DİVANI (غلبه دیوانی) [*Ida.*] Elçi kabulü münasebetiyle yapılan divanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamın divan münasebetiyle huzura kabulü ilk defa ise yani saray Istılahınca bu arz ilk arz ise seraser kürk ilbas (giydirilmek) edildiği gibi teşrifatta padişahın huzuruna çıkanlardan kezalik ilk arza girenlere de serarer kürk giydirilirdi. Gerek Sadrazam olsun, gerek diğerleri olsun evvelce huzura kabul edilmişlerse tekrar kürk giydirilmezdi. Yalnız sadrazamlara ulûfe tevzii münasebetiyle yapılan divanlarda seraser kürk ilbas olunurdu. Galebe Divanı biraz da gösteriş mahiyetinde olduğu için ötekilerden farklı ve daha debdebeli olurdu.

GALİ (غالی) [*Bah.*] Eskiden Akdenizde işletilen havalesiz, altları düz bir sınıf gemilere verilen addır. Gemilerin üst güvertelerinde ve palavralarındaki mutfaklara da «gali» denir.

GALLE (غله) [*Mâl.*, *Vak.*] Mevkufun faide ve semeresine verilen addır. Han, dükkân, ev kirası, bağ, bahçe ve çiftlik mahsulâtı gibi. «Ri' = ریع» da bu mânaya gelir. Arapça galle, zahire, mahsul demektir. Cem'i gallattır.

GALLE-İ VAKIF (غلهٔ وقف) [*Vak.*] Vakfın faide ve mahsulü mânasına gelir bir ıstılahtır. Bununla vakfın tabiî ve hukukî semereleri anlaşılır: Vakıf paraların faizi, vakıf akarların kirası, vakıf bahçenin meyvası bu kabildendir. Arapça bir kelime olan galle; zahire, mahsul, varidat demektir. Zahire ambarı yerine galle ambarı da kullanılmıştır. Gallenin cem'i gallat gelir. Yine Arapça «ریع = ri'» bu mânaya gelir.

GALLE AMBARI (غله انباری) [*Vak.*] Vakıf yerinden alınmış olan mahsulün konulduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan galle; zahire mahsul, varidat demektir.

GANAİM-İ BAHRİYE (غنائم بحریه) [*Bah.*] Harbde ele geçirilen düşman gemileriyle denizciliğe ait vesait ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirbir. Ganaim; ganimetin cem'idir. Arapça bir kelime olan ganimet harbde düşmandan alınan mal demektir.

GANAİM-İ BAHRİYE MAHKEMESİ (غنائم بحریه محکمه‌سی) [*Bah.*] Denizciliğe ait ele geçen şeylerin meşruiyetini tetkik etmek ve bu hususta hüküm vermek üzere hukuk ve ihtisas sahiplerinden mürekkep olarak teşkil olunan mahkemeye verilen addır.

GANAİM-İ HARBİYE (غنائم حربیه) [*Ask.*] Harbde düşmandan alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gemi ve sair denizciliğe ait olarak alınanlar için bunun yerine «ganaim-i bahriye» tâbiri kullanılır. Ganaim; harbde düşmandan alınan mal mânasına gelen ganimetin cem'idir.

GANBOT (غانبوط) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir geminin adı idi. Ganbot «meze kurvet» in küçüğü olup topu da ondan azdı. Aynı zamanda grandi ve mizane sütunlarında serenleri yoktu.

GANEM KİTABETİ (غنم کتابتی) [*Mal.*] Mevkufat kalemine bağlı kısımda yazı işleriyle uğraşanlara verilen addır. Ganem; Arapça koyun demek olduğu için tâbirin mânası koyun kâtipliğidir. Ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp Maliye kalemine gönderilirdi.

GANEM KİTABETİ KALEMİ (غنم کتابتی قلمی) [*Mal.*] Mevkufat kalemine bağlı bir teşekkülün adıdır. «Âded-i ağnam kalemi» de denilirdi. Ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp Maliye kalemine gönderildiği gibi mukataalarda hayvanlar üzerinden alınan vergiler de burada iltizama varilirdi.

GANİ (غنی) [*Sof.*] Kendi kendine yeten mânasına gelen Esma-i İlâhiyeden (Allah isimlerinden) biridir. Gani; Arapça zengin demektir.

GÂNİM (غانم) [*Mal.*] Ganimetten hissesi olan gazi-i müslime ıtlak olunur. Cem'inde ıgrab muktezası üzere «ganimûn» ve «ganimîn» denilir.

GANİMET (غنيمت) [*Ask.*] Harbde düşmandan ele geçen her türlü mühimmat, eşya ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm nokta-i nazarından ganimet «kuvvet-i guzat-ı müslimîn ile düşmandan kahren alınan mala ıtlak olunur» suretinde tarif olunmuştur. Cem'i «ganaim» dir. Ganaim «ganime» nin cem'i olduğu halde Osmanlılarda «ganime», «ganimet» suretinde şayi olmuştur.

Ganaim başlıca dört kısma ayrılırdı:

1. Üsera
2. Sebiy
3. Emval-i menkule
4 Arazi

Şer-i Şerif iktizasınca ganaim, beytülmal emvalinden sayılırdı. Ganaim mutlaka kahr u galebe cihetinden alınmış olan mala münhasır olduğundan miktarı her neye baliğ olursn «فان لله خمس الخ» ayeti mucebince bir humsu yetimlerle miskinlerin infak ve iaşesi ve camilerle mesçitlerin imarı için tefrik olunur, kusur dört humsu (beşte dördü) piyadelere birer, süvarilere ikişer hisse verilmek suretiyle gaziler beyninde taksim edilirdi.

Beytülmal için alıkonulan ganaim humsu dahi beş kısma taksim edilerek beher kısmı: A. evvelâ ezvac-ı mutahhare ve mesalih-i müslimîne sarf edilmek üzere Hazret-i Peygambere, B. - Cenab-ı Peygamberin akrabasına, C. - muhtacîn ve eytama, D. - mesakine, E. - ebnay-ı sebîle mütesaviyen tevzi olunurdu. Bunlara (eshab-ı humus) tâbir edilirdi.

Beşe bölünmeden evvel guzata verilen hisselerden az olmak üzere evvelâ muharebe esnasında hazır bulunan kadınlara, B. - muharebede delillik hizmetini ifa eden zimmilere, C. - sibyana, D. - memlûkîne dahi birer miktar hisse verilirdi. Bunlara (ashab-ı resih) tesmiye olunurdu.

Ganaimin gaziler arasında taksimi ve kablettaksim ifraz olunan humsunun (ashab-ı humus) a tevzii edille-i erbaadan kitap, sünnet ve icma-ı ümmet ile sabittir.

Fetholunan arazi de ganaimden madut olduğu için emval-i menkule (menkul mallar) ve saireden başka arazi de olveçhile taksim olunurdu. Ancak iğtinam olunan arazi daima ganimîn beyninde taksim olunmayıp bazı ahvalde rakabesi beytülmale ait olmak üzere tevkif edilmekte idi Bu bapta eimme-i erbaa beyninde tarih rivayetinden mütevellit bir ihtilâf vardır. Ancak Hanefiler «bir memleketi fetheden imam-ı müslimîn dilerse o memleket ahalisinin emvalini ganimîn arasında taksim eder ve dilerse müslüman olmıyan ahalisini yerlerinde takrir ve ipka ve haraç ve cizyeye rapteyler, yahut ya ahaliyi nefy ve iclâ eyler veya taksim ve ipka ve nefy ve iclâ etmeksizin arazisini beytülmal addeder» reyini beyan etmişlerdir.

Hâsılı sadr-ı İslâmda fetholunan arazi bazan guzat beyninde taksim ve bazan beytülmal için tevkif muamelesi icra edilmiştir.

Bilâhara teşekkül eden islâm devletlerinde de aynı muameleye devam olunmüştur. Osmanlılar fütuhat devrinde ele geçirdikleri menkul malları harbde bulunmuş olanlar arasında taksim ederler, araziyi ise öşr ve haraca bağlamak suretiyle alelekser yerlilere ve lüzumu halinde de hariçten celp ve naklolunan ahaliye tevzi eylerlerdi.

Ganaimin humsunun devlet hesabına tevkifi de Osmanlıların saltanatlarının başlarında cerayan etmiştir. Fetholunan arazi bazan sultanlar tarafından vakfedildiği gibi bazı kere de fâtihlere temlik olunur ve onlar tarafından da ya vereselerine terk veyahut vakfedilirdi.

Ganimet'i «İslâm âlimlerinin bu kelimeden anladıkları mâna, mağlûp edilen kâfirlerden harbde zaptedilen silâhlar, binek hayvanatı ve bütün diğer emval-i menkuledir» suretinde izah eden Th. W. Juynboll. (İslâm Ansiklopedisi, Ganimet Maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Ganime'nin 4/5 inin, bilfiil harbe girmiş olsun veya olmasın, muharebede hazır olan askerler arasında taksim edilmesi icabeder. Atlılar piyadelerin aldıklarının üç misli (Ebu Hanife'ye göre, ancak iki) fazla hak talep edebilirler. Muharebede bir düşmanı öldüren ayrıca onun üzerinde bulunan bütün techizatı (silâh ve mühimmat) da alır.

«Ceri kalan 1/5 i Allaha aittir: «Biliniz ki, ganimetinizden beşte biri Allaha, Resulüne, onun ailesine, yetimlere, muhtaçlara ve yolda kalanlara aittir, eğer Allaha imanınız varsa» ve Kur'anın bu ayeti (VIII, 42) Bedir muharebesinden biraz sonra nâzil olmuştur. Arap reisleri çok eski zamanlarden beri ganimetten bir hisse almakta idiler ve bu suretle, Kur'anın bu ayeti ile, Peygamberin devlet masraflarını örtmek üzere ganimetten Allah namına beşte bir alması bir yenilik olmamıştır.

«Peygamberin vefatından sonra, imama. ganimetin 1/5 ini Müslümanların umumî menfaatine en iyi bir surette tekabül edecek şekilde istimal selâhiyeti verildi. Malik İbn-i Enes'in

içtihadı da bu idi. Fakat ondan sonra gelen İslâm âlimlerinin en çoğu Kur'anın VIII. sûresinin 42 nci ayetini harfiyyen telâkki ettiler. Onlara nazaran, Allaha tahsis edilmiş bulunan 1/5 hisse münzel emirde isimleri tasrih olunan 5 sınıf arasında müsavi olarak (böyle olmakla beraber, Ebu Hanife'ye göre, ancak Kur'anın VIII. sûresinin 42 nci ayetinde zikri geçen üç sınıf arasında; yetimler, muhtaçlar ve yolcular) taksim edilmek iktiza eder. Şafiî mezhebine göre, önceleri Peygamberin şahsına tahsis edilmiş olan hissenin İslâm cemaatinin umumi menfaatleri için kullanılması lâzımdır.

«Harb esirleri dahi ganimet cümlesindendir. Mü'minlerin eline esir düşen kâfirler, kadın ve çocuklar dâhil olarak, ganimette hisse sahibi olan asker arasında, köle gibi taksim olunur. Böyle olmakla beraber imam olan zat hür ve reşit olan harb esirlerini başka bir suretle dahi taksime tâbi tutabilir. Hattâ İslâmın menfaati böyle icap ediyorsa, bir fidye mukabilinde, hattâ fidyesiz, azat edebilir. Müslüman harb esirleriyle mübadele edebilir. Ebu Hanife mezhebine göre ise, onları azat edemez.

«İslâm ulemasının çoğuna göre, ganimetin taksimatını tâyin eden kaideler, fethedilen memleketin topraklarında tatbik olunamaz (bk. Mad. Fey).»

GARGA BAŞO (غارغا باشو) [*Bah.*] Yan yelkenlerinin iskota yakasını kaldıran istinkanın adıdır.

GARGA CUNDA (غارغا جوندا) [*Bah.*] Bir serenin mantilyasının bir taraftan basılarak ufkî vaziyetini kaybedişi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GARGA CUNDA AŞTARI (غارغا جوندا آستاری) [*Bah.*] Garga fundoların yelkeni zedelememesi için yelken üzerinde deydikleri yere dikilen kalın bez parçasına verilen addır.

GARGA CUNDA ÇELİĞİ (غارغا جوندا چلیکی) [*Bah.*] Gabya ve baba fingo yelkenlerinin altabaşo yakalarına garga fundonun kasası takınmak için bağlanan çeliklerin adıdır.

GARGA ETMEK (غارغا ایتمك) [*Bah.*] Uzun müddet işletilmemek yününden köseleleri kuruyup su almıyan tulumbaların üzerlerine su döküp yumuşatmak suretiyle çalıştırılmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Garğa; bir şeyin aslî vaziyetini kaybedip baş aşağı olmasına denilir.

GARGA FUNDO (غارغا فوندو) [*Bah.*] Gabya ve baba fingo yelkenlerinin altabaşo yakalarını seren hamaylılarına kaldırmak ve sarılmalarını kolaylaştırmak için donatılan serviçelerin adıdır. Bunların bir çiması altabaşo yakasında bulunan çeliğe bağlanır, diğer çımaları gabya kapelesinde bulunan makaradan dolaştırılarak göverteye alınır.

GARGARİ (غارغاری) [*Bah.*] Yan yelkenlerini arma edip toplıyan selvüçelere verilen addır. Yan yelkenlerinin direkleri ve filoların larmo ve istiralyaları kuşatmak üzere orsa yakalarına dikilen ve indirilip kaldırılmalarını kolaylaştıran demir veya ağaç çemberlere gargari denir.

GARİBİYYE (غریبیه) [*Sof.*] Kadiriyye tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Muhammed Garib-ullah-ül-Hindî'ye nispetle bu adı almıştır. Zikri toplu bir halde cehrî (yüksek sesle) idi. Sülûke ism-i Celâl ile başlanır, mürşidin telkini veçhile esma-i seb'aya çıkılırdı. Kötü huylar bırakılarak iyi huylarla huylanmak esastı.

GARİB-ÜD-DİYAR (غریب الدیار) [*Hal.*] Memleketin yabancısı mânasına gelir bir tâbirdir.

Vahşetle hâzıran nazarendaz idi bana
Zira ki içlerinde garib-üd-diyar idim
Recaizade Ekrem

GARİP YİĞİTLER (غریب یگیتلر) [*Ask.*] Galata, İbrahimpaşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan aşağı bölüklere süvari olarak alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan teşkil olunan son iki bölüğe «garip yiğitler bölükleri» denilirdi. Bunlar için garib'in cem'i olan «gureba» ve bu bölüklerin sağ ve sol olduklarına göre de «gureba-i yemîn», «gureba-i yesar» tâbirleri kullanılırdı.

GARİP YİĞİTLER AĞASI (غریب یگیتلر آغاسی) [*Ask.*] Gureba-i yemîn, Gureba-i yesar dahi denilen aşağı suvari bölükleri ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Garip yiğitler; Galata, İbrahimpaşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan yeniçeri ocağına süvarilikle alınanlara verilen addır.

GARİP YİĞİTLER BÖLÜKLERİ (غریب یگیتلر بلوکاری) [*Ask.*] Galata, İbrahimpaşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Muslümanlardan teşkil olunan süvari bölükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Aşağı bölük-

ler» de denilen bu bölülkler sağ ve sol olmak üzere iki bölüktü. Bu bölüklere garibin cem'i olan gureba, sağ mânasına gelen yemîn ve sol demek olan yesar kelimeleri kullanılmak suretiyle «gureba-i yemîn», «gureba-i yesar» da denilirdi.

GARP OCAKLARI (غرب اوجاقلری) [*Ida.*] Osmanlı devletinin eskiden Şimalî Afrikadaki üç muhtar eyaleti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu üç eyaletin adları şunlardı: Trablusgarp, Cezayir, Tunus. Barbaros Hayrettin Paşa'nın hizmet arzetmesiyle Osmanlı mülküne giren bu eyaletler bir zamanlar diğer yerler gibi doğrudan doğruya idare olunurken sonradan idare makinesine ârız olan bozukluk neticesi olarak merkezle hemen hemen rabıtalarını kesmişler, müstakil bir vaziyet almışlardı. Cumhuriyet tarzını andıran bir şekilde idare olunan bu yerlerin Osmanlı hükümetiyle rabıtası, Kaptan Paşaları merci bilerek harb sıralarında gemileriyle gelip hizmette bulunmaktan ve 2-3 senede bir, padişaha birer hediye sunmaktan ibaretti. Bundan başka hiçbir vergi vermezlerdi. Eyaletleri idare eden ve «Dayı» adını alan başları zâbitler intihap eder ve hükümetten paşalık unvaniyle tasdik emri verilmekle iktifa olunurdu. Bu tasdik muamelesi üç senede bir vâkı olurdu. Zaruret sebebiyle ondan evvel yapıldığı da vâkidi. Buralardan gelen hediyelere karşı padişah namına bir korvet, bir kalyon yahut birkaç top ve bir miktar barut gönderilirdi.

Garp ocaklarının «idareleri diğer eyaletlerden bütün bütün başka bir sistemde» olduğunu söyliyen Süleyman Kâni İrtem (Osmanlı Mülkiye Teşkilâtında Garp Ocakları, Tanin. 29 ağustos 1945) bunun için şu kıymetli tafsilâtı veriyor: «Bu eyaletler fetholundukça her birine sekizer onar bin Türk askeri bırakılmıştı. Bunların evlâdı «Yerli Kulu» namını almıştı.

«İspanyolların Endülüs Müslümanları hakkındaki gaddarca hareketleri sebebiyle Müslümanlarla İspanyollar arasında kuvvetli bir husumet hâdis olduğuna ve Osmanlı devletinin İspanya ile muahedesi bulunmadığına mebni bu ocaklar halkı gemileriyle devamlı surette İspanya sahillerini, adalarını yağma ve tüccar gemilerini zaptederlerdi.

«Bu garp ocaklarına mensup gemiler icap ettikçe asıl Osmanlı donanması maiyetine celbedilerek sefer hizmetlerinde de bulunurlardı. Devletçe Garp ocakları korsanları İslâm tüccar gemilerini avlamak ile melûf Malta korsanlarına muadil tutulurdu.

«Üç Garp ocağının en muteberi Cezayir'di. Cezayir beylerbeyisi Tunus ve Trablus'ta halk arasında (Sultan-ül-Cezayir) unvaniyle anılırdı.

«Cezayir'de Endülüs idaresi nizam ve usulünü nümune ittihaz eylemiş olan Barbaros Hayrettin Paşa'nın tertibatınca Cezayir kıtası mümtaz eyaletler gibi bazı idarî hususiyetlere malik idi; gerek Cezayir, gerek Tunus ve Trablus ocaklarından her sene devlet hazinesine birçok para, padişaha elde edilmiş köle ve cariye gibi hediyeler gönderilirdi.

«Tunus ocağı devlet hazinesine gönderdiğinden başka olarak Cezayir'e de her sene birkaç gemi dolusu zeytinyağı verirdi.

«Cezayir'de dört (Bey) vardı. Bunların ikisi şark, ikisi garp beyleri idi. Bu beylerin idareleri altında bulunan yerler diğer eyaletlerin sancaklarına muadil olarak birer (vilâyet) sayılırdı. Varidatı ve itibarı ziyade olan (Tetri) beyi bunlar arasında en büyük tutulur ve (beylerbeyi) unvanını alırdı.

«Bu beylerin idaresinde mutasarrıf, kaymakam, müdür makamında (kaidler) vardı.

«Barbaros Hayrettin Paşa Cezayir şehri önündeki (Fener) kalesini şehir ile birleştirip limanın inşasına pekçok gayret ve himmet sarfeylemiş, ahalinin işlerini görmek için aralarından birisini (Şeyh-ül-beled) nasbetmişti.

«Askere yeniçeri usulünde kışlalar yaptırdığı gibi şehrin ortasında bir hükümet merkez binası da kurarak (Dâr-üs-Sultan) tesmiye ettirmişti.

«Memleketin idaresi Şeyh-ül-beled'in nezaretine müfavvaz idi. Şeyh-ül-beled resmî dairesine muteber şeyhlerden mürekkep belde meclisi âzasiyle belde umuruna bakardı. Sokakların temizliği, memleketin muhafazası da Şeyh-ül-beled'den mesuldü.

«Şeyh-ül-beled'in maiyetinde su işlerine, azadlı köle ve halayıklara, nezaret işlevine memur kaidler vardı. Azadlı köleler zembilcilik ve badanacılık sanatlarında, azadlı cariyeler hamam ustalığında ve ekmek satmakta kullanılırlardı.

«Şeyh-ül-beled geceleri şehri muhfaza için bekçiler, kolcular kullanırdı. Yine Hayrettin Paşa tertibince beylerbeyilerden sonra merkezde en büyük mansıp (hazinedarlık) idi. Meratip silsilesinde ağa ve vekilharç hazinedarı tâkip ederdi. Ağa bütün askerin kumandanı idi.

«Tersane Nazırı makamında bulunan vekilharç bütün korsan gemileri ile kaptanları, kaleleri, topçuları idaresi ve nezareti altında bulundururdu. Türk kuloğullarından tâyin edilen topçubaşı idarî işler için vekilharca müracaat eylerdi.

«Toplara mütaallik bütün işler kuloğullarının ellerinde idi. Bunlar kale nöbetlerini cüz'î bir maaş ile yaparlar, tâyinat olarak günde birer ekmek alırlardı. Bunların isimleri mahsusan tutulan bir defterde mukayyet bulunurdu Beşikteki çocukları bile tayın alırlardı.

«Kuloğulları kulağalığından yukarıya terfi edemez, binbaşı olamazlardı.

«Vergi tahsili işi Türklere aitti. Ancak bazan kuloğulları da bu vazife ile çıkarılırdı.

« Atlar Nazırının da vazifesi önemli idi. Bu Nazır bütün hayvan alım satımına nezaret ederdi; hayvan hırsızlarına derhal lâyık oldukları cezayı vermek salâhiyetini haizdi.

«Bu memurlar merkezde bulunmak dolayısiyle nüfuzları taşradaki memurlara nispetle fazla idi.

«Bu memuriyetler de Türklere mahsustu. Hattâ kuloğulları bile bu mansıplara geçemezlerdi.

«Cezayir'de arazi münbit ve hayvan ra'yine müsait olduğu için Cezayir kabileleri Trablus kabileleri gibi sık sık yer değiştirmeğe mecbur değillerdi. Bedeviler. şeyhlerine bağlı idiler; muhâkemelerine şeyhleri ve ihtiyarları bakardı.

«Kabileler bazan birbirleriyle muharebe ederlerdi; şeyhlerin tavassutiyle sulh olurlardı. Arapların cümlesi Cezayir hükümetine mutavaat üzere idiler. Cezayir paşaları da bunlar arasında zapt ve rapt işlerini beylere ve kaidlere havale ederlerdi.

«Tunus ve Garp Trablusu eyaletleri beylerbeyilikleri sonraları «evlâdiyet» şekline girmişti. Cezayir'de ise bu tertip yerleşmedi.

«Cezayir beylerbeyisi olan Saih Paşa'dan - Salih Reis - sonra Cezayir'e devlet tarafından beylerbeyi gönderildiği gibi bazan da valiler ahali ve asker tarafından seçilir ve İstanbul'a arzolunur idi. Bu valiye ferman, kılıç, kaftan celbi için gönderilen memura tevdian birçok hediyeler, bir beylik gemiye konulur, İstanbul'a yollanır idi. Valilik fermanı, kılıç ve kaftan Cezayir'e gelince kaleden toplar atılır, şenlikler yapılır, paşa olan zat yaldızlı bir sandalye üzerine oturtulduğu davul ve zurnalar çalındığı halde bütün ahali toplanarak tebrik resmi ifa olunurdu.

«(Ehl-i beled) denilen Cezayir ahalisi Endülüslü'lerden burada tavattun etmiş olanlarla Araplar, kuloğullariyle Türklerden mürekkepti. Endüslüler ile Araplar malikî, kuloğullariyle Türkler Hanefî mezhebinde olmalariyle bunlar için iki müftü ve iki mahkeme vardı. Herhangi Malikî veya Hanefî hâkiminin hükmüne kanaat etmezse (Meclis-i kebir) e müracaatte bulunabilirdi. Meclis-i kebir perşembe gönleri âzası iki mezhep ulemasıadan, mensup ve mazul büyük memurlardan mürekkep olarak Cami-i Kebirde toplanan bir heyetti.

«Bu heyet huzurunda dâvacının dâvası tekrar rüyet ve hangi nas hükmüne göre hüküm verildiği hâkiminden sual olunurdu. Hüküm nassa mastenit değil ise meclisin bunu nakzetmeğe hak ve salâhiyeti vardı.

«Dağlarda oturan kabilelerin işlerinin tesviyesi, zapt ve rapt keyfiyeti tamamiyle kendilerine bırakılmıştı. Bunlar hükümete vergi vermezlerdi: korsan gemileri için iktizasında kereste kesmekten başka hükümet teklifini tanımazlardı. Bu dağ adamları şehre müsellâh olarak giremezlerdi. Vergi ve teklifleri vermeğe muhâlefet etmiyen diğer kabileler halkı ise silâhlı olarak şehre girmek müsaadesine maliktiler.

«Tunus'ta Sinan Paşa tarafından zaptedildiğ zaman Cezayir tertibine sokulmuştu.

«Tunus'ta iki, Garp Trablusunda beş sancak vardı. Cezayir'deki idarî hususiyetler az, çok farklarla Tunus ile Garp Trablusunda da mevcuttu. Trablus'ta kale haricinde tüccar ikametgâhı ve sahil kısmı müdürler marifetiyle idare olunurdu.

«Trablus beylerbeyisi Turgut Paşa'nın - Turgut Reis - Trablus'ta bıraktığı yeniçeri evlâdına yerlilerce (Kuroğlu) denilirdi.

«Turgut Paşa bu yeniçerileri şehir içinde (Odalar) ismiyle kendilerine tahsis olunan kışlalara yerleştirmişti. Fakat bunlar zaman ile bu odalara değil, memlekete sığmamağa başlıyarak cüz'î bahanelerle aralarında kavgaya, mukateleye, ahaliyi esir hükmünde tutup aşırı derecede zulüm yapmağa koyulmuşlardı. Bununla beraber Garp Ocaklarında Osmanlı idaresine kalben en ziyade merbut olanlar Garp Trablusu ahalisi idi.

«Anadolu'nun ve Ege adaları halkının kabadayıları ve bir cinayetle müttehem olanları Garp Ocaklarına kaçarlardı. Bazan da bu ocaklardan buralara mahsus adamlar gelir. Izmir ve diğer yerlerde bayrak açarlar ve (soluma-dan can vermek, terlemeden; mal kazanmak isteyenler bayrağımız altına gelsin) diye dellâllar nida ettirerek asker yazarlardı.

«Gitgide bu ocaklarda bir «askerî asabiyet» hâsıl olmuş, buralardahi yeniçeriler arasında (Dayı) unvaniyle gemi kaptanları ve nüfuz sahipleri türemişti. Bu dayılar karşısında ocaklara devlet tarafından tâyin edilen beylerbeyilerin çokluk hükmü kalmamıştı. Beylerbeyilikte inhilâl vukuunda bu dayılar aralarından bir beylerbeyi seçiyor, bu yolda makamına oturtulan

beylerbeyilerin memuriyetleri padişah tarafından tasdik olunurdu.

«Devletin gaileleri arttıkça kuloğulları ahaliye müracaat ve kimse ile istişare etmiyerek beylerbeyilerin seçimini hemen kendilerine hasetmişlerdi. Ahaliden ileri gelenleri katl, servet sahiplerinin mallarını gaspeylemek de bunlar için âdeta «kabadayılık» icaplarından sayılır olmuştu! Dayılardan seçilen beylerbeyiler iki üç senede bir padişaha hediyeler takdim ederlerdi. Tersaneden kendilerine gemi, harb alât ve edevatı gönderilirdi.

«Garp Ocaklarında korsanlık şecaat sahiplerine, hayata fazla kıymet vermiyenlere mahsus hem şerefli, hem kârlı bir meslek sayılırdı.

«Solumadan can vermek, terlemeden mal kazanmak ancak böyle bir meslekte kaabildi.

«Fakat Garp Ocaklarının bu korkunç korsanları Avrupalıların Akdeniz ticaretine pek büyük zararlar ika ediyorlardı. İptidaları Avrupa hükümetlerinin bu hususta şikâyetlerine Babıâli önem vermiyor, kulak asmıyordu. Daha sonraları ya devletçe Garplılara karşı bir ihtiyat ve tedhiş kuvveti sayılarak tedipleri arzu edilmediğinden yakut bu noktada âciz bulunulduğundan dolayı bu ocaklar halkının Avrupa devletleriyle muahedeler akdetmelerine göz yumulmuş, müsaade edilmiş, bazan de icbar neticesi olarak rıza gösterilmiş bulunmasiyle bu ocaklar büsbütün bir idare serbestisi elde ettiler. Vâkıa bu ocakların yaptıkları muahedeler devletlerce mer'î diplomasî kayıt ve şartlarını havi değillerdi ve bir nevi mütarekenameden ibarettiler amma bu ocaklara tanılan bu hak Osmanlı devleti için büyük müşkülâtı dâvet eylemiştir.

«Barbaros ve Turgut günlerinde bütün Akdeniz sahilleri halkını titreten Osmanlı denizciliği inhitata uğradıktan sonra dahi Garp Ocaklarının itiyat etmiş oldukları ve vazgeçemedikleri korsanlık Avrupalıların şikâyetlerini seneler geçtikçe artırmış, kuvvetlenen donanmalariyle tehditlere, taarruzlara girişmelerine sebebolmuştu.»

«Barbaroslar devrinden itibaren Berberistan yalılarını teşkil eden bu eyaletler Avrupalılar için hakikaten korkunç, mühlik bir girdap olmuştu. Milâdî 16 ncı asırdan itibaren Berberiye eyaletlerinin idare intizamı bozulmıya başlamakla beraber denizcilik kuvvet ve kudretleri azalmamış, Cezayır, Tunus, Trablus kadirga ve kalyonları yine Akdeniz sularında muzaffer dolaşmakta, rasladıkları harb ve tüccar gemilerini zaptettikleri gibi sahilleri de yağma ve tahrip eylemekte devam etmişlerdi. O derecede ki bu eyaletler dâhilinde on binlerce Hıristiyan esiri bulunur ve «Berberistan Korsanları» denilince Avrupalılar üzerinde son derece müthiş bir tesir hâsıl ederdi.

Line Pole diyor ki;

«Cezayir, Tunus ve Trablus Ocaklariyle Avrupa hükümetleri arasındaki münasebet ve muameleleri yalnız biri için değil hepsi için birden müselsel korkunçluk ve haysiyetsizlik vesikası addeylersek katiyen mübalâğa etmemiş oluruz. Filhakika Barbaros'ların büyük donanmaları ve denizcilikteki emsalsiz maharetleri ile Turgutların pervasız hücumlarına karşı cebîn ve meyus olmakta Avrupalı'ların hakları vardı. Lâkin bu şöhretli kahramanların devirlerini takibeden 2 asır zarfında bütün Avrupa devletlerinin ticaretlerinin mahvine, teb'aları hayat ve serbestisinin yıkılmasına, elhasıl siyasî ve millî haysiyetlerinin tek bir donanmaya karşı duramıyacak kadar az gemiye malik olan Berberiye korsanları tarafından lekelenmesine tahammül etmeleri, doğru olduğu kadar da, itimat olunamıyacak bir hal değil midir?

«Şüphesiz yılgınlık, atalet ile beraber politikanın da bu ahvale bazı mertebe dahli olmuştur. Meselâ İspanya hükümetinin tehditkâr üstünlüğünü keybetmesine kadar Fransızlarla Cezayirli'leri dost eden saik politika idi.»

Daha sonraları meşhur 14 üncü Louis'nin: «Eğer bir Cezayir olmasaydı ben icadederdim» dediği rivayet olunduğuna göre Line pole'ün sözü doğru olmak lâzım gelir.

Yine politika, Felemenkli'leri milâdî 17 nci asır başında Cezayirli'lerle müttefik olmaya sevketmişti. Çünkü Felemenk hükûmeti küçük mikyasta deniz ticaretiyle meşgul olan hükûmetler üzerine Cezayir korsanlarının bütüu kuvvetini havale etmek istiyordu. İngiltere kükûmeti dahi Berberistan korsanlarını kendi hasımları aleyhinde kullanabilmek için bunlara kavuk sallamaktan geri durmazdı.

Tunus, Cazayir ve Trablus eyaletlerine tâyin olunan konsoloslar mûtat hediyeler nâmı altında Beye, Dayı'ya kıymetli şeyler takdimine mecbur idiler. Halbuki yine Avrupalı'ların beyanına göre Dayı'nın meselâ son derece ustalıkla işlenmiş bir murassa' saati takdim eden konsolosun gözü önünde aşcıbaşısına bağışladığı çok defa vâki olurdu. Mûtad hediyeleri takdim etmiyen konsoloslar Dayı'nın huzuruna kabul olunmazlardı. Bundan başka bazı zamanlar konsolosların hayatı de tehlikede bulunurdu. Meselâ 1683 te Fransız'lar Cezayir'i topa tuttukları vakit bu halden son derece hiddetlenen Kara Morto Hüseyin Dayı Fransız konsolosu

Jan Dö Vaşe ile birkaç hemşerisini top ağzına bağlayıp attığını Avrupalı'lar yazmışlardı.

Cezayir Dayısının divanında ecnebiler birçok merasim ve tekellüfata tâbi bulunurlardı. Konsoloslar kabul edilirken kunduralarını çıkarmaya, kılıçlarını dışarda bırakıp Dayı'nın elini öpmiye mecbur idiler. İlkdefa olarak 1767 de İngiliz Konsolosu Arciyalt Kambel Frezer Dayı'nın elini öpmek istemediği için, Cezayir'den âdeta bir uşak gibi, def' olunmuştu.

Bu üç uzak eyalet müstakil bir hükûmet gibi Avrupalı'larla muahedeler aktediyor ve merkezi hiçe sayıyordu.

Garp Ocaklarının vaziyeti Köprülü Mehmet Paşa'nın canını sıktığından hal ve hareketlerini muahaze ettikten başka «Saltanat-ı Seniyyenin sizin gibi asilerin kulluğuna ihtiyacı yoktur» gibi çok şiddetli bir tavır ve hareket göstermekle beraber sahillerin korunmasına memur olanlar Garp Ocakları gemilerine karşı harekete geçilmesi ve sahiplerinin Mısır sahillerine kabul edilmemesi yolunda fermanlar istar ettirmek suretiyle filiyata da geçmiş olması ocakları korkutmuş, kendilerini amana düşürmüştür. Bunun üzerine Beylerbeyi gönderilerek memleketin idaresi yine ele alınmış ise de arkası aranılmadığından az vakit zarfında eski hal avdet etti ve hükümetin nüfuzu sıfıra indi. Hatta aralık aralık Garp Ocaklarında ihtilâller çıkarak Saltanat merkezine şikâyet vâkı oldukça ya âsiler tarafından katlolunan paşanın yerine bir vali gönderilir veyahut oraca tensip edilen birinin memuriyeti tasdik olunurdu.

Bunun neticesi olarak Trablus Garp'ta «Karamanlı oğlu», Tunus'ta «Menemenli oğlu» hanedanları teessüs edip müstakillen iş görmeye başladılar.

Dayı namını alan ocak reisleri fırsat buldukça valiyi oradan uzaklaşmaya mecbur ederler, işini ellerine alırlardı. Hattâ bu eyaletler Osmanlı Devletinin idaresinde iken biribiriyle anlaşamazlar ve yekdiğerine harb bile açarlardı.

İkinci Mahmud'un son zamanlarında Trablus'ta en son Dayı olan (Ali Paşa) İstanbul'a celbedilerek yerine hükümet tarafından vali gönderilmiş ve bu suretle oranın idaresi 1912 senesinde İtalyanlar tarafından işgal edilinciye kadar Devlet tarafından gönderilen valiler canibinden Osmanlı memleketinin bir vilâyeti şeklinde idare olunmuştur.

Tunus ve Cezayir ise böyle bir idareye bağlanamadığından meydanı boş bulan Fransızlar o geniş diyarı daha evvel ele geçirmişler ve müstemlekeleri idadına ithal eylemişlerdi.

GAŞİYE (غاشية) [*San.*] At eğeri örtüsü demektir. Halk dilinde haşa suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan gaşiyenin muhtelif mânası vardır. «Ahteri-i kebir» de bunun için şu izahat vardır: «Kıyamet; zira nâsı evza ve ahvaliyle bürüyüp setrettiği için ve eğer örtüsüne dahi gaşiye derler. Eğeri bürüyüp setrettiği için. Zira asılda setrediciye derler, gaşiye bir maraz (hastalık) adıdır ki karında olur.»

Bu örtü sırmalı, şeritli idi ve sahibinin zenginliği nisbetinde kıymetli olurdu.

Selçukîler, Memlûkler zamanında hükümdara mahsus gaşiye Saltanat alâmetlerinden biri idi ve gidiş alaylarında hükümdarın önünde taşınırdı.

Birinin başına gelen büyük bir felâketten bahsedilirken, mecaz yoliyle, gaşiye kelimesi kullanılır. Bu kelime Kur'anda ruz-i ceza (ceza gününü) yahut Cehennem ateşini ifade için kullanılmıştır (الغاشية) sûresi ismi bundan alınmıştır.

Berk-i rez pür nakş ile gülşende vezandır
Gûyaki saba gaşiye berdûş-i hazandır
Yahya

At uşağına gaşiyedar denilir.

O şehsüvar ki binse semend-i ikbale
Revadır Âsaf olursa yanında gaşiyedar
Nabi

GAVS (غوث) [*Sof.*] Manevi mertebelerin en yükseği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kutup» da denilir. Bu mertebeye yükselen nâsır ve medetkâr olduğu için gavs denilmiştir. Gavs; Arapça medet, nusret, yardım, kurtuluş mânalarına gelir.

Sofiyeye ait eserlerin beyanına göre her asırda bir gavs bulunur. Yine sofiyeye ait eserlerde gavsiyet için şöyle deniliyor: «Kutbiyyet-i kübraya yani gavsiyete has bazı evsaf var ki, o bize şöyle dursun sofiyenin büyüklerine bile ayan değildir. Çünkü asıl kutup mazhar-ı hakikat-i Muhammediyye ve câmi-i esma-i İlâhiyye olur.»

Sofiye ricalinin büyüklerinden bu unvanı alanlar vardır. Kadirî tarikatinin müessisi Abdülkaadir Geylâni onlardan biridir.

«İslâm Ansiklopedisi»nde (Gavs Maddesi) bunun için «sofiye nezdindeki evliya mertebelerinin en yüksek derecesine ermiş bir veli olan Kutb'un unvanıdır. Bu unvan ancak kendisinden mânevî yardım istenilen zata verilir. Fakat kutb'un mahiyetine göre, bu daimî bir haldir. Buna binaen bu unvan kutb tâbiriyle birlikte kullanılır. Bazılarının söylediklerine göre gavs denilen veli sofiler arasındaki velilik mertebelerinde, kutub'dan hemen sonra gelir» izahatı vardır.

Türbet-i pâkine her lâhza selam-ı bihad
Olsun ey Gavs-i Nebi siret-i hurşit zamir
Tokadizade Şekip

GÂVUR (گاور) [*Hal.*] Eskiden Müslümanlar tarafından Hıristiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça «kâfir» den bozmadır.

«Kamus» da küfür va kâfir kelimeleri için şu izahat vardır: «Elküfr, elkefr; kâfın zammı ve fethi ile ve elküfür elküfran kâfların zammiyle imanın zıddıdır ki vahdaniyyeti yahut nübüvvet ve şeriati inkâr eylemekten ibarettir. Müellifin Besair'de beyanına göre küfür setr (örtme) mânasınadır. Kâfir hakkı setrettiği için ıtlak olundu ve küfür maddesi din ve şeriat ve küfran-ı nimet inkârında ve küfür ikisinde galip müstameldir ve küfür ve küfran mün'imin nimetini setr ve inkâr eylemek mânasındadır ki şükür mukabilidir. Şârih der ki küfür isim olarak dahi müstameldir ve dört nevi üzerinedir. Biri; küfr-i inkâridir ki asla Cenab-ı Bari Taalâyı bilmeyip ve ikrar ve itiraf eylememekten ibarettir. Sâni; küfr-i cehûdidir ki kalb ile bilüp lâkin lisan ile ikrar eylememekten ibarettir. Küfr-i İblis-i aleyh-il-lâne gibi. Sâlis; küfr-i inadîdir ki kalble bilip ve lisan ile ikrar edip lâkin haseden ve bagyen din-i İlâhî ile mütedeyyin olmamakten ibarettir. Ebucehil'in küfrü gibi ve ind-el-ba's hakikati bilip ve ikrar edip lâkin kabulden imtina eylemektedir. Ebutalib'in küfrü gibidir ki ona kâfir-i ariy dahi derler, kavminden ar eylediği için tekabbül eylemedi. Rabi; küfr-i nifakidir ki lisan ile ikrar edip kalble mutekit olmamaktan ibarettir. İbn-i Übey Bin Selul nam Cehûlün küfrü gibi, intiha.

«Elkâfir Mümin olmıyan hâsirdir ve münim-i hakiki cellet nimetehu hazretlerinin nimetlerini inkâr eden kimseye denir. Cem'i küffar ve kefere gelir. Fecere gibi ve kifar gelir, kitap vezninde. Müennesinde kâfire ve cem'inde kevafir denir ve kâfir geceye ıtlak olunur, zulmetiyle her şeyi setreylediği için ve deryaya ıtlak olunur ve büyük dereye ve büyük ırmağa ıtlak olunur ve muzlim ve mukassi sehabe ıtlak olunur ve ekinciye ıtlak olunur, tohumu zeminde setreylediği için ve insan kısmından baid olan arza ıtlak olunur ve düz ve hemvar arza denir ve çiynenmemiş pek çukur yere denir ve nebat kısmına ıtlak olunur ve kâfir Hüzeyl kabîlesi nezdinde bir mevzi adıdır ve karagûluga ıtlak olunur ve silâhla arâste âdeme ıtlak olunur.»

Gâvur tâbirinin Farsça da mecusi ve ateşe tapan mânasına gelen gebr'den geldiğine kail olanlar da vardır.

«Kamus-u Türki» de gebr kelimesi «ateş perest mecusi, zerdüşti (gâvur lâfzının bundan galat ve İranilerden mehuz olduğu maznundur).

«Gâvur'un ne Arapça kâfir ve ne de Farsça gebr'den bozma olmayıp «öküze tapanlar» mânasına Şark dillerinden birisinden, hassaten Arî dilinden Türkçeye geçen bir kelime addedenler de vardır. Bu üç nokta-i nazarın birincisi en kuvvetlisidir.»

Tanzimat'tan sonra bu tâbirin kullanılması menedilmiş ve memnuiyete rağmen kullananlar hakkında ceza tertip olunmuştur. Bir müddet sonra neşrolunan bir tebliğ ile «gâvura gâvur denilmiyecek» gibi garibe bile gösterilmiştir. Bununla beraber bu tâbir halk dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

GAYBET (غيبت) [*Sof.*] Kalbin maddiyat âlemi ile alâkalanmaması keyfiyetini bildiren bir ıstılahtır. Gaybet gayptan müştaktır. Gayıb; hazır ve göz önünde olmamak, huzur zıddı demektir. Gayb ile gaybet arasındaki fark gayb hazır olmamak olduğu halde gaybet hazır olduğu halde muhiti ile alâkalanmamak, varlıkta yokluk göstermektir.

Mevlevi tarikati müntesiplerinden olduğu eserindeki izahattan anlaşılan Halit adlı bir zatın «Istılaha-i Meşayih» adındaki eserinde (Osman Ergin'in hususi kütüphanesinde müellifin el yazısı nusha) deniliyor ki: «Halkın câri olan ahvalinden kalbin gaybetine derler. Varidat-i Hak ile kendi nefsinin ahvalinde de kalbin gaybet etmesi demektir. Varidat-i Hakkın azameti ve Sultan-ı hakkın kalbi istilâsiyle kalb kendi nefsinden ve haktan gayıp ve hak ile hazır olur. İşte bu gaybete Sûre-i Yusuf'da olan «قصة نسوة» delâlet eder. Nitekim Nisve Hazret-i Yusuf'u gördükte ellerini katettiler. İmdi Hazret-i Yusuf'un cemalini müşahededе hal öyle olunca envar-i Zülcelâl'i müşahededе gaybetin nasıl olacağı kolayca anlaşılır. Eşyadan gayb ve halkla hazır olduğundan dolayı velâyet derecelerinden bir dereceye de gaybet derler. Nitekim bu gibi kimselere gaybet ve huzur tesmiye olunmuştur.»

«Kuşeyri Risalesi» tercemesinde de şu izahat vardır: «Gaybet ile kalbin gaybeti murat olup bu ise maani-i varide ile kalb meşgul ve müstağrak olmasından için halkın câri ahvaline şuurlanmamaktan ibarettir. Bu da bazan sevap yahut ikab düşüncesi gibi bir vâridin kalbe taalluk ve tesiri sebebiyle nefsini ve gayrisini ihsastan gayb ve zâhil olmasiyle olur. Nitekim Rabi' ibn-i Haytem İbn-i Mesud'u ziyaret için giderken yolunun üzerindeki bir demirci dükkânında ocaktan indirilen erimiş demirin korkunç

manzarasiyle karşılaşınca gaşy ve beyhuş olmuş ve sabaha kadar ayılamamıştır. Aklı başına geldikten sonra sebebi sorulunca bu keyfiyetin karşılaştığı manzara, ehl-i nârın Cehennem'de uğrayacakları akibet düşüncesinden ileri geldiği anlaşılmıştır. Ancak bu hal gaybet derecesini tecavüz ederek gaşy haddine varmış demektir.

«Çok defa gaybet, Hak canibinden vâkı mâna ve kâşifesinden neşet ettiğini ve «hal ehlinin gaybetlerinde halleri hasebiyle muhtelif ve mütefavit olduklarını da kaydeden Kuşeyri bunları da söylüyor: Abdin Hak ile huzuru ise halktan gaybubetiyledir ve bu veçhile Hakkın huzuru abd-i salikin kalbine zikr-i Hak galip ve müstevli olarak Rabb-i müteal huzurunda bu kalb ile hazır gibi olmaktan ibarettir ve sâlikin huzuru halktan gaybeti hasebiyle olacağından halktan bilkülliye gaybet edenin huzuru dahi bu veçhile tam huzura mazhar olur.

«Bazan abd'in nefsinin ahvalini ve gayrısını ihsasa rucuunda dahi filân hazır oldu denip gaybetten sahve rucu mânası kastedilir ve bu huzur halk ile olup evvelki ise Hak iledir.

«Gaybet halinin uzayıp uzamaması cihetinden fark vardır. Bazılarının gaybeti uzun zaman sabit ve mütevasıl ve bir takımının ise biraz vakit zarfında mütebeddil ve zail olur.»

Seyr eyle nedir bu özge halet
Gaybet mi acep bu yoksâ hayret
Akleyleyemez bu yemde gavta
Emvacına yoktur anda takat
Hal' etmiyecek bu fiil-i akli
Bu menheca yok şitabe ruhsat
Şirane gelen bu tavra Nafi'
Rabah ile eylemez refakat

GAYB-I HÜVİYYET VE GAYB-I MUTLAK (غیب هویت و غیب مطلق) [*Sof.*] İllet-i taayyün itibariyle Zât-i Haktan ibaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GAYB-I MEKNÜN VE GAYB-I MASUN (غیب مکنون و غیب مصون) [*Sof.*] Sırr-ı Zatî ve künh-i İlâhi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Künh-i zâtını Haktan başkası bilemediğinden ağyardan masun, ukul ve ebsardan meknundur, mestûrdur.

GAYP (غیب) [*Sof.*] Hakkı görmeye mâni olan şeyler hakkında kullanılır bir ıstılahtır. Arapça bir kelime olan gayb'ın lûgat mânası gözden saklı olan, görülüp bilinemiyen şeyler, haller demektir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bu tâbir şöyle izah edilmektedir: «Hakkı senden setreden şeylerin küllisi, seni hakdan değil, seni hakdan setreyleyen bir şeye kaadir olamaz.» Gaybı bilmesi cihetinden Cenab-ı Hak hakkında, gayıbı bilici demek olan, gaybdan tâbiri kullanılır.

Olmuştu o mahbub u seraperde-i lâreyb
Itlak-ı nikab-ı harem-i gayb-i hüviyyet
Sami

GAYP ERENLERİ (غیب أرلری) [*Sof.*] Her asırde mevcut ve sayıları ondan ibaret olan ricalüllah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye ait eserlerde bunlar için şu izahat verilmektedir: «Sıfat-ı galibeleri huşu' ve huzu-i Rabbani ve kendileri mağlûb-i tecellây-i Rahmani oldukları için seslerini yükseltemedikleri için hakkın gayrı bunları ve bunlar da hakkın gayriyi bilmezler. Esma-i camia ve kelimat-ı nafia-i Huda olduklarından kendilerinden istimdat şer'an caiz ve bu esma ve kelimatla istiaze ise nas ile sabittir ve gerçi hakikatte müstemit ve müsteazün-bih Cenab-ı Hak ise de müsteiz ve müstemit muvahhit olduğu halde vesait ile vesaile teşebbüs edilmek mani-i tevhid değildir. Nitekim umur-ı zahiriyede padişah-ı zaman ve mukarribini olan vükelây-ı âlişan hacet revay-i ehl-i cihandır.»

GAYR-I MENSUH (غیر منسوخ) [*İda.*] Hükmü kaldırılmamış mânasına gelir bir tâbirdir. Mensuh; Arapça nesh olunmuş, hükmü kaldırılmış demektir. Vesikalarda hükümler münasebetiyle geçer.

GAYR-I RESMİ NAME (غیر رسمی نامه) [*İda.*] Padişahlar tarafından hususi mahiyette yazılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Name; Farsça mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt demektir.

GAZA (غزا) [*Hal.*] Küffâr ile mukatele etmek, cihat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cihat ile birlikte gaza ve cihat suretinde de kullanılırdı.

Tigine nola yemin eylerse ruh-ı Murteza
Bir gaza ettin ki hoşnut eyledin Peygamberi
Nef'i

GAZAİM (غزائم) [*Mit.*] Hastalık ve âfetten iyileşmek için okunulan şey, yapılan efsun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu Arapça azayim olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Alâ kavlin âfat ve emrazın şifayap olması için kıraet olunan ayat-ı Kur'aniyyedir. Kavl-i diğere göre efsun mânasına olan (azimet) in cem'inir. Azayim suretinde yanlış yazmamalı.»

GAZALİYYE (غزالیه) [*Sof.*] İmam-ı Gazali tarafından tesis olunan tarikatin adıdır. «Hüc.

cet-ül-İslâm» diye şöhret bulan İmam-ı Gazalinin adı Muhammed bin Muhammed, künyesi Ebu Hâmit'tir. 450 (1058) senesinde Tus şehri civarındaki Gazale köyünde doğmuştur. İptida Tus'da Ahmed-ür-Razegani'den sonra Nişabur-da İmam-ül-Haremeyn Ebülmealiy-ül-Cüveyniden okudu. Hocasının sağlığında eser neşrine başlamak suretiyle şöhret kazandı. Hocasının ölümü üzerine Nişabur'dan ayrılarak huzurunda tanınmış âlimlerle yaptığı mubahasede hepsine galebe çalması üzerine 484 (1091) de Bağdat'da Nizamiye Medresesi müdürlüğüne tâyin olundu. Dört sene sonra dersi bırakarak Zühd ve inziva köşesine çekildi. Hicaz'a gidip hac'tan avdetinde bir zaman Şam'da Emeviye Camiinin garbindeki medresede ders okutmaya başladı. Bazı yerlere daha gittikten sonra Sultan Yusuf'un dâveti üzerine Mağrib'e gitmek üzere gemiye bindiği sırada Sultanın öldüğünü haber almakla Tus'a döndü. Orada bir müddet tedris ve telifle iştigal ettikten soura çağırıldığı Nişabur'daki Medrese-i Nizamiye'nin müderrisliğini deruhte etmiş ise de çok geçmeden bırakarak tekrar Tus'a dönmüş ve orada bir hanikah, yanında da bir medrese yaptırıp ömrünün bakıyesini ibadet, irşat ve tedris ile geçirmiştir. Ölümü 505 (1111) tedir. İslâm âlimlerinin en büyüklerinden olan Gazali'nin telifatı çoktur. En meşhuru İhya-ül-ulûmdur. Kendisi sofiyun mesleğinden bulunmakla felâsifenin fikirlerini red ve cerh yolunda yazdığı «Tehafet-ül-felâsife» adlı eserine muasır-ı meşhur İbn-i Rüşt Endülüs'ten buna cevaben «Tehafet, Tehafet-ül-felâsife ilel-Gazali» unvaniyle bir kitap yazmak suretiyle şark'taki bir esere garp'tan cevap verilmiş oldu. Arapça ve Farsça şiirleri de vardır.

GAZ BOYAMASI (غاز بویامسی) [*San.*] Bir nevi ince tülbendin adıdır. Hediyelik şeyler, akraba ve dostlara gönderilen loğusa şerbetleri sürahileri buna sarılırdı. Nevruziyeler de gaz boyamalarına sarılı olarak gönderilirdi.

GAZEL (غزل) [*Ede.*] Birinci beyti musarra' diğer beytleri birinci beytle mukaffa bir nazım şeklidir. Akalli dört veya beş, ekseri on veya on beş beyit olur. Ekseriyet itibariyle «lirik» âşıkane sözlerdir.

«Kamus» da (c. 3, s. 502) «elgazel, fethateynle mânay-i evvelden isimdir. Nisvanla âşıkane lâtifeye ve horata'ya denir ve masdar olur. Zenanla âlüftelik vechile konuşmak mânasınadır. Âhu'nun ensesine düşüp kovan tazı, âhu'yu şikârdan fâtir olmak mânasınadır. Bir haysiyetle ki yetişüp alacağı ande ahu havfinden bağırmakla yapışmayıp tehi udul eyleye.»

Matla'; bir manzumenin ilk musarra' beytine verilen addır. Bu tâbir kaside, hususiyle gazel hakkında ziyade istimal olunur. Kaside ve gazel aralarında sözün yenilenmesi suretinde irat olunan musarra' beyitlere de «matla'» namı verilirse de bunlar mertebelerine göre «ikinci matla'», «üçüncü matla'» tarzında takyit olunur. Şu hale nazaran manzumenin en başındaki matlaına «birinci matla'» denilmek lâzımdır. Birden ziyade matlaı olan şiire, kaside veya manzume itibariyle «zat-ül-metali'», nazım ve şiir itibariyle «zülmetal'» tâbir olunur.

Bir manzumenin musarra' olmıyan ilk beytine dahi «matla'» denilebilir. Bir de «hüsn-i matla'» tâbiri vardır ki gazelde matlaı takibeden rengin beytin adıdır.

Musarra'; her iki mısraı kafiyedar olan beyite denilir.

Gazel; esasen hüsn ü aşka taalluk eden mezamin ile tezyin edilir. Bu vâdide yazılan gazeller şiirin «garamiyyat» tâbir olunan ve sırf âşıkane hissiyatın tasvirinden ibaret bulunan kısmından sayılır.

Gazelde teferrüt etmiş olan Fuzulî:

Gazeldir safabahş-i ehl-i nazar
Gazeldir gül-i bostan-ı hüner
Gazal-i gazel saydı asân değil
Gazel münkir-i ehl-i irfan değil
Gazel bildirir şairin kadretin
Gazel artırır nâzımın şöhretin
Gönül gerçi eş'ara çok resm var
Gazel resmin et cümleden ihtiyer
Ki her mahfilin zinetidir gazel
Hiredmenler sanatidir gazel
Gazeliyat ki meşhur-ı devran ola
Okumakta yazmakta âsan ola

Beytleriyle Hicrî onuncu (Milâdî XVI.) asırda gazelin ehemmiyetini ve kendi nazarında onun kıymetini anlatmak istemiştir.

Yine o asrın sanakâr şairi Baki de:

Bu devr içinde benim pâdişeh-i mülk-ü suhan
Bana sunulda kaside bana verildi gazel

beytiyle kaside ve gazel yazabilmek kendine mahsus olduğunu ve:

Meddah olalı çeşm-i gazalanına Baki
Öğrendi gazel tarzını Rum'un şuarası

beytiyle de gazelin nasıl yazılacağını asrın şairlerinin kendinden öğrendiğini iftihar makamında söyler.

Hicrî on birinci (Milâdî XVII.) asırda gazele verilen ehemmiyet ve gösterilen rağbet saz şairlerini bile o yolda eserler tanzimine

mecbur etmiş ve bu mecburiyet dolayısiyle halk edebiyatında divan, kalenderi, semai gibi melez şekiller zuhura gelmiştir.

Hicrî on ikinci (Milâdî XVIII.) asırda Sabit:

Zamanede gazeli kimse almıyor Sabit
Güzellere verilen tuhfe-i selâm gibi

demiş ise de yine o asırda yetişen Nedim edebî şöhretini en ziyade şûhane gazellerinden kazanmış ve:

Nef'î vadi-i kasaitde suhan perdazdır
Olamaz amma gazelde Baki vü Yahya gibi

diyerek Baki ile onun mukallidi Şeyhülislâm Yahya Efendinin gazel yazmakta Nef'îden bile üstün olduklarını söylemiştir.

Gazel yukarıda da söylendiği ve Kamustaki lügat mânası da buna delâlet eylediği veçhile esasen hüsn ü aşka taallûk eden mazmunlarla tezyin edilmek lâzım geldiği halde şairlerin ekserisi bu yoldan ayrılarak gazel ile katiyyen münasebeti olmamak lâzım gelen siyasiyata varıncıya kadar her türlü fikirleri gazel meyanında irad etmişlerdir. İçinde sekiz türlü fikir görülen sekiz beyitli gazellere bile rastlanılır. Ancak beyitleri beyninde mânevi irtibat bulunanlar da vardır ve bunlar ötekilerden şüphesiz ki daha makbuldür.

Beyitleri arasında mânevi irtibat bulunan gazellere «yek ahenk» adı verilir. Baştan aşağı bir kuvvette söylenilmiş olanlara «yek avaz» ıtlak olunur.

İptidalarındaki beyitler kuvvetli olur da alt tarafları zayıf düşen manzumelere «yek avaz» değil denilir. Ziya Paşa Nef'î vasfında:

Ettikte kasideye seragaz
Tâ ahiredek olur yek avaz

demişti.

Bir gazel heyet-i mecmuasiyle makbul olmak için ya yek ahenk olmalı, yahut beyitlerinin muhtevi olduğu fikirler biribirine yek ahenk denilecek derecede müterakip bulunmalıdır. Meselâ Nedim'in :

Naz olur dembeste çeşm-i nîm habından senin
Şermeder reng-i tebessüm lâl-i nabından senin

gibi nazik bir matl' ile müvaşşah olan gazelinde hitabı zahide çevirerek :

Zahida mazur tut cildinde sıklet var biraz
Gılzetin fehmolunur hacm-i kitabından senin

diyeceği kimin hatırına gelir?

Yine Nedim'in :

Lâl-i nabın çâşnî senc-i itâb etmez misin
Lûtfedip kahriyle olsun bir cevap etmez misin

matlaından sonra :

Kametin seyreyle insaf et o belâ mısraı
Zahida sen şâir olsan intihap etmez misin

demesi dahi pek münasebetli değilse de tabiate yukarıdaki kadar giran gelmez.

Gazelin her bir beytinde başka bir şeyden dem vurmak marifeti Osmanlı şairlerine Acem şairlerinden intikal etmiştir. Arap şairleri gazeli yek ahenk denilen yolda söylerler.

Müreddef şiir söylemek usulü de, Osmanlı şairlerine, Acem şairlerinden geçmiştir. Arapların şiirlerinde redif görülmez. Bununla beraber müreddef olan şiirin okunduğu vakit onu takibeden beyitlerde redifin nasıl bir maharetle tekrar edildiğini görmeğe tabiat müteşevvik olur. Redif tekerrür ettikçe teşevvükü artar. Redifsiz şiirde ise bu halet bulunmaz. Onda yalnız kafiye zevki vardır. Halbuki tabiate redifli şiir söylemek redifsiz şiir söylemekten kolay gelir. Çünkü mazmunları redif cezbeder. Tabiat da onun cazibesine kapılır gider. Bunun içindir ki ekseriya müreddef olan gazeller yek ahenk olamaz. Şairin takibetmek istediği mazmun redife, yahut redif o mazmuna uymaz. Bu veçhile söylenilen gazel redif esareti altında tamamlanır. Meydana beyitleri muhtelif mazmunları havi bir şey çıkar. Müreddef olmıyan gazellerde ise vezinden sonra yalnız kafiye gailesi bulunacağından mazmunun takibinde o kadar güçlük çekilmez. Binaenaleyh belâgatça mütesavi olan ve biri müreddef, diğeri gayr-i müreddef bulunan iki gazelden birincisi ikincisine tercih olunur.

Gazelin en parlak addolunan beyitine «beyt-ül-gazel» ismi verilir. «Beyt-ül-gazel» e bedel «şah beyt» ve «şeh beyt» tâbirleri dahi kullanılır.

Gazelin son beytine «makta'» ıtlak olunur. Matlaın alt tarafındaki beyte «hüsn-ü matla'» denildiği gibi maktaın üst tarafındaki beyte de «hüsn-ü makta'» denilir.

Gazel; eski şairlerin en çok kalem oynattıkları bir şiir tarzıydi. Divanların dörtte üç buçuğunu gazel teşkil etmesi bunun delilidir. Tanzimat'tan sonra Carp edebiyatı örnek alındığı için Şarklılığın en büyük damgasını taşıyan gazel rağbetten düştü. Son zamanlarda ise gazel yazanlar şiirde irtica taraftarlığıyle itham edilmişlerdir.

Kıldı zülfün tek perişan halimi halin senin
Bir gün ey bîdert sormazsın nedir halin senin
Gitti başından gönül ol serv-i kaddin sayesi
Ağla kim idbâra tebdil olda ikbalin senin

Zinet için cism-i divarında kılmazdım yerin
Çekmeseydi aşk-ı can levhinde timsalin senin
Tız çekmezsin cefa tîgın beni öldürmeye
Öldürür bir gün beni ahır bu ihmalin senin
Gark-ı hunâb-ı ciğer kılmış gözüm merdümlerin
Arzuy-ı hal-i müşkin ü ruh-ı hâlin senin
Dâmgâh-ı aşktan tut bir kenar ey murg-i dil
Sınmadan seng-i melâmetten per ü bâlin senin
Sâyeveş çoktan Fuzuli hâki-i payin yaslanır
Ol ümid ile ki bir gün ola pamâlin senin
Fuzuli

§ [*Mus.*] Fasıl arasında sazendelerden birinin iştiraki ile bir hanende tarafından yüksek sesle okunan bir gazelin bir veya iki beyti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda gazel okunmasından vazgeçilmiş gibidir.

GAZELHAN (غزل خوان) [*Mus.*] Musiki şinaslardan (musiki bilirlerden) fasıl arasında gazel okuyanlar için kullanılır bir tâbirdir. Gazel okuyan demektir.

Şuhmeşrepler gazelhanlar nedim-i ayşlar
Taze sakiler o hemdemler o mahremler kani
Riyazi

GAZİ (غازی) [*Ask.*] Gaza ve gazve eden, din uğruna cenk eyliyen Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir muharebeden dönenler hakkında kullanılır. Ölenlere «şehit» denilir. «Dönersem gazi, ölürsem şehit» darbımeseli bu unvanın kimlere verildiğini gösterir.

Gazi tâbiri şehit lâfzı gibi zaman-ı saadetten itibaren kullanılmağa başlanılmıştır. Cenab-ı Peygamber şehitlikle gaziliğin feziletlerini mütaaddit hadislerinde beyan eylemişler, bunların mânevi kıymetlerini kerratla ümmetine bildirmişlerdir.

Ancak ilk müslümanlar meşru mazeretler müstesna olmak üzere umumen harbe gittiklerinden bu unvanın tahsisen verilmesine lüzum ve mahal görülmüyordu. Çünkü her Müslüman gaziydi. Küçükler istisna edilirse ashaptan gazi olmıyan yoktur. Müslümanlık gereği gibi terakki ettikten ve bir kısmının gidip diğerlerinin kalması imkânı hâsıl olduktan sonradır ki bu unvan tahsisen istimal olunmağa başlanılmıştır.

İslâm hükümdarları da fertler gibi muharebelere iştirak ederler ve gazi unvanını alırlardı. Fakat sonraları bilhassa padişahlar muharebeye iştirak etmeden zamanlarında kazanılan muharebeler dolayısiyle bu unvanı almağa başlamışlardır.

Osmanlıların bilhassa ilk hükümdarları, diğer İslâm padişahları gibi, bizzat harbe iştirak ediyorlar ve harb meydanında can bile veriyorlardi. İstilâ devri bittikten sonra da harbe iştirak edenler olmuş ise de sonrakiler alelekser harbe iştirak etmezler ve bununla beraber içlerinden bazıları kazanılmış bir muharebenin şerefine bu unvanı alırlardı.

Padişahlara gazilik, fetvaya istinaden verilirdi. Osmanlı padişahlarından en son gazi unvanını alan ikinci Abdülhamid'e gazilik tevcihine ait fetvayı Şeyhülslâm Hayrullah Efendi vermişti. Verilen fetvanın sureti:

Halife-i ruy i zemin halledallahu hilâfetehu ilâ yevmiddin olan zıll-i Rabb-ül-Mecit Sultan Abdülhamit Efendimiz hazretlerinin bu def'a şer'an vukubulan sefer-i hümayun nusretmakrun-i meserretmeşhunlarında bihulûs-ül-bâl techiz ve irsal buyurdukları asakir-i İslâm nasruhumullah-ül-melik-ül-allâm düşmen-i din ü millet olan kavm ile ilâ-i kelimetullah niyyet-i halisasiyle muharebe ve mukatele etmeleriyle men cehheze gaziyen fisebilillâh fekad gaza hadis-i şerifi mantuk-ı münifi üzere halife-i müşarünileyh hazretlerinin gazi oldukları şeran mütehakkak olmakla cemi-i evamir ve mahafil ve menabir hususa hutbelerde gazi unvaaniyle nam-ı nami-i şahaneleri tavsif ve tilâvet olunmak emr-i meşru ve müstahsen olur mu (elcevap) olur.

Ketebehu el-fakir
Hasan Hayrullah afa

Memlekete tahatti eden ve varlığını tehlikeye koyan düşmanlara karşı ortaya atılan Mustafa Kemal Paşa'ya da başardığı bu işten dolayı Millet Meclisi kararıyle gazi unvanı verilmiş ve bu unvan Mustafa Kemal'i en iyi tavsif etmek itibarile lâyikliğin kabulüne rağmen istimal olunmakta berdevam bulunmuştur. Soyadı Kanunu üzerine «Atatürk» soyadını almasıyla gazi unvanı metrük kalmıştır.

Minnet Hudaya iki cihanda kılıp sait
Nam-ı şerifin eyledi hem gazi hem şehit
Baki

GAZİYAN-I HACI BEKTAŞ-İ VELİ (غازیان حاجی بکتاش ولی) [*Ask.*] Yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak kendini Hacı Bektaş'a bağlı saydığı için Yeniçeriler bu suretle anılırlardı.

GAZİYYE (غازیه) [*Sof.*] Şazeliyye tarikinin kollarından Reşidiyye'nin şubelerinden birinin adı idi. 981 (1573) senesinde ölen kurucusu Seydi Eb-ül-Kasım-ül-Gaziy-ül-Selcemas'a nispetle bu adı almıştır. Buna yine kurucunun unvanlarından biri olan Kasım'a nispetle Kasımiyye de denilirdi. Eb-ül-Kasım

Şeyh Ebu Ali bin Abdullah-ül-Selcemas'tan o da Seyyit Ahmet bin Yusuf-ür-Raşidi'den inabe almış idi.

GAZZAZ (غزاز) [*Sar.*] İpekçi, ibrişim bükücüsü demek olan Arapça kazzazdan bozma bir tâbirdir. Vesikalarda saray teşkilâtında bulunan ve terziler demek olan Hayyatin-i Hassa meyanında geçer. Halk tarafından kazaz suretinde kullanılır.

GAZZAZ BÖLÜKLERİ (غزاز بلوکلری) [*Sar.*] Eskiden saray teşkilâtında Hayyatin-i Hassa denilen terziler meyanındaki ipekçilerin teşkil ettikleri topluluk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GECE KADISI (گیجه قاضیسی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle evli kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İçlerinde kocalarına geceleri kadılık yani hükmetmiye kalkışanların bulunması bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

GECELİK (گیجه‌لك) [*Kıy.*] Eskiden erkekler tarafından giyilen entari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «gecelik entarisi» de denilirdi.

GECELİK ENTARİSİ (گیجه‌لك انتاریسی) [*Kıy.*] Eskiden erkekler tarafından giyilen entari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gecelik» de denilirdi. Şimdiki pijama gibi giyilen bu entarinin üzerine hırka, aba yahut kürk giyenler ve bu kıyafette sokağa çıkıp mahalle kahvesinde oturanlar da vardı. İstanbul'da entari ile sokağa çıkmak yasağı 1908 inkılâbından sonra Cemal Paşa'nın (Bahriye Nazırı) Üsküdar Mutasarrıflığı zamanında konulmuş, bu yasak İstanbul'un diğer yerlerinde de tatbika başlanılmak suretiyle bu âdet ortadan kalkmıştı. Bununla beraber şimdi de, çok az olmakla beraber, pijama yerine geceleri entari giyenler vardır.

GEÇER AKÇA (گچرآقچه) [*Mal.*] Rayiç para yerine kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir halk arasında yapılan senetlerde, hükümet tarafından mütaahhitlerle akdolunan mukavelelerde istimal olunurdu. Bunun sebebi de paraların biri hükümetçe ve diğeri halkça olmak üzere iki rayici bulunmasından ileri geliyordu. Meselâ mecidiye malsandıklarınca 19 kuruş olarak alınıp verildiği halde halk arasında bazı yerlerde 20 ve bazı yerlerde de 23 kuruş olarak tedavül ediyordu. Öteki paralar da böyle idi.

GEÇİM (گچیم) [*Ask.*] Eskiden harb zamanında düşmanın kılıç darbesinden korumak için atlara giydirilen çul biçimindeki zırhın adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «revah, büyük bütün zırh, cevşen» suretinde izah olunmuştur.

Rikâb-ı sim-ü mutallâ geçim-i zerkeşle
Alay yedekleridir tevsenân-ı seb'-i şidad
Sabit

GEÇİT RESMİ (گچید رسمی) [*Mal.*] Ağnamın İstanbul'a sevkinde ve taşralarda derbentlerden ve sair geçit mahallerinden mürur ve uburlarında alınan resme ıtlak olunurdu. «Müruriye» demek daha münasip olan bu resme Maliyece aynı zamanda «selamet akçası», avam lisanında da «toprak bastı parası» denilirdi. Geçit resmi ayrı bir mukataa idi. Hattâ Birinci Sultan Ahmet vakfı hâsılatındandı. Bu resim yalnız ağnamdan değil, kesilmeğe gelen diğer hayvanlardan da alınırdı. İhtisap mukataasının ihdas olunduğu 1241 senesinde hayli tadilâta uğramıştır.

GEÇİT YERİ (گچید یری) [*Tal.*] Yangınlara gidilirken ve hassaten yangınlardan dönülürken bütün sandıkların (tulumbaların) geçtikleri ve en çok takım kovdukları (kendilerini gösterdikleri) yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eminönü meydanının Yenicami kemerine dönüş yeri, Taksim meydanı, Tophane, Bayezit meydanı, Saraçanebaşı, Aksarayda Yeşiltulumba, Edirnekapı Acı Çeşmesi, Unkapanı, Defterdar gibi yerler o kabilden yerlerdi.

GEÇME FES (گچمه فس) [*Key.*] Fesin kulaklara kadar başı örtecek surette giyilmesi haline verilen addır. Fesin perçem, kâkül, halka, Kıvırcık saçlar üzerindeki duruşuna göre simayı açtığını ve yakıştığını kaydeden rahmetli Ahmet Rasim Bey bu türlü giyiş için bönlük verir diyor. Fesin giyiniş tarzı için bundan başka kapatma, kondurma tâbirleri de kullanılırdı.

GEÇME RAHLE (گچمه رحله) [*San.*] Cami, mesçit ve türbelerde okunurken üzerine Mushaf konulmasına mahsus aletin adıdır. Yeşil çuhaya sarılan veyahut örtülen Kur'an bunun üzerine konulur, okumak istenildiği zaman diz çöken veya bağdaş kuran okuyucu tarafından önüne almak suretiyle Kur'an okurdu. Adi rahleden farkı iki parçanın biribirine geçmiş olmasından ibarettir. Sadeleri olduğu gibi sedef işlemeli ve kıymetli olanları da vardır. Camilerde, mescitlerde bakıyelerine tesadüf olunur. Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde sedefle işlenmiş ve sedef parçalarının her birinin ortasına altın yuva ile yakut ve firuze taşlar örtülmüş çok kıymetlileri ve emsali bulunmıyacak kadar nadir olanları vardır.

GEÇMİŞ OLSUN HEDİYESİ (گچمش اولسون هدیه‌سی) [*Sar.*] Padişahların hastalıkları münasebetiyle sadrazamlarla şeyhülislâmların gönderdikleri hediyelere verilen addır. Hicrî 1076 (1665) senesinde Avcı Sultan Mehmet hastalandığı zaman Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa iyadet için bir mükemmel at, yedi mütenevvi bohça ve yedi kese altın, Şeyhülislâm Minkari zade Yahya Efendi de içinde okunmuş gülsuyu bulunan fagfurî gülâpdan göndermişti.

GEÇTİ MOLA (گچدی مولا) [*Mal.*] Allah esirgesin, Allah göstermesin, üstüne iyilik sağlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEDEGRE KAZASI (گدوغره قضاسی) [*Coğ.*] Amasya'da Vezir Köprüsü'nün eski adıdır. Köprülüler tarafından orada köprü ve diğer hayrat yapıldıktan sonra «Vezir Koprüsü» ismini almıştır.

GEDİK (گدك) [*Mal.*] «Ticaret ve sanat yapabilmek salâhiyeti» suretinde tarif olunan gedik vaktiyle esnafa mahsus bir şeyken bilâhara emlâke sirayet ettirilmiş, memlekette asırlarca sanayi ve ticaretin terakkisine, refah ve servet-i umumiyenin artmasına hail olmuştur.

Süleyman Südi Efendi (Defter-i Müktesit c. 2, s. 28) kamusların tarif ve izahlarını esas ittihaz ederek diyor ki: «Gedik kelimesi Türkçe olup, eksik kelimesine terdifen telâffuz olunursa ikisi bir mânaya gelip, yalnız olarak zikrolunursa mutlaka duvarda açılan mahalle denir. Gedik lâfzının destgâh imtiyazı veya bir sanat inhisarı gibi mânalarda istimali maddesine gelince, gedik kelimesinin Arapçası fürce olup fürcenin Arabîde şiddetten kurtulmak mânasında müstamel olmasına ve eski vüzera dairelerinde müstahdem olan ağavatın en mümtazlarına gedikli ağa denmesine bakılınca inhisara gedik demek yakışık alır.»

Gediği; «gedik denilen şey âdeta bir inhisar veya imtiyaz demekten ibarettir ki sahiplerinin işliyeceği işi başkaları işliyememek ve satacağı şeyi başkaları satamamak şartiyle taraf-ı hükümetten verilen senedin icray-ı ahkâmı» suretinde de tarif eyliyen Süleyman Sudi Efendi, tesisindeki maksada dair de şu tafsilât ve izahatı vermektedir:

«Ekser şehirlerde görüldüğü ve bahusus İstanbul'da elyevm mevcut olan asâr-ı kesiresiyle müsbet olduğu üzere Memalik-i Mahruse-i Şahanede perakende suretiyle ahz u ita eden her sınıf esnafın namlarına mensup olarak bir çarşı ve pazarı ve külliyetli alış veriş eden tüccaranın dahi birer kapanı bulunduğu ve herkes ihtiyacatına muktazi olan eşyayı bu mevkilere müracaatla oralarda derhal bulup iştira edegeldikleri halde gûya eşyanın böyle topluca bir mahalde satılması gerek tehviye-i fiatlarınca ve gerek halkın oralara müracaatlarınca enva-ı suubet ve usreti müstelzim olduğundan ve eğer bir sınıfa mahsus esnafın kendi çarşısından gayri mahalde dükkân açıp ta alış verişine ruy-i müsaade gösterilirse herkes kendi malının emr-i füruhtinde eskisi gidi bağlı kalmayıp işine geldiği fiatla satmağa ve semtleri uzak olan erbab-ı ihtiyaç dahi çarşıya kadar gitmek külfetinden vareste olarak istediğini mahallesi arasında bulup almağa muktedir olacağından bahsedilerek işbu çarşı inhisarlarının mahallât-ı saireye kadar tevsii murat olunmuş ve fakat bu tevsi-i dad-ü-siteddan dolayı herkes istediği mahalde dükkân açıp da sanat-ı asli vazifei zatiyyesinin haricinde bulunan eşyayı dahi dükkânına cem' ve iddihar ile alıp satmağa cür'et etmemek velhasıl her sınıf hangi sanatla melûf idiyse yalnız onun icrasiyle meşgul olmak için her dükkân ve mağazalara birer alâmet vazedilmiş ve bu alâmete «gedik» namı verilmiştir.»

«Gedik» adlı eserde (s. 19) inhisar usulünün bidayeti takribi olarak hicrî 1140 senesi gösteriliyor. Bu mevzuu tetkik etmiş olan Osman Ezgin (Mecelle-i Umur-ı Belediye c. 1, s. 652) dercettiği 1004 tarihli hüküm ile inhisar usulünün gedikler adlı eserin müellifi Sıdkı Bey tarafından gösterilen tarihten 136 sene evvel mevcut olduğunu ispat etmiştir. Ancak Osman Ezgin ve Sıdkı Beyin birleştikleri bir nokta vardır: Gedik tâbirinin istimali 1140 tarihlerinde şayi olmuştur.

Demek oluyor ki daha evvel de inhisar usulü vardı. Fakat buna o zaman «gedik» denilmezdi ve tabiî olarak o nam altında sonraları tatbik olunan muamele tamamen yapılmıyarak dükkânların mahdudiyyetine ve ihtisasın muhafazasına dikkat ile iktifa olunurdu. Binaenaleyh, gerek inhisar telâkki olunan zamanda ve gerek gedik usulünün kabulü evanında bir sanat veya ticaretle kaç kişi meşgul olur, mağaza veya saire gibi ne miktar sanat ve ticaretgâh bulunur idiyse mecburiyyet elvermedikçe ve bu mecburiyyet tahakkuk ettirilmeyip mezuniyyet-i mahsusası istihsal edilmedikçe ondan ziyade veya eksik olmaması esası gerek esnafça ve gerek hükümetçe muhafaza edilirdi. Bir kimse çırak veya kalfalıktan yetişip te münhal olan veya hakikî ve sahih bir lüzum üzerine müceddeden açılan bir ustalık makamına geçmedikçe, yani tâbir-i marufu ile gedik sahibi olmadıkça dükkân açarak sanat

ve ticaret edemezdi. Zira bazı imtiyaz ve şeraiti havî esnaf yedlerinde fermanlar ve beratlar vardı.

Gedik için vazolunan alâmet ya (âyan-ı kaime) den veya (âyan-ı menkule) den ibaretti ve vazolunacak mahal mülk ise sahibinin ve vakıf ise mütevellisinin izin ve ruhsatiyle konulması şeraiti iktizasındandı.

Âyan-ı kaime, destgâh, ocak ve emsali şeylerden ibaret olup mahal ve sanatin ihtilâfiyle değişirdi. Âyan-ı menkule ise alât ve edevat-ı sınaiyyeden ibaret olup bu da sanatin ihtilâfiyle tahallüf ederdi. Bu iki nevi sanati haiz olan gediklere, hazine ıstılahında «müstekar gedik» ve haricinde bulunanlara da «havaî gedik» denilirdi.

Gedik usulünün vaz' ve tesisi esnasında gedik hücceti veya kalem sureti verilirken işin ehemmiyetinin derecesine göre birer bedel-i muaccel tahsis olunarak tahsil olunduktan sonra ruhsat itası usul ittihaz edilmiş ve emr-i tasarruflarında mülkiyyet kaidesine tatbik-i muamele ile beraber hibe ve intikal ve rehin gibi birçok müsaadata mazhariyyeti sayesinde gediğin itibarı arttıkça artmıştır.

Gedik sahipleri mülk sahiplerine mülk kirası vermekle mükellef olduklarından onlara nispetle bunlar kiracı makamında tutulmak lâzım gelirse de mülk sahibinin gedik sahibine söz geçirmesi şöyle dursun gedik sahiplerinin rıza ve muvafakatleri munzam olmadıkça kadîm mülk kiralarını tezyidetmekten bile memnu olması ve bahusus gediklerin müstakar olduğu mahalden ihraç ve imhası zımnında mülk sahipleri taraflarından dâvaya tasaddi olunur ise bu dâvayı istimadan hükkâmın menedilmesi gediklerin itibarına bir kat daha takviyet vermiştir.

Sıtkı Bey eserinde (gedikler, s. 11) «usul-i inhisarın bidayeti olan takriben 1140 tarihinde esnafın adedi «ustalık» namiyle tahdit olunmuşsa da sonraları «gedik» namını almış ve gedik tâbirinden «alât-ı sınaiye murat olunmuş» olduğunu söyledikten sonra bu bapta aşağıda hulâsa edilen malûmatı veriyor:

«Esnaftan biri terk-i sanat ettiğinde kendisinin malik olduğu «ustalık» hakkını esnaf içinden yetişmiş bir kalfaya verdiği vakit alât ve edevat-ı sınaiyyesini dahi satmış olurdu veyahut esnaftan vefat edenlerin yerine getirilen ustadan müteveffanın veresesine bir miktar akça alıverilerek alât-ı sınaiyyesi devr ü teslim edilirdi ki böyle ustalık hakkiyle beraber alınıp satılan veya devr ü teslim edilen alât-ı sınaiyyeye beyn-el-esnaf (gedik) denilmiştir. Gitgide gedik namı altında «ustalık hakkı» ile «alât-ı sınaiyye» dahi birleşmiş ve esnaftan biri alât-ı sınaiyyesi olmadığı halde ustalık hakkını bir başkasına verdiği vakit bunlar hep gedik sahibi olmak üzere esnaf defterlerine kaydolunurdu. Bir sanat veya ticarette revaç görülmesi üzerine ol sanat ve ticaretin tevsii maksadiyle esnaf haricinden de bazı kimselerin icray-ı sanat ve ticaret etmelerine müsaade edilir ve bunlar da gedik sahibi olmak üzere o deftere yazılırdı. Şu halde gedik «icray-ı sanat ve ticaret edebilmek salâhiyeti» demek oluyordu.

1277 (1860) tarihine kadar devam eden bu inhisar müddeti zarfında esnafın umur ve muamelâtı (İhtisap Nazırı) nın idare ve nezaret-i daimesi altında bulunmuştur. Bundan maada kethüdalarla ustabaşılar da vardı. Bunlar gerek hükümet nazarında, gerek esnaf beyninde haiz-i itibar idiler. Kethüda, esnafın sanat ve ticaretine mütaallik bilcümle umur ve hususatına nazaret hakkına malik olduğundan gediklerin birinden diğerine intikali ve bu sırada alât ve edevat-ı sınaiyyenin devr ü teslimi muamelâtını kuyut ve senedat tahtına almak, esnaf arasında zuhûr eden münazaaları fasl ü hasmetmek gibi birtakım hizmetlerle de mükellef ve nüfuzu ise hükümetin himayeti ve sahabetiyle bu kaide-i inhisarı muhafazaya kâfidi. Hâsılı esnaf kethüdaları esnafın intihabiyle ve hükümetin reyiyle tâyin olunduklarından esnafa mütaallik umur-ı muamelâtın mihver-i lâyıkında cereyanına ve sanayi ve ticaretin terakkisi esbabının istikmali hususuna gayret ve himmet ederlerdi. Gedikler, aynı zamanda «emval-i tüccara karşı teminat makamına kaim» idi. Bu cihetle esnaf «gediğin itibarına tüccardan mal aldığı gibi gediğini rehin ederek Emval-i eytamdan veya âhardan istikraz» da edebilirdi.

Gedikler beyn-el-esnaf alınıp satıldıkça veya rehin veyahut fekedildikçe iptidaları esnaf defterlerine kayıt ve işaretle iktifa edilmişse de sonraları alım satım ve rehin ve fek muameleleri esnaf kethüdaları marifetleriyle icra olunarak ve esnaf defterlerine kayıt düşürülerek suretler almışlar ve bazıları Mehakim-i şer'iyyede tescil ettirerek hüccet-i şer'iyye istihsal eylemişlerdir. Lâkin o vakitler sanayi ve ticaretin inhisarı keyfiyeti İhtisap Nazırı'nın inzimam-ı muavenetiyle beyn-el-esnaf muhafaza olduğundan esnafın gedikleri için «hüccet-i şer'iyye» ve «aklâm suretleri» istihsal etmeleri inhisar usulünü muhafazadan ziyade itibarı tezyit ve tüccarı temin maksadından ileri gelmiştir. Ekser esnaf gedik için hüccet-i şer'iyye veya kalem sureti alıp almamakta muhtar idiyse de

(enfiye), (tütün), (kuru kahve) gibi mükeyyefat ve (rakı), (şarap), (konyak) gibi müskirat satan esnafın (sarraf), (simkeş), (tabip), (eczaei) ların ehemmiyetine binaen sonraları bunların umur ve muamelâtı bütün bütün kethüdaları eline bırakılmayıp hükümetin idare ve nezaret-i daimesi tahtında bulundurulmuş, yani şu sayılan esnaf icray-ı sanat ve ticaret için hükümete ı. üracaatle ruhsat-ı resmiyye istihsaline mecbur tutulmuştur. Binaenaleyh (enfiyeci), (kuru kahveci), (tütüncü) gedikleri Maliye başmuhasebesine ve (meyhane), (şaraphane) gedikleri Mekteb-i Tıbbıyeye merbut olduklarından bu makule gediklerin alım ve satımı ve rehin, fek ve intikal gibi vukuatı o makamlarca kaydolunarak ashabı ellerine (senedat-ı tasarrufiyye) verilir ve bunlardan baş muhasebeden verilen senetlere (suret) veyahut (kuyruklu) ve (zecriye) ile (darphane) ve (tıbbıye) den ita olunan senetlere dahi (tezkere) tâbir olunurdu. Şu tafsilâttan da anlaşılıyor ki gedikler bilâhara senedat-ı resmiyyeye reptedilmiştir.

Evailde tedavül eden Osmanlı meskükâtı para ve akça idi. Evkaf-ı mazbuta hayrat ve meberratı vezaifi ise vakfiyeler mucebince on beş, yirmi akça veya paradan ibaretti. Sonraları meskûkât tebeddül ve tagayyür ederek hademe-i evkafa verilen muhassesat dahi onların taayyüşlerine kifayet edemediğinden tahsisatlarına bir miktar şey zam ile hadd-i lâyıkına iblâğı için devletçe bir karşılık aranmış ve ötedenberi mehakim hüccetleri ve aklâm suretleri ve kethüda temessükleriyle tasarruf olunan gediklerin alım satım, rehin, fek ve intikali vukuunda vakfa tahvil olunarak Haremeyn ve Evkaf nezaretleri canibinden tebdilen vakıf senedi itasına ve bu sırada gedikler sahiplerinden bir miktar (muaccele) alınarak yevmî bir miktar da (icare-i müeccele) tâyin olunmasına karar verilmiştir. Binaenaleyh umur ve muamelâtı Evkaf Nezaretine ait olan akarat-ı mevkufe sahip ve müstecirleri uhdelerinde olup mehakim hücceti ve aklâm sureti ve kethüda temessükiyle temellük olunan gedikler için hîn-i vukuatında Sultan Mehmet Hân-ı Sani vakfı namına ve umur-ı muamelâtı Haremeyn Nezaretine ait bulunan akarat-ı mevkufe sahip ve müstecirleri uhdelerinde olup kezalik hüccet ve suret ve tezkire ile temellük olunan gedikler için dahi hîn-i vukuatında Haremeyn vakfı namına senedat ita olunarak bu suretle pek çok sırf mülk gedikler vakfa tahvil olunmuş ve bunlara (nizamlı) tâbir edilmiştir. Nizamlı tâbir edilmesi bu nevi gedik sahiplerine gerek veraset ve gerek istikraz hakkında imtiyaz verilmesinden ileri gelmiş olup bu imtiyazı natık olarak bir de ferman sudur etmiş ve bâdehu Dersaadet ve mahall-i sairede kâin ekseri dükkânlara, han odalarına, hamamlara, mağazalara, mahzenlere velhasıl her nevi sanat ve ticaret icra olunan mahallere tahvilen veya müceddeden birer gedik senedi verildikten maada boştanlara ve (han ağaları) na, (han odabaşıları) na, (saka) lara ve sokak başlariyle memer'lerde (poğaça), (muhellebi) ve saire satmak üzere duran (tablakâr) lara, (dalyan) lara, (pazar kayıkları) na, (piyade kayıkları) na, (balık), (midye) ve (istiridye) kayıklarına varıncıya kadar cümlesine canib-i Evkaftan müceddeden gedik senedi verilmiştir. Hattâ İstanbul'da Yenikapı'da Sultan Mustafa vakfından icareteynli ve icaresi yed-i vahidden tasarruf olunur boyacı kârhanesinde çalışan yüzden fazla ustanın her biri birer gedik itibar edilmişti.

Cedikler, vaktiyle (havaî) ve (müstakar) namlarirle iki kısımdan ibaretti. Havaî gedikler şahsa ait olup sahibi istediği mahalde icray-ı sanata kaadirdi. Müstakar gedikler ise dükkân, magaza, saire gibi mahallere mahsustu. Binaenaleyh mutasarrıfı başka mahalde icray-ı sanat ve ticaret edemezdi. Ahar mahlle nakledecek olursa gediğini dahi suret-i resmiyyede nakil ve senedini tebdil ettirmek mecburiyetinde bulunurdu. Bu gedikler arttırılır, eksiltilir ve bir sanatın gediği diğer sanata tashih edilirdi.

Gedik usulünün ıslaha muhtaç olduğu ve bunun sanat ve ticaret için büyük bir yük teşkil eylediği ilk evvel (Üçüncü Selim) zamanında hissedilmiş ve tahfifi için emir verilmiştir. Aslı (Meclis-i Umur-u Belediye, c: I, s. 650) de meycut olan vesikada «Âsitane-i aliyyede ve bilâd-ı selâsede ve bazı bilâd-ı sairede elyevm umumu belva» kabîlinden olup beynennas şayi ve mütedavil gedik maddesi hilâf-ı fetvay-ı şerife gedik ashabı, emlâk-i ibadda bilâ mucip müşareket ile gasb-ı emval-i ibad kabilinden emr-i gayr-i müstahsen» olduğu kaydolunduktan sonra gediğin mevcudiyetini zaruri kılan ahvale geçilerek «erzak makulesi olan nan ve lâhım emteası ve bunlara makis olan eşya bey olunur dekâkinde müstecirleri âriyeti olup vakitli vakitsiz duhul ve huruç ederek eşyay-ı merkume aleddevam bulunmayıp ol takarrüp ibadullaha mucib-i ıztırar olduğu zahir olduğuna binaen ancak nef'an lil'ibad bu makule dekâkinde gedik itibarî ve aklam-ı padişahiye kaydolunmağı devlet-i aliyye ihtiyar etmiş» suretinde aynı zamanda esbab-ı mucibesine işaret olunuyor ve badehu sonraki süiistimalâta da «giderek emval-i miriyyeye müteal-

lik olan eşya dahi emval-i miriyye muhafazası zeria ittihaz edilerek duhancılar ve enfiyeciler ve giderek emsal olarak berberler ve kumaşçılar ve han odaları ve sair aklâm-ı padişahiye kaydı navera çok nesneler kaydolunduğundan maada ba evamir-i aliyye kat'a ihdası memnuattan olan kahvehane gedikleri dahi kaydolunarak ve mukayyet gediklere kıyas ederek her tarafta havaî gedikler ihdası ve kâh hüccet ve kâh esnaf kethüdaları tezkereleriyle beyğ ve şira ve gedik ashabından biri fevtolsa tereke-den addolunarak tevarüs ve varisi olamıyanların geldiği canib-i beytülmaldan zapt ve füruht olunarak ve hükkâm dahi kâh «gedik alât-ı lâzimeden ibaret olup emval-i menkule makulesinden olmağla bey'ü şirası ve zımnında vakıa olan deavisi sahihadır» ve kâh «gedik hilâf-ı şeri'dir» deyu adem-i itibariyle bazan gedik ashabının iştira için verdikleri akçaları dahi meskût-un anh kalmağla telef olarak filhakika gerek ashab-ı emlâk ve gerek erbab-ı gedik gûnagûn mutazarrır olmakta» oldukları kayt ve işaret edildikten sonra «bu husus bir hüsnü rabıtaya tevsik ile ibadullahı bu makule hasarattan vikaye emr-i vacib-ül-ihtimam» olduğu beyan olunur.

Mazarratı bu suretle elle tutulacak surette gedik tesisi suretiyle konulmuş olan inhisar usulünün kaldırılması ve yeniden gedik ihdas olunmaması zilkade 1276 tarihinde sadir olan irade üzerine 8 zilhicce 1277 tarihinde tatbik mevkiine konulan nizamname ile kabil olabilmiştir.

Gedik usulünün tevlit eylediği zararı anlamak için bir de tarihin (Netayic-ül-Vukuat, c. 4, s. 100) şu şahadetine bir nazar atfetmek faideden halî değildir:

«Sultan Mahmut Hân vakıflarına irat bulmak fikriyle ism-i bi müsemma olarak gedik icat kılındı. Bu gediklerin bir sınıfı mahdut olup meselâ İstanbul'da yüz seksen kalaycı gediği ihdas ve esnafa bey' olunmakla bu miktardan ziyade kalaycı dükkânı küşat olunamazdı ki bir nevi inhisar imtiyazı demek olurdu. Bir sınıfı dahi kunduracı gediği misillû gayr-i mahdut gediklerdir ki her kim talip olursa verilir ve hiç kimse bilâ gedik kunduracılık sanatı icra edemezdi ki bu dahi min cihetin o sanatın icrasına ruhsat demek olurdu. Bu gedikler esnaf beyninde alınıp satılmakla âdeta müsakkafat-ı evkaf gibi harc-ı ferağ ve intikal ve icare-i mukarrere ahzolunurdu. Magmafih bir dükkân veyahut bostanda birkaç sene müsteciren mukim olanlar mal sahibinin haberi olmaksızın hazine-i Evkaftan birer gedik alıp sonra mal sahibi müsteciri çıkarmak veya kirayı tezyideylemek murat eyledikte müstecir benim burada gediğim bulunduğundan mukarrer olan kiradan başka bir şey talep eylemege hakkın yoktur deyu dâvaya kıyam ve tenfiz-i meram eylemekle o misillû dükkân ve bostan ve sairenin hem vakf-ı kadîm ve hem de sahipleriuin hakları musadere olunmnş oldu.»

1278 senesinde kaldırılan inhisar mahiyetinde olan ve menkule taalluk eden gediklerdir. Gayr-i menkullerdeki gedik ve mülk ahkâmı sonralara kadar devam ederek gediği birinin ve mülkü diğerinin olmak gibi garibeler arzeden ve pek çok müşkülâta da badî olan bu usul de 16 şubat 1328 (1913) tarihli kanunla ortadan kaldırılmıştır. Yalnız şurasını da ilâve etmek lâzım gelir ki bu kanun dahi gedik sahipleri lehine olmuş ve mülk sahiplerine kıymet-i mukayyidesi nispetinde bir bedel vermek suretiyle gayr.i menkulün tamamı uhdelerine intikal eylemiştir. Bunun böyle oluşu o yolda mesbuk muameleden naşidir. Çünkü üzerinde müstakar gedik bulunan emlâk esnay-ı tahrirde gedik sahibinin üzerine kaydedilmiş ve mülk sahibinin de ismi ve hissesi işaret olunmuştu. Üzerinde müstakar gediği olan emlâkin vergisi gedik sahiplerinden tahsil olunduğu gibi evlâda da intikali halinde alınacak kaydiyye, harç ve resmin, yalnız hamamlarda nısfı mülke ve nısf-ı diğeri gediğe ve diğer bilûmum gayr-i menkuller de sülüsü mülke ve sülüsanı gediğe tefrik edilmek suretiyle cibayet edilirdi. Binaenaleyh gedik sahiplerinin hakk-ı rüçhanı evvelce tanındığı için son kanunla işbu hakkın teyidinden ibaret kalmıştır.

GEDİKLİ (گدیکلی) [*Ask.*] Yeniçeri efradı arasında eskilikleri dolayisiyle imtiyazlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ağasının maiyeti halkına «ağa gediklileri» denilirdi. Bunlar, diğer yeniçerilerden ayrılmak için bellerine seraser denilen kumaştan kuşak sararlardı. Bu seraser kuşaklı ağa gediklilerinin birincisi başmehteri ve ağanın en yakın hizmetkârı idi. Ondan bir derece aşağı olan orta mehter, ağa divanının tertip ve tanzimi ile süpürülmesine bakardı. Küçük mehter ise ağa kapısındaki talimhaneye nezaret ederdi. Bu üç mehter ağa kapısında hizmette bulundukça başlarına mücevveze giyerler ve ağa ile bir yere gidecekleri vakit de yünleksiz keçe giyerek giderlerdi. Bu gedikliler terfi edince bölükbaşı, küçük çavuş, çavuş vekili ve çavuş olurlardı.

GEDİKLİ CARİYE (گدیکلی جاریه) [*Sar.*] Padişahların şahsî işlerine bakan sarayın harem dairesinin kıdemli cariyeleri hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Muhtelif ırktan seçme güzel kadınları ihtiva eden sarayın harem dairesi cariyeleri, ya saray için İstanbul Gümrük Emini vasıtasiyle satın alınanlardan veyahut sultanlarla devlet ricali, Kırım Hânı ve valilerin takdim ettikleri seçme kadınlardan mürekkepti. Bunlar itina ile ve saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirlerdi.

Saraya yeni alınan cariyelere Müslüman âyin ve erkânı öğretilir ve okutup yazdırılırdı. Bundan başka istidat ve kabiliyetlerine göre musiki, biçki, dikiş, nakış ve oyunlar öğretirlerdi. Cariyelerin bu ilk devrelerine acemilik denilirdi. Bundan sonra şakirt, usta ve gedikli olurlardı.

Sarayın en yüksek mertebesi «kadın» dı. Bunlar padişahın zevceleri sayılırlardı.

Gediklilere kalfa, usta da denilir ve gördükleri işe göre ad verilirdi. Bunlardan hazine denilen kıymetli şeylere bakana hazinedar kalfa, sofraya bakana çaşnigir usta denilirdi. Bunların içlerinden ve en gençlerinden olan on ikisinin has odalılarının vazifelerine benzer vazifeleri vardı. Bu genç kızlar arasında padişahın gönlünü çekene «has odalık» ve «ikbal» derlerdi. İkbal birçok olup içlerinden başikbal, padişahın kadın unvanı verilen ve hünkâr hasekisi de denilen hanımlardan birinin ölümü veya istiskal görerek Eskisaray'a nakli üzerine kadınlığa geçerdi. İkbal, padişahla münasebette bulunup gebe kalırsa o zaman kadınlığa geçirilir, münhal beklemesine lüzum görülmezdi.

Gedikli cariyeler uzun etekli, yerde sürünen elbise giyerler, bellerine altın işlemeli veya mücevher tokalı kemerler takarlardı. Yalnız ikballer kışın kürklü elbise giydikleri halde bunlar kürk taşıyamazlardı.

GEDİKLİ ÇAVUŞ (گديكلى چاوش) [*Sar.*] Divan-ı hümayun çavuşlarının kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Gedikli divan çavuşları» da denilirdi. Bunların teşrifat ve divan işlerinde gördükleri vazifeler olduğu gibi bazan bir fermanı valilere veya sair alâkalılara vermek üzere gönderilirler ve birtakım nüfuzlu kimselerin öldürülmeleri için de taşraya yollanırlardı. Bilhassa bir vali veya bir vezirin tevkif veyahut katli için gönderilenlerin vazifeleri mühimdi. Çünkü beceriksizlik göstermeleri halinde hem kendileri kazaya uğrar, hem de isyana sebep olabilirlerdi. Böyle hizmetler için kıyafetlerini tebdil ederek ya tüccar veya esnaf suretinde gittikleri de olurdu. Ellerinde yapacakları işi bildiren ferman ile sadrazamın buyrultusu vardı. Öldürecekleri şahıs mühim ve katli müşkül ise vaziyetten oradaki yeniçeri serdarını ve saireyi haberdar ederek tertibat alınmak suretiyle emri yerine getirir ve kesilen başı İstanbul'a götürürdü. Bunların on altıncı asrın son yarısında yeniçerilerle beraber ecnebi sefarethanelerinde muhafızlık ettikleri görülüyorsa da bu hizmet sonradan tamamiyle yeniçerilere bırakılmıştır.

Gedikli divan çavuşları on altıncı asırda ecnebi devletlere memuriyetle de gönderilirdi. Bir mevkiin terki ve sair metalip (istekler) dolayısiyle gedikli çavuşların yabancı devletlere, Hünkârın nâmesiyle, gönderildikleri de vâki idi.

GEDİKLİ DİVAN ÇAVUŞLARI (گديكلى ديوان چاوشلرى) [*Sar.*] Divan-ı hümayun çavuşlarının kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «gedikli çavuş» da denilirdi. Bunların teşrifat ve divan işlerinde gördükleri vazifelerle memur edildikleri diğer işler hakkında «gedikli çavuş» tâbirinde izahat verildiği için burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

GEDİKLİ EFENDİLER (گديكلى افندىلر) [*Sar.*] Hazine-i hümayunda bulunan idhalât ve ihracat defterleriyle diğer kayıtları tutan dört memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların birincisine «baş efendi», ötekilerine sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü efendi denilirdi.

GEDİKLİ KÂTİBİ (گديكلى كاتبى) [*Ida.*] Divan-ı Hümyun hocaları arasında sayılan kıdemli kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kethüda Bey kâtibi, çavuşlar kâtibi gibi gedikli kâtibine de «hademe-i bab-ı âsafî» veya «hademe-i bab-ı âli» de denilirdi.

GEDİKLİ MÜTEFERRİKALAR (گديكلى متفرقەلر) [*Sar.*] Zeamet ve timar sahibi olan müteferrikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteferrika, hademe demekti. Hükümdarın maiyetinde olduğu gibi vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin müteferrikaları vardı. Yeniçeriler arasındaki solak ve şikâr bölükleri müteferrikaları ve haslılar müteferrikaları da bu arada sayılabilir. Fakat bunların hizmetleri ve derece ve mevkileri hükümdar müteferrikaları ile kıyas edilemez. Padişah müteferrikaları itibarlı ve şerefli hizmetlerden olduğu için buraya seçme, asîl ve mutemet kimseler alınırdı. Müteferrikaların bir kısmı sultanzade, vezir ve beylerbeyi gibi paşazaderler ile ümera ve rikâp ağaları evlâtları, diğer kısmı da has oda ile hazine ve kiler kovuşlarının ve baltacıların kıdemlilerinden tâyin olunurdu.

Saray hizmetinde bulunan gedikli ve ulûfeli müteferrikalar, padişahlar saray dışına çıktığı

veya cuma namazına gittiği zaman önünde giderlerdi. Padişah sefere giderse bunlar da giderlerdi. Padişahla seferde bulundukları zaman enderun hazinesinin muhafazası müteferrikalara aitti.

Müteferrikalar maaşlı ve gedikli olmak üzere iki kısımdı. Maaşlı yani ulûfeli müteferrikalar zeamet ve timarlı olan gedikli müteferrikalardan daha itibarlı idiler. Müteferrikaların başlarına «müteferrika başı» denilirdi.

GEDİKLİLER MUHTARI (گدیکلیر مختاری) [*Sar.*] Enderun nizamı mucebince her koğuşun, her odanın muayyen ve miktarı mahdut gediklileri vardı. Bunlar içlerinden en kıdemlisini intihap ve muhassasatın ahzı gibi bazı işlerin ifasına tevkil ederlerdi. İşte bu müntehip zata «gedikliler muhtarı» denilirdi.

GEDİKLİ TELLAL (گدیکلی دلال) [*San.*] İstanbul bedestanındaki muvazzaf tellallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Miktarı muayyen olan bu tellalların tâyin ve azilleri çavuşbaşıların arzı ile yapılırdı.

GEDİKLİ UŞTA (گدیکلی اوسته) [*Sar.*] Padişahların şahsî işlerine bakan sarayın harem dairesinin kıdemli cariyeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «kalfa» da denilir ve gördükleri işe göre ad alırlardı. Hazine işine bakana «hazinedar kalfa», sofra işine bakana «çaşnigir usta» denilirdi. Bunlar uzun etekli, yerde sürünen elbise giyerler, bellerine altın ve bazan mücevher işlemeli tokalı kemerler takarlardı, kürk giyemezlerdi.

GEDİKLİ ZEAMET (گدیکلی زعامت) [*Mal.*] Divan-ı hümayun kâtipleri ile mülâzim ve şakirtlerine geçim için tahsis olunan zeametler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel devlet teşkilâtında çalışan memurlara maaş yerine zeamet verilirdi.

GELDİ GİTTİ TAHTASI (گلدی گیتدی تخته‌سی) [*Mek.*] Eskiden mahalle mekteplerinde hocaların bulunduğu mevkiin yanında duran tahta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir tarafında «geldi», öbür tarafında da «gitti» yazısı bulunan bu küçük tahtanın, her hangi bir mazeretle izin alıp dışarıya çıkan talebe «gitti» tarafını çevirir, bu müddet zarfında başkası izin isteyemezdi. İzinden dönen «geldi» tarafını çevirir, bundan da dışarda mazeretli olmadığı anlaşılırdı. Geldi gitti, yazılı olduğu için bu tahtaya geldi gitti tahtası denilirdi.

Bu mekteb-i aşk içre sen etfalin elinden
Ey levha-i dil tahta-i 'amed şüde döndün
Neşet

GELİBOLU ACEMİ OCAĞI (گلیبولی عجمی اوجاغی) [*Ask.*] Gelibolu'da kurulan ilk acemi ocağına verilen addır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu ocak için (Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 34-35) şu tafsilâtı veriyor: «Birinci Murat Bey zamanında acemi ocağı ilk defa Gelibolu'da tesis olundu. İlk acemiler Pencik oğlanları yani harbde esir edilen kuvvetli ve dinç gençlerden mürekkepti. Bunlar, Gelibolu ile Çardak arasında işliyen gemilerin hizmetlerinde bulunup birer akçe gündelik alacaklar ve burada Türkçeyi ve Türk âdetlerini öğrenip beş, on yıl hizmetten sonra iki akçe gündelik ile yeniçeri ocağına kaydedileceklerdi. Acemi oianlara, sarı renkte sivri üçlu serpuş giydirilmesi kabul edilmişti. Bu ocağa iptidaları acemi oçağı ağası ismiyle biri tâyin edildi. İstanbul'un zaptından sonra geniş şekilde acemi ocağı'nın İstanbul'da kurulması üzerine Gelibolu ağası denilen bir baş ağa tâyin edildi ve emrindeki, adedi sekiz olan acemi bölüklerine kumandan olmak üzere sekiz çorbacı yani bölük kumandanı verildi. Gelibolu acemi ocağı ağalığı, bir yolsuzluğu görülmediği takdirde değiştirilmemek üzere kayd-ı hayat şartiyle tâyin edilirdi. Bu ağa vefat edince yerine acemi ocağının baş yayabaşısı olan birinci çorbacı, Gelibolu ağası olurdu. Fakat İstanbul, devlet merkezi olduktan sonra İstanbul'daki yeniçeri ocağının ihtiyar bir yayabaşısının Gelibolu ağalığına tâyini kanun oldu, ağalık bunlardan başkasına verilmezdi.

«İlk zamanlarda Gelibolu ağasının yevmiyesi yirmi beş akçe idi. Daha sonra artırılıp yaya başılara yirmi beş akçe verildi. Gelibolu zâbit ve acemilerinin maaşları her ulûfe tevziinde İstanbul'dan verilmek âdet olmuştu, Bunun için ulûfe çıktıkça nöbetle bir yayabaşı İstanbul'a gelir, bütün ocağın maaşını alıp Gelibolu'ya götürürdu.

«Kapıya çıkmak yani yeniçeri ocağına girmek veya bir hizmete verilmek zamanı gelen Gelibolu acemilerini, ağalar inha ve arzederek ocağa kayıt muameleleri yapılırdı. Bunun için yeniçeri ağasına Hükümdar tarafından hüküm yazılır, o da bu hükme göre Gelibolu acemilerini defterе kaydettirirdi. Yine yeniçeri ağasına yazılan başka bir hükümde de Gelibolu acemi ocağındaki münhallere Türk çiftçilerinin hizmetlerinden gelmiş olan acemilerden oğlan verilirdi. Bunun için İstanbul'a ya Gelibolu ağası veya bir çorbacı davet edilir ve Gelibolu'daki sekiz bölüğe ihtiyaca göre acemi tevzi olunurdu.

«Gelibolu'da acemi acağı mevcudu dört

yüz kadardı. Daha sonraları bu miktar beş yüze çıkarılmıştı. Maamafih süiistimaller dolayısiyle on altıncı asır sonlarından itibaren tedrici surette kanun ve nizamlarına halel gelmiştir. Bu ocak acemileri mütemadi surette Rumeli ile Anadolu arasında işleyip hükümete ait her türlü nakliyat yapan gemilerde hizmet ederlerdi.»

GELİBOLU AĞASI (گلیبولی آغاسی) [*Ask.*] Gelibolu'da kurulan acemi ocağı'nın büyük zâbitine verilen addır. Bu ocağa ilkin acemi ocağı ağası ismiyle biri tâyin edilmişti. İstanbul'un zaptı ve ocağın geniş şekilde İstanbul'da kurulması üzerine ocak ağasının unvanı Gelibolu ağalığına tahvil olundu. Gelibolu ağasının maiyetinde sekiz acemi bölüğüne kumanda eden sekiz çorbacı vardı. Ağalık, kayd-ı hayat şartiyle tevcih olunurdu. Ölünce yerine birinci çorbacı tâyin edilirdi. İstanbul Devlet merkezi olduktan sonra yeniçeri ocağının ihtiyar bir yayabaşısının Gelibolu ağalığına tâyini kanun oldu. Gelibolu ağasının ilk zamanlarda yevmiyesi yirmi beş akça idi. Sonra bu miktar arttırıldı. Kapıya çıkmak yani yeniçeri ocağına girmek veya bir hizmetle kayrılmak zamanı gelen Gelibolu acemilerini Gelibolu ağası inha eder ve bu suretle kayıt muameleleri yapılırdı. Vazifeleri Rumeli ile Anadolu arasında işliyen hükümete ait gemilerde hizmet etmek olan Gelibolu acemi ocağının mevcudu dört yüz kadarken sonraları beş yüze çıkarıldı. Bununla beraber süiistimaller dolayısiyle 16 ncı asır sonlarından itibaren tedrici surette kanun ve nizamlarına halel gelmiş ve bilâhara bu teşekkül lâğvedildiği için Gelibolu ağalığı da tarihe karışmıştır.

GELİN ALAYI (گلین آلای) [*Sar.*] Padişahların kızlarının, kız kardeşlerinin ve saltanat hanedanına mensup sultanların evlenmeleri münasebetiyle yapılan merasim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gelinin kalabalıkla güveyin evine götürülmesine de halk tarafından bu tâbir kullanılır. Padişahlar hanedana mensup sultanları devlet erkâniyle yahut tanınmış ailelerin çocuklariyle evlendirirlerdi. Bazan vezirlerden birisine teveccühünü göstermek için küçük yaşta bulunan kızını ona namzet yapar, nişanlı 16, 17 yaşına gelince düğünleri yapılırdı. Bu türlü namzetlerin bazıları gazaba uğrıyarak öldürüldüğü için hanedan mensuplarından bir takımlarının birkaç namzet değiştirdiği de olurdu. Sultanların nikâhları bazan Yenisarayda, bazan da Paşakapısında yapılırdı. Sultana Dârüssaade ağası, damat paşaya da münasip görülen bir vezir vekil olurdu. Nikâhı Şeyhülislâm kıyar ve mihr-i muaccel ve mihr-i müeccel sultanın Hünkâra olan nispet ve derecesiyle mütenasip olurdu. 16 ncı asır sonlarına kadar sultanların mihr-i müeccelleri yüz bin altındı. Fakat Üçüncü Murat'ın İbrahim Paşa ile evlendirilen kızı Ayşe Sultan için olduğu gibi bazan da üç yüz bin altını bulurdu. Daha az olanlar da vardı. Bu sebeple bunun için muayyen bir miktar yoktu.

Sultan, nikâhından sonra hükümdar namına merasimde bulunanlara hil'at giydirilirdi. O meyanda damat paşa da hil'at giyerdi. Damada bundan başka sultan tarafından ikinci bir hil'at gönderilir, bunu da Dârüssaade ağası giydirirdi.

Sultanların düğünleri babalarının sağ olup olmadıklarına veya padişahın sevdiği bir kız kardeşi veya yeğeni olup olmadığına göre değişirdi. Babaları sağ olan sultanların düğünleri fevkalâde parlak olurdu. Damat bu münasebetle pekçok masraf eder, nişandan başlıyarak saraya mücevherli yüzük, küpe, bilezik, incili gelin duvağı ve hamam nalını gönderirdi. Sultan kocasının konağına gitmeden evvel cihazı teşhir edilirdi. Sadrazam ve diğer devlet adamları oraya kendi düğün hediyelerini de göderirlerdi. Sonra bu cihaz alayla damadın konağına gönderilirdi. Düğün müddeti muayyen değildi. On beş, yirmi gün sürenler olurdu.

Gelin olan sultanın alayı da kendisinin bulunduğu Eskisaraydan yahut Yenisaraydan itibaren tertip edilirdi. Sultan hanedana mahsus kırmızı atlas cibinlik içinde ve iki çifte atli araba ile naklolunurdu. Gelin alayında Sadrazam, vezirler' devlet erkânı ile düğün münasebetiyle sultanlara mahsus yaptırılan ve nahl adı verilen balmumundan yapılmış düğün tezyinatı alayın önünde giderdi. Bunların boyları muhtelif olup on iki ile on beş zirâ (6 - 15 metre) arasında değişirdi.

Sultan kocasiyle Kızlarağası tarafından karşılanır ve koltuklarına girilerek harem dairesinin kapısına götörülürdü. Damadın konağında kadın ve erkeklere ayrı ayrı ziyafetler çekilir ve yatsı namazından sonra davetliler avdet ederlerdi.

Damat paşa bu davetlilerin her birine derecelerine göre birer hediye verirdi. Bu sırada Dârüssaade ağası padişah namına damada bir samur kürk verir ve paşayı sultana takdim ettikten sonra çekilirdi. Bundan sonra yenge kadın damadı odaya sokar, paşa odanın bir köşesinde namaz kıldıktan sonra sultanın eteğini öper ve onun oturması için müsaadesine kadar ayakta dururdu.

GELİN ÇIKARMASI (گلین چیقارماسی) [*Hal.*] Şimdiki beş kuruş büyüklüğünde kıymetli taşlarla bezenmiş gül biçmindeki yapıştırmaya verilen addır. Altı zamklı olan bu kurs (yuvarlak madde) gelinin biri sağ, diğeri sol yanağına yapıştırılırdı. Vaktiyle gelinlerin yüzlerine yalnız bu çıkarmaların yapıştırılmasiyle iktifa edilmez, alnına ve çenesine de kırpılmış zamklı telle başkaca süs de yapılırdı. Bu suretle yapıştırmalar yapıştırılmış ve telle işlenmiş olan yüz nakışlı bir kumaşa benzerdi.

GELİN HAMAMI (گلین حمامی) [*Hal.*] Bir kızın gelin olması münasebetiyle hamama götürülüp yıkanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanda pek eğlenceli olan kadınlar hamamı da, «gelin hamamı» ile «kırk hamamı» münasebetiyle yapılan eğlenceler alelâde günlerdekileri gölgede bırakacak kadar parlak olurdu. Bir kız kocaya varacağı zaman, düğünden bir iki gün evvel, hamama götürülürdü. Salıya rastgetirilen bu hamama güvey tarafının hemen hemen bütün kadın akrabası ve hatırlı ahbapları davet olunduğu gibi çalgıcılarla çengiler de tutulurdu. Kız hamama teyze ve hala gibi bir iki kadın ile önce gider, gelenleri karşılardı.

Gelecekler tamam olunca içeriye, sıcağa girmeden evvel, dış avluda, soğuklukta toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutularak kendisine avlu, tavaf (gezinti) ettirildikten sonra hep birlikte içeri girilirdi:

Burada türküler «ala ala hey!» ler, kahkahalar kubbeyi çınlatırken kız türlü türlü takdir sözleri, «maşallah! tebarekâllah!» lar arasında yıkanır, yıkama bitince de kurnanın içine çil para, çorotu, üzerlik atılmakla beraber natıra, ana kadına bahşişler verilir. meclisi şenlendirmek için getirilmiş olan çengilerin alınlarına paralar yapıştırılırdı.

Hamam bitince hep birden çıkarlar, yerlerine dağılırlardı.

GELİN PARASI (گلین پارەسی) [*Hal.*] Güvey tarafından gelinin başının üzerinden atılan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gelin kocasının evine gelince yanında annesi ve yakın akrabası bulunan güveyi kapıdan karşılayarak koluna girer, evden içeri girilinçe feyz ve bereket getirdiğine alâmet olarak hazırladığı çil kuruş, ikilik ve çeyrekleri başının üstünden atardı. Yere düşen bu paraları çoluk çocuk gibi hazır bulunan genç ve ihtiyarların hepsi kapışırlatdı. Bunları harcamayıp uğur olarak saklayanlar vardı.

GELİN SORGUÇLU HOTOZ (گلین سرغوچلی خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden biridin adıdır. Hotozların öteki nevilerinin adları şunlardır: Saraylı hotozu, felek tabancası hotozu, Kürdî hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudubumu hotoz.

GELİN TELİ (گلین تلی) [*San.*] Gelinlerin başlarından aşağıya bellerine gelmek üzere takılan telin adıdır. Geline takılan bu tel uğurlu sayıldığı için genç kızlar bundan birer parça koparırlar, o sırada başlarına taktıkları gibi düğün bittikten sonra saklarlardı.

GEM ALMAZ (گم آلماز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle serkeş, serseri, azgın, küstah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ ARSLANI (گمی آرسلانی) [*Bah., Hal.*] Bazı gemilerin başlarındaki kabartma hayvan suretlerine verilen addır. Mürekkep isim olan bu tâbir mecaz yoliyle kalıbı, kıyafeti yerinde, fakat hiçbir işe yaramıyan adam hakkında da kullanılır.

Gemi arslanı gibi Yüzbaşı bir heykel idi
Bakmadım kellesine zannıma başı kel idi
Çizmeci zade Hüseyin Hüsnü

GEMİ AZEPLERİ BÖLÜK BAŞILARI (گمی عزبلری بلوك باشیلری) [*Bah.*] Bahriye azeplerinin zâbitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir, Kürek devrinde hassa kaptanları bölük başılardan tâyin olunurdu.

GEMİ AZIYA ALMAK (گمی آزیه آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle şımarmak, şiddet göstermek, kimseyi dinlememek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ BEŞİĞİ (گمی بشیگی) [*Bah.*] Kızak üstüne kurulan yatağın adıdır.

GEMİCİ ÜCRETİ (گمی اجرتی) [*Bah.*] Bahriye efradına verilen aylık yerinde kullanılan bir tâbirdir. On yedinci asırda bir gemici ücreti 46 kuruştu. Kara kuvvetleri büyük zâbitlerine «nefer tâyini» namiyle aylıklarından başka bir para verildiği gibi kapudane, patrona ve riyalelere de aylıklarından başka onar gemici ücreti verilirdi.

GEMİ HOCASI (گمی خواجەسی) [*Bah.*] Eskiden gemi imamları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ İMAMI (گمی امامی) [*Bah.*] Harb gemilerinde namaz kıldırmak, dinî merasim yapmak ve mürettebata zaman zaman dinî ve ahlâkî bilgiler vermek suretiyle mâneviyatlarını yükseltmeğe yarayacak telkinlerde bulunmak vazifesiyle tavzif olunanlar hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Kara askerlik hizmetlerindeki tabur ve alay imamları gibi ulemadan seçilen bu imamlar yine ötekiler gibi cübbe giyerler, başlarına sarık sararlardı. Kollarında sınıflarını gösteren sırma şeritler vardı,

GEMİ REİSİ (گمی رئیسی) [*Bah.*] Yelken gemicileri arasında gemilerin birinci kaptanlarına verilen addır. Pek eski devirlerde harb gemileri kaptanlarına da reis denirdi. Nitekim 16 ncı asırda kadırga kaptanlarına «kadırga reisi» denildiği gibi «gemi reisi» de denilirdi. 17 nci asırdan itibaren bunlara «kaptan» denilmiştir.

GEM VURMAK (گم وورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mani olmak, zaptetmek, bağlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GENİŞ NEFES ALMAK (گنیش نفس آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle müsterih olmak, düşünceden azâde kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GERGEF (گرگف) [*San.*] El işlerinin yapıldığı aletin adıdır. Ağaçtan dört ayak üzerine portatif sürme tahtalarla yapılanları olduğu gibi fildişili, bağalıları da olurdu. En kıymetli el işleri bunlarda yapılıdı. Vaktiyle hemen her evde bulunur, genç kızlar cehizlik ipekli, sırmalı işlemeleri bununla yoparlardı.

GEVHER (گوهر) [*Ede.*] Ebcet hesabiyle yazılan tarihlerden yanlız noktalı harfleri hesabedilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gevherin», «tarih-i gevherin» de denilirdi.

GEVARE RESMİ (گواره رسمی) [*Mal.*] Erken yetişen Sebze ve meyvalardan alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu resim hububattan alınan öşrün aynı idi.

GEZ (گز) [*Top.*] Kendisiyle arpacık veya hedefi bir hizaya getiren yarık ve kertiğin adıdır. Nişangâh üzerinde bulunur.

§ [*Ok.*] Yeleksiz talim oklarına verilen addır. İki kısımdı: Hava gezi, torba gezi. Hava gezi; çam ağacından, torba gezi; gürgenden yapılır. Torba gezinin ucunda madenî bir parça vardır. Buna «temren» denilirdi. Okun çileye takılan yerine de «gez» denilirdi Gez, aynı zamanda kemankeşlerin ölçüsü idi. Bir gez 66 santimdi. Atışlar bununla tâyin olunurdu. Kabza alabilmek için de oku 900 geze atmak lâzımdı.

Gez; Farsçada arşın, endaze demektir. Bu tâbir «ölçu ipi» ne delâlet ederdi. Bir kere, bir defa mânasına kullanılan bir gez bundan alınmadır.

Akılgın ağacına da gez denilir. Bu ağaçtan kısa talim oku yapılırdı.

GEZİ (گزی) [*San.*] Sert ve hareli bir nevi ipek kumaşın adı idi. Her rengi vardı. Bilhassa açık renkleri makbuldü. Eni çok dardı. Topla satılırdı. Eski zamanlarda kadın elbiseleri geniş ve uzun olduğu için iki toptan bir elbise yapılabilirdi. Şam gezisi, Halep gezisi, Bağdat gezisi varsa da en makbulü Hint gezisiydi. «Bulunmaz Hint gezisi değil a» diye bir darbımesel bile vardır. Bu atalar sözü Hint gezisinin kıymetli olduğunu gösterir.

GEZLEMEK (گزلمك) [*Ok.*] Oku çilede gez yerine takmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEZLİK (گزلك) [*San*] Eğri kılıçların ağzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» buna ilâveten Türkçede gezlik, çakı demektir izahatı da vardır.

GEZYERİ (گز یری) [*Ok.*] Okun çile takılan kertiğin ismidir Araplar buna «farz» derler. Çilede de gezyeri vardır Birkaç defa atış yapılıp ok çileye takıldığı hangi mevkiden havalanırsa orası «gezyeri» olarak tâyin edilip atışta ok oraya «gezlenir», gezyerinin iki tarafına «dudak» denilirdi.

GIDAY-I RUH (غدای روح) [*San.*] Şehzade Korkut'un sazının adıdır. Gene onun bu isimde bir peşrevi vardır. Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası ruhun gıdasıdır. Çalgı ruhun gıdası olduğu için tâbir yerindedir.

GILDIRGIÇ (غلدیرغیچ) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitapların kenarlarını kesmeğe mahsus rende biçiminde aletin adıdır.

GILMAN-I ACEMİYAN-I İSTANBUL (غلمان عجمیان استانبول) [*Ask.*] İstanbul acemi oğlanları yerinde kullanılır dir tâbirdir. Tâbirin mânası da budur.

GILMAN-I BAĞÇE-İ EDİRNE (غلمان باغچهٔ ادرنه) [*San.*] Edirne bahçesi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GILMAN-I BAĞÇE-İ GELIBOLU (غلمان باغچهٔ گلیبولی) [*San.*] Gelibolu Bağçesi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası da budur.

GILMAN-I BAĞÇE-İ HASSA (غلمان باغچهٔ خاصه) [*San.*] Has bahçe oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası da budur.

GILMAN-I ENDERUN (غلمان اندرون) [*Sar.*] Yenisaray (Topkapı Sarayı) iç oğlanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gılman-ı hassa» da denilirdi. Bunlar derece ve hizmet itibariyle başka başka odalara ayrılmışlardı. Bu odalar en aşağıdan başlıyarak sıra ile şöyle idi:

1 - Büyük ve küçük odalar
2 - Doğancı koğuşu
3 - Seferli odası
4 - Kiler odası
5 - Hazine odası
6 - Has oda.

Yenisaray iç oğlanları «dolamalı» ve «Kaftanlı» olmak üzere iki sınıf idiler. Büyük ve küçük oda gılmanlarına dolama giydirildiğinden kendilerine «dolamalı», seferli, kiler, hazine ve has oda gilmanlarına da kaftan giydirildiği için de «kaftanlı» adı verilirdi.

Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri biribirlerinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşları miktarı da muhtelifti. Hepsi «Enderun-ı hümayun» denilen ve sarayın Babüssaadeden içeride bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve tekmil ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın enderun kısmına ait iç ve dış tâyinleri padişah tarafından yapılırdı.

GILMAN-I HASSA (غلمان خاصه) [*Sar.*] Padişahların hususi köleleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara ilk zamanlarda «iç oğlanları», daha sonraları «iç ağaları» da denilirdi. «Gılmanan-i enderun» tâbiri de bu makamda kullanılırdı. Bunlar «Enderun-ı hümayun» denilen ve Sarayın Babüssaadeden içeride bulunan kısmında hizmet ederler, derece ve hizmet itibariyle başka başka odalarda otururlardı. Bu odalar büyük ve küçük odalar, doğâncı koğuşu, seferli odası, kiler odası, hazine odası adını taşırlardı.

Bunlar hitmetten başka tahsil de görürlerdi. İçlerinden kabiliyet gösterenler derece derece yükselirler, mühim mevkiler işgal ederlerdi.

GILMANAN-I SARAY-I ÂMİRE (غلمانان سراى عامره) [*Sar.*] Padişah sarayı oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «gılmanan-ı enderun», «gılmanan-ı hassa» da denilirdi. Tâbirin mânası da budur.

GINA (غنا) [*Sof., San.*] Arapça nağme, ezgi, ırlama mânasına gelen gına, sofiye ıstılahı olarak zikir sırasında aşk ve şevkı arttırmak maksadiyle yapılan terennüm yerinde kullanılır. Terennüm; yüksek sesle teganni etmek demektir. Gına; umumî olarak musiki mânasında da kullanılmıştır. Ehad Arpat, bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, Gına Maddesi) diyor ki: «Eski membalar gına kelimesini Türkçe ır ve yır (cır) kelimeleri ile karşılamışlardır. (İbn-il-Muhanna, Kitab-el-hilyat-el-insan vs Halbat-el-lisan, Istanbul, 1919 s. 161, Aşireddin Ebu Hayyam, Kitab-ül-idrak li lisan-ül-etrak, İstanbul, 1930 s. 14, Mahmut Kâşgarî, Divan, Mehmet Rifat, Mirat-ül-lügat, İstanbul, 1293 s. 8, 10; bazı Türk şivelerinde ır, halk türküsü mânasını ve karakterini taşır). Aynı zamanda ağızla söylenen bütün musiki nevileri için de kullanılmıştır; nitekim küy kelimesi de böyledir. Fakat türkü söyleme yahut ırlama ile Arapların gınası aynı şey değildir. Bunların ritim, melodi ve sistem hususiyetleri ve tekâmül seyirlerinin Türk musikisi tarihinde yeri henüz lâyıkı ile tetkik edilmiş değildir. Bir zamandan beri yapılmakta olan tetkikler göstermiştir ki, bizde gınaya en yakın gelen karakterleri haiz musiki şekli «uzun havalardır». Türk halk musikisinin en dikkata şayan kısmını teşkil eden bunlar usulsüz olmalariyle tanılırlar. Uzun hava söylenirken, bunu söyliyen kimse, kelimeleri yahut şiiri recitatif olarak ve biribirine benzer şekilde okur. Uzun havaları aşk ve kahramanlık mevzularının ifadesinde kullanırlar. Bu havaların oknuşuna yahut söylenişine saz da refakat eder Fakat bu refakat aynı sesleri ünisson bir şekilde, tekrar veya takip ve iştirak değildir. Saz söylenen hava ile katiyen ünisson bir iştirak halinde olmayıp, kendine mahsus bir nevi armoni refakati yapar; tellere akortlar çıkarır şekilde vurulur. Uzun hava tâbiri ile aynı mânaya getirilmek üzere «ezgi» ve «ağız» kelimeleri kullanılmış ise de, bunlar aynı mânayı ifade etmezler. Bizde gına karşılığı olarak, ezgi, ağız, türkü ve şarkı kelimeleri de kullanılmıştır. Fakat bunların hiç biri, bünye ve karakter itibariyle, uzun hava kadar, gına ile münasebettar değildir. Uzun havaların muhtelif şekil ve hususiyetleri vardır. Diğer taraftan Arapların kısmen eski ve bilhassa X. asırdan sonraki Yunan şekil ve hususiyetlerine, bizde «alaturka» yahut «klasik musiki» veya «edvar musikisi» V. B. isimleri altında anılan İslâm musikisi sistemine dâhil, ağız ile söylenen gerek dinî ve gerek lâdinî, mûsiki nevilerinde bol bol tesadüf edilir».

Dünyanın kuruluşu ile başlamış ve konulan usul ve kaidelerle insanların hüzün ve meserretlerini belirtmek imkânlarını meydana getirmek suretiyle tekemmül ettirilmiş olan gınanın İslâ-

mın zuhûrundan sonra hali için C. H Farmer (İslâm Anniklopedisi, Gına Maddesi) şunları yazıyor:

«İslâmiyetin başlangıcında teganniye karşı bir muhalefet gösterilmiştir; şarkıyı ve musikiyi dinlemenin caiz olup olmadığı; fakihler arasında bir mesele olmuştur. Hattâ Kur'anı tilâvet (teğbir) etmek ile gayr-ı dinî teganninin aynı şey olmadığına dair. bir şer'î hüküm uydurulmıya çalışılmıştır. (İbn-i Haldun, NE, XVII. 359ı KRŞ. Macdonald, JRAS, 1901. s. 210). Bununla beraber İbn-i Kuteybe (B. BK) nın işaret ettiği gibi (s. 265), tilâvet ve tertil ile şarkı, kaidece ve amelî bakımdan biribirinin aynı idi. Nihayet teganni şer'a mugayir olduğu takdirde, Kur'anın tilâveti hakkında da aynı hüküm varit olacağı açıkça anlaşıldı (İkd-el-ferit), 111. 178). Koyu Müslümanların gına'ya muhalefetleri pek az müessir oldu Hayli erken bir zamandan itibaren, kayna yani muganniyelerden başka, musikiyi meslek ittihaz eden erkekler (muganniler) de zuhûr etti. İslâmî devrede meslekten ilk muganni Tuvays (B. BK.) olmuştur. El-Aganî (IV., 38; VII., 188; XVI., XIII.; ikd-el-ferit III., 187) nı kaydettiğine göre, bu muganni ve Azzet-el-Mayla (B. BK) adlı bir muganniye, Medine'ye El-gına El-Mutkan (sanatkârane şarkı) yahut El-gına Er-rakik (zarif şarkı) adlı, bir yeni nevi şarkı ithal etmişlerdir. İbn-el-Kelbî (B. BK.) ye göre, gına; 3 türlüdür:

Nasb, Sinad ve Hazaç. Nasb; süvarilerin (gına-er-rükban) ve muganniyelerin (kaynat) şarkısıdır. Sinad; nağmeler ile dolu ağır (şekil) bir nakarattır (terci), Hazaç; baştan aşağı hafiftir (İkd-el-ferit, III., 186) Başka türlü bir tasnif için BK. Elmas udî, VIII,, 93; KRŞ Elibşihi, II., 134. Nasb, evvelece tarif edilmişti. Sinad ve Hazaç'a gelince; aruz tertibinden müstakil olarak, Ritm (ika') denilen yeni bir unsuru ihtiva etmiş gibi görünmektedir. Ritm'in hangi şartlar içinde doğduğuna dair bir şey bilmiyoruz; fakat yerli bir cereyan ile husule gelmiş gibi görülmektedir. İlk olarak Tuvays'ın Hazaç Ritm'ini ve Saib Hasir (B. BK.) ın bir nevi Sinad olan sakil ritmini kullanmış oldukları rivayet edilir. Tafsilât için BK. ika'. Ritm'in ve başka unsurların Arap musikisine sokulması sayesindedir ki, el-gına el-mutkan yahut sanatkârane musiki vücuda gelmiştir.

«Çok geçmeden Hicaz ve Irak'ta yabancı tesirler kendilerini his ettirmeye başlamışlardır. İbn Miscah (BK.) ve İbn Muhris gibi, muganniler İran ve Bizans ülkelerine seyahat etmişler ve Ritm'e dair getirdikleri yeni fikirler Arap musikisine ithal edilmiştir, (El-Aganî, 1., 150; III., 84. Tafsilât için BK.). Musiki, Bu devirden itibaren, Arap şarkısı son derece gelişmiş bir sanat şeklini alır ve teknik ıstılahları El-Agani'nin sahifelerini doldurur. Aynı zamanda bu sanatın Huda ve Nasb gibi, daha basit şekilleri de meçhul değildi (El-Agani, III., 84. 87; V, 161). Meşhur muganniler birçoğu mesleklerine Naih yahut Navh okuyucusu gibi başlamışlardır (El-Agani, I., 97; II., 128) ve Cafer-ül-bermeki devrinde bir Mağval teganni edildiğini de görüyoruz.

«Kitap El-Agani'de münderiç bütün asvat (teganni edilen şiirler) kaside ve kıt'a şeklindedir. Bu büyük kitap Yunus el-kâtip (B. BK.) Yahya El-Makki ve oğlu Ahmet «ölm. 864», İshah El-Mavşiri (B. bk), ve Amr B. Bana (Ölüm. 891) tarafından toplanmış olan bütün eski şarkıları ihtiva eder.»

İslâm nokta-i nazarından gına ve müsiki hakkındaki bilgisini rica ettiğim pek değerli üstat rahmetli İzmirli İsmail Hakkı şu malûmatı lûtfetmiştir: «Gına, aşk ve şevk gibi hallere ait olan şiirler ile yapılan terennümdür (lâtif bir surette ahenk icra etmektir). Musiki Lâhinlar ilmidir. Cem'i elhandır. Lâhın, hanende sesidir (lezgi'dir). Nağme, ırlamadır (şakımadır). Lâhinlerin bedende tesirinde şüphe yoktur. Nağmelerin ruhî tahrik hususunda büyük bir dahli vardır. Lâhinleri dinlemek herkese ayrı bir zevk verir. Bir kısmına ruhaniyet kokusunu koklatır.

بهاست ازروی زیباست آواز خوش
که این حظ نفسی‌است واین قوت روح

(Hoş ses güzel yüzden daha iyidir. Çünkü güzel yüz nefsin hazzı, hoş ses ise ruh azığıdır.) Diğer kısmının lehv ve tarabını (eğlence ve sevincini) arttırır. Hattâ nefis onu daha ileri götürür. Behimî şehvetleri tahrik eder, heva ve heves çukurlarına düşürür. Birincisi nafi', ikincisi muzırdır. Musikinin bu iki muhtelif tesiri hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiye ile fukaha sistemleri itibariyle muhtelif neticelere sevkeder. Hükemay-i ilâhiye ve meşayih i sofiyeye göre elhan barigâh-ı izzetten haber verir. Musikiden maksat ruhları kuds âlemine alıştırmaktan ibarettir. Fukahaya göre elhan, insanı Allah yolundan alıkor, Lehv ile iştigaline bâis olur. Hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiye havassı gözeterek menfaatinden, fukaha ise âmmeyi zarar ve ziyandan vikayeyi düşünerek mazarratından bahsederler. Menfaat görenler lüzumuna, mazarrat görenler men'ine kani olurlar.

«1 - Hükemay-i ilâhiyenin nokta-i nazarları: Musikiyi vazeden eski Yunan filozaflarından

Fisagors'tur. Fisagors, birçok tefekkür ve feyz-i ilâhî sayesinde meramına nail olunca bir musiki aleti yaptı, ona bir ibrişim bağladı. (Savtların irtifaı ihtizaz halinde bulunan veterlerin tuliyle mütenasip olduğunu çaldığı bir telli saz üzerinde yaptığı tecrübelerle keşfe muvaffak oldu) Fisagors'un musiki aleti hükema indinde muazzez (şairli) oldu.

«Fisagors, parlak zekâsı ile elhan ilmini, nağmelerin telifini istihraç etti ve bunları bir nisbet-i adediye ile izah kıldı. Musikiyi tedvin ve tensik etti. Aristo Erganunu icat etmişti. Çünkü nağmeler ruhaniyet canibine tahrik ediyordu. Farabi malûm olmıyan bir saz icat etti. Bu saz mizher yani lavuta, eski Türkçede kopuzdur. Diğer rivayete göre, İbn-i Hallegan. kanunu ihtira' etti. Farabi şehvet derekelerine düşmedi. Feyyaz-ı Mutlaktan, şıka (şekavet) ve fena (fani olmak) âleminden kurtulup ihvan-ı safa ve eshab-ı vefadan olmasını, nefsinin tabiat heyulâsından temizlenmesini niyaz eyledi. Fisagors, mahsuslardan ibaret olan tabiat âleminin üstünde ruhanî ve nuranî bir âleme itikat ederdi. Akıl bu âlemin hüsn ü behasını idrâk edemezdi. Nüfus-i zekiye (kötülüklerden temizlenen nefisler) ruhanî ve nuranî âleme muhtaç ve âşık idi. Nefs-i insaniye cisimler âleminde boğuldukça, Hayvanî şehvetlere düştükçe bu âleme eremezdi. Ermek için ancak behimî şehvetleden el çekmek gerekti. İşte Fisagors bu gibi mülâhazalara mebni musikiyi vaz' etmişti Musiki kulağa şu sözleri ilka ederdi:

ارجعی ایتها النفس الغریقة فی‌الاجسام المدلهة فی‌بحور الطبع الی‌العقول الروحانیه والذخائر النورانیه والاماکن المقدسة فی‌مقعد صدق عند ملیك مقتدر

(Ey tabiat, fısk ve fücuru şaşkın ve başı boş cisimlerde boğulan nefis! haydi kvvvet ve kudret-i kâmile sahibi bir padişah-ı azim-üşşan olan Hak Celle ve Alâ huzuruna en yüksek makamda bulunan ruhanî akıllara, nuranî zahirelere ve mukaddes makamlara dön).

«Fisagors sofiye tarikını da vaz' etti. Mısır'da Hazret-i Süleyman'ın ashabından hikmeti öğrendi. Muhakkik bir hakîm oldu. Cevherinin saf olması sayesinde ervah makamlarına urûç eyledi. Gök hareketlerinin gönül okşayıcı nağmelerini ve hoş lâhinlerini işitmiş olduğunu söylüyor. Fisagors «insan âlem-i sagîr, âlem, insan-ı kebîrdir» düsturunu vaz' etti. Bu düstur İslâm tasavvufuna girdi.

2 - Meşayih-i sofiyenin nokta-i nazarları: meşayih-i sofiye kalbi tasfiye hususunda musikiyi, gınayı, neyi ve udu tavsiye ederler.

تو کردانی چه گوید نای وعود انت حسبی انت کافی یا ودود

(Sen neyin ve udun ne dediğin bilmezsin. O Ente hasbi, Ente kâfi Yâ Vedud zikrini tekrar eder).

«Hazret-i Davud'un mezamiri yani mizmarları meşhurdur. Mizmar; ney, kaval ve düdük'e denir. Hazret-i Davut pek güzel sesli idi. Nağmeleri gönlü okşardı. Zebur okurken dinliyenler kendilerinden geçerler, ve şaşkına dönerlerdi. Sazlarından olan ney selim ruhlara ve müstakim tabiatlara gayet müessir olmakla lâtif nagmesiyle okuduğu Zebur'u, duanın nevilerini mezamire teşbih etmişlerdi. Peygamberimiz Aleyhisselât ü Vesselâm Ebu Museleş'ariyi dinlemiş, «sana âl-i Davud'un mizmarlarından bir mizmar verilmiştir» sözleriyle takdir buyurmuşlardı.

بشنو ازنی چون حکایت میکند ازجدایها شکایت میکند

Celâleddin-i Rumî

(Sen neyi dinle ki hicranlarından haber veriyor).

مطربا اسرار ما باز گو

(Ey hanende bizim sırlarımızı yine söyle.)

«Hulâsa, hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiyeye göre musiki elzemdir.

3 - Fukahanın nokta-i nazarları: Hükema ve meşayihin görüşleri ammeye merci' olamaz. Helal ve haram babında merci' ancak fukahanın görüşleridir. Şu kadar ki fukahanın ittifakla beyan ettikleri reyler hiç şüphesiz âmmeye merci' olur ise de ihtilâf eyledikleri noktalar âmmeye merc'i olamaz. Âmme, ihtilâflı olan meselelerde dilediği tarafı tutar. Fukaha mahza âmmeyi zarardan vikaye için musikiyi men'etmişlerdi. Fukaha arasında bir kısmı mutlaka men'eftiği halde diğer kısmı bazı kayıtlar ve şartlarla men'ediyorlardı. Fukahanın hiçbiri kayıtsız, şartsız gınayı terviç etmemişlerdi. Musikinin mutlak surette memnu olması hakkında yine ittifak yoktur. Musikiye haram diyenler bulunduğu gibi caiz diyenler de vardır. Caiz diyenlerden birtakımı mekruh, diğer takımı da mubah olduğuna kail oluyorlardı. Mubah olduğuna kail olanlar cami-i şeriflerde ve mubarek mahallerde ilân olunmasını münasip görmüyorlar ve fısk meclisinde bulunmamayı şart koşuyarlar. Fukahanın cumhuru gınanın haram olduğunu bildiriyorlar. En ziyade şiddet gösteren Irak fukahası, hususâ Hanefilerdir. Kadîm fukaha arasında cumhura muhalefet eden Medine fukahasından İbrahim İbn-i Saad ile Basra fukahasından Ubeydullah'ınlanberidir İbn-i Teymiye'nin tetkiki veçhile Sülemi ile Kuşehri'nin vesairenin gınanın ibahasını Medine fakihlerine nispet etmeleri doğru değildir. Her ne kadar

Medine ahalisinden bir kısmı gına meclisinde bulunurlar ise de fukaha ve eimmesi gına meclisinde bulunmazlardı. İbrahim İbn-i Saad'den maada gınayı tecviz eden yoktur. Bu yüzden İmam-ı Malik'ten menkul olan İbaha kavli sahih değildir. İmam-ı Malik, İmam-ı Ebu Hanife ve Süfyan-ı Sevri gibi gınayı inkâr ederler. Şafii ve Ahmed İbn-i Hanbel ashabından muhtelif kaviller menkuldür. Ebu Mansur Bağdadî, Maverdi, Ebülmeali, Gazalî, Ruyanî, İzzettin bin Abdüsselâm ve Râfii gibi Şafiiler gınayı caiz görürler. Bilâkis Nevevî gınayı haram kılar. Gınanın cevazı hususunda sahabeden, tâbiînden ve teba-i tâbiinden nakiller vardır. Netekim Ebu Mansur Matüridi ve Ebülmaali İbnizzübeyir'den, Maverdi, Muaviye ve Amr İbn-il-As, Ebülferec-i İsfahani, Hasan bin Sabit'ten gınanın ibahasını naklederler. İbn-i Tahir Medine ahalisi arasında udu mubah kılmıyan bir tek fakih yoktur diyor. İbn-i Kesir'in tahkiki veçhile sema' ve tasavvufun ibahası hakkındaki eserinde cidden münker hadisler vardır. Cumhura muhalif olarak naklolunan kaviller Cumhur tarafından red olunuyor.

«İhtilâfın menşei; gınayı tahrim edenler birtakım ayat-ı kerime ve ehadis-i şerifeye istinat ediyorlar. Tecviz edenler bilâkis kitap ve sünnette hürmetin sabit olmadığına kail oluyorlar. Ayât-ı kerimenin delâletini katî bulmadıkları gibi ehadis-i şerifeyi de tenkitten salim bulmuyorlar. Artık gınanın cevaz ve men'i hakkında her iki tarafça müsellem olan sahih bir hadis bulunamıyor. Zahirî fukahası Cumhura muhalefetle gınanın ruhsat ve cevazına hükmediyorlar. En büyük muhaddis İbn-i Hazm-ül-Endülüsî gınanın hürmeti hakkında hiç bir hadis sahih değildir diyor. Hattâ Buharî hadisine bile ta'nediyor. Yine Endülüs'ün büyük muhaddisi Malikî fakihi Ebu Bekir Bin-il-Arabi İbn-i Hazme muvafakat ediyor. İbn-in-Nahvî ile İbn-i Tahir de bu yolu tutuyorlar. Bu zevatın maksatları şüphe yok ki merfu hadisler olacak. Yoksa İbn-i Mesud'un (ومن الناس من يشترى لهو الحديث الايه) Nazm-ı kerimindeki tefsirinde şüphe yoktur. Keza Fakihanî, «melâhî (Lehv aletleri) nin haram olması babında sarih ve sahih bir hadis rivayet olunmamıştır. Ancak ona uygun gelecek zevahir ve umumiyat vardır. Yoksa katî deliller yoktur» diyor. Artık gınanın men' ve cevazı hakkında sarih ve katî bir ayet, sarih ve sahih bir hadis bulunamadığından mesele mansus meselelerden olmayup içtihadî meseleler sırasına geçiyor. İçtihadî meselelerde nokta-i nazara göre ihtilâf vâkı oluyor.

«Osmanlılar zamanında Zenbilli Ali Efendi (Aliyy-ül-Cemalî) gınanın cevazına, İbn-i Kemal bilâkis hürmetine fatva vermişlerdir.

«Gınanın hürmeti hakkında irat olunan şer'î deliller:

«1 - Ayât-ı kerime: 1 - (ومن الناس من يشترى لهو الحديث ليضل عن سبيل الله بغير علم) Lokman Sûresi - ayet-i kerimenin sebeb-i nüzulü hakkında şu sözler söyleniyor: Kureyş'ten biri muganni bir cariye satın alır. Halkı onunla oyalıyarak Peygamberimizi dinlemeden men'ediyordu Yahut Nefr bin Hâris İran kisralarına birtakım hikâyeler söylerdi: Benim sözlerim Muhammed'in (عليه الصلوة والسلام) Kur'andan daha güzeldir der idi. Bunun üzerine ayât-ı celile nazil oldu. Nazm-ı Kerimde vâkı olan (لهو حديث) hakkında üç kavl vardır: Gına; davul, efsane ve gülünçlü şeyler. İbn-i Mesut ile İbn-i Abbas'tan lehv hadisinin gınaya delâletten ziyade Allah yolundan saptıran lehv aletlerine delâlet eder. Bu arada efsanelere, gülünçlü şeylere, hurafelere, çalgılara, şarkılara da şâmil olur. Allah yolundan saptıran her hangi bir şeyin haram olduğunda şüphe yoktur.

«2 - (وانتم سامدون ولاتبكون) Nazm-ı Celilinde zikrolunan (samidun) İkrime'nin İbn-i Abbas'tan Himyer lûgati olmak üzere muganniler mânasına gelir. Samidun teganni edenler mânasına gelirse ayet-i kerime şu mânayı ifade eder: «Siz Kur'an-ı kerime istihza ile gülersiniz, ondaki vaidi (tehdidi) düşünüp ağlamazsınız. Kur'anı oyuncak, eğlence sayarak halkı dinlemekten men' için teganni edersiniz.» Bu mânaya göre yine Allah yolundan saptıran melâhiye raci' oluyor. (Samidun), Lâhun (eğlence yapanlar), gafilûn, mugridun (yüz çevirenler) ile de tefsir olunmuştur. Birinci tefsire göre uluorta gınanın memnu olmasına delâlet yoktu. Diğer iki tefsire göre esasen gınaya delâlet etmiyor.

«2 - (واستفزز من استطعت منهم بصوتك) (Onlarda gücün yettiklerini sesinle yerinden oynat. Nazm-ı kerim şeytana hitaptır. Mücahid'e göre savt, gına ve düdüklerle dâvet. İbn-i Abbas'tan mâsiyetlere dâvet olduğu naklolunuyor. (Halbuki savt, gınaya mevzu değildir. Gına şehveti tahriki mucip olursa hiç şüphe yok ki ayet-i kerimenin umumatında dâhil olur.

«B - Ehadis-i şerife: Ahkâm hadislerini beyan eden «Müntak-al-ahbar» da şu hadisler zikrolunuyor:

1 — ليكونن من امتى قوم يستحلون الحرة والحرير والخمر والمعازف ـ اخرجه البخارى وفى لفظ «ليشربن ناس من امتى الخمر يسمونها بغير اسمها يعزف على رؤسهم بالمعازف الحديث.

Hadis-i şerifindeki meazif lehv aletleri veya def, ney ve tambur gibi sazlardır. Sazende ve hanendeye âzif denir. Hadis-i mezkûru Buhari'den başka Ebu Davut da tahriç etmiş. İbn-i Habban hadisi sahih görmuştür. Hadisin şahitleri de vardır. Davudî der ki hadis mahfuz değildir. Çünkü birçok Sahabî taharir etmişlerdir. İbn-i Hazm hadisi tenkit ederek «Buharî ile Hişam arasında inkıta' vardır» diyor. Fakat taan olunan hadisleri müdafaa eden Buharî şarihi İbn-i Hacer, İbn-i Hazmı takviye ediyor, inkıtaı kabul etmiyor. Hadisi «sahih-i muttasıl» görüyor. Bundan başka hadisin râvileri arasındaki Sadakat İbn-i Halid taan olunuyor. Yahya İbn-i Muin hakkında «ليس بشئ», Ahmet İbn-i Hanbel «ليس بمستقيم» diyorlar. Sadakat İbn-i Hâlid'in sahih-i Buharî ricalinden olması taana cevap olabilirse de hadis metin ve senet (râvileri) itibariyle muztariptir diyor. Buna da cevap veriyor. Şurasını da ilâve edeyim ki Ebu Davud'un Tahric'inde «meazif» yoktur. Meazif Buharî tarafından ilâve olunmuştur Fakat adil olan Râvi'nin ziyadesi makbul görülüyor. Gınanın hürmeti hakkında en kuvvetli hadis ile istidlâl tam olamaz. Çünkü bir defa meazifin muhtelif mânaları vardır. Sazlara hamlolunsa bile içkiye makrun olan gınaya hamlolunması kuvvetli bir ihtimal (zan) dairesindedir. Netekim diğer bir rivayette (ليشربن ناس من امتى الخمر) varit olmuştur. Lâistidlâl maal ihtimal. Huffaz-ı seb'adan Dar-ı Kutni Buharî'nin hadislerini tenkit ediyor:

2 — عن نافع عن ابن عمر سمع صوت زمارة راع فوضع اصبعه فى اذنه وعدل راحلته الى الطريق وقال رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم سمع زمارة راع فصنع مثل هذا اخرجه ابو داود وابن ماجه واحمد.

Savt-ı zemmare neyzenlerin savtıdır. Ebu Davud tahriç ettiği hadis hakkında «münker» diyor. İbn-i Ömer'in nafil'e izin vermesi hadisi meşkil kılar.

3 — عن ابن عمر ان النبى صلى الله عليه وسلم قال ان الله حرم الخمر والميسر والكوبه والغبرا وكل مسكر حرام رواه ابو داود واحمد.

Gübe, davul veya tambur veya tavladır. Gabra, tambur veya ud veya kopuz veya darı ve buğdaydır. Hadisin senetlerinde İbn-i Ömerden rivayet eden Velit Bin Abatüddar'dır. Ebu Hatem onu meçhul görüyor. Münzeri hadisi malûl buluyor. Evet hadisin şahitleri vardır. İbn-i Abbas tarikiyle Ebu Davud, Ahmet, İbn-i Habban ve Beyhakî tahriç etmişlerdir. Fakat istidlâle mahal olan kübe ile gabra muhtelif surette tefsir olunduğu gibi içkili olan gınaya da hamolunabilir.

4 — عن ابن عباس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان الله حرم الخمر والميسر والكوبه والغبرا وكل مسكر حرام.

Evvelki hadisin şahidi işte bu hadistir. Her iki hadis ihtimale müstenit olmakla mutlak surette gınanın hürmetine delâlet etmez.

5 — عن عمران بن المعين ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال فى جواب رجل من المسلمين اذ اظهرت القينان والمعازف وشربت الخمر ـ رواه ترمذى وقال «هذا حديث غريب».

Kaynan, kayne'nin cem'idir. Çengi, cariye mânasına gelir.

6 — عن ابى هريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اذا اتخذ الفئ دولا والامانة مغنما والزكاة مغرما... وظهرت القينان والمعازف وشربت الخمر الحديث رواه الترمذى.

Tirmizi, bu hadisi beşinci hadis gibi «garip» buluyor. Yahya Bin Sa'it den ancak Fereç Bin Fedale rivayet ediyor. Fereç Bin Fedale hakkında bazı eimme söylenmişlerdir: Bazıları onu zaif görür. Dar-ı Kutni Fereç Bin Fedale cihetinden hadisi vâhi buluyor. Ahmet İbn-i Hanbel, Yahya Bin-i Sait de rivayet eden Fereç İbn-i Fedale'nin «münker hadisleri» bulunduğunu söylüyor. Bununla beraber hadis çok münakaşa olunmuştur. Hadisteki fey kâfirlerden alınan ganimet malıdır. Düvel, devlet'in cem'idir ki mütedavil olan mallardır, Mugnem, duşmandan alınan ganimettir.

7 — عن ابى امامة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تبيت طائفة من امتى... وضربهم الدفوف واتخاذهم القيان رواه احمد.

Hadisin isnadında فرقدالسبخى vardır. Ahmet onun hakkında «kavl değildir» demiş, Yahya İbn-i Sait de söylenmiştir. Bundan başka Firkat-üs-Senci Ebu Bekr-is-Sıddik'tan gelen vâhi olan isnatlar ricalindendir. Şu kadar ki Yahya İbn-i Muin tarafından tensip olunuyor.

8 — عن ابى امامة قال النبى صلى الله عليه وسلم ان الله بعثنى رحمة وهدى للعالمين وامرى ان امحق المزامير والكبارات يعنى البربط والمعازف والاوثان التى كانت تعبد فى الجاهلية رواه احمد.

Hadisin isnadında Aliyy-ibn-i Yezit ile Abdullah İbn-i Zahr zayıftır. Aliyy-ibn-i Yezit hakkında Buhari «zayıf», Abdullah İbn-i Zahr hakkında Yahya bin Muin «ضعيف ليس بشيء», Dar-i Kutni «ليس بالقول» demişlerdir. İbn-i Hayyan ise kuvvetli ravîlerden mevzu hadisler rivayet ettiğini bildiriyor. Bu isnat Şamlı'ların vâhi olan isnatlarıdır. Bundan başka yine bu isnat ile «لاتبيعوا القيان ولا تشتروهن الحديث» vâridolmuştur.

Zikrolunan hadislerden başka zayıf hadisler de vardır. Bazıları şunlardır:

1 - Ebu Davud ve Beyhaki-nin İbn-i Mesut'dan rivayet ettikleri «الغنا ينبت النفاق في القلب».

2 - İbn-i İshak-un-Nişaburi'nin Enes'ten rivayet ettiği «من قعد الى قينة يسمع حب في اذانه الانك».

3 - Yine İbn-i İshak-un-Nişaburi'nin İbn-i Mesut'dan rivayet ettiği «سمع وجلاً يتغنى عن الليل فقال لا صلاة له لا صلاة».

4 - Yine İbn-i İshak-un-Nişaburi'nin Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği «استمع الملاهي حق معصية والجلوس عليها فسق والتلذذ بها كفر».

5 - İbn-i Gabla'nın Ali-yyibn-i Ebu Talip'ten rivayet ettiği «عبت بكسر المزامير».

6 - Taberani'nin Ömer-ül-Faruk'tan rivayet ettiği «ثمن القينة سحت وغناؤها حرام».

7 - Kasım İbn-i Sellâm'ın Ali-yyül-Mürteza'dan rivayet ettiği «نهى عن ضرب الدفوف والطبل وصوت الزمارة».

8 - Taberî'nin Ayişe'den rivayet ettiği «حرم القينة وبيعها وعنها وتعليمها».

9 - Yine Taberanî'nin İbn-i Ebiddünya'nın Ebu Emane'den rivayet ettikleri «مارفع رجل صوته بغناء الا بعث الله له شيطانين عن منكبه يضربان بالمغابهما على صدره حتى يمسك».

10 - Taberanî ve Abdürrezzak'ın rivayetleri üzere Ürve Bin Karenî'nin «افتاء ان لي في الغنا من غير فاحشة» sualine karşı taraf-ı risaletten sadır olan «لا اذن لك ولا كرامة».

Hadislerin hepsi zayıftır. Bu bapta birçok hadisler vardır. Bazı ehl-i ilim bu bapta tasniflerde bulunmuşlardır. Bazı ehl-i ilim ise hepsini zayıf görmüşlerdir.

Netice — Yedinci asır müceddıtlerinden İbn-id-Dakik-ul-Abd'in beyanı veçhile gerek gına'nın men'i, gerek cevazı hakkında sahih bir hadis yoktur. Artık her müçtehit içtihadına göre hükmediyor. Musiki aletleriyle olsun, olmasın alelıtlak gına haram değildir. Gınanın hem haram hem mübah olan kısımları vardır. Mahrem olan şeylerle olan, işret meclisinde vukubulan lâfzı itibariyle helâl olmıyan şeyleri ihtiva eden ve fitneden sâlim olmıyan gınalar haramdır. Fakat mahrem olmıyan olan şeylere iktiran etmiyen, lâfzı iti ariyle helâl olan şeyleri ihtiva eden ve fitneden sâlim olan gınanın caiz olmasında şüphe yoktur. Lehv ve tarab mubah, haram değildir. Netekim müteahhirinden Abdülgani Nablusî böyle hükmetmiştir.»

GİNDAZO (عيندازو) [*Bah.*] Gabya ve babafingo çubuklarını yerine sürmek veya aşağı almakta kullanılan serviçelere verilen addır.

GIRAJOVA ATEŞİ (غراژوا آتشی) [*Bah.*] Yelken devrindeki harblerde tutuşturularak düşman gemilerinin içerilerine atılıp yangın çıkarılmakta kullanılan (eritilmiş kükürt, alkol, balmumu, kâfuru) mahlûlüne batırılmış yuvarlak yün palasturalarına verilen addır

GIRANDİ DİREĞİ (غرانده ديرگی) [*Bah.*] Geminin ortasındnki en büyük direğin adıdır. Bu direk yekpare olmayıp her biri biribirinin üstünde olmak üzere dört direkten terekküp etmektedir. Bu direklerin isimleri başka başkadır. En altta ve gemiye raptedilmiş olanına «ana direk», onun üstündekine «gabye», daha üsttekine «babafingo», en üsttekine de «kontra» denilir.

GİRİVA (غيريوا) [*Bah.*] Geminin Göz demirini kaldırmak için sancak ve iskele baş omuzluğundan dışarıya doğru çıkarılan kalın ağacın adıdır.

GIŞA (غشاوه ـ غشا) [*Sof.*] Kalb aynasının yüzüne nefs ve hevadan ârız olan şey mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan gışanın lûgat mânası perde, örtü, hicaptır. Gışaveş suretinde de kullanılır.

GİDER AYAK (گيدر آياق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gitmek üzeze iken, yola çıkarken. son dakikada yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GİDİŞ ALAYI (گيديش آلايی) [*Sar.*] Padişahların saray dışındaki gezintileri münasebetiyle tertip edilen alaylar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar, muhafızlar ve saraylılardan mürettep olarak teşkil olunan kalabalık takımla bir taraftan bir tarafa gittikleri için bu münasebetle tertip olunan alaylara bu ad verilirdi.

Gitmek masdarından gelen gidiş'in birçok mânası vardır «Kamus-ı Türki» de bu kelime şöyle izah olunmuştur: «Gidiş; 1 - Gitme zehap, rihlet, hareket, azimet: Böyle ansızın ve habersiz gidişinin sebebini anlıyamıyorum, 2 - Yürüyüş, yürümek tarzı, meşiy, reftar: bu gidişle siz iki saatte oraya varamazsınız. 3 - Tarz, hareket, reviş: O adamın gidişini beğenmedim. 4 - Bir büyük zatın haklı olarak bir tarafa azimeti.»

Padişahlar resmî ve sayılı günler dışında şehir dâhil veya haricinde gayr ı resmî olarak bir tarafa gittikleri zaman geçit yerlerine asker dizilmek ve halka ilân edilmek âdet değildi. Bu hal oldukça sade bir surette cereyan ederdi. Mamafih ne kadar sade olursa olsun, yine birtakım merasim icra olunurdu. Ezcümle başçuhadar padişahın yağmurluğunu taşıyarak rikâb-ı hümayunun sağ ve ikinci çukadar — kırmızı atlas kese içindeki papuş-i hümayunu (papuç) hamilen — sol tarafında yaya yürürdü. Çizmeci dahi tâbir olunan üçüncü çuhadar ise, padişahın yedek cizmesi ile başçuhadarın arkasından ve dördüncü çukadar da bunun ardından giderdi. Bunlardan sonra lüzumu kadar salma çuhadarlar ile solaklar yürürlerdi. Yolde her köprü geçildikçe solakbaşı padişahın bindiği atın dizginini tutup çekerdi. Ata iniş ve binişte de solakbaşı dizgin tutardı, başkası bu hizmetleri göremezdi.

Yolda halktan biri halinden tazallüm için atın önüne yatar, yahut yolun bir noktasından yüksek sesle istişfada bulunur ise salma çuhadarlardan birine terfikan — hakkının ihkakı iradesi ile — Bab-ı âliye gönderilir ve bu adam fakir ise hazinedarlardan biri tarafından kâfi miktarda atıyye verilerek gönlü alınırdı. Padişahların gidişlerinin mümkün mertebe gizli tutulmasının bir sebebi de bu gibi müracaatlara mahal kalmamak içindi.

Teşrif-i Hümayun biraz resmîce olursa rikâpta yukarıda yazılı olanlardan başka, icabına göre yeniçeri ağası, kapıcıbaşı, mîr-i âlem, mirahur, çavuşbaşı ile özengi ağaları da bulunurdu.

Gidilen yerde gecelenecek ve çadırda kalınacak ise mevkib-i hümayun ile beraber mütaaddit aşçı ve çadırları kurup kaldırmak üzere lüzumu kadar da mehter bulunur, erzak ve levazım taşıyan atlar ve esterler de götürülürdü. Hele av için vâkı olan gidişlerde bunlardan başka samsuncular, zağarcılar şahinciler velhasıl avda vücutları muktazi adamlarla beraber av hayvanları da beraber alınırdı.

Resmî olmıyan bu kabîl gidişlerde otag-i hümayun önüne tuğlar dikilmezdi. Resmî mehterhanenin yerine de ince saz takımı götürülürdü.

Kayıkla bir tarafa teşrif-i şahane vukuunda padişahın bindiği kayığın dümenini bostancıbaşı tutardı. Kayık gidişlerinin en parlakları Lâle devrinde, Üçüncü Ahmet zamanında yapılmış ve bunlar için şairler tarafından kasideler yazılmıştır.

Tanzimat'tan sonra hususi gidiş alayları daha sade, bir kısmı at ve bir takımı da araba ile yapılırdı.

Sarayda gidiş işlerini tertip için «gidiş müdürü» unvanlı bir memur vardı.

GIDIŞ MÜDÜÜ (گیدیش مدیری) [*Sar.*] Padişahların saray dışında yapacakları gezintilere ait tertibatı hazırlamakla mükellef memurun unvanı idi. Sarayın büyükçe memurlarından sayılırdı. Padişahların gidişleri münasebetiyle teşkil olunan alaylara «gidiş alayı» adı verilirdi.

GİRDAP AĞASI (گرداب آغاسی) [*Bah.*] Denizlerin ve ırmakların hâsıl ettiği girdaplardan yani çevrintilerden gemi ve kayıkları selâmetle geçirmek için istihdam olunanların başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten Tuna'dan geçecek zahire ve mühimmat gemilerini emniyet içinde sevketmek için tâyin olunan memur bu adı taşırdı. Farsça bir kelime olan girdap, su çevrintisi, girive, mecaz yoliyle muhataralı yer, mehleke demektir, Denizcilik ıstılahı olmak üzere muhalif cihetlerden gelen iki akıntının kavuşmasından veya bir akıntının akıntı yolunda bir maniaya tesadüfünden, yahut denizin birdenbire kabarmasından hâsıl olan çevrintiye ıtlak olunur.

Denizlerin ve gemilerin seyrine müsait olan nehirlerin hâsıl ettikleri çevrintilerden gemi ve kayıkları geçiren bu memur bir bakımdan bugünkü kılavuza benzemektedir.

GİRDAR (گردار) [*Vak.*] Bina ve ağaç gibi arz ve emsali üzerinde mutasarrıf tarafından inşa ve ihdas olunup müstakar kalan mülkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukataalı vakıf arsalardaki mülk evler ve arazi üzerindeki ağaçlar o kabildendir.

GİRİFT (گرفت) [*San.*] Motifleri biribirine girik ve içiçe geçme olan tezyinat tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Girift; dolaşık, biribirinin içine girintili çıkıntılı şey demektir. Avrupalılarca buna «arabesk» adı verilmiştir. Buna sebep Avrupa'ya İslâm memleketlerinden gelmiş olmasıdır. Son zamanlarda Osmanlı nakkaşlarından bu türlü tezyinata Arapyolu tâbirini kullananlar olmuş ise de bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısiyle yanlıştır.

§ [*San*] Şah ve Dâvud adındaki neylerin nısfiyesi yani yarımı uzunluğunda kamıştan yapılmış sazın adıdır. «Lehce-i Osmani» deki tarifi şöyledir: «Neyin rub'iyesi, kısa ve eksik perdelisi, düdüğün uzunu.» Açkısı yani kesilip boğazının temizlenmesi kaval açkısına benzer.

Deliklerinin sayısı, kamışının kalınlığı ve akort itibariyle nısfiyeden farklıdır. Sesi de neye nisbetle dağidir. Adeta kemana nisbetle rebap ve kemençe nasılsa girift de neye nisbetle öyledir.

Girift çalana «giriftzen» denilir.

Feryâd-ı girift olsa da dünyada müessir;
Nây-ı dil-i nalânıma nisbet ne düdüktür.
Vasıf

GİRİFT YAZI (گرفت بازی) [*San.*] Harfleri biribirine girift, içiçe geçme tarzdaki yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yazı sülüs, tâlik, rik'a gibi başlıbaşına bir yazı nev'i olmayıp yazıların o tarzdaki yazılışları demektir. Sanatkârane dahi olsa okunması güç olduğu için makbul sayılmazdı.

GİRİFT ZEN (گرفت زن) [*San.*] Girift adlı çalgıyı çalana verilen addır. Rast, uşşak, hüseyni, hüzzam, saba makamlarından peşrevleri, saz semaileri, birçok şarkıları olan Âsım Bey (ölümü 1929) yakın zamanın en meşhur girift çalan üstatlarındandı. Bundan dolayı da (Giriftzen Âsım Bey) diye şöhret bulmuştu.

GİRİT MADALYASI [گریت مدالیه‌سی] [*İda.*] Biri sultan Aziz, diğeri İkinci Sultan Abdülhamit devrinde olmak üzere ihdas olunan madalyaların adıdır. Abdülâziz devrindeki 1285 (1868). Abdülhamit devrindeki de 1308 (1890) senesinde ihdas olunmuştur. Her ikisinin altın ve gümüş olmak üzere iki türlüsü vardır. Girit işinde hizmeti görülen büyük devlet adamlarına altın, ikinci derecedeki memurlarla halka gümüş olanı verilirdi,

GİRİZGÂH (گریزگاه) [*Ede.*] Kasidelerde mukaddimeden maksada geçilecek beyt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nedim'in:

Bu şehr-i Sitanbul ki bîmisl ü behadır
Bir sengine yekpare Acem milki fedadır

matla'lı kasideaindeki:

İstanbul'un evsafını mümkün beyanmü hiç
Maksat hemen sadr-ı keremkâre duadır

beyti gibi.

Farsça gîriz; kaçmak, kaçkın, girizgâh da kaçacak yer, kast olunan şeye münasebet peyda eden söz demektir.

GİYİMBAŞI (گیم باشی) [*Sar.*] Saray adamlarından ve bizzat padişahların hususî hizmetlerinde bulunanlardan birinin adıdır. Hazine koğuşunun en eskisi ve zâbitiydi. Padişahlara elbise giydirmek vazifesiyle hazineliler mükellef ve memur olduğundan bu unvanı almıştır. Giyimbaşıların alt tarafı «göç eskisi» namını taşırdı. Padişahlar sayfiyeye gidince giyimbaşı, nizam mucebince, sarayda kalır, göç eskisi koğuş zâbiti sıfatiyle beraber giderek koğuşun zapt u raptına bakmakla beraber giyimbaşıya ait diğer vezifeleri de ifa eylerdi. Giyimbaşı ve muavini mesabesinde olan göç eskisi terfian has odaya naklolunurlar ve gösterdikleri iktidar ve kabiliyete göre derece derece yükselirlerdi. Bunların madunlarından on nefer emekdara «bıçaklı eski» ve alt tarafındaki dokuz nefer kıdemliye «soyunuk eski» ıtlak olunurdu. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam hamam camekânlarında otururlar ve huzur-ı Hümayuna veya zâbitan huzualarına çıkılmadıkça resmî elbise giymeğe mecbur olmayıp koğuşlarda bulundukça günlük elbise ile otururlardı. Yalnız bıçaklı eskiler giyimbaşılara mahsus olan on iki nevi taam sofrasında yemek yerlerdi.

Giyimbaşılık padişahların Topkapı Sarayında ikametleri müddetince devam eylemiş, Dolmabahçe Sarayı vücuda getirildikten ve sarayda bu münasebetle mühim değişiklikler yapıldıktan sonra hükmü kalmamıştır.

GİZEK (گزك) [*Mus.*] Telli çalgılardan birinin adıdır. Kâsesi def şekliade olup sathına deri geçirilmiş bulunan bu çalgının on teli vardı. İki yanındaki iki tel yayla, yayın ilişmediği sekiz tel de icabına göre ara sıra sol elin parmağ ile vurulmak suretiyle çalınırdı.

GİZLİ ODALIK (گیزلی اوطه‌لق) [*Hal.*] Konaklardaki cariyelerden efendileri tarafından gizli olarak odalık ittihaz olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütehakkim (hâkimlik eden, kafa tutan) olan karılarının kıskançlıklarına meydan vermemek ve bu yüzden rahatı bozulmamak için bu yolda hareket edenler olurdu. Sarayda bunun karşılığı «gözde» idi. Padişahların gözdelerle olan münasebeti az çok gizli tutulurdu.

GOSPODARLIK (غوسپودارلق) [*İda.*] Vaktiyle Rumeli'de mevcut bir nevi ağalık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ıstılah İslâvca bir kelime olan gospodardan meydana gelmiştir. Gospot, Allah; Gospodin efendi demektir. Şu halde gospodarlık ağalığın tam mukabili olmuş olur. Bu unvanı taşıyanların hıristiyan köylülere yarıcılıkla işlettikleri arazi Tanzimat'tan sonra takdir ettirilen bedel mukabilinde işliyenlere verilmiş ve mukadder bedelleri karşılığında gospodarlara esham verilmek suretiyle alâkaları kesilmiştir. «Başbakanlık Arşivi» ndeki bir vesikada (18 za 1267) buna dair tafsilâtı ihtiva

etmektedir. Aynen aşağıya naklolunan bu vesikada deniliyor ki: «Vidin eyaleti dâhilinde vâkı Sahra ve Luma ve Belgratçık kazalarında olan gospodarlık usul-i muzirresinin külliyyen ilgasiyle arazi-i mevcudenin mahall-i saire reayası hakkında icra olunduğu üzere muaccele-i lâyıka ile ba tapu reayaya verilmesi irade-i seniyye iktizasından olduğundan suret-i tesviye ve icrası Vidin meclisinde mütalâa olunduğu veçhile gospodarların varidat-ı hakikiyye-i seneviyyesine fiat-ı mutedile vaz'iyle her kaç bin kuruşa baliğ olur ise faiz ad ve itibariyle on altı seneliğine olarak ve kariye bekariye ba muaccele ahalisine satılması ve hâsıl olacak muaccelesinden gospodarlara ve hâsılatlarına mukabil on ikişer senelik eshamdan verilmesi ve tahminen verilecek yüz bin miktarı tapu için dahi her bir kariyenin arazisi esmanına göre bilhisap zam ve tevzi olunmak üzere üç yüz bin kuruş harç alınması ve gospodarların bir tapu dâhilinde olarak mutasarrıf oldukları araziden kendilerinin ziraat etmekte oldukları tarlalarını ahaliye satmak istemeyüp halbuki gospodarlar tarlası denilen asıl gospodarlık itlak olunan mahal olduğu cihetle haliyle bırakılması uyamadığı misillû gospodarların ekserisi zir-i idaresinde bulunan araziyi bayağı çiftlik şekline koymuş olduklarından ellerinden alınması bir nevi mağduriyetlerini mucip olacağından rizay-i tarafeyn ile tesviye olunması kararlaştırılmış ve gospodarlık varidatı iki bin keseye karip olup on altı seneliğine olarak alınacak esmanını dahi berveçh-i tahmin otuz bin keseyi tecavüz edeceğinden ve bunun nısfı peşinen ve nısf-ı diğeri münasip taksite rapt ile ahz ve istifa olunacağından ve reaya peşinen verecekleri akçeyi kemal-i memnuniyetle ekserisi altın olarak hazırladıkları meclis âzasından olan kocabaşılar tarafından haber verildiği cihetle icray-i iktizası Saadetlû Nail Bey Efendi tarafından ifade olunarak işbu akçenin çoğu nukud-i hâlisadan olmasiyle Darphane-i Âmireye celbi lâzimeden olduğundan bir an evvel celp keyfiyetinin icrasiyle meblâğ-i mezburun serian bu tarafa gönderilmesi vilâyet valisi Atufetlû Paşa ve Şefik Efendi hazeratına ba tahrirat-ı mahsusa iş'ar kılınmış ise de vilâyetten haber vürudu ile iktiza eden sehim kaimeleri ve tapu senetleri buradan gönderilerek tesviyesi hâsıl oluncaya kadar biraz vakit geçeceğinden ve fakat bu madde için verilecek senedat âdi tapu senedi gibi olmayup etraflıca olması lâzım geleceğinden Meclis-i vâlâda bilmüzakere terkim kılınan müsveddesi veçhile şimdilik elli bin kadarının tab' ettirilerek Hazine-i celileye teslim olunup ve teshilen lilmaslaha münasebet-i nizamiyesi cihetiyle Defterhan-i Âmire kalemi kesedarı İzzetlû Ârifî Efendiye ilâ... 18 za 267».

Gospodarlığın timar sahipleri gibi araziyi işliyenlerden hisse almaktan ibaret olduğu anlaşılmakta ise de gospodarların bu hakka mukabil ne gibi vazife ile mükellef olduklarının tespitine imkân görülememiştir. Ancak bunun timar ve zeamet sahipleri hakkında kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürülebilir.

GOYGOYCULAR (غويغوجيلر) [*Hal.*] Muharrem ayının ilk günlerinde kapı kapı dolaşarak küme halinde dilenenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «hoygoycular» da denilirdi. Üstat Tahir Olgun (Tahir-ül-Mevlevi) (Mahfil, adet 3, 1339, Muharreme mahsus nüsha) içlerinden birinin okuduğu ilâhinin her mısraının sonunda ötekilerin de «hoy goygoy canım» demelerinin kendilerine unvan, değerli tarih bilgini Efdalüttin Bey de (İslâm - Türk Ansiklopedisi, cilt 1, no. 40 kapağı) «Muharrem ayı itibariyle matem hissini de ifade eden bu âmalar (körler) gezintisi esasen Kerbe'â hâdisesinden ilham alan bir teşebbüs olduğundan müteşebbislerin de Alevi'lik duygusiyle yürekleri müteessir bulunduğundan okudukları «gökte melek, yerde her can ağladı» matla'lı mersiyenin sonunu bu yürek acısiyle bağlıyarak, nakarattan sonra «hey kaygulu canım» hitabının ammeye tevcihinden tahrif edilmiş bir ifade olduğunu söylüyorlar. Şehzade Camii tetümmatından imaret karşısında «Tabhane» denilen vakıf binada oturan ekserisi Anadolulu iki gözden mahrum körler muharrem ayının girmesiyle beraber önlerinde açık gözlü topal yahut çolak bir yedekçi olduğu ve biribirlerinden birer adım geri olmak üzere öndekinin ya sol omuzuna yahut değneğine tutunmak suretiyle altışar kişilik gruplar halinde şehrin muhtelif semtlerine dağılırlardı. Kıyafetleri ince yemeni sarıklı ve bez cüppeli, ellerinde uzun asâlar ile bir örnek giyinmiş olan bu körlerin omuzlarında ortasından bölünmüş iki taraflı ve iki ağızlı birer torba bulunurdu. Altışar kişi olmalarının sebebi her birinin omuzundaki torbadan iki ucunun biri önde biri arkada olarak ikişerden on iki torba taşıyabilmeleri ve bunu da on iki imam esasına istinat ettirilmesi idi.

Muharremin ilk gününden itibaren sokak sokak dolaşan bu dilenciler her evin kapısı önünde bir halka teşkil ederek içlerinden biri:

Kerbelânın yazıları *Şehit olmuş Gazileri*
Fatma ana kuzuları *Hasan ile Hüseyin'dir.*
Kerbelânın ta içinde *Nur balkır siyah saçında*
Yatır alkanlar içinde *Hasan ile Hüseyin'dir.*

gibi müessir sözlü bir ilâhi okur, her mısraın sonunda ötekiler hoy goygoy canım derlerdi.

Kapı açılıp da para yahut aşure harcı uzatılırsa artık ilâhinin alt tarafı okunmaz, duaya başlanırdı. Yedekçi verilen şey her ne ise alır, ona mahsus torbayı taşıyanın torbasına boşaltıp kabını geri verirdi. Goygoycular topladıkları harc ile Şehzadebaşı'ndaki yerlerinde aşure pişirterek hem kendileri yerler, hem de lâzım gelenlere ve müracaat edenlere verirlerdi.

GÖBEK (گوبك) [*Ok.*] 24 derece itibar edilen okun 5 inci ile 11 inci dereceleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okun derece taksimatı şöyle idi: İlk 4 derece «boğaz», ondan sonraki 7 derece «göbek», 12 ile 17 derece «şalvar», 18 le 24 derece de «ayak» idi.

§ [*San.*] Hat ıstılahlarındandır. «Hilye-i Şerif» in birinci kısmına verilen addır. İkinci kısmına «etek» denilirdi.

§ [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin ortasındaki motife verilen addır.

GÖÇER EVLÜ GAZİLER (گوچر اولو غازیلر) [*Hal.*] Türk aşiretlerinden çadırda oturanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu aşiretler yazı yaylakta, kışı kışlakta geçirdikleri ve bu sebeple senede iki defa göç ettikleri için bu adla anılırlardı.

GÖÇ ESKİSİ (گوچ اسکیسی) [*Sar.*] Padişahların hususi hizmetlerinde bulunan saray adamlarından biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazine kovuşunun en eskisi ve zâbiti olan «giyimbaşı» nın muavini yerinde idi. Hazineliler padişahlara elbise giydirmekle mükellef idiler. Sayfiyeye nakil vukuunda giyimbaşılar sarayda kalır. Göç eskisi beraber giderek sayfiyede bu vazifeyi görürdü. Giyimbaşı gibi göç eskisi de terfi edince has odaya naklolunurdu. İktidar ve kabiliyet gösterenler daha yüksek mertebelere çıkarlardı.

GÖÇ-İ HÜMAYUN (گوچ همایون) [*Sar.*] Padişahların bir müddet kalmak üzere saray dışındaki yerlerden birine gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar istedikleri zaman sarayın bahçesindeki köşklerden birine giderek günün bir kısmını orada geçirdikleri gibi müsait mevsimlerde sarayda kalmıyarak Bağaziçi sırtlarındaki köşklerden veya Boğaziçi ve Eyüp Karaağaç sahillerindeki yalılardan birine gider, ya akşama kadar veyahut göç suretiyle bir müddet oralarda kalırlardı.

Boğaziçi yalılarına çok zaman sabahleyin erkenden deniz yolu ile giderlerdi. Bu gidişte en önde etraftaki kayıkları uzaklaştırıp yol açmak için muhafız asker bulunan bir kafile giderdi. Bunun arkasından yedi çifte ikinci bir kayıkta tülbent ağası bulunur ve resmî gidişlerde olduğu gibi bunun elinde padişahın sarıklı kavuğu bulunurdu. Ağa bunu sağa ve sola eğdirmek suretiyle etrafa padişahın selâm ve iltifatını bildirirdi. Bundan sonraki iki kayığın birinde emirahur, ötekinde saray nazırı bulunur ve bunların gerisinde on üç çifte kayıkla padişah gelirdi Padişahın bindiği kayığı on iki çifte ile kızlar ağası ve hazinedar ağalar takibederdi.

Eskiden padişahların hemen her sene göç ettikleri mevcut vesikalardan (Başbakanlık Arşivi, Saray, 1133, sıra 16) anlaşıldığı gibi gene bu vesikalardan birinde (Saray, sıra 26, 19 R 1224) göç-i Hümayun vukuunda has matbahta pişirilen yemekler için günde on iki çeki odun verildiği anlaşılmaktadır.

GÖÇÜRÜCÜ (گوچورجی) [*Sar.*] Sefere giden padişahların tuğlariyle otağ-ı hümayunu nakledenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefer esnasında padişahın tuğları ile otağı düşman hududuna kadar önde gider, hududa gelince ileri gitmesi tabiî mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu. Gerek memleket içinde, gerek ordu ile beraber giderken tuğlarla otağın nakli için dört otakçı tâyin olunurdu. Bunların ikisine «kondurucu», öteki ikisine de «göçürücü» denilirdi. Bu dörtten biri «konakçıbaşı» olurdu.

GÖĞE (گوگه) [*Bah.*] Yirmi altı çift kürekle çekilir eski harb gemilerinden birinin ismiydi. Baştardadan daha büyük olup güvertesine toplar konulurdu. Altı mavna, üstü kalyon tarzında idi. Güvertelerinden başka bir de top ambarı bulunurdu. Bayezit II. Zamanında bir defa beheri ikişer bin beşer yüz tonilâtoluk olmak üzere iki tane inşa olunmuştu. Zaten Osmanlı bahriyesinde ilk defa olarak kalyon nev'inden sefain-i cerriye İkinci Bayezit devrinde kullanılmış ve «göğe, göve» namı da o vakit verilmiştir.

GÖĞEN (گوگن) [*Tul.*] Hortumun tulumbaya takıldığı yere verilen addır. Bu işi görene «göğenci» denilirdi.

GÖĞENCİ (گوگنجی) [*Tul.*] Tulumbacılardan hortumu tulumbaya takan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Göğenci aynı zamanda sandığın (tulumbanın) altına girecek takım yerinde de kullanılırdı. Yolda takım değiştirmek lâzım gelince reis, değiştirecek olanları göğenci diye çağırırdı.

GÖĞÜS GERMEK (گوگس گرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle güvenmek, iftihara lâyık görmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖĞÜS KABARTMAK (گوگس قبارتمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle iftihar etmek, mağrur olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖĞÜSLÜK (گوگسلك) [*San.*] Zırhın göğsü kaplıyan kısmına verilen addır. Göğüslük vücudun diğer kısımlarını örten ve muhafaza ettiği uzva göre isim alan parçalarla birlikte giyildiği gibi yalnız olarak da giyilirdi. Bunu ekseriyetle yeniçeriler kullanırdı. Göğüslüğün karına gelecek tarafı daire şeklinde müdevver, üstü göğsü örtmeğe yarıyacak surette şibih münharifti. Tokalarla arkaya raptolunurdu.

GÖKTEN ZEMBİLLE İNMEK (گوكدن زنبيلله اينمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rahmanî, kıymetli, ehemmiyetli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖMLEK (گومله) [*Bah.*] Yelken sarılı iken kirlenip harap olmaması ve cilâlı direklerin cilâlarının bozulmaması için üzerlerine geçirilen veya örtülen branda kılıfların adıdır.

GÖNDER (گوندر) [*Sar., Ask.*] Seferde ordunun ve ilerigelen vezir ve diğer devlet adamlarının atlarına bakmak ve sair zamanlarda ise has ahır ve çayır hizmetlerinde kullanılmak üzere gayr-i müslimlerden ve hassaten Bulgarlardan tertip edilmiş bir sınıf olan voynukların her mıntakada iki, üçü ve dördü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanunnameye göre kara voynuklarının üçü ve çelebi voynuklarının ise dördü bir gönderdi. Bu üçten veya dörtten birisi nöbetle asıl olup hizmete gelir, diğer ikisi veya üçü ona yamak olurdu.

§ [*San.*] Ucuna bir şey takılan uzun sopa, sırık demektir. Kullanış şekline göre ad alır: Mızrak, bayrak, sancak gönderi. Çift sürerken öküzleri dürttükleri ucu iğneli uzun sopa, övendire.

§ [*Bah..*] Sancak çekmek için geminin kıç tarafındaki direğe gönder denildiği gibi mavnayı yürütmek için kıyıya veya suyun dibine dayatılan sırığa da gönder adı verilir.

GÖNÜL ALMAK (گوكل آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle iltifat, teşvik, tergip, taltif yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL BİRLİĞİ (گوكل برلكی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sevgi, alâka yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL DARLIĞI (گوكل طارلغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle keder, teessür, neşesizlik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL HOŞLUĞU (گوكل خوشلغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rıza, muvafakat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL KALMAK (گوكل قالمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kırılmak, incinmek, müteessir olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜLDEN KOPMAK (گوكلدن قوپمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hoşnutlukla muvafakat ve memnuniyetle, istiyerek vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL YAPMAK (گوكل يابمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hoşnut etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNLÜ KARA (گوكلی قارا) [*Ha.l*] Mecaz yoliyle kıskanç, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNLÜ YUFKA (گوكلی يوفقه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle merhametli, zayıf yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜLLÜ AĞASI (گوكللی آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının mevcudiyeti zamanında yeniçerilikle, Tanzimat'tan sonra da kurulan askerî teşkilâtla alâkaları olmadığı halde muharebeye gönüllü olarak katılanların başlarına verilen addır. Yeniçerilik devam ettiği müddetçe gönüllülerden kahramanlık gösterenler «tashih bedergâh» suretiyle yeniçeriliğe alınırlardı. Tanzimat'tan sonra açılan muharebelere katılan gönüllülerden, askerî tâlim ve terbiye görmemiş olmalariyle beraber bir takımının sergüzeşt peşinde koşmaları yüzünden, bölük veya tabur gibi ayrı bir teşekkül suretinde kendilerinden istifade olunmadığı için bu gibiler sonradan askerî kıtalara mal edilmişlerdi.

GÖNÜLLÜ GEDİĞİ (گوكللی گديگی) [*Ask.*] Yeniçerilikten bölüğe geçerek ölenlerin askerlik çağına gelmiş olan oğullarına hizmetle kayrılma hakkını verme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar muharebeye gidip orduda «tashih bedergâh» suretiyle yeniçeri ulûfe defterine kaydedilirler ve bu suretle hâkiki yeniçeri olurlardı.

GÖNÜLLÜ YENİÇERİLER (گوكللی يكيچريلر) [*Ask.*] Muharebe zamanında harbe iştirak eden veya kale muhafaza hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalelerde büyüklük ve küçüklüklerine göre yeniçeri, topçu, cebeci gibi kapukulu efradı arasında nöbetle hizmet

eden muhafızlardan başka kule muhafız kumandanı olan dizdarların maiyetinde yerli kulu, beşli azap, farisan veya atlı ulûfeci muhafız askerî sınıflar arasında gönüllü yeniçeriler de vardı. Bu gönüllü yeniçeriler kalenin bulunduğu şehir ve kasaba halkından idiler. Bunlar yeniçerilerin imtiyazlarından ve yeniçerilik şerefinden istifade etmek üzere maaşsız olarak alınan bir zümre idi. Bu gibiler bulundukları yerin yeniçeri serdarının defterinde kayıtlı idiler. Harb zamanında gençler turnacılar vasıtasiyle serdarın kumandası altında bütün techizatlariyle mensup oldukları ortaya iltihak etmek suretiyle muharebeye gidip orduda «tashih bedergâh» tâbiriyle yeniçeri ulûfe defterine maaşlı olarak kaydedilirler ve hakiki yeniçeri olurlardı. Yaşlıları da kalede muhafızlık yaparlardı. Yeniçeri ağasının arzı ve padişahın iradesiyle ocağa alınan bu sınıf, ocağın bozulmasında ve yeniçerilerin serkeşane hareketlerinde mühim âmil olmuştur.

GÖRÜCÜ (گورجی) [*Hal.*] Evlenecek delikanlı için gelinlik kız arayıp bulmağa giden kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden genç olsun, ihtiyar olsun kadınlar akrabadan başka erkeklerle bir araya gelemediği, daha umumi bir tâbirle harem ve selâmlık âdeti cari olduğu için evlenme çağına gelen erkeklerle kızlar araya giren vasıtaların delâleti ile evlenebilirlerdi. Bu işi erkeğin annesi yahut teyze ve halası gibi akrabası yapar, kız beğenilir, aileleri de razı olursa iki genein hayatı birleştirilirdi.

Eski âdetleri pek iyi bilen Ercüment Ekrem Talu görücülüğü (7 gün) neşriyatından olan (Dünden hâtıralar) ında şöyle anlatıyor:

«İçtimaî hayatımızda, İstanbul'un fethinden önce, kadınlarımız ve hassaten genç kızlarımız için mevcut olan serbestlik, fatihler (Bizans) âdetlerini şehirle beraber benimsedikten sonra sıkı bir esarete münkalip olmuştu. Osmanlı padişahları ve onları taklideden Osmanlı ricali birer (harem) kurmayı ve bu haremi hadım edilmiş kölelerin muhafazasına tevdi etmeği Bizans hükümdarlarından öğrenmişlerdi. O vakte kadar karısını serbestçe ve kendi kendine seçmeye alışan Türk delikanlısı bundan sonra imparatorluğun belli başlı şehirlerinde, can yoldaşının seçimi meselesini ana, teyze, kızkardeş gibi yakınlarına bırakmaya mecbur oldu. Onlar gider, bulur, beğenir, bağlanır. Evlenecek genç de körü körüne nasibine kail olurdu.

«Delikanlının baş göz olma çağına gelince, eli de ekmek tutmuş, ya ki baba ocağının geliri ikinci bir ailenin de geçimini temin edebilecek kifayette bulunmuş ise onu evermeye karar verirlerdi.

«İptida, yavaştan yavaştan onun temayülleri, zevkı arzuları iskandil edilir, öğrenilir, sonra münasip bir kızın aranmasına başlanılırdı.

«Az vakit içerisinde, falanca ailenin, oğluna kız aradığı etrafta duyulur, eş dost araya girer, gelinlik çağda kızı olan kimselerin isim ve adreslerini verirler. Diğer taraftan bu gibi işlerde mütehassıs ve geçimleri de esasen bu yüzden olan «kılavuz» karılar tanrının günü evin kapısını aşındırırlar. Tanıdıkları tazeleri öve öve bitiremezlerdi.

«Taşteknelerde merhum Azmi Mollanın baldızı var. Rabbim nazardan saklasın, bir içim su! Lepiska saçlsr topuklarında, lâciverde bakar, uzun, kıvırcık kirpikli gözler... çekme kaşlar, ağız burun hokka. Boy, pos, endam yerinde. Pembe beyaz ten, balık etinden az kabaca. Teleme peynirleri gibi alimallah! Köşede bucakta az çok paracığı da var. Başlarındaki konak iki kardeşin. Başka kimsecikleri de yok. Azmi Molladan dul kalan ablası ile on beş yaş araları vardır. Anaları sizlere ömür mefat olduktan sonra, Azmi Mollanınki kızkardeşinin üzerine kanad gerdi, onu evlât gibi büyüttü, yetiştirdi, her bir hüneri öğretti. Kızcağız aktan karayı seçecek kadar okur, kanun tıngırdatır, güzel nakış işler, biçer diker. Elhasıl, size kısmet olur inşallah, eteği belinde, tirendaz, yosma bir tazedir.

«Bu tafsilât şayet delikanlının idealine tevafuk ediyorsa, kalkılır sağlık verilen eve görücü gidilirdi. Kapının tokmağı vurulur vurulmaz yandaki dikiz aynasından, gelenlerin yabancı ve kadın olduğunu farkeden besleme bir koşu yukarıya seğirtir:

—Hanımcığım! Küçük hanıma görücüler geldi! diye haber verirdi. Derken kapı açılır, misafirler içeriye alınır, oturulur ve evin en büyük hanımı kimse, o karşılarına çıkardı. Ziyaretin maksadını gûya anlamamiş, bilmiyormuş gibi sorup öğrendikten sonra, âdet, ilkin biraz nazlı, müstağni davranmaktı:

— Kızımız daha küçük.. azcık daha serpilsin, gelişsin diyoruz ama, mademki buraya kadar zahmet edip teşrif ettiniz, görün bir defa! gibi ağızlar edilirdi.

«Derken bir türlü çıkmak bilmiyen kısmetini bekliye bekliye artık sabırsızlanmaya başlamış bulunan küçük hanım, gönderilen haber üzerine süslenir, nizamlanır, gözlerinin sürmesini, yüzünün pudrasını, düzgününü tazeler, levantalar sürülür, misafirlere kahve götüren hizmetçinin yanı sıra odaya dahil olurdu.

«Görücü hanımların kılık kıyafetlerinden az çok belli olân içtimaî mevkilerine göre ya eteklerine varıp yahut ki, sadece kısa bir temenna ile selâm verip, ta karşılarına suret-i mahsusada konulan iskemleye ilişen küçük hanım artık gözlerini yere diker, huzurunda bulunduğu mahkemenin vereceği kararı bekliyen bir suçlu gibi kımıldamadan dururdu.

«Görücüler kaç kişi ise o kadar çift göz, biçare kızın üzerine yiyecek gibi dikilmiş, tepesinden tırnaklarının ucuna varıncıya kadar ondaki kusur ve meziyetleri bir bir araştırır, onlara mim koyardı.

«Bu gibi ziyaretleri, bir fincan kahveyi içip bitirdikten sonraya sürdürmek âdet ve ananelerin hilâfında olduğundan görücüler kızı beğenmişler ve tetkiklerini o sebeple derinleştirmek istiyorlar ise, her yudumu ağır ağır, fâsılaları uzata uzata içerler, aksi takdirde acele edip çabucak gitmeye davranırlardı.

«Kız matluba muvafık görüldü mü, ev sahiplerine veda ederken, dobra dobra:

— Beğendik! denmez, fakat münasip sözler, sena edici tâbirlerle bu cihet hissettirilirdi.

«Bir iki gün, hattâ bazan bir hafta sonra, arada kılavuz varsa o, yoksa evin emektarı kızın evine gönderilir, söz kesmek ve nişan takmak için bir gün tâyini istenirdi. O kısa mühlet kız tarafından da müstakbel damat hakkında tahkikat yapabilmesine meydan vermek içindi.

«Söz kesmek de zannedildiği gibi kolay bir iş değildi. Kızlarının hüsn-i cemaline, marifet ve meziyyetlerine güvenen aileler, onlara talip çıkanlardan (ağırlık) namı ile bazı defa yüzlerce liraya baliğ olan bir para isterlerdi. Ve bu ağırlığı verememek yüzünden nice izdivaç tasavvurlarının suya düştüğü vâkı idi.

«Erkek ve kız tarafları ilk defa karşı karşıya geldiler mi aralarında çekişe çekişe pazarlığa koyulurlardı. Ağırlıktan sonra yüz görümlüğünün, nişan için kıza takılacak mücevherin kıymetleri hakkında uzun ve çetin müzakereler, münakaşalar cereyan ederdi. Bundan dolayı söz kesmek vazifesini her iki aile en yaşlı, en becerikli ve yüzü pek rüknüne havale edilirdi.

«Dâvanın bu müşkül kısmı bir defa halledildi mi, artık nikâh ve düğün günleri kararlaştırılır, iki taraf da hazırlıklara başlardı.

«Düğünün uzamasının o kadar ehemmiyeti yoktu. Lâkin söz kesimi ile nikâh arasındaki fâsılanın mümkün mertebe kısa olması istenirdi. Zira uzadı mı, dost, düşman dedikoduları ile işin bozulmak ihtimali daima göz önünde tutulurdu.

«Zaten, evlenecek kızların çeyizleri ekseriya çoktan hazırlanmış, sandıklara bile yerleştirilmiş olurdu. Ağırlık parasiyle de ufak tefek noksanlar tamamlanır, gelinlik, paçalık, yabanlık, evlik entariler dikilir, güveyin «bohçalık»ı hazırlanır, yatak odası eşyası satın alınır ve hayırlı aylardan birinde, mutlaka bir perşembe günü küçük hanım, teli, duvağı, yüzünün yazısı ve ellerinin kınasiyle köşeye otururdu.»

GÜRÜCÜ GEZMEK (گوريجى گزمك) [*Hal.*] Evlendirilecek delikanlı için sağlık verilen kızları görmek üzere kız ailelerine yapılan ziyaretler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar akrabadan başka erkeklerle görüşemedikleri için evlenme çağına gelen delikanlılara eş olabilecek kızları anne, teyze ve hala gibi yakın akrabaları arayıp buldukları için onların bu maksatla yaptıkları ziyaretler hakkında bu tâbir kullanılırdı.

GÖRÜCÜYE ÇIKMAK (گوريجيه چيقمق) [*Hal.*] Evlendirilecek delikanlı için sağlık verilen kızı görmeğe gidenlere kızın çıkıp kendini göstermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Görmeğe gelene görücü denildiği için genç kızın bu çıkışına da görücüye çıkmak tâbir olunurdu. Eskiden kadınlar akrabadan başka erkeklerle görüşemedikleri için evlenme çağına gelen delikanlılar anne vayahut teyze ve hala gibi yakın akrabalarının delâletiyle evlendiklerinden bu vaziyet hâsıl olmuş ve tâbir de o münasebetle meydana gelmiştir.

GÖRÜŞMEK (گوروشمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Musafaha tarikiyle birbirinin elini tutup öpmek demektir. Hürmet, itizar, mülâkat makamlarında yapılırdı.

GÖSTERMELİK (گوسترمه لك) [*San.*] Karagöz perdesine oyun başlamadan evvel oyunun mevzuuna göre perdeye iğnelerle iliştirilen şekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oyun başlıyacağı vakit hayalcıya refakat eden ve tef çalan hanende (yardakçı) tarafından bir şarkı okunur, bunu mütaakıp acayip acayip bir zırıltı ile bu göstermelik sallana sallana kaldırılır.

GÖTÜRÜCÜ (گتوريجى) [*Sar.*] Timarlı hassa kuşbazlardan iki sınıftan birinin adı idi. Öteki sınıfa görenci denilirdi. Hassa doğancı, şahinci ve atmacacı taifeleri tımarlı, çiftlik ve baştınalı olmak üzere iki kısımdı. Çiftlik ve baştınalı olan bu zümrenin başlarında her nahiyede doğancıbaşı vardı. Bu doğancıbaşılar, arpalık hükmünde, zaamet ve timar sahibi

idiler. Mıntakalarındaki şikâr halkının idaresi bu doğancı başılara aitti. Tımarlı olan hassa kuşbazları iki sınıftı. Bir kısmı götürücü, bir kısmı da görenci idi. Bu iki sınıf her sene üleş zamanında kendi doğancıbaşılariyle İstanbul'a gelip padişahın kuş bahçesinde götürücülük ve görencilik yaparlardı. Bunlardan birinin tımarı mahlul olacak olursa kuşbazlıkta mâhir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzımlarından bir üstat doğancıya verilirdi

GÖTÜRÜCÜ NARHI (گتوریجی نرخی) [*San.*] Yiyecek ve giyecek eşyayı şehir ve pazarlarda satmak üzere getirenlerin narha tebaiyetini ifade eden bir tâbirdir. Peynir, et, yağ, bal, pirinç ve emsali yiyecek, alaca, yemeni, tülbend, yaşmak gibi giyecek şeyleri hariçten getirenler bunları «getirici narhı» üzerinden kapanlarla sair satış yerlerinde esnafa, onlar da «götürücü narhı» mucibince dükkânlardan halka satarlardı. Bu gibi şeyleri hariçten getirenler dükkân açıp satamazlardı. Buna teşebbüs edenler hükümetçe menedilirdi.

Narh işlerine 1273 senesine kadar kadılar bakarlardı. Ondan sonra bu işle İstanbul'da şehremaneti, taşralarda belediyeler tavzif kılınmışlardı.

GÖVDE (گوودہ) [*Top*] Topun kuyruk tarafından «Çember-i evvel» ismi verilen birinci çemberin sonundan topun femine varıncaya kadar olan yerine verilen addır. Buna «Topun üstüvanesi» ismi de verilir.

GÖZ AÇTIRMAMAK (گوز آچدیرمامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fırsat vermemek, nefes aldırmamak, düşünmeye meydan bırakmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ BOYAMAK (گوز بویامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldatmak, hileye düşürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ ÇIKARMAK (گوز چیقارمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle zarar vermek, ihanet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZCÜ KULE (گوزجی قلہ) [*Mim.*] Kale duvarları üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak yapılan kulelere verilen addır. «Çıkma kule», «yavru kule» de denilen bu kuleler bekleme ve etrafı gözetleme için yapılırlardı. Umumiyetle ortaçağ Rönesans şatolarında çok tesadüf edilen bu gözcü kulelerin merdivenleri döner olarak inşa olunurdu.

GÖZ DAĞI (گوز داغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korku, tehdit yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZDE (گوزدہ) [*Sâr.*] Saraya alınmış olan cariyelerden güzellikleri ve cazibeleriyle padişahların nazar-ı dikkatlerini celbederek firaş-ı hümayuna alınmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gözdelik, padişahların zevcelik şerefine nail olan üç sınıfın birinci mertebesi idi. İkincisini «ikbal» lik, üçüncüsünü de «kadın efendi» lik teşkil ederdi.

Gözdelerin çoğu padişahların hususi hizmetlerini gören haznedar kalfalardan intihap olunurdu. Devlet erkânı tarafından hediye edilenlerden, yahut valide sultanlar tarafından satın alınanlardan da bu şerefe nail olanlar olurdu.

Gözdeler, halkın «odalık» dedikleri cariyeler kabîlindendir. Gözdelik şerefine mazhar olanlara kalfalar tarafından bir ihtiram mevkii ayrılırdı. Gözdelerden ikballik mertebesine yükselenler ve ömürlerinin sonuna kadar sarayda kalanlar, çocukları olunca da nikâh kıyılarak kadın efendilik mevkiine çıkanlar olduğu gibi diğer cariyeler misillû azad edilip saraydan çıkarılanlar ve hariçteki adamlarla evlendirilenler de olurdu.

GÖZE DİZE DURMAK (گوزہ دیزہ طورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle nankörlüğün cezasını çekmek, bulamamak, erememek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ KAPAMAK (گوز قپامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle görmemezliğe gelmek, müsamaha etmek, aldırmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ KIZMAK (گوز قیزمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hiddetlenmek, arzu, tamah, ihtiras yerinde kullanılan bir tâbirdir.

GÖZ KOYMAK (گوز قویمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle almak, istemek, temellük hırsı yerinde kullanılan bir tâbirdir.

GÖZLEME (گوزلمہ) [*San.*] Börek nevilerinden birinin adıdır. Tereyağiyle yoğurulmuş yumak yumak hamurların merdane ile tekerlek yufka haline getirildikten sonra içine kıyma veya peynir konulmak, tavada kızartılmak suretiyle yapılır. Bunu yapanlara (gözlemeci) denilirdi.

GÖZLEMECİ (گوزلمہجی) [*San.*] Börek nevilerinden biri olan gözleme yapanlara verilen addır. Eskiden İstanbul'un her semtinde gözlemeci dükkânları vardı. Bunların en meşhurları Balıkpazarı'ndaki gözlemeci idi. Boğazına düşkün olanlar paça yemek için Beykoz a, kebap yemek için Eyyüb'e gittikleri gibi gözleme yemek için de Balıkpazarı'na giderlerdi.

Bir güzel gözlemeci tazesi gördüm de dedim
Âşıkım açım efendim seni özler didem
Ne kadar aç olur ise de olsun dedim
O koca gözlemeci Türkünü almaz midem
Lâ

GÖZ OYMAK (گوز اویمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hile, düşmanlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GRADİN HALATI (غرادین خلاطی) [*Bah.*] Yelkenlerin dört tarafına dikilen halatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GRADİN YAKASI (غرادین یقاسی) [*Bah.*] Yelkenin yan tarafına verilen addır.

GRAMATİKOS (غراماتیقوس) [*İda.*] Rumca ahidnamelerle yazıları yazan Rum kâtipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Venedik, Ceneviz Cumhuriyetleriyle Rodos şövalyeleri ile Rumca muhabere edilir ve ahidnameler Rumca yazılırdı.

GRON (غرون) [*San.*] Kalınca, parlak ve dayanıklı ipekli bir kumaşın adı idi. Elbise, ferace, yapılırdı. Her rengi vardı. Öteki ipekli kumaşlara nispetle pahalı olduğu için zenginler giyebilirlerdi.

GUBARİ (غباری) [*San.*] Eski harflerle yazılan bir nevi ince yazının adıdır. Bu isim Arapça toz demek olan gubardan alınmadır. Yazı toz gibi ince yazıldığı için bu adı almıştır.

Eski Türk devletlerinden güvercin postalariyle gönderilen mektuplar bu yazı ile yazılırdı. Bu mektupların bazıları da küçük olurdu.

Aşarı sisteminde rakam şekline de (erkam-ı gubari) denilir. Bu rakamlar Hint - Arap rakamlarına çok benzer.

Rubaiden kaşındır beyt-i evvel
Celi hat ile yazmış kâtip ani
Anın itmamı içün hatt-ı lâ'lin
Gubar ile yazılmış beyt-i sani
Hürrem Paşa

GUGURUK (غوغوروق) [*Hal.*] Kadınların tepelerinde yaptıkları saçtan topuz hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuz inkılâbından sonra bu moda tavsamış, yerine arka topuzu moda olmuştur.

GULÂM (غلام) [*Ask.*] Timar sahiplerinin harb zamanında beraber götürdükleri muharipler (harb adamları) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Gulâm «Kamus»ta «elgulâm; gurap vezninde bıyığı terlemiş çar ebru haddına varmak üzere olan oğlana denir. Alâkavlin tevellüdü gününden cüvan oluncıya kadar gulâm ıtlak olunurken kühulet mertebesine varmış âdem de denmekle zıt olur. Cem i gılman gelir. Müennesi gilâmedir» suretinde izah olunmuştur.

Gulâm tâbiri Selçuk teşkilâtında da mevcuttu ve aylıklı asker demekti.

Gulâm-i kemterin Esrar-i bineva gelmiş
Kapından eyleme meyus eya cenab-i Fasih
Esrar Dede

GULÂMÇE (غلامچه) [*Ask.*] Acemiliğe alınmayan veya sayısı beştea eksik olan esirlerden bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pençik kanunu hükümlerine göre esirler, şirhar, beççe, gulâmçe, gulâm, sakallı ve pîr sınıflarına ayrılırlar ve bu tertibe göre vergiye tâbi tutulurlardı. Üç yaşına kadar olan çocuklara süt emen mânasına gelen şirhar, üç yaşından sekiz yaşına kadar yavru demek olan beççe, sekizden on iki yaşındakilere gulâmçe, bulûğa erenlere gulâm, iyice traşı gelenlere sakallı, yaşlılara da pîr denilirdi. Bundan başka esirlerin tam âzalı veya malûl olduklarına göre de vergileri değişirdi. Gulâm; Arapça delikanlı, gulâmçe de küçük çocuk demektir.

GULÂM-I DER (غلام در) [*Ask.*] Kapu kulu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Der; farsça kapı demektir. Vesikalarda geçer.

GULÂMİYE (غلامیه) [*Mal.*] Cizye ve diğer vergileri tahsil edenlerin topladıkları paraların hazine veznesine teslimi sırasında cizye veya vergi harc puslalarının her biri için kendilerine verilen tahsil aidatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar maiyetlerinde bu işi gördürmek için adam kullandıklarından bunların masraflarına karşılık olarak tahsilâttan tahsil işile meşgul olanlara aidat ayrıldığı için bu adı almıştı Tanzimattan sonra ayrılmıştır.

GULÂMPARE (غلامپاره) [*Hal.*] Mahbup, dost, muglim, lûtî yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk ağzında kulampara suretinde kullanılır,

Nevcivanlar içün avare idi
Yani bir koca gulampara idi
Sümbülzade Vehbi

GULÂT (غلات) [*Kel.*] Bazı mezhep erbabının müfrit takımı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gulât-i şia gibi. Arapça bir kelime olan gulât, kaynayıcı mânasına olan gali'nin cem'idir. Müfritler itidal hadleri aştıkları için mezhep erbabının atılganları hakkında bu tâbir kullanılmıştır.

GULET (غولت) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb sefinelerinden birinin adıdır. Bunlara aynı zamanda «uskota» da denilirdi. Bu tâbir İtalyanca «guletta»dan alınmıştır. «Brik» tarzında ve ondan küçük olan bu gemiler iki direkliydi.

GULÜV (غلو) [*Ede.*] Mübalâğanın son derecesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üçe ayrılan mübalâğanın diğer iki derecesinden biri «tebliğ», öteki «igrak» tır. Gulüv; Arapça haddi aşmak demektir. Mübalâğada gulüv derecesi eskilerce makbul değildi. Ancak:

Zâhit, bu burudetle eğer duzaha girsen
Bir lüle duhan yakmağa ateş bulamassın

beyti gibi mizaha yahut târize dair olanlar hoş görülürdü. Aşağıda yazılı parçada mübalâğa gulüv derecesinde olmakla beraber okuyan her vatanseverin kalbine heyecan vereceği için fena değil makbul bile sayılmak icabeder.

Gökler gürüldese, şimşekler çaksa,
Volkanlar fışkırsa, lâvları aksa,
Kıyısız denizler kabarsa, coşsa,
Coşkun dalgaları birden tutuşsa,
Yerden gökyüzüne alevler ağsa,
Gökten yeryüzüne yıldızlar yağsa,
Arzın içindeki ateş patlasa,
Küreler yarılsa, feza çatlasa,
Bir yürek bulunur korkudan berî.
Anladın mı kimdir o? Türk Askeri.

GURABİYYE (غرابیه) [*Kel.*] Şiîler arasında gulâttan bir kolun adıdır. Gurab; Arapça karga demektir. Bu mezhebe sâlik olanların itikatlarına göre bir karga ötekine nasıl benzerse Hazret-i Muhammed ile Ali de biribirine öyle benzerlerdi ve bundan dolayı Allah tarafından Ali'ye vahy ile memur olan Cebrail yanılarak, vahyi Muhammed'e tebliğ eyledi. Allah tarafından peygamber seçilen Ali imiş, Muhammed bir yanlışlık eseri olarak peygamber olmuş. Bu bâtıl mezhep sâliklerinin kanaatlerinden biri de veraset hakkının münhasıran kızlara verilmesidir. Şam'ı 580 (1184) yılında ziyaret etmiş olan İbn-i Cübeyr, gurabiyyeleri Suriye'ye yayılmış olan ikinci derecede Şiî mezhepler arasında sayar.

GURAP (غراب) [*Sof.*] Küllî cisimden kinaye olarak kullanılır bir ıstılahtır. Âlem-i Kudüs'ten ve Hazret-i Ehadiyetten çok uzakta vaki olması ve idrakten ve nuraniyetten hali bulunması bu tesmiyeye sebep teşkil etmiştir. Gurapın lûgat mânası gargadır. Karga buut ve sıvatta da mesel olmuştur. Yine sofiyece insani kâmile de gurup denilir.

GURBET (غربت) [*Sof.*] Memleketinden başka yerde bulunmak, gariplik mânasına gelen bu Arapça kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle tarif edilmiştir. «Arzuy-ı maksut ile müfarekat-ı vatan mukabilinde ıtlak olunur. Hale hakikatın nüfuz ve duhulünde müfarekat-ül-hal ve marifetten dehşet ve hayret hâsıl oldukta gurbete ani-l-Hak denilir.»

GUREBA (غربا) [*Ara.*] Kapı kulu süvarisini teşkil eden altı bölükten iki bölüğün adıydı. Bunlara «Guraba-i yemin ve yesar» da denilirdi. Gureba, garibin cem'idir. Garibin lûgat mânası yabancı, kimsesiz, misafir demektir. Garipler esasen memleketlerini bırakarak Osmanlı topraklarına sığınan Arap ve Acemlerden yahut yeni müslüman olanlardan mürekkep olduğu için aldıkları ad lûgat mânasına da uygundur.

Devlet hazinesinden ulûfe ve yevmi tayinat ile muvazzaf bulunan kapı kulu süvarisi sipah, silâhdar, ulûfeciyan-ı yemin ve yesar, gureba-i yemin ve yesar, olmak üzere altı bölükten terekküp ediyordu. İşte gurebayı yemin ve yesar bu altı bölüğün iki bölüğü idi.

Gureba-i yemin ve yesar, sağ ve sol garipler demekti. Bu isimleri de harb esnasında işgal ettikleri mevkilere göre almışlardı. Gureba-i yemin merkezdeki harb sınıfının sağında ve ordunun sağ cenahının muhafızlığında bulunurdu. Gureba-i yesarın vazifesi sancak muhafızlığı idi. Bunlar aynı zamanda vezirazamın maiyetinde bulunurlardı. Saff-ı harbin solunda ve ihtiyatta beklerlerdi.

Diğer kapı kulu süvarilerinki gibi silâhları bir pala ve bir mızrakla, eğerinin başına asılı olan ve «gaddare» ismi verilen bir kılıçtı.

Gureba-i yemin ve yesara aynı zamanda «aşağı bölükler» de denilirdi. Onların bu ismi almaları altı bölükten sipah ve silâhtar bölüklerinin «baş bölükler», ulûfeciyan-ı yemin ve yesarın «orta bölüklüler» isimlerini taşımalarından ileri geliyordu.

Gureba ile ulûfeciyan bölüklerine, bayrakları alaca olduğu için aynı zamanda «alaca bayrak» da denilirdi. Nitekim bayrakları kırmızı ve sarı olmak dolayısiyle sipah bölüğüne «kırmızı bayrak», silâhdar bölüğüne de «sarı bayrak» adı da verilirdi.

Gureba-i yemin ve yesarın diğer bölükler gibi ayrı ayrı bölük ağası, kethüda, kethüda yeri, kâtip, kalfa isimleriyle büyük ve başçavuş, çavuş namlariyle de küçük zâbitleri vardı.

Gurebanın ulûfeleri yeniçeriler gibi divanda merasimle verilmezdi. Süvari bölükleri-

nin maaşını bir memur divandan alır, sonra veziriazamın huzuriyle dağıtılırdı.

Neferlerin yevmiyeleri dokuzar akçadan başlıyor, kıdem ve ehliyete göre artıyordu. Ayni Ali Efendi tarafından yazılmış olan «Risale-i vazifeharân ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osmon» a nazaran (Sf. 91) hicrî 1018 senesinde gureba-yı yemin 923 nefer yevmiyeleri 12614 akça, gureba-i yesar 975 nefer yevmiyeleri de 12387 akça idi. Sadrıazam Tarhuncu Ahmet Paşa tarafından 1062 senesinde tanzim olunan «Tarhuncu lâyihası» namiyle meşhur olan bütçede gureba-i yemin 159 nefer yevmiyeleri 5926 akça, gureba-i yesar 190 nefer yevmiyeleri de 5180 akça olarak gösterilmiştir.

Diğer kapı kulu süvarileri gibi gureba-i yemin ve yesarın da paytahtta müstakil kışlaları yoktu. Bunlar öteki dört bölük gibi bir zamanlar İstanbul'da bulundurulmuşlarsa da sonraları at beslemek hususunda kolaylık olmak için İstanbul, Edirne ve Bursa civarındaki köy ve kasabalara yerleştirilmişlerdi. İstanbul'da bulunanlardan evli olanlar evlerinde, olmıyanlar da hanlarda ve bilhassa «Kurşunlu Han»da iskân edilirdi.

Sipah ağası sancağa çıkacak olsa üç yüz bin, silâhtarla ulûfeciyan-ı yemin ağaları iki yüz bin akça has ile sancak beyi olurlardı. Ulûfeciyan-ı yesar ile gureba-i yemin ve gureba-i yesar ağaları harice çıktıkları vakit sancak beyleriyle çıkmayıp defter kethüdası olurlardı.

Gureba-i yemin ve Gureba-i yesar bölükleri baş ve orta bölükler gibi hükümdarların iştirak ettikleri seferlere giderler, padişahların bulunmadıkları muharebelere iştirak etmezlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman sefre çıktıkça süvari bölüklerinden üç yüz kişi ayırtır, daire-i hümayunun muhafazasında ve muhabere işlerinde kullanılırdı. Bu meyanda guraba bölüklerinden de o hizmete ayrılanlar, muharebenin sonunda ötekiler gibi hizmetlerine mükâfat olmak üzere selâtin tevliyetlerinin ve mukataat-ı miriyyenin idaresine ve cizye cibayeti gibi işlere memur edilenler olurdu. Gittikçe bu bir kaide halini aldı. İltizamcılıktan lezzet aldıkları gibi içlerinden zengin olanlar da çoğaldı.

Hicrî 1000 tarihinden sonra sefer olsun olmasın her sene kudretlilerinden bir çoğu «mülâzım» yazılmağa ve «hizmet» namiyle mülkî işleri ele geçirmeğe başladı. Hep birden «sipah» namı alan bu süvariler bazan yalnız başlarına, bazan da yeniçerilerle birlikte isyan bayrağı açarlardı. Sultan Osman vakası gibi feci bir hâdiseye de gurebanın bulunduğu bu kapıkulu süvarisi sebebiyet vermişti.

Cür'etleri küstahlık mertebesini bulduğu için evvelâ Dördüncü Murat'ın, sonra da Köprülü Mehmet Paşa'nın şiddetli darbesine uğradılar. Tamamen kaldırılmamışsa da ondan sonra eski itibarları kalmadı. Muhasses olan ulûfeleri şuna buna me'kel olduğundan bu da hazine için bir yük teşkil ediyordu. Bu sebeple yeniçeri ocağının ilgasından sonra, hicrî 1241, diğer dört bölükle beraber bunların da ibkasında bir mâna görülemedi. İstanbul'da bulunup da ulûfehar olanları Gümrükten birer miktar maaş bağlanmak suretiyle tekaüt edildi. Rumeli ve Anadolu'da bulunanlar hakkında da o yolda muamele ifası mahalline bildirildi. Bu suretle kapıkulu süvarisi meyanında bulunan bu iki bölük de tarihe karıştı.

GUREBA-İ YEMİN (غرباء يمين) [*Ask.*] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan iki süvari bölüğünden birinin adıdır. Ötekine «gureba-i yesar» denilirdi. Bu iki bölüğe birden «gureba-i yemîn ve yesar bölükleri» denildiği gibi «garip ve yeğitler bölükleri» ve «aşağı bölükler» de denilirdi. Tâbirin mânası sağ gariplerdir. Öteki de sol garipler demekti.

Gureba-i yemîn'in bayrakları sarı ile beyaz idi.

GUREBA-İ YEMİN VE GUREBA-İ YESAR BÖLÜKLERİ (غرباء يمين و يسار بلوكلرى) [*Ask.*] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan süvari bölükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «garip yeğitler bölükleri» denildiği gibi «aşağı bölükler» de denilirdi. Sağ, sol garip bölükleri demektir.

Gureba bölükleri sefer esnasında merkez kolunda her gece otağ ve ağırlıkları muhafaza ederlerdi. Harb sırasında en mühim vazifeleri «Sancağ-ı Şerif» in muhafazası idi. Sancağ-ı Şerifin ordu ile bulunmadığı devirlerde padişah sancaklarının muhafazası bunlara ait idi. Seferlerde ordugâha odun naklini temin etmek gibi hizmetleri de vardı.

Gureba-i yemînin bayrakları sarı ile beyaz, Gureba-i yesarın ise yeşil ile beyazdı, Bunlar sipah, silâhdar ve ulûfeciler gibi fazla atlı beslemek mecburiyetinde değillerdi.

GUREBA-İ YESAR (غرباء يسار) [*Ask.*] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gös-

teren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan iki süvari bölüğünedn birinin adıdır. Ötekine «gureba-i yemîn» denilirdi. Bu iki bölüğe birden «gureba-i yemîn ve yesar bölükleri» denildiği gibi «garip yeğitler bölükleri» ve «aşağı bölükler» de denilirdi. Tâbirin mânası sol gariplerdir. Öteki de sağ gariplerdir demektir.

Gureba-i yesarın bayrağı yeşil ile beyazdır.

GUREBA MEKTEPLERİ (غربا مکتبلری) [*Mek.*] Kimsesiz çocukların okutulması için açılan mektepler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan gureba, garib'in cem'idir. Garip; yabancı, kimsesiz demektir. Osman Ergin'in dediği gibi (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 341) Enderun ile acemi oğlanlar kışlaları bilhassa Galatasarayı yatılı birer mektep idi ise de buraları Türkler ve Türk çocukları için değil, Türk olmıyanlara ve hassaten kölelere mahsustu. Osmanlılarda türlü türlü şefkat yuvaları kurulmuş iken Türk çocukları için bu adla meydana getirilmiş bir okutma yerinin açılma teşebbüsü ancak Tanzimat arifesinde görülüyor. Bununla beraber medreseler yatılı olduğu ve burada Müslüman çocukları alındığı için bu adı taşımamakla beraber onları aynı zamanda birer gureba mektebi saymak pek yanlış bir şey olmaz. 1254 (1838) de Meclis-i Valâca ilk defa rüştiye mektepleri açılması düşünüldüğü sırada «müstakilce iki adet yatılı gureba mektebi açılarak sokaklarda başıboş gezen yetim ve öksüz çocukların bu mekteplere konulup okutulması» da kararlaştırmış ise de o zamanki rüştiye mektepleri gibi bu gureba mektepleri de açılamamıştır. Değerli müdekik Osman Ergin ilk açılışında zengin çocuklarının rağbet etmiyerek sokaklardan bu türlü çocuklar toplanıp okutulduğu için Harbiye mektebi'ni gureba mektepleri arasında saydığı gibi hükümetin bu arzusunun 1284 (1867) de Darüşşefeka'nın temelinin atılması ile fiile çıktığını söylüyor ki pek doğrudur. Bununla beraber ondan sonra açılan Leylî (Yatılı) mekteplere meccani (parasız) talebe kabuliyle bu maksat genişletildiği gibi 1908 temmuz inkılâbından sonra açılan Darüleytam mektepleriyle de bu cihet genişletilmiştir.

GUREMA TAKSİMİ (غرما تقسیمی) [*Fer.*] Ölünün terekesinin borçlarına yetmemesi halinde bedelinin alacaklılar arasında taksimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gurema; Arapça, alacaklılar mânasına gelen garimin cem'idir. Bu itibarla tâbirin mânası alacaklılar arasında taksim demektir.

GURRE (غرہ) [*Ast.*] Arabi ayın birinci günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gurre; Arapça aklık, parlaklık demektir. Ay ilkin nurani şekilde görülmeğe başladığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [*Fık.*] Düşürülen ölü çocuk karşılığı olarak buna sebep olandan alınan tazminat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tazminat 500 dirhem gümüştü.

§ [*Hal.*] Atın alnındaki beyazlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GURUBÎ SAAT (غروبی ساعت) [*Tak.*] Güneşin batması 12 olarak kabul olunan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine, aralarında ufak bir fark bulunmakla beraber, bu vakitte akşam ezanı okunduğu için «Ezani Saat» denildiği gibi halk arasında Frenkçeden geçmek suretiyle «Alaturka saat» de denilirdi.

Vaktiyle garp memleketlerinde de kullanılmış olan gurubî saat bundan başkadır. Çünkü gurup hey'et (Kozmoğrafya) ilminde hakiki olduğuna göre güneş merkezinin hakiki ufuktan ve zahiri olduğuna göre de şems kursunu alâ hacibin mer'i ufuktan kayboluşu demektir: Bir yerde şer'î gurup ise o yerin en yüksek mevkiine nispetle görülen zahiri guruptan başka bir şey değildir. Meselâ, İstanbul'da deniz sathına göre güneş zahiren gurup ettiği halde 250 metre yüksekliğindeki Çamlıca'da bulunan bir kimse güneşi henüz batmamış göreceğinden gurupu da İstanbul için oraya itibar etmek lâzımdır. Şu izahata nazaran şer'î gurup zahirî guruptan sonra vukua gelir ki her ikisi arasında geçen müddete muvakkitler arasında «temkin» denilerek zahirî gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

Muhtelif yerlerde temkin müddeti meskûn olmak ve en yüksek yeri bulunmak üzere intihap olunan yerlerin deniz sathından olan irtifalarına tâbi olacağı için her yerde bir olmaz. Bundan başka bir mevkide mevsimlerle de az çok değiştiğinden her iki gurup arasındaki fark senenin her günü için sabit değildir. İşte bu iki sebepten dolayı bir yerde şer'î gurup, zahirî guruptan farklı bulunduğu için iki gurupu bir addetmek mümkün olamiyacağından hakiki guruptan muteber olan saati şer'i guruptan başlıyan saatten ayırmak maksadiyle birine «gurubî saat», ötekine de «Ezanî saat» denilmiştir.

GÛY (گوی) [*San.*] Çevkân denilen aletle oynanan topa verilen addır. Farsça olan bu kelime bundan başka söz arasında da gelir.

Düştükçe hake gûy sıfat kelle i adû ;
Pây-ı semendi tut ki ana savlecan olur.
Nef'i

GÜYENDE (گویندہ) [*San.*] Şarkı söyliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hanende demektir. Gûy; Farsça söyleyici, söyliyen mânasına gelir.

GÜFTE (گفتہ) [*Mus.*] Her hangi bir makama göre bestelenen manzumeye verilen addır. Farsça söylemek demek olan güften mastarından gelen bu tâbirin mânası söylenmiş söz demektir.

GÜĞÜM (گوگوم) [*San.*] Bir nevi su kabının adıdır. Bakırdan, prinçten, gümüşten hattâ altından yapılırdı. Testi şeklinde ağzı geniş ve kapalı idi. Bunların bakır ve pirinç üzerine kakmalı, çakmalı, kalemlileri de olurdu. Cıva yaldızı ile süslüleri, yazılıları dahi bulunurdu. Güğümler kullanış şekline göre isim alırlardı. Su güğümü, kahve güğümü, süt güğümü, salep güğümü. Su, süt ve salep güğümleri büyük, kahve güğümleri küçüktü. Bakır ve teneke güğümler bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

Kaynıyor işte bizim su güğümü
Siz buna hamledin güldüğümü
Lâ

GÜĞÜM BAŞI (گوگوم باشی) [*Sar.*] Padişahların hususi hizmetinde bulunan saray mensuplarından birinin adı idi Enderundaki hazine koğuşunun şekillerinden ve en kıdemlilerindendi. Başta güğüm başı ile kürkçübaşı gelmek üzere oda eskilerinden 12 sine bıçaklı denilirdi. Bunlar odalarının inzibatı ile alâkadar idiler. Güğümbaşı terfi' edince has odaya naklolunur; dışarı çıkarsa müteferrika olurdu.

GÜL (گل) [*Sof.*] Kadirî tâbirlerindendir. Kadirî tarikati alâmeti olarak arakiyenin tepesine çuhadan dairevî parçanın adıydı. Yeni intisap eden dervişe ilkönce bu güllü arakıye giydirilirdi. Bağdat gülü, havuzlu, kafesli, kız gülü gibi şekilleri itibariyle muhtelif namlar alan nevileri vardı. Alelûmum güller bir daire on sekize taksim edilmek ve altışar altışar iplikle birbirine vaslolunmak üzere dikilirdi. Bu ipliklerin atılışından muhtelif şekiller vücuda gelirdi. Bazıları kenarları yüksekçe, bazıları da altışar köşeli şebeke halinde olurdu. İşte hâsıl olan bu şekillere göre yukarda sayılan adlar verilirdi. İçiçe üç daireden ibaret olan Bağdat gülü şeyhlere mahsus olan taçlara dikilirdi Bağdat gülünün kenarı şiraze tarzında örme yapılırdı. Renk mevzuubahs olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle yapılıyordu.

Havuzlu, kafesli ve kız gülü dervişler tarafından giyilen arakıyelere dikilirdi.

Gül aynı zamanda Rufaî tâbirlerindendir. Ateşte kızdırıp zikir arasında, burhan makamında olarak, yaladıkları demirin adı idi. Bu demir istifham şeklinde ve yassıydı.

Nedendir çöl kenarında şerefyap olduğu Bağdad
Genab-ı hazret-i şeyhin mekânı olduğandandır
Gülün her dem Hümaveş saye endaz olduğu başta
Tarik-i Kadirî'nin gül nişani olduğandandır
Lâ,

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazma mushafların hizp ve cüz başlarına konulan işaretin adıydı. Cüzlerin başına konulanlara «cüz gülü», hizplerin başına konulanlara da «hizp gülü» denilirdi.

§ [*Ask.*] Üçüncü Selim zamanında kurulan nizam-ı cedit zâbitlerinin giydikleri çepkenlerdeki alâmetlerden birinin adıdır. İkinci alâmete de «şemse» denilirdi. Bu adlar alâmetlerin şekillerinden dolayı verilmiştir. Çepkenin iki tarafında bulunan gül ve şemse rütbe alâmeti olmak üzere kabul edilmiş olduğundan ocak kethüdasının çepkeninde beş, sağ kolağasında dört, bölük başıda sol kolağasından elbisesinin şekli ile fark olunmak için dört sarı ve mülâzim-i evvelde dört, mülâzim-i sanide üç, alemdarda iki, çavuşta da bir beyaz şemse bulunurdu.

GÜLÂBDAN (گلابدان) [*San.*] İçine gülsuyu konularak mevlût gibi cemiyetlerde kullanılan aletin adıdır. Farsça bir kelime olan gülâb; gülsuyu demektir. Gülsuyu kabı demek olan gülâbdanın içindeki gülsuyu koluaya gibi serpilirdi. Çiniden, gümüşten, altından yapılırdı. Zarif madenden yapılanları da vardı. Buhurdanlar ile birlikte bir takım teşkil ederdi.

Gülâbdanlar yere isar-ı itriyat ederlerken
Buhurdanlar semaya neşrederdi anber-i sarâ
Lâ

GÜLBANK (گلبانگ) [*Ask.*] Yeniçerilerce mürettep birtakım dualara verilen addır. Yeniçerilerde bu dualar ağızdan yapıldığı gibi kâğıtlar üzerine de yazılırdı. Gülbank; lûgatte mürettep dua mânasınadır. «Kamus-ı Osmani» de bazı marasimin icrası sırasında eşhas-ı müteaddide taraflarından dua veya alkış tarzında hep bir ağızdan çıkarılan yüksek, dik ses: (gülbank-i tevhid, gülbank-i cunûd, gülbank-i bülbülân) suretinde izah olunmuştur. Ulûfe tevzi olunurken matbah-ı âmireden çorba ve pilâv zerde hazırlanıp Bâbüssaade pişgâhına

konur, yeniçeriler koşarak bunları alıp saray avlusunda yerlerdi. Yeniçerilerin bu yemeği yemeleri itaatlerine ve alıp yememeleri ihtilâllerine delâlet eylerdi. Neferler yemekten sonra yine Orta Kapıya gelirlerdi. O zaman baş çavuş kubbenin önündeki mahall-i mahsusta ayakta durarak ve iki elini fukaray-ı bektaşiye niyazı şeklinde göğsüne koyarak yüksek sesle şöyle bir gülbank okurdu:

«Allah Allah illâllah, baş üryan, sine püryan, kılıç al kan, bu meydanda nice başlar kesilir hiç soran olmaz. Eyvallah; eyvallah; kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan, kulluğumuz padişaha ayan, üçler, yediler, kırklar gülbank Muhammedi, nur-ı nebi, kerem-i Ali, pîrimiz sultanımız hünkârımız Haci Bektaş-i Veli demine devranına hû diyelim hû.»

Ulûfe defterinin arkasında da şu gülbank yazılıydı:

«Euzu billâhi mineşşeytanirracim, bismillâhirrahmanirrahim dua edelim Allah-ü Taalâ Hazretlerinin birliği için Hatim-ül-nebiyyin Hazret-i Muhammed-ül-Mustafanın sallâllah-ü taalâ aleyhi vessellem pâk, nur, mutahhar, aziz ve şerif ve lâtif ruh-ı şerifleriiçün, evlâdı içün, icmağı içün, cihar-ı yar-ı güzini ervahiçün, teba'-ı tabaın, eimme-i müctehidin ervahiçün, gelmiş geçmiş enbiya ve evliya-i izam ve meşayih-i kiram seyyid-üs-sadat ruh-u şerifleri içün, baki ulema ve meşayih-i kiram selâmetliği içün, kutbu âlem Sultan Hacı Bektaş-i Veli kaddesallah sırruh-ul-Aziz Hazretlerinin ruh-u şerifleri içün, rıdvan-ullah-i taalâ aleyhim ecmain, Sırları ve himmeti âliyeleri üzerlerimize ve üzerinize hazır ve nazır olmaklığıyçün. Halâ izzetlû saadetlû padişah-ı âlem penah hazretlerinin ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olmaklığıyçün. Asakir-i islâm her nereye müteveccih olurlarsa mansur ve muzaffer olup aday-i din hor hakir olmaklığıyçün. Ağa Hazretlerinin selâmetliğiyçün. Ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olmaklığıyçün. Ve bu sadırdan gelmiş geçmiş kâtibiyn-i maziyin için. Halâ efendi hazretlerinin selâmetliğiyçün. Ömr-ü devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olup tevabii ve levahiki ile sıhhatte ve selâmette olmaklığıyçün. Ve bu makamdan gelmiş ve geçmiş halifelerimiz ervahiyçün. Ve halâ halifelerimizin gönülleri muradıyçün. Devam-ı din ve devlet için. Def'-i belâ için. Redd-i kaza için. Huzur-u hazıran için. Ve rızay-ı Habibullah için celle alelfatiha».

§ [*Sof.*] Gülbank aynı zamanda sofiye ıstılahlarındandır. Bektaşi ve Mevlevî tarikatlarında gülbank vardır. Muhtelif vesile ve münasebetlerle gülbank çekilirdi.

Bektaşilerde yeni talip nasip aldığı zaman merasim sonlarında şerbet içilirdi. Şerbet içtikten sonra dede efendi bu gülbanki çekerdi:

«Allah Allah hizmetin kabul ola, muradın hâsıl ola, erhak yardımcın ola, Muhammed, Ali yaverin ola, hünkâr Hacı Bektaş-i Veli destgirin ola, menzilin pâk ola, günahların affola, kısmetin gani ola. üçler, yediler, kırklar hazır ve kayıp erenleri gözcün ola, gerçekler demine huuu!»

Yezit ve tevabiine lâneti ihtiva eden gülbankler de vardı:

«Allah Allah oturan duran kör ola, zümre-i mürai ve Mervaniyan ve münkiran kör ola, cümlemizin isteğini veren şahmerdan ola, bilemizce olup yardımcımız, yaverimiz ola, Hünkâr Hacı Bektaş-i Veli Efendimiz destgirimiz ola, Seyyid Ali Sultan Devrani yürüye, gerçekler demine huuu!»

Mevlevilerin sımat gülbanki: «Ma sofiyan-ı râhim, matablı hâr-ı şahim, payendedar, yarab inkâseran-ı hanra elhamdülillâh, eşşükrü lillâh, Hak berekâtın vere, erenlerin han-ı keremleri müzdad, sahib-ül-hayrat güzeştegânın ruh-u şerifleri şad ve handan, bakileri selâmette ola, demler, safalar ziyade ola, dem-i Hazreti Mevlâna hu diyelim hu!»

Ehlüllâhın kabirlerini ziyaret gülbanki: «Ervah-ı tayyibeleri şad ve handan ve berekât-ı ruhaniyyet-i aliyyeleri ihsan ola dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Tekmil-i hizmet ile kapıdan geçme gülbanki: «Vakt-i şerif hayrola şerler defola derviş..... karındaşımızın niyazi kabul, hizmeti makbul, aşiyan-ı fukarada feyz ve safası müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuuu!»

Aşura gülbanki: «Elhamdülillâh Hak berekâtın vere, taamı şirin ola, İmam-ı Hasan-ı Ali ve İmam-ı Hüseyn-i Veli Efendilerimizin ruh-u mukaddesleri şad ve handan ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Hatim gülbanki: Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar fethola, şerler defola, dergâh-ı izzette zikr-i subhan tilâveti kur'an niyaz-ı âşıkan kabul ve makbul ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Seyahat gülbanki: «Rahı ma çü bostan kün lâtif menzili ma hod çi başed ey şerif vakitler hayrola, şerler defola derviş... biraderin sıhhat ve selâmetle sefer ü seyyahati mübarek, maksudu müyesser ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huun!»

Zifaf gülbanki: «Geceler hayrola hayırlar fethola şerler defola derviş... biraderin izdivacı mübarek beyinlerinde hüsnü muaşeret ve zindegâni müyesser ve netice-i hasene hâsıl ola, dem-i Hazreti Mevlâna hu diyelim huuu!»

Cenaze gülbanki: «Vakitler hayrola, şerler defola, derviş... karındaşımızın ruh-u revanı şad ve handan, mazhar-ı af ve gufran, garik-i rahmet-i yezdan, nail-i revza-i rıdvan, hacesi hoşnut, medar'inde rahatı müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Erişe müjde-i feth ü zafer etraf u eknafa
Tuta dünyayı hep gülbang-i kûs u nusret avazı
Nef'î

GÜLBANK TAŞI (گلبانك طاشی) [*Ask.*] Üzerine çıkılıp gülbank çekilen yüksek taş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilerin bulundukları kışlanın ortasında böyle bir taş vardı ve merasim sırasında zâbitlerden biri bunun üstüne çıkarak gülbank çekerdi.

GÜL BAYRAMI (گل بایرامی) [*Hal.*] Musevilerce Musa'nın Tur'da Hakkın hitabına mazhar olarak elvah-i kanuniyeyi hamilen dönüşü hâtırası olması üzere yapılan bayram hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamursuz bayramlarından yedi hafta sonra gelir. Mayısın altıncı ve yedinci günlerine tesadüf eder. Tarihlerde Sabuo diye geçen bu bayrama İsraililer Şebut adını verirler. İbraniler Turfanda bayramı derlerdi. Sonraları İd-ül-hamsin yani elli gün bayramı telkip eylemişlerdir ki Frenkler Rumcadaki pende kosti yani ellinci kelimesinden tahrifen «pantekot» derler.

Tevratın üçüncü kitabında bu bayramın Musa'nın tahsisatından olduğu yazılıdır.

Bu bayram eskiden haftanın kaçıncı gününe tesadüf ederse etsin mutlaka yahudilerin nisan ayının on altıncı gününden elli gün sonra gelen günde icra edilirdi. Bununla beraber pek çok zaman bir ziraat bayramı olmak üzere kutlanmıştır. Bu sebeple bunun ekin ile münasebeti vardı. Bu günler hamursuza doğru arpa ile başlar. Gül bayramında buğday ile sona erердi. Bu sebeple buna hasat bayramı, yahut ekim bâyramı da denmiştir. Bir günden ibaret olan bu bayram yeni mahsul turfandası olarak halis buğday unundan mayalı iki ekmek yapılır ve günah nezri olarak yedi kuzu kurban edildiği gibi mesubat (sevap) nezri olmak üzere de ayrıca iki kuzu daha kesilirdi. Son zamanlarda museviler iki gün bayram ederler ve bu günlerde iş görmeyip evin içerisini şamdan, lâmba vesair ev eşyasını çiçeklerle süslerler, sinagoklardaki tevratların bulunduğu mahfazalarla dolaplara ve mâbedin münasip yerlerine gül koyarlar. Kudüs, Yafa gibi Filistin topraklarında gül bayramı bir gündür. Eskiden hasat mevsiminden sonra yapılan bu bayrama id-i şükran (şükran bayramı) denilirdi.

GÜLBEŞEKER (گلبشکر) [*San.*] Gül yaprağından yapılan tatlı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şekerli gül demektir.

GÜL DESTESİ (گل دستهسی) [*Sof.*] Bektaşilere mahsus bir tâbirdir. Bektaşi nefeslerinde daima tesadüf edilen bu tâbirin esası şudur: «Hazret-i Ali vefat edeceğini anlayınca (Selman, bana bir deste gül getir) dedi. İmam, Selman'ın getirdiği gül destesini aldı ve vefat etti». İşte gül destesi budur.

GÜL GONCA (گل غنجه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. «Hatai» lerin yanına gonca makamında ilâve edilen şeklin ismidir.

GÜLGÛN (گلگون) [*Hal.*] Al at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir gelime olan gülgûn, gül renkli demektir. Gülün türlü renkleri olmakla baraber hatıra ilk evvel kırmızı geldiği için al ata bu ad verilmiştir.

O gülgûn-i safa güster ki manend-i kümeyt-i mey
Hıram ettikçe dillerde komaz alâm-ı devranı
Sabri

GÜLHANE (گلخانه) [*Coğ.*] Topkapı Sarayının şark tarafında Marmara boyunca uzanan bahçelerin bir kısmının yerine verilen addır. Tâbirin mânası gül evidir. Bu ad eskiden orada Saray için gülbeşeker yapılan bir bina bulunduğundan dolayı verilmişti. Bu yer tarihte Sultan Abdülmecit'in «Gülhane Hatt-ı Hümayunu» denilen ıslahat fermanının sadrazam Reşit Paşa tarafından 26 şaban 1255 (3 teşrinisani 1839) pazar günü okunduğu mahal olmak üzere maruftur.

O günün resmî günlerden sayılarak gecesinde kandil yakılması ve donanma yapılması hakkında, 48 mühürlü bir arzıhal ile vukubulan bir istida üzerine, ırade-i seniyye sâdır olmuştur Fakat bu usul çok devam etmiyerek sonradan vazgeçilmiştir.

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU (گلخانه خط همایونی) [*Ida.*] Gülhane'de okunan hatt-ı hümayun münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Osmanlı devletinin bir zamanlar dünyayı titreten meknet ve kuvveti muhtelif esbap ve tesirlerle büyük bir zaafa duçar olmuş ve en nihayet devlet, bir vilâyet hükmünde olan Mısır'ın idaresini ele geçiren (Mehmet Ali Paşa) nın elinde zebun olacak bir mertebeye

düşmüştü. Memleketin bu halini gören ve Avrupa'da sefaretle bulunması hasebiyle Avrupa devletlerinin memleket hakkındaki fikirleriyle zamanın cereyanlarını yakından müşahede eden sadrazam (Reşit Paşa) memleketin selâmeti ancak idare usulünün ıslahında ve tebaaya hukuk ve salâhiyet verilip mesuliyyet esasının tesisinde olduğunu takdir ederek yeni padişah (Abdülmecit) e cülûsunu mütaakıp hicrî 1255 senesinde bir hatt-ı hümayun ısdar ettirdi. Bu hat Gülhanede kıraat olunduğundan okunduğu mahalle nispetle (Gülhane Hattı) namiyle tarihe geçmiştir.

Reşit Paşa'nın bu hatla açtığı devir tarihte (Tanzimat) namiyle anılmaktadır. Memleketin o vakitki vaziyeti itibariyle yeni fikirleri cezrî bir surette ihtiva etmemekle beraber o zamana göre büyük bir terakki adımı teşkil ettiğinde şüphe yoktur. Hattâ bunun içindir ki muhafazakârlar bundan dolayı Reşit Paşa'nın aleyhine kıyam etmişler, en nihayet bundan hakkiyle semere iktitaf edilmesine mâni olmuşlardır. Gülhane hattı «emniyet-i can ve mahfuziyyeti ırz u namus ve mal ve tâyin-i vergi ve asakir-i mukteziyenin suret-i celb ve istihdam kaziyyelerini» ihtiva ediyordu.

Bu; o zamana göre cidden mühim bir inkılâptı. Hattâ o gün kendisine mutaassıp güruh tarafından süikast yapılacağı Reşit Paşa'ya haber verilmiş olması hazırlanan bu işin hâsıl ettiği tesirin derecesini göstermeğe kifayet eder. Bununla beraber Reşit Paşa çekinmemiş ve kendi kalemiyle vücuda getirdiği ıslahat fermanını bizzat kendisi okumuştur.

Türkiye de ilk kanun-ı esasi demek olan bu fermanın tatbikatında birçok müşkülât çekilmiştir. Muhafazakârlar ve saray zaman zaman onun ahkâmına muhalif hareketler yapmışlardır. Lâkin padişahların paşaları ve paşaların halkı keyiflerine göre öldürmelerinin, mal musadere edilmesinin önüne olsun geçilmiştir. Adlî kanunlar yapılmıştır. Vergiler makul ve mazbut esaslara istinaden tarh ve tevzi olunuyordu. Memuriyetlerin alenen müzayedesine nihayet verilmişti ve her memura muayyen bir maaş tahsis edilmişti.

Binaenaleyh fermandan en çok müstefit olanlar Hıristiyanlar olmakla beraber zamanla meydana getirdiği bu neticeler nazar-ı dikkate alınırsa ehemmiyeti daha iyi anlaşılır.

GÜLHANE-İ NEV KÖŞKÜ (گلخانۂ نو کوشکی) [*Sar.*] Padişahlara mahsus köşklerden birinin adı idi. Hicrî 1168 (1755) senesinde Dolmabahçe mesiresinde yapılmıştır.

GÜLHANE OCAĞI (گلخانه اوجاغی) [*Sar.*] Gülhane kasrının temizliği ile Gülhane meydanının ağaçlandırılması işlerine bakanların bağlı bulundukları ocağın adı idi. Bostancı ocağı şubelerindendi.

GÜLLÂBİCİ (گلابجی) [*Hal.*] Tımarhanelerdeki - şimdiki tâbirle - gardiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ellerinde kamçı olduğu halde deliler arasında dolaşıp azgın delileri döverek uslandırmak vazifesiyle mükellef olduklarından dışarda bu türlü tavır takınanlara da mecaz yoliyle güllâbici denilirdi.

GÜLLÂBİCİ BAŞI (گلابجی باشی) [*Hal.*] Tımarhanelerdeki - şimdiki tâbirle - başgardiyan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden vezirlerin maiyyetinde bulunup halka işkence edenler hakkında, mecaz yoliyle, kullanılırdı.

GÜLLÂÇ PÂLÛDESİ (گلاچ پالوده‌سی) [*San.*] Eski tatlılardan birinin adıdır. Şeyhülislâm Başmakçı zade ile damadı ve babasının evinde daima pişirildiğini söyliyen müellifi meçhul bir yemek kitabını kıymetli bir mukaddime ile neşreden Prof. Dr. A. Süheyl Ünver (tarihte 50 Türk yemeği, İstanbul, İsmail Akgül matbaası, 1948) yapılışını şöyle tarif ediyor: «Evvelâ şekeri âdet üzere kestirüp ve şerbet edüp tenceresiyle ateş kenarında sıcak dura. Badehu bir kenarlı tepsi yahut yumurta tavasını sehpa üzerine koyup ve altına kömür ateşi döşeyüp ve tepsi içine şerbetten bir kepçe koyup kaynamağa başladıkta bir tane güllâcı şerbet üstüne yayup kaşık ile basalar. Islandıkta karıştırmağa başlıyalar, Halloldukta bir tane güllâcı dahi koyup karıştıralar. Halloldukta yine koyup karıştıralar. Tamam palude kıvamına geldikte yine şerbetten bir kepçe koyup ve yine güllâçtan koyup berminvâl-i meşruh koyulunca halledip yine şerbetten ve güllâçtan koyup palûde kıvamında hallederek tepsi dolup tamam oldukta ateşten indirip ve üzerine bir fincan gülâbı (gülsuyu) koyup karıştırıp terkedeler. Tamam soğudukta üzerine soyulmuş badem yahut şam fıstığından nizamlıca dizip ekil buyuralar. Eğer bir iki çekirdek misk gülâbı ile halledip konulsa dahi âlâ olup râyihası tayyip olur. Ve lâkin şerbeti adetten ziyade tatsızca ola. Zira tabholunciya dek, rutubeti uçup tamam nisabını bulup itidale gele.»

GÜLLÜ DİBA (گللی دیبا) [*Giy.*] Dibanın gül nakışlı olanı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diba bir nevi kalın ipek kumaştır. Bunun altın veya gümüş tel karışık dokunmuş çiçeklerine diba-yi münakkaş denilirdi.

Güllü dîbâ giydin amma korkarım âzâr ider
Nâzenînim sâye-i hâr-ı gül-i dîba seni
Nedim

GÜLŞEN ABÂD (گلشن آباد) [*Sar.*] Beşiktaştaki eski saraylardan birinin adı idi.

GÜLŞENİYYE (گلشنیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı kollarından birinin adıdır. Kurucusu İbrahim Gülşeni'ye nispetle bu adı almıştır. İbrahim Gülşeni Diyarbekir civarında 826 (1422) de doğmuştur. Nesep silsilesi şöyledir : İbrahim Gülşeni İbn-i Mevlâna eşşeyh Muhammed İbn-i Mevlâna Hacı İbrahim ibn-i eşşeyh Şihabeddin, bin Aydoğmuş bin Gündoğmuş bin Kutlu doğmuş bin Oğuz Ata. Mahlâsı (Heybeti) idi.

Genç ve kıymetli müdekkik Kasım Kufralı'nın verdiği malûmata göre (İslâm Ansiklopedisi, Gülşeni maddesi) İbrahim, amcası şeyh Seyyit Ali'nin himayesinde tahsil ile meşgul iken, bilgisini arttırmak gayesi ile, Maveraünnehr'e gitmeyi tasarlar. Bu niyetle yola çıkarak, Tebriz'e vâsıl olur. Uzun Hasan'ın kazaskeri Mevlâna Hasan çocuğun zekâ ve kabiliyetini müşahede ederek, tahsil ve terbiyesine ihtimam gösterir. İslâmî ilimleri tam bir kabiliyetle elde eden İbrahim'e Mevlâna Hasan'ın sevgi ve itimadının gittikçe artması üzerine, hükümdarın da alâka gösterdiği anlaşılıyor. O tarihte Halvetîlerin ikinci pîr telâkki ettikleri Seyyit Yahya Şirvani'nin meşhur halifesi Dede Ömer Ruşeni'nin şöhreti bütün Azerbaycan'a yayıldığından, Sultan Hasan'ın kardeşi İdris'in de ihtisap ettiği bu şeyh ile görüşmek ister. Ruşeni'yi Tebriz'e davet için sultanın İbrahim'i göndermesi; ona olan itimadının bâriz bir delilidir. Ruşeni ile görüşen İbrahim'de âni bir tahavvül husule gelir ve artık tamamen tecrit ehli olarak, zuhur eder. Ruşeni'den hilâfet olarak, onun tarikatını ihyaya çalıştığı zaman, bu şeyhin bir münasebetle imâ eylediği Gülşeni lâkabı ile, şöhreti her tarafa yayılır.

«İbrahim Gülşeni Tebriz'de Sultan Yakub'un Ruşeni için yaptırdığı zaviyede irşat vazifesine uzun müddet devam edemedi. Erdebil hanedanına mensup şiilerin zuhuru üzerine, Bayındır beylerinin mücevherat ve emvalini zaviyesinde muhafaza ettiği ileri sürülerek, zulüm ve itisafa hedef tutuldu. Maamafih Gülşeni, bilhassa sünnî bir şeyh olması dolayısiyle hayatına mal olacak bu bâdireden kurtulabildi. Oğlu Ahmet Hayalî ile birlikte Diyarbakır'a kaçan İbrahim Gülşenî, şehrin hâkimi Amir Bey ile kardeşi Kayıtmaz Bey'den son derecede hürmet gördü ise de, burada fazla kalmıyarak Ruha'ya Alâüddevle nezdine gitti ve buradan da Kudus yolu ile Mısır'a hareket etti.

«Mısır halkı, Ruşenî'nin şeyh Timur-Taş ile şeyh Şahin gibi, iki meşhur halifesi vasıtasiyle teneffüse alıştığı tasavvufî havayı daha kudretle yaratan Gülşenî'ye fazla alâka göstermiştir. Kazi-ül-kuzat Abdülbar B. Şahna ile mezkûr iki halifenin ve diğer zatların Mısır'da ikamet etmesini rica etmeleri üzerine Gülşenî Bîrkat-ül-hace mevkiindeki Kubhat-ül-Mustafa'da yerleşti. Gülşenî'nin kudretli şahsiyetini burada da, Sultan Gurî'den halka kadar geniş bir müntesipler dairesi tesis etmekte gecikmedi. Hükümdarın alâka göstermesi üzerine, Gülşenî El-müeyyediye'de yerleştî. Bilâhara zaviye tesis ederek burasını Gülşenî'ye dergâhı haline getirmiştir.

«Selim I. in Mısır seferinden sonra aynı izaz ve ikram havası içinde irşadına devam eden Gülşeni'ye birçok yeniçeri ile sipahi de intisap eylemiş ve oğlu Ahmet Hayalî de Tuman Bay'ın karısı ile evlenmişti. İbrahim paşa Mısırda iken Gülşeni'nin bu mevkiini bir türlü hoş görmedi ve onun gerek halkın ve gerek hükümdarın gözünden düşürmek için, çareler aramağa koyuldu. Sultan Süleyman'a İbrahim Gülşeni'nin bu mevkiini belirterek, şeyhi İstanbula celbe muvaffak oldu ise de, başta Kemal Paşa zade olmak üzere, nişancı Celâl Zade Mustafa Bey ve Fenarî Muhyiddin Efendi gibi zatların şeyhin muhipleri arasında bulunması İbrahim Paşa'nın arzularının tahakkukuna sed çekti. Hükümdar, kapıcıbaşı Rüstem Ağa ile huzuruna celbeylediği Gülşeni'ye son derece hürmet göstererek, 104 yaşında bulunan ve gözü kapanmış olan şeyhi kehhalbaşı'nın ihtimamına terkeyledi. Bu tedavi neticesinde şeyhin gözleri açılmıştır. Çıkrıkçılar başında Atik İbrahim Paşa camiindeki vaızları ile İstanbul halkının kalblerini cezbetmiş olan Gülşeni'ye hükümdar ve şeyhülislâmın bu şekilde muhabbet göstermeleri meşhur âlimlerden halka kadar pek çok kimsenin ona intisap etmesini intaç etti.

«Mısır'a döndükten sonra, el-Müeyyede'de zaviye inşası ile meşgul olan İbrahim Gülşeni «Mate kutp-uz-zaman İbrahim» mısraının delâlet eylediği 1940 sevvalinin 9 unda vefat etmiştir. Makamına geçen oğlu, Şeyh Ahmet Hayalî (ölüm 977) den başka Hasan Zarifi (ölüm 984), Sadık Ali (ölüm 961) ve Âşık Musa (ölüm 975) isimli halifeleri vasıtası ile, tarikati neşretmiştir.

«Eserleri, 1 - Mânevi, remel bahrinde 40000 beyitlik Farsça bir mesnevi olup Gülşeniler arasında pek meşhurdur. Mevlâna-Ruşeni

ve Gülşeni arasında ruhî bir ittisal kabul edildiğinden, Gülşenilerin mevlevîlere merbutiyetleri vardır. Bu cihetle mezkûr kitap, mesnevinin özü olarak, meydana getirilmiştir (Bayezit Umumi Kütüphanesi No. 3588; Ayasofya Kütüphanesi No. 2080; Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi No. 2908: Hâlet Efendi No. 272). Şeyh Lâ'li Mehmet Fenayi, Mânevi'nin bazı zor beyitlerini şerh etmiştir (Şerh-i Mânevi-i Şerif, İstanbul, 1289). 2 - Farsça Divan (Fatih Kütüphanesi; No. 3866; Millet Kütüphanesi, Farsça Eserler, No. 418). 3 - Arapça Divan, şathiyat kabîlinden şiirler ile dolu olup Ömer İbn-il-Fariz'in taiye'sine yazdığı nazirelerini de ihtiva eder. Gülşeni bu şiirlerde Halil mahlâsını kullanmıştır). 4 - Türkçe Divan (Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, 980; Millet Kütüphanesi, Manzum Eserler, No. 379). 5 - Razname, Remel Bahrinde, Türkçe tasavvufi bir Mesnevidir (Millet Kütüphanesi, Manzum Eserler No. 932). 6 - Kenz-ül-Cevahir (Üniversite Kütüphanesi, Farsça Yazmalar, No. 1233).»

Gülşeniye'nin iki kolu vardır: Sezaiyye, Haletiyye.

Safdil bir Gülşeni dervişine döndü hemen
Lâbis olup muy-i hattından siyeh peşmine ruh
Sâbit

GÜLÜSTAN (گلستان) [*Hal.*] Gül bahçesi, güllük yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hazan alûdedir reşk-i baharan gördüğün yerler
Makarr-ı zağdır şimdi gülüstan gördüğün yerler
Hersekli Ârif Hikmet

Gülsitan suretinde de kullanılır.

Bahar erdi yine düştü letâfet gülsitan üzre
Yine oldu zeminin lûtfu galip asüman üzre.
Nef-î

GÜMLEMEK (گوملمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle iflâs etmek, alta gitmek, ölmek yerinde kullanılır bir tâbirdir,

GÜME GİTMEK (گومه گیتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sebepsiz ziyaa uğramak, mahvolmak yerinde kullanılır bir tâbirdi.

GÜMRÜK DÂRÜTTÂLİMİ (گومرك دار التعلیمی) [*Mek.*] Gümrük memurlarını târife işlerinde ihtisas sahibi yapmak için açılan mektebin adıdır. Dârüttâlim 1308 (1891) de açılmıştır. Mektebin açılmasına sebep kapitülâsyonlar dolayısiyle Devletçe istendiği gibi alınamıyan Gümrük resminin o sıralarda bazı devletlerle girişilen anlaşmalar münasebetiyle mütehassıs memurlara hâsıl olacağı tahmin edilen zarurettir. Müzakerelerin esası rayiç kıymet üzerinden resim almak olduğu ve bu işe Almanlarla girişilmiş bulunduğu için mektep, mütehassıs olarak getirilen Bertran'ın idaresine verilmişti.

Mütehassıs Gümrük memurları yetiştirmek için bir mektep açılması lüzumu Rüsumat Eminliğinden Sadaret makamına yazılan 6-6-1308 (1891) tarihli tezkerede şöyle deniliyor:

«Gümrük tarife ve mukarrerat-ı cedidesinin tatbikat ve icraatını tahsil ve temin edecek esbap ve vesailin tetkik ve takibi emrinde teşebbüsat-ı lâzımeye iptidar olunmuş ve bu yolda devam dahi ediliyor. Eşyanın tarife-i umumiyeye tatbikan tasnif olunabilmesini teshil için mukaddema erzan buyurulan müsaade-i seniyyeye tevfikan emanet-i çakiri müsteşarlığı refakatine Almanya'dan bir memur celbedilerek esami-i eşyayı şamil ve tarife-i cedidenin fusul ve mevadına tâbi olarak lisan-ı fransevî üzerine fihrist-i umumî tanzim ettirilmekte ve İzmir rusumat nezareti müfettişi saadetlû Rıza Beyefendi Hazretleri dahi hayli vakittir merkezi emanette bulundurularak lisan-i Türkî ile tanzimi lâzım gelen kısmını telif eylemekte olup tarife-i umumiye mevzu ve mahiyetinin vasıta-i icraiye olan muayene memur ve kâtiplerine şimdiden talim ve tefhimi lâzım ve belki lâbüt olmasiyle ol bapta tanzim kılınan talimat ahkâmına tevfikan iktiza edenlere müşarünileyh Rıza Beyefendi tarafından talim ve tedris edilmek ve emanet müsteşarlığının taht-ı nezaretinde bulunmak üzere Dersaadet emtia-i ecnebiye gümrüğü dairesinde bir dar-üt-talim tesisiyle fiiliyatına mübaşeret olunmak üzere bulunulmuştur.»

Mektep için hazırlanmış olan 18 maddelik tâlimata göre: mektepte yeni tarifenin nazariyatı talim ve eşyadan iktiza edenlerin nümuneleri tarifeye tatbikan tasnif olunacak ve gümrüklerde istihdam olunacak bilcümle muayene memurları buraya devam ile şahadetname almaya mecbur tutulacaktı.

Darüttâlime memurların ehliyetlileriyle mülâzimlerinden seçilenler alınarak, cumartesi, pazar günleri muayene memurları, salı ve perşembe günleri de rüsumat kâtipleriyle mülâzimler olmak üzere haftada dört gün ders okutuluyordu. Her ders devresinde on beş memur devam ediyordu, okutma müddetle mukayyet değildi. Fakat ayda bir defa müsteşarın nezareti altında imtihanlar yapılacaktı. Darüttâlimden çıkanlar malûmat-i müktesebelerini müsait zamanında mensup oldukları gümrüklerde müstahdem olup da Darüttalime devam edemiyen sair muayene mumurlarına talim ve tefhim edeceklerdi.

Imtihanda muvaffak olarak şahadetname alan mülâzimler kur'a ile açılacak memuriyetlere tâyin olunacaklardı.

Bununla beraber devletler bir tek tarife yapmaya ve gümrük resmini arttırmaya razı olmadıkları için mektebi açmakta bir fayda hâsıl olamadı.

1908 temmuz inkılâbı üzerine diğer devlet idarelerinde olduğu gibi gümrüklerde de memurların bilgilerini artırmak için 1325 (1909) da rusumat memurları mektebi açılmış ve Birinci Dünya Harbi üzerine kapanan bu mektebin yerine 1912 de gümrük tatbikat mektebi açılmıştır.

GÜMRÜK KULLUĞU (گومرك قولغی) [*Mal.*] Gümrük muhafaza teşkilâtının bulunduğu yere verilen addır.

GÜMÜŞ KOZAK (گموش قوزاق) [*San.*] Hükümdarlara gönderilen name-i hümayunların konulduğu mahfazanın adıdır. Nameler atlas keseye konur, sonra da kozağa geçirilirdi. Kozak; çam fıstığı, kayın gibi ağaçların tohumlarının bulunduğu top, alelıtlak yuvarlak şey demektir. Kozakların gümüşten yapılmış olanları olduğu gibi altından, şimşirden de yapılanları vardır. Altından olanlar imparatorlara, gümüşten olanlar da küçük devletler reislerine gönderilen name-i hümayunlara mahsustur.

GÜMÜŞLÜ ASÂ (گموشلی عصا) [*Sar.*] Gümüş kaplamalı değnek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Asâ; Arapça uzun değnek, sopa, baston demektir. Çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası Divan-ı hümayun ve sair merasim günlerinde ellerinde gümüş asâ ile merasime nezaret ederlerdi.

Kalem bir bülbül-i muciz sadadır dest-i kâmilde
Asây-i Musevî'nin ejdehadan farkı var yoktur
Lâ

GÜMÜŞ MERDİVEN (گموش مردیون) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın sandukasının bulunduğu yere çıkılacak gümüş kaplı merdivenin adıdır.

GÜMÜŞSUYU OCAĞI (گموش صویی اوجاغی) [*Sar.*] Saraydaki teşekküllerden birinin adı idi. Bunlar padişahın kahvesine mahsus suyu Eyyüb'ün üstündeki Gümüşsuyu'ndan getirmek vazifesiyle mükellef oldukları için bu ismi almışlardı. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

GÜNBAŞI AĞALARI (گون باشی آغالری) [*San.*] Eskiden batmış olan gemileri çıkarmağı kendilerine sanat edinmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Evliya Çelebi; (c. 1, s. 551) İstanbul esnafı arasında saydığı günbaşı ağaları hakkında şu izahatı veriyor:

«Dükkânları yoktur. Galata'da kalafathane yerinde bulunurlar. 500 neferdirler. İşleri bir kalyon veya şayka veya karamürsel gark olsa mağruk geminin iki yanına gemi koyup o gemiyi derya içre dalgıçlar mavna ve cankurtaran halatlariyle bağlayıp dolaplar ile çekerek derya içerisindeki dağ gibi gemiyi sarı yağdan kıl çeker gibi çıkarırlar. Acip, garip bir sanattır! Pirleri (Sun'ullah - Kurtubi) dir. Hazret huzurunda Selman-i Pâk belini bağladı. Kabri Endülüs'tedir, Bunlar keştibanlar alayında pürsilâh olunup ellerinde çam ağacı kızaklar üzere bucurgatları devrettirerek «vucî ırgat mededallah» diye ubur ederler.»

Evliya Çelebinin yukardaki izahatına nazaran bunları tahlisiyye addetmek lâzım gelir.

GÜNBET (گنبد) [*Mim.*] Tuğla ve harç ile yapılan kemer ve kubbeye verilen addır.

GÜN GÖRMEK (گون گورمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ikbal, refah, saadet ile yaşamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜRECİ (گورەجی) [*Sar.*] Has ahır mensuplarından birine verilen addır. Güre; bir yaşından üç yaşına kadar olan tay demektir. Bu itibarla güreci, taylara bakan seyis demek olur.

GÜRENCİ (گورنجی) [*Sâr.*] Timarlı hassa kuşbazlarının iki sınıfından birinin adı idi. Öteki sınıfa götürücü denilirdi. Gürenci; doğan cinsi kuşları öğretmek demek olan gürençlemekten gelir. Gürençlemek aynı zamanda tüy dökmek demektir. Götürücü tâbirinde izah olunduğu veçhile bunların başlarında her nahiyede doğancıbaşı vardı. Götürücülere olduğu gibi gürencilere de üleş zamanında kendi doğancıbaşısiyle İstanbul'a gelip padişahın kuşhanesinde gürenççilik yaparlardı. Bunların Timarı mahlûl olacak olursa kuşbazlıkta mahir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzımlarından bir doğancıya verilirdi.

GÜRLEMEK (گورلەمك) [*Hal.*] Mecaz yoiyle atıp tutmak, hiddetlenmek, kendini göstermek, ölmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜRZ (گرز) [*San.*] Silâhın icat ve istimalinden evvel kullanılan bir harb aletinin adıdır. Gürz, yekpare veya yalnız başı demir, bakır, sapı ağaç veya demir, bakır olan bir nevi topuzdur. Bu sebeple buna «topuz» ve «şeşper» de denilirdi. Gürzün Türkçesi «boz-

doğan» dır. Bozdoğan bir nevi yırtıcı kuştur. Gürz, bozdoğanın kafasına benzediği için bu adla anılmıştır. Süvari ve piyadeye mahsus nevileri vardır. Gürz Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. Hattâ Solakzade'nin beyanına göre (s. 63) Timurlenk ile vâkı olan meşhur muharebede Bayezit gürz kullanmıştır. (Montegû) da hâtıratında (c. 2, s. 222) bu ciheti teyit eder. Marsigli ise gürzün, eğerin sol tarafına asılmak suretiyle kullanıldığını, taşıyan adamın kadir ve itibarına delâlet etmekle beraber topuz namiyle yadolunduğunu eserinde (c. 2, s. 9) beyan eylemektedir. Cevat Paşa, Esliha-i Atika müzesinde üç nevi gürze tesadüf ettiğini eserinde (Tarih-i askeri-i Osmani, kitab-ı evvel s. 150) beyan ediyer ve şu malûmtı veriyor:

«Birincisi; kutr-ı kebiri on dört ve kutr-ı sagiri on santimetre olan armudiyy-üş-şekil bir baş ile altı desimetre tulünde bir saptan ibaret olup dokuz kıyye veznindedir. İkincisi: küreviyy-üş şekil içi boş bir ufak güllenin sathına ucları sivri birtakım çiviler geçirilerek gürzün başı teşkil edilip bir sap ilâve kılınmıştır. Üçüncüsü; beyzi bir sath-ı devranı üzerine müteaddit dilimler yapılarak bir de sap ilâvesiyle hâsıl olur. Buna altı yüzlü demek olan şeşper de denir. İşbu üç cins gürzün sakil olması cihetiyle süvarilerce müstamel olduğu bedihidir. Ancak hazine-i mezkûrede meşhut ve âtide muharrer olan gürzün piyadeye mahsus olması emr-i tabiîdir. İşbu gürz kâmilen ahşap olup yalnız baş tarafı sapından daha kalın ve üstüne ucları sivri üçer sıra çivi çakılı ve gayet hafif olmakla piyade askerinin istimal edebileceği ve bundan beklenilen hizmet bir yere vuruldukta sıklet cihetiyle vurulan yeri ezmek olmayıp belki sivri çivilerin vurulan yere girmesiyle yara açması olduğu emr-i zâhirîdir.»

Gürzün başları çivili, düz olurdu. Altı yüzlü olanlarına «şeşper» denilirdi.

Tafregâh-ı hezeyane gelicek her birinin
Gürzü var dest-i sakilinde beşer yüz batman
Sabit

Evvelâ tahtını gönlümde kurar cananım
Sonra baş tacim olur gürz-i giran olsa dahi
Deli Ozan

GÜVERTE (گوورته) [*Bah.*] Kamaraların üzerinde başından kıça doğru döşenen tahtalardan hâsıl olan ufki döşemelere verilen addır. «Üç anbarlı»ların en üst katta bulunan döşemesine «güverte» denildiği gibi her gemideki güvertelerin yukarıdan itibaren en birincisine de mutlaka «güverte» tâbir olunur. Güvertenin altında bulunan döşemeye «palavra», palavranın altında bulunan döşemeye «orta kat», orta katın altında bulunan döşemeye «top anbarı», top anbarının altında bulunan döşemeye «tavlon», tavlonun altında bulunan döşemeye de «kuntra tavlon» denilir.

«Kapak»larda bu güvertelerden yalnız orta kat güvertesi, «firkateyn»lerde «palavra» ve «orta kat» güverteleri, «kurvet» ve «brik»lerde de «palavra», «orta kat» ve «kontra tavlon» güverteleri yoktu. Bu gemiler güvertelerinin noksanlığı nisbetinde biribirinden ayrılırdı.

Bu gemilerin hepsinde güvertelerin baş bodoslamasiyle prova sütunu beyninde olan kısmına «prova payı», prova sütunu ile grandi sütunu beyninde vâkı kısmına «grandi payı», grandi sütunu ile kasara veyahut moridar beyninde olan kısmına dahi «mizana payı» denilir.

Güvertenin prova veya mizana payında güverteden yüksek olarak yapılan diğer güverteye «baş ve kıç kasarası» tâbir olunur.

GÜZEŞTE (گزشته) [*Mal.*] Faiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tanzimat'tan evvel âşar ve ağnam gibi vergi ve resimlerden başka hazar vaktinde masrafın açığını kapamak, muharebe zamanında da harbin icabettirdiği fazla sarfiyatın karşılığını bulmak için «tekâlif-i örfiyye» namı altında birtakım vergiler alınırdı. Tekâlif-i örfiyyenin hazar zamanında alınanlarına «imdadiye-i hazariyye» muharebe vaktinde tahsil edilenlerine de «imdadiye-i seferiyye» denilirdi. Bezı kere bunların da kifayetsizliği nazar-ı dikkate alınarak ve yeniden vergi ve resim tarh ve tahsilindeki imkânsızlık düşüülerek dahilî istikrazlar yapılırdı. Bu istikrazlar ekseriya cebrî bir şekilde icra edilmekle beraber faiz de verilirdi. Re'sülmal ve faiz «sarrafiyye», «akça başı», «senelik nema» ve «güzeşte» namları altında ödenir, hazinedeki defterlere de o suretle geçirilirdi. «Akça başı» resülmal demek olduğu gibi sarrafiyye ekseriya faiz ve bazı kere komisyon ve farktı. Senelik nema ile güzeşte doğrudan doğruya faizdi.

Hükümetin ödediği bu istikraz bedelleri, farklar ve faizler bilâhara halka tevzi ve tahsil olunurdu. Bugün cari olan istikraz şekli Osmanlılarda ancak Tanzimat'tan sonra başlamıştır. Ondan evvel dahilî istikraz şeklinde alelekser murabahacı, muameleci ve faizcilerden istidane olunurdu. Galata sarrafları hükümetten bu namlarla birçok paralar çekmişler, zengin olmuşlardı.

Güzeşte tâbiri Tanzimat'tan sonra de devletin resmî ıstılahları meyanında kullanılmıştır.

İstikrazlar için verilen faizler o namla kaydolunduğu gibi mültezimlerle faize tâbi diğer mevaddan alınan faizler de güzeşte namiyle yazılır, faiz mukabili olarak güzeşte adı altında tahsil olunan paralar «hâsılat-ı müteferrika» namiyle açılan bir hesaba kaydedilirdi.

Tanzimat'tan evvel vergiler; kamerî sene itibariyle bir sene zarfında yapılmış olan masarifin yekûnunun ertesi sene halka tevzi ve taksimiyle tahsili suretinde alınırdı. Bunun için icabeden parayı memleket kethüdaları faizle hariçten tedarik ederler ve bunun için mukrizlere faiz ödemek mecburiyetinde kalırlardı. İşte sene nihayetinde yaptıkları deftere verdikleri faizi bu namla geçirirler ve bunu da halktan tahsil eylerlerdi. Defter mahkemeye tasdik ettirilir, muhteviyatı ondan sonra tevzi ve tahsil olunurdu. Güzeşte tâbiri son zamanlara kadar halk arasında alelıtlak «faiz» makamında istimal olunurdu.

H

HABBAZ (خباز) [*San.*] Ekmekçi, ekmek yapan, ekmek satan mânasına gelir bir tâbirdir. Ekmeğin Arapçası hubzdur. Habbaz ondan gelir.

HABBAZAN CEMİYETİ (خبازان جمعیتی) [*San.*] Ekmekçiler loncası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki belediyenin eski adı olan Şehremaneti dairesinde resmî bir teşekküldü. Habbazan; Arapça ekmekçi demek olan Habbaz'ın cem'idir.

HABBAZİN-İ HASSA (خبازین خاصه) [*Sar.*] Saray ekmekçileri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Habbaz; Arapça ekmek satan, ekmekçi demektir. Bu kelime Fars kaidesiyle Habbazan suretinde de cemilendirilir. Başları «Ekmekçi başı» olan Habbazin-i Hassa muhtelif sanatkârlardan mürekkepti. Ekmekçi denilen bir sınıftan başka elekçi, hamurkâr, pişirici isimli sanat sahipleri ve bunların yamakları demek olan şakirtleri vardı. Fodla ustalariyle, elekçiler ve fodla pişiren şakirtler de ayrı bir sınıftı. Bunların nezareti Matbah Emini'ne ait ise de kendileri Enderun'da kilerci başıya tâbi idiler.

HABBE (حبه) [*Sof.*] Hayderinin göğüs kısmının iki tarafına takılan tesbih taneleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hab; Arapça tane demektir. Akik veya neceften yapılmış olan bu tesbih taneleri zincirle tâlik olunurdu. Hazret-i Hasan'la Hüseyin'in sevgisi mânasına gelen «Hubb-i Haseneyn» e işaretti. Bunu bektaşiler takarlardı.

HABBEYİ KUBBE ETMEK (حبه یی قبه ایتمك) [*Hal.*] Değeri olmıyan bir şeye fazla ehemmiyet vermek, zihinde büyütmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ayn-ı gerdun görünür dideme her çeşm-i habab
Habbeyi kubbe eder bezme gelince mey-i nab
Yenişehirli Avni

HABER-İ MEŞHUR (خبر مشهور) [*Had.*] Cenab-ı Peygamber'den bir zatın ve bundan da bir cemaatin ve bunlardan diğer bir cemaatin işitip naklettikleri hadis yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer' indinde münkirinin küfründe ittifak yoktur.

HABER-İ MÜTEVATİR (خبر متواتر) [*Had.*] Cenab-ı Şari-i Âzamdan bir cemaatın ve onlardan diğer bir cemaatin işitip mütemessik olunciya kadar bu halde intikal eden hadis yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer' indinde münkiri bilittifak kâfir olur.

HABER-İ VÂHİT (خبر واحد) [*Had.*] Bir veya iki veya daha ziyade kimseler tarafından rivayet edilen hadis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Münkiri kâfir olmaz.

HABEŞİ AĞA (حبشی آغا) [*Sar*] Zenci ağalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadım olan bu araplar Habeş'ten getirildikleri için bu adı almışlardır. Onaltıncı asır sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların büyük âmiri olan Kapı Ağasına verilmiş iken hicrî 990 (1582) de Habeşî Mehmet Ağa Dârüssaade ağalığını ak ağalardan almış, ondan sonra bir aralık tekrar ak ağalara intikal etmiş ise de devam etmeyip sarayın bu büyük vazifesi Osmanlı Saltanatının sonuna kadar Habeşî ağalarda kalmıştır.

وصف دانش چه کنم او عربی من عجمی
لاف مهرین چه زنم او قرشی من حبشی
جامی

HABİB-UL-ALLAH (حبیب‌الله) [*Sof.*] Tazim ve hürmet kasdiyle Cenab-ı Peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. Habib; Arapça sevgili demek olduğu için tâbirin mânası Allahın sevgilisidir. Yine bu maksatla «Resûlullah» da denilir.

Sevdi Ol Nuru Habibim dedi Hak
Hâkani

HABNAME (خوابنامه) [*Ede*] Rüya kitabı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâb, Farsça uyku, rüya, name de mektup, kitap demektir. Hem manzum, hem de mensûr yazılırdı. Veysi'nin Habnamesi meşhurdur.

HABT ETMEK (خبط ایتمك) [*Hal*] Bahis ve münazarada karşısındakinin hatasını isbat ile ilzam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Olıcak habt u hata imlâda
Hüsn ü hattan ne çıkar mânada
Şünbülzâde Vehbi

HACB (حجب) [*Fer.*] Bir şahsın diğerini tamamen veya kısmen mirastan mahrum etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hacb perde ve örtü ile örtmek ve saklamak mânasına geldiği gibi men' ve bir şeyden alıkoymak mânasına da gelir. Mirastan tamamen mahrumiyet haline «Hacb-ı hırman», kısmen mahrumiyet haline de «Hacb-ı noksan» denilir.

HACB-I HIRMAN [*Fer.*] (حجب حرمان) Bir varisi mirastan tamamen mahrum eylemek mânasına gelir bir tâbirdir. Kısmen mahrumiyet haline «Hacb-ı Noksan» denilir.

HACB-I NOKSAN (حجب نقصان) [*Fer.*] Bir varisi mirastan kısmen mahrum etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Tamamen mahrumiyet haline «Hacb-ı Hırman» denilir.

HACC-I EKBER (حج اکبر) [*Fik.*] Arafata çıkıldığı günün cumaya tesadüf ettiği senelerdeki hac hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma şerefli bir gün olduğu için haccın bu yüzden bir kat daha şeref kesbettiğinden dolayı bu tâbir kullanılır.

HACC-ÜL HAREMEYN (حاج الحرمین) [*Fik.*] Şer'î menasike ittiba ile zamanında haremeyni ziyaret edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hacı demektir.

HACEGÂN (خواجگان) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve Defterdarlık, Nişancılık gibi vazifelerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine (Hacegân-i divan-i hümayun) da denilirdi. İlhaniler de divan kâtiplerine (hacegi) veya (hocegi) denildiğine göre bu tâbir onlardan Osmanlılara geçmiş sayılabilir. Hacegân halk tarafından hoca suretinde kullanılan Farsça hacenin cemidir. Hace; efendi, ağa, muteber zat, ev sahibi, reis, tüccar, muallim mânalarına gelir.

Hacegânlığın ihdası zamanına dair Osmanlı tarihlerinde bir kayıt görülemiyor. Ancak Fatih kanunnamesinin iki yerinde 18 ve 26 cı sahifelerinde hace (hoca) şeklinde yazılı oluşuna göro eski olduğunda şüphe yoktur. Evvelkisi küttap (kâtipler) mertebesinde sayılan Reis-ülküttap, Yeniçeri kâtibi, Ruznameci, Mukabeleci, Mukataacı, Tezkireci ve Reis kâtiplerinin teşrifat silsilesinin beyanını mütaakip olmak üzere (yokarude mezkûr olan küttap hace (hoca) mekamındadir) şeklinde, ikincisi de (bilcümle divane varan uzun yenli kaftan ile geleler onlar hace (hoca) mekamindadır) suretindedir.

İlk zamanlarda hacegânın sayısı az iken sonradan görülen lüzüm üzerine birçok kalemlerin ihdası sırasında hacegân menasıbı da arttırılmıştır. Nitekim (Netayic-ül-vukuat) da mevcut malûmata göre (C. 3, S. 75) Sedrâzam Damat İbrahim Paşa kendisinin divan efendisine hacegânlık verilmesini arz etmesi üzerine üçüncü Ahmed hacegân defterini istemiş ve sayılarının yirmiyi bulduğunu görünce idareleri müşkül olur cevabiyle ve şimdilik kaydı ile tehirini irade eylemiştir.

Hacegân silsilesinin son mertebeleri menasib-i sitte tâbir olunan nışancılık, şıkkı-evvel, sani ve salis defterdarlıkları, reissül-küttaplık, defter eminliği idi. Şevvalde yapılan tevcihatta bir senelik olmak üzere münavebe menasıbı denilen memuriyetler hacegâna ipkaen veya müceddeden (yeniden) tevcih olunur ve bu menasıbın Baş muhasebe, Büyük rüznamçe, Anadolu mühasebesi gibi büyükleri Sadrâzam kethüdası, Defterdar, Reis-ül küttap mazulları gibi ricale, küçükleri de hacegâne tefviz kılınırdı. Bunlardan mahrum kalanlara da atiyye (bahşiş) verilirdi.

Hacegânlıktan vezirliğe terfi edilebildiği için mühim bir rütbe idi. İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapılır ve memuriyete mahsus rütbeler ihdas olunurken hacegânlık rütbe sayılmış ve bunlara mahsus nışanlar resmi günlerde giyecekleri elbisede tâyin olunmuş idi.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN خواجگان دیوان همایون) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve birtakım mühim memuriyetlerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «hacegân» da denilirdi. «Osmanlı devrinin merkez ve bahriye teşkilâtı» adlı eserde (Müellifi; Uzun çarşılı İsmail Hakkı, Türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1948, S. 68-70) bunun için şu tafsilât verilmiştir: «gerek divan-i hümayun gerek Paşakapısındaki kalemlerin şefleriyle bunlardan başka maliye, kapıkulu ocakları, kâtipleri, tersane emini, şehremini, arpa, matbah ve darphane eminleri, teşrifatçı, tophane, baruthane vesaire gibi daire ve hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri hacegân-ı divan-ı hümayun denilen rütbe sahiplerinden tâyin edilirlerdi. İlk devirlerde bu unvan sırf divan-ı hümayun daireleri şeflerine verilirken sonradan bir rütbe halinde bunun haricindeki hizmet sahiplerine verilmiş ve daha sonra yani, onsekizinci asırdan itibaren devlet merkezi haricindeki bazı hizmet sahiplerine ve

vezirlerin maiyyetlerindeki divan efendisi vesaire gibi eşhasa kadar teşmil edilmişti.

«Onsekizinci asır ortalarında müverrih Vasıf'ın yazdığına göre hacegân rutbesinde olan memurlar, sadr-ı âzam kethüdası ve çavuş başıdan sonra başlıca şunlardı:

«Şıkk-ı evvel, şıkk-ı sani, şıkk-ı salis defterdarları, nişancı, defter emini, reis-ül-küttap, büyük tezkireci, küçük tezkrieci, rüznameçe-i evvel, beylikçi, başmuhasebeci, mektupçu, şehremini, tersane, darphane, matbah ve arpa eminleri, teşrifatçı, Anadolu muhasebecisi, atlı mukabelecisi, yeniçeri kâtibi, sipah kâtibi, silâhtar kâtibi, cizye muhasebecisi, maliye tarihçisi, maliye tezkirecisi, büyük, küçük ruznameciler, piyade mukabelecisi, divan çavuşları kâtibi, cebeciler kâtibi, küçük evkaf, kalyonlar kâtibi, ulûfeciler kâtibi, garibler kâtibi, Tophane nazırı, İstanbul ve Selânik baruthaneleri nazırları, sergi nazırı, başmuhasebe kesederi.»

«Sonraları divan-ı hümayun işlerinin Bab-ı âliye intikal ve bütün devlet işlerinin oradan görülmesi üzerine bu hacegândan kethüday-ı sadr-ı âli denilen sadr-ı âzam kethüdası, reis-ül-küttab, çavuşbaşı, büyük ve küçük tezkirecilerle beylikci, mektupçu, teşrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlara Hademe-i Bab-ı âsafi veya hademe-i Bab-ı âlî deniliyordu.

«Ondokuzuncu asır başlarında maliyeden bir hayli mukataa memurları ile enderun ve bîrun kâtibi eminleri ve asakir-i mansure nazırı vesairenin de hacegândan oldukları görülüyor.

«Senelik tevcihata tâbi olan bu hacegân memuriyetleri onsekizinci asırda dört sınıf üzerine idi. Birinci sınıf hâcegân, üç defterdar ile nişancı, reis-ül-küttab, ve defter emini olup bu vazifeye yeniden tâyin edilir veya senelik tevcihatta vazifelerinde ibka edilecek olurlarsa arzodasında padişahın huzuruna girip teşekkürlerini arzederlerdi. Bu altı kişinin mansıbına menâsıb-ı sitte denilirdi.

«İkinci sınıf hacegan, maliyeden büyük rüznameci ile baş muhasebeci ve Anadolu muhasebecisidir. Bunlar da tâyin ve ibkalarında padişah tarafından kabul olunurlardı. Üçüncü sınıf hacegân, tersane emini (Bahriye Nazırı) ile sarayın bîrun ağalarından olan şehremini, darphane emini, arpa emini ve masraf-ı şehriyârî kâtibi idiler.

«Dördüncü sınıf hacegân ise otuz sekiz kişidir. Bunların yirmi ikisi maliye dairesinin kalem âmirleri olup bunlardan başka dört piyade ve dört süvari mukabelecileri, kalyonlar kâtibi, tereane anbarları emini, tersane anbarları nazırı, tersane reisi, tophane nazırı, hazinenin tahsilât ve tediyat müfettişi olan sergi nazırı, enderun kâğıt emini, bîrun kâğıt emini.

«İşte bilfiil hacegân memuriyetleri bunlar olup bazı kere adetleri artmış veyahut bir kısım hacegânalıklar lâğv ve bazıları ilâve edilmiştir. Meselâ kapıkulu ocaklarının ilgalarından sonra yeniden asakir-i mansure nezereti, asakir-i mansure kitabeti, müallem asakir-i bostaniyan-ı hassa nezaretleri ihdas edilip bunlar hacegânlık addedilmişlerdir.

«Hacegânın tâyînleri her sene şevvalin ilk yarısı içinde yapılır, vazifeden affedilenlere derecelerine göre maişetlerine yardım olmak üzere atiyyeler verilirdi. Çünkü o tarihlerde henüz daimî maaş ve mazuliyet maaşı yoktu. Nöbetle her sene tâyin yapılır ve icap ederse bazıları memuriyetlerinde ipka olunurdu.

«Hacegân memuriyetlerinin ipkası veya yeniden tâyini şöyle olurdu: Vezir-i âzam tevcihat listesini tertip edip padişaha arzederek muvafakat hatt-ı hümayunu alır, eğer bir büyük memurun azlini istiyorsa listenin üzerine üç isim koyar; en sonra yazdığı isim intihap ve tercih ettiği kimsenin adıdır. Padişah bunu bilir, iki evvelki isimleri çizip listenin üzerine mucebince amel oluna veya müsaade-i hümayunum olmnştur yahut bu mealda bir yazı yazıp listeyi iade ederdi.

«Memuriyete tâyin edilen zat evvelâ sadaret kethüdasını görür ve sonra sadrazamın huzuruna girerdi. Sadrazam kabul salonunda makamında oturup yanında reis-ül-küttap, teşrifatçı ve sair Bab-ı âli erkânı bulunarak ayakta dururlardı. Sadrazamın solunda ve sedirin üzerinde paketle memuriyet beratları olup daha ilerde de hil'at veya kaftanlarla beraber kaftancıbaşı dururdu.

«Memuriyete tâyin olunan kimse teşrifatçının elindeki defter mucebince çağırılarak salona sadrazamın yanına girer, hangi memuriyetin kendisine verilmiş olduğunu daha evvel reis-ül küttap'tan öğrenmiş olduğundan bu memuriyete mütaallik hil'ati kaftancıdan giyer, ve sonra gelerek sadrazamın eteğini öpüp ondan da memuriyetin beratını alırdı.

«Şevval tevcihatı bir aralık şaban ayına bırakılmış ve daha sonra 1254 H, 1838 M. senesinde memuriyetlere maaş tâyin olunduğundan dolayı münavebe suretiyle tevcihat yapılmasına lüzum kalmamıştı.

«Bir harb vukuunda sadrazam serdar-ı ekremlikle İstanbul'dan sefere hareket ettiği zaman kendisine mensup hacegân ile beraber

diğer bütün hacegân anınla birlikte dairelerine ait olan mühim evrak ve defterlerle beraber giderlerdi. Bunların yerlerine İstanbul'da birer vekil ile münasip miktar kâtip bırakılırdı. Bu kalan daire müdürü kendi dairesinin rikâp memuru idi. Meselâ defterdar veya reis-ülküttap ve baş muhasebeci, âmetçi sefere gittikleri vakit devlet merkezinde, bunların yerine vekil olarak tâyin edilen müdürlere rikâp defterdarı, rikâp reisi, rikâp baş muhsebecisi, rikâp âmetçisi denilirdi. Asilleri seferden dönünce bunların vazifeleri nihayet bulurdu.»

İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapılır ve memuriyete mahsus rütbeler ihdas olunurken hacegânlık rütbe sayılmış ve bunlara mahsus nişanla resmî günlerde giyecekleri elbise de tâyin olunmuştu. Bu suretle hacegân-ı divan-ı hümayun tâbiri de tarihe karışmıştır.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN HALİFELERİ (خواجگان ديوان همايون خليفه‌لرى) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalemlerde bunlardan başka şakirtler de vardı. Tanzimattan sonra bu unvanlar değişmiş, başkâtip, mümeyyiz, kâtip gibi tâbirler kullanılmıştır.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN ŞAKİRTLERİ (خواجگان ديوان همايون شاكردلرى) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde stajiyer sıfatiyle çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan sonra mülâzım denilmiştir.

HACEGÂN RÜTBESİ (خواجگان رتبه‌سى) [*İda.*] Eskiden mevcut rütbelerden birinin adıdır. İlk zamanlarda bu rütbe memuriyetle alâkalı iken İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapıldığı ve rütbeler ihdas olunduğu sırada hacegânlık da müstakil bir rütbe itibar edilmiş ve buna mahsus nişanla resmî günlerde giyecekleri elbise tâyin olunmuştur.

Hacegânlık ve kapıcıbaşılık rütbelerini alanlar içinde ehliyetsiz kimselerin bulunduğu anlaşılması üzerine hicrî 1253 (1837) senesinde bu rütbelerin imtihan edilmedikçe kimseye verilmemesi karar altına alınmıştır. Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi Tarihi, c. 5, s. 102) bunu kaydettikten sonra şu mülâhayı yürütmüştür: «Kapıcıbaşı olacakların ahval ve etvarının tahkiki mümkündür. Çünkü kapıcıbaşılığın vazifesi madde-i malûmedir ki darp ve harbe muktedir olmak ve dirayet ve cesareti bulunmak ve umur-ı mülkiyede vüzera maiyetlerinde hüsn-i hizmeti sebkat etmek gibi şeylerden ibarettir. Bu ahvalin tahkik ve istiknahı kabildir. Feemma hacegânlık rütbesinin vazifesi nedir? Yalnız güzelce rık'a yazısı yazmak ve oldukça meramını kalemen ifadeye muktedir olmaktan ibaret ise bu vasıf ile mevsuf kalemlerde ve şurada burada ne kadar eli kalem tutan kâtip bulunur ise hepsinin hacelik (hocalık) rütbesi ile begâm edilmesi lâzım gelir. Halbuki bu rütbenin vazifesi yalnız kalem işi değildir. Çünkü fil'asıl bir âdeme hacelik (hocalık) rütbesi verildiğinin ertesi günü o âdemi reis ki hariciye nazırı ve kethüda ki dâhiliye nazırı ve defterdar ki maliye nazırı ederlerdi. Demek ki vükelâlık vazifesine varıncıya kadar hacegândan olacak kimsede birçok fezail bulunması lâzım imiş. Bu fezailin mümeyyizi icab-i hal ve maslahat ve iktizay-i tavr ve harekettir. Bunun programı kıdem ve hüsn-i hizmet ve istikamet ve dirayet ve usul-i dâhiliye ve harîciye ve tabayi-i memalik ve tebaaya vukuf ve ıttıla' gibi derslerden mürekkptir.»

Tanzimat'tan sonra ehemmiyetini kaybetmiş, yalnız küçük bir rütbe olarak kalmıştır.

HACER VE ŞECER MAKULESİ (حجر و شجر مقوله‌سى) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yüksek bir mevki sahibi olup da ağzını açıp konuşamıyan, işe yaramıyan yerinde kullanılır bir tâbirdir Arapça hacer taş, şecer de ağaç demektir. Taştan ağaçtan adam demektir.

HACET PENCERESİ (حاجت پنجره‌سى) [*Hal.-Mim.*] Peygamber veya evliya türbelerinde sandukanın haricindeki bir yerden dua etmek üzere duvara açılmış küçük pencere veya delik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacet; istenilen şey demektir. Arzusunun husuli için manevi yardım istiyenler oradan dua ettiklerinden bu tâbir meydana gelmiştir.

HACI (حاجى) [*Fık.*] Şer'î menasike ittiba' ile zamanında Mekke'ye gidip İslâm farizasını ifa eyliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asya'nın bütün dinlerinde, Akdeniz sahillerinin bütün eski medeniyet merkezlerinde, bu dinî farizaya riayet edildiği görülüyor. Bu dinlerin hac hakkındaki en esaslı telâkkisi, ulûhiyetin muayyen bir yerde tecelli ettiği, yahut o muayyen yerde tesirini her yerden fazla tezahür ettirdiğidir. Bu yerleri ziyaret edenler ya ulûhiyeti tazim, yahut onun yardımını temin maksadını istihdaf ederlerdi.

Bu çeşit hacların en eski yerlerinden biri Hindistan'dır. Binlerce, yüzbinlerce Hindu Ganj nehrine giderek nehrin üzerindeki mukaddes Benares mâbedini ziyaret eder, nehrin sularında yıkanarak günahlarından temizlenirler.

Budha'ların da birçok haç merkezleri vardır.

Suriye'nin Hiyeropolis'teki Aratagatis mâbedi bir hac merkezi idi.

Fenike'de Astarte mâbedi de aynı mahiyeti haizdi. Eski Mısır'ın hemen her şehrinde bir hac merkezi vardı. Beni İsrail (İsrail oğulları) Morya dağına hac ederlerdi.

Bu âdet Yunanlılar arasında da vardı. Apollon'un Delfi'deki, Zeus'un Dodana'daki mâbedi birer hac merkezi idi.

Hıristiyanların hac merkezleri sayılamıyacak kadar çoktur. Kudüs bunların başında gelir.

Fakat bu müesseseye en büyük kıymeti veren din müslümanlıktır. İslâm dininin temeli olan beş farizanın sonuncusu haedir.

Değerli âlim Kâmil Miras «Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi» nde (Cilt 6, sayfa 4) «Hac» ve «Hacı» için şu izahatı veriyor: «(حج=Hac) lûgaten kasıt mânasınadır. Her sene İslâm afakından binlerce insan, Beytullaha teveccüh edip geldikleri için bu hususi ziyarete hac denilmiştir. İslâm dininin mebnasından olan beş rükünden bu dinî rüknü ifa ve zaman-ı mahsusunda Kâbe-i Muazzama'yı keyfiyet-i mahsusa ile ziyaret eden kimseye (Hâcc) denilir. Cem'i Huccactır. Lisanımızda Beytullahı ziyaret eden kimseye (Hacı) demek mütearef olup bu da Arabiyy-i fasîh ve istimali sahihtir. Çünkü ya ile hacının aslı «Hâcic» olup cim yaya tebdil edilmiştir. Muzaaf harfin yaya tebdili, beynelarap şayidir. Ha'nın kesriyle (hic) de hac mânasından isimdir. (ولله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا Hac yoluna gücü yeten kimselerin Beytullahı ziyaret etmesi insanlar üzerinde Allahın elbette vacip bir hakkıdır) kavl-i şerifindeki hicci, Hamza, Kisaî ve Hafs rivayetlerine göre Asım (Rahimehullah) kesr ile kıraet etmişlerdir. Diğer kıraet-i seb'a sahipleri feth ile okumuşlardır. Beyzavî tefsirinde kesr ile hic, Necid lûgati olduğunu bildiriyor.

«Lûgat kitaplarının çoğunda hac, mutlak olarak kasıt mânasınadır, deniliyor. Haccın bu mutlak istimaline bakarak Fazıl Cemalüddin-i Zeylâî'de hac, mutlak kasıttır, demiştir. Fakat muhakkik İbn-i Hümam eimme-i lûgatten (İbn-i Sikit Yakup bin İshak) dan naklederek haccın mutlak kasıt mânasına olmayıp belki büyük ve şayan-ı tazim ve ihtiram bir şeye kasıt ve teveccüh olduğunu bildiriyor. Seyyid-i Şerif'de Târifatında bu suretle tarif etmiştir. İhtiyarda da kasıt mânası takyit edilmiştir.»

Haccın lûgat mânası kasıt olmakla beraber «lâkin mutlak kasıt değil, büyük ve ehemmiyetli bir şeye kasıt» olduğunu da ilâve eden büyük âlim rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır Türkçe tefsirde Hac âyetini izah ederken (cilt 1, Sayfa 704 ve müteakip) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Şer'an: Zaman-ı mahsusunda mekân-ı mahsusa bir ziyaret-i mahsusadır ki hac niyetiyle mekân ve zaman-ı mahsusunda ihrama girip Arefat'ta vakfe, badehu kâbeyi tavaf ve ziyaretten ibaret ef'âl-i mahsusadır. İhram, vakfe, tavaf bu üç fiil gerek farz ve gerek nafile haccın farzlarıdır. İhram şart, vakfe ve tavaf da rükündür. Mekân ve zaman-ı mahsus dahi şartın şartları olan şurut cümlesindendir. Bu suretle haccın şartları erkânı ve bunlardan başka vacibatı, sünnetleri, müstahapları vardır.

«Şöyle ki:

«Erkânı: Vakfe ve tavaftır.

Şartları:

«Şart-ı Sihhat: İslâm, niyet ile ihram, mekân ve zaman-ı mahsustur. Eşhür-i hactan evvel hiç biri sahih olmaz.

«Şart-ı Vücup: Bu da ikidir. Birincisi nefs-i vücubun şartıdır ki İslâm, hürriyet, akıl, bülûğ, istitaa, vakit, dar-ı islâmda bulunmak veya dar-ı harbde ise haccın faraziyyetini bilmiş olmaktır. İkincisi de vücub-u edanın şartıdır ki sihhat-i beden, mevani-i hissiyye bulunmamak, emn-i tarik ve kadın hakkında iddet beklemek olmamak, zevci veya mahremi beraber bulunmaktır.

«Vacipleri: 1 - İhramı mikattan veya mahzur melhuz değilse daha evvelden yapmak. 2 - Arefatta vakfeyi guruba kadar temdit etmek. 3 - Müzdelife'de dahi vakfe yapmak. 4 - Safa ile Merve arasında yedi şavt sâyetmek. 5 - Sa'y-ı muteddünbih bir tavaftan sonra yapmak. 6 - Mevki-i mahsusunda taş atmak. 7 - Halk veya taksir yani başını kazıtmak veya kırktırmak. 8 - Afakî olanlar için tavaf-ı sader denilen veda tavafı yapmak. 9 - Tavafa Hacer-i Esvet'den başlamak. 10 - Tavafı sağdan yapmak. 11 - Özrü yoksa tavafta yürümek. 12 - Tavafta hades-i asgar ve ekberden taharet üzere bulunmak. 13 - Setr-i avret. 14 - Tavafın yedi şavtından üçü ki dördü farzdır. 15 - Say Safa'dan başlamak. 16 - Kârın veya mütemetti' olanlar için kurban kesmek. 17 - Her yedi tavafta iki rek'at namaz kılmak. 18 - Remy ile halk beyninde tertibe riayet etmek. 19 - Yevm-i nahirde kurban kesmek. 20 - Halkı mekânında ve zamanında yapmak. 21 - Tavaf-ı ziyareti eyyam-ı nahirde yapmak ki bu vecibelerden biri terk olunursa dem lâzım gelir.

«Sünnetleri: Tavaf-ı kudum yani Mekke'ye girince Kâbe'yi tavaf etmek, tavaf-ı kudumda veya tavaf-ı farzda «remel» yani tavafın üç şavtında «devrinde» harb meydanında mübarezeye çıkmış pehlivan gibi omuzlarını titreterek yürümek - Safa ile Merve arasında «Mîleyn-i ah-

dareyn» beyninde derenin içinde koşmak - eyyam-ı mahsusasında geceleyin (Mina) da yatmak - (Mina) dan Arefata güneş doğduktan sonra, Müzdelife'den (Mina) ya da güneş doğmadan evvel hareket etmek - ve bunlardan maada daha birtakım hususat ki müstehabat ve âdabı ile beraber tafsilâtı Kütüb-i fıkhiye'dedir.

«Haccın memnuatı: da iki nevidir. Birisi şahsın kendisinde yapmaktan memnu olduğu şeylerdir ki cima' - saç ve kıl izale etmek - tırnak kesmek - koku sürünmek - başını ve yüzünü örtmek, dikişli bir şey giymektir. Diğeri, başkasına yapmaktan memnu bulunduğu şeylerdir ki: Başkasını taşetmek - gerek harem ve gerek hilde saye taarruz etmektir. İhramdan çıkıncıya kadar bunların hiçbiri yapılmaz, yapılırsa ceza lâzım gelir. Gerçi Haremin ağacını kesmek dahi memnu ise de bu memnuiyet hacce ve ihrama mahsus değildir. Mezheb-i Şafii'de Safa ile Merve arasında say ve bir kavilde halk ve taksir dahi haccın farzlarından ve hattâ erkânındandır.

«Haccın sebeb-i şer'isi Beytullah'tır. Zira Hac ona muzaf olur da «Hiccülbeyt» denilir. Beyt ise bir ve gayr-ı mütekerrir olduğundan hac Müslümana ömründe bir kere fevren yani ilk imkân senesinde farz olur. Terazi tarikiyle farz olup tâcil-i efdal olduğu da rivayet edilmiştir. Bu âyetlerin nâzil olduğu Ömre-i Kaza senesinde Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz zilkade'de omre suretiyle Kâbe'yi ziyaret etmiş ve bir sene evvel bu veçhile kaza ettikten sonra bervec-i müsaleha üç günden ziyade Mekke'de kalamıyacaklarından kablelhac avdet buyurmuşlardı Ertesi sekizinci sene-i hicriyede Hüdeybiyye müsalehasının müşrikler tarafından nakzına mebni ramazan-ı şerifte hareket edilmiş ve ramazanın aşr-ı ahırında Mekke fetholunmuş ve şevval içinde Huneyn muharebesi ve Taif muhasarası yapılmış ve Resulullah yine bir omre yaparak hac vaktinden evvel Medine'ye avdet buyurmuş ve o sene Mekke'de vali bırakılan Attab İbn-i Üseyd Arap âdeti veçhile nasa hac ettirmiş idi. Daha ertesi dokuzuncu sene-i hicriyede Hazret-i Ebu Bekir-is-Sıddık taraf-ı risaletten emîr-i hac tâyin buyurulup ilk olarak bu sene hacc-ı İslâmı eda edilmiş ve bademe beyt-i şerifin üryan olarak tavaf edilmemesi ve müşriklere hac yaptırılmaması ilân olunmuş ve nihayet onuncu sene-i hicriyede bizzat Resulullah ilk ve son olarak haccı eda etmiş ve hac menasikini tamamen talim buyurmuştur ki bu seneye Hacce-tül-veda denilmiş ve ertesi sene Peygamberin vefatı vuku bulmuştur. Binaenaleyh Resulullah'ın yaptığı bu son haccın farzın edası için olduğunda şüphe yok ise de evvelkilerin farzolduğu sabit değildir. İşbu « وأتموا الحج والعمرة لله » emri aslı haccın farziyetini kat'iyyen ifade etmeyip başlanmış olan herhangi bir hac ve omrenin vücub-ı itmamını ifade eylediğine nazaran hac bilâhara « ولله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا » nassıyle farz kılınmış ve taraf-ı Peygamberiden de ilk imkân senesinde fevren icra buyrulmuştur. Mamafih haccın daha evvel bu ayetlerle Omre-i kaza senesinde farz kılınmış olması melhuz ve bu takdirde taraf-ı nebeviden edası terahi suretiyle olmak da muhtemel bulunduğundan farziyyet-i haccın fevri veya gayr-ı fevri olması beyn-el-eimme muhtelifün fihtir. Ve imam-ı Âzam'dan da iki rivayet vardır. Birini İmam-ı Ebu Yusuf, diğerini İmam-ı Muhammed ihtiyar etmiştir.. Eshab-ı Ebu Yusuf rivayeti olan fevridir. İmam-ı Malik'ten muhtar rivayet de budur. İmam-ı Şafiî'den muhtar rivayet de İmam-ı Muhammed gibi terahidir.

«Haccın hikmetine gelince: Bunun dinî ve dünyevî menafi-i kesireyi mutazammın olduğu her türlü şüpheden varestedir. Ezcümle emr-i kıblede beyan olunan «واينما تكونوا يأت بكم الله جميعا» mazmun-i celilindeki tevhid-i içtimaiyi fi'len tecelli ettirecek olan en büyük ve en şamil bir şıar-ı taabbüddür ki bunun şümulünün vüs'atini küre-i arz üzerinde hiçbir mekânda bulmak kabil değildir. Zira Kâbe-i Muazzama kadar kutsiyeti kadîm hiçbir mâbed-i tevhit yoktur. Kâbe'nin İbrahim'in milletine alâkası bütün edyan-ı semaviyece müsellem ve hattâ Hazret-i Âdem'e kadadr intihası da mervidir. Mekkenin hürmeti, ta hilkat-ı arz ile kaimdir. Hacc-ı Kâbe, beşeriyeti bütün uruk-ı esasiyesinden birleştirmeye saik ve müsait olduğu halde ondan sonra muhdes olan meabid ve mevaki binnisbe hususiyetlerinden dolayı böyle tevhid-i külle salih değildir. Hattâ bizzat kabr-i nebevî türabı Kâbe'den efdal olduğu halde Kâbe için mevcut olan devaı ve hasais-i hac bunda bile tasavvur olunamaz. Hâsılı indallah hacca elyak olan kıble-i vahdet herhalde «Beyt-i atik» olduğunda hiç şüphe yoktur. Bundan başka Kâbe arıyanlar tevhide değil, şirk ve tefrika çalışmış olurlar. Sonra hac bir cihetten salât gibi bedenî, diğer cihetten zekât gibi malî haysiyetleri haiz bir ibadet-i camiadır. Ve aynı zamanda manay-ı cihadı da mutazammındır. Nitekim bir hadis-i şerifte varid olduğuna göre «Hac bir cihaddır. Omre tetavvudur ve yine bu münasebetledir ki burada mesail-i hac, evamir-i cihad ile beraber nazil olmuştur.»

Haccın «hacc ı ifrad», «hacc-ı temettu», «hacc-ı kıran» gibi muhtelif nevileriyle diğer tafsilâtı için fıkıh kitaplarına ve o meyanda Türkçe kıymetli bir eser olan Hacı Zihni efendi merhum'un «Nimetül-İslâm»ın «Kitab ül-Hac» adlı eserine müracaat edilmelidir.

Can ü dil gûyuna revan olsun
Hacı hacıyı Mekke'de bulsun
Nev'i

Ummid-i vefa eyleme her şahs-ı degalde
Çok hacıların çıktı haçı-zir-i begalde
Ziya Paşa

HACI BAYRAMI (حاجی بایرامی) [*Hal.*] Hactan dönenleri tebrik için yapılan toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Hacı tehniyesi» de denilir.

HACI LOKUMU (حاجی لقومی) [*San.*] Hacı tehniyesinde şerbetle beraber misefirlere ikram edilen lokumun adıdır. Şekerciler tarafından ısmarlama suretiyle yapılan bu lokum dört köşe ve ufaktı.

HACI OĞLU PAZARCIĞI (حاجی اوغلو-پازارجغی) [*Coğ.*] Varna'da bir kaza merkezinin adı idi.

HACI OLMAK (حاجی اولمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle denize düşüp veya su dolu bir çukura basıp ıslanmak; ihtilâm olmak, sevdiğine kavuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HACI TEHNİYFSİ (حاجی تهنیه‌سی) [*Hal.*] Hacdan dönenleri tebrik için yapılan toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Hacı Bayramı» da denir. Tehniye Arapça tebrik demektir.

HACI YATMAZ (حاجی یاتماز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hilekâr, dessas yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hasma basılsa da yine kalkar gayyur olan
Bak Hacı Yatmaz ettiği merdane gayrete
Sabit

HÂCİM SULTAN MAKAMI (حاجم سلطان مقامی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» da bulunan makamlardan bir makamdı. Buna «meydan taşı» da denilirdi. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasip alan talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman bu makamı rehber kendisine şöyle tarif ederdi: «Buna meydan taşı derler. Hazret-i Pîr Efendimizin meydan cellâdı deyu nasp buyurdukları elinde kudret kılıciyle duran Hâcim Sultan'ın makamıdır. Bunda terbiyesiz, edepsiz, erkânsız olanları ve yalancılık ve yolsuzluk edenleri terbiye edip yola gelinecek makamdır, bu makamda terbiye ederler.»

HAD (حاد) [*Mus.*] Telli sazlardaki tellerden birinin adıdır. Udun beşinci teli bu ismi taşır.

HADAİK-İ HASSA (حدائق خاصه) [*Sar.*] Saray bahçeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray bahçeleri biri saray içinde, diğeri saray dışında olmak üzere iki kısımdı. Saray içindeki bahçe ve bostan işleriyle meşgul olanlara «Has bahçe bostancıları» saray dışındakilere «Hassa Bostancıları» adı verilirdi. Saray dışı bahçe ve bostanların başlıcaları şunlardı: Kadıköy bağı, Davud Paşa Bahçesi, Beşiktaş bahçesi, İskender Çelebi bahçesi, Dolma Bahçe, Arnavutköyü, Bebek, Mirgün. Kalender, Büyükdere, Tokat, Sultaniye, Paşabahçesi, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Salacak, Haydarpaşa, Fenerbahçe, Florya, Halkalı, Topçular, Vidos, Alibeyköyü, Kâğıthane, Karaağaç, Hasköy bahçeleri ve daha birçok bahçe ve bostanlar.

Has Bahçe bostancıları yirmi bölüktü. Onaltıncı asır sonlarına doğru mevcutları 641 di. Hassa bostancıları ise «Usta» adı verilen başlarının nezareti altında ve ayrı ayrı cemaat halindeydiler. Her cemaat yerine ve işine göre onbeş ile yüz kişi arasında idı

HADDEDEN GEÇİRMEK (حددن گچیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dikkatle araştırmak, tetkik ve tefehhüs etmek, inceltmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Haddeden geçmiş nezaket yal u bal olmuş sana
Mey süzülmüş şişeden ruhsar-ı âl olmüş sana
Nedim

HADDEHANE (حدهانه) [*Mek.*] Çarkçı Ameliyat Mektebine ilk verilen addır. Hadde; madenleri ince safiha ve tel haline getirmek için kullanılan makinenin adıdır.

«Deniz Okulumuz» adlı eserde «Sayfa 39» bunun için şu malûmat vardır:

«Yelken gemilerinin bakırla kaplanmasını en evvel İngilizler yaptılar. Sonra Fransızlar kabul ettiler. Birinci Abdulhamit zamanında Cezair'li Hasan Paşa'nın delâletiyle getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesiyle Türk Harb gemileri de birer birer bakırla kaplanmaya başlandı. İkinci Mahmud devrinde bakır levha yapmak için hadde makinesi getirildi. Evvelce bu iş elle yapılırdı. Bu suretle Haddehane fabrikası kuruldu. Abdulâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştir-

mek üzere Haddehane=Çarkçı Ameliyat Mektebi açıldı. Haddehane fabrikaları yanında olduğu için Haddehane denilirdi. Bu mektebe girenler gündüzleri fabrikalarda çalışırlar, geceleri bir veya iki nazarî ders görürlerdi. Meşrutiyet'in ilânından sonra deniz kadrosunun daralması üzerine mektebe yeni talebe alınmayıp her sene birer sınıf azaltılarak mekteb nihayet lağvedildi.»

HADDEHANE FABRİKASI (حدهخانهٔ قاریقهسی) [*San.*] Madenleri ince levha ve tel haline getiren imalâthanelere verilen addır İlk Haddehane fabrikası yelkenli harb gemilerinin bakırla kaplanması maksadiyle getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesiyle İkinci Mahmut devrinde kurulmuştur. Abdülâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştirmek üzere «Haddehane» adlı Çarkçı Ameliyat Mektebi açılmıştı. Mektep 1908 temmuz inkılâbından sonra kapanmıştır.

HADDEN KATİL (حداً قتل) [*Hal.*] Memlekette fesat çıkarmaya çalışan bir şahsın emr-i ululemr ile (siyaseten) katli yerinde kullanılır bir tâbirdir: Yolkesen veya cürüm âleti kullanmaksızın dövmek suretiyle onun bunun ölümüne sebebiyet verip duran şahıslar hakkındaki katil bu kabildendir.

HADDE PUTASI (حدهٔ پوطهسی) [*Ok.*] Puta adı verilen iki türlü okun bir nev'inin adıdır. Ötekinin adı yalnız «Puta» idi. Hadde putası putadan dirhemsiz ve yelekleri de kısa ve ensizdi. Yelekleri kartal ve kuğu kanadlarındandı. Boyu azmayış uzuluğunda olduğu halde ondan farkı dirhemle yeleği cihetindendi. Hadde putası dirhemde noksandı.

HADD-I BULUG (حد بلوغ) [*Fık.*] Küçüklük halinin zail olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Erkek'te ihtilâm ve ihbâl yani gebelemek, kadın'da hayz ve habıl yani gebe kalmak ile sabit olur.

HADD-I KAZF (حد قذف) [*Fik.*] Bir muhsin veya muhsineye zina isnat eden şahıs hakkındaki ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Miktarı hadd-ı şürb gibidir Muhsin; müslim, mükellef, hür, afif kimse demektir.

HADD-I SEKR (حد سکر) [*Fik.*] Hamirden (şarap) başka içkilerden birinin içilmesinden mütevellit sarhoşluktan dolayı icabeden ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Miktarı hadd-ı şürb gibidir.

HADD-I SİRKAT (حد سرقت) [*Fik.*] Çalınaktan dolayı uzvun kesilmesi suretiyle tatbik olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sirkat; çalmak demektir.

HADD-I ŞER'İ (حد شرعی) [*Fik.*] Cenab-ı Hakkın vacip kıldığı ukubet-i mukaddere mânasına gelir bir tâbirdir. Ukubet; ceza demektir. Cem'i ukubat gelir. Hadd; sınır demektir. Cem'i hudutdur. Hadd irtikâp olunan fiile göre değiştiği gibi o adı da alır. Hadd-ı sirkat, hadd-ı zina, hadd-ı kat'-ı tarik gibi.

HADD-I ŞÜRB (حد شرب) [*Fik.*] Az veya çok miktarda hamr (Şarap) içilmesinden dolayı icabeden ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hür ve hürre hakkında seksen, köle hakkında kırk celdedir. Celde; kamış ile vurmak demektir.

HADD-I ZINA (حد زنا) [*Fık.*] Vaki ve sabit olan zinadan dolayı tatbik olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zina; meşru olmayan birleşmedir. Mürtekibin bekâr veya evli olduğuna göre celd veya recm suretiyle tatbik olunur.

HADEME (خدمه) [*İda.*] Hizmet edici, hizmetkâr yerinde kullanılır bir tâbirdır. Arapça aynı mânaya gelen hâdim'in cem'idir. Hademe-i hassa, hademe-i cevami suretinde cem olarak kullanıldığı gibi filân daire hademesidir şeklinde müfret olarak da istimal olunurdu.

HADEME-İ BÂB-I ÂSAFÎ (خدمهٔ باب آصفی) [*İda.*] Divan-ı Hümayun işlerinin Bâb-ı Âliye intikalinden sonra orada vazife alan hacegândan kethüda-yı sadr-ı âlî. reis-ül küttap, büyük, küçük tezkirecilerle beylikçi, mektupçu, teşrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hadem-i bâb-âli» de denilirdi. Tanzimattan sonra bu tâbir kullanılmazdı.

HADEME-İ HÜMAYÛN (خدمهٔ همایون) [*Sar.*] Saray hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbirin hangi tarihten itibaren kullanılmıya başlandığını ve hangi hizmet sahiplerini içine aldığını, elimizde vesika olmadığı için, kat'iyyetle bilmiyorsak da bazı karinelerle bunun Tanzimat'dan sonra meydana gelmiş olduğunu bir ihtimal olarak ileri sürebiliriz. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Padişahların debdebe ve dairatını azçok muhafaza için böyle bir teşkilât vücude getirilmiş ve Avrupa ile başlıyan sıkı temas neticesinde garp saraylarına uyulmak ihtiyaciyle genişleyip 1908 Temmuz İnkılâbından sonra meydana gelen 31 mart 1325 (1909) ihtilâli

üzerine hâl' edilen İkinci Abdülhamit'den yadikâr kalan bu teşkilât yeni saray ihtiyacına göre tâdile uğratılarak Osmanlı Saltanatı'nın sonuna kadar azçok değişiklikle devam etmiştir.

Sultan Reşad'ın cülûsu üzerine başkâtiplikle saraya alınan ve bu işle yakından meşgûl olan Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve ötesi, C. I. S. 163 ve müteâkip) şu tafsilâtı veriyor:

«Saray teşkilâtı için pek lâzım, fakat hazine-i hassa için pek ağır bir yük olan müesseselerden biri Muzika-i hümayun ve hademe-i hümayun diye yâdedilen ayrı ayrı iki kısımdan mürekkep olmakla berâber aynı kışlada, aynı sakf altında ve birbirine mümasil şartlarla öteden beri mevcut olan heyetlerdi. Bunların geçmiş zamanlarda nasıl terekküp ettiklerine, eseflo kaydetmelidir ki bizde tarih bu neviden tafsilâtı zaptetmemek ihmâlinde bulunduğundan, vâkıf değiliz. Fakat Meşrutiyet sarayı teşekkül ederken gördük ki, biraz da Abdülmecit idaresine müteallik rivayetlerle bilinirdi. Abdülmecit'den başlıyarak Abdülâziz zamanında daha geniş bir mikyasa varan bu müessese Abdülhâmit devrinde artık büsbütün çığırından çıkmış ve Sultan Reşad'a taşınamıyacak bir siklette intikal etmişti. Mamafih bunu taşımak lâzımdı. Nihayet bunları bir tasfiye ameliyesinden geçirip makul ve müesses bir kaideye ve muvafık şekle soktuktan sonra taşımak mümkün oldu. Zaten saltanat sarayının zaruzi icaplarından olarak bu neticeye vâsıl olmak da mutlaka lâzımdı.

«Nasıl imkân bulundu? Bu, gayet basitti. Muzika ve hademe-i hümayun erkân ve efradı kâffeten paşalıktan başlıyarak ine ine en küçük rütbelere kadar askerî mertebe sahipleri ve bu itibarla cihet-i askeriye ile alâkadardı. Bu alâka para hususunda Hazine i hassayı çok ağır masariften kurtarmamakla beraber netice itibariyle Harbiye Nezareti 'nin bu tasfiye ve irtibat zemininde bir tesviye sureti aramasına kifayet eden bir sebep aldu. O zaman icabatına uygun seri kararlar almaktaki himmetine, askerliğe taallükundan dolayı müzakere ve istişareye salâhiyet sahibi olan yaverler heyetinin dirayet ve kabiliyeti de inzimam edince bu zor zannedilen mesele kolay halledilebildi.

«Harbiye nezaretiyle pek muvafık bir suret bulundu. Bunu anlıyabilmek için o müesseselerin Abdülhamit'in elinde ne hale geldiğini bilmek icabeder.

«Memleketin kesesinden, o biçare fakir keseden mürüvvet ve ihsan dağıtan bu padişah eğer boş keseden rütbe ve nişan dağıtarak nice müstekreh hislerle şişkin göğüslere çeşit çeşit nişanlar, hattâ murassalarından, takmıya, muhtekir sarraflara, mürtekip mültezimlere kadar hattâ bâlâ rütbesi vermeye kâfi bir siyaset tedbiri nazariyle bakmadıkça şuna buna Şuray-ı Devlet'de, Cemiyet-i Rüsumiye'de, Meclis-i Maliye'de, Maarif Meclis'nde, Devair aklamında ve bunların arasında tercihan İstişare odasında bir sandalye bahşederdi. Sandalye derken bunun lâfz-ı murad olan bir nesne olduğunu unutmamalı. Hiç bir zaman oralarda ismen mevcut olanların dörtde birine kifayet edecek kadar sandalye yoktu. yoktu amma senede altı defa olsun, yahut yolunu bulan için daha fazla, maaş vardı. Bunlardan sonra kendi elinin altında saraya müteallik muhtelif ocaklar vardı ve bunların arasında da Enderun-u Hümayunla muzika ve hademe vardı. Kendisinin atifetine müracaat olundukça hiçbir hisaba uymıyan semahatla, daha doğrusu reddetmekten ürken bir vehimle tervic-i matlap imkânını arayan bu adam için o iki müessesenin kapıları daima açıktı.

«Hele Muzika ve Hademe i Hümayun kışlasının kapıları... Kimler yoktu? En evvel göze sanki muzikada muallim olmak üzere celbedilen ve paşalıkla başlayarak türlü askerî rütbelerle oraya alınan musiki üstadları vardı.»

Değerli edip musiki muallimleriyle Muzika-i Hümayun hakkında tafsilât verdikten sonra izahatına şöyle devam ediyor:

«Harbiye Nezareti herşeyden evvel hizmetlerine lüzum olmıyanları silkip kalabalığı bir tarafa attı. Kalmasına cidden ihtiyaç olanları muzika ve hademe olarak iki kısma ayırdı. Askerî rütbeleri ilga ederek herkesin liyakatına, hukukuna göre sınıflar teşkil etti. Bunların maaş itibariyle alâkalarını kendisine alıkoydu. İaşe ve kısmen ilbas vazifesini hazine-i hassaya bıraktı. O da iaşe işinde yeni usulü, tabldot teşkilâtını tatbik etti, ilbas meselesinde yaverlerden Sadullah Beyin zekâsı ve zevki sayesinde muzikacılara üstü kırmızı, altı beyaz, hademeye üstü beyaz altı kırmızı birer alaylık kıyafetle gayr-i resmî birer münasip elbise yaptırıldı. Hele Hademe i Hümayun için bu elbiseden başka yalnız büyük alaylara mahsus kalpakla birer beyaz tuğdan mürekkep bir serpuş yaptırıldı ki cidden pek güzel bir manzara teşkil ederdi.

«Hademe-i Hümayun ki ekseriyet üzere edib, halûk, güzide evsafla mütemayiz zevattan müteşekkildi, saray teşkilâtının en mühim bir unsuruydu. Küçük ve büyük alaylarda başlıca ihtişam esbabından olan Hedeme-i Hümayun'un

ziyafetlerde de, mabeyn sofralarında ve merdivenlerinde, şaşaalı, canlı bir ziynet levhası teşkil edişine şahit olan ecnebiler ezcümle yeni Hünkâr'ı ziyarete gelen Bulgar ve Sırp kıralları ile maiyetleri erkânı büyük bir tesir altında kalmışlardı.

«Hademe'i Hümayun bu vazifeden başka bizler tarafından ihdas edilmiş olan bir usule tebean gündüzleri Hünkârın daire-i hususiyesine medhâl teşkil eden ve zülveçheyn denilen sofanın dış kapısında bir saat nöbet tutmak üzere Gümüşsuyu kışlasından Dolmabahçe'ye gelirler ve burada, pek basit olan saraya, bir nebze tantana bahşetmiş olurlardı.

«Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardır ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden terekküp ederek alaylarda tam Hünkâr'ın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar, ve gür sesle birşeyler söyliyerek alkışlarlardı.

«Gerek Muzıka, gerek hademe o zaman sarayda pek müsait hâtıralar birakmıştı. Bu da ancak bu müessesenin hal'den sonra iktisap ettiği şekle ve intizama medyun olan bir neticeydi.»

Hademe-i hümayun teşkilâtı Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiş ve saltanatla birlikte tarihe karışmıştır.

HADEME-İ HÜMAYUN FERİKİ (خدمهٔ هایون فریقی) [*Sar.*] Saray hizmetinde bulunan Hademe-i Hümayun teşkilâtının ileri gelenlerinden feriklik rütbesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten İkinci Abdülhamit devrinde bir kışlayı dolduracak kadar arttırılan Hademe-i Hümayun'da her türlü askerî rütbeleri haiz erkân vardı. 1908 temmuz inkılâbı ve Abdülhamit'in hal'i üzerine yeniden kurulan Meşrutiyet sarayı teşkilâtında askerlik çağında olanlar Harbiye Nezareti'nce askerî hizmetlere nakledilmiş, yaşları müsait olmıyanlar da tekaüde sevkedilmiştir. 31 mart 1325 (1909) ihtilâli üzerine yapılan yeni teşkilâtta diğer askerî erkân gibi Hademe-i Hümayun Ferikliği de tarihe karışmıştır.

HADEME-İ RİKÂB-I HÜMAYUN-U HASSA (خدمهٔ رکاب هایون خاصه) [*Sar.*] Padişahların atla bir yerden bir yere gittikleri sırada debdebelerini arttırmak maksadiyle maiyetlerinde bulundurdukları adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu maksatla istihdam olunan solak, peyk ve bostancı hasekileri teşkilâtının 28 şevval 1244 (1829) senesinde kaldırılması üzerine yeniden kurulan bölüğe bu ad verilmiştir.

HADEME-İ VAKIF (خدمهٔ وقف) [*Vak.*] Vakıf işlerinde hizmet der'uhde eylemiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam, hatip, müezzin, mütevelli, bevvap gibi vazife sahipleri bunlardan sayılır.

HADENK (خدنك) [*Ok.*] Kayın ağacından yapılan okun adıdır. Pişrev, puta gibi bu da harb oklarındandı. Okun ucunda büyük ve müsellesi bir demir vardı.

Düşüp can korkusu sahralara bîm-i hadneginden
Eridi dehşetinden kûhler âb-ı revan âsâ
İzzet Molla

Deyse haşâk-i hakire nazar-ı terbiyeti
Kab-ı kavseyne olur kadr-ü meziyyetle hadenk
Ziya Paşa

HADIM (خادم) [*Hal.*] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan saraylarla büyüklerin konaklarında çalışanlara (Hadım ağası) denilirdi. Osmanlı saltanatında hadımlardan büyük mevkilere yükselenler olmuştur. Hattâ sadrâzam olanlar bile vardır.

HADIM AĞASI (خادم آغاسی) [*Sar.*] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Tavaşi» de denilirdi. Bu gibiler yabancı erkekler için mahrem sayılan hareme girip çıktıkları ve muhafaza ile beraber harem hizmetini de gördükleri için kendilerine «Harem ağası» adı verilirdi.

Çok eski zamanlardan beri tatbik olunan bu kötü âdete Osmanlıların hükümran oldukları zamanlarda da devam edildiği için zencilerden ibaret bu biçareler sarayla büyüklerin konaklarında kullanılmışlardır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı saraydaki harem ağalarından bahsederken (Osmanlı devrinin saray teşkilâtı, S. 172 ve müteakip) bunlar için şu tafsilâtı veriyor:

«Tarih-i kadîmde Şark'ta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasilerde, Memlük saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar Harem-i Hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve muhafazasında bulunurlardı. Bundan dolayı kendilerine Harem ağası denilirdi. Bu hadımlar ekseriya Mısır valileri tarafından saraya takdim edilirdi. Bir aralık Vezir-i âzam İbşir Mustafa Paşa bu siyah hadım ağalarını saraydan uzaklaştırmak istediyse de muvaffak olamamıştır. Üçüncü Ahmet zamanında Sadrâzam Şehit Ali Paşa 1127 H. (1715 M.) senesinde badema Mısır ve havalisinde Habeşlerin iğdiş edilmemeleri hakkında mısır valisine bir hüküm göndermiş ise de biraz sonra vefatına mebni hüküm tatbik edilememiştir.»

Hadım ağalığının Osmanlılara Bizanslılardan intikal eylemiş olduğuna dair Avrupalı müellifler tarafından ileri sürülen mülâhazaların yerinde olmadığını söyliyen değerli profesör Fuat Köprülü «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar başlıklı tetkik (Türk Hukuk ve İktısat tarihi mecmuası, birinci cilt, sayfa 208-211) şu tafsilâtı veriyor:

«İrk ve orta zamanlarda tavaşiliğin intişarı hakkında burada malûmat vermek mevzuumuzdan hariçtir. Yalnız, Abbasi saraylarına birçok hususlarda örnek vazifesi gören Sasani saraylarında, tavaşilerin devlet hayatında mühim bir rol oynadıklarını biliyoruz. Harem hayatiyle de alâkadar olan bu an'ane, bilhassa Abbasilerden başlıyarak, bütün İslâm - Türk saraylarında devam etti. Abbasi saraylarında siyah ve beyaz tavaşiler mebzuldü. Bilhassa siyah tavaşiler harem dairelerinde istihdam ediliyorlardı. Halife (Emin) zamanından itibaren bunlar çoğalmıya başlamışlardı. Abbasiler devrinde bu tavaşilerden bazılarının devlet işlerinde pek ziyade nâfiz olduklarını, büyük mevkilere geçtiklerini görüyoruz Mısır'da istiklâlini ilân eden (Kâfûr) siyah bir tavaşi idi. Sonra Fatımîler devrinde de tavaşilerin ehemmiyeti büyüktü. Hakîm Nasır Hüsrev «Üstadan, Üstadîn» nami verilen bu beyaz ve siyah tavaşilerden bahsettiği gibi, muhtelif tarihî menbalarda da bunların ehemmiyeti hakkında malûmat vardır. Gazneviler'de de tavaşilerin mevcudiyetini biliyoruz. Bunlardan meselâ Mesut'un Ağacı unvanlı tavaşi, sonra, Harzemşah Altuntaş'ın Şeker ismindeki tavaşisi malumdur. İşte bu sebepten, o devir müverrihi Beyhaki de sık sık zikredilen Hadiman-ı Hârem-i Sultani'nin hadımlar yani tavaşiler olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Bunun, Samanî'ler vasıtasiyle intikal eden bir Sasani an'anesi olduğu pek tabiîdir. Abbasi ve Gaznevi'lerin birçok an'anelerine vâris olan Selçukiler'de ve Fatımî an'anelerine de vâris olan Eyyubîler'de tavaşilerin ehemmiyetini ve içlerinde bazılarının mühim mevkilere yükseldiğini ve devlet işlerinde ehemmiyet kazandığını görüyoruz: Salâheddin-i Eyyubî'nin veziri Karakuş bir tavaşi idi. Memlükler zamanında bu hadımlara artık «tavaşi» adı verilmiye başlandığını biliyoruz ki, bu kelime, Arap müverrihlerinin ifadesi veçhile, Türkçeden alınmıştır. Mısır memlük sultanları zamanında saraydaki tavaşilerin reisine «Zimamdar» unvanı veriliyordu: Sultanın harem işlerine, ailevî hususlara o nezaret ediyor, hariçten alınacak şeyleri o alıyor, hükümdar ailesine mensup prenseslerin yahut azat edilmiş cariyelerin evlenmesi hususunda sultandan doğrudan doğruya emir alıyordu. «Bâb-üs-sitare» yani «perde kapısı» hizmetinde bulunan bütün tavaşiler onun emri altında idiler. İşte pek açık görülüyor ki memlükler sarayındaki bu mühim memuriyet, sonradan Osmanlı saraylarında gördüğümüz «Dar-üs-saade ağası», «Kızlar ağası» vazifesine muadildir. Anadolu Selçukilerinin saraylarında da tavaşilerin mevcudiyeti, pek kolaylıkla tahmin olunabilir; XIV. asırda Celayirler devrinde de tavaşiler arasında pek mühim mevkilere çıkanlar olmuştu.

«Osmanlı sarayında Birinci Bayezid devrinde her halde tavaşilerin mevcudiyeti tahmin olunabilir: V. asırda, devletin büyük mevkilerine kadar yükselen bazı tavaşiler dahi malûmdur. Yine bu asırda Kastamonu beyliğinde de vezirliğe kadar yükselmiş olan bir tavaşiyi biliyoruz. Ancak, ne XV inci, hattâ ne XVI ıncı asırda, harem hizmetindeki tavaşilerin devletin idare hayatı üzerinde müessir olduklarına dair tarihî membalarda hiçbir malûmat yoktur. Yalnız bu asrın sonunda, (982 hicride) kapı ağası Habeşî Mehmet ağanın, ilk defa, Dar-üs-saade ağası unvanını aldığını, vo ayrıca, haremeyn evkafına nezaret vazifesinin de uhdesine verildiğini biliyoruz. Saray kadınlarının elinde oyuncak olan Üçüncü Murad devrinde Dar-üs saade ağalığının böyle büyük bir ehemmiyet kazanması gayet tabiîdir. Şehzadelerin sarayda mahpus yaşamaları ve saltanata geçen şehzadelerin ancak eski müsahiplerine ve kadınlarına itimat ederek haremin devlet işlerine hâkim olması, haremin âmiri olan Dar-üs-saade ağasının ehemmiyetini arttırıyordu. O zamandan başlıyarak, Türkiye'de Meşrutiyet ilânına kadar yetişen Dar-üs-saade ağaları arasında ekseriyetle meş'um büyük roller oynıyanlar mevcuttur. Dar-üs-saade ağalığı memuriyetinin İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan alınmadığını kat'î surette anlamak için, şu yukarıki izahat kâfidir zannediyorum.»

Dar-üs-saade ağalığı, Osmanlılarda, ya Anadolu Selçukiler'inin veya memlükler'in yahut müştereken her ikisinin tesiri altında vücude gelmiştir: İstanbulun fethinden çok sonra tesis edilen bu büyük saray memuriyetinin gittikçe artan bir ehemmiyet kazanması, Bizans taklidi değil, harem nüfuzunun devlet işlerine gittikçe artmasından doğan zaruri bir neticedir. Eğer tavaşiler Osmanlılar'dan evvelki islâm ve Türk devletlerinde bulunmayıp da İstanbulun fethinden sonra ilk defa Osmanlılar tarafından istihdam edilmiş olsaydı, ancak o zaman Bizans tesiri mezuu bahis olabilirdi.

Harem-i Hümayuna ait işler İkinci Murad zamanından Üçüncü Murad'ın zamanına kadar Akağalar marifetiyle idare edilmiş iken sonraları bu vazife Zenci Hadım ağalarına tevdi olunmuş ve ilk defa Habeşî Mehmet Ağa Kızlarağası olmuştur.

Mehmet Ağa kızlar ağalığının fevkinde bir nüfuza malik olduğundan üçüncü Murad'dan aldığı bir irade üzerine 995 (1587) de Haremeyn Evkafı Nezareti vazifesini Bab-üs-saade ağasından aldırıp uhdesine tevcih ettirmiş, bu suretle kızlar ağalarının Haremeyn Evkafı Nezaretini deruhde etmeleri bu tarihten sonra başlamıştır.

Zenci Hadım ağaları saraya ilk girdikleri sırada iptida kızlarağası huzuruna çıkarılır, sonra odabaşı ve baş kapı gulamı ağalara götürülerek ocak defterine yazdırıldıktan sonra kıdemli bir hadım ağasına el öptürüp onun terbiye ve himayesine verilirdi.

Baş kapı gulamı, valide baş ağalığı, baş musahiplik, dar-üs-saade ağalığı hadım ağaları mesleğinde yüksek mansıplardandır.

HADİKAT-ÜL-ERVAH (حديقة الارواح) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlânâ'nın türbesi haricinde ve dergâh dahilinde bulunan kabristana mevlevilerce verilen isimdi. Lûgat mânası ruhların bahçesi demektir.

HÂDİM-İ ME'KEL-İ MÜSAFİRİN VE FUKARA (خادم ماكل مسافرين و فقرا) [*Vak.*] İmaretlerde misafirlerle fukaranın sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir Fâtih'in imaret vakfiyesinde geçtiği gibi diğer vakfiyelerde de geçer. İmaretlerde Medrese talebesine hizmet edenler başka idi. Onlara da «Hâdim-i me'keli suhtegân» denilirdi.

HÂDİM-İ ME'KEL-İ SUHTEGÂN (خادم ماكل سوختگان) [*Vak.*] İmaretlerde medrese talebesinin sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu tâbir Fâtihin imaret vakfiyesinde geçtiği gibi diğer vakfiyelerde de geçer. İmaretlerde misafirlerle fukaraya hizmet edenler başka idi. Onlara da «Hâdim-i me'kel-i misafirîn ve fukara» denilirdi.

HÂDİM-ÜL-FUKARA [*Sof.*] (خادم الفقرا) Şeyhlere unvan olarak verilen bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade Mevlevi şeyhleri hakkında kullanılırdı. Fukaraya hizmet eden demektir. Şeyhler dervişlerin dünya ve âhiretlerinin mamuriyetine çalıştıkları için bu hareketleri bir hizmet sayılırdı.

Halk arasında fukaraya bakanlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

HÂDİM-ÜL-HAREMEYN-İŞ-ŞERİFEYN (خادم الحرمين الشريفين) [*İda.*] Hilâfeti haiz olmaları hasebiyle Osmanlı padişahlarına verilen unvandır. Haremeyn; Mekke ile Medine'ye denilir. Müslümanların bu iki şehre hürmet-i mahsusaları sebebiyle ve daha ziyade tâzim kasdiyle, şerif sıfatını da ilâve ederek (Haremeyn-iş şerifeyn) denilmiştir. Haremeynin hâdimi mânasına gelen bu tâbir ise ilk evvel Yavvz Sultan Selim hakkında kullanılmış, ondan sonra padişahlar hakkında istimal olunmuştur. Sultan Selim (Halep)i fethettiği haftanın ilk cuma namazını Melik Zâhir camiinde eda ederken Hatip hutbede (Malik-ül haremeyn-iş şerifeyn) suretinde adını anar anmaz Yavuz derhal yerinden kalkarak. «Haremeyn'in maliki olmak ne haddimdir. Ben haremey'nin hizmetkârı olmakla iftihar ederim» demek suretiyle tevazu eseri göstermiş ve bu tâbir ondan sonra hutbelerde o suretle zikrolunmustur. Resmî muharreratta kullanılan bu unvan ile para da basılmıştır. «Hâdim ül Haremeyn-iş şerifeyn» ibaresini taşıyan ilk sikke (Halle) de darbolunmuştur.

Bu şehriyar değil miydi hâdim-ül Haremeyn
Mata-i cümle-i akvam iken o zi kudret
Abdülhak Hâmid

HADİS (حديث) [*Fik.*] Hazret-i Peygamberin kavl ve fiili yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kavl Kur'an olmayarak söyledikleri sözler, fiil ise zat-ı risaletpenahilerinden sadir olan işlerdir. Arapça bir kelime olan hadisin lûgat mânası haber, söz, yeni, tazedir. Hadisin cem'i şaz olarak «ehadis» gelir.

Başlı başına bir ilim olan hadis ilmi Resul-üll-âhın akval ve ef'alini bildiren ilimdir. Buna «ilm-i rivayet», «ilm-i ihbar», «ilm-i âsar» namını verdikleri de vardır. Hadis ilminin mevzuu Resul-ül-la-hın sözleri, hareketleri, halleridir. Gayesi ise dünya ve âhirette saadete nail olmaktır.

Hadis ilmi «İlm-i rivayet-ül-hadis» ve «İlm-i dirayet-ül hadis» nam ile iki kısma ayrılmaktadır.

Hadisler Kur'an gibi ilk zamanlarda yazılıp zapt edilmemiş, hafızalara alınmakla iktifa edilmiştir. Sonraları hâsıl olan zaruret üzerine hadisler büyük bir dikkat ve itina ile toplanarak kitap haline getirilmiştir. İlk hadis kitabını vücuda getiren zat hakkında ihtilâf vardır. Abdülmelik bin Cüreyc'e, bir takımları Malik ibn-i Enes, bazıları da Rebi' olduğunu söylemişlerdir.

Hadise dair yazılan kitaplar pek çoktur. Bunların en meşhur ve makbul olanları Kütüb-i

sitte ve Sihah-ı sitte denilen Buhari, Müslim, Süneni ibn-i Davud, Sünen-i Tirmizi, Neseî, Süneni ibn-i Mace'dir. Bunların ilk ikisine «sahiheyn» da denilir. Buhari ile Müslim hadis kitaplarının en doğrusu olduğu için bu ismi almıştır.

Hadisler; rivayetin şartlariyle nevi' ve hükümlerine, ravilerin halleri ile şartlarına göre gerek sened ve gerek metne nazaran Sahih, Hasen, Zaif, Merfu', Mevkuf, Maktu', Âli, Nazil ve daha başka isimler almaktadır.

Hadis ilminde behre sahibi olanlara «Muhaddis», hadis okutan medreselere «Dar-ül-hadis» denilir.

HAFFAR (حفار) [*.kaV*] Mezar kazıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafr; Arapça kazmak demektir.

HÂFIZ (حافظ) [*Hal.*] Kur'anı ezberlemiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafız-ı Kur'an suretinde de kullanılır. Cem'i Huffaz'dır.

Kürsîde ana kâşki ben vaiz olaydım
Ya kûşe-i cami'de okur hâfız olaydım.
Fazıl

Hafız Arapça hıfzedici, saklayıcı demek olun hıfz'dan gelir. Hâfız esma-i İlâhiyedendir. Eskiden yangından muhafaza için evlere «Ya Hâfız» levhasının takılması bunun içindi.

Miyan-ı mescid-ü deyri idelden tig-i şer'in fark
Didiler zevk u gamdan dost düşmen cümle Ya Hafız
Nazîm

Hâfız mecaz yoluyla sadedil, bön, abdal yerinde de kullanılır.

HÂFIZ-I KÜTÜB (حافظ كتب) [*.kaV*] Kütüphane memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâfız saklayıcı, kütüp de kitabın cem'idir. Bu sebeple hafız-ı kütüp kitapları saklıyan demek olur.

HÂFIZ-I MESNEVÎ (حافظ مثنوی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerinden olup Mesneviyi ezber bilenler hakkında kullanılırdı. Eski zamanlada mesnevihanlar umumen hafız-ı mesnevi idiler. Âyin günleri âyinden evvel mesneviden bir ders takriri usulden olduğu için mesnevihanlar kitap bulundurmaksızın ders takrir eylerlerdi. Sonraları mesnevihanlar hafız-ı mesnevî olmadıklarından ellerine kitap almıya ve kürsiye çıktıkları vakit de kari-i mesnevi olanlar kürsü dibinde oturmıya başlamışlardı.

Mesnevihanlar hafız-ı mesnevî oldukları zamanlarda da kari-i mesnevi vardı. Fakat onların vazifesi mesnevihanın beşeriyet iktizasınca hatırlıyamadığı bir yer olursa onu hatırlatmak içindi.

HAFIZ PAŞA TOPU (حافظ پاشا طوپی) [*Top.*] Sultan Mecit devrinde ve Kırım harbi sıralarında 1271 (1854) Hafız Paşa adlı bir sanatkârın yaptığı topun adıdır. Tophanede imal olunan bu top şeşhaneli yani altı yivli idi. Bu toplar o sırada devletce müdafaasına lüzum hâsıl olan Erzurum'a gönderilmişti. Hafız Paşa'nın şeşhane toplarını görerek fikir alan ecnebiler top imalinde yenilik göstermişlerdir. Hafız Papa «Hafız Paşa Şeşhanesi» adiyle anılan bir tüfek'de yapmıştır.

HAFIZ PAŞA ŞEŞHANESİ (حافظ پاشا شش خانه‌سی) [*Son.*] Sultan Mecit devrinde Hafız Paşa adlı bir sanatkârın yaptığı tüfeğin adıdır. Altı yivli idi. Hafız Paşa: «Hafız Paşa topu» adiyle anılan top da yapmıştır.

HAFİYYE (خفیه) [*Hal.*] Hüviyyetlerini belli etmeksizin gizli işler hakkında malûmat toplıyan ve edindiği bu malûmatı alâkalılara bildirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça gizlilik demek olan hafa'dan gelen bu kelime Hüseyin Kâzım Bey'in «Büyük Türk Lûgati» nde Ef'âl ve etvarı gizli kalan, esrar ve ef'al-i halka ittilâ hâsıl etmek istiyen, casus» suretinde izah edilmiştir.

Hafiyyelik hassatan İkinci Abdûlhamit zamanında çoğalmış ve evladın babasını ve babanın evlâdını jurnal etmesi gibi elîm hâdiseler vukua gelmiştir.

HAİLE NÜVİS (هائله نویس) [*Ede.*] Haile yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Haile; dram, trajedi demektir.

HAKAN (خاقان) [*Ida.*] Padişahlar hakkında tazim makamında kullanılmış bir ünvandır. «Çagatay-lûgati» müellifi Süleyman Efendi (Lûgat-iÇagatay ve Türki-i Osmani, 1298 tab'ı) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Padişah, şehinşah, aslı hohanktir.) İşbu ünvan umumen her padişaha ıtlak olunabiliyorsa da fakat Çin hükümdarlarına mahsus ve münhasırdır. Fagfur, hakan-ı Çin». Ahmet Vefik Paşa da «Lehçe-i Osmanî» de (1308 tab'ı) diyor ki: «Çin'de hohank padişah, şehinşah mânasına olmakla Türk ve badehu Tatar ve Mogol hanları Çin İmparatorlarına galebe edip müstakil oldukça bu ünvanı kullanmış ve hakan deyu tahrif etmişlerdir. Kema Sarahahu Abdüllah Beyzavî. Kaan bunun tahrifiyle taribidir. Türk ve Tatar ulusları hanlarından sahib-i huruç olanlar bütün hakan telakkup etmiştir. Defter-i Haka-

nî, Divan-ı Hakanî, Nişan-ı Hakani. Hakan-ı Çin».

Türkler ve Türklük hakkında mühim tetkiklerde bulunmuş olon mütekait erkân-ı harbiye feriki Enver Paşa «Türkçede han kelime-i mühimmesi» başlığı altında yazdığı bir makalede (İkdam, 31 kânunsani 1334) hakan için şu izahat mevcuttur: «Hakan kelimesinin aslı «büyük han» mânasına olmak üzere (hahan) dır ve bu tâbir Avrupa lisanlarında (imparator) ve farisinin ayniyle (padişah) tâbirlerinin mukabilidir. Şehinşah dahi aynı makamda müstameldir.»

Türkiyat tetkikatiyle meşgul olan Hüseyin Hüsamettin Efendi kendisinin daha evvel yazdığı bir yazı münasebetiyle intişar eden bu satırlara cevap olmak üzere yazdığı makalede (ikdam 10 ve 11 şubat 1334) aşağıdaki izahatı vermektedir:

«Süleyman Efendi lûgatnamesinde hakan-padişah, şehinşah, aslı hohanktîr diye mestûrdur. Hakan lâfzının şekl-i zâhiresine Oğuz Türklerinin dili ve lehçesi üzere iştihar etmiş muarrep bir ünvandır. Bu lehçeden anlaşıldığına nazaran aslı (âkan) dır. Çünki evvelinde görünen (ha) hemze-i memdudennin Oğuz dilindeki şekl-i telâffuzunu gösteriyor. Fakat hemzeli kelimeleri, ha ile telâffuz eden Çekil ve Hûten Türklerinin telâffuzu üzere «hakan» ve Süleyman Efendinin gösterdiği gibi (hohank) olur. Bu şekiller delâlet ediyor ki: Öz Türk dilinde hakanın aslı (ogan) ve gunneli olarak (ogank) dir. Malûm olduğu üzere Uygur ve Kıpçak gibi öz Türklerin dilinde ağır ve hareke-i memdudeli kelimeler gunneli olarak yani ortalarında (n-ن) ve sonlarında (gayın: g-غ) ve (kef: k-ك) ilâvesiyle telâffuz edilir. Ağır - angır, okür - onkür, begır - beygır Tanrı - Tannrı, tun - tung ve tunk gibi. Böyle gunneli telâffuz, öz Türklerin şive-i lisanıdır, aheng-i telâffuzudur. Kelimenin aslını gösterecek birer şekl-i lûgavî değildir. Binaeynaleyh hanın aslı (hang - هانغ) ve (hang - هانغ) ve hakanın aslı (hohank), (hogank) olamaz. Şu tetkikat-ı lisaniyeden müstefad olduğu üzere hakanın aslı ogan kelime-i vasfiyesidir. Bu aslı ogan kelimesinin manây-ı lûgavisi ve Türklerin istimalini göstermektedir.

«Süleyman Efendi lûgatnamesinde «ogan ve ogun - sahip, nazır, Allah, hudavendigâr Rab» diye mestûrdur. Türklerin şive-i istimali gösteriyor ki şu (ogan) kelimesi, bir vasf-ı müşterektir. Ogan, Cenabı Hakka ıtlak edildiğ zaman, esma-i hüsnadandır. Tanrı, çalap, menkû gibi. Büyük hana ıtlak edildiği zaman bir ünvan-ı azamet ve lâkab-ı mefharettir. Lâfzan aralarını fark için Cenab-ı Hakka aslı üzere (ogan) ve büyük hana aslı tagyir edilerek (hakan) denmiştir. Mahmut Kâşgarî Divan-ı lûgatinde «han- خى الملك الاعظم منهم وبه يسمى من كان افراسياب وهو الخاقان» ibaresiyle bu farkı istimalen göstermektedir.

«Ogan kelimesi bihaseb-il-vaz, âli, kavi, kadir, müteyemmen, mes'ut gibi meani-i hassayı şâmildir. Müstakil birer mânay-ı hassı müş'irdir. Bihaseb-il-istimal (hakan) şeklini almış bir lâfz-ı hastır. Bu itibar üzerine hakanın aslı ne (hahan) ve ne de (hanhanan) lâfz-ı mürekkebinden mahaffef olmadığı meydandadır. Acemlerin büyük hanlara (han-ı hanan) demeleri hakanın bundan muhaffef olmasını icap etmez.

«Türklerde hakanlık pek eski zamanlardan, Mahmut Kâşgarî'nin dediği gibi Efrasyap (bars han) ın hakanlığından, kablelislâm bin dört yüz yıldan beri şimiye kadar varlığını idame etmiş bir ünvan-ı azemettir. Türk hakanları, bütün Türk hanların nâzır-ı umumisi, nâzım-ı umuru, âmir-i müktediri olan zatlardır.

«Türklerin nazarında hakanların derecesi, mevkii pek yüce idi. Cahiliyet zamanlarında Türklerin mecûsi, sanfeti, budi, şâmâni gibi insanlara taabbüdü tecviz eden dinlerle mütedeyin oldukları zamanlarında Türk hakanları birer mabuttu. «Tabakat-ül-Memalik Velmesalik» de muharrer olduğu üzere Türkler hakanın huzuruna secde etmedikçe giremezler, huzurunda asla yüzüne bakamazlar, hakan müsaade vermedikçe oturamazlar, vefatında kabrinin önünden bellerini rükûğ şeklinde eğmedikce geçemezlerdi. Çünkü Türkler, hakanı yeryüzünde Tanrı vekili, Tanrı gölgesi, bütün milletin öz babası, büyük velinimeti sayarlar. Hakanın göklere agup Tanrıyla mükâleme ve andan emir telâkki ettiğini, ve her şeye muktedir olduğunu itikat ederler, bu yüzden hakanın bütün buyruğuna (yerlig) derlerdi».

Mülk-ı Mısr'a nitekim bir bendesin sultan eder
Bir kulun salsun diyar-ı Çine hakan eylesün
Baki

HAKANÎ KÖS (خاقانى كوس) [*San.*] Padişahların mehterhanelerinde çalınan davulun adıdır. Kös; Arapça büyük davul demektir. Padişaha mahsus mehter takımı onaltı zurna, onaltı davul, onbir boru, sekiz nakkare, yedi zil, ve dört kös'ten mürekkepti. Evliya Çelebi padişahların oniki kat mehterhanesi ve yirmi çift beyaz develer üzerinde seksen adet hakanî kösleri bulunduğuna yazar.

HAKAYIK-I ESMA (حقايق اسما) [*Sof.*] Zatın taayyünatiyle o taayyünat arasındaki nesep ve izafet yerinde kullanılır bir tâbirdir. O nesep denilen şeyler birtakım sıfatlardır ki insanlar o sıfatlarla birbirinden mütemeyyiz olur.

HAKERENLER (حق ارلر) [*Sof.*] Ehlüllah, vâsılîn, ebrar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ben sefaletten ölürken seni sıkmazsa rafah
Hak erenler buna ummam ki desin: eyvallah
Mehmet Akif

HAKİKAT (حقيقت) [*Sof.*] Sofiyece dörde ayrılan mertebelerden üçüncüsü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dört mertebe şunlardır: Şeriat, tarikat, hakikat, marifet. Sofiye'ye göre bu dört mertebenin birincisi avama, ikincisi havasa, üçüncüsü havass-ül-havassa, dördüncüsü de ehass-ı havass-ül havasa mahsustur.

Sofiye'nin büyüklerinden Kastamonu'lu Şaban-ı Veli bu dört yolu şöyle ifade etmiştir: Şeriat; beden için, tarikat; kalb için, hakikat; ruh için, marifet; Hak içindir.

Yine sofiye'ce hakikat; fâil-i hakiki olan Hakkın zuhûr sıfatiyle âsâr-ı evsaf-ı abdin zevali yerinde kullanılır.

HAKİKAT EHLİ (حقيقت اهلى) [*Sof.*] «Beka billâh» a mazhar olan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre bunlardan sadır olan işlar kendilerinin değil, Hakkındır. Kendilerinin hiçbir işde iradeleri yoktur.

HAKİKAT-İ MUHAMMEDİYYE (حقيقت محمديه) [*Sof.*] Taayyün-i evvel ile beraber zattan ibarettir. Sofiye buna «İsm-i âzam» da derler.

HAKİKAT-ÜL-HAKAİK (حقيقة الحقايق) [*Sof*] Cemi' hakayıkı câmi olan ahadiyyet mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye buna hazret-ül-cem', hazret-ül-vücut da derler.

HAKİR (حقير) [*Gty.*] Eski ipekli kumaşlardan birinin adıdır. İşlemeli hissini verir şekilde yapılırdı, dayanıklıydı. Şalvar ve üç etekli entari yapılırdı,

Hakir; Arapça kadir ve itibarı olmıyan, âdi ve bayağı olan demektir. Halk dilinde de kullanılır.

Lik bir bende-i hakirim ben
Amelim ehl-i hayre hayır dua
Fuzuli

HÂKKÂK (حكاك) [*San.*] Mühür ve resim hâkkeden sanatkâra varilen addır. Hâk; Arapça kazımak, oymak demektir. Eskiden yazı bilsin bilmesin her es mühür kullandığı için hâkkâklık kârlı sanatlardandı. Bu sebeple pek çok hâkkâk yetişmiştir.

Dile resmetmeden nakş-i hayalin gördüğü şûhun;
Derun-i pürheves mecmua-i hâkkâkâ dönmüştür!
Nabi

HAKK-AL-YAKİN (حق اليقين) [*Sof.*] Abdin hakta fenası ve hak ile ilmen, şuhuden, kalen bekası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız ilmen bekası hakk-al-yakin olamaz. Her âkılın mevti bilmesi ilm-el-yakindir. Melâikeyi müşahedeye başlayınca ayn-el-yakin, mevti tadınca hakk-al-yakin olur. Bazı ulema demişlerdir ki ilm-i yakin; zâhir-i şeriattir. Ayn-el-yakin; şeriatte ihlâstır. Hakk-al-yakin; şeriatte müşahede-i hakikattir.

HAKK-I HIYAR (حق خيار) [*Huk.*] Bir devletten diğer devlete devredilen bir kıt'a sekenesinin aslî tâbiiyyetlerini muhafaza, yahut yeni hükûmetin tâbiiyyeti altına girme hakkının kullanılması mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası seçme hakkıdır.

HAKK-I KARAR (حق قرار) [*Huk.*] Küçüklük, cinnet, tagallüp, müddet-i sefer, bait olan diyarda bulunmak gibi bir özürden âri olarak başkasına ait mirî arazide on sene müddetle nizasız devam eden tasarrufun temin eylediği iktisap ve tasarruf sebebi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hak vakıfta otuz altı sene idi.

HAKK-I MESİL (حق مسيل) [*Huk.*] Bir binanın sularını başkasının mülküne akıtmak hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «damlalık» dahi denilir. Mesil; Arapça suyun aktığı yer, suyun akıp geçtiği yol demektir.

HAKK-I MUHAKEME (حق محاكمه) [*Huk.*] Bir kimsenin diğer kimse ile hâkim huzurunda muhakeme ve muhasama olmak hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I MURUR (حق مرور) [*Huk.*] Başkasının yerinden geçmek hakkı mânasına gelir bir tâbirdir. Geçilen yerin mülkiyyeti başkasına ait olup hak sahibinin yalnız geçmek hakkı vardır.

HAKK-I MÜDAFAA (حق مدافعه) [*Huk.*] Bir kimsenin aleyhinde dermiyan olunan söze sözle veya yazı ile cevap verme hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I ŞEFE (حق شفه) [*Huk.*] Su almak ve içmek hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I ŞÜRB (حق شرب) [*Huk.*] Ekin ve hayvan sulamak için su ile intifa etmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Şürb; Arapça içmek demektir.

HAKK-I TAPU (حق طاپو) [*Huk.*] Arazi-i emîriyyeyi tapuy-i misil ile tefevvüz etmek hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tapu hakkı kanunun müsaadesiyle vücut bulan mücerret bir haktır.

HAKK-I TEŞRİ' (حق تشريع) [*Huk.*] Bir devletin kendi ülkesinde istediği gibi kanun koymak hakkı mânasına gelir bir tâbirdir.

HAKİ (حاكی) [*Ok.*] Oklardan birinin adıdır. Karabatak gibi bunun da yeleğinin uzunluğu mimarî zirâla bir buçuk parmaktı, cüssece de eksikti. Kısalık ve inceliği cihetle fazla mesafe katederdi.

HÂK İLE YEKSAN ETMEK (خاك ايله يكسان ايتمك) [*Hal.*] Mahv ü harap ve perişan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası toprakla bir etmektir.

Bulsa erbab-ı dili hâk ile yksan eyler
Göstere ta ki edanide ülüvv ü şanı
Nef'î

HÂKİM-ÜŞ-ŞER' (حاكم الشرع) [*Huk.*] Kadılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadılar dâvaları şer'î hükümler dairesinde hâl ve faslettikleri için bu tâbir meydana gelmiştir. Şeriat hâkimi demektir.

HAKKİYYE (حقيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikatinin ana şubelerinden biri olmakla beraber müstakil bir tarikat olarak da kabul olunan Celvetiyye'nin kollarından birinin adıdır. Müessisine nispetle bu ismi almıştır. Celvetiyya'nin diğer şubeleri şunlardır: Salâhiyye, Hâşimiyye.

HAKKULLAH (حق الله) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Bir baba veya mürit seyyahat edeceği zaman kendilerine diğer ihvan tarafından yapılan yardım demektir.

HAK VERE (حق ويره) [*Sof.*] Yok yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meselâ; dede mangırın var mı? sualine karşı «yok» denilmez, «Hak vere» denilirdi. Bu tâbir aynı zamanda duayı da şâmil bir cevaptı.

Dilencilere balk tarafından «Allah versin» denildiği gibi tarikat mensupları tarafından «Hak vere» denilirdi.

HÂL (حال) [*Sof.*] İçinde bulunulan zaman demek olan hâl, sofiye ıstılahı olarak tasannu'suz ve kesîpsiz kalbe lâyih olan mâna, cezbe, baygınlık, coşkunluk demektir. Yine sofiyeye göre hâl ile makam arasında fark vardır. Hâl, abd'in methali ve husulünde kasdı olmaksızın meydana gelen, makam ise çalışılarak elde edilen şeydir. Makam sahibi makamında kaîm ve mütemekkin, hâl sahibi ise halinde mütehavvil ve mütelevvindir. Tasavvufa ait eserlerde hâl için şu izahat da vardır: Bütün fikrî bir hedef üzerinde temerküz ettirmek için müridin beslettiği ruhî ceht onu rüyalar görmeğe, melâikelerin, enbiyanın seslerini işitmeğe ve onlardan irşat almağa sevkeder. Bu; bir zevk ve istiğrak halidir. Sâlik bundan sonra terakki eder ve tedricen daha yüksek makamlara vâsıl olur.

HAL' (خلع) [*Ida.*] Hükümdarın tahtından indirilmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hal'; nez' ve selbetmek; soyup çıkarmak ve çıkarılmak, hükümdarı tahttan indirmek mânalarına gelir.

HALAYIK (خلايق) [*Hal.*] Cariye, hizmetçi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tabiat ve nas mânasına olan «halika» nın cem'i olup mahlûkat, hususiyle beşer nev'i yerinde kullanılan «halâik» kelimesi arasında yazılı bulunan bu tâbir için «Kamus-ı Osmani» de şu izahat vardır: «Müfret hükmünde,, hizmetçi, cariye mânasında kullanılır ki bu tarz-ı istimali itibariyle Türkçeleşmiştir.

Cariye gibi halayık da 1908 temmuzundan sonra ortadan kalkmıştır.

HALEBİYYE (حلبيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ahmet Bedevî'nin tesis etmiş bulunduğu Bedevî tarikati şubelerinden birinin adıdır. kurucusuna nispetle bu adı almıştır. Bedevî tarikatinin öteki şubeleri de şunlardır: Şenaviyye, Metbuliyye, Beyumiyye, Merzukıyye, Sutuhiyye, Alevaniyye.

HALEP DEFTERDARI (حلب دفترداری) [*Mal.*] Yavuz Sultan Selim'ın Şarki Anadolu ile Suriye'yi zaptı üzerine oraların malî işlarine bakmak üzere teşkil olunan «Arap ve Acem Defterdarlığı» nın sonradan ayrıldığı beş defterdarlıktan birinin adı idi. Ötekiler Diyarıbekir, Şam, Trabulus Şam, Erznrum Defterdarlıkları idi. Çok devam etmemiş olan Arap ve Acem defterdarı da Halep'te oturuyordu.

HALEFEN AN SELEF (خلفاً عن سلف) [*Hal.*] Evvelce geçenden sonra gelene intikal suretiyle mânasına gelir bir tâbirdir.

HALELBAR (هالبار) [*San.*] Silâhın icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılan teber nevilerinden birinin adıdır. Dürtmeye mahsus ucu ehram-ı müsellesî şeklinde ve altı desimetre tulünde (uzunluğunda) olup ehramın birbirine yakın köşelerin arası biraz oyukça idi. Birkaç türlüsü vardı.

HALETİYYE (حالتيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden İbrahim Gülşenî tarafından tesis olunan Gülşeniyye tarikati şubelerinden birinin adıdır. Kurucusuna nispetle bu adı almıştır, Gülşenî tarikatinin ikinci bir şubesinin adı da Sezaiyye'dir.

HALHAL (خلخال) [*San.*] Eskiden kadınların zinet makamında ayaklarının topuklariyle baldırları arasına yani bileğine taktıkları gümüşten veya âltından halkanın adıdır. Türkçe karşılığı ayak bileziğidir.

Hayal-i bus-i paye dest-i ümmidim sarılmaktan
Gönülde halka halka âhlar halhale dönmuştür.
Nihat

HALİDİYYE (خالديه) [*Sof.*] Nakşibendî tarikati şubelerinden birinin adıdır. Eb-ül-Baba Eşşeyh Ziyaeddin Mevlâna Halit bin Ahmet bin Hüseyin - ül - Osmanî - yüş - Şafii-yüş Şehr-i Zurî tarafından tesis olunmuştur. Nesebi Kürtler beyninde Altı parmak namiyle maruf (Pîr Mikâil) e müntehidir. 1189 (1775) de Süleymaniye muzafatından Karadağ kasabasında doğmuştur. Memleketindeki medresede okuduktan sonra Süleymaniye'ye, bilâhara Bağdad'a gitti. Esseyyit Abdülkerim Berzenci, Esseyyit Abdürrahim Berzenci, Molla Salih, Molla İbrahim-ül-Barî, Şeyh Abdullah-ül-Harbani, Molla Abdürrahim-üz-Zeyyarî, Şeyh Muhammet Kayyim gibi değerli âlimlerden okudu. 1213 (1798) de tedrise başladı. 1220 (1805) de hac maksadiyle Hicaz'a hareket etti. Musul, Diyarbekir, Urfa, Halep, Şam yolunu ihtiyar eyledi. Geçtiği yerlerdeki ulema ile görüştü. Meşhur âlim Şeyh Muhammed-ül-Kezberî'den istifaza etti. Tilmizi Mustafa el-Kürdî'ye intisap ile Kadiri oldu. Medine'de bulunduğu sırada Cenab-ı Peygamberi meşhur farisî kasidelerle methetti. Oradan Mekkeye giderek hac eyledi. Sonra memleketine döndü. Tekrar tedrise koyuldu. O sırada Şeyh Mirza Rahimullah kendisini ziyaret etti. Ona mürşid-i kâmile ihtiyacını söyledi. Mirza Rahimullah kendisine Nakşibendî tarikatinin büyüklerinden Şeyh Abdullah-ud-Dehlevi'yi tavsiye ve onun fazl-ü kemalini izah etti. 1224 (1809) da kalkıp Cihanâbat namiyle maruf Dehliye gitti. Ondan Nakşibendîye tarikati usulünü aldı. Abdüllah-ud-Dehlevî gördüğü kemale binaen kendisine Nakşibendiyye, Kadiriyye, Sühreverdiyye, Kibreverdiyye ve Meştiyye'den icazet verdi. Memleketine döndü. Bir müddet sonra 1228 (1813) de Bağdad'a gitti Orada iken aleyhtarları vali Sait Paşa'ya müracaatle hakkında birçok isnadatta bulundular. Tekfire kadar varıyorlardı. Hille müftüsü Şeyh Muhammet bin Emin gibi zevatın yazdıkları reddiyeler münkirlere gönderildi. Bir müddet sonra Süleymaniyeye, müteakiben üçüncü defa Bağdat'a ve nihayet Şam'a gitti 1242 (1826) da taundan vefatına kadar orada kaldı. Kabri büyük küçük herkesin ziyaretgâhı oldu. Kabrini ziyaret için Kerkük, Musul, Ayıntap, Halep. Şam, Hicaz ve Mısır'dan gelenler olurdu. ahlâk-ı hamide sahibi kerim ün-nefsti. Şeyh Muhammet bin Süleymun-ül-Bağdadî «Hadikat-ün-nediyye velbehcet-ül-Halidiyye», Mevlâ Fasih «Elmeced üt-talid fi menakıb iş şeyh Halit» de birçok menakıbı yazılıdır. Bir hayli telifatı vardır. Makamat ı Hariri şerhi, Şerh-i hadis, farisi Akaid-ül-İslâm, Akaid-i Nesefiyeye talikatı, risale fil-iradet-ül-cüz'iyye, Risalet-ür-rabıta, şiirlerinin ekserisi farisi olmak üzere divanı o cümledendir.

Zâhir ve bâtın ilimlerindeki ekmeliyetinden kinaye olarak «Zülcenaheyn» telkip edilmişti.

«Mir'at-üt-turuk» da tarikatinin silsilesi şöyle yazılıdır: «Şeyhi Abdullah Dehlevî Hazretleri olup anlar da Şemseddin Can-ı Canan Mazhar hazretlerinden, anlar da Muhammet Nur Bedevî Hazretlerinden, anlar da Seyfüddin Ârif Hazretlerinden, anlar da Ürve-tül-Vüska Muhammed-ül-Masum Hazretlerinden, anlar da pederleri müceddid-i elf-i sânî İmam-ı Rabanî Şeyh Ahmed-ül-Farukî-i Serhendî Hazretlerinden, anlar da Şeyh Muhammet Semakîden, anlar da Mevlâna Hacegî Semerkandîden, anlar da Mevlâna Dervişten, anlar da Mevlâna Muhammet Zahitten, anlar da Mevlâna Hoca Nasruddin Abdullah Taşkendîden, anlar da Mevlâna Yakup Çerhî Hisarîden, anlar da Pîr-i tarikat Hazret-i Şah Nakşibendîden kesb-i feyz buyurmuşlardır.

HALİFE (خليفه) [*İda.*] İlâhî hükümlerin icrasında Peygambere vekil olan zat, emir-ülmüminin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hülefadır. Bu tâbir müfret ve cemi olarak Kuran'da da geçer. Hilâfete imamet de denildiği için Halifeye aynı zamanda İmam da ıtlak olunur. Yalnız namazda cemaata imam olmak mânasına olan imametten tefrik için buna İmamet-i kübra denilir. Halifeye İmam denilmesi İmama namazda halk nasıl ittiba ve iktida ediyorsa Halifenin şer'a uygun olan emirlerine öyle uyulduğundan dolayı aradaki benzerlikten ileri gelmiştir.

Halife mevkii icabı olarak amme işleriyle mükellef olduğu için bu teklifin hakkından gelmeğe muktedir olması icabeder. Bu sebeple İslâm üleması hilâfet makamını işgal edecek

ve binaenaleyh halife namını alacak olanda dört şartın tahakkuku lüzumunu beyan etmişlerdir. Bu dört şart şunlardır: İlim, Adalet, Kifayet, Âza ve havasta selâmet. Kureyşten olmaktan ibaret beşinci bir şart ileri sürenler olmuş ise de, şecaatı da katanlar gibi, bu şart - ötekiler misilli - ittifak mertebesinde değildir. Nitekim tatbikat da bunun hükümsüzlüğünü ispat etmiştir.

Halife intihap ile olduğu gibi vesayet veya veliaht suretiyle de nasp olunur. Nitekim tarihte her üç türlüsüne tesadüf olunmaktadır.

«Medeniyet-i İslâmiye tarihi» müellifi (cilt 1, sahife 106) halife intihabında Hülefa-i Raşidin'in takip ettikleri usulü ziyadesiyle takdire şayan buluyor. Bu babtaki mütalaası şudur:

«Halife intihabında Hülefa-i Raşidin'in tuttukları yol mütemeddin milletlerin şimdiye kadar bulabildikleri intihap yollarının en iyisidir. Çünkü bu intihap sureti; Cumhuriyeti, mutlak saltanatı, Meşrutiyeti üçünü birden cemetmiştir. Cümhuridir, çünkü halife Cümhur-i İslâm tarafından kayıtsız ve şartsız seçilir. Meşrutidir; çünkü intihap meşveretle olur. Mutlak saltanattır; çünkü halife hâkimiyet mevkiine geçince istediği gibi hareket eder. Buna hilâfet için ileri sürülen dört şart ta ilâve olunursa cihanın alel-ıtlak en seçkin hükûmeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmet-i havassı kendi nefsinde cemederse memleketin ilerleyip genişlemesine, reayası arasında ittifak ve muhabbetin hükümran olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur.»

Son olarak Osmanlılara geçen ve Saltanatla birlikte kullanılan Hilâfet, Osmanlı Saltanatının ilgasına dair Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 19 Teşrinisani 1922 tarihli kanunla son Osmanlı Padışahı ve Halifesi Vahdettin'in vefatı Abdülmecit Efendi halife seçilmiş ve bu suretle hükümet, Büyük Millet Meclisine ait olmak üzere Türkler tarafından da Hilâfetle Saltanat bir kere daha ayrılmıştır.

Arası çok geçmeden Hilâfet mekamının devamına lüzum olmadığına yine Büyük Millet Meclisince kanaat edilerek 2 Mart 1924 tarihinde kabul olunan kanunla Hilâfet ilga edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi şudur: «Halife hal edilmiştir. Hilâfet, hükümet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilâfet mülgadır.»

Kanunun öteki maddeleri ile de Halife'nin ve bütün Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye haricine çıkarılmaları hükmü konulduğu için martın 5 inci gece i sakıt halife Abdülmecit Efendi ve Saltanatın diğer efradı memleket dışına çıkarılmış ve bu suretle Hilâfet gibi Halife tâbiri de tarihe karışmıştır.

§ [*Sof.*] Kâmil bir mürşidin dervişleri içinden kendisi gibi mürşid-i kâmil olmağa ve derviş yetiştirmeğe mânevi kabiliyet kespedenlere usulü dairesinde emanat ve talimat vererek irşada murahhas eylemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir Bu itibarla halife o mürşidin naib-i menabi, kaim-i makamı oluyordu. Cem'i «hulefa» dır.

Tarikatler içinde Mevlevi tarikatinde «halife» ile «şeyh» başka başka şeylerdi. Şeyh; bir dergâhın «mesnevihan»lığı sıfatiyle Çelebi Efendi tarafından o dergâhı idareye ve «nevniyaz»lara mesnevi ahkâmını talime vekildi. Bu sebeple şeyh emanet ve hilâfeti haiz olmayabifirdi. Nitekim bu gibi şeyhlerin hâdimi bulunduğu dergâhta bir veya daha ziyade höcrenişin «hilâfetname» sahibi dede bulunduğu da olurdu. Böyle olan dergâhta sâlik isterse o hulefadan birine intisapla seyr ü sülûk görürdü. Bununla beraber şeyh olmakla beraber emanet ve hilâfeti de haiz olduğu surette mükemmel sayılırdı. Bittabi böyleleri ötekilerden ziyadedir.

§ [*İda*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Tanzimattan sonra bu tâbir terk edilerek onun yerine baş kâtip, mümeyyiz-i evvel, mümeyyiz-i sani, kâtip gibi tâbirler kullanılmıştır.

§ [*Mek.*] Kalfa yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Bu tâbir başka mânalara da geldiği için onlardan ayırmak maksadiyle «halife-i mektep» de denilirdi.

Muallim Cevdet'in «Halife-i mekteb»in mektep kalfası demek olduğu yolundaki izahatını Osman Ergin (Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1937, s. 159 - 160) şu suretle tamamlıyor:

«Dilimizde bina yapanlara yani dülger ve mimarlara kalfa denildiği malûmdur Bu tâbir Cevdet'in dediği gibi «halife»nin veya onun cem'i olan «hülefa»nın muharrefidir.

«Halife; vekil veya muavin demektir. İptida Hazret-i Peygambere vekâlet eden dört halifeye denmiş, sonra diğer hükümdarlara ve ezcümle Osmanlı padişahlarına da bu ad verilmiştir Daha sonra her nerede bir âmir veya baş görülmüş ise onun yanında çalışan veya ona yardım edenlere de «halife» denilmiştir Meselâ Babıâli ricalından âmedçi Beyin yanın-

çalışan kâtiplere «âmedi hulefası» denildiği gibi. İşte bunun gibi mektep hocasının yanında bulunan ve ona yardım eden adama da halife denilirdi ki «kalfa» bundan bozmadır.»

§ [*Ask.*] Fırınlarda çalışan acemi oğlanların eskileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulûfesi yedi akça idi. Hamurkârlıktan halifeliğe, simitçilikten de hamurkârlığa geçilirdi. Hamurkârların ulûfesi beş, simitçilerin de dört akça idi. Kapıya halifeler çıkardı.

HALİFE DEDE (خليفه دده) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlevi tarikatince bir can, matbaha yeni çıkınca ona yolunu tarif ederdi.

HALİFE HÖCRESİ (خليفه حجره‌سی) [*Sof.*] Mevlevilere mahsus tâbirlerdendir. Konya dergâhında nevniyazlara seyr ü sülûkü tamim için memur olan halifenin matbah içindeki höcresinin ismidir.

HALİFE-İ EVVEE (خليفهٔ اول) [*Ida.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kalem teşkilâti halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Ondan sonra birkısım dairelerde bunun yerine baş kâtip, bazılarında da mümeyyiz-i evvel denilmiştir.

HALİFE-İ MÜSLİMİN (خليفهٔ مسلمين) [*Sar.*] Yavuz'dan sonra Osmanlı hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müslümanların halifesi demektir. Bu makamda yeryüzünün halifesi demek olan «halife-i ruy-i zemin» de kullanılırdı. Bu tâbir Osmanlılardan evvelki İslâm hükümdarları hakkında da kullanılmıştır.

HALİFE-İ RUY-İ ZEMİN (خليفهٔ روی زمين) [*Sar.*] Yavuz'dan sonra Osmanlı hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeryüzünün halifesi demektir, Bu makamda Müslümanların halifesi demek olan «halife-i Müslimîn» de kullanılırdı. Bu tâbir Osmanlılardan evvelki İslâm hükümdarları hakkında da kullanılmıştır.

HALİLE (حليله) [*Mus.*] Çalgı nevilerinden zile verilen addır. Mevlevihanelerin mutriphanelerinde, Rufaî, Kadirî, Sâdî tekkelerinde âyin sırasında diğer sazların refakatiyle çalınırdı. Osman Ergin, tekkelerde bayram ve kandil günlerinde âyinden önce yapılan ve nevbe adı verilen musiki faslından bahsderken «Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 87 Haşiyesi» şu tafsilâtı veriyor:

«Nevbede Halile, mazhar ve kudum çalınır; haliyleyi şeyhler, kudumları nakıp ve nesipler, mazharları da dervişler çalar ve nevbe şeyhin halile'ye vurmasiyle başlardı. Halk arasında musiki fasıllarında kullanılan çalgıların tekkedeki adları başkadır. Meselâ zile halile, biraz büyüğüne çalpare, tefe mazhar, (Not: Değerli müdekkik Osman Ergin'in tefe mazhar deyişi, mazharın tefe benzemesinden olacak. Çünkü mazhar şekil cihetiyle tefe benzerse de tef'te zil bulunduğu halde mazharda zil yoktur. Bu sebeple tef başka mazhar başkadır) nakkareye kudum, bunun çiftelisine bir de şerif eklenerek «kudum-ı şerif» denilir.

«Rufailerin nakkaresi tekti ve sol kola takılarak sağ el ile çalınırdı. Mevlevilerinki çift idi. Bu da oturulduğu yerde çalınırdı. Halk dilinde çiftenâra denilen de budur. Bu tâbir hakkında «Türkiye'de şehirciliğin tarih-i inkişafı» adlı eserimde Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Celâl Efendiye atfolunan zarif bir fıkra vardır.

«Rufailer bu fasılda bazan rubap da bulundururlardı. Mevlevilere gelince kudumdan başka keman, kanun, santur, ney gibi çalgılar da çalarlardı.»

HALİFE-İ SANİ (خليفه ثانی) [*Ida.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kalem teşkilâtı halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Halifelerden ehliyet gösterenler halife-i sani, halife-i saniler de halife-i evvel olurlardı. Tanzimattn sonra bunun yerine mümeyyiz-i sani kullanılmıştır.

HALİLEZEN (حليله زن) [*Sof.*] Tekkelerde çalınan zilleri çalana verilen addır. Mehterhanelerde bunlara «zilzen» denilirdi. Halile; zil demektir.

HALİLULLAH (خليل‌الله) [*Sof.*] Peygamber Hazrét-i İbrahim'in esma-i şerifesindendir. Halil; halis, sadık dost demektir.

Şimdi Gülzar-ı Halilullah meskendir bana
Celâl

HALİSİYYE (خالصيه) [*Sof.*] Kadirî tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Ziyaüddin Abdurrahman Halis-üt-Talibani'dir. Adı da ondan dolayı almıştır.

Kadirî meşayihinin büyüklerinden olup Kadiriyye usulünde seyr ü sülûki kelime-i tevhit ile ism-i Celale kasretmek suretiyle bir yenilik gösteren ve şeyh Ahmet Talibani'nin oğlu olan Şeyh Abdurrahman hicrî 1212 (1797) de Kerkük'te doğmuş, 63 yaşında olduğu halde 1275 (1858-1859) da yine orada ölmüştür. Şairdi. Mahlâs olarak Halis adını kullanmıştır. Yerine büyük oğlu Şeyh Ali Talibani geçmiştir. Nef'î vâdisindeki şiirleriyle tanınmış olan Kerkük'lü Rıza üçüncü oğludur.

Sadık Vicdani'nin verdiği malûmata göre (Tumar-ı Turuk-ı Âliyye'den Kadiriyye silsilenamesi, s. 58) her sene Bağdad'a gider, devrana riyaset ettiği gibi diğer Kadirî tekkelerinde yapıldığı halde hanikahta âdet olmıyan kudum çaldırırdı. Hattâ bundan canları sıkılanların seccadenişin olan zata müracaatla:

«Şeyh Abdurrahman Talibani'nin makam-ı pîr'de kudum çaldırmasına niçin müsamaha ediyorsunuz? Cedd-i büzürkvarınızın ruh-ı şerifi rencide olmasından korkmuyor musunuz?» demişler, hafit ve kaimmakam-ı Geylâni Nakib-ül-eşraf Seyyit Ali Efendiden şu cevabı almışlar:

— Ben, sultan ile veziri arasına giremem.

«Dünyayı tutan Evsaf-ı Muhammedi'den tamamiyle behremend-i kemal olan kümmelin-i urefa'dan bulundukları cihetle maaliyat-ı sofiye ile meşgul oldukları zaman ulüvv-i himmet ve şan-ı ruhaniyetleri o kadar taali ederdi ki; lisan-ı hakikat beyan-ı lâhutileri:

من آن موزم که هر شام وسحرگاه
زبام عرش می‌آید صفیرم

«Fahriye-i ârifanesiyle terennümsaz olur, bir mertebe-i kemal ve bir mevki-i bülend-i iclâle irtika ederdi» diyen ve sabah akşam «tekkede nevaleçin-i ataya olan birkaç yüz fukara meyanlarında milel-i gayr-i müslimden dahi birçok muhtacîn» bulunduğunu da kaydeden eski Şeyh-ül-islâm Haydari Zade İbrahim Efendi de (Tasavvuf, adet 4) meslek ve meşrebini belirten şunu söylüyor: «Bir gün o fukara meyanında bulunan bir Mecusi seyyahının kendisine mahsus olan âyin-i dinisini hanikah derununda icra ettiği şeyhin bazı müridanı tarafından görülerek hakkında tard ve tevbih gibi muamele icrasına teşebbüs edilmiş ise de müşarünileyh Hazretleri tarafından men' buyurulmuştur.»

Türkçe ve Farsça şiirleri havi olan matbu divanından başka «Mesnevi» nin (18) beytini «Kitab - ül - Maarif fi şehr-i Mesneviyy-iş-şerif» adıyla Farsça pek vâkıfane ve âşıkane nazmen şerhetmiş ve Abdükadir Geylâni'nin menakıbına dair Şeyh Ali Nurbaş'ın «Behçet-ül-esrar»ını babası Şeyh Ahmet'in emriyle Türkçeye tercüeylemiştir.

Mesnevi şehri 1284 (1867), Behçet-ül-esrar tercümesi de 1232 (1816) da basılmıştır.

GAZEL

Aşk olup ruz-i ezelden saki-i peymanemiz
Âlemi gavgaya salmış nâre-i mestanemiz
Âlem-i canda şerab-ı vasldan mest olmuşuz
Sırr-ı vahdettir hemişe bade-i mestanemiz
Dam-ı zülfün dane-i halin olup pabendimiz
Yoksa yoktur âlem-i dünyada âb ü danemiz
Mazhar-ı nur-i cemalin Kâbedir âşıklara
Ol cemalin pertevinden Kâbedir büthanemiz
Rind ü rüsvay ü kalender meşrep olduk aşktan
Âlemi baştan başa tutmuş bizim efsanemiz
Mazharı her zerreden tâban olur ol âfitap
Aşk çeşmiyle temaşa eyleriz cananemiz
Nice yıllardır ki Halis hicr ile zulmettedir
Şimdi feyz-i gavsten ruşen olup kâşânemiz

HALİ-ÜL-İZAR (خليع العذار) [*Hal.*] Mecaz yoliyle heva ve hevesatına göre yaşıyan, sefih, namussuz, rezil, küstah, sıyrık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kaçmış bugün baban, edecek itizar yok;
Zevcin Hasan, o şahs-ı hali-ül-izar yok.
Abdülhak Hâmit

HALKA BEĞÜŞ (حلقه بگوش) [*Son.*] Mecaz yoliyle muti, azat kabul etmez köle yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası kulağı halkalı demektir.

Küpeli bir kıza benzer Cevzâ
Feleği halkâ bagûş etse sena
Sümbülzade Vehbi

HALKA-İ TEVHİT (حلقهٔ توحید) [*Sof.*] Tekkelerde zikir sırasında dervişlerin daire şeklini almaları mânasına gelir bir tâbirdir. Daire şeklinde olan şey mânasına gelen ve Arapça bir kelime olan halaka şeklinde de talaffuz olunurdu.

Nice inkâr olunur halka-i tevhid-i aziz
Âşık ol yerde olur dilber ile hem aguş
Sâbit

HALKÂR (خلکار) [*San.*] Altın yaldızlı tezyinat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Halkâri» de denir. Boyalı halkâr, berki halkârı gibi tâbirlere de rastlanır. Halkârın kenarlarına tahrir çekilirse «Tahrirli halkâr» adını alır. Tahrir; fırça ile şekillerin etrafının mürekkeple nakışlanmasıdır.

Kıymetli sanatkâr ve bilgin Doktor Süheyl Ünver halkârın yapılışını (Türk tezyinatında halkâriye dair) adlı broşürde (Artitekt neşriyatından: Numara 2-1939) şöyle tarif ediyor:

«Halkâr yapılacak kâğıdın bir yere yapışmış ise iyi yapıştırılmış olması ve yapışık değilse iyi cinsten ve altın ve boyalarla insicamını kaybedecek kadar ince ve âdi olmamasına ve bir de mührelenebilecek kâğıtlara yapılması lâzımdır. Hafif renklerle boyanmış kâğıtlar üzerinde halkâr güzel bir tesir bırakır. En güzel halkârlar bilhassa altının nesçine geçmemesi, iyi gölgelenmesi hasebiyle aharlı kâğıtlar üzerinde yapılabilir. Evvelâ halkârı olan kâğı-

dın eb'adına göre esasını ve teferruatını bilhassa kendi hazırlamak üzere diğer bir kâğıda bir taslağını çizmeli, bunda münhanilere ve şekillerin büyüklüğü ve küçüklüğü tenasübüne dikkat ederek bunu ince bir kâğıda dikkatle ve ince olarak hafif renkte boyalı fırça ve yahut ucu sert ve sivriltilmiş bir kurşunkalemle çizmeli ve altına birkaç adet ince kâğıt konarak ve hudutları da işaret olunarak sıkıca ve iyice iğnelemelidir. Bu kalıp nekadar iyi bir ince kâğıda ve nekadar güzel bir surette dikine olarak iğnelenmiş ise bu kalıp sanatkârın cildinde de birçok işlerine yarar. Böyle yapmayıp da sanatkârane olmıyarak lâalettayin bir kopya kâğıdiyle istenen yere çizilirse hem fena ve hem kaba olur. Bunun mutlaka bir kalıbını dikkatle hazırlamalıdır. Halkâr kalıbı istenilen mahalle mutlaka bir çıkın içine konmuş söğüt ağacı kömürü toziyle silkilecektir.

«Kömür tozuyle kalıplar silkildikten sonra mutlaka üzerinde gayet ince uçlu ve sert kurşun kalemiyle çizilmelidir. Nisbeten koyu renk kâğıtlara tebeşir tozu ile kalıp silkilecek olursa bunun üzerinden çizmeden de işlenebilir. Kömür tozunda olduğu gibi sonra parlatılırken leke bırakmaz, yalnız işlendikten sonra gayet ince kürk parçası ile bu tozları temizlemelidir.

«Halkâr altınla işlendiği zaman yeşil veya sarı ıtlak ettiğimiz altın varaklar dikkatle ezilmiş ve hazırlanmış bulunmalıdır.

Altın varakın nasıl hazırlanacağı uzun uzadıya izah edildikten sonra deniliyor ki:

«İşte altın bu suretle hazırlanıp ve şekillere sürüldükten sonra asıl halkâri vasfın verilmesi için iç gölgelerinin yapılması icabeder. Bunun için de yerine göre büyük veya küçük fırçalarla altın tabağındaki altın suyundan alınarak kenarlarına hafif temas edebilmek suretiyle zemine gölge yapar gibi sürülür ve bazı yerleri çok hafif bir gölge ile bırakılır ve yahut gölge yapılmaz. Bu da zermühre ianesiyle donuk olarak parlatılır. Halkâri nakışları ekseriya donuk parlatmalıdır. Daha câzip olur ve ziyaya karşı gözü alıcı ve görmeye mâni halden çıkar, nazara karşı daha hoş gelir. Bu sulu olarak sürülen altın da kendisine göre parlar.»

Halkâr yapılırken kullanılan çiçekler ve bunların terkibi usulleri hakkında şu tafsilât verilmektedir:

Halkâr'da her çeşit şekle ve çiçeğe tesadüf edebiliriz. Ufak bir dikkatle anlaşılabilir ki buraya koyduğumuz halkâr nümunelerinde de yıldız çiçeği, çam kozalağı, kuş gövde ve kanatları, çınar yaprağı, gül, reyhan, nerkis, servi, lâle, gül goncası, sümbül, pek çok yaprak nevileri, yonca yaprakları, yer menekşesi, enginar yaprağı, rumiler, hatailer ve envai berk-i halkâri denilen penç berkleri akça yaprağı, hendesî şekiller ve münhaniler ve sair tezyinî teferruat görülür. Bunları intihapta ressamın görüşü esastır.»

Halkâr'ın yalnız bir çeşit olmadığını, bunun gerek tersim tarzı ve gerek az boyanmaları itibariyle muhtelif şekilleri olduğunu söyliyen değerli sanatkâr diyor ki:

«Halkâr çeşitleri hâtır ve hayale gelmiyecek kadar çoktur. Bu çok cazip olan tezyinat usulü başlı başına herhangi bir yerde, bir kitapta, bir levhada, bir yazı kenarında yer almıştır. Çok çeşitli ve tabiata yakın misallerle süslü olmasıdır ki halkâr, şarkta bilhassa Türk âleminde müstesna bir mevki almıştır. Sırf halkâri tezyinattan ibaret kitap kapları, ciltlenmiş kitap mahfazaları, şirazesi örüldükten sonra teclit edilmiş kitapların başları, şemseli kapların iç tarafları ve bazı sandık, çekmece ve levhalar kenarlarında ve içlerinde bunların harikulâde güzel, basit ve bazan çok olgun ve dolgun şekilleri vardır. Halkâri nakışları çini satıhlardaki nakışların da esasını teşkil eder.»

Mushaf'ın eyledik çü halkâri
Okumazsın eline al bari
Lâ

HALKÂR GÖLGESİ (خلکار گولگه‌سی)[*San.*] Halkâr adı verilen yaldızlı tezyinatın şekillerinden beliren gölgeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HALKÂR KALIBI (خلکار قالبی)[*San.*] Halkâr yapmak için hazırlanan kalıp hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalıp halkâr yapılacak kâğıdın eb'adına göre hazırlanan kâğıda yapılması istenilen tezyinat çizilmek suretiyle hazırlanır.

İnce bir kâğıda dikkatle ve ince olarak hafif renkte boyalı fırça veyahut ucu sert ve sivriltilmiş bir kurşunkalemle çizilmiş olan resmin şekli tamamlandıktan sonra şekiller iğnelenir. Böylece hazırlanan kalıp halkâr yapılacak kâğıt üzerine tatbik edilerek üzerinden söğüt kömür tozu veyahut tebeşir gezdirilir. Gezdirilen toz iğnelenmiş olan deliklerden alttaki asıl kâğıda geçer ve bu suretle geçen resim altınla işlenir.

HALKÂRİ (خلکاری) [*San.*] Altın ve yaldızla yapılan oymalar, yazılar ve nakişlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «halkâr» da denir.

Çeşme-i âb-ı hayat-ı feyzdir tab'ın nola
Kilk-i halkâri olursa ana zerrin nâvdan
Nef'î

HALKA YAYI (حلقه يايى) [*Ok.*] Yapılıp bitirilen bir yayın, kemik dışarıda, sinir içeride olmak üzere uç uca getirilerek bağlanıp asılma vaziyetine verilen addır. Yaylar bu suretle iki sene durdurulurdu.

HALTA (خالطه) [*San.*] Köpeklere takılan halkanın adıdır. Köpek halkası demektir.

HALTIYYAT (خلطيات) [*Hal*] Hezeyan kabilinden sözler mânasına gelir bir tâbirdir.

Kimisi kendusun Firdevsi-i Tusî kıyas eyler
Verir zu'miyle haltıyyatına şehname unvanı
Seyyit Vehbi

HALVET (خلوت) [*Sof.*] Şeyhin emir ve tensibi ile müridin karanlık ve dar bir yere çekilip ibadetle vakit geçirmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasavvuf ıstılahı olarak halvet; Hak ile gizli konuşmak demektir. Arapça bir kelime olan halvet için «Kamus-ı Osmani» de şu tafsilât vardır: «Tenha, tenhaya çekilme, tenhalık, yalnızlık: (ihtiyar-ı halvet, kôşe-i halvet, taleb-i halvet). Hâlî; tenha oda ve hamamda oda gibi ufak, ayrı yıkanılacak mehal: (halvete çekildi, halvete girdi, halvetten çıktı). (Halvethane) = kimsesiz, işsiz kalıp istirahat edilecek mahal. (Halvetseray)= mükellef halvet mahalli. (Halvetgâh, halvetgeh)= inziva mahalli (Halvet güzide) = halveti ihtiyar etmiş olan. (Halvetgüzin) = münzevi, ihtiyar-ı inziva eden. (Halvetnişin) = tenhalıkta oturucu, oturan».

Halvet; alelekser kırk gün sürdüğü için buna «erbain çıkarmak» da denilir.

Rivayete ve tarihlere de geçmiş olan malûmata göre halvet Hazret-i Musa'dan kalmıştır. Filhakika Musa aleyhisselâm Medyen de Şuayb'in yanında kaldığı müddetçe muhtelif çileler çekmiştir.

İsmali Hakkı «Kitab-ül-Hitap» da (s. 252) buna dair şu izahatı veriyor. «Cümle umurdan biri halvet ve riyazettir ki Resulullah anı etti, derler. Bu iddia ise sahih değildir. Zira kablennübüvve Cebel-i Hara'da ba ıye-i din-i İbrahim üzerine taabbut ve kâh bir şehre karip halvet ve riyazetleri mütevatir ve ba'd-en-nübüvve itikâf ve savm-ı visalleri meşhurdur. Erbain şeriat-i Musa'dan mütevaris ve mukarrerdir.»

Mevlâna; evail-i halinde halvet yaptığı ve birçok erbain çıkardığı halde «Şems-i Tebrizi» ile mülâkatından sonra halveti terk, celveti ihtiyar etmiştir. İsmail Ankara'vî bunu kaydettikten sonra (Minhac-ül-fukara, s. 151) diyor ki: «Pes selefin revişi halefe tarikattir. Öyle olıcak tarikatimizde sâlike halvet çıkarmak şart olur ve lâkin ekser hulefa terk-i halvet ve ihtiyar-ı celvet etmişlerdir ve tarikate böyle gitmişler. Zira halvetten murat hane-i kalbi ağyardan tahliye kılmaktır ve yâr'la hane-i dilde musahip olmaktır. Bu haslet ise masivadan perhiz etmekle ve nefsi pute-i riyazette eritmekle mümkün olur ve ele gelür.»

Bir kimse bütün ömrünü halvette geçirse, lâkin kalbini ağyardan ve masivadan tahliye edemese o kimse ehl-i halvet olamazdı.

Bütün rivayet ve menbalar halvet ve erbainin hemen bütün tarikatlerde bulunduğunu ve menşeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur Şeyh, halvete sokacağı dervişi bu odaya götürür, dua ettikten sonra odadan çıkar, yemeği ve suyu her gün dervişin ayağına götürülür. Bu yemek, dervişin meşrep ve tahammülüne güre azaltılır. Bu müddet içinde derviş, zaruret olmadıkça dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz. Gece gündüz ibadet, zikr ü fikr ile meşgul olur. İçlerinde geceleri uzanıp yatmıyanları, uykusu gelince bir kayışı dizlerinin altından ve boynundan geçirip dizleri dikik bir halde otururak uyuklıyanları, yahut mutalka (dayanacak şey) denen ucu sivri, baş tarafı alın koyacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp alnını, üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkıncı gün şeyh, dervişin bulunduğu odaya gider ve darvişin bu müddet içinde gördüğü rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir. Derviş erbainden çıkarılır. Yıkanır ve çamaşır değiştirir. Baş suyu ile pişmiş bir çorba içer, ertesi günü yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyafette bulunur.

§ [*Sar.*] Saray kadınlarının serbest bir şekilde bahçelerde, şuralarda buralarda eğlenmeleri münsaebetiyle bu tâbir kullanılırdı. Balıkhane Nazırı Ali Riza Bey «Sabah'taki On üçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Saray âdetleri, Tefrika No. 6» bunu şöyle anlatır:

«Bazı günler halvet olup saray kadınları bahçeye çıkar, tenezzüh ederler. Halvet esnasında herkes hür ve serbesttir. Yüksek çınarların taravetsaz sayeleri altında ve gülistanlar ve korular içerisinde havuzların fıskıyesi karşısında otururlar, gezerler ve kahkahalarla gülüşürler ve keşt ü güzarları esnasında tesadüf ettikleri genç sultanlara (maşaallah sana arslanım, nizamınızı ne kadar yakıştırmışsınız!, (ne kadar hoş olmuşsunuz) diye alkışlarlar. Bu tâbirlerle alkış yapmak saraylılara mahsustur.

«Halvet esnasında bunların eğlencelerine neşelerine doyum olmaz. Hattâ şehzadeler bilhassa gelip bunları seyir ve temaşa ederler.

Yine Ali Rıza Bey (Tefrika No. 10) «Harem-i Hümayun takımının bir mesireye azimetlerinde beraberlerinde bulunan harem ağaları ve baltacılar marifetiyle derhal o mesire (halvet) diyerek sair nastan tahliye olunur ve saraylılar o mevkide tenhaca eğlenirlerdi» diyor ki bundan saray kadınlarının yalnız sarayların bahçelerinde değil, umumi yerlere de gidip eğlendikleri anlaşılır.

Nur-i çeşmim perdelendi kâbe-i Ulya gibi
Küşegir-i halvet oldu dide-i bina gibi
Sami

Gitti kesret geldi vahdet oldu halvet dost ile
Hep Hâk oldu cümle âlem şehr ü bnzar kalmadı
Niyazi

§ [*San.*] Hamamda yalnız yıkanmıya mahsus kapılı ve kurnalı yere verilen addır.

Ne fezahatlar ider ol zümre
Dahil-i halvet-i hammam içre
Fazıl

§ [*Fik.*] Karı ile kocanın müsaadeleri olmaksızın başkalarının giremiyecekleri bir yerde karı ile kocanın beraber bulunmaları mânasına gelir bir tâbirdir.

HALVET DER ENCÜMEN (خلوت درانجمن) (*Sof.*) Nakşî tâbirlerindendir. Nakşî tarikında hususî olarak mevcut onbir kelimeden biridir. Diğerleri huş derdem, nazar ber kadem, sefer der vatan, yâdkert, bâzkeşt, nigâhdaşt, yâddaşt, vukuf-u zamanî, vukuf-u adedî, vukuf-u kalbî'dir. Bütün bunların farisî oluşu sadatın fürs olmasındandır.

Halvet der encümen zâhirde halk ile bâtında Hak ile olmaktır. Haktaalânın «رجال لاتلهيهم تجارة ولابيع عن ذكرالله» kavli buna işarettir.

Bâtın nisbeti bu Tarikte şöyle vâki olur: gönül cemiyeti halk ile sohbette hâlvetten daha ziyade olur. Nakşî tarikati esasen sohbete müstenittir. Halvette şöhret, şöhrette ise âfet vardır. Hayırlılık cemiyettedir. Çemiyet de sohbettedir. Sohbetin tesiriyle sâliklerin birbirinde nefy olmaları şarttır.

HALVETE ÇEKİLMEK (خلوته چكيلمك) [*Hal.*] Tenha bir yerde yalnız başına oturma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halvet; Arapça yalnızlık, tenha oda demektir.

HALVETE GİRMEK (خلوته كيرمك) [*Sof.*] İbadetle vakit geçirmek üzere yalnız başına tenha bir odaya, tekkelerin halvethane denilen yere kapanmak yerinde kullanılır bir tabirdir.

HALVETGÂH (خلوتگاه) [*Sof.*] Yalnız başına oturulup ibadetle vakit geçirilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tahfif suretiyle «Halvetgeh» suretinde kullanıldığı gibi bunun yerine «Halvethane» de denilir. Halvet Arapça yalnızlık, tenha oda demektir.

O güne zahir ol kim şahid-i halvetgeh-i lâhût
Cemalin suret-i insanda izhar etti sansınlar
Yenisehirli Avni

HALVETHANE (خلوتخانه) [*Sof.*] Yalnız başına oturulup ibadetle vakit geçirilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Halvetgâh»ta kullanılırdı. Arapça bir kelime olan halvet yalnızlık, tenha oda demektir. Böyle yerde oturana tenhalıkta oturan, oturucu mânasına gelen «Halvetnişin» denilirdi.

Günc-i halvethanesinde ilm ü irfan münzevi
Küşe-i babında ikbal ü saadet pâsbân
Nef'i

HALVET-İ HÜMAYUN SOKAKLARI (خلوت هايون سوقاقلرى) [*Sar.*] Padişahlar tarafından halvet vukuunda yolun iki tarafına gerilen yelken bezlerine verilen addır. Bu bezlere sadece «sokak» da denilirdi Duvar şeklinde çekilen bezlerle ancak hünkârla maiyetinin geçebileceği bir yol teşekkül ettiğinden bezlere bu isim verilmişti. Bu sokaklar halvet-i hümayun vukuunda kullanıldıkları için o adı almışlardı.

HALVET-İ SAHİHA (خلوت صحيحه) [*Fik.*] Mukarenete (birleşmeye) mâni birşey bulunmadığı halde karı ile koca arasında vukubulan halvet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mâni bulunduğu takdirde o türlü halvete «halvet-i fâside» denilir.

HALVET İSTEMEK (خلوت ايستمك) [*Hal.*] Tenha bir oda da yalnız başına görüşülmek isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HALVETİYYE (خلوتيه) [*Sof.*] Şeyh Ebi Abdullah Sıracüddin Ömer İbn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Ehci tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Ebi Abdullah Ehcan'da doğmuş, Harzem de bulunan amcası Eşşeyh Ahi Muhammed ibn-i Nur-ül-Halveti'nin yanına gitmiştir. Bu zat seyr ve sülûkte «halvet» zikrini pek sever, ömrünü ekseriya halvetle geçirirdi. Bundan dolayı «halvetî» şöhretini almıştı. Siracüddin Ömer-ül Halveti amcasından inabe aldığı gibi seyr ve sülûkte ilerliyerek hülefasının en ileri geleni mertebesine yükselmiş ve 717 (1317) de ölümü üzerine de makamına geçtiği gibi fıtrî ve müktesep kemali cihetiyle halvetiyye tarikatinin pîri olmuştur. İrşat makamına oturduktan bir müddet sonra Hoy'a bir aralık Mısır'a oradan da Hicaz'a gidip hac farizasını ifa etmiş,

daha sonra (Sultan Üveys) in daveti üzerine Hirat'a gelerek orada ölmüştür. Ölümü bir rivayete göre 750 (1349), diğer bir rivayete göre de 800 (1397) dür.

«Ellemezat» adlı eserde yazılı olduğuna göre yedi defa haccetmiştir. Bir gün bir tenha yerde gördüğü büyük bir çınar ağacının içinde halvete niyetle halkın gözünden gizlenmişti. Dervişleri, dostları kendisini aramışlar, nihayet ağacın içinde bulmuşlardır. Kırk Erbaini biribiri ardınca ikmal etmekle ve züht ve mücahedelerinin çokluğu ile tanınmıştır

Rahmetli Sadık Vicdani (Tomar-i Turuk-i Aliyye) den (Halvetiyye silsilenamesi) nde «tesis ettiği tarikata Halveti nam ve nisbetinin çınar ve kırk erbain mes'elelerinden mütevellit olması veyahut Halvet zikrine muhabbet ve mülâzemetinden dolayı (Halveti) lâkabını almış olan amcası Ahî Muhammed İbn-i Nür-ül Halvetî'nin halifesi ve ölümünden sonra kaim makam-i irşadi olmak mülâbesesiyle onun lâkabını da tevarüs etmesinden tehaddüs etmiş bulunması muhtemeldir.» diyor.

Sarı Abdullah efendi «Semerat-ül-Fuat» adlı eserinde «Halvetiyye'nin «Ha» sı: sivaden Hulluvv-u kalbe, «Lâm»ı: Lezzet-i zikre, «Vav»ı: Vikaye-i zahir ve batına ve ahde vefaye; «Te»si: Temkine, «Ya» sı: Yüsr Badel-üsre (güçlükten sonra kolaylığa) «He» si: Müşahedeye delâlet eder» demektedir.

Sadık Vicdanî merhum Sarı Abdullah efendinin «Semerat-ül Fuat»i, İsmail Hakkının «Celvetiyye silsilenamesi», Rıfat efendinin «Mirat-ül mekasid-i. Hariri zade Kemal efendinin «Tibyan-ı vesail-ül-hakaik fi beyan-ı selâsil-üt-taraik»i, Bandırmalı zade Ahmet Münip efendinin «Mirat-üt-turuk»u, Sami'üs Sünbülü'nin «Esmar-i Ezhar»i, Şeyh Celâlüddin Mahmut Hülevi'nin «Ellemezat» ve Bursalı Tahir beyin «Hacı Bayram-ı Veli» risalesi gibi tarikatların silsilelerinden bahseden büyük ve küçük eserleri tetkik etmek ve onlardaki kayıtları ayrı ayrı göstermek suretiyle yaptığı tetkikat sonunda Halvetiyye silsilesini şöyle tesbit etmiştir.

1 — Seyyid-ül evvelin Vel ahirin (Muhammed-ül Mustafa) Sallallahü aleyhi vesellem efendimiz hazretleri

2 — Ebül Haseneyn İmam Ali-yül Mürteza (K. V)

3 — Seyyit-üt-tabiin Ebüssait Hasan İbn-i Yesar-ül Basri

4 — Eşşeyh-ül elmai Habib-ül Acemi

5 — Eşşeyh-ül Kebir Ebu-Süleyman Davut ibn-i Nasir-üt-Tâi

6 — Eşşeyh Ebül Mahfuz Maruf Aliyy-ül Kerhi

7 — Eşşeyh Ebül Hasan Seriy-üs Sekati

8 — Seyyid-üt Tayife Ebül Kasım Cüneyt ibn-i Muhammed-ül Bağdadi

9 — Eşşeyh Ebu Ali Ahmet Memşad-üt Dinuri

10 — Ebu Abdullah Muhammed Dinuri Ebu Ahmet-ül Esvet Mısap Hemedani Muhammet Ameviyye İbn-i Abdullahün Bekri

11 — Eşşeyh Ebi Hafs Ömer Vecühüddin Elkazh-ül Bekri

12 — Eşşeyh Ebi Necip Ziyaüddin Abdulkahirül Bekriy-ül sühreverdi

13 — Ebu Reşit Kudbuddin-ül-Ebheri

14 — Eşşeyh Rüknüddin Muhammed Nuhad-ül-Buhari

15 — Eşşeyh Şihabüddin Muhammed-üt Tebrizi

16 — Eşşeyh Esseyyit Cemalüddin Şirazi

17 — İbrahim Zahit Geylani

[Silsile burada ikiye ayrılmış, müşarünileyh İbrahim zahit Geylani'nin hülefasından Sadüddin-i Fergani ile (Halvetiyye) silsilesi ve (Safiyyüddin-i Erdebilî ile de (Safeviyye) nam-i diğerle (Erdebiliyye ve Bayramiyye) silsileleri teselsül etmiştir. İbrahim Zahit Geylani seyr ve sülûkde halvetten celvete intikal ve içtihat eylemiş bulunduğu cihetle müşarünileyhe mensup olan (Zahidiyye) nam-ı diğerle (Celvetiyye) tarikat-ı aliyyesinin büruz-i kemali de müşarünileyh Şeyh Safiyyüddin-i Erdibilî'den teselsül eden silsilede tecelli eylemiştir. Tafsili (Celvetiyye silsilenamesi) ne derç edilmiştir. Halvetiyye silsilenamesinin mabadi berveçh-i âtidir:]

18 — Eşşeyh Sadüttin-i Fergani

19 — Eşşeyh Kerimüddin Ahi Muhammed ibn-i Nur-ül Halvetî

20 — Pir-i tarikat-ı halvetiyye Ebi Abdullah Siracüttin Ömer ibn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Geylani ül Ehci-ül Halvetî

Yine Sadık Vicdani bu silsilename altına şunu da kaydeylemiştir:

[Halvetiyyeye de nisbet ve meşihatı bulunan Harirî zade Kemalüttin efendi merhum Tibyanında (Halvetiyyeyi tarifte: «الخلوتيه شعبة من الابهرية الزاهديه» ibaresiyle başlıyarak tarikat-i halvetiyyeye tarikat-ı Celvetiyye şubesi olarak gösterilmiş ise de «celvet» ile «halvet» arasındaki fark tarikat-ı Halvetiyyenin de tarikat-ı Celvetiyye gibi müstakil tarikatlardan olduğunu teyide ihtiyaç bırakmaz zannederim.]

Halvetî tarikatının yayılmasında Pîr-i sani ünvaniyle anılan Seyyit Yahya-yı Şirvanî'nin

büyük himmeti geçmiştir. Şeyh Yahya-yı Şirvanî Şirvan'ın Merkezi olan (Şemahi) de doğmuştnr. Babası İmam Musa Kâzım ahfadındandı. Ecdadı doğduğu yerin Nakib-ül eşrafı idiler. Seyyit Yahya Sadrüddin-i Hiyavi'den feyz alarak hilâfeti ihraz etmiş ve sonrada kendisine damat olmuştur. Şemahi'den Baku'ye naklederek orada irşada devem etmiş ve 862 (1457) de orada ölmüştür. Zamanında halkın büyük hürmet ve muhabbetine mazhar olduğu gibi hakkında bir çok eserler de yazılmıştır.

Seyyit Yahya-yı Şirvanî'nin tarikat silsilesi şöyledir: Eşşeyh-ül Fani Ahi Emre Muhammed-ül Halvetî, Eşşeyh Hacı İzzüddin-ül-halveti, Eşşeyh Sadrüddin-ül Hiyavi, Pîr-i sani Seyyit-üt taife-ül Halvetiyye, Eşşeyh Esseyyit Celâlüddin Yahya İbn-i Esseyyit Bahaüddin-üş Şirvanül Baküyi.

Sadık Vicdani merhum bunun için de «tahkik-i âcizaneme göre (40) kadar şube müessisi yetişen Halvetiyye tarikatındaki feyz pir-i müşarünileyh'in etrafa halifeler ızamı ile tarikatı neşretmesi sayesinde hâsıl olmuş, Ulum-ü zâhirede zikemal bir fadıl-ı mükemmel bulunduğundan âlemi islâma birçok âsarı kalemiyye yadigâr bırakmıştır. Halvetiyye şubelerinde okunan (Vird-i Settar) da onun tertipkerdesidir. Bu münase betle (Vird-i Yahya) da denilir» diyor.

Hariri zade «Tibyan» da tarikat'ın mebnasını yani esasını tarikatın esası Lailâhe İllallah-i zikretmek, Esma-i seb'a denilen yedi isimle gizli ve aşikâr meşgul olmak, hâdiselerle kalbi tasfiye etmek, rüya ile tevil eylemek mânasına gelen

مناها على الذكر بكلمة الطيبه والاشتغال باسماء السبعه بالجهر والاخفا وتصفية القلب بعلم الوقايع والتأويل بالتعبير

ile tarif etmiştir.

Halvetiyyelerin zikri şöyle idi:

Diz çöküp kıbleye karşı oturduktan ve kavi azm ve sadık niyyetle bütün masıvayı zihin ve hatırdan çıkardıktan sonra Allahütaalâ Hazretlerini mülâhaza ederek - başı sağ omuza çevirip - «Lâilâhe» ve «müteakiben» başı, sol taraf memenin altındaki hat üzerine doğru eğip darp edasiyle - «İllâllah» demek ve bu tavır zikre bir müddet yani kelime-i tayyibe-i «Lâilâhe İllallah» ı (33) veya (165) kere kadar ve tizkâr eylemek; ondan sonra İsm-i Celâl ile ve bundan sonra da Esma-i Seb'a'nın bakiyyesi aşağıda gösterilen sıra ile zikretmektir. Esma-i Şeba' şudur:

Lâilâhe İllallah, Hû, Hak, Hay, Kayyum, Kahhar.

Halvetiyye tarikatının meşhur olan şubeleri şunlardır:

Ruşeniyye, Gülşeniyye, Mürdaşiyye, Sünbüliyye, Şabaniyye, Şemsiyye, Ahmediyye, Cemaliyye, Bahşiyye, Uşşakiyye, Assaliyye.

HALVETNİŞİN (خلوت نشين) [*Sof.*] Yalnız başına bir yere çekilip ibadetle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Oturulan yere « halvethane », « halvetgâh » denilirdi. Arapça halvet, tenhaya çekilme yalnızlık, tenha oda demektir.

HALVETSARAY (خلوتسراى) [*Sof.*] Tenhaya çekilip oturmağa mahsus debdepeli, mükellef yere verilen addır.

Eylemez halvetsaray-ı sırr ı vahdet mahremi
Âşıkı maşuktan, maşuku âşıktan cüda
Fuzuli

HAMAİL (حمائل) [*Hal.*] Boyuna asılan veya kola takılan nüsha (muska) ya verilen addır. Halk dilinde «hamaylı» suretinde kullanılır. Himale ve hamilenin cem'i olan hamail Arapça kılıç bağı demektir. Hamailler müselles şeklinde meşinden, tenekeden, gümüş ve altından yapıldıkları gibi dört köşe veya kalb biçiminde yapılanları da vardır. Eskiden askerlik hizmetini bitirip tezkere alan (terhis kâğıdı) istibdal efradı tarafından tenekeden yaptırılıp içine tezkerelerini koydukları ve bir şeritle boynuna astıkları mahfazaya da bu ad verilirdi.

Kalb biçiminde olanını nazardan korumak için, İnsanlara olduğu gibi, atlara takanlar da vardır.

«İslâm memleketlerinde muska taşımak halk arasında âdet gibidir» diyen B Carra de Vausc (İslâm Ansiklopedisi, Hamail Maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Buna şimalî Afrika'da hurz, şarkî Arabistan'da hamaya yahut hafız, uza yahut maaza,Türkiye'de nüsha (muska) yahut hamail denilir. Bunlar ekseriya küçük bir kese, bir madalyon veya para kesesi içine konularak. boyuna asılırdı Veya kola takılır yahut sarığa bağlanır. Zenginler muskaları altın veya gümüşten yaptırırlar. Arap memleketlerinde çocuklara doğumlarının kırkıncı günü muska takılır. Bunlar gayet kaba şeyler olabilir. Meselâ sadece bir midye kabuğu veya kemik parçası bir meşin zarf içinde sol koltuk altına konulur. Genç bedevi kızlarının çok sevdikleri bir muskaları (hurz) vardır ki, 7 santîm boyunda 4 veya 5 santim eninde, içinde dualar yazılı küçük bir kitaptır. Bunu, altın veya gümüş bir kutu içine koyarak, bir broş gibi takarlar.

«Muskalarda yazılı olan dualar, işaretler veya resimlerin muhtelif menşeleri olup, bunların tetkiki hayli güçtür. Bu hususlarda Allahın isimleri (esma-i hüsna), melek isimleri, efsa-

nevi şahısların adları, Kur'an sureleri, nücum (yıldız) işaretleri remzî hatlar, remil murabbaları, insan veya hayvan resimleri görülür.

«İslâm ananesine göre, Allahın 99 ismi vardır ki, bunlar hakikatte kaadir, alîm, rahîm gibi, Allahın sıfatlarıdır. Bu isimleri aynen kullanmak mümkün olduğu gibi, bunları teşkil eden harflerin adedî kıymetlerine göre, cetveller vücude getirmek te mümkündür. Bunlardan başka olarak, Allahın bahs ve tarif olunmıyan bir ismi daha var ise de bu isim insanların meçhulü olup, yalnız peygamberler ile evliyalar bilir.

«Meleklerin de birçok isimleri vardır. En meşhurları Mikâil, Cebrail, Azrail ve İsrafil isminde dört büyük melektir ki, isimlerine birçok muskalarda tesadüf edilir. Bunlardan başka daha birçok melekler mevcut olup, isimleri İlm-ül-melâik kitaplarında sayılmıştır. Arapçada, bu kabîlden olarak Anzurun veya Andahriyuz gibi hayalî müelliflere isnat edilen birçok kitaplar vardır ki, menşei Gnostiklerin devr-i telâkkisine varan bir akideyi ihtiva eder. Seyyareleri idare eden melekler olduğu gibi, ayları ve haftanın günlerini idare eden melekler de vardır. Hergün için, yedi melek ismi mevcuttur. Bunların telâffuzu kulağa garip gelen isimleri çok defa çifttir: Talih ve ilih, kaytar ve maytar, Kintaş ve yakin taş gibi. Bu isimler Kitab-ı Mukaddes'te görülen me'cuç gibi atf-ı terkibi şeklindedir. Sihirde pek mükim bir yeri olup, kâh Müşteri kâh Utarit seyyaresini idare eden bir melek vardır ki, Arapların Mikâil ile karıştırmış gibi göründükleri Metarton'dur. Bu melek Cifr kitaplarında adı geçen yüksek şahsiyetlerden biridir. Bunu Zuhal'de âdeta yaratıcı bir ilâh gibi görürüz. Kur'anda adları geçen ve hususi bir tarihleri olan iki melek vardır ki, bunların isimleri tılsımlarda yer alır: Harut ve Marut. Bunlar insanların ağzı ile istihza ettikleri, onların başından geçenleri kendileri de denemek istedikleri için, yeryüzüne inmişlerdir. Meleklerden başka bazı efsanevi varlıklardan da istiane edilir. Mağara yaranı (Ashab-ı Kehf) bunlardan en meşhurlarıdır.

«Muskalarda en çok kullanılan Kur'an ayetleri C. XIII. ve C. XIV.: «ben fecrin rabbına... sığınırım» ve «ben insanların rabbına.. insanların melikine sığınırım» mealinde olan kısa surelerdir Bu iki sureye el-muavvezeteyn «(iki) koruyanlar» denilir. Birincisinde «düğümlere üfüren kadınların» yaptıkları büyülerden bahsolunmaktadır. Bu surenin, hassaten cismanî marazlara karşı, tesîrleri oldnğuna inanılır. Diğeri ise, ruhî illetlere karşı pek müessirdir. Bu iki sureden başka, Yâsin, Ayet ül-kürsî (sure 11, 256). Fâtiha ile Ayet-ül-arş (sure IX, 130) de hamaillerde en çok kullanılan surelerdir. Diğer birçok sureler bazı hususi haller için kullanılır.

«Nücuma ait işaretler, seyyare ile 12 burca ait işaretler de maruftur. Ve pek tabiî olarak, muskalarda bunlar da yer alır. Bu muskalarda hurufi akidesi ile münasebeti olan garip harf şekilleri de vardır. Çok defalar bu işaretlerin İbrani ve Kûfî harflerinden bozma şekiller olduğu anlaşılmıştır. İbn-il-Vahşi'nin Kitap şevk-el-müstaham isimli eserinde bu neviden birçok elifbalar vardır. Bazan İbrani harflerin arkalarında küçük daire olan halkalar yahut tezyinat görülür. Bu tezyinata «küçük ay» veya «taç» denilir. Sefer Yesira'ya göre her harfin bir tacı bulunmak icap eder.

«Muhtelif tarzlarda kümeler teşkil edecek surette noktalar ile yapılnn remil şekilleri de bazan muskalarda kullanılır. Arapça ilm-ür-remil, kum üzerine çizilen şekillerden mâna çikarılan bilgisi demektir.

«Muskalarda murabbalara da çok defa rast gelinir. Bunların 9 dan 16 ya kadar haneleri vardır. Çok defa bu hanelerin ilk 9 ve 16 rakamlarına bir o kadar daha ilâve edilir. Ve bu suretle şekil daha âlimane bir manzara alır. Bu takdirde birden başlanacağına 9 dan başlanır. 16 adedi 1 den 16 ya kadar alınacağı yerde, 9 dan 24 e kadar alınır. Bazı defalar rakamlar ile doldurulacak yerde, harfler ile doldurulur. Meselâ bunlara Allah isminin 4 harfi, A l l h yerleri 4 defa muhtelif sıralarda değiştirilmek suretiyle konulur. Bu muska murabbaları meselesi üzerine Arapların çok meşgul oldukları anlaşılıyor. Zira İhvan-üs-sefa risalesinde bunların 9 sütunlu murabbalara kadar indikleri görülmektedir.

«Muskalarda insan ve hayvan resimleri Şimalî Afrika'da az görülür. Fakat şarka İran sanatının tesiri altında tertip edilmiş muskalarda veya efsunlu eşyada daha çoktur. Sihirli hassaları olduğu iddia edilen aynalarda; taşlarda ve mühürlerde ekseriya bu gibi tezyinat görülmektedir. Resimler ya melek yahut hayvan resimleridir. Bazan insan başlı kartallar veya burçları gösteren resimlere tesadüf edilir.

«İslâm âleminde insan eli pek taammüm etmiş bir resimdir. Bunları, gümüşten veya altından kesilmiş veya madalyonlar üzerine hâkkedilmiş olarak, pek çok taşırlar. Bunun kötü gözden (göze gelmek, nazar değmek) olma hassası vardır. Buna avam arasında «Fatime anamızın eli» denilirr Şiîler eldeki beş parmağa

beş büyük zatın (Muhammd, Ali, Fatime, Hasan ve Hüseyin) remzi mânası verirler.

«Velhasıl Kur'an sureleri müstesna olarak, bu muhtilif motiflerin esası ekseriya knostika ve talmutî menşelere kadar gider. Arap ananeleri muskaların icadını Âdem'e. hattâ bunun ona vahyedilmiş olduğunu söyler.

«İslâm kelâmı; Sıhri red etmekle beraber, muska taşınmasına cevaz verir. Bu muskalar ekseriya muhtelif tarikatlara mensup dervişler tarafından yazılmakta olup doğrudan doğruya bunları yazan dervişlerin elinden alındığı takdirde ancak bir faydası olacağı söylenir.»

Taktımsa da bir demir hamail
Olmaz şerefim bununla zail
Abdulhak Hamit

HAMAMA GÖTÜRMEK (حامامه كوتورمك) [*Sof.*] Mevlevî tabirlerindendir. Çileyi bitiren Canın meydancı tarafından hamama götürülmesine «hamama götürmek» denilirdi. Can temizlenir, çile elbisesini değiştirir, yeni elbise ile gelir, saka postuna otururdu.

HAMAMCI DERZİ (حامامجی درزی) [*Mim.*] Duvarların taş aralıklarını ketenli harç ile sıvayıp perdah edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAMAME-İ NUH (حامهٔ نوح) [*Ast.*] Cenup burc şuretlerinden bir yıldız manzumesine verilen addır. Güvercine benzediği için bu ad verilmiştir.

HAMAM BOHÇASI (حمام بوغجه‌سی) [*San.*] Hamam takımının sarıldığı beze verilen addır. Hamamda kullanılan peştemal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylere hamam takımı denilir.

HAMAM MÜHRÜ (حمام مهری) [*Saf.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tekkelerin bazısında para yerine hamamcıya verilen kâğıtların adıdır. Bu kâğıtların üstüne hamam kelimesi basılı idi. Hamam parası hamamcıyla tekke arasında kararlaştırılmış olduğu için hamamcı bu kâğıtları tekkeye getirir, muayyen olan bedelini alırdı.

HAMAM NALINI (حمام نعلینی) [*San.*] Hamamlarda kullanılan yüksek ayaklı nalınlara verilen addır. Bunların sedef kakmalı, gümüşlü ve işlemeli olarak bir sanat eseri sayılacak kadar güzelleri vardır.

HAMAM ODASI (حمام اوطه‌سی) [*Mim.*] Eski büyük konaklardaki hususi hamamların soyunma odalarına verilen addır. Camekânlı olduğu için bir kapı ile hamamın soğukluğuna geçilen bu odaya galat olarak camekân odası da denilirdi.

HAMAM USTASI (حمام اوصته‌سی) [*San.*] Kadın hamamlarında müşterileri bir ücret mukabilinde yıkayan kadına verilen addır. Erkek hamamlarında bu işi görene «Natır», «Tellâk» denir.

HAMAM TÂKIMI (حمام طاقیمی) [*San*] Hamamda kullanılan peştemal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylere verilen addır. Bunların sarıldığı beze «Hamam bohçası» danir.

HAMAYLI (حمایلی) [*Hal.*] Boyuna asılan muska yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça kılıç bağı mânasına gelen hamailden bozmadır. Nazardan korunmak için insanlara olduğu gibi atlara takanlar da vardı.

§ [*Rah.*] Bir serenin tam ortası ve armanın konulduğu yerin adıdır.

HAMEL (حمل) [*Ast.*] Burclardan birinin adıdır. Bu burcu teşkil eden yıldızlar Kuzu'ya benzediği için arapça kuzu demek olan hamel denilmiştir. Güneş bu burca 21 martta girer ve gece ile gündüz bir olur.

Güneş burc mıntakaların ilki olan hamel'de bulunduğu zaman doğanlar için «İlm-i nücum» adlı eserde (S. 25 ve müteakip) şu malûmat verilmektedir: Güneş bu burcta bulunduğu zaman dünyaya gelenler emir ve kumandaya meyyal olurlar. Giriştikleri her şeyde reislik etmeyi isterler. Başkalarının emri altında bulunmaktan nefret ederler. İstediklerini yaptıkları ve kendi fikirlerine göre hareke ettikleri zman son derece memnuniyet hissederler, Bunlar düşünce ve tertip hususunca iktidar sahibi olup her işin neticesini teferrüs edebilirlersede düşüncelerini bizzat sona erdirmek istidadında olmadıkları için işlerin yapılmasını başkalarına bırakarak kendileri nezaretle iktifa etmeği tercih ederler.

Bu burc; tebdil, tadil. teceddüt, tensik ve tanzım hususunda büyük bir düşkünlük ve heves doğurur. Bunun tesir ve nüfuzu altında bulunan her şahıs: azçok mütehalik, şedit, hazım sahibi bir işin sonuna kadar devama meyyaldir. Bu sebeble zâtî siretten, şahsî tabiattan ziyade hiddetli muameleye, hazımsızlığa, mütehevvirane gözlere mütemayil bulunurlar.

Güneş bu burcda iken doğanların ahlakını hülâsa etmek icabederse bunların; serbest, aceleci, iddiacı, haris, zeki, cüretkâr. mültefit ve fakat ifrata, gerek iyi gerekse fena olsun her şeyi hakikî halinden daha mübalagalı surette tasavvura meyyal oldukları söylenebilir.

Bu burcda doğanlar biribirlerinden farklı üç kısım teşkil ader: 1 — Martın son haftasında doğanlar son derece hâkimiyet sahibidirler, ve pek güç tahakküm altına alınabilirler. 2 — Nisanın ilk on gününde doğanlar sadık, samimî olurlarsada muhabbetlerinde kolaylıkla değişiklik yaptırılabilir. 3 — Nisan onu ile yirmisi arasında doğanlar gayet âlicenap, tahavvülleri seri' olmakla beraber teşvike kolaylıkla kapılırlar ve tehlikeye atılırlar.

Bu burcda doğanlar sağlam vucutlu, uzunca boylu, çok kaşlı, nâfiz nazarlı olurlar.

Hamel burcunda dünyaya gelenler sanat hayatı veya para meselesi galip olan işler için daha ziyade istidatlı olurlar. Bunlar arasında dirayetli memurlar, simsarlar, bilir kişiler, müfettişler, mimarlar, kılavuzlar, aktörler, romancılar, ressamlar, seyyahlar görülür.

Bunlar için hayatın en mühüm devirleri 15, 30, 45, 60 yaşlarıdır.

Cilvegâhın ide hurşid-i felek burc-ı hamel
Nef'i

HAMELE-İ KURAN (حملهٔ قرآن) [*Hal.*] Kuranı ezberlemiş ve Hafız ünvanını almış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamele; hâmilin cem'idir. Hâmil yüklenmiş demektir. Hamele-i Kur'an aslında Kur'anın mânasına aşina ve ahkâmiyle âmil olan hafızlar demek ise de alelıtlak hafızlar hakkında da kullanılır. (اشراق امتی حملةالقران) hadisi hükmüne göre hafızlar ümmetin şereflilerini teşkil ederler.

HAM ERVAH (خام ارواح) [*Sof.*] Şeriatın zahiriyle mütemessik olup tarikata iyi nazarla bakmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk tabiri olarak Tab'ı galiz, zarafetten âri, kaba yerinde kullanılır.

HAMİDİYE (حمیدیه) [*Kay.*] Fes kalıbı nevilerinden birinin adı idi. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadardı. Sonraları kullanılmıyan «Dar Beyoğlu», iki numaralı olup nevileri arasında «Büyük Hamidiye», «Aziziye», «Tam zuhaf», «Efendi biçimi», «İzmir biçimi» adlı şekilleri vardı.

HAMİDİYE KRUVAZÖRÜ MADALYASI (حمیدیه قروازوری مدالیه‌سی) [*İda.*] Hamidiye Kruvazörünün Balkan harbi sırasında Boğazdan çıkmak ve Akdeniz'de cevelân yapmak suretiyle gösterdiği yararlığı yaşatmak maksadile ihdas olunan madalyanın adıdır. 1 Şubat 1329 (1913) de çıkarılan bu madalya Gümüş Mecidiye büyüklüğünde Tunçtandı. Bir tarafında Tuğra, öbür tarafında da Hamidiye Kruvazörünün resmi, altında hâmilinin adı ve tarih yazılı idi. 393 Tane olarak çıkarılan bu madalya gemide bulunan Suvari, Zabitan, Mürettebat ve müstahdemler ile yakacak ve sefer levezımını tedarik ve izha:a memur edilen piyade Binbaşılarından Ömer Fevzi beyle Adalar Kumpanyasına mensup Tahir vapuru suvarisi Hüsnü kaptana verilmişti. Madalya 3 santimetre genişliğinde zemini kırmızı ortası 8 milimetre genişliğinde yeşil kordelâ ile göğsün sol tarafına takılırdı. Sahibinin ölümü ile geri alınmaz, takma hakkı evlâd ve ahfadının büyüğüne intikal ederdi.

HAMİSE (خامسه) [*İda.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Mülkî rütbelerin ilk mertebesiydi. Askerîden mülâzıma muadildi. Bu rütbe sahipleri resmî günlerde bu rütbeye mahsus sırmalı esvap gîyer, kılıç da takardı. Yalnız ricalden sayılmadıkları için teşrifata dahil değildiler.

Hâmise rütbesini haiz olanlara hamiyetlû elkabı kullanılırdı.

HAMİŞE-İ SÜLEYMANİYE(خامسهٔ سلیمانیه) [*İlm*] (Medrese-i Süleymaniye) yi terkip eden medreselerden bir kısmına verilen ünvandı. İlk zamanlarda bu medreseler beş taneydi, ve (havamis) adını taşıyorlardı. Sonraları müderrislerin adedi arttırılmış ve bu sebeple (havamis) kelimesi de (hamise) ye kalbolunmuştur. Bu kalb dolayısile havamis medreseleri (Hamise-i Süleymaniye) olmuştur.

HAMİŞ (هامش) [*Ede.*] Mektubun altına sonradan yazılan sözler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça hamiş kitabın ve mektubun kenarı demektir.

HAMİYETLÛ (حمیتلو) [*İda.*] Hâmise rütbesini hâiz olanlarla askerîden mülâzimler hakkında kullanılan unvandı. Rütbe sahibi okur yazar ise Hamiyetlû efendi, değilsa Hamiyetlû Ağa denilirdi.

HAMLACI (حملاجی) [*Sar.*] Sandal ve kayıklarda kürek çekenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Saray kayıklarında kürek çeken Hamlacılar da vardı. Hamlacıların başına «Hamlacı başı» denilirdi. Saray hamlacıları Bostancı ocağına bağlı idiler. Saray hizmetine verilen devşirmelerden Bostancı ocağına ayrılanlar ya sarayın has bağçesinde veyahut Saray dışındaki diğer bahçe ve bostanlarda, yahut ta kayıkhane ve kayıklarda ve bostancı başıya bağlı diğer ocaklarda hizmet ederlerdi.

Hamlacılar Padişahın bindiği kayığın kürreklerini çekdikleri için emniyetli olmaları ve

bunun için de uzun tecrübelerden geçmeleri lâzım gelirdi. Bu sebeple Hamlacı olabilmek için epeyce eskimiş olmak ve hassaten itimat kazanmış bulunmak lâzımgelirdi. Bundan dolayıdır ki dokuz derece teşkil eden bostancıların sonuncu derecesine yükselmiş olanlar Hamlacı olurlardı.

Hamlacı koğuşları Saray burnu ile Sirkeci arasında bulunan Bostancıbaşılar dairesinde idi. Sonradan Beşiktaşta «hamlacılar dairesi» bunların oturmalarına tahsis edilmişti.

Hamlacılar ipekli gömlek; beyaz, temiz pâk, sırma şalvar; sırma çepken giyerlerdi.

Vezirler ile Büyük Devlet adamlarının da hamlacıları vardı.

HAMLACI BAŞI (حملاجی باشی) [*Sar.*] Saraya ait kayıklarda kürek çekenlerin başlarına verilen addır. Sandal ve kayıklarda kürek çekenlere Hamlacı denildiği ve Sarayda da Bostancı başıya bağlı Hamlacılar koğuşu bulunduğu için başları bu adı almıştır.

Padişahın bindiği kayığın küreklerini çektiği için Hamlacılar emniyetli adamlardan seçildiği gibi başları olan Hamlacı başılar da onların en eskilerinden ve itimat kazanmış olanlarından intihap olunurdu.

Sadrazamların, vezirlerin yedişer çifte; rical ile kibarların üçer, ikişer çifte, orta hallilerin de birer çifte kayıkları ve ona göre hamlacıları vardı. İkişer ve ondan ziyade çifteli olan ve bu sebeple müteaddit hamlacısı bulunan kayık sahiplerinin hamlacıbaşıları olurdu.

HAMLACILAR DAİRESİ (حملاجیلر دائرہسی) [*Sar.*] Beşiktaş sarayında Hamlacılara mahsus yere verilen addır.

Hamlacı; Kayıkcı demektir. Padişahların eskiden bir çok Hamlacıları olduğu için Sarayda bunlara mahsus daire yapılmış ve o daireye Hamlacılar dairesi adı verilmiştir.

HAMRİYYE (حمریه) [*Ede*] Şarabın medhine dair söylenilen manzumelere verilen addır. Hamır şarap demektir.

Okundukça hamriyyeler gâhgâh
İderek ham-ı bade içre şinah
İzzet Molla

HAMSE (خمسه) [*Ede.*] Mesnevi şekli ile beş kitaptan mürekkep olmak üzere yazılan eserlere verilen addır. Bu türlü eser yazanlara «Hamse nüvis» denilir. Hamse adı verilen tarzdaki ilk eser (Nizami) nin beş hazine manasına gelen «Penç genç» dır. Ondan sonra bu türlü eserler vücuda getirmek moda oldu. İran edebiyatının (Hüsrev-i Dihlevî), (Mevlâna Câmi) gibi büyük şairleri hamse yazmışlardır. Çağatay şairi (Ali Şirnevayi) de Çzğatay lehçesinde bir hamse yazmıştır.

Garp Türkçesi denilen bizim lehcemizle de yazılmış bir çok hamseler vardır: Ak Şemsettin'nin oğlu Hamdi mahlaslı Hamdullah Çelebi (Ölümü 914 - 1508) nın Yusuf ve Züleyha, Leylâ ve Mecnun, Mevlid-ün Nebi, Tuffetül-üşşak, Muhammediye; Dukakin zade Yahya bey'in (ölümü 983/1575) Şah ve geda, Yusuf ve Züleyha, Kitab-ı usul, Gencine-i Raz, Gülşen-i envar; Baki'nin muasiri Behişti (Ölümü 979/1571) Vamık Azra, Ynsuf ve Zülcyha, Hüsn ve Nigâr, Süheyl ve Nevbehar, Leylâ ve Mecnun; Nevi zade Atai'nin (ölümü 1044/1634) Suhbet-ül-Ebkar, Heft Huan, Nefha-tül-Ezhar, Sakiname, Hilyat-ül-efkar, On yedinci asır nasirlerinden Nergisi hamsesini mensur olarak yazdı. Veysi gibi Nergisi'nin de üslûbu pek ağdalı ve eski zamanlarda bile anlaşılması zordu.

Görmüş anı sonradan Atayı
Hamse yazıp etmiş iddiayı
Ziya Paşa

HAMSE-İ ÂL-İ ABA (خمسهٔ آل عبا) [*Sof.*] Âl-i Aba yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hamse-i âl-i Aba şunlardır:

Hazret-i Muhammed, Ali, Fatıme, Hasan, Hüseyin.

Hamse-i âl-i abanın başlasam tarifine
Pence-i hükm-i kaza-yı bîyezalidir sözün
Yenişehirli Avni

HAMSENÜVİS (خمسه نویس) [*Ede.*] Mesnevi şekliyle beş kitaptan mürekkep olmak üzere yazılan ve «Hamse» adı verilen eser yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Hamseci» demektir. Hamse adlı ilk eser yazan 592 (1195) de ölen (Genceli Nizami) dir. Garp türkçesi denilen bizim lehcemizle ilk hamse yazan, daha doğrusu Nizamî'nin hamsesini dilimize çeviren (Behiştî) dir. Ondan sonra bu tarzda manzum eserler yazanlar olduğu gibi on yedinci asır nasirlerinden (Nerkisî) mensur olarak (Hamse-i Nerkisî) adlı eseri yazmıştır.

HAMSİM (خمسین) [*Tak.*] Kışın erbainini takibeden elli gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamsinden sayılan elli günün bitmesiyle kış sona ermiş olur. Buna «Hamsun» da denilir.

HAMUŞAN (خاموشان) [*Sof.*] Mevlevî tabirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın türbesi haaicinde ve kıble cihetindeki büyük kabristana verilen addır. Hamuşan uykuda olanlar demektir.

Tekkenin o cihetindeki kapısına «Hamuşan kapısı» denilirdi.

HAMUŞAN KAPISI (خاموشان قپوسی) [*Sof.*] Mevlevî tabirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın kıble cihetindeki büyük mezarlık kapısına verilen isimdir. Uykuda olanlar manâsına gelen hamuşan kelimesi mecaz yoliyle kabristan demektir,

HAMZANAME (حمزه نامه) [*Sof.*] Hikâye ve masal kabilinden şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAMZAVİYYE (حمزویه) [*Sof.*] Hacı Bayram-ı Veli tarfından tesis olunan Bayramiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Bosnalı Hamza Bali'ye nisbetle bu adı almıştır.

Abdulbaki Gölpınarlı «Melâmilik ve Melâmiler» adlı kıymetli eserinde (sahife 72 ve müteakıp) bunun için şu mühim tafsilâtı veriyor:

«Daha Hüsameddin-i Ankaravî'nin zamanında bile cezbesi galip bir zattı. «Sergüzeşt» ve «Melâmiyye-i Şattariyye» de zikredildiğine göre nefsini tezlil için köpekler ve tavukların yemesi için sokaklardaki yalaklara dökülen artık yemekleri yer ve eshabına «Riyazetten vazgeçtim; her gün tavuk çorbası içiyorum» diyerek tefahür sureti gösterir ve melâmet neşvesi izhar eylerdi. Bu gibi ahvalinden naşi Şeyhi Hüsameddin tarafından Hamza tesmiye edilmiş ve «Bu hal; senin şehadetine sebep olur,» demişti. Hüsameddin'in vefatından sonra doğduğu Bosna'ya gidip irşada kıyam etmişti; meyhanelere giderek müstait gördüklerini «Ey oğul; bevl-i şeytan olan hamrın ne neşesi olacak? Taip ol; bana gel, sana bâde-i hübb-i Rahman vereyim; nûş eyle ki kıyamete kadar sekran olasın» diye kendisine cezbeylermiş. Az zaman zarfında müritleri tekessür etmiş ve Lâli Zade'nin tahkikine nazaran birkaç bine baliğ olmuştu. Hülâsa; Melâmilere göre bu gibi halâtı istidraca hamledilmiş, «Şakayık zeyli» ne nazaran «Şer'i şerife na mülâyim ahvali» zuhur etmiş ve anlaşılan Hamza Bali'de İsmail Maşukî gibi sırr-ı nihan olan vahdeti bütün vuzuhiyle izhar eylemişti. Nihayet Bosna ulema ve meşayihinin «ümmî bir adamdır, irşada kadir değildir» diye vuku bulan şikâyetlerini Bosna kadısı İstanbul'a yazmış; bunun üzerine Şeyh Hamza da merkeze getirilmişti. Ebussuud Efendi İstanbul şeyhlerinin bazılarından Hamza Balî'nin halini istifsarla binnetice «Üstadım fazıl-ı Rum İbn-i Kemâl merhum fetvasiyle katlolunan İsmail'in Katlı Zendeka ve ilhade bina olunmuştu; Şeyh Hamza dahi ol tarikte zındık ise katli meşrudur.» diye fetva verdi ve Hamza, Deveoğlu çeşmesi önünde katlolundu.

«Hamza Bali'nin katlinde hazır bulunan baltacılardan bir müridi de şeyhinin düştüğünü görünce kendi hançeriyle kendi boğazını keserek intihar etmiştir (969).

Kâtip Çelebi'nin «Takvim-üt tevarih» de (969) senesi vukuatında: «مقتولی حمزهٔ بایرامی واتباعش باسیف شریعت» = Maktuli-i Hamza-i Bayramı ve etbaeş ba seyf-i şeriat dediğine nazaran Hamza Bali ile beraber birkaç müridi de katledilmiştir. Süleymaniye'nin arkasında bulunan Deveoğlu çeşmesine mülâsık mescidin hazıresinde Hamza Bali'ye ait bir mezar vardır. Mezar taşında «Merkad = مرقد» kelimesi varsa da avlu duvarındaki niyaz penceresinin üstündeki kitabe meseleyi hallediyor. Tâlik yazı ile yazılmış olan bu kitabeyi aynen naklediyoruz.

«Tarikat-ı Bayramiyye ricalinden Hüsameddin-i Ankaravî Hazretlerinin halifesi Ehl-ül-lahı kiramdan Bosnavî eş-şeyh Hoca Hamza Hazretlerinin merkad-i münevvereleridir. Kendüleri müstağrak-ı cezbe-i ilâhî ve mukarin-i sohbeti olanlar dahi bi ihtiyar müncezip olurlardı. Bazı halât-ı acibeleri istidraca hamlolunduğundan bu makamda rütbe-i şehadete nail ve mazhar olmuşlardır. Rahmet-ul-lahi aleyh

969

«Anlaşılıyor ki burası Hamza Balî'nin meşhedidir. «Merkad» kelimesi kitabeyi yazdıranların cehli eseri olsa gerek.

«Şehadetinden sonra müritlerinden bazıları cellâtlara bahşiş vererek nâşını alıp Mevlevihanekapısı'ndan Silivrikapı'ya giden yolun sağ tarafında caddeye nazır bir mahalle defnetmişlerdir.

«Merkadinin yalnız baş tarafında perişan destarlı ince, uzun, dört köşe küçük bir taş vardır. Taşın dört tarafında dairen madar girift ve harekeli sülüs yazı ile şu yazılar var: قد انتقل السعید الشهید المعصوم حمزه بالی من دار الفنا الی دارالبقا.

«Merkadin etrafına kalın altı taş sütun ve demir parmaklıkla muhkem bir şebeke yapılmıştır. Bu suretle mezar, bir türbe haline ifrağ edilmiştir. Türbenin yola nazır olan ayak tarafında üstte beyzî bir taşta şu beyti okumaktayız:

Türbe-i aliye-i hazret-i Bali-i şehit
Eser-i hayr Mehmet Ali Paşay-i Vahit

281

«Bu Mehmet Ali Paşa, Sultan Aziz devri ricalinden ve Âdile Sultan'ın zevci Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşadır. Mumaileyh Mevlevi muhiplerinden olup o vakitler Yenikapı Mevle-

vihanesi postnişîni olan Osman Salâhaddin Dede Efendinin (vefatı 1304) ehas bendelerinden imiş, Dede Efendi ekseriya akşam üstleri dergâhtan çıkıp Hamza Balî'nin merkadine gelir ve burada bir müddet otururmuş. Yine böyle bir ziyaret esnasında Mehmet Ali Paşa Salâhaddin Dede'ye burada mülâki olmakla Dede Efendi merkadin türbe haline ifrağını paşaya emretmiş; bu emir neticesinde de şimdiki türbe meydana gelmiştir. Beyit de Osman Salâhaddin Dede'nindir.

«Hamza Bali'nin Melâmi'ler üzerinde nüfuzu fevkalâde olduğu gibi katli hâdisesi de lehdar ve aleyhdar olmak üzere hemen bütün Osmanlı içtimai heyetini iki fırkaya ayırmıştı. Lâli Zade merhum'un ifadatına nazaraa avam-ı nâs bile bilir bilmez bu dedikoduya iştirâk ediyor ve mahalle kahvelerine kadar her yerde, her tekkede Hamza Bali ve Hamzaviler bahis mevzuu oluyordu.

«Şeyh Hamza'dan sonra Melâmî lâfzı (Hamzavî) suretine inkılâp etmiştir. Bu lâkap,, Melâmîlere yalnız ahali tarafından verilmiyordu. Melâmîler de Hamza'yı kendilerine pîr ittihaz etmişler ve Hamzavîliği maaliftihar kabul etmişlerdir.

«Oğlan şeyhi İbrahim Efendinin vefat tarihi; levha halinde sandukasına dayalıdır.

Şeyh İbrahim Efendi menba-ı feyz-i kemal
Hamzavîler serveri bir pîr-i âli ehl-i hal

beytiyle başladığı gibi bilhassa İdris-i Muhtefî'nin cânişîni olan ve (1037) de vefat eden Hacı Kabayi'nin mezar taşında da:

Hamzaviyye kutbunun bu kabr-i cennet fayıha
Ruha içün oku üç ihlâs ile bir fâtiha

beytini okumaktayız.

«Melâmîler, Hamza Balî'nin hâtırasını unutmadıkları gibi halk da yıllarca Hamza ve Hamzavîlerle meşgul olmuştur.

«983 senesinde ismi meçhul olan birisi:

Gizlü gencin lü'lü-i lâlâsiyim;
Şöhre-i aşkım, cihan kâlâsıyım..
Künt ü kenzin remzinin mevlâsıyım.
Zât-ı bahtın allemel esmâsıyım.
Mescid-i aşkın imamı olmuşam,
Deyr-i aşkın hem Çelibâ pâsıyım!
Ben ne dersem Hak işler heman
Şöyle benzer; ben anın ağasıyam!

Beyittlerini havi bir şiir yazmış; bu şiir şüyû buluyor. İstanbul günlerce çalkanıyor; şairin aleyhtarlarının başında Sünbülî şeyhi Koca Mustafa Paşalı Yusuf Sinan efendi bulunduğu cihetle biçare şair, işin sarpa sardığını anlıyarak «Cami-i etvar şer'a» tamamiyle mutabık olan Zeyd bin Salike cevap olarak ben, irademi neye sarfedersem Allah anı halkeder; ben anın abd-i hasıyım mealinde:

Ben ne dersem Hak anı işler heman;
Şöyle benzer, ben anın ağasıyam.

diye akide-i ehl-i sünnet velcemaattaki irade-i cüz'iyyeyi söylese, yahut ilmin maluma tâbi bulunduğuna telmih etse, yahut insan-ı kâmil-i vasfeyleyip (وما رميت اذ رميت ... انى جاعل فى الارض خليفه) âyetleriyle ve (لا يزال العبد يتقرب) hadis-i kutsisine işaret etse, halâsa mecal olur m?

Elcevap: Allahu âlem olur.»

Mealinde bir fetva alarak, yahut Sinan efendinin dediği gibi uydurarak bir mektupla şeyh efendiye göndermiştir. Fakat Şeyh efendi sâkin olmak şöyle dursun bu cür'ete, hele mektupta Allah ve Peygamberi zikirden sonra «Celle celâluhu, Sallallahü aleyh-i ve-selllem» cümleleri yazılmamasına büsbütün köpürerek kaleme sarılıp şairin te'vilâtını red zımnında lânetler, beddualarla memlû (Tadlil-üt-te'vil) adlı risalesini yazmıştır. İsmi meçhul kalan bu şair de herhalde Hamzavîlerdendir. Fakat acaba kim?

«983 de Melâmîlerin riyasetinde «Hasan-ı Kabadûz» bulunuyordu. Fakat bu zat Bursa'da oturuyor. Halbuki Sinan efendi şairin İstanbul'da olduğunu söylüyor. Aynı zamanda Hasan-ı Kabadûz, temkin sahibi bir zat; şiirleri de yok. O tarihte İstanbul'da yaşıyan Hamzavî şairlerinden; Gazanfer efendiye müntesip Emir Osman Haşimî var. Bu zatın aleyhinde tercüme-i halinde yazdığımız veçhile birçok dedikodular olmuş ve Haşimî, nihayet zahiren Nureddin Zade'ye intisap suretiyle başını kurtarabilmiştir.

«Bu nazmın failinin de Emir Osman Haşimî olması çok muhtemeldir.

«Hamzavîler aleyhine yazılmış risalelerden bir tanesini de Süleymaniye kütüphanesine mülhak Halet efendi merhumun kitapları arasında (764) numarada mukayyet mecmuada bulduk.

«(Muhammet Amikî) isminde meşayihten bir zat «Veled» isminde bir sipahi zadenin kendisine intisap etmişken bilâhara kendi tâbirince:

«Zaife-i Melâhide ve fırka-i zendekadan bazı kimesneler ile musahabet eylemeğin ki Hamzavî demekle meşhurdurlar; حذلهم الله تعالى. Suret-i hakda umumî talipleri idlâl edip akidelerin fesada verirler; tarik-ı hakkı inkâr eylemiş» olmasından münfailen Sipahi zadeye hitaben

ve her bendi Eyyühel veled diye başlaması dolayısiyle (Gazalî) nin meşhur risalesini tanzire özenerek bir risale yazmış.

«Bu risaleye nazaran Şeyh Hamza, sâliklerine amel ve mücahede lâzım değildir dermiş ve rüyayı inkâr edermiş. Veled, «Şeyhim, bana on sekizbin âlemi koltuğu altında seyran ettirdi» diyormuş. Bundan maada risale sahibi, Şeyh Hamza'dan bazı havarik rivayet edildigini de söyliyor. Fakat bunlar istidraca hamledilir.

Veled «ونفخت فيه من روحي» ayetini delil getirerek vahdet-i vücut iddia edermiş. Muhammed Amikî efendi vahdet-i vücudü ehl-i sünnet mezhebine muhalif olduğunu söyliyerek reddediyor. Eyyühel Veled; dide-i insaf ile nazar eyle ki aşk, ne makamda müyesserdir. Yoksa Hamzavîlerin ancak âh-ı serdi-i bî derdleriyle aşk olmaz.» diyor.

«Risale; 1023 muharreminde yazılmış. Hamza'nın şehadeti ile tarih-i tahrir arasında 53 sene var. Buna nazaran Veled, bizzat Hamza'ya değil Hamzavîlerden birine ve ihtimal o vakit irşad makamında bulunan İdris-i Muhtefi'ye ve yahut İdris-i Muhtefî'nin halifelerinden birine - belki de ismi Hamza olan birine - intisap etmişti.

«Biri 983, biri 1023 de Hamzavîler aleyhine yazılan bu iki risale, bize Hamzavîlerin; Hamza Balî'nin, şehadetinden sonra da ihtifaya tenezzül etmediklerini göstermektedir. Hamzavîler; toplu bir halde bilhassa Bosna taraflarında bulunuyorlardı. Bosna Kadısı Bali Efendi (vefatı 990) bunları teftişe memur olup on iki Hamzavi şeyhi hakkında fetvay-ı idamını infaz ettirmekle beraber cemiyetlerini perişan edemediğini 1044 de vefat eden Ataî'nin «el'an o semtlerde akidesi fâsit, boyu uzun, aklı kısa mülhid eksik değildir» demesinden anlıyoruz.

«Hamza Bali'nin «Demir Han» ismindeki oğlundan mütevellit «İbrahim» adlı bir hafidinin Ömer dede hulefasından Seyyit Câfer'den müstahlef Muhmmed Rumi'ye müntesip olduğunu ve «عروة القلوب في الشوق الى علام الغيوب» isimli bir eseri bulunduğunu «Kâtip Çelebi» (Keşf-üz-zunun) da haber veriyor.

«İbrahim İbn-i Demir Hamza, seyyahmış ve nihayet Mısır'da vefat etmiş. Seyahatinin sebebi Hamzavilerin akıbetine uğramaktan ihtirazı olsa gerek.

«Hulâsa: Hamzaviler diğer tarikat erbabı gibi vahdet-i vücudu korkakça kabul etmemişler; vahdeti bütün vüzuhuyle kabul ve hattâ ilân eden vahdet fedaileri olmuşlardır. Mamafih Hamza Bali'den sonraki sadât-ı Melâmiyye, bu gibi taşkınlıklardan uzak kalmışlar ve bilhassa Hasan-ı Kabadûz, İdris-i Muhtefi, Lâmekânî Hüseyin Efendi, oğlan şeyhi İbrahim Efendi, Şarih-i Mesnevi Sarı Abdullah Efendi gibi zâhir ve bâtını mamur kimselerin telifkâr şahsiyetleriyle imhadan kurtulmuşlar ve tarikatlerini günden güne neşr ve tevsi eylemişlerdir.»

Bayramiyye tarikatinin diğer şubeleri şunlardır: Melâmiyye, Şemsiyye, Tenuriyye, Himmetiyye, İseviyye, Celvetiyye.

Tarif-i Rical-i Hamzaviyye

Çünkü tarif ü resm olan nükaba
Hamzaviyye guruhudur cana
Hamzaviyye nedir idem teşrih
Bilesin sirr-ı Hamzayı tasrih
Müttefik olmuş idi ehl-i kemal
Ki Cenab-ı Hudaya kurb ü visal
Terk ü tecrid ü mihnete muhtaç
Sılla vü erbainde kalmalı aç
Olmayınca riyazat u perhiz
Nefs-i şum olmaya şerif ü aziz
Hamza Bey hâdi-i sebil-i reşat
Feyz-i zatiyle eyleyüp irşat
Menolundu dedi reh-i usret
Hakka giden çeker mi hiç mihnet
Çillenin methali mi var ilme
Zikr ile saffet olur mı fehme
Sırrını bahş eder Huda kulına
Kulu da bahş eder anı gülüne
Bir nazarla er eyler ademi er
Sana lâzımsa var ara bul er
Hâsılı kimi bitaap Allah
Sırr-ı Zatına eylese agâh
Hamzevi dediler o sultane
Girme sen semt-i ifk ü bühtane
Lâ

HAN (خان) [*İda.*] Osmanlı padişahları hakkında ünvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Çagatay lûgatinde (Lügat-i Çagatay ve Türki-i Osmani, 1298 tab'ı) Han için «Padişah mânasına müstameldir. Aslı hang, vang, onk; ulus büyüğü, hane başı, hükümdar» izahatı yazılıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Çin,de hang, vang, onk; melik mânasına olmakla Tatar'dan evvel Çin'e müstevli olan Etrâk Mülûkü ol unvanı takınmış ve her ulus büyüğüne Han denmiştir. Meselâ Çagatay ulusunda bir zaman Cengiziyyeden Mahmut Han'a Han denüp hükümete musallat olan Aksak Timur'a Bey yani onun vekili denmiştir» deniliyor.

Han, gerek İran'da Türk neslinden olan hükümdarların ve gerek Osmanlı padişahlarının resmî lâkabı olduğu gibi İran'da «paşa» makamında da istimal olunmuştur.

Türklük ve türklere dair mühim tetkikat ifa etmiş olan mütekait Erkânıharbiye feriki Enver Paşa «Türkçede Han Kelime-i Mühimmesi» başlığiyle neşrettiği bir makalede (İkdam, 31 kânunuevvel 1334) diyor ki: «Han kelimesinin şekl-i kadimi (hang) olup en müstamel mânası Fariside (şah) kelimesinin mukabilidir. Bu mânaya (hundi) şekilleri dahi müstameldir, hünkâr gibi. Bu kelimelerde (di) ve (kâr) lâfızları lâhikadırlar. Almanca'da (kral) mânasına olan (könik, kang) ve İngilizcede aynı mânaya olan (king) kelimeleri (hun) un Türk kelimesinden mehuzdurlar. (Han) ila (hun) kelimeleri «yüksek ve yüce» mânasına olan (ha) ve (hu) cezirlerinden müştaktırlar. Fransızca (ho - haut) ve Almanca (hoh - hoch) kelimeleri aynı mânayı ifade ederler. (Han) kelimesinin kadim bir mânası da (âsman) dır. Fakat bu mâna lisan-ı Osmanide müstâmel değildir. Yalnız lisanımızda kullandığımız (Huda) mânasına olan (Tanrı) kelimesinin aslı (Han Tanrısı) dır ki «Rabb-üssema» demektir. Han kelimesi bir de (dağ) mânasını ifade edip bu mânaya olarak Çin'de (şan) kelimesine girmiştir.»

Yine Türk tarihiyle meşgul olan Hüseyin Hüsamettin Efendi buna dair yazdığı cevabî makalesinde (ikdam, 10 ve 11 şubat 1334) uzun mukaddimeden sonra âlimlere, hakaylara, dağlara (Tanrı Han) demiş olan eski Türkler kendilerine büyük görünen her şeye (han) unvanını verdikleri istimallerinden anlaşılmaktadır. Orhan, Nigezhan, Dağman, Kamhan, Gökhan gibi. Bu gibi kullanılışlar ne Tanrı lâfzının, ne de Han kelimesinin lûgaten gök ve dağ mânalarına delâlet ettiğini gösteremez. Belki mecazen bu mânalara ıtlak edilmiş olduğunu ifade edebilir, Mecazat ile meani-i lûgaviyenin ispat edilemiyeceği ise malûmdur» demektedir.

Bütün bu tetkikattan Türklerin büyük şeylerin yüceliğini ifade için verdikleri anlaşılan (Han) unvanını Osmanlılar da kullanmışlar ve bu kelimeyi sikkelerinde bile istimal eylemişlerdir. «Sultan» kelimesi gibi «han» kelimesini meskûkâtta ilk istimal eden (Çelebi Sultan Mehmet) tir. Bu münasebetle Ali Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye, sf. 28) «Padişahan-ı âl-i Osmanın zikrolunan unvan-ı celile ile benam buyurmaları bu tarihten bed'eylemiş olmak lâzım gelir» fikrini ileri sürmüştür.

Türk tarihiyle uğraşmış ve kıymetli eserler vermiş olan rahmetli Hüseyin Hüsamettin Efendi başka bir tetkik yazısında (Türklerde «Han» unvanı, İkdam, 25 kânunusani 1334) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Han unvanının Türkçe bir lâkap, Turani bir lâfız olduğunda şüphe yoktur. Mahmut Kâşgari, (Divan-ı Lûgat) inde Uygur oymaklarının (kan) şeklinde müstamel olduğnu yazıyor. Oğuz dilinde (kaf) ın (ha) ya tebdil edilerek telâffuz edildiğini beyan ediyor.

«Yakut-ı Hamevî «Mûcem-ül-Büldan» ında Han unvanının şekl-i telâffuzunu muhtelif surette gösteriyor. Kan, kân, can olmak üzere beyan ediyor.

«Âcinkan; bil-cim-il-meksure ven-nun-us-sakine ve kaf ve elif ve nun ve hiye karyetün min kura Serhas vel-Acem-i yesmuneha Acengân. Mûcem-ül-Büldan c. 1, s. 54.»

«Şu eşkâl-i muhtelifeden anlaşılıyor ki bütün Türklerin Sım lûgatinde unvan-ı hükümdari (kan) lâfzıdır. Fakat Horasan'da oturan Oğuz Türkleri bu unvanı (han) ve Acemler de (gan) şeklinde telâffuz etmişlerdir. Araplar, kan ve han şekillerini aynen kabul ve istimel ettikleri halde (gân) şekl-i acemanesini ta'rib ederek (can) demiş olduklakı şüphe götürmez. Çünkü Arap dilinde kâf-ı Acemî yoktur.

«Kan lâfzı, unvan-ı hükümdari olarak istimal edildiğine göre bir sıfat-ı madiha olduğu şüphesizdir. Arapların dem ve Acemlerin hun dedikleri kan mânasına olamaz.

«Çünkü: unvanlar, medih ve zemmi ifade eden sıfatlardan olur. Şu halde hükümdar unvanı olan (kan) da bir kelime-i ismiyyedir. Aralarında mâna ve istimal itibariyle büyük farklar vardır. Bu farkı, maddeten tâyin edebilmek için dilimizin kavaidine, iştikakına, teşkilâtına müracaat etmek zaruridir. Çünkü mehazler bu farkı tâyinde sâkit bulunuyorlar.

«Dilimizde sıfatlar, iki türlûdür. Biri; ak, oz, boz, düz, kır gibi sıfat-ı ismidir. Diğeri; alan, olan, bulan, duran, kıran gibi sıfat-ı fiiliyyedir. Birincisi madde-i aslıyyenin fer'i olup hudus ve teceddüdü mutazammındır. Kan lâfzı zâhir şekle göre bir sıfat-ı ismiyye olabilir. Fakat bu sıfatın mânasını tâyin edecek bir me'haze tesadüf edilemedi. Türk dilinde velev mecazen olsun mânasız bir sıfat ismi yoktur. Yukarda gösterilen hususi lâkaplardan her birinin güzel ve müfit bir mânası olduğuna göre bu umumi unvanın da mutlaka güzel ve müfit bir mânası olacağına şüphe etmiyorum.

«Türkler, mânasız ve mühmel bir sıfatı, bütün Türk hükümdarlarına umumî bir unvan olarak istimal etmezler. Türklerin fıtratı, huyu bunu icabeder. Şu halde (Kan) lafzı, sıfat-ı ismiyye değil, belki sıfatı fi'liyyedir. Aslı da (Kavan) kelimesidir. Türk dilinde çok istimal yüzünden tahfif edilerek (kan) denmiş ve sıfat-ı

ismiyye şeklini alarak hudus ve tecedddüt mânası gitmiş demelidir.

«Malûm olduğu üzere Türk tirelerinin lehceleri arasında yurt ve telâffuz itibariyle ciddî farklar vardır. Bu lehcelerin cezri bir ise de elfaz ve eşkâli pek muhteliftir.

«Meselâ Türklerin tire itibariyle fuynaş, küynaş, kuyaş, hoaş, konaş dediklerine Oğuz Türkleri tahfif ederek (güneş), hatta (gün) demektedirler. Görülüyor ki köynaşa nisbetle (güneş) daha zarif ve (gün) daha hafiftir.

«Mevzuubahis olan bizim asıl ve tahfife gelince Türkler gibi Turan ırkından ayrılmış bir şube-i mahsusa olan Mogol dilinde hâlâ hükümdarlarına (Kaan) ve (Kavan) denmesi, ünvan olan Kan'ın aslını ve tahfifini göstermektedir.

«Binaenaleyh, Mogolların ve Tatarların (Kaan) ve (Kavan) dedikleri unvan-ı hükümdariyye bütün Türklerin tahfifen (Kan) ve (Han) dedikleri zahir olur. Yalınkuva, yelenkok, yelçuk, yelu gibi cümlesi de âdem ve beşer manasınadır.

«İşte bu asıl ve tahfifin delâletiyle Kan'ın mânasını keşf ve tayin edebiliriz. Bu asla göre kavan, kavmak mastarından yapılmış bir sıfattır. Kavıcı demektir. Lûgatname-i Süleyman efendi'de «Kavmak-def' ve tard» taakup ve teb'it etmek, sürmek, nef'i» diye mestur olduğuna göre düşmanları def ve tart mezalim ve şururu red ve ref' ederek milletini himaye eden demek olur.

«Şu halde Uygur dilinde mezkûr olan «Bozun Kang» Oğuz Türklerinin dilinde «Bodun Hanı» demek olup millet hamisi mânasınadır. Süleyman efendinin balâda «Han'ın aslı Hang» dediği Uygur Türklerinin (Kang) dedikleri olacaktır.

«Hâlâ dilimizde (kavmak) mastarından alınmış birçok furû'dan bazıları müstameldir. Kavar, kavır, kavas, kavan, kaval bu fürudandır. Kavar, bir kimsenin kendisine karşı söylenen fena sözleri red ve menetmesine denir. Hâlâ Anadolu'da buna (kavare) denmektedir. Münazaa mânasınadır. Bunda nefsini himaye mânası vardır.

«Kavır, Budi mezhebinde halkı fena huylardan, kötü şeylerden red ve men eden halkı fenalıktan himaye eyliyen büyük vâizlara denir. Halkın üzerinde kavırların kavanlar kadar nüfuzu var idi.

«Kavas, halkı bilâ izin efendisinin huzuruna girmekten red ve men eden, halkın tehacümünden efendisini himaye eden eski zabıta memurlarına denir. Istılah perdazlarımız bunu arabî zannederek (Gavas) şeklinde yazmışlar ise de mânasını bir türlü uyduramamışlardır.

«Kavak, gölgesi merdut olan uzun ağaçlara denir. Lûgatname-i Süleyman Efendi'de «Koğuk, ecvef, kavak, içerisi boş olan şey» diye tefsir edilmesinde bir isabet görmiyorum. Çünkü koğuk başka, kavak yine başkadır.

«Kaval, insanlardan hüzün ve kederi, dert ve elemi red ve meneden, insanların ruhlarını kederlerden himaye, dertlerden vikaye eyliyen alet-i neşata denir. Üdebamız bunu da arabî zannederek (kaval) kelimesinden bozma demişlerdir.

«Kavmak mastarının bugün dilimizde müstameli (koğmak) ve (kovmak) tır. Alârivayetin Türklerden ilk teşkil edilmiş olan (Kavanlı Oymağı) Türk Hanın ceddi (Tivil Kavan) ın unvaniyle meşhurdur.

«Çinliler, bu oymağa (Koenlong, Koenlo) demişler ve bu oymağın meskûn olduğu dağlara (Koenlong) adını vermişlerdir. Koenlong dağı, Türklerin ilk yurdu olan Pamir yaylasının şark taraflarındadır.

«Kavanlu ve Koenlu nisbeti de Kan'ın aslı (Kavan) olduğunu ve kavmak, kovmak, koğmak masadir-i müstamelesinden alınmış bulunduğunu göstermektedir.

«Şu tetkikat-ı lisaniyyeden ve teşkilât-ı lügaviyyeden anlaşıldı ki Türklerde Han ünvânı, millet hamisi mânasınadır. Aslı kavan, kovan, kağan ve koğan'dır. Sonra Türk ve Mogol tirelerinden bir bölüğü muhtelif olarak (Kan) ve (Han), diğer bir takımı aslî üzere (Kavan) ve (Kağan), öbür kısmı da (Kaan), (Koen) ve (Kavan) demişlerdir. Daha sonra bu ünvan ile muanven olan Türk adları birçok bilâd ve kasabat ve kuraye alem olduğundan her millet kendi lehçesi üzere bu ünvanı bir derece tağyir ederek istimal etmişlerdir.

«Bu yüzden (Kan) ve (Han) unvanı; can, cen, hen, ken, kın, kân, kên, han, hen gibi şekillere girmiştir. Cüzcan, Eriycan, İştihan, Kantura, Tuyakın, Ohengân, Beruken, Frahan, Keşmehin gibi.

«İşte bu tetkikata tevfikan şu adların asılları; Gürhan, Orbayhan, Baruhan, İştayhan, Turayhan, Tüvilhan, Ecinhan. Baruhan, Barahan, Göçmayhan olduğunu anlıyabiliriz.

«Lâkin (Hakan) unvanı Kavan, Kaan, Kagan unvanlariyle karıştırmamalıdır. Çünkü Hakan unvanı, lûgaten ve manen bu unvanlardan başka olduğunu lâfzı göstermektedir.

«Türklerde (Han) ve (Kan) ile asıllarının zaman-ı hudusuna gelince bunu tayin edecek bir me'haz yoktur. Bu hususta her ne söylenirse zan ve tahmin üzere söylenmiş olur.

«Bazı Türk münevverleri bu ünvanın hicret-i seniyyeden iki asır kadar evvel bir zamanlarda hâdis olduğuna hükmediyorlarsa da bu hüküm bir tarihe, yahut bir tetebbu-u sahiha müstenit olmadığı ufak bir tetkik ile sabit olur.

«Tarih-i Buhara'da Ebu Bekir Mansur-ul Bersahi diyor ki:

Şimdiki Buhara şehrinin civarında iptida Türk hakanı (Efrasyab) bir şehir yapmış idi. Yakut Hamevî, bu şehri (Burshan) olmak üzere kayıt ve Buhara'ya iki saat kurbünde bir köy olduğunu beyan ediyor.

«Bedreddin Mahmut Aynı Ikd-ıl-cümanın birinci cildinde Burskaniye Türkleri Efrasyab'ın evlâdı olduğunu ve Mahmut Kâşgari'de Burstaniye Türklerinin (Hakaniye) demekle meşhur olduklarını beyan ediyorlar.

«Şu beyanattan anlaşılıyor ki Efrasyab'ın adı (Purskan) ve (Purshan) dır. Efrasyab hicretten bin dört yüz yıl kadar evvel bir zamanda yaşamış olduğuna göre (Kan) ve (Han) unvanı kablelhicre (1400) yıllarında mevcut olduğu sabit olur.

«Kezalik (Oğuz han) pek eski zamanlardan beri bu unvan ile meşhur olduğu gibi Türk hanın ceddi olan (Tüvil Kan) da bu unvan ile mâruf olduğunu Bedreddin-ül-Ayni Ikd-il-cüman'ında (Tubelkin bin Lamen) şeklinde yazıyor.

«Bunlar da gösteriyor ki Han ve Kan unvanı hicret-i seniyyeden üç bin yıl kadar evvel zamanlarda bile mevcuttu. Hulâsa Türklerde Han unvan-ı mefhareti Türk varlığiyle beraber çıktığı iddia edilirse bu iddianın hilâfını ispat eden bir vesika irae edilemez.»

HAN BAĞI (خان باغی) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Hacı Bektaş dergâhındaki bağlardan birine verilen addı ve bu da müstakil bir tekkeydi. Han bağı ile dede bağında hizmet eden derviş mihman evine gider ve orada destarsız taç giyerdi. Son babası (Necati Baba) idi.

HAN BALIK KÂĞIDI (خان بالق کاغدی) [*San.*] Çin'in Âlâ Abadisine verilen addır. Han Balık Pekin'in eski adıdır.

HANBELÎ (حنبلی) [*Kelâm*] Ahmet İbn-i Hanbel'in tesis ettiği mezhebin adıdır. Cem'i hanabile gelir. İslâmda sayıları pek çok olan mezheplerden en fazla şöhret ve taraftar bulan dört mezhebin dördüncüsünü teşkil eder. Diğer mezhepler sırasiyle şunlardır: Hanefî, Şafiî, Malikî.

İsmine nispet edilen mezhebin müessisi olan İmam Ebu Abdullah Ahmet İbn-i Muhammet İbn-i Hanbel-üş-Şeybani 164 (780) senesinde Bağdat'ta doğmuştur. Babası Merev'li idi. Merev'de doğup memede iken Bağdat'a geldiği de rivayet olunur. Hadis'te ve fıkıh'ta üstadı İmam-ı Ebu Yusuf'tur. Mekke, Medine, Şam, Yemen, Basra, Kûfe ve sair taraflara seyyahat etmiş, Süfyan İbn-i Üyeyne, Şafiî, Yezit İbn-i Harun, Veki' İbn-il-Haraç'tan ve diğer tanınmış muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Müslim, Buharî, Ebu Davut kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hakkında (حجة بين الله وعبده) denmiştir. Menakibine dair birçok kitaplar yazıldığı gibi Beyhaki ve İbn-i Cevzi'nin hakkında yazdığı eserler birer büyük cilt teşkil ederler. İmam-ı Şafiî'nin eshabından ve tilâmizinden olup hadis ve fıkıhta zamanının tanınmış siması idi. İmam-ı Ebu Yusuf'un ölümünden ve İmam-ı Şafiî'nin Mısır'a gitmesinden sonra Bağdat'ta kendisinden büyük fakih ve muhaddis kalmamıştı. Hadis ilminde (Müsned) adlı eseri o vakte kadar yazılan hadis kitaplarının en büyüğü ve mükemmelidir.

Abbasîlerden Mûtasım zamanında (Ahmet İbn-i Ebi Davut) un meydana çıkardığı halk-i Kur'an meselesinden dolayı döğülüp hapsolunmuştu. Ölümü 241 (855) senesinde Bağdat'tadır. Cenazesinde seksen bin kişinin bulunduğu rivayet olunur. Vera' ve takvası da ilim ve kemaliyle mütenasipti.

Şafiî mezhebinden sonra teessüs eden Hanbelî mezhebinin husulü için «İmam-ı Ahmed'in usulü, İmam-ı Şafiî'nin usulüne yakındır. Ekseriya muvafıktır. Başlıca farkı mürsel hadisleri terk etmeyip onları ve mevkuf eserleri kıyasa takdim etmek» olduğunu söyliyen üstat İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci Kitap, sahife 208) dayandığı beş esası şöyle kayıt ve izah ediyor:

«1 - Nususdur: İmam-ı Ahmet bir meselede nas oldu mu her kim olursa olsun muhalefetine itibar etmezdi.

2 - Fetva-i snhabe: Eshabdan muhalifi olmıyan fetva-i sahabe demektir.

3 - İhtilâf-ı sahabe: İmam-ı Ahmet ihtilâf-ı sahabede kitap ve sünnete akrep olanı ihtiyar eder, yoksa hiçbirini cezmen kabul etmez, yalnız hilâfı hikâye ederdi.

4 - Hadis-i mürsel ve zaif: Fakat bu hadis-i zaif, bâtıl, münker, müttehem-ür-ruvat olmıyan hadistir. İmam-ı Ahmet bir müdafi' olmadığı takdirde Nebiy-yi zişane refolunmıyan hadis ile, mürsel veya zaif ile amel ederdi.

5 - Kıyas: İmam-ı Ahmet bu dördü bulamaz ise bizzarure kıyas ile amel ederdi.»

Hanbelî mezhebi'nin Hanefî ve Şafiî derecesinde yayılmaması için de rahmetli üstat şunları söylüyor:

«Mezheb-i Hanbeli'yi tehzip ve tenkih eden Âl-i Kadame, Âl-i Teymiye, İbn-il-Kayyım-ül-Cevzi'dir. Evailde Bağdat'ta pek çok Hanbeli vardı. Şia ile münazaaları eksik değildi. Hulâgû vak'asından sonra eski haline gelemediler. Hierî dokuzuncu asırdan itibaren daha ziyade azalmağa başladı. Şam'da, Irak'ta bu mezhebin sâlikleri varsa da Necit'te kesretle şayi ve münteşirdir.»

HANCER (خنجر) [*San.*] Ucu iğri, iki tarafı keskin büyük bıçak adıdır. Halk dilinde Hançer şeklinde kullanılır. Eski şairler güzellerin kaşlarını hancere benzetirlerdi.

Küşte-i hançer-i hanrizin idersin seveni
Ey gül-i bağ-ı letafet seven ölsün mu seni
Vasfi

HANCERLİ SULTAN SARAYI (خنجرلی سلطان سرایی) [*Sar.*] Eyüp'te İpekhane ittihaz olunan ve şimdi de mevcut olan binanın adıdır.

HANE (خانه) [*Mal.*] Avarız ve bedel-i nüzûl ve emsali tekâlifin tevziinde tutulan esas, (mikyas) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kasabalarla köylerin nüfuslarına ve emlâk ve arazilerinin miktar ve hasılatlarına göre tesbit edilirdi. Nısıf, sülüs, rubu hane bu sebeple tesbit olunan esasın yarısı, üçte, dörtte biri demektir.

HANEBERDUŞ (خانه بردوش) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yersiz, yurtsuz, serseri, nerede sabah orada akşam eden, lâubali meşrep, kaygısız, pervasız yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hanefuruş suretinde de kullanılır ki evi omuzunda demektir.

Hane berdûşi cihanız evi sattık da yedik
Şimdilik her gece bir yerde mtsafir oluruz.
Sürurî

HANEDAN (خاندان) [*Hal.*] Mükrim, misafirperver, kapısı açık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olmak itibariyle lûgat mânası soy, ocak; asîl ve necip aile demektir.

Yok şimdi, ne hanedan, ne hişân;
Kavmin. vatanın senin perişan| ..
Abdülhak Hamid

HANEDAN-I ÂL-İ OSMAN NIŞANI (خاندان آل عثمان نشانی) [*da.*] Osmanlılardaki muhtelif nişanlardan birinin adıdır. İkinci Abdülhamit zamanında 18 sefer 1311-18 ağustos 1309 (1893) te ihdas olunmuştur.

Etrafı kırmızı ve beyaz mine ile süslü olan bu nişanın ortasındakı altın kabartma üzerine nakşedilen tuğranın bir tarafı (المستند بتوفیقات الربانیه) (El müstenit bi tevfikat-ir- Rabbaniye), öbur tarafı (ملك الدولة العثمانیه) (Melik-üt-devlet-ül-Osmaniyye) ibaresiyle muvaşşahtı (süslenmiş). Bu levhanın altında beyaz mineden yapılmış bir defne dalı ve kilâdeye (gerdanlık = akarsu) takılacağı yerde kezalık beyaz mineden bir kurdele bağı vardı. Kurdele bağının altında Osmanlı devletinin kuruluşu olan 699 (1299), defne dalının üstünde de nişanın ihdas tarihi olan hicrî 1311 (1893) seneleri yazılı idi. Hamâil ve şemsesi ve başka rütbesi yoktu. Halkaları kırmızı mineli ve her birinin üzeri beyaz mine ile müsavver ay yıldız alameti ortasındada bir iklil (taç) resmini havi kilâde ile gerdana takılırdı. Nişan hanedandan münasip görüleceklerle fiilen ve manen yardımı dokunan ecnebi hükümdarlarına ve hanedanlarına ve büyük hizmeti görülen devlet ricaline verilirdi. İkinci derecedeki memurlarla sair bendegâna verilmek için küçük kıt'ada ve bir rütbeye mahsus olarak iki renkli kurdele ile gerdana takılanı da vardı. Bu nişanların beratları divan-i hümayun kaleminde yazılır ve padişaha takdim olunurdu. Nişan padişah tarafından verilenin boynuna takılır, berat ta kezalik Hükümdar tarafından nişan sahibine verilirdi, Nişan verilen zat payitaht dışında bir yerde ise nişan ve berat bir memurla gönderilir, takılma merasimi resmi elbise ile yapılırdı. Masrafı hazine-i hassa'dan verilerek yaptırılan nişanla berat için resim, harç alınmadığı gibi veresele-rine de takmak hakkı olmamak üzere intikal eylerdi.

Nişan büyük üniforma ile takılır, küçük üniforma giyip te imtiyaz ve osmani nişanları kordonu takılmış ise kilâde ile, kordon takılmıyarak küçük üniforma giyilirse şerit ile takılırdı Nişan saltanat hanedanına mensup sultanlarla (hanedan kadınları), kadın efendilere de verildiğinden onlar tarafından kilâdeli nişan büyük üniforma giyilmiş ise kilâde ile. küçük üniforma giyildiği takdirde gül bağı ile ve kilâdesiz gene gül bağı ile göğse takılırdı.

HANEFÎ (حنفی) [*Kelâm*] imam-ı Âzam lâkabiyle şöhret bulan Ebu Hanefi'nin tesis ettiği mehzehin adıdır. İslâmda sayıları pek çok olan mezheplerden en fazla taraftar toplıyanı dört tane olup bunların başında da hanefî gelir. Diğer üçü; Şafiî, Malikî, Hanbelî'dir. Hanefî mezhebini tesis eden Ebu Hanife Numan ibn-i Sabit 80 (699) senesinde Kûfe'de doğmuştur. Babası büyük bir hanedana mensuptu. Sabit küçük iken Hazret-i Ali'nin huzuruna getirilmiş, zürriyetleri hakkında hayır dualarına maz-

har olmuştur. Fıkhi Hammat ibn-i Ebi Süleyman dan tahsil etmiştir. Tâbiinden birçok zevatla ve o meyanda İmam-ı Cafer Sadık'la görüşmüş ve kendisinden Hadis istima eylemiştir. Büyük bir hakîm olacak surette fevkalâda bir akıl ve zekâya malik olduğundan az vakitte fıkıhta büyük bir kemal göstermekle şöhreti dünyayı tuttu. Son Emevî hükümdarının İrakayn valisi bulunan Yezit İbn-i Ömer Fezazi kendisine Kûfe kadılığını teklif elmiş ise de züht-ü takvası ilim ve zekâveti derecesinde olduğu için beşeriyet icabı olarak ibadın haklarında kusur etmekten korkup kaza mansıbını reddetmiştir. Hilâfet Abbasilere geçerek Bağdat merkez olduktan sonra Mansur tarafından Bağdad'a çağırılıp kendisine onun tarafından da teklif olunan kadilkuzatlığı kabul etmemiştir. Fıkhi baplara taksimle tedvin ve feraiz ve şurut kitaplarını vazeden Ebu Hanife'dir. Fıkihdaki geniş bilgisi, kıyasdaki harikulâde kudreti ve zühd ü takva ve hüsn-i hali hakkında ciltlerle kitaplar yazılmıştır. Talebesi pek çoktu. İçlerinden İmam-ı Muhammet ve imam-ı Ebu Yusuf gibi büyük adamlar yetişmiştir. Ölümü 150 (767) senesindedir. Sultan Melikşah-ı Selçukî'nin vezirlerinden Ebu Saat Muhammet ibn-i Mansur Harzemi merkadı üzerine mükemmel bir türbe yaptırmıştır. Türbesi Osmanlılar tarafından da birkaç defa tamir edilmiştir. Kadılığı ve Kadilkuzatlığı kabul etmediği için dayak yemiş ve zindana atılmıştır.

Hanefî mezhebi Irak'ta vücut bulmuş ve Abbasîler devrinde devletin başlıca fıkıh mezhebi olmuştur. Mezhebin yayılmasında en değerli tilmizleri İmam-ı Muhummetl'e İmamı- Ebu Yusuf'un büyük hizmetleri geçmiştir. Mezhep bilhassa Şarka doğru yayılarak Horasan ve Maveraünnehir'de en büyük inkişafa ermiştir. Birçok Hanefî Fakihleri hep bu memleketlere mensuptur. Abbasî Hilâfetinin zevali ile hanefiliğe durğunluk gelir gibi olmuşsa da Osmanlı Devletinin kurulması üzerine, mezhep yeniden canlandı. Osmanlı Saltanatı devrinde halkı başka mezhebe mensup yerlere de İstanbuldan daima Hanefî mezhebine sâlik hâkimler gönderildiği için, bu halin neticesi olarak, devletin idaresi altında bulunan yerlerde taammüm etmiştir. Bundan dolayı Anadolu ile Balkan Türkleri, Arnavutluk, Bosna - Hersek, Bulgaristan ve Rumanya Müslümanları hep Hanefî oldukları gibi Tunus, Cezair ve Mısır'da da Hanefîlik çoğalmıştır. Bundan başka bugün Efganistan, Türkistan, Buhara ve Semerkand'da Hanefî mezhebi hâkim vaziyettedir. Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri ile Kafkasya'daki Çerkezlerin mühim bir kısmı Hanefî mezhebindedir. Hazar'ın ötesinde Türkmenler'de, Garbi ve şarki Türkistan'da Hanefîler ekseriyeti teşkil ederler. Çin, Mançurya ve Japonya Müslümanlarının hepsi de Hanefî'dir. Hint ve Siyam Müslümanlarında da Hanefîlik ekseriyettedir. Kazan, İrtiş, Sibirya, Kırkız ve Kazakistan Türklerinin hepsi de öteden beri Hanefîdirler. Hicazın bir kısmında, Yemen ve Aden havalisinde de Hanefîlik vardır. Mısır'da hanedanın ve yüksek sınıfın mezhebi Hanefîdir. Irak'da Hanefîlik baştadır. Şam ve Suriye Müslümanlarının bir kısmı da Hanefîdirler. Filistin'de de Hanefîlik mevcuttur.

Hanefî mezhebinin ötekilerden fazla yayılmasının başlıca sebebi Hanefîliğin öteki mezheplere nazaran daha mülâyim ve elastiki hükümleri ihtiva etmesi ve tatbikatta da bu yüzden kolaylıklar bulunmasıdır.

Üstat rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i kelâm, Birinci kitap, sahife 190) Ebu Hanifenin usulü hakkında şunları söylüyor: «İmam-ı Âzam Kitap, sünnet, icma', kıyas, istihsan delilleriyle amel eder idi. Sünnet tarikat-i meslûke demek olup sarihan merfu' olan sünnet-i seniyye ile fukaha-i ashabın sünnetlerini muhtevi idi. Sünnet-i seniyye ya lâfzan veya mânen yahut hükmen mütevatir ve meşhur olur. Lâfzan veya mânen meşhur olmayıp eimme-i selef indinde mucebi ile amel şayi olur ise hükmen meşhur olur. Şayet her tarafta mamulünbih ise kısmen mütevatir olur. Selefde mucebi ile amel şayi olmayıp bi tarik-il-ahat mervi ve kıyasa muvafık olan âsar sünnet de dahildir. Bunlara muhalif olanlar makbul değildir. Kabil olduğu surette ya mensuh veya muhassas olduğuna delil olur. Kıyasa muhalif olan haber, garip ve münker değil ise mamulünbihtir; kıyas-ı zanniye racihdir; muarızı bulunmaksızın olan kavl-i sahabî haber-i merfu' hükmündedir. Şu kadar ki rey babından olduğu tasrih olunur ise bundan hariç olur. Muhalifi bulunan kavl-i sahabeden âyet ve ehadise akrep ve evfak olan ile amel olunurdu. Tâbiine gelince bir rivayete göre eimme-i tâbiinden olup zaman-ı ashapta fetvası zahir, sahabeye müzahim olan tâbiiye taklit olunur. Bir rivayete göre tâbiiye taklit olunmaz. Rivayet-i ulaya göre eimme-i tâbiinin eserleri kavl-i sahabi hükmünde olur.

«Ebu Hanife hadis-i zayif ile amel etmiş ise de bu gibi ehadis-i zaifenin tarikleri çok olmakla ümmet arasında mamul oluna gelmiştir. İşte böyle olan hadisi Hazret-i İmam kıyasa takdim eder idi. Umumat-ı Kur'aniyyeyi tahsis

eden hadis-i âhat ile amel etmez idi, bu yolda bir tahsisi kabul etmez idi. Haber-i âhadi ancak daha kuvvetli delil ile terk eder idi. Ebu Hanife Nasih ve Mensuhu şiddetle tefehhus eder idi. Ehl-i Kûfe'nin Hadis ve fıkhına tamamiyle vakıf idi. Beldesine vâsıl olan en son fi'l-i Nebiyi bilirdi. İşte İmam-ı Hümam Ebu Hanife'nin ve Eimme-i Hanifiyye'nin usulü budur. Ekser Eimme-i emsarın usulü de kıdve-tül-eimme Ebu Hanife'nin usulüne muvafıktır. Bazı hâsitlerin Hazret-i imam hakkında «eseri terk eder, kıyası ahz eder.» demeleri Hazret-i İmama büyük bir iftiradır. İmam-ı Hümam hadis-i Mürseli bile kıyasa takdim eder idi. Elverir ki eser metruk olmasın.»

Rahmetli üstat Ebu Hanife'nin imtiyazı olarak da şunları kaydetmiştir: «Ebu Hanifenin mezhebi akdem, akvem, esah, evzah, kitap ve sünnete daha muvafık, mezheb-i sahabiye de daha mutabıktır.»

HANEFİYYE (حنفيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ebül Hasan Ali-yüz-Şazeli tarafından tesis olunan «Şazeli» tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Şeyh Şemseddin Muhammed Bin Hüseyin-ül-Hanefi tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. Şemseddin Muhammed'in zuhuru Mısır, tarikat silsilesi de şöyledir: Şeyh Nasiriüddin bin-ül-Meylak, ceddi Şeyh Şahabüddin ibn-i Meylak, Şeyh Yakut-ul Arşı, Şeyh Eb-ül Abbasi Meresî, Eb-ül Hasan Şazeli.

Tarikat müessisi Hasan Şazeli'nin hakkında şöyle bir rivayet nakledilmektedir.

«Yakında Hanefi mezhebinde Muhammed bin Hüseyin adlı tâib ve salih bir genç zuhur edecektir. Kırmızıya mail beyaz renkte olup sağ yanağında bir beni vardır. Gözleri şehlâdır. Yetim ve fakir olarak büyüyecek olan bu zat benden sonra tarikatimizin beşincisi olacaktır.»

Yukarıya naklolunan silsileye göre beşinci demektir.

Ölümü 847 (1443) dedir. Temiz ve zarifti. İmam-ı Şaranî «Tabakat» ında medh-ü sena eder.

Seyyid Mustafa Bekrî tarafından tesis olunan Bekriyye tarikatı şubelerinden birinin de adıdır. Bekriyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardır: Semaniyye, Dürdiriyye, Ezheriyye, Tecaniyye, Sâviyye, Kemaliyye, Halvetiyye.

HANE FÜRUŞ (خانه فروش) [*Hal*] Mecaz yoliyle harabati, târik-i dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası evini satan demektir.

HANEGİ (خانكى) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya görmemiş, gözü kapalı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eve mensup ve mütaallik, bir ev halkından olan mânasına da gelir.

HANE HARAP (خانه خراب) [*Hal.*] Mecaz yoliyle müflis, züğürt, sefil yerinde kullanılır bir tabirdir.

Bir yanda yanar lânesi bin hane harabın
Bir yanda söner lem'ası milyonla şebabın
Mehmet Âkif

HANE SÜZ (خانه سوز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ailesini düşünmiyen, gözü dışarda olan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası ev yakıcı demektir.

HANE ZAD (خانه زاد) [*Hal.*] Efendisinin evinde doğmuş, köle ve cariye çocuğu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HANE-İ AVARIZ (خانهٔ عوارض) [*Mal.*] Avarız ve bedel-i nüzûl ve emsali tekâlifin tevzii için tutulan esas (mikyas) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buradaki hanenin lûgat mânası olan evle münasebeti yoktur. Kasabalar, köyler nüfuslarına ve emlâk ve arazilerinin miktar ve hasılatlarına göre hane itibar edilir ve mahalli masraflarla sair tekâlif ona göre tarh ve tevzi olunurdu. Nısıf, sülüs, rubu haneler vardı. Bu usul Tanzimat-ı Hayriyye'ye kadar devam etmiştir.

HANE-İ BAZİYAN (خانهٔ بازيان) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın barındığı yerin adıdır. Bazı Farsça doğan demek olduğu için bunlara Doğancı denilirdi. Bu sebeple Hane-i baz Doğancı koğuşu demek olur.

HANE-İ HAS (خانهٔ خاص) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has Oda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hane-i has daha ziyade vesikalarda geçer.

HANE-İ HASSA (خانهٔ خاصه) [*Sar.*] Topkapı sarayında Hırka-i Saadetle diğer emanat-ı mübarekenin bulunduğu yerin adıdır. Bu adın verilmesi hizmetinin bizzat padişah tarafından der'uhde olunarak vekil marifetiyle ifa ettirilmesinden ilerigelmiş idi.

HANE-İ HASSA AĞALARI (خانهٔ خاصه آغالرى) [*Sar.*] Topkapı sarayındaki Hırka-i Saadet dairesi hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hane-i hassa denilen Hırka-i Saadetin bulunduğu yere nispetle bu adı almıştır.

HANE-İ HASSA ANAHTAR AĞASI (خانهٔ خاصه آناختار آغاسى) [*Sar.*] Topkapı sarayında

Hırka-i Saadetle diğer emanat-ı mübarekenin bulunduğu hane-i hassanın ileri gelenlerinden birine verilen addır. Anahtar kendisinde durduğu için bu adı almıştır. Diğer odalardan Hane-i hassa hizmetine terfi edenler teşrifat ile kendisine teslim edilirlerdi. Mükâfat, mücazat icrası ona aitti.

HANEKEŞ (خانه‌کش) [*Mal.*] Avarız ve bedel-i nüzül gibi hane itibariyle tarh ve tevzi olunan tekâlife tâbi olanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Bir yerde kalmayıp başka yere göç edenler hakkında da kullanılır.

HANIM (خانم) [*Hal.*] Kadınlardan içtimaî mevkileri nispeten yüksek olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daha yüksek mevki sahiplerinin kadınlarına «hanım efendi» denilir. «Han» lâfzına tenis alâmeti olan (m) ın ilâvesiyle meydana gelmiştir. Fransızcada «Prens»in müennesine (dişisine) «prenses» denildiği gibi vaktiyle «Han» ların zevcelerine (karılarına) «Hanım» denilirdi. Osmanlılara oradan intikal etmiştir.

«Lehce-i Osmanî» de hanımın izahı şöyledir:

«Kadîm Türkiyede bazı unvanlara te'niste (m) ilâvesiyle bey hatunlarına «beygüm» ve han zevcelerine hanım denmiştir. Bazı unvanlara dahi (çe) ilâvesiyle ağa'dan ağaçe denirdi. Halen metrük olan Hatun unvanı yerine hanım.»

«Begüm» dahi «Hanım» gibi «bey» müennesidir. Vaktiyle ümera yani bey karılarına ıtlak olunurdu. Osmanlılar «Bey» i aldıkları halde müennesi olan «Begüm» ü almamışlar ve kullanmamışlardır. Orta Asya'da bey haremlerine hâlâ «Begüm» denilir.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey eskiden odalıklara hanım unvanı verilmeyip kadın denildiğini yazarken (On üçüncü asr-ı hicride İstanbul Hayatı, Sabah, 25 kânunu evvel 1337, tefrika numarası 2) şu tafsilâtı veriyor: «Çünkü eskiden şehrimiz âdeti iktizasınca (Hanım) unvanı (kadın) namına müreccah tutulurdu. (Kadın ve Kadın efendilik) namı bittedriç ortadan kalktı, haremlerin umumuna hanımefendi veya hanım denilir oldu.»

HANIM İĞNESİ (خانم ایکنه‌سی) [*Bah*] Bir nevi zarif ve ince uzun kayık adıdır.

Ne çekip çifte kayık fesle kürek
Bir hanım iğnesi zevrakçe'de tek
Sümbülzade Vehbi

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle nazik, zarif, çıtkırıldım yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HANIM SULTAN (خانم سلطان) [*Sar.*] Padişah kızlarından doğan kızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazineden maaşları vardı. Evlendikleri zaman nikâhlarını Rumeli Kazaskerleri kıyardı. Düğünlerindeki nahılları orta kıt'ada olup arabalarının önünde giderdi. Kocalarının memuriyeti nerede ise oraya giderler ve padişahın müsaadesi olmadıkça kocasından ayrılamazlardı. Erkek çocuklarına «bey» denilirdi. Bunlar ekseriyetle saray hizmetlerinde ve Kapıcı başılıkta kullanırlardı.

HAN-I SEBİL (خان سبیل) [*Vak.*] Fakir yolcuların barındıkları hanlara verilen addır. Yolcular bu yerlerde parasız yatarlardı İstanbul'da ve taşralarda bu kabil hanlar vardı. Üsküdar'da Balaban iskelesinde dört duvarla çevrilmiş bir arsa vaktiyle han-ı sebildi. Uzun yoldan gelip İstanbul'a geçecek parası kalmıyanlar, yahut İstanbul'dan Anadolu'ya gidecek fakir yolcular burada fi sebilillâh yatarlar, kalkarlardı.

HAN-I YAĞMA (خوان یغما) [*Hal.*] Mecaz yoliyle tabiatın ibzal ettiği nimetler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Veliyyün nimet-i âlem desem haktır sözün zira
Simat-ı cudi dünyaya çekilmiş han-ı yağmadır.
Nef'i

HANİKAH (خانقاه) [*Sof.*] Tekke mânasına gelen Farsça hangah'dan Arapçaya hankah suretinde geçip Türklerce hanikah şekline çevrilmiş bulunan bu tâbir istilah olarak tarikat müesseselerinin merkezi yerinde kullanılmıştır. Bunlara bektaşiler de olduğu gibi, tarikatlarin bazılarında, «Pir evi», «Pir makamı» da denilirdi. Hanikaha bağlı olanların büyüklerine «Tekke», küçüklerine de «zaviye» adı verilir. Tekkeler Zaviyeler bağlı bulundukları hanikahlar vasıtasiyle maddî ve manevî ihtiyaçlarını temin aderlerdi. Bu sebeple hanikah postunda oturan şeyh tarikatın en büyük uzvu sayılır. Mevlevilikte olduğu gibi tarikatların bir kısmında tekke ve zaviyelerin şeyhleri de onun tarafından seçilirdi. Bundan başka hanikahlarda otarikata mensnp tekke ve zaviyelerin kaydı da tutulurdu.

İçtimaî müesseseler hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Osman Ergin imaret parçalarından saydığı hanikahlar için (Türk şehirlerinde imaret sistemi, Cümhuriyet matbaası, İstanbul, 1939 sahife 29) şunu söyliyor:

«Dinî birer müessese seyılan ve bakılırsa birer içtimaî yardım, hayır ve şefkat kaynağı

birer toplantı yeri, hattâ şimdiki tâbirle birer klüp olan bu hanikahlardır »

Sanki hak kılmış feza-yı hanikah-ı mevlevî
Olmada cari felekte resmi rah-ı mevlevî
Tahir-ül-Mevlevî

HANÜMAN (خانمان) [*Hal.*] Evlât ve iyâl, ev halkı, ev bark mânasına gelir bir tâbirdir.

Ne dul bıraktı, ne öksüz o hanuman yıkıcı
Nasıl da keskin ahaliye karşı kör kılıcı !
Mehmet Âkif

HAPI YUTMAK (حبی یوٹمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldanmak; müşkil bir iş karşısında kalmak, belâyı bulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HARA (خارا) [*Giy.*] Sof gibi dalgalı bir kumaşın adıdır. Buna «Hare» de denilirdi. «Bürhan-ı Katı'» da bu kumaşın iki çeşit olduğu birine «Hara-yı Anabî» ötekine «Hara-yı Sade» denildiği yazılıdır.

Çün ebru-yi emvaç ider firkate ima
Adı batacak mevcli hara ne belâdır.
Sabii

HARABAT (خرابات) [*Ede.-Sof.*] Meyhane, büyük meyhane mânasına gelen bir tâbirdir. Şairlere ve mutasavvıflara göre mânası değişir. «Bu bir tek kelime bizimle İran'ın yüzlerce senelik edebiyat tarihimizi, nihayetsiz bir belâgatle anlatmıya kâfidir. Yalnız İran'ın rint ve deryadil şairlerini değil «Ziya Peşa» ya kadar gelen bizim şuara kafilesini de, istisnasız, harabat erenleri sayabiliriz» diyen ve «İran'ın ve bizim asırlarca süren edebî faaliyetimiz, ne tuhaf bir tecellidir ki «harabatın» «mey ve mahbup» ile dolan müsekkir, zehirli havası içinde uyuşup kaldı. Ve birbiri ardınca yetişen büyük küçük binlerce sanatkâr daima ayni nağmeleri, « sana bana » yahut « zülf ve hal ve ruh» tekerlemelerini söylemekten kurtulamadılar» izahatını da ilâve eden değerli Profösör Fuat Köprülü (Yeni mecmua, 12 eylül. 1917, sayı 10) bunun için aşağıdaki kıymetli tafsilâtı veriyor.

« İslâmın eski ruh ve takva devirlerinde, sanatın bütün tecellileri çirkin ve dince mezmum görünüyordu. Fikrin geniş ve yüksek mıntakalarda dolaşması nasıl caiz değilse insanlığın güzelliklere karşı duyduğu en samimî hisleri terennüm etmesi de menedilmişti. İşte o vakit, bir taraftan mutasavvıflar diğer taraftan şairler halkın vicdanına terceman hakim olan zahitlere karşı isyan ettiler; rnhun galeyanların zorla susturmak kabil olmıyacağını göstererek pervasızca bağırdılar, bağırdılar Şarkın İslâm edebiyatları baştan başa bu ısyan sesleriyle doludur. Halkın tasvibine mazhar olduğu için, şairlerin zahitler aleyhindeki bu hücumları asırlarca devâm edip durdu. O kadar ki, meselâ bizde «Yahya Efendi» gibi birçok rint şeyh-ül-islâmlar «Baki» gibi kazaskerler bile rint perdesi altında saklananlara karşı hücumdan çekinmemişlerdi...

«Züht ve takvaya karşı isyan eden ilk Arap ve Acem şairleri, çok geniş düşünceli ve çok cür'etli adamlardı.. «Ebülalâ», zahitlerin hattâ hatırlarına getirmekten titredikleri fikirleri serbestçe söylerken; «Hayyam»da, bu geçici hayatın mahdut saatlarından zevk almak için şarap kadehleri ile gül yüzlü dilberler arasında yaşamak lâzım geldiğini bağırıyordu.. Şark ve garp mütetebbilerinden bir çoğu «Hayyam» daki «şarap, dilber» gibi kelimelere tamamen mecazî ve tâsavaufî bir mâna vermiye kalkarak onu bütün şark edebiyatlarında emsalsiz olan rubailerini bu yolda şerh ve izah ediyorlar. Çok yanlış bir hareket! Denilebilir ki «Hayyam» ı anlâmamak için bundan daha iyi bir usul yoktur. «Rubaiyat» ta bâtınî mânalar araştırmak, onun zâhirî mânasındaki yüksekliği anlamamaktan ileri gelir. Hayatın nihayetsiz bir değişmeden ibaret olduğunu acı bir surette duyan bu şair, yer yüzünde uyuyanlarla toprak altında çürüyenleri, adem sahrasına gidenlerle oradan gelecekleri hep birden düşünüyordu, Onun gözünde bütün bu didinmeler, bütün bu tantanalar, debdebeler tekmil boştu : «Tus» kalesi üzerinde gördüğü ufacık bir kuş, ona, en büyük saltanatların bile, hayatın daima esen rüzgârına karşı nasıl mağlûp olduğunu duyuruyordu. İşte «Hayyam» bu gamlı düşünceler neticesinde şarap kâsesiyle dilberlerin kırmızı dudaklarından başka bir şeye kıymet vermemek lüzumuna inandı; ve «Harabat» a kapandı. Kapısı yalnız sanatkârlara açık olan bu meyhane, bir sanat menbaı, bir vecd ve galeyan yatağı demekti: selvi boylu, badem gözlü sâkiler şarap testilerinden doldurdukları kırmızı kadehleri; sedirlere bağdaş kurmuş şairlere bin naz ve işve ile dağıtırlardı; her dönen kadeh yeni bir beytin sunuhuna vesile olur, nükteler fırlatılır, rakslar ve terennümlerle harabatın kubbesi inlerdi,.. Onların düşünüşüne göre, hayatın asıl mânası bu mestlikten ibaretti: kulaklarında ney ve rebabın iniltileri, ellerinde iri billûr kadehler, şarap küpünün dibinde sahahlıyan bu adamlar, öldükleri zaman, topraklarından şarap testisi yapılmasını temenni edivorlar; mezarlarından şarap kokusu

gelmesini en yüksek gaye biliyorlardı. Acem ve Türk şairlerinin tekmîl divaularını birer birer karıştırınız: her sahifeyi birkaç «şarabiyye» addetmemek için insan mutlaka şaşkın olmalı. «Menucehri» nin meşhur kasidesiyle «Nef'i»nin «Merhaba ey cam-i mina-yi mey yakut renk» inden başlıyarak «Namık Kemal» in Şarabiyyesine varıncıya kadar İra'nın ve bizim bütün edebiyatımız harabat mahsulüdür. «Biz Ehl-i harabattanız mest-i elestiz» diyen Türk şairiyle:

ماعاشق ومست وی پرستیم همه
در کوی خرابات نشستیم همه
بگذشت زقبح وحسن و زوهم وخیال
ازما مطلب هوش که مستیم همه

diyen «Hayyam», Yahut:

ای شیخ شهر اگر بخرابات بگذری
رشك آیدت زکلبهٔ ممچون بهشتما

Hitabında bulunan «Şâhi», hep aynı dergâhın erenlerinden sayılmaz mı? Zaten, kaç asırdır yetişen şairlerimiz içinde bu dergâhın pirinden el almıyan «Pir-i mugan»a samimî bir mürit yazılmıyan yok ki! Galiba aynı dergâha mensubiyetlerinden olacak bu binlerce sanatkârin virdleri, zikirleri de hep biribirinden farksız: Şarabı, sakiyi; lâleyn kadehleri, zahidleri tavsif için hepsi aynı kelimeleri, aynı teşbihleri aynı istiareleri kullanıyorlar. Bunlar ilk defa kullanan eski erenler yani harabatın asıl temelini kuaanlar, çoktan toprak altındaki inzivagâhlarına çekilmişler; fakat nedense, harabatın kubbesi altında daima daima onların sesi yükselmiş:

«Harabat bezminin son erenlerinden «Koca Ragıp»: «Harabatı görenler her biri bir haletin söyler» diyor. Kim bilir ne gibi sebepleri varki, şairler bu haletlerden ancak pek azını söyliyebilmişler onu da eskiler söylemiş. Melâmet taşlarına hedef olmaktan çekinmiyen bu eskiler, herkesi şarap kadehi ile güzeller meclisinin cennetine çağırıyorlar, toprağa girmeden evvel alınan ateşli bir buse ile bir yudum şarabın cazibesini terennüm ediyorlardi.. «Beri gel gafil, herkesin dedi kodusuna kulak kabartmaktan vaz geç. Cihanın mal ve mülkü bir şarap damlasına değmez. Şu gördüğün şarap küpünün kapağını Keyhüsrev'in tâcına değişme. Bırak şu murai zahidleri, istedikleri kadar tövbe ededursunlar; sen bir şarap testisi kıracağına yüz bin tövbe zinciri kır, daha iyi. Şu yeşil çimenler üstünde güzellerle cem söhbeti et; kim bilir. belki varın o yeşilliklerin altında yatacaksın.» «Harabatın kaç yüz yıllık terennümlerinden çıkan mâna, işte bu kadar basit ve sadedir. Yüksek sanatkârlarda; hayatın boşluğunu dolduramamaktan ileri gelen bu zahiren zevk perest ve lâkayt fakat hakikatte bedbin ve karanlık düşünce, basit kafalarda bayağı bir zevk perestlik şeklini alıyor ve o vakit, günahkâr lâkin mutekit bir tevekkül ile müterafık bulunuyerdu. İranın ve bizim yetiştirdiğimiz şairlerin yüzde doksan dokuzunda bu hale tesadüf edebiliriz. «Cihan efsanedir, aldanma Bakî * gam u şadi hayal ü haba benzer» diye büyük şairimiz bile harabat âleminin bu ikinci kısım rindlerindendi. Tıpkı: Acemlerin «Hafız»ı gibi.

«Şark Edebiyatlarının ruhuna nüfuz edemiyenler, alelâde şairlerin «Harabat»ı ile mutasavvifların «Haratı»nı her vakit biribirine karıştırırlar. Halbuki, aynı isim ile ifade edilen bu iki şey birinden tamamiyle ayrıdır,.. Şairle mutasavvif zahide karşı isyan ettiği vakit, her ikisi de birer «Harabat» kurdular. Şairin harabatı, yukarıda anlattığımız gibi, hayatın hiçliğine karşı bir zevk ilticagâhından ibaretti, Halbuki hayattaki gölgelerin arkasında asıl büyük hakikatin bulunduğunu bilen ve kendisinin ondan ayrı bir varlık olmadığına inanan mutasavvif için harabat'ın büsbütün başka bir mânası vardı: ummana karışan katre gibi, mutasavvif da, fâniliğinden geçerek Hak ile Hak olmuştur. İşte herkes bu ayrılığın farkına varmadığı için, zâhide, karşı isyanda müşterek olan şairle mutasavvifin harabatı her vakit bir birine karıştırılıyor. Halbuki «Gülşen-i raz» tasavvuf âlemindeki «Harabat»ı pek iyi izah etmiştir:

خرابانی شدن از خود رهایست
خودی کفرست اگر خود پار سایست
خرابات ازجهان بی مثالیست
مقام عاشقا نرا لا ابالیست
خرابات آشیان مرغ جانست
خرابات آستان لا مکانست

« İşte bu ufak parça pek sarih gösteriyor ki mutasavvıfların harabatı, mahv ve fena mertebesine yükselmiş âşıkların makamıdır. Oradakilerde herkesin melâmet kaşlarına, zahidlerin tel'in ve tekfirlerine ehemmiyet vermezler; fakat içtikleri şarap, Vahdet şarabıdır; kalplerinde yanan aşk, ilâhî aşktır. Onlar nihayetsiz bir vecd içinde dinin şekli âyinlerinden, zühd ve takvadan ayrılmışlar, uzaklaşmışlardır; çünki aşk ateşi takvayı derhal yakıp mahveder.

Bu mertebeye yükselenler için Kâbe ile puthane, mescit ile meyhane müsavidir. Zahidlere karşı:

«مقصود من از کعبه و بتخانه توئی تو
مقصود توئی کعبه و بتخانه بهانه»

diyenler, haç yoluna giden sofulara:

«ای قوم بحج رفته کجایید کجایید
معشوقه درینجاست بیایید بیایید

tarzında feryat edenler hep bunlardır. Şâirlerin harabatındaki söz ve saz bunlarda yoktur; bu harabat «hal ehli» olanlara mahsustur. Yoksa «Kal ehli» olanlara değil. Burada da birçok nağmeler terennüm edilir; fakat, «Sultan Veled» in pek güzel ayırdığı veçhile bunlar âşık nağmeleridir ki vahdet şarabının verdiği mestlik neticesidir; halbuki şâirlerin harabatında dönen güfteler varlık mahsulüdür. Mütasavvıfların harabatındaki hüsün, bütün kâinatta tecelli eden «İlâhî hüsün» dür; yoksa maddî ve zahirî güzellikler değil. Büyük bir mütasavvıf «—sen kendini harabatta bir rint sanıyorsun. Harabatilik nerede, sen nerede!» hitabını fırlattıran adam, anlaşılıyor ki, şâirlerin harabatına mensup iken mütasavvıfların harabatına da girmiye çalışmış! Zevkperestlik bu mütasavvıflar harabatında da vardır; fakat hayatın maddî lezzetlerini sürmekten ileri gelen bir zevk değil, vahdet ummanına karışmak neticesinde duyulan ruhanî, nihayetsiz bir zevk! Hayatın boşluguna karşı bir teselli bulmak için musikiden, şiirden, aşktan, şaraptan kurulan şairler harabatı ile mahv ve fena mertebesine yükselmiş mütasavvıfların harabatını birbirine karıştırmak artık nasıl mümkün olabilir? «Hayyam» a göre insan, yarın çömlekçinin eline geçmiye mahkûm bir toprak yığınından ibarettir. Bu telâkki ile meselâ, Galib'in - hiç de tam bir mütasavvıf olmamakla beraber - hakikî bir tasavvuf neşesiyle söylediği şu:

Ey dil ey dil ueye bu mertebe pür gamsın sen
Gerçi virane isen genç-i mutalsamsın sen
Gıpta ferma-yi mülk zat-i mükerremsin sen
Ruhsun nefha-i Cibril ile tev'emsin sen
Hoşça bak zatına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dide-i ekvan olan âdemsin sen

parçasındaki telâkki arasında ne derin farklar var!

«Şairlerin harabatiyle mütasavvıfların harabati arasındaki büyük farkların şimdiye kadar lâyıkıyle anlaşılmaması, türlü türlü sebeplerden ileri geliyordu. Bir defa, mütasavvıflarla şairler yazdıkları eserlerde ekseriya ayni tâbirleri, ayni kelimeleri kullanmışlar; halbuki, şâirlerin o kelimelere verdikleri mâna umumî, zahirî olduğu halde, mütasavvıfların kullandıkları mânalar tamamen kendilerine has ve ıstılahîdir. Tasavvuf ıstılahları hakkında yazılmış eski eserlerde bunların tafsilâtına tesadüf olunur. Halk birçok defa şâirlerin eserlerini tasavvuf lûgatçeleriyle halletmiş olduğu için, zavallı sanathârlara; hiçbir zaman tasavvur etmedikleri bir takım fikirler atfından geri durmamşı. Bu suretle meyhanedeki şaraptan bahsedildiği vakit onu vahdet şarabı zannetmişler; şair, sevgilisinin güzelliğinden bahsedecek olmuş, onu «hüsn-ü ilâhî» şeklinde tevile çalışmışlar; hattâ bizzat şairler bile, tekfir belâsından kurtulmak için, bu tarzda kaçamaklı müdafaa yollarına sapmışlar. Asıl tasavvufla hiçbir alâkası olmıyan «Hafız» ın, divanından tefe'ül edilecek derecede bir veli şekline konulması, işte hep bu gibi sebeplerden ileri gelmiştir. Eğer bu gün Türk ve Acem divanlarını, her mısrada rasgeleceğimiz kelimeleri tasavvuf ıstılahı gibi telâkki edip okuyacak olursak, çok gülünç bir şey olur; ve bu hareketimizde bu edebiyatların mahiyetini anlamadığımızı isbat etmiş oluruz.

«Mutavassıflarla şairler arasında şiir telâkkisi husnsunda da büyük farklar vardır. Yalnız başına bu fark bile, mutasavvıfların harabatiyle şairlerin harekatı arasındaki derin ayrılığı göstermiye kâfidir. Şiir ve sanat terekki ederek bu husustaki eski memnuiyetler unutulduğu zamanlar, birçok belâgat ve edebiyat kitapları yazılmıştı. Bu kitapların müellifleri, şiirin ve şairliğin kadrini yükseltmek için kitap ve sünnette ne kadar müdafaa delilleri varsa hepsini toplamışlarsa da, mümkün değil, davalarını müdafaa edememişlerdir. Bunları biraz tetkik etmiş olanlar, dinî ahkâmın ne kadar sarih bir surette şiir ve sanat aleyhinde bulunduğunu pek iyi bilirler İslâmiyetten evvel Araplarda, düşman kabîlelerin şairleri birbirleri alayhinde «heca» lar tanzim ederek bu suretle o kabîleye şiir tarikiyle ifenalık etmiye çalışırlar; ve kabîleler arasındaki mücadelelerde tıpkı, bir muharip gibi, ganimetten pay alırlardı. İslâmiyetten sonra da, Müslüman Arap şairlerinin Peygamberimizin emri ile bu tarzdaki «heca» lar yazdıklarını biliyoruz; hattâ «Kâab İbn-i Malik» bir defa, «Kuranda şairler zemmedildiği halde bize artık kâfirleri hicvetmek caiz olur mu?» diye sormuş ve kâfirleri hicvetmek onlara lisanla ok saçmak demek olduğu cihetle Hak yolunda ve cihat hükmündedir.» cevabını almıştır. Şiir ve şairler lehinde bir netice çıkarmak için bütün bu gibi delilleri

toplıyanlar ile «hikmet, mev'iza, naat, münacat» gibi şeylerden maada edebiyat şekillerinin kabih ve mezmum olduğunu itirafa mecbur olmuşlardır. Bu itibar ile, ruhun en samimi ve en insani ihtiyaçlarını ifade eden asıl şiirin, zahitler nazarında, menhiyat mertebesinden yükselemediği görülüyor. İmam-ı Şafiî meşhur bir beytinde, şiir âlimler için ayıp olmasa «Lebit» ten daha büyük bir şair olacağını söyliyerek, şairliğin müteşerriler nazarında ne derece aşağı olduğunu anlatmaktadır. Filhakika umumî hayatta dinî telâkki büyük bir tesir yapmadı; saraylarda ve halk arasında şairlerin mevkii her gün daha yükseliyordu. Mutasavvıflar bile:

از کرامات بلند اولیاست

اواین شعرست وآخر کیمیاست

diyecek kadar müsamahakâr davranmakta idiler. Ancak, dinin ve zahitlerin şiir hakkındaki bu fena nazarları büsbütün de tesirsiz kalmıyordu. Ve işte bundan dolayı, mutasavvıflar, şiir yazmakla beraber kendilerini şair addetmiyorlar. «Mevlâna Celâleddin-i Rumî», Harzem İllerinde kalmış olsaydı ilim ile ülfet edeceğini, fakat Konya'da sırf halkın şiir ve sanata rağbetinden dolayı manzum eserler yazmıya mecbur olduğunu söyliyor; fakat ne oğlu «Sultan Veled», ne de ondan bahseden teracüm muharrirleri Mevlâna'ya «şair» sıfatını vermiye bir türlü cesaret edememişlerdir. Çünkü böyle bir isnat umumî telâkkiye göre, hadnaşinalık olacaktı. Bu düşüncenin hemen zamanımıza kadar geldiğini, «Ziya Paşa» nın:

Şair demek öyle ehl-i hale
İras-i nakisadır kemale

beytinden pek kolay anlıyoruz. Mutasavvıflara şair sıfatının verilmemesi o kadar umumidir ki, bütün tezkirecilerimiz, meselâ «Âşık Paşa» dan bahsederken bile, onu şâirler sırasında saymamışlardır. «Sinan Paşa» Tazarruname'sinde mutavassıfla şair arasındaki bu farkı gayet vazıh bir surette göstererek, mutavassıfların harabatına şairlerin giremiyeceğini kat'î olarak anlatıyor. İşte İran'ın ve bizim kaç asırlık edebî faaliyetimizi mahdut dıvarları arasında hapsederek bize hayatın ve tabiatın sesini duyurmıyan köhne harabat.»

Harabatı egerçi görmedik amma görenlerden
İşittik bir neşat efza makam-ı dilküşa derler.
Şeyhülislâm Yahya

HARABÂTİLİĞE VURMAK (خراباتیلکه ووورمق) Kendini kapıp salıvermek, yeis ve fütur getirmek, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harabatî bedmest, bekrî, sefil, perişan demektir.

HARABİ (خرابی) [*Ok.*] Okun nişanın önüne vurarak sıçrayıp nişana isabet etmesi haline verilen isimdir.

HARAÇ (خراج) [*Mal.*] Lûgat mânası arazinin hasılatından veya çalışanların emeğinden elde edilen şey demek olan haraç ıstılah olarak Devletçe fertlerden alınan vergi yerinde kullanılır. Şer'î lisanda haraç biri adam başına alınan, diğeri topraktan veya hasılatından istifa olunan vergi ve hissedir. Adam başına alınan ve şahsi vergi mahiyetinde bulunup «cizye» dahi denilen birinci kısma «harac-ı ruus», topraktan alınan vergi veya hasılattan istifa olunan hisseye de «harac-ı arazi» denir.

Harac-ı ruus; reşit ve vücudu sağlam gayr-i müslim erkeklerden alınır, İslâmiyeti kabul edenlerden kendiliğinden sakıt olmakla artık alınmaz, Harac-ı arazide ise mükellef arazi olduğu için sahibinin islâmiyeti kabul etmesiyle şekil değişmez, haraciye olarak tesbit olunan arazi haraciyelikte ve bu itibarla mükellefiyette eski şekilde devam eder.

Süleyman Sudî Efendinin haraç hakkındaki tarifi (Defter-i muktesit, c. I, s. 55) şöyledir: «Haraç; lûgat mânasınca galle-i arzdan ve galle-i şahıstan hariç ve hâsıl olan nesnenin ismi iken sonraları mukaseme tarikiyle veyahut vazife cihetiyle Sultan tarafından arz üzerine tarh olunup mirî namına alınan resme ve ehl-i zimmet ruusuna vazolunan «cizye» ye ıtlak olunmuştur. Cizye mânasına olan cüz, yahut kaza ve kifayet mânalarına olan ceza maddesinden mehuzdur. Lûgat mânasınca cizye haraçta dahil olup, haraç cizyede dahil değildir. Yani haraç gerek arz ve gerek ehl-i zimmet ruusuna darholunan nesneye ıtlak olunmuş ise de, haraç cizye-i arzda, cizye darbiye-i ruusada mütearif olmuştur.»

Haraç, Makrizi'ye atfen «Medeniyet-i İslâmiye tarihi» müellifinin beyanına göre (cilt: I, sf. 204) «Rumlar zamanında «mukaseme» namını verdikleri tahmin ve takdir suretiyle tarh ve cibayet olunurdu. Yani bir köy mamur olur ve ahalisi çoğalırsa haraç o nispette tezyit ve bilâkis ahalisi azalıp harap olur ise o nispette tenkis edilirdi.

«İraniler İslâmiyetten evvel hükümdarlık eden (Kubat Bin Firuz) zamanına kadar bu şekli kabul ve tatbik ediyorlardı. Kubat; İran tahtına calis olunca arazinin mesahasına göre haracı takdir ettirerek mahsuldar olsun olmasın her ceribine bir dirhem ve bir kafiz haraç vaz'eyledi.

«İslâmlar memalik-i meftuha da hal ve zamanın muktaziyatına göre arazi haracında tadilât yaptılar. İslâmlar, araziye mütaallik vazettikleri kavanin ile araziyi dörde tefrik etmişler ve ona göre başka başka ahkâm vaz'eylemişlerdir:

«1— İslâmlar tarafından ihya olunan arazi, bu kabilden olan yerler arazii öşriyedir ve öşrü imam-ı müslimine aittir. İhya-i mevt kabîlinden sayılır.

«2— Sahipleri islâm olan arazi; bu arazi sahiplerinin hakkıdır. Bu dahi arazi-i öşriyeden addolunur.

«3— Muharebe ile islâmların eline geçen arazi; bu arazi ganimet itibar edilir. Bu dahi arazi-i öşriyeden sayılır.

«4 — Sahipleri ile haraç üzerine akd-i musalâha edilen arazi; bu arazi arazi-i haraciyedir. Bu gibi yerlerin haracı sahipleri islâm olsalar bile ilga ve iptal edilmez. Öyle yerlere tarhedilen haraç arazinin tahammülüne göre olurdu.

«Irak'ın fethi üzerine Hazret-i Ömer tarafından daha evvel İranîler canibinden mevzu haraç miktarı kabul olundu. Mamafih Irak'ın bazı yerlerinde başka bir usul tatbik edildi. Bu usul mesaha neticesinde memur edilen zatın (Osman bin Hanif) in teklifi üzerine kabul edilmişti Takarrür eden haracın miktarı şöyleydi: Bağ ve bahçelerin her ceribine on, bağların her ceribine sekiz, şeker kamışını havi arazinin her ceribinden altı, sebze bostanlarının her ceribinden beş, buğday tarlalarının her ceribinden iki dirhem.

«Irak arazisi Abbasî halifelerinin ikincisi (Mansur) zamanına kadar yukardaki usul ve miktarlarda haraca tâbi tutuldu. Mansur zamanında arazinin hâsılatı, mahsul fiyatlarının tedennisi dolayısiyle, haracı tediye edemiyecek hale gelmiş ve Fırat ile Dicle arasındaki arazi-i mezruayı teşkil eden (Şevat) kıtası bu yüzden harap olmuştu. Bunun üzerine tâdilât icrası zarureti hâsıl oldu ve (mukaseme) usulü, yani mahsulâtın çoğalmasına mukabil tezayüt, azalmasına karşı tenakus kaidesi kabul olundu. Haracın miktarının tâyini Halifeye aitti. Şu kadar var ki haraç mahsulâtın nısfından ziyade ve humsundan eksik olamazdı.»

Haraç; ekseriya iltizam suretiyle idare olunurdu ve iltizam da iki suretle yapılırdı:

1 — Vilâyetlerde bulunan valilere ilzam edilirdi.

2 — Müzayede ile mültezimlere ihale olunurdu.

Haracın valilere ilzamı şeriat-i İslâmiyye nazarında bâtıldır. Çünkü valiye umur-ı vilâyet emanet suretiyle verilmiştir. Binaenaleyh vali kanunen alacağı şeyi alır verir. Bu suretle vali bir vekil demektir. Uhdesine tevdi olunan vazifeyi hüsn-i ifa edince varidatta tenakus vuku bulmuşsa bundan mesul olmaz, kezalik fazlayı da kendisi alamaz. Sadr-ı İslâmda sahabe bu gibi iltizamat vukuunu şiddetle menederlerdi. Fakat daha sonra Hilâfet padişahlık şekline tahavvül edince hulefa bu işte bazan müsamaha icrasına ve haracı valilere, bir meblâğa mukabil, ihaleye başladılar.

Mültezimler haracı mütevellisinden müzayede ile iltizam eyleyince bedel-i iltizamı tediye eder, üst tarafını kendileri için alırlardı.

Arazinin bu şekilde iltizam ile ihalesi İslâmlar tarafından ihdas edilmiş bir şey değildir. Bu usul kadîmen Yunanilerde de cariydi. Daha sonra Romalılara intikal eyledi. Romalılardan Araplara geçti. İslâm memleketlerinde arazinin iltizam suretinde ihalesi şekilden şekle girmiştir. Osmanlılar en son olarak mahsulât-ı öşriyyeyi müzayede ile satar, kâr ve zararı mültezimlere ait olurdu. Âşarın kalkmasiyle bu da kalkmıştır. Maamafih müzayedeyle bazı rüsumun ihalesi yine mevcuttur. Hazine bazı göllerin balık saydiyesini el'an mültezimlere ihale etmektedir.

Haraç; Osmanlılarda da aşağı yukarı bu şekilde tatbik olunmuştur. «Defter-i Muktasit» müellifi (c. 1, Sf. 55) haracı biri (muvazzaf), diğeri (mukaseme) olmak üzere ikiye ayırıyor ve bu bapta şu tafsilâtı veriyor: «Haraç; iki nevidir. Biri harac-ı mukaseme, diğeri harac-ı muvazzafa'dır.

1 — Harac-ı mukaseme; arazinin hâsılatından, yerin tahammülüne göre, öşürden nısfa kadar alınmak üzere, tâyin olunan şeydir. Bölüşmek mânasına gelen mukaseme tâbiri, yerin inbat kabiliyetine göre hâsılattan onda bir, beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve nihayet ikide bir hisse olmak suretiyle, bir paylaşma vaziyeti husule getiren tarzdaki arazi vergisi için, ıstılah olarak kullanılmıştır.

2 — Harac-ı muvazzaf; ziraate elverişli arazide, yerin tahammülüne göre, maktu olarak, dönüm veya cerip gibi miktarlar üzerine tarholunan para veya diğer misli şeylerdir.

Mukasemede haraç yani vergi hâsılata taallûk ettiğinden sene içinde ziraat tekerrür ederse, o da tekerrür eder. Ancak arazi ekilmemiş ve bu sebeple hâsılat alınmamış ise bir şey istenmez. Muvazzafta ise zimmete taallûk ettiğinden dolayı, sene içinde ziraat tekerrür etse bile, vergi tekerrür etmez. Fakat çiftçi maliki olduğu bu toprakta, zirâatte bulunmasa bile vergiyi öder.

Haraç vergisine tâbi bulunan yerlere «arazi-i haraciyye» denilir ve memlûkenin bir nev'ini teşkil eder. Arazide nev'iyyeti tesbit eden âmil fetihte tâbi tutulduğu muameledir. Arazi nev'iyyetinde kaideten «lâyetegayyerlik» (değişmemezlik) kabul edildiği için, bir nev'iyyetten diğer nev'iyyete intikal ancak istisnaen mümkün olabilir.

Ashaptan (Amr İbn-il-As) Mısır'ı İkinci Halife (Ömer-ül-Faruk) Irak'ı fetheylediklerinde araziye haraç konulmasına iema' ile karar verilmiş ve o zamandan itibaren gerek bu kıtalar ve gerek yine fetih yoliyle müslümanların eline geçen Şam toprakları arazi-i haraciyyeden ad ve itibar edilmiştir. Lâkin Mekke yine harb yoliyle fetholunmuş yerlerden olduğu halde, arazisi üzerine haraç vaz'ı lâzım gelirken, konulmaması Cenab-ı Peygamberin terkini emretmiş olmasındandır. Hicaz arazisinin arazi-i öşriyyeden itibar edilmesi ve halkının bu nevi tekâlif ile mükellef tutulmaması bu emre uyulmasından dolayıdır.

Haracın tarh ve taksiminde nisap arzın takatidir. Nisabın teşkil ve tadiline vasıta «gelir», hesabın tâyin ve takririne vasıta «dirhem» dir. Bir arazi üzerine haraç konulacağı zaman o arazi ölçülür, sonra da takati göz önüne alınırdı.

Haraç tâyininde gözetilen itidal derecesi aşağıdaki tarihî fıkradan anlaşılır.

Irak kıtası fethedildikten sonra, haracın tâyini için, Halife Ömer; Osman İbn-i Hanif ile Hadika İbn-il-Yemani'yi Irak'a gönderdi. Memuriyetlerini bitirip dönen bu iki zatı huzuruna kabul eden Halife: «Arzın takati üstünde bir şey tahmil etmemiş olduğunuzu memul ederim» demesi üzerine Osman-il-Hadika «hayır, yalnız takati miktarını tahmil ettik, eğer ziyade kılsaydık takati kalmazdı» demişlerdir.

Bu fıkra ilk devirlerde vergi işlerine ne kadar ehemmiyet verildiğini açık olarak gösterir.

Osmanlılarda biri öşür ve diğeri çift akçası vesaire gibi yine arza mütaallik birtakım rüsum namı altında cibayet edilmiş olan haraç mahsulât-ı öşriye ile arı kovanlarından alınan (kovan resmi) hariç olmak üzere diğer rüsum ekserisi Tanzimat-ı Hayriye sırasında olmak şartiyle muhtelif zamanlarda ve muhtelif vesilelerle lâğvolunmuştur. Aşar da Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1925 te ilga edilmiştir. Yalnız el'an mevcut olan bir vergi vardır ki o da (arazi vergisi) dir. Bu vergi arazı ile bağ ve bahçelerden, kıymetleri nispetinde, alınmaktadır.

Geh bir vezirî şâh-ı Acemden haraç olur
Geh bir vekili Asker-i Tatar'a Han verir
Nef'î

HARAC-I MUKASEME (خراج مقاسمه) [*Mal*] Arazi-i haraciye mahsulâtından onda birden yarısına kadar alınan vergiye verilen addır.

Mukaseme; bölüşmek mânasınadır. Bu itibarla harac-ı mukaseme arazinin hasılâtından alâkadar memurla bölüşerek yerin tahammülüne göre öşür, hums, rubu', sülüs, nısıf gibi tâyin olunmuş olan resimdi. Arazi gayet mümbit ve mahsuldar olsa bile harac-ı mukaseme nihayet yarısına kadar tâyin olunabilip ondan fazla tâyin olunmazdı.

Bunun meşruiyeti Hazret-i Peygamberin (Hayber) ve (Fedek) ahalisinin arazisine bu kabilden haraç vazetmeleriyle sabittir. Bu nevi haracın ekal derecesi (en azı) onda bir ve müntehası (en fazlası) nısfıdır. Bu veçhile haracın hasılâtın yarısına kadar arttırılabilmesi yine Hazret-i Peygamberin (Hayber) ve (Fedek) arazisine hasılâtın nısfına kadar haraç koymuş olmalariyle sabittir.

Bir arza harac-ı mukaseme tâyin edilmişse bir sene zarfında kaç kere hasılât alınırsa her birinden harac-ı mukaseme alınırdı. Bir arzdan hem harac-ı mukaseme ve hem de harac-ı muvazzaf alınamadığı gibi harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de muvazzafa tebdil olunamazdı.

HARAC-I MUVAZZAF (خراج موظف) [*Mal.*] Arazi-i haraciye üzerine yerin tahammülüne göre, maktuiyet veçhile tâyin olunan vergiye verilen addır. Mukataa, icare-i zemin ve bedel-i öşür namiyle aynen öşür istihsal olunamiyan araziye tarhedilen muayyen miktardaki nakit vergi bu kabîldendi. Muvazzaf; muayyen demektir. Harac-ı müvazzaf Hazret-i Ömer'in (Sevad-ı Irak) nevahisine cerip başına tarholunan dört dirhem ile başlamıştır. Bu nevi haraç hasilâta ait olmayıp sureti maktuda olarak arazi üzerine tarhedildiğinden hasılâtın tekerrüriyle tekerrür etmezdi. Binaenaleyh harac-ı muvazzafa merbut olan araziden senede kaç defa mahsul alınırsa alınsın haracı yalnız bir defa tahsil olunurdu. Ziraate iktidar ve imkân varken arazi ziraat edilmeyip tatil olunsa yine harac-ı muvazzafın verilmesi lâzım gelirdi. Fakat iktidar ve imkân olmadığından dolayı arazi tatil edilirse harac-ı muvazzaf alınamazdı. Harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de harac-ı muvazzafa tebdil olunamazdı.

HARAÇÇI (خراجچی) [*Mal.*] Haraç adını taşıyan vergiyi tahsil eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kılığın bozsa da çingane haraççı anlar
Kişi haccetle şehadetle müsülman olmaz.
Lâ

HARAÇ MUHASEBECİLİĞİ (خراج محاسبه جیلکی) Haraç kaleminin müdürü mevkiinde bulunan memurun unvanı idi. İptidalarda unvanı «Haraççı», «haraç muhassılı» iken sonradan bu adı almıştır. Vazifesi vergi tezkirelerini hazırlamak, cizyedarları tahsilâta çıkarmaktı. Kendisi bizzat takip ve teftişle de mükellefti.

HARAÇ NİŞANI (خراج نشانی) [*Mal.*] Haraç paralarının toplanması için gönderilen memurlara verilen yazılı alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HARAMİ (حرامی) [*Hal.*] Yol kesen, haydut yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kudemanın bulup asarını gencine misâl
Ettiler cümle harami gibi yağma-yı suhan
Sünbülzade Vehbî

HARAM ZADE (حرام زاده) [*Hal.*] Piç, veled'i zina, mecazen soysuz, ahlâksız mânalarına gelir bir tâbirdir.

Cenab-ı şeyh-ı tasarruftan alıkoymuş bâde
Helâl zade yapar iş bozar haramzade
Hatem

HARAMİLİK (حرامیلك) [*Ask.*] Akıncı kumandanının iştirak etmediği ufak kuvvetler tarafından düşman memleketlerine yapılan akınlara verilen addır. Bu akınlara yüz ve yüzden fazla akıncı iştirâk ederdi. Akıncı kuvveti yüzden az olduğu takdirde «Çete» isimini alırlardı. Büyük akınlarda olduğu gibi haramîlik suretiyle yapılan akınlarda da alınan esirlerden «pencik» denilen beşte bir resim alındığı halde çeteden bu resim alınmazdı. Resim almak için akıncı beyinin yanında «Akıncı kadısı» yahut «Pencikci başı» bulunurdu.

«Haramı» yol kesici, haydut, hırsız demektir.

HARAP ABAD (خراب آباد) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya, âlem, cihan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Seninle görmek ol şûh-ı sitem mutadi bir yerde
Harabâbad ile seyr etmedir âbadı bir yerde
[Süleyman Sâlim]

HARATIN-I HASSA (خراطین خاصه) [*Sar.*] Topkapı Sarayında bir sınıf sanatkârların adı idi. Ağaç ve demir eşyayı tesviye ederlerdi. Aşağı yukarı tornacılar demektir Bileziklerden çarklara ve silâh yivlerine kadar her şeyi yaparlardı.

HARBE (حربه) [*San*] Kısa mızrak tarzında bir nevi silâhın adıdır. Eskiden «Köşklü» adı verilen yangın habercisinin taşıdığı ucu demirli değneğe de harbe denilirdi. Eski tüfenkleri doldurmaya mahsus demirden alete de «Tüfek harbisi» adı verirler.

Sanma kim ceng-ü cidal içre tüfeng-ü harbedir
Ellerinde oldu küffar-ı zaifanın asâ
[Sami]

HARBECİ (حربه جی) [*Ida.*] Bab-ı âlide sadrazam tarafından istenilen adamları celp ve kabahat işliyenleri hapsetmek ve bunlardan cürümleri büyük olanları tomruğa vurdurmak gibi işlerle mükellef olan muhzir ağanın maiyyetinde bulunanlara verilen addır. Bunlar arkalarına kaplan postundan birer post, başlarına keçe giyer, bellerine birer balta astıkları gibi ellerinde de harbe taşırlardı. Kendilerine harbeci denilmesi de harbe taşımalarından ileri geliyordu.

Muhzir ağa tarafından istenilen kimseleri davet ederler, kabahatlileri tutup tomruğa vururlardı.

Harbeciler yeniçerilerden sayıldıkları için ocağın 1241 1826) senesinde ilgası üzerine bunlar da ortadan kaldırılmış, muhzir ağanın unvanı «Tomruk ağalığı»na tahvil olunduğu gibi bunların yerlerinde de taşralarda vezir dairelerinde ellerinde gümüş değnek taşıyan kavaslara kıyasen kavas istihdamına başlanmıştır.

Yeniçeri ağaları da bir yere gittikleri zaman maiyetlerinde harbeci bulundururlardı.

HARBENDE (خربنده) [*Sar.*] Saray katırcılarına verilen addır. Harbende; Farsça eşeğe ve sair yük hayvanlarına bakan adam demektir. Başlarına «Harbende başı» denilirdi. Saraya mahsus katırlara bakan harbendeler on bir bölüğe ayrılmıştı. Her bölüğün bölük başıları vardı. Bundan başka yine her bölükte bir miktar da şakirt mevcuttu. On sekizinci asırda büyük mirahurluğa tâbi olan on bir harbende bölüğünden birinci bölüğün bölük başısı harbendelerin kethudası idi

Harbendeler bir ocak teşkil ederlerdi. Ocakta bunlardan başka katırların palanlarını yapmak için Bitanin denilen sekiz neferlik kolancı sınıfı ile katırları nallıyan yirmi üç nalbant, on iki de nalbant şakirdi bulunmakta idi. Yine burada kebe-i himari denilen ve eşek kebesi yapan kebeciler de vardı.

HARBENDEBAŞI (حربنده باشی) [*Sar.*] Saray katırlarına bakan katırcıların başlarının adıdır. Harbende adı verilen saray katırcıları

on bir bölüğe ayrılmış olan harbendeler bir ocak teşkil ederlerdi. Her bölüğün bölük başıları vardı. On sekizinci asırda büyük mirahurluğa tâbi olan on bir harbende bölüğünden birinci bölüğün bölük başısı harbendelerin kethüdası idi.

HARBÎ (حربی) [*İda.*] Osmanlı devleti ile harb halinde bulunan, daha doğrusu henüz ahit (muahede) yapmamış olan devletlerin tebaası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harbden gelir.

§ (Mal. - İkt.) Ecnebi devletler tebaasından Osmanlı ülkesi dahilinde ticaretle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İktisat tâbiri olarak bunlara «Müste'men» denilirdi. Müste'menlerden memleket içinde bir seneden az müddet oturanlara «harbi», bir seneden fazla oturanlara da «Zimmi» adı verilirdi. Zimmi üzerine cizye vacipti. Bu sebeple harbiliği muhafaza ettikleri müddetçe müste'menlerden cizye alınmaz, fakat harbilik sıfatı halkınca, diğer Hıristiyan tebaa gibi cizye alınırdı.

HARBİYE AMBARI (حربیه آنباری) [*Ask.*] Şimdiki askerî müzeye bundan evvel verilmiş olan addır. Burası ilk evvel «iç cebehane» daha sonra sırasiyle «Hazine-i esliha», «Dar ül esliha», «Harbiye ambarı» isimlerini almıştır.

HARBİYE MUHASEBECİLİĞİ (حربیه محاسبه جیلکی) [*Mül.*] İkinci Sultan Mahmut zamanındaki askerî tesisler sırasında mühim ve levazımın tedariki için kurulan mühimmat-ı harbiye nazırlığının paraya mütaallik işlerini gören kalemin başındaki memurun unvanı idi. Harbiye Nazırlığı vazifesini gören seraskerliğin ihdası üzerine oraya kalbedilmiştir.

HARBİYE NAZIRI (حربیه ناظری) [*Ask.*] Askerlik işleriyle alâkalı dairenin başında bulunan memura verilen unvandır. Kuvay-ı Milliyenin Anadolu'da kurduğu hükümette «Millî Müdafaa Vekili» ve şimdi de «Savunma Bakanı» adını taşıyan bu unvan Osmanlı hükümetine 1908 temmuz inkılâbı arifesinde kurulan Sait Paşa kabinesiyle girmiştir. Ondan evvel « Serasker » adını taşıyordu. İlk Harbiye Nazırı Ömer Rüştü Paşa'dır. Seraskerlikle Harbiye Nazırlığına ilkin askerliğin en yüksek rütbesi olan müşirler tâyin olunurlarken inkılâptan sonra feriklerden Harbiye Nazırı olanlar olduğu gibi orduyu gençleştirmek fikriyle bir aralık rütbesi liva olan Enver Paşa getirilmişti.

Harbiye Nazırının başında bulunduğu daireye «Harbiye Nezareti» denilirdi.

Harbiye Nazırlığı Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir.

HARBİYE NEZARETİ (حربیه نظارتی) [*Ask.*] Askerlik işlerinin görüldüğü daireye verilen addır. İdarenin başında bulunan memur «Harbiye Nazırı» unvanını taşıyordu. Kuvay-ı Milliyye'nin Anadolu'da kurduğu hükümette «Millî Müdafaa Vekâleti», şimdi de «Savunma Bakanlığı» adını taşıyan bu idarenin o adi ilk alışı 1908 temmuz inkılâbı arifesinde kurulan Sait Paşa kabinesiyle başlamıştır. Ondan evvel «Bab-ı Seraskerî» adını taşıyor, başında bulunana da «Serasker» deniliyordu. Son olarak çıkarılan 1328 (1912) umumi salnamesine göre Harbiye Nezaretinin teşkilâtı şöyle idi: Şuray-ı Askerî, Tahrirat dairesi, Hukuk müşavirliği, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesi, Piyade dairesi, Suvari dairesi, Sahra Topçu ve nakliye kıtaatı dairesi, Ağır topçu müfettiş-i umumiliği dairesi, Sıhhiyye dairesi, Kıtaat-ı Fenniye ve mevakı-ı müstahkeme Müfettiş umumiliği, mustakil inşaat şubesi, muhakemat dairesi, muhasebat-ı umumiye dairesi, heyet-i teftişiyye, levazımat-ı umumiye dairesi, matbaa-i askeriyye, terbiye ve tedrisat-ı askeriyye müfettiş umumiliği. Bunların her birinin icabına göre müteaddit şubeleri ve kalemleri vardı.

Harbiye nezareti Osmanlı hükümetinin sonuna kadar devam etmiştir.

HARÇ (خرج) [*Ask.*] Bir asker tâyini yerinde kullanılır bir tâbirdir. Filân paşaya şu kadar harç verilsin demek o kadar asker tâyini verilsin demekti.

HARC-I EVAMİR (خرج اوامر) [*Mal.*] Yazılan evamir (emirler) münasebetiyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf, evamir de emrin cem'idir. Harç işe göre değişir, azalır veya çoğalırdı.

HARC-I FERMAN (خرج فرمان) [*Mal.*] Verilen fermanlar münasebetiyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demek olduğu için harc-ı ferman, ferman masrafı karşılığı alınan para mânasına gelir. Ferman harçları verilen şahsa göre değişir, çoğalır veya azalırdı. Beylerbeyi beratlarından on beş bin, zuama beratlarından sekiz yüz, timar beratlarının yüz yirmi akça, diğerlerinden de ehemmiyetlerine göre harç alınırdı.

Valiler verdikleri ferman harçlarını gittikleri yerlerin tevzi defterlerine geçirmek suretiyle halktan tahsil ederlerdi.

HARC-I HADEME (خرج خدمه) [*Mal.*] Hademe masrafı karşılığı olarak alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demektir. Harç şahsa ve işe göre değişir, çoğalır, azalır.

HARC-I HASSA (خرج خاصه) [*Sar.*] Sarayda bir kısım masraflar için ayrılan paranın konulduğu dolabın adıdır. Eskiden kasa olmadığı için para konulan yerlere dolap denilirdi. Şimdiki tâbirle petite kaisse (küçük kasa) demektir.

HARC-I HASSA KALEMİ (خرج خاصه قلمی) [*Sar.*] Tanzimata kadar saray ve hükümete ait bina işlerine bakan şehir emini'nin sarayı alâkalandıran harç ve levazımın hesaplarını tutmakla mükellef bulunan kalemin adıdır. Bu kalem memurlarının terfi ve terakkileri şehir emini'nin arziyle olurdu.

HARC-I HUSUS (خرج خصوص) [*Mal.*] Bir işin tahkiki için gönderilen naibin kalemiyye ücreti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Husus; bir işin tahkiki için gönderilen memur demektir.

HARC-I KİTABET (خرج کتابت) [*Mal.*] Yazıcı masrafı karşılığı olarak alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir Harç; Arapça masraf demektir. Harç işe göre değişirdi.

HARCIRAH (خرجراه) [*Mal.*] Daimî veya muvakkat vazife ile bir yere gönderilen memurların memuriyet mahalline ve tekaüt edilenlerin ve ölen memur ailelerinin ihtiyar edecekleri ikamet mahalline gidebilmeleri için yol masrafı, yevmiye, aile masrafı ve tebdil-i mekân masrafı olarak verilen paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir Tâbirin lûgat mânası yol masrafı ve harçlığı demektir.

Bu günlerde affetse de padişah
Vatan azmine kalmadı harc-ı rah
İzzet Molla

HARC-I TEDİYE (خرج تأدیه) [*Mal.*] Müteahhit ve mültezimlerin ve kefil olan sarrafların hazineye verdikleri kefaletname, senet ve temessüklerin, taahhütler yapıldıktan sonra, geri verilmesi sırasında alınan harçlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu harçlar maktu olduğu gibi nispî de olurdu.

HARCİ SOFRA (خرجی سفره) [*Sar.*] Yabancı elçilik heyetlerine verilen ziyafetlerde ikinci ve üçüncü derecedeki memur ve mensubinin yemek yedikleri sofra hakkında kullanılan bir tâbirdir. Erkânın yani ileri gelenlerin sofralarına da «has sofra» denilirdi. Harci sofralarda dokuz, has sofralarda ise on beş türlü yemek bulunurdu. Harci sofralar elçilik heyetleri mensuplarının miktarına göre azalır, çoğalırdı.

HARÇLI ENTARİ (خرچلی انتاری) [*Kıy.*] Ötesine berisine ipekle, kaytanla yapılmış süslü şerit vesaire dikilen entariler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elbiselere dikilen kaytan ve emsali süslere harç denilir.

HARÇLIKÇI (خرچلقجی) [*Ask.*] Harbde bulunanlara harçlık getirmek için izinle memleketlerine gidenlere verilen addır.

Sefer açılıp da hudut boylarında kışlamak icap edince her sancak sipahisi içlerinden beşer, onar adam intihap edip memleketlerine yollarlardı. İşte orduda kalanlara harçlık tedariki için memleketlerine giden bu adamlara «harçlıkçı» denilirdi. Bunlar memleketlerine gidip hudutta kalanlara timarlarından harçlık getirirler ve kalanların memleketlerindeki ailelerine sıhhat haberlerini iesal eyledikleri gibi görülecek bir işleri varsa onları da yaparlardı.

Harçlıkçılık usulünü ilk defa 825 (1421) senesinde Düzme Mustafa hâdisesinde Cüneyt oğlu Hamza Bey tatbik etmiş ve bu usul Osmanlılara intikal eylemiştir.

HÂRE (خاره) [*Giy.*] Sof gibi dalgalı bir kumaşın adıdır. Bunun yerine Farsçası olan «hara» da kullanılırdı. Yine Farsça «hara» katı, mermer demektir. Eski şairlerin bazıları Farsça'da olduğu gibi birinci mânada da «hare» tarzında kullanmışlardır.

Harelenmek; dalgalanmak demektir. Mor renkte olanı makbuldü. İşlemelileri de olurdu.

Çifte benli, sim gerdenli güneş ruhsareli
Gül yanaklı gülgüli kerrakeli mor hareli
Nedim

HAREK (حرك) [*Mus*] Üzerine tellerin bindirildiği köprücüğe verilen addır. Şimdi buna «eşik» denilmektedir.

HAREKE (حرکه) [*Ede.*] Arapça'da ve eski Türkçe yazıda sadalı harflerin yerini tutmak üzere sessiz harflerin üzerine veya altına konulan işaretler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üstün, esre, ötre, olmak üzere üç şekli vardır. Bunlardan başka bir de cezim denilen sıfıra benziyen bir işaret vardır ki bir harfin üzerine konursa onu sakin okutur.

HAREKET-İ ALTMIŞLI (حرکت الاتشلی) [*Ilm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan ta-

rik ı tedris (okutma yolu) silsilesinin sekizinci mertebesindeki müderrislere verilen unvandı. Ondan evvelki yedi mertebeyi iptida-i hariç, hareket-i hariç, iptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, ondan sonraki dört mertebeyi de musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis teşkil ediyordu. Dârülhadis müderrisliği müderrisliğin en yüksek mertebesiydi.

HAREKET-İ ARZ MADALYASI (حرکت ارض مدالیه‌سی) [*Ida.*] 1312 (1895) senesindeki yer depremi münasebetiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. 2 boy olarak çıkarılmıştır. Kordelâsı yukardan aşağıya uzunlamasına ortalama yeşil ve beyaz yollu olup 2 santimetre genişliğinde olan küçük boyda 4 yeşil ve 3 beyaz yol, 3 ½ santimetre genişliğinde olan büyük boy da 6 yeşil, 5 beyaz yol vardı. Yeşil ve beyaz yolların ayırdıklarında ve kordelânın iki kenarında birer kırmızı iplik bulunurdu. Altın, gümüş ve bakır olmak üzere 3 nevi'di.

HAREKET-İ DÂHİL (حرکت داخل) [*Ilm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris (okutma yolu) silsilesinin dördüncü mertebesindeki müderrislerine verilen unvandır. Silsilenin ilk mertebesindeki müderrislere «iptida-i hariç», ikincilere «hareket-i hariç», üçüncülere «iptida-i dâhil» denilirdi. Beşinciden sonrakilerin de unvanları şöyleydi: Musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis.

Dârülhadis müderrislerin en yükseğidir.

Eyledi on iki yılda hareket-i dâhilden
Bu gidişle varır altmışlıya yetmiş senede
Şiarî

HAREKET-İ HARİÇ (حرکت خارج) [*Ilm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris (okutma yolu) silsilesinin ikinci mertebesindeki müderrislerine verilen unvandır. Silsilenin ilk mertebesindekilere «iptida-i hariç» denilirdi. Üçüncüden itibaren diğer dereceler şöyle idi: İptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis.

Müderrislerin en yüksek mertebesini dârülhadis müderrisleri teşkil ederdi.

HAREKET ORDUSU (حرکت اردوسی) [*Ask.*] İstanbul'da çıkan 31. mart 1325 (13 nisan. 1909) isyanını bastırmak üzere Rumeli'den gelen asker hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuz inkılâbı üzerine menfaatlerine halel gelenlerden bazılarının tertibi ve hürriyetin ilânına vasıta olan ittihat ve tarakki cemiyeti'nin hatalı işlerinin neticesi ile beraber iş başına gelen devlet adamlarının idaresizliği eseri olarak bu ihtilâl Avcı taburlarının isyanı ile başlamıştır.

31 mart salı sabahı İstanbul'da Ayasofya tarafından şiddetli tüfek sesleri işidilmeye başlamıştı. Halk toplu bir halde Ayasofya meydanına doğru gidiyor, avcı taburlarına mensup askerlerin ve onlara iltihak eden diğerlerinin hareketleri dikkat nazarı çekiyordu. Herkesin ağzında bir isyan, bir şeriat lâkırdısı vardı. Asker Şeriat istiyormuş diyorlardı

Dört tarafını askerin sardığı meydanın bazı yerlerinde hocaların dolaştığı da görülüyordu. Ayasofya meydanı böyle olduğu gibi Bayazıt meydanı da aynı şekilde idi. Kışlalarda bulunan öteki askerlerin büyük bir kısmının da iştirakiyle çoğalan âsilerin başında Avcı taburu çavuşlarından Hamdi çavuşla onun gibi birkaç küçük zabit vardı. İhtilâlciler Şeriat ile beraber daha bazı şeyler de istiyorlardı:

1 — Kabinenin çekilmesi

2 — Mebuslardan bazılarının mebusluktan uzaklaştırılması

3 — Çıkarılan alaylı zabitlerin yerlerine tâyini

Hassa ordusu kumandanı Mahmut Muhtar Paşa ihtilâli daha başında bastırmak istemiş ise de harbiye nazırı Rıza Paşa'nın katî bir emir vermeye cesaret edememesi, sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın da tereddüt göstermesi buna imkân bırakmamıştır.

Mebuslar Ayasofya'da yanan adliye binasındaki mebusan dairesine gelmeye başlamış, o sırada meclise gelmek istiyen adliye nazırı Nazım Paşa, Ahmet Rıza Bey'e Lâzikiye mebusu Arslan Bey de Hüseyin Cahit Beye benzetilerek öldürüldükleri gibi mektepli zabitlerden bazılarının da âsiler tarafından canına kıyılmıştır. Tanin ve Şura-yi ümmet matbaaları yağma ve tahrip edildi. Kabine de düştü.

Hükümet merkezinin bu hali taşralıların galyana gelmesine sebep oldu. Selânik'te Manastır'da, Edirne'de toplantılar yapılıyor, isyanın bastırılması, tehlikeye düşen Hürriyetin kurtarılması için hareketler beliriyordu. Selânikde üçüncü ordu kumandanı olan Mahmut Şevket Paşa toplanan askerlere söylediği nutukta Hürriyetin elden gitmek üzere olduğunu müessir bir lisanla anlatmıştı. Kahraman ordu yine silâha sarıldı. Birkaç gün içinde Ayastefanos'a

(Yeşilköy) dayandı. Fakat İstanbul'daki âsilerin mukavemet gösterecekleri düşünüldüğünden lâzım gelen tertibat alınmaya başlandı

Ordu şehre girmeden evvel halka hakikatı anlatmak istedi. Bu esnada bir kısım mebuslar Ayastefanos'a gelmişler orada müzakereye koyulmuşlardı. Mahmut Şevket Paşa Selânik'te sevkiyatla meşgul olduğundan Edirne'den gelen Hüseyin Hüsnü Paşa Hareket ordusu kumandanlığını eline almıştı. Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbula girmeden evvel İstanbul ahalisine şu beyannameyi neşretti.

«1 — Millet senelerden beri icra-yı mezalim eden kuvve-i istibdadı parçalıyarak Hükümet-i meşrua i meşrutayı tesis etti. Bu kansız inkılâb-ı mes'uttan mutazarrır olan edani, gayr-i meşru bir surette temin-i menfaatlarına hâdim olan hal-i sabıkın iadesi için bin türlü hiyle ve desayis ve denaate müracaat ederek hükümet-i meşrua-i meşrutamızı rahnedar etmek istedi. Ve bütün âlem-i insaniyyetin tel'in eylediği İstanbul faciasının hudusuna sebebiyyet vererek mâsum kanlar döktü.

«2 — Millet hayat ve ikbalinin kâfil-i yegânesi olan Meşrutiyyetin rahnedar edilmek ve ahkâm-ı şer'iyye ve saadet ve selâmet-i umumiye-i milliyyemizi zâmin olan Kanun-ı Esasimizin ayaklar altına alınmak istenildiğini gördü ve bu harekât-ı denaetkâranenin müsebbib-i aslilerini tedip etmek lüzumunu takdir ederek heyet i umumiyesiyle İstanbul üzerine yürümiye karar verdi. İlk kuvve-i icraiye olmak üzere işte bizi İstanbul surları karşısında gördüğünüz bu Hareket ordusunu buraya gönderdi

«3 — Hareket ordusunun maksat ve vazifesi hükûmet-i meşrua i meşrutamızı hiçbir kuvvetin sarsamıyacağı surette tarsin etmek ve sırf kuvvet-i şeriat-i garra ile müeyyet bulunan Kanun-i esasinin fevkinde hiçbir kanun ve hiç bir kuvvet olmadığını ve olamıyacağını isbat eylemek ve meşrutiyet-i meşruamızın istikrarından memnun olmıyan vatan ve millet hâinlerine son ve kat'i bir ders i intibah vermektir.

«4 — Mazlum ahali ve bitaraf efrat tamamiyle himaye edilecektir. Ancak muharrikler, müfsitler ve müşarikler behemehal lâyık oldukları tedibat-ı kanuniyyeden kurtulamıyacaklardır.

«5 — Heyet-i fadıla-i ilmiyye sertaç-ı ihtiram ve iptihacımızdır. Fakat melanet ve temin-i menfaat-i âdiye ve şahsiyye maksadiyle yalandan kisve-i ilmiy,eye bürünerek Din-i şerif-i Muhammedî'yi tezyif ve istihfaftan çekinmiyerek teşmil-i mefsedete kalkışan bir takım hafiyyelar, menfaatperestler elbette mukteza-i şer' ü kanuna göre muamele görmekten halâs edilemiyeceklerdir.

«6 — Millet mebuslarını ve bu muhterem mebuslarını şayan-ı itimat görüp intihap ettikleri hey'et-i vükelânın hayatları ve kanun-i esasinin kendilerine bahşeylediği hukuk ve nufuz ve salâhiyetleri tamamiyle ve kemaliyle temin ve sükûn ve surur-i umumî kat'iyyen istihsal edilecektir.

«7 — Selâmet-i vatan ve saadet-i milliyemizin istilzam eylediği bu icraat-ı asliyyemiz esnasında memleketin inzibat-ı dahilî ve sükûnet-i tammesini ve cümlenin muhafaza-i hayat ve malını temin için her türlü tedabirin ittihazına tevessül edilmiştir.

«8 — Muhterem süfera ve bilcümle müsafirin-i ecnebiyenin bihuzur olmalarına meydan verilmiyecektir.

«9 — İstanbul vak'a-i faciasında kanları dökülen şühedanın ervah-ı muazzaması karşısında hesap vermiye duçar-ı havf ve haşyet olmaya mahkûm olanlar ancak bu facia-i hûn âlûdun fâilleri, muharrik ve müşarikleridir. Bu hakikatı herkes bilmeli ve telâş ve heyecana kapılmayup müsterih olmalıdır.

6 nisan. 1325 Hareket ordusu kumandanı
Hüseyin Hüsnü»

Hareket ordusunun öncüleri Çatalca'ya geldiği günden itibaren Ayastefanos'a akın başlamıştı. İstanbul'daki hürriyet severlerin çoğu orada toplanmışlardı. Mebusan meclisi de orada toplanıyordu.

Ayastefanos'da tedarikler görüldüğü sırada İstanbul'da büyük bir korku hüküm sürüyordu. Çavuşların idaresinde kalan payitahtda hiçbir hayat eseri yoktu. Herkes hareket ordusunun girmesini bekliyordu.

11. nisan. 1325 (24. nisan. 1909) cumartesi sabahı müthiş top görültüleri âfâkı titretti. Yıldız, Bab-ı âli, Taksim ve Tophane cihetlerinden top sesleri işidiliyordu.

Hareket ordusu cuma günü akşamı muhtelif kollardan şehre girmişti. Bir kol Sirkeciden bir kol Aksaray'dan, bir kol Edirnekapısı'ndan, dördüncü bir kol da Beyoğlu'ndan şehre dahil olmuş, bu kollar âsi askerlerin bulundukları noktaları hareketlerine kedef tutarak ona göre tertibat almışlardır.

Evvelâ Beyoğlu'ndan giren kol Harbiye mektebi önüne gelir gelmez mektebin süvari dairesindeki askerin ateşi ile karşılaştı. Fakat bunları az bir zamanda teslime mecbur etti. Daha sonra Taksim kışlası, Talimhane cihetinden, kuşatıldı. Burası bütün âsi efradın merkezi idi. Hususiyle Taşkışla Avcı taburları ta-

rafından işgal edilmiş olduğundan buralarda yapılacak savaş çok kanlı olacağı ve uzayacağı anlaşılıyordu.

Hareket ordusu efradı kışlayı Talimhane cihetinden işgale kalkışır kalkışmaz dehşetli bir ateş açtı bu ateşlere Harbiye mektebi talebesi de iştirâk etti. Her iki taraf birbirine karşı şiddetli bir surette ateş ediyordu.

Taşkışla ve Taksim kışlası muhasaraları devam ettiği gibi Bâb-ı âli ciheti de epeyce kanlı hareketlere sahne olmuştu.

Bâb-ı âli'ye giden kola en ziyade şimdi Halkevi olan o vakitki Askerî kulübüne sığınan âsi askerler ateş etmişlerdi. Sonra Bâb-ı âli muhafazasına memur karakol efradı da ateş etmeye başlamış, bunun üzerine Hareket ordusu'nun topçuları top âteşine başlıyarak bu âsi askerleri de teslime mecbur eylemişti.

Tophane'deki askerler zaten teslim olmuşlardı. O gün akşama doğru Selimiye ve Yıldız kışlalarından başka bütün kışlalardaki âsiler teslim olmuş, akşama doğru halk esir edilen âsi askerlerin Hareket ordusu efradı tarafından kafile kafile sevkedildiğini görmek için sokaklara dökülmüştü.

Hareket ordusu'na mensup kumandanlar geçtiği zaman alkışlar birbirini takip ediyor, herkesin samimiyeti simasından anlaşılıyordu.

Ertesi sabah Selimiye, daha sonra de Yıldız kışlasındaki âsiler teslim oldu. Fakat Yıldız kışlasının teslimi epey bir meddet sürdü. Bu esnada şehirde idare-i örfiye ilâm olunmuştu.

İlâve suretinde yayınlanan örfi idare beyannamesinin sureti:

«Meşrutiyet-i meşrua-i idaremizin mükemmelen teyit ve takviyesiyle beraber atiyen edna mertebe düçar-ı zaaf ve tezelzül olmaması ve vatan-ı mukaddesimize mevcudiyet-i Milliye-i Osmaniyemizin temin-i selâmet ve bekası esbabının istikmali zımmında bu kere mubaşeret olunan hareket-i askeriye avn ve inayet-i hakla rehin-i muvaffakiyet olmuş vo bunun netayic-i hasene ve hayriyesinin iktitafı ve meşrutiyet-i mukaddesemizin metîn bir surette tesis ve takviyesi fevkalâde hâiz-i ehemmiyet olan payitaht asayişinin istihsal ve idamesine menut ve mevkuf bulunmuş olduğundan bu günden itibaren İstanbul ve Bilâd-ı selâse ile İzmit ve Çatalca sancaklarında ve Adalar ve Beykoz ve kartal ve Gebze kazalarında idare-i örfiyenin ilân ve tatbikina karar verildiği ve binaenaleyh bu sırada muhill-i asayış en ufak bir hareket idare-i örfiyece pek ağır mücazatı müstelzim olecağından herkesin ona göre kemal-i basıret ve intibah üzere hareket eylemesi lüzumu ilân olunur.

3.cü Ordu ve Hareket ordusu kumandanı
Birinci Ferik Mahmut Şevket»

Örfi idarenin ilânından sonra ortalığa sükûnet geldi. Artık yapılacak şey asilerle isyana karışanları cezalandırmaktan ibaret kalmış ve o da kurulan örfi mahkemenin kararlariyle yerine getirildiği gibi âyan ve mebusandan mürekkep olarak Ayastefanos'da toplanan Millî Meclisin verdiği kararla ikinci Abdülhamit'de hal' edilerek yerine Veliaht Reşat Efendi Mehmet Han-ı Hâmis ünvaniyle saltanat makamına geçirilmiştir.

Mahmut Şevket Paşa'nın hareket ordusu kumandanlığı Harbiye Nezaretine tayinine kadar devam etmiştir.

HAREM (حرم) [*Hal Sar.*] Sarayla konakların ve evlerin kadınlara mahsus kısmına verilen addır. Bu yere «Harem dairesi» de denilirdi. Erkeklerinkine ise: «Selâmlık» adı verilirdi, Harem; zevce manâsına da gelir, Arapça bir kelime olan harem girilmesi memnu olan yer, mukaddes ve muhterem olan şey demektir. Bundan dolayıdır ki eskiden harem ve selâmlık diye ikiye ayrılan saray ve konakların, girilmesi memnu olan harem kısmı kadınların ikametine mahsustu.

Kız kadın hepsi haremlerde bütün gün mahbus
Şu telekkiye bakın en kötü vahşet: nâmus!
Mehmet Âkif

HAREM AĞASİ (حرم آغاسی) [*Hâl. - Sar.*] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler yabancı erkekler için mahrem sayılan hareme girip çıktıkları ve haremin muhafazasiyle beraber hizmetini de gördükleri için bu adı almışlardır. Çok eski zamanlardan beri tatbik olunan bu kötü adete Osmanlıların hükümran oldukları zamanlarda da devam edildiği icin bu biçareler saraylarla büyüklerin konaklarında kullanılmışlardır.

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı saraydaki harem ağalarından bahsederken (Osmanlı devrinin saray teşkilâtı, sayfa 172 ve müteakip) şu tafsilâtı veriyor:

«Tarih-i kadimde Şarkta ve Roma'da ve Orta Çağlarda Abbasîlerde, Memlûk saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar harem i hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve muhafazasında bulunurlardı. Bundan dolayı kendilerine harem ağası denilirdi. Bu hadımlar ekseriya Mısır valileri tarafından saraya takdim edilirlerdi. Bir aralık Vezir-i

Âzam İbşir Mustafa Paşa, bu siyah hadım ağalarını saraydan uzaklaştırmak istediyse de muvaffak olmamıştı. Üçüncü Ahmet zamanında sadrazam Şehit Ali Paşa 1127 H., 1715 M senesinde badema Mısır ve havalisinde Habeşlerin iğdiş edilmememeleri hakkında Mısır valisine bir hüküm göndermiş ise de biraz sonra vefatına mebni hüküm tatbik edilememiştir.»

Saraya alınan harem ağalarından kabiliyet gösterenler yükselirler ve mühim vazifelere tayin edilirlerdi.

HAREM BAHÇESİ (حرم باغچه‌سی) [*Hal.*] Konakların kadınlara mahsus olup harem adı verilen kısmın bahçesinin adıdır. Eski evlerde selâmlık adı verilen erkeklere mahsus daire sokak üzerinde, harem dairesi ise bahçe ile ayrılmak suretiyle selâmlığın arkasında idi. İşte bu iki kısmın arasındaki bahçeye harem bahçesi denilirdi.

HAREM DAİRESİ (حرم دائره‌سی) [*Hal.*] Saraylarla konakların kadınlara mahsus kısmına verilen addır. Buna sadece «harem» denildiği gibi sarayın harem dairesine de «harem-i hümayun» adı da verilirdi.

Zen takazası yeter ehl-i dilin zevkıne sed
Ne kadar olsa da vüs'atli harem dairesi
Manastırlı Nailî

HAREMEYN (حرمین) [*Coğ.*] Mekke ile Medine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mekke ile Medine'nin muayyen mevkileri harem sayıldığı için ikisini birden belirten bu tâbir meydana gelmiştir.

Oğlum, bu heyulayı tanır ceddi Hüseyn'in
Miftahını almıştı bu eller haremeynin
Mithat Cemâl Kuntay

HAREMEYN DOLABI (حرمین دولابی) [*Sar.*] Babüssaade ağalığı nezdinde bulunan haremeyn hazinesinin veznesi (kasa) yerinde kullanılan bir tâbirdir. Demir kasaların icadından evvel paralar dolapta muhafaza edildiği için dolap tâbiri kullanılırdı.

HAREMEYN EVKAFI (حرمین اوقافی) [*Sar.-Vak.*] Haremeyne merbut evkaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haremeyn; iki harem demektir. Eski islâm evlerinde kadınlara mahsus daire ile doğrudan doğruya zevceye harem denildiği gibi Mekke'de maruf ve islâmlarca şerif sayılan mevkilere de harem denilir. Hazreti Peygamberin, kabri bulunmak itibariyle Medine'nin o kısmı da islâmlarca harem addolunur. Binaenaleyh haremeyn denilince Mekke ile Medine anlaşılır.

Haremeyn evkafı kapı ağaları tarafından idare olunurken Babüssaade ağalarının fevkinde bir nüfuz ve iktidar kazanarak ilk defa darüssaade ağası olan (Habeşî Mehmet Ağa) nın çıkarttığı irade üzerine 995 (1586) tarihinden itibaren «Haremeyn nezareti» ünvaniyle idare olunmuştur.

Nezaret teşekkülünden sonra padişahlarla havatin (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkafiyle darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandığından, haremeyn müfettişliği, haremeyn muhasebeciliği, haremeyn mukataacılığı ve darüssaade yazıcılığı namlariyle başlıca dört memuriyetle idare edilmiye başlandı.

Haremeyn evkafı mühim olduğu için bunların gelirleri de mühim bir yekûn teşkil ediyordu.

İşlerin iyi idare edilmemesi yüzünden mürtezikanın vazifelerini vaktinde alamamalarından mütevellit şikâyetleri üzerine Üçüncü Sultan Selim'in emriyle hicrî 1211 (1796) senesinde haremeyn muhasebesini tetkik eden eski reisülküttap Firdevsi Efendinin yaptığı hesap hulâsasına göre senelik varidatı 1,297,794 kuruş, masruf 1,248,337 kuruş, varidat fazlası da 49,457 kuruştu

Yine o hesap hulâsasından anlaşıldığına nazaran varidatın 1,221,225 kuruşu mukattaattan, 76,596 kuruşu da evkaftan tahsil ediliyordu.

Evkaf nezaretinin teşekkülünde haremeyn evkafı için ayrıca bir idare tesis edilerek nezaretine Hacı Ethem Efendi tayin edilmişse de bekle.ilen intizam temin edilemediğinden hicrî 1254 (1838) senesinde haremeyn evkafı nezareti lâğvolunarak haremeyn evkâfının idaresi de evkaf nezaretine verilmiştir.

HAREMEYN HAZİNESİ (حرمین خزینه‌سی) [*San. - Vak.*] Haremeyn evkafının ve malının idare olunduğu yerin adıydı. Haremeyn evkafının idaresine darüssaade ağaları memur oldukları cihetle haremeyn hazinesinin nazırı da onlardı. Haremeyn evkafına müteallik işler Topkapı sarayındaki daire-i mahsusada görülürdü. Muhasebecisi, kâtipleri, veznedarı vardı.

Saray mensuplarından vârissiz ölenlerin tereke ve muhallefatı haremeyn hazinesi marifetiyle kapı arasında satılır, esmanı enderun-i hümayun hazinesine teslim edilirdi.

HAREMEYN İKRAMİYESİ (حرمین اکرامیه‌سی) [*Mal.*] Haremeyn halkına (Mekke ile Medine fukarasına) yardım olmak üzere yirmi beş liradan fazla maaşı olan memurların mart

aylıklarından yüzde on olarak kesilen paranın adıydı. Her sene Mekke ve Medine ahalisinden İstanbul'a gelenlerin ileri gelenlerine saray ve hükûmetçe muavenette bulunulduğu gibi fakirlerine de evkafça yardım edilir, avdetlerinde yol paraları da verilirdi. Memlekette zenginlerin kesretle bulunduğu zamanlarla vakıf membalarının çok olduğu vakitlerde bu yardım meselesi mevzuubahs değilse de zamanla zenginlerin azalması ve vakıf membalarının eksilmesi üzerine iki taraf için şikâyeti mucip olmıya başladı. Gelenler yardım görmediklerinden, o vaziyette olanlar ise yetişemediklerinden müştekiydiler. Nihayet hicrî 1262 (1845) senesinde bir nizam yapılmak zarureti hasıl oldu

Vakanüvisin verdiği malûmata göre (Lûtfi tarihi, c. 8, s. 101) «o misillü vürut eden zümvarın emr-i nezaretleri Evkaf Nezaretine havale ile avdetlerinde icabeden ikramiyelerinin o adan verilmesi ve vükelâ, vüzera, kibar ve ulema ve rical-i memurin konaklarına misafir verilmesi ve herkesin rütbe ve haysiyetine göre bir had tâyiniyle beraber misafirlerin de derecelerine göre elbise ve ikramiyelerinin ona göre itiası ve eşraf-ı Hüseyn'iye için mahsus olan üçer bin beşer yüz kuruşun beş bin beşer yüz kuruşa çıkarılması hususlarına irade-i seniyye taallûku ile icabı icra kılındı.

Bir müddet sonra vezirlerle büyük memurlarların birçok adamları ağırlıyabilen konakları küçülünce bu tedbir de kâfi gelmemeğe başladı, bizar olan vukelânın şikâyetleri üzerine evlerde kabul üsulü kaldırılarak «sürre-i humayun»a tevdian Hicaz'a gönderilerek orada müstahaklarına verilmek üzere yirmi beş liradan fazla maaşı olan memurların mart maaşlarının yüzde onunun bu maksatla kesilmesi tekarrür etti.

Haremeyn ikramiyesi tevkifatı 1908 temmuz inkılabından sonra kaldırılmıştır.

HAREMEYN MUHASEBECİLİĞİ (حرمين محاسبه جيلكى) [*Sar.-Vak*] Darüssade ağalarının nezareti altında bulunan vakıfların muhasebelerini tutmakla ve vakıf yerleriyle cihetlerini kaydetmekle mükellef olan teşekkülün başındaki memurun ünvanı idi. Maiyetinde kâtipler vardı. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nazaretine raptı üzerine tarihe karışmıştır.

HAREMEYN MUKATAACILIĞI (حرمين مقاطعه جيلكى) [*Sar.-Vak.*] Dârüssaade ağalarının nezareti altında bulunan haremeyn evkafından mukataaya tâbi olan musakkafat ve müstagallât-ı mevkufenin kaydını, intikal ve feragını rusum ve hâsılatının ahz ve tahsilini yapan kalemin başındaki memurun ünvanı idi Bu işleri görmek için maiyetinde kâtipler de vardı. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nezaretine raptı üzerine tarihe karışmıştır.

HAREMEYN MÜFETTİŞLİĞİ (حرمين مفتشلكى) [*Sar.- Vak*] Darüssaade ağalarının idaresi altında bulunan «Haremeyn Nezareti» teşkilâtı meyanındaki vazifelerden birinin adıdır. Haremeyne ait Vakıf işlerine bakan bu vazife sahibi diğer Vakıflar Müfettişliğinden ayrı olarak 995 senesi Muharreminde (1586 tarihinde teşkil olunan şer'i bir memurluktu. bütün Evkfa-ı Hümayun ile haremeyn evkafına ait şer'i husus tı ruyete memurdu. Bu vazifeye ilk defa kibar-i müderrisînden (Amasyalı Mehmet efendi) tâyin edilmiştir Haremeyn nezaretinin Evkaf Nezaretine raptı üzerine bu vazife tarihe karışmıştır.

HAREMEYN NAZIRI (حرمين ناظرى) [*Sar.-Vak.*] Mekke'de harem-i şerife ve Medine'de Ravza i Mutahhare'ye mevkuf ve mahsus olan varidatı ve bunlara ait masarifi idare edenlere verilen ünvandı Haremeynin evkaf nazırı mesabesindeydi. Haremeyn evkafı kapı ağaları tarafından idare olunurken ağaların fevkinde bir nüfuz ve iktıdar kazanarak ve ilk defa darüssaade ağası olan (Habeşî Mehmet Ağa) nın çıkarttığı irade üzerine hicrî (995) tarihinden) itibaren (Haremeyn Nezareti) ve darüssaade ağalarına da bu vazife doluyısiyle (Haremeyn Nazırı) unvanı verilmiştir. Nezaretin teşekkülünden sonra padişahlarla havatın (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkafiyle darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandı.

Darüssaade ağalarının «Avaid-i melhuza» denilen padişah atiyyeleriyle vezir hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataatından 183.000 kuruş muhassesatı vardı. Ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü yüzünden vakıf kayıtlariyle muamelât teşevvüşe uğramiş, haremeyn evkafı nazırlığını ifa eden Darüssaade ağalarının bir kısmı bu yüzden cezaye da çarptırılmıştır.

Evkaf Nezaretinin teşekkülünden sonra kısmen oraya ve kısmen Maliye Nezaretine bağlanmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

HAREMEYN NEZARETİ (حرمين نظارتى) [*Sar.*] Haremeyn-i şerifeyn denilen Mekke-i Mükerreme ile Medine i Münevvere'ye ait evkafın idaresine memur teşekkülün adıdır. Bu nezaret Babü-ssaade ağalarının fevkinde bir nüfuz ve iktidara malik olup ilk defa «Darüssaade ağası» olan (Habeşî Mehmet Ağa) nın istihsal

yelediği irade üzerine hicri 995 (1586) te hasbî olarak (aylıksız) Evkaf-ı Haremeyn Nazırı olmasiyle başlamıştır. Haremeyn Evkafı ondan evvel «Kapı Ağası» tarafından idare olunuyor, ve «Kapı Ağası Nezareti» ünvanını taşıyordu

Dar-üs-saadc ağalarının nezaretleri altındaki bu haremeyn evkafının, İstanbul ve sair yerlerdekilerinin vakıf şartları mucebince her sene memurları vasıtasiyle malları tahsil olunup Mekke, Medine ve Kudüs'e tâyin olunan sürreleri kanun üzere yerlerine gönderildikten sonra «dolap» denilen haremeyn hazinesinin bir senelik hesabı, muhasebeci'eri vasıtasiyle görülüp irad masraf ve bakaya her ne ise bir bir beyan edilmek suzetiyle tertip edilen defteri padışaha takdim olunur, ve onun tarafından görülüp üzerine (mucibince amel ve kalemlerine kayıt oluna) diye kendi yazısiyle hatt ı hümayununu yazarak iade ederdi. Dar-üs saade bunu vesika olarak saklardı.

Bu nezaretin teşekkülünden sonra padişahlarla havatin (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkaflariyle Darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandığından haremeyn müfettişliği, haremeyn muhasebeciliği, haremeyn mukataacılığı, Darüssaade yazıcılığı adlariyle kurulan dört teşekkülle idareye başlanmıştır.

1. —Haremeyn müfettişliği; diğer vakıflar müfettişlerinden ayrı olarak 995 muharreminde teşekkül etmiş şer'î bir memuriyettir. Bütün evkaf-ı hümayun ile haremeyn ve mülhakatına ait şer'î hususatı rü'yete memurdur. İlk defa kibar-ı müderrisinden (Amasyalı Mehmet Efendi) haremeyn müfettişi olmuştur. Dar-üs-saade ağalarının nezareti altında bulunurdu. Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra lağvolunmuştur.

2. — Haremeyn mühasebeciliği; Dar-üssaade ağalarının nezareti altında bulunan evkafın hesaplarını tutmağa ve vakfiyeleriyle cihatını kaydetmiye mahsus mühim bir memuriyetti. Evkaf nezeretinin teşekkülünden aonra lağvolunmuştur.

3. — Haremeyn mukataacılığı; haremeyn evkafından mukataaya bağlı olan musakkafat ve mustagallat-ı mevkufenin kaydına, intikal ve feraına, rüsum ve hasılatının hisap ve tahsisine memurdu. Dar-üs-sade ağalarının nezareti altında bulunurdu.

4. — Darüssaade yazıcılığı; Darüasaade ağalarının kâtipliği vazifesini ifaya memurdu. Darüsseade yazıcıları ağalarının esrar ve harekâtına mahrem ve her türlü muhaberatına vakıf oldukları cihetle bunların ekserisi nüfuz ve iktidara maliktirler.

Darüssaade ağalarının «avaid-i melhuza denilen padişah atiyyeleriyle vezir hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataasından 183.000 kuruş, sair evkaftan da 319.000 kuruş raddesinde muhassasatı vardı.

Böyle olduğu halde ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü ve yazıcılarının tamahı vakıf kayitleriyle muamelâtının karışıklığını mucip olmuş, ve içlerinden bir kısmı bu yzüden cezaya da uğramıştır.

Birinci Abdülhamit, Hamidiye namiyle meşhur olan evkafının nezaretini Darüssaade Ağalarına ve mütevelli kaymaklığını yazıcılarına şart ettiği halde idarede intizam temini maksadiyle, 19 zilkade 1188 (1774) de mütevelli kaymakamlığını Mirahur Mustafa Ağaya tevcih etmek suretiyle bu şartı filen tadil eyledi. Abdülhamit gene o tarihte Hamidiye evkafının idaresi için imaretinin civarında yaptırdığı hususî dairede üç mesul memuriyetten mürekkep müstakil bir idare tesis etti. Üç memuriyetten birincisi mütevelli kaymakamlığı, ikincisi evkaf kitabeti, üçüncüsü de ruzname kitabetiydi. Bununla beraber mütevelli kaymakamlarının intihabiyle icra olunan Hamidiye evkafı tevcihatı darüssaade ağalarının arziyle ifaya devam ve tevcih muamelâtı haremeyn muhasebecileri tarafından kaydolunduğundan Hamidiye evkafı kaymakamlığı, haremeyn nezaretinin bir şubesi hükmündeydi

Hamidiye evkafının tedviri için kurulan idarenin faydası görülmiye başlayınca gene o padişahın zamanında harem-i hümayun kadınları evkafiyle bostancıbaşı Abdullah Ağa, Hace-i Şehriyarî Hafız Mustafa Efendi bazı rical evkafının idaresi de bu kaymakamlığa ilhak edilmekle «Evkaf-ı Hamidiye ve mülhakatı» idaresi ehemmiyet kesbetti.

11 recep 1203 (1788) de Birinci Abdülhamid'in ölümünü müteakip Dârüssaade ağası (Derviş Ağa) Hamidiye evkafı mütevelli kaymakamı olan (Mehmet Efendi) yı azlederek kendi yazıcısı ve Lâleli evkafının mütevelli kaymakamı (Arnavut Mehmet Efendi) yi nasbeyledi. Bu tarihten itibaren Lâleli ve mülhakatı evkafiyle Hamidiye ve mülhakatı evkafı tevhiden idare edildi.

Hicrî 1216 (1801) senesinde lâleli ve Hamidiye mütevelliliğine tâyin olunan Valide Sultan kethüdası meşhur Girit'li Yusuf Ağa Valide Sultanın vefatı üzerine azil ve müteakiben 1222 senesi rebiülevvelinde (1807) nefyolunduğu Bursa'da idam olununca Lâleli evkafına Mirahur-i evvel Şemsettin Bey, Hamidiye evkafına da Darüssaade ağası kâtibi (Hafız Mustafa Efendi) mütevelli kaymakamı oldu.

1224 (1809) te İkinci Mahmut tanzim eylediği evkafı babası Birinci Abdülhamit vakfına ilhak ile iki vakfı birleştirdi. Mütevelli kaymakamlığına da (Cizyedar zade Mehmet Tahir Efendi) yi tâyin etti.

1229 (1813) senesi sonunda mütevelli kaymakamlığına Darphane-i Âmire nazırı (Esseyyit İbrahim Sârım Efendi) tâyin olundu. Elliye baliğ olan Hamidiye ve Mahmudiye mülhakatı bu tarihten itibaren Darphane-i âmire nazırlarının idaresine verildi. Giderek elliyi bulan Mahmudiye evkafı mülhakatı 1241 şevvalinde (1826) yeniçeriliğin ilgasiyle nezaretleri yeniçeri ve sekban başı ağalarına meşrut olan evkafın idaresi de Mahmudiye evkâfı mütevelli kaymakamlığın devredilmekle daha ziyade cesamet kesbetti.

Mahmudiye, Hamidiye ve mülhakatı evkaf idaresinin darbhane-i âmire nezaretiyle tevhiden idaresine güçlük hâsıl olduğundan 12 rebiülevvel 1242 (1826) de Darbhane nezaretinden tefrik ve ayrıca «Evkaf-ı Hümayun Nezareti» unvaniyle bir nezaret ihdas edilerek esbak Darbane nazırı ve mütevelli kaymakamı (Elhac Yusuf Efendi) ye tevcih olundu.

Evkaf-ı hümayun Nezareti Dârüssade ağalarına meşrut olduğundan nezaretin bu suretle teşkili şart-ı vâkıf ı fiilen tâdil eylediği cihetle Hamidiye ve Mahmudiye ve mülhakatı evkâfının nezaretleri Dârüssaade ağası olan (Uzun Abdullah Ağa) nın uhdesinden alındı.

Evkaf Nezaretinin teşkilinde haremeyn evkafının nezarete bağlanmıyarak eskisi gibi ve fakat islahat yapılmak suretiyle ayrıca idaresine karar verilmiş, haremeyn evkafı nazırı olan Darüssuade ağası Uzun Abbullah Ağa'ya niyabeten nezaret umurunu ifa etmek üzere 1 muharrem 1249 (1833) da Hekimbaşı (Esseyit Mehmet Emin Ağa) muavin ve nezaret mütevelli kaymakamı tâyin edildi

Haremeyn evkafı nezaretine Dârüssaade ağaları memur oldukları halde kendi işleri nezaret umurunu tesviyeye mâni olduğundan yalnız nezaret ünvanı Darüssaade ağasının uhdesinde bırakılarak 1250 senesi muharreminden itibaren (1834) haremeyn hazinesi işleri tefrik ve başkaca müdiriyet tesisiyle haremeyn muhasebecisi Mehmet Nazif Efendi müdiriyete tâyin olundu.

Nezaret ve müdiriyetin başka başka ellerde bulunması işleri karıştırdığı gibi Nazif Efendinin aczinden dolayı onun yapmakla mükellef olduğu işler i tizama konulamadığı cihetle Darüssaade ağası nezaretten af ve müdirlik terk ile nezaret ve müdiriyet tevhit edilerek «Haremeyn-i şerifeyn evkafı Nezareti» teşkil ve bu vezifeye ricalden defter emini «Hacı Ethem Efendi) tâyin olundu. Bu meyanda şeyhülislâmların nezaretinde bulunan vakıflar da bu nezarete bağlandı.

Haremeyn Nezareti müstakil olmakla beraber Atebeye vâki olacak maruzatta evkaf nazırının tavsit edilmesi takarrür ettiğinden haremeyn evkafı nezareti evkaf nezaretinin bir şübesi hükmüne girdi.

Hicrî 1254 (1838) senesinde haremeyn evkafı nazareti lâğvolunarak heremeyn evkafının idaresi de evkaf nezaretine verilmiştir.

HAREMEYN PAYESİ (حرمين پايه‌سى) [*Ilm.*] İlmiye rütbelerinden birinin adı idi. Haremeyn Mekke ile Medine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müslümanlarca mukaddes tanılan o iki şehir için haremeyn-i muhteremeyn de denilir, ve bu munasebetle bu payeye «Haremeyn-i Muhteremeyn payesi» de ıtlak olunurdu.

Haremeyn mevleviyetleri ötekiler derecesinde gelirli olmadıkları için bir aralık bilfiil haremeyne gitmedikleri halda paye ile terfi edenler meydan almış ve bu ise bir çoklarının haklarını iptal eder mahiyette bulunmuş olduğundan men'i için nizam konulduğu halde önüne geçilememiştir.

Üçüncü Selim zamanında çıkan ikinci bir irade sebebiyle Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi cilt: 5 Sf. 190) şu izahatı veriyor: «Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere mevleviyetleri sair mevleviyetler gibi kesir-ün-nema olmayıp ancak İstanbul kadılığına musil oldukların dan ikisi de hasret-ül-mevaliden bazıları bilfiil haremeyne gitmedikleri halde paye ile terfi ve paye aldıkları zaman dahi Mekke mazulü itibar olunmalariyle bilfiil haremenyne gidip gelenlere takdim olunduklarından haremeyne nöbetleri gelenler hep âzar-i vâhiye ile gitmekten imtina eder olduklarından şeyhülislâm-ı esbak Salihzade merhum Mehmet Emin Efendi meşihatinde haremeyne nöbeti gelipte gıtmiyenlerin böyle paye ile terfi ve takdim olunmamaları nizama raptolanmuş ise de bu nizama dahı riayet edilmiyerek yine bazılar hiç gitmeyip ve hem de Mekke payesini tahsil ederek hezar meşakkat ile gidenlere bihaseb-it tarik takaddüm edip mahaza uhdelerine Mekke ve Medine mevleviyetleri tevcih olunan zatlara Darüssadet'te canib-i miriden beşer bin ikiyüz ellişer kuruş ita olunup meblâğ-ı merkum ise bir akçası olmıyan kimesneye ita ve temlik olunsa ol vaktin hesabına göre üzerine edayı hacetmek farzolacağına ve haremeyn mollalarına Mısır'dan mürettep olan gallât ve saire ve haremeynde mevcut medaris evkafiyle

zuhurat-ı haremeyn hasilâtı müddet-i ikametleri masarifine kâfi ve Cidde gümrüğü malından kendilerine muhassas olan on üçer bin kuruş dahi avdetleri masarifine vafi olduğuna binaen haremeyne gitmemek için azar-ı vâhiye iradı emr-i haktan udûl ve fermanı padişahiyi adem-i kabul demek olacağından fîmabaat ancak padişah hizmetinde olanlara Mekke-i Mükerreme payesi itasına irade taalûk ederse ba hatt-ı hümayun tevcih olunup bilâ özür gitmekten imtina' edenlere katiyyen Mekke-i Mükerreme payesi verilmemek ve arpalıklarına zamime arpalık ita olunmamak üzere haremeyn mansıpları madunlarına tevcih olunmak hususlarının nizam ittihaz olunması için muharrem-ül-haramda irade sadır olmuştur.»

Sonraları bu gitmek külfeti kaldırılmış, haremeyn payesi de mülkî rütbeler gibi bir rütbeden ibaret kalmıştır.

Haremeyn payesi İzmir paye-i mücerredinden büyük, İstanbul payesinden küçüktü. Bu payeyi ihraz edenlere «Faziletlu» elkabı kullanılırdı.

HAREM-İ HÜMAYUN (حرم همايون) [*Sar.*] Sarayın kadınlarının oturmalarına mahsus kısmına verilen addır. Buna «Harem dairesi» de denilirdi Harem; girilmesi memnu' olan yer mânasına geldiği gibi buna kıyasen kadınların ikamet ettikleri daireye ve bizzat kadınlara da âlem olmuştur. Sarayın harem dairesindeki kadınlar Harem ağaları denilen siyah hadım ağalarının nezareti altında idiler. Sarayın kadınlar kısmından başka Enderun kısmına da Harem-i Hümayun denilirdi.

Muhtelif ırktan seçme güzel kadınları ihtiva eden sarayın harem dairesi, ya saray için İstanbul Gümrük Emini vasıtasiyle satın alınanlardan veyahut sultanlarla devlet ricali, Kırım Hânı ve valilerin takdim ettikleri seçme kadınlardan murekkepti. Bunlar itina ile saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirlerdi.

HAREM-İ HÜMAYUN GILMANI (حرم همايون غلمانی) [*Sar.*] Enderun'daki iç oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gılman; arapça bıyığı çıkmamış genç demek olan gulam'ın cem'idir.

HAREM KAPISİ (حرم قپوسی) [*Hal.*] Saraylarla konakların kadınlara mahsus olup harem adı verilen kısmın kapısının adıdır Konaklarda «Selâmlık» adı verilen erkeklere mahsus dairenin kapısı olduğu gibi harem dairesinin de ayrı kapısı vardı.

HAREMSARAY (حرمسرای) [*Sar.*] Sarayların kadınlara mahsus olan kısımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Harem-i Hümayun» da denir. Sarayın harem dairesi demektir.

HARF ATMAK (حرف آتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla söz atmak, sözle tarizde bulunmak, takılmak yerinde kullanılır bir tâbirdır. Bunun yerine gene o mânaya gelen «harfendaz» da kullanılır.

Ben dahi bir bezm-i nuşanûş tertip eyleyüp
Harf atardım gerd-i şi nâhid-i rahşan üstüne
Nedim

HARF ENDAZ (حرف انداز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gençlere târiz ve kinaya ile söz söyliyen yerinde kullanılır hir tâbirdir. Türkçesi söz atandır.

Gâh küstahane harfendaz-ı vasl oldukça ben
Dest-i nazın perde-i ruhsar-ı âl eylerdi yar
Pertev

HARF ENDAZLIK (حرف اندازلق) [*Hal.*] Mecazen gençlere târiz ve kinaye yoliyle söz söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi söz atmaktır. Söz atana «harf endaz» denilir.

HARİCİ (خارجی) [*Kelâm.*] İslâmiyetin en eski fırkalarından birinin adıdır. Havariç suretinde cemilendirilir. Bu fırka taraftarlarının itika' cihetiyle beraber mağfirete iman yolu ile mi yoksa amel vasıtasiyle mi irişilebileceği mevzuunda ve bunlara ilâveten hilâfet nazariyyesi ile alâkalı meselelerde islâm esaslarına ve diğer mezhep saliklerinin nazariyelerine muhalif fikirleri vardır. Siyasî tarih cihetinden rolleri bilhassa Hazrt-i Ali'nin hilâfetinin son iki senesinde ve Emevîler devrinde, fasılasız isyanları ile, İslâm Devletinin Şark kısımlarının asayışını bozmak ve evvelâ Muaviye'nin Ali'ye ve sonra Abbasîlerin Emevîlere karşı zaferlerini kolaylaştırmak olmuştur.

G, Levi Della Vida (İslâm ansiklopedisi haricîler maddesi) haricî hareketinin başlangıcı için şu tafsilâtı veriyor: «Mezhep ayrılığına sebep olan hâdise, Muaviye'nin Sıffin muharebesi esnasında, Ali'ye yaptığı bir tekliften doğmuştur ki, buna göre, hârbe sebebiyet vermiş olan Osman'ın katli meselesinden mütevellit ihtilâfi, «Kur'an ahkâmına göre» halletmek üzere, iki hakem tayin edilecekti. Ali ordusunun ekseriyeti, ister harp yorgunluğundan olsun, ister kurra'nın Kur'an hükmünün, kendilerinin Osman'a karşı açtıkları, onun katline kadar giden kanlı cidâlin haklılığını gös-

tereceği ümidi ile olsun, bu teklifi memnuniyetle kabul ederken, ekseriyeti Temim kabilesinden olan muhariplerin bir kısmı, Allah'ın kelâmı fevkinde bir beşerî mahkemenin kurulmasına şiddetle muhalefet etti. Onlar «hüküm yalnız Allaha ait» (lâ hükme illâ lillâh) olduğunu söyliyerek orduyu terkettiler ve Kûfe'den pek uzak olmıyan Harura kasabasına çekilerek, hiç tanınmamış bir mücahidi Abdullah ibni Vehb-el Rasibi'yi, kendilerine reis seçtiler. Bu ilk iftirakçılar kendilerine elharuriye yahut elmuhakkime ismini verdiler ki, bu isimler ekseriya daha sonraki haricîlere de teşmil edilmiştir. Bu küçük zümre birbirini tâkibeden bezgunluklarda bilhassa Kurra'nın intizarına, tamamen zıt olarak neticelenen hakem kararı üzerine, gittikçe büyüdü: içlerinde Kurra'nın da bulunduğu Ali taraftarlarının bir kısmı ibn-i Vehb'in karargâhına iltihak etmek üzere (mütareke esnasında ordunun geri çekildiği) Kûfe'den gizlice çıktı (Haraca). İbn-i Vehb o arada Dicle'nin sol kenarında, Fars yollarının birleştiği Cuha memleketinde (ileride hilâfetin merkezi olacak olan) küçük Bağdat kasabasının bulunduğu köprü başında, karargâhını kurmuş bulunuyordu. Âsilerin karargâhı Nahrevan kanalı hoyunca uzuyordu. Haricîlere bu ismin verilmesi, onlara daha sonraları, belki de hayli zaman geçtikten sonra, müminler cemaatinden çıkmış olduklarına delâlet eden hususî bir sıfat gibi kullanılmış olmasından ziyade, yukarda bahsedilen Kûfe'den çıkış vakasından dolayıdır. İlk haricîlerin (Haleflerine kadar yayılmış ve kendilerinin de bu isimleri kullandıkları zannedilen) diğer bir adı da El şurat (mfr. şari) satanlar yani Allah uğruna canlarını satanlardır (bu telâkki o zamana ait birçok manzumelerde görülür).

«Haricîlerin müthiş taassubu müfrit hükümleri ve şiddet hareketleri ile, derhal kendini gösterdi: Ali'nin hilâfet üzerindeki iddialarının hükümsüz olduğunu ilân ettikleri gibi, Osman'ın hareketini de takbih eyliyerek, katlinden dolayı intikam almak fikrini de külliyen reddettiler; hattâ daha ileri giderek, kendi nokta-i nazarlarını kabul etmiyenlerin Osman ile beraber Ali'yi inkâr etmiyenlerin, kâfir ve katilleri vacip olduğunu ilân ettiler. Hemen sonra, kadınlar da dahil, birçok kimseleri öldürdüler. Haricî ordusunun ehemiyeti, din nazarında ırkların müsavatı prensibini öne sürmelerinden dolayı Arap olmıyan kavimler ile diğer müteassıp ve serkeş unsurların da kendilerine iltihakı üzerine, gittikçe arttı. Muaviye ordusiyle karşılaştıkları zaman o vakte kadar gerisinde bir harbe tutulmaktan çekindiği için, âsileri korumak yolunu tutmuş olan Ali, sulh mukaddematının inkıtaa uğraması üzerine, gittikçe büyüyen bu tehlikeye müdahale etmiye mecbur oldu: Haricîlerin karargâhına hücum etti ve onları ibn-i Vehb ile birçok taraftarlarının telef olduğu müthiş bir hezimete uğrattı. Fakat zafer Ali'ye pahalıya mal oldu: isyan söndürülmediği gibi, bu mucadele 39-40 senelerinde küçük mahalli kıyamlar halinde devam ettikten başka, kendisi de Nahrevan muharebesinde âzasının mühim bir kısmını kaybeden âileden bir kadının kocası olan Abdurrahman B. Mülcem isimli bir haricî tarafından öldürüldü. Haricîlerin, Ali, Muaviye Mısır Valisi Amr ibn-il As'ı aynı zamanda öldürmek için ahdetmiş oldukları ve bir plân hazırladıkları hakkındski rivayetin sonradan uydurulmuş olduğu hemen hemen muhakkaktır.

«Arap müverrihlerinin haricî hareketinin menşei hakkındaki yazıları karışık ve mütenakız olup. bunlarda haricî hareketi ile hakem meselesi arasındaki hakikî münasebetlerin gözönünde bulundurulmamış olduğu kaydedilmelidir; diğer taraftan da haricî hareketinin asıl mahiyeti ile hakiki tarihi de muayyen değildir. Yukarda verilen yeni tarih şekli bu makalenin müellifine ait olup (Bk. Bibliyografya), Wellhausen'ın fikrine (Lammens ile Caetani de aynı fikri kabul etmişlerdir) karşı ortaya konulmuştur ki o fikre göre. haricîlerin isyanı ile hakem meselesi birbirinden tamamen mustakil vak,lar telakki olunmakta ve Nahrevan muharebesi ile hakemlerin hükmünden evvel vukulmuş addedilmektedir.»

Haricîleri ehl-i bit'attan sayan ve kendilerine Marika dendiğini de kaydeden rahmetli üstat İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, sahife 117) bunun için şunları söylüyor: «Âlem-i İslâmda ilk tefrika ve ihtilâf Marika tarafından zühur etmiştir; «Sıffin» muharebesi dolayısiyle zuhur eden «hakemeyn» meselesi Marika'nın uzhuruna sebep olmuştur.

«Marika'nın bit'atı, Kur'an-ı kerimi yalnış anlamadan ileri gelmiştir. Bunların maksatları Kur'an-ı kerimi muaraza değildir.

«Eslâf-i Marika Kur'an okur, fakat fıkıh bilmez bir takım Arabi makulesi eşhas idi, fıkhı öğrenmeksizin Kur'anı kıraat etmişler idi. Ufak hir hâdisede dekayik-ı fetvayı bilmediklerinden yekdiğerlerini tekfir ederler idi. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali hakkında «Allahın inzal etmediği şey ile hüküm etmişlerdi» diyerek müşarünileyhimayı tekfire kadar varırlar idi

«Marika, üzerinde bir hakim-i siyasî, velevki halife olsun, istemezler idi. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali'den teberriyi her taata takdim ederler, nikâhı ancak bu teberi ile sahih görürler idi. Marika kendi dârlarına dâr-il-imam ve hicret, dâr-i İslâmın dâr-i harb addettiklerinden cemaatleriyle, dârleriyle cemaat-i müsliminden, dâr-ı müsliminden ayrılmışlar idi. Sefk-i dima ile, ahz-i emval ile huruç bisseyf ile müslümanlar beyninde azîm fitne ihdas etmişler idi. Marika vaîd-i ilâhiyi isbatta gulüv ediyorlar, maasiyi imandan saymıyorlar idi. Bu itibarla kendilerine, «Vaidiyye» de denmiş idi ki mürcie «vaidyye» ye tamamiyle zıt idi. Marika tarik-i hidayetten huruç ettiklerinden dolayı bu nâmı almışlar idi. Kendileri nefislerini feda ettiklerini nazar-ı itibara alarak şarat namını kabul etmişler idi.

Marika üç mes'elede ittifak etmişlerdi: 1— Mumin takî olandır. Buna mebni erbab ı zünup kâfirdir. 2 — Hazret-i Osman ve Ali ile bu ikisini tevelli edenler mümin değildir. Buna mebni hakemeyn, eshab-ı Cemel, hakemeynin tahkimine razi olan, hakemeyni veya hakemeynden birini tasvip eden kâfirdir. 3 — İmam-ı Caire (Zalime) huruç vaciptir.

«Marika birtakım şubelere ayrılarak en sonra İbadiyye şübesi zühur etmiş idi; İbadiyye ehl-i sünnete en yakın olan Marika'dandır.»

HARİÇ MEDRESESİ (خارج مدرسه‌سی) [*ilm.*] İlk tahsili veren medreselerin ünvanı idi. Bunu ikmâl edenler idadi (orta) derecesinde olan ve «İptida-i dahil denilen «Dahil medresesi»ne girer, oradan da âli tahsili almak için (sahn medresesi) ne geçerlerdi. Bu medreselere «İptida hariç» de denllirdi

Rahmetli muallim Emin Bey tarafından yazılmış olan «Tarihçe-i Tarik-i Tedris» başlıklı bir tetkik yazısında «İlmiyye salnamesi, Sayfa 642 ve müteakıp» şu tafsilat vardır:

«İlmiye tarikına girecek olanlar evvel emirde ulemadan bir zatın rahle i tedrisine dahil olurlar. «Hariç» dersleri addolunan ulum ve fünunun mükaddimatını ondan taallüm ederlerdi. Bunu bitirince, hocalarından birinin delâletiyle müderrislerden diğer bir zatın halka-i talimine sokularak «Dahil dersleri namiyle yadolunan Ulûm-ı Âliyeyi tederrüs eylerlerdi. Bunları da bitirenler «Sahn» derslerini takibe liyakat kazanırlardı. «Medaris i Sahn» ise Fatih Cami-i Şerifi'nin iki tarafındaki «Sahn-ı Seman» denilen kârgir kurşunlu sekiz medresa idi.»

HARİFANE (حریفانه) [*Hal.*] Bir Sanat erbabı arasında ortaklaşa yapılan teferrüç ve ziyafet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «Arifane» denilirdi.

Bir taze kabak bastı ile han-ı safada
Ey muğpeçe-i mest harîfa tabak bas
Sabit

HARİK KÖŞKÜ (حریق کوشکی) [*Ask.*] İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yapılmış olan binanın adı idi. Beyazıd'da şimdiki yangin kulesinin bulunduğu yerde ahşap olarak yapılmış olan bu bina yanmış, sonra bunun yerine şimdiki kule yapılmıştır. Yeniçeri ocağının lâğvinden evvel «Dideban» adı verilen gözcüler tarafından gürülen yangını «köşklü» adlı haberci mahalle bekçilerine bildirir, onlar tarafından da halka ilân edilirdi. Dideban ve köşklü tâbirleri ocağın lâğvinden sonra da devam etmiştir.

HARİM (حریم) [*Hal.*] Bir kimse için muhterem ve mukaddes olan şeyler, aharın duhulünden ve taarruzundan masun yer, ev, mekân, mevki yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Suriye ve Mısır'da herem dairesi mânasında kullanılır. İran'da ve Hind'de buna mukabil haremgâh, zenane tâbirleri vardır.

Her şahsı harim-i Hakka mahrem mi sanırsın?
Her taç giyen ç. lsuzu Edhem'mi sanırsın?
Ziya Paşa

HARİR. (حریر) [*San*] Eskiden bir cins kâğıda verilen addır. Bu cins kâğıtlar ipekten yapıldığı için bu isim verilmiştir. Ağaç liflerinden yapılan kâğıtlara da «haşebî» denilirdi. Bu nevi' kağıtlar yapıldıkları yerlere göre «Hariri Hindî», «Harirî Semerkandî» isimleriyle de anılırlardı.

HARİRİ HİNDİ (حریری هندی) [*San.*] Eskiden kullanılan kağıt nevilerinden birinin adıdır. İpekten papılan bu kâğıtlar Hindde imal edildikleri için bu ad verilmiştir. Semerkant'da yapılanlara «Harirî Semerkandî» denilirdi. Kıtası küçüktü.

HARİRİ SEMERKAN'Dİ (حریری سمرقندی) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıt nevilerinden birinin adıdır. İpekten yapılan bu kâğıtlar semerkand'da yapıldıkları için bu ad verilmiştir. Hint'de yapılanlara «Harirî Hind'î» denilirdi'

HARİRİYYE (حریریه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Seyyit Ahmed-ür-Rufai tarafından tesis olunan Rufaiyye tarikatinin şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Eb-ül-Hasan Aliyy-ül-Harirî'dir. Annesi Hazret-i Pîr'in büyük kızı Seyyide Zeynep'tir. Hicrî 548 (1153) de doğmuş, 645 (1247) de Busra'ya bağlı (Havran) da ölmüştür

Bu tarikate mensup şair Necmeddin B. İsrail tarafından yazılan bir kasidede ifade edilmiş olan müfrit vehdet-i vücut telâkkisini İbn-i Teymiye, son derece mühim bir fetva ile, tel'in etmiştir.

Rufaiyye tarikatinin diğer şubeleri şunlardır: Sayyadiyye, Keyyaliyye, Nuriyye, Aziziyye, Kanariyye, Burhaniyye, Fazliyye, Cendeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Ataiyye, Sebsebiyye, İmadiyye, Katnaniyye.

HARİR NAZIRI (حرير ناظری) [*Mal.*] İpek işleriyle meşgul idarenin başındaki memurun unvanı idi. Memleket mahsulâtının en mühimlerinden birisi olan ipek muamelâtına ve terakkıyatına nezaret etmek üzere ihdas edilmişti. Mısır çarşısında, ketenci mağazalarından otuz tanesi Devlete ait ipekler için tahsis olunmuştu. Fabrikalarla dar-üs-sınaalara buradan ipek verilirdi. Tanzimat sırasında lâğvedilmiştir.

HARMANLI ÇARŞAF (حرمنلی چارشاف) [*Kıy.*] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Etekleri harmaniye gibi geniş olması bu adın verilmesine sebep olmuştur.

HARB MADALYASI (حرب مدالیه‌سی) [*İda.*] Harbde yararlık gösterenlere verilmek üzere 16 şubat 1330 (1914) tarihli nizamname ile ihdas olunan tunç madalyanın adıdır. Bu madalya rütbe ve memuriyet ayrılmaksızın gerek Osmanlı ve gerek müttefikleri olan Alman ve Avusturya Devletleri ordu ve donanmaları mensuplarına ve hasta bakıcılariyle bir hizmetle muvazzaf olarak ordu ve donanmaya dâhil olanlara yahut ordu ve donanmada çalıştırılıp harb yerlerinde gösterilen yararlığın mükafatı olarak verilirdi. Harb madalyası bir rütbeden ibaretti. Kordelâsız olarak ceketin sağ memeden 4 parmak yukarısına ve sol taraf madalyalarının hizasına takılırdı. Ölenlerin tâlik hakkı olmamak üzere ailelerine intikal ederdi.

HARTAVİ (حرتاوی) [*Kıy.*] Eskiden sipahilerin giydikleri yuvarlak keçekülâhın adıdır.

Bağlayup başını bakkal gibi hartavi hotoz
Tarbuşun kıvrımını eyledi manend-i sücek
Lâ

HARTUÇ (خرطوج) [*Top.*] Kese içinde hazırlanmış barut hakkında verilen addır. Torbaya «hartuç kesesi» denilir.

HARTUÇ KESESİ (خرطوج کیسه‌سی) [*Top.*] Bir atımlık barutun konulduğu muhafazaya verilen addır. Kese şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir.

HARUN (حرون) [*Hal.*] İleri sürüldükçe geriliyen huysuz at hakkında bir tâbirdir.

Zapta kim kadir idi esb-i harun-i feleği
Olmasa kabza-i destinde inan-ı devlet
Sami

HAS (خاص) [*Mal.*] Yüz bin akçadan fazla hâsılat temin eden timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Havas» suretinde cemilendirilirdi. Has tâbiri Harzemşahlar, memlûkler ve Anadolu Selçukîlerinde de vardı Osmanlı Devletinin fütuhat devrelerinde arazi timar, zeamet ve has namiyle üç sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın, 200 veya 300 köyü ikişer üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, istihkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı «zeamet» ve «has» itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakıyesi «Hass-ı hümayun» namiyle devlete bırakılırdı. Bu timar, zeamet ve haslar çiftlik demek değildi. Arazi yine sahipleri olan halk tarafından ekilip biçilir, yalnız âşarı, ferağ ve intikalde harçlariyle kanunen tâyin olanan resimler timar ve has sahiplerine verilirdi.

Vezirlerle beylerbeyilere ve diğer ümeraya verilen haslara «havass-ı vüzera» ismi verilirdi.

Hicrî on üçüncü asra gelinciye kadar devletin kasasına doğrudan doğruya giren varidat cizye, gümrük, maadin ve memlehalar hasılatından ve bazı devletler ile mümtaz eyaletlerden «maktuat» namiyle alınan vergilerden ibaretti. Varidatın kısm-ı âzamını teşkil eyliyen âşar ile bazı rüsum has, zeamet ve timar namlariyle vezirlerle ümeraya ve timar ve zeamet erbabı nami verilen muhariblere terk edilmiş ve bunların dirlikleri yani geçim vasıtaları olmak üzere kendilerine terk olunan varidat nispetinde muharebe zamanında asker çıkarmaları kanunla tâyin kılınmıştı. Devlete ait olması lâzım gelen vergi ve rüsum bunlardan başka diğer muhtelif hizmetler erbabına da tahsis olunmuştu.

Has, zeamet ve timar haddizatında aynı şey olduğu halde sahiplerine ve daha doğrusu temin ettikleri hasılata göre isimler alıyordu Senevî yüz bin akçayı mütecaviz olan dirliğe «has», yirmi binden yüz bine kadar olana «zeamet», binden yirmi bin akçaya kadar olana da «timar» denilirdi.

Timarların timar ve zeamet olmak üzere ikiye ayrılışı Birinci Murat devrinde ve 1367 senesindedir. Bu taksim ile küçük kısmına «timar» ve az daha büyük kısmına «zeamet» adı verilmiştir. «Has» tâbiri daha sonraları meydana çıkmıştır.

Padişahlarla şehzadelerin hasları olduğu gibi vezirlere ve ümeraya da has verilir ve eyalet paşalarının hassı bir buçuk milyon, sancak idaresine memur olanların hassı da beş yüz bin akçaya k dar çıkabilirdi.

«Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezamin-i defter-i divan» daki kayda nazaran (s. 38) paytahttaki erkândan biri sancağa çıkarsa en az iki yüz bin akça dirlik verilirdi. Bunların işgal ettikleri mevkie göre değişen dirlik miktarlarını kanun tâyin etmişti. Yeniçeri ağası beş yüz bin, nişancı, defterdar, mir-i âlem dört yüz el i bin, kapıcı başılarla büyük mirahur dört yüz bin, çaşnigir başı, çadırcı başı, müteferrika başı üç yüz elli bin, küçük mirahur üç yüz otuz bin, sipahi oğlanları ağası üç yüz bin silâhtar başı iki yüz seksan bin, sağ ulûfeci ağası, sekban başı, defter kethüdaları, tımar defterdarları, yaya beyleri, zeameti elli binden ziyade o'a lar iki yüz bin akça ile sancağa çıkardı. Kıdeme, gösterdiği liyakate göre artardı. Bu miktarlar 1018 tarihlerine nazarandır. Sonraları azalmıştı.

Bunlardan veyahut terfi edenlerden her hangi birinin memur edildiği sancağın hassı fazla ise fazlası «mevkufçu» tarafından devlet hesabına zapt ve idare edilir veyahut yeniçerilikten ve bölükten sipahiliğe çıkanlara timar olarak verilirdi.

Memleketin bir kısım yerlerinin mahsulâtı hükümet hesabına idare edilerek timar teşkilâtı yapılmadığı için oradaki beylerbeyilerle sancak beylerine ve askerî tayfasına has ve tımar yerine «salyane» verilirdi. Salyane verilen eyaletler, Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lihsa, Cezayir-i Garp, Trablusgarp ve Tunus'tu.

Has sahibi olan eyalet paşaları ve sancak beyleri sefer vukuunda kaç yüz bin akça hassı var ise Anadolu'da her üç bin ve Rumeli'de her beş bin akçası için bir (cebelû) yani silâhları mükemmel ve kendisi harb ve darba kadir bir süvari götürmiye mecburdular. Bununla beraber paşalar ve beyler sulh vaktinde de «daire halkı» namiyle maiyetlerinde bir askerî kuvvet bulundurur, memleketin asayişini bunlarla temin ettikleri gibi sefer vukuunda umum daireleri halkıyle giderek kanunen sevka mecbur oldukları askerin birkaç mislini istishap ederlerdi.

Has yalnız eyalet valilerine veya sancak beylerine değil, paytahttaki vezirlerle defterdar, nişancı gibi yüksek rütbeli memurlara da verilirdi. Bu gibiler ekseriyet üzere haslarını mahallinde kendi taraflarından mensup «ümena» vasıtasiyle tahsil ettirirlerdi.

Has mansıp ile kaim olduğu halde zeamet ve timar evlâda da intikal edebilirdi. İşte üçü arasındaki fark bundan ibaretti. Yoksa hukuk ve menafi itibariyle has ile diğerlerinin bir farkı yoktu. Timarlar sahiplerine neler temin ediyorsa haslar da mutasarrıflarına onu temin ediyordu.

HASA (حسا) [*Coğ.*] Irak'ta bir livanın adıdır. Galat olarak «Lehsa» suretinde de kullanılırdı.

HAS AHIR (خاص آخور) [*Sar.*] Padişahların atlarına mahsus ahır yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAS AHIR ERKÂNI (خاص آخور ارکانی) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire dahi denilen has ahırdaki saraya ait atlar ve bunların levazımına mütaallik işlerle uğraşan idarenin büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir. Hicrî 967 (1559) tarihli mühimme defteri kaydına göre on altıncı asır ortalarında has ahır erkânı yukardan aşağıya şunlardır:

Birinci Mirahur, İkinci Mirahur, Has Kethüda, Beygir kethüdası, has rahtvan, beygir rahtvanı, kürsidan, odabaşı.

Hicrî 1096 (1684) senesine ait bir teşrifat defterinde ıstabl-ı âmire erkânı birinci ve ikinci mirahurlar, ahır kethüdası, ahır halifesi, arpa kâtibi, saraçlar kâtibi, arpa ruznamçecisi, ikinci ahı. kethüdası rahtvan-ı evvel, ser oda-i evvel, ser oda-i sani, saraçlar baş halifesi, ikinci rahtvan, hazinedar, padişahın arpacı başısı.

Hicrî 1138 (1725) tarihindeki havas-ı hümayun koruları hasılatının rikâbiye veya nevruziyye ismiyle enderun-u hümayun hazinesine teslimi esnasında ıstabl-ı âmire zâbit ve erkânına giydirilen hil'atlardan dolayı aşağıdaki memuriyetler zikrediliyor:

Mirahur-u evvel, mirahur-u sani, arpa emini, ser silâhşor-i şehriyari, Mirahur ağa kethüdası, has ahır kethüdası, arpa emini ruznamçecisi, saraçlar kâtibi, saraçlar halifesi, has ahır kaşıkçısı, mirahur ağa kâtibi, ikinci ahır kâtibi, has ahır halifesi, raht hazinedarı, rahtvan-ı has, hamlacı, karakulak, telhis ağa, ser oda.

Enderunlu Ata Bey tarihinde ise birinci ve ikinci mirahurlardan sonra ıstabl-ı âmire takımı ve özengi ağaları ismi altında aşağıdaki memurları saymaktadır:

Has ahır kâtibi, tavile kâtibi, arpa kâtibi, saman kâtibi, ot kâtibi, tebdil eskileri, has ahır hazinedarı, has ahır eskisi, saraç başı,

saraçlar kâtibi, nalbant başı, baş muhasebenin tâyin ettiği raht kâtibi.

Burada dereceleri değişen has ahır zâbitlerinin sıraları zamanla karışmış olduğu görülüyor.

HAS AHIR KAŞIKÇISI (خاص آخور قاشیقچیسی) [*Sar.*] Saray hayvanlarının tımar hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaşıkçı; kaşayıcı demektir. Kaşağı tımar âletlerinden birinin adıdır.

HAS AHIR KETHÜDASI (خاص آخور کتخداسی) [*Sar.*] Has ahır memurlarının ileri gelenlerinden birinin unvanı idi. Buna «Has Kethüda» da denilirdi.

HAS AHIR KÜLÂHI (خاص آخور کلاهی) [*Kıy.*] Padişahın atlarına mahsus olan has ahır hizmetinde bulunanların başlarına giydikleri külâhın adıdır. Eskiden giyilen külâhlar şunlardı: çavuş şep külâhı, çıngıraklı külâh, helvacı külâhı, zülüflü külâh, aşçı külâhı, hırsız gece külâhı, rençper külâhı, softa külâhı, levent külâhı.

HAS AHIR HAZİNEDARI (خاص آخور خزینه‌داری) [*Sar.*] Has ahır, yahut öteki adiyle murassaat hazinesinin başındaki memurun unvanı idi. Burada pek kıymetli at ve eğer takımları bulunduğu için hazine adı verilmiş, başındaki memura da bundan dolayı hazinedar denilmişti.

HAS AHIR MURASSAAT HAZİNESİ (خاص آخور مرصعات خزینه‌سی) [*Sar.*] Has ahırda en kıymetli ve murassa' eğer takımlarının muhafaza olunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna yine o mânaya gelen «Raht-ı Hümayun hazinesi» de denilirdi. Her sene Valide Sultan, sadrazam, kızlar ağası, yeniçeri ağası, defterdar ve saire taraflarından bayramlarda padişahlara takdim edilen fevkalâde müzeyyen at ve eğer takımlariyle hükümdara mahsus yaptırılan kıymettar hayvan t kımları bu ha zinede muhafaza olunurdu. Bunlar teslim edilirken evsafını gösterir bir defter tertip edilir ve bunun bir sureti maliye baş muhasebesindeki deftere geçirilirdi. Bu hazine de sadrazamdaki mühr-ü hümayunla mühürlenirdi.

HAS AHIR RAHTVANLARI (خاص آخور رختوانلری) [*Sar.*] Has ahır hazinesindeki eşyanın iyi bir halde muhafazasına memur olan ar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kaht; Farsça esvap ve eşya gibi tecemmülât mânasına gelir. Bu mâna karinesiyle at ve yol takımları yerinde de kullanılmıştır.

HASBA (حسبه — حسبه) [*Hal.*] Hafif tahkir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde haspa suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan hasba; «Kamus-u Osmanî» de kızamık illeti, taun çıbanı mânasınadır. Avam beyninde yaramaz çocuklara ıtlak olunur suretinde izah olunmuştur.

Buldun belânı dinlemedin çünkü sohbetim
Dövsün ko a hasba oh mehel olsun ne hacetim
Görsün ne hali varsa ehlın sana minnetim
Menkuş-ı gûş-i fâhire kıl bu nasihatım
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol!
Vasıf

HAS BAHÇE BOSTANCILARI (خاص باغچه بوستانجیلری) [*Sar.*] Bostancılardan saray bahçe ve bostanlariyle meşgul olanlara verilen addır. Has bahçe bostancıları yirmi bölüktü ve saraydaki has bahçeye bakarlardı. On altıncı asır sonlarına doğru has bahçe bostancılarının mevcudu 641 olup her bölükte asgari (en az) 19, azâmi (en çok) 49 bostancı vardı.

HAS BAHÇE OCAĞI (خاص باغچه اوجاغی) [*Sar.*] Soğuk çeşmeden bostancı başı, Sepetçiler köşkü ve Sultan Osman kasriyle kalfa yeri arasındaki saray bahçesini işliyen bahçevanların bağlı bulundukları ocağın adıdır. Maaşları olmıyan ocak mensupları saray matbahı olan matbah-ı âmire'ye lüzumlu meyva ve sebzeyi burada yetiştirirler ve fazlasını satmak suretiyle iaşelerini temin ederlerdi. Nâzırları bostancı başı, âmirleri de silâhtar ağa idi.

HASBETEN LİLLÂH (حسبةً لله) [*Hal.*] Allah rızası için yerinde kullanılır bir tâbirdir. Para mukabili olmıyarak yapılan iyilik demektir.

Hasbeten lillâh olur zannetme şeyhin himmeti
Kasdı istihlâftır iolisi irşad etse de
Namık Kemal

HASBİ (حسبی) [*Mal.*] Para mukabili olmıyarak yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbirdir Arapça hasbi; beleş demektir. «Kamus-u Osmani» de «ıvazsız, bedelsiz, beleş suretiyle ki rıza-en lillâh demektir. Aslı kesre iledir.» suretinde izah olunmuştur.

HASEKİ (خاصکی — خاسکی) [*Sar.*] Cariyelerden padişahların gözüne girenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saraya alınan yahut hediye edilen cariyeler ilkin «acemi», sonra «kalfa» daha sonra «hazinedar» olurlardı. Bu mertebelere geçme sırasında güzellikleri ve işvebazlıkları dolayısiyle, padişahın teveccühüne mazhar olanlar haseki olurlardı. Hasekile-

rin dört, altı veya yedi tanesi diğerlerinin fevkinde idi. Bunlar hükümdarın en sevgili zevceleri olup kendilerine «kadın» unvanı verilir ve haslar tâyin olunurdu. Ayrı ayrı daireleri ve maiyetleri vardı.

Osmanlı padişahlarınca asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyetleri muhtelif kadınların nikâhla alınmaları saray gururuna uygun düşmediğinden, evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu haysiyetle Valide Sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen hasekilerin nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Mehmet'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen İkinci Osman'la Sultan İbrahim'dir. Bunlardan birincisi Şeyhülislâm'ın kızını alarak sarayda bir yenilik vücuda getirmek, nesli nikâhsız kadınlardan teselsül ettirme âdetini kurtarmak istemişti. Deli İbrahim ise hasekilerden birini, düğün yapıp eğlenmek düşüncesiyle nikâhlamıştı. Fakat her iki hareket bir anane mahiyetini alamadı. İkinci Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına «haseki», çocuklara «haseki sultan» denilmek âdeti devam etti Ondan sonra «kadın efendi» unvanı kullanılmıştır.

Aileleri belli olanlardan saraya cariye alınmaması ve bunların hasekilik ve kadın efendilik mevkiine çıkarılmaması saray esrarının harice sızdırılmaması maksadına mâtuftu. Çünkü şehir halkından saraya intisap edeceklerin aileleriyle rabıtalarını muhafaza etmeleri ve o yüzden saray esrarını etrafa yaymaları ihtimali vardı. Bu ise saray için arzu edilmez bir şeydi.

HASEKİ AĞALAR (خصکی آغالر) [*Sar.*] Sarayın bir kısım mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara sadece «haseki» de denilirdi. Ancak kadınlardan da bu unvanı taşıyanlar bulunduğu için onlardan ayırmak maksadiyle erkeklere «haseki ağa» da denilirdi.

Hasekiler içlerinden mabeynciler makamında olan on iki nefer tebdil hasekileriyle beraber yüz neferden ziyadeydiler. Bunların âmir ve zâbiti «bostancıbaşı» idi. Sonra sırasiyle haseki ağa, baş tebdil, bostancılar kethüdası, bostancılar odabaşısı geliyordu Bunlardan tebdil hasekileri ötekilerden mûteberdiler

Hasekiler saltanatla bir tarafı teşrif-i şahane vukuunda çuhadarlar, peykler, solaklar gibi maiyyet-i hümayunda giderlerdi. Tebdil hasekileri tebdilen bir tarafa teşrif-i şahane vukuunda rikâb-ı hümayunda bulunurlardı. Hasekilerin «kuşçu» namiyle yukardakilerden sonra gelen bir zâbitleri de vardı. Bu, kabahatinden dolayı bostancıbaşı yerinde haps ve terbiye olunacak hasekiyi kuşçu terbiye ve tekdir ederdi. Buraya indirilen mücrim, fırın mahpesinde memur olan bostancılar odabaşısı vasıtasiyle cezalandırılırdı.

Hasekiler icabında bazı gizli işler için hünkâr tarafından valilerle sair icap edenlerin nezdlerine gönderilirdi. Bu halde bunlar aynı zamanda mevkib-i hümayunun mûteberce bir nevi tatarı yani postacısı hükmünde idiler demektir.

Ekserisi şehri ve Arnavutluk ahalisinden olan hasekiler okur yazar, kabiliyetli ve hassaten uzun boylu, mütenasip vücutlu ve işgüzar adamlardı. Bunun içindir ki içlerinden sadarete kadar yükselenler olmuştur.

Filika-i hümayunu bostancıbaşılar kullanır, zevrak-ı hümayunun (sandal) baş tarafında da haseki ağalar otururlardı.

Hasekilerin elbise baha namiyle vazifeleri ve nan-ı aziz (ekmek) ve taamları (yemek) vardı.

Enderundan yetişmiş olan Atâ Tarihi müellifi (c. 1, s. 294) diyor ki: «Bu ocak fırınında tabh olunan nan-ı azize (bostancı somunu) tâbir ederler. Ziyade leziz olduğu gibi burada gayet âlâ tavukgöğsü pişer, meşhurdur.»

Hasekilerin ihtiyar ve eskileri, diğer meslekler kudemaası gibi, nanpare ile çırağ olurlardı.

Hasekiler alaylarda başlarına iki karış kadar uzun sivri, mahruti külâh, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyer, bellerine çuha kemer kuşanırlardı. Resmî günlerde mukavva üzerine tutkal ile kırmızı çuha dikilmiş katmerli «berata» tâbir olunur serpuş, arkalarına cüb e biniş giyerler, şal kuşanırlar, yaldızlı hançer takarlardı. İhtiyarları tekaüt edilerek her üç teşekkülün genç ve yakışıklılarından «hademe-i rikâb-ı hümayun» namiyle bir bölük teşkil edilmiştir,

Hasekiler, solaklar ve peyklerle birlikte hicrî 1244 (1828) senesinde lâğvedilmiştir.

Padişahların gözüne girip «odalık» mevkiine yükselenlere de «haseki» denilirdi. Saraya alınan hayıklar ilkin «acemi», sonra «kalfa», daha sonra «hazinedar» olurlardı. Bu mertebeleri geçme sırasında padişahın gözüne girebilenler haseki olabilirlerdi. Padişahlarca asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyetleri muhtelif kadınların nikâhla alınmaları saray gururuna uygun düşmediğinden, evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu haysiyetle valide sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen, hasekilerin nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Mehmet'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen İkinci Osmanla Sultan İbrahim'dir.

Bunlardan birincisi Şeyhülislâmın kızını alarak sarayda bir yenilik vücuda getirmek, padişah neslini nikâhsız kadınlardan teselsül ettirmek âdetini kaldırmak istemişti Deli İbrahim ise hasekilerden birini, düğün yapıp eğlenmek düşüncesiyle nikâhlamıştı. Fakat her iki hareket bir anane mahiyetini alamadı. İhinci Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına haseki denilmek âdeti devam etti.

HASEKİ BAŞI (خصکی باشی) [*Sar.*] Baltacılardan birine verilen unvandır. Vazifesi Haremeyn vakıflarının tahsil memurluğu idi. Maiyetinde yine baltacılardan haseki başkâtibi adı verilen biri olduğu gibi daha başkaları da vardı.

HASEKİ BAŞKÂTİBİ (خصکی باش کاتبی) [*Sar.*] Baltacılardan Haremeyn vakıflarının tahsil memurluğu vazifesini gören « hasekibaşı » nın maiyetindeki baltacılardan birine verilen unvandır. Maiyetinde daha başka kâtipler de vardı. Vazifesi Haremeyn vakıfları tahsilâtının kayıtlarını tutmaktı.

HASEKİ KÜPESİ (خصکی کوپه‌سی) [*San.*] Tezyinatta kullanılan küpe şeklindeki çiçeğin adıdır.

HASEKİLER (خصکیلر) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67 nci ortalarına verilen addır. Her bir ortanın ayrı ayrı birer kumandanı vardı. Hasekiler itibarlı olup kendilerine ağalar diye hitap edilirdi. Hasekiliğin ihdasını Fâtih zamanına kadar çıkaranlar vardır. Sekbanbaşının vazifesinin çokluğu sebebiyle avda onun beraber bulunmasını muvafık görmiyerek ihtiyar yayabaşılardan dördü haseki tâyin edilerek tazı beslemelerini onlara emretmişti. İşte bundan dolayı hükümdar avlarında bu dört hasekinin maiyetleriyle ve köpekleriyle hükümdarın maiyetinde bulunmaları âdet oldu. Bundan başka padişahın camiye çıkışında dört hasekinin kıdemlilerinden ikisi sağ, diğer ikisi de sol tarafında yürürdü. Bundan dolayı bu dört orta kumandanına «Hünkâr hasekisi» ismi verilmişti.

Hasekilerin yevmiyeleri Kanunî devrinde yirmi üç akça iken sonradan yirmi dörder, yirmi beşer ve yirmi yedişer akça olmuştu. İçlerinden en kıdemlisine baş haseki denilirdi. Baş haseki terfi ederse Turnacıbaşı olurdu. Yeniçeri ağası sefere gitmedikçe hasekiler de gitmezlerdi. Başlarına balıkçıl tüylü süpürge sorguç takarlardı. Haseki ağalar kethüdanınki gibi divan elbisesi ve ayaklarına sarı çizme giyerlerdi. Atlarına gümüş zincir ve enselik ve gümüş özengi ve topuz vururlardı.

Hesekiliğe Baş Deveci ağa terfi suretiyle tâyin olunurdu. «Osmanlı Devleti teşkilatında Kapu Kalu Ocakları» adlı kıymetli eserde (cilt 3. sayfa 205) mevcut malûmata göre 1033 (1623) de on dördüncü ortanın mevcudu 180, kırk dokuzuncu ortanın mevcudu 286, altmış altıncı ortanın mevcudu, 305, altmış yedinci ortanın mevcudu da 247 idi.

§ [*Sar.*] Enderun hizmetinde eskiyip kıdem kazanmış olanlardan kendilerine zeamet tevcih olunanlara da Haseki denilirdi

HASEKİ ORTASI (خاصکی اورتاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının 14, 49, 66 ve 67 nci ortaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HASEKİ OTURAĞI (خاصکی اوطوراغی) [*Sar.*] Yeniçeri ocağının 14,49,66 ve 69 uncu ortalarında hizmet görmüş olanlara bağlanan tekaüt maaaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HASEKİ SULTAN (خاصکی سلطان) [*Sar.*] Cariyelerden padişahların teveccühüne mazhar olup çocuk doğurmuş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bu tâbir terkedilmiş, nikâhlılara alelıtlak «Kadın» ve en yaşlısına «Baş Kadın» denilmiştir. Kadınlar teaddüt ettiği için birinci kadın, ikinci kadın, üçüncu kadın, dördüncü kadın da denilirdi. Bunlara «Efendi»tâbiri de ilâve olunmak suretiyle «Kadın Efendi», «Baş Kadın Efendi» dahi ıtlak olunurdu.

Haseki sultanların hasları yani başmaklıkları vardı.

HASENE (حسنه) [*Mes*] Eski altın paralardan birinin adıdır.

HAŞ FIRIN (خاص فرون) [*Sar.*] Saraya mahsus ekmek pişiren fırınlara verilen addır.

HASILIYLE HESABINI GÖRMEK (حاصلیله حسابنی کورمك) [*Mal.*] Emanete kalmış olan bir varidatın bekaya bırakılmamak suretiyle tutarını kâmilen tahsil va cibayet ve mesarifini dahi bittesviye evrak-ı müsbitesini mal sandığına teslim eyledikten sonra muhasebesini tanzim edip senedatiyle beraber hazine-i maliyeye ita ve beraetini isbat eylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Devir muamelesi cari olduğundan vech-i tesmiyede tamamiyle mutabakat olmamakla ,beraber buna bir dereceye kadar son tâbirlerden olan «muhasebe-i kat'iye» denilebilir.

HASILLI (حاصللی) [*Sar.*] Saray adamlarından bir takımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. On iki kişiydiler. Harem-i hümayun hizmetine alınan zenci harem ağalarının terfi

suretiyle işgal ettikleri mesnetlerdendi. «En aşağı» namiyle saray hizmetine giren zenci hadım ağası bir müddet sonra «acemi ağa», daha sonra «nöbet kalfası», badehu «ortanca» ve müteakiben «hasıllı» olurdu.

Ortancalıktan terfi ile hasıllı olan ağaların bu terfi sırasında bazı merasim de icra olunurdu. Ortanca bu münasebetle on iki hasıllıların ve baş kapı gulâmiyle darüssaade ağasının eteğini öper, sonra camie giderek para serperdi,

Hasıllı eskilerin biri münavebe ile kapı nöbetçilerine nezaret eder ve bu işin iyilik ve kötülüğünden mes'ul olurdu.

En eski olan hasıllı terfi edince «yayla baş kapı gulâmı» olurdu. Bundan sonra sılsile veya ölüm vukuunda «baş kapı gulamı» nasbedilirdi.

Zenci harem ağalarından kabahat işleyenler «musandıracı başı» mârifetiyle tedip olunurdu. Kabahat hafifse nasihatle iktifa edilir, ağırsa hakkında darp (dövme) cezası tatbik olunurdu. «Kaplama» namını alan bu döğme cezası hasıllılardan aşağı mertebedekiler hakkında tatbik edilirdi Hasıllılarla ondan yukarı derecede bulunanlardan birinden böyle bir suç suduru halinde bulundukları derecelere göre baş kapı gulâmı, hazine vekili, hazinedar ağası veyahut bizzat darüssaade ağası tarafından tenbib ve tekdir ile iktifa edilir, serkeşlik eden, yahut kabahati tekerrür eyliyenler olursa alâkaları kesilerek Hicaz'a gönderilirdi.

HASLILAR (خاصلیلر) [*Sar.*] Kendilerine timar ve zeamet suretinde «dirlik» olarak arazi ve köy tevcih edilmiş olan kimseler hakkında kullanır bir tâbirdir. Bu tâbir ekseriyetle enderundaki ocaklara ve koguşlara kabul edilmiş olanlardan kıdem peyda ettikten sonra kendilerine ulûfe ve maişet olarak zeamet tevcih olunanlar hakkında kullanılmıştır. Has odaya mensup olanlara da «haslılar» denildiği vardır. Tanzimattan sonra devlet memurlarına maaş bağlandığından timarları alınmıştır. Esasen timarlar da tanzimatı müteakip kaldırılmıştır.

HASIR ALTİ ETMEK (حصیر آلتی ایتمك) [*Hal.*] Unutmak, saklamak, terviç etmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hasır eskiden halı ve kilim yerinde kullanıldığı ve onun altında kalan şeyler unutulup gittiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

HASİR OVASI (حصیر اوواسی) [*Hal*] Mecaz yoliyle dayak atma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden falakaya yatırılacak kabahatlılar hasır üzerine yatırıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir. Topkapı sarayı bahçesinde dayak atılan yere de bu ad verilmiş idi.

HASİYE MAA TEDMÜR (حاصیه مع تدمر) Şam'a bağlı bir kazanın adıdır. Merkezi iki kapılı kasabası idi

HAS KETHÜDA (خاص کتخدا) [*Sar*] Has ahır memurlarından ileri gelen birinin unvanı idi. Buna «Has ahır kethüdası» da denilirdi.

HASLAR MUKATAASI (خاصلر مقاطعه‌سی) [*Mal.*] Havass-ı hümayundan ihale ve ilzam olunan yerlerin işleriyle meşgûl muvazzaf memurun ünvanı idi.

HASLAR MUKATAACISI (خاصلر مقاطعه‌جیسی) [*Mal.*] Memleketlerin fethini müteakıp yapılan tahrirde «Havass-ı Hümayün» olarak yazılan yerlerin ihale ve ilzam olunmağa başlanması üzerine muamelerini ayrıca rüyet etmek ve hesaplarını başkaca bilmek için ihdas olunan memuriyetin adıydı.

1249 (1833) da «aklâm-ı selâse hocalığı» namiyle «Haremeyn mukataacılığı»na ilhak olunmuştur.

HAS MATBAH (خاص مطبخ) [*Sar.*] Sarayda padişahların kendileri için yemek pişirilen matbah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Matbah mutvağın Arap harfiyle yazılış şeklidir. Bu sebeple matbah mutvak demektir.

HAS ODA (خاص اوطه) [*Sar.*] Sarayda o namla vücuda getirilen yere ve ona mensup teşekküle verilen addır. Kayıtlarda «hane-i has» da geçer. Has oda'yı Fatih Sultan Mehmet ynptırmış ve buranın hizmetine otuz iki iç oğlanı koymuştur.

Aynı yerdeki Hırka-i şerif dairesini ise sonradan Yavuz Sultan Selim yaptırmıştır. Yavuz Hırka-i Saadet dairesini has oda'nın üstüne bina ettirmişti. Dördüncü Murat da Hırka-i Saadet'in karşısına bütün levazımiyle bir has oda yaptırmış, bu suretle eski yer terkedilmiştir. Yavuz binadaki tadilâtı yaptırdığı sırada buraya hazine, kiler ve emektar çuhadarları da naklettirmiş ve buuların mevcudu artırarak sayısını kırka çıkarmıştır.

«Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı» adlı eserde (sayfa 323-329) bunun için şu tafsilât vardır:

«Has odanın on altıncı asırdan on yedinci asır sonlarına kadar derece sırasiyle yukardan itibaren en büyük zâbitleri has oda başı, silâhtar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı idi. Bunlar da dahil olmak üzere bütün has oda mevcudü kırktı. İlk dört ağaya

arz ağaları denilirdi. Fatih'in kanunnamesinde has odadan yalnız has oda başı sahib-i arz olup diğer üçü yani silâhdar, çuhadar, rikâpdar bunlar arasında bulunmadığından bu üçünün arz ağalıkları daha sonradır. Has oda başı on sekizinci asır sonlarına kadar silâhdar, çuhadar, rikâpdar, tülbent gnlâmı, miftah gulâmı müstesna olmak üzere has odanın oda efradını cezalandırır, icap ederse padişaha arzeder, fakat yukarıki beş ağa hakkında böyle bir muamele yapamazdı.

«Has oda teşkilâtı sonuna kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Evvelce en büyük ağa, has-oda-başı iken sonradan yani on sekizinci asır başlarında ve Çorlu'lu Ali Paşa'nın silâhdarlığı esnasında has oda başı sırasını kaybetmemekle beraber nüfuzunu kaybetmiş ve Tülbent ağası has odanın intizamına memur olduğu gibi silâhdar ağa da Enderun Nezaretini üzerine almıştır.

«Elimizdeki 1186 Hicrî, 1772 Milâdî tarihli mevacip defterinde ağayan-ı hane-i has kaydiyle başta yetmiş beş akçe yevmiyeli has odabaşı ve altmiş akçe yevmiyeli Silahdar ve otuzbeş akçe yevmiyeli Çuhadar'ın derece sırasiyle kaydedildiğine göre has odabaşının nüfuzunu kaybetmekle beraber derecesini muhafaza ettiği görülüyor.

«Koçi bey, has odalıları altı ağa, on iki eski, yirmi iki acemi olarak üç sınıf göstermektedir.

«has odada bir münhal olursa on yedinci asırdaki kanuna göre kapı ağasının arziyle hazine odasından Güğümbaşı terfian buraya naklolunurdu. Münhal iki olup yahut daha sonra ikinci münhal zuhûr edecek olursa kiler odasından peşkir ağası has odaya alınırdı, Bundan sonraki üçüncü bir münhalde lse seferlide çamaşırcı veya hamamcı başılardan biri naklonurdu. Dört münhal birden zuhûr ederse güğüm başı, peşkirbaşı, çamaşırcıbaşı ve hamamcı başı hep birden has odaya geçerlerdi. Bunların içinden güğüm başı kıdem itibariyle diğer üçünden eski sayılırdı. Diğerleri derece sırasiyle gelirlerdi. Bütün bu nakillerin hepsi on yedinci asırda kapı ağası veya has odabaşı tarafından padişaha arzolunup onun müsaaadesiyle alınırdı. Bu üç koğuştan «Hazine, Kiler, Seferli» has odaya naklolunacak ağaların nakilleri koğuş kethüdaları vasıtasiyle akşam namazından sonra merasimle yapılırdı. Bu yeni has odalıların nakillerinden sonra padişah Hırka-i Şerif dairesine çıkmayınce bunlar serbestce ortada görünmezlerdi. Padişah oraya gelince yeni naklolunan has odalılar hükümdara takdim edilir ve ancak bundan sonra serbest olurlordı.

«Ocak böylelikle ağalardan başka has odaya hazineden baş ve ikinci yazıcılarla baş kullukçu, çantacı ve kiler koğuşundan şerbetçi ve baş kullukçu ve seferliden ise yalnız baş kullukçu ve ikinci çuhadar, başçavuş, baş çakırsalan ve silâhdar ağa kaftancısı ve sır kâtibi yamağı da alınabilirlerdi. Fakat bunların daha sonraları teamül hükmüne girmiş olması muhtemeldir. Bazan padişahın bir iradesiyle seferliden bir aceminin def'aten has odaye alındığı da görülmektedir.

« Has odalıların asıl vazifeleri Hırka-i Şerif dairesinin süpürülmesi, oradaki mushafların ve kitapların tozlarının alınması, muayyen ve mübarek gecelerde ödağacı yakmak, gülsuyu serpmek, parmaklık, Şamdan ve diğer eşyayı parlatmak ve temizlemek ve saire gibi hizmetler olup bunları nöbetle yaparlardı.

«Kavanin-i Osmani ve Rabita-i Âsitane» isimli esere göre has oda üç dört odayi havi olup biri kubbeli ve ocaklı idi. Taht-ı Hümayun ve Hirka-i Şerif, Dendan-ı Şerif ve diğer bazı eşyay-ı mübareke burada bulunurdu. Diğer odaların otuz penceresi vardı. Her bir pencerede has odalıların birisi yatardı. Has odalıların birisinin cürmü olsa ve dayak yemek istemiyerek serkeşlik etse silâhdar ağa kılınç ile gelirdi. Yine imtina ederse sarık giydirilip bahçe kapısından çıkartılırdı. Çünkü gazapla çıkanın çikacağı kapı orası idi. Yoliyle çıkan orta kapıdan çıkardı.

«Has oda emanat-ı mübarekenin hıfzolunduğu odanın muhafazası birinci koğuş ağalarına ait olup yirmi dört saatta bir nöbete girerlerdi. Birinci koğuş ağalarının odaları bu odaya mücavirdi.

«Has oda ağaları arasında hünkâr müezzini, sır kâtibi veyahut padişahın hususi yazıcısı, baş çuhadar, sarıkçı başı, kahveci başı, tüfekçi başı, berber başı gibi hizmet sahipleri de vardı.

«Müezzin saray mescidinin büyük müezzini olup cuma günleri padişahın gittiği camide müezzinlik ederdi. Sır kâtibi yazı kâğıdı ve kendisine lâzım olan sair şeyleri boynunda asılı sırma işlemeli bir büyük torba veya kesede ve altın dividi de belindeki kuşağında taşırdı. Bundan başka hiç kimse beline altın divit koyamazdı. Padişah camiye giderken yolda kendisine takdim edilen arzuhalleri sır kâtibi alır ve avdette kendisine okurdu. Kütüphanenin muhafazası da buna aitti. Koçu beyin yazdığına göre (on yedinci asır ortaları) sır kâtibinde, kapı kulu süvarileriyle müteferrika ve çavuşların ana defterleri, haraç, cizye, avarız,

mukataa defterleri ve sair defterler de bulunuyordu. Padişah icabında bunları sır kâtibinden istiyerek tetkik eder ve hükümetin kayıtlariyle karşılaştırırdı. Sır kâtipliğinin bazan hazine kethüdalığı ile de birleştirildiği görülüyor.

«Sarıkçı başı, padişahın sarıklarını tertip edip hazırlamakla mükellefti. Beyaz tülbentten olan hu sarıklar, sarık odası (revan odası) denilen bir odada gümüş ve altın kaplamalı şimşirden sarıklıklar üzerinde dururdu.

«Baş çuhadar ile maiyyeti olan ikinci çuhadar arz ağalarındandı.

«Yine has odalılardan kahveci başı padişahın içeceği kahveyi hazırlamakla mükellef olup tüfekçi başı da nişan atışlarında ve avda bulunurken padişaha tüfek verir ve saray avcılarının avladıkları avları toplardı. Berber başı ise padişahın başını tıraş ederdi.

«Has odalardan baş çavuş padişahın cuma namazına çıkışlarından yarım saat evvel maiyyetinde bir kısım has odalı olduğu halde atlanıp resmî elbise ve alayla hükümdarın gideceği camiye giderdi. Yolda giderken maiyyetinde has odalılardan iki kişiden biri sorguçlu diğeri sorguçsuz iki destar-ı hümayunu münavebe ile taşırlar ve bu destarı iki tarafa hafifçe eğerek alayı seyreden halka selâm verirlerdi.

«Has odalılardan tırnakçı denilen vazife sahibi perşembeden perşembeye padişahın tırnaklarını keserdi.

«Has odalılara biri mevlût ayında, diğeri bayramda olmak ünere iki defa bahşiş verilirdi. Has oda başının bahşişi on yedinci asır ortalarında dört yüz, silâhdarın yüz yetmiş, çuhadarın yüz yetmiş, rikâpdarın yüz elli, doğancı başının yüz yirmi, tülbent gulâmının yüz yirmi, miftah gulâmının yüz on, peşkir gulâmı, ibrik gulâmı, mastçı (yoğurtçu) ve mastçı şakirdinin yüzer altındı. Bunlardan aşağı olan has odalılara seksen altın verilirdi,

«Müverrih Âli has oda iç oğlanları yevmiyelerinin yirmişer akça olduğunu, altı ayda bir defa bir çıkma kadife üst elbisesi ve birer kuşak ile birer tülbent verildiğini yazmaktadır.

«Has odalılar eski ve acemiliklerine göre dışarı hizmetlerine çıkarılırlardı. Has odalı eskilerden ise yolu müteferrikalık, acemilerden ise çaşnigirlikti. Anahtar gulâmından aşağı eskilerin yolu müteferrikalıkla çıkmak ve uzun yenli, acemilerin ise çaşnigir olmaktı. Bununla beraber has odalıların sancak beyliği ile çıkanları da görülmektedir.»

HAS ODA BAŞI (خاص اوطه باشی) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın başına verilen addır. Has oda başı aynı zamanda erkân-ı havass-ı cüvanı denilen ağaların da büyüklerindendi. Fatih Sultan Mehmet tarafından sarayda kurulmuş olan has odanın on altıncı asırdan on yedinci asır sonlarına kadar derece sırasıyle yukarıdan itibaren en büyük zâbitleri has oda başı, silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulamı ve miftah gulâmı idi. Bunlar da dahil olmak üzere has odanın mevcudu kırktı. İlk dört ağaya arz ağaları denilirdi. Bu adın verilmesi padişaha bunların arz sunabilmek salâhiyetine mâlik olmalarındandı. Fatih kanunnamesinde has odalardan yalnız has oda başı sahib-i arz olduğu yazılı olduğuna göre diğer üçünün arz ağalıkları daha sonra olduğu anlaşılıyor. Has oda başı silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı müstesna olmak üzere has odalıları cezalandırmak salâhiyetini haizdi.

Has oda başı merasimde padişahın elbisesini giydirmek ve soydurmakla muvazzaftı. Padişah nereye giderse o da beraber giderdi.

Has oda başına tavaşi (hadım) denilen ak ağalardan tâyin olunanlar olduğu gibi enderundan yetişmiş olan iç oğlanlarından da tâyin olunanlar vardı. On âltıncı asırda has oda başının yevmiyesi altmış akça idi. Yetmiş akça olduğu zamanlar da olmuştur. Her sene kendisine beş kat elbiselik verilirdi. Bundan başka Rumeli'de senede üç yüz duka getiren bir dirliği de vardı. Mevlüt ayı ile bayramda olmak üzere iki defa bahşiş de verilird. Bahşişin miktarı dört yüz altında.

Has oda başının derecesi kapı ağası payesi ise de kapı ağası kendisinden evvel gelirdi. Padişahın dört mühüründan birisi has oda başı da bulunurdu.

Has odabaşı'lık hicrî 1092 milâdî 1681 senesinda lâğvolunmuş ve İkinci Süleyman'ın cülüsu üzerine tekrar ihya edilmiş ise de eski ehemmiyetini kaybetmiştir. On altıncı asır başından itibaren silâhtarlığın ehemmiyetinin artmnsı has odabaşılığı söndürmüş ve ancak sırasını muhafaza etmekle beraber nüfuzu kalmıyan bir memuriyet haline girmiştir.

Has odabaşılar diğer has oda eskileri gibi dışarı hizmetine Sancak Beyliği ile çıkarlardı.

HAS ODA ERKÂNI (خاص اوطه ارکانی) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın ileri gelenleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar da sırasıyle has odabaşı, silâhdar, çuhadar, rikapdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı idi.

HAS ODA ESKİLERİ (خاص اوطه اسکیلری) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşek-

küllerinden biri olan has oda'nın kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırk kişiden ve üç sınıftan ibaret olan has oda'da on iki eski vardı. Altı kişi olan ağalıklar açılınca bunlar tâyin olunurdu. Dışarı hizmetlerinden de yolları müteferrikalıktı.

HAS ODA GILMANI (خاص اوطه غلمانی) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has oda'nın acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırk kişiden ve üç sınıftan ibaret olan has oda'da yirmi iki acemi bulunurdu. Bunlar terfi edince, eski, ondan sonra da ağa olurlardı.

HAS ODA HAZİNESİ (خاص اوطه خزینه سی) [*Sar.*] Sarayda bulunan üç hezineden birinin adıdır. Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has odadaki kıymetli şeylerden terekküp ettiği için bu adı almıştır. Has oda hazinedarı adlı birinin nezaret ve mes'uliyeti altında idi. Öteki iki hazineden birinin başında «Hazinedar başı», ikincisinin başında da «Hazine kethüdası» bulunurdu.

HAS ODA HÜDDAMI (خاص اوطه خدامی) [*Sar*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has oda hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüddam; arapça hizmetçi manâsına gelen hâdim'in cem'idir Has oda üç sınıfa ayrılan kırk kişiden ibaretti Bunların altısını erkân denilen ağalar, on ikisini eskiler, yirmi ikisini de gılmanlar teşkil ediyordu.

HAS ODALI (خاص اوطه لی) [*Sar*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has oda mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HAS ODA OĞLANLARI (خاص اوطه اوغلانلری) [*Sar.*] Enderun'uu birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Gılman» da denilirdi,

HASRETNAME (حسرتنامه) [*Ede.*] Ayrılık münasebetiyle yazılan mektup yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hssret; ölmüş, elden çıkmış veya ele girmesi istenilmiş olan şeyler için istek yüzünden husule gelen teessür, iztırap, name de yazı, mektup demektir. Tâbir bu itibarla hasreti belirten yazı, hasret mektubu demek olur.

Ey kalem lütfeyle ol dildare hasretnâme yaz
Cism'ü canım yandı zira t'a hasretnâme yaz
Çeşm-i ümmidım diküp şehraha ah etmekteyim
Olmadım nâil meded ah bari hasretnâme yaz
Lâ

HASSA (خاصه) [*Sar.*] Padişahlara ve saraylara mahsus hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassa alayı, Hazine-i Hassa tâbirlerindeki hassadan bunların doğrudan doğruya padişaha ait oldukları anlaşılır. Arapça Hassa, birkaç şeye şümulü olmayıp yalnız bir şeye ait olan mânasına gelen hassın müennesidir.

HASSA AVCILAR. (خاصه آوجیلری) [*Sar*]. Padişahların şikâr halkı denilen ve av işlerine bakanlara verilen addır. Şahin gibi, atmaca gibi av avlamakta kullanılan kuşlarla zağar, tazı ve emsali av köpekierini bunlar terbiye ederler, padışahlar avlanırlarken beraber bulunurlardı.

Osmanlılarda av saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki tuttuğu gibi padişahlardan vazifesini bırakarak ömrünü av peşinde geçirenler de olmuştur.

Bu mevzuu spor tarihine mal ederek tetkik eden kıymetli müdekkik Kâmil Su (Osmanlı taribinde hassa avcıları (Ülkü, sayı 98) bunun için şu tafsilatı veriyor:

«Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir İlk zamanlarda zafer peşinde koşan padişahlar, paşalar harb dışındaki vakitlerini ekseriya maiyetleriyle birlikte avlanmakla geçirirlerdi.

Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa bir av peşi sıra at koştururken düşmüş ve ölmüştür.

«Yıldırım Bayazıt ava son derece meraklı idi. Niğbolu'da mağlup olan Avrupalı asil esirlerine sarayının ihtişamını göstermek için büyük av eğlenceleri tertibetmiştir. Hammer'in de dediği yedi bin doğancı ve altı bin sekbandan aşağı olmıyan maiyeti halkının ihtişamiyle onlara hayret verdi. Av köpeklerinin arkasına ipekli örtüler ve parslara mücevherli tasmalar kon. muştu.

«Murat II devrinde Edirne'yi ziyaret etmiş olan Bertrandon dö la Brokyer'den naklen Ahmet Refik, Koca Murat Bey'in ceddi Bayezit gibi ava meraklı olduğunu, binden ziyade zağarı ve iki yüzden aşırı kuşları olduğunu söylüyor.

«Fatih'in Boğazda padişahlara mahsus yaptırdığı Tokat bahçesin'den Murat IV çok hoşlanır, ekseriya yabandomuzu avlamak için oraya giderdi. Evliya Çelebi Istranca dağlarında Yeniçeri avcılarının bulunduğunu söylüyor.

«Murat III. zamanıada Anadolu'nun bütün vilâyetlerine yazılan (Hicri 994) 1585 tarihli bir fermanda: «Halen taht-ı kazanızda hassa-i hümayunuma yarar samsonlar bulunduğu ilâm olunmağın sahiplerin getürdüb ellerinde olan samsonları cemeyleyüb Asitâne-i saâdetime gönderilmesin emredüb...» deniliyor.

«Osmanlı padişahları arasında en fazla saray ve kadın hayatına düşkün olarak tanıdığımız Deli İbrahim'in bile kendisini avlanmaktan alamadığı görülüyor.

«Mehmet IV. ün ava merakı hastalık derecesinde idi. Hayatını hemen hemen Edirne sarayında, av peşinde geçirmiş, devlet işlerini tamamen Köprülü ailesine terketmişti. Köprülülerin hareketlerinde serbest kalmaları bakımından onun bu ava düşkünlüğünün hayırlı neticeler verdiği malûmdur.

«Av yerleri Çatalca, Burgaz taraflarıydı. Mehmet IV bilhassa Yanbolu, Dimetoka, Silivri, Eski Zağra cihetlerinde avlanırdı.

«Osmanlılarda av heyeti çakırcılar, şahinciler, sekbanlar, samsoncular, zağarcılar gibi sınıflara ayrılırdı. Bilâhra bu sınıflar askerî teşkilâta sokulmuşlardır. Samsoncubaşı, zağarcıbaşı çakırcıbaşı, turnacıbaşı gibi.

«Hammer'e göre: «Bayezid'in saltanatındanberi doğancılar padışahın sayd takımını teşkil ediyorlardı. Dörde ayrılmış idiler: Asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları, atmaca avcıları. Sekbanlar muahharen yeniçerilere ilhak olundu. Üç alay samsoncu, zağarcı turnacı dâhil olmak üzere sekbanların mecmuu otuzüç alay idi.»

«Saray avcılarının başı ve padişahın avcıbaşısı olan çakırcıbaşının teşrifatta mühim bir mevkii vardı. Ulufesi günde yüzaltmış akçe idi. Fatih kanunuamesinde emîr-i ahurdan sonra çakırcıbaşının geleceği kaydedilmektedir.

«Sonradan çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacacıyan-ı hassa alaylariyle üçe ayrılan avcılardan şahinciyan-ı hassaya doğancıbaşı ve atmacacıyan-ı hassaya atmacacıbaşı adlariyle zâbitler tâyin olunmuş ise de çakırcıbaşı uzun zaman hem çakırcıyanın zâbiti ve hem de diğerlerinin âmiri kalmıştı.

«Askerî saflar arasına katılan bu hassa avcılarından başka vilâyetlerde de hassa avcıları vardı. Bunlar doğancı, doğancı oğulları, yaveci, kütekci gibi isimler alırlardı.

«Vilâyetlerdeki hassa doğancı, şahinci ve atmacacıları kimsenin reayası olmıyan hassa avcıları idi. Ankara, Edremit, Balıkesir Mahkeme-i Şer'iyye sicillerindeki kayıtlara göre bunlar iltizama dâhil bulunmıyan dağlarda avlanırlardı. Vurdukları vaşak, ahû, kaplan, zerdeva, sansar, ayı, tilki, kurt gibi hayvanların, postlarını, ahû pastırmalarını her altı ayda bir götürüp miriye; yani hükümete teslim ederler ve ellerine teslim ettiklerine dair mühürlü temessük alırlardı. Buna aynı zamanda eday-i hizmet tezkeresi adı verilirdi.

«Edremit, Balıkesir, Ankara mahkeme sicilleri ile hazine-i evrakı mühimme defterlerini tedkik ederken bu hassa avcılarına dair elde ettiğim fermanlardan, hassa avcılığı teşkilâtının bütün Anadolu'ya ve Rumeli'ya şâmil bir teşkilât olduğu anlaşılıyor. Gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da birçok yerlerde doğancı adındaki mevki ve köyler de bunu ispat edar mahiyettedir.

«Vilâyetlerde merkezden gönderilmiş birer doğancı veya avcıbaşı bulunurdu. Bunlar, zamanı gelince, avcılara av yaptırır ve bu avları merkeze göderirlerdi. Filhakika hicrî 990 tarihinde Edremit, Tuzla, Avunya, Boğazhisar, Çan, İvrindi Kadılıklarına hitaben yazılan bir fermanda:

«Hâliyâ Mehmet ve diğer Mehmet avcıbaşı tâyin olunmuştur buyurdum ki vardıklarında zikrolunan avcılar her ne cins olur ise zamanında şikâr ettirip vâkı olan şikârın südde-i saadeime getürmek içün kendülere teslim ettiresin» denilmektedir.

«Ankara Mahkeme-i Şer'iyye sicillerinde mevcut diğer bir kayıt da bunu teyit etmektedir. Burada: «Ankara sancağında vâkı olan kasabat ve kura ve nevahiyde sakin olup doğan va zağar ve tüfek ile vaşak saydeden kimesnelerden bin kırk sekiz senesine mahsup olmak üzere saydeyledikleri vaşakların postların ve ahû pastırmaların mîri içün cemetmeğe hassa doğancıbaşılardan kıdvet-ül-emasili vel-akran Ahmet Ağa nam kimesne tâyin olunup emr-i şerifimle irsal olunmuştur, vusulünde minval-i meşruh üzere vaşak postların ve ahû bastırmasın mübaşir-i mezbure alıvirmeğe lûtfun diriğ buyurmıyasın» deniliyor. Bu yazı çakırcıyan-ı hassa'dan sekbanbaşı İbrahim tarafından yazılmıştır.

«Hazine-i Evrak'ta (Başbakanlık Arşivi), tapu defterlerinin hemen bir çoğunun başında ait oldukları vilâyetin hususi kanunnameleri yazılmıştır. Biga'ya ait olan tapu defterinin başında da böyle bir kanunname vardır. Bu kanunnamede. hassa avcıları icin şöyle denilmektedir: «Eben an ceddin doğancı ve kürenççi ve yuvacı ve atmacacı olanlar berat ı hümayunla muaftır ve mezkûr doğancılardan şol kimesneler ki ataları veya kendüler raiyyetten doğancı olmuş olsalar beratları mucebince çiftliğe mutasarrıf olalar amma sair reaya gibi olalar ve şol reaya ki defter-i cedid-i hakanîye raiyyet kaydolmuş olsa vilâyet kadıları anların gibiye sayd içün arz virmeyeler zira raiyyet ehl-i berat olmak emirde yoktur.

İltizama dâhil olmıyan yerlerden avlananların avlanabilmeleri için hassa avcısı oldukla-

rına dair ellerinde beratları bulunması şart idi. Beratlı olmıyanların bu yerlerde avlanması yasaktı.

«Beratlı hassa doğancılarının ve doğancı oğullarının merkeze doğan göndermiyenlerinin ve ellerinde hizmetlerini yaptıklarına dair ed. y-ı hizmet tezkeresi bulunmıyanların Müslüman olanlarından yüz elli akça vergi alınırdı. Mütekait doğancılardan ise yüz yirmi akça bedel i ıvaz alınırdı. On birinci hicret yüzyılının birinci yarısında Biga, Karasi, Manisa, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe sancakları kadılarına hitaben yazılan bir fermanda şöyle deniliyor: «Doğancıların ve defter-i hakanîde mukayyet doğancı oğlu olmakla ellerinde berat-ı hümayun olan doğancıların ve sene-i mezkûrede Asitane-i saadetime doğan getürmeyüp hizmet ettiklerine dair ellerinde mâmul-ün bih tezkeresi olmayan yaveci, kütekçi ve sayyad defter-ı cedid-i hakanîde mukayyet doğancı oğullarının kanun-kadîm ve suret-i defter-i cedid-i hakan mucebince her birinden zamanı hulûl eyledikte yüz ellişer akça mürdebahaların ve cürm-ü cinayet ve âdet-i ağnam ve resm-i güvare ve resm-i arusane ve beytülmal ve mal-i mefkut verair bad-i havaların ve topraklarında yâve ve kaçkun ve kul ve câriye müjdegânesin ve müddet-i örfiyesi tamam olup mürdolanların bahaların ve mütekaid olan doğancıların yüz yirmişer akçe bedel-i avârızların ve resm-i sâirelerin ve âharın yerlerinden olmayub doğancıların toprağında gühîden baltalariyle açtıkları yerlerde hâsıl olan öşürlerin kanun-ı kadîm ve sûret-i cedid-i hâkanî mucebince mîrî için mezkûr doğancı başıya kabz-ü zabt itdirüb...»

«Hicrî 1084 tarihinde yazılan diğer bir vesikada ise doğancı olub doğancılık hizmetini yapmıyan doğancı ve doğancı oğullarının Hıristıyan olanlarından üçer yüz akça alınacağı kaydedilmektedir. Bu vergiyi kadılar marifetile merkezden tâyin olunan doğancı başılar tahsil ederlerdi. Biz buradan aynı zamanda Hıristiyanların da hassa doğancısı olabildiklerini öğreniyoruz. Fermanda şöyle denilmektedir «... defter-i cedid-i hâkanî de mukayyed berat ı şerif ile tâyin olunmuş hassa şahincilerinin evlâdlarının bin seksen beş senesine mahsub olmak üzere Âsitane-i seâdete doğan getürmeyüb ellerinde edâ-yı hizmet tezkereleri olmıyanların Müslümanlarından yüz ellişer ve keferesinden üçer yüz akça mîrî mürdebaha ve âdet-i ağnam ve resm-i güvâre ve resm-i arusâne ve cürüm ve bad-i hava ve beytülmal ve sair cüz'i ve küllî hukuk ve rüsumların cem-ü tahsil olunmak babında..»

«Doğan yuvalarının bulunduğu yerde ağaç kesmek, tüfek atmak, ateş yakmak, koyun otlatmak, tuzak kurmak, güvercin uçurmak ve doğan tutmak yasaktı. Bu yasağı dinlemeyib aksine hareket edenlerden doğancı başı eliyle beş yüz akçe ceza alınırdı. Keza doğan yuvalarını bozanlar ile doğan çalanlardan da herbiri doğan için beş yüz akçe ceza almak eski bir kanun idi.

«Edremid mahkeme-i şer'iye sicillerinde rasladığım Yavuz'un hicrî 921 tarihli bir fermanı bu hususta şayan-ı dikkattir. Anadolu kadılarına hitaben yazılan bu fermanda hassa avcılarının av mevsiminde turna uğurluklarına, av kuşlarının geçtikleri yerlere tuzak kurdukları sırada hassa avcısı olmıyan başka avcıların aynı yerlere tuzak kurmalarının yasak olduğu zikredilmektedir Fermanın alt tarafında şöyle denilmektedir:

«Kadî-üz-zamandan ilâ yevmina hâza benüm hassa-i hümayunum sayd-ü şikâr olan yerlerde kat'a bir ferd tuzak kurmayub mumaileyhin kurduğu tuzağın kurbunda ve dairesinde gelüb üzerine konub oturu duran turnayı vesair şikârı ürkütmeyüb avlamıyalar bâdette'kid işlemeyüb yine gelüb mevâzi-i mezkûrde bulunub emr-i şerife muhalif şikâr itmek kasdına geldikleri malûm ve muhakkak olur sizden birinüze ilân idecek olursa göresiz şöyleki sancak beyi adamlarından ve sipahilerden ise getürdüb gereği gibi tehdit idersiniz...»

«Yörük ve Türkmen cemââtlerinden bazıları cemâat şeklinde şahincilik hizmetine girerlerdi. Edremid Mahkeme-i Şer'iyye sicillerinde raslanan 984 tarihli bir mahkeme ilâmından Yeğenler ve Köseler cemâatinin padişahın şahincileri olduğu anlaşılıyor. Bu ilâmda şöyle denilmektedir,

«... defter-i cedid-i hâkanîde Köseler ve Yeğenler cemâati padişah-ı âlempenah halledallahü hilâfetühü ilâ yevmiddin hazretleri için şahincilik kaydolunub âdetimiz evvelden Karesi vilâyetinde Kazdağı dimekle mâruf dağda şahın yuvaları olup padişah i âlempenah devletinin Edremid kazasına tâbi Kaşıkcı nam karaya gelüb nice günler bekleyüb mevzi-i mühlikeye iplerle inüb tâbiî nasib yuvadan her ne elümüze nesne girmezse ana göre ahval şöyle oldu didiğimize itimâd olunurdu....»

HASSA BOSTANCILARI (خاصه بوستانجیلری) [*Sar.*] Bostancılardan saray haricindeki bahçe ve bostan işleriyle meşgûl olanlara verilen addır. «Usta» adı verilen başlarının nezareti altındâ ve ayrı ayrı camaat halinde idiler. Her camaat yerine ve işine göre on beş ile yüz

kişi arasındaydı. Daha sonraları saray haricindeki bahçelere de «hadaik-i hassa» adı verilmiştir.

HASSA ÇAYIRI (خاصه چایری) [*Sar.*] Saray hayvanlarına lâzım olan otların temin edildiği çayırlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanat makamının malı olan ve beylik de denilen bu çayırlardan sadrazamla kubbe vezirlerine de, hayvanlarına yedirilmek üzere. ot verilirdi. Bu çayırlar daha ziyade İstanbul'la civarında idiler

HASSA DOĞANCILARI (خاصه دوغانجیلری) [*Sar*.] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın adıdır. «Hane-i bazyan» da denilen doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaat olup bunlar da kaftanlı denilen enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Başları «doğancı başı» adını taşıyordu Osmanlı padişahları Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgul olmamışlar ve fakat teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza eylemişlerdir XVII. asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan üçü doğancı, 271 i çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 i atmacacı olmak üzere 592 idi. Doğancılar meydanı, av kuşlarını besliyen zümrenin meydanı olup Üsküdar'da hâlâ bu ismi muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Enderun doğancı teşkilâtı XVIII asırda kaldırılmıştır.

Değerli müdekkik Kâmil Su bir eserinde (XVII ve XVIII. yüz yıllarda Balıkesir şehir hayatı, Balıkesir Halkevi yayınları, sayı 14, İstanbul, Resîmli Ay Matbaası, 1927, sayfa 120 ve müteakip) «Osmanlı tarihinde saray eğlenceleri arasında av eğlencesi kendisine mühim bir yer ayırmış» olduğunu yazdıktan sonra hassa doğancılarının tetkikine girişiyor ve şunları yazıyor:

«Hammer'e göre: Bayezid'in saltanatından beri doğancılar padişahın sayt takımını teşkil ediyorlardı. Dörde ayrılmış idiler: asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları, atmaca avcıları.

«Sekbanlar muahharen yeniçerilere ilhak olundu. Üç alay samsoncu, zağarcı, turnacı dahil olmamak üzere sekbanların mecmuu otuz üç alay idi.

«Saray avcılarının başı ve padişahın avcı başısı olan çakırcı başının, teşrifatta mühim bir mevkii vardı. Ulûfesi günde yüz altmış akça idi. Fatih kanunnamesinde Emîr-i ahurdan sonra çakırcı başının geleceğini söylüyor.

«Sonradan çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacıyan-ı hassa adlariyle üçe ayrılan avcılardan şahinciyan-ı hassaya doğancı başı ve atmaciyan-ı hassaya atmacı başı adlariyle zabitler de tâyin olunmuş ise de uzun zaman çakırcı başı hem çakırcıyanın zabiti ve hem de diğerlerinin âmiri kalmıştır.

«Sarayda padişahın askerî safları arasında bulunan bu hassa avcılarından başka birçok vilâyetlerde hassa çakırcıları vardı. Bunlar doğancı, doğancı oğulları, yaveci, kütekci gibt isimler alırlardı. Bunlar başkalarının raayasından olmıyan hassa avcıları idi. Defter-i cedid-i hakanide kayıdlı olub vilâyetlerde hiç kimsenin iltizamında olmıyan dağlarda, doğan urilerinden (uru) avlanırlardı. Vurdukları vaşak zerdava, sansar, ayı, tilki ve kurt gibi hayvanların postlarını her altı ayda bir götürüp miriye teslim ederler ve teslim ettiklerine dair ellerine mühürlü temessük alırlardı.

«Rumeli'de hıristiyanlardan bazıları saraya mahsus doğan beslerlerdi ve bunlara doğancı denirdi. Bazı vergilerden affedilirlerdi. Rumeli'de doğancı adında köylere hâlâ tesadüf ediliyor.

«Mahkeme-i şer'iyye sicillerini karıştırırken Balıkesir ve civarındaki hassa avcılarına dair birkaç vesika buldum. Bunlar hicrî on birinci yüz yılda padişah tarafından yazılan hükümlerdir Bu vesikalardan, Balıkesir vilâyeti dahilindeki hassa doğancı yerlerini öğrenebiliyoruz Vesikalardan hicaî 1010 tarihli ikisi Balıkesir ve Bigadıç kadılıklarına hitaben yazılıyor.

«1030 tarihli olan iki vesikadan biri Balıkesir ve Balya kadılıklarına biri de Biga, Karesi, Mağnisa, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe sancakları kadılıklarına yazılıyor.

« 1084 ve 1085 tarihli iki vesikadan biri padişah tarafından diğeri de hassa şahinci başı tarafından Hudavendigar ve Karesi sancakları doğancı başılığına bağlı olan yerlerin kadılıklarına yazılıyor. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre Karesi vilâyeti mıntıkası doğancı başılıga tâbidir.

«Burada, hassa avcılarının avlanmalarına mahsus bir çok yerler vardır. Bu yerlerde yalnız ellerinde hassa avcısı olduğuna dair beratı olanlar avlanır başkalarının avlanması yasaktır. Beratlı doğancıların ve doğancı oğullarının ödevleri her altı ayda bir İstanbul'a doğan ve avladıkları hayvanları göndermekti. Balıkesir ve balya kadılıklarına hitaben yazılan 1084 tarihli bir vesikada bu husus şöyle anlatılmaktadır: «Kıdvetül kuzat vel hükkâm medinül-fazl-ı velkelâm Balıkesir ve Balya kadıları zide fazluhuma tevki-i refi-i hümayun vasıl olıcak malûm ola ki kıdvet-ül-emacid vel ayan

çakırcı başı zide mecduhu halâ der-i saadetime mühürlü tezkire gönderüp zikrolunan kadılıklarda vaki defter-i cedîd-i hakanide mukayyet Mehmet Hasan bin Mihrişah ve İbrahim ve odabaşı olan Ahmet nam kimesneler hassa sayyatlerdan olup zikrolunan kadılıklarda vaki iltizama dahil ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet kimesneye hâsil kayıt olunmıyan cebeller ve avgâhtan her sene sayd-u şikar eyledikleri vaşak ve zerdave ve kurt ve dilkü (tilki) ve ayu postların ve ahu pastırmaların her altı ayda bir miri için getirüp teslim edüp ellerine mamulünbih temessük alup mukabelesinde avariz-i divaniye ve sair tekâlif-ü örfiyyeden muaf ve müsellemler iken hâlâ beylerbeyi ve sancak beyi subaşılar ve adamları ve züame ve erbab-ı timar ve ümena ummal vesaire ehl-i örf taifesi üzerlerine varup ve meccanen yem ve yemek ve koyun ve kuzu vesair mekûlât talep eylediklerinden maada sayd eyledikleri şikarlarına dahledüp rencide eylemekten hali değillerdür deyü men'i için emr-i şerifim ricasına ilâm eylemegin buyurdumki hükm-ü şerifim vardıkta göresiz filvaki bunlar defter-i cedid-i hakanide mukayyet hassa sayyatlardan olup zikrolunan kadılıklarda vaki iltizame dahil ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet ve kimesneye hâsil kayt olamiyan cebellerde ve avgâhdan sayd-ü şikâr eyledikleri vaşak ve zerdave ve sansar ve kurt ve dilkü ve ayu postlarının ve ahu bastırmaların her âltı ayda bir getirüp miri için teslim edüp ellerine mühürlü temessük alup hizmetlerinde kusurları yoğ iken hala zikrolunan tayfa üzerlerine varup ve meccanen ve yemeklerin koyun ve kuzu vesaire bunun emsali nice me kûlât talep ve teklif eylediklerinden maada sayd eyledikleri şikârlarına dahledüp rencide ve remide eyledikleri vaki ise men-ü def edüp minbat bunları hilâf-ı şer' ve kanun ve defter kimesneye olveçhile rencide ve remide ettirmeyüp husus-u mezbur için tekrar şikayet olunmalu eylemeyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılazız.

«Berat ile hassa şahincisi olan doğancı ve doğancı oğullarının merkeze doğan göndermiyenlerinin ve ellerinde hizmetlerini yaptıklarına dair eda tezkiresi bulunmıyanlarının müslüman olanlarından 150 akça alınırdı ki buna Mürdebaha deniliyordu. Mütekait olan doğancılardan 120 akça bedel-i avarız alınıyordu. Doğan yuvalarını bozan, doğan çalan ve doğan telef edenlerden beşyüz akça ceza alınırdı.

Doğan yuvalarının bulunduğu yerlerde ağaç kesmek, tüfek atmak, ateş yakmak, koyun otlatmak, tuzak kurmak, güvercin uçurmak ve doğan tutmak yasaktı. Bu yasağı dinlemeyip aksine iş görenlerden doğancı başı marifetiyle beşyüz akçe ceza alınırdı. Bu hususa dair 1070 tarihinde Biga, Karesi, Manisa Hüdavendigar Aydın Menteşe sancaklarına hitaben yazılan büküm aynen aşağıda olduğu gibidir:

«Mefahir-ülkuzat vel-hükkâm maadin-ülfazl vel-kelam Biga ve Karesi ve Manisa ve Hüdavendigâr ve Aydın ve Manteşe sancaklarında vaki olan kadılar zide fazlühum tevki-i refi-i hümayun vâsıl olıcak malûm olaki kıdvet-ül emacit velekârim çakırcı başı zide mecduhu der-i saaddetime arz gönderüp zikrolunan kadılıklarda vaki hassa çakırcıların ve evlâtlarının ve âsitane-i saadetime doğan getirmeyüp ellerinde mühürlü mamulün bih eda-i hizmet tezkireleri olmıyanların ve aharın raayasından olmayıp defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğlu olmağla ellerinde berat-ı hümayun olan doğancıların binotuz tarihi için berbirinden lâzım gelen yüz otuz akçeyi mürde bahaların ve âdet-i ağnam ve resm-i bennâkların ve resm-i güvare ve resm-i arûsane ve rüsum-ı sairelerin ve iltizama dahil olmıyan yerlerde doğan uruların da vesair yerlerde sayd olunan vaşak ve zerdave ve sansar ve kurt ve tilkü ve ayu ve ahu vesair şikâr postların defter-i cedid-i hakanı mucebince cem ü tahsil ve kabz ve defter edüp getirüp hazine-i âmireye teslim eylemek için hassa çakırcılardan Mehmet doğancı başı nam kimesne doğancı başı tâyin ve irsal olunduğu bildirüp veçh-i meşruh üzere emr-i şerifim verlimesin rica eylemeğin buyurdumki (bir kelime eksik) hükmü şerifimle mezbur kulum vardıkta asla tehir etmeyüp onun gibi doğancıların ve kadimi defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı-oğlu olmağla ellerine berat-ı hümayun alan doğancıların ve sene i mezburede Asitane-i saadetime doğan getirmeyüp hizmet eylediklerine dair ellerinde mamulünbih tezkiresi olmıyan yaveci ve kütekci ve sayyat ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğullarının kanun-u kadim ve suret-i defter-i cedid-i hakanî mucebince her birinden zamanı hulûl eyledikte yüzellişer akçe mürdebahaların ve cürm-ü cinayet ve adet-i ağnam ve resm-i güvare ve resm-i arusane ve beytülmal ve mal-i mefkud ve sair badihavaların ve topraklarında yave ve kaçkun ve kul ve cariye müjdeganesin ve müddet-i örfiyesi tamam olup mürd olanların bahalarını ve mütekaid olan doğancıların yüzyimişer akçe bedel-i avarızların ve resm-i sairelerin ve aharın yerlerinden

olmayup doğancıların toprağında gûhiden baltalariyle açtıkları yerlerde hâsıl olan ürünlerin kanun-u kadim ve suret-i defter-i cedid i hakani mucebince miri için mezkûr doğancıbaşı kabz ü zabt ve defter ettirüp kimesneye muhalefet ettirmesin ve kadılıklarunuzda doğan yuvaların bozub ve doğan sirkat ve zayi' ve telef edenlerden kanun-ı kadim üzere esiri doğan içün beşyüz akçe cerimelerin aldurub kabzu zabt ve alel esami defter edesiz ve bazı kimselerin ellerinde berat-ı doğan bulunup miri içün kabz eyleyelim didikte ahar yerden getürdük deyü muhalefet ederler ise kat'a muhalefet ettirmeyüp miri içün ahz ettiresin ve kat'a yuvalar kurbunda mutad-ı kadime muhalif ağaç kesüp ve tüfek atup ve ateş yakup koyun otarup doğan yuvalarına zarar edenlerden ve doğan sayd olunan yerlerde tuzak döküp av avlayup ve güvercin uçurup doğan sayd edenlerden kanun üzere mezbur doğancı başıya beşer yüz akçe cerimelerin aldırasız velhasıl mukayyet olup veçh-i meşruh üzere olan emrimi yerine getiresüz şöyle ki ehli sebebiyle canib-i miriye zarar müterettip olan ihmal eden kadılardan tazmin olunur. Şöyle bilmiş olasız ve siz ki kadılarsız kalır yekûnu olan defteri imzalayup ve mühürleyüp ve kiseleyüp mezbur hüküm ile irsal edesiz minvali merkum üzere cemolunan mali doğancıların mevaciblerinde ve hassa doğancıların tu'ma bahalarına ve ihracat-ı lâzimelerine harc-ü sarf eyleyüp badehu kanun üzere her sene muhasebesin görüp zikrolunan maldan ziyade kalur ise hazine-i âmireme teslim oluna şöyle ki veçh-i meşruh üzere olan emrimin muhalifi olup malim zayi ve telef ola veya irsal eylediğiniz defter sahih olmaya veya hilâf-ı emr-i şerif vazınız malûm ola gayriler ile olmayup ziyade ukubete müstahak olursunuz şöyle bilmiş olasız husus-ı mezbure beylerbeyi ve sancak beyi ve ümera ve ümmal ve sipahi ve yeniçeri ve saireleri bir veçhile dahl ü taarruz ettirmeyesiz eder ise yazup ilâm eyleyesüz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılasız')

«Bugün dahi Balıkesir ve civarında doğancı adını taşıyan köyler var. Bu isimlerin bahsettiğimiz devirlerden kalma isimler olduğu muhakkaktır.»

HASSA HARÇ EMİNİ (خاصه خرج امینی) [*Sar.*] Saraya ait satın alma işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray ile mensuplarının alacaklarını da bu tahsil eder ve getirip kendilerine verirdi.

HASSA HARCİ MATBAH (خاصه خرجی مطبخ) [*Sar.*] Saraylılarla dar-üs-saade ağası haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilen matbaha verilen addır. Padişahlar Topkapı sarayında oturdukları sırada biri saraylılar için «hassa matbahı», ikincisi dar-üs-saade ağası için «dar-üs-saade ağası matbahı», üçüncüsü de bunlar haricinde kalanlar için «hassa harici matbah» olmak üzere üç mathah vardı.

HASSA KADIRGALARI (خاصه قدرغه‌لری) [*Bah.*] Yelkenelilik devrinde Osmanlı donanmasını teşkil eden kadırgalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gemilerde kaptanlık edenlere «hassa reisi», «hassa kaptanı» denilirdi.

HASSA KAPTANI (خاصه قپودانی) [*Bah.*] Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa gelmesine kadar hükümet tarafından yaptırılan gemilerin kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hassa reisi» denilirdi.

HASŞA MATBAHI (خاصه مطبخی) [*Sar.*] Saraylılar için yemek pişirilen matbah hakkında kullanılan bir tâbirdir. Padişahların kendileri için yemek pişirilen matbaha ise «has matbah» denilirdi. Padişahlar Topkapı sarayında oturdukları zamanlarda başlıca üç matbah vardı. Hassa matbahı, Dâr-üs-saade ağası matbahı, Hassa harici matbah. Padişahlar için Hassa matbahında hususi olarak yemek pişirtilir ve pişirilen yemeklerin biribirinden tefriki için ayrıca «Has matbah» tâbiri de kullanılırdı. Hassa harici matbahta baremdeki saraylılarla Dâr-üs-saade ağası haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilirdi

HASSA MÜEZZİNLERİ (خاصه مؤذنلری) [*Sar.*] Saray müezzinleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray müezzinleri Topkapı sarayı içindeki camide müezzinlik ettikleri gibi padişahın cuma ve bayram namazları münasebetiyle gittikleri camilerde de müezzinlik ederlerdi.

HASSA ORDUŞU (خاصه اردوسی) [*Ask.*] Merkezi İstanbul'da olan Birinci Ordu hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'un ve dolayısiyle sarayın muhafazasına memur olduğu için bu adı almıştır.

HASSA REİSİ (خاصه رئیسی) [*Bah.*] Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa geçmesine kadar hükümet tarafından yaptırılan gemileri kullanan kaptanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «hassa kaptanı» da denilirdi.

HAS SOFRA (خاص سفره) [*Sar.*] Elçilik heyetlerine verilen ziyafetlerde erkâna yani ileri gelenlere mahsus olan yemek sofralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkinci ve üçüncü

deredeki memur ve mensubunun yemek yedikleri sofralara da «harcı sofra» denilirdi. Has sofralarda on beş, harcı sofralarda ise dokuz türlü yemek bulunurdu.

HASSA TABİPLERİ (خاصه طبیبلری) [*Sar.*] Saray doktorları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların hususi doktorları, sonradan operatör adını alan eerrahları olduğu gibi eczacıları da vardı. Aarapça, işinde bilgili adam demek olan tabip sonradan tıp tahsil ederek hasta tedavi edenler, doktorlar hakkında kullanılmıştır.

HASS-ÜL-HAS (خاص الخاص) [*Kıy.*] Hil'at yapılan en kıymetli kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü hil'atların kürklüleri de bulunduğu için kürklü olanlarına «hass-ül-has ba postin samur» denilirdi. Eskiden bir vezir sadrazam olunca şeyhülislâma beyaz çuhaya kaplı postin samur, yeniçeri ağası, kaptan paşa ve nişancıya haas-ül-has ba postin samur, reis-ül-küttap, çavuşbaşı, tezkire-i evvel, tezkire-i sani ve mühürdara hass-ül-has hil'at giydirilirdi. Hass-ül-has, hastan has, en has demektir.

HASS-ÜL-HAS BA FOSTİN SAMUR (خاص الخاص باپوستین سمور) [*Kıy*] Yüzü en kıymetli kumaştan yapılan kürk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir vezir sadrazam olunca yeniçeri ağasına, kaptan paşaya ve nişancıya bu türlü hil'at giydirilirdi.

HASS-ÜL-HAS HİL'AT (خاص الخاص خلعت) [*Kıy.*] En kıymetli kumaştan yapılan hil'at yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kürklü olanına «hass-ül-has ba postin samur» denilirdi. Bir vezir sadrazam olunca çavuşbaşıya, tezkire-i evvele, tezkire-i saniye ve mühürdara hass-ülhas hil'at giydirilirdi.

HASTALARDA (خستهلرده) [*Sar.*] Saray mensubundan hastalanıp da tedavi için hastaneye yatırılanlar hakkında kullanılır tâbiratandır. Bu gibiler soruldukça «hastanede» denilmez, «hastalarda» denilirdi.

HAŞEBİ (حشبی) [*San.*] Eskiden bir cins kâğıda verilen addır. Bu cins kâğıtlar ağaç liflerinden yapıldığı için bu isim verilmişti. İpekten yapılmış kâğıtlara ipekli demek olan «hariri» denilirdi.

HÂŞİMİYYE (هاشمیه) [*Sof.*] Celveti tarikati şubelerinden birinin adıdır. Üsküdarlı Seyyit Mustafa Hâşim (Hâşim Baba) Melâmiliğe de girdiği için adına nispet edilen Hâşimiyye'yi Bayramiyye şubesinden sayanlar da vardır. Seyyid Mustafa Hâşim Bektaşiliğe de girdiği için kendisine ondan dolayı baba denilmiştir. Hülâsa Melâmilerce Melâmî olarak görülen hattâ bir Melâmi erkânı kurmıya çalışıp kutupluğu iddia edilen, Bektaşilerin bir kısmınca dedebaba tanınan, aynı zamanda Celveti olan ve Celvetilikten Hâşimiyye kolunu ayıran Hâşim Babayı ve kurduğu kolu pîr makamı ve asıl Celvetiler kabul etmemişlerdir. Hattâ cenaze namazı kılınmak üzere tabutu pîr makamına götürülmüşse de dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenazeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda dergâha bitişik bir musalla taşı kurmuşlardır. Hâşim Baba, ayrı bir erkânname yazarak Bektaşilik âyinini tâdil etmek ve bu suretle Bektaşilikten bir kol ayırmak da istemiştir.

Şeyh Seyyit Mustafa Hâşim, Bandırmalı Şeyh Seyyit Yusuf Nizameddin'in oğludur, 1130 (1717) de doğmuş, 1197 (1782) de ölmüştür. Üsküdar'da İnadiye'de otuz iki sene seccade nişin (şeyh) bulunduğu Bandırmalı tekkesindeki türbesinde gömülüdür. Babasından müstahlefti. Tarikat silsilesi şöyledir: Seyyit Yusuf Nizameddin, Şeyh Hâmid ül-Morevî, Tophaneli Muhiddin Efendi, Cennet Mehmet Hüdai Efendi.

Hâşim Baba şairdi. İlâhiyat Divaniyle Ankay-i Meşrik isimli bir eseri vardır.

Celvetiyye'nin diğer şubeleri de şunlardır: Selâmiyye, Hakkıyye.

HAŞİYE (حاشیه) [*Ede.*] Kenar, pervaz mânasına gelen bu tâbir edebiyat ve ilim ıstılahı olarak mektubun kenarına yazılan hâtıra, bir kitabın münderecatını izih yollu yazılan mülâhazalar yerinde kullanılır. Cem'i havaşi gelir. Haşiye yazmıya tahşiye, tahşiye yazana muhaşşi, haşiyeliye muhaşşa denir. Eskiden âlimler yeniden eser yazmaktan ziyade yazılmış olan kitaplara haşiye yazarlardı.

§ [*San*] Yazma kitaplarda kenarı saçaklı ve yaldızlı olan sayfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «haşiyeli levha» da denilirdi. Yazma Kur'anların başındaki ilk iki sayfası, öteki kitapların birer sayfası haşiyeli ve yaldızlı yapılırdı.

HAŞİYELİ LEVHA (حاشیهلی لوحه) [*San.*] Yazma kitaplarda kenarı saçaklı ve yaldızlı olan sayfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «haşiyeli» de denilirdi. Yazma Kur'anların başındaki ilk iki sayfası, öteki kitapların birer sayfası haşiyeli ve yaldızlı yapılırdı.

HAŞMETLÛ (حشمتلو) [*Id.*] Ecnebi hükümdarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haşmet; Arapça haşemden ileri gelen heybet ve azamet,

debdebe, tantana mânalarına gelir. Haşem de elba', hademe demektir.

Der-i valâsına varsun da görsün haşmet ü câhı
Gelüp âlayını gören de seyretsün temaşayı
Nedim

HAŞR (حشر) [*Fık.*] Ölüleri diriltip kıyamet meydanına çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» deki izahı şöyledir: «Fil-asıl bir cemaati makar ve meskenlerinden nefir üzere ihraç ve iclâ etmek mânasınadır. Istılahta meyyiti ve bilcümle emvatı diriltip kıyamet meydanına çıkarmak mânasına kullanılmıştır. Sıfat-ı mahsusa-i ilâhiyyedir. (Haşr-i emvat, haşr-i ecsat, yevm-i haşr, rûz-ı haşr). (Zaman-ı haşr) makamında (haşredek) tarzında kullanılır.»

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır Türkçe Kur'an Tefsirinde (c. 5, s. 3666) haşri şöyle izah etmiştir: «Halkı yerlerinden çıkararak nefir-i âm suretinde celp ve ihzar edip bir yere toplamaktır. Bunun için kesret ve izdiham ifade eder. Mamafih mutlaka toplamak mânasına da gelir.»

Hicrin ile haşre sürse yanmam
Kanmam meleğim bu derde kanmam
Haşre kadar ağlasam yetişmez
Haşre kadar ağlasam usanmam
Abdülhak Hâmit

§ [*Sof.*] İycat ba'd-el-ifna, cem' ba'd-et-tefrik yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Yok olduktan sonra icadetmek, parçalandıktan sonra toplamak demak olur.

HAŞV (حشو) [*Ede.*] İbare arasında lüzumu olmıyan söz mânasına gelir bir tâbirdir. Haşv; müfsit ve gayr-i müfsit olmak üzere ikiye ayrılır. Haşv-i müfsit; yalnız lüzumsuz kelimelerle kalınmıyarak mânanın anlaşılmıyacak hale getirmesidir.

Hanifi'nin:

Bir yâr var yâr olacak yâr bizlere

mısraındaki üçüncü yâr böyledir.

Haşv i gayr-i müfsit; lüzumsuz söz olmakla beraber mânayı bozmıyan haşvdir. Üçe ayrılır: Haşv-i kabih, haşv-i melih, haşv-i mütevassıt.

I — Haşv-i kabih; söze çirkinlik veren fazlalıktır. Ziya Paşa'nın

Tut bu nush u pendi benden yadigâr olsun sana

mısraındaki «nush» ile «pend» gibi ki aralarında birinin Arabî, ötekinin Farisî olmasından başka mâna farkı yoktur.

II — Haşv-i melih; ibare arasında «Cümle-i muteriza» kabilinden bir söz karıştırmak, fakat bununla ayrıca ve ikinci derecede bir mâna ifade etmektedir. «Geçenki fırtına çok şiddetli idi.» denecek yerde «Allah bir daha göstermesin, geçenki fırtına çok şiddetli idi» demek ve sözün başında bir dua etmek gibi.

III — Haşv-ı mutavassıt; söze çirkinlik de güzellik te vermiyen fazlalıktır. Bir kat elbise, bir çift çorap gibi,

HAT (خط) [*Öl.*] Metrenin kabulüne kadar kullanılan «ayak» ın küsuratından birinin adıdır. On iki hat bir «parmak», on iki parmak ta bir ayak teşkil ederdi.

HATA (ختا) [*Cog.*] Hata yahut (Hatay) Mançuri ve Mogolistan ile Şarkî Türkistan cihetleri hakkında kullanılır bir tâbirdir Sibirya'nın bir kısmı da bu hiftaya ithal olunmaktaydı. Asıl (Hata), yahut (Hattan) Mogollardan bir taifenin ismidir. Bu taife dördüncü karn-ı hicrî iptidalarında (Boliçi Apuvaki) namında biri tarafından bütün Mogolistan'ı ve Çin'in bir kısmı zaptedilmişti. İşte o vakit «Hata» ismi bu tayfanın hükmü altında bulunan vâsi memlekete verilmiştir. Bu devlet iki asır kadar paydar olduktan sonra Pançu tavaifinden (Buşi) tayfası tarafından mağlûbiyete ve memleketin mühim kısımları istilâya uğradı. Hata hanedanı mensubininden biri Mogolistan'ın şimal-i garbî cihetlerinde vâki (Coffariye) kıtasına gelerek orada bir küçük devlet tesis etmiştir. Bu memleketin ormanları çok olduğu için (Kara hata) iemiyle şöhret bulmuştu. Binaenaleyh «Hata» ismi kâh yukarıda beyan ulunan geniş memleketin cümlesine ve kâh (Kara hata) denilen Mogolistan'ın şimal-i garbî kısmına hasredilerek istimal olunur.

Tatarlar gibi Mogollar dahi kendilerine bidayette (Hatay) namını vermişlerdi.Tatarlara «Ak Hatay» ve Mogollara «Kara Hatay» tesmiye olunurdu.

Hata tâbiri bazan yalnız ve alelekser «Huten» ile birlikte islâm edebiyatiyle tarihlerinde pek çok kullanılmıştır.

HATAİ (ختائی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Resim gibi tabiati taklit ederek yapılmayıp sanatkârlar arasında kabul edilen muhtelif gül şekli gibi irili ufaklı yapılan şekillere verilen addır.

Kumaş nevilerinden birinin de adı idi. Sade Hataî, telli Hataî, nevzuhur Hataî nevileri vardı.

Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinie de bu ad verilirdi. Türkistan'da Hatay şehrinde imal edildiği için bu ismi almıştı. Ham olarak gelir, âbâdî gibi aharlanıp mührelendikten sonra kul-

lanılırdı. Ağaç elyafından yapılırdı. Âbadî ile arasındaki fark Hataî kâğıdının nesçlerinin daha ince olmasından ibaretti. Hamur itibariyle iki kâğıt arasında bir fark yoktu.

Pek dayanıklı olduğundan âbâdî gibi Hataî de en mutena eserlerde tercihan kullanılmıştır.

HATAP ANBARI OCAĞI (خطب انباری اوجاغی) [*Sar.*] Sarayın odun işlerine bakan ocağın (teşekkül) adı idi.

HÂTEM-İ SADARET (خاتم صدارت) [*İda.*] Padişahın sadrazamlarda duran mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i vekâlet», «hâtem-i şerif», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlkin yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı.

HÂTA SAVAP CEDVELİ (خطا صواب جدولی) [*Ede.*] Basılmış bir kitabın mürettip yanlışlarını göstermek için sonuna ilâve olunan cetvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hata yanlış, savap doğru demektir. Son zamanlarda bunun yerine «doğru yanlış cetveli», «düzeltme» kullanılır.

HATAYÎ (خطایی) [*Giy.*] Eskiden mevcut kumaşlardan birinin adıdır. İpekli idi.

HÂTEM İ ŞERİF (خاتم شریف) [*Sar.*] Sadrazamda duran padişahın mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hatem-i vekâlet», «hâtem-i sadaret», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hatem; Arapça mühür demektir, İlkin yüzük şeklinde olup sadrazamlar parmaklarına takarken sonraları zincire bağlı olarak boyunlarına asarlardı, Bundan ayrılmak vazifeden infisâl etmek demek olduğu için, mührü hamamda bile boyunlarında taşıyan sadrazamlar vardı.

HÂTEM-İ VEKÂLET (خاتم وکالت) [*Sar.*] Sadrazamda duran padişahın mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i sadaret», «hatem-i şerif», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlkin yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı. Bundan ayrılmak vazifeden infisâl etmek demek olduğu için mührü hamamda bile boyunlarında taşıyan sadrazamlar vardı.

HATEMKÂRÎ (خاتمکاری) [*San.*] Bir sathın üzerine tezyini şekiller oyarak husule gelen boşlukları o satha benziyen başka bir madde veya madenle doldurmak suretiyle yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatem yani mühürün yazısı kazılarak meydana getirildiğinden onun benzeri olmak üzere yapıldığı için bu adı almıştır. Yalnız mühürde yazılar doldurulmaz, bunda ise doldurulduğu.

Mermer taşları oyarak içine renkli mermerler veya bakır içine gümüş veyahut tahtaları oyarak içine başka renkteki tahta yerleştirmek suretiyle yapılan tezyinata da hatemkâri denilir. Buna «kakma» da tâbir olunur. Kakmalarda gerek oyulan, gerek doldurulan satıhların seviyesi birdir

HÂTIR (خاطر) [*Sof.*] Kalbe varit olan manevî hitap, yahut abdin bilâ ihtiyar kalbine varit olan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre hitap nev'inden olup dört kısımdır:

1 — Rabbanî; bu hâtıratın evvelidir. Bunda asla hata olamaz. Nişanesi kuvvetle, tasallutla, adem-i indıfa' ile vukuudur.

2 — Melekîdir. Mendube yahut mağruza baistir.

3 — Nefsanîdir. İçinde huzuzat-ı nefsiyye bulunur. Buna «hacesî» dahi derler.

4 — Şeytanîdir. Hakka muhalefete daî olur. Buna dair âyet şudur: «الشیطان یعدکم الفقر ویأمر بالفحشا.

HATIR-I MELEKÎ (خاطر ملکی) [*Sof.*] Ahiret muhabbeti, ruhanî kuvvetlerin geleceği ve bu yüzden taatın zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir,

HATIR-I NEFSANÎ (خاطر نفسانی) [*Sof.*] Nefis ve dünya muhabbetinin cismanî kuvvetlere galebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATIR-I RAHMANÎ (خاطر رحمانی) [*Sof.*] Sâlikin kalbinde cemâl-i vahdetin tecellisiyle tam bir sükûnet husulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aynı zamanda Muhabbet-ül-Allah da demektir.

HATIR-I ŞEYTANÎ (خاطر شیطانی) [*Sof.*] Nefse muhabbet yüzünden masiyyet işlemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şehvet ve masiyyet demektir.

HATİM (ختم) [*Fık.*] 114 sureden yahut 6666 ayetten ibaret olan ve her sayfası 15 satırda 608 sayfa tutan Kur'anın baştan sonuna kadar okunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hatematdır.

Osman Ergin «ilim ve terbiye müesseseleri fasılı» başlığı altında mescitler, camiler, namazgâhlardan bahsederken hatim münasebetiyle (Türkiyede maarif tarihi, cilt 1, sayfa 173 haşiyesi) şunları yazmıştır: «hatim; kur'ana

bakarak okumak suretiyle indirildiği gibi hafızlar tarafından ezber de okunur ve ekseriya böyle yapılır. Kur'anın 1350 küsur seneden beri yazılı bir sureti elde olmasa bile bu suretle ağızdan ağıza intikal edişi ve her zaman da yüz binlerce kimsenin hafızasında menkuş bulunuşu da onun incil ve tevrat gibi zamanla tahrife uğramamış olduğuna delâlet eder.»

HATİME (خاتمه) [*Ida.*] Resmî muharreratın sonuna yazılan cümle hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i resmî mektupların sonu her suretle olursa da resmîler aşağıdaki şekilde olmak mecburiydi.

Vezirlere, müşirlere, bâlâya, sudura:

Olbapta emr ü ferman hazret-i men lehülemrindir.

Feriklere, ûlâ evvellerine, beylerbeyilere:

Olbapta emr ü irade efendim hazretlerinindir.

Diğer rütbe sahiplerine rütbelerine göre: «Olbapta emr ü irade efendimindir. Olbapta irade efendimindir. Efendim» suretinde idi.

HATIM İNDİRMEK (ختم اندیرمك) [*Fık.*] Kur'anın baştan sonuna kadar okunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatim, Kur'ana bakılarak okunduğu gibi ezberden de okunur ve bu münasebetle yapılan merasime de hatim indirmek denildiği gibi yapılan duaya da «hatim duası» denilir.

HATİM DUASİ (ختم دعاسی) [*Fık.*] Kur'nın baştan sonuna kadar okunması münasebetiyle yapılan dua hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dua, hatim indiren tarafından yalnız başına yapıldığı gibi evlerde birçok kimselerin, camilerde de kalabalık bir cemaatin huzurunda da yapılır.

HATİP EBRÛSU (خطیب ابروسی) [*San.*] Hicrî XII (M. XVIII) nci asırda Ayasofya hatibinin yaptığı ebrulara verilen addır. Ebrû; kâğıdın somakiye benzer şekilde boyanması demektir. Muhtelif çeşitleri vardır. Bu kâğıtlar kitap ve defterlere kap olarak geçirilirdi.

HATMAN (خطمان) [*Ida.*] Kazak serdarı demektir. İlk hatman (Lan Kronevski) dir.

HATMETMEK (ختم ایتمك) [*Hal*] Bitirmek, tamam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatim; Arapça bitirmek demektir.

HATM-İ HACEGÂN (ختم خواجگان) [*Sof*] Nakşî tarikati müritlerinin şeyh huzurunda diz üzerine oturup fikri ve nazarı masivadan tecerrüt ederek şeyhe ve dolayısiyle Hakka vasl ile teveccüh edip şeyhin işaretleriyle Fatiha, İhlâs, Elemneşrah surelerini muayyen adetlerde okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları edep ve rabıta ile dizüstü oturup gözlerini kapadıktan sonra şeyh efendi «ارواح اقدس خواجگان عالیشان نقشبندی‌را وسر انبیارا برطریق نیاز الفاتحه» der ve yine onun işaretiyle yedi Fatiha, yüz Salâvat, yetmiş dokuz Elemneşrahleke suresi, bin bir İhlâs-ı Şerif, tekrar yüz Salâvat, yedi Fatiha okunurdu. Bu sırada güzel sesle okunan ilâhi vakfe halinde olan cemaati vecde getirirdi.

Sofiyenin büyüklerinden Şeyh Abdullah Salâhaddin-i Uşşakî (İzhar-ı Esrar-ı nihan ez Envar-ı Hatm-i Hacegân) adlı eserinde Bayezid-i Bestamî, Hoca Hasan Harkanî, Hoca Yusuf Hemedanî, Hoca Abdülhalik Gacdevanî, Hoca Bahaeddin Şah-ı Nakşıbend, sıkıntılı iş ve zamanlarında kolaylık ve düşmanlariyle belâların def'i için bu tertip ile okumıya devam ettiklerinden onlara nispet olunup hatm-i hacegân denildi diyor,

Aşağıdaki manzumede de bunun faydaları gösterilmiştir:

İrer maksuduna ol kimse kim hatm-i hâcegan eyler
Cihanın cah u iclâlinde kesb-i izzet ü şan eyler
Bu hatmi okumak kesret verir emval ü evlâda
Giriftarı ider azat gamdan şaduman eyler
Bu hatm ile bulur hâif selâmet şerr-i âdadan
Eday-i deyn-i ol medyun olanlardan zaman eyler
Şifalar bahşedip eshab-ı emraza verir sıhhat
Sülük erbabına esrarını Hakkın iyan eyler
Bu hatmin feyz-i ruhaniyetin ol kimse anlar kim
Tarik-ı Nakşibendi üzre hatm-i hacegân eyler.
Lâ

HATT-I BUTLAN (خط بطلان) [*Ida.*] Battal etmek kasdiyle bir kaydın veya künyenin üzerine çekilen çizgi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça hat çizgi, butlan da batıl olmak, kıymetten düşme demektir.

Çekti m svedde-i tahvil berat-ı ademe
Hatt-ı butlan kalem-i çun'u Hüday-i biçun
Münif

HATT-I FİRARİ (خط فراری) [*San.*] Menazırda uzaktaki bir noktada birleşir gibi görünen ve hakikatte müvazi olan hatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HATT-I HÜMAYUN (خط همایون) [*San.*] Padişahlar tarafından bir maslahat zımnında ısdar olunan yazılı emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna eskiden «hatt-ı şerif» denilirdi. Hat; Arapça yazı demektir. Hatlar padişahların kendi yazılariyle yazıldığı gibi uzun olup da mabeyn kâtipleri tarafından yazılanlara padişah imzasını koyardı. Bununla beraber her ne su-

retle olursa olsun padişa ı namına çıkarılan emirlerde hünkârın imzası bulunurdu. İşte gerek yazının onun tarafından yazılmış olması ve gerek imzasının bulunması bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Yeni tâyin olunan sadrazama padişah tarafından gönderilen hatt-ı hümayun makrama denilen bir peşkir içine konup üzeri mühürlendikten sonra yollanırdı. Sadrazam, divan ve Paşakapısı erkânı hatt-ı hâmayunu karşılayıp elinde ve başının hizasında tutarak getiren saray adamından bizzat sadrazam alır ve öpüp başına koyduktan sonra mührünü açarak okumak üzere reis ül-küttab'a verirdi. O da umumun muvacehesinde (karşısında) yüksek sesle okurdu. Bundan sonra hattı getirene hil'at giydirilir ve kendisine atiye de verilirdi.

Hattın okunmasından sonra sadrazam salona geçip orada kendisi tebrik edilirdi.

İkinci Mahmut zamanına ve 1248 (1832) senesi ortalarına kadar Sadrazamların arzları üzerine yazılan hattı hümayunlar telhis veya takrirlerin üst taraflarına yazılırken o tarihten itibaren terk olunarak sadrıâzam arzlarının başkâtip vasitasiyle takdımı usul ittihaz olunmuştur. Bir taraftan istek vaki olmaksızın re'sen yazılan hatt-ı hümayunlara «Beyaz üzerine yazılan hatt-ı hümuyun» denilirdi.

Asker atlı yorgun cenge gidilmez
Hatt-ı hümeyun'a karşı durulmaz
Hasmın gelip bunda dava görülmez
Maşerde görülür ol Osman oğlu
La

HATT-I HÜMAYUN İLE MÜVEŞŞAH FERMAN (خط همايون ايله موشح فرمان) [*Sar.*] Padişahın el yazısı ile tezyin edilmiş olan fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fermanlar; biri doğrudan doğruya divandan, maliyeden yazılarak üzerine hükümdarın tuğrası çekilmiş diğeri de yine böyle tuğralı bir fermanın üzerine veya baş tarafına padişahın el yazısiyle fermanda yazılanı teyit eylemek suretiyle meydana gelirdi. İşte bu ikinci nevi fermana hatt-ı hümayun ile müveşşah ferman denilirdi. Padişahın yazısı işin ehemmiyetine mebni teşvik için hakkında teveccüh gösterilen zafa, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen veyâhut da padişahların alâkası dolayısiyle tehdidi havi bir vali veya serasker vesaireye gönderilirdi.

HATT-I İCAZET (خط اجازت) [*San.*] İslâm yazılarından birinin adıdır. Buna «Kırma» da denilebilirdi. Sülüs ile nesih arasında bir yazıdır. Hattat icazetnâmeleri, vakfiyeler, dua kitapları yazmak için kullanılmıştır. Kuranların sûre başları alelekser bu hatla yazılırdı. Kitabelerin çoğu da bu hat iledir. Buna bazan «reyhanî» ismi verilirse de asıl reyhanî bu değildir. İcazet yazısının en mühim alâmeti şekillerinin toplanmıya, kıvrilmıya olan istidadıdır. Diğer bir alâmeti de elif zülfelerinin kıvrık olmasıydı.

HATT-I İSTİVA (خط استوا) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir Semahanede Şeyhin oturduğu post ile tam karşısına tesadüf eden ve insaniyat makamını temsil eyliyen «meydan kapısı»nın arasındadi mefruz (farzolunan) düz çizgi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Koz.*] Kutuplardan müsavi buutta (uzaklıkta) olmak üzere arzı ikiye ayırdığı farzolunan çizğiye de bu ad verilir.

HATT-I MAĞRİBİ (خط مغربى) [*San*] Mağrip ismi verilen Cezayir, Tunus ve Fas'lıların yazıları hakkında kullanılır bir tâbirbir. Mığrıp ta denir Hatt-ı mağribî kûfinin acemice yazılmış şeklinden başka bir şey değildir.

HATTÎ MENAZIR (خطى مناظر) [*San.*] Eşyanın hakikatte gözdeu uzaklıklarına göre görüşlerini hendesi cizgi ve şekillerle kaidesi veçhile resmetmek usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATT-I REYHANİ (خط ريحانى) [*San.*] Reyhanî denilen eski yazı nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hoş a mecma-i evrak renk âmiz gülşen kim
Ne ziba revnak efruz olmuş âna hatt-ı reyhanî
Veysî

HATT-I ŞECERİ (خط شجرى) [*San.*] İslâm yazılarından birnin adıdır. Son zamanlarda meydana getirilmiştir Muhterii alay emini «Hacı Faik Bey» namında bir zattır, Bu yazıda ağaç dalları yazı gibi tertip edilmiş, yazı ile binanın bünyesi telif olunmuştur. Dalları, dudakları, çatlaklariyle, gölgeli bir orman halini alan manzarası insanı düşündürüyor, ve sanatkârın iki bünyeyi birleştirmekteki muvaffakıyeti itirafa mecbur ediyor,

İsmi şekline uygun olarak «hatt-ı şecerî» daha anlaşılır bir lisanla «ağaç yazısı»nın evvelce Avrupalılar tarafından kitap fasıllarının başlangıçlarında majüskül gibi kullanıldığı ileri sürülmüş ise de hakikat-ı halde ağaç dallariyle yazı şekillerini taklit etmek bir ihtira' ise bu ihtirai islâm yazılarının bünyesine tatbik etmek de ikinci bir ihtiradır. Hattâ o zamanın hükûmeti bile bunu böyle anlamış, ve muhterie imtiyaz vermiştir.

Ağaç yazısının tenevvüü ve tatbikatı hakkında bu yazıyı meydana getiren mühteriin fikirleri şudur: «Tabiatta nabatat şekilleri pek mebzul, pek mütenevvidir. Ağaçların her nevi-ne tatbik edilebilir. Şecerî nâkisliğin dairesi serbesttir. Bu meslekte yegâne kaide, şiraze-i hat ve şecerden çıkmamaktır. Bununla beraber nebatatın bazı nümuneleri, bazı yazıların teşekkülâtına pek muvafık gelmektedir. Ezcümle dut ve çınar dallariyle sülüsün, asma çubuklariyle tâlikin tabiat-i şekliyesi kolayca tasvir edilir. Hülâsa, sanatkâr hüsn-ü tabiatına müracaat ederek yazının nev'ine göre nebatlar arasından nümune intihap eder.»

Hatt-ı şecerî ara sıra matbuatta tezyinî bir yazı olarak kullanılmıştır.

HATT-I ŞEHRİYARÎ (خط شهریاری) [*Ida.*] Padişahın yazısı mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden padişahlar «hatt-ı hümayun», «hatt-ı şerif» adı verilen emirleri kendi el yazılariyle yazdıkları gibi başkalarına yazdırdıklarının başına da imzalarını koyarlar ve sadrazam tarafından bir işin istizanı hakkında yazılan telhisin başına mütalâasını yine kendisi yazardı. İşte bu türlü vesikalardaki padişahların el yazılarına «hatt-ı şehriyari» denilirdi.

HATT-I ŞERİF (خط شریف) [*Ida.*] Padişah tarafından bir maslahat zımnında ısdar olunan emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Emirler mutlak surette padişahların el yazılariyle çıkmazdı. Padişahlar tarafından yazılmıyanlar kâtipler tarafından yazılır, hünkâr tarafından imza edilirdi. Bir ahtnamenin, bir beratın, divan-ı hümayundan çıkmış emirnamelerin balâsına, padişahların kendi elleriyle yazdıkları satırlar ve kelimeler de o ünvan ile yâdolunurdu. Bu makamda «hatt-ı hümayun» tâbiri de istimal olunmuştur.

HATT-I ZERENDUD (خط زراندود) [*San.*] Altınla yazılmış celi yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HATUN (خاتون) [*Hal.*] kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Katı» da bunun için «Sabun vezninde ketbanu mânasınadır, ki evi görüp gözeden mütesarrife ve sahibet-ül-kelâm karıdır. Türkide kadın tâbir olunur.» izahatı vardır.

Arap kaidesine göre «Havatın» suretinde temilendirilir.

Hazret-i Peygamberin kızı Fatıme'ye mecaz yoluyle Hatun-ı Kıyamet denilir.

Kerbelâ deştinde hatun-i kıyamet âh eyer
Gark-ı hun görseydi Şah-ı Kerbalâ'nın halini
Hiç şek yok kim kılardı Kerbelâ toprağını
Garh-ı hun gözden döküp seylâb-ı eşk-i âbını
Fuzuli

HAVACI (هواجی) [*Ok.*] Atılan okun düştüğü yeri gözetenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki spor ıstılahiyle hakem demektir. Okun düştüğü yere «Hava yeri» denilirdi.

HAVADİS KUMKUMASI (حوادث قمقمه‌سی) [*Hal.*] Yalan yanlış havadislar söyleyip yaymayı âdet edinenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HAVAÎ GEDİK (هوائی کدك) [*Mal.*] Gediğin iki neviinden birine verilen addır. Ötekine «müstakar gedik» denilirdi. Müstakar gedik dükkân ve mağaza gibi bir mahalle mahsus olduğu için o adı almıştı. Havaî gedik ise sokak ortalarına tabla koyarak ticaret etmek üzere poğaçacı, mahallebici, balıkçı ve emsaline tabla koymak suretiyle ticaret hakkını bahşediyor ve bu hak şahsa ait bulunuyordu. Evvelkisinde sahibi mutlaka o mahalde sanat ve ticaret yapmak mecburiyetinde bulunduğu halde ikincisinde istediği yerde icra edebilmek salâhiyetini haizdi. Bununla beraber müstakar gediklerde de «havaî gedikler» vardı. Ancak bunlar mahiyet itibariyle havaî gediklerden farklıydı. Çünkü bu kabil havaî gedikler müstakar gediğin üst katta tesisinden doğmuşlardı. Bu vaziyette ise zemin ile havanın mutasarrıfları ayrılıyor, binanın tâmiri veyahut yeniden inşası mevzuu bahsolduğu zaman ayrı ayrı olan sahipleri ihtilâfa düşüyordu. Mülkün mutasarrıfı diğer bir şahıs olduğu nazar-ı itibara alınınca tasarruftaki vaziyetin ne kadar çapraşık olduğu kolaylıkla anlaşılır.

1272 (1855) tarihinden itibaren sanat ve ticarette inhisar kaidesi lağvedilerek gerek hazine ve gerek mehakimden ve evkaftan müceddeden gedik senetleri itası ve havaî gedikler mahlûlâtının satılması menedildi.

Menedilen havaî gedikler şahsa münhasır olan gediklerdi Müstakar gediklerdeki havaî gedik vaziyeti 1324 (1908) inkılâbına kadar devam etmiş, ondan sonra yapılan kanunla gedikler sırasında ortadan kalkmıştır.

HAVAÎ-HİSSE (هوائی حصه) [*Mal.*] Açıktan yapılan ilâve yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir zuama ve sipahilerin timarları münasebetiyle yazılan hükümlerde geçer.

HAVAMİS-İ SÜLEYMANİYE (خوامس سلیمانیه) [*İlm.*] Medrese-i Süleymaniyeyi terkip eden medreselerden beşinin müderrisine veri-

len ünvandır. İlk zamanlarda havamis namı altında beş medrese ve beş de müderris bulunurken sonraları müderrislerin sayısı arttırılmış ve bu sebeple (havamis) kelimesi de (hamise) ye kalbolunmuştur, Hâvamis medreseleri sonraları (hamise-i Süleymaniye) ismini almıştır.

Havamis-i Süleymaniye müderrisliği Kanunî zamanında Süleymaniye medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-i tedris silsilesinin sonuncu mertebesini teşkil ediyordu. Binaenaleyh bu müderrislik, müderrisliğin yüksek mertebelerinden biri demekti. Bunun fevkinde iki müderrislik kalıyordu. Onlardan biri Süleymaniye, diğeri de darülhadis müderrisliğiydi. Darülhadis müderrisliği müderrisliğin en yüksek mertebesiydi.

HAVAN (هاوان) [*Top.*] Barutun icadından sonra dik kavisli atışlar yapmak üzere imal edilmiş olan ilk ateşli silâhın adıdır.

Milâdî on altıncı asır ortalarında dört yüzden altı yüz fond ağırlığına kadar gülle atar bazı büyük havanlar icat olunmuş, taş gülleler atılmıştır. Yine on yedinci asır iptidalarında içleri eczay-ı nariye (ateşli maddeler) ile dolu ve ahşap tıpalı demir humbaralar icat olundu. Bu toplar şu suretle kullanılırdı: havanın hazinesine barut doldurulur, üzerine bir ahşap zarf kapatılır, sonra da humbara konulurdu.

Barutun ateşi tıpaya tesir edemediği için havanın feminden humbaranın tıpasına ve sonra havanın falyesine ateş verilmesi yolu bulundu. Bunu Felemenkliler icat etmişlerdir. Buna «çifte ateş ile endaht usulü» adı verilmişti.

Havan danelerinin tesiri iki türlü idi. biri ağırlıkları cihetiyle sukuttan hasıl olan vurma, ikincisi de patlamadır.

Havanların muhtelif nevileri vardı. Küçükleri insan ve hayvan öldürmekte, büyükleri de istihkâm gibi, kale gibi yerlerin tahribinde kullanılırdı.

Havanların mücefleri tamamiyle obüs mücefflerine benzerdi.

Havan topları üç kısımdan terekküp ederdi: hazine payı, orta payı, ağız payı.

Havanların tapaları top ve obüslerin tapaları gibi mahrut-u nakıs değildi. Nısıf küre şeklindeydi. Bir de havanlarda «lâle» yerine «ağız çemberi» vardı. Bu da havanın bir yerden diğer yere çekilmesi lâzımgeldiği takdirde ağız payına bağlanan halatın kaymaması içindi.

Havanların muylileri top ve obüs muylileri gibi orta payında değil, hazine payında yapılırdı. Dokuz kıyelikten maada bütün havanların muylileri tapa kavsinin içinde bulunurdu. Yalnız dokuz kıyelik havan muylilerinin müstedir satıhları bu kavsi kısmen tecavüz ederdi.

Barutun dökülmemesi için bütün havanların falye deliği arkasında midye kabuğu gibi bir çanaklık yapılırdı.

Büyük havan toplarından başka «çakmaklı havan» ve «el havanı» namiyle ayrıca iki küçük havan verdi.

Havan vasıtasiyle atılan mermilere «humbara» denilirdi. Humbaralar top mermileri gibi boş olarak yapılır, içlerine ecza doldurulurdu. Humbaralar düştükleri yerlerde patlamak suretiyle tesir yaparlardı.

Havanların ağırlıkları humbaralarının havanın çapına ve madeninin cinsine göre miktarı muayyen kıyelere hasılı zarbına müsavi ve işbu madruplar tunçtan mamûl hafif havanlarda 13, ağır havanlarda 16, demir havanların hafiflerinde 14, ağırlarında 21 okka idi.

Humbara hod itti halkı mebhut
Havanda tutmuştu sanki bârut
Seyyid Vehbi

HAVA PAYI (هوا پایی) [*Top.*] Merminin yatağına kolayca geçmesi için güllenin kutriyle mıhın kutru beyninde bırakılmış olan açıklığın adıdır.

HAVARIK (حوارق) [*Ok.*] Okun nişanı delerek öbür yanından çıkıp gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Okun nişani delip üstünde düşer gibi olan vaziyete «havasık» denilirdi.

HAVAS (خواص) [*Hal.*] Bazı hastalıklara manevî tesir yapmak için okunulan dualarla azaim hakkında kullanılır biş tâbirdir. Bu gibi şeyleri yapanlara «ehl-i havas» denilirdi. «Kamus-u Osmani» de Azaim için şu izahat vardır: «alâ kavlin afat ve emrazın şifayap olması için kıraat olunan âyat-ı Kur'aniyedir Kavl-i diğere göre efsun demek olan (azimat) in cem'idir.»

§ [*Hal.*] Mütehayyiz, mümtaz, ileri gelen kimseler yerinde kullanılır; Frenkçe karşılığı aristokrattır.

HAVASIK (حواسق) [*Ok.*] Okun nişanı delip yeleğine kadar geçmesi ve üstünde düşer gibi durması hali hakkında kallanılır bir tâbirdir. Okun nişanı delip çıkmasına «havarık» denilirdi.

HAVASS-I HÜMAYUN (خواص همایون) [*Hal.*] Osmanlı devletinin fütuhat devirlerinde zaptolunan araziden hazine uhdesinde alıkonulanlara verilen addır. Her yer zaptedildikçe

arazi timar, zeamet ve has namiyle üç sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın 200 veya 300 köyü ikişer üçer köy olnrak 80-90 tımara ayrılır, istihkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı zeamet ve has itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakiyesi, «hass-ı hümayun» namiyle devlete bırakılırdı.

Havass-ı hümayun namiyle yazılı yerler bu itibarla tımardan farklı değildi. Arazi yine eski sahipleri üzerinde bırakılarak onlar tarafından ekilip biçilir, yalnız öşür ve sair rüsumu devlet namına alınıyordu.

Bu suretle devlet uhdesinde alıkonulan arazinin öşür ve rüsumu ve sair varidatı darphane-i âmireden tâyin olunan kethüdalar ve eminler marifetiyle ta'şir ve tahsil olunuyordu. Sonraları malî müzayaka baş göstererek paraya ihtiyaç hasıl olunca tımar ve zeamet mahsulâtının erbabına tevcihi hakkındaki kanunlara ve havass-ı hümayunun ümena vasıtasiyle idaresi hususundaki kaidelere riayet edilmiyerek havass-ı hümayunlar «iltizamat», tımar ve zeamet mahsulâtı da «mukataat» namiyle seneden seneye mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü vazedilmiştir. Hattâ sıkıntı ziyadeleştiği zamanlarda daha ileri gidilerek bedellerinin birkaç seneliğine bir muaccele takdir olunmak ve toptan alınmak suretiyle «malkânı» namiyle satılmıştır.

Tanzimattan sonra tımarlar ortadan kaldırıldığı gibi haslar da tarihe karışmıştır.

HAVASS-I REFİA (خواص رفیعه) [*İlm.*] Resmî muharreratta Eyüp kadıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. O makamda «haslar» da denilirdi. İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları tâbirinde Eyüp kadıları da dâhildi.

Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları bilâd-ı selâse kadılarından maduttu. Resmî muharreratta Eyüp kadıları hakkında «havass-ı refia» tâbiri kullanıldığı gibi Galata kadıları hakkında «Mahrusa-i Galata», Üsküdar kadıları hakkında da «Medine-i Üsküdar» tâbiri istimal olunurdu.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesinde (s. 539) havass-ı refia yerine «havass-ı Kostantiniyye» tâbiri kullanılmıştır.

Eyüp mevleviyyeti dahi denilen Eyüp kadılığının hududu karadan Çatalca'ya kadar imtidat ederdi. Çatalca'da kadının bir naibi bulunurdu.

Evliya Çelebi, havass-ı refia kadılığı hakkında (c. 1, s. 396) şu malûmatı veriyor: «Kanun-ı Eb-ül-Feth üzere beş yüz akça mevleviyyettir. Yedi yüz pare kuraya hükmü nâfizdir. Yirmi altı nahiye naibi vardır. Berveçh-i adalet senevî on bin kuruş hâsılatı olur.»

1908 temmuz inkılâbına kadar Eyüp mevleviyyeti, ilmiyye meratibi mucebince sırası gelene tevcih olunur, mahkeme işleri onun tarafından tâyin olunan bir naip tarafından idare edilirdi.

Meşrutiyet devrinde kadılara maaş bağlandığı sırada Eyüp kadılığına da maaş tahsis olunmuş ve şer-î ve nizamî mahkemelerin tevhidinde lâğvedilmiştir.

HAVASS-I VÜZERA (خواص وزرا) [*Mal.*] Vezirlerle ümeraya tevcih olunan haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir Bu haslar mansıpla kaimdi. Vazifeden çekilince elinden alınır, halefine verilirdi.

Havass-ı vüzera yalnız timar gibi tasarruf olunan araziye bağlı haslardan ibaret değildi. Rüsumat da has olarak vezirlere verilirdi.

Eyalet paşalarının hassı bir buçuk milyon, eski tâbiriyle on beş yük, sancak idarelerine memur olanların hassı da beş yüz bin, kezalik eski tâbiriyle beş yük akçaya kadar çıkabilirdi.

Has sahibi olan eyalet paşaları ve sancak beyleri sefer vukuunda kaç yüz bin akça hassı var ise Anadolu'da her üç bin, Rumeli'de her beş bin akçası için bir «cebelû» götürmiye mecburdular.

Bazı yerlerin bütün mahsulâtı hükümetçe zaptolunduğu için oralardaki beylerbeylere has yerine salyane verilirdi. Birinci Ahmet zamanında Aynî Ali Efendi tarafından tanzim olunan «Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan» a nazaran (s. 8) salyane verilen beylerbeyilikler şunlardı: Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lâhsa, Cezayirigarp, Trablusgarp, Tunus. Bunların salyaneleri on ile on dört yük arasındnydı.

HAVA ŞAHİDİ (هوا شاهدی) [*Ok.*] Kabza almak istiyen okçunun atış yerinde kendisinin ok attığına ve destar bozduğuna dair «Şeyh-ül-meydan» huzurunda şahadet etmek üzere bulundurduğu okçulara verilen addır. Talibin attığı oku atış yerinden attığına dair de ayrıca şahitler vardı. Bunlara «ayak şahidi» denilirdi.

Kabza almak istiyen talip tâyin olunan günde üstadı ile birlikte Okmeydanı'na gider orada merasimle kabza alırdı. O merasim sırasında meydan şeyhi talibe kabza almak ister misin demek olan «sen talib-i kabza mısın» sualini sorardı. Talip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine şeyh, ayak şahitlerinin

şahadeti bitince vekilharç «hava şahitleri» diye bağırır, bu davete de havacılar icabet ederdi. Gelenlere şeyh «mahallinden aşırı okun kondurdunuz mu» sualini sorar, onlar da «mahallinden aşırı okun kondurduk ve destar bozduk» derlerdi. Bunun üzerine böyle şahit misiniz der, onlar da şahidiz cevabını verirlerdi. Dört şahitle iktidarı tasdik olunan talibe merasimle kabza verilirdi,

HAVATIR (خواطر) [*Sof.*] İnsanın içindeki duygu, fikir mânasına gelen hatır'ın cem'i olan havatır, sofiye ıstılahı olarak kalbe gelen hitap demektir. Ya melek yahut şeytan ilkasiyle olur. Bazan ehadis-i nefsten Allah tarafından gelir. Melekten olana ilham, nefisten gelene havacis, şeytandan olana vesvas, Allah tarafından gelmiş bulunana da hatır-ı Hak denilir. Melekten geldiğinin alâmeti şeriate uygun olmaktır. Şeriatin zâhirine uymıyan hatır bâtıldır. Şeytandan olanın ekserisi maasiye davettir. Bazan zâhirinden taat olarak görünse bile gizli bir isyana sürükler. Sofiyenin büyüklerine göre yediğinde ve giydiğinde haram karışmış olan sâlik ilham ile vesvasın arasını farketmiye kaadir olamaz.

İlham yoliyle gelen hâtıraya sâlik kâh muvafık, kâh muhalif olabilir. Kıbel-i İlâhiden mülhem olan hâtıraya sâlik tarafından muhalefet tasavvur olunamaz.

HAVA YERİ (هوا یری) [*Ok.*] Ok atış yerlerinde yani şimdiki tâbirle spor sahasında okun düştüğü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Atılan okların düştükleri yeri gözetenlere şimdiki hakem karşılığı olarak «havacı» adı verilirdi.

HAVAYİ TOP (هوایی طوپ) [*Tâp.*] Eskiden havan topu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAVF (خوف) [*Sof.*] Arapça korku demek olan havf sofiyece haram olmayıp fakat daha hafif mertebede şer'an memnu' şey işlemek korkusu yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Sofiyeye göre havf ve reca sâlikin makamların başlangıcı, şuhutta o makamların nihayeti olduğundan havf ve reca beyninde bulunmak her sâlik için elzemdir. «Risale-i Kuşeyriye» tercümesinde bunun için şu izahat vardır:

«Havf mekruhtan tevekku' için insana âriz olan korku olup müteallıki müstakbeldir. Hasılı havf ya mekruhun hulûlü, yahut mahbubun fevti gibi ileride vaki olacak şeyden için olur, Halen mevcude taallük etmez. Şöyleki bir kimse düşmanlığını bildiği birinden olan korkusu fırsat zamanında hakkında icra edeceği mazarrattan için olur. Allah-u Taalâ kendisinden havf ve haşyetle ibadını mükellef kılıp Kur'an da (یخافون ان کنتم مؤمنین) ve (ایای فارهبون) buyurmuş ve iman sahiplerini (یخافون ربهم من فوقهم) kavl-i şerifiyle ve ibadından havf ve haşyet ve icabet tamaiyle dergâh-ı izzetine dua ve tazarruda haşiini (یدعون ربهم خوفاً وطمعا) nazım-ı münifiyle medh ü sena eylemiştir. Peygamber de hadisinde eğer sizler benim bildiğim şeyi bilseniz az güler çok ağlar diye havfın lüzumuna işaret buyurmuştur.

«Havf için üç mertebe vardır: Birincisi imanın şart ve muktezası olan havf olup (یخافون ان کنتم مؤمنین) âyeti bu mertebeye işaret etmek itibariyle imana taalluk eder, İkincisi ilmin muktezası olan haşyettirki (انما یخشی الله من عباده العلما) ayeti bu mertebeye işarettir. Üçüncüsü marifetin şartı olan haybettir ki o da (ویحذرکم الله نفسه) ilâhi hitabı havfın o mertebesini müş'irdir.

«Hakîm Eb-ul Kasım havf-ı biri ruhbet, diğeri haşyet olmak üzere ikiye ayırmıştır, Havf sırasında ruhbet sahibi harp ve firara, haşyet sahibi Cenab-ı Perverdigâre iltiea eder. İmdi Ruhbet sahipleri rehb ü firar hıynında hevalarına ittib'a eden rehabin emsali hevalarının muktezasına müncezip olurlar. Heva yolundan ilm-i lücami kendilerini menedip şeriat hakkiyle kaim olanlar haşiyet mertebesinde rüsuh-u kıdemle müteeddep olurlar.

«Hâif: ağlayıp sızlıyan, göz yaşlarını silen kimse olmayıp belki azaba istihkakı mucip olan şeyleri terkeyleyendir denilmiştir. Şah-ı Germanî havf alâmeti daimi hüzündür diyor, Hazret-i Ayişe'nin (الذین یؤتون ما آتوا وقلوبهم وجلة) ayetindeki kalbleri vecille yanî hâife olan kimselerden murad kalpleri mustarip hâif olarak zina. sirkat ve şarap içmek gibi muharremeti irtikâp edenler midir sualine karşı Cenab-ı Peygamber murad namaz, oruç ve sadaka vermek gibi hayırlı işlerde bulunupta kabule mazhar olmamalarından korkanlardır cevabını vermiştir. Dikkat edilirse bu iki havf arasında büyük fark görünür. Zira büyük günah işliyen her mü'min masiyyetten derece derece hâif olmamak kabil değilse de sadaka vermek gibi iyilikler edip de işbu iyi amellerden dolayı kendisine kusur gelmedikten başka bunların habul olunmamasından korku duyması erbabı az bulunan mü'min-i kâmillerdir.

«Süleyman Dâranı de şöyle demiştir, «Abdin havf ile reca beyninde bulunması iktiza ederse de kalbinin daima korku ile çarpması daha ahra yani uygundur.»

Bin havf ile, Çeşm-i câni baz et
Şeyh Galip

HAYA (حیا) [*Sof.*] Çekinip utanma demek olan haya sofiye ıstrlahı olarak Allah korku-

siyle measi ve ve menahiden çekinmek yerinde kullanılır. Cenab-ı Peygamber «Elhaya min-el iman» hadisiyle hayanın imanden geldiğini beyan buyurmuştur. Hayâyı ikiye ayıranlar, birine hayây-i fitrî (fitretten gelen hayâ), diğerine hayâ-i imanî (imandan gelen hayâ) diyenler vardır.

Birisi Bahr-ı atâdır birisi Kulzum-ı Dâd
Birisi kân-ı hayâ'dır birisi genc-i süha
Nazim

HAYALBAZ (خیال باز) [*San.*] Hayâl yahut daha umumî tâbirle karagöz oynatanlara verilen addır. «Hayâlî» de denilirdi.

Veray-i perdede yokmuş çerag-ı hurşidi
Hayâlbaz-ı zemane ne gösterir görelim.
Lâ

HAYALCİ (خیالجی) [*San*] Hayal yahut da daha umumî tâbiriyle karagöz oynatanlara verilen addır. «Hayâlbaz», «karagözcü» de denilirdi. Halkın kullandığı bu tâbire mukabil okur yazarların teşkil ettiği yüksek tabaka bu oyunculara «Hayalî» adını vermiştir.

Çinlilerle Arap ve Acemlerde başlıyan hayâl oyunu Osmanlılara geçmiş, bu suretle Türk temaşasının temelini teşkil eden bu oyundan mühim sanatkârlar da yetişmiştir.

HAYÂLÎ (خیالی) [*San.*] Hayâl, yahut halk dili ile karagöz oynatanlar hakkında kullanılır bir iâbirdir. Halk oyunculara «Hayâlci», «Karagözcü» de demişlerdir Çinlilerle Arap ve Acemlerde başlıyan hayâl oyunu Osmanlılara da geçmiş, bu suretle Türk tamaşasının temelini teşkil eylemiştir. Türkler, bir çok sanat eserlerinde olduğa gibi hayalcilikte de mühim simalar yetiştirmişlerdir. İsimleri bile zadtedilemiyenler mühim bir yekûn teşkil etmekle beraber kitaplara kadar geçenler ve isim ve hüviyetleri bilinenler bile epey bir sayıdadır. Türk temaşası hakkında tekkikler yapmış ve kıymetli yazılar yazmış olan Selim Nüzhet «Türk temaşası» adlı eserinde (sayfa 85 ve müteakıp) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«İlk devre hayalcileri için olduğu gibi son devre hayalcileri için de malûmat pek azdır. Her kime sordumsa yalnız bir takım isim öğrenebildim. Ve bu zevatın bir çoğunun da ne zaman yaşadığını, karagözcülükteki iktidarlarının derecesini tespit etmek kabil olmadî. Topladığım isimleri ve elde ettiğim malûmatı belki daha fazlasını bulmıya medar olur diye, aynen yazıyorum:

«İptida hayalci esnafın ilk kâhyası olan Hacı Yorgi'yi kaydedelim. Mumaileyhin son devirlerin en meşhur hayalcilerinden olduğu kâhyalığa intihap edilmesiyle de sabittir. Hem Türkçe, hem Rumca hayâl oynatırmış.

«İkinci kâhya Mücellit Rasim Efendidir. Üçüncü kâhya da Attar Mehmet Zeki Efendidir. Kendisinin kukla oynatmakta da mahareti varmış. Hayalci esnafın bu cemiyeti Meşrutiyet bidayetinde infisah etmiştir.

«Bunlardan isimlerini elde edebildiğim son devir hayalcilerinin isimleri:

Papol Ahmet Efendi, Kıbrıslı Agâh Efendi, Hayâlküpü Emin Ağa (mumaileyh bir oyunu bir daha ayniyle tekrar etmezmiş), İhsan Efendi, Küçük İsmuil Efendi (Orta oyuncu Küçük İsmail Efendi), Sıracalı İsmail Efendi. Arap Cemâl Efendi, Kasımpaşalı Hafız Efendi, Enderunlu Haydar Bey, Haydar Pehlivan, Himhim Hüsnü Efendi (taklit yapamadığından bu şahıs perdeye çıkar, söz söylemeden birer bahane ile onları atlatırmış). Püskülcü Hüsnü Efendi. Çopur Hüsnü Efendi, Kantarcı Hakkı Efendi, Şekerci Derviş Efendi, Bâdî Riza Efendi, Mızıkalı Riza Efendi, Attar Riza Efendi, Musahip Sait Efendi (İkinci Mahmud'un musahibi, şayan-ı dikkat bir simadır), Hamamcı Süleyman Efendi, Şair Ömer Fahri Bey, Cerrah Salih Efendi (çocukları sünnet eder, sonra da perde kurarak eğlendirirmiş), Kâtip Salih Efendi, Tahir ağa, Arap Ömer Efendi, Kör İzzet Efendi, Yorgancı Abdullah Efendi, Şeyh Fehmi Efendi, Kâtip Mahmut Bey, Peder Mustafa Efendi (Karagöze Bursa'daki mezarı yaptıran zattır), Bekçi Mehmet Efendi, Iskatorun Mehmet Efendi, İstihkâmcı Mehmet Efendi, Karagöz Mehmet Efendi, Hafız Mehmet Efendi, Kör Mehmet Efendi, Mukbil efendi, Usturacı Mustafa Efendi, Takoy Mustafa Efendi, Müştak Baba, Helvacı başı Yusuf Efendi, Enderunlu Hâmit Efendi.

«Bunlardan maada ilk kâhya Hacı Yorgi gibi ermeni ve rum sanatkârlar varmış. Onlardan da isimlerini ele geçirebildiklerimi ilâve edeyim:

«Arsen Efendi, Yemenici Andon, Çilingir Ohannes, Bogos Efendi, Dalgın Sarafim Efendi, Dikran Efendi, Topkapılı Takfor, Karanfil, Topal Kirkor, İkiyanlı Gevok,»

«Yukarıda ismi geçen Kâtip Salih Efendi son devirlerin en meşhurudur. Ahmet Mithat Efendi merhumun himayesini gören hayale yenilik sokmak emeliyle mürettep oyunlar oynıyan ve hayal perdesini sahne haline sokan odur. Bu tarz her nasılsa revaç bulmuş. Hayâl daima yenilik arıyan bir oyundur.

«Kâtip Salih Efendi uzun bir müddet or-

ta oyunculuğu ile vilâyetlerde gezdikten sonra İstanbul'a dönmüş ve Abdi merhumun kumpanyasında ihtiyar rolleri oynamıya başlamıştır. Aynı zamanda karagözcülüğe merak ederek Arsen isminde bir ermeni ustadan bu sanatı öğrenmiş ve Abdi ile bozuştuğundan hayalciliğe başlıyarak şöhret kazanmıştır. Hayale kantoları da tatbik eden odur.

«Şimdiki hayalcilere gelince iptida Memduh Beyi zikretmek lâzım gelir. Mumaileyh bu sanat ile meşgul olanların en eskisi değilse de en ustalarındandır. Kendisinin başlıca meziyetlerinden biri de aynı zamanda tasvir kesmek sanatine olan derin vukufudur. Bugün oynatılmakta olan tasvirler umumiyetle kendisinin eseridir. Otuzu mütecaviz oyunun takımlarına da malikti. Son devirde en muvaffak olanlardan hayalî Nazif Bey bu sanatin birçok sırrını beraber götürmüştür.

«Memduh Beyden sonra hayalciliğe büyük bir aşkla çalışan ve sanatin her türlü inceliklerini bilen hayalî Ali Beyi zikretmek muvafık olur. Ali Bey de Memduh Bey gibi yalnız hayal oynatmaz, tasvir de yapar.

«Bu mesleğin eskilerinden olan Şefik Sâfi Beyi bütün İstanbul zevk ile dinlemiştir.

«Dâr-ül-bedayi sanatkârlarından Hâzım Beyin ismi de hayalciler meyanında zikredilmektedir.

«Bunlardan maada elyevm hayal oynatan veya evvelce oynattığı için bu hususta iktidarları olan sanatkârlardan, huruf-ı heca sırasiyle, Fahri Bey tulûat knmpanyalarının mühim bir rüknüdür. Hayalî Mehmet Ali Bey bazı tiyatrolarda komik rolleri ifa etmektedir. Sait Bey aynı zamanda orta oyununda gayet usta bir zennedir. Saffet Beyin de hayale emeği geçmiştir. Safa Bey tulûat kumpanyalarında çalışır. Sefer Mehmet Efendi orta oyununda kavuklu Ali Aeyle çene yarıştırır. Suat Bey de karagözün emektarlarındandır.

«Bu sanatkârlardan maada elyevm berhayat olan ve fırsat düştükçe hayal oynatan bazı zevat daha vardır. Onların da isimlerini huruf-ı heca sırasiyle kaydedeyim:

«Uzun dudak Ahmet Efendi, Berber Ahmet Efendi, Mevlevihane kapılı Ahmet Efendi, Cemil Bey, Ressam Hakkı Bey, Operet sanat kârı Hakkı Bey, Hayri Efendi, Pişpop Riza Efendi, Rahmi kaptan, Arabacı Süleyman, Kolonyacı Kemal Bey, Yağ tüccarı Hâşim Bey.»

HAYAL OYUNU (خيال اوينى) [*San.*] Halk dilinde karagöz denilen oyunun adıdır. Eski zamanların eğlencelerinin başlıcalarından biri olan hayâl oyununun Çinlilerden geçtiğine kail olanlar olduğu gibi Arap ve Acemlerden intikal eylediğini söyliyenler de vardır. Türk temrşası hakkında tetkikler yapmiş ve kıymetli eserler de yazmış olan Selim Nizhet Bey bunlardan birincisini kabûl ile braber ikincisine taraftardır. Değerli müdekkik bunun için (Türk temaşası, İstanbul, Matbaaa-i Ebuzziya, 1930) şunları yazıyor.

«Her şeyin bidayetini arıyacak olursan muhakkak Çini bulursun» diye Fransızca bir söz vardır. Başka şeyleri bilmem ama hayalin bidayetini araştıranlar derhal «Çin gölgeleri»ni bulurlar.

«Parmaklarımızın gölgesini bir duvara inikâs ettirerek bazı hayvan şekillerini hiç taklide teşebbüs ettiniz mi? İşte Çin kadar eski olan gölge oyununun iptidaî şekli budur.

«Bizde ne suretle intişar etmiş olduğu cihetine gelince hayâl hakkında en evvel tetkikata başlıyanlardan biri olan ve pek vakıfane bir eser neşreden doktor Yakop karagözün Çinlilerden Mogollara geçtiğini ve on üçüncü asır Türklerinin gölge oyunu için «Kolkorçak» gibi hususî bir kelimeye mâlik olduklarını ve kelimenin bugün bile Türkistan da mevcut olduğunu kayderek gölge oyununu bize suret-i intikalinin membalarını araştırıyor ve bunu Asya'nın bu köşesinde bulmak istiyor.

«Kat'iyyetle tevsikine imkân bulamadığım bu faraziyeyi kabûl ile beraber gölge oyununun bize bu tarik ile geçmesi ihtimali yanında Arap ve Acem memleketlerine intişar ederek oralardan bize intikal etmesi ihtimalini de hatırdan çıkarmamak hususunu hissediyorum. Hattâ bu ikinci ihtimâl bana daha mülâyim görünüyor. Biz gölge oyununa gelinceye kadar Arap ve Acem memleketlerinden aldığımız daha birçok şeyler vardır. Bugün bu oyuna ait elimizde mevcut olan malûmat da şarkın bu kısımlarından toplanmış malûmattır. Onları sırasıyle kayıt ve mümkün olduğu kadar bitarafî ile muhakeme edebilrsem bu gölge oyununun bize Arap ve Acem memleketlerinden intikâl ettiği faraziyesinin bana niçin daha mâkûl göründüğünü de izah etmiş olurum.

«Türkistan'da hayâl hakkında ilk faraziyeyi müdafaa eden doktor Yakob'un oyunun isminden başka belli başlı bir delili yok.

«Halk Bilgisi Dergisi azasından Abdülkadir Beyin Rus müsteşriklerinden ve Samayboviç'ten tercüme ettiği «Türğistan sanatkârları loncasının risalesi»nde de folklor çağının oralarda başlangıcına dair malâmat yok.

«Çin'de gölge oyunları mevzuları itibariyle tarihî fakat suret-i mahsusa itibariyle, tıpki

bizde olduğu gibi, tamamiyle remzî olduğunu biliyoruz. Hayâl iptida Arap ve Acem memleklerinde ve sonra da bizde işte bu meziyeti sayesinde revaç buluyor.

«Esasen gölge oyunu, adeta meddahlığın tekâmül etmiş bir şekildir. Hattâ belki gittikçe yeknesak görülen ve biraz rağbetten düşen meddahlığın yerine geçmesi için, yine meddahlıktan ve Çin gölgelerinden mülhem olarak icadedilmiştir. Ve temaşa vasfına tamamiyle lâyık bir oyundur. Bütün şarkta da hayâl-i zil. tayf-ül hayâl, lû'b-ı sitare, şebbabazî, hayâlbazî gibi isimlerle yadolunmaktadır. Kolkorçak ismini de buraya ilâve edelim.

«Hayâlin küçük bir sahnesi daha doğrusu küçük bir perdesi vardır. Burada da yalnız bir kişi bütün eşhası temsil eder. Fakat bütün bir heyet-i temsiliyeye maliktir, Onları tecessüm eden eşkâlin in'ikâsatını görmek kabil olur. Hutut-u veçhiyeleri hareket etmezse de sesleri ihtizaz eder. Bazıları ellerini ve ayaklarını oynatırlar. Bu suretle bu gölgelerde zayıf bir hayâlî hayat vardı. Ondan alınacak hisse-i sürür ve teessür eşhas-ı vekayii ziruh zannedebilmemizden ileri gelir. Beğenilmesinin, küçük büyük herkesin hoşuna gitmesinin başlıca sebeplerinden biri de budur.

«Hayal hakkında mevcut en eski kayit Selâhaddin-i Eyyubiye takriben 581 tarihlerine aittir.

«Metali-ül bidur fi menazil-is-sürur namındaki eserde mevcut olan bu kaydın aynen tercümesi budur:

«Salâhaddin Kadı Fazıl'ın temaşa etmesi için hayal-i zıl ile iştigal eden sanatkârın icra-yı sanat etmesini emretti.

«Kadı Fazıl meclisi terketmek için kalktı. Hükümdar kendisine:

«Eğer bunu temaşa haram ise biz de temaşa etmiyelim» dedi.

«Kadı Fazıl'ın bu hükümdara nisbeti yeni olmakla kendisi hakkında bir sui fikir edinmemesi için meclisi terketmekten vaz geçti, ve oyunun sonuna kadar oturdu.

«Hükümdar bu oyunu nasıl bulduğunu sorması üzerine cevaben:

«Büyük gayretlerle dolu olduğunu ve hayâllerin hakıkatı temamiyle temsil ettiğini ve aradan perde kalkınca bir sanatkârdan başka olmadığını gördük.» diyerek bir ciddiyet bir hakikat çıkardı.

«Hayâle dair ve bundan biraz sonralara ait bir kayıt da 600 tarihlerinde, Şeyh Muhiddin-i Arabi'de buluruz. Şeyh bir fikr-i tasavvufiyi izah için gölge oyununu, hayâl zıll-ı kale alıyor.»

«(Fütühat-ı Mekkiyye) nin onyedinci babında aynen tercüme edilen şu satırlar mevcuttur:

«Cenab-ı Hakk'ın cemi' avalimi müdebbir olması meselesindeki işaretimizin hakikisini bilmek istiyen (Hayal-i sitare) ye yani perde-i hayâle ve suretlerine ve perdeden uzakta bulunup asıl o suretleri oynatan ve onların lisanından konuşan zat ile aralarında perde haylulet eden küçük çocuklar indinde o suretlerden kim tekellüm ettiğine nazar ve tefekkür eylesin.

«İşte suver-i âlemde de iş tıpkı böyledir. İnsanların ekserisi farzettiğimiz o küçük çocuklar hükmündedir Bu veçhile ne yüzden hicap ve gaflet tari olduğunu anlarsın. Küçükler bu mecliste ferahlanırlar ve sevinirler. Gâfiller de onu lehv-ü luup ittihaz ederler. Ulema ise ondan ibret alırlar ve bilirler ki Allah Taalâ Hazretleri bunu bir misâl olarak vaz ve icat eylemiştir.

«Binaenaleyh iptida perdede «Vesaaf» tâbir edilen şahis çıkar ve Cenab-ı Hakkı tâzim ve temcidi havi bir hutbe iradeder. Sonra kendisini müteakıp perde arkasından perdeye gelen her türlü suretlerle tekellüm eder. Sonra hazır bulunan cemaata ilâm ve ifh-m ederki Cenab-ı Hak bu hayâl-i sitareyi kullarına bir ibret misali olmak üzere nasb ve icat buyurmuştur. Ta ki ibret alsınlar.

«Şu âlem Cenab-ı Hakka nisbetle bu suretle onların muharik-i misalidir. Ve bu sitare mahlukat ve kâinat üzerinde câri ve hâkim olan sırr-ı kader-i ilâhi perdesidir. Bu böyle olmakla beraber gafiller bu ibretle dolu misal lehv ü lûup kabilinden ad ve ittihaz ederler. Nitekim taraf-ı İlâhiden «Dinlerini lehv-ü luup ittihaz edenler) buyurulmuştur.»

Sonra bu vessaf perdeden kaybolur. Bu vessaf biz insanlar arasında ilk mevcut olan Hazret-i Âdem mesabesindedir. Bizden gaybubeti de sitare ve icab-ı gayb-i ilâhi arkasında ind-i rububiyyette gaybubeti olmuş olur. Allah Taalâ hakkı söyler ve sebil-i müstakime hidayet eyler.»

«Bu sözlerden (Fütühat-ı Mekkiyye) nin tarih-i telifi olaa 600 de hayâl-i zillın, bizdeki şekline benziyen bir tarzda mevcut olduğu tezahür eder.

«Musull'lu olup 710 tarihinde vefat eden üdebadan Muhammet Şemsüddin ebu Abdullah bin Danyal, hayâl oyununda hayâliler tarafından iradedilmek üzere edebî muhaveratı havi «Tayf-ül hayâl» isminde dir eser yazmıştır ki Arap edebiyatında da hayâlin bir mevkii oldu-

ğunu gösterir. Hekim oğlu Ali Paşa Kütüphanesindeki nüsha 828 tarihinde Mısır ümerasından Taş Boğa için yezılmış olduğundan pek kıymettardır. Eserin mukaddimesinde müellif bir hayâl oyuncusuna hitaben:

«Mahir oyuncu! Bana mektup yazıyorsun. Diyorsun ki (Hayâl-ı Zıl) pek çok oynadığı için tabiatlara bıkkınlık veriyor. Kulaklar ondan iğreniyor. İstiyorsun ki sana bu yolda hoşa gidecek yeni bir şey tasnif edeyim. Böyle bir şey yazmak; benim eserim olmak üzere senin tarafından rivayet edilmek, pek de hoşuma kitmiyor, Bu arzunu meydana getirmek istemiyorum. Maamafih böyle bir şey yazmayışım da karihamın, hayalimin böyle bir eser vücude getirmekten aczına verilecek diye korkuyorum da onun için çaresiz istediğin şeyi meydana getirmiye mecbur oluyorum. Derhal fikrimi bu vadide oynatarak hemen şu eseri yazıyorum. Şu kadar var ki bu eserim her nekadar eğlence kabilinden ise de Arap edebiyatının en yüksek bir tabakasındandır. Şimdi sen bunu sanat iktizasınea perde arkasında oynatacak olursan o eski hayale faik olacağına hiç şüphem yoktur» diyerek yazdığı eserin gayesi ve kıymeti hakkında bir fikir veriyor.

«Oyuna başlandığı zaman okunan bir şiir var ki hemen hemen bizim oyun girizgâhları makamındadır. Bu şiirin hülâsaten tercümesi:

«Bizim bu hayalimiz faziletli, edepli, terbiyeli zatlara mahsustur. Biz burada şaka içinde ciddiyet göstereceğiz» der.

«Oyunun sonunda da tıpkı bizde olduğu gibi ibretâmiz birkaç söz sarfolunur:

«Selâm size efendiler. Nimetiniz, daim olsun. Bilinz ki her şeyin bir misali vardır. Hayal deyip te geçmeyiniz. Sokağa atılan süprüntüler içinde bile neler bulunur. Her halde bir hakikat gizlidir. Her şey ciddî söylenecek olursa zihinlere yorgunluk gelir. Söz eğlence şekline dökülürse gönüller açılır.» Bu tarzın bizim hayal oyunu ile müşabeheti cidden dikkate şayandır.

«Fakat hayal her halde bu tarihlerden, ilk tarih olarak kaydettiğimizden de daha evvel tanınmış idi. Bu zannımın nereden geldiğini de kaydedeyim: Eflâtun on asır mukaddem, Muhyiddin-i Arabi'nin teşbihini, hemen aynı mânay-ı tasavvufîyi ihsas etmek üzere istimal etmiştir. (Devlet, Cnmhuriyet) namındaki eserinin yedinci kitabında bu meşhur feylesof bir mağara tasvir eder:

«Birçok insan, çocukluklarından beri bu mağarada kapalı olarak yaşamaktadırlar; bunlar yerlerinden kımıldıyamıyacak, başlarını çevirmiyecek surette zincirlerle bağlıdırlar, arkalarından bir nur hüzmesi inşia' etmekte ve onlar bunun ancak in'ikâslarını müşahede edebilmekte ve önlerinden geçen gölgeleri mevcudat-ı hakikiye telâkki eylemektedirler.

«Tasvir edilen mağara, üzerinde yaşadığımız arz'dır. İnsanları bağlı tutan zincirler ihtirasları ve bâtıl itikatları; gelip geçen gölgeler bizleriz, yani suver-i kâinat ki biz onları hakikat telâkki ediyoruz. Filhakika hislerinin mahbusu olan insan, vâhi bir hayalden başka bir şey değildir. O derecede ki mevcut bile değil denilebilir. Uzun ve meşakkatli himmetlerden sonra zincirlerini kırarak bu gayyay-ı zulmetten kurtulabilmiş olanlar ancak mevcut olabilirler. Bu suretle, nurun muvacehesinde ruhu inkişaf ederek bir zıl olmaktan kurtulur ve İlâh-i mutlaka kadar yükselerek lâyemut olurlar.»

«Görülüyor ki hayal oyununun übüvveti Eflâtun-ı ilâhiye bihakkin atf ve isnat olunabilir. En parlak devrinde hayal oyununun bir mâna-yi tasavvufiyi haiz olarak kayıt ve itibar edilmesi de buna kâfi bir bürhanıdır.

«Hayyam'ın «nim» redifli rübaisinde de bu temsil mevcuttur,

«Bütün bu kayıtlara rağmen hayal-i zıllın mebdei yine mazinin karanlıklarında kalıyor. 976 tarihinde vefat eden İmam-ı Şarânî de «El-yevakit vel cevahir» adlı eserinde Fütühat-ı Mekkiyye'nin yukarıya dercettiğimiz fıkrasını tekrar ederek hayalin temsil-i vahdet nokta-i nazarından icat edildiğini tekit ediyor.

«Şimdi Türk menabiine, hayalin karagöz ismiyle intişarı senelerine geçelim.

«Evliya Çelebi (c. 1, s. 655) diyor ki: «Karagöz, İstanbul Tekfürü (Kostantin) in seyisi idi. Edirne kurbundeki (Kırkkilise) den bir mîr-i sahib kelâm, ayyar-ı cihan kıptı idi. Adına Sofyozlu Karagöz Bali Çelebi derlerdi. Tekfür Kostantin yılda bir kere (Alâüdddin-i Selçuki) ye gönderdi ve Hacivat ile Karagöz'ün biribiriyle mübahese ve mücadelelerini o zamanın pehlivanları hayal-i zıllına koyup oynatırlardı.

«Hacı Ayvat ki (Evliya Çelebi, c. 1, s. 654) Bursa'lı (Hacı İvaz) dır. Selçukiler zamanında Yürükçe Halil ismiyle müsemma Peyk-i Resulüllah idi. Efe oğulları namiyle ecdatları şöhret bulmuştu.»

«Hayali hakikate mezcetmeyi âdet edinmiş olan Evliya Çelebi'nin bu sözlerinin kıymetini takdirden âcizim. Emin olduğum bir cihet varsa o da Karagöz'ün bir Bizanslı kıptı olmadığıdır. Onu aşağıda ispata çalışaçağım.

«Karagöz hakkında bir rivayet daha var-

dır ki (Yeni Mecmua, c. 4, No. 9-75) nereden çıktığı belli olmamasına rağmen pek çok zikredilmektedir. Sözde:

«Yıldırım Bayezit inşasına başlattığı camiin altı ay zarfında ikmal olunmasını mimarına emir ve tenbih eylemiş olduğu halde amele meyanında bulunan Karagöz ile Hacivad'ın yekdiğeriyle bitmek tükenmek bilmiyen münakaşaları, mücadeleleri ve mülâhazaları cami-i şerifin matlup olan müddet zarfında ikmaline mâni olmuştur. Padişah inşaatın bu suretle teehhur etmesi esbabını sual etmiş, Karagöz'le Haicvad'ın bunda zimethal oldukları cevaben arzedilmiş olmakla her ikisi de şiddetle cezalandırılmıştır. Karagöz'le Hacivad'ın vef tından sonra Şeyh Mehmet Küşteri bunların küçük mikyasta tasvirlerini yapıp perde arkasında oynatmıya başlamıştır. Zaten Karagöz'le Hacivat, zamanının nüktepердazlarından olduklarından hayal-i zıl perdesinde bu sözler söylenip kıssadan hisse alınıyordu.»

«Bu rivayeti ciddiyyetle telâkkiye imkân göremiyorum. Belki doğru bir şeyin yanlış bir şeklidir.»

Rahmetli Selim Nüzhet, karagözcülerin pîri olan Şeyh Küşteri ile Karagöz'ün Bursa'daki mezarından da uzun uzadıya bahsettikten sonra sözü oyuna intikal ettirerek şu izahatı veriyor:

«Müverrih İbn-i Ayaz «Bedayi-uz-zuhur fi Vekayi-üd-duhur» nam Mısır Tarihinin (Mısır tab'ı, c. 3, s 135) 923 senesi cemaziyelevveli meyanında Birinci Selim'in Cize de ikameti esnasında bazı geceleri huzurunda hayal oynattırdığını ve bundan mahzuz olarak hayaliye ihsanlar verdiğini kaydetmekte ve Selim'in: «İstanbul'a avdet ettiğim zaman bunu beraber götüreyim» dediğini ilâve eylemektedir

«Bu noktayı Profesör Kahale'nin (Der İslâm) Mecmuasında (1910-1911) neşrettiği makale ile biraz tenvir etmek kabil olacak zannederim Profesör Kahale büyük bir talih eseri olarak elde ettiği kıymettar bir hayal takımını bu devre atfediyor ve bunu makalesinde izah ediyor. Bir sayfa evvel naklettiğim tasvirlerin Karagöz ve Hacivat'a olan müşabehetleri bizde hayal için de Arap memleketlerinden büyük bir istifade edildiği zannını takviye ediyor. Bu cihetin ayrıca tetkiki faydalı olabilir.

«Hayal, tasavvufî bir kıymeti haiz olmak itibariyle mutaassıp muhitlerde de müsamaha ile karşılanmıştır. Meselâ Ebussuud'un bu mevzua dair bir fetvası vardır.

«Mukaddimesine müverrih Âli tarafından, 996 da yazılmış ve Risail-ül-vesail namı verilmiş olan Ebbssuut fetvasında (Veliy-üd-din Kütüphanesi, Cevdet Paşa Kitapları, 113) âtideki istifta meveuttur:

«Mesele bir gece bir mecliste hayal-i zıl oyunu getirilip imam ve hatip olan Zeyd ol mecliste bile olup oyunu aharine değin bile seyreylese şer'an imametinden ve hitabetinen azle müstahak olur mu? Elcevap: Eğer ibret için nazar edip ehl-i hal fikri ile tefekkür etti ise olmaz.»

«Bu fetvadan sonra kitapta aşağıdaki Arapça kıt'a ilâve edilmiştir. Aynen nakliyorum:

رأيت خيال الظل اكبر عبرة
لمن هو فى علم الحقيقة راق
شخوصى واشباح تمر وتنقيض
وتفنى سريعاً والمحرك باق

Bazı yerlerde ikinci ve dördüncü beyitler bu suretle kaydedilmiştir:

لمن هو فى طرق الحقيقة راق
ثلث ومثنى والمحرك باق

«Bursalı Tahir Bey'e ait bir not defterinde bu mevzua dair Molla Fenari'nin de bir fetvası olduğu ve bu kıt'anın ona âidiyeti mukayyet ise de bulmak mümkün olmadı

«Balıkesirli Rasih Efendi «Bülgat-ül ahbap» adlı eserinde (Dârülfünun Kütüphansi, Riza Paşa Kitapları: 2320 «Yazma» bu kıt'ayı İmam-ı Şafii'ye atfediyorsa da buna ihtimal verilemez. Bu kıt'ayı Muhyiddin-i Arabi'ye atfedenler de var. Fakat me'haz zikredilmiyor.

«Abdülgani Nablusî de (Divan, Mısır tab'ı, s. 340-341) bu kıt'ayı tahmis ve tasdir etmişse de kailini zikretmemiştir.

«Naima ve Raşit Tarihlerinde ve daha muahhar bazı tarihlerde hayalin ismi geçerse de oyun hakkında tafsilât olmadığından isimlerini sıralamıya lüzum görmüyorum. Bazı vekayinamelerde de böyle. İşte iki misal:

«Hibetüllah Sultan'ın velâdetini tes'it için yapılan yedi gün ve yedi gecelik bir şehr-i âyin için yazılan «Sûrname» de. bu kabîl bütün eserlerde olduğu gibi, hiç tafsilât vermeden hayal oynandığından bahsedilmektedir.

"İkinci Mahmut tarafından 1252 de Abdülmecit ve Abdülâziz'in Kağıthanede yapılan hitanlarından bâhis olan ayak sahafı Güran'lı Hızır Efendinin "Sûrname-i hitan" nam manzum eserinde de hayalin zikri geçer:

Kimi oldu perde-i lû b-ü hayale perdegî
Bezli ile eyledi halkı seraser dilküşa
İtti Karagöz'le Hacı Evhadı tasvir ile
Sünnet olan gudegân-ü nazıreyni pür sefa

"Ahmet Rasim Bey iptida "Tarih ve Muharrir„ sonra da "Muharrir buya„ unvanlı eserlerinde bize hayale dair kıymettar malûmat vermektedir.

"Ali Rıza Bey merhum "İstanbul Eğlenceleri„ unvanlı yazılarında hayalden ve yetiştiği meşhur hayalcilerden bahseder.

"Tevfik Rüştü Bey de bu mevzuu tetkik etmişler ve bilhassa İbn-i Danyal'ın Tayf-ul hayali'ne ait "Hakimiyet-i Milliye„ gazetesinde (10 ve 14 mart 1928 iki makale neşreylemişlerdir.

"Son zamanlarda intişar eden Refik Ahmet Beyin "İstanbul nasıl eğleniyordu„ namındaki eserinde bu mevzua dair bir hayli yazı vardır. Muhit ve Resimli ay mecmua'larında da Karagöz hakkında birer makale intişar etmiştir. Bunlarda yeni malûmat yoktur.

"Hayali en ehemmiyetle ve merak ile tetkik eden Almanlardır. Doktor Yakob'un bidayette bahsettiğim vakıfâne eseri doktor Ritter'in (Karagöz Turkise schottenspiele : Helmut Ritter-1924) hayalin tarihçesi hakkında bir hülâsa ile hayalî Nazif Efendinin üç oyundan ibaret olan nefis kitabı âdeta itmam etmiştir.

"Macarlı doktor Konoş'da, hattâ biraz evvel, İstanbul'a kadar gelerek bu mevzuu tetkike uğraşmış ve Macarca birçok neşriyatta bulunmuştur. Bakınız "Türk Halk Edebiyatı„ unvanlı eserinde Doktor Konoş Karagöz dolayısiyle ne diyor:

"Türk Tarih Edebiyatında Karagöz oyunlarının hiç tesiri görülmüyor. Halbuki Türk komedisinin vücude gelmesine bunların çok hizmeti olacaktır.Türk müellifleri saçma Fransız komedilerine bakacaklarına Karagöz oyununa dikkat etmiş olsalar Millî oyunlar çıkarırlardı.„

"Bunu takdir eden sanatkârımız Naşit Bey, hayali canlı olarak sahneye çıkarmak istemiş ve kendisi Hacıvat rolünü oynadığı bir komedi tertip eylemiş ise de muhatap bir Karagöz bulamadığından bu eseri yüzüstü kalmıştır.

"Fransız seyyah ve muharrirleri de Karagöz'ü unutmamışlardır. İlk defa Thevenot seyahatnamesinde Karagöz den bahseder. Bundan başka belli başlı muharrirlerden Gerand de Nerval "Şarkta seyahat„ unvanlı eserinde seyrettiği bir oyunu uzun uzadıya nakleder. Teophil Gautier de İstanbul'a dair eserinde görmüş olduğu Karagöz'den bahseder. Adolphe Thalasso temaşaya ait bir mecmuanın Türk tiyatrosuna hasrettiği bir nüsha-i fevkalâdede biraz da Karagöz'den bahsi unutmamıştır. Louis Ruussél Yunanistan'da Karagöz unvanlı bir Doktora tezi yazmıştır.

"Eski Fransız sefirlerinden biri olan Marquis de Nointel sefaretnamesinde bir başkasını tekiden "Şark'ta temaşanın yegâne enmuzeci son derece gayr-ı ahlâkî olan Karagöz'dür„ tarzında bir cümle görürüz.

"Sinemanın tamamiyle hâkim olduğu zamanımızda Karagöz maattessüf hemen unutulmak üzeredir.„

Yine Selim Nüzhet Bey hayal oyunu oynatan ve halk tarafından hayalci denilen hayaliler hakkında izahat verdikten sonra "hayal oynatmanın güçlükleri hakkında bir fikir vermek için birkaç söz daha ilâve etmek isterim„ diyerek şunları yazıyor:

"Hayalcinin Yardaksız oyun oynatması muhâl denilecek derecede güçtür. Yardak def çalar, taklitlerin şarkılarını söyler, tasvirleri sırasiyle oyuncuya verir, hareketsiz kalacak olan tasvirlerin değneklerini tutar.

"Hayalci iptida şaşırmaksızın Karagöz ve Hacivat ağzından iki muhtelif ses ve şive ile konuşmıya mecburdur. Onların ağzından söyliyeceği sözler tereddütsüz birbirini takibetmelidir. Bir saniye tevekkuf neşeyi kırar. Hayalcinin hafızası da çok kuvvetli olmalı ve aynı zamanda taklitlerini yaptığı şahsın şivelerini edada tamamiyle muvaffak olmalıdır. Zira taklidi yapılan eşhasın ırkî hususiyetleri gösterilmiyecek, onların ağzından işitilmesi mutad olan sözler söylenmiyecek, bir takım evzâ ve harekâtla onların zihniyeti gösterilmiyecek olursa muvaffakiyet elde edilemez.

"Velhasıl bir hayalcinin sanatına lâyık olması için mutlaka zekâsı, hafızası ve taklit kabiliyeti yüksek olması lâzımdır.„

HAYAL PERDESİ (خيال پردسی) [*San.*] Hayal oynatılan perdenin adıdır. Musahip Zade Celâl (eski İstanbul yaşayışı,Türkiye Basımevi, İatanhul, 1946, sayfa 66) şöyle tarif ediyor: "Dallı, güllü basmadan, veya daha kıymetli kalınca bir kumaştan, boyu dört, eni dört beş arşın idi. Ortasına eni iki, boyu bir buçuk arşın büyüklüğünde beyaz hasse dikilir, perdenin etrafına dikilmiş olan iplerle oynatılacak yerin bir köşesine sıkıca bağlanıp gerilirdi.

"Bu beyaz perdenin içine eni kadar tahtadan bir raf asılırdı. Bu rafın ortasında demirden veya bakırdan büyücek yayvan bir kap içerisindeki kalın pamuk fitil, iç yağiyle tutuşturularak perde aydınlatılırdı. Yağ kabının kızıp tutuşmaması için ara sıra yağın içinde ihtiyaten bulundurulan bir zincir parçası ko-

nurdu. Oyun başlamadan evvel perdeye bir göstermelik konur, şem'a yandığı zaman üzerine meyvaları görünen bir ağaç veyahut küpüne binmiş elinde yılandan kamçısı ile bir cadı karısı, yedi başlı ejderha ile güleşen bir pehlivan, pupayelken giden bir gemi, koşan bir at, üzerinde ok atan bir okçu gibi birçok göstermeliklerden biri görünürdu.„

HAYDİ Rİ (حيدرى) [*Kıy*] Üst elbiselerinden birinin adıdır. Bazı esnafın ve köylülerin giydikleri salta biçimindeki bu üstlüğün kollusuna mevleviler «destegül», kolsuzuna ise diğer tarikatlarda olduğu gibi «Hayderi» denilirdi. Hayderilerin uzunluğu mintanı örtecek kadar olduğu halde Bektaşiler bunu diz kapaklarına kadar uzun yaptırırlar ve adına, Mevleviler gibi, «Destegül» derlerdi.

HAYME (خيمه) [*San.*] Hayme lûgatte çadır demektir. Cem'i hiyam gelir. Çadır Ahmet Rasim Beyin dediği gibi (Osmanlı Tarihi c : 2 s. 737) Osmanlı Türklerinin ilk evi, ilk sarayı, ilk tahtgâhıdır. Osmanlıların ecdadı için böyle olduğu gibi alelûmum Türkler için de böyle idi. Türklerin hele Osmanlıların çadırları hem mükemmel, hem metîn, hem de dilnişîndi. Çadır Türklerin olduğu gibi diğer milletlerin de oturma ve harb vasıtası olmak üzere kullandıkları bir şeydir. Şimdi kâşanelerde oturan insanlar bir zamanlar mağaraları, ağaç kovuklarını mesken ittihaz ettikleri gibi çadırları da ikametgâh ittihaz eylemiştiler. Bugün bile hâlâ ömürlerini çadırda geçiren insanlar vardır.

Osmanlılarda askerî teşkilâta ait kanunlar icabınca devlet uzun zamanlar ancak «Kapıkulu» denilen muvazzaf askerin çadır ve sair levazımını naklettirirdi. Eyalet askeri kendi beylerbeyileriyle sancak ümerasının çadırlarını kullanırlardı. Bunlar yağmur, rüzgâr ve güneşin tesirine mâni olacak derecede metîn olan pamuk bezinden imal olunurdu.

Kapıkulu denilen yeniçerilerin miktarı devletin şevket ve azametine göre ehemmiyeti haiz olmadığından çadırlar büyük tutuluyor, son zamanlarda bu hususta riayet olunan tasarruf kaidelerine o zamanlar bakılmıyordu. Beylerbeyi ve sancak beyleri de devlet nazarında ehemmiyetlerini bir kat daha arttırmak için metîn ve kavi çadırlar yaptırmaktan ve bu bapta çok masraf ihtiyarından çekinmiyorlardı.

Eski Osmanlılar halı, kilim ve alçak kürsüler üstünde oturmak itiyadında bulundukları cihetle çadırlar o kadar yüksek değildi. Böyle olmakla beraber kumaşın sıklığı cihetiyle çadırların ağırlığı fazlaydı.

Çadırlar alelûmum bir direkliydi, Direği tutturmak için de ip ve kazıklar vardı. Üstleri bir kat bezden olup paşalarla ümera ve muavinleri için iki direkli ve iki kat bezli çadırlar da kullanılırdı.

Cevad Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel sf. 166) (Marsigli) nin Osmanlı çadırlarına dair verdiği dikkate değer malûmatı şu suretle eserine geçirmiştir:

«Viyana önönde Türklerin inhizamından beri Avusturyalılar anlara pek çok galebe çalıp ordugâhlarını zapteyledikleri gibi bu galebat ile pek çok paşa ve kumandan ve zâbit ve neferat çadırı da kazandılar. Türk çadırları yağmur ve rüzgâr ve sair bu gibi asar ve tahavvulât-ı havaiyyeye ve tesîr-i hararet-i şemse mukavemet edip dâhiline geçirmediğinden gerek bu iyilik ve gerek cins ve eb'at ve eşkâl ve bir yerde müçtemian kurulmuş iken husule gelen manzara-i hasene ve bahusus debdebe ve azamet cihetiyle olan farkları anlamak ve kendi çadırlariyle Türk çadırlarının şu farklarını mukayese etmek Avusturyalılarca kolaylaşmıştı.

«İşbu çadırlar kâmilen pamuk bezinden mamûl olmakla bu husus anların ağır olmasını mucip olmuş ve her ne kadar Türkler yere serilmiş seccade üstüne oturup bizim Avrupalılar gibi yerden yüksek şeylere - banklara - oturmadıklarından alçak yapılmış ise de mezkûr çadırlar yine sakil idüğünden Avusturyalılar şu mahzuru def' için daha hafif ve hayt ü imali sehlolan Almanya bezini istimal ve Türk çadırlarının ebadını tenkis ederek kurulması kolay ve ordugâha mahsus çadırlar ihdas eylediler. Eğer Türk çadırlarının eşkâl ve ecnasını böyle tadil etmemiş olaydılar Türklerden aldıkları binlerce çadırlar kendilerine pek çok meşakkat ve zahmet verecek idi. Bahusus anları kurmağı üsera talim etmemiş olaydı bu bapta da suubet çekeceklerdi. Benim fikrime kalırsa Türkler bize en faideli bir şey öğrettiler.

«Türkler mahrut şeklinde çadırlar kullanırlar. Bunu tutmak için çadır bir direğe geçer. Bezleri bir kat olup iki direkli olan çadırlar da vardır. Büyük zâbitan ile muavinlerinin ve paşaların çadırları iki katlı ise de direkleri yine birdir. Bu çadırların şekli müseddes şeklinde ve etekleri çadırı vasatından tutan direğe müvazi olup iplerle tutturulmuştur. Bu nevi çadırlar sonbahar nihayetlerine doğru yatmıya pek müsaittir. Çünkü içi deve tüyünden masnu' bir kumaşla mestûrdur. Türklerin helâları setr için de mahsus çadırları vardır.

«Osmanlılar çadır zeminini ekseriya bir halı ile setrederler ve en fakir bir Türk bile

iki koyun postu koyar ve yün ile dolmuş çuha kaplı yastıkları da olup bunlar ve bahusus bunlardan dayanmağa mahsus olanları işlenmiştir. İşbu yastıkları ahşap kürsüler üstüne vazederler ve kürsüleri nakilde sühulet olmak için kıvrılır sökülür yani icap eyledikte müteaddit parçalar birleştirilerek bir kürsü yapılıp yola giderken sökülerek nakledilir tarzda imal olunmuştur »

Eski Osmanlı ordusunda kullanılan haymeler, sokaklı çadır, sayeban, çadır ve tenknür namlariyle dört kısma ayrılırdı. Sokaklı çadır; iki tarafa çekilen bezlerle sokak haline konulan çadırdı. Bonlar padişahlara mahsustu.

Sayeban; gölgelik vazifesini gören büyük çadırlardı.

Çadır; mahrut şeklindeki bildiğimiz çadırdı.

Tenknür; çadırın küçüğü idi. Çadır «hazine» adını taşıyan on iki parça bezden terekküp ettiği halde tenknür de hazine adedi azdı. Bu itibarla küçüktü.

Çadırların muhtelif mansıp ve rütbelere göre şekil, eb'at tertibat ve tezyinatı da başka başkaydı. Bunlar meyanında hamam, hattâ helâ çadırları bile vardı. Bu sonrakiler ötekilerden büsdütün farklıydı.

Çadırlar Marsigli'nin de söylediği gibi kurulup kaldırılması maharete tevakkuf ederdi. Bu sebeple ordugâhlarda bu vazifeyi görmek üzere teşkilât yapılmıştı. Bu vazifeyi görenlere «mehter» denilirdi. Çadırları bunlâr kurar ve kaldırırlardı.

Zemin-i bisat-i kadr-i çarh hayme-i azamet
Nücum-i sabit ü seyyare meş'al-i kudret
Nabi

HAYMEDÛZ (خیمه‌دوز) [*Ask.*] Çadır dikicisi mânasına gelir bir tâbirdir. Çadır mehterleri zümresinden idiler. Fars kaidesiyle «hayme dûzan» şeklinde çemi'lendirilirdi.

HAYMEGÂH (خیمه‌گاه) [*Ask*] Çadırlar kurulan yer mânasına gelir bir tâbirdir. Hayme; Arapça çadır demektir.

Al kanlı bir kefenle donat haymegâhını
Canlarla yak meşail-i matem penahını
Mithat Cemal

HAYME-İ HASSA MEHTERLERİ (خیمهٔ خاصه مهترلری) [*Sar.*] Padişahların çadırlarını kurup söken ve muhafaza vazifesiyle mükellef olanlara verilen addır. Türkçesi hassa çadırları mehterleri demektir.

HAYMELİ ORDUGÂH (خیمه‌لی اردوگاه) [*Ask.*] Sahrada çadır altında bulunan büyük askerî kıt'a hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayme; çadır demektir.

HAYMENİŞİN (خیمه‌نشین) [*Hal.*] Çadırda oturan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAYRAT (خیرات) [*Vak.*] Halka parasız olarak yemek, su vermek veya hastaları tedavi etmek için yapılan aşhane, çeşme, sebil, hastahane ve saire gibi hayır müesseseleri ve binaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayrat; Arapça hayırlı iş mânasına gelen hayre'nin cem'idir. Müfredi hiç kullanılmadığı halde cem'i ziyade ve ekseriya müfred hükmünde kullanılır.

HAYRİYE ALTINI (خیریه آلتونی) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut'un yirmi birinci ve yirmi ikinci cülûs senelerinde olmak üzere iki defa basılan paraların adıdır. Halk arasında «gazi» ve «sandıklı» adlariyla de anılırlardı. Hayriye altınının kırk, yirmi ve on kuruşluk olmak uzere üç türlüsü vardı. Bu altınlar ortadan kaldırılmasına karar verilen «adliye altınları» ile tebdil edilmek suretiyle tedavül mevkiine çıkarılmıştı. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s, 280) bundan bahsederken bu altının basılması sebebini şöyle kaydetmiştir:

«Bu hayriye altınının ihdasından garaz-ı aslî eski altınlardan kıratça dûn ve bahası efzun olarak çıkarılacak altından tahminen kırk bin kese fazlanın temettü ittihazı kaziyyesidir.»

Eski bir an'ane olan sikkenin tağşişi keyfiyetinin Tanzimat'a yakın zamanlara kadar devam ettiğine delâldt etmek itibariyle dikkate şayandır.

HAYRİYE TÜCCARI (خیریه تجاری) [*İkt.*] Müslûman tüccarlardan tanınmış ve imtiyazlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i Müslim tacirlerin o türlülerine «Avrupa tüccarı» denilirdi. Avrupa tüccarı unvanı bunların Avrupa ile muamele yapmalarından neşet etmişse de alelekser Avrupa emtiası üzerine muamele yapan Müslüman tacirlere «Hayriye tüccarı» ıtlakının esbabı anlaşılamamaktadır. Eski zenginlerin hayr ve hasenat ile melûf olmaları tesmiyeye sebep olması ihtimal dâhilindedir.

Hayriye tüccarı hakkını iktisap edebilmek için berat almak icabederdi. Beratı olmıyanlar o unvanı ihraz ebemezlerdi. Berat verilmek için de aranılan evsaf ve şerait beratta yazılı idi. Bu evsaf ve şeraitin başlıcası «ehl-i ırz ve dindar ve beynettüccar istikametle mücerrebül-etvar olduğuna şahadet edilmek ve garaz-ı fâsidini icra için duhul daiyesnde olan ehl-i fesat ve müzevvir makulesi erbab-ı iktidardan olsa bile silk-i tüccara idhat edilmemek, hile

ile berat almışsa ledettahkik beratı elinden alınmak» gibi hususattan ibaretti. Bu gibi kayıtlarla ve itina ile seçilenlerin şöhret ve şerefi haiz olacakları ise tabiîdir.

Yine berattan anlaşıldığına göre «Avrupa tüccarı» nın Avrupa ile muamele yapmalarına mukabil hayriye tüccarı Avrupadan başka Acem ve Hint ile de alış verişte bulunurlardı.

Hayriye tüccarının zapt ve rapt altına alındıkları da berattan anlaşılıyor. Bundan maksat da «bunların taht-ı rabta ve nizama idhalleri mücerret ticaretlerine vüs'at gelmek ve umur-ı ticaretlerini pürüssüzce rü'yet edip her bir umur ve hususlarında bir gûna uygunsuzluk vukua gelmemek» ti.

Berat ile bu hakkı iktisap eden tüccarlar bu imtiyazdan kendileri gibi adamlarından ikisi de istifade ediyordu. Bundan maksat da dış işlerini bunlar vasıtasiyle gördürmekti. Hayriye tüccarının imtiyazları beratta zikr ve tasrih edilmişti. «Başbakanlık arşivi» de mevcut bir berat suretine nazaran (evail-i şehr-i rebiülevvel 1249, dahiliye, sıra No: 6) «Hayriye tüccarından hasb-el-iktiza biri veyahut hizmetkâr ve adamları hasb-et ticare bir mahalle gitmek murat edip şehbender ve muhtaran-ı mumaileyhin memhur arzuhalleriyle istida olundukta ticaret şurutu derciyle tıbkı müstemen ve adamlarına ita olunduğu misillü yedlerine yol emri verile ve ashab-ı berevat olan tüccarın bulundukları mahalde yanlarında bulunmak şartiyle başka başka evamir-i şerifem ile tahsis kılınan ikişer nefer hizmetkârları işbu imtiyazata ayniyle nail olalar ve işbu zikrolunan iki nefer hizmetkârın biri iktiza ederse memalik-i mahrusamdan mevki-i ticaret olan mahalde ikamete mezun ola ve ashab ı berevattan birinin her kimde olursa olsun mümzi ve mamûlünbih temessük mucebince şehbender ve muhtarları ve esnafın tevatüren şahadetleriyle müsbet Avrupa tüccarından matlubu olarak yedinde olan temessükü ibraz eyledikte ledessübut matlubu olan meblâğ tahsil olunup yüzde ikiden ziyade resim mütalebe olunmıya ve tüccar-ı merkumeden birini gerek ehl-i islâm ve gerek reayadan birisi liecel-it-terafu' mahkeme-i ticarete veyahut Babıâli'ye götürmek murat eyledikte zabitan tarafından takdir ile muamele ve kesr-i itibarını mucip olacak vaz' vukua gelmemek şurut-i nizamları muktezasından ve alelıtlak sunuf-ı tebea hakkında o misillü muamele vukubulmaması kavanin-i cedide-i müessese iktizasından olmak hasebiyle zikrolunan tüccar ve hizmetkârları Ticaret nezareti tarafından mübaşir tayiniyle kaldırılıp ahar tarafından mübaşir tayin olunmıya ve hapisleri iktiza ederse yine nezaret-i müşarünileyha marifetiyle hapsoluna ve bunların ekseriya ticaretleri Frengistan emtiasına müteallik olduğundan gerek müstemenan ile ve gerek ehl-i islâm ve saireden her kiminle dâva ve nizaları zuhûr ederse yine nezaret-i müşarünileyhanın inzimam-ı rey ve şehbender ve muhtarları ve trafeynden bilintihap memur olacak muteber ve mevsuk tüccar marifetleriyle kaide-i tüccar üzere mahkeme-i ticarette rüyet ve kat'-ı nizaa mübaderet olunup şer-i şerife müracaatları lâzım geldikte ticarethane-i âmirede kâin meclis-i umur-ı nafia müfettişi huzurunda ve orada fasl u hasm olunamadığı surette huzur-ı Şeyhülislâmide şer'le görülerek fasloluna, ve bundan maada sair gûna umur ve hususları ve mevad-ı ticarete dair hisap ve kitapları ve lâsiyyema idhal ve ihraçları keyfiyyati dahi nezaret-i müşarünileyhanın müteferriat-ı memuriyetinden olmak mülâbesesiyle berveçh-i muharrer tüccar-ı merkumenin kâffe-i ahvaline nezaret-i müşarünileyha canibinden berveçh-i dikkat nezaret ve ol veçhile mesalih-i vakıaları marifet-i nezaret-i müşarünileyha ile rüyet kılınarak ve müstemenanın taşrada dört bin akçadan ziyade olan dâvaları Asitane-i aliyyeme havale olunmak ahitnameleri şurutundan olduğu misillü bunlerın dahi müestemenan ile olan nizaları kezalik Dersaadete havale kılına. Velhasıl tüccar-ı merkumenin kangı devlet tacirleriyle nizaları zuhur ederse devleteyn beyninde münakid olan ahitname şurutu icra olunup bir vakitte hilâfı tecviz olunmıya ve taife-i merkumenin bu veçhile taht-ı rabta idhal olunmalarından maksut ancak ticaretlerine vesile-i seyr ve suhulet olmak kaziyyesine mebni olduğundan tüccar-ı merkumenin diyar-ı ecnebiyeden memalik i mahrusama gönderdikleri emtia ve eşyadan İngiltere ve Fransa devleti vesair bazı düvel-i mütehabe ile muahharen akdolunan ticaret muahedesi ve tanzim kılınan tarifesi veçhile hin-i vüruduna âmediyye olarak yüzde üç ve gayr-ı ez damga ve reftiyye ve rüsumat-ı saire yerine munzam olan yüzde iki resm-i gümrük ve memalik-i mahruse-i şahanem mahsulünden nakledecekleri emtia ve eşya ve erzakıan mahallinde bayii tarafından verilecek öşriyle icap eden resm-i damgadan başka ber mucib-i tarife iskelelere hin i tenzilinde yüzde dokuz âmediyye ve taşra götürdüklerinde yüzde üç reftiyye resmi alına. Ve memalik-i mahruse-i şahanem mahsülü olup yina memalik-i padişahanem derununda bey' ve füruht olunan kâffe-i emtia ve eşya ve erzakın dahi rüsuma-

t-ı muktaziyesi usul-i müteahhide veçhile bilâcevr ve eza tediye ve ifa kılına. Ve tüccar-ı merkume bu veçhile icabeden resm-i gümrüklerini eda edip yedine mamûlünbih eda tezkiresi aldıktan sonra mükerrer ve ziyade gümrük talep ve ahz olunmıya ve eğer Gümrük ümenası taraflarından ziyade ve mükerrer Gümrük namiyle akçaları alınırsa derhal reddettirile ve eğer tüccar-ı merkumenin içlerinden hâsılat ı Gümrüğe kesr ve tedenni icrasını mucip bir gûne hiyle ve hud'aya mütecasır olan bulunursa şehbender ve muhtarları mesul ve muatep olup o makulelerin kenduleri hakkında dahi müstahak olacakları tedibat-ı lâzime kanunname-i cezaiyyeye tatbikan icra olunacağından ana göre takayyüdat-ı muktaziyenin kemayenbagi ifasına şehbender ve muhtaran-ı mumaileyhim taraflarından dahi ihtimam ve dikkat oluna ve müstemen tüccarînin memalik-i İslâmiyede memnuattan olmıyarak alıp vilâyetlerine gönderecekleri emtia ve eşyayı bunların dahi bilâistisna berren ve bahren nakil ve ihraçları caiz ola ve bunlar ticaret-i bahriyeleri için sefine tedarik ve inşa edecek olduklarında heyet ve cesamati ve Tersâne-i Âmireme merbutiyeti ve nakil ve ihrac-i emtia ve eşyâ ve erzak maddeleri ittifak-ı arâ ile karargir olan imtiyaz nizamına ve resm-i gümrükleri hususu dahi işbu beratları şurutuna tatbikan icra oluna ve tüccar-ı merkume ve fermanlu hizmetkârlarının vardıkları Frengistan iskelelerinde tervic i umur-ı ticaretlerine bilvücuh muavenet ve her halde himayet ve siyanet eylemek oralarda taraf-ı devlet-i aliyyemden mansup olan şehbenderlerin muktezay-i memuriyetlerinden olduğuna mebni umur-ı müşkilelerini anlara ifade ile tesviye ve tanzim edip beyn-et-devleteyn câri ve mer'i olan ahitnameler şurutunun hilâfı hareketten mücanebet eylemeleri hin i azimetlerinde nazırları tarafından kendilerine bad etenbih dinlemeyip bir gûna uygunsuzluğa mütecasir oldukları haber alınır ve yahut haklarında iştikâ vukubulursa şikâyet-i vakıa led-et-tahkik mukarin-i sihhat olduğu takdirde yedinde bulunan beratın kaydı terkin ile işlerinden ihraç oluna ve içlerinde giderek hüsn-i sülûk ve dirayet ve istikameti mücerrep ve meşhut olanlardan münasiplerinin led-el-iktıza canib-i devlet-i aliyyemden düvel-i mütehabbe iskelelerinde şehbenderlik memuriyetine intihap ve tâyini caiz ola ve tüccar-ı merkumeye vülât ve hükkâm ve sair memurîn ve zâbitan taraflarından hilâf-ı şer-i şerif ve mugayir-i kavanin-i cedide-i müessese taaddi ve rencide vukuu tecviz olunmayıp matlub-ı hümayun-ı madelet makrun-ı mülûkânem veçhile her halde himayet ve siyanetlerine dikkat oluna ve tüccar-ı merkumeden vefat edenlerin dükkân ve oda ve sair emlâkleri canib-i şer'den başka ve Ticaret Nezareti tarafından başka temhir olunup emval-i metruke ve emlâk ve akar ve sair cüz'î ve küllî eşya ve nukudlarına vereseleri mevcut oldukça canib-i mirîden taarruz ve temhir ve zapt olunmıya ve sagir ve sagireleri bulunup şer'an tahriri lâzım gelenlerinden ziyade resim talebiyle tazyik ettirilmeyip bermuktezay-i şer-i şerif beyn-el-verese nezaret-i müşarünileyha marifetiyle taksim ettirile ve sagir ve sagire ve gaip ve gaibesi olmayıp beyn-el-verese tahriri muart olunmıyan tereke dahi bir türlü cebr ü ibram ile tahrir ettirilmiye ve bu imtiyaz ancak tüccar-ı merkume ve fermanlu hizmetkârlarına mahsus olup yedinde emr-i âli olmıyan hizmetkâr ve sair mutaallikatları haklarında câri olmıya. ve bunların taht-ı rabita ve nizama ithalleri mücerret ticaretlerine vüs'at gelmek ve umur-ı ticaretlerini pürüssüzce rüyet edip her bir umur ve hususlarında bir gûna uygunsuzluk vukua gelmemek garezinden ibaret olduğuna mebni garaz-i fâsidini icra için duhul daiyesinde olan ehl-i fesat ve müzevvir makulesi erbab-ı iktidardan olsa bile ithali bir veçhile tecviz olunmayıp bilfarz hile ile berat' almış bulunur ise led-et-tahkik beratı kaydı terkin olunup adem-i ihtimamlarına mebni şehbender ve muhtarları dahi mes'ul ve muatep olurlar ve tüccar-ı merkumeden vefat edenlerin kebir oğlu olup ta berat almıya talip ve şayan bulunur ise ol dahi silk-i tüccara ithal olunarak yedine berat-ı âlişanım ita kılına» gibi mühim kolaylık ve imtiyazlara mazhar bulunuyorlardı.

Beratta mühim vazifelerle tavzif kılındıkları gösterilen şehbender ve muhtar kendi içlerinden intihap ve tefrik olunurdu. Şehbender: ecnebi devletler nezdindeki ticaret mümessili değildi Muhtar gibi bu unvan da Avrupa ve hayriye tüccarlığına mahsus bir kısım vazifenin ifası için yine tüccar arasından seçilmiş birinin unvaniydi. Vaktiyle ticaretgâh olan her beldede hâkim ve âmir olanlar meyanında bir de şehbender bulunmaktaydı. Muhtar namiyle de iki kişi intihap olunurdu. İşte bu üç kişi hayriye tüccarlarının umur ve hususiyle meşgul olurlardı, Yeniden birinin hayriye tüccarı olabilmesi de bu üç zatın hakkında hüsn-i şahadet eylşmesine mütevakkıftı.

Hayriye tüccarının sayısı da mahduttu. 1225 (1810) tarihli bir berattaki kayda nazaran İstanbul'da kırk, İzmir, Şam, Halep, Kıbrıs gibi ticaretgâh yerlerde de on taneydi. Ancak

yukarıya mühim noktaları aynen nakledilen 1257 (1841) tarihli beratta aded yazılı olmadığına bakılırsa son zamanlarda bu miktarın arttırılmış olması ihtimali vardır. Tanzimat'tan sonra Avrupa ile temas ziyadeleştiği için bu ihtimal hattâ kuvvetlidir.

Hayriye tüccarından harç da alınırdı. Bu harç bidayeten o sıfatı iktisap sırasında istifa olunurdu. 1225 (1810) tarihli beratta harcın 1200 kuruş olduğu yazılıdır. Sonrakinde münderiç olmamasına bakılırsa bilâhara harcın da arttırılmış olduğuna hükmolunabilir.

Hayriye tüccarlığı çok şerefli bir unvandı. Halâ babasının veya büyük babasının hayriye tüccarı olmasiyle iftihar edenlerin bulunması da bunun son bir delilidir.

Hayriye tüccarlığı Sultan Aziz'in saltanatının nihayetlerine kadar payidar olmuştur.

HAYR-ÜL-BEŞER (خيرالبشر) [*Sof.*] Cenab-ı Peygamber hakkında kullanılır bir tâbir pir. İnsanların hayırlısı demektir.

Bundadır bakî nişan-ı mu'cîz-i hayr-ül-beşer
Tak-ı Kisra nüsha-i milk-i mülûk-i gamkâr
Fuzuli

HAYR-ÜL-HALEF (خيرالخلف) [*Hal.*] Hayırlı oğul demektir. Halef; Arapça babasından sonra kalan oğul mânasınadır.

Hem o sermaye-i fazl u şerefin
Selef-i eşrafına hayr-ül-halefin
Hakani

HAYTA (حايطه) [*Ask.*] Eyalet askerlerinin bir kısmını teşkil eden serhad kullarının ayrılmış bulundukları sınıflardan birinin adıdır. Daimi süvari askeri olan serhad kulları evvelleri, deli, gönüllü, beşli adlı üç sınıf iken sonra levent ve hayta namlariyle iki sınıfın daha ilâvesiyle beşe çıkarılmıştır. Haytalar serhadlerde fevkalâde cesaret göstererek akınlariyle pek mühim hizmetler görürlerdi. Yeniçeri ocağı gibi bunların da nizamları bozulunca şakavet yoluna saptıkları için itibardan düşmüşlerdi. Bu sebepten hayta tâbiri son zamanlarda vazife bilmez ataklara alem olmuştur.

Hayta; «Lehce-i Osmani» de haydut, Izbandut suretinde izah olunmuştur.

HAYVANAT-I EHLİYE RÜSUMU (حيوانات اهليه رسومى) [*Mal.*] Ehlî hayvanlardan alınan resimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Abdülhamit II. nin saltanatının sonlarına doğru devletin siyaset ve mevcudiyetinin uğradığı müşküller tesiriyle 1318 (1902) senesinde ittihazına mecburiyet görülen malî tedbirler sırasında âcil ihtiyaçları karşılamak için ehlî hayvanlar üzerine de vergi konulmuştur. Deve ve camus (manda) gibi bir kısım ehlî hayvanlardan resim alındığı halde ötekilerden bir şey alınmaması onların ziraat ve nakil işlerinde kullanılmalarından ve harb için lüzumlu bulunmalarından ileri geliyordu. Fakat son vaziyete karşı kuvvetlenmek icabediyordu. Bu ise paraya mütevakkıftı. Bunun için mahzurlariyle beraber bunlardan da vergi alınması zaruri görüldü.

İstatistiklere göre o zaman memlekette on milyon kadar ehlî hayvan vardı. At, deve, öküz, inek, ester (katır), canavarlardan onar, merkepten üç kuruş alındığı takdirde takriben bir milyon lira kadar bir irat temin edileceği hisap edilmiş ve 1319 (1903) senesinden itibaren tatbika girişilmiştir.

Rumeli'ye müteallik gizli mukarrerat icabınca Selânik, Kosova, Manastır vilâyetlerinin rüsumu olan 117,200 lira mahallerinin tanzim ve temin-i idareleri için oralara terkedilerek öteki vilâyetlerin hâsılatının askerî techizatı temin için merkeze celbi kararlaştırıldı. İlk senede bunların tâdat ve tahsili ağnam nizamlarına tevfikan yapıldı. 1320 (1904) ten itibaren de idaresi Techizat-ı Askeriye Nezaretine ihale ve hazinece tahsil olunan paralar da o nezarete teslim oluudu.

Hayvanat-ı ehliye için ayrıca kaleme alınan tâlimat ancak 1321 (1905) ten sonra tatbik edilmeğe başlandı.

Memleketin bazı yerlerinde, hassaten Erzurum'da, beliren ihtilâl hareketleri üzerine 1323 (1907) tarihinden itibaren lâğvedilen bu verginin esasları «Tekâlif Kavaidi» nde (İkinci Kısım, sayfa 239-240) şu suretle hülâsa edilmiştir:

«Evvelâ — İki yaşını ikmal etmiyen yavrular, ziraatte kullanılan öküz, manda ve beygirin bir çifti, bir evde oturan ailelerin herbiri ayrı ayrı çalışıyorlarsa her aile için bir çift hayvan, bahçıvanların dolap beygirleri, çiftte kullanılan tek hayvanlar, Belediye dairelerivle nümune çiftlik ve tarlalarına ait hayvanlar, kolağası rütbesindeki zâbitlerle bütün efradın, polis, jandarma, hafif suvari alayları zâbitan ve efradının binek hayvanları ve hariçten Gümrük resmi verip memlekete giren hayvanlar istisna edilmişlerdir.

«Saniyen — Hayvanat-ı ehliyede ağnam ile birlikte ve ağnam memurları marifetiyle tâdat ve yoklama ve mektum ve imrar muamelâtı aynı kavaide tevfikan icra olunur. Buna mukabil kendilerine resmin tahakkukatına nispetle sarfı mecaz olan yüzde beşten başkaca bir ücret veriliyor.

«(İstisna kanunların mezarıdır) hükmü bu kanunda bir kere daha pek aşikâr bir surette zâhir olmuştur.

«Katî bir şekilde tâyini kaabil olmıyan yukarda yazılı istisnalardan yalnız bir çift meselesi bile kanunu tahrip için kâfi idi. Sona doğru hiç kimsenin bir çiftten fazla hayvanı bulunamadı. Bu sebeple varidat teessüsünün iptidasında bir milyon üç yüz altmış bin lira iken ikinci senesi onun yarısı, üçüncü senesi dörtte biri derecesine indi ve nihayet 1323 senesi sonunda şahsî vergi gibi bu da lâğvedildi.

«Tarh ve tahsil kavaidi; talimat mucebince hayvanat-ı ehliye rüsumu için taksit konulmayıp ağustos sonuna kadar ikmal olunmak şartiyle maktu ücretli ve muvakkat ve mükeffel tahsildarlar vasıtasiyle tahsil olundu. Mülkiye ve maliye memurlariyle muhtarlara tahsîlâtı ağustos sonundan evvel bitirdikleri halde ağnamda verilen miktar nispetinde bir ikramiye ve tahsil aidatı veriliyordu.

«Canavarların resmi alesseviyye onar kuruştan tahsil olunup bundan hazineye ait miktarlar malsandıklarınca alıkonuluyor, üst tarafı Techizat Nezaretine gönderiliyordu.»

HAYYÂK-ALLAH (حياك الله) [*Hal.*] Allah seni yaşatsın yerinde ve dua makamında kullanılır bir tâbirdir.

İttî sükkân-ı semavat ü zemin nâle vü âh
Lerze saldı feleğe nâre-i hayyâk-Allah
Ziya Paşa

HAYYATÎN-İ HASSA (خياطين خاصه) [*Sar.*] Saray terzileri mânasına gelir bir tâbirdir. Hayyat; Arapça dikici, terzi demektir. Saraya ve padişaha ait elbiselerle kürkleri ve hil'atleri diken iki sınıf vardı. Hayyatîn-i hassa bu iki sınıftan biri idi Hil'at diken öteki sınıfa «hayyatîn-i hil'at» denilirdi. Her iki sınıf da hazine kethüdasına tâbidi. Hayyatîn-i hassa saraya ait elbiselikleri, nâme keselerini ve saireyi dikerlerdi. Padişahlarla beraber bunların da sefere gitmeleri kanundu. Hayyatîn-i hassanın başları «ser hayyatîn-i hassa» idi. Ondan başka kethüda da vardı. Hayyatîn-i hassanın tâyinleri «Ser hazine-i enderun» denilen enderun hazinedar başısına aitti.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» ndaki izahata nazaran (sayfa 462) 883 (1478) senesinde cemaat-i hayyatîn-i hassa denilen terziler bir sınıf olup terzi, kiseduz, postinduz ve hallaç da dâhil olmak üzere mevcutları 23 tü. Daha sonra ikiye ayrılan terzilerin on altıncı asır ortalarında mevcutları 369, on yedinci asır başlarında 319, on sekizinci asır ortalarında ve daha sonraları 104 tü. Enderun tarihinde bunların mevcutlarının kırk kadar olduğu yazılıdır ki on dokuzuncu asrın ilk yarısıdır. Açılan terziliklere Başmülâzim denilen en eski namzet geçirilirdi.»

Terzilerin çalıştıkları koğuş Alayköşkü karşısında şimdiki Adlî Tıp dairesinin bulunduğu yerde idi.

HAYYATÎN-İ HİL'AT (خياطين خلعت) [*Sar.*] Saray terzilerinden hil'at dikenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayyat; Arapça dikici, terzi demektir. Saraya ve padişaha ait elbiselerle kürkleri ve hil'atleri diken iki sınıf vardı. Hayyatîn-i hil'at onlardan biri idi. Ötekilere «hayyatîn-i hassa» denilirdi. Hil'at terzileri padişahın kendisiyle rütbe ve mansıp sahiplerine giydirilecek hil'atleri dikerlerdi. Her iki sınıf da hazine kethüdasına tâbidi.

Hayyatîn-i hil'at üç bölüktü ve mevcutları 21 ile 23 arasında idi. Başlarına «ser hayyatîn-i hil'at» denilirdi.

Zehi hayyat-ı hil'at dûz-i bazar-ı hakayık kim
Kadd-i mânayı itmiş câme-i terkip ile berpa
Nabi

HAZANE (خزانه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle yürek, kalb, gönül yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Lebriz-i gevher olmasa gönlüm hazanesi
Dökmezdi böyle çeşm-i terim inci tanesi
Muallim Naci

HAZANGÂH (خزانگاه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle âlem, dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hoş nigâh it bu hazangâh-ı bahar âlâde
Kimi bülbül gibi mahzun kimi gül gibi Saad
Nabi

HAZAR (حضر) [*Ask.*] Bir yerde oturmak, yolculuktan ve seferden hâli olmak mânasına gelen hazar askerlik ıstılahı olarak ordunun sefer vaziyeti dışında terbiye, talim ve hazırlıkla meşgul olması demektir. Hazar; bu itibarla seferin karşılığıdır.

Bi sebep terk ederek böyle hızur u hazarı
İhtiyar eyledi bu kışta şu müşkül seferi
Ziya Paşa

HAZARAT-I HAMSE (حضرات خمسه) [*Sof.*] Kudret ve mümessilleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirden de anlaşıldığı veçhile beştir. Bunun sofiyeye ait eserlerdeki izahı aynen şöyledir: «1) Hazret-i gaybet ül-mutlak. Bunun âlemi hazret-i ilmiyedeki âyan-ı sabite âlemidir. Bunun mukabilinde âlem i melekten ibaret olan şehadet-i mutlaka hazreti vardır. 2) Hazret-i gayb-ı muzaftır. Bu da iki kısımdır. 3) Ya gaybı-

mutlaka yakın olan şeye muzaf olur. Bunun âlemi ervah-ı ceberutiye ve melekûtiye âlemidir. Yani âlem-i ukul ile âlem-i nüfus-i mücerrededir. 4) Şuhud-i mutlakaya yakın olan şeye muzaf olur. Bunun âlemi âlem-i misaldir. Buna âlem-i melekût da tesmiye olunur. 5) Bu dört âlemi câmi' olan hazrettir. Bunun âlemi âlem-i insandır. Bir insan ki cemi' avalimi ve anlardaki mevcudatı câmidir. Hulâsa âlem-i melek, âlem-i melekûtun yani âlem-i misal-i mutlakın, âlem-i melekût, âlem-i ceberutun yani âlem-i mücerredatın, âlem-i ceberut da âlem-i âyan-ı sabitenin, o da esma-i ilâhiyye ve hazret-i vahidiyyenin, o da hazret-i ahadiyyenin mazharıdır.»

HAZEF (حذف) [*Ede.*] Eski yazıda hepsi noktasız harflerden müteşekkil olarak yazılan şiirlerle nesirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Öyle yazılara «mahzuf» denildiği gibi «mühmel», «bi nokat» da denilirdi. Hüner göstermiş olmak için bu şekilde yüz beyitlik kasideler yazan şairler vardı. Ziya Paşa'nın bile birinin matlaı:

Kâmil oldur ki ola mahrem-i esrar-ı kelâm
Gele irsal-i melâikle ana her ilham

beyti olan bu kelime oyununa uygun olarak yazılmış iki uzun manzumesi vardır.

HAZİNE (خزينه) [*Mal.*] Mal sandığı, kasa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hazine'nin «Kamus-ı Osmani» deki tarifi şöyledir: «Nukud ve emval konulup saklanacak muhkem, rasin ambar ve saire. § Mecazen her şeyin kesretle bulunduğu yere de ıtlak olunur: (Hazine-i Maliye, hazine-i hassa-i şahane, hazin-i kütüp, su hazinesi).»

Osmanlılarda bir zamanlar iki hazine vardı: Hazine-i bîrun = dış hazine, hazine-i enderun = iç hazine. Dış hazine; devletin âdi ve daimî varidat ve masarifatına mahsustu İç hazine; harb ve fevkalâde masraflara mahsus ihtiyat hazinesi idi. Her sene varidattan tasarruf olunan para iç hazineye konulur, harb vukuunda oradan sarfolunurdu. Âdi masarif için oradan para alınmak zarureti hâsıl olursa sadrazam ve maliye nazırı demek olan defterdar tarafından senet yani makbuz verilir, ödünç alınan bu para sonradan iade edilirdi.

Bir yerden bir yere gönderilen çok miktardaki paraya da «hazine» denilirdi. Cem'i hazain'dir.

§ [*San.*] Yanyana dikilmek suretiyle çadır meydana getiren bez parçaları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mahrut şeklindeki çadırlar on iki hazineden terekkübeder.

§ [*Ask.*] Yeniçerilerin ulûfe yani maaşları için tanzim olunan «mevacip defteri» nin üçüncü nüshasına verilen isimdir. Üç nüsha olarak yapılan bu defterin birincisi «efendi kapısı» nda saklanır, üçüncüsü de padişaha takdim edilirdi. Saraya takdim olunan bu üçüncü nüshaya «hazine» denilirdi. «Mükerrer» ismi verilen ikinci nüsha da yeniçeri ağasına verilirdi. Bu defter ağa dairesinde saklanırdı. Padişaha takdim olunan defterin silâhtar tarafından eskisiyle karşılaştırılması da usuldendi.

§ [*Top.*] Mücefte barutun konduğu yerin adıdır.

HAZİNE BAŞ YAZİCISI (خزينه باش يازيجيسى) [*Sar.*] Topkapı Sarayında para, kıymetli eşya ve silâhlara ait Hazine-i Hümayunun kayıt işlerini yapan yazıcıların başına verilen addır. Atâ tarihindeki malûmata göre (Cilt I, sayfa 93) bu memuriyet Fatih zamanında mevcuttu.

HAZİNEDAR (خزينه دار) [*Sar.-Mal.*] Kıymetli evani, eşya ve emvalin konulduğu yeri idare ve muhafazaya memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi şeylerin bulunduğu yere «hazine», «hazine odası» denilirdi.

HAZİNEDAR BAŞI (خزينه دار باشى) [*Sar.*] Saraydaki enderun ağalarının ileri gelenlerinden birinin unvanı idi. Atâ'nın verdiği malûmata göre (cilt; I, s. 34) hazinedar başılık, kapı ağalığı, kilerci başılık ve saray ağalığı ile birlikte İkinci Murat tarafından ihdas olunmuştur. Osmanlılarda ilk sarayı Yıldırım Bayezit'in kurarak İkinci Murat'ın tevsi' ettiğine ve Fatih'in kemal mertebesine çıkardığına dair olan malûmata nazaran Ata'nın bu ifadesi doğrudur. Zaten Fatih kanunnamesinde hazinedar başılıktan bahsolunması da bu vazifenin o zamanlarda mevcudiyetine şüphe bırakmaz.

Fatih kanunnamesine nazaran (s. 14) sahib-i arz olan enderun ağaları meyanında hazinedar başı da vardır: «İç halkından kapı ağası ve odabaşı ve hazinedar başı ve kilerci başı ve saray-ı âmirenin ağası sahib-i arzdır.»

Bununla beraber yine aynı kanunnamede kapı ağası ile oda başının bu hususta rüçhan hakları bulunduğu anlaşılıyor:

«Ekseriya odabaşı ve kapı ağası arz etmek gerektir.»

Hazinedarbaşı; hazine-i hümayun hademesinin zâbiti idi. Maiyetindeki hademenin inzıbatına bakar ve hazine-i hümayunun muhafazasına ihtimam eylerdi. Diğer bir vazifesi de padişahın destar ve seccadesini muhafaza etmekti. İstedikçe destarını götürüp verdiği gibi namaz kılacağı zaman da seccadeyi bizzat yayar

ve serdiği yerde padişaha zararı dokunabilecek bir maddenin bulunup bulunmadığını anlamak için de yeri dikkatle muayeneden geçirirdi.

Hazinedar başılık son zamanlara kadar devam etmişse de vazifesi tebeddüle uğramış, işi Topkapı sarayına inhisar eylemişti.

HAZİNEDAR USTA (خزینه‌دار اوسته) [*Sar.*] Padişahın hususi hizmetine bakan cariyelere verilen addır. Bunlara «hazinedar kalfa» da denilirdi. Padişahı giydirip kuşatmak, yatırıp kaldırmak gibi hususi hizmetle mükellef idiler. Bu sınıfta sıra ve kıdem aranılmazdı. Padişah, cariyelerden istediğini, daha doğrusu hoşlandığını hazinedarlığa tâyin ederdi. Bunların sayısı muayyen olmamakla beraber on beşi geçmezdi. İkametgâhları padişahın yatak odasının yakınında olan hazinedar ustalar geceleri de yatak odası kapısında nöbet beklerlerdi. Birinci arzuları hizmetlerini hünkâra beğendirmek ve kendilerini sevdirmekti. Bol miktarda maaşları vardı. Eskiden başlarına bellerinden aşağı dört örgülü eğreti saç takmak âdet idi.

Kurenadan Ali Sait Bey hâtıralarında (Saray Hâtıraları, Sultan Abdülhamit Hanın hayatı, Minber Matbaası, 1338 (1922), sayfa 11 haşiyesi) hazinedar ustalar için şu tafsilâtı veriyor:

«Hazinedar ustalar, otuz beş kırklık ve daha ziyade sarayda büyümüş, terbiye görmüş ve tecrübeden geçirilmiş, emektar kadınlardır. Bunlar başlarında iki tarafa salıverilmiş takma saç örgüleri ve ellerinde altın saplı kırbaçla diğerlerinden tefrik olunur. Hazinedar ustalar sarayın zabıta memurlarıdır.»

Saraya yeni alınan kızlar, genç cariyeler evvelâ hazinedar ustanın kendi maiyetinden seçeceği birinin yanına verilir, o suretle terqiye edilirlerdi. Cariyelerden güzellikleri ve cazibeleriyle nazar-ı dikkati celbedenler bunlar marifetiyle padişahlara takdim olunarak «gözde» liğe ve giderek «ikbal» liğe yükselirlerdi.

Haremin bütün kıymetli eşyasının muhafazasına hazinedar ustalar memur idi. Hazinedar adını almaları da bundandır. Hassaten mutemet olmalarının sır ve hikmeti de bu idi.

HAZİNE DEFTERDARI (خزینه دفترداری) [*Mal.*] Eyaletlerde devlete ait emvalin tahsili ve hesaplarının tanzimi ile mükellef olan mal memurunun unvanıydı. Buna «mal defterdarı» da denilirdi. Tımar teşkilâtı olan yerlerde bir de «tımar defterdarı» vardı. Bunun vazifesi tımarlıların «hisse-i yazu»larını va sair muamelât vukuatını kaydetmekti.

HAZİNE-İ ÂMİRE (خزینهٔ عامره) [*Mal.*] Para işlerini görmek üzere kurulmuş olan müesseselerden birinin adıdır. Osmanlı devletinin kuruluşunda para işleri «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde iken sonraları teşkil olunan yeni idarelere göre muhtelif adlar vücuda getirilmiştir. Hazine-i âmire de baruthane-i âmire'nin veznesi mahiyetinde olarak tesis edilmiş idi. Hazine-i âmire; devlet kasası yerinde de kullanılırdı.

HAZİNE-İ ÂMİRE DEFTERDARI (خزینهٔ عامره دفترداری) [*Mal.*] İkinci Sultan Mahmut tarafından Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan ve tımar usulü de lâğvedildikten sonra şıkk-ı evvel defterdarlığı ikiye ayrılmak suretiyle vücuda getirilen defterdarlıklardan birine verilen addır. Ötekine «mansure defterdarı» denilmişti. 1250 (1834) senesinde yapılan bu teşkilât çok devam etmiyerek 3 zilhicce 1253 (1838) tarihli fermanla defterdarlık kaldırılıp maliye nezareti ihdas edilmiştir.

HAZİNE-İ DEVLET (خزینهٔ دولت) [*Mal.*] Devlet hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânayı ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i millet», «hazine-i emîriyye», «hazine-i âmire» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ EMİRİYE (خزینهٔ امیریه) [*Mal.*] Maliye dairesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i millet», «hazine-i maliye», «hazine-i âmire» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ ESLİHA (خزينهٔ اسلحه) [*Ask.*] Şimdiki Askerî Müzeye bir aralık verilmiş olan addır. Ondan evvel «iç cebehane» denilirdi. Üçüncü Sultan Ahmet devrinde bu tâbir «dâr-ül-esliha» şekline girmiş, daha sonraları «harbiye ambarı» olmuştur.

HAZİNE-İ EVKAF (خزينهٔ اوقاف) [*Vak.*] Evkaf hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Vakıf idaresi yerinde kullanılmıştır. Nitekim «Hazine-i Maliye» ile hem Maliye veznesi, hem de Maliye dairesi anlaşılırdı.

HAZİNE-İ HASSA (خزينهٔ خاصه) [*Sar.*] Padişahların şahsi varidat ve masarifine ait işlerle alâkalı bulunan teşkilâtın adıdır.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri hakkında sonraları «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i maliye» adları da kullanıldığı gibi harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunmuş, daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

Saltanatın sonuna kadar bir teşekkül halinde devam eden hazine-i hassa'nın elimizde katî vesika olmamakla beraber Tanzimat'tan sonra kurulmuş olan müesseselerden biri olarak sayılması yanlış olmasa gerektir. Gerçi Devlet işleri görülen yerler bîrun, saray işleriyle meşgul olan müesseseler enderun adiyle çok eskiden anıldığına göre sarayın para işlerini idare eden bir kısım teşkilâtı bulunduğunda şüphe yoktur. Fakat bu teşkilâtın hazine-i hassa adı altında ve sarayın diğer teşkilâtından ayrı olarak kuruluşu tahmin ettiğimiz gibi Tanzimat'tan sonradır. Bunun Avrupa ile başlıyan sıkı temas neticesinde Garp saraylarına uyularak kurulmuş olması da yerinde bir tahmin sayılabilir.

Kuruluşunda devlet bütçesinden maaş olarak padişahlara verilen paralarla saltanat makamına mahsus yerlerin gelirlerinden tereekübeden ve nispeten mütevazı bir yekûn teşkil eyliyen hazine-i hassa varidatı İkinci Abdülhamit zamanında bir kısım mahlüllerin padişah namına tapuya bağlanması ve birtakım arazi ve gelirlere el atılması yüzünden hayli kabarık bir yekûn teşkil etmiştir. Hattâ Irak gibi bazı yerlerdeki mukataalarda devlete ait olan âşarın, ağnam resminin hazine-i hassaca alınmak suretiyle hükümet içinde hükümet muamelesi cereyan eylemiştir. Basra valiliği münasebetiyle bu hâdiselerle yakından karşılaşmış olan Süleyman Nazif Bey «Meşhudat ve vesaik-ı resmiyyeye müstenit bazı malûmat-ı tarihiyye»yi muhtevi eserinde (Çalınmış Ülke, Bab-ı âli caddesinde Reşit Efendi hanında Yeni Matbaa, H. 1342-1924) şu tafsilâtı veriyor:

«Sultan Abdülhamid-i Sani'nin emlâk-i seniyyesine ait siyasetini ben yalnız üç vilâyette; Musul, Bağdat ve Basra vilâyetlerinde tetkik edebildim.

«En evvel Musul'daki safahatını görmüştüm; meselâ Erbil kazası dahilindekiler: Tarlalar baştan başa mezru', köyler serapa mâmur, mâmureler hep meskûn, oraların insanları da, hayvanları da komşularından pek ziyade ve komşulariyle kıyas ve nispet kabul etmiyecek derecede müreffeh idiler. İlk görüşte manzaranın cazibesine kapılmaktan men-i nefs edememiş, oh! İşte güzel bir kıt'a-i vatan!... demiştim. Fakat şevk ve heyecanımın bin parça olarak, husranların en acısına bir anda inkılâbedebilmesine ikinci bir nazar, küçük bir mülâhaza kifayet etti. Gördüm ki bu umran hep etraftan ve yine Osmanlı Devletinin mülkü olan topraklardan birer birer çalınarak oraya getirilmiş. O süslü cephelerde seyrettiğim, hep temel taşları idi. Arazi-i seniyye dâhiline girmiş meselâ elli kilometre murabbaı vüs'atindeki bir parçayı imar için, arazi-i mülkiye hududu dâhilinde kalmış olan yerlerden lâakal iki yüz kilometre murabbaı bir kıt'a-i vatan, köyleri, tarlalariyle birlikte, tahribediliyordu. Öyle zamanlar oldu ki bazı kimseler, bilmem kaç batın ecdattan tevarüs ettikleri mal ve mülkü daha rahat yaşamak ıstırariyle, hazine-i hassa namına nakil ve kayıt ettirmeye başladı. Bunun mütaaddit saiklerinden yalnız birisini söyliyeyim:

«Her sene mart ayının ilk gününden itibaren - hal ve mahal ile mevsimin icabatına göre bu müddetin bazan birkaç hafta takdim veya tehir olunduğu da vâkı idi - ağnam tâdadı muamelâtına başlanırdı. Hatırımda kaldığına göre, o tarihte her koyundan üç kuruş resim alırlardı. Hazine-i hassa nezareti şerefsudur ettirdiği bir irade-i seniyye ile bu resim, emlâk-i seniyye dâhilinde tâdat olunacak ağnam için nısfına yani altmış paraya indirmişti. Ve bu altmış parayı, resmin meşru sahib-i istifası hazine-i maliye değil, hazine-i hassa alır, kendi hesabına ve kasasına geçirirdi. Bu sühulet ve menfaate meclûp olan emlâk-i seniyye haricindeki ahali, tâdat mevsimi hulûl eder etmez, koyunlarını, sürü sürü, buraya nakil ile tâdat ettirirler ve yarım resimle kurtulurlardı. Hazine-i hassanın meşru olmıyan ve mağsup olan

bir menfaati için hazine-i devletin bir hakk-ı meşruu tamamen feda olunur ve bu sirkat îka' edilmek için de hazinelerin ikincisinden yüzde elli ıskonto edilirdi.

«Vergi de, âşar da böyle. Devletin emlâk-i seniyye dahilinde kalan menabi-i varidatından maliye nezareti, tam rubu asır, bir para alamadı. Almak şöyle dursun, ferikten mülâzim-i sâniye kadar, orada müstahdem zâbitan ile ümera-yı askeriyenin rütbelerine mahsus maaş-ı asliyi de biçare ve bikes Hazine-i Devlet verirdi. Hattâ emlâk-i seniyyenin ırgatları, çiftçileri, çobanları mükellefiyet-i askeriyeden muaf tutulmuştu. Yanıbaşındaki Kerkük, Erbil kasabalariyle köylerinin cesur ve fedakâr gençleri, insan sürüleri şeklinde, ve serhatlerin ötesinde bu devletin idame-i mevcudiyeti namına isar-ı hayat ederlerken. Sultan Hamit'in koyun sürülerini otlatan çobanlar, hal ve âtiden emin, kaval çalıp eğlenirlerdi.»

Aşağıdaki satırlar da o eserde yazılıdır:

«Sultan Abdulhamit Han-ı Sani, bin üç yüz tarihlerinden hakimiyet-i milliyeyi hakiki sahibine iade ettiği zamana kadar, tam bir rubu' asır, birçok arazi ve emlâk ile bazı maadin imtiyazlarını kendi uhde-i tasarrufuna geçirmişti. Hazine-i hassasının nazırı olan Agop Paşa'nın açtığı bu devr-i temellük, bin üç yüz yirmi dört senesinin temmuzunda kapandı. Musul vilâyetinin aktar-ı şimaliyes'inden Basra vilâyetinin menatık-ı cenubiyesine ve Halep vilâyetinden Kudüs sancağına kadar, koca bir kıt'anın şarkında, garbinde, Agop Paşa ile halefleri tarafından yerleştirilmiş olan emlâk-i seniyye idareleri, ibadullahın senedat-ı hakaniye veya hucec-i şer'iyye veyahut şer' ile kanunun kabul ettiği örf ve teamülle tasarruf etmekte olduğu toprakları eshabından gasbetmekle iktifa etmiyor, hükûmet-i mülkiyenin de en bâriz hukuk ve salâhiyetine tasallut ediyordu. Hiç unutmam: 1312 sene-i rumiyesinde ve Musul vilâyetinin Erbil kazası dahilinde kâin «Şemamek» nahiyesinde «Ahmet Keçke» adlı şerir bir şaki peyda olmuştu. Bu şakavetin şirretine medar-ı devam ve medar-ı tezayüt olan sebep, şakinin emlâk-i seniyye dahilinde sakin ve memurin-i inzıbatiyenin emlâk-i seniyye dahiline duhuldan memnu olması idi. O vakit Musul valisi ve kumandanı olan Abdullah Paşa Hazretleri ki mütareke-den sonra bir müddet Harbiye nezaretinde bulundular, jandarma ve askerden sevk ettiği müfrezeye, şakiyi her yerde takip içln emir vermişti. Bu emir sayesinde o şaki tedibedildi. Aradan birkaç gün geçmişti. Hazine-i Hassa Nazırı Mikail Portakal Paşa emlâk-i seniyye dahiline jandarma ve asker sevk edilmiş olduğuna beyan-ı teessüf ederken, bu harektin mugayir-i sadakat olduğunu tasrih ile, Abdullah Paşayı tehdidediyodu. Paşa, verdiği cevapta, memalik-i şahanenin arazi-i seniyye ve arazi-i mülkiye namlariyle ikiye taksim, sadaktsizliklerin en büyüğü olmak lâzım geldiğini ve aynı menbadan ahz-ı kuvvet eden bir hükûmetin, her yerde aynı salâhiyetle ifay-ı vazife ettiğini mütecellidane beyan ile hazine-i hassa nazırının sadakatini istihfaf etmişti.»

Abdülhamit'in yirmi beş sene içinde nâmına tapuya bağlanmak suretiyle ele geçirdiği emlâk ve arazi ile maden imtiyazları 1908 temmuz inkılâbından sonre hükûmete devredilmiş ve emlâk-i müdevvere namı altında maliye nezaretince idare edildikleri gibi müzayede ile satılmak suretiyle paraya da tahvil olunmuştur.

Hazine-i Hassanın başında nazır sıfatiyle sadrazamlık eden Sait Paşa ile maliye nazırlığında bulunmuş olan Agop Paşa gibi adamlar bulunmuştur.

HAZİNE-İ HASSA NAZIRI (خزينهٔ خاصه ناظری) [*Sar.*] Sarayın varidat ve masarifine ait işlere bakan «Hazine-i Hassa Nezareti» nin başında bulunan zatın unvanıdır. Bu vazife Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında «mabeyn nazırı» unvanının «hazine-i hassa nazırı» unvanına tebdili suretiyle meydana gelmiştir.

Hazine-i Hassa nazırlığında dokuz defa sadrazamlık eden Sait ve maliye nazırlığında bulunan Agop Paşalar gibi tanınmış simalar bulunmuştur.

Nazır unvanı 1908 temmuz inkılâbından sonra müdür-i umumiliğe tahvil olunmuş, saltanatın tarihe karışmasiyle umunm müdürlük de ortadan kalkmıştır.

HAZİNE-İ HASSA NEZARETİ (خزينهٔ خاصه نظارتی) [*Sar.*] Sarayın varidat ve masarifine ait işlerle alâkalı dairenin adı idi. Başında bulunana «Hazine-i Hassa Nazırı» denilirdi.

Hazine-i hassa nezareti Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında «mabeyn nazırı» unvanının «hazine-i hassa nazırı» unvanını almasiyle meydana gelmiştir. O sıralarda tesis olunan «ser kurena» lık gibi «hazine-i hassa nezareti» de saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

HAZİNE-İ HÜMAYUN (خزينهٔ همايون) [*Mal.*] Maliye idaresi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda «beyt-ül-mal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun ida-

resinde bulunan para işleri için ayrı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i âmire», «hazine-i emiriye», «hazine-i devlet», «hazine-i maliye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olundnğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

§ [*Sar.*] Osmanlı devletinin yeni bir devir teşkil eden İkinci Sultan Mahmut'un saltanatına kadar biri enderun, diğeri bîrun haiznesi olmak üzere iki hazinesi vardı. Enderun hazinesi doğrudan doğruya padişahlara, bîrun hazinesi ise hükûmete aitti. Enderun hazinesine «hazine-i hümayun» ıtlak olunurdu. Bu hazineyi eski padişahlar zamanında muharebe karşılığı olarak saklanılan nukut ile kıymetli eşya teşkil ediyordu. Kıymetli eşya da iki nevidi. Bir kısmı yalnız mânevi kıymeti haizdi. Emanat-i mübareke gibi. Diğer kısmı da daha ziyade maddi kıymeti haizdi. Muharebelerde ele geçen kıymettar mevadla eski padişahların metrukâtı o kabîldendir.

Hazine-i hümayunu teşkil eden eşyanın muhafazası için ilk defa olarak Yavuz Sultan Selim zamanında teşkilât yapılmıştır. Enderun tarihinde (Atâ tarihi c. I, s. 98) bunun için deniliyor ki: «Hazine-i hümayunlarının dahil ve harici ganaim-i gazevat ile teşhin olunarak fazlası saray-ı hümayun hazinesinin hisse-i haricisine nihade olunan kebir altı kıt'a (ambara) vaz ile bakıyesinin birazı harem-i hümayunda ittihaz buyurulan hazinede ve bir miktarı Yedikule mahzenlerinde hıfzolunmuş olduğundan hazine-i hümayuna bir kethüda ve çantacı ve kaftancı ve hazine kâtipleri sınıfına üç nefer yazıcıdan maada harem-i hümayun hazinesi muhafazaya haremsaray emekdaran-ı muteberesinden bir hazinedar usta ve harem ağalarından hazinedar ağa ve hazine vekili ihtiraiyle ikmal-i hademe-i hazineye himmet buyurulmuştur.»

— Saraya giren ve çıkan eşyadan hazine kethüdası birinci derece mesuldü. Diğerleri de muamelâtın tedvirinde kendisine muavenetle mükellef idiler. Bunlar; muhafazadan da bir dereceye kadar mesuldüler.

Hazine-i hümayun ayda bir defa tetkik ve tanzim olunur, en ufak bir şeyin bile zıyaa uğramamasına dikkat ve itina kılınırdı. Eskilik veya diğer bir sebeple elden çıkarılması lâzım gelen eşya ve mevat silâhtar vasıtasiyle taraf-ı şahaneden bad-el-istizan müzayede ile elden çıkarılır ve kimlere kaç kuruş mukabilinde satıldığı defterlerine işaret edilirdi. Hattâ bu yolda tanzim olunan defterler hazine kethüdası tarafından da mühürlendikten sonra hünkâra takdim olunurdu.

Hazine-i hümayundaki eşyanın defterlerini ve bunlnrdan satılanlar veya imha olunanlara ait cetvel suretlerini hazine kethüdaları muhafaza ederler ve infisallerinde haleflerine devreylerlerdi. İnfisal vukuunda mevcut eşyanın birer birer sayılması da usuldendi. Hattâ bu yoklama muamelesinde yalnız saray memurları değil, baş muhasebeci de hazır bulunurdu.

Hazine-i hümayunun muayenesi saltanat tebeddülünde icra edilirdi. Bu yoklama muamelesi cülûsün on beşinde yapılırdı. O gün yeni padişah Hırka-i Saadet dairesine gelir, öğle namazını orada eda eylerdi. Namazın hitamını mütaakıp darüssaade ağası, silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâbdar ağa, hazinedar ağası, hazine vekili, baş kapı gulâmı, musahip ağalar ile tülbent ağası, peşkir ağası, arz ağaları tâbir olunan hazine-i hümayun ve kiler ve seferli kethüdaları, bab-üs-saadeden has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hazine-i hümayun baş kâtibi, ikinci kâtip, baş kullukçu, çantacı, nöbetçi başı, hazine kethüdası kaftancısı sırasiyle hazine-i hümayun haricinde ve pişgâhındaki sofaya gelirler ve kapının iki tarafında yer alırlardı. Lâzım gelen tertibatın alındığı iblâğ olununca hünkâr, yanlarında hazine kethüdası ile sair mabeynciler olduğu halde gelir ve Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenmiş olan kapının mühürünü bizzat fek ile kapıyı açardı. En önde padişah olmak üzere içeri girilerek hazine-i hümayun baş yazıcısının hazırladığı müfredat defteri hünkâra takdim olunurdu. Padişah mevcut eşyanın bazısını görmek isterse derhal getirilir, gördükten sonra iade ettiklerinde tekrar yerli yerine konulurdu. Hünkâr, hazinede yoklama ile meşgul olduğu sırada kendilerine şekerler, şerbetler takdim olunduğu gibi kapının haricinde kalmış olan bendegân da suret-i mahsusada konulmuş olan şiltelere mertebelerine göre otururlar ve hazine kethüdası dairesinden ihzar olunan tatlı, şerbet ve kahveden nevaleçin (yiyip içmek) olurlardı. Muayene bitince şayan buyurulan müsaade üzerine hazırun «mertebelerince derun-u haznneye dahil ve temaşay-ı eşyay-ı mütenevvia ve iltifat-ı mülûkâneye nail olurlardı. İş bitince hünkâr aynı merasim ile avdet eder ve «hazi-

ne-i hümayun kethüdasına bol yeşli kontoş samur kürk hil'at ilbası ve baş efendi ve baş kullukçu ve ikinci efendi ve çantacı ve nöbetçi başı ve kaftancı gibi hazine-i hümayunlarının hârisleri (muhafızları) atiyye-i mülûkâneye mazhariyetle herkes istihkakınca rehin-i iltifat olduktan sonra» avdet ederlerdi. Bu merasim yalnız saraylılar huzuriyle icra olunurdu. Bîrun ricali bu işle alâkadar edilmezdi.

Hazine-i hümayun ilkinden olduğu gibi sonuna kadar Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenirdi. Mühür; hazine kethüdasında, hazine-i hümayunun anahtarı da Başefendi unvanını taşıyan başkâtipte durur, bir şey çıkarmak icabettiği surette başta kethüda olmak üzere muhafazasından müştereken mes'ul bulunan diğer yirmi zat ile birden girerek çıkarırlardı. Münferiden girip çıkmak, hattâ içerde iken el cebe götürmek katiyen memnu idi.

Enderun Tarihinde bu münasebetle deniliyor ki: «Hazine derununa giren ağavat içeride bulundukça kaftan ve anteri (entari) her ne ise arkalarında bulunan elbisenin ceplerine ellerini sokamaz ve bilfarz def-i sual ve rutubet lüzumunda mendil ve destimal çıkarmak için dahi elini cebine sokmak memnu olduğundan öyle bir zaruret vukuunda yanında bulunanlara azıcık dışarıya çıkacağım diyerek kapıdan taşra hurucetmek ve işini bitirdikten sonra yine içeriye girmekte beis yok ise de hazine kapısından içeride bulundukça kat'a elini cebine vaz'edemez ve hangi nevi eşya olur ise olsun kaldırılıp konulurken serbest ve felfes tutulmayıp aheste aheste sakınarak yapışılıp, güzelce silkilip süpürülmek hususlarına dikkat olunur.»

Dolmabahçe sarayının padişahlarca ikametgâh ittihazından sonra da Topkapı sarayında muhafazasına itina olunmuş ve eslaftan yadigâr olarak intikal eden maddi ve mânevi kıymeti haiz olan eşya bu sayede bugüne kadar kalmıştır.

Hazineyi de ihtiva eden Topkapı Sarayı; saltanatın ilgasından sonra müze ittihaz olunmuştur Millete intikal eden metrukât bugün herkes tarafından muayyen bir ücret mukabilinde seyredilmekte ve bilhassa tarihçiler için kıymetli bir memba teşkil etmektedir.

HAZİNE-İ MALİYE (خزينهٔ ماليه) [*Mal.*] Maliye hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i millet», «hazine-i emîriyye» gibi tâbirler de kullanılmıştır. Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkübetmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunmuştur. Daha sonra varidat ve hâsılatın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler arttırılarak «hazine-i âmire», «mukataat hazinesi», «tersane-i âmire hazinesi», «mansure hazinesi», «haremeyn hazinesi», «baruthane-i âmire hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmişti Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine de «hazine-i Evkaf» tâbiri kullanılmağa başlanmıştır

İlk zamanlarda Devletin maliye işleriyle meşgul bulunan daireye «Bab-ı defterî» denilmiş, Tanzimat'tan sonra «Maliye Nezareti» adını almıştır.

HAZİNE-İ MİLLET (خزينهٔ ملت) [*Mal.*] Millet hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adı verilen bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânayı ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i emîriyye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkübetmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ PADİŞAHİ (خزينهٔ پادشاهی) [*Mal.*] Padişahın hazinesi mânasına gelen bu tâbir Maliye idaresi yerinde knllanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazinei hümayun», «hazinei emîriyye», hazinei devlet», «hazine-i millet», «hazine-i maliye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkübetmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ RAHT (خزينهٔ رخت) [*Sar.*] Has Ahır hazinesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Raht; at ve yol takımları demek olduğu için hazine-i raht o türlü eşyanın muhafaza edildiği yer demektir. O gibi şeyler, altından, gümüşten yapıldığı ve kıymetli taşlarla da süslendiği için kıymetlerinden kinaye olarak bunların saklandıkları yere hazine denilmiştir

HAZİNE KETHÜDASI (خزينه كتخداسى) [*Sar.*] Sarayın yüksek vazife sahiplerinden birinin adıdır. Son zamanlarda vazifesi Topkapı Sarayı Müdürlüğü halini alan hazine-i hümayun kethüdalığı Yavuz Sultan Selim zamanında ihdas olunmuştur.

Kuruluş sureti ile vazifesi hakkında Atâ Tarihinde (c I, s 98) şu malûmat mevcuttur: «Hazine-i hümayunlarının dâhil ve harici ganaim-i gazevat ile teşhin olunarak fazlası saray-ı hümayun hazinesinin sofa-i haricisine nihade olunan (konulan) kebir altı kıta (ambara) vaz ile bakıyesinin birazı harem-i hümayunda ittihaz buyurulan hazinede ve bir miktarı Yedikule mahzenlerinde hıfzolunmuş olduğundan hazine-i hümayuna bir kethüda ve çantacı ve kaftancı ve hazine kâtipleri sınıfına üç nefer mülâzim yazıcıdan maada harem-i hümayun hazinesini muhafazaya haremsaray emekdaran-ı mutebere-sinden bir hazinedar usta ve harem ağalarından hazinedar ağa ve hazine vekili ihtiraiyle ikmal-i hademe-i hazineye himmet buyurulmuştur.»

Hazine kethüdası saraya giren ve çıkan demirbaşa mütaallik eşyanın muhafazasından birinci derecede mesuldü. Maamafih bu mesuliyette daha birtakım maiyet memurlarının da iştiraki vardı. Onlar da Başefendi tâbir olunan birinci yazıcı ile diğer üç yazıcı, çantacı ve baş kullukçu idi. Hazine muamelâtı işte bu yedi kişinin yardımları ve mesuliyetiyle cereyan ediyordu.

Hazine-i hümayun ayda bir defa tetkik ve tanzim olunur ve en ufak bir şey bile zıyaa uğratılmazdı. Eskilik veya diğer bir sebeple elden çıkarılması lâzım gelen eşya silâhdar vasıtasiyle taraf-ı şahanaden istizan edildikten sonra müzayede ile elden çıkarılır ve kimlere kaç kuruş mukabilinde satıldığı defterlerine işaret edilirdi. Hattâ bu yolda tanzim olunan defterler hazine kethüdası tarafından da mühürlendikten sonra manzur-ı padişahi buyurulmak üzere arz olunurdu.

Hazine-i hümayundaki eşyanın defterlerini ve bunlardan satılanlar, veya imha olunanlara ait cetvel suretlerini hazine kethüdaları muhafaza ederler ve infisallerinde haleflerine devreylerlerdi.

Hazine kethüdalarının ekserisinin hazine-i hümayun ahvaline vukufları olmak cihetiyle hane-i hassaya alınmış olan baş yazıcıların temayüz eden eskilerinden nasbolunmak usuldendir.

Hazine-i hümayun Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenirdi. Bu mühür Yavuz'un vefatından sonra da teberrüken istimal olunmuştur. Mühür; hazine kethüdasında, hazine-i hümayunun anahtarı da başefendi unvanını taşıyan baş kâtipte durur, hazine-i hümayundan bir şey çıkarılmak icabettiği surette başta kethüda olmak üzere yukarıda sayılan yedi zat ile işin icabına göre huzuru lâzım gelen ağavat hep birden girerek çıkarılırdı. Münferiden girip çıkmak, hattâ içeride iken el cebe götürülmek katiyen memnu idi.

Enderun Tarihinde bu münasebetle deniliyor ki: «Hazine derununa giren ağavat içeride bulundukça kaftan ve anteri (entari) her ne ise arkalarında bulunan elbisenin ceplerine ellerini sokamaz ve bilfarz def-i sual ve rutubet lüzumunda mendil ve destimal çıkarmak için dahi elini cebine sokmak memnu olduğundan öyle bir zaruret vukuunda yanında bulunanlara azıcık dışarıya çıkacağım diyerek kapıdan taşra hurucetmek ve işini bitirdikten sonra yine içeriye girmekte beis yok ise de hazine kapısından içeride bulundukça kat'a elini cebine vaz'edemez ve hangi nevi eşya olur ise olsun kaldırılıp konulur iken serbest ve felfes tutulmayıp aheste aheste sakınarak yapışılıp, güzelce silkilip süpürülmek hususlarına dikkat olunur.»

Mehazımızda hazine kethüdasının vazifesi şu suretle yazılıdır: «Hazine kethüdası hizmeti hazine-i hümayunda nezaretine mevdu olan eşyayı hüsn-ü muhafaza ve memurları ağalara sıkça sıkça tanzif ve tanzim ve mümaresse ettirilmesine ve şal ve kürk ve akmişe-i nefisenin ind-el-iktiza serilip silkilip süpürülmesine ve esliha ve evani-i ahen ve tutya gibi edevat-ı hadidiyenin (demir eşya) sildirilip temizlettirilmesine dikkat ve idhalât ve ihracat defterlerini hazine yazıcılarına eksiksiz, doğru dürüst terkim ettirerek hazine için iktiza edecek her nevi eşya hazine bazirgânları marifetleriyle bilmübayaa nefaset ve kıymetlerinde rehasata (ucuzluğa) himmet ve daire-i dahiliye-i hümayun için darüssaade ağası ve nefs-i hümayun için silâhdar ağa ve baş çuhadar ağa ve kahveci başı ve yazı takımlarına dair sır kâtipleri ve tüfenkçi başı taraflarından talep olunan eşyayı balâsı defterlü senet ahzı ve silâhdar ağadan alınan ruhsatla ita ve müfredat defterine kayıt ve imlâ ettirilmesine dikkat eylemek ve sayf ve şita döşemeleri levazımının baş kullukçu ve

haftancı marifeti ve terzi başı ve hallaç ve yorgancı başı mübaşeretleriyle tefrişine ve hazine-i hümayundan giranbaha bir şey çıkacak olursa hatt-ı hümayun ile müveşşah pusla ahz-u hıfz ve refakatindeki koğuş ağalarının okuyup yazmalariyle hüsn-ü terbiye ve talimlerine devam ve teşvik ile bu âdet ve âdaba her bâr nezaret ve tahkika ve silâhdar ağalara mevdu olandan maada ceyb-i hümayundan hazine kethüdası yerine mürettep olan mebaliğin nizamı veçhile sarf ve hüsn-ü idare ve hıfzına ve beher mah tanzimi usulden olan şehriye defterini baş ve ikinci efendilere terkim ettirerek bittemhir (mühürliyerek) silâhdar ağa vasıtasiyle huzur-u hümayuna takdim ve tasdik ettirilmesine ve hırka-i saadet oda-i âlisi dolabında ve derun-u hazine-i hümayunda olan murassa' ve müzehhep ve müzeyyen «mesahif-i şerife» ve «tefasir-i münife» ve «sair kütüb-ü lâtife» den başka arz odası pişgâhındaki büyük kütüphane ve Bağdat köşkü ve Revan odası ve Şimşirlik mabeyn-i hümayunundaki kütüphanelerde mevcut kütüb-i nefîsenin ayda bir kere izale-i gubar (toz) ve tanzif ve mahallerine tayin ve tanzim ve ciltleri fersude olanlarını kütüphaneci haber verdikte tamir ve teclit ettirmiye ve refakatindeki memurlarla hazine koğuş ağalarını hüsn-ü istihdama ikdam eylemekten ibarettir »

Hazine kethüdalığının tebeddülü nizamına dair yine Atâ'da (c. I, s. 250) şu tafsilât mevcuttur:

«Hazine-i hümayun kethüdası menasıbla bekâm ve nanpare ile çırağ buyurulmak hasebiyle kethüdalıktan infisal ettikte hazine-i hümayun ağalarından veya hazine baş yazıcılığından hane-i hassada bulunan okur ve yazar müstakim ve müstait bir zat huzur-u silâhdariye celp ve davetle has oda başı mübaşeretiyle huzur-u silâhdaride içi canfesli çuha biniş iksasiyle (giydirmek) hazine kethüdası nasbolunduğu kendisine tebşir olunarak has oda başı pişrev ve sağında giyim başı ve solunda başefendi begalgîr (koltuğundan tutmuş) oldukları halde iptida sebeb-i feyz ve neşeti olan hazine koğuşuna bilvusul hazine koğuş ağaları merasim-i tebriki badelicra gencine-i hümayuna müteveccihen giderken selefi makam-ı metrûkünden badelkıyam yolda birleşerek hazine-i hümayunun dört nefer yazıcılariyle birlikte hazine-i hümayun kapısına varıldıkta selefi memhur olan balmumunu fek ve yed-i vediatındaki mühr-ü Selim Han-ı evveli telsim (öpmek) ile halefine teslim eder.

«Hazine i hümayuna dahil olmadan halefi çantacısının tehiye ettiği mühür mumunu usulü veçhile vaz ve takfil ederek kendi eliyle temhir eder. Orada halef ve selef resm-i vedaî bilicra ha'ef makamına ve selef nanpare ile çırağ olmuş ise hanesine ve mesbuk olduğu veçhile silâhdarlıkla bekâm olduğu halde halefi damenini pus ederek makam-ı celil-i cedidine gider.

«Hazine-i hümayunun yazıcılığına memur baş ve ikinci ve üçüncü ve dördüncü efendilerle mülâzimleri olan üç nefer efendiler ve baş kullukçu ve çantacı ve kaftancı ve nöbetçi başı ve hazine kethüdası imamı ve kullukçusu ve kilercisi ve tütüncüsü ve teberdar ve zülüflülerin en eskisi ve ocaklarının zâbiti olan baş baltacı tebrik ettikten sonra teşrifatçı makamında beraber bulunan has oda başı veda ederek yerine gider ve bu hizmet mukabili avaidi olan şal ve saireyi şâmil bir bohça kaftancı marifetiyle has oda başıya makamına gönderilir.

«Kethüday-ı cedit, silâhdarın ve ocak yoliyle eski bulunan çuhadar ve rikâbdar ağaların makamlarına giderek teşekkür eder. Maada tülbent ve peşkir ağalariyle kiler ve seferli kethüdaları ve kahveci ve berber başı ve tüfekçi başı ve sarıkçı ve müezzin başı ve baş lalalar hazine kethüdası yerine giderek tebrik ederler.

«Baş muhasebeci haiz olduğu kontrol salâhiyetine binaen refakatinde memurin-i lâzime olduğu halde hazine kethüdalığının tebeddülünün ertesi günü hazine kethüdası makamına bilvürut selef ve halef hazır oldukları halde hazine-i hümayunda mevcut olan defatir-i müteaddidesine tevfikan yegân yegân kethüday-ı lâhika devrolunmak usuldendi. Devir esnasında defatirde namevcut görünenler sadrazam ve şeyhülislâm ve şerif-i Mekke-i Mükerreme ve Kırım hanları ve kubbe vüzerasiyle kaptan paşa ve taşra vüzerasına ve Ulah beyleriyle Gürcüstan hotamanlarına ve Sırbistan genezine ve Karadağ lâdikasına ve Erdel ve Macar kıralları gibi devlet-i aliyyenin fermanberan mensubatına veya ecnebi mülûküne mücevher hançer ve bıçak va seyf ve tirkeş ve epe ve akva ve pala ve payoş ve varsak ve mücevherli kalpak ve çepken ve kemer ve mücevher çelenk ve altın zencir gibi bazı şeyler verilmişse verilen eşyadaki mücevherin cins ve miktar ve kırat ve verildiği vaktin değer ve kıymetini mübeyyin balâsı hatt-ı hümayunlu mevcut olmak lâzım gelen puslalar meydana konulup eşyay-ı saire dahi buna kıyas ile meclis icray-i tetkika himmet ve kuyudatın her taraftan tashihine itina ve dikkat eyler.

«Mefkut olan (bulunmıyan) eşya varsa bunlar tekrar ledettahkik şayan-ı kabul olacak

delâil-i vâsika ile tebeyyün eylediği halde defatirde mürakkam kalemleri üzerlerindeki şuruh tashih olunur ve eğer zayiat zuhur eder ise istikametini ikna edemediği halde selefe tazmin ettirilmek üzere huzur-u hümayuna ledel'arz sudur edecek irade-i seniyye veçhile hareket ve indel'iktiza selef muahaze dahi olunur ve bu defterin kararına dair tanzim olunan takrir hakipay-i şahaneye ledel'arz balâsı hatt-ı hümayun ile tevşih buyurulur. Kusursuz halefine devir ve teslime muvaffak olan selefe makam-ı tahsinde huzur-u şehriyaride vüzeraya mahsus hil'atlerden bol yenli samur kürk iksasiyle ikram olunur.»

Dolmabahçe sarayının padişahlarca ikametgâh ittihazından sonra hazine kethüdalarının vazifelerinin bir kısımı kaldırılmış ve Topkapı Sarayı devairiyle hazine-i hümayunun muhafazasından ibaret kalmıştır.

HAZİNEMANDE (خزینه ماندہ) [*Mal.*] Tasarruf mukabili kullanılır bir tâbirdir. Mande; Farsça kalmak mânasına gelen manden mastarından müştaktır. Tâbirin karşılığı «hazineye kalmış» demektir. Binaenaleyh tasarruf tam mukabili sayılır.

Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, s. 6) 1280 (1863) senesi vakaları sırasında bir kısım nezaretlerin maaşları hakkında yapılan tebeddülleri şu suretle kaydedilmiştir:

«Tanzimat meclisinin lâğviyle riyasete mahsus yetmiş bir bin iki yüz yetmiş beş kuruş ile meclis-i valâ riyasetinin altmış bir bin iki yüz dokuz ve hariciye nezaretinin altmış yedi bin altı yüz yetmiş beş ve ticaret nezaretinin kırk dokuz bin altı yüz yetmiş beş kuruş maaşları birleştirilerek şehriye hâsıl olan iki yüz kırk sekiz bin sekiz yüz seksen dört kuruşun yetmiş beş bin kuruşunun Hariciye Nezaretine, yetmiş bin kuruşunun Meclis-i vâlâ riyasetine, otuz be şbin kuruşunun da Ticaret Nezaretine tahsisiyle kusur altmış sekiz bin sekiz yüz seksen dört kuruş hazinemande edilmiştir.»

HAZİNE NİHAYETİ (خزینه نهایتی) [*San.*] Mücefte yiv kısmının başladığı yerin adıdır. Hazinenin son kısmı olduğu için bu isim verilmiştir.

HAZİNE ODASI (خزینه اوطه‌سی) [*San., Mal.*] Kıymetli evani, eşya ve emvalin konulduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun idare ve muhafazasına memur olana «hazinedar» denilirdi.

HAZİNE SARRAFLARI (خزینه صرافلری) [*Mal.*] Devletle malî muameleleri olan ve itibarları devletçe tanınmış bulunan sarraflar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunlar kuyruklu tâbir olunan senede mutasarrıf oldukları cihetle kendilerine «kuyruklu sarrafan» da denilirdi.

Âşar ve rüsumatın maktuan mültezimlere ihalesi kaidesi câri olduğu zamanlarda mültezim olan zat, müzayedeye konulan bir varidata pey sürecek olduğu halde, evvel beevvel hazinece taahhüdü câri ve muteber bir sarraf göstermesi mevzu nizamlar iktizasındandı. Mültezim olacak zat büyük bir rütbe ve pek çok bir servet sahibi olsa bile yine aynı mecburiyete riayet eylerdi. Hattâ taksit zamanında hazine, mültezimleri tanımaz, alacağını bu sarraflardan ister ve tahsil ederdi.

Hazine sarraflarının isimleri gerek Maliye hazinesinde ve gerek hazine-i hassada mazbuttu. Ölenlerin sarraflık sıfatı evlâdına intikal ederdi. Bunların dâvaları iltizamattan mütevellit ise hazine-i maliyede, âdi ve hukukî maddelere müteferri ise hazine-i hassada rü'yeti meşruttu. Bu sebeple sarraflık mümtaz bir sınıf sayılırdı.

Âdi sarraflardan biri servet ve itibar kazanması sayesinde hazine sarrafları zümresine geçirilmesini istediği surette bir istida ile müracaat mecburiyetinde idi. Vâkı müracaat hazine-i hassa nezaretince tetkik edilir ve istenilen evsafı haiz olduğu surette keyfiyet Bab-ı âliye arz olunarak iradesi alındıktan ve divan-ı hümayun kalemince beratı yazılıp verildikten sonra taahhüdatının muteber tutulması için hazine-i milliyeye ba-ilmühaber (tezkire) malûmat verilirdi.

Sonraları iltizam bedellerinin seneden seneye çoğalması ve bu yüzden beratlı hayriye tüccarının ve nihayet ecnebi tacirlerinin dahi hazinece taahhüdatının muteber tutulmasına müsaade edilmesi bu kaidelerin bozulmasına sebeb olmuştur.

Devlet bu sarraflardan para da istikraz ederdi. Bu münasebetle bunların bilhassa devletin ihtiyaçlı zamanlarında oynadıkları roller büyüktü. Bankaların teşekkül etmiş olması bunların menfaatlerine halel getirmiştir.

HÂZİN-İ BÂB-I HÜMAYUN (خازن باب همایون) [*Sar.*] İç hazinenin muhafazasiyle mükellef olanlara verilen addır. Veznedar demektir. Bunların başlarına «ser hâzin» denilirdi. İç ve dış hazineler hâzinlerinin birbirinden tefriki için iç hazinenin baş veznedarlarına «ser hâzin-i enderun», dış hazine baş veznedarlarına da «ser hâzin-i bîrun» ıtlak olunurdu. Ser hâzin-i enderun; paradan başka hil'at ve sair

kıymetli eşyanın da memuruydu. Padişahların ihsanlarını, hil'atlerini bunlar tevzi ederlerdi.

HAZİRE (حظيره) [*Vak.*] Ekseriya ölü gömülen etrafı duvar ve parmaklıkla çevrili olan cami, tekke ve türbe bahçeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur:

«Fil'asıl bir nesneyi dairen madar muhit olan şeye denir. Bu münasebetle etrafı çalıdan veyahut sazdan mamûl çit ile mestur olup içine dühûl mümkün olmadığı için içinde hayvan yatırdıkları «ağıl» a itlak olunur. Yine bu mâna karinesiyle etrafı parmaklık, yahut duvar ile mestur tutulan cevami-i şerife ve türbe ve tekke bahçelerine denilir ki ekseriya derunlarına emvat defnolunur. Bu hale göre etrafı mahfuz defin mahalli, kabristan demektir. Cem'i hazairdir. Fahiş galat olarak hatire suretinde kullanmamalı.»

Gel sevgilim, seninle bu muzlim hazireden
Bir lâhzacık firar edelim... Bak, teferrüce
Şayeste her taraf
«Mes'ut köylüler|» diye olsun teranezen
Geldikçe karşımıza ekinler temevvüce
Pür neşe pür şegaf
Tevfik Fikret

HAZİRE-TÜL-KUDS (حظيرة القدس) [*Hal*] Mecaz yoluyle cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hazair gelir.

Seni hazayir-i kudsa vusuldan alıkor
Bu damgehte giriftari-i da şah-ı vücut
Sabit

HECAGÛ (هجاگو) [*Ede.*] Hicviye yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hicviye; birinin kusur ve aybı meydana konulmak üzere yazılan şeydir. Bunun yerine «heccav» de denilir.

HECCAV (هجاو) [*Ede.*] Hicviye yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hicviye; birinin kusur ve aybı meydana konulmak üzere yazılan şeydir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «hecagû» de denilir.

HECELEMEK (هجالمك) [*Hal.*] Zorlukla okuma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hece; «Kamus-ı Osmani» de «bir müteharrik harften ibaret olan savt. Bir lâfzı hurufiyle takti yani harflerin sin, lâm, elif, mim diye tadadetmek» suretinde izah olunmuştur. Hecelemek için «Lehce-i Osmani» de şu izahat vardır:

«Çocuklar tehecci etmek, zahmetle okumak. Heceliyerek bulmak; ibareyi zorla ve güç ile istihracetmek.»

HEDAYA (هدايا) [*Hal*] Armağan, peşkeş demek olan hediyenin cem'idir. Türklerde hediye ananevi bir teamüldür. Misafir ağırlamak, tanıdık ve bildiğe muhtelif vesilelerle peşkeş vermek güzel huylardandır. Medeni memleketlerde de yılbaşı, düğün, seyahat münasebetiyle birbirine hediye verilmek usuldendir. Ancak bu bir maksad-ı mahsus takibedilmeksizin, sırf bir dostluğa dayanırsa hoş görülür. Hattâ takdir olunur. Fakat böyle olmayıp da hususi bir maksatla, mukabilinde bir şey temini emeliyle verilirse o zaman hediye «rüşvet» ten başkab ir şey olamaz. Çünkü bununla meramını tervic ettirmek meydana gelir, böyle olunca da iş hediyelikten çıkar.

Osmanlılarda vükelâ ve ricalin padişahlara, memurların yekdiğerine, halkın memurlara verdikleri hediye bir zamanlar rüşvet mahiyetini almıştı. Hediye için tazyik vâkı olduğunu bile tarih kaydetmiştir.

Vakanüvis Naima, Sultan İbrahim'in kürk iptilâsını anlatırken diyor ki: « Vüzera ve ulemanın mazul ve mansuplarından ve şeyhülislâm ve kazaskerlerin her birisinden samurdan masnu' ol libas-ı şahanenin birisi rikâb-ı hümayuna ihda olunmak ferman buyuruldu. Adem-i kudret izhar edenlere divan çavuşları tâyin olunup cebren tahsil ettirildi. Galata kadısı şeyhülislâmzade Mehmet Çelebi âlim, mutasavvıf bir recül-i ârifti. Bir bohçaya bir aba hırka ve bir mevlevi külâhı koyup vezir sarayına vardı. İptida tezkere-i evvel Şamizade'ye buluşup:

— Efendi, ben kürk vermeye kadir değilim, şu hırka ile külâhı giyip mansıptan vazgeçerim dedi. Şamizade haberi iblâğ ettikte vezir-i âzam Çelebiyi huzuruna getirip:

— Efendi niçin böyle huşunet edersin, padişahı bilmez misin baban verdi, sen niçin inadedersin dedikte:

— Babam mansıbı havfından vermiş. Ben bugün Galata'ya naip göndermedim. Benim sultanımdan ricam budur ki beni padişah huzuruna getiresiniz, ana dahi cevap vereyim ki bu tarikle müsadere-i ulema, evvel âhırda münasip değildir. Gayeti bana üç haletin biri isabet eder: eğer katlederse şehadet canıma minnettir. Eğer nefyederse, iki aya kariptir İstanbul zelzeleden hâli değildir, bu üslûp ile bir gün yere geçer; bu şehirde bulunmamak ganimettir. Eğer azlederse bugün ben naip göndermedim ve şu hırka ve külâhı giyerim, cevabını verdi.»

Hediye için tazyik yalnız padişahlar ve vezirler tarafından değil, valiler ve hattâ daha

küçük memurlar tarafından da vâkı oluyor, iş tamamiyle rüşvet rengini alıyordu. Tanzimata kadar böyle gelen bu işe ondan sonra nihayet verilmek istenilmiş, hediyeler biri memnu, diğeri gayr-i memnu olmak üzere ikiye ayrılmıştır :

Memnu' hediyeler: mücevherler, altın ve gümüşten yapılma kıymetli eşya, çubuk takımı, kürk, şal, kumaş, gulâm, cariye, at, beygir ve sair hayvanlar, hayme, zahirelerin envai, kuru yemişler, odun, kömür.

Memnu olmıyan hediyeler: üzüm, kavun, karpuz, yaş meyvalar, çiçek, gülbeşeker, o kabîlden olan sair tatlılar, yoğurt, tereyağı, süt, kuzu, av, balık, tavuk, sair kuşlar.

Memnu olmıyan hediyelerin de külliyetli olması caiz değildir. Kararda buna dair şu ahkâm münderiçti: «Meyva ise az miktarda olması, yağın kıyesi beş ve kavun ve karpuzla tavuğun, kuzunun, tatlı kâselerinin, şurup sürahilerinin adedi beş, altıyı ve yumurta miktarının nihayet elliyi tecavüz etmemesi şart edilmişti.

HEDİYE BEHA (هدیه بها) [*Mal.*] Beylerbeyiler gibi büyük memurların bir yere tâyinleri münasebetiyle hediye namıyle verdikleri paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Verilen bu paralar tevzi defterlerine geçirilir, halktan tahsil olunurdu. Tevzi defterlerine bu türlü yazıldığından dolayı meydana gelmiştir, Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

HEFT RENK ACEM DİBASI (هفت رنك عجم دیباسی) [*Giy.*] İpekli ve renkli bir nevi kalın canfese verilen addır. İran'da yapıldığı ve yedi renkten terekkübettiği için bu adı almıştı. Venedik'te yapılan bu türlü kumaşa da «Venedik heft renk nakışlı diba» denilirdi. Başbakanlık arşivinde mevcut bir vesikada (askerî, 3906, tarihi, 1211) dibanın şu nevileri yazılıdır: heft renk acem dibası «âlâsı, ednası», frengî ağır telli ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk nakışlı dibası ; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengî nakışlı telli diba, İstanbul'un telli al dibası.

HEKİM BAŞI (حکیم باشی) [*Sar.*] Sarayın ve memleketin sağlık işlerinin başında bulunan zata verilen unvandır. Resmî kayıtlarda aynı mânaya gelen «reis-ül-etibba» geçer. Osmanlılarda ilk hekim başı, İran vezirlerinden iken İstanbul'a gelen Kutbüddin Efendidir. Hekim başılığa tâyin ettiği Kutbüddin Efendiye Fâtih Sultan Mehmet yevmiye 500 ve ayrıca 1000 akça aylık bağlamıştı. Baş lalalığa bağlı olan hekim başılar Fâtih zamanında yaptırılan ve baş lalalara tahsis olunan «baş lala kulesi» nde otururlardı. Kulede ecza ve ilâç bulunan bir dolap vardı. Kiler koğuşunda da bir eczahane mevcuttu. Sarayda «etibba-i hassa» adlı doktorlar, şimdi operatör denilen «cerrahlar» vardı. Bu cerrahlara da «cerrahin-i hassa» denilirdi. Hassa tabiplerinin şakirtleri (muavinleri) mevcuttu. Bunlar da etibba i hassadan sayılırlardı. Etibba-i hassanın başlarına «ser etibba-i hassa», cerrahların başlarına da «ser cerrahin-i hassa» adı verilirdi. Reis-ül-etibba aynı zamanda «ser etibba-i bassa» idi.

İlâçları yapan eczacılar da vardı. Nefs-i hümayun (padişahın kendisi) ve saltanat hanedanı için yapılacak ilâçları hekim başı eczacıya gözü önünde ve kendi tarifi dairesinde yaptırırdı Bu sırada baş lalanın kullukçusu ve zülüflü baltacısı da hazır bulunur ve ilâçların kutu ve şişeleri hekim başı ile baş lala tarafından mühürlenirdi.

Dar üş-şifalardaki tabipler hekim başının inhasiyle tâyin olunurlardı. Hekim başılar muhaberelerini doğrudan doğruya sadrazamla yaparlardı. Memleketin her tarafına ait tıbbi işlere hekim başı bakar, azil ve nasıplara o karışırdı.

Hekim başıların ulûfeleri olduğu gibi kışlık ve bahariye avaidi de vardı. Hekim başılar sancaklı abayı giyerler, başlarına örfi destar sararlardı. Gerek hekim başılar ve gerek saray hekimleri, padişaha varıncıya kadar, bütün büyük devlet adamlarından hürmet görürlerdi. Padişahlar her nereye giderlerse hekim beşılar mutlak surette beraber giderlerdi. Muharebeye gittiği vakit yüksek derecede menzil tayinatı alırlardı.

Topkapı Sarayı Müzesi müdür muavini İzzet Bey «Hekim başı odası, ilk eczahane, baş lala kulesi» adlı eserinde (İstanbul, Kader matbaası, 1933, sahife 6 haşiyesi) şunları yazmıştır:

«Hekim başılar, saray-i hümayun hususi tabibi, padişahların tıbbi müşaviri, hem de memleketin en büyük ve itimada şayan hekimi idi. Padişahlar, ba tahrirat, hekim başıları hususi müşavereye ve şu suretle, şu elkapla çağırırlardı :

A'lem-ül-hükema-il hazikın, fahzak-ül-etibba-ir-rasihîn, Calinus-i zaman, Bukrad-ül-a'van, müverrih-ül ervah vel-ecsam, müzill-ül emraz vel-eskam, elmühtassı biinayet-il melik-ül âlâ, südde-i seniyyemizde reis-ül-etibba olan... dame hazakatüh...

«Hekim başılara padişah hürmetkârane, samimî hitaplarda bulunurdu. Onlar da padi-

şahın sıhhatiyle alâkadar olurlardı ve bütün muhabereleri doğrudan doğruya sadrazam ile idi. Memleketin her tarafında tıp umurunu hekim başı tedvir eder, hekimlerin azil ve nasiplerine onlar karışırdı (17. ci asır).

«Hekim başılara arpalık namiyle, muhassesat olarak Tekirdağ ve Serfice mahsülleri verildiği gibi, eski kanun üzere de yazlık için bir top mor çuha, bir top sof, altı kıta hat'a ve kışlık için de bir top mor çuha bir top da ufi samur, altı kıt'a hat'a ve bir top sof verilirdi.»

Evliya Çelebi seyyahatnamesinde (cilt I, sahife 530) hekim başı 500 akçe mevleviyyetli hâkimdir. Hünkâr kapıcısı, yeniçeri çuhadarı, 100 adet iç huddamları vardır. Tekırdağ şehri hekim başılığın arpalığıdır.» diye yazar.

Hekim başılık 1260 (1844) «ser tabib-i şehriyari» adını aldığı gibi 1266 (1850) de de tıbbiye nezaretinin ihdası üzerine vazifesi saray doktorluğuna inhisar etmiştir.

HELÂLİ (حلالی) [*Giy.*] Bürümcüğün pamuk karışık nev'ine verilen addır. Bürümcük kıvırtma denilen bükülmüş ipekten dokunan çamaşırlık bezdir. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde bürümcük hakkında izahat verilirken deniliyor ki: «Gûya ipek kumaş ve ipek bez giymek erkeklere haram olduğundan bir hilâl tuzla şarabın helâl oluverdiği gibi biraz keten veya pamuk ipliğiyle de bu bürümcük helâli oluverdi. İşte böyle olan helâliler, bürümcükler kolay eskimez, kullanışlı en iyi ve en güzel çamaşırlıktır.»

HELÂLİ GÖMLEK (حلالی گوملك) [*Giy.*] Erişi bükülmüş ipek, argacı pamuk olmak üzere dokunan ve helâli adı verilen bezden yapılan gömleğin adıdır. Eskiden tene giyilen bu gömlekler pek dayanıklı olurdu.

HELÂLLIĞA ALMAK (حلاللغه آلمق) [*Hal.*] Nikâhla almak, evlenmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HELÂLZADE (حلال زاده) [*Hal.*] Nikâhlı kadından doğan, veled-i zina olmıyan demek olup mecaz yoluyle afif, namuskâr, iyi, salih, hilkati pâk, hayırhah yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Zıddı «haramzade» dir.

HELESAYA ÇIKMAK (هلهصایه چیقمق) [*Hal.*] Eskiden ramazanlarda iftardan sonra para toplamak için çocuklar tarafından teşkil edilen çalgılı heyetlere katılanlar tarafından nakarat makamında söylenen bir tâbirdir. Dilenciliğin kibarcalarından sayılan bu alaylar birinin boynunda ufak bir davul, ötekinin elinde cam, muşamba veya kâğıt fener olmak üzere dört beş çocuktan terekküp ederdi. Bunlar konakların yahut konak yavrularının önünde dururlar, davulcu yahut sesi güzelce olan «saba» veya «dügâh» üzerinden:

Besmeleyle çıktım yola
Selâm verdim sağa sola
A benim devletli efendim
Ramazanın mübarek ola

Açmaziyle başlıyarak gûya tuhaflık olmak üzere:

Davulumun ipi kırmızı
Bu yıl yemedim karpuzı
Arkadaşımı sorarsanız
Yeni Camide papuç hırsızı

Bunun ardı sıra da meselâ:

Davulumun ipi kaytan
Sırtımda kalmadı mintan
Verin beyler bahşişimi
Sırtıma alayım mintan

Davulumun ipi tekir
Bana derler deli Bekir
Aşçıbaşı baklava getir
Yiyemezsem geri götür

Halayıklar, halayıklar
Ocak başında sayıklar
Davulun sesini işitince
Pirincin taşını ayıklar

Davulum dan dan öter
Tütünüm durmaz tüter
Vakitler geç oldu beyim
Bahşişimi çabuk gönder

Davulum sırma telli
Arkadaşım ince belli
Bahşişimi çok isterim
Küçük hanım nazik elli

Davuluma uyar olmaz
Cins hayvana kayar olmaz
Bahşişleri bana verin
Arkadaşım kapar olmaz

Uzun çarşı çamur olmuş
Baklavalar hamur olmuş
Tiryakiler mahmur olmuş
Helesa, yelesa

Biçiminde türlü türlü arsızca beyitler söyler, ötekiler de her kıt'a sonunda nakarat olarak:

— Hele sa, yele sa! bağırırlar, böyle bir hay u huy ile para toplarlardı.

1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu âdet kalkmıştır.

HELEZON (حلزون) [*San.*] Dairemsi çizgilere verilen addır.

HELEZONİ (حلزونی) [*Mim.*] Üstüvane veya mahrutun mihverî istikametinde ve etrafında bir noktanın devredip ilerlemesinden hâsıl olan şekle verilen addır.

HELVACİYAN-I HASSA (حلواجیان خاصه) [*Sar.*] Saray aşçılarından tatlıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar tatlıdan başka şurup ve macun da yaparlardı. Helvacılar bir bölük halinde idiler. Mevcutları on sekizinci asrın ortalarında altı usta ile yüzden fazla şakirtti. Helvacı ocağında senede bir defa nâne, dâr-ı fülfül, havlıcan, gül ve gelincik macunları yapılır, padişaha takdim edildiği gibi enderun ricaline de hediye edilirdi. Saray lokması diye meşhur olan lokmanın da iyisi burada yapılırdı.

HELVAHANE (حلواخانه) [*Sâr.*] Sarayda reçel, şurup, macun gibi tatlılar yapılan yerin adı idi. «Matbah-ı Âmire» adı verilen saray matbahının şubelerinden olan bu işle meşgul bulunanlar «helvahane ocağı» adını taşıyan bir ocağın halkı idiler.

HELVAHANE OCAĞI (حلواخانه اوجاغی) [*Sar.*] «Matbah-ı Âmire» adı verilen saray matbahının her nevi tatlılarla reçel, şurup ve macun gibi tatlı nev'inden şeyler yapanların bağlı bulundukları ocağın adı idi. Burada kokulu macun da yapılırdı.

Enderun tarihi olan «Atâ Tarihi»nde (c. 1, s. 297-298) bu ocak için şu tafsilât vardır: Tatlıya mütaallik yiyecek ve içecek yapılan bu ocak mensuplarının eski ve müstaitleri helvacıbaşılık, çeşnigirbaşılık ve hoşafçıbaşılık memuriyetlerine yükseldikleri gibi nan pare ile çırağ da edilirlerdi. Bu ocakta senede bir defa ilkbaharka büyük kazanlarla birçok nâne, dâr-ı fülfül, havlıcan, gül, gelincik macunları kaynatılır, nefs-i hümayun için baş lâlaya, kilerin baş kullukçu yeri ile lüzumu kadarı gönderildiği gibi saray iç ve dış dairelerine ve silâhdar, dâr-üs-saade ağası ve diğer bütün saray mensuplarına da dağıtılırdı. Akrabası olan ağalar hisselerine düşenden ana ve babalarına gönderirlerdi. Macunun pişirildiği geceye «ot gecesi» denilir ve o gece ocaklılar Bostancı yerinden gönderilen hayalbaz, hokkabazlar ve ince saz takımı ile eğlenirlerdi.»

Helvahane ocağı mensuplarının bazılarını aylıkla daima veyahut kademiye ücretiyle muvakkât olarak hizmet ederlerdi. Bu ocakta pişirilen lokma meşhurdu. Bundan başka güzel kek lokması, beyaz tel ve ekmek kadayıfı da pişerdi.

Köprülü Mehmet Paşa bu ocaktan yetişmiştir.

HELVA SOHBETİ (حلواصحبتی) [*Hal.*] Eski zamanlardaki kış toplantıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Beş on kişinin bir araya gelerek teşkil ettikleri müsahabe meclisinin kuru geçirilmeyip o vesile ile damakların da telzizi kasdiyle, mevsim icabı olarak, meyva bulunmaması yüzünden, çokluk helva pişirilerek yenilmesi bu toplantılara «helva sohbeti» denilmesini ve bu tâbirin de o yüzden taammüm etmesini mucip olmuştur.

Esnaf teşkilâtı mevcut iken teşkilât mensupları, uzun kış gecelerinde aralarında toplantılar yaparlar, helva pişirip yedikleri gibi tertip ettikleri oyunlarla sabahlara kadar eğlenirlerdi.

Helva sohbetleri alelekser harifane (ârifane) yani masrafın müşterekten tesviyesi suretiyle yapılırdı. Münavebe (sıra takibi suretiyle) ile yapanlar da olurdu.

Eski zaman âdetlerini yazdığı piyeslerle sahnede canlandıran Musahip zade Celâl Bey «Eski İstanbul Yaşayışı» adlı eserinde (s. 90-91) «Helva Sohbetleri» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Eski zamanlarda kış mevsiminin başlıca eğlenceleri helva sohbetleri idi. Devlet erkânından hattâ vüzeradan, sair zenginlerden ve orta halli olanlardan, sanat erbabından her sınıf kendi muhitinde atalarından gördüğü âdet üzerine, biribirine samimî fütüvvetkârlıkta bulunurlar, her fırsattan istifade ederek helva sohbetleri tertip ile ahbap ve yarenına ziyafetler verirlerdi. Vükelânın helva sohbetleri pek külfetli ve tantanalı olurdu. Şairler, edipler, nükteperdazlar, menkıbegûlar, güzel sesli meşhur mugannilar, sazendeler dâvet edilirdi. Her sınıf kendi zevkine ve âlemine göre toplantılar yaparak şiddetli kış mevsiminin uzun gecelerini dostça, zevk ve safa ile geçirirlerdi.) (Erbain) karakışın en soğuk keçen kırk günüdür. (Hamsin) karakış biter bitmez erbainin peşini bırakmıyan ve elli gün devam eden sayılı soğuk günlerdir. Sıhhat ve afiyetle erbainle hamsini geçirenler kurbanlar keser, sadaka verirlerdi. Bu helva sohbetlerinin devlet erkânı tarafından yapılanları külfetli olduktan başka resmiyet icabı olarak samimiyet havasından da mahrumdu. Orta halk arasındakiler, yani sanat ve ticaret erbabı toplantıları ise samimî, kardeşçe, neşe içinde geçerdi. Türlü türlü tatlı ve tuzlu

yemekler, hindi dolmaları, börekler, gözlemeler, revaniler, baklavalar, samsalar, sarığıburmalar, kaymaklı yassı ve tel kadayıfları, içi kaymaklı ve bademli tokalı oğlu kayısı tatlıları, hurma tatlısı, sütlü irmik helvası, nişasta helvası, Amasya kırmasından un helvası, turşular, şerbetler ve pekmezli bozalar (bu bozalar darıdan ve pirinçten yapılırdı) yenir ve içilirdi. Bu sohbetlerin en başta geleni keten helvası idi. Ortaya sekiz on kişilik pırıl pırıl kalaylı bir bakır sini konur. Bunun üstüne iki bilek kalınlığında ağdalanmış kocaman sıcak bir halka şeker konur. Bu halkanın ortasına elenmiş un konur. Keten helvasını yapmasını bilen ustalar kollarını sıvarlar. Sıcak sularla ellerini, kollarını sabunla yıkarlar. Sininin etrafına dizilirler. (Pîr Selman-ı Pâk'a gülbank okurlar).

«Ağdalanmış sıcak şekeri, ellerini ortadaki una batıra batıra, sağdan sola birlikle çevirmiye başlarlar. Misafirler hem seyrederler, hem de çalar çalar çağırırlar. Bu ağda türkülerle lâtifelerle çevrile çevrile tel tel keten helvası olur ve misafirlere tutam tutam dağıtılır. Saz şairleri, destanlar, semailer, koşmalar, türküler okurlar, çalarlar. Zarf, tura oyunları oynanır, tekerlemeler, masallar, menkıbeler söylenir. Zarf oyunlarında tepsiyi dolaştıran şu manileri söyler:

Fincanım dizi dizi
Üzmeyin kendinizi
Yüzüğü bulamazsınız
Güldürürsünüz bizi

Bir başkası da şunu söyler:

Yoldaşın bulamadı
Tepsiyi alamadı
Düşünmekle yeğitim
Çıkmaz oyunun tadı

Bir başkası da:

İşkille düşün taşın
Biraz enseni kaşın
Yüzüğü bulamazsan
Yardım etsin yoldaşın

«Bu oyunda kahkahalarla gülünür ve tatlı vakitler geçirirlerdi.

«İstanbul nasıl eğleniyordu?» adlı kıymetli eserinde Refik Ahmet Sevengil de «kışın helva sohbetlerinde neler olurdu?» başlığı altında (sayfa 120-134) tarihî safhasını şöyle anlatıyor:

«Üçüncü Ahmet devrinin kış eğlencelerinden biri de helva sohbetleridir. Damat İbrahim Paşa, İbrahim Paşa'nın damadı kaptan-ı derya Mustafa Paşa, diğer vezirler, vükelâ, ağniya, eşraf, âyan, bütün aristokrasi sınıfı kış geceleri saraylarında, konaklarında mükellef ve muhteşem ziyafetler tertip ve meşhur ve muteber zevatı davet ederlerdi.

«Bu toplantılar esnasında musiki ile, şiir ile, laf ü güzaf ile vakit geçirilerek, muhteşem sofralarda gümüş tepsiler içinde helva yenilirdi. Devrin ricali, birbirlerini izaz için, daha ziyade bir servet ve gösteriş müsabakasına kapılarak bu ziyafetleri sıklaştırdıkça sıklaştırırlar, davetlilerin adedini arttırırlar, bilhassa meclislerinde şuarâdan meşhur zevatı bulundururlardı. Bu suretle vasf ve medhedilmelerini temin ederlerdi. Zamanın şairleri bu helva sohbetlerinin her biri için ayrı ayrı kasideler yezmışlardır.

«Damat İbrahim Paşa'nın sarayında yapılan helva sohbetlerine padişah ekseriya iştirâk ettiği gibi Kaptan Paşa ile Kethüda Paşa'nın konaklarındaki helva sohbetlerinde de padişah ve vezir-i âzam çok defa hazır bulunurlardı. Damat İbrahimı Paşa'nın tensibiyle (Reis-üş-şuara) tayin olunan Osman Zade Taip, Seyyit Vehbi, müverrih Raşit, Çelebi Zade Asım, şair Şakir ve Ahmet Nedim bu helva sohbetlerine ziynet verirler, eserlerini okuyup meclisin neşesini arttırırlar, padişahtan, vezir-i azamdan, methettikleri diğer vezirlerden lûtuf ve ihsan görürlerdi. Damat İbrahim Paşa'nın, damadı Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'nın sarayına helva sohbetine gelmesi bu şairler için tes'it edilecek bir hadise idi.

(Nedim) şunları söylüyor:

Bab-ı keremin cihana me'va
Fahretmede hidmetinle dünya
Ey sadr-ı güzin-i âlem âra
Teşrifin ile bu sadr-ı vâlâ
Mazbut firaz-ı asumandır

Damadına lütfedip firavan
Kıldın anı makdeminle şadan
Çok oldu bu lûtf-i hasa şayan
Şimden geri necm-i bahtı her an
Hurşid-i sipihre heminandır

«Damat İbrahim Paşa'nın Damadı Mustafa Paşa'nın evine helva sohbetine gelişi bir başka seferde şair Nedim'e şu mısraları söyletmiştir.

Ey vezir-i kerem pişe-i sadr-ı âlişan
Müşerref oldu kudumunla bu bülent eyvan
O rütbe feyz-ü safa verdi makdemin ana kim
Verir o gûne safayı girince sineye can
Gelip bu meclise fasl-ı bahar veş kıldın
Misal-i gül dil-i sıhr güzinini handan

Bugüne sadr şeb-i helvaya idicek teşrif
Hemişe vefk-ı muradınca devrede devran

«İbrahim Paşa'nın diğer damadı Mehmet Kethüda'nın konağındaki helva sohbetlerine gelmesi de ayrıca kasideler yazılmasına sebep olmuştur. Helva sohbetlerinin meclise iştirâk eden gençlerin hüsn-ü âni tesiriyle şairlere şuhane harfendazlıklar ilham ettiği de vâkidi. Nedim'den şu mısraları dinleyiniz:

Haftın gelicek âşıkına buse mukarrer
Helva gecesidir kattın ey lebleri sükker
Helvalara söz yok hepsi nazik-ü şirin
Hoş cümlesi amma ki efendim leb-i dilber
Yüz dürreye aldım gece ol dürr-i yetimi.
Hayfım bu ki baran karışursa pahi artar
Hacip ola kapunda Nedim'ay-ı muhakkar

«Bazan bizzat padişahın da sarayında helva sohbetleri tertip ettiği olurdu. Devlet erkânı bu ziyafetlerde hazır bulunurlardı. Padişahın vezir-i azamının da nazm ile melûf oldukları için helva sehbetleri üçüncü Ahmet'le Damat İbrahim Paşa'nın nazmen cilveleşmelerine de vesile vermiştir. Pedişah bir defa vezirine şu mısralarla iltifat etmiştir:

Çırağımsın benim sen hem vezir-i nüktedanımsın
Nâzirin yok sadakat ile meşhur-u cihanımsın

«Damat İbrahim Paşa bu teveccüh üzerine kayın pederini bir kış gecesi Beşiktaş sarayında tertip ettiği mükellef ziyafet ve eğlenceye şu suretle dâvet etti:

Ezelden abd-i memlûkün çırağ-ı hasınım zira
Sebep sensin beni ihyaya devletle saadetle
Senindir hane yoktur minnetin şevketli hünkârım
Kerem kıl sohbet-i helvaya gel ikbal-ü şevketle

«Bazan İstanbul'daki ecnebi sefirlerin şereflerine helva sohbetleri tertip edildiği de olurdu ve bu, debdebe ve haşmetin ecnebilere iraesine vesile teşkil eder, içinde ziyafet verilecek olan odanın duvarlarına murasa kılıçlar asılır, köşelere yastıklar üzerine mücevherli hançerler konulurdu. Hizmetçiler hâreli kaftanlar giyerler, bellerine kıymettar hançerler takarlardı. Damat İbrahim Paşa ziyafet odasına süferanın vüurudundan sonra gelir, o mehip kavuğu, ağır ve kıymettar kürkü, murassa kemeri, belinde kabzesi nadide cevahirle parıl parıl şerareler saçan hançeri, parmaklarında ışıldıyan elmas yüzükleriyle içeriye girdiği zaman herkes ayağa kalkar, selâm ağası yüksek sesle selâm alırdı. Ziyafet esnasında mecmuu bazen elli altmış kişiye baliğ olan saz heyeti icray-ı terennüm ederdi. Ziyafetin sonunda davetlilere, kapının önünde bekliyen çavuşlara, sefirin adamlarına derecelerine göre samur ve kakum kürkler, hil'atler giydirilir, sair atiyyelir verilir, yüksek rütbeli zevata kürk giydirilirken çavuşlar alkış tutarlardı.»

Esnaf teşkilâtı inkıraz bulduktan ve hususiyle içtimalar menolunduktan sonra İstanbul'da bu âdet de ortadan kalkmıştır. Taşralarda son zamanlara kadar devam eden bu gibi sohbetler ahiren eğlence usullerinin değişmesi ve bu gibi eğlenceler yerine sinema ve emsalinin kaim olması helva sohbetlerinin hemen her tarafta unutulmasını mucip olmpştur.

Lâleyi bir iki gün anmıyalım şimdi hele
Kâmlar sohbet-i helva ile olsun şirin
Nedim

HELVA YEMEK (حلوا يمك) [*Hal*] Mecaz yoluyle haltetmek, hezeyan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tanrının zalimi şirret gidiler
Bak benimçün gene helva yediler.
Enderunî Fazıl

HELVA-Yİ HAKANİ (حلواى خاقانى) [*San.*] Tatlı nevilerinden birinin adıdır. Padişaha nisbet edilen bu helva için «filhakika tekellüflü olup dahi hakana mensup olmak cümle helvaların padişahı demek olan» diyen ve üç dört nev'î bulunduğuuu söyliyen eski bir yemek kitabı müellifi (Tarihte 50 Türk yemeği, sayfa 7) en meşhuru olduğunu kaydetmek suretiyle bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Has un 200 dirhem, nişasta 200 dirhem, pirinç unu 200 dirhem, bir okka sade yağ b - dettasfiye tencere ile ateşe konulduktan aonra unları koyup mutedil ateşte kepçe ile muttasıl karıştırarak meyaneledikte üç okka safi bal yahut pâk kestirilmiş şeker ve iki okka süt ile gayet kaynarken haşlayup tencerenin üzerini bir hoşça örtüp bir çeyrek miktarı durduktan sonra açıp gereği gibi karıştırdıktan sonra matlup olduğu veçh üzere tepsiye yahut tabakalara koyup istimal oluna.»

HELVAY-İ ME'MUNİYE (حلواى مأمونيه) [*San.*] Tatlı nevilerinden birinin adıdır. Eski bir yemek kitabı müellifi (Tarihte 50 Türk yemeği, sayfa 17) meşhur helvalardan biri olduğunn ve birkaç nev'i bulunduğunu söylediği bu helvanın yapılışını şöyle terif ediyor:

«Evvelâ 500 dirhem aseli (bal) cüz'i su ile ısıtıp astardan süzüp soğudalar ve kaide

üzere döğülüp elenmiş pirinç unundan 400 dirhem alınıp 300 dirhem sade yağ ile nerm (hafif) ateşte tamam yağ taşra zahir olunca pişireler. Badehu ateşten indirip anı dahi soğudalar. Badehu balı içine koyup ve tekrar ateşe koyup tencereye yapışmamak için vakit vakit karıştıralar. Tam piştikte indirüp kepçe ve kaşık ile alıp tavada kızgın yağda kızartup kevgir ile alıp tabağa dizeler. Bir acayip helvadır.

«Diğer bir nev'i; bir ölçü sade yağına iki ölçü pirinç unu koyup helva meyanesi gibi mutedil ateşte pişirüp badehu bir ölçü asel (bal) ile iki ölçü süt dahi izafe (ilâve) edip birbirine alıştırdıktan sonra bir münasip tepsiye koyup tekrar fırında dahi bir miktar pişireler.»

HEMEDANİYYE (همدانیه) [*Sof*] Necmeddin-i Kibrevî'nin tesis ettiği «Kibreviyye» tarikatinin şubelerinden birinin adıdır. Müessis Hemedanlı olduğu için bu adı almıştır. Kibreviyye tarikatinin öteki şubeleri de şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nuriyye, Rükniyye, Nurbahşiyye, Berzenciyye.

HEM KEL, HEM FODUL (هم کل، هم فضول) [*Hal*] İktidarsız fakat arzulu, elinde olmadığı halde hevesli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelmek üzere «hem gol, hem zol» da denilirdi.

HEM SUÇLU, HEM GÜ... (هم سوچلی، هم گوچلی) [*Hal.*] Suçlu olduğu halde suçunu bilmez, suçsuz oldugunu iddiaya kalkar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HENDESEHANE HOCASI (هندسه خانه خواجه‌سی) [*Mek.*] Hendesehane adı verilen mektebin muallimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hendesehane, kara ve deniz ordularına mütefennin zâbit yetiştirmek üzere açılmış idi.

HENDESEHANE-İ BAHRÎ (هندسه خانهٔ بحری) [*Mek.*] Bahriye Mektebinin ilk adıdır. Birinci Abdülhamit zamanında 1187 (1773) senesinde Cezayirli Hasan Paşa'nın teşebbüsiyle Tersane içinde açılmıştır. Mektebin ilk baş hocası meşhur Türk riyaziyecisi Gelenbevî İsmail Efendidir. Türk bahriyesinde Avrupa usuliyle (Balistik) ilminin temelini bu zat atmıştır. O zamana kadar gemi topları göz tahmini ile atılırdı.

Bahriye Mektebi 1210 (1795) da daha muntazam bir halde yeniden açıldı.

Osman Ergin ilk askerî mekteplerden bahsederken (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 264 ve mütaakıp) «Mühendishane-i Bahri-i Hümayun» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Türkiyede kara ve deniz ordulariyle onların levazımının yenilenme ihtiyacının ne zaman ve ne suretle duyulmuş, velhasıl tedbirler alınmış olduğunu bu eserin birinci cildinde askerî mekteplere ayrılan yerlerde kısaca anlatmıştım. Fakat o zaman alınan tedbirler ve girişilen teşebbüsler tam mânasıyle Avrupaî olmadığından Garplılaşma cereyanının ancak Bahriye Mektebinin açılmasiyle başladığını kabul etmek mecburiyetindeyiz.

«Bu başlangıcın tarihi nedir? Türk Edebiyatı Tarihi adı ile İtalyanca bir eser yazmış olan Papas Toderini:

«Akademi 1773 de açıldı. Buna Mühendishane denildi. İlk hocası Cezayirli Seyyit Hasan'dır. Bu zat Arapça ve Türkçeden başka Fransızca, İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Çok mahir bir bahriyeli idi. Avrupanın denizeiliğe dair bütun mühim kitaplarını ve atelyelerini tanıyordu» diyor.

«Mir'at-ı Mühendishane» muharriri (sahife 345) Seyyit Hasan için «gayet müstait olup Arabî ve Farisîden başka İtalyanca, İngilizce ve Fransızca'ya aşina olduğu gibi bu devir de Avrupalıların fünun-ı bahriyeye dair olan kâffe-i terakki ve ihtiralarına kemaliyle vâkıf idi ve Mekteb-i bahriyeyi o nokta-i nazardan itilâya çalıştı» demek suretiyle Toderini'yi teyit ediyor. Bu fıkra Toderini'den tercüme değilse her ikisinin de menbaı bir olmak lâzım gelir.

«Deniz Okulumuz» adı ile neşredilmiş olan risalede ise mektebin başlangıcı ve açılışı şu suretle anlatılıyor:

«18 inci asırda Garp Devletleri deniz harbinin amelî ve nazarî bilgiler ile sevk ve idare edilebilecek ince bir fen haline geldiğini takdir ederek deniz mektepleri açmıya başlamışlardı. Bu asırda donanmamızın uğradığı bazı muvaffakıyetsizlikler yalnız amelî sahada yetişen personel ile zafere varmanın imkânsızlığını gösterdi. Deniz ordumuzda vücuda getirdiği değerli ıslahata rağmen Karadeniz'de Ruslara karşı katî bir iş göremediğinden müteessir olan Derya Kaptanı Cezayirli Gazi Hasan Paşa ilk deniz mektebimizi açmakla tâlim ve terbiye tarihimizde çok mühim bir mevki tuttu.

«Hasan Paşa'nın hükümete yaptığı teklîf üzerine bir irade neşredilmiş ve bunda Tersane-i Âmirenin darağacı serisinde bir çeşm'in yani kadırgaların çekildiği gözlerden birinin içine bir hendesahane inşa olunarak bir hoca, bir kalfa, (yani muavin) bir alât muhafızı tâyin olunmuş ve 1190 senesi şevvalinin 6 sına rastgelen 18 ikinci teşrin 1776 senesi merasimle açılıp derse başlanmıştır.

«Hocalığa tâyin edilen Cezayirli Hasan Bey sonradan donanmamızda kaptanlığa kadar yükselmiştir. Hasan Bey İtalyancayı iyi konuşur, Fransızca okur yazar ve hiç yorulmadan çalışır çok kıymetli ve gayretli hocalarımızdandır.

«Görülüyor ki her iki açılış tarihi arasında üç sene farkı vardır. İleride çıkacak vesikalar bu farkı elbette halledecler. Papas Toderini, Seyyit Hasan'ı görmüş ve konuşmuş olacak ki hakkında bu kadar malûmat veriyor. Bundan dolayıdır ki Mekteb-i bahriyenin başlangıcını onun gösterdiği tarih olarak almayı münasip gördük.»

«Bununla beraber açılışından beş altı sene geçtikten sonra bu binanın ihtiyacı karşılamadığı ve dar olduğu anlaşıldığından yine Tersane sahasında Camialtı yakınında birkaç odadan ibaret yeni bir mühendishane binası yapıldı.»

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ (هندسهٔ ملکیه مکتبی) [*Mek.*] Mühendis yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. «Mir'at-i Mühendishane» de (sahife 152) mektebin açılış sebepleri şöyle anlatılmıştır:

«Teşkil olunacak mükendis sınıfları münasebet ve taalluku cihetiyle emr-i idareleri Mühendishane-i Hümayun Nezaretine merbut ulunmak ve talebesinin emr-i terbiye ve tahsilleri Mühendishane zâbitan ve hacegânı marifetiyle idare olunmak her veçhile enfa' olacağından Mühendishanenin dâhili civarına muntazam bir hendese-i mülkiye mektebi yapıldı ve 1302 (1884) senesi muharreminin 20 nci çarşamba günü resm i küşadı icra edildi.»

Mektebin açılışına hükümdarın izin vermesi için Meclis-i vükelâca yazılıp takdim edilmiş olan 14 zilkade 1300 (1882) ve 4 eylûl 1299 tarihli mazbatada daha etraflı izahat verildiği gibi mektep için hazırlanmış olan nizamnameye yazılan esbab-ı mucibede dahi müessesenin tesis maksadiyle gayesi hakkında şu malûmat verilmektedir:

«Tesisat-ı Nafianın ve umur-ı hendese-i Belediye ile fenn-i mimarinin memalik-i Osmaniyece derkâr olan ehemmiyet-i azimesiyle beraber şimdiye kadar buna hizmet edecek mühendisleri yetiştirmek için mekteb olmaması idare-i Nafiace bir nakisa olduğu halde saye-i mehasinvaye-i hazret-i mülkdâride mekteb-i mezkûrun teşkili hakkında şayan buyurulan müsaade-i seniyyeye esasen teşekkür olunur ve hattâ bunun Mühendishane-i Askerî idaresi nezaretine tevdii gerek tedrisatça ve gerek şakirdanın hüsn-i terbiyelerince muhas enatı mucip tedabirden olup mektebin tahsisatı dahi Tophane bütçesine konulmuş olduğundan maslahatın esası hakkında müzakereye muhtaç bir şey görülmemiş ve lâyiha-i mebhusenin suret-i tanzimi dahi yolunda görülmüştür. Ancak 3 üncü maddesi hükmünce Mekteb-i Mülkiye ile Mekteb-i Sultani ve Dârüşşafaka'dan ba şahadetname çıkanlar bilâ imtihan ve mekâtib-i rüşdiye-i mülkiye ve askeriyeden şahadetname ile çıkanlar badel imtihan kabul olunacaklarına nazaran tedrisatta anlara muadil olan müessesat-ı i miyyeden şahadetname almış bulunanların dahi bilâ imtihan ve mekâtib-i rüşdiye ve askeriye ve mülkiyeye muadil mekteplerden çıkanların bilâ imtihan kabul edilmeleri münasip olacağından madde-i mezbure o yolda tashih olunmuş ve 5 inci maddesinde tedrisi gösterilen fünun cetvel şekline konulmuştur.»

Mektep il kzamanlardaki bütün meslek ve tahsil müesseseleri gibi İdadi sınıflariyle birlikte açılmıştı. Tahsil müddeti 7 sene idi Bunun dördü yüksek, üçü idadi tahsiline ayrılmıştı Kadrosu 105 talebeden ibaretti. Mektep mezunlarını 1305 (1888) senesinde 13 Türk mühendisine şahadetname verilmek suretiyle çıkarmıştır. Bunlardan ikisi mektepte muallim olarak alıkonulmuş, ötekileri vilâyet sermühendisliklerine, Demiryolu komi erliklerine, Nafıa Nezareti fen memurluklarına tâyin edilmiştir.

Daha sonra memlekette açılıp lüzumu kadar talebe yetişince mektebin idadi sınıfları kaldırıldı, yalnız yüksek tahsil sınıfları kaldı.

Mektebin adı 1325 (1909) de Mühendis mektebine çevrilmiştir.

HENDESİ TEZYİNAT (هندسی تزیینات) [*San.*] Müstakim ve münhani hatlardan müteşekkil tezyinata verilen addır. Türk tezyinatında bundan başka remzî, hayvani, nebati şekillerde tezyinat vardır.

HERAT (هرات) [*San.*] Şemseli oldukları halde yaldızsız olan ciltlere, yaldızlılardan tefrik için, bu isim verilirdi.

HERCAİ (هرجائی) [*H. l.*] Mecaz yoluyle vefasız, sebatsız, kararsız, bir dalda durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Hercaî meşrep» suretinde de kullanılır.

Kimlerin çeşmine ol sine bu ş b nur oldu
Nereye gitti o hercâî o mehpare acep
Nedim

HER DEM TAZE (هردم تازه) [*Hal.*] Daima genç görünen, gençliğe heveskâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HERZEVEKİL (هرزه وکیل) [*Hal.*] Mecaz yoluyle her işe, her söze karışan boşboğaz,

fodul yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kâinatın herzevekili demek olan «herzevekil-i kâinat» da kullanılır.

HEYAMOL (هیامول) [*Hal.*] Ramazanlarda para toplamak maksadiyle mahalle çocukları tarafından teşkil edilen bir nevi dilenci alaylarında söylenen bir tâbirdir. Heyamol için teşekkül eden gruplarda yaşlı çocuklar, eski tâbirlerden olduğu üzere (mahalle eşhebleri) de bulunurdu. Mahalleyi kaldıran bu grupu teşkil edenlerden güzel sesli olan bir beyit okur, bitirir bitirmez:

— Heyamola bizim gemi! hususi makamiyle bağırınca arkasından bütün küme avazları çıktığı kadar:

— Heyamol, heyamol!..

diye höngürderlerdi.

Heyamol veya heyamola «eyyam ola yel ese» den veya «hey ya mola» den gelmedir. Eskiden gemiciler gemi demirini çekerken veyahut amele inşaatta ağır bir şey kaldırır veya şahmerdanı yukarı çekerken kuvvet birliğini temin etmek için hep bir ağızdan «heyamola, yelesa, heyamo heyamo» derlerdi.

Heyamola «Lehçe-i Osmani» de: «Nida, haydi çek, mola mânasına» suretinde izah olunmuştur,

HEYBECİ OCAĞI (هیبجی اوجاغی) [*Sar.*] Dârüssaade ağası, silâhtar ağa gibi saray büyüklerinin öteberi şeylerini taşıma işinde kullanılanlara verilen addır. Bostancı ocağı şubelerindendi. Eşyayı heybe ile taşıdıkları için bu adı almışlardı.

HEYBET (هیبت) [*Sof.*] Bir kimsenin veya bir şeyin hadd-i zatında azametli, celâlli yahut korkunç olmasından sakınıp korkmak veyahut azam t, dehşet celâl ile veya ululukla korku verme mânasına gelen bu tâbir sofiye ıstılahı olarak mukabili olan üns ile birlikte kabz ve bastın fevkinde bir haldir «Erriyaz-us-sofiyye» de bunun için şu izahat vardır:

«Heybet'in lûgat mânası vahşet yani bir kimsenin haşmetinden havf ve hazer ederek ürkmek mukabili olan üns, ülfettir ki alışık olmaktan ibarettir. Heybetin hattı gaybet yani huzurdan mübaadet olmasıyle her bir haip kayıp yani gayr-i hazırdır. Haip olanlar gaybette tebayünleri hasebiyle heybette mütefavittirler. Heybet'in derecatı gaybubet müddetinin imtidat ve kasrı ve noksan ve kemali nisbetindedir. Heybet makamında bulunanlardan kiminin gaybette sebat müddeti uzun ve kâmil, kiminin kısa ve nâkıstır.

«Üns ve heybet; sâlikin ahval-i azime ve celilelerinden ise de hakikat ehli bunları dahi sâlikin tagayyürünü mutazammın olduğu ecilden kemalin noksanından addetmişlerdir. Zira temkin ehlinin sımat-ı ahvali elvan-ı tagayyürattan mahv ve münceli olup, vücut ayinde mahv ve müstağrak oldukları için nefs-i nefis-i safvet enislerinde ne gaybet ve üns ve ne de ilim ve his mevcuttur. Sâlikin üns ve heybet hallerinin mafevkleri bulunan celâl ve cemale terakkisi ancak vücut iledir»

Heybet-i debdebe-i kûs-i Nebi
Ke.ti ırk-ı Bu Lehebi
Hakani

HEYET-İ VÜKELÂ (هیئت وکلا) [*İda.*] Kabine yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Meclis-i Vükelâ» de denilirdi.

HEZARFEN (هزارفن) [*Hal.*] Elinden çok iş ve sanat gelen yerinde kullanılır bir tâbirdir' Farsça bir kelime olan hezar; bin demektir. Aynı zamanda bülbül mânasına da gelir. Osmanlı tarihinde bununla şöhret bulmuş adamlar vardır.

Fenn-i nevagı nâlede hezâra ben
Olsam acep mi bağ-ı cihanda hezarfen
Nazîm

HEZEC (هزج) [*Ede.*] Aruzda bir bahrın edıdır.

Her biri bahr-i remel bahr-i hezecden savurup
Rih-i enfasın eder fırtına fersay-i sühpn
Sünbülzade Vehbi

HEZİR (هزر) [*Öl.*] Yer ölçüsü isimlerinden birine verilen addır. Üç hezir bir dönüm teşkil eder.

HFZL (هزل) [*Ede.*] Şaka ve lâtife tarzında yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «tehzil» de denilir. Cem'i «hezliyat» tır. Bu türlü şiirler meşhur bir manzumenin vezin ve kafiyesi taklit edilmek suretiyle yapılır. Lâtifenin lâtif olması gibi hezlin de nezih ve zarif olması şarttır. Böyle olmazsa hezl olmaz, maskaralık olur.

Sultanahmet meydanı kaldırımının tamirsizliği yüzünden fecî halini anlatmak için Nedim'in:

Bak Sitanbul'un şu saad âbad-ı nev bünyanına
Âdemin eanlar katar âb u havası cânına

kasidesi vadisinde yazılan:

Bak Sitanbul şehrinin şu köhne at meydanına
Gırd-i bâdı âdemin kum doldurur çeşmanına
Su değil, hattâ tahassürle serapa can verir
Vadi-i hevlinde insan gelse rihlet ânına
Alti ayda arpa miktarı yapıldı kaldırım
Alerin erkân-ı şehrin himmet-i amranına
Bak o himmet sayesinde beldemiz gayet temiz
Sûk u bazarı müşabih bır bekâr yorganına

Parsça buna güzel bir örnek teşkil eder.

HİDANE (حضانه) [*Fık.*] Hak ve salahiyeti haiz olan kimsenin muayyen müddet zarfında çocuğunu besleyip büyütmek ve terbiye etmek üzere yanında hulundurması yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Hıdane; çocuğu kucağına almak, beslemek demektir.

HIDIRELLEZ (خضر والياس) [*Hal.- Tak.*] Rumî nisanın yirmi üçüncü (Efrenci mayısın altıncı) gününe verilen addır. Doğrusu Hızır ve İlyas'tır.

Hızır; peygamberlerden cavidanî (ebedî, ölümsüz) bir hayata mazhariyetle meşhur olan peygamberin adıdır. Bir sebeple naçar bir halde kalan ihlâs sahiplerinin imdadına yetiştiği için «Hızır gibi imdadıma yetişti» sözü meşhurdur. O güne bu adın verilmesinin sebebi Hızır'ın kendisi gibi peygamber olan ve yine onun gibi ölümsüz hayata mazhar bulunan İlyas ile o gün buluşmaları rivayetinden ileri gelmiştir «Lûgat-i Naci» de bunun için «Rumî nisanın yirmi üçüncü gününe (Ruz-ı Hızır) ıtlakı beyn-en-nas meşhur olduğuna göre (Cenab-ı Hızır)ın kendisi gibi hayat-ı cavidına mazhar olan (Hazret-i İlyas) ile o günde birleşip görüşmelerinden değil, o mevsimde ihdirar-ı arzın kemale gelmesine müstenit olmak daha mâkuldur» izahatı vardır.

Eski âdetlerimizi çok iyi bilen Müsahip zade Celâl Bey (Eski İstanbul Yaşayışı, sayfa 89) Hıdırellezi ecnebilerin Noel babalarına benzetmek suretiyle güzel bir buluşla ikisi arasında mukayese yaparken şu kıymetli tafsilâtı da veriyor:

«Ecnebilerin Noel babasına teşbih edebileceğimiz bizim de bir babamız vardır. Adına Hızır Baba (Hızır İlyas) deriz. Aralarına bir mukayese yaparsak benzer taraflarını, ayrılıklarını görürüz. Noel baba kışın kar yağarken gelir. Kırmızı mantosu, püsküllü külâhı, beyaz sakalıyle bacalardan odalara girer, çocuklara hediyeler getirir. Mumlar dikilmiş telli pullu çam dallarına (Noel ağacı) zarif oyuncaklar asar geçer.

«Bizim Hızır İlyas babamız ise baharın müjdecisidir. Pembeli, sarılı, allı, morlu bahar çiçeklerinden örülmüş cüppesi vardır. Al renkli külâhına sardığı baharın çimenleri gibi zümrüt yeşili pırıl pırıl pırıldıyan sarığının ucu nurlu yüzünü, ak sakalını okşar.

«Daha geceden gül dallarına gümüş kuruşlar, çeyrekler bulunan kırmızı keseler bağlanır. Hıdırellezin bereket getirmesi için besmelelerle açılır. Gül dibine konan toprak çömleklere her genç kız kendine ait yüzük, düğme gibi bir şey atar. Ağzı bir yemeni ile bağlanır. Hıdırellezin kırmızı pabuçlarının bastığı yerlerde renk renk çiçekler açılır. Elindeki değneğin dokunduğu gül fidanlarında güller biter. Bülbüller aşka gelir, dem çeker. Baharın feyzi cihanı doldurur.

«Sabahleyin bir kızın yüzüne bürümcükten bir duvak örterler. Sesi güzel kızlar birer mâni söyler. Duvaklı kız çömlekten bir niyet çeker. Kısmeti çıkmıyan kızların başında kilit açılır. O gün kuzular doldurulur, sütler, yoğurtlar, helvalar, peynirli pideler, dolmalar yenir. Bazıları kendi bahçelerinde, bazıları da kırlarda yayılır.»

Baharı hıdırellezin gelişinden anlıyan eski İstanbulluların keyif ehli o gün çantasını, sepetini nevale ile doldurur, Kâğıthaneye, Çırpıcı'ya, Veliefendi çayırına, Okmeydanı'na, Mecidiye köyüne, Çamlıcaya, Fikir tepesine, Beykoz çayırına velhasıl İstanbulun güzel köşelerine koşarak orada geç vakte kadar eğlenir dururdu Bu eğlence yerlerinin en parlağı Kâğıthane idi. İstanbul'da hıdırellez gelmeden daha bir hafta evvelinden hazırlıklara başlanır, akrabalara, uzak semtlerdeki dostlara dâvetnameler gönderilirdi. Hattâ fukara takımından, hali vakti yerinde olmıyanlardan hıdırellez eğlencelerine, Kâğıthane safalarına iştirâk edenler hakkında:

— Evinin kiremidini satmış da gelmiş!

sözü bir darbımesel gibi dillerde dolaşırdı.

Hıdırellez günü yeşermiş çayırların ortasında önlerinde davul, dümbelek, zilli maşa, keman, zurna ve ut tan mürekkep saz takımları olduğu halde mavi, kırmızı yeldirmelerinin etekleriyle uçuyormuş gibi yürüyen, kâh eller belde, kâh oynıya oynıya, gübek kıvıra kıvıra ilerliyen bakır renginde, esmere yakın, kapkara, boy boy, biçim biçim, kara kaşlı, kıvır kıvır saçlı, şuh ve çapkın çingene kızları ve kadınları gezerler, dere kenarlarında şarkı söylerlerdi.

Yine çimenlerin üstlerinde, derenin kenarlarında çilingir sofraları kurulur, midelere indirilen ateşli içkilere güneşin başa vuran harareti üzerine kendinden geçenler, etrafı inletirlerdi. Bir tarafta da kurulan salıncaklarda çocuklar sallanırlar, leblebiden, horoz şekerinden tutun da her türlüsüne kadar kuru meyva ve diğer öteberi satanların ardı arası kesilmeden yükselen sesleri ortalığı çınlatırdı. Arabalarla piyasa eden genç hanımlar da ortada başka bir zevk ve neşe dağıtırdı.

İşte İstanbul'da eski zamanda hıdırellez böyle geçerdi

HIKMIK ETMEK (حقسز ايتمك) [*Hal.*] Verecek cevap bulamayıp şaşalamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIRBO (خربو) [*San.*] Orta oyunu da taşralı, bekçi, gözlemeci taklidi yapan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenneye «gaco», zarhoşa «matiz» denir.

HIRDAVAT ESTİMATÖRÜ (خردوات-تاطوری) [*Mal.*] Gümrüklerde ufak tefek eşyanın tahmin işiyle meşgul olan memura verilen addır. Farsça bir şeyin ufalmışı, parçalanmışı, kırıntı, döküntü, çö çöp demek olan hurdadan gelen hırdavat, ufak tefek eşya demek olduğu gibi estimatör de muhammin demektir.

Alelumum ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen eşyanın nevi ve cinsine gö e fiyatlarının tahmini işiyle meşgul olan estimatörlere «manifatura estimatörü», ecza ve ilâç estimatörlerine «ecza estimatörü» denildiği gibi demir, kalay, kurşun, teneke, nikel ve gümüşlü maddeler ve bunlardan imal olunan sair eşyanın fi atını tahmin edenlere de «hırdavat estimatörü» denilirdi.

HIRKA (خرقه) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının giydikleri dikişli ve yamalı ve halkın da bu adı verdikleri üst elbisesinin adıdır. Mevlevîlerinki ötekilerinkiden farklı olarak kolları uzun ve geniş destegül gibi yakasızdı ve göğüs üstüne gelen kenarları iki sıra şeritli idi.

Ulemanın binişi gibi hırka da Mevlevilerin resmî libası idi Şeyhin huzuruna onunla giderler, mescide, meydana ve sema haneye onunla girerler, yalnız sema'a başlıyacakları sırada çıkarırlardı.

§ Halkın giydiği üstlüğe de bu ad verilir. Şimdi de giyenler vardır.

Güncide durur hırkamız altında künüzat
Dervişleriz gerçi nazarda fukerayız
Ziya Paşa

HIRKA BERENDAZ (خرقه برانداز) [*Sof.*] Vecit yahut tevacüt halinde hırkasını çıkarıp atan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Pâbürehne, hırka berendaz olan bir Mevlevi
Kubbe-i çarh-ı tecevvüt üzre bir anka olur
Tahir-ül-Mevlevi

HIRKA GİYDİRMEK (خرقه گیدرمك) [*Sof.*] Tarikate intisap alâmeti olarak şeyh tarafından müride giydirilen şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «ilbas-ı hırka» da denilirdi.

Hırka giydirmek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir.

Hırka bildiğimiz üste veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildi Her tarikate mahsus nevileri vardı.

HIRKA GİYMEK (خرقه گیمك) [*Sof.*] Tarikate intisap ile derviş olmak, fakr libasını giymek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «lübs-i hırka» da denilirdi.

Hırka giymek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir.

Hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildi. Her tarikate mahsus nevileri vardı.

HIRKA-İ ALİ (خرقهٔ علی) [*Sof.*] Hazret-i Peygamberin damadı Dördüncü Halife Aliyyül-Murtaza'ya nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Hırka-i Ali beş vecihle maruftur: 1 - Hasan İbn-i Ali, 2 - Hüseyin İbn-i Ali, 3 - Kümeyl İbn i Ziyad, 4 - Üveys-ül-Kareni, 5 - Hasan ı Basrî.

Tarikatleriu çoğu kendilerini Hazret-i Ali'ye nisbet ederler.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı Hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ EBU SAİD-ÜL-HUDRİ (خرقهٔ ابوسعید الخدری) [*Sof.*] Ebu Said-ül Hudri'ye nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elin en giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Ebu Said-ül-Hudri, hırka-i Faruk'da dâhildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ ENES (خرقهٔ انس) [*Sof.*] Ashaptan Enes Ibn-i Malik'e nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında onunla birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Enes iki vecihle maruftur: 1 - İbn-i Sirin vasıtasiyle, 2 - Hasan-ı Basrî vasıtasiyle.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında

meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ FARUK (خرقهٔ فاروق) [*Sof.*] İkinci Halife Ömer-ül-Faruk'a nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Faruk üç vecihle maruftur: 1 - Üveys-ül-Kareni ile, 2 - Ebu müslim-ül-Havlani ile, 3 - Bbu Said-ül-Hudri ile.

Sofiye arasında mütearef olan İlbas-ı hırka keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ HEZARPARE (خرقهٔ هزارپاره) [*Sof.*] Melâmet ihtiyar eden dervişlerin giydikleri yamalı hırkanın adıdır. Buna yine o mânaya gelen «hırka-i murakkaa» da denilirdi. Muhtelif parçalardan yapıldığı için bin parçadan yapılma hırka demek olan bu hırka şöhret için değil, zühd icabı giyilirdi.

HIRKA-İ HUZEYFE (خرقهٔ حذیفه) [*Sof.*] Ashaptan Huzeyfe'ye nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Huzeyfe Hasan-ı Basrî tarikı ile maruftur

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ MURAKKAA (خرقهٔ مرقعه) [*Sof.*] Melâmet ihtiyar eden dervişlerin giydikleri muhtelif parçalardan dikilmiş hırkaya verilen addır. Birçok parçalardan yapılmış olduğu için buna «hırka-i hezarpare» de denilirdi. Bu hırka şöhret için değil, zühd icabı giyilirdi.

Arapça bir kelime olan murakkaa; yamalı demektir.

HIRKA-İ OSMAN (خرقهٔ عثمان) [*Sof.*] Üçüncü Halife Osman Zinnureyn'e nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Osman münkatidir. Malûm değildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tbbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ PEŞMİNE (خرقهٔ پشمینه) [*Kıy.*] Yün hırka demektir.

Atlas-ı carha değişmezdin ânı ey hoca sen
Ger bulaydın bulduğum ben hırka-i peşminede
Nef'î

HIRKA-İ SAADET (خرقهٔ سعادت) [*Sar.*] Cenab-ı Peygamberin Topkapı Sarayı'nda gümüş sandık içinde muhafaza edilen hırkasının adıdır. Ashaptan (Kâab İbn-i Züheyr) in takdim ettiği kaside Risaletpenahın memnuniyetini mucip olmakla çıkarıp kendilerine verdiği bu hırka Mısır'ın fethi üzerine Mekke Şeriti tarafından diğer emanat-ı mübareke miyanında Yavuz Sultan Selim'e hediye ed lmiştir. Her ramazan ve alelekser on beşinde padişahların Topkapı Sarayına alayla giderek ziyaret ettikleri Hırka-i Saadet budur Saraydaki Hırka-i Saadet dairesini Sultan Selim yeptırmıştır.

HIRKA-İ SAADET ALAYI (خرقهٔ سعادت آلایی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında ihtiramkâr gözlerin muhafazası altında bulunan Hırka-i Saadetin, ramazanın on beşinde, ziyareti münasebetiyle yapılan alay hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların Topkapı sarayında oturdukları zamanlarda başta kendileri olmak üzere Enderun ve Birun ricali tarafından dindarane bir vaz' ve sadegi ile yapılan Hırka-i Saadet ziyareti Dolmabahçe Saarayı i e Yıldız'a nakillerinden sonra debdeb li alaylarla icrasına başlanmıştı. Yalnız İkinci Abdülhamit vehmi yüzünden daha emniyetli gördüğü deniz yolunu, birçok ihtiy t tedbirleri de aldırarak, ihtiyar ettiği için alay tabiatiyle Sultan Abdülmecit ve Sultan Abdül'aziz devirlerındeki ihtişamını kaybetmişti.

1908 temmuz inkilâbından az sonra çıkan 31 Mart 1325 (1909) İhtilâli üzerine hal edilen Abdülhamid'in yerine tahta çıkan Sultan Reşad'ın başkâtibliğini yapmış olan büyük edip Halit Ziya Uşaklıgıl hâtıralarında ramazan alaylarından bahsederken (Saray ve Ötesi, cilt 2, sayfa 125-127) şu tafsilâtı veriyor

«Ramazan, bu alaylardan fazla bir kaçını daha getiriyordu.

«Hepsinden evvel ramazanın on beşinde Topkapı Sarayı'nda emanat-ı mübareke dairesinde Hırka-i Saadet ziyareti için yapılan alay

vardı. Bu alayın Abdülhamit zamanında nasıl tertip edildiğini, ne yolda ihtiyat tedbirleriyle ihata olunduğunu bilirim, birkaç defa da alayı görmüştüm.

«O zaman vehimlerine mağlûp olan Abdülhamid'in Yıldız'dan Topkapı'ya kadar bu şehr seyranı on adım beride Hamid ye camiine kadar selâmlık yapmasına benzemezdi Orada bile bomba süikasdi vukua gelmemiş miydi? Beş on gün evvelinden işe başlanırdı Belediyesi, zabıtası harbiyesi bütün geçilecek yolları muayene ederler, boş arsalar tahta havalelerle örtülür, şurada buarada badanalarla sanki tezyinat yapılır, bir yandan da casuslar hünhârın vehmini gıcıklıyarak tasnıat ile çalakalem mensup oldukları yerlere kâğıtlar yaydırırlardı Nihayet bütün bu işler yapılıp bitince alaydan evvel birtakım yaverler güzergâhı dolaşırlar ve alaya emin bir yol açmış olurlardı Birkaç defa da bütün yolu iki taraflı hınç hınç dolduran halk kitlelerini mahzun ederek, saatlerce intizar etmiş olmalarını boşa çıkararak hünkâr kararını değiştirir, kara yolundan gitmektense Saraburnu'na kadar denizden giderdi.

«Sultan Reşad'ın Hırka-i Saadet alayı için, diğer alaylarında olduğu gibi hiç böyle tedbirler, ihtiyatlara hacet yoktu: gönlünün güzelliğiyle, zararsızlığıyle tanılan padişaha bir süikasd yapılması ne kendisinin, ne kimsenin aklına gelebilecek iş değildi.

«Ben onun maiyyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içeriden, şahit oldum. Bu hakikaten pek ruhani, pek vecd ve huşu' ile yapılan bir râsime idi ve insanın revabıt-ı diniyyesi gevşemiş olsa bile asırlardan beri milyonlarca ümmetin üzerinde saltanat ve satveti hükümran olan, her müslim diyarında, her caminin minaresinde azameti selâmlanan Azimüşşan bir peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebilmek ruhu cavidanî istiğraklar içinde bırakan bir mestî idi. Dikkat etmiştim, kürsüsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıt'a yazılmış tülbent mendiller dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, ricâl arasında tek bir simaya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile ihtizaza gelmiş olmasın

«Bu râsime-i diniyyede dört kere bulundum, her defasında alayından kalmış fena intibaı tamamiyle silen bir zevk-i ruhanî ile doldum »

HIRKA-İ SAADET DAİRESİ (خرقهٔ سعادت دائرهسی) [*Sar.*] Topkapı Sarayındaki dairelerden birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ve Halife unvanını alması üzerine Şerif (Eb ül-Bereçât) dinî ve tarihî bir yadigâr olarak sakladığı «Emanat-ı Mübareke» nin bir kısmını oğlu (Ebu Temi) vasıtasiyle kendisine göndermiş, o da birlikte İstanbul'a getirip sarayın harem dairesinde muhafaza altına aldırdığı bu mübarek emanetlerin ötede beride, mevcut oda ve daireletde saklanmasına gönlü razı olamıyarak bunlar için suret-i mahsusada bir daire yaptırdı. Emanetler içinde en kıymetlisi Hırka-i Saadet olduğu için daireye «Hırka-Saadet Dairesi» adı verildi.

Enderun tarihinde (Atâ Tarihi, cilt 1, sayfa 93) bunun için şu tafsilât vardır;

«Bu suretle teberrükât-ı celileyi takabbül ve takbil ve muzafferen İstanbul'a şeref vusul-i hümayunlarında Hırka-i Saadet ve sair emanat-ı celile evvel emirde harem-i hümayuna vaz' ve hıtz olunduğu esnada Harem-i Hümayun civarındaki Hırka-i Saadet oda-i âlisinin teyemmünen vaz-ı esas-ı mübarekesine bizzat mübaşeretle badelhitam tezyinine itina ve Sultan Mehmet Hân Hazretlerinin hazine tarzına tahvil ve tamir buyurdukları büyük hazine-i hümayundan başka rida-i şerif beyt-i münifine muttasıl Arzhane derununda girilen ve silâhtar ağası nezaretine verilen kencine-i nukut ve eslihayı tesis ve imlâ ile silâhtar hazinesi namiyle silâhtar ağaya bittevdi eşyay-ı mevzua defterini sırkâtibine ve hazine başyazıcısına tahrir ve tembir ettirerek nezd-i hümayunlarında, tevkife itina buyurdukları mervidir.»

Yine Atâ Beyin verdiği malûmata göre mübarek emaneti gece gündüz tâzim ve tevkir etmek üzere nefs-i hümayunları dâhil olduğu halde silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâbdar ağa, anahtar ağası, peşkir ağası, başçuhadar, sırkâtibi ve sair mabeyncilerle beraber kırkı gedikli ve birkaç tanesi mülâzim olmak üzere muhafız adamlar tâyin etmek suretiyle hane-i hassayı kurdu. Bundan başka orada bulunacak kırk elli nefer has odalılar için Hırka-i Saadet binasının altına yer sathına muhazi ve içinden kırk basamak merdivenle inilir arzhaneye çıkan kapı arasındaki dolap tarzında olmak üzere iki kanatları pencere vazifesini gören eski has odayı yaptırttı.

Dördüncü Murat, Sultan Selim'in yaptırdığı Hane-i Hassayı bırakarak Hırka-i Saadet höcresinin karşısında diğer bir hane-i hassa yaptırdı. Hırka-i Saadet dairesi denilen yer işte bu yerdir.

HIRKA-İ SAADET ZİYARETİ (خرقهٔ سعادت زیارتی) [*Sar.*] Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı feth ve Halife unvanını ihraz etmesi üzerine

Şerif Eb-ül-Berekât tarafından hediye edilen Emanat-ı Mübareke miyanındaki Cenab-ı Peygambere ait hırkanın ziyareti münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hırka-i Saadet Topkapı Sarayı içinde «Hırka-i Saadet Dairesi» adı verilen binada ve gümüş sandık içinde muhafaza altında bulundurulmuştur.

Vaktiyle Zat-i Şahane hazır olduğu halde ramazanın on beşinci günü «gülsuyu» dolu iki kâse, altmış kadar yeni ve temiz sünger iki meşin sofra üzerine konulur ve bu süngerlerden birkaçını silâhtar ağa gülsuyu ile ıslatarak padişaha takdim ederdi. Padişah da bu süngerlerle Hırka-i Şerife şebekesini cilâ eyler ve bu sırada çuhadar ve rikâptar ağalarla gedikliler, mabeynciler, has odalılar dahi birer süngerle alarak ellerinin yettiği kadar duvarları, kapıları, pencereleri, dolap ve kütüphanenin kanat ve kapaklarını silerler ve bu süngerler sonra hane-i hassa ağalarına dağıtılıp teberrüken saklanırdı. O gün sabah namazı Hırka-i Saadet hücresinde cemaatle kılınırdı. Namazdan sonra ve öğleden iki saat evvel «has oda» lılar Hırka-i Saadet'in gümüşten mamûl yaldızlı büyük sandukasını gümüş sehpası üzerinden alarak şatrançvari birbiri üzerine mevzu somsırma yastıklar üzerlerine koyarlardı. Sanduka padişahın yanında bulunan altın anahtarla açılarak içindeki ağır ipek yeşil kadife üzerine yine somsırma ve inci işlemeli enli şeritli yedi tane bohçanın şeriti çözülür, üzerinden açılır iki kanatlı hâlis altından yapılma çekmece yani ikinci mahfaza dahi padişahın nezdinde bulunan diğer altın anahtarla açılarak Hırka-i Saadet'in yakasında bulunan düğme bir kâse içine konur, bir parça ıslatılır ıslatılmaz derhal amberli bir ateşdana gösterilerek kâsede kalan sudan testiler dolusu sulara damla damla dökülüp hediye edilirdi. Bu su «Hırka-i Şerif Suyu» namiyle maruf idi. (1240/1825) de İkinci Mahmut bu âdeti kaldırmıştır.

Ziyaret daima öğle namazından sonra icra edilirdi. Silâhdar, çuhadar, rikâpdar ağalarla, tülbent, anahtar, peşkir ağaları ve bütün has odalılar padişahın huzurunda bulundukları halde imam-ı evvel (baş imam) ve imam-ı sani (ikinci imam), has oda imamı, güzel sesli müezzin ve çavuş ağalar ayakta muttasıl Kur'an okurlar ve iptida Zat-i Şahane, sonra Dâr-üs-saade ağası, silâhdar, çuhadar ve sair ağalarla köşe başılar, baş kapı gulâmları, mabeynciler, musahip ağalar, has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hane-i hassa ağaları ziyaret ederlerdi. Eskiden bu esnada sadrazamla şeyh-ül-islâm Topkapı Sarayı'nın orta kapısına gelerek atlarından inerler, kazaskerler ve sair devlet erkânı ile beraber içeri girerlerdi Orada bostancı başı, mirahur-ı evvel sadrazamın kapıcılar kethüdası ile ikinci mirahur şeyh-ül-islâm'ın koltuklarına girerek Bab-üs-saadet in ortasındaki divan yerinin hizasına geldiklerinde başlarında Selimi destar ve arkalarına, seraser denilen kumaş kaplı dört yenli samur kürkler giymiş olan Bab-üs-saade ağası ile hazinedar başı istikbal ederler, buradan dahi bu ikisi sadrazam'ın ve başlarında mücevveze ve sırtlarında feraceleri olduğu halde kilerci başıyle saray ağası da şeyh-ül-islâm'ın koltuğuna girerek ak ağalar kapısı aralığının iki tarafında ehramlar serili sedirlere otururlardı. Bunların gelişleri duyulunca teşrifatî Efendi silâhdar, çuhadar, rikâpdar ağalarla tülbent ve anahtar ağalarını ve saireyi alarak gelir, burada önde baş ve bunun arkasında ikinci çuhadar ile yedi nefer müzeyyen ruba giymiş çakırsalan ağalar yürüdükleri halde sadrazamın sağ koltuğuna, silâhdar sol koltuğuna çuhadar ağalar ve şeyh-ül-islâm'ın koltuklarına rikâpdar ağa ile tülbent ağası ve kazaskerlerle nakib-ül-eşrafın koltuklarına has odalılar girip bu hal ile «Şadırvan» kapısından girilerek yere serilmiş olan al çuha üzerinden yürüyerek Hırka-i Şerif hücresine giderlerdi. Padişah mukaddes sandukanın yanında, sadrazam sağında, Dâr-üs-saade ağası solunda durdukları halde ziyaret ifa olunurdu.

Birun ricalinin hepsinin geldiği anlaşılınca imam-ı evvel ve sani efendiler sanduka-i şerifeye mukabil oturup aşr-ı şerif okumağa başlarlardı. Müteakiben sandukayı bizzat hünkâr açar, sadrazam ile sair erkânın ziyaretine müsaade olunurdu. Ziyaret edenler avdetle mevki-i mahsuslarında ayakta dururlardı. Sonra meşayih aynı suretle ziyaret ederler ve dönerek ayakta beklerlerdi. Bunları Valide Sultanın kethüdalariyle rikâb-ı hümayun ağaları takip eylerdi. Merasim bu suretle sona erince ziyaretçilerle her biri rütbesi en küçük olandan başlıyarak sıra ile avdet ettikten sonra vezirler, şeyh-ül-islâm ve sadrazam daireyi terkeylerlerdi.

O akşam yeniçeri ve sair ocaklılara matbah-ı hassadan baklava tevzii de usuldendi.

Tanzimat'ın ilânından sonra da Hırka-i Saadet ziyaretine devam olunur, eskisi gibi merasim de yapılırdı. Hattâ çok korkak olan Abdülhamit bile bu ziyareti yapmakta devam etmiş ve 1908 Temmuz İnkılâbından sonra da padişahlarla devlet erkânı tarafından aynı suretle ziyaret yapılmıştır.

Sultan Reşad'ı başkâtipliğini yapmış olan tanınmış edip ve muharrir Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında Hırka-i Saadet alayını yazarken (Saray ve Ötesi, cilt 2, sayfa 126) bu ziyaret münasebetiyle ihtisaslarını şu satırlarla kaydediyor:

«Ben onun maiyyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içeriden, şahit oldum Bu hakikat-in pek ruhanî, pek vecd ve huşu' ile yapılan bir râsime idi ve insanın revanet-i diniyyesi gevşemiş olsa bile milyonlarca ümmetin üzerinde saltanat ve satveti hükümran olan, her müslim diyarında her camının minaresinde azameti selâmlanan azim-üş-şan bir peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebilmek ruhu cav danî istiğraklar içinde bırakan bir mestî idi. Dikkat etmiştim Kürsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıt'a yazılmış tülbent mendilleri dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, müşir, ricâl arasında tek bir simnya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile ihtizaza gelmiş olmasın.

«Bu râsime-i diniyyede dört kere bulundum, her defasında alayından kalmış fena intibaını tamamiyle silen bir zevk-ı ruhanî ile doldum»

Bu ziyaret Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HIRKA-İ SELMAN (خرقهٔ سلمان) [*Sof.*] Ashaptan Selman-ı Farsi'ye nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Selman Kasım Bin Muhammet Bin Ebubekir tarikı ile maruftur. Bu itibarla Hırka-i Ebubekir'de dâhildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ SIDDİK (خرقهٔ صدیق) [*Sof*] Ebubekir-is Siddik'a nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap ederken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir Hırka-i Sıddik üç vecihle maruftur: 1 - Süleyman-ül-Hayr vasıtasiyle. 2 - Ebubekr-ül-Ehvazi vasıtasiyle 3 - Habıb-i Kureşi vasıtasiyle.

Bun'lardan Ebubekr-ül-Ehvazi'ye intisap olunan emir menamıdir, yani ruya iledir. Bu sebep e hakikî isnad değildir

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhur değildir, Ancak ıstihsan ile örf halini almıştır Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ SOFİYE (خرقهٔ صوفیه) [*Sof.*] Müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu, alelâde hırka olduğu gibi taç ve intisap olunan tarıka ait başka bir alâmet de olurdu. Hırka giymek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir. Sofiye arasında mütearef olan «ilbas ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında görülmüş değildir. Ancak bazı meşayihin istihsanı ile örf halini almıştır. Binaenaleyh ilbas-ı hırka teberrük tarikıyle sabittir. Yoksa emir tarikıyle sabit değildir.

Sofiye arasında maruf olan hırka, hırka-i Sıdd k, hırka-i Faruk, hırka-i Zinnureyn, hırka-i Aliy-ül-Murtaza, hırka-i Enes, hırka-i Huzeyfe, hırka-i Selman, hırka-i Ebi Said-ül-Hudri'dir.

A — Hırka-i Sıddîk; Hırka-i Sıddîk üç vecihle maruftur:

I — Süleyman-ül-Hayr vasıtasiyle,
II — Ebubekr-ül-Ehvazi vasıtasiyle,
III — Habib-i Kureşi vasıtasiyle.

Bunlardan Ebubekr-ül-Ehvazi'ye olan isnat emr-i menamidir, yani rüya yoluyledir. Bu sebeple isnad-ı hakikî değildir. Vefaiyye, Şenekiyye tarikının hırkasıdır. Habib-i Kureşi ise maruf değildir.

B — Hırka-i Faruk; Hırka-i Faruk üç vecihle maruftur:

I — Üveys-ül-Karani ile,
II — Ebu Müslim-ül-Havlâni ile,
III — Ebu Said-ül-Hudri ile.

Üveys-ül-Karani'nin vücudu muhaddisîn arasında muhtelif-ün fihtir.

C — Hırka-i Osman; Hırka-i Osman-ı Zinnureyn münkatı'dır, maiûm değildir.

D — Hırka-i Ali; Hırka-i Aliy-ül-Murtaza, Hasan İbn-i Ali, Hüseyin İbn-i Ali, Kümeyl İbn-i Ziyad, Üveys-ül-Karani. Hasan-ı Basri tarikleri olmak üzere beş vecihle maruftur. Hasan Basri'nin Hazret i Ali'den rivayeti sahih değildir, İçtimaı muhtelif ün-fihtir.

E — Hırka-i Enes; Hırka-i Enes Bin Malik iki vecihle maruftur:

I — İbn-i Sirin vasıtasiyle,
II — Hasan Basri vasıtasiyle.

F — Hırka-i Selman-ı Farisî; Hırka-i Selman Kasım Bin Muhammed Bin Ebubekir tarikı

iledir. Bu itibarla Hırka-i Ebubekir hırkasında dahildir.

G — Hırka-i Huzeyfe; Hırka-i Huzeyfe Hasan Basri tarikıyledir.

H Hırka-i Ebu Said-ül-Hudri; Hırka-i Ebu Said-ül Hudri Hazret-i Ömer-ül-Faruk hırkasında dâhildir. Ukeyle tarikının mensup olduğu hırkadır.

Hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildir. Her tarikate mahsus nevileri vardır. Son zamanlarda «cüppe, haydariyye» denilen şekline, bunların geniş kollusuna inhisar etmiş gibi idi. Yalnız Mevlevilerce ve bazı büyük dergâhlar şeyhlerince eski an'ane muhafaza edilirdi.

Mevlevilerin ilkin giydikleri hırka evvelce bornoz şeklinde ve yakadan geçme idi. Rivayete göre dervişin biri mânevi bir kabz esnasında teessüründen yakasını yırtmak suretiyle önünü açmış, o esnada kendisinde ferah ve fereç hâsil olduğu için bu şekilde giymiye başladığı hırka tarikat mensupları arasında «fereci» adı verilen bu hırka taammüm etmiştir. Mesnevi'de buna dair şu beyitler vardır:

صوفی بدرید جبه درجرح
پیشش آمد بعد بدریدن فرج
کرد نام آن دریده فرجی
این لقب شد نام زان مرد نجی

Meali: Sofunun biri, bir sıkıntı esnasında cüppesinin önünü yırttı. Yırttıktan sonra ferahlık hâsil olduğu için o, önü açılmış kisvenin adını «fereci» koydu.

Sonra bu tâbir ferace şekline girmiştir.

Kur'andaki (وليباس التقوى) yı tasavvuf ehli, hırka ile tefsir etmişlerdir.

Hırka; «teberrük» ve «iradet» namiyle iki türlüdür. Mevlevilerde hırka-i teberrük; bir şeyhe intisap ile sikke giyen, fakat daha o şeyhe biat etmiyen dervişe giydirilen hırka idi ki buna «muhabbet hırkası» denilirdi Hırka-i iradet ise şeyhe biat etmiş ve hizmetinde bulunmuş olana ilbas edilirdi.

Muhyiddin-i Arabî demiştir ki: Seyr ve sülûkte dört türlü ölüm vardır. Biri «mevt-i ebyaz» dır ki açlıktır. İkincisi «mevt-i esvet» dir ki halkın eza ve cefasına sabır etmektir. Üçüncüsü «mevt-i ahmer» dir ki nefse muhalefettir. Dördüncüsü «mevt-i ahdar» dır ki hırka giymektir.

Mesnevi şarihi İsmail Ankaravî «Minhac-ül-fukara» adlı kitabının hırka bahsinde diyor ki «Mürit hırka giydikten sonra ta şol mertebe teslim ola ki zânirin ve bâtının şeyhine tefviz kılıp her ne derse emrine itaat ve her neden nehy kılarsa andan içtinap kıla...»

Mevlevilerde evvelce tamamiyle Orta Asya halkının giydikleri gibi dar ve uzun kollu olan hırkaların kolları sonradan genişletilmiş ve eteklere kadar uzatılmıştır. Bu hırkaların kolları namaz kılınır ve musafaha edilirken giyilir, sair vakitlerde salıverilirdi. Hırka omuzlara istinat ederek bedende dururdu Yakalarında «ıstıva» denilen şeritler vardı Bir can sikke giyeceği vekit meydancı tarafından omuzlarına bir hırka konulur, şeyhin yanına öyle girilirdi. Meydancının elinde bulunan sikke şeyh tarafından tekbirlenip can'ın başın giydirilirdi. Şeyhin huzuruna hırka ile girmek tâzim ifade ederdi.

Kur'anda «Her namaz kılışınızda ziynetinizi, yani temiz ve gü el elbisenizi giyiniz» buyurulmuş olduğundan Mevleviler mescide ve sema'haneye hırkalarıyle giderlerdi.

Taç ve hırka giyip de onların icabına riayet etmiyenler için Yunus Emre:

Dervişlik olaydı taç ile hırka
Ben dahi alırdım otuza, kırka

târizinde bulunmuştur İsmail Ankaravî de: «Tasavvuftan murad hırka değildir. Belki hırka-i derundur» yani kalpte İlahi aşk harareti bulunmasıdır» demiştir.

HIRKA-İ ŞERİF SUYU (خرقهٔ شریف صویی) [*Sar*] Hırka-i Saadet ziyareti mü asebetiyle hazırlanıp ziyaretçilere dağıtılan su hakkında kullanılır bir tâbirdir Ramazanın on beşinde yapılmakta olan Hırka-i Şerif ziyareti sırasında bizzat padişah tarafından altın anahtarla açılan gümüş çekmeceden çıkarılan Hırka-i Saadetin yakasında bulunan düğme bir kâse su içine konulur, bir parça ıslatılır ıslatılmaz derhal anberli bir ateşdana gösterilerek kâsede kalan sudan testiler dolusu sulara damla damla dökülüp ziyaretçilere hediye edilirdi. 1240 (1825) te İkinci Mahmut bu âdeti lâğvetmiştir.

HIRKA-İ ŞERİF ZİYARETİ (خرقهٔ شریف زیارتی) [*Sar.*] Hırka-i Şerif münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Hırka-ı Saadet ziyareti» de denilirdi. Hırka-i Şerif Cenab-ı Peygamberin hırkası demektir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ve halife unvanını da ihraz eylemesi Osmanlıların ehemmiyetini bir kat daha artırmış oldu. Bunu gören haremeyn hâkimi Şerif (Eb-ül-Berekât) nezdinde mevcut Emanat-ı Mübarekenin bir kısmını oğlu (Ebu Temi) vasıtasiyle Yavuz'a göndermiş ve himayeye mazhar olmasını da talep eylemişti. Sultan Selim Mısır seferinden

muzafferen İstanbul'a avdet ederken teberrükâtı da birlikte getirdi ve bunların ötede, beride, mevcut oda ve dairelerde hıfzına gönlü razı olamıyarak bunlar için suret-i mahsusada bir daire yaptırdı. Şerifin hediye ettiği eşya miyanında Cenab-ı Paypamberin bir hırkası ile kendilerine ait diğer muhtelif eşya ve mevad ile eski peygamberlerden bazılarına ait eşya ve hulefay-i Raşidîn ile ashaptan bazılarına mahsus metrukât vardı Eşyanın en kıymetlisi hırka olduğu için bu daireye de «Hırka-i Saadet Dairesi» denildi.

Yavuz'un himmet ve hizmeti emanetlere yalnız bir yer yaptırmaktan ibaret kalmadı. Kendileri bu daireyi inşa ettirdikten maada iyi bir halde muhafazasını teminen icabeden memurları da tâyin ettirdi.

Enderun Tarihinde (Ata c 1. s. 93) bu bapta şu tafsilât mevcuttur: «Bu suretle teberrükât-ı celileyi tekabbül ve takbil ve muzafferen İstanbul'a şerefvusul-ü hümayunlarında Hırka-i Saadet ve sair emanat-ı celile evvel emirde harem-i hümayuna vaz' ve hıfz olunduğu esnada harem-i hümayun civarında i Hırka-i Saadet oda-ı âlisinin teyemmünen vaz-ı esas-ı mübarekesine bizzat mübaşeretle badelhıtam tezyinine itina ve Sultan Mehmet Hân Hazretlerinin hazine tarzına tahvil va tamir buyurdukları büyük hazine-i hümayundan başka rida-i şerif beyti münifine muttasıl Arzhane derununden girilen ve silâhdar ağalar nezaretine verilen kencine-i nükud ve eslihayı tesis ve imlâ ile silâhdar hazinesi namiyle silâhdar ağaya bittevdi eşya-yı mevzua defterini serkâtibine ve hazine başyazıcısına tahrir ve temhir ettirerek nezd-i hümayunlarında tevkife itina buyurdukları mervidir.

«Rida-i Hazret-i Nebevi'yi ruz u leyal tâzim ve tevkir etmek ve nefs-i hümayun-ı hilâfetpenahileri dâhil olduğu halde silâhdar ağa ve çuhadar ağa ve rikâpdar ağa ve anahtar ağası ve peşkir ağası ve başçuhadar ve sırkâtibi ve sair mabeyncilerle beraber Hırka-i Saadet nigehbanı kırk nefer gedikli hademe-i mebruke ve çent nefer mülâzım olmak üzere hane-i hassayı icat ve orada bulunacak kırk elli nefer has odalılar için Hırka-i Saadet beyt-i mebrukesinin tahtına yalnız sath-ı zemine muvazi ve derunundan kırk kadem merdiven ile mahfil-i mukaddes-i mezkûrun dâ iline suut ve hubut etmek için arzhaneye mahreç olan kapı arasındaki dolap tarzında tarh olunup iki kanatları deriçe ittihaz olunan eski has odayı tahtına bina etmişlerdir.»

Emanetler gümüş kılıflar içerisinde ve Hırka-i Mübareke de gümüşten bir sandukçe içinde hıfzedilmiştir.

İşte bu emanetler ramazanın on beşinde bizzat padişahlar tarafından merasimle ziyaret edilmekte ve bu münasebetle yapılan merasime «Hırka-i Saadet ziyareti» adı verilmekte idi. Bu ziyarete takaddüm eden gecede emanetler temizlenir ve daire-i fâhirede hazırlıklar yapılırdı. Yine Enderun Tarihi müellifi (Ata Tarihi c. 1, s. 214) bu münasebetle diyor ki: «Şehr-i şerif-i mezkûrun on beşinci gecesi mahfil-i münif-i rida-i şerif zât-i şahane hazır olduğu halde ma-i verd ile memlû iki kâse ve altmış kadar pâk tencere, cedit sünger, iki müzeyyen meşin sofra üzerine vaz' ile bu süngerlerden bir kaçını silâhdar ağa gülsuyu ile tartip ederek birer birer dest-i hilâfet peyvest-ı şahaneye takdim eder, Zât-i hazret-i padişahi dest-i peyvestleriyle şebeke-i rida-i saadeti bu süngerlerle cilâ buyurur ve bu esnada çuhadar ve rikâpdar ağalar ve kâffe-i gedikli ve mansaplı ve has odalılar birer sünger tartip ederek ellerinin yettiği cidar-ı âli verd ve deriçe ve revzen ve dolap ve kütüphane-i mübareke kanad ve kapağı velhâsıl kâffe-i dairе-i mukaddesesini tervih-i sunger ettikten sonra avdet ederler. Süngerler zıkrolunan hane-i hassa ağavatına tevzi olunarak teberrüken hıfzolunur.»

On beşinei gece bu suretle lâzım gelen temizlik yapıldıktan sonra ramazanın on beşine müsadif ertesi günü sabah namazı Hırka-i Saadet dairesinde cemaatle eda edilirdi. O gün öğleden iki saat evvel ve hünkârın teşrifini mütaakip Hırka-i Saadet'in gümüşten mamûl yaldızlı büyük sandukasını has odalılar gümüş sehpa üzerinden alarak şatrançvari bir yer üzerine konulmuş olan somsırmalı visade üzerine koyarlar ve bunu mütaakip mahfaza nezd-i hümayundaki altın anahtarla açılıp birbiri üzerine sarılmış olan somsırma inci işlemeli yedi adet yeşil kadife bohçaya sarılı iki kanadlı altın çekmeceyi de kezalik taraf-ı şahaneden verilen anahtarla açarlardı Bu suretle meydana çıkan Hırka-i Saadet'in giriban-ı münevveri dükmesi (tanın zammiyle) bir kâse içine vaz' ile bir parça ıslatıldığını mütaakıp derhal anberli ateşdane gösterilerek kurutulmuş ve kâsedeki kalan ma-i mübarek destilerce âb-ı leziz zammiyle bazı zevata ihda olumak kaide ittihaz olunmuştu. İşbu ma-i mübarek resmî 1240 tarihinde ahd-i âli-i Sultan Mahmut Hân-ı adlîde bazı riayetsizlik rivayet olunduğu sebebiyle tazimen isabet olarak lâğv ve tatil olunmuştur.»

Enderunca bu işler görüldukten ve öğle namazı da kılındıktan sonra silâhdar, çuhadar,

rikapdar, tülbent anahtar, peşkir ağaları ve tekmil has ödalılar huzur-ı hümayunda bulundukları ve imam-ı evvel ve sani efendilerle has oda imamı, ses güzel müezzin ve çavuş ağalar ara vermeksizin Kur'an okudukları halde iptida hünkâr ve mütaakiben dârüssaade ağası ve badehu sırasiyle silâhdar, çuhadar rîkâpdar, hazinedar ağalar, hazine vekili, tülbant ağası, anahtar ağası, başpeşkir ağası, göşe başılar, baş kapı gulâmları, mabeynciler, musahipler, has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hane i hassa ağavatı ziyaret ederler, dualar okuyarak yüz ve gözlerini sürerlerdi,

Enderun ricalinin ziyaretini bîrun ricalinin ziyareti takip ediyordu Ramazanın on dörd ncü günü vezirler, kethüda bey, yeniçeri ağası, defterdar, sipah silâhdar, cebeci, topçu ve arabacı başı ağalara da çavuş başı tarafından yazılan tezkirelerle ertesi günü icra olunacak «Hırka-i Şerif ziyareti» ne dâvet edilir ve İstanbul kadısına kadar olan ulema da şeyhülislâm efendi tarafından gönderilin defter mucebince davet olunurdu.

Reis-ül-küttap efendi tarafından şeyhülislâm efendinin evinden alınarak Ayasofya Camiine getirildiği sadrazam paşaya ihbar olununca baş vezir kapı takımını alarak alay-ı valâ ile camiye gelir ve cemaat-ı kübera ile öğle namazını orada eda eylerdi. Namazın kılınmasını mütaakip vüzeray-i izâm ve ulemay-i a'lâm sadrazam ve şeyhülislâmdan evvel camiden çıkarak Babüssaade'nin önünde vüzera ile ulema sağda, ocak ağalariyle rical-i saire solda olmak üzere ahz-i mevki eylerlerdi. Davetlilerin bab-ı hümayundan girdikleri haberini çavuş sadrazama getirince veziriazam önunde kapı ricali ve yanında şeyhülislâm olduğu halde hareket eder ve orta kapı dışında rikâb-ı hümayun ağaları tarafından karşılanarak bostancı başı sadrazamın sağında ve mirahur-ı evvel solunda, kapıcılar kethüdası, şeyhülislâm sağında, mirahur-ı sani de solunda olarak babüssaade'ye yaklaşılınca babüssaade ağaları tarafından istikbal olnnur ve bu defa sadrazamın sağ koltuğuna babüssaade agası, sol koltuğuna hazinedar başı, şeyhülislâmın sağına kilerci başı, soluna da saray ağası girerek böylece hareket ve babüssaade önüne varılınca silâhdar tarafından karşılanıp sadrazamın sağına, has oda başı soluna, has odalılardan iki ağa da şeyhülislâmın iki tarafına girerek bu suretle babüssaade'den içeriye girilir ve erkân-ı saire de sadrazam ve şeyhülislâmı tâkiben Hırka-i Şerif dairesine dâhil olmuş bulunurlardı.

Bîrun ricali tamamen ispat-i vücut edince imam-ı evvel ve sani efendiler sanduka-i şerife karşısında oturup aşr-ı şerif okumaga başlarlardı. Müteakiben sandukayı bizzat hünkâr açarak sadrazam ile erkân-ı sairenin ziyaretine müsaade o unur ve bunlar tarafından ayrı ayrı ziyaret edilirdi. Ziyaret edenler avdetle yerlerinde ayakta dururlardı. Müteakiben meşayih aynı suretle ziyaret ederler ve dönerek onlar da ayakta beklerlerdi. Bunları valde sultanın kethüdalariyle rikâb-ı hümayun ağaları tâkip eylerlerdi Merasim-i mahsusa bu suretle hitam bulunca ziyaretçilerin her biri - rütbesi en küçuk olandan başlıyarak - sıra ile avdet ettikten sonra vüzera, şeyhülislâm ve sadrazam daireyi terk eylerdi.

O akşam yeniçeri ve sair ocaklılara has matbahtan baklava dşğıtılması da usuldendi.

Tanzimat'ın ilânından sonra da Hırka-i Saadet ziyaretine devam olundu. Eskisi gibi merasim de yapıldı. Hattâ çok korkak olan Abdülhamit bile bu ziyareti yapmakta devam etti 1324 temmuz (1908) inkılâbından sonra merasimle ziyaret usuluüne devam olnnmuş, bu ziyaret Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HIRKA-İ TARİKAT (خرقهٔ طریقت) [*Sof.*] Bir tarikate intisap ile usul dairesinde muayyen mertebeleri aşarak yeniden girmek istiyecekleri irşat ve terbiye salâhiyetini ihraz alâmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir tarikate girerek menzillerini yükseltenlerden irşada vâsıl olanlara gördükleri usul dairesinde isteklilerin irşat ve terbiyesine ruhsat ve izni mutazammın şeyhi tarafından mühürlü bir vesika verilirdi. Tarikat ehlince «icazetname - hilâfetname» adı verilen böyle bir icaze vermiye «ilbas-ı hırka: hırka giydirmek» almıya da «lübs-i hırka hırka giymek» denilir ve merasimle taç giydirilirdi. İşte «hırka-i tarikat» budur.

Son zamanlarda yalnız taç giydirmekten ibaret olan bu merasime evvelleri hırka da ilâve edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Bu hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabilinden değildi. Her tarikate mahsus nevileri vardı. Tarikatlerin bazısında hırka ile beraber taç da giydirilirdi.

HIRKA-İ TEBERRÜK (خرقهٔ تبرك) [*Sof.*] Bir mürşitten «hırka-i tarikat» giyerek hilâfeti ihraz etmiş bir tarikat müntesibinin diğer bir tarikate mensup kâmil bir şeyhe mâ-sevî nispet ve merbutiyet peyda etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan teberrük; mübarek addetmek, bir şeyi kendi hakkında yümünlü ve mesut saymak demektir.

Hırka-i teberrük; hırka-i tarikatin bahşettiği irşat salâhiyetini vermediğinden hırka-i teberrük giyenler, teberrük hırkası giydikleri tarikatin mânevî halifelerinden sayılırlarsa da o mürşidin tarikatini neşredemezlerdi. Bununla beraber son zamanlarda müteaddit tarikete intisap ile hepsinde hilâfet mertebesi ihraz ederek hırka-i tarikat giyip o tarikatlerin hepsini neşredenler de görülmüştü

HIRKAPUŞ (خرقه پوش) [*Sof.*] Derviş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânen hırka giyen demektir. Arapça bir kelime olan hırka; aslında bez parçası, yama demektir. Maruf mânasiyle üste giyilen abadan, yahut pamuk ile bezden yapılmış elbise demektir. Dervişler çokluk hırka giydikleri için bu tâbır meydana gelmiştir.

Şimdi seccade-i mânada benim mürşid-i kül
Hırkapuşan-ı beyan benden alır feyz-i kelâm
Nef'î

HIRKAYI BAŞINA ÇEKMEK (خرقه‌یی باشه چکمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle uyumak, âlemden el çekmek, inzivayı ihtiyar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

«Selâmetin yolu yoktur... Ne yapsalar boşuna!»
Demiş de hırkayı çekmiş bütün bütün başına.
Mehmet Akif

HIRVANİ (خروانی) [*Kıy.*] Setre biçminde üste giyilen elbisenin adıdır. Şehzade Abdülmecit'in okumağa başlattırılması münasebetiyle yapılan merasimde devletin resmî gazetesi olan (Takvim-i Vekayi)de çıkan tebliğde kurenanın sırtlarına hırvani ve başlarına tes giydikleri yazılıdır.

HIYAR-I AYP (خیار عیب) [*Huk.*] Mutlak bey' ile satılan malın eski aybı tebeyyün ettiğinde müşterinin muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I NAKİT (خیار نقد) [*Huk.*] Tâyin olunan bir müddet zarfında alıcının malın bedelini vermediği surette satıcının muhayyer olması yerinde kullanır bir tâbirdir.

HIYAR-I RÜYET (خیار رؤیت) [*Huk.*] Bir kimsenin görmeden aldığı malı görünceye kadar muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I ŞART (خیار شرط) [*Huk.*] Alım satımda ya alan veya satan veyahut her ikisinin pazarlığı bozmak veya icra etmek için şart koşmalariyle tâyin olunan müddet zarfında muhayyer olmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I VASIF (خیار وصف) [*Huk.*] Bir mal satmış olan kimsenin, vasfettiğinin aksi çıktığı surette müşterinin alıp almamakta muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIZIR İLYAS BOĞAZI (خضر الیاس بوغازی) [*Coğ.*] Tuna nehrinin sağ ağzına varilen addır.

HİCAP (حجاب) [*Sof.*] Perde, örtü, iki şey arasındaki mâni demek olan bu Arapça kelime sofiye ıstılahı olarak kalpte hakayıkın tecellisine mâni olan suver-i kevniyyenin intibaı, haktan ve kurb-ı haktan ihticaba badi olan şeyler demektir.

Ref' oldu hicab-ı şahid-i raz
Aşk oldu melâmet ile demsaz
Fuzulî

HİCAZ DEMİRYOLU MADALYASİ (حجاز تمیر یولی مدالیه‌سی) [*İda.*] Hicaz Demiryoluna ait işlerde hizmetleri görulen ve iane verenlere verilmek üzere ihdas olunan madalyanın adıdır. 16 eylûl 1318 (1902) tarihli nizamname ile çıkarılan bu madalyanın bir tarafında (Hamidiye Hizaz Demiryoluna hizmet eden hamiyyetmendana mahsus madalyadır) ibaresi, öbür tarafında da tuğra ile altında lokomotif şekli vardı Altın, gümüş ve nikel olmak üzere üç nevidî. Nikeli 5 altından 50 altına, gümüşü 50 altından 100 altına, altını da 100 altından ziyade iane verenlere verilirdi Erkekler yeşil, kadınlar da çiçek şeklinde bağlanmış kezalik yeşil kordelâya bağlamak suretiyle göğsün sağ tarafına takarlardı. Ölenlerin vârislerinin en büyüğü takmak selâhiyetini haizdi.

HİCRÎ TARİH (هجری تاریخ) [*Tak.*] Hazret i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti başlangıç sayılmak şuretiyle tertip olunan tarih hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ayın hareketi esas tutulduğu için «hicrî-i kamerî» denildiği gibi buna «sene-i kameriyye» de denir.

Milâdî ve Rumî tarihler gibi on iki ay esasına dayanan hicrî sene, muharrem adı verilen ayla başlar, zilhicce ile sona erer. On iki ayın adları şunlardır: Muharrem, safer, rebiülevvel, rebiül'ahır, cumadelûlâ, cumadel'ahıre, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkade, zilhicce.

Kemerî aylar yirmi dokuzla otuz günleri arasında değiştiği için hicrî yahut diğer tâbirle, kamerî tarih ile milâdî (Hazret-i Isa'nın doğumu esasına dayanan tarih) arasında on günden biraz fazla fark vardır.

Hicrî 1324 senesi münasebetiyle yazdığı bir tetkik yazısında rahmetli Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) (Menakib-i İslâm, kısım 1, s. 180 ve mütaakıp) bunun için şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Bugün 1324 sene-i kameriyye-i hicriyyenin birinci ayı olan muharremin birinci gününe raslamakla yeni senenin başlangıcıdır Bununla beraber (1324) rakamı hicret-i seniyyenin vukuu zamanından bu âna kadar tam (1324) kamerî sene geçmiş olduğunu göstermez. Çünkü Peygamberin hicretinin vukuu zamanı hakkında elde bulunan en doğru ve mevsuk malûmata göre Cenab-ı Nebiyy i Muhterem Efendimizin Medine'ye bir saat kadar mesafede bulunan (Kuba) yı teşrif ettikleri fi rebiülevvel sene 1 ve fi eylûl 622 Milâdî Pazartesi olup o gün ve üç gün daha orada istirahat ettikten ve nazil olan ayet üzerine ilk mescidin esasını koyduktan sonra fi 13 rebiülevvel sene 1 ve fi 24 eylûl sene 6 2 cuma günü Yesrib e (Medine'nin eski adı) dündüler ki bu da güneşin Mizan burcuna naklettiği günün ertesine raslar. Şu halde 1324 senesinin başlangıcı Risaletpenahın hicretinin vukuundan iki ay on iki gün yani 71 gün evveldir. Bu 71 gün evveliyet hicrî senenin tesisinde muharremin ilk ayı ittihaz edilmesindendir. Hattâ Hazret-i Peygamber Mekke den hicret ettikleri zaman safer ayının sonları ve nübüvvetlerinin on dördüncü yılıydı.

«Araplar Hazret-i İbrahim'den beri Arap ayları kullanmışlardır. Cahiliyyet zamanında güneşle içtimaı mütaakıp ayın hilâl suretinde göründüğü geceyi ay başı makamında kabul ve tekrar o şekilde görünüşüne kadar geçen müddeti bir ay, on iki ayı da bir sene itibar olunmuştu. Kolaylık maksadıyle de kamerî ayların teklerini çift ve çiftlerini tek kıldılar. Yani birinci ay olan muharrem ve üçüncü ay olan rebiülevvel ile sair tek ayları otuzar ve safer, rebiülâhır ile sair çift ayları 29 gün itibar eylediler. Fakat ay arzın havlında (etrafında) takriben yirmi yedi buçuk günde devrini tamamlamakta ise de arzın hareket-i yevmiyesi cihetine doğru devrinden naşi iki rüyet arasında geçen müddet, takriben yirmi dokuz buçuk gün kadar olmasıyle on iki kamerî ay yekûnu tabiatiyle bir sene-i şemsiyye (güneş senesi) den on bir gün kadar noksan olduğu için Arabî senelerin mevsimleri her sene bu mikdar evveline geldiklerinden hac mevsimi ve (eşhür-ü hürüm = muharrem, zilkade, zilhicce, recep ayları) fasıldan fasıla geçerdi Bu ise ziraat ve alışveriş mevsimini karıştırdığı ve işleri güçleştirdiği için Yahudi takvimine taklit suretiyle senelerden bazısını on üç ay itibar etmeğe ve mevsimleri de eski hal ve vaz'a çekmeğe başlamışlardı.

«Cenab-ı Peygamber (Haccet-ül-veda') senesi irat ettiği hutbede «işte zaman şimdi Cenab-ı Hakk'ın göklerle yeri halk ettiği gündeki hal ve heyete döndü. Sene on iki aydır. bunların dördü eşhür-ü hürümdür Artık ne nes'î var ve ne de yanılır bir sayı var. Hac dahi bundan böyle zilhiccededir» diye buyurdu. Bunun üzerine şer'î sene on iki kamerî aydan ibaret oldu. Hicretin on yedinci senesinde yani hutbenin iradından yedi sene sonra Hazret-i Ömer'in hilâfetinde Basra âmili Ebu Mus-el-Eş'arî'nin şaban tarihli mektubundaki şüphe üzerine bir tarih ittihazı kararlaşmasiyle halifenin huzuruyle ashabın büyüklerinden teşkil olunan mecliste hicretin vuku bulduğu sene birinci sene olmak va Araplar arasında müteamil olan muharrem ayı yıl başı kalmak üzere bir tarih ittihaz olundu. İşte hicrî i kamerî tarihi bu tarihtir.»

Cevdet Paşa merhumun (ölümü 1895) «Takvim-ül-Edvar» adlı kıymetli eserinde (Matbaa-i Ebuzziya, 1300, s. 42) şunlar yazılıdır:

«Mukaddema Araplar binay-i Kâbe ve riyaset-i Amr-İbn-i Rebia ve Âmülfil gibi büyük vak'aları tarih başlangıcı itibar edegelmişler iken hicret-i Nebeviyyeden sonra bunlar mehcur oldu ve ondan sonraki seneler birer unvan ile yâd olunup meselâ hicretin birinci senesinde Mekke den Medine'ye hicrete izin sâdır olduğundan (senet-ül-izn) ve ikinci senesinde cihad ve kıtale emir verilmekle (senet ül-emr) denildi. Diğer seneler de böyle mühim birer hâdisenin unvaniyle anılıp nihayet onuncu seneye (senet-ül veda') tesmiye kılındı.

«Amma Peypamber'in ölümünden sonraki seneler böyle nam ve unvanlar ile meşhur olmadı. Tâ ki Hazret-i Ömer'in hilâfeti zamanında hicretten on yedi sene geçtikte hicrî tarih ittihazına karar verildi. Şoyle ki: Hazret-i Ömer ile Yemen'e hâkim naspetmiş olduğu Ebu Mus-el-Eş'arî aralarında cereyan eden müraselede bir mektubun sonuna şaban diye yazılmış olduğu halde geçen senenin şabanı mıdır, yoksa gelecek senenin şabanı mıdır malûm olmadı. Hazret-i Ali ile diğer bazı ashap taraflarından dahi zaman uzadıkça tarih zaptı müşkül olarak sâklerle sicillerde ihtilâf ve iştibah vâkı olur, Bunun bir çaresine bakılmalıdır yolunda ihtar vâkı olmuştu. Binaenaleyh Hazret-i Ömer ashabı toplıyarak müşavere ettikte bazıları tarafından Fürs (Acem) ve bazıları tarafından da Rumî tarih itibar ve ittihazı ihtar olunduysa da bunların hisabı ve kebise eyyamının zapt ve tadili güç olduğundan kabul olunmayup asr-ı Saadetten muayyen bir günün mebde (başlangıç) ittihazı ile ve hakikî kamerî aylar itibariyle

bir tarih vaz'ına karar verilerek başlangıcın tâvini bahsine gelindikte, yevm-i velâdet-i Nebeviyye (Hazret-i Peygamberin doğum günü) ihtilâflı olduğundan tarih mebdei itibar olunmadığı gibi Peygamberin ölüm tarihi dahi hüzün ve kederli bir gün olduğu cihetle bunun dahi başlangıç sayılması münasip görülmediğine ve İslâmın şevketinin zuhûru Peygamberin hicretinden sonra olduğuna mebni hicretin tarih mebdei (tarih başlangıcı) itibar olunması tensip olundu. Hicret-i Nebeviye rebiülevvelde vuku bulmuş ise de Arabî ayların iptidası muharrem olduğundan Peyamberin hicret gününden iki ay bu kadar gün mukaddem (evvel) olan muharremin gurresi (ilk günü) İslâm tarihinin mebdei oldu. Gurrenin evveli cuma idi.»

Osmanlılar zamanında hicrî tarih kullanılırken malî muhâzalarla sonradan «Rumî tarih» kabul edilmiştir. Bununla beraber resmî vesikalarda hicrî sene ile birlikte kullanılmakta devam olunan bu tarih ile (Rumî tarih) Cumhuriyet devrinde bırakılarak Milâdî tarih kullanılmağa başlamıştır.

HİCVİYE (هجويه) [*Ede*] Kusur ve aybın teşrih ve teşhiri için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü nesir yazılara da o ad verilir. Birinin kusurunu ve aybını meydana koymak mânasına gelen Arapça hecvden meydana gelmedir. Üstad Tahir Olgun'un dediği gibi (Edebiyat Lûgati. Hiciv Yahut Hecv Maddesi) bu talâffuz bizim ağzımıza kaba gelmiş olmalı ki inceltilmiş, hicv yapılmıştır.

Bu türlü şiir yazanlara «heccav» yahut «hecagû» denilir. Cem'i hicviyyat'tır.

Hicviyede kusur ve ayıbların teşhiri asıl ise de nezahete riayet icabeder. Çünkü ifade tarzı edep dairesini aşarsa hiciv değil sövüş olur. Nezih olmak şartiyle hiciv hak ve hakikatin müdafii, gıdır ve fezahatin mâniidir. Müteazzım bir zalimi Allah'ın imhalkâr kahrından ziyade hicvin âni tesiri titretir. Abdül'aziz gibi bir prdişaha yerine göre baş eğmiyen Âli Paşa «Zafername»nin mütehakkim beyanatı karşısında telâşa düşmüş idi. Yine o devirde ahrar'ın Avrupa'da çıkardıkları gazetelerden ziyade «Eşref»in hicviyeleri halk üzerinde tesir gösteriyordu.

İçlerinde bu ada lâyık olmıyanlar bulunmakla beraber zamanımızda bile (Neyzen Tevfik)in hicviyeleri veyahut ona isnat edilen şeylerin elden ele dolaşması ve hafızalara alınması dikkate değer bir keyfiyettir.

HİDEMAT-I ŞAKKA (خدمات شاقه) [*Huk*] Cânilerin ayaklarında demir olarak çalıştırılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ağır, meşakkatli hizmet demektir.

HİDİV (خديو) [*Ida.*] Mısır valilerine verilen unvandır. Sadrazamlar hakkında da tâzim yerinde kullanılırdı. Hidiv; Arapça büyük vezir, baş vezir, hâkim demektir. Mısır valileri sadaret payesini haiz oldukları için bu unvan verilmişti. Sadrazamlar hakkında «hidiv-i efham» kullanıldığı gibi Mısır valilerine «hidiv-i Mısır» da denilirdi.

Sait Paşa'nın ölümü üzerine yerine geçen İsmail Paşa hanedanın büyüğüne intikali meşrut olan hidiviyeti kendi evlâdına hasrettirmiye teşebbüs ettiği gibi hidiv unvanının da «Aziz-i Mısır» suretine kalbini istedi.

Mehmet Ali paşa hanedanının İsmail Paşa'dan sonra en büyüğü olan ve hidiviyyetin kendisine tevcih edilmemesinden gücenip hükümet aleyhine harekete girişmesinden dolayı İsmail Paşa'nın birinci arzusu yerine getirilmiş ise de ikincisi terviç edilmiyerek memuriyet fermanı eskisi gibi hidiviyyet şeklinde sâdır olmuştur. Hâdiseye yakından vâkıf olan Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa (Mir'at ı Şuunat, s. 34-35) bu münasebetle şu izahatı vermiştir:

«İsmail Paşa, Fâzıl Paşa'yı itham edecek fırsatı ele geçirmekle Mısır eyaleti verasetini İsmail Paşa zade Tevfik Paşa'ya intikali ahz-i sare vesile tutularak havass-ı vükelânın müzakere ve kararı üstüne keyfiyet bil'istizan mucebince irade-i seniyye sudur etti. İsmail Paşa'ya hidiviyyet fermanı verildi Lâkin kendisi «Aziz-i Mısır» unvanının ihsanı zımnında taşebbüs eylemişti. Bundan maksadı Hazret-i Yusuf Aleyhisselâm Mısır'da istiklâl ile hükümet etmiş (Ya eyyühel-Aziz) tavsifini almış olmasına mebni bu dereceyi ihraz eylediğini göstermek idi Kaldı ki padişahı zaman o isimde olduğundan İsmail Paşa'ya «Aziz-i Mısır» denilmek müşkül bulunduğunu müdrik ve dinar-ı bisyar çekmekte mütehalik mukarribîn ve Atabey işin ilerisine varmayıp «hidiv» kelimesi padişah mânasını dahi tazammun etmesinden naşi bununla İsmail Paşa'yı bil'ikna' intifa eylediler. Bir müddet geçince Sevakin kıt'ası da Mısır vergisine cüz'î miktar mukabilinde idare-i Mısriyye'ye raptolundu. Elhâsıl buna mümasil müsted'iyatın is'afını teshilen Mısır'dan sâl be sâl İstanbul'a altın külçeleri irsal ediliyordu. Fakat hukuk-u devletten de hayli şeyler koparıldı. Zira ârây-i vükelâ neticesiyle iradata iktiran eden fermanlar hep hukuk-ı saltanat-ı seniyye'ye taalluk eden mevad olmakla hükümet-i Mısriyyenin salâhiyyeti tevessü' etti. İşbu

müsaadat ve müsamahat âtiye ait müşkilât tevlidine yollar açtı.»

Mısır hükümetinin istiklâlini ilân etmesi üzerine hidiv tâbiri tarihe karıştı.

Hoş geldin eya hidiv-i ekrem
Lûtfunla gönüller oldu hurrem
Nedim

HİKÂYE NÜVİS (حکایه نویس) [*Ede.*] Hikâye yazan, romancı yerinde kullanılır bir tâbirdir

HİKMET-İ MESKÛT-ÜN ANHA (حکمت مسکوت عنها) [*Sof.*] Ulemay-i rüsum ile avamın hakikatine varamadıkları esrar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulemay-i rüsum ile avam bunlara muttali olmak lâzım gelse onlara korku verir veyahut onları helâk eder. Bunun mahiyeti aşağıdaki kıssadan anlaşılır: Resul-i Ekrem bir gün ashabıyle Medine sokaklarından birisinden geçerken önüne bir kadın çıkarak evine girmesini yemin ile rica eder. Hazret-i Peygamber ashabiyle beraber eve girer Görür ki kadıncağızın çocukları alevli bir ateş etrafında oynuyorlar. Kadın Risaletmeaba der ki: Ya Resulullah Allah mı kullarına daha merhametli, yoksa ben mi çocuklarıma daha merhametliyim. Risaletmeab: «Allah daha merhametlidir, çünkü o erham-ür-rahimindir» cevabını verir. Kadın bunun üzerine, çocuklarımı şu ateşe atmaklığı ben ister miyim? Risaletmeab; hayır, buyurdular. Kadın; öyleyse ibadına erham olan Allah kullarını ateşe nasıl atar? deyince Risaletmeabın gözlerinden yaş gelir ve buna da böyle vahyolundu. demekle iktifa eder. İşte bu türlü hallere hikmet-i meskût-ün anha denilir.

HİKR (حکر) [*Mal.*] Rakabesi beytülmala ait olan arzın menafii tamamen veya kısmen birinin mülkü olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başka bir târifle vakıf bir arazi isticar ederek bina ve gars için istibka etmektir.

HİLÂFET (خلافت) [*Ida.*] İslâm hükümdarlarından bazıları hakkında unvan olarak kullanılmış bir tâbirdir. Bir kimseye halef olmak. yerine geçmek mânasına gelir. İmam-ül-müslimîn olan zat, şer'î hükümlerin icrasında Cenab-ı Peygambere halef olduğu için kendisine «halife» ıtlak olunmuştur. Hilâfete imamat» de denir. Namazda cemaate imam olmak mânasına olan imametten tefrik için buna «imamet-i kübra» tesmiye olunur.

Hilâfeti (Allâme-i Teftazani) «Şerh-i Makasıd» da «Hazret-i Peygamberden halef olarak din ve dünya işlerinde riyaset-i âmmedir» diye tarif etmiştir. Meşhur (İbn-i Hümam) da «Müsayere» namiyle maruf ese inda imameti «Millet-i İslâmiyye üzerinde tasarruf-ı âmmeye istihkaktır» suretinde tarif ediyor.

İslâmın himayesi, ahkâmın tenfizi, hududun ikamesi, askerin techizi. öşürle zekâtın toplanması ve emsali muamelât için ümmet üzerine imam naspı farzdır. Ancak bazı Havariç ile Mu'tezile'den (Esam) tagallüpten ihtiraz için «ümmet din-i kavime tebaiyyet ederse nasp-ı imam farz değildir» demişlerdir.

Hilâfet, İslâmiyete mahsus bir nevi padişahlıktır. İslâmiyetin başkasında daha evvel öyle bir padişahlık mevcut değildi. Hilâfet bir dereceye dadar saltanat-ı mutlaka nev'inden ise de dinî ve dünyevî hâkimiyeti birden câmi bulunmak ve umum halkı umur-ı muamelât-ı diniyye ve dünyeviyyede ahkâm-ı şer'iyyeye tatbikan harekete icbar kuvvetini haiz olmakla kayserlerin, imparatorların, kisraların hâkimiyetlerinden temeyyüz eder. Diğer saltanatlar yalnız dünyevî nizamata tâbi bulunur Bu iki hâkimiyet arasında büyük bir fark vardır. Maamafih ikisinin mercii bir noktaya inhisar eder. Çünkü halk üzerine mutlak hâkimiyet ile hâkim olabilen zat hükümet işlerinde ya bir kanun-ı muayyene, yahut kendi keyif ve arzusuna göre hareket eyler. Mütemeddin memleketlerde hükümdarların ekseri milletin ukalâsı ve devletin ekâbiri tarafından vazolunan ve nizamata tevfikan icray-i hâikmiyyet ve ahaliyi o kavanin ve nizamat mucebince harekete mecbur ederler. İslâmiyetten evvel Rum ve İran padişahları bu yolda saltanat sürmüşlerdir. Mutlakıyetle hükümet icra eden padişahlar da böyleydi. Halbuki hilâfet, birtakım şer'î ve dinî kanunlarla mukayyet olup halife olan zat şeriat sahib-i Hazret-i Peygambere o şer'î hükümler mucebince icray-i idare ve hâkimiyet ve ümmetini o ahkâma göre hareket etmeğe icbar eyler. Hilâfetin imamete şümulü bu nokta-i nazardandır. Halifeye imam denilmesi, imama namazda halk nasıl ittiba' ve iktida ediyorsa halifenin şer'a muvafık olan emirlerine de öyle ittiba ve iktida eylediklerinden dolayı aradaki müşabehetten neşet etmiştir.

Hilâfet makamını işgal edecek ve binaenaleyh halife namını alacak olan zat, mevkii icabı olarak, âmme vazifeleri ile mükellef olduğu cihetle bu teklifin hakkından gelmiye muktedir olması icabeder. İşte bu sebepten İslâm âlimleri kendisine hilâfet namına olarak biat olunmak istenilen zatta dört şartın tahakkuku lüzumunu icmaan beyan eylemişlerdir. Bu dört şart da ilim, adalet. kifayet ve bir de rey ve ilmin sıhhati için âza ve havasse ait selâmet-

tir. Neseben Kureyş'ten olmaktan ibaret olan beşinci bir şartta ihtilâf hâsıl olmuştur. Çünkü bu şarta riayet edilecek olursa Kureyş'ten olmıyan bir kimse halife namı altında İslâmlar üzerine hâkimiyet edemez demek çıkar.

Hilâfet için Kureyşilik şart değildir diyenler arasında Kureyşin eski halini muhafaza edemiyerek hilâfet yükünü kaldırabilecek bir vaziyette olmadıkları devri bizzat idrâk eylemiş olan kadı (Ebubekir Bakılânî) vardır. Haricilerle Mu'tezile uleması da aynen bu fikirdedir (İbn-i Haldun) da hilâfet için Kureyşiliğin meşrut olması bu kabîlenin İslâmiyetin ilk zamanlarında haiz bulunduğu asabiyet dolayısiyle zuhûra gelecek muhasamata meydan verilmemek içindi reyinde bulunuyor. Maamafih alel'umum ehl-i sünnet uleması halife ve imam olacak zatın Kureyşten olmasını şart ediyorlar. Usul ve füru'da Hanefiyye fakihlerinin üstadlarından (Müftiy-üs-sakaleyn) unvaniyle şöhretşiar imam (Necmüddin Ömer Nesefî) de asırlarca medreselerde okutulmuş olan «Akaid-i Nesefiyye» adlı kitabında imamın Kureyşten olması meşrut olduğunu ve başkasının imameti caiz olamıyacağını mutlak ve katî bir lisanla beyan ediyor.

Bu şartın menşei; (Hazret-i Ebubekir)e biat sırasında Ensarın hilâfeti kendilerine hasra çalıştıkları zaman Kureyş tarafından delil makamında serdolunan hadis-i şeriftir İrtihal-i Nebi'yi müteakip ashab arasında halife intihabında üç rey ileri sürülmüştü

Birinci reye göre; dünya siyasetine ve din harasetine kaadir olan zat halife inti ap olunmıya salihtir. Bu rey Ensar'ın çoğunluğunun muhtarıydi. Bunların namzedi (Sa'd ibn-i Ubade) idi. Bilâhare âmme-i Mu'tezile ve ekser havariç bu reyi kabul etmişlerdir Bu rey «اسمعوا واطيعوا وان ولى عليكم عبد حبشى» hadis-i şerifine muvafıktı

İkinci reye göre; dünya siyasetine ve din harasetine kaadir olan zatın Kureyşî olması şarttı. Bu rey Muhacirlerin çoğunluğunun muhtariydi Bunların namzedi (Hazret-i Ebubekir)di. Bilâhara âmme-i ehl-i sünnet bu reyi kabul etmişlerdir. Bu reye kail olanlar «El-eimme min Kureyş» hadis i şerifiyle ihticac ediyorlardı.

Üçüncü reye göre; hilâfette karabet ehak idi. Bu rey Benî Haşim'in çoğunluğu ile onlara tâbi olanların muhtarı idi. Bunların namzedi (Hazret-i Ali) idi. Bu reye kail olanlar «انا مدينة العلم وعلى بابها فمن اراد العلم فليأت الباب» ve «انت منى بمنزلة هارون من موسى الا انه لا نبى بعدى» hadis-i şerifiyle ihticac eyliyorlardı. Müslim'in rivayeti üzere Hazret-i Ali Ebubekir'e «ما نحن نرى لك ذلك يا خليفة رسول الله» demişti Âmme-i Şia üçüncü reyi kabul etmişlerdir.

Bu üç namzetten «Ebubekir-is-Sıddik» ekseriyeti ihraz ederek icma-i ümmetle halife intihap olundu. (Sa'd İbn-i Ubade den maada bütün halk birinci Müslüman halifesine biat ettiler

Âzanın selâmeti ile şecaati de ilâve etmek suretiyle imametin şartını yediye çıkaranlar da olmuştur.

Ümmet tarafından halife ikame etmede dört suret vardır:

1. — Şuray-i âmme yani ehl-i hal ve fasl ve akdin intihabiyle olmaktır. Hazret-i Ebubekirin hilâfeti gibi. Ehl-i hal ve akdin kâffesinin biat etmesi şart değildir. «والاكثر حكم الكل» fıkıh kaidesince ekseriyet kâfidir. Şeyheyn hazaratına bile biat etmiyen vardı. Sa'd İbn-i Ubade ölünciye kadar ne Ebubekir'e ne de Ömer'e biat etmişti. Hazret-i Ali'ye de ashabın bazısı biat etmemişti.

2. — Şuray-i hassa ile yani sabık halifenin ihtiyar ettiği birkaç kımsenin intihabiyle olur. Hazret-i Osman'ın hilâfeti gibi. Hazret-i Ömer'in intihap ettiği altı kişilik heyet halife intihabında ittifak edememiş, Hazret-i Osman ile Hazret i Ali ekseriyet kazanmışlardı. Nihayet hakem tâyin olunan (Abdurrahman İbn-i Avf) namzetlerden birinin tercihi için ehl-i hal ve akte müracaat etti Bu kere Hazret-i Zinnureyn ekseriyeti ihraz ettiğinden Abdurrahman İbn-i Avf da hilâfeti (Hazret-i Osman) a tevdi etti.

3. — Vesayet veya velâyet-i ahd tarikattir ki eski halifenin şerait-i hilâfeti haiz olanlardan birini veliand tâyin edıp ümmetin kabulüne mazhar olmasiyle mün'akit olur Hazret-i Ömerin hilâfeti gibi. Hazret-i Ebubekir, Hazret-i Ömer'i veliahd tâyin ettiği zaman itiraz edenler olmuş ve fakat bunlar Hazret-i Ömer tarafından ikna edildiğinden veliandlığı ümmet tarafından kabul edilmişti.

İlk asırda hilâfet bu üç suretten biriyle mün'akit olurdu Halefe icma i ümmetle hilâfet makamını ihraz ederdi.

4. — Tagallüp ve hakk-ı seyf (kılıc kakkı) tarikıdir ki nas imamette ihtilâf edip hiç biri diğerinin hilâfetine razı olmazsa içleinden siyasete muktedir olanlardan biriniu makam-ı hilâfete talip olması caiz olur. Artık tav'an ve kerhen nâs ona itaat eder ve ahval sükûnet bularak kendisinin davetine icabet olunursa bunun hilâfeti sahih olur Bu tarika Hakk ı seyf tarikı) denir. İşbu yol birinci asırdan sonra ümmetin uleması tarafından zaruret yüzünden kabul olunmuştur.

Hulefay-i Raşidî i zamanında hilâfet irsî değildi Halife ümmet tarafından istişare ile intihap olunurdu Hattâ Hazret-i Ömer ashab-ı

Şuraya oğlu (Abdullah)ı intihap etmemelerini tenbih etmişti. Hazret-i Ali hayatından ümit kesilecek derecede aldığı yaradan ihtizar döşeğinde yatarken taraftarlarının «Hazret-i Hasan'a biat edelim mi?» şeklinde irad ettikleri suale Müşarünileyh «size bunu ne tavsiye ederim ne de yapmayınız derim» cevabını vermişti.

«Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 106) halife intihabında hulefay-i Raşidîn'in tâkip ettikleri usulü ziyadesiyle takdire şayan buluyor. Bu baptaki mütalâası şudur: «Halife intihabında hulefay-i Raşidîn'in tuttukları yol milel-i mütemeddinenin şimdiye kadar bulabildikleri turuk-ı intihabiyyenin en iyisidir. Çünkü bu suret-i intihap Cumhuriyeti, saltanat-ı mutlakayı, meşrutiyeti üçünü birden câmidir. Cumhurdur, çünkü halife cumhur-ı İslâm tarafından bilâ kayd ü şart intihap olunur. Meşrutîdir, çünkü intihabı meşveretle olur. Saltanat-ı mutlakadır, çünkü halife makam ı hâkimiyete geçince istediği gibi hareket eder. Buna balâda zikrolunan dört şart da ilâve olunursa cihanın alelıtlak en güzide hükümeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmet-i havassı kendi nefsinde cemederse memleketin tarakki ve tevsiine, reayası arasında ittifak ve muhabbetin hükümran olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur. Hulefay-i Raşidîn'in teracim-i ahvalinde görüldüğü üzere öyle bir hükümdara o salâh-ı hali, o zühd ü takvayı da veriniz, cihanda bundan daha mükemmel, daha âdil, daha lâyik hükümet tasavvur olunur mu?»

En evvel hilâfeti irsî kılan (Muaviye) dir. Bu hususta evvelemirde dostlariyle istişarede bulundu. (Mugiyre) kendisini bu işe teşçi' etti. Kendisinden sonra hilâfeti muallâkta bırakmaktan, husulü mümkün olan karışıklıktan korkusu da ona bir kat daha kuvvet verdi. Çünkü halefini tâyin etmeden ölecek olursa Emevilerle Haşimiler arasında yeniden bir fitne zuhûru pek muntazırdı. Bundan dolayı sağlığında oğlu (Yezit)i veliaht tâyin eyledi. Muaviyeden sonra hilâfet makamını ihraz eden halifeler hep bu yolda hareket ettiler. Yalnız (Ömer İbn-i Abdülâziz) hulefay-i Raşidîn yoluna ittiba etmeyi kastederek tâbiîn'in meşhurlarından ve fukahay-i seb'adan Ebubekir'in torunu (Kasım Bin Muhammed)i veliaht-tâyin eylemek istemiş, fakat âmmenin tagallübü hasebiyle emeline nail olamamıştı.

Abbasîler de Emevîlerin yolunu tâkip ettiler, (Memun) un İmam-ı Ali neslinden Cafer Sadık'ın oğlu Musa Kâzım'ın oğlu Aliy ür Rıza'yı (Erriza) namiyle veliaht ittihaz etmek volundaki teşebbüsü (Ömer İbn-i Abdülâziz)in emeli gibi kuvvede kalmıştır. Binaenaleyh onlarda da hilâfet irsîlikte devam eyledi.

Osmanlı padişahları da hilâfeti ihraz ettikleri zamana kadar irsî olan saltanatı, hilâfetten sonra da o şekilde devam ettirdiler. . .

Hilâfet-i İslâmiyye, din ve dünya saltanatından olduğu halde zaman icabiyle bazan dünya saltanatından infikâk ederek yalnız dinî saltanata münhasır kalmıştır. Hulefay-i Raşidîn zamanında hilâfet dinî ve dünyevî saltanatı câmiydi. Emevîler zamanında da hükümet hilâfetten ayrılmamıştı. Yalnız (Mervan) zamanında ve oğlu (Abdülmelik) in saltanatının başlangıcında İslâm hükümeti tefrikaya uğramıştır. (Mekke) deki (İbn-üz-Zübeyr) esbak ve efdal olması itibariyle halife tanındığından (Mervan)a halife namı verilmemişti. İbn-üz-Zübeyr'in şehadeti üzerine (Abdülmelik) hilâfeti ihraz etmiştir.

Irak'taki Abbasiye devleti bidayette hilâfet ve hükümeti cemetmişti. Bilâhara hükümet (Âl-i Büveyh) ile (Âl-i Selçuk)a intikal etti. Benî Abbas'da dinî saltanat kaldı Selçukîlerin Bağdat'tan kalkması üzerine Abbasîler tekrar dünyevî saltanata sahip olmuşlarsa da bu da çok sürmedi. (Hulâgû) nun tehattisi ve halife (El-Müstâsım Billâh)ın katliyle Abbasî halifeliği münkariz oldu. Hicrî 656 (1258) da cereyan eden bu vak'a 659 senesine kadar üç sene (hilâfet) in münhal kalmasını intacetti 659 da Bağdat'daki katliâmdan kurtulup Mısır'a ilticaya muvaffak olan otuz beşinci halife (Ez-Zahir)in oğlu ve otuz altıncı halife (El-Mustansır)ın kardeşi (Ahmet) orada hükümet etmekte bulunan Türk kölemen sultanlarından Elbündukadarî denmekle meşhur Melik-üz-Zahir (Rükneddin Baybars)a kendini tanıtmış ve kadıy ül-kuzat huzurunda nesebini ispat etmi olduğundan büyük merasimle 9 recep 659 (1260) da (El Müstansır Billâh Eb-ül-Kasım) lâkabiyle sultan Bayburs tarafından hilâfet makamına ik'at edilmiştir. Maamafih bunun ve ondan sonra gelenlerin fiilen hükümet işlerine müdahaleleri olmayıp ancak bazı ruhanî vezaifle mükellef bulunuyorlardı. Arasıra isimleri sultanın ismiyle beraber hutbe ve sikkede mezkûr bulunurdu.

Bazı siyasî sebeplerden dolayı sultan Baybars Bağdat hilâfetini tekrar ihya ve tesis etmek veyahut Mısır'da pek ziyade tâzime mazhar olan halifeyi başından savmak maksadiyle El-Müstansır'ı bir miktar askerle Irak'a sevketmiştiyse de daha yolda iken Moğull rın hucumuna maruz kalarak 660 (1261) senesi içinde münhezim ve nâbedit olmuştur. Yerine yine Abbasiyye

ahfadından olduğunu iddia eden (Eb ül-Abbas Ahmet) namında biri zuhûr edip bu da nesebini ispattan sonra (El-Hâkim Biemrillâh) lâkabiyle aynı senede halifelik makamına oturtuldu. Bütün Mısır Abbasî halifeleri bundan gelirler. Burada kayda şayan bir keyfiyet de şudur ki Mısır'da Mülûk-i Çerakise zamanında halife (El-Müstain Billâh) 815 (1412) senesinde vukubulan bir ihtilâlde ümera tarafından Mısır sultanlığına intihap olunmuş ve bu suretle hilâfet bir kere daha dünyevî saltanatla birleşmişse de o da aynı senede sultanlıktan ve 817 (1414) senesinde halifelikten hal'edilmiştir.

923 (1517) tarihinde hilâfet Abbasîlerden Osmanlılara intikal etmekle hilâfet ve saltanat yine birleşmiş oldu.

«Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 104) aşağıya naklolunan mütalâatiyle Yavuz'un hilâfe ine «en lâyık ve en haklı» diyor. Mavakaa uygun olan bu mütalâalar şüphesiz ki yerindedir: «evvelâ; hakk-ı seyf, yani makam-ı hilâfeti ihraz edecek zatın kendisine rakip duramıyacak kuvvette taraftar ve asker, şan ve şevket sahibi olmasıdır. Sultan Selim hükümdaran-ı İslâm meyanında en büyük ve en ziyade sahib-i şan ve şevketti. Saniyen; hakk-ı intihap, ehl-i rey ve nüfuzun yani eimme ve ulemay-i ümmetten müteşekkil meclisin tasdiki Eimme-i Hanefiyye ve ulemay-i İslâmiyye diyorlar ki bu meclis İslâmiyyetin availinde Medine'de idi. Daha sonra Şam'a, Kahire'ye tahvil edildi. Bunun Kahire'den İstanbul'a nakli elbette caizdir. Zaten Sultan (Selim-i Evvel) Mısır'dan Dersaadet'e avdet ederken Cami-ül-Ezher ulemasından birçok zevatı kendisiyle beraber Dersaadet'e getirmişti. Müşarünileyhime Türk uleması iltihak eyledi. Bir meclis teşkil ettiler, umumen Sultan Selim'in hilâfetini tensip ve tasdik ettikten sonra seyf-i hilâfeti kendi elleriyle müşarünileyhe kuşattılar. (Eba Eyüb-ül-Ensari) Camiinde hulefaya kılıç kuşatmak marasimi devlet-i Osmaniyede halâ cari bir usuldür.

«Salisen vasiyyet: yani bir halifenin kendisinden sonra gelecek halifeyi namzet etmesi Abbasîlerin Mısır'da son halifesi olan (Mütevekkil) hilâfeti (Selim-i Evvel) e vasiyet etmiştir.

«Rabian haremeyn'in himayesi: selâtin-i Osmaniye makam-ı hilâfeti ihraz ettikleri zamandan itibaren (onuncu asr-ı hicrîde San'a imamları haremeyni istilâ ettikleri yedi ve Vehhabilerin istilâsında dahi kezalik yedi seneden başka) cidden hizmet etmişlerdir.

«Hamisen; Emanat-ı mübarekenin hıfzı, Emanat-ı mübareke Dersaadet'te mahfuz bulunan muhallefat-ı Nebeviyyedir. Bu Emanat, tatarların Bağdat'ı istilâları sırasında kurtarılarak hulefay-i Abbasiyye ile beraber Kahire'ye getirilmişti. Sultan Selim Mısır'ı fethedinciye kadar orada kaldı. Sultan-ı müşarünileyh Dersaadet'e avdetinde Emanat-ı mübarekeyi mezkûreyi Dersaadet'e nakleyledi.»

Hilâfeti Sultan Selim'e terkeden Mısır'da son Abbasî halifesi (El-Mütevekkil) di. Osmanlı tarihlerinin de haber verdiklerine göre (Peçevi c. 1, s. 154) Yavuz 923 senesi ortalarında (1517) yanında amcazadeleri Ebubekir ve Ahmet ile kendi damadı En-Nasırî Muhammet, eski Mısır Sultan zadeleri, bir çok kadılar, maruf ulema, meşayih, idare memurları, mimarlar ve bir kısım sanat sahipleri İskenderiye'den deniz yoluyle İstanbul'a gönderildiler. Kansu Gavri'nin oğlu (Muhammed) dahi İstanbul'a gönderilmişti.

Halife (El-Mütevekkil) in âkıbetiyle Kanunî Sultan Süleyman zamanında Kahire'ye dönmesine müsaade edildikten sonra (Ahmet Paşa) nın isyanında ikinci defa halifeliği kabul ettiğine dair (Düvel-i İslâmiyye) müellifi (s. 18) şu malûmatı veriyor: «Halife El-Mütevekkil Sultan Selim'den evvel İstanbul'a muvasalat edip gerek bidayette, gerek Selim'in vürudunda pek ziyade hürmet ve tâzim görmüş ise de Mısır'ın istilâsında nezdine emanet bırakılmış olan birçok emval ve eşyayı yed-i gasba geçirmiş olmasından dolayı 925 (1519) de amca oğulları Sultan Selim'e şikâyette bulunmuşlar ve İstanbul'da kadınlarla sefih bir hayata dalmış olduğu hakkındaki ihbarlar da buna inzimam eylemekle nezd-i Selim-i Hânîde inhitat-ı mevki ve kadrini mucip olarak sene-i mezbureden Yedikule'de hepsedilmiş ve Yavuz'un ölümü olan 926 (1520) senesine kadar orada kalmıştır. Süleyman saltanat makamına gelince El-Mütevekkil'i hapisten ıtlak ve yevmî altmış dirhem vazife tâyin etmiş, hattâ pederi El-Müstemsek Billâh'ın 927 senesi rebiülâhırının on dokuzuncu (1520) günü Kahirede vefatından sonra Mısır'a avdetine de müsaade eylemiştir ki bu da belki hilâfete ait bilcümle hukukunu Âl-i Osmana bir suret-i resmiyye ve kat'iyyede terketmiş olması üzerine vukubulduğu melhuzdur. Bu cihete dair tarihlerimizde hiç malûmat bulamadık. El-Mütevekkil'in hangi senede Kahire'ye avdet ettiği dahi belli değildir. Mısır'da yaşıyan İbn-i Ayas'ın Vekayinamesi 928 (1521) senesi nihayetinde hitam bulduğu halde bundan bahseylemediğinden herhalde 929 dan evvel olamaz. 929 (1522) senesi vekayiini de yazan İbn-i Zümbül İstanbul'a gönderilen kadıların Mısır'a avdetini kaydettiği halde El-Mütevekkil'in oraya geldiğinden hiç bahsetmiyor.

«Mısır valisi Hain Ahmet Paşa'nın 929 da Kanunî Sultan Süleyman'a karşı vukubulan isyanında El Mütevekkil'i az bir müddet için halifeliği kabule icbar eylediği mervidir ki bundan sonra mumaileyh artık bütün bütün hal-i nisyanda kalıp, bir rivayette 945 (1538) ve diğer rivayette 950 senesi şabanında (1543) Kahire'de vefat etmiş ve zaten 334 tarihinden yani beş yüz doksan seneden beri sırf ruhanî bir mevkiden başka bir şey olmıyan hilâfet-i Abbasiye'nin Mısır şubesi de kendisiyle münkati olmuştur. Müverrih, Cenabî El-Mütevekkil'in Ömer ve Osman ve Yahya isminde üç oğlu olup bunlardan Yahya vefat etmekle diğer ikisinin kendi zamanında hazine-i âmireden dolgun vazife almakta olduklarını beyan ediyor.»

Umumî harbin neticesi olarak Osmanlı Devleti galiplerce dünya haritasından silinmek derecesine geldiği zaman hilâfet meselesi mevzuubahs olmaya başladı. Bu bapta birçok sözler söylendiği gibi Avrupa, Mısır ve Türk matbuatında birçok yazılar yazıldı. Avrupalıların yardımiyle Hicaz hükümdarlığını tesis etmiş olan (Şerif Hüseyin) bir aralık hilâfeti ilân bile etti. Fakat bu davete icabet eden olmadı.

Birinci cihan harbi sıralarında Hilâfet meselesi ortaya atılması üzerine salâhiyetli bir ilim adamı olan Abdülâziz Çaviş «Müslümanlıkta Hilâfet» başlığ yle yazdığı bir tetkik yazısında (Sebil-ür-reşat, c. 14, s. 215 ve mütaakıp) Hilâfet için şu tafsilâtı vermiştir:

«Umumi harbin başlangıcından beri Hilâfet-i İslâmiyye bahsi etrafında birçok sözler söyleniyor. Yevmî gazeteler, ilmî ve edebî mecmualar bunun mevzuu ve gayesi, miktarları arzın sekenesinin dörtte birine bâliğ olan İslâm ümmetleri üzerindeki içtimaî tesirleri hakkında mütevaliyen birtakım fikirler ve mütalâalar ileri sürüp duruyorlar. Fakat yazılıp çizilen şeylerin çokluğuna rağmen hiç birinin meselenin hakikati hakkında yetecek beyanda bulunmadığı görülüyor.

«(Hilâfet) sözü şüphesiz İslâm âleminde eski bir sözdür. İlk bu unvanı ihraz eden Milâdî yedinci asır esnasında Fahr-i Kâinat Efendimizin ölümünü mütaakıp Ebu Bekr-is-Sıddîk olmuştur.

«(Hilâfet) kelimesi bir çoklarınca, bahusus Avrupalılarca yanlış tefsir edilerek Katolik âleminde Papalık makamı ne ise İslâm âleminde hilâfet ruh ve gaye itibariyle aynı şey telâkki olunuyor. Bu gibilerce (hilâfet) kelimesi mânevi bir nüfuz, ruhanî bir kudret ve satvetin menşei olan dinî vazife olmaktan başka bir mâna ifade etmez. Hakikat-i halde ise bu hasais kelimenin vaz-ı aslisinden pek uzaktır ve hakikî mânasının tâyin ettiği vazifeye uygun değildir.

«Bu fikrimizi daha açık bir surette okuyucuların zihinlerine yerleştirebilmek için şurada bazı İslâm hakayikından bahse mecburiyet görüyoruz:

«Tevhit, Kur'anın tevhidine çalıştığı, uğrunda müşrikler ve puta tapıcılarla en sarp mücahedelere giriştiği İslâm hükümlerinin en mühimlerinden biridir. İslâm kendi siyasî ve içtimaî kaidesini sırf tevhit sayesinde vaz' ve takrire muvaffak olmuştur ki o kaide de mütegallibe, eşraf, cebbar hükümdarların maddî nüfuzlarını, mahdut taifelerin ekseriya nefsanî hazlarına ve dünyevî maksatlarına zaferyap olmak için alet ittihaz ettikleri ruhanî nüfuzu yıkmak için İslâmın elinde kuvvetli bir balta tesirini götermiştir. Evet İslâmda tevhit esası herkesin bir rai olup raiyyesinin nik ü bed-i ahvalinden mesul bulunduğu, lâyüs'el ancak Cenab-ı Hak olduğu kaidesinin yegâne istinatgâhıdır.

«Bundan anlaşılıyor ki İslâm diyanet ve siyaseti nazarında hâkim ancak Cenab-ı Haktır. Şu kadar var ki insanlar İlâhî hükümleri tatbik ve âmme işlerinin hüsn-i cereyanını temin etmek için kendinde kudret ve kabiliyyet gördükleri birini intihap ve işlerini ona havale ederler. Şu kadar ki Cenab-ı Hakkın insanlar arasında ilk halifeleri peygamberleridir. Beşer ahval ve şuununun salah ve intizamını kâfil olan ahkâm, âdap ve kavanin-i İlâhiyyenin tebliğ vasıtası peygamberler olmuşlardır. Onlardan sonra halkın lâzım olan şartları cami' zevat miyanından intihap ettikleri halife gelir ki bunlar da İslâm şeriati düsturlarının, fıkıh usul ve kaidelerinin kararlaştırmış olduğu hilâfet şartlarını haiz olanlar miyanında mesalihin tanzimi ve siyaset tedbiri vazifeleriyle mükellef olarak intihap olunurlar. İslâm nazarında hâkimiyyet sırf Cenab-ı Hakka muhtas olduğu için Müslümanlık, seçilen hâkimlerde: Allahın mukaddes hükümlerini tatbik ve onları ihmal ve tatile uğramaktan korumak, halkı bu hükümlerin icaplarına riayete mecbur ederek bu sayede hayat ve maişetlerinin intizamının gözeticisi olmaktan başka bir vazife görmemektedir.

«Lâkin burada anlaşılması icabeden bir nokta vardır ki o da İlâhî hükümler denilince bundan yalnız Müslümanlığa ait olarak Kur'an ve Hadis'te vârit olan hükümler maksut olmayıp belki daha umumi bir mânaya delâlet etmesidir. Zira şeriat âlimlerinin usul kitaplarında tedvin olunan kavaid-i külliyyeye binay-i içtihat ederek istinbat ettikleri hükümler, icma' kai-

desine göre ve zaman ile mekân icaplarına vâkıf olan ahkâmın vücub-ı takriri yolundaki şer'î esasa tevfikan ümmetlerin teşri' ettikleri nizamlar, kanunlar ahkâm ı İlâhî tâbirinin şümulü dairesine girer.

«Bu bahsettiğimiz şeylere İslâm ıstılahınca (Ahkâm-ı İlâhiyye) namı verilip tenfiz ve icrasının halel ve tatarrukdan vikayesi Halife-i Müslimînin en birinci vazifesini teşkil eden zümreye dâhil bulunmaktadır. Bu örfî ve içtihadî hükümler karşısında Halifenin bir mevkii daha vardır ki ehemmiyyeti idarî vazifesinin ehemmiyyetinden aşağı değildir: Şeriat ulemasının malûm olan teşri' usulü icabınca istintaç ettikleri hükümlerin bazan ihtilâf etmesi tabiîdir. Bu gibi ahvalde halk muamelâtında işlerine en ziyade yarıyan ve zuruf ve ahval mukteziyatına daha ziyade tevafuk eden bir hükmü düstur-ül-amel ittihaz edebilmeleri için şeriat zikrolunan mütehalif ve mütegayir ahkâm üzerinde Halife-i Müslimîne bir tercih hakkı bahşetmiştir. Bu cihetle halife, aralarında ihtilâf ve tebayün bulunan ictihat reylerinden hangisini kabul ve tasdik ederse muamelâtta ve husumetlerin faslında o, mamul-ün-bih olup diğerlerinin tatbikına şer'î cevaz yoktur.

«Teamüle dayanan hükümlerde bu usul, ibadat (diniyyat) da carî olamaz. Zira, kavl-i raciha göre, ibadatta halifenin bir reyi mamul-ün-bih olmak üzere tâyin ve fer'î meselede müctehidîn'in kavillerinden birini tercih salâhiyyeti yoktur.

«Halife, haiz olduğu dinî ve siyasi vazife itibariyle İslâm meclislerini (teşriî meclisler), memleketlerine has örf ve âdet icabatına, zaman ve mekân mukteziyatına imtsalen kararlaştıracakları kanun ve nizamlara mühim bir dahl ve tesiri vardır.

«Bu gibi meclislerin karar altına aldıkları teamülî maddelerin dinî bir şekil iktisap edebilmesi için halifenin tasdik ve tasvibine iktiran etmesi vücup tahtındadır. Ancak o sayededir ki bu gibi kararlar şer'î hükümler idadına dâhil olarak ona muhalefet eden halifenin mahkemeleri tarafından muhakeme altına alınıyor ve mesul ediliyorsa aynı veçhile Allah nezdinde de âsim ve azaba müstahak olur

«Şu izahattan anlaşılıyor ki Müslümanlar, bütün aksamiyle, ahkâm-ı İslâmiyyeye itaat ederler, onları İlâhî ve mukaddes birtakım ahkâm tanıdıkları için mazmunlarına muhalefeti Cenab-ı Hakka isyan mahiyyetinde telâkki ederler. Bir de şu hakikat taayyün ediyor ki halifenin vazifesi, Papalık makamı hakkında efkâra tebadür ettiği gibi, ruhanî değil, belki ümmetlerin muamelâtını tedvir ve dinî işlerine ait ahkâmdan menfaatlerine en ziyade uygun bulunanı mebhus şartlar dairesinde kabul ve tenfiz eylemekten ibarettir. Demek oluyor ki İslâmda halifenin vazifesi ruhlar üzerinde hüküm ve nüfuzunu icra etmek, sırf dünyevî olan teamül şuunu sahasından daha ileri giderek halkın meada taallûk eden ahval ve mukadderatı üzerinde tasarruf iddiasında bulunmak değildir. Çünkü halife demek hakikî mânasiyle Ahkâm-ı İlâhiyyeyi tenfize, ibadın maslahatlarını tedvir ve temşiyete memur demektir O suretle ki mukaddes İlâhî hükümlere muhalefet temayülünde bulunan, yahut âmme mesalihinin hüsn-i cereyanına ihtimam etmiyen kimsede hilâfetin bekası bile doğru değildir. Nitekim Müslümanların haklarını müdafaa edemiyen umur ve mesalihini nâfiz bir azm ve idare ile kavrıyamıyan mülûk ve ümera hakkında da böyledir.

«Hilâfetin teşri' hikmeti Müslümanlar arasında adaleti paydar etmek, şer'î hatları ve âmme haklarını gözetmek, emn ü asayişi ihlâl edecek hâdiselere mâni olmak için icap eden kuvveti tedarik eylemek, sair ümmetler tarafından vukuu muhtemel tecavüzlere set çekmek esaslarında mündemiç olduğunu nazar-ı mülâhaza önünde bulundurursak bu yüksek mevkie kimin lâyık olduğunu daha sâlim bir fikirle muhakeme ve tetkika imkân bulabiliriz.

«Malûmdur ki müslümanlığın mühim kaide ve usullerinden biri de her hususta Müslümanların şevket ve azametini teyit ve ilâ gayesine tevafuk eden ciheti iltizam etmektir. Bu ise İslâm âlemine taalluk eden işleri yalnız şu kabîleye, şu kavme, şu cinse hasr ve tahsise kat'a müsait değildir. Kim İslâm'ın saadet ve selâmetini temin ve Müslümanların haklarını müdafaa yolunda mücahedeye liyakat ve iktidar gösterirse bu şer'î hakkın sahibi işte odur.

«Bu esasa binaen Risaletmeap Efendimizi görüyoruz ki ihtizar halinde neseb rabıtalarını, sıhrî alâkaları nazar-ı itibara alarak hilâfet emrini huzurunda bulunan amcalarına, amcazadelerine, damatlarına, hafitleaine vasiyyet etmemiş, belki Müslümanların bu büyük vazifeyi ehil ve muktedir gördükleri kimseye tefviz etmeleri için işi kendilerine bırakmıştır. Şurası muhakkaktır ki Risaletmeap Efendimiz bu hususta tek bir söz söylemiş olsaydı kimse onun hilâfını iltizama cür'et edemez, bir fert onun imtisali vâcip olduğunu teslimde tereddüt güstermezdi.

«Evet, Resul-i Ekrem hayatının vâpesîn deminde Kureyş ile, beraberindeki pek az

muhacirîn ile birlikte beldelerine hicret ederek kendilerinden hürmet ve Kureyş küffarına karşı kıymettar nusret ve muavenet görmüş olduğu Medine'liler arasında bir ihtilâf çıkacağını sezmiş, İslâmın mühim bir rüknü olan bu iki fırka arasına fitne ve tefrika girip de aralarındaki rabıtanın kırılmasından, dünyevî muamelelerin mahv ve muntamis olmasından, İslâm feyzi ile intizam ve salah kesbetmiş olan münasebetlerinin yeni baştan şirazesinden çıkmasından endişe etmişti.

«Bununla beraber fikri şu merkezde idi ki vâkıa Medine ahalisi din yolundaki azîm mücadeleleri, takdirin fevkindeki sabır ve tahammülleri, dinin telkin ettiği ahkâm ve hakayika karşı gayet metîn ihlâsları sayesinde Kureyş üzerinde bir rüçhan mevkii kazanmış oldukları inkâr kabul etmez. Şu kadar var ki Mekke feth olunup da Cezîret-ül-arab'ın her tarafındaki kabîleler fevç fevç İslâm dairesine dâhil olduktan sonra Arap kavmi arasında onların kuvvet, azamet, nüfuz itibariyle kaale alınmaya değer bir mevkileri kalmamış idi. Kudret ve hâkimiyyet itibariyle Kureyş ile aralarında bir nispet olmadığı halde onlarla rekabet ve münafese edebilmeleri imkân haricine çıkmıştı. Bahusus ki Kureyş cahiliyyette Kâbe-i muazzamanın muhafızları, Mekke ve Arap kabîlelerinin pişva ve rehberi olmak, sonra da şüphesiz İsmail Aleyh-is-selâm'ın evlâdı bulunmak gibi birtakım meziyetlerin kendilerine kazandırmış olduğu ruhanî mevki dolayısiyle bütün Arap kavimlerinin hürmet ve inkıyadına mazhar oldukları gibi İslâm âleminde aynı suretle itaat ve merbutiyyetlerini kazanmışlardı. Mekke'nin fethi senesi Kureyş İslâm dairesine dâhil olur olmaz bütün Arap kabîlelerinin İslâmın feyz ve kudsiyyet harimine dehalet hususunda yekdiğerine müsabaka edercesine gösterdikleri tehalük Kureyş'in nüfuzunun tesiriyle vukua gelmiş bir hal ve hâdiseden başka bir şey değildi. Hal böyle iken Arap camiasının Kureyş'ten başkasına imtisal etmesi, onlardan maadasının hüküm ve nüfuzuna râm olması imkânı yoktu. Bu tesir avam sınıfına munhasır değildi. Arabın mülûk ve ümerası ile Kureyş müslümanlığı kabul ettikten sonra Risaletpenahın huzuruna heyetler göndermek suretiyle, yahut mükâtebe yoliyle peyderpey Müslüman olmaya başladılar.

«Aleyh-is-salâtü vesselâm Efendimiz senelerce Medine ahalisi arasında bulunarak halkı İslâma davet, dinin neşri yolunda onlarla birlikte bunca mücahede ettiği halde Mekke'nin fethiyle Kureyş müslümanlığı kabul ettikleri zaman olduğu kadar halk davete icabet hususunda bir hırs ve tehalük göstermediler. Çünkü Arabın gerek avam sınıfı, gerek mülûk ve ümerası ne Medine ahalisinden ne bir korku his ediyor, ne de onların tesirine iktifa, emirlerine imtisal kaydında bulunuyordu. İşte Risaletmeap Efendimiz bütün bu sebepleri göz önünde bulundurduğu için ölümü sırasında Hilâfet'in Kureyş'e (Ensara değil) ait olmasını vasiyyet etmiş, bir taraftan da Kureyşe İslâmın kökleşmesi yolunda pek güzide hizmetleri sebketmiş ve üzerlerine harb açan müşriklerin şiddetli savletlerine sırf dinin teyidi maksadiyle göğüs germek suretiyle emsalsiz fedakârlık göstermiş olan Ensar'a karşı son derece iyi muamele etmelerini tavsiye ve ihtardan da halî kalmamıştır. Nitekim şu hadis-i şerif irtihal-i Nebeviden bir ay mukaddem şerefvarit olmuştur: «يا معشر المهاجرين اصبحتم تزيدون واصبحت الانصار لاتزيد والانصار عيبتي التي اويت اليها فاكرموا كريمهم وتجاوزوا عن مسيئهم = Ey Mühacirîn cemaati! Siz gün günden çoğalıyorsunuz, Ensar ise çoğalmıyorlar. Ensar benim, daraldıkça muavenetlerine sığındığım bir melce ve penehım dır. Onların uslu akıllılarına hürmet ve ikram ediniz. Fenalığı görülenlerinin de kusuruna bakmayınız.»

«Risaletmeap Efendimizin ölümünü mütaakıp Mühacirîn ile Medine'liler arasında zuhûrundan endişe ettiği hal kısmen vukua gelmiş ise de vasiyyet-i seniyye-i Nebeviyye işin had bir şekil almasına, iki fırkanın da mahvını intaç edebilecek bir azîm fitnenin hüküm sürmesine meydan bırakmamıştır.

«Yukardaki sözlerden anlıyoruz ki Aleyh-is-selâtü vesselâm Efendimizin ölüm döşeğinde bu yolda vasiyyette bulunmasının hikmeti bütün Arap kabîlelerinin Kureyşe karşı müfrit bir taassup hissi beslemesi, havas ve avam bütün Arapların Mekke ehline muti ve münkat bulunması idi. Bu bize gösteriyor ki Araplar taassup unsuru ruhu bilâhara zâfa uğrayınca bizzat halifeler bahis mevzuu olan vasiyyet-i seniyyeye imtisal etmiye bir mecburiyyet görmemeye başladılar. Bu kabilden olarak Ömer İbn-i Hattab ölürken demişti ki: «Maaz İbn-i Cebel sağ olaydı hilâfeti ona tefviz ederdim. Huzeyfe'nin kölesi berhayat bulunaydı onu halife yapardım.» Bunlardan birincisi Medine ahalisinden, ikincisi bilmükâtebe azad edilmiş bir köle olup hiç birinin neseben Kureyş ile bir alâkası yoktu.

«Yalnız şurasını nazar-ı dikkatten uzak tutmamalıdır ki Risaletmeap Efendimiz hilâfetin Kureyşe tefvizini vasiyyet ettiği esnada onların da adl ve istikamet dairesinde vazife görmelerini şart koşmuş ve bunu söyledikten sonra;

«Müstakimane hareket etmezlerse kılıçlarınızı boynunuza takıp ocaklarınızı söndürünüz. Yapamazsanız hakikaten sersem ve bedbaht kimselersiniz» buyurmuştur. (Bunu Trablusî ile Taberanî ruvat-i sıka olan bir hadisten ihraç etmişlerdir.)

«Muaviye ile Ali İbn-i Ebi Talip ki Risaletmeap Efendimizin amcasının oğlu, kızının kocası olmakla beraber bütün şüreta yi kiramın cedd-i âlîtebarıdır, aralarındaki nizaı fasl için kararlaştırılan tahkim meselesinde Ebu Musel-Eş'arî'nin de böyle bir kanaat beslemekte olduğunu görüyoruz. Ebu Musa minbere çıkarak halka bir hitabe irat ediyor, sözüne şu fıkra ile hitam veriyor: « انا انا فاحكم بخلع معاويه وعلى جميعا وان يترك المسلمون امراراً ينتخبون من يرونه اصلح للخلافة = Ben şöyle hükmediyorum ki Muaviye ile Ali, ikisi birlikte hal' edilerek Müslümanlar serbest bırakılsın, sonra onlar hilâfete elyak ve ahra gördüklerini intihap etsinler.»

«Cenab-ı Ali Kerrem-Allahü Veçhe vurulduğu zaman ashabından biri hilâfeti evlâdından birinin deruhde edip etmiyeceğini sormuştu. «ان هذا مالآمريه ولاارفضه ولكن انظروا انتم = Bu bir iş ki ne öyle olsun derim, ne de red ederim. Bunu siz düşününüz» cevabını verdi. Buna da sebep kendi bu ravza-i hilâfetin kökü mesabesinde olduğu halde hürriyyet-i intihap taraftarı olduğundan evlâdından birini veliaht ittihaz etmeye nefsinde bir salâhiyet görmüyor ve işi Müslümanlara bırakıyordu.

«Tarih bize gösteriyor ki Müslümanlar halife tâyini hususunda başka başka nokta-i nazara malik idiler. Risaletmeap Efendimiz, her ne kadar Ebubekir'in tâyinini arzu ettiğini gösterir bazı mertebe hafi işaretler sâdır olmuş olsa da, diledikleri gibi intihap etmeleri için işi ashabına bırakmıştır.

«Ebubekir gelerek ismiyle resmiyle halifeyi tâyin etmiştir. Ömer daha başka bir meslek takibetmişti. O, müntehipler tâyin ederek intihap hurriyyetini onlara bıraktı. Beni Ümeyye Mülûkünün evveli olan Muaviye devri gelince O, Islâm tarihinde ilk defa görülmüş bir hâdise olmak üzere oğlu Yezid'i veliaht yapmayı kararlaştırdı. Saltanatının merkezi olan Şam'da maksadını emniyyet altına aldıktan sonra zâhiren haccetmek, hakikatte Mekke ve Medine ahalisinden de biat almak fikriyle Mekke'ye gitti. Hac merasimini ifa ve ikmal ettikten sonra bir hutbe irat ederek halkı veliaht sıfatiyle oğlu Yezid'e biat etmiye davet etti. Abdullah İbn-i Zübeyr ayağa kalkarak: «Bizi, senden evvel İslâm halifelerinin hiç birinin yapmadığı bir bid'ate davet ediyorsun» diye bağırarak teklifini reddetti. Bunun üzerine Muaviye hilâfet işini halletmeden bıraktığı takdirde bu yüzden İslâm âlemi büyük büyük muhataralara uğrıyacağını ve ileride bu mesele etrafında birçok münazara ve mücadeleler cereyan edeceğini, birçok kan dökületeğini uzun uzadıya izah ve teşrih etti.

«Muaviye'nin maksadını terviç yolunda söylediği bu sözlerden anlaşılıyor ki hilâfet işiyle serbest intihap usulüne riayet edilmesi Müslümanlar arasında eksiksiz kan dökülmesini intaç edecektir. Onun fikrince veliaht tâyini ve hilâfetin bir aileye hasr ve tahsisi İslâm camiasının selâmet ve mahfuziyyeti, Müslüman mesalihinin temini nokta-i nazarından en faideli bir usul ve tedbir olduğu için İslâm âleminde ilk evvel veliaht tâyini usulünü o tesis etmiş, sonra gelen halifeler tarafından da aynı usul takip olunmuştur. Onlar da evlâtları miyanında hilâfet vazifesini hüsn-i ifaya en ziyade muktedir olanı veliaht yaparlar, evlâtları içinde bu şartı haiz birini bulamazlarsa aileleri efradı miyanından kudret ve kifayeti haiz olan bir adamı intihap ederdi.»

Abdülâziz Çaviş veliaht intihabı hususunun İslâm âleminde hilâfet meselesinden dolayı kan dökmenin arkasını almak suretiyle faidelerini kaydettikten sonra: «taaddüd-ü hilâfet» bahsine geçiyor ve şunları söylüyor:

«İkinci halife Ömer İbn-il-Hattab görüyoruz ki Sakife-i Benî Saide hâdisesinde âyan ve sahabenin kibarları Resulullaha bir halife intihap etmek üzere orada içtima ettikleti gün ayağa kalkarak, Ensardan «منا امير ومنكم امير» sözünü tekrar etmekte olan Habbab Bin-il-Münzir'e karşı «هيهات، هيهات لايجتمع اثنان» diyerek şiddetli bir münakaşaya girişiyor idi. Bu hususa mütaallik varit olan hâdislerden «اذا بويع خليفتان فاقتلوا ثانيهما» kavl-i şerifi de bunun İslâm için ne derece tehlikeli bir iş olduğunu göstermektedir.»

Abdülâziz Çaviş bundan sonra Müslümanlar arasında halifelerin çoğaldığını ve bunun neticesi olarak birçok gailelerin başgösterip bu yüzden kanlar döküldüğünü tarihten örnekler vererek izah etmektedir.

Hilâfet maddesi hakkındaki mütalâasını rica ettiğim büyük üstad rahmetli Sadrüddin Efendi aşağıdaki kıymetli yazıyı göndermek lûtfunda bulunmuştur:

«Hilâfet maddesinin tarihî şerhine dair olan makale-i beliganenizin tashihine lüzum görülen noktalar hukkındaki mütalâat-ı âcizanemi, emrinize imtisalen, beyan edeceğim. Maksada şurudan evvel siyer ve tarih kitaplarının kıymetleri hakkındaki ehl-i ilmin nazarlarını arzedeyim.

Bu kitapların vazifesi herkesin görüp bildikleri zâhirî vak'aları sırasiyle zabt ve nakl etmektir. Böyle meşhud ve meşhur olan havadis esasından yalan ve yanlış olmaz. Kizb ü tahrif ve galat onların haber-i vâhit derecelerinde kalan tafsilâtında olur ve bu bapta nâkilin hal ü şanına ve eğer var ise senedine bakılır. Vaktiyle siyer ve tarih kitapları da hep esanid ile cem' edilir ve müştemilâtının kimlerden alındığı kolayca anlaşılırdı. Sonra ihtisar behanesiyle senetler hazfolundu. Müverrihler istediklerini kalû ve istediklerini kıyl diye yazar oldular. Nitekim sıka-ı ulema-yi ehl-i teşeyyü'den Muhammet İbn-i Cerir-üt-Taberî'nin senetleriyle cem' ettiği tarihini teşeyyü'de ileri gittiği meşhur ve malûm İzzeddin İbn-il-Esir bu suretle ihtisar ederek sair kitaplardan topladığı nukulü de ilâve ile Kâmil'ini tasnif etti ve sonraki müverrihler de bu mesleği ihtiyar ettiler. Siret-i Nebeviyye siyer-i sahabe ve tâbiîne dair olup din ve mezhebe taallûk eden ahbarın mütevatir ve meşhur olan esasları üzerine zait olan makadiri İlm-i hadis ve İlm-i rical-i hadisin mevzularına dâhil olmakla tarih-i eyyamın vazifesinin fevkindedir. Vak'anın tahammülü ile isnat ve rical-i isnadın ahvalleriyle vezn olunmaları lâzım geleceği müstağni-i beyandır.

«Tavaif-i Şîa mezahib-i bâtınalarını terviç için siyer ve tevarihe birçok yalanlar kattılar ve pek çok hadisler uydurdular. Takıyyeyi caiz gördüklerinden kendilerini ehl-i sünnetten göstermek ve bazan söze Şeyheynin (R. A) fezailinden başlamak âdet-i müstemirrelerinden olmakla naklettikleri şeylere dikkat olunmak ve desaisinden gaflet edilmemek lâzımdır.

«Gerek bunların, gerek sair nâs'ın nakillerinden en kıymetsiz olanları meşhud ve meşhur olan vekayia ve o vekayiin medlûlât-ı kat'iyyesine muhalif ve muakis olanlarıdır ki Şîa mezhebini mürevviç olan haberler de hep bu kabildendir. Çünkü bunlar herkesin malûmu olduğu üzere Resul-i Ekrem Efendimizin iptida-yi bisetten beri sahib-i hassı ve yâr-ı garı arış-ı Bedir'de celis-i enisi olup Ühut'de düşmanının Resul-i Mustafa Aleyh-i efdal-üt-tehaya dan sonra sağ mıdır diye sordukları sene-i tasia'da emîr-i hac edip Ali'yi de memuriyet-i mahsusa ile maiyyetine irsal eylediği maraz-ı mevtinde istihlâf eyleyüp (لو كنت متخذاً خليلاً دون ابي قحافة) buyurdukları Sahiheyn ve saireden de mazbut olduğu üzere son hutbesinde (لو كنت متخذاً خليلاً دون ربي لاتخذت ابابكر خليلاً) diyerek nâs'a onun fazlını yâd ve ilân etmiş ve bir aralık onun için bir de ahitname yazdırmak ve sonra (يابى الله والمؤمنون الا ابابكر) yani Allah ve müminler başkasından iba ederler diyerek yazıya da hacet görmediğini beyan eylemiş olduğunu Sıddîk-ı mükerremin adını tansise mefdulu fadılları malûm olan efdallere tafdiyeye çalışıyorlar. Bunu akl-ı selim razı olur mu? öyle rivayatı kabul edebilir mi?

«Şu mukaddimeyi burada bast etmekliğim yazınızda tashiha lüzum görülen nokattan ekserisinin bu cihete mütaallik olduğundandır.

«Nokat-ı mezkûrenin birincisi Resul-i Ekrem Efendimizin marazının iştidadı esnasında getiriniz size bir kitap yazayım hiç dalâlete düşmiyesiniz demesi üzerine orada bulunan ricalin nizaa girdiklerine dair olan kıssa yazınızın bu mevzuuna hassaten yahut resen taallûk etmediği halde bu bapta birinci ihtilâf diye gösterilmesidir. Halbuki bu haberde kimsenin hilâfetine dair bir söz yok. Bunu hilâfet hususundaki ihtilâfattan addedenler de yoktur. Kâşki buna hiç taarruz edilmeseydi ve madem ki taarruz edilmiş hakikatinin de beyan olunması iktiza ederdi. Malûm ya revafız güruhu yazılacak olan Ali'nin ahitnamesi idi iddiasında bulunurlar ve Ömer'in muhalefeti yüzünden geri kaldı diyerek keenne taan'a yeltenirler. Nitekim zavallı Suphi Paşa da Ömer-ül-Faruk (R. A) in emr-i Nebeviye tahalüfü nasıl tasavvur olunur diyerek kıssanın adem-i sıhhati kakkında irad-ı mütalâata kıyam etmiş ve ona karşı Kandiye'li Sırrı Paşa da Ömer mâsum değildi diyerek âdeti üzere tervic-i rafaza ihtimam eylemiştir. Vâkıa kıasa mütevatirat ve meşhurattan değil ahadın müsnet nev'inden de değil vefat-ı Nebevide nâbaliğ olup ancak bir miktar ehadis-i şerifesini işitip hıfzetmiş olan evlâd-ı sahabenin mürasilleri cümlesindedir. Yalnız Abdullah İbn-i Abbas (R. A) den rivayet olunuyor. Orada bulunanların birinden mi haber almış, yanlarına girip çıkan bir köle yahut bir ufak cariyeden mi işitmiş bilinmiyor. Kendisinden de ancak iki zat rivayet ediyor. Birincileri olan Sait İbn-i Cübeyr'in rivayeti Nebiyy-i Muhterem Efendimizin bana bir kitf ile devat yahut bir levh ile devat getiriniz size bir kitap yazayım, hiç dalâlete düşmiyesiniz demeleriyle nesi var hastalığın tesiriyle mi söyleniyor, kendisinden istifham ediniz diyerek ihtilâf etmeleri üzerine beni halime bırakınız bulunduğum hal bana teklif ettiğinizden daha hayırlıdır, buyurduklarına dair olup Ömer (R. A.) in zikrinden halîdir. İkincisi Übeydullah İbn-i Abdullah İb-ni Utbe'nin rivayeti olup bunda da müşarünileyhe atfolunan söz Resulullah'a veca galebe etmiştir, Kitabullah var bize kifayet eder, demiş olmasından ibarettir. İsnadı de ehl-i teşeyyü' tariklerini pek tecavüz etmi-

yor. Lâkin rivayetin reddini mucip bir sebep de yoktur. Hummanın iştidadı esnasında bana bir levh ve devat getiriniz yazayım demesi üzerine işitenler, kendisinin ümmi olduğunu bilenler nasıl yazabilir diye taaccüp ederler, yahut maksadının söyleyüp yazdırmak olduğu malûm olmakla Kur'an-ı Azîm var iken başka bir kitap yazmakla nasıl dalâletin önüne geçilir diye hayrete düşüp istifham edilsin derlerse hata etmiş olurlar mı? Enbiyay-i izam'ın hastalığın bu gibi tesiratından âzade bulunacaklarına dair bir delil var mıdır? Ömer (R. A.) in kelâmı eser-i şefkat ve eser-i hikmetten başka neye hamlolunabilir? Resul-i Ekrem Efendimizin de onun reyini tasvip buyurdukları kitabın yazılmasını istiyenlere karşı bulunduğum hal benden işittiğinizden daha hayırlıdır buyurmaları ile de anlaşılmıyor mu? Yazılacak kitap tebliğine memur olduğu bir hükmü mutazammın olsaydı onu terk edebilir miydi? Sahabe-i kiram kat'î ve vücubî olmıyan bazı evamir-i Nebeviyyeyi yapamıyacaklarını evvelden beri söylerlerdi. Salât-i leyl için beyt-i Fatime'ye geldikleri zaman Ali (R. A.) in nasıl mukabelede bulunup (وكان الانسان اكثر جدلا) ayetini tilâvet ederek avdet buyurdukları Sahah ve Mesanid'de mazbut değil mi? Kıssa-i mezkûrede Faruk'un şanına münafi bir şey yoktur. Olsa ehl-i teşeyyü'ün tariklerinden gelen rivayet değil İbn-i Abbas'ın nakli kabul olunmazdı. Şeyheyn'e ta'nı mutazammın nakle kıyam eden kimseye kim olursa olsun kendini kayaya çarpıyorsun ona değil başına acı denilir. O mânada bir rivayette bulunmağa İbn-i Abbas'ın ahvali de müsait değildir. Eimme-i Selâseyi kemal-i tâzim üzere olmakla evlâdından olan hulefa da buna mebni onların hutbelerde Ali'ye takdimine muztar olmuşlardır. Kendisi hurubunda onlarla beraber bulunmuşsa da muahharen ayrılıp Mekke'ye avdet eylediği oğluna biat etmeyüp Âm-ül-cemaa da Muaviye'ye ve ondan sonra bilâ tevakkuf oğlu Yezid'e biat eylediği ve kızı onun taht-ı nikâhında olup Avn-ül-Abidi ve Mervan-ül-himar'dan sonra Tedmür'de biat olunan Abdullah'ı doğurmuş olduğu ehl-i tarihin ve erbab-ı nesebin malûm ve mahfuzlarıdır. Pederi Abbas'ın o günlerde Ali'ye Resulüllah ölecektir haydi soralım hilâfet bizde ise bilelim değilse bizim için vasiyyette bulunsun deyüp buna karşı Ali'nin bizleri ondan kendisi men' edecek olursa nâs da vermezler, ben sorucu değilim, dediğini Sahiheyn ve sairede muhreç olduğu üzere kendisi rivayet eylemiştir. (الزربة كل الزربة) deyişi Şîanın lehlerinde değil hilâfete taallûk ettiğine göre ancak aleyhlerinde olabilir. Yazılmak istenilen kitabın Ebu Bekr'in balâda zikrolunduğu üzere yine ondan müminler başkasına razı olmazlar diyerek yazıya hacet görülmediği beyan olunan ahitnamesinden başka bir şey olamıyacağı aşikârdır Anlaşılan bununla Ali vasi idi yahut vasi olacaktı diyen Şîa ve rafızaya reddi kast eylemiştir.

« İkinci nokta — Vefat ı Nebevi üzerine ümmet üç bölük oldu denilmesidir. Cevdet Paşa da böyle söylemiş ve Şîa ve Havaricin iftiraklarının esası diye göstermiştir. Oradan aldığımız anlaşılıyor. Lâkin yanlışı var. O zaman ümmette tefrika değil; öyle bir istidat bile yoktu. Ensar'ın içlerinden bir emîr nasbını arzu etti. Öyle havaricin zehabı veçhile halife herhangi kabîlelden olsa olur diye değil, bilâkis bu dinin ensarı Liziz. Dâr-ı hicret-i Nebeviyye bizim vatanımızdır. Biz hane sahipleriyiz. Halife bizden olmalı, zehabına düşmüş bulundular. Lâkin Arap kavmi Resul-i Mücteba Efendimizin kabîlesi olup İsmail evlâdı olan Kureyş'ten başkasını mukaddes tutup inkıyad etmiyecekleri ihtar edilince hatalarını anlayup bizden de bir emîr olsun dediler ve iki emîrin vahdet-i millete tevafuk etmediğini de ihtar ettikleri zaman kendilerinin vüzera halinde bulunmalarına razı oldular ve Nebiyy-i Muhterem Efendimizin Ebubekri geçirdiği makam-ı imametten hangileri geri çeküp de önüne geçmiye cür'et eder denilince (معاذالله ان تقدم على ابى بكر) deyüp irşad-ı Nebeviye imtisalen biate şitap eylediler. Sa'd İbn-i Ubade'nin hiç biat etmeyüp Medine'yi terkle ehl-i küfrün ellerinde bulunan Havran'a gidip o sene vefat ettiği Ömer-ül-Faruk'un zamanına kalıp ona da biat etmediği hakkındaki rivayetler doğru ise icma-i ümmeti muhil olmaz. Resulüllah Efendimize karşı İfk kıssasında reis-ül-münafikîne müzaheret edişi kadar yahut daha kabih bir hareket olur. Lâkin Ebu Amr İbn-i Abdülbirr'in itimat ve işhat ettiği bu kavlin hilâfı da menkul olup Savaik'te mezkûr olduğu üzere İmam-ı Ahmet Kitab-ül-Fezail'de Sakife günü Ebubekr-is-sıddîk hutbesinde (لقد علمت يا سعد ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال والت قاعد قريش ولاة هذا الامر خير الناس تبع ابرهم وفاجرهم تبع لفاجرهم) demekle Sa'd'in de (صدقت عن الوزراء واتم الامراء) dediğini rivayet eylemiştir. Ebubekr-is-sıddîk'ın biatine onun da dâhil olup malını oğulları arasında taksim etmiş ve Şam'a gönderilen asakir-i İslâm ile beraber çıkıp Sait İbn-i Abdüzzera'dan mervi olduğu üzere iptida fetholunan Basra'da ve Ebubekr'in son zamanlarında on üç senesinde orada vefat etmiş olması sevaba eşyed ve akrebtir. Abdürrezzak'ın Musannif'inde Muhammet İbn-i Şirin'den

Sait İbn-i Mansur'un Süneni ile İbn-i Asakir'in tarihinde Ebu Salih ve Atâ'dan muhreç olduğu üzere malını oğulları aralarında taksim ederek Şam'a gidip vefat ettikten sonra bir oğlu daha doğmuş ve buna bir şey bırakmamış olması Ömer-ül-Faruk'u endişeye ilka etmekle Ebubekr-is-sıddîk'a müracaat etmiş ve birlikte oğlu Kays'ın yanına giderek kısmetin feshi lüzumunu dermiyan etmeleri üzerine Kays kendi hissesini çocuğa terk eylemiştir ki bu da kavl-i saniyi müeyyiddir.

« Ali ile beraber o gün hanesinde toplanan Haşimî'lerın ve Benî Ümeyye'den ondan evvel Sıddîk'ın irşadiyle iman eyleyüp hâmisül- İslâm olan Halit İbn-i Sait İbn-il-As ve Ebu Süfyan İbn-i Harb ve Benî Eset İbn-i Abdüluzza'dan Havari-ül-Resul Zübeyr İbn-i Avvam'ın o gün biatten tahallülleri de Şîa'nın zuumları gibi Ali'yi vasi tanıdıklarından yahut ümmetin efdali gördüklerinden değil ancak emaretin evvelden beri rüesay-i Kureyş olan Abd-i Menaf ve Kusey evlâdından çıktığını istememek ve meşverette bulundurulmadıklarından gücenmiş olmak gibi esbaba mebni idi. Halit ve Ebu Süfyan Âl-i Kuseyyin efdali olan Osman ve Ali'ye müracaat ettiler ve onların kabul etmediklerini görünce biate dâhil oldular. Ali ve Zübeyr de Muşa İbn-i Ukbe Meğazi'sinde ve Hâkim Sahih-i Müstedrek'te Abdürrahman İbn i Avf'tan rivayet ettiği veçhile biz meşverette bulundurulmadığımızdan başka bir şeye darılmış değiliz. Ebubekr'in hilâfete herkesten ehal olduğu reyindeyiz, o yâr-ı gardır, onun şeref ve hayrını biliriz. Resulüllah hayatında beynen-nâs namaz kıldırmayı ona emretti demişler. Muhammet İbn-i Sa'd'ın tahriç ettiği üzere Ali (R. A.) vefat-ı Nebi üzerine halimizi teemmül ettik, namazda Ebubekr'i takdim etmiş bulduk, Nebi'nin (S. V.) dinimiz için razı olduğuna biz de dünyamız için razı olduk, onu takdim ettik demiştir. Lâkin mütaakıben Fatime ve Abbas (R. A.) in fey resaleti Resul-i Mücteba'nın (S. V.) mülk-i hassı zannetmiş ve kalil-ül-miktar olan menkulâtı bile hep sadakadır buyurmuş olduğundan gafil bulunmuş olmalariyle miras iddiasına düşmeleriyle, bundan dolayı araları açılıp vefat-ı Fatime (R A.) dan sonra ashabın yüzlerini ekşitmeleri üzerine Ali (R. A.) sulha talip olup İmam-ül-Müslimîni hanesine davet etmiş ve biz senin fazlını muterif idik, Allah'ın sana sevkettiği hayrı çekememezlik etmedik. Lâkin sen bize karşı bu hususu alâ veçh-il-istiklâl eline aldın. Halbuki karabetimizden dolayı biz de biraz hakkımız, nasibimiz var zennediyorduk demiş ve nihayet Ebubekr-is-sıddîk ağlıyarak kasem ederim ki Resulüllahın karabetine sılada bulunmak, eyilik etmeyi kendi karabetime eyilik etmekten daha ziyade severim, arzu ederim amma aramızda mahall-i münakaşa olan o emval hakkında baktan ayrılıp bir taksirde bulunmadım. Resulüllah bu bapta ne yapmış ise yapacağım, ondan gördüğümden başka bir şey terk edemem, korkarım deyip nefsi için ondan bir şey almadığını ifham etmekle Ali (R. A.) da o gün mescid-i şerife gelip muhavere i cariyeyi beyan ve biati yani itaatini ilân eylemiştir. Ukeyl'in İbn-i Şehap tarafından rivayet ettiği Sahiheyn'de muhreç olan bu eserin zâhiri Ali (R. A.) in o güne kadar biat etmediğini işrap etmekte ise de mecmu-ı rivayatın mediûlü olan kavl-i evvel daha esahtır. Bu eserle Ali'nin (وكنا نحن نرى لنا حقاً لقرابتنا من رسول الله صلى الله عليه وسلم) dediğini Sahih-i Müslim'den biibaretihi nakletmişsiniz. Emirden maksadı hilâfettir, karabet cihetiyle bizim hakkımızdır reyinde idik dedi zennolunmuş. Halbuki yanlış. Hakkan kelimesi nekredir biraz hakkımız vardır zannında idik demektir. Aynı kelâm Sahih-i Buhari'de de menkul olup hakkan kelimesi yerine nasiben kelimesi zaptolunmuş, bizim de biraz hissemiz var zannında idik demektir. Emir kelimesinden maksat emr-i emvaldir onun istebeddet aleyna yani müstakillen zaptettik demesi de bunu göstertyor. Hilâfetin şirket kabul etmiyeceği müstağni-i beyandır. İrsen hakları yok ise de mademki halifenin yed-i tasarrufundadır kendilerine de biraz şey tahsis etmesini arzu etmiş olduklkrı ve buna İmam-ı Hümam'ın kemal-i takvası mâni olduğu metn-i hadisten zâhir ve müstebandır. Âmme-i ümmetin biatleriyle Ebubek'in hilâfeti tamam olmakla Ali ve onunla beraber birkaç kişinin böyle uzun müddet biatten tahallüfleri sabit farz olunsa da icma-i ümmeti ihlâl edemez. Çünkü hakikatte biatten tahallüf değil, bizzat gidip tebrikte bulunmaktan geri durmaktan ibaretti. Ehl-i Badiye'nin irtidat etmekte olup Medine'de ehl i İslâmın musibet içinde bulundukları böyle bir zamanda ehl-i Beytin irs ve mal talebi ile dargınlık çıkarıp tahallüf etmeleri ülüvv-i mertebe ile o kadar mütenasip değilse de bihamdillâh-i taalâ terk evlâ ve içtihaddan hatayi tecavuz etmez. Ali (R. A.) den bir muavenet talep olunsa halife-i Resulüllah tarafından kendisine bu yolda bir emir verilmiş olsa muhalefette bulunacağı zannolunmaz. Fatime (R. A.) nın vefatı, vefat-ı Nebeviden sekiz mah sonradır. Yetmiş gün sonra ve üç ay sonra diyenler de vardır. Ceyş-i Esame'nin ikfazından sonra Medine'nin bir ta-

rafının muhafazasına da Ali (R. A.) in memur olduğu mervidir.

« Üçüncü nokta — Mevzuu bahse dâhil olmadığı bir müverrih için firak-ı muhalifenin zikrine hacet bulunmadığı halde hasseten Şîa'nın hüccetleri olmak üzere (اما ترضى ان تكون منى بمنزلة هارون من موسى) hadis-i şerifinin zikredilmesi ve zikrolunduğu surette metna ve mânasının da izahı lâzım gelirken bu cihetin meskût-ün anh bırakılmasıdır. Bu hadis de ahaddan olup Sahah ve sairede Sa'd İbn-i Ebi Vakkas (R. A.) dan rivayet olunmuştur. Resul-i Mücteba Tebük gazasına giderken Medine'de ehl-i beyti içinde Ali (R. A.) i bıraktı. Fakat Ali, beni nisa ve sıbyanın içinde mi bırakıyorsun diye kendisine şikâyet ederek ağlamıya başlamakla Hâtem-ül-enbiya Efendimizden sonra nebi olmadığı halde kendisinin bir nebiyy-i celilin makamına bulundurulduğu anı vazettiği mertebenin, Musa'nın biraderi Harun'un bulundurduğu mertebe idüğünü mutazammın olan bu hadisle tatyip buyurdular. Bu hadisle kendisine yeni baştan bir mertebe verilmedi, bulundurulmuş olduğu menzilenin yüksekliği beyan olundu. O menzile de Ali'den evvel de sairleri ve ezcümle Osman Zinnureyn ve Ali'den sonra da diğerleri bulundurulmuştur. Bundan ahd-i hilâfet yahut efdaliyyet mânası nasıl çıkabilir? Ali'nin hiçbir vakit böyle bir dâvada bulunmayıp bilâkis kendinin vasi olmadığını mutazammın olan hadisleri tevatür derecesindedir. Bu ümmetin Nebisinden sonra en hayırlıları Ebubekir ve ondan sonra Ömer'dir dediğini kendisinden seksen zat rivayet eylemiştir. Sa'd İbn-i Ebi Vekkas Ali'nin biatinden imtina edenlerin birincisi idi. Hadisin mânasını onlar anlamamışlar da humakay-i Şîa mı sonradan anlamışlar? Zehi dalâlet. Bu hadis (انت منى بمنزلة هارون) lâfzıyle Muhammet İbn-i Ebubekrin validesi ve Ali'nin zevcesi olan Esma'dan rivayet olunmuş ise de tarikı mertebe-i sıhhatte değildir. Olsa da başka türlü tevili caiz olmıyacağı hüveydadır. Bazıları Ali'nin ancak ehl-i beytin umuruna nezaret için bırakılmış olup Medine muhafızlığının efadıl-ı Bedir'den Muhammet İbn-i Meslemet-ül-Ensari'nin uhdesinde idüğünü naklediyorlar.

«Dördüncü nokta — Şûrada Zinnureyn ile Eb-ül-Hasen (R. A.) ekseriyet kazandıkları ve sonra da Abdurrahman (R. A.) tarafından görülen ekseriyete mebni Zinnureyn'e biat olundu denilmesidir. Halbuki öyle ikisinin ekseriyet kazandıklarının aslı yoktur. Zinnureyn'in hilâfeti de ekseriyet değil ittifakladır. Ehl-i şûra toplandıktan sonra içlerinden Zübeyr hakkını halazadesi Ali'ye, Sa'd İbn-i Ebi Vekkas nasibini ammizadesi olan Abdurrahman'a, hiçbirine öyle bir karabeti olmıyan Talha da hakkını hasbeten lillâh Osman'ın fazlına mebni ona terk etmeleriyle üç zattan birinin tâyini lâzım gelmiş ve Abdurrahman diğer iki arkadaşlarına hitaben hanginiz kendisini bu miyandan ihraç ederse birimizi o tâyin etsin demiş ve onların sükût etmeleri üzerine isterseniz bana bırakınız Allah'a ahdederim ki nefsimde efdal olanınızı tercihte taksir etmem demekle onlar da razı olmuş ve üç gece uykusuz kalarak nâsı dolaşıp reylerini anlamış ve sonra mecma-i nâs'da Ali'ye hitaben muhacirîn ve ensar ve ehl-i emsarı hep gördüm, hiçbir kimseyi Osman'a muadil tutmuyorlar deyüp ona biat etmekle Ali ve sair ehl-i şûra ve cemi-i ümmet de mütabaat eylemişlerdir. Nitekim Şeyheyn'den sonra efdal-i nâs olduğu sahabe-i kiramın zaman-ı saadette de malûmları olup üçünden başka efadıl-ı sahabe aralarında da müfadale bulunmaz oldukları Abdullah İbn-i Ömer (R. A.) den Sahih-i Buhari'de tahriç ve rivayet olunmuş idi.

« Beşinci nokta — Aliyy-ül-Mürteza'nın hilâfetinin evvelkilere müsavi tutularak ekseriyetle oldu denilmesidir. Halbuki bâlâda tafsil ve beyan olunduğu veçhile onların hilâfetleri hep birriza icma' ve ittifakla mün'akit olmuştur. Aliyy-ül-Mürteza'da ihtilâf olundu. Meşverete bırakmaksızın Talha ve Zübeyr'i celbettirip biatlerini almış ise de Sa'd İbn-i Vekkas biat etmedi. Sait İbn-i Zeyt ve Abdullah İbn-i Ömer ve Muhammet İbn-i Meslimet-ül-Ensari gibi daha birçok ashab-ı kiram da imtina eyleyüp Eba Eyyub-ül-Ensari gibi mevahisi olan Sehl İbn-i Hanif-ül-Ensari gibi bir çokları da biat etmediler. Emsar-ı saire ahalisi de ihtilâf üzere idiler. İstediği ittifakı birriza bulamayınca seyfe müracaat etti, yine mümkün olmadı. Çünkü terbiyekerdesi olan üvey oğlu Muhammet İbn-is-Sıddîk ehl-i fitne ve katelenin serdarları olup kendisi de imam-ı şehid mahsur iken minber-i şerife çıkıp bayram namazını kıdırmış ve Zinnureyn'in cenazesini defn ile mukayyet olmamış, eşirrayı istimale ile teskin-i fitne için olacak istemedikleri valilerin azil ve tebdiline muvafakat eylemiş idi. Binaenaleyh ümmetin birçoğu kendisinden şüphelenmiş idiler. Talha ve Zübeyr Ayişe ile beraber Basra'ya gittiler. Ali de arkalarından varıp orada Cemel vak'ası ve mütaakiben Şam'a teveccüh ederek o cihette de Sıffeyn vak'ası muharebeleri oldu. Kendi hakkında ehl-i fitnenin meclûbu veyahut mağlubu olacak ona biat ve itaat ehl-i fitnenin hükümetlerini kabul etmektir diyorlardı. Kendisine

biat edenlerin miktarı ümmetin nısfı derecelerinde olup daha ziyade yahut noksan mıdır bilinemiyor. Maazalik ekser-i emsarda ahkâmı carî olmakla ekser-i eimmenin mezheplerinde biati mün'akit ve hilâfeti sahih olmuştur. Ancak muhtelef-ün fih olmakla Imam-ı Tahavi'nin Müşkil'de beyan ettiği üzere evvelkilerin hilâfetlerine müsavi değildir. Hilâfetine kail olmakla hurub-i sahabede tasvibi lâzım gelmiyeceği de aşikâr olup fakih Ebulleys-üs-Semerkandi'nin Bostan'ında naklettiği üzere İmam-ı A'zam'ın büyük üstadı olan İmam-ül-eimme İbrahim bin Yezid-ün-Nehai'nin (دماء طهرالله منها ايديهم) demiş, İmam Ebu Mukatil-üs-Semerkandi'nin Kitab-ül-Müteallim'de rivayet ettiği üzere üstadı olan İmam-ı Azam Ebu Hanife tarafeyni maan musip olamazlar, ya birisi, yahut ikisi de muhti idiler demiş ve yine telâmiz-i kiramından olan İmam-ı Ebu Müti-ül-Belhi Fıkh-i Ekber'inde ashab-ı kiramın hepsini tevelli eder, bir tarafı iltizam etmip diğerini terk etmeyiz, Osman ve Ali meselesini Haktaalâ'ya terk ederiz dediğini nakletmiştir. Mürcie-i ehl-i sünnet denilen eimme-i Hanefiyye ve onlarla beraber olan ecillenin mezhepleri budur. Şîa-i Osmaniyeden olup hilâfet meselesinde ehl-i Şam'ın reyinde bulundukları halde Aliyy-ül-Mürtaza'nın fezailini mukir olup onu da tevelli edenler az değildi. Ezcümle rical-i Müslim'den olup İmam-ı Ebu Hanife'nin Sıddîk ve muvahisi bulunan Hakem İbn-i Hişam-ül-Ukeyli bu mezhepte idi ki bunlar da cemi-i ashabın fezailini mukir olup Ali'yi de hurubunda tasvip edenler gibi hep ehl-i sünnetten madutturlar. Ali (R. A.) Osman'dan sonra ehl-i şûra'nın efdalları olması da cây-i ihtilâf olup diğerlerinin efdaliyyetine seleften kail olanlar bulunduğu gibi Imam-ı Zinnureyn'in Zübeyr'i veliaht etmek isteyüp (اذكان اخبرهم واحبهم الى رسول الله عليه وسلم) dediği Sahih-i Buhari'de muhreçtir.

«Altıncı nokta — Hilâfeti veraset usulüne Emîr-ül-müminîn Muaviye'nin çevirdiğine kail olmak ve bunun esbab-ı mucibesini zikrederken Emevî'lerle Haşimî'lerin tekrar çarpışmalarından korkulduğundan bahsolunmak hususlarıdır. Halbuki o zamanlar Emevî'lerle Haşimî'ler arasında rekabet yok, ancak Osman ve Ali'nin şiaları miyanında husumet var idi. Hâris İbn-i Abdülmuttalip evlâdından Abdülmuttalip İbn-i Rebia Şam'da ve ehl-i Şam ile beraber bulundukları gibi Ukeyl İbn-i Ebi Talip de o tarafta idi. Abd-üş-Şems evlâdından olup Ali'nin Yemen emaretinden azlettiği Taberistan ve Secistan fâtihi Abdullah Ibn-i Âmir'in Mekke'ye gelerek Talna ve Zübeyr'le görüştüğü ve emaretin Abd-i Menaf evlâdından ihracına iştirâk edemiyeceğini söyliyerek Ali'nin hilâfetine rıza gösterdiği de meşhurdur. Kardeş çocukları olan iki hanedan aralarında adavet, Abbasî'lerin zuhuriyle Emevî'leri neseplerinden dolayı katle cüret ettikleri zaman başladı. Cahiliyet zamanından beri mevcudiyetini iddia ile Hâşim ile Ümeyye'nin mervi olan münaferetlerini delil tutmak doğru değildir Çünkü bu Hâşim Cedd-i Resul olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Kusey değil, Mekke'nin riyasetini pederlerinden tevarüs etmiş olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Abdüddar İbn-i Kusey idi Ümeyye İbn-i Abd-üş-Şems bunun üzerine kıyam ederek Mutayyibin ve Lu'ka halefleri vuku buldu ve nihayet Sedanet beyt-i Âl-i Abdüddar'e bırakılarak riyaset Ümeyye'ye geçti. Ammizadesi olan Abdülmuttalib'in Hâşim de o zaman onunla beraber olup vefatından sonra yerine geçmiş idi ki ona da Harb İbn-i Ümeyye ve ona da Ebu Ahiha Sait Ibn-il-As Ibn-i Ümeyye halef olmuşlardır. Iptida hilâfeti oğluna ahteden Aliyy-ül-Mürteza olduğu da mervi olup Âmme-i Şia'nın kavli de budur. Ve Şia'dan başka İslâmda hilâfetin irsen intikal edeceğine hiçbir zaman kail olanlar bulunmayıp verasete makrun olsun olmasın hep aht ve biatle yahut bilâaht biatle sikke tedavül edilmiştir. Nitekim Ebu Halid'in vefatını mütaakıp veliahdı olmadığı halde oğluna ve onun da bilâaht vefatına mebni Mervan'a biat olunmuştur.

«Yedinci nokta — Hilâfet ve Saltanatın biribirinden ayrılması iptida Mervan ve oğlu Abdülmelik'te vâkı olup sonra yine Abdülmelik'te birleşti denilmesidir. Maksat onlar Abdullah İbn-i Zübeyr'in katline kadar hilâfet iddiasında değil idiler demekse katiyen hılâf vâkı yok. Hılâfetleri sahih değildi demekse bu da muhtelef-ün-fihtir. Nitekım Ebu Leys-üs-Semerkandi de bu ıhtilâfı zikreylemiş ve Mervan'ın hilâfetinin esah olduğunu da ima etmiştir. Bedreddin-ül-Aynî de Şerh-i Buhari'de ehad-ı kavleynde bunu ihtiyar ederek İbn-iz-Zübeyr İçin (كان ملكا ادعى الخلافة باحجاز) demiştir. Azhar olan da budur. Çünkü Ebu Halid'in hilâfeti mecma-i aleyh olmakla onun vefatına kadar İbn-iz-Zübeyr'in hilâfet iddiasında bulunmayıp ancak onun vefatını haber aldıktak sonra ehl-i Mekke'nin biatlerini aldığı müttefek-un-aleyh tir. Halbuki o zamana kadar Şam ve sair bilâd ahalisi Muaviye bin Yezid'e biat etmekle onun hilâfeti mün'akit olmuş ve üç veyahut beş ay sonra vefatını mütaakıp Şam'da Mervan'a biat olunmakla onun hilâfeti sahih olup İbn-i Zübeyr daha efdal olsa da hilâfeti mün'akit olmamıştır.

Hilâfetsiz Saltanat edenler ve halifeye biat ile mukayyet olmıyanlar İlhanilerle Timurlenk ve evlâdından olan Tatar mülûküdür. Saltanatsız hilâfet edenler de Deylemi'lerin ve Selçuki'lerin mağlûpları olan Bağdat'taki ve Kerakeme ve Çerakese zamanlarında ve bahusus Mustaim Billâh'dan sonra Mısır'daki Abbasî'lerdir.

«Sekzinci nokta — Kureyş'ten olmak şart-ı mütehattim olmayıp başkaları da mahz-ı tagallüp ile halife olabilir denilmesidir. Halbuki sırf tagallüp hilâfete musil olmaz. Kureyş'ten olmak da halet-i ihtiyarda şart-ı vücudîdir. Lâkin bazı mütegallibenin istilâsiyle hâsıl olan umum belva üzerine fitneye mahal kalmamak için maslahat-i zamanın iktiza ettiği her kim ise ona biat olunur ve maksat ikame-i din olmakla Kureyş'ten olanlar mezheb-i refaz yahut tecehhüm ve ilhadı terviç edecek olurlar ve içlerinden malûm-ün-nesep bir ehl-i istikamet ve kifayeti bulup biat etmek mümkün olmayınca başkalarının hilâfeti de biatle mün'akit olur. Diyar-ı Magrip'te Hafsî'ler ve Merbenî'ler gibi nesep iddiasında bulunan ve bulunmıyanların, diyar-ı Rum'da Süleyman-ı Kanunî'den sonra biat olunan selâtîn'in, Sûdan'da Âl-i Sukeyye'nin ve Bilâd-i Arap'ta Âl-i Suud'un biatleri hep bu usule bina edilmiştir.»

Anadoludaki kuvay-i Milliyenin teşebbüsü muvaffakıyete erince 11 rebiülevvel 1341 (1 teşrinisani 1922) Osmanlı saltanatının ilgasına dair (Türkiye Büyük Millet Meclisi) tarafından ittihaz olunan karar mucebince son Osmanlı Padişahı (Vahidettin) saltanat makamından iskat edilmiş ve bu suretle Osmanlı devleti münkariz olmuştur. Memleketin menfaatine çalışanlar aleyhine takındığı tavır ve hareketin yanlışlığını ve feci bir âkibetin kendisini beklediğini hisseden Vahidettin birkaç gün sonra 17 teşrinisani 1922 de bir İngiliz harb gemisine iltica ve memleketden firar etmek suretiyle ecdadından hiçbirinin yapmadığı bir şeniayı irtikap etti.

Osmanlı saltanatının ilgası üzerine Vahidettin'in zamanında veliaht bulunan (Abdülmecit Efendi) Büyük Millet Meclisi tarafından 19 teşrinisani 1922 tarihinde «halife» intihap olundu. Bu suretle hükümet, Büyük Millet Meclisine ait olmak üzere Türkler tarafından da hilâfetle saltanat bir kere daha tefrik olundu,

Son asrın Türk mütefekkiri sayılan (Ziya Gökalp) Gazinin ortaya attığı umdeleri tasnif, tahlil ve tefsir ederken (Doğru Yol, s. 11) dinî umdeyi aynen yazdıktan sonra mütalâasını serdediyor. Dinî umde ile o satırlar aynen şöyledir:

«(İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan Makam-ı hilâfet beyn-el-İslâm bir makam-ı muallâdır.)

«İslâm dininde bütün namazlar cemaatle eda olunur. Cemaatin bir imamı vardır ki cemaati terkib eden bütün fertler ona iktida ederler. Bu suretle imam cemaatin timsali olmuş olur. Cemaatin fertleri arasındaki tesanût imamın şahsında tecelli eder.

«Her imamın kendi cemaatini namaz esnasında birleştirerek birçok ruhlardan tek bir ruh meydana getirmesinden küçük bir tesanüt husule gelir. İslâmiyyette bundan başka bir de büyük bir tesanüt vardır ki bütün ümmeti tek bir ruh haline getirir. Bunun şekli de bütün imamların mânevî bir surette bir imam-ı ekbere iktida eylemesidir. İşte bu imamlar imamına (halife) namı verilir. O halde namaz kılınırken, yalnız gözümüzün önündeki cemaatin imamda temerküz eden ruhî vahdetini görmekle iktifa etmemeliyiz. Bilmeliyiz ki bu cemaatten başka milyonlarca cemaatler de, aynı zamanda bir ümmet halinde birleşmişlerdir. Bu birleşme, bütün ümmetin bir büyük imam etrafında yani halifenin çevresinde birleşmesiyle meydana gelir. Demek ki küçük imamlar küçük cemaatleri temerküz ettirerek küçük tesanütler vücude getirdiği gibi, büyük imam da bütün ümmeti temerküz ettirerek İslâm âlemindeki umumi tesanüdü husule getirmiştir. Bundan dolayıdır ki bütün İslâm âlemi halife meselesinde alâkadardır. Yeryüzünde bir hilâfet makamı bulunmazsa İslâm âlemi kendisini imamesiz kalmış bir tesbih gibi dağılmış, perişan görür.

«Bu ifadelerden anlaşılıyor ki mutlaka İslâm ümmtinin başında, halife namı verilen şahsî bir timsalin bulunması lâzımdır. Fakat, bu yüksek makamı hangi müslüman millet kendi içinden bir şahsiyet seçerek vücude getirebilir. Dînen halifenin gayr-i müslim hiçbir devlete tâbi olmaması şart oldugundan, halifeyi kendi içinden doğuracak milletin mutlaka kuvvetli bir orduya ve tam bir istiklâle malik olan mücahit bir İslâm milleti olması lâzımdır. Birçok asırlardan beri bu şartları haiz olan millet, Türkiye olduğu gibi, bugün de bu şartları haiz olan millet, yalnız yeni Türkiyedir. Buna binaen Türkiye Büyük Millet Meclisi, bizzat, halife hazretlerini intihap ederek, kendisini bu muazzez ve muhterem makama istinatgâh yapmıştır»

Arası çok geçmeden hilâfet mekamının devamına lüzum olmadığı yine Büyük Millet Meclisince kanaat edilerek 26 recep 1342 (2 mart 1924) tarihinde kabul olunan kanunla «hilâfet» ilga edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi şudur: «Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, hükümet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilâfet mülgadır.

Zikrolunan kanunun diğer maddeleriyle de halifenin ve bütün Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye haricine çıkarılmaları karar altına alınmış olmasiyle martın beşinci gecesi sakıt halife (Abdülmecit) ve bilâhara da diğer aile efradı memleketten çıkarılmışlardır.

Osmanlı Devletinin teessüsü hicrî 699 itibar edildiğine göre Osmanlı saltanatı Milâdî tarih hesabiyle 623 ve hilâfet de 923 de intikal eylediğine nazaran da 407 sene devam eylemiştir.

Hilâfetin bir aralık Mısır sultanları tarafından yeniden ihdası mevzuubahs olmuşsa da bu fikir ilerlemedi ve hilâfet tamamen tarihe karışmış oldu.

Son asrın İslâm filozofu Muhammet İkbal «İslâm bünyesinde hareket prensibi» nden bahsederken (Selâmet, 27 şubat 1948, sayı 41) hilâfet için şunları yazıyor:

«Ehl-i sünnete göre bir halife tâyin etmek icap eder. Fakat halifenin bir şahıs olması zaruri midir? Türk milletinin içtihadına göre imamet, bir heyet, yani millet tarafından seçilmiş bir meclis tarafından da deruhte olunabilir. Gerek Mısır, gerek Hindistan uleması, henüz bu mesele üzerindeki görüşlerini açıklamamış bulunuyorlar. Benim kanaatime göre Türk milletinin görüşü isabetlidir ve bu nokta üzerinde herhangi münakaşaye ihtiyaç yoktur. Cumhuriyet rejimi İslâm ruhuna tamamiyle uygun olduktan başka İslâm âleminde hürriyete kavuşan yeni kuvvetlere göre Cumhuriyet rejimi, üstelik bir zarurettir.

«Türk nokta-i nazarını iyice anlamak için İslâmın ilk filozof tarihçisi İbn-i Haldun'un ne dediğini tetkik edelim: İbn-i Haldun, meşhur mukaddimesinde hilâfet hakkında biribirinden farklı üç nokta-i nazar ileri sürdüğünü anlatır: 1) Hilâfet ilâhî bir müessesedir ve onun için zaruridir. 2) Hilâfet, ihtiyaca bağlıdır. 3) Hilâfet, tamamiyle lüzumsuzdur. Hariciler de üçüncü nokta-i nazarı iltizam ederler. Bu üç nokta-i nazar da İslâmî mahiyettedir ve Türkler bu üç nokta-i nazardan işlerine gelen kabul etmekte serbesttirler. Siyasi düşüncelerinde mazinin tecrübelerinden faydalanan Türkler, İslâm devletinin birliği zamanında hilâfetin faydalı olduğunu anlamakla beraber artık onun hiçbir işe yaramıyacak hale geldiğini görmüşlerdir. Çünkü bugün İslâm devletleri çoğalmış ve hepsi de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Onun için hilâfet modern İslâm âlemini teşkilâtlandırmak bakımından canlı bir âmil olmaktan çıkmış ve müstakil İslâm devletleri arasında bir birlik kurulmasına engel olmuştur. Onun için kuru bir unvan uğrunda bir sürü ayrılıklara sebep olmak mânasızdır ve lüzumsuzdur.»

Hem hilâfet hükmünü hem saltanat fermanını
Bundan etmiş âleme câri mürür-i rüzgâr
Fuzuli

§ [*Sof.*] Şeyhlik makamının unvanı olarak kullanılır bir tâbirdir. Bütün tarikatlerin şeyhlik makamlarına «hilâfet» denilirdi

Bektaşilikte ilk zamanlarda hilâfet ancak Kırşehirdeki Hacı Bektaşta verilirdi. Hilâfet verilmesi lâzım gelen bir babaya yalnız pîr evi postnişini hilâfet verebilirdi.

Bilâhara daha altı yerde hilâfete izin verme makamı ihdas olundu. Bunlar da Mısır, Seyyid Ali Sultan, Abdal Musa, Durbali Sultan, Rumelihisarı tekkeleriydi. Merdiven köyünde hilâfet makamının ihdası muahhardır. Son zamanlarda her Bektaşi tekkesinde hilâfet verilmiye başlanmıştı.

Halife insanın (ولقد كرمنا بني آدم) ayet-i kerimesiyle sabit olan tekrimden de kinaye olarak kullanılmıştır. «İnsan-ı kâmil»e Allah isminin mazharı olduğu için «halife» denilirdi. (انا جاعلك في الارض خليفه) ayeti bu yolda tefsir olunmuştur.

Şeyhlik makamına hilâfet makamı denilmekle beraber «şeyh»e «halife» denilmezdi. Yalnız hilâfet aldığı zata nisbeti anlaşılmak için «falanın halifesi» denilirdi. Bektaşiler şeyh makamında «baba», Mevleviler de «dede» tâbirini kullanırlardı.

HİLÂFETNAME (خلافتنامه) [*Sof.*] Tarikate intisap ile usul dairesinde muayyen menzilleri aşarak irşat mertebesine yükselenlere isteklilerin irşad ve terbiyesine ruhsat ve izni mutazammın şeyhi tarafından verilen mühürlü vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «İcazetname» de denilirdi.

Eski devirlerde hilâfetname vermek usulü pek de umumi bir itiyat değildi. Teşeyyuh erbabının (şeyhlik taslıyanların) zuhûr ve tekessürü üzerinde ihdas ve tâmim edilmiştir. Bununla beraber bu da süiistimale uğramış, teşayyuhu önliyememiştir. Bundan dolayı olsa gerek ki Bağdat müftüsü meşhur Zuhavi Efendi Sünniler arasında teşeyyuh, Şia beyninde içtihat Cenab-ı Ahmed'in (Muhammed) dinini rüzgâra vermiş, (za'fa) uğratmıştır demek olan şu:

دین مبین احمد مرسل بباد داد
در سنیان تشیخ ودر شیعه اجتهاد

beytini vücude getirmiştir.

HİLÂL (هلال) [*Ast.*] Yeni ay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hilâl-i ramazan o kabildendir. Muteber kavle göre üç günlük aya kadar hilâl denilir, fazlasına denilmez. Yeni ay şekli kaş yerinde kullanılır, hilâl kaşlı demek olan hilâl ebru terkibi meydana getirilirdi.

Hilâl-i îdi şehr içre ne görmüş var ne tutmuş var
Yahya

§ [*Mim.*] Cami kubbeleri ve minare külâhları tepesine konulan alemlerin yeni ay şeklinde olan uç kısmına verilen addır. (Sanat Ansiklopedisi, Ay Maddesi) ndeki izahata göre bunun menşei aydan ziyade eski milletlerin nazara karşı kullandıkları boynuz ve diş şeklinde olması ve boynuzun eski Türklerde kuvvet ve kudret ifade etmesindedir.

§ [*San.*] diş karıştırmak gibi şeylerde kullanılan ucu sivri çöp demektir. Arapça bir kelime olan « hilâl = هلال » bundan başka aralık mânasına da gelir. Bu münasebetle bununla satırlar arası demek olan hilâl-i sutur tarzında terkipler meydana getirilmiştir.

§ [*Mek.*] Eskiden mekteplerde okumaya başlıyan çocukların harfleri göstermesi için kullandıkları ucu sivri, uzunca çöp ve ibreye de bu ad verilirdi.

§ [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıydi. Yuvarlak şemsiye teli kalınlığında bir ucu sivri, diğer ucu kürek şeklinde ve diş karıştırmıya mahsus olup evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığı bu mikyası teşkil ediyordu. İki hilâl bir «çuvaldız», dört çuvaldız bir «masura» itibar edilirdi. Tasarruf kaytlarında nadiren «hilâl», hemen daima «masura» tâbiri kullanılırdı.

HİLÂL-İ AHMER (احمر هلال) [*İda.*] Harb zamanında yaralılara, sulh vaktinde muhtaçlara yardım maksadiyle kurulan hayır cemiyetinin adıdır. Hilâl-i Ahmerin kurulmasından evvel Avrupada Salib-i Ahmer cemiyeti kurulmuştu. Salib-i Ahmer cemiyeti 1863 senesinde Solferino harbi hâtırasını yazan Dunan, bu eserinde, harb meydanlarında yaralı düşenlere milliyet farkı gözetilmeksizin yardım edilmesi fikrini ortaya attı. Bunun üzerine (Cenevre Menfaat-i Umumiye Cemiyeti) reisi meşhur Gustav Moniér sıhhat memurlarının tarafsızlığını temin için 1863 te Avrupanın tanınmış simalarını Cenevre'de bir konferans akdına davet etti. Birçok mümtaz adamlar bu konferansa iştirâk eyldi. Aynı zamanda Harbiye Mektebi Tabakat-ülarz muallimi Macar Abdullah Bey de bir mektup aldı. Bu mektupda Türkiye'de de aynı şekilde bir cemiyetin kurulması teklif ediliyordu. Abdullah Bey ilk teşebbüslerinde muvaffak olamamış, bunula beraber bu hayırlı işin tahakkuk ettirilmesi lüzumuna kani olduğu için arkasını bırakmıyarak neşrettiği bir beyanname üzerine üçte ikisi doktor olmak üzere altmıştan fazla tanınmış zatların iştirakiyle «Mecruhin-i Asakir-i Osmaniye Muavenet Cemiyeti» adında bir cemiyet kurulmuştur. Bununla beraber böyle bir cemiyetin kuruluşu askerî idareye müdahale şeklinde telâkki edildiği için cemiyet akîm kaldı.

1293 (1877) harbinin mukaddimesi olan Sırp ve Karadağ harbi esnasında yine Dunan Cemiyet-i Tıbbiye âzasından Doktor Peştemalciyan'a gönderdiği bir mektupta şunları yazmıştı: « Sizin hükümetiniz de Cenevre mukavelesine vâzı-ül-imza olduğu halde, Salib-i Ahmerden Karadağlılar ve Sırplar müstefit olurken sizin askerleriniz neden istifade edemiyorlar? Bunu Marko Paşa'ya anlatın.» Bu mektup üzerine, Marko Paşa'nın etekleri tutuştu, teşkilâta başladı. Yalnız Salib-i Ahmerce kabul edilmiş olan İsviçre bayrağı yerine beyaz üzerine kırmızı hilâlli bayrak kabul edilmiştir. Hilâl-i ahmer tâbiri de Kerimi Aziz Bey'in kalemiyle yaptığı mücadele neticesinde kabul olunmuştur.

93 Harbinde Rusya başkumandanı Grandük Nikola'nın, Hilâl-i Ahmer'le Salib-i Ahmer'e ehemmiyet vermiyeceği anlaşılması üzerine, ilk defa olarak Avrupa'da tahsilini bitirmiş olan operatörlerden Binbaşı Naim Bey (Emraz-ı hariciye muallimi miralay) Kızanlık'a ve Hayrettin Bey (paşa) Şumnu'ya, Osman Bey (paşa) Pilevne'ye gönderilmiş, harb meydanlarında vazife ifasına başlamışlardır.

Fakat Yıldız'ın tesiri ve âzasının ihmali yüzünden mühmel bir mevkide kalan cemiyet, 1908 temmuz inkılâbından sonra, Doktor Besim Ömer ve Esat Paşa'larla Miralay Mehmet Ali, Salih, Ali Galip, Kâzım İzzettin Beylerden müteşekkil bir komisyon marifetiyle ana nizamnamesi hazırlanmış ve yüz âza ile yeniden Rifat Paşa'nın reisliği altında teşekkül etmiştir.

Hilâl-i Ahmer'in Meşrutiyette kurulması için ilk adım profesör Weting Paşa, Madam Rifat Paşa, Ali Galip ve Mazhar Beyler tarafından atılmıştır. Rus muharebesinde toplanan paraya ilâveten Hariciye Nazırının haremi yeniden para toplamış ve bu dört zat marifetiyle, bir taraftan teşkilâtı diğer taraftan gazetelerde propagandaları yapılmıştır.

Bu hayır müessesesinin orduya ve sulh zamanında halka göstermiye muvaffak olduğu

yardımlar hakkında bir fikir vermek için Tesalya, Sina, Çanakkale cephelerinde açtığı hastahanelerin, İtalya harbinde Trablusgarb'a sıhhiye heyeti gönderilmek suretiyle açılan hastahanenin, İstanbul'da 5500 yatak ihtiva eden mütaaddit Hilâl-i Ahmer hastahaneleri ile hastahanelerde 45000 hastanın tedavi görmüş olduğunu kaydetmek kâfidir.

Bunlardan başka hareket-i arzlarda (yer depremi) kazazedelere gönderilen çadırlar, yapılan yurtlar, açılan aşhanelerle düşkünlere, açlara yapılan yardımlar, yangınlarda harikzedelere (yananlara) yapılan yardımlar da bu cümledendir.

Cumhuriyet devrinde Hilâl-i Ahmer adı Kızılay'a tahvil olunmuştur.

HİLÂL-İ RAMAZAN (هلال رمضان) [*Fık.*] Ramazanın girdiğine işaret olan yeni ay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ramazan şimdiki gibi Rasathane'nin tespit ettiği günden başlamaz, rüyet-i hilâl yani ayı görmekle, yahut tekmil-i selâsin denilen şaban'ın otoz gün hesaplanması suretiyle başlardı. Yani eğer şaban'ın yirmi dokuzuncu gününün akşamı rüyet-i hilâl ispat olunursa ertesi gün ramazan ilân olunur, ispat olunmazsa şaban otuz gün itibar olunup artık rüyete ihtiyaç kalmadığından ertesi gün ramazan sayılırdı. Bazı kere ramazan ayının hilâli birtakım yerlerde görülerek ertesi gün ramazan ilân edildiği halde, başka yerlerde tekmil-i selâsin suretiyle bir gün sonra ramazan itibar edilerek ona göre oruç tutulurdu. Hattâ telgrafla rüyet-i hilâlin bildirilmesi usulü kabul olunmamış olduğu için bazı kere rüyet-i hilâlin sübutu bu baptaki ilâm örneğinin gönderilmesi suretiyle yakın şehir veya kasabalara bildirilir ve bu heber öğleye doğru gelmiş olsa bile hemen ilân edilerek o saatten itibaren oruca niyet edilirdi.

Ramazan hilâlinin görülmesi şahitlerin şehadetiyle vâkı olur ve bu da kadı'larca ilâma bağlanırdı. Hele İstanbul'da bu, mühim bir mesele teşkil eder, birçok yerlerden aya bakıldığı gibi İstanbul Kadısı'nın bu maksatla ziyafet vererek aya bakanların haberini kalabalık bir heyet halinde beklerdi.

Eski âdetleri yakından tetkik ederek tarihe maletmiş olan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey kendisinin hazır bulunduğu bu cemiyetin teşekkül tarzıyle İstanbul Kadı'sinin bu münasebetle tanzim ettiği ilâm hakkında (Onüçüncü Asr-ı Hicride Ramazan Âdetleri, Peyam-ı Sabah, 15 meyıs 1338, Tefrika No. 4) şu tafsilâtı veriyor:

«Ramazan-ı şerifin sübutu meselesi İstanbul Kadılığı dairesine ait vezaif cümlesinden olmak mülâbasesiyle yevm-i şek gecesi İstanbul Kadısı ile maiyeti memurlarının Şeyhülislâm Kapısında mevcut bulunmaları lâzım geldiğinden o akşam için Kadı Efendi dairesinde kadı bulunan zat tarafından rical ve memurin-i ilmiyye'ye mükemmel bir ziyafet keşidesi mutad olup Üryani Zade Esat Efendi merhumun evail-i meşihatlerinde bilfiil İstanbul kadısı bulunan Gelenbevî Zade Hayrullah Efendi ramazan-ı şerife birkaç gün kala mezkûr ziyafetin tertip ve icrası hakkında ol vakit vekayi kâtibi bulunan Nazif Efendi ile ettiği müzakere neticesinde gerek Yorgancı Çarşısından celbolunacak mobilya kirası ve gerek mekûlât ve teferruatının tedarik ve mübayaası zımnında yetmiş seksen lira raddesinde bir masraf ihtiyarı lâzım geleceğini anlaması üzerine mücerret bu masrafı üzerinden atmak için bir çare tefekkür ederek derhal binişini giyip huzur-ı Fetvapenahiye gider, (çünkü teşrifat-ı ilmiyye iktizasınca rical-i ilmiyye biniş ile huzur-ı Şeyhülislâmiye gitmiye ve kazaskerlik rütbesinde bulununların da Şeyhülislâm Efendinin yanına geldiklerinde binişi aldırmıya de Şeyhülislâm bulunanlar mecbur edilir) bazı âfakî sohbet esnasında münasebet getirip (canım efendim; zamir, karip ile baît beyninde deveran ederse karibe mi atfolunur, yoksa baîde mi?) diye bir sual irad eder. Şeyhülislâm Efendi de sualden maksut olan neticeyi farkedemiyerek vehleten (karibe atfolunur) buyurmalarını ganimet addedip (Allah ömürler versin, öyle ise maksat hâsıl oldu. Ramazan-i şerif takarrüp etti. İki üç gece sonra süput-i hilâl için dairede kalınacağından ve şimdiye kadar İstanbul kadıları bu kaideyi tefehhüm eylemediklerinden et'ime ve teferruatı kendi hanelerinden, mobilyayı da Yorgancı Çarşısından celp ve ihzar ederlermiş. Bizim hane Fâtih civarında ve halbuki Matbah ı Âli-i Fetvapenahiniz İstanbul Kadılığı dairesinin ittisalinde bulunduğundan mutad olan et'ime ve saire efendimize matuf olup bundan bendenize bir hisse tevecüh ederse o da hazır olacak et'imeden sairleri gibi tenavül etmekten ibaret kalır. Binaenaleyh Kethüda Efendi daînize ferman buyurun da tedarikini, görsün) demiş ve müşarünileyh de naçar muvafakat etmekle beraber mobilya celbi küllefine mahal kalmamak üzere kadılık dairesinde icra olunacak merasim-i şer'iyyenin bu defalık daire-i Fetvapenahilerinde icrasını tensip ve bu münasebetle rical-i ilmiyye ve mülkiyyeden bir hayli zevatı dâvet buyurmuşlardı.

«O akşam mahdumları Halit Molla Bey-

efendi merhum ile beraber fakir de kapıda bulundum. Doğrusu et'ime gayet nefis ve mebzul olmakla beraber teferruatı dahi mükemmeldi. Herkes ikram ve it'am olundular. Bâdettaam misafirler dairenin büyük odasına alındılar. Ol vakit odanın mefruşatı henüz sandalye ve kanapeye tahavvül etmemiş ve tarz-ı kadimi veçhile sedirler çuha makat ve çatma yastıklarla mefruş bulunmuş olduğundan kabları renk renk kürkler içinde yeşil ve beyaz iman eli uzun kır ve beyaz sakallı yüksek mevkiler sahibi rical-i ilmiyye ve aralarında çember sakallı alaturka setreli rical-i mülkiyyenin bu sedirler üzerinde kimi dizini dikmiş, kimisi diz çökmüş, kimi de bağdaş kurmuş oldukları halde vakurane oturup uzun çubuklarının dumanlarını savurarak arzettikleri manzara hakikaten pek hoş ve mehabetli idi.

«İstanbul'da zahmetsizce hilâli görebilmek kaabil olan mevkiler Harbiye Nezareti meydanında kâin harik kulesi ve Süleymaniye ve Fâtih ve Çerrahpaşa ve Sultan Selim ve Edirnekapı cevami-i şerifeleri minareleri olduğundan buralara gönderilmiş olan mürettep memurlar ve bu memurlara refakat eden cevami-i mezkûre hademeleriyle erbab-ı dikkat ve meraktan hilâl-i ramazan-ı şerifi görenler geldikleri heyet-i mevcudeye arz ve ima olunması üzerine çubuklar kalktı ve herkes daha resmî bir vaziyet aldı. Vâkı olan emir ve işaret-i Fetvapenahi üzerine iki adam odaya duhul ettiler. Bir dâva tasviri muktazi olduğundan teşkil-i tarafeyn vâkı oldu. Biri diğerinden semeni (1296) sene-i kameriyyesi şaban-ül-muazzamının selhine (sonuna) değin müeccel olmak üzere bundan akdem malımdan iştira ve tesellüm etmiş olduğu bir adet mercan tesbih semeninden şu zat zimmetinde yüz kuruş alacak hakkım vardır. Bu gece sene-i mezkûre ramazan-ı mübareki gurresi olup ecel-i mezkûr hulûl etmiş olduğu halde alacağım olan meblâğ-ı mezkûru bana eda ve teslimden imtina eder olduğundan sual olunup alacağım olan meplâğ-ı mezburu bana eda ve teslime kıbel-i şer'îdan müddeialeyh mumaileyhe tenbih olunmak matluptur deyu dâva eyledi. Müddeialeyh olan diğer zat dahi filhakika müddei-i mumaileyhe vakt-i mezkûre değin müeccel olarak zimmetinde cihet-i mezkûreden ol miktar kuruş deyni olduğunu ikrar edip fakat ecel-i mezkûrun hulûlünü inkâr etmesi üzerine Kadı Efendi müddeiden hulûl-i ecel dâvasına şahit istedi. Hilâl-i ramazan-ı şerifi görenler huzura gelip müddeialeyh'in yüzüne karşı bu akşam ezandan üç dakika sonra minareden hilâl-i mübareki bizler re'yelayn müşahede ettik, bu gece doksan altı senesi ramazanının gurresidir, biz şahadet ederiz deyu heyet-i hâkime huzurunda şahadet eylediler. Şahitlerin isticvabına pek ziyde dikkat ve itina olunduğundan hattâ bir aralık vâkı olan teklif-i Şeyhülislâmi üzerine ol vakit Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye Nezaretinde bulunan Sudurdan ve efâdıl-ı ulemadan Halit Efendi hilâlin vaziyeti hakkında şahitleri gayet müdekkikane isticvap eyledi. Badehu tezkiye naibi ve sair memurlar marifetleriyle sirren ve alenen şahitlerin tezkiyeleri icra ve âdil ve makbul-üş-şahade oldukları tarafeyn müvacehesinde inha olunduktan sonra Kadı Efendi (gurre-i ramazan sabit oldu. Müddei'nin iddia eylediği tesbih semeninden borcun olduğunu mukir olduğun yüz kuruşu müddeiye eda et) deyu müddeialeyh'e tebliğ eyledi.

«Muhakemenin icrasına bed'olunduğu zaman Bâb-ı Fetva'nın büyük kapısı sedd ü bend olunup muhakemenin hitamiyle ilâmın suduruna değin sübut-i remazan hakkında harice bir gûna ifşaatta bulunulmamasına dikkat olunduğundan hattâ sübut-i ramazana intizar eden Süleymaniye Cami-i şerifi mahyacı başısı dahi kapıda alıkonularak Vakayi kâtıbi tarafından cereyan eden muhakemeyi ve hükm-i vâkı nâtık tanzim olunan ilâm mahkemenin sicill-i mahsusuna kaydolunduktan ve bir de gurre-i ramazan birrüye sâbit olduğundan o gece keyfiyyetin ilân edilmesi ve ferdası günün ramazan olacağının Atebe-i Ulya'ya bildirilmesi hakkında diğer bir kıt'a ilâm-ı şerîf tanzim ve Kadı Efendi tarafından tahtim edildikten sonra kapının küşadına ruhsat ve mahyacı başı tarafından dahi tahta kutu derununda bulunan kandil ile dairenin binek taşından Süleymaniye Cami-i şerifi minaresinde intizar eden kandilcilere işaret ita edildi. Birinci ilâm mahkemede hıfzedildiği gibi ikinci ilâm da Atebe-i Ulya'ya arzolunmak üzere olbapta tastir olunan tezkire-i Fetvapenahiye leffen ve Vakayi kâtibi Efendiye teslimen Sadrazam tarafına isra kılındı.

«Vakayi kâtibinin refakatine mahkemenin muhzır başısı ile birkaç çuhadar terfik olunarak hayvanlara râkiben azimet ettiler.

«Yakın zamanlara kadar sadrazamlar bu suretle giden Vakayi kâtiplerine ve maiyetlerine hediyeler ve akçalar ita ederlerdi. Hattâ Mekteb-i Nüvvab Müdürlüğünde irtihal eden Sudurdan Osman Efendi Vakayi kâtipliği zamanında Âli Paşa merhumdan elli altın aldığını hikâye etmişti,

«Süleymaniye Camii kandilcileri aldıkları işaret üzerine minareleri tenvir etmiş ve anı müşahede eden diğer minarelerde de kandiller

yanmış ve bekçiler davullarını çalmıya başlayıp sübut-i ramazan bu suretle ilân edilmiştir.

«Eskiden Murad-ı Rabi zamanında Bağdat'ın hin-i fethinde son gülleyi atan top Saray-ı Hümayunda hususi bir daireye yerleştirilmiş olduğuadan daima dolu durur ve yalnız senede bir kere ramazan-ı şerifin ilânında atılırdı.»

Eskiden ramazanın ilk günü Devlet daireleri tatil olunduğu gibi memurların devamı münavebe usulüne tâbi tutulur, gelenler de öğleyin iş başına gelerek ikindi ile beraber işlerinden ayrılırlardı. Bu suretle devam iki üç saate münhasırdı.

«Kış ramazanlarında günler kısa olduğu için resmî dairelerin geceleyin açıldıkları da olurdu. Ramazanlarda cami avlularında sergiler açılır, yiyecekten tesbihe, kitaba kadar her şey satılırdı. Bilhassa Beyazıt Camiinin sergisi pek büyük bir kalabalık toplardi.»

HİLÂLÎ SAAT (هلالی ساعت) [*San.*] Kalıbı gümüş olmayıp bakır veya tombak olan eski saatlere verilen addır.

HİLÂLİYYE (هلالیه) [*Sof.*] Kadirî tarikati şubelerinden birinin adıdır. Bu adı müessisi Şeyh Muhammet Hilâl-ür-Ram-ül-Hemedniyüş-Şefiî'nin isminden almıştır. Şeyh Muhammet Hilâl tarikati Şeyh Mustafa Et-Tayf'dan almış olup silsile dokuz mertebede Kadirî tarikatinin asıl müessisi Seyyit Abdülkadir Geylâni'ye müntehi olur.

Halep'teki tekkesinde irşad ile meşgul olan Şeyh Muhammet Hilâl'in ölümü 1147 (1734-1735) dir. Şeyh Muhammet Hilâl (İbn-i Medyen) in «Üns-üt-tevhid» ini şerh etmiştir.

HİL'AT (خلعت) [*Kıy*] Üste giyilen elbiselerden birinin adıdır. Türkçesi «kaftan» dır. Ahmet Vefik Paşa (Lehçe-i Osmani) de «Resmen giydirilen elbise, teşrifat kaftanı, halâ-ı fâhire» suretinde izah etmiştir.

Hil'at; padişahlar tarafından devlet erkânına giydirildiği gibi sadrazamlarla vezirler de aynı suretle alâkalılara hil'at ilbas eylerlerdi. Hattâ Tevkii Abdürrahman Paşa tarafından cem' ve telfik olunan kanunnamede (Millî Tetebbüler Mecmuası, sayı 3, sayfa 529) padişahtan hil'at giyenlere sadrazamların da hil'at giydirmeleri kanun-ı kadîm olduğu zikrolunmuştur.

«Her kimse ki bir mansıp için şevketlû Padişah-ı Âlempenah hazretlerinden hil'at giye elbette varıp vekil-i Devletten dahi bir hil'at giymek kanun-ı kadîmdir.»

Hil'at, tevcih olunacak zatın sıfat ve mevkiine göre değişirdi. Vezirlere seraser kaplı samur kürk, diğer erkân-ı Devlete ise sade hil'at giydirilirdi.

Yine aynı kanunname nâdir olmakla beraber büyük hizmetleri görülen beylerbeyilere iki hil'at giydirildiği de yazılıdır. «Ancak bazı beylerbeyilere bir hizmet-i azîm mukabelesinde ziyade iltifat ve inayet cihetinden iki hil'at giydirilmek vâkı olmuştur. Lâkin gayet nâdirdir.»

Hil'at verme âdetinin bazı Avrupalı müelliflerin zan ve tahminleri gibi Bizanslılardan Osmanlılara intikal etmiş olup olmadığını tetkik eden değerli profesör Fuat Köprülü (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 273-276) bunun içiu şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlı hükümdarlarının herhangi bir kimseyi taltif için hil'at vermeleri, Osmanlı sarayında pek eski bir âdettir. Bu âdetin eskiden beri Bizans sarayında da mevcut olduğu malûmdur. Şu halde, şimdiye kadar zikr ve tetkik ettiğimiz birçok diğer meselelerde olduğu gibi, bunda da, bir iktibas ve taklit iddiası ileri sürülebilir. Halbuki, bu sathi mukayese ile iktifa etmiyerek meseleyi biraz tetkik edecek olursak, varacağımız netice büsbütün başkadır. İslâm devletinde daha Emevilerden başlıyarak Tıraz meselesinin, yani hükümdarlara mahsus nakış ve yazılar ile işlenmiş mükellef libasların ve bunları dokumaya mahsus (Dârüt-tıraz) ların mevcudiyeti malûmdur. Bunları yaptırmak ve taltif edilecek kimselere bunları vermek yani hil'at ihsan etmek, doğrudan doğruya hâkimiyyet hukukundan sayılıyordu. Muahharen Abbasîlerde, Tahirîler, Saffarîler ve Samanîlerde, Gaznevîlerde, Selçukilerde, Fatımîlerde, Eyyubîlerde, Memlûklerde, Harzemşahlarda, Anadolu Selçukîlerinde de bu âdetin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu müessesenin menşei hakkında katî bir söz söylemek kaabil değildir. Sasanîlerde bu an'anenin büyük ehemmiyeti olduğunu bildigimiz gibi, eski Mısır'da Firavunların da taltif için hıl'at verdikleri malûmdur. Jozef Von Karabacak bunun Babil-Asuri menşeinden gelmesi ihtimalini ileri sürmüş ve İslâmların bu hususta Sasanîleri ve Bizansı taklit ettiklerini iddia etmiştir. Romalılardaki Clavus ile İslâmlardaki Tırazın alâkası, Acemlerin V-VI ncı asırlarda bu Clavusları taklit ettikleri iddiası, Clavusların Etrüsk menşeinden gelmesi gibi cihetler mevzuumuzdan büsbütün hariçtir. Yalnız, bu hil'at vermek usulünün eski Çinlilerde mevcut olduğunu ve Türkler arasında daha İslâmiyyetten evvel bu uzak Şark an'anesinin mevcudiyyetini tahmin edebiliriz. Muahha-

ren Moğulların, İlhanîlerin, Altınordu hükümdarlarının bu âdete riayet etmelerinde, her halde bu uzak Şark an anesinin tesiri olmuştur denilebilir. Osmanlılar bu hususta kısmen İslâm tesiri - yani Memlûklerin, Selçukîlerin tesiri - altında kalmış olsalar bile, belki kısmen de İlhanîler devrinde canlanan Uzak-Şark an'anesinden müteessir olmuşlardır. Bu izahattan sonra, Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek olan bu hil'at vermek âdetinde Osmanlılar üzerinde Bizans tesiri aramak imkânsızdır. Eğer bu hususta Karabacak'ın iddiası veçhile Bizansın eski bir tesiri varsa, onu Osmanlılardan çok evvelki zamanlarda, yani Emevîlerde ve Fatımîlerde aramak şüphesiz daha doğru ve daha mantıkî olur.»

Hil'at; padişahlar tarafından sarayda, sadrazamlar tarafından da Bab-ı Âlide giydirilirdi. Sadrazamlar tarafından memuriyet tevcihi sırasında hil'at ilbas olunurdu. Bu resme aynı zamanda «İcra resmi» denilirdi.

Uhdelerine iradeli memuriyet tevcih olunanlar teşrifat dairesinden resmî tezkire ile davet olunarak ve teşrifatçı bizzat önlerine düşerek sadrazamın huzuruna götürülürdü. Sadrazam ayakta olduğu halde teşrifatçı tarafından irade-i seniyye okunduktan sonra «filân memuriyet filân paşa veya efendi uhdesine tevcih» diye bağırır, memur taşra memurlarından ise teşrifat yamağı tarafından hil'ati giydirilirdi.

Valilik ve mutasarrıflık tevcih olunan zat merkezde bulunmayıp da dışarıda ise onun yerine kapı kethüdasına hil'at giydirilirdi.

Hil'at giydirildikten sonra hil'ati giyen sadrazama teşekkür ederdi.

Son zamanlarda vali ve mutasarrıf gibi taşra memurlarına icra sırasında sadrazam huzurunda giydirilen hil'at huzurdan çıkınca geri alınırdı.

İkinci Mahmut tarafından yapılan yenilikler sırasında hil'at giydirimesi kaldırılmıştır. Buna mukabil padişahlar taltif etmek istedikleri devlet erkânına murassa saat, altın tabaka, enfiye kutusu ve saire verirlerdi.

Hil'at-i ikbali herkes giymek ister şüphesiz
Câme-i takdiri uydurup biçmek te güç
Mahmut Celâleddin Paşa

Budur atıyye-i divanhane-i kısmet
Gehi pelas-ı köhen gâhi hil'at-i samur
Nabi

HİL'AT BAHA (خلعت بها) [*Mal.*] Hil'at giydirilemiyenlere elbise yaptırmak üzere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hil'at bedeli demektir.

HİL'AT GİYDİRMEK (خلعت گیدیرمك) [*Sar. - İda.*] Hil'at adı verilen ve üste giyilen elbisenin giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hil'ati padişahlarla sadrazamlar giydirirlerdi.

§ [*San.*] Yazı hocalarını kendilerinden yazı meşk eden talebenin yazılarının üstüne kaş çizmesine denilirdi. Bu çizgi hocanın yazıyı beğendiğine alâmetti.

HİL'AT-İ HASS-ÜL-HAS (خلعت خاص الخاص) [*Giy.*] En kıymetli kumaştan yapılan hil'atler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hass-ül-has; hastan has, en has demektir. Bu türlü hil'atler sadrazam, Şeyhülislâm, Mekke şerifi gibi en yüksek derecedeki devlet memurlarına verilirdi.

HİL'AT-İ VEDA' (خلعت وداع) [*Giy.*] Sarayda misafir edilenlerden ayrıldıkları sırada giydirilen hil'at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Veda' hil'ati demektir.

HİL'AT-İ ZERRİN (خلعت زرین) [*Kıy.*] Altın işlemeli hil'at mânasına gelir bir tâbirdir. Zer; Farsça altın demek olduğu gibi zerrin de altından yapılmış demektir. Padişahlar tarafından sadrazamlara ve yüksek şahıslara giydirilirdi.

HİLE-İ ŞER'İYYE (حیلهٔ شرعیه) [*Fik.*] Yapılması şer'an memnu olan bir şeyin icrası için başvurulan çareler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde «Müşkül bir meseleyi şer'î esaslara göre hazakatle hal ve izah; kitaba uydurma, meselenin şer'an muahazeyi mucip olmıyacak surette tevilini bulmak» suretinde izah etmiştir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin bu tâbiri «hulle-i şer'iyye» suretinde göstermiş ise de nikâhla alâkalı olan hullenin hile ile münasebeti olmadığı meydandadır. Hile-i şer'iyye tâbirindeki hileye dubara, birini aldatacak şekilde yapılan şey diyenler olmuş ise de yanlıştır. Doğrusu anlaşılması dikkate muhtaç, güç olan nazik ve ince madde, keyfiyet mânasına gelen dakikadır. Buna ilâç, tedbir demek olan «çare» diyenler de vardır.

«Hile i şer'iyye» hakkında birçok yazılar yazılmış, müstakil eserler de vücude getirilmiş ise de dilimizde bunun için en iyi tetkiki yapan genç Hukuk Doktoru Hâmide Topçuoğlu'dur. «Kanuna karşı hile, kanundan kaçınma yolları» mevzuu hakkında hazırlayıp muvaffakıyetle başardığı tez üzerine Hukuk Doktoru unvanını hakkiyle kazanan Ankara Hukuk Fakültesi felsefe hukuku ve sosyoloji asistanı Hâmide Topçuoğlu'nun İzmit Selliloz Basım Evinde

basılmakta bulunduğunu öğrendiğim tezinden müsaadesi üzerine buna dair olan pasajı, teşekkürlerimi arzederek, aynen naklediyorum:

«İslâmda (hile-i şerlyye) tâbiri ve mefhumu:

«Bu tâbirin, kanuna yani mahsus tâbiriyle Şeriate karşı irtikâp edilen hile mânasına gelmeyip; «şer'î çareler» i ifade ettiğini ve aynı mefhum hakkında «mahlas-ı şer'î» dahi dendiğini yukarda (s. 10, sh. 18, not 3) izah etmiştik. Böylece kanunî ve şer'î çare mânasına gelen hile-i şer'îyye tâbirinin bir Garp diline meselâ Fransızcaya tercemesi icap etse buna her halde «fraude à la loi», hattâ «fraude légale» değil, belki «moyen légale» veya «solution légale» yahut nihayet «expédient légale» demek gerekir. Fakat bu mülâhazalar ancak tâbirin lâfzî tercemesine maksurdur. Şu halde acaba hile-i şer'iyye mefhumunun da kanuna karşı hile kavramı ile aynı şekilde alâkasız olduğunu iddia ebebilir miyiz?

«Kanaatimizce bu meseleye doğru bir cevap verebilmemiz için, her şeyden evvel iki ehemmiyetli mülâhazayı hatırdan uzak tutmamamız lâzımdır:

«A — Herhangi bir hukukî hâdise veya müesseseyi, daima dâhil bulunduğu hukuk sistemi ve hattâ bu hukuk sisteminin de mensup bulunduğu fikir âlemi, kıymetler dünyası içinde tetkik etmek ve bu ölçülere göre takdir etmek lüzumu.

«B — Herhangi bir hukukî usulü, müessesevi tenkidi bir şekilde tahlil ederken, yalnız onun süiistimal halleri veya mahzurları bakımından değil, aynı zamanda bu müessesenin doğuş sebepleri ve karşıladığı ihtiyaçlar bakımından da muhakeme yürütülmesi lüzumu. Tâ ki, bir usulün yalnız kötü neticeleriyle veya zamanla tahrif ve tagyire mâruz kalmış olan bünyesiyle ölçülmesi gibi bir kıstas hatasına düşülmesin. Her müessesenin kendi hukuk düzeninde oynadığı bir rolü vardır ki, bunu inkâr ilmî bir hatâ olur.

«A — İslâmî hukuk telâkkisine göre hile-i şer'iyye:

«Filhakika bu mefhumu, içinde doğup yaşadığı hukuk ve kültür dünyasından tecrit ederek bugünün kıymetlerine göre münakaşa edersek yanılabiliriz. Çünkü buna tevcih edeceğimiz itirazların birçoğu, belki bizzat bu mefhuma değil, fakat onun mensup bulunduğu hukuk sistemine ait olacaktır.

«İslâmda hile-i şer'iyye, hususî şahsın Hukuk Nizamından kaçmak için icat ettiğt bir dolap değil, bizzat bu Hukuk Nizamının koruyucusu olan müçtehit, müftü ve kadı gibi hukukçuların, müşahhas bazı hâdiselerin mu'diliyetine tatbik için icat ettikleri bir usuldür. Nitekim Mecellenin en esaslı kaynağını teşkil eden «el Eşbah ven-Nezair» de İbn-i Nüceym, hile-i şer'iyye hakkında şöyle izahat vermektedir; «Hile, işleri tedvirde bir hazakat mânasına gelir ki, bu da, taklib-i fikir ile maksuda ermeği temin eder. Ulemamız hilenin mânası hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir.» (İbn-i Nüceym, el-Eşbah ven-Nezair, Matbaa-i Âmire, Hicrî 1290 tab'ı, s. 29). Mezkûr eseri şerh eden Hamevî ise bu ihtilâf hakkında şu malûmatı veriyor: «Ulemamızın dediklerine göre bir hakkı iptal etmek veye o hakkı şüpheli göstermek veyahut bâtıl bir şeyi muteber gibi göstermek için istimal edilen yahut başvurulan her hile mekruhtur. Bir haramdan kaçmak için veya bir helâle erişmek için kullanılan hileler iyidir. Bu nevi bir hilenin caiz olmasının aslı «وخذ بيدك ضغثاً فاضرب به ولاتحنث انا وجدناه صابراً نعم العبد انه اواب» = Elinde bir demet tut da onunla vur ve yemininde durmamazlık etme; «Sure-i Sad: Ve huz biyedike dıgsen fadrib bihi velâ tahnes inna vecednahü sâbiren ni'mel abdü innehü evvab.» ayetidir. (Ders-i âmdan Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 1936, c. 5, s 4102) bu hâdiseden sonra buna (Eyyüp ruhsatı) denmiştir.» Bu Eyyüp Aleyisselâma yemininden kurtulması için inzal edilen bir ayettir. Zira Hazret-i Eyyüp karısına yüz değnek vurmaya yemin etmişti. İşte hilenin meşruiyeti hususunda İmam-ı Muhammed bu ayete istinat etmiştir. Halbuki Hisaf buna istinat etmez. Çünkü Hisaf'a göre bu ayet mensuhtur. Binaenaleyh gereğince amel olunamaz Halbuki meşayihin ekseriyeti bu ayetin mensuh olmadığında müttefiktir. Ulemanın bir kısmı bunun gereğince amel olunurken böyle bir hilenin yapılmasında bütün deyneklerin bir araya bağlanması icabedeceğini söylemektedirler.

«İbn-i Abbas'ın dediğine göre ise Hâcerle Sâre arasında bir kavga çıkmış, Sâre Hâcer'in bir uzvunu kesmeğe yemin etmiştir. Allah da bunun üzerine, karılarının arasını bulmak için Cebrail'i Hazret-i İbrahim'e göndermiştir. Sâre (ben bir kere yemin ettim bundan nasıl kurtulurum?) demiş, Allah Cibril vasıtasiyle Hazret-i İbrahim'e şu vahiyde bulunmuştur: «Sâre'ye söyle, Hâcer'in kulağını delsin» ve işte kulak delme âdeti bundan kalmıştır (Hamevî El-Eşbah ven-Nezair ma Şerhihi Gamız Uyun-ül-Basair-ül-Hamavî, Hicrî 1290).

«Elimize geçen mahdut eserlerde hile-i şer'iyyenin menşei ve meşruiyeti hakkında başka bir mesnede tesadüf edemdik (Fetavay-i Hin-

diyye, El-Eşbah ven-Nezair, El-Hiyel (Hisaf'ın). J. Baz'ın bugünkü İslâm memleketlerinde yapılan hile-i şer'iyyelere tahsis ettihi eserinde ise bunun esas itibariyle yalnız İslâm hukukçularına has olmıyan «casuistique» iptilâsının tesiriyle meydana geldiği ve behemehal müşahhas hâdiseleri şer'î şekillere uydurmak zaruretinden doğduğu iddia edilmektedir.

«Filhakika İslâmiyyet, mensuplarının bütün ef'alini en ince teferruatına kadar tanzim etmek istiyen bir kaide olduğuna göre, her mümine bütün harekâtını Allahın emirlerine uydurmak mükellefiyetini tahmil etmektedir. İslâmiyyette dinî ve dünyevî işler tefrikı yoktur. Allahın emirleri her şeyden evvel insanların bu yeryüzündeki ef'al ve harekâtını tanzim için konmuştur. Bu hareketlerse hukukî, ahlâkî, dinî ve iktisadî münasebetler şeklinde bir tasnife tâbi tutulup bunlardan yalnız bir kısmına dinî akidelerin müessir olacağı kabul edilmiş değildir. Mümin adam şu ve bu mahiyetteki bilcümle harekâtında Allahın emirlerinden ayrılmamakla mükelleftir. Bu emirlerse Allahın kitabı olan Kur'anda yazılıdır. Fakat acaba bu kitapta beşerin ihtimal dahilinde olan bilcümle hareket ve münasebetlerini derpiş edecek kadar mütenevvi kaideler var mıdır? Bu suale şöyle cevap verilir: Kur'andaki kaideler ancak nüzüllerine sebep olan müşahhas hâdiselere maksur değildir. Bunlar genel prensipler umumi hatt-ı hareket kaideleridir. Ulema bu prensipleri usulüne uygun şekilde tefsir ve teşmil edecektir. O halde zâhiren Kur'anda derpiş edilmemiş gibi görünen yeni hâdiseler hakkında bir kıymet hükmü vermek ulemaya düşer ve ulema da malûm dört kaynakla bağlıdır. (Kur'an, Hadis, İcma-ı ümmet, Kıyas-ı fukaha). Biz bu noktalar üzerinde duracak değiliz. Buuları zikretmekten maksadımız yapacağı herhangi bir hareketin, tesis edeceği herhangi bir hukukî münasebetin behemehal «kitapta yerini bulmak» ihtiyaç ve itiyadının her Müslümanda yerleşmiş ve kökleşmiş olmasıdır. Bu, sadece bir zevahiri kurtarmak endişesinden doğma değildirr Müslüman kendi nefsine ve bizzat Allaha karşı da hareketini muhik kılmak, muhik göstermek «Justifier» etmek ister. Bütün yenilikler mutad olmayan yeni münasebetler ancak «kitapta yeri bulunduğu» takdirde vicdan huzuriyle tatbik edilebilir. Bu ihtiyaç ve itiyat, imanını kaybetmek ve farkında olmıyarak günah işlemek hususundaki samimî bir korkudan doğabilir. Hayatî ve içtimaî zaruretler ferdi çeşit çeşit münasebetlerde bulunmağa zorlar. Bu vaziyet karşısında fert, telifi müşkül iki husus arasında kalır: Bu zorlamalara boyun eğmek zaruretiyle, bu yüzden Allahın iradesine karşı gelmiş olmak tehlikesi. Vâkıa İslâmiyette Allahla kul arasına giren bir ruhban sınıfı yoktur. Fakat böyle müşkül durumda kalan fert, caiz olup olmadığında müteredditolduğu bütün hareketlerinde ulemaya danışmak ihtiyaç ve itiyadındadır. İşte hile-i şe'iyye dediğimiz usul bu iki zıt durumu telif zorunda kalan ferde müçtehit, müftü, kadı gibi yetkili kimselerin birtakım kurtarıcı meşru hareket tarzlarını tavsiye etmelerinden ibarettir Görülüyor ki mefhumun esası bakımından kanuna karşı hileden çok uzaktayız. Burada bi şeriat hükmünden kaçınılmak istenmiyor ve fer böyle bir kaçmayı emr-i vâkı olarak yapmamıştır. O, bütün bu şer'î hükümler dairesind kendi hususi hali ve içinde bulunduğu zarureti karşılanması bakımından nasıl hareket etmes gerektiğini bu şer'î hükümlerin mütehassısı v koruyucusu olan bir kimseye sormaktadır v hatt-ı hareketini bu yetkili kimse tâyin edecektir. O da bu tavsiyeye göre hareket edecektir. Vâkıa bu hareketler zamanla teamül halini alır, fakat bu teamüllerin menşeleri daima böyle olmuştur. Görülüyor ki mefhumun esası bakımından kanuna karşı hile» den çok uzaktayız. Bugün, vazifesini müdrik bir avukatın müvekkilini içinde bulunduğu müşkülâttan kurtarmak için ona göstereceği hukukî çare yani meşru hareket tarzı ne ise İslâmın da esas itibariyle hile-i şer'iyyesi o idi.

B — Hile-i şer'iyyenin muhtelif tatbikatı ve süiistimali:

« Buraya kadar söylediklerimiz, bizi, bu meselenin bir müdafii addettirmemelidir. Tatbikatta ve bilhassa İslâmın son zamanlarında bu meselenin ne derece süiistimal edildiğini bilmiyor değiliz. Ancak bizim hile-i şer'iyye hakkında istihraç ettiğimiz netice bizzat İbn-i Nüceym'in verdiği kıstasa müstenittir:

«Hile-i şer'iyye, işleri tedvirde bir hazakat mânasına gelir ki, bu da taklib-i fikr ile maksuda ermeği temin eder.»

«Şu halde bu tarife göre hile-i şer'iyye, bugün kanun hükümlerinin hayatın icaplarına intıbak ettirilecek şekilde tefsiri demektir. Halli murad olan müşkül için kanunî hükümlerden yardım beklemektir Bundan başka bu mesele üzerindeki ihtilâfa temas eden şârih Hamevî ise: «bir hakkı iptal etmek veya o hakkı şüpheli göstermek veyahut bâtıl bir şeyi muteber göstermek için müracaat olunan hile mekruhtur. Bir haramdan kaçmak veya bir helâle erişmek için istimal edilen hileler iyidir» demektedir. Şu halde hile-i şer'iyyenin ahlâkî

ve hukukî değeri hakkındaki münakaşalar için kıstas olarak kabul olunacak bir temel var demektir. Bu kıstas acaba pratikte daima nazara alınmış mıdır? Her hile-i şer'iyyenin bir hakkı iptal edip etmediğine veya bir harama vusulü temin edip etmediğine bakılmış mıdır? İslâm memleketlerinde revaç bulan hile-i şer'iyye misalleri, acaba İbn-i Nüceym'in, Hamevî'nin tarif ve tasniflerine göre mi muamele görmüştür? Buna müspet cevap vermemiz maalesef kabil değildir. Fakat bu, meselenin hakikî mahiyetine halel getirmez. Bu, kolaylıkla süiistimale müsait bir yolun, pratikte alabildiğine yayılması ve hikmet-i vücudundan uzaklaştırılması demektir.

«Filhakika İslâm memleketlerinde öyle hile-i şer'iyyeler yapılmıştır ki, bunlar sadece lâyık bir kanun koyucuya değil, doğrudan doğruya İlâhî teşriin failine yani açıkçası Allaha karşı hile teşkil eden çirkin, kaçamak yollarından ibarettir ve kanuna karşı hile hâdislerinden bin beterdir. Fakat herhangi bir hukukî usulün değerini, onun süiistimali ile ölçmek ve onu ancak bu süiistimal hallerine tekabül eden «kanuna hile» ile aynı şey telâkki etmek doğru olmaz.

«Fakat bütün bu mülahazalarımız, «muteberlik», «helâl veya haram», «bâtıl veya caiz olma» gibi kavramların, daima İslâm hukukunun kıymetlerine göre tâyini gerektiğini unutturmamalıdır. Bugünkü modern ve lâyik hukuk zihniyetinin ölçüleriyle İslâmî müesseseleri kıymetlendirmeye kalkarsak garip yanlışlıklara düşebiliriz Objektif ölçülere göre belki İslâmî hukuk görüşü hakkında bir kıymet hükmü vermek kabildir. Fakat bu görüş ve sistemden tecrit edilerek, onun münferit bir müeseesesi hakkında modern hukuk anlayışına göre kıymet biçmek caiz değildir Hile-i şer'iyyeyi, bütün İslâmî hukuk görüşü içinde, İslâmî hukuk anlayışı içinde tetkik ve takdir etmek gerekir.

«Bütün bu mülâhazalarımızı teyit edebilmek bazı hile-i şer'iyye misallerini hatırlatmayı faydadan hâli görmüyoruz. Bunların bir kısmı Garp hukukçularının «caiz olan kanuna hile» dedikleri hallere benzer ki böyle bir mantıkî mânasızlığın doğru olmadığını evvelce kaydetmiştik. (Yani gerek hile-i şer'iyye, gerek caiz olan kanuna hile tâbirleri hadd-i zatında gayr-i meşru bir mefhumu ifade etmezler.) Bir kısmı ise tamamen kanuna hile misallerinin aynıdır. Burada bizim büyük bir hataya düştüğümüz zannedilebilir. Madem ki birçok misallerde bir ayniyet vardır, o halde bu iki mefhum arasındaki ayniyet niçin reddediliyor denebilir. Ancak hâdiseler ve vâkıalar arasındaki ayniyet bu vâkıaların muhtelif hukuk sistemleri bakımından kıymetlendirilişleri arasında da bir ayniyeti icap ettirmez. Muayyen bir hareket, falan sisteme göre suç telâkki edildiği halde filân sisteme göre meşru sayılabilir. Bizim üzerinde durduğumuz cihet muayyen bir hukuk sistemine tâbi ferdin bu sistemin prensiplerini kendi hesabına ilgaya cüret etmesi demek olan kanune hile ile, gene bir başka hukuk sistemine tâbi ferdin kendisine bizzat bu hukuk sisteminin gösterdiği şer'î çarelerden istifade etmesi demek olan hile-i şer'iyye arasındaki hukukî kıymet farkıdır.

«Burada zikredeceğimiz misaller mevsukıyeti umumiyetle kabul edilen bazı İslâm mehazlerinden alınmıştır. Bu misallerde dikkatimizi çeken hususlar bilhassa muhtelif müctehitlerin ve imamların aynı hukukî hâdise hakkıddaki görüş ihtilâflarıdır ki bu ihtilâflar bize İslâm ulemasının hile-i şer'iyyenin bir süiistimal aleti olmamasına ne derece gayret ettiklerini göstermektedir.

« — Bazı şer'î hile şekilleri:

«A — Nikâh meselerinde müracaat edilen şer'î hileler: (talak dâhil).

«Burada ancak tipik bir iki hâdise ve usul zikredeceğiz. Tarihî ehemmiyetine binaen evvelâ İmam ı Âzam zamanında geçen meşhur hâdiseyi hatırlatalım:

«Kûfe eşrafından birisinin bir düğün münesebetiyle ulemaya verdiği bir ziyafette şöyle bir hâdise cereyan eder: Düğünde iki erkek kardeş iki kız kardeşle evlendirilecektir. Fakat o zamanki İslâmî telâkkilere göre eşler evlenmeden evvel birbirlerinin yüzünü göremezler. Yani erkek şahsen hangi kadını almakta olduğunu bilmez. Bunu ancak nikâhı mütaakıp öğrenir. Fakat hüviyet itibariyle tanıdığı malûmdur. Behsedilen düğün gecesinde evlenecek delikanlılar yanlışlıkla biribirlerinin menkûhası olan kadınlarla zifaf yaparlar. Hâdise büyük bir heyecan doğurur ve ziyafetteki ulemadan bu işe bir hal sureti bulmaları rica edilir. Yapılan tavsiyeler Fetavay-i Hindiyye'de aynen şöyle nakledilmiştir: «... Bunun üzerine Süfyan-üs Sevrî şöyle demiştir: Hazret-i Ali, böyle bir hâdisede koçalardan herbirine birer mihir ve kadınlara iddet hükmettikten sonra, kadınların kendisiyle asıl nikâhın yapılmış olduğu adamlara verilmesini emretmiştir. Bu sırada Ebu Hanife mütemadiyen parmağı ile sofranın kenarına vurmaktadır ve bu hal bir şey düşündüğüne delâlet ettiğinden yanında oturan kimse ona bu hususta bir fikri olup olmadığını sorar, buna Süfyan-üs-Sevrî dehşetli kızar ve: « Ali'nin

kazasından sonra söylenecek nesi bulunabilir?» der. Bunun üzerine Ebu Hanife emreder: «iki güveyi de bana getirin» ve gelen güveylere sorar: «duhul ettiğiniz kadınları sevdiniz mi?» onlar da «evet» derler ve hoşlandıklarını söylerler. Ebu Hanife bunun üzerine «pekâlâ, herkes kendisiyle nikâh kıyılmış olan kadını boşasın» der, onlar da boşarlar. Bunun üzerine Ebu Hanife orada bu güveyleri yanlışlıkla duhul etmiş oldukları kadınlarla nikâhlar ve haydi ailenize gidin der. Bu hale Süfyan-üs-Sevrî kızarak Ebu Hanife'ye: «Bu senin yaptığın nedir?» der. O da şu cevabı verir: «Bu yol, düşmanlıktan uzaklaşmak ve anlaşmak için en iyi yoldur, zira zanneder misiniz ki bu erkekler iddet müddeti geçmesine rağmen karılarının vaktiyle kendi kardeşleriyle duhul etmiş olduklarını unutabilirler? Bu suretle ben her iki tarafı kendi istediği kadınla evlendirmiş oluyorum, saniyen iddet müddetine intizara lüzum kalmıyor. Çünki kadınlar zaten duhul ettikleri kimselerle evleniyorlar.» Bunun üzerine bütün ulema Ebu Hanife'nin fetanetine ve hüsn-ü teemmülüne hayran olurlar (Fetavat-i Hindiyye, sahife 325).

«Böyle bir hal tarzının bugünkü görüşlerimize göre takdiri ne kadar haklı bir hükme sevk ederse etsin İslâmî kıymetlere ve İslâm dünyasındaki âdetlere göre bu hal suretinin fevkalâde elverişli ve maslahata uygun olduğunu kabul etmemiz gerekir. Görülüyor ki bu hile-i şer'iyyede tebarüz eden hususiyet herhangi bir âmir hükmü bertaraf etmek arzusundan ziyade tahaddüs etmiş olan karışık ve pürüzlü bir duruma en uygun hukukî hal suretini buima vâkıasıdır.

«B — Diğer bir hile şekli:

«Bir adam kendi öz kızını kölesi ile evlendirir. Fakat adam ölürse kız babasının varisi olacağından ve bu meyanda köle de kendisine intikal edeceğinden nikâh kendiliğinden zail olacaktır, çünkü İslâmda koca, karının kölesi olamaz. Buna mâni olmak için kızını evlendiren adam, kölesinden bir miktar borç alır, kendisi köleye borçlu olarak ölürse köle kız tarafından tevarüs edilemez. Dolayısiyle kızın mülkiyetine de geçmez ve nikâh bâki kalır.

«Görülüyor ki bu hile-i şer'iyye de gene gerçek sosyal hayatta cereyan etmekte olan muayyen tipteki hâdiselerin hukukî bir çaresinden ibarettir.

«C — Gene nikâh akdinde yapılan diğer bir şer'î hile; muhtelif imamların fikir ihtilâflarına sebep olmak bakımından burada zikre değer mahiyettedir: Bir adam bir kadınla evlenmek ister, Halbuki kadın bu adamla evlendiği takdirde onun kendisini bir başka memlekete götüreceğinden yahut üstüne ortak veya odalık alacağından korkar; bunun için kocası olacak erkeği yeminden gayri bir vasıta ile bağlamak ister. Bu halin hilesi, şehirden çıkartmamak şartına muallâk bir mehir tesmiyesi ile nikâhın kıyılmasıdır. Yani koca, karıyı şehirden çıkarırsa boşamaksızın mihri ödemeğe mecbur olur. Bu hâdise hakkında kadı Ebu Aliyy-ün-Neseffî, şart koşulan mehir miktarının «hayyız-ül-ihtimal» olmasını yani makuliyet hudutları içinde tâyin edilmiş bir miktar olmasını ister. Yoksa şart koşulan mehir, kocanın esasen hiçbir zaman ödeyemiyeceği kadar fazla ise bu şart muteber olmaz ve koca, karıyı şehirden çıkarabilir. Fakat böyle bir h[illegible] yapılmadan nikâh aktedilmişse kadının aynı maksadı temin etmesi için başka bir yol bulunamaz mı? böyle hallerda umumiyetle şu hileye başvurulur: Kadın; babasına, oğluna veya kardeşine bir miktar borçlu olduğunu beyan eder, bu tekdirde kocası onu şehirden çıkarmak isterse bu alacaklılar mümanaat edebilirler, Bu hile hakkında muhtelif mütalâalar ileri sürülmüştür. Bu tarz hile ancak Ebu Yusuf'ün fikrince makbuldür, yoksa Ebu Muhammet Ibn-i Hasan'ın fikrince makbul değildir. Zira bu fakih, kadının böyle bir ikrarının, ancak kendisini ilzam edebileceğini kabul eder. Binaenaleyh böyle bir borç beyanına rağmen kocası kadını başka şehre götürebilir ve kadının, lehine ikrarda bulunduğu alacaklı buna mâni olamaz. Zira kadının ikrarı kocayı ilzam etmez. Fakat bu hilenin bir mahzuru vardır. Koca, karısının alacaklı olarak gösterdiği şahsa hakikaten alacaklı olup olmadığı hususunda bir yemin teklif edebilir. Hakikatte alacaklı sıfatını haiz olmıyan böyle bir kimse tabiatiyle yalan yere yemin etmek istemiyecektir. İşte buna da bir hile bulmak lâzımdır, bu da şudur Alacaklı olarak gösterilecek şahıs, kadına herhangi bir elbise veya bir başka şey verir ve yüksek bir fiattan bunu sattığını söyler. Böyle olunca adam bu malın semeninin alacaklısı olur ve yemin tevcih edilince bunu yerine getirebilir Böylece kadının kocası, gösterilen bu parayı ödemeden kadını şehirden dışarı çıkaramaz. Bundan başka kadının kendi yakınlarından bir kimseye kefil olduğunu beyan etmesi de ayni neticeyi temin eder, bu takdirde lehine kefalet edilmiş olan kimse, kadının dışarı çıkarılmasına mâni olabilir.»

«D — İslâm hukukunda geniş bir hile sahası da meşhur hulle meseleleridir. Malûm-

dur ki karısını talâk-ı selâse ile boşamış olan erkek onun bir başka erkekle nikâhlanıp ayrılmasından sonradır ki, kendisiyle yeni bir nikâh yapabilir. Halbuki bu usul oldukça ağırdır ve esasen erkeği harekâtında ve sözlerinde takyit etmek için konmuş pek ciddî bir müeyyededir. Diğer taraftnn hulle suretiyle kadını alan erkeğin onu hiç boşamamak da elindedir. Bu takdirde eski kocanın durumu tehlikelidir İşte bu vaziyeti düzeltmek için mütaaddit hilelere başvurulur. Bunların en basiti nikâh kıyılırken talâk hakkının kadına tanınması yahut erkeğin kadına «seninle evlendikten ve bir defa duhul ettikten sonra benden talâk-ı selâse yahut talâk-i bâyin ile boş olacaksın» demesi yahut «seninle evleniyorum, fakat iraden elinde olsun» kaydını zikretmesidir. Fakat bunlara nazaran biraz daha karışık bir hile şekli de şudur: Talâk-ı selâse ile kocasından ayrılmış ve fakat kendisi ile tekrar evlenmek arzusunda olan iyi bir aileye mensup bir kadın bu hulle meselesini imkân nispetinde muhitinden gizlemek arzusundadır. Bunun hilesi şudur: Kadın itimat ettiği mahrem bir dostuna, genç bir köle satın alınacak miktarda parayı hibe eder. Dostu para ile genç bir köle satın alır, ondan sonra bu köle efendisinin izniyle kadınla evlenir, bundan sonra kölenin sahibi bu köleyi kadına hibe eder. Hibe edince nikâh münfesih olur ve kadın iddeti dolduktan sanra eski kocasiyle sahih bir nikâhla evlenir, köleyi de vazifesi biter bitmez uzak bir memlekete gönderir sattırır.

«Bu mevzuu bitirmeden evvel alelıtlak bu gibi hilelerin muhtelif dünya görüşlerine ve hukuk sistemlerinin telâkkilerine göre biribirinden ne kadar farklı telâkki edileceklerine misal olmak üzere, Jean Baz'ın eserine yazdığı methalde zikredilen bir hâdiseyi nakletmek istiyoruz. Bir gün Halife Harun-ür-Reşit veziri ile sohbet ederken söz vezirin yeni satın aldığı bir genç cariyeye intikal eder ve halife vezirden bu cariyeyi kendisine satmasını ister. Vezir reddeder, halife; «o halde hediye et» der. Vezir bunu da reddeder. Bunun üzerine halife bu cariyeyi satın alma veya hibe yoliyle elde edemediği takdirde karısının talâk-ı selâse ile boş düşmesi üzerine yemin eder. Buna mukabil vezir de aşağıdaki şeyi ve bu yollardan herhangi biriyle bu cariyeyi halifeye verdiği takdirde kendi karısının talâk-ı selâse ile boş düşmesi üzerine yemin eder. Fakat sükûnet bulunca her ikisi de vaziyetin vehametini hissederler ve bağlandıkları yeminlerinden kurtulmak için zamanın kadısı ve müçtehidi Ebu Yusuf'u çağırıp çare sorarlar. Ebu Yusuf birinci çareyi bulur: Vezir yemininden dönmemek ve aynı zamanda Halifeyi de yemininden nükûl ettirmemek için bahsi geçen cariyenin yarısını satacak, yarısını da hibe edecektir Böylelikle cariye ne tamamen satılmış, ne de tamamen hibe edilmiş olmadığından vezirin yeminine dokunulmamıştır Diğer taraftan cariye satış ve hibe tarikiyle halifeye intikal ettiğinden onun da dediği olmuştur. Fakat halife sahip değiştiren cariyeler hakkındaki iddet müddetini beklemenek için bir çare daha sormuştur. Ebu Yusuf ikinci çareyi bulur: Cariye halifenin kölelerinden birine nikâhlanacaktır. Köle akabinde cariyeyi tatlik edecektir. Bu takdirde köle sahibinin cariyeyi istibraç etmesi için beklemesine lüzum yoktur. Bu çare tatbik edilir, fakat cariyeyi nikâhla alan köle onu boşamak istemez. Bu sefer işin büstütün çıkmaza girdiğini gören halife Ebu Yusuf'dan üçüncü çareyi sorar. O da derhal bulur: Halife, kölenin sahibi sıfatiyle onu dilediği kimseye hediye edebileceğinden bizzat kendi cariyesine de (yani kölenin karısına) hibe edebilir. Bu takdirde aradaki nikâh kendiliğinden münfesih olur ve halife için bir müddet intizar külfeti ortadan kalkar. Çünkü cariye hür bir adamdan değil bizzat halifenin kölesinden ayrılmıştır.

«Nakledilen bu hâdisenin mevsukıyeti hakkında bir şey söyliyebilecek durumda değiliz. Jan Baz a. g. e. sh. 14, not, 11; (Nauphal - Système Législatif Müsülman, sahife 25 den naklen). Bunu burada tekrar etmekten muradımız modern ve eski, lâyik ve teokratik hukuk zihniyetinin biribirinden ne kadar farklı kıymetlere sahip olduğunu ve bu farklı kıymet ölçülerine göre yapılacak bir muhakemenin, zihni birbirinden ne kadar farklı neticelere götürebileceğini işaretten ibarettir. Filhakika hâdiseyi evvelâ modern hukuk ve ahlâk telâkkilerimizle ölçelim:

1 — Halifenin, vezirinin cariyesine tamah etmesi ve her ne pahasına olursa olsun elinden almak istemesi evvelâ ahlâkan çirkin, sonra da hukukan mülkiyete hürmetsizliktir

2 — Bir kadının yarısının satılması, yarısının hibe edilmesi baştan aşağı bir mânasızlıktır. Aynı mânasızlığa 18 inci asırda İsviçre'li Yahudilerin köylülere yüksek faizle merkeplerin yarısını satmaları hâdisesinde de tesadüf itmiştik. Bugünün hukuk telâkkisine göre ne şahıs satılabilir, ne de tecezzisi imkânsız bir şeyin muhtelif aksamı farklı akitlere mevzu olabilir.

3 — Cariye şu veya bu şekilde vezirin elinden çıktıktan sonra vezirin yemininde hânis olmadığını kabul bugün için imkânsızdır. Çünkü maksat satış ve hibe gibi muamelelerin yarı

yarıya yapılmalariyle hâsıl olmamıştır. Cariye bu tâbir ve tedbirlerin intihabına rağmen fiilen halifeye geçmistir.

4 — Halifenin, intizardan kurtulmak için cariyesini bir kölesiyle evlendirmesi. Bu; evlenme müessesesinin mâna ve maksadına aykırıdır ve bir nevi cebrî evlendirmedir.

5 — Evlilik vâkı olduktan sonra kölenin karısını boşamamakta hakkı vardır. Kendisini karısına hibe etmek suretiyle bu hakkını istimalden mahrum edilmesi hem ahlâkan çirkin, hem de hukukan efendilik hakının süiistimalidir. Demek ki bu hâdisede zikredilen üç hile-i şer'iyyenin üçü de bugünkü ölçülerimize göre hem çirkin, hem mânasızdır. Bunlar kanuna karşı hileden beterdirler.

«Fakat hâdiseyi bir kere de o devrin bir insanı olarak o zamanki hâkim zihniyetin ölçüleriyle tahlil edelim:

1 — Cariye bir maldır. Herhangi bir insan dostunda hoşuna giden bir mal görse bunu kendisine hibe etmesini veya satmasını ona teklif edebilir. Hususiyle bu insan bir halife, yani bir mutlak hükümdar olursa bu rica emir gibi telâkki edilmek gerekir.

2 — Cariye mal olduğundan satışı ve hibesi muteberdir. Yarı yarıya satılıp hibe edilmesi ise bütün «kasuistik» hukuk sistemlerinde görülen bir usuldür. Zira bu gibi sistemlerde hukukî imkânlar, şeynî imkânlardan ziyade mantıkî ihtimallerle tâyin edilir.

3 — Vezirin yemini, gene aynı mücerret mantığa zebun hukuk telâkkîsine göre, bozulmuş değildir. Zira cariye ne satış suretiyle ne de yalnız hibe suretiyle elden çıkmıştır. Yani bu cariye ne tamamen satılmış ne tamamen hibe edilmiştir ki vezir yemininde hânis sayılabilsin.

4 — Cariyenin bir göleye nikâhlanmasına gelince: Bir kere bunların ikisi de mal hükmündedir. Mal üzerinde ise mâlik her türlü tasarrufta bulunabilir, Ancak bu mallar insan yaradılışında olduğu için onlara eza cefa ve işkence etmek gibi ahlâkî bazı kayıtlarla bağlıdır. Bir köleninn, sahibini müşkül bir durumdan kurtarmıya yardım için caali bir nikâha alet olmasında bir işkence mahiyeti yoktur. Bu, efendiye yardımdan ibarettir.

5 — Kölenin kendisine bu suretle nikâhlanmış olan karısını boşamamak hakkına gelince: Bir kere kendisi efendinin malı mesabesinde bir hizmetkârıdır. Vazifesi efendinin emirlerine harfiyyen riayettir. Hele bu efendi Emîr-ülmüminîn olunca Şu halde cariyeyi boşamak köle için âdeta bir hizmet borcudur. Esasen bu kız, kendisine boşanmak üzere nikâh edilmiştir.

«Bu hâdisenin böyle biribirine zıt iki görüş zaviyesinden mütalâası şüphesiz ki pek mütebariz hatlarla ve pek kabataslak yapılmıştır. Maksadımız hile-i şer'iyye meselelerinde daima zamanının ölçülerine göre düşünmek lüzumunu belirtmek'en ibarettir.

«2 — Zekât meselelerinde hileler:

«Bahsimizi bitirmeden evvel zekât meselelerindeki hilelere de bir nebze temas etmek arzusundayız Bugünün malî hukuktaki hililerine benziyen zekât hileleri maatteessüf İslâm dünyasında son derece süiistimal edilmiştir. Fakat İslâm ulemasının hepsi zekâta karşı gösterilen bu şer'î çareler karşısında aynı durumu takınmışlardır. Ebu Yusuf'un zekâttaki bazı hilelere cevaz vermesine mukabil, Muhammet İbn-il-Hasan'ın bu hilelerden nefret ettiği söyleniyor. Bu hususta Fetavay-i Hindiye'de şöyle denmektedir: «Hisaf'ın dediğine göre bazı kimseler zekâtta hileyi mekruh görmüşlerdir, bazıları ise buna cevaz vermişlerdir. (Fakat Hisaf'ın zekâtta hileyi zikretmesinden maksat böyle bir halde zekâtın vacip olmasına mâni olmak içindir. Yoksa vacip olmuş bir zekâtı ıskat için değil.) Meselâ bir adam zekât nisabını itimat ettiği bir kimseye zekât senesinin hitamından evvel hibe ederse, onu sene geçtikten sonra geri aldığı takdirde, o adam için zekât senesi geri alma tarihine kadar devam etmiş sayılır. Arada geçen müddet hesaba katılmaz ve fakirleri ızrar için ikinci üçüncü sene gene aynı şey tekrarlarsa durum aynıdır. Ne zaman malını geri alırsa derhal zekât vacip olur.»

«Zekât meselelerinde yapılan mütaaddit hileler vardır ki bunlar üzerinde durmaya gerek esas konumuzun şümulü gerek tezimizin hacmi müsait değildir. Ancak şu kadarını söyliyelim ki hile-i şer'iyyenin ahlâkî değeri hakkında İslâm ulmasının daimî bir çekingenlik ve tereddütleri müşahede edilmektedir. Hususiyle son zamanlarda çığırından çıkmış olan hile-i şer'iyye tatbikatının ne bugünkü ne de dünkü telâkkileriyle yani ne modern ne dinî hukuk ve ahlâk görüşleriyle müdafaa edilebilir bir tarafı kalmamıştır. (Bu hususta bilhassa Bak: Arsebük, Medenî Hukuk, 1, s. 126 ve aynı sayfa Not, 151 keza s. 142 Not, 28). Tetkiklerimizde kanuna karşı hile ile bu mefhum arasında tebarüz ettirdiğimiz fark, tekrar hatırletalım ki, yapılan muamelelerin şekil ve maksatları bakımından değil bu hâdiselere verilen hukukî değer ve mâna bakımındandır. «Kanuna karşı hile, ferdin kanun hükümlerine karşı bir isyanını saklar. Yani

bir tarafta bütün bir hukuk nizamı; öbür tarafta âsi ve kurnaz fert vardır. Mücadele bu iki taraf arasındedır. Halbuki hile-i şer'iyyede fert aynı hukuk nizamının muayyen emirlerinden kurtulmak için, kendisine gene aynı hukuk nizamı tarafından (onun mümessili olan kadı veya müftü vasıtasiyle) gösterilen bir başka hal çaresini tercih etmektedir.» Ona «bu muameleyi şöyle yaparsan müeyyedeye maruz kalırsın; fakat bu, şu şekilde de yapılabilir. Eğer bu şekli tercih edersen hem istediğin olur, hem müeyyededen kurtulursun» denmektedir. Tâbir caizse (ve hile-i şer'iyye kanuna, hileye muadil telâkki edilirse) kanuna hileyi burada bizzat kanun yapmaktadır. (Bu itibarla kanun koyanın iradesinin ferdî zekâların kurnazlıklarına, ferdî iradelerin isyanına karşı himaye edilmesi meselesi burada rol oynamamaktadır. Ferdin karşısında bir tek hukuk sistemi vardır, harekâtında takip edeceği vasıtalı veya vasıtasız; gizli veya açık yolları esasen bizzat bu hukuk sistemi göstermektedir. Bu bakımdan kendisiyle hukuk nizamı namına mücadele edilecek bir problem olan kanuna karşı hileden çok uzakta bulunuyoruz. Hile-i şer'iyye tenkili gereken ferdî bir ihlâl şekli değil; olsa olsa süiistimalinin takbihi gereken hukukî bir müessese, hukukî bir usuldür.»

Genç hukuk doktoru Hâmide Topçuoğlu'nun tezini okuyan değerli hukuk doktoru ve İslâmî ilimler bilgini Ferit Ayter'in kendisine yazdığı 21 mayıs 1949 tarihli mektup «hile-i şer'iyye» ye ait kıymetli malûmatı ihtiva ettiği için müsaadeleriyle onu da buraya geçiriyorum :

«Kıymetli eserinizin «hile-i şer'iyye» ye temas eden kısımlarını dikkatle okudum. Tahlillerinizin isabetli olduğunu gördüm. İbn-i Nüceym'in Hamevî şerhiyle beraber basılmış; «El-Eşbah ven-Nezair» inden esaslı noktaları almak suretiyle «hile-i şer'iyye» nin fukahaya göre esaslarını çok güzal belirtmişiniz. Seçtiğiniz misaller de bu görüşü muvaffakıyetli bir surette aydınlatmaktadır. Filhakika işaret ettiğiniz gibi «hile-i şer'iyye» bir hukukî müessese şeklinde dinî hukukun tatbikatını kolaylaştırmak vazifesini görmektedir. İslâmın bütün müesseselerine karşı Hıristiyanlık ve Yahudilik taassup ve garaziyle bakan ve bu görüşlerini her vesile ile teyit etmiye çalışan müsteşrikler, hile-i şeriyyenin mevcudiyetinden bilistifade şu iddiayı ileri sürmüşlerdir: Fıkıh kitaplarında yazılı olan kaideler, esaslar, İslâmın hukuk kaynakları olan kitap ve sünnete ve bu iki kaynaktan kuvvet alan İcma' ve kıyasa dayanmakta olup hayatın ictimaî şartlarından uzak kaldığından, asla tatbik edilmemiş ve yalnız nazarî bir ilim olarak kalmıştır. Hukukî hayatın icapları ise bilhassa hile-i şer'iyyede ifadesini bulmuştur. Bu suretle şeriat hükümleri, ihtiyaçlara göre, imal edilmek, «atlatılmak» imkânları elde edilmiştir. En başta Goldçiher olmak üzere Bergströsser gibi mutedilleri de dâhil alarak en şenç müsteşriklerden Schocht'e kadar hemen hepsi bu iddiadadır. Fakat bu iddia, içtihat gibi muazzam bir müesseseyi meydana getirmiş olan İslâm hukuku için tamamiyle gayr-i varittir ve yukarda işaret ettiğim veçhile kin ve garazın saklanmak istenilmiş bir tezahürdür. Hakikatte ise, her hukuk sisteminde olduğu gibi mevcut mevzuatın, kanun dairesinde imal ihtiyacından bu hile-i şeriyye yolunun meydana gelmiş olduğunda şüphe yoktur. Hile-i şer'iyyenin mevcudiyyeti, fıkıh eserlerindeki kaide ve esasların hayatta tatbik edildiğine, asıl bir delil teşkil eder. Örf ve âdete ve teamüle müsait ve çok müsamahalı olan İslâm hukuku, daima tazeliğini ve yeni ihtiyaçlara tatbik kabiliyyetini muhafaze etmek esas ve şartlarını zaten kendi nefsinde taşımaktadır. Bugüne kadar yaşaması ve bu hayatiyyet için dünyevî müeyyidelere pek ihtiyaç göstermemesi de bunu teyit eder.

«Fakat bu hakikatin yanında, kanuna, şeriate aykırı kareket etmek istiyenler de bulunduğundan hile-i şer'iyye namı altında birtakım gayr-i meşru cereyanlar da yer almıştır. Bu sebeple hile-i şer'iyye ile iştigal eden büyük fakıhlar hile-i şer'iyyeyi ikiye ayırmışlardır :

1 — El-hiyel-üş-şer'iyyet ül-mübaha (mübah olan hile-i şer'iyyeler).

2 — El-hiyel üş-şer'iyyet-ül-muhtelefün-fiha (muhtelefün-fih olan hile-i şer'iyyeler).

«Bu ikincisi zâhiren sahih olduğu halde bâtınen lâğvi, şeriatin müspet hükümlerine sokmak istemek töhmeti ile töhmetlendirilmektedir.

«Hile-i şer'iyyeye Hanefîlerin en müsait davrandıkları fıkıh tarihlerinde kaydedilmektedir. İmam-ı Azam'a hücüm etmek istiyenler, müşarün-ileyhin hile-i şer'iyyeye mütaallik eserinde haramı helâl ve helâlı haram kıldığını söylemişler ise de İmam-ı Azam'ın ne böyle bir eser yazdığı ve ne de derslerinde ve fetvalarında haramı helâl ve helâlı haram kılacak bir ifadesi sebkettiği tarihan sabit olmamıştır ve bu iddianın tamamiyle iftiradan ibaret kaldığı bir hakikattir. Eş-şatibî'nin «Mürafakat» adlı eserinde İmam-ı Azam'dan naklen «şeriat ahkâmının iptali kasti memnu olduğu» sarih bir

surette beyan edilmektedir. Hanefilerden İmam-ı Muhammet İbn-i Hasan üş-Şeybanî'ye bir «Kitab-ül-hiyel» yazdığı atf ve iddia olunmuşsa da mumaileyhin hileye taraftar olmaması hasebiyle bu eserin ona izafe edilmesi münakaşalıdır. Hanefîlerin başta ehl-i sünnet mezhebinde de hile-i şer'iyye ile iştigal edilmiştir, Bu sebeple İmam-ı Malik, İbn-i Hanbel ve İmam-ı Şafiî'ye atfolunan hile-i şer'iyye düşmanlığı, daha ziyade mübah olmıyan nev'e dâhil olan ve «hud'a» adıyle de zikredilen ikinci nevi hilelere karşıdır. Bu hilelere şer'î demek caiz değildir. Hile i şeriyye üzerine en mufassal malûmat veren İbn-i Kayyim ü.-Cevzî «Alâm-ül-müreffiîn» adlı eserinin ikinci cüz'ünde «ان فی هذا الحیل علی القانون خداعاً والخداع محرم فی الشرع الاسلامی بدلیل الکتاب والسنة» (kanuna karşı bu hile hud'adır ve hud'a İslâm şeriatinde haramdır. delili kitap ve sünnettir) esasını teyiden «لا تحل الخدیعة لمسلم» hadisini kaydediyor (Müslim için hud'a yapmak helâl değildir.)

«Hanefîlerden Ahmet İbi Bekr-il-Hazaf'ın Kitab ül-hiyel'i Imam ı Muhammet İbn-i Hasan-üş-Şeybanî'ye atfolunan Kitab-ül hiyel'e mukabil Şafiîlerden Ebu Bekir Muhammet Bin-i Abdullah-üs Seyrefî, Eb-ül-Hasan Muhammet Bin-i Yahya Bin Serakat ül-Amiri ve Ebu Hâtem Muhammet Bin-ül-Hüseyn-ül-Kazvinî, hile-i şeriyyeye mütaallik eserler yazmışlardır. Yukarda zikrettiğim İbn-i Kayyim-ül-Cevzî, Hanbelî'dir.

«Tekrar tebriklerimi teyit eder ve muvaffakıyyetler temenni ederim. Muhterem Hâmide Hanımefendi »

Ukba içinde yok maya bir vaad-i dilruba?
Bir hiledir bu hile-i şer'iyye galiba
Abdülhak Hâmit

HİLYE (حلیه) [*San.*] Hazret-i Paygamber'in yüksek evsafını, esma-i şerifeyi havi yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir Kadrini daha fazla yükseltmek maksadiyle «hilye-i şerife» de denilir. Bunlar, alelekser kâğıt üzerine yazılarak Arap usulü bir tezyin şeklinde kesilen tahtalara yapıştırılırdı.

Son asırlarda tahta yerine mukavvaya yapıştırılır, o suretle tezhip edilirdi.

Müslümanlıkta resim iyi görülmediğinden Peygamberin eşkâli, resme mukabil olmak üzere, yazı ile beyan edilmiş, meselâ yüzü şöyleydi, rengi böyleydi gibi bir şekil verrilerek buna hilye demişlerdir. Levhanın ortasında bir daire yapılır, yüzünün alt kısmındaki müstatile de ahvali yazılır.

Hilye-i şerifeye baştan birinci satır olarak tam ortaya gelmek suretiyle ve sülüsle «oklu Besmele» yazılır, altına ay içi şeklinde (an Ali) ibaresiyle başlanırdı. Hilye i şerife nesihle yazılırdı. Besmelenin sağından itibaren levha kâğıdının dört köşesine Ebubekir, Ömer, Osman, Ali isimleri yine sülüsle yazılırdı Bu birinci parçanın ortasına «göbek» tâbir olunurdu. Ay şeklinin altına ayrı bir satır olarak yukarıya yazılan besmele uzunluğunda ve sülüsle «وما ارسلناك الا رحمة للعالمین» ayeti yazılır, bunun altına nesihle hilye-i şerifenin bakıyesi ve yazanın ismi kaydedilirdi. Bu kısma «etek» tâbir olunurdu. Eteğin sağına ve soluna da Peygamber'in torunları olan « Hasan ve Hüseyin » yazılırdı. Bazı hilyelerde son satır olarak sülüs hattiyle «هذا لولاك لما خلقت الافلاك» ibaresinin yazıldığı da vardır.

Çok sanatkârane bir surette yapılmış pek kıymetli hilyelere hususî kolleksiyon sahiplerinde tesadüf olunduğu gibi müzelerde de rastlanır.

HİM (حم) [*Mal*] Trablusgarp ve Bingazi'de alınan vergiden birine verilen addır. Bu verginin matrahı çocuklarla acezenin dışında kalan erkeklerle hayvanlardı. Erkeklerin işe güce yarar takımı başka ve hayvanlar da başka olarak kayde ilir, insanlarla develerin birer, öküz ve ineklerin ikişer, koyunların onar, keçilerin yirmi beşer re'sleri (başları) birer çadır itibar olunarak ona göre tarholunan vergiler şeyh ve muhtarlar marifetiyle tahsil olunurdu.

HİMMET (همت) [*Hal.*] Mecaz yoluyle lûtuf, kerem, mürüvvet, ihsan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dem-i Mesih'ten etsen recay-i himmet ·ler:
Bu deyr-i köhnede biz de duaya muhtacız.
Koca Ragıp Paşa

HİMMETİYYE (همتیه) [*Sof.*] Sofiyenin Büyüklerinden Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikati şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Himmet Efendiye nispetle bu adı almıştır. Himmet Efendi Bolu'lu Hacı Ali Efendinin oğludur Müderris iken Ahmet Bayrami'ye intisap etmiş, İstanbul'a gelerek Davutpaşa Camii vaizliğinde bulunduğu gibi İbrahim Efendinin yaptırdığı zaviyeye de şeyh olmuştur.

Ölümü 16 safer 1095 (1684) tür. Müteşerri' bir zat olduğundan mazanneden tanınmıştır. Yerine oğlu Abdullah Efandi şeyh oldu. Tekkenin son şeyhi Doktor Abdullah Nasih Beydi. Himmet Efendi şairdi. Mürettep divanı vardır. Şiirleri mütasavvifanedir. Melâmilerdeki coşkunluk ve açıklık bunda görülmüyor. Hece ile yazdığı ilâhiler güzeldir.

Bâd-i sabaya sorsunlar;
Canan elleri kandedir?
Bilenler haber versinler;
Canan elleri kandedir?

Ve bütün tekkelerde mahsus makamla okunan:

Vakt-i seherde
Açılır perde;
Düştüğüm yerde
Derman sendendir.

İlâhileri meşhurdur. Bir de sülûkten basılmamış risalesi vardır.

Bayramiyye tarikatinin diğer şubeleri de şunlardır: Melâmiyye, Hamzaviyye, Şemsiyye, Tennuriyye, İseviyye, Celvetiyye.

HİNDÎ (هندی) [*San.*] Kâğıt nevilerinden birinin adıdır. Hint'de yapıldığı için bu adı almıştır. Orta derecede kâğıtlardan sayılırdı.

HİNDÎ KALEM (هندی قلم) [*San.*] Hindistan'da yetişen üzeri benekli sert kamış yazı kalemine verilen addır. Eskî hattatlarca çok makbuldü.

HİNDİYYE (هندیه) [*Sof.*] Kadirî tarikati şubelerinden birinin adıdır.

Tarikat silsilelerine dair kıymetli tetkikler neşreden rahmetli Sadık Vicdanî «Tumar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi»nde (sahife 56) bunun için şunları yazıyor:

«Bazı eserlerde Kadirî tarikatinin (Hindiyye) namiyle bir şubesi yazılıdır. Hindistan'da en ziyade münteşir tarikatlerden birisi de Kadirî tarikatidir. Gavs hazretlerinin türbesini ziyaret etmek Hidistan Kadirîlerince farz derecesinde bir vazife sayıldığını (Bağdat) da hanikah-ı hazret-i Gavs'ta mülâki olduğum ve Basra'dan deniz yoliyle avdetim sırasında bir hafta (Bombay) da kalarak orada görüştüğüm, (Portsaid) e gelirken (Aden) e kadar vapurda kamara arkadaşlığı ettiğim Hind'lilerden anladığım cihetle Kadirî tarikatinin böyle bir (Hindiyye) şubesinin mevcut olması kuvvetle memul ise de tahkikatım sırasında Hindiyye şubesi namiyle bir silsileye tesadüf edemedim. Bu sebeple o şubenin diğer adı (Garibiyye) değil ise herhalde Garibiyye şubesinin silsilesinde yazılı Hindli şeyhlerden birisinin Hindiyye şubesinin müessisi bulunmasını muhtemel addediyorum.»

HİN OĞLU (حین اوغلی) [*Hal.*] Zaman adamı, açıkgöz, hilekâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hin oğlu hin de denilir. «Lehçe-i Osmani»de «hin» mânasından İbn-il-vakt, veled-i zina, zeyrek, hilekâr, şeytan mânasına» suretinde izah olunmuştu:.

HİNT KUMAŞI (هندقاشی) [*Hal.*] Kıymetli mata', bulunmaz şey, nadir ele geçen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Hint'den gelen kumaşlar hem kıymetli, hem de nâdir bulunduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

HİNTO (هینطو) [*San.*] Kocu nev'inden yaylı arabanın adıdır. Son zamanlarda bu nevi arabalara (karoça) denilirdi. Hinto Macarca bir kelimedir. Sefaretnamelerde sık sık geçer. Çünkü eskiden sefirler seyahatlerini bunlarla yaparlardı.

HİSABA ÇEKMEK (حسابه چکمك) [*Hal.*] Hesap sormak, hesap aramak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSABÎ (حسابی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle tamakâr, hasis, eli sıkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSAB İSTEMEK (حساب ایستمك) [*Hal*] Mesul etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nakd-i ömrü bu sanem aşkında sarf ettik tamam
Ey Fuzulî âh eğer senden sorulsa bu hesap
Fuzulî

HİSAP İŞİ (حساب ایشی) [*San.*] Üzerine işleme yapılacak bezdeki iplik tellerinin delikleri hesap edilmek suretiyle yapılan bir nevi işlemenin adıdır. Türk işlemelerinin kıymetlilerindendir.

HİSAR ERİ (حصار اری) [*Ask.*] Kale muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSARLI (حصارلی) [*Ask.*] Serhat kolu idadında (sayısında) dâhil bir teşekkülün adıdır. Gördükleri iş itibariyle beşe ayrılan serhat kolunun diğer dördü azap, sekban, lâğımcı ve müsellimdi. Hisar, kale demektir.

Hisarlılar, hudutta bulunan şehir ve kalelerde topçuya ait hizmetlerde istihdam olnnurlardı. İstanbul'dan gönderilen «Topçu ağası» bunlara kumanda ederdi. Bunlar bölük ve ortalara ayrılmış olmadıkları gibi sayıları da mahdut ve sabit değildi. Ufak toplara birer, büyüklere ikişer hisarlı verilirdi. Bu sebeple filân kalede falan top hisarlısı diye isim verilir ve hizmetleri o suretle ayrılırdı.

Hisarlı topçu ağası kalede bulunan paşanın emri altındaydı.

HİSAR PEÇE (حصار پچه) [*Mim.*] Bir kale veya hisarı veya bir kapı veya bir köprüyü müdafaa etmek üzere onun ilerisine yapılan

mazgal delikleri ve siperli sur ve kule mânasına gelir bir tâbirdir. Küçük kale demektir.

HİSSE (حصه) [*Ask.*] Timar ve zeametlerde sipahilerle zaimlerin «kılıç hakkı»ndan fazla olarak mutasarrıf oldukları kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «terakki» de denilirdi. Timarlarda «kılıç hakkı» her yerde bir değildi. İki bin ile altı bin arasında değişirdi. Kılıç olarak ilkin yerine göre 2000-6000 olarak verilen timar, sahibinin gösterdiği hizmet üzerine «terakki» namiyle yapılan zamlarla artabilirdi. Yirmi binden başlıyan ve yüz bin akçaya kadar artabilen «zeamet» de o suretle yükselirdi. Ancak sahibinin ölümü veyahut işini bırakması dolayısiyle mahlûl olan timar ve zeamet oğullarına veya başkalarına tevcih olunurken «terakki» namiyle artmış olan miktar verilmez, yalnız kılıç miktarı verilirdi. Arada kalan ve «hisse» denilen o kısım devlete kalır, yahut «terakki» namiyle müstahak olan birine verilirdi.

Timar tevcihlerinde ilk zamanlarda bu cihete çok dikkat edilirdi. Çünkü «kılıç hakkı»nın «terakki» namiyle diğerine verilmesi «kılıç»ın eksilmesini mucib olurdu. Bunun için meselâ on sekiz bin akça olarak mahlûl olan bir timarın mahlûl olduğu yerde «kılıç hakkı» altı bin akça ise altı bin akçası tekrar «kılıç» olarak birine verilir, artan ve «hisse» sayılan on iki bin akçası «terakki» namiyle esasen «kılıç» e mutasarrıf olanlara tevcih olunurdu

HİSSE-İ ŞAYİA (حصهٔ شایعه) [*Huk.*] Müşterek mülkiyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer tâbirle müşterek malın her cüz'üne sâri ve şamil olan sehim demektir.

HİSSE-İ YAZU (حصهٔ یازو) [*Ask.*] Timarlarla hasların «icmal»e geçen hâsılat miktarına verilen addır. Buna sadece «yazı» denilirdi

Osmanlı devletinin fütuhat devrelerinde zapt olunan yerlerin derhal tahriri yapılır ve arazi timar ve has namiyle iki sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın 200 veya 300 köyü ikişer veya üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, kalanı da has itibar edilirdi. Timar ve hassa idhal edilmiyen köyler «hass-ı hümayun» namiyle devlete bırakılırdı. İşte tahrir yapılırken tahmin olunup deftere geçirilen bu hâsılat miktarı hisse-i yazu» idi. Tevcihata hep bu «hisse-i yazu» esas teşkil ederdi. Hisse-i yazusu yirmi bin akçaya kadar olanlara «timar», yirmi binden yüz bin akçaya kadar olanlara «zeamet», yüz binden fazla olanlara da «has» denilirdi.

HİŞT (خشت) [*San.*] Kısa el mızrağı, kalın harbeye verilen addır. Farsça aynı zamanda kerpiç, tuğla demek olan bu kelime için «Burhan-ı Kaatı'» tercümesi «Tibyan-ı Nafi'» de (Mısır Basması, sayfa 328) bunun için «Zişt vezninde mutlak kerpiç mânasınadır. Ham ve puhte olsun ve bu isimle maruf silâhtır. Mızraktan küçürek olur ve yirmi bir nüsük üzere tasnif olunan Zend ve Pazend kitabının on ikinci nüsükü ismidir ve elmasiye gibi bir halvadır. Kaba boşaltıldıkta yekpare kurs olur» izahatı vardır.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki vesikalarda Peykân-ı hassanın kullandıkları eşya ve silâhlar arasında geçer.

HİTABET BERATI (خطابت براتی) [*İlm.*] Cami hatiplerine hatipliğe tâyin olunduklarına dair verilen alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden hatiplere, asıl vazife onların olmak dolayısiyle padişahlara vekâlet ettikleri için, büyük bir ehemmiyet verilir, beratı olmıyanların cuma ve bayramlarda hutbeye çıkıp hutbe okumalarına müsaade olunmazdı.

HİYAMİYYE NEZARETİ (خیامیه نظارتی) [*İda.*] 1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağının ilgası üzerine kaldırılan çadır mehterleri yerine kurulan daireye verilen addır. Hiyam; Arapça çadır demek olan heyme'nin cem'idir,

HİZİP GÜLÜ (حزب گلی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazma Mushafların hiziplerin başına konulan işaretlere verilen addır. Cüz başlarına konulanlara «cüz gülü» denilirdi. Güle benzediği için bu ad verilmiştir

HİZMET (خدمت) [*Ask.*] Vazife yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan harblerde kapıkulu ocağını teşkil eden ve altı bölük adı verilen sipah, silâhdar, ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar, gurabay-i yemîn ve yesardan üç yüz kadarı «mülâzım» namı verilen bu süvari efradı daire-i hümayunun muhafazasında istihdam edilirdi. Muharebe bitip de Kanunî İstanbul'a dönünce bunlara hizmetlerine mükâfaten bazı salâtin tevliyetlerinin ve büyükçe mirî mukataaların bir senelik idaresini ve cizye cibayeti gibi bazı hizmetler verilmek suretiyle kendileri faidelendirilirdi, Bu kaide gitgide kanun hükmünü aldı. Bin tarihinden sonra ise sefer olsun olmasın her sene bunlardan pek çok kişi mülâzım yazılırlar ve «hizmet» namiyle her türlü mülkî hizmetleri ele geçirirlerdi. Bu hareket kapıkulu nizamının bozulmasına sebep olan âmillerden birini teşkil eder.

Ş [*Sof.*] Kâmil bir şeyhin teslik ve terbiyesinde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbir-

dir. Sofiyeye göre «musil-i hakikat olan turuk-ı aliyyeden her birinin hizmet ve sohbet namiyle iki rüknü vardı. Bunlar; biri cenah-ı itilâ gibi sâlikin mânevî fezada yükselmesine vasıta olurlar.»

Yine sofiyeye göre hizmet sohbetten istifade içindir.

HİZMET DEĞİŞTİRMEK (خدمت دگیشدیرمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Matbaha yeni bir can gelmesi, yahut görülen bir lüzum üzerine hizmette tebeddül olması demektir. Meselâ ayakçılık eden bir canın hizmeti yeni gelene verilir, ona da başka bir vazife tahsis olunurdu. Bu hizmetler canların sayısına göre tevzi edilirdi. Bazan bir can mütaaddit hizmetle mükellef bulunduğu da olurdu. Bir de umumî hizmetler vardı ki bütün canlar bunları birlikte yapmıya mecburdular. Bunlara «hizmet-i merdan» denilirdi.

HİZMET-İ MERDAN (خدمت مردان) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilenin diğer bir adı idi. Bütün canların birlikte gördükleri hizmetlere de bu isim verilirdi. Canın yalnız başına gördüğü işe sadece «hizmet» denilirdi

HİZMET TAMAM OLMAK (خدمت تمام اولق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilede bulunan bir canın hizmet müddetinin yani bin bir günlük çilenin bitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dış meydancısı tarafından bir hafta evvel «erenler hizmetin tamam oldu» diye bildirilirdi.

HİZMET TENNURESİ (خدمت تنوره‌سی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tennure nevilerinden birinin adıdır. Tennurenin öteki nev'i «sema' tennuresi» dir. Sema tennuresiyle bunun arasındaki fark sema' tennuresinin daha uzun, sema' esnasında eteklerin bir şemsiye gibi açılması için eteklerinin kenarına fırdolayı kalın aba veyahut keçe çevrilmesinden ibarettir.

HİZMET TİMARI (خدمت تیاری) [*Ask.*] Serhatlerdeki bazı camilerin imam ve hatiplerine ve saray hizmetlerini görmekle memur bulunanlara verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin timara tasarruf noktasından diğer timarlardan farkları yoktu. Saraya senede otuz bin sümbül soğanı getirmek ve şahin ve çakır kuşlarını tedarik ve takdim etmek ve daha bu gibi işleri görmek için mahsus timarlar vardı. Yine serhatlerdeki bir kısım vaziyetlere de timar veriliyurdu.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

HOCA (خواجه) [*Mek.*] Muallim, müderris yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime için Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati» nde şu izahat vardır: «Efendi ve Ağa gibi unvan; ailenin büyüğü, ihtiyar, koca, yaşlı, zengin, hâkim, vali, tavaşi, hâdim, zengin tüccar, âlim, fâzıl, muallim, müderris, mektep muallimi.»

Sanma ey hoca ki senden zer ü sîm isterler
Yevm-i lâyenfeu da kalb-i selim isterler
Ruhî

Ey hoca eğerkim sen isen âkil ü dâna
Şeydalığı bın akla değişmez dil ü şeyda
Ruhî

HODBİN (خودبین) [*Hal.*] Mecaz yoluyle mütekebbir, mağrur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası kendini gören, kendini beğenen demektir.

Safvet-i tab'ımız artırdı gurur u hüsnün
Mest-i nazım bakup ayineye hodbin oldu.
Nedim

HOKKA (حقه) [*San.*] İçine mürekkep, macun, boya ve saire konan yuvarlak kabın adıdır. İçine konan maddeye göre de ad alırdı: Mürekkep hokkası, macun hokkası, boya hokkası. Topraktan, camdan, madenden yapılır.

Hokkabazların içine bir şey koyup el çabukluğu ile kaybettikleri su kadehi şeklinde yuvarlak kaba da hokka denilir. Hokkabazlar hokka ile oyun yaptıkları için bu adı almışlardı.

Eski şairler güzellerin ağızlarını hokkaya benzetirlerdi.

Safha-i ruhsarına lâ'lına cedvel çekmeğe
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildare sürh
Sâbit

Eylemiş desbeste dükkânın tabib-i rûzgâr
Hokka-i piruze-i gerdunde daru kalmamış
Nabi

HOKKABAZ (حقه‌باز) [*San.*] El çabukluğu ile yuvarlak tanelerle hokka oynıyan, hüner gösteren sanatkâra verilen addır. Hokkabazlar hünerlerini içine bir şey koyup el çabukluğu ile kaybettikleri su kadehi şeklinde yuvarlaklarla gösterdikleri için bu adı almışlardır. Hilekâr mânasına da gelir.

Musahip zade Celâl (Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1946, s. 69) hokkabazlar için şunları yazıyor:

«Bu, Musevilere mahsus bir sanattı ve sekiz on kişiye münhasır gibiydi. Portakaloğlu, Karanfiloğlu, Yapakçıoğlu, Bezzazoğlu, Andonoğlu, Çiçekçioğlu gibi meşhurları vardı. Yalnız Karanfiloğlu denilen usta Ermeni olup yardakçısı Musevî idi. Usta alelâde kıyafette elinde pastaf dedikleri şakşak ile hareket eder

yardakçı, başına siyah çuhadan «kaveza» giyerdi. Bu kavezanın tepesinde büyücek kırmızı renkte yuvarlak bir tepelik vardı. Yardak allı güllü döşemelik basmadan, geçme uzunca bir mintan ve şalvarımsı bir pantalon giyerdi Bunlar ekseri sünnet düğünlerinde ieray-i sanat ederlerdi. Sünnet düğünlerinde kalın sedirlik kumaştan mamûl, alt tarafı içeriye, üst tarafı dışarıya çıkık bir perde içerisine usta girer, perdenin dışında elinde şakşakla yardımcı oturur. Usta ağzına aldığı düdükle, cırlak bir ses çıkararak, siyah ipliğe dizili kuklaları oynatırdı. Buarada da, yardakçı kuklalarla konuşur, kavga eder, suratına çarpanları şakşağı ile döverdi.»

HOKKANIN ALTINA GİTMEK (حقه‌نك آلتنه كيتمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle zararlı çıkmak mânasına gelir bir tâbirdir Halk tarafından yanlış olarak «okkanın altına gitmek» denilir.

HOKKA OYNAMAK (حقه اويناتمق) [*San.*] Hokkabazlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HOKKA TAKIMI (حقه طاقمی) [*San.*] Yazı yazmak için icabeden bir veya iki hokkayı, rikdanı ve kalem konacak yerleri olan takımın adıdır. Vaktiyle hokka takımına çok itina edilirdi Bunlar ekseriyetle uzunca bir tepsi üstünde biri mürekkep, diğeri yazıyı kurutmıya mahsus olan ve rik denilen ince kum koymıya mahsus iki hokkadan ibaret olurdu. Bunların sürh denilen kırmızı boya koymıya mahsus hokkası bulunan iki hokka ve bir de rikdanlıları da vardı. Pişmiş topraktan sırlı veya çiniden yapılanları olduğu gibi altın ve gümüşten yapılmış, üzerleri kıymetli taşlarla süslenmiş olanları dahi mevcuttu. Avrupalılar Türk hokka takımlarını taklit ederek bilhassa Türkiye için, porselen hokka takımları yapmışlardır.

HORASAN ÇERAĞI (خراسان چراغی) [*Sof.*] Bektaşilere mahsus tâbirlerdendir. Âyin-i cem yapılacağı vakit «meydan» daki kandiller yakılmadan, ocak üzerinde bir kandil veya mum daha evvel yakılırdı İşte horasan çerağı buna derlerdi. Mumları ondan alınan şu'le (ateş) ile yakarlardı Çerağcının mumları yakmak için kullandığı muma «delil» denilirdi.

HORASANÎ (خراسانی) [*Kiy.*] Serpuşlardan birinin adıdır. Horasan halkının giydiği başlığa benzediği için bu ismi almıştır. «Lehçe-i Osmanî» de «Horasan edası aşgın bir boysuz kavuk ki hacegân rütbesine mahsustur» suretinde izah olunmuştur. Tepesi düz, kenarları dikişli, içi pamuklu idi. Memurların ileri gelenlerine mahsustu. Üstüne ince, kenarı ipekli beyaz yahut yeşil sarık sarılırdı. Sarığın üstünden kavuğun bir iki parmak kadar yeriyle altına tesadüf eden ön kısmı hilâl şeklinde açık bırakılırdı. Ön tarafındaki açıklık, sarığın kabarıklığı, namaz kılınırken secdeye mâni olmamak içindi.

Meşhur şair Sümbülzade Vehbi İran elçiliğine tâyin edildiği zaman o vaktin usulünce uhdesine hacegânlık rütbesi verilmiş, bu münasebetle başına horasanî takmıştı. «Lûtfiye»sinde hacegânlığı tarif ederken:

Ol norasanî büyük âfettir
Sanmakim baş çekecek sıklettir
Ezkaza uğradı başım derde
Çok zaman ben de götürdüm serde
Murg-i cane idüp Allah imdad
O kafesten beni etti âzad

diye şikâyet ediyor Son mısra'daki kafes kelimesi horasanî kavuk üzerine kafes şeklinde sarılan sarığa işarettir.

HORASAN POSTU (خراسان پوستی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Her Bektaşi meydanında, kıbleye karşı ve ocağın yanında, tam kandilin altında bulunmak üzere serilmiş siyah bir post'a verilen addır Bu post, Hacı Bektaş'ın makamıdır. Dede baba bile bu postta oturamazdı. Baba; postunda otururdu.

HORA TEPMEK (خورا تپمك) [*San.*] El ele tutulup toplu olarak oynanan bir nevi oyunun adıdır. İlk çağda dinî âyin mahiyetinde oynanan oyunlara horan veya horon denirdi. Koro kelimesi de bundandır. Hor, hur ve kor kelimeleri güneş mânasınadır. Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati»nde Rumca (χοροϛ) dan geldiği yazılıdır.

Ne felâket: dönüversin de mesacit ahıra
Hırvatın askeri tepsin çıkıp üstünde hora
Mehmet Âkif

HOROS (خروس) [*San.*] İstanbul'da ekmekçi. francalacı, uncu değirmenlerinde mevcut alt ve üst taşlarının bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında verilen addır. Gediğin ihdası üzerine «horos gediği» tâbiri kullanmıya başlanmıştı. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mıh itibar olunurdu. Değirmen gediklerinin ihdası tarihinden itibaren esnafça malûm olan bu örf ve âdet şer'î mahkemelerce de kabul edilerek hüccetlere o suretle geçirilirdi. Değirmen gedikleri için tapu verilmesine başlandığı zaman beygir ve mıh itibarına göre sehimlerin miktarını bildiren bir eka

mahrec tâyin ve itibar edilmek suretiyle yani emlâkte olduğu gibi şu kadar sehim itibarile şu kadar sehminin temellükünü havi verilecek senetlere imlâ edilmesi iltizam olunmuşsa da fırın ve değirmen esnafına mahsus olan habbazan cemiyetince itiraz edilmesi üzerine esnafın örfî tâbirleri veçhile yazılması kabul olunduğundan o tarihten itibaren tapulara o suretle derç ve imlâ edilmiştir. Değirmen gediklerinin münasaha suretiyle tevarüsüde taaddüt eden sehîmlerin küsuratı için esnaf beyninde mıh itibariyle kira taksim olunurdu.

§ [*San.*] Ağızdan dolma tüfek ve tabancalarda baruta ateş vermek için çakmak taşını çakmak üzere tetiğe dokununca düşecek surette konulmuş çelik parçasına da bu ad verilir.

HOROS AKILLI (خروس عقلی) [*Hal*] Mecaz yoluyle şaşkın, sersem yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HOROSDAN KAÇMAK (خروسدن قاچمق) [*Hal.*] Kapanıp saklanmak, afif görünmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar erkeklerden saklandıkları için bunlardan fazla ihtiyatkârlık gösterenler hakkında kullanılırdı.

HOROS GEDİĞİ (خروس گدیگی) [*Mal.*] Atla çevrilmek suretiyle buğday öğüten değirmen dedikleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alt ve üst taşların bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında «horos» denildiği için gediğin ihdası sırasında bu ad verilmiştir. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mıh itibar olunurdu.

HOROS İŞİ ÇARŞAF (خروس ایشی چارشاف) [*Kıy.*] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Görünüşte süslü fakat dayanıksız olmaları bu adın verilmesine sebep olmuştur.

HOROS OĞLU İŞİ (خروس اوغلی ایشی) [*San.*] Mecaz yoliyle kalp ve kaba iş, taklit mal yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HORTLAK (خورتلاق) [*Hal.*] Cadı, karakoncolus, mezardan çıktığı zannedilen ve insanlara fenalık yapan muhayyel mahlûk adıdır.

Ve bütün gîzatiyle bir hortlak
Leyl-i nisyan kabri yoklayarak
Tevfik Fikret

HOŞÂMEDİ (خوش آمدی) [*ida.*] Birinin bir yere gidiş ve gelişinde sözle ve hareketle gösterilen memnuniyet alâmeti, kudüm tebriki yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «resm-i hoşâmediyi icra etmek» suretinde geçer.

HOTOZ (خطوز = خوتوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına giydikleri başlıklardan birinin adıdır.

«Lehçe-i Osmanî» de (1306 tab'ı s. 390) bunun için «aslı kotaz, kaytaz. Tataristanın uzun kıllı öküzü kuyruğundan tuğ ve at boğazına taktıkları kotaz yapılırdı. Saç gibi baş dahi yapıldığından kadın başına tâmimen hotoz denmiştir. Kayık hotoz, küp kapağı hotoz. Bazı kuşların gayet yayvan büyük tepelisine hotozlu» izahatı vardır.

«Kamus-ı Türkî» de (s. 592) şöyle yazılıdır: «Aslı: kotaz; 1 — Kadınların kendi saçlarından veya yemeni ve saire ile yaptıkları baş süsü ve kisvesi: hotos giymiş; hotozu yakıştırmış. 2 — Yayvan kuş tepesi. 3 — Ebniyede yapılan bir nevi tezyinat.»

Vaktiyle kadınlar evin içinde bile baş açık gezmezler, başlarına yemeni, krep veya hotoz takarlardı Tülbentten yapılan yazma yemenilerle Bursa ipeklisinden yapılan kreplerin etrafına «oya» dikilirdi. Oyalar türlü türlü idi. Çok kıymetli olanları vard. Bir oyanın 15 altına satıldığı olurdu. Bir kalıp üzerine krepten veya papaziden yapılan hotozların üzerine bu oyalar tutturulurdu.

Hotozun fes biçiminde olanı bulunduğu gibi kayık ve küp kapağı biçiminde olanı da vardı. Fes biçiminde olanına fes biçimi hotoz, ötekilere de şekillerine göre kayık hotoz, küp kapağı hotoz, dudu burnu hotoz, gelin hotozu denilirdi.

Hotozlar önü yüksek, arkası açık çember gibi tepesi açık yahut kapalı olurdu. Önüne yakışır bir elmas, ya tüy her ne istenirse takılırdı. Hotoz üzerine elmas takılmazdı.

Başta iyi durması, düşmemesi için elmas iğne ile tutturulurdu. Sokağa çıkıldığı zaman yaşmak hotozun üzerine bağlanırdı. Şapkaların altına telâ konulduğu gibi papazi ve krep hotozların altına da gaz boyaması konulurdu. Hotozu orta halliler yalnız düğünlerde, zenginler ise hemen her gün başlarına giyerlerdi. Ne kadar renk elbisesi varsa o kadar da hotozu olan zenginler vardır. Biçimi bozulmamak için hotoz akşamları kutuya konulurdu.

Hotoz nevileri şunlardı: Saraylı hotozu, çimdik hotuz, Kürdî hotoz, felek tabancası hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz.

HÜCRE (حجره) [*İlm*] Medreselerde talebenin oturmasına mahsus odalara verilen addır. Fâtih ve Süleymaniye tetimmelerinin her birinde sekiz hücre ve her hücrede üç talebe bulunurdu. Diğer medreselerdeki hücrelerin ve hücrelerdeki

talebelerin adedi medreselerin büyüklük ve küçüklüğüne ve rağbetine göre idi.

Tetimmelerdeki talebeye cep harçlığı olarak ayda on iki akça verilir, hergün pirinç çorbası, et haşlaması tevzi olunduğu gibi haftada iki defa tatlı yedirilirdi.

Talebe sayısı artınca maaşlar kesilmiş. yalnız iaşe ile iktifa olunmuştur. Bu sebeple talebe üç aylarda memleketin muhtelif mahallerine dağılır, (cer) tâbir olunan bu münasebetle eline geçirdiği para ile geriye kalan dokuz aylık müddetin harçlığını temin ederdi.

Âli tahsili veren (sahn medreseleri) nde höcre sahibi olmak tahsil hayatında büyük bir muvaffakıyet teşkil ederdi. Çünkü bu gibi höcreler kendini tanıtmış olanlara verilirdi Filhakika bunların içinde makbul telif sahibi olanlar da vardı.

§ [*Sof.*] Tekke ve zaviyelerde bir veya iki kişinin oturup yatmasına mahsus küçük odaya verilen addır. Burada oturanlara höcrenişin denilirdi.

§ [*Mim.*] Eski Türk evlerinde kapı yanlarına veya odaların duvarlarına yapılan kanadsız ve önü açık küçük dolap adıdır. Oraya bardak, testi ve sair el altında bulunması lâzım gelen bu gibi şeyler konurdu.

Mukim-i höcre-i şevkım fezay-ı kürbünde
Hemişe sem'i ümidimde iştiyak-ı sada
Fuzuli

HÖCRE GÜLBANKİ (حجرهٔ گلبانکی) [*Sof.*] Mevlevîlerce höcre münasebetiyle okunan gülbank hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gülbank şöyleydi: İnayet-i Yezdan, himmet-i merdan, mekin ü mekân ve safay-i zemin ü zaman, çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, zuhûr-ı iman, kanun-ı merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû.

HÖCRE-İ DERVİŞANE (حجرهٔ درویشانه) [*Sof.*] Bir veya iki kişinin oturup yatabileceği küçük oda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «höcre-i fakirane» de denilirdi Tekkelerdeki hücre adı verilen yerler böyle olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

HÖCRE KÜŞADI (حجره کشادی) [*Sof*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilesini bitiren ve höcreye çıkan can üç gün höcresinde halvette bulunurdu. Üç gün sonra meydancı gelip höcrenin kapısını ve penceresinin perdesini açardı. Bu; halvet müddetinin bittiğini ve o canın dergâh dâhilinde gezebileceğini haber vermekti. Höcre açılması demek olan höcre küşadı bundan kalmıştır

HÖCRE NİŞİN (حجره نشین) [*Sof.*] Sofiyece ve daba ziyade Mevlevîlerce kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası höcrede oturan demektir. Cem'i «höcre nişinan» dı. Mevlevî tarikınca höcreye çıkabilmek üzere bin bir günden ibaret olan çile müddetini bitirmiye bağlıydı. İlk terbiyeyi bu suretle aldıktan sonra merasimle höcreye çıkardı.

Höcre nişinler sabah namazını mütaakip murakabe yaparlar, ondan sonra hepsi birleşip bir arada zikrederlerdi. Ondan sonra höcrelerine gidip İsm-i Celâl ve evrad-ı şerife okurlardı. İkindi namazından sonra da rabıta ve murakabeden hangisine mezun ise akşama kadar onunla meşgul olurlardı.

Höcre nişinler henüz matbahta ilk terbiyeyi almakla meşgul olan nevniyazlarla ihtilât edemezlerdi. Bunun sebebi «Kanun-ı Mevlevî»ye dair hükümleri ihtiva eden (Nuhbet-ül-âdap) da (müellifi Mısır Mevlevî Şeyhi Azmi Efendi, rahmetli Remzi dedenin kütüphanesinde yazma nüsha, s. 5) şöyle izah olunmaktadır:

«Nevniyazların bin bir günü itmam edenlerle dahi ihtilâtları memnu olması nevniyazanın tasfiye-i kalpte noksanları bulunmak ihtimaliyle bakıye-i zulmetleri höcre nişinanın kulûbüne aksetmemek ve ihtilâta min cihet-id-derece ıslihkakları olmamak sebebine âdaba riayet için kaidedir.»

Höcrede oturanlar zarurî bir lüzum bulunmadıkça ve ziyaret, ibadet ve emsali bir vesile olmadıkça tekke haricine çıkamazlardı. Kendilerine lüzum görülen şeyleri pazarcı ile aldırırlardı. Bir icap üzerine dışarı çıkanlar zaruret olmadıkça halk ile ihtilât edemezlerdi. Tekkeye dönünce de yıkanırlardı. Bunun sebebi yine aynı eserde (s. 6) şöyle yazılıdır; «Höcre nişinler esvakta (sokaklarda) nâs ile ihtilâta lüzum-ı zarurî vâkı oldukça kalplerine zulmet aksetmek ihtimaline mebni bâdelmaslaha avdette gusl ile mükelleftir. Hattâ bayramlarda nâs ile mesnun olan muayede hitamında höcre nişin ve matbah nişinin kâffesi hamama duhûl ile iğtisal etmek şarttır.»

Mevlevî usulünce sülûk ikidir. Birine «sülûk-i evvel», diğerine «sülûk-i sânî» denilirdi. Sülûkün birinci kısmı matbahta «esrar-ı hizmete zevkan vusul ile» tekmil edilirdi. İkinci kısmı da höcrede tekmil edilirdi. Bunlardan «sülûk-i evvel» i tamamiyle yapamayıp da noksanı olanlar varsa o noksanı höcrede ikmal ederlerdi. Bu gibilerin höcre kapıları kapalı bulunur ve onlara mahsus olan meydan odasında yarım saat kadar murakabe ile vakit geçirilirdi. Buna dair aynı eserde (s. 6) şu malûmat yazılıdır:

«Henüz tekmil etmemiş ise hücrede sülûk-i evvelin noksanını ikmale iştigal ile mükellef olup sülûk-i evvelde müntehi ve gayr-i müntehi nâs ile ihtilâttan menhi olduklarından hücrelerinin kapıları mestur olmak ve her sabah mescitte salât-i fecir akabinde cehren İsm-i Celâli cümlesi bâdelkırae hücre nişinlere mahsus olan meydan odasında yarım saat kadar murakabe ve reis-i tarikata teveccüh etmek ve seyr-i enfüste herbirinin ahval-i ruhanî ve müşahedatı derece-i mütefavitede bulunduğundan beyan-ı ahval ve hall-i işkâl için haftada iki gece reis-i tarikatin hücrasine münferiden gitmek, şeref-i sohbetinden istifade ve istifaza içindir.»

Hücre nişinlerden arzusiyle seyahate çıkanların tekrar eski tekkelerine ve hücrelerine dönebilmeleri aradan ekalli dokuz ay geçmiye mütevakkıftı. Bu suretle çıkmış ve dönmüş olanlar kıdemlerini de kaybederlerdi. Bu gibilerin «matbahtan yeni çıkar gibi resimde cümleden geri kalmanın kanun olması makamında temkin ve sebat için» idi.

HÖCREYE ÇIKMAK (حجره يه چيقمق) [*Sof.*] Mevlevîlerce çanın matbahta çile müddeti olan bin bir günü bitirdikten sonra hücreye çıkması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cana o gün germabe (hamam) resmi icra olunur, sonra mebde ve mead sırrı olarak bir gün de saka yerine oturtulurdu. Gene o gün ikindiden sonra hücreye çıkmadan evvel feyz aldığı şeyhinin huzuruna meydancı vasıtasiyle çıkarılır ve şeyh tarafından sikkesi teklirlenirdi. O gün isneyn (pazartesi) ve cuma gecelerinden birine tesadüf ettirilmek âdetti. Önce yemekten sonra «meydan-ı şerif» de resim ve sünnet-i tarik üzere ihvanın cümlesiyle müsafaha eder, bâdehu meydancıya terfikan hücresine gönderilirdi. Meydan-ı şerifte icra edilen bu usule «kapıdan geçme» tâbir olunurdu. Şeyh Efendi tarafından «vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler defola, derviş filân kardeşimizin niyaz. kabul, hizmeti makbul, âşiyan-ı fukarada feyz ve safası müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû» gibanki okunurdu.

Meydancı ile hücreye varılınca meydancı «İnayet-i Yezdan, himmet-i merdan, tbrik-i mekin ve mekân, safay-i zemin ve zaman, erağ-ı ruşan, fahr-i dervişan zuhûr-ı iman, kanun-ı merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelm hû» gülbankini okur ve giderdi.

Canın hücresi üç gün sır olarak (kapalı) kalır. Kendi de o üç gün zarfında beşeî zaruret ve beş vakit namazdan başka sebeple hücreden çıkmazdı. Kimse ile konuşmaz alnız meydancı o günlerde sık sık ahvalini tefekkuttan hâli kalmaz, geceleri birer hediye ile gelecek erkân ile mülâkat adebilirdi. Bu üç gün arasında mukabele gününe tesadüf ederse mukabele için çıkardı. Müddetin hitamında hücresi açılır. Evvelâ şeyh Efendi ile görüşür, bâdehu arasıra huzuruna varıp istifazaya çalışırdı. Bundan sonra «موتوا قبل ان تموتوا» hadis-i şerifinin sırrı fehvasınca kendisini ölmezden evvel ölmüş bilip nefsinin hevasına sapmıyarak «وجاهدوا فی سبیل الله باموالکم وانفسکم» mantuku muecebince hak yolunda mücahedeyi ihtiyar ederek kemal-i istikamet ve temkin üzere saykal-i ezkâr ile gönül âyinesini ruşen ve tezyine ve mezun olduğu evrad ve ezkârı vakt ü zamaniyle edaya çalışırdı. Boş vakitlerde Mesnevî ve Minhac-ül-fukara gibi tarikate mütaallik kitapları okumakla beraber onların mafhum ve mucebiyle âmil olmıya dikkat ederdi.

Bu mertebeye çıkmış olana «derviş» namı verilirdi

HÛ (هو) [*Sof.*] «Esma-i İlâhiyyden «Allah isimlerinden» biridir. Sofiyeye ait eserlerde şu tafsilât veriliyor:

«Haktan başkası için şuhuduna imkân olmıyan gayıptır. Buna (künh) tâbir olunur ki adem-i taayyünden ibarettir (Künh) son derece gizli bir şeydir.»

İlk zamanlarda üç, sonraları yedi ve en nihayet on ikiye çıkarılan zikir elfazından biri de «hû» dur. Ancak Haktaalâyı hû hû diye zikretmeyi ulemanın bazısi terviç etmemiş, bu yoldaki itiraz birçok münakaşaları mucib olmuştur. Fakat umumen muhakkıkîn ve sofiye urefası, Allah lâfzı Bâri Taalanın ulûhiyyet mertebesine dâl olduğu gibi hû lâfzının da «gıybet-i zat ve hüviyyet-i bâtıniyye» ye delâlet edeceğine hükmetmişlerdir. «لا اله الا الله» avamın «لا اله الا هو» havasın tevhididir diyen İmam-ı Gazalî'yi Fahrettin-i Razî istihsan ettikten başka bunu Kur'an ile de şu suretle takrir eylemiştir. «Allahü Tnalâ ve Takaddes Hazretleri «ولا تدع مع الله الها آخر لا اله الا هو» buyurduktan sonra işte bu delâlet eder ki gayet-i tevhit şu kelimedir »

Sırrı Pşa'nın (ölümü 1895) «Sırr-ı Kur'an» adlı eserinde «hû» lâfzı hakkındaki tetkikatı şöyledir: «Malûm olsun ki «hû» lâfzında birtakım esrar-ı acîbe ve ahval-i âliye vardır ki bunlardan bazısının şerh ve takrir ve beyanı mümkün ise de bazısının şerhi haric-i hayyız-i imkândır. Musannif-i kitap der ki ben bitevfikillâhi Taalâ bu lâfz-ı şerifin baz-ı esrar-ı lâtifesini tahrir etmişimdir. Şu kadar ki «hû» dedikçe kalbimde bulduğum behçet ü saadetle o kelimat-ı mek-

tubeyi her ne vakit mukabele ediverdimse, kelimat-ı mektubeyi o ahvali müşahedeye nispetle pek hakir, pek bayağı buldum. İşte bu ha'den anladım ki, şu kelime-i tayyibenin kalpte bir tesir-i acîbi vardır. Öyle tesir ki şerh ve beyan, ona vâsıl olabilmek bîrun-ı hadd-i imkândır. Onun için biz de yalnız mümkün olabileceğini zikrederiz de deriz ki:

«Evvelkisi — Bir kimse «ya hû» dediği vakit gûya demiş olur ki «ben kimim ki seni bilmek hevesine düşeyim. Ben kimim ki hattâ sana muhatap olabileyim! Türâbın haddine mi düşmüş ki, Rabb-ül-erbab ile muhatabaya kalkışsın. Nutfe ve demden mütevellit olan âciz ile ezeliyyet ve kıdemle muttasıf olan Kaadir-i mutlak beyninde ne münasebet vardır? Sen cemi' münasebattan âlâ ve bertersin. Sen ukul-ü hayalât alâikından mukaddes ve mutahharsın!» İşte bu sebepten nâşidir ki abd, Cenab ı Bâri'ye hitab-ı gaibin ile hitap ederek «Ya hû» der.

«İkincisi — İşte şu «hû» lâfzı nasıl ki abd'in denaet ve adem-i nefsini ikrara delâlet ediyorsa, kezalik cemi masivallahın mahz-ı adem olduğunu mukir bulunduğuna delâlet eder. Zira «ya hû» dediği vakit, vücutta iki şeyin husulü mefruz olsa, her kavlimiz o iki şeye de cem'an sâlih olmak lâzım gelirdi. Binaenaleyh kailin «hû» demesi sebebiyle o iki şey-i mevcuttan yalnız biri müteayyen olmazdı. İmdi abd «hû» deyince masivallahın adem i mahz ve nefy i sırf olduğuna hükmetmiş olur. Nasıl ki Cenab-ı Bâri (كل شيء هالك الا وجهه) buyurmuştur. Cemi' masivallahtan fenaya dair olan şu iki makam, gayet-i Celâlde vâkıdir ki abd, Cenab-ı Mevlâyi «ya hû» kavliyle zikre mevazabet etmedikçe bunlar husule gelemez.

Üçüncüsü — Abd, her ne zaman Allahü Taalâyı esma-i sıfattan bir isimle zikrederse marifetullahta müstağrak olmuş olmaz. Zira «Ya Rahman» dediği vakit, Allahü Taalânın rahmet-i ilâhiyyesini tezekkür etmiş, binaenaleyh anın tab'i taleb-i rahmete mâil olmuş olur da ondan hissemend olmak ister. Kezalik «Ya Kerim, Ya Muhsin, Ya Gaffar, Ya Vehhab, Ya Fettah» dedikçe behremend-i inayet olmak istediğini anlatmış olur. «Ya melek» dediği vakit Cenab-ı hakkın meleğini, melekûtunu, melek ve melekûtundaki aksam-ı niam-ı Sübhaniyyesini tezekkür ederek, bittabi o cihete meyelân-ı vicdan hâsıl olur da andan hisserubay-ı menfaat olmak ister. İşte sair aksam-ı sıfat dahi buna kıyas olunsun. Ama «ya hû» dediği zaman abd-i zâkir bilir ki bu «hû» zamirinin mercii zât-i pâk-i Hudadır. Bu zikr-i şerif ise elbette şüphe yok ki, Zâtullahtan başka bir şeye delâlet etmez. Binaenaleyh zâkirde nur-ı zikrullah hâsıl olur ki bu nur-ı tâban zikr-i gayrullahtan mütevellit olan zulmetle küduretpezir olmaz. İşte bu sırada kalb-i zâkirde nur-ı tam, keşf-i kâmil hâsıl olur.

«Dördüncüsü — Halk nezdinde malûm olan sıfât-ı Mevlâ ya sıfat-ı Celâldir, ya sıfat-ı ikramdır. Sıfat-ı Celâl şunlardır: «Cisim değildir, araz değildir. Hâiz-i mekân değildir. Mekândan, mahalden münezzehtir.» Bunda ise bir dakika vardır. Şöyle ki bir sultan-ı zişanın muhatabasiyle şerefyap olan kimse ol sultan-ı zişana hitaben «sen kör değilsin, sen şu değilsin, sen bu değilsin» dese de enva-ı maayip ve noksanı sayıp dursa şüphe yok ki zecr ve men' ve tedibe müstahak olur ve onun şu yoldaki muhatabası sü-i edep addolunur. Sıfat-ı ikram dahi «Allahü Taalâ mahlûkatın hâliki ve nazm-ı ekmeli üzere mürettibi olmasıdır.» İşte bunda da iki vecihten dolayı bir dakika vardır:

«1 — Şüphe yok ki kemal-i hâlik, kemal-i mahlûktan meratib-i nâmütenahi ile ecel ve âlâdır. İmdi Cenab-ı Hakkın nuut-ı kemaliyle sıfat-ı Celâlini «bu mahlûkatın hâlikıdır» yolunda şerhettiğimizde bu mahlûkatın kemalini kemal-i Celâl-i hâlikle şerh ve beyan gibi kılmış oluruz. Bu ise kemal-i Taalâyı, gayet hasis ve ancak bir tarik ile tarif iktiza ider ki sü-i edeptir.

«2 — Bir kimse bir sultan-ı kahırı meth ü sena makamında «filân fakire bir ekmek parçası vardi, yahut bir damla su verdi» dese o kimsenin zecr ve men'i müstevcip olur. Maahaza beyana hacet yoktur ki Arş-ı âlâdan ta nihayeti olmıyan halâya varınca, âlem-i mahlûkattan ne varsa cümlesinin hazain-i kudretülahtaki nispeti, bir ekmek parçasiyle bir damla suyun cemi' hazain-i dünyaya olan nispetinden de azdır.

«İmdi bir padişahı bu yolda sena etmek sü-i edep olunca Cenab-ı Hakkı bu suretle meth ü senaya kalkışmanın sü-i edep olması evlâ bittariktir. İşte tebeyyün etti ki Allahü Taalâyı tarikayn-ı mezkûre ile meth ü senada şu itirazlar varit olur. Bu makamda yalnız bir sebep vardır ki şu medayihi zikre bize ruhsat verir. O sebeb de şudur ki «nefs» âlem-i his ve hayalde müstağrak olduğundan insan anı atebe-i ulyay-ı âlem-i kudse cezbetmek istediği vakit, hazret-i mukaddesenin kemaline anı mütenebbih kılmıya muhtaç olur. İnsan için ise Allahü Taalânın marifet-i kemal ve celâline vusule şu iki tarikten yani sıfat-ı Celâl ile

sıfat-ı ikramı zikirden başka yol yoktur. Bina. enaleyh nefsi, âlem-i histen iraz ettirip atebe-i kudse vukufa melûf edinciye kadar bu iki nevi esma-i şerifenin zikrine muvazabet eyler. İşte şu halet hâsıl olunca, bu nevilerde varit olan itirazat-ı mezkûreye mütenebbih olur da ol halde bu ezkârı terkederek «ya hû» demeğe başlar, « Ya hû » zikrine muvazab olan abd gûya demiş ki «ya Rab», nekais-i mahlûkatı senden selbetmek, yahut kemalât-ı mahlûkatı sana isnat edivermek suretiyle benim seni meth ü sena edişimden Hazret-i Rebubiyyetin ecel ve âlâdır. Zira senin kemalin andan âlâ ve berter, celâlin andan azîm ve ekberdir. Ancak kendi hüviyyetinle yine kendi hüviyyetini meth ü sena ederim. Kezalik sana «ente» lâfziyle de hitap etmem Zira bu lâfz, kibri müfid'dir. Şöyle ki ruh «hû» ben bir meblâğa bâliğ olmuşum ki Hazret-i Vacib-ül-vücutta hazır gibi imişim!» demiye kalkışır. Anın için ben de «hû» kavli üzerine bir şey katmam ki bu kavlim Rabbimin zâtı yine zâtı ile memduh olduguna ve anın hazret-i huzur-ı mahlûkat ile ana münasebetten âlâ ve ecel bulunduğuna bir ikrar ve itiraf olsun.» İşte bu kelime-i vâhide tacelli ve mükâşefat makamlarında şu esrar-ı lâtifeye tenbih eder olduğundan naşi, şüphe yok ki esrar-ı mezkûreye tenbih şartiyle, bu zikr-i âli eşref-ül-ezkâr olmuş olur.

«Beşincisi — Bu zikr-i şerife muvazabat, şevk-ı ilâllah ifade eder. Şevk-i ilâllah ise makamatın elezzi ve behçeten ve saadeten ekseridir. Bunun beyanı şu veçhiledir ki «hû» zamir-i gaiptir. Anın için abd bu kelimeyi zikrettiği vakit kezalik haktan gaip olduğunu bilmiş olur. Andan sonra şurasını da anlar ki bu gaybet, mekân ve cihet sebebiyle mütehassıl değildir. Mücerret kendi huds ve imkân noksanlariyle mevsuf ve ihata-i zaman ve mekânda ayb-ı kevn ile ma'yup olması sebebiyledir. İşte akl-ı zâkir, şu dakikaya mütenebbih ve muttali olup da bu sıfatın cem-i mümkünat ve muhdesatta hâsıl olduğunu bilince o anda muhdesat ve ibdaiyatın atebe-i ulüvv-i Hudadan gaip olduğunu da bilmiş olur ve bu gaybetin mücerret noksan ve kemaldeki hacet ve istiğnada olan fark ve tefavüt sebebiyle hâsıl olduğunu da anlar. İşte bu sırada abd-i âciz, Cenab-ı Hakkın enva-i kemali ile mevsuf ve kemalât-ı mahlûkata müşabehetten müteali ve muhderata münasebetten mukaddes ve münezzeh olduğunu da itikat eyler. Cenab-ı Hakkın tasavvuru akıldan, fikirden, zikirden, gaip idüğine de mutekit olur. Bu suretle o kemalât min vecih meş'urun biha olur, min vecih olmaz. Bu kemalâta min vecih hâsıl olan şuur dahi anların derecat ve meratibini de bilip anlamıya insanı teşvik eder. Çünkü o meratip ve derecatın nihayeti olmadığı gibi kezalik bu şevkin meratibine de nihayet yoktur. Her ne vakit ki abd'in halen bulunduğu mertebeden daha âli bir mertebeye vusulü eshel ola, o dereceden terakkiye şevkı akava ve ekmel olur. İşte şu ifadat ile tebeyyün etti ki «hû» lâfz-ı şerifi şevk-ı ilâllahı müfiddir Şevk-ı ilâllah âzam-ı makamattır deyişimiz dahi mücerret «şevk» alâm ve lezzat-i mütevaliye-i müteakıbenin husulünü ifade ettiği içindir.»

Harirî zade Kemal Efendi «Vird-is-Settar» şerhinde «hû» lâfzı hakkında şu yolda mülâhaza beyan ediyor:

«Hû; hüviyyete delâlet eder ve hüviyyet sırr-ı İlâhîdir. Ol dahi sıfat-ı Celâl ve kemal ile münferit mevcud-ı ezelîden ibarettir. Ve bir tahkik dahi budur ki «hû» gaibi mevcuttan ve gaib-i ezelde mevcut havastan kinayettir ve ol Allahü Taalâdır. Ve bunda bir mânay-i hüsün vardır ki ol derk-i havastan müteâlidir. Hattâ ğaipten ism-i kinaye min gayri gaybiye müstahak oldu ve bu mâna üzerine sofiye zikirlerini ihfaen ve cehren, içtimaan ve infiraden ism-i «hû» ile bina ettiler. Bununla beraber mercii Allahü Taalâdır Bu cihetle ism-i mazhar hükmünde oldu. Imam-ı Kuşeyrî buyurur ki ism-i hû; ehl-i marifet indinde nihayet-i tahkikten ibarettir ve ehl-i zahir indinde müptedadır. Kelâm tamam olsun için habere muhtaçdır. Ehl-i tahkik indinde habere muhtaç olmaz. Belki ol müfit ve gayr ana muttasıl olmadan kelâm-ı tamdır ve hakayik-ı kurbde muzmer olur. Ebubekir ibn-i Furek buyurur ki hû; iki harftir, ha ve vav'dır. Pes ha'nın mahreci akas-el-halk'tır, evvel ve âhırı mahariçtır. Vav'ın mahreci şefedir ki ol evvel-i mahariçtir. Pes ism-i hû şol şeye işarettir ki her hadisin iptidası andan ve nihayeti anadır. Ve ana Cenab-ı Hak هو الاول والآخر kavl-i şerifiyle işaret etmiştir. Bazı ehl-i işaret buyururlar ki Hak Süphanehu ve Taalâ «hû» ismiyle kâşife-i esrar ve maadası olan isimlerle kâşife-i kulûbtür.» Hû» esma-i seb'adan ism-i sâlistir. Nefs-i mülheme ve seyr-i alâllah makamıdır. Mahalli ruh ve nuru asferdir. Sâlik bunda «hû» zikrine devam ede ki makam-ı sır keşfola.»

«Tasavvuf Tarihi»nde (s. 210) buna dair fazla olarak şu malûmat vardır:

«Imam-ı Ali «Kerremallahü veçhe» çok zaman: (يا هو يا من هو لااله الا هو لايعلم اين هو الا هو) diye dua edermiş. Kendisine bunun sebebini sormuşlar (وهو الاسم الاعظم) diye cevap vermiş.

Mevlâna Celâleddin (قدس سره) dahi ekser-i evkat kâh ism-i Celâle, kâh hû ismine devam edermiş. Hattâ bir gazelinde:

هو زنم برقدسیان هر شب زدل هو هو زنم

buyurdukları gibi dervişlerine de şöyle tavsiye ediyorlar:

ای صوفی اهل صفا ازجان بگو الله هو
ای عاشق اهل وفا ازجان بگو الله هو

Halvetiyye pîrlerinin büyüklerinden (Cemal-i Halvetî) de şöyle diyor:

Safha-i sadrında daim âşıkın efkârı hû
Şakirin şükrü hû Aallah zâkirin ezkârı hû
Ravza-i hûyu makam et ey Cemal-i Halvetî
Ta vücudün mülküne keşfola bu esrar-ı hû.

Çehre-i hikmete dikkatle baktım,
Mantığı terkettim, aklı bıraktım,
«Hû» bir ateş oldu kendimi yaktım,
Ne «illâ» diyebildim, ne «illâ» kaldı.
Tokadî zade Şekip

HUBANNAME (خوبانامه) [*Ede.*] Güzel ve yakışıklı gençler hakkında yazılan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hub; Farsça güzel name de mektup, kitap demektir. Güzel kadınlar hakkında yazılanlara da «zenanname» denilir.

Enderunî (Enderunlu) Fazıl'ın manzum Hubannamesi meşhurdur.

HUDDAM (خدام) [*Mit.*] Azaim ve havas okuyanların cin taifesinden istedikleri işleri gördürmek için kullandıkları cinlere verilen addır. Azaim; âfetlerle hastalıkların geçmesi için okunan âyetler, yahut efsunlar demektir. Bu türlü huddam kullananlara «ehl-i huddam» denilir.

HUDUDNAME (حدودنامه) [*İda.*] Memleket sınırını tâyin ve tahdit eden vesika yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harb veyahut meydana gelen bir ihtilâf sonunda iki taraf murahhaslarınca yerinde tetkikat ifasiyle tanzim olunan harita va rapora bu ad verildiği gibi memleket dâhilindeki bir çiftlik veya arazinin sınırlarını göstermek üzere yapılmış olan vesikalara da hududname denilir.

Hudud; Arapça kenar, sınır demek olan haddin cem'idir.

HUFFÎ (خفی) [*San*] Eskiden ayağa giyilen çizmelere konacak surette yapılmış olan kitaplara verilen isimdir, Bu kitabları ekseriya tabipler kullanırlardı. Bunlar kümmî gibi küçük kıt'ada idiler. Ciltleri mukavvasız yalnız deridendi.

HÛKEŞAN (هوکشان) [*Ask.*] Hacı Bektaş şeyhinin yeniçeri ocağı nezdindeki vekiline mahsus doksan dokuzuncu ortaya 1591 senesinde tâyin olunan Bektaşi müritleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocaktan yiyip içen ve yeniçeri odalarında yatıp kalkan bu duacıların vazifeleri sabah ve akşam ordunun selâmet ve muvaffakıyyetine dua etmekti. Bundan başka merasim esnasında bunlardan sekizi yeniçeri ağasının atının önünde yeşil çuha üst elbiseleriyle iki yumruğunu mideleri ustüne bastırmak suretiyle yürürlerdi. Bu sekiz Bektaşiden en kıdemlisi yüksek sesle Kerim Allah der, ötekiler de hû diye mukabele ederlerdi. Bundan dolayı bunlara hûkeşan denilmişti.

HÜKM-Ü GIYABİ (حکم غیابی) [*Huk.*] Bir hukuk veya ceza mahkemesinden çağırıldığı gün gelmiyen müddei aleyh (dâva olunan) ve firarda bulunan müttehem ve maznun aleyh (zan altında bulunan) haklarında verilen karar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarafların huzurunda verilen karara da «hükm-ü vecahi» denilir.

HÜKM-Ü VECAHİ (حکم وجاهی) [*Huk.*] Mahkemede tarafların hazır bulunup yüzlerine karşı hâkimin tefhim ettiği hüküm yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazır bulnmıyanlar hakkında verilen hükme «hükm-ü gıyabi» denilir.

HUKUK-I GAYR-İ MEKTUBE (حقوق غیر مکتوبه) [*Huk.*] Kanunlarda mevcut olmıyan örf, âdet ve teamül kabîlinden olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası yazılı olmıyan haklar demektir. Kanûnlarda yazılı bulunan haklara «hukuk-ı mektube» denilir.

HUKUK-I MEKSUBE (حقوق مکسوبه) [*Huk.*] Kisbî yani bazı arızî keyfiyetlerden münbais olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Kesp edilmiş haklar demektir.

HUKUK-I MEKTUBE (حقوق مکتوبه) [*Huk.*] Kanunlarda yazılı bulunan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Örf, âdet ve teamül kabîlinden olnp kanunlara geçmemiş olan haklara «hukuk-ı gayr-i mektube» denilir.

HUKUK-I SİYASİYYE (حقوق-یاسیه) [*Huk.*] Bir devletin tesisi ve idaresiyle: efrad ile münasebatına ve umumun menafiine mütaallik kanunlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası siyasî haklardır.

HUKUK-I TEAMÜLİYYE (حقوق تعاملیه) [*Huk.*] Memleketin ahlâkını, âdetlerini belirten örf mânasına gelir bir tâbirdir

HUKUK-I TABİİYYE (حقوق طبیعیه) [*Huk.*] İnsanın fıtratında bilkuvve mevcut olup hak ve bâtılı, iyi ve fenayı bildiren ve insanların toplu bir halde yaşamalarını mümkün kılan hükümler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası tabiî haklardır.

HUKUK-I UMUMİYYE (حقوق عمومیه) [*Huk.*] Cemiyetin bütün fertlerine şâmil olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Mülkiyet hakkı, iştirâk hakkı ve saire bu haklar cümlesindendir.

HULEFA (خلفا) [*Ida.*] Eskiden kâtip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kalem kâtipleri yerinde hulefay-i aklâm denilirdi. Hulefa; halife'nin cem'idir.

HULLE (حلله) [*Fık.*] Bir kadının «talâk-ı selâse» ile zevcinden (kocasından) iftirakından (ayrılmak) sonra yine eski kocasına varması şer'an mümkün ve helâl olmak için kadının başka bir erkekle evlenerek tekrar boşanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rahmetli Elmalı'lı Hamdi Yazır Türkçe Kur'an tefsirinde (c. 1, s' 787) talâk âyetini tefsir ederken bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«İşte bu ahkâm (Hududullah) Allahın tayin ettiği hududdur. (فلاتعتدوها) Artık bunları tecavüz ettirmeyiniz. (ومن یتعد حدود الله) ve her kim Allahın koyduğu hududu tecavüze kalkışırsa (فاولئك هم الظالمون) işte bunlar zalimlerden ibarettir. Bu tecavüzle kendileri gadap ve ikab-ı İlâhiye maruz kalmış olacaklarından bu zulmü de evvel emirde kendilerine yapmış olurlar. Zamin ile iktifa olunmayıp da Allah ism-i Celâlinin mükerrer izharı, Celâl-i İlâhiyi ihtar içindir.

«(فان طلقها) Zikrolunan iki talâktan sonra zevç o mutallakayı bâdelric'a veya iddet içinde bir daha boşarsa (فلاتحل له من بعد) artık üç talâktan sonra o kadın o erkeğe hiçbir veçhile helâl olmaz. Bu sarahate karşı ona helâl demek küfür olur. Bu hürmet (حتی تنکح زوجاً غیره) ta o kadın kendini diğer bir zevc'e tam mânasiyle nikâh edinciye kadar. Rifaanın zevcesi hakkındaki (حتی تذوق من عسیلته ویذوق من عسیلتك) hadis-i şerifiyle beyan olunduğu üzere balcığınızı tadıncıya kadar devam eder. Öyle aralarında üç talâk vâkı olmuş olan erkekle kadının samimi bir aile teşkil edebilmeleri âdeten ihtimalsizdir. Aralarında cüz'î bir câzibe bulunsaydı herhalde bir veya iki talâkla iktifa edilir ve o zaman salâh-ı hale intizar olunabilirdi. Alâka-i zevciyyet ve ahval-i ruhiye dakik ve derin bir şey olmak hasebiyle bihakkin takdir edilmeyip bazı arızalarla bittehevvür kat'ına kıyam edildiği halde çok geçmeden âmak-ı ruhtan nedamet galeyan edebileceği melhuz olduğundan dolayı Cenab-ı Allah üçe kadar talâka müsaade etmiş ve bunların da kadının temiz bulunduğu tuhur zamanlarında yapılması mesnun kılınmıştır. Binaenaleyh birinci ve ikinci talâk birer tecrübe dersidir. Bu tecrübeler yapıldıktan sonra üçüncü talâka lüzum gören ve Hakkın bahşettiği bu tecrübe dersinden istifadeyi hiç de takdir etmiyen bir erkekle o kadın arasında ciddî bir içtimaî hayata ihtimal verilemez. Fakat o kadının elden çıkıp firaş-ı ahara girmesi gibi acı bir hicrandan sonra bile ruhlarının derinliklerinde evvelce hissedemedikleri bir izdivaç alâkası bulunduğunu takdir ederlerse o zaman bunun ciddiyetine inanılabilir. Binaenaleyh (فان طلقها) bu nikâhtan sonra bu ikinci zevc şayet o kadını tatlik ederse (فلاجناح علیهما ان یتراجعا) bu kadın ile zevc-i sabıkın biribirlerine tekrar dönüp her ikisinin rızasiyle nikâh olunmalarında mahzur yoktur. (ان ظنا ان یقیما حدود الله) Allahın hudud-ı şer'iyyesinde duracaklarını zannederler, öyle bir hicrandan sonra böyle alâka bunu yapabilirler. (وتلك) Ve işte yukarıdan beri zikrolunan bütün şu ahkâm (Hududullah) ın tağyir ve muhalefetle taarruzdan masun bulunan ahkâm-ı kat'iyye-i muayyenesidir ki (یبینها لقوم یعلمون) Allah bunları anlayıp bilecek olan ehl-i ilim zümresi için beyan eder. Teklif umuma, fehm ü tebliğ, ehl-i ilmedir. Kitap ve sünnet ile bunlara daha bazı beyanlar lâhik olacak ve bütün bunların dekaikini ve rütbe-i enbiya olan ulemay-i din ve eimme-i müçtehidin anlıyacak, füruatını ve zaman, zaman netayic-i cüz'iyyesini onlar ispat ve tebliğ edeceklerdir. Binaenaleyh ilimde rüsuhu olmıyanlar bunları kendi kendilerine halletmiye kalkişmayıp ulemaya müracaat etmelidirler.»

«Hukuk-ı Aile Hakkında Türk Ocağındaki içtima Münasebetiyle» başlığı altında Eşref Edip Beyin yazdığı bir yazıda (Sebil-ür-reşat 24 kânunısani 1340, adet 585, sahife 193) hulle için dikkate değen şu satırları yazmıştır:

«Hülleyi maatteessüf kimsenin anlamadığı görülüyor. Hülle yapanları ve yaptıranları şeriat-i İslâmiyye tel'in ediyor. Bunlar gayet mühim meselelerdir. Şeriat-i İslâmiyye her hussuta kadının hukukunu âzamî surette temin ve himaye etmiştir Talâkın üç defaya kadar olmasında birçok hikmetler mündemiçtir. Bir defa ayrılırlar. Bu karar iyi düşünülmeden verilebilir. Eğer tarafeyn nedamet gösterirlerse rabıtayı yenilerler. İkinci defa bu ayrılık olabilir. Yine biribirlerine karşı mahabbetleri

varsa tekrar aile teşkil edebilirler. Amma bundan sonra artık her iki taraf akıllarını başlarına almalıdırlar. Hakikaten geçinmiye niyetleri varsa artık talâkı unutmalıdırlar. Zira bu oyuncak değildir. İlânihaye tekerrür edemez. O vakit akt-i nikâhın mânası kalmaz. Onun için erkek üçüncü talâkı istimal ederken uzun uzadıya düşünmek mecburiyetindedir. Bir daha katîyen zevcesiyle geçinmek imkânı kalmamışsa o vakit bu kararını icra eder. Artık o kadın onun için yok demektir. Aradaki rabıtaya katî surette nihayet verilmiştir. Kadın da onu unutur. Artık ondan saadet beklemez. Başka bir kocaya varır. Onunla bir müddet geçinir. Sonra o, vefat eder, yahut aralarında bir ayrılık husule gelir. O zaman eski zevcine karşı yine kalbinde bir iz kalmışsa eski zevci de kalbinde buna karşı bir mahabbet his ediyorsa o vakit tekrar tesis-i aile edebilirler.

«İşte Kur'an-ı Kerimin (حتى تنكح زوجاً غيره) dediği budur. Kur'anda bahsedilen ikinci izdivaç, tabiî surette husule gelen ve nihayet bulan izdivaçtır. Yoksa sun'î bir izdivaç katiyen maksut değildir. Bil'akis işin bu sun'i ve hileli kısmı şiddetle memnudur. Bunu yapanlar tel'in olunmuştur. (لعن الله المحلل والمحلل له — Hadis-i şerif) kadını böyle bâziçe (oyuncak) eden hem birinci zevç, hem o sahte ikinci çevç, ikisi do şeriat nazarında mel'undur. Zaten ikinci zevcin böyle bir şart ile vukubulan bir nikâhı da caiz değildir. Çünkü bu nikâh müt'a demektir, yani muvakkat bir nikâhtır.»

§ [*Kıy.*] Biri belden yukarı sırta, diğeri belden aşağı bacaklara giyilen elbiseye verilen addır.

Kayd-ı âhiretle düşmem mihnete
Ben burada memurum şimdi hizmete
Hayvan otlatırken gidip Cennete
Sana hülle donu biçemem hocam
Rıza Tevfik

HUMBARA (خمباره) [*Ask.*] Demirden yuvarlak, içi boş olarak yapılan ve barutla demir ve kurşun parçaları doldurulup havan topu veya elle atılan harb aletinin adıdır. Havan topu ile atılana havan humbarası, elle atılana da el humbarası denilir. Halk dilinde kumbara suretinde talâffuz olunur.

Humbara; Farsça küçük küp, küpceğiz demektir. Küpe benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur.

Re's-i küffara düşüp humbara-i encümfeşan
Asker-i şeytanı san recmeyledi ehl-i sema
Sami

HUMBARACI (خمباره جی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtı zamanında topçu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu teşkilât mensupları havan topluriyle humbara attıkları için bu adı almışlardı. Halk tarafından kumbaracı denilirdi. Müteaddit ortalara ayrılan humbaracıların başlarına humbaracıbaşı denilirdi.

HUMARACIBAŞI (خمباره جی باشی) [*Ask.*] Humbaracı ocağının başına verilen addır. Havan toplariyle ve el ile atılan patlayıcı maddeye (mermi, bomba) kumbara adı verildiği için bunları yapan teşkilâta humbaracı ve başındakine de humbaracıbaşı denilmiştir Ocağın humbaracıbaşıdan başka zâbitleri ve kâtipleri de vardı. Açılan humbaracı başılığa ocak kethüdası getirilirdi. Humbaracıbaşı bir yolsuzluk yapmadıkça azlolunamazdı.

Ocağa yeni nizam verildiği Hicrî 1207 (1792) senesinde humbaracıbaşıya 2500 kuruş maaş. 2500 kuruş da tâyinat tahsis olunmuştu.

HUMBARACI OCAĞI (خمباره جی اوجاغی) [*Ask.*] Humbara yapanlar ve humbara kullananlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Havan topu ile atılan mermi ile el bombasına humbara denildiği için ocağa da bu ad verilmişti. Muhtelif ortalara ayrılan ocağın başına «humaracıbaşı» denilirdi. Ocağın humbaracıbaşıdan başka zâbitleri ve kâtipleri vardı.

Humbaracılar biri zeamet ve timarlı, diğeri yevmiyeli olmak üzere iki kısımdan terekküp ederdi. Zeamet ve timara mutasarrıf olanlar taşralarda timarlarının bulundukları yerlerde, yevmiyeliler İstanbul'daki kışlalarında otururlardı. Timarlı humbaracılar vakit vakit Payitahta gelerek mesleklerine ait malûmatı arttırırlar, harb vukunda kıt'alarına iltihak ederlerdi.

Humbaracılığın, diğer ocaklar gibi, bozulduğu görülmesi üzerine Hicrî 1207 (1792) senesinde ocağa yeni bir nizam verilmiştir. Bu nizama göre humbaracıbaşı bir yolsuluk yapmadıkça azlolunamıyacaktı. Neferler İstanbul'da kışlalarında oturacaklar tâlim ve terbiye ile meşgul olacaklardı. Ricalin mütemeyyizlerinden biri ocağa nâzır naspedilecek, tevcihat nâzırla humbaracıbaşı tarafından müştereken yapılacaktır. Humbaracıbaşılardan hediye ve caize namiyle bir şey alınmıyacağı gibi onlar da zâbitlerle neferlerden bir şey almıyacaklardı. Humbaracılar için müstakil bir kışla yapılacaktı. Hıdırellez günü gerek timarlı ve gerek yevmiyeli bütün humberacı neferleri İstanbul'da hazır bulunacaklardı. Yoklamada bulunmıyanların dirlik ve yevmiyeleri kesilecekti. Mevcut bulunanlar imtihan edilecek, muvaffak olan

dirlik sahipleri memletlerine gidecekler, muvaffak olamıyanlar kışlalarda kalıp öğreneceklerdi. Tâyin olunan bir buçuk sene öğrenme müddetinde imtihan verip muvaffak olamıyanların nan pareleri zaptolunacaktı. Zâbitlerden başkası evlenemiyecekti. Evvelemirde elli top için onar nefer humbaracı, beşer nefer mülâzım tertip ve her on neferin biri halife, dokuzu yamak itibar olunacak, her topa bir alâmet konularak neferler o alâmetle alâmetlenecekti. Beş topa fenninde mahir serhalife namiyle bir zâbit tâyin edilecek ve bu zâbitliğe dirayetli ve nüfuz sahibi olanı naspolunacaktı. Biri çavuş, diğeri alemdar olmak üzere ayrıca iki zâbit daha tâyin edilecekti. Bu zabitler sebepsiz azledilemiyecekler ve yoliyle terakki eyliyeceklerdi. Humbaracıbaşılık münhal olunca ocak kethüdası humbaracıbaşı naspolunacak, onun yerine çavuş, çavuşun yerine alemdar, alemdarın yerine serhalifelerin eskisi, serhalifeliğe beş tane olan halifenin en eskisi, halifelerin yerine de yamakların eskisi terfi edilmek suretiyle sırasiyle yürütülecekti. Açılan mülâzımlığa hariçten biri alınacaktı. Mülâzimlerin yazılışı zamanında biri karakullukçu, biri aşçı, biri saka, ikisi arabacı kaydolunacak, arabacıların müstaidi baş mülâzim, öteki mülâzim-i sani, saka mülâizm-i sâlis, aşçı mülâzim-i rabi, karakullukçu da mülâzim-i hâmis itibar edilecekti. Baş mülâzim yamak olunca silsile tertibi bu suretle yürütülecekti. Neferlere ilm-i halleri öğretmek ve va'z u nasihat etmek üzere ocağa bir hoca ve namaz kıldırmak için de bir de imam tâyin olunacaktı.

Humbaracıbaşıya senede 7500 kuruş maaş, 2500 kuruş tâyinat verilecek, öteki zâbitlere de nemaluca (fazla gelirli) zeametler tahsis olunacaktı. Kethüdanın zeameti 4500, çavuşun zeameti 2000, alemdarın zeameti 1500, serhalifelerin zeametleri 1000 er, halifelerin zeametleri 750 şer kuruşa iblâğ edilecekti.

Yamakların birincisine 24, ikincisine 26, üçüncüsüne 28, dördüncüsüne 30, beşincisine 32, altıncısına 34, yedincisine 36, sekizincisine 38, dokuzuncusuna 40, mülâizmlere de alesseviye yirmişer akça yevmiye verilecekti. Bundan sonra zeamet ve timar zâbitlere mahsus bulunacak, neferler yevmiyeli olacaktı. Timarlı ocakların mahlûlleri ne evlâtlarına ve ne de diğerlerine verilmeyip zaptolunacak, yerlerine ölünün evlâdı isterse mülâzemeten geçirilecekti. Bundan sonra timar ve zeametlerin ahara devri de caiz olamıyacaktı. Yevmiyeli neferlerle mülâzimlere her gün yarımşar okka ekmekle beşer para katık baha, senede birer kat elbise, her havan takımına da aydınlık ve ısınma ve saire masrafı karşılığı olarak senede yüzer kuruş verilecekti.

Neferlerden kaçan olursa bulundukları yerlerde cezalandırılacaklar, hizmetlerini bırakmak istiyenler olursa yevmiyelerinin tevcihindenberi almış oldukları ulûfeyi geri vermek mecburiyetinde bulunacaklardı. Humbaracı neferlerinin timarlısı süvari, yevmiyelisi piyade olacaktı. Seferlerde humbara yapacak yer bulunamadığı surette humbaracılar humbara atmak için ihdas edilmiş olan nevicat (yeni icat edilmiş, obüs topları yapmağa muktedir olacakları surette yetiştirileceklerdi. İşsiz günlerde top ve tüfek atmayı ve diğer harb sanatlerini öğreneceklerdi. Alil, ihtiyar ve amelimanda olanları Gümrükten ve mukataalardan yevmiyeleri kadar vazife ile, düşman karşısında mecruh ve sakat kalanlar ise diledikleri mukataalardan yevmiyelerinin iki misli vazife ile tekaüt edileceklerdi. Bu nizamın sıkı bir surette tatbikına girişilmiş olmasiyle beraber bütün askerlik işlerinin bozukluğu hasebiyle beklenilen netice hâsıl olamamıştır.

HUMBARAHANE (خمبرخانه) [*Ask.*] İlk açılan askerî mekteplerden birinin adıdır. Halk tarafından «kumbarahane» denilirdi. «Humbaracılık; Osmanlı ordusunda yeniçeriliğin ilk ıslahat merhalesi olduğunu kaydeden değerli müdekkik Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s 44) yeniçeri ocağının zamanla uğradığı bozgunlukları yazdıktan ve ıslahı çareleri arandığı sırada bu maksatla 1147 (1734) de Üsküdar'da Toptaşı'nda Humbarahane ve Hendesehane adında iki askerî mektep açıldığını ilâve ettikten sonra «Mirat-i Mühendishane» den naklen şu izahatı veriyor:

«Yeniçerilere nispetle daha hazik görülen hasekilerle Boğaziçi bostancı efradından münasipleri seçilerek bu mektebe yazdırıldı. İbn-i Haldun mütercimi Pirizade Mehmet Sait Efendi delâletiyle 1149 (1736) da ihtira olunan bazı hendese aletleri mühendisler tarafından tecrübe olunarak faydası görülüp bu mektepte kullanılmasına karar verildi ve Mehmet Sait Efendi mektebe hendese muallimi tâyin olundu. Bu işde her nekadar gizli hareket edildi ise yeniçeriler yine duydular ve kuşkulandılar ve isterisizemez mektep tatil edildi. 1173 (1759) da sadrazam Ragıp Paşa bu mektebi tekrar açmayı kurdu. Mektep talebesinden sağ olanları ve olmıyanların çocuklarını toplayıp Haliç'te Karargâç mevkiinde geniş bir binayı mektep ittihaz edip orada hendese ve sair ilimler öğretilmesine başlandı. Bu mektep Üçüncü Selim zamanına kadar böy-

lece sönük bir şekilde devam etti. Üçüncü Selim 1205 (1790) da İsveç'ten ve Fransa'dan mühendisler ve zâbitler getirterek iptida Tophane'de ıslahata başlandı. Mektebi genişletti. 1207 (1792) de Halıcıoğlu'ndaki Humbarahaneyi yaptırdı. Bu kışlanın Sütlüce tarafını lâğımcı yani istihkâm ve Hasköy tarafını humbaracı neferlerine tahsis ettirdi. Bu iki askere ayrı ayrı nizamlar konuldu ve tahsisatlar verildi. 1210 (1795) de Mühendishane açıldığı zaman büsbütün lâğvolunarak talebe o mektebe verildi.»

HURÇ (خورج) [*San.*] Meşinden yapılmış büyük heybe ve sandık adıdır. Meşinden yapılan bu heybe ve sandıkların arka taraflarındaki meşin kollarla hayvanların semerine bağlanır ve iki hurç bir hayvana yüklenir. Eski zamanın uzun yolculuklarında kullanılırdı. İstanbul'un meşhur yangınlarında en lüzumlu eşyayı içlerine doldurup pencereden atmak suretiyle kurtarma işinde knllanılmak üzere konaklarda da bulundurulurdu.

HURDE-İ TARİKAT (خردهٔ طریقت) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tarikatin edep ve erkânına dair ufak tefek malûmat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hurde; Farsça ufak şey, bir şeyin ufalmış, ufaltılmış parçası demektir.

HURUC ALESSULTAN (خروج علی السلطان) [*İda.*] Meşru hükümete karşı kıyam ve isyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar mümessil sayıldıkları için sultana karşı gelme demek olan bu tâbir meydana şelmiştir.

O tac için olacak hayli kelleler galtan
İdüp pederle hirasan huruc alessultan
Abdülhak Hâmit

HURUF (حروف) [*Sof.*] Harfin cem'i olan bu kelime sofiye indinde ayân-ı sabiteden olan basit hakikatler ifade eder bir tâbirdir.

HURUFÎLİK (حروفیلك) Harflerin birtakım mânalarına kail olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Hakkın (Fazlullah) şeklinde görünmesini kabul eden bu meslek, İslâmiyetin sinesinde çıkan sair bu gibi «bâtiniyye» mezheplerinden birini teşkil eder.

Bu mesleği ihtiyar edenlerin itikatları şudur: Kelâm suretinde tecelli eden Hak harflerle taayyün buldu ve bu harflerin cümlesi insan-ı kâmilin yüzünde tesbit edildi. Binaenaleyh bütün mevcudatın unsur-ı âlâsı olan yirmi sekiz harfi insanın yüzünde görmek kabildir. İnsanın yüzünde yedi umumî hat: dört kirpik, iki kaş, bir saç ki buna sivad-ı âzam derler. Yedi de hutut-ı ebiyye (babalık hattı) vardır ki sonradan zâhir olur. İki sakal kılları, iki hattın diğer tarafındaki kıllar, iki bıyık, bir de alt dudaktaki kıldır. Yedi yedi on dört eder. Bunu hal ve mahal itibariyle darbedersek yirmi sekiz olur. «Fazl» bunlara Farsçadaki «p, ç, j, g» harflerini de ilâve ederek otuz ikiye çıkarmıştır. İşte bunlar her şeyi bu yirmi sekiz, otuz iki ile tevil ederler. Sonra Kur'an-ı Kerimdeki yirmi sekiz hecenin müteşabehatta vâkı olanlarını kaldırdıktan sonra mütebaki on yedi harfe muhkemat ve mütebakisine de müteşabehat derler ve ulemanın müteşabehattan addettikleri âyetleri muhkemattan, muhkemattan saydıklarını müteşabehattan addederek çocukça ve uzun tevilâta kalkışırlar. Meselâ «ذلك فضل الله» ve «الله ذو فضل العظیم» den maksat «Fazl-ı Hurufî»-dir derler. Miraçtan maksat insanın yüzündeki hatları görmekten ibarettir. Sidret-ül-müntehadan maksat insanın yüzünda görünen Fazl'ın burun delikleridir. Miraçta Hazret-i Peygamber'e görünen şab-ı emred «Fazl-ı Hurufî» dir. Bunun gibi birçok garip tevillerde bulunurlar.

«Hurufilik, mutlaka Bektaşîlik demek değildir. Başlıbaşına bir mezheptir» diyen pek değerli dostum Filozof Riza Tevfik Bey(ölümü 1949) (Peyam ilâvesi, adet 36) hurufîlik için şu tafsilâtı veriyor: «Fazlullah Naimî-i Esterâbadî bu mezhebin müessisidir. Fakat bu mezhebin istinat zeminini teşkil eden esas akide eskiden beri az çok malûm ve Yahudi'lerin bâtınî fırkalarınca muteber idi. Bu hususta iki tarihî vesika vardır ki ehemmiyeti fevkalâdedir. Kuvvetle zannolunduğuna göre Endülüs medeniyetinden bize intikal eden bu iki kitaptan birisi (Sefiriyye Zirah) yani (Tarih-i Tekvin), diğeri de (Zuhal) yani (Nur) namlariyle - bugün - pek malûm olan eserlerdir. Bunları muasır filozoflardan Fransalı (A. Frack) lâyıkıyle tetebbu ve tahlil ederek felsefî mahiyetlerini meydana çıkarmıştır. Merak sahipleri (La Kabale) adlı kitabı okusun.

«Bu iki kitapta (Nev felatunî) felsefesinin garip bir cilvesi görünür Zaten malûm olduğu üzere Nev felatunî hikmetinin müessisi dahi (Philo) namındaki İskenderiye'li bir Yahudi hakîm idi ki felsefe tarihinde ismi pek büyüktür. Hazret-i İsa'dan hemen yirmi iki sene evvel doğmuş olan bu filozof bütün eserlerini Rumca yazmıştı ve bütün eserleri dahi bugün mevcut ve mazbuttur. Ve lâyıkıyle tetebbu ve tahlil edilmiş olan eski vesikalardandır.

«Nev felatunî felsefesi, tasavvufta esastır, bir (Kudret-i Ezeliyye) kabul eder ki (Âlem-i ketman) da iken, onun hakikati bilinemez, sırr-ı mutlak ve gayb-ül-guyubtur. Ondan başka ha-

kikî vücut yoktur. Kendi zatî aşkı ile tecelli etmiş ve en evvel kelâm suretinde cilve göstermiştir. (Logos) bu demektir ve (Philo) nın bu sözden muradı tabiî kuvvetler idi ve onları (Melâike) tâbiriyle temin eylerdi. Bu (Kelâm), ilk tecellisinde gayr-i muayyen iken, yani ıstılahî tâbirini söyliyeyim (Kelâm-ı nefsî = Logos endi Diyasetos) halinde iken, bir ikinci tecelliye daha mazhar olarak (Kelâm-ı lâfzî = Logos proforikos) olmuş ve elifba harfleri nutuk ve beyan unsurları olmak üzere taayyün etmiştir. Binaenaleyh Kelâm, ilâhiyy-ül-asildir. Huruf yalnız kelâmın değil bilcümle mevcudatın erkân-ı asliyye ve iptidaiyyesidir. Âdeta bugünkü kimya nazarında - meselâ - (müvellid-ül-ma, müvellid-ül-humuza, kükürt, demir, altın, bakır ve ilâh.) ne ise, hurufîlik felsefesi nazarında (elif, be, te, ce, de ilâh.) tıpkı odur. Nev felatun felsefesi katiyyen maddiyuna zıt ve maddenin hakikatini münkir olduğu için böyle düşünmekte beis görmemişti. Binaenaleyh dünyada mânevî, maddî her ne varsa, cümlesinin aslî cevheri (kelâm) addolunuyordu ve her (şey) harflerden mürekkep bir (kelime) olmak üzere telâkki ediliyordu.

«Bugünkü ilim ve felsefe nazarında bu itikat garip gelir. Lâkin o vakit hükemay-i bâtıniyeden herkes ve bâtınî olmıyan mütefekkirînin pek çoğu bu siyak-ı nazarı hakikate makrun görüyorlardı. (Nur) ve (Tarih-i tekvin) namiyle mahfuz olan kitaplarda bu (Hikmet-i garibe ve hafiyye) daha ziyade işlenmiş ve bugünkü şeklini almıştır.

«Bu felsefeye göre eşyanın anasır ve erkânı (24) harftir. Bu 24 harfin namâdut terekkübatı, her şeyi vücuda getiriyor. Dünyadan kelâm (Sır) olursa yani gizlenir veya mahvolursa her şey, bütün şu görünen kâinat lemh-i basarda mahvolur. Bir anda sabun köpüğü gibi zail ve muzmahil olur gider. Hiçbir şey kalmaz. Yahudi filozofları bu akide-i hafiyyeye kimya ve felekiyyat dahi karıştırmışlardı. Zira o ilimde bizim bildiğimiz kimya ve heyet değil: (Ulûm-ı garibe = Sciences occultes) den, gizli, esrarengiz ve harikulâde ilimlerden madut idi. Henüz mahiyyeti anlaşılmamış, tabiî kanunları, sabit hükümleri neşredilememiş olan her ilim, insaniyetin zihnini çelmiş ve böyle esrarengiz bir tesir icra etmişti. Fikrî terakkiyat tarihi bunu ispat ediyor. Onun içindir ki kimya böyle harikulâde acaip bir (ilm-i esrar) olmak üzere telâkki edilmiş ve pek nadir olan erbabı da keramata kaadir zannolunagelmiştir. Hazret-i Mevlâna bile:

ازکرامات بلند اولیاست
اولین شعراست وآخر کیمیاست

demiştir.

«Diğer taraftan vahdet-i vücut felsefesi ve zuhûr faraziyyesi iktizasınca, o ezelî kudretin her surette, her şeyde bir (vech) ile cilve gösterdiği, esasen müsellem bir akide olduğundan - bittabi ve bizzarure - bu siyak-ı nazar, yine insan ve insan-ı kâmil meselesine zihinleri îsal eylemişti. Binaanaleyh hurufîlik dahi haysiyyet-i insaniyyeyi müstesna bir ehemmiyetle nazar-ı takdire almıştır. Bütün bu müteselsil mülahazalara nazaran hurufîlik mezhebindeki felsefe-i esasiyyeyi şöylece telhis edebiliriz:

«Kelâm suretinde tecelli eden (Kudret-i ezeliyye) harflerle taayyün buldu. Bu harflerin namâdut terekkübatı namâdut eşyayı vücuda getirmiştir. Şu haysiyyetle kâinat - yine hayal-i bâtıl olmakla beraber - her şey, her madde, âdeta mütekâsif ve mütecessim bir (kelâm) dır. İsim ve müsemma ayrı gayrı şeyler değildir. Lâkin, kudret-i ezeliyyenin zuhûrunda mütefavit mertebeler olduğu için her şeyin haysiyyet derecesi bir degildir. Kudret-i ezeliyye (Kemal ve Cemal zuhûrunu) veçh-i âdeme gösterdi. Zira âdemi (suret-i Rahman) üzere halk etti. Bittabi Kemalinin âlâmını yani iş'aratını veçh-i âdemde izhar eyledi. Bütün mevcudatın aslî unsurları olan 28 harfi veçh-i âdemde görüp tahkik etmek mümkündü. En büyük ilim de budur. Yani harflrin işaretlerini her şeyde ve bilhassa veçh-i insanide arayıp bulmaktır Bu uğurda (ilm-i tevil) icat ve vazolunmuştur. Buna (İlm-i âlâ) derler. Bu ilmi bilen veçh-i âdemin kudsiyyet mânasını anlar. Onu anlıyan Cennete girmiş olur. Çünkü (Didar) (Cennet) tir. Filhakika veçh-i âdemde o âlâm ve işaret zâhirdir. Bunlara (hutut-ı veçhiyye) derler. Evvelâ (hutut-ı ümmiyye) var. Bunlar ana hattıdır. (Cavidan-ı kebir) inde Fazlullah Ester Âbadî, bu hatları tâyin ediyor:

چار مژه، هر دو ابرو، موی سر
هفت خطند از خدای داد گر

diyor. Yani veçh-i insanda dört kirpik, iki kaş, bir de başındaki saçlar (Hüday-i dadkert) den nişan verir yedi hattır, yedi (âlem) yani işarettir. Yedi de (hutut-ı ebiyye) var ki baba hattıdır. Sonraları zâhir olur; sakal, bıyık gibi. Yedi, yedi on dört eder. Bunu (hal) ve (mahal) itibariyle ikiye darp edince 28 olur. Bu 28 adedini her yerde, her şeyde bulmak ve istihraç etmek mümkündür. Meselâ (menazil-i kamer) 28 dir. Kezalik insanın dişleri de 28 dir. Fakat menazil-i kamer bazan 29 olur, o vakit

28 harfe bir de (lâmelif) i ilâve etmeli. Lâmelif tek bir harf değildir, dört harfin (kaimmakam) ıdır. Tahlil olununca (pa, ça, ja, kâ) harfleri zuhûra gelir, yani Farisi lisanı elifbasında bulunup da Arap elifbasında olmıyan 4 fazla harf meydana çıkar. O vakit 28 harf 32 olur. Buna (si ve dü) derler ve (su) işareti ile gösterirler. 28 e (bist ve heşt) derler ve (=) işaretiyle gösterirler. İnsanın başındaki saç da yedi ana hattından biridir demiştim. Buna (sıvad-ı âzam) denir. Hazret-i İbrahim Aleyhisselâm saçını orta yerinden ikiye ayırmış. Başın orta yerinde hâsıl olan beyaz çizgi dahi bir hattır. Bunu yedi hutut-ı esasiyyeye zam edersek, sekiz olur, dört kere sekiz otuz iki olur.

«İşte, her şey bu otuz iki harfte târif olunur. Her ne olursa olsun! Elbet her şey tâdada gelir!... kaç olursa olsun, mutlaka yirmi sekiz ile otuz ikinin hâsıl-ı zarbıdır. Fazla veya eksik geldi mi, hesabı doğrultmak için (ilm-i huruf) ehlinin garip garip usulleri var. Meselâ bir ağaç dalında, yahut bir gül goncasında altmış tane yaprak bulsanız, (28+32=60) eder; yani (si-dü) ile (bist ve heşt) mecmuudur. Bu kolay ve hâsıl-ı cem'i veya darbı da kolaydır!. Lâkin altmış olacağına elli dokuz yaprak saysanız, Yani altmıştan bir eksik olsa o vakit (nokta-i taht-el-ba) yı ilâve ederek itmam edersiniz; iki eksik ise (hal ve mahal) i zam eylersiniz; üç lâzımsa (mevalid-i selâse); dört lâzımsa (anasır-ı erbaa); beş iktiza ederse (havas-ı hams); altı zammetmek icap ederse (cihet-i sit); yedi için (seb'a semavat); sekiz için (sekiz cennet); dokuz için (dokuz eflâk) ilâve eder, altmışı doldurursununz. Fazla gelirse, aynı minval üzere bunları tarh eder, yine hesabı matlup veçhile tesviye eylersiniz. Ondan sonra kabz ve bast usulü var: Bir kelimeyi meselâ (kün) kelimesini bast edersiniz; (kâf, nun) yazarsınız. Bu kelime iki harf iken altı harf olur ve (kün) emri ile kevn ve mekânın bir anda suret-i tecellisini târif edersiniz. Çünkü (altı), (cihat-ı sit) in aded i timsalisidir. Altı cihet dahi (mekân) ın havas-ı asliyesindendir. İlâ ahiri, ilâ ahiri!...

«(Budin) şehrinde yatan meşhur (Gül Baba), (Miftah-ül-gayp) adlı manzum eserinde bu felsefeyi bast etmiş ve bu hesabatı dikkat ve itina ile icra edip her şeye tatbik eylemiş ve (32) harfin işaretlerini bütün mevcudatta ispat etmeye çalışmıştır. Gayet garip iskolastik bir kitaptır.

«Felsefe tarihine cüz'î âşınalığı olanlar bu garaib-i itikadata mâna vermekte pek güçlük çekmezler: Milâd-ı İsa'dan takriben beş buçuk asır evvel yaşamış ve insaniyetin efkâr ve itikadatı üzerine, hattâ Eflâtun'u mâneviyeti üzerine pek büyük bir tesir icra etmiş olan meşhur hakîm (Fisagoras) malûmdur ki âdetleri mevcudatın erkân-ı asliyyesi ve eşyanın hakayıkı olmak üzere kabul etmişti. İbrani bâtınî hükeması - yukarda arzettiğim veçhile - aynı haysiyyeti hurufa isnat etmişlerdi. Bunun ikisini birden mezcederseniz hurufîlik vücuda gelir. Zannederim zaman, bu bâtınî an'aneleri mezcederek, hurufîlik mezhebinin zeminini hazırlamış ve (Fazlullah Naimî) bu esrarengiz felsefeyi büyük safderunluk ve bir tamamiyet-i kalbiyye ile neşretmiştir. Bundan evvel (Aliyyüş-Şelmegani) namında bir zat aynı itikadı neşr ve ilân ettiği için Abbasiler zamanında katledilmişti.»

HURUFİYYE (حروفيه) [*Sof.*] Fazlullah-ı hurufînin harflerin esrarına müteallik nazariyesini kabul eden tarikatler ve sâlikleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HURUF-ÜL-ÂLİYAT (حروف العاليات) [*Sof.*] Büyük harfler demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Şecerenin nüvatı şecerede münderiç olduğu gibi gayb-ülguyupta mündemiç olan şüun-ı zatiye-i ilâhiyedir. Muhyiddin-i Arabî'nin biz vücud-ı hariciye nakledilmemiş huruf-ı âliyat idik. o zaman tepelerin en yüksek zirvesine müteallâk idik demek olan meşhur beytindeki huruf-ı âliyat budur.

HU SALA (هو صلا) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabeleye davet için edilen nida (çağırma) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lokmaya (yemeğe) davet için de aynı tâbir kullanılırdı.

HUSÛF (خسوف) [*Ast.*] Ayın tutulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayın bir kısmının tutmluşuna «husûf-ı cüz'i», tamamının tutuluşuna da «husûf-ı küllî» denir.

Felekte kâh nazar bend-i çeşm-i hayret olan
Değil husûf u küsuf u sevad-ı leyle-i tar
Lâ

HUŞ DER DEM (هوش در دم) [*Sof.*] Nukşî tarikatine mahsus tâbirlerden biridir. Diğerleri nazar der kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd kerd, baz keşt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-ı zamanî, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî'dir. Bütün bunların Farsça oluşu sâdatın ekserisinin Fürs olmasındandır.

Huş der dem; sâlikin her nefesini bilerek, uyanık olmasıdır. Sofiyeye göre insanın nefesi «ha» ile girip çıkmaktadır. Bu ha, hay-ı hü-

viyyete işarettir. Bu itibarla insan her nefeste zâkirdir. Ancak mânasından gafil olduğundan zikir sayılmaz ve zikirden beklenilen faide hâsıl olmaz. Uykudaki söze benzer, Nâim (uyuyan) sözünün mânasını mülâhaza etmediği için itibar edilmez

Tarikatten murat her nefeste muhsin-i hakikî olan Allahın zatına delâlet eden teneffüsteki ha'nın mânasını beraber olarak hatırlamaktır. İçten gelen nefeste insan uyanık bulunmalı ki gaflete yol açılmasın. Bir nefesten diğer nefese intikal gaflet ile olmasın. Tarikatte nefesin hıfz ve riayeti mühim sayılmıştır. Muhafaza etmediği bir nefes sahibi zayi ve haip bilinir.

Yine sofiyeye göre İsm-i Celâl olan «Allah» daki ha nefesteki ha'dır. Elif lâm tarif içindir. Lâm'ın müşeddet olması tâzimde mübalâğa içindir. İsim hakikatte nefslerde cari olan o ha'dır ki İsm-i şerifin cereyanı olmaksızın hiçpir şey hayata müstahak olmaz.

HUŞU' (خشوع) *[Sof.]* Alçak gönüllülük ile muamele etmek mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılahı olarak insanın nefsini hakir görmesi demektir. Huzu' da o mânaya gelir. Allah ile insanlar indinde makbul sayılan bu haslet için Kur'anda huşu' erbabı olan iman sahipleri fevz ve halâsa mazhar olacaklardır mânasına gelen (قد افلح المؤمنين الذين هم فى صلاتهم خاشعون) buyurulmuştur. Ashaptan Huzeyfe: Dininizden ilk kaybedeceğiniz huşu', Sehl İbn-i Abdullah da huşuu olan kimseye şeytan yanaşmaz demiştir. Huşu' için namazda sağında, solundakinin kim olduğunu farketmemektir diyenler de vardır.

Huşuun alâmetlerinden biri de kızdırıldığı, yahut fikri beğenilmediği zaman müteessir olmayıp hakkı kabul etmektir.

HUT (حوت) *[Ast.]* Gökte mevcudiyeti farzolunan on iki burçtan birinin adıdır. 360 dereceden ibaret olan burç mıntakaları herbiri 30 derecelik 12 burca ayrılmış ve her burç yıldızlar cümlesinin adını almıştır. İşte onlardan biri Hut burcudur. Hut arapça balık demektir. Her burcun müdürü veya hâkimi olan bir seyyare kabul edilmiştir. Hut burcunun hâkimi Müşteri seyyaresidir. Güneşin 12 burçta bulunduğu zamanlar da tesbit olunmuştur. Güneş 19 şubatla 20 mart arasında Hut burcunda bulunur.

Müneccimlere göre her insan dünyaya geldiği günün mensup olduğu seyyarenin tesiri altındadır. Onlara nazaran cuma günü doğanlar Zühre'nin, cumartesi günü doğanlar Zuhal'in, pazar gönü doğanlar Şems'in (güneşin), pazartesi günü doğanlar Kamer'in (ayın), salı güuü doğanlar Merih'in, çarşanba günü doganlar Utarit'in, perşenbe günü doğanlar da Müşteri'nin, tesirine tâbidirler.

«İlm-i nücum» da (sahife 54-56) güneş Hut burcünda bulunduğu zaman doğanların talih ve siretleri şöyle yazılıdır:

Güneş bu burçta iken doğanlar tesire pek meyyaldirler. Medyumluğa yararlar. Bunlar, hazm ve ihtiyat sahibi, maddî değillerse de sebatkâr, mukni', heyecanlıdırlar. Cesaretleri kırılırsa endişeye mütemayil, pek meyus ve nevmit bulunurlar. Fakat endişe ve ıztıraptan âzâde kalırlarsa iyi tabiatli, daima sevimli ve mihmannüvaz, bilhassa hayvanların ve kimseiz olup diğerlerine muhtaç bulunanların saadetiyle meşgul olurlar. Pek cesur olup üzüntü ve dertlerini saklarlar ve ihtiyari olarak asla şikâyet etmezler. Sâkin, mukallit, sevimli ve âlicenaptırlar.

Bu burçta dahi diğerlerinde olduğu gibi iki gaye vardır, fakat Hut burcu çift olduğundan bu gayelere mensup kimseler alelekser tabiatlerini iki zıt cihetini gösterdiklerinden daima hemcinsleri tarafından kolaylıkla anlaşılamazlar. Bazan, pek vasatî ve adî bir enmuzec olurlar. bazan da pek çevik ve faydalı ,âli bir maksada hizmet için memnunlukla her mesuliyeti üzerlerine alırlar. Bununla beraber mâlik oldukları vasıtaların müsaadesi nisbetinde iyi bir halde bulunmağa meyyaldirler. İçlerinden ahvale karşı pek endişeli ve gadablı olurlar muvaffak olamamaktan korkarlar. Fakr u zaruretten ve hareketlerinin neticesinden ziyade ürkerler. Bazıları yalancı ve pek kurnazcasına aldatıcı oldukları gibi bazıları da namuskâr ve müstakim olurlar. Fakat ekseriyet itibariyle ciddiyet ve cesaret azlığı yüzünden fenalık eden kimselerde Hut burcunda doğan her ferdin «kaybetmeyi göze aldırmıyan bir şey kazanamaz» darb-ı meselini iyi düşünmesi ve hükmüne riayet etmesi arzu olunur.

Şubatın son haftasında doğanlar: içten ikbal düşkünü, herkes tarafından tanınmayı ve takdir edilmeyi sever kimselsr olup bu da kendilerinin şan ve şöhret harisi olmalarından ileri gelir. Binaenaleyh iyi mizban (konak sahibi, (misafir karşılayıcı) olurlar. Martın 1-10 uncu gününe kadar dünyaya gelenler: neşesiz ve kasavetli olmağa kabiliyetli bulunduklarından ev gailelerine uğrarlar. Bazan vazifeyi zevk ve sefahete feda ederler Bu, tali'li, uygun bir doğum devresi değildir. Medyumluk hassası bu devirde dünyaya gelenlerde ziyadesiyle vardır. Martın 10-20 nci gününe

kadar doğanlar bir işte uzun müddet kalamazlar, nefislerini çok severler ve umumiyet itibariyle hayal âleminde yaşamak istiyerek ruhî hâdiselerle iştigale münhemiktirler. Bünye, itibariyle sağlam olmadığı cihetle göğüs hastalıklarına, şişlere, kan hastalıklarına istidatlıdırlar. Sıhhatlerini korumak için her şeyde ifrattan kaçınmaları icap eder.

Hut burcunda doğanlar muhasebe memurluğu, dükkâncılık, kapıcılık, kaptanlık, müteahhitlik, gazetecilik, veznedarlık gibi işlerde muvaffak olurlar.

Hut «burçlar mıntakasının hastahanesidir» denilir. Bundan da istidlâl olunur ki bu burçta birçok «muvaffakıyetsiz» ler vardır. Bununla beraber en meşhur muharrirler, şairler, sanatkârların ekserisi bu burçta doğmuşlardır.

Hut burcu; orta veya kısa bir boy, etli bir vücut, müdevver omuzlar, kumral saçlar, dolgun ve kabarık bir sima, çıkıntılı gözler, iri dudaklar, küçük kollar ve bacaklar, biçimsiz ayaklar husule getirir. Hayatlarının 12 senesinde bir tali' değişikliğine uğrarlar. En buhranlı değişiklik 48-70 yaşına kadar vukua gelir.

HUTEN (ختن) [*Coğ.*] Misk ve ahularıyle meşhur Çin'deki pek eski bir şehrin adıdır. Eski şiirlerde pek çok geçer.

Yarkend'in 300 kilometre cenub-ı şarkîsinde (Tarim) ırmağına tâbi (Huten-i Derya) nehri kenarına yakındır. Elli bine yakın nüfusu olan bu şehir ipek ve pamuk mensucat tezgâhlariyle maruf ve hayli işlektir. Civarlarında misk âhuları kesretle bulunduğundan Huten şehri eskiden beri miskiyle meşhurdu. Civarında bulunan dağlarda altın, demir ve kömür madenleriyle bazı kıymetli taşlar bulunur. Huten şehri vaktiyle Çin'den İran'a ve Asya'nın sair garp şehirlerine gelen yolun üzerinde bulunduğundan eskiden beri büyük bir ticari ehemmiyeti vardı. Vaktiyle yüz bine yakın sekenesi varken Çin devletinin zalimane idaresine tahammül edemiyen halkının vâkı olan kıyamları sırasında bazı tahribata uğramış ve bu münasebetle nüfusu da azalmıştır. Vaktiyle ayrıca bir hanlık teşkil ederdi, 1290 tarihlerinde Atalık Gazi Yakup Bey tarafından istiklâli iade olunan Türkistan hükümeti dâhilinde bulunmuş ve müteakiben Kâşgar'la beraber yine Çin'in idaresine geçmiştir. Civarları Huten Derya ve onun tevabiinden olan «Karakas» çayları ile ıska olunan arazisi hayli münbittir. Mahsulâtı buğday, pirinç, pamuk ve saireden ibarettir. Dut ağaçları dahi çok olup külliyetli ve nefîs ipek çıkar. İslâm edebiyatı ile tarihlerinde yalnız ve alelekser (Huten) ile birlikte kullanılmaktadır.

Sizde böyle müşk olur mu deyu hâkinden biraz
Ah göndersem Saba ile Huten hakanına
Nedim

HUZU' (خضوع) [*Sof.*] Alçak gönüllü olmak mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılah olarak insanın nefsini hakir görmesi demektir Huşu' da o mânaya gelir. Her ne sebeple ve ne için olursa olsun kibir ve azamet iyi sayılmadığı halde huzu' ve onun müradifi olan huşu' makbul addedilir.

HUZUR (حضور) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlevilerce Konya tekkesi ve Mevlâna'nın türbesi için kullanılırdı.

HUZURA GİTMEK (حضوره گیتمك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlarindendir. Konya'ya gidip Mevlâna'nın türbesini ziyaret etmek demektir.

HUZUR DERSLERİ (حضور درسلری) [*Sar.*] Ramazanın ilk gününden başlamak ve sekiz derste sona ermek üzere sarayda padişah huzurunda «Mukarrir» adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından takrir olunan derslere verilen addır. Buna «Huzur-ı Hümayun Dersleri» de denillrdi

Tefsirden ibaret olan bu derslerin beşlangıcını tarihler Osman Gazi'ye kadar çıkarıyor, Orhan zamanında ise daimi surette icra edildiğini kaydediyor. Ata Bey (Ata Tarihi c. 1, s. 212) bu münasebetle diyor ki: «(Osman Gazi) asr-ı fezail hasr-ı âlısinden bed' ile (Orhan Gazi) ahdında daimi suretle icraya başlanılarak ol zamanlardan ve hususiyle (Murad-ı Evvel) vaktinden beri ramazan-ı şerifte vakit bulundukça her gün ve eyyam-ı sairede irade buyuruldukça fuhulin-i ulemadan olan zevat-ı fezail sımatın ekserisi huzur-ı hümayunda içtima ile âyat-ı celile-i fürkaniyyeden bazı süver-i şerife tefsir olunması kaide hükmüne girmişken (Mustafa Hân-ı Salis) zuhar-ı zâhire-i ahiretleri olmak üzere bu usul-i hayriyyeyi kanun-ı kaviye rabıtla daimi ve resmî bir nizam hükmüne vaz' ve himmet buyurmuştur. (Mustafa Hân ı Salis) Hazretlerinin 1172 (1758) eyyayam-ı ruzesinden bed' ile şehr-i ramazan-ı şerifin evvelki gününden onuncu gününe kadar birer mukarrir ile çend nefer muhataptan ibaret olmak üzere bir heyet-i ulema celbederek Tefsir-i şerif-i Beyzavî'den birkaç âyet-i kerime tefsir ettirmek ve bu cihetle istifaza-i feyz ve bereket etmek ve onuncu günü kütüphane hocası pişüva olduğu halde mukarrir olan zatlardan mürekkep bir meclis-i mütemayiz dahi akdolunarak kezalik Tefsir-i şeriften mübaha-

sat-ı hasene icrasiyle tenvir-i mübalât ed lmek usulü vaz' buyurulmuştur.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi de (Lûtfi Tarihi c. 3, s. 170) bu ciheti teyit etmekte ve şu izahatı vermektedir: «Devlet-i aliyye i Osmaniyye damet bissaadet-ül-ebediyye iptida-i nev zuhur-ı cihan arasından beru ulûm-ı şerifeye olan rağbet-i mahsusası cihetiyle erbab-ı ulûm ve fezaile hürmet ve ikrama bahane olmak üzere eyyam-ı meserratta ve baz ı evkat-ı mes'ude ve mahsusada huzur-ı hümayunlarda meclis-i şerif-i ilmî akdi âdet-i kadîmedir. Bundan seksen sene mukaddem bu âdet-i feyz âyetin teyemmünen ramazan-ı şeriflere tahsisiyle Fatiha-i şerife tefsirinden istiftah olunup Tefsir-i şerif-i Beyzavî'den âyet-i Kur'aniyyenin mübahase ve dekayik-ı ilmiyyesi saray-ı hümayun hocalarından sekiz nefer mukarrir ile müderrisînden on üçer muhataptan mürekkep ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar beher gün huzur-ı şahanede birer meclis-i ilmî teşkil olunduğu misillû bu sene dahi tertip olunan mecalis-i ilmiyyeye memur mukarrirlere bermûtat birer bohça îdiyye ile muhataplara ve cevami-i şerifede tâlim-i ulûm eden ulema ile sair erbab-ı ihtiyaca ve medaristeki talebe-i ulûma atayay-ı nakdiyye ihsan olunmuştur.»

Yine Lûtfü Efendi sonradan öğrenmiş olacak ki (hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, kabında) ramazandaki huzur dersi için şu malûmatı kaydetmiştir: «Ramazanlardaki huzur dersinin vazii Sultan Ahmet zamanında 1136 (1723) tarihinde huzur-ı âsafîde ulema-i meşhureden mürekkep bir meclis-i ilmî teşkiliyle Tefsir-i Kadi'den medarese-i ilmiyye olmuştur. O terihte acele sefer üzerinde bulunulduğundan tefeülen süre-i Fetih'den bed' edilmiştir.»

Enderun Tarihi müellifinin de işaret ettiği veçhile huzur derslerine resmî bir şekil veren Üçüncü Sultan Mustafa'dır. Sultan Mustafa 1172 (1758) ramazanında ulemanın sarayda ders okutmasını irade etmişti.

İlk ders için fetva emini Ebubekir Efendi mukarrir, Nebil-Mehmet Efendi, saray hocası Hamidî Mehmet Efendi, Şeyhüislâm müfettişi İdris Efendi, müzellef Mehmet efendi, Konevî İsmail Efendi muhatap intihap olunmuştur. Birinci ders olarak «يا ايها الذين آمنوا كونوا قوامين بالقسط» âyetî okunmuştu. Müzellef ve İdris Efendiler mubahasa esnasında mücadeleye kalkışmışlarsa da, mukarrir tarafından ikisi de ilzam edilmiştir.

Badehu bu usul müstemir bir âdet halini aldı. 1180 - 1766 senesinde ders için on dokuz meclis ve mukarrir ve muhatap olmak üzere yüz yirmi altı zat intihap olundu. Bidayeten «reis» denilen «mukarrir» lere de bu unvan verildi.

Huzur dersleri ulema için bir tefeyyüz ve ihsan vesilesi oluyordu. Osmanlı padişahlarından çocugunun ilmi teşvik ve ulemayı taltif ettikleri tarihî şahadetlerle sabit oluyor. Nitekim yine enderun tarihinde (Ata Tarihi c.I, s. 213) deniliyor ki: «Tetkikat-ı gamiza-i diniyyede bu niyet-i hayriye ile işbu huzur derslerinde bulunacak hoca efendilere serbesti-i kâmil ita buyurulmakla inhilâl-i ukud-i mesail kasdiyle küşat olunan riyaz-i bab-ı mübahasa mücavebat-ı keşakeşle fezay-ı muhavere bir mukâbereye intikal edegeldiği halde bu küstahlık rebin-i afv ve safh-i cemil olduktan fazla mukarrir efendilere maa lâhur ağır bohçalar ve sairlerine atiyyeler ihsaniyle ikram olunmak de'b-i dirini elhaleti hazihi mer-î ve caridir.»

Enderun tarihi müellifinin kaydettiği hâdisenin bir tanesi de Üçüncü Selim'in huzurun da cereyan etmiştir.

Vaka Nüvis Cevdet Paşa (Cevdet tarihi c. 7. s. 84) bunu kaydederken padişahın Valide Sultanın ihsanlarını da yazmaktadır: «Ramazanın evailinde hergün huzur-u humayunda huzur dersi unvaniyle birer meclis tertip olunarak her mecliste efahim-i ulemadan birer mukarrir ile müderrisinden yedişer sekizer muhtapa bulunup Kadı Beyzavî tefsiri kıraat ediliyor ve badehu cümlesinin surreleri veriliyor. Olvakit seferler takribiyle atayay-ı saire gibi bu surreler dahi tenezzüle uğramışken Sultan Selim ulemaya meyil ve teveccühlerini izhar ile bu surreleri yüzer kuruşa iblâğ edip Valide Sultan tarafından dahi başkaca yüzer kuruş ihsan buyruluyordu. Bu derslerde öteden beri bazı esi'le ve ecvibe irat olunagelip ancak mübahasatın resm-i edebe riayetle icrası iltizam olunagelmişken bir müddettenberü hoca efendilerden bazıları edep dairesinden çıkarak teferrüt ve mükâbere vâdisinde muaraza müşacereye kıyam eder oldular. İşte bin iki yüz on beş senesi ramazanında dahi hoca Münip Efendi mezunlarından Kudsi Efendi mukarrir olduğu halde muhataplarından bazıları vazife-i ülülelbap olan usul ve adaptan çıkıp ve inan-ı bahs ve münazarayı vadi-i inat ve mükâbe rede tarik-i cedele çevirip bu veçhile vâki olan mücadele huzur-u humayuna yakışmıyacak surette müntic-i müşateme olmuştur.»

Huzur dersleri sonzamanlarda sekiz dersten mürekkepti ve ramazanın ilk on günde tedris edilmekteydi. İlk on gün zarfındaki cuma günlerinde ders okutulmak ve onun haricindeki ey-

yamda okutulmak mutaddı. Her ders bir mukarrir ile on beş muhataptan terekküp ediyordu. Mukarrirler rütbeleri itibariyle ders okuturlardı. Rütbesi büyük ve eski olan rütbesi yeni ve küçük olana takaddum ediyordu. Muhataplar da rütbelerine göre taksim, rütbeleri yüksek olanlar takdim olunurdu. Mukarrirler muhataplar arasıddan meşihatça intihap olunurlardı. Fakat bu intihap kıdem ile değil ehliyet ile idi. Muhataplar ise kıdemlerine göre ulema arasından kezalik meşihatça tefrik edilirdi. Her mukarrir ve muhatabın rütbesi ve ders sırası meşihatça malûm bulunduğundan derslerin esasını teşkil edecek surelerin metni iki üç ay evvel mukarrirlere tebliğ edilir, şabanın on beşinde de her bir mukarrire dersinde bulunacak muhatapların isimleri bildirilirdi. Bunun üzerine mukarrirler okutacakları dersin metnini okuyup hazırlamak için kendilerine tebliğ ederlerdi.

Dersler saray salonlarından birinde ve öğle ile ikindi arasında takrir olunurdu. Salona biri mukarrir efendiye, on beşi de muhataplara mahsus olmak üzere on altı rahle ve her bir rahleye birer de minder konulurdu. Mukarrir efendinin rahlesi sedef işlemeli, muhatapların-kiler ise ceviz boyalıydı. Mukarrir efendinin minderi de muhatap efendilerinkinden bir parça büyükçe idi. Salonda bu suretle tertibat alındıktan ve davetli olan zevat da birer birer geldikten sonra hünkâr salonu teşrif buyururdu. Verilen malûmat üzerine ulema-yı kiram da müteakıben birer ihtiram selâmı vererek girerlerdi. Padişahla maiyetindekiler o sırada ayakta bulunurlar ve hünkarın oturması üzerine diğerleriyle birlikte mukarrir ve muhatap efendiler de mevkilerini işgal eylerlerdi. Salon bu sırada tam alaturka bir hal alırdı. Bir ihtiram mevkiine konulmuş olan ve hünkârın oturmasına mahsus bulunan koltuktan başka sandalye ve kanape gibi şeyler mevcut değildi. Sair erkânın oturması için hep şilteler konulmuş bulunuyordu. Muhatap efendilerin rahleleri mukarrir efendinin rahlesinin sağ ve sol tarafında ve bir kavis teşkil edecek surette konulurdu. Derste ekseriya şehzadelerden bazılariyle vükelâdan davetli bulunanlar ve mabeyin erkânından madut olanlar bulunurdu. Mukarrir efendinin takriri umum tarafından kemal-i huzu' ile dinlenirdi. Mukarrir efendi derse ait tefsirden bir eserle buna mütaallik notalarını, muhataplar da kitaplarını rahle üzerine koyarlardı. Ders bir iki saat sürerdi. Hitamında da mukarrir tarafından muhataplara hitaben sorulacak sualleri bulunup bulunmadığı sorulurdu. Rütbe itibariyle yer almış olan muhatap efendilerden rütbesi en yüksek olan ve başta oturan zattan başlanarak her biri sırasiyle sualini sorar ve mukarrir efendi de lâzım gelen cevabı verirdi. Sual dersin mevzuu dairesinde sorulur, ve cevap da tabiî o dairede verilirdi. Sualler mukarrir efendiyi müşkülâta düşürecek, cehlini ortaya koyacak surette intihap adilmez, ekseriya herkesin istifadesini mucip olacak şeyler seçilir ve bu sual ve cevap hünkâr tarafından «kâfi» denilinciye kadar devam ederdi. Derse mukarrir efendinin duasiyle nihayet verilirdi. Mukarrir efendilere ceyb-i humayundan birer miktar atiyye ile birer bohça, muhatap efendilere de yalnız birer miktar atiyye verirlerdi. Atiyyenin miktarı ve bohçaların muhteviyatı rütbelerine ve derse göre verilmeyip hepsine müsavi bir surette ita olunurdu. Atiyyenin miktarı zamana göre tebeddül ediyor, bohçanın muhteviyatı ise her vakit bir top çuha, iki top kumaş ve bir tane şaldan ibaret bulunuyordu. Hünkâr tarafından duanın hitamından sonra mukarrir ve muhatap efendilere iltifat buyurulur ve bilhassa mukarrir efendiler hakkında kadir ve haysiyetlerine ve ilmî meziyyetlerine göre nüvazişkâr sözler söylenirdi.

İkinci Abdülhamid'in başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında (Abdülhamit, Yıldız hâtıraları, s. 129) son devirdeki huzur derslerinin cereyan tarzı hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Yıldız Sarayının senelik merasiminden biri de huzur-ı hümayun dersleri idi. Her sene ramazan zarfında sekiz defa mukarrir efendiler huzur-ı şahanede ders takrir ederlerdi. Her mukarririn yanında birkaç muhatap bulunurdu. Huzur dersleri Çit köşkünde kıraat olunurdu. Mukarrir ve muhatap efendiler kendilerine mahsus mevkide ve minderler üzerinde otururlardı. Önlerinde kitap koymak için rahleler bulunurdu. Sultan Hamit ders devam ettiği müddet zarfında yüksekçe bir mevkide ve diz çökme vaziyetinde otururdu. Mabeyin müşiri, ikinci mabeynci, ikinci kâtip, kitapçı başı, seryaver gibi mabeyn erkânı huzur-ı hümayunda ve diğer mabeynci beylerle bendegân salona muttasıl odada kezalik minderler üzerinde ahz-i mevki ederlerdi. Bazan ulemadan, vükelâdan, müşirandan ve damat paşalardan davet olunanlar da bulunurdu.

«Huzur dersleri iki saat kadar sürerdi. Derse iptida mukarrir efendi başlıyarak her hangi bir ayeti tefsir eder, bunun üzerine muhatap efendiler sual sorarlar, o cevap verir, ders bir münazara şeklini alırdı. İşittiğime

göre bir zamanlar hazırunun bahse karışarak sual irat etmelerine de cevaz varmış. Hattâ Hayrettin Paşa ile bir mukarrir arasında epeyce mübahaseler cereyan etmişmiş. Mukarrirler içinde Tikveşli Ahmet Efendi, ders vekili Âsım Efendi gibi mesleklerinde ihtisas sahibi zevat vardı.

«Dersin hitamı üzerine Hünkâr tarafından verilen işaretle mukarrir efendinin bir duasını müteakıp Sultan Hamit ayağa kalkar ve hazırun Hünkârı selâmlıyarak dışarı çıkardı. Huzur dersleri haftada iki gün itibariyle bir ramazanda sekiz gündü.»

Sultan Reşat'ın başkâtipliğinde bulunmuş olan değerli edip Halit Ziya Uşaklıgil, hâtıratında (Saray ve Ötesi, c. 2, s. 135-141) bu dersler hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Saray ramazanının başlıca hususiyeti huzur dersleriyle, bunların ne olabileceğini evvelden tahmin etmek mümkün değildi; fakat nasıl hitabet ve belâgatin birer mükemmel nümunesini teşkil etmesi lâzım geleceğine hükmederek ilk defa bu derslerde hazır bulununca diyanetle hikmetin bir memzucesini dinlemekle zevkıyap olacağıma emindim. Bunun için sebepler vardı: Küçük yaşımdan beri ramazanlarda camileri dolaşırken vâizlerin kürsüleri kenarında durur, bir müddet dinlemeye çalışırdım. Sonra bunların çirkin yaygaralarla, kötü bir Türkçe ile çırpına çırpına en yüksek mevzulara temas etmek isterken nasıl saçmalara, hezeyanlara boğulduklarını gürdükçe elîm bir hisle oralardan kaçardım. Yine o sıralarda Hâmid'in «Bir vâizle bir mev'iza» sını okumuş, bunu dinlemeye tahammül edilememiş herzegûların suratına indirilmiş bir tedip şamarı kabîlinden telâkki ederek sanki onlardan intikam alırcasına ezber etmiştim. O sıralarda Avrupa dünyasında vaızların nasıl yapıldığına, mev'izaların nasıl birer sanat ve hitabet dersi olarak tertip edildiğine vâkıftım. İsviçre, İngiltere, Almanya gibi protestan diyarlarında Pasteurlerin pazar hitabelerini hazırlamak için Tevrat'tan, İncil'den ilham alarak, herhangi bir fıkranın, bir âyetin etrafında sanatkârane nakışlar, tevşihler yaparak bunlardan ahlâkî netayiç çıkardıklarını; Katolik âleminde, meselâ Fransa'da köy rahiplerine varıncıya kadar mev'izalarını işliye işliye bunların arasından şöhretleri cihana şâmil hatipler yetiştiğini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fénelon, Bourdaloue, Massillon, Fléchier, hitabeleriyle - sermon - kendilerini dinliyen hükümdarları bile halet-i gaşye getiren dâhiler zuhûr ettiğini bilirdim; onun için hikmete, hitabet ve belâgate, her dinden daha müsait olan, hele Kur'an kabîlinden cihanın hiçbir lisanında, hiçbir edebiyatında misline tesadüf mümkün olmıyan bir ilham membaından saniha alacak olan İslâm vâizlerinin, bilhassa huzur derslerinde, hem Padişah hem Halife makamlarını işgal eden zatın karşısında söyliyeceklerinin yüksekliğine intizar etmek ve bunları dinlerken bir istiğrak zevkını ummak en sarih hakkımdı. Heyhat! ne müthiş bir hayal inkisarına uğradım ve bütün ramazanlarda, günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevka bedel ne acı bir esef duydum

«Ben beklerdim ki mukarrir Kur'anın metninden ayrılmıyarak, filân ve falan âyetlerden ilham alarak hitabelerde bulunsunlar, Buna mukabil onlar, hep tefsirlerin iz'ana sığmıyan teşrihatını hususiyle Buhari-i Şerif diye tanılan ve uydurma hadislere istinat ederek hurafat-ı İsrailiyye ve hıristiyaniyye nev'inden müntekil rivayetlere her türlü mantık ölçülerini aşacak genişlikler veren kitabın muhteviyatını esas tutuyorlardı. Artık onların lisanında İslâm dini Peygamberin dininden başka oluyordu, asıl Muhammed dininin safvetinden, makuliyyetinden bir şeyler kalmıyarak bu güzel din esatirî bir mahiyet almış oluyordu.

«Huzur dersleri de zülveçheyn sofasında olurdu. Hünkâr deniz tarafında kanapenin üzerine yerleştirilmiş bir mindercikte, saburane otururdu. Sağ tarafında, yerde dizi dizi hanedan'dan hazır bulunacak olanlarla, sol tarafında da yine öyle dizi ile mabeyn erkân ve memuriniyle bendegâna mahsus ipek minderler sıralanmış olurdu. Bunların üzerinde bacaklar kıvrılarak, hele şişmancalar için tahammül olunmıyacak sızılara sebep olan vaziyette, belki bir saat mustarip olmak icap ederdi. Her celse bittikten sonra ayağa kalkmakta, ayağa kalktıktan sonra da durmakta, yürümekte kolay galebe çalınılamıyan zorluklar çekerdim.

«Huzur dersleri başlarında bir mukarrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilirdi. Mecmuu on beşi geçmiyen bir heyet... Dersler ramazanın ilk gününden başlıyarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikindi namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları - ki her gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi - Meşihat, mer'i olan bir usul dairesinde sıra ile intihap ve saraya îzam ederdi. Bu derslere dâhil olmak için namzetler iyice çalışırlardı. Zira vazifelerini bitirince ceplerine bir atıyye, sırtlarına bir cüppe, bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak mukarrerdi. Hazine-i Hassa için ihtiyar olunamıyacak kadar ağır bir masraf

değildi. Mukarrirlerin cüppeleri siyah ve iyi bir kumaştan, muhatapların cüppeleri de mavi idi.

«Saraydan evvel Dolmabahçe Camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübede bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basit idi. Mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan muhatap bir sual iradeder, mukarrir bunun cevabını verir, ikinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, buna da cevap verilince, üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer ya düşmez, diğer muhataplar da ders sonuna kadar bir put gibi sâkit dururlardı. İşte tecrübe muhataplara soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlamaktan ibaret olurdu.

«Vaktaki camide ikindi namazı kılınmış, bu tecrübe de yapılmış olurdu, başta mukarrir, arkasında da sıra ile muhataplar, ağır ağır, büyük bir rasime-i diniyyeye gidecek olanlara mahsus vakur bir eda ile camiden saraya kadar yürürler, divanhaneyi geçerler, büyük merdivenden birer birer çıkarlar ve yine öyle birer birer sırayı bozmıyarak yerlerine geçip biraz ayakta dururlar ve daha evvel gelmişse, Hünkârın: «oturunuz!» işareti üzerine minderlerine çökerlerdi.

«Bu huzur dersleri yüz şu kadar sene evvel bir padişah tarafından ihdas olunmuş ve o zamandan beri taht'a câlis olan bütün padişahlar tarafından takibedilmiştir. Her derste ancak iki üç ayetin mânası verilerek onların etrafında söz söylendiği için yüz şu kadar sene içinde Kur'anın ilk cüz'ünden belki onda biri takrir edilebilmişti ve eğer bu derslere devam olunmak mukadder olsaydı Kur'anı hatmetmek kim bilir kaç asra nasip olabilecekti.

«Mukarrir başlardı: Hangi âyete sıra gelmişse oradan... evvelâ onun mânasını söylerdi, kısaca, çabukça... Asıl matlup olan o değildi; âyet, muhtelif müfessirlerden naklen türlü rivayet ve hikâyatı döküp saçmak ve bunların etrafında çeşit çeşit, acip ve garip, efsanelerle dolu tevşihata bir girizgâh bulmak için vesile teşkil ederdi. İşte ilk gününden başlıyarak, bütün ramazanlarda huzur dersleri böyle devam edince bizler için «eyvah!..» diye yanmaktan başka bir iş kalmamış oluyordu. Nasıl olup da bidayetinden beri saltanat makamını işgal eden padişahlar ve bu işi her yıl tertip ederek vâizleri intihap eden şeyhülislâmlar şu huzur derslerinde olan iz'ana, mantığa, Kur'anın azametine, makuliyetine lâyık bir cereyan vermemişler ve padişahın karşısına geçirilen mukarrirlere, mûtaden camilerde kürsülerini döve döve türlü hurafatı, sanki hâşa sümme hâşa ahkâm-ı diniyye imişçesine döküp saçan vâizlerden daha yüksek bir eda telkinine muvaffak olamamışlardı.

«Neler işittik? Vaktiyle camilerde böylelerine tesadüf ettikçe kaçardım. Buradan kaçmak imkânı yoktu. Sabırla, tahammülle, fakat azîm eseflerle arzın küreveiytini inkâr, ecram-ı semaviyyenin birer dünya olduğu iddiasını küfür diye telâkki eden, biraz daha ileriye gitse yerin bir öküzün boynuzunda durduğu iddiasına kadar varacak olan, âyete mâna verdikten sonra bir taraftan kaçıp hurafelere sapan, Peygamberin mucizelerinden bahsederken Peygamberin ruhunu tazip edecek türrehat sıralıyan, miracı hikâye ederken Mekke'den Kudüs'e kadar tayyolunan mesafeyi bir saniyede geçmek için Hazret-i Muhammed'in, râkip olduğu hayvanın, bilmem kaç zira' tulünde olduğunu söyliyen, şakk-ı kamerden bahsederken ayın yarısının şimalde, diğer yarısının cenupta ikiye bölümüş bir kâğıt fener gibi asılı kaldığından dem vuran bu adamlar İslâmiyyeti tâziz ve tahkim değil, tahribe çalışmış oluyorlardı; bunu idrak edenler elbette vardı, fakat ona çare bulanlar yoktu.

«Mukarrirler arasında bir defa meb'us hoca Âsım Efendi bulundu. Bu zatı mecliste bir kere dinlemiş, talâkatine, mantığına hayran olmuştum. İlkönce pek iyi başladı, bildiğim hoca Âsım Efendi idi; fakat nasılsa, zâhir emsalinden başka türlü olmak istemediğinden, o da sapıttı, o kadar bâriz bir inhiraf ile değil, fakat o tanılmış mantık adamından büsbütün başka bir adam oldu.

«Bir defa da Faik Efendi Hoca isminde şahsan pek sevimli, galiba lâz şivesinde fakat güzel sesli, hitabet kabiliyetli bir zat gördüm. Bu da ilkönce pek iyi bir tesir yapmıya başladı; fakat tabiatın kendisine bahşettiği evsafı, meselâ mânasından fırsat bularak sözlerini dinî ve ahlâkî bir mev'iza şekline ifrağ etmek maksadiyle istimal etmiş olsaydı tam beklenen bir hatip olmak kabiliyetinde iken nasılsa lâfı tasvirlerin haramiyetine intikal ettirdi. Memleketin bütün mekteplerinde resim dersleri verilirken sarayın birçok kısımları tasvirlerle dolu iken, karşısında söz söylenen padişah bizzat mükerreren resimlerini yaptırmış iken bu zatın bu zeminde o tarzda söz söylemesi ve bu sırada tasvirlere şedit bir hücum yapması öyle beklenmiyen, kendisinden umulmıyan bir hâdise oldu ki hakkında hâsıl olan iyi intiba derhal silindi. İşte Sultan Reşat zamanında da huzur dersleri böyle başladı ve böyle devam etti.»

Baş mabeyinci de ders sırasında oturma tar-

zından şikâyet ettiği gibi derslerin iyi bir tarzda verilmediğinden bahsediyor. Lütfi Simavi bey hatıratından: «Sultan Mehmet Reşat han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim, sayfa 72-73» şunları yazmıştır: Şehzadegân ve vükelâdan bazıları bu vaazlara davet olunduğu gibi mabeyn memurları ve paravana arkasından harem-i hümayun daima hazır bulunurlar. Diz çökmede müşkülât çektiğimi Şevketmaap gördüğünden beni derste isbat-ı vücut etmekten af buyurduysa da o şereften mahrumiyete razı olmıyacağımı arzettim. Zat-ı şahane de aynı halde idi, ve münasebet getirip: «Baş mabeyinci ile ben ikimiz de yanpuru oturuyoruz» derdi.

«İki müstesnadan başka huzur humayun müderrisleri ilim ve fazl ile kesb-i temeyyüz etmiş zevattan mâdut değildi. Bunlar ve muhatap tâbir olunan diğer hocalar bir sınıf-ı mahsus teşkil edip mumaileyhin gayrı hiçbir vaizin gelmemesi usul-ü müttehizeden olduğundan huzur mukarrirliği âdeta bir inhisar şeklini alıyor demekti. Taşralı olan bu efendilerin bazıları Türkçeyi bile düzgün söyliyemiyorlar. Bu hâl-i esef iştimale bir çare bulunmasını zat-ı şahane muhtelif Şeyh-ül-islâmlara emrettiyse de üç seneyi mütecaviz devam eden başmabeyinciliğimde ihtarat-ı hümayunun tesirini görmedim.»

Mukarrirden huzurda takrir ettikleri dersleri kitap halinde bastıranlar olmuştur. Debreli Vildan Faik Efendinin «El-mevaız-ül-hisan» unvanlı eseri o kabîldendir.

Huzur derslerine Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam olunmuştur.

HUZUR MURAFAALARI (حضور مرافعه‌لری) [*İlm.*] Temyiz mahiyetinde olarak meşihat dairesinde Şeyh-ü-islâm huzuriyle görülen dâvalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şer'î mahkemelerden verilen hükümlere kanaat etmiyenlerin vaki itirazları tetkik edilir ve kat'î olarak karara bağlanırdı. Huzur murafaası haftada iki gün yapılır ve murafaa esnasında unvanı sonradan Adliye Nazırlığına çevrilen daavî nazırı da hazır bulunurdu. Hicrî 1279 (1862) de «Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye»nin teşkili üzerine huzur murafaaları tarihe karışmıştır.

HUZUR MURAFAASI [حضور مرافعه‌سی] [*İda.*] Rumeli ve Anadolu Kazaskerleriyle İstanbul kadısı tarafından arz odasında ve sadrazam huzurunda görülen dâvalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâva sadrazamın huzurunda görüldüğü için bu adı almıştır. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

HÜCCET [حجت] [*Huk.*] Hâkim huzurunda ikrar ve takrir ve akit ve vasi tâyini ve bir hususa izin verilmesi gibi hükmü ihtiva etmiyen hususlar hakkındaki vesikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir Eskiden bir hükmü havi olsun olmasın hâkim (kadı) tarafından hukukî bir hâdiseye dair tanzim olunan vesikaya bu ad verilirdi. şer'iyye mahkemelerinden verilen hüccetler tâlik yazı ile yazılırdı. Bu vesikalarda hâkimin imzası vesikanın altında değil üstünde bulunurdu. Cem'i hücec gelir.

Arapça bir kelime olan hüccetin lûgat mânası delil, bürhan, kavil veya fiilin sübutuna medar olan nesne demektir.

Gaybe iyman getir ey mülhid-i fâcir ki sana
Âhiretten hatt-ı tâlik ile hüccet gelmez
Sabit

HÜCEC-i HATTİYYE (حجج خطیه) [*Huk.*] Berat, Defter-i Hakanî kaydı ile müdde-i aleyhin (dâva olunanın) bilmuhakeme mahkûmiyetine dair bir mahkeme tarafından verilip tasnî ve tezvîrden müberra olan vesika ve ilâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Bunlar kanunen beyyineden addedilmiş olduğundan müddeanın sübutuna kâfi addolunur.

Hücec; Hüccet'in cem'idir.

HUDAYI NABİT [خدای نابت] [*Hal.*] Mecaz yoliyle kendi kendine yetişip meydana çıkan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası yerden kendi kendine biten demektir.

Bilirsiniz ki hüdayî biten en ince nebat
Döker de her sene milyonla canlı tohm-ı hayat
Mehmet Âkif

HUDAYI SİLLE [خدای سله] [*Hal.*] Yaradana sığınıp aşkedilen tokat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hele dur öfkemi tekmilleyim!
tekmillel..
Zaten bir o kalmıştı Hudayı sillel
Mehmet Âkif

HÜKM-Ü HÜMAYUN (حکم همایون) [*Sar.*] Padişahlar tarafından emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna sadece «Hüküm» denildiği gibi «Hükmü Şerif» adı da verilirdi.

HÜKM-Ü ŞER'İ (حکم شرعی) [*Fik.*] Mükelleflerin fiillerine taallûk eden ilâhi hüküm mânasına gelir bir tâbirdir.

Ne zapt ı hâkim-i şer'î, ne hükm-ü zâbit-i akli
Cunun iklimini seyr eyliyenler rahatın söyler
Koca Ragıp Paşa

HÜKM-Ü ŞERİF (حكم شريف) [*Sar.*] Padişahlar tarafından emri mütazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanır bir tâbirdir.

Buna sadece «Hüküm» denildiği gibi «Hükm-ü Hümayun» adı da verilirdi.

HÜKÜM (حكم) [*İda*] Divan-ı hümayundan sadır olan kararlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan-ı hümayun sadrazamın reisliği altında vezirlerle devlet erkânından mürekkep olmak üzere Topkapı Sarayında kubbe altında toplanır, eldeki işler hakkında müzakerede bulunarak kararlar verilirdi. İşte bu kararlara «Hüküm» denilirdi Kararlar sırasiyle «ahkâm defteri» adı verilen defterlere geçirilirdi. Sonraları hüküm tâbiri Bab-ı Âliden yazılan emirlere de teşmil edilmiştir.

Arapça bir kelime olan hüküm kaza mânasına geldiği gibi emir, irade mânasına da gelir. Mahkeme hükmü birincisine, hükm-ü sultani de ikincisine misal teşkil eder.

HÜKÜMDAR MEHTERHANESİ (حكمدار مهترخانه‌سی) [*Sar*] Padişahların mızıka takımlarına verilen addır. Hükümdar mehterhaneleri on iki kattı. Evliya Çelebi'ye göre yirmi iki devede seksen kös vardı. Padişah seferde bulunduğu zaman mehter takımı iki misline çıkarılırdı. Kösler, yalnız padişah mehterlerinde bulunup sadrazam ve diğer vezirlerin mehterhanelerinde kösleri yoktu.

Padişah sefere gidince mızıka takımı alemlerin yani saltanat sancaklarının arkasında durup tabılhane çalarak konak yerine kadar böyle giderlerdi. Bundan başka her ikindi zamanı otağ-ı hümayun önünde nöbet çalmak kanundu.

HÜKÜMET KONAĞI (حكومت قوناغی) [*İda.*] Devlet memurlarının bulunduğu bina yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak hükûmet de bu mânaya gelir. Bâb-ı hükümet, daire-i hükümet suretinde dahi kullanılırdı.

Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten
Çekildik izzet ü ikbal ile bâb-ı hükümetten
Namık Kemal

HÜKÜMNAME (حكمنامه) [*Sar*] Sarayın harem dairesinden emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buyrultu demektir. Hassatan Valide Sultanlar tarafından iş başında bulunan devlet adamlarına bu şekilde şeyler yazılırdı. Nitekim Fuat Paşa'nın ölümünü mütaakıp Hariciye Nazırlığını da üzerine alan Âli Paşa nın gördüğü lüzuma binaen ihdas ettirdiği Dahiliye Nezaretine getirdiği Şirvanî Zade Rüştü Paşa'nın Hazine-i Hassa nezareti yüzünden Harem-i Hümayunla tesis eylediği münasebet vesilesiyle Bâb-ı Âli ile Saray-ı Hümayun arasında bir muhabere yolu açması sadrazamın hoşuna gitmemiş, kendisini bu yüzden maliye nezaretine iade eylemiştir.

HÜMAYUN (همايون) [*Sar.*] Osmanlı padişahları hakkında tâzim makamında kullanılır bir tâbirdir. Bu kelime «hüma» ile «yun» edatından terekküp etmektedir. «Hüma» bir kuş ismidir. Hurafeye göre bu kuş kimin başına konarsa şeref ve ikbale nail olur. Aslı «humay» idi. Halk lisanında devlet kuşu namiyle yadedilen «hümay» eski Türkçede «umay» suretindeydi. «Umay» Oğuz Hakanının karısının ongunu idi. Her Hânın bir ongunu vardı. Ongun; şahin, kartal, sungur, çakır gibi yırtıcı kuşlardan biri ittihaz olunurdu Bu avcı kuşlarından hangisi hânın ongunu ise o kuş hânlığı teşkil eden dört aşiret efradı indinde mübarek ve mukaddes telâkki olunurdu. Onunla tefeül edilirdi. Bu kuş incidilmez, avlanmaz, eti de yenmezdi. Hânlar fevkında olan hakanın ongunu ise «tugru kuşu» idi. Ötekilerde Ongun değiştiği halde Hakanın ongunu hiç değişmezdi. Padişahlar hakkında tâzim lâfzı olarak kullanılan ve eski Türk an'anesinden bu suretle intikal eden bu tâbir bazan yine saltanat levazımından olan mevad ve eşyanın tafdilinde istimal olunurdu. Meselâ «tuğra» dan bahsolunurken «tuğray-i hümayun» denilirdi. «Filike-i hümayun», «nişan-ı hümayun» da bu kabildendir.

Hammer (c. 1, s. 99) bu tâbir hakkında diyor ki: «Hüma lâfzından teşkil olunan hümayun kelimesi - ki Acem imparatorluğunda halâ müstameldir - Osman kelimesi gibi bizim (Avrupalıların) impériale, yahut royal kelimemize ve daha ziyade Romalıların Ogüst kelimesine mukabildir. Şarklıların zannına göre başı üzerine hümanın kanadları saye endaz olan hükümdar büyük ve kuvvetli olacağı gibi şecaatle muhafaza edeceği zir-i destanının (tebeasının) mes'udiyetini istihsal eder. Şarklıların hüması, Romalıların kartalıdır»

Yine aynı müellif (s. 96) hüma hakkında şu izahatı veriyor: «Şarklılar rüyalardan başka bir gün nail i hükümet olacak şahsın başı üzerinde akbabanın uçuşunu fâl-i hayr sayarlar. İranlıların, Türklerin hüma temsiye ettikleri büyük akbaba onlarca avcı kuşların en necibidir. Çünkü bizim ancak intikal eden rivayetlerle bildiğimiz Şarkıyyun Tarih-i Tabiisine göre hüma hiçbir canlı kuşla tegaddi etmeyip diğerlerinin öldürdükleri kuşların kanlı parçalariyle hayatını idame ettiği gibi bir muhatara zuhûrunda kanadlariyle örttüğü yavrularına gayet müşfikane bir valide muhabbeti gösterir. Hüma Mısırlılarda dahi görülür ki onlar resimli lev-

halarına ana ve padişah mahabbeti alâmeti olmak üzere vazederler. Bu kuşun bir pençesinde kalem-i kanun ve diğerlerinde nigin-i saltanat (saltanat mühürü) tutmakta bulunduğu halde hükümdarların başları üzerine resmedildiği görülür. Şehname'de kahramanlar şehbal-i simürg ile teteevüç olunurlar. İşbu simürg Zendavesta'nın müselles akbabasından başka bir şey değildir. Kezalik Mısır'da hükümdarlar tarafından yazılan kanunları izah veya talim eden rahiplerin başları atmaca tüyleriyle müzeyyen bulunur. Şarkın en maruf prensesi - ki İskender'den evvelki İran tarihinin yegâne tanıdığı kraliçe ondan ibaret olduğu gibi (Perse Polis) de bin sütünlü sarayın baniyesidir - hüma namiyle yadolunur.»

§ [*Gig.*] I. Bir nevi ipekli kumaşın adıdır. Kadınlar tarafından şalvar ve entari yapılırdı. Entariler üç etekliydi.

§ [*Gig.*] II. Çirişli bir nevi hasse denilen bezin yumuşak ve âlâ cinsine verilen addır. Elbise kumaşlarının altına astar olarak kullanılırdı.

HÜMAYUN ÂBÂD (همايون آباد) [*Sar.*] Bebek'te eskiden mevcut kasrın adıdır. Vaktiyle Bebek bu köşkün adiyle Hümayun Âbâd diye anılırken sonradan değiştirilerek şimdiki adı olan Bebek denilmiştir. «Şirket-i Hayriye» nin tarihi olan «Boğaz-içi» adlı eserde (sayfa 87) «Koyun ta dibinde ve adına «Millet bahçesi» denilen arazi üzerinde vaktiyle bir saray vardı. Bu saray Sultan Ahmet-i Sâlis zamanında ve 1138 tarihinde Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından yeniden tamir ve tezyin edilerek (Hümayun Âbâd) namiyle tevsim olunmuştu ki hâlâ (Bebek köşkü) diye maruftur. Kasrın resmi Avrupa'da İstanbul'a dair vaktiyle tab' ve neşrolumuş bir eserde mevcuttur.» İzahatı bulunan bu sarayın Üçüncü Selim tarafından yeniden yaptırılarak 1846 senesine kadar payidar olduğu Ziya Beyin «İstanbul ve Boğaziçi » adlı eserinde (Cild 2, Sayfa 252) yazılıdır. Deniz kenarında olan bu kasrın yerinde şimdi Bebek bahçesi bulunmaktadır.

HÜNKÂR (خنكار) [*Sar.*] Pad şahlar hakkında unvan olarak kullanılır - bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de aslının Hüdavendigâr olduğu yazılıdır. «Kamus-ı Osmani» de: «Bahtlı, saadetli mânasına olan hünk lâfzı ile (arıdan) masdarından mürehham ism-i fail olan (ar) lâfzından mürekkep vasf-ı terkibidir. Osmanlı padişahlarına mahsus bir unvan-ı âlidir ki mesut ve bahtiyar mânasını ifade eder» suretinde izah olunmuştur. Hammer; Almanca Choume veya koenig kelimesi arasında bir münasebet bulunduğuna kanidir. Osmanlılarda hükümdardan başka hiçbir kimseye verilmiyen bir unvandı.

Tarihî tetkikleri ile tanınmış olan Hüseyin Hüsameddin Efendi bunun için, (İkdam) daki yazılarından birinde şu tafsilâtı veriyor:

«Hünkâr, Uygur Türkçesinde mevcut olan (unkâr) lâfzının Oğuzcasıdır. Türk diline vâkıf olan erbab ı lûgat, dilcilerimiz bilirler ki Türkçemizde (ا، خ، ه) harfleri tebdil-i şekil ederek biribirinin yerinde müstameldir: Ungür - hüngür, anbar - hanbar, angı - hangı - kangı - hangi, und - hund - kund - hünd, uğ - huğ gibi.

«Divan-ı Lûgat'ın birkaç yerinde mezkûr olduğu üzere Uygur dilinde vâkı hemzeler, Oğuz Türkleri lehçesinde bazan (ha) ya tebdil edilerek telâffuz olunurlar. Meselâ: Ogan, ibık, emir kelimelerini Oğuzlar hogan. hibık, hamir diye telâffuz ederler.

«Binaenaleyh, hünkâr, ayniyle (ünkâr) sıfat-ı filiyyesinin Oğuzcasıdır. Buna (kunkâr, hünkâr) da denmektedir. Şu halde (ünkâr) ın delâlet ettiği mânay-i lûgavi ayniyle (hunkâr, hünkâr) ın ifade eylediği mânadan ibarettir.

«Buharî Şeyh Süleyman Efendi (Lûgatname)sinde diyor ki: «Ünkmak - nâbit olmak, büyümek, neşvünema bulmak, muvaffak, destres olmak» (s. 42).

«İşte bu masdarın sıfat-ı filiyyesi muzari' sigası üzere (ünkâr) gelir. Uzmak masdarından (uzar, huzar, hüzer) gibi.

«Bu mânaya göre ünkâ, nâbit olan, neşvünema bulan, umduğuna muvaffak, nail ve düşmanlarına galip, muzaffer olan, iktisab-ı azamet eden kimse demektir. Hünkar da aynı mânayı ifade eder. Binaenaleyh: umurunda muvaffak, galip, muzaffer hükümdar demektir.

«Bu masdarın furuundan unkât (ukât), ünkâz (hunkâz, alaca keler), unkây, unkût, unkûk (hunûk, hunk), unkûl kelimeleri müstameldir. Yalnız unkâz, unkûk kelimeleri hunaz, hank şeklinde lisan-ı Farisîye mal edilmiş, fakat mânaları aynen ibka edilerek hunk (hunûk) şad ve hurrem, muvaffak ve mübarek mânalariyle istimal edilmiştir.

«Bir (hünkâr) ın şu mânaları, bir de Gazi Sultan Murat Hân-ı evvel'in o mvvaffakıyat ve muzafferiyat-ı tarihiyyesi düşünülürse öz Türklerin Gazi-i müşarünileyhe hassaten ve Osmanlı Hakanlarına umumen (gazi hünkâr, hunkâr) ve Osmanlı Sultanlarının ikamet buyurdukları Bursaya da (Hünkâr ili) dediklerinin sırrı, sebebi, hikmeti anlaşılır.»

§ [*Sof.*] Hünkâr tâbiri ehlüllahın kibarları hakkında da kullanılmıştır. Mevlâna'ya «Molla Hünkâr» denilmesi o kabildendir.

HÜNKÂRA ÇATMAK (خنکاره چاتمق) [*Sar.*] Padişah harem dairesinde gezerken onunla karşılaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlar harem dairesinde gezerlerken ayaklarına gümüş çivili kundura giyerler, bu suretle padişahın yürüyüşü çivi seslerinden anlaşıldığı için bunu duyan kadınlar onunla karşılaşmaktan çekinirlerdi. Çünkü saray âdabınca padişahla karşılaşmak hürmetsizlik sayılırdı.

HÜNKÂR BEĞENDİ (خنکار بکندی) [*Hal.*] Patlıcandan yapılan bir nevi yemeğin adıdır. İlk defa sarayda pişirilip padişah tarafından beğenildiği için bu ismi almıştır. Buna dair olan rivayet şöyledir: Midesine pek düşkün olan Sultan Aziz saray aşçılarının pişirdikleri yemeklerden bıkarak iyi yemek pişirmekle tanınıp saraya alınan bir zenci kadının yaptığı bu yemek hoşuna gider. Bunun üzerin kalfalar biribirlerine «Hünkâr çok beğendi», «Hünkâr çok beğendi» demişler ve bu sözlerle yemeğin bu adla taammümüne sebep olmuşlardır. Nihayet ağızdan ağıza yapılan ismi «Hünkâr beğendi» kalmıştır.

Yemek kitaplarından birindeki tarifi şöyledir: «Külde pişirilmiş patlıcanın süt ve tereyağiyle halledilen içi ile taskebabı tertibinde pişirilen et parçalarından mürekkep bir taamdır ki kemal-i lezzet ve nefaseti hasebiyle bu nam ile şöhret bulmuştur.»

Osmanlı saltanatının tarihe karıştığı günlerde «Millet beğendi» denilir olmuş ise de bu ad tutulmamış, nihayet sadece «beğendi» olarak kalmıştır.

HÜNKÂR ÇAVUŞU (خنکار چاوشی) [*Sar.*] Sarayın muhafaza, davet ve tebliğ işlerinde kullanılan adamlara verilen addır. Resmî unvanı (Maiyyet-i seniyye çavuşu) idi. «Mabeyn çavuşu» da denilirdi. Tanzimat'tan sonra vücuda getirilen bu vazifenin başlangıç tarihi, henüz ele bir vesika geçmediği için, katî olarak bilinmemekte ise de eski saray mensuplarından yaptığım soruşturmadan Sultan Aziz devrinde başlamış olduğu neticesine varılmıştır. Arşiv vesikalarının incelenmesi sonunda meydana çıkacak olan hakikî tarih belli oluncıya kadar bu suretle kabulü zaruridir. Hünkâr çavuşları saray mensupları, büyük devlet memurlarının oğulları ile akrabalarının çocuklarından, bu gibilerin tavsiye ve iltimas ettikleri gençlerden, askerlerin gösterişlilerinden, yabancı memleketlerden iltica eden tanınmış simaların evlâtlarından seçilirdi. İçlerinden kabiliyyet gösterenlerden zâbitliğe terfi ettirilenler ve yaverliğe geçirilenler olurdu.

Sayıları yirmiyi aşmıyan hünkâr çavuşlarının başlıca vazifeleri Büyük devlet adamlarına padişahın iradelerini tebliğ etmek, saraya çağırmak, yazılan acele kâğıtları sahiplerine götürmek, cuma ve bayram selâmlık alaylarında hazır bulunmak, padişahlar bir yere gittikleri zaman arkalarından atla gitmekti. Hünkâr çavuşları ilk zamanlarda askerler arasından alındıkları için mensup oldukları piyade, süvari, topçu ve bahriye üniformasını giyerlerken sonraları hepsine birden aynı şekilde dragon elbisesi denilen kalpaklı ve cepkenli bir üniforma kabul edilmişti.

Hünkâr çavuşlarına, askerlikle münasebetli sayılarak, askerî cihetten yüz elli kuruş aylık, senede iki kat elbise, bir kalpak, bir çift çizme, bir çift potin, askerî teçhizat ve iki senede bir kaput verilirdi. Padişahın hususi hazinesinden (Hazine-i hassa) de ayrıca iki yüz kuruş aylık verildiği gibi sarayda yatıp kalkarlar, yedirilip içirilirlerdi. 1908 Temmuz inkılâbından sonra yalnız Hazine-i hassa'dan altı yüz kuruş aylık verilirdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HÜNKÂR DEFTERİ (خنکار دفتری) [*Sar.*] Saraydaki erkek ve kadın memur ve müstahdemlerin isimlerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu defterde herbirinin adları ve vazifeleriyle beraber memleketleri ve saraya giriş tarihleri de yazılı bulunuyordu.

HÜNKÂR DİRLİĞİ (خنکار دیرلکی) [*Mal.*] Devlet hazinesinde (kasa) alınan geçim parası, aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden her şey Saltanat makamiyle alâkalı sayıldığı için bu da Padişah demek olan Hünkâra nispet edilmiştir.

HÜNKÂR GEMİSİ (خنکار گمیسی) [*Bah.*] Baştarda nev'inden bir geminin adıdır. Diğer baştardeler gibi bu da yirmi altıdan otuz altı oturaklıya kadar olurdu. Uzunluğu 210 ile 216 kadem arasında tebeddül ederdi. Küreğin her birine yedişer nefer kürekçi tâyin olunur, her mangasına da üçer nefer cengâver memur edilirdi. Baş tarafına üç top konulduktan başka çıkmaları üzerine dörder beşer adet küçük çaplı hafif top vaz' ve tabiye olunurdu. Bu gemide de paşa baştardesi gibi üç fener yakılırdı. İsminden de anlaşıldığı veçhile hünkâr gemisi rükûb-ı Şahaneye (Padişahın binmesine) münhasır olduğundan diğer gemilere nispeten ziynetliceydi. Bu gemiyi diğer gemilerden tefrik eden başlıca alâmet tekne, direk ve kürekleri-nin yeşile boyalı bulunması ve yeşil renkli

sancak açmasıydı. Bu gemi serdar sıfatiyle donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi. Grandi direğinde paşa sancağı bulunurdu.

Kanun mucibince «vardiyan başı» bu geminin reisi (süvari) idi.

HÜNKÂR HASEKİSİ (خنكار خصكيسى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67 nci ortaların yaya başları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Sar.*] Padişahın teveccühüne mazhar olup (kadın) unvanı verilen saraylılar hakkında kullanılır bir tâbirdir..

HÜNKÂRÎ (خنكارى) [*Sar.*] Padişaha mensup, mütaallik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gayetle alımlı, nefîs demektir.

HÜNKÂRÎ KÂĞIT (خنكارى كاغد) [*Sar.*] Arzlık denilen beyaz, güzel kâğıt demektir. Saraya yazılan yazılar bu kâğıda yazıldığı için o ad verilmiştir.

HÜNKÂR İMAMI (خنكار امامى) [*Sar.*] Padişahlara namaz kılarken imamlık edenler, yahut diğer ifade ile padişahların namaz kılarken kendisine uydukları zatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah imamları zamanla üçe kadar çıkarılmıştır. Bundan dolayı birinci, ikinci, üçüncü imam demek olan imam-ı evvel-i Şehriyarî, imam-ı sani-i Şehriyarî, imam-ı salis-i Şehriyarî tâbirleri de meydana gelmiştir. Birinci imama baş imam da denilirdi. Eski zamanlarda baş imamlığa tâyin olunanlara sarayda, ikinci ve üçüncü imamlara da sadrazam huzurunda kürk giydirilirdi. Hünkâr imamı olabilmek için oldukça okumuş, güzel sesli ve biraz da musikiye vâkıf olmak lâzımdı. İmamlar en aşağı derecede de olsa müderrislik verilirdi. İçlerinden rütbeleri derece derece yükselerek kazaskerliğe kadar çıkanlar olurdu.

İmamlar sarayda nöbetle padişahlara namaz kıldırdıkları gibi cuma ve bayram namazlarında da padişaha vekâleten hükümdarın gittiği camide imamlık ve hatiplik ederlerdi.

Hünkâr birinci imamına her sene yazlık ve kışlık elbise bedeli verilirdi. Baş imam başka vazifeye tâyin edilir, azlolunur veyahut ölürse yerine ikinci imam geçirilirdi.

HÜNKÂR İSKELESİ MADALYASI (خنكار اسكله‌سى مدالياسى) [*Ida.*] Hünkâr iskelesi muahedesi münasebetiyle 1249 (1833) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Altın ve gümüş olmak üzere iki nevidir.

HÜNKÂR KALFALARI (خنكار قلفه‌لرى) [*Sar.*] Padişahların hizmetlerini gören kalfalara verilen addır. Hünkâr kalfaları iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı ise hususi hizmetlerde bulunurlardı. Umumi hizmetlerde bulunanlar yedi ustalık yani gedik itibar olunmuştu ki şunlardır: Hazinedar usta, ibriktar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer tane yamakları ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu yedi ustalık saray teşrifatı iktizasınca başta hazinedar usta olmak ve derece derece yekdiğerine tekaddüm etmek üzere muteber mansıplardır. Kendilerinin müstevfa maaşları, ayrıca daireleri vardı. Her sene ilk baharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Hazinedar ustanın harem ağaları, baltacıları dairesi debdebesi de ayrı idi.

Padişahın hususi hizmetlerini hazinedar kalfalar görürlerdi. Bunlar padişahı yatırıp kaldırmak, giydirip kuşatmak gibi hususi hizmetlerin ifasiyle mükelleftiler. Bu sınıfta sıra ve kıdem aranılmazdı. Padişah cariyeleri içinden intihap ettiğini hazinedarlığa tâyin ederdi. Bunların sayıları muayyen olmamakla beraber on on beşi geçmezdi. Kendilerine bol maaşlar bağlanırdı İkametgâhları padişahın yatak odasının yakininde olup geceleri de yatak odası kapısında nöbet beklerlerdi. Bunların birinci arzuları hizmetlerini hünkâra beğendirmek ve kendilerini sevdirmekti. Hazinedar olduklarına alâmet olmak üzere eskiden başlarına bellerinden aşağı dört örgülü eğreti saç takmak âdet idi.

HÜNKÂR KAYIĞI (خنكار قايغى) [*Bah.*] Padişahların bindikleri kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kayıklar som gümüş parmaklıklı oldukları gibi yine gümüşten dört sütuna istinat eden birer köşkü vardı. Köşkün kumaşı kırmızı saçaklı çuhadandı. Üç tane de feneri vardı. Padişahlar köşkün içinde oturur, arkalarında da bostancı başı dümen tutardı.

HÜNKÂR MACUNU (خنكار معجونى) [*Sar.*] Padişah için türlü bahar ve misk ve anberden mürekkep olmak üzere yapılan macunun adıdır. Padişah için hazırlanan bu macundan rikâplarda kahveci başı marifetiyle sadrazam, şeyhülislâm, vüzera ile sair devlet erkânına da ikram olunurdu. Pek meşhur olan bu macun «baş lâla kulesi»nde ve «baş lâla» nın nezareti altında imal olunurdu.

HÜNKÂR MAHFİLİ (خنكار محفلى) [*Vak.*] Camilerde padişahlar için yapılmış olan yerlere verilen addır. Bu mahfiller selâtin camilerin zemininden yüksek olarak yapılır ve camiin iç

kısmını görmek için kafes konulurdu. Bunlar başka kafesli dairesi yerinde yirmi otuz santim en ve boyunda kapılarla açılıp camiin içini daha iyi görmek için küçük pencereler de bulunurdu. Padişahlar camie gelince burada mahfeller erkânıyle namaz kılarlar, cemaatle temas etmezlerdi.

HÜNKÂR MÜEZZİNİ (خنکار مؤذنی) [*Sar.*] Padişahlar namaz kılarlarken müezzinlik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Müezzin-i hâs» yahut cemi' sigasiyle «müezzinîn-i hâssa» da denilirdi. Padişahlar Topkapı Sarayında oturdukları zamanlarda bu vazife baş oda teşkilâtında mevcut ve saray mescidinin baş müezzini ile diğer müezzinler tarafından ifa edilirdi. Bunların hepsi güzel sesli ve usul bilirler i.

HÜNKÂR SANDALCILIĞI (خنکار صندالجیلغی) [*Sar.*] adişahlar saltanatla veyahut tebdil olarak deniz yoliyle gittikleri sırada sandal, filika ve zevrakçe-i hümayunda istihdam olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Bostancılardan sayılan bu sandalcıların eskilerine «Hamlacı» denilirdi.

İhtiyar ve eskileri zapt-u raptı bostancı başıların idaresi altında bulunan Davutpaşa, Veliefendi, Kâğıthane, Bahariye, Karaağaç, Balta limanı, Büyükdere, Tarabya, Mirgun, Göksu, Kandilli, Hisarlar, Bebek, Arnavutköy Kuruçeşme, Ortaköy, Beşiktaş, Üsküdar, Salacak gibi yerlerdeki ocakların ustalıkları tâbir olunan zâbitlikleriyle çirağ olurlardı.

HÜNKÂR SOFASI (خنکار صفاسی) [*Sar.*] Yeni sarayda Sultan Süleyman'ın yaptırdığı yerin adıdır. Sonradan Üçüncü Osman tertibatını değiştirerek duvarlara çepeçevre yazılı âyetlerin altına nakışlar yaptırmış, aynalar gömdürmüş. Üçüncü Selim de mermer çeşmeler ilâve etmiştir. Padişahların ekserisi zevk ve mizacına göre bir daire yaptırmak suretiyle yeni saray büyümüştür. Büyük Kubbenin altında bulunan bu geniş sofanın köşesinde mermer sütunların arasında necef ve zümrüt topun altında bayramlarda taht-ı hümayun kurulur, padişahlar tahtına Valide Sultan diğer sultanlar ve Kadın efendiler de teşrifat usulüne göre sedirlerde oturmak suretiyle serili ehramlarda yer alan hanende ve sazende kalfaların fasıllarını dinlerler, oyunlarını seyrederlerdi

HÜRREM ÂBÂD (خرم آباد) [*Sar.*] Haliç'de Ali Bey köyü civarındaki kasrın adıdır.

HÜSEYNİ (حسینی) [*Sar.*] Kadın elbiselerinde süs olarak kullanılan ipekten, yünden ve pamuktan yapılma şerit, kaytan, saçak ve emsali şeyler hakkında kullanır bir tâbirdir.

HÜSREVÂBÂD KASRI (خسرو آباد قصری) [*Sar.*] Kâğıthane civarında Alibey köyü yakınında Paris Elçisi Mehmet efendinin resmi üzerine yapılan köşkün adıdır.

HÜSREVÂNİ (خسروانی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle nefîs, alâ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası padişaha lâyık demektir.

Ben o Cemşid-i tarabhane-i feyzim ki müdam
Hüsrevani hum ile nuş iderim sahbayı
Nef'i

HÜVE HÜVESİNE (هوهوسنه)[*Hal.*] Tamamen aynen, mutabık yerinde kullanılır bir tâbirdir

HÜZÜN (حزن) [*Sof.*] Gam, keder, gussa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapçası hazendir. Cem'i ahzan geliyor. «Risale-i Kuşeriyye»de hüzün ve hazen; sürurun zıddı olduğu yazıldıktan sonra şu izahat verilmektedir :

«Kur'anda ehl-i Cennet lisanında (الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور) buyurulmuştur de mümin olan abde maraz ve veca veyahut taap ve meşakkatten ve vehmi muci; olacak hüzün ve elemden hiçbir şey isabet etmez illâ Hak Celle ve Alâ işbu müminin zünup ve seyyiatına kefaret ve tahur kılar buyurulmuştur.

«Hüzün insanın kalbini gaflet vadisinde perakende olmaktan muhafaza eder. Sülûk ehlinin evsafından olup hüznü olmıyan sâlikin senelerce ihraz ve istihsal edemiyeceği bâtınî meseleleri hüzün sahibi kısa bir zamanda kat' ve tahsil eder.

Hak Taalâ her bir hazin kalbi sever diye haberde varid olmuştur, İbn-i Hufeyf demiştir ki hüzn-i nişat ve sürura kıyam ve hareketten nefsi kast ve zecr eyler. Süfyan İbn-i Utbe de mahzun bir şahıs ağlasa Hak Taalâ anın ağlaması berekâtiyle o ümmeti rahmetine mazhar buyurur. Büyüklerin bazıları müminin amel sayfasında bulacağı hasenatın en ziyade faydalı olanı hüzündür ve her bir şeyin zekâtı olduğu gibi hüzün de aklın zekâtıdır demişlerdir.»

BİRİNCİ CİLDİN SONU

اهدایی
دکتر حمید نطقی

I

IFLIK (افلق) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Kemençe gibi üç telli küçük bir sazdı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde (C. I, S. 640) Mısır'da Mansur Reşidi'nin icadettiği bu saz Arabistan'da ve Türkistan'da çok ise de Rumelinde bulunmadığını, Dördüncü Murad'ın alayı için getirttiğini, perdesi çok tiz olduğundan değme hanendelerin ona peyrev olmadığını yazar. Bunu çalanların 100 nefer olduğu da orada yazılıdır. «Tarama Dergisi»nde (s 136) ıklık suretinde yazılıdır. (Bak; ıklığı).

IHVE-İ MÜTEFERRİKÎN (اخوۀ متفرقین) [*Fer.*] Ana baba bir, yalnız baba bir ve yalnız ana bir erkek kerdeşler mânasına gelir bir tâbirdir. Müennesine «Ahavat-ı müteferrikat» denir.

IKLIĞI (اقلیغی) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Kemençeye benzer, iki telli olup yayla çalınırdı. Tası isbidrodan, sapı abanoz, badem, ceviz gibi sert ağaçtan yapılır, gene sert ağaçtan yapılan yaya at kılı takılırdı. Kılın sayısı en az otuz tane idi. Kırka kadar konulduğu da olurdu. Kırktan fazla olamazdı Ahmet oğlu Şükrullah tarafından hicrî dokuzuncu asır başlarında (Milâdî on beşinci asır) yazılıp Yıldırım Bayazid'in şehzadelerinden İsa Çelebiye ithaf olunan Türk sazlarına ait kıymetli eserde (Millî tetebbüler mecmuası, C. 2, S. 139) bu çalgı hakkında aynen şu malûmat vardır.

«Bu fasıl, ıklığı düzmek kaidesini bildürür ve âlâtın nice itmek gerektir ani bildürür. İmdi şöyle malûm olsun ki Ikluğunun tası (İsbidro) dan gerektir ki o tasın kalınlığı iken dahi kalın gerekmezdir ve yukalığı iken dahi yoka gerekmezdir ve ululukta iken ulu gerekmezdir ve geçilikte dahi geçi gerekmezdir. Orta gerektir ve değirmi gerektir ve ol tasın iki yanı dahi delük gerektir ve ol iki deligün birisi dar ve birisi kik gerektir ve ol iki kik delüğe ıklığun destesin bergideler, ve ol tasın yüzüne bir pare rıkkî yani giyik derisin yapıştıralar ve ol rıkkî bukacık ola ve yüzü düz ola yani bir yeri yuka ve bir yeri kalın olmıya ve bir sıhçe düzeler yanı bir mıh düzeler pulattan. Şöyle ki ol mıhın uzunu bir buçuk karış ola, ve ol mıhın yarusu ince ola yarusu yuğun ola, ve şol yerdeki yarısu ince ola ve yarusu yuğun ola, ol ortalıkta iki çengel ola kiriş perkitmek için. Ve ıklığun destesi gayet katı ağaçtan gerektir. Badem ağacı gibi ve koz ağacı gibi, ve eğer abanoz ağacı olursa cemisünden eyüdür. Ve iki kıllıdur. Ol iki kılın birbirinden yoğun gerektir ve bu ıklığun hareketi tasın ortasında komak gerektir ve beraberlikte şöyle gerektir ki (bam) üzerine serçe parmağı koyıcak avazı parmak koyulmaz kiriş avazıyla beraber ola ve ol ıklığı çalacak nesne bir yay gerektir. Gayet berk ağaçtan ve ol yaya at kılını yay kirişi gibi takmak gerektir, ol kılların sayısı otuz gerektir ve eğer otuzdan artuk olursa revadır amma kırktan artuk gerekmez. Herkim bu tertibe ıklığıda riayet eyliye gayet kâmil ola.»

Eseri kıymetli haşiyelerle neşreden rahmetli Rauf Yekta Bey (ölümü 1935) şimdiye kadar ismine bile bir yerde tesadüf etmediğini yazarken «tarife nazaran bir nevi kemançe şeklinde olduğu anlaşılan ıklığının telleri şimdiki kemançeler gibi aralarında zülhums budi (İntervalle de quinte) olmak üzere ıstıhap (Accorder) edildiği anlaşılıyor diyor.

Lehçe-i Osmani'de Iklık (اقلیق) çengin Türkçe ismi olduğu yazılı olduğu gibi «ayaklu nev'inden aletler, berbat, santur, ıklar alât. Sahihi ıklık (ایقلیق), ıklamak» izahatı da vardır.

IKTA' (اقطاع) [*Mal.*] Mülkiyyeti devlete ait arazinin rakabesinin veya menfaatinin hâsılında istihkakı bulunan kimseye ülülemr tarafından verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Iktaı «Emir-ül-Mü'minîn tarafından, hükümranlığı altında bulunan bir miktar yerin rakabe veya menafii kesime verilmesine ıtlak olunur» suretinde tarif edenler de vardır.

İktaı «Beyt-ül-male ait erazinin rakabesi

yahut menfaati beyt-ül-malde hakkı bulunan kimseye taraf-ı sultaniden ita olunmaktır» suretinde tarif eden Ali Haydar efendi (Tertip-us-sunuf fi ahkâm-ül vukuf, Şirket-i müretibiyye matbaası, 1337, sayfa 76) şu izahatı da veriyor:

«Sultan, Beyt-ül-malden hakkı bulunan kimseye beyt-ül-malden şehriyye ya seneviyye olmak üzere miktar-ı kifaye nukut ita edebileceği gibi Beyt-ül-male ait bulunan araziyi rakabesini temlik suretiyle dahi o kimseye hakkı miktarı verebilir. Nitekim arazi-i haraciyyenin rakabesi ve mülkiyyeti beyt-ül-male kalmak üzere o arzın haracı taraf-ı sultaniden beyt-ül-malden hakkı bulunan kimseye ita olunabilir. Bunlara ıkta' ıtlak olunur.»

«Defter-i muktesit» te (c. 2, s. 57) deniliyor ki: «İktaın lûgat mânası bir malı mukataaya yani kesime vermek demek ise de, bizim muamelât-ı maliyemizde mukataa âm, ikta' has olarak istimal olunur. Zira ikta' denildiği gibi herkes bir şey anlıyamayıp fakat mukataa denildiği gibi rüsumat murat olunduğu anlaşılır.»

Iktaın meşruiyyeti edille-i erbaadan sünnet ve icma-ı ümmetle sabittir. Buna delil de Hazret-i Peygamberin (Medine) civarında bulunan (Naki) adlı yerin mevat olan arazisinden bir miktarını ashaptan Zübeyr İbn-i Avvam'a ikta' etmesi ve (Hazret-i Ömer) in muharebede maktul düşen veya firar eden bazı kimselerin İran'daki yerlerini, (Hazret-i Osman) ın da ashaptan iki zata bazı mahalleri ikta' eylemiş olmasıdır.

Ikta' iki kısma ayrılır. Birine (Ikta-ı temlik), diğerine «ıkta-ı istiğlâl» denilir. Arza ıkta', istiğlâl mala, vazolunp evvelkiler «arz-ı mukatta» sonrakiler «mal-i maktu» tâbirleriyle birbirlerinden fark ve temyiz olunur. Arz-ı mukatta' cem' sıygasiyle «arazi-i mukattaa» da ıtlak edilir.

Temliken ıkta'; bir yerin rakabe ve mülkiyyeti ile tasarruf haklarını bir kimseye ıkta' etmektir.

Temlik suretiyle ıkta edilen arazi: I - «arazi-i mevat», II - (âmir), III - (rikâz) namiyle üç nev'e ayrılır.

1 — Arazi-i mevat; temliken ıkta' edilen arazi-i mevat da iki kısımdır:

a) Çok eski zamandan beri imaret görmemiş olan yerler.

b) Mamur araziden iken sonradan üzerinde imaret eseri kalmamış olan mahaller.

Birinci kısmın meşruiyyeti Hazret-i Peygamber'in o nevi araziyi bizzat ıkta' eylemiş olmasiyle, ikinci kısmın meşruiyyeti de «من احيا ارضاً ميتاً فهي له» hadisiyle sabittir.

Arazi-i mevatın ikinci kısmı için fukahanın bazısı ıkta' ahkâmı cereyan etmesi lâzım geleceği reyinde bulunmuşlardır. Binaenaleyh onlara göre sahibi zuhûr ettikte kendisine iade olunmak şartiyle âhara ikta' olunur.

Ikta-ı temlikte arzın imar ve ihyası şarttı. Bu sebeple üç sene bu şarta riayet olunmaz ve arz-ı mukatta' imar edilmez ise beytülmal namına tekrar zaptolunr ve başkasna verilirdi. Bu husus Hazret-i Ömer'in içtihadiyle sabittir. Hazret-i Ömer Cenab-ı Peygamber tarafından (Cuheyne) ve (Muzeyne) kabîlelerine arazi-i mevattan ikta' olunan yerlerin ihya edilmediğini görünce fiil-i Nebeviyi nakızdan içtinaben bu araziyi kabail yedinde ibka etmiş ise de «ليس لمحجر بعد ثلاث سنين حق» yani arazi-i mevatı tahaccür eden kimse için tahcir tarihinden itibaren üç sene sonra hakk-ı ihya yoktur kavliyle fimaba'd ihya-i arazi hususunun üç sene zarfında icra edilmesini usul ittihaz etmiştir. Bu türlü arza eski kanunnamelerde (arzhan-ı memleket) ıtlak edilirdi.

2 — Âmir; külfetsizce ziraati kabil olan yerlere denir Bu nevi arazi iki nevi'e ayrılır:

1) Müslim ahaliye muzaf olan ziraati kabil yerler. Bu türlü arazinin ıktaı caiz olmayıp onlar üzerinde beytülmalin hakkı yalnız öşür ve haraç gibi rüsumun istihsalinden ibarettir.

2) Muayyen maliki, ekilip biçilmesi kabil olmıyan mahaller. Bu nevi arazi de üç nevidi:

I - Fetih zamanında hums mukabili olarak seçilip tevkif olunan yerler.

II - Gânimin irza olunarak terkettirilen arazi ile muharebede şehit olanların veya firar edenlerin hisselerine isabet eyliyen yerler. Hazret-i Ömer; gayrin hakkı taalluk etmiş olması itibariyle bu nevi araziyi ıkta' etmiyerek âhara icar tarikıyle vermiş ise de mürur-ı zamanla mümasili arazinin isticarına talip mevcut olmadığını gören Hazret-i Osman o kabilden olan araziyi az bir bedel ile âhara temliken ıkta' eylemiştir.

III - Arazi-i öşriyye veya arazi-i haraciyyeden iken sahiplerinin bilâvaris vefat etmeleri üzerine beytülmale kalmış olan yerler. Bu gibi yerler o sırada ekilip biçilemezlerse ıkta' olunabilirlerse de ekilip biçilebilirlerse ıkta' edilemezdi.

Arazi-i öşriyyenin muayyen maliki olduğu cihetle o çeşit arazinin temliken ıktaı caiz olmadığı gibi arazi-i haraciyyenin tasarruf itibariyle birinci nev'i de muayyen eşhasa muzaf olduğundan onların da temliken ıktaı caiz değildi.

3 — Rikâz; mutlaka tahtel'arz (yer altında) mevcut olan mala ıtlak olunur. Rikâz'a

diğer tâbirle maadin dahi denilir. Bu baptaki ahkâmın meşruiyeti (... وفی الرکاز خمس) hadisiyle sabittir.

Rikâz; tabiî ve gayr-i tabiî olmak üzere ikiye ayrılır:

Rikâz-ı tabiî; insan elinin sun' ve medhali olmaksızın tabiaten arazinin satıh ve gavrında (üstünde, içinde) mevcut olan madenlerdir.

Rikâz-ı gayr-i tabiî; insanlar tarafından bilfiil defnolunmuş olan meskûkât ve saire gibi zîkıymet eşyadır.

Rikâz'ın her iki nev'inin ıktaı caiz olup olmaması meselesinde fukaha ihtilâf etmişlerdir. Bir takımı bütün bütün adem-i cevazına kail oldukları halde bazıları Hazret-i Ömer'in (maadin-i kublî) den bir miktar mahallin cellis ve gavrını ashaptan bir zata ıkta' ettiklerini istişhat makamında irat ederek maadinin iktaının meşruiyyeti reyinde bulunmuşlardır. Müfta bih olan kavil de budur. Ancak bunun temliken ıkta' veya istiglâlen ıkta' olup olmadığında yine ihtilâf-ı ârâ vukua gelmiştir. Bir kavle göre mukatta-un leh kendisine temliken ıkta' olunan arazinin rakabesine malik olacağı ve binaenaleyh bâdelvefat veresesine intikal edeceği reyinde bulundukları halde diğer kısmı rikâzın temliken ıktaı caiz olmayıp yalnız istiglâlen ıktaı mücazdır kavlini serd ve ityan ediyorlar. Mamafih müfta bih olan diğer bir kavle göre rikâzın gerek temliken ve gerek istiglâlen ıktaı caiz olup her ikisinin meşruiyyeti yukarda söylendiği gibi fiil-i Nebevi ile sabittir.

Temliken ıkta' olunan arazi sahiplerinin sarih mülkü olduğundan bey', hibe, vakıf ve vasıyet gibi tasarrufat caizdi.

İstiglâlen ıkta'; arazinin rakabe ve mülkiyeti dâhil olmadığı halde yalnız öşür ve haraç gibi menafiini ıkta' etmektir.

Öşür; zekât demek olduğu ve zekâtta ise kabz vâkı olmadıkça temlik sahih olamıyacağı için öşrün ıktaı tecviz olunmamıştır.

Haracın ıktaı kabil olup olmaması hususunda da fukaha ihtilâf etmişlerse de bir beldenin muhafazasına memur olan askere haracın ıkta' olunabileceğine fukahanın çoğu kail olmuşlardır.

İstiglâlen ıkta' olunan arazi mukatta-unileyhin anın temellükü altına giremiyeceğinden bunlarda bey', hibe, vakıf ve vasıyyet gibi tasarrufat caiz olamazdı.

Iktaa dair ulema canibinden başlıbaşına eserler de yazılmıştır. (İbn-i Nüceym) in «Risalet-ül-ıktaat)ı bu kabildendir.

IKTAAT (اقطاعات) [*Mal.*] Arazi-i mevattan olan veya sahibi bulunmıyan ve üzerinde imaret eseri olmıyan yerlerden olup ülülemr tarafından müstahakkına ihya ve imar etmesi için tahsis olunan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar arazi-i haraciyyeden ise haraca, arazi-i öşriyye dâhilinde ise öşre tâbi olur. Mamafih rakabesi beytülmale ait olmakla beraber yalnız haracı bir müstahakkına tevcih ve temlik olunan araziye ıktaat denilmesi daha şayi'dir.

IKTAAT-I MEVKUFE (اقطاعات موقوفه) [*Vak.*] Ülülemr tarafından beytülmalde istihkakı olan birine temlik suretiyle ita veya beytülmalden müsevvigat-ı şer'iyyesi dairesinde iştira, yahut ülülemrin müsaadesi ile berveçh-i mülkiyyet ihya edilmiş olup maliki canibinden bir cihete vakfedilen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ILGAR (ایلغار) [*Ask.*] Hücum, akın yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başıboş atı sürmek mânasına olan ılgamak masdarından meydana gelen bu kelime için Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lügati» nde Çağatay ve Azerî lehçelerine mahsus olarak: 1 - Çağatay lehçesi olmak üzere «akın, taraç; başıboş atın dörtleme koşması, ılgar; hafif süvari ile düşmanı vurup taraç etme.», 2 - Azerî lehçesi olmak üzere de «at sürüp koşturma, ılgar, tek ü taz, akın, çapul» izahatı vardır.

Gün serasime ser-i gûyuna ılgar eyler
Nice bir kol ki durup dergeh-i sultane gelür
Zâkir

ILGARCI (ایلغارجی) [*Ask.*] Çapolcu, düşman memleketini çapula giden hafif suvari, akıncı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ilgar; başıboş atın koşması, dörtleme; çapul, akın, hücum, saldırma demektir.

ILGAR ETMEK (ایلغار ایتمك) [*Ask.*] Atı salıp koşturmak; atla hücum etmek, akın ve çapul etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir, Bunu yapana «ılgarcı» denilir.

ILGIDIR (ایلغیدر) [*Öl.*] Bir metre kadar uzunluğunda uçlarına bir karış kadar birer çivi sokulmuş agaçtan yapılma bir ölçü âletinin adıdır.

Çile iplikleri geçirilip bir taraftan masurada bulunan ipliği buna alarak çileler bunu bir aşağı bir yukarıya sallamak suretiyle ipler ölçüye ve çileye alınır.

Lûgat mânasını bilmediğini kaydeden Nureddin Rüştü Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi, ılgıdır maddesi) dilcilere bir hizmet olur ümidiyle şu tekerlemeyi yazmıştır.

«Ilgıt ılgıt ılğıdır, eşek kuyruk kalgıtır, şuradaki duran komşudur, kanatları gümüşidir,

allı gelin, pullu gelin, merdivenden in gelin; yönünü bana dön gelin, boynundaki top incinin birini bana ver gelin.»

Konya'da, ılgıda gördüm ılgıdır
Bilginin da belki aslı bılgıdır
Lâ

IRDA' (ارضاع) [*Huk.*] Emzirerek süt vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça Irda' emzirmek, emzirilmek demektir.

IRGAT (ارغاد) [*Bah.*] Gemi demirlerini almada ve ağır şeyleri kaldırıp çekmede kullanılan ağaç veya demirden yapılma üstüvane biçimindeki âletin adıdır.

Manivelâları vasıtasiyle merkezdeki mil üzerinde elektrik, buhar veya el kuvvetiyle döndürülenleri vardır. Bunlardan münhasıran elle döndürülenlerine el ırgatı denilir.

§ [*Mim.*] Her türlü inşaatta ve yapılarda ağır şeyleri kaldıran ve kereste, taş, demir ve toprak gibi malzemeyi taşıyan amele demektir. Bunların başlarına «ırgat başı» tâbir olunur.

Ne bu tertib-i hükm cümle beni âdem iken
Birisi hane yapar birisi olmuş ırgat
Nabi

IRGAT BAŞI (ارغاد باشی) [*Mim.*] Her türlü inşaatta ve yapılarda ağır şeyleri kaldıran ve kereste, taş, demir ve toprak gibi malzemeyi taşıyan amelenin başlarına verilen addır.

IRGAT FIRDÖNDÜSÜ (ارغاد فیر دوندیسی) [*Bah.*] Irgata dolaşan zencirin gidişini tanzim etmek üzere ırgat etrafında ve yatağı üzerinde bulunan muharrik babalara verilen addır. Son sistem ırgatlar da yoktur.

IRGAT KASTANYOLASI (ارغاد قاستانیولاسی) [*Bah.*] Irgat çalıştırılmakta iken aybece (tersine dönme) olmaması için ırgat yatağı içinde bulunan yuvalar üzerinde dönebilecek veçhile ırgatın alt kenarına bağlanmış bir nevi emniyet damaklarına verilen addır.

İRGAT MANİVELÂSI (ارغاد مانیوولاسی) [*Bah.*] El ile çevrilmesi icabettiği vakitlerde ırgatların üst kenarlarında bulunan yuvalara geçirilen ve üstlerine abanaraktan ırgatı döndürmiye vasıta olan ağaç veya demirden yapılmış manivelâların adıdır.

İRGAT MİHVERİ (ارغاد محوری) [*Bah.*] Irgatın etrafında çevrildiği kalın şakulî çubuğun adıdır.

IRMIK HALATI (ارمیق حلاطی) [*Bah.*] Yelken gemilerinin hava kaldığı zamanlarda kendilerini çektirmek üzere filikalarına verdikleri yedek halatlara verilen addır.

ISBU' (اصبع) [*Öl.*] Karınları biribirine bitişik altı arpaya müsavi ölçü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Usbu' suretinde de kullanılan Isbu': Arapça parmak demektir. Cem'i esabi'dir. Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lügati» nde Arapça hemze ve «b» nin üç harekesiyle telâffuz olunduğu yazılı bulunan bu kelime için şu tafsilât ta vardır: «Güneşin veya ayın zahirî kuturlarının on iki kısmından biri, ki husûf ve küsûfun genişliğini takdir için kullanılır.»

ISKALARİYA (اسکالاریا) [*Bah.*] Geminin üst kısmına çıkmak için iskele yani merdiven teşkil etmek üzere çarmıhlara aykırı ve kazık bağı ile merbut ince halatlara verilen addır.

ISKARLAT (اسقرلاط) [*Giy.*] Parlak Venedik çuhasının adıdır Eski vesikalarda çuha-i iskarlat suretinde geçer. İtalyanca Scarlato'dan alınmadır. Kırmızı, beyaz, yeşil renkleri vardır. Fakat en çok kırmızı renkte olanı kullanıldığı için bu kelime parlak kırmızı mânasına kullanılmıştır.

ISKAT AKÇASI (اسقاط آقچه‌سی) [*Fık.*] Ölünün farz, vacip ve sair kalmış olan borçları için verilen sadaka hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ISKATÇI (اسقاطجی) [*Hal.*] Cenaze kollıyan ve ıskat akçasiyle geçinen kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ISKAT-I CENİN (اسقاط جنین) [*Tıp.*] Cenîn'in hayat kabiliyetine malik olmazdan evvel ana rahminden çıkması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi çocuk düşürmedir.

ISKAT-I SALAT (اسقاط صلات) [*Fık.*] Ölünün farz ve vacipten olarak borçlu kaldığı namazlardan berî kılınması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Iskat-ı salât, farz ve vacip olarak ölünün borçlu kaldığı namazlara taalluk eder ki gün ve gece farzlarında her borç namazı ve bir de salât-ı vitir için olur. Günde altı namazdır. Mükellef bunları ima ile olsun edaya kadir iken eda etmediği gibi kaza dahi etmiyerek ömrü sona ererse ona bunların ıskatını vasıyyet etmek lâzım gelir.

Bedenî ibadetler niyabet kabul etmediğinden kimsenin namazını kimse kılamaz. Hadis-i şerifte: «Bir kimsenin orucunu başka bir kimse tutamaz ve namazını kılamaz velâkin tarafından tasadduk eder» buyurulmuştur.

Ölünün kalan malının sülüsü (üçte biri), kusurlarının telâfisine medar olmak üzere kendine ait olduğundan ondan ıskat ı salâtı vasıyyet ederse verilecek fidye yüzünden fakirlerin kalplerinde husule gelecek sevinç sebebiyle Allah'ın fazl u keremiyle onun affı umulur. Ölü vasıyyet etmediği halde velî veya bir yabancı onun tarafından ıskatı teberru' ederse Allah'ın izniyle caiz olur.

Gerçi namaz için fidye verilmesi mansus degildir ve mansus olan oruç fidyesine onu kıyas etmek dahi makis-ün aley hüküm makul olmadığı için sahih değildir. Hattâ maraz halinde oruç için fidye verildiği halde namaz için verilmez. Lâkin ibadatta bu, bir ihtiyattır. Bunun için namaz fidyesinin kifayeti «İnşallah Taalâ» denilerek meşiyyete talik olunmuştur. kıyas meseleleri meşiyyete bırakılmaz. Namaz oruçtan daha mühim olduğu için bu istihsanda fukahanın büyükleri bunda müttefik olup aralarındaki ihtilâf ancak bir günün namazı dahi bir günün orucu gibi ve yahut her namaz bir oruç gibi ıskat olunmasındadır. Mutemet olan ikincidir. Namazın ıskatı yoktur diyenler cehalet etmektedirler.

Ölünün velisi yani veraset veya vesayete mebnı malının kendinden sonra mutasarrıfı onun vasiyyeti üzerine metrukâtının sülüsünden hergünün altı namazından her biri için bir fakirin akşamlı sabahlı yiyeceğını verir. Onu ya aynen veya kıymeten verir. Fakirin ihtiyaçlarının tenevvüüne mebni ayin yerine bedel verilmesi efdaldır. Bunda mansus adet olmadığı için fidyenin müteaaddit fakire verilmesi caiz olduğu gibi hepsini bir fakire vermek daha caizdir.

Ölünün vasiyyeti olmazsa vârise ıskat yapmak lâzım olmaz. Onlar olbapta müteberri olabilirler. Sadaka-i fıtır, nafaka-i vacibe, kefarat, hac ile vasiyyet, nezr edilmiş sadaka, farz olan oruç gibi sair vacip olan haklar için de ıskat yapılır.

Ölünün vasiyyet ettiği mal, üzerinde olan hakkullaha kâfi gelmediği yahut malının sülüsü ıskatına kâfi olmadığı veyahut kendisi vasiyyet etmemiş olmakla bir kimse onun tarafından az bir malla teberrü etmek isteyib mal yetişmediği takdirde ölünün zimmeti üzerinden olan hakkullahın hepsinden ibra için çare, devir üsülüdür ki namazından, orucundan ve sair hakkullahından mevcut malın karşılaşabileceği miktar takdir olunduktan sonra o mal, o miktarın ölüden ıskatı kastiyle fakire verilir. Fakir onu alıp kabul ettikten sonra verene hibe eder. Hibe tamam olmak için fakirden alınıp tekrar fakire verilir. Bu suretle o mal ölünün üzerinden namazdan oruçtan ve sair vacip haklardan zan ve tahmin olunan miktara karşılık teşkil edinceye kadar arada alınıp verilir ve her devirde mal miktarı hak ıskat edilmiş olur.

Ölünün ömrü boyunca ıskat yapılmak istenirse ömrünü hesap edip erkekte on iki senesi, kadında dokuz senesi çocukluk müddeti olmak üzere düşürülür, bakiyesi için ıskat olunur. Parası yeterse tamamı verilir, yetmezse devir yapılır.

ISKAT YAPMAK (اسقاط يابمق) [*Fık*] Ölünün bıraktığı malının sülüsünü (üçte birini) ayırarak dinî tekliflerinden fevt olan (yapılmıyan) şeylere karşılık fidye verilmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Verilen paraya «ıskat akçası», alana «ıskatçı» denilir.

ISLAHHANE (اصلاحخانه) [*Mit*] Sanat mekteplerine önce, verilen addır. Sonraları sanatın Arap kaidesince cem'i olan «sanayi» den alınarak «sanayi mektebi» denilen bu mekteplerin ilki Mithat Paşa tarafından Tuna vilâyetinde açılmıştır. (Niş) de açılan ilk mektep sonra (Rusçuk) da ve (Halep) de yenileri kurulmuştur. (Selânik) te ve (İstanbul) daki bu neviden mektepleri açan da Mithat Paşadır

Sanat mekteplerine verilen «Islahhane» ismi bilahra başka vilâyetlerde de açılan o türlü mekteplere alem olmuştur.

Mekteplerin bu ismi almasının sebebini Osman Ergin (Mecelle-i Umur-u Belediye c.I, s. 745) şu suretle kaydediyor.

«Türkçenin Rumeli şivesinde «ıslah» iyi ve «pek ıslah» pek güzel, pek iyi mânasına olduğundan memlekette ilk defa bu güzel ve iyi müessesenin ahalinin istinas ettiği bir isimle tevsimi cihetine g dilmiş olduğu zannedilmektedir. Mamafih Ahmet Mithat Efeni merhumdan naklen riyaz-i şehir Mehmet İzzet Beyefendinin «Dairet-ül-Maarif» in beyanına bakılırsa Niş'de ilk ıslahhane tesis olunacağı zaman ne isim ile tesmiye edilmesi lâzımgeleceği düşünüldüğü sıradr hafız-ı kelâm olan vezir-i müşarünileyh ramazan-ı şerifte Kur'anın « يسئلونك عن اليتامى قل اصلاح خير لهم » âyet-i kerimesine tesadüf edince hüsn-ü tefe'ül ederek küşadı tasmim edilen me'vay-ı eytama «ıslahhane» namı verilmiştir.

«Nış ıslahhanesinde çocuklara kıraet ve kitabetten ve biraz da ülûmun mebadisinden maada bilâhara geçim vasıtası olmak için terzilik ve kunduracılık öğretilirdi. Rusçuk ıslahhanesinde bunlara zamimeten mürettiplik ile marangozluk ve demircilik dahi programa idhal olunmuş ve daha sonra diğer vilâyetlerde açılan ıslahhanelerde de dersler ve sanatlar mahallinin ihtiyacına göre tertip edilmiştir.

«İstanbul'da açılması takarrür eden sanayi mektebinin vilâyetlerdekilerine faikiyetinin temini tabiiydi. İsianbul'da sanayi mektebi küşadı tasmim edildiği zaman Mithat Paşa Şuray-ı Devlet riyasetinde bulunuyordu. Tuna vilâyetindeki tecrübesinin bu yeni mektepte çok faidesi görüldüğü şüphesizdir.»

Kıymetli müdekkikin isim hakkındaki mütalâasına Mihat Paşa Tuna vilâyetinda ilk açtırdığı mektebe kimsesiz ve yardıma muhtaç çocukları aldırdığı ve düşkün yahut düşmiye mahkûm olan bu çocukların hal ve istikballerinin düzeltilmesi düşünülmüş bulunduğu için ıslah evi mânasına gelen tâbirdeki ıslah kelimesinin lügat mânası olan bir şeyin ayıp ve kusurunu giderip iyi hale getirmek, beğenilecek hale koymak, düzeltmek demek olduğunu ilâve etmek pek aykırı bir mülâhaza olmasa gerektir.

Takvim-i Vekayiin neşriyatına bakılırsa (Takvim-i Vekayi 13 haziran ve 22 sefer 1284 No: 884) açılacak mektebe bidayeten «ıslah-ı sanayi mektebi» adı verilmek istenilmiş ise de bilâhara «mekteb-i sanayi» terkibi bu müesseye alem olmuştur.

Takvim-i Vekayide bu münasebetle deniliyor ki: «bir müddettenberi gerek Dersaadet ve gerek umumen memalik-i mahruse-i şahanede hiref ve sanayi bir hal-i tedenniye gelerek ahalinin ihtiyat-ı âdiyelerinden olan eşyanın imali bile yed-i ahara geçmiş olduğundan ve veliy-yi nimet-i biminnetimiz padişahımızın maksatları terakki-i vesail-i servet-i ahali ve teb'a kaziyye-i nafiası idüğinden müteaddit sanathaneleri ve bazı sanayi-i cedide destgâhlarını işletmek için bir adet vapur makinesini havi olmak üzere «ıslah-ı sanayi mektebi» ismiyle müsemma bir mektep küşadiyle dokuzu demir ve eşyay-ı madeniye-i saireye ve dördü ahşap işine ve altısı dahi mamûlât-ı mütenevvia-i saireye müteallik olarak on dokuz sanatın celp ve tâyin olunacak maharetli ustalar ve muavinleri vasıtalariyle tâlim ettirilmesi ve lâzımgelen nümuneler derun-ı mektepte bulunacak ise de bunlardan kiremit ve tuğlacıların sanatları için iktiza eden âlatın vaz'iyle Karaagaç cıvarında bulunan kiremit ve tuğla fabrikalarının ve boyacılık ve debbağlık sanatları için dahi Beykoz tabakhanesiyle Veli Efendi'deki bez fabrikasının nümune sanaathanesi ittihazı ve her sanat için beher sene mektebe seksen sekiz nefer şakirt alınacağı gibi esnaf şakirtlerinden ikmal-i noksan etmek üzere bilâ ücret devamı arzu edeceklerin dahi usul-ü idare-i mütesaviyeye tâbi olmak üzere mektebin vüs'atine göre abz-u kabul kılınması ve yalnız gündüzleri devam ile akşamları hanelerine avdet edeceklerinden şimdilik mevaki-i ley'iyye tedarikine lüzüm görünmeyip ancak ileride mesafe-i baideden gelip gidemiyecek olan ve sokaklarda tese'ül eyliyen çocuklar için yatacak mahal dahi tedarik olunması ve şimdiden alınacak şakirdanın mektepten çıktıkları vakit malûmat-ı müktesebeleri bilimtihan sabit oldukta yedlerine kalfa şehadetnameleri ita olunup işbu şehadetname ile kur'ası çıkanların derece ve suret-i tahsillerine göre asakir-i berriye, bahriye ve tophaneye ait bulunan imalât sınıflarında ifay-ı hizmet-i askeriyye eylemeleri ve bilmünakasa hükûmet tarafından iştira olunacak ve yaptırılacak eşya hususunda bunların sairlerine müreccah tutulması ve bir sanat şakirdanı ehliyyet ve istihkakca kâfi ad ve itibar olunur ise mezkûr şahadetnameden başka on senede patent yani esnaf rüsumundan muaf tutulmak ve alât yahut akça ita olunmak gibi muavenet ve taltifat dahi icrası ve alınacak şakirdanın beher sene birer kuruş zam olunmak üzere evvelki senelerde yevmî altışar kuruş itibariyle müdett-i mütenavibe-i tahsiliyenin nihayeti olan birinci seneye kadar yevmî on üçer kuruş itası ve atîk Kılıçhane mahallinin mektep ittihazı ile ana göre tesviyesi keyfiyyatı Meclis-i Valâ ve encümen-i mahsus-ı vükâlâda tensip olunarak bunların o suretle icrası ve mahall-i mezburun mektebe tahvili hususlarına irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî müteallik ve şerefsudur buyrulmuş ve ifay-ı muktaziyatı icabeden devaire bildirilmiş olmakla ve işbu karar hakikaten muhassenat-ı asriyye-i padişahî asar-ı nafiasından olarak şayan-ı teşekkür bulunmakla ilân-ı keyfiyete iptidar olundu.»

Gene sayın Osman ergin şu malûmatı ilâve ediyor:

«Mektep için tahsis olunan eski Kılıçhane binası kifayet etmediğinden yanında bulunan ve şunun bunun eline geçen cami, imaret ile arsaları ve üç ev istimlâk olunarak mektebe kalb ve ilâve edilmiştir.

«Mektebin tamiri ve ilâveleri için Maliyeden üç yüz elli bin ve harik ianesinden kalan yüz yirmi beş bin kuruş alınıp sarfedilmiş ve «cisr-i atik» denilen Unkapanı köprüsünün hasılatı da daimî masrafına karşılık tutulmuştur. O zamana yani mektebin açıldığı 1283 senesine kadar köprüden yaya geçenlerden ücret alınmazken o tarihten itibaren ücret alınmıya başlanarak bidayet-i tahsili olan seksen üç senesi mayısı ibtisindan seksen dört senesi temmuzu gayesine kadar teraküm eden hasılattan tahsildar ve asker maaşı olarak seksan altı bin ve

köprünün tâmir masrafı olmak üzere yüz bin küsür kuruş çıktıktan sonra kusurundan elli bin kuruş mektebin tamiratı masrafına mahsuben ve nakden verilerek maadası olan sekiz yüz doksan bin yetmiş altı kuruş tersane-i âmire tahsisatına mahsup olunma üzere hazine-i maliyeden Bahriye Nezaretine havale edilmiştir.

«Sanayi mektebi için bidayeten maliyeden senevi bin kese akçadan başka eski köprü hasılatı da tahsis olunmuş ise de bu varidat evvelce açılmış olan esham karşılığı olduğundan ve mektep ise memleketçe ve halkça istifade olunacak eserlerden olması hasabiyle tahsisatının vakt ü zamaniyle lâzım geldiğinden işbu varidat ve tahsisata mukabil altıncı daireden hazineye intikal eden Karaköy hanının (eski borsa hanı) rehinden kurtarılıp kirasının mektebe tahsisi kararlaştırılmıştır. Borsa hanı o sırada Lorando bezirgândan alınmış olan kırk bin liraya mukabil terhin edilmişti. Bu para ödenerek rehin fekedilmiş ve üstüne de bir kat ilâve olunarak sanayi mektebine akar ittihaz olunmuştur.»

Taşralardaki mektepler halkın ianesi ve yapılan şeylerin temin ettiği hâsılat ile yaşıyordu.

İSTABL-I ÂMİRE (اصطبل عامره) [*Sar.*] Saray ahırı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Istabl-i Hümayun», «Istabl-ı Şehinşahi», «Istabl-ı has» da kullanılırdı. Istabl: Arapça ahır demektir Sarayın ahır işlerine bakan teşekkülün başındaki memurun unvanı ilkin «Mirahur» du.

Istabl-ı Âmire büyük ve küçük olmak üzere iki kısımdı.

Has ahırda her sınıfın müteaddit bölükleri ve bölük başılarından başka derece itibariyle birbirinden farklı büyük âmir ve zâbitleri vardı. Istabl-i âmire halkının en büyük mesul âmiri büyük veya birinci mirahur'du. Bundan sonra ikinci mirahur, mirahurlardan sonra birinci ve ikinci kethüda gelirdi. Küçük Istabl-ı Âmiredeki ikinci kethüda ikinci mirahurun muavini idi.

Birinci ve ikinci mirahur dairelerinin ayrı ayrı kâtipleri vardı. Bunlar ahırlara mahsus defterleri tutarlardı. Istabl-ı Âmirenin varidat ve mesarifiyle maaş defterleri bunlar ve maliyeden verilen kâtipler vasıtasiyle tertip ve kontrol edilirdi.

Mirahur sonradan Istabl-ı Âmire Müdürü adını almış ve bu ad Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey «Saray-ı Hümayun'da eskiden beri rükûb-ı şahane ve saray halkı için birçpk hayvan beslenirdi» dedikten sonra (on üçüncü asr-ı hicrîde İstanbul Hayatı, Saray Âdetleri, Peyam-ı Sabah, 3 kânunusani 1338) binleri aşan Istabl-ı Âmire hayvanlariyle hususi çayırlar hakkında şu tafsilâtı veriyor :

«Bu hayvanların idaresi için İstanbul civarında birçok çayırlar Istabl-ı Âmireye terk ve tahsis edilmişti. Evvelâ Kâğıthane ve Alibey köyü çayırı, Veliefendi, Çırpıcı çayırları, Çatalca sancağı dâhilinde Büyük Çekmece gölünün şimalinden bed' ile Kestanelik köyü sahasına kadar mümtet olan Dolap çayırı (Çatalca İstasyonu bu Dolap çayırının orta yerine tesadüf eder.) Dolap çayırının Büyükçekmece gölüne müntehi mahallinden bed' ile Hadımköyü'ne mümtet (yani Hadımköyü ve Çatalca istasyonlarının Marmara sahili cihetine tesadüf eyliyen) Muha çayırı ve Küçükçekmece gölünün müntehasından bed' ile şimal-i şarkiye imtidat eden ve Şamlar köyü altından geçerek ilerilere mütevasıl olan Sazlıdere çayırı, Büyükdere ve Paşabahçesi ve civarındaki çayırlar; saniyen Beykoz, Sultaniye, Çubuklu, Haydarpaşa Yoğurtçu çayırları, Kurbağalıdere'nin Yoğurtçu karşısına tesadüf eden ve Papazın bağı denilen mahalle kadar mümtet olan diğer çayır ve Göksu çayırı hâsılatı Saray-ı Hümayun hayvanlarına metrük idi.

«Bunların hangi tarihlerde ve kimler tarafınan hangilerinin daha evvel, hangilerinin daha sonra beyliğe tahsis edildiği malûmumuz olmadığı gibi bunlar meyanında hangilerinin hangi kızlar ağası yahut harem ağası tarafından harem-i hümayun ağaları hayvanlarına vakfedilmiş olduğunu da bilememekteyiz Fakat Abdülhamit devrinde harem ağaları hayvanlarına mevkuf çayırlar Agop Paşa ıslahatı sırasında Istabl-ı Âmire'ce vakfedilmiştir.

«Selim-i Salis devrinden sonra İstanbul Haraları tesis edilerek Saray-ı Hümayuna cins hayvan yetiştirmek üzere Göksu, Kandilli, Anadolu hisarı arkasından bed' ile Alemdağı'na müntehi olan Hekimpaşa ve Çavuşbaşı çiftlikleri istimlâk edilmiş olduğu gibi Beykoz çayırı arkasında vâkı Tokat çiftliği harasında yetiştirilip Sultan Aziz devrinde Istabl-ı Âmirece renginin güzelliği, tenasüb-ü endamı ve irtifaı ile pek meşhur ve Hakan-ı Müşarünileyhin rağbet-i mahsusasına mazhar olan Tokat alı namındaki hayvan Abdülhamit devri iptidasına kadar yaşamıştır.»

Yine Istabl-ı Şehinşah-ı cihan ârada
Ki ne atlar bulunur biribirinden âlâ

Nef'i

ISTABL-I ÂMİRE MÜDÜRLÜĞÜ (اصطبل عامره مديرلگی) [*Sar.*] Padişahların atlarına ait işlerle meşgul olan teşekkülün adı idi. Bunun yerine «Istabl-ı Hümayun Müdürlüğü» de kullanılırdı. Müdürden başka memurlar, seyisler, hademeler vardı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

ISTABL-I ÂMİRE MÜDÜRÜ (اصطبل عامره مديری) [*Sar.*] Padişahların at ve ahır işlerine bakan memurun unvanı idi. Bunun yerine «Istabl-ı Hümayun Müdürü» tâbiri de kullanılırdı. Istabl; Arapça ahır'dır. Şu halde istabl-ı âmire müdürü, saray ahırı müdürü demektir Bu vazife sahibine daha evvel ahır beyi mânasına gelen «mirahur» denilirdi. Mirahur Hüseyin Beyin hicrî 1253 (1837) de ölümü üzerine mirahur unvanı istabl-ı âmire müdürlüğüne tahvil olunmuştur.

Istabl-ı Âmire Müdürlüğü Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

İSTABL-I ÂMİRE MÜDÜRLÜĞÜ PAYESİ (اصطبل عامره مديرلگی پايه‌سی) [*Ida.*] Saniye ile sâlise arasında bir rütbenin adı idi. Sivillere tevcih olunurdu. Bu rütbe sahipleri resmî günlerde hicrî 1283 (1866) senesine kadar mîrimiranlarla saniye rütbesini haiz olanlar gibi resmî günlerde yaka ve kol kapakları pembe çuha üzerine sırma işlemeli koyu lâcivert setre giyerler, sırmalı kılıç da takarlardı. O seneden itibaren setrelerinin rengindeki yaka ve kol kapaklarına sırma işleniyor ve sırmalı kılıç takıyorlardı.

ISTABL-I HAS (اصطبل خاص) [*Sar.*] Padişahın atlarına mahsus ahır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «ıstabl-ı âmire», «ıstabl-ı hümayun», «ıstabl-ı şehinşahî» de kullanılırdı.

Şehinşah-ı cihanın mir iken ıstabl-ı hâsında
Rikâbından çıkup üç tuğ ile kaimmakam oldu
Nedim

ISTABL-I HÜMAYUN (اصطبل همايون) [*Sar.*] Padişahın atlarına mahsus ahır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerinde «ıstabl-ı âmire», «ıstabl-ı şehinşahî», «ıstabl-ı hâs» da kullanılırdı.

ISTABL-I ŞEHİNŞAHİ (اصطبل شهنشاهی) [*Sar.*] Padişahın atlarına mahsus ahır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «ıstabl-ı âmire», «ıstabl-ı hümayun», «ıstabl-ı has» da kullanılırdı.

Yalnız ma'şer-i insana değildir gıptam
Bazı hayvana dahi etmedeyim reşk temam
Meselâ cennet'i ıstabl-ı şehinşahîde
Bnndan âlâ geçinir Mısır eşeği ester-i Şam
Yenişehirli Avnî

ISTABUR (استبور) [*Ask.*] Tabur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tabur, tapkur, depkur; arabaların biribirine zincirle kuşatılıp dört yüzlü kale şekline getirilmiş istihkâm, dizili asker, kale gibi murabba'şeklinde duran asker, kalevari saf ve top, biribirine arkasını vermiş dört diz'den mürekkep murabba' şeklinde asker ve top ve saireye denilirdi.

ISTAVROZ (استاوروز) [*Mim.*] İki direk veya çiviyi biribirini katedecek surette haç şeklinde raptedilmesine verilen addır.

— — Istavroz; haç, put demektir. — — —

ISTAVROZ KEMER (استاوروز كمر) [*Mim.*] Dört adet müselles keridonun veyahut iki tonozun biribirini amuden katetmesinden hâsıl olan kemere verilen addır.

ISTAVROZ SA'AYI (استاوروز سرايی) [*Sar.*] Beylerbeyi'nde bugün adıyle anılan yerdeki sarayın adıdır. Burası bahçe iken Birinci Ahmed'in çok sevdiği ve devam ettiği bir yer olduğundan iç ve kapı oğlanları için binalar yaptırıldığı gibi yine onun tarafından bahçenin civarındaki geniş saha çepçevre çevirilip şimal kısmına büyük oda ve seferli denilen gılmana mahsus, garp tarafına da hâs odalılara ve iki dil'i olan cenup kısmının bir tarafına hazine, diğer tarafına biri kuşçulara, öteki kapı oğlanlarına mahsus koğuşlar yaptırmış ve bu kısımda girilecek kapının üzerine de kapı ağasına bir oda inşa ettirmiştir. Dördüncü Murad'ın da bazan devam ettiği bu saray sonraki tarihlerde tamamen terkedilmiştir.

ISTILAH (اصطلاح) [*Huk.*] Bir ilimde, bir fende, bir sanatta asıl mevzunundan başka hususi bir mâna ile kullanılan kelime veya terkip demektir. Cem'i ıstılahattır. İttifak mânasına geldiği kaydedilen «Türk Hukuk Lûgatî, Istılah Maddesi» bu tâbir için şu tafsilât verilmiştir: «İlim ve fen erbabının bir lâfzı mânay-i aslîsinin gayri bir mânada istimalde ittifaklarıdır. Meselâ: lûgatte takdim mânasına olup ivazlardan birisi müeccel, diğeri muaccel olan akidde istimal olunan «selem» lâfzı fukahanın peşin para ile veresiye mal almak mânasına vaz' ve tahsiste ittifakları gibi.

«Kelimelerin lûgat mânalariyle ıstılah mânaları arasında münasebetin vücudu şart değildir Bazan münasebet bulunur, bazan da bulunmaz.

«Bir kelimenin mânay-i lûgavisi ile ıstılahisi arasında münasebet olduğu takdirde bu lâfza «menkul», olmadığı takdirde «mürtecel» denir.»

Tanınmış âlim Ömer Nasuhi Bilmen (Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu) nun «Usul-i Fıkha Dair Istılahlar» başlıklı kısmında (İstanbul, Matbaacılık T. A O. 1949, c. 1, s. 5-6) «ıstılâh» ın izahı şöyledir: «Lûgatte ittifak mânasınadır. İlim lisanında «muayyen bir cemaatin, bir meslek erbabının bir lâfzı mânay-i lûgavîsinden çıkararak başka bir mânada müttefikan istimal etmeleri» demektir Meselâ «ilim» lâfzı, lûgatte mutlaka bilmek mânasınadır. Sonra: «bir mevzua dair birtakım müdevven mesail ve kavaidin heyet-i mecmuası» mânasında kullanılmıştır. Binaenaleyh bu ikinci mâna, bir ıstılah-ı mahsustan ibaret bulunmuştur.

«Bir lâfzın lûgavî mânasiyle ıstılahî mânası arasında ya münasebet bulunur veya bulunmaz. Münasebet bulunursa bu ıstılahî tâbire «menkul» denir, bulunmazsa «mürtecel» adı verilirdi.

«Maahaza birkaç mânada müstamel olup bilâhare ilk mânalarında istimali metrûk bulunan lâfızlara da «menkul» denır. Bu halde nâkil, ya şer-i şerif olur, ya örf-i âm olur veya örf-i hâs olur. Birincisine «menkul-i şer'î» denir. Nitekim «salât» lâfzı lûgatte dua mânasına iken bilâhare şer-i şerif tarafından duayı câmi olan «erkân-ı malûme ve ef al-i mahsusa» mânasına nakledilmiştir. İkincisine: «menkul-i örfi» denir. Nitekim «dabbe» lâfzı, esasen yeryüzünde yürüyen her zîhayata ıtlak olunurken bilâhare âmme tarafından dört ayaklı zîhayat mahlûkata ıtlak olunmuştur. Üçüncüsüne de: «menkul-i ıstılahî» denir. İşte fukahanın, üdebanın ve sair ulûm ve fünun veya sanayi erbabının kullandıkları birtakım tâbirler bu menkul-i ıstılahî cümlesindendir.»

Istılah yerine şimdi terim kullanılır.

Ta geçmeyince medrese-i kil ü kalden
Anlanmaz ıstılahı kitab-ı muhabbetin
Nabi

Sarir-i hâme sanma ıstılahta boğulmakla
İder biçare dâim şive-i küttaptan feryat
Koca Ragıp Paşa

Her kimin var ise zatında şeraret küfrü
Istılahat-ı ulûm ile müslüman olmaz
Fuzuli

ISTILAH PARALAMAK (اصطلاح پارلامق) [*Hal.*] Tumturaklı, tekellüflü söz söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ISTILAH PERDAZ (اصطلاح پرداز) [*Hal.*] Tekellüflü, herkesin anlıyamıyacağı surette söz söyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Istılah Perver» de denilirdi.

Istılah üzere tekellüm eyler
Bakup etrafa tebessüm eyler
Vehbi

IKTILAH PERVER (اصطلاح پرور) [*Huk.*] Herkesin anlıyamıyacağı yolda söz söyliyen yerinde kullanılan bir tâbirdir. Bunun yerine «Istılah Perdaz» da denilirdi.

Istılah üzre tekellüm eyler
Bakıp etrafa tebessüm eyler
Vehbi

ISTUFA (استوفا) [*San.*] Daha ziyade döşemede kullanılan ipek ve sırma ile nakışlı kumaş adıdır. Bunun âlâ cinslerine «sündüs» ve «dibaç» denilirdi.

ISTULCE (استولجه) [*Coğ.*] Hersek sancagında Istulce, maa' gable ve Puçitel kazasının merkezi olan kasabanın adıdır.

§ [*San.*] Üç ayaklı tahta iskemleye de bu ad verilir.

IŞIK (اشيق) [*Sof.*] Türklerde dervişler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Âşık kelimesinden bozmadır. Bursa'daki Işıklar mevkii orada veli sayılan bazı kimselerin oturmuş, yahut gömülmüş olmasındandır. Şair Yahya Beyin:

Ben erenler sancağıyım o ışıklar teberi
Ben savaş günü çeriyim o hemen cerde ceri

beytinde olduğu gibi.

IŞKIRLAK (اشقيرلاق) [*Kıy.*] Karagöz'ün başına giydirilen iki tarafı yüksekce sarık şeklindeki külahlı başlığın adıdır. Son zamanlarde Malatya'da yapılan arkeoloji araştırmaları sırasında elde edilen Eti Kabartmalarındaki ilâh ve kıral başlıklarına benzemesi dikkati çekmiştir

ITK (عتق) [*Fık.*] Mevlânın memlûkû üzerinde olan mülkiyyet hakkının vech-i mahsus ile sukut etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. memlûk bu sayede azad olarak hürriyetine kavuşur.

Itk; azatetmek, edilmek demek olan Itak mânasına da müstameldir.

ITK-I AELELCUUL (عتق علی الجعل) [*Fık.*] Cinsi ve miktarı malûm, mütekavvim bir mal üzerine yapılan I'tak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Memlûk bunu duyup bildiği meclisteki o malı filhal ödememiş olsa bile azad olur.

ITK-I BAAZ (عتق بعض) [*Fık.*] Memlûkûn kısmen azadedilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevlânın kölesine «senin nısfını azadettim»

demesi bu kabildendir. Bu suretle azadedilen kölenin bir kavle göre yarısı azadedildiği için diğer yarısını ödiyerek esaretten kurtulur. Diğer kavle göre ise derhal azadolur.

ITK-I KÜL (عتق کل) [*Fık.*] Memlükû tamamen azadetme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevlânın müstakillen mâlik olduğu kölesine «seni azadettim» demesi bu kabildendir.

ITK-ı MUALLÂK (عتق معلق) [*Fık.*] Bir şarta bağlama suretiyle vuku bulan ıtk hakkında kullanılan bir tâbirdir. «Şu işi yaparsan hürsün» demesi bu kabildendir. Memlûk o işi yapınca azadolur

İTK-I MÜPHEM (عتق مبهم) [*Fık*] Müteaddit memlûklerden tâyin edilmeksizin bir veya bir kaçının azadedilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir Mevlânın iki kölesine hitaben «sizden biriniz hürsünüz», demesi bu kabildendir. Bu halde Mevlâ azadettiği köleyi sarahaten veya zımnen tâyin ve beyana mecbur olur.

ITK-I MÜNCEZ (عتق منجز) [*Fık.*] Bir şarta muallâk bir zamana muzaf olmıyan ıtk yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Sen hürsün seni azadettim» diye yapılan ıtıktır. Bu halde köle veya cariye derhal azadolmuş olur.

ITK-I MÜŞTEREK (عتق مشترك) [*Fık*] İki veya daha ziyade kimsenin mâlik oldukları bir köle veya cariyeyi birlikte azadetmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ITK-I MUZAF (عتق مضاف) [*Fık*] Bir zamana izafe edilmiş olan ıtk yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Sen şu ayın sonunda hürsün» denmesi bu kabildendir. O ay nihayet bulunca ıtk vukua gelir.

ITKNAME (عتقنامه) [*Fık.*] Azadedilen köle ve cariyelere sahipleri tarafından azat edildiklerine dair verilen kâğıdın ismidir. Bu ıtknameleri ekseriya sahipleri nüsha yapıp boyunlarına takarlardı.

Eski ıtknamelerden birinin sureti:

«Bâis i tastîr-i huruf oldur ki

Cenab-ı Gaffar-uz-zünup Taalâ ve Tekaddes Hazretleri kâffe-i umur-ı hayriyyeyi zühar-ı ahiret kılmış ve ittisal-i rizay-i âlisine nice vesail ızhar ve ıyan etmiş olmak hasebiyle bu bapta şerefpira-yı sahaif-i beyan olan âyât-ı celile ve ehadis-i nebeviyye mezamin-i münifesi üzere işbu esbab ı hayriyyeye teşebbüs dareynde haiz-i necat-ı münife ve faiz-i inayet-i Süphaniyye olmaklığı müntiç olacağı bi iştibahtir. Binaenalazalik hasbetenlillâh ve taleben limerdatihi beste-i silk-i temlikim olan gulâmımız Gürci-yül-asl orta boylu şâb-ı emred Ali nam kölemiz azat ve ıtak ile havza-i temlikimizden ihraç olmağla badezîn sair ahrar-ı müslimin misillu keyfe mayeşa' ve yahtar, emval ve emlâke mutasarrıf ve fâil-i muhtar olduğunu mübeyyin işbu ıtkname tahrir ve ita olundu.

Şuhud İmza

Köle ve cariyelerden azat edilmeksizin vefatı vukubulanların kefeni altına ve göğüs üzerine bu ıtknameyi koyup öyle gömerlerdi. «Ölmüş köle azat etti» darbımeseli de hundan kinayedir.

ITK-UN-NESEME (عتق النسمه) [*Fık.*] Azadedilmek üzere alınmış olan kölenin azadedilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vasinin ölü musî namına bir köle alıp azadedilmesi bu kabildendir.

ITRI (عطری) [*San.*]Tezhip ıstılahlarındandır. Bir nevi yaprak şekliydi. Bu şekil ıtır yaprağına benzediği için o is i almıştır.

IYAL (عیال) [*Fık.*] Bir adamın üzerine nafakası vacip olan, yani kendilerini besleyip geçindiren kimseler hahkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında ayâl suretinde kullanılır.

IZBANDUT (ازبانديد) [*Bah.*] Eskiden Rum korsanlarına verilen addı.

§ [*Hal.*] İri yarı adam hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İ

İANE-İ ASKERİYYE (اعانهٔ عسکریه) [*Mal.*] Tanzimat'tan sonra cizye yerine Hıristiyanlardan alınan verginin adıdır. Miktarı 15 000 kuruştu. Bu vergi sonradan «bedel-i askerî» adını almış ve 1908 Temmuz inkılâbına kadar devam etmişiir.

İANE-İ CİHADİYYE (اعانهٔ جهادیه) [*Mal.*] Muharebe zamanında harbin icabettirdiği fazla masrafları karşılamak ve yardım olmak için halktan alınan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Miktarı her mahallin iktidarı derecesine göre kaza va liva üzerine merkezden tertip ve «tevzi defterleri» ne maktu miktar olarak konulurdu. Seferler için alınan vergiler vardı ki bunlara da «İmdadiye-i seferiyye» ıtlak olunuyordu. İane-i cihadiyye ile imdad-ı seferiyyenin farkı, iane i cihadiyyenin doğrudan doğruya merkeze gönderilmesinden ibaretti. İmdadiye-i seferiyye ise bazan merkeze gönderilir ve alelekser mahallerindeki alâkadarlara verilerek onlar tarafından harb ihtiyaçlarına sarfedilirdi.

Bir mahalde hem imdadiye-i seferiyy ve hazariyye, hem de iane-i cihadiyye tevzi edildiğine çok defa resmî kayıtlarda tesadüf olunmuştur. Hattâ bu da muvakkat iken dâhilî ve haricî muharebelerin tevalisi sebebiyle birçok yerlerde daimîlik şeklini almıştır.

Diğerleriyle beraber bu da Tanzimat'tan sonra tarihe karışmıştır.

İANE-İ HÜKKÂMİYYE (اعانهٔ حکامیه) [*İlm.*] Mahkemelerde hâkimlerin, kadıların, naiplerin verdikleri hüccetlerden, arzlardan ve sicillâta yazılan kazayadan ve mahkemeye ait sair işlerden hâkimler için alınan hissenin adıdır. Muayyen işler üzerine olmıyarak kadılarla mübaşir, muhzir, hademe gibi müstahdemînin maişet ve masraflarına mukabil halktan iane namiyle para da alınıyordu. Memurlara ait olarak mahallerinin tevzi defterlerine ithal edilmek suretiyle ahaliden tarh ve tahsil ediliyordu.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

İBADETGÂH (عبادتگاه) [*Hal.*] Kanunlarla tanınmış bir dine, bir mezhebe ait âyînin icrasına tahsis olunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İbadet yeri demek olan bu tâbirin yerine «ibadethane» de kullanılır.

İBADETHANE (عبادتخانه) [*Hal.*] Kanunlarla tanınmış bir dine, bir mezhebe ait âyinin icrasına tahsis olunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İbadet yeri demek olan bu tâbirin yerine «ibadetgâh» da kullanılır. İbadet; kulluk etmek, tapmak, tanımak demektir.

İBADİYYE (اباضیه) [*Kel.*] Havariç taifesi fırkalarından birinin adıdır. İbadiyyun suretinde de kullanılır. Trablus Garp'lı Abdullah Bin İbad-üt-Temimî tarafından hicrî 140 (757) senesinde ortaya atıldığı için onun adını almıştır.

«Arâ-ül-milel» de (müellifi Giritli Sırrı Paşa) (ölümü 1895) şu izahat vardır: «Bunlar kıble ehlinden muhalif mezhepleri olanlara «kâfir» derlerse de «müşrik» demezler. Muhaliflerinin münakehalarını terviç ederler. Yalnız harb zamanında silâh ve hayvan gibi mallarının iğtinamını helâl sayarlarsa da harbden başka vakit mallarını almayı haram itikat ederler. Yine İslâm olan muhaliflerinin memleketlerini dârülislâm addeyleriler. Yalnız padişahlarının kendi aleyhlerine şahadetlerini kabul ederler. Kebire işliyen gerçi muvahhittir, fakat mümin değildir. Zira: amâl imanın hakikatte dâhildir sanırlar. Istıtaat fiilden evveldir. Kulun fiili Hüdanın mahlûkudur. Teklif ehli kâmilen fenapezir oldukta dünya da fena bulsa gerektir. Kebire mürtekibi kâfir-i nimettir, kâfir-i millet değildir derler. Aşağıdaki meselelerde de tevakkuf ederler: 1) Küffarın küçük çocukları da kâfir midirler? 2) Nifak şirk midir? 3) Mucizesiz peygamber ba'si caiz midir? 4) Mucizesi olmıyan Peygambere vahy olunan umur caiz-ül-ittiba mıdır?

«Bir de Hazret-i Ali ile ashabın çoğunu tekfire cür'et ederler. Bununla beraber bunlar da mezheplerinde fırkalara ayrılmışlardır.»

İbadiyyun; Hafsiyye, Yezidiyye, Hârisiyye,

Rabia adlariyle dört fırkaya ayrılırlar. Hayli kuvvetli idiler. Hicrî 153 (770) senesinde Abbasî halifelerinin valisini mağlûp ve perişan etmişlerdir. Bunların reislerinden Ebu Kurre hilâfet iddiasında dahi bulunmuştur.

Yezidîler; Allah'ın İranilerden bir peygamber göndereceğine, o peygamberin kitabı gökte yazılıp birdenbire yere düşeceğine itikat ederler. Sencar dağında sakin olanlar Melik Tavus namiyle şaytana hürmet ve perestiş ederek «şeytan bir gün semaya çıkıp bütün melaikeye yine reis olacak» derler. Bu taifenin bazı yerlerde hâlâ bakıyeleri vardır ve «Yezidî» namiyle maruftur.

İbadiyye'yi ehl-i bid'atten sayan rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, Birinci Kitap, s. 215) «usulde icma' ve kıyası inkâr ederler, ashab-ı Cemel hakkında sü-i itikatta bulunurlar. İbadî fıkhı Şafiî fıkhına yakındır» diyor.

İBAHA (اباحه) [*Fik.*] Bir şeyden, ister aynın bakasiyle isterse istihlâki suretiyle olsun ıvazsız intifaa izin ve ruhsat vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Caiz görmek, beis görmemek, helâl kılmak, izin ve ruhsat vermek, mübah kılınmak mânalarına gelen ibaha kelimesi «Kamus» da şöyle izah olunmuştur: «Bir nesneyi bir kimseye helâl kılmak yani tenavül ve istimalinde murahhas ve muhayyer eylemek mânasınadır. Pes bunun mercii bir adam kendi mülkü olan nesneyi ahze izin ve destur vermek olur ki hazer ve men' mukabilidir. Zira ihlâl ve tahrim, şâri' tarafına mütaalliktir ve bu izhar mânasından mehuzdur. Nitekim helâl hill-i ukdeden mehuzdur.»

İBAHİ (اباحی) [*Fık*] Muharrematın mübah olduğuna itikat eden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu itikatta bulunanlar zındık hükmündedir

İBAHİYYUN (اباحیون) [*Kel.*] Her şeyi mübah itikat eden mezhep taraftarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu bâtıl fikri iltizam edenlerin başı Nuşirevan tarafından idam ettirilen Mezdek adlı bir İrani idi. Hicrî 430 (1038) senesinde doğmuş olan Hasan Sabbah İslâmiyetten sonra bu mezhebi kurmuş, Irak, İran ve Suriye taraflarında yayılmıştır. İbahiyyun emirlerin, nehiylerin, beşerin kudreti üstünde olduğunu zu'm ederler, insanın yeryüzünde bir şeye malik olmasını caiz görmemek suretiyle iştirakiyyuna yakın bir mesleği terviç eylerler.

İBKA (ابقا) [*İda.*] Tâyinleri her sene, bir sene müddetle yapılan memurlardan bu müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilenlerin yeniden bir sene için yerlerinde kalmalarına müsaade edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mukarrer» de denilen bu muamele ya memurun müracaatı veyahut sadrazamın doğrudan doğruya tasvibi ile olurdu.

İbka; Arapça baki kılmak, halini bozmayıp yerinde bırakmak demektir. Yerlerinde bırakılanlara ibka edildiklerine dair ferman, hüküm gönderilir ve bu fermanlara «ibka fermanı», «mukarrer fermanı», «ibka hükmü», «mukarrer hükmü» denilirdi.

İBKA FERMANI (ابقا فرمانی) [*İda*] Tâyinleri bir sene müddetle yapılan memurların vazifelerinde ibka olunduklarına dair gönderilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «mukarrer fermanı» da denilirdi. Münavebe menasıbına tâbi olanlardan müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilerek yeniden birer sene için yerlerinde bırakılanlar hakkında «ibka» ve «mukarrer» tâbirleri kullanılırdı.

İBKA HİL'ATİ (ابقا خلعتی) [*Kıy*] Yeni tevcihatta bulunduğu vazifede bırakılanlara giydirilen hil'at hakkında kullanılır bir tâbirdir. İbka; yerinde bırakmak demektir.

İBKA HÜKMÜ (ابقا حکمی) [*İda.*] Tâyinleri bir veya iki sene gibi müddetle mukayyet olan memurlardan gördükleri hizmetten dolayı müddetlerinin uzatıldığına dair yazılan hükümler hakkında kullanılır bir tâbirdir Bu münasebetle «ibka fermanı», «mukarrer fermanı» da denilirdi.

İBKA-İ MAKÂN ALÂ MAKÂN (ابقاء ماکان علی ماکان) [*Huk.*] Bir şeyi olduğu gibi bırakmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna fıkıh'da «istishap» denir.

İbka; Arapça baki, daim kılmak yerinde, eski alinde bırakmak demektir.

İBKA KÜRKÜ (ابقا کورکی) [*Kıy*] Tâyinleri müddetle mukayyet olan memurlardan gördükleri hizmetten dolayı müddetleri uzatılanlara bu münasebetle giydirilen kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir Kürkün cinsi, memurun kadir ve haysiyetine göre değişirdi.

İBLİS (ابلیس) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hilekâr, dekçi, muğfil yerinde kullanılır bir tâbirdir. İblis; Arapça şeytan demektir.

Etsin diye halkı böyle ifsad
İblis'i de biz mi ettik icad?
Tokadî zade Şekip

İBN-İL-VAKT (ابن الوقت) [*Hal.*] Zamanın uyarına giden, vaktin icaplarına göre hareket

eden, mizaç ve tabiate göre söz söyliyen, hoş ayendelik eden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zaman adamı demektir. İbn-i vakit suretinde de kullanılırdı.

Harabat ehline dûzah azabın anma ey zâhit
Ki bunlar ibn-i vakt olmaş gam-ı ferdayı bilmezler.
Haynlt

İBN-İL-YEVM (ابن اليوم) [*Hal.*] Yarını düşünmiyen, kayıtsız, kaygısız yerinde kullanılır bir tâbirdir. İbn-i yevm suretinde de kullanılırdı.

İBN-İS-SEBİL (ابن السبيل) [*Fık.*] Yoleu, uzak bir yere yolculuk eden kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. « İbn-i sebil » suretinde de kullanılır. Cem'i ebna-is-sebil'dir.

İBNİYYE (ابنيه) [*Fer.*] Ölünün kızı veya oğlunun oğlunun kızı yerinde kullanılır bir tâbirdir Araya kadın girmemek şartiyle ölüye derecesi yakın veya uzak olması farklı değildir.

İBRA' (ابراء) [*Fık.*] Bir kimsenin zimmetini haktan berî kılmak, yahut diğer bir tarifle alıp verecek kalmadığını mübeyyin muamele yapmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Arapça ibra'; beraet hükmünü hâsıl etmek, hâsıl edilmek, berî kılmak, hastayı iyi etmek, alacaklılara karşı alacak vereceği tesviye etmek mânalarına gelir. İbra', iki kısımdır: İbra-i ıskat, ibra-i istifa. İbra-i ıskat; alacaktan vazgeçmek, ibra-i istifa ise alacak alınmak suretiyle alacaktan berî kılmaktır.

İBRAHİM PAŞA SARAYI (ابراهيم پاشا سرايى) [*Sar.*] Kanunî Sultan Süleyman'ın vezir ve sadrazamı İbrahim Paşa'nın Sultan Ahmet'deki sarayının adıdır. (At meydanı sarayı) adını taşıyan saray, Sultan Süleyman tarafından kızkardeşi ile evlendirilmesi münasebetiyle ona verilmişti. Bu saray son zamanlarda hapishane iken yıkılan kısımla maliye mahzeninin, tapu dairesinin ve askerî dikimhanenin işgal ettiği saha üzerinde idi. Şimdiki Maliye mahzeni Paşa'nın para hazinesi idi. İbrahim Paşa'nın öldürülmesinden sonra burası Edirne ve Galatasarayı gibi Enderun'a iç oğlanı ve kapıkulu süvari ocağına adam yetiştirmek üzere mektep ve kışla haline konulmuştur

Öteki iki sarayda olduğu gibi acemiler burada da iyice terbiye edilir, okuyup yazdırıldıktan sonra zamanı gelince içlerinden kabiliyetlileri Enderun-ı Hümayun'a alınır, ötekiler de kapıkulu süvari ocaklarına çıkarılırdı.

İbrahim Paşa sarayındaki bu iç oğlanlarından başka buranın hizmetlerini gören devşirmelerden baltacı, aşçı, çamaşırcı, ekmekçi bölükleri efradı on yedinci asır ortalarına kadar çıkmalarda yeniçeri ocağına verilirlerdi.

Dördüncü Mehmet zamanında 1086 (1675) senesinde devşirmenin azalmasına mebni Edirne ve Galatasarayı gibi burası da lâğvedilip burada mevcut iç oğlanlarından saray hizmetine lâyık olanları oraya, diğerleri de süvari bölüklerine verilmişlerdir.

İBRAHİM PAŞA SARAYI GILMANI (ابراهيم پاشا سرايى غلمانى) [*Sar.*] Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya tahsis olunup ölümünden sonra mektep ve kışla haline konulan saraydaki gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hem ders, hem de sanat öğrenen bu talebeler genç oldukları için bu ad verilmiştri.

Hammer'in beyanına göre bu saraya Bosna ve Arnavutluk'tan alınan devşirmelerden acemi oğlanı verilirdi. Fakat icabında esir olarak elde edilen asılzade çocukları da alınırdı. Buradan çıkma zamanında çıkanlar Edirne ve Galatasarayı gılmanları gibi yeni sarayla kapıkulu süvari ocağına verilirlerdi.

İBRAHİM PAŞA SARAYI MEDRESE-İ EVVEL MÜDERRİSLİĞİ (ابراهيم پاشا سرايى مدرسهٔ اول مدرسلگى) [*Sar.*] Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa tarafından yaptırılıp ölümünden sonra iki kısımdan mürekkep olmak üzera medrese (mektep) ittihaz olunan sarayın ilk kısmının müderrisi (hocası) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İkinci kısmın müderrisine «İbrahim Paşa sarayı medrese-i sani müderrisliği» adı verilmişti. Hem ders okutulur, hem de sanat öğretilirdi. Burada okuyanların kabiliyetlileri saray hizmetlerinde, ötekiler de kapıkulu süvari ocaklarında kullanılırlardı.

İBRAHİM PAŞA SARAYI MEDRESE-İ SANİ MÜDERRİSLİĞİ (ابراهيم پاشا سرايى مدرسهٔ ثانى مدرسلگى) [*Sar.*] Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa tarafından yaptırılıp ölümünden sonra iki kısımdan mürekkep olmak üzere medrese (mektep) ittihaz olunan sarayın ikinci kısmının müderrisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk kısmın müderrisine «İbrahim Paşa sarayı medrese-i evvel müderrisliği» adı verilmişti. Hem ders okutulur, hem de sanat öğretilirdi. Burada okuyanların kabiliyetlileri saray hizmetlerinde, ötekiler de kapıkulu süvari ocaklarında kullanılırlardı.

İBRA-İ ÂM (ابراء عام) [*Fık.*] Bir kimseyi her türlü dâva ve alacaktan ibra etmek ye-

rinde kullanılır bir tâbirdir. Dâva ve alacakların bir kısmından yapılan ibraya «ibra-i hâs» deniiir.

İBRA-İ HAS (ابراء خاص) [*Fık.*] Bazı hak ve dâvalardan bir kimseyi ibra etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâvaların ve alacakların hepsinden yapılan ibra, «ibra-i âm» olur.

İBRAİL KİLESİ (ابرائيل كيله‌سى) [*Öl.*] Hububat ölçülerinden birinin adıdır. Romanya şehirlerinden biri olan İbrail'e nispet edilen bu ölçek dört İstanbul kilesi ve aşağı yukarı yüz kilo tutarında idi.

İBRA-İ ISKAT (ابراء اسقاط) [*Fık.*] Bir kimse diğer kimsedeki hakkını kâmilen veya kısmen terketmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bağışlamak demektir.

Alacağını aldığına dair olan ikrara «ibra-i ıskat» denir.

İBRA-İ İSTİFA (ابراء استيفا) [*Fık.*] Bir kimse diğer kimsedeki hakkını aldığına dair olan ikrar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir kimsedeki hakkını kısmen veya kâmilen terketmek suretindeki ibraya «ibra-i ıskat» denir.

İBRANAME (ابرانامه) [*Fık.*] Alacaklı tarafından alacak ve verecek kalmadığına dair verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. İbra kâğıdı demektir.

İBRİK (ابريق) [*San.*] Emzikli su kabının adıdır. El, yüz ve ayak yıkamada yalnız olarak kullanıldığı gibi leğenle birlikte de istimâl olunur. Topraktan, tenekeden, bakırdan hattâ gümüşten, altından yapılanları ve mine işlemelileri de vardır. «Kamus-ı Osmani» de Farsça su dökücü, su döken mânasına gelen «âbriz»den muarrep olduğu yani Arap diline geçtiği yazılıdır.

Sebuy-i meyle ibrik-ı vuzu bir hâktendir amma
Ne hikmettir bilinmez biri salih, biri fâsiktir.
Lâ

İBRİKDAR (ابريقدار) [*Sar., Hal.*] Sarayla büyük devlet adamlarının konaklarında su döken ve leğen ibrik işlerine bakana verilen addır. Padişah saraylarında ibrikdarlar mütaadditti. Padişahın doğrudan doğruya leğen ibrik işine bakana «ibrikdar başı», «ser ibrikî» denilirdi. Buna sadece ibrikdar, hattâ ibrikdar gulâmı denildiği zamanlar da vardı. İbrikdar, leğen ibrik hizmetine bakıp hükümdarın eline su döker ve içeceği zaman su veren ve bir yere gidişlerde abdest ve su kaplarını taşırdı. İbrikdar, büyük adamların konaklarında aynı işi görürdü.

İBRİKDAR USTA (ابريقدار اوسته) [*Sar.*] Sarayın harem dairesindeki kalfalardan birinin adı idi. Vazifesi leğen ibrik hizmetiydi, Harem dairesinde bundan başka daha altı kalfa vardı. Adları şunlardı: Hazinedar usta, kilerci usta, çeşniyar usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Öteki ustalar gibi ibrikdar ustanın da yüksek aylığı ve hususi odası vardı. Yine öbürleri gibi bunun da ilkbaharda nevruziyyesi, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanı gelirdi.

İBRİK GULAMI (ابريق غلامى) [*Sar.*] Sarayda leğen ibrik işlerine bakana verilen addır. Eski zamanda şimdiki gibi terkos teşkilâtı bulunmadığı için el yüz yıkama, abdest alma işinde leğen ibrik kullanılırdı. Sarayda ibrikdar dahi denilen ibrik gulâmı mütaadditti. Başlarına «ibrikdar başı», «ser ibikî» denilirdi.

İBTİDA (ابتدا) [*Ask.*] Yeniçeri ocağında yazılı olanların hüviyet varakalarına verilen addı. Bu kâğıtlarda ocaklının künyesi, yüzünün eşkâlı ve ulûfesinin miktarı yazılıydi.

İBTİDAÎ (ابتدائى) [*Mək.*] İlk tahsil veren mektep yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ondan evvel bunun yerinde «sıbyan mektebi» tâbiri kullanılırdı. Eskiden tahsil dereceleri sıbyan, rüştiye ve dâr-ül fünun adlariyle üç dereceye ayrılmıştı. Sonradan rüştiye ile dâr-ül-fünun'un arasına idadî de ilâve edilerek tahsil derecesi dörde çıkarıldı 1908 temmuzundan sonra idadî'lere sultanî adı verildi. Son zamanlarda bu dereceler şu adları taşırlar: İlk, orta, yüksek.

İBTİDA-İ ALTMIŞLI (ابتداء آلتمشلى) [*İlm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris silsilesinin yedinci mertebesindeki müderrislerin unvaniydi. Ondan evvelki altı mertebeyi ibtida-i hariç, hareket-i hariç, ibtida-i dâhil, hareket-i dâhil, musıle-i sahn, musıle-i sahn-i seman, ondan sonraki beş mertebeyi de hareket-i altmışlı, musıle-i Süleymaniye, havamis-i Sülemaniye, Süleymaniye, dâr-ül-hadis teşkil ediyordu. Dâr-ül-hadis müderrisliğin en yüksek mertebesiydi.

İBTİDA-İ DAHİL (ابتداء داخل) [*İlm.*] Medreselerden orta tahsili verenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk tahsili «ibtida-i hariç» medresesinde gören talebe buraya gelir, ikmalden sonra âli kısmı ihtiva eden «sahn medresesi» ne girerdi. Sahn medresesini bitirenler «müderris», içlerinden müderrislik yapmak iste-

miyenler veyahut ona ait imtihanı veremiyenler «tarik-ı kaza» ya intisap ile «kadı» olurlardı.

Bu medreseye «ibtida-i dâhil» denildiği gibi «dâhil medresesi» de ıtlak olunurdu.

Kanunî tarafından Süleymaniye medresesinin binasından sonra on iki mertebeye çıkarılan müderrisliğin ibtida-i dâhil müderrisliği üçüncü mertebesini teşkil ediyordu.

İBTİDA-İ HARİÇ (ابتداء خارج) [*Ilm.*] Medreselerdeki üç tahsil derecesinden ilk mertebenin unvaniydi Buna «hariç medresesi» de denilirdi. İdadi tahsili gösteren ikinci derecedekilere ibtida-i dâhil ve üçüncü mertebedekilere de musıle-i sahn denilirdi. Musıle-i sahn âli tahsil verirdi.

Medrese tahsilini bitirenler «mülâzim» olur, isimleri «ruzname-i hümayun» a kaydolunurdu. Bu mülâzimlerden yedi sene mülâzemet müddetini bitirenler imtihana girerler, muvaffak olanlar «ruus» a nail olurlardı. İmtihanda muvaffakıyet kazananlar ruusla beraber «ibtida-i hariç» medreselerine müderris tâyin olundukları için bu ruusa «ibtida-i hariç ruusu» da denilirdi. İbtida-i hariç ruusuna nail olanlar sıraları geldikçe terakki ile dâhil ve sahn medreseleri müderrisliklerine geçerlerdi.

Medrese tahsili görmek istiyen bir talebe de ilk evvel ibtida-i hariç medresesindeki derslere devam eder, ondan sonra sırasiyle dâhil ve sahn'e geçerek tahsilini bitirirdi

İBTİDA-İ HARİÇ RUUSU (ابتداء خارج رؤسی) [*Ilm.*] Medrese tahsilini bitirip mülâzim olan ve ruzname-i hümayun'a kaydedilerek yedi sene mülâzemet müddetini bitirdikten sonra imtihana girip muvaffak olanlardan ruus alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmtihanda kazananlar ruusla beraber ibtida-i hariç medreselerine müderris tâyin olundukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

İBTİDA RUUS DEFTERİ (ابتدا رؤس دفتری) [*Ida.*] Dirlik verilmesi için tutulan ruus defteri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu defterdeki kayıt mucebince alâkalılara berat veya ruus verilirdi.

İBTİDA ŞÜDEGÂN (ابتدا شدگان) [*Sar.*] Mülazim (stajier) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Münhaller kayıtlı bulunan bu mülâzimlerle doldurulurdu.

İBZA' (ایضاع) [*Fık.*] Bir kimsenin kârı tamamen kendisine ait olmak üzere diğer kimseye sermaye vermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir Bu sermayeye bidaa, verene «mübdi», alana da «müstebdi» denilir.

İCAB-I VAKF (ایجاب وقف) [*Vak.*] Vâkıftan vakfı inşa için sudur eden ve mahallî örfe göre inşayı vakfa delâlet eden söz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İCAP (ایجاب) [*Fık.*] İnşayı tasarruf için iptida söylenilen söz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasarruf onunla ispat olunur. Diğer bir tâbir ile mukaveleye girişmek için yapılan irade beyanına da icap denilir. Bunda mukabil tarafın muvafakati de lâzımdır ki ona da «kabul» denir. Bu makamda «icap ve kabul» kullanılır.

İCARE (اجاره) [*Vak.*] Vakfa veya mirîye ait kira yerinde kullanılır bir tâbirdir. Istılah olarak icare «menfaat-i malûmeyi ıvaz-ı malûm mukabilinde bey' ve temlik etmek» demektir. Türkçede kiraya vermek denilir.

İcarede maksud-ün-aleyh menfaattir. Menfaat ise mâdûmdür. Bu sebeple kıyas olan adem-i cevaz iken nâsın ihtiyacına binaan tecviz edilmiş ve bunun meşruiyeti kitap, sünnet ve icma' ile sabit olmuştur. Ivazsız vukubulan icare fasittir.

İcare; icap ve kabul, mükâtebe, işaret ve teati tarikıyle de mün akit olur. İcarede sükût rıza ve kabul addolunur.

Maksud-ün-aleyh itibariyle icare-i akar, icare-i uruz, icare-i hayvan namiyle üç kısımdır. İcarenin in'ikat şartı, âkitlerin âkil, mümeyyiz olması, icap ve kabule muvafakati, akit meclisinin birleşmesi, mucirin icar edeceği şeyin mutasarrıf veya vekili veyahut vasisi olmasıdır.

İcare için «Mecelle» de «Kitab-ül-icare» adı altında hükümler bulunduğu gibi sonraları «İcare-i Akar Nizamnamesi» nami altında ayrıca bir nizamname de yapılmıştır. «Kanun-ı Medeni» de de buna ait ahkâm vardır.

İCARE-İ URUZ (اجارهٔ عروض) [*Fık.*] Malûm müddet için malûm bedel mukabilinde elbise ve emsali menkul eşyanın kiralanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir kimse kiraladığı bir elbiseyi hiç giymese bile kira lâzımı geldiği gibi kendisinin giymesi için kiraladığı elbiseyi başkasına giydiremezdi.

İCARE-İ FASİDE (اجارهٔ فاسده) [*Fık.*] İcarenin in'ikat şartları bulunup da sıhhat şartlarından biri bulunmıyan icare hakkında kullanılır bir tâbirdir. İcare-i fasidede ücret şart olduğu gibi bilerek ve rıza ile ecr-i misilden ziyade verilen ücret ger alınamaz. Yine bunda bilfiil intifa' şarttır. Yalnız vakıflar bundan müstesnadır.

Vakfın icarında vâkıfın şartına ittiba' vaciptir.

İCARE-İ GAYR-İ LAZİME (اجارهٔ غیر لازمه) [*Fık.*] Kendisinde hiyarattan (muhayyerlik) birisi bulunan icare hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İCARE-İ GAYR-İ MÜN'AKİDE (اجارهٔ غیر منعقده) [*Fık.*] İn'ikat şartlarından biri bulunmıyan icare yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bâtıl icare demektir.

İCARE-İ LAZİME (اجارهٔ لازمه) [*Fık.*] Akitlerden birinin özürsüz feshedemiyeceği sahih icare yerinde kullanlır bir tâbirdir. Bozabilmek için hıyar-ı şart, hıyar-ı rüyet, hıyar-ı ayp bulunmak lâzımdır.

İCARE-İ MEVKUFE (اجارهٔ موقوفه) [*Fık.*] Gayrın hakkı taalluk eden icare hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İCARE-İ MUZAFE (اجارهٔ مضافه) [*Fık.*] Gelecek muayyen (belli) bir vakitten itibaren yapılan icare hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kira müddetinin sonunda kiralanan şeyin tahliye edilmemesi halinde geçecek her gün için ayrıca bedel tâyini suretiyle kira mukavelesine konulan şart «icare-i muzafe» dir.

İCARE-İ MÜECCELE (اجارهٔ مؤجله) [*Fık.*] Sonradan alınacak kira demek olan bu tâbir (Türk Hukuk Lûgati) nde (icare-i müecele) maddesi şöyle izah olunmuştur: «Arz-ı memleket ile tedavül kabiliyetini haiz vakıf mahallerde kullanılan bir tâbirdir. Arz-ı memleketin ziraat suretiyle intifa' olunanlarından humus ve öşür nispetinde alınan hâsılat hissesini ve ziraat olunmıyanların da kıymet üzerinden «icare-i zemin», «bedel-i öşür», «mukataat», «bedel-i öşür mukataası» namlariyle alınan senevi muayyen bir miktar meblâğı ifade eder. Peşin değil, hâsılatta veya sene sonunda alındığından dolayı «müeccele» denmektedir. Vaktiyle bu müeccel ücret muvazzaf haraca benzetilerek «çift akçası» ve «mukaseme» vergisine mümasil olmak üzere de «öşür» namiyle istifa kılınırdı. Tedavül kabiliyetini haiz vakıf mahallerde ise kıymet üzerinden senevî cüz'î miktarda akça veya kuruş hesabiyle alınan meblâğa ıtlak olunurdu.»

İCARE-İ MÜCEZE (اجارهٔ موجزه) [*Fık.*] Akdi mütaakip hükmü icra olunan ve akitten muteber olan icare hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer tarifle bir şarta muallâk ve bir vakte muzaf olmıyan icaredir.

İCARE-İ MÜN'AKİDE (اجارهٔ منعقده) [*Fık.*] İn'ikat eden yani in'ikat şartlarını câmi olan icare yerinde kullanılır bir tâbirdir Mün'akit; akdolunan, bağlanan, karar verilip iki taraftan kabul olunan demektir.

İCARE-I MÜSANEHE (اجارهٔ مسانهه) [*Fık.*] Yıllık yapılan kira akdi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kira aylık olursa ona «icare-i müşahere» denilir.

İCARE-İ MÜŞAHERE (اجارهٔ مشاهره) [*Fık.*] Aylık olarak yapılan icare akdi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kira yıllık olursa ona «icare-i müsanehe» denilir.

İCARE-İ NAFİZE (اجارهٔ نافذه) [*Fık.*] Gayrın hakkı taalluk etmiyen icare hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İCARE-İ SAHİHA (اجارهٔ صحیحه) [*Fık.*] Zaten ve vasfen meşru olan, yani in'ikat şartlarını ve sıhhati câmi bulunan icare yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İCARE-İ TAVİLE (اجارهٔ طویله) [*Fık.*] Uzun bir müddetle yapılan kiralama yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir maslahata veya şart-ı vâkıfa dayanmadıkça bir vakıf akar bir seneden, bir vakıf arazi de üç seneden ziyade müddetle kiraya verilemez.

Yetim Malları hakkındaki hüküm de böyledir.

§ [*Vak.*] İcare-i vahideli bir vakıf akarın fıkhan muayyen sebeplerden biriyle üç seneden fazla bir müddeti istihdaf eder surette icarına da «icare-i tavile» denilir. Bu müddet ister üç seneden fazla muayyen bir müddet olsun ister «hikr» de olduğu gibi bu müddetin malûm bir nihayeti bulunmasın

İCARE-İ ZEMİN (اجارهٔ زمین) [*Mal., Vka.*] Yeri arazi-i emîriyye veya vakıf olup üzerinde eşhas tarafından çiftlik binası, değirmen, ahır, samanlık, ağıl, mandıra ve emsali ziraate müteallik binalarla bağ ve bahçe tesis olunan araziden alınan kira hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Öşre muadil ödenen bu paraya «mukataa» denilir. İcare miktarı arazinin büyüklüğüne, mevkiinin şerefine göre değişir.

İCARE-İ VAHİDE (اجارهٔ واحده) [*Vak.*] Vakıf olan müsakkafat ve müstagallâtın ay ve sene gibi kısa müttetle icarı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İcare-i vahideli evkaf çiftlik ve arazi ise üç, sair akarat'tan ise bir seneden ziyade müddetle icar olunamazdı. Yalnız taamül olan yerlerde buna mesağ vardı. Cami, medrese, mektep, imaret, çeşme, sebil, zaviye, kütüphane, hastahane, kuyu, misafirhane, köprü gibi tesis ve inşa edilen eserlerin mevcut ve mamuriyetlerinin idamesi bunların masraflarını koruyacak varidatın bulunmasına bağlı olduğunu nazar-ı dikkate alan hayır ve hasenat

sahipleri aylık veya senelik varidatları yaptıkları hayır yerlerine karşılık olmak üzere ev, dükkân, tarlâ gibi şeyleri vakfederlerdi. İşte vakfedilmiş olan bu nevi gayr-i menkullerin kiralanmasına «icare-i vahide» denilirdi.

İcare-i vahideli evkafta ferağ ve intikal caiz değildi. Bu nevi icareli evkafın mahlûliyeti de yoktu. Mütevellisi çocuk bırakmaksızın ölse bile yine mahlûl olmazdı. Köy mer'aları, imam ve müezzinlerle türbedarlara meşrut olan ev ve emlâk bu nevi evkaftandır.

İcare-i vahideli emlâk ve arazinin icareteyne tahviliyle diğer emlâk gibi alım ve satıma tâbiiyeti mahlûliyetini mucip olurdu. Eğer vâkıf tevliyetnamede bu tahvili sarahaten men' etmiş ise icra olunamazdı.

İcare-i vahideli bir vakfın icareteyne tahvil olunabilmesi harap olup imarına vakıfta kudret olmamakla beraber icare-i vahide ile dahi talip bulunmamasına ve kadının reyi ile sultanın izninin inzimam etmesine mütevakkıf idi.

İCARE-İ VAHİDELİ AKARAT-I MEVKUFE (اجارهٔ واحدلی عقارات موقوفه) [*Fık.*, *Vak.*] İcareteynli evkaf tâbirinin müradifidir. Bir icareli demektir. Muaccel ve müeccel ücretlerle icar olunan müsakkafat ve müstagallât-ı mevkufedir.

İCARELİLER (اجارهلیلر) [*Ask.*] Yeniçerilik zamanındaki askerlik teşkilâtında yerli kulu piyadesinin mürekkep olduğu beş sınıftan birini teşkil edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir İcareliler münhasıran serhatlerde bulunan şehir ve kalelerde müstahdem yerli topçulardan ibaretti. Bunlara topçuluğu ve buna müteferri' sair vazifeleri öğretmek üzere merkezden topçuluğa vâkıf zâbitler gönderilirdi. Bunlara «topçu» yahut «topçu ağası» nami verilirdi. Topçu ağaları eyalet paşalarının maiyetinde bulunurlardı. Topçular ücretle istihdam oldukları cihetle kenilerine bu ad verilmiştir.

İCARETEYN (اجارتین) [*Vak.*] Vakıf olan bir kısım gayr-i menkuller hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki kiralı demektir. Bunun biri «icare-i muaccele», diğeri «icare-i müeccele» idi. Gayr-i menkullerin vâkıf tarafından hakikî kıymetine müsavi muaccel ve sene ve ay beyan olunmaksızın senelik veya aylık müeccel icare ile icar edilmeleri o gibi vakıflar hakkında bu tâbirin meydana çıkmasına sebep olmuştur.

İcareteyn iptida Osmanlılarda tatbik edilmiştir. Ondan evvel böyle bir usul yoktu. Yalnız icare-i vahide usulü câridi . Hicrî 1000 tarihlerinde İstanbul'da biribirini mütaakıp vukubulan büyük yangınlarda yanan vakıf binaları vakıflarında yeniden yaptıracak galle ve kudret kalmadığı gibi icarına mahsuben bina yaptırmak üzere icare-i vahide ile isticare de talip zuhûr etmemiş olduğundan harabezare dönen memleketin imariyle beraber hayır müesseselerinin idamesi için alâ hilâf-il-kiyas uzun müddetle kiralanmak demek olan icareteyn usulü ihdas edilmiştir.

Binaenaleyh mevkuf müsakkafatın harap ve muhterik olan evler ile dükkânların imarına mensup oldukları vakıfların gallesi kâfi olmadığı ve icareteyn suretiyle taliplerine tefvizi vakıfları hakkında enfa' olacağı düşünülerek icareteyne tahvile izn-i şer'î lâhik olduktan ve ledel'arz irade-i seniyye sâdır olduktan sonra musakkafat-ı vakfiyyeden harap olanları veya arsaları icare-i muaccele namiyle bedelât-ı misliyyeleri olan mebaliğ mukabilinde ve her sene nihayetinde taraf-ı vakfa icare-i müeccele namiyle az bir miktar verilmek üzere vakıfları tarafından âhara tefviz edilmiştir.

Muaccele namiyle alınan bir mahalle icare-i müeccele namiyle aylık veya senelik bir miktar meblâğın tahsis olunması üç sebebe müstenit olsa gerektir:

Birincisi; her sene sonunda müstecirlerden icare tahsisiyle mecurun vakfolduğu beynennas (halk arasında) mütevatir olmasıdır. Bilicareteyn mutasarrıflarının mürur-ı zaman ile mülkiyet dâvasına kıyam etmelerine mahal bırakılmamasıdır.

İkincisi; şer'an tecviz edilmiyen vakıf malın uzun müddetle icarına müsaade vermek ve her sene müstecir müeccel icareyi mütevelliye vermekle iki taraf arasındaki icare akdini yenilemektir.

Üçüncüsü; bir mal gerek kısa ve gerek uzun müddetle icar ve isticar olunacağı sırada icare miktarı neden ibaret ise âkitlerin icareyi teslim ve tesellüm etmesi akdin yenilenmesini tazammun edeceğinden mecur ömrü oldukça müstecirin kirası altında kalması lâzım gelirken bu yolda icar ve tefviz edilen gayr-i menkulün malın mutasarrıfı olan müstecirin vefatiyle tasarrufun inkıtaı iltizam olunamayıp evlâdına intikal etmek menfaati bahşedilmiş olduğu cihetle bu zayiata karşılık olmak üzere icare-i müeccele namiyle başkaca cüz'i bir icare tahsis edilmiştir.

Bu esasların mahfuziyetini temin için icare-i müeccele edadan imtina olunduğu takdirde mütevellinin icareyi feshe salâhiyeti vardı. Arazi Kanununun 82 nci maddesinin son fıkrası da bu esasa müsteniden vazolunmuştu. İcareteyn usulünün ihdasından sonra vâkıfların vakfetmiş

oldukları musakkafat ve müstagallâtın icareteyn veçhile icar olunmasını şart etmişler ve ona göre vakfiyelerine dercetmişlerdir.

Yukarıdan beri verilen tafsilâttan anlaşıldığı veçhile zaruret sevkiyle tecviz edilmiş olan icareteyn usulü birtakım şartlarla mukayyet olarak bizzarure ihtiyar ve kabul olunmuş bir muameleden ibaret olduğu halde zamanın müruru ile mütevelliler tarafından birçok süiistimale uğratılarak Evkafın hukukunun ziyaını ve birçok vakıfların indirasını mucip olmuştur. Ezcümle–vâkıfların yaptırdıkları hal üzere bulunan kârgir hanlar, hamamlar gibi mamur yerler mütevellilerin şahsî menfaatleri saikasiyle şer'î ahkâma muhalif olarak icareteyne tahvil olunmuştur. Vâkıflar tarafından icare-i vâhide ile vakfedilen birçok musakkafatın şer'î mesağ aranılmaksızın mütevelliler tarafından hodbehod icare-i tavile ile şuna buna tefviz ve fakat mütevellilerin zu'munca «شرط الواقف كنص لشارع = vakfın şartı şariin nassı gibidir» hükmüne münafi hareket edilmemiş olmak üzere icare-i vâhideli olduğu tasrih edilerek temessükleri verilmiştir. İcare-i vâhideli olarak tedavülleri icra kılınan ve icareteyn hükmünü iktisap etmiş olan bu makule musakkafatın icare-i tavile ile olunan icar ve isticarın müstenidi olması lâzım gelen hâkimin reyi ve sultanın izni hakkında vakıflarının musakkafat defterlerindeki esas kayıtlarında izahata ve temessüklere raptı tarihlerinde evkaf hazinesi kuyud-ı kadîme kaleminde de bir malûmata tesadüf edilemez.

19 cumadelâhire 1280 tarihli Evkaf nizamnamsinin 38 inci maddesinde şer'î mesağ ve irade olmaksızın icare-i vâhideli vakıflı akarın icareteyne tahvili her kimin mühür ve reyi ile vukubulursa kabul olunmayıp mütecasirinin hapis ve nefy ile mücazat olunacağı gösterilmiş ise de iş işten geçmiştir.

İCARETEYNLİ (اجارتينلى) [*Vak.*] Muaccel ve müeccel icareye tâbi arazi ve musakkafat hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki icareli yani kiralı vakıf demektir.

İCARETEYNLİ EVKAF (اجارتينلى اوقاف) [*Vak.*] Hem muaccel, hem müeccel icareli olan vakıf musakkafat ve müstagallât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «icareteynli müsakkafat ve müstagallât-ı mevkufe» ıstılahı da kullanılırdı. Bu nevi gayr-i menkuller rakabesi vakfa ait olmak ve iptida icare-i muaccele namiyle kıymetine yakın bir meblâğ verilmek ve her sene sonunda dahi icare-i müeccele adıyle cüz'î bir para ödenmek ve iptidaen ve ilâveten her sene bina ve inşa veyahut ağaç gars (ekilmek) edilirse vakfa teberru' edilmek şartiyle tefviz kılınmış bir nevi vakıf akardır. Bunların rakabesi vakıf tarafına, tasarruf hakkı bilicareteyn müstecirine aitti. Bunlar alım satım suretiyle elden geçerse de hükmen icar gibi idiler. Mutasarrıfları bunların yalnız menafiine malik olup rakabesine malik değillerdi.

Mutasarrıflarının evlât bırakılmaksızın vefatları halinde «mahlûl» olur ve vakfa rücu ederdi. Ancak vâkıf icareteynli musakkafat ve müstagallâtın mülk gibi mutasarrıflarının yeresesine intikal etmesini şart eylemiş ise mutasarrıflarının vefatı üzerine vârislerine intikal eder, vakfa rücu etmezdi. Tevsi-i intikalli olanlar altı batna kadar olan akrabaya intikal eyliyebilirdi.

Vakıf olan akarların icareteyne tahvili caiz değildi. Ancak bir akar harap olup imarına vakıfta kudret olmadığı gibi icar-i vâhide ile dahi talip bulunmadığı surette mütevelli kadının reyi ve sultanın izni ile o akarı icareteyne tahvil edebilirdi. Böyle yapılmamış olan vakıf akarların icareteyni Evkaf hazinesince kabul olunmaz, buna ait evrak tanzim eylemiş olanlar da tecziye edilirdi.

İcareteynli bir vakıf hastahane ve mektep gibi umumi bir müessese ittihaz olunmak istenilirse mütevellinin reyi ve sultanın izni ile «mukataa» ya raptolunurdu. Çünkü umumi müesseselerde ferağ ve intikal ve mahlûliyet cereyan etmediğinden bu mukataa vakfın zayiatına mukabil sayılırdı. Umumi müessese ittihaz olunan mahallin vergi defterinde kıymeti kaç kuruş ise binde onu, mukataa bedeli ittihaz olunurdu. Bu muamele 16 ramazan 1299 (1882) tarihli iradeye müstenitti.

İCARETEYNLİ MÜSAKKAFAT VE MÜSTAGALLAT-I MEVKUFE (اجارتينلى مستغلات ومستغلات موقوفه) [*Vak.*] Muaccel ve müeccel icareye tâbi olan vakıf bina ve yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «icareteynli evkaf» da denilir.

İCAZ (ايجاز) [*Ede.*] Az sözle çok mâna ifade olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Öyle sözlere «muciz», «veciz», «vecize» denilir. İcaz, ifadenin pek makbul bir tarzıdır. Fakat anlaşılır derecede olması şarttır. Maksadı anlatamıyan icazlar makbul sayılamazlar.

İcazın; icaz-ı makbul, icaz-ı muhil, icaz-ı hazf, icaz-ı kasr, icaz-ı bittazammun, icaz-ı bittakdir olmak üzere muhtelif nevileri vardır.

İcaz-ı makbul; bittazammun ve bilhazf olan icazdır.

İcaz-ı muhil; sözün istenilen mânayı ifa-

deye kifayet etmemesi yüzünden mânanın bozulması halidir.

İcaz-ı hazf; mânaya halel gelmemek şartiyle ve lâfzı veya aklî karine delâletiyle cümleyi tamamlıyanlardan birinin hazfidir

İcaz-ı kasr; lâfzan hiçbir hazf olmadığı halde ibarenin mânaca zengin olmasıdır.

İcaz-ı bittazammun; icaz-ı bittakdir ile icaz-ı bilkasrın heyet-i mecmuasıdır.

İcaz-ı bittakdir; maksadı az sözle ifade etmekle beraber fazla olarak etraflı mânaların zuhûrudur.

İCAZENAME (اجازه نامه) [*Sof.*] Bir tarikate intisap ve zikrullaha muvazabet ile menzilleri katederek irşat mertebesine vâsıl olanlara, şeyhlerinden gördükleri irşat ve terbiye dairesinde, taliplerin (isteklilerin) irşat ve terbiyesine ruhsat ve mezuniyeti mutazammın şeyhleri tarafından verilen vesikanın adıdır. Mühürlü olan bu vesikaya aynı zamanda «hilâfetname» de denilir.

İcazename alanlara şeyh tarafından merasimle «tac» giydirilirdi. Tarikatlerin bazılarında «tac» yerine «hırka» giydirmek tâbiri kullanılırdı.

İCAZET (اجازت) [*San.*] İlimde ve yazıda tahsilini bitirenlere verilen şahadetname yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça icazet; izin, müsaade demektir.

§ [*Huk.*] Borç altına girmeye ehil olmıyan ve fakat temyiz kudretini haiz bir kimse tarafından yapılmış olan hukukî muameleye kanunî mümessilin sonradan muvafakat eylemesidir.

Bir kimsenin temsil kudretini haiz olmaksızın diğeri namına muameleye girişmesi halinde yapılan muameleye o diğerin sonradan muvafakatine de icazet denir.

İcazet; bir taraflı hukukî muameledir ve makabline şamildir.

§ [*Ede.*] Harf-i reviden sonra gelen harfin hareketlerinin muhtelif olması demektir.

İCAZET ALMAK (اجازت آلمق) [*Mek.*] Medrese usulüne göre okuduğu dersi bitiren talebenin hocasından izin alması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunu tasdik mahiyetinde alınan kâğıda «icazetname», icazetname almış olana da «mücaz» denilirdi.

İCAZET-İ FİİLİYYE (اجازت فعليه) [*Fık.*] Bir kimseden izin ve ruhsata delâlet eden bir fiil ve hareketin suduru yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İCAZET-İ KAVLİYYE (اجازت قوليه) [*Fik.*] Bir kimsenin bir şey hakkında izin verdim demesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İCAZET-İ KÜLLÎ (اجازت كلى) [*Ida.*] Vaktiyle Osmanlı serdarlarına ve sefirlerine musalâha, muahede akdi ve sair işler hakkında verilen mezuniyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tam salâhiyet demektir. Bu salâhiyeti alan kumandan veya sefir üzerine aldığı işi merkezden sormaya hacet kalmaksızın maslahatın icabettirdiği ve kendi aklının erdiği veçhile yapıp bitirirdi,

İCAZET-İ LAHİKA (اجازت لاحقه) [*Fık.*] Bir kimsenin evvelce izni olmadığı halde yapıldıktan sonra o şeyi kabul ve tasdik eylemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fıkıh kaidesine göre «icazet-i hakîka vekâlet-i sabıka» hükmündedir.

(Türk Hukuk Lûgati) nde şöyle izah olunmuştur: «Mevkuf bir akde lâhik bir icazettir. Meselâ: Bir kimse fuzulî olarak âharın malını sattıktan sonra mal sahibine haber verip o da icazet ederse bu icazet icazet-i lâhikadir.

İCAZETNAME (اجازتنامه) [*Mek.*] Okuduğu dersi veya sanati bitirenlere hoca ve üstadları tarafından verilen ehliyet vesikası yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Vaktiyle medrese tahsilini bitirenlerin aldıkları mezuniyet ruusuna verilen bu ada mukabil mektebi bitirenlere verilen bitirme vesikasına «şahadetname» denilmiştir.

Arapça mezuniyet; ruhsat mânalarına gelen icazet ile Farsça mektup, kitap demek olan name'nin birleşmesinden meydana gelen bu tâbirin mânası izin kâğıdı demek olur.

İcazetname vermenin milâdî altıncı asırda başlanmış iyi bir şey olduğunu kaydeden Manastırlı Rifat Bey bunu « Kamus-ül-Bedayi » Malümat (Mecmua, sayı 35-36) şöyle tarif etmiştir:

«Ulûm ve sanayide hususi bir mesleğe salik olanların lüzumu olan fünun ve usulleri görüp artık kendi kendine mutalâa ve tetebbula mesleğinde ilerlemeye istidat kesbedenlere hoca ve mümeyyizlerin tasdikiyle hükûmet veya cemiyet tarafından verilen ve içinde tahsil ettiği mevad ayrı ayrı yazılı bulunan kâğıda denir.»

Medrese tahsilini bitirenlere hocaları tarafından verilen icazetnamede okunan dersi İslâmın zuhûrundan icazetname alanın zamanına kadar kimler okutmuşsa onların isimleri yazılırdı. Bu itibarla icazetname aynı zamanda bir silsilename idi.

İcazetnameler son mektep şahadetnameleri gibi medreselerde okutulan bütün ilim ve fenleri ihtiva etmez ve heyet-i umumiye namına ita edilmezdi. Bir talebe muhtelif ulûm ve fünunu başka başka hocalardan tahsil ettiği için ikmal-i nüsah ettikçe herbirinden ayrı ayrı icazetname alırdı. Maamafih bu; hadis, tıp, riyaziye gibi ilim ve fenlere mahsustu. Yoksa bir talip tahsile başladığından bitirinciye kadar tahsili meşrut ulûm ve fünunu tâkip etmesi mecburiydi. İcazetname de bu itibarla mürettep ilimlerin tahsil ve ikmal edildiğini gösterir bir ehliyet beratı makamındaydı.

Yazı meşk edenlerin hocalarından aldıkları ehliyetnamelere de «icazetname» denilirdi. Hattat icazetnamelerine son asırda «ketebe kıt'ası» adı da verilmişti. İcazetnameden kıt'anın farkı vardı. İcazetnamede alettafsil silsileler gösterilir, kimin kimden yazı öğrenmiş olduğu, başlangıca kadar sayılırdı. Buna «anane» tâbir edilirdi Kıt'alarda ise yalnız şakirdin ve muallimin ismi ve bir de dua maddeleri yazılırdı. Meselâ bazıları âyet veya hadisi havi sülüs ve nesih yazılariyle yazılmış iki satırdan ibaretti. Bir takımı da hilye-i şerifeyi şekl-i mahsus üzere yazdıktan sonra altına yukarıda geçen maddelerden ve yazanın imzasını havi bir tasdikname yazar, bunu icazetname itibar ederlerdi.

İcazetname alan bir hattat yazacağı yazılara «ketebe» koymak salâhiyetini kazanırdı.

İCAZET VERMEK (اجازت ویرمك) [*Mek.*] Medrese usulüne göre okuttuğu dersi bitiren talebeye hocası tarafından izin verilme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunu tasdikan verilen mühürlü kâğıda «icazetname», icazet vermiş olan müderrise de «müciz» denilirdi.

İCMA' (اجماع) [*Fık.*] Lûgatta ittifak, kast, azm mânalarına gelen icma' ıstılah olarak bir asırda bulunan İslâm müçtehitlerinin şer'î bir hüküm üzerine ittifak etmeleri demektir. Buna «icma-i ümmet» de denir. Aklî bir hüküm üzerine ittifaka ve bilinmesi yalnız sarih nakle müstenit olan şeyler hakkındaki ittifaka icma adı verilmez. Avamın bir şey hakkındaki ittifakları da icma' sayılmaz.

Büyük âlim Ömer Nasuhî Bilmen «Hukuk-ı Islâmi ye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (İstanbul, Matbaacılık T. A. O. 1949, c. 1, s. 164 ve müteakıp) icmaa dair şu tafsilâtı veriyor:

«İcma'; lûgatte azm, kast, ittifak mânasınadır. Istılahta: «Ümmet-i Muhammedden olan müçtehitlerin bir asırda, bir hükm-i şer'î üzerine ittifak etmeleri» dir.

«Demek ki icma', bir kere bu ümmeti merhumeye hâs bir hüccettir, bir tekrim-i ilâhî eseridir. Sonra bu icma' salâhiyyeti, müçtehitlerin hasaisinden olup avam-ı nâsın ittifakları icma' sayılmaz. Çünkü avam-ı nâs, icmaın istinat edeceği delillere muttali değildir. Zaten onların bir meselede ittifakları âdeten kabil olamaz, kabil olsa da ona bizim ıttılaımız mümkün değildir.

«İcma', yalnız bir kısım şer'î hükümlerde, yani dinî umurda caridir. İbadetlerde ve hukukî meselelere ait hususlarda icma' cereyan eder. Vüeud-i Bari, sıhhat-i Risalet gibi itikada ait olan esaslar, mücerret icma' ile sabit olamaz ve şer'î delillerden istinbatı mümkün olmıyan şâri-i mübinin tasrihine mütevakkıf bulunan âhiret ahvali, eşrat-ı saat gibi şeyler de icma' ile bilinemez. Bunlar, şâri'inin nususuna mütevakkıftır ve illâ devir lâzım gelir. Yani bu hususdaki nususun icmaa, icmaın da bu nususa tevakkufu lâzım gelir ki, bu bâtıl olan bir devirdir.

«Kezalik; âlemin hudusu gibi aklî hükümlerde veya bir ilâcın bir hastalığa nafi' olması gibi gayr-i dinî hükümlerde veya vaktiyle görülmüş veya ileride görülecek tarihî hâdiselerde de insanların ittifak etmeleri icma-ı ümmetten madut olamaz.

«İcmaın ehli, şartı ve istinadgâhı:

«Ehl-i icma'; fâsik, müptedi olmıyan ve içtihat kudretini haiz bulunan zatlardır.

«İcmaın şartı da bir asırda; yani bir zamanda bulunan ve bu evsafı haiz olan müçtehitlerin ittifak etmeleridir. Binaenaleyh bir mesele hakkında bir asırdaki müçtehitlerden yalnız bir kısmının ittifak etmeleri, bir icma' mahiyetinde olamaz.

«Bazı zevata göre müçtehitlerden bir iki zatın muhalefeti, icmaın in'ikadını mâni değildir. Bir hadis-i şerifte (عليكم بالسواد الاعظم = en büyük cemaate tâbi olunuz) buyurulmuştur. Ekser için hükm-i kül vardır

«Yalnız ehl-i beyt-i Nübüvvetin, yalnız Hülefa-i Râşidînin veya yalnız Medine-i Münevvere ehlinin ittifakları bir icma' sayılmaz. Yalnız İmam-ı Malik'e göre Medine-i Münevvere ehlinin ittifakları icma'dan maduttur.

«Zeydiyye ile İmayye'ye göre Resul-i Ekremin itretinden = mübarek neslinden başkalarının icmaı sahih değildir,

«Zahiriyye'ye ve imam-ı Ahmed'den bir rivayete göre de ashab-ı kiramdan olmıyan müçtehitlerin icmaı muteber değildir. Bunlara göre (لاتجتمع امتي على الضلالة = ümmetim dalâlet üzerine toplanmaz) hadis-i şerifi ashab-ı kirama hâstır.

«İcmaın in'ikadı için, İmam-ı Ahmed ibn-i Hambel'e ve İmam-ı Şafiî'den bir kavle göre asrın inkırazı şarttır. Müttefik olan müçtehitler, vefat etmedikçe icma' tahakkuk etmiş olmaz. Çünkü içlerinden bazılarının rücuu, tebdil-i kanaat etmesi caizdir, melhuzdur.

«Demek ki bu zatlara göre müçtehitlerden bazılarının bilâhara ittifaktan ayrılmaları, sabık icmaı ihlâl eder.

«Cumhur-ı fukahaya nazaran bir meselede ittifak eden müçtehitlerin yalnız ashab-ı kiramdan veya ehl-i beyt-i Nübüvvetten olmaları veya tevatür adedine baliğ bulunmaları ve bunların ittifakları üzerinden bir asır geçmesi şart değildir. Belki herhangi bir asırdaki müçtehitlerin ittifakı da - usulü dairesinde - icma'dan maduttur, Bir asırda bulunan müçtehitler, bir mesele hakkında bir kere ittifak ettiler mi, artık o mesele icma' ile sabit olmuş olur. Ondan sonra yetişecek müçtehitlerin varlığı ve tevali edecek senelerin asırların mevcudiyeti bu icmaı ihlâl edemez. Hattâ bu icmaı vücuda getirmiş olan müçtehitlerden bir kaçının bilâhara reyinden dönmesi de mün'akit bulunan bir icmaı izale edemez. Çünkü müçtehitlerin bu icmaı, bir teemmül ve tefekkür devresinden sonra vukubulmuş olacağından artık sonraki fikirleri, evvelce tam kanaatleri dairesinde tecelli etmiş olan bir ittifaka muzahir olamaz.

«Bir mesele hakkındaki sabık ihtilâf, o mesele hakkındaki lâhik icmaın tahakkukuna mâni olamaz, şöyle ki; bir mesele hakkında bir asrın müçtehitleri ittifak edemeyip meselâ iki veya üç reyde bulunmuş oldukları halde onlardan sonra gelen müçtehitler, bu reylerin birinde ittifak etseler, artık icma' vukua gelmiş olur. Fakat bu iki veya üç reyden başka bir reyde ittifak etse bu icma' sayılmaz. Çünkü evvelki müçtehitlerin bu hususta yalnız iki veya üç reyde ittifakları vardır. Bunun haricinde bir reye mahal bulunmadığına âdeda ittifak etmiş demektirler. O halde muahhar asırdaki müçtehitlerin buna muhalefeti sevap görülmez. Meselâ; vaktiyle müçtehitler, bir ölünün sahih ceddi var iken kardeşine hisse verilip verilmemesi hususunda ihtilâf edip bir kısmı ceddin müstakillen vâris olacağına, bir kısmı da mukaseme yoliyle vâris olacağına kail olmuştur. Artık sonraki müçtehitlerin bir üçüncü kavl olmak üzere ceddin mahrumiyetine kail olmaları caiz olamaz. Böyle bir kavl, evvlce müttefik-un-aleyh olan bir reyi nefy edeceğinden muteber değildir. Kezalik; ribevî mallardaki illet-i riba hakkında müçtehitler kısmen ittifak ve kısmen ihtilâf etmişlerdir. Şöyle ki; bu illet, Hanefîlerce kevl maalcinstir, Şafiîlerce tam maalcinstir, Malikîlerce de iddihar maalcinstir. Demek ki bu illetin bir cüz'ünde ihtilâf, diğer bir cüz'ü olan cinste de ittifak etmişlerdir Binaenaleyh sonradan gelen müçtehitlerin illet-i ribanın bidunilcins hangi bir şey olduğunda ittifak etmeleri muteber olmaz.

«Müçtehitlerin bir hâdise hakkında ittifak etmeleri, şüphe yok ki mücerret reylerine müstenit olmayıp yine şer'î bir delile mütenit bulunur. Bu delil haber-i vâhit veya kıyas olabilir. İcma' ile bu deliller kuvvet bulur, artık asıl delil, icma' olmuş olur, hüküm icmaa izafe edilir.

«İcmaın senedi, istinatgâhı bir katî delil de olabilir. Fakat bu halde icma', hüccet olmakta müstakil olamaz. Belki hüküm esasen o katî delil ile sabit olmuş, icma' da buna munzam bulunmuş, o katî delilin te'vile, takyide muhtemil olmadığını göstermiş olur. Meselâ; beş vakitteki namazların farziyyeti, kitap ile ve sünnet ile sabit olduğu gibi icma-i ümmet ile de sabit bulunmuştur. Zekât, oruç, hac hakkında da böyledir.

«İcmaın tarikleri ve hükmü:

«Müçtehitlerin ittifakında iki tarik vardır: Biri azimet, diğeri de ruhsat tarikidir. Şöyle ki; bir mesele hakkında bir asırdaki müçtehitlerin birden hüküm verip onunla hepsinin ayni veçhile amel etmeleri, azimet tarikiyle olan bir icma'dır. Bununla o mesele hakkında «icm-i kavlî», «icma-i amelî» vücude gelmiş olur. Bilâkis bir mesele hakkında bu müçtehitlerden bir kısmı hüküm verdiği halde veya onunla amel ettiği halde diğer bir kısmının ona vâkıf olduğu ve teemmül zamanı geçtiği halde sükût etmesi de ruhsat yoliyle bir icma'dır. Buna da «icma-i sükûtî» denir.

«İcma', bir hüccettir. İcmaın hükmü yakın ifade etmektir. Bir meselenin hükmü icma' ile sabit oldu mu artık o hüküm, katîdir Buna muhalif görülen herhangi bir delil mutlaka müevvel, mukayyet veya mensuh demektir, icmaa munzam olamaz.

«Bir kere esasen icmaın hüccetini inkâr Hanefî fukahasınca muhtar olan kavle göre [illegible] müstelzimdir. Sonra sübuti katî, yani tevatür ile sabit olan herhangi bir muayyen gayr-i sukûtî icmaı adem-i kabul de ikfarı istilzam eder. Çünkü ümmeti dalâlete isnat şâri-i mübinin tezkiyesini inkâra müeddi olur. Icma-i sükûtî ise edille-i tak'iyyeden olmakla beraber münkiri tekfir olunmaz. Hattâ Şafiîlerce icma-i sükûtî, icma sayılmaz. Çünkü bu sükût, rizaya delâlet etmez, bir mehabet ve

hürmetten veya fitne havfinden dolayı sükût edilmiş olabilir. Buna cevaben deniliyor ki: hakka karşı sükût etmek haramdır. Ashab-ı kiram ile sair müçtehidîn ise böyle bir haram ile itham edilemez. (الساكت عن الحق شيطان اخرس = Hakdan susan, yani bâtılı gördüğü halde susup hakkı söylemiyen dilsiz bir şeytandır) buyurulduğu malûmdur. O halde vâkı olan bir ittifaka karşı sükût eden bir müçtehit, onun hak olduğunu kabul ettiğinden dolayı sükût etmiştir ve illâ sükût etmesi kabil olmazdı. Şüphe yok ki eazım-ı ümmet kanaatlerini söylemekten asla çekinmemişlerdir. Onların tarih-i hayatı malûmdur.

«Bir hâdise hakkında icma' bulunduğu ya tevatür ile veya şöhret tariki ile veya haber-i ahad ile malûm olur. Tevatür tarikiyle sabit olan icmaın en kuvvetlisi ise ashab-ı kiramın icmaıdır. Tevatür ile sabit olmıyan bir icmaı kabul etmemek bir bid'attir, münkiri dalâlete nisbet olunur, fakat ikfar olunmaz.

«Bazı zevata göre icma' ile sabit olan hüküm, bilinmesinde hassa ile âmme müşterek olan bir hüküm ise inkârı küfrü icabeder. Namazların adetleri, rükünleri ve hac ile orucun farzları ve zamanları, zinanın, sirkatin, ribanın tahrimi gibi. Bunları inkâr, Resulullahın katiyyen dininden olan şeyleri inkâr etmektir. Fakat mücmeunaleyh olan hüküm, yalnız hassanın muttali olacağı bir hüküm ise inkârı küfrü mucip olmaz. Bir kadını ammesinin veya halasının üzerine almanın tahrimi, Arafatta vukuftan evvel vukubulacak bir cinsî mukarenetle haccın fesadı, ceddenin altıda bir tevrisi ve kaatilin maktule varis olmadan meni gibi. Bunların hakkındaki icmaı inkâr edenin dalâletine hükmedilirse de küfrüne hükmedilemez Çünkü müevvildir Ona göre icma' ehli olan ümmetten maksat, bütün müminlerdir, yalnız müçtehitler değildir. Böyle bir hükümde bütün müminler müttefik, buna hepsi muttali olmayınca icma' vücude gelmiş olamaz.

«İşte bu, bir te'vildir, Te'vil ise ikfara mânidir. Bunun içindir ki katî nasları tevil eden bir kısım ehl-i hava, tekfir edilmemektedir. Mutezile gibi.

«Bir cemaate göre de icma' ancak zan ifade eder. Razî ve Amidî bunlardandır.

«İcmaın hadd-i zatında kabul ve vâkı olmaması:

«Bir asırda bulunan müçtehitlerin bir hâdisede ittifakları ve bu ittifaktan ümmet-i merhumenin haberdar olması aklen mümkün ve bilfiil vâkidir. Nitekim ashab-ı kiramın bazı meselelerde ittifak etmiş oldukları katiyyen, sabit, bizce tevatüren malûmdur. Teati tarikiyle satış muamelesi ve hammam ücretleri hakkındaki icma' da böyledir.

«Nezzam ile Şiadan bazı taifeler, icmaın adem-i imkânına kail olmuşlardır. Mutezileden olan İbrahim Nezzam ile Kaşanî ve Rafızîlerin ekserisi, icmaın bir hüccet veya bir hüccet-i kat'iyye olduğunu inkâr etmişlerdir Bunlara göre müçtehitlerin adedi ziyade. reyleri muhtelif, işnat edecekleri deliller, gayr-i katî olacağından bir hükümde ittifak etmeleri müstebattır ve herbirinin içtihadında hata etmesi caiz olduğundan mecmuunun da hata etmeleri caizdir.

«Fakat bu iddiaları, kitaba, sünnete, edille-i akliyyeye muhaliftir. Vâki-i hal de kendilerini tekzip etmektedir. Bu bapta Cumhur-ı ümmetin aşağıdaki vecihledir.

«Şer'î delillerin esası, Kitabullah ile sünnet-i Nebeviyyedir. Dinimizin başlıca hükümleri, bu iki menbadan iktibas olunmuştur. Mamafih hâdisat gayr-i mütenahidir. Birçok hâdiselerin hükmü Kur'an-ı Mübinde veya sünnet-i Nebeviyyede sarih bir surette görülemez. Halbuki din-i İslâm, ekmeliyyet mertebesini haizdir. (اليوم اكملت لكم دينكم... = bugünkü gün size dininizi ikmal ettim..) âyet-i kerimesi, bunu nâtıktır. O halde vakit vakit yüz gösteren birtakım hukukî, içtimaî hadiselerin hükümleri de - yine Kitabullah ile sünnnet-i Nebeviyye aslından münşaip olan - icma-ı ümmet ile, kıyas-ı fukaha ile hal ve tâyin edilmek lâzım gelir. Bunlar da şer'î deliller cümlesinden olup âmme-i ümmet tarafından kabul edilmiş birer esastır ve illâ din-i İslâmın ekmeliyyetini iddia, itirazdan salim olamaz.

«Ümmet-i merhumenin en nezih, en kudretli mümessilleri olan müçtehidîn-i izamın bir meselede ittifak etmeleri bir hüccettir. Böyle bir ittifakın şer'an bir hüccet sayılması, bu ümmet hakkında bir tekrim-i Sübhanîdir. Çünkü bu ümmet, dalâlet üzerine ittifak etmez. Nitekim bir hadis-i şerifde (لا تجمع امتي على الضلالة) buyurulmuştur. Diğer bir hadis-i şerifde de (ما رآه المسلمون حسنا فهو عند الله حسن = Müslümanların güzel gördüğü şey, Allahü Taalâ nezdinde de güzeldir) buyurulmuştur.

«Binaenaleyh icma' ile kıyas da yine Şâri-i mübin tarafından kabul ve ümmete tavsiye buyurulmuş birer şer'î delilden başka değildir. Artık bunların kabul edilmesi, din-i İslâmın ekmeliyyeti hakkındaki nass-ı Kur'ana münafi görülemez. Çünkü din-i islâm. arzettiğimiz üzere icma-ı ümmet ile kıyas-ı fukahayı da ulvî dairesinde eem' etmiştir.

«Demek oluyor ki (... اليوم اكملت) nazm-ı Kerimi Kitabullah ile sünnet-i Nebeviyyeyi icma' ile kıyası ihtiva eden, bunlar ile bütün ahkâmı sâbit bulunan bir din-i Celilin ekmeliyyetini bizlere tebşir etmiş bulunuyor. Eğer böyle olmasaydı din-i İslâmın her asırda binlerce, yüz binlerce eazımı tarafından icma' ile kıyasın birer hüccet olması kabul edilir miydi?

«Artık ümmet-i merhumenin bu hususdaki kanaat ve ittifakı hilâfına olacak bir iddianın ne kıymeti olabilir?.

«İcmaın bir hüccet-i şer'iyye olduğuna birçok âyetler, hadisler delâlet etmektedir. Bunlardan bir kaçını kaydedeceğiz.

«(1) (ومن يشاقق الرسول من بعد ماتبين له الهدى ويتبع غير سبيل المؤمنين نوله ماتولى..) âyet-i Kerimesi müminlerin yollarının yakın derecede hak olduğunu göstermektedir. Bu âyet-i kerimede görülmüş oluyor ki her kim kendisine hak zâhir olduktan sonra Peygambere muhalif bir vaziyet alır ve müminlerin yollarından başkasını takip ederse biz onu kendi haline bırakır ve Cehenneme atarız. O ne fena gidiştir.»

«Müminlerin yollarından murat, onların kavlen ve amelen ihtiyar etmiş oldukları şeylerden ibarettir. Artık bu gibi hususlarda kendilerine muhalefet caiz olmayınca bunun bir hüccet olduğu anlaşılmış olur.

«(2) (كنتم خير امة اخرجت للناس تأمرون بالمعروف وتنهون عن المنكر..) âyet-i Celilesi bu ümmetin hayriyyetini beyan ediyor. «Sizler insanlar için meydana çıkarılmış, maruf ile emir, münkirden nehy eden ümmetlerin hayırlısı bulunmaktasınız» mealinde bulunmaktadır. Bu hayriyyet ise içtima ve ittifak ettikleri şeylerin hakikiyyetini iktiza eder. Eğer onlar bir münker üzerine ittifak edecek olsalardı münker ile âmir bulunmuş ve binaenaleyh böyle hayriyyet ile tavsif edilmeleri caiz olmamış olurdu.

«(3) (وكذلك جعلناكم امة وسطاً لتكونوا شهداء..) âyet-i Kerimesi ve ümmet-i merhumenin adaletle şahadetle ittisafını gösteriyor. «İşte sizi böylece âdil, mutedil bir ümmet kıldık, ta ki nâs üzerine şahitler olasınız» buyurulmuş oluyor. Binaenaleyh bu ümmetin ittifak ettikleri bir şeyin hak olması lâzım gelir ve illâ adaletle şahadete selâhiyyetle ittisafları doğru olmamak iktiza ederdi. Haktaalâ Hazretleri ise kullarını haiz olmadıkları bir vasıf ile tavsif buyurmaz. O halde bu ümmet-i merhumenin ittifakı ittibaa ehak olmak icap eder.

«(4) Resul-i Ekrem Efendimiz de (لاتجمع امتي على الضلالة = ümmetim dalâlet üzerine toplanamaz) buyurmuştur. Demek ki ümmetin ve heyet-i mecmuası, hatadan ismette bulunmuş olur. Nitekim diğer bir hadis-i şerifde de (سألت ربي ان لايجتمع امتي على الضلالة فاعطانيه = Rabbimden ümmetimin dalâlet üzerine toplanmamasını istedim, onu bana ihsan buyurdu) diye buyurulmuştur.

«Bütün bunlar gösteriyor ki ümmet-i merhumeyi temsil eden müçtehitlerin bir hükm-ü şer-îde ittifak etmeleri hatadan berî, hakka mukarin, ittibaı vacip bir hüccet-i diniyyeden başka değildir.

«İcmaın bir hüccet olması, aklî deliller ile de sabittir. Şöyle ki, bir kere düşünmeli ki Resul-i Ekrem Efendimiz hâtem-ül-enbiyadır Şeriati de kıyamete kadar bakidir. Şimdi bir hâdise tasavvur olunsun ki onun hakkında kitaptan ve sünnetten sarih bir nas bulunmuyor, onun hakkında ümmetin ittifakı da bir hüccet sayılmıyor, kıyasa da imkân yok, artık o hâdise hakkında şeriat-i garra, munkati olmuş, kıyamete kadar devam etmesi gayr-i kabil bulunmuş olmaz mı? Bu da şeriat-i mübinin ihbarında hulfi müstelzim bulunmaz mı? Böyle bir mahzura asla mahal kalmaz.

«Bu bapta ittifakları muteber olan ümmetten murat ise - evvelce de işaret olunduğu üzere - havaya, bid'ate sarılmıyan, ilim ile, diyanet ile muttasıf bulunan, şer'î delilleri tetkika muvaffak olan müçtehidîn-i kiramdan başka değildir. Çünkü mutlak surette zikredilen ümmetten murat, ümmet-i icabet, ümmet-i mütabaattır, yoksa ümmeti davet ve ümmet-i bid'at değildir

«İslâm milletinin mebadi-i itilâsını, muhteşem tarih-i ilmîsini nazara alanlar, icmaın imkânını, vukuunu itirafa mecbur olurlar. Bir kere bir zamandaki müçtehitlerin bir mesele hakkında ayni kanaate varıp ittifak etmeleri asla istib'ad olunamaz. Çünkü o hususta yalnız kendi fikirlerine değil, kendilerine vâsıl olan şer'î emmarelere, delillere istinat edecekleri cihetle aralarında reylerin ihtilâfına mahal kalmıyacağı pek ziyade mümkündür Sonra bu müçtehitlerin bu ittifakına ümmet-i merhumenın muttali olması da asla müsteb'ad değildir. Bir hadis-i şerifi râvisinden telâkki etmek için şehir şehir, iklim iklim, gezip uzun boylu yolculuk zahmetine katlanmış binlerce, yüz binlerce muhaddislerin, ilim adamlarının İslâm muhitinde yaşamış olduğunu ilim tarihimiz tesbit etmiş bulunuyor.

«Mamafih her asırda İslâm âleminin alelekser başlıca merkezlerinde zuhûr eden ve adetleri binnisbe mahdut bulunacak olan müçtehitlerin bir mesele hakkındaki kanaatlerine ittıla', hakikatleri araştırıp duran bir ümmet için hiç de muhal görülemez.

«Vâkıa bugün İslâm memleketleri çoğalmış, biribirinden ayrıca yaşamakta bulunmuştur. Fakat yine güzel bir teşkilât sayesinde İslâm yüksek âlimlerinin biribirinin içtihadından haberdar olmaları, güç değildir. Belki bu cihet pek ziyade kolaylık kesbetmiştir

«Filhakika bugünkü gündeki muhtelif muhabere vasıtalarının mükemmeliyyeti bu ciheti pek mükemmel bir hale getirmiştir. Telgraflardan, radyolardan, ilmî ceridelerden ne kadar istifade olunabilir. Elverir ki müslümanlar arasında hakikati araştıran bir ilmî heyet mevcut bulunsun.

«Şunu da ilâve edelim ki bugün icma-ı ümmet, artık vücuda gelmiyebilir Vaktiyle müçtehidin-i ızam, mütehaddis ve melhuz yüz binlerce meseleyi dermeyan ederek hükümlerini beyan etmiş, hangi meselelerde ittifakta ve hangi meselelerde ihtilâfta bulunmuş oldukları kitaplarımızda kayıt ve tesbit edilmiş olduğundan artık bunların hakkında yeniden içtihada lüzum kalmamıştır. Son asırlarda içtihat kuvvetini, şeraitini haiz âlimlerin yetişmez olması da içtihat vukuunu sekteye uğratmıştır. Bazı müçtehitler bulunsa bile bunların reylerine ümmet-i merhumenin bugün ıttılaı, İslâm âleminde matlup teşkilât vücuda getirilmediğinden bu lâubalilikten dolayı kabil görülmiyebilir. Fakat bizim maksadımız, esasen icmaın bir hüccet-i şer'iyye olduğunu ve bunun vaktiyle tahakkuk etmiş bulunduğunu söylemekten ibarettir. Bir şeyin bir zamanda adem-i vukuu ise o şeyin hadd-i zatında cevazına, imkânına ve vaktiyle vukubulmuş olmasına münafi bulunamaz. Bilhassa âmme-i müslimînin kabul etmiş olduğu bir esası artık kimsenin inkâr etmesine mahal kalmamıştır.»

İCMA-I ÜMMET (اجماع امت) [*Fık.*] Müçtehitlerin şer'î bir hüküm üzerinde birleşmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sadece «icma'» da denirse de şayi olanı «icma-ı ümmet» tir.

İCMAL (اجمال) [*Mal.*] Tutulan hesapları toplu bir halde ve kısaltarak gösteren defter veya cetvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hülâsa yerinde de kullanılırdı.

Fethi müteakip yapılan arazi tahririnde havass-ı hümayun ile vüzera ve ümera haslarını ve arpalıklarla zeamet ve timarı köy itibâriyle gösteren defterin adıydi. Buna «defter-i icmal» de denilirdi. Bütün tevcihata bu defterdeki «hisse-i yazu» esastı.

Her köyün reayası ile öşür resmi ve rüsuma tâbi sair mahsulâtı yazılı olan deftere de «mefasıl» ıtlak olunurdu.

Hikmet-i sun'unu her zerrede kılmış tafsil
O tefasili de insanda buyurmuş icmal
Muallim Naci

İCMAL DEFTERİ (اجمال دفتری) [*Mal.*] Para işlerine ait hesapların toplu olarak kaydedildikleri defere verilen addır. İcmal; Arapça toplamak, kısaltmak demektir.

O ne tafsil-i mükemmel, bu ne icmal-i bedi'
Muallim Naci

İCMAL HÜLASASI (اجمال خلاصه‌سی) [*Mal.*] Tutulan defter ve hesaplardan kısaltma suretiyle çıkarılan cetvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hülâsalar hesapları toplu bir surette göstermeye yarardı.

İCMAL-İ SENEVİ (اجمال سنوی) [*Mal.*] Senelik varidat ve sarfiyatı yahut yalnız sarfiyatı toplu ve kısaltılmış olarak gösteren cetveller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aylık sarfiyatı gösterenlere «icmal-i şehrî» denilir.

İCMAL-İ ŞEHRİ (اجمال شهری) [*Mal.*] Aylık varidat ve sarfiyatı yahut yalnız sarfiyatı toplu ve kısaltılmış olarak gösteren cetveller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Senelik sarfiyatı gösterenlere «icmal-i senevî» denilir.

İCMAL KALEMİ (اجمال قلمی) [*Mal.*] Maliyedeki kalemlerden birine verilen addı. Hesaplar bu kalemde toplu bir halde tutulduğu ve onlardan hülâsalar da çıkarıldığı için bu ad verilmiştir.

İCMALLÛ ZEAMET (اجمالو زعامت) [*Mal.*] «İcmal» de yirmi bin veya ondan ziyade akça yazılı timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü zeametlere «kılıç zeamet» denildiği gibi ayni zamanda «icmallû kılıç zeamet» de denilirdi. «İcmallû zeamet» le «kılıç zeamet» tâbirleri ıstılah itibariyle birdi. Timar mutasarrıfının gösterdiği yararlık dolayısiyle arta arta yirmi bin akçaya yükseldiği surette buna da «zeamet» ismi verilirdi. Ancak «icmallû zeamet» denilemezdi. Çünkü tahrirde zeamet yazılmamış. «icmal» e zeamet olarak geçmemişti. «İcmallû zeamet» mahlûl olduğu surette başkasına zeametin asgarî haddi olan yirmi bin akçadan noksan verilemezdi. Yani zeamet bozulamazdı. Halbuki timardan zeamete inkılâp eden ve bu itibarla icmallû zeamet olamayıp yalnız zeamet sayılan zeamet mahlûl olduğu takdirde bozulur, âhara eksiğine timar olarak tevcih olunurdu. İcmallû zeametle beriki zeamet arasındaki fark evvelkisinin zeametliğinin bozulamamasından, ikincisinin ise bozulabilmesinden ibaretti. Zâhiren ehemmiyetsiz gibi görünen bu fark mü-

himdi. Çünkü zeamet ve timarlar mahlûlden verilirken «kılıç hakkı» itibar olunan kısım verilir, «hisse» sayılan kısım verilmezdi.

İCRA RESMİ (اجرا رسمی) [*İda.*] Bâb-ı âlide eskiden yapılan merasimden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «icraat merasimi» de denilirdi.

Resmî tevcihler eskidenberi sadrazamlar huzurunda icra kılınır, uhdelerine memuriyyet veya rütbe tevcih olunanlara derecelerine göre kürkler ve hil'atler giydirilir ve hediye edilirdi. Zaman ile kıyafet değiştiği halde giydirilmesi usulü muhafaza olunmuştu. Bu sebeple teşrifat dairesinde mütaaddit hil'at bulundurulur, vali ve mutasarrıf gibi taşranın büyük memurlarına sadrazam huzurunda muvakkaten giydirilir ve çıkınca geri alınırdı. Bu resme «icra resmi» denilirdi.

Uhdelerine iradeli memuriyet tevcih olunan kimseler teşrifat dairesinden resmî tezkire ile davet olunarak ve teşrifatçı bizzat önlerine düşerek sadrazamın huzuruna götürülür, sadrazam ayakta olduğu halde irade-i seniyye yüksek sesle okunduktan sonra «filân memuriyet falan paşaya veya efendi uhdesine tevcih» diye bağırılırdı. Memur, taşra memurlarından ise hil'atı teşrifat yamağı tarafından giydirilirdi.

Valilik ve mutasarrıflık tevcih olunan zat merkezde bulunmayıp da dışarda ise onun yerine hükümet merkezindeki kapı kethüdasına giydirilirdi.

Hil'at giydirildikten sonra hil'at giyen memur sadrazama teşekkür eder ve teşrifatçı öne düşerek meclis-i valâ reisi, hariciye nâzırı, sadaret müsteşarı gib Bâb-ı âli erkânının nezdine götürürdü.

Muvakkat hil'at giydirilmesi usulü Sultan Mecit devrinden sonra terkedildi. İcra resmi ise Abdülhamid'in ilk zamanlarına tesadüf eden Küçük Sait Paşa'nın ilk sadaretine kadar idame edilip onun tarafından kaldırıldı.

Resmî tevcihatın teşrifat dairesinden tezkire ile ihbar edilmesi de bilâhara vazgeçilip Bâb-ı âli haricinde bulunan kimseler, uhdelerine tevcih olunan memuriyet ve rütbelere ya gazetelerin neşriyatiyle veya mehterlerin tebşirleriyle ıttılâ' hâsıl eylerlerdi.

Nazırlık, müsteşarlık ile ikinci derecedeki nezaretler ve emanetler, devair riyasetleri ve saire gibi büyük memuriyetler ve balâ ve ûlâ gibi yüksek rütbeler tevcihinde Divan kaleminden fermanlar, madûnu rütbe ve memuriyetler için de beratlar tastir edilirdi, bunlar için teşrifat dairesinden resmî pusla yazılmak suretiyle muayyen miktarda avait istenilirdi. «Teşrifat harcı» denilen bu avait, teşrifat harcını vermez olduklarından ferman da yazılmaz oldu.

Nişan harçları dahi bilâhara Hicaz demir yolu ianesine tahsis kılındı. Fakat uhdelerine vezirlik ve müşirlik rütbesi tevcih olunanların menşurlarının merasim-i mahsusa ile okunması usulü 1908 İnkılâbına kadar davam etti.

Merasim cümlesinden olarak vaktiyle bir usul daha vardı. O da uhdelerine Rumeli beylerbeyiliği, mîrimiran ve mîr-ül-ümera payeleri tevcihiyle paşalık unvanını ihraz edenler, icra muamelesi akabinde teşrifat dairesince gaşiyeli at hazırlanır ve derecesine göre dört, sekiz ve on iki nefer kavas terfiki suretiyle ikametgâhlarına kadar alayla gönderilirdi.

İÇ (اچ) [*San.*] Eski Arap harflerinin karınlı yahut tekneli olanlarının o kısımlarına verilen addır. Hattatlar arasında (c = ج) nin, yahut (t = ت) nin içi dendiği zaman birincinin karnı, ikincinin de teknesi anlaşılırdı. Nitekim harfin başlangıç kısmına «Başı», bükülme yerine de «teknesi» denilirdi.

İÇ AĞALARI (اچ آغالری) [*Sar.*] Osmanlı padişahları sarayında ve hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Enderun ağaları» tâbiri de bu makamda istimal olunurdu.

İç ağaları esas itibariyle dört sınıftı. Enderun ağalarının başı, saray-ı hümayun nâzırı demek olan kapı ağasıydı. Kapı ağası sarayın en büyük zâbiti idi. İlk zamanlarda ak ağalardan intihap olunurdu. Maiyetinde «kapı oğlanı» namiyle otuz kırk kişi bulunurdu. Dört kapı oğlanı baş ağanın doğrudan doğruya maiyetindeydi ki bunlar da miftah ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası adiyle anılırdı. Bunlar diğerlerinden rütbece büyük ve kapı ağasının erkân-ı mahsusasından idiler. Kapı ağası her vakit padişaha refakat ederdi. Yalnız padişah ava gittikçe beraber bulunmadığı gibi saraydan uzak bir mahalle deniz yoliyle yapılan gidişlerde sarayın muhafazası hizmetinde kalırdı. Kapı ağalığı Üçüncü Murat zamanında siyahî hadım ağalarının kazandıkları tefevvuk dolayısiyle mevkiini kaybetmiştir.

Kapı ağası gibi ak ağalardan intihap olunan, onun gibi padişahın zatî hizmetine memur bulunan hazinedarbaşı enderun ağalarının ikincisiydi. Hazinedarbaşı padişahın destarını takdim eder ve seccadesini yayardı. Seccadeyi yaymadan evvel döşiyeceği mahalli güzelce muayene ederdi. Bu muayeneden maksat padişahı zehirliyecek bir şeyin konulması ihtimalini bertaraf etmekti. Hazinedarbaşı ayni zamanda hazine i hümayun hademesinin reisiydi.

Enderun ağalarının üçüncüsü kilercibaşıydı. Padişah yemek yerken her tabak konuluncıya kadar tabağın önüsıra gider, şerbet, tatlı yapar, sofra edevatını muhafaza eder, kilercilere nezaret eylerdi.

Dördüncüsü de saray ağasıydi. Saray ağası Enderun-ı hümayun namını alan has, büyük ve küçük odaların muhafazasına rezaret ederdi. Maiyetinde kırk nefer ağa bulunurdu.

Ağalar beynindeki terakki aşağıda yazılı şekilde vukubulurdu: Saray ağalığından kilercibaşılığa, o hizmetten hazinedarbaşılığa ondan da kapı ağalığına geçilirdi. Bu terakkiler de kilercilik kapı hizmeti kapı oğlan kethüdasına verilirdi.

Padişahı giydiren ve soyduran «has odabaşı» idi. Kılıcını muhafaza edene « silâhdar », kaftanı götürene «çuhadar», ata binerken özengi tutana «rikâpdar» denilirdi.

Has oda hademesi büyük odanın ve büyük oda hademesi küçük odanın hademesi meyanından intihap olunurdu.

Cüce ve dilsizler, muganni ve muzikacılar hizmetine, sınıfına taksim olunmuştu.

Bütün enderun ağaları muayyen maaşlarından başka kavuk ve kuşak bahası namiyle senelik tahsisat alırlardı. Bu akça bîrun ağalarının arpalığına muadildi.

Padişah sarayında «kapıcılar» ve «bostancılar» diye iki sınıf daha vardı. Kapıcılar; kapılara, bostancılar; bahçelere bakarlardı. Bunların kapıcıbaşı. kapıcılar kethüdası, bostancıbaşı, bostancılar kethüdası namlariyle dört zâbiti vardı. Bu dört zâbit de «çavuşbaşı» nın idaresi altında idi

Harem-i hümayun, kızlar ağasının nezareti altında idi.

İÇ CEBEHANE (اچ جبه خانه) [*Ask.*] Şimdiki askerî müzesine eskiden verilen addır. Cebehane evailde silâh ve harb levazımının hıfzına mahsus yere denilirdi. İç cebehane tâbiri bilâhara «hazine i esliha», Üçüncü Sultan Ahmet devrinde «dâr-ül-esliha» ve daha sonraları da «harbiye ambarı» na tahvil olunmuş en nihayet «askerî müze» şeklini almıştır.

İÇ İL MÜDERRİSLERİ (اچ ایل مدرسلری) [*Ilm.*] İstanbul, Edirne, Bursa ve mülhakatında 150 şer akça ve daha ziyade yevmiyeleri olan medreselrin müderrisleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İÇERİDEN ÇIKMA (اچریدن چیقمه) [*Sar.*] Enderundan çırağ olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray hizmetlerinde iç, enderun demek olduğu için oradan ayrılanlar hakkında bu tâbir meydana gelmiştir.

İÇERİ MEYDANCISI (اچری میدانجیسی) [*Sof.*] Konya Mevlevîhanesiyle diğer büyük mevlevî dergâhlarındaki meydancılardan birinin adı idi. Ötekine «dışarı meydancısı» denilirdi. Meydancılar vazifeleri en çok ve en teferruatlı olanlardandı. Dervişleri az olan dergâhlarda ve tekkelerde her iki vazife bir zat tarafından görülürdü.

Meydancı dedeler, doğrudan doğruya şeyh efendilerin emri altında idiler. İç meydancısının vazifesi sabahleyin erken kalkmak, dedeleri agâh (uyandıamak) etmekti. Her dedenin höcre kapısını hafifçe vurur, destur, agâh ol yahu, diye seslenirdi. «Meydan-ı şerif» denilen ve mutfağın yanında olup dedegânın murakabe mahallini ve çilekeşlerin yatıp kalktıkları yeri silip süpürmek, her gün meydanın mangalını yakmak, haftada iki gün dedelerin kahvelerini kavurup çekmek gibi hizmetler ona aitti.

Derğahla dervişlerin dışardaki işlerine de «dışarı meydancısı» bakardı.

Şeyh efendi resmen bir yere ziyarete gittiği zaman ona refakat eylemek de meydancıların vazifesi idi. Bu sebeple meydancı dedeler şeyh efendilerin yaverleri ve emir zâbitleri gibi telâkki edilebilirler.

İÇ EZAN (اچ اذان) [*Fık,*] Cuma günleri hatip minberde iken müezzin tarafından mahfilde okunan ezan demektir. Öteki namazlarda yalnız minarede ezan okunurken cuma günleri öğle vaktinde hem minarede, hem de camiin içinde müezzin mahfilinde ezan okunur. İkinci ezan camiin içinde okundğu için buna «iç ezan» denir. Kur'anda mânası «Ey Müslümanlar; cuma günü namaz için nida olunduğu zaman derhal Allahı zikr ve tesbihe, salâta koşunuz ve alışverişi bırakınız» demek olan «یاایها الذین آمنوا اذا نودی للصلاة من یوم الجمعة فاسعوا الی ذکرالله وذر البیع» âyetinde beyan buyurulan ezan budur.

Ezan; Müslüman cemaatini namaza davet ve namaz vaktini ilân için maruf vecih üzere mahsus elfaz ile müezzin tarafından edilen nidadır. Ezan; lûgatta bildirmek, şer'î ıstılahta ise mahsus vech üzere ilân demek olup Cenab-ı Peygamber'in müekked emri cümlesindendir. Sabah ezanlarında «namaz uykudan iyidir» demek olan (الصلاة خیر من النوم) ilâve olunur.

Ezan okumaya «te'zin» denildiği gibi okuyana «müezzin», okunan yere de «mizene» tâbir olunur.

Ezan, namaz vaktinin girdiğini ilân için okunduğu cihetle vakit girmeden evvel okunmaz. Müezzinin güzel sesli ve dik sadalı olması, yüksekçe bir yere çıkıp fasılalı ve uzunca bir surette okuması, sesin yükselmesine yardım

edeceği cihetle şahadet parmaklarının uclarını kulaklarına sokması, yahut ellerini kulaklarının üstüne koyması, dâvet mahalli olan (حي على الصلاة = haydin namaza) nidasında yüzünü sağa, (حي على الفلاح = haydin felâha) nidasında sola çevirmesi, bulunduğu yüksek yerden nâsın harimini görebilmesi ihtimaline binaen müezzinin müttaki ve emîn olması, namaz vakitlerini bilip ezan okurken abdestli bulunması müstahaptır.

Müezzinin ezan esnasında lâkırdı etmesi hattâ selâm alması, sarhoşun, fasıkın, kadının, kaim olmıyanın ezan okuması mekruh olup delinin, bunağın, mümeyyiz olmıyan sabinin ve gayr-i müslimin ezanı sahih değildir

Ezan, farz olan namazların eda ve kazası için okunur. Bayram, cenaze, vitir, teravih, istiska ve emsali farz olmıyan namazlar için okunmaz.

Vaktinde okunan ezanı işiten kimsenin - velev ki Kur'an okumakta bulunsun - dinlemesi sünnettir.

Namaz, İslâmın bi 'ayetinde farzolmuş ve Mekke'de bazan cemaatle ve ekseriya münferiden kılındığı halde onun davet nidası olan ezan, müşriklerden çekindiği için okunamadı, hicretin ilk yahut ikinci senesinde Medine'de okunmaya başladı. Daha evvel (الصلاة الصلاة = namaza, namaza) yahut (الصلاة جامعة = cemaatle namaza) denilerek Müslümanlar mescide davet olunurlardı.

Halbuki bazıları, bu daveti işitemedikleri için cemaate yetişemiyorlardı. Buna çare bulunmak için Resulullah'ın huzurunda bir meşveret meclisi akdedildi Eshaptan bazıları nâkusu, bir takımları şebbur çalalım, bazıları da ateş yakalım, yahut mescidin damına bayrak takalım teklifinde bulundularsa da nâkus ile şebbur çalmak Nasara ile Yahud'un, ateş yakmak ise Mecus'un âdetlerinden olduğu için Cenab-ı Peygamber tarafından kerih görüldü, bayrak asmak da makul olmadı.

Bunun üzerine ashaptan Abdullah İbn-i Zeyd'in rüyasında işittiğini söyleyip Resul-i Ekrem'in münasip gördüğü kelimeleri Bilâl-i Habeşi'ye öğretti. Bilâl de mescit civarında bir kadının uhdesinde bulunan yüksekçe bir evin damına çıkıp ilk defa olarak sabah ezanını okudu. Sonradan mescidin arka tarafına, ezan okumak için yer yapıldı.

Ezanın sübutu kitap ve sünnet iledir. Ezanların okunma yeri olan minare ise ilk defa olarak 58 (678) de ve Muaviye tarafından vali bulunan «Mesleme» zamanında Amr İbn-il-As camiine ilâveten inşa edildi ve minare üzerine iptida sahabeden Şureyh ezan okudu.

Minarelerde tesbih ve tekbir getirilmesi ve zühd ü aşıka müteallik kasideler okunması 254 senesinde ve (Ahmet Tulun) un Mısır hükümdarlığı zamanındadır.

Cuma günleri namazdan evvel ezan okunmak Peygamberle Şeyheyn adı verilen Ebubekir ve Ömer zamanlarında câri değildi. Gerek Resul-i Ekrem, gerek Ebubekir ve Ömer Hazeratı minbere çıktıkları vakit okunurdu. Medine'nin nüfusu pek ziyade arttığından namaz vaktinin yaklaştığı halka ilân ve ihbar edilmek için dışarıda da ir ezan okunması Hazret-i Osman zamanında başlamıştır.

El'an Arabistan'da mutad olduğu üzere üç dört kişinin bir ağızdan ezan okuması da Emeviler zamanından kalmadır.

Yeni doğan bir çocuğa ad takılacağı sırada sağ kulağına ezan okuyup sol kulağına kamet getirmenin mendup (işlenmesi şer'an müstahsen) olduğu da din kitaplarında yazılıdır.

İÇ HALKI (اچ خلق) [*Sar.*] Saray mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saraya girmek üzere ayrılan acemi oğlanları Edirne sarayı, Galatasarayı ve İbrahim Paşa sarayı'nda tahsil ve terbiye görüp, içlerinden kabiliyetlileri Topkapı sarayı ağasının padişaha arzı üzerine, saray hizmetine geçerler ve iç halkı denilen saray acemilerinin en aşağı koğuşu olan küçük oda ve büyük odaya kaydolunurlardı. Sonra münhal vuku buldukça, bunların kıdemlileri bir yukarı odaya verilmek suretiyle, silsile yürütülürdü. İç halkının hizmet ettikleri odalar küçük ve büyük odalardan sonra aşağıdan başlıyarak yukarıya doğru sıra ile şunlardı: Seferli, kiler, hazine, hâs oda.

İÇ HAZİNE (اچ خزينه) [*Sar.*] Sarayda muhafaza olunan bir kısım paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayda üç hazine vardı. Biri hazinedar başının, ikincisi hazine hethüdasının nezaretindeki, üçüncüsü de hâs odadaki hazine idi.

Hazine kethüdası emrindeki hazine-i hümayun üç oda olup içinde pek çok nefîs eşya da vardı. Hazine-i hümayun son zamana kadar Yavuz Sultan Selim'in mührü ile mühürlenirdi. Yavuz:

«Benim altınla doldurduğum hazineyi ahlâfımdan her kim mangırla doldurursa onun mührüyle mühürlensün ve illâ benim mührümle mühürlenmekte devam olunsun »

diye vasiyyet eylediği anane olarak devam ettiğinden bu vasiyyete riayet edilmişti. Hazine-i hümayun merasimle açılırdı. Hazine kethüdası

anahtarı bizzat getirip hazine kapısındaki Yavuz'un mühürü muayene olunduktan sonra kilit açılır, bu esnada hazine ile seferli koğuşları hademeleri kapının iki tarafına dizilirdi. Hazineye yirmi otuz kişi birden girerdi.

Muharebe gibi devletin ihtiyaçlı zamanlarında, yahut fevkalâde hallerde devletin âdi masrafı için paraya lüzum görüldüğü surette sadrazam ile defterdarın muayyen bir zamanda iade edilmek kayıt ve şartiyle padişaha müştereken verdikleri senet mukabilinde para çıkarılabilirdi. Başka suretle iç hazineden para çıkarılmasına imkân yoktu.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı devlet hazinelerinden bahsederken (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 362) iç hazine ile saraydaki diğer hazineler için şu tafsilâtı vermektedir: İç hazine denilen Enderun hazinesi, hazine vekili adındaki bir akhadım saray memurunun nezareti altında idi. Her sene sonunda dış hazine yani maliye hazinesinde kalan fazla para - tabiî varidatın fazla olduğu tarihlerde - iç hazineye konulurdu. Kanuni Sultan Süleyman zamanında iç hazine, mevcut parayı almadığından dolayı vezir-i âzam Rüstem Paşa zamanında iç hazinenin bir şubesi olarak Yedikule'de de yeni bir hazine ihdas edilmişti. Dış hazinenin parası yetişmezse vezir-i âzamın arzı üzerine iç hazineden ödünç para alınırdı. Bu para iki kazasker'in huzurunda vezir-i âzam ve baş defterdar tarafından mühürlenen senet mukabilinde çıkarılırdı.

«İç hazineden alınan bu paralar çok zaman kapanmamıştır. Çünkü muharebeler sebebiyle dış hazinede para kalmadığı ve varidat kifayet etmediği gibi iç hazine'de bilhassa on sekizinci asrın sonlarında boşalmıştı. Vak'anüvis Raşit parasızlık sebebiyle yeni saraydaki bodrum hazinesiyle ifraz hazinesinden çıkarılan ve istimale yaramıyan gömüş evaniden para kesildiğini yazmaktadır. 1768 ve 1787 seferleri bu iç hazinede hiçbir şay bırakmadığından bazı kıymetli gümüş tezyinat eşyası ve İstabl-ı Âmire'deki eğer takımları Darphaneye verilerek pera kestirilmişti.

«D'Ohosson'nun da kaydına göre on sekizinci asrın sonlarında dış hazinenin iç hazineye iki milyondan fazla borcu vardı. Bundan başka yine dış hazine, Dârüssaade ağasının nezareti altındaki dolap ismindeki Haremeyn evkafı hazinesine de bir buçuk milyon borçlu idi.

«İki iç hazineden başka yine saraya ait haremeyn-i hümayun veya ceb-i hümayun hazinesi denilen bir hazine daha vardı.

«Bunun nâzırı Sırkâtibi idi. Buranın varidatı, irsaliye hazinesi ismiyle her sene Mısırdan gelen ve padişahların cep harçlığı olan para idi»

Devrinde padişah-ı gamın iç hazineden
Hûnab-ı dilde âşıka şerbet, beheva-yı id
Sâbit

İÇ KALE (اچ قلعه) [*Mim.*] Kale duvarlariyle (sûr) çevrilmiş şehir ve kasabaların bazılarının ortasında ve en yüksek yerinde yapılan küçük kaleler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «bâlâ hisar» da denir. Bu iç kaleler düşmanın surları geçmesi halinde veya şehirde bir isyan zuhûrunda hükümdar veya kumandanın çekilip müdafaa etmesi için yapılırdı. Bunlara öz Türkçede erek denir.

İÇGÜVEYSİNDEN HALLİCE (اچ گوگیسندن حالیجه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kaynata veya kaynanasının evinde yatıp kalkan, sofrasında karnını doyuran damadın haline benzer vaziyette olduğunu anlatma yerinde kullanılır bir tâbirdir. İçgüveysi hiçbir isteğini yerine getiremediği, yine bir halk tâbiriyle evde borusu ötmediği için herhangi bir sebepten dolayı bu vaziyette olanlara halleri sorulduğu zaman bunu kullanmakla durumlarını muhataplarına anlatmış olurlardı.

İÇ MEHTERİ (اچ مهترى) [*Sar.*] Saray mehterlerinin bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahla temasları ötekilerden fazla olduğu için mehterlerin emniyetlileri bu kısma seçilir. ondan dolayı kendilerine bu ad veri irdi.

Tutmakla sera perde-i hâsında makam
İç mehteridir şah-ı gülün bülbül-i zar
Sâbit

İÇ MUAYEDE (اچ معايده) [*Sar.*] Padişahın bayram münasebetiyle saray kadınlariyle yaptığı muayede hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar bayram namazını kılmazdan evvel kimseyle bayramlaşmazlardı. Bayram namazı kılındıktan sonra padişah Dolmabahçe sarayına gelir, muayede resmini açardı.

Teşrifata dâhil mülkî, askerî, ilmî ricalin tebriklerini kabul ettikten sonra Yıldız sarayına döndüğü zaman sarayda ne kadar kadın varsa birer birer gelip padişahın elini, eteğini öperler ve ayrı ayrı iltifata mazhar olurlardı. İşte bunun ismi «iç muayede» idi.

İÇ OĞLANI (اچ اوغلانى) [*Sar.*] Saray hizmetine alınıp devletin muhtelif makamlarına namzet olarak yetiştirilen gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İç oğlanı Yıldırım Bayezit zamanında yeni teşekküle başlıyan saray hiz-

metlerinde bulunmak üzere yeniçerilik için toplanan devşirmelerden ayrılmak suretiyle meydana getirilmiş ve usul sonradan yapılan kanunla devam edip gitmiştir.

Devşirmeler devlet merkezine getirildikten sonra iptida divan-ı hümayuna sevkolunarak padişah arz odasında iken birer birer gördükten sonra kapı ağası, her sürünün münasiplerini padişahın emriyle seçerek bunları Edirne sarayı, Galatasarayı ve Sultanahmet'deki İbrahim Paşa sarayı'na verilmek üzere ayırıp, ötekileri acemi ocağı için yeniçeri ağasına gönderirdi.

Saray için ayrılanların muayeneleri saray ağasına aitti. Bu muayene yapılırken ağanın yanında saray-ı âmire hocası da bulunurdu. Kıyafet ilmine vâkıf olan bu hoca çocuğun simasiyle haricî ahvalini tetkik ederken hassaten alnındaki çizgilere ve diğer alâmetlere bakarak uygun olanları seçerdi.

Seçilenlerin mütenasip endama malik ve güzel olmaları birinci şarttı. Saray hizmetine namzet olarak ayrılan bu çocuklardan başka Bosna'dan devşirilen ve potur oğlanları denilen Müslüman Boşnak çocukları da saray için alınırlardı.

Bu suretle ayrılan çocuklar Edirne, Galata, İbrahim Paşa ve bir aralık İskender Çelebi saraylarında yetişir, terbiye ve tahsil görürler ve kabiliyet gösterenler çıkmalarda yeni saray hizmetine ayrılarak ötekiler derecelerine göre kapı kulu süvari bölüklerine verilirlerdi.

İç oğlanlarının bedenî terbiyelerine de ehemmiyet verildiği için ok atmak, mızrak kullanmak, cirit ve tomak oynamak ve binicilik gibi şeyler de o arada öğretilirdi. Bundan dolayı kuvvetli, çevik ve mütehammil olurlardı. Bunlar mensup oldukları odalardaki işlere göre hizmet ve sanat da öğrenirlerdi. Çamaşır yıkamak, musiki meşketmek, sarık sarmak, elbise katlamak ve saire bunlar arasındadır.

İç oğlanların oda denilen koğuşları muntazamdı. Yiyecekleri de boldu. Her oda efradının isim ve künyesiyle yevmiyeleri miktarını gösteren maaş defterleri vardı. Maaşları diğer ulûfeler gibi üç ayda bir verilirdi. Elbise, ayakkabı, iç çamaşırı ve sair ihtiyaçları hep saray tarafından temin edilirdi. Pek sıkı bir inzibat ve kontrol altında yetiştirilen bu çocuklar tam bir itaat ve terbiyeye malik idiler.

Hammer (c. 1, s. 273) tâbire bakarak bunların menfur hizmetlerde kullanıldığını yazmakta ve bu usulü kuran Bayezit ile Sadrazam Ali Paşa'yı şiddetle takbih etmektedir. Hammer mütercimi Atâ Bey'in de dediği gibi oğlan kelimesinde terzil mânası yoktur. Oğlan; delikanlı, yahut ona yakın erkek demektir. Hattâ Almanların bir sınıf süvari askerine verdikleri «ohlan» unvanı bundan alınmadır. Binaenaleyh bu tâbir dolayısiyle pek fazla ileri gitmeye mahal yoktur. Nitekim Moğollarda «oğlan» bir nevi prens demektir.

Vezirlerle diğer ekâbirin de muhafaza hizmetinde kullandıkları adamların bir kısmı «iç oğlanı» adını taşırdı.

İÇ OMURGASI «اچ اورغاسی» [*Bah.*] Döşekleri zaptetmek üzere geminin içinde ana omurgası hizasında iskarmozların alt başları üzerinden baştan kıça kadar geçen ağacın adıdır.

İÇTİHAT (اجتهاد) [*Fik*] Şer'î bir hükme zan hâsıl etmek için fakih olan zatın kitap ve sünnetten hüküm çıkarmak suretiyle din emrinde şerayi' (şeriat hükümleri) koyması yerinde kullanılır bir tâbirdir. İçtihat; Arapça gücü yettiği kadar çalışmak, bir şeyin künhüne vararak ondan hüküm ve mâna çıkarmak demektir.

«Türk Hukuk Lûgati»nde (İçtihad Maddesi) şöyle izah edilmiştir:

«Lûgatte, zor ve külfetli bir iş vücuda getirmek için bütün kudret ve gayretini sarfetmek suretiyle çalışmak demektir.

«Istılahta, ahkâm-ı zanniyeyi, yani haklarında katî sarahat bulunmıyan meseleleri edille-i tafsiliyyesinden istinbata bütün kudretini sarfetmekten ibarettir.

«İçtihat edene müçtehit, içtihad olunan hükme müçtehed-ün-fih denir.

«2 - İçtihad-ı örfi, hükmü örf ile sabit hukukî bir asla (esasa) istinat suretiyle vukubulan içtihattır.

«Bazı idare âmirlerinin ve bilhassa muhtesip denilen zabıta-i ahlâkıyye ve idare memurlarının örfe nazaren bazı tedbirler ittihaz etmeleri bu kabildendir.

«Bunun mukabili içtihad-ı şer'îdir ki, bunda hükmü şer-i şerif ile sabit olan bir asıl bir esas nazar-ı itibara alınır.»

İçtihat; aşağıdaki şartlar dairesinde muteber olabilir:

1 - Bir müçtehit Kur'an hükümleriyle Peygamberin sünnetlerinin muhkem ve mansusunu, nâsih ve mensuhunu, sahih ve mevzuunu, merfu' ve maktuunu, müdles ve gayr-i müdlesini, nâdir ve meşhurunu, hasen ve garibini cerhen ve tadilen ve tarihen zaptetmesi.

2 - Âli ilimlerle fenlerde kâmil bir kudret ve tam bir ihata sahibi olması.

3 - Müçtehit, şeriat hükümlerince yapıl-

masına müsaade verilmiş bulunan ticaretten başka hiçbir işle uğraşmaması.

4 - Hali, sözü, ahlâkı mazide ve halde itiraza uğramamış ve bu sayede ümmetin itimadını kazanmış bulunması.

5 - Kendisinden münkirata dair ve hassaten büyük günahların suduruyle iştihar etmemiş olması.

Din âlimlerinden böyle meseleler içtihadına kadir olanlara müçtehit denir. Müçtehit, her hususta tam bir ceht ile vüs ü kudretini sarfettikten sonra reyi ve galip zannı her neye müncer olursa gerek onun ve gerek ona tâbi olanların o veçhile amel etmeleri vacip olur. Müçtehit, bir meselede hata etmiş olsa bile günahkâr olmaz, belki musap olur. Zira insan kendi vüs ü miktariyle memur ve mükelleftir.

Tanınmış âlim Ömer Nasuhi Bilmen «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu» nda (İstanbul, Matbaacılık T. A. O. 1949, c. 1, s 247 ve mütaakıp) içtihad'ın mahiyyeti ve şartları hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«İçtihat, lûgatte meşakkate tahammül etmek demektir. Istılahda: Fer'î olan bir hükm-i şer'îyi delilinden istinbat hususunda meçhudi bezl, yani tamam takati sarf eylemekten ibarettır. Bu suretle bütün kuvvetini sarfeden zata «müçtehit», istinbat edilen hükm-i şer'îye de «müçtehid-ün-fih» denilir.

«İçtihat, kolay bir şey olmadığı cihetle şer'î delillerden hükümleri çıkarmaya «istinbat» denilmiştir. Çünkü istinbat, esasen kuyudan güçlükle su çıkarmak demektir.

«İçtihadın tarifinde «fer'î» kaydiyle itikadiyata ve sarih, kat'î naslar ile sabit ibadetlere ve saireye mütaallik hükümler, hariç kalmıştır. Çünkü bu gibi ahkâm-ı asliyye, katîdir, sabittir, içtihada mahal değildir.

«(Şer'î) kaydiyle de aklî ve hissî olan hükümlerden ihtiraz edilmiştir. Zira onları anlamak hususundaki mesai, bir içtihad-ı fıkhî değildir.

«Fer'iyyattan olan şer'î meselelerin hepsinde içtihada muktedir olan bir zata «müçtehid-i mutlak»; bu meselelerin yalnız bir kısmı hakkında içtihada kadir olan bir zata da «müçtehid-i mukayyet» denilir Bu müçtehid-i mutlak itibariyle içtihadın şartı, içtihadın ehlinden sâdır, mahalline masruf olmaktır. Bu hususta ehliyet, Kitabullaha, sünnet-i Nebeviyyeye, mevarid-i icma' ile vucuh-i kıyasa vukuf ile hâsıl olur. Şöyle ki herhangi bir mesele-i feriyye hakkında kendi usul ve kavaidi dairesinde içtihatta bulunacak bir zat için lâzımdır ki, ahkâma mütaallik âyât-i Kur'aniyyenin lûgat ve şeriat bakımından mânalarını ve bunlara ait ilimleri ve bunların hâs, âm, mücmel, müfesser, nâsih, mensuh gibi aksamını lâyıkiyle bilsin. Kezalik: Ahkâma mütaallik sünnet-i seniyyenin metinlerine, senetlerine, yani bunların lûgavî ve şer'î mânalarına, kısımlarına ve bizlere ne suretle rivayet edilegelmiş olduklarına bihakkin muttali bulunsun.»

«Kezalik: İcmaın mevarid ve mevakiini, yani nerelerde icma' vâkı olmuş bulunduğunu güzelce anlamış olsun. Tâ ki icmaa muhalif içtihada kıyam etmesin.

«Kezalik: Kıyasın vecihlerine bütün şeraitiyle, ahkâm ve aksamiyle, makbul ve merdud delile vâkıf olsun. Ta ki yanlış kıyaslara meydan verilmesin.

«İşte İmam-ı Âzam ile diğer eimme-i selâse hazaratı, birer müçtehid-i mutlak olduğundan bu şeraiti câmi bulunmuşlardır.

«Bazı meselelerde içtihada kadir olan ve bu cihetle içtihad-ı mukayyet ashabından sayılan zatlar hakkında ise taklit ettikleri müçtehid-i mutlakın usulüne, delillerine vâkıf olmak kâfidir. Meselâ, böyle bir zat, İmam-ı Âzam'a tâbi olduğu takdirde onun içtihat sahasındaki usul ve deliline muttali olunca bazı meselelerde içtihatta bulunabilir. Onun bu içtihadı, İmam-ı Âzamın usul ve delâiline muvafık olacağından kendisi «müçtehid-i mukayyet» bulunmuş olur.

«İçtihad'ın hükmü, galebe-i zandır. Yani içtihat ile sabit bir mesele hakkındaki kanaat, hata ihtimali ile beraber galebe-i zandır. Bir müçtehit; kendisinin hakka isabet ettiğini katî surette iddia edemez. Belki isabet ettiğine zann-ı galip ile kani bulunur. Bu cihetle içtihat, katiyyattan olan usul ve füru'da câri olmaz. Çünkü bunlarda galebe-i zan, kâfi değildir, bunlarda cezm lâzımdır.

«Bir müçtehid'in daima isabet etmesi icap etmez. Bir müçtehit bir meselede musip olacağı gibi diğer bir meselede de muhti olabilir. Çünkü her hâdisenin hükmü; indallah birdir. Bu hüküm müçtehid'in içtihadına tâbi değildir. Bu hükmü keşfeden bir müçtehit musiptir, keşf edemiyen bir müçtehit de muhtîdir.

«Mutezile taifesi ise her müçtehid'in musip olduğuna kail bulunmuştur. Bunlara göre hüküm, indallah müçtehid'in içtihadına tâbidir. Böyle olmazsa teklif-i malâyutak lâzım gelir.

«Buna cevaben deniliyor ki: Bir müçtehit, hükm-i şer'îsi müsarrah olmıyan bir hâdise hakkında mücerret içtihat etmekle mükelleftir, yoksa herhalde hakka isabetle mükellef değildir ki teklifi muhal lâzım gelsin. Maamafih her müçtehit musip olsa çok kere iki nakizin

içtimaı lâzım gelir ki, bu muhaldir. Vücutten çıkacak bir kan ile abdestin bozulması ve bozulmaması hakkındaki iki içtihat gibi. Bir şeyin ayni zamanda hem helâl, hem de haram olması da bu kabildendir.

«Bir müçtehit hata etse de indallah mesul olmaz, belki mecür olur. Çünkü bir hakkın zuhûru için kendi kudretini sarfetmiştir. Şu kadar var ki, bir müçtehit kendi içtihadını lâyıkiyle sarfetmeyip doğru yol vâzıh olduğu halde hilâfına içtihatta bulunursa bundan dolayı mesul olur.

«Bir de âlemin hudusü, kıdemi gibi akliyyatta, Haktaalâ'nın zat ve sıfatı gibi ilâhiyyat da ve Nebeviyyatta hak, bilittifak bir olduğundan bunlardaki hata ma'füv değildir. Ancak Mutezileden bir taife bunlarda da hükmün içtihada tâbi olacağına kail bulunmuştur ki, asla doğru olamaz.

«Hata eden bir müçtehit; hükme isabet edemediği cihetle intihaen muhtî ise de kendi kudretini bezl edip delilleri tetkik eylediği cihetle iptidaen musiptir. Bundan dolayıdır ki, içtihadına herhalde hasene (sevap) terettüp eder. Nitekim Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimiz, Amr Ibn-il-As Radıyallahü Anh'e hitaben (احكم على انك ان اصبت فلك عشر حسنات وان اخطات فلك حسنة = hükm et, şöyle ki; isabet eder isen senin için on sevap, hata eder isen bir sevap vardır) buyurmuştur.

«Maamafih bazı zatlara göre hata eden müçtehit, hem iptidaen hem de intihaen muhtî bulunmuş olur.

«İçtihat, cumhur-ı ulemaya göre tecezzi kabul etmez. Yani yalnız birkaç meselenin menatını; edille ve esbabını bilen bir âlim için yalnız o meselede içtihada kıyam etmek caiz olmaz. Çünkü diğer meselelerin de hükümlerini ilel ve esbabını anlıyabilmek melekesini haiz olmayınca içtihadına güvenemez, kendisine galebe-i zan hâsıl olamaz. Zira hükmünü keşfettiğine zahip olacağı mesele, diğer meseleler ile alâkadar olabilir. Onlar bilinmedikçe muayyen meselenin hükmü taayyün etmiş olamaz.

«Deniliyor ki, içtihat için bir fekahet melekesine ihtiyaç vardır. Bu öyle mahud meselelere vukuf ile elde edilmiş olamaz. Meselâ; bir kimse her sözü muktezay-ı hale, belâgat ve fesahat kavaidine tatbika kadir olmalıdır ki belâgat melekesini haiz sayılsın. Yoksa yalnız bir iki sözü belâgat vecibelerinden bir ikisine tatbika kadir olmakla belâgat melekesini haiz, bülegadan mâdut olamaz. İşte bir din âliminde de her hükm-i şer'îyi delillerinden istinbat edecek bir meleke i fıkhiyye bulunmalıdır ki müçtehit sayılabilsin, içtihadına mesağ bulunsun.

«Bir müçtehid'in bazı meseleler kakkında (lâedrî = bilmiyorum) demesi, kendisinde içtihat melekesinin bulunmamasına delâlet etmez. Çünkü böyle bir meleke bulunduğu halde istimale vakit bulamamış olabilir. Veyahut o meseleler hususunda kemâl-i ittikasından dolayı hemen cevap vermeyi ihtiyata muhalif görmüş olabilir.

«Rivayete nazaran İmam-ı Mâlik Hazretlerinden kırk mesele sorulmuş, otuz altısı hakkında (lâedrî) demiştir.

«Meşahirden Şa bi merhum demiştir ki (لاادرى نصف العلم = bilmiyorum demek, ilmin yarısıdır). Vâkıa bir zatın bilmediğini bilmesi de bir ilimdir, bir hünerdir.

«İmam Şa'bî bir mesele hakkında (lâedrî) demiş, sâil olan şahıs, «Sen Irak'ın fakihi olduğun halde bilmiyorum demekten utanmıyor musun?» demekle Şa'bî merhum: fakat melekler Allahü Taalâ'ya (لا علم لنا الا ما علمتنا = Yarabbi! senin bize bildirdiğinden başka bizim bilgimiz yoktur) demekten istihya etmemişlerdir, diye mukabelede bulunmuştur.

«Velhâsıl, bir müçtehit için her meselenin hükmünü hemen bilmek icap etmez. Elverir ki kendisinde matlup olan fekahet mevcut bulunsun.

«İçtihad'ın mahalli, yukarıda da işaret olunduğu veçhile füruattan olan mesail-i şeriyyedir. Ehli de içtihat salâhiyyetini haiz olan zatlardır.

«Binaenaleyh din-i İslâmın ulvî mahiyyeti hakkında, sarih, katî naslar ile veya icma' ile sâbit olan mukaddes hükümleri hakkında, meselâ namazın, orucun rükünleri, adetleri, vakitleri hususunda içtihada asla mahal yoktur. Bunların hakkındaki içtihat, bunların dînen sâbit olan mahiyyetlerini tebdil ve tagyir demektir ki, bu, asla caiz görülemez. Böyle bir cüret, mukaddesata karşı bir sü-i kast demektir. Böyle bir hareket, bir kötü maksada müstenit değilse büyük bir cehalet eseri sayılır.

«İçtihat için pek büyük bir kabiliyyet, pek geniş malûmat lâzımdır. Bundan başka da pek büyük bir diyanet, pek azîm bir seciyye-i ahlâkıyye iktiza eder. Hâfızalarını bütün âyat-ı celile ile, yüz binlerce ahadis-i şerife ile tezyin etmiş; birçok dinî ilimlerde teferrüt eylemiş olan bir nice yüksek zatlar bile içtihad'a cesaret edememiş, kendilerinde içtihad'a salâhiyyet bulunduğunu iddiada bulunmamışlardır. Çünkü bu salâhiyyeti lâyıkı veçhile haiz olmıyanların içtihad'a kıyamı, teşehhiyattan ibaret olarak haklarında pek büyük mânevî mesuliyyeti davet eder. Binaenaleyh bu salâhiyyeti haiz olmıyan-

lar için İslâm âleminee kabul edilmiş olan bir müçtehid-i muazzama taklitte bulunmaktan başka yol yoktur ve illâ din'in kudsî ahkâmını muhafaza ve idame kabîl olamaz.

«Taklit, lûgatte bir kimsenin boynuna gerdanlık takmak mânasınadır. Takallüt de gerdanlık takınmaktır. Istılahta taklit; başkasının kavlini hüccet, delile bakmaksızın kabul etmekten ibarettir. Başka bir tarif ile taklit; bir insanın başka bir zata söylediğ sözde veya yaptığı işde hakkıyyetine mutekit olup delile bakmaksızın tâbi olmaktır. Sanki bu insan, o zatın sözünü veya işini kendi boynuna bir gerdanlık yaparak takmıştır. Kılâde ise gerdanlık demektir.

«İşte bir müçtehide bir hüsn-i itikat'tan dolayı tâbi olmak da bir taklit meselesidir ki, bunun sahibine «mukallit» denilir.

«Maamafih içtihat derecesini haiz olmıyan fukahadan her birine de mukallid-i mahz denilerek şu veçhile tarif edilmiştir: «Şer'î hükümleri, delillerinden istinbata, bu hükümlerin aralarını tefrik ve temyize ve rivayetlerin bazılarını bazılarına tercihe muktedir olmayıp yalnız bir mezhebe mensup hükümlerin, meselelerin ve rivayetlerin büyük bir kısmını hıfzetmiş, bunları eserlerine derceylemiş olan bilgili zattır. Böyle bir zat şer'î delilleri lâyıkiyle tetkik ve itkan etmiş bulunmaz, tercih veya temyiz ashabının tercih ve tashihlerini, tefrik ve temyizlerini eserlerinde nakil ile iktifa eder. Bir rivayetin kuvvet ve sıhhat derecesini kendi reyiyle tâyine kalkışmaz.

«Bir vazifeyi, bir memuriyyeti bir zata tefviz ve tahmil etmeğe de taklit denilmiştir. Böyle bir şeyi kabul ve tahammül etmeğe de «takallüt» denilir. Taklid-i kaza, takallüd-i kaza tâbirleri gibi.»

Rahmetli âlim İskilipli Mehmet Âtıf Efendi de içtihat için (Mahfil, adet 7) şunları yazıyor:

«(İçtihat) lûgatte mutlaka bir emri tahkik ve tetkik için mesai sarfetmektir. Şu kadar ki yalnız külfet ve meşakkatli olan şeylerde kullanılır. Onun içindir ki (اجتهد فی حمل الرحی) denir de (اجتهد فی حمل نواة) denilemez.

«Usulüyyun Istılahında içtihat; ahkâm-ı şer'iyye-i fer'iyye'ye ilm-i zan istihsali için fakihin tamamen takat ve kudretini bezl ile son derece mesai sarfetmesinden ibarettir. Binaenaleyh aklî, hissî, azmî ahkâma vukuf için mesai sarfına içtihat denilemediği gibi bir hâdisenin hükmünü idrâk etmek üzere şer'î nas talep ve taharri ederek muzaffer olmak hususundaki sarf-ı mesaiye ve mütekellim, hâkim, tabip, nahvi ve saire gibi fıkıh ilmine ihtisası bulunmıyan bütün ulemanın şer'î hükümler istinbatı için iktidarlarını sarfetmelerine de içtihat denilemez.

«İçtihad'ın yukardaki tefsirinden müçtehit ile müçtehid ün-fih bilinmiş oluyor ki:

«Müçtehit: İçtihat sıfatı ile muttasıf olan zat demektir. Müçtehid-ün-fih hakkında şer'î nas bulunmıyan şer'î hüküm demektir. Binaenaleyh aklî hükümler ve kelâm meseleleriyle erkân-ı şer'iyye ve hakkında ümmetin ittifakı vâkı olan şer'i hükümler içtihadın tarifinden hariçtir.

«Zira bu hükümler her ne kadar şer'î ve dinî hükümler cümlesinden ise de katî deliller ve şer'î naslar ile sâbit olduğundan içtihad'ın hududunda dâhil bulunamaz.

«Esasen İslâm dini, kâinatta tahaddüs eyliyen vak'aları ahkâm itibariyle ikiye ayırmıştır. Bir kısım vak'aların hükümleri Kur'an âyetleri ve sahih hadisler ile tansis ve tasrih edilerek beyan buyurulmuştur ki Şâri-i Âzam Hazretleri (یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول) âyetiyle bu kabilden olan İslâm usullerine ve şerait hükümlerine kayıtsız ve şartsız itaat ve inkıyat etmelerini mükelleflerin hepsine emir ve ferman buyurmuştur. Onun için bu usul ve hükümleri doğrudan doğruya kabul ve ona itaat zaruri olup bu b pta içtihada mesağ yoktur.

«Binaenaleyh bu nevi İslâmî usuller ve şer'î hükümler müstemir ve kıyamete kadar baki olup her asırda, her muhitte muta'dır. Bunun hakkında beşerin tasarruf ve içtihat hakkı yoktur. Zamanın ihtilâfiyle tagayyür eyliyen hükümler ancak örf ve âdete müstenit olan şer'î hükümlerden ibaret olup bu da hakkında içtihat câri olan fer'î hükümlere münhasırdır.

«Şu halde bu usul ve hükümler hakkında ıslahat yapıp asrileştirmek, yani her asır insanlarının keyif ve zevkine uygun kavait ve mevada tahvil etmek imkân dairesinin haricindedir. Buna cür'et etmek, Şâri-i Âzam'ın Kur'an ile çizdiği dinin esas hatlarına ve İslâm hududunun dışına çıkmak demek olmakla bu tarz ile tesis olunan meslek, İslâm dinine mugayir ve zıt, yani bâtıl ve merdut bir mezhep olduğu gibi müessisleri de İslâmiyyet dairesinden çıkıp küfür ve dalâl erbabından olmuş olurlar.

«Vakayiin ikinci kısmına gelince; bu da ahkâm-ı âyet ve hadisle tansis ve tasrih olunmıyan vakayidir ki Hallâk-ı Âlem Taalâ ve Takaddes Hazretleri (فان تنازعتم فی شیء فردوه الی الله والرسول) âyetiyle vakayıden bu kısmının ahkâmını kitap ile sünnetten istinbat ve içtihat etmelerini zikr ve ilim ehline emir buyurmuş-

tur. Çünkü (فردوه الی الله والرسول) kavl-i Keriminin mânası (Kur'an ve hadis ile ahkâmı mansus ve musarrah olmıyan bir vak'ayı suret ve sıfatta benzeri ve mümasili olan - ve ahkâmı musarrah ve mansus bulunan - diğer bir vak'aya red ve kıyasla onun ahkâmını istinbat ve içtihat ediniz) demektir.

«İşte bu âyette ancak şer'î nas ile mansus bulunmıyan vak'aların ahkâmı hakkında içtihat câri olduğu beyan buyurulmaktadır.

«Binaenaleyh bu âyet hükmünce dünyada kıyamete kadar tahaddüs eyliyen vakayi ve havadisten bir kısmının ahkâmını marifet, nas ile diğer kısmının ahkâmı marifet de kıyas ve içtihat yoliyle olduğu beyan buyurulduğundan İslâm dininde bütün vak'aların ahkâmı mündemiç olmakla Cenab-ı Hak (الیوم اکملت لکم دینکم) nazm-ı Celili ile İslâm dinini ikmal etmiş olduğunu bildirmiştir. Binaenaleyh din-i celil-i Muhammedî bütün mütaakıp hâdiselerin ahkâmını muhit bulunmakla şeriat-i kâmile olduğundan kıyamete kadar bekasiyle hükmolunmuştur. Onun için katî surette hükmolunur ki İslâm dini (yukarda beyan olunan mânaca) asrî değil (aşağıda gösterilen mânaca) asâridir, yani her asırda insanların tekemmül ve saadetlerini kâfil bilcümle medenî ve nâfi' kaideleri muhtevidir.

«Şu halde Şâri-i Âzam Kur'an-i Kerimi ile her asırda, her muhitte ikinci kısımdan vukua gelen havadis ve vakayie ait şer'î hükümlerin usulü dairesinde içtihat ve istinbatı hususunda içtihat şartlarını câmi müçtehitlere tam salâhiyyet vererek bâb-ı içtihadı açmıştır.

«Elverir ki içtihadın evsaf ve şeraitini câmi ve bu hususta kabiliyyet ve istidadı haiz evat yetişmiş olsun. Bu kabiliyyette bulunan er yerde, her asırda Kur'an ile sahih hadislerden ahkâm çıkarabilir ve bu veçhile yeni vak'a ve hâdiselerin ahkâmı halledilmiş olur. Fakat bu şerait ve kabiliyyeti haiz olmıyanlar için her zaman bâb-ı içtihat mesduttur. Onların bu bapta salâhiyyeti, haz ve nasibi yoktur. Onun için bunlar ancak büyük müçtehitlerin kavilleri ile amel etmek mecburiyetindedirler.»

İÇTİMA (اجتماع) [*Ask.*] Bir yere gelmek, toplanmak, birleşmek mânalarına gelen bu kelime askerlik ıstılahı olarak askerlerin silâhlariyle toplanması demektir.

§ [*Ast.*] İki ve daha ziyade yıldızın merkezleriyle husuf dairesi sathına amut bir müstevi dâhilinde bulunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yıldızların ilk görünüşü buradan başlar. İçtima; hakikî veya zâhirî olduğu gibi râsıdın arzın merkezinde ve merkez-i şemste bulunduğuna göre de arzî veya şemsî içtima namlariyle ikiye ayrılır. Bütün seyyarelerin içtima merkezleri de ulvî ve süflî olmak üzere de ikiye ayrılır.

İÇTİMA-I ÂZAM (اجتماع اعظم) [*Hey.*] Müteaddit seyyarelerin burç mıntakalarının aynı noktasına müsadif gibi görünmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hal ne kadar takribî olursa olsun pek nâdir görülür.

«Kamus-ı Riyaziyyat» da (İçtima-ı Âzam Maddesi) verilen malûmata göre şimdiye kadar zaptolunan içtimaat-ı uzma'nın birincisi Milâdî 1524 senesi şubatında görülendir. Bu içtimada Zühre, Merih, Müşteri, Zuhal hemen bir istikamette ve biribirlerine pek yakın bir vaziyette görünüyor ve Utarit ise bunlardan ancak 16 derece uzakta bulunuyordu. İkincisi 1725 senesi martının on yedisinde vukubulmuş olan içtimadır. Bunda Utarit, Zühre, Merih, Müşteri biribirlerine yakın bulunuyor idi ki hepsi bir teleskop dâhilinde bir anda rüyet olunuyordu.

«Çinlilerin tarihî kayıtlarına dayanılarak Milâttan 2514 sene evvel beş seyyarenin İçtima-ı Âzam halinde bulunmuş olduğunu rivayet etmekte ve bununla nesillerinin pek eski bulunduğunu iddia eylemektedirler. Sonradan yapılan hesaplar neticesinde bu hâdisenin Milâttan önce 2461 senesi şubatının sekizinci günü vukua gelmiş olduğu anlaşılmıştır.»

İÇTİMA-I HAKİKİ (اجتماع حقیقی) [*Ast.*] Yıldızların arz ve tulleri (genişlik ve uzunluk) yekdiğerine müsavi olduğu zamanda vukubulan içtima hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arz ve tulleri değişik olan yıldızların birleşmelerine «içtima-ı zâhirî» denilir.

İÇTİMA-I KÜLLİ (اجتماع کلی) [*Ast.*] Bütün seyyarelerin hakikî içtima halinde bulunmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İÇTİMA-I NEYYİREYN (اجتماع نیرین) [*Hey.*] Güneşle ayın birleşmelerine şarklılar tarafından verilen addır. Bir senede on iki defa vukua geldiği için her biri kameri ayın biri mebde ittihaz olunmuştur.

İçtima-ı-Neyyireyn-tam yani hakikî olduğu, diğer tâbirle husûf dairesinin ukdelerinde veya ona karip noktalarında vukua geldiği zaman «küsûf = güneş tutulması» hâsıl olur. Çünkü bu esnada güneş, ay, arz sırasiyle tamamen veya takriben bir istikamete tesadüf eder. Eğer ay husûf dairesi dâhilinde kalmış olsaydı her içtima-ı neyyireynde küsuf hâdisesi vukua gelmek icabederdi. Ayın mahreki merkezden

ayrıldığından dolayı işbu küsûflar cüz'î, halkavî ve küllî şekillerinde zâhir olmaktadır. Küllî husûf hâdiseleri pek nâdir vuku bulur.

Bir senede yedi husûf (ayın tutulması) ve küsûf olur. Bunun beş veya dördü küsûftur. İkiden az olmaz ve bunlar da küsûf olur.

§ [*Tak.*] İçtima-ı neyyireyn takvimlerde gurre (ayın birinci günü) tâyininde esas olur. Bunun vukuu zamanında ay güneşe nispeten cenubî olursa içinde bulunulan ay otuz gün itibar edilir. Çünkü içtima vukubulduğu günün akşamı rüyet-i hilâl (ayın görülmesi) kabil olmadığından ertesi gün gurre olamaz.

İçtima-ı neyyireyn zamanında ayın meyli güneşe nispeten şimalî olursa o günün akşamı rüyet-i hilâl kabil olduğu için Arabî ay 29 gün olur. Hattâ içtima zevalde vukubulmuş olsa ayın meyli güneşe nazaran gayet şimalî olduğu takdirde akşamı rüyet-i hilâl mümkün ve binaenaleyh ertesi gün gurre olur.

İslâm müneccimlerince içtima-ı neyyireyn zevalden evvel vukubulduğu günün akşamı rüyet-i hilâl mümkün olacağı kabul olunarak bu imkâna kat'iyyet vermek için ay ile güneşin gurupları mukayese edilir. Eğer ayın gurubu güneşten yarım saati aşarsa ertesi gün gurre itibar edilir ve takvimlerde Arabî ayların gurreleri hep bu usul üzere tâyin olunur.

İÇTİMA-I NİZAMÎ (اجتماع نظامی) [*Ask.*] Yoklama yapılmak veya emir verilmek üzere muhtelif askerî sınıfların toplu bir halde bulunmaları için aldıkları nizam hali hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İÇTİMA-I SAKİNEYN (اجتماع ساکنین) [*Tecvit*] İki sakin harfin (harekesiz harf) bir araya gelmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kalp gibi. Arap sarfında (gramer) iki sakin harfin bir kelimedeki birleşmesi demektir ki caiz olmadığı gibi birincisi ya kalp veyahut harekelendirilir.

İÇTİMA-I UMUMİ (اجتماع عمومی) [*İda.*] Bir meclis veya cemiyyetin senede bir veya iki ve icadında daha ziyade defa bütün âzası hazır bulunmak üzere yapılan toplantı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası umumi toplantıdır.

İÇTİMA-I ZÂHİRÎ (اجتماع ظاهری) [*Ast*] Yalnız tulleri (uzunlukları) müsavi ve arzları (genişlikleri) değişik olan yıldızların içtimaı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arz ve tulleri biribirine müsavi olduğu zamandaki birleşmelere «içtima-ı hakikî» denir.

İÇTİMA MINTAKASI (اجتماع منطقه‌سی) [*Ask.*] Seferber halinde bulunan askerî kıt'aların memleket içinden muhtelif nakil vasıtalariyle sevk olunarak hudut civarında toplandıkları yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Toplantı yeri demektir.

İÇTİMA NOKTASI (اجتماع نقطه‌سی) [*Ask.*] Seferberlik haline konulan askerin cem' ve (tahşit) toplandığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Toplantı yeri demektir.

İDA' (ایداع) [*Fık.*] Bir şahsın diğer kimse tarafından verilen şeyi kabul ve onu emin bir yerde saklamayı taahhüt etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir

İda'; Arapça emanet bırakmak, bırakılmak; emaneti kabul etmek, edilmek demektir. Ücret şart edilmedikçe veya ahval icabettirmedikçe müstevda (saklıyacak şahıs) ücret istiyemez.

İDADİ (اعدادی) [*Mek.*] Orta tahsili veren mektepler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «idadiye» de denilirdi. Eskiden tahsil dereceleri sıbyan, rüşdiye ve dâr-ül-fünun adlariyle üç derece iken Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında çıkarılan 1286 (1869) tarihli nizamname ile rüşdiyenin üstünde olmak üzere idadi mektepleri de vücuda getirilmiştir. Bununla beraber bu tâbirin ondan evvel de mevcut olduğu Osman Ergin'in (Türkiye Maarif tarihi, c. 2, s. 412-413) aşağıye geçirilen izahatından anlaşılıyor:

«İdadi'nin lûgat mânası; hazırlamaktır. Kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlıyan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. Meselâ 1254 (1838) de ilk defa rüşdiye mektebi açılmak istenildiği zaman onlara talebe yetiştirecek olan sıbyan mekteplerine idadi adı verilmiş olduğu gibi 1266 (1849) da açılan Dâr-ül-maarif için de o civardaki Yeşil mektebin idadi ittihaz olunduğuna arşiv kayıtlarında raslıyoruz.

«Rüşdiyeler çoğaldıkça ve talebe rüşdiyelere rağbet ettikçe bazı kalabalık semtlerdeki rüşdiyeler için de yakınlarındaki ipdidai mekteplerinin bir kısmı onların idadi yani hazırlayıcı yahut ihtiyat sınıfları olmuştur.

«Meselâ 1290 tarihinde Fatih rüşdiyesine yanındaki iki mektebin idadi olarak verildiğini görüyoruz Fakat bu memlekette ilk defa yüksek meslek tahsiline askerlik dolayısiyle mecburiyyet görülmüş ve bu tahsili vermek için de talebeyi hazırlıyacak mekteplere veya sınıflara lüzum hâsıl olmuş olduğu için ilk idadiler veya

ihtiyat sınıfları bu mekteplerde talebe yetiştirmek için açılmıştır. Hattâ daha sonra bu idadilere rüşdiye vazifesini gören sınıflar da eklenmiş olduğu için rüşdiye yani ilk mektep idadiye, yani lise ve harbiye, bahriye, tıbbiyye... Yani yüksek tahsil dereceleri ilk defa askerî mekteplerde ayrılmıştır diyebiliriz.

«1286 (1869) tarihine gelinciye kadar hükûmet dairelerine memur; yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mekteplerine talebe hazırlıyan müesseseler ancak mekteb-i maarif-i adliye ve mekteb-i ulum-ı edebiyye ile dâr-ül-maarif ve mahrec-i aklâm idi. Ayrıca idadi mektebi yoktu.

«1286 Maarif Nizamnamesi tahsil derecelerinin tabiî icabı olmak üzere «köylerde ve mahallelerde sıbyan, beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, bin evli kasabalarda da idadiye ve vilâyet merkezlerinde sultaniye mektepleri» yapılmasına lüzum gösterildiğinden bu tarihten sonra maarif hayatında idadi adına sık sık raslıyoruz.

«Nizamnamenin o tarihlerde mektepleri şu tarzda taksim ve izah edişi bugünkü ana, ilk, orta ve lise taksimine benzer.

«Şu kadar var ki Nizamnamenin esbab-ı mucibesinde «tahsisat meseleleri hal, programlar ıslah edilinciye kadar yalnız rüşdiye mekteplerinin sayıları artırılıp idadi ve sultani mekteplerinin açılması hususlarının bu işlerin sonuna bırakılması» lüzumu ileri sürülmüştü.

Bir de bahsolunan nizamnamenin esbab-ı mucibe mazbatasında idadi mekteplerinin tesisi lüzumu izah edilirken rüşdiyenin üstünde ve sultanilerin altında idadi yani hazırlayıcı mekteplere ihtiyaç olduğu gösterilmiş olmak için deniliyor ki:

«Maarif-i umumiyyenin memalik-i devlet-i aliyyece kemaliyle intişarı hakkında olan temenniyatın fiile gelebilmesi lâyiha-i mezkûrede ittihaz olunan esasların tamamiyle kabul ve derecat-ı mephuseye tevfikan iktiza eden mekâtibin küşat ve tesisine mütevakkıf olup ıslahat-ı esasiyye için bundan başka bir tarik ve çare bulunmıyacağı ve meratib-i tahsiliyyenin bir derece daha mazbutiyyeti kabil olmayıp ileride ulûm-ı âliye mekâtibinin teksiri iktiza eyliyeceği ve şunda olsa olsa rüşdiye mekteplerinin fevkında ve mekâtib-i sultaniyenin madununda idadiye mekteplerinin küşadı muhtac-ı bahis olabilirse de mekâtib-i rüşdiyede her sınıf teb'a etfalinin mebadi-i ulûm-ı diniyyesi tedris olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili muktazi olmasına ve mekâtib-i sultaniyenin def'aten tâmim-i küşadı kabil olmamasına mebni hem mekâtib-i sultaniyenin ekseri tedrisatına mahall-i tâlim olmak ve hem de sunuf-ı teb'a etfalini muhtelitan tahsil-i maarif tarikına sevk ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhadenetin tahkimi kaziyyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idadiyenin elzem olduğu mülâhazasiyle lâyiha-i maruzanın kabul-i ahkâmı tensip ve tasvip olunduktan sonra...»

«Sultaniler bugünkü liseler olduğuna göre burada bahsolunan idadileri de bugünku orta mektepler derecesinde saymak lâzım geliyor. Bununla beraber 1300 (1882) tarihinde vilâyet merkezlerinde açılan sultanilere yedi senelik idadi ve sancaklardakilere beş senelik idadi denilmek suretiyle yine lise ve orta tahsil dereceleri arasında bir fark gözetilmiştir.»

Vilâyet merkezlerinde sultani adlı orta mekteplerin açılışı 1908 temmuz inkılâbından sonradır. Ondan evvel idadi adlı mektepler yedi sınıf olduğu gibi buralara ilk mektebi bitirenler alındığı için eski idadiler bu sebeple bugünkü orta mektepler değil liseler derecesinde idi. Nitekim Millî Eğitim Bakanlığınca da o suretle kabul edilmiştir.

Sultaniler, Cumhuriyetin kurulması üzerine liseye çevrilmiştir.

İDANE SANDIĞI (ادانه صندیغی) [*Mal.*] Dairelerde memurlara maaşlarından taksitle kesilmek suretiyle ödenmek üzere borç para vermeğe mahsus sandık yerinde kullanılır bir tâbirdir. İdane; Arapça ödünç vermek demektir.

İDARE BEZİ (اداره بزی) [*Giy.*] İki pamuk bir ipek olarak dokunulan telli bir nevi bezin adıdır. Buna «hilâlî» de denilirdi.

İDARE FİTİLİ (اداره فتیلی) [*Lâm.*] Geceleri yatak odalarını aydınlatnatmak için zeytin yağı konmuş küçük bir tabağın içinde yakılan bir nevi fitilin adıdır. Küçük petrol lâmbalarına da idare denildiği için bunların fitillerine de bu ad verilir.

İDARE-İ AKDAH (ادارهٔ اقداح) [*Hal.*] Resmî veya hususî ziyafetlerde bir şahsın veya mânevi bir şahsiyetin meziyyetlerini sayarak umumun birden onun şerefine içmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadeh kaldırmak demektir.

İDARE-İ ÖRFİYYE (ادارهٔ عرفیه) [*İda*] İcabında devletin bir yerde mülkî idareye ait nizamları tatil ile kanunen kurduğu askerî idare hakkında kullanılır bir tâbirdir. Örfî idare demektir. Âdet demek olan örf ayni zamanda ulülemrin hükmü mânasına da gelir.

İDARE KANDİLİ (اداره قندیلی) [*San.*] Yatak odalarını aydınlatmaya ve elde gezdirilmeye mahsus küçük, zıyası az lâmbanın adıdır.

Bizim hesap ile milyonlar oynuyor arada
İdare kandili mikyası pek güdük burada
Mehmet Âkif

İDARE REİSİ (اداره رئیسی) [*Ask.*] Ordu kumandanından alacağı emre göre ordunun maaş ve iaşesine ait işleri tanzim ve idare ve iddihar (biriktirme) edilen zahireleri sevke memur ve menzil hizmetindeki zâbitlerle efradın mercii bulunan yüksek rütbeli bir zata verilen unvandır.

İDARE ŞAMDANI (اداره شمعدانی) [*San.*] Artık mum parçalarını yakmaya mahsus bir nevi şamdanın adıdır.

İDARESİ MAZBUT EVKAF (اداره‌سی مضبوط اوقاف) [*Vak.*] Tevliyetin meşrut-un lehi zürriyyet ve vakıfın müteallikatı gibi kimseler iken bunlar münkariz olarak tevliyetleri Evkaftan zapt ve idare olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üç kısımdan ibaret olan Evkaf-ı mazbuta'nın ikinci kısmını bu türlü vakıflar teşkil ederdi.

İDARE YILI (اداره یلی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle züğürtlük ve pahalılık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İDBAR (ادبار) [*Ast*] Bir seyyarenin on iki burcun tabiî tertibine aykırı olarak hareketi hali hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tabiî tertip dâhilinde hareket haline de «ikbal» denir. Sonradan bunların yerine «burcun aksi tertibi», «burcun tertib-i tabiîsi» denilmeğe başlanmıştır.

İDDET (عدت) [*Fık.*] Kadının boşanma veya ölüm sebebiyle muayyen bir müddet zarfında evlenememesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ölümde dört ay on gün (yüz otuz gün), boşanmada üç ay on gün (yüz gün) beklenir.

İDDET-İ EŞHÜR (عدت اشهر) [*Fık.*] Ay hesabiyle iddet beklemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Boşanma tarihinden itibaren hür ise üç ay, cariye ise bir buçuk ay bekler. Eşhür; şehrin cem'idir. Şehir; Arapça ay demektir.

İDDET-İ HAML (عدت حمل) [*Fık.*] Çocuk doğurmakla biten iddet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kocası ölen veya boşanan gebe kadının, çocuğun doğmasını beklemesi demektir.

İDDET-İ HAYZ (عدت حیض) [*Fık.*] Hayz ile ikmal olunan müddet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Talâk veya zat-ı hayz olan hür kadınlar tam üç hayz ile, cariyeler de tam iki hayz ile bu iddeti bitirmiş olurlar. Hayz; kadının âdet görmesidir.

İDDET-İ VEFAT (عدت وفات) [*Fık.*] Ölüm ile lâzım gelen iddet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kocası ölen kadın hür ise dört ay on gün, cariye ise iki ay beş gün iddet bekler.

İDDİANAME (دعاوی) [*Huk.*] Ceza işlerinde yapılan hazırlık tahkikatının âmme davasının ikamesi için müddei-i umumi (savcı) tarafından ya ilk tahkikatın açılması hakkında müstantiğe (sorgu hâkimi) veya doğrudan doğruya mahkemeye verilen talepname yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir târifle müddei-i umuminin âmme dâvasını açtığını bildiren yazısına denir.

İDRİSİYYE (ادریسیه) [*Sof.*] Seydî Ahmet Bin İdris-il-Fasî'nin kurduğu tarikat kolunun adıdır. Seydî Ahmet 1253 (1837) de Zübeyde'de ölmüştür. Bu tarikatın esası, ahlâk-ı Muhammediyye ile tahakkuk ve «Lâilâhe illâllah muhammedün Resulüllah» zikrine ve gücünün yettiği mertebede muvazabetten ibarettir.

Seydî Ahmet tarikati Hüseyn-ül-Mısrî'den almıştı.

İDRARAT (ادرارات) [*Mal.*] Varidat ve tahsisat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça derr maddesinden müştaktır. Derr, süt mânasına isim, hayvanın memesinde süt çok olmak ve hayvan sütünü verip akıtmak, vücuttan ter durmayıp akmak mânalarında mastardır. İdrar da davar sütünü gereği gidi akıtmak ve bulut-tan süt sağılır gibi sağnak halinde yağmur yağmak demektir. Bu kelime Farsçada olduğu gibi Türkçede varidat ve tahsisat yerinde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Nizamî «Riyazuş-şuara» adlı eserinde (gubari maddesi) «Gubari» ona Medine'de oturması için hükümet tarafından tahsisat bağlandığını «kırk para idrar-ı Hüsrevanî ve bir nice erdep ciraye ile Medine-i Münevvere'de ikamet etmişti» ibaresiyle anlatmıştır.

İdrar'ın cem'i olan idrarat da idrar gibi varidat ve tahsisat yerinde kullanıldığına (Âşık Çelebi) nin «Meşair-üş-şuara, Fuzulî Maddesi» nde Şaire Bağdat Evkafı hâsılatından günde 9 akça tahsis edilmiş olduğunu anlatan aşağıdaki ibare delâlet eder: «İdrarat-ı padişahiden sedd-i ramak, belki seat-ı maişet olacak ratibe-i mürettebe tâyin olunmuştur.»

İdrarat tâbirine eski vesikalarda da rastlanır.

İFRAZ (افراز) [*Mal.*] Timarın kılıç itibar olunan kısmından fazla olan geliri hakkında-

kullanılır bir tâbirdir. Timarın altı bin akçası kılıç, fazlasına da ifraz denilirdi. İfraz; Arapça ayırmak, ayrılmak demektir. Timarın altı bin akçası timar sahibinin ekmekliği sayıldığı için bundan birşey ayrılamazdı. Fakat fazlası sonradan gösterilen yararlık üzerine ilâve edildiği için ifraz itibar edilmesi bundandı.

İFRAZCİYAN (افرازجیان) [*Mal.*] Darphanede sikke (para) kesenlere mahsus bir tâbirdir. Altın, gümüş ve bakır madenlerini para haline getirdikleri için bu tâbir meydana gelmiştir. Lûgat mânası ayırıcılardır.

İFRAZ HAZİNESİ (افراز خزینه‌سی) [*Sar.*] Kullanılmıyan kıymetli şeylerin muhafaza olunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi kıymetli şeylerden ikinci derecede olanların muhafaza olunduğu yere de «bodrum hazinesi» denilirdi. Vak'anüvis Raşit (Raşit Tarihi, c. 4, s. 381) parasızlık sebeplerinden bahsederken bodrum hazinesiyle ifraz hazinesinden çıkarılan ve istimale yaramıyan gümüş evaniden para kesildiğini yazar.

İFTA' (افتاء) [*Fık.*] Fetva vermek, müşkül halletmek mânasına gelen bu kelime ıstılah olarak sorulan bir meselenin hükmünü beyan etmek demektir. Sorana «müstefti», cevap verene «müfti», verilen cevaba da «fetva» denir.

İFTAR (افطار) [*Fık.*] Oruçlunun oruç açması yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus» da oruçlu oruç açmak, oruçluya orucunu açtırmak, oruç açacak vakit gelip çatmak ve iftar vaktine girmek suretinde izah olunmuştur.

İftar vakti; güneşin gurubiyle hulûl eder. Onun için müslüman evlerinde gurubdan birkaç dakika evvel sofraya oturulup dua ve sena ile vaktin gelmesi beklenir. Bu bekleme zamanı hakikaten başka bir andır. Vaktine göre on sekiz saat kadar aç kalmış bir insanın önünde tuzlusiyle, tatlısiyle birkaç türlü yiyeceğin süslediği sofra dururken ve elini uzatıp yemeğe maddi hiçbir mâni yokken, saatler kadar uzun gelen birkaç dakikanın geçmesini beklemesi, itaatın kemalini ve ubudiyyetin son haddini gösterir. Binaenaleyh (ان لکل صائم دعوة فاذا اراد ان یفطر فلیقل فی کل لیلة عند فطره یا واسع المغفرة اغفرلی) yani «hakikaten her oruç tutanın makbul olacak bir duası vardır. Oruçlu, o duanın kabulünü isterse iftar ettiği zaman (یا واسع المغفرة اغفرلی) «ey mağfireti çok olan, bana mağfiret et» diye mağfirette bulunsun» hadis-i şerifi muktezasınca bu itaat ve ubudiyyetin mükâfatı olmak üzere oruçlunun o anda edeceği dua Allah indinde müstecap olur.

Hakikate aşina olanlar, o icabet anını, kalbi ve lisanı, münacat ile geçirdikleri gibi mükeyyefata müptelâ yahut açlık yüzünden tab ü tüvanları kesilmiş bulunanlar da okunacak ezana ve atılacak topa kulak vermekle geçirirler.

Etrafına keyf ehli nola göz kulak olsa
Gûş-i nigeh-i vakf-ı minarat-ı ezandır
Enderunlu Vâsıf

Gurubun tahakkuku ile iftarı tacil eylemek müstahap olduğundan İslâm memleketlerinde iftar, akşam namazına takdim edilir ve top atılır atılmaz ya zemzem, ya hurma, yahut zeytin ve su ile oruç bozulur.

Peygamber Hazretlerinin yazın su ile, kışın hurma ile iftar ettikleri fıkıh kitaplarında yazılıdır.

Oruçlular arasında orucunu bozduktan sonra güzelce yemeğini yiyerek ve akşam namazını kılarak kahvesini, sigarasını, nargilesini içenler bulunduğu gibi ağzına bir yudum su, yahut bir lokma atar atmaz sigara yahut enfiye kutusua ve yahut da kahve fincanına sarılan tiryakiler de vardır.

Vâsıf bunu:

Afyon har ağırlanmak ehaftır ki gıdası
Bir fincan ağır kahve ve bir lüle duhandır

beytiyle anlatır.

Sâbit'in:

Bu da bu şehr-i azîmin harekâtındandır
Fıkarasında da âraste han-ı elvan

beytinde gösterildiği veçhile fıkara evlerine varıncıya kadar ramazan içinde bilhassa akşam yemeklerine itina edilir ve başka vakitlerden fazla yemek bulundurmağa gayret olunur. Bu gibi fazla masrafların acısı bayram ertesi çıkacağını Refî Kâlâyı şu beytiyle hatırlatır:

Fikr-i bakkal ile hep rişini yer bâdel-id
Tel kadaifle veren sofraya her şey ziynet

İftarların bir de cami ve türbelerde yapılanları vardı ki akaşm ezanından evvel Ayasofya camiine, yahut Eyüp'te Hazret-i Halid in türbesine gidilir, oralarda iftar edilerek teravih namazı da kılındıktan sonra dönülürdü.

1908 temmuz inkılâbına kadar vükelâ ve ricalin konaklarında iftar yabılması, her akşam gelecek misafirlerin yedirilip içirilmesi ve fazla olarak «diş kirası» namiyle biraz para verilmesi de âdetti Memurların âmirlerinin iftarına gitmesi de zaruri idi. Âdeta yarı resmî bir mahiyet almış olan bu ziyaretlerin yapılmaması adem-i tenezzül sayılıp âmirlerin teveccühünü

kaybetmeye sebep olurdu. Pisboğazların çoğu da bundan istifade ederek sahibini tanıdığı tanımadığı konağın kapısını çalıp sellemehüsslâm sofra başına çökerdi.

İFTAR KÖŞKÜ (افطار کوشکی) [*Sar*] Dolmabahçe üstündeki kasr'a verilen addır. Birinci Mahmut (1741) de Dolmabahçe'de sayeban mahalli olan eski kasırların bulunduğu yer üzerinde ve aşağı serviler arasında iki kasır yaptırdı. Yirmi iki sütünlu olan büyük kasır sayeban mahallinde, küçük köşk de selviler arasında idi. Büyük kasır iki katlı idi. Alt ve üst katlarda olmak üzere iki büyük divanhane vardı Alt kattaki odalarda çifte dolaplar bulunuyordu. Pencereleri, kapıları sanatkârane olduğu gibi duvarlarına altın ve elvan boyalarla nakışlar işlenmişti. Birinci Mahmut yaz günleri bu kasr'a gelip istirahat eyler, ramazanlarda da burada iftar ederdi. Köşke, iftar köşkü adı bundan dolayı verilmiştir.

İFTARİYYE (افطاریه) [*Hal*] Ramazanda akşamları tertip olunan çerez makulesi nevale (yiyecek şey) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «iftarlık» da denilir Bunlar oruç bozulduktan sonra yemek yenmeden evvel yenildiği için bu ad verilmiştir.

İFTİHAR MADALYASI (افتخار مدالیه‌سی) [*İda.*] 24 teşrinisani 1304 (1887) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Bir tarafında arma, öbür tarafında defne dalı arasında madalya sahibinin ismi ve tarihi vardı. Bu madalya hükümdara sadakat gösterenlerle ziraat, sınaat ve hirfetin terakkisine hizmet eden ve yangınlarda, sari hastalıklar zamanında hizmeti görülenlere verilirdi. Altın ve gümüş olmak üzere iki nevi idi. Altını 8,5 dirhem ağırlığında, 30 milimetre kutrunda, 916 2/3 ayarında, gümüşü de 4,5 dirhem ağırlığında, 30 milimetre kutrunda ve 830 ayarında olup kırmızı renkli kordelâ ile göğüsün sol tarafına takılırdı.

Sinemi aşkıyle yarın dağ berdağ eyledim.
Sayesinde ol şehin aldım nişan-ı iftihar
Memduh Paşa

İĞNEDAN (ایگنه‌دان) [*San.*] İğne konulan kılıf, iğnelik yerinde kullanılır bir tâbirdir. iğnelik demektir.

İĞNELİ FIÇI (ایگنه‌لی فیچی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle eziyetli ve müz'iç iş, insanı tazip eden yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İĞNE PERDAHTI DEMİRİ (ایگنه پرداختی جیوری) [*San.*] Mücellit tâbirlerindendir. İğne perdahtı yapmıya mahsus âletin adıdır.

İHAM (ایهام) [*Ede.*] Birkaç mânası olan bir kelimenin uzak mânasını kastetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «tevriye» de denilir.

Vak'anüvis Es'at Efendi şeyhülislâm olacağını umarken Ârif Hikmet Bey o makama getirilince yazdığı:

Bu beytim yadigâr olsun cihana
Tehalafle derunum gamla doldu
Bana lâyık iken câh-ı meşihat
Hüdanın hikmeti Ârif Bey olda

kıt'asındaki «Hüdanın hikmeti» terkibiyle bir îham yapmıştır. Çünkü bununla Ârif Hikmet'i muradetmiştir.

Miyan-ı güftügûde bedmeniş îham eder kubhun
Şecaat arzederken merd-i kıpti sirkatin söyler
Ragıb Paşa

İHATA ORDUSU (احاطه اردوسی) [*Ask.*] Muhasara olunacak bir kalenin ilkin ordu süvarisiyle icra edilecek olan ihatavî (sarma) harekâtı icraya memur edilen büyük askerî kıt'a hakkında kullanır bir tâbirdir.

İHDAD (احداد) [*Fık.*] Kocası ölen kadının iddet müddetinde süslenmemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna (hidad) da denir. Gerek talâk arasında, gerek kocanın ölümünde ihdad vaciptir. Mümine bir kadın için üç günden ziyade ihdad caiz değildir. Ancak kocasının ölümü üzerine dört ay on gün ihdad helâl olur.

İHKAK-I HAK (احقاق حق) [*Fık.*] Bir hakkı usulü dairesinde yerine getirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İHLÂS (اخلاص) [*Sof.*] Kalbi, safasına keder veren şeyden kurtarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Arapça bir kelime olan ihlâs; «Kamus-ı Osmani» de «saffet-i kalb, istikamet-i fikir, garezden âri muhabbet, kalb-i pâk ve sadakat-i kâmile ile dostluk ve kulluk» suretine izah olunmuştur.

«Istılahat-ı Meşayih»in izahı şöyledir: «Lûgatte taat'de terk-i riya mânasına. Istılahatta kalbi safasına keder veren şeyden tahlis etmek. İhlâsın tahakkuku şöyledir ki, tasavvur olununca anlanır ki bir şeyi gayri bir şey meşup eder, yani karıştırır bozar. Pes şuyetten safi ve halis olursa ana halis tesmiye olunur ve (ihlâs) amel için Allahü Taalâ'dan gayri şahit talep etmemeğe dahi denilir ve denildi ki (ihlâs) abd ile Allahü Taalâ'nın beyninde bir sırdır. Melek anı bilmez ki ketbede ve şeytan da bilmez ki ifsadeyliye ve hava da tatarruk

etmez ki ani taciz ede. Sıdk ile ihlâs beyninde fark şudur ki sıdk; asıl ve evveldir. İhlâs ferî dir. Ve bir farz dahi ihlâsın amel'e duhulden sonra olmasıdır.»

Kaside bir bahane, hem gazel efsanedir ancak
Garaz ihlâsımı sıdk ile hâk-i paye inhadır.
Nef'î

İHRACAT GÜMRÜĞÜ (اخراجات گمرگی) [*Mal.*] Memleket dâhilinde yetişip harice çıkarılan maddelerden vergi alan gümrükler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hariçten memlekete sokulan mallardan vergi alan gümrüklere «İthalât gümrüğü» denir.

İHRACAT RESMİ (اخراجات رسمی) [*Mal.*] Dâhilde istihsal olunan bir malın veya maddenin harice satışı sırasında alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hariçten gelen bir mal veya maddeden alınan vergiye de «İthalât resmi» denir. Gerek ihraç ve gerek ithal olunan mallardan gümrüklerde resim alınır.

İHRAM (احرام) [*Fık.*] Hacıların Mekke'ye girmek ve Hac ve umre etmek için yün, pamuk ve ketenden dikişsiz olarak giydikleri elbisenin adıdır.

İhram; niyyet ve telbiyeden ibarettir ki hacı veyahut umreyi veya her ikisini niyyet ederek harame dâhil olmaktır.

İhram; haccın sihhat şartıdır.

İhramdan evvel kendisine helâl olan kadın ve av gibi şeyler haram olmak üzere dikişli elbiselerden çıkıp kefenlenmiş ölü gibi ve fakat baş ve ayaklarının üzeri açık olarak örtü içinde bulunur.

İhramda olana «muhrem» denildiği gibi «haram» dahi denir. Cem'i hurüm'dür.

İhram için muayyen mevkiler vardır ki onların herbirine mikat denir. Bu mevkiler beştir: Zülhuleyfe, Zât-ı ırk, Cuhfe, Karn, Yelemlem.

Medine'liler Zülhuleyfe'den, Irak'lılar, Zât-ı ırk'tan, Şam'lılar, Cuhfe'den, Necit'liler, Karn'dan, Yemen'liler de Yelemlem'den ihram ederler. Süveyş'ten gelen hacılar Babığ hizasında ihrama girerler.

Bu mevkiler Beyt-i Muazzam'ın harimi demek olduğu için Mekke'ye gidenler bu yerleri ihramsız geçemezler.

Sefa-t kalb ile sayım bu ey düstur-i Sâib nam
Müretteb âsitanın eyleyem takbil ü istilâm
Harîm-i Kâbe-i kûyun tavafı eyledim niyyte
Misal-i hacı uryanım, inayet eyle bir ihram
Müverrih Naima

İHSAN (احسان) [*Sof.*] Basiret nuriyle Hazret-i Rebubiyyeti müşahede şeklinde olarak ubudiyyetle tahakkuktan ibarettir. Yani Hakkı sıfatiyle mevsuf olarak hakikat göziyle görmektir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bunun için şu tafsilât vardır: Bu rüiyete yakinen rüiyet mütehakkak olup hakikaten rüiyet muhakkak değildir. Onun için Hazret-i Peygamber ihsanı tarifte (ان تعبد الله تعالی کانك تراه فان لم یکن تراه فانه یراك) buyurmuştur. Yani Cenab-ı Hakka onu görür gibi ibadet etmeklik ihsandır. Sen onu görmezsen o seni görür mânasında olan bu hadise nazaran huceb-i sıfatın verasından rüiyettir. Hakikati hakikatle rüiyet değildir. Bu rüiyet makam-ı ruhtaki müşahedenin dûnundadır.

«İhsan; tecelli-i sıfat kabîlinden olup Hakkın sıfatiyle sıfatını rüiyetle tahakkuk-ı ubudiyyetten ibarettir. Tevlid-i sıfat tecelliyatından bir nevi demek olan bu tecellideki şuhutda şuhud-ı zâtî ve zevk-ı zâtî yoktur. Zevk-ı zâti bunun fevkinde olup mertebeten daha âlidir.»

İHSANNAME (احسانامه) [*Ede.*] İltifat ve tahsini havi yazılan mektup hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İHTİLÂF-I DÂR (اختلاف دار) [*Fer.*] Muris ile vâristen herbirinin başka başka ülkeler ahalisinden olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İHTİLÂF-I DİN (اختلاف دین) [*Fer.*] Biri müslim, diğeri gayr-i müslim olmak gibi ayrı dinde bulunmak mânasına gelir. Din ayrılığı irse mânidir. Binaenaleyh gayr-i müslim; müslimin, müslim de gayr-i müslimin mirasına nail olmaz. Amma müslim olmıyan milletler arasında ihtilâf-ı din irse mâni değildir.

İHTİLÂS (اختلاس) [*Ok.*] Ok atış tavırlarından birine verilen addır. Kavsi süratle çekerek yay dolup sest küşat mahalline gelince hemen küşat vermektir.

İHTİMAN (اهتمان) [*Coğ.*] Şarkî Rumeli'nin Tatarpazarcığı sancağına bağlı kaza merkezinin adıdır. Tatarpazarcığı'nın 50 ve Filibe'nin 85 kilometre garb-i şimalîsindedir. Osmanlılar zamanında 5000 kadar nüfusu vardı. Yakınında (Trajan) nın yaptırdığı «Kapılı derbent» adlı 1836 da yıkılan meşhur kale vardı.

İHTİRA BERATI (اختراع براتی) [*Huk.*] Bir şey ihtira edenlere ondan istifade hakkını teminen merciinden verilen imtiyaz kâğıdı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İhtira; sanayice yeniden bir netice ve eser vücuda getirmek ve bunların husulü için yeni vesait ihdas veya malûm olan vasıtaları yeni bir şekilde kullanmaktır. Osmanlılarda ihtira beratı hakkındaki

muameleler 11 rebiülâhır 1297 (1880) tarihli kanunla tâyin edilmiştir.

İHTİRAK (احتراق) [*Tak.*] Yıldızlardan birinin güneşe yaklaşması yerinde kullanılır bir tâbirdir. «İktiran» ile müteradiftir.

İhtirak-ı necm-i bahtı bilmeziz eflâkten
Ah kim yandık tutuştuk şule-i idrâkten
Sami

İHTİSAP (احتساب) [*Fık.*] Terk edildiği zâhir olan mâruf ile emreylemek, irtikâp edildiği görülen münkerden nehy eylemek vazifesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife uhdesine tevdi edilene «muhtesip» denir. Osmanlılarda bu vazife sahibine «ihtisap ağası», «ihtisap emini», «ihtisap nazırı», en sonra da bazı değişikliklerle «şehremini» denilmiştir.

İHTİSAP AĞASI (احتساب آغاسی) [*Ida.*] İhtisap işleriyle meşgul memurun unvaniydi. «İhtisap ağası», daha sonraları «ihtisap nazırı» denilen bu vazife sahibine İslâm devletleri teşkilâtında «muhtesip» namı verilirdi. Bu tâbire de Osmanlı tarihine ait eserlerle vesikalarde tesadüf olunmaktadır.

Muhtesip veya ihtisap ağası Belediye işleriyle meşgul bir memurdur. Yalnız aralarında şu fark vardır: Kadı bir dâvada ancak beyyine ile hükmettiği halde muhtesip delil ve ispat istemeksizin örfî ve idarî surette de hükmedebilirdi. Bir de kadı, mülkiye ve belediye işlerinin hemen hepsiyle beraber asayiş ve inzıbata da baktığı halde muhtesip, bilhassa Osmanlı teşkilâtında, yalnız belediye zabıtası ile meşgul olurdu. İhtisap ağası bu gibi hususatta âdeta kadı'nın icra memuru sayılırdı.

Muhtesiplerin Osmanlı teşkilâtında o kadar hürmete şayan olmadıkları Halep ve Adana taraflarındaki ihtilâf dolayısiyle 863 (1458) tarihinde Mısır meliki tarafından Fâtih nezdine elçi sıfatiyle gönderilen muhtesibin Sultan Mehmet tarafından bunun bir hakaret telâkki olunmasiyle anlaşılmaktadır. Âşık Paşa zade (s. 213) bu münasebetle diyor ki: «Bir muhtesip gelmesi padişaha hoş gelmedi, anınçün kim bu muhtesip ehl-i sükûn ulusudur, imdi bunun ulu padişahlara anı elçi göndermek hiffettir.»

Muhtesiplik asr-ı Saadette de vardı. Canib-i Nebeviden (Hazret-i Ömer) Medine'nin, (Sa'd Bin-il-As) Mekke nin muhtesibiydi.

Hazret-i Ömer Hilâfet makamına geçince (Abdullah İbn-i Utbe) yi çarşı ve pazarı tefişe memur etti. Bu zat sokakları gezer, yollarda halkın geçmesine mâni olacak şeyleri kaldırtır, 'cüleri muayene ederek esnafın noksan tartması imkânını ortadan kaldırırdı. Bizzat Hazret-i Ömer bile ihtisap işleri ile meşgul olmaktan hâlî kalmazdı. Meselâ deveye takat getiremiyecek derecede yük yüklediği için bir deveciyi dövmüş, sokağa tecavüz suretiyle inşa olunan bir dükkânı yıktırmıştır.

Hulefay-i Râşidîn devrinden sonra teşekkül eden İslâm hükümetlerinde muhtesip teşkilâtı tevessü ve tenevvü etmiştir. «Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi» müellifinin beyanına göre (c. 1, s. 225) hasebe kaza kabîlinden bir dinî vazifedir. Muhtesip münkeratı tahkik ederek ashabını cürmüne göre tâzir veya tedip ettiği gibi yollarda gelip geçenlerin mürur ve uburuna mâni halleri izale, hammalları ve sefaini tahammülleri fevkinde hamule almaktan men, mail-i inhidam binaların sahiplerine o binaları yıkmalarını emr ile bu yüzden yolcular için vukuu melhuz tehlikeyi def, mekteplerde ve sair tâlim mehallerinde muallimlerin şâkirdanı şiddetle darp eylemelerini men ile beraber haklarında ceza tertip eylerdi. Bundan maada muhtesip erzak, mekûlât ve meşrubata da hile karışmamasını, nâkıs evzan ve ekyal istimal olunmasını men etmek gibi bugünkü belediyelerin vazifelerinden olan hususata da bakardı. Bu vazifeler fil'asıl kadılara mütaallik vezaif cümlesindendi. Fakat kadı'nın makamını bu gibi işler peşinde dolaşmaktan daha âli tuttukları için bu işlere bakmak üzere ayrıca bir memuriyet ihdas edilmiştir. Maamafih gerek Mısırdaki Fatımîler, gerek Endülüs'teki Emeviler zamanında bu vazifeler alelekser kadılara tevdi olunurdu. Bilâhara saltanat makamı Hilâfetten ayrılınca hasebe vezaifi valilere mütaallik vezaif meyanına girdi.

Endülüs'te ihtisap vazifesine «hittat-ül-ihtisap» denilirdi. Orada bu vazifeyi kadılar görür ve yukarda sayılan hususattan başka bunlar eşyaya narh da koyarlardı. Erzak ve mekûlât satan esnafın narhtan fazla fiyatla satamaması veya eksik bir tartı kullanamaması için lüzumunda muhtesip tarafından çocuklar veya cariyeler gönderilir, bunların aldıkları şeyler kontrol edilerek fazla fiyatla veya eksik olarak bir şey veren olursa şiddetle cezalandırılırdı.

İhtisabın esası olan emir bilmaruf ve nehy an-il-münker hakkında birçok kitaplar yazılmıştır: El-hasebe fil-islâm gibi.

İhtisap hakkında Türkçede en kıymetli malûmat Hayderî zade İbrahim Efendi tarafından (Sebil-ür-reşat) da neşrolunan makalelerle Osman Nuri Beyin (Osman Ergin) (Mecelle-i Umur-ı Belediye) de (c. 1, s. 309) yazılı tafsilâttır.

Osmanlı Devleti idarî ve şer-î teşkilâtında kendisinden evvel gelen İslâm hükümetlerini taklit ettiği için ihtisap umurunda da kendinden evvelki İslâm hükümetlerine iktida etmiştir. Binaenaleyh hükümet tarafından her nereye kadı gönderilmişse orada bir «muhtesip» de bulundurulmuştur.

Hasebe vazifesini görenlere «muhtesip» veya «ihtisap ağası» denildiği gibi bu makamda «ihtisap emini» unvanı da kullanılmış ve bu unvan en sonra «ihtisap nazırı» na tahvil olunmuştur.

Evliya Çelebi (c. 1, s 45) ihtisap ağalarının «bilcümle ehl-i sanat erbabına hükmedip tâzir ve siyasete ve bey' ve sırasında hilâf edenin tekdir ve tevbihine memur» olduklarını beyan ediyorsa da Osmanlılarda bu vazifenin yalnız bunlardan ibaret olmadığı yaptıkları işlerle anlaşılmaktadır.

İstanbul ve bilâd-ı selâsenin kadıları ayrı olduğu gibi muhtesipleri de başka başkaydı. Bunlardan maada her kadı'nın memur bulunduğu hudud dâhilindeki kasaba ve köylerde birer muhtesip istihdam edilirdi.

İhtisap umuru iltizam usuliyle ve bir sene müddetle tâlibine ihale olunur ve tâlip olandan (bedel-i mukataa) namiyle bir para tahsil edilip yedine berat ita kılınırdı.

İhtisap ağalariyle eminlerinin maiyyetinde «kul oğlanları» namiyle birtakım memurlar istihdam edilirdi. Bunların vazifesi dükkânlardan ve sair muayyen mahallerden ihtisap resmini tahsil ve ağaya teslim etmekten ibaretti. Bu husus için on beş nefer «gedikli kul oğlanı» ve on altı nefer «senetli mülâzim» müstahdem olup münhal vukuunda gediklinin erkek evlâdına, evlâdı yok ise bu mülâzimlerden birine verilmek ve hariçten kimse alınmamak usuldendi.

Sadrazam, İstanbul kadısı, ihtisap ağası veya ayak naibi kola çıktığı zaman bunlardan birisi terazi taşırdı. Kul oğlanları kol gezer ve zabıta-i belediye vazifesini ifa eder bir nevi askerdi. Kul oğlanlarının adedi mürur-ı zamanla elli altıya baliğ olmuş ve 1242 (1826) de ihtisap nezareti teşkil olunduğu sırada bunların vazifelerine nihayet verilerek bu defa «ihtisap neferi» namiyle yeniden kaydolunan memurlara bu vazife gördürülmüştür.

İhtisap umurunun iltizam usuliyle idaresi ve ihtisap rüsumunun kul oğlanları marifetiyle tahsili yüzünden birçok mezalim vukua geliyordu. Ahali, esnaf ve emlâk sahiplerinin divan-ı hümayuna ve kadılığa verdikleri şikâyetnameler bu mezalimin envaı hakkında bir fikir vermektedir. Yalnız bir misal vermiş olmak için şunu kaydedelim: 1108 (1696) senesinde Galata ihtisap mukataası emini Mehmet Ağa o sene Hasköy, Galata ve tevabii iskelelerinde kışlağa raptolunan kebir sefinelerden de altmış akça resm-i kışlak ve altmışar akça resm-i dümen tahsiline kıyam etmiş, gemiciler kethüdasiyle esnafın muteberlerinin İstanbul kadılığına müracaatle açtıkları dâva üzerine resmin alınmamasına hüküm sâdır olduğundan gemiciler o sayede yakayı kurtarmışlardır.

Kul oğlanları esnaftan ramazaniyye, îdiyye veya paskalyalık namlariyle rüşvet ve aidat da alırlardı.

İhtisap umuru 1242 (1826) de «ihtisap ağası» unvanının «ihtisap nazırı» na tahvili suretiyle unvanca bir yenilik gösterildiği gibi neşrolunan nizamname ile vazifesi de arttırılmıştır.

Bu münasebetle İstanbul kadısına ısdar olunan hüküm kıymetli bir vesika teşkil eder. Hüküm aynen şöyledir:

«İstanbul kadısına hüküm ki

«نستعيذ بالله اطيعوالله واطيعوا الرسول واولى الامرمنكم»

âyet-i kerimesi muktezasınca kâffe-i mümin-i muvahhit olanlar emr-i ülülemre itaat ve inkıyat ile memur olup bir müddetten beri yeniçeri namına olan eşkıya makulesi hilâf-ı şer-i şerif daire-i itaatten huruç ederek fürce bulması cihetiyle gerek memalik-i mahrusada ve gerek dâr-üs-saltanat-ı seniyyede her bir şey çığırından çıkmış ve o makule eşrar-ı nâsın garazları olan mel'aneti icra zımnında her bir şeye müdahale daiyesine düşmelerinden naşi ümmet-i Muhammed'in mal ve canlarından emniyyetleri kalmayıp rahatlarına halel gelerek bayağı alışverişlerine varınca fesada varmış ve reaya makulesi bile tavr-ı edep ve raiyete mugayir kıyafetlerle uygunsuz harekete başlamış olduğu derkâr ve hattâ ibadullahın muhtaç oldukları erzak ve eşyaya ve başıboş serseri makulelerine nezaret ve dikkat etmet üzere taraf-ı ülülemirden muhtesip tâyini hususu Hazret-i Ömerül-Faruk رضى الله عنه zaman-ı saadet nişanlarından beru câri olarak işbu devlet-i aliyye-i Muhammediyyenin hîn-i zuhûrundan ahidlerine gelinciye değin mahsusan ihtisap ağası tâyiniyle nizam-ı memleket ve asayiş-i ibad maddesine ikdam olunmuşken güruh-i mahzulenin herbir alışverişe dahi el uzatmaları ve türlü türlü muhtekirliğe tasaddileri takribiyle işbu usul-i müstahsene-i kadîmeye dahi lâyıkıyle bakılmadığından ibadullah havayic-i zaruriyyelerinden olan eşyayı dahi noksan vezin ve gali baha ile mübayaaya mecbur ve mağdur oldukları aşikâr olup leh-ül-hamd vel minne elhaleti hazihi o makule müfsitlerin def ve terbiyeleri müyesser oldu-

ğundan inşaallhü Taalâ bundan böyle herbir husus şer-i şerif ve kanun-ı münife tatbik ile ümmet-i Muhammed'in günden güne saye-i adaletvaye-i şahanede rahat ve asayişleri tezayüt bulmasına dikkat olunması şevketlû kerametlû padişah-ı İslâm halledallahu mülkehu ilâ yevmilkıyam Efendimiz hazretlerinin emr ü ferman-ı şahaneleri muktezasından olmak mülâbesesiyle mücerret asayiş-i bilâd ve ibad zımnında devlet-i aliyyenin elhaleti hazihi icra etmiş ve etmekte olduğu her bir madde muktezay-i şer-i şerife tatbik ve kimesne hakkında bilâ mucip gadir vukua gelmemesine ihtimam ve dikkat ile gö[illegible]rülmekte ve leyl ü nehar ancak din-i mübin hizmeti ve ibadullahın asayiş ve rahati iltizam olunmakta olduğu misillû bu defa dahi mücerret ibadullahın refah-ı hal ve asayiş-i balleri zımnında mekûlât ve es'ara dikkat ve erbab-ı ihtikârın ref'ine ve başıboş ve serseri makulesinin şiraze-i nizamlarına ve reaya taifesinin tavr-ı raiyetten hariç hareketlerinin men'ine mübaderet etmek üzere kaide-i müstahsene-i kadîme-i şer'iyye üzere bairade-i seniyye dergâh-ı âli kapıcı başılarından mahsusan ihtisap ağası tâyinine ve daima pazar ve esvakta kol ile gezerek ümmet-i Muhammed'in alacakları eşyanın narh ve terazüsine ve sair havayic-i zaruriyyelerine dikkat ve itina ve memuriyyeti muktezasını icra eylemesi tenbih kılınmış olmakla imdi sıgar ve kibar ve iman ve insafı olan cümle ümmet-i Muhammd devlet-i aliyyenin herhalde murad-ı hayriyet mutadı ancak izaz-ı din-i mübin ve vikaye-i asayiş-i ibad-ı müslimîne masruf ve münhasır idüğünü ve işbu icra olunan ihtisap ağalığı nizamı dahi kendi haklarında nimet-i uzma olduğunu bilip şükür ve hamde mübaderet ve ehl-i islâm güruhundan olanlar (كل مؤمن اخوه) muktezasınca biribirlerini din karındaşı bilerek ve gönül birliğini elden bırakmıyarak herhalde emir bilmâruf nehy-i an-il-münker ile amel ve hareket ve evkat hamseyi edaya müdavemet vo mahallelerine ve içlerine yaramaz müfsit ve müzevvir makulesini uğratmayıp kendi hal ve maslahatlariyle iştigal birle ehl-i İslâma yakışmıyan hâlât-ı kabihadan ve vazifesinden umur-ı devlete dair lâkırdılardan ziyade tevakki ve mübaadet ve hemen cümleye farz olan daavat-ı hayriyye-i hazret-i padişahiye muvazabet eylemelerini ahali-i mahallâta ve sair iktiza edenlere tefhim eylemelerini, eimme-i mahallâta ve esnaf kethüdalarına tenbih eyliyesiz deyu evail-i s, 1242.»

İhtisap ağalığı teşrifatta dâhil değildi. Ancak 1242 (1826) tarihli nizamname ile İstanbul'da bir ihtisap nezareti teşkil olunduğu zaman ihtisap nazırı olacak zatın teşrifatta bir mevkii olması da tensip edilmişti. Bu husus için yazılan arz tezkiresinde «malûm-ı hümayun-ı mülûkâneleri buyurulduğu üzere ihtisap ağalığı mukaddemlerde tevcihat-ı hümayun defterlerinde mukayyet değilse de elhaleti hazihi ağalık-ı mezkûrun şimdiki usul ve nizamına göre memur bulunan kullarının bir nevi kadr ü itibarını müstelzim olmak üzere ağalık-ı mezkûrun dahi tevcihat-ı hümayunları defterinde küçük mirahurluk ile başbaki kulluğu beynine kaydolunması hususları muvafık-ı irade-i seniyye-i mülûkâneleri buyurulur ise emr ü ferman» denilmiş ve padişah tarafından hatt-ı hümayunda ise işin farkına varılmıyarak «bundan böyle tevcihat-ı hümayunumuz defterlerine dahi .... ihtisap ağalığı dahi kaydettirilmiş» denilmiştir.

Daha sonra ihtisap nazırları rical-i devlet sırasına geçmiş ve en nihayet 1271 (1854) senesinde lâğvolunarak unvanı «şehremini» ne tebdil olunmuştur.

İhtisap nazırlarının alelhusus İstanbul'da nasıl vazife gördüklerini gösteren şu fıkralar kayde değer: İhtisap ağalarının en namlısı olup bu unvan şehreminliğine tahavvül ettikten sonra da o memuriyette bulunmuş olan Valide Sultan (Abdülâziz'in validesi) kethüdalığını da deruhte eyliyen Hüseyin Bey'dir ki halk arasında (ihtisap ağası Hüseyin Bey) diye meşhurdu. Müşarünileyhin sıyıtı (şöhreti) o derecede imiş ki hadem ve haşemiyle sokağa çıktığında dükkân önü temizliyenlerin, delik deşik küfe ve tabla saklıyanların, eksik okka ekmek gizliyenlerin hadd ü hesabı olmazmış. Bununla beraber bu takayyüt bu korku mutlaka Hüseyin Beyin sokağa çıkmasına da mütevakkıf değilmiş. Onun gölgesinden, isminden ürkmiyen esnaf yok gibi bir şeydi,

Bir gün Hüseyin Bey Eyüb'e gitmiş, bir merkebe yüklü iki küfe ekmek görmüş, tarttırmış, ekmeklerin bazısı noksan çıkmış, Hemen küfeleri ekmekçiye yüklettirmiş ve merkebin önüne bir okka saman koydurup merkep o samanı yiyinciye kadar herifi de küfelerin altında bıraktırmış.

Hüseyin Beyin ne suretle vazife gördüğünü Mehmet Galîp Bey (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası c, 2, s. 57) şu suretle anlatmaktadır: Hüseyin Beyi görmüş olan bir zattan işittiğime göre müşarünileyh, arkasında birçok kavaslarla ve kemal-i debdebe ile kapıdan içeriye girerek havliye mevzu bir sandalyeye otururmuş. Başta kavasbaşı İzzet Ağa bulunduğu halde bütün kavaslar elpençe divan durup yirmi dört saatlik

vukuat defteri okunurmuş. Defteri okuyan kâtip meselâ (Tavukpazarında yorgancı Ahmet meyhane kapısından girerken çevrilmiş) deyince Hüseyin Bey kaba ve mahuf bir seda ile, on beş gün... (Kumkapıda Palabıyık Serkis, raconcu Mıgır ile iskambil oynarken hâdis olan kavgadan münfail olarak Mıgır'ın bir gece evvel fenersiz balığa çıktığını haber veriyor) bir ay... (Firuzağa'da Kırık Salih'in kahvesinde İskete Hakkı tezkeresiz karpuz satarken yakalanmış) on gün ilh... işte bir divan ki karakuşa gıpta resan.»

İHTİSAP EMİNİ (احتساب امینی) [*İda.*] Osmanlılarda bir kısım belediye ve zabıta vazifeleri gören ve devlete ait bazı vergileri toplıyan teşkilâtın başında bulunan büyük bir memurun unvanı idi.

İHTİSAP NAZIRI (احتساب ناظری) [*İda.*] İhtisap işlerine bakan İhtisap Nezaretinin başındaki memurun unvanı idi. 1242 (1826) senesinde ihtisap ağası unvanı kaldırılmak suretiyle meydana gelmiştir.

Devlet ricali sırasında bulunun İhtisap Nazırı unvanı 1271 (1854) de «şehremini» adını almıştır.

İHTİSAP NEZARETİ (احتساب نظارتی) [*İda.*] Belediye zabıtasına, kısmen valiye ve Emniyet Müdürlüğüne ait vazifeleri görmek ve bilhassa esnaf işlerine ve esnafın mürakabesine bakmakla mükellef olmak üzere vaktiyle kurulmuş olan nezaretin adı idi.

Bu nezaret bundan maada devlet varidatını da toplıyan müstakil bir idare idi. Başında bulunan memura «İhtisap Nazırı» denilirdi. Bu nezaretin vazifesi sonraları Zaptiye Müşirliği, Şehremaneti, Maliye Nezareti gibi muhtelif teşkilâta verilmiş ve nezaret lâğvolunmuştur.

İHTİSAP RESMİ (احتساب رسمی) [*Mal.*] Eskiden alınan vergilerden birinin adıdır. İhtisap; bir kimsenin yaptığı fena bir işi beğenmeyip nehy ve muahaze eylemek, bir adamın halini, ya meşrep ve tavrını nazar-ı dikkatte tutarak onunla meşgul olmak mânasınadır. Alışveriş işlerine bakılmak mânasına ıstılah olarak da kullanılmıştır. Bu vazifenin ifasından dolayı bir resim alınır, buna da «ihtisap resmi» denilirdi. Bu resim damga, mizan, evzan ve ekyal resimleri ve «yevmiye-i dekkâkin», «bac-pazar» gibi unvanlarla şehir ve kasabalarda ve pazar ve panayır yerlerinde alınırdı.

İlk zamanlarda kırkta bir esası üzerine müesses idiyse de sonraları nispetleri bozulmuş, miktarca her yerde bir başkalık hâsıl olmuştur.

İhtisap resmi; ikinci halife Hazret-i Ömer zamanındanberi bütün İslâm hükümetlerinde câri olmuştur. Vaz-ı şer'îsi «emir bilmaruf ve nehy-i an-il-münker» maksadıyledir. Şimdiki Belediye varidatının esası budur.

Osmanlılarda hicrî 1242 (1826) senesine kadar pek muhtelif şekillerde câri olmuş ve ilk defa «asakir-i mânsure» masarifine karşılık olmak üzere o tarihte yeni konulan kanun ile tarh ve cibayeti tanzim olunmuştur.

İhtisap resminin muhtelif devirlerdeki miktarları Osman Nuri Bey (Osman Ergin) tarafından «Mecelle-i Umur-ı Belediyye» de (c. 1, s. 362-392) yazılıdır.

İhtisap resmi miktarca mühim bir yekûn tutan devlet varidatındandı. İlk zamanlarda cibayeti «ihtisap ağası», «ihtisap emini», sonraları «ihtisap nazırı» denilen memurlara mevdu idi.

Bu meyandaki damga resmi yerli mâmulât ve mensucat destgâhlarından çıkarılıp satıldığı sırada topları ve parçaları üzerine ve altın, gümüş, bakır evaninin ayarlarını tevki için muayyen vakitlerde evani üzerine ve at nallariyle terazi ve kantarlara ve kile ve ölçeklere vurulurdu.

İhtisap resmi bidayeten devlet hazinesi namına emaneten, daha sonra iltizam suretiyle istifa edilmekte olduğu halde Belediye ve vilâyet teşkilâtı sırasında belediyelere terk edilmiştir.

Bir aralık devletin malî darlığı sebebiyle bütçenin tevazününe medar olabilmek üzere düşünülen birçok tedbirler arasında «rüsum-ı erbaa» namı verilen kantar, kile, hayvan ve zebhiye resimlerinin sâfi hâsılatlarının hazine ile belediyelerce yarı yarıya istifası malî 1304 (1888) senesi iptidasından itibaren kararlaştırılmış ve bir müddet bu suretle idare olunmuş ise de bilâhara hazine rüsumun yarısını almaktan vazgeçerek yine tamamını belediyelere terketmiştir. Bu muamele temmuz 1908 inkılâbından sonra cereyan etmiştir.

İHTİYARAT (اختیارات) [*Ask.*] İlm-i Ahkâm-ı Nücum'un (yıldızlar ilmi) bir şubesi olup seb'a-i seyyarenin (yedi seyyarenin) ufuk üzerindeki muhtelif vaziyetlerine göre herhangi bir işin icra edileceği ve teşebbüsünden çekinileceği zamanı tâyin imkânını belirtme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir işin yapılması lâzım gelen zamana «vakt-i saad», çekinilmesi icap eden zamana da «vakt-i nahs» denilir.

Bir işin saad yahut nahs şartları seb'a-i seyyarenin gerek ufka ve gerek birbirlerine nazaran vaziyetlerine göre tebeddül eder. Meselâ Zühre yıldızı «Beyt-i sâbi'» adı verilen batı sahasında bulunursa yıldız hükmü kaide-

leri dairesinde beytinde ve saadinde bulunup nahstan salim ise nikâh akdi için mesud bir zamandır denilir ve bu şartlara uyacak yıldızların vaziyet zamanı aranır. İşte bu gibi muharebe, seyahat ve saire için birtakım muhtelif şartlar altında mesud ve menhus zamanlar aranır ve bu zamanların heyet-i mecmuasına «ihtiyarat» adı verilir.

Rahmetli Ahmet Mithat Efendi ölümünden birkaç saat evvel Dâr-üş-şefaka'da verdiği bir konferansta bunun için şunları söylemişti:

«İhtiyarat: zunun-ı bâtıladan olup Şark alelûmum muharebe, seyahat ve saire gibi harekât-ı umumiyye ve hususiyyeyi bir vakt-i muhtara tâbi kılardı. Bu ilim Avrupa'da dahi münteşir ise de İslâm bunu meneder. Mebdeini bulmak için Keldan'a kadar çıkmak icap eder. Çünkü Mısırlılar astronomide ve Keldaniler ise astrolojide ileri gitmişlerdi. Keldan'da salnameler, semanameler, mahnameler yazılır ve bunların içinde tulû' ve gurub-ı kamer ve ahval-i havaiyye gösterilirdi. Her günün ahkâm-ı nücumu kaydedilir ve hangisinin icarsında hayır var ise «El-ihtiyarat» diye iş'ar olunurdu.

«Her sene koca koca levhalar tertip olunarak padişaha ve vüzeraya takdim edilir ve bu sene şu olacak diye bildirilirdi. Şayet olacağı bildirilen şeylerden bir veya bir kaçı olmazsa bizde olmadı amma filân ve falan yerde oldu derlerdi. Hülâsa Keldaniler bâtıl zanlara pek itikat ederlerdi. Tılsımlara, vefklere, çizgilere itikat ve bunlardan tefe'ül ederlerdi ki aglebi menhus idi. Bu tefe'ül min cihetin bizim bakla falına benzerdi. Bunlar Arab'a intikal eylemiş ve remil dahi böyle olmuştur. Bilâhare bu, acemlere intikal etmiştir. Acemler tesbih ile tefe'ül eder ve çift olarak çektikleri tesbihin sonu çift geldiği halde hüsn-i tefe'ül ederek onu yaparlar. Resmen müneccimlik bize İran'dan gelmiştir. Takvimlerimizde de ihtiyarat gösterilmektedir. Hattâ Mısır'la olan Nizip muharebesini, muharebeye başlamak için Müneccim başının iş'ar ettiği eşref zamanı beklemek yüzünden kaybettiğimizi General Moltke hâtıratında yazmıştır.»

«İhtiyarat; muhtar sayılan fiiller, vakitler demektir» diyen ve nitekim dilimizde «takvimin ihtiyaratiyle amel eden akıllılardandır denilir.» Atalar sözünü de ilâve eden Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 1, s. 161) şu izahatı veriyor:

«İhtiyarat; ilm-i ahkâm-ı nücumun bir şube-i mahsusu olup yedi yıldızın ufuk üzerindeki muhtelif vaziyetlerine göre herhangi bir işin yapılması yahut sakınılması lâzım geleceği zamanı tâyinden ibarettir. Bir iyi görülerek yapılması lâzım gelen zaman vakt-i saad yahut vakt-i muhtar veya eşref saat ve uğursuz görülerek yapılması icap eden zamana vakt-i nahs denilir.

«İşte böylece eskiden muharebe, seyahat, akt-i nikâh için ahkâm-ı nücuma muvafık birtakım şartlar altında mesud ve menhus saatler aranır ve bu zamanların heyet-i mecmuasına ihtiyarat denilirdi. Fakat bu ilim hakkındaki telâkkilerde ittifak görülemiyor.

«Hazret-i Muhammed'in esas itibariyle uğursuzluğu kabul etmediğini 151 inci sayfadaki hâşiyede bir münasebetle söylemiştim. Araplardan bize de intikal ettiği gibi safer ayını hâlâ uğursuz sayanlar vardır. Bir yıldızın görünmesiyle ölüm ve harb çıkacağına ve daha birçok bâtıl şeylere inananlar bulunuyor.

«Mehmet Ârif Beyin (Bin bir Hadis-i Şerif» adlı eserinde 28, 211, 258, 204, 358, 545, 569, 687, 690, 698, 821, 979 numaralı hadisler dolayısiyle nücum, sihir, tılsım, efsun kayıptan haber vermek ve saire gibi küçük ve kötü inanışları bu büyük zatın ne suretle red ettiğine dair doyurucu izahat vardır. Bununla beraber bir kısım mutasavvıflar arasında bile hâlâ bunlara inananlar vardır.

«Onlara göre uğurluluk ve uğursuzluk yani yıldızların yeryüzündeki insanlara tesiri yıldızlarda değil onların sekenesindedir. Şu halde mutasavvıflar yıldızların meskûn olduğunu kabul ediyorlar demektir. Gerek mutasavvıflar, gerek nücum ve felekiyat ile uğraşanlar - kâinatta sayısız yıldızlar olduğu halde - ancak arzın da aralarında bulunduğu şems manzumesiyle alâkadar oluyorlar. Bu yıldızlar eski heyete göre:

«Şems, Kamer, Zühre, Utarit, Zuhal, Müşteri, Merih'ten ibarettir.

«Bu yedi yıldızın güneş doğtuktan batıncıya ve güneş battıktan tekrar doğuncıya kadar bir hafta içinde gece ve gündüz hangi zamanlarının uğurlu veya uğursuz oldukları bu ilme göre tesbit edilmiş, birçok cetveller yapılmıştır.

«Musa Peygambere atfolunan bir söze göre her ayda iki gün vardır. O gün, erkek dünyaya gelse ömrü az olur. Bir binaya başlansa tamamlanamaz, bir yola çıkılsa geri dönülmez, nikâh yapılsa sonu iyi gelmez. İşte bu esaslardan gidilerek Arabî aylarının uğursuz günleri şu suretle tesbit olunmuştur:

«Muharrem 4—15, safer 1—3, rebiülevvel 10—20, rebiülâhır 1—15, cemadiyelevvel 12—14, cemadiyelâhır 1—15, recep 4—20, şaban 4—20,

ramazan 6—8, şevval 6—18, zilka'de 3—8, zilhiçce 6—20.

«Yine bu ilme göre Arabî aylarının birinden onuna kadar iyi, on birinden yirmisine kadar fena, yirmi birinden otüzuna kadar çok fena sayılır.

«Yedi yıldızın her birinden başka başka hayırlar ve zararlar beklenir. Meselâ:

«Güneş; saadı ortadır. Saatinde rütbeye, şana ve devlete konulur, büyük adamlardan başkalarına hayır gelir, bir işe başlanırsa sonu iyi çıkar.

«Kamer; saadı ortadır. Saatinde gaipten haber alınır, iki kişi arasında muhabbet temin olunur, sihîr iptal edilir, belâlar kaldırılır.

«Zühre; saadı azcadır. Saatinde fesat görülür.

«Utarit; saade mukarenetle saad, nahsa mukarenetle nahstır Saatinde ayrılık ve bozgunluk olur.

«Merih; nahsı hem az hem çoktur. Saatinde adam öldürülür, düşman helâk edilir ve şer işlenir. (Şu halde uğursuzluk bir taraf için az, diğer taraf için çok demek olur.)

«Zühal; nahsı büyüktür. Saatinde hastalık çıkar, adam bağlanır, mamureler harap ve mesudlar menküp olurlar.

«Bu inanışların ve bu ilimlerin doğru ve makul olup olmadığını münakaşa yeri burası değildir. Kısaca; eskiden böyle bir ilim şubesi vardı. Böyle şeylere herkes inanır, kıymet verir ve bu ilim öğretilir ve öğrenilirdi demekle iktifa edeceğim.»

İHTİYAR ELDEN GİTMEK (اختيار الدن گيتمك) [*Hal.*] Kendini zaptedememek, hiddet ve gazaba gelmek, iradeyi kaybetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nevcivan sevmekte ben piranı tâyip eylemem
Hüsn olur kim. bir bâkışta ihtiyar elden gider
Lâ

İHTİYAT HAZİNESİ (احتياط خزينه‌سى) [*Sar.*] Harb ve sair fevkalâde masraflara karşılık olmak üzere sarayda biriktirilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Varidatı havass-ı hümayun hâsılatı, ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyelerle saireden teşekkül eden bu hazineye «İç Hazine» ve «Enderun Hazinesi» de denilirdi.

İHVAN (اخوان) [*Sof.*] Aynı tarikata mensup olanların birbirleri hakkında kullandıkları bir tâbirdir. İhvan, arapça kardeş demek olan ehin cem'idir. Bu sebeple ihvan kardeşler demektir. Yine tarikat ehli arasında bu makamda «İhvan-ı basafa» da kullanılırdı.

Yusuf gibi enva-ı mihen çekmeye muhtaç
Âsan değil ihvana veliyy-ün-niam olmak

İHVAN-I BASEFA (اخوان باصفا) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir.

Saf yani kalbinde gıll-ü giş bulunmıyan kardeşler manâsınadır ki «ihvan-ı tarikat = tarikat kardeşleri» demektir.

İHYA GECESİ (احيا گيجه‌سى) [*Sof.-Hal.*] Cuma ve pazartesi geceleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şarkta, gece gündüzden evvel itibar edildiğ için cuma gecesi perşembe günü akşamına, pazartesi gecesi de pazar günü akşamına denilir. Garpta ise bunun aksine olarak perşembe günü akşamına perşembe gecesi, pazar günü akşamına da pazar gecesi denilmektedir.

Arapların geceyi ibadetle geçirmek yerinde kullandıkları «ihya-yı leyl» den alınmadır. Cuma ve pazartesi geceleri Kur'an okumak, nafile namaz kılmak, tarik sahipleri de zikr ü fikirde bulundukları için bu iki geceye «ihya gecesi» denilir.

Tekkelerde bu gecelerde âyin yapılırdı.

İHZARİYE (احضاريه) [*Mal.*] Aleyhine açılan dava münasebetiyle getirtilen şahıslardan karşılığı gönderilen mübaşir veya muhzırin masrafı kerşılığı olarak tahsil edilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «muhzıriye» de kullanılırdı. İhzariyeye mübaşir ve muhzırin at ve araba masrafından başka yemek, içmek gibi şahsi masraflar da idhal olunurdu.

§ [*Huk.*] «Gönderilen celpname veya davetiye üzerine icabet etmiyen maznun veya şahitlerin cebren mahkeme huzuruna çıkarılmaları için tanzim olunan veraka hakkında da bu tâbir kullanılırdı. İhzar; hazır kılmak, kılınmak, huzura getirmek, getirilmek demektir.

İHZARİYE HARCI (احضاريه خرجى) [*Ida.-Huk.*] Devletçe görülen lüzum üzerine çağırılanların dâveti için gönderilen muhzır veya mubaşire verilen yol masrafına karşılık olarak alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahkemelerde bu hak davacıdan, idari dâvetlerde ise çağrılandan alınırdı.

İHZARİYE HİZMETİ (احضاريه خدمتى) [*Ilm.*] Şer'iyye mahkemelerinde müdde-i aleyh (dâvâ olunan) ve şahit sıfatiyle bulunmaları lâzım gelenleri çağırma işi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu vazifeyi görenlere muhzır denilirdi. Arapça ihzar, hazır etmek, huzura getirmek demektir.

İHZAR MÜZEKKERESİ (احضار مذكرەسى) [*İda.-Huk.*] Devlet dairelerinin lüzum gördükleri kimseleri hazır bulundurmak için zabıtaya yazdıkları kağıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ihzar; hazır kılmak, kılınmak, huzura getirmek, getirilmek demektir. Mahkemelerce celpname adı verilen çağırma kâğıdı ile gelmiyenlerin getirilmeleri için zabıtaya yazdıkları kâğıda da «ihzariye» denilirdi.

İKA' (ايقاع) [*Mus.*] Ezginin hayatı amillerinden olan düzüm güzel nisbetli zamanlardan müteşekkil takımlar ve tevalisi mânasına gelir bir tâbirdir. İkaı bu suretle tarif eden ve Türkçesi olmak üzere «düzüm» diye kaydeyleyen doktor Suphi Ezgi Mathıs Lüsy'nin onu şöyle tarif ettiğini söylüyor: «Düzüm muayyen bir nizama göre sıralanmış zamanların bir mecmuasıdır. Bu zamanlar adet ve uzunlukça mahdutturlar ve düzümlerin beyinlerinde tenazur mevcut olur. Düzüm birbirini mütaakiben kuvvetli ve zayıf sesleri tanzim etmekten ibarettir ki, muntazam, gayrı muntazam mesafelerden bir nota, bir vakfe veya az çok bir istirahat hissi vermiş olsun. İşte iki vakfe veya iki istirahat arasındaki notalar bir ikaı gösterirler. Vakfe son demektir. Bu vakfe hissi bır mesafeden diğer mesafeyedek görünen ya sükûtlar, ya uzun kıymetteki notalar ve yahut notaların başlarındaki en kuvvetli seslerden anlaşılır. Elhasıl düzüm, vakfe notaları, istirahatler devrevi sükûtlar arzeder.»

İKALE (اقاله) [*Fık.*] Bir hukuku muamelenin vücut verdiği bir vaziyeti, ikinci bir hukuku muamele ile eski haline getirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir tarifle bey' akdini refetmek yani taraflar arasında kavlî pazarlığı bozmak demektir.

İKAMETE MEMUR (اقامته مأمور) [*İda.*] Devlet adamlarından birinin, görülen lüzum üzerine tâyin olunan mahalde oturmıya mecbur tutulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler herhangi bir suçtan ve daha ziyade siyasi sebeplerden dolayı mahkeme hükmü alınmaksızın çıkan irade ile tâyin olunan yerde müddet belli edilmeksizin oturtulurdu. İçlerinde ikamete memur edildikleri yerde bir memuriyetle kayırılanlar, yahut maaş bağlananlar da vardı.

İKBAL (اقبال) [*Sar.*] Lûğat mânası baht, talih, yıldız barışıklığı olan bu kelime saray ıstılahında mukbil (ikballi, talihli) cariye, gözde manasına gelen bir tâbirdi. Bunlara «has oda-lık» da denilirdi. Şarkın alelumum padişah saraylarında olduğu gibi Osmanlı sarayında da cariyeler mühim bir yekûn teşkil ediyordu. Cariyeler istilâ devirlerinde zaptolunan memleketlerin en güzel kızlarından ve devlet erkânının yine bu vesilelerle takdim ettikleri emsali nadir güzellerden terekküp eyliyordu, Bunların çoğunu da Kafkaslılar teşkil ediyordu. Cariyeler islâm terbiyesiyle yetiştirilir, saray usuliyle büyütülürdü. İstilâ devirleri geçince yine Kafkas taraflarından ve oralardan nakledilip İzmit ve Canik cihetlerine yerleştirilen Çerkeslerden tedarik olunurdu. O tarafların çerkes aileleri saraya güzel kız vermekle ve sonra da kızların saraylarda nail oldukları en yüksek mevkileriyle, ikbal ve saadetleriyle iftıhar ederlerdi.

Bununla beraber bu gibilerin saraya intisapları, bir çoklarının zan ve tahmini gibi, yalnız padişahların ihtiraslarına yarıyan güzellikleri, câzibeleri için değildi. Bunun başka sebepleri, payitaht ailelerini sarayla sıkı fıkı temasta bulundurmamak, sarayın her türlü mahremiyetini muhafaza etmek, bir aile kızından yetişecek evlâdın günün birinde taht vârisi olmaktan doğacak mahzurları bertaraf eylemek fikirleri idi.

Halbuki satın alınmış cariyelerin şehirle hiç temas ve bir aile rabıtası olmadığı gibi bütün emellerini, ikballerini meydana getiren saraya muti, her emre amade olarak yetiştirildikleri için de hanedan ailesine karşı doğacak çocukların taht vârisi olmaları, yahut bir aile rekabeti gibi tehlikeler teşkil edebileceğinden de vareste kalmaları sarayın hanedan lehine saik olduğu başlıca düşüncelerdendi.

Çerkes aileleri içinde kız alım satımı, bahusus günün birinde ikbal kademelerinin en yükseğine çıkmaları müsteb'at olmıyan bu güzellerin saraya peşkeş edilmeleri o aileler arasında hiç de ayıp sayılmıyan şeylerdendi.

Saray cariyeliğinden evvel de zaten çerkes kızları kendi erkekleri yanınd hakları daima bir derece aşağı sayılırdi. Çerkes kadınları evlendikten sonra bile, kocaları, babaları yanında yemek yiyemezlerdi. O havalide erkeklere hizmet, hürmet etmek mecburiyetiyle yetiştirildikleri için saraya girer girmez vaziyetlerini hiç de yadırgamazlardı. Daha köylerinde, küçüktenberi anneleri tarafından anlatılan saray hayatiyle kulakları dolğundu.

Cariyelikle saraya giren kızlardan güzellikleri ve cazibelerile temayüz edenler «ikballiğe» ve bunun neticesi olarak «kadın» lık, «baş kadın» lığa, çocukları olunca saltanat makamını işgallerinde de «valide sultan» lığa kadar

yükselme ümidi onları bil'âkis neşeli ve sıkıcı vaziyetlere karşı tahammüllü bulundururdu.

Yeni kızlar evvelâ «hazinedar usta» nın intihap edeceği yine kendi maiyetlerinden birinin yanına verilir, terbiye edilirdi. Onların ilk kayt oldukları yer «yeni bina» idi. Bu yer onların ilk terbiye mektebi mesabesindeydi.

Saray hayatı meşrutiyet devrinde de az çok devam etmiş ise de bu hayatın temeli meşrutiyet idaresinin teessüs ve daha doğrusu İkinci Abdülhamid'in hal'i ile yıkılmıştır.

Daha evvelki padişahlar zamanında (Topkapı Sarayı)nın harem dairesi cidden esrarengiz bir yerdi. O korkunç, dolambaçlı sofalarda, odalarda, karanlık dehlizlerde âdeta bir cemiyet halinde yaşıyan ve içinde sık sık hazin âkıbetlere, kadın rekabet ve desiseleriyle birçok kanlı vak'alar yüzünden hayatları bir anda memata tahavvül eden bu Çerkes saraylıların sayısı o zamanlarda akıllara hayret verecek derecede çoktu. Evvelce binlere bâliğ olan bu a etler son padişahlar zamanında bir hayli tenakus etmişti.

Saraylılar sıkı bir inzibat altında, harem usulüne tâbi olmak mecburiyetinde olduklarından yaşmak ferace ile harice çıktıkları vakit yanlarında daima «harem ağası» bulunurdu.

Yeni binadaki cariyeler kalfaların nezareti altında saray usullerini, haremin âdap ve erkânını öğrenerek tâlim ve terbiye edilirlerdi. Her kalfanın birçok cariyeleri vardı. Bu tâlim ve terbiyeden sonra içlerinden padişahların beğendikleri «gözde» likle padişah dairesinin hizmetlerine tâyin olunurlardı.

Gözdelikten « ikbal » liğe yükselenler, padişahın meşru haremlerinden başka, zevceliğe namzet yani padişahların «müstefrişe» leri idi.

Cariyeler için «ikbal» olmak sarayın harem hayatında hatırı sayılır bir payeye ermek demekti.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, Saray Âdetleri» nde bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Gözdelerden hamile kalanlar veya marzi-i âliye muvafık hizmetleri görülenler ikbal sınıfına terfi olunurlar. İkballer şehir halkınca resmen tanınmış olan odalıklar kabîlindendir. Bu sınıfa terfi edilmekle beraber Hanım unvanını alırlar ve artık azad edilip saraydan ihraç edilmekten masun kalırlar. Fakat tebeddül-i Saltanat vukuunda hakan-ı sabık zevcelerinden evlâdı olmıyanların Saray-ı hümayunda ikametleri âdet-i kadîmeye mugayir olduğundan o gibilere hariçte ikametgâh tedarik olunarak oraya nakledilirler ve artık kimse ile izdivaç edemeyip tahsis olunan müstevfa maaşla kendilerini idare ederler. Zevci vefatında evlâdı berhayat olanlara gelince bunların evlâdı şehzade ise onun dairesinde, kız ise izdivacına değin kerimesiyle bir dairede ve izdivacından sonra da kezalik kerimesiyle Sultan Sarayında ikamet ederler. Bunlara da emsali veçhile müstevfa maaşlar tahsis olunur.»

§ [*Koz.*] Bir seyyarenin on iki burcun tabiî tertibi üzere hareket hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tertibe aykırı hareket haline de «idbar» denir. Sonradan bunların yerine «burucun tertib-i tabiîsi», «burucun aksi tertibi» denilmiye başlanmıştır.

İKİ DİRHEM BİR ÇEKİRDEK (ایکی درهم بر چکردك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle pek süslü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı altını iki dirhem bir çekirdek ağırlığında olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

İKİ ELİ YAKASINDA OLMAK (ایکی الی یاقاسنده اولمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ahret gününde birinden hakkını aramak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İKİLİK (ایکیلیك) [*Mes.*] Bir aralık tedavül etmiş olan paralardan birinin adıdır. Gümüş ve bakırla karışık olarak basılmış bir para idi. Hicrî 1202 (1787) senesinde o vakitki malî muzayakayı gidermek için kesilmişti. İki kuruş mukabilinde tedavüle çıkarıldığı için bu ismi almıştı. Sırf gümüş olmak ve iki kuruş mukabilinde tedavül etmek üzere Sultan Abdülmecit zamanında da ikilik basılmıştır. Kıt'ası küçük olan bu gümüş ikilikler sonraları da basılmış ve Birinci Cihan Harbine kadar tedavül eylemiştir.

§ [*Öl.*] Şu ölçülerinden birinin adı idi. İki «çuvaldız» bir ikilik itibar edilmişti. Dört çuvaldız bir «masura» sayıldığı için bir ikilik yarım masura demekti. Tasarruf kayıtlarında bu tâbir yazılmazdı. Nâdiren «hilâl», alelekser «masura» tâbiri kullanılırdı.

İKİNDİ DİVANI (ایکندی دیوانی) [*Ida.*] Tanzimat'tan evvel sadrazamların konaklarında yaptıkları divan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu divan ikindi namazından sonra toplandığı için bu adı almıştı. Bâb-ı Âli teşkilâtının ilk şekli olarak Divan-ı Hümayun muayyen günlerde toplandığı zaman vezir-i âzamlar da divanda bitirilemiyen veya arza lüzum görülmiyen işleri kendi konaklarında salı ve perşembeden başka günlerde hallederlerdi. Sadrazamdan başka hiçbir vezir ikindi divanı aktedemezdi.

İkindi divanında müzakere başlamadan evvel mehterhane çalınırdı. İlk zamanlarda bu divanlarda sadrazam başına mücevveze daha sonraki devirlerde Selimî denilen kavuğu giyip divana çıkar, dâva dinler ve akşama kadar bu işlerle meşgul olurdu. Divanın yaz ve kış saatleri mevsime göre değişirdi. Müzakere olunacak kâğıtları tezkireciler okurlardı. Divan-ı Hümayunda reis-ül-küttab'ın ilk zamanlardaki vazifesi ne ise tezkireciler de vezir-i âzam divanında aynı işi görürlerdi.

Türkçe bilmiyenlerin söylediklerini Türkçeye çevirmek üzere tercümanlar da bulunurdu. Dâvacıların sıra ile girmelerini temin için kapıda ellerinde kamıştan âsa bulunan kapıcılarla muhafız yeniçeriler vardı. Eğer dâva sadrazamın halleceği bir işe taalluk ediyorsa derhal yaptırır veya emrini verirdi. Değilse veya arza muhtaç ise Divan-ı Hümayuna havale eder ve eğer şer'î ve hukukî ise kazaskerlere ve İstanbul kadısına bırakırdı. Bunlar şeran ve hukukan ne yapmak lâzım geldiğini arzıhalde yazılı olarak gösterirlerdi. Sadrazam bunu kabul ederse bir tarafına ilâm şeklinde yazılarak sadrazam tarafından da buyuruldu ile tasdik olunurdu. Vezir-i âzam serdar-ı ekrem sıfatiyle sefere memur olduğu vakit ikindi ezanı okununca nöbet vurulur, bir tarafta çavuşlar, karşı tarafta da kapıcılar kethüdası ile kapıcılar dizilip nöbet tamam olunca dua edilir, sonra sadrazam kendi otağında divan aktederdi.

İKİNDİ MEYDANI (ایکندی میدانی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sabah namazı kılındıktan güneş doğuncıya ve ikindi namazından sonra güneş batıncıya kadar tefekkür ile meşgul olan bir müslümanın indallah mesab olacağına dair bir hadise istinat eden bir usuldür. Sabah meydanının aynı olup hemen Yenikapı Mevlevihanesine mahsus gibiydi.

İKLİL (اکلیل) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Mnshaflarla yazmaların başlıklarına verilen isimdir. Buna «sersure», «serlevha», «başlık» da denilirdi. İklil; Arapça taç, hükümdarların resmî günlerde başlarına giydikleri murassa' serpuş (başlık) demektir.

İKRAH (اکراه) [*Fık.*] Bir kimseyi yapmak istediği şeyi işlemeğe zorlamak mânasına gelen bu tâbir ıstılah olarak bir kimseyi tehdit ve ihafe ile rızası olmaksızın bir iş işlemek üzere bigayr-i hakkin icbar etmektir.

Biri mülci, diğeri gayr-i mülci olmak üzere iki kısımdır.

1 — İkrah-ı mülci; ölüm veya kat-ı uzuv yahut bunlardan birine müeddi olan şiddetli dövme ile olan ikrahtır.

2 — İkrah-ı gayr-i mülci; dövme ve hapis gibi yalnız gam ve elemi mucip olan şeylerle vukubulan ikrahtır.

İKRAR ALMAK (اقرار آلمق) [*Sof.*] Tarikate girdiğine dair verilen söz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken mürşit ittihaz olunan şeyhe tarikat erkân ve âdabına riayet edileceğine dair söz verildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. İkrar almak, ikrar vermek daha ziyade Bektaşiler tarafından kullanılan tâbirlerdendir.

İKRAR BİLKİTABE (اقرار بالکتابه) [*Fık.*] Bir adamın diğer kimseye olan borcunu kitabetle yani yazı ile tasdik etmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası yazı ile ikrardır.

İKRAR POSTU (اقرار پوستی) [*Sof.*] Konya Mevlevihanesinin «Meydan-ı şerif» denilen büyük meydan odası kapısının sağ tarafındaki postun adı idi. Kapıya nazaran karşiya gelen sağ köşedeki «şeyh postu» kırmızı, dedegâna mahsus postlar beyaz olduğu halde ikrar postu siyahtı. Halk dilinde posteki denilen post şilte gibi üstünde oturulan koyun derisi demektir.

İKRAR VERMEK (اقرار ویرمك) [*Sof.*] Sâlikin takarrup ilâllah niyetiyle rakabesini kâmil bir mürşide teslim etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başka bir târifle bir şeyhe derviş olduğunu onun huzurunda söylemek ve ahdinden dönmiyeceğine söz vermek demektir. Mevlevi şeyhi rahmetli Remzi Efendi «Tâbirat-ı Mevleviyye» sinde «hususî kütüphanemde yazma nüsha» mevlevi ikrarını şu suretle izah etmiştir: «Terk ve tecrit ile çile-i merdane ragıp ve tahsil-i saadet-i sermediye tâlip olan âkil ve bâliğ mükellef evvelemirde silsile ve ecdadı ve tarz ve etvarı tahkik olunup sahib-i evlât ve iyal olmadığı ve kâffe-i ilel-i sâriyeden salim olduğu bilmuayene zâhir olduktan sonra o kimseye keyfiyet-i çile ve ahval-i mücahede kemaliyle ifade ve tefhim edilir. Cümlesine inkıyad-ı tam ile eyvallahgû olduğu surette heyet-i asliyesiyle yani lâbis bulunduğu elbise ve kıyafetle üç gün saka yerine ik'at olunur. Bu üç gün zarfında gerek ihvanından gerek saireden hiçbir kimse ile musahabe ve mükâlemede bulunmaz Hasbelicap yalnız içeri meydancısına ifade-i hal ve bir haceti var ise andan sual eder. Evkat-ı sairede samt ve sükût üzere bulunur. Bu üslûp üzere üç gün tamam olduktan sonra ol sâlik şehzade olsun gedazade olsun siyyan ve yeksan muamele edileceğinden iptida ayakçılık hizmeti verilir. On sekiz gün sonra kisve-i asliyesi alınıp hıfzedilerek sikke-i şerife

ve tennure ilbas olunur ve icabında liyakat ve istidadına göre hizmeti değiştirilir. O sâlike artık «can», «nevniyaz», «matbah canı» tâbir olunur. Her ne hizmet teklif edilirse cümlesini eyvallahgûyî ve serfüruyî ile kabul ve hüsn-i rıza ve teslim-i tam ile eda ve ifaya sâi olup hiçbir veçhile red gûne muamelede bulunmaz, ve kendinden ileride bulunan ihvanın cümlesine hürmet ve bahusus kazancısı bulunan zâbitine (mürebbisine) itaat ve riayet üzere olup rızasına muhalif hareket etmez. Ondan destur ve izin almadıkça çarşı ve pazara dahi gitmez. Beş vakti ihvaniyle eda ve her sabah namazı akabindeki «İsm-i Celâl»i ve meydan sünnet-i seniyyesini beraberce ifa eder. Hâlî vakitlerde Kur'an okur, büyüklerin menakibini dinler, ehlullahın sohbetiyle meşgul olur. Ancak memur olduğu hizmeti feyz-i ilâhiyi mucip bilip bütün nafile ibadetler üzerine tercih eder. Meselâ Kur'an okurken hizmetinin vakti gelse derhal terk ile hizmetiyle meşgul olur. Nasıl ki gulâm ve cariyenin mevlâsı hizmeti varken ibadat-ı nevafile mesağ-ı şer'î yoktur. Rakabesini mürşide teslim eden sâlikin hali de öyledir. Feraiz bittabi müstesnadır.»

Sözünden cayanlara ve dervişlikten çıkanlara «peyman şiken» yani ahdini bozan denilirdi.

Değerli müdekkik Ziya Şâkir Bey de «Mevlevilik Nedir?» adlı eserinde Mevlevi tarikatının ikrar verme hakkındaki usulünü şöyle izah etmiştir: «Tarikate girmek istiyen bir kimsenin, tarikat mensupları tarafından az çok tanınmış olması, ahlâkı temiz ve mazbut olmakla beraber kalbinde de Mevleviliğin mânevî ve ruhanî feyzine dair bir aşk ve şevk bulunması lâzım gelirdi. Bu şartları haiz olan bir kimse tarikate girmeğe karar verdikten sonra, doğruca «matbah-ı şerif»e gider, oradaki «can» lardan, «kazancı», «dolapçı», «bulaşıkçı» ve saire birine veyahut «hücrenişin» dedelerden bir bildiğine müracatla:

Ben tarikata dahil olmak istiyorum. Bana rehberlik etmeni rica ediyorum, derdi.

«Eğer tâlip, matlup olan şartları haiz ise, bu rica hiçbir zaman reddedilemezdi. Rehberliği kabul eden zat, talibi peşine takarak doğruca «Aşcı Dede» ye götürür, takdim ederdi.

«Aşcı başı, tâlibi kısa bir isticvaptan geçirirdi. Eğer muvafık görürse mutfakta kalmasına emir verirdi.»

«Tâlip misafir sıfatiyle üç gün orada kalırdı. Fakat bu kalışta dikkate şayan bir vaziyet vardı.»

«Bu üç gün zarfında bu misafire hiç kimse ehemmiyet vermezdi. Hattâ ona, en küçük bir aşınalık bile gösterilmezdi. Orada; bir köşeye atılmış lüzumsuz bir eşya gibi eski bir post üzerinde boynunu büküp oturan bu misafir, okadar büyük bir alâkasızlık karşısında kalırdı ki ekseriya derin bir hüzün ve teessüre kapılırdı. Fakat bütün bunlara. ve hattâ ekseriya kasden yapılan tahkir ve tezlillere katlanmak lâzımdı. Çünkü orada geçen bu üç gün nefsin gurur ve kibrini kırmak için geçirilen ilk büyük imtihandı.»

«Bazıları bu imtihana tahammül edemezlerdi. Matbah-ı şerifte hizmet eden okadar insan içinde, böyle hor ve hakir sürünmeyi nefislerine yediremiyerek, tarikata girmekten vazgeçenler, derhal dergâhı terkederlerdi.

«Fakat kalbinde aşk ve şevkin feyiz eserleri bulunanlar bütün o zelilâne vaziyete metanetle göğüs gererler, bu üç günlük imtihan devresini muvaffakiyetle geçirirlerdi. Böylece, tarikate girmek için namzetlik hakkını ihraz ederlerdi.

«Aşcı başı,» bu muvaffakiyeti kazanan kimseyi huzuruna celbeder:

— Oğlum!.. İşte üç gündenberidir ki mevlevî tarikatının namaz, niyaz, hizmet, mihnet ve meşakkatini gözlerinle gördün ve nefsinde tecrübe ettin. Halbuki, bunlar hiçbir şey değildir. Daha birçok çileler çekmek, mihnet ve meşakkatlere tahammül etmek gerektir. Bütün bunlara, sabır ve tahammül edeceksin. Seni herkim döver ve söverse onlara zinhar, mukabele göstermiyeceksin... Hiçbir ferde, el kaldırmıyacaksın. Hiç kimseye dil uzatmıyacaksın. Her şeye (Ey vallâh..) diyeceksin. Herkimden gelirse gelsin, her türlü kaza, belâ ve cefaya boyun eğeceksin. Herkese tevazu göstereceksin. Namaz, niyaz ve sair hizmetlerini erinmeden, üşenmeden, büyük bir şevk ve memnuniyetle ifa edeceksin. Eğer bunları yapabileceksen tarikatımıza girebilirsin. Üç gündenberi biz seni gördük. Sen de, bizi gördün. Biz seni, bütün zünup ve uyubunla kabul edeceğiz. Biz de insan olduğumuz için, belki bizim de zünup ve uyubumuz vardır. Sen de bizi, öylece kabul edeceksin.. Eğer bunlara razi isen «ikrar»ını alırız.

«Diye tarikın disiplinine ait vaziyeti izah ederdi.

«Tarika girmek istiyen kimse eğer bütün bunlara rıza gösterirse, onun «ikrar»ı alınmış olur ve artık Matbah-ı Şerifde hizmete kabul olunurdu.

«İkrar vermek; derviş olmak için lâzımgelen «Çile» ye başlamak demekti. Bu suretle

mevlevî tarikine ilk adım atanlara «nev niyaz» denilirdi.»

Bektaşilikteki ikrar âyini de (Bektaşilik ve edebiyatı, Besim Atalay, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340) şöyle idi:

«El alacak yani inabe edecek bir can pir evinde (dergâhta) ise tanınmış bir bektaşiye başvurur. O adam bir müddet tecrübe edilir. Nihayet bir gün Pir evinde toplanılır. İkrar verecek cana daha evvelce bir «rehber», bir de «sahip ve müsahip» tâyin edilir. Buna «nasip almak» dahi derler.

«Rehber o cana bir tarikat abdesti aldırır. Bu abdestte dört uzuv yıkanır: el, yüz, baş, ayak. İki rekât namaz da kılınır. Daha sonra ölmüş gibi kefene sarılır. Kendisine telkin verilir. Sonra boynuna tiğ-i bend namiyle beyaz bir mendil takılarak-kurbanlık koyun gibi-meydana, ortaya getirilir.

Meydanda on iki imamın postu temsil edilmiştir. Her postta bir baba oturur. Tâlip içeriye girer girmez dört kapıya (şeriat, tarikat, hakikat, marifet kapılarına) selâm verir, «Esselâm-ün-aleyküm şeriat erenleri» dendikten ve mukabilinde «Aleykümüsselâm...» cevabı verildikten sonra ayakta durur. Fakat el göğüste, sağ ayağın baş parmağını sol ayağın baş parmağı üzerine koyarak durur. Her selâmda bir adım ilerler, bu suretle her kapıdan girmiş olur.

«Nihayet mürşidin önüne getirilir. Mürşit sağ elini ikrar verecek tâlibin iki omuzu arasına kor, (انما يبايعونك الآية...) âyetini okur ve bu elin «pençe-î âl-i abâ olduğunu söyler. (Dersim havalisinde alevilerin ikrar merasiminde Baba elindeki çubukla üç defa tâlibin sırtına vurur; bu çubuk mukddes sayılır.) Ondan sonra boynundaki Tig-i bend alınır. Kulağına «girme, girme... dönme!.. eline, beline, diline sağ ol, mürşidin Muhammed, rehberin Ali» der. Kefenler sökülür, can yeni hayata kavuşur.

«Bu merasim sırasında (zeytin yağından ibaret) kör bir kandil (çerağ) yanar. Ortalık yarı karanlık, esrarla dolu bir haldedir. Merasim biter bitmez öbür çerağlar da uyandırılır. Her taraf ışık içerisinde kalır. Tâlip mürşitten başlıyarak erkân-ı mahsusa ile her imamın postunun önünde durur; eğilir postunu öper. Sonra postta oturan babanın elini öper. Bektaşilerde el öpmek dahi ayrıdır. Elin dış tarafı değil avucun iç tarafı öpülür.

«Tâlip el öperken bir taraftan kurbanı tığlanır ve ufak bir âyin-i cem hazırlanır, meydanda demler alınır, gülbankler çekilir, nefesler okunur. Daha sonra meclis dağılır. Tâlip de sahip ve musahibiyle rehberinin hücresine çekilir. Artık bu suretle ikrar verilmiş, el ve nasip alınıp yola girilmiş olur.»

Bektaşilikte ikrar zamanındaki telkin şöyledir:

«Erenler meydanında pir huzurunda mürşitliğe teslim-i rızada oldun mu? Yalan söyleme, haram yeme, livata ve zina etme, elinle koymadığın bir şeyi alma, gözünel her gördüğünü söyleme, gelme, gelme.. dönme, dönme.. Gelenin başı, dönenin malı.. Allah, Muhammed, Ali, On iki imam, Hanedan-ı ehl-i beyte iman ettin mi, kaza ve kadere bel bağladın mı?

Bunun ikisini bir bilip gece ve gündüz gönlünde Allah Muhammed Ali'yi mürşidin vasıtasiyle bir bildin mi? Hak dediğimizi hak, batıl dediğimizi batıl bildin mi, tarikat-ı nâciyeden olup Cağfer Sadık'ın mezhebini hak tanıdın mı? Tevella ve teberrayı kıldın mı? Bu ikrardan dönersen mahşer huzurunda yüzün kara olsun mu? Allah, Muhammed Ali, hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli ikrarında sahib kadem eyliye hû!....»

Öteki tarikatlarda ikrar âyini daha sade, tarikatın usul ve erkânını tebliğden ibaretti.

Üstüvar it verdiğim ikrarın üstünde beni
Olmayım meydân-ı ehlullahta peyman şiken
Lâ

İKSİR (اكسير) [*Hal.*] Eski zamanlarda bazı madenleri altın veya gümüşe kalbetmek ve birçok hastalıkları iyileştirmek hassasına malik olduğu zannedilen cevher yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoliyle müessir ve fevkalâde sebep yerinde de kullanılırdı.

Olma zinhar bu sevdaya esir
Olacak hal değildir iksir
Nabi

İKTİBAS (اقتباس) [*Ede.*] Ayetten, hadisten, kibarın kelâmlarından (büyük adamların sözlerinden) alınan bir parçayı aynen veya mealen söze ilâve etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça iktibas nakil ve istiare etmek; istifade için almak, alınmak demektir. Ziya Paşa'nın:

Zalimlere birgün dedirir kudret-i mevlâ
Tallah-i lekad âserekâllâh-ü aleyna

beytinde âyetten, Emin Hümayî'nin:

Bukadar cürm-ü seyyiatımla
Rahmet ümmidimin budur sebebi
Ki buyurmuş huday-ı azze ve cel
Sebakat rahmet-i âlâ gadabi

Kıt'asında hadîsten iktibas vardır.

Ben sönük bir zerreyim sen afitabımsın benim
İktibas-ı nureder gönlüm cemalinden senin
Lâ

İKTİRAN-I KEVAKİP (اقتران کواکب) [*Ast.*] İki seyyarenin zâhiren birbirine yakın bir mevzie gelmeleri, aynı burçda bulunmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. İktiran; arapça yanına gelmek, yaklaşmak demek olduğu için tâbir yıldızların yaklaşması mânasını ifade eder. «Zühre» ile «Müşteri»nin iktiranına «sa'deyn» denilir.

Bu iktiran-ı kevakip bu hükm-i nahs-a sa'd
Bu içtima-ı furuğ-ı sevabit-ü seyyar
Ziya Paşa

İLÂ HAZİNE (الی خزینه) [*Mal.*] Devlet kasasına girecek para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası hazineyedir. Devlet kasasından çıkan para hakkında da «An hazine» tâbiri kullanılırdı.

İLÂHÎ (الهی) [*Ede.*] Tasavvufî şairler tarafından dinî ve ilâhî fikirleri havi olmak üzere yazılmış olan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlâhi arapça Allah'a mensup, Tanrıya ait demektir. İlâhinin «Âyin», «Durak», «Cumhur», «Tâbuğ», «Nefes» gibi nevileri vardır

Âyinler: Mevlevî tekkelerinde, Tapuğlar: Gülşenî tekkelerinde, nefesler: Bektaşî tekkelerinde, Duraklar: ekseriya Halvetî tekkelerinde terennüm edilirdi. Cumhurlar ise Mevlevî ve Bektaşî dergâhlarından başka tekkelerde bir ağızdan okunurdu.

Neyliyeyim dünyayı
Bana Allahım gerek
Gerekmez masivayi
Bana sultanım gerek

Ehl-i dünya dünyada
Ehl-i ukba ukbada
Herbiri bir sevdada
Bana Allahım gerek

Dertli dermanın ister
Kullar sultanın ister
Âşık cananın ister
Bana subhanım gerek

Fâni devlet gerekmez
Türlü ziynet gerekmez
Haksız Cennet gerekmez
Bana Allahım gerek

Mecnun ister Leylâ'yı
Vamık özler Azra'yı
Nidem gayri sevdayı
Bana Allahım gerek

Bülbül güle karşı zar
Pervaneyi yakmış nâr
Her kulun bir derdi var
Bana Allahım gerek

Beyhude havayı ka
Hakkı bulagör yaha
Hüdayi'nin sözü bu
Bana Allahım gerek

Bu ilâhi; uşşak, bayati ve acemaşiran makamlarından bestelenmiştir.

İLÂHİYYE (الهیه) [*Sof.*] Herşeyin Allah'ın birliğinde mündemiç olduğu mânasına gelir bir tâbirdir. Vahdet-i vucudu andıran bu tâbirin sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«Hakayık-ı vücudiyenin kâffesinin birliğidir. Hazret-i Âdem suver-i beşeriyyenin kâffesinin birliği olduğu gibi. Çünkü cemiyyet-i kemaliyye ehadiyetinin iki mertebesi olup birisi tafsilden mukaddemdir. Zira her kesret kendisini bilkuvve câmi' olan vahdetle mesbuktur. Baksanal Rabbın ezel-de henüz saha arây-ı tekevvün olmıyan beni beşerin eslâb-ı müstakbelerindeki zerrat-ı vücudiyyelerini alarak ve onlara hitap ederek onları kendilerine şahit yaptı da (الست بربکم) dedi mânasında olan âyet-i kerime mücmelde mufassalı mufassalan şuhut ifadelerinden bir ifadedir.

«Âlem-i hakkaninin hurma çekirdeğinde bilkuvve mündemiç olan şecereyi çekirdekte rüyeti böyle değildir. Buradaki rüyet, mufassalı mücmelde mücmilen rüiyettir. Mufassalı mücmelde mufassalan rüyet, hakka yahut inayet-i mahsusa-i hakka nail olan kâmile mahsustur. O kâmil de hâtem-ül-enbiya ve hatem-ül-evliya'dır.»

İLÂM (اعلام) [*Huk.*] Bir mahkemeden sâdır olan hüküm ve kararı havi verilen resmî kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i ilâmattır. İlâm; bildirmek, bildirilmek demektir.

İLÂMAT-I ŞER'İYYE MÜMEYYİZİ (اعلامات شرعیه ممیزی) [*Ilm.*] Şeyh-ül-islâm kapısındaki fetvahanenin üç kaleminden biri olan «İlâmat odası»nın başındaki memurun unvanı idi. Kadılar tarafından verilen ilâmları tetkik vazifesiyle mükellef olduğu için bu memuriyyete ulemadan tanınmış bulunanlar tâyin edilirdi. Fetva emini her üç kalemin âmiri idi.

İLÂMAT ODASI (اعلامات اوطه‌سی) [*Ilim.*] Meşihat dairesindeki fetvahanenin üç kaleminden birinin adı idi. Vazifesi kadıların verdikleri ilâmları temyiz yoluyle tetkik etmekti. Bu kalemin başındaki memurun unvanı «İlâmat-ı şer'iyye mümeyyizi» idi. Fetva emini her üç kalemin âmiri idi.

İLBAS-İ HİL'AT (الباس خلعت) [*İda.*] Hil'at giydirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üst elbisesi demek olan hil'at; padişahlar ile sadrazam ve vezirler tarafından memurlarla âyan ve eşrafa, taltif makamında, giydirilirdi. Sonradan bunun yerine rütbe ve nişan verilmeğe başlanmıştır.

İLBAS-I HIRKA (الباس خرقه) [*Sof.*] Bir tarikata intisap ile mutad olan menzilleri geçerek irşat mertebesine yükselenlere şeyhlerinden gördükleri yolda başkalarını irşat ile izin verme salâhiyetini ihtiva eden «icazename - hilâfetname» verme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hırka giydirmek demektir. Son zamanlarda buna «taç giydirmek» denilirdi. Taç merasimle giydirilirdi. Vaktiyle hırka da giydirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırkanın her tarikata mahsus nevileri vardır.

İLHAM (الهام) [*Sof.*] İlâhi feyz yoliyle kalbe ilka olunan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeden bunu «kalpte vâkı olan şeydir. Bir suretle ki hüccete nazar ve delil ile istidlâl etmeksizin amele sebebiyet verir» suretinde izah edenler de vardır. İlham; ulema-i rüsum indinde hüccet değildir. Bunu yalnız sofiye delil ittihaz etmiştir. İlham ile ilâm arasında umum ve husus-ı mutlak vardır. İlham; ilâma nisbetle ehasdır. Çünkü ilâm; kesp ve tenbih suretiyle de olabilir.

İLHAT (الحاد) [*Kel.*] Allahı inkâr etme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilere «mülhit» denir. Bu Arapça kelime «Kamus-ı Osmani» de «Tarik-ı Hak'tan îraz ile mezheb-i bâtıla sülûk etmek, şirki kabul eylemek. Arabide olduğu gibi mezara lâhit yapmak mânasında hiç kullanılmaz: (Meşhur Hasan Sabbah ilhat erbabının pişüvası idi) suretinde izah olunmuştur.

Pek değerli profesör rahmetli Ferit Kam (Dinî ve Felsefî Eserler. s. 34-35) ilhad'a düşen zavallılar hakkında şunları yazmıştır:

«İlhat buhranına düşenlerin gözüne siyah bir gözlük takılır. Dünya onların nazarında bir belâ zindanı kesilir. Bütün mevcudatı simsiyah görmeğe başlarlar. Âfak ateşîn bir kement gibi boğazına geçmek için dakika bedakika darlaşır. Küfür ve ilhat buhranı bütün eczay-ı bedeniyyesine sereyan eder. Nevmi (uykusu) azap, yakazası (uyanıklığı) hesapsız endişe olur. Kuşların negamat-ı canfezası griv-i matem, ezhar-ı nevbaharın hande-i inkişafı girye-i derd ü elem gibidir. Bütün mevcudatın kendisine diş gıcırdatmakta olduğuna hükmeder.

«İlletsiz, gayesiz, sahipsiz, mânasız gördüğü bu âlem, nazarında bir levha-i matem, bir reng-i belâ kesilir. Onun için fazilet bir lâfz-ı bîmâna, vicdan kayd-i tahzir-i büleha (abdalların sakındığı bağ), muhabbet bir maraz, şefkat ukul-i kasîre mahsusatından vehmî bir arızadır.

«Din gidince bünyan-ı fazilet yıkılır, hissiyyat-ı mübeccele namına kalpte, dimağda ne varsa hepsi birer birer çekilir. Saha-i kalp bomboş, tamtakır kalır. O salâhiyyeti tenvir eden ne kadar şûle varsa hepsi söner. Onun yerine payanı olmıyan bir meydan, göz gözü görmiyen bir zindan kaim olur. O zindanın her tarafından müphem, muhiş, müthiş sadalar aksetmiye başlar. İşte buna zulmet âbad-ı küfür ve ilhat derler ki ayniyle cehennemdir. Orada insanın dimağını istilâ eden efkâr-ı müthişe ve muzlime de o cehennemin ateşîn tazi-yaneli zebanileridir. Cenab-ı Hak dinsizlere azab-ı ekberin nümunesini burada bu suretle gösterir.»

Vayedar olsa eğer âtıfet-i feyzinden
Olur ârayiş-i seccade cebin-i ilhat
Nabi

Ârif ol, ehl-i dil ol, rind ü kalender meşrep ol
Ne müsülman-ı kavi, ne mülhid-i bimezhep ol
Neft

İLİKMENT (ایلیکمند) [*San.*] Bir nevi iptidaî toprak kandilin adıdır. İçine konulan beziryağı fitil vasıtasiyle yakılır, etrafına zayıf bir ışık verirdi.

İLİM POSTU (علم پوستی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» da bulunan makamlardan bir makamdı. Burada da diğer makamlarda olduğu gibi niyaz olunurdu. Nasip alan yeni talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman rehber kendisine şöyle derdi: «Buna ilim postu derler. Cümle müşkül bunda hallolur. Şeriatin, hakikatin, marifetin, tarikatın babı budur. Dünyada ve ahirette necat bundan olur.»

İLM-İ İLÂHİ (علم الٰهی) [*Sof.*] Vücutta maddeye muhtaç olmıyan mevcudatın ahvalinden bâhis olan ilim mânasına gelir bir tâbirdir. Türkçesi Allahın ilmi demektir.

İLK GÖZ AĞRISI (ایلك گوز آغریسی) [*Hal.*] İlk evlenilen kadın veya erkek, ilk çocuk, ilk görülmüş şey, sevgili yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İLMİYYE (علمیه) [*İlm.*] İlme mensup mânasına gelen bu kelime ıstılah olarak ulema tarafından ihtiyar olunan kıyafette bulunanlar

demektir. Bu tarzda giyinişlere «ilmiye kıyafeti» denildiği gibi bu türlü giyinenlere «ilmiye mensubu», bu mensubînin yüksek tabakasına «ilmiye ricali» denilirdi. Bu kıyafeti ihtiyar eden imam ve hatip gibilerden medrese tahsili görmiyenler ilmiye mensubu sayılmadıkları halde Meşihatte herhangi bir memuriyet alan ve başına sarık sarıp arkasına cüppe giyen ilmiye mensubu addolunurdu.

İlmiyye kıyafeti sarık, cüppe ve şalvardı. Orta derecedeki ilmiye mensupları cüppe ile sokağa çıktıkları halde ilmiyye ricali lata yahut biniş giyerlerdi. Üst tarafı alaturka setre biçiminde, kolları da setre kolu tarzında olan latayı ilmiye mensubînînin gençleri giyerler, daha yaşlıları ise kolları daha geniş olan ve babayani adını alan lataları iktisa ederlerdi. Yine bu gençler pantalon biçimindeki «elifî şalvar» giydikleri halde yaşlıları daha geniş olan alelâde şalvar giyerlerdi. Ricalin bir kısmı mintan üstüne ve cüppe altına kolsuz «hayderiye», kışın kürk giyerlerdi. Eski zamanlarda gençler ve ihtiyarlar mest pabuç giydikleri halde son zamanlarda ihtiyarları mest kundura, gençleri potin kundura giyerlerdi. İlmiyyenin hususi kıyafeti olduğu gibi ayrıca rütbesi de vardı. Bu rütbe müderrislikten başlar, Rumeli kazaskerliğinde nihayet bulurdu. İlmiyeden mülkiyeye tahvil edenler, vezaret rütbesini ihraz ederek «paşa» unvanını alanlar vardı.

Yüksek bilgili ve pek değerli bir âlim olarak tanınmış ve Dâr-ül hikmet-ül-İslâmiye âzalığında da bulunmuş olan rahmetli Sadrettin Efendi ricam üzerine «Devlet-i Osmaniyede İlmiye sınıfı» başlığı ile aşağıdaki malûmatı lütfetmiştir: «Süleyman-ı Kanunî zamanından beri bir takım merasime tâbi tutulmuş, tedricen mevali ve kuzat tarikleri yekdiğerinden ayrıldığı gibi pay-i taht medreselerinde müderrislik mevali için menşe ittihaz olunup bunlar bilâd-ı saire müderrislerinden ve vâizlerden temyiz olunmuş ve vâizler miyanından da selâtin camilerinde evkat-ı muayyenede âmmeye va'za memur edilen kürsü şeyhleri imtihanlı bir sınıf haline konularak maaşı en az olanından bed, ile münhal vukubuldukça sırasiyle cami değiştirip terakki etmeleri temin edilmiş ve isimleri Bâb-ı Meşihatte tutulmakta olan ilmiye sicilinin sonuna kaydedilir olmasından münbais olarak bunlara «zeyl meşayih» namı da verilmiş ve adetleri Abdülhamid-i Sani zamanında otuza bâliğ olmuş ve minelkadîm Ayasofya kürsüsü münteha ittihaz kılınmıştır.

«Menşe-i mevali olan Pay-i taht müderrislikleri de birincisi İstanbul, ikincisi Bursa ve Edirne müderrislikleri olmak üzere iki tarika inkisam etmiştir. Müderris demek bu makamda tedris eden zat demek olmayıp bilâd-ı mezkûredeki medreselerin müdürlüğü mânasınadır. Vaktiyle müdür olanların medreselerinde ders okutmaları da usulden ise de sonradan dersler camilere kaldırılıp müderrislerin medreselere taalluku yalnız oralarda talebenin iva ve iskânlarına bakmak ve aralarında vukubulacak mesken münazaalarını fasletmek gibi idare cihetinde kalmıştır. Kezalik evvelleri müderrisler medreseler adedince bulunurlar iken medaris-i mevcudenin ez'af-ı ez'afına bâliğ olmuş ve mecmu-ı müderrisîn on iki mertebe itibar olunmuşlardır ve bunların münhal vukubuldukça medrese değiştirerek sırasiyle terakkileri usulden olmakla bu hareketlerine «silsile» ve bazan yav tarafta vâki olmakla sırası gelmeden yukarı atlayıvermiye de «tafra» namı verilmiştir.

«Meratib-i mezkûrenin ednası iptida-i hariç, ikincisi hareket-i hariç, üçüncüsü iptida-i dâhil, dördüncüsü hareket-i dâhil mertebeleri olup bu mertebelerde bulunan müderrisînin adetleri çok, Salise-i Rüstem Paşa yahut Rabia-i Mahmut Efendi gibi namlarla tevsim olunan medreselerinin ekserisinin ve belki hiç birisinin vücudu yoktu. Bunlardan sonra musile-i sahn derecesi gelir ki Fâtih'in tetümmeleri gibi İstanbul'un birçok medarisi bu dereceye ait idi ve erbabının adetleri evvelki üç dereceden daha ziyade olup hoca efendiler burada ekseriya altı yedi sene kaldıklarından «batak» tesmiye ederler ve hakikaten bir çoğunun ömrü de vefa etmeyip içinden çıkamazlardı. Bundan sonra sahn-ı seman gelir ki Fâtih Camiinin sahnını ihata eden sekiz medreseden ibaret olup bu mertebede (meselâ makam-ı valây-ı Meşihat-i ulyaca daha ileri gitmesi arzu buyurulmıyan bir zatın terfiine irade-i kat'iyye sâdır olmak gibi) bir zaruret olmadıkça hayalî medrese bulunmazdı. Bundan sonra iptida-i altmışlı, daha sonra hareket-i altmışlı gelir ki vaktiyle altmış akça tahsisatlı olan Sultan Selim'deki medreselerle lonara muzaf olan haliyata mütaallik olup her ikisinde bulunan müderrisînin adetleri yirmişeri pek geçmezdi. Bunların mafevkı kibar-ı müderrisîn dereceleri olup ednası musile-i Süleymaniye, ikincisi hâmise-i Süleymaniye dereceleri idi. Her birinde otuz kişi bulunabilirdi. Üçüncüsü sahn-ı Fâtih gibi adetleri sekizi tecavüz etmiyen Süleymaniye, dördüncüsü Dâr-ül-hadis mertebesidir ki o da Sultan Süleyman'ın binakerdesi olan bir medreseden ibaret olup meratib-i müderrisînin

müntehası ve en âlâsı idi. Bunun mafevkı mahreç mevleviyyetleri denilen âti-yüz - zikir bilâd-ı aşere kadılıkları olup halbuki derecat-ı mezkûrede müciz hoca efendilerin oralara çıkıncıya kadar rüus maaşı denilen müderrislik muhassesatları tedricen artmış ve Bâb-ı Meşihatta ve bazı cevamide Buharihanlık yani kitabı kendi kendilerine okumak gibi birtakım paralı vazifeleri de ihraz eylemiş ve ihtiyarlamış olacaklarından (içlerinde eli kalem tutanları ve fıkıh ve feraize âşina olanları bilfarz bulunsa bile) mevleviyyet kabul ettikleri surette maaş ve vazifelerinden cemian fariğ olmak [illegible]i müttehizeden olmakla kazaya rıza ile terakki istemezler, oldukları yerlerde kalırlar ve meratib-i âliyeyi Bâb-ı fetva ricalinin arzularına tevfikan sınıf-ı zâdegâna bırakırlar idi. Şurası da bilinmelidir ki zâdekân sakallanmış olsalar da medreselere yanaştırılmayıp uhdelerine teveccüh eden müderrisliklerinin mühürleri ders vekâleti tarafından hoca efendilere verilir ve fodla ile sair cihet-i vakıftan olan meşrutaları anlara sarfolunurdu.

«Mahreç denilen bilâd-ı aşere mevleviyyetleri İzmir, Selânik, Yenişehir Fener, Hanya, Kudüs-i Şerif, Halep, Trabzon, Sofya, Galata, Havass-ı Refia (Eyüp ve mülhakatı) kadılıklarından ibarettir ki birer sene müddetle tevcih olunur ve binaenaleyh her sene kibar-ı müderrisînden on kişi bu mansıplara irtika eder ve kendilerine sıra ile teklif olunursa da balâda gösterildiği üzere en yüksek derecelerdeki hoca efendiler kabul etmiyeceklerinden kimi hâmise, kimi musile-i Süleymaniye ricaline verilirdi ve hep mahallerinde hâsılatiyle ifay-i vazifeye memur ve mükellef olup hitam-ı müddette mahreç payesini ihraz ederler yani mafevkindeki bilâd-ı hamse mevleviyyetlerinin mülâzimîni sırasına girerlerdi. Meşihatpenah Hazretlerinin avatıf-ı veliyy-ün-niamilerinden olarak bazan payenin mevleviyyetle beraber yevm-i zaptından ve bazan yevm-i tevcihinden itibar edilerek fermanında da şu cihetin tasrih ettirildiği olur.

«Müderrislerin arasıra tafra ile kayrıldıkları gibi mevleviyyete müstahak olmıyanlara da payesi verilmek kesir-ül-vuku olup lâalettâyin mahreç payesi yahut hudüs payesi diyerek tevcih olur ve gûya mevleviyyetinde bulunup da müddetini ikmal etmiş gibi mafevkine mülâzim olanların sırasına geçirilirlerdi. Bunları mafevkı olan bilâd-ı hamse mevleviyyetleri Mısır, Şam-ı Şerif, Bursa, Edirne, Filibe kadılıklarından ibaret olup kezalik birer sene müddetle tevcih olunur ve binaberin mahreç payelûlerinden el'akdem fel'akdem kaidesi üzere beş kişi bu mansıplara irtika ederler ve mahallerinde ifay-i vazife ile hitam-ı müddette payesini tabiatiyle iktisap eylerlerdi. Payenin yevm-i zapt veyahut tarih-i tevcihten itibarı bunlarda mümkün olduğu gibi mevleviyyetsiz verildiği de kesir-ül-vuku' olup bilâd-ı hamse payesi demek mafevkında haremeyn mevleviyyetlerinin mülâzimîni rütbesinden kinaye idi. Haremeyn-i muhteremeyn mevleviyyetleri Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere kadılıkları demek olup kezalik birer sene müddetle bilâd-ı hamse payelûlerinin en kıdemlilerine bazan payesiyle beraber tevcih olunur ve kuru payeye nail olanlar da bu kadılıklarda bulunarak müddetlerini ikmal edenlerle beraber mafevkındeki rütbenin mülâzimîni idadına dâhil olurlardı.

«Gerek haremeyn ve gerekse Bilâd-ı Hamse ve mahreç mevalisinden ikmal-i müddetle mâzûl halinde bulunanlar ve kuru paye alanlar fetva emaneti, ders vekâleti, kazaskerliklerin kassamlıkları, İstanbul kadısının şer'iyyatçılığı, Hekim başılık, Müneccim başılık gibi bir memuriyet ve yahut berveçh-i arpalık yani naip irsaliyle idare etmek üzere bilâ müddet hâsılatiyle geçinsin için tevcih olunur. Bir kaza mansıbıyle taltif olunmadıkları surette terakki sırası gelinceye kadar bulunmuş oldukları mevleviyyette iddihar ettikleri mal ile taayüş etmek zaruretinde kalırlar ve hoca efendilerden yanılıp ta mevleviyyet kabul etmiş olandan çoğu nedamet ederler idi.

«Haremeyn payelerinin fevkinde bulunanlara mevali denilmez artık rical-i devlet ve ehl-i divan sıralarına geçmiş olacaklarından ulemay-ı devlet denilir ve bazı merasimde ulema ismi hassatan bunlardan kinaye olarak istimâl olunur idi. Bunlar da üç rütbe üzerine münkasım olup ednası İstanbul kadılığı, ikincisi Anadolu, üçüncüsü de Rumeli Sadaretleri yani kazaskerlikleri payelerinden ibaret idi ve bunların mansıplarından evvel payeleri tevcih olunmak usul-i müttehizedendi. Binaenaleyh her sene Haremeyn payelilerinden el akdem fel'akdem kaidesince lâakal bir zat İstanbul payesine terfi yani İstanbul kadılığı mülâzimleri idadına ithâl olunur ve bazan sırası gelmeden bu payeye de nail olanlar bulunur idi.

«İstanbul payelilere birer de arpalık verilmek kaide-i kadimeden olup sırasıyle birer sene İstanbul kadılığını ihraz ederler ve yine sırasıyle ve bazan sırasız Anadolu sadareti payesine irtikâ eylerler yani Anadolu kazaskerliği mansıbına namzet olurlar idi. Bu mansıbı da kıdem itibariyle kezalik birer sene ihraz eyleyüp sıraları gelince yahut gelmezden

evvel müntehay-ı tarik olan Rumeli sadareti payesini alır, kazaskerliği mülâzimini sırasına getirilirler idi. Bu mansıbı da icra ile birer sene zaptetmeleri usulden ise de bir kere zaptedenlerin ondan sonra daima mazuliyet halinde bırakılmaları lâyık görülmeyip bir sene bunların ve bir sene henüz zaptetmiş olan paye erbabının en kıdemlilerine tevcih olunur idi. Sudur yani Rumeli ve Anadolu payelerinin berveçh-i arpalık uhdelerinde bulunar arpalıklar ancak daha değerlisi ile ve kendi rızalarıyle tebdil olunabilirdi.

«Makam-ı Meşihata irtikâ edenlerin (Şeyhül-islâm olanların) arpalıkları artık değişmez idi. Kazaskerler iptidalarda rikâb-ı Hümayun orduları kadıları demek olup her hangisinin mensup olduğu cihete padişah sefer ederse maiyetinde giderler idi. Padişahlar seferden feragat edeli onlar da İstanbul'da yerleşmişler olup vüzera ile beraber divana devam eder ve meham-ı umuru rical-i devlet ve sunuf-ı askeriyeye ait olan büyük dâvaları orada rü'yet ve fasl eylerler idi. Kavaklara kadar Anadolu sevahili birisinin, Rumeli yakası diğerinin mahall-i kazası olup Anadolu kazaskeri Üsküdar'da bir naib bulundurur idi. Üsküdar'ın evvelce bilâd-ı aşere derecesinde mevleviyyetle idare edilmiş ve sonra kazaskerliğe ilhak edilmiş olduğu da mervidir. Rumeli kazaskerleri Mahmutpaşa, Davutpaşa, Ahı Çelebi, Tophane, Beşiktaş, Yeniköy, Kasımpaşa mahkemelerini birer naible idare ettikleri gibi vaktiyle Balatta da böyle bir mahkeme mevcut olup muahharen lâğvedilmiştir. Bu mahkemelerdeki nüvvabın vazifeleri ufak dâvâları rü'yete mahsur olduğu misillü İstanbul ve Havass-ı Refia ve Galata kadıları da hudutları dahilindeki dâvâlarla ekmekçiler gibi beş sınıfın terekelerinî tahrire maksur idi. Ağniya sınıfının terekelerine yalnız kazaskerler karışır ve resm-i kısmet kırkta bir ise de murislerin kesreti hasebiyle emval-i azimeye vâris olurlar idi. Muhtesip vazifesi de İstanbul kadılarında olup çarşı umuruna ve narh hususuna da onlar bakarlardı.

«Yukarda işaret olunan bu meratip ve menasıp ehil ve naehline verilir olmakla beraber İstanbul Müderrisliği rüusu ders üzerinde bulunan hocalarla tarikın en yüksek derecelerinde bulunanlarının evlâtlarına meşrut gibi olup başkalarına verilmez, imsâk olunur idi. Ancak kurra ve hutaba miyanından ve bazan müezzinlikte bulunan güzel sesli hafızlardan intihap olunan hünkâr imamları bu kaideden müstesna tutulurlar ve bunlar birbirini takibeden tafralar ve payelerle az bir zaman içinde âlâ meratibe kadar irtika ederler idi. Terfileri hakkında bir irade sudur eder, yahut taraf-ı zi şeref-i veliyyünniamiden tensip buyurulursa mahdumlarını da İstanbul yahut Mekke payesine kadar anlara terdif etmek meşrû addolunur ve bu meşruiyyet bazan Haremeyn payesine kadar mektubîlerine ve bilâd-i hamse ve mahreç payelerine kadar arzuhalcilerine de teşmil buyurulur idi.

«Rütbelerin, arpalıkların, mevleviyyetlerin, müderrislik ruuslarının tevcihatını kayt ve zapt eylemek vezaifi mektubculara muhavvel olup kuzat sınıfının işlerine memur olan zata «arzuhalcı» denilir idi.

«Bursa ve Edirne müderrislikleri de İstanbul Müderrisliği gibi derecat üzerine mürettep olup terfi ve terakkileri de fil'asl aynı kaideye merbut ise de bu medreselerin hayalileri daha çok olup taşra rüusu denilerek onu vesile ve ufak bir iltimas üzerine bâb-ı meşihat müstahdemininden ve mevali evlâdından ve Bilâd-ı saire ulema ve eşrafından ve saireden her istenilene verilmekle giderek haddini aşmış ve tafralar da imsâk olunmayıp şu müsamaha usulüne gidilmiş olmakla derecat-ı sâfilesinde silsile ile hareket artık müyesser olamayıp sahn yahut musile-i Süleymaniye ve mafevkine münhasır olmuştur. Bu mertebelerin de nihayetlerine varanlardan oralarda kalmak zaruretinde bulunan hoca efendilerden maadaları sıra ile devriye mevleviyyetlerine irtika ederlerdi. Bu mevleviyyetler Bağdat, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Rusçuk, Sivas, Edirne, Çankırı kadılıkları demek olup devriye tesmiyesi münteha-i tarik olmakla bunlardan birisini zapt ile bir sene müddetini ikmal eyleyip infisal edenler diğerinin mülâzimleri miyanına geçer ve bu beldelerin kadılıklarında dolaşır olmalarından neşet eylemiştir. Bu mevleviyyetlere nail olmak münhal vukuuna vabeste olup devriyede paye usulü câri değildi.

«Meşihat mektubiliğinde yahut arzıhalciliğinde bulunmak üzere büyük bir vesile yahut ağır bir iltimas ile mahreç payesi alarak İstanbul tarikına atlamak arasıra vâkı olmakta ise de başka türlü içinden çıkmak da mümkün değildi. Devriye müderrislerinden aynı derecede İstanbul müderrisliğine intikal etmek de pek ender olurdu.

«Gelelim tarik-i kuzata; bunlar menasıb-ı âliye ricalinin mutasarrıf oldukları Karahisar-ı Sahip gibi arpalıklarından ve mevalinin bulundukları ve naibleriyle idare eyledikleri mahal-

lerden hariç kalan beldelerin kadılıklarının mülkleri demek olup tahsil ehlinden ders okutmak istemeyip imtihan verenlerle mahakim-i şer'iyye ketebesinden ve bilâd-ı saire ulemasından ehil ve naehil olanlar ithal olunur ve birinde müddetini ikmal edenler diğerine mülâzim olarak devriyede olduğu gibi kazadan kazaya dolaşırlar ve bulundukları menasıb-ı sitteye reside olunca eşraf-ı kuzat unvanını alırlar; mertebeleri yükselip ona göre kazaların büyüklerinde bulunurlardı.

«İlmiyyenin bu usulü Tanzimat zamanına kadar devam eylemiş [illegible] mektep açılarak başlıca kuzata rakîp olmak üzere bir de nüvvap mesleği ihdas, mektebe medrese nişîn olan talebe fünun-ı şettadan ve zadegân-ı ilmiyye ufak bir imtihan ile kabul olunarak iki sene fıkıhtan Molla Hüsrev'in Dürer'i, ibadet kısımlarından maada, tedris olunur ve fetaiz mesailiyle usul-i sak tâlim olunurdu.

«Birinci senenin hitamında imtihanla sınıf geçmeleri ve yine imtihanla mektepten çıkmaları usul ittihaz olundu. Çıkanlar imtihanlarına göre üç derece itibar olundular. Kuzat sınıfı da imtihana tâbi tutularak muvaffak olamıyanlar mansıplarını nüvvaba bırakmaları mecburiyetinde bulundular. 1282 (1866) senesinde mecalis namiyle kavanîn ile amel edecek mahakim teşkil edilmiş ve hükümlerin infazı kuzattan nez' olunarak vülât ve müteselliminе verilmiş olmakla artık ellerinde her şeye mezuniyetlerini nâtık fermanlarla kadılar gönderilmek uymıyacağından kuzat ve mevali mansıplarına gitmekten umumen mâni olunarak makam-ı Meşihatin tâyin edeceği nüvvaba deaviyi rü'yet ve terekâtı tahrir hakkında mürasele vermeleri usul ittihaz edilmiş ve aidatları hazineye zaptolunarak her kazanın hâsılatının vasati-i şehrisi her kaç kuruş takdir olunmuş ise mevleviyyetlerde çoğu, saire bir miktarı erbab-ı menasıba bırakılıp bakisi nüvvaba tahsis edildi. Yalnız İstanbul mansıbı ile Haremeyn ve Mısır mevleviyyetleri bundan müstesna tutuldu. Sair her beldenin bir kadı, bir naibi bulunur olup kadıların sair mahallerde niyabet ve diğer memuriyyetlerde bulunmaları da tecviz olundu. İstanbul'da sudurdan birisinin riyaseti altında bulunacak bir meclis-i intihab-ı hükkâm ile kezalik sudurdan bir zatın riyasetinde olarak bir de meclis-i tetkikat-ı şer'iyye ve vilâyet merkezinde bir müfettiş-i hükkâmlık teşkil olundu. Bu müfettişlikler ile diğer büyük mahallerin niyabetleri mevaliye bırakılıp üçüncü sınıf ve madununda kalan bilâd imtihana tâbi tutulan eşraf-ı kuzat ve kuzat ile mektepten sunuf-ı selâse ile neşet edenlere kaldı. Bir müddet sonra müfettişlikler lâğvolunarak vazifeleri merkez-i vilâyet naiblerine ihale kılındı. 1290 (1873) senesinde nüvvap nizamnamesi tadil olunarak maaşı beş bin ve daha ziyade olan bilâdın niyabetleri mertebe-i ûlâ addolunarak Haremeyn payelileriyle bilâd-ı hamse ve mahreç payelilerinin mütehayyizanına ve maaşı dört binden beş bine kadar olanları saniye itibar olunup sair bilâd-ı hamse ve mahreç payelilerine ve üç binden dört bine kadar olanları da devriye havalisi ve kibar-ı müderrisîn ile mekteplilerden ve eşraf-ı kuzat ve saireden mertebe-i sâliseyi ihraz etmiş olanlara, iki binden üç bin kuruşa kadar olanları da mekteplilerden ve eşraf-ı kuzat ve kuzattan râbiayı kazanmış bulunanlara, binden iki bine kadarı da mektepten hâmise derecesinde çıkanlar ve sınıf-ı kuzattan o mertebeyi bil'imtihan iktisap etmiş bulunanlara tahsis olunup madunu sair mesbuk-ul-hizme olan kuzatla onların da kabul etmedikleri mahalle ufak bir imtihanla tâyinleri zaruri olan müstahdimîn ve nevhevesan denilen güruha kaldı ve naiblere kuzat ve mevali ve arpalık sahiplerinin mürasele vermeleri usulü kaldırılıp Rumeli bilâdının müraselelerini Rumeli, Anadolu'nun Anadolu kazaskerleri vermek usul ittihaz olundu. Menasıb-ı kuzatın tevcihi de anlara ihale olundu. Bu sırada Mısır kadılığının hâsılatını da Hidiv hazinesine almak hususuna mezun olup her sene bir kadı gönderilişini de istemediğinden orası da niyabete tahvil olunarak hâsılat-ı mukadderenin diğer mevleviyyetler gibi çoğu mansıp sahibine ve bakıyesi orada bulunan naibe tahsis kılındı. Yine bu sıralarda mücerret kıdem itibariyle ehil ve naehil haremeyn-i muhteremeyne kadı gönderilmeleri lâyık görülmeyip kemakân bilâd-ı hamse payelerinden ehil olanların en kıdemlisine verilmek usul ittihaz olundu ve çok geçmeden Haremeyn ve İstanbul payelilerine verilmiye başlandı. Bir aralık meclis-i intihapta âzay-i tabiiyyeden olan arzıhalcilerin unvanı başkâtipliğe tahvil olundu. Rus harbinde bilâd-ı hamseden olan Filibe ve mütaakıben bilâd-ı aşereden olan Yenişehir Fener elden çıktığından mevleviyyetleri de lâğvolundu ve tensikatta mevleviyyet maaşları da tenkihata uğrayıp hele kuzat tarikin maaşları çok kırılıp sitte mansıpları beş yüz kuruşa kadar tenezzül eyledi. İlân-ı Hürriyyetten sonra zadegâna rüus verilmek usulü lâğvolunduğu gibi İstanbul'dakilerle Haremeyn ve Mısır'dan maada mevleviyyetler ve tarik kadılıkları da lâğvedilmiş ve Umumi Harb'de oraları da elden çıkmakla mevleviyyet olarak Galata ile Eyüp kazaları kalmış ve

muahharen sair menasıb-ı ilmiyye ile beraber onlar da tarihe karışmıştır.

«İlmiyyenin resmî elbiseleri; Zat-ı haşmetpenahi için; yakası ve bir dal suretinde arkası ve gayet geniş olarak önleri sırmalı beyaz ferace yani kolları çok geniş cüppe.

Meşihat mazulleri için; Şeyh-ül-islâm'ınki gibi sırmalı ceviziçi ferace.

Sudur yani Rumeli ve Anadolu kazaskerleri için; yine Şeyh-ül-islâm'ınki gibi boz ferace (önleri darca idi).

Haremeyn payeliler için; yakası ve bir kaç parmak vüsatinde önleri sırmalı mor ferace.

Bilâd-ı hamse payeliler için; yalnız yakası sırmalı mor ferace.

Mahreç payeliler için; yalnız yakası sırmalı mor ferace.

Devriye mevalisi için; mahreç mevalisi gibi yalnız yakası mor ferace.

Bunların umumen başlarında sarıkların üzerini devren ihata eder dört parmak genişliğinde teller bulunur ve böyle telli bir sarık parçası taylesan namiyle sarığın üstüne iliştirilip enselerine sarkıtırlardı.

Kibar-ı müderrisîn ve müderrisîn için yakası sırmalı mavi ferace ve sarıklarının yalnız ön ve yanlarının üzerinde iki buçuk parmak genişliğinde tel şerit.»

§ [*Sof.*] Şazelî tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Ebi Muhammet Mevlây-i Abdullahüş-Şerif Bin İbrahim-ül-İlmî tarafından tesis olunmuştu. Kurucusuna nispetle bu adı almıştı. İmam Abdullah Bin Meşiş sülâlesindendir.

İLMİYYE KIYAFETİ (علمیه قیافتی) [*İlm.*] İlmiyye mensuplarının giyiniş tarzları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlmiyye kıyafeti şalvar, cüppe ve sarıktı. Bununla beraber ilmiyye mensuplarının kıyafetlerinde bazı değişiklikler de vardı. Orta derecedekiler cüppe ile sokağa çıktıkları halde üst tabakayı teşkil eden ricâl kısmı lata yahut biniş giyerlerdi.

Eski zamanlarda gençler ve ihtiyarlar mest pabuç giydikleri halde son zamanlarda ihtiyarlar mest kundura, gençler ise potin kundura giyerlerdi. İlmiyyenin, «İlmiyye» maddesinde yazılı, resmî günlere mahsus kıyafetleri de vardı.

İLMİYYE RİCALİ (علمیه رجالی) [*İlm.*] İlmiyye tarikının yüksek tabakasına verilen addır. Bunun yerine terkipli olarak «rical-i ilmiyye» de kullanılırdı. İlmiyye mensupları cüppe ile sokağa çıktıkları halde ilmiyye ricali lata yahut biniş giyerlerdi. Ricalin bir kısmı mintan üstüne ve cüppe altına kolsuz haydariye, kışın kürk giyerlerdi. Mülkiyeye tahvil edenler vezirlik rütbesini ihraz ederek paşa unvanını alırlardı.

İLMİYYE RÜTBELERİ (علمیه رتبه‌لری) [*İlm.*] İlmiyye denilen ülema sınıfına mahsus rütbeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerlerle sivillerin olduğu gibi ilmiyyenin de rütbeleri vardır Rütbeler aşağıdan yukarıya şöyle idi: Müderrislik, kibar-ı müderrisîn, mahreç mevleviyeti, bilâd-ı hamse mevleviyeti, Haremeyn-iş-şerifeyn mevleviyeti, İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği. Bunlardan müderrisler askerîden alay eminliğine; kibar-ı müderrisin; askerîden binbaşı, mülkiyeden sâlise, mahreç mevleviyeti; askerîden kaymakamlığa, mülkiyeden sâniye sınıf-ı sânisine, bilâd-ı hamse mevleviyeti; askerîden miralaylığa, mülkiyeden mütemayize, haremeyn mevleviyeti; askerîden mirlivalığa, mülkiyeden ûlâ sâniliğine, İstanbul kadılığı; askerîden ferikliğe, mülkiyeden ûlâ evvelliği ve Rumeli beylerbeyiliğine, kazaskerlik; askerîden müşirliğe, mülkiyeden vezirliğe muadildi.

İLM Ü HABER (علم وخبر) [*İda.*] Resmî dairelerden birinin alâkalı herhangi bir iş münasebetiyle diğer daireye malûmatı havi yazdığı kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bunun yerine «müzekkere» tâbiri kullanılırdı.

İLTİZAM (التزام) [*Mal.*] Devlete ait emvalden bazılarının tahsili kefil gösterilmek ve bedeli muayyen taksitlerde ödenmek üzere alınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i iltizamattır. Bu türlü taahhüde girişmiş olanlara «mültezim» denilirdi. 1272 (18 şubat 1856) tarihli hatt-ı hümayun ile iltizam usulünün kaldırılarak vergilerin doğrudan doğruya tahsili kararlaşmış ise de bu hatt-ı hümayuna rağmen iltizam usulü tamamen kaldırılamamış, âşar ve bir kısım rusumun iltizam suretiyle idaresine devam olunmuştur. Bak: iltizamat.

Kesmezse iltifatını gamzen derandan
Alsun gönül mukataasın iltizam ile
Sâbit

İLTİZAMAT (التزامات) [*Mal.*] Devlete ait varidatın kesime bağlanmasına verilen addır. İltizamat, iltizam'ın cem'idir. İltizam; devlet varidatını, birisini, bedelini taksitle ödeyeceğine, kefil göstererek deruhte etmek demektir.

Osmanlı devletinin teessüsü sıralarında zaptolunan yerlerin arazisi tahrir edilerek varidat-ı timar ve has namiyle sipahilerle zaimlere, eminlere, vezirlere «arpalık» unvaniyle

sancak beylerine, kale dizdarlariyle muhafızlarına, «tahsisat» adıyle kadirleri müsellem bulunan eizze evkafına ve «malikâne» namiyle yararlıkları görülen gazilere tahsis edilen, bir kısmı da «hass-ı hümayun» adıyle devlet uhdesinde alıkonulurdu.

Havass-ı hümayun namına yazılı yerlerin varidat-ı öşriyye ve rüsumiyyesi ve madenleriyle sairesi kethüdalar ve eminler marifetiyle ta'şir ve tahsil ettirilirdi. Sonraları müzayaka başgöstererek paraya şiddetle ihtiyaç hâsıl olmakla timar ve zeamet mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki usullere riayet edilmiyerek havass-ı hümayunların bir veya birkaç seneliği «iltizamat» ve timar ve zeamet mahlûlâtının da iki seneliği «mukataat» namiyle mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü tatbik edilmiştir. Hattâ zaruret fazlalaştıkça daha ileri varılarak bunların mukayyet bedellerinin birkaç seneliğine bir muaccele tâyin olunarak toptan alınmış ve bunlar «malikâne» suretiyle tâliplerine satılmıştır.

İltizam usulünün başlangıcını Hammer (c. 3, s. 109) Fâtih zamanında Rum Mehmet Paşa'nın sadareti zamanı olarak kaydeder: «Bu tarihte zikri geçecek olan mukataa yani kurada iltizam usulünün ihdası yine onun (Mehmet Paşa'nın) idaresi zamanında olmuştur.»

İltizam usulü bidayeten birkaç kalem hâsılata mahsus olarak başlamışken az zamanda âşar ve ağnam gibi her nevi varidat ve gümrük ve ihtisap misillû başlıca rüsumat ve imdadiyye ve cihadiyye gibi tekâlif ve ianat kâmilen iltizam suretiyle ihale olunmak kaide halini almıştır.

Mültezimler bir aralık taahhütlerini ifa etmediklerinden hazine haklarının ziya'dan kurtarılması için müzayedeye konulan bir varidata pey sürmek istiyen mültezimlerin evvel beevvel hazinece taahhüdü câri ve muteber bir sarraf göstermesi nizam altına alındı. Birtakım kimselere «kuyruklu» denilen imtiyazlı senetler verilerek «hazine sarrafları» vücuda getirildi. Bunlara «kuyruklu sarraflar» adı verildi.

Hazinece kefil olarak kabul olunabilecek sarraf mutlaka bu kuyruklu sarraflar zümresinden olmak ve bu zümreye girecek sarraf iki bin beş yüz kuruştan on bin kuruşa kadar berat harcı vermek ve taahhüdünü ifa ettikten sonra senedi kendisine iade edileceği zaman «reddiyye-i temessük» unvaniyle bir harç daha tediye eylemek lâzım gelirdi. İltizama verilmekte olan bütün varidat-ı öşriyye ve rüsumiyye ve saire munhasıran bunların kefaletiyle veriliyordu. Hazine taksitlerinin hulûlünde mültezimler aranmaz, sarraflara müracaatla talep ve tahsil olunurdu.

Mültezimler kendilerine ihale olunan varidat-ı öşriyye ve rüsumiyyenin tahsil ve tâkibinde ileri gide gide hükümet içinde hükümet şeklini almışlar ve devlet ve memlekete ve ahaliye pek çok fenalıklar yapmışlardır.

Nihayet iltizamat usulünün fenalığı her tarafça anlaşılmış ve Tanzimat-ı hayriyye ile beraber kâmilen lâğvedilmek suretiyle ona da nihayet verilmiştir. Gülhane hattında bundan bahsedilirken «alât-ı tahribiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nafiası görülmiyen iltizamat usul-i muzirresi câri olarak bu ise bir memleketin mesalih-i siyasiyye ve umur-ı maliyyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i kahrına teslim demek olarak o dahi eğer zaten iyice bir adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi-i harekât ve sekenatı gadir ve zulümden ibaret olmasiyle badezin ahali-i memalikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-yi münasip tâyin olunarak kimseden ziyade bir şey alınamaması» denilmiştir ki iltizam usulünün mahzurları hakkında bundan müessir bir söz olamaz. Bununla beraber bu memnuiyyet devam edememiş, ondan sonra tekrar iltizam usulünün tatbikına başlanarak Osmanlı saltanatının sonuna kadar bu usule devam olunmuştur.

İMADİYE KASRI (عمادیه قصری) [*Sar.*] Edirne'deki Saraylardan birinin adı idi.

İMALÂT-I SIBYAN TABURU (اعمالات صبیان طابوری) [*Bah*] Denizciliğe ait sanatların ilerletilmesi maksadiyle «Sanayi-i Sıbyan Taburu» namiyle teşkil olunan taburdan fayda görülmesi üzerine buna ilâveten teşkil edilen tabura verilen addır. Gençleri sanata alıştırmak için teşkil edildiğinden bu adı almıştır.

İMALE (امالة) [*Ede.*] Aruzda bir heceyi iki hece sayılacak derecede uzun okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Âh ey zâlim; dilinde hiss-i şefkat yok mudur?

Mısraındaki (Âh) ın çekilişi gibi.

Bu mısraın taktii şöyle olmak lâzım gelir:

Âah ey zâ - lim dilinde hiss-i şefkat yok mudur?
Failâtün failâtün failâtün failün

İmaleli heceler inşad sırasında uzunca okunur, takti' eylerken iki hece sayılır.

İmalenin zıddı «zihaf» dır ki uzunca okunması lâzım gelen bir hecenin kısa kesilmesi demektir.

Bir de «istihlâf» vardır ki imlâ harfini med harfi gibi kullanmak, mesèlâ (a) ile oku-

nan bir harfi (â) ile okunan bir harf kadar uzatmak demektir.

İMAM (امام) [*Fık*] Önde bulunan ve kendisine iktida olunan mânasına gelen bu tâbir ıstılah olarak Hazret-i Peygamber'e niyabeten âmme'nin reisliğini haiz olan zat demektir. Bu zata «İmam-ül-Müslimîn» denir.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarından dinî vazifelerle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağına mahsus olmak üzere «imam-ı hazret-i ağa» unvanını haiz bir imam bulunduğu gibi ortaların her birinde de birer (imam) vardı. Ortalardaki imamların vazifesi efrada dinî ahkâmı öğretmek, namaz kıldırmak, ölüleri yıkamak ve tekfin vazifesi ifa eylemekti. Ocak teşkilâtının zâbitler arasında vâcib-ür-reaye olanlardan birinin ismine nispetle yâdedilmesi âdet olduğu için Yeniçeri ortalarından seksen dördüncü cemaat ortasına da «imam-ı hazret-i ağa» namına nispetle «imam» denirdi.

İmam; başına yeşil çuhadan müdevver şekilde kalafat üzerine beyaz sarık sarar, arkasına dar kollu kırmızı cüppe, bunun altına sevayi entari, bacağına dövme şalvar, ayağına da mavi mest pabuç giyerdi. Mushaf-ı şerif koymağa mahsus cüz kesesini de boynuna asardı.

İMAME ETEKLİĞİ (امامه اتكاكى) [*San.*] Çubuk takımının alt parçasına verilen addır.

İMAMAN (امامان) [*Sof.*] Gavsin yani kutbun, birisi sağında, diğeri solunda olan iki şahsiyyet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gavsin sağında olanın nazarı melekûtadır. Merkez-i kutbîden âlem-i ruhanîdeki madde-i vücut ve beka olan imdadata tecelligâh bu zat-ı âli kutbun mir'atıdır. Gavsin solunda olanın nazarı ise feleğedir. Bu da madde-i hayatiyyeden ibaret bulunan bütün mahsusatın tecelligâhı olması nokta-i nazarından kutbun mir'atıdır. Bu gavsin sağındakine nazaran makam itibariyle daha âlidir. Binaenaleyh kutbun vefatında halifesi olur.

İMAME (عامه) [*İlm., Sof.*] Fes, arakıyye, taç üzerine sarılan sarığın adıdır. İmame; Arapça sarık demektir. Halk tarafından yanlış olarak amame denilirdi. İlmiye sınıfının bir alâmeti olan sarığı hâfızlar, şeyhler hattâ yaşlıca kimseler sararlardı.

Ulema beyaz sarık sardıkları halde şeyhlerin bir kısmı beyaz, bir kısmı da yeşil, siyah ve hattâ kırmızı sarık sarırlardı. Avam (halk tabakasından olanlar) daha ziyade âbâni sarık sarardı.

Hususi kütüphanemdeki müellifi meçhul yazma bir «Taç risalesi»nde bunun için şu tafsilât vardır: «Taç üzerine tekvir olunan destarına imame dinür. Beyaz olması nur-ı beka'ya ve siyah olması nur-ı fena'ya ve sebz renk (yeşil) olmak nur-ı mecruha dâl ve anınla sadat iclâl olunurdu. Lâkin beyaz cümleden evlâ ve miktarı dahi hîn-i iktizada kefen kılınmağa kâfi olmak içindir didiler. Abdest ile ve kıbleye teveccüh üzere bulunup sarmak ve her devrinde bir kere selât ü selam eylemek ve mümkün ise kaimen başta sarılmak ve hor ve nakzı def'aten olmayıp birer birer bozulmak ve badellelf yani sardıkta aynaya veya suya bakıp güzel oldu deyu tahsin eylemek gibi şerait-i lâzimesi vardır. Hattâ kaiden yani bilâzaruretin oturup sarmak muris-i fakrdır.»

Sarık sarmak epeyce bir bilgiye ihtiyaç gösterdiği için tanınmış sarıkçılar bulunduğu gibi padişahların sarıkçı başıları vardı

§ [*San.*] Tesbihin ucuna geçirilen ağaçtan, kıymetli taştan, altın ve gümüşten uzunca başlığın adıdır. Tesbih tanelerinin geçirildiği iplik veya ibrişimin iki ucu bir araya getirilerek geçirilir, bunun ucuna da püskül veya «kamçı» takılır.

Tütün içmeğe mahsus çubukların üst ucuna takılan kehribadan veya sair maddeden mamul ağızlığa da bu ad verilir. İmame kehribadan yapılır, gümüş, altın, mineli, elmaslı, zümrütlü zarif bileziklerle de süslenirdi. Bu imamelerin ağza gelen kısmına «başpare» denirdi.

İmama söyledim aldım imame
Şükür kim tespihim erdi temame
Lâ

İMAM-I CAMİ-İ MİYANE (امام جامع ميانه) [*Ask.*] Yeniçeri odalarındaki orta cami imamı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Miyan; Farsça orta demektir. Bu itibarla tâbirin Türkçesi orta cami imamı demek olur.

İMAM-I HAZRET-İ AĞA (امام حضرت آغا) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının imamı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa imamı yahut sadece ocak imamı denilen imam yeniçeriler arasından medrese dersi görmüş olanlardan tâyin olunurdu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 232-233) cemaat ortalarından bir orta, imam ortası olup muayyen bir ortası yoktu. İmamı hangi ortaya tâyin edilirse orası imam ortası ve imam da onun kumandanı sayılırdı. İmamlığa orta camideki müderrislerden ders görüp ocaktan yetişen ve ağa kapısında

müezzinlik eden beş müezzinin en âlimi tâyin olunurdu.

«Ocak imamı, resmî zamanlarda ve ordu alaylarında başına yayabaşı keçesi giymiyerek ulemaya mahsus örf giyer ve fakat kazasker ve İstanbul kadısı gibi saçaklı çuha abayı değil seraser abayı giyerdi. Beş vakit namazda ağa kapısındaki yeniçeri ağasına imamlık eder ve ağa sefere gitmeyince bu da sefere gitmezdi. İmamın mutlaka cemaat ortalarından olması lâzımdı. Ağa bölükbaşıları içinde yüksek âlim de olsa ağa imamı olamazdı. Eğer mutlak imam yapılmak lâzım gelirse o bölükbaşı yayabaşılığa naklolunmak suretiyle imam olabilirdi.

«Ağa imamı azlolunamazdı. Kendi arzusiyle devecilik isterse yani deveciler ortasına yayabaşı olmasını arzu ederse o zaman ayrılmasına müsaade edilirdi İmam; yeniçeri ağasının yakini olduğundan ortasının efradı fazla idi. 1035 tarihindeki ulûfe defterinin yirmi sekizinci imam ortası mevcudu 327 ve 1074 senesindeki defterde ise 94 üncü imam ortası mevcudu da 261 dir.

«Yeniçeri teşrifat defterinde (on altıncı asır) ocak imamı başçavuş ve haseki ağalar arasında görülmektedir. Her ayda bir defa yeniçeri ağasının, alayla vezir-i âzama gidip ziyaret ettiği vakit ocak imamı da beraber gider ve el öptükten sonra diğer bazı ağalar gibi dışarı çıkmıyarak yeniçeri ağasiyle beraber sadrazamın odasında otururdu. Bayram merasiminde de imam aynı teşrifata tâbi idi. Bayramlarda padişahla bayramlaşmada ocak imamı (başçavuşun henüz derecesinin yüksek olmadığı on altıncı asrın sonlarında) başçavuş ile baş devecinin arasında bulunarak tebrik edip el öperdi.»

İMAMET (امامت) [*Fık.*] İmamlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. İki kısma ayrılır: İmamet-i suğra, imamet-i kübra.

1 — İmamet-i suğra; namazda cemaate muktedabih olmaktır.

2 — İmamet-i kübra; Emir ül-müminîn olmak, yani Müslümanlar arasında riyaset-i âmmeyi haiz bulunmaktır. Hilâfetin müradifidir.

Bu iki kısımdan birincisi alelâde imam, ikincisi ise hükümdardır.

Yani olup enbiya cemaat
Fahr-i Rüsül eyledi imamet
Nâbi

İMAM EVİ (امام اوی) [*İda.*] Kadın hapishanesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar için ayrı hapishane olmadığından hapsi lâzım gelen kadınlar imamın evine gönderilir, orada mahpus bulundurulurdu. Tâbirin meydana gelişi bundandır.

İMAMECİ (امامجی) [*San.*] Tütün içmiye mahsus çubukların baş tarafına takılan ve imame denilen ağızlık kısmını yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İMAM FENERİ (امام فنارى) [*Hal.*] Mahalle imamlarının geceleri camiye giderken ellerinde taşıdıkları fenerin adıdır. Tenekeden cam takılmak ve içinde mum yakılmak suretiyle yapılmış olan bu feneri imamlar, mahallenin muhtarı, bekçi ve polisten mürekkep olmak üzere teşkil olunan baskınlarda da taşıdıkları için daha ziyade ondan dolayı kullanılırdı. Baskın; bir kadının yabancı bir erkeği kabul ettiği yolundaki ihbar üzerine yapılırdı. İmamın elinde fener muhtar, bekçi, ve polisle geçtiğini görenler peşlerine takılır, basılan evde yabancı erkek bulunursa kalabalığın gürültü ve patırtıları arasında karakola götürülerek haklarında kanunî takibat yapılırdı.

İMAM KIRKI (امام قرق) [*Hal.*] Erbainin ilk günü hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İMAM-ÜL-MÜSLİMİN (امام المسلمين) [*Fık.*] Müslümanların önderi mânasına gelen bu tâbir ıstılah olarak Hazret-i peygamber'e niyabeten âmmenin reisliğini haiz olan zat demektir. Yalnız «imam» da ıstılah olarak bu mânaya gelir.

Hak sebep halk eyledi zatın Nizam-ı âleme
Sendedir halkın ümmidi ey imam-ül-müslimîn
Ziya Paşa

İMAN (ايمان) [*Fık.*] İnanmak mânasına gelen bu kelime şer'î ıstılah olarak «kalp ile tasdik lisan ile ikrar» demektir. Şer'an iman-ı mukallit (taklidi iman) makbul, iman-ı yeis (yeis halinde iman) merduttur.

§ [*Sof.*] Sofiye ıstılahında iman bakadan ibarettir. Birkaç nev'e ayrılır. İlmî istidlâl ile hâsıl olân imana «iman-ı istidlâlî», mümine yakin hâsıl olursa «iman-ı yakinî», hakkı zevkan şuhud ederse «iman-ı şuhudî», hak ile tahakkuk ederse «iman-ı huzurî» denilir. Son üç iman, ancak sülûk ile elde edilir.

Din ü imanına hayr eylemiyen
Hayr eder mi vatan u milletine?
Kâzım Paşa

Yüce sultanlar sultanı
Senin bana din ü iman
Kaygusuz

İMANI YOK (ایمانی یوق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle tariz ve muaheze yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sana derler büt-i çin zülfüne zünnar söylerler
Zehi imanı yoklar küfr söylerler hata derler
Fuzuli

İMARET (عمارت) [*Vak.*] Medrese talebesiyle fakirlere yemek pişirilip yedirilen yerlere verilen addır. Türkçesi «aşhane», «aşevi» demek olan bu Arapça kelime «Kamus-ı Osmanî» de şöyle tarif edilmiştir: «harab» ın zıddı, şen ve âbâd olmak, mamurluk, (İmaret-i Bilâd) talebe-i ulûma, fukaraya tabh ve tevzi edilen mahall-i mahsus: (Hamidiye imareti, Ayasofya imareti, imaret zerdesi.)»

Müslümanlıkta yoksullara yardım pek makbul sayıldığı için vakt ü hali yerinde olanlar daima yemek yedirmeyi isterler, zenginler ise birçok faydalı işler arasında imaretler yaptırıp fakirlerin karınlarını doyurmayı kendileri için birer âhiret zahiresi sayarlar. Türkler dindarlıkta öteki kavimlerden ileri gittiklerinden bulundukları yerlerde birçok imaretler yaptırmışlar ve onların idamesi için vakıflar vücude getirmişlerdir. Vaktiyle yalnız İstanbul'da yirmi tane imaretin bulunduğunu söylemek yapılması ve devam ettirilmesi büyük bir para sarfına bağlı olan bu hayır müesseselerine Osmanlı Türklerinin ne kadar ehemmiyet verdiklerini ispata kifayet eder. Günde en az dört beş bin kişi öğle ve akşam olmak üzere iki defa yemek yiyen bu müesseselerden dört sınıf halk istifade ederdi:

1 — Medrese talebesi
2 — Cami ve hayrat hademesi
3 — Memleket fukarası
4 — Mısafirler (ayende ve revende)

1908 Temmuz İnkılâbına kadar devam eden imaretler 6 nisan 1327 (1911) tarihli kanunla, yalnız iki tanesi bırakılmak suretiyle kapatılmış, binaları başka başka işlerde kullanılmıya başlanmıştır. Bunlardan Süleymaniye imareti Türk İslâm müzesi, Nur-ı Osmaniye imareti, çini fabrikası olarak kullanılmaktadır Yıkılanlar, ambar gibi hasis işlerde kullanılanlar da vardır.

Bu hayırlı kurumların kapatılmasındaki yanlışlık sonradan başgösteren ihtiyaçlarla meydana çıkmış, eski adıyle Hilâl-i Ahmer, şimdiki adıyle Kızılay, şiddetle duyulan bu ihtiyacı karşılamağa koyulmuş ise de malî vaziyetinin müsaadesizliği yüzünden eskisi gibi büyük mikyasta yardıma imkân bulamamıştır.

Şehirciliğe ve Belediye'ye ait kıymetli tetkikleriyle tanınmış olan Osman Ergin «Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası 1939» yanlış anlaşıldığını ileri sürdüğü bu tâbir için şu tafsilâtı variyor:

«Dilimizde kullanılan fakat mânası da, medlûlü de yanlış anlaşılarak tarihçilerimizi bile yanıltmış olan imaret tâbiri hakkında kısa bir tetkik neşrini lüzumlu gördüm ve bunu 1 - İmaret mefhumu, 2 - Sıhhî, içtimaî ve iktisadî bakımlardan imaret, 3 - Turizm bakımından imaret 4 - Bir şehir kuruluşu bakımından imaret olmak üzere dört parçaya ayırıp öyle tetkik etmek istedim:

«1 — İmaret mefhumu: Türklerin imar hususunda olduğu kadar ilim, sanat, içtimaî yardım ve dinî müesseseler yapış sahalarında da yüzlerini ağartacak, kendilerinden evvel gelmiş ve geçmiş milletlere üstünlüklerini gösterecek olan bu sistemin hukuk, medeniyyet ve imar bakımından tarifini biraz sonraya bırakarak ilk önce atalarımızın hangi türlü müesseselere imaret dediklerini araştırmak lâzım geliyor.

«Kestirme olarak söyliyeyim ki: Türkler cami, medrese, hastahane, aşhane, misafirhane, hanikah hattâ türbe, hattâ kale, hattâ minare binalarına kadar teker teker olduğu gibi hepsi bir arada olarak da imaret adını vermektedirler.

«Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehir ve kasabalarında bu türlü binalar üzerinde hâlâ duran kitabeler bu iddianın taş kesilmiş birer şahitleridir.

«Bu kitabeler son zamanlarda büyük himmet sahibi bazı ilim adamlarımız tarafından toplanarak kitap halinde neşredilmiş olduğu için bu kısa tetkik dolayısiyle ve yorucu zahmetlere de ihtiyaç kalmamıştır. Adları, muharrirleri ve sayısı bu türlü işlerle uğraşanlara malûm olan bahsettiğim eserlerden gelişigüzel birçok misal alıyorum:

1 — Sivas'ta Dâr-üs-sıhha kitabesi
امر بعمارة هذا الدار الصحه لرضاء الله تعالى.

2 — Sivas'ta Gök medrese kitabesi
امر بعمارة هذه المدرسة فى ايام دولته.

Müellif eserine cami, mesçit, türbe, hamam gibi şeylere ait kitabeler de koyduktan sonra diyor ki:

«İşte bu misaller gösteriyor ki yalnız aşevine imaret demek doğru olmadığı gibi eski eserlerde, halk ağzında nerede ve ne zaman imaret tâbiri görülür ve işitilirse «orada önceleri birer aşevi varmış da onun için oraya bu ad verilmiştir» demek doğru değildir. Halbuki

hep böyle denildiği, işitildiği ve yazıldığı için bu nokta üzerinde biraz durmak icabeder.

«Anadolu'nun ve Rumeli'nin birçok şehir ve kasabalarında hattâ İstanbul'da imaret camii, imaret mahallesi, yeni imaret, eski imaret gibi tâbirlere rasgelinir.»

Sayın Osman Ergin, eserinde bu misalleri çoğaltttığı gibi «Hadikat-ül-cevami» müellifinin Fâtih'in tesisinden bahsederken «Sultan-ı mezburun cami-i şerifinin sekiz medresesini binasından sonra imaret binasına dek bu mesçit imaret olmakla böyle şöhret bulmuştur» demesini doğru bulmuyor, bu ibarede «imaret binasına dek «kaydından anlıyoruz ki Hüseyin Efendi imaret mefhumunu anlıyamamış, imaretten yalnız aşevini kasdetmiştir ve bu kilisenin cami ve medrese değil aşevi ittihaz edildiğini sanmıştır. Halbuki bu kiliselerin etrafında birçok papas odaları ve ufak bir çarşı bulunması yüzünden bunlar bulundukları semtte birer umran eseri sayılmış, gerek Selçuk oğulları, gerek Osmanlılar bu türlü umran eserlerine imaret dedikleri için ele geçirdikleri Bizans eserlerine de imaret adını vermişlerdir. Bunda hiç şüphe yoktur.»

Evliya Çelebi'nin Fâtih'in yapmış olduğu imaret parçalarından bahsederken yazdığı:

«.. ile âraste olmuş bir camidir ki mürtefi bir mahalden cevanib-i erbaasında olan imaretlere nazar-ı im'an ile nazar etsek safi ressas-ı hastan gömgök bir imarethanedir ki berk urup durur. Bu âsardan gayri koca Fâtih'in nice imaret ile şehr-i İstanbul'un enderun ve birun'unda vücude getirdiği âsar-ı azîme ile şehr-i cedit mamur ve âbadândır.» Ve Süleymaniye'yi uzun uzadıya tarif ettikten sonra kaydettiği «Galata canibinden bu Süleymaniye imaretine nazar eden gûya gömgök kurşun ile puşide bir sıvad-ı muazzam nümayan görür» cümlelerini ele alan Osman Ergin «Bu sözlerle imaret mefhumunu hakkıyle kavradığını gösterirse de başka bir yerinde aşevlerinden bahsederken onlara munhasıran imaret deyişi onun da yanıldığını gösterir» diyor.

Bundan sonra da diğer bir kısım müelliflerin ve tarihçilerin imaret tâbirini münhasıran yemek pişirilen ve yedirilen yer olarak göstemek suretiyle yanıldıklarını örnekler vererek belirtiyor.

Değerli müellifin uzun uzadıya üzerinde durduğu bu tâbirin lûğat mânasına bakmakla hem kendisinin hem de yalnız yemek pişirilen ve yenilen yer diyenlerin haklı oldukları anlaşılır. Çünkü kamustan naklen yukarıya kaydedilen imaret kelimesinin hem mamurluk, hem de yemek yenilen yer mânasına gelmesi her iki nokta-i nazarın bu suretle telifini mümkün kılar. Kaldı ki bizler gibi imaretlerin faal devirlerini idrâk etmiş ve bu tâbirin o makamda kullanıldığını görmüş olanların ikinci mânaya da geldiğinde şüpheleri yoktur.

Din müesseseleri hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Müftüzade Esat Bey İstanbul'daki imaretlere tahsis eitiği iki kıymetli yazısında (Sebil-ür-reşat, c. 21, s. 189 - 191, 210 - 212) İstanbul'daki yirmi imaretin ilân-ı meşrutiyete, hattâ 19 rebiülevvel 1329 ve 6 nisan 1327 tarihli kanunun neşrine kadar mamur ve muntazam olduğunu yazdıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Bu kanun ile; işbu yirmi imaretten on sekizi lâğvolunarak yalnız fukaraya mahsus olmak üzere biri Lâleli'de, diğeri Üsküdar'da iki tanesi ipka, talebe muayyenat ve muhassesatı nakde tahvil ve bilâhara 10 zilkade 1332 ve 18 eylûl 1330 (1914) tarihli nizamname ile (mâdde 12) yine talebeye mahsus olarak Fâtih, Şehzade, Nur-ı Osmani ve Valide-i Atik imaretleri iade ve ihya edilmiş, duagû fodlaları - bedelleri tediye olunmak suretiyle kayıtları terkin, hademe-i hayrat fodla ve muayyenatı - bedeli sahiplerinin vazife ve maaşlarına zam suretiyle - kezalik kayıtları terkin kılınmak, âyende ve revende fukara idadına ithâl olunmuştur.

«İmaretlerin hepsinde talebe-i ulûm iaşe edilirdi. Talebe tevziatı hitam bulduktan sonra fakirlere ve misafirlere tevziat başlardı. Fukaranın en ziyade toplandıkları imaretler; Lâleli, Şehzade ile Üsküdar'da Valide-i Atik ve Mihrimah, Eyüp'te Mihr-i Şah imaretleri idi.

«Talebelere; fodla, çorba, pilâv, aşûre, bazan da zirbaç tevzi olunurdu. Bir fodla doksan dirhem miktarında ekmektir. Bir takım imaretlerde kırk beş dirhemlik fodlalar da yapılırdı. Askerlerin tam ve nısıf tayın ekmekleri gibi.

«Herhangi bir medreseye müceddeden dâhil olan bir talebeye (çömez) mülâzim istihkakı olan bir tam fodla verilir, bilâhara hücre sahibi olunca bir misli zam alır. Herhangi bir vakıftan ayrıca meşrutası var ise üç, dört fodlaya kadar sahip ve müstahak olur. Sabahları imaretler; sabah namazı vakti açılır, Sabah derslerinden evvel fodlalar verilerek talebeye buğday ve arpa unundan veya kırmasından yapılan çorba dağıtılır. Bu çorba imaret dâhilindeki «me'kel» de her talebeye büyük ve muayyen bir kepçe olmak üzere verilir ve orada taslarla içilir. Dersten çıktıktan sonra yağlı pirinç çorbası alınır, buna bazan nohut da konur. Bu çorbayı

arzu edenler imarette içebildiği gibi birçok medreselerin çorbasını talebeden seçilen ve «kemer» namiyle anılan birer adam ve refikleri vasıtasıyle - bir sırık ucuna iki iple merbut teneke veya güğümlerle - medreseye getirilir, fodlalarla birlikte orada talebeye tevzi edilir. Perşembe günleri de her imarette zerde, pilâv ve Hamidiye ile Lâleli imaretlerinde pazartesi, perşembe günleri zerde ve etli pilâv yapılır ve bolca verilir. Bir iki imarette, bilhassa Beşirağa'da ayrıca zirbaç pişirilir.

«İmaretlerdeki vazife sahiplerinin nevi ve miktarları vakıfnamelerin çoğunda tesbit olunmuştur. Ezcümle Fâtih'in imaret kadrosu şudur:

« 1 - Nazır-ı imaret (taamhane müdürü), 2 - Kâtip, 3 - Emin-i hazine, 4 - Emin-i sarf, 5 - Kilâri (ambar memuru), 6 - Müstakbil-i misafir (buyurun efendim) ci, 7 - Nakip (4 müvezzi), 8 - Nakkad-ı kendüm (2 kalburcu), 9 - Nakkad-ı Erz (2 pirincin taşlarını ayıklıyan),, 10 - Seraci (2 kandilci), 11 - Ferraş, 12 - Hâdim-i me'kel-i suhtegân, 13 - Hâdim-i me'kel-i misafirîn ve fukara, 14 - Bevvap (2), 15 - Çarubi (süpürgeci), 16 - Kâse şû (bulaşıkçı), 17 - Hafız-ı tas (2), 18 - Seyis, 19 - Hamal-ı hatap, 20 - Hamal-ı lâhım, 21 - Hamal-ı zehair, 22 - Sertabbah (aşçıbaşı), 23 - Tabbah (4), 24 - Serhabbaz (ekmekçibaşı), 25 - Habbaz (5), 26 - Mahiy - ün - nükuş (münasebetsiz yazıları ve resimleri silen),27 - Vezzan-ı imaret (kantarcı).»

Esat Bey ikinci yazısında bırakılan iki imaretle talebe için yeniden açılan dört imaret ve bu münasebetle verilen bedeller hakkında izahat vermektedir.

İşler miydi ta ahd-ı safi'dek bu imaret
Evlâdına meşruta eğer tevliyet olsa.
Sabit

İMARET KEMERİ (عمارت کمری) [*Mek.*] Medresenin en güçlü, kuvvetli, kıdemli ve sözü dinlenen talebesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir medrese talebesinden iaşe işlerine nezaret etmek üzere bir sene müddetle intihap olunanlar hakkında da istimal olunurdu. Beline kemer taktığı için bu isim verilmiştir.

Eskiden medreselerde çıkan uygunsuz işlere polis müdahale etmez, kabahat işliyenleri ders vekâleti cezalandırırdı.

İMDADİYYE (امدادیه) [*Mal.*] Muharebe zamanlarında harb masrafını karşılamak, sulh vaktinde de bütçe açığını kapatmak için halktan alınan örfi vergiye verilen addır. İmdat, yardım demektir. Harb için alınana «imdadiyye-i seferiyye», açığı kapatmak maksadiyle istifa olunana da «imdadiyye-i hazariyye» denildiği gibi her ikisine birden «imdadiyye» de ıtlak olunurdu.

İmdadiyye namiyle tahsil olunan vergi bazan hazineye gönderilir, bazan da ordu kumandanına verilirdi. Verginin miktarı ihtiyca göre değişirdi. Esas fermanla tâyin olunur ve tevzi defterine ithal edilirdi.

Harb masrafını karşılamak için bir vergi suretinde tarh ve tevzi olunandan hariç olmak üzere yine harb masrafını kapatmak maksadiyle şehir ve kasabalardaki âyan ve tüccarla zenginlerden istikraz suretiyle tedarik edilen paralara da eski maliye ıstılahında «imdadiyye» denilirdi.

İMDADİYYE-İ HAZARİYYE (امدادیهٔ حضریه) [*Mal.*] Muharebe olmadığı zamanlarda bütçe açığını kapatmak için ahaliye tarh ve tahsil olunan vergilere verilen addır.

Tarh ve tahsil itibariyle «imdadiyye-i seferiyye» nin ayniydi. Bu da imdadiyye-i seferiyye gibi «ruz-ı kasım» ve «ruz-ı hızır» itibariyle ikiye ayrılır ve alâkadar memurlarla halkın ileri gelenlerinin huzuriyle şer'iyye mahkemelerince tescil olunan «tevzi defteri» ne ithal edilirdi.

İmdadiyye-i hazariyye ve imdadiyye-i seferiyye hükmen birdi. Hattâ bazı vilâyet defterlerinde «imdadiyye-i hazariyye» veya «imdadiyye-i seferiyye» olup olmadığı tefrik edilmiyerek sadece «ruz-ı hızır tevzii», «ruz-ı kasım tevzii» veyahut «ruz-ı hızır taksiti», «ruz-ı kasım taksiti» adlariyle ve bazılarında da yalnız «imdadiyye» namiyle yazılıydı.

İMDADİYYE-İ SEFERİYYE (امدادیهٔ سفریه) [*Mal,*] Muharebe masrafına karşılık olmak üzere halktan alınan örfî vergiye verilen addır. Osmanlılarda tekâlif-i örfiyyenin ilki bu vergidir.

Beytülmalde genişlik olmadığı zaman seferber olan askerin teçhizi için asker olmıyanlardan vergi almak şer'an caizdir. Buna şeriat lisanında «caal» denilir. Peygamber zamanında ve Ömer ahdında harbe gitmiyenlerin zırhını, atını alıp gidenlere vermek ve malen iane ettirilmek suretiyle defaatle tatbik olunmuştur.

Osmanlılarda «imdadiyye-i seferiyye» teklifi hazinede askerî mesarifi temin edecek vüs'at bulunmadığı zamandan başlamıştır. Tahsil olunan imdadiyye-i seferiyye bazan hazineye gönderilir ve çok kere doğrudan doğruya orduya memur olan serdarlara verilirdi. Miktarı; bazan fermanlarla tezyit ve tenkis edilir ve her paşaya verilecek imdadiyye-i seferiyye fermanında

tasrih edilerek ferman mucebince «tevzi defteri» ne ithal kılınırdı. Tevzi sırasında sâdat, imamlar, hatipler, papaslar, nâsın sadakası ile geçinen fakirler müstesna tutulur, bunlara tekâliften hisse tarholunmazdı. Bunlardan başka yine bir nevi askerlik demek olan köprücülük ve derbentçilik ve suyolculuk hizmetleriyle muvazzaf bulunan ve miriye kereste ve zahire gibi ayniyat itasiyle mükellef tutulan köylüler de bu defterlere ithal edilmezdi. Şu kadar ki bazı yerler ahalisine yazılan imdadiyye-i seferiyye teklifi hafif ve bazı yerlerde ağırdı. Sonraları buna türlü türlü adlarla birçok teklifler ilâve edilmişti. Nihayet Tanzimat-ı hayriyyenin ilânında vergiye kalbedildi.

İMLÂSIZ (املاسز) [*Hal.*] İmlâ yanlışları olan yazı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İMLÂSI YOK (املاسی یوق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle doğru yazmayı bilmiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İMLÂYA GELMEK (املایه گلمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle söz tutmak, söz dinleyip iyi halde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İMLÂYA GELMEZ (املایه گلز) Mecaz yoluyle salah kabul etmez, nasihat dinlemez yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bin nasihat eylesem gelmez yine imlâya o
Lâ

İMLÂYA GETİRMEK (املایه گتیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ıslah etmek, adam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İMSAK (امساك) [*Fık.*] Sahurdan soura su içip oruca niyet verilecek zaman; orucun şer'î başlangıcı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İmsak; Arapça nefsini men' ve zaptetmek; perhizkâr olmak, alıkoymak, hasislik mânalarına gelir. Bu vakti göstermek üzere tertip edilen takvimli kâğıda «İmsakiyye» denilir.

Bir gâne idi Keremde çalâk
Savm olmasa eylemezdi imsak
Nabi

İMSAKİYYE (امساکیه) [*Tak.*] Ramazanda imsak vaktini göstermek üzere bir aylık olarak tertip olunup bastırılan takvimli kâğıda verilen addır. Bunda ramazanın birinden sonuna kadar namaz vakitleriyle beraber imsak vakti de gösterilir. İmsak; yiyip içmenin son ve orucun başlangıc zamanı demektir.

Eyleyüp şi'ri varakpare-i imsakiyye
Ramazanda dağıtır halka hedayay-ı suhan
Vehbi

İMTİHAN ATIŞI (امتحان آتیشی) [*Ask.*] Ders ve muharebe atışlarını muayene için âmirin huzuriyle yapılan atış hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İMTİYAZ MADALYASI (امتیاز مدالیه‌سی) [*İda.*] 11 Eylül 1299 (1883) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Devlet ve memlekete sadakat, şecaat, istikamet gösterenlerle mülk ü millete faydalı bir şey ihtirâ edenlere ve devlet tarafından memuriyetle gönderildikleri yerlerde iktidar ve ehliyet gösterenlere verilmek üzere ihdas olunan bu madalyanın yüzünde arma, arkasında üstünde Arap tarzında ince nakışlarla çevrili kat-ı nakıs içinde «Devlet-i Osmaniye umurunda fevkalâde ibraz-ı sadakat ve şecaat edenlere mahsus madalyadır» ibaresi altında sahibinin adı ve 1300 rakamı yazılı idi. Altın ve gümüş olmak üzere iki nevidi. Altını 11 dirhem, 4 kırat ağırlığında, 37 milimetre kutrunda ve 916,5 ayarında, gümüşü de 7 dirhem, 8 kırat ağırlığında 37 milimetre kutrunda ve 830 ayarında idi. Altına nâil olana gümüşü de birlikte verilirdi. Muharebeye mahsus olmak üzere kordelânın üzerine altın veya gümüşten çifte kılıç, üstünde de 1332 tarihi yazılı bir plâka ilâve olunmuştu.

1302 (1886) senesinde aynı şekilde o yazı ve nakışları hâvi olarak 24 milimetre kutrunda küçük kıtada bir imtiyaz madalyası daha yapılmıştır. Mülkiye memurları nişanlar gibi resmî elbiselerinin üzerine resmî günlerde ve selâmlık resm-i âlilerinde, askerler de her vakit takarlardı.

İMTİYAZ NİŞANI (امتیاز نشانی) [*İda*] Devletin ilmî, mülkî ve askerî menfaatlarına fevkalâde olarak hizmette bulunanlara verilmek üzere 22 Zilhicce 1295 (1878) tarihinde ihdas olunan nişanın adıdır. Bu nişanı alabilmek nişanda mine işlemeli ve murassa' olarak yazılı hamiyyet, gayret, şecaat ve sadakatın fi'lî eserlerinin sabit olmasına bağlı idi. Beratlarında hizmet ve liyakatin sebepleri yazıldığı gibi isim yerleri hatt-ı hümayun ile tevşih ve müstehaklarına İstanbul'da iseler padişahın huzurunda ve kendi eliyle, taşrada iseler resmî elbise giymiş olduğu halde valî tarafından talik olunurdu. İmtiyaz nişanı icabında ecnebi hükümdarlarla hanedanları erkânına ve hayırhahane fikirlerinden devletçe istifade edilmiş olan ecnebilerin muteberlerine de verilirdi. 2 parça olan bu nişan birer tane şemseden müteşekkil idi. Nişanlar altından mamul ve murassa' idi. Her hiri beşer şualı sekiz parçadan

müteşekkil ve göbeği yüksek bir güneş şeklinde idi. Şualar birbirine fasılasız olarak bitişik ve merkezden muhite doğru mail olarak konulmuş birer balık sırtı teşkil etmekte ve beş şuadan ortadaki en uzun ve bunun iki yanındakiler ondan biraz kısa ve bundan sonra iki kenara gelen şualar daha kısa olup orta şuanın ancak üçte biri kadar uzunlukta idi. İki mücavir şulenin birbirine bitişik olan kısa şuâları diğerlerinden münhat olduğundan üzerleri bir oluk teşkil ederdi. Kenarı ipekli olan şuaların üzerlerine kezalik altından defne dalları işlenmişti. Şulelerin birbirine bitişik olmıyan dördünün üzerinde ve göbeğin bitişiğinde yeşil mineli birer kordelâ üzerine yazı yazılı olup bu kordelâların uçları her iki şulenin arasında kalan diğer şulenin üzerine raptolunmuştu. Göbek çemberi murassa' olup ortasında kezalik yeşil mineli ve bombeli tuğra evi vardı. Nişanın üst tarafında asılma yerinde yeşil mineli ve mafsallı ve yıldızı sağa müteveccih bir ay yıldız vardı. Bunun üstünde de kordelâ geçmek üzere mafsallı ve üzeri şualardaki gibi defne dalı işlenmiş hir uzun halka vardı.

İmtiyaz şemsesi nişandan büyük ise de şekli itibariyle tamamen onun ayni idi. Yalnız asılma yerindeki ay yıldız ve halka yerine arka tarafında bir uzun mandallı iğne ve iki ufak kanca vardı. Bir de 4 şule üzerindeki yazılar ince kordelâ şeklinde olmayup kezalik yeşil mineli dilıları münhani bir şibih münharif şeklinde olduğu gibi arada kalan şuleler üzerine dahi göbek çemberine muttasıl olarak kezalik yeşil mineli birer ufak yarımay oturtulmuş ve şuleler arasına dahi kısa şuleler üzerine üç yaprak ve bir tohumdan müteşekkil birer murassa' ufak dal konulmuştu.

İmtiyaz nişanı şemse göbeğinin çemberinde her biri birer kıratlık 14 tane taş vardı. Şemselerin etrafındaki 8 tane çiçeğin her birinde birer buçuk buğdaylık birer tane ve yarımşar buğdaylık 3 tane ve birer 23 lik 12 tane ve bu suretle tekmil şulede cem'an 23 kırat vezninde 142 taş vardı. Gerdana ve kordona takılan imtiyaz nişanı göbek çemberlerinin her birinde beheri yarımşar kıratlık 14 tane taş bulunduğundan bu suretle 3 parçadan müteşekkil imtiyaz nişanlarında cem'an 37 kırat vezninde 170 taş bulunurdu.

Nişan ve şemselerin ortasında yeşil mine üzerine Sultan Abdülhamid'in «gazi» unvanlı tuğrası ve altında 1295 tarihi yazılı idi. Göbek çemberinin etrafında birer çerçeve içinde (hamiyyet, gayret, şecaat, sadakat) kelimeleri vardı. Gayret kelimesi nişanın yukarı tarafında asılma yerinin, sadakat kelimesi de onun kutur cihetiyle karşılığında olarak tuğranın altına hamiyyet kelimesinin h harfi aşağıdan başlamak üzere sağda, şecaat kelimesinin ş harfi yukardan başlıyarak sol tarafına gelmek üzere tertip edilmişti. İmtiyaz şemsesi 100 ve nişanlar 65 milimetre kutrunda idi.

İmtiyaz nişanının 10 santimetre genişliğindeki kordonu ve imtiyaz madalyasının $3\,1/2$ santimetre genişliğindeki kordelâsı ortadan yarı yarıya bir tarafı yeşil ve bir tarafı kırmızı idi. Yeşil tarafı talik edenin (takanın) sağ tarafında, kırmızı ciheti sol tarafına gelmesi lâzımdı.

Sahibinin ölümiyle geri alınmaz, talik hakkı olmamak üzere vârislerin ekber ve erşedine (büyük ve reşit olanına) bırakılırdı.

İMZA-İ KAZA (امضاء قضا) (*Fık.*) Kısas hükmünü icra ve infaz yerinde kullanılır bir tâbirdir: Sair maddelerde hüküm başka, tenfiz yine başka şey olarak telâkki olunur

İMZAY-I PADİŞAHİ (امضای پادشاهی) [*İda.*] Padişahın imzası mânasına gelir bir tâbirdir. Osmanlı padişahları tarafından vaktiyle hükümdarlara yazılan «name-i hümayun»ların kenarlarına altın yaldızla imza konurdu. Bunlara «imzay-ı padişahî» denilirdi. İmzalar şöyle yazılırdı:

1 — Elmütevekkil alellah-ül-melik-ül-müstean Essultan Ahmet Han Bin Mehmet Han

2 — Elmüeyyed Bi-teyidilillâh-ül-melik-ülmennan Essultan-el-Gazi Murat Han Bin Ahmet Han

Bunlara mühür basılmazdı. Yalnız musaleha akdinde temessük olmak için yazılan ahidnamelere siyah mürekkeple mühür basılır ve «çatma» denilen kadifesi alâ bir kumaş kese içine konurdu. Bu kese altın kozalak ile bağlanır, üzeri balmumu ile mühürlenirdi. Hükümdarın ehemmiyet ve azametine göre keselerin rengi tebeddül ettiği gibi kozalak da murassa veya altın olmak üzere değişirdi.

İNABE (انابه) [*Sof.*] Lûgat mânası nedamet etme, tövbe etme demek olan bu kelime sofiye ıstılahı olarak bir mürşide mürit olmıya denilir. Tarikate girmek için behemehal bir mürşide, bir şeyhe inabe etmek, el almak, teslim olmak, onun huzurunda günahlarından tövbe etmek, bir daha yalan söylemiyeceğine, kimsenin malını çalmıyacağına, zina etmiyeceğine, hulâsa hiçbir fenalıkta bulunmıyacağına, Allah ve Resulü ve o tarikatin pîri namına söz vermek lâzımdı. Buna «biat», «mübayaa», «mu-

ahede» de denilir. Şeyh tarafından yapılan vazifeye göre «telkin» de ıtlak olunur.

İnabenin tahakkuku için müridin on şarta riayet edeceğine dair söz vermesi icabeder. On şart şunlar:

1) Yalan söylememek, 2) kimsenin arkasından söz söylememek ve kimseye iftira etmemek, 3) kimsenin aleyhinde gezmemek, 4) namazı vaktinde kılmak, 5) kılınmamış namaz, tutulmamış oruç varsa kaza etmek, 6) ahbaptan ve ülfetten vaz geçip erbain ve halvete devam etmek, 8) riyazete devam eylemek, 9) daima nefsin istediğinin hilâfını işlemek, 10) kendini ölü görmek.

Mürit tarafından şeyh huzurunda yapılan bu taahhütler insaniyyetin hayrına, selâmetine matuf şeylerdir. Ancak bu taahhüde ait merasim şekil itibariyle her tarikte az çok değişiyordu. (Tasavvuf Tarihi) nde (s. 223) misal olarak Kadirîlerle Nakşilere ait merasim gösteriliyor, ve şu suretle tarif olunuyor:

Kadirîlerde evvelâ şeyh ve mürit büyük abdest alırlar. Ondan sonra mürit kendi kalbinden başka düşünceleri atıp Cenab-ı Hakka teveccüh ve Fahrülmürselin efendimize tevessül ederek şeyhin emrine amade olur. Şeyh elinin ayesini müridin elinin ayesine koyar ve müridin baş parmağını parmaklariyle kabzedip şu duayı mürit ile birlikte okurlar:

«اعوذبالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين استغفرالله العظيم الذى لااله الا
هو الحى القيوم واتوب اليه وصلى الله على سيدنا محمد
وعلى آله وسلم . اللهم انى اشهدك واشهد ملائكتك
وانبيائك ومرسلك واوليائك انى قد قبلت ولدا فى الله
فاقبله واقبل عليه وكن له ولا تكن عليه وثبة وايده»

«Ondan sonra şeyh müride şöyle hitap ede: oğlum bundan sonra büyük ve küçük günah işleme. Allah'ın kitabı ve resulünün şeriatiyle amel et. Şeriat ile hakikat beynini cemetmek üzere sana inabe eyledim. Mürit cevaben o minval üzere kabul ettiğini söyler. Şeyhin duasiyle merasim biter.

«Kadirî şeyhlerinin ekserisi bu inabeti cumartesi günü güneş doğmadan yaparlar. Nakşibendilerdeki merasim:

«Eğer bir talib-i tarik, Cenab-ı Hak taalâya sülûk murat etse ana lâzımdır ki evvelâ bir şeyh-i kâmil bulup andan ahz-ı tarik ede. Andan sonra anı rehber ve pişva edinip tarikate anın refakatiyle sülûk ede. Zira tarik-i Cenab-ı Hak gayet hatarnâk ve mahall-i helâktir. Sâlik anda bir refik-i müşfika ve bir ârif-i rüsum-i tarikate mukarin olmadıkça, Hak Taalânın vuslatına hidayet bulmaz. Belki ol sâlik dalâlete düşüp helâk olur. Anın için: «الرفيق ثم الطريق ـ من لم تأخذ الطريق من الرجال فينتقل من محال الى محال ـ من لم يكن له الشيخ فشيخه الشيطان» denilmiştir. İmdi malûm ola ki sâlik bir şeyh-i kâmil buldukta andan ahz-ı tarik eyliye ve telkin zikrin sünnet üzere keyfiyyeti budur ki: şeyh olan kimse sâlike istihare emreder ve kendi dahi istihare eder. Eğer istihareleri muvafık olursa sâlike gusl ile emreder. Nitekim Resulüllah Sallâllahu aleyhi vesellem tövbe eden kimselere öyle emir buyururlardı. Gusülden sonra sâlik ile iki rekât namaz kılalar ve bu namazdan sonra yetmiş kere «Estağfürullah-ül-azim» ve yüz kere dahi «Subhanallahi ve bihamdihi» diye ve Hak Taalânın rızası için bir şey dahi tasadduk ede. Sonra şeyhin huzuruna gide. Şeyh dahi muvacehesinde diz üzerine iclâs ede. Sonra şeyh müride cemi' measinin kebir ve sagirlerinden ve cemi' gafelâtından ve ahlâk-ı zemimelerinden tövbe-i nasuh ettire. Zira bir kimsenin yüz masiyati olsa doksan dokuzundan tövbe edip birinden tövbe etmese ol kimseye taip denilmez. İmdi nakir ve kitmir ma'siyyetlerinden sâlike tövbe etmek lâzımdır. Andan sonra şeyh ol salikin zimmetinde hukuk-u ibat varsa hukuku ashabına redde ve yahut istihlâle andan ahd ala. Ondan sonra müridin sağ elini musafaha ader gibi eliyle tuta. Andan sonra sâlikin üzerine farz ve lâzımdır ki cemi' ahkâm-ı şer-i şerifin ve cemi' sünnet ve meratip ve nevafilin işlemesine dahi ahd ahz ede ve azîmet ile amel etmiye ve ruhsatları terk eylemiye ve cemi' bid'atlardan ihtiraz etmiye dahi ahd ahz ede. Andan sonra bu âyet-i kerimeyi teberrüken kıraat ede: (ان الذين يبايعونك انما يبايعون الله) andan sonra şeyh ve mürit bu istigfarı üç kere okuya: «استغفرالله العظيم الذى لااله الا هوالحى القيوم ، غفارالذنوب واتوب اليه واسئلة التوبة عبد ظالم لنفسه لايملك لنفسه ضراً ولا نفعاً ولا موتاً ولا حيواة ولانشورا» Sonra şeyh ve mürit ellerini dizleri üzerine vazedip gözlerini yumarlar. Andan sonra şeyh İsm-i Celâl'i kalbiyle müridin kalbine telkin tariki üzerine üç kere zikr ede. Andan sonra mürit dahi üç kere kalbi ile telkin tariki üzere zikr ede. Andan zonra şeyh ve mürit mean ellerini kaldırıp şeyh dua ede ve mürit amin diye. Duanın tamamında ellerini yüzlerine süreler.»

Kelime-i tevhidin keyfiyyet-i telkini dahi İsm-i Celâl'in keyfiyyeti gibi ise de kelime-i tevhidi telkinde şeyh ve mürit haps-i nefs ederler. Andan sonra müride lâzımdır ki tövbesi üzerine sabit kadem olup şeyhiyle ettiği

aht ve misakı hıfz ede. Eğer etmezse nakz-ı aht edip « الذين ينقضون عهدالله من بعد ميثاقه » âyet-i kerimesinin tahtında dahil ve şeyh canibinden dahi ana olan tarik-i feyz-ü fütuh münsed olup bir dahi ol mürit tecdid-i ahda muhtaç olur. Zira feyz-i tarikat hıfz-ı aht ile cari ve sari olur.»

Dikkatle bak üstadın olan hane haraba
Ehlinden al ister isen eğer almak inabe
İhsan Hamamî zade

İNABE ALMAK (انابه آلمق) [*Sof.*] Bir şeyhe intisap ile derviş olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine « el almak » da denilir.

İNABE VERMEK (انابه ويرمك) [*Sof.*] Bir mürşidin istekliye mensup olduğu tarikati telkin etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir

İN'AM (انعام) [*Ask.*] Yeniçerilerin aylıklarına yapılan zam yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bahşiş yerinde kullanıldığı da olurdu. İn'am; Arapça nimet vermek demektir. Yeniçeriler hükümdarların tahta çıkışlarında verilmesi kanun olan cülûs terakkileri ile muharebelerde gördükleri fevkalâde hizmetler sebebiyle verilen fazla yevmiyeler hariç olmak üzere üç tertip üzerinden yevmiye zammına nail olurlardı. Bunlardan biri «mukarrer» di. Odalarının tayini idi. İkincisi «mahlûl» dü. Ölen yoldaşın yevmiyelerinin yedi akçadan yukarısının efrad arasında taksimi sebebiyleydi. Üçüncüsü de «in'am» ismini alan re'sen veya Yeniçeri ağasının arzı üzerine hükümdar tarafından ocağa verilen bahşişti. İn'amlar buçuk yani yarımşar akça olarak yevmiyelere zammedilirdi.

Cerrar deyu vermez olur Tanrı selâmın
Şermende ider eylese bir habbece in'am
Ruhi

İNAS ÇELEBİ (اناث چلبی) [*Sof.*] Mevlâna nesline mensup erkek çelebinin kızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkek çelebiye «zükûr çelebi» de denilir. İnas çelebi kızlardan gelen erkek evlâtlarla yine bu erkek evlâtlardan doğan erkek çocuklar inas çelebi sayılır. İnas çelebilik sonradan doğan kızlara intikal etmez.

İNAT TUĞLASI (عناد طوغلاسی) [*San.*] Eskiden ateş tuğlasına verilen addır. Bu tuğlalar o vakit «Tophane-i Âmire» kârhanesindeki top fırınında ve onun gibi demirin eritildiği yerlerde kullanılırdı « Başbakanlık Arşivi »nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî fiş, No. 2265, tarihi 27, s. 1211) o tarihlerde bu tuğlanın 2856 tanesi dokuz yüz on buçuk kuruşa mal oluyordu.

İNCE DONANMA (انجه دونما) [*Bah.*] Hafif gemilerden mürekkep donanma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hafif donanma» da denilir. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» adlı kıymetli eserinde (s. 455 ve mütaakip) ince donanma gemilerinin meşhurları olarak şunları göstermiş ve her biri hakkında kısaca izahat da vermiştir. Uçurma Varna beş çifteleri, Karamürsel, Aktarma, Üstüaçık, Çifte kayığı, Brolik, Celiyye, Çamlıca, kütük, At kayığı, kancabaş, âsayka, ışkampaviya, şahtur, çekelve, kırlangıç, firkate, kalite, pergandi, mavna, gırap, Kadırga, baştarde, baştarde-i hümayun.»

Buharın icadından ve zırhlı harb gemileri yapıldıktan sonra hafif kruvazör ve gambotlardan müteşekkil bahrî kuvvete (deniz kuvveti) «ince donanma» denmiye başlanmıştır. Filotillâ'ya da «ince donanma» denir.

İNCİLİ KÖŞK (انجيلی كوشك) [*Sar.*] Gülhane'de ve Marmara denizi sahilindeki köşkün adı idi. Yemen Fâtihi diye maruf Sadrazam Sinan Paşa tarafından Üçüncü Murat için yaptırılmıştır.

İNCİRAR KUVVETİ (انجرار قوتی) [*Bah.*] Bir cismin iki tarafından veya bir halatın her iki çımasından çekilmek suretiyle ferdî eczalar arasındaki mesafelerin açılmasına sâik olan kuvvet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan incirar çekilmek demektir.

İNEBOLU KÜTÜĞÜ (اينه بولی كوتوگی) [*Bah.*] Karadeniz kıyılarında kereste naklinde kullanılır bir nevi küçük yelkenlinin adıdır.

İNHA (انها) [*İda.*] Bir memurun mafevkindeki memura yani âmirine bir maddeyi havi yazdığı kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bildirmek mânasına da gelir. İnha; Arapça bir maddeyi birine tebliğ etmek, sözü veyahut haberi yetiştirmek demektir. Bu tâbir son zamanlarda bir memurun tâyin veya terfii hakkında yazılan kâğıt hakkında kullanılmaktadır.

Beni hîn semt-i muhalifte mi gördün âya?
Ne süçum varsa efendim kerem et kıl inha
Vasfi

İNHİTAT DOLABI (انحطاط دولابی) [*Top.*] Top moylusunun moylu mihveri etrafında istenildiği kadar indirmek üzere tertip edilmiş olan kollu tekerleğin adıdır. «İrtifa dolabı» da aynı tertibattan ibarettir.

İNKILÂBEYN NOKTALARI (انقلابین نقطه‌لری) [*Tak.*] Yaz ve kış inkılâp noktaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. İnkılâp; Arapça değişmek, dönmek demektir.

İNKILÂB-I SAYFÎ (انقلاب صیفی) [*Tak.*] İlkbaharın bitip yazın başlayışı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gün dönümü demektir. Haziranın yirmi ikisine tesadüf eder.

İNKILÂB-I ŞİTEVÎ (انقلاب شتوی) [*Tak.*] Sonbaharın bitip kışın başlayışı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kânunuevvel (aralık) ayının yirmi ikisine raslar.

İNSAN-I KÂMİL (انسان کامل) [*Sof.*] Güzel haslet ve yüksek fazilet ile muttasıf adam demek olan bu mürekkep sıfat sofiye ıstılahı olarak avalim-i ilâhiyyeyi ve küllî ve cüz'î olarak avalim-i kevniyyeyi muhit olan zat yerinde kullanılır.

«Istılah-ı meşayih» de şöyle izah olunmuştur: «Şol bir kimseye derler ki avalim-i ilâhiyye ve kevniyyenin küllî ve cüz'î cümlesini câmi ola. İnsan-ı kâmil bir kitaptır ki kütüb-i ilâhiyye ve kevniyyeyi câmidir. Bu meziyyeti haiz olan insanın ruhu ve aklı kitap, aklı ve kalbi kitap levh-i mahfuz ve nefesi kitab-ül-mahve velisbat olmak haysiyetinden «ümm-ül-kitap» tesmiye olunur. Seyyid Şerif insan-ı kâmili takdis edip diyor ki « فهو الصحف المکرمه المرفوعه المطهره الی لایمسها ولایدرك اسرارها الاالمطهرون من اخبث القلبانیه» Yani insan-ı kâmil ıtlakını ihraz eden merd-i kâmyab öyle bir kitaptır ki kadri derecat-ı âliyeye merfudur ve hakayık-i ilâhiyye ve kevniyyeyi câmi olmakla mukaddes ve mutahhardır. Hücüb-i zulmaniyyeden mutahhar olanlardan başka ana kimse akıl erdiremez ve câmi olduğu esrarı idrâk edemez. Pes akl-ı evvelin âlem-i kebire ve âlem-i kebirin hakayıkına nisbeti ruh-u insaninin bedene ve bedenin havasına olan nisbeti gibidir. Ve nefs-i külliyye âlem-i kebirin kalbidir. Nefs-i natıka insanın kalbi olduğu gibi. Şu hakikatten dolayı insana âlem-i kebir tesmiye olunmuştur.»

Hususi kütüphanemdeki müellifi meçhul yazma bir « insan-ı kâmil » risalesinde aynen şu tafsilât vardır: «Hak Suphanehu ve Taalâ gayb-ı hüviyyet-i Hazret-i ehadiyyete kendi zatını müşahede ederdi. Bigayr-ı vasıtatin ve cemi-i hakayık-ı mekâniyye ve suver-i kevniyye ve esma ve sıfat-ı ilâhiyye ve nisbetiyye ehadiyyet-i cemiyyet-i ilâhiyye-i zatiyye kabzasında gark ve müstehlike idi ve onları müstehlike müşahede edip şol nevatte şecer ve esmar gibi. Zira hariçte ve zahirde zuhur edecek bunların ağyarı yoğidi.

كان الله لم يكن بشیٔ آخر

«Zâtında müstehlike olan esmanın ağyarı hasebiyle yani zuhuruyle kendi zatını ve aynını ve sıfat-ı kemalâtını bir kevn-i câmi'de yani insan-ı kâmilde emr-i vücudu hazırdır yani muhittir yani insan-ı kâmilde müşahede etmek murad eyledi. Pes evvelâ âlemi rahman sureti üzerine halk eyledi. Yani cemî' esma ve sıfatiyle âlemin suverinde zuhur edip suver-i alemde ancak esmanın âyanını müşahede eyledi. Zira zat-ı ehadiyyeye mazhar olmıya âlemde kuvvet ve istidat yoğidi. Sureti cemiyyete ilâhiyyesi üzere zuhura getürdü. Ve iki yüzlü bir âyine kıldı ve iki yüzlü halkeyledi. Bir yüzü zahir ve bir yüzü batındır. Batın yüzü zata ve zahir yüzü esma ve sıfata mastar vâki oldu ve zahir yüzü tamam âlemdir. Ve suver-i âlemde zuhur eden esma-i ilâhiyye suretidir. Öyle olsa insan-ı kâmilin batınî vahdet ve zahirî kesret oldu ve batını hak ve zahiri halk oldu. Pes insan-ı kâmilin mazhariyyeti ayinesinde kendi zatını ve aynını ve zatında müstehliki olan esma-i hüsna ayanını tafsilen müşahede eyledi ve zuhur izhar-i cemâl ve celâl ve tecelli-i zat ve sıfat alâ veçhilkemâl hasıl oldu. Zira bir şeyin kendi nefsini kendüsünde görmesi şey-i ahar gibi olan şeye tecelli edip anda kendi suretin müşahede edip görmesi değildir, âyine gibidir. Meselâ ehadiyyet müşahede olunan yine zat-i ilâhiyyedir. Amma insan-ı kâmilde olan müşahede zat ve sıfatın ve esma-i ilâhiyyenin cemiyyetin müşahedesidir.

«Pes insan-ı kâmilde olan müşahede ecma' ve ekmel ve etem ve esmeldir ve zuhur ve izhar-ı cemâl tecelli-i zat ve sıfat alâ veçhilkemal hâsıl oldu.

«Pes insan-ı kâmil mazhar-ı zat-ı Hak ve âyine-i vücud-u mutlaktır. Esma ve sıfat-ı İlâhiyye ve nisbetiyye şuunat-ı zatiyyeden bir şey yoktur ki bâtınında mevcut ve mestur olmıya ve sahife-i vücutte hakayik-ı kevniyye huruf-u imkâniyyeden bir harf yoktur ki anın zahirinde meşhud ve mestur olmıya. Pes anın dairesinde hariç bir şey müteayyin olmamağın zat-ı Hak anda zuhur-i külli ve tafsili zuhur edip tecelli eyledi ve ol yüzden zatı güneşi işrak etti ve esrar-ı ilâhiyye-i gaybiyye anınla yani insan-ı kâmil ile aşikâre oldu ve ibadet-i zatiyye ve marifet-i ilâhiyye anınla kâmil hâsıl oldu.

«Ve dahi insan-ı kâmil hakkın aynıdır yani gözüdür. Yani insan-ı kâmil hakkın mazhar-ı tammıdır. Âleme nazar edip rahmet ve şefkat eder. İnsan-ı kâmil âlem cesedinin ruhudur. Âlem bir nefes ansız kaim olmaz. Be-

den cansız kaim olmadığı gibi. Âlem daima anın vücuduyle mahfuzdur, hazine-i mülk-i hatem ile mahfuz olduğu gibi. Ve dahi vücuh-i Hakka âyine olan mazahir-i kevniyyenin cilâsıdır; rahmeti cemi' eşyaya vasıl belki esma-i ilâhiyyeye dahi şamildir. Anın adı rahmeten lil âlemîndir. Zira cemi' eşyanın kıyamı ve zuhuru ve hitamı insan-ı kâmilin vücudu sebebiyle mevcuttur. Kezalik esma-i ilâhiyyenin zat-ı ehadiyyette olan istihlâkinin zuhuru ve ıstırabından tahlisiyle teneffüsleri dahi anınla zuhurlarında ve cümlesi andan yani kevnden zâhir olması insan-ı kâmil sebebiyledir. Cümlesi anda zahir oldular. İnsan-ı kâmil Hakla halkın kıblesidir. Zira cemi' eşyanın teveccühü anadır. Ve esma-i ilâhiyyenin batın gaybından zahir aynı zuhuru anınladır. İmdi Hak suphanehu ve taalâ kendi aynını müşahedet müşahede-i kelime-i tafsiliyye ile müşahedesi suret-i cem'iyyeti ilâhiyye ile zatiyye-i ehliyye insan-ı kâmilin mazharında zuhuruna mevkuftur. Mertebe-i kemale tâlip olan kabilin marifet-i ilâhiyye tahsil etmesi ve Hakka vasıl olup müşahede kılması dahi insan-ı kâmil mazharına: يوم لا ينفع مال ولا بنون الا من اتى الله بقلب سليم mısdakınca kalb-i selim ile teveccüh etmiye mevkuftur. Zira Hak mevad ve mezahirden mücerret idrak olunup müşahede olunmaz, illâ mazharda zuhur edip ol mazharın cemiyyeti ve ihata ettiği kadar müşahede olunur. Ancak insan-ı kâmil dahi mazhar-ı etem ve esmel ve mücellâ-yı ecma' ve ekmel olmakla anda olan zuhur zuhur-ı kûllidir ve anda olan müşahede müşahede-i zatiyyedir, İnsan ı kâmilsiz Hak bilinmez ve müşahede olunmaz.

«Pes insan-ı kâmile vasıl olan hakka vasıldır ve insan-ı kâmili müşahede eden hakkı müşahede eder. Bunun masadakı «من رانى فقد رأى الحق» ve ana yani insan-ı kâmile muhabbet eden Hakka muhabbet eder. (قل ان كنتم تحبون الله فاتبعونى يحببكم الله) şahittir. Ve ana muti' olan Hakka muti' olur. «من يطع الرسول فقد اطاع الله» ana işarettir ve ana âsi olan Hakka âsi olur ve anın makbulü olan Hakkın makbulüdür ve ana münkir olan hakka münkir olur ve anın merdudu olan hakkın merdududur ve ana bain olan Hakka haindir ve ana eza eden Hakka eza eder. Bu cümlesi hadis-i kudsinin mânasıdır. Bu insan-ı kâmil hakkın kemal-i muhabbetindendir. Ve insan-ı kâmilden murat «رسول الله صلى الله عليه وسلم در» zira anın hakikatı hakikat-i cemi-i cemi-i zuhurattır. Dahi anın zatından kâmil olan insan-ı kâmildir. Verese-i enbiyadır. Her devirde bir ferd-i muayyendir. سلمه الله Zira insan-ı kâmilin zatı Hakkın âyinesidir ve zat-ı Hak ve takaddes insan-ı kâmil üzerine veçh-i külli ve icmali ile mütecellidir. Hak anınla zahirdir. İnsan-ı kâmilin ilmi dahi Hakkın ilmi âyinesidir. Belki insan-ı kâmilin zatı Hakkın zatı ve vücudu Hakkın vücudu ve ilmi Hakkın ilmidir. Nitekim hadis-i kudside buyurur: الانسان سرى وانا سره. Zira Hakkın varlığından gayrı insan-ı kâmilin ne zatı vardır ve ne de vücudu ile ilmi vardır, وما رميت اذ رميت ولكن الله رمى buna daldir ve bu vahdet ikilikten hasıl olur vahdet değildir ve hulûl ve ittihattân beridir galata düşmiyeler. Belki kâmilin maduma olan ayn-ı sabitesi âyinesinin kemaliyle Hakkın zuhurudur ve suret-i ehadiyye-i ilâhiyye ile ol mazhardan ışrak ve buruzdur. İmdi çünkim bu âlem-i şahadet müşahede âlemidir ve bunda müşahede eden ahretde dahi müşahede eder ve bunda âmâ olan ahretde dahi âmâ olur. Pes Hakka talip olup mazhar-i kül olmıya ragıp olan ıhvan-ı müstaidine lâzım olan budur ki mehbit-i envar-ı izzet ve mahall-i kudsi ve ulûhiyyet olan dilhanesini âlem-i imkân kazuratından pâk ve musaffa eyliye ve kalp âyinesi meclây-ı tecelliyyat-ı Rabbanî ve mir'at-ı cemal-i rahmanıdır. Alâyık-ı batını olan her mahbubun gubarından ve her matlubun asarından mücellâ eyliye. Badehu ان الذين يبايعونك انما يبايعون الله muktezasınca beyt-i Hak ve mazhar-ı vücud-i mutlâk olan insan-ı kâmilin kalbine teveccüh edip kalbini insan-ı kâmilin kalbine ulaştırakim müstevi hak olan insan-ı kâmil kalbinde zuhur eden envar-ı ilâhiyye ve şumusat-ı rabbaniyye ol talibin kalbine işrak edip ve bekaya-yı sıfatını dahi ifna edip bilkülliyye kalbi anın kalbinde zuhur eden zat-ı akdese âyine edip zuhur-i küllî ile kalbinde zuhur edinceyedek muhabbet-i ilâhiyye ile teveccühten halî olmıya ve bir nefes andan irak etmiye ta kim zatı insan-ı kâmilin zatı ile ve sıfatı anın sıfatı ile ve ef'ali anın ef'alinde fâni olup mazhar-ı kül ola ve insan-ı kâmil ile şey-i vahit ola ve anın mazharında hakla vuslat bula ta ki gören ve işiten ve söyliyen ve yapışan Hak ola. Hakkın varlığından gayrı varlık kalmıya. Pes vahdet iklimine sefer etmiye ve hakla vuslat bulmıya insan-ı kâmilin kalbine ve kalbin ittisalinden ve muhabbet-i ilâhiyye ile ana teveccüh ol mazhar-ı feyz-i akdes olan kalb-i mukaddesten münbasıt olan nur-u ilâhiyyenin kalbine inbisatından ve ol tarik ile kalbin canib-i Hakka incizabından gayrı tarik yoktur. Hiç insanın haktan gayrı bir mahbubu mu vardır ki ana muhabbet eyliye ve hiç âşık-ı sadıkın mâşukundan gayrı bir dostu mu vardır ki ana gönül verip rağbet

eyliye. Bu takdirce insan-ı kâmilden gayrı hakka kapı yoktur. Zira zat ve sıfâtıyle ve cemi' esmasıyle Hak taalâ insan-ı kâmilin kalbinde istiva etmiştir.

«Hakkı istiyen kendi varlığından geçip ve Haktan gayrı kalpte olan havatırı çıkarsın ve Hakk-ı kalpte misafir ve nâzır müşahede etsin. Yahut kalbini insan-ı kâmilin kalbine ulaştırsın. Ta kim cümle müşkülâtı âsân ola. Baki şeyleri Allah ana ihsan eyliye.

وهو يهدى السبيل الرشاد والموفق المعين

«Fusus» da insan-ı kâmil için şu izahat vardır:

«Fasl-ı Hamis: Hazarat-ı Hamsin beyanındadır. Şöyle malûm ola ki Hazarat-ı ilâhiyyeye nihayet yoktur. Lâkin avalim-i hams itibariyle beş hazrettir. Biri Hazret-i Gayb-ı Mutlaktır ki âyân-ı sabite ve hakayık-i ilmiyye hazretidir. Mukabili ise hazret-i hüsün ve şehadettir. Âlem-i mülk ve âlem-i kevn ve fesaddırlar. Bunların beyninde hazret-i misal-i mutlaktır. Misal-i mutlak hazretiyle gayb-ı mutlak hazreti beyninde ervah-ı Ceberutiyye hazretidir. Yani ukul ve nüfus-u mücerretedir. Ve hazret-i misal-i mutlak ife hazret-i şahadet beyninde misal-i mukayyed hazrettir ki âlem-i menamdır. Bu hazarat-ı hamsin küllisini hazret-i imamiyye-i kemaliyye cümle camidir. Ve cami' hazaratın neticesidir ve insan-ı kâmil mertebesinin hazreti altıncı hazret olmuş olur, Emir-il-müminin Hazret-i Ali kerrem-allahu veçhe buyurur: دواؤك منك وما تشعر • ودواؤك منك وما تبصر • وانت الكتاب المبين الذى • باعرفه يظهر المضمر • وتزعم انك جرم صغير • ومنك انطوى العالم الاكبر • فلا حاجته لك من خارج وفكرك منك وتفكر • وتنظر فى الكتب كى تستفيد • ومنك مصنفها يخبر • İnsan-ı kâmil âlemi cemi' avalimin ecmai ve cem'i hazeratın eşmeli ve evsaidir. Şöyle mâlûm ola ki; vücut vahittir. Anınçün zuhur vardır ve ol âlemdir. Butun vardır ve ol esmadır. Berzah-ı câmi' vardır ki âlem ile esma beynini fâsıldır. Ta kim anınla zuhur ve butundan ve butun zuhurdan mütemeyyiz ola. İşte ol berzah insan-ı kâmildir. Zuhur butuna butun, zuhura mir'attır. Bunların beynindeki şey ise cem'an ve tafsilen zuhur ve butun için mir'attır. Zât-ı Hak kitab-ı cümeli ve ümm-i camidir. Kezalik insan-ı kâmil de kitab-ı cümeli ve ümm-i camidir. Hakkın kendi zatına ilmi kendi zâtına âyinedir. Zâtı o âyinede zahirdir. Anınla müteayyindir, İnsan-ı kâmilin kendi nefsine ilmi de kendisine âyinedir. Anda zâhirdir, anınla müteayyindir. Şu hal zât-ı Hakla insan-ı kâmil beyninde külliyye ve icmaliyye cihetiyle ve zât-ı Hakta eşyanın kühuf cihetiyle benzeyiş vardır. İlm-i Hakla ilm-i insan-ı kâmil beyninde müşabehet vardır. Şu halde insan-ı kâmil zat-ı Hakka mir'attır. İnsan-ı kâmilin ilmi de Hakkın ilmine mir'attır Hakkın ilmi anınla tezahür eder. Netice Hakkın ilmi insân-ı kâmilin ilmi demektir. Ve zatı da insan-ı kâmilin zatı demektir ittihad ve hulülsüz. Zira ittihad ve hulül iki şeyden hâsıl olur. Vücutta ise vahitden başka yoktur. Eşyanın vücudu hakkın vücuduyledir. Bizatihi vücutları yoktur. Binaberin Hakkın vücuduyle mevcut olan hakla müttehid olmıyacağı pek tabiîdir.

«Kalem-i âlâ ile insan-ı kâmilin ruhu beyninde levh-i mahfuz ile kalem-i arş-ı âlâ ile cisim kürsi ile nefis beyninde benzerlik vardır. Ayniyyet-i kâinattır ve insan-ı kâmil eşyanın hüviyyetidir. (من عرف نفسه فقد عرف ربه) Muhiddin-i Arabi Hazretleri buyurur: انا القرآن والسبع المثانى وروح الروح لا روح الاوانى Hak Taala azze ve (اقرأ كتابك كفى بنفسك اليوم عليك حسيبا) (وسنريهم ايا تنا فى الآفاق وفى انفسهم حتى يتبين لهم انه الحق اولم يكف بربك انه على كل شئ شهيد.) ve (الم ذلك الكتاب لا ريب فيه) ve Hak taalâ ilim ve insan-ı Kâmil kitab-ı lâ reybe fihtir. Kevn câmi-i insan-ı kâmildir. İnsan-ı kâmilin mertebesi bahr-i vücup olan esma-ı ilâhiyyeyi hakayık-ı rabbaniyye ile bahr-i imkân olan suver-i kevniyye ve hakayık-i imkâniyye beyninde berzaheyndedir. Tarafeyne alesseviye nâzırdır. Bu mertebeye bâliğ olmıyan kimse surette insandır, hakikatte insan değildir. Hilâfet ile zuhur bu mertebeye hastır. Bunun fevki mertebe-i evednadır. Mertebe-i ekmeliyyettir, ve hazret-i ehadiyyettir ki istihlâki Muhammed'i makamıdır. Bu makam asaleten Muhammed Sallâllahu aleyhi ve sellem efendimizin makamıdır»

(Abdülkerim-i Ceylî) nin Arapça yazıp (Abdulâziz Mecdi Tolun) (ölümü: 1941) tarafından Türkçeye çevrilip henüz basılmamış bulunan «İnsan-ı kâmil» adlı eserin altmışıncı babı da insan-ı kâmil hakkındadır. Orada bunun için şunlar yazılıdır:

«İnsan-ı kâmil Hazret-i Muhammed Sallâllahu aleyhi ve sellem'den ibarettir. İnsan-ı kâmil hakka ve halka mukabildir. Şurasını bil ki bu bab bu kitapta mevcut olan babların kâffesinin hulâsasıdır. Belki kitabın evvelinden ahirine kadar ne kadar izahat varsa bunların kâffesi bu babın şerhidir. Bu hitabı anla Şunu da bil ki nev'i insanî efradından her fert bütün kemaliyle diğer ferd-i insaninin nüshasıdır. Birisinde bulunan şey diğerinde de bulunmak zaruridir. Eli ayağı kesilmek veya rahm-i maderde bir ârizadan dolayı âmâ olmak gibi ârizalar bulunmadıkça düstur-u mezkûre mu-

halif insan olmaz. Berveçhi meşruh âriza bulunmadığı takdirde efrad-ı insandan iki ferd-i insani yekdiğere mukabil birer ebniyedir. Birinci ebniyede bulunan ötekinde de bulunur. Şu kadar var ki eşya yani mevcudat bazı insanlarda bilkuvve bazılarında bilfiil mevcuttur. Eşya kendilerinde bilfiil bulunan zevat enbiya ve evliyadan kâmil olanlardır. Bunlardaki kemalde de tefavüt vardır. Bazıları kâmil, bazıları ekmeldir. Âlem-i vücutte Hazret-i Muhammed kadar kemali ile taayyün eden başka bir kimse zuhûr etmemiştir.

«Hazret-i Muhammed'in kemalindeki infiradiyyete ahlâkı, ahvali, ef'ali, akvali şahid ve bürhandır. Hazret-i Muhammed insan-ı kâmildir, Hazret-i Muhammed'den maada kâmil olan enbiya ve evliya-i kâmilin ekmele ve fadılın efdala lühuku gibi Hazret-i Muhammed'e mülhaktır. Ben müellefatımda insan-ı kâmil lâfzını söylediğim vakit muradım Hazret-i Muhammed'dir; onun makam-ı âlâ, mahall-i ekmel esasına öyle riayet etmek farzolduğundan maksadımın bu olacağında şüphe yoktur. Maamafih benim insan-ı kâmil lâfzı ile tesmiyemde mutlak insan-ı kâmil makamına işaratım ve tenbihatım da vardır. O işarat ve tenbihata ait ibarelerimin de Hazret-i Muhammed'den başkasına nispet olunması caiz değildir. Çünkü bil'ittfak insan-ı kâmildir.»

«Maksad-ı Aksa» adlı eserde de insan-ı kâmil için şu tafsilât vardır:

«İnsan-ı kâmil; şeriat, tarikat ve hakikatte tamam olandır. Eğer bu anlatış uygun gelmediyse başka türlü anlatayım: İnsan-ı kâmilde dört şey tamam olmalıdır İyi sözler, iyi işler. iyi huylar, iyi bilgiler. Bütün sâlikler bu dört şeyde kemal bulmıya çalışırlar ve uğraşırlar. Bu dört şeyi kemale erdirmiye muvaffak olan sâlik kendi kemaline ermiştir. İnsan-ı kâmile birçok isimler verilmiştir: Şeyh, pişva, hâdi, mehdi, dâna-i kâmil, mükemmil, bâliğ, cam-ı cihannüma, ebniye-i kitinüma, tiryak-ı ekber, iksir-i âzam, İsa, Hazret-i Süleyman da denilmiştir.

«Ey derviş mevcudatın yanı varlığın hepsini bir şahsa benzetirsek kâmil o şahsın gönlüdür. Bazıları varlığı bir ağaca benzetirler. İnsan bu ağacın meyvalarıdır. Kâmil de insanların zübde ve hülâsasıdır. Kâmil bilgi cihetinden bu ağacın tamamını kavramıştır. Ey derviş insan-ı kâmilden gizli ve örtülü bir şey yoktur.

«Çünkü kâmil Allah'a erişmiştir ve Allah'ı anlamıştır ve Allah-ı anladıktan sonra eşyanın tamamını ve cevherlerini ve cevherlerinin hikmetlerini oldukları gibi bilmiş ve görmüştür. İnsan-ı kâmil halkı kemale eriştirmekten ve halka dünya ve âhirette fayda görecekleri söz ve işleri öğretmekten daha iyi bir iş ve daha iyi bir ibadet göremedi. Kâmilin bu işi rahmetin de kendisidir. Bundan dolayı Peygambere (Rahmeten lil'âlemîn) denildi. Söz uzamasın ve maksadımızdan uzaklaşmıyalım. Kâmil âlemi terbiye etmekle ve kemale eriştirmekle meşgul olduğunden tabiatiyle (Rahmeten lil'âlemîn) olmuştur.»

(Fusus-ul-hikem) mütercimi ve şârihi rahmetli Ahmet Avni Konuk'un bu esere yazmış ve henüz basılmamış olan mukaddimede, insan-ı kâmi lçin şunları söylüyor:

«İnsan-ı kâmil: Nefes-i rahmaninin tenfisinden maksat (كن كيزلى بر خزينه ايدم . ايستەدم كه بيلنەيم ؛ خلقى يارادەم كه بيلنەيم ديمك اولان تاجيت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف hadis-i kutsisi mucebince zuhur ve marifet sevgisi bulunduğundan ve zuhur ve marifetin kemali ise ilâhı sureti kabule müsait bir endam aynasiyle mümkün olduğundan zat-ı ulûhiyyet lâtif vücudunu bu ilâhî suretin intibaını kabul edebilecek kesif bir mertebeye tenzil etti ki bu kesif mertebe dahi şahadet âlemidir. Şahadet âlemi her ne kadar esma-i ilâhiyyenin ahkâm ve asarının, zuhuruna müsait isede, tamamiyle mûcellâ bir ayna olmadığından ilâhi suret onda kemaliyle zahir olmaz. Binaenaleyh şahadet âleminden âdemin halk ve zuhurı onun cilâsı mesabesinde vaki' oldu.

«İmdi âlem, ademin vücudiyle mücellâ bir mir'at olduğundan mutlak olan Hak onda ilâhi suretini kemaliyle müşahede buyurur. Fakat bu müşahededе uzaktan ve kendi vücudunun haricinde vaki olan bir şeye nazar ile mutahassıl temaşa kabilinden degildir; Belki zerrelerin cem'inde bizzat zuhur ve huzur ile zevkî müşahededir. Bu hâle işâretle kur'an-ı kerimde (لايدركه الابصار وهو يدرك الابصار وهو اللطيف الخبير) buyuruluyor. Zira lâtif olan zat eşya suretleriyle mütekâsif olunca onlarda kesafet hasebiyle zahir olan ahval ve şuunat lâtif zatın şuhudî ve huzurî zevkiyle malûmu olur. Onun için âyet-i kerimede «lâtif ve habir» buyruldu. Hibret zevka ait bir ilimdir. Nitekim diğer âyet-i kerimede dahi (الا يعلم مما خلق وهو اللطيف الخبير) buyuruluyor. Bu teayyünâtte yâni «Teayyun»lere Hak, can gibidir ve teayyünler ise ceset hükmündedir ve melekler semavata, eflâk ile anasır ve mevalid-i azaya benzerler ve âdem bunların zübdesi ve hülâsası olduğundan semavat ile arzın hilkatinin sebebi âdem olması olur.

ای نسخهٔ نامهٔ الهی که توئی
وی آیینهٔ جمال شاهی که توئی

بیرون زتو نیست هرچه درعالم هست
درخود مطلب هر آنچه خواهی که توئی

Ey âdem! ilâhi nâmenin nüshası sensin, ve Şahın cemalinin aynası sensin âlemde ne varsa senden hariçte değildir. Her ne istersen kendinden iste ki hep sensin. Ve nitekim «sen olmasaydın eflâki halk etmezdim demek olan» (لولاك لما خلقت الافلاك) buyrulmuştur.

«(Esmâ) nın yâni isimlerin cemiyyetinden ibaret olan ilâhi sureti ve samedanî emaneti kabul ve hamle semavatta ve arzdakilerin «teayyün»leri müsait olmayup aneak âdemin «teayyün»ü müsait oldu. Bu hakikati müdrik olmıyan maddiyûn tefekkürün, ancak insan dimağının azot, karbon ve fosfor gibi birtakım maddelerin zerrelerinin hususi surette taazzuvundan mütevellit olduğunu beyan ile mânayı inkârları, Azot ve Karbonun ve hakiki vücudun «teayyün-ü mahsus» undan ibaret olan bu hususî «taazzuv» un ne demek olduğunu bilmemelerinden mütevellittir. İşte vücudun bu hususî «teayyün» üdir ki ulûhiyyetin küllî mefhumundan ibaret olan ilâhi emanetleri «haml» e müsait olduğu. Nitekim Hak taalâ buyurdu. (انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال فابین ان یحملنها واشفقن منها وحملها الانسان) Kalbimi güneş ve diğer seyyareleri âza olmak üzere Allahu taalâ hazretleri bizim şems manzumemizi «insan-i kebir» olarak halk buyurdu.

«Ardun de hemal-i cilâ ve isticlâ» hususlü için onların misli bir «mirat-ı tam» olan «insan» ı yarattı. Bunu Allah-u taalânın her şeye kadir olduğunu bilmemiz için böyle yaptı. Zira insanda zahir olan hakikat-i ilmin derecesi başka mahlûkta yoktur. Nitekim âyeti kerimede beyan buyruluyor. (الله الذی خلق سبع سموات ومن الارض مثلهن یتنزل الامر بینهن لتعلموا ان الله علی کل شیء قدیر)

«Biliniz ki insandan maksut, ancak insan-ı kâmildir. Onun kemali yalnız ilmen değildir. Belki bilcümle ilâhî esmâ ve sıfâtın ahkâmı kendisinde fiilen zâhir olur Meselâ kendisinde Halk sıfatı zâhir olmayan yâni kendisinde mertebelerin hepsini halk kudreti bulunmayup da sair sıfatların ahkâmı zâhir olan insan-ı kâmil değildir. İnsan-ı nakıstır. İnsan-ı kâmilde ihya ve imate, icat ve idam ve men' ve itâ gibi merkez-i ilâhî sıfatlar fiilen zâhir olur. Nitekim İsa Aleyhisselâmdan naklen kur'an-ı kerimde buyruluyor: (واذ تخلق من الطین کهیئة الطیر باذنی)

«Vücudun ıtlak mertebesinde sıfat ve sıfatın asarı olan esmâ ve esmânın asarı olan ef'al yoktur. Vücut, ulûhiyyet mertebesine tenezzülünde sıfat ve esmâ sahibidir. Fakat ef'al yoktur. Vaktaki meratib i kevniyyeye tenezzül eder ef'al zahir olur, ve şahadet mertebesinde «kesif teayyün» ler libasına büründüğü vakit sıfat, esma ve ef'al zahir olur. Binaenaleyh (Allah) ism-i camii, evvel, ahır, zahir ve batının heyet-i mecmuasının ismi olur. Ve mutlak vücudun hüküm, tayır ve mertebelerinin «meclâ» sı âlem ve onun «zübde» si (hülâsası) âdem olmuş olur. Âlemsiz ve âdemsiz Allahı görmek kabil değildir, Böyle olunca «insan-ı kâmil» de zat, sıfat, esmâ ve ef'al müçtemildir, ve bu mertebe vücudun birinci mertebesi olup vücudun tam ve mükemmel tenezzülü «insan-ı kâmil» de nihayet bulur. Ve mutlak vücudun insan-ı kâmil mertebesindeki kemalâtı hiçbir mertebe ve etvarında müşahit değildir. Hak, insan-ı kâmil ile görür, işitir, bilir, bilcümle kevnî sıfatlarla muttasıf olur ve her bir mevzi ve mertebenin lezzetleriyle mütelezziz ve elemleriyle müteellim olur. Hakkın zevkleri, insan-ı kâmilin zevkleri veya aksi olarak insan-ı kâmilin zevkleri hakkın zevkleridir. İmdi kevn, âlemin vücududur, ve kevn-i cami'de «insan-ı kâmil» dir. Nitekim

ما خدای عالم آدم یافتیم این چنین آدم ولی کم یافتیم

denilmiştir.

«Biliniz ki âlem ve âdemin iki itibarı vardır. Birisi zat cihetindendir, ve onların zatı evvelce yok idi; sonradan var oldu. Ötekisi mutlak vücut cihetindendir ki «kül» de sarıdır, ve onun herkes ile ve her şey ile nisbeti vardır. Bu itibarla «insan» üns'den müştaktır derler. «insan-ı kâmil» bil'asale Hazret-i Muhammed'dir. Zira onun hakikati bütün hakikatları cami' olan ulûhiyyet mertebesidir. (Allah) ismi onun «Rabb-ı hassı» dır ve bu ismin altında mündemiç olan bütün esmada itidal vardır Yani birinin diğerine galebesi yoktur. Fakat onun tâbii olan peygamberler ile evliyâ hazaratı da (Allah) isminin mazharı olmakla beraber onun altında bulunan isimlerdir. Bir ismin (mergub) u olup o isimler onların «Rabb-ı has» ları bulunduğundan esmaya mazhariyyet hususunda onlarda itidal yoktur. Nitekim Hazret-i Salih «Fettah» isminin mazharı bulunduğundan mucizeleri Futuh suretinde zâhir oldu.

«İmdi «insan-ı kâmil» ve Hakkı tenzihde teşbih ve teşbihde tenzih eder. Tenzihde (انا انا بشر مثلکم) ve teşbihde (من رانی فقد رای الحق) ve (هذا یداالله) buyurur. Zîra hîn-i tenzih-i ilâhî marifetin yani tanımanın yarısıdır ve harf-i teşbih dahi vücudun hakikatinde cehildir. Buna itikat zındıkadır. Harf-i tenzih tahdittir. Zîra bir şey bir şeyden münezzehtir denildiği vakit onlara birer hat tâyin edilmiş

ve birinin hududu bittikten sonra ötekinin hududu başlar demek olur. Harf-i teşbihde mutlak vücudun bir kayıt ve suretle tâyin etmek mânasına gelir. Bu derecelerden kurtulmak için Hak minhayis-iz-zat eşyadan münezzehtir ve minhays-üt-taayyün münezzeh değildir. Diğer bir tâbirle Hak, minhays-ül-eşyanın gayridir deriz. Zira (ان الله لغنی عن العالمین) buyurur ve minhays-üt-taayyün aynıdır. Zira (هو الاول والظاهر والباطن) buyurur.»

İnsan-ı kâmil için; «Bâtınıyye» fırkaları gibi, mütesavvife gulâtı da, nâsların zuhurların ve zâhirlerinin tatbikatını cevizin dış kabuğuna, kendilerinin bâtınî tevil ve tefsirlerini içindeki meyvaya benzetirler. Kabuk atılmayınca içinin lezzet ve zevkine ulaşılmıyacağı gibi âyet ve hadislerin avama hitap eyliyen zâhirleri atılmadıkça ve ancak havas tarafından bilinen bâtınlarına ve bunu açıkça veya remz ve işaret ile bildiren muallime körükörüne bağlanmadıkça feyze erişilmez ve istidadı olmıyanlar da erişemez derler. Bu mefhumun izahî şekilleri değişir. Fakat hepsi de bir kapıya çıkar... Mürşit; bâtınıyye fırkasında olduğu gibi muallim-i masum; yahut tasavvuf tarifine göre insan-ı kâmildir» diyen ve «Mezhep fırkalarının ehl-i Hak olanları karşısında Gâliye ve Dâlle fırkaları bulunduğu gibi, tasavvuf tarikının da ehl-i marifet ve irşat kısmına mukabil gulâtı vardır. Böyle olunca teşmil mânası çıkarılmıyarak alel'itlak bütün ahyar-ı sofiyeyi red eylediğim mânası anlaşılmamalıdır» kaydını da ilâve eden tanınmış İslâmî ilimler bilgini M. Raif Ogan (Yeni Sabah, 19 kasım 1949) «insan-ı kâmil» nazariyyesi çok süiistimale uğramıştır» dedikten ve «Bâbiye» ile «Behaiye» ve diğerleri hakkında izahat verdikten sonra sözü mutasavvifeye intikal ettirerek şu tafsilâtı veriyor:

«Bâtıniyye mezhep fırkalariyle mütasavvife gulâtı; nususun zâhirlerini ve malûm erkânını ihmal ve tatilde biribirinden kolay ayırt edilemezler. Hakikatte (muallim-i masum) ile (insan-ı kâmil) ayni şeydir. İkisinde de hakikate varış tâlim ve telkine bağlanmıştır.

«Kemalin son rütbesine vusul müyesser olunca; artık zâhirî ef'al-i malûme ve erkân-ı mahsusaya bağlı kalınmamış da olsa dil uzatılamaz. Halûnî aleyn kitabının müellifi Ebülkasım:

«Hazret-i Musa'ya Allahü Taalâ ilk hitabında: Bulunduğum yer; mukaddes vadidir. Ayakkaplarını çıkar» buyurdu.

«Dünya ve âhireti terkeden kâmiller de bu hitaba nail olurlar; yani huzura girerler diyor. Batıniyye-i tâlimiyye de; ayaktan çıkarılan nalınlar, yılan kendi derisinden sıyrılır gibi nâsların zâhirî kayıt ve şartlarından uzaklaşılmadıkça Hakka vusul mümkün olmaz, diyorlar. Bâtınilerce iş kemale ulaşmak ve insan-ı kâmile yahut Muallim-i masume yapışmaktır. Ulaştın mı, iş bitti. Haram, helâl, teklifat, dünya, ahret bunların hepsi avam içindir. Havas; huzurdadır. Allah ile bir ve beraberdir, onlarda böyle şeyler aranır mı?

«İbn-is-seb'in yanında Şuayb bin Medyen'den bahsolununca:

— O, diyor, Abdülâmel (yani, ibadetin esiridir), biz; Âbid-ül-huzur (yani daima Allah huzurunda) bulacağız.

«Bir kere de, sâlihlerden birini ziyarete giden tanıdığına:

— Cenneti istiyorsan sen bilirsin. İster ona, ister başka yere git... Fakat cennetin Rabbini istiyorsan bize gel. (Artık biz cennetin sahibiyiz mi diyor, cennet ve saire bizim öğrettiğimiz gibidir mi demek istiyor. Orasını kestirmek okuyucuların bileceği iştir.)»

Yine M. Raif Ogan bundan sonraki yazılarından birinde (Yeni Sabah, 6 aralık 1949) tsavvuf erbabının gâh münhasıran Hazret-i Muhammed gâh peygamberler ve çok kerre de başlı başına bir mevcudiyyet telâkkki ettikleri ve hassaten her zaman için mevcudiyyetini ileri sürdükleri «insan-ı kâmil» için pek doğru olarak şu mütalâada bulunuyor:

«Peygamber ve ashabının harekât ve âmâli ise taklide en lâyık yoldur. Hiçbiri de takvadan başka bir tariki ne tutmuştur, ne de tavsiye eylemişlerdir. Hattâ batının tefsirine uzanmağı bile çok kerre bid'at ve dalâlet saymışlardır. Artık doğru yolu ve gerçeğin sırrını bulmak üzere kimsenin dizi öpülerek; ilim olarak öğrenilen ve bilinenlerden vazgeçmeğe, rumuzlu, nükteli letaif ve zaraiften hayır beklemeğe lüzum da kalmamıştır. Çünkü yirminci medeniyyet asrında (insan-ı kâmil) i aramak Diyojen'in yaptığı gibi gündüz, aydınlıkta elde fenerle adam aramağa benzer, hem ne yazık ki, bulmak kadar ondan feyzalmak dahi mümteni' «ve muhal olmasa bile bâid ez ihtimaldir. (Hayatta en büyük mürşit ilimdir), Şeriatın ilim yolu ise müsbet kat'i, emin yoldur. Tarik-i kat'i varken, zannî ve sırrînın tercihinde lüzum ve zaruret yoktur.»

Dilâ insan-ı kâmilden işit tertib-i tekmilât
Müretteptir mürekkeptir odur filâsl-ı mevcudat
Lâ

İNŞA (انشا) [*Ed.*] İyi yazmak usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. İyi yazılmış yazı ör-

neklerini ihtiva eden eserlere de bu ad verilirdi.

Kim şimdi nazm-ü nesre eder Vasıf itibar
İnşa vü şiire rağbet o da bir zaman imiş
Enderunlu Vâsıf

İNŞAİYE (انشائیه) [*Bah.*] Bahriye inşaatında (yapım) çalışan mühendislerle işbaşıları ve işcileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İnşa Arapça yapmak, yapılmak demektir.

İNŞAİYE MÜHENDİSİ (انشائیه مهندسی) [*Bah.*] Gemi ve sair deniz vasıtalarının yapılışına esas teşkil eden hesaplarla bunlarda kullanılacak levazımla ve kıymetlerine dair keşif evrakını yapan ve yapılışlarına nezaret eden mühendisler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İnşa; Arapça yapmak, yapılmak demektir.

İNŞAİYE ZABİTİ (انشائیه ضابطی) [*Bah.*] Gemi inşaat işlerinde istihdam edilen zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar sanayi-i bahriye (bahriye sanatları) denilen bir sınıf dahilinde idiler.

İNŞAT (انشاد) [*Ede.*] Manzum bir sözü yüksek sesle okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir manzume hem mevzun, hem mânaya uygun bir tarzda okunmıyacak olursa dinliyenlerin zevkını kaçırır ve canını sıkar.

Didesi olunca hâbe mutad
Bu şi'ri iderdi daye inşad
Şeyh Galip

İnşad; manzum yazmak mânasına da kullanılır.

Tâhir; gine bir sihr-i halâl eyledim inşad
Bu nev gazelim eylesin âşıkları tefric
Tahir Olgun

İNTİHAL (انتحال) [*Ede.*] Başkasına ait bir şiiri kendisinin imiş gibi göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça intihal başkasının malı olan bir şeyi benimdir diye iddia etmek, benimsemek demektir.

Sirkat-ı şiir edene kat-ı zeban lâzımdır
Böyledir şer'-i belâgatte fetâva-yı suhan
Sümbülzade Vehbi

İPEKLİ KEŞMİR (ایپکلی کشمیر) [*Giy.*] Yün ve ipek karışık bir nevi kumaşın adıdır. Dayanıklı bir kumaştı. Ferace ve kürk kabı yapılırdı.

İPHAM (ایهام) [*Ede.*] Sözün kolayca anlaşılmıyacak derecede kapalı bulunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kolaylıkla anlaşılır yerinde kullanılan «vuzuh» un zıttıdır. Arapça bir kelime olan ipham belli etmemek, kapalı bırakmak, anlaşılmaz surette olmak, müphem ve anlaşılmaz tarza koymak ve konulmak demektir. İphamın daha açık olarak izahı şöyledir: ifadesi düzgün olan bir sözün mânasındaki ince bir hissin, yahut yüksek bir hayalin birdenbire anlaşılmamasıdır. Hâmid'in;

Çıktım semavata hâk berser
İndim semavat ile beraber

Meşhur beytindeki kapalılık gibi.

Bu beytin edası tamam, lâkin müeddası makbûl bir iphamdır.

Böyle makbûl olabilecek iphamları «takid» den ayırmak için «ipham-ı makbûl» demek doğru olabilir.

İPİ PALLAH SİVRİ KÜLLAH (ایپی پاللاه سیوری کللاه) [*Hal.*] Mecaz yoluyla Yersiz, yurtsuz, parasız, işsiz, serseri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İPLİĞİ PAZARA ÇIKMAK (ایپلکی پازاره چیقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla mahiyeti anlaşılmak, itibarını kaybetmek, kıymetten düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İPLİK (ایپلك) [*San*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kitabın satırları arasına yapılan ve «beyn-es-sutur» denilen tezyinattan iplik suretiyle resmedilen altın çizgiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Satırların arasına iplik çekmek tâbiri bu makamda istimal olunur.

§ [*Öl.*] Parmağın on ikide birine müsavi uzunluk ölçüsüne verilen addır.

İPLİKHANE (ایپلکخانه) [*İda.*] Eskiden kabahatlıların hapsedilip çalıştırıldıkları yere verilen addır.

§ [*Bah.*] Gemilere lüzumlu olan halatlarla yelken bezini yapan eski bir deniz müessesesinin adı idi.

İP PARASI (ایپ پاره‌سی) [*Hal.*] Mecaz yoluyla belâyı savmak için verilen şey, her hangi bir sıkıntıdan kurtulmak için yapılan fedakârlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İPTA' (ایطاء) [*Ede.*] Kafiyenin bir mânada olarak aynen tekrarı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İPTİZAL (ابتذال) [*Ede.*] Umumileşmiş, ağızdan ağıza düşerek müptezel olmuş sözlerin kullanılması yerinde istimal olunur bir tâbirdir. Böyle sözlere hayide yani çiğnenmiş, çiğnenmek

haline getirilmiş denilir. İptizalin zıddı «mümtaziyyet» tir. Arapça iptizal; bir şeyi çok kullanıp yıpratmak, bir şeyi daimî surette kullanmak; hor ve hakir oluş, şeref ve itibardan mahrum kalış demektir. Bunun edebiyat noktasından değil ahlâk cihetinden de iyi olmadığı şairin şu beytinden anlaşılır:

Ârifleri mezemmet eder ehl-i iptizal
Âli

İP UCU (ایپ اوجی) [*Hal.*] Mecaz yoluyla emare, işaret, alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İRADE (ارادہ) [*Kel.*] Dilemek, arzu etmek, meram etmek mânalarına gelir bir tâbirdir. Şer'iyyatta makdurattan bir şeyi vaktinde icat ve ifnaya tahsisi icabeden bir sıfattır. «Külliyyat-i eb-il-Beka» da beyan olunduğuna göre irade aslında şehvet, hacet, emelden mürekkep bir kuvvettir. Sonra bir şey işlemenin veya işlememenin lâyık olduğunu hükm ile nefsin o şeye meyletmesine isim olmuştur. «Musavver Dairet-ül-Maarif» te (İrade Maddesi) buna dair şu tafsilât vardır: İrade iki mânada kullanılır. Biri nefsî fiili ikaa (fiili icat etmek) müteveccih kılacak veçhile nefsin fiile meylinden ibarettir. Diğeri meylin başlangıcı olan kuvvettir.

«Birinci mânaya göre irade fiil ile beraberdir, irade ile fiil arasına zaman haylûlet etmez. Yalnız irade fiilden zatî takaddüm ile mukaddemdir. İkinci mânaya göre irade fiilden zaman itibariyle evveldir.

«Bazı kerre irade örfen kasit mânasına gelir. Nitekim bir lâfızdan bir mânayı irade etmek, o noktadan bir mâna kastetmek demektir. Murat olunan mâna, kastolunan mâna mânasınadır.

«Bazı ulemaya göre iradeyi tarife hacet yoktur. Zîra irade zaruridir. İnsan kendi iradesiyle, kendi ilmi, kendi kudreti, kendi elemi, kendi lezzeti arasındaki farkı bilbedahe idrâk eder. Mütekellimîne göre irade bir sıfattır ki fiilin ikaında (fiili icat hususunda) caizin (mümkün olan, olabilen şey) tarafından (vücut ve adem veya fiil ve terk) birinin âhir tarafa rüçhanını iktiza eder.

«İtizal ehlinin çoğuna göre irade: nefi' itikat veya nefi' zannetmektir Çünkü kudretin fiilin taraflarına (fiilin vücudu ve fiilin ademi) nisbeti müsavidir. Taraflardan birinde nafi' itikadı veya nefi' zannı hâsıl olur ise o taraf kadir indinde öbür tarafa müreccah olur.

«Bazı itizal kavline göre nefi' itikat ve zanna «dâiye» tesmiye olunur. İrade bu dâiyeye tâbi olan meyildir. Nitekim itikadın kerahati veya zannı zarara tâbi olan nefrettir: Biz bir şeyde zararın def'i ve menfaatin celbi bulunduğunu itikat eder isek nefsimizde bu itikada mürettep olarak bir meyil buluruz. İşte irade bu meyilden ibarettir.

«Eş'arîlere göre irade bir sıfattır ki makdurun (kudret sıfatının taalluk ettiği ey ki mümkün demektir) ehad-ı tarafeyni muayyen vakitte vukua tahsis eder. Bu meyil irade değildir. Çünkü irade bil'ittifak ehad-ı makdureyni (vücut ve adem) vukua tahsis eden bir sıfattır. İrade nefi' itikadî veya nefi' zannî ile veya bu itikat ve zanna tâbi olan meyl ile meşrut değildir. Nitekim yırtıcı hayvandan kaçan bir kimse yolda iki kurtuluş yolu bulsa birini bilâihtiyar irade eder. Bu itikadı ne nefi' itikada ve ne de nefi' itikada tâbi olan meyle tavakkuf etmez.

«Mütekellimlere göre irade ihtiyardan eamdır. İhtiyar tafdil ile tercihtir Yani taraflarından birini diğer tarafa tafdili ile beraber tercihidir. İrade yalnız tercihtir. Gûya mürit olan zat yalnız irade ettiği tarafa nazar ediyor da birini diğerine tafdil ediyor. Bazı kere mütekellimler ihtiyarî irade mânasında kullanılır. Nitekim fail-i muhtar, fail-i bil'ihtiyar derler.

«İradenin zıddı kerahet, ihtiyarın zıddı icap ve ıztırardır. İrade hakikatte daima ma'dume taallûk eder. Çünkü bir emrin husul ve vücudu için anı tahsis eder.

«Mütekellimlerin çoğuna göre meşiyyet iradeye müsavidir. Yalnız lûgat itibariyle aralarında ihtilâf vardır: Meşiyyet vücuda getirmek, irade ise dilemek demektir.

«İrade tasavvufî eserlerde (Abdülhakim. Erriyaz-üs - Sofiyye, cüz-i evvel sahife 31) sofiye ıstılahı olarak şöyle izah olunmaktadır:

«Bidayet-i tarik-ı sâlikîndir ki (قاصد الی الله) olanların evvel menzilidir. Mürit; sahib-i iradedir derler. İradet terk-i âdettir demişler Şöyle ki: Ağleb-i ahvalde nâsı evtân-ı gaflette sükûn ve istinas ile meyil ve ittiba-ı şehvet ettiği halde mürit bu libaslardan münselih ve âridir. Bu cihetle daire-i âdattan huruc etmesi iradetin sıhhatine alâmet olmasıyle bu halet iradetle tesmiye edilmiştir. Hakikatte iradet Hak Süphanehu ve Taalayı talebe kalbin nuhuzi ve kıyamıdır. (ارادة لوعة تهون كل روعة) Yani irade hurkad-ı derun ve sûziş-i dildir ki her bir saab-ı mahlûku tehvin ve âsan eyler denilmiştir.»

Olmaz müfid muktezıyyatı fetanetin
Câri olur iradesi ancak meşiyyetin
Celâl Paşa

İRADE-İ ALİYYE (ارادهٔ علیه) [*İda.*] Sadrazam tarafından verilen emir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu emir yazılı olduğu gibi şifahî de olurdu. Yazılı olana «iş'arat-ı aliyye» de denilirdi.

İRADE-İ CÜZ'İYYE (ارادهٔ جزئیه) [*Kel.*] İbadın tâat ve mesaiye taalluk etmeğe kaabil olan mahdut ihtiyarı, iradesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. İrade-i cüz'iyyenin (Musavver Dairet-ül-Maarif, c. 1, s. 886 ve mütaakip) deki izahı şöyledir: Cenab-ı Hak küllî iradeyi bir muayyen fiilin tercihinde ve külli kudreti bir muayyen fiilin husulünde sarf olunmasını insanlara tefviz eylemiştir. Küllî iradenin muayyen ve mahsus bir fiile tevcih ve sarf olunmasına «azm-i musammem» kesp, irade-i cüz'iyye, ihtiyar-ı cüz'î denilir.

«İrade-i cüz'iyye hariçte mevcut değildir. Belki nesep ve izafat kabîlindendir ki nesep ve izafet haddizatında mevcuttur. Fakat hariçte bir zamanda vücut ile muttasıf değildir.

«İrade-i külliyyenin sarf ve istimaline halk taalluk etmediğinden ırade-i cüz'iyye Hüdanın mahlûku değildir, ibadın da mahlûku değildir. İbad onu sarf ve istimalde mnhtardır, mecbur değildir. İbadın bu ihtiyarları vasıtasiyle Cenab-ı Hakkın fiillerini icat etmesi ilâhî âdetin cereyanına mebnidir. İbadın kesp ve ihtiyarları ve sarf ve istimalleri Cenab-ı Bâri'nin ibadın fiillerini halk etmesine âdi sebep ve vasıtalardır. İrade-i cüz'iyye veya ihtiyar-ı cüz'î veya kesp haddizatında mevcut ise de mevcut olmıyan nesep ve izafet kabîlinden yahut ne mevcut, ne mâdum olmayıp «hal» kabîlinden olmakla tesiri zayıf oluyor. Buna mebni Kadı Ebu Bekr-ül-Bakilânî'ye göre harici mevcut olan asıl fiilde tesiri yoktur. Belki kendisi gibi nesep ve izafet kabîlinden olan fiilin vasfında tesiri vardır. Meselâ darp fiili fiilin aslıdır. İrade-i cüz'iyye fiilin aslından müessir değildir. Fakat darp fiilinin tedip için olması veya eza için olması gibi birtakım vasıfları vardır. İrade-i cüz'iyye bu vasıfların birinde müessir olur.

«Ebu İshak İsferainî'ye göre irade-i cüz'iyye fiilin aslında bizzat tesir edemiyor. Belki ilâhî iane ile kadîr olan ilâhî kudretin tesiri ile tesir ediyor.

«Ebu Mansur Matüridî'nin irade-i cüz'iyye hakkındaki sözü pek mücmeldir. Çünkü zamanında cebir ve kader gürültüleri kalmamış, nâs ulemaya müracaattan vazgeçmiştir.

«Cebriyye; tamamiyle insanda irade ve kudreti selbediyor. İnsanın kendi fiilinde hiçbir dahli yoktur. Ne kudreti vardır, ne irade vardır, insanın bütün ef'ali kadîm olan ilâhî kudretle husul buluyor. Bütün isanlar harekât ve sekenatında mecbur ve muztardır diyor.

«Mu'tezile'ye göre insanın fiilinde Cenab-ı Hakkın asla methali yoktur. Beşerin ef'ali ancak beşerin hâdis olan kudreti ile husul bulur, insan mutlak-ul-inandır (serbesttir).

«Ebu Hasan-ül-Eş'ariye göre insanların fiilleri filvaki kadîm olan ilâhî kudretle husul bulur. Fakat beşerin hâdis olan kudreti o fiile mukarin olur. Müteveccih olur. Kadîm olan ilâhî kudret sebk ve galebe ile ef'ali halkeder. Eş'arı ibadın ef'alinde cebirden kurtulamıyor. Cebr-i mutavassıta kail oluyor. İrade-i cüz'iyye Eş'ari'ye göre Hüdanın mahlûku oluyor.»

Rahmetli İsmail Hakkı İzmirli'nin «kader ve kaza-i Bariden bahsederken (Yeni ilm-i kelâm, ikinci kitap, sahife 200) kadere imânın iki derecesi olduğunu söyledikten ve Cenab-ı Hakkın ezelî ilmiyle halkın amelini, tâat ve maasisini, erzak ve ecellerin bütün hallerini bildiğine dair olan birinci derece hakkında izahat verdikten sonra ikinci dereceye geçiyor ve şunları yazıyor: «Cenab-ı Hak mevcudat ve ma'dumattan her şeye kadirdir. Hiçbir hareket ve sükûn yoktur ki meşiyyet (iradet, istek) ile olmasın. İbadın bütün fiilleri Sani' Taalâ'nın halkı ile, iradesi ile, hükmiyle kaza ve takdiri iledir, Cenab-ı Hak'kın irade ve kudreti şâmildir. Ancak beşerin ihtiyarı münselip (gidderilmş) değildir. Saadet ve şakavet yoluna insan kendi ihtiyariyle sülûk (yola girmek) eder. «Her şey Allah'tan» demek kader halkan ve takdiren Allah'a mensuptur demektir. «Bizden demek de kesben ve ihtiyaren bizdedir demektir.

«İnsanın gerek kasd ve ihtiyara makrun olmıyan tabiî, gerek kasd ve ihtiyara makrun olan ihtiyarî fiillerinin hepsi Allah'ın mahlûkudur. Bârinin kader ve kazası ile vücut bulur. Çünkü bir şey'i kudret ve ihtiyar ile yaratmak mutlaka o şey'in tefasilini (tafsillerini) bilmeğe bağlıdır. Bizim harekât ve sekenatımızın tefasiline şuurumuz lâhik değildir. Biz de hem kudret vardır, hem de irade vardır.

«Evvelâ — Kudret müessirdir. Fakat hâlik değildir Hâlik ancak Allah'tır. Bizde kudret-i külliyye yani mümkün olan fiilerin husul ve vücudünde tesir etmek şanından olan bir kudret vardır.

«Saniyen — Bizde irade de vardır. İrade-i külliyye yani mümkün olan bütün fiil veya terkten birini tercih etmek şanından olan irade Allah tarafından mevhubdur (bağışlanmıştır).

«İrade-i cüz'iyye yani irade-i külliyyenin

muayyen ve mahsus bir canibine, bir fiille tevcihinden ve sarf ve istimalinden «azm-ı musammem»den ibaret olan irade bizdendir; emir itibarîdir. İrade-i ilâhiyye ile beşerin irade-i cüz'iyyesine tâbidir. Tâbir-i aharla abdin iradesi Hakkın iradesine vesile ve sebeptir.»

Cebriyye kulun fiil ve kudreti, kasd ve ihtiyarı olmadığına kail oldukları gibi vahdet-i vücut taraftarları da insanda irade-i cüz'iyyenin bulunduğunu kabul etmezler. Halbuki mesuliyyetin tahakkuku için abdin fiil ve hareketinde tesiri bulunması, aksi takdirde ef'al ve hareketâtından mes'ul olmaması lâzım gelir.

İkinci şıkkın yani mes'ul sayılmamasının yolu olmadığı için irade-i cüz'iyyenin kabulü zarurî olur.

İslâmî ilimlere ait tetkikleriyle tanınmış olan M. Raif Ogan «insanda irade ve ihtiyar var mıdır?» başlığı altındaki kıymetli seri yazılarının sonlarında (Yeni Sabah, 12 ocak 1950, seri No: IX) dikkate değen şunları yazıyor:

«Seyyid Nurularab'ın irade-i cüz'iyye hakkındaki tevilâtı şayi' olunca ulema arasında dedikodu çoğalıyor, mes'le zamanın hükümdarı Sultan Mecid'in dikkatini çekiyor. Padişah; ulema ile Seyyidi tartıştırmak üzere bir ziyafet veriyor, kendisi de kafes arkasından konuşmaları dinliyor, şeyh şöyle diyor:

— Allahın bütün kemal sıfatları; insanda zayıf, cüz'î ve mahdut dahi olsa yine vardır. Böyle olunca zayıf ve cüz'î bir iradenin elbette insanda bulunması lâzım gelir. Fakat huzurda bulunanlarda irade olmaz. Bakınız: Biz huzur-u şahanedeyîz. Şahsî irademize malik değiliz, İrade padişahımızındır. Gelin buyururlar, geliriz. Çıkın gidin buyururlar, çıkar gideriz. Binaenaleyh şurada ve şu dakikada biz irademize malik değiliz. Ne vakit ki huzur-u şahaneden çıkarız, o vakit irademize malik oluruz. Ehl-ul Allah ise her an huzurda, huzur-u ilâhîdedirler. Bundan dolayı onlar; iradelerine hiçbir zaman malik değildirler. Daima Allah iradesi ile hareket ederler. Huzurdan fâriğ olmazlar ki iradelerine sahip olsunlar!

«Ben de derim ki: Bu ifadeler yalnız batıl, gayr-ı makul ve batını bir tevilin şaheseri olmakla kalmaz, ayni zamanda hürmetsizce mükayeselerle süslenmiş bir fasit kaziyyedir. Bir kere; Allah her zaman ve mekânda hâzır ve nâzır olduğuna göre, kâmiller huzurdadır da Rabb-i Taalâ avamı huzurundan uzaklaştırmış ve tart mı etmiştir, böyle bir iddiayı hangi akıl kabul, hangi nakil teyit eyler.

«Hikâyeye gelince: İnsan; (Doğruyu söylemek) ile (hoşa gideceği söylemek) arasında muhayyer kalınca bunlardan birine irade-i cüz'iyyesini sarfeylemek elindedir. Nitekim; irade ve ihtiyarın olduğunu veya olmadığını düşünmeğe ve fiilini o yolda idareye insanı sevkeden de irade ve ihtiyarıdır. O biçim konuşmayı uygun bulan Şeyh efendinin hükümdarı; ne iradesini selbeylemiş, ne de ağzını tıkatmış idi. Öyle de söyler, başka türlü de der idi. Ama, hoşa gideceği söylemezse muatep olurmuş, bu düşünceye saplanarak irade-i cüz'iyyesini oraya sevketmek, yahut medenî cesaret gösterip avakıptan korkmıyarak hakikatı söylemeğe yine irade ve ihtiyarını sarfeylemek elinde değil mi idi?

«Demek ki; huzurda irade yoktur derken, fiilen huzurda iken iradesini kullanmıştır. Kaldı ki irade ile onun sevkı neticesindeki kisbi ayırmak lâzım geldiği bu ifadeden anlaşılmakta ve irade-i külliyye ile irade-i cüz'iyyenin birbirlerinin ayni olmadığı sabit olmaktadır. Şeyh Efendi öyle söylemese netice ne olurdu?

«İşte fiilde tahakkuk eden (hayır ve şer) vasıflarına göre mutlak mükâfat ve mutlak ceza, nasıl Allah'a vâcip değilse Şeyh öyle söyleyince hoşlanmak, böyle söylerse hoşlanmamak da padişahın bileceği ve takdir edebileceği bir iş idi. Ters ve münasebetsiz sözü terbiyesizlik ve tecavüz sayarsa adalet eylmiş olur, af ve müsamaha eylerse lûtuf ve ihsanda bulunmuş olurdu. Kaldı ki; fiilin âkıbetini düşünmek dahi, iradeyi idrâke sarftır, düşünceye göre söylemek ve yapmak da fiildeki vasfı kisbtir

«Görülüyor ki; bu fıkra Melâmiyye mürşidinin irade-i cüz'iyyeyi havas hakkında inkâr edeyim derken, her fert hakkında isbat eylemiş bulunduğunun resmidir ve intak-ı haktır.

«Şeyh Efendinin sözlerinde bir mugalâta daha var: Allah'ın kemal sıfatları aynen, fakat zayıf olarak kulda vardır diyor. Hiç de öyle değildir. İkisi arasında ne ayniyyet, ne zaaf ve kuvvet bakımından mümaselet ve müşabehet yoktur. Allahın kemal vasıfları kadîmdir, zatîdir. Kulun sıfatları hâdis ve ârizdir.

«Allah'ın kemal sıfatlarına noksan tarcyan eylemez, kuldakilere noksan ve nâkisa taaddi eyler. Aradaki benzerlik, bazan isim benzerliğinden ibarettir. Meselâ: Allah'ın hayat sıfatı ile kulun hayat sıfatının müşabehet ve mümaseleti nerededir?

«Allah'ın kıyamı nefsinden, kulun varlığı muhdis ihdasındandır. Kulun görmesi; göz cihazının ve ziyanın varlığı ve faaliyyeti iledir, Allah'ın görme sıfatının esbab ve alât ile ilgisi

yoktur. Ayniyyet nerede, zaaf ve kuvvet ne demek?

«Hâlık ile mahlûkun ne zatlarında, ne sıfatlarında ayniyyet, arada zaaf ve kuvvet farkı ile de olsa, vârit görülemez. Hattâ; müşabehet, mümaselet, nazirlik dahi yoktur. Kaldı ki; mertebesi ister müteşerri, ister şeyh ve mütasavvif olsun Seyyit Efendinin; müstebit bir padişahın vücudunu Allah'a ve onun huzurunu Huzur-u İlâhiye benzetmesi de onda varlığına inanılan irşat vasfına yakıştırılamaz. İnsanın her ferdinde olduğu gibi Şeyh Efendi dahi her zaman ve mekânda irade ve ihtiyarına sahip idi. Bu irade ve ihtiyarın Sultanın huzurunda onun memnun bırakacak bir fiilin istitaat ve kisbine sevkte kullanıldığı da görülmektedir. Ama fiilin vasfı (hayır) mı, (şer) midir işte orası ilim ve takdir-i ilâhiye raci olduğundan hüküm sadedinde bana söz düşmüyor!

«Netice şudur: Her türlü cebirden sâlim bir irade ve ihtiyar; nâkısta olduğu kadar kâmilde dahi vardır. Onu evleviyyetle (rıza) ve (hayr) a, yahut ihtiraslarına ve havay-ı nefsaniyyesine mağlûp olarak (şer) ve (adem-i rıza) ya sarf ve sevketmek suretiyle kemal sahipleriyle noksan ehlinin meksubatındaki farklarla irade-i cüz'iyyenin alâkası yoktur.

«Vacibatı iskat veya tahfif, yahut halktan bir cemaat üzerinde maddî ve manevî nüfuz sağlamak veya başka gayeler ile «kemal» sıfatının tefevvuk gölgesine sığınmağı akıl ve nakil kabul etmez. Allah'ın kullarına teklifatı istinasız- hepsinedir. Mes'uliyyet, irade ve ihtiyar, esbap ve vesaitte selâmete bağlıdır. Kulların mertebece farkları; takvâ'dan ibarettir. Bu takvânın varlığında ise hüküm; zahiredir, kavl-i mücerretten ibaret batine değildir. İslâmiyyetin insanlık dini, âkıl ve mes'uliyyet şeriatı ve ahiret kadar dünyayı da gözetmiş olduğunun en kesin delâlet ve beşareti de buradadır.»

İRADE-İ İLAHİYYE (ارادهٔ الٰهیه) [*Sof.*] Cenab-ı Hakkın isteği mânasına gelir bir tâbirdir. İrade Cenab-ı Bari'ye izafe olunursa mebde olan meyl-i nefis'te değil, münteha olan «hüküm» de kullanılır. Çünkü Cenab-ı Hak nefs meylinden müberradır.

İrade sıfatının vücudunde ittifak olduğu halde târifinde ihtilâf vardır.

Eski islâm hükemasına göre irade ezelden ebede kadar bütün mahlûkatı vücut nizamının ekmel-i vecih üzere olması için nasıl lâyık olacağını, uygun ve en iyi nizam üzere olmak için Zat-ı Ecel ve âlâsından nasıl sadır olacağını kasıtsız olarak Cenab-ı Barî'nin bilmesidir. Bu ilme «inayet» denilir.

Bazıları daha muhtasar olarak şöyle tarif etmişlerdir: (نظام الکل علم).

Mezzam, Câhiz, Allaf, Mamud-ul-Harzemî gibi mutezile reislerine göre irade-i ilâhiyye: Cenab-ı Hakkın fiilde menfaat olduğunu bilmesidir.

Ehl-i sünnete göre irade-i ilâhiyye: Bir sıfattır ki ehad-ı mağdurunu (vücut ve adem veya fiil ve terk) ahad-ı evkatta (üç zamanın birinde) vukua tahsisi icabeder, irade-i ilâhiyye kadimdir. Zat-ı Bârî ile kaimdir. İbadda olduğu gibi Zat-ı Bârî üzerine zait bir sıfat değildir.

İrade kudretten başkadır, Zira kudretin tarafeyne nisbeti müsavi değildir. Bazı ezdadı bazı evkatta vukua tahsis etmek iradenin şanındandır. İrade muhassıstır.

Cibaiyyeye göre irade-i ilâhiyye: Başlıbaşına kaim ve Zat-ı Bârî üzerine zait bir sıfattır.

Kiramiyyeye göre irade-i ilâhiyye: Zat-i Bari ile kaim hâdis bir sıfattır.

Kâbî'ye göre Cenab-ı Hakkın kendi fiilini irade etmesi: Fiilini bilişi, gayr-ın fiilini irade etmesi o fiil ile emreyleyişidir

İRADE-İ SENİYYE (ارادهٔ سنیه) [*Ida.*] Padişahın bir işin yapılması veya yapılmaması hakkında verdiği emir yerinde kullanılır bir tâbirdir. İrade eskiden şifahî yani ağızdan emir vermek, yahut kendi el yazısı ile yazmak suretiyle verilirdi. Sonradan iradeler Mabeyn baş kâtibinin imzasını taşıyan yazılı kâğıtla bildirilmeye başlanmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı devletinin saray teşkilâtı, sayfa 68 haşiyesi) irade-i seniyye denilen padişahın mütalâasını bilvasıta vermiye başlaması keyfiyyetini şöyle yazıyor: «1248 Cemaziyelevvelinde (1832 birinci teşrin) Kastamonu'da Tahmisçi oğlu isyanında padişah bir kısım evraka kandi el yazısıyle mütalâasını yazmış ve bazı evraka da başkâtip vasıtasıyle cevap vermiştir. İşte bu tarihten itibaren irade-i seniyye denilen padişahın mütalâalarının bilvasıta Sadrazama bildirilmesi âdet olmuş ve bu tarz saltanatın sonuna kadar devam etmiştir. (Dolap 7, sandık 215) Sadrazamın başkâtibe yazdırıp gönderdiği telhis ve sonraki ismi tezkire-i maruza olan tezkireyi, başkâtip padişaha okur ve şifahen iradesini alarak derkenar suretiyle sadrazama bildirirdi. Padişahın, sadrazamın arzı üzerine yazdığı derkenardan şimdiye kadar istisna teşkîl etmek üzere bir tane gördüm ki o da Kayseri'li Ahmet Paşa'nın İstanbul'a gelmesi hakkında Sadrazam Saffet Paşa'nın arizasına II. Abdülhamid'in yazdığı

cevaptır. (Bakınız: Belleten, sayı 28, sene 1943, sayfa 523).»

İradeler iki türlü olurdu. Birincisi, kendisine sunulan bir kâğıt üzerine reyini bildirmekten, diğeri her hangi bir iş hakkında arzusunu bir kâğıt üzerine yazmaktan veya yazdırmaktan ibaretti. Tanzimattan evvel sadrazamlar tarafından padişaha takdim olunan telhislerin baş tarafına hünkâr kendi kalemiyle mütalâasını yazar, iade ederdi. Gerek bu mütalâaya ve gerek «beyaz üzerine yazılan hatt-ı hümayun» denilen ikinci iradeye padişah tarafından imza konulmazdı. Esasen sadrazamlar tarafından yazılan telhisler de imzalanmazdı. Tanzimattan sonra maruzat doğrudan doğruya padişaha gönderilmeyip mabeyn başkâtibine hitaben yazılan istizan tezkireleri adı verilen tezkire ile gönderilir. Bu tezkirelere sadrazamlar tarafından imza makamında (m) işareti konulmağa başlanmış, Mithat Paşa zamanından itibaren maruzat (m) yerine sadrazam tarafından imzalanmak usulu ikame olunmuştur. İlk zamanlarda başkâtip tarafından irade ile yazılan hâmişlere imza konurdu. Bir arizanın arkasına hükümdarın tasdikını müş'ir attığı tarihten veya altında padişah tarafından «vükelânın tensibi veçhile bunun böyle olmasını veya böyle olmamasını irade ettim» ibaresinden ibaretti. İkincisi her hangi bir iş hakkında padişah tarafından arzusunu bir kâğıt üzerine yazıp göndermesinden ibaretti. Bu ikincisine «beyaz üzerine hatt-ı hümayun» denilirdi. İradeler yalnız sadrazamlara değil, diğer nâzırlara da tebliğ olunurdu. 1908 İnkılâbına gelinciye kadar nâzırlar da resmî veya hususi surette maruzatta bulunur ve irade-i seniyye tebellug ederlerdi. Temmuz İnkılâbından sonra maruzat münhasıran sadrazam tarafından yapılırdı. İrade-i seniyyeye iktiran eden tezkireler de ya sadrazam ile beraber o işin taalluk eylediği nezaret nâzırının veya tekmil vükelâ heyetinin mühür ve imzaları bulunurdu.

İRADE-İ ŞAHANE (ارادهٔ شاهانه) [*İda.*] Pedişahın emri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan irade; buyurmak, buyurulmak demektir.

İRAD-I CEDİT HAZİNESİ (ایراد جدید خزینه‌سی) [*Mal.*] Nizam-ı cedit teşkilâtına karşılık olan gelirler hakkında kullanılır bir tâbirdir Üçüncü Sultan Selim, yeniçerilerin intizamsızlığını görerek askerliği esasından ıslah için «Nizam-ı cedit» teşkilâtı vücude getirdiğ sırada bu askerin iaşe ve sairesi masarifine karşılık olmak üzere bir de müstakil hazine teşkil ettirdi ve buna «İrad-ı cedit hazinesi» nami verildi.

İrad-ı cedit hazinesine karşılık olan varidat irad-ı cedit nizamnamesinde şu suretle gösterilmişti: «Kablennizam Darphanede olan haremeyn mukataalarından maada şimdiye kadar Darphaneden zaptolunan gerek Tersane masarifine merbut ve muhtas ve gerek gayr-ı mukataat ve derya zeamet ve timarları her ne ise ve hâlâ taraf-ı mirîden idare olunmakta olan rüsum-ı penbe ve sair mukataat iki yüz senesinden ve esham mahlûlâtı işbu nizam tarihinden itibar ile mecmuu ve kezalik kanun-ı cedit muktezasınca faizi on keseden ziyade olup zaptolunacak mirî ve haremeyn mukataaları ve esham ve humbaracı timarları bicümletiha nâzır-ı mumaileyh marifetiyle ilzam ve idare oluna».

İrad-ı cedit hazinesine karşılık olan varidatın diğer devlet varidatı ile karıştırılmaması ve hatt-ı hümayun olmadıkça bir akçasının bile sarfedilmemesi yine o nizam icabındandı. Yine nizamnamede alâkadarlardan tekâsülü görülecekların şiddetle cezalandırılması da tasrih olunmuş idi.

İrad-ı cedit hazinesinin idaresine «talimli askerî nezarati» unvanını haiz olan nizam-ı cedidin en büyük âmiri memur edilmişti. Şıkk-ı sani defterdarlığı da lâğvedilerek bununla birleştirilmişti. Bu memuriyetin tevcihat-ı hümayun defterinde unvanı «şıkk-ı sanilik ve irad-ı cedit defterdarlığı inzimamiyle talimli asker nazırı» idi. Nazırlık «mansıb-ı celil itibar» olunmuş ve kendisine «talimli asker nazırı izzetlû efendi» yazılması kararlaştırılmıştı.

İrad-ı cedit hazinesinin muhafazasına olduğu gibi kaydına da pek ziyade ehemmiyet verilmişti. Varidat ve masarifin günlük puslalarının nazıra ve baş defterdara verilmesi kanun icabındandı. Hattâ kanuna göre her ay başında defterdar ve nâzırın bir araya gelerek yevmiye puslalarını tatbik eyledikten sonra üç kıt'a aylık defteri yazdırılır ve nâzırın imza edeceği bu deftere defterdar sah çektikten sonra biri bâb-ı âliye takdim edilirdi. Nushanın biri baş muhasebeye verilir ve ruznamçe-i hümayuna da o suretle kayıt olunurdu. Sene nihayetinde on iki aylık hisap birleştirilir, mutabakat temin olunduktan sonra baş defterdarla nâzır sadrazamın nezdine gelerek senelik icmal kendisine gösterilirdi. Bu icmal sadrazam tarafından rikâb-ı hümayuna arzedilirdi. İrattan masraf çıktıktan sonra artan fazlası kapı arâsı hazinesinden kaldırılıp darphane-i âmirede hazırlanan kârgir irad ı cedit hazinesine nakledilecek, hazinenin kapısı da baş defterdar, nâzır ve bir de darphane nazırı tara-

fından mühürlenecekti. Artan paranın bu suretle muhafaza olunmasındaki sebep kanunda şu suretle yazılıdır: «Bu hazinenin böylece başkaca ifrazı düşman üzerine sefer vukuunda lâakal yüz elli bin ve belki daha ziyade akça cemolup sefer vukuunda hazine fikri külliyen bertaraf olup ordu hazinesinde ve burada baligan ma belâğ akça bulunmak ve sefer her nekadar müstemir ve mütemadi olursa dahi yoktur deyu askere ve erbab-ı sefere fütur gelmemek irade-i aliyyesine mebni olmakla bunun bir akçası mahall-i ahara sarf ve telef olunmaması hususuna her asrın vükelâsı itina ve dikkat eyliyeler.»

İrad-ı cedit hazinesinin senelik varidatı yetmiş bin keseye kadar çıkarıldı. Yetmiş bin kese altın para ile dört buçuk milyon demek olduğundan hayli mühim bir meblâğ teşkil eder. Ancak Sultan Selim'in şahadetiyle nizam-ı cedit bozulduğu gibi irad-ı cedit hazinesi de kaldırılmış ve varidatının bir kısmı lâğvolunarak kusuru iç hazine şubesi olan darphane hazinesine nakledilmiştir.

İRAD-I CEDİT NAZIRI (ايراد جديد ناظری) [*Mal.*] Üçüncü Selim zamanında Nizam-ı Cedit adıyle teşkil olunan askerî sınıfın masrafına karşılık olmak üzere ayrılan gelir dolayısıyle teşkil edilen hazinenin başındaki memurun unvanıdır. Bu memuriyetin tevcihat defterindeki unvanı «şıkk-ı sanilik ve irad-ı cedit defterdarlığı inzimamiyle talimli asker nazırı» idi. Sultan Selim'in şahadetiyle Nizam-ı Cedit lâğvedildiği için bu vazife de tarihe karıştı.

İRAD-I MESEL (ايراد مثل) [*Ede*] Bir fikri ispat için misal getirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ragıp Paşa'nın Saip'ten tercüme ile benimsediği:

Ragıb'a; düşmanın aldanma tevazularına
Sel, divârın ayağın öperek hedmeyler

beytinde olduğu gibi. Bu beyitte asıl fikir düşmanın yaltaklanmasına aldanmamak lâzım geldiğini anlatmaktır. Duvar dibinden akan selin ayak öpercesine sürünerek geçtiği halde duvarı temelinden yıkmasının söylenmesi ise o fikrin isbatı için bir misal getirilmesidir.

Buna «irsal-i mesel» de denir.

İRFAN (عرفان) [*Sof.*] Bilmek, fıtrî istidat eseri olarak zarafetle tefekkür edip bilmek mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılahı olarak tevhit ilmini zevkedinmek demektir. Bunun yerine «ilm-i ledün», «ilm-i Rabbanî» de denilir.

Bu ilim «şuhut, zevk ve tahakkuk» tan ibarettir. Tahsil ile elde edilemez, vehbi'dir ve bir mürşide mütabaatla elde edilir.

Savm ü salât ü haccile zâhid biter sanma işin
İnsan-ı kâmil olmağa lâzım olan irfân imiş
Niyazi

İRHA-YI İNAN (ارخای عنان) [*Eda.*] Sonradan muhalifin aleyhinde bir netice elde etmek üzere onun iddiasını muvakkaten teslim etmek yerinde kullanılan bir tâbirdir. Mübahaselerde iyi kullanılırsa pek müessir düşer. Çünkü bu halde hasım kendi silâhıyle vurulmuş olur.

Kul hata etse nola afv-ı şehinşahi kanı
Tutalım ki elim kanda imiş kanı kerem
Ahmet Paşa

İRS (ارث) [*Fra.*] Ölen bir kimsenin evlât ve akrabasından sağ kalanlara bedelsiz intikal eden emlâk, emvâl ve eşyası hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İrsin şartları: Murisin hakikaten veya hükmen veya takdir suretiyle ölmüş bulunması, murisin ölümü zamanında vârisin hakikaten veya hükmen sağ olması, vârisin veraset cihetinin malûm bulunmasıdır.

İrsin mucip sebepleri: 1 — Varisle muris beyninde nisbî karabet bulunmak. 2 — Sahih nikâh mevcut olmak, 3 — Velâ bulunmaktır.

İrsin mani sebepleri: 1 — Azatsız köle olmak, 2 — Vâris murisin hatadan maada katili olmak, 3 — Vârisle muris arasında din ihtilâfı bulunmak, 4 — Vârisle muris beyninde ihtilâfı dâr bulunmaktır,

İRSAD (ارصاد) [*Mal.*] Beytülmale ait bir mülkün rakabesi kemakân beytülmalin olmak üzere menfaatin sultan tarafından bir cihete tahsis olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu kabilden olan mülke ism-i mef'ul bünyesiyle «mirsat» ve «tahsisat kabîlinden vakıf», yahut sadece «tahsisat» denilirdi. Sahih ve gayr-i sahih olmak üzere iki kısımdı: İrad-ı sahih; şer'an beytülmalde hakkı bulunan bir cihete tahsis edilene, irsad-ı gayr-i sahih de beytülmalde hakkı olmıyan bir yere tahsis olunana verilen addı. İrsad-ı sahihin iptali caiz olmazdı. Ancak taraf-ı sultaniden, ya sultanın izniyle diğeri canibinden şurutunun tezyit ve tenkisi gibi tasarrufatta bulunmak caizdi. İrsad-ı gayr-i sahihin iptalı caizdi.

İrsat; gözetilmek demektir.

İRSAD-I GAYR-I SAHİH (ارصاد غير صحيح) [*Mal.*] Hazineye ait bir kısım varidatın hazine masraflarından olmıyan bir cihete tahsis olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tahsis-i gayr-i sahinin müradifidir. İrsad-ı gayr-i sahihin iptalı caizdir.

İRSAD-I SAHİH (ارصاد صحیح) [*Mal.*] Hazineye ait bir kısım varidatın hazine masraflarına dahil bir cibete tahsis olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tahsis-i sahihin müradifidir. İrsad-ı sahihin iptali caiz değildir. Ancak sultan tarafından, ya sultanın izniyle diğeri canibinden şartlarının teyît ve tenkisi gibi tasarrufatta bulunmak caizdir.

İRSAD-I VAKF (ارصاد وقف) [*Vak.*] Rakabesi beyt-ül-male ait bir mülkün menfaatını ülülemrin, hazineden istihkakı olan kimseye tayin ve tahsisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «mürsad», «tahsisat kabilinden vakıf» veyabut sadece «tahsisat» da denilir.

İRSAL-İ LİHYE (ارسال لحیه) [*Hal.*] Sakalı salıvermek mânasına gelir bir tâbirdir. Sakal islâmiyyette sünnet-i seniyyeden olduğu için dindarlar sakal salıverirler ve sakallılar fazla hürmet görürlerdi. Eski zamanda sakalın büyük bir ehemmiyet ve haysiyeti, dinî ve içtimaî bir kıymeti vardı. Hele eski rical, eski ulema sakala lüzumundan çok fazla ehemmiyet verirlerdi.

Sakal merasimle bırakılır, dualar, ziyafetler tertip edilirdi. Hele devlet dairelerinde, şeyhülislâm kapısında memuriyeti yüksek dereceyi bulanlar, ihraz ettikleri makamın şerefini, haysiyyetini muhafaza etmek için mutlaka sakal koyvermek mecburiyyetini hissederlerdi. Böyle mevkide bulunanlar için sakal bırakmak dinî bir vecibe, feragat ve ihmali gayr-i caiz bir içtimaî âdetti.

Yaşı ilerlemiş, mevki sahibi olmuş kimseler her fırsattan istifade ederek gençleri teşvikkâr sözleriyle sakal bırakmıya âdeta icbar ederlerdi.

Hattâ sakalın şekline göre bir takım mânaları, remizleri vardır: sakalı olduğu gibi bırakmak, hiç makas veya ustura vurdurmamak derviş nihat bir tabiatın, kalenderane bir mizacın alâmetlerinden sayılırdı.

Sakal başları inceden başlıyarak çene üzerinde nihayet bulan kısmını sivri bırakmak şıklığa delâlet ederdi.

Sakalı çene ortasından iki kısma ayırarak taramak o zamanların münevverleri içinde bir nevi alafrangalık, firenkperestane bir usul, bir taklitti.

Yanakları üzerindeki kılları yolmak suretiyle yanakta öpülecek küçük, boş bir saha bırakmak zendostların kâriydi.

Sakallı zevata hürmet ve itaat göstermek, onların sözüyle hareket etmek, nasihatlerini dinlemek gençlerin içtimaî terbiyeleri iktizasından dandı. Ata sözleri arasında geçen «sakalım yok ki sözüm dinlensin» cümlesi, sakala o zamanlarda verilen kıymet ve ehemmiyetin derecesini göstermeğe kâfidir.

Sakalı merasimle bıraktıktan sonra, artık onu istediği vakit tıraş etmek, şekilden şekle sokmak çok ayıp sayılırdı. Hattâ mevcut sakalını yok ettiği için cezaya uğrıyanlar bile görülmüştür. Nitekim (Şinasi) böyle bir cür'et gösterdiği için memuriyyetinden azledilmişti. Abdülhamid'in son Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın sakalsızlara memuriyyet vermediği de meşhurdur.

Tarih-i irsal-i lihiye-i Halid Molla, hemşire zade-i fakir:

Mahdum-u pür maarif Hâmît Efendi zade
Arâyiş-i Cemalin lihyeyle itti ikmal
Tarih-i haledari bu vechile yazıldı
Halid Efendi kıldı şabanda lihye irsal
1222 *İzzet Molla*

IRSAL-İ MESEL (ارسال مثل) [*Ede.*] Meşhur bir fıkranın veya darb-ı mesellerden birinin iradıyle bir fikri kuvvetlendirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İrsal-i meselde misli yoktur
Bu şivede söz eğerçi çoktur
Ziya Paşa

İRSALİYE (ارسالیه) [*Mal.*] Mukataa bedelleriyle hükümet merkezine gönderilen diğer paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başbakanlık arşîvindeki bir vesikada (Maliye, tarihi 1202, numarası 2151) şöyle deniliyor: «Bir iki seneden beri Irak'ta kaht-ü galâ olduktan başka isyan eden Müntefik şeyhinin tenkili için masarif-i külliyyeye muhtaç olduğundan ve Mardin taraflarında dahi kaht-ü galâ hüküm sürdüğünden bahisle Basra ve Mardin mukataalarının üç senelik irsaliyelerinin kendisine terki Bağdat valisi Süleyman Paşa tarafından istida olunmuş ise de işbu takrir üzerine yazılan buyrulduda devletin halen içinde bulunduğu sefer dolayısiyle akçaya şiddetle ihtiyaç bulunduğu bir sırada irsaliyenin terki mümkün olamıyacağından vakt-i münasipte müşarünileyhe mükâfat edileceğinin cevaben iş'arı»

İrsaliye hâlen bir paranın gönderildiğine veye bir tahsildarın tahsil ettiği parayı vezneyi yatıracağına dair yazılan kâğıda denir.

İRSALİYE HAZİNESİ (ارسالیه خزینه‌سی) [*Mal.*] Taşralardan merkeze gönderilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İrsal; Arapça göndermek demektir. İrsaliye hazinelerinin bir

kısmı devlet, bir takımı da padişah namına gönderilirdi. Meselâ Yemen Beylerbeyisinin her sene gönderdiği yüz bin filori hükûmete, Mısır'dan gelen ise cep harçlığı olmak üzere padişaha aitti.

İRŞAD (ارشاد) [*Sof.*] Manen tenvir eyleme, gafletten uyandırma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikatta Hak yolunu gösterene «mürşit», «sahib-i irşat» denilir. İrşat; Arapça doğru yol göstermek demektir.

Şeyhimiz kendisini bilmede kalmış âciz
Nerede kaldı ki keyfiyyet-i irşadı bile
Üsküdarlı Sâlim Süleyman

Gör zahidi kim sahib-i irşad olayım der
Dün mektebe gitti bügün üstad olayım der
Ruhi-i Bağdadî

İRTİBAT HİZMETİ (ارتباط خدمتی) [*Ask.*] Muhtelif kıt'aların muhtelif fennî vasıtalarla haber almak için birbirine bağlanma işi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bağlanmış, taalluk, münasebet mânalarına gelen irtibat-ı askerî bir tâbir olarak başka başka birliklerin birbirinin vaziyyet ve maksatlarından haber almaları ve bu maksatla birbirine bağlı olmaları demektir.

İRTİBAT KEŞİF KOLU (ارتباط کشف قولی) [*Ask.*] Bir kıt'ayı arayıp bulmak ve kendisiyle her hangi bir surette irtibatı tesis etmekle mükellef olarak çıkarılan keşif kolu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İRTİBAT KIT'ASI (ارتباط قطعه سی) [*Ask.*] Kendisiyle irtibat tesis edilen kıt'a hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İRTİBAT ZİNCİRİ (ارتباط زنجیری) [*Ask.*] Geceleyin veya orman ve arızalı arazide göz ve ses irtibatı vücude getirmek üzere bir irtibat kıt'asının alacağı zincirleme tertibatı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

IRTİCAL (ارتجال) [*Ede.*] Sözü düşünmeden söylemek, hazır cevaplık tarzında söz söyleyiş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Düşünmeden şiir söylemekte bilbedahe, tâbiri daha ziyade kullanılır.

İşte bu sebepledir ki el'an
Türkide yok irticale imkân
Ziya Paşa

İRTİDAD (ارتداد) [*Fık.*] İslâm dininden dönmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hangi dine dönerse dönsün, isterse dinsiz olsun, dönen erkek ise «mürted» kadın ise «mürtedde» denir.

Mürteddin hükmü katl, mürteddenin hükmü ise islâma gelinciye kadar hapsolunmak ve mürted mütezevviç (zevceli yani evli ise) ve mürtedde zat-üz-zevç (zevcli yani kocalı ise) beyinlerindeki nikâh fiilhal batıl olmaktır.

İRTİFA' ALMAK (ارتفاع آلق) [*Tak.*] Güneşin zevâl vaktinde yüksekliğini aletle ölçüp derecesini hisap ve tâyin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İrtifa' almakla saat tashih edilir.

İrtifaın almağa olmaş mühendis çarh ana
Mihri astırlap idüp kılmış şuaın risman
Nef'î

İRTİFA' DAİRESİ (ارتفاع دائره سی) [*Tak.*] Yıldızların irtifalarını tâyine mahsus olan şakulî dairelere verilen addır.

İRTİFA' DOLABI (ارتفاع دولابی) [*Bah.*] Top moylusunun moylu mihveri etrafında istenildiği kadar kaldırmak üzere tertip edilmiş dişli donanımına bağlı kollu tekerleğin adıdır. «İnhitat dolabı» da aynı tertibattan ibarettir.

İRTİFA'-I BAHRÎ (ارتفاع بحری) [*Bah.*] Arzın sathı üzerindeki mevkilerle dağlar veyahut sair noktaların deniz sathına nazaran olan irtifaı yerinde kullanılır bir tâbirdir. İrtifa'; Arapça yükseklik demektir. Mevkilerle dağların denizden olan yüksekliklerini tâyin için daha başka âletlerle beraber ekseriyetle barometre kullanılır.

İRTİFA'-I MATAR (ارتفاع مطر) [*Koz.*] Bir mevkide bir sene zarfında bir metre murabbaı mahal üzerine yağan yağmurun yüksekliği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir memleketin suya olan ihtiyacının derecesini tâyin hususunda bu irtifaın bilinmesinin pek büyük dahl ve tesiri vardır. İstanbul'da yağmurun vasatî (ortalama) irtifaı 76 santimetredir.

İRTİFA' TAHTASI (ارتفاع تخته سی) [*Tak.*] Saatin tâyini için kullanılan âlete verilen addır. Muhtelif şekilleri bulunan bu âlete müneccimler «rubu' tahtası» derler.

İSEVİYYE (عیسویه) Kadirî tarikatı kollarından birinin adıdır. Kurucusu şeyh İsa'ya nispetle bu adı almıştır. (Sadık Şehbani) nin «Menakıb-ı Geylâniyye» sinden naklen rahmetli (Sadık Vicdani) nin haber verdiğine göre (Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi, sayfa 42-43) Abdülkadir Geylâni zamanında Irak taraflarında gayet âlim bir papaz onun zuhûrunu işiderek gelenden geçenden hakkında yaptığı soruşturma ile hayli malûmat

edindikten sonra garba doğru sefer ihtiyariyle: Ben Şeyh Abdülkadir'in halifesiyim demeye başladığından etrafına epeyce mürit toplamış, bunları onun terbiye ve sülûkü hakkında edindiği malûmat dairesinde terbiye etmiş. Zâhiren bir kadirî şeyhi, hakikatte ise mukallidi olmakla beraber hıristiyanlığına sadık olan bu papazın taklidi tahkik semeresi vermiye başlamış. Başına topladığı kırk kadar müridi ile bir gün teferrüç maksadiyle mesireye giderek bir çay kenarına varmışlar. Çayın öbür keçesi daha lâtif olduğundan o cihete geçmek arzusunu gösteren müritlerine şeyh «peki; geçelim ama, vasıtamız yok» deyince müritler: emrederseniz biz yürüyerek geçeriz demeleri üzerine şeyh taaccüple: Buyurun geçin bakalım müsaadesini vermiş. Müritler şose üzerinde yürür gibi suyu geçmişler. Sıra kendisine gelmiş. Çayın kenarına gelip bir tecrübe yapmış. Bakmış ki ayağı suya batıyor. Mevkii müşkilleşmiş. Ancak müritlerin geçişi basiretini açmış olduğundan hemen o dakikada Ya Abdülkadir; şimdiye kadar seni taklit ediyordum. Şu dakikada anladım ki dinin hak imiş. Can ü gönülden şahadet getirmekle beraber medet ve inayetine sığınmış, Allahın takdir buyurduğu dakika da hulûl etmiş bulunduğundan papaz o anda velâyete yükselerek müritlerine der ki: Evlâtlar; ben çayın öbür keçesine kadar papazdım. Şimdi imana geldim, pirin himmetiyle veli oldum. İster beni kabul edin, ister başka bir şeyhe gidin. Müritler: Biz, senin irşad ve terbiyen sayesinde bu mertebeye eriştik, senden ayrılmayız, demişler. Bunun üzerine şeyh:

— O halde bana bir isim bulun deyince müritleri:

— Şimdiye kadar dinin İsevî imiş. Bundan sonra da adın İsa olsun demeleri üzerine o adı almış ve böylece Kadirî tarikatının bir kolu meydana gelmiş.

Şazeliyye tarikatının da «İseviyye» adlı bir şubesi vardır. Bunun kurucusu da şeyh Seyyid Muhammed bin İselmektas-üs-Sebai'dir.

İSFAR (اسفار) [*Fık.*] Sabah namazının aydınlıkta kılınması, yani ortalığın açılmasına tehir edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sabah namazını Gales vaktinde yani daha karanlık iken kılmak demek olan tağlisin zıttıdır.

«Sabah namazını ortalığın açılmasına tehir ediniz. Çünkü bu, mânevî ecir itibariyle daha büyüktür.» mânasına gelen «اسفروا بالفجر فانه اعظم للاجر» hadisi bunu teyit eder. İsfarda cemaatın çokluğu fazileti olduğu için kılanların namaza yetişmeleri maksadiyle camilerde sabah namazı geciktirilir. Cemaatin çokluğuna sebep olan hal azlığını icabettirenden elbette efdaldır. Yalnız Müzdelife'de bulunan hacılar Kurban Bayramının ilk günü, fecirden sonra vacip olan Müzdelife vakfesinden dolayı onlara o gün sabah namazını tağlis etmek efdaldır.

İSHAKİYYE (اسحاقیه) [*Sof.*] Hafifiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Ebi İshak İbrahim bin Şehriyar-ül-Mürşid-ül-Kâzrunî tarafından tesis olunmuştur. Buna «Mürşidiyye», «Kâzruniyye» de denilir.

Kâzrun İran şehirlerinden birinin ismidir. Ebi İshak Acem'di İran hükümdarı babasını müslüman yapmıştı. Ebi İshak ile diğer kardeşleri babalarının islâmiyyeti kabulden sonra doğmuşlardı. Şeyh Ebu Ali Hüseyin Muhammed-ül-Fiyruzabadî'den feyzalmıştı. O maksatla memleketinde, Şiraz'da, Basra, Mekke ve Medine'de dolaştı. Hadis de rivayet ve cemetmiştir.

İSHAKİYYE KÖŞKÜ (اسحاقیه کوشکی) [*Sar.*] Sadrâzam İshak Paşa tarafından İkinci Bayezıt için Topkapı surları dahilinde yaptırılan köşkün adıdır. Bânisinin ismine nispetle bu adı almıştır.

İSİMLİK (اسملك) [*Sar.*] Saraylılar tarafından gönderilen hediyelik şeylerin kimin tarafından gönderildiğini belirten adres puslası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Maaşlarından başka şahıslarına mahsus olarak sabun, şeker ve ispermeçet (mum) gibi şeylerden ibaret olan tâyinlerini kalfalâr biriktirir, bunları saray tâbirince «cevap» denilen hediye suretiyle azatlı kapı yoldaşlarına ve sair tanıdıklarına gönderirler ve bu cevaplara saray fırıncalası ve tatlılarını da ilâve ederlerdi.

Bu hediyeler, üzerine beyaz astar sarılı çamaşır sepetine konularak mühürlenir, mühürün altına da adres puslası eklenirdi. İşte bu adres puslasına «isimlik» denilirdi. Bu suretle hazırlanan hediye sepeti harem ağaları tarafından çıkarılıp yamakları vasıtasiyle yerlerine gönderilmek üzere baltacılara teslim edilirdi.

Bu hediyelere karşı matbah-ı âmirede pişirilmiyen zeytin yağlı yaprak veya patlıcan dolması gibi pişmiş yemekler gönderilmek suretiyle mukabele olunurdu.

İSKÂFİYYE (اسکافیه) [*Kel.*] Mutezileden bir fırkanın adıdır. Kurucusu Ebu Cafer-ül-İskâf'a nispetle bu adı almıştır. Bunlar; Allah'ın ukalâya zulmetmiye kudreti olmayıp ancak çocuklarla delilere zulmedebilir gibi bâtıl bir itikatda bulunurlardı.

İSKARMOZ (اسکارموز) [*Bah.*] Gemilerin kaburgalarını «postalarını» teşkil eden eğri

ağaçların adıdır. Kayıklarda kürek takılıp çekilen ağaç çiviye de bu ad verilir. Eski harp gemilerinde iskarmozlar sekiz parça olarak yapılır ve parçalar omurgadan itibaren yukarıya doğru şu isimleri alırdı: Döşek, yarım döşek, döşek başı, döşek kapağı, ege göve, iskarmoz, bir voltalı, iki voltalı.

Filikalarda küpeşte üzerinde küreklere mesnetlik eden ağaç veya çeliklere de iskarmoz denilir. Bunların da (âdi iskarmoz No: 1 yarım ay iskarmoz No: 2) denen iki şekli vardır.

Yelkeni eski çuval, belki kamıştan direği
Bağlı ıskarmozu iplik ile, ekli küreği
Mehmet Âkif

İSKELE (اسکله) [*Bah.*] Omurgadan geçen amud sathı üzerinde ayakta provaya bakan birinin sol kol tarafına verilen isimdir. Buna «iskele tarafı» da denilir. Bu vaziyetteki adamın sağ kol tarafına «sancak» yahut «sancak tarafı» adı verilir.

İSKELE BAŞI (اسکله باشی) [*Bah.*] Kumandan iskelesi denilen geminin bordasına merbut iskeleler vasıtasiyle güverte hizasına çıkıldıkta gemiye girilmek üzere güverte alabandasında ambar ağızlarına nâzır sancak ve iskele açılır küpeştesiz lumbar yani kapı ile civarına verilen addır.

İSKELE MADDESİ (اسکله مادهسی) [*Hal.*] Heyecanlı ve fakat esbabı bilinmiyen şeyler hakkında kullanılan bir tâbirdir.

İSKELE RESMİ (اسکله رسمی) [*Mal.*] Bazı limanlarda ayak bastı parası namiyle yolculardan ve eşyadan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu resim muayyen olmayıp iskelelere göre değişirdi. 1908 temmuz inkılâbından sonra kaldırılmıştır.

İSKEMLE (اسکمله) [*San.*] Üzerine sini, tepsi, şamdan, gaz lâmbası ve saire konulan üç veya dört ayaklı âletin adıdır. Kullanışa göre ad da alırdı. Yemek iskemlesi, mum iskemlesi, sigara iskemlesi gibi. Tahtadan, demirden olanları olduğu gibi açılır kapanırları da vardı. Üstüne oturulan dört ayaklı şeylere de bu ad verilir. Üzerine oturmak için kullanılan kenarsız, bazan arkasız üzeri hasırla örtülü bir nevi sandalyaya da bu ad verilir.

İSKEMLECİBAŞI (اسکمله جی باشی) [*San.*] Gidiş zamanında padişahın ata binmesi işinde kullanılan iskemleyi taşıyan saray memurunun unvanı idi. İskemlecibaşı hünkâr dışarıya çıkarken arkasından gümüş levhalarla müzeyyen (süslü) sedefli iskemleyi taşırdı. Padişah ata biner ve inerken bu iskemleye basıp attan iner ve binerdi. Bu gümüşlü sedefkârî iskemlenin tâmiri için her sene yirmi beş kuruş verilirdi. Edirne şehrinin muhzır başılığı da bunun iltizamında idi. Vaktiyle padişaha verilip is'af edilmiyen (istek yerine getirilmiyen) arzıhalleri, maruzatı da kapıcı eskisi olan bu memur sahiplerine geri verirdi.

İSKEMLE TEKAÜTLÜĞÜ (اسکمله تقاعدلکی) [*Mal.*] Devlet hizmetinde bulunanlardan ihtiyarlarla malûllere verilen tekaüdiyye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başbakanlık Arşivindeki bir vesikada (Askerî, Tarihi 1184, sıra No. 36) bunun için şu tafsilât vardır: «Sipahi ocağı çavuşlarından ihtiyar ve alil üç neferin aldıkları yevmiyelerin kendilerine iskemle tekaütlüğü olmak üzere inayet olunması bildirilmiş ve bu iş'ar tasvip olunarak 60, 97 ve 99 akça olan yevmiyelerinin kemakân verilmesi münasip görülmüştür.»

İSKONA (اسقونا) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan ve prova direği kabasortu ve grandisi sübye donanım olan iki direkli yelken harb gemilerine verilen addır. İngilizce «iskonir» den alınmadır. Mistikalar ile birlikte sekizinci sınıf harb gemilerinden madut idiler. Bu gemilere aynı zamanda «mistiki» denilirdi.

İSKOPOMAR (اسقوپومار) [*Bah.*] Geminin sancak ve iskelesinde serenlerin dışında miyamaları kendi serenlerine altabaşoları bastonlara bağlanarak açılan conda yelkenlerinin küpeşte ile ana seren arasında bulunanının adıdır.

İSKOPOMAR AMORASI (اسقوپومار آمورامی) [*Bah.*] İskopomar yelkeninin amoray yakasını yan mataforasının condasından çekmek üzere o yakaya bağlanan halatın adıdır.

İSKOPOMAR ALAVİRESİ (اسقوپومار آلاویرهسی) [*Bah.*] İskopomar sereninin iç condasındaki tornodan ve yelkenin ortasındaki radansadan donandıktan sonra amora yakasına bağlanan selviçenin adıdır. Buna «iskopomar gargarisi» de denir.

İSKOPOMAR BASTONU (اسقوپومار باستونی) [*Bah.*] Tirinket ve mayıstıra serenlerinin condalarından dışarıya sürülen bastonların adıdır.

İSKOPOMAR GARGARİSİ (اسقوپومار غارغاریسی) [*Bah.*] İskopomar sereninin iç condasındaki tornodan ve yelkenin ortasındaki radansadan donandıktan sonra amora yakasına bağlanan selviçenin adıdır. Buna «iskopomar alaviresi» de denir.

İSKOPOMAR MATAFORASI (اسقوپومار ماتافوراسی) [*Bah.*] İskopomar yelkeninin altabaşosunu geren bombanın adıdır. Buna «Yan mataforası» veya «borda mataforası» da denir.

İSKOPOMAR SERENİ (اسقوپومار سرمنی) [*Bah.*] İskopomar yelkeninin üstüste yakasına bağlanan serenin adıdır.

İSKOPOMAR SİLONGOSU (اسقوپومار سیلونغوسی) [*Bah.*] Kordelisa bastonunun condasındaki silongo tornosundan donandıktan sonra iskopomar serenine bağlanarak sereni asan kandilsanın adıdır.

İSKORÇİNE (اسقورچنه) [*San.*] Yaprak ve taze filizleriyle kökünden salata, şurup ve reçel yapılan bir ot adıdır. «Lehçe-i Osmani» de iskorçune suretinde yazılıp «İtalyancada sert kara kök mânasına gelen kök. İskorçune reçeli» izahatı verilen bu kelime için «Musavver Dairet-ül-Maarif» de (c. 2, s. 1404) iskorçına şeklinde yazılarak şu tafsilât verilmiştir: «(İtalyancası scorzonera'dır) Hindibaiyye fasilesinden kumeleri sarı veya erguvani renkte, meyvaları bir sorguç ile müntehi tüylü bir nebattır. Yenilebilir gayet iri bir kökü vardır. Bu kök çok miktarda inolin denilen maddeyi havi güzel bir gıdadır.

«Yaprak ve taze filizleri salata gibi yenir. Yaprakları ipekböceğinin beslenmesinde dahi kullanılır. Vaktiyle bu otta engerek yılanının sokmakla açtığı yaraları iyileştirmek hassası bulunduğu itikadı vardı. İskorçina bazan göğüs nezlesinin tedavisinde kullanılır. Şurup ve reçelini yaparlar.»

Saray için Sakız'dan getirildiği Arşivdeki (Başbakanlık Arşivi, Saray, Tarihi 1230, No. 6) şu vesikadan anlaşılıyor:

«Nefs-i nefîs-i cihandâri için Sakız canibinden enderun-ı hümayun kilerine teslimi muktezi olan iskorçine, çiçek suyu ve levazımat-ı sairenin istihzariyle Helvahane-i Âmire'ye vazolunması için takrir.»

İSKOTA (اسقوطه) [*Bah.*] Yelkenlilerin iskota yakalarını idare etmek üzere tertip edilmiş sübye veya kabasorta donanımlara verilen addır. Seren yelkenlerinde iskota yakalarından yelkenin altındaki serenin condalarına, tirinket ve mayıstra yelkenlerinde iskota yakalarından geminin bordasına, flok ve velena yelkenlerinde iki tane olduğu halde iskota yakasından geminin her iki tarafına (sancak - iskele) veleistralya ve pokruva ve renda yelkenlerinde iskorta yakalarından kıç tarafına doğru alınır.

İSKOTA LÂVRASI (اسقوطه لاوراسی) [*Bah.*] Yelken gemilerinde tirinket ve mayıstra yelkenlerinin iskotalarını donatarak içeriden lâva etmek üzere küpeştelerde açılmış deliklere dil geçirilerek teşkil edilmiş sabit bastikalara verilen addır.

İSKOTA MATAFORASI (اسقوطه ماتافوراسی) [*Bah.*] Kabasursa armalı gemilerde baş omuzluklarından ufkî olarak dışarı doğru çıkan ağaç veya demirden yapılmış mataforalara verilen addır. Buna «kontra mataforası» da denir.

İSKOTA PATASI (اسقوطه پاتاسی) [*Bah.*] İskotaların bağlanması için iskota yakalarına gradin halatiyle çevrilmiş radansalara verilen addır.

ISKOTA YAKASI (اسقوطه یاقاسی) [*Bah.*] Seren yelkenlerin alt köşelerine ve yan yelkenlerinin kıça kalan alt köşelerine verilen addır,

ISLAHAT FERMANI (اصلاحات فرمانی) [*Ida.*] Hicrî 1272 (18. şubat. 1856) de neşrolunan hatt-ı hümayun hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bâb-ı âlide vükelâ, şeyhülislâm, büyük memurlar, patrikler, hahambaşı kaymakamı ve muhtelif cemaatlerin erkân ve muteberleri hazır oldukları halde mektubi-i sadr-i âli (sadaret mektupçusu) tarafından okunan hatt-ı hümayun yirmi fıkradan mürekkep olup münderecatı şöyle hülâsa edilebilir.

Umumun mal, can, ırz ve namusunun mahfuziyyeti, umumun kanun huzurunda müsavatı, şahs ve müşterek haklara riayet, umumî hizmetlerle askerliğe bütün tebaanın kabulü, idarî bazı tedbirlere tabi olmak şartiyle mezhep ve maarif hürriyeti, vergi hususunda müsavat, iltizam usulünün ilgası ve verginin doğrudan doğruya tahsili, mahkemelerde şahadetin müsavi surette kabulü, tebaanın mahkemelerde mahkûmiyyetlerinden sonra idam veya afları hususunun padişahın hakları cümlesinden olması, mahkemelerin aleni olması ve ilâmların neşredilmesi, cürüm sahiplerinin mallarının zapt ve müsaderesi usulünün kaldırılması, işkencenin ve cismanî mücazat hakkındaki nizamların lâğvı, hapishane usul ve nizamlarının insaniyyet kaidelerine uygun bir surette tanzimi, cezai ve ticari davalar için muhtelit mahkemeler kurulması ve bu mahkemelerde tatbik olunacak hukuk ve ceza kanunlariyle mahkeme usullerinin tanzim edilmesi, gayr-i müslim cemaatlerin yalnız mezhep muafiyyet ve imtiyazları muhafaza edilerek ötekilerin tadili patrikhane ve gayr-i müslim cemaat meclisle-

rinin hudut dâvalarındaki zorlukları selâhiyyetlerin teyidi, gayr-i müslim cemaatlerden vilâyet, kaza ve nahiye idare meclisleriyle mahkemelerde aza bulundurulması, resmî evrakta hıristiyanlar hakkında hakareti mutazammın tâbirlerin kullanılmaması, rüşvetin ilgası ve rüşvet, irtikâp ve ihtilâsın men'i hakkındaki kanunî hükümlerin şiddetle tatbiki.

Bu yeni meşrutiyyet beratı, henüz iptidaî halde olmakla beraber, başlıca hükümlerini teyit ve tekrar eylediği Gülhane hatt-ı hümayununa nispetle çok genişti. İçtimaî ve siyasî ehemmiyyeti muhtelif suretlerle takdir ve tefsir edildi. Memlekette büyük bir tesir husule getirdi. Devletçe mühim ıslahata girişildiği umumiyyetle tasdik olunuyor ve bu yenilikler münasebetiyle ecnebi devletlerin muhabbet ve teveccühlerinin kazanılacağı ümit ediliyordu.

Bununla beraber müslümanların ileriyi gören kısmı arasında bazı itirazlar da iştildi. Nitekim ıslahat fikrinin müşahhas timsali sayılan büyük Reşit Paşa bunu tenkit edenler arasında idi. O sırada ma'zul bulunan Reşit Paşa bunun «hâinler tarafından Avrupaya verilen memleket yıkıcı bir vasıta» olduğunu söyledi. Bu «hâinler» kendi yetiştirmesi olan Âli ve Fuat Paşa'lardı. Ulema arasında da bazı itirazlar ileri sürüldü. Maamafih en ziyade itiraz edenler, hıristiyan hükümetlerin doğrudan doğruya dahilî işlere müdahale etmek suretiyle himaye etmek istedikleri aşağı sınıf halk arasından zuhur etti. Gerek reaya, gerek müslümanlar içinde muhafazakâr bir fırka var idi ki temelleri yıkılan eski idare tarzını hoş görüyordu. Rum ruhban heyeti, ruhanî reisleri, Ermeni sarrafları, içtimaî hallerinin tebdiline hiçbir suretle ihtiyaç duymıyorlardı. Bunlar, galip milletle beraber, avamı da kendi hisaplarına işletiyorlar, adeta soyuyorlardı. Arasıra fena muamelelere hedef olan, fakat neticede pek hafif vergi veren, askerlik hizmetinden muaf olan halk ise kendileri için yapılmak istenilen iyiliği anlıyacak derecede zekâ ve dirayet sahibi değildi,

Bununla beraber, Ruhban heyetlerine verilen câize ve âidatların tamamen kaldırılması Fener patrikhanesince fena görülmekle beraber, köylerde halkın memnuniyyetini mucip olması lâzım gelirdi. Patrikhanenin Sinot meclisini teşkil eden Patrik ile metropolitler hoşnutsuzluklarını âdeta saklamıyorlardı. Ruhban heyetlerine mahsus gelirlerin ilgası hakkındaki fıkra da o kadar telâşa düşmüşler idi ki hatt-ı hümayunun diğer maddelerinin kıymet ve ehemmiyyetini anlıyamamışlardı. Hattâ hatt-ı hümayunun okunma merasiminde hazır bulunmuş olan Nikomedi metropolidinin hatt-ı hümayunun okunduktan sonra atlas keseye konulduğunu görünce «bir daha bu keseden çıkmamasını Allah'tan temenni edelim» dediği rivayet olunur. Metropolitlerin bu temennisi birçok noktalarda doğru çıktı. Ve hatt-ı hümayunun hükümleri tamamen icra mevkiine konulamadı.

Müttefik devletlerin arzularına uyularak Sultan Mecit tarafından çıkarılan hatt-ı hümayunun neşrinden 7 gün sonra Paris'te bulunan büyük devletler murahhasları kongre halinde toplandılar. Sulh muahedesinde hatt-ı hümayundan iyma yoliyle bahsedilmesi fikri galebe çalınca Âli Paşa şiddelle itiraz etti. Fransız sefirlerinden Engelhard «Türkiye ve Tanzimat, devlet-i Osmaniyenin tarih-i ıslahatı, 1826-1882, Ali Reşat tercemesi» adlı eserinde (sayfa 126 ve müteakip) bunun için şu tafsilâtı veriyor ve buna dair olan mütalâalarını da ilâve ediyor; «hatt-ı hümayunun, her ne suretle olursa olsun sulh muahedesinde zikredilmesine esasen muhalif olan Âli Paşa, devletlerin hatt-ı hümayun münderecatını resmî surette «senet ittihaz etmeleri» tâbirine şiddetle itiraz etti. İstanbul'da lûgat kitaplarına müracaat edilerek «senet ittihaz etmek» mânasına olan «Prendre acte» kelimelerinin «senet almak» suretinde terceme olunduğu görülmüş yani bu tâbir sulh muahedesine konulursa Bâb-ı âlide, 1853 senesinde Prens Mençikof'un istediği ve reddolunmasından dolayı muharebenin çıktığı resmî taahhüt hüküm ve kuvvetinde olmak üzere bir senet veya beyanname alınacağı fikri hâsıl olmuştu.

«Osmanlı vükelâsı, «Türkiyeye» yeni bir yedinci madde «tahmil etmekten ise istifayı tercih ediyorlar ve nihayet şu mealde bir fıkra kabul edebiliyorlardı:

«Devletler, kariha-i padişahiden sadır olan ferman-ı hümayunun neşrini nazar-ı memnuniyyetle görürler, yahut . . . ferman-ı hümayunun tasdirini intaç eden âmal-ı terakki perveraneyi takdir ederler».

«Bu mesele konferanslar haricinde dahi uzun uzadiye müzakere edildi. Ve 13 üncü ve 14 üncü celselerinde şu iki fıkra hakkında itilâf hâsıl oldu.

« . . . düvel-i muahide tebligat-ı vakıanın kıymet-i azimesini kabul ve tasdik ederler.

«Şurası muhakkaktır ki bu tebligat düvel-i mezkûreye, ne zat-ı hazret-i padişahinin tebaası ile olan münasebatına, ne de saltanat-ı seniyyenin dâhilî idaresine müştereken veya

ayrı ayrı müdahale etmek hakkını hiç bir suretle veremez.»

«Zâhiren telifi kaabil gibi görünen bu iki fıkra arasındaki tenakuzu izaha hâcet görmiyorum. Bu hususdaki ihtimamat ve takyidatı pek tabiî olan Devlet-i Osmaniye için ikinci fıkranın hakikî mânası bir müddet sonra kemal-i vuzuh ile zâhire çıkacaktır.

«Muahedenamenin imza edilmesi haberi İstanbul'da büyük bir memnuniyyetle telâkki edildi. Büyük devletler diplomatlariyle ordularının Devlet-i Osmaniyeyi kurtardıkları tehlikeleri lâyıkiyle takdir edemiyen vilâyetlerde halk efkârını Paris muahedesinden sonra hatt-ı hümayun işgal etmekte idi.

«Resmî tâbirler sırasına geçen «ittihat» ve «müsavat» kelimeleri müslümanların hoşuna gitmediği gibi galip milletlere karşı daimi adem-i emniyyet ve husumet gösteren reaya tarafından da hüsn-ü telâkki edilmiyordu. Bâb-ı âlî'nin Avrupa tarafından ilk defa olarak kabul edildiği mevkie liyakat kesbetmiye çalışırken umumî efkâr da bir istinat noktası bulmak şöyle dursun bilâkis buna karşı uğraşmıya mecbur olacağı aşikâr idi.

«Sadrazam Âli Paşa ile muktedir arkadaşı Fuat Paşa bu bapta hayallere kapılmıyorlar, fakat Reşit Paşa'nın vaktiyle kendilerini nümune gösterdiği, fart-ı gayret ile çalışmiyorlardı. Her ikisi ve bilhassa birincisi menfaat hissinden daha ziyade ari bir vatanperverlik ile memleketin ıslahına mesai sarfediyordu.

«Tanzimattan evvelki devrede olduğu gibi bu defaki Osmanlı vâzi-i kanunları memleketin ıslahı için lâzım gelen kavait ve anasır-ı esasiyyeyi Fransa'dan ahz ve iktibas ettiler. Bab-ı âli hazine-i evrakı pek az zaman sonra ecnebi memleketler kanun ve nizamlarından alınmış birçok kolleksiyonlarla doldu.»

İSLÂMBOL (اسلامبول) [*Coğ.*] İstanbul yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul hakkında bundan başka şunlar da kullanılmıştır: Âsitane, Belde-tüt-tayyibe, Dar-ül-mülk, Dar-üs-saltana, Deraliyye, Dergâh-ı salâtin, Derseadet, Dar-ülhilâfe, Pay-ı Taht-ı Saltanat, Südde-i saltanat, Kostantiniyye, Mahruse-i Kostantiniyye, Çarıgrat. Ulema takımı yakın vakitlere kadar zarfların üzerine İstanbul yerine İslâmbol yazarlardı. Üçüncü Ahmet zamanında basılan paralarda İstanbul bu imlâda yazılmış, Üçüncü Selim devrine kadar sikkelerin bir kısmına ve onun zamanında ise paraların hepsine İslâmbol basılmıştır. Anlaşılıyor ki İstanbul imlâsının İslâmbol şeklinde yazılması en ziyade o devirlerde taammüm etmiş idi.

Uçar halâ gözümde hâk-i müşk asây-ı İslambol
Lâ

İSLEMEK (اسلمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle söz dinlemek, itaat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kıldı şebnem giru cevherdar tig-i suseni
Jaleler aldı havayı toplariyle gülşeni
Ger temaşa ise maksudun beni isle beni
Ayş u nuş, iţ kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar
Mesihî

İSM-İ ÂZÂM (اسم اعظم) [*Sof.*] En büyük ad mânasına gelen bu mürekkep kelime sofiye ıstılahı olarak cemi' esmayı câmi' olan isimdir. Ulemadan bazısı ism-i âzam «Allah» lâfzıdır demişlerdir. Çünkü Allah cemi' sıfat ile yani cemi' esma ile mevsuf ve müsemma olan zâtın ismidir. Hazret-i ilâhiyyeyi cemi' esma ile mevsuf ve müsemma olan zâtın ismidir. Hazert-i ilâhiyyeyi cemi' esma ile beraber Hazret-i zâta da ıtlak ederler. Seyyid Şerif Cürcanî'ye göre Allah min hays-ü hiye hiye Zât-ı İlâhiyyenin ismidir. Min hays-ü hiye hiye demek esmanın ister hepsine, isterse bazısına, isterse esmadan hiç birine mutlak surette sadık olarak tasavvur olunan Zât-ı ilâhiyyedir. «Huvallah-ü ehad» de olduğu gibi. Abdülbaki Gölpınarlı «Kaygusuz, lûgatçe, sayfa 138) İsm-i âzam için «Hakkın bütün esmasını câmi' olan isimdir» dedikten sonra şu tafsilâtı veriyor: «(Kur'an) da bütün esma, Allah ismine izafe edilmiş olduğundan ekseriyyete göre «Ism-i âzam», «Allah» ismidir. Buna «İsm-i zât» da derler. Diğer isimlerden bir kısmı (حی، کلیم، سمیع، بصیر کبی) sıfat isimleri, bir kısmı da (رحیم، معطی، مغنی ... کبی) ef'al isimleridir.

«Bazıları (هوالله الذی لااله الا هو ...) âyetiyle diğer bazı âyetlerde «Allah» ismi de «Hû» ismine izafe edildiğinden bu ismi «ism-i âzam» addetmişlerdir. Hakikatte «İsm-i âzam», «İnsan-ı kâmil» yani «kutup» dur.»

Huda var eyleyüp yoktan keramet verdi insana
Bilürsen, ilm-ül-esma okursan ism-i âzamdır.
Lâ

Şeyhi âlemiş müridi suâl—
İsm-i âzamdan ala ta ki haber
Şeyh-i Kâmil demiş ki Mevlânın
Bilmem hangi isimdir asgar
Izzet molla

İSMAİLİYYE (اسماعیلیه) [*Sof.*] Kadirî tarikatı kollarından birinin adıdır. «Rumiyye» de denilir. Buna kurucu İsmail-i Rûmi'nin adı

sebep olmuştur. Makamat ve kerametiyle şöhret bulan İsmail-i Rûmi Tosya'lıdır. Babası Ali adlı bir çobandı. Tosya'ya gelip okumıya başlamış ve oradaki Halvetî şeyhi Ahmet Efendiden inabe almıştır. Seyr ve sülükte ilerliyerek irşat makamına geldiği sırada Abdülkâdir Geylân'nin mânevî irşadiyle Bağdad'a giderek Kadirî tarikatından biatını yeniledi. İlmî kemalât sahibi olan ve bu yeni nispetle pek az vakit içinde bâtınen de takemmül eden İsmail Efendi yine Gavs'in : Ruma git. Tarikatımızı yay emir ve ruhsatiyle ve «pir-i sani» künyesiyle Anadolu ve Rumeli'de irşada memur olarak geçtiği yerlerin kırkında namına mensup tekkeler kurdu. Nihayet İstanbul'a gelmiş ve burada da Tophane sırtındaki Kadirihaneyi yaptırarak İstanbul'da en evvel Kadirî tarikatı üzere irşada koyulmuştur. 1041 (1631) de ölmekle Kadirihane dergâhına gömüldü.

İSMETLÛ (عصمتلو) [*Sar.*] Padişahların kadınlariyle kızları hakkında elkap olarak kullanılan bir tâbirdir. Arapça menetmak, saklamak demek olan ismet ıstılah olarak nefsi ırz ve namusu yok edecek fuhuş, şenaat fezahattan men ile pâk tutmak mânasınadır ki ırz pâkliği, günahsızlık demektir.

ISM-İ CELÂL (اسم جلال) [*Sof.*] Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Lâfza-i Celâl» de denilir. Arapça celâl son derece azamet, fevkalgaye ululuk demektir. Cenab-ı Hakkın kahr ile tecellisine Celâl, lûtf ile tecellisine de Cemâl denir.

İSNAT (اسناد) [*Ede,*] Sözlerin cüzlerinden birinin - sübutiye veya selbiye sebepleri ile - diğerine nispet olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan nispeti mutazammın olan kelimeye «müsnet», kendisi için nispet mânası sâbit veya meslup olan şeye «müsned-ün-ileyh» denir. Hakikî, haberi, mecazi olmak üzere üç türlüdür

1—Hakikî isnat; müsnedi doğrudan doğruya müsned ün-ileyhe isnat etmektir.

2—Haberî isnat; bir kelimenin diğer bir kelimeye raptından meydana gelen terkipte o kelimenin diğeri için sübut veya selp hükmünü müfit olan isnat demektir.

3 — Mecazî isnat; müsnedi müsned-ün-ileyhin gayrına isnat etmektir.

Arapça bir kelime olan isnat; nispet etmek, edilmek, bir şeyi bir adama atmak yani o şey o adamın demek mânalarına gelir.

Şairiyyet ana isnad-ı mecaziye çıkar
Bilmiye ol ki hakikatle müedda-yı suhan
Sümbülzade Vehbi

İSPENÇ (اسپنج) [*Mal.*] Bir nevi şahsî verginin adıdır. Müslümanlardan 22, gayr-i müslimlerden 25 akça olmak üzere evlisinden, bekârından, topraklısından, topraksızından alesseviyye alınırdı. Kanunnamelerle vesikalarda, «Resm-i ispenç» suretinde geçer. Ekseriyyetle Rumeli'de tatbik edilmiş, Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

İSPENÇİK (اسپنجك) [*Mal.*] Ecnebi memleketlerden Osmanlı ülkesine getirilen esirlerin kıymetinden hums-ı şer'î olarak hazine menfaatine tahsil olunan paraya mukabil sahibi yedine verilen eda tezkeresine «ödeme kâğıdı» verilen addır. Eski zamanlarda bir işte çalışmak, yahut ticaret etmek üzere taşradan İstanbul'a gelenlerden alınan resme de bu isim verilirdi. Bu resmin miktarı çok azdı.

İSPENÇ KÂĞIDI (اسپنج كاغدى) [*Mal.*] Sefirler, tercümanlar, konsoloslar maiyyetindeki hademenin ispenç resminden muafiyyetlerini belirtmek üzere verilen vesikanın adıdır. Osmanlı teb'asından olan ecnebi sefaret ve konsolos kâtipleriyle kavasları da sonradan bundan ve diğer rusumdan muaf tutulmuşlardı.

İSPENÇ RESMİ (اسپنج رسمى) [*Mal.*] Harac-ı muvazzaf namı altında cibayet olunan rüsuma Maliye'ce ve hassaten hıristiyanlar arasında verilen addır. Türkler beyninde ise bu rüsuma «çift hakkı» veya «boyunduruk hakkı» denilirdi.

Haraç; biri muvazzaf, diğeri mukasim olmak üzere ikiye ayrılırdı Harac-ı muvazzaf; çift akçası namına alınan rüsuma, harac-ı mukasim de öşür namiyle istifa kılınan resme ıtlak olunurdu.

Çift akçası namiyle alınan resme, resm-i zemin, resm-i küvare, basma akçası, pulluk akçası boyunduruk hakkı, ispenç resmi dahi denilirdi ve bunların hepsi bir mânaya gelirdi.

İspenç resmi; rüus (baş) üzerinden istifa olunurdu. Bu resim; evli olsun, bekâr olsun, toprak sahibi olsun veya arazisi bulunmasın her hıristiyandan alınırdı. Mükellefiyyet bulûğ ile başlardı. Binaenaleyh henüz bulûğa ermiyenlerden bu namla bir şey alınmazdı.

Kanunname (Millî Tetebbular Mecmuası c. 1, s. 109) bunun miktarını yirmi beş akça olmak üzere göstermektedir. Aynı kanunnamede «müslüman ve kâfir oğullarından müstakil kâr ve kesbe kaadir» olmıyanlardan bu resmin istifa olunmıyacağı zikir ve tasrih olunduğu gibi bu hususun vilâyet-i Rumun kanunnamesinde mukayyet olduğu da ilâve olunmuştur. Yine o kanunnamede müslümanlardan bu namla yirmi

iki akça alınacağı musarrahtır. Demek oluyor ki hıristiyanlar müslümanlardan üç akça fazla resim verirlerdi. Kanunnamede şöyle bir kayıt daha vardır: «Bir sipahinin reayası zimmi iken ispençe verirlerken sonra şeref-i İslâmla müşerref oldukta sipahi mukaddema zimmi iken ispençe verir idiniz ispençe alırım deyu dahleyledikte müslüman olmağla resm-i bennâk alınır ispençe alınmaz deyu hükm-i şerif verilmiştir, kanundur (sene 1014).»

Kanunun bu ibaresinden ispenç resmiyle resm-i bennâkin ayrı ayrı şeyler olduğu ve ispenç resminin yalnız hıristiyanlara mahsus bir vergi bulunduğu anlaşılıyor. Halbuki yukarıda da kaydolunduğu veçhile aynı kanunnamede İslâmlardan yirmi iki, hıristiyanlardan yirmi beş akça ispenç resmi alınacağı musarrahtır. Binaenaleyh aşağı taraflarda yazılı olan yukarki kayt ile müslümanların tediyesiyle mükellef olmadıkları gösterilen ispenç resminin yukarda münderiç ve yirmi iki akça tediyesiyle mükellefiyyeti âmir sarahat ile telife imkân yoktur. Esasen ispenç çift akçası, bennâk ise kazanç vergisi olduğuna göre İslâm ile hıristiyanın tefrikine mahal olmamak icabeder. Maamafih kanun ibaresindeki sarahat ve katiyyet her türlü mutalâayı bertaraf adecek bir şekildedir. Bu sebeple elde edilecek yeni vesikalara kadar katî bir şey söylenemez.

«Defter-i Muktasit» müellifi (c. 2, s. 65) ispenç resminin resm-i mücerretten vaziyyetçe hiçbir farkı olmamak lâzım gibi görünüyorsa da resm-i ispenç yalnız Rumeli vilâyetlerine munhasır tutulduğunu ve miktarlarının da birbirlerine uymadığını söylüyor.

Yine Süleyman Sûdi Efendi (Defter-i muktasit, c. 1, s. 78) bu resmin tarh ve tahsil şekli ile en son olarak vergiye kalb keyfiyyeti hakkında şu izahatı vermektedir: «İspenç resminin suret-i tarh ve tevziine dair Anadolu ve Arabistan kanunlarında bir gûne işaret olmayıp pek kadîm olarak Rumeli kazalariyle adalarda mer'î ve câri ve anların da bazı kazalarında mutat ve bazı kazalarında gayr-i mutad olduğuna ve mutad olan kazalarda suret-i ahz ü tahsili ise siyak-ı vahid üzere olmayıp yirmi beşer paradan üçer kuruşa kadar olmak üzere kâh cizye, kâh âşar-ı şer'iyye ile birlikte alındığına ve hazine-i Maliye bundan hakkiyle istifade edemediğine binaen resm-i mezkûrun vergiye kalbiyle her kaza hissesine isabet eden akçanın bin iki yüz altmış beş senesinden itibaren yine kendi ehalisinin vergi-yi mukayyedine ilâveten istihsali hususları kararlaştırılmış ve işte vergi icmali defterlerinde mukayyet olan ispenç resmi zamaimi bu hallerden neş'et eylemiştir.»

Kezalik aynı müellifin beyanına göre ispenç resminin vergiye kalbi esnasında tahakkuk ettirilen miktarı üç yüz bin ile dört yüz bin kuruş arasında idi.

«Defter-i Muktasit« müellifinin dediği gibi ispenç resmi 1265 (1849) senesinden itibaren kaldırılmıştır. Bu bapta yazılan istizan tezkiresinde (Başbakanlık Arşivi, Maliye, Fiş No. 3283 tarihi 7, s 1265) «bermucib-i irade-i seniyye ispenç lâfzı külliyyen terkolunarak bâdema efrad-ı reayadan resm-i ispenç namiyle bir akça talep olunmaması» yazılıdır.

İSPİR (اسپر) [*Hal.*] Arabacı yerinde kullanılır bir tâbirdir Zabıta memuru yerinde de kullanılmıştır. «Lehce-i Osmani» de «Boşnak ve Hırvattan müsellâh ve mülebbes ve koçaç gibi» suretinde izah olunmuştur. İtalyanca sbirro kelimesinden gelir.

Hayratımın altı boştur
Üstünden geçmesi hoştur
Aman ispir yavaş koştur
Küçük hanım oruçludur!
Lâ

İSRAİLİYYAT (اسرائيليات) [*Hal.*] İsimleri Kur'an'da geçmiyen Beni İsrail peygamberlerine ait vak'alar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İsrailiyyat Beni İsrail peygamberleriyle kabîlelerî arasında zuhura gelen ahkâm ve vakayiden ibaret olduğu halde bunlardan bazı hikâyeleri, esaslarını araştırmıyarak bir takım hikâyecilerin yazması ve bu yüzden bunların yayılması âlimlerle bir takım dikkat sahipleri arasında hurafat telâkki edilmiş olduğu gibi hahikat-ı halde de birçokları böyledir. Şem'un Gazi hikâyeleri gibi ki bizdeki Battal Gazi hikâyeleri de hemen hemen bunların aynı gibidir, Zaman geçtikçe İsrailiyyatın hepsi hurafat zannedilmiş ve bu sebeple Musa, Yakûp ve sair peygamberler zamanında vukua gelen ibret verici şeylerle geçmiş zamanlarda vâkı olan hikâyelerden dinliyenlere bir ibret verebilmek üzere lüzumlu lüzumsuz bazı mev'iza kitaplarına geçirildikleri için birçoklarınca bunlar da o yolda hurafelerden zannedilerek bütün bu yoldaki hurafatın hepsine birden İsrailiyyat adı verilmiştir.

İSTANBUL ACEMİ OCAĞI (استانبول عجمی اوجاغی) [*Ask.*] İstanbul'un zaptından sonra Gelibolu ocağından ayrı olarak kurulan ocağın adıdır. Fâtih zamanında kurulan bu ocağın efradına Torba oğlanları ve Şadiler de denilen bu ocak için «Osmanlı devleti teşkilâtından

Kapukulu ocakları» adlı kıymetli eserde (cilt 1, sayfa 37 ve müteakip) şu tafsilât vardır:

«Bunların oda denilen kışlaları Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında ve yeniçerilerin eski odalar ismi verilen kışlaları yanında idi. Acemi odaları, karşılıklı iki sıra olup bir sırasına Kethüda ve öteki sırasına Çavuş dairesi derlerdi. Kethüda kısmı Aga odasiyle beraber on altı ve Çavuş daireleri de on beş oda yani koğuş idi. İşte bu suretle acemi ocağı otuz bir odaya ayrılmıştı.

«Birinci oda cemaati İstanbul ağası bölüğü olup sonradan efradın fazlalığına mebni dokuz bölüğe taksim edilmişti. Bu birinci ağa bölüğünün bulunduğu mahal kethüda dairesi denilen birinci sıra bulunmakta idi. İstanbul ağası bölüğüne Ağa bölüğü derlerdi. Fakat umumiyet itibariyle otuz bir acemi odasının hepsi cemaat ismiyle anılmaktadır. Otuz birinci odanın çorbacısı yani bölük kumandanı acemi ocağı kâtibidir. Diğer odaların da çorbacı veya yaya başı denilen kumandanları vardı.

«Acemi ocağına girecekler, on yedinci asrın başlarına kadar, mutlak surette Türklerin hizmetine verilmiş olanlardan olmak lâzımdı. Devşirmelerden saraya ayrılanlardan maadası Türke verilirler, ihtiyaca göre en az üç, en çok sekiz sene çiftçilerin yanında hizmet edip Türkçeyi, Türk âdet ve an'anelerini ve müslümanlığı öğrenmiş olurlardı.

«Hükûmetçe acemi ocağına efrat lâzım olduğu zaman keyfiyet divandan bir hükümle Yeniçeri ağasına bildirilirdi. Bunun üzerine Anadolu ve Rumeli ağaları vasıtasiyle Anadolu ve Rumeli'deki acemilerin en eskilerinden, istenilen miktar acemi oğlanı alınarak İstanbul'a sevkedilir ve bunlar Anadolu ve Rumeli ağalarının huzuruyle eldeki elkap defterine bakılarak Ağa kapısında ince bir tetkikten geçirildikten ve aralarına saplama denilen yabancıların karışmadığı tahakkuk ettikten sonra muvafık olanların isimleri okunarak birer akça yevmiye ile torbaya yazılmak ibaresiyle acemi ocağının ana kütüğüne kaydedilirler ve içlerinden kuvvetli olanları ihtiyaca göre Bostancı ocağına ayrılırlardı.

«Acemi ocağına alınacakların kayıtlarına Ağa kethüdası, bostana ve bahçeye verilecek olanlarına da Bostancı başı nezaret ederlerdi.

«İsimleri okunarak acemi ocağı defterine kaydolunacak efrat, yaş sırasiyle birbirlerinin eteklerinden tutup bir dizi teşkil ederlerdi. Bunlar, isimleri yazıldıktan sonra uzakta duran Oda başıya doğru koşarlar ve onun önünden geçerlerdi. Bu sırada Odabaşı her neferin kulağı arkasına itaate mecburiyyeti göstermek için bir fiske vururdu. İşte bu suretle acemilerin birer akça yevmiye ile ocağa kaydedilmelerine torba yazısı ve kendilerine de torba acemileri yâni ulûfeye kayıtlı acemi oğlanları denirdi. Bunlara Şadi ismi de verilirdi.

«Torbaya yazılmış olan otuz bir oda efradı muhtelif hizmetlerde kullanılır ve küçükleri ise oda hizmeti yaparlardı. Bundan dolayı her odanın lüzumu kadar acemi oğlanı, imalâthanelerle mirî gemilerde odun ambariyle hasta odalarında, taşrada Sultan hanımlar dairelerinde ve sair yerlerde hizmet görürlerdi.

«Saray, câmi', çeşme, köprü, hastahane, medrese ve saire gibi hükümdar ve hanedana ait yaptırılan binalarla Yeniçeri ağası ve vezirlerin inşaatında ve yeniçeri ağasiyle yeniçeri kâtibi ve kul kethüdasının gemilerinde de bunlar hizmet ederlerdi. Sarayın ve saray matbahının odununu bunlar çekerlerdi. Mudanya ile İstanbul arasında işliyen buz kayıklarında Dil iskelesi ve Üsküdar'la İstanbul arasındaki asker nakleden at gemilerinde de hizmetleri vardı. Vezir-i âzamın sarayında acemi efrattan teberdar denilen baltacılar bulunurdu. Devlet merkezindeki vezir ve devlet ricaline de yetiştirilmek üzere devşirme efrat verilirdi.

«Acemilerden muayyen hizmete tayin edilenler, sabahları çorbacıları marifetiyle işlerinin başlarına sevkedilir ve akşam üzeri yine beraberce kışlalarına gelirlerdi. Pek genç acemi oğlanları başlarında ihtiyar yeniçeriler olmadıkça harice çıkmazlardı.

«Acemiler İstanbul haricinde bir yerde hizmet edip kışlalarından uzak kalınca bunlara yevmiyelerinden başka ayrıca yemeklik olarak para verilirdi. Bir akçadan fazla yevmiyesi olanlara bir ve iki akça yevmiyelilere ikişer akça verilmek kanundu.

«Acemi ocağı efradının ulûfe denilen maaş muamelesi kapukulu piyadesi yani yeniçeriler gibi Piyade mukabelecisi tarafından tetkik edilirdi. Bunun için ulûfeye kayıtlı aceminin Yeniçeri ağası mühriyle mühürlü esami puslası piyade kalemine gönderilerek oraya işaret edilirdi. Maaş zamanında bu defterin bir sureti de mukabele kalemine gönderilip fazla veya noksan olmamak için kontrol edilirdi.

«Her üç ayda bir maaş çıktıkça bunların maaşları Acemi oğlanı kışlası meydanında verilirdi. Bütün çorbacılar yani bölük kumandanları ve dokuz kısım olan ağa bölüğü bölük başıları, çorbacı keçelerini giyerek meydana gelirler ve birinciden itibaren tekmil ortaların ulûfeleri verilmiye başlanırdı. Evvelâ gemiler-

de çalışanların daha sonra odadakilerin ve en sonra köçek denilen yaşları küçük hizmet efradının maaşları dağıtılır ve bu tevzi işi üç gün sürerdi. Maaşı, acemi ocağı kâtibi tevzi eder ve sonunda resid ibaresiyle maaşın verilerek hesabın kapatıldığına işaret eylerdi.

«Acemilerin yevmiyeleri bir ile iki ve iki buçuk akça arasında iken sonradan arttırılmış, on sekizinci asrın ilk yarısında ulûfelerinin en yükseği yedi buçuk akçaya kadar çıkmıştır.

«Birer akça yevmiyeli acemilerin maaşlarından başka bir de âdet-i zer-pul'dan ayrıca pabuç akçaları vardı. Rivayete göre kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmişti. 950 şaban 1543 ikinci teşrinde ölen Şezade Mehmet için meşhur Şehzade camii yapılırken Şehzadenin annesi camiyi görmiye gelmiş ve orada yalın ayak başı açık çalışmakta olan acemi oğlanlarını rençberlik ve amelelik ederken görmüş ve saraya dönüşünde acemilerin birer akça yevmiyelisine ayda beşer akça pabuç veya tıraş akçası verilmesini hükümdardan rica eylediğinden o tarihten itibaren birer akça yevmiyeli acemilere âdet-i zer-pul adiyle ayda beşer akçadan üç ayda onbeş akça zer-pul verilmesi kanun olmuştur

«Acemi ocağının künye ve maaş defterleri, Efendi kapısı denilen Yeniçeri kâtibi dairesinde yazılır ve hıfzedilirdi. Her ulûfeye ait ayrı defter tutulurdu. Yeniçeri ağası sefere gidince Yeniçeri kâtibi ve kalem heyeti de beraber gittiklerinden acemilerin maaş defterlerini yazmak için İstanbul'da birkaç kalem şakirdi kalırdı. Maaş defterleri üç nüsha olup asıl ismi verilen defter Efendi kapısında ve mükerrer denilen defter Ağa kapısındaki yeniçeri ağası kaleminde durur ve bundan başka hazine denilen üçüncü defter de yeniçerilerin maaş defterleri gibi tetkik için hükümdara takdim edilirdi.»

« Acemi oğlanlarına senede iki kat elbise verilirdi. Bunlara elbiselik çuha verilmesi Fatih Sultan Mehmet zamanında başlamıştı. Her sene acemi odalarının her birindeki kıdemli acemilere yedişer endaze yağmurluk çuha ve mütebaki oda efradına mirahurî veya en tâbir edilen altışar endaze kaputluk çuha ile bitlenmemeleri için sarı veya kırmızı renkte bir iki çift gömlek ve bunlardan başka kaba mavi renkte Selânik çuhasından şalvarlık verilirdi. Bundan başka çuhaya dikilmek üzere iç astarı ve on bir akça yaka akçası, başlarına sarılmak üzere sarıklık bir bez ve otuzar akça keman beha denilen yay akçası da verilirdi. Keman behalar her sene sonunda lezez mevacibinde dağıtılırdı.

«Acemiler başlarına mahrutî şekilde sivri uçlu sarı serpuş giyerlerdi. Acemi ocağına yazılı ulufeli acemiler ile Türklerin hizmetine verilmiş olan ulufesiz acemilerin elbise ve kıyafetleri arasında biraz fark vardı. Acemi ocağı efradının üzerlerinde kaputun altında mavi renkte dolamaları vardı. Bunun uzunluğu diz kapağını geçmekte idi. Ön tarafından iki ucu yürümelerine mâni olmamak için bele sokulurdu. Bu, dolama denilen cübbenin üst kısmı bele kadar düğmeli, alt kısmı ise genişti. Kollar bileklere kadar kıvrımlı, geniş ve tam bilek yerinde ise dar mintan gibi idi. Bellerinde krep veya çizgili kumaştan kuşakları vardı. Kuşak sol kolun altından bağlanırdı. Bellerinde ve ön taraflarında bir şerit ile bağlı küçük hançerleri asılı idi. Sarı renkteki serpuşün etrafında krepten ince şarık vardı. Kulaklarına bazı esnafın koydukları kalem gibi birkaç çiçek takılı idi. Şalvarlarının üst kısmı yani baldırları dar ve kıvrımlı olup ayakkabıları bağsız ve arkasızdı.

«Acemi oğlanların Yeniçeri ocağına çıkma müddetleri yedi sekiz sene olarak tâyin edilmiş idiyse de her vakit buna riayet edilmiyordu. Yeniçeri ocağının asker ihtiyacını yeniçeri ağası bir takrirle Diva'na arzeder, bunun üzerine kanunen nerelerden acemi alınması icabediyorsa ona dair bir hükümle keyfiyet Yeniçeri ağasına bildirilirdi.

«Acemiler kapıya çıkarlarken ilk zamanlarda ikişer akça ile ulufe defterine kaydedilirlerdi Bu yevmiye miktarı daha sonra üç akçaya çıkarılmıştı. Acemi oğlanlardan kapıya yeni çıkmış olanlara düzen akçası ismiyle ikişer altın verilirdi.

«Acemi oğlanların içinde kötürüm, hastalıklı ve deli olanların birer miktar para ile tekaüt edilmeleri İkinci Bayezit zamanında kanun olmuştu.

«Acemi ocağı esas itibariyle yeniçeri ağasının nezareti altında idi ve bütün muamelât o vasıta ile cereyan ederdi. Fakat ağanın işinin çokluğu sebebiyle daimi surette burada uğraşmasına imkân olmadığından bu ocağın idare ve inzibatından acemi ocağı ağası olan İstanbul ağası mes'uldü. Ondan sonra gelen zabitlerden yayabaşı veya bölük kumandanlarının azil ve tâyinlerine İstanbul ağası karışırdı. Bundan başka acemilerin gidecekleri ve görecekleri hizmetleri İstanbul ağası tâyin eder ve acemilerin terbiyelerine nezaret ederdi. İstanbul ağasından sonra ocağın idare ve inzibatiyle alâkadar zabiti Kethüda ve sonra Çavuş'tu.

«Acemi Ocağında efradın cezâ işleri meydan kethüdası veya meydan başı denilen bir za-

bit marifetiyle olurdu. Cezaya müstahak olanları bu döver veya zindana kordu. Fakat bu hususta aceminin yayabaşı veya oda başısının müsaadesi lâzımdı.

«Ocağın çavuştan sonraki zabitleri sırasiyle Aşçıbaşı ve Çavuş vekili idi.

«Acemi ocağında bir de paye olarak acemi yayabaşılığı rütbesi vardı ki bu rütbeyi haiz olanlar merasim esnasında Yeniçeri yaya başılarına takaddüm ederdi.

«Acemi ocağının büyük ağalarından başka bir de her bir bölüğün Çorbacı denilen kumandanı vardı. Acemi ocağının birinci ağa bölüğü efradının çokluğundan dolayı burası dokuz bölüğe ayrıldığından bu dokuz kısmın her bölüğündeki en kıdemli acemiye bölükbaşı denilirdi. Bundan başka dokuz bölüğün hepsine birden kumanda eden bir de baş bölükbaşı vardı. İkinci bölükten itibaren otuz birinci bölüge kadar her bölüğün âmirine yayabaşı denilirdi. Bu yayabaşıların içinden en kıdemlisi baş yaya başı adını alırdı.

«Acemi ocağının otuz birinci bölük çorbacısı aynı zamanda ocağın kâtibi idi.

«Acemiler taşrada bulundukları zaman kazalardaki yeniçeri serdarlarına tâbi idiler, yolsuz hareketleri olursa kendilerini serdar tedip ederdi.»

İSTANBUL AĞASI (استانبول آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitanının büyüklerinden birinin unvanıdır. Ağa; aynı zamanda yeniçeri divanının tabiî âzasındandı. Divandaki mevkii (sekbanbaşı) dan sonra geliyor ve (zagarcıbaşı) ile diğer ocak ağalarına takaddüm ediyordu. Yeniçeri ağası alay ile divana giderken İstanbul ağası rikâbında giderdi.

İstanbul ağasının asıl vazifesi «acemi oğlanları» nın kumandanlığıydı. Maiyyetinde «Rumeli ağası» ve « Anadolu ağası » namiyle iki muavini vardı. Rumeli ağa Rumeli, Anadolu ağa Anadolu acemi oğlanlarının âmiriydi.

İstanbul ağası sekbanbaşı gibi kadife cüppe giyer, başına taktığı külâhın üstündeki siyah tüyden mâmul sorguç ve ayağına giydiği sarı mest pabuç ile sekbanbaşıdan fark edilirdi.

İstanbul ağasının bir vazifesi de paytahtın merkez kumandanlığı olduğu gibi diğer vazifesi de saray-ı hümayun ile matbah-ı âmirenin yaz kış muhtaç olduğu odunu civar ormanlardan kestirmek, esnaf ve tüccarın gemilerle getirdikleri odunun bir kısmını narh mucebince alıp mütebakisini ehaliye tevzi ettirmekti. Ağanın bu işte kullandığı askerlerden bir kısmı eski odalarda, diğer kısmı saray-ı hümayunda yalı köşkü ile sepetçiler kasrında ve üçüncü bir kısmı da Karaköydeki binada idi. Topkapı sarayındakiler ağanın gerek celbettirdiği, gerek tüccardan narh mucebince aldığı odunların naklinde istihdam edilirdi. Karaköy'dekilerin vazifesi de odun yüklü gemileri Boğazda karşılayıp içlerine atlıyarak Karaköy'e getirmek ve orada saraya ve matbaha lüzumu olan odunu tefrik ettirmekten ibaretti.

Evliya Çelebi; (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 433) İstanbul ağasının maiyetini şu suretle tarif etmektedir:

«İstanbul ağası ocağı: Karaköy kapısı haricindedir. Cümle acemiyan bundan mîriye odun taşımağa mecburdurlar. Odabaşıları fes üzerinde bir gûna turfe destar sarıp neftî dolama geyip ayaklarına siyah tombak ve kırmızı pabuç giyerler. Kol kayıklarına süvar olup ta Karadeniz boğazına varınca odun gemilerini cem'edip cümle gemilerden kol akçası alıp kayıklarında beyaz gömlekler giyerek ayak üzere kürek çekerler.»

Yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakip, hicrî 1241 (1825), «İstanbul ağası» unvanı da «Hatap Emini» ne çevrildi. Vak'a nüvis (Cevdet Tarihi c. 12, s. 200) bu tahvil keyfiyyetini şöyle yazar: «Şehzade Cami-i şerifi civarında kışlaları olan acemi oğlanlarla yeniçerilerin bir şubesi olup tavaif-i askeriyyenin odun maslahatına memur idiler. Bu sırada anlardan ref' ve ilga ile zâbitleri olan İstanbul ağası unvanı Hatap emini unvanına tahvil kılındı.»

İstanbul ağasının vazifesi yeniçeriliğin lâğviyle İhtisap Nezaretinin teşkilinde ihtisap nâzırlarına intikal etmiştir.

İSTANBUL BOSTANCI BAŞISI (استانبول بوستانجی باشیسی) [*Sar.*] Saray bostancılarının başlarına verilen addır. Buna yalnız Bostancı başı da denilirdi. Bostancı başı tâbirinde izah edilmiş olduğu veçhiyle saray bostanlarından başka saray civarının asayişiyle de alâkalı idi. Bundan başka padişah kayıkla bir yere giderken dümende bulunurdu. Sadrazam gibi büyük memurlardan azlolunanlar Bostancı başıya teslim edilir. Öldürülmek lâzım gelenler de bunun marifetiyle öldürülürdü.

İSTANBUL'DAN MAZUL (استانبولدن معزول) [*Ilm.*] İstanbul kadılığından açıkta kalmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «İstanbul mazulü» de denilirdi. Diğer kadılar gibi İstanbul kadıları da muayyen müddetle tayin edilirler, müddetleri bitince tabiî infisale uğrarlardı.

İSTANBUL EFENDİSİ (استانبول افندیسی) [*Ilm.*] İstanbul kadıları hakkında kullanılan

bir tâbirdir. Hicrî bin tarihlerinden sonra kullanılmıya başlanmış ve bilâhara terkolunmuştur.

İSTANBUL KADILIĞI (استانبول قاضیلغی) [*İlm.*] İstanbul'un hukuk ve ceza dâvalarına bakan memurun unvanı idi. Bu vazife sahibine «İstanbul Kadısı» denilirdi. İstanbul Kadılığının Tanzimattan evvel vazifesi çok mühimdi. Dâvâ işlerinden başka şehrin ihtisap işlerine de bakardı. Tanzimattan sonra bir kısım işler yeniden teşkil olunan memurlara verildiği gibi nizamî mahkemelerin kuruluşundan sonra yalnız şer'i işlerle meşgul olmuştur.

İSTANBUL KADILIĞI VAKAYİ KÂTİBİ (استانبول قاضیلغی وقایع کاتبی) [*İlm.*] İstanbul kadılığı kâtiplerinden birinin adı idi. Vazifesi dâvacıların dâvalarını kâğıda geçirerek meydana getirdiği zaptı kadıya vermek olduğu için bu adı almıştı. Vakayi; Arapça vak'alar, hâdiseler demektir,

İSTANBUL KADISI (استانبول قاضیسی) [*İlm.*] İstanbul'daki şer'iyye mahkemesinin başında bulunan memurun unvaniydi. İstanbul kadılığı Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethinden sonra ihdas edilmiştir.

Paytaht; İstanbul ve bilâd-ı selâse namiyle dört daireye taksim olunmuş ve bu daireler birer kadının hükmü altına konulmuştu. İstanbul saltanat merkezinin surlar dahilinde bulunan müsellese benziyen kısmına tesmiye olunur ve İstanbul kadısının idaresi altında bulunurdu. Üsküdar, Galata ve Eyüp'ten ibaret olan bilâd-ı selâsede ise ayrı ayrı birer kadı vardı.

Resmî muharreratta Eyüb'e haslar yahut Havass-ı Refia, Galata'ya Mahruse-i Galata, Üsküdar'a da Medine-i Üsküdar tâbirleri kullanılırdı.

Bin tarihlerinden sonra İstanbul kadılarına «İstanbul Efendisi» denilmiye başlanmıştı. Daha sonra kadı tâbiri takarrür etmiştir.

İstanbul kadısı ile Bilâd-ı Selâse kadıları arasında müsavat kaidesi cariydi. Her biri doğrudan doğruya sadaret makamına merbuttu Bununla beraber derece ve memuriyyet itibariyle İstanbul kadısı Bilâd-ı Selâse kadılarına faikti. Esnafın mercii de İstanbul kadısıydı. İstanbul kadısı divan-ı hümayuna dahil ilmiyye ricalindendi. Fatih asrında bilâhara şeyhülislâmlığa ait bir iş olan fetva hizmeti dahi İstaubul kadılığının vazifesi cümlesindendi. İstanbul kadılığı sonraları Rumelî ve Anadolu kazaskerliklerinin madununda ve Haremeyn mavleviyetlerinin fevkinde bir ilmî mansıp olmuştur.

Kadılık için muayyen bir daire yoktu. Her kim kadı olnrsa evini mahkeme ittihaz ederdi. Bu hal 1252 (1836) senesine kadar devam etmiştir. O tarihte Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle İstanbul kadılığı bâb-ı meşihata naklolundu.

İstanbul kadıları esnaf işleriyle 1273 (1857) senesine kadar meşgul olmuşlardır. Esnafın bütün işlerine onlar bakarlar, narhı onlar tayin ederlerdi.

Esnaf işlerine bakmak üzere çıktığı zamanda önünde kavaslar gider, kadı tedip işlerini onlara gördürürdü.

1242 (1826) tarihli ihtisap ağalığı nizamnamesinde: «Daire-i sadrı ali kavaslarından İstanbul kadısı efendi konağında yevmiye nöbetle dört kavas bekleyip efendi-i mumaileyh kola çıkacak olduğu gün Bâb-ı âliye ihbar ile sekiz kavas dahi gönderilip cem'an on iki nefer gümüş değnekli kavaslar efendi-i mumaileyhin önünce yürüyerek iktizasına göre ahz-u girift ve darp ve tedip misillü hizmetlerde istihdam» kılındığı yazılıdır.

Son zamanlarda İstanbul kadısının esnafın mürakabesi işini ne suretle yaptığını Ahmet Cevat Paşa (Tarih-i Askeri-i Osmani c. I, s. 100) şu suretle kaydetmektedir:

«Ekmeğe verilen narhtan noksan çıkaran ekmekçiler enva-ı cezaya müstehak olup bazı kere sadrazam tebdil gezerken eksik ekmek gördüklerinde fırının önünde ekmekçiyi kulağından duvara mıhladığı gibi İstanbul kadısı dahi arada kola çıkıp ve kırmızı çuhadan puşide içinde falaka ve değnekleri omuzunda hâmil mahsus adamlar ile gezerek terazi tutan esnafla ekmekçilerden günde beş on adamı alâmeleinnas sokakta toprak ve çamurlar üzerine yatırıp tabanlarını darbetmek kaide-i beldeydi. Ancak emîr olan yani yeşil sarık saran manav ve sair esnaftan cezay-ı darba düçar olacakların sarıkları çıkarıldıktan sonra yere yatırılıp darp olunurdu.»

İstanbul kadılığı hasılatı çok bir memuriyyet olduğu ve ilmiyyeden bu payeyi ihraz salâhiyyeti haiz hayli zevat bulunduğu için İstanbul kadıları birer sene müddetle nasbolunurlar, memuriyetlerinin hitamında işten el çekerlerdi.

1908 temmuz inkılâbından sonra İstanbul kadılığı diğer vilâyetlerdeki kadılıklardan farksız bir hale getirilmiştir. İstanbul kadıları ötekiler gibi şer'î mahkemeye ait işlere bakarlar, vilâyet idare meclisinde aza sıfatiyle bulunurlardı.

Daha sonra meşihatle alâkası kesilerek

adliyeye naklolundu. Mahkemelerin tevhidi sırasında da İstanbul kadılığı unvanı kaldırıldı.

İSTANBUL KÂDISI NAİBİ (استانبول قاضیسی نائبی) [*İlm.*] İstanbul kadısı tarafından ufak mikyastaki dâvalara bakmak üzere tayin olunan memurun unvanı idi. Naip; vekil demektir. Tanzimattan sonra kazalarla sancaklardaki kadılara da naip unvanı verilmişti. 1908 temmuz inkılâbından sonra lâğvedilmiştir.

İSTANBUL KAYMAKAMI (استانبول قائمقامی) [*İda.*] Padişahların sefere veyahut bazılarının yaptıkları gibi Edirne'ye gittikleri sırada tayin olunan sadrazam vekili hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sadaret kaymakamı» da denilirdi. Sadrazam serdar sıfatiyle sefere gittiği zamanda da vezirlerden biri İstanbul'da sadaret kaymakamı sıfatiyle kendine vekâlet ederdi. Kaymakam divan akdile dava dinler ve buna göre hükümler de verirdi. Bunlara icabında kullanılmak üzere beyaz tuğralı kağıtlar da verilirdi.

İSTANBUL KEMHASI (استانبول کمخاسی) [*Giy.*] Bir nevi ipekli kumaş, havsız kadife demek olan kemhanın İstanbul'da yapılanına verilen addır. Avrupadan getirilenlere «kemha-i frengi» denilirdi.

İSTANBUL KULLUĞU (استانبول قولغی) [*Ask.*] İstanbul'un inzibat işlerine ait daire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kulluk; bulunduğu mevkiin, semtin inzibatiyle alâkalı bulunan zabıta dairesi, karakol demektir. Bunun başında bulunan memura «kullukçu» denilirdi. Zaptiye teşkilâtına kadar bu vazife sahiplerini yeniçeri ocağı zabitlerinden olan kul kethüdası tayin ederdi. Kulluklar İstanbul ve taşra kullukları adiyle iki kısım idi. İstanbul kullukları üç ay, taşra kullukları ise dokuz ay müddetle verilirdi. On yedinci asrın başlarında İstanbul'daki kulluklardan her hangi birinin tevcihinden seksen beş akça tevcih vergisi alınırdı. Bu paranın yetmiş akçası kethüdanın, on akçası kethüda saracının ve beşi de kulluk kâtibinin idi.

Kullukçuluk yeniçeri ocağının tecrübe görmüş ihtiyarlarına verilirdi. İstanbul kullukları yer yer olup muhtelif semtlerde bulunurdu. Her mıntaka ve semt halkı kendilerini muhafaza eden kullukçuya muayyen bir para verirlerdi.

İSTANBUL MÂZULÜ (استانبول معزولی) [*İlm.*] İstanbul kadılığından açıkta kalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «İstanbuldan mâzul» de denilirdi. 1908 temmuz inkılâbına kadar diğer kadılar gibi İstanbul kadıları da muayyen bir müddetle tâyin olunurlar, müddetleri bitenler açılacak başka bir yere tâyin olunmak üzere mâzul sayılırlardı.

İSTANBUL MUKATAACISI (استانبول مقاطعه جیسی) [*Mal.*] İstanbul'da mukataa namı altında tahsil olunan varidatın hesaplarına bakmakla mükellef olan memurun unvanı idi. Fazla olarak ipek âmillerinden alınan «mizan resmi» ni ve altın ve gümüş evani üzerine mevzu «damga resmi» ni de tahsil ile mükellefti. Selânik, Yenişehir, [illegible] hâlâ mukataalarından gerek İstanbul ve gerek Edirne şehirlerinin ihtiyaçları için aynen zahire de tedarik ederdi. Bu vazife 1249 (1833) da «Aklâm-ı erbaa hocalığı» unvanı altında «küçük evkaf muhasebeciliği» ile birleştirildi.

İSTANBUL PAYESİ (استانبول پایه سی) [*İlm.*] İlmiyye rütbelerinden birinin adıdır. Askerlerden feriklere, mülkiyeden ûlâ evveli ile Rumeli beylerbeyiliğine muadildi. Haremeynden İstanbul payesine, İstanbul payesinden de Anadolu kazaskerliğine terfi edilirlerdi. Kendilerine elkap olarak faziletlû kullanılırdı. Hicrî 1334 (1915) senesinde neşrolunan «İlmiyye Salnamesi» nde İstanbul payeli 35 kişinin ismi yazılıdır.

İSTANBUL ZER-İ MAHBUBU (استانبول زر محبوبی) [*Mes.*] Eski paralardan birinin adıdır. Altın olan bu paraya meskûkâtın ziyade ve noksan alınıp verilmemesi hakkındaki 8 L 1142 (1729) tarihli fermanla sekiz kuruş kıymet konulmuş idi.

İSTAR (استار) [*Öl.*] Altı buçuk dirhem ağırlığındaki ölçünün adıdır. İstar; aynı zamanda rıtlın yirmide birine müsavidir. Dört buçuk miskale de bu ad verilir. Cem'i esatir'dir.

İSTAVROZ (استاوروز) [*Mim.*] İki direk veya çeliğin biribirini katedecek surette mailen haç şeklinde raptedilmesine verilen addır. Haça benzediği için bu ad verilmiştir.

İSTAVROZ KEMERİ (استاوروز کمری) [*Mim.*] Dört adet müselles keridun veya iki tolozun biribirini amuden katetmesinden hâsıl olan kemere verilen addır. Haça benzediği için bu ad verilmiştir.

İSTİARE (استعاره) [*Ede.*] Bir lâfzın delâlet ettiği hakikî mânayı bırakarak ona münasebet ve müşabeheti olan diğer bir mânayı vermek, başka bir târifle bir mahiyeti daha açık ve daha parlak göstermek için kendisine başka bir lâfızdaki mânayı âriyet almak yerinde kul-

lanılır bir tâbirdir. Bir kelimenin mânasını muvakkaten diğer bir kelime hakkında kullanmaktır da denilebilir. İstiare; Arapça iğreti olarak almak, iğreti verilen şeyi geri istemek mânalarına gelir.

Birinci târife göre istiare kendi mânasında kullanılmıyan bir lâfızdır. Mevzu mânasında kullanılmasına mâni olacak «karine» yani delâlet vardır. O halde mecazdır. Alâkası da «teşbih» tir. Meselâ bir askere «arslanım» denilir. Bu hitapta «arslan» kelimesi, hakikat değildir. Çünkü bir asker arslan kadar cesaretli olabilir, fakat arslan gibi dört ayaklı ve yırtıcı tırnaklı değildir. İşte öyle almamak, o hitapta bir arslanın hakikat mânasında kullanılmak «karine-i mania» dır.

Üstat Tahir Olgun «Edebiyat Lûgati» nde bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Bir kelimenin başka bir mânada kullanılması, yani hakikatin mecaz mânası için bir «alâka» yani bir münasebet lâzımdır. O alâka ya «teşbih» yahut «teşbihten başka bir şey olur. Alâkası teşbih olan mecazlar «istiare», başka alâkası bulunanlar «mecaz-ı mürsel» dir.

«Bir askere «arslan» deyişimiz, onu - cesaretinden dolayı - arslana benzettiğimiz itibariyledir. O hitabımızdaki mecaz alâkası «teşbih» tir ve askere «arslan» dememiz «istiare» dir. Böyle demekle arslan kelimesindeki cesaret mânasını muvakkaten almış ve hazır elbise gibi askere giydirmiş oluruz.

«Istiare, teşbihten daha kuvvetlidir. Çünkü bir askere «arslan gibisin» demek «arslana benzersin» demektir. «Arslanım» demek ise «Arslanın ta kendisi» mânasınadır.

«İstiare; teşbihten ve « tarafeyn » denilen «müşebbeh» ve «müşebbehün bih» ten birinin atılması ile yapılır.

«Erkân-ı istiare; istiare de - teşbih gibi - dört «rükn» itibar edilir: Müstear, müstearün bih, müstearün leh cami'. Meselâ bir taburun geçişini tasvir eden:

Sine cuşan-ı hamiyyet bir yanar dağdır gelen

mısraında bir istiare vardır. O tabur, göğsünden hamiyyet ateşleri kaynıyan bir yanar dağa benzetilmiştir. Burada tabur (müşebbeh), yanar dağ (müşebbehün bih), göğüsteki coşkunluk (vech i şebeh) tir. Fakat müşebbeh olan yanardağ zikredildiği asılda (müşebbehün bih) bulunan tabur gösterilmiştir. (Tarafeyn) den biri zikredilmediği için mısra'da bir istiare vardır.

«Bunlardan yanardağ kelimesi «müstear» onun mânası olan mehabet (müstearün minh), mahzuf bir müşebbeh olan taburun mânası, yani onu teşkil eden efrad (müstearün leh) efrad ile yanardağ arasındaki ateşin coşkunluğu da (cami') dir.»

«İstiarenin nev'i pek çoktur:

1 — İstiare-i asliyye; müstear lâfzın bir sanat ile müşteher olarak am-ı isim hükmüne girmiş olmasından meydana gelen istiaredir. Buna «istiare-i müfrede» de denir. Hîlekâr bir adama tilki denilmesi gibi.

2 — İstiare-i tebaiyye; müstear lâfzın fiilin zati ve fer'i ile müphem edatlardan ibaret olmasıdır. Yorgun bir adamın kendisine aman öldüm demesi gibi.

3 — İstiare-i tahyiliyye; müşebbehün bih levazımını müşebbehe isnat ve izafeden ibaret istiaredir ki birtakım istiarelerin taakup ve tevalisinden hâsıl olur, buna «mecaz-ı mürekkep» de denir.

4 — İstiare-i tasrihiyye; karine ile beraber müşebbeh dahi zikredilen istiaredir. Buna «istiare-i tahkikiyye» de denilir.

5 — İstiare-i terşihiyye; müşebbehün bih'in mülâyimini ispat için levazım-ı teşbihi müşebbehe isnattan ibaret istiaredir.

6 — İstiare-i temsiliyye; muhtelif maddelerin suretlerini alıp teşbih yoliyle başka surete istiare etmekten ibaret istiaredir. Buna «istiare-i mürekkebe» dahi denir.

7 — İstiare-i temlihiyye; lâtife yahut istihzayı havi olan istiarelerdir. Buna «istiare-i tehekkümiyye» de denilir. Cahil bir adama allâme, fâsık bir herife sofu, kalın kafalı bir talebeye zeki tâbir edilmesi gibi.

Şinasî'nin (Lâfonten) den tercüme ettiği «eşek ile tilki» hikâyesinde eşeğe hitaben tilkiye söylettiği:

Gelsen olmaz mı huzura a benim arslanım
Ta yakından bakayım veçhinize hayranım
Daim olsun beyimin saye-i lütf-ü keremi
Gül biter bastığı yerlerde mübarek kademi
Eder irfanını îma o suhangû gözler
Yakışır ağzına mevzuna mukaffa sözler.

beytindeki istiareler de o kabildendir.

8 — İstiare-i mücerrede; müstearün leh mülâyim bir şeye mukarin olan istiaredir.

9 — İstiare-i mutlaka; müstearün leh ve müstearün minhe mülâyim bir şeye mukarin olmıyan istiaredir.

10 — İstiare-i mekniyye; bir teşbihten müşebbehün bihin hazfedilip yalnız müşebbehin zikrolunmasıdır. Bununla beraber bunda müşebbehün bihin levazımından birinin zikrolunması şarttır.

Mehmet Akif'in

Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırsa
Denizler ordu, bulutlar donanma yağdırsa,
Değil mi ortada bir sine çarpıyor, yılmaz,
Cihan yıkılsa emin ol, bu cephe sarsılmaz.

Kıtasında olduğu gibi düşman kalabalığı, evvelâ mahşere benzetilerek (musarrah bir istiare) yapılmış, sonra o mahşerde bir köpeğe teşbih edilerek fakat (müşebbehün bih) i zikredilmeyip onun levazımından olan «çıldırsa» ve «kudursa» kelimeleri iradolunarak bir «istiare-i mekniyye» tertip edilmiştir.

11 — İstiare-i garibe, 12—İstiare-i müptezele makbûl sayılmıyan istiarelerdir.

İSTİBDAL. (استبدال) [*Vak.*] Vakfı mülk ile mübadele etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vâkıf istibdali nefsine veyahut mütevelli veya gayrısına şart ve tefviz eylese şartına itibar olunup istibdali kendisi ve tefviz eylediği kimse icra edebilir.

Vâkıf istibdali nefsine veyahut mütevellisine veya gayrısine şart ve tefviz edip taraflarından istibdal bir defa icra olunduktan sonra tekrar istibdal edemezlerdi. Fakat herbar istibdali kendisinin veya mütevelli ve gayrısının yed ve meşiyetine tefviz eder ise şartı veçhiyle tekrar istibdal edebilirler. Vâkıf vakfı hane veya arsa veya filân belde ve mahallede vâki' akar ile istibdalini şart eylese şartı üzere istibdal olunur.

Vâkıf vakfının istibdali hakkında bir şart zikretmese yahut istibdal olunmamasını şart eylese gerek kendisi ve gerek mütevellisi hodbehod istibdal edemezler. Fakat vakf için istibdale hacet messeder, yani istibdal şartları mevcut olur ise mütevelli hâkimin rey ve sultanın izni ile istibdal edebilirdi.

İstibdal şartları, vakıf bilkülliye intifa'dan çıkmaktır. Bu da vakıf harap olup imarına vakıfta ribh (ticarette hâsıl olan nef', kazanç) ve galle (zahire, mahsûl) bulunmaması, yahut vakıftan asla galle hâsıl olmaması veya hâsılı masrafına kifayet etmemesi halleridir.

Vakıf şer'i vecihle istibdal olundukta sanis(değiştirilenin yerine alınan), evvel (değişen) gibi vakıf olur.

Bir vakfın mülk ile istibdali şeyh-ül-islâm Ebussuut Efendinin arzı üzerine çıkan padişah iradesi ile usûl ittihaz olunmuştur.

§ [*Ask.*) Askerlerin muvazzaflık müddetini bitirip ihtiyat sınıfına naklolunması yerinde kullanılır bir tâbirdir Bazan müstebdel mânasında da kullanılır.

İSTİBDAL EFRADI (استبدال افرادی) [*Ask.*] Askerlik hizmetini bitirip terhis olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «istibdal neferatı» da denilirdi. Arapça değiştirilmek demek olan istibdal askerlik ıstılahı olarak muvazzaflık müddetlerini bitirip memleketlerine gönderilmeleri lâzım gelen neferlerin askerlik silkinden çıkarılıp yerlerine yeni efrat konulmasına denir.

İSTİBDAL NEFERATI (استبدال نفراتی) [*Ask.*] Askerliğin muvazzaf müddetini bitirip terhis olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «İstibdal efradı» da denilirdi.

İSTİBDAL TEZKERESİ (استبدال تذکرهسی) [*Ask.*] Muvazzaflık müddetini bitirip terhis olunan askerlere verilen vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden askerlik hizmetini bitirip bu tezkereyi alanlar tenekeden yapılan mahfazalara koyarak boyunlarına takarlar, memleketlerine öyle giderlerdi.

İSTİDA (استدعا) [*Ida.*] Bir şeyin yapılması, verilmesi için resmî dairelerden birine verilen kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «istidaname» dendiği gibi «arzuhâl» da denir. İstida; Arapça bir şeyi reca ve tevazu ile istemek, resmî makamlara müracat ve arz-ı hâl (arzuhal) ile talebetmek demektir.

Arzuhal ister mi eltafın kabul-i hacete
Mukteza-yı himmetin muhtac-ı istid'a mıdır.
Avni

İSTİDANAME (استدعانامه) [*Ida.*] Arzuhal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «istida» da kullanılır. İstida; resmî makamlara müracaat ve arzıhal (arzuhal) istemek demek olduğu için istidaname isteğe dair yazılmış kâğıt mânasına gelmiş olur,

İSTİDLÂL (استدلال) [*Fık,*] Arapça delil getirmek demek olan istidlâl ıstılah olarak delile nazar etmektir. Eserden müessire veya bil'akis müessirden esere zihnin intikaline de istidlâl denir.

Söz tamam oldu ko laf u suhani ey Nef'i
Ehl-i dil tab'ımı şir'imden ider istidlâl.
Nef'i

İSTİDRACİ UYGUN (استدراجی اویغون) [*Haf.*] Mecaz yoluyle talihi yaver yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «istidracı açık» da denir.

İstidraç; derece derece yükselmek, imane, sâlih amele mukarin olmıyarak harikulâde şeylerin zuhuru, tâlihi baht mânalarına gelir.

İSTİDRAK (استدراك) [*Ede.*] İlk görünüşte zem gibi görünen lâfızlarla medhetmek veya

medih zannolunan kelimelerle zemmeylemek sanatı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Birincisine «Medih bima yüşbih-üz-zem», ikincisine «zem bima yüşbih-ül-medih» dahi denir.

Birinciye örnek;

Fazıl âlimsin amma fası yok
Gevher-i cansın ve lâkin rası yok

İkinciye örnek:

Dehrde anlamayüp bilmediği varsa meğer
Tama' u bu'z u nifak u hased u gadr u sitem Lâ

İSTİF (استيف) [*San*] Bir şeyi birbiri üzerine ve sıra ile dizip yığmak demek olan bu kelime eski yazıda kelimeleri satır intizamı dışında birbirinin üzerine çıkarmak yerinde kullanılır hat (yazı) tâbırlerindendir. İstif yazıyı daha süslü ve insicamlı bir hale getireceği için güzelleştirir. Bazı kısımları satır dışına çıkmış olacağından kısa yahut toplu olmasına yardım eder. Hattatlık nokta-i nazarından en uygun ve makbul istifler ne kadar kssif (kalın) olursa olsun okunmağı ve harf şekilleri için kabul olunan ölçüleri işkâl ve ihlâl etmiyen Istiflerdir. İstifte bir hattatın en evvel göz önünde bulunduracağı şey yazıya zeminden irtifaiyle mütenasip vereceği dolgunluktur.

Eski hattatlar içinde meşhur kazasker Râkim efendi sülüs istifde infirad etmiştir; Yakın zamandakilerden Vahdetî bu hususta şöhret kazananlardandır. Reis-ül-hattatîn Muhsin Zade Abdullah Bey yazacağı yazıyı ilk evvel kurşun kalemle istif eder, sonra maiyyetinde kullandığı az okuma bilir bir çocuğa gösterip yazıyı müşkülatsız okursa onu intihap eylerdi. Çocuk okumakta müşkülât çeker. yahut okuyamazsa onu değiştirir, başkasını yazardı. Meşhur hattat Kazasker İzzet efendinin:

Hüsn-ü hattı okumak lâleyi kokmak gibidir

sözü yerindedir.

İSTİFTA (استفتا) [*Fık.*] Müftü'ye yahut şer'i ilimlerde bilgili birine müracatla rey danışmak, fetva istemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fetva vermeğe «ifta» denilir.

Ceza tertibine şayan den özge bir cevap olmaz
Eğer kim eylese müfti-i insafından istifta

İSTİFANAME (استعفانامه) [*İda.*] Bir memurun bulunduğu hizmetten affedilmesine dair verdiği resmî kağıt hakkında kullanılır dir tâbirdir. istifaname: af edilmek, kusur ve kabahatının affını istemek, bulunduğu hizmetten, memuriyetten, işten çekilmek istemek mânalarına gelir.

İSTİFE YOKLAMASI (استيفه يوقلمه‌سى) [*Ask.*] Mahlûllerin anlaşılması için ihbar üzerine yapılan yoklama hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazam Damat Ali Paşa kendisine bir mahlûlü haber verecek olana bir terakki vaadında bulunması üzerine yapılan istife yoklamasında birçok mahlûller meydana çıkmış ve toptan tevzi usulünü kaldırarak her esame sahibine ayrı ayrı tediyatta bulunulmak usulünü koymuş idi.

İSTİFRAŞ (استفراش) [*Fık.*] Yatak mânasına olan (fraş) a almak demek olup bu münasebetle odalık câriye almak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü cariyeye «Müstefreşe» denilir.

Şer'i hükümlere göre bir erkeğin kadınla zevciyyet muamelesinin helallığı yalnız nikâh ile olmaz, istifraş ile de olur. Bir cariyeyi para ile satın almakta verilen para cariyeyi alana temlik eder ve bu temellük istifraşı helâl kılmış olur.

İSTİFRAŞ ETMEK (استفراش ايتمك) [*Fık.*] Odalık cariye tutmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Para ile alınan bu türlü cariyeye «Müstefreşe» denilir.

İSTİĞLÂL (استغلال) [*Huk.*] Emlâk ve akarı borcun ödenmesine kadar alacaklıya bırakmak yahut gayr-ı menkulün iradını borca karşı terk ve tahsis eylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İSTİĞLÂL-İ BEY' VE FERAĞ (استغلال بيع وفراغ) [*Huk.*] Bâyi' veya fâriğ gayr-i menkul malını müşteri veya mefruğun lehden isticar üzere bedel veya semen-i makbuzun iadesinde istirdat olunmak şartiyle yapılan bey' veya ferağ yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İSTİĞLÂL-İ SEFİNE (استغلال سفينه) [*Saf.*] Bir istikraza karşılık olarak geminin veya navlunundan hasıl olacak temettüünün muayyen vaade ile terhin edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstiğlâl-i emlâk ve akarı borcun ödenmesine kadar alacaklıya bırakmak, yahut gayr-ı menkulün iradını borca karşı tahsis etmek demektir.

İSTİĞRAK (استغراق) [*Sar.*] Kalbi dünya gaile lerinden temizleyip Hakka bağlamak ve binnetice vecde gelerek kendini bilmiyecek mertebede dalgın bulunmak yerinde kullanır bir ıstılahtır. İstiğrak; Arapça kaplamak, kendini bilmiyecek derecede hayrete dalmak, son derece dalğın demektir. Bu ıstılah «minhac-ül-fukara» da şöyle izah olunmuştur: Mertebe-i velâyete vusulden sonra hâsıl olur. Kâh hulvet ve muhabbet-i ilâhiye istilâ kıldıkta müşahede-i mahbube müstağrak olur, kâh cezbe-i Hüda anı kendinden fâni kaldıkta bahr-i vahdete gark olur, çün ü çera, nan ü ma'dan kurtululur. Eğer ziyade mustağrak olur ise bilkulliye fark kılmaz.

kendini ve halk-ı âlemi bilmez, bahr-ı Ehadiyyete gark olur ve kenduyi ayn-ı bahır bulur.»

Sofiye arasında böyle durup dururken müstağrak olanlara, kendiliginden cezbeye tutulanlara «üveysi meşreb» denilir.

Bak ne istiğraka sevkettin beni
Gözyaşı zenneyliyor çeşmim seni
Maallim Naci

İSTİHARE (استخاره) [*Hal.*] Birşeyin hayırlı mı değil mi niyetiyle rüya görmek üzere uykuya yatmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan istihare ya «Hiyere» den veyahut «hire» den muştaktır. Hiyere «اختاره الله» (o işi Allah ihtiyar etsin) kavlinden isim olup istihare hayir istemek demek olur. Hire «خار الله لك» (Cenab-ı Hak sana senin için hayırlı olanı versin) kavlinden isim olup istihare hayır istemek demek olur.

Buharî'de beyan olunduğu üzere Cenab-ı Peygamber her bir işte istihareyi talim ederlerdi.

İstihare şöyle yapılır: insan bir işi kastettiği zaman ilk önce iki rek'at namaz kılar. Sonra aşagıdaki duayı okur:

«اللهم انى استخيرك بعلمك واستقدرك بقدرتك واسألك من فضلك العظيم فانك تقدر ولا اقدر وتعلم ولا اعلم وانت علام الغيوب.

«اللهم ان كنت تعلم ان هذا الامر خير لى فى دينى ومعاشى وعاقبة امرى فاقدره لى ويسره لى ثم بارك لى فيه؛ وان كنت تعلم ان هذا الامر شر لى فى دينى ومعاشى وعاقبة امرى فاصرفه عنى واصرفنى عنه فاقدر لى الخير حيث كان ثم ارضنى به.»

Mânası: Yarabbi; ilminle istihare eder ve ezelî kudretinle makderet talep eyler ve ulu fazlından matlubumu istiyorum. Çünkü sen her şeye vâkıf ve her şeye muktedirsin. Ben ise âcizim ve bir şey bilmiyorum.

Yarabbi bu işin bana, maişetime ve âkibetime hayırlı olduğunu biliyor isen bunu bana nasip ve teshil et Sonra da hakkımda bereketli kıl. Eğer böyle değilse bu işi benden ve beni bu işe girişmekten vazgeçir de nerede olursa olsun hakkımda hayırlı bir şey takdir et ve beni o şeyden memnun ve razı kıl.»

Müslim'in beyan ve tahricine göre Nebiyy-i Zişanın dualarında şu kayıt da görülmüştür: «واصلح لى دنياى التى فيها معاشى = hayatım içerisinde geçen dünyamı da ıslah et.»

İstihare edecek olan kimse duayı okuduktan sonra hacetini zikir, ondan sonra kalbine her ne doğarsa onu işler.

İstihare duasını istihare namazına ulaştırmak lâzım değildir. Arasına biraz aralık girebilirse de pek uzamamalıdır.

İstihare namazı ve istihare duası müstahaptır.

Hayır olduğu bilinen husus için istihareye lüzum yoktur. Nitekim ibadet için, münker olmıyan sanatlar için istihare lâzım değildir. Yalnız vaktinde ibadeti ifa için istihare edilir. Meselâ yollar emin olmadığından nâşi o sene hac için istihare eder.

Nehiy an-il-münker hakkında da istihare olunur.

İstihare namazında birinci rek'atte (قل يا ايها) suresi, ikinci rek'atte (اخلاص) suresini okumak müstahaptır. Selefin bazılarından menkul olduğuna göre ilk rek'atte «وربك يخلق مايشاء ويختار - الآيه» ikinci rek'atte de «وماكان لمؤمن ولامؤمنة» âyeti okunur. Duayı yedi kere tekrar etmek de müstahaptır.

İşte istihare iki rek'at namaz kılmak, namazdan sonra yukardaki duayı okumak, sonra kalbine doğan şeyi hayır tanımaktır.

İstiharede rüyaya yatmak yoktur. Eski mûteber kitaplarda buna dair bir tenbih görülmemiştir. Yalnız «Şerh-i Şira'» da beyan olunduğuna göre rüyaya yatmak büyüklerin bazısından duyulmuştur.

İstihare niyetiyle kıbleye karşı uykuya yatan eğer rüyasında aklık, yeşillik görürse, o iş onun için hayra ve eğer karalık, kırmızılık görürse onun için şerre alâmet olur. Birincisini yapmak, ikincisinden kaçınmak icabeder.

Namaza mâni şer'î özrü bulunan kimse yalnız duayı okur.

İSTİHDAM (استخدام) [*Ede.*] Bir lâfzın delâlet ettiği mânayı birlikte irad ile herbirini münasip olan cihete sarfetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan istihdam; işde kullanmak, kullanılmak demektir.

Behar erdi açıldı sevdiğim hem fasl-ı dey hem gül
Biri sahn-i gülüstandan, biri sahn-i gülüstanda
Lâ

İSTİHKAK (استحقاق) [*Fık.*] Hak kazanmak, haklı olmak, bir sebeple ve bir suretle liyakatlı bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Bir hakkın talep edilmesi ve bir şeyin bir şahsa ait bir hak olduğunun zuhuru mânasına gelir» suretinde tarif eden değerli âlim Ömer Nasuhî bilmen (Hukuki islâmiyye ve ıstılahatı fıkhiyye kamusu, İstanbul, matbaacılık, M. A. 0 - 1949, sayfa 7-8) şu tafsilâtı da veriyor: «istihkak, iki kısımdır. *Biri, «istihkaki mubtil»*

dir ki, mülkü bilkülliyye iptal eder. Bir şahsın hürriyyetine nailiyeti gibi ki, onun üzerinde başkalarının malikiyyet hakkını mukbil bulunur. Diğeri, «istihkakı nâkil» dir ki, bir mülkü bir şahstan diğer bir şahsa nakleder. Alım satım muamelesi neticesindeki istihkak gibi.»

İSTİHKAK HÜCCETİ (استحقاق حجتی) [*Fık.*] Bey' ve hibe gibi tasarrufları tevsik ve takviye için tanzim olunan hüccetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-ı menkûl olan mülk, vâkıf veya müstegallatın temlik ve feragında istimali şayidi.

İSTİHKÂR (استحکار) [*Fık.*] Bir yer üzerinde bina yapmak veya ağaç dikmek üzere senevî bir meblâğ mukabîlinde hakk-ı bekası olmak üzere isticar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «ihtikâr» da denir. Bu usûl alelekser vakıflarda caridir.

İSTİHLÂF (استخلاف) [*Sof.*] Lûgat mânası halef olmak, yerine geçmek demek olan bu kelime sofiyece bir şeyhin kemale gelmiş dervişini irşada mezun kılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler ekseriya şeyhin yerine geçerler.

İSTİHSAN (استحسان) [*Fık,*] Celi (açık) kıyasa taaruz ve tekabül eden delil, hafi (kapalı) kıyas yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstihsan; Arapça güzel görmek, görülmek; beğenmek, beğenilmek demektir.

İstihsan; Hanefi fukahasının edillelerindendir. Buna kail olan Ebu Hanife'dir. Fakat istihsanın tefsirinde Hanefiyye eimmesi (imamları) ihtilâf etmişlerdir. Bazılarına göre istihsan kıyasın mucibinden daha kavlisine udul etmektir. Bir takımlarına göre ise kıyası daha kavi olan delil ile tahsis etmektir.

Ebu Hasan-ül-Kerhî'ye göre istihsan racih delil ile ameldir. Serhasî «kıyası terkedip nasa evfak olanı almaktır» ve nihayet «ترک العسر لليسر - «kolaylık için güçlüğü bırakmaktır bu ise islâm dininde bir asıldır,» der.

İbn-i Hacib'in fikri şudur: «İstihsan vacip ve evlâ fiil mânasına ise bu mânaca istihsanda asla muhalefet yoktur. Bu mâna eimme beyninde müttefekun aleyhtir. Nitekim «فيتبعون احسنه» buyurmuştur. İstihsan da ahsenini almaktır.»

Hulâsa Hanefi sadatınca istihsan eimme beyninde müttefik-ün aleyh olan şer'i bir delildir. Şu kadar ki bu şer'i delil celi kıyası mukabilindedir. İndet taaruz kavi olduğu surette mamul-ün-bih'tir. Bu mâna aslâ münker değildir. Belki makbuldür.

Amel filasıl istihsana racidir. Râcih delil ile amel mânasınadır. İbn-i Hâcib'in «Münteha» da beyanına göre Hanbeliler de Hanefiler gibi istihsana kail olmuşlardır

Bir şehid-i dem huruşanım ki gûş-i canıma
Ruh-ı Yahya'dan gelir avaz-ı istihsan henüz
Muallim Naci

İSTİKAMET (استقامت) [*Sof.*] Doğruluk demek olan bu kelime tasavvufî eserlerde (Abdülhakim, Erriyaz-us-sofiyye, cüz'ü evvel, sayfa 32) şöyle izah olunmaktadır; «Kâffe-i uhudda hususa uhud-i ilâhiyye ve Muhammediyyede taam, şarap, libas gibi umur-u diniyye ve dünyeviyyede tavassuta riayetle sırat-ı müstakime mülâzimet ve itinadır. (ان الذين قالوا ربنا الله ثم استقاموا..) âyet-i kerimesiyle Allahın rububiyyetini itiraf ve vahdaniyyetini tasdik ederek Rabbimiz Hak Subhanehu ve Taalâdır diye ikrar edüp badehu iyman ve amellerinde ve farzların edasında istikamet eden ibat üzerine dar-ı ahirette melâike-i kiram nâzil olarak havf ve hüzünden sâlim ve emin ve vesatat-ı rüsül-i izam ile vaadolundukları dar-ı naim ile mübeşşer ve mesrur olmalarını tebliğ ve tebşir edeceklerini vaad buyurulmuşlardır.

«Halinde istikamet olmıyan sâlikin gayret ve mesaisi heder olduğu gibi o uğurda sarfettiği himmet de fayda vermez.

«Mürid-i müstenif için bidayette istikamet şart ve belki elzemdir. Nihayette istikamet ârifin hakkıdır. Bidayet ehlinin muamelâtı: fetret şaibesinden azâde olması ve vesait ehlinin menzillerinde tevakkufu istishap etmemesi ve nihayet ehlinin muvasaletlerine hicap tedahül eylememesi istikamet alâmetlerindendir.

«İstikamet için üç yol vardır. İptidası takvim yani izale-i i'vicac badehu ikamet ve sükûn ve badehu istikamettir ki: Takvim tedib-i nüfus, ikamet ise tehzib-i kulüp cihetlerinden olup istikamet de tağrib-i esrar haysiyettendir. Ebu Ali buyurur ki:

«İstikamet sahibi ol, keramete talip olma. Zira nefsin keramet talebe meyil ve hareket eyler. Hak Taalâ ise seni istikametle mütalebe eder.» İstikamete büyüklerden başkaları muktedir olamaz. Zira istikamet insanlar arasında mahut ve maruf olan umur ve adattan huruç ve rüsum-u muamelâttan iftirak ile yedullah beyninde kadem-i sıdk üzere kıyamdır. Kerametin idamesini muciptir. (وان لو استقاموا على الطريقة لاسقيناكم ماءً غدقا) nazm-ı Celilindeki sekayna yerinde iskayna buyurulması devame işarettir.

Mâi gadak bol sudur. İstikametteki sin talep için olup muradı tevhit üzere taleb-i ikamet ve uhuda riayetle hıfz-ı hudut üzerine müdavemettir'»

İstikamette gerektir reviş-i sıdk-u sebat
Kademin merkeze koy devr ide perkârın uca
Es'ad Muhlis Paşa

İSTİKBALİYYE (استقبالیه) [*Ede.*] Yeni gelen birinin karşılânması vesilesiyle yazılan şiir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyüklerden birinin gelmesi münasebetiyle yazılan manzumelere de «kudumiyye» denilir. Her ikisi Kaside nevilerinden sayılır. İstikbal; karşılamak, karşılanmak; karşı cıkmak, çıkılmak demektir.

Şeyh-ül-islâm Feyzullah Efendinin oğlu Mustafa Efendinin Mekke kadılığından İstanbul'a dönüşü münasebetiyle (Sabit) in yazdığı istikbaliyeden birkaç beyit:

Kâbe'dan müjde res-i şevk şitaban geliyor
Neş'e-i daru-yi tebşir ile raksan geliyor
Kıbleden döktü yine feyz-i nesim-i kudsî
Nefesinden eser-i nefha-i rahman geliyor
Habbeza neş'e-i kudsiyye ki tâbir edemem
Eserinden gönüle hâlet-i vecdan geliyor
Gidiyor kafile salâr-ı keder hatırdan
Kird-i şehbender-i şevk oldu nümayan geliyor
Hayliden gitmişidi rahile-i rahat-ı can
Haliya nâka-ı mahmel gibi nâzân geliyor
Süpürülsün harem-i sine gubar-ı gamdan
Şevk derler dile bir tağralı mihman geliyor
Daru-yı himmet-i tiryak-ı inayet dirler
Zahm-i ef'i-i gamın derdine derman geliyar
Çıksun erbab-ı maarif reh-i istikbale
İzz-ü ikbâl ile serdefter-i irfan geliyor

. . . . . .

Kıymeti cevhere benzer kafes-i zergerde
Nazenin tahtı revan içre hıraman geliyor
Fer-ü iclâl yemininde, yesarında şükûh
Ferah-ü müptehiç-ü hürrem-ü handan geliyor
İktibas eyliyelim pertev-i efdâlinden
Neşr-i envar ederek mihr-i dirahşan geliyor
O hudavend-i kerem menkibeden dur olalı
Kasr-ı eyvan-ı Sitanbul bize zindan geliyor
Müptelâ-yi yerekan olmaş idik billâhi
Bu neşât ile biraz benzimize kan geliyor

. . . . . .

Lik hengâm-ı dua geldi cunud-ı ervah
Mevc-i derya gibi âmine huruşan geliyor
Nitekim Kâbe'ye eşraf-ı Mevali her sâl
Şa'd-ü mesru rgidüp, hurrem-ü handan geliyor
Hane-i mahteremi ola metaf-ı ulema
Bu temenna dilime cümleden âsan geliyor

İSTİKŞAF (استکشاف) [*Ask.*] Düşmanın haline, mevziine, tertibatına ve araziye dair tetkikatta bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Keşfetmiye çalışmak mânasına gelen bu kelimenin cem'i istikşafat'tır. Askerliğe ait eserlerde bu da geçer.

İSTİKŞAFAT-I TAARUZİYYE (استکشافات تعرضیه) [*Ask.*] Düşmanın ahvâl ve mevcudiyle niyyetini anlamak için üzerine gönderilen kuvvetli bir müfrezenin hareketleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Keşf-i taarruzî» da denilir.

İSTİKŞAF HARİTASI (استکشاف خریطه‌سی) [*Coğ.*] Araziyi görerek âdi usul ve âletle, gerek yaya olarak ve gerek atlı bulunarak mufassal mikyasta tanzim ve tersim olunan kroki hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İSTİKŞAF KOLU (استکشاف قولی) [*Ask.*] Düşman kıt'a ve ordusunun ahvâl ve mevkilerini ve harb, hareket ve vaziyetlerini tetkik ve tahkika memur askerî kollar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İSTİKŞAF LAYİHÂSI (استکشاف لایحه‌سی) Haritası alınan bir arazinin coğrafî ve askerî ahvaline dair tafsilâtı havi olup o haritaya eklenen rapor hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her nevi istikşafların neticelerini mübeyyin kaleme alınan takrire de bu ad verilirdi. Keşfetmiye çalışmak mânasına gelen istikşaf askerlik tâbiri olarak düşman ordusunun ahvâl ve mevkilerini ve harp hareketleriyle kuvvetini keşfetmek, askerî hareketler yapılacak arazinin ahvalini gezerek tayin ve sevkulceyş nokta-i nazarından tetkik eylemek yerinde kullanılır.

İSTİKRAZ-I BAHRÎ (استقراض بحری) [*Hak.*] Bir geminin kendi veya hamulesi yahut kendisiyle birlikte hamulesi terhin edilmek suretiyle yapılan istikraz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İSTİKTAP (استکتاب) [*Hak.*] Münazaalı hususu ispat için mahkemeye ibraz ve kendisine nisbet olunan yazı veya imzayı inkâr eden veya tanımadığını bildiren kimseye o yazı ve imzanın tatbik ve tahkikine esas olmak üzere hâkim tarafından yazı yazdırılması ve imza attırılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yazılmış ve yazdırılacak yazının ehl-i vukuf (bilir kişi) marifetiyle tetkik ettirilmesine de istiktap denilir.

İSTİLÂ ORDUSU (استیلا اردوسی) [*Ask.*] Düşman memleketlerini istilâya memur edilen

büyük askerî kıt'a hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstilâ; Arapça hüküm ve tesir altına almak, bir yeri, bir memleketi basıp zorla zaptetmek mânalarına gelir.

İSTİNAF MAHKEMESİ (استيناف محكمه‌سى) [*Huk.*] Bidayet mahkemelerinin istinafı kabil olarak verdikleri hükümleri tetkik ve o dâvâları rü'yet eden mahkemeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir şeye yeniden başlamak demek olan istinaf hukuk ıstılahı olarak bidayet mahkemesinden verilen hükmün üst mahkemeye müracaatla bozulmasını istemek demektir. Şimdi iki dereceden ibaret olan mahkemeler eskiden bidayet, istinaf ve temyiz olmak üzere üç derece idi. İstinaf mahkemeleri dört âzâ ile bir reisten terekküp eylerdi.

İSTİNGA (استنغه) [*Bah.*] Yelkenleri toplamakta kullanılan selviçelerin (halat) adıdır. Seren yelkenlerinin istiringaları mezogargafondo, salaburun ve kontra iskota adlariyle birbirlerinden ayrılırlar. Yan yelkenlerinin istingaları da «cunda, çatal, bel ve etek» istingaları diye ayrılır.

İSTİNGA ETMEK (استنغه ايتمك) [*Bah.*] Bir yelkeni istingaları (halat) vasıtasiyle boğup toplamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İSTİNTAK DAİRESİ (استنطاق دائره‌سى) [*İda.*] Müstantik'in (sorgu hâkimi) vazife gördüğü daire veya kalem hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir adamı söyletmek demek olan istintak hukuk ıstılahı olarak kanunen mücrim veya maznun (sanık) olan adamı sual sormak suretiyle söyletmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İSTİNTAK ETMEK (استنطاق ايتمك) [*İda.*] Bir cürümden dolayı maznun olanları hâdiseyi meydana çıkaracak yolda söyletmek ve söylediklerini kâğıda geçirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunu yapana «İstintak memuru», «Müstantik» denilir.

İSTİNTAK MEMURU (استنطاق مأمورى) [*İda.*] Maznunları (sanık) söyletip hükme medar olacak ilk tahkikatı hazırlıyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Müstantik» de denir.

İSTİNTAKNAME (استنطاقنامه) [*İda.*] Maznunun (sanık) ifadesini havi resmî kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İSTİRAHAT ODASI (استراحت اوطه‌سى) [*Mim.*] Saraylarda padişahın, nezaret binalarında nâzırların teneffüs ve istirahatlerine tahsis edilen yere, bekleme yerine verilen addır. İstirahat; dinlenmek, rahat etmek demektir.

İSTİSHAB (استصحاب) [*Fık.*] Adem-i maznun olmıyan muhakkak bir emrin bekasiyle hükmetmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu» ndaki (s. 12) izahı şöyledir: «Mazide sabit, baki olan bir şeyin - tebeddül ettiği bilinmemekle - halen de sâbit, baki olduğuna kail olmaktan ibarettir. Meselâ 10 sene evvel hayatta olduğunu bildiğimiz bir kimsenin vefatı hakkında bir bilgi bulunmayınca bugün de hayatta oldnğuna kail oluruz ki, bu bir istishap meselesidir.»

İstishap iki kısımdır: Birinci kısım geçmişte sabit olan bir şeyin hilâfına delil olmadıkça halde dahi sabit olmasıdır. İkinci kısım halde sabit olen bir şeyin geçmişte de sübutuna hükmolunmasıdır.

İSTİSKA (استسقاء) [*Fık.*] Yağmur duası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dua ve istiğfardan ibaret ise de duadan evvel müfta-bih olan Ebu Hanife'nin kavli mucebince cemaatsiz, imameyn kavlince cemaatle iki rek'at namaz kılmak dahi caizdir.

İçecek, kullanacak, hayvanlariyle tarlalarını sulayacak akar suları olmıyan, yahut olup da kifayet etmiyen yerler ahalisi hacet vaktinde istiska etmek caiz ve sünnet-i seniyyede vâkidir.

İstiskadan müstahap olan üç gün birbiri ardınca kıra çıkıp dua etmek ve evvelce sadakalar vermek ve maasiye tövbe etmek ve tevbeye tetimme (ek) olarak haksız alınmış şeyler varsa sahiplerine geri vermek ve çıkış sırasında yaya yürünmekle beraber temiz, eski ve hattâ yamalı elbiseler giyilmek ve boyunlar bükülerek zillet ve huşu' üzere olmak ve hayvanları da yavrulariyle çıkarıp onları yavrularından ayırmak ve çocuklar ve pek yaşlı ihtiyarlar dahi duaya çıkmaktır.

Kıbleye karşı durulup imam ayakta el kaldırarak dua ader, cemaat de oturarak âmin der. Bu suretle yapılan dualaların akibinde çok kerre yağmur yağdığı görülmüştür.

Sehab-ı rahmet-i Hak gevher efşan olmasa yekçend
Olurdu halk-ı âlem kâse gerd-i dest-i istiska
Nabi

İSTİŞHAD (استشهاد) [*Fık.*] Şer'î bir hükme me'haz ve istinat medarı olmak için bir âyet veya hadisi şahit olarak göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Ede.*] Bir kelime veya cümlenin doğruluğunu, kullanma yerini, vaz'ını, ispat eyle-

mek üzere bir edibin eserinden misal getirmek mânasına gelir bir tâbirdir.

Acep kimden alap kılmakta arz-ı müjde-i vuslat
Baharı sevgilim senden mi istişhad eder bir kuş
Lâ

İSTİVA (استوا) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Giyildiği vakit - iki kaş arasına tesadüf eden - tam orta yerinden ilkin tepeden aşmak ve arka tarafına yani ense çukuruna muvazi olarak imtidat etmek üzere sikkeye (Mevlevî başlığı) dikilen yeşil şeride verilen addır.

«Külâh-ı istivadar» denilen bu türlü sikkeleri giyebilmek tarikat mertebelerinde kemal kesbetmiş, «itidal» makamına yükselmiş ürefanın ekâbirine mahsustu.

Mevlevî ricalinden Sakip Dede «Sefine-i Mevleviyyan» de (Mısır, matbaa-i Vehbiyye, 1283, c. 1, s. 51) buna dair malûmat verdiği sırada; «.... (Li maallah-ı vakt) amini ve memân-ı ayn «mak'ad-ı sıdkın mekini olanlar şayan-ı alâmet-i mahude olup maada fi-i zeval mertebesi dahi bakıyye-i vucud-ı zilli emaret-i adem-i istiva olmakla bihaseb-i kanun-ul-haki ka mani-i talim-i merkum olmak sebebiyle mahrum olmak mukarrerdir. Kable hulûl-ülvakt) velmakam suret-i mühmile-i taklidiyye iddiaiyye olduğu zahir ve ser-i mağz-ı hâmile sevday-ı gurur aver olduğundun gaybi belây-i gayr-eti yar bâhirdir» diyor.

Yine Mevlevî müntesiplerinin giydikleri «hırka» ve «tenunre» lerin yakasına dikilen kaytanlara da «istiva» tâbir edilir. Kuvvetli olmıyan bir rivayete göre Risaletpenahın meclisinde kakikî aşka dair okunan bir şiir-i ilâhî neva üzerine Resulullah vecde gelerek omuzlarındaki riday-i saadet yere düşmüş, ve bilâhara parça parça edilerek o mecliste bulunanlara taksim edilmiş. O âli şerefe nâil olanlarda o parçaları teberrüken elbiselerine dikmişler. İşte hırka ve tenünrelere dikilen kaytanlar bu vakanın bir hatırası imiş. Yahut eskiden kölelerin hürlerden tefriki için kendilerine bazı işaretler konulduğu gibi boyunlarına «tavk» denilen bir «lâle» asıldığı cihetle «abdiyyet-i mahza» makamına vusul emelinde bulunan dervişler için de rık (kölelik) alâmeti olan tavkın nazikçe bir şekil olmak üzere kaytan istiva kabul edilmiş. Bedeviyye tarikında «Tavk» denilen ve pirinçten yapılup boyunlara takılan halka da buna işaret olmak üzere kullanılırdı.

Esrar Dede'nin Mevlana vasfında «İstiva» redifli bir kasidesi vardır. Aşağıdaki beyt o kasideden alınmadır:

Âşik ki nur-i Şems'te mahv-ı vucut ide
Şayestedir külâhına peyda-yı istiva
Lâ

§ [*Ast.*] Hakikî zeval ile şer'î zeval yani zuhur beyninde geçen müddete tstiva denilir. Buna vakt-i kerahet (Keraheat vakti) denilmektedir. Günlere ve arza göre de 20-25 dakika sürer. Bu vakitteki gölgeye «fey-i zaval» denilir.

İSTİVASINI SÖKMEK (استواسنی سوکمك) [*Saf.*] Mevlevi tâbirlerindedir. Büyükçe bir kabahat işlediğinden dolayı sikkesi başından alınan, hususî tâbirle «serpa» edilen bir dervişin tennuresinin yakasındaki şeritleri sökmek demektir. Bu muamele askerlikten tardedilen bir zabitin apuletlerinini sökülmesi gibidir.

İSTİZAN TEZKİRESİ (استیذان تذکره‌سی) [*Ida.*] Padişahtan sorulması lâzimgelen işler hakkında sadrazam tarafından mabeyin baş kitabetine hitaben yazılan tezkireler kakkında kullanılır bir tâbirdir. İstizan tezkiresi yazılmak usulü Tanzimattan ve mabeyin baş kâtipliğinin ihdasından sonradır. Evvelleri sadrazamlar tarafından doğrudan doğruya ve padişaha hitaben kâğıt yazılır, ve buna «takrir-i âli» ismi verilirdi. Padişahlar bu takrirlere kendi kalemleriyle iradelerini yazarlar, sadrazama iade ederlerdi. Bazen Baş Defterdar gibi devlet erkânından biri tarafından yazılan kâğıdın sureti çıkarılarak üst tarafının bir kenarına hulasası ve mütalâası yazılarak padişaha gönderilir, hünkâr da iradesini kâğıdının yukarısına kendi eliyle yazardı. Bu kağıtlara tarih konulmadığı gibi imza da atılmazdı. Padişahın gördüklerine işaret olmak üzere tezkirenin arkasının üst ve sağ köşesine tarih atarlardı. Padişah tarafından bazı vesaya yapılacak ise tarihin yanına yine padişah (c) işareti koyardı. Sonraları işler çoğaldığı, padışahın her birine kendi kalemiyle cevap vermesi müşkülatı başgöstermekle beraber Avrupadaki usulün Osmanlı ülkesinde de tatbikına kalkışıldığı için istizan tezkiresi ihdas olundu. Mabeyn baş kâtibine hitaben yazılan tezkirelere ilk zamanlarda sadrazam tarafından imza konulmaz «malûm» makamına kaim olmak üzere yalnız «m» harfi yazılırdı. Mithat Paşa sadrazam olunca tarih ve imza usulünü koydu. Baş kitabet tarafından yazılan hamişlere de evvelce imza konulmazdı. Ondan sonra onlara da tarih ve imza konulması usul ittihaz edilmiştir.

Sarayda baş kitabet dairesi tarafından tezkirelerin bir hulâsası yapılır, en çok sekiz on tanesi bir arada padişaha arz olunurdu. Sa-

dir olan irade-i seniyye istizan tezkiresinin altına hamiş suretinde yazılır, baş kâtip tarafından tmzalanarak sadrazama iade edilirdi.

İSTRALYE (استرالیه) [*Bah.*] Her hangi bir direğe pruva veya ön tarafından bağlanıp ona mukavemet eden halatın adıdır.

İSTUFE (استوفه) [*Giy.*] Sırma veya sırma taklidi tel işlenmiş tokça bir kumaşın adıdır. Muhtelif renkleri olan bu kumaşın eni kırk beş santimetreydi. Sırma taklidi tellilerine «telli istufe» denilirdi. Bundan şarkî Anadolu'nun bir çok yerlerinde gelin elbisesi, papas elbisesi yapılır, mefruşat makamında da istimal olunurdu. Hakiki sırma tel üzerine işlenmiş olanları ağır cinsi teşkil ederdi.

İŞARET HOCALARI (اشارت خواجه‌لری) [*Bah.*] Karadeniz Boğazın'daki kalelerde gemilere işaret vazifesini görmek üzere tâyin olunan memurlara verilen addır. Karadeniz Boğazı nazırı tarafından 1228 (1813) senesi zilhiccesine mahsus mahiye (aylık) hakkında yazılan arz takririnden (Başbakanlık arşivi, askeri fiş No: 265) işaret hocalarının on nefer olduğu ve her birine mahiye ve taamiye olarak altmışar kuruş verilmekte bulunduğu anlaşılıyor. Yine o takrirden bu memurların tersane-i âmire tarafından memur edildikleri anlaşılmaktadır.

İŞARET-İ ALİYYE (اشارت علیه) [*Ida.*] Şeyül-islâm, Defterdar ve Yeniçeri ağası gibi maiyyet memurlarından biri tarafından yazılan takrir veya ilâm üzerine sadrazamın tasvip veya red şeklinde yazdığı buyruldu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadaret makamından çıkan emirlere de «irade-i Aliyye» denilirdi.

İŞGAL ORDUSU (اشغال اردوسی) [*Ask.*] Muvakkat veya gayr-ı muvakkat bir surette düşman memleketlerinden bir kısmını işgalı altına alan ordu hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İŞKAMPAVİYA (اشقامپاویا) [*Bak.*] Harp gemilerinden asker naklinde kullanılan en büyük filikanın adıdır. İtalyancadan alınmadır. İşkampaviyalar sandal büyüklüğünde, yalnız ondan daha geniş veya yüksekti. Bunlar on veyahut on iki çifte olmak üzere donatılırlardı. Şimdiki harb gemisinde kullanılan en büyük filikalara da bu isim verilir. Karaya asker sevkiyatında, gemiye erzak ve levazım alınmasında kullanıldığı gibi eskiden donanmaya su alınacağı zamanda dahi sahrınç gibi su doldurulur, diğer bir filika yedeğinde geminin bordasına götürülerek geminin tulumbasiyle içindeki su geminin sahrınçlarına nakledilirdi. Hayrettin Paşa hakkında yazılmış olan yazma bir eserde (Üniversite kütüphanesi, Halis Efendiden alınan kitaplar arasında No: 3381) Preveze harbinden bahsolunurken diniliyor ki: «Hayrettin Paşa'nın bir iskampaviyası vardı. Kara kulluk olmak üzere onu daima yanından ayırmazdı. Şöyle ki uçar kuşa hükmederdi. Dokuz oturaktı. Safi kerestesi incir ağacındandı.»

İŞKEMBE FENER (اشکمبه فنار) [*San.*] Eskiden muşamba fenerlere verilen addır. İstanbul sokaklarına petrol daha sonra hava gazı lâmbaları konuluncıya kadar bunların âdilerinden, en zarif ve sanatkârane, ufaklarından büyüklerine varıncıya kadar envaı görülürdü. Altı üstü pirinç, ortası muşamba olanlarından başka kâğıttan muhtelif şekillerde ve üzerlerine rengârenk nakışlar yapılmış olanları da vardı. Uşaklar elinde bu fenerler olduğu halde önde gider, basacakları yerler bu suretle aydınlanan ekâbir onları takip eylerdi.

Elde işkembe fener arkada zenbil-i sahur
Gece faslında şikemha'elerindir seyran
Sabit

İŞKODRA MADALYASI (اشقودره مدالیه‌سی) [*Ida.*] İkinci Sultan Mahmut devrinde ve 1247 (1831) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Gümüşten yapılmıştı.

İŞLEMELİ TAÇ (ایشلهمه‌لی تاج) [*Sof.*] Kadirî tarikına mensup olanlar tarafından giyilen taçlardan birinin adıdır. Muhtelif renkteki çuha üzerine ve birbirine dikilmiş dört terkolarak yapılır, üzeri ibrişimle işlenirdi. Tacın tepesine ufak kıtada «Bağdat gülü» adı verilen bir alâmet konurdu. Diğer taclar gibi bu taca da yeşil şemle, yahut tülbentten sarık sarılırdı.

İŞRAK (اشراق) [*Ast.*] Güneşin doğuşundan ufuk üstünde bir veya ikî mızrak boyu yükselinciye kadar geçen müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Güneşin zahiren ufuk üstünde bir mızrak boyu yükselmesi, hey'etcilere göre, beş derece yükselmesi demektir. İmam-ı Âzam indinde bu müddet zarfında namaz kılmakta kerahet vardır.

İŞRAK NAMAZI (اشراق نمازی) [*Sof.*] Sabah namazından sonra nafile niyetiyle kılınan namaz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halvetiyye tarikatı mensupları iki yahut dört rek'ât olarak kıldıkları gibi diğer tarikat mensupları ile ve tarikat mensubu olmamakla beraber sofilikte ileri gidenlerden diğer nafile namazlar gibi işrak namazı kılanlar da vardır.

İŞTİBÂK-ÜN-NÜCUM (اشتباك النجوم) [*Ast.*] Güneş battıktan sonra gökte yıldızların kum

gibi biribirine girmiş bir surette görünmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. İştibâk; Arapça balık ağı, pencere kafesi gibi bir maddenin eczasının biribirine geçmesi, âdeta bir şebeke teşkil eylemesi mânasına gelir. Bu hâdise güneşin ufkun altında 10 derece inhitat etmiş bulunmasına bağlıdır. Fakat güneşin bir yerde bu miktar dereceyi kat' için senenin her gününde sarfedeceği zaman bir değildir. Bu sebeple iştibâk-ün-nücum hâdisesi her yerde aynı zamanda vâkı olmaz.

Akşam namazının vakti şer'î guruptan İmam-ı âzam kavlince şafak (ebyaz) hâdisesinin zuhûruna kadar olmakla bundan iştibâk-ün-nücum hâdisesinin husulüne kadar geçen müddette kılınması kerahet-i tenzihiyye ve iştibâk-ün-nücumdan yatsı vaktinin girmesine kadar geçen müddette edasına da kerahet-i tahrimiyye ile mekruhtur.

İŞTİRA ZAHİRESİ (اشترا ذخیره‌سی) [*Ask.*] Harb zamanlarında askerin iaşesi için alınan zahire hakkında kullanılır bir tâbirdir. İştira; Arapça satın almak, alınmak demektir. Vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem olanlar sefere çıktıkları günden hududa varıncıya kadar her menzilde arpa, et, ekmek, yağ ve ballarını sürsattan alırlardı. Harb sahasına girilince artık sürsat zahiresi temin edilemiyeceğinden bundan sonraki ihtiyaç halktan satın alınan zahireden temin olunurdu. İşte satın alınan bu zahireye ştira zahiresi adı verilirdi.

İTHAF (اتحاف) [*Ede.*] Birinin namına eser yazmak, yahut yazılmış bir eseri - baş tarafında adını söylemek suretiyle - birine hediyye etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca dedier'in karşılığıdır. Arapça ithaf; hediyye, armağan vermek, ve göndermek, gönderilmek demektir.

Eskiden ilim adamları, yazdıkları kitapları büyük bir adama ithaf ederler, eserin baş tarafında onun adını hürmetle anarlardı. Bundan maksat da hem o adamın bir kaç parasını almak, hem de onun himmetiyle kitabın nüshalarını çoğaltmaktı.

Meclis-i pâke ider bilikrâm
Fart-ı tevkir ile ithaf-ı selâm
Hâmi

İTHALÂT GÜMRÜĞÜ (ادخالات گمرکی) [*Mal.*] Hariçten memlekete sokulan mallardan vergi alan gümrükler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harice satılan maddelerden vergi alan gümrüklere «İhracat gümrüğü» denir.

İTHALÂT RESMİ (ادخالات رسمی) [*Mal.*] Hariçten memlekete sokulan mallardan alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Memleket içinde istihsal olunup harice satılan bir mal veya maddeden alınan vergiye «ihracat resmi» denir Bu vergiler gümrüklerde alınır,

İTHAMNAME (اتهامنامه) [*Huk.*] Cinayet evrakını heyet-i ittihamiyeye tevdi ederken müdde-i umuminin tanzim ettiği iddianame yerinde kullanılır bir tâbirdir. İttihamname suretinde de söylenen bu tâbir itham kâğıdı demektir.

İTİDAL-İ HARİFİ (اعتدال خریفی) [*Ast.*] Güneşin eylülün yirmisiyle yirmi dördü arasında husuf ve istiva-yı semavi dairelerinin birleştikleri noktaya gelmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Bundan gündüzle gecenin müsavatı hâsıl olur. Aynı zamanda güz mevsimi de başlar. İtidal; iki dairenin birleşme noktalarının her biri demek olduğu gibi harif de güz demektir. Güneşin martın yirmisiyle yirmi ikisi arasındaki birleşme noktasına gelişine de «itidal-i rebii» denilir. Bu da baharın başlangıcını teşkil eder.

İTİDAL-İ REBİİ (اعتدال ربیعی) [*Ast.*] Güneşin martın yirmisiyle yirmi ikisi arasında husuf ve üstüva-yı semavî dairelerinin birleştikleri noktaya gelmesi münasebetiyle kullanılır bir tabirdlr. İtidâl; iki dairenin birleşme noktalarının her biri demek olduğu gibi rebi' de bahar demektir. Bu zamanda gündüzle gece müsavi olur. Güneşin eylûlün yirmisiyle yirmi dördü arasındaki birleşme noktasına gelişine de «itidâl-î harifi» denilir. Bu da güzün başlangıcını tpşkil eder.

İT DAMARI (ایت داماری) [*Hal.*] Mecaz yoluyle inat, ısrar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bu "her giren„ le, tabli, tutunca it damarı
Mukaddesata kadar saldıran beş on çomarı
Mehmet Akif

İT DERNEĞİ (ایت دوڭگی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle çok gürültü olan yer, haşerat topluluğu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İT KADAR (ایت قادار) [*Hal.*] Mecaz yoluyla pek çok yerinde kullanılır bir tâbirdir

Istemem devlet aleyhinde evimde kıyl ü kal
Korkarım curnal ederler herkesin namusu var;
Askerlden, şeyhten, kasîsden, küttabdan
Hazret-i şâh-ı cihanın it kadar casusu var
Üsküdarlı Tal'at

İTİKÂF (اعتكاف) [*Fık.*] Ramazanlarda erkeklerin camilerin son cemaat yerlerinin par-

de ile ayrılan kısmında, kadınların da evlerinin bir köşesinde ibadetle meşgul olmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir,

Ülfet ve ihtilâtı terk ile bir yerde nefsi hapsetmek, bir yere kapanıp ibadetle meşgul olmak demek olan bu Arapça kelime şer'î ıstılah olarak ramazanda nefsini taat kastiyle mescide hasretmek mânasına gelir. Bunu yapana «mutekif» yahut «âkif» denir.

Bakare süresinde (وعهدنا الى ابراهيم واسمعيل ان طهرا بيتى للطائفين والعاكفين والركع السجود) âyet-i kerimesi vardır ki meali «tavaf edenler, itikâfa girenler, rüku' ve sücut ile namaz kılanlar için beytimi yani Kâbe'yi temizleyin. demektir.

Bu âyetten İbrahim ve İsmail Aleyhimesselâm zamanında mâbetlerde itikâf edenler bulunduğu anlaşıldığı gibi Beni İsrail'in Hazret-i Musa ile Bahr-i Ahmer'i (Kızıl deniz) geçtiğinde bunlara ibadet ve puthanelerde itikâf edenlere tesadüf edildiği, hattâ onları gören Beni İsrail'in «Ya Musa bize de onlarınki gibi mabutlar yap» dediği ve Cenab-ı Musa tarafından «siz; hakikaten cahil bir kavimsiniz» cevabı verildiği Âraf suresindeki (وجاوزنا بنى اسرائيل البحر فأتوا على قوم يعكفون على اصنام لهم قالوا يا موسى اجعل لنا الهاً كما لهم آلهة قال انكم قوم تجهلون) âyeti kerimesinden anlaşılmaktadır.

Dünyanın kuruluşundan itibaren her kavim içinde halktan ayrılanlar ve tenha bir yere çekilip Hak ile olmak istiyenler bulunmuş olduğu gibi hâlâ da bulunmaktadır ki halvetler, çileler, erbainler; hep bu maksada mehnidir.

Hazret-i Mevlâna:

قصر چه بکزید هرکو عاقلست
زانکه در خلوت صفاهای دلست

Der ki «Âkil olan velevki kuyu dibi olsun tenha bir yere çekilir. Çünkü: Halvette kalbe safa gelir.» demektir.

İtikâf; müslümanlıkta meşru' bir emirdir, Erkeğin, cemaatla namaz kılınır bir mescit içinde, kadının evinde bir oda veya köşesinde itikâf niyyetiyle oturmasından ibarettir. İtikâfın aksamı, şartları, sebebi, rüknü, hükmü, sıfatı, adâp ve mehasini ve müfsidat ve mahzuratı vardır. Aksamı vacip, sünnet, müstahap olmak üzere üçtür.

Vâcip; nezir ile yapılan itikâftır ki nezrine göre her vakit yapılır. Bunda mu'tekifin sâim (oruçlu) olması meşruttur.

Sünnet; ramazanın aşr-ı ahirinde yani yirmisinden sonuna kadar olan müddet içinde yapılır. Çünkü Cenab-ı Peygamber o vakit itikâfa girerlerdi. Bunda da mu'tekif sâim bulunur.

Müstahap olan itikâf ise ramazanın son on gününden başka vakitlerin hepsinde yapılır. Müddeti, vakti muayyen değildir.

Hattâ camiye giren kimse gece dahi olsa çıkıncıya kadar itikâfa niyyet ederse orada kaldığı müddet nafile suretiyle mu'tekif olur ve camiden çıkmakla itikâfı nihayet bulur. İki cihete kapıları olan camilerin içlerini yol edinmek caiz olmadığı halde taharet üzere gelip geçmek için şer'î çare budur, yani itikâfı niyyet eylemektir.

Şu hükme binaen Müslüman cemaatinin itikâf sevabından da istifade etmeleri için kendilerine bir muhtıra olmak üzere Mekke ve Medine Harem-i Şeriflerinin kapılara yakın bulunan direkleri üzerine «نوبت سنة الاعتكاف» ibaresi yazılı levhalar asılmıştır.

İtikâfın hükümlerini uzun uzadıya yazan Rahmetli Hacı Zihni Efendi (Kitab-üs-savm, s. 98-110) sayısız olan iyiliği için şunu söylüyor:

«Mu'tekif kalbini dünyadan ayırmak ve nefsini Mevlâya teslim eylemekle Kerim olan Allah'ın kapısına mülâzim olmuş, düşman şerrinden onun kalesine sığınmış, hâl diliyle Rabbim beni meğfiret etmedikçe ben bu kapıdan ayrılmam demiş olur.»

İTİKÂFA GİRMEK (اعتكافه كيرمك) [*Fık.*] Ramazanlarda camilerin son cemaat yerlerinin perde ile ayrılan kısmında dünya alâkasından el çekip bir yere kapanarak ibadetle meşgûl olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İtikâf; Arapça bir yere kapanıp ibadetle meşgûl olmak demektir. İtikâfa girene «mutekif» yahut «âkif» denir. İtikâfa girenin diğer ibadetlerde olduğu gibi niyyet etmesi lâzımdır.

İtikâf; nezirse vâcip, ramazanın son on gününde olursa sünnet, bunlardan başka hallerde ise müstehap olduğu için şartları da ona göre değişir. Vâcip ve müstahap olan itikâfta zaman muayyen olmadığı için ne vakit olsa istenildiği kadar yapılabilir. Ramazandaki itikâf yirmisinden sonuna kadar olduğundan onun vakit ve müddeti muayyendir. Birinci ve üçüncü kısımlar arasında bir fark daha vardır ki o da vâcip olan itikâfın bir günden eksik olamamasıdır. Müstahap olan itikâf ise ramazanın son on günü olmamak üzere her vakit olabildiği gibi istenildiği kadar durulabileceği için vakti de, müddeti de muayyen değildir. Hattâ camiye giren kimse çıkıncıya kadar itikâfa niyyet ederse orada kaldığı müddet nâfile olarak mutekif olur ve camiden çıkınca itikâfı nihayet bulur.

Aralarındaki başka bir fark da sünnet olan itikâf ramazanda olduğu için mutekifin

oruçlu olması tabiî olduğu gibi vâcip olan itikâfta da oruç şarttır.

İtikâfta hasıl olan gece ile gündüzün itikâfı olduğundan itikâfa giren muayyen olan zamanda gece ile gündüzü itikâf halinde geçirir. Ancak sünnet olan itikâf dışında yalnız gündüzleri itikâf etmek üzere nezretmek sahihtir. Yalnız gecelerin itikâfını nezretmek gece oruç tutulamadığı için sahih değildir.

Sıhhat halinde itikâfı nezredip de ifa etmiyerek ölen kimse her gün için bir sadaka-i fitir vasiyyet etmek lâzımgelir. Hasta olduğu halde itikâfı nezredip iyi olmadan ölen kimseye bir şey lâzımgelmez.

Kadının kocası varsa onun ve hanımının veya efendisinin izniyle köle veya cariyenin itikâfları sahihtir,

Kadının ve kölenin itikâf için nezirde bulunmaları sahih ise de nezri yerine getirmeleri izne bağlı olduğundan izin almıyarak itikâfı nezreden kadını kocası menedebilir. Memlûkûn de nezrine mâliki mâni' olabilir.

İtikâfa girenin yiyeceği, içeceği ve muhtaç olduğu diğer şeylerin alımı camide olur. Eğer bunlar için çıkarsa itikâfı kalmayıp bozulur. Mutekif bulunduğu meclisten şer'î veya tabiî veyahut zarurî hacetlerden gayrı sebeble çıkamaz.

İTİLÂF-I MÜSELLES (ائتلاف مثلث) [*Ida.*] İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin Asya ve Avrupaya müteallik vücuda getirdikleri anlaşma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası üçlü anlaşma demektir.

İtilâf-ı Müselles 1904 senesinde Fransa ve İngiltere arasında Fas ve Mısır meselelerinde vukua gelen fikir birliği ile başlamış ve 1907 senesinde Rusya ile İngiltere'nin İran meselesindeki anlaşmaları bu birleşmenin ehemmiyyetini artırmıştır,

Avrupa'nın büyük devletlerinden Almanya, Avusturya ve İtalya'da «İttifak-ı müselles» adiyle bir anlaşma vücuda getirdiği için bu iki üçlü anlaşmanın menfeat cihetinden olan çarpışmaları neticesi olarak Birinci Cihan Harbi meydana gelmiştir.

İTNAP (اطناب) [*Ede.*] Çok sözle az mâna ifade etmek yahut diğer bir ifade ile sözü fazla kelimelerle boğup uzatmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «İcaz»ın zıddıdır. İtnap; makbûl ve mümil olmak üzere ikiye ayrılır. Bahsı iyice anlatmak gibi bir fayda düşünülerek yapılana «itnab-ı makbul» denir. Hiçbir fayda gözetilmiyerek okuyana usanç verecek derecede olan tinap da «itnâb-ı mümil» dir.

«Haşv-ı kabih» ve «tekrar»lar itnab-ı mümil, «haşv-i melih» ve «tekrir»ler itnab-ı makbûl kabîlindenir.

Dürr-i meknun ise de nazmın eğer ey Nef'i
Düşürür yine kesade ani zîb-i itnap
Nef'i

İT TAŞLİYAN (ایت طاشلیان) [*Hal.*] Mecaz yoliyle işsiz güçsüz, âvâre, serseri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Miyan-ı çarsu-yı marifette kârımız yoktur
Kenar-ı şehrde ruz u şeb it taşlıyanız biz
Şüruri

İTTİFAK-I DÜVEL-İ SELÂSE MADALYASI (اتفاق دول ثلاثه مدالیه‌سی) [*Ida.*] Rusya aleyhine Osmanlı, Fransa ve İngiltere arasında akdolunan ittifak münasebetiyle 1271 (1854) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Bu ittifak Kırım harbi münasebetiyle yapılmıştı.

İTTİFAK-I MÜSELLES (اتفاق مثلث) [*Ida.*] Üçlü ittifak mânasına gelen bu tâbir iki anlaşma yerinde kullanılır.

1 — 1668 senesinde Fransa kıralı On dördüncü Louis'ye karşı İngiltere, Hollanda ve İsveç devletleri arasında yapılan ittifaktır.

2 — 1870-1871 senesinde vukua gelen Almanya - Fransa muharebesinden sonra 1872 tarihinde Bismark'ın teşebbüs ve tertibiyle Almanya, Avusturya ve Rusya devletleri arasında akdolunan tedafüi ittifaktır. 1886 da Rusya hükümeti bu ittifaktan çekilmiş, onun yerine 1887 de İtalya dâhil olmuştur.

Bu ittifaka karşı İngiltere, Fransa ve Rusya devletleri de «İtilâf-ı Müselles» adıyle bir anlaşma vücuda getirdikleri için bu iki üçlü anlaşmanın menfaat cihetinden olan çarpışmaları neticesi olarak Birinci Cihan Harbi meydana gelmiştir.

İTTİHAT (اتحاد) [*Sof.*] Hak olan vücud-ı vahid-i mutlakı şuhut yerinde kulianılır bir tâbirdir. Çünkü sofiyeye göre, her mevcut hak ile mevcut olup binefsihi mâdum olduğundan bu şuhutta ittihad- küllî tahakkuk eder. Yoksa ittihat her mevcudun vücud-ı hassı olup Hak ile ittihat etmiş demek değildir. Çünkü bu muhaldir. Sofiyeden ittihat iki şeyin şey-i vahit olmasını mucip olacak surette imtizaç ve ihtilâtı demektir diyenler olduğu gibi rüyet ve tefekkürsüz söz söylemektir diyenler de vardır.

İYAZEN BİLLÂH (عیاذاً باللہ) [*Hal.*] Allah'a sığınmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «العیاذباللہ» suretinde de kullanılır. İyaz; Arapça sığınmak demektir.

Kizb ile tâcir-i endişe iyazen billâh
Kârina hîyle katıp malını eyler mi haram
Sâbit

İYDGÂH (عیدگاه) [*Hal.*] Bayram günleri çocukların ve bu vesile ile büyüklerin toplanıp eğlendikleri yere verilen addır. İydgeh suretinde de kullanılırdı. Bayram yeri demektir. Oralara gelen çocuklar asma salıncaklarda sallanırlar, dönme dolaplarda yükselip alçalırlar, mihveri etrafında dönen atlı karaca, yahut karıncalarda dönerler. Atla, eşekle, hattâ deve ile meydanda gezerler, çadırlar altında teşhir edilen sağ ve canlı bazı mahlûkları, yine çadır içinde sanatlarını icra eden seyyar tiyatroları seyrederlerdi.

Üstünde beşlik köfte pişirilen, fasulye piyazı, ciğer kebabı, baş suyuna pilâv, şerbet diye renkli su, dondurma yerine soğuk un ezmesi satılan tablalardan yerler, içerler ve kâsesi onluğa (on para) verilen aşure kâselerini çevirmek suretiyle küçükten kumara alıştırılırlardı. Meydanlarda mataını satan esnafın bağırışmalariyle salıncakları çocukların çaldıkları darbuka ve zilli maşalardan, küçüklerin öttürdükleri dilli ve kursak düdüklerden, on paralık macun alınca hafif bir gezinen macuncuların klarnetlerden, başı tilki kuyruklu zencilerin kabaklarından, ayı ve maymun oynatan çingenelerin pulsuz deflerinden, oyuncakçıların trampeti ile kaynana zırıltılarından ve saireden çıkan seslerin katılmasından mahşer halini alırdı.

İydgâhlar; pek eskidenberi nazar-ı dikkati çekmiş ki şairlerden çoğunun eserlerinde göze çarpar. Meselâ Bâki:

İydgehte varalım dolaba dilber seyrine
Görelim ayine-i devran ne suret gösterir

demiştir. Kezalik o büyük şairi lütuflariyle yetiştiren Kanunî Sultan Süleyman da:

İydgehte yâre verdim gönlümü elma deyu
Ol gül-i ter baktı didi yüzüme ayva satar

Beytini söylemiş ve bizim elma dediğimiz meyveye vaktiyle «alma» denilmesinden istifade ile bir de tevriye yapmıştır,

İYD-İ EDHA (عید اضحی) [*Hal.*] Kurban bayramı demektir. İyd; Arapça bayram, edha da kurbanlar demektir. Kamerî aylardan zilhiccenin onuna tesadüf eden günde kudreti olanlar kurban kestikleri için bu adı almıştır.

İyd-i edhadır ki dil canâneye can gösterir
Her kişiye kasabı bu demde kurban gösterir.
Fehim

İYD-İ FITIR (عید فطر) [*Hal.*] Ramazan bayramı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İyd; Arapça bayram, fıtır da oruç açmak demek olduğu için iyd-i fıtır orucun açıldığı bayram, yemeğe izin verildiği gün demektir. Oruç ayının sonunda Allaha şükr için verilen sadakaya da «fitre» denilir.

İYD-İ EKBER (عید اکبر) [*Hal.*] Muvaffakiyyetli hâdiseler münasebetiyle yapılan şenlikler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Büyük bayram demektir. İlk günü cumaya rast gelen kurban bayramları hakkında da kullanılır. Cuma günü Müslümanlarca bayram sayıldığı için bayramın da o güne tesadüfü iki bayramın bir güne rastlaması şerefini bir kat daha arttırdığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

Ahdinin bir günüdür mevsim-i iyd-i ekber
Gününün bir gecesidir şeb-i kadr-i ramazan
Sâbit

İYD-İ ESTER (عید استر) [*Tak.*] Azarın on dördüncü gününe tesadüf eden ve Musevilerce Benî İsrail'in Babil'de esir bulunduğu sırada doğan güzelliğiyle meşhur Ester adlı bir kıza ait vak'ayı hatırlatan gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna Musevilerin şeker bayramı da denir. Takvimlerde o suretle gösterilirdi.

İYDİYYE (عیدیه) [*Ede.*] Bayram münasebetiyle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İyd; bayram demektir. Divan şairleri muhtelif vesilelerle şiirler yazarlar, bunları o vesilelere göre adlandırırlardı. Hattâ bu türlü şiirler yalnız ramazan ve bayram gibi dinî, yahut padişahların tahta çıktıkları gün münasebetiyle yazılan «Cülûsiyye»ler gibi resmî günlere de inhisar etmezdi. Nitekim ilkbahar münasebetiyle yazılana da «Behariyye» denilirdi. Ev yaptırana yazılan «Dâriyye», nevruz vesilesiyle yazılana «Nevruziyye» yaz dolayısiyle yazılana « Temmuziyye » kış münasebetiyle yazılana «Şitaiyye», bir yerden geliş münasebetiyle yazılana da « Kudumiyye » denilir, velhâsıl câize koparmak maksadiyle bir vesile bulunarak şiir yazmak divan şâirleri için tabiî hallerden sayılırdı. İşte iydiyye de o türlü şiirlerden biridir. Çoklerde olduğu gibi iydiyelerde de yazılan adam göklere çıkarılırdı.

Nedim'in Damat İbrahım Paşa için yazdığı bir iydiyye:

Sabah-ı iyd ufakta yine bedid oldu
İzar-ı şahid-i baht-ı cihan said oldu
Zihi neşat ki esbab-ı ayş-i bay ü geda
Misal-i came-i kadd-i bütan sefid oldu

Kem olda encüm-i tabende asmânda sipihr
O dem ki cilvegeh-i âfitab-ı iyd oldu
Zaman-ı habbe-i hubb-i mürevvek oldu tamam
Revac-ı gerdişi câm-ı Cemin mezid olda
Açıldı kufl-i der-i arzuy-ı razekeşan
Hilâl-i iyd ana simden kilid oldu
Olup atasına mazhar o sadr-ı zîşanın
Bu iyd herkese şevk aver ü said oldu
Zaman-ı devlet ü adlinde ol keremkârın
Kulub-ı halk-ı cihan gussadan baid oldu
Hüda vücudunu hıfzeylesün hatalardan
Ki zatı âleme sermaye-i ümid oldu

Yine Nedim'in Üçüncü Sultan Ahmet için bir iydiyyesi vardır ki onunla o zaman sarayda yapılan muayede (bayramlaşma) resmini de tarif etmiştir. Bunda sarayda kurulan taht'a Üçüncü Ahmed'in oturuşunu, tahtın solunda dört şehzadenin, sağında İbrahim ve Kaptan Paşalarla diğer üç damadın arka tarafta ise bütün saray ağalarının duruşunu, Şeyhülislâm ile ulemanın, onlar arasında kendisinin de etek öpüşünü söyler. Bunları anlattıktan sonra padişahın medhine girişir, daha sonra İstanbul'un bayramını kendi görüşüyle ve şu suretle tarif eder:

Binüp sad izz ü naz ile semend-i şuh reftare
Güzeller Âtmeydanında âlur şimdi meydanı
Hususa Hazret-i Eyyüp'le meydân-ı Tophane
Birer takrip ile elbette cezbeyler cuvananı
Firaz-ı Üsküdar'ın bu'da vardır gerçi amma kim
Yine inkâr olunmaz hak bu kim ânın da seyranı
Ya Sâdubâd-ı dilcunun efendim sorma hiç vasfın
Kulun bir veçhile tâbire kaadir olmazam ânı
Müferrih gamze da, hatır küşa, dilcu ve ruh efza
Temaşası muhakkak mest ü hayran eyler insanı
Biçinmiş bağlar idiyye cümle fıstıkî atlas
Sarınmış başa nefti şâl her serv-i hiramanî
Gümüş renginde bir dîba biçinmiş cedvel-i simîn
Veliykin hâre gibî mevci var şeffaf ü nuranî
O dîba âbşarın dahi anınkinden hemen farki
Bunun mevci biraz sık ânın ise kaddi tulânî
Yine idiyye bahşişler verüp fevvare-i dilcû
Demadem etmede etraf-ı havza sîm efşanı
Şehinşaha bu iyd eyyamı cümle kulların çünkim
Şerefyab olda pa busunla bulda izzet ü şânı
Ya Sadabad dahi çekse de hasret o pabuse
Anın hakkında icra kıl sen ol lûtf-i firavanî
Buyur ol cay-i dilcuyu ser efraz eyle lûtfunla
Hemişe hem rikab olsun sana teyid-i Rabbanî
Huda hemvare mahfuz eyleyüp zât-i hümayunun
Musahhar eylesün fermanına İran ü Turanı

§ [*Hal.*] Bayram münasebetiyle verilen hediyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlıların ihtişam ve azamet devrinde küçüklerin büyüklere hediyye takdimi âdet hükmüne girmiş ve giderek suiistimal bile edilip rüşvet halini almıştı. Serdarlıkla bir tarafa gönderilen vüzera ve ümera fütuhatları ganaiminden zamanın padişahına hediyye takdimi kaideydi. Hattâ Kaptan-ı derya Hayrettin Paşa bir defa sefer dönüşünde, omuzlarında birer kese akça ile iki yüz ve ellerinda gümüş tepsi içinde biner altını muhtevi atlas keseleri hamil yüz gulâm ve yine ellerinde altın tepsiler içinde inci ve mercan tespihler ve gerdanlıklar ve altın kadehler ve sair kıymetli şeyleri taşıyan iki yüz cariye takdim eylemişti. Daha sonraları sefer avdeti ve emval-i ganaim kaydı bertaraf olup İstanbul'a gelen vezirlerle beylerbeyilerin hediyye takdim etmeleri usulü meydana geldi. Hattâ silâhdarlıktan Mısır valisi olan İbrahim Paşa kubbe vezirliği ile İstanbul'a davdet olununca takdim eylediği hediyyelere yirmi kere yüz bin altın kıymet takdir olunmuştu. Bir milyon altın lira demek olan bu hediyyeler seksen bin miskal altından murassa bir taht ve altın ve mücevherat ile müzeyyen esliha ve at takımları ve sair eşya ve birkaç yüz hayvandan ibaretti,

Asrının zangin vezirlerindan olan sadraram Sinan Paşa'da Üçüncü Murat için Gülhane'de halâ asarı baki olan (İncili Köşk) ü yaptırmış ve bu münasebetle büyük bir ziyafet tertip ettiği gibi külliyetli murassaat dahi takdim eylemiştir.

İşte bu asırlarda hediyye takdimi için muhtelif vesileler aranırken bayramlarda hediyye takdimi de hatıra gelmiş ve tatbikine başlanmıştır. Bu hal aşağı yukarı Tanzimata kadar sürmüştür.

İZALE-İ BÜZAK (ازالهٔ بزاق) [*Vak.*] Tükrüğün temizlenmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça büzak; tükrük, salya demektir. Fâtih kanunnamesinde yollardaki tükrükleri temizlemek için kullanılacak adama vazife (aylık) gösterilmiştir.

Eskiden tükrük ve salyalar üstlerine bu işle mükellef tutulan adam tarafından beraberinde taşıdığı kül dökülmek suretiyle mide bulandıran ve bir takım hastalıkların geçmesine sebep olan kötü manzara ve tehlikesi bertaraf edilirdi,

İZBANDUT (ازبانود) [*Hal.*] Şaki, harami, korsan, iri yapılı, haydut kıyafetli adam yerinde kullanılır bir tâbirdir. İtalyanca (Bandito) kelimesinden bozmadır.

İZBARÇO BAĞI (ازبارچو باغی) [*Bah.*] Gemicilerin armaya çıkması, armadan arıya olma-

sı, istralya veya terislerde kalan bir şeyin aşağıya alınması gibi işlerde kullanılan bağın adıdır. Çekildikçe sıkışacak surette yapılan bağa «müteharrik izbarço bağı» veya «sügelî» denilir, Armada sakatlananları arıya etmek için yapılan bağa «çifte izbarço bağı» veya »dübleri» adı verilir.

İZİNNAME (اذننامه) [*Ilm.*] Nikâh için verilen izin kâğıdı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medenî kanunun kabulünden evvel evlenecekler manileri olmadığına dair mahallelerinin ihtiyar heyetlerinden aldıkları ilmühaber üzerine kadıya müracaat ederler, oradan nikâhın kıyılmasına dair mahallenin imamına hitaben yazılan ve izinname denilen izin kâğıdı üzerine imama nikâhlarını kıydırırlardı. İzinnamenin arkasına kararlaşan mihr-i muaccel ile mihr-i müeccel yazılarak imamla iki tarafın da şahitleri tarafından imza edilir, bundan sonra saklanırdı.

§ [*Ida.*] Yapılması Izne bağlı olan işler hakkında resmî daireden alınan kâğıtlara da denilirdi. İzinname; izin kâğıdı demektir.

İZLATKO (ايزلاتقو) [*Hal.*] Celeplik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir, Rumelî'ye ait vesikalarda geçer.

İZMİR BİÇİMİ (ازمير بچمى) [*Kıy*] Fes kalıplarından birinin adı idi. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadardı. Sonraları kullanılmıyan «Dar Beyoğlu» iki numaralı olup nevileri arasında Aziziyye, Hamidiyye, Büyük Hamidiyye, Efendi biçimi, tam zuhaf namlarında şekilleri vardı.

İZMİR PAYE-İ MÜCERREDİ (ازمير پايه مجردى) [*Ilm.*] Ilmiye rütbelerinden birinin adıdır. Müderris payesinden büyük Haremeynden küçüktü. Elkap olarak bu rütbe sahiplerine faziletlû kullanılırdı.

İZN-İ ÂM (اذن عام) [*Ida.*] Herkese şâmil ruhsat, hareket mânasına gelen bu terkibi ıstılah olarak «cuma kılınan cami kapısının kayıtsız ve şartsız herkese açık olması» suretinde izah eden Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, cilt I, sayfa 186 haşiyesi) şu tafsilâtı da veriyor:

«Kışlaların, mekteplerin ve sarayların içine dışarıdan herkes serbest giremediği için oralarda cami' de bulunsa cuma namazı kılınmaz. Nitekim birçok kışlaların ve mekteplerin büyükçe camileri olduğu ve oralarda beş vakit namaz kılındığı halde cuma namazı kılınmaz. Hattâ Yıldız Sarayı'nın içinde bir tiyatro bile yapılmış iken câmii dışarda bırakılmıştır. Yoksa bu dînî mahzur olmasaydı halktan o kadar korkan Abdülhamit II câmii de sarayın içinde yaptırır ve hiç dışarı çıkmazdı.»

Burada düzeltilecek ufak bir nokta, bunun dinî değil, idarî mahzur teşkil ettiğidir. Çünkü nerede olursa olsun cami yapılabilir ve cuma da kılınabilir. Hattâ Topkapı sarayı içinde camî bulunduğu ve cuma namazı kılındığı gibi Nezaret binaları içinde câmi ittihaz olunan yerlerde de mimberler vardı ve oralarda devletçe cumanın tatil günü olarak kabulünden evvel cuma namazı da kılınırdı. Nitekim Adliye ve Maliye nezaretleri binalarında birincisi yanıncıya, ikincisi de tıp talebe yurdu ittihaz olununcaya kadar cami' ittihaz edilmiş olan yerlerde mimberler de vardı. Burada ilâve olunacak bir nokta kalır ki o da bir şehir ve kasabada câmî tâbirinin medlûlüne uygun olarak yalnız bir yerde cuma namazı kılınmak asıl iken sonradan müslümanların çoğalması ve bütün müslümanların bir câmide namaz kılmalarına maddeten imkân kalmaması üzerine iki ve daha ziyade câmide cuma namazının kılınmasına cevaz verildiğidir.

İzn-i āmdır deyu gitmemek içün deyme yere
Zürefa körfezi bahş eyledi zenperelere
Sevahilname - Fenni

İZN-İ SEFİNE (اذن سفينه) [*Mal.*] İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçmek için gemilerine verilen fermanlara mukabil alınan harç (resim, vergi) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilk sefine harcı Fâtih tarafından (Anadolu Hisarı) nın tamir ve karşısında (Rumeli Hisarı) nın inşa edildiği hicrî 856 (1452) tarihinden itibaren başlanmıştır. Hisarlar yapılarak içlerine muhafızlar konulmuş ve kendilerine istisnasız bütün ecnebi gemilerinin muayenesiyle kendilerinden bir hakk-ı mürur (geçme hakkı) istifasından sonra geçmelerine müsaade edilmesi emrolunmuştur.

1060 (1650 ve 1080 (1669) senelerinde tecdiden ve tevsian yapılan muahedelerde bunun miktarı her gemiden 300 akça olmak üzere tasrih olunmuştu.

İzn-i sefine fermanları divan-ı hümayun kalemince isim yerleri açık bırakılarak ve balâsı tuğray-i hümayun ile tevşih olunarak hazinâne, lüzumunda isim yerleri doldurularak liman idareleri vasıtasiyle verilirdi. Bu ferman harcı bir nevi ücret-i kalemiyye (yazı parası) olduğu için evvelleri divan-ı hümayun kalemi, sonraları liman idaresinde tesis olunan ferman kalemi hulefası miyanında taksim olunur, devletin umumî varidatı meyanına ithal olunamazdı.

Bu harç, sonraları, her devletin gemisine göre değişmiş olduğu gibi paranın tebeddülüne tebe'an bir hayli tahavvülâta da uğramıştır. Bazı devletler gemileri buharlı ve yelkenli olmaları noktasından resimce farklı idiler.

En son alınan harçlar şöyleydi:

Beher sefainden

Vapur	Yelken	Seferinin tâbi olduğu devletler
22	13	İngiltere
14	14	Fransa
17	17	Almanya
13	13	Rusya
13	13	Avusturya
15	15	İtalya
15	15	Yunan
18	18	İsveç
18	18	Danimarka
16	16	Belçika
18	18	Felemenk
18	18	İspanya
16	16	Amerika
16	16	Romanya
16	16	Karadağ

Bu hâsılatın senelik yekûnu vasatî hesapla 2500 lira derecesindeydi. Son zamanlarda birkaç defa devletin umumi varidatı meyanına alınması düşünülmüşse de her birinde bir suretle geri kalmış ve nihayet 1326 (1910) senesinden itibaren divan-ı hümayun ve liman ferman kalemlerinde bu âidatı almakta olan hulefaya maaş bağlanarak varidat 1326 (1910) senesi bütçesine ithal edilmiştir.

İZZETTÛ (عزتلو) [*İda.*] Miralaylara, saniye rütbelilerine, mir-ül-ümeraya, kaymakamlara ve İstabl-ı Âmire müdürlerine yazılan elkaptı. Miralaylarla saniye mütemayizlerine izzetlû efendim, diğerlerine izzetlû efendi denilirdi.

J

JENDE (ژنده) [*Sof.*] Melâmete sülûk eden dervîşler tarafından halkın istihzasını celbetmek, bu suretle kibir ve gururu kırmak için giyilen yamalı cüppe demektir. Buna «murakka» da denilirdi. Böyle cüppe giyenlere «jende pûş», «murakka püş» ıtlak olunurdu.

JENDEPÛŞ (ژنده‌پوش) [*Sof.*] Yamalı hırka giyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Jende; Farsça yamalı elbise, hırka, gene Farsça giymek, örtmek demek olan puşiden mastarından puş da giyen demektir. Bunun yerine gene o mânaya gelen «murakka pûş» da denilirdi. Dervişler kibir ve gururlarını kırmak için yamalı hırka giyerlerdi.

JENGÂRÎ (ژنگاری) [*San'*] Bakır renginde olan yeşilimsi maddeye verilen addır. «Cengârî» tâbiri de aynı makamda kullanılırdı. Hassaten çadırlar hakkında istimal olunur, Cengârî veya jengarî çadır denilirdi. Türk çadırlarında bu renk makbuldü. Farsça bir kelime olan jenk, pas demektir.

K

KAA (قاعه) [*Mim.*] Divanhane, yazlık sofa yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehce-i Osmani» de «hanelerde tarz-ı mahsus divanhane, yazlık sofa» suretinde izah olunmuştur. «Şam evlerinde yüksek tavanlı ve zemini mermer döşeli büyük salon nevinden müzeyyen oda» demek olduğu yazılı bulunan «Sanat Ansiklopedisi» nde (kaa maddesi) şu izahat da verilmiştir: «Ekserisinin ortasında bir havuz vardır. Oturulan kısım eyvan şeklinde olup zeminden biraz yüksektir. Alçak olan kısma atebe tâbir olunur. Bu kısmın tavanı ekseriya daha yüksekçedir. Kaaların pencereleri umumiyetle yukarıya ve tavana yakın olarak açılır. Kaaların dört tarafı duvarla kapalı olup evin diğer kısımları ile kaa nın irtibatını temin için bu duvarlara kapı açılmıştır. Kaa'ları eyvan'la karıştırmamalıdır. Eyvanların önü bahçeye açık olur.»

KABA (قبا) [*Rıy.*] Üste giyilen kaftan nevinden elbisenin adıdır. «Kamus-u Osmani» de «kaftan, libas, ruba» suretinde izah olunmuştur. Mevlevilerin giydikleri bu üstlük için İsmail Hakkı merhum (Ruh-ul-Mesnevi, sayfa 394) şu tafsilâtı veriyor: «Mâna-yı aslisi itibariyle melbus ve mefruştan eamdır. Melbuse tencame derler. Aslı cami-i ten'dir. Amma kesret-i istimalle melbusta alâm-ı galibeden olmuştur. Itlak üzerine zikrolunursa murat arkaya giyecek olur. Bir libasın önü tutuk olsun açık olsun came derler. Kaba önü açık kaftana mahsustur. Nitekim ekser-i bilâtta mütearefitir.»

Bu riya-yı fakr ile bestir sıfal-ı gûy-a yâr
Mahrem-i bezm-i fena taç ü kabayı neylesun
Nev-i

KABADAYI (قباداي) [*Hal.*] Mecaz yoluyle cesur, kahraman, cengâver, harp ve darp adamı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yersiz ve lüzumsuz yerlerde kabadayılığa kalkanlara yahut kabadayılık taslıyanlara «kaldırım kabadayısı» denilir. Kabadayılar ağır başlı, fenalıktan kaçınır, iyiliği sever insanlar oldukları için muhitlerinde hürmet görürlerdi. Eski adetleri çok iyi bilen değerli muharrir Ulunay bir yazısında (kabadayılar, külhanbeyleri, zorbalar, Yeni Sabah, 8. Ekim. 1949) kabadayıları şöyle anlatır:

«Kabadayı evvelâ ırz düşmanı değildi. Hattâ mahallesindeki genç kızları Kalpakçı başı zamparalarından korur, daha kahveye çıkamıyacak yaştaki delikanlıları da kötü yerlere dadanmamaları için nezareti altında bulundurdu. Ekseriya mahalle tulumbasında ya reis yahut ağalık ederdi. Onu da semtin nüfuzlu adamları, ileri gelenleri muhafaza ederlerdi. İnsanlık hali bu ya: bazan yedi maballe ötede bir dost gecesinde vukuat çıkabilirdi. «İstanbul'un böyle sayılı fırtınaları vardı: Kel Eşref, Yenibahçeli Reşit, Çeşme Meydanlı Arap Reyhan, Yeşiltulumbalı Kahraman bey, Yeniköylü Suphi, Saraf Niyazi, Ac .n Şevki gibi.

«Bunların bazılarının elinden kaza da çıkmıştır. Fakat hiçbir zaman kendilerini bozmamışlardır. Bunlar bir nevi eski İstanbul şövalyeleri idi. Meselâ sandalcı Arap Reyhan Galata'da Kefalonyalılarla dövüşmüş... Eline geçirdiği iskemle ile bunları çil yavrusu gibi dağıtmış. Arkadaşları iki ay Reyhan'a selâm vermemiştir: Sabep? «Senin tokatın kâfi değil mi idi? İskemleye ne lüzum vardı? diyorlardı. Gelin de bu zihniyeti bu zamana sığdırın bakalım.

«Bu adamları sokaklarda ötekine berikine tecavüz eden it alayı ile mukayese etmek doğru değildir.»

1908 Temmuz inkilâbından sonra bu türlü kabadayılar ortadan kaybolmuştur.

KABADAYILIK TASLAMAK (قباداييلق طاسلامق) [*Hal.*] Hiçbir şeyden korkmadığını, cesur olduğunu lafları ve hareketleriyle göstermiye kalkanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü harekette bulunanlara «kaldırım kabadayısı» denilir.

KABAK MEYDAN (قباق ميدان) [*Ok.*] Ok atılan meydan hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KABAK MELTEMİ (قباق ملتمی) [*Hai.*] Mayısın son haftasında esen mevsim rüzgârına verilen addır.

KABARA (قبارا) [*San.*] Gelin çeyizi kadife kaplı çekmeceler, mum iskemleleri, nalınlar, el aynaları ve emsali üzerine altın veya gümüşten kabartma suretiyle yapılan oyma çiçeklere verilen addır. Bunları işliyenlere «kabaracı» denilirdi.

Kadife ve çuha üzerine sedir örtülerine, perdelere, yastıklara kayık ve araba döşemelerine bu suretle kabaralar yapılır, gelin odaları, zenginlerin salonları bu işlerle süslenirdi.

KABARACI (قباراجی) [*San.*] Kadife ve çuha üzerine altın veya gümüşten kabartma suretiyle oyma işi yapanlara verilen addır. Bu türlü işlere «kabara» denilirdi.

KABARTMA KADİFE (قبارتمه قطیفه) Üzerinde kabartma tezyinatı bulunan kadife hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çatmalar gibi nakışları kabartma olarak dokunan kumaşlara «kabartma nakışlı kumaş» denilir.

KABARTMA NAKIŞLI KUMAŞ (قبارتمه نقشلی قماش) [*Giy.*] Nakışları kabartma olarak dokunan kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çatmalar bu nevidendi. Kadifelerin de bu türlüleri vardır. Onlara da «kabartma kadife» denir.

KABARTMA ŞEMSE (قبارتمه شمسه) [*San.*] Eski ciltlerde süs makamında yapılan şemselerin kabartmalı olanlarına verilen addır. Kabartma şemse şimdiki mühürlerle emsali şeylerin soğuk damga ile yapılan kabartmalarına benzerdi. Şemsenin kabartma olmıyanlarına «yazma şemse» denilirdi.

KABA SOFU (قبا صوفی) [*Hal.*] Taassup ve züht-ü bârit (soğuk gösterişli) erbabı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KABA SORTO (قبا صورتو) [*Bah.*] Direklerinde ufkî serenler bulunan gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir

KABA SORTO DONANIM (قبا صورتو دونانم) [*Bah.*] İki dilden donanan halat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KABA ZURNA (قبا زورنا) [*San.*] Alelâde zurna hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanın orkestrası olan mehterhanede zurna ile beraber tabl, nakkare, kös, nefir, sanc da çalınırdı Evliya Çelebi seyahatnamesinde (cilt I, sayfa 641) Osmanlı padişahlarının ve Tatar Hanlarının alaylarında çalınan zurnanın kaba zurna olduğunu yazdığı gibi zurnanın diğer nevileri de şu suretle kaydedilmiştir :

«Cura zurna, Asafî zurna, Arabî zurna, Acemî zurna, Şahabî zurna. Yine Evliya Çelebi zamanında İstanbul da kaba zurna çalanların sayısını 100 olarak gösteriyor.

KABE KAVSEYN (قاب قوسین) [*Sof.*] Daire-i vücutta ibdâ', iade, nüzûl, uruc, failiyyet, kabiliyyet gibi beynelesma mevcut olan tekabül itibariyle esma ve sıfata ait bulunan kurb-i esmai'den ibarettir. Sofiye ıstılahına ait eserlerde bu suretle târif olunan bu tâbir için şu tafsilât ta veriliyor : «Bu kurb, kurb-i sıfatî olup kurb-ı zâtî değildir. İttisal denilen temyizin bekasiyle beraber Hak ile ittihattan ibarettir. Bu makamın fevkinde yalnız «ev edna» makamı vardır. Bu son mertebe, ayn-ı cem'deki ehadiyyet-i zâtiyyeden ibarettir. Fena-i mahz ve tams-ı küllî ile abdle Hak arasındaki temeyyüz ve itibarî olan ikilik zail olduğundan bu makama «ev edna» tâbir olunmuştur ve ehadiyyetle ehadiyyetin ittihad-ı zâtisi makamıdır. Bu Makam kurb-i zâtidır.»

Rahmetli Elmalı'lı Hamdi Yazır «فکان قاب قوسین او ادنی» âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 1, s 4576) şu tafsilâtı vermiştir :

«Kavs; yay demektir. Kab de yayın kabzasiyle kiriş mahalli olan iki köşe aralığına denir ki bir yayda iki kab bulunur. Bu mâna ile bazıları burada kalb tarîkıyle bir kavsin iki kabı demek olabileceğini söylemişlerdir. Yayın kabzasiyle kirişi arasına da denilebildiği söylenmiştir. Mızrak (rumh), değnek (sevt), arşın (zira', kol), boy, kulaç (ba'), adım (hatve), karış (şibr), serre (fitr), parmak (ısbı') tul ölçüsü olarak kullanılmış olduğu gibi kavs da öyle bir tul mikyası olarak kullanılmıştır. Hicaz Lûgati'nde kavs; zira' mânasına geldiği ve İbn-i Abbas'tan burada bu mânaya olduğu da söylenmiştir. Buna göre « قاب قوسین » iki arşın kadar demek gibi olmuş oluyor. Lâkin burada daha güzel bir mâna nakledilmiştir. Şöyle ki: Araplar cahiliyyetde bir ittifak için andlaşacakları zaman iki yay çıkarır, birini diğerinin üzerine koyarak ikisinin kabını birleştirir, sonra ikisini beraber çekip onlarla bir ok atarlar. Bu onların herbirinin rızası diğerinin rızası, gadabı diğerinin gadabı olup hilâfı mümkün olmıyacak veçhile ahitleştiklerine işaret olurdu. Bu mânada kab, miktar mânasına değil, iki kavsin birlik manzarasını gösteren kabza ile kiriş arası demek oluyor. Görülüyor ki bu mâna hem öbürlerinden daha ziyade bir yakınlık tasvir ediyor, hem de mânevî bir kurbe işaret eyliyor. «او ادنی» daki «او», hattâ daha yakın mânasına bir terakki ifade eder. Böyle muhatapların bakımından terdid suretinde anlatılması

da ifadenin temsilî olduğunu ihtar içindir. Bunun için müfessirîn derler ki kemal-i kurbu tasvir eden bu ifade meleke-i ittisali temsil ve bu'd-i mülebbisi nefyile Peygamberin vahyi istimaını tahkiktir.»

Matlab-ı âlây-ı evedanda cây itsek nola
Tir veş ittik makam-ı kab-ı kavseyni güzar
Nadiri

KABINA SIĞMAMAK (قابنه صيغمامق) [*Hal.*] Sabırsızlık, acelecilik, şişmanlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KABİLE (قابله) [*Tıp.*] Ebe kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan kabil'in müennesidir. Kabil; anlayışlı, istidatlı demektir. Kabul edici, mümkün mânalarına da gelen kabil «tabib-i müvellid» dahi denilen erkek ebe doktor demek olduğu gibi aynı zamanda Âdem Aleyhisselâm'ın oğlunun da adıdır.

KABİR (قبر) [*Hal.*] Mezar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça kabir mezar demektir. Bunun yerine yine Arapça bir kelime olan «makbere» de denir. Makbere; aynı zamanda mezarlık mânasına da gelir.

Büyük âlim rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır « الهيكم التكاثر حتى زرتم المقابر » âyetini tefsir ederken (Türkçe tefsir, c 8, s 6049) müfessirlerin mütalâalarını uzun uzadıya yazdıktan ve «kabir ziyaretinin meşru' olan ciheti yokmuş ve bu âyette ondan bahis münasebet almazmış gibi zannetmek doğru değildir» dedikten sonra kabir ziyaretiyle ölülerden yardım talebi için şu izahatı veriyor:

«Kütüb-i fıkhiyyede kabir ziyaretlerinin meşruiyyeti ve âdabı hakkında bahis vardır. Ezcümle: Dürr-i Muhtar da ziyaret-i kuburda beis yoktur, velev kadınlar için olsun. Çünkü «كنت نهيتكم عن زيارة القبور الا فزوروها» hadisi vardır. İmdad, Mücteba, Bahir ve Redd-i Muhtar'da: Her hafta ziyaret olunur, efdal olan cuma, cumartesi, pazar, pazartesi, perşembe günleridir. İlâh..., Feth-ül kadîr'de: Sünnet, kaimen duadır. Nitekim Aleyh-is-salât-ü ves-selâm Bekî'a çıktığında öyle yapıyordu ve diyordu ki السلام عليكم دار قوم مؤمنين وانا انشاءالله بكم لاحقون yani selâm sizlere müminler kavminin yurdu, biz de inşaallah sizlere lâhik olacağız. Şerh-i lübab'ta ziyaretin adabındandır: Zair, müteveffanın baş ucundan değil ayak ucundan gelir. Lâkin bu mümkün olduğu takdirdedir. Yoksa Aleyh-is Salâtü Ves-selâm bir meyyitin başı ucunda Sure-i Bekare'nin evvelini, diğer bir meyyitin ayak ucunda da ahirini okumuş olduğu sabittir. Âdabından biri de sahib olan (Es-selâm-ü aleyküm) lâfzıyle selâm vermektir. Aleyküm-üs selâm değil. Zira şöyle varid olmuştur: السلام عليكم دار قوم مؤمنين وانا انشاءالله بكم لاحقون، نسأل الله لنا ولكم العافية sonra kaimen dua eder, oturursa hâl-i hayatındaki mertebesine göre uzak veya yakın oturur ve Kur'an'dan kolayına geleni okur. Ezcümle: Fatiha ve Sure-i Bekare'nin evvelini «مفلحون» e kadar ve Ayet-ül Kürsi ve Amen-er-Resûl ve Sure-i Yasin ve Tebarek-el Mülk ve Sure-i Tekâsür ve on iki yahut on bir yahut yedi yahut üç kere İhlâs, okuyabildiğini okur. Sonra اللهم ارصل ثواب ماقرأناه الى فلان اوالهم = Allahım okuduğumuzun sevabını filâna (yahut onlara) iysâl eyle der. Gerek kıraet ve gerek sair amellerden meyyite sevap ihdası hakkında İbn-i Abidin'de tafsilât vardır. Hülâsası: Hac an-il-gayr bahsinde ulemamız tasrih etmişlerdir ki insan, salât veya savm veya sadaka veya diğer amelinin sevabını başkasına yapabilir (Hidaye). Hattâ Muhit'ten naklen Tatar Haniyye'nin zekâtında: Tasadduk eden için efdal olan cemi-i müminin ve müminat için niyyet etmektir. Çünkü o onlara vâsıl olur. Kendi ecrinden de bir şey eksilmez. Bahir'da: Bir kimse namaz kılsa veya oruç tutsa veya sadaka verse de sevabını gerek ahyadan ve gerek emvattan başkasına yapsa caiz olur ve sevabı ehl-i sünnet velcemaa indinde onlara vâsıl olur (Bedayi'). Hâfız İbn-i Teymiyye, kıraet savabının Peygamber Sallallahü Aleyhi Vesellem Hazretlerine ihdasını menetmek istemiş, Çünkü onun Cenab-ı refiine ancak izniyle cür'et olunabilir. O ise ona salevat getirmek ve onun için vesile istemektir demiş. Sübki ve daha diğerleri ise bu gibi hususata izn-i hassa ihtiyaç olmadığını İbn-i Ömer'den ve daha başkalarından misal iraesiyle beyan ederek onu reddetmiştir ilâh.

«İmam-ı Âzam, İmam-ı Ebu Yusuf'a vasiyyetnamesinde şöyle demiştir: Sultanından ilme muvafık olmıyan bir şey gördüğün vakit onu kendisine itaatinle beraber an, çünkü onun eli senin elinden kuvvetlidir. Ona «Ben senin sultan olduğun, başkaları üzerinde sultayı haiz bulunduğun şeyde sana mutiim ancak siretinde ilme muvafık olmıyan bir şey arzedeceğim» dersin. Bunu sultanın yanında bir kere yaparsan kâfidir. Zira muvazabet ve devam edersen belki sana kahrederler. Bunda da dinin kal'ı olur. Şayet senin dinde ciddiyyetini ve emr bilmarufe hırsını anlamak için onu bir iki kere yaparsa bir kere daha yaptığı zaman yanına sen yalnızca gir ve dinde nasihat et, eğer ehl-i bid'at ise sultan olsa da münazara et. Allah'ın kitabında ve Resulüllahın sünnetinden mahazarını söyle, kabul ederse ne âlâ, etmezse artık seni ondan hıfzetmesini

Allah-ü Taalâdan dile ve ölümü an, üstadın ve kendilerinden ilim ahzettiğin kimseler için istiğfar eyle ve tilâvete devam et, kuburu ve meşayihi ve mevazı-ı mübarekeyi çok ziyaret eyle.

«Hep bunlar ziyaret-i kuburun da meşruiyyetini, hikmetini, zamanını, usul ve âdabını göstermektedir. Şayan-ı dikkattir ki bunlarda ölülerden bir şey istemek, yetiş ya fülân gibi istimdat yoktur. Ancak selâm vermek «نسألالله لنا ولكم العافيه» gibi gerek diriler ve gerek ölüler hakkında selâmet ve muafiyyet için Allah'a dua etmek ve Kur'an okuyup sevabını hediyye etmek ve bilhassa geridekilerin de onlara iltihak edeceğini düşünerek iyman-ı kâmil ile gitmek için hazırlanmak üzere inşaallah diye meşiyyet-i İlâhiyyeye sığınmak vardır ki bunun hâsılı ölülerden bir şey dilenmeksizin onlara sade ruhlarını şadedecek, indallah mertebelerini yükseltecek sevap hediyye edip her ne dileyecekse Allah'tan dilemek ve bütün kalbiyle âhireti, sonunda o kabirlere gidileceği ve o kabirlerin deşileceği ve gönüllerdekinin derileceği, insanların feraş-ı mebus ve dağların ihn-i menfus gibi olacağı ve amellerin tartılıp mizanları ağır basanların işe-i raziyeye ve hafif gelenlerin nâr-ı hamiyeye ayrılacağı günü düşünüp Allaha iman-ı kâmil ve amel-i sâlih ile ermek azmini takviye ederek insanları aldatan tefahür ve tekâsür hırsından sıyrılıp mizanda ağır basacak hayır işlerle hayatın feyz ve semeresini iktitafa çalışmaktır. Ölenler, indallah mertebelerine göre ya işe-i raziyeye veya nâr-ı hamiyeye gitmek üzere Allah'a rücu etmiş veya irca' olunmuşlardır. Berhayat olanlar da «المرء مع من احب» sevdikleriyle haşrolacaklarından, iyileri sevenler iyilerle, kötüleri sevenler de kötülerle haşrolunacaklardır. Sevginin kıymeti de «والذين آمنوا اشد حباً لله» Allah için olmak ve «قل ان كنتم تحبون الله فاتبعونى يحببكم الله» emri mucebince Allah için ittiba' bulunmak haysiyyetiyledir. Yoksa ölenler indallah nekadar iyi olurlarsa olsunlar «تلك امة قد خلت لها ما كسبت ولكم ما كسبتم ولا تسئلون عما كانوا يعملون» hükmünce geçmişlerdir. Onların kazancı kendilerine, sizin kazancınız sizedir. Siz onların amellerinden mesul olacak değilsinizdir. Onun için onlarla tefahur tekâsürün mânası yoktur. «اياك نعبد واياك نستعين» misakı mucebince ibadet ve istiane ise ancak Allah'adır. Allah için halka iane memduh ve memurun-bih ise de halktan tese'ül mezmumdur. Dirilerden istenmesi caiz olmıyan şeyleri ölülerden istemenin hiç yakışmıyacağı da bedihidir. Onlardan istifade onların ahval ve siretlerini düşünerek ilmî, amelî eserlerinden ve güzel siretlerini yaşatmak suretiyle ruhaniyyetlerinden istifadedir. Onun için İbn-i Abidin Rahimehullah-ı aleyh Redd-i Muhtar'da der ki: Evliya, Allah'a yakınlıkta mütefavittirler. Ziyaret edenlerin menfaatleri de marifetleri ve sırları nisbetindedir. Bir insanın bir kitaptan bir müşkülünü halletmesi geçmişlerden bir istifadesi olduğu gibi bir kabri ziyaretle bir kitap okur gibi tefekkürün uyandıracağı hâtıralara göre bir tesir alması da tabiîdir. Bunun en güzeli de husule gelen rikkat-i kalp ile âhiret hissini duyup o intibah ile hayata dönmek va gaflet perdesini sıyırıp kalan ömrünü hayır ve hasenat ile hakka kavuşturanlara iltihak etmek üzere Hak yolunda sâlih amellerle geçirmek azmini beslemektir ki Hadis-i şerifte buna «çünkü o size ahreti tezekkür ettirir» diye tenbih buyurulmuştur. Böyle intibah ile ibret alınması lâzım gelen kabir ziyaretini zıddına olarak tefahur suretiyle tekâsür için yapmak, kasvetin, gafletin son derecesi olduğundan dolayı öyle yapanlara «الهيكم التكاثر حتى زرتم المقابر» hitabiyle tevbih buyurulmuştur. Bu izah, kabir ziyareti hakikat mânasına olduğu takdirdedir. Buna «tekâsür sizi ta kabirleri ziyaret edişinize kadar ilhâ etti. Yani kabirleri ziyaret ettiğiniz zaman o tekâsür ve ilhâ kalmadı veya kalmaz» mânası verildiği takdirde gaye mugayyadan hariç olacağından kabir ziyaretlerinin dünya hırsına tekâsür ve ilhâya nihayet vereceğine de işaret edilmiş olur. Lâkin yukarda beyan olunduğu üzere müfessirîn bu takdirde kabir ziyareti hakikat mânasına olmayıp ölümden kinaye olacağını söylemişlerdir. Çünkü tekâsüre suret-i kat'iyyede nihayet veren ölümdür. Gerçi bir ölü başında bulunmak ve bir cenazeyi kabre götürüp defnetmek veya sonra kabrini ziyaret eylemek hallerinde de izah olunduğu veçhile kalbi olanlara bu intibah ve tezkir hükmü inkişaf etmez değil ise de bu, umumi ve katî olmadığı gibi bunlar hakikatte hep ölümün fer'î ve lâzımıdırlar. Bir de bunlar murad olunduğu takdirde memnu' ve mezmum değil, kelâmın sevkı gayeye müteveccih olarak vâcip veya mendup olmak iktiza eder. Yani asıl maksad-ı İlâhiyi beyan ile zecr ü tevbihten ziyade ziyaret-i kubure sevk demek olur. Fakat bu hadd-i zatında güzel bir mâna olmakla beraber, bundan sonraki «لا» ile zecre muvafık olmaz. Çünkü sevk icabınca kelâmın memnu zecri doğrudan doğruya ziyarete müteveccih olmak lâzım gelir. Bu ise tenafi ve tenakuz olur. Bundan anlaşılır ki kelâmın mâsika lehi ziyareti kubur değil ilhâ ve tekâsür ile tevbihtir. Kelâmın memnu zecri de ona müteveccihtir.

Evvelki vecihlerde ise tekâsür icin olan mezmum ziyaret-i kubur mevzu-ı bahis olarak gaye, mugayyada dâhil olduğu için bu mahzur vârid olmadığı gibi gaye, mugayyadan, mâsîka lehten hariç olmak üzere mevt mânasına olduğu takdirde de varit olmaz ve meal şu olur: Tekâsür sizleri öyle iğfal etti ki ta canlarınız çıkıncıya, tenleriniz kabirlere girinciye kadar. « كلا » iş öyle değil, sakın öyle kabir ziyaretine varıncıya kadar tekâsür ve tefahur ile oyalanmayın, sonu kabre varan, dünyada ehem olan vazifeyi unutup da boş, fâni şeylerle eğlenip oynamak, tekâsürle mağrurlanmak, akıllı olanlara yakışmaz. »

Gel ser-i kabrimde dur bir lâhza ey simin beden
Nurden bir serv dikmişler kıyas etsün gören
Avni

KABL-EZ-ZEVAL (قبل الزوال) [*Ast.*] Gece yarısından başlayıp ve gece yarısından zevale 12 ve zevaldan gece yarısına 12 saat olarak hasap edilen günün gece yarısından zevale kadar olan yarısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zevalden evvel demektir. Zeval; güneşin guruba meyli demek olduğu için kabl-ez-zeval güneşin guruba meyletmeden evvelki zaman demek olur.

KABZA (قبضه) [*Ok.*] Yayın arka kısmının sol elin ayasiyle tutulan yerine verilen addır. Arapça kabz pençe ile tutmak, kabza da elle tutulan yer demektir. Yayın tutulma usulü vardır. Hattâ bu usul elin ve parmakların büyüklük ve küçüklüğüne göre değişir. Avuç içi büyük, parmakları uzun olanların kavsin ortasını avuçla parmaklar arasına, avuç içi küçük, parmakları kısa olanlar da parmak uçlarına yakın olan yerlerine koyarlar, ne büyük ne küçük olanlar ise parmakların ilk boğumun ortasına yerleştirirlerdi. Okçuluğa ait eserlerde şu tarif vardır: «Avucunun vasatına baş parmakla salâvat parmağın beyninde olan boş yerin gevşekçe olan derisini avucu tarafına toplayıp yayın kabzası vasatına kavsi dayayıp ve orta parmağı kabza ardından muşamba üstünden yayın kabzasiyle baş parmağın ikinci boğumu arasına sıkıştırıp ve baş parmağın tırnağiyle evvelki boğumunu muşamba üstüne kavice basıp dördüncü parmakla orta parmak yine muşambayı kabza zahrından alıp dördüncü parmağı kabzaya indirip küçük parmakla beraber alâ kaderittaka (kuvvet yettiği kadar) muşamba altından onlarla dahi kabzayı kavice tutup salâvat parmağı da orta parmak üstüne çevirip kavice tutula. Bir surette kavis tutula ki kabza üstünden su dökülse âye-i deste (elin ayasına) sirayet etmiye ve orta parmağın ucu bir surette kabza ile baş parmağın beynine vaz oluna ki tir güzar ederken ucuna isabet etmiye.»

Yine okçuluğa ait eserlerdeki izahata nazaran tutuşu başka başka şekillerde tarif edenler ve yayı tutanlar vardır. Hattâ yaz ve kış mevsimlerine göre farklı olması lâzım geldiğini ileri sürenler mevcuttur, Kabzaya bu kadar ehemmiyyet verilmesi tutuşun atış üzerindeki tesirinden ileri gelmektedir. «Kabza beş parmakla her ne kadar kavi tutulursa kuvvetini eline sarfa mecburiyyetle şeste dahi kuvvet gelip kesr-i şiddetle küşad-ı tehayyüz ve şedit olup tirin menzil-i maksude vusulünü mucip olur. Zira kavs kabzadan tarif olunan veçhile kavi tutuldukta çile cevanib-i erbaaya (dört tarafa) meyletmeyip şöyle müstakim olur ki mimar şakulü ile bakılsa bir tarafa inhiraf hissolunmaz ve çilenin inhirafına ve istikametine yumruk tutmak sebeptir. Çile münharif olunca fesad-ı tîre sebep olur. Tarif olunan veçhile muşamba altından parmaklarla kavi tutulmazsa yay cepheye meyilli olup tîr siperde dikilir. Yumruk meyilli olması memduh ise de pek zemine meyilli olunca tîr sipere pek yatıp sürünmekle menzile mâni olur. Sol tarafa yani kabza tarafına yumruk ile siperin meyillemesi lâzım iken onun da ziyade meyilli olması tîrin kabzaya sıkılmasına sebep olur ve yakın kestirmenin alâmeti olan tîrin siperde şest tarafına pertavı sırasında meyillemesi memduhça ise de ziyadesi mezmum olur ki tîrin tarik-ı müstekimden inhirafiyle mâni-i menzil olur. Zira kabzaya sürünmiyerek her ne kadar yakın güzer ederse (geçerse) makbuldür.»

KABZA ALMAK (قبضه آلمق) [*Ok.*] Ok atmak, maruf tâbiri ile kemankeş olmak istiyenlerin iyice bilgi edindikten sonra hocasından okçuluk müsaadesi alması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Okçuluk öğrenmek istiyen okçulukta bilgili birini kendine hoca seçer, ondan okçuluğu öğrenirdi. Okçuluğa birtakım merasimle başlanırdı. Bu merasim dinî bir şekilde yapılırdı. Kur'anlar okunur, salevatlar getirilir, tîrendazların hâtıraları taziz edilirdi. Bunlardan sonra «bu deme gelince vukuu üzere üstadân ve üstadından mesmu ve meşhudum cümlesini dahi bu tarika kabul edip meşk ve talimime iptida ettim» demek suretiyle üstad sol eliyle tuttuğu yayı şâkirde teslim eder, şâkirt de öptükten sonra üstadın tarifi veçhile tutmak suretiyle üç kere çekerdi.

Okçuluğun icabettirdiği vukuf ve malûmatı elde ettikten, attığını vurmak, okunu dokuz

yüz keze kondurmak iktidarını kazandıktan sonra şâkirde üstadı tarafından kabza verilirdi.

Kabza almak denilen bu müsaade merasimle icra olunurdu. Kabza alacak olan kimse «Şeyh-ül - Meydan» (Şimdiki tâbirle kulüp reisi) ın izniyle yanında üstadı ve kendisinin ok attığına ve attığını hedefe isabet ettirdiğine şahadet edeceklerle birlikte ok meydanına çıkar, orada attığı oklarla rüsuh ve meleke sahibi olduğunu ispat ederdi. Kabza alacaklar çok ise hepsi ayni suretle ok atarlardı. Ok atma işi bittikten sonra yemek yenirdi, Yemek bitince meydan odasına geçilir, odada şeyhten başka tîrendazlar da kıdemlerine göre yer işgal ederlerdi. Kabza tâlipleri şeyhin yanında hazırlanmış olan ehramlara sırasiyle otururlardı. Bunun üzerine vekilharç tâlipleri sırasiyle ehramdan kaldırır, şeyhin önüne götürürdü. Karşısında ayakta duran tâlibe meydan şeyhi «Sen tâlib-i kabza mısın?» sualini sorardı. Tâlip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine yine şeyh «Ayağa durdum ve mahallinden aşırı ok attım diye dâva edersin ayak şahidin var mı?» der ve bunun üzerine vekilharç «ayak şahitleri!» diye nida ederdi (bağırırdı). Daveti işiten iki kemankeş meydana gelerek şeyhin önünde dururdu. Şeyh bunlara «Bu tâlip kademin câyı (ok atarken ayak basılan yer, hiza) kademe düz bastı mı?» sualini irad ve bastı cevabını alınca «Destar bozulduğun gördünüz mü?» sualini sorar, buna da gördük cevabını alması üzerine «Şahit misiniz?» der, onlar da «şahidiz!» cevabını verirlerdi. Bunun üzerine vekilharç «Hava şahitleri» diye çağırır, bu davete de havacılar icabet ederdi. Gelenlere şeyh «Mahallinden aşırı okun kondurdunuz mu?» sualini sorar, onlar da «mahallinden aşırı okun kondurduk ve destar bozduk» derlerdi. Bunun üzerine «Böyle şahit misiniz?» der, onlar da «şahidiz!» cevabını verirlerdi. Dört şahitle iktidarı tasdik olunan tâlip şeyhin huzurunda kabzası havada duran kavse karşı diz çöker, merasimle yayı ve ondan sonra da şeyhin elini öperdi. Yay'ın Arapça «kab», Türkçe «çelik» tâbir olunan yeri öpülürdü. Bunun üzerine «Götürün üstadına kabza virsün» şeklinde izin verir ve ayakta duran vekilharç tâlibi alarak üstadın önüne götürürdü. Tâlip üstadın önünda diz çöküp elini öperdi. Bunun üzerine üstad sağ eliyle tâlibin sağ elini tutar, kulağına «kemankeşlik sırrı» nı söylemek suretiyle kabza kullanmak salâhiyetini verirdi. Bu sırrı telâkki ile kabza sahibi olan tâlip teşekkür makamında tekrar üstadın elini öptükten sonra kalkar, orada hazır bulunan kemankeşlerin sırasiyle ellerini öperdi. Nihayet bir dua ile merasime son verilirdi.

KABZA AŞIRMASI (قبضه آشیرماسی) [*San.*] Kılıç kabzalarında eli düşman silâhından korumak için sapın üstüne köprü şeklinde yapılmış ve elin üzerinden aşırma bir şekilde konulmuş olan sipere verilen addır.

Buna «kabza siperi» de denilir.

KABZA ATMAK (قبضه آتمق) [*Ok.*] Ana-taşın soluna doğru atılıp dışarıya düşen ok hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okun ana-taşa doğru atılmasına «ırasıya attı», ana-taşın sağına doğru atılıp okun dışarıya düşmesi haline de «şest attı» denilirdi.

KABZA BOĞAZI (قبضه بوغازی) [*Ok.*] Yayın sal ile kabzanın birleştiği yere verilen addır. Buna «fir geçimi» de denilir.

KABZADAŞ (قبضه داش) [*Ok.*] Aynı meydan gününde kabza alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kabza alma arkadaşı demektir.

KABZA SİPERİ (قبضه سپری) [*San.*] Kılıç kabzalarında eli düşman kılıcından korumak için sapın üstüne köprü şeklinde yapılmış ve elin üzerinden aşırma bir şekilde konulmuş olan sipere verilen addır. Buna «kabza aşırması» da denilir.

KABZIMAL (قبضیال) [*Mal.*] Ağnamın sayımına ve resmin tahsiline memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para tahsil eden mânasına gelen kabz-ı mal'dan bozmadır. Bunların masraflarının karşılığı olarak hâsılattan verilen paraya da «başkalık» denilirdi.

«Türk Hukuk Lûgati»nde (Kabzımal Maddesi) «Eskiden tahsildar karşılığı olarak kullanılır» suretinde izah olunan bu tâbir için şu izahat da vardır: «Şimdi bilhassa İstanbulda balıkçı veya bağ, bahçe sahibi gibi müstahsile, istihsal masraflarına karşılık olarak avans veren, müstahsilin mallarını celp ve nezdinde muhafaza ederek satan ve satış bedelinden, verdiği avansı ve komisyonunu ve satış masraflarını alarak gerisini müstahsile veren yaş meyva ve yaş sebze ve taze balık üzerine iş yapan komisyoncudur.»

KABZ U BAST (قبض و بسط) [*Sof.*] Havf ve recadan tevakki ettikten sonra sâlikte hâsıl olan iki haldir. Kabz; ârifin emin olduğu şeyden havf etmesi yani korkmasıdır. Kabz u bast ile havf ve reca arasındaki fark şöyledir: Havf ve reca iyi olsun kötü olsun istikbalde vukuu melhuz bir işe mütaalliktir. Kabz u bast ise

istikbale değil vakte aittir ve ârifin kalbine galebe çalar

KAÇAMAK (قاچمق) [*Mim.*] Tehlike ve baskın zamanlarında kale ve saraylardan gizlice kaçabilmek için yapılan kapılara verilen addır. Yangın ve sair tehlike zamanlarında kaçmıya mahsus yol ve kapılara da kaçamak denir. Bunun yerine o mânaya gelen Arapça «Fürce» de kullanılır. Vesikalarda ve eski eserlerde fürce geçer

§ [*San.*] Çobanların hayvanlarını güttükleri yerde yemeleri için mısır unundan yapılan pişmiş bir hamura verilen addır. Rumeli'de çobanlar bunu «tağarcık» adı verilen deriden kaba koyarlardı. Mısır unundan suda pişirilmesi suretiyle meydana gelen bu madde halk tarafından da, bir kap içine sade yağ veyahut bal şerbeti konulmak ve onlara batırılmak suretiyle yenilirdi.

KAÇAN (چن) [*Hal.*] Ne vakit, ne zaman yerinde kullanılır bir tâbirdir. O zaman ki, vakta ki yerinde kaçan ki, kaçankim suretlerinde de kullanılırdı.

Belâ bal olur cümle yâran ile
Kaçankim gele emr-i Süphan ile
Lâ

KAÇKUN RESMİ (قاچقون رسمی) [*Mal.*] Başıboş olarak tutulan hayvanların sahiplerinden alınan ceza hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan sahibinin çıkmaması üzerine satılanların satış bedellerine de bu ad verilirdi. Vesikalarda «resm-i kaçkun» suretinde de geçer.

KADEM (قدم) [*Öl*] Yarım arşın yahut diğer bir tâbirle oniki parmak uzunluğundaki ölçünün adıdır. Aşağı yukarı 37,5 santimetreye müsavidir. Bunun yerine Türkçesi olan «ayak» da kullanılır.

KADEMHANE (قدمخانه) [*Mim.*] Abdeshane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Abdeshaneler eskiden binadan dışarda olduğu için ayakyolu mânasına gelen bu tâbir meydana gelmiştir.

Kadın yaptı kademhane
Kaza-yı haceti bunde
Kodu tarihini Fehmi
Sı... hayratına ben de
Fehmi

KADEMİ YARAMAK (قدمی یارامق) [*Hal.*] Uğurlu gelmek, hayrı dokunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadem; Arapça ayak demektir. Kademli, uğurlu, yümünlü yerinde kullanılır.

KADEMİYYE (قدمیه) [*İda.*] Hükümete ait bir emri yahut dâvetiyyeyi tebliğ etmek üzere gönderilen memura masraf karşılığı olarak verilen ücret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadem; Arapça ayak demektir. Halk arasında buna «ayak teri» denilirdi. Birini çağırmak için gönderilen memure verilen paraya «Mübaşiriyye» de denilmekte idi.

KADER (قدر) [*Kel*] Takdir-i ilâhî (ilâhî takdir) alın yazısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kaderin ıstılah olarak târifi şöyledir: Ezelden ebede kadar câri olan cüz'î ve şuunun levh-i mahfuzda sübut sureti üzere âyân-ı mevcudatta âdetullah ile vukua gelen hükm-i küll-i ilâhîdir.

Büyük âlim rahmetli Elmalı'lı Hamdi Yazır (انا کل شیء خلقناه بقدر) âyetini tefsir ederken (Türkçe tefsir, cilt 6, sayfa 4654-4655) kaderi izah ettiği gibi irade-i cüz'iyyeye münafi olmadığını şöyle anlatıyor:

«Çünkü biz (Allah-u Tâalâ) her şeyi bir kader ile halketmişizdir. - Her şeyin vukuundan evvel ezelde ilm-i ilâhîde mukadder olan bir kaderi, yani haysiyyet-i ilmiyyesi vardır ki kazasının cereyanı, filen yaratılışı o kadere göre vaki olur. Onu başkası istediği gibi icap ve tâyin (Determire) edemez. Onun için mücrim, kendi keyf ve iradesine göre cürmün mahiyyet ve mukadderatını değiştiremez. Kaderde akibeti bedbahtlık, mes'uliyyet, mahkûmiyyet ile Cehenneme götürmek olan cürm-ü measi sevap ve saadet vesilesi yapılamaz. Onun için mücrimler mücrim oldukları haysiyyetten dalâl ve niran içindedirler.

«Kader, abdin irade-i cüziyyesine münafi de değildir. Çünkü ihtiyarî fiillerin vukuu için irade-i cüz'iyye dahi kader cümlesindendir. O halk ve fiilin nasıl olduğuna yani kaderin kaza ile icrasına gelince (وما امرنا) bizim emrimiz de - yani işimiz yahut herhangi bir şeyi halk için buyurultumuz da - başka değil (الا واحده) ancak birdir. Bir kelimeden veya bir lemhadan ibarettir, (کلمح بالبصر) basarla bir lemha gibi. Gözle bir bakış lahzası, yani bir şuur ânı gibi ki (انما امره اذا اراد شیئاً ان یقول له کن فیکون) buyurulduğu üzere bir «kün» emrinden ibarettir.»

Muhtelif surette tarif ve tefsir olunan kaza ile kader beynini hükemanın bir kısmı bir hadis-i şeriften istidlâlen ayırarak kader; Cenab-ı Hakkın ezelden ebede kadar halkedeceği bütün şuun ve mevcudatı meydana getirmeden evvel levh-i mahfuza olacağı veçhile takdiri, kaza da; o mukadderatı infaz ile ademden hadd-i fiile ihracı demektir demişlerdir.

Ne sendendir, ne bendendir, ne çarh-ı kine gerdendir
Bu derd-i ser humar-ı neşve-i câmı kaderdendir.
Nabi

KADI (قاضي) [*İlm.*] Kaza işlerine bakan memura verilen unvandır.

Halk arasında çıkan ihtilâfların faslına mahsus memuriyyet demek olan kaza pek eskidir. Çünkü insan tâ ilk varlığından itibaren kendisiyle hemcinsi arasında vuku bulan ihtilâfları fasledecek diğer bir adama daima muhtaç olmuştur. Bu ihtiyaç eski ve yeni dünya halkı için aynı şekilde hissedilmiş ve tatmin edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Avrupalıların olduğu gibi Asya ve Afrikalıların hattâ bütün dünya sâkinlerinin ve şehir halkı ile kabîlelerin kadıları onların okumuş veya tecrübe sahibi olanları, büyükleri ve aynı zamanda hükümdar ve âmirleri idiler. Bir insan akıl ve kuvvetçe mümtaz olunca kabîlesinin hâkimi ve kadısı kesilerek kabîle arasında çıkan dâvaları hall-ü fasl ederlerdi. Bedevîlik devrinde bulunan bütün insanların da hali böyle idi. Araplar dahi o halde idiler. Akıl ve nüfuz ile teferrüt edenlere dâvalarını arzederler, onların verdikleri hükümleri kabul eylerlerdi. Bilâhara hükümet teşkil ettiklerinde kaza işlerini görecek memurlar tâyin olunmuş, hukuk ve ceza işleri onlar tarafından görülmüştür.

İslâmiyyette kaza işlerini ilk deruhde eden zat binnefis (şahsan) Hazret-i Peygamber idi. Daha sonra Hulefay-ı Raşidin bu vazifeyi gördüler. Çünkü «kaza» hilâfete dahil vazifeler cümlesindendir. Bu sebepten dolayı sadr-ı islâmda (islâmiyetin ilk zamanlarında) hilâfet makamını ihraz eden zevat bizzat bu vazifeyi deruhde ederler, başkasına havale etmezlerdi. Daha sonraları islâm devleti büyüyüp işler de çoğalınca halifeler gerek hilâfet merkezinde, gerek vilâyetlerde kendi taraflarından binniyabe (vekillerle) nâsın dâvalarını görmek için mahsus memurlar kullanmıya mecbur oldular. İslâmiyyette bu yolda ilk defa memur tayin eden zat (Hazret-i Ömer) dir. İkinci Halife (Eb-üd-Derda) yı kendisi ile beraber Medine'ye, sahabeden (Şüreyh) i Basra'ya, (Ebu Musel-Eş'ari)-yi Kûfe'ye Kadı tâyin eyledi. Mısır kadılığını (Kâab-Ibn-i Yesar) kabul etmediği için Hazret-i Ömer tarafından oraya kadı tâyini valiye bırakıldı,

Bir zamanlar her iklime bir kadı tâyin olunurdu. Daha sonra memleket mamuriyyet ve cesamet kesbedince her yere bir kadı tâyin edilmiye ve hattâ büyük şehirlerde mütaaddit kadılar bulundurulmıya başlandı,

Abbasîlerden (Harun-ur-Reşit) zamanında Bağdat şehri pek ziyade büyümüş ve umran kazanmıştı. O sırada (Ebu Yusuf) büyük bir şöhret kazandığı için (Harun-ur-Reşit) ona (Kad-ıl-Kuzat) unvanını verdi. Bu namla ilk telkip olunan (lakaplandırılan) zat (Ebu Yusuf) tur. Ulemaya ayrı ve hususi bir elbise tâyin ile kendilerini sair halktan farklı bir kıyafete sokan da yine (Ebu Yusuf) tur. (Ebu Yusuf) tan sonra gelen Kad-ıl-Kuzat'lar Bağdat, daha sonra da bütün memleket kadılarını tâyin etmiye başladılar.

(Endülüs) te ve (Mısır) da Abbasilere muasır olan veya daha sonra gelen hükümdarlar bu bapta Abbasîlerin isrini takip ederek kendileri Kad-ıl-kuzatları, kadı-il-kuzatlar da sair kadıları tâyin ederlerdi.

Sadr-ı İslâmda kadının vazifesi hasımlar arasında cıkan dâvaları fasl ve rüyetten ibaret idi. Daha sonra halifelerin daha başka işlerle uğrâşmıya başlamaları üzerine icabına, hâl ve mevki mükellefiyyetine göre kadılar sair bir takım işlerle de uğraşmıya başladılar. Kadıların vazifelerine mecnunlar, yetimler, müflislerden ve sefahet erbabından mahcur olanlara ait mallara ve islâmların vasiyyetnameleri, vakıfları, velilerin yokluğu halinde dul kadınların evlendirilmesi hususatına nezaret gibi müslümanların hukuk-u umumiyyesinin iyi bir halde cereyan etmesini temin etmek vazifeleri ilâve edildi. Daha sonra yollar, bina işleri, şahitlerin tezkiyesi, vukuf erbabının, naiplerin hallerinin tahkiki de kadıların vazifeleri cümlesine dahil oldu. Halifelerin bazıları kadılara tevdi' olunan vazifeleri genişletmekte pek ileri giderek gazaya gönderilen askerî kuvvetlerin kumandanlığını da kadıya tevcih etmişlerdir. (Yahya bin Ektem) o kabilden olan kadılardandı.

Fatımîlerden Aziz Billâh kadı (Ali bin Numan) a Mısır kadılığını tevcih ettiği zaman Şam, Haremeyn, Mağrip ve memleketin diğer cihetleri kadılıklarını, hatipliklerini ve imamlıklarını memuriyyetine ilâve olarak kendisine tevdi ettiği gibi altın ve gümüşün ayarına ve tartıların doğruluğuna bakmak vazifesini dahi kendisine tefviz eylemişti.

Yine Fatımîlerden Mustansır kadılık mansıbını (Ebu Muhammed-ül-Bayurî) nin uhdesine tefviz etmiş ve vezaret mansıbını dahi memuriyyetine ilâve olarak kendisine tevdi' eylemiştir. Kadılıkla vezirliği ilk cemeden bu zattır

Yukarıdaki malûmattan ve tarihî şahadetlerden (Kaza) mansıbının vazife itibariyle son derece geniş olduğu ve her asırda ve her

devlette aynı derecede kalmayıp değişikliğe uğramış bulunduğu anlaşılmıştır. Sadr-ı islâmda yetişen halifeler ehli asabiyyetlerinden olan Araplardan, yahut (halef) veya (rık) veyahut (ıstına') ile kendilerine mevali olan sair islâmlardan olarak iktidar ve kifayetine ve aldığı maaş ile kanaat edeceğine itimat ettiklerinden başka kimseyi kaza mansıbına tâyin etmezlerdi. Daha sonraları hilâfet saltanata intikal edince bu şarta dikkatle bakılmamıya başlandı.

Hükümet Arap olmıyanlara intikal eyleyince kadının vazifesi tedricen hasımlar arasında tahaddüs eden dâvaların faslına ve şahsî hususlar hakkında hüküm ifasına inhisar etti. Nihayet son zamanlardaki Şer'î mahkemelerde olduğu gibi şahsî işlere münhasır kaldı.

İlk zamanlarda kadılar halk arasındaki dâvaları câmilerde görürlerdi. Dâvacılar kadıların yanına gelerek dâvalarını söylerler ve faslettirirlerdi.

Kadılık mansıbı bir zata tevcih olunduğu zaman o zat alayla câmie götürülür ve orada tâyini hakkında sadır olan (sicil) - berat - ın okunma merasimi icra olunurdu.

Kaza vazifesi diyanet noktasından gayet meşekkatli ve muhataralı sayılırdı. Bunun içindir ki birçok zevat ve o meyanda (Ebu Hanife) kadılığı kabulden imtina' etmişlerdir.

Kadılara verilen maaşa gelince bu maaş zamanın ve devletlerin hal ve şanlarına göre değişirdi. Hazret-i Ömer (Şureyh) i Basra kadılığına tayin ettiği zaman kendisine her ay yüzer dirhem nakit ile idaresine kâfi bir miktar buğday tahsis eylemiş idi. Hülefayı Râşidin zamanında kadıların aylıkları bu miktarda devam etti. Emevîler bütün maaşlar gibi kadıların aylıklarını da artırdılar. Abbasîler devrinde ise Mısır kadısının aylığı şehrî otuz dinara çıkarıldı Hassaten (Me'mun) zamanında kadıların maaşı çok arttırılmıştır. O sırada Mısır'da kadı bulunan (İsel-Münkeder) e ayda dört bin dirhem yani iki yüz seksen dinar maaş verilirdi. Fâtımîler devrinde Mısır kadısının maaşı senede bin iki yüz dinardı.

Kadılık bir zamanlar halifeye veyahut ümeraya ödemesini deruhde ettikleri bir bedel mukabilinde ilzam edilmiştir. Kazayı iltizam ile ilk deruhde eden zat hicrî 350 (961) senesinde (Âl-i Büveyh) den (Muizz-üd-Devle) zamanında (Abdullah bin Hasan üş-Şevarib) dir. Mumaileyh senede iki yüz bin dirhem ödemek şartiyle Bağdat Kad-ıl-Kuzat'ı olmuş idi. Daha sonra kadılık mansıbının iltizam suretiyle tevcihi bir âdet hükmüne girdi

Osmanlılar da kadı tâyininde ilk İslâm devletlerindeki usule tebaiyyet etmişler, tanınmış zatları kadılığa tâyin eylemişlerdir. İslâm diyarının maruf aileleri bir taraftan Anadolu'ya geliyor, diğer taraftan da açılan medreseler kaza tarikını ihtiyar edecekleri yetiştiriyordu. Hattâ kaza işinin İslâm an'anesine tevfikan camilerde görülmesi için Bursa'daki Yeşil ve Yıldırım Camilerini dâva görülebilecek bir şekilde yaptırmışlardı.

Kadılığa Osmanlıların ilk zamanlarında çokluk rağbet olunmadığı halde sonraları pek ziyade arzu gösterenler olmuş, bunun neticesi olarak da rüşvet vermeyi ve almayı meydana çıkarmıştır.

Kanunî'ye sadrazamlık etmiş olan Lûtfü Paşa'nın şu ifadesi (Lûtfü Paşa Tarihi, sayfa 46) dikkate değer:

«Evvel zamanda kadılığa yarar Danişmendi müderrislerden talep ederlerdi. Bir kadılık nice zaman mahlûl dururdu ve kimse kadılığa razı olmazdı. Zira kadılık cehennemden bir hasır yeridir derlerdi, kadılıktan kaçarlardı. Bu acep tir ki şimdiki zamanda kadılık için rüşvetler verirler ve şefi'ler tutunurlar, dilek ettürürler. Beyler ve kazasker kapısında hor ve zelil olup mülazimet etmezlerdi.»

Osmanlılarda ilk kadılığa kimin tâyin olunduğunu tarihler yazmıyor. Hattâ kadılığın Osmanlı padişahlarından hangisi zamanında ihdas olunduğu da meskût geçiliyor. Yalnız Kâtip Çelebi (Takvim-üt-Tevarih) de (sayfa 88) 689 (1920) vak'aları arasında Osman Bey tarafından daha 688 senesinde kadı nasbedildiğini haber veriyor: «İptida-i Devlet-i Âl-i Osman bu tarihten itibar olunmak mücerret Âl-i Selçuk inkırazına binaendir ve illâ altı yüz seksen sekiz Karahisar'da kadı nasbolunup hutbe okunmuştur.»

Bu böyle ise kadılık daha ilk Osmanlı padişahından itibaren teessüs etmiş demektir. Şahıslar beyninde münazaalı işlerin eksik olmıyacağı ve bunların salâhiyyetli biri tarafından hâl ve faslı lâzım geleceği düşünülürse kadılığın mebdeini Osman Beyin zamanına kadar çıkarmıya hem imkân ve hem de zaruret vardır.

Yıldırım Bayezit zamanında kadılığın çoğalmış, hem de bunlar arasında bazı uygunsuzluklar başgöstermiş olduğuna meşhur kadılar kıssası delâlet etmektedir. Hattâ kadıların bu münasebetle resim almaları takarrür etmiş ve alacakları rüsum miktarı tâyin ve tesbit olunmuştur. Kadılarla müderrislerin meratip silsilesini tâyin ve tesis eyliyen (Fâtih) tir.

Kadıların esas vazifeleri «Kanunname-i Osmani» de (Millet Kütüphanesi Yazmaları,

Kavanin Kısmı, No. 37, s. 53) şu suretle gösterilmektedir: «Kadı; hâkim olup icra-yı ahkâm-ı şerayi-i Nebeviyyede Sallâllahü Aleyhi vesellem alâ şariiha ürve-i vüska ve evamir ve nevahiye, mütemessik olup istima-i deavi ve fasl-ı husumette şer-i kavimden inhiraf göstermiye ve derahim ve denanir-i evkaf tescilinden maada eimme-i Hanefiyyeden muhtelef-ün-fiha olan mesail-i kema yenbagi tetebbu' edip asahh-ı akvali bulup anınla amel eyliye ve kütüb ve sukûk ve sicillât ve tezvic-i sigar ve segair ve kısmet-i mevaris-i reaya ve zapt-ı emval-i eytam ve mal-ı gaip ve azl ü nasb-ı vasî ve naibe ve akd-i enkiha, tenfiz-i vesaya ve sair kaza-i şer'iyyede bittemam velkemal mutasarrıf ve mübaşir olup ol yerin mecmu-ı ahalisi mevlâna-yı mezburu kendulere kadı ve hükmünü nâfiz ve câri bilip kazaya-yı şer'iyyelerinde rücuu mezbure eyleyip emrinden tecavüz eylemiyeler.»

Kadıların vazifeleri yalnız bunlardan ibaret değildi. İstanbul ve taşrada aynı zamanda mülkiye ve belediye işleri ile de meşgul idiler. Bilhassa belediye işleri hemen tamamiyle kadılara aitti. Bu itibarla esnafın resmî mercii kadılar demekti Açıkçası kadılar bulundukları yerin belediye reisi idiler. Esnaf beyninde niza' vukuunda halli, kethüda ve yiğit başı intihabı ve icabında bunların azli veya tebdili, narhın artırılıp eksiltilmesi, mevcut gediklerin çoğaltılıp kaldırılması, gedik alım ve satımının takrir muamelelerinin ifasiyle şer'î sicillerin kaydi, esnaf arasında mer'î teamül ve eski nizamın muhafazası hep kadının veya vekili bulunan naibin vazifeleri cümlesinden idi. Esnaf bir müşkilâta uğradıkça (Meclis-i şer-i enver) e müracaatle meseleyi hallettirirdi. Bir kimse mevcut ve muayyen dükkândan fazla olarak aynı çarşıda veya esnafın toplu bulunmadığı diğer bir yerde bir dükkân açsa veya muayyen olan ölçü, vezin ve biçime aykırı bir şey yapmağa kalkışsa başlarında kethüda ve yiğit başıları olduğu halde esnafın bütün (müsin ve ihtiyar ve söz sahipleri) yani müntahap ve yaşlı ileri gelenleri ve söz anlıyan ve söz bilenler (Meclis-i şer-i lâzim-üt-tevkir) e gelerek (kadîm-ül-eyyamdan beru olagelene muhalif) ve (nizam-ı kadîm)-e mugayir surette harekete cür'et ile (ibadullahı izrara içtisar) etmiş olan kimse ve kimseler hakkında şikâyet dermiyan ederler ve müşteki-anhi (dâva olunanı) dahi meclise celbettirerek (şer-i şerife muvafık ve arzularına mutabık) surette meseleyi halletmeden gitmezlerdi. Kadıların bilhassa esnaf üzerindeki nüfuzu hem kat'î hem de şer'î ve cezalar ise gayet şedit idi En hafifi aylarca hapisten ibaretti. Kadılar kanunen memnu olmasına rağmen sonraları bozulmuş olmak dolayısiyle yapmağa başladıkları esnaflıktan dolayı yeniçeriler hakkında bir parça müşkilâta uğrarlar idiyse de temerrüt edenleri yeniçeri ağasına danışmak şartiyle hafif cezalarda Rumelihisarında ve ağır cezalarda Kilid-ül-bahir kalesinde hapis ettirmek kadı'nın salâhiyyeti cümlesindendi. Bu hal 1253 (1837) senesine kadar devam etmiştir. (İhtisap Nezareti) nin ihdası üzerine kadıların belediye işlerine mütaallik vazife ve salâhiyyetlerinin çoğu kaldırılmıştır.

Kadıların vazifesi belediye işlerine de münhasır değildi. Dinî, dünyevî bütün işlere şâmildi. Ahlâk zabıtasına kadılar bakar, hattâ memleketin asayişiyle onlar alâkadar olurdu.

Ahlâk zabıtası cümlesinden olarak kadınların tesettüre riayetlerini kadılar temin ederler, yolsuzluğa sapmış olanları onlar cezalandırırlardı.

Saltanat makamından buna dair kadılara doğrudan doğruya ahkâm yazılırdı. İşte bunlardan iki tanesi: «İyd-i şerif-i behcet redif eyyamında nisa tâifesinin esvak ve bazar ve mahallât aralarında keşt ü güzarları ba ferman-ı âli memnuattan olmakla imdi mahallât imamları meclis-i şer'a dâvet ve bimennihi taalâ işbu iyd-i fıtrın iptidası gününden hitamı hengâmına dek nisa taifesi esvak ve bazara çıkmayıp ve mahallât aralarında gezmeyip buyutunda (evlerinde) ikamet ettirilmesi hususunda tenbih ve eğer iyd-i şerif eyyamında mugayir-i ferman-ı âli harekete cesaret ve esvak ve mahallât aralarında keşt-ü güzar edeni olur ise tedip olunacakları muhakkak olduğu mahalleleri ehalilerine imamları marifetiyle alâ vech-it-tehdit ifade ve ifhama mübaderet eyliyesiz diyu sene 1179 (1765).

İkincisi: Tahtgâh-ı saltanat-ı seniyye-i cihanbanı olan dar-ül-aliyye nuhbe-i memalik-i islâmiyy'den olduğuna binaen nisvan taifesinin ırz ve edebe riayetleri lâzime-i hâl ve muktezay-ı ırz ve şanları iken bu esnada ekserisi ehl-i islâma şayan olmıyan u'cube başlar ve rengârenk yaka feraceler ihdas ve yüzleri ve göğsü ve gözleri açık bî edebane etvar ile lâubali keşt-ü güzar eyledikleri rey-el-ayn manzur ve meşhud-u cihandari olduğuna binaen fimabaad bu makule heyet-i gayr-ı meşrua men'-i külli ile men' ve yasağ ve hilâfına cesaret eder olur ise ibreten lilgayr tedip olunup istikrar-ı nizamına iptidar olunmak babında emr-i hümayun-i şehriyarî şeref efzay-ı sudur olmakla imdi bilcümle mahallât eimmelerin

huzurunuza getürüp hitam-ı donanmay-ı hümayundan sonra esvak ve pazarda keşt ü güzar edecek nisvan tayfası ırz ve edebe ve muvafık-ı şeriat heyete riayet edüp taşraya yemenilerinin nakış ve rengi malûm olan bir kat yaşmak ile büyük baş bağlamaktan ve rengârenk ve büyük yakalı ferace giymekten memnu' olup eslâfta menzur ve meşhut olduğu üzere küçük yakalı ferace ve iki kat yaşmaklı sagir başlar ve ehl-i islâma şayan ırz ve heyetler ile keşt-ü güzar eylemelerini şimdiden cümlesine ifade ve mütenebbih olmıyanları zabita marifetleriyle men' ve te'dip olunmak üzere tenbih olunduğu dahi mahalleleri ahalilerine tenbih eylemeleri tekit birle heyet-i gayr-ı maraziyyenin ref-ü izalesine ihtimam ve icray-ı emr-i hümayuna sa'yi tam eyleyesüz diyu.

10 Recep 1190 (1776)

Ahlâkî fenalıkların vukuuna meydan kalmamak için meskenler hakkında bile kadılara müdahale hakkı veriliyordu:

«Fil-asıl Âsitane-i Saadet'de vâkı mahallât aralarında biribirlerine namahrem olanlar, mesken-i şer'î olmıyan hanelere mahallât eimmeleri tama-ı hamlarına binaen ikişer kimsenin sâkin olmalarına ruhsat vermeleri memnu' ve nâmeşru' iken bir müddettenberu bu hususa ihtimam olunmamaktan naşi eimmelerden bazıları tama-ı hama tebeiyyet ile ol makule nâmahrem mesken-i şer'î olmıyan hanelere ikişer müstecir vaz'ına ruhsat ile maazallah-i taalâ hilâf-ı şer-i şerif nice fezahat vukuuna illet oldukları sahihan tahkik olunduğuna binaen emr-i münker ve nâmeşruun men' ve def'i ile muhafaza-i ırz-ı ibadullaha ihtimam olunmak derece-i vücupta olmakla imdi bilcümle mahallât imamlarını huzur-ı şer'a ihzar ve fimaba'd iki kapısı olmayıp nâmahrem ve mesken-i şer'î olmıyan hanelere iki adam vaz' olunmasına ruhsat vermekten mücanebet ve elyevm mahallelerinde ol makule hanelerin ikişer müstecirleri var ise ihraçlarına mübaderet eylemelerini ve bundan sonra bu hususa ihtimam etmeyip hilâf-ı ferman-ı âli hareket ederi olur ise imametliği ref' ve kendüsü nefy ve tağrip olunmak katî tenbih olduğu herbirine başka başka ifade ve tefhim ile daima bu emr-i lâzim-ül-itinaya dikkat ve nezaret olunarak eimmeden hilâf-ı emr ü ferman harekete rıza ve ruhsat gösterir olur ise derakap keyfiyyeti ilâm ve ifade birle mazmun-ı ferman-ı aliyyenin aleddevam infaz ve icrasına sa'y ü gayret eyliyesüz deyu 7 ca. 1194 (1780).

Halkı eğlenceden menetmek de kadıların vazifesi idi:

«Bundan akdem devletlû ve saadetlû Sadrazam hazretleri avrat ve er çengileri evlerde ve cemiyetlerde lehv ü lâab etmeden men' ve def' buyurmuşlar iken haliya mahallelerde, evlerde gerek nisa ve gerek rical düğün edip cemiyyet ettiklerinde çengiler getirüp malâyani lehv ü lâab edüp ferman-ı şerife muhalif hareket olunduğu istima' olunmakla gerektir ki cümle mahallâtın imamların çağırup muhkem tenbih ve te'kit eyleyüp minbaad bir mahallede bir fert cemiyyet ettikte çengi getürmiyeler ve saz ve söz ve lâab ü lehve mütaallik fuhşiyyattan bir şey ile cemiyyet eylemiyeler. İmamlar dahi mahallelerinde vaki ahali-i mahalliyyeyi bu makule şeylerden men' ve def' eyliyeler şöyle ki bir mahallede bir ferdin menzilinde bir saz ve söz çeng ü çegâne ola, çengiler lehv ü lâab edeler imamların cihetleri ahara verilmekle kurtulmaz bilmiş ola, takayyüt üzere olup men' ve def'ile mukayyet olup memnu olmıyanları huzurumuza ilâm eyliyeler deyu (1664/1665).»

Kadıların bu vazifeleri Tanzimat'a kadar bu suretle devam etmiş, ondan sonra yeni teşkil olunan memurlara verilmek suretiyle bu vazifeler kendilerinden alınmıştır.

Fâtih kanunnamesinde (sayfa 13) kadıların teşrifatça olan mertebeleri gösterilmiştir:

«Beylerbeyiler vüzeradan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler, Dâr-üs-saltanatım kadısından gayrisi defterdarlarımdan aşağa otururlar.»

Yine kanunnamede (sayfa 20) İstanbul kadısının beylerbeyilerle müsavi olduğu gösterilmiştir.

«Dâr-üs-saltanatım kadısı beylerbeyiler ile beraberdir.»

Diğer kadıların teşrifatça mertebeleri şöyle idi: «Sair yüz elli akça kadılar defter kethüdalarının ve alay beylerinin üstüne otururlar.»

Muayedede kadılardan hangilerinin el öpecekleri de kanunname ile (sayfa 25) muayyendi: «Altmış akçadan yukarı ve yetmiş akça kadılar el öpmek kanunumdur.»

Kadıların beylerbeyi olmalarına da kanunname (sayfa 14) cevaz vermektedir: «Beylerbeyilik dört kimsenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beş yüz akça kadıların ve dört yüz bin akçaya varmış sancak beylerinin yoludur.»

Kadılar defterdar da olabilirlerdi: «Büyük üç yüz akça kadı defterdar olmak kanunumdur ve üç yüz akça kadı beş yüz akça mertebesindedir (sayfa 17).

Yine kanunnameden (sayfa 17) Fâtih zamanında üç yüz akçalı bir tek kadının bulunduğunu anlıyoruz: «Halâ üç yüz akça kadı bir kimesne vardır.»

Kanunnamede mevcut diğer bir fıkradan (sayfa 20) sahn ile beraber dâhil mollalarına da defterdarlık verildiği ve bu müderrislerin nişancı dahi olabilecekleri anlaşılıyor.

Kadılığa kimlerin geçecekleri de kanunnamede (sayfa 20) tasrih olunmuştur: «Sahndan beş yüz akça ile kadılığa vusul bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezalik böyle vusul bulur.»

İstanbul kadılarının evlâtlarına, hürmeten, ulûfe verilirdi: «Taht kadı oğulları otuz akça ulûfeye mutasarrıf olalar (sayfa 21).

Kadılara yazılacak elkabı da kanunname (sayfa 31) tâyin etmiş idi. Beşer yüz akça taht kadılarına: «اقضى قضاة المسلمين اولا ولاة الموحدين معدن الفضل واليقين وارث علوم الانبياء والمرسلين حجة الحق على الخلق اجمعين المختص بمزيد عناية الملك المعين».

Yüz elli akça kadılara: «قدوة القضاة الاسلام عمدة ولاة الانام منجر الحلال عن الحرام».

Bundan daha dûn mertebedekilere le: «bir fıkra eksik» yazılırdı.

Kadıların iş sahiplerinden alacakları resmin ilkevvel Yıldırım tarafından tâyin olunduğunu yukarda kaydetmiştik. Bu resmin miktarı ilk Osmanlı tarihlerinde biribirinden farklı olarak yazılıdır. Nitekim Aşık Paşa Zade (sayfa 70) Yıldırım'ın, kadıları öldürmek istediğine dair olan hâdiseyi kaydettikten sonra Ali Paşa'nın tavsiyesiyle «binde yirmi akça resim» alınması kararlaşmış olduğunu yazmakta, Lûtfi Paşa da (Lûtfi Paşa Tarihi, sayfa 48) kadılar kıssasını ötekinden bir parça daha tafsilâtlı yazmakla beraber bin akçadan yirmi akça ve her mektuptan iki akça resim alınması takarrür ettiğini ve kazaskerlerin dahi aynı resmi almalarının kararlaştırıldığını ilâve eylemektedir. Lûtfi Paşa sadrazam olmak itibariyle onunki daha doğru olmak lâzım gelir.

Fâtih Kanunnamesinde (sayfa 29) «Kuzat bir sicilden yedi akça ve hüccetten otuz iki akça ve imzadan on iki akça alalar ve kısmet-i emvalden binde yirmi akça ve nikâhtan bikr (kız) ise otuz iki akça, seyyibe (dul) ise on beş akça alalar» diye yazılıdır.

«Merhum ve mağfur-un-leh Sultan Süleyman Hân aleyh-ir-rahmetü ver-ridvan hazretlerinin zaman-ı baamanlarında merhum Şeyhül-islâm Ebus-suud Efendi Hazretlerinin asrında olan Kanunname-i Sultanidir ki şer-i şerife muvafakatı mukarrer olup hâlâ muteber olan kavanin ve mesaildir» başlığını taşıyan ve «Osmanlı Kanunnameleri» adıyle intişar eden kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, sayı 20, s 327) «991 senesinde (1583) Kanun-ı mukarrerdir» ibaresini dahi muhtevi olduğu halde kadıların aldıkları rüsum hakkında şu izahat mevcuttur: «Kısmet hususunda ve gayride emr-i şerifim bunun üzerinedir ki her müteveffanın vârisleri mademki kısmet talep etmiyeler kadılar varıp cebr ile kısmet eylemiyeler şöyle ki veresenin bazı sagir olsa kıbel-i şer'iden vasi tâyin olup sagirlere ait olan mirası hüccet idüp resm-i kısmet talep eylemiyeler ve verese talebiyle kısmet olundukta binde on beş akçadan ziyade alınmıya ve kısmet eylediği uruz ve akardan resim alınmıya ve resm-i kısmet ziyade almak içün müteveffanın metrukâtını ziyadeye tutmaktan hazer idüp ehl-i hibre ile göre ve sicillât ve hüccet akçaların ifrat eylemeyip kanun-ı kadîm üzere sicile yedişer ve suret-i sicile on dörder ve hüccete otuzar ve ümenâ ve mütevelliler muhasebesini ve haraççı ve resm-i ağnamcı defterlerin imza için de on ikişer akça alup ziyade alanlara sebeb-i azl ola ve mirî mültezimlerinin kefillerin kendü bizzat göre ve küfelânın biz filânız dedikleri gibi midir ehl-i vukuftan tamam malûm etmeyince hemen takrirleriyle yazmıya, sonra hilâfı zuhûr eder ise kadıya tazmin ettirile ve emr-i şerif veya dâvaçılar talepleriyle lâzım gelmeyince naiplerin kura ve nevahiye salıvermiye ve kefere nikâhından resim almıya ve beylerbeyi ve sancak beyi mektuplariyle ve kul gönderileriyle hariç kazada kaziyye istima' etmiyeler ve kadîmden vaaz ve nasihat edenleri ideler anlardan maada kütüb-i tefasir ve ehadis istihracına kaadir va vaaz ve nasihata lâyık olduğuna yedinde temessükü olanlara ittirtüp maadayı men' ideler ve südde-i saadetime hâkimler irsal eylediği arzlarına tarih yazalar.»

Bu kanunî ibare kadıların vazifeleri hakkında da bazı tafsilâtı muhtevi olduğu gibi bazı şeylerden kendileri menedildiğine nazaran kadılar tarafından bir kısım yolsuz muameleler yapıldığını da göstermek itibariyle hususi bir ehemmiyyeti vardır.

Aynı kanunnamede (sayfa 326) resimlerin Yıldırım zamanında konulduğu söylenmekte ve tarih de gösterilmektedir: «(Kanun) Yıldırım Bayezit Hân zaman-ı şeriflerinde vilâyet kadılarına hüccet akçası ve resm-i kısmet akçası ve sicil akçası alınmak tâyin buyurulup kanun olmuştur. Yedi yüz doksan altı tarihinde bu minval üzere kanun olmuştur.»

Pek eski zamanlarda kadıların menfaat

temini için nelere karıştıklarını gösteren ve bahis mevzuu ettiğimiz kanunnameye de girmiş olan (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 1, sayı 2, s. 326) aşağıdaki fetvanın dahi ehemmiyyeti vardır: «(Mesele) Tecdid-i iman ve tecdid-i nikâh lâzım gelen Zeyd zevcesi ile tenhada bâd-el-iman tecdid-i nikâh eyledikte hükm-i şeriat izimiz ve tezkiremiz ile olmıyan nikâh sahih değildir deyu Zeynebi tefrika kaadir olur mu? Elcevap olmaz. İzn-i kadı sıhhat-i nikâha şart değildir. Bunun zararı tecahül olduktadır. Hind münkire olursa nihâyet hâkim Zeydin dâvasın istima' eylemiye ve illâ mücerret akçasiçün dahi meşru değildir. Kadıya verdikleri nikâh akçası teberru' olunursa helâl olur.

(Ketebehu Pîr-i Mehmet)

Kadıların alacakları resimler sonradan birçok değişikliğe uğramıştır.

Kadılık meratip silsilesi de terakki itibariyle şöyle iki dereceye ayrılabilir:

I — Mevleviyyet

2 — Kuzat

I — Mevleviyyet derece derece idi.

Evvelâ; mahreç denilen bilâd-ı aşere mevleviyyetleri gelirdi. Bunlar İzmir, Selânik, Yenişehir Fener, Hanya, Kudüs-i Şerif, Halep, Trabzon, Sofya, Galata, Havass-ı Refia (Eyüp ve mülhakatı) kadılıkları.

Mahreç mevleviyeti; her sene kibar-ı müderrisînden bu mansıplara irtika eder ve sıra ile kendilerine teklif olunurdu. Ancak müderrisler tarikleri itibariyle daha ziyade maddî istifadeye mazhar olmuş oldukları cihetle bunu ekseriya kabul etmek istemediklerinden mahreç mevleviyyeti (Hâmise) veya (Musıle-i Süleymaniye) ricaline verilirdi. Bunlar mahallerine gider, hâsılatlı olan bu vazifeleri yaptıktan sonra (bilâd-ı hâmise mevleviyyetleri) nin mülâzimleri sırasına geçerlerdi.

II — Bilâd-ı Hâmise Mevleviyyetleri şunlardır: Mısır, Şam, Bursa, edirne, Filibe kadılıkları.

Mahreç mevleviyyetlerini ihraz eden ve bilâd-ı hâmise mevleviyyetlerine mülâzim bulunanlar (El'akdem Fel'akdem) kaidesine riayet edilerek buralara tâyin edilirlerdi. Bu mevleviyyetler de birer sene müddetle kendilerine tevcih olunurdu. Bunu ikmal edenler (Haremeyn) kadılıklarına namzet olurlardı

Haremeyn, (Mekke) ile (Medine) kadılıkları idi. Bunlar da birer sene müddetle bilâd-ı hâmise payelilerinin en kıdemlilerine tevcih olunurdu. Mahreç gibi Haremeyn kadılıkları da bilfiil ifa edilirdi.

2 = Kuzat; İlmiyye mansıpları ricalinin mutasarrıf oldukları (Karahisar) gibi arpalıklarından ve mevalinin bulundukları ve naiplerle idare ettikleri mahallerden hariç kalan beldeler kadılıkları demekti.

Tahsil ehlinden ders okutmayıp imtihan verenlerle şer'î mahkemeler kâtiplerinden ve sair beldeler ulemasından ehil ve nâehil olanlar (naip) unvaniyle kadılık vazifesine tâyin olunur ve müddetlerini ikmal eyliyenler diğerine tâyin edilerek bu suretle kazadan kazaya dolaşırlardı. Bulundukları menasıb-ı sitteye yükselince «eşraf-ı kuzat» unvanını alırlardı. Bunların bu suretle mertebeleri yükseldiği için o gibilere kazaların büyükleri ve nispeten ehemmiyyetlileri kendilerine tevcih olunurdu. Ancak bunlar mevleviyyetleri ihraz edenler gibi mafevk dereceye mülâzim olamayıp ve binaenaleyh daha ziyade terakki edemeyip muayyen olan bu kazalar dahilinde devreder. giderlerdi.

Bir noktayı bilhassa kaydetmek lâzım gelir ki Osmanlılarda vezirler, valiler hukuki mevada (işlere) müdahale etmezlerdi. Kadılar bu hususta müstakillen, yalnız vicdanlarına danışarak, vazife görürlerdi. Yalnız sonradan usullerin bozulması ve birtakım ehliyyetsizlerin kadılığa getirilmesi o kutsî vazifenin şerefini ihlâl etmiş ve binnetice memlekete de zararı dokunmuştur.

Kadılıkların bir zamanlar ne halde olduğunu (Netayic-ül-Vukuat) dan (c. 3, s. 10) alınan aşağıdaki satırlar açık bir surette gösterir:

«Devlet-i Aliyyenin hasais-i cemilesinden olduğu üzere vüzera ve ümera mevadd-i hukukıyyeye vaz-ı yed-i istilâdan memnu' olduğundan emr-i hükümeti icra içün hükkâm-ı şer' iyye tarikı tertip ve teşkil kılınmış olduğu halde vaz-ı aslisi tagayyür etmesiyle ve bahusus nâehil olan kazaskerler kadılık mansıplarını çıraklık suretiyle daireleri emekdaranına tevcih edegelmeleriyle sınıf-ı mevalîde nâehiller hâdis ve tarik-ı kaza cühelâ-yı ağavat ile malâmal oldu. Gerek mansıp gerek arpalık deruhde eden naipler ise mültezim nev'inden bulundukların-dan bittabi tezyid-i varidattan başka şeye atf-ı nazar eylemezler idi. Binaenaleyh Memalik-i Mahrusada icra-yi hükümet eden kadı ve naiplerin ilim ve maarif ile mütehalli ve ahlâk-ı memduha ile muttasıf bulunanları nevadir hükmüne girdi ve bu cihetlerle hükkâm ı şer'iyyenin eski revnak ve itibarı ve haklarında devletin ve halkın vusuk ve itimadı kalmadı. Vüzera ve ümera ve mütesellimin ve voyvodalar o misillû câhil ve zâlim kadı ve naipleri ya hediye ve

para itasiyle veyahut hükümet-i zulmiyyelerinden iğmaz-ı ayn ile mahcup ederek istedikleri gibi ilâmlar alırlar ve kendi uygunsuzluklarının setrine ve menfaatlerinin celbine âlet ederler idi. Kadıların taaddiyatı hakkında pekçok hikâyat mütedavil olup eğerçi bazıları müdhikât cümlesinden ise de merhum Salih Paşa Drama mütesellimi iken bir hâkim gelüp iptida-yı mülâkatında size İstanbul'dan hediye getirmek lâzım idi. Lâkin ben mührümü hediye getirdim deyu çıkarıp önüne vazeylediğini yani nasıl ilâm ister iseniz itasında tereddüt etmem mealini işrab ettiğini merkum-ı müşarünileyh hikâye eder idi.»

Kadılara ait gülünç şeyler bahis mevzuu olurken Hakkı Paşa'yı ve onun Silivri naibine yazdığı mektubu hatırlamamak mümkün değildir. İkinci Sultan Mahmut'un saltanatı zamanında Edirne valisi olan Vezir Hakkı Paşa Silivri naibine çok dikkate değen şu mektubu yazmıştı:

«Silivri Naibi şeriat haini. İlâmını gördüm. Kahkaha ile güldüm. Mealî hezeyan, hükm-i hilâf-ı Kur'andır. Mühr-i müeyyedimi basarım. Seni mahkeme kapısına asarım»

Kadıların yaptıkları şeyler düşünülürse asılacak yalnız Silivri naibi olmadığı pek kolay anlaşılır.

Beldelerin kadılar tarafından idaresi Tanzimat'ın ilânına kadar devam etmiştir. Tanzimat-ı Hayriye ile konulmuş olan esasların tatbiki sırasında kanun ve nizamlar peyderpey vaz' ve nizamî mahkemeler tesis olundukça büsbütün vazifesiz kalmış olan kadılara nizamî mahkemelerin reisliği de teveih olunmağa başlandı. 1255 (1839) da devletin idare şekli tebdil ve merkeziyyet usulü tatbik edildiği sırada eyaletlere valiler, livalara kaymakamlar, kazalara müdürler tayin edilmiye başlandı. Memleketi idare edeceklerin o asırda az çok revaç bulan ilim ve fenlere vâkıf olanlar arasından intihabı takarrür ettiği için mülkî ve beledî hizmetler kadıların uhdesinden nez'olundu.

Kadılar ihdasından itibaren kazaskerlere ve kazaskerler de vekil-i mutlak olan sadrazamlara bağlı idiler. Bunlar Tanzimattan sonra Meşihat makamına raptolunmuşlardır.

Kazaskerlerle istanbul kadıları bakmağa mezun oldukları dâvaları evlerinde rüyet ederlerdi. Bu memuriyyetler için o vakitler ayrıca binalar yoktu. Onun içindir ki mahkemelerin yerleri her sene değişirdi. Bir gün meselâ Ayasofya'da olan İstanbul kadılığı ertesi gün yeni kadının bilfarz Fâtih'te oturması hasebiyle Fâtih'te bulunurdu.

Bâb-ı Meşihatin mevkiinin münasebeti ile beraber mahkemeleri istiaba elverişli olduğu görülmesi üzerine 1253 (1837) tarihinde Rumeli kazaskerlikleri mahkemeleriyle İstanbul kadılığı oraya naklolundu. Galata, Kasımpaşa, Eyüp, Mahmutpaşa, Üsküdar da da birer mahkeme binası yaptırıldı.

1908 Temmuz inkılâbından bir müddet sonra da bu şekilde devam eden ve şer'î ve nizamî namı altında ayrı ayrı olarak iş gören mahkemelerin tevhidi kararlaştırılarak mahakim-i şer'iyye Meşihatten Adliyeye naklolundu ve 12 mart 1333 (1917) tarihinde bir de kanun neşrolunarak şer'î mahkemelerin usulü intizama sokulmak istenildi. Bu tebeddüller vuku bulduğn zaman hükümet (İttihat ve terakki) fırkasının elinde idi. Hükümetin bu kararını muvafık bulanlar olduğu gibi bu teşebbüse muhalefet edenler hattâ aksini ispat sadedinde yazı yazanlar da bulundu. Harbin hitamiyle mütareke ilân olunduğu sırada iktidar mevkiine geçen muhalif fırkanın ilk işlerinden biri de şer'iyye mahkemelerinin irtibatını Meşihate bağlamak oldu.

Nihayet Cumhuriyet devrinde şer'î mahkemeler lâğvedilerek kadılar Adliyede birer hizmetle kayrıldılar. «Kadı» unvanı bu suretle tarihe karıştı.

Hababını üfürür câmı hoş görür kadı
Sagir malını nâzırdan eyler istihsâl
Sabit

Kadı ola dâvacı ve muhzır dahi şahit
Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet
Ziya Paşa

KADI BERATI (قاضی براتی) [*İlm.*] Kadılık tevcihine dair yazılan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rumeli tarafındaki kadılıkların beratları Rumeli kazaskeri, Anadolu tarafındaki kadılıkların beratları da Anadolu kazaskeri tarafından verilirdi.

Kazaskerlerin bu beratlardan aldıkları harçların yarısı kendilerine yarısı da hazineye aitti Sonraları tevcihler Şeyhülislâm tarafından yapılır, verilen kâğıda «mürasele» denirdi.

KADI KASSAMLARI (قاضی قساملری) [*İlm.*] Kadıların yanında kısmet işleriyle meşgul olan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel Rumeli ve Adalet kassamlıkları Rumeli kazaskeri, Anadolu ve Arabistan'daki kassamlıkları Anadolu kazaskeri tevcih ederdi. Tanzimattan sonra kassamlık yalnız İstanbul'a münhasır kalmış, diğer yerlerdeki kısmet işi kadılar tarafından görülmüştür.

KADIKÖYÜ USTASI (قاضی کوی اوستاسی) [*Sar.*] Saraya ait Kadıköy cihetindeki bahçenin

bostancı zabitine verilen addır. Bebek ve daha başka yerlerde de bulunan bu ustalar bulundukları yerin inzıbatiyle de alâkadar olurlardı.

KADILIK BERATI (قاضیلق برآتی) [*İlm.*] Kadılığın tevcih edildiğine dair kazasker tarafından yazılan beratlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuzundan sonra kaldırılmıştır.

KADI LEŞKER (قاضی لشکر) [*İlm.*] Asker kadısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Selçukların kullandıkları bu tâbire Osmanlıların ilk zamanlarında tesadüf olunur. Ondan sonra bunun yerine «kazasker» tâbiri kaim olmuştur.

KADI NAİBİ (قاضی نائبی) [*İlm*] Kadıların gitmedikleri yerlere gönderdikleri vekiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kadılığa ait işleri görürler ve hâsılatlarından vekâletini yaptıkları Kadılara hisse verirlerdi. 1908 Temmuz inkılâbından sonra kaldırılmıştır.

KADIN (قادین) [*Hal.*] Eskiden odalıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Balıkhane Nâzırı Ali Riza Bey (On Üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, Sabah, 25 kânunuevvel 1337, tefrika no. 2) şu tafsilâtı variyor:

«İstanbul rical ve kibarından, ağniyasından yüzde doksanı müteehhil oldukları kalde bazıları haremdeki kalfalardan (gizli odalık) da intihap ederler ve bu odalıkların çocuğu olur veya zaman mürur ederse ikinci haremi makamında resmen tanılıp fakat (kul cinsi)'tâbir ettikleri veçhile cariyelikten alınmış olduklarından hanım unvanı verilmeyüp kadın ıtlak edilirdi. Çünkü eskiden şehrimiz âdeti iktizasınca (hanım) unvanı (kadın) namına müraccah tutulurdu. (Kadın ve kadın efendilik) namı bittedriç ortadan kalktı, haremlerin umumuna hanım efendi ve hanım denilir oldu»

KADIN EFENDİ (قادین افندی) [*Sar.*] Padişahların zevceleri (karıları) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadın; eski Türkçe'de emretmek demek olan kadman'dan gelmedir. Âmir ve hâkim dişi demektir. Bu öz Türkçe kelimeyi Araplar kendi selikalarına uydurarak hatun şekline sokmuşlardır.

Bütün eski Türkler gibi Osmanlılarda da «hatun» kibar kadın mevkiinde kullanılıyordu. Birinci Osman'ın zevcesi (Mal Hatun), Yıldırım Bayezit'in nikâhlısı (Devlet Hatun), Fâtih Sultan Mehmet'in karısı (Setti Hatun), Çelebi Sultan Mehmet'in kızı (Selçuk Hatun) saray kadınlarının bu unvanı takındıklarını gösterdiği gibi Timur'un haremleri de aynı tâbir ile anılırlardı.

Bununla beraber Osmanlı sarayında «hatun» tâbiri uzun müddet yüksek mefhumunu muhafaza edememiştir. Çünkü ilk padişahların Türk kızları ile evlenmeleri Fâtih'ten itibaren kaldırıldı. Zaten daha evvel halayık almak yoluna gidilir olmuştu. Yüz elli sene kadar da Türk hatunlarının gönül haklarına Bizans, Sırp ve Ulah prenseslerinin ortaklık etmelerine müsaade edilmişti. Fâtih; Osmanlı padişahlarının Tür kızı almalarını âdeta memnu hale koydu. Sarayını her millete mensup halayıklarla doldurdu. Bu sebeple hatunluk padişah karılarına unvan olmaktan çıktı ve alelâde saray kadınlarına takılır bir ad oldu: (Cenfeda kadın) gibi.

Hatunluğun unutulması veya hatırlıca hizmetçilere tahsis edilmesi üzerine Osmanlı sarayında kıymet bulan unvan «haseki» oldu. Bu tâbir «has eski» den bozmadır ve sırf Osmanlı sarayına mahsus tâbirlerdendir.

Saraya alınan halayıklar ilkin «acemi», sonra «kalfa», daha sonra «hazinedar» olurlar ve bu mertebeleri geçme sırasında padişahın gözüne girip «odalık» mevkiine yükselenlere «gözde», «ikbal» derlerdi. «Kadın» işbu gözde ve ikballerin üstünde bir mevkidi ve çocuk doğurmuş olanlara mahsustu. Bunların sayısı ilkin yedi idi. Sekiz olamazdı. İçlerinden ölenler olursa teselsül kaidesine tevfikan baş ikbal yedinci kadınlık mevkiine yükselirdi. İkinci Sultan Mahmut'un altıncı kadını (Ebr-i Reftar) Kadın efendinin 1241 (1825) de ölümü üzerine Atiyye ve Hatice Sultanların annesi Yedinci Kadın (Perviz-i Felek) teselsül kaidesince altıncı kadınlığa ve açılan yedinci kadınlığa da baş ikbal (Hüsn-i Melek) in geçirilmeleri lâzım gelirken evlâdı olmadığından bu haktan mahrum edilmiş ve bu suretle yedinci kadınlık lâğvedildiği gibi Sultan Mecit de altıncı kadın olan (Bezmi Kadın Efendi) yi boşamasiyle altıncı kadınlık da tarihe karışmıştır. Gözde ve ikballer kadınlık sınıfına çıkarıldıkları tarihten itibaren kendilerine ayrı daire tahsis olunduğu gibi tablaları, harem ağaları, baltacıları tâyin olunurdu.

Asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyyetleri muhtelif kadınlara padişah karılığı şerefini vermek saray gururuna uygun düşmediğinden - evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu münasebetle valide sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen - bunların nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Mehmet'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen İkinci Sultan Osman'la Sultan İbrahim'dir.

Bunlardan birincisi Şeyh-ül-islâm'ın kızını

alarak sarayda bir yenilik vücude getirmek, padişah neslini nikahsız kadınlardan teselsül ettirmek âdetini kaldırmak istemişti. Deli İbrahim ise Hasekilerden birini, ancak düğün yapıp eğlenmek düşüncesiyle, nikâlamıştı. Fakat her iki hareket bir an'ane mahiyyetini alamadı. Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına haseki denilmek âdeti devam etti.

Saraya halayıklıkla giren kızlar umumiyetle yabancı idiler. Bunlar ilk zamanlarda yeni fethedilen memleketlerin en güzellerini teşkil ederlerdi. Fâtihler, serdarlar onları seçerler, saraya takdim ederlerdi. Fütuhat devri kapandıktan sonra Gürcüler, Çerkesler o makama kaim oldu. İstanbul kızlarının saraya sokulmaması sarayın halk ile temastan uzak kalmasının temini arzusundan ileri geliyordu. Şehirli bir kızın ise âilesi ile rabıtasını kesmek bittabi kabil olamazdı. İstanbul'lu bir kızın halayıklıkla da olsun saraya girmemesi bu gibilerin hasekilik gibi bir mevkie çıkamamalarını mucip olmuştur.

Abdülmecit devri bir taraftan zenci esaretinin yeryüzünden kaldırılması için Avrupa'da resmî teşebbüsler yapıldığı tarihe, bir taraftan da Osmanlılığa garp muaşeret kaidelerinin sokulması için çalışılmak istenildiği devreye tesadüf eder. Böyle bir zamanda beyaz kadın ticaretine Osmanlı sarayında revaç verilmesi çok çirkindi. Bunun kaldırılması ise padişahları bol kadından mahrum edeceği cihetle imkânsızdı. Binaenaleyh göz boyama kabîlinden bir şey yapılmak düşünüldü. Padişahların nikâhlı kadın almaları usulü ortaya konuldu. Yalnız hür ve âile sahibi kadın almak yine saraya kabul ettirilmemişti. Nikâhlanacak kadınlar eskisi gibi halayıklar arasından seçilecekti.

İşte bu usulün kurulması üzerine saray, nikâhlı halayıklar için yeni bir ad aramak mecburiyetinde kaldı. Halayıkların hizmetlerine ve ehliyyetlerine göre derece derece yükselmeleri karar altına alındı ve bunlardan padişahlara nikâhlanmak nimetine erenlere «Kadın Efendi» denildi

Kadın efendiler daima dört tane olurdu ve nikâhlandıkları tarih sırasiyle birinci, ikinci üçüncü dördüncü diye numara alırlardı. Bunların mutlaka çocuk doğurmuş ve padişahın muhabbetini muhafaza edebilmiş halayıklar arasından seçilmesi âdetti. O sebep de çoğu, sırası gelince, yani erkek çocuklarından biri tahta çıkınca «Valide Sultan» unvanını takınırdı.

Şurasını kaydetmek lâzımdır: Kadın efendi tâbiri, tahta çıkmış padişahların nikâhlılarına münhasırdı. Veliahtlerin ve sair şehzadelerin gözdelerine, çocuk sahibi olsalar, yahut nikâhlı da bulunsalar bu unvan verilmezdi.

KADIN EFENDİ HASLARI (قادين افندى خاصلرى) [*Sar.*] Padişahların karılarına tevcih edilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir zamanlar vezirler, beylerbeyiler ve sancak beyleri gibi kadın efendilere de has verilirdi. Has; timarın zeametten büyüğüdür.

KADINLAR HAMAMI (قادينلر حمامى) [*Hal.*] Kadınların yıkanmalarına mahsus hamam demek olan bu tâbir aynı zamanda cinas yoluyle biribirinin dediğini dinlemeden konuşanlar hakkında da kullanılır. Kadınlar hamamı eski zamanlarda kadınlar için bir eğlence yeri idi. Sabahleyin erkenden çoluk çocuğuyle hamama giren kadın akşam karanlığında oradan çıkardı. Öğleyin yemek üzere dolmasını, helvasını beraber götürür, çalgı çalmasını bilenlerden çalgısını beraber alıp götürenler de olurdu. Hele gelin hamamları bir âlemdi. Bugün de kadınlara mahsus hamamlar, yahut kadınlar için ayrı gün tahsis olunmuş bulunanlar varsa da içtimaî değişiklik dolayısiyle eski hal kalmamış, şimdi hamama gidenler daha ziyade aşağı tabaka halkına münhasır olmakla beraber o gibilerde bile büyük âdet değişikliği meydana geldiği için evvelki zamanın âlemleri unutulup gitmiştir.

Eski âdetleri pek iyi bilen ve anlatmakta da büyük bir kudret gösteren Ercüment Ekrem Talu «Dünden hatıralar» da kadınlar hamamını şöyle anlatıyor:

«Çoğunu, fetihten sonra, Bizanslılardan kendimize mal etmiş olduğumuz birtakım bâtıl an'anelerin zebunu olarak hemen her türlü hak ve hürriyetten mahrum yaşıyan Osmanlı kadınının en büyük eğlencelerinden biri hamam âlemi idi.

«Kendi evinin dört duvarı arasında bir nevi esir hayatı yaşıyan, kocasının karısı ve evlâdının anası olmaktan ziyade onlara hizmetkârlık eden o devrin kadını işten ve eğlencesizlikten bunaldığı zaman soluğu çarşı hamamında alırdı.

«Bu, sade halk kadınına mahsus değil, konaklarında ve yalılarında bir kaç kurnalı, kubbeli ve tepe camlı, külhanla ısınır hususi hamamları bulunan kibar hanımefendiler de bu eğlentilere çok rağbet gösterirlerdi.

«İstanbul'un semt semt, kimi suyu, kimi temizliği ve ferahlığı, kimi «ana» ve «nâtır»larının, «usta» larının terbiyesi, neşesi, tecrübesi, türlü türlü marifetleri ile ün salmış birçok hamamları vardı. Ekserisi gündüzün kadınlara

hasr ve tahsis edilir, bazıları ise erkekler için ayrı, kadınlar için de yine ayrı kısımları ihtiva eder «çifte hamam» şeklinde idi. Bu çifte hamamların kadınlara mahsus kısmının kapısı mutlaka yan bir sokağa açılır, müşteriler oraya çekinmeden, sıkılmadan girip çıkabilirlerdi.

«Az çok kibar, içtimaî mevki sahibi bir âile çarşı hamamına gitmeğe karar verdi mi, iki üç gün evvelinden, teklifsiz bir kaç ahbaba haber gönderir, o gün için konağa davet edilirdi.

«Sabahleyin erkenden kalfalar, bohçaları hazırlarlardı. Herbirinin içine birer ipekli futa, Bursa işi bir peştemal, birer silecek, birer tane baş, yüz ve ayak havlusu, birer lif ve hamam kesesi, kenarları oyalı birer yemeni, saçlar, avuçlar ve tırnaklar için kına, kaşlar için rastık, birer kalıp kuru Girit sabunu, tarak, ayna ve bir de gümüş, yahut ki, fakfon tas konurdu. Sedefli, çuhalı nalınların ise ayrı torbası vardı. Yine başka bir bohçaya temiz birer kat çamaşır da yerleştirildikten sonra bunlar konağın ayvaz tâbir edilen ve mutlaka Vanlı, Erzurumlu, Haçinli birer Ermeni olması icabeden adama verilir, önden hamama gönderilirdi.

«Ayvazın hangi kapıya mensup bulunduğunu bilen usta derhal emirler verir, birazdan teşrif buyuracak hanımefendiler için üst kattaki camekânda bir soyunma yeri, hamamın içinde de bir halvet hazırlatırdı.

«Yıkandıktan sonra belki canları isterse diye, hamam Vefa'da, Şehzade başı'nda, Vezneciler veya civarında bulunuyor, mevsim de kışa rastlıyorsa boza, Aksaray'da, Divanyolu'nda, Firuzağa'da, Ağahamamı'nda ise turşu ısmarlar, hazır bulundururdu.

«Hamama alelâde yıkanmak, aynı zamanda vakit geçirmek maksadiyle gidildiği gibi, hamam hayatın muayyen safhaları ile de alâkadar bulunurdu.

«Bir kız kocaya varacağı zaman, düğünden bir iki gün evvel gelin hamamına götürülürdü. Kezalik lohusalar için merasimle (kırk hamamı) yapılırdı.

«Bu hamamlar bilhassa pek eğlenceli olurdu. Gelin hamamı, düğünden iki gün evveline, yani salıya rast getirilirdi. Bu âleme güvey tarafının hemen hemen bütün kadın akrabası ve hatırlı ahbapları davet olunurdu. Kız hamama onların hepsinden önce gider, gelenleri birer birer karşılar, izaz ve ikram ederdi.

«Herkes tamam olunca, içeriye sıcağa gitmeden evvel dış avluda, soğuklukta toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutulur, kendisine avlu tavaf (etrafını dolaşmak) ettirildikten sonra hep birlikte içeriye girilirdi.

«Burada türküler «alaalahey!» ler, kahkahalar kubbeyi çınlatırken kız türlü türlü takdir sözleri, «Maşallah! Tebarekâllah!» lar arasında yıkanır. Mütaakiben kurnanın içine elmalar, çil paralar, çöreotu, üzerlik atılır, nâtıra, ana kadına münasip bahşişler verilir, meclisi şenlendirmek için celbolunan çengilere paralar yapıştırılırdı.

«Kırk hamamı da aynı suretle birer eğlence vesilesi idi. Burada da çeng ü çegane ile kınalar yakılır, rastıklar çekilir, türküler, maniler söylenir, şen kahkahalar atılırdı.

«Lohusa yıkandıktan sonra, kendisini doğurtan ve davetliler arasında bulunan ebe hanım onun belini geniş bir kuşakla sıkar, hamamdan çıkardığı sırada da sağ elini kırk defa içine batırarak, kırkladığı bir tas suyu lohusanın başından dökmeyi ihmal etmezdi.

«Ergen erkek evlât sahibi bazı kadınlar çarşı hamamına kendilerine gelin seçmek için de giderlerdi. Orada, kurna başında gözlerine kestirdikleri herhangi bir tazeyi yanındakilerden sorar, eğer sahipsiz ise Allahın emriyle kendisine talip olurlardı.

«Hamamda, çırıl çıplak görülüp te beğenilen kızın, artık evlendikten sonra meydana çıkacak herhangi bir kusuru olamazdı.

— Boy, bos, endam, billûr gibi vücut, asma kabağı gibi kollar, sürahi gibi bilekler, bir ten, bir ten ki, hanım, sorma. Teleme peyniri, lokum şekeri sanırsın. Ya o renk? Hokka gülü gibi; kırk bir kere maşallah!... «diye methü sena ettiği bir kızı kaynana beğendikten sonra, mahdum ne haddine itiraz etsin? Gözü kapalı alırdı.

«Mahalle kariları için hamam daha geniş ölçüde bir cünbüş yeri idi. Onlar oraya sanki Hıdırellez'de Kâğıthane'ye gider gibi dolmalar, söğüşler, helvalar götürürlür, göbek taşının üstüne bağdaş kurup tepe camlarından kapların içine damlıyan kirli buhar suyundan tiksinmiyerek boyuna atıştırırlardı.

«Bir yandan da şunun bunun hakkında yaptıkları dedikodu yüzünden bazan aralarında kavga çıktığı ve biribirlerinin kafasına takunya, nalın, tas fırlattıkları olurdu

«O zaman güçlü kuvvetli hamam anaları müdahale eder, onları bellerinden kavradıkları gibi dışarıya, soğukluğa atarlardı.»

KADI RUUSLARI (قاضی روسلری) [*Ilm.*] Kadıların verdikleri beratlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ruus; küçük memuriyyet, vazife veya mültezimlere o işin tevcihini gösteren tâyin ve tavsif vesikasıdır. Bu sebeple küçük berat demektir.

KADIRGA (قادرغه) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Çektiri idadında dâhil olup kürek ve yelkenle kullanılırdı. Kadırgalar yirmi beş oturaklı idi ve her küreği dörder adam tarafından çekilirdi. Osmanlıların kadırga tâbir ettikleri harb sefineleri İtalyan ve Fransızların «Galer», İngilizlerin « Galles », İspanyolların «Galera» namiyle yad ettikleri gemilerin şeklen hemen aynı idiler. Bilhassa Venediklilerin kullandıkları kadırgalar büyüklük cihetiyle Osma lı ve sair milletlerin istimal eyledikleri kadırgaların fevkinde idi. Bu sebeple fark ve temyiz olunmalarında kolaylık vardı. Bunlar gayet hafif, uzun, dar ve hemen su ile beraber denilecek derecede alçak ve gayet korozlu teknelerdi, Osmanlıların kullandığı kadırgaların kaimeden kaimeye tulleri (uzunlukları) (165 ilâ 168), arzları (genişlikleri) (21 ilâ 22), kıç irtifaları (yükseklikleri) (17 ilâ 18), baş irtifaları (10 ilâ 11) kadem-i Osmani, Kemere irtifaları (5 kadem 1 parmak ilâ 6 kadem 1 parmak) idi. Kıçları zaten aynalıklı olarak inşa kılına geldiği halde sonraları denize daha ziyade dayanmak için nısıf küre şeklinde müdevver olarak yapılmağa başlanılmış idi.

Kadırgaların kıçları başlarına nispeten daha yüksek ve baş bodoslamaları omurgalarına amut gibi bir vaziyyette olduğu için talımarlarından sarfınazar edildiği surette pruva cihetleri görünüşte «baltabaş» tâbir olunan vapurlara benzerdi. Baş ve kıçlarında birer kasaraları vardı. Kıç kasaralarından iki üç ayak bir iskele ile aşağıya inildiği surette baş kasaralarına kadar geminin güvertesinden ibaret olmak üzere uzunluğuna imtidat eden dar ve uzun bir salona girilirdi. Kıç kasaralarının etrafı vardavele, galariya ve şapkalarla muhafaza olunurdu. Üzerinde de kaptanlarla silâhendazlar bulunur ve kumanda maslahatı bu mevkilerde icra edilirdi. Osmanlı kadırgalarında kasaralar Venediklilerinki kadar büyük değildi. Çünkü Osmanlılarda cengâverler mangalara, yani kürek aralarına taksim edilegeldiği halde Venedikliler muhariplerini kasaralar üzerinde bulundurmayı itiyat eylemiş olduklarından işbu askeri istiaba kâfi gelebilecek surette kasaraları da gemilerin uzunluğuna doğru ziyadece yer tutmak üzere yaparlardı. Kadırgaların bordalarında baştan kıça kadar mümted «kanad» tâbir olunur birer şehnişinleri vardı. Venedik galilerini Osmanlı kadırgalarından farkettiren diğer bir cihet de eski zamanlarda cari usule uygun bir surette başlarının mozorlu ve gayet keskin olmaları, teknelerinin de siyaha boyalı bulunmaları idi. Bu cihetle mağripliler Venedik galilerini «gurap» namiyle yadederlerdi. Bununla beraber Osmanlılar tarafından «Şat» nehrinde kullanılan kadırgalar diğerlerinin aynı değillerdi. Bunlar bazı mertebe farklı olarak yapılırlardı. Bu gemilerin bordalarında «şehnişin» tâbir olunan çıkmalar bulunmadığı gibi içlerindeki efradı düşman mermilerinden muhafaza için küpeşteleri dahi gayet yüksek olarak inşa kılınır ve sıravari mazgal şeklinde lombozlar küşat olunup kürekler buralardan işletilirdi. Bu yolda inşa kılınan gemilere dahi gurap namı verilip olveçhile zebanzed olmuşlardır.

Bir kadırganın iki sâbit ve kısa direği vardı. Bunlara gayet uzun bir seren takılırdı. Havasına göre 800 ilâ 1400 zira' genişliğinde üç köşeli bir yelken açılırdı. Ön direkte tirinket denilen dört köşeli bir yelken daha bulunurdu. Bu gemilerin genişlikleri az olduğu için sert havalarda yelken kullanamazlardı. Bu sebeple öyle zamanlarda direkleri aşağı almağa ve kürekle hareket etmeye, mecbur olurlardı. Böyle yapmadıkları takdirde genişlikleriyle uzunlukları mütenasip olmadığından dalgaların çarpmasiyle bellerinin kırılarak batmaları muhakkak idi.

Bununla beraber uzunluklarının ziyadeliğinden iyi havalarda çok sür'atle hareket ederler ve su kesimlerinin azlığı sebebiyle sert havalarda istedikleri limanlara ve koylara girerek barınabilirlerdi. Barınacakları yerlerde direklerini aşağı alıp öyle yatarlar, bu vaziyette dışarıdan görülemedikleri cihetle sığındıkları yer düşman sahili ise ateşe vererek yakıp yağma ederlerdi.

Her kadırganın yedi ilâ on kantar ağırlığında altı lengeri olurdu. Bu lengerler umumiyyetle demirden yapılır ve zencir yerine halat kullanılırdı.

Kadırgaların baş taraflarında on iki okkalık gülle atan bir ve bunun yanlarında biraz daha küçük kolon borna denilen iki top bulunurdu. Mürettebatı; arma ve yelkenlerin arasına memur bir forsun ile maiyetinde 19 armador, iki serdümen, bir muallim yelkenci ile iki nefer vardiyan, iki kürek yapıcı, iki kalafatçı, iki marangoz ve saire ile beraber 35 gureci, 25 oturağın bir kürek yeri mutbaga bırakılarak kalan 49 küreğe dörder payzenden 196 kürekçi, 100 nefer cenkçi, (silâhendaz) olmak üzere bir kadırganın mevcudu 330 nefere bâliğ olurdu.

Bir kadırganın direkleri ve kürekleri dâhil olmak üzere ahşap kısmının masrafı - Girit harbi esnasındaki rayice göre - 56,000, seksen ilâ yüz kantar çivi bedeli de 49280 akça idi.

KADIRGA REİSİ (قادرغه رئیسی) [*Bah.*] Gemi kaptanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. On altıncı asırda bunlara gemi reisi ve kadırga reisi denilerek diğer azap reislerinden tefrik olunurlardı. On yedinci asırdan itibaren bunlara kaptan denilmiştir. Kaptanların birer feneri vardı. Kaptan olabilmek için azap reisi olmak ve bir düşman gemisi zaptetmek kanundu.

KADİRİYYE (قادریه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Abdülkaadir Geylânî tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Abdülkadir'in babası Ebu Salih Bin Abdullah-ül-Ceylî, künyesi Ebu Muhammet'dir. Baba tarafından Ebu Abdullah Sumaî'nin torunudur. Anası Ümm-ül-Hayr, Ümm-ül-Cebbar Fatıme bint-i Abdullah-üs-Susî'dir. Aşk lâfzının ebced hisabiyle gösterdiği Hicrî 470 (1077) senesinde Bağdat'ın bir köyü olan Geylân'da doğdu.

«Kemal-i aşk» terkibine müsavi olan 561 (1165) senesinde öldü. Kabri Bağdat'ın şark tarafındadır ve ziyaretgâhtır.

İlk tahsilini Geylân'da yaptıktan sonra Bağdat'a gelerek Muhyiddin Abdülkadir, Kadı Ebu Sait Mahzumî, Ebu Zekeriyya-üt-Tebrizî ve Ebu Bekr-ül-Muzaffer'den okudu. Az zamanda ilim ve irfan ile şöhret buldu. Bir aralık ders okutmayı ve vaaz etmeyi bırakıp halvete çekilerek riyazete koyuldu. Sonra sahralarda tek-ü tenha dolaşmıya başladı. Bu esnada meşayihin büyüklerinden Hammad Bin Müslim-üd-Debbas ile sohbet etmiş, kendisine damat da olmuştur. Tarikatı kadı Ebu Sait Mahzumî'den aldı. Bununla beraber başlı başına tarikat tesis edenlerden ve daha sağlığında kazandığı büyük şöhreti muhafaza eyleyenlerdendir.

«Kamus-u Âlâm» daki tercüme-i hali şöyledir: (Gavs-ı Âzam Muhyiddin Ebu Muhammed Bin Ebu Salih Bin Cengi Dost) Evliyaullahın büyüklerinden ve tarikat pirlerinden olup, tarikat-ı aliyye-i kadiriyye bu zata mensuptur. Neseb-i şerifleri Hazret-i İmam Hasan Bin Ali Bin Ebu Talip (Rad..) efendimize vasıl olur.

«470 (yanlıştır 491) tarihinde İran'ın Geylân hıttasında dünyaya gelüp mebadi-i ulumu tahsilden sonra gençliğinde Bağdat'a gelerek Kadı Ebu Sait Mahzumî'den fıkıh, Ebu Bekir Bin El-Muzaffer ile sair muhaddislerden hadis okuduktan sonra vaaz ve tedrise başladı. Şöhreti âlemi tuttu. Zamanının imamı olmuştu. Hanbelî mezhebine tâbi olup Hanabile'nin şeyhi idi. Edebî ilimleri de Ebu Zekeriyya-et-Tebrizî'den ahzetmişti. Tahsil zamanında kendi kedd-i yemini (el emeği) ile taayyüş ederdi. Kendilerinden Ebu Sait Semanî gibi şöhretli âlimler ders okumuşlar ve okutmuşlardır. Bir hayli vakit Bağdat'da vaızla meşgul olup vaız meclisi hâs ve âmın mercii olduktan sonra, halvete çekilip riyazetle yaşamıya başlamış sonra seyahate çıkıp nefis mücahedesine ve sahralarda ikametle zühd-ü ibadete koyulmuş, Şeyh Ahmet Debbas'la sohbet idüp, kendisinden tarikat almış idi. 521 de yeniden vaaza başlayıp, lisan-ı irfan ve beyanından nice hikem-i ilâhiyye sâdır olmakla uzak memleketlerden ziyaretine gelinmiye başlanmıştı. 528 de Ebu Saad Medresesinde tedris ve iftaya başlayıp, furu' ve usul-i fıkıh ve tasavvufta birkaç kitap telif etmiştir. Takva ve tasavvufa müteallik ârifane sözleri çok olup «Melfuzat-ı Geylânî» ve «Melfuzat-ı kadiriyye» unvaniyle toplanmıştır. «Futuh-ul-gayb», «Gunye-tüt-Talibin» ve «Behcet-ül-Esrar» unvanlı kitapların da kendisine ait olduğu rivayet olunur. «Divan-ı gavs-ül-Âzam» unvaniyle dahi tasavvuf ve hakikat ve marifete müteallik bir şiir mecmuası vardır. Eserlerinin hepsi Arapça olup Araplar tarafından (Ceylî ve Ceylânî) lakabiyle mâruf olduklarından, Bağdat kurbünde (Ceyl) isminde bir köyde doğmuş olduklarına zahip olanlar da vardır. Tercümei- haline ve keramat ve menakibine dair muhtelif dillerde müstakil kitaplar yazılmıştır. 561 de Bağdat'da irtihal edip türbesi elyevm ziyaretgâh-ı enam ve ziyadesiyle mamur ve müzeyyendir. Tarikati İslâm memleketlerinin her tarafında ve hususiyle Hindistan'da pek münteşirdir.»

Ebced hisabiyle «Aşk» ile doğmuş, «Kemâl» ile ömür sürmüş, «Kemal-i Aşk» ile Allahına kavuşmuş olduğunu yazan Rahmetli Sadık Vicdanî (tomar-ı Turuk-u Aliyyeden Kadiriyye silsilenamesi, Matbaa-i Âmire, 1338-1340) Tercüme-i halini kısaca yazdıktan sonra «Riyazet ve mücahedat» ı için şunları kaydediyor:

«Bağdat ve Kerh harabelerinde mücahedatı tam 25 sene sürmüş, pek takatfersa sulükler ihtiyariyle dünya alâkalarından uzaklaşarak tur-ı nur-ı tecelliyat olduğu son halvette tam (40) gün hiçbir şey yemediği gibi bir ferd-i beşer tarafından yedirilinciye kadar bir şey yememiye de azim ve aht etmiştir.

«Büyük mücahidin bu uzun mücahede ile vâsıl olduğu büyük mertebeyi bizim gibi kal ve makal erbabının lisan-ı ebkemi takrir, rakik-ül ifade kalemi tasvir edemez. Onu ehl-i hal anlar. Bunun için o kısma ait tafsilâta girişmeğe cüret edemiyerek yalnız şurasını ehl-i basiretin pîş-i enzarına arz ile iktifa eyleriz:

«Bir ferd-i beşer tarafından yedirilinciye kadar ihtiyar ile bir şey yememiye ahdettiği son halvetin son günlerinde rical-ül-gayptan birisi yemek getirmişti. Hazret, ahdine sâdık kalarak buna da el sürmemiş, fakat derunlarından (içlerinden) (elcu', elcu') (açlık, açlık) feryad-ı bâtınisi zuhûr etmiştir.

«Zaman, Irak'ın, bilhassa Bağdat'ın birçok evliya ile feyizli olduğu bir kemal devri olduğu için Bağdat ehl-i hal ile dolu idi. Geylân'ın içinden gelen «elcu'» nalesinden Şeyh-ül-muazzam Kad-ıl-kuzat (Ebu Sait Mübarek Mahzumî) mülhem olarak hemen gidip Seyyit Abdülkaadir'i aradı ve halvetgâhında bulup nasibi olmıyanların anlıyamıyacağı bir eda ile:

— Ya Abdülkaadir: Bu Elcu' nalişi nedir? diye sordu ve:

— Ne olacak, nefesimin açlıktan feryadı. Fakat ruhum Rabbimin kutsî huzurunda nurlara müstağraktır.

cevabını aldı. Cenab-ı Ebu sait reşadethanesinde taama (yemeğe) davet ettiyse de Hazret icabeti tehir eylemişti.

«Cenab-ı Hızır'ın zuhûr ve tenbihi ile gitti. Ebu Said'i kapıda muntazır buldu. Cenab-ı Rabb-ül-Erbab feyzinin itmamını yed-i Ebu Said'le takdir buyurmuştu. Müşarünileyh eliyle dehen-i pâk-i Geylâni'ye (Geylâni'nin temiz ağzına) lokma lokma yemek verip yedirmek suretiyle it'am etti. Sonra da tarikat hırkasını giydirdi.

«Bu, itmam-ı feyzin sûrisidir. Mâneviyyeti Hazret-i Ali'nin vesatetiyle Cenab-ı Peygamberdir.

«Eş-şeyh Es-Seyyid Abdülkaadir Geylâni, bu maddî ve mânevî tekemmülden sonra Bağdat'a dönerek yeni baştan akd-i meclis-i vaaz ve nasihat ve aşk u irfan erbabına tâlim-i hakikat ve marifet etmeğe iptidar buyurmuş ve tarikat-i aliyye-i Kaadiriyye işte bu uzun mücahede ve ondan sonra yarım asır kadar süren irşat ile kemalini bulmuş ve İslâm cihanını feyz ve nura müstağrak etmiştir.»

Kaadiriyye tarikatının şubeleri şunlardır:

Esediyye, Ekberiyye, Makdesiyye, Garibiyye, Eşrefiyye, Rumiyye, Yafiiye, Hammadiyye, Hilâliyye, Hindiyye.

Sâlikân-ı Kaadirî

Sâlik-i mülk-i bekadır sâlikân ı Kaadirî
Târik-ı kûy-i fenadır sâdıkan-ı Kaadirî
Ceht edip ilm-i İlâhiden sebakhan oldular
Vârisan-ı enbiyâdır sâlikân-ı Kaadirî
Câme-i irfan ile tezyin-i bâtın ettiler
Zâhir-i ehl-i kabadır sâlikân-ı Kaadirî
Meclis-i işrakiyandır halka-i ezkârları
Sırr-ı Kalbe âşinadır sâlikân-ı Kaadiri
Eylemişler dillerin gencine-i gayb-ül-guyup
Mahzen-i sırr-ı Hüdadır sâlikân-ı Kaadiri
Çün fenafillâhtan seyr-i ilâllah etmeğe
Rehrevan-ı Kibriyadır sâlikân-ı Kaadiri
Feyz-i irşadiyle teshir etmede tâlipleri
Güyiya muciz nümadır sâlikân-ı Kaadiri
Basitân-ı zikr-i cehri içredir nalişleri
Bülbül-i bağ-i (Rıza) dır sâlikân-ı Kaadiri
Şeyh Rıza-yı Tâlibanî

KADİLHACAT (قاضی الحاجات) [*Sof.*] Herkesin hacetlerini veren ve bitiren Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadi-i hacat suretinde de kullanılır.

Bil Kadi-i Hâcâtı
Kıl ana münâcâtı
Terkeyle mürâdâtı
Allah görelim neyler
Neylerse güzel eyler
İbrahim Hakkı

KADİR ALAYI (قدر آلایی) [*Sar.*] Kadir gecesi padişahların saraydan çıkıp civardaki camilerden birinde namaz kılmaları münasebetiyle yapılan alay hakkında kullanılır bir tâbirdir.

«Ata Tarihi» müellifi zamanında yapılan kadir alayı'nı şöyle tarif ediyor:

«Kadir gecesinde âlây-ı valâ ile Ayasofya Cami-i şerifine azimet buyurulması kaideden olmakla eğer mevkib-i hümayun sayfiyede ise padişah o gece yeni sarayda iftar ettikten sonra nöbetçi has odalılardan başka cuma selâmlığı teşrifatında bulunan menasıp erbabı maiyyet-i hümayunda bulundukları ve rida-i şerif dairesi pişgâhından tâ Ayasofya Cami-i şerifinin selâmlık kapısına kadar yollar meşalelerle aydınlatılmakla beraber akkâmların taşıdıkları yirmi kadar meşale has ağaların ellerinde tuttukları muşambaları kırmızı ve yeşil boyalı kırk tane büyük feneri takiben camiye gidilir ve nöbetçi olan imam-ı sultanîye uyulmak suretiyle kadir namazı cemaatle kılındıktan sonra aynı usulle geri dönülürdü.»

KADİR GECESİ (قدر جمعه سی) [*Hal.*] Ramazanın 27 nci gecesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kur'anın bu gecede nâzil olmağa başlaması ve «إنا أنزلناه» sûresinde bu gecenin bin aydan hayırlı olduğunun belirtilmiş olması münasebetiyle Müslümanlar arasında bu geceye fazla kıymet verilmekte ve ibadat ve taat ile ihya edilmektedir.

Değerli âlim rehmetli Elmalılı Hamdi Efendi Kadir sûresini tefsir ederken (Türkçe Kur'n Tefsiri, c. 8, s. 5970) kadir için şu izahatı veriyor:

«Kadir, (kadere yuadirü) fiilinin mastarı olarak esası güç yetirmek demek olup hükm-i kaza, takdir, şeref ü azamet ve tazyik mânalarına gelir Râzi der ki kadr ü kader birdir. Ancak sükûn ile mastar, feth ile isimdir. Leyle-i Kadir denilmesine de müfessirler bu mânalardan herbirine göre birkaç vecih beyan etmişlerdir.»

Yine Elmalılı Hamdi Efendi Türkçe Tefsirinde (c. 5, s. 4293) «Biz onu mübarek bir gecede indirdik demek olan (انا انزلناه فی لیلة مبارکة) deki leyle-i mübarekenin müfessirlerin ekserisinin kavline göre kadir gecesi olduğunu» yazdıktan sonra şunları ilâve ediyor:

«İkrime ve daha bazıları ise şabanın yarı gecesi demektir. Keşşaf Tefsirinde der ki: Leyle-i mübareke de leyle-i kadirdir. Bir de denildi ki şabanın yarısı gecesidir.»

Kadir gecesi, mağfiret denizinin çağlayıp taştığı mübarek bir gecedir. Böyle oluşu Kur'an-ı Kerim'in bu gecede nâzil olmasındandır. Nitekim Kadir sûresinde Cenab-ı Hakkın biz Kur'anı bin aydan hayırlı olan Leyle-i Kadir'de indirdik buyurmuş olması kıymetinin, nekadar büyük olduğunu gösterir. Fakat o geceye tesadüf emeliyle sair geceler de boş geçirilmesin diye Leyle-i Kadir, öteki geceler arasında gizlenmiştir. Buna binaen urefadan biri:

ای خواجه چه جویی زشب قدر نشانی
هر شب شب قدرست اگر قدر بدانی

demiştir ki «Efendi; Kadir gecesinin alâmetini niçin arayıp duruyorsun? Kadrini bilirsen her gece Leyle-i Kadirdir» mealindedir.

Muhyiddin-i Arabî Kadir gecesini rebiülevvelde, şabanda ve alelekser ramazanda idrâk eylediğini « Fütuhat » ında yazıyor. Bununla beraber ekseriyetin kavline uyularak ramazanın yirmi yedinci gecesi Leyle-i Kadir itibar olunmuştur,

Kadir gecesini ramazanın aşr-ı ahirinde (son on gününde) arayınız» hadisi de müttefekun aleyhtir.

Kadri pek âli olan bu geceyi Müslümanlar ibadet ve taat ile geçirirler. Eskiden o gece oyun yerleri tatil edilir, İstanbul'un Ayasofya ve Eyüp'teki Hazret-i Halit gibi bazı camileri sabaha kadar cemaatle dolup boşalırdı. Ayasofya camiinde bazı şeyhler ve dervişler tarafından tarikat âyini icra olunduğu gibi tekkelerde de mukabele yapılırdı. Camilerde hâfızların okudukları mukabelelerin hatim duaları eskiden olduğu gibi şimdi de ramazanın yirmi altıncı günü ve akşamı yapılır. «Bu mübarek gecede duanın mesnun» olduğunu, diğer âlimler gibi, söyliyen Elmalılı Hamdi Efendi Türkçe Kur'an Tefsirinde (c. 8, s. 5982) bunun için şu tafsilâtı da veriyor:

«O icabet vakitlerinden birisidir. İmam Ahmet ve sahih diyerek Tirmizi ve Nesei ve İbn-i Mace ve daha diğerleri Hazret-i Ayişe'den şöyle rivayet etmişlerdir demiştir ki: Ya Resulâllah! Dedim; Kadir gecesine rastlarsam ne diyeyim? Buyurdu ki: اللهم انك عفو تحب العفو فاعف عنی = Allahım sen afüvsün benden afiv buyur, de!»

«Kezalik namaz ve sair enva-ı ibadat ile cehtederek çalışmak da mesnundur. Süfyan-ı Sevri demiştir ki, o gece dua namazdan daha ehabtır. Kur'an okuyup da dua ederse güzel olur. Resul-i Ekrem Sallâllahü Aleyhi Vesellem Hazretleri ramazan geceleri cehd ile çalışır ve tertil ile Kur'an okurdu. Rahmet âyeti geçtikçe ister, azap âyeti geçtikçe taavvuz ederdi. İbn-i Recep de demiştir ki: Ekmel olan namaz, kıraet, dua, tefekkür beynini cemetmektir. Aleyh-is-salât ü vesellem bunların hepsini yapardı. Bahusus aşr-ı ahirde daha ziyade yapardı. Bazıları demişlerdir ki teravih ile kıyam husule gelir. Beyhaki Enes İbn-i Malik Radıyallahü anhten şöyle rivayet etmiştir: Resulâllah buyurdu ki her kim şehr-i ramazan çıkıncıya kadar akşam ve yatsı namazlarını cemaat ile kılarsa kadir gecesinden çok bir haz alır. Malik ve İbn-i Ebi Şeybe ve İbn-i Zencuye ve Beyhaki Sait İbn-i Müseyyeb'den rivayet eylemişlerdir ki Kadir gecesi yatsı namazında cemaatte hazır bulunan ondan nasibini almış olur. İbn-i Hacer-i Heytemî rahmetullahi aleyh Tuhfet-ül-Muhtaç'da der ki: Kadir gecesini görene ketmetmesi mesnundur. Onun kemaliyle fadlına ancak Allahü Taalâ'nın muttali' kıldığı kimseler nail olur.»

Kadir gecesini görmek ne demek olduğu hakkında da ulemanın hayli bahisler ettiğini yazan rahmetli Hamdi Efendi bunun için de şunları kaydediyor:

«Alûsi'nin beyanı veçhile zâhir olan budur ki: Onu görmek demek ona mahsus olan envar ile melâikenin nüzulü gibi hasaise ilmi ifade eden alâmetleri görmek yahut öyle bir ilmi ifade eden ve hakikati ancak ehline malûm olan bir keşfe ermek demektir,»

Osmanlı padişahları Kadir gecesi alayla saraydan çıkarlar, civardaki camilerden birinde namaz kılarlardı. Bu alaya « Kadir alayı » denilirdi.

Her gece kadr olsa kadrin kadri olmazdı şeha
Her hacer cevher olaydı cevher etmezdi beha
Lâ

KADİR GECESİ DOĞMUŞ (قدر گیجه‌سی دوغمش) [*Hal.*] Uğurlu, talihli, bahtı açık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadir gecesi gecelerin hayırlılarından biri olduğu için o gece doğanlar mesut sayılır.

KAFADAR (قفادار) [*Hal.*] Arkadaş, birinin tarafını tutan, gayretkeş yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kafadar oldular şîr ü pelenk ahuya sahrada
Ederler şol kadar şimdi riayet hakk-ı ciyrana
Baki

KAFA VERGİSİ (قفا ویرگیسی) [*Mal.*] Cizye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Verginin matrahı hıristiyanların erkek nüfusu olduğu için bu tâbir meydana gelmiş idi.

KAFES (قفس) [*Mim.*] Eski Türk evleri odalarının dıştan görülmemesi için ağaçtan örme şeklinde konulan siper hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evlerin bir kısmının ve camilerle tekkelerde kadınlara mahsus yerlerin hariçten görülmemesi için bu şekilde yapılan siperlere de bu ad verilirdi.

«Parmaktan daha ince ve bir tarafı yuvarlak veya iki yüzü de düz ince tahta çubukların aralıklı olarak dizilip bunlara amut veya çapraz vaziyette diğer çubukların yine aralıklı olarak mıhlanmasından vücude gelen müşebbek göz siperi» suretinde tarif olunan kafes için «Sanat Ansiklopedisi»nde (Kafes Maddesi) şu tafsilât da veriliyor:

«Kafesler dışardan içerdekilerin görünmesine mâni olur, fakat içerden bakıldığı vakit dışarısını görmek kabil olurdu. Bunlar bir tahta çerçeveye tesbit olunur ve bu çerçeveler istenildiği zaman pencerenin söğeleri arasında yukarıya aşağıya doğru sürülerek kaldırılabilir ve indirilebilirdi. Bu çerçeveye kafes çatması denir. Evlerde selâmlık pencerelerine konulan kafeslerin delikleri bir parmak girecek seyreklikte yapılırdı. Bunlara selâmlık kafesi ve hareminkilere harem kafesi denilirdi.

«Bazı harem kafeslerinin arkasından sokağa bakan kadınların dışardakiler tarafından hayal meyal bile görülmemeleri için sokak tarafındaki yüzlerine boya ile ağaç ve çiçek resimleri de yapılırdı.

«Bazı kafeslerin ortasında da göz büyüklüğünde yuvarlak bir delik açılarak oraya içi boş bir tahta halka konurdu ki göz bu deliğe tatbik olunarak dışarıya bakılırdı. Buna göz deliği denir. Bazı kafeslerde kafesi kaldırmaksızın dışarıya baş çıkarabilmek veya bir şey atmak için açılır küçük bir kafes daha takılırdı ki buna da yavru kafes denirdi.

«Kafeslerin bir paravana gibi, insan boyunda ve birkaç parçadan ibaret olanları da vardı ki bunlar evlerin içinde bazı kısımları ayırmak için kullanılırdı. Bu nevi kafeslerin her levhası kenarlarından menteşe ile biribirine merbut olup istenildiği zaman açılan ve toplanıp kaldırılanları da vardı.

«Bazı evlerin harem kısımlarını ayırmak için kafes bölmeler yapılırdı. Anadolu evlerinin önü açık sofalarında avlu ve bahçedeki erkeklerin veya komşuların bu sofadakileri görmemesi için o kısmın korkulukları üzerine insan boyunda kafesler konulurdu.

«Tekke ve camilerde kadınlara mahsus olan kısımlara de böyle kafesler konurdu.»

§ [*Bah.*] Ambar ağızlarını kapamak için kullanılan delikli ahşap örtülerin adıdır.

KAFES ÇATMASI (قفس چاتمه‌سی) [*Mim.*] Eski Türk evlerinin odalarındaki pencere kafeslerinin çerçevesine verilen addır. Bir parmak kalınlığındaki ağaç çubuklardan yapılıp dışarıdan bakılınca içeridekilerin görünmesine mâni olan ve içeriden bakıldığı vakit dışarısını görmek kabil olan kafes bir tahta çerçeveye tesbit olunur ve bu çeaçeveler istenildiği zaman pencerenin söğeleri arasında yukarıya aşağıya doğru sürülerek kaldırılabilir ve indirilebilirdi. İşte bu tahta çerçeveye kafes çatması denilirdi.

KAFES HAYATI (قفس حیاتی) [*Sar.*] Saray'da aşağı yukarı hapis hayatı yaşıyan Şehzadelerin vaziyyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kafes hayatı yaşıyan şehzadelerin hizmetindeki cariyelerden doğan çocuklar öldürülürdü.

§ [*Hal.*] Eski evlerin pencerelerinde içlerinin dışardan görülmemesi için kafes kullanıldığından bu türlü evlerde yaşıyanların yaşayışları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoluyla, esaret hayatı kastedilirdi.

KAFESİ (قفسی) [*Kıy.*] Vezirlerin giydikleri serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Çuhadan yapılır, içine bir kilodan fazla pamuk konulup alt trafına kafes tarzında beyaz tülbent sarılırdı. Kafes tarzında tülbendin sarılması bu adın verilmesine sebeb olmuştur.

Misal-i mürg-i dam üftade bâşım uğradı derde
Kafesi oldu ser-i âzademe gûya horasani
Sünbülzade Vehbi

KAFESİ DESTAR (قفسی دستار) [*Kıy*] Başa giyilen takke, fes ve emsali şeyler üzerine sarılan sarık nevilerinden birine verilen addır. Kafesî destar; hacegân kavuklarında görüldü-

ğü gibi katmerleri kafes teşkil eden kordelâ inceliğinde bir sarıktı. Sarılış şekli kafese benzediği için bu ad verilmiştir.

KAFES OYMA (قفس اویمه) [*San.*] Bir şeyin üzerine bir tarafından öbür tarafı görünecek surette oyularak yapılmış tezyini şekiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taş veya tahta oymalarda yaprak veyahut sair tezyini şekillerin bazı kısımlarını tamamiyle oyup çıkarılır, dantel gibi delikli yapılır. Bazı taş korkuluklar da kafes olarak yapılmaktadır. Minare şerefelerinde bu türlü korkuluklar görülür. Buna «müşebbek» de denir.

KAFİLESALAR (قافله سالاری) [*Hal*] Kervan başı demek olan bu kelime mecaz yoluyle reis, sergerde yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ol kafilesalâr-ı kiram-i hüner enduz
Erbab-ı dil ü daniş ana hayl u haşemdir
Nef'i

KÂFİRİSTAN (کافرستان) [*Hal.*] Kâfirlerin, müslüman olmıyanların diyarı (oturdukları yer) yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hele teshir-i mülke başlasın ikbali seyreylen
Ne Türkistan'ı kor fethetmedik ne kâfiristanı
Nef'i

KAFTAN (قفتان - قاپتان) [*Kıy.*] Eskiden giyilen üst elbiselerinden birinin adıdır. Arapça hil'atın Türkçesidir.

« Lehçe-i Osmani » de « Türkide kaftan Farisîye nakille haftan yazılır. Kaba, üste giyilen astarsız entari, bir nevi ak sade hil'at-i teşrifat. Kaftan, kılıç göndermek, kaftan giydirmek; tahsin, bir şey üstüne pesent alâmeti vazetmek, tâlim yazısı üstüne pesent hattı çekmek. Sabıkta mansıp tevcihinde giydirilen hil'at, serçeşmelik kaftanı ilbas olunmak» suretinde izah olunmuştur.

«Lehcet-ül-Lûgat» da (sayfa 6-8) kaftan kelimesi için şu izahat vardır: «Arabîsi ha-i mucemenin kesri, lâmın sükûnu, ayn-ı mühmelenin fethi, ahirde ha-i vakf ile «hil'a» dır ve sad-ı mühmelenin zammı, ta-i fevkaniyenin kesir ve med ve teşdidi, yine ta-i fevkaniyenin fethi, ahirde ha-i vakf ile «sutiyye» üst kaftanıdır, kafın kesri, dal-ı mühmelenin sükûnu, ayn-ı mühmelenin fethi, ahirde ha-i vakf ile «kıd'a» kısacık kaftandır. Mimin fethi, ra-i mühmelenin feth ve meddi, za-i mucemenin fethi, ahirde ha-i vakf ile «meraze» kaftandır. Farisî ta-i fevkaniyenin fethi, şın-ı mucemenin sükûnu, ra-i mühmelenin kesir ve meddi, ahirde fa ile «teşrif» padişahlar mustahika giydirdikleri kaftandır. Sin-i mühmelenin feth ve meddi, vav'ın kesri, ahirde sin-i mühmele ile « savis » veya bir tahtaniyye ziyasiyle « savs » nekendelû kaftandır. Şın-ı mucemenin feth ve meddi, dal-ı mühmelenin kesir ve meddi, cim-i Farisiyyenin fethi, ahirde ha ile «şadice» üst kaftanıdır. Kaf'ın fethi, ba-i mucidenin feth ve meddi ile «kaba» mutlak kaftandır. Kâf'ın fethi, za-i muceme-i Farisiyyenin feth ve meddi, gayn-ı mucemenin fethi, nun'un sükûnu, ahirde dal-ı mühmele ile «kejagand» ve gayn-ı mucemenin yerine kâf'la «kejakend» zırh altına giydikleri kaftandır ki ekser harirden olur.»

Kaftanlar cins ve nevilerine göre murabba kaftan, keçe kaftan, çuha kaftan gibi isimler alırlardı. Kaftanların renklerine, şeritlerine ve düğmelerine göre dereceleri anlaşılırdı. Yeniçeriler entariler üzerine giydikleri kaftanların uçlarını, yürürken ayaklarına dolaşmamak için, toplıyarak bellerine sararlardı. Bu sebeple bunlara «dolama» denilirdi.

Vezirlerin giydikleri kaftan altın düğmeli, sırma şeritli idi ve kadifeden yapılırdı. Kışın bunlara samur kürk kaplanırdı.

Sümbül benefşedir yakışan bağ-ı hüsnüne
Kaftanın âsümanisi feracenin moru
Sâbit

KAFTAN AĞASI (قاپتان آغاسی - خفتان آغاسی) [*İda.*] Tanzimat'tan evvel Sadrazamların maiyyet memurlarından birinin adı idi. Teşrifat işleriyle meşguldü.

Sürre Emini maiyyetinde giden memurlardan birinin de adı idi. Vazifesi padişah tarafından Mekke Şerifi ile başkalarına ihsan olunan hil'atları giydirmekti.

KAFTAN BEHA (قاپتان بها - خفتان بها) [*Mal.*] Kaftan parası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sadrazam, vezir gibi büyük memurlara kaftan, ikinci derecedekilere de bedeli verilirdi. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

KAFTAN GİYDİRMEK (قاپتان گیدرمك - خفتان گیدرمك) [*İda.*] Büyük hizmet görenlere taltif maksadiyle kaftan denilen entari biçimindeki üstlük giydirilmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Süslü ve kıymetli kumaştan yapılan kaftanı padişahlar giydirdikleri gibi sadrazamlar, vezirler de giydirirlerdi. Buna «ilbas-ı hil'at» denilirdi.

§ [*San.*] Yazı meşkedenlerin yazıları hattat olan hocaları tarafından beğenildiği vakit yazının üstüne pesent (beğenme) alâmeti çekilerek taltif edilmesine de kaftan giydirmek denilirdi.

KAFTANLI (قافتانلی-خفتانلی) [*Sar.*] «Gılmanan-ı Enderun» denilen yeni saray içoğlanlarından seferli, kiler, hazine ve has oda gılmanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kaftan giydikleri için bu adı almışlardı. Öteki odaları teşkil eden büyük ve küçük odalılar dolama giydikleri için onlara da «dolamalı» denilirdi. Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri birbirinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşlarının miktarı da muhtelifti. Hepsi Enderun-u Hümayun denilen ve sarayın Bâb-üs-Saade'den içerde bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve tekmil ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın Enderun kısmına ait iç ve dış tayinleri padişah tarafından yapılırdı.

KAFİYE (قافیه) [*Ede*] Lâfız ve mâna yahut yalnız lâfız ve yalnız mâna cihetiyle muhtelif oldukları halde mısraların, ya beyitlerin sonlarında veyahut bunların sonları mesabesinde bulunan yerlerde tekerrür eden kelimelere verilen addır.

Üstat Tahir Olgun «Edebiyat Lûgati» nde şu kıymetli tafsilâtı veriyor: «Son harfleri ve onların okunuşu biribirine uygun olan ve (Mısra') yahut (beyit) sonunda bulunan kelimelerdir.

Pek eski zamanlardan beri Türklerin
Bilgisi, duygusu derin mi derin

Beytinin mısra' sonlarındaki (Türklerin) ve (derin) kelimelerinin son harfi (n) dir. Onların okunuşu da (i) harfi vasıtasile olduğu için birdir. O halde bunlar (kafiye) dir.

«Kafiyenin asıl son harfine (revi) derler ki biribirine uygun olması lâzım gelen bu harftir. Yukarki beyitteki (n) harfleri gibi.

«Reviden evvelki okunan harf, aynı cinsten ise ona (kayıt) ve kayıtlı kafiyeye (mukayyet) denilir.

Düşünen bir kafa, duyan bir yürek
Fikrini, hissini söylemek gerek

Beytinin kafiyeleri mukayyet bir kafiyedir. Çünkü revi harfi olan (k) tan evvel okunan harf (r) lerde aynı cinsten olduğu için (kayıt) dır.

«Bazı harf-i reviden sonra harf ve kelime tekrarlandığı olur ki onlara (redif) ve redifli beyitlere (müreddef) tâbir edilir.

Geçip kemâl-i belâgat kelâlı kalmıştır
Meâl-i şi'r unutulmuş, melâlı kalmıştır

Beytinin asıl kafiyeleri (kelâl), (melâl) lâfızlarıdır ki harf-i revileri (l) dir. Ondan sonra tekrarlanan (ı) ve (kalmıştır) ise (redif) dir.

«Revi harfleriyle onların harekeleri, yani okunuşları biribirine uygun kelimelerden yapılmış kafiyeler (tam) dır. Bir de (yarım kafiye) vardır ki frenklerin Assonant dedikleri zayıf benzeyiştir, Faruk Nâfiz'in:

Birden bire sıyrıldı gözümden çözülen bağ
Bir hâtıranın dağdaki yâdıydı bu menba'

Beytinde (bağ) ve (menbâ) kelimelerinden kafiye yapılması gibi.

«Eskiden yarım kafiyeler, mâni, koşma ve saire gibi halk manzumelerinde bulunurdu.

Akşam oldu ikindi • Mum şamdana dikildi
Her kesin yari geldi • Benim boynum büküldü

Parçasında görüldüğü gibi. Yarım kafiye kullanmak, divan şairlerince ayıp sayılırdı. Sonra Recai Zade Ekrem Bey «kafiye göz için değil, kulak içindir» dedi. Onun üzerine aruz ile yazanlar da kafiye hududunu genişlettikçe genişlettiler.

«Bazı manzumelerde kafiyeler birden ziyade olur. İki kafiyeli olanlara (zülkafiyeteyn), ikiden fazla kafiyeli olanlara (zülkavâfi) vasfı verilir. Muallim Naci'nin:

Hangi âkil der ki ancak (râh)-ı (gülşen) den geçin
Bir de gâfiller; şu (nalişgâh)-ı (şiven) den geçin

Beyti (zulkafiyeteyne), Yenişehirli Avni'nin:

(Erbâb)-ı (kalem) terbiyt âmuz-ı (ümem) dir
(Âdâb)-ı (ümem) mâhasal-ı feyz-i (kalem) dir

beyti (zülkavafi) dir.

«Kafiye-i şeygân: (Şairan), (edîban), (giryan), (handan) gibi Farisîde cem ve (sıfat-ı müşebbehe) edatı olan (an) ile yapılmış kafiyelerdir. Eskilerce böyle kafiyeler makbul sayılmazdı.»

Kafiye şekillerine göre muhtelif ad alırdı. Nevileri şunlardır:

Kafiye-i asliye-zülkafiyeteyn ile zülkavafideki kafiye-i ahireye denilir.

Kafiye-i şaygân alelıtlak ita-i celiyi muhtevi bulunan kafiyedir.

Kafiye-i mütedarike - Takti' hasebiyle sonunda olan sâkin harf ile ona takaddüm eden diğer sakin harf arasında iki müteharrik harf bulunan kafiyeye denilir.

Her gören aybetti âb-ı dide-i giryanımı
Eyledim tahkik görmüş kimse yok cananımı
Fuzulî

Kafiye-i müteradife - takti' hasebiyle sonunda fasılasız iki sâkin harf bulunan hafiyeye denir.

Olunca perde berendaz nazara çeşm-i şuhat
Gärüngü âyine-i dilde çehre-i maksat
Sâmi

Kafiye-i müterakibe - takti' hasebiyle ahirinde olan sâkin harf ile ona takaddüm eden diğer sâkin harf arasında üç müteharrik harf bulunan kafiye demektir.

Can verir âdeme endişe-i sahba-yı adem
Cevher-i can mı acep cevher-i mina-yı adem
Âkif Paşa

Kafiye-i mütekâvise - takti' hasebiyle sonunda olan sâkin harf ile ona takaddüm eden diğer sâkin harf arasında dört müteharrik harf bulunan kafiye demektir.

Kafiye-i mütevatire - takti' hasebiyle sonunda olan sâkin harf ile ona takaddüm eden diğer bir sâkin harf arasında müteharrik bir harften başkası bulunmıyan kafiyedir,

Zehi semend-i mülâyim ki: Hüsn-i reftarı
Unutturur dil-i uşşaka cilve-i yarı

Kafiye-i mücerrede - yalnız bir harfe müpteni olan kafiyeye denilir.

Ey zâir-i itibâr perver
Seyret ne güzel durur şu makber

Kafiye-i mürdefe - kafiye-i mürekkebede revi'den evvel huruf-i imladan biri bulunan kafiyedir.

Dost bi perva, felek bi-rahm, devran bi-sükûn
Dert çok, hemdert yok, düşman kavi, tâli' zebûn

Kafiye-i mürekkebe - revi harfinden evvel mütecanis ve harekât ve sekenatca müttehit harfli bulunan kafiyedir.

Kafiye-i ma'mule - iki lâfzı terkip veya bir lâfzı teczie ile kafiye olmıya yarıyan kelimeler demektir.

Aks-i nakş-i kârgâh-ı âlem-i bâlâ nedir
Lâf ü dâva ber-taraf şimdi dua hengâmidir

Kafiye-i mülhaka - kafiye-i asliyeden mâdâ olan kafiyelere denilir.

Kafiye-i mukayyede - kafiye-i mürekkebede huruf-ı revi'den evvel huruf-ı îmlâdan gayrı bir harf bulunan kafiyedir.

Kilk idüp beratını der dest
Gonca timarın eyledi serbest

Kafiye-i müessese - redif ile revi arasına diğer bir harf giren kafiyeye denilir.

Geldimse nola ben şuara devrine ahır
Âdet budur ahirde gelir bezme ekâbir

Kafiye harfleri şu dokuz şeydir; revi, tesis, dahil, ridf, kayt, vasıl, huruç, mezid naire.

Belâ-yı şairi bi-vayedir zaruret-i vezn
Dahi belâsı anın ıstırabı kâfiyedir
Lâ

KÂĞIDA ÇEKMEK (كاغده چكمك) [*San.*] Müzehhiplerin ve yaldız işliyenlerin altın verakaları deste kâğıdına çekme ameliyesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÂĞID-I BİRUN EMİNİ (كاغد بيرون اميني) [*Mal.*] Maliyenin maruzatına ait evrak işleriyle uğraşan memurun unvanı idi. Kırtasiyye eşyası da bunun nezareti altında bulunur, ve senet mukabilinde verirdi 1249 (1833) da «aklâm-ı seb'a hocalığı» namiyle vücude getirilen kalem ile birleştirilmiştir.

KÂĞID-I ENDERUN EMİNİ (كاغد اندرون اميني) Malıye maruzatına ait evrak işleriyle muvazzaf memurun unvanı idi. Defterdarlık dairesinde münavebeye tabi kalem mansıplarındandı. 1249 (1833) senesinde «aklâm-ı seb'a hocalığı» namiyle müstakil bir memuriyet ihdas edilmesi üzerine münavebeye tâbi' ve paye nev'inden sayılan diğer altı kalem mansıbı ile birleştiriimiştir.

KÂĞITÇI BAŞI (كاغدجى باشى) [*İda.*] Devletin kâğıt ihtiyacını temin vazifesiyle mükellef bulunan kâğıtcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda, o mânaya gelen «ser kırtasi-i miri» suretinde de geçer (Baş Vekâlet arşivi) ndeki bir vesikaya göre (Dahiliye, 19 C 1236, sıra numarası 2448) kâğıtcı başı esnafı arasından seçildiği gibi diğer bir vesikaya göre de (dahiliye, 27 ca 1217, sıra numarası1982) kâğıt, kalem ihtiyacını temin eden kâğıtcı başıya ocaklık da verilirdi. Bu vesikalardan kâğıtcı başının müteahhit vaziyetinde olduğu ve kalem, kâğıt ve sair kırtasiyyeye ait levazımı tesbit olunan fiyatlar üzerinden vermekte bulunduğu da anlaşılmaktadır.

KÂĞIT EMİNİ (كاغد اميني) [*Mal*] Ahkâm-ı maliyeye ve saray ile muhabere işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Yeniden berat alan veya beratını yeniliyenlerin beratları bunun tarafından verilir ve berat harcı da onun tarafından tahsil edilirdi.

KÂĞIT FENER (كاغد فنار) [*San.*] Elde taşınan ve katlanan üstüvani şekilde körüklü

ve altiyle üstü madenî iki yuvarlak parçadan ibaret fener adıdır. Kâğıt yerine muşamba konulmuş bulunanlara «muşamba fener» denilirdi. Sokakların karanlık olduğu ve fenersiz sokağa çıkmak yasak bulunduğu eski zamanlarda elde taşınarak kullanıldıkları gibi donanmalarda şenlik maksadiyle evlerin kapı ve pencerelerine asılırlardı. Üzerlerinde resimler yapılmış olanlar da vardı

KÂĞITHANE SAFASI (كاغدخانه صفاسى) [*Hal.*] Yakın vakitlere kadar Hıdırellez ile kasım arasında Kâğıthane'de kadınlı erkekli yapılan eğlenceler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Eski âdetleri bir fotoğraf adesesi sadakati ve bütün incelikleriyle anlatan Ercüment Ekrem Talu bunu (Yedigün Neşriyatı) arasında çıkan (Dünden Hatıralar) da şöyle anlatıyor:

«Eski İstanbul baharın zevkini, payitahtın birtakım seyir yerlerinde felekten birer gün kapmak suretiyle çıkarırdı. Her devir, şehre yeni bir mesire vermiş, her mesirenin de bir ikbal ve bir idbar devri olmuştur.

«(Kâğıthane) bu kaidenin nâdir istisnalarından biri idi. Padişah Üçüncü Ahmet'le onun damadı yezir Nevşehirli İbruhim Paşa burasını Sâdabât telâkki etmişler, Osmanlı edebiyatının en lirik ve en kuvvetli şairi Nedim bu cennet gibi yere kasideler söylemişti.

«Saltanat tarihinde milleti ezmekten, ağlatmaktan ise ona neşve ve neşat esbabı vermekten haz duyan yegâne tacidarın hâtırası kalplerde minnetle yaşıyordu. Bu sebepten, hıdırellezden kasıma kadar halk Kâğıthane'ye taşınmakla Üçüncü Ahmet'in de, damadının da, şairinin de âdeta ruhlarını şadetmek gaysini güdüyordu.

«Bayağı günler Kâğıthane pek o kadar kalabalık değil, âdeta tenha idi. Hafta içerisinde kendi kendilerine «mahfice» eğlenmek istiyenlerden başka kimse bulunmazdı.

«Lâkin cuma, pazar ve bazan da niçin bilmem - çarşamba günleri sâdabât, Evliya Çelebi'nin dediği gibi, «Ruz-ı mahşerden nümune» verirdi.

«Halkın bir kısmı karadan, Şişli, Hürriyet-i Ebediye tepesi, Poligon yolundan akar, bir kısmı da deniz yolunu tercih ederdi. En son yol diğerine nazaran hakikaten tercihe değerdi. Halic'in durgun suları üzerinde birer deniz sülünü gibi kayarak, süzülerek giden, zarif, narin, yirminci asır kadınının endamını sanki mübeşşir olan bir tenasübe malik piyade kayıklarının içinde toza dumana boğulmadan, güneşin seyrine göre renkten renge giren, Türk sanatının ebedî âbidelerini seyr ede ede Kâğıthane'ye ulaşmak şüphesiz ki, bir zevkti.

«Hususiyle ki, yolda gözü, kulağı ve gönlü oyalıyan başka manzaralara da rast gelinirdi. Duygularını gizlemeyi, coşkunluklarını frenlemeyi bilmiyen avam kısmı cümbüşe başlamak için maksut mahalle varmayı beklemez, ârifane ile kiralanmış ateş kayıklarının, iri gövdeli barkaların içinde bir yandan demlenir, davul, zurna, dümbelek çaldırır, oynar, türlü maskaralıklar ederdi. Diğer taraftan mahdut fakat mutena ince saz heyetleriyle seyr eden kibar heyetler de bulunurdu.

«Herhangi bir sebepten dolayı bunlara katılmıyan, bunları takibedemiyen fasık-ı mahrumlar, Fener'de, Kılburnu gazinosunda. Eyüp'te Bostan iskelesinde, Sütlüce'de, Hasköy'de deniz kenarındaki kahvelerde veyahut ki, Halic'in iki sahilindeki eski yalıların cumbalarında oturur «gidiş ve dönüş»ü kollarlardı.

«Ve sabahtan geceye kadar, bezgin Halicin çamurlu suları arkası kesilmeden gelip geçen kayıkların, futaların, sandalların kürek darbeleriyle dövülür dururdu.

«Kâğıthane deresinin ağzı. bugün kuru kahveci dükkânlarının önü ne ise, tıpkı onun gibi idi. Bir aralık bulup da dışardan içeriye veyahut da içerden dışarıya sokulabilene aşkolsun: Buna rağmen ne bir küfür işitilir, ne de bir kavga çıktığı görülürdü. Herkes mütevekkil. herkes neşeli ve sabırlı sıra bekler, kayıkçının atikliğine, açık gözlülüğune, cüretkârlığına güvenirdi.

«Zaten derenin ağzına kadar gelindi mi, mesireye varılmış demekti. Bir kenarda karaya atlanır, nevale sepetleri dışarıya çıkarılır, henüz işgal edilmemiş bir ağacın altına ihramlar, seccadeler, battaniyeler, hasırlar serilir, çilingir sofrası hazırlanır, semaverler yakılır, nargileler doldurulur, potinler çıkarılır, grupta küçük çocuklar varsa onlara salıncak kurulur, keyif çatmak için ne lâzımsa eksiksiz yapılırdı

«İkindi üstü karadan ve dereden piyasa başlardı. Esendur'da, besili Orlof katanaları koşulmuş bender kupaları, narin paytonlar, mirasyedilerin ve paşa zadelerin bizzat koştukları brekler numarasız kira arabaları, külüstür paytonlar... İçindekilerin içtimaî seviyesini ve zenginlik derecesini belli eden harem ağası, ekipajlar... Feraceli, çarşaflı, yeldirmeli yaşlı, taze hanımlar, halayıklar, saraylılar, çayırı çevreliyen yoldan boyuna bir gelip, bir geçerlerdi.

«Derede de bu aynen böyle idi: Arka güvertelerini örten sırmalı ehramların uçları suda süzüle süzüle geçen tek, iki, üç çifteli

piyadelerde kâh altın gözlüklü, burma bıyıklı bir Bey, kâh billûr yaşmaklı, pembe, mavi, tirşe, kavun içi, yavru ağzı, eflâtun ho'ozlu, ağır gron feraceli bir veya birkaç, abu bakışlı Hanım sahayı dolduran kalabalığın nazarlarını beraberlerinde sürükliyerek geçerlerdi.

«İmrahor köşkünden köyün küçük ahşap köprüsüne kadar «Kâğıthane» damat Nevşehirli İbrahim Paşa'nın «Sâdabâd» ı neşe ile saatlerce çalkanırdı.

«O vaktin radyosu da, gramofonu da, hér seyir günü tâ Lonca'dan, Sulukule'den buraya yaya gelip dönen erkek ve kadın kıptîlerdi. Kaba zurna, klârnet, ut veya keman çalar, oğlu incecik ve kapkara parmakları ile dümbeleğe, darbukaya vurur, ana türkü söyler, kız da oynardı.

«Bunların repertuvarını, her yeni mevsimde meçhûl birer şairle sanatkârın müştereken yaptıkları halk türküleri teşkil ederdi. Ahali, bu türkülerin basit güftelerini ve kıvrak bestelerini kolayca belleyip tekrar edebildigi için üstat bestekârların ağır şarkılârına tercih eder, onları hususi âlemlerini konaklarda, yalılarda tertip eden, yahut ki, boğazın mehtaplarını şenlendiren kibar takımına bırakırdı.

«Çılgınca eğlenerek geçirilen bu tatil gününün akşamın da, kendine mahsus ayrıca bir zevki olan dönüş başlardı. Arabacıların yanında, kayıkların baş güvertesinde, dere kenarından topladıkları sazlardan başlarına birer külâh örüp geçirmiş çocuklar, bazan fazla cûşa gelip de peylenmiş zurnacılar, akın halinde şehire avdet edilirdi.

«Ve gecenin karanlığı ile ıssızlığı Kâğıthane'nin üzerine çökerken, muhakkak ki, Nedîm'in ruhu, bulunduğu âlem-i gayptan buraya kadâr her seferinde gizli gizli gelir, ölü ağaçların altında, incecik derenin kenarında gezinir, yaşadığı devri ve onun âlemlerini melûl melûl yadederek:

Bak Stanbul'un şu Sâdabad-ı nev bünyanına
Âdemin canlar katar âb ü havası cânına
Ey felek, insâf; ey mihr-i cihânâra aman.
Bir nazîri var ise söylen: Konulsun yanına

diye söylenirdi.»

KÂĞIT UÇURMAK (كاغد اوچورمق) [*Hal.*] Muhasara edilen bir kaledeki kumandana veya istenilen her hangi bir işin yaptırılması için alâkalılardan birine yazılan kâğıdın sür'atle veya gizlice gönderilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İspat-ı sıyama olunan hücceti saklar
Kâğıt uçurur menzil ile yolda ulaklar
Nabi

Demem ki kâğıt uçursun peyam göndersin
Kebuter-i dil ile bir selâm göndersin
Nihat Bey

KÂHİ (كاهى) [*San.*] Eskiden yapılan simit nevilerinden birinin adıdır. «Lehce-i Osmani» de üç köşe kuru buğaça nev'inden çarşı böreği. Zengin olan kâhi yer, durur durur dahi yer» suretinds izah olunmuştur. Yeniçeri ocağının bir kısım mensupları için kâhi menfaat vasıtası olmuştu. Segirdim ustaları arasında aşçı bulunanların altı ayda ikisi sakal bırakarak çırağ olurlar ve kendilerine sermaye olmak üzere bazı yerlere buğaça ve kâhi tevziiyle birer miktar para toplarlardı. Ocak mensupları işi azıttıkları zamanlarda bunların esnafa ve halka kâhi dağıtmıya ve önüne gelenlerden zorla para toplamıya başlamaları birçok şikâyeti mucip olduğu için Üçüncü Selim zamanında, halke ve esnafa kâhi tevzii usulü kaldırıldı (1206/1791). Bunun yerine kâhi tevzii vaktinde padişaha, Enderun ricalinden Dar-üssaade ağasına, silâhdara, Birun ricalinden de sadrazam, kethüda bey, defterdar, reis-ülküttap, çavuş başı ve ocağın ileri gelenlerine birer tava kâhi takdim ile hünkârın bin beş yüz kuruş, ötekilerin de birer miktar şey vermesi nizamı konuldu.

«Başbakanlık Arşiv» inde mevcut bir vesikada (maliye, 6 za 1228, fiş numarası 126, beyaz üzerine emir) verilen bahşişin miktarı yazılıdır: «Izzetlü Defterdar Efendi. Segirdim aşcılarının altı ayda bir Bâb-ı âliye Kâhi takdim etmeleri kaideden olmak hasebiyle kâhi takdim eylemelerinin vakti hulûl etmekten nâşi mumaileyhime ifası mutat olan dört bin kuruşun bugün tamamen Bab-ı âli'ye irsaliyle badehu telhis eyleyesün» denildiğine bakılırsa sonraları yalnız sarayla hükümetten birer miktar para verilmekle iktifa olunduğu anlaşılıyor. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine bu da tarihe karışmıştır.

Rumeli'de nohut mayasiyle yapılan simitlere kâhi denilir.

KÂHİN (كاهن) [*Hal.*] Kayıptan haber veren adam, falcı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu tâbirin cem'i kehene'dir.

KAHİRE SEYAHAT-İ HAVAİYESİNE MAHSUS MADALYA (قاهره سياحت هوائيه سنه مخصوص مدالیه) [*İda.*] İstanbul - Kahire arasında yapılan hava seyahatının hatırasını yaşatmak maksadiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. 24 mart 1330 (1914) tarihli nizamnamenin ikinci maddesinde madalyanın üç santimetre kutrunda üçü altın, ikisi gümüş ve ikisi de tunç

olmak üzere yedi kıt'adan ibaret olduğu, altın madalyaların seyahatta kazaya uğrıyan yüzbaşı Fethi ve Nuri ve mülâzim Sadık Efendilerin askerî müzeye konulacak elbiselerine talik olunacağı, gümüş madalyaların birinci, tunç madalyaların da ikinci olarak seyahatı bitirenlere verileceği, üçüncü maddesinde de madalyanın kenarları beyaz ve ortası kırmızı renkte ipek bir kordelâ ile göğüse tâlîk olunacağı ve altından maadasının takmak hakkı olmamak üzere evlât ve aileye intikal edeceği yazılıdır. Dört maddeden ibaret olan bu nizamnamenin dördüncü maddesinde de nizamnamenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur denilmektedir.

KAHPE (قحبه) [*Hal.*] Oruspu, mecaz yoluyle dönek, vefasız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Gel behey kahbe felek gönlümü incitme benim
Taş mı sandın yüreğim kal'a mı sandın bedenim?
Lâ

KAHT-I RİCAL (قحط رجال) [*İda.*] Bir memlekette büyük devlet ve siyaset adamlarının bulunmaması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Adim iken o, ve mevcut iken bu kaht-ı rical
Sizinle istedim etmek makamını ibcâl
Abdülhah Hâmit

KAHVECİ BAŞI (قهوه جی باشی) [*Sar.*] Saray hizmetlerinden birinin adıdır. Tüfekçi, sarıkçı başılıklar gibi kahveci başılık da sarayın muteber mansıplarındandı. Hane-i hassa agavatından sayılan kahveci başılar ahyanen mabeyincilikle beraber ve bazan yalnız mansıp olarak hâs odalıların müstaitlerine tevcih olunurdu.

Hırka-i Saadet dairesi civarındaki «Revan, Sünnet» odalariyle «Bağdat köşkü», sonraları «Mustafa Paşa kasrı» ve dördüncü Mehmed'in üçüncü yerindeki «Çadır kasr-ı Hümayunu» daireleri iken sabah namazından sonra bu mahalleri teşrif-i hümayun vukuunda ve kuşluk ve akşam taamlarını (yemek) mütaakıp irade buyuruldukça kahvecibaşılar kahve ihzar ve takdim ettikleri gibi saltanat binişleriyle rikâp resimlerinde bulunacak sadrazam, şeyh-ül-islâm, vüzera ve sair erkâna rikâp hizmerinde bulunmaları mutad agavat vasıtasiyle tatlı, ve kahve ikramı vazifesi cümlesindendi. Topkapı'dan nakilden sonra kahvecibaşılar mabeynci olmadıkları surette yalnız resmî günlerde hizmet görürlerdi.

Kahve takımına müteallik murassa' zarflar, hokka, ibrik, sitil ve her zaman kullanılan altın evani, cevahirli örtüler hazine-i hümayuna verdiği senet mukabilinde kahveci başılara teslim olunur ve ziyalarından bizzat mes'ul tutulurlardı.

Kahvecibaşılık padişahlarla sıkı münasebetlerinden dolayı mutena ve muteber hizmetlerden sayılırdı. Bunlar imkân bulunca rikâptar, çuhadar olurlardı. İçlerinden bunu beklemak istemiyenler, ikinci derecede olan nanpareler ihsaniyle çerağ edilirler ve Birunda istihdam kabiliyeti olanları da kapıcıbaşılık, silâhşorluk, divan-ı hümayun hocalığı ile taltif olunurlardı.

Kahvecibaşılık mansıbı saltanatın ilgasına kadar devam etmiştir.

KAHVECİ USTA (قهوه جی اوستا) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar biri umumî diğeri hususi olmak üzere iki kısımdı. Kahve hizmetini gören kahveci usta umumî hizmete memurdu. Yedi tane oian bu kalfaların ötekileri şunlardı: hazinedar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, çeşniyar usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşkilâtınca başta hazinedar usta olmak üzere birbirine takaddüm eden mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilk baharında devletliler gibi nevrüziyyeleri, kurban bayramında da kurbanları vardı.

KAHAE İBRİĞİ (قهوه ابریغی) [*San*] Kahve ocaklarında vc evlerde kahve pişirmek için su koymıya mahsus bakırdan küçük su kabının adıdır. Daima sıcak su bulundurmak için mangal kenarında dururdu.

KAHVE NAKİBİ (قهوه نقیبی) [*Sof.*] Tekkelerde kahve pişirene verilen addır. Zâhiren ehemmiyyetsiz bir iş gibi görünürse de bu vazife her dervişe verilmezdi Dergâhın kıdemli ve tarikatta ilerliyen dervişlerine tevdi edilirdi

KAHVE OCAĞI (قهوه اوجاغی) [*Hal,*] Saray ve konaklarla han, tekke ve kahvehane gibi gelip gideni çok olan yerlerde kahve pişirmiye mahsus yerin adıdır. Burası aynı zamanda kahve pişiren kahvecinin, yahut hizmetkârın oturup dinlenmesine yarıyacak şekilde idi. Orada kahve pişirmiye mahsus bir ocak ve üstünde daima kaynıyan bir su güğümü ve kahve takımları bulunurdu. Kahve ocağının muhtelif şekilleri ve çinilerle süslenmiş olanları vardı. Duvara bitişik peykelileri ve el yıkamıya mahsus çeşmelileri de olurdu Misafir gelen büyüklerin uşak ve maiyyetleri de burada oturur-

lardı. Bu itibarla kahve ocağı aynı zamanda intizar (bekleme) odası demekti.

KÂHYA (كهيا - كدخدا) [*İda*, Büyük konaklarda ev işlerini idare edenlerle sanat ve ticaret sahiplerinin işlerine bakmak üzere hükûmet tarafından seçilenlere verilen addır. Aslı (kethüda - كدخدا) ve bunun esası da (hüd-yiket) tir. Mânası ev sahibi demektir.

Kâhyalık; esnaf teşkilâtının bidayetinden 1324 (1908) senesine kadar devam etmiş yarı resmi bir memuriyyetti. Şeyh, nakip, duacı, çavuş gibi esnaf âmirleri mürur-u zamanla esnaf teşkilâtından çıkarılmış, bunların hukuk ve salâhiyyeti de kethüdalara intikal etmiştir.

Kâhyalık esnafla hükûmet arasında tek vasıta olduğuudan hükûmet nezdinde dahi itibarı haiz ve kethüda intihabı meselesi, bu itibarla, gayet mühim idi. Binaenaleyh kâhyaların intihap ve nasbı ve icabında azli epeyce münakaşa ve dağdağayı mucip oluyordu.

Kâhyalar esas itibariyle ve ekseriyyetle esnaf tarafından intihap ve memuriyyetinin tasdiki kadılıktan istenilir ve bazı meselelerde divan-ı hümayuna müracaat edildiği de vâki olur idi. Bazan da devletçe tekaüt edilmiş birisi almakta olduğu maaşı hazineye terkederek mukabilinde kâhyalık istihsal ederdi.

Kadılar intihapları esnaf tarafından arzolunan zata hüccet vermek suretiyle memurivetini tasdik ederlerdi.

Abdülhamit devrinde bazı mühim ve varidatlı kâhyalıklar Mabeyn erkânından ve hattâ hademesinden bazılarına verilirdi. Meselâ Celepler kâhyalığı mabeynci Faik Bey uhdesinde olduğu gibi Kuşçu başı gibi müstahdemîn dahi birer esnafa kâhya nasbedilmişlerdi. Bazan da esnaf meramlarının tervici için bu gibi nüfuzlu zevatın kâhyalığını isterlerdi.

1908 İnkılâbını müteakip eski tesislerden bir haylisi sebepli sebepsiz ortadan kaldırıldığı sırada evvelâ muvakkat sonra 24 nisan 1328 (1912) tarihinde kat'i olarak bir talimatname neşriyle kâhyalık lâğvedilmiş ve 1331 (1915) senesine kadar bu hâl devam etmiş ise de (İttihat ve Terakki Cemiyyeti) esnafın kuvvet ve servetinden istifade mümkün olduğunu anladığı için icabında kendisine müzaheret etmek üzere talimatnameyi tadil ettirerek esnafın başına «kâtib-i mes'ûl» nami altında birer kâhya nasbettirmişti.

Şehremaneti o idarenin sukutundan sonra kanunî hakkını istimâl ederek kâhyalığı yeniden ihdas etmiş ise de bu defa da hükûmeti ele geçirmiş olan (Hürriyet ve İtilâf fırkası) kendi adamlarını kâtib-i mes'ûl namiyle nasbettirmiye başlamıştır.

KÂHYA KADIN (كهيا قادين) [*Sar.*] Saraydaki kalfaların âmirinin hünkâr defterinde yazılı resmî unvanı olup saraylılar arasında adı «saray ustası» idi. Kâhya kadınlık harem-i hümauyndaki kalfaların en büyük mansıbıydı. Kâhya kadın yahut saraylılar arasındaki adiyle saray ustası acemilik, küçük kalfalık, oda kalfalığı ettikten sonra bu mansıba yükselirdi. Aylığı, tayini, tablası, harem ağaları, baltacıları devletlilerin kapısı halkıyle birdi.

Padişahın huzuruna çıkarken ve resmî günlerde giymek üzere hünkâr tarafından kendisine kadife veyahut ipekli kumaş üzerine kenarı sırma ile işlenmiş salta verildiği gibi mensıbı tebşir olunurken kabak çiçeğine benziyen beş yapraktan müteşekkil beş tane mücevher iğne de verilirdi.

Âmirlik alâmeti olarak elinde gümüş kaplı bir değnek ile hünkâr dairesindeki muhtelif eşyayı mühürlemek için yanında mühr-i hümayun vardı. Padişahın kadınları bile ona riayet gösterirlerdi. Muavinine «Hazinedar Usta» denilirdi.

Sadrazamlarla vezirlerin ve diğer erkânın konaklarında da kâhya kadınlar vardı. Onlar da konağın harem kısmının âmiri idiler.

KAİME (قائمه) [*İda.*] Eskiden büyüklerden küçüklere yazılan resmî kâğıtlardan birinin adı idi. Küçüklerden büyüklere yazılanlara «arîza» denilirdi Kaimeler uzun kâğıtlara yazılırdı. «Lehçe-i Osmani» de sabıkta uzun kâğıtlara yazılan emirname, resmî yazılar, hazine kavaimi, evrak-ı kavaim-i nakdiye» izahatı vardır.

§ [*Mal.*] Şimdi banknot denilen kâğıt paralara eskiden «kaime» denilirdi. Bu ad kâğıtlar para yerine geçtiği için verilmişti.

KAİME-İ MÜTEBERE-İ OSMANİYE (قائمه معتبره عثمانيه) [*Mal.*] Sultan Abdülmecit'in saltanatı zamanında çıkarılan ilk Osmanlı kâğıt paranın adıdır. Seri şeklinde ve büyücek kıtada olan bu kâğıt paralar el ile yazılmış idi. Az zamanda pek çok taklitleri zuhûr ettiğinden halkın zarardan korunması için yeni şekiller vücude getirildi. Bu yeni kaimelerin başındaki tuğra kuru damga kabartma ve diğer yazıları da basma idi. Fakat bunların da taklitleri ortaya çıkarıldığından yeni yeni örnekler tab' edilmeğe başlandı. Fakat sahtelerinin bir türlü önü alınamadı. Yabancı memleketlerden hattâ Amerika'dan taklit Türk kaimelerinin piyasaya sürüldüğü görüldü.

KAİME KESESİ (قائمه کیسه‌سی) [*San.*] Kaime adı verilen kâğıtların konuldukları keseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski devirlerde resmî kâğıtlar evvelâ kese ve torbalara, sonra da sandıklara konulurdu.

KAİMMAKAM DİVANI (قائمقام دیوانی) [*İda.*] Sadrazamın seferde bulunması hasebiyle vekâlet eden vezirin divanı (meclis) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazama vekâlet eden vezire «Kaymakam paşa» denilirdi.

KAİMMAKAM-I ÂSİTANE-İ SAADET (قائمقام آستانهٔ سعادت) [*İda.*] Sefere memur olan veya diğer bir sebeple payitahtta bulunmıyan sadrazamların devlet merkezindeki işleri görmek için bıraktıkları vekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kaimmakam-ı rikâb-ı hümayun» denildiği gibi «Kaymakam Paşa» da denilirdi. Ekseriya ikinci vezir olan vekil tam salâhiyetle hareket eder, sadrazam gibi gerek Kubbe altında ve gerek Paşakapısında divan akteylerdi.

KAİMMAKAM-I MÜTEVELLİ (قائمقام متولی)) [*Vak.*] Mütevelli makamına kaim olmak üzere hâkim tarafından nasbolunan vekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meşrut-ün-leh mütevellisi sagir (küçük) olursa hâkim onun bülûğuna kadar bir vekil nasbeder ve vâkıf işleri onun vasıtasiyle idare olunurdu.

KAİMMAKAM-I RİKÂB-I HÜMAYUN (قائمقام رکاب همایون) [*İda.*] Sefere memur olan veya diğer sebeple payitahtta bulunmıyan sadrazamların devlet merkezindeki işleri görmek için bıraktıkları vekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kaimmakam-ı Âsitane-i Saadet» denildiği gibi «Kaymakam Paşa» da denilirdi. Ekseriya ikinci vezir olan vekil tam salâhiyyetle hareket eder, sadrazam gibi gerek Kubbe altında ve gerek Paşakapısında divan akteylerdi.

KANUN-I MUHAMMEDİ (قانون محمدی) [*İda.*] Fâtih Sultan Mehmet zamanında yapılmış olan kanunnameye verilen addır. Bu kanunname «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası»nın ilâvesi olarak neşredilmiştir.

KÂK LOKMASI (کاک لقمه‌سی) [*San.*] Saraya mahsus lokma nevilerinden birinin adıdır.

«Lehçe-i Osmani» de kâkin izahı şöyledir: «Bir nevi çörek, târibi kaâk, gevrek ekmek kurusu. Şam kâki, çörek.» Kâk, zamanımızda kek suretinde telâffuz olunmaktadır.

KAKMA (قاقمه) [*San.*] Tahta, taş veya madenin bazı kısımlarını oyarak daha kıymetli başka bir maddeden o yuvalar şeklinde parçalar gömmek suretiyle yapılan tezyinat işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara, işlerine göre, gümüş kakmalı, altın kakmalı, sedef veya fildişi kakmalı denilir. Pirinç veye gümüş üstüne açılan yuvalara altın veya gümüş tel çubuklar kakarak gömme suretiyle yapılan tezyinat işlerine tel kakma tâbir olunur. Eskiden Türklerde bıçak, kılıç, kama, kalkan ve tüfek gibi silâhların üzerine altın kakma ile süsler yapılır ve yazılar yazılırdı. Bütün Müslüman milletlerde bu iş çok rağbet bulmuştur. (Sanat Ansiklopedisi) nde «Kakma Maddesi» şu tafsilât da vardır: «Kakma tâbiri halk arasında dürtmek ve kakarak kabartmak mânasına da alınarak madenî bir levhanın arkasına bir mil veya bir kalıpla vurularak yüz tarafına kabartma motifler ve süsler hâkketmek suretiyle yapılan işlere de kakma denilmekte ise de bu iki iş biribirinden büsbütün ayrı olduğundan kakma tâbirinin yalnız oyuklar içine sıkıca yerleştirilen ve kakarak yapılan işlere tahsisi ve arka taraftan vurularak kabartılan işlere eskiden denildiği gibi çarpma denilmesi lâzımdır. Bir maddenin sathına açılan yuvalara eritilmiş bir madde dökülmek suretiyle yapılan kakma tarzına da «savat» denir.»

KAKUM (قاقم) [*Kıy.*] Sincap nev'inden kediye benzer kakum adlı hayvanın kürküne verilen addır. «Sansar ve gelincik denilen hayvanlara benzer boz ve siyah kuyruklu, şimale mahsus bir küçük hayvanın kürkü» suretinde tarif olunan kakum için (Sanat Ansiklopedisi. Kakum Maddesi) nde şu tafsilât veriliyor; «Bu hayvanın tüyleri kışın kar gibi beyaz olduğundan Ortaçağda pek makbül idi. Avrupada bundan kral ve hâkimlere mahsus kürkler yapılır ve bu kürklerin üstüne siyah kuyruklar ilâve edilirdi ki beyazlığı hasebiyle saffet ve temizliğe işaret olmak üzere bekâret ve safiyyetin bir remzi sayılırdı. Krallar armalarında da daima bunu bir alâmet-i mahsusa olarak kullanırlardı.

«Britanya Kraliçesi Anne de Bretagne bu kürkü bir remz ve alâmet olarak kabul etmiş ve ondan sonra Britanya armasına resmen girmiştir.»

Siyeh zincab-ı şebte kakum-ı suph-i sefit âsâ
O mahı açmış ol sırtındaki semmur göstermiş
Sabit

§ [*San.*] Hattatların yazı yazarken elleriyle kâğıdı yağlandırmamak ve elin hareketlerine mâni olmamak için ellerinin altında tuttukları, altı ince tüylü, üstü çuha kaplı deri parçasının adı idi.

KAKUM KÜRK (قاقم كورك) [*Kıy.*] Padişahlarla kibarların giydikleri kakum derisinden kürkün adıdır. Kediye benzer bir hayvan olan kakumun derisi beyaz olup yalnız kuyruğu siyahtır.

KAKUM SERHATLI (قاقم سرحدلى) [*Kıy.*] Büyük devlet adamlarının giydikleri bir nevi kürklü seyahat elbisesinin adıdır. Kakum yerine samur konulmuş olanlara «samur serhatlı» denilirdi.

KÂKÜL (كاكل) [*Hal*] Başın tepesinde bırakılan saç, perçem; yanaklara doğru sarkan saç, zülüf yerlerinde alınır bir tâbirdir.

Nerde mestolmuş yine ol şuh bilmem neşveden
Dideler mahmur, kâküller perişandır bütün
Üsküdarlı Tal'at

Çektir çiçekli entariye telli bir şerit
Akranlarına paça günü giy de görlük it
Kâküllerini bağla saçı düğününe git
Alır seni de belki bugünlerde bir yiğit
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderunlu Vâsıf

KALACUŞ (قلاجوش) [*San.*] Bir yemek adıdır. Farsça kalacuş'tan bozmadır. «Fıkara makulesi yemeğidir» diye yazılı olan «Burhan-ı Kaatı» daki tarifi şöyledir: «Bir kaç ekmeği doğrayıp bir çömleğe korlar ve üzerine ezilmiş kesen (torba yoğurdu) ve bir miktar sadeyağ ve biber, kimyon ve ceviz döküp hafifçe ateş üzere cüz'ice kaynatıp indirirler.»

KALAFAT (قلفات) [*Kıy.*] Vezirlerle devlet ricalinin giydikleri, serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Aşağısı dar, yukarısı genişti. Dışına birbirine müvazi dilimler dikilirdi. Kalafatın çatal sarıklı olanına «çatal kalafat» denilirdi.

Daha sonra topçu zabitleri de «kalafat» ismi verilen serpuşu giyerlerdi. 1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra kıyafet hususunda değişiklikler yapılırken kalafat da kaldırılarak zâbitan kaş kenarına enlice puşi sarmağa başladılar.

Vak'anüvis Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c. 12, s. 200) bu münasebetle şu izahatı veriyor: «Bu kere Tophane için yine tüfenk endaz tahririne başlandı ve bunlara kaş kenarına puşi sarmak üzere kısa humbaracı kalpağına müşabih kalpak iksa olundu. Zabitan kaş kenarına enlice puşi sarmak emrolunmakla kalafat bar-ı giranından kurtuldular.»

§ [*Bah.*] Geminin içine suyun geçmemesi için kaplama ve güverte tahtalarının armoz ve suğrelerine üstüpü sürülüp sıkıştırıldıktan sonra üzerine zift denilen kaynamış katran veya reçine ile doldurulma ameliyesine verilen addır. Her nevi kaplama ve güverte tahtalarının yanyana konulmaları münasebetiyle hâsıl olan aralıkların herbirine «armoz», başlar arasındaki aralıkların herbirine de «suğre» denilir.

KALAFATÇI BAŞI (قلفاتجى باشى) [*Bah.*] Yelkenli harb gemilerinin kullanıldığı devirlerde Tersane kalafatçılarının başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kalafat işlerini bütün teferruatiyle başarmak ve bitirmekle mükellef idiler.

KALAFATÇI KÖPEĞİ (قلفاتجى كوپگى) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ıslak, kirli, yüzü gözü pis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALAFAT YERİ (قلفات يرى) [*Bah.*] Gemilerin karine edilerek kalafat edildikleri çekek yerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KALANTOR (قالانطور) [*Hal.*] Çok zengin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler aynı zamanda şişman oldukları için kalantor denilince zengin ve şişman anlaşılır. «Burhan-ı Kaatı'» da «kalender» vezninde iri ve yakışıksız ve martalos kimseye denir ve ol iri ve kalın ve nâtıraşide (yontulmamış) dayağa denir ki kapu açılmasın için ardına korlar ve kâhi delüp zindanda mücrim ayağını geçirirler. Türkçe tomruk derler Kalender bunun muarrebidir» suretinde izah olunan (kalender — قلندر) den bozmadır.

Osman Ergin İran ve Azerbaycan Türkleriyle meskûn şehirlerinde belediye ve zabıta memurlarına mukabil kullanılan (kelenter) münasebetiyle yazdığı haşiyede (Mecelle-i Umur-ı Belediyye, c. 1, s. 1657) şu tafsilâtı veriyor: «Kelenter, kelanterin muhaffefidir. Kelân; büyük, âli; yüksek ve muhterem mânasına nazaran kelanter, daha büyük, pek yüksek, pek muhterem demek olur. Kelenterin ahaliye karşı vaziyeti ve içtimaî mevkii düşünülerek bu suretle tesmiye edilmiş olması muhtemeldir. Osmanlı Türkçesinde avamın bilhassa çok zengin kimseler hakkında söylemekte oldukları (kalantor) tâbiri (kelenter) den muharref zannedilmektedir. Bu zan doğru ise kalantor İran ve Azerbaycan Türkleri vasıtasiyle lisanımıza geçmiş demektir.»

Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati»nde kalanton kelimesinin izahı da şöyledir: «Garp, İtalyanca: Galantuomo - sıfat - kibar, zengin; tavr-ı asilâne sahibi.»

Yukarıya geçirilen izahlardan kalantorun dilimize İtalyanca kalanton ile Farsça kalender kelimelerinin birleşmesi ve değişikliğe uğraması suretiyle geçmiş olduğu anlaşılıyor.

KALAVRAHANE (قالاورمخانه - قالورمخانه) [*San.*] Eskiden asker için ayakkabı, eğer

takımı, hayvan koşumu gib saraçlığa ait şeyler yapılan yerin adıdır. Kalavra; deriden yapılan şey demektir.

«Kamus-ı Türki» de kalavra «yamalı pabuç ve sair meşin şeyler; kalavrahanede «eskici dükkânı, mahalli» suretinde izah olunmuştur. Vaktiyle ehemmiyyetli olan bu müesseseyi idare edene «Kalavrahane Nazırı» denilirdi.

KALAVRAHANE NAZIRI (قالاورەخانه ناظری - قلورەخانه ناظری) [*İda.*] Asker için ayakkabı, hayvan koşumu gibi saraçlığa ait şeyler yapılan yerin başındaki memurun unvanı idi. Müessesenin adı «kalavrahane» olduğu için işin başındaki memura bu ad verilmiştir.

KALB (قلب) [*Sof.*] Rabbani lâtife mânasına gelir bir tâbirdir. Sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Sadrın sol tarafına mevzu olup sanevberiy-üş-şekil olan kalb-i cismaniye o lâtifei Rabbaniyyenin taallûku vardır. Bu lâtife-i Rabbaniyye, hakikat-i insaniyyeden ibarettir. Hekim buna «nefs-i nâtıka» demiştir. Ruh, bunun batını, ruh-ı hayvanî merkeptir. İnsanda müdrik ve âlim olan bu lâtifedir. Muhatap, mütalep, muatep olan da budur.»

Fakara kalbine her kim dokuna
Dokuna sinesi Allah okuna
Lâ

§ [*Ede.*] Bir cümle veya kelimeyi başından sonuna kadar aynı harflerle tersine okumak, yani altını üstüne çevirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Damad, buna bir misal teşkil eder.

§ [*Ask.*] İki cenah (kanad) ortası, merkezi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALÇIN (قالچين) [*Kıy.*] Kalçaya kadar çıkan uzun çorap adıdır. Çizme içine giyilen ve kalçaya kadar çıkan avcı çoraplarına da bu ad verilir. Abadan veya çuhadan siyah kaytanlı tozluğa da bu ad verilirdi.

KALDIRIM ÇİĞNEMİŞ (قالدیرم چیگنەمش) [*Hal.*] Görmüş, geçirmiş, medenî yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALDIRIM KABADAYISI (قالدیرم قبادایسی) [*Hal.*] Yersiz ve lüzumsuz yerlerde kabadayılık edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü kabadayılığa «kaldırım kabadayılığı» denilir.

KALDIRIM KABADAYILIĞI (قالدیرم قبادایلغی) [*Hal.*] Yersiz ve lüzumsuz yerlerde yiğitlik taslanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilere «kaldırım kabadayısı» denilir.

KALDIRIM MÜHENDİSİ (قالدیرم مهندسی) [*Hal.*] İşsiz, güçsüz, serseri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALE (قلعه) [*Mim.*] Gerek bir memleketi korumak için etrafına ve gerek içine asker konulmak üzere muhtelif yerlerde muhkem ve metîn bir surette yapılan etrafı kalın duvarla çevrili binalar bakkında kullanılır bir tâbirdir. «Sanat Ansiklopedisi» nde «Düşmandan korunmak ve onun tecavüzüne mâni olmak için kalın ve metîn duvarlarla yapılmış olup düşmana ok ve mermi atmağa mahsus siper ve mazgalları bulunan inşaat» suretinde tarif olunan kale için şu tafsilât vardır: «Kale tâbiri, askerin ve müdafilerin sığınmasına mahsus olan münferid ve hariçten tecrid olunmuş müdafaalı inşaat hakkında kullanılır. İçinde iskân edilen binaları olan kalelere ve müdafaalı hükümdar ve kumandan binalarına hisar (Fr. Chateau-fort) tâbir olunur. Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarı gibi. Bir şehrin etrafına çevrilen duvarların heyet-i mecmuasına sur (Fr. Muraille) denir. İstanbul'un suru gibi.

«Ortaçağ kalelerinin askerî mimari bakımından büyük ehemmiyetleri vardır. Kaleler, duvarlar ve bunlara bitişik fâsılalı olarak yapılmış kulelerden (Fr. Tours) teşekkül eder. Duvar ve kulelerin üzerinde dış duvar kısımları vardır ki bunlar düşmana ok ve mermi atanları korur. Bu siperlere mazgal siperleri ve aralarındaki açıklıklara mazgal denir. Bunların arkasında askerlerin dolaşması ve durması için yapılmış düzlüklere sekirdim yeri tâbir olunur. Bu sekirdim yerlerine kalenin avlusundan taş merdivenlerle çıkılır. Oralara kalelerden de küçük kapılarla geçilebilir.

«Duvarlara yaklaşan veya tırmanmak istiyen düşmanı yandan vurmak ve kalenin üstüne çıkmasına mâni olmak için fasılalı ve duvardan taşkın olarak köşeli veya yuvarlak kuleler yapılmıştır. Bu kulelerin üstü külâh şeklinde bir ahşap çatı ile örtülmüş olup üzeri kurşun kaplıdır. Kulelerin içinde katlar yapılmıştır. Bu katlar askerlere koğuşluk vazifesini görür. Bu koğuşlara kulenin duvar kalınlığı içine yapılmış olan dolambaçlı taş merdivenlerle çıkılır. Kulelerin üstünde fırdolayı siperler olduğu gibi duvarlarında da hem hava ve ziya almak, hem de düşmana ok atmak için yarık şeklinde mazgal delikleri bulunur.

«Bazı kale duvarları üzerinde ileriye doğru taşkın olarak inşa olunmuş gözcü kuleleri vardır. Kalelerin bir de baş kulesi (Fr. Donjon) olur ki buradan her tarafı kollamak ve en son müdafaa yeri olarak oraya çekilmek için yapılmıştır.

«Kalelerin duvarları önünde ekseriya su doldurulan geniş hendekler açılmıştır. Bu hen-

deklerin müdafaası için kale önünde ikinci bir kale duvarı daha bulunur ki bunlar da mazgallı ve siperli iseler de daha alçak ve ehemmiyetsizdir. Bunlara hisar peçe (Fr. Barbacane) denir. Kale kapıları çift olarak kalın ağaçlardan yapılır ve üzerlerine bakır ve tunç veya demir levhalar çivilenerek kaplamak suretiyle tahkim edlir. Her kapının iki tarafında onu müdafaaya mahsus çıkıntı teşkil eden iki kule bulunur. Kapıların bir topuk üzerinde dönerek açılan kanatları olduğu gibi duvar içindeki oyuklar arasında yukarıdan aşağıya inerek kapanan ve istenildiği vakit zincirlerle kaldırılan asma kapı şeklinde olanları da vardır.

«Kale duvarlariyle çevrilmiş şehir ve kasabalarda bazan şehrin orta ında ve en yüksek yerinde yapılmış daha küçük kaleler vardır ki bunlara iç kale veya balâ hisar derler. Türkçede buna erek (Fr. Citadelle) tâbir olunur.»

KALE BEDENİ (قلعه بدنی) [*Mim.*] Kale duvarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Siperlerin alt kısımlarını teşkil eden bu bedenler çok kalın ve metîn yapılırdı. Kulelerle beraber heyet-i mecmuasına burc-ı baru ve kale duvarı denilir.

KALE DİBİ (قلعه دبی) [*Hâl.*] Kale duvarlarının altına gelen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KALE DİZDARI (قلعه دیزداری) [*Ask.*] Kale muhafızı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bunun yerine «kale muhafızı» denilmiştir.

KALE GÜP (قلعه گوپ) [*Tap.*] Kale dövmeğe mahsus toplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Güp; Farsça vurmak, dövmek demek olan güften mastarından emir sigasıdır. Terkip ile vurucu, vuran mânasında kullanılır.

KALE İÇİ (قلعه ایچی) [*Mim.*] Kale ile çevrilmiş şehir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KALE-İ SULTANİYE (قلعهٔ سلطانیه) [*Coğ.*] Çanakkale'nin eski adıdır. Bir zamanlar müstakil liva (sancak) halinde idare olunurdu.

KALE KALKANI (قلعه قالقانی) [*Mim.*] Kalelerin duvarları üstünde diş diş fasılalı duvar kısımları ve bunların aralarındaki mazgalları havi duvar kısımlarının adıdır. Bunlara «kale siperi» de denir.

KALE KAPISI (قلعه قپوسی) [*Mim.*] Kalelerle kale duvarlariyle (sur) çevrilmiş olan bir şehire girip çıkmak için yapılan kapılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kapılar, muharebe zamanında askerin dışarıya saldırış yapmasına yarar ve tehlike vaktinde kapatılırdı. Kale kapıları çift olarak kalın ağaçlardan yapılır ve üzerlerine bakır ve tunç veya demir levhalar çivilenerek kaplamak suretiyle tahkim edilirdi. Her kapının iki tarafında onu müdafaaya mahsus çıkıntı teşkil eden iki kule yapılırdı. Kapıların bir topuk üzerinde dönerek açılan kanatları olduğu gibi duvar içindeki oyuklar arasından yukarıdan aşağıya inerek kapanan ve istenildiği vakit zincirlerle kaldırılan asma kapı şeklinde olanları da vardı

KALE MEYDANI (قلعه میدانی) [*Mim.*] Kalelerin ortasında askerlerin toplanmasına ve tâlim etmesine mahsus meydanın adıdır.

KALE MUHAFIZI (قلعه محافظی) [*Ask.*] Kale kumandanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel bunun yerine «kale dizdarı» tâbiri kullanılırdı.

KALE ÖNÜ (قلعه اوکی) [*Mim.*] Kalelerin önünde boş bırakılan ve bina yapılması yasak olan kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KALE SİPERİ (قلعه سپری) [*Mim.*] Kalelerin duvarları üstünde diş diş fasılalı duvar kısımları ile bunların aralarındaki mazgalları havi duvar kısımlarının adıdır. Bunlara «kale kalkanı» da denir.

KALEM (قلم) [*Sof.*] Sofiye ıstılahlarındaki tarife göre suver-i kelimatı ayn-ı cemiden ihraca vasıta olan ruh; ilm-i tafsili yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlm-i tafsil-i İlâhinin mevcudata taalluku mülâhaza olunarak teşbih yoluyle kullanılan kalem için sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir: «İlm-i tafsil-i İlâhidir. Çünkü mezahir-i tafsil olan huruf devattaki mürekkepte mücmel olup orada oldukça tafsili kabul etmez. Mürekkep divitten kaleme intikal ve levha temas ettikçe huruf tafsil şeklini alır. Bu suretle ilim de matluba göre tafsil edilmiş olur. Kezalik insanın madde-i hayatiyyesinden ibaret olan nutfe de suret-i insaniyyede mücmel olup zahr-ı âdemde durdukça tafsili kabul etmez. Kalem-i insani ile levh-i rahme intikal edince tafsili kabil olur»

Lisan-ı gayp olur esrar-ı gayp iş'arına kâfi
Ne gam olsa nazardan levh-i mahfuz-ı kalem nâbûd

Osman Şems Efendi

KALEM AÇMAK (قلم آچق) [*San.*] Arap harflerinin yazıldığı kamış kalemlerin yazı yazılabilecek bir şekle konulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kalem açmak oldukça melekeye muhtaç bir işti. Çocuklar yazıya baş-

ladıkları vakit ilkönce kalem açmayı öğrenirlerdi. Bunu beceremiyenler kalemlerini hocalarına açtırır ve onları ihtimamla saklardı. Kamış kalemler şöyle açılırdı: Evvelâ kamış iki boğum yerlerinin üstünden kesilir ve sol avucun içine yatırılarak başparmağın ayasına dayanmak suretiyle tutulup kalemtraşla mailen kesilir. Kesilen kalem yine kalemtraşla tanzim edilip alttaki sivrice kısmın eti iyice traş edilerek inceltildikten sonra bu yassı ve dil gibi olan incelmiş kısmın kenarları alınarak yazılacak yazının kalınlığına göre yontulur. Bundan sonra kalem, maktaın üstüne konularak kalemin inceltilmiş olan yassı sathı ortasına kalemtraşın ucu ile bir yarık yapılır ve maktaın yuvasına oturmuş olan kalemin üstüne sol elin başparmağiyle sıkıca basılarak o inceltilmiş kısmın ucu biraz mailce olarak kesilir.

Hattatlar kalemi yazacakları yazının nevine göre keserlerdi.

KALEM ÂMİRİ (قلم آمری) [*Ida.*] Kalemin mümeyyiz ve başkâtibi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kalem zâbiti» de kullanılırdı.

KALEM BUYURULTUSU (قلم بیورولدیسی) [*Ida.*] Eskiden müsvedde yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halife denilen kâtip tarafından yazılan müsvedde kalem reisi ve Bâb-ı âli'de ise Reisül-küttap tarafından görülüp icabeden tashih (düzeltme) yapıldıktan sonra tebyiz edilir ve imzalanırdı. Daire reislerinin yapılmasını lüzumlu gördükleri işlere dair yazdırıp maiyyet memurlarına imzalattıkları kâğıtlara da bu ad verilirdi.

KALEM ÇEKMEK (قلم چکمك) [*San.*] Tezhip işlerinde motiflerin etrafına çizgi ile çerçeve yapmak veya kitap sayfalarının etrafına tüykalem denilen fırça ile muhtelif kalınlıklarda çizgiler çekmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «cetvel çekmek» de denir. Bu işi yapanlara «cetvel keşan» tâbir olunur.

KALEMDAN (قلمدان) [*San.*] Kalem koymağa mahsus mahfazanın (kutunun) adıdır. Arapçası olan «mikleme» de hattatlar arasında kullanılırdı. Sahibinin yazı yazmaktaki behresine ve kullandığı kalemlerin az veya çokluğuna göre büyük veya küçük olurdu. Kullananın zenginlik derecesine nazaran sarı tenekeden, gümüşten ve altından yapılırdı. Tahtadan veya mukavvadan yapılmışları da vardı. Kalemdanların beyzileri olduğu gibi mahrutî şekilde olanları dahi vardı. Bunlara «kubur» da denilirdi. Kalemlerin biribirine veyahut cidarına (kenarına) çarparak bozulmamaları için kalemdanların içine «mitreşe» adı verilen çuha puşide (örtü) konulurdu.

KALEME ALMAK (قلمه آلمق) [*Ida.*] Yazmak, tesvit etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALEM EFENDİSİ (قلم افندیسی) [*Ida.*] Bir kalemde iş gören memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kâtip» de denir.

KALEME GELMEMEK (قلمه گلمه مك) [*Ede.*] Mecaz yoliyle tasvir ve ifadsi mümkün olmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kendî bazan gelir amma sözü gelmez kaleme
Muallim Naci

KALEM ERKÂNI (قلم ارکانی) [*Ida*] Kalemin başkâtip, mümeyyiz gibi yazıcı sınıfının büyükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkân; direk, sütun demek olan rük'nün cem'idir.

KALEMGİR (قلمگیر) [*San.*] Yazı yazılırken kalemin kâğıda takılmaksızın kolaylıkla yürümesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yazıya elverişli demektir. Pirinçli ahar bu hassaya malikti. Kalemin kaymaması için hattatlar kâğıda üzerinden tebeşir sürülmüş çuha gezdirirlerdi.

Yafkadır kâğıd-ı dil eşkile aharlayup
Mühre-i dagile şeffaf u kalemgir idelim
Sabit

KALEMKÂR (قلمکار) [*San.*] Kalem ile iş işliyen sanatkâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Boyacılığın bir nev'idir. Bu türlü boya işlerine «kalemkârî» denilir.

Yürekte bin kalemkârane işlenmiş elemler var
Onu bir sanat aşkıyle sever divanedir gönlüm
Lâ

KALEMKÂRÎ (قلمکاری) [*San*] Kalemle yapılan boya işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü iş yapan sanatkârlara «kalemkâr» denilir.

KALEMİNDEN KAN DAMLAMAK (قلمندن قان داملامق) [*Hal.*] Düzeltilmeğe lüzum görülmiyecek kadar düzgün ve güzel yazı yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Biçare Leh'in şimdi aleyhinde lehinde
Halkın nice sözler olunur gûş feminden
En doğrusu ama bu ki kan damlıyor elhak
Rusun kılıcı Avrupalının kaleminden!
Kâzım Paşa

KALEMİYYE (قلمیه) [*Mal.*] Yazı parası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden memur-

ların hazineden muayyen maaşları olmadığı için iş sahiplerinden bu namla para alırlardı. Sadrazamlara bu adla haslar verilirdi.

KALEMİYYE DAİRESİ (قلميه دائرەسى) [*Mal.*] Maliyede kayd-ı hayat şartiyle iltizama verilen çifliklerden alınan yüzde on kalemiyyenin tahsiliyle meşgul olan dairenin adıdır. Tanzimat'tan sonra diğer birçok vergiler gibi bu da kaldırılmıştır.

KALEMİYYE RİCALİ (قلميه رجالى) [*İda.*] Osmanlı teşkilâtında mevcut dört tariktan (sınıf) üçüncüsünü teşkil edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu dört tarik şunlardı: Mülkiyye, ilmiyye, kalemiyye, seyfiyye.

Kalemiyye ricali hâcegânlık tâbir olunan kalem zâbitliklerine ve diğer kalem mansıplarına memur olanlardı. Bunların son mertebeleri nışancılık, defterdarlık, reislik, defter eminliği şıkk-ı sani ve sâlis defterdarlıkları idi. Bu altı memuriyete «menasıb-ı sitte» denilirdi.

İlk zamanlarda kalem ricali için son had bu menasıb-ı sitte iken bilâhare diğerleri gibi bu da değiştirilmiş, bu gibilere beylerbeyilik ve vezaret de tevcih olunmağa ve menasıb-ı sitte erbabından seraskerler ve sadrazamlar yetişmeğe başlamıştır.

KALEMLİ (قلملى) [*San.*] Cirit nevilerinden birine verilen addır. Bunun ötekinden farkı hedefe isabet edecek tarafın altı köşeli ve üçte birinden aşağısının ayniyle eski yazı kalemi gibi tastih (satıhlandırmak) olunmasından ibaretti. Tastih edilmiş tarafı ok yelesi hizmetini görür, menzile varmasını kolaylaştırırdı. Başının altı köşeli olması hedefe isabetinde saplanması mümkün olamaz gibi zannolunursa da meleke ve mahareti olanların selvi ağacının gövdesine sapladıkları tarihlere kadar geçmiştir. Cirit gibi bu da süvariler tarafından kullanılır, dört nal veya kücum yürüyüşüyle giden bir hayvanın süvariye verdiği bir nevi muharrik kuvvet sayesinde uzak mesafeye kadar sevk edilirdi.

KALEM ODASI (قلم اوطەسى) [*İda.*] Resmî dairelerde yazı işlerinin görüldüğü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KALEM REİSİ (قلم رئيسى) [*İda.*] Yazı işleriyle meşgul olan kalemin başındaki başkâtip veya mümeyyiz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalem reisi kalemde otururdu. Divan-ı Hümayunda kalem reislerinin ayrıca daireleri vardı.

KALEMREV (قلمرو) [*İda.*] Bir hükümdarın idaresinde bulunan ve emr ü nehyi cari olan memleket yerinde kullanılır bir tâbirdir.

O şehriyarı serir-i baka ki yoktur anın
Kalemrevinde sınur u memalikinde hudud
Sabit

KALEM ŞAKİRTLERİ (قلم شاكردلرى) [*İda.*] Resmî dairelerde yazı işlerine yeni başlıyanlar, stajiyerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları şakirt yerine «mülâzim» denilmeğe başlanmıştır. Mülâzimler gibi şakirtler de bir müddet maaşsız olarak çalışırlardı.

KALEM TEPSİSİ (قلم تپسيسى) [*San.*] Kalemleri koymağa mahsus dar ve uzunca tepsiye verilen addır. Bunların ağaçtan yapılanları olduğu gibi gümüşten, altından olanları da vardı.

KALEMTRAŞ (قلمتراش) [*San.*] Kamış yazı kalemlerini açmağa mahsus uzunca saplı ve demiri sabit olup çakı gibi açılıp kapanmıyan küçük bıçak nev'inden âletin adıdır. Kalem ucunun icadından evvel yazı yazanlar, ondan evvel ve sonra hattatlar kamış kalem kullandıkları için kalemtraş, kalemlerini açmak için en çok muhtaç oldukları bir âletti. Kalemtraşların çeliklerine çok ihtimam edildiği gibi sapları da ağaç, kemik, sedef, mercan, akik, ödağacı, hünnap, pelesenk ve abanozdan yapılırdı. Zenginler kalemtraşlarının saklarını altından yaptırırlar, yahut altın kakmalarla süslerlerdi.

Kalemtraşın Arapçası mibree, Farsçası da gezlik'tir. Hattatlar arasında Türkçesi gibi Arapça ve Acemcesi de kullanılırdı. Hâk (kazıma) işinde kullanılan diğer nev'inin Arapça adı mihfere, kalemlerin yalnız yarılması işini gören üçüncü bir kalemtraşın ismi de mifrezdir. Bu üç türlü kalemtraşı hattatlar ve yazı meraklıları kullanırlardı. Alelâde yazıcılar üç işi bir tek kalemtraşa gördürürlerdi. Nefes Zade İbrahim (Gülzar-ı Savap, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1939, s. 102-103) «Kâtibin kalemtraşı mütaaddit olması lâzımdır. Bari hiç olmazsa iki gerektir. Biri traşe-i kalem (kalem açmak) için istimal ederler. Biri dahi ancak kat-ı kalem (kalem kesmek) için hıfzederler» diyor. Gülzar-ı Savab'ı tashih ve tertip etmekle beraber kıymetli haşiyeler de yazmış olan Kilisli Muallim Rifat (s. 102 haşiyesi) kalemtraşlar hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Kalemtraşların birçok nevileri vardır. Bunlardan ucu dönük olarak yapılanlara kâtibî kalemtraş, söğüt yaprağı biçiminde olanlara katı', tashih için ufak boyda ve yine küçük söğüt yaprağı biçiminde olanlara tashih kalemtraşı derler. Bunlardan başka burunları mukavves olmayıp müselles şekilde; büyük yazıları düzeltmek için yapılmış tashih kalemtraşları da

vardır. Meşrutiyetin ilânına kadar İstanbul'da kalemtraş yapanlar vardı. Sıtkı, Ruhi, Zeki, Şeref ve Muhyi gibi zatlar bu sanatın son adamlarıdır. Elyevm kalemtraş yapmak iktidarını haiz olan Kadıköy Osmanağa Camii imam ve hatibi Abdülkadir ile Ankara Caddesinde Hattat Halit vardır.

«Her sanatkâr kendi eseri olan kalemtraşa pirinçten, gümüş ve altından olmak üzere parazvanaya yakın (parazvana; kalemtraşın madenî kısmı ile sap kısmının birleştiği yerde madenî kısmı sapa tespit etmek için iki tarafına konulan madenî parçacıklar) bir yere damgasını kor.»

Kalemtraşı Acemler icadetmişlerdir. Buna isminin bir cüz'ü ile terkibi şahittir. İran kalemtraşları sap ve tezyinat cihetiyle bedîî masnuattan madut ise de çelikleri istenilen güzellik ve mükemmeliyyeti haiz değildir.

Osmanlılar kalemtraşı Acemlerden almışlardır. Yavuz Sultan Selim'in İran'dan getirdiği ve ganimetlerin en kıymetlisi addeylediği Tebriz sanatkârları miyanında kalemtraşçılar da vardı. Fakat Osmanlı kalemtraşlariyle İran'ınkiler mukayese edilirse Osmanlı kalemtraşlarının daha zarif ve mükemmel olduğu bir bakışta belli olur.

Osmanlılarda kalemtraşçılık vaktiyle bedîî sanatlardan sayılır ve her devirde sanatında mahir birkaç kalemtraşçı sayılırdı. Kalemtraşçıların en meşhuru «Baba» damgalı kalemtraşları yapan usta ile on yedinci asırda yaşamış olan Galata'lı ve İstanbul'lu iki Recai idi. Bu Recai'lerden İstanbullusu yalnız çeliğe dikkat sarfeder, sapına ehemmiyyet vermiyerek bir hindi bacağına veya kaşık sapına uydurup teslim ederdi. Son asırda adları hürmetle anılan Fennî ve Yümnî, Recai'lerden sonra gelen ustalardandırlar. On dokuzuncu asır başlarında Sâfî, Kemalî, Sıtkı, Bursa'lı Hüsnü gibi meşhur kalemtraşçılar yetişmiş ve hele Sâfî Kâtibi denilen şekildeki kalemtraşiyle adını ebedileştirmiştir. Yarım asır kadar evvel Hacı Resmî isminde bir derviş türemiş ve eserlerinde eski kalemtraşçıları unutturacak bir kabiliyyet göstermişse de ömrü vefa etmemiştir. Ondan sonra meydana çıkan Azmî ismindeki bir sanatkâr Hacı Resmî derecesinde meharet göstermemekle beraber oldukça hüner ehli olduğunu ispat etmiştir. Bunun da ölümü ile kalemtraşçılık zeval bulmuştur. Son zamanın kalemtraşçısı Horhor'da oturan Muhyi ile Zeki, Sıtkı ve Rıza idi.

«Türk kudret ve zekâsının yarattığı eserlerden biri de kalemtraş» olduğunu kaydeden Musahip Zade Celâl (Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Yayınevi, 1946, s. 52) kalemtraş demirlerindeki meneviş içi- şu tafsilâtı vermiştir:

«Kalemtraşlar evvelâ kösele bileyisinden geçirilir. Saniyen üzerinde hâsıl olan ince çizgiler, ince zımpara tozu ile oğularak düzeltilir ve çelik mazgala sürülür. Üzerinde kalan yağ lekeleri sodalı su ile yıkanır. İspirto veya eterle temizlenir. Zağ toprağı içindeki iri taneli parçalar havanda dövülüp ince elekten geçirilir ve biraz su ile bir kap içerisinde kaynatılır. Bulamaç hale gelince, bir süngerle kalemtraş çeliği üzerine yavaş yavaş sürülür. Cilâlandıkça çelikte menevişler peyda olduğu görülür. Bisulfat dö sud çeliğe siyah cilâ verirse de, bilâhare karıncalanmasına sebep olduğu rivayet edilmektedir.»

Matbaanın ve son zamanlarda çelik kalem ucunun icadı, en nihayet yeni yazının kabulü hattatlığın olduğu gibi kalemtraşın da zevalinin en büyük âmillerindendir.

O hüsn-i hatla yakut leblerindir
Kalemtraş-ı gama ustühanımı makta'
Musullu Gani

KALEMTRAŞ KINI (قلمتراش قینی) [*San.*] Kalemtraş mahfazası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kalemtraş kınları meşinden, bazan da ağaçtan yapılırdı.

KALEM ZÂBİTİ (قلم ضابطی) [*İda.*] Kalemin mümeyyiz ve başkâtibi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kalem âmiri» de kullanılırdı.

KALEM ZEAMETLERİ (قلم زعامتلری) [*Mal.*] Eskiden yazı işleriyle meşgul olan halifelere (kâtiplere) verilen zeamet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden memurların hazineden ödenen maaşları olmadığı için kendilerine zeamet verilirdi.

KALENDER (قلندر) [*Sof.*] Dünya ile alâkasını kesen, Allah yolunda giden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan kalender'in «Kamus-ı Osmani» deki izahı şöyledir: «Alâik-ı dünyeviyyeden (dünya işlerinden) tarik-ı Hakka mütevecciih, lâubali meşrep, lâkayt, mücerret fakir, derviş. Bu kelime lisanımızda aslî manasından çıkıp süiistimale uğramıştır.»

Rind-i kalender'in yoktur bunda şek,
Nazını çekemem; anlasın felek,
Cehennemde yanmak minnet çekerek
Cennete girmekten âsandır bana
Tokadî Zade Şekip

Girüp bin âleme her âlemi bir âlem-i zevk et,
Kalender ol, hakîm ol, âlemin her âleminden geç
Celâl Paşa

KALENDERHANE (قلندرخانه) [*Vak.*] Fakir dervişlerin barınmaları için yapılan zaviyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalender; dünya alâkalarından feragatle hakaik-ı mâneviyyeden (mânevi hakikatler) zevk duyan filozof, derviş demektir. Fâtih devrinde açılan kalenderhanelerde Mesnevî okutulduğu bazı eserlerde yazılıdır.

KALENDERÎ (قلندری) [*Ede.*] Aruzun mef'ulü, mefailü, mefailü, feulün vezninde yazılan şiirlere verilen addır. Halk şairlerince (kalenderî) denildiğini, âşıkların hususî bir ahenkle okuduklarını, adı bu ahenk ve vezinden almış olduğunu yazan ve ahenklerin tenevvü ettiğini, bu cihetle «Acem kalenderîsi» ve saire gibi namlar alırsa da bunların şekle taalluku olmadığını da ilâve eden Çankırı'lı Ahmet Tal'at Bey (Halk Şiirlerinin şekil ve nev'i, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, s. 83) şu tafsilâtı da veriyor:

«Kalenderîler de gazel tarzında yazılır; murabba, muhammes, müseddes olabilir:

Bülbüller öter şevkile ezhar küşade,
Peymane bekef olsa nola yâr küşade!
Gör lûtfuna saki-i safa bahş-i beharın,
Bir câm ile olmaş gül ü gülzar küşade!
Seyret beden-i nâzikini çâk-i kabaden,
Mestane o meh, düğme-i zertar küşade!
Çözl bend-i ser-i zülfünü ey şane ki olsun,
Dillerde alan ukde-i efkâr küşade!
Olsa yaraşır bülbül-i pür şevk u Neşatî,
Olmakta yine gül gibi dildâr küşade.

«Son senelerde bazı rindane şiirlere de «kalenderî» sernamesi verildiği görülmektedir. Bu ismin mâna itibariyle verilmiş olduğunu ve son zamana ait bulunduğnu zannediyorum.

«Saz fasılları arasında kalenderî okunurken her beytin ikinci mısraının son beş hecesi umumun iştirakiyle taganni olunur.

«Kalenderî kelimesinin (Ahilik, Babaîlik, Alevîlik, Abdallık, Hayderilik... gibi) mezhep ismi olduğunu tarihlerden anlıyoruz. Süflî, rint meşrep, indinde nik ü bet siyyan olan kimselere (kalender denilmesi (kalender) taifesinin hiç olmazsa haricî şekilleri hakkında bir fikir vermektedir. Bu tarzdaki şiirlere bu ismin verilmesi ihtimal, şiirin kalenderlere mahsus âyinlerde okunan nefes veya nutukların ahengiyle okunmasından ileri gelmiştir.»

KALENDERÎ ÇADIR (قلندری چادر) [*San.*] Eskiden alaylarda kullanılan çadırlardan birinin adıdır.

KALENDERİYYE (قلندریه) [*Sof.*] Nakşibendiyye sadâtından Seyyit Celâl-i Buhari'nin tarikatına mensup olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Farsça kalender; dünya ile alâkayı kesmiş, Allah yoluna dönmüş, lâübali, kayıtsız, rint, derviş mânalarına gelir. «Burhan-ı kaatı'» da şöyle izah edilmiştir: «Kalender asıl o zattır ki nukuş ve eşkâl ve âmâl kayıtlarından müberra ve ruhaniyyet derecesine irtika etmekle güneşin şuâları gibi musaffa olup elhâsıl tekellüfat-ı resmiyye ve tasarrufat-ı ismiyyeden münezzeh ve masivadan munkatı' ve taleb-i cemâl ve celâl-i Hak ve vâsıl-ı füyuzat-ı seniyye-i Ehadiyyet-i mutlak ola. Zerre miktarı dünyaya meyil halinde ashab-ı gururdan mâdut ve silsile-i kalenderaneden hariç ve mâtrut olur. Bunların hulâsası tecrit ve tefritte kemâl ve tahrib-i âdât ve ibadâtta kasit ve kasir-i îmâldir.»

Kalenderîliğin menşeini «Ebu Hafs-ül-Haddâd», «Hamdûn-ı Kassar» ve «Ebu Said Eb-ül-Hayr» gibi büyük Melâmetî sofilerinden olan ve «Şeyh Cemaleddin-i Sıvasî» (ölümü 463) den sonra Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan ve Ortaasya sahalarında intişar edip «Şeyh Bahaeddin Zekeriyya-yı Moltanî», «Fahrüddin-i Irakî» ve «Kalendername» müellifi «Seyyid Hüseynî» gibi büyük sofîlerde yüksek va hususî bir felsefe şeklinde tecelli ettiğini söyliyen Abdülbaki Gölpınarlı (Kaygusuz, Vize'li Alâeddin, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1932, Lûgatçe) şu tafsilâtı da veriyor:

«Kalenderîler'de müfrit bir Alevîlik vardır. «بيان رسائل الحقائق»ın verdiğ malûmata göre zikirleri bile «Hüseyin, Hasan, Muhammed, Fatıme, Ali» dir. Kalenderiler def, kudüm ve alemleriyle takım takım, yer yer gezerler, mesleklerini neşredrlerdi. Sakal, bıyık ve kaşlarını ustura ile kazıtarak «çâr-darb» olmayı kendilerine şiar ittihaz etmişlerdi. İşten güçten feragatle «tese'ül ve tecerrüd» ü ihtiyar eden bu taife, «abdâlan, taife-i cevalika-i kalenderiyye namını almışlar va zâhire riayetkâr sofuların ta'nına uğramışlardır. «نور الهدی لمن اهتدی» ya mehaz olan ve «Vâhidî» tarafından «Kanunî Süleyman» zamanında yazılan «Menakıb-ı Hace-i Cihan ve Netice-i Can» isimli kitapta Abdallar çar-darb olmalarının sebebini şöyle anlatıyorlar:

Anınçün bu sakal u saç u kaşı
Tıraş ettik bu yüzden kola nâşi
Şu nesne kim cihanda âriyettir
Anı tıraş etmemek akbah sıfattır
Bu kıllar âriyettir mülk-i tende
Gider var ise aklın anı sen de
Tıraş eyle bu yüzden sen sakalın
Ki tâ ruşen ola çün meh cemalin

«Kalenderîler de ayni mesele hakkında şöyle diyorlar:

Sakalı vü kaşı bu yüzden tıraş
Kılıruz ki edem sana anı faş
Gider anı ârızdan ol râzdaş
Ki ol ârıztdir kıl anı tıraş
Hicab olsa bir mâha ebr-i siyah
Münevver eder mi cihanı o mah
. . . . . .
. . . . . .
Yüzümüz görenler ziyâ kespeder
Sözümüz işiden, safa kespeder

«Halbuki işin doğrusu yüzün zâta, yüzdeki hutûtun sıfata teşbihinden doğan bir telâkkidir. Kalenderîler çar-darb olarak zâta mazhar olduklarını izhar ediyorlardı. Bunda «mahbubperestî» nin de herhalde dahli vardır.

«Hayderî, Şemsî, Bektaşi gibi bazı tarikatlar da çar-darb olmak hususunda kalenderîlere uymuşlar, yalnız bıyıklarını ve kaşlarını bırakmışlardır. Kalenderîler diğer tarikatlara da nüfuz etmişlerdir. Eflâkî Tezkiresinden Mevlâna'nın bir gün tıraş olurken berbere, sakal ve bıyığını ancak sakalı vermiş denecek derecede dipten kesmesini söyleyip kalenderîleri methettiğini anlıyoruz. Mevlevîlerden «Sultan Divanî» lâkabiyle meşhur olan «Simaî Divane Mehmet Ef.» (936) tamamiyle bir kalenderîdir. Kendisi çar-darb olduğu gibi dervişlerini de umumiyyetle tıraş ettirirdi. Hattâ bu yüzden «Tibyan» sabibi, kalenderliği, Mevlevîlikten bir şube zannetmiş ve müessisliğini bu zâta atfetmiştir. «Tibyan», Yavuz Selim'i bile «kalenderî» göstermektedir. 953 te İstanbul'da vefat eden Mevlevî Yusuf-u Sine-çâk ve kardeşi Gülşenî Hayretî Baba da çar-darb idiler. Kalenderîlik bilhassa Bayramî Melâmîliğiyle çok mütedahildir. Duhanî Zade Ahmet B., «Oğlan Şeyh, Oğlan Dede, Çelebi Şeyh lâkaplariyle anılan İsmail Mâşukî» nin çar-darb olduğunu:

Tekyegâh-ı aşk içinde pa-bürehne çar-darb
Sırr-ı Hak ta ser tıraş u vâlih ü hayran Dede

beytiyle haber verdiğine göre, bu zâtın ve 12 dervişinin, «Nişancı Tarihi» nde Kanunî Süleyman zamanında «Men-i Taife-i Kalenderiyan-ı Hafızıyan» başlığı altında Osmanlı ülkesinden sürülen ve «hadid-i mezellette zâr ü zâr, ka'r-ı zemin-i nekbette merkez-i hâk gibi hakir ü bimiktar» oldukları haber verilen kalenderilerin tehcir ve imhası sıralarında katledildiğini zannediyorum.»

Secdeler eğlen gelin abdallar kim bunda bir
Tekye-i Hak'ta tıraş olmuş kalender var imiş
Usulî

KALENSÜVE (كلنسوه) [*Kıy.*] Eskiden başa giyilen kavuğun Arapça adıdır. «Lehcet-ül-Lûgat» de kavuğun Arapçası «kalensüve», Acemcesi de «kelûte» olduğu yazılıdır. «Kalanis» suretinde cemilendirilirdi. Yine «Lehcet-ül-Lûgat» a nazaran takke, külâh, mücevveze, örf ve saire gibi başa giyilecek şeylerin hepsine «kalensüve» denildiği gibi «kalensiye» de denilirdi. Ulema üstüne sarık sarardı.

«Taç Risalesi» nde şu tafsilât vardır: «Kalensüve-i tavîleyi (uzun kalensüve) icadeden Emevî padişahlarından Hişam'dır ki Zehebi 153 tarihinde yazmıştır. Müstakim Zade Ashab-ı kiramın kalensüveleri yassı idi. Rikâne rivayetiyle buyrulmuştur ki bizlerle müşrikler miyanında fark imame alel-kalensüvedir ki kefere yalnız giyerler, bizler kalensüve üzerine sararız.

«Taç tâbir olunan kalensüveyi bazıları Bahr-i Vahdet-i Mutlaka imaen bir terk ile terkeylediler. Niceleri dahi telkin-i tevhid burcuna teslis olduğuna işaret olmak üzere üç terk ihtiyar eylediler. Ame-i imame ki tarik dahi dinür. Tasnif edenler ulûm ve avalim ve nüfus ve tabayi' ve anasır itibariyle ve humasiyül-ecza (beş cüzlü) edenler hamse-i mübarek-i salevat ve mebna-yi islâm ki şart tâbir-i nârevasiyle şehîrdir ve havas emsali muhammesler mülahazasiyle ve südasi (altılı) kılanlar şeş ciheti şeşte mecaz-ı fenada zar u zebun olmamak için emaret terk eylediler. Yedi terk ihtiyar edenler kelimat-i tevhid ve seb-ul-mesani gibi ve sekiz kılanlar cinan ve hamele-i arş-ı mecid mülâhazasiyle vaz' ve on iki târik üzere taçlarını târik olanlar dahi kelime-i tevhidin hurufu adedi ile teberrük veya usul ve furu-i esma adedi murad eylediler ve on dört olmak dahi Seyyid Seyfullah Agâh risalesinde imlâ ve yirmi dört olduğu âsar-ı Şeyh Vefa'da serd ü ityan olunmuş. Lâkin sair işarat-ı gaybiyye garibesi keşf ve şuhudunda bül-hevesandan bihuş olan nâşefte gûş için kuvvet-i tefehhüm bitap ve belki ekser sofiyan sadeler canibinde dahi tahammül nâyaptır ve lihaza terk olundu.»

KALE YAMAĞI (قلعه یاغی) [*Ask.*] Kale muhafazasında bulunan bir kısım askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yamaklar eşkincilerden olmadıkları için sefere gitmezler, bulundukları kaleyi muhafaza ederlerdi.

KALFA (قالفه - قلفه) [*Sar., Hal.*] Sarayla konaklardaki cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Konaklarda bu tâbir daha ziyade bunların eskileri ve yaşlıları hakkında kullanılırdı. Gençlerine «kız» denilir ve adlariyle çağırılırlardı.

Leylâ Hanım hâtıralarında (Harem ve Saray Adat-ı Kadîmesi) saraydaki kalfalara dair «Kalfalar» beşlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Saray-ı Hümayunda olsun Sultan saraylarında olsun kalfaların mevkileri eskilik (kıdem) itibariyle taayyün eder. Yedi usta, yedi ikinciden daye, dadı yoksa baş halayık hazinedar usta olur. Hazinedar ustalık vazifesi cariyelerin hepsine kumanda etmek, eyyam-ı resmiyyede (resmî günlerde) ser-i kârda (işin başında) bulunmak, hazineyi muhafaza etmektir. Çamaşır usta, çamaşır ve yatak takımlarına, çaşnigir usta sofra takımlarına, ibriktar usta leğen, ibrik takımına, kahveci ustası kahve takımına, kutucu usta Sultan Efendinin hamam ve baş nizamı hizmetine, kilarcı usta da kiler işlerine ve meyva takımına bakar. Bu kalfalar vazife saatlerinde hizmetlerinin başlarında bulunur. İş bitince takımları toplar, hıfzederler. İkinciler muavinleridir; bunların üçüncüleri de olur.

«Bunların mevkileri tebşir olunurken taraf-ı şahaneden herbirine beşer mücevher iğne ihsan buyurulmak âdettir. İğneler kabak çiçeğine benzer beş yapraktan müteşekkildir. Hazine ustanınkiler daha büyük ve pırlantadır. Diğer ustaların sim mecidiye büyüklüğünde Felemenk, ikincilerin daha küçük ve Roza taşları ile yapılmıştır Bu iğnelerden Sultan Efendilerin ustalarına da ihsan olunur. Çırak olursa götürmeğe mezundur.

«Huzur ı şahaneye çıkarken ve resmî günlerde giyilmek için zât-ı şahanenin yedi ustası ile kâhya kadına baş ve ikinci kâtibeye verilen kadife veya diğer ipekli kumaş üzerine kenarı sırma ile işlenmiş saltalardan Sultan Efendilerin hazinedar ustalarına birer salta verilirdi.

«Zât ı şahanenin ustalarının ikincilerin mevkileri cülüs ı hümayunda Sultan Efendilere ait olanların evlenmeleri sırasında taayyün eder, mücevherat ve saltalar da o vakit verilir.

«Hünkârın ustaları Harem-i hümayun dairelerı kalfalığı ile de muvazzaftırlar. Kadın Efendilerin ve ikballerin dairelerinde ikamet ederler, nedimeleri gibidirler. Taraf-ı şahaneden tâyin olundukları cihetle daima hürmet ve meveddet görürler. Hizmet olarak yalnız yirmi dört saat hünkâr nöbetçilikleri vardır. Mütaaddit maiyyetleri ile beraber hünkâr sofasının altında beklerler. Bazan huzur-ı şahaneye çağırılıp iltifat ve ihsana mazhar olurlar. Huzur-ı şahanedeki hizmetleri hünkârın kendi intihap ettikleri hazinedarlar ifa ederler. Daima hizmet-i şahanede bulunanlar ki ekseriya ikinci, üçüncü hazinedarlardır. Onlar her vakit huzura çıkarlar. Diğerleri çağırıldıkça ve nöbetçi oldukça çıkarlar. Hazinedarlar içinde hüsün ve cemalce nazarı pek de tatyip etmiyenler bulunurlar; lâkin hepsi pek terbiyeli zarifelerdir. Sade ve güzel giyinirler. Huzur-ı şahaneye çıkarken entarinin üzerine Avrupa giyerler (bu kısa etekli bedene kadar darca hırkacık Avrupalıların bask dedikleri biçimde olduğundan ismine Avrupa demişler). Bu Avrupaların rengi, süsü sahibelerinin hüsn-i tabiatına göredir. Başlarına yemeni, gaz her ne bağlarlarsa sağ veya sol tarafına uzunca ibrişim püsküllü düz küçücük bir fesi iğnelerler (fes Sultan Aziz devrinde terkedilmiştir). Huzur-ı şahaneye çıkarken arkada iki, üç, dört saç bulunmak da âdettir (saç taranışı değişince örgüler de kaldırıldı).

«Hazinedarlar yumuşak deriden, ya kumaştan ökçesiz terlik giyerler. Bu pabuç daire-i şahaneye mahsustur. Aşağı inerken, başka daireye giderken üzerine başka pabuç giyerler. Hazinedarlar hünkâr dairesinin altında, hazinedar acemileri zemin odalarında ikamet ederler. Dairelerin ve hazinedarların hizmetlerini acemileri görürler. Sofraları da ayrıdır.»

§ [*Mek.*] Mekteplerde hoca yardımcılarına da kalfa denilirdi. Bu tâbir «halife» den bozmadır.

KALGAY (قالغای) [*Ida.*] Osmanlı tarihlerinde sık sık tesadüf olunan kalgay; Kırım'da bir mansıbın unvanıdır. Kırım hanı olan her yeni han kendisine bir kalgay tâyin ederdi.

Tarih; bu unvanın ihdasını şöyle yazıyor: Fâtih Sultan Mehmet'e sığınarak Kırım'ın Osmanlı himayesine geçmesine sebep olan (Mengeli Giray) bir gün akına giderken:

— Kırım'a kimi kaymakam bırakıyorsunuz? diye sormuşlar. O da:

— Oğlum Mehmet Giray kalsun, diyecek yerde Tatar şivesiyle:

— Oğlum Mehmet Giray Kalgay demiş. Mehmet Giray babasının akından avdetine kadar Kırım'da hükümet işlerine bakmış ve dönüşünde memleha ve Gümrüklerden muayyen bir irad

ayrılmak suretiyle ve (Kalgay Sultan) unvaniyle (Akmescit) de bulunmuştur.

Ondan sonra Kalgay'lık Kırım'da bir mansıp olarak kaldı.

KALGAY SULTAN (قالغای سلطان) [*İda.*] Kırım hanının veliahdi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KALHANE (قالخانه) [*San.*] Altın, gümüş ve sair madenleri ve sırmaları eritip külçe haline getirmeğe ve döküme hazırlamağa mahsus ocaklı yere verilen addır. Türkçesi dökümhanedir.

KALIBA ÇEKMEK (قالبه چکمك) [*San.*] Bir şeye istenilen şekli vermek veya bozulmuş olan şeklini düzeltmek için kalıba koymak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden fesler kalıba çekilirdi.

KALIBI DİNLENDİRMEK (قالبی دینلندرمك) [*Sof.*] Ölmek, göçmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALIP (قالب) [*San.*] Hattatlar arasında celî yazıların müsveddeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir Kalıplar muhtelif vasıtalarla vücuda getirilirdi. Bazıları sulu mürekkeple kaba kâğıtlar üzerine yazarlar ve sonra tashih ederlerdi. Kendilerine güvenen bir kısım büyük hattatlar garip vasıtalara baş vurmuşlardır. Recai Mehmet Şakir Efendi kalıplarını makasın iki ucunu açmak suretiyle kâğıt üzerinde yürüterek yazar ve makasın iki ucunun bıraktığı çizgileri kalemle çizmek suretiyle istediği yazının kalıbını hazırlardı. Şefik Bey de Beyazıt'da şimdiki Üniversite'nin dış kapısı üzerindeki «Daire-i Umur-ı Askeriyye» yazısını iki kurşun kalemini biribirine bağlıyarak bir günde çizmişti.

Hattat kalıbı yaptıktan sonra istenilen yere nakli kalırdı. Bu işi mücellit yapardı. Bunun başka başka usulleri varsa da en ziyade kabul edileni iğne vurmak usulü idi.

İğnelemek büyük dikkat istiyen bir işti. İşte mücellitler böyle iğneledikleri kalıplardan mahsus vasıtalarla aynı aslın mütaaddit kopyasını vücuda getirerek hattatların eserlerini çoğaltırdı.

KALIP BASMAK (قالب باصمق) [*Hal.*] Tasdik, şahadet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALIP BASKISI (قالب باصقیسی) [*San.*] Mücellitlerin kitap ciltlerine bastıkları tezyinî şekillerin kalıpları üstüne tazyik yapmak için kullandıkları baskı âletinin adıdır.

KALIP DEMİRİ (قالب تیموری) [*San.*] Mücellitlerin ciltlerin kitap kapları üzerine kabartmalı olarak tezyinî şekiller, şemseler ve cetveller yapmak için kullandıkları demir veya bronz kalıpların adıdır.

KALİÇE (قالیجه) [*Saa.*] Küçük halı, seccade yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KALİTE (قالیته) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Bu gemiler yirmiden yirmi dörde kadar oturaklı idiler.

İtalyanlar bu sınıf gemilere galita, Fransızlar galiote, İngilizler galyot derlerdi. Osmanlılar bunu kalite suretine tahvil etmişler ve o suretle kullanmışlardır.

Felemenkliler dört yüzden beş yüz tonilâtoya kadar yük istiabına kâfi ve grandi ve mizane sütunlariyle bir de cesim pokruva yelkenini hâmil ve gayet muhkem yapılmış ipleri düz gemilere de galliot suretinde olmak üzere az değişiklikle bu adı vermişlerdi. Bu gemiler eskiden havan tekneleri makamında istimal olunurlardı.

Kaliteler hassaten takip hizmetinde kullanılırlardı.

KALKAN (قالقان) [*San.*] Silâhın icadından evvel eski muharipler gibi Osmanlı askerlerinin de kullandıkları müdafaa (korunma) âletinin adıdır. Kalkan; kılıç, gürz, harbe veya silâhın icadından evvel kullanılan bunlar gibi şeylerin tesirinden korunmak için sol kola takılırdı. Meşinden veya dayanıcı bir maddeden imal olunurdu. Bakırdan ve çelikten de yapılanları vardı.

«Eski zamanlarda ok, kargı ve mızrak gibi silâhlara karşı korunmak için elde tutularak siper makamında kullanılan deriden veya madenden yapılmış dört köşe veya yuvarlak levha» suretinde târif olunan kalkan için «Sanat Ansiklopedisi, Kalkan Maddesi» nde şu izahat vardır :

«Kalkanlar umumiyyetle müzeyyen olarak yapılırdı. Kalkanların müstatil, beyzî veya yuvarlak olmak üzere muhtelif şekilleri vardır. Eski muharebelerde düşmanın attığı ok ve kargıdan ve vurduğu kılıçtan vücudu ve zırhı korumak için elde tutulurdu. Bunlar çelikten, kalın gergedan ve fil derisinden, jütten (ipten) veya ağaçtan yapılırdı. Muharipler bunu sol ellerinde tutar ve sağ elleriyle silâhlarını kullanırlardı.»

Güzel Sanatlar Akademisi Mimarî Tarihi ve Şehircilik Profesörü Celâl Esat Arseven eski Yunan kalkanları, Roma kalkanları hakkında izahat verdikten sonra Türk kalkanlarına geçiyor ve şu tafsilâtı veriyor :

«Türkler çok eski zamanlardan beri kalkan kullanmışlardır. Kılıç ve kalkan kullanmakta büyük mahareti olan eski Türkler, muharebelerdeki zaferlerini biraz da kalkana medyundurlar. Türklerde ok, yay gibi kılıç kalkan da millî bir spor haline gelmiştir. Yakın vakitlere kadar bayramlarda ve düğünlerde kılıç kullanma oyunları oynanırdı.

«Eski Türklerde kalkan kelimesi kalkang şeklinde yazıldığına göre sert ve dayanıklı mânasına olan kal (kalın) ile tekerlek mânasına kang (tang) sözlerinden gelmiş olması muhtemeldir. Bu itibarla, Türklerin ilk kullandığı kalkanların yuvarlak olduğu düşünülebilir.

«Türkler kalkanları, demirden, bakırdan, fil ve gergedan derisinden, kaplumbağa kabuğundan, hasırdan, söğüt dalından, kamıştan, ipten ve ağaç kabuğu ok ve kılıç işlemiyen sert ve elâstikî maddelerden yaparlardı. Bunların şekilleri de görecekleri hizmete göre yuvarlak, müstatil, göbekli veya musattah olurdu.

«Sırf demirden olanlara Arapça tâbir ile hacefe ve sepet üstüne deri gerilmiş olanlarına deraka veya matrak denirdi.

«Demir ve çelikten olan yuvarlak kalkanlara da yaleb tâbir olunurdu. Bunların şişkin olanlarına kubbeli kalkan ismi verilirdi ki bu biçim kalkanlar umumiyyetle kılıç ve mızrak darbelerini kaydırmak içindi.

«Osmanlı Türkleri başlıca iki nevi kalkan kullanırlardı. Diğerleri ise demir ve çelikten olup daha ağır idiler.

«İncir dallarından mamul ve iki tarafı dar deri kaplı kalkanlarla bükülmüş ipten mamul gayet hafif kalkanlar da kullanılırdı.

«Türkler kalkanları çok kullanırlardı. Bunlar küçük ve hafif ve yuvarlak, demirden veya üstüne ibrişim sarılmış sazlardan yapılmıştır. Kalkanların tâlime mahsus sepetten örülmüş ve üstüne ibrişim veya posteki sarılmış nevileri de vardı ki bunlara matrak (mutrak) denirdi. Kalkanların uzunca müstatil şeklinde silâhşor kalkanı denilen bir nev'i de vardı.

«İstanbul Askerî Müzesinde bunların her nev'inden gayet güzel nümuneler mevcuttur. Bunlar miyanında padişahlar ve kumandanlara mahsus altın kakma ve zîkıymet taşlarla tezyinatlı ve yazılı birçok nadide kalkanlar görülmektedir. Bunlar Türk süsleme sanatlarının birer şaheseridir.

«Avrupa'da XVI. asrın ilk yarısından sonra kalkan taşımak âdeti kalkmıştı. Yalnız alay ve törenlerde seyis ve uşaklar tarafından süs olarak sahiplerinin önlerinde taşınırdı. Bunlar umumiyyetle, üzerine kakma veya batırma olarak tezyinat ve muharebe resimleri yapılmış madenî siperlerdi ki bugün müzelerde görülmektedir. Bizim silâh müzesinde de Türklere ait böyle birçok eski ve müzeyyen kalkanlar vardır.»

Marcıglı'ya atfen Cevat Paşa'nın beyanına göre (Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 159) «Marcıglı'nın bulunduğu asırda Osmanlılar iki cins kalkan kullanıp bunun birisi incir ağacından mamul olarak dâhil ve harici bir deri ile mestur ve diğeri bükme ve kavi ip ile muhat ve kolun takılması için dâhilinde bir kolluk mevcut bulunmuştur. İncir ağacından imal olunmasının sebebi incir ağacı hafif olduktan fazla pek ziyade bükülmediğinden neşet etmiştir.»

Silâhın icadından sonra kalkan, tarihe karışmıştır.

KALLÂVÎ (قلاوی) [*Kıy.*] Eskiden sadrazamlarla vezirlerin başlarına giydikleri tersine çevrilmiş ehramî bir kule şeklindeki kavuğun adıdır. Kırk santim kadar uzunlukta olup üstüne gayet ince Hint tülbendi sarıldıktan sonra sağdan sola doğru dört parmak kalınlığında sırma harç ile süslenirdi. «Kalâvî» de denilirdi. Çadıra da benziyen kavuğun içi sepetli idi. Vezirlere mahsus mezar taşlarında örneği görülür.

KALLÂVİ FİNCAN (قلاوی فنجان) [*San.*] Büyük fincan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kulpsuz büyük fincanlara bu ad verilirdi.

KALLÂŞ (قلاش) [*Hal.*] Dessas, hilekâr, derbeder, harabati, sefil, müflis, mendebur, baldırı çıplak, çapkın mânalarında kullanılır bir tâbirdir.

Esir-i dane-i zerk oldu zahid-i kallâş
Elinde dam-ı riyadır çevirdiği tesbih
Rahi

KALOŞ (قالوش، غالوش) [*Kıy.*] Eskiden potinleri çamurdan korumak için sokakta potin üstüne giyilen yarım kundura hakkında kullanılır bir tâbirdir. Potinle birlikte giyildiği için kaloş potin de denilirdi. Ekâbir ve hassaten Devlet memurlarının giydikleri ayakkabı kaloş potindi. Kaloş arkasındaki yay vasıtasiyle potinle kenetlenirdi.

Lâstiğin taammümü kaloşun istimalden kalkmasına sebep olmuştur.

KALPAK (قالپاق) [*Kıy.*] Postekiden yapılan başlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif şekilleri vardır. Post kalpak, Çerkes kalpağı, Tatar kalpağı, Rus kalpağı, kalpak nevilerini teşkil eder,

Kalıplı olanlarına «şubara» denir. Şubarayı yeniçeriler zamanında topçu askerleri giyerlerdi.

KALP AKÇA (قالب آقچه) [*Mes.*] Akçanın taklidi olarak yapılan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Akça; vaktiyle tedavül eden küçük gümüş paranın adıdır. Sonradan madenî paraların her türlüsünün kalpına da bu ad verilirdi.

Kalpazanlıkla eder çok bihuş
Kalp akça gibi kalbin mağşuş
Sümbülzade Vehbi

KALPAZAN (قالپازان) [*Mes.*] Kalp para yapan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalancı, güvenilmez yerinde de kullanılır. Kalpzen'den bozmadır. Kalpzen «Kamus-ı Türkî» de şöyle izah olunmuştur: « (Kalp = değiştirip bozma, zeden = vurmak, zebanzedi: kalpazan) 1 — Yalandan taklit akça yapan, sahtekâr. 2 — Yalancı, her hali sahte, güvenilmiyecek: o kalpazan bir adamdır.»

KALTABAN (قالتبان) [*Hal.*] Tembel, âtıl; deyyus, pezevenk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Baba! En sevgilisi annem o senin öz vatanın
Olacak mıydı feda hırsına üç kaltabanın
Mehmet Âkif

KALTAK (قالتاق) [*San.*] Hayvan üzerinde oturmağa mahsus eğerin tahta kısımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna eğer kaltağı veya eğer ağacı da denir. Çerkes kaltağı, Tatar kaltağı gibi nevileri vardır. Bazı yerlerde eğere de kaltak denilir.

§ [*Hal.*] Kötü kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sar bir aylak güzele gönlünü at
Eski kaltak da ise üstüne yat
Yenişehirli avni

KALTAK KAŞI (قالتاق قاشی) [*San.*] Eğer ağacının ön ve arka taraflarındaki çıkıntılı yüksekçe kısımlara verilen addır.

KALYA (قالوه) [*Ok.*] Tâlim (öğrenme) okunun adıdır. Tahta çubuk şeklinde olup ucunda temreni yoktur.

KALYON (قالیون) [*Bah.*] Ambarlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli ve kürekli harb gemilerinden birinin adıdır. İki ve üç ambarlı ahşap büyük harb gemileri bu ismi alırlardı. Kalyon tâbiri sonradan üç ambarlılarla iki ambarlı olan «kapak» lara tahsis kılınmış olmakla beraber birden ziyade güvertesi olup yelkenle kullanılan gemilere de alelıtlak «kalyon» denilirdi. Bunların karaka, barça, karavelâ, burton gibi muhtelif nevileri vardı.

Osmanlı bahriyesinde kalyon nev'inden harb gemileri ilk defa olarak İkinci Bayezit devrinde kullanılmıştır. Bunlar o vakit (göge) adını taşıyorlardı. Kanunî devrinde de bin beş yüzden iki bin tonilâtoya kadar yük taşımağa müsait ve «karaka» envaından büyük gemiler kullanılmıştır. Bu gemiler her nekadar kürekle sevk olunur ise de hareketleri başlıca yelken ve direğe yani rüzgâra mütevakkıf olduğundan harb sırasında rüzgâr esmediği zamanlarda pek okadar işe yaramazlardı. Bu cihetle bu gemilere karşı hafif kadırgalarla harbetmek mümkün olduğu gibi ekseriya zafer ve galebe de temin olunurdu. Binaenaleyh Osmanlılar tarafından bu türlü gemiler başlıca nakliyat işlerinde kullanılmıştır.

Sultan Süleyman devrinden sonra bir müddet bu gibi büyük gemilerin kullanılmasından vazgeçilmiş ise de yine hâsıl olan ihtiyaca mebni 1054 (1644) tarihlerine doğru «burton» tâbir olunan kırk ve kırk beş adet topçeker kalyonlar istimal edilmiş ve nihayet 1061 (1650) tarihinden itibaren bu ve sair nevi kalyonların istimal ve çoğaltılmalarına devam olunarak 1093 (1682) tarihinde dahi seksen bir pare topçeker kapaklarla yüz onar pare topları hâmil olan üç ambarlı kalyonlar inşasına başlanmıştır. Bunlardan (Mahmudiye) ve (Selimiye) adlarında olanları son zamanlara kadar mevcut idi. Hattâ bundan kinaye olarak umum bahriyelilere «kalyoncu» denilmiştir.

Eski zamanlarda donanmanın ilkbaharda denize çıkması, sonbaharda Tersaneye dönmesi usulden idi. Yine o vakitlerde bahriye askerlerine böyle seferber olduklarında yemek pişirtilmezdi. Altı aylık erzakları olmak üzere verilen pirinç, mercimek ve zeytinyağını evli olanlar evlerine bırakırlar, bekâr olanlar da yemek pişirmek için icabeden levazımı tedarik edemedikleri için tayınlarını satarlardı. Bu sebeple gerek evlerinde bırakanlar ve gerek satanlar sefer vaktini kuru peksimet ile geçirdikleri için birçoğu hastalanır, içlerinden mühim bir kısmı da ölürdü. Zengin olup da altı aylık komanyalarını yanlarına alanlar köşe ve bucakta maltız ocaklarında yemek pişirirlerdi.

Bir gemide böyle otuz kırk yerde ateş yanmakta büyük mahzur olduktan başka güverte ve top ambarları hep su varilleri, kumanya sandıkları ve öteberi ile dolduğu için icabında bunların tahliyesiyle top atılması bir iki saatlik vakte ihtiyaç gösterirdi. Üçüncü Selim zamanında Tersanede yapılan diğer isla-

hat arasında buna da bir rabıta verilmesi düşünüldü. Ancak evvelemirde yemek pişirilmesi maddesine bir karar verilmek lâzımgeleceği cihetle tayınların kendilerine verilmeyip seferber olduklarında akşam yemeği olmak üzere cuma ve pazartesi geceleri pilâv, sair akşamlarda çorba pişirilip dağıtılmak ve kuşluk yemeği olarak da zeytin salatası verilmesi hususunun nizam ittihazı ve bunun bir iki gemide tecrübesinin icrasiyle masarifin miktarı bilindikten sonra kabulü düşünülerek 1208 (1793-1794) senesinde seferber olan yedi yüz nefer takımlı Bahr-i Zafer kalyonu ile yeni inşa olunan Huma-yı Zafer fırkateynınde etrafı demir mahfazalı birer müstahkem ocak yaptırılarak tecrübesi icra edildi. Yapılan tecrübe muvafık görüldüğü için ondan sonra yapılan gemilerle eski gemilere ocaklar ilâve edilerek gemilerde çok geç olsa bile efradın iaşesi de temin olundu.

Evliye Çelebi meşhur geçit resminden bahsederken (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 552) «Esnaf-ı Reisan-ı Bahr-i Sefid» başlığı altında kalyon için şunları yazmıştır:

«Bunlar pek tantanalı alay etmişlerdir. Akdeniz kaptanlarından Bursalı Bali kaptan Bodur Gürcü Cafer kaptan, Karamanlı Ali Kaptan, Sarı Veli, Sarı Solak, Topal Muharrem, Çavuş oğlu, Kartıloğlu, Katran oğlu, Kara Hoca, Cennetî, Turalı, Dimitraki, Kemeraki nam kaptanlar ile cümle on yedi karavane kaptanlı kalyonlardır ki her biri dörder beşer kat ambarlı, ikişer kat yatırmalı toplu, beşer kat palavra kıçlı ve kıçında bahçeli hamamlı el değirmenli karavanelerdir. Herbiri beşer ayda dolar boşalır. Bunlar Sarayburnu'nda üç yaylım toplar atarak sekiz bin kadar dal silâh Cezair tüfeği, kırmızı kaşlıkçı, yelkenci, dölekci çördekçi, ilci, kaclıcı, istenkacı, gomanacı, kumanyacı sanatlarında müdebbir dayılar Allah Allah diye ubur ederler.

«Bunlar Alay Köşkü dibinden mürur ederken on adet düşman gemisine tesadüf edip top tüfek atarak bir ceng-i azim ederler ki ruy-i deryayı dûd-i siyah (kara duman) kaplar. Guzzat ı Müslimîn düşman gemilerinden ganimetler alıp tayfasını kayt ve bent ederler. Kaptan (3.000) ve kalyon (600), şayka ve Karamürsel, (2.000), teferrüat (27.000) dir.»

Buharlı gemilerin icadından sonra diğer yelkenli harb gemileri gibi kalyonlar da ortadan kalkmıştır.

Ne olurdu ah, altı asır önce bulunsaydım;
Kendimi sallar kayan Marmara denizinde.
Ne olurdu ah, düşüp boğulsaydım,
Suya seccade salan Süleymanın izinde,

Fâtih, Akşemseddin'le konuşurken, o gece,
Otağın yırtmacından dinleseydim onları.
Dolmabahçe önünden ben çekseydim halic'e,
Kızaklara bindirip Kalyonları!

Yusuf Ziya Ortaç

KALYONCU (قالیونجی) [*Buh.*] Eskiden bahriyeli karşılığı kullanılan bir tâbirdir. Yelkenli büyük harb gemilerine kalyon denildiği için denizcilere bu ad verilmiştir. Osmanlı Devletinin teşekkülünden pek az zaman sonra hudutları denize dayandığı ve çok geçmeden aşarak öte yakaya geçilmiş bulunduğu için gemiler yapmak ve denizleri kendilerine râmedecek kaptanlar yetiştirmek mecburiyyetinde kaldılar. Bidayeten hafif tertipte yapılan gemiler zamanla büyütülmüş, en nihayet «kalyon» adı verilen büyük gemiler yapılmıştır. Bu gemilerde gemicilik yapan askerlere, tekneye nisbetle, «kalyoncu» denildiği gibi bunlara mahsus olmak üzere Kasımpaşa meydanında yaptırılan kışlaya da «Kalyoncu kışlası» adı verilmiştir.

Kalyoncu sınıfı Hicrî 1093 (1682) de teşkil edilmiş, buharlı gemilerin icadına kadar devam etmiştir.

Kalyoncular başlarında bir büyük zâbit olmak üzere gerek mukannen tahsisat, gerek idare tarzınca bahriyenin diğer sınıflarından tamamen ayrı idiler. Bu sebeple kalyoncular başlı başına bir ocak sayılırlardı. Kalyoncuların elbisesi de gözleri okşıyacak tarzda idi. Başlarına külâh üstüne giyilen bir festen ve fesin üzerine sarılan ucu saçaklı bir puşiden ibaret olan «makdem» adlı serpuş takarlardı. Arkalarına «fermene» tâbir olunan kolsuz kısa bir «salta», bacaklarına şalvar giyerler, bellerine kuşak sararlardı. Bu kuşağın başlarındaki puşi nev'inden olması meşruttu. Kuşaklarında bir çift tabanca ile biri kısa, diğeri uzun iki bıçak taşırlardı. Gerek tabanca ve gerek bıçaklar gümüş kaplı ve altın yaldızlı idi. Yağmurlukları da vardı. Bu yağmurluklar gayet güzel çuhadan «bornoz» biçiminde idi ve harçla müzeyyendi Bu bornozlar yakadan bir düğme ile iliklenir ve ekseriya sağ eteği sol omuz üzerine atılırdı.

Kalyoncu tâbiri sonraları bütün bahriyelilere teşmil edilmiştir.

KALYONCU BEDELİYYESİ (قالیونجی بدلیه‌سی) [*Mal.*] Tanzimat'tan önce ve yelkencilik devrinde gemilerde kürek çekmek ve yelken kullanmak üzere alınanlara verilen gündeliğin karşılığı olarak halktan alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi itibariyle tarh ve tevzi edilirdi.

KALYONCU KULLUĞU (قالیونجی قولغی) [*Ida.*] Eskiden bahriyelilerin idaresinde bulunan karakolhanelere verilen addır. Asıl vazifesinden başka Kasımpaşa ile Galata ve civarının zabıta işleri de «Kaptan paşa» lara muhavvel olduğu için vaktiyle Kaptan paşalar o semtlerin icabeden yerlerinde karakolhaneler tesis ettirerek içlerine «kalyoncu» tâbir olunan bahriye askerlerini oturturlardı. Bu münasebetle bu karakolhanelere «kalyoncu kulluğu» adı verilmişti. Kulluk; kul yeri demek olduğu için kalyoncu kulluğu, kalyoncuların yeri demektir. Şimdi Beyoğlu'nda Kalyoncu Kulluğu denilen semt bu ismi vaktiyle orada bulunan karakoldan almıştır.

Kaptan paşalar Kasımpaşa ile Galata ve civarının zabıta işlerine baktıkları zamanlarda saray civarlarından başka İstanbul zabıtası yeniçeri ağalarına, Ayasofya, Hocapaşa, Ahırkapı taraflarının inzibat işleri cebecibaşılara, Tophane tarafı ile Beyoğlu semtlerinin zabıtası topçubaşılara, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçinin iki tarafı, Ayastafanos, Adalar, Kadıköy, Bostancı köprüsüne kadar Anadolu cihetinin zabıta işleri de bostancıbaşılara aitti.

Mıntakalarının genişliği dolayısiyle yeniçeri ağaları İstanbul'un muhtelif yerlerinde «kulluk» lar, bostancıbaşılar da «bostancı ocağı» namiyle karakollar vücuda getirmişlerdi. Galata'daki Kalyoncu Kulluğunun başına «Galata Baş ağası» deniliyor, kalyoncu kulluklarındaki kalyonculara da «kalyoncu çavuşları» ismi veriliyordu. Kalyoncu çavuşları kullukçular gibi yapmadıkları fenalık bırakmadıklarından yeniçeri ocağının ilgasında bellibaşlıları atıldı, yerlerine Tersane tüfekçi neferleri ikame olundu. Daha sonra Hicrî 1243 (1827) senesinde kalyoncu kulluklarında kalmış olan kalyoncu çavuşlarının çavuşluk vesilesiyle etmedikleri fezahat kalmadığı cihetle çavuşluk namının bütün bütün ortadan kaldırılması ve karakolhanelerin tamamiyle Tersane askerleriyle idaresi kararlaştı.

Kalyoncu çavuşlarının bir kulaç kadar uzun yatağan bıçakları, kendilerine mahsus çifte tabancaları vardı. Başlarına, bellerine lâhur şallar takarlar, omuzlarına mevsime münasip bornozlar atarlardı. Bazan başlarına sırmalı puşî tâbir olunan şekli sarıklar sararlar, sırma ve düz kaytandan işlemeli Cezairkârî fermene ve şalvar giyerlerdi. Ayakkapları kalyoncu ve Galata biçimi, burunları kesikti, üstünden ayak parmaklarının dipleri görünürdü.

KALYON ÇARHÇISI (قالیون چرخچیسی) [*Bah.*] Çarhçı miralayının (albay) eski unvanı idi. Kalyon; zamanının en büyük harb gemisi olduğu için bu geminin çarhçı başısı o sınıfın en yüksek rütbelisi itibar olunurdu.

KALYON KÂPTANI (قالیون قپودانی) [*Bah.*] Güverte miralayının (albay) eski unvanı idi.

KALYON KÂTİBİ (قالیون کاتبی) [*Bah.*] Kalyon denilen harb gemilerindeki efratla, bunların iaşe ve aylıklarını ve kalyonların levazım hesaplarını tutan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kendisine muavin olarak kalyonlar halifesi denilen bir memur ile bir de kalem heyeti vardı. Bu vazife has odalılara verilirdi. Pek kârlı bir memuriyetti. «Raşit Tarihi» ndeki (c 2, s. 582 ve c. 4, s. 129) «Kalyonlarda ulûfe ve mühimmat defterlerini zapteden kalyon defterdarı Hasan Hoca» tâbiri bu defterdarın kalyon hocaları denilen ve her kalyonda ayrı ayrı bulunan başka bir memuriyet olduğunu gösteriyor. Kalyonlar kâtibi derece itibariyle riyale kaptanından sonra gelirdi.

KALYON KÂTİBİ HALİFESİ (قالیون کاتبی خلیفه‌سی) [*Bah.*] Tersane memuriyetlerinden birinin adıdır. Kalyon denilen harb gemilerine ait işlerle meşgul olan «kalyon kâtibi» nin muavini idi.

KALYONLAR NAKKAŞ BAŞISI (قالیونلر نقاش باشیسی) [*Bah.*] Kalyon denilen eski harb gemilerinin boya işlerini yapanların başlarına verilen addır. Ahşap (tahta) olan kalyonlar boyandığı gibi resimler de yapıldığı için bu ad verilmişti.

KALYON TABİBİ (قالیون طبیبی) [*Bah.*] Bahriyedeki doktor miralaylarının (albay) eski unvanı idi.

KAMA (ق) [*Top.*] Topların kuyruklarında mermi ve hartuşların sürüldükleri yeri kapamak ve gazın kaçmasını menetmek için ufkî veya şakulî olarak açılıp kapanabilecek surette yapılmış kapaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*San*] İki tarafı keskin, ucu sivri enlice bıçak şeklindeki delme ve kesmiye yarar âletin adıdır. Kın içinde bele takılır. Küçüklerine ve kavis şeklinde kıvrık olanlarına «hançer» denir.

§ [*Sar.*] Akran olan saraylıların buluştuklarında biribirlerine yeni bir havadis vermek istiyenlerin, söylemeden evvel müsaade makamında, kullandıkları bir tâbirdir. Karşısındaki aynı kelîmeyi tekrar ederse havadisi söylerdi. Muhatap «kama» demedikçe söylemek saray âdabına muhalifti.

KAMA YUVASI (قا یووامی) [*Top.*] Topların kuyruk kısımlarında, kamaların içerlerinde hareket ettikleri yuvalara verilen addır.

KAMÇI (قامچی) [*San.*] Yarım metre uzunluğunda demir bir çubuğun ucuna raptedilmiş bir zincire bağlı mütaaddit dikenli güllecikli eski bir harb âletinin adıdır. Ağaç bir sapa takılı olan bu âletin zırhlı ve miğferli düşmanla göğüs göğüse gelindiği sırada kullanılırdı. Buna «kamçı topuz» da denilirdi.

Teşci' için hayvanlara, tedip için insanlara vurulan bir değneğe bağlı ip örgü veya sırıma da bu ad verilir.

Kanıyan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim
Mehmet Âkif

Tespihin ucuna, püskül yerine, takılan ince uzun süse de kamçı denilir. Gümüşten, altından olanları vardı. Tesbih kamçılarının gayet ince çekilen altın, gümüş tellerden yapıldığını söyliyen Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi, sayfa 119) şu tafsilâtı da veriyor: «Başlıca İstanbul'da, Halep ve Şam'da da örülürse de Trabzon'da örülen yuvarlak kısmı gayet zarif ve daha sanatlıdır. Bunlar on santim kadar uzun çift, tek, uçlu örme zencir uçlarına yine yuvarlak düğmeler ve düğmelerin ucuna da bir ufak inci veya mercan konularak yapılırdı. Bunlar halis 24 ayar altından mamul olup dirhemleri altın para bir liraya kadar satılırdı. Gümüşleri de tam yüz ayar gümüşten yapılıp dirhemleri otuz kuruşa satılırdı. Bunların tellerinin inceliği ve yapılışlarının zarafeti itibariyle fiatça biraz farkederdi. Bu sanat vaktiyle Türk ve bazan Yahudiler tarafından işlenirdi. En son zamanda tamir için kalan işe yarıyan son ustası Yahudi de birkaç sene evvel öldüğü için artık şimdi onun da yaptırılmak imkânı kalmamıştır. Şimdi eskilerine tesadüf edilirse kullanılabilir.»

KAMÇI BAĞI (قامچی باغی) [*Bah.*] Küçük bir halatı büyük bir halatın bedenine bağlamakta, kamçılı bir palanganın kamçısını partisa veya partisa gibi donanımlar üzerine düğümlemekte kullanılan bağın adıdır. Buna «beden bağı» da denilir.

KAMÇI KILIÇ (قامچی قیلیچ) [*San.*] Kamçı gibi ince ve ensiz şekilde bir nevi düz ve ucu sivri kılıcın adıdır. Buna «meç» de denir.

KAMÇI KUYRUK (قامچی قویروق) [*Hal.*] Tüyleri kesilmiş ayı kuyruğuna verilen addır.

KAMÇUR (قمجور) [*Mal.*] Tanzimat'tan evvel şark vilâyetlerinde kesilen hayvanlardan ihtisap namı altında alınan resmin adıdır. Ağnamın herbirinden onar, kara davardan iki kuruş on ikişer para alınırdı. Palu kasabası İslâm ve reayası tarafından sunulan arz-ı mahzarda (Başbakanlık Arşivi, fiş numarası 368, tarihsiz) Harput eyaleti ile başka yerlerde ihtisap namı altında konulan vergiler diğer kazalardan kaldırıldığı halde kendi kazalarında buna devam olunmakta olduğu ve bu yüzden etin fiyatlanarak halkın sıkıntı çekmekte bulunduğu beyaniyle bu resmin kaldırılması istenilmiştir. İhtisap resimleri hakkında çıkan nizam ile bu resimler tadile uğramış ve zephiyye rusumu namiyle alınmağa başlanan yeni resimlerin yarısı mahallî belediyelerine terkolunmuştu. 1908 temmuz inkılâbından sonra hazinece alınmakta olan resmin yarısı da belediyelere bırakılmıştı.

KAMERÎ SENE (قمری سنه) [*Tak.*] Aya nisbetle kullanılan takvimin adıdır. Hazret-i Ömer zamanında Hicret esasına göre kabul olunan ve (Hicri-i kamerî) adını alan kamerî sene hakkında Ahmet Rasim Bey (Menakib-i İslâm, s. 181) müdevven umumi ve tarihî malûmattan mükemmel bir hülâsa olduğunu beyanla şu tafsilâtı veriyor: «Araplar İbrahim Aleyhisselâm zamanındanberi Arabi aylar kullanmışlardır. Cahiliyyet zamanında ulûm ve maarif Araplar nazarında tamamiyle meçhul olduğundan şems (güneş) ile içtimaı mütaakip kamerin (ayın) hilâl suretinde göründüğü geceyi ay başı olarak kabul ve diğer rüyete (ayın tekrar görünüşü) kadar geçen müddet bir ay, on iki ay da bir sene itibar olunur veyahut kolaylık maksadiyle tek aylar çift, çift aylar tek yürütülür ve başka surete riayet edilmezdi. Fakat kamer, arzın havlinde takriben yirmi yedi buçuk günde devrini tamamlamakta ise de arzın günlük hareketi cihetine göre devrinden naşi iki rüyet arasında geçen müddet takriben yirmi dokuz buçuk gün kadar olmasiyle on iki kamerî ayın yekûnu bittabi bir sene-i şemsiyyeden on bir gün miktarı noksan olup Arabî seneler ve fasılları her sene bu miktar takaddüm edegeldiğinden hac mevsimi ve «eşhür-i hurum» fasıldan fasıla intikal ve bu ise ekip biçme ve alışveriş mevsimini ihlâl ederek muamelâtı güçleştirmekle Yahudi kavmine takliden senelerden bazısını on üç ay itibar etmeği ve mevsimleri eski hal ve vaz'a çekmeğe başlamışlar idi.

«(Haccet-ül-veda) senesi Fahr-i Kâinat bizzat haccedip arifede irad ettiği hutbede bir senenin on iki aydan ibaret olmasını ve nes'i ve kebise gibi cahiliyyet zamanında icat olunan bidatların kaldırılmasını emretti. Hicretin on yedinci senesinde yani hutbenin iradından yedi sene sonra Ömer'in Hilâfeti zamanında Basra âmili Ebu Musel-Eş'ari'nin şaban tarihli gelen

mektubunda vâki iştibah üzerine bir tarih ittihazı takarrür etmekle kibar-ı ashaptan mürekkep bir meclis teşkil ve Halife huzurunda müzakere olunarak nihayet Hicretin vuku bulduğu sene birinci sene olmak ve Araplar arasında müteamil olan muharrem ayı yılbaşı kalmak üzere bir tarih ittihaz olundu. İşte «Tarih-i Hicri-i Kamerî» bu tarihtir.»

Bir kamerî sene ile bir şemsî sene arasında on gün, yirmi bir saat sıfır dakika on üç saniyelik bir fark vardır.

KAMERİYYE (قريه) [*San.*] Altında oturmak için etrafı açık ve üstü örtülü çardak şeklinde ahşap veya demirden kafesli olarak yapılan yerin adıdır. Gül ve hanımeli, sarmaşık gibi çiçekler sardırılır. Eskiden yazın mehtap gecelerinde bunlarda oturulduğu için aya nisbet edilmek suretiyle bu ad verilmiştir.

KAMIŞ (قامش) [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıdır. İki «masura» bir «kamış» itibar edilirdi. Bu tâbir su yolcularca müstamel tâbirlerdendi. Tasarruf kayıtlarında nâdiren «hilâl», alelekser «masura» geçer.

KAMIŞ KALEM (قامش قلم) [*San.*] Eskiden yazı yazmağa mahsus bir nevi ince ve esmer kamıştan yapılan kalemin adıdır. Çelik uçların icadından sonra kamış kalemin kullanılması azalmış ise de hattatlar ve yazı meraklıları kamış kalemi demir kaleme tercih ederlerdi.

KÂMİL KIT'ASI (كامل قطعه‌سى) [*San.*] Büyük kıt'adaki kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dörde bölünmesi suretiyle vücude getirilen yazma kitaplara «rubu'» denilirdi.

KÂMİL SAZ (كامل ساز) [*Mus.*] Tam sayılan sazlara verilen addır. Hicrî dokuzuncu (milâdî on beşinci) asırda yaşamış olan Ahmet oğlu Şükrullah eski Türk sazları hakkında yazdığı eser de (Millî tetebbular Mecmuası, c. 2, s. 4-5) o zamanki sazlardan ut, ıklığı, rebap, mizmar ve pişeyi kâmil sazlardan sayar.

KÂMKÂR (كامكار) [*Hal.*] Devlet ve ikbal sahibi, mes'ut, bahtiyar yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eblâk süvar-ı rüzgâr âşub-ı Rum u Zengibar
Leşker şikâr-ı kâmkâr Behram-ı Efridun alem
Nef'î

KAMUS (قاموس) [*San.*] İzahlı lûgat kitabına verilen addır. Dış deniz, Okyanus yerinde de kullanılır.

Mahşer gibi âfakını sarmış zulematın
Teşrihine, kamusu yetişmez kelimatın
Mehmet Âkif

KAN AĞLAMAK (قان آغلامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle fazla teessürle âh u zar etmek, şiddetle ağlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yâd eylesün hünerlerini kanlar ağlasun
Tigin boyunca kareye batsun kıraptan
Baki

KANARİYA (قناريا) [*Bah.*] Geminin kıçındaki parmaklıklı şehnişinin adıdır.

KANA SUSAMIŞ (قانه صوصامش) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kavga ve dövüş arıyan, azgın, mütecaviz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KANAT (قنات) [*San.*] Toprak altında su geçirilecek külünk ve geriz mânasına gelir bir tâbirdir. Cem'i kanavattır.

KANBER ALİ (قنبر علی) [*Sof.*] Bektaşilerin kullandıkları kemerin adıdır. Yuvarlak şerit veya örme kaytandan yapılan bu kemer armut biçiminde taşla biribirine bağlanırdı. Bağ vazifesini gören taş Hacı Bektaş taşından yapılırdı.

KANCA BAŞ (قانجه باش) [*Bah.*] Eski gemi nevilerinden birine verilen addır. Hafif filodan olup şayka gibi sahillere kadar sokulur ve nehirlere de girerdi. Başı kancaya benzediği için bu ad verilmişti. Padişahların bindikleri bu türlü kayıkların kıç tarafı kırmızı çuhadan sırma saçaklı bir sâyeban (gölgelik) yahut tâk ile örtülürdü. On üç çifte idi. Hükümdarın ön tarafında Hâs odanın üç birinci ağası, ortasında iki çuhadar ağa, dümende bostancıbaşı, baş tarafında da bostancı haseki ağası bulunurdu. Hükümdarın kayığının yanındaki «Kırlangıç» denilen diğer bir saltanat kayığında sarayın imamı ile bir kısım saray ağaları mevki alırlardı. Padişah tenezzühten dönerken bazan Kırlangıç'a da binerdi.

KANCACI (قانجه‌جى) [*Bah.*] Filikalarda bir yere yanaşıldığı veya bir yerden avara edildiği zamanlarda filikaları sıkmak veya açmak için baştan veya kıçtan kanca kullananlara verilen addır. Bunu yanaşılan tarafın hamlacıları ile provacıları kullanır.

KAN DÂVASI (قان دعواسى) [*Hal.*] Kısas icrası için açılan dâva hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baba, ana, kardeş ve sair akraba ve mütealliklerinden birini öldüreni öldürme yerinde kullanılır. Vahşet devrinden kalmış olan bu âdete dayanarak yalnız kaatil değil onun soyundan olanlar da öldürülürdü. Bu kötü âdet bazı yerlerde maatteessüf hâlâ câridir.

İhtiraz et Haktan ey kaatili teemmül eyle ki
Âhirette ruhumun ruhunla kan dâvası var!
Kemal Zade Ekrem

KANDİL (قنديل) [*San.*] İçinde fitil ile zeytinyağı yakılan ışık vermeğe mahsus kabın adıdır. Eski zamanlarda topraktan yapılan kandiller kullanılırdı. Camdan yapılıp içine su ve yağ konulan kandiller camilerde de yakılırdı.

Kandilin ilk çağlardan başlıyarak geçirdiği safhalar hakkında (Sanat Ansiklopedisi, Kandil Maddesi) şu tafsilât verilmiştir: «Kandilin elde taşınması çok eski zamanlarda câri idi. Mısırlılar, Fenikeliler, İbraniler böyle elde taşınan kandiller kullanırlardı.

«Yunanistanda yapılan hafriyat neticesinden anlaşıldığına göre prehelenik devirlerde böyle kandiller vardı. Atina Müzesinde Mikene Akropolu mezarlarından çıkan büyük taş kandiller vardır.

«Doruyalıların Yunanistan istilâsında Homerik kahramanları ışık için bilhassa çıra ve meş'ale kullanırlardı. Fakat Milâttan önce beşinci asır sonlarına doğru yine kandil taammüm etmiştir.

«Roma'da en eski kandiller Esquilin üzerinde bulunmuştur. Bunlar Milâttan önce üçüncü asra aittir. Anlaşıldığına göre kandil kullanmak, Romalılara Cenubî İtalya'daki Yunan şehirlerinden gelmiş ve ilk çağın sonuna kadar devam etmiştir. Kandiller dinî hususlarda da kullanılmıştır.

« Evlerde duvara merbut raflara veya höcreler içine konur veya bir çiviye asılırdı. Bazan da müzeyyen bir ayak üstüne vazolunurdu.

«Mâbetlerde gece gündüz mütemadiyen kandil yakılırdı. Yusuf'a göre mâbetlerde kandil yakmayı diğer milletlere Yahudiler öğretmiştir. Atina Akropolünde Athena Polias'ın ibadetgâhında daimî surette bir kandil yakılırdı. Yunanlılarda bu âdet çok yayılmıştı. Bu sebepledir ki mâbetlerin hafriyatında o kadar çok kandil bulunmuştur.

«Kırlarda bazı mukaddes ağaçların dallarına kandiller asılırdı. Keza mezarlarda da kandiller yakılırdı. Birçok kimselerin vasiyetnamelerinde hergün veya iki günde bir veya muayyen günlerde mezarlarında kandil yakılması istenirdi. Bununla beraber bu mezarlarda hiç yakılmamış kandiller de bulunmuştur. Katakomblarda ise kandiller daimî surette yanardı. Umumî yerlerin nasıl tenvir olunduğu bir meseledir. Anfiteatrlar da kandillerle tenvir olunduğu tahmin edilirse de metinlerden anlaşıldığına göre sokaklar ve meydanların ışıklandırılması için kullanılan vasıtalar kandillere tevafuk etmemektedir. Ammien Marcellin'in ifadesine göre Antâkya şehri geceleri o derece tenvir olunurmuş ki gündüzden farkı olmazmış. Bu hususta meş'aleler ve mumlar kullanılmış olması muhtemeldir.

«Kandillerin imali, antik kandiller; kurşun, cam, taş, pişmiş toprak, altın ve saireden yapılırdı. Fakat en çok kullanılanları bronz ve pişmiş topraktan olanlardır.

«Bunlar iki kısımdan ibaret olup biri yağ koymıya mahsus olan ve Romalılarca İnfudibulum denilen hazine ile fitil konan ve rostrun tâbir edilen emzik kısmı idi. Hazine kısmı ekseriya yuvarlak ve yassıca olup bazısının üstü açık ve bazısının kapalı idi. Bu kapaklarda da bir veya birkaç delik bulunurdu. Her kandilde kulp olmazdı. Emzikleri de çift olanlar vardı. Tek emzikli yani tek fitilli olanlar çift fitilliler kadar ışık vermediğinden bu fitilleri çoğaltmışlar ve 3, 4 ve hattâ 20 fitilli kandiller yapmışlardır.

« Fitiller kükürtlenmiş üstüpüden veya papirus yapraklarından yapılırdı. Fitili düzeltmek için kandile bir zincirle bağlı ufak bir maşa bulundurulurdu. Kandillerde umumiyyetle zeytinyağı yakılır ve bazan buna tuz katılırdı.

« Kandillerin üzerindeki tezyinat onun mahall-i istimaline uyan şekillerde olurdu.

«Hayvan şeklinde yapılmış kandiller de vardı. Bunlara bir tılsım mahiyyeti de verilirdi. İnsan vücudunun bir kısmı ayak, kol ve kayık biçiminde kandiller de vardı. Bu kayık şeklindeki kandiller İsis mâbudesinin kayıkla seyahatine bir misal idi.

«Bazı kandillerin kapakları üzerinde de insan suretleri görülür. Kandillerin tezyinatında mitolojik mevzular ve erotik sahneler resmolunmuştur. Bazı kandillerin tezyinatı sırf hendesî süslerden ibarettir. Eski hıristiyan kandillerinde de İncil'e ait sahneler bulunur.

«Kandillerin fitili daima yukardaki yağ tabakası üstünde durarak suya dokunmaması için yağın üstüne şamandıra denilen ve mantar parçalarından yapılmış ıskara gibi küçük âlet konurdu. Bu şamandıra yağın yüzünde durarak yağ azaldıkça onunla beraber azalır ve nihayet yağ bitince suya dokunarak fitilin ıslanması suretiyle şu'lenin sönmesini mucip olur ve bu suretle kandil şişenin hararet tesiriyle çatlamamasını temin eder. Eskiden camiler için çiniden ve mineli camdan yapılmış gayet güzel nakışlı büyük kandiller vardı. Bunlardan kalanlar bugün müze eşyası arasına girmiştir.

« 2 — Cami ve kiliselerde kubbeye asılan ve birçok kandillerle donatılmış olan avize. Kandillik de denir.

«3 — [*Tez.*] Camilerdeki kandiller gibi altalta sıralanarak sarkan tezyinat motiflerine denir. Sümbül gibi çiçekleri kandil kandil olan şekiller. Kandilli salkım çiçeği gibi taneleri sarkan çiçek ve tezyinat.

«Gece kandili [*Eşya*] Yatak odalarında kullanılan kandiller ki bir bardak içine su ve zeytinyağı konarak üstüne şamandıralı veya şamandırasız pamuk fitili konup yakılan kandillerdir. Bu fitillerin mumlu olanları da vardır. Zamanımızda elektrik gece kandilleri kullanılmaktadır.

«Topkandil — Camilerin ortasına asılan büyük kandil. (Bak. Asma kandil),»

§ [*Hal.*] Dinî gün ve gecelere alem (has isim) olarak kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kandil-i şerif» de denilir. Bu gecelerde minarelerde kandil yakıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Kandiller Kadir, Miraç, Berat, Regaip geceleridir. Bu gecelere, gece demek olan leyle'nin ilâvesiyle «Leyle-i Kadir», «Leyle-i Miraç», «Leyle-i Berat», «Leyle-i Regaip» denilir.

§ [*Ok.*] Okların konulmasına mahsus ağaçtan ağzı müstatil şekilde üstü geniş, altı dar olarak yapılan âletin adıdır. Şekil itibariyle tabanca mahfazasına benzerdi. On santim kadar içerisine ok yeleklerinin bozulmaması için muntazam delikli bir kafesi vardı. Oklar bu kafeslerdeki deliklerden geçirilmek suretiyle muhafaza edilirdi.

İki kandil gibi mihr ü mehi
Ruz u şep bâd-ı âh ile oynatıyor
Âdeme bunda akça, pul yerine
Koneviler külâh oynatıyor
Sâbit

KANDİLCİ (قندیلجی) [*Sof.*] Cami, mesçit ve tekkelerdeki kandillerin yağlarını, fitillerini koyup hazırlıyan ve geceleri yakan cami hademesi ve derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tekkelerde bunun yerine «çerağcı» da denilirdi.

KANDİL DİBİ (قندیل دبی) [*San.*] Asılı bir kandilin meme gibi olan alt kısmına varilen addır. Asma lâmbanın alt tarafına da bu ad verilir.

Tezyinatta bir kandilin alt kısmına benziyen süslere de kandil dibi denir.

Kitaplarda fasıl sonlarına yapılan siveisi aşağıda bir müselles şaklindeki tezyinata da bu ad verilir.

KANDİL GECESİ (قندیل گیجه‌سی) [*Sof.*] Mübarek sayılan geceler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Kadir, Miraç, Berat, Regaip ve Mevlit geceleridir.

Ulemanın ekseriyyetince kabul edilmiş olan Ramazanın yirmi yedinci gecesi Kadir, Recep'in yirmi yedinci gecesi Miraç, Şaban'ın on beşinci gecesi Berat, Recep'in ilk cuma gecesine (perşembe günü akşamı) Regaip. Rebiülevvel'in on ikinci gecesi Mevlit geceleridir.

Bu gecelerde minarelerde kandil yakıldığı için bunlara kandil geceleri denilir, iman sahipleri ibadetle bu geceleri ihyâ ettikleri gibi tekkelerde de zikir yapılırdı.

Kandil geceleri hakkında Arapça gece demek olan leyl kullanılır. Leyle-i Mi'raç, Leyle-i Regaip, Leyle-i Berat, Leyle-i Kadir denilir.

KANDİLLİ TEMENNA (قندیللی تمنا) [*Hal.*] Eğilip yerden verilen selâm hakkında kullanılır bir tâbirdir. Temenna sağ elin çeneden alına götürülmesi suretiyle yapılırdı.

KANDİLLİK (قندیللك) [*San.*] Minareleri donatmak için kullanılan kandilleri taşıyan ve şerefelerin dış tarafındaki çengel ve halkalara geçirilen halkalı demir çubuklara verilen addır. Buna «kandil demiri» de denir. Kandil konulan yerlere de bu ad verilirdi.

KANDİLİSA (قندیلیسا) [*Bah.*] Ufkî ve mail serenlerle yan yelkenlerini kaldırmakta kullanılan halatların adıdır. Bunlar çubuğun kapelesinden gelerek yelken veya serene bağlanırlar. Gabye yelkeninin kandilisasına müstesna olarak «mantı», flok yelkenin kandilisasına «çördek», cunda yelkenlerinin kandilisalarına «solongo» denilir. Kandilisaların ortalarına vurulan palangaya da «çördek» adı verilir.

KANDİLİSA BAĞI (قندیلیسا باغی) [*Bah.*] Serenleri makara veya bastıkalara diğer bağlardan daha yakın bulundurmak için babafingo serenlerin kandilisaları ile cunda serenlerin solongoların bağlandığı bağın adıdır.

KANDİLİSA PALANGASI (قندیلیسا پالانغه‌سی) [*Bah.*] Alt tornosu güvertede bulunan mapaya takılan ve üst tornosu babafingo sereninin kandilisası üzerine çeliklenen palanganın adıdır. Buna «babafingo çördeği» de denir.

KANDİLİSA PUNYA (قندیلیسا پونیه) [*Bah.*] Tirinket ve mayıstra yelkenleri istinga edilirken iskota yakalarını baş taraftan seren üzerine kaldırmakta kullanılan selvisenin adıdır.

KANDİLİSA SAPANI (قندیلیسا صپانی) [*Bah.*] Babafingo ve kontra serenlerinin kandilisaları bağlanmak üzere kapele olunan randasalı sapanların adıdır.

KANDİL UÇURMAK (قندیل اوچورمق) [*Hal.*] Ramazanlarda mahya kurulan büyük camilerin minarelerinden avluya kandil indirilmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Kandil uçurtulacak ipin bir ucu minarenin şerefesine, öteki ucu da cami avlusunun şerefe hizasına gelen bir iki metre yüksekliğinde bir yere bağlanırdı. Uçurtmacı teravih namazından sonra kandil uçurtmağa başlardı. Kutu içinde ipe iliştirlerek minareden salıverilen kandil aşağıya doğru iner, kandillerin biribirini takiben bu inişlerinin hâsıl ettiği hoş manzarayı seyretmek için halk cami avlusunda toplanırdı. Fâtih minaresinden Fâtih meydanındaki sıra kahvelerden birine gündüzden uzatılan ipe de bu suretle kandil bağlanarak salıverilirdi. Kahveleri dolduran halk kandillerin inişini seyrederdi. Seyircilerden kandil kutusunun bir tarafına şeker veya kurabiye gibi şeyler koyarak uçurtmacıya hediye gönderenler de olurdu. Kandillerin minareden yere inişi yıldız uçuşunu andırdığı için bu adı almıştı. Mahyacılar arasında lâtife makamında oruç yemeye de kandil uçurmak denilirdi. Bunu gören ve taklit hevesine düşen çocuklar da ya karşılarındaki evin penceresine, yahut bahçedeki ağaçlardan birinin dalına bağladıkları sicimler vasıtasiyle kandilli mahyalar kurarlar, geceleri yaktıkları o dandili çekip salıvermekle masumane eğlenirlerdi.

Yıldızı düştü siyehkâre-i minanuşun
Sanma kandil uçurur kayyîm-i seyyarefeşan
Sabit

KAND-İ MÜKERRER (قند مکرر) [*San.*] Eskiden fevkalâde dikkat ve ihtimam ile yapılan «kelle şekeri» ne verilen addır. Bu tâbir halis şeker, mükerreren tasfiye olunmuş şeker mânalarına da gelir. Kand; Arapça şeker demektir. Kand'ı Araplar yine o mânaya gelen Farsça «kend» den almışlardır.

Şarklılar arasında evvelleri malûm olan şeker nevilerinin mahdut olduğunu söyliyen Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) «Menakib-i İslâm» adlı eserinde (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1326, Kısm-ı sani, sahife 392) kand-i mükerrerin de dâhil bulunduğu eski şeker nevileri için şu tafsilâtı veriyor:

«Kamıştan ihraç edilmek için hususi ocağında tabh edilen (pişirilen) usareye (sükker-i ahmer), tencere içinde tabh ve tasfiye edilerek izabe edilen (eritilen) nev'ine (Süleymanî), tabh edildikten sonra mahruti kalıplara ifrağ olunanlara (dökülenlere) fâniz (kelle şekeri), bunun fevkalâde ihtimam ve dikkatle yapılmış olanına (kand-i mükerrer), kand-i mükerrerin tarafeyni müsavi, müstatil kalıba itrağ edilen şekline (kalem şekeri), tabh ve tasfiyeden sonra şişeye dökülenlere (nebat-i kazzaz), bu türlü tabh esnasında içine su ilâve edilip akidelenince kepçe ile ziyade vurularak uzun iplik şekline ifrağ edilenlerine (fâniz-i hazai) derlerdi. (Teberzed) yani sal âbetinden naşi (balta ile kırılır) namiyle maruf olan kelle şekeri tabh esnasında içinde onda biri kadar hâlis ve taze süt ilâvesiyle istihsal olunurdu. Bu nevilerden bugünkü gün yalnız kelle şekeri kalmıştır ki bunun dahi tabh ve tasfiye usulü sınaî terakkıyat ile büsbütün değişmiştir.»

§ [*Ede.*] Mecaz yoluyle dilberin iki dudağı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ağzına almaz eğer kand-i mükerrer olsa
Lâfz-ı hayideyi tuti-i şekerha-yi sühan
Sümbülzade Vehbi

KANE (قانه) [*Öl.*] Tersane ziraının yirmi dörtte birine müsavi ölçünün adıdır. Tersane zirai mimarî ziradan üç parmak uzun olduğu için kane bu itibarla mimari ziraın yirmi dörtte birini teşkil eden «parmak» dan bir parça uzundur.

KAN ETMEK (قان ایتمك) [*Hal.*] Katil ve ihlâk etmek, öldürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dişledimse lâ'lin ey kanım döken kahreyleme
Tut ki kan ettim adâlet eyle kanı kana tut
Fuzuli

KANEVAT (قنوات) [*San.*] Arapça yeraltı su yolu, mecra demek olan kanat'ın cem'idir. Su yolları, mecralar demektir. Vakfiyelerde geçer.

KANGALCI (قانغالجی) [*San.*] İstanbul'da Bedestan civarında sırma satan esnafa verilen addı. Bunların on iki gediği vardı.

KAN GÜTME (قان گوتمه) [*Hal.*] Hısımlarından birini öldüren bir şahsı veya o şahsın hısımlarından birini - öldürülenin kanına bedel olmak üzere - öldürmesi veya öldürtmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kan dâvası» da kullanılır. Eski zamanlardan kalma bu kötü âdet bazı yerlerde hâlâ caridir.

KANINA EKMEK DOĞRAMAK (قانینه اکمك دوغرامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle gayz ve düşmanlıkta ifrat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kurs u dağı temine şerhalar açar dilber
Benim ol kan içici kanıma ekmek doğrar
Nev'î

KAN İÇMEK (قان ایچمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kan dökmeğe haris olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Can lâlin eyler arzu, yâr içmek ister kanımı
Yarab ne vâdidir bu kim can teşne, canan teşnedir
Bâki

KAN KARDEŞİ (قان قردشی) [*Hal.*] Biribirinin kanını içmek, yalamak suretiyle yabancı iki kişi arasında kurulan kardeşlik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osman Ergin «Fütüvvet» hakkında izahat verirken (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 531 Haşiyesi) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Türklerde yol ve yol kardeşi tâbirleri yoktur. Ancak yoldaş ve arkadaş vardır. Necip Âsım Beyin (Türk Tarihi) nde yazdığı veçhile Türk bir anadan ve bir babadan doğan bir refikine karındaş dediği gibi kendisiyle hemrah (aynı yolun yolcusu) olana yoldaş, hemhallerine (halleri uygun olanlara) arkadaş diyerek asıl biraderi ile rüfekası hakkında kullandığı tâbirleri bir tarzda iştikak ettirir. İşte bu suretle Türklerde kurdet-i hakikiyyeden (hakiki akrabalık) başka karabet-i refakat ve intihap dahi vardır. İki Türk ve iki Mogol bir oymak ve hattâ bir ulustan olmadıkları halde biribirini takdir ederek (and) tarikiyle (yoluyle) kardeş olurlar. Bunlar birtakım şahitler önünde kollarından bir damar yararak kanlarını bir fincan içine akıtır ve bunu süt ve kımıza karıştırarak herbirisi o mahlûtun yarısını içer. İkisi de Türk ve Mogolca bir mânaya gelen (anda) olurlar. Hususî merasimle yapılan bu hal her ikisini tabiî kardeş ederek bunlar kavim ve kabîleleri ve hısım ve akrabaları arasında sair evlâttan fark olunmıyarak aynı imtiyaz ve haklara mazhar olur ve yaşlarına göre biribiriyle muameleleri de iki kardeşten ayırt edilmez. Bu suretle kankardeşi olmak zamanımızda garp Türklerinde yok ise de çocuklar arasında iğne ile kolunu kanatarak içmek hâlâ mevcut ve meşhut olduğu gibi dilimizde Arabın (Yemini) mânasına olarak kullandığımız (and içmek) tâbiri de bu eski âdetimizin bekayasındandır.

«Kan yalaşup kardeş olmak yalnız çocuklara ait eski bir hâtıra olmakla kalmıyarak edebî eserlerimizde bile muhafaza edilmiştir. «Kanı sıcak» ve «kanım kaynadı» gibi sözler de bu eski âdetin bekayasındandır.»

Kıymetli müdekkik'in memleketimizde mevcudiyetinden bahsettiği çocukların kankardeşi olmaları son zamanlarda tamamiyle terk edilmiştir.

KAN KAYNAMAK (قان قاينامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ruhan temayül hissetmek, sevmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rez duhteri olunca pes-i câmdan iyan
Sakiyle kanı kaynaşıp oldu bedenle can
Seyyid Vehbi

KANLI KUYU (قانلی قویو) [*Hal.*] Osmanl. tarihinde meşhur işkence kuyusu hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Nice kanlar döküp ol bî-namus
Yattı Kanlı kuyuda çok mahpus
Sümbülzade Vehbi

KANTAR (قنطار) [*Öl.*] Ağır şeyleri tartmaya mahsus âletin adıdır. Uzun bir kol üzerinde ileri geri hareket edecek surette o kola geçirilmiş ve asılı bir topla tartılan şeyi kaldırmak için ucu çengelli zincirlerden ibarettir. Bir yere asılmak veya bir sırığa geçirilmek suretiyle iki kişi tarafından kaldırılır. El kantarı, kol kantarı, baskül kantar, kefeli kantar denilen nevileri vardır.

Kırk dört eski okkadan (56, 41 kilo) ibaret olan ağırlık ölçüsüne «kantar» denilir. Bazı yerlerde bu miktar değişirdi.

KANTARA (قنطره) [*Mim.*] Taştan yapılmış kemerli büyük köprü yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus» da köprü demek olan cisri izah ederken mütercim Âsım Efendi «Kantara» için «gerçi müellif kantarayı dahi cisr ile tarif eylemiştir. Lâkin cisr istimalde mutlaktır, gerek taştan ve tahtadan, gerek düz ve gerek yüksek olsun. Kantara'nın mefhumunda ihkâm ve irtifa (sağlamlık ve yükseklik) muteber olmakla taştan kemerli ve yüksek olanına mahsustur» izahatını vermiştir.

Bir kemer veya tonozun iç tarafındaki muhaddeplik ve mukavvesliğe de «kantara» denilir.

KANTARİYYE (قنطاريه) [*Mal.*] Gümrüklere gelip tartılan mallardan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden baskül olmadığı için gelen mallar «kantar» denilen tartı âletiyle tartıldığı için alınan resme bu ad verilmişti. «İhtisap», «baç» gibi «kantariyye» de dahilî resimlerdendi. Asıl gümrük resmi «âmediyye», «reftiyye», «mastariyye» veya «mürüriyye» namlariyle alınırdı. Sonradan bu resim belediyelere bırakılmıştır.

KANTARİYYE ESTİMATÖRÜ (قنطاريه استيماطوری) [*Mal.*] Gümrüklerde kahve, şeker, ve umumiyyetle demir emtiası gibi sıklet ile münasebeti olan şeylere kıymet koyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Estimatör, gümrük beyannamelerinde yazılı eşyanın fiyatını orijinal fatura ve diğer vesikaları tetkik ve eşyanın kıymetini tahmin eden memur demektir.

KANTARİYYE EŞYASI (قنطاريه اشياسى) [*Tic.*] Pirinç, şeker, kahve, fasulye gibi toptancı tüccarlar tarafından kantarla satılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baskülün bulunmadığı eski zamanlarda bu gibi maddeler toptancılar tarafından kantarla tartılıp satıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

KANTAR KULU (قنطار قولى) [*Ask.*] Yeniçerilere mahsus eski odalardaki seğirdim usta ve çavuşu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak'a mahsus etlerin tartısı ile meşgul olduğu için bu ad verilmiştir.

KANTAR LEDRESİ (قنطار لدره‌سى) [*Öl.*] Yüz dirhem (320 gram) ağırlığındaki ölçünün adıdır. «Kantar» kırk dört okkadan ve okka da dört ledreden mürekkep olduğu için bir kantar 176 «ledre» demekti. Bir de «vezne ledresi» vardı. O da 120 dirhemdi.

KANTAR TOPU (قنطار طوپى) [*San.*] Kantarın kolu üzerinde sürülerek muvazenet bulduğu noktadaki rakamla tartılan şeyin sıkletini (ağırlığını) gösteren topun adıdır.

KAN TUTMAK (قان طوتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kan görünce bayılmak; yaptığı cinayetin cezasını görmek, ayağına dolaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

O hun aşama etmiş macera-yı aşkını işrab
Yine ey dil meğer bu dide-i giryanı kan tutmuş
Nedim

KANUN (قانون) [*Ask.*] Eskiden askerî inzibat memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunların boyunlarında «kanun» yazılı ay şeklinde sarı pirinçten levha asıldığı için bu adı almışlardı.

KANUNÎ (قانونى) [*San.*] Kanun çalan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

«Kanunî Kanunnamesi» adı verilen kanunname zamanında yapıldığı için Sultan Süleyman'a «Kanunî» denilmiştir.

KANUN-I ESASİ MADALYASI (قانون اساسى مدالياسى) [*Ida.*] Kanun-ı Esasinin hâtırasını yaşatmak için ihdas olunan madalyanın adıdır. Madalyanın bir tarafına Kanun-ı Esasi ibaresi, üstünde tuğra, altında da 10 temmuz 1324 tarihi, öbür tarafına da Hükümet-i Meşruta-i Osmaniyye ibaresiyle bunun altına 24 cumadelâhire 1326 tarihiyle beraber kenarına da hürriyyet, adalet ve müsavat kelimeleri yazılı idi. Beyzi'ye yakındı. Altın, gümüş ve nikel olmak üzere üç nevi olan madalyanın kordelâsı 3 santimetre genişliğinde olup uzunlamasına altı kırmızı yol arasında beyaz çizgili idi. 23 haziran 1325 tarihli İrade-i seniyye ile ihdas olunmuştur. Bu madalya vereseye intikal ederdi.

KANUN-I NEVMÜSLİM (قانون نو مسلم) [*Ida.*] Hıristiyan veya başka din sahiplerinden müslüman olanlar hakkındaki kanuna verilen addır. Müslüman olacak olan divana gelip arzusunu Sadrazama söyler ve heyet huzurunda kendisine Kelime-i Şehadet telkin edildiği gibi Sadrazam bir avuç akça ihsan verir ve kanun hükmüne göre elbise ve merhem parasının verilmesini Defterdar'a emrederdi. Verilen paranın miktarı elli akça idi. Telkinden sonra divan çavuşlarından biri kendisini alır, Cerrahbaşıya götürerek sünnet ettirirdi.

KANUN-I TAYCIYAN-I HÂSSA (قانون طايجيان خاصه) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire ve Has ahır için yetiştirilen taylara bakanlara ait kanunun adıdır. Taycılar hizmetleri mukabilinde vergiden af olunurlardı. Ağalarının timarı vardı. Sultan önü yani Eskişehir ve Karahisar livasındaki taycılara dair olan 1034 (1624) tarihli kanunda (Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı, s. 500-501) vazife ve hizmetleri hakkında şu tafsilât vardır: «Her çiftlikte iki tay beslenir; rahtı (eğeri) ve nalı taycı yanındadır (yani taycıya aittir) ve hassa çayırların biçmesi ve taşıması ve arkın çıkarması ve yuntlara (kısraklara) tokat düzmesi ve hassa aygırlar yunda çekilecek vakit hıfzolunması ve hassa ahırların meremmatı harcı (tamir masrafı) ve Bursa'ya tay yedüp iletmesi taycı üzerindedir. Bu hizmetlerden gayri Hazine-i Âmireye yılda veregeldikleri on sekiz bin akça mukataaları avatıf-ı hüsrevane ve merahim-i şahaneden itâ olunduğu mukayyettir ve merkum taycılar Trabzon'dan ve Mısır'dan gelen hassalar tavileleri yuntları çayıra çakup kıluncular (yeni doğan yavrular) doğururken her sene iki ay bekleyeler.»

KANUNNAME (قانوننامه) [*Huk.*] Bir hükümet tarafından idare usulüne ve ammenin umur ve mesalihine dair tanzim olunup umum tarafından icrası mecburi tutulmak üzere vaz' ve ilân olunan hükümleri havi kitap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi «kanun kitabı» demektir. Bu tâbir «Türk Hukuk Lügati» nde şöyle izah olunmuştur:

«Bir taraftan İslâmiyyetin sûr'atle inkişaf ederek eski bir medeniyyet ve hukukî kaidelere malik muhtelif kavimleri kendi içine alması, diğer taraftan muhtelif sahalarda kurulan İslâm devletlerinin daima değişen içtimaî ve iktisadî hayat şartlarına göre yeni siyasî, idarî, malî müesseseler vücude getirmek mecburiyyetinde

kalmaları daha ilk asırlardan başlıyarak hükümdarları şeriat hükümlerinin dar çerçevesinden dışarı çıkmak ve yeni nizamlar kurmak zaruretinde bıraktı.

«İslâm hukukunun nazarî bir surette tedvininden yani fıkhın ve muhtelif fıkıh mekteplerinin (mezhep) teşekkülünden sonra hükümdarların idaresinden doğan ve menşei itibariyle şer'î olmıyan bu nizamlara - Yunancadan alınıp ilim ve felsefe ıstılâhı olarak kullanılan - «kanun» adı verilmeğe başlandı. XI. asırda daha Selçukîler zamanında artık bu mânada yapılmış olan kanun kelimesinin, bütün İslâm ve Türk devletlerinde, meslâ Müslüman Moğollarda, Osmanlılarda, Safevî'lerde mevcudiyyeti görülmektedir. İslâm hukukçuları, örf ve âdete ve maslahata (yani kamu faydasına) dayanan ve Emîr-ül-mü'minîn'in (yani İslâm ümmetinin başı, âmiri olan hükümdar) tarafından bu sıfatla vazedilen bu kanunları, içtimaî bir zaruretin ifadesi olmak bakımından caiz görmüşlerse de, onları şer'î hükümlerden daima ayırmışlardır. İşte bu suretle İslâm devletlerinde hukuk kaynağı olarak şer'î hükümlerin yanında kanunî hükümler de yer almıştır ki, buna «örfî hükümler» de denir. Sonraları «kanun» kelimesi bilhassa Osmanlılarda büyük bir ehemmiyyet kazanarak mânasını, şümulünü artırmış, hattâ kavanin-i şer'iyye (şer'î kanunlar) ve kavanin-i örfiyye (örfî kanunlar) gibi tâbirler kullanılmağa başlanmıştır.

«Bugün şimalî Afrika'da «Berber» kabîleleri kendilerine mahsus örfî statülerine ve bunları tesbit eden mecellelere «kanun» adını verirler.

«Osmanlı İmparatorluğunda gerek amme hukukuna, gerek hususî hukuka ait kanunları bir araya toplıyan mecellelere «Kanunname» veya «Kanunname-i Osmanî» adı verilir. Fâtih Kanunnamesi, Kanunî Sultan Süleyman Kanunnamesi gibi.»

KANUN ZÂBİTİ (قانون ضابطی) [*Ask.*] Eskiden askerî inzibat işlerine bakan zâbitlerin (subayların) unvanı idi. Kanun ve nizamın muhafazası ve hilâfına hareket edenleri cezalandırmak üzere hazırlık tahkikatını yaptığı için bu ad verilmiştir.

KAN YUTMAK (قان یوتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle elem ve ıstıraba tahammül etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Devadır kan yutma dertli özüme
Cilâdır ağlamak yaşlı gözüme
Bir nazar eyliyen soluk yüzüme
Der ki âşıkların bî-riyasıdır
Pertev Paşa

KAP (قاب) [*Ok.*] Yayın kabzasının iç tarafının ortası ki iki tarafın kemiğinin uçlarının birleştiği ve yarım santim kadar kalınlıkta çelik tâbir olunan beyaz kemiğin konulduğu aralığın adıdır. Çelik konulunca yayın iki tarafının kemikleri çeliğe iki taraftan birleşince gûya kap ikileşir, bir aralığın ortasına bir şey konulmuş gibi biri yukarı, öteki aşağı olmak üzere iki olur. Kemankeşlik izni alınırken izin alan bu yeri öperdi.

KAPAĞI ATMAK (قپاغی آتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kaçmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ermeni kızlarına çatmış idi
Dayulunca kapağı atmış idi
Sümbülzade Vehbi

KAPAK (قپاق) [*Bah.*] Ahşap harb gemilerinden birinin adıdır. Bunlara «Karaka» da denilirdi. İkinci sınıftan sayılan bu gemiler iki ambarlı idi. Bordaların herbirinde güvertesinden başka iki batarya top bulunurdu. 80—101 top konulmuş kapaklar vardı. Üç ambarlılar gibi kapaklar da «Kalyon» sınıfından sayılırlardı. Güvertesine fazla top konarak güverte bordası bir kapağın yalave bataryası gibi beyaza boyanan «Firkateyn»lere «Meze kapak» ismi verilirdi.

§ [*Ok.*] Boynuzun, hayvanın başında durduğu vaziyete göre, dış tarafına verilen addır. İç tarafına «karın» denilirdi. Bunlardan yay kemiği yapılır, ortası atılırdı. Kapak karına nisbeten sert olduğu için makbuldü.

KAPAKLI (قپاقلی) [*San.*] Eski tüfeklerden birinin adıdır. Kurşun konan yerin kapağı olduğu için bu adı almıştır.

KAPAK SÜSLEMESİ (قپاق موصلهسی) [*San.*] Eski el yazması veya basma kitaplarda ilk sayfaya kapak olarak yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapağı süslediği için bu ad verilmiştir.

KAPALI ÇARŞI (قپالی چارشو) [*Mim.*] İçinde dükkanlar bulunan üstü örtülü çarşılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi yerlere «örtülü çarşı» denildiği gibi «bedesten» de denir. Bu türlü yerlerin dükkânlarının ve arasındaki yolların üzeri tonozlarla örtülmüş veya ahşap bir çatı ile kapatılmış olduğu için içinde yağmur ve güneşten mahfuz olarak alışveriş mümkündür. Kapalı çarşıların içindeki dükkânların stor ve kepenkleri yoktur. Yalnız camekânları ve yine camlı birer kapıları vardır. Bu çarşıların

cümle kapıları muayyen saatlerde açılıp kapandığı gibi gece bekçileri de vardır. Hemen umumiyyetle kârgir yapıldıkları için yangına karşı da mahfuz bulunurlar.

KAPAMA (قپامه) [*Kıy.*] Elbise takımı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vaktiyle medrese talebesiyle yeniçerilere verilen elbiselere denilirdi. Kapama tâbiri üstlük yani çüppe gibi üste giyilen bir nevi elbisenin de adı idi.

§ [*Mek.*] Eskiden yapılan mektep seyirleri (gezintileri) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu seyirlerin vakfedilen ve tatil zamanına isabet eden paraların bir kısmının bu işe sarfedilmesi bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

KAPAMA BEDELİ (قپامه بدلی) [*Mal.*] Medrese talebesiyle yeniçerilere verilen kapama adlı üstlük elbise parası yerinde kullanılır bir tâbirdir,

KAPAMACI (قپامه جی) [*San.*] Hazır elbise satan esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vaktiyle İstanbul'da ve «Kapalı çarşı» da bu adla anılan esnaf vardı.

KAPAN (قپان) [*San.*] Yiyecek ve giyecek şeylerin toptan satıldığı yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Balkapanı», «Unkapanı», «Yağkapanı» gibi satılan şeylerin isimleriyle birlikte de kullanılırdı. Kapan; tuzak, mengene, mizan ve çardak mânalarına gelir. Doğrusu kabban'dır.

«Kamus» da bu kelime: «Şeddat vezninde büyük teraziye denir ki lisanımızda kaban tâbir olunur tahfifle. Mütercim der ki Bürhan'ın beyanına göre kepan Farisî muarrebidir ve emîn ve mutemed-ün-aleyh adama ıtlak olunur.»

«Bürhan-ı Katı'» da «Keppan: kabban vezninde ve müradifidir ki Türkîde dahi kabban derler, maruf mizandır, Arabî'de kıstas denir.» deniliyor. «Lûgat-i Naci» de Arapça bir kelime olarak gösterilen kabban için «hüyük terazi, Farisî kabban kelimesinden muarreptir. (Unkapanı), (Yağkapanı) tâbirlerindeki (kapan) lâfzı bundan muharreftir» izahatı mevcut olduğu gibi Reşat ve Ali Nazima Beylerin «Mükemmel Osmanlı Lûgati»nde «kabban; kebban muarrebi büyük terazi: kapan, kantar, «Unkapanı», «Yağkapanı» tâbirlerindeki «kapan» bunun muharrefidir. Evailde hariçten getirilen zahireler evvelemirde toptan münasip mahallere çıkarılarak oralarda canib-i mirîden tartılır ve narh vazolunur idi. Bu münasebetle o yerlere «kaban» muharrefi «kapan» namı verilmiştir» tafsilâtı vardır.

«Lehçet ül-lügat» kapan kelimesini «meşhurdur. Kuşları ve bazı hayvanları onunla tutarlar» «Eser-i Şevket»te de «Arabî'de büyük mizan mânasına «kapan» Türkî'dir, tuzak mânasına» izahatı verilmiştir.

Mengene; sıkacak, mizan; tartacak âlet demektir. Çardak; «çartak»ın değişik şeklidir. Çartak; dört kenar mânasına gelir. Dilimizde etrafı açık, ekseriya dört ayak üzerine kurulmuş yüksekçe yere çardak denilir. Çardak; ilk zamanlarda gümrük mânasına kullanılmıştır. Hâlâ Yemiş'te «Çardak iskelesi» adlı bir yer vardır. Fâtih zamanında Unkapanı'nda «Ehl-i Hiref divanhanesi» namiyle esnafa merkez olmak üzere bir bina yapıldığı gibi Yemiş iskelesinde de «çardak» namiyle yine esnafa ve bunların merci ve âmirleri olan muhtesiplerle naiplere mahsus olmak üzere bir daire yaptırılmıştır. Sonra başka yerlerde de çardaklar vücude getirilmiştir.

Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, hububat, hahve, tütün, enfiye, ipek, pamuk ve mensucat kapan, mizan, mengene ve çardaklara getirilir, oralardaki emin ve naipler tarafından bunlardan ihtisap, imaliyye, ruhsatiyye ve resm-i munzam gibi adlarla devlet namına vergi tahsil olunduğu gibi narh da tâyin olunurdu.

Kapanların İstanbul'da fetihten beri mevcudiyyeti anlaşılmaktadır. Bilhassa İstanbul'a hariçten ithal edilen emtia, eşya evvelâ kapanlara getirilir, herbirisinde naip namiyle İstanbul kadısı'nın bir vekili bulundurularak muamele onun nezareti altında yapıldığı gibi tevzi sırasında kapan kâtibi ile beraber esnafın kethüda, yiğitbaşıları ve ihtiyarları da hazır bulunurdu. Sonradan tüccarların içinden ve muteberlerinden biri nâzır nasbedilmiştir.

Kapanların ihdasından maksat vergi ve rusumun istifasiyle beraber şehir halkının muhtaç oldukları şeyleri ihtikâra mahal bırakılmıyacak ve birtakımının istediklerini alebilmelerine mukabil bir kısmının mahrum kalmalarına meydan verilmiyecek şekilde tevziini temin etmekti. O arada saray ihtiyaçları da esnafa dağıtılmadan evvel «narh-ı ruzi üzere» (o günkü narh) tedarik olunurdu. Bununla beraber mevcut vesikalardan kapanların İstanbul'un fethinden evvel de mevcut olduğunu, hattâ Bursa'da daha Orhan zamanında tartı işlerini görmek üzere «Emirhanı» namiyle bir hanın bulunduğunu biliyoruz. Yine Bursa'da Ulucami'nin batısında, bugün ancak izleri kalan bir hanın «Kapan hanı» adıyle anıldığını vesikalar bize ispat ediyor. Yine mevcut vesikalardan vaktiyle bunların ilk Osmanlı padişahları tarafından

kurulmuş olan cami, mescit, medrese ve imaret gibi vakıf müesseselerin masraflarına karşılık olarak vakfedilmiş olduklarını da öğreniyoruz. Bu vesikalardan anlaşılıyor ki Osmanlı devletinin kuruluş zamanlarında tartılan şeylerden alınan para devlete verilen bir «amme hizmeti» karşılığı değildi. Belki yapılan hizmete karşılık bir gelirden ibaretti. Bununla beraber buralarda emtia tartıdan başka satılıncıya kadar muhafaza edildiğinden ardıye namiyle bir ücret de alınırdı. Sonraları devlet malı olan kapanlarda bunların hepsi devlete, vakıf olan kapanlarda ise vergi ve resimler devlete, ardıye ücretleri vakfa aitti.

Kapanlar ilk zamanlarda havass ı hümayun, madenler, memlehalar ve saire gibi varidat membaları kethüda ve ümena marifetleriyle idare edilrken sonraları başgösteren malî muzayakalar yüzünden «iltizamat» ve «mukataat» namlariyle seneden seneye mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtâsiyle hazineye alınmak usulü meydana çıkmıştır. Sonra bu varidatın bir kısmı rüsumat namiyle devlet hesabına alınarak bir kısmı Şehremanetine (Belediye) terkolunmuştur. Belediyenin şimdi de almakta bulunduğu kantar resmi bunun adı değişik şeklidir.

Yukardan beri verilen izahattan anlaşılacağı üzere kapan İstanbul ile diğer büyük şehirlerde belediyelerin tesisine uğraşıp da çoğunun hâlâ kurmağa muvaffak olamadığı umumî pazar yahut tâbir-i mahsusiyle «Hâl» den başka bir şey değildir.

KAPAN HACILARI (خانان حاجیلری) [*Tic.*] Kapan tüccarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu «Evvelleri miktarı pek mahdut olan ve gemilerle İstanbul'a erzak ve saire getiren tacirlere sefain rüesası» (gemi kaptanları, kapan hacıları denilirdi) suretinde tarif eden degerli müdekkik Osman Ergin (İstanbul Şehreminleri, İstanbul Şehremaneti Matbaası, 1927, sayfa 84 haşiyesi) bu münasebetle şu tafsilâtı veriyor: «1189 tarihinde ticaret işleri bir nizama raptolunmakla beraber 1206 da bir kat daha zapt altına alınarak Osmanlı memleketi dâhilinde ticaret yapanlara «hayriye tüccarı» ve Avrupa ile ticaret yapanlara «Avrupa tüccarı» denildi. Gerek hayriye, gerek Avrupa tüccarının diğer esnafa ve tüccara nazaran bazı imtiyazı vardı.

«1255 de Tanzimat-ı Hayriye'nin ilâniyle teb'a arasında müsavat esası kabul olunduktan ve gedik ile alışveriş inhisarı kaldırılarak gayr-i müslimlerle beraber ecnebilerin de Türk ve Müslüman teb'a gibi istediği yerde ve arzu ettiği şekil ve tarzda ticaret yapabilmesine müsaade daha doğrusu müsamaha edildikten sonra «hayriye tüccarı» eski imtiyaz ve itibarlarını tedricen kaybettiler. Ekseriyetle gayr-i müslim olan «Avrupa Tüccarı» ise bil'akis daima ihtîlât ettikleri ecnebileri taklit ederek oğullarını okutmak ve lisan öğretmek suretiyle ticaretlerini genişletmek hususunda eskisinden daha iyi bir mevkie sahip oldular.»

KAPANİCE (قپانیجه) [*Kiy.*] Padişahların giydikleri serasere kaplı kürkün adıdır. Buna «kapaniça», «kapanitse» de denilirdi. Hükümdarın şahsına mahsus olan bu kürk fevkalâde iltifat olmak üzere Kırım Hanı'na da ihsan olunurdu. Ender olarak Eflak ve Buğdan Voyvodalarına da padişah huzurunda giydirilirdi. Ancak Voyvodaların kapaniçaları kadifeye kaplı olurdu. Ulûfe tevziindeki muvaffakıyyet dolayısiyle bazan Sadrazamlara da arza girerken muvakkaten padişahın şahsına mahsus olan kapaniçalardan giydirilmek âdetti.

Kapaniçe; kollu ve kolsuz olup siyah tilki derisindendi. Önünde çaprastvari kaytanlar vardı. Enli olup omuza kadar gelir ve omuzun dışarısına da biraz kürk konulurdu. Bütün kürklerin en makbulü olan siyah tilki kürkü padişaha mahsustu

Kapaniçenin daha aşağı olan bir nev'ine de Macarca «kontuş» denilirdi. Kontuş'un, çuhaya dikilmiş paça samur, kobur samur, sırt samur, sincap, kakum gibi nevileri de vardı.

Padişaha mahsus olan kapaniçenin, caprazvari mücevherleri, kürkü tilki kürkünden, kabı atlas, düğmeleri murassa' olanına «ferve-i murabba» adı verilmişti. Bu işleme, güneş resminde olduğundan dolayı «mücevher şemseli» tâbir edilirdi. Bu kapaniçe alaylarda ve merasimde giyilirdi.

Kapaniçeler içinde, her bir çift çaprazı yüz otuzar ve her bir düğmesi üçer elmas ile murassa' yedi çift çaprazlı serasere kaplı kapaniçe ve her bir çift çaprazı yirmi altışar elmas ve her bir düğmesi altışar elmas ile murassa' kırmızı ve jengâri (limon küfü) minakâri dokuz çift altın çaprazlı serasere kaplı kapanice ve sade sırma çaprazlı ve her bir düğmesi müşebbek (kafesli) beyaz mine üzerine üçer firuzē yākūt ve birer elmas ile murassa' yedi çift çaprazlı çuhaya kaplı samur kapaniçe ve bundan maada müşebbek yani kafesli olup amber ile dolu bir küçük elmaslı, altın düğmeli, dokuz çift sade sırma çaprazlı sof'a kaplı kakum kapaniça gibi pek müzeyyen nevileri vardı.

Devlet erkâniyle büyükler de kapaniçe adı verilen kürklü üstlük giyerlerdi. Fakat

onlar padişahların giydikleriyle kıyas olunamıyacak kadar basitti.

KAPANİÇECİ (قپانیجی) [*Sar.*] Kapaniçe adı verilen elbiseleri muhafaza ile mükellef olan memurun adı idi. Kapaniçeci diğer hazine hademeleriyle beraber elbiseleri ilâhiler okuyarak sarısabırla tütsülemeden padişaha takdim edemezlerdi.

KAPANİÇE YAKALI FERACE (قپانیچه یقالی فراجه) [*Kiy.*] Yakası kapaniçe yakasına benziyen üstlüğün adıdır. Yeniçeri ağaları merasim haricinde günlük olarak giyerdi.

KAPAN NÂİBİ (قپان نائبی) [*İlm.*] Zahire ve eşya alım ve satımına nezaret etmek üzere taraf-ı şer'îden (kadı tarafından) tâyin olunan memurun adıdır.

Vaktiyle İstanbul halkıyle pay-i tahttaki resmî daireler için lâzım olan zahireler (zahire nezareti) marifetiyle tedarik edilir ve mirî ihtiyacları temin olunduktan sonra fazlası ekmek yapılıp halka satılmak üzere fırıncılara satılırdı. Bunun için Unkapanında (Kapan Naibi) namiyle taraf-ı şer'îden bir memur bulunurdu. Bu naibin maiyyetinde bir de veznedar vardı. Ambarlarda bulunan zahireler yeniler eskiler sırasiyle her ay çeşni tutularak ekmekçilere tevzi olunur ve ekmek kesilen fiyatla tâyin olunan narh ile satılırdı. Kapan naibi aynı zamanda tüccarların halka satmak üzere getirdikleri yiyeceğe mütaallik mevada bakardı. Bugün İstanbul'da Unkapanı, Yağkapanı gibi isimlerle anılan yerler hep bu naipler tarafından kontrol edilir ve satış onların nezareti altında yapılırdı.

KAPAN TACİRİ (قپان تاجری) [*San.*] Yağ ve bal kapanındaki büyük tüccarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Toptancı tüccar demektir. Kapan tüccarlarının hepsi ilkin Müslüman iken sonraları Müslümanlarla ortak olmak suretiyle Hıristiyanlar da bu işlere girişmişler, daha sonra onlar da kendi başlarına iş görmeğe başlamışlardır.

Kapan tacirleri Rumeli ve Anadolu şehirleriyle beraber Eflak ile de büyük mikyasta ticaret yaparlar, İstanbul'a yağ va sair mütenevvi erzak celbederlerdi.

KAPATMA (قپاتمه) [*Kiy.*] Fesin başa giyilen kısmının kenarlarının saçlarla çevrilmesi haline verilen addır. Baştaki duruş tarzından kinaye olarak buna «sümbül saksısı» da denilirdi. Eski âdetleri pek güzel anlatan rahmetli Ahmet Rasim (ölümü 1932) fes hakkındaki yazısında şöyle diyor:

«Fes; perçem, kâkül, halka, kıvırcık saçlar üzerinde vaz' ve edaya ve şekl-i simaya göre açar, yakışır. Geçme fes kapar, bönlük verir. Kondurma zarafet müptelâlarında bazan nâkıs bir iklil-i mahrutî manzarasını gösterir. Kenarı geysular ile pür çin-i letafet olursa ehl-i hâl lisanında buna kapatma (sümbül saksısı) tâbir olunur.»

§ [*Hal.*] Eskiden metres yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fâhişe sayılan kadın bir evde kapatılıp başkaları ile ihtilâttan menedildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

KAPÇAK (قپچاق = قپچق) [*San.*] Kale muhasaralarında duvarlara takılan uzun sırık saplı ve ucu çengelli büyük kancalara verilen addır. İtfaiyenin bina yıkmak için kullandığı kancalara da bu ad verilir.

KAPELE (قپله) [*Bah.*] Çarmıh istiralya gibi sabit arma kasalarının direklerde ve çubuklarda geçtiği, bağlandığı yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir,

KAPI (قپو) [*İda.*] Hükümet dairesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında «kapu» suretinde de söylenirdi.

Mesalihin (halkın işlerinin) en eski zamanlardan beri hükümdar saraylarının kapılarında görülmesi bu tâbirin Osmanlılarda da o makamda bir ıstılah yerine geçmesini mucip olmuştur. Bu sebeple 1324 (1908) İnkılâbına gelinciye kadar memurlarla halk hükümet dairine bilâistisna kapı derlerdi. Kapıya gittim, kapıdan geliyorum sözleri o kabildendir.

Kapı müdafaasına memur askerle muhafaza olunduğu cihetle yalnız hükümete (Bâb-ı Devlet, Bâb-ı Hümayun) delâlet için istimal edilmiyerek asker için de kullanılmıştır. Ordunun vaktiyle on dörde bâliğ olan şubelerine «kapı» denilmiştir.

Bu kelimenin bir üçüncü mecaz mânası da umumiyet üzere devlete, yahut hükümete ait olmayıp hususiyet üzere saray ve harem halkını göstermesi idi. Hükümet kapısına Bâb-ı Saltanat, Bâb-ı Devlet tâbir olunduğu halde saray ve harem için «Dâr-üs-Saade» denilirdi.

KAPI AĞASI (قپو آغاسی) [*Sar.*] Enderun ricalinin büyüklerinden birinin adıdır. «Bâb-üs-Saade ağası» da denilirdi. Saraydaki hadım ağalarının zâbiti, Enderun memuriyetlerinin âmiri olduğu gibi daire-i hümayunun zabt u raptına da memurdu.

Enderun Tarihi müellifi Atâ Beyin verdiği malûmata göre (Atâ Tarihi, c. 1, s. 34) ak ağalar tedarik ve istihdamı ve bunlardan

«kapı ağası» tâyini ilkevvel İkinci Sultan Murat zamanında ihdas olunmuştur.

«Fâtih Kanunnamesi»nde (sayfa 13) Kapı ağasının, diğer bazı zevat miyanında arz sahibi olduğu yazılıdır: «Bizzat rikâb-ı hümayunuma sahib-i arz olanlar kazaskerlerim ve defterdarlarımdır ve iç kapı halkından kapı ağası ve oda başı ve hazinedarbaşı ve kilercibaşı ve saray-ı âmiremin ağası sahib-i arzdır.»

Aynı Kanunnamede (sayfa 14) kapı ağasının diğerlerine rüchan hakkı olduğu da musarrahtır: «Amma kapı ağası olan ihtiyar baştır. Ekseriya oda başı ve kapı ağası arzetmek gerektir.»

Yine «Atâ Tarihi»nde mevcut malûmata göre (c. 1, s. 159) «Enderun-ı Hümuyun mansıp ve memuriyetlerinin kâffesinin mafevki itibar olunan (kapı ağalığı) memuriyeti yüz elli seneye yakın cümlesinin âmiri ve zâbiti, rıtk-ı fıtk-ı mesalihin mercii ve (Murad-ı Salis) asrında olan dokuz yüz doksan tarihine değin Dâr-üs-saade ağalığı da bu memuriyetle ak ağalardan olan hazinedarbaşı ve saray ağasının ilâve-i memuriyet-i mahib-il-iftiharı iken (Tavaşi Mehmet Ağa) Dâr-üs-saade ağalığını Bâb-üs-saade takımından ayırtarak uhdesine tevcih ettirmiştir.»

Dâr-üs-saade ağalığının bu tarihte ihdası sırasında kapı ağasının nezareti altında bulunan Harem-i hümayun evkafı ile Evkaf muhasebeciliği ve Evkaf-ı hümayun müfettişliği de kendilerinden alınarak Dâr-üs-saade ağalığına bağlanmış ve bu suretle Bâb-üs-saade ağalığının sıfat ve salâhiyyeti küçülürken Dâr-üs-saade ağalığı temayüz edip sarayın birinci zâbit ve âmiri olmuştur.

Bir zaman sonra Bâb-üs-saade ağalığı dahi Dâr-üs-saade ağalığının emri altına girerek ehemmiyetini tamamen kaybetmiş ve vazifesi kapı ağası unvaniyle iç kapının muhafazasına münhasır kalmıştır.

Valilikle eyaletlerde bulunan şehzadelerin de diğer maiyyet halkı gibi kapı ağaları vardı.

KAPI ALTI HÂSİLATI (قپو آلتی حاصلاتی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel eyalet valileriyle sancak beylerinin aldıkları hâsılatın bazılarına verilen addır. «Tayyarat» dahi denilen bu hâsılat, tahsiliyye, cinayet erbadından alınan cereme, voyvodalarla Kürt aşiretleri ümerasının verdikleri maktu vergi ve mutad hediyyelerden ve müteferrik rüsumdan ibaret idi.

KAPI ARASI (قپو آرصی) [*Sar.*] Topkapı sarayında Bâb-üs-selâm dahi denilen orta kapının iki tarafında kapıcılara mahsus olan odalardan birinin adı idi. Vaktiyle vezirlerle büyük adamlar burada hapis ve tevkif olunurdu.

KAPICIBAŞI (قپوجی باشی) [*Sar.*] Saray kapıcılarının âmiri ve büyük zâbiti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray kapıcıları biri Dergâh-ı Âli, diğeri Bâb-ı Hümayun olmak üzere iki kısımdı. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı»nda kapıcıların sayısı için şu tafsilâtı veriyor: «On altıncı asır sonlarında Halkondil zeylindeki teşkilât kısmına göre, Dergâh-ı Âli ve Bâb-ı Hümayun kapıcılarının mecmuu beş yüz kadardı. «Ayn-i Ali Risalesi»nde ise 1925 i orta kapı ve 417 si Bâb-ı Hümayunda olmak üzere kapıcıların mevcutları 2342 kadardı. 1070 Hicri tarihli ve 793 numaralı bir deftere göre kırk bölük olan bevvabin-i Dergâh-ı Âli mevcudu 1830 ve beş bölük olan Bevvabin-i Bâb-ı Hümayun ise 177 dir. İki sene sonra evvelkisi 1315, Bâb-ı Hümayun kapıcıları ise 109 nefer idi. Koçi Bey Mecmuasında orta kapıda iki bine yakın ve Bâb-ı Hümayunda da dört yüz kapıcı bulunduğu görülüyor ki aşağı yukarı Ayn-i Ali Risalesindeki miktarın aynıdır. On yedinci asrın son yarısı içinde orta ve Bâb-ı Hümayundaki kapıcıların mevcutları ise 1962 idi. 1127 Hicrî, 1715 Milâdî senesinde yani on sekizinci asrın ilk yarısında, Dergâh-ı Âli, Bâb-ı Hümayun, sofiyan-ı kule ve Galatasaray kapıcılarının mevcutları 589 kişiye inmişti.»

Osmanlı tarihlerinde kapıcıbaşılığın ihdası tarihi görülmemekte ise de «Fâtih Kanunnamesi»nde yazılı olduğuna göre eski olduğu anlaşılıyor. Kanunname (Fâtih Kanunnamesi, s. 10) mevkiini şöyle tâyin eder: «Bir cemiyet-i âli ve bir mecma-i ehali olsa ehl-i divana hariçten adam karışmasun, evvelâ vüzera anlardan sonra kazaskerler andan sonra defterdarlar andan sona yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları mir-i alem ve kapıcıbaşı oturur.»

Yine Kanunnameye nazaran (sayfa 15) kapıcıbaşılar bir husus için divana dâhil olsalar oturmak hakkını haiz değildiler: «Ağalardan mir-i âlem ve kapıcıbaşı gelmek lâzım gelse anlar dahi oturmazlar.»

Kanunnamenin yekdiğerini nâkız görünen şu iki ifadesini evvelkisinin umumi mahiyette olan toplanmalar, ikincisinin de «Divan-ı Hümayun» olduğunu kaydetmek suretiyle telif mümkündür. Demek oluyor ki kapıcıbaşılar umumi toplantılara iştirâk edebilirler, devletin işlerini müzakere ve karara bağlıyan divana iştirâk edemezlerdi.

Hammer; Fâtih zamanındaki devlet müesseselerini tetkik ederken (c. 3, s. 230) kapıcıbaşıların mabeyinci olduklarını söylüyor. Hammer'in ifadesi şöyledir:

«Kapıcıların zâbitleri yani kapıcıbaşılar hemen hemen Avrupa saraylarının mabeyincilerine muadildir Bunların reisi kapıcılar kâhyası yani büyük kapıcıdır ki onun büsbütün harici olan vazifesi dahildeki baş hazinedar hizmetiyle karıştırılmamak lâzım gelir.»

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda kapıcıbaşılar hakkında şu tafsilât veriliyor:

«Sarayın dış yani Bâb-ı Hümayun denilen kapısiyle orta kapısını bekliyen kapıcıların büyük zâbiti olarak Fâtih zamanında bir ve on altıncı asrın ortalarında dört ve aynı asrın sonlarında on ve on yedinci asır başlarında on üç ve yirmi bir ve yine o asır ortalarında on iki kapıcıbaşı vardı. Daha sonra on sekizinci asrın ilk yarısında altmış seraser kaplı samur kürklü, gümüş asâlı kapıcıbaşılar görülmektedir. Yine bu asrın sonlarında ise bu miktar yüz elliyi bulmuştu. Sarayın orta kapısında bunlardan biri her gece nöbetle kalırdı. Bundan başka her divan günü kapıcıbaşılardan ikisi divan kapısında gümüşlü asâ ile dururlardı.

«Devlet merkezine herhangi bir devletin elçisi geldiği zaman bunun saraya gelişinde, kapıcıbaşılardan ikisi onu evvelâ divana götürürler ve sonra da kollarına girip kendisini arz odasında padişahın huzuruna çıkarırlardı.

«Eyalet valisi olan beylerbeyi veya vezirlere mühim ve gizli bir tebliğ yapılacağı zaman bunlardan biri vasıtasiyle yapılırdı. Bazı vali vezir ve sair devlet adamlarının öldürülmelerine bunlar memur edilir ve çok zaman hiçbir şüphbeye meydan vermeden eldeki ferman mucebince istenilen şahsı öldürürlerdi. On sekizinci asrın son yarısından itibaren kapıcıbaşıların sayısı artıp bir kısmı vazifeleri dolayısiyle İstanbul'da bulunmadıklarından dolayı bunların devlet merkezinde mevcut bulunanlarına dair 1193 zilhicce (M. 1779) tarihli bir tâmim neşredilmiştir. Osmanlı memleketlerindeki bir kısım muhzır başılıkların (şer'i mahkeme mübaşirlikleri) aidatı bunlara aitti. Kapıcıbaşılar bunu iltizama verirler ve onu iltizam eden adam iltizam müddetince mahkeme-i şer'iyyenin muhzır başılığını yapardı. Eflâk, Buğdan ve Erdel beylıklerinden birinde değişiklik olup yeni bey veya voyvoda tâyin edildiği zaman yeni voyvoda ve beyi kendi hükümet merkezine kadar götürmek vazifesi bunlardan birisine verilirdi. Böyle bir hizmete tâyin edilen kapıcıbaşı çok para ve hediyye alırdı.

«Bundan başka Eflak ve Buğdan voyvodaları İstanbul'a vergilerini gönderdikleri sırada hediyye verilmesi kanun olan sadrazam ve diğer rical arasında dört kapıcıbaşı da vardı ve bunlardan herbirisine ikişer at hediyye edilirdi.

«Kapıcıbaşılear bayram tebriklerinde ellerinde gümüşlü asâ ile padişahın tahtının karşısında dururlardı.

«Kapıcıbaşılar devşirme teşkilâtı kalkıp Enderundan bu vazifeye yapılan tâyinlerden sonra on sekizinci, asırda paşaların evlâtlarından veya birinci derecedeki ümeranın oğulları arasından tâyin edilirlerdi. Padişahın camiye çıkışında bunların bir kısmı hükümdarın maiyetinde bulunurlardı. Padişah alayda ata bindiği zaman dış rikâbı, baş kapıcıbaşı tutar ve diğer kapıcıbaşılar etrafında dururlardı. Tuğ ihracı, Mevlût alayı ve sair merasimde de kapıcıbaşılar bulunurlardı.

«Kapıcıbaşılardan dört evvelkisi derece itibariyle büyük olup bunların içlerinden en kıdemlisine baş kapıcıbaşı denilirdi. Kapıcıbaşıların yevmiyeleri on yedinci asır ortalarında yüz ellişer akça idi. Orta kapı arasındaki sekide oturan ve seraser denilen kumaştan üst elbisesi giyen kapıcıbaşıların ellerinde, Hint kamışından murassa' asâları vardı.

«Baş kapıcıbaşıların adedi evvelce iki ve sonra dört iken, Üçüncü Mehmet zamanında altı olmuştu. Fakat Koçi Bey Mecmuasında beş kapıcıbaşı iki olarak görülüyor ve bundan başka kapıcıbaşılardan bir kâtip ile dokuz kapıcıbaşı gösteriliyor. Bu dokuz kapıcıbaşının üçü vezir oğullarıdır.

«Divan-ı Hümayunda yemekten sonra el yıkamak için vezir-i âzam önüne leğen ve ibrik koymak baş kapıcıbaşıların vazifesi idi. On altıncı asrın son yarısında kapıcıbaşılar dört bin akça ile sancak beyi olurlardı. Sonraki asırlarda vezir olanlar da vardı. Yine on altıncı asrın sonlarında kapıcıbaşıların on dokuz bin akçalık arpalık timarları da vardı.

«Kapıcıbaşılık sonradan daimî surette taşra hizmetinde bulunanlara da verilmiştir. Bilhassa on sekizinci asırdan itibaren miktarları günden güne artan kapıcıbaşı rütbesinde bir hayli şahıs görülüyor. Bu asrın son yarısından itibaren kapıcıbaşılık bilfiil değil de rütbe olarak âyanlara verilmiştir. Bundan başka bazı mühim hizmetlere tâyin edilen şahısların da nüfuz ve itibarını artırmak için kendilerine kapıcıbaşı rütbesi verildiği görülüyor. Rikâb-ı hümayun kapıcıbaşılığı on dokuzuncu asır başlarında imrahorluğa bağlanıp yeni bir şekil alınca rütbe halinde vezirliğin mahreci olmuştur ki eski salnamelerde gördüğümüz askerî ve mülkî rütbeler arasında bu da mühim bir dereceyi teşkil etmezdi.

«Yeniçeri ocağı kalkıp devlette yeni bir teşkilât vücude getirildiği sırada kapıcıbaşı

ismiyle rikâpta ve sair hizmetlerde istihdam edilen memurların yaşlıları ayda üçer yüz kuruş maaşla tekaüt edilmişler ve mütebakisinden İstanbul'da bulunan otuz kişi ayrılmış ve bunların resmî elbise ile selâmlıkta bulunmaları takarrür etmiş ve taşradakilerin de taşra hizmetlerinde bulunmak üzere adetleri tahdit olunmuştu. Daha sonra yani 1255 senesinde (1839) rikâptaki yani padişah hizmetindeki kapıcıbaşıların miktarı kırka çıkarılmış ve «Ser Bevvabîn-i Rikâb-ı Hümayun-ı Mülûkâne» ismiyle rikâb-ı Hümayun kapıcıbaşılığı imrahorluğa bağlanmış ve bir rütbe halinde meşrutiyetin ilânına kadar (1908) devam eylemiştir.»

İkinci Sultan Mahmut zamanında ve Hicrî 1244 (1828) senesinde çıkarılan «Elbise Nizamnamesi»nde kapıcıbaşıların resmî günlerde adi fes, al çuhadan hırvanî giyecekleri, lehkârı gaşiye ve ona göre raht takımlı atlara binecekleri gösterilmiştir.

Hicrî 1247 (1831) senesinde çoğalmış olan kapıcıbaşıların nizam altına alınmaları münasip görülerek ihtiyarları üçer yüz kuruş maaşla tekaüt edildi.

Taşra hizmetlerinde eskisi gibi istihdam olunmak ve İstanbul'da bulunanların mutad merasimde tahsis olunan resmî elbiselerle selâmlık avlusunda bulunmak üzere otuz tanesi seçilerek rikâb-ı şahaneye memur edilmiş, ötekiler işbu merasimde bulunmaktan affolunmuştur.

Vak'anüvis (Lûtfi Tarihi, c. 3, s. 165) bunu yazdıktan sonra diyor ki:

«İşte olvakit rikâb-ı şahane ve dergâh-ı âli unvaniyle kapıcıbaşılık ikiye bölünmüştür.»

Yine Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 5, s. 32) de buna dair şunları yazar:

«Meratib-i mu'tebereden ve vezaret rütbesinin mahreci olan kapıcıbaşılık hizmeti bâb-ı padişahi ve rikâb-ı hümayunda kemerbeste hicabet olmak vazifesinden ibaret olup bu rütbede bulunanların bazıları o hizmette ve ekserisi taşralarda umur-ı mülkiyyede istihdam olunmakta ise de bunların bir usul-i haseneye raptı zımnında İstanbul'da bulunan kapıcıbaşılardan kırk kişi intihap ile bilmünavebe cuma selâmlıklarında ve sair eyyam-ı resmiyyede rikâb-ı hümayunda bulunmak ve mercileri İmrahor olmak ve imtiyaz için bunlara rikâp kapıcıbaşıları itlak ile diğerlerine kemafissabık dergâh-ı âli kapıcıbaşılığı namı ipka edilmek ve birer nişan-ı iftihar ile birer resim setresi verilmek ve imtiyaz ve itibarlarına yakışmaz hafif haraketlerde bulunmamak üzere müceddeden intihap olunan zevatın isimleridir.»

Sayılan isimler arasında Zahire Nâzırı Veli Ağa gibi nisbeten yüksek memurlar bulunduğu gibi vezirlerden bazılarının oğulları da vardır.

İşte bu son tarihî kayıt da gösteriyor ki kapıcıbaşılık sonradan bir rütbe halini almış ve böylece devam edip gitmiştir.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki tarihsiz bir defterde (Saray, sıra No. 4840) kapıcıbaşılık rütbesini haiz 330 zatın isim ve vazifesi yazılıdır.

KAPICI BÖLÜKLERİ (يوجى بلوكلرى) [*Sar.*] Saray kapıcılarının mensup oldukları teşekkül hakkında kullanılır bir tâbirdir. Âmirleri kapıcıbeşi ile kapıcılar kethüdası idi. Bu bölüklere saraydaki aşçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle efrat verilirdi. Bâb-ı Hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi ettirilenlerin bazıları da buraya alınırlardı.

On altıncı asrın sonlarında kanun üzere timara çıkmak lâzım gelse senevi on beş bin akça verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı.

Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri ve her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyyet olan mahallerde i ihzariyye hizmeti yani muhzır başılık dergâh-ı âli kapıcılarının olup başkalarına verilmezdi. Bu hizmet ve aidat için baş kapıcıbaşının arziyle kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevcihat ve tâyinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nöbette bulunurken aidat alırlar, bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı.

Ramazan ve kurban bayramlarında vezirler ve kazaskerler tarafından divan bademelerine verilen ve iydiyye denilen bahşişler arasında iç kapıcılara 120, kule sofilerine 40, meş'alecilere 30, Bâb-ı Hümayun kapıcılarına 60, mataracıya 60, pişkeşçiye 60 ve iskemleciye 60 akça vermeleri kanundu.

Vezirlik, beylerbeyilik alanlarla defterdarlar ve beş yüz akça yevmiyeli mevali denilen eyalet kadıları padişaha teşekküre geldikleri zaman nöbetçi kapıcılarla pişkeşçi, meş'aleci, mataracı ve iskemleciye kanunen muayyen aidatlarını verirlerdi. Erdel elçisi de vergisini getirdiği zaman kapıcıbaşılarla nöbetçi çavuşlara, pişkeşçi, mataracı, iskemleciye ve Bâb-ı Hümayun bölüklerine kanunen muayyen olan bahşişleri tesviye ederlerdi.

On yedinci asır ortalarında beş bölük olup mevcudu 177, on sekizinci asırda ise dört

bölükte mevcutları 57 kadar olan Bâb-ı Hümayun kapıcılarının günde ikişer gerdan et istihkakları vardı. Bunların arasından altı aydan altı aya bir kapıcı taşra kapı arasında aşçılık edip divan günlerinde kapıcıların yemeklerini pişirirdi. Yine bunların arasından altışar ay nöbetle birkaçı, taşra kapı arasını (Bâb-ı Hümayun aralığını) süpürürdü. Bâb-ı Hümayun bevvapları, terfi ederlerse dergâ-ı âli kapıcılığına geçerlerdi.

Kapıcıların baş bölük başları, başlarına perişani serpuş giyip divan günlerinde kapı arasında beklerlerdi. Diğer kapıcılar üsküf giyerlerdi.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı eserde (sayfa 403) kapıcıların sayısı hakkında şu tafsilât vardır: «On altıncı asır sonlarında Halkondil zeylindeki teşkilât kısmına göre, Dergâh-ı Âli ve Bâb-ı Hümayun kapıcılarının mecmuu beş yüz kadardı. Ayn-i Ali Risalesinde ise 1925 i orta kapı ve 417 si Bâb-ı Hümayunda olmak üzere kapıcıların mevcutları 2342 ye kadardı.

«1070 Hicrî tarihli ve 793 numaralı bir deftere göre kırk bölük olan Bevvabîn-i Dergâh-ı Âli mevcudu 1830 ve beş bölük olan Bevvabîn-i Bâb-ı Hümayun ise 177 dir. İki sene sonra evvelkisi 1315, Bâb-ı Hümayun kapıcıları ise 109 nefer idi.

«Koçi Bey Mecmuasında, orta kapıda iki bine yakın ve Bâb-ı Hümayunda da dört yüz kapıcı bulunduğu görülüyor ki aşağı yukarı Ayn-i Ali Risalesindeki miktarın aynıdır. On yedinci asrın son yarısı içinde orta kapı ve Beb-ı Hümayundaki kapıcıların mevcutları ise 1962 idi. Hicrî 1127, M. 1715 senesinde yani on sekizinci asrın ilk yarısında, Dergâh-ı Âli, Bâb-ı Hümayun, Sofiyan-ı Kule ve Galatasaray kapıcılarının mevcutları 589 kişiye inmişti.»

KAPICILAR KETHÜDASI (قپوجیلر کتخداسی) [*Sar.*] Sarayın Bâb-üs-saade'den başka bütün kapılarını bekliyen ve kapıcı denilen ocağa mensup bulunan bevvabîn-i dergâh-ı âli ve bevvabîn-i bâb-ı Hümayun diye ikiye ayrılan saray kapıcılarının âmiri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «kethüda-yi bevvabîn» de denilirdi. Kapıcı demek olan bevvaplardan birinci sınıf olan dergâh-ı âli bevvapları veya ortakapı kapıcılarının sayısı on altıncı asır sonlarında 1925, beş bölüğe ayrılmış olan bâb-ı Hümayun kapıcılarının ise 417 idi. Dergâh-ı âli kapıcıları on yedinci asır sonlarında kırk beş bölüktü. On sekizinci asrın ilk yarısında ise bölükler on beşe inmişti. Ulûfeleri bin altı yüz üç akça idi ve üç ayda bir alırlardı.

Kapıcılar kethüdalığının ihdası tarihini Osmanlı tarihleri göstermiyorlarsa da «Fâtih Kanunnamesi» nde yazılı olduğuna nazaran eski vazifelerden olduğu anlaşılıyor. Osmanlılarda saray ilkevvel Yıldırım Bayezit ve daha sonra da İkinci Murat zamanında genişletilerek kurulduğuna göre kapıcılar kethüdalığı vazifesinin bunlardan birinin, yahut Fâtih tarafından İstanbul'da tesis olunan saray münasebetiyle Mehmet Sani'nin zamanında ihdas edilmiş olduğunda şüphe yoktur.

Kapıcılar kethüdası ağalardan sayılırdı ve ağalar arasındaki mevkii çavuşbaşıdan sonra idi. «Fâtih Kanunnamesi» nde (sayfa 11) buna dair şu tafsilât vardır: «Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası anın altına, mîr-i alem anın altına, kapıcıbaşı anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Yine aynı kanunnamede (sayfa 15) kapıcılar kethüdası «hizmetkâr» olarak gösteriliyor ve divanda oturmak salâhiyyeti olmadığı tasrih olunuyor: «Çavuşbaşı ve reis-ül-küttap ve kapıcılar kethüdası hizmetkârdır. Divanda oturmazlar.»

Vezirler, divana dâhil olan kazaskerler, defterdarlar ve nişancılar divan günlerinde saray mutfağından yemek yerlerdi. «Fâtih Kanunnamesi» nde kimlerin kimlerle yemek yiyeceği gösterildiği gibi artıklarının da kimlere yedirileceği tasrih olunmuştur. Bu sarahate göre (s. 15) kapıcılar kethüdası kazaskerlerin artıklariyle karnını doyorurdu: «Kazaskerler önünden kalkan taam kapıcılar kethüdasına verilsün.»

Ecnebilerin yazdıkları eserlerle seyahatnamelerde saray müşiri veya saray nâzırı olarak gösterilen memur, bu kapıcılar kethüdası idi.

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı eserinde (s. 392 ve müteakip) şu tafsilâtı veriyor:

«Kapıcılar kethüdası sarayın bâb-ı Hümayun ve orta kapısını bekliyen bütün kapıcıların âmiri idi. Divan-ı hümayunda bulunarak ayakta hizmet eden ve padişahla sadrazam arasında ağızdan ve tahrirî görüşmelerde vasıta olurdu. Ecnebi eserlerle seyahatnamelerde saray müşiri veya saray nazırı olarak zikredilen memur, bu kapıcılar kethüdâsıdır. Kapıcılar kethüdası hakkında Kanunname-i Âl-i Osmani'de şöyle denilmektedir:

«Çavuşbaşı ve reis-ül-küttab ve kapıcılar kethüdası hizmetkârdır. Divanda oturmazlar.

Divana her gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım geldikçe çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, önlerine düşüp istikbal etsünler ve bazı mesalih için benden taşra haberi kapı ağası, kapıcılar kethüdasına söylesün ve ol dahi vüzerama ve kazaskerlerime ve defterdarlarıma söylesünler....

«Kapıcılar kethüdası olanlar ilk ve orta devirlerde Enderun erkânı arasından çıkarlardı. Kapıcılar kethüdası divanda hizmet ederken çavuşbaşı gibi elinde gümüşlü âsa bulunurdu. Kanunnamede yazıldığı üzere, hükümdar herhangi bir emrini divan erkânına bildireceği zaman onu kapı ağasına söyler, o da kapıcılar kethüdasını çağırarak tebliğ ederdi. Yine Kanunname-i Âl-i Osman ile beraber sadr-ı âzam ile vezirleri, kazasker ve defterdarı divana geldikleri zaman orta kapıdan başlıyarak önlerine düşüp divanhane önündeki muayyen yere kadar götürüp selâmlamak kapıcılar kethüdasının vazifelerindendi.

«Divan-ı Hümayun müzakereleri için gelen divan erkânı bâb-ı hümayun açıldıktaa sonra derhal içeri girmeyip iptida kapıcılar kethüdasiyle reis-ül-küttap girerlerdi.

«Azlolunan vezir-i âzam'dan divanda padişahın mührünü almağa ve yeni sadr-ı âzama padişahın mührünü vermeğe veya götürmeğe bir zamanlar kapıcılar kethüdaları memur edilirlerdi. Eğer kapıcılar kethüdası padışahın mührünü eyaletlerde vali bulunan ve sadr-ı âzam tâyin edilen zâta götürüyorsa maiyyetine bir miktar kapıcı alır ve öyle giderdi. Beraberinde götürdüğü kapıcıların miktarı her zaman muayyen olmayıp on ile kırk arasında bulunduğu görüiüyor. On yedinci asrın son yarısından itibaren vezir-i âzamlığa tâyin edilecekler İstanbul'a getirilerek huzura kabul olunup padişah, mührünü kendi eliyle yeni sadr-ı âzama verdiğinden dolayı kapıcılar kethüdasının bu cihetten vazifesi kalmamıştı.

«Padişahlar cuma ve bayram namazlarına gitmek üzere saraydan dışarı çıktıkları zaman halk tarafından kendisine takdim edilen arzıhalleri kapıcılar kethüdası alırdı. Gerek alelâde divanlarda yeniçeriye çorba verildiği zaman ve gerek galebe divanında yani ulûfe verildiği vakit yeniçerileri çorba veya pilâv zerdeye davet etmek, kapıcılar kethüdasının vazifesi idi. Bu sırada kapıcılar kethüdası divanhaneden çıkıp divana gelmiş olan nöbetli yeniçerileri buyurun diye selâmlayınce bunlar derhal koşarak kendileri için hazırlanmış olan ekmek ile çorbayı kaparlardı.

«Divan içtimaını mütaakip olan arz günlerinde yeniçeri ağasiyle kazaskerin arzdan çıktıklarını gören kapıcılar kethüdası ve çavuş başı, ellerinde, divan teşrifatçılığı icabı, gümüşlü âsaları olduğu halde hemen divan mahalline gelip haber verirler ve sonra sadr-ı âzamın önüne düşüp divanhaneye girerek heyeti selâmladıktan sonra kendileri de yemek yemeğe giderlerdi. Kapıcılar kethüdasına kazaskerlerin önünden kalkan sofra gelirdi. Kapıcılar kethüdası eski divanhane önündeki seki üzerine oturup kâtibi ile beraber yemeğini yerdi.

«Divan günlerinde padışaha arzedilecek telhisi kapıcılar kethüdası götürürdü. Kapıkulu askerlerine maaş veileceği zaman reis-ül-küttabın maaş verilmesine müsaadeyi havi yazdığı telhisi sadr-ı âzam bir el peşkiri içinde kapıcılar kethüdasına teslim eder ve o vasıta ile padişaha arzolunarak cevabı yine kendisiyle gönderilirdi.

«Kapıcılar kethüdasının yevmiyesi on yedinci asrın son yarısında altmış akça olup bu miktar tabii sonraki zamanlarda artmıştı. Kapıcılar kethüdasına maaştan başka senevî Şam avarızı varidatından yedi bin kuruş ta veriliyordu.

«Divan günlerinden hariç zamanlarda kapıcılar kethüdası rikâb-ı hümayun hizmetinde bulunurdu. Fakat arkadaşı olan çavuşbaşı sadr-ı âzamın yanında ve anın emrinde kalırdı.

«Kapıcılar kethüdası resmî günlerde çavuşbaşı ile beraber başına Selimî denilen uzunca sespuşu giyerdi. Üzerinde erkân denilen yenli kürk vardı.»

KAPICI ODASI (قپوجی اوطه‌سی) [*Mim.*] Kapıcıların kapıyı beklemek üzere oturdukları odanın adıdır. Bunların küçüklerine «kapıcı kulübesi» denilir.

KAPI ÇUHADARI (قپوچوخداری=قپوچوقداری) [*Ida.*] Ayak hizmetlerinde, hassaten kâğıt getirip götürmek gibi posta işlerinde kullanılan adamlara verilen addır.

«Lehçe-i Osmani» de «Ayak hizmetinde çuha mülebbes (giyinmiş) hizmetkâr, iç ağası, ziddı hane hizmetkârı. Kapı çukadarı» suretinde izah olunmuştur.

Eskiden valilerle mutasarrıfların hükümet merkezinde kapı kethüdası ve çuhadar namiyle memurları bulunduğu gibi resmî dairelerin de kapı çuhadarları muvcuttu. 1908 Temmuz inkılâbına kadar devairde kapı çuhadarı vardı. Vazifeleri ayak hizmeti ve postacılıktı.

KAPIDAN GEÇMEK (قپودن کچمك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Murakabe meydanına girebilmek salâhiyyetini kazanmak demektir. Bu, çilesini bitirenlerin veya başka bir dergâhtan gelip hücreye çıkacakların veyahut çilekeş

olmayıp da fazl u kemali yahut şeyh vârisi olması dolayısiyle kendisine dedelik payesi verileceklerin murakabe meydanına kabulüdür. Şeyh tâyini münasebetiyle ziyafet çekmek de âdettir. Ziyafetin masrafı yeni şeyhe aitti. Akşam üzeri yeni şeyh hariç olmak üzere meydanda yemek yenir, kahve içilirdi. Meydancı yeni şeyhi meydana alırdı. Başta tarikatçı olduğu halde sağdaki ve soldaki dedelerle çifte elle musafaha ederdi. Ayakta niyaz vaziyetinde bulunan mutbak canları ile de görüştükten sonra niyaza dururdu. Tarikatçı o sırada şu gülbanki okurdu: «Vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler defola, derviş kardeşimizin meşihat hizmeti mübarek ola, niyazı kabul ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû.»

Yeni şeyh o akşam Hazret-i Şems'te yatardı. İsterse orada bir iki gün kalırdı. İstemezse sabahleyin yola çıkardı.

KAPI GİBİ (قپو گبی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle geniş, iri, endamlı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAPI HALKASI (قپو حلقه‌سی) [*Mim.*] Kapı kanadlarını kapamak ve açmak için üzerlerine ve el yetişecek yerlerine takılan halkaların adıdır. Türk mimarisinde oldukça mühim bir yer tutan bu halkaların pulları gayet güzel ve oymalı şekillerle süslü olarak bronzdan yapılırdı. Bu nevi halka pulları Türk tezyini sanatının maden işlerinde ehemmiyyetli bir yer alırlar. Bu halkalar bazan kapı çalmak için de kullanılır Bu maksatla yapılanların alt kısımlarına bir kabartma yapıldığı gibi kabartmanın çarpmasiyle ses çıkarmak için onun mukabiline yuvarlak başlı kapıya çakılmış bir çivi de bulunurdu.

KAPI HALKI (قپو خلقی) [*Ida.*] Vezirlerle beylerbeyilerin memuriyyet yerlerinde ve seferlerde bulundukları zamanlar maiyyetlerinde bulunan zâbit, asker ve hademe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunların miktarı timar ve hasların hâsılat derecesine göre değişirdi Timar ve hassı çok olanın kapı halkı çok, az olanın az olurdu.

Maiyyet ağaları iki sınıftı: Gedikli ağalar, sakallı ağalar.

1 — Gedikli ağalar şunlardı: 1 - Hazinedar ağa, 2 - Silâhtar iç çuhadarı, 3 - Mühürdar ağa. 4 - Divittar ağa, 5 - Kaftan ağa, 6 - Peşkircibaşı, 7 - Miftah ağası 8 - Hazine baş yamağı, 9 - Tütüncübaşı, 10 - Kahvecibaşı, 11 - Sofracıbaşı, 12 - Makramacıbaşı, 13 - Buhurdanbaşı, 14 - Kilercibaşı, 15 - macun ağası, 16 - Seccadecibaşı, 17 - Müezzinbaşı, 18 - Enderun başçavuşu, 19 - Gükrek bayraktar, 20 - Cündibaşı, 21 - İç mehterbaşı, 22 - Başçuhadar, 23 - Ser destari, 24 - Ehram ağası

2 — Sakallı ağalar şunlardı: 1 - Kethüda bey, 2 - Kapıcılar kethüdası, 3 - Selâm ağası, 4 - Humbaracılar bölükbaşısı, 5 - Vekilharç ağa, 6 - İmrahurbaşı ağa, 7 - Mehterbaşı ağa, 8 - Başsilâhşor, 9 - Arpa emini, 10 - Kethüda kâtibi, 11 - Masraf kâtibi, 12 - Kiler kâtibi, 13 - Et kâtibi, 14 - Yemeklik ağası, 15 - Alay başçavuşu ve sekiz nefer alay çavuşları, 16 - Mataracıbaşı, 17 - Tüfekçibaşı, 18 - Şâtırbaşı ve şatırlar.

Bu sayılanlar vezirlerle beylerbeyilerin maiyyetindeki memur ve zâbitlerdir. Bunların memur oldukları vilâyet ve sancakların hâsılat ve varidatlarına göre maiyyetlerinde binlerce asker bulunur ve sefere bu askerle giderlerdi Bulundukları vilâyet ve sancaklarda başkaca zabıta memurları olmayıp emniyyet ve asayiş kapı halkıyle temin olunurdu.

KAPI HASEKİ AĞASI (قپو خصکی آغاسی) [*Sar.*] Eski saray baltacılarından kızlar ağasının sadrazam nezdindeki işlerini takibe memur olana verilen addır. Yine eski bir tâbirle kızlar ağasının kapı çuhadarı demekti

KAPI KETHÜDASI (قپو کتخداسی) [*Ida.*] Valilerle sancak beylerinin, dairelerin ve Patrikhanenin Bâb-ı Âli ve resmî dairelerdeki işlerini takibetmek üzere tâyin eyledikleri memura verilen addır. Eyalet kapı kethüdaları valilerin tam salâhiyyetli vekilleri makamında olup onlar namına müstediyat ve taahhüdatta bulunurlardı. Bunlar memur oldukları yere göre de isim alırlardı. .... eyaleti kapı kethüdası, ... daire kapı kethüdası, Patrikhane kapı kethüdası gibi. Kapı ketbüdaları ilkin vali ve sancak beyleri tarafından seçilir, vazifeleri onların memuriyyetlerinin devamı müddetince sürerdi. Bu hizmetin şahsa bağlı kalması mahzurlu görülerek 1280 (1863) senesinde kapı kethüdalarının tâyin ve azil şekilleri değiştirilmiş, devletçe tâyin ve azilleri esası kabul olunmuştur.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, S. 71-72) bunun için şu izahatı veriyor: «O vakte kadar taşra vüzera ve valileri ile sair memurların İstanbul'da kapı kethüda ve kapı çuhadarları vasıtasiyle muhaberat-ı merkeziyye icra ve memleket mesalihini evrak ve muharrerat-ı lâzimesiyle ecvibe-i mersule ve me'huze (yazdıkları yazılar ve aldıkları cevaplar) mumaileyhim tarafından tesviye ettirilmekte idi. İşbu usulde ıttırat olmayıp çünkü bunlar

memleketler namına olmayıp zate mahsus idiler. Yani bir vali ve mutasarrıf ve sair taşra memurları bir mahalle memur ve tâyin olunduğu vakit kapı kethüdası dahi beraberce tâyin olunur ve bunların çoğu o memurun müteallikat (akrabalarından) ve müntehibatından (seçkinlerinden) bulunurdu. Azil ve nasp vukuunda bunlar dahi değiştiğinden umur ve mesalih-i memalik ve ibada dair derdest olan evrak seleften halefe devr ile teamül olunup bunların muktaziyyat-ı icraiyyesi mühimsenmez idi. Memleket ve milletin menafiini mucip ıslahat-ı lâzimenin icrası sırasında işbu kapı kethüdalık vazifesinin dahi bir esas-ı sahiha istinadı (sağlam bir temele dayanması) icab-ı hal ve maslahattan bulunduğu Bâb-ı Âlice ledelmütalâa badema kapı kethüdaları eyalet ve elviye namiyle memur olup azil ve nasp vukuunda bunların tebeddülü icap etmiyerek daimî surette mensup olduğu memalik işiyle iştigal edilmesi ve memurin maaşlarından münasip miktarının ifraziyle bu husus için intihap ve tâyin olunacaklara verilecek maaşlara karşılık tutulması ve bunun için Bâb-ı Âli derununda bir daire tahsis olunarak posta günleri mevcut bulunarak gelip gidecek evrakın oradan kaydiyle ve taatisinin usul ittihaziyle rical ve bendegân-ı devletten zevat-ı müntahabe (seçilmiş adamlar) eyalet ve elviye kapı kethüdalarına tâyin kılındılar. Bu usulün tesisi olvakit sadaret müsteşarı bulunan Muhtar Efendi merhumun semere-i himmet-i mahsusasıdır. Bu sırada ordular için dahi Bâb-ı Askerîde müstakil kapı kethüdaları ve kapı çuhadarları nasp ve tâyin kılındı.»

Patrikhane hariç olmak üzere vilâyet ve livaların kapı kethüdaları 1908 Temmuz inkılâbından evvel kaldırılmıştır.

KAPİ KOLU (قپو قولی) [*Mim.*] Kapının açılmaması için arkasına konulan kalın ağâcın adıdır. Bu ağaç çekildiği zaman tam kapının arkasına gelecek surette kapının iç tarafının sağ ve sol kısmındaki duvarın içine açılan birer deliğe girer ve kapının açılmaması için arkasına getirilmek istenildiği zaman duvarın içinden çekilerek mukabilindeki deliğe bir miktar girecek vaziyyete getirilirdi. Duvarın bir kısmı ağacı tamamen içine alacak şurette oluklu olduğu halde diğer kısmı bir karış kadarını alacak tarzda idi.

KAPI KULESİ (قپو قولەسی) [*Mim.*] Kale, saray ve mabet kapılarının iki tarafına kule şeklinde yapılan kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kale veya sarayın müdafaası işine yarardı.

KAPI KULU (قپو قولی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden efradın heyet-i mecmuasına verilen addır. Kapı kulu denilen devlet askerinin piyadesi yeniçeri olduğu gibi süvarisi de sipah ve silâhdar ile dört bölük dahi denilen ulûfeciyan-ı yemin ve yesar ve gurabay-ı yemin ve yesardı. Bunların hepsi muvazzaftı.

Cevad Paşa (Tarih-i Askeri-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 2) kapı kuluna hassa askeri denilebileceğini söylüyor ve bap ve kapı lâfızlarının hükümdarların oturdukları yerlere alem olması dolayısiyle bu tâbirin yakışık aldığını söylüyor.

Yine Cevad Paşa, (sayfa 3) kapı kullarını yedi kısma taksim etmiştir:

1 - Yeniçeri, 2 - Acemi oğlanlar, 3 - Topçu, 4 - Cebeci, 5 - Top arabacısı, 6 - Humbaracı, 7 - Saka.

Bir zamanlar Viyana'yı muhasara edebilecek askerî kudret gösteren kapı kulunun zamanla iler tutar yeri kalmıyacak derecede bozulmuş olmasından dolayı İkinci Sultan Mahmut devrinde 1241 (1825) ortadan kaldırılmıştır.

KAPI KULU ASKERİ (قپو قولی عسکری) [*Ask.*]] Merkezdeki askerî teşkilât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilerle sipahi bölükleri kapı kulu askerini teşkil ederlerdi.

KAPIKULU SİPAH BÖLÜĞÜ (قپو قولی سپاه بلوکی) [*Ask.*] Kapıkulu sipahisinin ayrılmış bulunduğu altı bölükten birinci bölüğün adı idi, Bu bölüğe «kırmızı bayrak» da denilirdi. Bu bölüğün vazifesi harb sahasında hükümdarın sol tarafında durup onu ve sancağını muhafaza etmekti. Bölüğün ağası «sipah ağası» adını taşırdı. Bu bölükler kırmızı başlık giyerlerdi.

KAPIKULU SÜVARİSİ (قپو قولی سواریسی) [*Ask.*] Hükümet merkezinde devlet hazinesinden ulûfe ve yevmî tâyinat alan daimî süvari askeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar sipah, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin ve yesar, gureba-i yemin ve yesar adlı bölüklere ayrılmışlardı. Hazineden doğrudan doğruya maaşı olmayıp kendilerine dirlik olarak tahsis olunan «timar»lar dolayısiyle sefere atlı olarak iştirak edenlere «sipahi» denilirdi. Müsellemler de ilk zamanlarda seferlerde atlı olarak bulunurlar ve süyari vazifesini görürlerdi.

Kapıkulu süvari teşkilâtı Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle Birinci Murat zamanında yapılmış idi. Daha sonra «ulûfeciyan-ı yesar», «ulûfeciyan-ı yemin», «gureba-i yemin» ve «gureba-i yesar» adlariyle dört kısım kapıkulu süvarisi daha ihdas edilerek

süvariler bu suretle altı bölüğe çıkarıldı. Bu son dört bölüğün teşkil tarihi katî olarak bilinmiyorsa da on beşinci asrın ilk yarısı içinde olduğu kuvvetle tahmin edilebilir.

Bu altı Bölük baştan sıra ile ikişer ikişer «baş bölüklüler», «orta bölüklüler», «aşağı bölüklüler» ismiyle de anılırlardı.

Kapıkulu süvarisinden ilk teşkil edilen sipah ve silâhtar bölüklerinin birincisine «kırmızı bayrak», ikincisine «sarı bayrak» isimleri verildiği gibi son teşkil olunan dört bölüğe de «bölükât-ı erbaa» veya «alaca bayrak» denilirdi.

Kapıkuln süvarisi altı bölükten teşekkül ettiği için bunlar «altı bölük» ismiyle de anılırlardı.

Bu altı bölükten her birinin ayrı ayrı bölük ağası, kethüda, kethüda yeri, kâtip, kalfa isimleriyle büyük ve başçavuş namlarında küçük zâbitleri vardı. Kanunnamedeki sarahate göre (Fâtih Kanunnamesi, s. 11) Altı bölük kumandanları özengi ağalarından mâdut olup teşrifattaki dereceleri de kanunuame ile tesbit edilmiş idi.

Kapıkulu süvarisinden her bölüğün vazifesi ayrı ayrı idi. Bunlardan silâhtar bölüğünün kumandanı «Silâhtar Ağa» idi. Bu; hükümdarın sancağını taşırdı. Bu bölük, başlarına sarı serpuş giyerlerdi. Harb zamanlarında padişah sancağının sağ tarafında dururlar, hükümdarı ve otağını muhafaza ederlerdi.

Sipah bölüğünün vazifesi harb sahasında hükümdarın sol tarafında durup onu ve sancağını muhafaza etmek idi. Bölük ağaları «Sipah Ağası» ismini taşırdı. Bu bölüklüler kırmızı başlık giyerlerdi.

Ulûfeciyan-ı yemin; harbde vezir-i âzam ve devlet erkânının muhafazası ile mükellef idiler. Bayrakları yeşildi.

Ulûfeciyan-ı yesar, harbde hükümdarın sancağının muhafızlığında ve vezir-i âzamın maiyetinde bulunurdu. Bunların bölük bayrakları kırmızı ve ak renkli idi.

Gureba-i yemin; harbde merkezdeki saff-ı harbin sağında ve ordunun sağ cenahının muhafızlığında bulunurdu.

Gureba-i yesarın vazifesi sancak muhafızlığı idi. Bunlar ayn-ı zamanda vezir-i âzamın maiyetinde bulunurlardı. Harbde saff-ı harbin solunda ve ihtiyatta beklerlerdi. Garipler; Anadolu, Mısır ve Afrika'dan gelmiş yabancı efrattan mürekkep idiler.

Bu kayıtlardan kapıkulu süvarisinin harbde hükümdarın kendisini, otağ ve sancağını, hazine ile vezir-i âzam ve devlet erkânını muhafaza ile mükellef oldukları anlaşılır.

Hükümdar harbe giderken sipah bölüğü sağ, silâhtar bölüğü solda yürür ve yeniçeriler de hükümdarın önünde giderlerdi.

Kapıkulu süvarisinin silahları bir pala, bir mızrakla eğerinin başına asılı olan ve «gaddare» ismi verilen bir kılıç idi. Bunlar; zahmete katlanan ve atik olan Anadolu atlarına binerlerdi. Harbde iki derin hat üzerinde nizam alarak münavebe ile düşmana hümcum yaparlardı.

Altı bölük efradından «mülâzım» namiyle üç yüz süvari ayrılarak sefer zamanında sözlü ve yazılı emirlerin tebliğ ve irsaliyle tavzif olunurlardı. Bu itibarla o gibilerin vazifeleri yaverlik ve emirberlik mahiyetini alırdı. Bunlar hazar zamanında mirî mukataalar idaresiyle cizye cibayeti misillû işlerde istihdam olunurlardı.

Kapıkulu süvarisinin sipah kâtibi unvanını taşıyan bir kâtibi vardı. Bu kâtip bölüklerin kaytlarını tutardı. Kapıkulu süvarilerinin maaşları yeniçeriler gibi divanda merasimle verilmezdi. Bunların memur-ı mahsusu ulûfe zamanında divana gelerek kendi ocaklarına ait keseleri alır, sonra bu keseler vezir-i âzam huzuriyle efrada tevzi olunurdu. Bunlar maaşlarını alırlarken yeniçerilerin esami cüzdanları gibi «iptida» denilen askerî hüviyyet varakalarını gösterirlerdi.

Kapıkulu süvarilerinin hükümet merkezinde yeniçeriler gibi müstakil kışlaları yoktu. Bunlar ilk zamanlarda İstanbul'da bulundurulmuşlar ise de sonraları at beslemek hususunda kolaylık olmak için İstanbul, Bursa, Çorlu ve Edirne civarındaki köy ve kasabalarda yerleştirilmişlerdi. Daha sonraları bütün vilâyetlere dağıtıldılar. İstanbul'da bulunanlardan evli olanlar evlerinde, olmıyanlar da hanlarda ve bilhassa «Kurşun Han»da iskân edilirlerdi.

Sipahi ağalarından sipahi ağası sancağa çıkacak olsa üç yüz bin ve silâhtarla ulûfeciyan-ı yemin ağaları iki yüz bin akça has ile sancak beyi olurlardı. Ulûfeciyan-ı yesar ile gureba-i yemin ve gureba-i yesar ağaları harice çıktıkları vakit sancak beyliği ile çıkmayıp defter kethüdası olurlardı.

Kapıkulu süvarisi mutlaka hükümdar ile sefere giderlerdi.

Kapıkulu süvarileri «devşirme»lerden teşkil olunurdu. Yeniçeri ocağına mahreç olan acemi oğlanları talim ve terbiye edildikten sonra piyade veya süvariliğe ayrılırlardı. Bostancılarla iç oğlanı denilen saray çıkmaları da kapıkulu süvariliğine alınırlardı.

Yeniçerilerden de kapıkulu süvarisi olanlar varbı. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı

Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtı Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 349-350) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Yeniçerilerden uzakta uzun müddet hizmet edenlere ve muharebelerde yararlık gösterenlere kapıkulu süvariliği verilirdi. Asgari yevmiye on altıncı asrın ilk yarısından on yedinci asır ortalarına kadar on üç akça idi. Fevkalâde hizmeti görülenler olursa onlar Solak payesiyle ve on beş akça ile süvari olurlardı. Kapıkulu süvarisi olmağa «bölüğe çıkma» denilirdi. Zagarcılar ile sekbanların on sekiz ve yayabaşıların yirmi beşer ve yeniçerilerin ise en son yevmiyelerine göre bölüğe kaydedilmeleri kanundu.

«Yeniçeri ocağından bölüğe geçen yani süvari olan efrada hükümet tarafından üç yüz akça okluk (tirkeş) ile hayvan ve eğer bedeli verilirdi. Bölüğe geçen yeniçerilerin tezkireleri ocak muhzırı tarafından divandan alınarak kendilerine verilir ve yeniçeri ocağiyle alâkaları kesilirdi. Yeniçerilerin bölüğe çıkmaları için ya re'sen hükümdarın iradesi veyahut yeniçeri ağasının müstahik olanları arzetmesi veya terfi için bir sebep bulunması lâzımdı.

«Yeniçeri ağası değişince yeni gelen ağa kanun üzere kendisine verilen salâhiyyet dairesinde terfi ve terakkiler yapar ve bu miyanda yeniçerilerin kıdemli ve müstahiklerinden bazılarının bölüğe çıkmalarını yani kapıkulu süvarisi olmalarını arz ile müsaadesini alırdı. Bölüğe tâyin edilenlerin sipahi ve bir kısmı silâhtara naklolunurdu.

On yedinci asrın son yarısından sonra süvarilerin gözden düşüp itibarlarının kalmaması ve yeniçerilerin nüfuzlarının artması üzerine bunların süvari sınıfına nakilleri usulü ehemmiyetten düşmüştür.

Ağa bölükleri efradının yekûnu Kanunî Sultan Süleyman zamanında yedi bin kişi raddesinde idi. Sonraları miktarı yirmi bini tecavüz etmiştir.

Kapıkulu süvarisinin ulûfeleri hizmet ettikleri senelere göre değişirdi. En aşağı ulûfe altı, en yüksek de doksan akça idi. Altı bölükten baş bölüklüler yevmiye on üç, orta bölüklüler on bir, aşağı bölüklüler de doksan akça yevmiye alırlardı.

Sipahiler Dördüncü Murat'la Köprülü Mehmet Paşa'dan yedikleri darbe üzerine kadir ve itibarları kalmamış idi.

KAPIKULU ULÛFESİ (قپو قولی علوفه‌سی) [*Ask.*] Yeniçeri ağalariyle devlet ricali tevabiinin (ağaları, adamları) ocaktan aldıkları ulûfe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı zamanla eski intizamlarını kaybettikleri gibi ulûfe de birçok suiistimale uğramış ve en nihayet Hicrî 1153 (1740) senesinde ocağın intizamını kökünden sarsan ulûfenin satılması işi meydana çıkmıştır. O tarihten sonra ulûfe bir nevi sehim kâğıdı makamına geçti ve askerle ulûfeye tasarruf edenler ayrı ayrı şahıslar halini aldı. Kütükte yazılı oldukları halde efendilerinin daireleri hizmetiyle meşgul olarak kışlaya ayak basmadıkları, muharebelere iştirak etmedikleri halde oturdukları yerde geçim vasıtası gibi ulûfelerini alanlar peyda oldu. İşte yeniçeri ağalarının kendi adamlariyle enderun ve bîrun ricalinin tevabiinin bu suretle askerlik hizmeti karşılığı olmaksızın aldıkları paralar için bu tâbir meydana gelmiştir. Yeniçeri ocağının 1241 (1825) de ilgası üzerine bu da ulûfe ile birlikie tarihe karıştı.

KAPILANMAK (قپولانمق) [*Hal.*] Bir daireye veya konağa intisabetmek, iş ve hizmet bulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAPILI ULÛFESİ (قپولی علوفه‌سی) [*Mal.*] Yeniçeri ocağı kütüğünde yazılı oldukları halde efendilerinin daireleri hizmetiyle meşgul bulunan ve kışlaya ayak basmıyanların aldıkları ulûfe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vak'anüvis Lûtfi Efendi Hicrî on ikinci (Milâdî on sekizinci) asır sonlarındaki askerlik işlerini ve o miyanda ulûfe alanları tetkik ederken (Lûtfi Tarihi, c. 8, s. 357) şöyle diyor:

«Ulûfe alan efradı üç sınıfa taksim edebiliriz. Birinci sınıf paşaların agavatı olup bunlar kütükte mukayyet iseler de efendilerinin daireleri hizmetiyle meşgul olarak kışlaya ve muharebeye ayak basmazlar ve oturdukları yerde cihet-i taayyüş (geçim yolu) gibi ulûfelerini alırlardı. Beyn-en-neferat (yeniçeriler arasında) bu ulûfeye «kapılı ulûfesi» denilirdi. İkinci sınıf müftharan idi. Şöyle ki 1150 tarihlerinden sonra ulûfe beratlarının bey' ve şirasına (alınıp satılmasına) izin verildiğinden vakt ü hali düzgün olan adamlar ve hususiyle bedesten hacegileri irat alır gibi yeniçeri beratlarını sahiplerinden satın alıp mevacip çıktıkça hisselerini alırlar ve içlerinde meteaddit ulûfeyi uhdesinde cem etmişler dahi bulunur idi. Binaberin «müftharan ulûfesi» hizmet mukabili askerî tahsisattan olmayıp âdeta esham taksiti hükmünde idi. Üçüncü sınıf dahi bilfiil (filen) askerî hizmet ifa eden yeniçerilerdi.»

KAPI OĞLANI (قپو اوغلانی) [*Sar.*] Eskiden ak ağalardan intihap edilen ve Bâb-ı Hümayunun en büyük zâbiti olan kapı kethüdasının maiyetinde bulunanlara verilen addır. Bunlar otüz kirk kişi kadardı.

§ [*Ida.*] Eskiden patrikhanelere ve sefaretlere ait işleri Bâb-ı Âli dairelerinde takip eden memura bu ad verilirdi.

KAPI OĞLANI KETHÜDASI (قپو اوغلانی کتخداسی) [*Sar.*] Saraydaki kapı oğlanlarının âmirinin adıdır. Kırk akça yevmiyesi vardı.

KAPI OĞLANLARI (قپو اوغلانلری) [*Sar.*] Kapı hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir zaman sayıları on altı iken sonraları otuza çıkarılan kapı oğlanları ak hadımlardı. Büyük ve küçük odalardaki oğlanlara nezaret etmek de bunların vazifesi idi. Geceleri bu oğlanların aralarında yatarlardı. Bayağı günlerde başlarına Selimî, divan günlerinde mücevveze giyerlerdi. On altıncı asırda yevmiyeleri onar akça olup yıllıkları sarık ve elbiselik kumaşları vardı. Bunların münhallerine öteki odalardaki zülüflü tavaşiler geçirilirdi.

KAPI OLMAK (قپو اولق) [*Ask.*] Yeniçeri davrinde her yedi senede bir kere ocak askeri esamesi tevcih olunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAPI PERDESİ (قپو پردەسی) [*San.*] Soğuk girmemesi ve kapı kanadı hizmeti görmesi için kapıların iç taraflarına asılan perdeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların alt ve üst taraflarında uçkur gibi kısımlara geçmiş ağaçlar, perdenin düz ve daima kapalı durmasını temin ederdi.

Cami kapılarına konan büyük meşin perdelerin daima açılıp kapanmaması ve girenlerin kolaylığı için yalnız bir kişi girecek kadar kapı gibi küçük bir parçası vardır. Bu perdeler üzerinde yazı ve süsler işlenmiş kısımlar da bulunur. Eski Türk evleriyle konaklarında kapı perdeleri çok kullanılırdı. Bunlar içi pamuklu ve dikişli olur ve kumaştan yapılmış olanların elle tutulacak yerlerine, kirlenmemek için meşin kaplanırdı.

KAPISI MÜKEMMEL VEZİR (قپوسی مکمل وزیر) [*Ida.*] Kapı halkı çok olan vezirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların maiyetleri en aşağı üç yüz kişi idi.

KAPI TACİ (قپو تاجی) [*Mim.*] Kapıların üstüne tezyinî mahiyette yapılan ve bir taç teşkil eden yüksekçe kısmın adıdır. Buna «kapı tepeliği» de denir.

KAPI TOKMAĞI (قپو طوقاغی) [*Mim.*] Eski evlerin kapılarını çalmak için kapı kanadları üzerine ve el yetişecek yüksekliğe tesbit edilen madenî bir levha ve buna merbut olup elle tahrik edilerek levhaya vurulan ve bu suretle ses çıkaran tokmağın adıdır. Bunların çok süslüleri yapılırdı. Eski Türk evlerinde bu tokmaklar yerine halkalar da kullanılır ve bunlara «kapı halkası» denilirdi.

KAPI TOPU (قپو طوپی) [*Mim.*] Kapıların zenbereklerini açmak için kilide takılan top şeklindeki yuvarlakların adıdır. Bunlara «kapı elması» da denir.

KAPIYA ÇIKMA (قپویه چیقمه) [*Ask.-Sar.*] Saray ağalarıyle kapıcı, bostancı gibi hademenin dış hizmetlere kayırılmaları ve acemi oğlanları kışlalarındaki devşirmelerin muayyen zamanlarda, yahut lüzum görüldükçe yeniçeri ocağiyle diğer askerî hizmetlere geçirilmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çıkma; biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki türlü idi. Büyük çıkma saltanat değişikliğinde, küçük çıkma da alelâde zamanlarda olurdu. Bundan başka hanedan mensuplarının sünnet veya nikâhı gibi vesilelerle de çıkma olurdu. Bunlar da küçük çıkmadan sayılırdı.

Devşirme usulü kaldırılıp acemi oğlanları kanunu ile ocak dışındaki cemaatlerin vaziyetlerinde tebeddül vuku bulduktan sonra bu tâbir yalnız saraydan memuriyetlerle çıkanlar hekkında kullanılırdı.

KAPIYA ÇIKMAK (قپویه چیقمق) [*Ask.*] Acemi oğlanlardan yeniçeri ocağına geçirilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «ocağa çıkma» tâbiri de kullanılırdı. Acemi oğlanların ulûfeleri iki, iki buçuktan ziyade olamazdı. Ziyade ile kapıya çıkarılırlardı.

§ [*Sar.*] Saray hizmetinde bulunanlardan dış hizmete çıkanlar hakkında da kapıya çıkma tâbiri kullanılırdı.

KAPI YAYABAŞILARI (قپو یایا باشیلری) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitlerinden birinin unvanı idi. On altıncı asrın son yarısında yirmi beşer bin, daha sonraları yirmi altışar bin akça dirlik verilirdi. Yayabaşılardan haseki olanlara ise otuz akça zeamet verilmesi emrolunmuştu. Fevkalâde hizmetleri görülenlere bazan Anadolu Beylerbeyliği dahilinde bulunan on dört yaya beyliğinden birinin verildiği de olurdu.

KAPIYI BÜYÜK AÇMAK (قپویی بیوك آچق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle çok masraf etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAPIYI SIR ETMEK (قپویی سر ایتمك) [*Sof.*] Kapıyı kapatmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tekkelerde dervişler kapıyı kapat demezler, kapıyı sır et derler.

Şeyhim; var ise söyle erenler kelimatı
Dinletme bana tekkedeki mustalahatı
(Şem'in külün al) (kapıyı sır eyle) demekle
Haşa bulasın nur-ı dil ü bab-ı necatı
Allah için olmazsa eğer çekdiğin evrat
Nutkun tutulunca şaşırırsın salâvatı

İzzet Molla

KAPI YOLDAŞI (قپو يولداشی) [*Hal.*] Bir kapıda hizmet eden iki uşağın her biri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAPİTÜLÂSYON (قاپيتولاسيون) [*İda.*] Doğu ve Yakın Doğu memleketlerinin yalnız bir taraflı olarak Avrupa ve Amerika devletlerine tanıdıkları birtakım imtiyazlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapitülâsyon (Capitulation) lûgat mânası itibariyle, müdafaa eylediği mevkii ve emri altında olan askeri düşmana teslim eyliyen bir kumandanın teslim şartlarını havi akdeylediği mukavele demek olduğu halde bu mâna tevsi ve teşmil olunarak anlaşmazlığa uğramış olan iki taraf arasında hâsıl olan anlaşmaya da «kapitülsyon» denilmiştir.

Tarihî mânasiyle kapitülâsyon ise bir devlet tebeasının diğer bir devlet memleketinde temin ettiği haklar demektir. Eski zamanlarda İsviçre askerinin hizmetinde bulundukları hükümetle münasebetlerini tâyin ve tanzim eden mukaveleye de «kapitülâsyon» veya kısaca «kapitülâ» denilirdi.

Devletler hukuku ıstılahlarından olmak haysiyetiyle kapitülâsyonun tarifi de şöyledir: Lâtince'nin «kapitülâsyo» kelimesinden muştak olan kapitülâsyon, fusul ve ebvap veya maddeleri «kapitüla» şamil olan bir tahrirat veya senet mânasındadır. (Charlemagne) zamanında neşrolunan emirnamelere «kapitülarya» derlerdi. Mecmua-i ahkâm demektir.

Osmanlılarda kapitülâsyonlar muahededen ziyade fermana benzer; o vadide yazılır ve mütekabil ahkâmı ihtiva etmezdi. Devlet ecnebilerle muahede akdetmez, tebeanın mesalihine müteallik katî taahhütler altına girmeyi istemezdi. Ecnebi imtiyazlarını veren padişahların fikrince kapitülâsyonlar her ne vakit istenirse istirdat (geri almak) ve lâğvolunabilirdi. XVIII. asra kadar bu yolda muahede yapılmamış, yalnız ferman yazılmıştır. İşte Osmanlılarda «kapitülâsyon» namını alan bu vesikalardır.

Ecnebi imtiyazlarının temellerini kuran, maglûbiyyeti üzerine Türklere sığınan ve yardım istiyen Fransa Kralı (Birinci Francois) veren de (Kanunî Sultan Süleyman) dır. Kanuni'nin merhametinden çıkan maraz Osmanlılığın vücudünü uzun zaman kemirmiş, terakkîden ve hattâ bir zamanlar hakkiyle hükümet icrasından kendisini alıkoymuştur. Meşhur (Charles-Quint) ile muharebeye girişen (Birinci Francois) esir düşünce annesi hükümet namına Sultan Süleyman'ın merhametine sığınmış olmasiyle Kanunî bir uluvv-i cenap göstermek için Macaristan üzerine sefer açtığı gibi Francois'nın Charles-Quint ile akdettiği (Madrit Muahedesi) üzerine Francois serbest kalınca Fransa kralı ile Osmanlı padişahı arasında iki memleketin ticaret ve dostluk münasebetlerini tanzim ve tekid eden bir vesika da imzalanmıştır. Fakat 1535 tarihli olan bu vesika tetkik olunursa bundan Osmanlılardan ziyade Fransızların işine yarıyacak mahiyyette olduğu anlaşılır.

Kapitülâsyanların sebep ve menşei ile uzun bir zaman devam etmesinin sebep ve hikmeti (kapitülâsyonlar, mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender, Mukaddime) şu suretle kayıt ve izah olunmaktadır:

«Şarkta mütemekkin (oturan) hıristiyanların pek çok zaman İslâm ahali arasında tecerrüt halinde yaşadıkları ve her türlü zulüm ve teaddilere mâruz kaldıkları malûmdur. Şeriat hükümlerinin ecnebilere tatbiki kabil olmamasına mebni Türkiye tarihinde birçok emsaline tesadüf olunan taassup galeyanına karşı onlara ahdî teminat vermek ve kendilerini büsbütün ayrı ve müstakil birtakım kanunlara tâbi bulundurmak icabediyordu. İşte bu lüzuma mebnidir ki İslâm diyarında mütemekkin ecnebilerin mensup oldukları konsolosların himayeleri altında yaşamaları, can ve mallarının taarruzdan masuniyyetini, kendi memleketleri dahilinde cari kanunlara tabaiyyetlerini temin ve imkân altına alan kapitülâsyonlar usulü meydana çıkmıştır. Avrupa'nın dört asırdan beri Şark iskelelerinde devletler hukuku nokta-i nazarından cidden hayrete değen birtakım imtiyazlara ve müstesna bir mevkie nail olduğu şüpheden varestedir. Lâkin bu fevkalâde mevkii zaruri ve mazur kılan şey şarktaki İslâm ve Hıristiyan unsurları arasında efkâr ve hissiyat, âdat ve adâp, mevzuat ve müessesat-ı milliyye, diniyye ve içtimaiyyece de büyük zıdlar ve ayrılıklar ile islâmlık ve hıristiyanlık âlemini ayıran nefret hissidir. Bu mübayenet ve tezadın şiddet ve kuvvet kesbetmesiyle bu müstesna mevkii bizzarure temadi eylemiş ve nihayet çarnaçar değişmez bir hal almıştır. İşte bu mevkiin bunca müddet devam etmesinin hikmeti budur.»

İslâm-Hıristiyan rekabetinin eski bir şey olduğu ve bu yüzden bir hayli hâdiselerin cereyan etmiş bulunduğu şüpheden azâde bir keyfiyettir. Fakat kapitülâsyonların idamesini mecburi kılan ve temadi ettiren keyfiyyet bu iki din sâliklerinin aralarındaki ihtilâftan ileri gelmediği de şüphesizdir. Bunu böyle yapan kapitülâsyonların Avrupalıların lehlerine olması ve Türklerde vaktiyle kendileri tarafından bir âtıfet şeklinde verilen bu fermanları yırtıp atacak bir kuvvetin bulunmaması keyfiyyetiydi. Nitekim bu kudret hâsıl olur olmaz Avrupalıların kendiliklerinden kaldırmalarını beklemeksizin bu çok haksız şeyleri kaldırmış, o dakikalarda zaafa düşmüş olan o kudretli Avrupa bunu tanımak mecburiyyetinde kalmıştır. Binaenaleyh kapitülâsyonlar müellifinin mütalâasını bu suretle tashih eylemek icabeder.

Yine aynı müellif «Kapitülâsyonların Menşei» serlevhalı birinci kısımda (sahife 10) kapitülâsyonu «Osmanlı memleketinde daimî veya muvakkat surette mukim hıristiyan devletlerin tebeasına bahşolunan müsaade ve imtiyazları muhtevi olan, Osmanlı Devletinin en ziyade şevket ve nüfuz sahibi olduğu, bütün hükümranlık haklarına mâlik bulunduğu bir zamanda Bâb-ı Âli'nin rıza ve muvafakatiyle akdolunan muahedeler» suretinde tarif ettikten sonra dikkate değen şu satırları yazıyor:

«Umumi hakların malûm usul ve kaideleri arasında bir istisna teşkil eden bu muahedelerin bahş ve temin ettiği imtiyazlar cümlesinden olmak üzere şunu zikredebiliriz ki Osmanlı memleketinde mukim Avrupalılar mahallî hükümetlerin kaza ve icra haklarından geniş bir mikyasta azâde kalmak ve diplomasi memurlariyle konsolosların temsil ettirdikleri kendi hükümetlerine tâbi bulunmak hakkını haizdirler. Böyle bir imtiyazın ehemmiyyetini lâyıkiyle takdir edebilmek için Avrupa memleketlerinde mütemekkin ecnebilerin âdi haklar nokta-i nazarından mahallî hükümetlere ve orada mer'i kanunların tesir ve nüfuzuna tamamiyle tâbi olduklarını ve hiçbir hususi hak iddiasında bulunamadıklarını nazar-ı itibara almak kâfidir. Ecnebiler hakkında gösterilen muamele mahallî ve aslî ahali hakkındaki muamelenin aynıdır. Millî hâkimiyyetin tabiî bir neticesi olan bu hal bilhassa verginin tevzi ve cibayeti emrinde zabıta memurlarının icraatında ve hukuk ve ceza kanunlarının icra ve tatbikinde açıkça görülür. Avrupa'daki konsoloslar bazı vazifelerle mükellef iseler de hâkimlik vazifesini icra edemezler. Türkiyedeki ecnebilerin hali ve vaziyyeti ise büsbütün başkadır. Bunlar orada (haric-i ez memleket) tâbir olunan imtiyaza maliktirler. Diğer tâbirle kendilerine Osmanlı topraklarının, haricinde mütemekkin nazariyle bakılır. Bu, öyle müfrit ve hadden efzun bir imtiyazdır ki esbabını anlamak, menşeini aramak mühim bir meseledir.»

Kapitülâsyonlar muhtelif namlarla anılır, muahedat-ı atika, uhud-ı atika, imtiyazat-ı atika da denilirdi.

«Muahede kelimesinin kapitülâsyonlar için kullanılması doğru olamaz. Çünkü muahedename, lûgat mânası dahi delâlet ettiği veçhile karşılıklı teahhütleri şamil bir vesikadır. Kapitülasyonlar ise bu unvanın şamil olduğu nadir istisnalardan sarf-ı nazarla, taraflardan birine haklar, imtiyazlar ve türlü müsaadeler bahşeylemiş ve yalnız veren taraf taahhüdata girmiştir. Şu halde «uhud-ı atika» tâbiri daha muvafıktır.

«Kapitülâsyonlar, dahilî bir nizamı andırır; ecnebilerin Osmanlı memleketinde hal ve mevkilerini tâyin ve tanzim ederdi. Mamafih ecnebi bir devlete karşı taahhüdü havi olarak verilmiş olmalarına göre bir ahitti ve ferman şeklinde olmasına nazaran şahsî muahede olmak icabederdi.

«Devletlerin yaptıkları muahedeler bir nokta-i nazardan ikiye taksim olunur. Bir kısmına muahedat-ı şahsiyye, diğer kısmına muahedat-ı hakikiyye ve tarihiyye denir.

«Muahedat-ı hakikiyye veya ayniyye bunları müzakere edenlerin şahısları nazar-ı itibara alınmıyarak mevzuları olan mevaddı veya maddeyi istimal eder. Muahedat-ı ayniyye müddetleri muayyen değilse hükümet şekli değişse bile mer'iyyetleri mecburi olur.

«Muahedat-ı şahsiyye ise âkitleri olan hükümdarların şahıslariyle kaim ve ölümleriyle hükmü itibardan sakıt olur. İşte ilk kapıtülâsyonlar şahsî muahedeler sırasına dâhil ve devlete ait vesıkalardan madud oldukları için bu kaideyi nazar-ı dikkate alan Fransa hükümeti saltanat tebeddül ettikçe selefinin vermiş olduğu kapitülâsyonu yenilettirir ve yeni ahitname ile yeni imtiyazlar istihsal ederdi. Bu suretledir ki kapitülâsyonlar yirmi beş otuz maddeden başlayıp seksen maddeyi tecavüz etmiştir. Son kapitülâsyonlara teyidi gösteren bazı lâfızlar derç ve ilâve olunduğundan bunların artık yenilenmesine lüzum görülmemiştir.»

Osmanlı devletinin en parlak devrinde ve hâkimiyyetini cihana tanıttırmış olduğu bir zamanda Kanunî Sultan Süleyman'ın verdiği müsaadeler şunlardır:

Denizde ve karada seyahat serbestisi alışveriş serbestisi, vasiyyet serbestisi, va-

siyyetsiz ölenlerin vesatatiyle veresesine isâl ve teslimi, kaçak borçlu için konsolosun veya vatandaşlarından birinin mes'ul olmaması, tüccar gemilerine devletçe el konulamaması, vicdan ve âyin hürriyyeti, esirlerin iadesi, Fransızlar arasında tekevvün eden dâvaların rüyetinin konsoloslara terk ve ihalesi, konsolosların verdikleri hükümlerin mahallî zabıta ile tenfizi, Fransızlarla Osmanlılar arasında çıkan dâvalarda dâvacının yazılı beyyine olmadıkça hâkimin huzuruna gidememesi, tercüman hazır olmadıkça muhakeme yapılamaması, ceza işlerinde Fransızların ancak sadrazam huzurunda mahkûm edilmesi.

Bunlardan bir kısmı hükümranlık haklariyle o derece alâkadar sayılamaz ve âtıfet kabîlinden olarak bahşında büyük mahzurlar görülemez ise de dâvalara ve hükümlerin icrasına taallûk eden hükümler o haklarla kat'iyyen telif olunamamak lâzım gelir. Mamafih o zamanlarda bunlar o kadar nazar-ı ehemmiyyete alınmaz, belki de Avrupalıların işlerine karışmanın lüzumsuz ve faydasızlığına hükmedilirdi. Avrupalıların memlekete celbiyle onlardan istifadenin de bu bapta âmil olduğuna şüphe edilmemek lâzım gelir.

Fransızlar yedi kapitülâsyon almışlardır. Elinde en çok kapitülâsyon olan devlet Fransa idi.

İlk kapitülâsyon milâdın 1535 ve hicretin 941 inci senesinde verilmiştir. Bu tarihe kadar Fransa muvakkat sefaret heyeti göndermekte iken ondan sonra daimî sefir tâyin ve izam eylemiştir.

Kapitülâsyonların ikincisi 977 (1569) de ve Fransa kralı Dokuzuncu Charles zamanında İkinci Selim tarafından verilmiştir. Bu kapitülâsyonda yeni bir imtiyaz yazılıdır ki bundan bilistifade Fransız bayrağı altında seyr ü sefer eden gemilere serbesti verildiği gibi Osmanlı devleti ile muahit olmıyan başka devletler gemileri de ancak Fransız bandırasını hâmil olmak şartiyle Osmanlı kara sularında sefer ve ticaret yapabilmeleri idi. Bu imtiyaz Fransa'nın nüfuzunu artırmıştır. Bu imtiyaz İnebahtı'da Osmanlı donanmasının mahvından sonra verilmiştir. Fransa ile Osmanlı devleti arasında Lehistan politikasından dolayı soğukluk hâsıl olması üzerine İngilizler fırsatı ganimet bilerek İstanbul'a sefir gönderip İngiliz bandırası için serbestlik hakkını istihsâl eylemişlerdir. Mamafih bundan telâşe düşen Fransa, aşağıda görüleceği veçhile İngilizlerin bu imtiyazını feshettirmiştir.

Üçüncü kapitülâsyonu 989 (1581) senesinde Üçüncü Sultan Murat Fransa kralı Üçüncü Henri'ye vermiştir. İngiliz bayrağına verilen imtiyaz bu kapitülâsyonla lâğvedilmiştir. Bundan böyle İngiliz gemileri Cenova, Venedik, Sicilyateyn gemileri gibi ancak Fransız bayrağını çektikleri halde Osmanlı sularında seyredebileceklerdi.

Üçüncü Henri bu muvaffakıyyetten başka teşrifat işlerinde Fransız elçilerinin diğer elçilere takaddüm eylemesini de ihraz ve temin etmiştir. Osmanlı devleti Fransa'ya imparatorluk nazariyle baktığı için sefirlerinin benzerlerine takaddümü kaidesini koymuştur. Halbuki Fransa bir krallık olup bil'umum devletler de böyle tanınmakta idi. Mamafih Viyana Kongresi devletler arasındaki teşrifat kaide ve usullerini koymuş ve Fransız elçilerinin imtiyazı kalmamıştır.

Dördüncü kapitülâsyonu veren Üçüncü Sultan Mehmet ve alan Dördüncü Henri'dir. Bunun verilme tarihi Milâdın 1597 ve Hicretin 1005 senesine musadiftir. Eski ahitleri teyiden verilmiştir.

Beşinci kapitülâsyon 1013 (1604) de Birinci Sultan Ahmet tarafından yine Dördüncü Henri zamanında verilmiştir. Bunda eski imtiyazların teyidinden başka Kudüs'e gidecek papazların Fransa tarafından himaye olunacağı ve sefirlere mahsus eşyadan gümrük resmi alınmıyacağı beyan olunmuştur. Fransızların katolikleri himaye etmeleri asıl bu tarihten başlar. İşbu mezhep himayesi bundan sonra verilen kapitülâsoynlarla tekit edilmiş ve nihayet Berlin muahedesine dahi geçirilmiştir 1614 senesinden sonra Osmanlı devletinin Fransa ile arası açıldıktan başka Fransa'da çıkan dahilî iğtişaşlar ve alelhusus Protestanlık gaileleri Fransa'yı kuvvetten düşürmüş ve şarkta nüfuz ve itibarını kırmıştır. Bundan bilistifade İngilizler, Venedikliler, Felemenkliler Osmanlı devletiyle muahede akdine müsaraat ettiler ve Osmanlı denizlerinde gemilerinin kendi bayraklariyle sefer ve ticaretlerine müsaade aldılar.

Altıncı kapitülâsyon 1084 (1673) senesinde Dördüncü Sultan Mehmed ve On dördüncü Louis'nin hükümdarlıkları devrinde verilmiştir. Eğerçi bu ahitnamede ecnebi gemilerinin Fransız bandırası altında seyr ü sefer etmeleri kaydı iade olunmadı, fakat buna mukabil gümrük resmi yüzde beşten dörde indirildi ve Fransanın kendi milletinden olan papazlar üzerinde himaye hakkı teyit olundu. Kudüs'e giden papazların himayesi meselesi Fransa tarafından genişletilmek suretiyle tefsir edilmiştir. Bu da «millet» tâbi-

rinin «mezhep» mânasında tefsir olunması ve bundan da mezheplerinin himayesinin çıkarılması neticesine varılmıştır. Bu kapitülâsyon istihsal olunduğu zaman bütün devletler Fransa'yı tebrik eylemişlerdir. Marsilya'da ticaret bu zamandan başlamış ve Fransa'nın ticareti pek ziyade terakki etmiştir. Bu terakkide kapitülâsyonun tesiri pek büyüktür.

Yedinci kapitülâsyon 1153 (1740) tarihlidir. On beşinci Louis devrinde Birinci Mahmut tarafından verilmiştir. Bu kapitülâsyon sonuncudur. Bunda diğerlerine nisbeten muahede şekli ve mâli daha ziyade vardır. Resmen Fransa sefaretine tebliğ olunduğu gibi «İlâ maşaallahu Taalâ ahkâmına riayet oluna» cümlesiyle hem muahede şeklini almış, hem de hükmü ebedileştirilmiştir. Bu ferman şekli itibariyle uhud-ı şahsiyyeden sayılamaz. O tarihte Fransa ile Osmanlıların arası gayet iyi idi. Fransa elçisi Rusya muharebesi esnasında ilkin tavassut, sonra harbe iştirâk eden Avusturya'ya karşı açılan muharebenin bitmesinden ve sulh muahedesinin akdine vesatat ve gayret etmiş olmasından dolayı işbu kapitülâsyon verilmiştir.

1740 tan sonra Fransa ile başka kapitülâsyon yoktur. Bir buçuk asır sonra yapılan muahedelerde hep bu kapitülâsyonlardan bahsolunmuştur.

Birinci Sultan Ahmet, Dördüncü Sultan Murat, Sultan İbrahim ve Dördüncü Sultan Mehmet zamanlarında 1604, 1633, 1640 ve 1649 tarihlerinde teyit olunan kapitülâsyonlar sayılarak ve o mahiyette olmıyan 1802 muahedesi dahi ilâve olanarak eski ahitler bazı müellifler tarafından on ikiye çıkarılmakta ise de asıl kapitülâsyonlar yukarda gösterilen yedi taneden ibarettir.

Bu kapitülâsyonların bir kısmı sonradan akdolunan ticarî muahedelerle ve sair suretlerle hükümden sâkıt kalmış idi. Mamafih diğer hükümetlerle de akdolunan muahedeler ile onlara da imtiyaz bahşolunmuş ve bu muahedelerin umumi heyeti Osmanlıların bilhassa zaaf ve aciz zamanında devletin elini kolunu bağlamıştır.

Çünkü kapitülâsyonlar mucebince devlet gümrük resmini en son olarak takarrür eden yüzde on birden fazla artıramaz, büyük devletler tebaasından emlâk vergisi ile onun mütemmimi olan tanzifat vergisinden başka vergi alamazdı. Bu vergi alamamak keyfiyyeti Osmanlı tebaasının rekabetini imkânsız kılıyordu. Çünkü rekabet edebilmek için iki tüccar arasında müsavi şartlar bulunmak lâzım gelir. Ecnebi tüccarları ile Osmanlı tüccarları arasında ise bu müsavi şartlar mevcut değildi.

Memlekette adalet de hiçbir suretle tecelli edemiyordu. Çünkü ecnebi tebaası mahkemeye ihzar olunamıyor, birçok müşkülât çekilerek getirilebilenler ve aleyhlerinde hüküm sâdır olanlar hakkında ise verilen hükümler infaz olunamıyordu.

En ufak ve zaruri olan Belediye hizmetlerinde bile ecnebiler müstesna idi. Onlar hakkında bir şey yapabilmek ya hiç kabil olamıyor veyahut pek güçlükle elde edilebilen semere hiçbir şeye değmiyordu.

Bunu en açık bir surette anlatmak için Avrupa görmüş, Avrupalılarla sıkı temasta bulunmuş olan münevver bir zatın memlekette gazetecilikle tanınmış Ahmet İhsan Beyin Meşrutiyet devrinde pek kısa süren Beyoğlu Belediye Müdürlüğünde maruz kaldığı müşkülâtı kendi ağzından nakletmek bu bapta uzun uzadıya tafsilât vermekten daha faydalı görülmüştür:

Ahmet İhsan Bey hâtıratında (Matbuat Hâtıralarım, İstanbul, Ahmet Ihsan Matbaası Limited Şirketi, 1931, c. 2, s. 137-138) diyor ki: «Müfettişlerim geldikten sonra ecnebi tabiiyyetinde olanların serkeşliğinden biraz kurtulmağa çare aramak üzere bir gün ecnebi konsoloslarını davet eyledim. Vaziyeti anlattım. Kapitülâsyonlardan kurtulmak mümkün değildi. Hiç olmazsa bunun geniş mikyasta tefsirinden vazgeçilmesini ve birtakım tatlı su frenklerinin Belediyeye karşı gelmelerine müsamaha olunmamasını rica eyledim. Zaten bu konsoloslar veya tercümanları tebaalarının işlerini takip için hemen her gün daireye gelirlerdi. Bana o zamanen insaflı davranan Fransız konsolosu olmuştu. Tercümanların bir de ricası vardı. Galatasaray'ın yanından Tophane'ye inen Yeniçarşı sokağındaki bazı uygunsuz evlerin kapatılmasını istiyorlardı. Orası sefaretlere yakın idi. Ecnebi elçilerinin Tophane'den vapura bindikleri iskelenin yolu idi. Ben de muvafık buldum. Evleri boşaltmaya başladık. Fakat en başta pasajın arkasında bir Amerikan oteli vardı. Sahibi de Fransız tebaası idi. Fakat otelin nasıl şey olduğunu herkes biliyordu. Bu Amerikan oteli çok tuhaf ve acıklı bir vak'aya sahne olmuştur. Hikâyeye değer. Fransız konsolosu ile konuştuk. Otel sahibi randevu kabul ederken cürm-ü meşhut halinde yakalamak lâzım geliyordu. İşi İsviçreli müfettişlerime havale ettim. Dairenin Fransızca kâtibi ihtiyar Ermeni vardı. Ondan rica eyledik. Doğruyol'da akşam dolaşıp arkasına takacağı bir kızla Amerikan oteline gidecek, cürm-ü meşhut bizim müfettiş ile bir sivil Fransız konsolosu kavası tarafından tesbit olunacak idi.

«Tertibatımız aynen yapıldı. Zavallı ihityar Ermeni bir Romanyalı kızla yakalandı. Ama yine iş bitmemiş idi. Ertesi sabah daireye geldiğim zaman İsviçreli müfettişim bana şöyle demişti:

— Müdür Efendi; başımdaki saçlarım dimdiktir, belki siz bile görüyorsunuz.

— Ne oldu?

— Ne olacak? Otelci Fransız idi. İş Fransız memuriyle tesbit olunduktan sonrâ cebinden bir Amerikan pasaportu çıkardı.

«Ben bu maskaralıkların envaını müdür olmadan biliyordum. Beyoğlu halkının çoğunun her cebinde bir başka pasaportla gezdikleri malûm idi ve gülmeye başladım. Müfettiş Efendi İsviçreli kafasiyle coşmuş idi ve söylüyordu:

— Kapitülâsyon belâsı kaldıkça hiçbir iş görülmez.»

«Türk Hukuk Lûgati»nde «Kapitülâsyon Maddesi» Osmanlı devletinde kapitülâsyonun başlangıcı ile geçirdiği safhalar kısaca yazıldıktan ve «kapitülâsyonları, adlî, malî ve İdarî kısımlara ayırmak mümkündür» denildikten sonra şu tafsilât verilmiştir:

«Adlî imtiyazlar; aynı devlet tabiiyetinde bulunan ecnebiler arasındaki hukuk ve ceza dâvalarının kendi konsoloshanelerinde görülmesini ifade eder. Ecnebi iki devlet tebaası arâsındaki suçların muhakemesi de Osmanlı mahkemelerine ait değildi. Yalnız Osmanlılarla ecnebiler arasındaki suçlara, mahkemede ecnebinin konsoloshanesinden bir tercüman hazır bulunmak şartiyle Osmanlı mahkemeleri bakabilirdi. Bir ecnebinin suçundan dolayı hapis ve tevkifi kabil olmaz ve meşhut suçlarda ecnebiler kendi konsoloshanelerine teslim edilmek şartiyle tevkif edilirdi. Osmanlı mahkemelerinin bakabileceği bu nevi dâvalarda tercüman huzuru şart idi. Osmanlı hukuk mahkemelerinden verilen ilâmların icrasını bazı devletler kendi üzerine almış, bazısı da Osmanlı devletine bırakmıştı. İlâmın icrası için ecnebiye ait eve, hattâ otel ve matbaa gibi umuma açık yerlere girmek tercümanın huzuruna bağlı idi.

«İdarî imtiyazlar; Osmanlı karasularında ve hattâ limanlarında bulunan ticaret gemilerine, içlerinde suç vâki olsa bile girememek, bunlara iltica eden suçluları alamamak, memleketteki ecnebileri idareten haricine çıkaramıyarak bu salâhiyeti bile ecnebi sefir ve konsoloslarına bırakmak gibi muameleler idi.

«Malî imtiyazlar; kapitülâsyona sahip devletlerin tebaası emlâk vergisinden ve değiştirilemiyen bir nisbetteki gümrük vergisinden ve köprü müruriyesi ile tanzifat resminden başka bir vergi ve resim vermezlerdi. Gümrük vergisinin arttırılmasına, inhisarlar tesisine muhalefet eylerdi.

«Kapitülâsyonların ilgası - 1856 Paris muahedesiyle Osmanlı devletinin Avrupa Hukuk-ı Umumiyesi ve Cemiyeti menafiinden hissedar olması kabul edildikten sonra Âli Paşa kapitülâsyonların ilgası için teşebbüsatta bulunmuş ise de muvaffak olamamıştır. İkinci Meşrutiyetin ilânını müteakip Bosna-Hersek'in ilhakı üzerine aktedilen muahede ile Avusturya devleti ve Uşi muahedesiyle İtalya devleti diğer devletler razı oldukları halde kapitülâsyonların ilgasına muhalefet etmiyeceklerini taahhüt etmişlerdi. Osmanlı devleti kapitülâsyonları 26 ağustos 1914 (1330) taribinde ilga etmiş ise de buna diğer devletler itiraz etmiş, İstanbul hükümetine kabul ettirilen Sevr muahedesinin 261 inci maddesinde ise kapitülâsyonları, onlardan doğrudan doğruya veya dolayısiyle istifade eden devletler menfaatine yeniden tesis edileceği ve 1 ağustos 1914 tarihinden evvel istifade etmiyen müttefik devletlere de kapitülâsyonların teşmil edileceği hükmü konulmuştur.

«Yeni Türk devleti kapitülâsyon rejimini kabul etmediğini Misak-ı Millî Beyannamesiyle (6) ilân ettiğinden Rusya Şuralar Federatif Cumhuriyetleri hükümeti yeni Türk devleti ile akdetmiş olduğu Moskova muahedesinin yirminci maddesinde kapitülâsyonların hükümsüz ve lâğvolunduğunu kabul eylemiştir.

Nihayet Lozan Sulh muahedesinin 25 inci maddesinde, kapitülâsyonların ilgası her devletin kendisine taallûku cihetinden kabul ettiği beyan olunmuştur.»

Osmanlı hükümeti, Birinci Cihan Harbi girince kapitülâsyonları ilga etmiş ise de başta müttefiki olan Almanya hükümeti bile bunu tanımamış ve Türkler bu beliyyeden ancak Lozan muahedesi sayesinde kurtulmuştur.

KAPLAMA (كپلمه) [*Sar.*] Zenci hadım ağalarından kabahat işliyenler hakkında tatbik olunan dövme cezasına verilen addır. Bu ceza ensede tatbik olunurdu.

Harem ağalarından biri nizama aykırı bir harekete cür'et edip de hakkında bu cezanın tatbiki lâzım geldiği surette kabahatliyi musandıracıbaşı yeni saraydaki ocaklarında «Kandil Altı» na ve sayfiyede bulunulduğu zamanda tenha bir mahalle götürerek kendisinden eski ve binaenaleyh rütbe itibariyle yüksek olmakla beraber dövmekte melekesi malûm olan birisi çağırılır, cezanın tatbiki ona havale olunurdu. İşte bu cezanın adı «kaplama» idi.

Enderun Tarihinde (Âta Tarihi, c. 1, s. 261) bu münasebetle deniliyor ki:

«Kaplama tâbir olunur meharet-i darb-ı dest ile birer kere ensesini kaplamaya çekip terbiye ederler. Hudanekerde bunların içlerinde demirli vurmuş keskin ve meharetli cündiler tesadüf eder ise artık kaplamaya çekilen ağaya Rabbim selâmet versin duasından başka hatıra bir şey elden gelmez.»

Kaplama cezası hasıllılardan aşağı olan ağalar hakkında tatbik olunurdu. Hasıllılarla onların mafevkinde bulunanlar bulundukları derecelere göre baş kapı gulâmı, hazine vekili, hazinedar ağalar veyahut bizzat Dâr-üs-saade ağası tarafından tenbih ve tekdir ile iktifa olunup onlardan serkeşlik edenler yahut kabahatleri tekerrür eyliyenler sarayla alâkası kesilerek Hicaz'a gönderilirlerdi.

KAPSOLLU TÜFEK (قاپسولی تفنك) [*San*] İlk silâhlardan birinin adıdır. Buna «fitilli tüfek» de denilirdi. Kapsollu denilmesinin sebebi aynı cinsten tüfekteki çakmak ve taşa mukabil bunda horoz ve kapsol bulunmasından ileri geliyordu. Kapsol, vurma veya sürtme ile barutu ateşliyen maddenin adıdır. Ağızdan dolan bu tüfekler şimdiki çifteler gibi horozun kapsola çarpmasiyle ateş alırdı.

KAPTAN-I DERYA (قپودان دریا) [*Bah.*] Deniz kuvvetleri umum kumandanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin teşekkülünden az zaman sonra hudutları denize dayanmış, çok geçmeden denizleri de aşarak öte taraflardaki yerler zaptedilmiş olduğundan gemiler yapmak ve bunları kullanacak kaptanlar yetiştirmek mecburiyyeti hâsıl oldu. İlk gemiler yapılınca her gemi bir «reis»in kumandasına tevdi ve hey'et-i mecmuasına da «Derya beyi» namiyle bir başbuğ nasp ve tâyin olundu.

Tersane Gelibolu şehrinde vücuda getirildiği için Derya beyi Gelibolu sancağına mutasarrıf bulunmak da usul ittihaz edilmiş idi

Teşkilât büyüdükçe unvanların da değiştirilmesi zarureti hâsıl olmakla «reis» yerine İtalyancadan «kaptan», «derya beyi» tâbirine mukabil de «kaptan-ı derya» unvanları kullanılmağa başlandı.

Daha sonraları denize büyük donanma çıkarıldıkça kaptanlık mesnedi bazan vezirlerden birine tevcih kılındığı cihetle bu türlü hallerde kaptanlığa paşalık unvanı da ilâve olunarak «kaptan-ı derya» yerine «kaptan paşa» denilmeye başlanmıştır. Tanzimat'tan sonra «Bahriye nâzırı» unvanı kullanılmağe başlandı ve bu unvan Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etti.

KAPTAN-I TERSANE-İ ÂMİRE (قپودان ترسانهٔ عامره) [*Bah.*] Harb gemileri kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası tersane-i âmire kaptanıdır. Bahriye Nezaretinin eski ismi «Tersane-i Âmire» idi

KAPTAN PAŞA (قپودان پاشا) [*Bah.*] Deniz kuvvetleri umum kumandanlığını ve Bahriye nazırlığını yapanlara verilmiş olan unvandır.

Osmanlı devletinin teşekkülünden az zaman sonra hudutları denize dayanmış ve çok geçmeden denizleri de aşarak öte taraflardaki yerler zaptedilmiş olduğundan gemiler yapmak ve denizleri de karalar gibi kendilerine râm edecek kaptanlar yetiştirmek mecburiyyetinde kaldılar. İlk gemiler yapılınca her gemi bir «reis»in kumandasına tevdi ve heyet-i mecmuasına da «derya beyi» namiyle bir başbuğ nasp ve tâyin olundu. Tersane (Gelibolu) şehrinde vücude getirildiği için Derya Beyi Gelibolu sancağına mutasarrıf bulunmak da usûl ittihaz edildi.

Bahriye teşkilâtı büyüdükçe unvanların da değiştirilmesi zarureti hâsıl nldu «Reis» yerine İtalyanca'dan «kaptan», derya beyi tâbirine mukabil de «kaptan-ı derya» unvanları kullanılmağa başlandı.

Daha sonraları denize büyük donanma çıkarıldıkça kaptanlık mesnedi bazan vezirlerden birine tevcih kılındığı cihetle bu türlü hallerde kaptanlığa paşalık unvanı dahi ilâve olunarak «kaptan-ı derya» yerine «kaptan paşa» denilmeğe, yahut ikisi birden kullanılmağa başlanmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında Cezayir Emiri (Hayreddin Paşa) kaptanlık makamını ihraz etmek suretiyle hem Cezayir Osmanlı devletinin bir eyaleti sırasına geçmiş ve hem de kaptan paşalık pek ziyade şeref ve ehemmiyyet kesbetmiştir. Karada Türk orduları herkesi titretirken denizde de gemiler etrafa dehşet salıyordu.

Hayreddin Paşa'nın ölümünden sonra kaptan olan (Piyale Paşa) her nekadar ilkin eski usûl veçhile Gelibolu Sancağı beyliğiyle bu makama gelmiş ise de sonradan, hizmetine mükâfat olarak, ona da Cezayir beylerbeyiliği ihsan olunmak suretiyle kadri yükseltilmiştir. Daha sonraları Gelibolu livası merkez olmak üzere denize yakınlık ve münasebeti bulunan müteaddit sancaklardan ibaret bir eyalet teşkil olunup işbu eyalet paşalığı kaptan paşalara tevcih olunmağa ve sancak beyleri de «derya beyi» unvaniyle deniz hizmetlerinde kullanılmağa başlandı.

İşte bu suretle donanma arttırılarak fırkalara taksim olunduğu ve bu fırkalardan mütaaddit filolar teşkil edildiği zamanlar fırkalara kumanda etmek üzere Cezayir, Tunus, Trablus ve saire gibi bazı eyaletler beylerbeyine de kaptanlık unvanı verilmiş ve filo kumandanlıkları ise derya beylerine ihale kılınmıştır. Ancak donanmanın umumuna kumanda etmek hakkı evvelki gibi kaptan paşalara ait olduğundan «ferik» ve «liva» gibi askerî mertebeler demek olan beylerbeyi ve sancak beyi de kaptan paşanın kumandası altında bulunurlardı.

Kaptan paşalar uhdelerinde bulunan eyalet işlerini bir vekil vasıtasiyle gördürüyor, kendileri İstanbul'da oturarak tersane işlerine nezaretle beraber donanmanın noksanlarının ikmaline ve zapt u raptının teminine çalışıyorlardı.

Kaptan paşa vezaret rütbesini haiz ise teşrifatta vüzera-yı izam silkine dâhil olurdu. Arz günlerinde Divan-ı hümayuna gelir, kubbe altında yolu ile otururdu. Tersane-i Âmireye vardıkça o semte mütaallik dâvaları dinler, yahut kadıya yazdığı buyurultu ile ona dinletirdi.

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından vücude getirilen kanunnamedeki (Millî tetebbüler Mecmuası, c. 1, s. 536) sarahate göre kaptan paşa «Deryaya mütaallik umur-ı külliyye ve cüz'iyyeyi görüp bazı umur-ı mu'zamatı vekil-i saltanat olan Sadr-ı âli menzilet hazretlerine arzeder, deryaya mütaallik ve kaptanlığa mahsus olan umur için ahkâm verip tuğra çekerdi.»

Yine aynı kanunnameye nazaran «Deryaya mütaallik olan timar ve zeameti ve sair menasıbı tevcih eder, bazısını kendi buyurup bazısını vekil-i saltanata arz eylerdi.»

Sadrazam bütün işlerin âmiri ve saltanat makamının mutlak vekili olduğu için, diğer devlet müesseseleri gibi, Tersaneyi de teftiş hakkını haizdi. Kendisi bu maksatla Tersaneye geldiği zaman Kaptan Paşa, iskele başında karşılar, elinde olan sadefkârî asâyı eline verip kendisi öne düşerdi.

Donanma ile denize çıkacağı vakit beylerbeyleri ve sancak beyleri tarafından çıkarılması kanun icabından olan gemilerin icabeden sularda hazır bulunmasına dair evvelce lâzım gelen emir verilir ve tâyin olunan noktada birleşilerek gidilecek yere gidilirdi.

Sefere giden gemilere piyade askeri irkâbı da (konulması) o vakitki harb usulü icabından olduğu cihetle donanma denize çıkacağı zaman berrî kuvvetlere kumanda etmek üzere bir de «serdar» tâyin ve kaptan paşa ile birlikte izam olunur idi. Sefer devam ettiği müddetce kaptan kaşa serdarın maiyyetinde bulunurdu.

Kaptan paşa donanma ile hareket edeceği gün sadrazam bazı devlet ricaliyle birlikte Tersaneye giderek gemilerin noksanlarının ikmal edilip edilmediğini tetkik eder ve gemi kaptanlariyle kaptan paşadan lâzım gelen izahatı aldıktan sonra herbirerlerine rütbelerine göre hil'atler verirdi. Sadrazam sonra kaptan paşa ile birlikte saraya giderek keyfiyeti padişaha arzeder ve kaptan paşa huzura kabul olunarak iltifata mazhar olurdu. Bu esnada donanmayı terkip eden gemiler Tersaneden hareketle her gemi Topkapı Sarayı pişigâhına geldikçe top ve tüfek atmak suretiyle selâm resmini ifa eyledikten sonra Beşiktaş cihetine müteveccih olur ve donanmanın arkası alınınca kaptan paşa saraydan ayrılıp yirmi dört kürekli kayığa binerek donanmaya iltihak eylerdi.

Tevkiî Kanunnamesinde (sayfa 536) Tersanedeki yoklama muamelesi bu suretle yazılmakta ve gemiye girildiği sırada kaptan paşanın «Sancak dibinde Selimî ile ayak üzre durup iskelelerde yığılıp duran halka selâm» verdiği kaydedildiği gibi Yalı köşkünde şevketlû âlempenah hazretlerine vezir-i âzam arzedip kaptan paşaya serasere kaplı kürk ve sair beylere ve donanma ağasına ve çorbacılara ve gemi kaptanlarına hil'atler» giydirildiği de zikr ve tasrih olunmaktadır.

Donanma yelkenli olduğu sıralarda müsait rüzgâr zuhûruna intizaren Beşiktaş önünde lengerendaz olur (demir atmak) ve kaptan paşa tarafından sadrazamla devlet ricaline mükemmel ziyafet verilirdi.

Kaptan paşa donanma ile her nereye giderse oradaki dâvaları dinler ve «ahkâm-ı şeriat ve umur-ı siyaseti icra eylerdi.» Yanında «Donanma-yı Hümayun kadısı namına bir kadı götürürdü.»

Kaptan paşaların hususi kayığı vardı. Kayık kadırga burunlu ve trabzonlu idi.

Kaptan paşa başına yalnız sağ tarafı sırmalı serit ile müzeyyen kallâvi ve arkasına yeşil atlas üzerine samur kaplı, dört yenli kürk giyer, beline de mücevherli hançer takardı. Bütün alay ve rikâblarda hazır bulunup padişah tarafından sadrazama yapılan taltifkârane muamele kaptan paşa hakkında da icra edilir ve huzurda ve teşrifatta diğer vezirlerin üstünde yer alırdı.

Hicrî 1248 (Milâdî 1832) senesine gelinciye kadar kaptan paşalar yalnız donanmanın sevk ve kumandasiyle iştigal ederler, Tersane

işleriyle meşgul olmazlardı. Tersanenin malî ve idarî işlerine Tersane eminleri bakarlardı. Tersane eminlerinin denizcilikten anlamamaları hasebiyle işlerin yolunda gitmediği anlaşılarak 1248 (1832) senesinde Tersane işi de kaptan paşaların uhdesine tevcih olundu.

Kaptan paşaların memuriyetleri icabınca ellerine epeyce para geçtiği «Netayic-ül-Vukuat» daki (c. 3, s. 77) şu izahattan anlaşılıyor: «Kaptanlık mansıbına Gelibolu sancağıyle Bozca ada ve Limni cezireleri munzam olduğu misillû kaptan paşaların bilcümle adalara ve Tunus ve Trablus ve Cezayir ocaklarına bir nevi nezareti bulunduğundan mukataat-ı mîriyye fazlasından ve avaid ve hedaya-yı resmiyyesinden haylice mebaliğ hâsıl olur ve masarifat-ı zaruriyyesine belegan mabelâğ (fazlasiyle) kifayet ederdi.»

Değerli profesör Fuat Köprülü «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar» başlıklı kıymetli yazısında (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası. c. 1, s. 205) kaptan kaşalık için şunları söylüyor:

«A. Rambaud ve muakkiplerinin sırf bir Bizans taklidi olarak ve «megaduc» mukabili gösterdikleri kaptan paşalık hakkında Fâtih Kanunnamesinde hiçbir kayıt yoktur ve bu da gayet tabiîdir. Çünkü Fâtih zamanında, Osmanlı devletinin küçük bir bahrî kuvveti olmakla beraber, «kaptan paşalık» diye bir memuriyyet mevcut değildi. Donanma, bilhassa Gelibolu üss-i bahrîsine istinat ettiği ve Tersane orada bulunduğu için, Gelibolu sancak beyinin emri altında bulunurdu. Harb esnasında, hükümdar, yahut sadrazam, yahut bunlar harbe iştirâk etmedikleri takdirde serdar tâyin edilen vezir, donanmaya da kumanda ederdi. Muahharan Osmanlı devletinin Mısır ve Suriye'yi zaptiyle bir Akdeniz imparatorluğu halini alması ve Karadeniz sahillerinin de tamamen Osmanlı nüfuzu altına düşmesi üzerine, donanmanın ehemmiyyeti arttı. Bazı vakit, azledilen vezirlerin Gelibolu sancak beyliği ve kaptanlıkla merkezden uzaklaştırıldığı olurdu. Nihayet «Barbaros»tan sonra, kaptanlara Cezayir beylerbeyi payesi ve daha sonra da vezaret verilmeğe başlandı ve bilhassa XVII nci asırdan itibaren, kaptan paşalık, merkezî idarenin en mühim ve nüfuzlu mevkilerinden biri halini aldı. İşte bu kısa izahat, Rambaud ve muakkiplerinin; bu hususta kurmak istedikleri müşabehetde de tamamiyle aldandıklarını meydana çıkarıyor.

«Osmanlı Bahriyesinin ve denizcilik teşkilâtının Fâtih zamanına kadar geçirdiği safhalar hakkındaki malûmat, yok denecek kadar az ve dağınıktır. Ancak, bu dağınık malûmat cem ve telfik edilince görülüyor ki, daha XIV üncü asır sonlarında Gelibolu'da teşekküle başlıyan Osmanlı bahriyesi, Menteşe ve bilhassa Aydın ve Saruhan oğulları gibi, mühim deniz kuvvetlerine mâlik Anadolu beylerinin bu hususdaki an'anelerine varis olmuştur. Nitekim onlar da XIII üncü asırda Alâiye, Antalya gibi mühim üss-ü bahrilere istinaden Akdeniz'de ve «Sinop»a istinaden de Karadeniz'da donanma yapmağa çalışan Selçukîlerin an'anelerine devam etmiştir. Anadolu Selçukîleri teşkilâtında XIII üncü asrın ilk nısfı sonlarında «reis-ül-bahr» unvanlı büyük bir memur bulunup Selçukîlerin Karadeniz'de en mühim üss-ü bahrisi olan Sinop'ta oturduğunu ve bu memuriyette bulunan «Şücauddin»in bir aralık niyabet vazifesi gibi devletin en mühim vazifelerinden birine tâyin olunduğunu biliyoruz. Yine bu asrın ikinci nısfında, Selçukî ümerası arasında pek mühim bir mevki olan «Emîr-üs-sevahil Hoca Yunus» ile «Melik-üs-sevahil Bahaeddin» malûmdur. Acaba «reis-ül-bahr», «emîr-üs-sevahil» ve «melik-üs-sevahil» unvanları, aynı memuriyetin üç muhtelif ismi midir? Yoksa, ikisi Akdeniz kıyısını ve «reis-ül-bahr» unvanı da Karadeniz kıyılarının muhafazasına memur bulunan iki ayrı memuriyyetin isimleri midir? Öyle tahmin ediyorum ki, Anadolu'da Mogol tahakkümünden sonra, eski «reis-ül-bahr» unvanı iptida «emîr-üs-sevahil»e ve daha sonra da «melik-üs-sevahil»e tebdil edilmiştir. Bu unvan Akdeniz sahillerinde teessüs eden - meselâ Antalya'daki Teke beyliği gibi - emaretlerde de bazı tahavvüllerle, yani «emîr» ve «melik» kelimeleri tam bir istiklâl ifade eden «sultan» kelimesine tahvil edilerek, devam etmiştir. Eski «reis» unvanının, Mogol hâkimiyyeti altında Konya Selçukî sultanlarının nüfuzları azaldıkça, iptida «emîr» ve daha sonra da «melik» unvanlarına tahavvül etmesi pek tabiîdir. Muahharan Osmanlılardaki gemi kaptanlarına «reis» unvanı verilmesi de görülüyor ki Anadolu Selçukîleri zamanına çıkan bir an'aneye istinat etmektedir. Bizans'ın, Anadolu Türklerinin Bahriye teşkilâtında bir örnek vazifesi gördüğü gayet tabiîdir, fakat, bu tesiri İstanbul fethinden sonra aramak ve bilhassa kaptan paşalık müessesesinin teşkilinde görmek, tamamiyle yanlıştır; daha XIV üncü asırda Gelibolu Tersanesi Osmanlılar eline geçtiği zaman, bu tesirin mevcudiyyeti kabul olunabilir. Daha ileri giderek, Anadolu Selçukîlerinde

ve hattâ Akdeniz kıyılarındaki sair İslâm memleketlerinde bu tesiri aramak, elbette daha doğrudur.»

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı da kaptan paşalık için (Osmanlı Dëvlëtinin Mërkez ve Bahriye Tëşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, sayfa 414 vë mütcakıp) şu kıymetli izahatı veriyor:

«Kaptan paşa veya kaptan-ı derya, Osmanlı bahriyesinin en büyük âmiri ve donanmanın baş kumandanıdır. Kaptanlık ëskiden Gelibolu sancak beyi olana verilirdi; bazı vezir-i âzam, vezir vë beylerbeyiler menkûben kaptan paşalığa tâyin edilmişlerdi. Fakat Hayreddin paşa'dan itibaren kaptan paşalık beylerbeyi rütbesindeki ümëraya verilmiştir. Bundan sonraki tarihlerde yani on altıncı asrın son yarısiyle on yedinci asırdan itibaren vezirliğe veirlmeğe başlanmış ve böyle devam etmiştir. Her nekadar bazan beylërbeyilik ile kaptan paşa olanlar da görülmüş ise dë bunlar da tâyinlerinden bir müddet sonra vezir olmuşlardır.

«Rivayete göre Kaptan Piyale Paşa (Kaptan paşalığı tarihi 960 ila 974 H.) Cerbe ile Sakız'ı alıp İstanbul'a gelincë këndisine ilk defa vezirlik verilmişti; fakat kaptanların vëzir rütbësindë olmaları o tarihe kadar âdet olmadığından diğer vezirler buna hasët ëtmişlerdi; lâkin bundan sonra kaptan paşalık fâsıla ile beylerbeyilik ve vëzirlik arasında on yedinci asır başlarına kadar dëvam etti. Eğer kaptan paşa vezir dëğilse payesi Cezayir beylërbeyiliğidir; bazan Cëzayir beylërbëyiliğinden yüksek payë dë vërilirdi. Umumiyyët itibariylë kaptan paşaların mutlaka dënizcilikten yetişmeleri şart dëğildi; eyalët valilerinden ve kubbe vezirlerinden herhangi bir vezir kaptan paşa olurdu; fakat bu usulden çok zaman zarar görülmüş ve hattâ bu hâl anlaşılmakla bëraber kaptan paşalığın dëvamlı surette denizcilikten yetişmiş olanlara vërilmesi bazı kanunlara rağmën yine mümkün olmamıştır.

«Kaptan paşalığa bahriyeden yetişmiş birinin tâyininde dë muttarit bir kaide ve kanun yoktu; bazan, kaptan paşadan sonra en büyük donanma kumandanı olan Kapudane-i Hümayun denilen amiral'den ve bazan da kaptan paşa eyaletine merbut sancak beylerinden ve bazı kere dë Tersane reisi ile Tersane kethüdasından tâyin olunuyordu.

«Kaptan paşa tâyininde bunların makamlarına oturdukları zâman rütbelerine yani beylerbeyi ve vëzir oluşlarına göre top atılması kanundu.

«Kaptan paşanın elinde hâkimiyyet alâmeti olarak sadefkârî asâsı olup Tersanedë onunla gezerdi; kaptan paşanın vezirliği varsa arz günlerinde Divan-ı Hümayuna gelip derecesine göre vezirlerin yanında otururdu; bahrî işlere mütaallik olup Divan-ı Hümayuna gelmiş olan dâvalar kendisine havale olunarak divanda muayyen bir yerde oturup onlara bakar ve icabeden kararları verirdi. Tersaneye geldiği zaman orada da dâva dinler ve dâva işi nereye ait ise oranın kadısına buyurultu gönderir ve lüzum hâsıl olursa dâvayı kadıya da havale ederdi.

«Bahriyeye ait büyük, küçük bütün tâyinlerden kaptan paşa mes'üldü; bazı mühim işleri sadrazama arzederdi; denize taalluk eden yani kendisine ait olan işler için hüküm yazmağa ve tuğra çekmeğe mezundu; yani padişah namına ferman yazar ve tuğra çekerdi. Derya kalemine ait olan zeamet ve timarların tevcihi ve bahriye tâyinleri de kaptan paşaya aitti. Yalnız iptidadan yani ilk defa verilecek timar için sadrazama telhis takdim ederdi. Zeamet ve timarların kayıtlarının tashihi için de sadaret makamına telhis gönderirdi; buna da sebep Defterhanedeki esas kayıtların tashihi ile bir yanlışlığa meydan verilmemekti.

«Padişahların Tersaneyi teftiş veya denize gemi inmesi münasebetiyle buraya gelişlerinde hükümdarın, sadrazamın takdim ettiği ata binerek Tersaneyi dolaşması ve sadrazam ile kaptan paşanın sadefli asâ ile padişahın önünde yürümeleri kanun icabındandı.

«Vekil-i saltanat denilen sadrazamın da zaman zaman Tersaneyi gezmesi ve bahriye işlerini gözden geçirmesi kanundu. Sadrazamın gelişinde kaptan paşa kendisini iskele üzerinde karşılayıp kendisinin taşıdığı sadef asâsını sadrazama verir ve önüne düşüp Tersaneyi gezdirir ve işler hakkında lâzım gelen izahatı verirdi.

«Kaptan paşalar İstanbul'da bulunurlarken ister vezir, ister mirimîran olsunlar, cuma namazından sonra Paşakapısına gelip arz odasında sadrazamla, sadrazam seferde ise sadaret kaymakamı ile görüşürler ve arzuya göre bazan iki haftada bir defa sadaret kethüdasının odasına da uğrarlardı. Bunların sadaret kethüdalarının odalarına uğramaları sadaret kethüdalığının devlet hizmetinden sayıldığı tarihlerden itibarendir.

«Kaptan paşaların on yedinci asırda senevî hasları miktarı sekiz yüz seksen sekiz bin beş yüz akça idi. Bundan başka kaptan paşa eyaletindeki adalardan otuz üç küçük adayı voy-

vodalara iltizama verirler ve onlardan (on yedinci asrın son yarısında) yetmiş bin kuruş (bu tarihte seksen akça bir kuruştu) vardiat alırlardı. Bu miktar ada iltizamı on sekizinci asır sonlarında üç yüz bin kuruşa çıkmıştı; bunun seksen bini iltizam bedeli olarak Maliye hazinesine girer, gerisi kaptan paşaya kalırdı. Bu gelirlerden başka vazife başında bulunan ve kaptan paşadan sonra ikinci amiral olan kapudane'den tutunuz da küçük kaptanlara ve Tersaneye tâyin edilen memurlara kadar câize ismiyle her sene hepsinden para alırdı. Fakat bu kadar gelire mukabil kendisinin de fazla masrafı vardı; padişaha, valide sultana, kadın efendilere her seferden avdette ağır hediyyeler verirlerdi.

«Kaptan paşa sefere giderken ve avdette Yalı Köşkünde padişahın huzuruna kabulünde Yalı Köşkünün döşeme bahası olarak padişah hazinesine (iç hazineye) döşeme bahası ismiyle yirmi bin kuruş (on sekizinci asır sonları) para vermesi usuldendi. Has usulü devam ettiği tarihlerde kaptan paşaların hasları nisbetinde sefere cebeli asker götürmeleri kanundu. On yedinci asırda bin kadar cebeli yani techizatı mükemmel maiyyet askerini sefere götürürlerdi.

«Kaptan paşa donanma ile sefere çıkıtğı vakit kendi huzuruyle hukuk ve çezaya ait dâvaları dinler ve icabederse hükm-i siyaseti (idam kararını) infaz ederdi. Donanmada bir de kadı bulunur ve şer'î hükümleri o verirdi.

«Kaptan paşaların maiyyetlerinde derya tercümanı veya donanma tercümanı olarak bir zaman İslâmlardan, sonra Rumlardan bir tercüman bulunur ve adalara mütaallik işleri görürdü.

«Kaptan paşaların kayıkları yedi çifte ve kadırga burunlu olup diğer vezirlerin kayıkları ise kanca burunlu idi. Vezir-i âzam kayığının kıçı yeşil çuha ile örtülürdü.

«Kaptan paşa tâyini hakkındaki merasim Divan-ı Hümayun içtimalarının kaldırılması ve bunun yalnız üç ayda bir kapukulu ocaklarına maaş verilmesi gününe inhisar ettirilmesi sebebiyle tadilâta uğramıştı. On sekizinci asrın son yarısiyle on dokuzuncu asır başlarında kaptan paşalığa tâyin edilecek zat Bâb-ı Âli'ye davet olunup kendisine sadrazam huzurunda kaptan paşalığa tâyinine dair olan ferman okunup bunun arkasından kürk gidirilir ve sonra alayla Tersaneye gidip orada da merasim yapılırdı.

«Kaptan paşaların Tersanedeki ikametgâhlarına «Divanhane» denilirdi. Padişahlar herhangi bir suretle Tersaneye geldikleri zaman bazan burada otururlardı.

«Kaptan-ı derya unvanı 1283 zilhiççe (1867 nisan) tarihine kadar devam etmiş ve bu tarihte donanma kumandanlığı kaptan-ı deryaya bırakılarak bahriyenin nezaret-i maliyyesi kaptan-ı derya üzerinden alınıp Bahriye Nezareti namiyle ayrıca bir daire tesis edilmişti. O sırada kaptan-ı derya olan Mehmet Ali Paşa bu halden müteessir olarak istifa eylemiş ve bu istifadan bir hafta sonra da kaptan-ı derya unvanı kaldırılıp bunlara Bahriye Nazırı denilmiştir. Kaptan-ı derya olanların tâyinlerinde rütbelerine göre top atılması ve paşa gemisi tâbir olunan gemiye bayrak çekilmesi ve paşanın bindiği filikaya başlı kıçlı bayrak asılması âdetleri de kaptan paşalıkla beraber kaldırılmıştır. Kaptan-ı deryalık 1293 cemaziyelevvelinde (1876 haziran) ve Kayserili Ahmet Paşanın ikinci defaki bahriye nazırlığında tekrar ihdas edilmiş ise de aynı sene zilhiççesinde yine Bahriye Nezaretine çevrilmiştir.»

Osmanlı hükümetinin tarihe karışmasiyle Bahriye Nezareti de ortadan kalkmıştır.

KAPTAN PAŞA BAYRAĞI (قپودان پاشا بايراغی) [*Bah.*] Kaptan paşanın bindiği gemiye çekilen bayrak hakkında kullanılır bir tâbirdir Kaptan paşa Baştarda adlı gemiye binerdi. Kaptan paşanın bindiği gemiye asılan bayrak zaman zaman değişmiştir. On sekizinci asırda kaptan paşaların bindikleri gemiye padişahın tuğrası işlenmiş bayrak çekilirdi.

KAPTAN PAŞA BAŞTARDASI (قپودان پاشا باشطاردهسی) [*Bah.*] Kadırgaların gösterişli, süslü olanlarına verilen addır. Buna «Baştarda-i Hümayun» da denilirdi. İkinci ad padişahlar bindikleri için verilirdi.

KAPTAN PAŞA EYALETİ (قپودان پاشا ایالتی) [*İda.*] Efradı donanmada kullanmak ve merkezi Gelibolu olmak üzere teşkil olunan eyaletin adıdır. Buna «Cezayir Eyaleti» de denilirdi. Çünkü Cezayir sultanı olan Barbaros Hayreddin Paşa Osmanlı devleti hizmetine girdikten sonra kendisine ait olan Cezayir kıt'ası yine üzerinde bırakılmış ve bir zamanlar kaptan paşalık bu eyaletle beraber tevcih olunmuştur. Donanmada kullanılan bu âskerlere «levend» adı verilirdi. Bunlar donanmanın silâhlı askeri makamına kaim olmuşlardı. Bu sınıf asker daima silâh altında bulundurulmazdı. Lüzum görüldükçe toplanırdı. Ancak bunları toplamak vakte muhtaç olduğu için o zaman donanmaya yeniçeri, azab ve cebeci gibi daima silâh altında bulundurulan muvazzaf sınıflardan lüzumu kadar tâyin olunur ve icabeden tarafa gönderilir idi. Bazı kere de denize çıkacak donanma birçok

gemilerden ibaret olup da eyalet askeri kâfi gelmezse yeniçeri, azab ve cebecilerden başka «yaya ve müsellem» ocaklarından da muavin kuvvetler ilâve olunurdu. Donanmanın kürekçi takımları ise kısmen mücrimlerden ve kısmen harb esirlerinden tertip edilirdi.

Kaptan paşa eyaletinin ihtiva ettiği sancaklar şunlardır: Gelibolu (eyalet merkezi itibar olunurdu), Eğriboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlıili (Mora'da), Rodos, Medestre (Mora'da), Sakız, Nakşe, Mehdiye (Trablusgarp sahilinde). Kıbrıs eyaletinin Lefkoşe, Baf, Kerpe sancakları da donanmaya aitti.

Bu sancakların ümera, zuama ve timar erbabı bahriye işlerinde istihdam olunurlardı. Bunların mevcudu her zaman bir değildi. Bazan çoğalır, bazan da azalırdı. Kaptan-ı derya kalemindeki kayde göre hicrî 1017 (1608) senesinde miktarları şöyle idi: 138 zeamet, 1434 timar. Her ikisinin mecmuu 1572 kılıçtan ibaretti. Sefer vaktinde bunların getirdikleri cebelilerin miktarı da 2928 neferdi. Askerin yekûnu bu suretle (4500)e çıkardı. Bu miktara mevcudu 1893 olan azaplar da ilâve edilince bahrî askerinin miktarı (6300)e baliğ olduğu anlaşılır. Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Kefe eyaletleri askeri de donanmaya mensup olduklarından lüzum görüldüğü surette bunlar da üç dört bin askerle iltihak ederlerdi. Şu halde bahriye askerinin yekûnu on bin nefere kadar çıkardı. Bu yekûnda kürekçilerle muavin makamında kullanılan yeniçeri, azab ve cebeciler dâhil değildir. İhtiyaç nisbetinde istihdam olunan bu kuvvetler de ilâve olununca yukardaki yekûn bir iki misli daha kabarır. Bu kuvvet donanmanın asıl devlete ait olan kısmını teşkil ediyordu. Bunlardan başka kaptan paşa eyaletinin sancak beyleri tarafından tedarik ve teçhiz olunan gemiler de vardı. Harbde donanma refakatinde bulunan bu gemilere «Bey gemileri» denilirdi. Sayıları yirmi beşe kadar çıkardı. Bu iki sınıfa bir üçüncü kısmın daha ilâvesi lâzım gelir. O da korsan filosudur. Korsanlığın Paris muahedesiyle lâğvına kadar bütün devletler gibi Osmanlıların korsan gemileri de büyük iş görmüşlerdir. Hele kaptan paşaların nam kazananları hep korsanlıktan yetişmedir.

Kaptan kaşa eyaleti isminin de delâlet ettiği veçhile kaptan paşaya tevcih olunurdu. Kaptan paşa aynı zamanda bu eyaletin valisi bulunurdu. Eyaleti teşkil eden sancak mutasarrıflarına da «derya beyleri» namı verilirdi.

KAPTAN PAŞA HASLARI (قپودان پاشا خاصلری) [*Mal.*] Kaptan paşalara verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaptan paşaların on yedinci asırdaki haslarının temin ettikleri gelir sekiz yüz seksen sekiz bin beş yüz akça idi.

KAPTAN PAŞA KADIRGASI (قپودان پاشا قدرغه‌سی) [*Bah.*] Kadırgaların gösterişli, süslü olanlarına verilen addır. Buna «kaptan paşa baştardası» da denilirdi. Kaptan paşalar bindikleri için bu ad verilmiştir.

KAPUDANE (قپودانه) [*Bah.*] Osmanlı donanmasının amirallerinden birinin unvanı idi. Rütbesi birinci ferikliğe muadildi. Kaptanlık alâmeti olarak yeşil renkli asâsı vardı. Bindiği geminin adı «Kapudane-i Hümayun» idi. Bu tâbir 1093 (1682) tarihinden itibaren taammüm etmiştir. On sekizinci asrın son yarısında Kapudanenin saliyanesi dört bin beş yüz kuruştu. Sonraları « Şûra-yi Bahriye Reisliği » unvanını almıştır.

«Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi» adlı eserin « Umur-ı Bahriyye » kısmında (Müellifi Mahmut Şevket Paşa, Mekteb-i Bahriyye Matbaası, 1325, kısm-ı sani, sayfa 33) şu tafsilât vardır:

«1271 sene-i hicriyyesine (1854) kadar bahriye erkânının rütbe-i kadime-i asliyyesi dûçar-ı tebeddül ve tagayyür olmamış idi. Donanma-yı Hümayunun umum kumandanı olan kaptan paşa'dan sonra kapudana, patrone, riyale namiyle üç amiral rütberi daha mevcut olup Tersanenin umur-ı inzıbatiyyesi patrona rütbesinde olan reis paşaların uhdesine muhavvel idi. Tersane eminleri de Tersanenin ve mevcut sefainin tamir ve tecdidine ve ikmal-i noksanına nezaret edüp kaptan paşaların gaybubetleri esnasında makam-ı vekâlete geçerler idi.

«Tersane kethüdası, kalyoncular kâtibi, ambar emini ve sergi emini namlarında birtakım rütbe sahipleri daha mevcut olup Cezayir Bahr-i Sefit eyaleti timarlariyle zeametlerinin kayıt ve zaptı ve tayfa ve efradın tahriri ve erzak ve levazımın tedarik ve itası memurîn-i mumaileyhimin vazifeleri cümlesinden idi.

«Tarih-i mezkûrdan sonra meratib-i askeriyye-i bahriyye, rütbe-i berriyye tatbik olunup kapudan-i hümayun payesine reis paşa, patrona'lara ferik paşa, riyale'lere liva paşa unvanları verilmiştir. Paşa gemisi süvarilerine «üç ambarlı süvarisi» unvanı verilir idi. Kapak süvarilerine miralay, firkateyn süvarilerine kaymakam, korvet süvarilerine binbaşı rütbeleri tevcih olunup sefain-i sagire-i saireye dahi «buyuruldu kaptan» namiyle yüzbaşılar süvari tâyin olunmuştur.»

KAPUDANE BAŞREİSLİĞİ (قپودانه باش رئیسلکی) [*Bah.*] Kapudane-i Hümayun adlı geminin kaptanı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kaptanlığa patrona başreisi terfi suretiyle tâyin olunurdu. bunun biri mülâzim-i evvel, diğeri mülâzim-i sani isimli birer muavini vardı.

KAPUDANE-İ HÜMAYUN (قپودانهٔ همایون) [*Bah.*] Kapudane unvanını taşıyan amiralin bindiği geminin adıdır. Kapudane gemisi flâmasını sancağın altına rekzederdi. Gemide biri yeşil, diğeri kırmızı iki bayrak vardı. Yeşil bayrağın ortasında Zülfikar (kılıç) resmi ve kırmızı bayrakta da bir hilâl ile bir yıldız bulunurdu. Geminin bir kaptanı ile mülâzim-i evvel ve mülâzim-i sani isimlerinde birer muavini vardı.

KAPU FERMAN OLMAK (قپو فرمان اولق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına acemi oğlanı verilmesi hakkında padişah tarafından emir verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÂR (کار) [*Mus.*] Lâdinî söz musikisinin en büyük musanna' eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Nazarî, amelî Türk Musikisi) adlı kıymetli eserde (yazan; Doktor Suphi, İstanbul Bankalar Basımevi, Galata Çınar sokak c. 1, s. 143) bunun için şu tafsilât vardır: «Kârların teşekkül sahası geniştir; hane veya bent tesmiye olunan iki veya üç, dört, beş, musiki parçalarından mürekkep olur ve her hane muhtelif musiki cümlelerini havidir. Kârların güfteleri dörtlü, altılı, sekizli şiir kıt'alarıdır. Her haneyi teşkil eden musiki, cümle ve devreleri bazan mürettep bir terennüme ve bazan şiirin mısralarına terfik edilen lâhinlerdir.

«Kârların güftesi olan şiir mısralarının veya bir kısmının bazan evvellerine ve bazan sonlarına, tene, ten, tina, tenen, tâni, tennen, tenenenen, lel lel, yel, yelelâli, yalâ yele lel, tânâ dir ney ilâh. gibi herhangi bir ikaı güzelce temsil eden, fakat mânasız hecelerden ibaret ikaî lâfızlar konulur ki onlara terennüm adı verilmiştir. Bu terennüm bazan da şiirin müfadiyle uygun olarak ah, vay, ahha, canım, canimen, rûhi revânım, mihr-i tâbânım, seni pek sevdim ilâh. gibi mânalı ufak terkiplerden ibaret olur. Hususiyle ikaî terennümler şirin sözleriyle yapılamıyacak olan güzel ikaları vücude getirmeye yarar ve eseri nakş u tasrî' eder. Bu ikaî terennümler bağlanan nağme gruplarına nakş denilir. İşte terennümler, ya ikaî veya güftevî olurlar. Bunların her ikisi de kârlarda istimal edilmiştir. Kârların lâhinleri ya temli veya temsiz olarak inşa edilmiş olurlar.

«Kârlar düyek, devr-i revan, devr-i kebir, muhammes, evsat, hafif, nimsakil, türkî darb vesair usûlleriyle ölçülmüştürler. Kârların miyan hanelerinde bazan usûl geçkileri yapılmıştır. Usûllerde hareketler yürük, yürükçe, orta, ağırca olur. Her makamda kârlar bestelenmiştir. Kârların bazan ilk haneler nda, ekser miyan hanelerinde yakın makamlara geçkiler yapılmıştır. Kârlar ya âşıkane veya zemîmane ve yahut meddahane ve zâhidâne şiirleri havi olup o ruhlarla bestelenirler»

§ [*Bah.*] Dicle ve Fırat nehirlerinde kullanılan ve müheyle denilen yelkenlilerin kafile halinde kalkış ve gidişleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Deniz inşaatında bilhassa makara ve bogata imalinde kullanılır bir cins ağacın da adıdır.

KARABALI BOSTANCILARI (قرهبالی بوستانجیلری) [*Sar.*] Saraya ait Kabataş civarındaki bahçenin bostancıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Birinci Sultan Ahmet zamanında denizin doldurulması suretiyle Dolmabahçe vücuda getirildikten sonra bazan Dolmabahçe bostancılarına Karabalı bostancıları ve ocaklarına da Karabalı ocağı denildiği kabul olunabileceğini yazan değerli Profesör M. Cavit Bavsun (Beşiktaş'a dair, Akademi fikir hareketleri, 15 temmuz 1946, sayı 6) bu münasebetle şu tafsilâtı da veriyor: «Karabalı, daha doğrusu Kara Abanî Mehmet Baba, Kanunî Sultan Süleyman devrinde o civarda yaşıyan ve Bektaşi tarikatına mensup bulunan bir zattı. Anlaşıldığına göre henüz Dolmabahçe mevcut değilken bu semtin Kabataş cihetinde olup ihtimal Mehmet Baba tarafından tesis edilen bahçe Karabani bahçesi adını taşıyordu.»

KARABAŞİYYE-İ HALVETİYYE (قرهباشیهٔ خلوتیه) [*Sof.*] Halveti tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Atvel ve Karabaş-ı Veli lâkaplariyle tanınmış olan Ali Alâaddin bin-eş-şeyh Muhammed-ün-Nakşibendîy-ül-Hüseynî tarafından tesis olunmuştur.

Şeyh Ali Alâaddin Karabaş-ı Veli 1020 (1611) senesinde Arapkir'de doğdu. Memleketinde okuduktan sonra tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gelerek Fâtih medresesinde derse devam etti. Bir müddet sonra cezbeye tutulduğundan dersi bıraktı. Kastamonu'ya gidip Şabanî Asitanesinde seccadenişin olan İsmail Çorumî'ye intisap etti. Seyr ü sülûkteki menzilleri katettikten ve hilâfet de aldıktan sonra o sırada dervişler arasında çıkan bazı ihtilâfların halli için şeyhin emriyle Çankırı'ya

gitti. Anlaşmazlıkları halledip Kastamonu'ya döndükten biraz sonra İsmail Çorumî öldüğünden yerine geçen oğlu Şeyh Muslihuddin Efendiden feyz aldı. 1080 (1669) de Üsküdar'a gelerek Mehmet Paşa Camiinde münzevi bir halde yaşamağa başladı. Daha sonra «Mihrimah Sultan Zaviyesi»ne şeyh oldu Bir aralık Limni'ye sürüldü. Affa uğrayıp Üsküdar'a döndükten sonra Hacc'a gitti. Dönüşte Mısır'da hastalanarak 1097 (1685) de vefatı vuku bulmuş ve Kahire yakınındaki Gaylan köyünde mazanneden (Şeyh-ül-Gazali) nin kızı yanına gömülmüştür. «Mir'at-üt-Turuk»ta ölümü münesebetiyle şunlar yazılıdır:

«Hacc-i şeriften avdetinde Mısır'a üç konak mesafede (40) bin hüccacın çadır kurdukları mahalle - hava gayet açık olduğu halde - sel geleceğini keşfederek derhal hüccacı oradan kaldırtması akabinde sel gelip oraları basmış, şeyh-i müşarünileyh birkaç gün sonra o civarda vâki Nahl kalesinde 1097 (1685) de vefat etmiştir. (485) halifesi vardı.»

Nasuhiyye ve Bekriyye adlariyle iki kolu vardır. Bunlardan Üsküdar'lı Şeyh Nasuhi Efendi tarafından kurulan Nasuhiyye kolu hususi bir ehemmiyyeti haizdir.

Rahmetli Bursalı Tahir Beyin «Kibar-ı Meşayih-i Ulemadan 12 zatın Teracüm-i Ahvali» adlı eserinde bu iki koldan başka «Şeyh Ömer Arifi-i İstanbulî ve Şeyh Hüseyn-i Kastamonî» taraflarından kurulmuş diğer iki kolunun da yazılmış bulunması hasebiyle Sadık Vicdanî (Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye Silsilenamesi, Evkaf Matbaası, 1338-1341, sayfa 67) de şunları bildiriyor:

«Şeyh Ömer-i Arifî ve Şeyh Hüseyn-i Kastamonî namlarına muzaf şube-i Halvetiyye bulunduğuna dair başka haber ve malûmata destres olamadım.

«On beş seneden beri temadi ve tevali eden tetebbuat ve tetkikat semere-i münevveresi olarak (Sefine-tül-Evliya) namiyle muazzam bir eser vücude getirmiş, elyevm tetebbu ve tahririni takibetmekte bulunmuş olan urefa-yı mensubîn-i Bekriyye ve Uşşakıyyeden İstanbul Rüsumat Başmüdir-i fâzılı Hacı Hüseyin Vessaf Bey - ki bilhassa tarikat-ı aliyye-i Halvetiyye ve şuubatı hakkında sia-i vukuf ve malûmatı haizdir - de bu iki şubenin mevcudiyyetinden adem-i malûmat serdetmiştir. Tahir Bey (Osmanlı müellifleri)nde de diyor ki: «Hazret-i Şeyh-i Ekber'in (Fütuhat-ı Müsliyye) ismindeki eser-i âlilerinde «بعد النبی المصطفی الاعظم العلی الاطول الا جسم غنم ختم وهو بختم الزمان» ibaresinde zuhûr-ı âlilerinde (Karabaş-ı Veli'nin zuhûruna) işaret vardır ki; hatm: (1040-1080 olacak) hilâfet tarihine, ganem: (1090) nefy tarihine, el'atvel: (77) müddet-i ömürlerine, elkerem: (685) hulefasına dâldir.»

«Şeyh-ül-Ekber'in Fütuhat-i Musliyyesinden başka olarak (Anka-i Magrip) adlı eserinde de Karabaş-ı Veli'nin zuhûruna remz ve işaret olduğu Şeyh (Mustafa El'ekberi) nin Vird-i Seher şerhinde de muharrerdir.

«Her halde manevî kâ'bı pek münevver ve âli olan Karabaş-ı Veli (Kâşif-i esrar-ı Fusus), bunun muhtasarı (Cami-i Esrar-ul-Fusus), (Şerh-i Akaid-i Nesefiyye Bilisan-it-tahkik), (Miyar-üt-Tarika), (Tarikatname), (Şerh-i Kaside-i Aşkıyye liş-Şeyh-ül-Ekber), (Risal-i Usul-i Erbain), (Tefsir-i Sure-i Taha), (Tâbirname) gibi pek kıymettar Asar-ı kalemiyye bırakmış, bilhassa Şerh-i Akaid-i Nesefiyyeyi beynel'ulema maruf olan şerhlere müracaat etmeksizin yazmak ilmî kudretini göstermiş bir fâzıl idi.»

KARABATAK (قره‌بطاق) [*San.*] Mehter usullerinden birinin adıdır. Üniversite kütüphanesinde Hâlis Efendi kitapları arasındaki 1184 numaralı mecmuada (Usulât-ı Mehteran-ı Alem) başlığiyle mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmiştir:

Ahlatî, Halilevî, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakş, saf, revanî, def usulü, yarım ahlatî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, ezgi, karabatak, devr-i hindi, çeng-i harbî, semai, sofyan.

§ [*Ok.*] Ok nevilerinden birinin adıdır.

KARABİNA (قره‌بنا) [*Ask.*] Son sistem silâhların icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılmış olan ateşli silâhlardan birinin adıdır. Boyu gayet kısa ve çapı ağız tarafında olduktan başka iç tarafı da yine ilk silâhlardan olan «Meteris tüfeği»nden farklı, namlusunun ucu genişti.

Bahr ü berri görmez ol bağrı kara binâ iken
Bir ağız oduyle göz açtı karabina gibi
Fâzıl

KARA CAHİL (قره جاهل) [*Hal.*] Mezaz yoliyle okuyup yazması olmıyan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bunun yerine bilmediğini bilmiyen mânasına da gelen cehl-i mürekkep de denilir.

Zülfünle hatın ilm-i vefa bahsin eder hep
Biri kara cahil birisi cehl-i mürekkep
Enverî

KARA CÜMLE (قره جمله) [*Ari.*] Hesapta cem ameliyesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem ameliyesinde yanlışlık yapan ve iyi hesap bilmiyenlere «kara cümlesi eksik» denilirdi.

Kara cümle gibi rub'u meskûn
Olmuş amma o rakam bunda yekûn
Enderunî Fâzıl

KARA ÇULLU AT (قره چوللو آت) [*Sar.*] Saray atları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çullarının kara olması bu adın verilmesine sebep olmuş idi. Atların diğer bir nev'ine de «şeriki at» denilirdi.

KARADAĞ MADALYASI (قره طاغ مدالیه‌سی) [*Ida.*] 1279 (1862) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Gümüşten yapılmıştır.

KARA DÜZEN (قره دوزن) [*Mus.*] Telli çalgılardan birinin adıdır. Tanbura biçiminde üç kirişli, merahi gövdeli, perdeli bir sazdır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde (cilt 1, sayfa 639) Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid'in adamlarından (Kuduz Ferhat)ın şehzade ile İran'a kaçtığı sırada İsfahan'da icadettiğini, bu çalgıyı ekseriya papuççu bekârlarının çaldığını söylüyor. Kara Düzen'i Rumeli'de de çalanlar vardı.

KARAGÖZ (قره‌گوز) [*San.*] Renkli bir perdenin adam boyunda ve orta yerinde ince beyaz bezden yapılma küçük bir pencere biçimindeki yerinin arkasından, yirmi yirmi beş santim boyunda deriden kesilmiş ve boyanmış resimlerin, karşısında yer alan seyircilere gösterilmesi suretiyle oynanan oyun hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oyun, seyircilere birtakım hayallerin gösterilmesinden ibaret olduğu için buna «hayal oyunu» da denilir.

Perdeyi «bir metre kadar genişlikte ve ondan biraz daha yükseklikte mustatilî beyaz bir bezden ibaret olup bunun etrafına kalın bir kumaş dikilmiştir» suretinde tarif eden Celâl Esat Arseven (Sanat Ansiklopedisi. Karagöz Maddesi) diğer tertibat ile oyunun oynanış tarzı için şu tafsilâtı veriyor:

«Bu perde iki duvara geçirilerek arkasına ve beyaz perdenin altına iplerle ensiz bir tahta raf asılır. Bu tahtanın üzerine konan bir çanak içinde de mum parçalarından büyücek bir meş'ale yakılır. Karagözcü veya Hayalî tâbir olunan ve bunları oynatan adam perdenin arkasındaki bu meş'alenin önünde ayakta durarak iki eliyle tuttuğu değnekler vasıtasiyle bu şekillere hareket verir.

«Eşhasın baş ve kollarında ve elbiselerinde biçimlerini gösterir bir şekilde deriye açılmış delikler vardır. Değnek takılan deliklerin kolay aşınmaması için etraflarına yine deriden birer halka yapıştırılarak takviye olunmuştur. Hayalî veya karagözcü bunları oynatacağı vakit bu deliklere ince değnekler geçirerek elinde tutmak ve perdeye tamamiyle tatbik etmek suretiyle oynatır.

« Resimler renkleri şeffaf olduğundan meşalenin zıyası arkadan vurdukça perdenin öbür tarafında oturan seyirciler yalnız bu suretleri görür ve değnekleri görmezler. Karagözcünün sesini de işiterek seyrederler. Oyun başlamadan evvel oynanacak oyunun mevzuuna göre perdeye bir şekil iğnelenir ki buna göstermelik denir. Oyun başlayıncıya kadar bu göstermelik perdede durur. Oyun başlıyacağı vakit karagözcüye refakat eden ve tef çalan bir hanende tarafından bir şarkı okunur ve bunu müteakip acayip acayip bir hırıltı ile bu göstermelik sallana sallana kaldırılır. Perdeye evvelâ şarkı okuyarak Hacivat gelir. Sonra da Karagöz gelerek her ikisi komik bir muhavereye başlarlar. Buna Karagöz'le Hacivat'ın muhaveresi denir. Karagözün başına giydiği başlığa ışkırlak denilir. Alt kısmında boynuz gibi uçları kıvrık iki şekil görülen bu başlık tamamiyle eski Hatilerde görülen başlıkların aynıdır. Buna bakılırsa karagöz oyunlarının Anadolu'da birçok asırlar yaşamış olan Hati (Etî) lerden beri devam etmekte olduğu düşünülebilir. Herhalde Karagözün menşeini arıyanların bu külâh müşabehetini nazar-ı dikkate alarak bu yoldan araştırmalarda bulunmaları lâzım gelir. Her oyun hep böyle başlar ve sonra sırasiyle diğer eşhas perdeye çıkar ve Karagöz ile muhaverelerini yaparlar. Karagöz Türklerin en eski bir temsil tarzıdır ki hayatın sahnelerini ve zamanın vakayiini tasvir ve tenkid eder.»

Tamaşa hakkında kıymetli tetkikler yapmış olan rahmetli Selim Nüzhet Gerçek Karagöz için (Türk Temaşası. İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1930) şu tafsilâtı veriyor:

« (Her şeyin bidayetini araştıracak olursan muhakkak Çin'i bulursun) diye Fransızca bir söz vardır. Başka şeylerini bilmem ama hayalin başlangıcını araştıranlar derhal «Çin gölgeleri» ni bulurlar.

«Parmaklarımızın gölgelerini bir duvara in'ikâs ettirerek bazı hayvan şekillerini hiç taklide teşebbüs ettiniz mi? İşte Çin kadar eski olan gölge oyununun en iptidai şekli budur.

«Bizde ne suretle intişar etmiş olduğu cihetine gelince hayal hakkında en evvel tet-

kikata başlıyanlardan biri olan ve pek vâkıfane eser neşreden doktor Yakop, Karagözün Çinlilerden Mogollara geçtiğini ve on üçüncü asır Türklerinin gölge oyunu için «Kolkorçak» gibi hususi bir kelimeye malik olduklarını ve kelimenin bugün bile Türkistan'da mevcut olduğunu kaydederek gölge oyununun bize intikal suretinin menbalarını araştırıyor ve bunu Asya'nın bu köşesinde bulmak istiyor.

«Vaktiyle tevsikına imkân bulamadığım bu faraziyeyi kabul ile beraber gölge oyununun bize bu yol ile geçmesi ihtimali yanında Arap ve Acem memleketlerine intişar ederek oralardan bize geçmesi ihtimalini de hatırdan çıkarmamak lüzumunu hissediyorum. Hattâ bu ikinci ihtimal bana daha mülâyim görünüyor. Biz, gölge oyununa gelinciye kadar Arap ve Acem memleketlerinden aldığımız birçok şeyler vardır. Bugün bu oyuna ait elimizde mevcut olan malûmat da şarkın bu kısımlarından toplanmış malûmattır. Onları sırasiyle kayıt ve mümkün olduğu kadar bitarafî ile muhakeme edebilirsem gölge oyununun bize Arap ve Acem memleketlerinden intikal ettiği faraziyesinin bana niçin daha makûl göründüğünü de izah etmiş olurum.

«Türkistan'da hayal hakkında ilk faraziyeyi müdafaa eden doktor Yakop'un oyunun isminden başka bellibaşlı bir delil yok.

«Halk Bilgisi Derneği azasından Abdülkadir Beyin Rus müsteşriklerinden Samayloviçten tercüme ettiği «Türkistan Sanatkârları Loncasının Risalesi» nde de Kolkorçan'ın oralarda başlangıcına dair malûmat yok.

«Çin'de gölge oyunları mevzuları itibariyle tarihî fakat mubahase sureti itibariyle, tıpkı bizde olduğu gibi, tamamiyle remzî olduğunu biliyoruz. Hayal, iptida Arap ve Acem memleketlerinde ve sonra da bizde işte bu meziyyeti sayesinde revaç buluyor.

«Esasen gölge oyunu, âdeta meddahlığın tekâmül etmiş bir şeklidir. Hattâ belki gittikçe yeknasak görülen ve biraz rağbetten düşen meddahlığın yerine geçmesi için, yine meddahtan ve Çin gölgelerinden mülhem olarak icat edilmiştir ve temaşa vasfına tamamiyle lâyık bir oyundur. Bütün Şarkta da hayal-i zıl, tayfül-hayal, lüub-i sitare, şebbazî, hayal bazî gibi isimlerle yâdolunmaktadır. Kolkorçak ismini de buraya ilâve edelim.

«Hayalin küçük bir sahnesi daha doğrusu küçük bir perdesi vardır. Burada da yalnız bir kişi bütün eşhası temsil eder. Fakat bütün bir heyet-i temsiliyyeye maliktir. Onları tecsim eden eşkâlin in'ikâsatını göstermek kabil olur. Yüzlerinin hatları hareket etmezse de sesleri ihtizaz eder. Bazıları ellerini ve ayaklarını oynatırlar. Bu suretle bu gölgelerde zayıf bir hayal vardır. Ondan alınan hisse-i mürur ve teessür vak'anın şahıslarını canlı zannetmemizden ileri gelir. Beğenilmesinin, küçük büyük herkesin hoşuna gitmesinin başlıca sebeplerinden biri de budur.

«Hayal hakkında mevcut en eski kayıt Salâhaddin Eyubî'ye takriben 580 tarihlerine aittir.

«(Matali-ül-budur fi Menazil-üs-sürur) namındaki eserde mevcut olan bu kaydın aynen tercümesi budur:

«Salâhaddin Kadı Fâzıl'ın temaşa etmesi için hayal-i zıl ile iştigal eden sanatkârın icra-yı sanat etmesini emretti

«Kadı Fazıl meclisi terketmek için kalktı. Hükümdar kendisine: «Eğer bunu temaşa haram ise biz de temaşa etmiyelim» dedi.

«Kadı Fâzılın bu hükümdara intisabı yeni olmakla kendisi hakkında bir sü-i fikir edinmemesi için meclisi terketmekten vazgeçti ve oyunun sonuna kadar oturdu.

«Hükümdar bu oyunu nasıl bulduğunu sorması üzerine cevaben:

«Büyük ibretlerle dolu olduğunu ve hayallerin hakikati tamamiyle temsil ettiğini ve aradan perde kalkınca bir sanatkârdan başka kimse olmadığını gördük» diyerek bu oyundan bir ciddiyyet bir hakikat çıkardı.»

«Hayale dair ve bundan biraz sonralara ait bir kayıt da 600 tarihinde, Şeyh Muhiddin-i Arabî'de buluyoruz. Şeyh tasavvufî bir fikri izah için gölge oyununu, hayal-ı zıllı kale alıyor.

«(Fütuhat-ı Mekkiyye) nin üç yüz on yedinci babında aynen tercüme edilen şu satırlar mevcuttur:

«Cenab-ı Hakkın cemi' avalimi müdebbir olması meselesindeki işaretimizin hakikatini bilmek istiyen (hayal-i sitare) ye yani perde hayaline ve suretlerine ve perdeden uzakta bulunup asıl o suretleri oynatan ve onların lisanından konuşan zat ile aralarında perde haylûlet eden küçük çocuklar indinde o suretlerde kim tekellüm ettiğine nazar ve tefekkür eylsün.

«İşte suver-i âlemde de iş tıpkı böyledir. İnsanların ekserisi farzettiğimiz o küçük çocuklar hükmündedir. Bu veçhile ne yüzden hicap ve gaflet tari olduğunu anlarsın. Küçükler bu meclisde ferahlanırlar ve sevinirler. Gafiller de onu lehv ve lüup ittihaz ederler. Ulema ise ondan ibret alırlar ve bilirler ki Allah-ü Taalâ

Hazretleri bunu bir misal olarak vaz ve icad etmiştir.

«Binaenaleyh iptida perdeye «Vassaf» tâbir edilen şahıs çıkar ve Cenab-ı Hakkı tâzim ve temcidi havi bir hutbe irat eder. Sonra kendisini mütaakıp perde arkasından perdeye gelen her türlü suretlerle tekellüm eder. Sonra hazır bulunan cemaatle ilâm ve ifham eder ki Cenab-ı Hak bu hayal-i sitareyi kullarına bir ibret misali olmak üzere nasb ü icat buyurmuştur. Tâ ki ibret alsınlar.

«Şu âlem Cenab-ı Hakka nisbetle bu suretle onların muharrik-i misalidir ve bu sitare mahlûkat ve kâinat üzerinde câri ve hâkim olan sırr-ı kader-i İlâhi perdesidir. Bu böyle olmakla beraber gafiller bu ibretle dolu misali lehv ü lüub kabîlinden ad ve ittihaz ederler. Nitekim taraf-ı İlâhiden (Dinlerini lehv ü lüub edenler....) buyurulmuştur.

«Sonra bu Vassaf perdeden kaybolur. Bu Vassaf biz insanlar arasında ilk mevcut olan Hazret-i Adem mesabesindedir. Bizden gaybubeti de sitare ve hicab-ı gayb-i İlâhî arkasında ind-i rububiyyette gaybubeti olmuş olur, Allah-ü Taalâ hakkı söyler ve sebil-i müstakime hidayet eyler.»

«Bu sözlerden «Fütuhat-ı Mekkiyye» nin telif tarihi olan 600 de hayal-i zıllın, bizdeki şekline benziyen bir tarzda, mevcut olduğu tezahür eder.

«Musullu olup 710 tarihinde vefat eden üdebadan Muhammed Şemseddin ebu Abdullah bin Danyal, hayal oyununda hayaliler tarafından iradedilmek üzere edebî muhaveratı havi, «Tayf-ül-hayal» isminde bir eser yazmıştır ki Arap edebiyatında da hayalin bir mevkii olduğunu gösterir. Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesindeki nüsha 828 tarihinde Mısır ümerasından Taş Boğa için yazılmış olduğundan pek kıymetdardır. Eserin mukaddimesinde müellif bir hayal oyuncusuna hitaben:

«Mâhir oyuncu: Bana mektup yazıyorsun, diyorsun ki (hayal-i zıl) pek çok oynandığı için tabiatlara bıkkınlık veriyor. Kulaklar ondan iğreniyor. İstiyorsun ki sana bu yolda hoşa gidecek yeni bir şey tasnif edeyim. Böyle bir şey yazmak; benim eserim olmak üzere senin tarafından rivayet edilmek, pek de hoşuma gitmiyor. Bu arzunu meydana getirmek istemiyorum. Mamafih böyle bir şey yazmayışıma da karihamın, hayalimin böyle bir eser vücude getirmekten aczine verilecek diye korkuyorum da onun için çaresiz istediğin şeyi meydana getirmeye mecbur oluyarum. Derhal fikrimi bu vadide oynatarak hemen şu eseri yazıverdim. Şu kadar var ki bu eserim her nekadar eğlence kabîlinden ise de Arap edebiyatının en yüksek bir tabakasındandır. Şimdi sen bunu oynatacak olursan o eski hayale faik olacağına hiç şüphem yoktur» diyerek yazdığı eserin gayesi ve kıymeti hakkında bir fikir veriyor.

«Oyuna başlanırken okunan bir şiir var ki hemen bizim oyun girizgâhları makamındadır. Bu şiirin hulâsatan tercümesi:

«Bizim bu hayalimiz faziletli, edepli, terbiyeli zatlara mahsustur. Biz burada şaka içinde ciddiyyet göstereceğiz» diyor.

«Oyunun sonunda da tıpkı bizde olduğu gibi ibretâmiz birkaç söz sarfolunur:

«Selâm size efendiler. Nimetiniz daim olsun. Biliniz ki her şeyin bir misali vardır. Hayal deyip de geçmeyiniz. Sokağa atılan süprüntüler içinde bile neler bulunur. Her halde bir hakikat gizlidir. Her şey ciddi söylenecek olursa zihinlere yorgunluk gelir. Söz eğlence şekline dökülürse gönüller açılır» Bu tarzın bizim hayal oyunu ile müşabeheti cidden dikkate şayandır.

«Fakat hayal herhalde bu tarihlerden, ilk tarih olarak kaydettiğimizden de daha evvel tanılmış idi. Bu zamanın nereden geldiğini de kaydedeyim. Eflâtun on asır mukaddem, Muhiddin-i Arabî'nin teşbihini, hemen aynı tasavvufî mânayı ihdas etmek üzere istimal etmiştir. (Devlet, Cumhuriyet) namındaki eserinin yedinci kitabında bu meşhur filozof bir mağara tasvir eder.

«Birçok insan, çocukluklarından beri bu mağarada kapalı olarak yaşamaktadırlar; bunlar yerlerden kımıldanamıyacak, başlarını çeviremiyecek surette zincirlerle bağlıdırlar; arkalarından bir nur huzmesi inşiâ etmekte ve onlar bunun ancak in'ikâslarını müşahede edebilmekte ve önlerinden geçen gölgeleri hakiki varlık telâkki eylemektedirler.

«Tasvir edilen mağara üzerinde yaşadığımız arzdır, insanları bağlı tutan zincirler ihtirasları ve bâtıl itikatları; gelip geçen gölgeler bizleriz, yani suver-i kâinat ki biz onları hakikat telâkki ediyoruz. Filhakika hislerinin mahpusu olan insan vâhi bir hayalden başka bir şey değildir. O derecede ki mevcut bile değil denilebilir. Uzun ve meşakkatli himmetlerden sonra zincirlerini kırarak zulmet gayyasından kurtulabilmiş olanlar ancak mevcut olabilirler. Bu suretle, nurun muvacehesinde, ruhu inkişaf ederek kendilerini bir zıl olmaktan kurtulurlar ve İlâh-ı Müteale kadar yükselerek lâyemut olurlar.»

«Görülüyor ki hayal oyununun übüvveti Eflâtuni İlâhiye bihakkin atf u isnat olunabilir.

En parlak devrinde hayal oyununun bir tasavvufî mânayı haiz olarak kayıt ve itibar edilmesi de buna kâfi bir burhandır.

«Hayyam'ın «nim» redifli bir rubaisinde de bu temsil mevcuttur.

«Bütün bu kayıtlara rağmen, hayal-i zıllın mebdei yine mazinin karanlıklarında kalıyor. 976 tarihinde vefat eden İmam-ı Şaarânî de «El Yevakit vel Cevahir» adlı eserinde «Fütuhat-ı Mekkiyye» nin yukarıya dercettiğimiz fıkrasını tekrar ederek hayalin temsil-i vahdet nokta-i nazarından icat edildiğini tekit ediyor.

«Şimdi Türk menabiine, hayalin karagöz ismiyle intişarı senelerine geçelim.

«Evliya Çelebi diyor ki: «İstanbul Tekfuri Kostantin'in saisi idi. Edirne kurbundeki (Kırk-kilise) den bir mîr-i sahib-i kelâm, ayyar-ı cihan kıpti idi. Adına (Sofyozlu Karagöz Balı Çelebi) derlerdi. Tekfur Kostantin'i yılda bir kere (Alâeddin-i Selçuki) ye gönderdikte Hacivat ile Karagözün birbiriyle mübahase ve mücadelelerini o zamanın pehlivanları hayal-i zılle koyup oynatırlardı.

«Hacivat ki Bursalı (Hacı Ivaz) dır. Selçukiler zamanında (Yorkça Halil) ismiyle müsemma peyk-i Resulüllah idi. Efe oğulları namiyle ecdatları şöhret bulmuştu.»

«Hayali hakikate mezcetmeyi âdet edinmiş olan Evliya Çelebi'nin bu sözlerini takdirden âcizim. Emin olduğum bir cihet varsa o da Karagözün bir Bizanslı Kıpti olmadığıdır. Onu aşağıda ispata çalışacağım.

«Karagöz hakkında bir rivayet daha vardır ki nerden çıktığı belli olmamasına rağmen pek çok zikredilmektedir. Sözde:

«Yıldırım Bayezıt inşasına başlattığı camiin altı ay zarfında ikmal olunmasını mimara emir ve tenbih eylemiş olduğu halde amele meyanında bulunan Karagöz ile Hacivat'ın yekdiğeriyle bitmek tükenmek bilmiyen münakaşaları, mücadeleleri ve mülâtafaları cami-i şerifin matlup olan müddet zarfında ikmaline mâni olmuştur. Padişah bu suretle inşaatın teahhur etmesi esbabını sormuş, Karagözle Hacivat'ın bunda zimethal oldukları cevaben arzedilmiş olmakla her ikisi de şiddetle cezalandırılmışlar. Karagöz'le Hacivat'ın vefatından sonra Şeyh Mahmut Küşteri bunların küçük mikyasta tasvirlerini yapıp perde arkasında oynatmağa başlamıştır. Zaten Karagözle Hacivat zamanının nükte perdazlarından olduklarından hayal-i zıl perdesinde bu sözler söylenip kıssadan hisse alınıyordu»

«Bu rivayeti ciddiyyetle telâkkiye imkân göremiyorum. Belki doğru bir şeyin yanlış bir şeklidir.

«Burada ismi geçen karagözcülerin pîri addolunan Şeyh Küşteri'den bahis münasip olacak.

«Şeyh Küşteri'nin kabri olarak Bursa'da Belediye bahçesinin karşısında sıra dükkânlar arasında bir evin harimine sığınmış pencere gibi bir yer gösterilir. Orada üç taş vardır. Ortadakinin üstünde «Kutb-ül-ârifîn Gavs-ülvâsılîn cennetmekân firdevs âşiyan sahib-i hayal Şeyh Mahmut Küşteri» ibaresi ve (802) tarihi mevcuttur.

«Gerek «Şakayık-ı Numaniyye» gerek «Mir'at-ı Kâinat», gerek «Güldeste-i Riyaz-ı İrfan» bize şeyhin İran'da Şüşter yahut Küşter nam kasabada tevellüt edip seyahat tarikiyle Bursa'ya gelmiş olduğunu öğretiyor. Mustakim Zade Süleyman Sadettin Efendi «Mecellet-ünnisap» da Küşteri'nin yanlış olup doğrusunun «Tüster» olduğunu kaydediyor ve Huzistan'da bir beldeye, aynı zamanda Bağdat'da bir mahalleye nisbettir, diyor. (Mücmel-ül-Büldan) da da: «Bağdat'da bir mahalde idi ki Dicle ile Basra kapısı arasında idi. Burada Tüsterliler otururdu» kaydı var.

«Bu suretle Şeyh Tüsteri olsa olsa Arap ve Acem memleketlerinde görmüş olduğu hayal-i zıllin bizde nâşiri olabilir. Sahib-i hayal tabirinden hayal mucidi mânasını çıkarmak doğru olmaz.

«Esasen bunu bize gösteren taş yazısından da anlaşıldığı veçhile, sekiz yüz tarihlerine ait değil yenidir.

«Aynı pencere içinde ise, sağ ve solda, iki taş daha vardır. Bunlarda da «Muhammet Bin Ali» diye okunan bir yazı ve Arapça olarak cumadelâhire 919 tarihi mevcuttur. Şeyh Tüsteri'nin isminin böyle olduğunu farzetsek bile bu tarihi izah edemeyiz. Baldır Zade de «Ravza-i Evliya» sında şeyhten bahseder, fakat vefatı tarihini yazmaz.

«Bu suretle şeyh Tüsteri'nin taşının kaybolduğunu ve orada diğer bir zatın medfun olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Karagözün Bursa nüshasında da bu hususa nazar-ı dikkati celbetmektedir.

«(Yeni Mecmua)nın Bursa nüshasında ise İhtifalci Ziya Bey merhume atfen daha fazla tafsilât verilmektedir:

«Şeyh Küşteri yakın zamana kadar üzeri demir ve tel örgülü müstakil bir türbede medfundu. Bilâhara bir boşnağın yaptırdığı evle türbeye tecavüz ederek harîmi dâhiline almıştır. Hattâ 1335 senesi eylûlü zarfında ev sahibesi şeyhin taşlarını, seng-i mezarını kal' ederek asırlardan beri medfun olduğu mezarından

dûr etmeye teşebbüs etmesi üzerine bir komisyon kuyudat-ı kadime-i vakfiyyeyi tetkik ederek filhakika türbenin bir türbedarı bulunduğunu, bazı leyali-i mübarekede kandil yakılmak üzere cihet-i Vakıftan zeytinyağı verildiğini meydana çıkarmış ve tanzim eylediği rapor Meclis-i idarece bittasdik kadîm kıdemi üzerine terk olunur kaide-i esasiyyesine binaen şeyhin birkaç asırdide mezarı ipka ve sökülen taşları yerlerine irca edilmiştir» denilmektedir. Halbuki biraz evvel söylediğimiz veçhile oradaki eski taş Şeyh Küşteri'ye ait değildir. Şeyhe ait olanı da yenidir. Bir mesele daha var. Şeyhin vefatı tarihi taşta 802 olduğu halde «Güldeste-i Riyaz-ı İrfan» sâhibi Beliğ de kitabının metnine bunu kaydetmiyor, yalnız şeyhin vefatı tarihinin 807 olduğu hakkındaki bir rivayeti haşiye olarak ilâve ediyor.

«Doktor Yakop da Ziya Bey merhum gibi şeyhin 768 de vefat ettiğini kaydediyor. Menbaı zikredilmiyen bu malûmat herhalde kayde şayan bir yerden alınmış olsa gerek. Ziya Bey merhumun bu mevzu ile alâkasını evvelce de gördük.

«Bütün bunlardan şeyh hakkında mevcut malûmatın da tetkike muhtaç olduğu tezahür ediyor.

«Aynı zamanda Ayasofya kütüphanesinde Mehmet Tüsteri isminde bir müellifin el yazısiyle yazılı, 710 tarihini havi bir eseri mevcut olduğundan bu meseleyi biraz daha tâmik icabedecek.

«Kitabın yazılış tarihi 710 olması itibariyle ihtimal Mehmet Tüsteri bizi meşgul eden ve Küşteri diye anılan zat değildir. Fakat gayet âlim ve fâzıl olarak tanılan ve «Gülşen» isminde tasavvufî bir eseri de olduğundan bahsedilen şeyh Tüsteri'nin bu eserin müellifi olması müsteb'at değildir. Maatteessüf Gülşen'i bulmak kaabil olmadı Ümit edelim ki ele geçecek yeni vesikalar bu hususları tevsik ve tesbit eder.

«Evliya Çelebi'de Şeyh Tüsterî'nin ismi yalnız sazendeler faslında geçiyor.

«Sazende-i kamış-ı mizmar, bunu Şeyh Tüsteri hayal-i zıl için icat etmiştir. Kamıştan dilim dilim yarılmış bir sazdır.»

«Hazır Bursa'da iken Karagöz'ün kabrinden de bahsedelim. Eskidenberi Bursa'da halk arasında Karagöz'ün mezarının Çekirge'ye giden yol üstündeki mezaristanda olduğu rivayeti mevcut imiş. Hayalî Mustafa Tevfik Efendi isminde bir zat ile Bahrî dergâhı şeyhi bu rivayetten başka ellerinde müsbet hiçbir delil olmadığı halde 1310 tarihlerinde Karagöz namına bir taş dikmeye teşebbüs etmişler ve teşebbüslerinde de muvaffak olmuşlar. Bunun bize kazandırdığı yegâne şey muzika-i hümayundan mütekaiden 1312 tarihlerinde Üsküdar'da irtihal eden ve şiirde mahlâsı Kemteri olan Raşit Ali Efendi'nin, taşa hâk olunan, Karagöz'ün tasavvufî mânasını izah eden güzel bir şiiri olmuştur.

Aynen derç ediyoruz:

Nakş-ı sun'un remzeder hüsnünde ruyet perdesi
Hace-i hükm-ü ezeldendir hakikat perdesi
Sireti surette mümkündür temaşa eylemek
Hail olmaz ayn-ı irfana basiret perdesi
Her neye im'an ile baksan olur iş aşikâr
Etmiş istilâ cihanı hab-ı gaflet perdesi
Bu hayal-i âlemi gözden geçirmektir hüner
Nice kare gözleri mahvetti suret perdesi
Şem-i aşka yandırıp tasvir-i cismidir geçen
Ademi âmet şüt etmekte azimet perdesi
Hangi zılle iltica etsen fena balmaz acep
Oynatan üstadı gör kurmuş mahabbet perdesi
Dergeh-i Âl-i Abada Müstakim ol (Kemteri)
Gösterir vahdet ilin kalktıkta kesret perdesi

«Yunanlılar ise kendilerine lâyık bir hâtıra bırakmak için olacak bu taşı tahrip etmişler.

«Görülüyor ki hayalin Karagöz ismiyle bizde intişar ettiği zamana dair de müsbet ve tarihî bir hakikat meydana çıkarmak kaabil değil. Tarihlerimiz ekseriya Karagözün ismini zikrettikleri halde oyunun kendi ve eşhası hakkında sükûtu muhafaza ediyorlar Eski müverrihler bir oyundan uzun uzadıya bahsetmeyi galiba ciddiyyetle telif edemiyorlardı. Bu tafsilâtsızlığa başka mâna vermek ihtimali yok.

«Evliya Çelebi'de ise meddah Kör Hasan zade Mehmet Çelebi'nin «Şeyh Şazeli» den sonra hayal-i zılle şöhret veren budur gibi bir kayda ve aşağıdaki tafsiâta tesadüf ediyoruz:

«Hayal-i zıl perdesi içinde bir küçük perde daha kurup gayet hurde tasvirlerle hayal-i zıl oynatmak onun icadı idi. Gayet zendost olduğundan hayal-i zılde civan Nigâr taklidi, huviyya taklidi, dilsizler taklidi, dilenci Arap ve Arnavut taklidi, dilenci kör Arap ile Bekri Mustafa taklidi, miras-yedi taklidi, Havva ibn-i Nigâr hamama girip Gazi Boşnak hamamda civan Nigârı basıp Karagözü geri yandan üryan bağlayıp hamamdan çıkarmasının, Hacı İvat Şerbetçi zadenin taklidi velhasıl kayal-i zılde üç yüz pare taklitleri vardır ki bir mukallit ona nazire bir taklit vücude getirmek mümkün değildir. Bir kere dinliyen mahabbet edip elbette şâdolması mukarrer idi. Zira cemi' taklidi hakikî olmak üzere nice kelâmları vardı ki netice ilm-i ta-

savvuf id. Yine böyle iken adam gülmeden bayılıyordu.»

«Maatteessüf bu sözlerden de büyük bir hakikat istihraç etmek kaabil değil. Yalnız o zamanki eşhas ile bugünküler arasında ve o zamanki oyun ile bugünkü oyun arasında bir mukarenet olduğu meydana çıkıyor.

«Hele Şeyh Şazeli'yi Karagöz'le alâkadar göstermek şeyhi hiç tanımamak demektir. Yahut bu, asıl şeyh ile alâkası olmıyan bir şeyh Şazeli'dir.

«Bizde umumiyyetle pek meşhur adamların bile iki asırlık ecdadı kolaylıkla tâyin edilemediği halde Evliya Çelebi Birinci Ahmet devrine yetişen ve Dörnüncü Murat devrinde yaşıyan Mehmet Çelebi'yi iki asır[evve vefat eden Kör Hasan'ın oğlu olduğunu nasıl kestiriyor. Bunu da bir türlü anlıyamadım.

«Biz yine hayalden bahseden tarihlere avdet edelim.

« Müverrih İbn-i Iyaz «Bedi-uz-zuhur fi vakayi-ud-duhur» adlı Mısır tarihinin 923 senesi cumadelûlâ vak'aları meyanında Birinci Selim'in Cize'de ikameti esnasında bazı geceleri huzurunda hayal oynattırdığını ve bundan mahzuz olarak hayalîye ihsanlar verdiğini kaydetmekte ve Selim'in «İstanbul'a avdet ettiğim zaman bunu beraber götüreyim» dediğini ilâve etmektedir.

«Bu noktayı profesör Kahale'nin « Der İslâm» Mecmuasında neşrettiği makale ile biraz tenvir etmek kaabil olacak zannederim. Profesör Kahale büyük bir tali' eseri olarak elde ettiği kıymetli bir hayal takımını bu devre atfediyor ve bunu makalesinde izah ediyor. Bir sayfa evvel naklettiğim tasvirlerin Karagöz ve Hacivat'a olan müşabehetleri bizde hayal oyunu için olduğu gibi eşkâli için de Arap memleketlerinden büyük bir istifade edildiği zannını takviye ediyor. Bu cihetin ayrıca tetkiki pek faydalı olabilir.

«Hayal tasavvufî bir kıymeti haiz olması itibariyle mutaassıp muhitlerde müsamaha ile karşılanmıştır. Meselâ Ebussuut'un bu mevzua dair bir fetvası vardır.

«Mukaddimesi Müverrih Âli tarafından 996 da yazılmış ve «Risail-ül-mesail» adı verilmiş olan Ebüssuut fetvalarında aşağıdaki istifta mevcuttur :

«Mesele : Bir gece bir mecliste hayal-i zıl oyunu getirilip imam ve hatip olan Zeyt ol mecliste bile olup oyunu aharine değin seyreylese şer'an imametinde ve hitabetinde azle müstahak olur mu? Elcevap: Eğer ibret için nazar edip ehl-i hal fikri ile tefekkür etti ise olmaz.»

« Bu fetvadan sonra kitaba aşağıdaki Arapça kıt'a ilâve ed lmiş. Aynen naklediyorum

رايت خيال الظل اكبر عبرة
لمن هو فى علم الحقيقه راق
شخوص واشباح تمر وتنقيضى
وتفنى سريعاً والمحرك باق

«Bazı yerlerde ikinci ve dördüncü beyitler bu surette kaydedilmiştir :

لمن هو فى طرق الحقيقه راق
ثلث و مثنى والمحرك باق

«Bursalı Tahir Bey'e ait bir not defterinde bu mevzua dair Molla Fenari'nin de bir fetvası olduğu ve bu kıt'anın ona aidiyyeti mukayyet ise de bulmak mümkün olmadı.

[Not: Hususi kütüphanemde mevcut bir yazma mecmuada Ebussuud Efendi'nin yukarıya geçirilen fetvası Fenari'ye ait olarak gösterilmektedir. M. Z. P.]

«Balıkesirli Rasih Efendi «Bülgat-ül-ahbap» adlı eserinde bu kıt'ayı İmam-ı Şafiî'ye atfediyorsa da buna ihtimal verilemez. Bu kıt'ayı Muhittin-i Arabî'ye atfedenler de var, fakat me'haz zikredilmemiştir.

«Naima ve Raşit tarihlerinde ve daha muahhar bazı tarihlerde hayalin ismi geçerse de oyun hakkında tafsilât olmadığından isimlerini sıralamağa lüzum görmüyorum. Bazı vekayinamelerde de böyle. İşte iki misal :

«Hebetullah sultanın vilâdetini tes'it için 1143 te yapılan yedi gün ve yedi gecelik bir şehrâyin için Şair Haşmet'in yazdığı «Surname» lerde, bu kabil bütün eserlerde olduğu gibi, hiç tafsilât vermeden hayâl oynandığından bahsedilmektedir.

«İkinci Mahmut tarafından 1252 de Abdülhamit ve Abdülâziz'in Kâğıthane'de yapılan sünnet düğünlerinden bâhis olan ayak sahafı Güranlı Hızır Efendi'nin «Surname-i Hitan» adlı manzum eserinde de hayalin zikri geçer

Kimi oldu perde-i lü b u hayale perde ki
Bezle ile eyledi halkı seraser dilküşa
Etti Karagöz'le Hacı Evhadi tasvir ile
Sünnet olan gûdegân ü nâzıranı pür safa

«Ahmet Rasim Bey iptida «Tarih ve Muharrir» sonra da «Muharrir Buya» adlı eserlerinde bize hayale dair kıymetli malûmat vermektedir.

«Ali Rıza Bey Merhum «İstanbul eğlenceleri» başlıklı yazılarında hayalden ve yetiştiği meşhur hayâlcilerden bahseder.

«Tevfik Rüştü Bey de bu mevzuu tetkik etmişler ve bilhassa İbn-i Danyal'in Tayf-ülhayaline ait «Hâkimiyyet-i Milliyye» gazetesinde iki makale neşretmişlerdir.

«Son zamanlarda intişar eden, Refik Ahmet Bey'in, « İstanbul Nasıl Eğleniyor » adlı eserinde bu mevzua dair bazı yazı vardır. Muhit ve Resimli Ay Mecmualarında da Karagöz hakkında birer makale intişar etmiştir. Bunlarda yeni malûmat yoktur.

«Hayali en ehemmiyyetle ve merak ile tetkik eden Almanlardır. Doktor Yakop'un bidayette bahsettiğim vâkıfane eserini doktor Ritter'in hayalin tarihçesi hakkında bir hulâsa ile hayalî Nazif Efendi'nin üç oyundan ibaret olan nefîs kitabı âdeta itmam etmiştir.

«Macarlı Doktor Konoş da, hattâ biraz daha evvel, İstanbul'a kadar gelerek bu mevzuu tetkika uğraşmış ve Macarca birçok neşriyatta bulunmuştur. Bakınız «Türk Halk Edebiyatı» adlı eserinde doktor Konoş Karagöz dolayısiyle ne diyor:

«Türk Edebiyat Tarihinde Karagöz oyunlarının hiç tesiri görülmüyor. Halbuki Türk komedisinin vücude gelmesine bunların çok hizmeti olacaktır. Türk müellifleri saçma Fransız komedilerine bakacaklarına Karagöz oyununa dikkat etmiş olsalar millî oyunlar çıkarırlardı.

«Bunu takdir eden bir sanatkârımız, Nâşit Bey, hayali canlı olarak sahneye çıkarmak istemiş ve kendisi Hacivat rolünü oynadığı bir komedi tertip eylemiş ise de muhatap bir Karagöz bulamadığından bu eseri yüzüstü kalmıştır.

«Halk tiyatrosu olan Karagözü canlandırmalıdır diyen Ziya Kökâlp'da bu millî oyundan istifade temenni ediyordu. İnşallah bundan böyle bu kıymettar nasihatlarla âmil olanlarımız yetişir.

«Fransız seyyah ve muharrirleri de Karagözü unutmamışlardır. İlk defa Thevenot Seyahatnamesinde Karaköz'den bahseder. Bundan başka bellibaşlı muharrirlerden Gerard de Nerval de « Şarkta Seyahat » unvanlı eserinde seyrettiği bir oyunu uzun uzadıya nakleder. Teophil Gautier de İstanbul'a dair eserinde görmüş olduğu Karagöz'den bahseder. Adolphe Thalarro temaşaya ait bir mecmuanın Türk tiyatrosuna hasrettiği bir nüsha-i fevkalâdede biraz da Karagözden bahsi unutmamıştır. Louis Roussel Yunanistan'da Karagöz unvanlı bir doktora tezi yapmıştır.

« Eski Fransız sefirlerinden biri olan Marquis de Nointel sefaretnamesinde bir başkasını tekiden « Şarkta temaşanın yegâne enmuzeci son derece gayr-i ahlâkî olan Karagöz'dür» tarzında bir cümle görürüz.

«Kragöz'e atfedilen bu gayr-i ahlâkîliğin nerden çıktığını ayrıca merak ettiğimden mümkün olduğu kadar araştırdım. Bu şöhretini izah edecek bir cevap bulamadım. Karagözü yalnız gayr-i ahlâkî telâkki edenler aldatılmış olsalar gerek Onlar herhalde Karagöz'le isminden başka bir alâkası olmıyan bir temsilde hazır bulunmuş olacaklardır. Karagözün bugün mevcut otuz küsur oyunu hiç gayr-i ahlâkî değildir. Bu su-i şöhrete lâyık bir iki oyunu varsa onlar da hiç şüphesiz mevcut rağbeti tezyit gayretkeşliğinden ileri gelmiştir. Rağbet gören her şeyin taklit edildiği ve taklidin hiçbir zaman nezih bir şey olmıyacağı aşikârdır. Tekrar edeyim, umumiyyetle Karagöz'e gayr-i ahlâkîlik isnat edilemez.

« Şimdi birlikte Karagöz'ün şahsiyyetini tahlil edelim. Evliya Çelebi'nin söylediği gibi Karagöz'ün kıyafeti, hayat tarzı, menfaatperestliği bize onun çehre serbestliği ile şehir hayat kaydını ruhunda mezcedenlerden biri olduğu hissini verebilir. Fakat dikkat edilecek olursa görülür ki Karagöz kafası, suratı, hareketleri, düşünüşü ve söyleyişi itibariyle tamamiyle Türktür. Hem de başka harslerden büsbütün uzak kalmış, Bizans mağlûbiyyetiyle asla bulaşmamış hâlis muhlis bir Türk'tür. İşte bundan dolayıdır ki Evliya Çelebi'nin sözlerine itimat edemem. Karagöz'de Türk milletinin halk tabakasına has bir mâneviyyatın her türlü tecelliyatı görülür. O, Türkün bütün nakîse ve faziletlerini yüklenmiş bir örnektir.

«Evvelâ bir Türk gibi saf ve sadedildir. Dost bildiği herkese evinin kapısı gibi ruhunun her köşesini açar. Bütün düşünceleri, bütün dertleri alenîdir. Evinde olan biteni sokakta gelen geçen herkes bilir. Hem kendine muhasım; hiç olmazsa kendine muhalif birçok anasırla muhattır. Sabahtan akşama kadar karşısına çıkanlara meram anlatmakla meşgûl ve yorgundur. Evinde karısından azar işitmek, dışarda ise tanıdıklarından bazan dayak yemek nasibidir. Her oyunda bin türlü entrika döner. O, zengin olur, öteki bahtiyar. Karagöz ise daima açıkta kalır. Bir deli gelir bir cemiyyeti dağıtır, herkes kaçar. Yalnız Karagöz onun eline düşer ve bütün kaçanların hesabını öder. Zira o, her Türk gibi civanmert ve desisesizdir ve ruhunda Türklüğü için, temiz ve tükenmez bir gurur vardır. İşte bu gururu sayesindedir ki daima en ûlvi hislerin müdafii kalır ve gülünç bir vaziyete düşmez.

«Hacivat'a gelince o da Türk milletinin diğer bir cephesini teşkil eder. O başka harsler temessül etmiş sun'ileşmiş kimselerin nümunesidir. Onun için konuştuğu lisanı Karagöz bir türlü anlıyamaz. Hacivat ağır başlı tavırlarına rağmen hoppa ve gülünç bir adamdır. Hayatta söz söylemekten ve tumturaklı cümleler yapmaktan başka bir şeye yaramadığını bilir. Tam bir Osmanlı tipidir. Karagöz'ün amelî ve sade ruhu onun nazarî ve ivicaclı benliğini çekemez.

«Her ikisi de o kadar kat'i ve canlı birer şahsiyettir ki insan onlara baktıkca kendini düşünmeden alamaz.

«Karagöz ve Hacivat'dan maada diğer eşhasın bir iki müstesnadan başka hepsi muhtelif şark ırklarına mensupturlar. Arap, Acem, Arnavut ilâh. hepsi ortaya kavmiyyetlerine mahsus kıyafetleriyle millî şarkılarından birini terennüm ederek gelirler ve vak'aya iştirak ederler. Sebeb-i mevcudiyetleri ise güldürmiye vesile teşkil etmekten başka birşey değildir. Zira Karagöz en büyük meziyyetinin güldürmek olduğunu pek takdir eder ve güldürmek için hiçbir fırsatı kaçırmaz ve kaçırtmaz».

Eski adetleri pek iyi bilen Ulunay Karagöz'e dair ramazanda yazdığı bir fıkra münasebetiyle yine o zamanı yaşamış ve yazılariyle tanınmış olan Salih Sâim Bey'den aldığı bir mektup üzerine yazdığı «Yine Karagöz» başlıklı yazıda (Yeni Sabah, 4 Ağustos. 1950) Salih Sâim Bey'in mektubundan şu satırları aynen nakletmiştir:

«Sıraladığınız karagözcülerin başında «Arap Ömer» gelir. Merhum bizim Üsküdar'ın Aykapı sakinlerinden bir habeşî idi. «Karagöz'ün ölümü» onun vefatiledir diyebilirim. Arap Ömer için oyuna başlasın diye tepinirdik. Fakat mümkün mü? O teravihi kılmadan perdenin arkasına geçmezdi. Şöhreti saraya aksetti ve Kol ağalık rütbesiyle muzıkaya alındı.

«Böyle sanatkârlar arasında İsmet efendiyi, Süruri'yi, Harbiye Nezareti kâtiplerinden Ali Münir'i de unutmamalı. Sonra muzıka-i hümayunda Palabıyık Fuat Beyler, Uzun ve Sıska İsmetler, Mülâzim Cemal Beyler, Askerî Müzede mehterhaneye memur hokkabaz Cemal Beyler, Garip İhsanlar, Miralay Mehmet Şah Bey Zade Halim Beyler kalbur üstüne gelen meşahirdendir. Bunların kodamanları Mehmet Şah Bey, Miralay Mehmet Ali Bey, Miralay Neş'et Bey, Gözü güzel Hacı Hakkı Beyler, sonra Zâti Bey.

«Bunların arasında sonra Paşalığa terfî eden Nes'et Bey Gayet vakur, ağırbaşlı bir şahsiyyetti.

«Kabataşlı topal Sadık'ı da daima yad ederiz.»

Karagöz'ün tarihi hakkında kısaca malûmat veren ve zamanındaki tanınmış Karagözcülerin adlarını da yazan Ercüment Ekrem Talu (Dünden Hatıralar) da «Karagöz» oyununu şöyle anlatıyor:

«Hayâl perdesi, ekseriya ramazanlarda, içerileri nisbeten genişce olan mahalle kahvelerinde kurulurdu. Lâkin ramazandan gayrı vakitde de, İstanbul'un birçok yerlerinde. haftanın muayyen geceleri Karagöz oynattıran kahvehaneler yok değildi ve buralarda mahalle halkı, hatta civar mahallerde oturanlar bile can atarak gelirlerdi.

«Lâkin perdenin karşısında ön sıraları işgal eden çocukların neş'esi, sevinci görülecek şeydi: Perdenin arkasında, hayâlci, titrek ve donuk bir ışık veren, bezir yağına batırılmış istopaları tutuşturur, fakat «Göstermelik» denilen ve perdede sabit duran tasviri bir türlü kımıldatmaz, afacanların da sabrı tükenirdi. O zaman, el çırparak, hep bir ağızdan tuttururlardı:

Başlar mısın başlıyalım mı?
Karagözün evini taşlıyalım mı?

«Bu tekerlemeden bir kaç defa terennüm edildikten sonra, göstermelik, yerinden ağır ağır kalkar, perdenin arkasında bir def gürültüsü başlar. Derinden derinden Hacivat'ın ağdalı, boğuk sesi duyulurdu:

Nakş-ı sun'un remzeder hüsnünde ruyet perdesi
Hace-i hükm-ü ezeldendir hakikat perdesi
Bu hayal-i âlemi gözden geçirmektir hüner
Nice kara gözleri mahvetti suret perdesi
Of; hey hak! perdemi sanmayın bezden
Hisse alın siz bu sözden
Of; bir yâr-ı vefâkâr olsa.. Ol söylese ben dinlesem...

«Ve hemen arkasından, Karagöz'ün munis, şirin yüzü görünür, köftehor, cinaslariyle, tavırlarıyle, Hacivat'a ettiği şakalarla ortalığı gülmeden katıltır, kırar geçirirdi.

«O lâubali kahvehane muhitinin, tütün dumanlarına, kırık pencerelerden içeriye zehir gibi giren soğuk, iskemlelerin biçimsizliğine ve rahatsızlığına rağmen, kendine göre bir sevimliliği vardı. Ve şüphesiz ki, bu havayı, seyircileri bol bol güldürerek, gönüllerdeki pası dağıtan, neş'e ve neşat saçan, yüzlerce yıllık Karagöz'le onun kafadarları yaratıyordu.

«Kendi çocukluğumun, hayâl perdesine borçlu kaldığı eşsiz neş'e gecelerini yadettikçe,

sinemadan aynı zevki elbette duyamıyan bu günün çocuklarına, zamanın birer öksüzü gibi acıyasım geliyor.

«Biz Karagözü öldürmiyecektik. Ona pek yazık oldu. Hayal perdesi bize atalarımızdan kalma mirasa dahildi. Bilhassa halkın mütevazi tabakası hayatın üzüntülerini, kış gecelerinin bitip tükenme bilmiyen uzun saatlerini onunla oyalıyordu.

«Aynı zamanda, hayâl perdesinin repertuvarı İstanbul'un âdetlerinin ve an'anelerinin küçük ölçüde birer tarihi dersleri. Gelmiş geçmiş devirlerin kıyafetlerini, tâbirlerini, içtimaî hususiyyetlerini geçirdikleri istihalelerle orada bulurduk.

«Sonra Karagöz, hal esprisinin, halk edebiyatının biricik belirme ve gelişme sahası idi. Besliyemedik, öldü. Her oyunun sonunda Hacivat'ın tekrarladığı gibi:»

Yıktık perdeyi, eyledik viran :

«Fakat, gidip te bunu haber verecek ortada, yazık ki bir «Sahip» bulamıyoruz.»

KARA GÜNLERE KALMAK (قره گونلره قالق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle felâket ve musibete uğramak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bu gece şe'mine cemolmuş idim ol mahın
Ne kara günlere kaldım nelerden ayrıldım
Yahya

KARA HABER (قره خبر) [*Hal*] Mecaz yoliyle ölüm, felâket haberi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hat geldi ruh-ı yâre deyu eyledim ihbar
Ey bâd-i saba kara haberden daha nen var?
Nâzım

KARA HABIT (قره حابط) [*Coğ.*] Aydın şehrinin eski adıdır.

KARAKA (قاراقا) [*Bah.*] Ahşap harb gemilerinden birinin adıdır. Bunlara «Kapak» da denilirdi. İkinci sınıftan sayılan bu gemiler iki anbarlı idi. En üst güvertesinden başka birbiri altında iki batarya top bulunurdu. Üç anbarlılar gibi bunlar da «Kalyon» sınıfından sayılırlardı

KARA KONCOLOS (قره قونجولوس) [*Hal.*] Cadı, umacı ve gulyabani gibi çocukları korkutmak için icat olunmuş korkunç bir şahsiyyet adıdır.

KARAKULAK (قره قولاق) [*Ida.*] Emir çavuşu, haberci yerinde kullanılır bir tâbirdir. Karakulak çakala benziyen bir hayvandır. Vaktiyle vezirlerin, yeniçeri ağasiyle, bostancıbaşı'nın hizmetlerinde bulunan karakulaklar önde gidip yol açtığı ve yasakçı yerinde kullanıldığı gibi muhabere işlerinde de istihdam olunurlardı. Bostancıbaşı karakulağı daimî surette sadrazamın yanında bulunur, Bâb-ı âli ile saray arasında iş görürdü.

Menzil atları sürücülerine de karakulak denilirdi. Bunlar ulakların yani postacıların önlerinde giderler ve kasabaya girerken yüksek sesle ve muayyen bir kaide ile bağırarak postanın geldiğinden halkı haberdar ederlerdi.

KARAKULLUKÇU (قره قولجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı bölük ve ortalarındaki küçük çavuşlara verilen addır. Bunlar çorbacıların ve zâbitlerin emir çavuşları idiler.

Acemi oğlanlarından yeniçeri ocağına yeni kaydedilenlerden oda hizmetlerinde istihdam olunanlara da bu ad verilirdi. «Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c, 1, s 64) de bunların gördükleri hizmetler hakkında şu tafsilât verilmektedir: «Acemi oğlanlarından kapıya yeni çıkmış olanlara yani yeniçeri ocağına kaydedilenlere düzen akçası ismiyle ikişer altın verilirdi. Bu yeni efrat mensup oldukları odalarda karakullukçuluk ederler, yani oda hizmetine bakarlardı. Vazifeleri odalarını süpürmek, silmek, ihtiyar yoldaşların ve odaya gelen misafirlerin ayakkaplarını temizlemek, yemek kaplarını yıkamak, odanın odununu yarmak, kandillerini yakmak, pazardan odanın levazımını tedarik etmek gibi şeylerdi. Her odada odanın kalabalık ve tenha oluşuna göre bir ve iki karakullukçu vardı. Ortaları kalabalık olan, kul kethüdasının odasında beş ve çavuş odasında dört karakullukçu bulunurdu. Kethüda ve çavuş karakullukçularının en yenisine karakullukçu onun alt yanında olanına pazara giden derlerdi. Yine bu iki bölükte papuççu ve kandilci isimleriyle de karakullukçular vardı. Kethüda ve çavuş karakullukçularına aşçıbaşı nezaret ederdi. Bunlardan maada ocağa verilen acemilerden bir iki nefer de çorbacıların seyislik ve hasekilik gibi hizmetlerine bakarlardı.»

Kapusunda karakullukçu iken zengi-i Şam
Her seher zir-i serinde bir kızıl altun bulur
Sâbit

KARA KURUŞ (قره غروش) [*Mes.*] Osmanlı memleketlerinde tedavül eden ecnebi paralardan birinin adıdır. Ayarları has olan bu kuruşlar Alman talarileriyle İspanya'nın riyal ve eküleri idi.

1138 rebiulevvel 1725 ikinci teşrin senesindeki para tarifesine göre dokuz dirhem gelen kara kuruş 181 akçaya geçerdi.

Üç sülüse bir kara kuruşu bozda rüzgâr
Birisi kalp biri kızıl birisi züyuf
Sarraf-ı dehr aldı görünce bu haleti
Üç sülüs kem'ayarına lânet kuruşa yuf
Nâbi

Sevad-ı vechini arzeyleyüp gece âşık
O sim pareye yandırdı iki kara kuruş
Sâbit

KARALAMA (قرالامه) [*San*] Yazı öğrenmek için yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mektep çocukları gibi hattatlığa çalışanlar da bir harfi veya bir kelime ve satırı otuz kırk defa bir kâğıda alt alta yazdıkları ve bu türlü yazılar kğıdı karartma mahiyetinde oldukları için bu ad verilmiştir. Hattatlığa çalışanlardan yazıyı oldukça ilerletenler hocalarının tashihlerini havi olan meşkler gibi bu karalamaları da saklarlardı.

KARAMAN (قرمان) [*San*] Eskiden cıvataları yerlerine yerleştirmek ve oturtmak için balyoz sıkleti kâfi gelmediği zamanlarda kullanılan, demirden mahrut şeklinde yapılmış, bir nevi el şahmerdanın adıdır.

KARAMAN HALATI (قرمان حلاطی) [*Bah.*] Karaya oturmuş gemilere, bağlayıp çekecek gemiler tarafından karamanlamak için verilen yedek halatın adıdır.

KARAMUK (قارامۇق) [*Coğ.*] Bolvadin kasabasının eski adı idi.

KARAMÜRSEL (قرەمرسل) [*Bah.*] Marmara sahillerinde işliyen küçük gemilere verilen addır. Osmanlılar ilk defa denizde bu türlü kayıklarla görülmüşlerdir.

KARAMÜRSEL SEPETİ (قرەمرسل سپتی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ufak tefek, gösterişsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KARA NAMLU (قرەناملو) [*Ask.*] Eski çakmaklı tüfeklerden birinin adıdır. İsakçı'da bunlarla «Çevherdar» adını taşıyan o neviden tüfeğin bulunduğu «Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesikadan anlaşılmaktadır. (Askerî fiş numarası 2669, tarihi 10 zi. 1183) olan ve Silistre kazasile mütesellim, âyan, zâbitan ve mübaşire hitaben sadır olmuş bulunan hüküm müsveddesinde paslanmış ve bazılarının çakmakları kırılmış olan bu tüfeklerin silinmeleri ve tamirleri için cebeci ocağı tüfekçi esnafından on nefer gönderildiği bildirilmiştir. Yine o vesikaya nazaran bu tüfekler biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki nevi idi.

KARANTİNEHANE (قرانتینه خانه) [*Ida.*] Bulaşık ve salgın hastalık olan bir yerden gelen yolcularda hastalığın bulunup bulunmadığı anlaşılmak üzere şehir halkından ayrı olarak bir müddet nezaret altında bulundurulmak üzere yaptırılan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hastalıklı yerlerden gelenler geldikleri yerlerdeki hastalığın cins ve nev'ine göre burada kalırlar ve sonra şehire girerlerdi.

KARAR (قرار) [*Mus.*] Muhtelif perdeler üzerinde gezindikten sonra, çalınacak fasla ait perde üzerinde durmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KARARDÂDE ÇEKİLMEK (قراردادە چکیلمك) [*Ida.*] Artırmağa konulmuş olan şeye son talibi tarafından teklif olunan bedelin uygun görüldüğüne dair verilen karar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Karardâde; karar verilmiş, neticelenmiş demektir.

KARARGÂH (قرارگاه) [*Ask.*] Herhangi bir askerî kuvvetin kumandanının, kuvvetini sevk ve idare etmek üzere seçtiği ve kumandanlık heyetiyle birlikte yerleştiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Karargâh; karar edilen, oturulan yer demektir.

KARARGÂH-I UMUMİ (قرارگاه عمومی) [*Ask.*] Bir memleketin her sınıf askerî kuvveti kumandanının (Başkumandan) bütün kuvvetlerini sevk ve idare etmek üzere erkân-ı harbiye-i umumiyye ve sair maiyyetiyle birlikte yerleştiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KARAR-I İDADİ (قرار اعدادی) [*Huk.*] Dâvanın tahkik ve rüyetini teshil (kolaylaştırmak) ile katî neticeyi hazırlıyan hüküm hakkında kullanılır bir tâbirdir. İdadi; Arapça hazırlama demektir.

KARAR-I KARİNE (قرار قرینه) [*Huk.*] Dâvanın görülmesini kolaylaştırmak ve neticesini hazırlamakla beraber bunun mahiyyetini ihsas ettiren hüküm yerinde kullanılır bir tâbirdir. Karine; Arapça sözün kastolunan mânaya delâlet eden siyak ve sibakı, bir şeyin hakikate yakin husulüne delil olan şey demektir.

KARA SAÇAK (قره صاچاق) [*Mim.*] Saçak merteklerinin altı kaplamasız kirişli âdi saçağa verilen addır.

KARA SANDIK (قره صندیق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortalardaki, şimdiki tâbirle, kasa adıdır. Bu sandığa «orta sandığı» da denilirdi. Her ortanın bir sandığı vardı.

Sandığın sermayesi; «tas parası» namiyle ulûfe tevziinde alınan paralarla zengin yoldaşların vakfettikleri mebaliğden ve ölen yeniçerilerin satılan eşyalarının bedellerinden meydana geliyordu. İkraz faizleri de sermayeye ilâve edilirdi.

Sandık işleriyle «ocak beytülmalcısı» adını alan bölükbaşı veya çorbacı meşguldü. Sandık işleri orta veya bölük halkının murakabesi altında bulunduğu için su-i istimal yapılamazdı.

Orta efradından harbde esir düşenler bu sandıktan fidye-i necat verilmek suretiyle esaretten kurtarılırlardı. «Kara sandık» ismini de bu işten dolayı almış idi. Ölenlerden vârisleri çıkanların paraları da buradan verilirdi.

KARASİ (قرەسی) [*Coğ.*] Balıkesir vilâyetinin eski adıdır. Uzun zamanlar Hüdavendigâr (Bursa) vilâyetine bağlı bir liva (sancak) halinde idare edilmiş iken sonradan müstakil liva haline konulmuştur.

KARASU (قرەصو) [*Tıp.*] Bir nevi göz hastalığına verilen addır.

İstirim olsun tecelliyab-ı rüyet her basar
İnmesün hiç bir göze âlemde Yarab karasu
Abdülâziz Mecdi

KARAVAS (قاراوش = قرەوش) [*Hal.*] Köle, kul yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kanunî Kanunnamesi»nde kul karabaş suretinde geçer. Çankırılı Ahmet Talât Bey halk şiirlerindeki «taşlama - hicviye»leri tetkik ederken (Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i, sahife 145 haşiyesi) «(Karabaş) olması da kabul edilebilir Çünkü alaca siyah köpeklere «karabaş» demek Anadolu'da âdettir. Kapıda bekliyen köpek olacağına nazaran bu tevilin kabuliyle bir zarar gelmez» diyor.

Elin kapısında karavaş olan
Burnu sümüklü, hem gözü yaş olan
Bayramdan bayrama bir traş olan
Berber dükkânında oğlan beğenmez
Gazak Abdal

Rahat etmez senden ötrü gendüzün
Kul karavaş eylemiştir kendi özün
Âşık beşe

KARAVELE (قاراوله) [*Bah.*] Eskiden Türk denizcilerinin büyük teknelere verdikleri addır. İspanyol'ların «Taravela», İtalyan'ların «Taravello», İngilizler'in «Garavela», Fransızların «Caravelle» tâbir ettikleri kalyon nevi'inden gemiler başlıca nakliye işlerinde istimal edilmekte ve İspanyollar'la beraber Fransız'lar ve diğer bazı milletler tarafından da kullanılmakta idi.

Son zamanlarda bu tâbir gemilerde nizamsız ve denizcilik kaidelerine riayetsiz olarak vukua getirilen hallere denir. Her hangi bir şeyin nizamsız bir halde bulunmasına «Karavele halinde» denilir.

KARAVUL (قرەول) [*İda.*] Eskiden karakol yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir «Karagol, karakol galattır. Aslı Heravul, dolaşıcı asker kolu, ketibe, karavulhane, müfrez askerin meskeni, ufak kışla - Herk» suretinde izah olunmuştur.

Osman Ergin Karakollardan bahsederken (Mecelle-i Umur-u Belediye, cilt - 1, sayfa 927 haşiyesi) diyor ki: Türkçe'nin Acemce'ye faikiyyetini isbat için Çağatay şuarasından Ali Şirnevaî'nin yazmış olduğu «Muhakeme-tül-lugateyn»de (Bazı elfaza «vul» ilâve edip selâtinin rezim ve bezim esbabından bazılarına sıfat-ı muayyene kılarlar. Karavul = Asker bekcisi, cundavul = dümdar, yasavul = yasakcı ve emsali gibi) denilmektedir.

«Bu kelime Osmanlı Türkçesinde karagol şeklinde müstamel olup (K) ile (G) aradaki kurb-ı mahreç dolayısıyle bilâhere imlâsı «Karakol»a inkılâp etmiş ve bu suretle aslından tebaüt edilmekle bu kelime hakkında bazı tefsirat baş göstermiştir.

«Ezcümle berri ve bahrî asakir-i padişahın kulu (bendesi) ad edildiğinden padişah uğrunda harbedenlere (Kara kulu),, denizde harbedenlere de (Kalyoncu kulu) demek lâzım gelir zannedilmiş ve bu zanna binaen kara kulhane, kullukçu ve kalyoncu kulluğu tâbirleri ihdas olunmuştur.

«Hâlbuki esasen İstanbul'daki askerlere (Kapı kulu) yani Pay-ı Taht askeri, vilâyetlerdeki askerlere de (Yerli kulu) denilirdi. Bazı kere (Yerli kulu) neferatına asker ilâve olunur, bunlara da (kul oğlu) derlerdi.

«Kara kulu asakir-i berriyye hakkında yakışık alsa bile bahriye askerleri hakkında yalnız kalyon istimâl edilmediği için bunlara muhtasaren (Kalyoncu kulu) demiye lüzum olmayıp buna da faraza deniz kulu demek iktiza ederdi.»

Bahriye askerlerine «Kalyoncu», onların karakollarına da «Kalyoncu kulluğu», denilmesi o zamanın en büyük harp gemisi olan «Kalyon»un bahriyeliler için umumî bir tâbir olarak kullanılmasından ileri gelmiştir.

§ [*Ask.*] Düşmanın âni tecavüzlerinden emin olmak için ordunun etrafını muhafazaya memur edilen piyade ve suvari askerlerine de evvelleri Karavul denilirdi. Bu da sonraları «Karakol» olmuştur.

KARAVULHANE (قره‌ول خانه) [*Ida.*] Şehir ve kasabalarda asayiş ve emniyyetin muhafazası maksadiyle içine asker ve zaptiyye oturtulmak için yapılan binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i osmani» de Karavulu «Karagol, Karakol galattır aslı Heravul (dolaşıcı) asker kolu ketibe - karavulhane müfrez askerin meskeni ufak kışla-herk» suretinde izah ermiştir.

Muhtelif vesilelerle pek çok manzum tarih yazmış olan Ziver Paşa'nın divanında (Asar-ı Ziver Paşa, divan ve münşeat, Bursa Vilâyet Matbaası, 1313) Karavulhane için ilki 1254 (1838), sonuncusu da 1264 (1847) olmak üzere sekiz tane manzum tarih vardır. Bu sekiz tarihten yedisinin 1254 tarihli oluşu Karavulhane yapılışının o sene başlamış olduğuna hükmedilebilir.

Karavul sonradan karakol olduğu gibi Karavulhane de karakol olmuştur.

Ziver paşanın 1254 tarihli manzum tarihlerinden bir tanesi :

Şah-ı nusrat menkibet Sultan Mahmud'un müdam
Cünd-i mansurun muzaffer ide hayrunnasırîn
Bu karavulhane ile bak Samatya semtini
Kıldı ihya lütfedüp ol nur-ı çeşm-i müslimiyn
İntizam-ı askerin gördükçe ol Şâhinşehin
Dediler şahan-ı âlem târik Allah âferin
Ziver'a tarih-i itmamın mücevher söyledi
Bu karavulhaneyi âbat kıldı şah-ı din

KARAYA GİTMEK (قره‌یه گیتمك) [*Bah.*] Kapalı ve puslu havalarda mevki tayininde hata ederek yanlış rota takibetme veya her hangi bir idaresizlik ve hata neticesi bir geminin çektiği sudan az suya kadar karaya sokulması ve alttan ka'rı bulması hakkında kullanılır b-r tâbirdir. Buna «Karaya oturmak» da denir.

KARAYA UĞRATMAK (قره‌یه اوغراتمق) [*Bah.*] Sahile yakın bulunup da fırtına ve denizlere karşı kalkınamama ve sair sebep ve avamil tesiriyle idare edilememe neticesi bir geminin karaya bindirmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KARA YAZI (قره یازی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Talihsizlik, bahtsızlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yazılmış sanmanuz levh-i cebinim üzre ebrudur
Benim baht-ı siyahım bildirir bir kara yazudur
Âni

KARAYIM (قرایم) [*Hal.*] Hazarlardan Musevîlikte kalan kavme verilen addır. Kırım'da tavattun etmiş olan bu kavim Tevratı İbranî harfleriyle Türkçe yazıp okurlar ve takvimlerini sâl-i Türkâni (Türk senesi) kullanırlar.

KARCAŞMAK (قرچشمق = قارجاشمق) [*Hal.*] Altüst olmak, karışmak; huzur ve âsayiş muhtel olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Naima gibi eski tarihlerde geçer.

KÂRDGERAN (كاردگران) [*Sar.*] Saray bıçakçıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kârd; Farsça bıçak demektir.

KARGA (قارغه) [*San.*] Eski kitaplarda hassaten yazmalarda ciltlerin mütemmimi ve mülâsıkı olarak yapılan kısma verilen addır. Türkçe olan bu tâbirden ziyade Arapçası bulunan (maklâp = miklâp) kullanılırdı. Maklâp kitabın üst kapağının arasına konulmak suretiyle kitabı her tarafı kapanmış bir vaziyete koyması noktasından muhafazasına hizmet ettiği gibi okunan sayfa arasına vazedilmek suretiyle kitap açıldığı zaman bırakılan yeri kolaylıkla bulmıya da yarardı. Miklâp kabın arasına konulduğu zaman meydanda kalan kısmına «sertap» denilir. Kıymetli ciltlerin sertaplarına ya bir âyet yahut münasip bir beyit veya fıkra yazılırdı.

KARGACIK (قارغه جق) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Arap harflerinin sonuna ve yazıda bazı boş kalan yerlere konulan süs nevilerinden birinin adıdır. Yazıya yeni başlamış olanların harfleri biribirine karıştırmak suretiyle yazdıkları yazıya «kargacık burgacık» denilirdi.

KARGA DERNEĞİ (قارغه درنگی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kuru kalabalık yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Türki» de aşağılık insan topluluğu demek olan «mecma-i esâfil» suretinde izah olunmuştur.

KARGI (قارغی) [*San.*] Ucu sivri demiri olan gönder şeklindeki uzun mızrağın adıdır. Deşmek ve sokmak mânasına gelen karmak'tan gelir. Eski milletlerin askerleri de ellerinde kargı taşırlardı.

KARGILIK (قارغیلق) [*San.*] Fişeklik, fişek kaşlarının merbut bulundukları meşin kuşak adıdır.

KARHANE (قارخانه) [*San.*] Kar kuyusu yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Makine ile buz yapma usluünün icadından evvel yazda kullanılmak üzere kışın yağan karlar evvelden hazırlanmış olan kuyulara doldurulur, kolayca erimemek için sıkı surette bastırıldıktan sonra üstleri örtülürdü. Yaz gelince açılarak çıkarılan

kar İstanbul'a getirilip satılırdı. Eyüp civarında ve daha başka yerlerde mevcut olan bu türlü kar kuyuları buz yapılmağa başlanması üzerine terkedilmiştir.

Erzuruma döndü İstanbul bu kış tarih ile
Halka neşretmek ne hacet ol soğuk efkârını
İltizam it de Fatima bu sene karhaneyi
Halka lûtf ü âm eyle yaz gününda karını

Manastırlı Nailî

KÂRHANE (كارخانه) [*San.*] İş görülen yer, destgâh, fabrika; umumhane «fahişelerin bulunduğu ev» yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Umumi ev halk dilinde kerhane suretinde telâffuz olunur.

Rağbetim yok sendeki alâyişe
Gönlümü kerhane sanma fahişe;

Abdülhak Hâmit

KÂRHANE-İ CÂMEŞUY (كارخانهٔ جامه شوی) [*San.*] Yeniçeri ocağı efradının çamaşırlarının yıkandığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1175 (1761) mevacibine (aylık) ait tevzi defterinde ocakta yirmi üç çamaşırcının bulunduğu yazılıdır.

KÂRHANE-İ HAZRET-İ AĞA (كارخانهٔ حضرت آغا) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı imalâthaneleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapu kulu ocakları, C - 1, sayfa 401) de 1175 hicrî (milâdî 1761) senesindeki ulûfe icmâllerinin birindeki imalâthane usta ve amelesinin san'at nevileriyle miktarı ve maaşlarının yekûnu şu suretle gösterilmiştir:

«Kârhane-i Hazret-i Ağa maa kullukcuyan-ı Hazret-i efendi der mevacib-i lezez sene 1175 kârhane-i saraç nefer 33. kârhane-i mutemet nefer 34, kârhane-i berber nefer 35, kârhane-i aşçı nefer 30, kârhane-i ekmekçi nefer 23 kârhane-i bevvap nefer 9, kârhane-i bekçi-i köşk nefer 25, kârhane-i tegeltici nefer 22, kârhane-i demirci nefer 16, kârhane-i terzi nefer 19, kârhane-i çizmeci nefer 20, kârhane-i çadırcı nefer 20, kârhane-i cerrah nefer 17' kârhane-i cebeci nefer 22, kârhane-i hallaç nefer 19, kârhane-i doğramacı nefer 21, kârhane-i semerci nefer 22, kârhane-i saka nefer 35, kârhane-i seyis nefer 28, kârhane-i şamdani nefer 26, kârhane-i gazzaz nefer 26, kârhane-i kırbacı nefer 22, kârhane-i kazancı nefer 24, kârhane-i kuyumcu nefer 19, kârhane-i kalaycı nefer 23, kârhane-i karcı nefer 21, kârhane-i muytap nefer 27, kârhane-i mumcu nefer 26, kârhane-i meşkci nefer 25, kârhane-i nalbant nefer 35, kârhane-i yaycı nefer 22.

«Bu sanatkârların maaş icmali başka bir maaş kaydine göre şöyle gösteriliyor:

«Mevacip: Kârhaneha-i hazret-i ağa 529802, sıra 10, küsur 29802 bunların üç aylık maaşları 529802 akça olup surre hesabiyle de on surre ve kesir olarak 29802 akçedir.»

KÂRHANE-İ TEGELTİCİ (كارخانهٔ تگلتیجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki imalâthanelerden birinin adıdır. Tegeltici; eğerin altına gelmek üzere hayvanın sırtına konan keçeyi yapan sanat sahibine denir. Tegel, kaba dikiş manâsına olarak bu gün de teyel diye kullanılır. 1175 (1761) senesindeki tevzi defterinde imalâthanede yirmi iki sanatkârın çalıştığı yazılıdır.

KÂRHANELİLER (كارخانه‌لیلر) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına ait levazımın imali için kurulmuş olan kârhane yani imalâthanelerde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer sanatkârlar gibi bunlara da «ehl-i hiref» denilirdi.

KARİ' DEDE (قاری دده) [*Sof.*] Mesnevihanlar tarafından Mesnevi okuturken elinde kitap olduğu halde yanında oturup beytleri okumak suretiyle kendilerine yardım edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kari-i Mesnevi» de denilirdi.

KARİ-İ MESNEVİ (قاری مثنوی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mesnevihanlar tarafından Mesnevi okutulurken elinde kitap olduğu halde yanında oturup beytleri okumak suretiyle kendisine yardım edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Mesnevihanlar Hafız-ı Mesnevi oldukları için dersi ezber takrir ederlerdi. Sonraları o kudrette adamlar azaldığı için yanıldıkları vakit hatırlatmak üzere elinde kitap tutan yardımcı bulundurulmıya başlandı. Mevlevihanelerin bazısında yanyana iki kürsü vardı. Birine mesnevîhan, diğerine kari-i mesnevî çıkardı. Evvelâ kari-i Mesnevî iki beyit okumak suretiyle derse başlar, ondan sonra mesnevîhan takrir ederdi. Şayet mesnevîhan alt taraftaki beyti hatırlamazsa kar-i mesnevî onu okumak suretiyle hatırlatırdı. Daha sonra kari-i mesnevilik adeta bir paye halini almıştı. Yakın vakitlerde kari-i mesnevi olanlar mesnevihan kürsüsünün dibinde oturur, elinde bulundurduğu mesneviden iki beyit okumakla derse başlanırdı. Mesnevihanın elinde de kitap bulunduğu için yanılmak ve hatırlatmak bahis mevzuu olmazdı.

«Mesnevihan olan zatın ders esnasında hatırlıyamadığı beyitleri elindeki kitap yardımıyle ihtar eden zattır.» Suretinde tarif eden üstad Tahir Olgun (Tahir-ül-mevlevî) bunun için şu izahatı lütfetmiştir:

«Letaiften olmak üzere nakledilirdi:

Antalyalı Âdem Dede Galata Mevlevihanesi şeyhi iken kari-i Mesnevîsini - sonra yerine şeyh olan Mehmet Arzi Dede olmak muhtemeldir - bir iş için Şeyhülislâm Bahayi Efendiye gönderir.

«Bahayi Efendi, Âdem Dede'nin muhiplerinden olduğu için dedeye iltifat eder ve kim olduğunu sorar. O da Âdem Dedenin kari-i Mesnevîsiyim diyeceği yerde «Âdem Dede'nin karısıyım» deyince zarif Şeyhülislâm gülümsiyerek:

— Hoş geldin Havva ana; diye lâtif bir lâtifede bulunur.»

KARIN (قارن) [*Ok.*] Öküz veya manda boynuzunun alt kısmına verilen addır. Hayvanın başındaki vaziyete göre boynuzun üst kısmına «kapak» denilir. Bunlardan yay kemiği yapılır, orta kısmı atılırdı. Karın kapağa nisbeten yumuşak olduğu için timar yaylarında karın tercih olunurdu.

KÂR-I NÂTIK (کار ناطق) [*Mus.*] Musiki heveslilerine başlıca makamların tavır ve seyrini öğretmek maksadiyle her mısraında bir makam veya bir ika' ismi zikredilerek tanzim edilmiş şiirlerin bestelenmesinden hâsıl olan büyük parçalara verilen addır.

«Rast» geldim mergzar içre o ruh-ı dilkeşe
Bir usûl ile idüp der «çember» ettim ram onu
Bir «rehavi» nağme-i dilsuza agaz eyle kim
Def gibi «devr-i kebir» ile döne çarh-i deni
Lâ

KARINTI (قارینتی) [*Bah.*] Geminin yanından vurup çalkayan dalga hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Rûzgâr oldu muhalif başıma üştü belâ
Başladı geldi karıntı yine baştan, kıçtan
Agehî

KARI PAZARI (قاری پازاری) [*Coğ.*] Eskiden Çankırı'ya bağlı bir kaza adıdır.

KARIŞTIRAN SARAYI (قاریشدیران سرایی) [*Sar.*] Lûleburgaz'a bağlı nahiye merkezi olan Karıştıran'da bulunan sarayın adıdır. Başbakanlık Arşivindeki bir vesikada sarayın 1092 (1681) senesinde tamir edildiği yazılıdır.

KARİN (قرین) [*Sar.*] Padişahlara yakın olan ve hizmetlerinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «mabeyinci» de kullanılırdı.

Çehre-i fenn-i kasaid revnak-ı berter bulur
Öyle şair böyle şahinşaha oldukça karin
Eşref

KARİNE (قرینه) [*Huk.*] Malûm olan bir vak'adan malûm olmıyan bir vak'ayı istidlâl yerinde de kullanılır bir tâbirdir. Yakin derecesindeki karineye «karine-i katıa» denilir. Karine-i katıa hüküm sebeplerinden biridir.

KARİN-İ EVVEL (قرین اول) [*Sar.*] Hükümdarların mabeyincilerinin başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «ser karin», «baş mabeyinci» de denilirdi. Hükümdarların birkaç mabeyincisi bulunduğu için hepsine birden cem'i olan «kurena» da kullanılırdı.

KARİN-İ SANİ (قرین ثانی) [*Sar.*] Hükümdarların ikinci mabeyincileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «ikinci mabeyinci» de kullanılırdı. Birinci mabeyinciye «karin-i evvel, «ser karin», «baş mabeyinci» denilirdi.

KARKARA (قرقره) [*Hal.*] Eski zamanlarda tüyleri togulgaya ve hotoza takılan büyük ve uzun sorguçlu turnanın adıdır.

KARLI İLİ (قارلی ایلی) [*Coğ.*] Rumeli'de Narda körfezi havalisindeki sancağın eski adıdır.

KARLOVA (قارلوه) [*Coğ.*] Filibe'ye bağlı nahiye adıdır. Merkezi «Akça kliya» idi.

KARN (قرن) [*Vak.*] Yüz sene yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «asır» da kullanılır. Daha başka mânalara da gelen ve cem'i kurun olan bu Arapça kelime (Kamus-ı Osmani) de şöyle izah olunmuştur:

«Boynuz: (Zülkarneyn); Yüz seneden ibaret zaman: (Elyevm on dördüncü kurun-ı Hicrîde bulunuyoruz.) Tarih-i Umuminin münkasim olduğu devirlerden her biri; bir insanın hemsinni yani yaşdaşı demektir ki bu mâna itibariyle cem'i (akran) dır. (Geçen kurun) tâbiri geçmiş olan yüz seneden ibaret zaman ve (karnen bâde karn) tâbiri de (asren bâde asr) demek olduğundan ayrı ayrı mânaları mutazammın addolunarak başka başka göstermeğe lüzum yoktur.»

Elmalılı Hamdi Yazır «ألم يروا كم أهلكنا قبلهم من قرن» âyetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir, c. 3, s. 1878) şu tafsilâtı vermiştir:

«Karn; iki mânaya gelir: Birisi zamandan bir müddete mukterin olan, bir zaman ahalisi olan heyet-i içtimaiyye ki «خير القرون قرني» hadis-i şerifi bu mânayadır. Bunda sivrilmek veya mukarenet etmek mânası vardır: Bu mukarenet veya efradın yekdiğerine mukareneti veya bir peygamber, bir âlim, bir reis gibi büyük bir şahsiyyete mukareneti mülâhaza olunur. Diğeri

de müddet-i zamanın kendisine denir ki asır gibi ekseriyyetle yüz sene takdir edilmiştir. Burada murat evvlkidir.»

KARNEN BÂDE KARNİN (قرناً بعد قرنٍ) [*Vak*] Devir devir, asır asır mânasına gelir bir tâbirdir. Te'bit (sonsuzluk) ifade eder. Tertibe delâlet etmez. Meselâ vâkıf vakfın gallesi (varidatı) karnen bâde karnin evlât evlâdıma ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdıma verile diye şart etse karnen bâde karn tâbiri tertip ifade etmediğinden mukaddem ve muahhar batındaki evlât galleye iştirâk ederler.

KÂRNÜMA (کارنما) [*San.*] Eskiden esnafın ustalık almak için imtihanlık olarak yaptıkları iş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yanlış olarak kârname de denilir.

KARUÇA (قاروچه) [*San.*] Dingilleri üzerine yaylarla asılmış olan arabanın adıdır. Avrupa'da XVII nci ve XVIII inci asırlarda bunların çok süslüleri yapılmıştır. Osmanlılar zamanında da bu arabalar kullanılmıştır. Eski saltanat arabaları bu şekilde yapılırdı. Bunların öküzle çekilen ve seyir yerlerine gitmeğe mahsus olanlarına «koçu» denilirdi.

KÂR PERDAZ (کارپرداز) [*İda.*] Acem şehbenderi, konsolosu yerinde kullanılır bir tâbirdir. İş döndürücü, iş düzen mânasına gelir.

KARPUZ FENER (قارپوز فنار) [*San.*] İçine mum konulan ve elde taşınan fener nevilerinden birinin adıdır. Karpuz şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir.

KARSAK (قارساق) [*Giy.*] Derisinden kürk yapılan, karnı beyaz tüylü, tilkiye benzer hayvanın adıdır.

KARS MADALYASI (قارص مدالیه‌سی) [*İda.*] 1272 (1855) senesinde lhdas olunan madalyanın adıdır. Altın ve gümüş olmak üzere iki nev'i vardır.

KARŞI OKUNMAK (قارشی اوقونمق) [*Sar.*] Sabah namazından evvel, yahut yatsıdan sonra Kur'an okunduğunun saraylılar tarafından birbirine haber verilmesi sırasında kullanılır bir tâbirdir. Kur'an yahut aşr-ı şerif okunuyor, yahut okundu denilmez «karşı okunuyor», «karşı okundu» denilirdi.

KARTAL KANAT (قارتال قناد) [*Hal.*] Eskiden sefiller ve kopuklar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KARTALOZ (قارتالوز) [*Hal.*] Kart, yaşlı, acûze yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KARTUÇ (قارتوج) [*San.*] Tüfeğin, tabancanın bir atımlık barutunu havi mukavva veya mâden zarf adıdır. Kartuş, hartuç suretinde de kullanılır. Fransızca Cartouche'tan alınmadır.

KARULA (قارولا) [*Bah.*] Karula yakasını direğe veya direğe yakın münasip bir yere bağlamak üzere tertip edilmiş olan kamçılar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KARUTA KANDİLİSASI (قارولا قندیلیساسی) [*Bah.*] Karula yakasını yukarı kaldırmak için giz çatılı ile karula yakası arasına vurulan palanganın adıdır.

KARULA PALANGASI (قارولا پالانغه‌سی) [*Bah.*] Randa yelkeninin karula yakasından güverteye müteharrik bir çelikle vurulan palanganın adıdır.

KARULA YAKASI (قارولا یقاسی) [*Bah.*] Yan yelkenlerinin baş tarafa kalan alt yakaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÂR ZAR (کارزار) [*Hal.*] Cenk, cidal, muharebe, savaş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sensin o icaznüma-yi zafer
Kim ki seni çekse dem-i kârzar
Düşmenin ol dem görünür çeşmine
Kendisi Hayder kılıcı Zülfikar
Sabri-i Şakir

KARZ-I HASEN (قرض حسن) [*Fık.*] Faizsiz ödünç para verme mânasına gelir bir tâbirdir. Karz; Arapça ödünç vermek, almak; ödünç verilen ve alınan şey, para demektir.

Rahmetli Elmalılı Hamdi yazır (من ذا الذی یقرض الله قرضاً حسناً) âyetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir, c. 6, s. 5039) şu tafsilâtı veriyor:

«Bazıları bundan murat, farz olan zekâttır, bazıları mendub olan infaktır demişler, bazıları da küllîsinden âam olduğunu söylemişlerdir ki makam-ı tergibe en muvafık olanı da budur. Yani Allah'tan güzel ecir istemekten başka bir garez beslemiyerek hulus-ı niyyetle verilen ödünçler gibi (الفقراء الذین ilâh.) buyurulduğu veçhile Allah yolunda çalışan ve çalışacak olanların havaiç ve levazımından ve bu kabîlden iktiza eyliyen sair vücuh-i birr ü hayre Allah rızası için mal veya emek sarfederek infak ve teberruatta bulunursanız, bu suretle sarfedilen şeyler sandıklarda para saklamaktan, dünya garezleri için sarfiyat veya ikrazat yapmaktan, murabahacılık, ribacılık şöyle dursun meşru ticaretlerden dahi daha kârlıdır. Çünkü (یضاعفه لکم) Allah onu size kat kat ecriyle verir.»

KASA (قاصا) [*Bah.*] Yan yelkenlerinin açılması için verilen kumanda hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Halatların çıkmalarına veya bedenlerinin herhangi bir kısmına çözülmiyecek veçhile yayık veya değirmi olarak yapılan çevirintilere de kasa denir.

KASA DİKİŞİ (قاصا دیکیشی) [*Bah.*] Tek halatların çımalarına kasa yapmak için kullanılan dikişin adıdır.

KASA ETMEK (قاصا ایتمك) [*Bah.*] Yan yelkenlerinin iskolatalarının lava edilerekten yerlerine toka edilmesi yerinde kullanılır bir tabirdir.

KASÂME (قسامه) [*Fık.*] Katili meçhûl olan ve üzerinde katil eseri bulunan bir ölünün bulunduğu yer halkından elli kimsenin veçh-i mahsus üzere yemin ettirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Katili bulunamıyan bir maktulün bulunduğu mahâl ahalisinden elli kimseye yemin ettirmek için şer'an vücudu lâzım olan şartlar üçtü. Birincisi maktulün cesedinin yarısından ziyadesi veya cesedinin yarısıyle beraber başının tamamı bulunmak şarttır. Binaenaleyh başsız olarak vücudunun yarısı bulunan ve yahut başı ile beraber cesedinin yarısından azı bulunan ve yahut maktûl boylu boyuna yarılmış olduğu halde baş ve vücudunun ancak yarıları bulunan maktûl için kasâme olmaz. Bu da vücudunun öteki yarısının başka mahalde bulunup da iki yerde kasâme icra olunamaması içindir. İkincisi katilin malûm olmaması şarttır. Binaenaleyh beyyine veya ikrar ile sâbit ve yahut katilin kim olduğu halk arasında mâruf olursa kasâme lâzım gelmez. Üçüncüsü veliyyi katlin (maktulün velisi) dâvası şarttır. Meselâ bir köyde kimsenin mülkü olmıyan yerde bir ölü bulundukta kasâmenin icrasında veliyyi katlin murisimi siz öldürdünüz diye halkından dâvâ ve kasâme istemesi lâzımdır.

Maktulün velisinin seçtiği elli kişi «Onu ben öldürmedim ve öldüreni de ben bilmiyorum» diye yemin ederdi.

Bunun üzerine maktulün demini (ölünün kanını) hederden sıyanet (koruma) ve o mahâl ahalisinin alâka ve dikkatsizliğine bir nevi ceza olmak için üzerlerine diyet ile hükmolunur.

KASAN (قصان) [*Ok.*] Yayın baş tarafının bir karış kadar altına gele ve balık sırtı şeklinde olan kısmına verilen addır.

KASAN BAŞI (قصان باشی) [*Ok.*] Yayın kasanla salın birleştiği noktaya verilen addır. Bunun yerine «Kasan gözü» de kullanılır.

KASAN GÖZÜ (قصان گوزی) [*Ok.*] Yayın kasanla salın birleştiği noktaya verilen addır. Bunun yerine «Kasan başı» da kullanılır.

KÂSÂNİYYE (کاسانیه) [*Sof.*] Nakşibendiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Şemseddin Ahmed-ül-Kâsânî tarafından kurulmuştur. Adını kurucusundan almıştır. Ölümü 911 (1505)'dir.

KÂSE (کاسه) [*San.*] Arap harfiyle yazılan yazılardaki harflerin alt taraflarındaki boşlukların adıdır. Bu boşluklar kâseye benzediği için bu ad verilmiştir.

KÂSELİS (کاسه لیس) [*Hal.*] Mecaz yoluyle müdahin, dalkavuk, tufeyli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Manâsı kâse yalayıcıdır.

Köftehoru, kâselîsi sofradan kovmak muhâl
Bitmeyince aş elinden ahz-ı kap etmekte güç
Sururî

KASEM ETMEK (قسم ایتمك) [*Hal.*] Yemin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Öptürmemeğe ağzını and içtim eğerçi
Hiç yok yere Allaha efendim kasem ettim
Hilmi

KASE ŞUY (کاسه شوی) [*Vak.*] Bulaşıkçı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KASIM (قاسم) [*Tak.*] İkinci teşrin (kasım) ayının sekizinci (rumi 26 teşrin-i evvel) günü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Takvimlerde kasım günü demek olan «ruz-ı kasım» yazılıdır. Kasım aynı zamanda kışın başlangıcı sayılır. Eskiler seneyi Hıdırellez ve Kasım olmak üzere ikiye ayırırlar ve 6 mayıs (rumî 23 nisan) ile başlıyan Hıdırellez kasımın başlangıcı olan 8 kasım arasında geçen günleri Hıdırellezin devamı suretinde saydıkları gibi Kasım ile Hıdırellez arasındaki günleri de kasımın devamı şeklinde sayarlardı. Bu suretle Hıdırellezle kasım arasında 186, Kasımla Hıdırellez arasında da 179 gün bulunur. «Denizci dili» nde yazılı olduğuna göre (Lütfü Gürçay, İstanbul deniz matbaası, 1943) eski gemiciler; kasımın yüzü olmadan denize çıkmanın hayırlı ve kârlı olmadığını ve kırkına kadar denize açılmada pek beis olmadığını aşağıdaki darb-ı meselle ifade ederlerdi. (Altmışında yat, yetmişinde kalafat, sekseninde suya at, doksanında donat, yüzde yüz, kasım yüzelli, yaz belli.)

KASIM BEYGİ (قاسم بیکی) [*Kâğ.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıdır. Diğer kâğıt isimleri de şunlardır: Âbâdî, Devlet âbâdî, Âdil şahî, Hataî, Hariri Semerandî, Sultani Semerkandî, Hindî, Hariri Hindî, Nizam şahı, Lui Tebrizi, Muhayyer.

KASIMİYYE (قاسمیه) [*Sof.*] Şazeliyye tarikatı şubelerinden Raşidiyye'nin kollarından

birinin adıdır. 981 (1573) senesinde ölen kurucusu Seydi Eb-ül Kasım-ül-Gazi-yüs-Selmas'a nisbetle bu adı almıştır. Buna yine kurucusunun adlarından biri olan Gazi'ye nisbetle «Gaziyye» de denilirdi. Eb-ül-Kasım şeyh Eb-ül-Âli bin Abdullah-üs-Selması o da Seyyid Ahmet bin Yusuf-ür-Raşidi'den inabe almıştır.

KASIM PAŞA CİBAYETİ (قاسم پاشا جبایتی) [*Vak.*] Bayezid-i Veli vakfı müştemilâtından Kasımpaşa cihetindeki yerler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Bayezid'in vakfı münasebetiyle kullanılan cibayet tâbiri vakıf yerlerin bulundukları semtlere göre isimlendirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Nitekim Galata tarafında bulunanlara «Galata cibayeti» Beşiktaş'tan Rumeli Feneri'ne kadar olan yerlerdekilerine de «Uskumru Cibayeti» adı verilirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler de evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbilerinin ölümlerinden sonra evlâtlarına tevcih edilmiyerek vazifeleri Evkafca zaptedilmiş, bu tâbir ortadan kalkmıştır.

KASINTI (قاصینتی) [*San.*] Elbiseyi darlatmak için yapılan dikişin adıdır.

Kastır kasıntı terziye ver al canfese
Bez verme sakın arşınına göre herkese
Gâh türkü ula, gâhî nakış işle, geh kese
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol;
Vasıf

KASINTI İBRİŞİMİ (قاصینتی ابریشمی) [*San*] Kalın ibrişimden saç örülmüş ibrişime verilen addır. İplik yerinde kullanılırdı.

KASIP KAVURMAK (قاصوب قاوورمق) [*Hal*] Mecaz yoluyle cebir ve zulmetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İslâmı, evet, tefrikalar kastı kavurdu.
Kardeş, bilerek bilmiyerek, kardeşi vurdu
Mehmet Akif

KASIR (قصر) [*Mim.*] İçerisine girilmesi müşkil muhafazalı köşk demek olan bu tâbir padişahlara mahsus müzeyyen binalar hakkında da kullanılırdı. «Kamus-u Osmani» de köşk, kaşâne demek olduğu yazılıdır.

«Hükümdarlar ve bir ülkeye hâkim olanların gerek düşman ve gerek yerli ahali tarafından vuku bulacak tecavüzlerine karşı kendilerini ve maiyyetini korumak için şurlar ve kalelerle müdafaa olunan mesken binaları» suretinde izah olunan kasır için «Sanat Ansiklopedisi, Kasır maddesi»nde şu izahat da vardır:

«Orta çağda Avrupa (Feodal) beyliklerin böyle kasırları vardır ki bunlara önce kale manâsına Castellum sözünden alınarak Castel (Kastel) ve sonraları (Chateau) Şato denilmiştir. Bunlar, etrafı şurlar ve hendeklerle çevrilmiş kuleli taş binalardır.

«Şatolar umumiyetle şehir ortasında veya şehire yakın bir arazinin en yüksek yerine ve ekseriya kayalıklar üstüne yapılmış birer kartal yuvasına benzerler.

«Türkler bu gibi kale şeklinde müdafaalı meskenlere Kasır kelimesinden alarak hisar demişlerdir. Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarı gibi. Bu suretle hisar kelimesi iç kale ve erk manâsına da gelmiştir. Yani içinde hükümdarın ve maiyyeti ile askerlerin sığındığı kale manâsını almıştır. Türkler kasır kelimesini de almışlar, fakat bunu padişahların saraydan daha küçük olarak civarda yaptıkları ve mevsim geçirmek veya tenezzüh maksadıyle gidip birkaç gün oturmak için inşa ettirdikleri köşklere ve küçük saraylara tahsis etmişlerdir. Kâğıthane kasrı, Göksu Kasrı, Bağdat kasrı ve saire gibi. Bu hale göre kasır kelimesi, Fransızların sonradan bu gibi hükümdar ve prenslerin ikametine mahsus müdafaalı veya müdafaasız meskenlerine verilen şato isminin mukabili olmuştur. Bununla beraber Avrupa'daki gerek kale evsafında olan hisarlara ve gerek müdafaasız olanlarına şato demek ve bunların birincilerine Fransızların tabiriyle müstahkem şato (Chateau fort) yani hisar tâbir etmek ve ikincilerine sadece şato demek daha vazıh olur. Şato tâbirini behemhâl tercüme ederek Türkçeye çevirmek istersek evvelkilerine hisar ve sonrakilerine kasır demek lâzım gelir.»

Böyle bir kasr-ı zerender zer-i pür san'at kim
Reşkeder hane-i nakkaşına suretger-i Çin
Nef'i

KASİDE (قصیده) [*Ede.*] Matlaı musarrâ müteaddid beyitten ve aynı kafiyede söylenilen manzumenin adıdır. Kaside en az on beş, en çok doksan dokuz beyit olurdu. «Kamus» da şöyle izah olunmuştur. «Kasit» şol şiire ıtlak olunur ki satr-ı ebyatı tam ve kâmil olup ve üç beyit ve andan ziyade ola. Alâ kavlin onaltı beyit ve dahi ziyade ola. Hala beyn-eş-şuara-ha-i ismiyyetle kaside tâbir ettikleridir. Lâkin Cevheri kavli üzere kasit kasidenin cem-i cinsidir, süfün ve sefine gibi. Mütercim der ki; şair şi'r-i mezbur ile bir maksut kasdeder olmakla kaside ıtlak olunmuştur. Zikrolunan muvasala-i ebyat mânasi dahi ol maksada mebnidir. Nitekim sahib-i Miyar bu resme beyan eylemiştir.

Kaldı ki tab'ı mustakim ve ilm - i aruz - kavim içtimaından hasıl olan eser-i mevzune şiir derler ki ilim manâsınadır.

«Şuurdan olmakla tab'ın kemâli medhali olmasına delildir ve şiirin envaı vardır. Beyit rubai, kıt'a, müfret, mesnevî, nazire, tahmis, tarih gibi. Fenn'i bedi'de olan muhassenat mâruftur. Bunların biri kasidedir ki kasd-i âzim ile nazm olunandır. Ekseri üdeba indinde yedi beyitten ziyade ıtlak olunur, ve bazan matlaında, yahut evahire karip hilâlinde tegazzül olunur, ve girizgeh-i merame intikal eylemiye münasebet peyda eden manayı müfit bir beyittir. Andan sonra tac ki şair mahlası anda iradeder, sonra dua eyler. Eğer tarihi var ise esnasında yahut ahirinde iradeder. En ahir beytine makta denir ve bey-ül-kasid mebna aleyh olan beyittir ki ebyat-ı saireden rengin ve cevdet-i tab'a tesadüfle dilnişin olur.»

Bugün terkedilmiş olan kasidecilik Osmanlılara Acemler vasıtasıyle Araplardan gelmiştir. Hicretten bir buçuk asır evveline kadar Araplar, birkaç beyitlik manzumeler söyliyebilmişlerdir.

İlk defa uzun manzume yani kaside tanzim eden (Muhelhel) namındaki şair olduğu rivayet edilir. Torunu (İmrülkays) ise kasidesi kâbe duvarına asılan ve «Muallekat-ı seb'a» denilen yedi manzumenin en üstünde dururdu.

Cenab-ı Peygamber ve Hulefay-ı Raşidîn devirlerinde kasideciliğe pek ehemmiyet verilmedi. Emevîler ile Abbasîler kendilerini meth ettirmiye düşkündüler. Kasidecilere bol bol para verirlerdi. Halifelerinin bu temayülü, devlet erkânına sirayet etti. Sonra (Tavaif-i mülûk)e yayıldı. Binaenaleyh Arap, Acem ve Türk memleketlerindeki şairler, nazım sanatını adeta dilencilik derekesine düşürdüler.

Bir Türk hakanı olan (Mahmut Gaznevî) nin sarayında aylıklı dörtyüz şair vardı. Bunlar, Mahmut'un vasfında kasideler yazarlar, «Sultan-uş şuara» unvanıyle reisleri bulunan (Unsurî) vasıtasıyle hakana sunarlardı.

Şairler kasidelerine mükâfat olarak «câize» namiyle ihsanlar alırlardı. Bu yüzden çok zengin olanlar vardı Gazneli Mahmut'un baş şairi olan Unsurî, meddahlığı sayesinde tenceresini gümüşten, sofra takımını altından yaptıracak kadar zenginleşmişti. Bir kasidesi üzerine kendisine bir memleketin vergisi verilir, yahut uhdesine birkaç köy temlik olunurdu.

(Nef'i)nin kasidesine câize olmak üzere vezir İlyas Paşa tarafından bir köle, birçok kıymetli eşya ve bin altın verilmiştir.

(Nedim) kasidelerini okurken Damat İbrahim Paşa neşelenir, şairin ağzına mücevherler doldururdu.

Germiyan beyi kendini metheden (Şeyhi) nin ne dediğini anlamadığı halde âdet diye dinler, ve câize verirdi. Birgün huzurunda bir halk şairi:

Benim devletlû sultanım akibatin hayîr olsun
Yidüğün bâl ile kaymak, gezdüğün çayîr olsun

Beytini okudu. Bu sözü anlıyan Bey pek çok hoşlandı: Söz dediğin böyle olur, Şeyhi gelir söylenir durur, meth mi eder, zem mi eder anlıyamadığım halde dinlerim dedi.

Lâyık olmıyanları mahza verecekleri câize için - methetmek, o gibileri vehme düşürmek ve müstebidane hareketlere sevk elyemekten başka bir şey değildir. Yazık ki eski şairler bu küçüklüğü yapmışlardır.

Tanzimat edebiyatının müessisi diye tanınmış olan (Şinasi) ile o edebiyatın değerli üstadlarından (Ziya Paşa) da kaside yazmaktan kalemlerini tenzih edemediler.

Kasidenin asıl mevzuu medihtir. Eski şairler ihsanını umdukları kimseleri göklere çıkarırcasına medhederler, mukabilinde bol bol para ve hediyeler alırlardı.

Esasen âşıkane sözlerden ibaret olması lâzım gelen (Gazel)in sonradan her türlü fikre beyan vasıtası olduğu gibi kasideler de sonradan her vâdide yazılmıya başlamış, meselâ (Namık Kemal)in «Hürriyet Kasidesi» gibi vatanperverane duygulara ifade zemini olmuştur.

Kasideye musarra bir beyit ile başlanır. Başlangıçta ya doğrudan doğruya meth ü senaya girilir, yahut âfakî veya âşıkane bir mukaddime yapılır. Mukaddime âfakî ise yani bahardan, hazandan ve saireden bahsediyorsa «Teşbib», âşıkane duyguları ihtiva ediyorsa «Nesib» namını alır.

Bazı şairler kasidelerinin ya başlangıcında, ya ortasında, bir gazel yazarlar. Buna «Tegazzül» namı verilir.

Nedim, gelir Redif'li kasidesine:

Nâz u şîveyle ki âğuşuma cânâne gelir
Sîneyi kalbi geçüp tâ harem-i câne gelir

diye bir gazel ile başlamıştır.

Nef'i:

Şükür kim bir bargâh-ı lütfe kıldım intisap

Mısraiyle başlıyan kasidesinin sonlarına doğru:

Göz ucuyla âşika geh lütfeder kâhi itap
Bir suale yer komaz ol gamze-i hazır cevap

matla'lı gazeli söylemiştir.

Kasidede maksada intikal için münasebet peyda eden beyte «Giriz» yahut «Girizgâh» denilir. Nedim'in meşhur kaside-i Raiyesindeki:

Dedi ki bir iki beyt-ül-kasîde kim olmuş
Anınla hazret-i sadr-ı güzîne midhat-kâr

beyti gibi. Bunu müteakip maksadı olan İbrahim Paşa vasfına - (Muallim Naci) nin dediği gibi - (Cenab)ı yahut (Hazret)i fazla görünen:

Cenâb-ı Hazret-i destûr-ı âsman mesnet
Ki mehr-i zâtına bir gerd-i hâliş-i zertar

beytiyle girişmiştir.

Kaside de ekseriya girizgâhtan sonra gelip şairin mahlası bulunan beyite (Taç) adı verilir. Ondan sonra dua gelir. Nef'i nin Sultan Osman vasfındaki kasidesinin aşağıdaki son beyitleri gibi:

Başla şimden sonra ey Nef'i dua-yi devlete
Bir dua et kim ola hüsn-ü kabulün mazharı
Eyliye ta hüsrev-i sahipkıran-ı şark u garp
Eşheb-i zer palheng-i suph ile cevlangeri
Hak serefraz eylesun rayat-ı din ü devletin
Kande azmeylerse olsun feth ü nusret rehberi
Eyledikçe azm-i meydan-ı gaza ol kadem
Payimâl olsun yolunda düşmen-i dinin seri

Kaside: Arap, Acem ve Türk şairleri tarafından çok kullanılmış, adeta su-i istimal edilmiş bir edebî şekildir. Câizelerin çoğu bu vasıtaya müracaat edilerek koparılırdı.

Osmanlı Türklerinde en parlak kaside söyliyen Nef'i dir. Sonradan bu vadide ona yetişmiş, hatta yaklaşmış bir şair yoktur. Son zamanlarda Nef'i ile en ziyade uğraşanlardan, manâdan ziyade parlak lafızlarla kaside vücude getirenlerden İsmail Paşa Zade Hakkı bey idi. Bununla beraber ufak bir mukayese ikisi arasındaki mesafenin ne kadar geniş olduğunu göstermiye kiyafet eder.

İkinci Abdulhamit devri kasideciliğin en coşkun bir zamanı idi. Padişahın velâdet ve cülusuna tesadüf eden günlerde gazete sayfaları manâlı manâsız methiyelerle dolardı.

Bu devr içinde benim padişah-ı mülk-i suhan
Bana sunuldu kaside bana verildi gazel
Bâki

KASİDE İ TEBRİKİYYE (قصيدهٔ تبريكيه) [*Ede.*] Bir memuriyyete tayin olunmak, rütbesi terfi edilmek, vazife ile gönderildiği yerden dönmek gibi vesilelerle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. O türlü şiirler kaside şeklinde yazıldığı için bu ad verilmiştir.

Reisülküttab Mehmet Galip Efendi'nin ordudan dönüşü münasebetiyle Enderunlu Fazıl'ın yazdığı kasîde-i tebrikiyye:

Ey şerefdade-i ashab-ı rakam hoş geldin
Kerem âmuhte-i ehl-i kerem hoş geldin
Hayr-i makdemle mübarek ola bu teşrifin
Tali-i Devlete ferhunde kadem hoş geldin
Mesned âra-yı riyâset şeref endûz-i kibar
Sebak âmûż-i edîban-ı kalem hoş geldin
Mazhar-ı ism-i şerefbahş Muhammet Galip
Ser ber efrahte-i ehl-i himem hoş geldin
Geldi tebrik-i mülâkata Ufarit diyerek
Ey felek himmet ü seyyare haşem hoş geldin
Buyurun mesned-i ikbale efendim sağ ol
Ola peyveste fuyuzat-ı niam hoş geldin
Salimen hamdola tevfik ile gittin geldin
Kulların istediği işte bu dem hoş geldin
Gerçi kaadir değilim hizmet-i istikbale
Ne acep ben de firaş içre desem hoş geldin
Taze can verdi kudumun dil-i bimarımıza
Ey cenab-ı kerem âra-yı hadem hoş geldin
Kıldı ebyat ile tebrik-i kudumun Fâzıl
Ey kerem pişe-i pâkize şiyem hoş geldin
Makdemin kevkebe-i devlet ile sultanım
Müteyemmen ede Hallâk-ı ümem hoş geldin

KASİDE-İ TEVDİİYYE (قصيدهٔ توديعيه) [*Ede.*] Hürmetkârlardan yahut sevdiklerden birinden ayrılma münasebetiyle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. O türlü şiirler kaside şeklinde yazıldığı için bu ad verilmiştir.

Kaside-i tevdiiyye der sitayiş-i Mehmet Beyefendi

Eylesem Hazret-i Zîşane veda'
Sanurum kıldı beden cane veda'
Ol Muhammet Beyefendi ki anın
Rütbesi eyledi akrane veda'
Ekrem-üd-dayf hadisi üzre
Hoş mülâkat ü kerimane veda'
Hane-i devleti mihmanhane
Kıldım ol haneyi Rahmane veda'
Yerine yüzü gelür ide selâm
Haneden eylese bir dane veda'
Vere Hak nimetine bin bir bereket
Daima eyleye mihmane veda'
Bu muhabbet var iken hazretine
Nice eyler dil-i divane veda'
Nâr-ı firkat ile bu tevdiim
Âşık eyler gibi canane veda'
Sanki pervane-i dilsûhtedir
Ki eder şem-i fürüzane veda'
Semt i hicrana rıza mümkün mü
Bülbül eyler mi gülistane veda'
Dilde kalsın o muhabbet bâki
Edelim resm ile yârâne veda'

Yalnız belde-i Şehbâye değil
Eyledim hep Arabistan'e veda'
Gidelim semt-i bilâd-ı Rum'e
Edelim hıtta-i Urban'e veda'
Sizi ısmarladık Allah'a Beyim
Eyledim Hazret-i Yezdan'e veda'
Kimseye eylememiştir Fâzıl
Sıdkile böyle muhibbane veda'

Enderun'lu Fâzıl

KASNAK (قاصناق) [*San.*] Üstüne işleme yapılacak bez ve kumaşların gerilmesine mahsus enlice çemberin adıdır. Böyle çembere gerilmiş bezler üzerine ucu çengelli tığla işlenen tarza «Suzenî» ve «Kasnak işi» de denilir. Kasnak çenberleri ince kutu tahtasından daire şeklinde kıvrılmış olup ele yumuşak gelmek ve çalışıldığı zaman dayanan yerlerden kaymamak ve bezi bağlıyan kayışı iyice tutmak için üzerine şerit şeklinde çuha parçaları sarılarak kaplanır. Bunun üstüne gerilecek bez konulduktan sonra bir kayışla bağlanıp sıkıştırılır ve bez davul gibi ses verinceye kadar gerilerek bir tarafı duvar veya sedire, bir tarafı da göğse dayanıp, elin biri iğneyi, öteki de bu iğneye sarılacak ipliği tutmak üzere bezin ön ve arka taraflarında bulundurularak işlenir. Bu yolda işlenecek işlerde tığ sağ elle batırılırken bu tığ veya kasnak iğnesinin arkadan iplik iliştirilerek ön tarafa çekilmek suretiyle işlenir.

KASNAK İŞİ (قاصناق ایشی) [*San.*] Kasnak adı verilen alete geçirilmek suretiyle işlenen el işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İşlenecek bez veya kumaş daire şeklinde olan kasnağa gergin bir şekilde geçirilir, sonra tığla işlenir. Bu el işi kasnakla işlendiği için bu adı almıştır.

KASR-I ADIL (قصر عدل) [*Sar.*] Topkapı Sarayında divan yerinde vezir-i âazamla vezirlerin oturdukları yerin üstündeki demir parmaklıklı ve siyah perdeli penceresi olan köşkün adıdır. Divan yerine bakan bu yere Harem-i Hümayun'dan girilirdi. Enderun halkı buna (Adil köşkü) derlerdi. Halkondil zeylinde teşkilât kısmındaki kayda göre buna «Tehlikeli pencere» de denilirdi. Padişahlar divan içtimalarını buradan dinlerlerdi. Pencerede ötrü dışardan görülmediği için padişah dinler diye müzakerelerde lâübalilik olmazdı.

Padişahlar bizzat idareyi bıraktıktan sonra burada, kendilerini göstermeden bazan divan müzakerelerini dinlerlerdi. Bundan dolayı divan heyeti müzakere esnasında lâkaydi gösteremezdi.

D'Ohsson kendi zamanındaki Kasr-ı adlin penceresinin altın yaldızlı parmaklıklı olduğunu ve bu pencerenin etrafının adaleti tasvir eden âyetlerle süslü olup iki tarafında padişahın altın yazı tuğrası bulunduğunu söyler.

KASR-I YED (قصر ید) [*Vak.*] Mütevellilik, imamlık gibi babasından kendisine intikal eden bir haktan vaz geçmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kasr-ı yed; Arapça el çekmek, demektir.

KASSAM (قسام) [*İlm*] Ölülerin metrukâtını (bıraktıkları şeyleri) taksim işiyle uğraşan şer'î memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Kassam; «Kamus-u Osmanî»de «Terekeyi taksim eden şer'î memur; (Kassam-ı askeri, kassam kâtibi). Kısım kısım ayıran, veren» diye izah edilmiştir. Bu tâbiri «Eski teşkilâtta ölen bir şahsın askerî veya beratlı sınıftan ve yahut reayâ veya halktan oluşuna göre terekeyi Kassam denilen ve her bir sınıfa ait memurlar tarafından taksim edilirdi; bu kassamlardan bir sınıfa kassam-ı askeri denilip diğer sınıf ta vilâyet ve sancak kadılarının kassamları idiler.» suretinde izah eden Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 230 haşiyesi) şu tafsilâtı da veriyor: Askerî sınıfın ve beratlı olanların hüccet, berat ve vakıfname ile hasbî tevliyet ve nezarete mutasarrıf olan müteveffanın terekesi Anadolu'da ise Anadolu kazaskeri'ne ve Rumeli'de ise Rumeli kazaskeri'ne ait olup bu da Kassam-ı askerî ismindeki memurlar tarafından yapılırdı; mütebakisi mahallin kadıları tarafından yapılıp vârisler arasında taksim olunurdu. Bu hususa dair fermanlar vardır. (Kanunname, Veliyyüddin efendi kütüphanesi, numara 1970, S 124-125). Kazaskerlere ait terekenin tahriri için orada kazaskerin memuru yoksa resm-i kısmeti mahallin kadısı tarafından alınıp bilâhare kazaskerin kassamına verilirdi. (Mühimme defteri 35, S 18, sene 976 ca). Kısmet-i askeriyye hakkında kanunnamede uzun bahis vardır. (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası ilâvesi, S. 39). On sekizinci asır sonuyla on dokuzuncu asır başlarında Anadolu ve Rumeli tarafından beşbin kuruştan ziyade vukû bulan tereke mahallerine kadılar tarafından el konmıyarak kazasker tarafından emr-i âli ile gönderilen memurlar vasıtasiyle tahsil olunurdu. (Lütfü tarihi, c. 4, s. 103). Kazaskerlerin nerelerden resm-i kısmet-i askerî alacakları hakkında 1015 tarihli hükümde gösterilmiştir.»

İstanbul'da bu işlerle meşgûl «Kassam mahkemesi» adlı bir mahkeme vardı.

Şer'iyye mahkemelerinin ilgasından sonra 1340 (1924) adliye teşkilâtında tesis olunan Asliye mahkemesi Altıncı Hukuk Dairesi bu mahkeme makamına kaim olmuştur.

KASSAM-I ASKERÎ (قسام عسكرى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı efrat ve zabitanından ölenlerin metrûkâtına ait işlerle meşgûl olan hey'et arasındaki şer'î memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak mensuplarından ölenlerin muhallefatı beyt-ül-malci ile bir kâtip, bir müfettiş ve bir de şer'î memur olan Kassam-ı askerî tarafından mühürlenir, paralarla satılan eşyanın bedeli deftere kaydedilerek ocakta «Kara Sandık» denilen sandıkta muhafaza edilir, sonradan çıkan varislerine verilirdi.

KASSARİYYE (قصاريه) [*Sof.*] İlk devre melâmiliği hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ebu Salih Hamdun Bin Ahmet Bin Ammar-ül-Kassar-ül-Nişaburi'ye nisbetle bu adı almıştır. Hamdun-ül-Kassar tarikatı (Eşşeyh eb-ül-Hüseyin Selim bin Hüseyin - ül - Barusî) dan, o da Eşşeyh Feth Bin Ali El - Musli'den, bu da Fazıl bin Ayyaz El - Kûfî'den almıştır. Hamdun El - Kassar'ın ölümü 271 (884) dır.

Yüzü geçen tarikatların en evvel teessüs edenleri arasında kaydettiği Kassariyye için rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm birinci kitap, sahife 156) şunları yazıyor:

«Kassariyye tarîki «melâmetiyye» piri Hamdun Kassare mensuptur. Melâmetiyye» fünun-u muamelâtta melâmet neşretmek tarîkidir. «Melâmetiyye»ye mukabil birde «Kalenderiyye» vardır ki bunlar halkın nazarlarına iltifat etmezler. A'mali izhar veya ihfa hususunda halkın nazarı ile mukayyet olmazlar. «Melâmetiyye» feraiz ve nevafilin hepsine mütemessiktir. Şu kadar ki anı riya korkusundan naşi, halk nazarından gizler. «Kassariyye» hem Sıddık'a hem Ali-yül- Mürteza'ya mensuptur. Evvelkisi meşhurdur.»

«İlk devre melâmiliği «Melâmetiyye» unvanıyle mâruf olduğunu ve «Ali İbn-i Osman Ebu Ali El - Gazuevî'nin «Keşf - ül - Mahcup» ismindeki eserinde tasrih edildiği veçhile birinci tabaka ricalinden Nişaburlu «Ebu Salih Hamdun ibn-i Ahmet ibn-i Ammar- ül- Kassar» tarafından bir meslek olarak neşredilmiş bulunduğunu yazan değerli müdekkik Abdulbaki Gölpınarlı (Melâmilik ve Melâmiler, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s 3 - 4) şunları da ilâve ediyor:

«Ebul Kasım Kuşeyrî, risalesinde Hamdun-ı Kassar'ı anlatırken» Nişabur Melâmileri ondan intişar etmiştir. Sâlim - ül Barûseî v Ebu Turab-ı Nahşebî ile sohbet etti. 271 senesinde öldü diyor. Keşf-ül-Mahcup sahibi de kitabında Melâmilik hakkında bazı malûmat verdikten sonra Ebu Salih Hamdun-ı Kassar hakkında «Kıdve-i ehl-i melâmet ve dâde-i belâ vü selâmet Ebu Salih Hamdun bin Ahmet Bin Ammar-ül - Kassar Rahmet - ullah - ı Aleyh» sözleriyle başlıyarak şu malûmatı veriyor:

«Meşayihin kudema ve müteverriasındandı; fıkıh ve ilimde yüksek derecede idi. Süfyan-ı Sevrî mezhebine sâlik ve tarikatte Ebu Turâb Nişabûrî müridi idi.»

Yine aynı kitabın 14 üncü bâbında «Kassariyye» den bahsedilirken «bu tarikın Ebu Salih Hamdun Kassar'a mensup bulunduğu ve Hamdun'un büyük âlimlerinden ve bu tarikın (Melâmetîlik) sâdâtından olduğu ve tarikının melâmeti neşr ü izahdan ibaret bulunduğu» tasrih edilmektedir.

« Şeyh Feridüddin-i Attar'ın Tezkire-i Uleması da Hamdun Kassar hakkında malûmat verirken Kuşeyrî ve Keşf-ül-Mahcup'un beyanatını teyit ve tekit etmektedir.

«Nefehat-ül-Üns'de bu zat hakkında daha fazla malûmat vardır. Nefehat'a göre Melâmetîlik, tabaka-i ûlâ ricalinden ehl-i Melâmetin şeyh ve imamı olan Ebu Salih Hamdun Kassar tarafından neşredilmiştir. Câmi, Hamdun Kassar'ın nam ve şöhretinin Irak'a kadar gittiğini Sehl-i Testeri (vefatı 283) Cüneyd'in (297) onu methettirdiklerini; hattâ «Eğer Ahmed-i Mürsel'den sonra peygamber gelecek olsaydı onlardan (Melâmetîlerden) olurdu» dediklerini kaydediyor. Bundan başka Hamdun'un vefatından sonra şakirtlerinden «Abdullah İbn-i Menazil'in tarik-ı Melâmeti neşretmeğe devam eylediğini de söylüyor.

«Bütün bunlardan anlıyoruz ki Melâmetîlik, Hamdun'dan evvel de mevcut imiş. Fakat herhalde bugün de bütün tarikatler erbabının kabul ettiği gibi bir sülûk hali ve bir irfan neşesinden ibaretmiş. Melâmeti Nişabur'da bir meslek halinde neşreden Hamdun Kassar'dır.

«Hamdun Kassar, zamanının çok büyük ve nâfiz şeyhlerinden olduğu gibi şöhreti de her tarafa yayılmış ve hattâ Cüneyd gibi «Seyyid-üt-taife» addedilen ve umumi bir hürmete mazhar olan bir zat bile kendisini en yüksek ve tazimkâr kelimelerle methetmiştir. Hamdun'un zamanında iktisap ettiği bu şöhret, uzun muddet devam etmiştir. Hattâ Câmi bile Nefehat'ında şeyhin melâmet hakkında ve meviza tarzında söylediği sözleri yazıyor.»

Değerli müellif Hamdun Kassar için şu hükmü veriyor:

«Hamdun Kassar'ı melâmetin ilk nâşir ve mümessili addetmek tamamiyle yanlıştır. Melâmîlik Hamdun'dan evvel de mevcuttu. Hamdun, ancak zamanında Melâmîliği neşretmiş ve Nişabur melâmilerinin reisi ve mümessili olmuş; bu suretle melâmetin intişarında mühim bir vazife görmüştür. Fakat Hamdun'dan evvel ve sonra daha birçok melâmet nâşir ve mümessillerini görmekteyiz.»

Hamdun-ül-Kassar'ın tuttuğu yol «Tarikat-i Aliyye-i Sıddıkıyye'de kat-ı menazil ve ihraz-ı makamat için ihtiyar ettiği meslek» olduğunu Rical-ül-lâhın en refii ve en âlisi bulunan zevat da onunla peyrevleri bulunduğunu yazan rahmetli Sadık Vicdanî (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye, cüz 1, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası 1340, sayfa 32) şunları da söylüyor:

«Şehrah-ı tarikatte hakayık-ül-hakayika Makam-ı ahadiyyete vusul ve terakki için nefs-i emmaresiyle yapacağı cihad-ı ekbere ahval ve ef'al ve etvar ve akval-i zâhiresince pek sade bir suret ihtiyar ile ucb-ı riyadan son derecede kaçınmış ve mahiyyet-i hakikiyyesini sezdirmiyerek hak ile hak olduğu cihetle Rical-ül-lâhın erfa-ı derecat ve ilâ-yı makamatına vâsıl olmuştur. İşte Melâmîlik bundan ibarettir.»

KASUMAT (قسومات) [*Mal.*] Suriye ve hassaten Sayda eyaletinde sahiplerinin münkariz olması dolayısiyle mahlûlen hazineye intikal eden arazinin icarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü arazi kiraya verildiği gibi kiracının mahsulünden öşür de alınırdı Bu gibi yerlerden alınan kiralar ve araziyi kiralıyacak kiracının bulunmaması halinde hükümetçe idaresi münasebetiyle elde edilen hâsılat Maliye kayıtlarında «kısım min-el-hums», «kısım min-er-rub'» namile geçirilirdi.

Kasumat «kısem» in cem'idir. Bu gibi yerlerden alınan şeyler Maliye kayıtlarında «kısım min humus», «kısım min rubu» namiyle geçirilirdi.

KÂŞANE (كاشانه) [*Mim.*] Mükellef ve müzeyyen konak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan kâşane «Burhan-ı Katı'» da «muhakkar ve muhtasar odaya dinür ve kış mevsimine mahsus odaya ve kuş yuvasına dinür», «Kamus-ı Osmani» de de «Kışlık ve şehnişinli hane, sohbete mahsus mahal, harem hücresi, yatak odası, yuva mânasınadır. Lisanımızda mükellef, müzeyyen hane mânasında kullanılır» suretinde izah olunmuştur.

Kurardım bu sahraya çok haneler
Ne âli binalar ve kâşaneler
İzzet Molla

KAŞAN VERMEK (قاشان ويرمك) [*Hal.*] Atı işemek için yürürken durdurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tatar şitap ile memur iken konak yerine
Ulaşmayınca durup atına kaşan mı verir?
Sarurî

KAŞ BASTI (قاش باصدى) [*Kıy.*] Kordelâ makamında alın hizasında başa bağlanan enli şeritin adıdır. Bürümcük üzerine sırma ipekle işlenirdi. Hisap işi yapılmış kıymetli ve nadide olanları vardır.

KAŞ ÇATMAK (قاش چاتمق) [*Hal.*] Yüz göz buruşturmak, infial izhar etmek, teabbüs etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir,

kurulmuş durmak ol müşkin kemana çok ziyan verir
Çatıp ebruna Nevî'ye yeter hışmeyledin canâ
Nev'î

KÜŞIK (قاشيق) [*Ask.*] Büyük üniformalarda setrenin omuzlarına takılan sırma saçaklı apoletlere verilen addır.

KAŞIK DÜŞMANI (قاشيق دوشمانى) [*Hal.*] Mecaz yoluyla zevce, karı, ıyâl, aile yerinde kullanılır bir tâbirdir. Avam takımından olan erkekler karılarından bahsettikleri zaman refikam, karım demezler, bizim kaşık düşmanı derler.

Dost ola ana kaşık düşmeni
Anlamıya fikr-i zen-i rehzeni
Taşlıcalı Yahya

KAŞIKLIK (قاشيقلق) [*Kıy.*] Yenıçerilerin başlarına giydikleri börkün üzerinde kaşık sokulan yere verilen addır.

KAŞIYACAK (قاشيه جق) [*San.*] Arka kaşımak için kullanılan uzunca saplı ve ucunda beş parmak veya el ayası şeklinde sathı girtlılı ve kürek gibi kısmı olan aletin adıdır. Daha ziyade tekkelerde dervişlerin kullandıkları kaşıyacağın fil dişinden, abanozdan oymalı ve sanatkârane yapılmışları da vardı.

KÂŞİ (كاشى) [*San*] Beyaz topraktan yapılıp fırında pişirilen ve üzeri sırlanan cilâlı mamulâta verilen addır. «Burhan-ı Katı'» de «sırlı çanak ve tabak makulesidir. Çinî vaz'ında olur» suretinde izah olunmuştur.

Celâl Esat bey «Sanat Kamusu»nda (Sayfa 134) faïence (fayans) kelimesi mukabili kullanıldığını söylüyor ve şu izahatı veriyor: «Duvarlara kaplanan faïencelara biz yanlış olarak çini diyoruz; ve porselen ile kâşi'nin

her ikisine de çini tâbir ediyoruz. Porselen (porcelaine fağfurî) başka faïence başkadır. En eski zamanlarda bile kullanmışlardır. Porcelaine ise beyaz ve hususi bir nevi topraktan imâl olunur. Çini deyince beyaz Çin işi fağfurî mamûlât anlaşılmalıdır. Câmilerin ve sair mebaninin duvarlarına konulan sırlı toprak levhalar fağfurî ve çini değildir. Mamafih çini tâbiri o kadar taammüm etmiştir ki bugün terkedemiyoruz. Binaenaleyh bu tâbiri yalnız duvarlara kaplanan faïence levhalar hakkında kullanmak zaruridir. Yemek yediğimiz tabakların da kâşi faïence ve fağfurî porcelaine olanları vardır.»

KÂŞİF (كاشف) [*İda.*] Mısır'da mutasarrıflık derecesindeki memuriyetin unvanı idi. Padişahların cep harçlığı olarak gönderilen hazine ile beraber «Mal-i keşfiyye» denilen ve mansıp almak için kâşifler tarafından valilere verilen para da cep harçlığı olarak İstanbul'a gönderilirdi.

KAŞKAVAL (قاشقوال) [*Bah.*] Gabye ve babafingo çubuklarını aşağıya bırakmamak için çubukların kaşkaval deliklerinden magunalar cihetine doğru amuden geçen ve magunalara dayanan ağaç veya demirden kolun adıdır.

KAŞKAVAL DELİĞİ (قاشقوال دلیکی) [*Bah.*] Gabya ve babafingo çubuklarının topuk taraflarında kaşkavalın geçirilmesi için açılan deliklerin adıdır.

KAŞKAVAL TOKMAĞI (قاشقوال طوقماغی) [*Bah.*] Kaşkavalı yerine sokmak ve icabında çıkarmak için kullanılan tokmak ve ufak balyozun adıdır. Yelken devrinde bunlar saplarına birer salvo bağlı olduğu halde daima çanaklıklarda bulundurulurdu.

KAŞMER (قشمر) [*Hal.*] Mecaz yoluyle soytarı, mukallit, maskara yerinde kullanılır. bir tâbirdir.

Güldürür ehl-i nazmı Havayi gibi bir er
Hoş lehce şair idi bu yıl kaşmer olda ol
Sürurî

KATAR AĞALARI (قطار آغالری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının büyük rütbeli zâbitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KAATI' (قاطع) [*San.*] Kalemtraş nevilerinden birinin adıdır. Ötekilerden farkı söğüt yaprağı biçiminde olmasıdır. Kaatı' denilen sanat eseri bu kalemtraşla yapıldığı için bu adı almıştır.

KAT' (قطع) [*San.*] Bir yazı veya şekli kesmek için yapılmış olan küçük ve sivri bir kalemtraşla, kesip çıkararak diğer bir kâğıt veya başka bir şey üzerine yapıştırmak suretiyle meydana getirilen işler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «katıa» da denir. Kat' Arapça kesmek demektir. Çıkarılan kısma erkek, yeri oyuk kalan kısma da dişi adı verilir. Yazıları kesip erkek ve dişi parçaları ayrı ayrı yapıştırıp levha haline getirmek işi ondördüncü asırda İran'da başlamış ve bir asır kadar sonra Osmanlı ülkesinde taammüm etmiştir. Türk sanatkârları üstadlarını geçmişlerdir. «Sanat ansiklopedisi Kat' maddesi»nde «Bir kâğıt veya deri üzerindeki yazı veya şekli bir kalemtraşla kesip çıkararak içi oyulmuş olan parçayı veya çıkan parçayı diğer bir kâğıt, bir deri veya bir cam üzerine yapıştırmak suretiyle vücude getirilen işler» suretinde tarif olunan kat' için şu tafsilât verilmiştir: «Bu şekil kesilip çıkarıldığı vakit içleri boş kalan kâğıt kısmına dişi ve çıkan yazı veya şekle erkek denir ki bu erkek veya dişi şekiller ayrı ayrı bir satha yapıştırılarak muhtelif iki levha vücude getirilebilir. Deriden yapılan katı' işleri de vardır. Gerek deri ve gerek kâğıttan yapılan işlere mukatta' denildiği gibi bunu yapanlara müfret olarak katta' (kesmeci) ve cemi' olarak kattanan denir. Bu sanatkârların meşhuru Bursa'lı Fahri'dir ki eserleri Fahrî oyması diye meşhurdur. Diğer başlıca sanatkârlar: Resmî, Cevrî, Fikri Reşit, Vahyî ve Süleymandır.»

KAT'I KÂMİL (قطع کامل) [*San.*] Kâğıdın, olduğu gibi aynı hacimde istismali suretiyle vücude getirilen eski yazma kitaplara verilen addır. Büyük mushaflar o kabildendir.

KATIK BEHA (قاتیق بها) [*Mal.*] Kara ve Deniz askerleriyle zabitlerin ve memurların bir yerde ikamet, beytutet ve istirahatları zamanında verilmek üzere tertip ve ihdas olunmuş bir nevi muvakkat vergi adıdır. Memurların bir kısmına katık masrafı olarak verilen paralara da bu isim verilirdi. «Zahire beha», «Ulûfe beha», «Komanya beha», «Nan beha,» «Nevale beha» da o gibi şeylerdi.

KATIK BEHASI (قاتیق بهاسی) [*Mal.*] Katık alınacak para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Katık; ekmeğe katıp yenilecek şey demektir.

KATINDA (قاتنده) [*Hal*] Yanında, indinde, zan ve itikadına göre yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cahilin âlim katında sözünün miktarı yok
Kendi eşşek, giydiği çul, başının yuları yok.
Baki

KATIR (قاطر) [*Kıy*] Ökçesi tahta ve büyük nalçalı ayak kabına verilen addır.

KATIR BONCUĞU (قاطر بوجوغی) [*San.*] Nazardan (kötü gözden) korur itikadiyle bir nevi deniz kabuğundan tesbih gibi bir ipe dizilerek ve yahut sıra ile bir kayışa dikilerek hayvanların boyunlarına asılan nazarlık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÂTİBAN-I KÜTÜB (کاتبان کتب) [*Sar.*] Sarayda kitap istinsah (Kopya) etmekle meşgûl olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kâtiban; kâtibin, kütüp de kitabın cem'idir.

KÂTİB-İ ADL (کاتب عدل) [*Huk.*] Eskiden Noter yerinde kullanılır bir tâbirdir. 1908 Temmuz inkılâbından sonra hususi bir kanunla kabul olunan kâtib-i adilden evvel vilâyetlerle merkezleri büyük olan sancaklarda o işleri aidatlı «mukavelât muharrir» leri, merkezleri küçük olan sancaklarla kazalarda da mahkeme başkâtipleri görürdü.

KÂTİB-İ AGA-İ EVVEL (کاتب آغای اول) [*Sar*] Mirahur Ağasının kâtibi (yazıcısı) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÂTİB-İ BEYT-ÜL-MAL (کاتب بیت المال) [*Ask*] Yeniçeri ocağı efrat ve zâbitanından ölenlerin muhallefatına (kalan şeyler) ait işlerle meşgul olan yazıcının adıdır. Ocak mensuplarından ölenlerin eşyası beyt-ül-malcı ile bir kâtip. bir müfettiş ve bir de şer'î memur olan kassam-ı askerî tarafından mühürlenir, paralarla satılan eşyanın bedeli kâtip tarafından deftere kaydedilerek veresesine verilmek üzere ocakta «Kara sandık» denilen sandıkta muhafaza edilirdi.

Yeniçeri ocağı cemaatlerinin altmış beşinci ortası olup bir süvari ve otuz dört piyade sekban bölüğüne ayrılmış olan sekbanların süvari kısmında da bu adla bir yazıcı vardı.

KÂTİBİ DESTAR (کاتبی دستار) [*Kıy.*] Eskiden kâtip sınıfının yani yazı işleriyle meşgul bulunanların sardıkları sarığın adıdır. Beyaz tülbentten düz olarak sarılırdı.

KÂTİB-İ HAFIZ-I KÜTÜP (کاتب حافظ کتب) [*Vak.*] Kütüphanedeki kitapların isim ve sayılarını kütüphane defterine kayıt ve hıfz-ı kütüp emriyle istenilen kitapları istiyenlere veren ve harice (dışarıya) verilmek caiz olan kütüphanelerde her kime herhangi kitap verilmiş ise bunun için tutulan deftere işaret işlerini yapan memurun unvanıdır.

KÂTİBİ KALEMTRAŞ (کاتبی قلمتراش) [*San.*] Kalemtraş nevilerinden birinin adıdır. Kalemtraşların keskin kısmı çakı gibi düz olduğu halde kâtibî kalemtraşın ucu dönüktü. Sâfi adlı sanatkâr bu türlü kalemtraşlar yapmakla şöhret bulmuştur,

KÂTİB-İ SEKBAN (کاتب سکبان) [*Ask.*] Sekban bölüklerinin on sekizincisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bölüğün âmiri sekban kâtibi olduğu için bu adı almıştı. Her sekban bölüğünde olduğu gibi bu bölükte de bölükbaşı, odabaşı ve diğer küçük zâbitler vardı.

KÂTİBİ YEN (کاتبی یك) [*Kiy.*] Ferace ve binişinkilere nisbetle dar olan yenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü dar kollu şeyleri son zamanlarda sarıklıların genç takımı giyerlerdi.

KÂTİB-İ YENİÇERİYAN (کاتب یکیچریان) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Resmî kayıtlarla vesikalarda bu tâbir geçer. Ocağın büyük zâbitlerindendi. Ocağın «Asıl» denilen «Yeniçeri kütüğü» adiyle de anılan ulûfe defteri üzerine yazılması lâzım gelen şerhleri ve tashihleri bizzat kendisi yapar, verilen terfileri ve korucu kayıtlarını, hizmete memur olanları kendi kalemiyle yazardı. Yeniçeri kâtibinin muayyen maaşı yoktu. Her üç ayda bir yeniçerilere verilen ulûfeden nefer başına birer akça alırlardı Bu para hesap edilerek «Şakirtler halifesi» denilen yeniçeri kâtibi dairesi halifesi vasıtasiyle odabaşılardan toplanırdı. Bundan başka yeniçeri kâtibine ait vakıf nakliye gemilerinden de istifadesi vardı.

Fâtih zamanında tertip edilmiş olan kanunnamede (Kanunname-i Âl-i Osman) yeniçeri kâtibinin derecesi reis-ül-küttaptan sonra geldiği yazılıdır. Ocak teşrifatında ise sekbanbaşı ile kethüdanın arasında bulunurdu.

Yeniçeri kâtibi terfi ederse «Kenar defterdarı» olurdu. On yedinci asırda yüz elli akça ile tekaüt edilirlerdi.

KATİL-İ GAYR-İ MÜTEAMMİD (قاتل غیر متعمد) [*Huk.*] Münazaa (kavga) esnasında hiddetle bir kimseyi öldüren hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taammüt yani kasıt olmıyan ölüm hâdisesi demektir. Evvelce öldürmeyi zihninde kurarak birini öldürene «katil-i mütaammid» denilir.

KATİL-İ MA'FUV (قاتل معفو) [*Huk.*] Can ve ırzını korumak için tecavüze kalkanı öldüren hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kısas ve diyetten muaftı.

KATİL-İ MA'ZUR (قاتل معذور) [*Huk.*] Katil kastiyle üzerine hücum ile tüfek, tabanca ve sair cerh aletlerinden biri ile saldıran ve

yaralıyanı, yahut meharimiden birini bir kimse ile fi l-i şenii icra ederken gördüğünü öldüren hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ma'zur kaatil demektir.

KATİL-İ MUHTİ (قاتل مخطی) [*Huk.*] Kasıt ve tasavvurla beraber münazaa gibi bir sebep de olmaksızın bir kimsenin hataen ölümüne sebebolan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hata yoliyle ölüme sebep olmuş kaatil demektir.

KATİL-İ MÜTEAMMİD (قاتل متعمد) [*Huk.*] Her ne sebebe mebni olursa birini öldürmeyi evvelce zihninde tasavvur ederek öldüren hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kavga esnasında öldürene «kaatil-i gayr-i müteammid» denir.

KÂTİP (کاتب) [*Sar.*] Sarayın harem dairesi yazı işlerini gören kalfa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı zamanda harem dairesinin masraf hesabını tutar, kalfaların maaşlarını ve masraflarını idare ederdi. Kâtip; hazinedar ustanın maiyyeti idi. Ayrıca kesedarlar da vardı. Kesedarlar; veznedar mesabesinde idi.

KÂTİP KALFA (کاتب قالفه) [*Sar.*] Padişah tarafından saray içinde ve dışındaki sultanlarla sair harem erkânına yazılan yazıları yazan kalfa hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Birkaç tane olan bu kalfalar nöbet tutarlar, padişahın çağırıp emrettiği yazıları yazarlardı.

KÂTİB ODASI (کاتب اوطه سی) [*San.*] Araba nevilerinden birinin adıdır. Lândo, fayton ve kupaların taammümünden evvel halkın kibar kısmı bunu kullanırdı.

KATNANİYYE (قطنانیه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ahmed-ür-Rufai tarafından tesis olunan Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Seyyid Hasan-ül-Katnanî'ye nisbetle bu adı almıştır. Rufai tarikinin öteki kolları şunlardır: Nuriyye, İzziyye, Fenariyye, Bürhaniyye, Cündeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Atâiyye, Sebsebiyye, İmadiyye, Keyyaliyye.

KATRANCILAR ORTASI (قطرانجیلر اورتهسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı cemaatlerinden elli ikinci orte hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocağın eşya ve levazımını taşıyan arabalarla bunlar için lüzumlu olan katrana da baktıklarından dolayı bu adı almışlardır.

KAV (قاو) [*San.*] Kibritin icadından evvel ateş meydana getirmek için kullanılan maddenin adıdır. Ağaçların gövdelerinde hâsıl olup kolaylıkla yanmağa müsait olan bu madde çelikten yapılan ve «çakmak» adı verilen âletin çakmak taşına çarpılması suretiyle hâsıl olan kıvılcımdan yanar, çalı çırpının arasına konulmak suretiyle ateş meydana getirildiği gibi sigara da yakılırdı. Kolaylıkla yanabilecek ağaçlara bundan dolayı kav gibi, kav haline gelmiş denilir.

KAVAF (قواف) [*San.*] Kundura ve terlik gibi ayakkaplarını hazır olarak satanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü işlere «kavaf işi» denilir.

KAVAF İŞİ (قواف ایشی) [*San.*] Hazır satılmak üzere yapılan kundura ve terlik gibi ayakkaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü şeyler yapanlara «kavaf» denir. Kavaf işi; gelişi güzel yapılmış mânasına da gelir.

KAVAİD-İ KÜLLİYYE (قواعد کلیه) [*Fık.*] Şer'î delillerden alınarak şer'î hükümlerin temelini teşkil eden umumî kaideler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mecellenin başındaki yüz madde o kabildendir. Bunlardan birkaçı şunlardır:

1 — Bir iş deraldıkta genişletilir. 2 — Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir. 3 — Zaruretler memnu olan şeyleri mübah kılar. 4 — Iztırar başkasının hakkını iptal etmez. 5 — Mefsedetin def'i, maslahatın celbinden evlâdır. 6 — Âdete bina olunan hükümler zamanın ihtilâfiyle muhtelif olabilir.

KAVAK USTASI (قواق اوستهسی) [*Sar.*] Rumeli ve Anadolu Kavağı'nda çalışan bostancıların zâbiti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vazifesi aynı zamanda bulunduğu yerin zabıta işlerini görmekti. Yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakip lâğvolunan bostancı ocağı meyanında bu vazife de tarihe karışmıştır.

KAVAK VURMASI (قواق وورمهسی) [*San.*] Cirit oyununda oyuncunun ellerini atın eğerine koyup ayaklarını havaya kaldırmak suretiyle kaçması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Pek usta olan oyuncuların bazıları kavaklarken, elindekini yere vurur, yaylanıp fırlıyan ciridi kaparak hasmına atardı.

KAVAL TOPU (قاوال طوپی) [*Top.*] Ağızdan dolma, müçefi dümdüz, ilk devir icadı topun adıdır. Yuvarlak güllle atan bu top muhasara ve kale cenkleriyle harb gemilerinde kullanılırdı. Bunlara «ağızdan dolma» da denilirdi.

KAVALYA (قاوالیه) [*Buh.*] Bir halatın çıması açılıp dağılmamak ve donadılırken bü-

külmeksizin kolaylıkla donatmak için çımasına mahrut şeklinde yapılan örgünün adıdır.

KAVALYA VURMAK (قاوالیه ووردق) [*Bah.*] Bir halatın dikiş veya kasa yapılan kısmının kolları arasını açmak icabeden yerlerinden kavalya sürmeğe denilir.

KAVAS (قواص) [*İda.*] Eskiden vezirlerin maiyetlerinde kullandıkları silâhlı adamlara verilen addır. Dört beş kavası bulunan vezirler vardı. Kavaslar eski şeklini Osmanlı hükümetinin sonuna kadar ecnebi sefaret ve konsoloshanelerinde muhafaza etmişlerdi. Buna «yasakçı» da denilirdi.

Kavas'ın asıl imlâsı «ق = s» ile «قواس = Kavvas» tır. Kavvas Okcu demektir. İnsanların biricik silâhı oktan ibaret olduğu devirlerden kalma bir tâbirdir. Eski zamanlarda ok atmak ve yay taşımak mutad idi. Büyüklerin önlerinde giden birisi ona ait yay ve okları taşırdı. İşte bu vazifeyi gören adama Kavvas denilirdi. Kavas tâbiri bundan kalmıştır.

Kavvas kelimesinin «Kamus-u Osmanî» deki izahı şöyledir: «Okcu demektir. Evailde ok atmak ve ok takımı taşımak üzere büyüklerin yanında bulundurulan hizmetkâra ıtlak olunurdu. Muahharen çavuşların madununda olarak maiyyette kullanılan müsellah efrada ıtlak olunmuştur. Elyevm bazı resmî dairelerde mübaşir ve sufera ve konsolos gibi ecnebi memurlar maiyyetinde istihdam olunan efrada tahrif ve tahfif ile (Kavas) deniliyor. Böyle yanlış yazmamalı. Cem'i kavvasan'dır.»

Yeniçeri ocağının lağvından sonra «muhzır ağalığı»nın kaldırılarak onun yerine «Tomruk ağalığı» nın ihdası sırasında mühzır ağanın maiyyetinde Tomruk hizmetini gören ve «haberci» adı verilenlerin ünvanı «kavas»lığa tahvil olunmuştur.

Değerli müdekkik Osman Ergin «zabıta-i Belediye Memurları Mektebi'nden bahsederken (Türkiye Maarif Tarihi, cilt 5, sayfa 1776 haşiyesi) kavas için şu tafsilâtı veriyor:

«Kavas: Kavasın asıl Arapça imlâsı kavvastır, ve okcu demektir. İnsanların biricik silâhının ondan ibaret olduğu devirlerden kalma bir tâbirdir. Ateşli silâhlar icadedilmeden önce ok atmak ve ok, yay taşımak âdetti. Fakat bu oklarla yayları büyük adam taşımayıp uşaklardan biri taşırdı, ve onun önü sıra yürürdü. İşte bu işi görenlere kavas denilirdi.

«Sonraları Osmanlı Teşkilâtında padişahlardan aşağı rütbede bulunan Devlet adamlarının maiyyetlerinde çalışan memurlara da Kavas denilmiştir. Kavaslar eski şekillerini yani silâh taşıyarak sefirlerin ve konsolosların önlerinde gitmeyi yakın zamanlara 1908 İnkilâbına kadar muhafaza etmişlerdir. Meselâ sefirler Bab-ı Âli'yi ziyaret ettikleri ezcümle sadrazamın yanına gittikleri zaman önlerinde kılıçlı ve tabancalı bir kavas yürür, ona kalabalıkta yol açar ve yol gösterirdi.

«Belediye kavasları da zabıta-i belediye polise devredildiği tarihe kadar beyaz kayışlı bir pala taşırlardı ve bu zamanlarda Belediye Çavuşu adını taşırlardı.»

Belediyelerin zabıta vazifesinin polise devri tarihine kadar bu namla memurları vardı. Bunlara «Belediye Çavuşu» da denilirdi.

Belediye tarihi ve işleri hakkında kıymetli eserler yazmış olan Osman Ergin Hasan beyin (İhtisap Ağası) tercüme-i halinden bahsederken (İstanbul Şehreminleri, S 73 haşiyesi) Şehremanetinin silâhlı memurlarına kavas denilmesinin büyüklerin oklarını taşıyanlar hakkında kullanılan kavvas tâbirinin müsellâh adamlara kavas denilmiye başlamasından ileri geldiğini yazdıktan sonra şu malûmatı vermiştir: «Kavaslar eski şekillerini sefaret ve konsoloshanelerde yakın zamana kadar muhafaza etmekte idiler. Yani sefirlerin maiyyetlerinde müsellâh adamlar bulunur ve resmî daireleri ziyaretlerinde bunlar sefirlerin önlerinde giderek rehberlik ederlerdi. Belediye kavaslarının isimleri bilâhare komisyon çavuşuna tahvil edilmiş ve en sonra zabıta-i belediye memuru namını almıştır. Kavas veya çavuşların ünıformasız ve sivil gezenlerine (Tebdil) ve tebdillerin en büyüğüne (Baş tebdil) veya (Tebdil eskisi) denilirdi.»

KAVATA (قاواطه) [*San.*] Yekpare ağaçtan oyulmuş çanak şeklindeki kabın adıdır. Muhtelif büyüklüklerde yapılanları vardır.

KAVEZA (قاوزه) [*San.*] Hokkabaz yardakcısının başına giydikleri başlığın adıdır. Siyah çuhadan yapılan bu kavezanın tepesinde büyücek kırmızı renkte yuvarlak bir tepelik vardı. Yardak arkasına da allı güllü döşemelik basmadan, geçme uzunca bir mintan, ayağına şalvarımsı bir pantolon giyer, elinde de vurmak ta kullandığı «Şak şak» tutardı.

KAVL-İ MÜCERRED (قول مجرد) [*Huk.*] Delilsiz söylenen söz manâsına gelir bir tâbirdir. Arapça kavil; söz, mücerred de çıplak demektir.

KAVM-I GAYR-I MAHSUR (قوم غیر محصور) [*Vak.*] Yüz veya daha ziyade sayıda olan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yüzden eksik olursa «Kavm-i Mahsur» denilir. Bunun yerine «kavm-ı gayr-ı madut» denilebileceğini söyleyen Ali Haydar efendi (Tertib-is-sunuf-i

ahkâm-ül vukuf, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1337, S. 75) şu tafsilâtı da veriyor: «Hakkında ihtilâf olunup fakat Ebi Yusuf'tan rivayet edildiğine göre Yüz ya daha ziyade olan miktara itlak olunur ki Mecelle 1646 maddesinde bu rivayeti kabul eylemiştir.»

KAVM-I MAHSUR (قوم محصور) [*Vak.*] Yüzden aşağı miktarda olan kimseler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yüzden yukarı olnrsa «Kavm-ı gayr-ı mahsur» denilir.

KAVS (قوس) [*Ok.*] Yay demektir. Kavsin ortasına «Kabza» denilir.

Çekmedi kimse bu heycâda teab manend-i tir
Âdeti olmakla kavsın kaameti olda dûtâ
Lâmî

§. [*Ast.*] Mıntaka-tül buruç (burç mıntakaları) üzerinde «Akreb» ile «Cedi» arasındaki dokuzuncu burcun adıdır. Güneş bu burca 22 teşrinsani (kasım) da girer, 20 Kânun-ı evvel (aralık)ayında çıkar.

«İlm-i Nücum» adlı eserde (Ragıp Rıfkı, İstanbul, Cihan Biraderler matbaası, 1341) bu ayda doğanların tâli' ve siyretleri için şu tafsilât vardır:

«Güneş bu burçta iken dünyaya gelenler ümitle dolu, şanlı ve kehanete meyyal olmakla beraber seri-üt-teessür olurlar. Faal, işgüzar, vefakâr, muhabbette coşkun olmıya meyyâldirler. Hürriyet ve serbesti severler. Kavs burcunda doğanlar kadar hiç bir kimse, diğerlerinin müdafaa vasıtalarındaki noksanı görmiye, bulmıya kaadir değildirler. Serbest, müstakil, feylesof, fikren ve esasen müttaki olurlar.

«Teşrin-i saninin (kasım) 21-30 uncu gününe kadar doğanlar, hiçbir kuvvet ve nüfuza, cebir ve tazyika baş eğmek istemiyerek boşboğaz olurlar ve çok pot kırarlar; teferruata ve işlerin müfredatına ziyadê ehemmiyet vererek fennî ve hayatın ameliyat cihetini severler.

«Kânun-u evvelin (Aralık) 1 - 10 uncu gününe kadar doğanlar münakaşayı, âlî ve serbest bir zekâyı sevdikleri ve felsefî ve dinî mütalaalara muhabbetleri olduğu için düşkün, âlicenap şen ve hür olurlar. Kânun-u evvelin 10-20 nci gününe kadar doğanlar, kendi arzu ve iradeleriyle hareket etmeyi pek severler ve bazan pek müstakil ve soğuk kanlı olurlar, kavgacıdırlar. Pek zeki ve nafiz fikirlidirler. Hayatın zekâya müteallik ciheti, az çok feylesofluğa meyyâl ve sevimli olduğundan kavs burcunda dünyaya gelenleri pek müstefit eder.

«Bünye, umumiyyet itibariyle sağlamdır. Fakat, göğüs hastalıklarından muzdarip olmıya bir meyil ve istidat vardır. Lâkin sıhhat muhtel olursa bu hâl, faaliyetin fazlalığından veya büyük yeisten ileri gelir. Kavs burcunda doğanların hepsi az çok açıkta yürümeyi, idmanı sevdiklerinden bu idmanlar sıhhatlerinin idamesine yardım eder.

«Bu burçta muvaffakiyyet; muallim, vâiz, ressam olmak ve diğerlerininkine teması mucip olacak her türlü meşgalelerde bulunmakla mukadderdir.

«Cüneş hamel burcunda iken doğanlarla evlenenlere saadet ve refah mukadderdir.»

«Bunlar siyasette müceddit ve terakkiperver iseler de biraz kararsız ve sathi fikirlidirler.

«Bu burçta doğanlar iri, endamı düzgün, boyları ve kalçaları iyice neşvünüma bulmuş, uzun ve beyaz simalı, yüksek alınlı açık mavi veya elâ gözlü, pembe renkli, serbet tavırlı, geriden ileriye şakaklara doğru çıkan ve vaktinden evvel tepeden dökülerek boşluk husule getiren kumral saçlı olurlar.

«Bunlar pek bahtlı adamlar olup birçok muvakffakiyyet sebeplerine maliktirler. Kendilerine pek parlak bir istikbâl temin edebilirler. Düşseler bile kalkmayı bilirler. Bunların onda yedisi 36 yaşlarında ticarete başlarlar. 36 - 48 yaşları arasında hayrete şayan bir surette mes'ut olurlar. Artık bu devirden sonra, istikballeri ya tamamiyle teessüs etmiye veya baht ve tâlihleri zevale başlar.

«Hayatın en mühim devirleri 36 ve 40 yaşları arasındadır.»

KAVS-I KUZAH (قوس قزح) [*Koz.*] Yağmur katreleri arasından geçen güneş şuaının mürekkep bulunduğu renklerin görünüşü için kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında bunun yerine «Alâim-i sema» kullanılır. Kavs; yay, kuzah da renk renk çizgi demektir. Görünüş tarzı yaya benzediği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Yadımda, leyalimde, melâlimde gülümser
Ezhar-ı emelden dökülen kavs-ı kuzahtır
Faik Âlî

KAVS-I NÜZUL (قوس نزول) [*Sof.*] İlâhi vücutdan ayrılan nurun anasır-ı erbaaya intikali keyfiyyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Mebde» de denilir. Sofiyyeye göre «Sudur ve tecelli» nazariyesinden «İnsan-ı kâmil» telâkkisi doğduğu gibi bir de onunla alâkalı «devir» telâkkisi meydana gelmiştir. Mevcut avalimin en süflisi olan bu maddî âleme düşen bir varlık, iptida cemad (Hayatsız olan taş, toprak gibi cisimler), sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan şekillerinde tecelli eyliyerek

ondan da «İnsan-ı kâmil» şekline girer ve hakka dahil olur. Yani nasıl «Vücud-u mutlaktan çıkıp bu hâkidane (dünya, yer) indiyse, tekrar ondan çıkarak aslına rücu' (dönmek) eder ki: «منه بدأ الامر واليه يعود» sırrı işte budur. Bu devrî hareket bir daireye benzetilerek bundan biri «Kavs-ı nuzul,» diğeri «Kavs-ı uruç» olmak üzere biri iniş, öteki çıkış olmak üzere iki hareket tasavvur olunmuştur. İşte «Kavs-ı nüzul» bu birinci harekettir.

« Mutasavvıflar bunu «وبدأ خلق الانسان من طين ثم جعل نسله من سلالة من ماء مهين ثم سواه ونفخ فيه من روحه» âyetiyle teyit ederler.

KAVS-İ URUÇ (قوس عروج) [*Sof.*] Vücud-i İlâhîden ayrılan nurun dört unsurdan geçtikten sonra tekrar aslına dönmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kavs-i suud» denildiği gibi «Mead» da denilir. Bu dört unsur; cemad (cansız olan taş, toprak gibi cisimler) nebat (otlar), hayvan, insandır. «Sudur ve tecelli» nazariyyesinden doğan ve «devr» denilen bu keyfiyetin birinci kısmı «Kavs-ı nüzul» dur.

KAVİS LAMBA (قوس لامبه) [*San.*] İki kömür parçası arasına yerleştirilen Kavs ile ziya hasıl eden lâmbalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi elektrik cereyanı ile çalışan bu lambalar vaktiyle İstanbul'da da yakılırdı. Kömürleri değiştirmek için daima hizmete ve malzemeye muhtaç oldukları için masraflı idiler.

KAVİSNAME (قوسنامه) [*Ok.*] Okçuluk ve okçular hakkında yazılan eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça kavs, yay demektir. Bosnalı Kemankeş Mustafa efendinin bu adla bir eseri vardır.

KAVUK (قاووق) [*Kıy.*] Eskiden kullanılan serpuşlardan (başlık) biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehce - tül - Lügat» de (Müellifi Şeyh - ül - İslâm Esat efendi. Matba - i Âmire, İstanbul, 1216, sayfa 618) «Arabîsî Kalensüve' dir. Cem'i Kalavis gelir. Kalansiye, kalansüve gibidir. Kavuktan gayrı takke ve külâh ve mücevveze ve örf ve sair başa giyecek nesnelerin cümlesine ıtlak olunur suretinde izah olunmuştur. Eni ziyade, uzunluğu az olup etrafına birkaç parmak genişliğinde sarık sarılırdı.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakip yapılan bir çok yenilikler arasında halkın başlarına kavuk yerine şal sarması da vardı. Bu tenbih üzerine bazıları başlarına lahur şallar sarmıya, tekellüflü şalvar, salta ve tozluk giymiye başladılar. Fazla masrafı mucip olan bu giyinme tarzından vazgeçilerek âdi elbise giyilmesi, başa da Ahmediye ve âbânî gibi şeyler sarılması icabedenlere bildirildi. Yine o sıralarda askere fes giydirildiği için halk da fes giymiye başladı. Bununla beraber halk şöyle dursun, memurlar arasında bile bir ittıratsızlık hâsıl olduğudan hicrî 1244 senesi şevvalinde (1828) mer'iyyet mevkiine konulan elbise nizamnamesi ile feste karar kılınmak suretiyle serpuş meselesi halledildi. Vak'a nüvis Lütfi efendi (Lütfi Tarihi, c. 2, s. 148) bunu şöyle yazıyor: «Kavukların yerine başlıca bir kisve konulamadığından herkes başlı başına başlarına birer türlü şey sarmıya başladılar. İçlerinde kavuktan büyük koca başlar belirmişti. Birbirine benzemez kıyafetlerle memurlar arasında temayüz hasıl olmadığından bendegân ve daiyane alâmet-i fârika olmak için tahsis olunmak üzere kaleme alınan nizamname kırkdört senesi şevvalinde tevcihat-ı umumiyye esnasında ilân olunmuştur.»

Fes, takke ve onlara benzer diğer birşey üzerine sarık sarmak suretiyle ilmiyenin giydikleri serpuşa da kavuk denilirdi.

«(İçi boş manasına kof ve kav kelimelerinden) vaktiyle başa giyilen bir baş kisbeti idi ki muhtelif şekil ve nevileri vardır.» suretinde izah olunan kavuk için «Sanat Ansiklopedisi» nde «Kavuk maddesi» şu tafsilât da veriliyor: «İçi pamuk doldurulmuş çuha ve bezden dikilirdi. Fesin kabulünden evvel Osmanlılar kavuk ve külâh üzerine sarık sararlardı. Bu kisvenin iç kısmına kavuk ve üstüne sarılana sarık denirse de kavuk tâbiri umumiyetle üstüne sarık sarılmış bir kavuktan ibaret olan baş kisvesi manasına taammüm etmiştir.

«Yeniçerilerin muhtelif şekilde kavukları vardı. Vezirlerin giydikleri kavuklara Kallâvî, derlerdi.

«Molla kavuğu, tepeli kavuk, telli kavuk, Horasânî kavuk, Işkırlak, Kallâvî, Mücevveze murabbaı, mücevveze gibi nevileri vardır.

«Eskiden hükümdarlar ve ricâl örf denilen kürevî şekilde bir kavuk giyerlerdi Çelebi Sultan Mehmet hükümdarlık tacı mesabesinde Martogan örf denilen bir kavuk şekli ihdas eylemiştir. Sultan Bayezid Mücevveze denilen kavuğu icadetmişti. Birinci Sultan Selim tac şeklinde bir kavuk giyerdi ki buna Selimî tâbir olunmuştur. Sultan Süleyman, tac olarak kırmızı tepeli bir kavuk giyerdi ki buna Yusufî denirdi Sultan Süleyman zamanında vezirler Kallâvî denilen yüksek kavuklar giyerlerdi. O zaman ulemanın büyüklerine örf ve divan erkânına mücevveze, saray halkına Selimî tâbir olunan kavuklar tahsis edilmişti. Ümera börk üzerine sarık, asker ağaları kuka, zabitan kalafat, neferler keçe ve hartavî kavuklar giyer-

lerdi. Ülema tepeli kavuk, kâtipler kâtibî denilen şekilde kavuk ve hâcegân Horasanî kavuk giyerlerdi. Sonraları askerlere, örtü manâsına Farsca Pûşîden alınarak puşî tâbir olunan bir baş kisvesi tahsis olunmuştu. Daha sonraları kavuk yerine kalpak ve fes giyilmiş ve Cumhuriyeti müteakip beynelmilel baş kisvesi olan şapka giyilmekte bulunmuştur.»

KAVUKÇU (قاووقجی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle müdahin, mütebasbıs, riyakâr, yüze gülücü, dalkavuk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAVUK GEYDİRMEK (قاووق گیدیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldatmak, kandırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAVUKLU (قاووقلی) [*San.*] Orta oyununun mühim eşhasından (elemanlarından) birine verilen addır. Kavuklu başına büyük ve dilimli bir kavuk, sırtına uçları bele sokulmuş kırmızı bir biniş, Şam kumaşı bir entari ve şal kuşak, çüppenin aynı bir çakşır, ayağına da çedik papuç giyerdi. Kavuklu denmesi başındaki kavuğun mühim bir mevkii (rolü) olmasından ötürüdür. Onu yere düşürmeden yalnız bir baş hareketiyle devirmek çok güldüren ve yapması güç bir harekettir. Binişin eteklerini bele sokmak, arka eteklerini kaldırmak, papuç sektirmek, sendelemek, düşer gibi görünerek birdenbire toplanıvermek, kavukluların an'anevî hareketlerindendir.

Orta oyununun en mühim şahıslarından biri olan pişekâr elindeki şakşağı ve esbabının şekli ile tam bir akıl hocası, kavuklu ise kılık ve kıyafeti ile tam bir haşarı tipini temsil ederdi.

Kavuklu rölünde şöhret kazanan sanatkârlar şunlardır: Agâh Efendi, İmam hakkı Efendi, Hamdi Efendi, Kanbur Rıza Efendi, Abdürrezzak Efendi, Meddah İsmet Efendi, Ali Bey.

§ [*İlm.*] Medreselerdeki inzibat memurları ile Şeyh-ül-İslâm kapısındaki hademeye de bu ad verilirdi.

KAVUKLUK (قاووقلق) [*San.*] Evlerde kavuk denilen başlığı koymak için duvarlara asılan oymalı ve müzeyyen tahta raflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden sokakta giyilen elbiseler eve gelindiği vakit değiştirildiği ve daha hafif giyinildiği için başta taşınan büyük ve ağır kavuklar çıkarılarak başa takke giyilirdi. Serpuşlar başta taşınmaları münasebetiyle saygı değr sayıldığından aşağı yerlere konulmıyarak ihtiramla yüksekçe bir rafa konulurdu. Kavukluk denilen bu raflar birer sanat eseri sayılacak kadar güzel şekilde oyma tezyinatlı olup ekseriya boyalı ve yaldızlı olur ve odanın en kıymetli bir mobilyası mahiyetinde bulunurdu.

Kavuğun evvlâ sûzenî bir bohçaya sarıldıktan sonra kavukluğa kunulduğunu yazan Nurettin Rüştü Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi, sayfa 134) bunun için şu tafsilâtı da veriyor: «Bunlar Edirne'nin mülevven ve müzehhep ağaç mâmulâtından hemen hemen bir metre kadar uzunluğunda gayet musanna' ve çift olarak yapılırdı ki içlerinde yazılı ve güzel işi olanları 200 liraya kadar alınmaktadır. Bir de fildişi, bağa ve sedefle işlenerek yapılanları vardır. Onların da çifti 60 lira kadar eder. Abanoz oyma ve som yaldızlı ağaçtan mamul olanlardan 10 liradan 30 liraya kadar satılanlar da görülmüştür.»

KAVUK SALLAMAK (قاووق صالامق) [*Hâl.*] Mecaz yoluyla müdahene etmek, dalkavukluk etmek, tasdik etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Beni çıplak bırakan kahpe felek
Paltoyu altı yerinden yamadım
Kırk sene baş açık gezdim de
Yine devrana kavuk sallamadım
Lâ

KAVUN BAKLAVASI (قاوون بقلاوسی) [*San.*] Eskiden yapılan baklava nevilerinden birinin adıdır. «Tarihte 50 Türk Yemeği» adlı eserde yayınlayan «Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü Profesör Doktor A. Süheyl Ünver, İstadbul, Akgün Matbaası, sayfa 20» ceviz, badem; yahut kaymak yerine kavun konulan bu baklava için şu tafsilâtı veriyor:

«Bir nevi tavr olup baklava resminde tabh olunur. Sanatı: Evvelâ bir münasip kenarlı tepsiyi cüz'ice yağlayıp dahi on tane ince açılmış yufka koduktan sonra gayet tatlı kavundan kaşık ile alıp ol yufkaların üzeri bir hoşca örtülünce koyup bir adet yufka dahi üzerine koyup cüz'î üzerine yağ serperler. Badehu furunda gereği gibi kızarınca pişirip istimal buyuralar. Üzerine hiç konmayıp öylece pişse dahi güzel olmak mülâhaza olunur. Badehu furundan geldikte üzerine şekeri çokca ekip tenavül olunsa lezzeti hoş olduğundan maada dafi-i safra olmakla dahi güzel olur.

«Üzerine bir ince yufkadan sonra bir yufka dahi kalınca koyup pekce pişirip ol kalın yufkayı kaldırıp incesi kaldıkta gayet münasip olur.»

KAVUŞMA YAPRAK (قاووشمه یاپراق) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Biribirinden geçme

ve kırma olarak yaprak şekillerine verilen addır. Bu gibi kırma yapraklar ekseriya «lâke» işlerde kullanılırdı.

KAVVAL (قوال) [*Hal.*] Mecaz yoluyla çok söz söyliyen, geveze, çalçene yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğru sözlü yerinde de kavval bilhak kullanılır.

O makule mütecasir kavval
Münkarız oldu deyu cümle rical
Sümbül zade Vehbî

KAYA BAŞI (قایا باشی) [*Ede.*] Çobanların, dağlarda dolaşanların söyledikleri türküler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mâna itibariyle basit, lisan cihetiyle iptidaî ve kaba olan şiirlere de bu ad verilir.

KAYD-İ HAYAT (قید حیات) [*Mal.*] Hayatta oldukça, yaşadıkça yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hahişker olma rahata kayd-ı hayat ile
Ta akd-ı sulh etmiyecek kâinat ile
Şanizade

KAYGAN (قایغان) [*Ok.*] Yaya konulan kemiğin pul pul kabararak kalkmasına verilen addır. Bu hal yayın bozulmasına sebep olduğu için o gibi kemikler makbul sayılmazdı. Manda boynuzundan yapılanlar, sağlamlığı dolayısiyle, daha makbuldü.

KAYGANLI (قایغانلی) [*Ok.*] Yaya vurulan kemiğin iyice temizlenmesi sebebiyle pul şeklinde kalkan parçalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalkan parçalar sivri olursa ona da «kuş dilli» denilirdi. Kemiğin kayganlı yahut kuş dilli oluşu yayın az zamanda bozulmasına sebep olurdu.

KAYIKHANE (قایقخانه) [*Mim.*] Kayıkları çekmeğe ve yağmurla güneşten muhafaza eylemeğe mahsus üstü örtülü yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski yalıların altında böyle birer kayıkhane bulunurdu.

KAYIKHANE OCAĞI (قایقخانه اوجاغی) [*Sar.*] Saraya ait kayıkların hizmetlerinde bulunanlara ait teşekkül hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden saray kayıkhaneleri Topkapı sarayının Yalı köşkü kenarında idi. Saltanat kayıklarına mahsus meşhur kayıkhane Sepetçiler köşkü'nün bitişiğinde idi. Sultan Aziz'in saltanatının sonuna kadar devam eden bu ocak İkinci Abdülhamit devrinde lâğvedilmiş, kayıkhanedeki saltanat kayıkları da sonradan Bahriye müzesi'ne konulmuştur.

KAYIK HOTOZ (قایق خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına giydikleri hotoz nevilerinden birinin adıdır. Kayığa benzediği için bu ad verilmiştir. Fes biçimi hotoz, çimdik hotoz, Kürdî hotoz, felek tabancası hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, küpkapağı hotuz, Dudu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotozu, hotoz nevilerindendi.

KAYIK SAHAN (قایق صحن) [*San.*] Kayık biçiminde uzunca sahanlara verilen addır. Enine nazaran uzun olan tabaklara da «Kayık tabak» denilir.

KAYLÛLE (قیلوله) [*Sof.*] Zahiren uyku ve mânen işrak-ı tecelli ile kesretin vahdette ve vahdetin kesrette müşahedesi ve gayriyyetin ve kesretin zevali yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça kaylûle öğle uykusu demektir.

KAYMAKAM (قائمقام) [*İda.*] Eski idare teşkilâtında kazanın idare âmirine verilen addır. Osmanlıların son devirlerinde idarî teşkilât vilâyet, sancak, kaza, nahiye olmak üzere dört derece idi. Kazanın bu günkü karşılığı ilçedir..

§ [*Ask.*] Osmanlı askerî teşkilâtında şimdiki yarbay karşılığı bir tâbirdir.

KAYMAKAM DİVANI (قائمقام دیوانی) [*İda.*] Sefere memur olan veya diğer bir sebeple Pay-ı Tahtta bulunmıyan sadrazamların devlet merkezindeki kaymakam unvanıyle bıraktıkları vekilin yaptığı divan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaymakam veya «Kaymakam-ı Rikâb-ı Hümayün», «Kaymakam-ı Asistane-i saadet» dahi denilen kaymakam tam selâhiyyetle hareket eder, sadrazam gibi gerek kubbe altında ve gerek paşa kapısında divan akdeylerdi.

KAYMAKAMLIK FERMANI (قائمقاملق فرمانی) [*İda.*] Sefere memur olan veya diğer bir sebeple devlet merkezinde bulunmıyan sadrazamların Payıtahtta kaymakam unvaniyle bıraktıkları vekilin memuriyetine dair padişah tarafından yazılan ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ferman ilk divan toplantısında okunur ve «kaymakam-ı rikâb-ı hümayun», «kaymakam-ı Asitane-i Saadet» dahi denilen kaymakam paşa tam salâhiyyetle hareket eder ve sadrazam gibi gerek kubbe altında ve gerek paşa kapısında divan akdeylerdi.

KAYMAKAM PAŞA (قائمقام پاشا) [*İda.*] Sadrazamın serdar-ı ekremlikle veyahut diğer herhangi bir sebeple hükümet merkezinden ayrılması halinde kubbe vezirlerinden «vezir-i sani» vekâlet eder, bu vekâleti müddetince «kaymakam paşa» veyahut sadece «kaymakam» denildiği gibi «kaymakam-ı rikâb-ı hümayun», «kaymakam-ı Asitane-i Saadet» de denilirdi.

Kaymakam; (Arapça kaimmakam) makamına kaim yani vekil demektir.

Kaymakam, vekâleti müddetince, asîl gibi hareket eder, sadrazamın salâhiyyetlerini kullanırdı.

Fâtih ve Sultan Süleyman Kanunnamelerinde kaymakamlarla bunların vazifelerine dair ahkâm mevcut değildir. Fakat Tevkiî Abdürrahman Paşa tarafından 1087 (1676) senesinde cem' ve telfik olunan kanunnamede buna dair tafsilât verilmiş, kaymakamın vazife ve salâhiyyeti gösterilmiştir. Evvelki kanunnamelerde bundan bahsolunmaması on birinci asrın iptidalarına kadar padişahların sadrazamlarla birlikte bizzat seferlere iştirâk etmeleri ve Payıtahtta o sıfat ve salâhiyyeti haiz kimseyi bırakmamaları idi. Çünkü padişahların bizzat sefere çıktıkları müddetçe bütün devlet erkânı birlikte bulunuyor ve her nevi tevcihat ve muamelât padişahın bulunduğu yerden ve bizzat sadrazam tarafından yapılıyordu. Binaenaleyh bu nokta-i nazardan salâhiyyetli bir memurun merkezde kalmasına ve tarafından sadrazamlığa mütaallik vazifelerin yapılmasına lüzum yoktu. Sonradan ahval değişip de padişahlar seferlere gitmekten vazgeçince Payıtahtta sadrazamı temsil edecek ve padişahla olan irtibatı temin eyliyecek bir memura ihtiyaç hâsıl olmuştur. İşte bu ihtiyaç kaymakam unvaniyle vezirlerden birinin İstanbul'da kalmasını ve erkânın sefere gitmeleri dolayısiyle işlerin Payıtahtta kalan vekilleriyle görülmesini icabettirmiştir.

Tevkiî Kanunnamesine nazaran (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 1, s. 523) «İstanbul'da sadaret-i uzma kaymakamı olan vekil-i mutlak cemi' memalik-i mahruseye şer' ve kanun üzere tuğralı ahkâm-ı şerife verip iktiza ederse mevlâ ve ihzar-ı husama edip icra-yı hükümet-i şer'iyye ve örfiyye ve tevcihatta dahi kadîmden» mezundu. Yalnız seferin bulunduğu tarafta ve ordu-yı hümayun civarındaki yerlere ahkâm göndermezdi. Çünkü oralara ait işleri sadrazam bizzat kendisi görür ve ahkâm gönderirdi.

Kaymakam, menasıp ve tevcihattan kaydı bulunanları tevcih eder ve beratlarını dahi sadrazam gibi verirdi. Ruusla verilecek aklâm ve tevcihatı da tevcih ederdi. Kaydı bulunmıyan mansıplar ve cihetler hiçbir yerde kaydı olmıyan ve kadı, mütevelli ve nâzır arzı ile yapılan şeyleri ise tevcih eder, tevcih edilecek yer İstanbul'da ve etrafta olan menasıp ve kazadan ise bilvekâle tuğralı emr-i şerifle tevcih ederek sonradan arzeylerdi.

Tevkiî Kanunnamesinde (sayfa 523) bu keyfiyyetin kanunî bir maddeye müstenit olmayıp emsâl delâletiyle takarrür etmiş bir keyfiyyet olduğu anlaşılmaktadır. «Merhum Sultan murat Han Bağdat seferinde iken Âsitane'de kaymakam olan Musa Paşa Rumeli canibinde bazı mevleviyyet ve kazalara fevtten tuğralı emr-i şerifle bilvekâle tevcih edip badehu arzeylemiştir.»

Kaymakamlar; sadrazamlar gibi divan günlerinde divana gelirler, çarşamba ve cuma günleri de ikindi vakitlerinde evlerinde, bermutad, divan akdederlerdi. Divana dâhil olan vezirlerle, kazaskerler, şıkk-ı evvel defterdarı, nişancı ve reis-ül-küttap ordu ile birlikte gitmiş olduğundan kaymakamın akdettiği divana İstanbul kadısı, şıkk-ı sani ve salis defterdarları, nişancı ve reis-ül-küttap vekilleri iştirâk ederdi. Çarşamba divanına ise İstanbul kadısı'ndan başka Galata, Üsküdar ve havass-ı Kostantiniyye kadıları ile sekbanbaşı gelir, fakat yeniçeri ağasının vekili olan sekbanbaşı çok eğlenmeyip avdet eylerdi. Cuma divanına zikrolunan zevat gelir, yalnız sekbanbaşı gelmezdi.

Tevkiî Kanunnamesi'ndeki sarahate nazaran (sayfa: 523) kadîm kanun bu divanlara yalnız İstanbul kadı'sının gelmesi iken bilâhara diğerlerinin bulunması usul ittihaz olunmuştur:

«Ama kanun-ı kadîm ol günlerde yalnız İstanbul kadısı gelmektir »

Yine bu kanunnameye göre (sayfa 524) müste'men taifesine ait ahkâm ve berevatı (beratları) kaymakamlar veremezlerdi. Bunların verilmesi rikâb-ı hümayuna mahsustu. Yalnız madde tasrih etmeksizin toptan mektup vermeğe kaymakam salâhiyyetli idi. «Meselâ balyoslar kaymakamdan mektup isteseler (Ahidname-i Hümayun mucebince teaddi olunmıyalar) deyu etrafa mektup veregelmişlerdir. Bundan anlaşılıyor ki ecnebilere mütaallik hususlar bizzat sadrazamlar tarafından rüyet olunuyordu.

Kaymakamlar izn-i sefine için ahkâm verirler, şer'î, siyasî, örfî işleri tenfiz ve icra ettikleri gibi ulak hükmü de verirlerdi.

Kaymakamın diğer vezirlerden mümtaz olduğu İkinci Sultan Mahmut zamanında ve 1244 senesi şevvalinin altısında (1828) neşrolunan (Elbise Nizamnamesi) nde de tasrih edilmiş ve resmî günlerde kaymakamların giyecekleri elbise de diğer vezirlerden farklı olarak gösterilmiştir. Buna nazaran kaymakamlar sadrazama mahsus olan fes gibi sırma işlemeli fes, yakası sırmalı göğsü çuha hırvani giyerler ve mesned-i kaymakamiye mahsus ata binerdi.

Kaymakamlık Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiş, sadrazamların gaybubetinde vükelâdan biri kedisine vekâlet eylemiştir.

Nitekim İkinci Abdülhamit zamanında hastalanan (Halil Rifat Paşa) ya «kaymakam-ı sadaret» unvaniyle Adliye Nâzırı (Abdürrahman Paşa), 1908 den sonraki Meşrutiyet devrinde de Sadrazama Şeyh-ül-islâm ve Harbiye Nâzırı vekâlet eylemiş idi.

Sadrazamlar sefere memur oldukları zaman devlet merkezindeki işleri görmeleri için vekil olarak bir veziri kaymakam bıraktıklarını ve buna kaymakam-ı rikâb-ı hümayun veya kaymakam-ı Âsitane-i Saadet denildiğini kaydeden ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin merkez ve Bahriye teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948, sayfa: 180 ve mütaakip) şu tafsilâtı veriyor: «Sadaret kaymakamı da gerek divan-ı hümayunda ve gerek Paşakapısı'nda divan akdettiği zaman görülen işleri teamül üzere müstakil defterlere yazdırır ve bu defterlerin adına Rikâp defteri ismi verilirdi; çünkü vezir-i âzam veya sadrazam muamelâtı ordudan yürütmek için esas defterlerin bir kısmını beraber götürdüğünden kaymakamın ayrı defter tutması bundan ileri geliyordu. Rikâp mühimmesi, rikâp şikâyet defteri ve saire gibi defterler bunlardı.

«Sadaret veya rikâp kaymakamı tamamen sadrazamın salâhiyyetini haiz olup defterleri kendisine bırakılmış olan bütün memleket işleri hakkkında kanun dairesinde tuğralı ahkâm yani ferman gönderir, mahdut işlerde tevcihat yapar, dâvâ dinler, şer'i ve örfî yani hukukî, kanunî ve cezrî kararlar verirdi. Yalnız salâhiyyetini sefer-i hümayun yani muharebe ne tarafta ise orduya yakın olmıyan yerlerde kullanır ve orduya yakın olan mıntaka ve vilâyetlerin işleriyle ordu işleri ve tayinleri sadrazam tarafından görülürdü.

«Rikâb-ı hümayun kaymakamı tevcihat işlerinde kendi yanında kaydı bulunan mansıp ve cihetlerden imamlık, hatiplik, tevliyet, kitabet, cibayet ve saireyi ve rüûs-u hümayun ile verilecek kâtiplikleri tevcih ederdi. Vezirlik, Beylerbeyilik, sancak beyliği menşurları ile ordudaki sair askerî tevcihat vezir-i âzama aitti. Yanında kaydı olmıyan ve orduda bulunan cihetleri serdar-ı ekrem tevcih ettiğinden dolayı sadaret kaymakamı onlara karışmazdı. Fakat gerek orduda ve gerek kendi yanında olmıyan ve mücerret kadı veya vakıf nazırı arzıyle olan mansıp ve kadılıkları tuğralı emriyle tevcih eder ve sonra arzeylerdi. Nitekim Dördüncü Murad Bağdat seferinde iken sadaret kaymakamı Musa Paşa, vefat sebebiyle açılan Rumeli tarafındaki bazı mevleviyyet ve kazaların tuğralı emr-i şerif ile bilvekâle tevcih edip sonra arzeylemişti.

«Sadaret kaymakamı yukarıda söylediğimiz gibi divan günleri, divan-ı hümayuna giderek dâvâ dinler ve kendi konağında dahi çarşamba ve cuma günleri ve ikindi vakitlerinde Sadrazam gibi o da iş görür ve icabederse kadılara da dâvâ dinletirdi. Kazaskerler seferde bulunduklarından dolayı divan-ı hümayun müzakerelerine İstanbul kadısı ile defterdar vekili, nişancı vekili ve divan hocaları gelirlerdi. Kazaskerler seferde bulunmadıkları tarihlerde ve içtima zamanlarında onlar da divan içtimaına gelirlerdi.

«Kaymakamın konağında akdedilen çarşamba divanına İstanbul kadısından başka, Galata, Üsküdar, Eyüp kadıları gelirlerdi. Bu divana yeniçeri ağası vekili olan sekbanbaşı da gelirse de eğlenmeyip giderdi. Fakat cuma divanına sekbanbaşı gelmezdi.

«Kaymakamlar, sadrazamlar gibi zaman zaman gezip eşya fiyatlarını tetkik ile narha riayet edilip edilmediğine bakarlar ve yine sadrazam gibi tersaneye gidip bahriye işlerini teftiş eylerlerdi.

«Müste'men tayfası denilen ecnebî tüccara ait hüküm ve beratlara kaymakam karışmaz ve onlara berat veremezdi. Çünkü bu iş padişaha ve dolayısile sadrazama aitti. Ecnebi sefirlerden herhangi biri kendi tacirleri hakkında kaymakamdan mektup istiyecek olursa «Ahidname-i hümayun mucebince teaddi olunmıya» diye Türk kadılarına, gümrük eminlerine ve saireye hitaben mektup yazmakla iktifa edilirdi. Kara deniz ve Akdeniz boğazlarından çıkan tüccar gemilerine izn-i sefine ismiyle mezuniyyeti havi hükümlerin ıstarı da kaymakamın salâhiyyeti cümlesindendi.

«On altıncı asır sonlarına kadar sadr-ı ekremlikle sefere giden sadrazamların padişahın vekili olduklarına dair mühr-ü hümayunu taşıdıkları gibi sadaret kaymakamı da, sadrazamın vekili olmasından dolayı onun mühürünü taşırdı. Bu usûlün bundan sonraki tarihlerde tatbik edilip edilmediğini bilmiyorum. Yalnız üçüncü Murat'ın bir hatt-ı hümayununda «Lâzım değil mühür verilmek şimden gerû, kimseye mühür verilmez» kaydi bu usulün bu tarihten sonra devam etmediğini zannettirir.

«Sadaret kaymakamlığına sadrazamın arzu ettiği ve itimat gösterdiği zevatın tâyin edilmesi usûldendi. Çünkü seferde bulunan sadrazamın itimadını haiz olmıyan bir kaymakamın onun aleyhinde hareket edip elinden mühürü aldığı vaki olduğundan sadrazamlar kendi adamlarını sadaret kaymakamı tayin ettirirler ve hatta bu adamları arasında vezir olmıyanlar

varsa yeniden vezir yaptırarak tayinlerini temin ederlerdi. Bu kaide padişahların bizzat sefer işini terk etmelerinden itibaren başlamıştı. Bazan müstesna olarak sadrazamın intihap ettiği kaymakamın yerine onun istemediği veya sevmediği bir vezirin kasten getirildiği de vâkidir. Meselâ Birinci Sutlan Ahmet zamanında vezir-i âzam Yavuz Ali Paşa'nın kaymakam olarak intihap ettiği Sofu Sinan Paşa'nın yerine sadrazamın sevmeyip kaymakamlıktan uzaklaştırdığı Hadim Hafız Paşa kaymakam yapılmıştı. Hattâ bu zat kanun üzere Davut Paşa'dan ordu ile Çatalca'ya doğru hareket eden Serdar-ı âzamı teşyi esnasında kendisinin sadrazam tarafından idamından (Çünkü sadrazam ve serdar-ı Ekrem Padişah namına bütün salâhiyyeti haizdi) korktuğundan kendisine bir şey yapılmaması için padişahın kendi el yazısıyle bir hatt-ı hümayun istemiş, o da bunu yazarak Kıllı dilsiz denilen bir musahip ile sadrazama göndermiş ve bunda, kaymakam bir kazaya uğrarsa kendisinin de başının kesileceğini bildirmişti.

«Sadaret kaymakamlığına intihap edilen vezir, Serdar-ı Ekremle beraber Padişah tarafından kabûl olunarak kendisine samur kürk giydirilip memuriyyeti ilân olunur ve bir zamanlar divan-ı hümayuna ve daha sonraları da Paşa kapısı'na kaymakamlık hatt-ı hümayunu gönderilerek okunurdu. Rikâb-ı hümayun veya sadaret kaymakamının, serdar-ı ekremin Davut Paşa'dan veya Üsküdar'dan sefere hareketinden bir gün evvel İstanbul'da kalan divan heyeti ve Paşakapısı ricaliyle ordugâha gelerek vedâ eylemeleri usûldendi.

«Sadrazam azledilip yerine eyalet vâlilerinden biri sadrazam intihap edilip İstanbul'a dâvet edilecek olursa yeni sadrazam gelinceye kadar hükümdar bir sadaret kaymakamı tâyin eyler ve asîli gelinceye kadar işleri o idare ederdi. Birinci Sultan Mahmut sefer olmadığı zamanlarda sadrazam azletmiye karar verir ise yeni tâyin edeceği sadrazamı vilâyette ise gizlice İstanbul'a getirir ve hemen evvelkinden mühürü alıp diğerine verirdi.

«Bazı padişahlar ya harp sahasına mümkün mertebe yakın olmak arzusuyle, yahut da hoşlarına gittiğinden dolayı Edirne'de oturmuşlardı. Eğer padişah Edirne'de oturup sadrazamı serdar-ı ekremlikle sefere memur ettiyse Edirne'de bir sadaret kaymakamı bıraktığı gibi sefer olsun olmasın Edirne'de oturan hükümdar İstanbul'da da bir muhafız veya bir kaymakam bırakırdı. Bu İstanbul kaymakamı da, divan akdiyle dâvâ dinler ve buna göre hükümler verirdi. İstanbul muhafız ve kaymakamlarına icabında kullanmak üzere (Onaltıncı asrın son yarısında) beyaz tuğralı kâğıtlar verilir ve İstanbul kaymakamı lüzumu halinde bu tuğralı kâğıtları doldururdu. Tuğralı kâğıtların İstanbul kaymakamları tarafından sonradan kullanılıp kullanılmadığına dair bir kayıt göremedim. Yalnız bunların dâvâ dinlemek salâhiyyetini haiz oldukları Selânikî'nin kaydından anlaşılıyor.»

(1908) Temmuz inkilâbı üzerine teessüs eden Meşrutiyet devrinde İstanbul'dan ayrılan sadrazamlara yine kaymakam unvanıyle vükelâdan biri ve ekseriya Şeyh-ül İslâm vekâlet eylemiştir.

KAYMAKLI SARAY EKMEĞİ (قايماقلى سراى ايكى) [*Sar.*] Padişahlara mahsus olmak üzere has furunda yapılan ekmek nevilerinden birinin adıdır. «Tarihte 50 Türk yemeği» adlı eserde (yayınlıyan Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü Profesör doktor A. Süheyl Ünver, İstanbul, Akgün matbaası, sayfa 15 - 16) bunun için şu tafsilât verilmiştir.

«Saray-ı hümayunda nefs-i nefis-i hümayun için has furunda tabholunan has ekmek ki Enderun ağaları ana fodla tâbir ederler. Eğerki fodla dedikleri ekmek dahi üç türlüdür. Fodla üç nevi dediği harcı fodla, harem fodlası, divan fodlasıdır.

«Hünkâr için tabh olunan ekmek birkaç nevidir. Bir nevine dahi Mirahor ekmeği derler ki dışarıda Tophane somunu dedikleri ekmeğe müşabihtir. Ama gayet-ül-gaye hastır ve mezkûr ekmek dışarıda tabholunmak mümkün değildir. Zira buğdayın gayet-ül-gaye âlâsından ve kemal mertebe tathir eylediklerinden gayri bir nev'i mahsus unlaştırıp getirirler. Ve bir nevi' dahi Beykoz'da su değirmeninde hassatan öğüdürler ve buğdayın dahi envai olmakla birkaç türlüsünü itidâl üzere birbirine halt edip öylece öğüdürler ve yoğurmakta dahi gayet dikkat etmeleriyle binaenaleyh tabh olundukta gayet kabarıp sünger gibi göz göz olur. Velhasıl ol ekmekten bir tane alıp ortasından iki şak eyledikten sonra iki tarafında bulunan içlerini alıp hemen kabukları kaldıktan sonra her birini başka başka bir tavada kadaif kızartır gibi bol yağda kızartıp badehu sıcak su ile bir miktar yıkayup suyu yitirüldükten sonra bir tanesini yine kenarlı tepsiye koyup kestirilüp tasfiye olunmuş şekerden üzeri örtülünceye koyup temam ol şekeri içtikten halis kaymaktan miktar-ı kifaye de üzerine koduktan sonra şıkk-ı saniye dahi başka tepside dahi şekerini içirdikten sonra anı dahi anın üzerine koyup bir kepçe dahi şeker cülenin üzerine

koyup bir miktar ateşte durduktan sonra gerek sıcak yahut soğuk istimâl ederler.

«Vakıa saraya mahsus bir nâzik ve lâtif gıdadır ama bu esnada bazı reşit ve zarif çelebiler balâda mezkûr olan tavır vucuh ile tekellüf bilüp ve herhalde tabh ve yenilmesinde zahmet ve ağırlık olduğu teemmül ve mülahaza edüp evvelkinden âlâ ve nâzik olup kat'a tabh ve istimalinde mihnet ve sıklet olmayıp devr üzere bir nâzik tavırda tabheylediler ki filhakika andan lâtif ve ter olduğunu eshab-ı zâika imza eylediler ve her nevi' ekmekten imâl eylediler. Meselâ furunculardan ve mezkûr has ekmekten ve sair her nevi' ekmekten ekmeği iki şâk edip içini çıkardıktan sonra bir kenarlı tepsiye birbirini koyup iptida tasfiye olunmuş şekerden bir kepçe koyup ol ekmeğe içirdikten sonra yine bir kepçe dahi böyle temam kenarlı tepsi miktarı ol bir ekmek kabuğu yapılur ve şekerini temam içer. Badehu birini dahi olveçhile yani birer kepçe şeker koyup içirdikte bir dahi koyup tamam nisabını buldukta matlup olursa ikisi beynine kaymak koyarlar, değil ise ikisi bir yere götürüp şekeri az ise bir miktar dahi koyup istimâl oluna.»

KAYTAN (قيطان) [*San.*] Bükülmüş iplikle rin tekrar bir arada bükülmesinden hasıl olan ve kumaşlarla döşeme ve perdelerin kenarlarına süs olarak dikilen ip şeklindeki kordonlara verilen addır. Buna Gaytan da denilir. Eskiden elbiselere de dikilirdi.

KAYTAZ (قايتاز) [*Kıy.*] Hotoz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kuşların başındaki tepelik, sorguç'a da kaytaz denilir.

KAYYIM (قيم) [*Vak.*] Mütevelli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Camiin temizlik işlerini yapan hademesine de bu ad verilir. Eski Adliye Nazırı Ali Haydar efendi (Tertib - üssunuf fi ahkâm - ül-vukuf, s. 79) «Bazı fukahanın beyanına atfen «Kayyım ve mütevelli ve nâzır ekseriya bir manâda istimâl olunur» dediği gibi «Bazı fukahaya göre kayyım, hıfz ve cem' ve tefrik kendisine tefviz olunan kimsedir ki bu mânaca kayyım mütevellinin taht-ı nezaret ve emrinde bulunur» izahatını da veriyor.

Miknese düşmez elinden daim
Süpürür vakf-i şerifi kayyım
Sabit

KAYYUM (قيوم) [*Sof.*] Esma-i ilâhiyye' dendir. Bizzat baki ve kaim olan, ebedî, ezelî manâsına gelir bir tâbirdir.

Kereminden o kaadir-i Kayyum
Eylemez hiç kimseyi mahrum
Fuzuli

§ [*Fık.*] Nas (insanlar) arasında vuku bulan dâvâ ve muhasamayı şer'î hükümler dairesinde fasletmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İfta ile kaza şer'i vazifelerin en mühimleridir. Ecirleri pek ziyadedir. Bu nisbette hatarları da vardır. Bu iki vazife arasında zahirde bir fark görünür. İfta vazifesi vaktin sultanı tarafından taklid olunmaz. Fakat kaza vazifesi zamanın sultanı canibinden taklid olunur. Kısaca müftü mansup değildir, kadı mansuptur.

KAZA (قضا) [*Kel.*] Allah'ın ezeldeki küllî ve icmalî hükmü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Allahın hüküm ve takdiri yerinde kullanılan «kader» ile birlikte «kaza ve kader» suretinde de kullanılır. Tanınmış âlim Kâmil Miras: «her şeyin ezeldeki hükm-i ilâhi ile lâyezal denilen dünyada vücut bulduğuna dair Hadisleri muhtevi» bulunan «kitab-ı kader» tercemesine başlarken (Sahih-i Buharî muhtasarı Tecrid-i sarih tercemesi ve şerhi, C. 12. S. 241 ve müteakip) şunları yazıyor: «Kader, Lügaten Allahın hüküm ve takdiridir. Istılahan kaza ile kader arasında şöyle bir fark vardır: Kaza Allahın ezeldeki küllî ve icmalî hükmüdür. Kader de ezeldeki küllî hükmün lâyezelde (dünyada) ki cüz'iyyatından ve ezeldeki hükmün lâyezeldeki tafsilinden ibarettir. Diğer bir tâbir ile kaza, bütün mevcudatın ezelde levh-i mahfuzda toplu bir halde vücududur. Kader de mümkinatın kazaya mutabık olarak birer birer ve ayrı ayrı ademden vücude çıkması ve yoktan var olmasıdır. Kısa bir tâbir ile kaza Allahın ezelî hükmüdür. Kader de lâyezelde tecellisidir. Hicr sûresininin şu mealdeki 19 uncu âyetindeki: hiç birşey yoktur onun hazineleri bizim yanımızda (Levh-i mahfuzumuzda) bulunmasın, ancak biz onu malûm olan miktar ile (Levhimizden) indiririz. Kavl-i şerifi ile kaza ve kaderin ezelî ve lâyezâlî hükm ve takdirlerine işaret buyrulmuştur (Umde - tül - karî ve Tarifat-ı Seyyid).

«Şârih Kastalânî de Ragıb'tan nakiliderek kaderle kaza arasındaki farkı - yukarıdakinin makûsu olarak- şöyle izah ediyor: Kader takdir, kaza da tafsil etmek ve kesin surette hükm eylemektir. Bu suretle kaza, kaderden ehastır. Bu teşbihe göre kader, ölçmek için hazırlanan şeydir, kaza da fi'len ölçmekten ibarettir. Bu cihetle Hazret-i Ömer Şam'a gittiğinde, orada Taun bulunduğunu işidince oraya girmeyip geri dönmüştü. Bunun üzerine Ebû Übeyd bin Elcerrah:

— Ya Ömer Allahın kazasından mı kaçıyorsun? demişti. Hazret-i Ömer de:

— Allahın kazasından Allahın kaderine kaçıyor ve iltica ediyorum! diye cevap vermişti ki kader, kaza suretini bulmadıkça Allah taalânın refetmesi umulur, fakat Allah kaza edince de mukadderatı kazıyye-i muhkeme halini alır ve def' olunmaz demek olur. Nasıl ki Meryem sûresindeki: (وكان على ربك حتما مقضيا) ve (وكان امرا مقضيا) kavl-i şerifleriyle kaza halini iktisap eden mukadderatın telâfi imkânı olmadığı tebliğ buyrulmuştur.

«Kader bir şeyin esası, kaza da onun tafsili olduğu tezini bazıları şöyle temsil etmişlerdir: Kader bir devletin divanındaki icmal defteri, kaza da deftere göre vazife sahiplerine beytülmalin tevzi ve taksimidir.

«Rahman sûresinin şu mealdeki bir âyetinde: Allah her an ve her saat bir emirde bir iştedir. Buyrulmuştur ki kaza-i ilâhî ile yeni yeni şüûn ve ahvale vücut verir, demiştir. Raad sûresinin şu mealdeki 38 inci âyetinde «Allah dilediğini mahveder, dilediğini isbat eder. (tağyire uğramıyan birşey ancak) kendi yanındaki ana kitaptır» buyrulmuştur ki levh-i mahfuz, kader ve ezelî ilm-i ilâhidir. Mahv ve isbat suretiyle tagyire uğrayan ise kazadır. Bir Hadisde Resul-ü ekrem bu âyeti tefsir ederek: Allah bir kavmi aziz, bir kavmi zelil kılar, birinin menfaatını kaldırır, öbürüsünün arttırır, buyrulmuştur.

«Şarih Kastalanî'nin nakline göre halife Me'mun'un Horasan emîri Abdullah bin Tahir Hüseyin bin Fazl'a, Rahman sûresinin bu âyetiyle (على علم الله جف القلم) = bir şeye Allah'ın ilmi, (iradesi, kudreti) taallûk edince artık kalem kurur (Allahın ezelî hükmü değişmez olur) hadisi bana müşkül görünüyor, sen ne dersin? diye bir sual sorduğunda İbn-i Fazl (هى شؤن يبديها لا شؤن) diye cevap vermiştir ki meali: âyetteki Allahın heran izhar etmekte ve yaratmakta olduğu şuunattır, yoksa ezelde ilk takdir ve fiilde takdim ettiği şuunat değildir, demektir. Bu âlimane ve edibane cevap üzerine Emir kalkıp İbn-i Fazl'ın alnını öpmüştür.

«İbn-i Esir Nihaye'sinde kaderin takdir, kazanın da halk manâsına olduğunu bildirdikten sonra kaza ve kaderin mütelâzım yani biribirinden ayrılmaz iki emir olduklarını ve kaderin esas' kazanın da bina mesabesinde bulunduklarını bildirdikten sonra: bunların aralarını her kim ayırmak isterse kaza ve kader binasını yıkmış olur, diyor ki İbn-i Esir'e göre kaza ve kader ikisi bir manâyadır, sözünün esası budur.

«Kaza ve kader hakkında dilcilerin ve diğer bilginlerin lûgavî ve ıstılâhî mefhumlarını mütalâa ettikten sonra deriz ki: Ehl-i sünnet mezhebinin kaza ve kader hakkındaki tezi şöyle hülâsa olunur: Cenab-ı Hak eşyayı yaratmazdan önce eşyanın miktarlarını; ahvalini, zaman-ı icatlarını takdir edip bilir, sonra sebkeden bu ilmi icabı da icad eder. Binaenaleyh iyman, küfr, hayır, şer, menfaat, mazarrat gibi bütün şüûnat Cenab-ı Hakkın ezelî ilmiyle, irade ve kudretiyle vücud bulmuştur. Onun mülkünde, onun hüküm ve takdirinden başka halkın ve hiçbir kuvvetin hüküm ve nüfuzu yoktur. Cenab-ı Hak bu ezelî ilmî icabı lâyezalde eşyaya vücut verir.»

Rahmetli İsmail Hakkı İzmirli de «Kaza» için: (Yeni ilm-i kelâm, ikinci kitap, İstanbul, Matbaa-i âmire 1343 — 1340 s. 210) şu tafsilâtı veriyor:

«Kaza zeval kabul etmiyen, ahkâm ve itkan-ı tam ile (Külliyyen halelden masun olmak ile) beraber fiilden ibarettir, icad demektir ki sıfat fiile, tekvin sıfatına racidir, kadîmdir. Eş'ariyye indinde Allahın eşyayı lâyezalde nasıl olacak ise öylece ezelde irade etmesidir ki sıfat zate racidir, kadîmdir.

«Gumhur-i Matüridiyye'ce «kader ve kaza», cumhur-ı Eş'ariyye'ce «kaza ve kader» denir.

«Kaza ile kaderin emr-i mütelâzım olması müttefekkun aleyh ise de hangisinin mebni olduğu muhtelefün fihtir. Matüridiyye mezhebi kader ve kazanın vaz-ı lûgavîsine münasiptir. Yine Sıhah'ın beyanına göre kaza (fiil maal ittifak) tır. Buna mebni kazaya rıza vaciptir.

«Bazı ehl-i tahkik indinde kader ile kaza hükümden münşeaptır. Kader hükm-i icmalî, kaza hükmü-tafsilidir.

«Kader bâb-ı hükümetteki defter-i icmal, kaza anın tevzi ve taksimi mesabesindedir. Kader hükmüne muvafık olarak takdir, miktarını ihata ve tahdid etmek, kaza hükmüne muvafık olarak işlemektir. Hüküm emri küllî tedbir-i evvel; kader esbab-ı külliyyeye vaz-ı küllî; kaza esbab-ı külliyyenin harekât-ı mukadderesiyle müsebbebat-ı mahdudesine tevcihidir. Bazı felâsife-i İslâmiyye indinde inayet ehas, kaza eam ise de cumhur-ı felâsife-i İslâmiyyece inayeti ezeliyye ile kaza birdir, kaza ilme racidir. Bütün mevcudatın âlem-i aklîde mücmel ve müctemi' bulunmasıdır. Kader ise bütün mevcudatın mufassal, vahiden bâde vahid olarak mevadd-ı hariciyyesinde bulunmasıdır. Diğer bir tâbirle kaza mevcudatın mücmel olarak ahsen-i nizam, ekmel-i intizam üzere feyezanının mebdeidir, yahut vücudun ahsen ve ekmel-i vucuh üzere olması için nasıl olmak lâyık ise öyle bilmektir. Kader mevcu-

datın, kaza da takarrür ettiği veçhile esbabı ile vücud-ı hariciyye hurucudur. Bazıları indinde kaza ilm-i icmalî, kader ilm-i tafsilidir. Mevcudatın âlem-i aklide bulunması ibda' tariki iledir.

«Sofiye mezhebi Eş'ariyye mezhebine muvafıktır. Çünkü kaza feyz-i akdes, kader feyz-i mukaddestir. Feyz-ı akdes ile âlem-i ezelîde ayan-ı sâbite (mahiyyat), ayan-ı sâbitenin istidadat-ı asliyyeleri hasıl olur. Feyz-i mukaddes ile şu ayan-ı sâbite hariçte levazımı ile, levahıkı ile hasıl olur. Zât-ı ilâhiyye olması itibariyle istiğna-i tamda olmakla hiçbir şeye taallûk etmez. Fakat esma-i ilâhiyye böyle değildir. Kendisi için ihtiyar ettiği esma-i ilâhiyye, hay gibi ism-i ilâhî hiçbir şeye taallûk etmez. Fakat diğerleri eşyaya taallûk eder.

«Mutasavvıfeden bir tâife kaza ve kaderi isbat edip kaderi müşahede eden kimseden emir ve nefiy sakıt olur diyorlar. Emir ve nehyi mahcubine yani kaderi, hakikat-ı kevniyyeyi müşahede etmiyenlere hasrediyorlar. (وعبد ربك حتى يأتيك اليقين) Nazm-ı celilindeki yakîni (hakikatı marifet) kılıyorlar. Bu ise dinden hurucu müstelzimdir. Yakîn ölüm demektir ki her âkile ölünciye kadar emir ve nehiy lâzım olur. Emir ve nehiy ne şuhut ile, ne saire ile asla mürtefi' olmaz. Seyyiddüt-taife Cüneyd-i Bağdadî böylelerin hâlini zina ve sirkat edenlerin hâlinden daha kötü bulmuştur. Yalnız bir kısmı şu yolda izahatta bulunuyor: Ârif Hakkı müşahede derse şevk-ı hak ile meczub olur da rüsum ile iştigal edemez, ifakat zamanına kadar zâhir rüsum sakıt olur. Fakat ifakat zamanında ölünciye kadar ibadet vaciptir.

«Kemalât-ı ilmiyyenin gayesi marifet-ul Allah, kemalât-ı iradiyyenin gayesi mahabbetullah ve ibâdetullah'dır.»

Vefa eder bizi memur-u girye-i hasret
Eğerçi çare yok emindir kaza ve kader
Recaizade Ekrem

§ [*Fık.*] Nâs arasında vuku' bulan dâva ve muhasameyi şer'î hükümler dairesinde fasletmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İfta ile kaza arasında başlıca beş mühim fark olduğunu söyliyen rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (ölümü 1944) bunun için «Kitab-ül-ifta vel-kaza, Evkaf Matbaası, 1336-1338, sayfa 5 ve müteakip» bunları şöyle sıralıyor:

«A — Fetva mülzim değildir. Kaza mülzimdir. Gerek ifta eden müfti, gerek kaza eden kadı her ikisi de hükm-i İlâhî'yi, hükm-i Peygamberi'yi ihbar ederler. Şukadar ki mahkûmünleh ve mahkûmünaleyh kadının hükmünü kabule mecburdur. Fakat müstefti müftinin hükmünü kabule mecbur değildir. Buna mebni kadıdaki hatar müftideki hatardan daha ziyadedir. Kadılık müftilikten daha güçtür. Müfti hakkında varid olmıyan vâd-î Bâri, tahvif-i İlâhî, terhib-i Süphanî kadı hakkında varid olmuştur. Eshab-ı Sünnetin müttefikan tahric ettikleri bir Hadis-i şerifte kadılık üç nev'e ayrılıyor. Bir nev'i mucib-i necat, diğer iki nev'i müstelzim-i ıkap oluyor. Âlim ve âdil olan kadı Dâr-ı Naim'e, cahil kadı ile câir kadı Dâr-ı Cahim'e müstahak olur. Bigayr-i hakkın kaza edüp cehliyle veya hava ve hevesiyle nâsın hukukunu izaa eden kimseden ziyade nâre lâyık olur.

«Huffaz-ı Hadis'ten Beyhakî'nin tahric ettiği bir Hadis-i şerifte de Cenab-ı Hakkın câir olan kadıdan müteberri olduğu beyan buyuruluyor. Kadı cevrederse dünyada rüsvay olduğu gibi Ahiretde de ukubet-i Bârîye müstahak olur. İmam Ahmet ile Eshab-ı Sünnetin tahric ettikleri bir Hadis-i şerifte de kadı olan kimsenin bıçaksız zebhedilmiş olduğu beyan buyuruluyor.

«B — Fetva mahza ihbar, kaza ihbar ile inşa (infaz ve imza) dır. Fetva mahza «İhbar-ı anillâh» tır. Kaza «İhbar-ı anillâh» ile beraber «İnşa min kibelillâh» tır. Müfti mahza muhbir, hâkim muhbir-i münfizdir. Müfti Cenab-ı Hakka karşı bir kadı'nın mütercimi gibidir ki mütercim kadıdan ne anlamış ise; kadının işaretinden, ibaresinden, fiilinden, kavlinden, takririnden ne istifade etmiş ise anı nakleder. Müfti mücerret nâkil, mahza muhbirdir. Kadı Cenab-ı Hakka karşı bir kadının nâibi gibidir ki nâip hasımlar beyninde inşa (infaz ve imza) eder. Nâip bu ahkâmı müstenibi olan kadıdan nakletmez, müstenib nâibe «Kavait üzere ne hükmeder isen anı benim hükmüm kılmış olursun» demiştir.

«Hükm-i İlâhî ve Peypamberî dört lisan ile zahir olur. Lisan-ı müfti ile, lisan-ı kadı ile, lisan-ı râvi ile, lisan-ı şahit ile. Müfti lisaniyle hükm-i İlâhî ve Peypamberî'nin mânası, o hükmün lâfzından istinbat olunan şey; kadı lisaniyle bu hükmü ihbar ve tenfiz; râvi lisaniyle bu hükmün lâfzı; şahit lisaniyle sebeb-i hükmü ihbar zâhir olur. Kizb ve ketm bu dört lisanın âfetidir. Bu dört kimsenin kizb ve ketmi en büyük âfettir.

«C — Fetva da, kaza da şer'dir, şer'î müevveldir. Fakat fetva şeriat-i âmmedir: Hem müstefti'ye, hem müstefti'nin gayrisine taalluk eder. Kaza şeriat-i hassadır. Ancak mahkûmunlehe taalluk eder, bunlardan maadasına tecavüz etmez. Fetvâ bir hükm-i âm-ı küllî'dir. Müfti

«Şöyle işleyene böyle bir şey lâzım gelir» demek ister. Kaza hükm-i hâstır: Muayyen bir şahıs için muayyen bir hükümdür.

«D — Fetva ahkâm-ı şer'iyyenin kâffesine taalluk eder. Kaza ancak bir kısmına taalluk eder. Fetvanın müteallikı eam, kazanın müteallikı ehas'tır. Fetva gerek âdat, gerek muamelât, gerek ukubat olsun; gerek emr-i uhrevî, gerek emr-i dünyevî olsun; ef'al-i mükellefînin kâffesine taalluk eder. Kaza ibadata, emr-i uhrevî'ye taalluk etmez; yalnız muamelât ve ukubata taalluk eder. İbadat kâffeten yalnız taht-ı fetvaya dâhil olur, taht-ı kazaya dâhil olmaz. Binaenaleyh kaza «Bu hâlât sahihtir, şu hâlât bâtıldır; bu su iki testi miktarı değildir, anın için necistir, Şafii'ye haram olur» diye hükmedemez. Kadı'nın bu baptaki sözleri fetvadır, kaza değildir. Eğer samiin mezhebi ise anınla amel eder; yoksa anı terkedip kendi mezhebi ile amel eder. Burada, içtihat, içtihat ile menkuz olmaz, dâvası yürümez. Taht-ı kazaya dâhil olmayıp taht-ı fetvaya dâhil olan ahkâm-ı şer'iyyenin diğer müfti veya kadı tarafından nakzolunması caizdir.

«Eshab-ı ibadat da ibadata mütaallik olup taht-ı kazaya dâhil olmaz. Nitekim hilâl-i ramazanı şahid-i vâhit rüyet edip şahadet etse, hâkim-i Şafiî de anı ispat ile şehirde savmı ilân eylese Malikî'ye oruç lâzım gelmez. Çünkü bu hâl fetvadır, kaza değildir.

«Muamelât ve ukubat hem taht-ı fetvaya, hem taht-ı kazaya dâhil olur. Taht-ı fetva ve kazaya dâhil olan ahkâm-ı şer'iyyeye hükm-i kadı lâhik olunca artık diğer bir kadı tarafından nakzolunmaz. İçtihat, içtihat ile nakzolunmaz, dâvası işte bu gibi ahkâm-ı şer'iyyede câri olur

«İbadatda, esbab-ı ibadatda müfti olsun, kadı olsun kavilleri, hükümleri fetvadır, kaza değildir. Ahkâm-ı şer'iyye-i sairede müftinin kavli fetvadır, kadı'nın hükmü kazadır.

«E — Fetva kazadan daha vâsidir. Fetva bâb-ı rivayetten, kaza bâb-ı şahadettendir. Şerait-i rivayeti haiz olan zat müfti olabilir: Binaenaleyh köle, kadın, garip, ecnebi, ahres (yazması ile) müfti olabilir. Bunlar kadı olabilmek için şerait-i şahadeti haiz olmalıdırlar. Binaenaleyh şerait i rivayeti haiz olup da şerait-i şahadeti haiz olmıyanlar müfti olabilirler, fakat kadı olamazlar. Eimme-i Erbaa indinde köle, kadın kadı olmaz. Fakat bilittifak müfti olabilir. Zeydiyye indinde köle, kadı da olabilir. İmam-ı âzama göre: Kdın ancak emvalde kadı olabilir. Ahres müfti olabildiği halde kadı olamaz. Çünkü kadıda selâmet-i havas şarttır.»

Rahmetli üstad ifta ile kazanın bir zatta cem' olunabileceğini kayıt ve izah ettikten sonra «Bunun gibi bir fakihte kaza ile iftanın da cem' olunabilecegini (sayfa 12) yazarak bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Kadı olmanın şeraiti, yani şahadet ve velâyet şartları dar; bilâkis müfti olmanın şeraiti, yani rivayet şartları geniş olmakla her kadı olmakla beraber iftaya salih ise her müfti kazaya ehil olmaz. Kadı şerait-i rivayeti de cemetmiş bulünacağı cihetle ifta edebilir. Kadı iftadan men' olunamaz.

«Selefin kazadan çekinmelerine gelince fetva ile kazanın ecirleri nisbetinde hatarları da bulunduğundan sadr-ı İslâmda fukaha-i İslâmîyye, selef-i ümmet-i Muhammediyye fetvaya koşmayı da, kazaya talip olmayı da ağır görürler idi. Bu mühim vazife-i şer'iyyeleri başkasının görmesini arzu ederler idi. Fakat fetva ve kaza kendileri için taayyün edince daire-i münciyye-i şeriatte bezl-i makderet ederler idi.

«Malikî fukahasının büyüklerinden meşhur Sahnun «أشقى الفريقين = müfti ile hâkim ne bedbaht kimselerdir» diyor.

«Eslâf-ı ümmet vazife-i ifta ile vazife-i kazanın hangilerinde daha ziyade hatar bulunduğunda ihtilâf etmişlerdir: Bazıları fetvanın şeriat-i âmme olmasından dolayı menfaattaki hatarı daha ziyada bazıları ise kazanın ilzam ve infazına nazar ederek kadıdaki hatarı daha büyük buluyorlar. Bizce kadıdaki hatar müftideki hatardan daha ziyadedir. İşte buna mebni İmam-ı hümam Ebu Hanife Hazretleri kazadan istinkâf etmiş idi. Ebu Cafer-ül-Mansur imam-ı müşarünileyhin kazadan istinkâfını bildiği halde takibettiği siyasetten dolayı yine kazayı teklif eylemekten, hazret-i imam gibi evra' ve efkah ehl-i ırza işkence etmekten çekinmemiş idi.

«Vazife-i kaza ile vazife-i iftanın aynı zatta içtimaı nasıl caiz olmasın ki Peygamberimiz fetva ile kazayı cem' ettiler ve cem'ini men' buyurmadılar. Bunun gibi, asr-ı hümayunlarında, huzur-ı pâk-i saadetlerinde fetva ile kazayı cem' edenler de var idi. Ebu Bekr-is-Sıddîk Hazretleri huzur-ı Risalette ifta ile kazayı cem' etmiş idi. Ömer-ül-Faruk, Aliyy-ül-Mürtaza, Zeyd İbn-i Sâbit, Maaz Bin Cebel, Ebu Mus-el-Eş'ari Hazaratı da Asr-ı Celil-i Saadette ifta ile kazayı cem' etmişler idi.

«Hülefa-i Raşidîn, Muaviye ve Ömer ibn-i Abdülâziz gibi Emeviyye halifeleri zamanında hem halife, hem müfti, hem kadı idiler.

«Kurun-ı selâsede kadı olanlar kaza ile fetvayı cem' etmişler idi. Meşhur Şureyh, Talha bin Ayas, Abdullah bin Utbe bin Mes'ut,

İbn-i Ebi Leylâ, Şüreyh, Müslime bin Abdülâziz, Mutref, Esed bin-ül-Furat ilh... fetva ile kazayı cem' eden fukaha-i dinden idiler.

«Kazilkuzat Ebu Yusuf, Raka kadısı Muhammed bin-il-Hasan, kadı Hasan bin Zeyyad, Kadı Âfiye, Kadı Nuh bin Derrac, Ebu İsme Nuh bin Ebi Meryem, Kadı Yahya bin Zekeriyya kaza ile fetvayı cem' eden ashab-ı Ebi Hanife'den idiler.

«Sadr-ı İslâmda böyle devam ettiği gibi daha sonra da böyle devam etti.

«Kuzat-ı müşarünileyhim makam-ı kazada bulundukları zaman kendilerinden istifta edenleri asla reddetmemişler idi. İftadan memnu değiller idi.

«Aynı zatta ifta ile kazanın içtimaına en büyük şahit Tarih-i İslâm'dır, Tarih-i Fıkıhtır. Hülâsa aynı zatta ifta ile kazanın içtimaı hakkan ve fi'len sâbittir; hem câizdir, hem vâkidir. Hilâfını iddia etmek asla ve kat'a doğru değildir.»

Hulefa-i Raşidîn zamanında kaza, kaza-i istişarî idi. İzmirli merhum bunun için de (sayfa 13) şöyle diyor:

«Hulefa-i Râşidîn zamanında kaza, kaza-i istişari idi. Çünkü şâri'den vârit olan ahkâm mahfuz değil idi. Sahabenin çoğu bir şeyi hıfz eder idi. Marifet-i hüküm hususunda istiftaları, taharrileri zaruri idi. Asr-ı evvelde kaza şûra ile kaim bir kaza idi. Bu nevi kaza adl ü hakkı taharri etmekle kaza-i gayr-i istişarîden daha iyidir.

«Asr-ı evvelde kazanın mercii nusus-ı şer'iyye ve nas bulunmıyan yerde sahabe ve tâbiînin içtihadatı idi. Şâri'den vârit olan ahkâm bir kişinin hıfzında bulunamadığından kazada huffaz-ı ahkâm ile istişareye ihtiyaç hâsıl olmuş idi. Hükümde teferrüt bir rey yok idi. Ehl-i ilm ve hadis ile istişare olunarak hükmolunur idi.

« Fütuhat-ı İslâmiyyenin tevessüü üzerine huffaz-ı şeriat etrafa dağıldı. Daire-i kaza genişledi. İfta ve kazaya teşettüt girmemek için bizzarure iki cihete ihtimam edildi: 1 — Tefri-i mesail için kavait vazetmek, 2 — Şeriati kitapta tedvin eylemek. Daha sonra taklit başladı. Artık devr-i evvelden sonr kaza-i istişarî yerine kaza-i gayr-i istişarî kaim oldu.»

Kaza ve taklidin farz olduğuna dair eserde (sayfa 17) şu tafsilât vardır:

« Şeriat-i celilemizin emreylediği kaza-i bilhak, iman-ı bilhaktan sonra akvay-ı feraizden biridir. Kaza velâyet-i diniyyedir. Kadı birçok ahkâm-ı diniyyede velisi olmıyanların velisidir. Cenab-ı Ahkem-ül-Hâkımîn kaza sebebiyle Hazret-i Âdem'e «Hilâfet» ismini vererek hakkında «انی جاعل فی الارض خلیفه» buyurduğu gibi Hazret-i Davu'da da kaza isbat eylemiş ve bu bapta «یا داود انا جعلناك خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق ولاتتبع الهوی فیضلك عن سبیل الله» nazm-ı celilini inzal buyurmuştur.

«Enbiya-i Zişan, hususa Nebiy-yi ahir zaman hazeratı kaza ile emrolunmuşlardır. Niteki «انا انزلنا التوراة فیها هدی ونور وان احکم بینهم بما انزل الله ... یحکم بها النبیون ... ولاتتبع اهوائهم» nazm-ı celilleri Enbiya-i Zişanın mansıb-ı kaza ile mansup olduklarını sarahaten beyan ediyor.

«Kaza-i bilhak adli izhar eyler. Adl ile intizam-ı âlem kaim, zulüm mürtefi' olur. Hak müstahakkına isâl olunur. Madde-i fesat olan münazaat kat'edilir. Mâruf emr, münker nehy olunur ki enbiya bunlar için meb'us olmuşlardır.

«Kaza Hazret-i Peygamber'in mesnun kıldığı bir hükm-i dinîdir, sünnet-i Peygamberidir. Kazayı terketmek dalâlet, terketmemek hidayettir.

«Kadı hem şâhit, hem müfti, hem sultan hükmündedir. Kadı hükm-ü şer'iyi isbat etmesi hasebiyle şâhit, emir ve nehy etmasi hasebiyle müfti, hükm-ü şer'iyi ilzam ve icbar eylemesi cihetiyle sultandır.

«Kaza nasıl bir farz ise taklid-i kaza da öyle farzdır. Çünkü taklid-i kaza bir emr-i mefruz yani kaza ikame olunuyor. فاحکم بین الناس بالحق nazm-ı celili ile kaza farz olunca zarureten taklid-i kaza da farz olur. Enbiya-ı zişan bizzat kaza ettikleri gibi diğerlerini de kadı nasbettiler. Hulefa-i Raşidîn de bizzat kazada bulundukları gibi diğerlerine de kazayı taklit eylediler. Böylece her iki farzı ifa buyurdular.

«Taklid-i kaza bâbı pek vâsidir. Kaza beynennas vuku' bulan dâva ve muhasamayı ahkâm-ı şer'iyye dairesinde fasıldan ibaret olmakla sultan-ı zaman tarafından taklit olunur. Sultanda hiçbir şart aranmaz. Şekl-i hükûmet nasıl olursa olsun, reis-i hükûmet tarafından kadı nasbolunur, mansup olan kadının hükmü nâfiz olur.

«Sultan kazayı takyid ve tâlik de edebilir. «Şu beldeye vardığın vakit ânın kadısısın, bu yın iptidasından itibaren seni kadı nasp kıldım.» diyebilir.

«İşte üzerinden onbeş sene mürûr eden bazı dâvaların istimâ' olunmaması bundan neş' et etmiştir.

«Şu kadar ki emr-i sultanî ancak şer-i celile muvafık olduğu vakit nâfiz olur. İşbah'ta beyan olunduğu üzere Sultan Kuzata tahlif-i şuhut ile emretse ulemaya, sultana nasihat edip

«Kadılarına böyle bir emri teklif etme» demek vâcib olur. Çünkü sultanın amme-i müsliminde tasarrufu maslahat-ı âmmeye müstenittir? Emr-i sultanîde maslahat-ı âmme bulunursa tasarrufu sahih olur. Bilâkis mazarret-i âmme bulunursa tasarrufu asla sahih olmaz. Meselâ sultan beytül mâlden bir şeyin istihlâkine, yahut bir şahsın malını istihlâke izin verse izni sahih olmaz.

«Sultan, kazayı takyit ve tâlik edebildiği gibi kaza ile emiri de bir zatta cemedebilir. Çünkü kadı sultanın umur-u diniyyede, emir umur u dünyeviyyede naibidir. Sultan her iki hususu bir zata tevdi edebilir.

«Aynı zat hem emir, hem kadı olabildiği gibi kaza ile iftanın cem'i caiz olacağı cihetle aynı zat hem emir, hem müfti, hem kadı olabilir.»

Üstad, sultanın kadıyı murakabe etmesi için (sayfa 27) şunları yazmıştır:

«Tevliye-i kazayı sultan-ı zamana inha eden makamın kadıyı murakabe etmesi, hatardan muhafaza eylemesi lâzımdır.

«Kadıyı murakabe lâzımdır. Sonra hükm-ü şer'iyi infaz eden kadı mutlak-ul-inan, serbest değildir. Keyfe mayeşa hükmedemez. Belki kitabullah ile, sünnet-i Resulullah ile ashab-ı güzinin kazaları ile hükmeder Bunlarda hâdiseye taallûk eder bir hüküm bulamaz ise sâhib-i rey olduğu surette kendi reyi ile, sahib-i rey olmadığı surette müftinin fetvasıyle hükmeder. Kadı yer yüzünde Allahın eminidir. Hak ile, adl ile; Allahın inzâl ettiği, şer'in getirdiği şey ile hükmeder. Kadının keyfiyyet-i kazasını murakabe edebilmek için ait olduğu makamın şerait-i kazayı, şerait-i kuzatı, evamir ve nevahi-i şer'îyyeyi bilmesi, fakîh olan kadı ile sahib-i rey olmıyan kadıyı, hangi hükmün nâfiz, hangi hükmün gayr-ı nâfiz olduğunu, kadı olabilecek zevattan ekmel ve efdal ve ercah olanı ile ekmel ve efdal ve ercah olmıyanı tefrik eylemesi zaruri olur.»

Olma Allahı seversen kat'a
Tâlib-i râh-ı kaza vü fetva
Nabi

§ [*İda.*] Mülkî taksimattan kaymakam idaresinde bulunan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Sancak, kaza değil bu,
Bir mülktür giden kim!
Kendi gazaya gitse,
Mümkün değil kazası.
Namık Kemâl

KAZA-İ ERBAA (قضاء اربعه) [*Coğ.*] Çatalca kazası yerinde kullanılır bir tabirdir.

KAZAK (قزاق) [*İda.*] İslavcada keçi mânasına olan (koza) kelimesinden meydana gelmiş bir ıstılahtır. Tatarca olduğunu iddia edenler de vardır. Memleket hududunun her tarafında muhtelif düşmanlarla muharebeye mecbur kalan Lehistan kralı (Sikizmond) ecnebî ordularının ilk hücumlarına mukavemet etmek üzere milâdî 1516 senesinde teşkil ettiği suvari alaylarına (Kosaque Zaporagees) namını vermiş ve bunları (Dnyiepr) suyunun çağlıyanlarına yakın sahil üzerine yerleştirmiş idi. Ruslar da bu namla suvari alayları teşkil etmişlerdi.

KAZA KADILARI (قضا قاضيلرى) [*İlm.*] Kaza merkezlerindeki kadılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları kaza merkezlerindeki kadılara Naip denilirdi.

KAZANCI DEDE (قزغانجى دده) [*Soſ.*] Mevlevî tekkelerinde aynı zamanda ilk terbiye yeri sayılan matbahın (mutbak) ileri gelen bir uzvunun adıdır. Matbahın asıl âmiri olan sertabbahın muavini yerinde idi. Kazancı dede çilesini ikmâl etmiş canların müstaitlerinden seçilirdi.

Mevleviliğe intisap etmek istiyenler kazancıya müracaat ederler, tarikata intisap etmek manâsında kullanılan «Soyunacağım» derlerdi. Kazancı dede istekliye «dervişlik zordur, çileyi kırmak iyi değildir. Dervişlik ateşten gömlek, demirden leblebidir. Aç kalmak, döğülmek, haksız yere söz işitmek vardır. Dervişlik ölmezden evvel ölmek demektir. Bunlara tahammül edersen gir» derdi. Bütün bu zorluklariyle beraber girmek istediğini söyliyen isteklinin ikrarını, şeyhin iznini almak suretiyle, alırdı.

Kazancı dedenin ayrı postu vardı. Canlara nasihat ederdi. Matbahta yalnız gündüzleri bulunurdu.

Kazancı dede terakki ile sertabbah olur, ondan sonra gösterdiği kabiliyyet mertebesinde derecesi yükselirdi.

KAZANCI POSTU (قزغانجى پوستى) [*Soſ.*] Mevlevî tarikatı mensuplarının büyüklerinden olan kazancı dedenin oturmasına mahsus postun adıdır. Post; oturmıya mahsus tüylü hayvan derisi demektir. Beyaz renkli olan bu post matbah-ı şerif kapısının tam karşısına tesadüf eden yerde serili idi.

KAZAN-I ŞERİF (قزغان شريف) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarınca kutsî bir kıymet verilen kazan (Kazgan) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kazanın mukaddes sayılması Hacı Bektaş-ı Veli'nin bununla çorba pişirdiğine

ocaklılarca itikat edilmesinden ileri gelmiştir. O kadar ki kazanı bulunduğu yerden kaldırıp yerine bir kova su dökülse dünya altüst olurdu. Bu kazana sığınan cânîler ocağın himayesini kazanmış demek olduğu gibi fetret vakitlerinde de ocaklılar etrafına toplanarak meşveret ederlerdi.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin, zannolunduğu gibi, yeniçerilikle münasebeti olmadığı için ocaklıların kazanı ona nisbet etmeleri kendilerinin nisbetleri hakkındaki zan ve hayâl gibi bâtıldır.

Yeniçeriler ihtilâllerde onun timsali olan yemeklerinin pişirildiği kazanı omuzlarlar, çokluk ihtilâl sahnesi olan «At meydanı» na getirirlerdi. Onun için bunların ihtilâline «kazan kaldırmak» denilirdi.

Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı
İzzet Molla

KAZAN KALDIRMAK (قازان قالدیرمق) [*Ask.*] Yeniçerilerin isyanı münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir Yeniçeriler isyan ettikleri zaman yemek pişirilen kazanlarını da toplandıkları «At meydanı» na getirdikleri için bu tâbir meydana gelmiştir. Sonradan da devlete karşı koymağa kalkanlar hakkında kullanılırdı.

Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı
İzzet Molla

KAZANLIĞA KAPATMAK (قازانلغه قاپاتمق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Küstahlık eden bir canın hapsedilmesi yerinde kullanılırdı. Kabahat işliyen can lokma kazanının bulunduğu bodrumda hapsedildiği için bu tâbir maydana gelmiştir.

KAZANLIK (قازانلق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir Matbahın altında lokma kazanının bulunduğu bodruma verilen addır. Bu yer bazan küstahlık eden canlara kapishanelik vazifesini de görürdü.

KAZAN YATAĞI (قازان یاتاغی) [*Sof.*] Mevlevî dergâhlarında matbah edevatının muhafaza olunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KAZASKER (قاضیعسکر) [*İlm.*] İlmiyye mesleğinin en yüksek mertebelerinden birinin adıdır. Lûgat mânası asker kadısı, ordu kadısı demektir. Kazaskerlik çok eski mansıplardandır. Abbasîlerde görülen bu mansıp Harzemşahlarda, Anadolu Selçukîlerinde, Eyyubîlerde, Memlûklerde, hattâ Karamanîlerde mevcuttu. Nitekim hicrî 362 (972) senesinde ölen fuzaladan (Muhammed bin Abdürrahman bin Ebu Bekr - ül - Bağdadî) kazaskerdi. 641 (1243) de vefat eden (Mevlâna Necmeddin Halil bin Hüseyin bin Aliyy-ül-Hamevî) de Eyyubîlerden (Melik-ül-Âdil) in kazaskeri idi.

Osmanlılarda kazaskerliğin ihdası Birinci Murat zamanındadır. İlk kazasker de (Çandarlı Kara Halil) dir.

Kazaskerliğin Birinci Murat zamanında ihdas edildiğinde Osmanlı tarihleri müttefik ise de senesinde ihtilâf etmektedirler. Âşık Paşa Zade (sayfa 52) ile Tevarih-i Âl-i Osman» Oruç Bey tarihi (sayfa 20) hicrî 761 (1359) de ihdas edildiğini yazdıkları halde (Tac-üt-tevarih, c. 1, s. 69), (Müneccimbaşı, c 3, s 292), (Solakzade, s. 28) 763 (1361) de ihdas olunduğunu yazmaktadırlar. (Netayic-ül-vukuat) da da (c. 1, s. 16) bunlara istinaden Birinci Murad'ın ilk senelerinde kazaskerliğin ihdas edildiği mukayyettir. D'Ohsson'un (Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris 1791, tom IV, p. 530 et suite) kazaskerliğin 1362 de ihdas edildiği hakkındaki ifadesi katî sayılamıyacağı gibi Kâtip Çelebi'nin (Takvim - üt - Tevarih, sayfa 186 187) bu hususta verdiği malûmat da itimada lâyık değildir. Kazaskerlik Osmanlılarda hicrî 886 (1481) senesine kadar bir tane idi. O sene kazasker olan «Mevlâna Mustafa Kastalânî» nin salâbetinden ve doğruyu söyler olmasından vezir-i âzam «Karamanî Mehmet Paşa» kuşkulanmış, kadrini eksiltmek için Fâtih'e, dört vezir olduğu gibi, kazaskerlerin de mütaaddit olmasını ilka ederek biri Rumeli, diğeri Anadolu namlariyle ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Kazaskerliğin ikiye tefrikı hakkında Solakzade'de (265-266) ve ondan naklen Hammer'de (cilt 3, sayfa 224) malûmat vardır. Yavuz'un zamanına kadar o suretle devam edegelen kazaskerlik 920 (1514) de Diyarıbekir, müteakiben Halep ile havalisinin fethi üzerine merkezi Diyarıbekir olmak üzere «Arap ve Acem kazaskerliği» namiyle üçüncü bir kazaskerlik daha ihdas ve bu yeni vazifeye meşhur müverrih «İdris-i Bitlisî» tâyin olundu İdris-i Bitlisî'den sonra Diyarıbekir kadısı Müeyyed zade «Mevlâna Abdülhay Çelebi» Arap ve Acem kazaskerliğine getirilmiş ve 923 (1517) de Mısır'ın fethini müteakıp divanın bir kat daha debdebe kesbetmesi için her üç kazaskerliğin merkezde bulunması tensip edilerek bu vazife İstanbul kadısı «Mehmet Şah-ı Fenarî» ye tevcih olunmuştur. Mehmet Şah-ı Fenarî'nin infisalinden sonra «Pirî Mehmet Paşa» ya ve onun çekilmesi üzerine ilâveten Anadolu kazaskeri «Kadri Efendi» ye tevcih olunan bu üçüncü kazaskerlik

Pirî Paşa'nın sadaretini müteakıp - zaten diğerinin tâyin olunmaması hasebiyle münhal demek olduğundan - külliyyen ilga olundu.

Yavuz Sultan Selim saltanatının sonlarına doğru Edirne'ye giderek orada Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerini Şeyhulislâm meşhur «Zenbilli Ali Cemalî» ye tevcih eylemiş ise de itizar etmiş, bu sebeple o vazifeler yine eskisi gibi kalmıştır.

Osmanlılardaki bir kısım vazife ve müesseselerin (Bizans) lılardan alınmış olduğu yolundaki müsteşriklerin iddialarına karşı Profesör Fuat Köprülü «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» başlığı altındaki kıymetli etüdünde (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1. s. 195) «kazaskerlik» hakkında Fâtih Kanunnamesindeki malûmatı hulâsa ettikten ve kanunamede kazaskerliğin Anadolu ve Rumeli kazaskerliği diye ikiye ayrıldığına dair bir kayıt olmadığını söyledikten sonra şu izahatı veriyor:

«Yalnız Osmanlı Vakayinamelerinde, kazaskerliğin Birinci Murat tarafından - ulema silsilesinin en yüksek mertebesi olarak - ihdas edildiği ve muahharen Fâtih'in (885-1480) de sadrazam Karamanî Mehmet Paşa'nın bazı şahsî sebeplere müstenit teşvikı üzerine, bunu Anadolu ve Rumeli kazaskerliği diye ikiye ayrıldığı mukayyettir. Bazı edebi menbalarda ve vakayinamelerde İkinci Murat devrinde bazı kazaskerler hakkında kayıtlar bulunması ve daha İstanbul fethinden evvel bazı kazaskerlerin terfian vezarete geçmeleri bir taraftan bu memuriyyetin eskiliği gösterdiği gibi, diğer taraftan da Fâtih Kanunnamesinin vezirlerden sonra teşrifat sırasında kazaskerleri göstermek suretiyle, sadece, eski bir an'aneyi tesbit etmiş olduğunu da anlatıyor. Birinci Murat devrine ait bir vesikada tesadüf edilen «Rumeli şeyhülislâmı» unvanına şimdiye kadak diğer vesikalarda tesadüf edilememiştir.

«XV. asır başlarında Karaman Oğulları'nda da mevcut olduğu Âşık Paşa Zade'nin bir kaydından da anlaşılan «kazaskerlik» Osmanlılardan evvel Anadolu Selçukîlerinde, Memlûkler devletinde daha evvel Eyyubîlerde mevcut idi. «İbn-ı Bibi» de ve «Aksarayî» de tesadüf edilen «kadi-i leşker» herhalde «kazasker» den başka bir şey değildir. Mısır menbalarında mevcut bir kayde nazaran «Salâhaddin-i Eyyubî» zamanında kazasker bulunuyordu. Eyyubîler devletinin bir devamı demek olan ve onun birçok müesseselerini iktibas eden Memlûkler devletinde bu memuriyyetin mahiyyeti hakkında oldukça mebzûl malûmata malikiz. «Melik-üz-Zahir Baybars» zamanında dört mezhebe mahsus olmak üzere adetleri dörde çıkarılan dört «kazilkuzat» dan sonra, kazasker gelirdi. Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî mezheplerinde üç kazasker daima hükümdarın maiyyetinde bulunurlar, sarayda ve hükümdarın maiyyetindeki askerî kuvvetler arasında çıkan meseleleri hallederlerdi. Kahire'deki merkez-i idareden hemen farksız teşkilâta malik olan Şam niyabetinde de dört kazilkuzat'dan sonra biri Şâfiî, diğeri Hanefî olmak üzere iki kazasker bulunurdu. Halep ve Trablus Şam niyabetlerinde de aynı suretle biri Şâfiî, diğeri Hanbelî iki kazasker vardı. Hama niyabetinde yalnız bir Hanefî kazasker mevcuttu.

«Anadolu Selçukîlerinde «kazaskerlik» memuriyyetinin mevcudiyyetini, Memlûkler devrinin - bilhassa Anadolu'da Mogol tahakkümünden sonra - bu saha ile daimî münasebetlerde bulunduğunu ve Yakın Şarkın o zamanki en kuvvetli İslâm saltanatı olduğunu, Anadolu'da yetişen birçok âlimlerin Mısır ve Suriye'de tahsil ettiklerini düşünürsek Karamanlıların ve Osmanlıların bu kazaskerlik müessesesini ya Anadolu Selçukilerinden veya Mısır memlûklerinden almış olmalarını tahmin edebiliriz. Mamafih birinci ihtimâl çok daha kuvvetlidir. Eğer Harzemşahlar devletinde kazaskerlik vazifesi ve unvanı bulunmasaydı, Anadolu Selçukilerinin de bunu Eyyubîlerden veya memlûklerden almış olduklarını kolayca tahmin edebilirdik. Hâlbuki Guriler'de ve Harzemşahlarda bu ünvanın mevcut olduğunu her kim olursa olsun bu verdiğimiz izahattan sonra «Kazaskerlik» memuriyyetinin Bizanslılardaki «Juze de camp»ları takliden ihdas edilmiş olmıyacağı kat'iyyetle anlaşılıyor»

Kazaskerler divanın tabiî azasından idiler. Şeyh-ül-İslâmların divanda ve meclis-i vükelâda bulunmaları çok sonra olduğu için Divanda dinî mes'eleler kazaskerler tarafından hal olunurdu. Kazaskerlerin divandaki mevkileri de yüksekti. Vüzeradan sonra gelirlerdi. «Fâtih Kanunnamesi» nde (sayfa 10) buna dair şu kayıt vardır: «Bir Cemiyyet-i âli ve bir mecma-i ehali olsa ehl-i divana aharden âdem karışmasun evvelâ vüzera anlardan sonra kazaskerler andan sonra defterdar andan sonra yeniçeri ağası ve sair üzengi ağaları mir-i alem ve kapıcıbaşı ve imrahur oturur.»

Bir zaman sonra beylerbeyiler kazaskerlere takaddüm etmişlerdi. Şeyh-ül-İslâm Kadı Zade (Ahmet Şemseddin efendi) ilmî meslekleriyle hürmeten kazaskerlerin yine beyler beyilerine takaddüm etmelerini usûl ittihaz ettirmiştir.

Kazaskerler, divan-ı hümayunda sadırda oturmak hakkını (Fatih Kanunnamesi, sayfa 13) haiz idiler: «Divan-ı hümayunda sadırda oturmak vüzeranın ve kazaskerin ve defterdarların ve nişancıların yoludur. Evvelâ vüzera oturup bir cânibe kazaskerler, anların altına defterdarlar otururlar ve ol bir canibe nişancı oturur.»

Yine «Fatih Kanunnamesi»ne nazaran (sayfa 13) kazaskerler bizzat sahib-i arz idiler: «Bizzat rikâb-ı hümayunuma sahib-i arz olanlar kazaskerlerim ve defterdarlarımdır.»

Divan günleriyle sair resmî eyyamda vezirle devlet erkânı sarayda yemek yedikleri zaman kazaskerler onlarla birlikte oturmazlar, ayrıca hazırlanan sofrada yerlerdi: «Divan-ı Hümayunda taamda vezir-i âzâm ile baş defterdar ve sair vüzera ile defterdarlar ve nişancı yiyeler ve kazaskerler başka yerler.»

Yine kanunnameye nazaran (sayfa 15) bunların artıklarını kimlerin yiyecekleri bile malûm idi: «Kazaskerler önünden kalkan taam kapıcılar kethüdasına verilsün.»

Kanun (sayfa 16) kazaskerlere dâvâ hükümlerinde tuğra çekmek salâhiyyetini bile bahşetmişti: «Tuğray-ı şerifim ile ahkâm buyurulmak üç canibe mufevvezdir: Umur-u âleme müteallik ahkâmı vezir-i âzam buyruldusu ile yazıla ve malıma müteallik olan ahkâm defterdarlarım buyruldusu ile yazalar ve şer'i şerif üzere dâvâ hükmün kazaskerlerim buyruldusu ile yazalar.»

Kazaskerler n şehzadelerden ölenlerin cenazelerinde bulunmaları da kanun (sayfa 16) icabından idi: «Evladımdan vefat edenlerin meyyitine vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım hazır olalar.»

Selâtin hariç olmak üzere bilâ arz cihat tevcihine de kanunname (sayfa 22) kazaskerlere salâhiyyet vermektedir: «Kazaskerlerim selâtine müteallik olmıyan cihatın iki akçaların bilâ arz vermeği memur olsun.»

Kazaskerler divana geldikçe vezirler gibi istikbâl olunurlardı: «Divana hergün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım geldikte çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası önlerine düşüp istikbâl etsünler.» (sayfa 25)

Haftada dört gün vezirler gibi kazaskerler de arza girerlerdi: «Evvelâ bir arz odası yapılsun cenab-ı şerifim pes perdede oturup haftada dört gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım ile rikâb-ı hümayunuma girsünler.» (sayfa 23)

Kazaskerler padişahtan bilvasıta emirleri kapıcılar kethüdasından tebelluğ ederlerdi: «Bazı mesalih içün benden taşra haberi kapı ağası kapıcılar kethüdasına söylesün ve ol dahi vüzerama ve kazaskerlerime ve defterdarlarıma söylesünler.» (sayfa 23)

Bayramlarda yapılan merasimde kazaskerlerin vaziyyetlerini de kanun (sayfa 25) tayin etmişti: «Bayramlarda meydan-ı divana taht kurulup çıkmak emrim olmuştur. El öpüldükte vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım kafadarım olup duralar.»

Padişahların muayedelerde kazaskerlere kıyam etmeleri de kanun (sayfa 25) icabındandı: «Vüzerama ve kazaskerlerime ve baş defterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.»

Kazaskerlere seferlerde padişahlar huzuruna davetsiz girmek salâhiyyetini de kanun (sayfa 26) vermektedir: «Cenab-ı şerifim sefer-i zafer rehbere müteveccih olsa yanaşmak vüzeramın ve kazaskerlerimin ve defterdarlarımın kanundur. Mâzûl beylerbeyiler ve beyler dahi dâvet edersem yanaşmak kanunumdur.»

Kazaskerlere ulûfe de verilirdi: «Kazaskerlerime hazineden günde beşyüz akça ulûfe verile.» (sayfa 29)

«Risale-i vazifeharan ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osman'da (sayfa 99) Birinci Sultan Ahmet zamanında Rumeli kazaskerlerinin yevmiye 572, Anadolu kazaskerlerinin 563, her iki kazaskerlikten mütekait olanların 250 akça yevmiyeleri olduğu yazılıdır.

Kazaskerlerin oğullarına ulûfe tayini de kanun (sayfa 21) iktizasından idi: «Kazasker oğulları kırkbeş akça ulûfeye mutasarrıf olalar.»

Hizmetkârlarına vezirler, defterdarlar gibi kazaskerler de mücevveze giydirmek hakkını haizdiler: «Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve sancak beğiler üsküfleri yürütmek gerektir.» (sayfa 16)

Kazaskerlere yazılacak elkabı da kanun (sayfa 30) tayin etmiştir:

«اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينبوع الفضل واليقين وارث علوم الانبياء والمرسلين كشاف المشكلات دينيه وصحاح متعلقات يقينيه كشاف رموز الدقايق حلال مشكلات الحقايق شيخ الاسلام والمسلمين مفتى الانام المؤمنين المستغنى عن التوصيف والتبين خواجهم مولانا محمد ادام الله فضائله وخدمت فتواده اولان مولانا بدرالدين ادام الله تعالى فضائله.»

Elkap yazılışında müfti ile muallim-i sultani karıştırılmaktadır. Esasen kanunda bu elkabın müfti, kazasker ve muallimi yazılacağına dair şu sarahat vardır: «Müfti efendiye

ve hoca efendiye ve kazaskerlere böyle yazıla» şu halde ibarenin sonu icabına göre değişiyordu demektir.

Kazaskerler asker veya asker hükmünde olanlara ait muameleleri ifa ederler ve icabeden harç ve rüsûmu istifa eylerlerdi.

Sultan Süleyman Kanunnamesinde (sayfa 39) kimlerin asker veya asker hükmünde olduğu tasrih olunmaktadır: «Sefer-i Sultanîye eşen sipahi eşerliğin tekaüt ettikten sonra mademki mezkûr mütekaid âhire raiyyet yazılmış olmaya askerîdir. Ve Hazret-i Hüdavendigâr kulları ve cariyeleri madem ki askerînin taht-ı nikâhında olalar bad-el-i'tak anlar dahi askerîdir Ve kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret ve sair anların emsali menasıptan şolki atebe-i ulyaya mülazemet ile verilir anların ehli askerîdir. Ve askerînin evlâdından şolki bir derecede ve kimesneye raiyyet yazılmamış ola ve zevcatı ki bilfiil taht-ı nikâhında ola ve askerînin kulları ki bad-el-itak ehli askerî hizmetinde ola ve maişetleri ehl-i askerden ola ve kimseneye raiyyet yazılmış olmıya ve şol raiyyet kızı ki sipahiye nikâh olup madem ki sipahinin taht-ı nikâhında ola askerî hükmündedir. Bu zikrolunan kimesnelerin rüsum-u kısmetleri kazaskerliktir, kazasker kassamı kısmet edüp resm-i kısmeti kazasker için ala.»

Bir zamanlar askerlerin nikâh, ıtıkname ve hüccetlerini kadılarla kazasker kassamlarından her hangisine müracaatla yaptırabilmeleri câiz ve binaenaleyh kanun iken sonradan bunların da kazaskerlerin salâhiyyetleri dairesine ithâl edildiği Sultan Süleyman kanunnamesinde tasrih edilmiş ve kazasker kassamlarının bulunmaması dolayısıyle vilâyet kadılarına müracaatla yapılan bu işlere ait resimlerin kadılar tarafından kazaskerler nam ve hisabına cibayet edilerek bilâhere kassama gönderileceği beyan olunmuştur. Mamafih Sultan Süleyman'ın tertip ettirdiği kanunnamede hüccetler istisna edilmiş ve askerlere istediklerine hüccetlerini yaptırmak salâhiyyetini verdiği gibi resmin de yapana ait olduğu tasrih olunmuştur. Binaenaleyh kadıların yaptıkları askere ve asker hükmünde olanlara ait hüccetlerin hasılatı kendilerine ait olurdu. Mamafih yine bu kanunnameden asker itibar olunan doğancılarla yaya, müsellem, canbaz, yürük ve voynuk tayfasının zenginlerinden yüz veya yüzden ziyade alınacak resmin kazaskerlere ve fakirlerinden ve binaberin yüzden az alınacak resimlerin de vilâyet kadılarına ait olduğu anlaşılıyor.

Sipahilerden sipahilikten çekilip ticarete koyulanların kızlarından raiyyet tayfasına nikâh olunanların askerlik sıfatları kalmadığı için bunlardan alınacak resimler kazaskerlere değil kadılara ait olurdu.

Menasıptan yevmî üç akça veya daha ziyade olanlar kezalik asker itibar edilmiş ve rüsumu kazaskerlere tahsis olunmuştur. Ne nevî işlerden ne miktar resim alınacağı kanunnamede musarrahtır.

Tevkii Abdurrahman Paşa tarafından 1087 (1676) senesinde cem' ve telfik olunmuş olan kanunnamede (Millî Tetebbüler mecmuası, cilt 1, sayı 3, sayfa 540) kazaskerlerin neleri tevcih etmek salâhiyyetinde bulundukları gösterilmiştir: «Bilfiil Rumeli kazaskeri olan efendi Rumeli'de ve Adalar'da vâki kazaları ve kısmeti askeriyyeleri tevcih eder. Ve bilfiil Anadolu kazaskeri olan efendi Anadolu'da vâki kazaları ve kısmet-i askeriyyeleri tevcih eder.»

Yine bu kanunnamede (sayfa 540) kazaskerlerin daha bazı salâhiyyetleri yazılıdır:

«Ve yirmi ve yirmi beş ve otuz ve kırk medreselerin ve kendi taraflarına mütaallik olan bazı mahallin cihet ve tevliyet makulesin tevcih edegelmişlerdir.»

Kanunnameye nazaran (sayfa 540) divanda dâva dinlenmesi salâhiyyeti Rumeli kazaskerlerine aitti. Anadolu kazaskeri sadrazam tarafından memur edilmedikçe işe müdahale ile dâva dinliyemezdi: «Dâva istimaı lâzım gelse Rumeli Kazaskeri istima' edüp Anadolu Kazaskeri kendi halinde oturur. Meğer vekil-i saltanat tarafından mezun ve memur ola.»

Kazaskerlerin arpalıkları da vardı. Bu sebeple arpalıklarından ve kendilerine mahsus harçlardan ellerine külliyyetli para geçerdi. «Netayic-ül-Vukuat» da (c. 3, s. 77) mevcut malûmata göre bu miktar Rumeli kazaskeri için senevî üç dört bin ve Anadolu kazaskeri için de bin beş yüz, iki bin keşe raddesinde idi.

Kazaskerlerin kıyafetleri ilmiyye kıyafeti idi. Uzun binişler ve kıymetli kürklerle boy gösterirlerdi. Eski kanunnamelerde bunların giyecekleri elbise hakkında bir malûmat yok ise de İkinci Sultan Mahmut tarafından 1244 senesi şevvalinin altısında (1828) neşrolunan (Elbise Nizamnamesi) nde kazaskerlerin resmî günlerde giyecekleri elbise şöyle tarif olunmuştur: «Vezaret-i ilmiyyeyi muhriz olduklarından minelkadîm vüzeraya mahsus olan (yeşil üstlük) yerine olveçhile (açık yeşil çuhadan ferace) ve (çuhadan elbise) giyecek, başlarına şeyhülislâm gibi yeşil veya beyaz tülbent saracaklardır.» Ayni nizamnamede binecekleri at hakkında da şu tafsilât vardır: «Bundan

böyle (saçaklu) kullanılmıyacağından bindikleri atlara (sarmaluca Benaloka gaşiye) üzerine saçaklu (kalayıs) ve gümüş olmıyarak hilâlî (sinebent) ve (başlık) takılacaktır »

Kazaskerlik son zamana kadar devletin en büyük memuriyyetlerinden sayılırdı. Bu sebeple teşrifatta vezir ve müşirlerden sonra ve ûlâ evvelleri ile feriklerden evvel gelirlerdi. Bununla beraber hicrî 1200 (1785) senesinden sonra kazaskerlik aslî vasfından çıkmış, bir paye hükmünde kalmıştı. Bu sebeple ordudaki bu vazife tarikin haricinde itibar olunan devriyye mevalisinden birine gördürülüyordu. Tanzimattan sonra ordu teşkilâtı değiştiği ve kazasker gibi bir memurun bulunmasına ihtiyaç kalmadığı için mevaliden olarak bulunan zatın vücudundan da bittabi istiğna gösterildi.

Kazaskerlik için «Osmanlı devletinde esas olan askerî sınıfa ait dâva, veraset ve sair şer'î ve hukukî muamelât kazaskerler vasıtasiyle görülürdü. Osmanlılar bunu da muasır İslâm devletlerindeki usule göre tatbik eylemişlerdi.» diyen Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 228 ve müteakıp) şu tafsilâtı da veriyor :

« Kazaskerlerin vazifeleri yalnız askerî hukuka ait işlere bakmak olmayıp on yedinci asır başlarına kadar kendi mıntakalarındaki yüz elli akçalık kadılıklarla kırkar akçalık İçel müderrisliklerine kadar olanlarını bizzat kendileri tâyin edip ondan daha yukarı olan üç yüz elli ve beş yüz akça mevleviyyetleri ve kırk akçadan fazla müderrislikleri, sadrazamla görüşüp tâyin ederlerdi. On yedinci asır sonlarına doğru ve on sekizinci asırda mıntakalarına ait kaza kadıları ve yirmi, yirmi beş, otuz, kırk medreseleriyle kendi mıntakalarına mütaallik bazı mahalsiz cihet ve tevliyet gibi şeyleri de tevcih ettiklerine göre bu hususiaki eski kanunun kısmen devam ettiği ve kırktan yukarı medreselerle yüz elliden yukarı kadılıkların, artık şeyhülislâmın arzıyle yapıldığı görülüyor. On yedinci asırdan beri nüfuzları azalan kazaskerlerin tâyinleri de şeyhülislâma verilmiş olup şeyhülislâm bunları bir telhis ile sadrazama bildirir, o da padişaha arzederdi

«Anadolu kazaskeri, paye ve derece itibariyle Rumeli kazaskerinden sonra gelir ise de bunun geliri daha çoktu ve divanda rumeli kazaskerinin alt yanında otururdu. Gerek Divan-ı Hümayun ve gerek sadrazam divanında şer'î ve hukukî dâvaları Rumeli kazaskeri dinler, Anadolu kazaskeri kendi halinde oturur, iş çok olursa sadrazamın müsaadesiyle Anadolu kazaskeri de dâva dinlerdi.

«Kazaskerler divan içtimaı ve yemekten sonra evvelleri her içtimada ve sonraları haftada iki ve daha muahhar tarihlerde de ulûfeden ulûfeye vezirlerden evvel huzura kabul olunurlar ve yaptıkları işlere dair mutalâalarını söyleyip ve akdiye defterleri denilen kadı defterlerini okuyup bunda tâyin edecekleri kadıların isimlerini ve nereye tâyin edileceklerini arzederlerdi. Bunun üzerine padişah bu tâyin edilecek kadıların ehil olup olmadıklarını sorar ve yaptıkları tâyinleri kabul ederdi. Fakat kazaskerlerin bilhassa on yedinci asırda bu tâyinler dolayısiyle külliyyetli rüşvet alıp iş gördükleri vâkidi. Bundan başka himaye, iltimas ve rüşvet ile birtakım ehliyyetsizleri müderrislik ile tâyin ederlerdi. Hattâ Kanunî Sultan Süleyman böyle bir muameleden dolayı bir kazaskeri tekdir etmişti.

«Rumeli kazaskerleri dersten mücaz yani diplomalı olup mansıp almak için kazaskerlerin dairelerine mülâzimet eden müderris ve kadı namzetlerinin defterlerini tutarlar ve sıraları geldikçe bunları tâyin ederlerdi. Zapt-ı mülâzimet ismiyle mülâzimlere dair muntazam defter tutulması usul ve ulemadan her payedekilerin tâyin ve tahdidi Eb-üs-Suut Efendinin (vefatı 1575 ağustos) Rumeli kazaskerliği zamanında olup ondan evvel bu hususa itina olunmamıştı ve bu işleri daha sonraları da Rumeli kazaskerleri görürlerdi.

« Padişahların bizzat seferi bıraktıktan sonra kanunen onlarla beraber sefere giden kazaskerler de sefere gitmez olmuşlardı. Yine on altıncı asır başlarından itibarên de kazaskerlerin èhemmiyyeti azalıp azil ve tâyinleri mevkileri yükselen şeyhülislâmlar vasıtasiyle olmağa başlamıştı. Kazaskerlerin müddetleri on yedinci asra kadar iki sene olup sonra bir seneye inmişti. Bunun hitamında ya eski kazaskerlerden birisi yahut kazasker payesinde olan birisi tâyin olunurdu. Eğer böyle birisi yoksa İstanbul kadısı Anadolu kazaskerliğine getirilirdi.

«Kazaskerler Divan-ı Hümayuna geldikçe Fâtih Kanunnamesi mucibince çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası taraflarından karşılanırlardı. Yine aynı kanunnameye göre divanda kazaskerlere ayrı bir sofra yemek çıkardı. H. 923 M. 1517 senesinden itibaren seferlerde de müstakil sini ile kazaskerlere yemek verilmesi kanun olmuştu. Divanda kazasker Şemseddin Ahmet Efendinin kazaskerliğine kadar yemekten sonra kazaskerlere el silmek için ucu ıslatılmış peşkir verilirken bu kazaskerin talebi üzerine kazaskerlere de leğen ibrik tutulması âdet olmuştu.

«Kazaskerler divan-ı hümayundaki vazifelerinden başka salı ve çarşamba günleri müstesna olmak üzere konaklarında her gün divan kurup kendi salâhiyyetleri dahilindeki veya havale edilen işleri görürlerdi. Bunların yazı işlerinde de, vezirlerde olduğu gibi tezkireci denilen divan kâtipleri vardı. Kazaskerlerin her birinin müddei ve müdde-i aleyhi ihzar hizmetinde istihdam etmek üzere kanunen yirmişer muhzırleri vardı. Bunların bir aralık adetlerinin azaltılmasına mebni yirmiden fazla muhzır istihdam eylememeleri kendilerine emrolunmuştu. Muhzırlerin muayyen paraları olmadığından kadılara ve müderrislere memuriyyet verilince bunlardan müjde parası olarak muayyen birer bahşiş alırlardı. Muhzırlik hizmeti dergâh-ı âli kapıcı başılarındı.

«Padişahlar Edirne'ye gittikleri zaman onlar da beraber giderler ve orada divan akdedilirse iştirak eylerlerdi. Sefer esnasında kazaskerler gitmedikleri vakit onların namına şer'î muamelâtı görmek üzere Ordu kadısı tâyin edilmesi âdet ve kanun olmuştur.

«Divan-ı hümayun işleri Paşakapısına (Bâb-ı Âli)ye intikal eyleyince kazaskerler artık ulûfe tevzii gününden başka divana gelmezlerdi. Ocağın ilgasına kadar üç ayda bir maaş verildiği zaman bu suretle divana gelmişlerdi.

«Kazaskerler haftada bir gün yani cuma günleri Paşakapısına giderek Sadrazamın riyasetinde huzur mürafaası denilen bir toplantıda bulunup bazı dâvaları tetkik ile hüküm verirlerdi. Bundan başka İstanbul, Üsküdar, Galata, Eyüp kadıları da çarşamba günü sadrazamın yanında toplanıp dâvaları tetkik ederlerdi. Bu şer'î ve hukukî huzur mürafaaları böylece H. 1250. M. 1834 senesine kadar haftada iki gün olarak devam etti. Bu tarihten itibaren cuma günleri, namaza yetişmek için vakit az olduğundan dolayı badema mürafaanın pazartesi ve perşembe günleri yapılması münasip görüldü. Fakat 1252 tarihinde (1836 m.) perşembe günü Bâb-âli'nin tatil günü olarak kabûl edildiğinden bugün salıya tebdil olundu ve 1254 H. (1838 m) senesinde sadaret unvanının vekâlete çevrilmesi üzerine arz odası mürafaası da denilen bu huzur mürafaasının bundan sonra Şeyh-ül-İslâm kapısında yine kazaskerler ve İstanbul kadısının iştirâki ile Şeyh-ül-İslâm'ın riyasetinde görülmesi takarrür etti. Daha sonra H. 1300, M. 1883 tarihinde Mecelle Cemiyeti tarafından kaleme alınan nizamname ile her dâvaya, ait olduğu mahkemede evvelâ bidayeten ve sonra istinafen bakılması tesbit edilmiş olduğundan bittabi huzur mahkemelerine de lüzum kalmamıştı.

«Sonra sadrazamlar icabında kazaskerlerin muamelâtını teftiş ettirirlerdi. Herhangi bir dâva münasebetiyle kazaskerin divanda bîtaraf olmıyacağından şikâyet edilirse dâvayı kazaskerlikten mütekait veya mazul birisi görebilirdi. Yine bir dâvada haksızlık iddia edilirse kararı veren kazasker veya müftinin vereceği hüküm doğru olup olmadığı diğer bir hâkim tarafından tetkik olunup karar verilirdi. Hattâ bir değirmen meselesinden dolayı Ebussuut Efendinin verdiği bir karar, Malûlzade tarafından iptâl olunmuştu.

«Gerek bilfiil kazaskerlikte bulunup mazul olanların ve gerek kazasker payesinde (rütbesinde) bulunanların onaltıncı asırdan sonra adetleri arttığından dolayı bunların işlerinde sırası gelenlerin birer sene müddetle bilfiil kazaskerlik etmeleri takarrür etmişti. Kazaskerler içinde müteaddit defalar tâyin edilenler de olurdu.

«Kazaskerliğe kadar çıkabilmek için on altıncı asır ortalarına ve Ebussuut efendi zamanına kadar sarih bir silsile yoktu. Fakat daha sonraları İstanbul ve Edirne kadılarından veya Anadolu kazaskeri payesi olan İstanbul kadısı mazullerinden birinin bilfiil Anadolu kazaskeri olması kanun olmuştu. Rumeli kazaskerliğine de Anadolu kazaskerliğinden veya bunun payeli veya mazullerinden biri gelirdi. Lâkin bazan bu kaidelere riayet edilmediği de vâkidi. Şeyh-ül-İslâmlık ehemmiyyet kesbedince bu makama Rumeli kazaskerliği yapanlardan birinin getirilmesi takarrür etti. Fakat bazan Anadolu kazaskerliğinden de Şeyh-ül-İslâm tâyini görülmüşse de azdı. Kazaskerliğe tâyin edilenlerin sadrazam huzurunda hil'at giymeleri kanundu.

«Kazaskerlere mazuliyyetleri zamanında bazan arpalık ve bazan da on altıncı asır sonlarında yüzelli akça tekaüdiyye verilmekte idi. Fakat sonraları bunlara tamamen arpalık suretiyle birer kaza ve bir kaç kazanın kadılık ismi olmıyarak şer'î ve hukukî muamelâtının verilmesi kanun oldu. Bunlar verilen kazaya bizzat gitmeyip kendi taraflarından bir naip göndermek suretiyle ve o vasıta ile kadılığa müteallik işleri gördürürlerdi.

«On altıncı asır sonlariyle onyedinci asır ortalarında nadir olarak bazı kazaskerlerin derecesi kendilerinden birkaç derece aşağı olan Mısır kadılığına tâyin edildikleri görülmektedir.»

Kazaskerlik Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiş ve Osmanlı hükûmetiyle birlikte kazaskerlik de tarihe karışmıştır.

Bunlardan dahi azlemdir efendim kazaskerler
Cihanı şimdi rüşvetle haraba verdiler, Allah:
Veysi

KAZASKER DİVİTTARI (قاضیعسکر دیویتداری) [*İlm.*] Kazaskerlerin hizmetlerinde bulunanlardan birinin adıdır. Divitcisi demektir. Yazı takımlarına ve kırtasiye işlerine bakardı.

KAZASKER KASSAMLARI (قاضیعسکر قساملری) [*İlm.*] Kazaskerlerin maiyyet memurlarından birinin adıdır Feraiz meseleleriyle hesap işlerine bakar, ve alınması lâzım gelen harçları hesaplayıp tahsil ederdi.

KAZASKER KÂTİBİ (قاضیعسکر کاتبی) [*İlm.*] Kazaskerlerin yazı işlerini gören memurun adıdır. Kazaskerlerin müteaddit kâtibi vardı.

KAZASKER İKİNDİ DİVANI (قاضیعسکر ایکندی دیوانی) [*İlm.*] Kazaskerlerin baktıkları dâvalar münasebetiyle yaptıkları toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Toplantı ikindi vakti yapıldığı için bu ad verilmiştir.

KAZASKER MUHZIRI (قاضیعسکر محضری) [*İlm*] Kazaskerlerin hizmetlerinde bulunanlardan birinin adıdır. Baktıkları dâvalar münasebetiyle çağrılması lâzımgelenleri getirmek vazifesiyle mükellefti. Sayıları epeyce olan muhzırların başlarına «Muhzır başı» denilirdi.

KAZASKER MUHZIR BAŞISI (قاضیعسکر محضر باشیسی) [*İlm.*] Kazaskerlerin gördükleri dâvalar münasebetiyle çağrılması lâzım gelenleri getiren muhzırların başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kazaskerlerin muhzırları çok olduğu için bir tanesi baş mevkiinde idi.

KAZASKER TEVCİHİ (قاضیعسکر توجیهی) [*İlm.*] Kazaskerlerin yaptıkları tâyinler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kazaskerler kadılıkları müderrislikleri tevcih ederlerdi.

KAZAYAĞI (قازآیاغی) [*Mim.*] Tepesinde üç destek ve kolu olan ahşap direk başlığın adıdır.

§ [*Bah.*] Gız veya yarım serenler üzerinde görülen ve bunların kaldırılıp indirilmesini teraziliyen çatal şeklinde askı tertibatın adıdır. Asılan veya indirilen baş ve kıçlarından ve aynı zamanda alabandalarından palanganın alt makarasına sikleti denkleştirmek üzere tutulan tarakalara da Kazayağı denilmektedir. Bunlar lif veya tel halattan yapıldığı gibi zincirden de yapılanları vardır.

KAZA-Yİ HÂCET (قضای حاجت) [*Hal.*] Mecaz yoluyla def'i tabiî, büyük abdest bozmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kadın yaptı kademhâne
Kaza-yi haceti bunde
Kodu tarihini Fehmi
Sı.. hayratına ben de
Fehmi

KAZEVİ (قزوی) [*San.*] Saz hasırından yapılan kabın adıdır. Mısır'dan pirinç, Bağdat'dan hurma bu türlü kaplar içinde İstanbul'a ve memleketin diğer yerlerine gelirdi.

KAZF (قذف) [*Huk.*] Bir kimseye zina isnat etmek yarinde kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif nevilere ayrılırdı: Kazf-ı muallâk, Kazf-ı muzaf, Kazf-ı sarih, kazf bi tarik-il kinaye.

KAZF BİTARİK-İL-KİNAYE (قذف بطریق الکنایه) [*Huk.*] Bir kimseye kinayeli bir tâbir ile zina isnadı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Haddi icabetmez.

Tariz yoluyla olan kazfler de böyledir.

KAZF-I MUALLÂK (قذف معلق) [*Huk.*] Bir şarta tâlik suretiyle vuku bulan kazf hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Filân şu yere giderse zânidir.» denilmesi gibi. Haddi icabetmez.

KAZF-I MUZAF (قذف مضاف) [*Huk.*] Bir vakte izafe suretiyle vuku bulan kazf hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Filân şu eve gireceği gün zânidir.» denilmesi gibi. O vakit tahakkuk etse bile haddi mucip olmaz.

KAZF-I SARİH (قذف صریح) [*Huk.*] Sarahaten zemanı müş'ir lafız yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Filân zânidir» denilmesi gibi. Nesebî nef' etmek suretiyle olan kazf sarih bir kazf sayılır.

KAZIK BAĞI (قازیق باغی) [*Bah.*] Iskalarıya ve emsali şeylerde kullanılan bağın adıdır. Bir yelkenin miyama trenlerini vardevleye bağlamak için kullanılan bağa «Çifte kazık bağı» denilir.

KAZIK KAKMAK (قازیق قاقق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla bir yerde uzun boylu oturmak, bakı ve müstakar olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kimseler kakmadı bu hane-i virana kazık
Gittt kâşanelere mal-ı firavan yazık
İzzet

KAZİLEŞKER (قاضی لشکر) [*Ask.*] Eskiden kazasker yerinde kullanılır bir tâbirdir. Asker kadısı demektir.

KAZİLKUZAT (قاضی القضاة) [*İlm.*] Hukuk dâvalariyle şer'i ahkâmı hal ve fasl, velileri, vasileri nasb, evkaf işlerini rü'yet (görmek)

kendi yerine nâibler tâyin etmeğe ülülemr (halife, hükümdar) tarafından salâhiyyet sahibi olan hâkim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası kadılar dadısı demektir. «Lehce-i Osmanî» de «hükkâm-i şer'in büyüğü, kazasker» suretinde izah olunmuştur.

Kazilkuzatlık Emevilerden başlıyarak Selçuklara kadar bütün islâm hükûmetlerinde mevcut idi. Bunlardan bazılarında yalnız bir kazilkuzat varken bir takımlarında dört mezhebin usulleriyle hükmetmek salâhiyyetini haiz Hânefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî kazilkuzatları bulunurdu. Osmanlılar bunun yerine kazasker tâbirini kullanmışlardır.

KAZİYYE (قضیه) [*Man.*] Doğru ve eğriye ihtimali olan söz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir kaç nevidir.

KAZİYYE-İ HÜKMİYYE (قضیهٔ حکمیه) [*Huk.*] Muhasamanın mevzuunu teşkil eden hâdise hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KAZİYYE-İ KÜLLİYE (قضیهٔ کلیه) [*Man.*] Hükmî mevzuunun bütün efradına şamil olan madde yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KAZİYYE-İ MUHKEME (قضیهٔ محکمه) [*Man.*] Kaza mercileriyle hâkimlerin niza' üzerine verecekleri ve bu nizaın hallini tazammun eden kararlarla münferit hâdiselerin hukukî neticeleri üzerindeki tesir noktasından kanunun atfettiği nüfuzu ifade yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başka bir târifle bir mahkemeden sadır olup kanunen değişmez hale gelen hüküm demektir. Mevzuunu teşkil eden hâdise hakkında katî bir karine ve delil mahiyyetini haizdir.

KAZMUK (قازموق) [*Coğ.*] Bolvadin kasabasının eski adıdır.

KEBE (کبه) [*Kıy.*] En ziyade çobanların giydikleri gocuğun yapıldığı kalın keçenin adıdır. Gocuğa da kebe denir.

KEBİKEÇ (کبیکچ) [*Mit.*] Eskiden yazma kitaplara yazılan bir tılsımdır. Bu tılsım kitaplara güve dokunmamak için yazılırdı. «Bürhan-ı Katı'» da bunun için şu izahat vardır: «Feth-i kâf ile bir nebat adıdır. Arabîde kef-üs-sebi' ve şecer-üd-dafadı' ve Şiraz'da kes-i viran ve Türkî'de mastava çiçeği ve düğün çiçeği ve kurbağa otu ve düğün otu derler. Nebat-ı mezbure sümum-ı kıtaledendir derler. Sirke ile tıla da-üs-sa'lep illetine nâfi'dir ve bir kavilde kebikeç Süryani lûgatinde bir melek ismidir. Haşarat üzere müekkeldir. Zâhiren kitaplara güve dokunmasun deyu kebikeç yazdıkları buna mebnidir.»

KEBİSE (کبیسه) [*Tak.*] Şubat ayı yirmi dokuz olan seneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça kebise: doldurulmuş şey demektir. Şubatın yirmi dokuz olduğu senede diğer senelere nisbetle bir gün fazla olduğu ve dört senede bir vâki olan bu hâl öteki senelerin kesirlerinin toplanması suretiyle meydana gelmiş bulunduğu için kelimenin Arapça mânasına uygun olarak bu tâbir meydana gelmiştir.

KEÇE (کچه) [*San.*] Yünden dövme suretiyle yapılan kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalın keçe adı verilerek çobanlarla soğuğa karşı fazla mukavemet ihtiyacında bulunanlar tarafından üstlük yapıldığı gibi evlerde döşemelik olarak da kullanılır. Çadırların üstünü örtmekte de istimâl olunur.

KEÇE KÜLÂH (کچه کلاه) [*Kıy.*] Keçeden külâh giyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Sanat Ansiklopedisi»nde keç külâhtan bozma ve keç külâhın da Farsça keç: eğri mânasından eğri külâh giyenlere ve umumiyyetle çapkınlara verilen bir tâbir olduğu yazılıdır. Yine orada tahrif edilerek keçekülâh denildiği, keçeden külâh mânasına olmamakla beraber keçeden külâh giyenler hakkında da kullanılmakta bulunduğu kaydedilmiştir.

KEÇELİ (کچه لی) [*Ask.*] Yeniçerilerden keçekülâh giyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KEÇİ AYAKLI (کچه آیاقلی) [*Ok.*] Tatar oklarından bir nev'ine verilen addır. Bunu süvariler kullanırdı. Yayı germek için bir manivelâsı vardı. Manivelânın çatal kolundaki iki tane çengel yayın kundağındaki muylularına sokulur ve diğer iki tane çengel de yayın kirişine iliştirilirdi. Manivelânın ucu zemine müteveccih olmak üzere ileriye doğru itildikte yayın kirişe iliştirilen çengellerle tirkeş çekilip «ceviz» denilen yere kadar getirilir, sonra nişan alınarak tetiği çekilirdi. Kirişleri çelikti.

KEFAET (کفائت) [*Fık.*] Nikâh yapıldığı zaman nesep, diyanet, hürriyyet, mal hususlarında erkeğin kadına müsavi veya ondan şerefli olması yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Kefaet Arapça benzerlik demektir. Küf bundan gelir.

KEFALET-İ MALİYLE (کفالت مالیه) [*Huk.*] Muayyen bir paranın ödenmesine kefil olma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Malî kefalet demektir.

KEFALET-İ MÜTESELSİLE (کفالت متسلسله) [*Huk.*] Biribirine karşı zâmin ve müteahhit olmak üzere girişilen kefalet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteselsil kefalet demektir.

KEFALET-İ NEFSİYYE (كفالت نفسيه) [*Huk.*] Bir adamın nefsine yani o adamın istenildiği zaman getirilmesine kefil olma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nefsî kefalet demektir.

KEFÇE (كفچه) [*Hal.*] Darphane ıstılahlarındandır. Basılmamış altın ve gümüş külçe veznesinin adıdır. Farsça kefçe; kepçe demektir,

KEFÇEGİR (كفچه گير) [*San.*] Top dökülmek üzere eritilen demiri bir yerden diğer yere nakleden işçiye verilen addır. Farsça kefçe; kepçe demektir. İşçi erimiş demiri eskiden kepçe ile naklettiği için kepçeci demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

KEFE MUKATAASI (كفه مقاطعه سی) [*Mal.*] Kefe'de öşür ve ağnam gibi kesime bağlanan gelirler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rusların Kefe'yi işgalleri üzerine bu mukataa tarihe karışmıştır.

KEFE MUKATAASI KALEMİ (كفه مقاطعه سی قلمی) [*Mal.*] Kefe'ye ait mukataa işlerine bakan kalemin adıdır. Kefe'nin elden çıkması üzerine Anadolu'daki birçok kazaların mukataa muameleleri bu kalemde takip olunurdu.

KEFİLLEME (كفيللمه) [*Mal.*] Hıristiyanlardan cizye ile beraber alınan bir resim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cizye cemaat namına tarh edildiği için bunun ödeneceğine dair mahalle ve köylerin muhtar ve kocabaşıları ile âzaları kefil olur ve kendilerinden bundan dolayı muayyen bir para alınırdı. İşte kefaletten ötürü alınan bu paraya «kefilleme» denilirdi. Tahsildariyye, mübaşiriyye, kolcu hakkı gibi alınan diğer resimler meyanında kefilleme de 1246 (1830) senesinde çıkarılan bir kararname ile kaldırılmıştır.

KEFİYE (كفيه) [*Kıy.*] Başa sarılan ve omuzların üzerine kadar gelen, uçları püsküllü ince ipek örtülü kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araplar sararlar.

KEHLECİ (كهلجی) [*Mal.*] Darphanedeki bir kısım işçiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yaptıkları iş çekilmiş telleri parça parça kesmektir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde kehlecilerin zamanında yüz kişi olduğunu söylüyor.

KEHHAL (كحال) [*Tıp.*] Göz hekimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kehhal; Arapça aynı zamanda ziyade sürme çeken mânasına da gelir. Kâhl, göze sürme çekmek demektir. Sarayda göz heğimlerinin başına «kehhalbaşı» denilirdi.

Didem olsa aded-i cem'i kadar gırbalın
Birini tecrübesine veremem kehhalın
Sâbit

KEHHALBAŞI (كحال باشی) [*Sar.*] Saraydaki göz kekimlerinin başına verilen addır. Kehhal; Arapça göz hekimi demektir.

KELÂM (كلام) [*Sof.*] Taayyün mânasına gelir bir tâbirdir. Taayyün; Arabça ayan olmak, meydana çıkmak demektir. Kelâm sıfatı yalnız insanda mevcut olduğundan söze de büyük bir ehemmiyyet verirler. Bilhassa hurufîler söz ve sözün müfredatı olan harflere daha yüksek bir mevki vermişlerdir.

Sıfatında senin zâtın sözüdür kim kelâmullah
Sıfatında sözün söyler sözün dinler olur gûya
Oğlan Şeyh İbrahim

KELÂM-I KADÎM (كلام قديم) [*Hal.*] Mushaf gibi Kur'an yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kelâm Arapça söz, kadîm de eski demektir.

KELB-ÜL-ASGAR (كلب الاصغر) [*Ast.*] Saray-ı Yemanî, menkebe-i Yemanî, Cebbar yıldızlariyle bir müselles-i mütesavi-yül-adla' (dılı'ları müsavi müslles = üçken) teşkil eden suver-i şimaliyyeden (kuzeyde görünen) bir manzumenin adıdır.

KELB-ÜL-EKBER (كلب الاكبر) [*Ast.*] Saray-ı Yemanî, recül-i Yesarî, Cevza, fahte-i Nuh yıldızlariyle bir müselles-i mütesavi-yüssakayn (sakları müsavi müselles = üçken) teşkil eden suver-i kevkebiyyeden (yıldız kümesi) bir manzumenin adıdır.

KELİMAT-I İLÂHİYYE (كلمات الٰهيه) [*Sof.*] Hakikat-i cevheriyyenin taayyün ederek mevcut şekle girmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kelimat; Arapça kelimenin cem'idir. Bu itibarla tâbirin mânası İlâhî kelimeler demektir.

KELKÂHYA (كل كهيا) [*Hal.*] Vazifesi olmıyan şeylere burnunu sokan; her şeye karışanlar hakkında tezyif makamında kullanılır bir tâbirdir.

Neye cebren ayırırsın kocasından kadını
Komşular, baksana «kelkâhya» komuşlar adını
Mehmet Âkif

KELİME-İ TEVHİD (كلمهٔ توحيد) [*Sof.*] Allahın birliği mânasına gelen «لا اله الا الله» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun üç mânaya geldiği sofiyece kabul olunmuştur. 1 - لا معبود الا الله (Allahdan başka Mabud yoktur), 2 - لا مقصود الا الله (Allahdan başka istenilecek şey yoktur), 3 - لا موجود الا الله (Allahdan başka varlık yoktur).

«لامعبود الاالله» demek hak olan mabudu isbat, bâtıl olan mabudu nefy etmektir. Buna «tevhid-i avam» (avamın tevhidi) denilir.

Mabud-i Hak; Haktaalâ ve Tekaddes Hazretleridir.

Mabud-i Bâtıl; vaktiyle insanların yapıp taptıkları putlar ve onlar gibi şeylerdir.

«لامقصود الاالله»; Her şeyde, her hal ve kârda maksud ancak Allah demektir. Buna «tevhid-i havas» (havassın tevhidi) denilir.

«لاموجود الاالله»; Allahdan başka hakikî mevcut yoktur. Mevcudatın hepsi adem aynasında vücud-i zıllî (gölgeden vücut) ile mevcut demektir.

Rahmetli Sadık Vicdani «Tevhid ve Aksam-ı Tevhid» i izah ederken: (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye, cüz 1, Melâmilik, sayfa 60) «Kelime-i Tevhit لااله الاالله kelimat-i mübarekesidir» dedikten sonra şunları söylüyor:

«İslâm dini Risaletpenah tarafından bir hısn-i hasine (muhkem kale) teşbih buyurulmuştur. Onun dört duvarı (namaz, oruç, zekât, hac) dan teşekkül ediyor. Sakf-ı âlisi de (çatısı) kelime-i mübareke-i Tevhiddir.

«O dört duvarın hangisinde vehn ve rahne (çöküntü ve yarık) hâsıl olursa oradan Şeytan-ı racim kaleye sokulmağa fürce (aralık); sakf ile kalbin arasına bir perde-i gaflet çekmeğe fırsat bulur.

«Namaz kılmıyarak, oruç tutmıyarak veyahut nisaba mâlik iken zekât vermiyerek, haccı eda kudret ve imkânı mevcut iken bunu yapmıyarak yalnız kelime-i Tevhidin tertili ile (okumak, tekrarlamak) zikrullahdan hiçbir faide hâsıl olmıyacağını, çünkü Cenab-ı Hak namaz ve orucu terk eden zâkirin kelime-i Tevhidinden mânayı selbedeceğini beyen ederken Hazret-i Gazali Risale-i Tevhidi'inde diyor ki:

«Bu kabîl ezkârın (zikirlerin): «Ya nâr!, ya ma'!, ya hubz!» diye akşamdan sabaha kadar bağırmaktan hiçbir faide yoktur. Öyle bağırıp çağırmakla ne bir ateş gelip seni yakar, ne bir su seyelân ederek irva eyler, ne de bir ekmek gelip karnını doyurur.

(Abdestsiz, namazsız, oruçsuz tekkelere koşanların veya bu mübalâtsızlıkları ile beraber dervişlik taslıyanların nazar-ı dikkatleri celbolunurdu.)»

«Sofiye büyükleri zikrin efdalı nefiy ve isbatı bildiren «Lâilâhe İllâllah» olduğunu söylemişler ve için tasfiyesine bunu «rükn-i âzam» kılmışlardır. Yine onların birtakımı da «Lâfza-i Celâl» (Allah) ile iktifa etmişler ve Cenab-ı Hakkı «Allah, Allah» diye zikreylemişlerdir.

«İsmail Hakkı merhum (Şerh-ı Usul-ül-Aşere) de kelime-i Tevhidi macun ve şerbete benzetiyor. «Hasta bir adamın evvelâ içini temizlemek için kendisine münasip bir müshil içirirler. Sonra hastalığına göre başka ilâçlar verirler. Bunun gibi mânevî ve ruhanî hastalıklardan şifayap olmak için evvelâ insanın kalbini nefsi fesada uğratan maddelerden temizlemek lâzımdır. Bunun da şerbeti devam üzere zikirdir. Zikr-i dâim insanın içini ağraz, ednas ve emrazdan tathir edip masivaya mütaallik eser komaz. Zira masiva zulmet, zikrullah nurdur. Güneşin doğmasiyle gecenin karanlığı bilkülliyye zâil olduğu gibi zikrin nuriyle de beşerî zulmet muzmahil olur ve ona sabah-ı tecelli derler»

Tarikatların hemen hepsinde kelime-i Tevhid olarak Lâilâhe İllâllah'tır. Allah'ı kelime-i Tevhit ittihaz edenler Mevlevilerdir. Mevleviler bu tevhide ism-i Celâl derler.

KELLE GERM (کله گرم) [*Hal.*] Kafası kızgın mânasına gelen bu tâbir mecaz yoliyle sarhoş yerinde kullanılır.

Hâne tenha, elde sahba, kelle germ ü yâr nerm,
Âh ey sabr u tahammül bâdezen yahu sizi!
Nedim

KELLE GÖTÜRMEK (کله گوتورمك) [*Hal.*] Önüne gelene çarpıp düşürecek derecede hızlı yürüyen ve koşanlarla bindikleri at ve arabaları son süratle sürenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kelle; baş demektir. Eskiden devletce görülen lüzum üzerine öldürülen büyük adamlarla âsilerin başları kesilerek devlet merkezine getirilirken bu vazifeyi üzerine alanların bindikleri atları çatlatırcasına süratle sürdüttükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

KELLE KULAK YERİNDE (کله قولاق یرنده) [*Hal.*] Mecaz yoluyla gösterişli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rüşdü idrak gerek insana
Yaraşur kelle kulak hayvana
Fâzıl

KELLEPUŞ (کله پوش) [*Kıy.*] Takke yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başı örttüğü için bu tâbir meydana gelmiştir. Kavuğun altına giyilirdi.

§ [*Ask.*] Muharebelerde başı muhafaza için giyilen zırh başlığa da bu ad verilirdi. Bunun yerine miğfer, tulga da kullanılırdı. Bu başlık kafanın her tarafını örter, yalnız gözler açık kalırdı.

KELLESİNİ KOLTUĞUNUN ALTINA ALMAK (كلهسنى قولتوغنك آلتنه آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla canını tehlikeye koymak, ölümü gözüne almak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KELLESİNİ UÇURMAK (كلهسنى اوچورمق) [*Hal.*] Başını kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KELLE ŞEKERİ (كله شكرى) [*San.*] Dibi yuvarlak, tepesi sivri büyük parça şekere verilen addır. Baş büyüklüğünde olduğu için bu ad verilmişti. Şarklılar arasında evvelleri malûm olan şekerlerden bahseden Ahmet Rasim bey (ölümü 1932) «Menakib-i İslâm» adlı eserinde (İstanbul, Mahmut bey Matbaası, 1326, Kısm-ı sani, sahife 392) kelle şekerinin de dahil bulunduğu eski şeker nevileri için şu tafsilâtı veriyor:

«Kamıştan ihraç edilmek için hususi ocağında tabh edilen (pişirilen) usareye (Sukker-i ahmer), tencere içinde tabh ve tasfiye edilerek izabe edilen (eritilen) nevine (Süleymani), tabh edildikten sonra mahruti kalıplara ifarğ olunanlara (dökülenlere) faniz (Kelle şekeri), bunun fevkalâde ihtimam ve dikkatle yapılmış olanına (kand-i mükerrer), kand-i mükerrerrin tarafeyni müsavi müstatil kalıba ifrağ edilen şekline (kalem şekeri), tabh ve tasfiyeden sonra şişeye dökülenlere (nebat-i kazaz), bu türlü tabh esnasında içine su ilâve edilip akidelenince kepçe ile ziyade vurarak üzeri iplik şekline ifrağ edilenlerine (Faniz-i hazai) derlerdi. (Taberzet) yani selabetinden naşi (balta ile kırılır) namiyle maruf olan kelle şekeri tabh esnasında içinde onda biri kadar halis ve taze süt ilâvesiyle istihsal olunurdu. Bu nevilerde bu günkü gün yalnız kelle şekeri kalmıştır ki bunun dahi tabh ve tasfiye usulü sınaî terakkiyat ile büsbütün değişmiştir.»

KELÖRTEN (كل اورتن) [*Kıy.*] Fesin büyük ve kulakları örten nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlüsüne «ayıp kapıyan» adı da verilirdi.

KEMÂL (كمال) [*Sof*] Sıfat ve sıfatı âsarında Hakkı tenzih yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Gülşen-i raz» şârihi bir şeyin bütün cezasının yerli yerinde ve tam olması mânasına gelen Kâmil için sofiye ıstılahı olarak şunları söylüyor: «İlim yoluyla olmıyarak mücerret bir mürşid-i kâmilin irşadıyle ve tasfiye, tecliye ve şühut tarikiyle mertebelerin geçilmesi ve serhadd-ı mahsus ve makbûlden tecavüz edip enyar-ı tecelliyyat-ı ilâhiye varılması ve nur u tecelli-i zât-ı ehadı pertevinde mahv ve fâni olması ve baka-yı ehadiyyetle âki ve cem'i esma' ve sıfat-ı ilâhi ile mütehakkak olmasıdır. Kemâl-i hakiki fi nefs-el-emir oldur ki mertebe-i itlak ve sekirden makam-ı takyit ve mahve tenezzül ederek müsterşit ve müstaitleri irşat eyliye.»

KEMALİYYE-İ HALVETİYYE (كمالية خلوتيه) [*Sof.*] Halvetiyye şubesinin Bekriyye kolundan meydana gelen üçüncü kolun adıdır. Kurucusu Şeyh Muhammed Kemaleddin'dir. Muhammed Kemaleddin Bekriyye kolunun müessisi Şemseddin Mustafa ül-Bekri'nin oğludur. 1140 (1727) de Kudüs'te doğdu. Zamanındaki âlimlerden ders okuduğu gibi tarikata da babasından inabe alarak girdi. Hilâfeti de babasındandır. Bâtın ilminde büyük bir şöhret kazanmıştır. Aynı zamanda şairdi. 1199 (1784) da Gazze'de ölmüş oradaki türbesine gömülmüştür. Eserleri olduğu gibi divanı da vardır.

KEMAN (كمان) [*Ok.*] Yay demektir. Bunun yerine «Kavis» de kullanılır. Okcu, ok atmakta mehareti olanlara «Kemankeş denilirdi.

Kemân-ı cevrini çekmek ümidin itme gönül
Kemân-ı sahttır ol gördüğün kepade değil
Nabi

KEMAN BEHA (كمان بها) [*Mal.*] Yeniçeri ocağı nefer ve zabitleriyle acemi oğlanlarına, bostancılara, cebecilere senede bir defa yay bedeli olarak verilen paranın adıdır. Bu para silâhın icadından evvel yay yaptırmak için verildiğinden bu adı almıştır. Miktarı nefer ve zabit başına otuz akça idi. Her sene «lezez» denilen şevval, zilkade ve zilhicce mevacibiyle beraber verilirdi.

Aynî Ali efendi'nin «Risale-i vazife haran ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osman» adlı eserinde 1018 (1609) senesinde 37627 kişi olan ocak heyetine 1128810, 9406 nefer olan acemi oğlanlariyle bostancılara 282180, 5730 neferden ibaret bulunan cebecilere de 171900 akça keman beha verildiği yazılıdır.

KEMANDAR (كماندار) [*Hal.*] Eskiden büyüklerin oklarını taşıyanlara verilen addır.

KEMAN FURUŞAN [*Ok.*] (كمان فروشان) Ok yapıp satanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski vesikalarda geçer.

KEMANÎ (كمانى) [*San.*] Keman çalan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KEMANKEŞ (كمانكش) [*Ok.*] Okçulukta mehareti olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Silâhın icadından evvel bir harb âleti olarak kullanıldığı müddetce ok atmayı öğrenenler olduğu gibi sonraları bir spor, bir zevk ve

eğlence âleti olmak üzere ok istimâl olunmuştur. Afrika vahşileri oku hâlâ bir müdafaa âleti olarak kullanıyorlar. Şimdi heveslisi kalmıyan okçuluk bundan seksen yüz sene evvel epeyce müteammim bir halde idi. Hele silâhın icadından evvel bir harb âleti olarak kullanıldığı müddetce Osmanlılar arasında bir çok kemankeşler yetişmiş, içlerinden vezirliğe ve sadrazamlığa kadar yükselenler bile olmuştur. Adını Galata'daki mahalleye koyduran «Kemankeş Kara Mustafa Paşa» o cümledendir.

İyi ok atabilmek kolay bir şey değildi. Epeyce mümareseye mütevakkıftı. Karşılarındaki düşmanlar da aynı silâhla mücehhez olduklarından düşmana galebe ancak bunda büyük bir maharete tevakkuf ediyordu. Onun için uzun talimler, mümareseler yapılır, okla her attığını vuran okçular yetiştirilirdi. Ok harb âleti olduğu müddetce kışlalarda mevcut tanınmış kemankeşler tarafından öğretilirdi. Askerlikle alâkası olmayıpta ok atmayı öğrenmek istiyenler bir okçuya çıraklık etmek suretiyle öğrenirlerdi.

Osmanlılarda ok bir harb âleti olmak üzere hicrî bin tarihlerine (milâdî on altıncı asır) kadar kullanılmıştır. Bununla beraber sonraları bir spor âleti mahiyyetinde kalan okçuluğa heves edenler arasında padişahlar da vardı. Osmanlı padişahlarından oka merak eden son padişah Sultan Abdülhamit'di. Kemankeş olan Sultan Aziz ok meydanına çıkar, diğer okçularla birlikte ok atardı. Ok meydanı tâ Fatih zamanından itibaren okçuluğa tahsis edilmiş idi. Padişahlar ve diğer hayır sahipleri buraya câmi, tekke (şimdiki tâbirle kulûp) yaptırmışlar, okçularla gelen misafirlere yedirilmek üzere taamiyye de bağlamışlardı. İçtimalardan hoşlanmıyan İkinci Abdülhamit devrinde ok meydanı eski şerefini kaybetmiye başladı, git gide söndü.

Okçu olmak istiyen kemankeşlerden birinden ok atmayı öğrenirdi. Öğrendiğini bir heyet huzurunda isbat etmek lâzım gelirdi. Ok atışında hazır bulunanlar sonradan «Şeyh-ül-meydan» (kulüp reisi) ın huzurunda ok attığını isbat ederlerdi. Bu; hususi merasimle yapılırdı. Dört şahidin şehadetiyle ehliyyeti tebeyyün eden ok atıcısına şeyh-ül-meydan'ın izniyle üstadı tarafından «Kemankeş sırrı» söylenir, ve ondan itibaren kendisi kemankeş sayılırdı.

Bu merasime «Kabza almak» denilirdi. Kabza alan okçu ok meydanında bulunmıya, müsabakalara girmiye salâhiyyet kazanırdı.

Kemankeşler için eserler de yazılmıştır. Üniversite kütüphanesinde yazmalar arasındaki 2694 numaralı İbrahim'in «Türk kemankeşleri» adlı eseri bunlardan biridir.

Tazelikte hem kemankeş hem tüfenk endâzdır.
Hazret-i Sultan Murat kahreman manzer gibi.
Sabit

* **KEMANKEŞ SIRRI** (کمانکش سری) [*Ok.*] Ok atmayı öğrenmek, mârufi tâbiri ile kemankeş olmak istiyene kabza alırken üstadı tarafından kendisine tevdî olunan sır hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu sır üstad tarafından tâlibin kulağına söylenirdi. Ne olduğu açıklanmadığı için «Sır» denilen bu vasiyyetin neden ibaret olduğunu bazıları tahkik etmek istemişler, açıkça ortaya koyamadıkları bu keyfiyyet için bazı tahminlerde bulunmuşlardır. Bunlara nazaran sır okçuluğa müteallik âyetlerden ibarettir. Kur'anda okçuluk hakkında iki âyet vardır. Onlardan biri «قاب قوسین او ادنی» diğeri de, «ومارمیت اذرمیت ولکن الله رمی» âyetleridir. Üstad bu âyetleri okçuluk kabzasını alanın kulağına okur, ve bu iki âyet kemankeş için bir sır olurdu.

* **KEMAYAR** (کمیار) [*Mes*] Mağşuş, ayarı eksik paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kem; farsça aslından eksik, noksan, ayar da Arapça altın ve gümüşün safiyetini bildiren mikyas demektir. Ayar Araplarca uyar suretinde kullanılmakta ise de dilimizde ayar denilir.

Üç sülüse bir kara kuruşa bozdu rüzgâr
Birisi kalp, biri kızıl, birisi zuyûf
Sarraf-ı dehr dedi görünce bu hâletî
Üç sülüs kem' ayarına lânet, kuruşa yûf
Nabi

KEMEND (کمند) [*San*] Öldürülmek istenilen adamın boynuna atılıp sıkılmak suretiyle canına kıyılma işinde kullanılan ilmikli ip adıdır. Kemend; Farsça ilmik, bağ, düğümlü ip demektir. Kement başı sert atları tutmak için şimdi bile kullanılır.

Tuttular o iki derd mendi
Taktılar ayağına kemendi
Galip Dede

§ [*Ok.*] Yaya mukavves (kavs şeklinde) şekil vermekte kullanılan âletin adıdır. Üç parmağa yakın ende kuvvetli şerit veya kayışın iki başına birer demir halka geçirilmekten ibaretti. Yayın birer ucu bu halkalara geçirilerek bükülür, o vaziyyette kalmak için bir müddet bırakılarak tamamiyle mukavves hal alınca kement çıkarılırdı.

KEMER (کمر) [*Sof.*] Kadirî tarikine mensup olanların bellerine sardıkları bir nevi

kuşağın adıdır. Bu kemer sekiz on santim genişliğinde çuhadan yapılır ve ön tarafına parça parça dikilmiş meşinin üzerine üç sıra halka takılırdı. Kemerin öteki ucuna çengel konulur ve bu çengeller halkalara takılıdır.

Bu kemeri şeyhlerle biy'at almış dervişler bellerine kuşanırlardı.

§ [*İlm.*] Medreselerde talebe arasından işlere bakmak üzere seçilen birine verilen addır. Kemer adı verilen bu talebe medresedekilerin çorbalarını imaretten alıp medreseye getirdiği gibi diğer işlere de bakar, müderrisle talebe arasında murahhaslık vazifesini de görürdü.

KEMER BAŞI (كمر باشى) [*İlm.*] Medresedeki talebenin ele başısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Talebenin şikâyetleri sırasında önlerine düşer, çok defa talebeyi ayaklandırdığı da olurdu. Onlardan birisi için söylenen manzume:

Fodulsun ey kemer bâşı fodlayı beğenmezsin
İmarette pişen zerdeyle zırvayı beğenmezsin
Baban kelp oynatırken bir zamanlar bulmayıp mayman
Sen ey çingâne oğlan ayda bir âyı beğenmezsin
-Lâ-

KEMER BESTE (كمر بسته) [*Sof.*] Bektaşilere mahsus tâbirlerdendir. Nasip alıp tig-i bentle beli bağlanan demektir. Elden, dilden, belden bağlılık alâmetidir. Hazret-i Ali'den kemer kuşandıklarına tarikat an'anasince inanılan onyedi kişi hakkında da kullanılır.

KEMERE AŞTARI (كمره آستارى) [*Bah.*] Üzerine kemere başlarını bindirmek için geminin etrafını saran kuşağın adıdır.

KEMERE ÇELİKLERİ (كمره چليكارى) Bite ve ırgat ve direklerin ağırlık ve tazyikini bütün kemerlere dağıtmak için kullanılan ve baştan kıça doğru bir kemereyi diğerine bağlıyan kısa ağaç kıt'alarının adıdır.

KEMERELER (كمرلر) [*Bah.*] Geminin yanlarını biribirine bağlamak ve güverteyi sağlamak için geminin uzunluğuna amuden ufkî olarak konulan ağaç veya demirlerin adıdır.

KEMHA (كمخا) [*San.*] Bir nevi ipekli kumaş, havsız kadife adıdır. Leylâ hanım hatıratında (Harem ve saray âdat-ı kadimesi) bunun için şu izahatı vermiştir: «Ya yekrenk yahut başka zemin üzerine büyük yapraklar, dallar dokunmuş nakışları atlas gibi kalın ipekli yerli döşemelik kumaştır»

Dokundukları yere göre isim alırdı. İstanbul kemhası, Bursa kemhası gibi. Avrupa'dan getirilenlere «Kemha-i frengî» denilirdi.

Libasında değildir nakş-ı kemha pençe resminde
Benim dest-i ümidimdir ki damanında kalmıştır
Lisanî

KEMHA BAFAN (كمخا بافان) [*San.*] Bir nevi ipekli kumaş, havsız kadife olan kemha dokuyanlara verilen addır. Bafan; dokumak manâsına gelen Farsça Baften mastarından gelir.

KEMHACI (كمخاجى) [*San.*] İpekli kumaş yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kadifeci», «Sandalcı», «Dibacı» olmak üzere üç kısma ayrılırlardı. Her birinin «Kemhacılar Kethüdası»na tâbi birer bölük başısı vardı. Bunların yaptıkları şeyler Avrupa'da yapılan benzerlerinden aşağı kalmazdı. Hattâ bunlar daha sağlam ve daha hoştu.

KEMHACILAR KETHÜDASI (كمخاجيلر كتخداسى) [*San.*] Kemha denilen ipekli kumaş yapan esnafın kâhyası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kemhacı esnafı «Kadifeci,» «Sandalcı,» «Dibacı» olmak üzere üç kısımdı. Bunların her birinin birer bölük başısı olduğu gibi hepsinin de «Kemhacılar Kethüdası» adlı bir kâhyası vardı. Kemhacılar kethüdası esnaf tarafından intihap edilir, hükümet tarafından tasdik edilirdi. Esnaf arasındaki anlaşamamazlık onun reisliği altında bölük başılardan mürekkep olmak üzere yapılan toplantıda halledildiği gibi hükûmetle esnaf arasında da bir vasıta idi.

KEMİK CİLÂSI (كميك جلاسى) [*Mim.*] Taş ve mermerler üzerine perdah yapıldıktan sonra parlatmak için paça kemiği yakılarak hasıl olan tozla yapılan cilânın adıdır. Fennî cilâların keşfinden sonra kullanılmaz olmuştur.

KEM MAYE (كم مايه) [*Hal.*] Yaratılışı kötü, mayası bozuk, alçak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nadir bulunur tıynet-i kâmilde kusur
Kem mayeden eyler ne ki eylerse zuhur
-Lâ-

KEMTER (كمتر) [*Hal*]. Âciz, hakir manâsına gelir bir tâbirdir. Kemter; Farsça pek nakıs, ziyade eksik demektir. Büyüklere yazılan kağıtlarda kullanılırdı.

KENAR MAHKEMELER (كنار محكمه لر) [*İda.*] Şimdiki Sulh mahkemeleri gibi ufak tefek dâvâlara bakan mahkemeler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu mahkemeler yalnız İstanbul'da vardı.

KENAR MAHKEMESİ (كنار محكمه‌سی) [*İlm.*] Kadılıklara bağlı bulunan ve nâip marifetiyle idare olunan, mahkemeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Çıksam bu gavtagâh-ı kazadan selâmete
Tövbe kenar mahkemesinde niyabete
Seyyid Vehbi

KENDEKÂRAN (كندەكاران) [*Sar.*] Kalemkâr nanâsına gelir bir tâbirdir. Kende; Farsça hendek demektir. Hassa sanatkârları arasında bunların da adı geçer.

KENDÜM KÖFTE (كندم كوفته) [*San.*] Dövülmüş buğdayla kıymanın karıştırılması suretiyle yapılan bir nevi köftenin adıdır. Kendüm; Farsça buğday demektir. Türkçesi «Çiğ köfte» dir. Bu köftenin sarayda padişah için yapıldığı «Başbakanlık arşivi»ndeki (Saray numara 72, tarihi 1235) vesikadan anlaşılmaktadır.

KENDÜM KÛP (كندم كوب) [*Vak.*] İmaret ve hastahane gibi hayır müesseselerinde sarfolunan buğdayları döğüp hazırlıyana verilen addır. Vakfiyelerde geçer.

KENNAS (كناس) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde abdesthane temizleyicilere verilen addır. Bunun yerine (Âbrizci) de kullanılırdı.

Arapça bir kelime olan «Kennas»ın lügat manâsı süpürücüdür. «Mükemmel Osmanlı lügati»nde «Süpürücü, ferraş kenise hâdimi» suretinde târif olunmuştur. «Kamus-u Türkî» de: «Kens»den süpürücü, süprüntücü, çöpçü» izahatı vardır.

«Kamus»da «Elkünnase» kelimesi için şöyle deniliyor: «Elkünnase kâfın zammiyle süprüntüye denir. Şârih der ki gariptir ki müellif künnaseyi zikredip me'hazından müsamaha eyledi. Me'hazı kensdir ki kâfın fethi ve nun'un sükûnuyledir. Süpürmek manâsına. Yukalü Kens-ül beyt ve Kennase Küfe'de bir mevzi adıdır ve Araplar bununla bazı kimselere tesmiye eylediler.»

Yine «Kamus»da «kenise» kelimesi şöyle izah olunmuştur: «Elkenise sefine vezninde Yehud kavminin yahut Nasara'nın yahut küffarın yani müşrik taifesinin ibadetgâhına dinür ki mescid-i İslâm menzilindedir Mütercim der ki keneşt farisî muarrebidir ve kilise kenise muharrefidir ve kenise Arabî olmak dahi muhtemeldir.»

Bu izahlara göre «Kennas» süpürücü, temizleyici demektir. Vakfiyelerdë geçer.

KENZ-I MAHFİ (كنز مخفی) [*Sof.*] Gayb-ı mutlakta meknûn olan hüviyyet-i Ehadiyye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu; gizlilerin en gizlisidir. Tâbirin lügat manâsı gizli hazinedir.

KEPADE (كپاده) [*Ok.*] Kolay çekilir, kirişi gevşek tâlim okunun adıdır. Bunu okçuluğa yeni başlıyanlar kullanırlardı.

Elinde kavs-ı kaside kepâde olmaştur
Kepâdemi çekmez lîk değme bir kavvas
Ruhi

Kepaze suretinde de kullanılır.

Kaab-ı kavsinde kimdir ki kepâzekeş ola-
Enbiya ol çile-i sahte değildir erbap
Fazıl

KEPÂDE KEŞ (كپاده كش) [*Ok.*] Okçuluğa yeni başlıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kepâde; kolay çekilir tâlim oku, keş de, Farsça çekmek manâsına gelen keşiden mastarından çekici olduğu için tâbirin manâsı kepâde çeken, kullanan demek olur.

KERAHET-İ TAHRİMİYYE (كراهت تحريميه) [*Fık.*] Faili (yapanı) azaba lâyık olmassa da itaba müstahak ve şefaattan mahrum olan fiile râci kerahet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça kerahêt; hoşa gitmemek, iğrenmek demektir.

KERAHET-İ TENZİHİYYE (كراهت تنزيهيه) [*Fık.*] İşlenmesinde azap ve kerahet-i tahrimiyye kadar itap olmıyan fiile râci kerahet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kerahet; Arapça hoşa gitmemek, iğrenmek demektir.

KERAMET (كرامت) [*Sof.*] Evliya-ul-lahtan sâdır olan hârikulâde haller ve sözler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Peygamberlerden zuhûr eden bu türlü şeylere «mucize» denilir. Eğer o hârikulâde şey imana ve salih amele mukarin olmazsa «istidraç» adı verilir.

Hususi kütüphanemde sofiye ıstılahlarına ait yazma bir mecmuada «dâva-yı nübüvvete mukarin olarak zuhûr eden hâlâta lisan-ı şeriatte «mucize», şeriatin birine münkat olan nüfus-ı zekiyye ashabından zuhûr edene de «keramet» denir» suretinde izah olunmuştur.

Değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı «Kâmilden zuhûr eden hârikulâde şeyler» suretinde tarif ettiği keramet için (Kaygusuz; İstanbul, Bürhaneddin Mathaası, sayfa 140) şu tafsilâtı vermiştir:

«Keramet, ikiye ayrılır: «Keramât-ı kevniyye» tabiî kanunlara (Âdet-ul-lah) muhalif şeyler. «Keramât-ı ilmiyye»; insanların kalbine tasarruf ve irfana ait eserler. Birinci kısma «keramât-i faniye», ikinci kısma «eser ve ke-

ramât-ı tabiiyye» derler. Sofiyeye, bilhassa Melâmî - Hamzavîlere göre birinci kısım merduttur ve «hayz-i rical» diye anılır. «Sohbetname» de «Hasan-ı Kabaduz»a süal eylemişler ki keşf ve keramet-i suriyyeye mütaallik Husam-ı Mükemmil'den ne gördünüz ve ne işittiniz? Buyurmuşlar ki ol evfak-ı akl-ı hasdan akl-ı hasın hilâfı bir nesne görmedim ve işitmedim» ve «keramet, mertebe-i hayvaniyyeden naşidir. Ama dânâdan (âlim, ârif) suduru dânânın sair kemalâtına nispet fazladır. Cemi' hayvan uruş-ı ilâhiyyelerinde keramete mazhardırlar. Havada uçmak, deryada yüzmek ve gecelerde görmek gibi» sözleri nazara şayandır.»

Eylemez keşf-i kerâmet ilm-i ihfâdan kaçar
Mahrem-i Hak olan eyler sırrını pinhan Dede
D. Z. Ahmet B.

KEREMSUT (كرمسود) [*Kıy.*] Bir nevi ipekli kumaşın adıdır. Alaca gibi bu da Halepte dokunurdu.

KEREVET (كروبت) [*San.*] Tahtadan yapılan ve üstüne minder ve şilte konularak oturulan veya yatılan az yükseklikteki seki adıdır. Rumca κραβατ'es den alınmadır. Bunların taşdan olanlarına «mastaba» da denilir. Üstünde minderi olanlara «sedir» tâbir olunur.

KERKEÇ (كركچ) [*Mim.*] Eskiden muhasara olunan kaleleri tazyik etmek ve top ve tüfekle dövmek için dışarısına yapılan kule ve tabyalara verilen addır.

KERMANÎ (كرمانى) [*San.*] Eskiden Kerman'da yapılan demir işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KERRAT CETVELİ (كرات جدولى) [*Arit.*] Birden ona kadar adetlerin kendi aralarında hâsıl-ı zarplarını bildiren cetvelin adıdır.

KERRÂKE (كراكه) [*Kıy.*] Yünden ve softan ince cübbe adıdır. Padişahlarınkiler samure kaplı, cevahir çaprastlı idi. Bunun üzerine de ya kapanice denilen kolsuz ve önü çaprastvâri, kaytanlı, yakası enli, veya mücevher şemseli, büyük yakalı kürk giymek âdetdi. Kadınlar umumiyyetle çitariden, sevaiden, geziden entari giydikleri halde ona kerrâke ismini vermezler, yapılışına göre iki etekli, üç etekli gibi adlar verirlerdi. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» nin ilk tab'ında «dar cübbe, Kadın cübbesi» ikinci tab'ında da «Sof kumaştan üstlük-büyük örtü-Vehbi'nin kerrâkesi, müstâmel fersûde» suretinde izah etmiştir. Halil Nihat beyin «Nedim Divanı'nın lügatcesindeki tarifi de şöyledir: «İnce softan hafif ve dar üstlük libası ki vaktiyle tarik-i ilmi kıyafetinde giyilirdi.»

Bir cüvankaşî sarık sarmış efendim başına
Sürme çekmiş ıtr-ı şâhîler sürünmüş kaşına
Şimdi girmiş dahi tahmînimde onbeş yaşına
Gül yanaklı gülgülü kerrâkeli mor hâreli
Nedım

KERRENAY (كرنای) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Tunç yahut gümüş bir borudan ibaretti. Evliya Çelebi seyehatnamesinde (cilt-1, sayfa 641) çıkardığı sesin himar sadasına (eşek sesi) benzediğini, (Dördüncü Murat)ın Revan hanıyle (Revan)dan getirdiğini yazar. Eski zamanlarda mehterhanelerle mevlevî tekkelerinde çalınırdı. Ziya Şakir «Mevlevîlik» hakkındaki eserinde şunları yazmıştır: «Bu terennümlerde ekseriya diğer saz ve ahenk âletleri de refakat ediyordu. (Şeştar) ve (nây) dan sonra (kerrenay) geliyordu. Kerrenay, tok sesli bir musiki âleti idi. Bugün adı bile unutulmuş olan bu ağız sazı, bildiğimiz (zurna) ve yahut (klarnet)e benziyordu. O devrin (Mehter) denilen resmî hükûmet (bando)larında kullanılan bu âlet de Hazret-i Mevlâna'nın tertibettiği saz âlemine girmişti. Bu sazlara (kudum), (nakkare) ve (Halile)de iştirâk ediyordu.»

Gâlip penâh-ı fakre gir, abdal meşrep ol
Al kerrenayı destine çal, rüzgâra yuf
Şeyh Galip

KERTE (كرته) [*Öl.*] «Ayak»ın küsuratından birinin adıdır. Altı kerte bir «Hat», on iki hat bir «Parmak,» on iki parmak da bir «Ayak» tır.

KERTENKELE TORNOSU (كرتنكله تورنوسى) [*Bah.*] Eskiden harp gemilerinde filika mataforalarının dik ventoralarının donattığı çanaklık altlarındaki kamçılı tornolara verilen addır.

KERVAN (كاروان) [*Hal.*] Eskiden kara nakliyatını yapan katar, kafile yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça kârban, kârvan'dan alınmadır. Bu nakliyat deve, at, katırlarla ve daha ziyade develerle yapılırdı.

Kervanlar iki nevi idi: Ağır kervanlar, hafif kervanlar.

Ağır kervanları teşkil eden develerin her biri beşer altışar kantar yük kaldırırdı. Hafif kervanların develeri ise üçer kantar yük taşırlardı. Bir kantar 44 okka, 57 kilodur.

Ağır kervanların en büyükleri senede bir kere Şam'dan ve Mısır'dan eşya ve hacı götüren Hicaz kervanları idi. Şam kervanı mal ve eşya ile beraber altmış yetmiş bin kişi, Mısır kervanı kırk elli bin kişi taşırdı.

Bu kervanlar kışın yalnız gündüzleri yürürler, geceleri dinlenirlerdi. Yazları öğleden beş saat sonra kalkıp geceleri giderler, güneş çıktıktan iki saat sonra dururlardı.

Kervanlar Şam'dan Mekke'ye altmış bir günde varırlardı. Bunlar hac mevsimi geçince hacılarla beraber Arabistan'dan mal alarak dönerlerdi.

Bu iki kervandan başka yalnız mal taşıyan Hind ve İran kervanları vardı. Hind kervanları Efganistan ve İsfahan yolunu takip ederek Bağdat'a ve Bağdat'tan Halep'e gelirlerdi.

İran kervanları Isfahan'dan Tahran'a, Tiflis ve Erzurum'a uğrayıp Trabzon'a inerlerdi. Böylece Trabzon'a gelen tüccar eşyasını gemiler alıp İstanbul'a nakledlerlerdi. Bu kervanlar Halep'ten, Trabzon'dan Türkiye ve Avrupa mallarını alıp geldikleri yollardan dönerlerdi.

Şarkın Tokat, Ankara taraflarının mallarını taşıyan hafif kervanlar Üsküdar'a, Sinop'a, Samsun ve Anadolu'nun sair iç mıntakalarının nakliyatını yapan hafif kervanlar İzmir'e, Bursa ve civarındaki kasabaların kervanları da İzmit, Bandırma ve Gemlik'e inerlerdi.

Rumeli'de Bulgaristan ve Sırbistan malları en ziyade Tuna yoluyle Karadeniz'e, Balkanların gerisindeki Filibe, Sofya, İslimye, Edirne gibi sancakların malları kısmen Meriç yoluyle nehren ve kısmen manda arabalarıyle, kervanlarla Burgaz'a, Tekirdağı'na ve İstanbul'a inerlerdi. Gümülcine, Serez ve Drama'nınkiler, Makedonya'nın Üsküp, Pirzren ve Kosovanınkiler Selânik'e, Arnavutluk ve Yanya'nınkiler Preveze'ye, Golosa ve Avlonya'ya, Bosna ve Hersek sancaklarınınkiler kısmen Sava ve Belgrat'dan itibaren Tuna yoluyle Karadeniz'e ve kısmen kervanlarla Ragoza'ya, İşkodranınkiler katırlarla ve gölden kayıklarla iskelelere indirilirdi.

Kervanlar temmuz ve ağustostan başka aylarda, muayyen vakit ve zamanlarda gidip gelirlerdi.

Bütün bu kervanlar için senede yüz, yüzelli bin kadar deve kullanılırdı. Kervanlar günde 32-33 mil giderlerdi. Nakliye ücreti mevsime ve eşyanın az ve çokluğuna göre her batman (6 okka, 8 kilo) için günde doksan para ile üç kuruş arasında iner, çıkardı.

Fransız elçisi Tavernier, seyahatnamesinde kervansarayları anlatırken bunlar arasında yolculuk yapanların nasıl seyahat ettiklerini uzun uzadıya anlatıyor: «Bunlar ya kervanla, ya on on iki kişilik kafilelerle, yahut yalnız tek bir rehberle yola çıkarlar. Bunlardan en emini bir kervana katılmaktır. Fakat kervanla seyahat daha uzun sürer, çünkü katırlar, hele deve çok ağır gider. Küçük kafilelerde ise at, bir kervanın iki günde alacağı yolu bir günde alır. Kervanlar, geçilmesi lâzım gelen boş arazide çetelere karşı korunmak için muayyen yerlerde toplanan birçok tüccardan mürekkep büyük silâhlı kafilelerdir. Bu geçilen yerlerden bir kısmı tamamen boştur. Tüccarlar aralarından birini «kervanbaşı» seçerler. Yolculuğu düzenliyen, konakları ve merhaleleri tâyin eden odur. Kervanbaşı gelenleriyle beraber, yolda çıkacak herhangi bir çekişmede hakem olur.

«Kervanlar iki türlüdür. Bir kısmında esası develer teşkil eder. Arabalar oldukça masraflı olduğu için en ucuz taşıt develerdir. Bunlardan bazıları üç, bazıları beş beygir yükü taşıyabilir. Fakat bu deve kervanlarında tüccarın kendileri için satın aldıkları atlar ve katırlar da vardır. Eğer tüccarlar yol için binek hayvanı satın almamışsa, bu kervanlarda onların binmesine mahsus kira beygirleri de vardır. Uşaklar en az yüklü olan yük atlarına binerler. Deveciler - çok kere - küstah adamlardır. Kendilerini cezalandırmak imkânı yoksa son derecede aksilik ederler. Fakat şehirlere gelince kadıya şikâyet edince haklarında takibat yapılmaktadır.

«İki kervansaray arasında yol uzunsa kervanlar açık havada konaklarlar. Bunlar çok kere su kenarları veya kaynak yerleridir. Kervan her zaman geceleyin daha çok yol alır, gün doğarken konağa ulaşılır. Çünkü karanlıkta çadırları kurmak, atlara bakmak, yemek pişirmek çok güçtür. Yürüyüş sırasında deve katarlarının iki tarafından silâhlı atlılar giderler Bu suretle kervan, gerek yolda gerek karargâh kurduğu zaman âdeta bir ordu manzarasını alır ve çok büyük bir saha kaplar. Türkiye'den İran'a giden kervanlarda develer yedişer yedişer kafile halinde giderler. Onlar küçük parmak kalınlığında bir iple biribirlerine bağlanmışlardır. Bu ipin bir ucu önden giden devenin sağrısına bağlıdır. Öteki ucu ardından gelen devenin burun deliklerinden geçirilir. Bu ipin düğümlerini çözmek çok kolaydır. Çünkü önden giden deve ürker veya kapaklanırsa arkadaki devenin rahatsız olmaması için bu düğüm hemen çözülebilir. Düğüm sıkı olsaydı böyle bir hâdise arkadaki develeri de sürükler ve düşürebilirdi Yedi develik kataın başında yürüyen deveci birinci deveyi ipinden tutmak ve ipi o nuzundan geçirmek suretiyle kendi katarını idare eder ve ötekilerin ardından geldiklerini

öğrenebilir. Bunun için de sonuncu devenin boynunda bir çıngırak asılıdır. Deveci çıngırak sesini işitmiyecek olursa ipin, boğumunun çözüldüğüne hükmederek katarını kontrol eder. Yedinci deve zahireyi taşır. Eğer bu tüccarın kervanda altı develik yükü varsa ona mutlaka yol eşyası, mutfak takımları için bir deve verilir. Yükü üç develik ise yarım deve yükü eşyası alınır. On on iki deve yükü eşyası varsa, fazla yükü için kira alınmadan bir kısmı diğer develere konur. Tüccarlar uşaklariyle beraber, hele karanlık gecelerde develerinin yanısıra yürürler veya atlariyle giderler. Çünkü bazan öyle kurnaz hırsızlar olur ki, hareket halindeki bir katarın iplerini keserek develerden birini aşırırlar. Gerek deveciler, gerek tüccar, gerek uşakları bundan dolayı gece seferde uyumamalıdır. Bunun için de şarkı söyliyerek, tütün içerek ve işlerinden bahsederek uykularını kaçırırlar. Hırsızlardan korkulmıyan yerlerde kervan sahipleri küçük bir kafile halinde önden giderler ve sıra ile hepsi birer birer uyur.

«Kervan, en temiz ve düzlük yerlerde, su kenarlarında konaklar. Güneş doğuncıya kadar bekçiler eşyayı gözetler. Hareket zamanı yaklaşınca kervanbaşına haber verirler, o da herkesin atlarını eğerlemesi için bağırmalarını emreder. Yarım saat sonra kervan yola koyulur. Herkes daha akşamdan hazırlanır. Çünkü geride kalmak - hele emniyetsiz yerlerde - çok tehlikelidir. Yolcular omuzlarına iki çanta biçimindeki heybelerini alır. Ata bindikleri zaman bunları atın sağrısından iki tarafa doğru sallandırırlar. Kahvaltı edecek bir konağa gelince, yere büyük bir halı sererler. Ortaya herkes kendi yiyeceğini koyar, bu suretle yemek birlikte neş'e ile yenir. Yolcular kervanın hareketinden önce birtakım yol levazımını hazırlamak zorundadırlar. Su veya içki kabları, mataralar bunlardandır. Herkes matarasını eğerinin yanına asar. Kervan, duracağı yere yaklaşınca, herkes yerini almak için koşuşur. Yağmurlu havalarda çadır kurulurken su basmaması için çukurlar açılıp etrafına taşlar konur. Eşyanın üzerine kilimler atılır. Uşaklar çadır etrafındaki çukuru hazırlar, hava iyi ise çadır yemekten sonra ağır ağır kurulur.»

KERVAN BAŞI (كاروان باشى) [*San.*] Kervanı sevk ve idare edenlerin başına verilen addır. Kervanın hayvanlarını süren ve kervana rehberlik edenlere «kervancı» denilir.

KERVANCI (كاروانجى) [*San.*] Kervanın hayvanlarını süren ve kervana rehberlik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların başlarına «kervan başı» denilir.

KERVANSARAY (كاروانسراى) [*Mim.*] İşlek caddelerde, konak yerlerinde, ticaretgâh şehirlerde yolcuları barındırmak, kervanları dinlendirmek, malları sahiplerine ve tüccara teslim edinceye kadar muhafaza eylemek için som kârgir olarak yapılan binalara verilen addır. Yine bu işi görmek için hanlar vardı. Yalnız İstanbul'daki hanlar büyük küçük kırk kadardı. Meşhurları Valide hanı, Vezir hanı, Çuhacılar hanı idi. Hanlarda tüccarların, sarrafların odaları vardı. Bekârlar ve yolcular da bu hanlarda oda tutup kalırlardı. İstanbul hanlarında 2500-3000 kişilik yer bulunurdu.

Hanlara gece olsun, gündüz olsun kadınlar yalnız başlarına giremezlerdi. Ya han kâhyası veya oda başısı refakat ederek kadınları istedikleri kimselerle görüştürürler ve konuştuklarını dinlerlerdi.

Kervansaraylar çok metin bir surette yapılırlardı. Şekilleri mustatil, ortaları geniş bir havlu idi. Bu saha malların, yüklerin, develerin indirilip yıkılmasına mahsustu. Binanın iç duvarlarına bitişik takriben üç kadem yüksekliğinde ve dört kadem eninde bir sed vardı. Kervancılar bu sedlere geceleri hayvanlarının örtülerini sererler, eğerlerine yastık gibi dayanırlar, yağmurluklarına sarılarak uyurlardı. Ana duvarlarında, sedler hizasında ocaklar vardı. Kervancılar oturdukları yerde bu ocaklarda yemeklerini pişirirlerdi. Develeri sedlerin halkalarına bağlarlardı. Hayvanların başları ile develerin başları hemen bir hizada bulunurdu.

«Eski Türk cemiyyetinin en mühim kurumlarından biri ve Türk mimarlığının en sağlam yapısı olan kervansaray için değerli profesör Himi Ziya Ülken «Kervan ve Kervansaray» başlıklı kıymetli yazıda (Yeni Sabah, 14 mart 1949) şu tafsilâtı veriyor :

«Ortaçağ'da şehirler arasında gidip gelme şimdiki gibi kolay değildi. Yer yer ferman okuyan göçebeler, başkente baş kaldıran Beyler eksik olmazdı. Doğunun derebeyleri Batınınkilerden çok farklı olmakla beraber, yine de zaman zaman merkezin emirlerine karşı koyarlardı. Böyle bir durumda, yine de memleketi baştan başa geçen kervanlar eksik olmazdı.

«Alış veriş, göç veya elçilik için gidip gelen kervanları yolları üstünde konaklamak, korumak işlerini üzerine alan kervansaraylar yalnız otel, han, auberge değil, aynı zamanda birer kale idi. İçlerinde uzun müddet barınılabilir, ansızın gelen baskınlara karşı korunulabilir, şayet haydutlar kuşatmayı uzatırlarsa istif edilmiş erzakla beslenilebilirdi. Memleketin dört bucağını biribirine bağlıyan bu ker-

vansaraylar Batıda olduğu gibi derebeylerinin kafa tutması için olmayıp halkın korunması için yapılmış âdeta birer şato idi. Timarların, eşkincilerin, kadı hükümlerinin set çektiği derebeyi zorbalığını kervansaraylar büsbütün imkânsız bir hale getirirdi.

«Bu yapıların en güzelleri Selçuk devrinde yapılanları idi. Bunlar Anadolu'nun her yanında ve İran - Suriye yolu üzerinde taştan, çok sağlam binalardı. Barınmak, korunmak için yapıldıkları halde çok güzel ve süslü olmaları da unutulmazdı. Cümle kapıları, camilere taş çıkartacak kadar heybetli olurdu. İç duvarlarını zengin dekorlarla süslerlerdi. Avlularının ortasına yaptıkları meşçitleri bazan hiçbir yerde raslanamıyacak kadar zarifti. Bununla beraber dış duvarlarında, mazgalları ve burçlariyle, dümdüz taş yüzleriyle tam bir kale manzarası vardı. Bu bakımdan da Batı'nın Donjon ve şatolarını çok hatırlatmaktadırlar.

«Beylikler devrinde (Selçuk devleti parçalandıktan sonra) yine güzel kervansaraylar yapıldı. Fakat son yüz yıllara doğru bunlar küçülmeğe, sanat değerini kaybetmeğe başladı. O heybetli taş yapıların yerine kireç sıvalı kerpiç hanlar geçti. Cümle kapılarının güzelliği kayboldu. Yollar eminleştikçe, şehirler büyüdükçe onlara lüzum kalmadı ve kervansaray denen âbideler tarihe maloldu. Bununla beraber yakın zamanlara kadar bu eski binalardan faydalananlar oluyordu. Çoğunun harap olmaması devir devir az çok tamir görmesindendir. Bazıları son zamanlarda sürülere ağıl vazifesini gördüğü için yatıp kalkacak yerlerinden eser kalmamış ve içleri mezbele haline gelmiştir. Geçen yaz Antalya yakınında bunlardan Kırkgöz ve Susuz hanlarını gördük. Şimdi gübreyle dolu olan bu binaları temizlemek, yolcu yataklarının bulunduğu revaklarının altına ahşap kerevetler kurmak, köyleri biribirine bağlıyan bu binaları pazar ve panayır yerleri haline getirmek kabildir. Hem bu güzel eserler canlanmış, hem de onlar işe yarıyacak bir hale konmuş olur.

«Kervansaraylar türlü biçimlerde yapılırdı. En çok kare ve dikdörtgen (mustatil) plânlı olurdu. Bazan da İran - Türk devletinde görüldüğü gibi sekiz veya on iki köşeli bir plân üzerine kurulanları da vardı. Çoğu bir kattan ibaretti; nâdir olarak ikinci katları da vardı. Büyük bir cümle kapısından avluya girilir, öteki üç kenarından her birinin ortasında birer salon, yahut yolculardan ilerigelenlerin oturması için birer büyük oda vardı. Bu salonların her iki yanında birçok küçük odalar sıralanırdı. Her oda tek bir yolcuya mahsustu. Bu odacıklar avlu hizasından iki veya üç ayak yüksekteydiler ve ahırları arka taraflarında, bazan da odaların içindeydi. Oldukça sıcak olduğu için birçokları kışın büyük bir zamanını bu odalarda geçirirlerdi. Odalar, ahırlar ve salonların üstü tonozluydu. Salonlarda bu tonozlar süslü kubbeler halini alırdı. Ahırlarda her atın önünde bir duvar oyuğu (niş) ile içinde küçük bir pencere vardı ki, buradan kiracının kendi odasından ahıra bakması ve atlarına bakıldığını görmesi mümkündü. Bu oyuklarda kiracıların seyisleri ve hizmetçileri oturabilir ve burasını mutfak gibi kullanabilirlerdi.

«Kervansaraylar idare bakımından iki tipe ayrılıyordu. Bir kısmı vakıflı idi ki bunlara yolcular parasız olarak alınıyordu. Şifahane, maristan, bîmaristan, misafirhane tipinde olan bu binalar Batı'da hiçbir zaman raslanmıyan yardım ve şefkat müesseseleriydi. Bir kısmının vakfı yoktu. Onlarda yatıp kalkmak için mutlaka bir ücret verilirdi. Birinciler Budin'den İstanbul'a kadar yol üzerinde pek çok olduğu gibi, İran yolu üzerinde de vardı. Bunlar padişahın anası, kızkardeşleri, vezirler ve bazan «ulema» tarafından yaptırılır; bu nevi kervansaraylarda yolculara eşyalı odalar ve bedâva yemek verilir ve işlerine bakılırdı. İstanbul'dan İran'a kadar kervansarayların bir kısmı yine böyle vakıflı ise de çoğu değildi. Burada yolculara yalnız boş odalar verilirdi. Yatacak eşyasını, mutfak takımlarını getirmek yolcuya aitti. Yolcu ucuzca fiatla kapıcıdan veya civar köylerden gelen köylülerden kendisi için yiyecek, atları için yulaf ve arpa, iki konak arasındaki yol için de ayrıca ihtiyat yiyecek alırdı. Köylerde kervansaray odaları için kira verilmez, yalnız şehirlerde verilirdi. Fakat bu verilen para da çok az bir şeydi.

«Kervanlar, tehlike olmıyan zamanlarda içeri girmezlerdi. Avlu ve odalar bu kadar insanı, arabayı ve eşyayı alamazdı. Tam tertibatlı olanlar ancak yüz atlı alabilirdi. Kervan gelince, zengin veya fakir, herkes kendi odasını seçerdi. Çünkü bu binalarda insanların mertebe ve kalite farkı asla göz önüne alınmazdı. Bazan nezaketen veya menfaat düşüncesiyle küçük bir satıcı büyük bir tüccara yerini bırakırdı. Fakat kim olursa olsun bir defa yerleşti mi odasından kimse onu çıkaramazdı. Geceleyin kervansaray kapıcısı cümle kapısını kapatırdı. Her şeyden mes'ul oydu. Kervansarayın etrafında daima bekçiler bulunurdu. Bu malûmatı veren Fransız elçisi Tavernier, büyük seyahatnamesinde, Anadolu ve İran kervansaraylarını anlatırken ikincilerin daha büyük ve

zengin olduklarını söylüyor ve şu satırları ilâve ediyor:

«Bu binalar zenginler için Avrupa'daki otellerimiz kadar elverişli değillerse de, fakirler için - bâkis - bizimkilerden çok elverişlidirler. Çünkü bu binalara fakirler daima kabul edilir, onlardan para alınmaz, herkes gücü yettiği derecede yiyecek masrafı yapar.»

«Kervan ve kervansaray Ortaçağın en mühim müesseselerinden biridir. Anadolu'nun hayatında o kadar büyük yeri vardır ki halk şairlerinin çoğunda kervana dair zengin şiirler vardır:

Köroğlu, Dadaloğlu, Âşık Garip, Kerem, Âşık Ömer, Karacaoğlan, Dertli ve başkalarında kervan, epik ve lirik şiirlerden bir çoğunun esaslı mevzuunu teşkil etmektedir. Burada onlardan parçalar nakletmeğe makalenin hacmi elverişli değildir. Buna ayrı bir yazıda tekrar döneceğim. Hayatın büyük bir kısmını işgal eden ve bazan maceralarla dolu olan kervan hayatının kahramanlığa, aşka, hasret ve melankoli duygularına mevzu olacak zenginliği vardı.

« Burada kervansaraylar dolayısiyle şu noktayı işaret edeyim ki, Anadolu baştan başa bu âbidelerle doludur. Onları tamir ve restore etmek vazifemizdir. Çoğu kale kadar sağlam olan bu binalardan yalnız hâtıra olarak değil, tekrar han, panayır, pazar olarak faydalanmak kabildir. Geçenlere onların maceralarını nakleden resimli risaleler satmak suretiyle bu binalar dile getirilebilir. Yeni şoseler terk edilmiş kervansaraylardan geçirilmek suretiyle tarihle doğrudan doğruya temasa girilebilir. Bin yıl önce bu topraklara yerleştiğimiz ve göçebeliği yeni bıraktığımız zaman kurulan bu âbideler belediye ve münakalât işlerimize ibret olabilir.»

Değerli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı kervansaraylar için (İstanbul sarayları, İstanbul Burhaneddin matbaası, 1943. sayfa 294-296) şu tâfsilâtı veriyor:

«Kervansaraylar yalnız yollarda kervanların konup geçtikleri yerlerde değil, o kervansarayların asıl maksut menzilleri, hedefleri ve transit merkezleri olan şehirlerde de bulunur.

Kervansarayların mahiyyetini ve bulundukları yerler hakkındaki evvelki bir tetkikimizi 27 haziran 1938 tarihli Yeni Sabah gazetesinde neşretmiştik. Orada ezcümle diyorduk ki: «Osmanlı imparatorluğunun sınırları Atlas Okyanusundan Basra Körfezine ve Kızıl Denizden Avrupanın göbeğine kadar dayandığı zaman İstanbul hükümet merkezi idi. Yurdun her tarafından kervanlar İstanbul'a akın ederlerdi. Bunları konaklamak için saray ve hükümet dairelerinin, çarşıların civarları hanlarla, kervansaraylarla dolmuştu. Ayasofya, Atmeydanı ve Beyazıt civarı devlet erkânı saraylariyle, devlet müesseseleriyle, çarşı ve pazarlarla dolu olduğu için hanlar ve kervansaraylar burada teşkil edilmişti.

« Osmanlı hükümdarları kervansaraylara büyük bir ehemmiyyet verirlerdi. Kanunî'nin Kanunnamesinde kervansaraylar hakkında mühim hükümler vardır. Fâtih'in Topkapı sarayında Hazine Kütüphanesinde 16/1141 numarada kayıtlı Arapça vakfiyesinin 125-126 ncı sayfasında İkinci Mehmet'in Fâtih'te yaptırdığı Istabl-ı Âmire, kervansaray ve misafirhanesi için çok kıymetli malûmat vardır. Topkapı sarayında bulunan 6549 numarada kayıtlı Yavuz Sultan Selim devrine ait 916 tarihli bir fermandan Beyazıt'daki Ali Paşa sarayının kervansaraya tahviline müsaade edildiğini öğreniyoruz. Dikkat buyurulsun saray kervansaraya çevriliyor. Hem de İstanbul'un göbeğinde. Bu vesika kervansarayların tek katlı olmadığını da bize gösterir.

«Matbu ve gayr-ı matbu Tezkiret-ül-Bünyan'larda Mimar Sinan'ın İstanbul'un göbeğinde şu kervansarayları yaptığını öğreniyoruz: 1 - Kanunî'nin Süleymaniye tabhanesinin arkasındaki kervansarayı, 2 - Rüstem Paşa'nın Kapalıçarşıdaki Cebeciler kervansarayı, 3 - Rüstem Paşa'nın Galata'daki - şimdi Kurşunlu adıyla anılan - kervansarayı, 4 - Ali Paşa'nın Bitpazarındaki kervansarayı, 5 - Vefa'da Pertev Paşa kervansarayı.

«Evliya Çelebi İstanbul'un tam göbeğinde 12, Üsküdar'da 11 kervansaray yazmıştır. Bunlardan Ahmet Han, Kuyucular, Kara Mehmet Paşa kervansarayları Ayasofya ve Atmeydanı civarındadır.

«1638 yılında Dördüncü Murat'ın yaptırdığı bina tahririnde İstanbul'da 979 kervansaray vardı. Kanunî'nin Ankara Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivinde 140 numarada kayıtlı orijinal vakfiyesinde kendi kervansarayı için şu cümle kullanılmıştır:

«Ve ziyafethane-i bîadîl ve caygâh-ı misafirîn ve ibn-is-sebil.»

KESE (كيسه) *[Mal.]* Altın ve gümüş paraların muhafazası için mahfaza makamında kullanılan torba demek olan bu tâbir, aynı zamanda muayyen bir miktar parayı tazammun eden (bildiren) bir ıstılahtır. Kise yazılır, kese denilirdi. Eski zamanlarda altın ve gümüşe göre kıymeti başka başka idi. Yine eski zamanlarda akça için «kese», altın için de «surre» tâbiri kullanılırdı. Altın ve gümüşe göre kıy-

meti değişen kese zaman itibariyle de farklar göstermiştir. Fâtih ve İkinci Bayazıt zamanlarında kese denildi mi otuz bin akça veya onbin altın anlaşılırdı. Daha sonraları Trablus, Tunus ve Cezayir darphanelerinde basılan «Sultanî altını» keselerinin her biri bin adetlik olduğu gibi 944 (1537) tarihlerinde yirmi bin, 1071 (1660-61) senelerinde kırk bin ve 1100 (1688) den sonraki senelerde elli bin akça bir kese itibar olunmuştur. Keseye « İstanbul kesesi », «Kise-i Rûmi», «Kise-i Divanî» ve «Kise-i Mısırî» diye isimler de verilmiştir. Hâl ve zamana ve paranın rayicine göre değişen kese nihayet beş yüz kuruşta karar kılmıştır.

Osmanlıların malî muameleleri yüz yıllarca hep «akça» ve «yük» üzerine cereyan etmiş ve ilk bütçelerdeki hesaplar da kese hesabiyle yürütülmüştür. Nitekim 1064 (1653) tarihinde tanzim edilen ilk bütçe kese hesabiyle yapıldığı gibi bu usul tâ 1293 (1876) senesinde birinci Meclis-i meb'usana verilen bütçeye kadar böylece devam eylemiş ve 1294 (1877) tarihinden sonra hesaplarla malî muamelelerde ve bütçelerde kuruş vahid-i kıyasi ittihaz kılınmıştır.

Yine eskiden resmî muameleler gibi hususî işler de kese üzerine cereyan eder, alış verişlerde kese kullanılırdı. Yüz keseye aldım, beşyüz keseye sattım tâbiri seksen yüz yıldanberi işitilmez olmuştur Mâhaza birtakım yerlerde kese tâbirinin yakın vakitlere kadar istimal olunduğu duyuluyordu.

İkinci Sultan Mahmut zamanında altılıklar ile beşlikler, yüzlükler, ellilikler sayılıp verilir, yirmilikler, onluklar ise sayılmaktaki zorluktan dolayı yirmilikten bin ve onluktan iki bin adedi bir keseye konulup öylece beş yüz kuruş üzerinden alınıp verilirdi.

Keseyi arap harfindeki imlâya göre (kise) suretinde yazıp «Osmanlılar zamanında miktarı muayyen olan altın ve gümüş paranın konulduğu meşin torbadır.» diye tarif ettikten sonra «Bu devlette kese miktarı zaman zaman değişmiştir.» izahatını ilâve eden İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı devletinin Merkez ve Bahrîye teşkilâtı, sayfa 354-355 haşiyesi) şu tafsilâtı veriyor:

«Fâtih zamanında bir kese otuz bin akça ve on altıncı asır ortalarına doğru (944 H 1537 m. tarihinde) bir kese yirmi bin akça ve 1071 H. 1660-61 m. de Eyyubî efendi bütçesinde bir kese kırk bin akça veya her bir kese beş yüz kuruş ve 1100 H. 1688 m. tarihinden sonra yani 1132 H. 1719 m. senesinde ise 3/416 kuruş (Divanî kese) yani ellibin akça, bir kese itibar edilmiş ve bir kuruş yüz yirmi akçaya muadil tutulmuştur. Nihayet Rumî kese olarak da bir kese akça beş yüz kuruş olarak kabul ve taammüm etmiştir.

«Osmanlı maliyesi hesapları ilk devirlerde akça ve yük üzerine, daha sonraki tarihlerde ise akça, kuruş ve yük olarak yürütülmüştür. On sekizinci asrın ilk yarısında (1133 H. 1720 m.) elli bin akça bir kese hesabiyle bir kuruş yüz akça (Raşit c. 5, s. 313) ve aynı asır sonlarında ise bir kuruş yüz yirmi akça idi. (D'Ohsson) ve yine Eyyubî bütçesinde bir yük iki buçuk kese ve yüzelli kuruş ediyordu ki bir kese bin akça üzerine hesap edilmiştir. Virgebére'e göre sultanî altınların bini bir torba yani kese addedilmişti. Bir kese altın, bin duka altından ibaretti.

«Selânikî tarihi ise on altıncı asır sonlarında on bin altını bir kese diye kaydetmiştir. Yine aynı asır sonlarında bin akça yirmi duka veya sultanî altını muadili idi.

«Osmanlı maliyesinde üç türlü kese vardı: Kise-i Rumî denilen ve miktarı beş yüz kuruş olan kese 2 — Mevcudu dört yüz on altı kuruş olan Divanî kese. 3 — Yalnız Mısır'da kullanılıp mevcudu altı yüz kuruş olan Mısır kesesi. Yine Maliye'de kullanılan bir yük, yüz bin akça yahut sekiz yüz otuz üç kuruş ve bir kuruşun üçte biri idi. Belen, yükün bir hayvan yükü ve daha doğrusu bir deve yükü akça olduğunu ve İbn-i Zünbül'ün bunu Mısır'dan ilk defa gönderilen verginin mikyas-ı nispeti olarak gösterdiği ve yükün o vakitler yüz bin akça itibar olunup sonradan yüzbin kuruşa tahavvül ettiğini yazmaktadır. Kese usulü 1279 H. 1862 M. senesine kadar devam etmişti. 1279 H. 1862 M. senesinde Fuat Paşa sadaretindeki bütçe ile 1293 meclis-i meb'usanındaki bütçe kese üzerine tertip edilmişlerdi.»

Derun-i kise-i dilde nihan idüp dağın
Rıyal-ı derd-ü gamı iddihar kabildir
Sabit

Kadeh-i ayşe komuş gibi olanca nakdin
Mai püsküllü tehi kiseyi silker sünbül
Sabit

§ [*San.*] Eskiden zarf makamında kullanılan kabın ismi idi. Kise yazılır, kese telâffuz olunurdu.

Mazrufun içine konulan şeyin ehemmiyetine göre kâğıttan, sakankurdan, atlastan yapılırdı. Keseler içine konulacak şeyin şekline nazaran murabbâ', mustatil yahut mahrutî olurdu.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesikada (Dahiliye, fiş numarası 683, tarihi gurre m. 1178) keselerin envaı yazılıdır:

«Hazinedarbaşı ağa; umur-u mühimme lâzimesiyçün mühürdarımıza mu'tad-ı kadim üzere yirmi deste kise-i mektup ve altmış deste kise-i ferman ve on deste kise-i kubur ve on deste kise-i telhis ve on deste kise-i han ve yirmi deste destimal ve on deste ipli torba ve yirmi zira' atlas veresiz.»

Bu vesikadan keselerin veznedarlar tarafından muhafaza altında bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Vaktiyle mektep çocukları tarafından elifba, amme ve saire gibi kitaplarını koydukları mahfazalara «Cüz kesesi» denilirdi. Bu keseler bezden, meşinden, atlastan yapılır, kendinden bir şeritle boyundan takılarak kese sol koltuğun altına getirilirdi Atlastan olanlar alelekser tel işlemeli olurdu.

II — Cüz kesesi; Kur'an cüzlerini koymağa mahsus keseye verilen addır. Bez, kadife yahut meşinden yapılırdı. Süslüleri üzerine tel işi işlemelileri olurdu. Mektep çocukları okudukları Kur'an cüzlerini ve kitaplarını böyle keseler içinde taşırlardı.

III — Hamam kesesi; hamamda vücudun kirini çıkarmak için yünden yahut kıldan yapılan; ağzı el girecek kadar olan küçük torbaya verilen addır.

IV — Kömür kesesi; silkme usulü ile bir kâğıda geçirilecek olan resimlerin çizgileri üzerine açılan delikler üstünden gezdirilip altına siyah toz geçirerek bir iz hâsıl etmek için kullanılan içi kömür dolu, ağzı kapalı keseciğe verilen addır. Buna «silkme kesesi» de denir.

V — Para kessi; para koymağa mahsus bezden, ibrişimden yahut meşinden yapılan küçük torba adıdır.

KESE CEBİ (كيسه جيب) [*Kıy.*] Elbiselerde para kesesi koymağa mahsus cebe verilen addır.

KESEDÂR (كيسه دار) [*İda*] Kalem Amirinin yamağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Resmî kâğıtları kese içinde amirine götürüp getirdiği için bu ad verilmiştir.

§ [*Tic*] Esnafa ait hâsılatı toplayıp saklayan adama da bu ad verilir.

Dil-ne mâil-i vâdi-i kisb-ü kâr idebildik
Ne sâil-i der-i nabeste-i kibâr idebildik
Büyük sarık ile şakirdimiz bu bâbe getirdik
Ne bir efendi dedirdik ne kesedâr idebildik
Lâ

KESİM (قسم) [*Mal.*] Tuna nehrinin öte tarafında olan yerlerin halkı ile Irak, Basra ahalisinin bütün vergiler karşılığı maktû olarak verdikleri ve bazı bağ, bahçe, hurmalık ve saireden kesim suretinde her sene alınan öşür mukabili verginin adıdır.

KESKİNLER (كسكينلر) [*Sar.*] Cündilikte büyük bir kudret ve liyakat gösterenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ata binmek, kılıç ve mızrak kullanmak demek olan cündilik uzun mümareselerle elde edilebilirdi. Türklerin en eski ve esaslı marifetlerinden, hünerlerinden olan cündiliği tamim için sarayda bile talimler yaptırılırdı. Bu talimlar sonunda binicilik, cirit, kılıç kullanma, ok ve tüfek atmada malûmat ve mümareseyi tamamlıyanlar bütün cündi ağaların tasdikiyle acemilikten çıkar, üstad cündilerin keskinler sınıfına geçerdi.

Müfti oğlu Ahmet Hikmet Bey keskinler sınıfına geçmek için takibedilen usul hakkında (Mihrap (mecmua), sayfa 839) şu tafsiâtı veriyor:

«At üstünde silâh kullanmakta mümarese için bir buçuk arşın uzunluğunda, üç parmak kalınlığında mahrutî ve ucu sivri bir demiri günde ondan iki yüz defaya kadar bilâinkıta' at üstünde toprağa saplamak ve ok ve tüfek endahtında (atmak) hedefe isabet ettirmek, genç ve harun atlara binmekte meleke tahsil eylemek ve altı köşeli ve musattah perdahlı ve üst tarafı kalemvarî yontulmuş cirit değneklerini uzağa atmak ve köşeli musattah tarafından ağaca saplamak süvari idmanlarından mâdut idi. Bu suretle meleke kesp olunarak üstadların tasdiknameleri ihraz edildikten sonra «keskinler» denilen üstad sınıfına geçirilirdi.»

Enderun Tarihi müellifi Atâ Bey de keskin cündilikten bahsederken (Atâ Tarihi, c. 1, s. 178) Bu gibilerin elde ettikleri hüner ve marifete dair şunları yazmıştır:

«Beş, on, otuz kata kadar demir tel üzerine sarılmış, ıslatılmış kar keçesini, atı yavaş yavaş hızlatarak tam hizasına gelince dört nala sürerek bir kılıç darbesinde ikiye ayırmak, at son süratle giderken birdenbire durdurmak, bir anda bir nokta üzerinde hayvanı döndürmek, harman tâbir olunur devre sokmak, çabukluk ile hasma galebe etmeyi öğrenmek idi.»

Keskinler sınıfına girenler saltanat binişinde ve bazı kere de padişahların huzuriyle saray meydanlarında hüner gösterirler ve meharetleriyle herkesi hayrete düşürürlerdi.

KESME (قسمه) [*San.*] At eğerlerinin üstüne örtülen örtü adıdır. Bunun yerine gaşiye de kullanılır.

§ [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin köşeler dışına tekmil cilt devredilmek ve fakat birbirine bitişmemek

suretiyle yapılan motiflere verilen addır. Buna «Parça Su» da denilir, motifler birbirine bitişik olduğu surette «Yekpare su» adını alırdı.

KESMELİ AT (کسمه لی آت) [*San.*] Eğeri kesme denilen motiflerle süslü at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayda bu türlü eyerler vardı ve ilerigelenlerin bindikleri atlara konurdu. Elçilerin ikinci derecedeki maiyyet halkına da bu türlü eyerli at çekilirdi.

KESKİN YAZI (کسکین یازی) [*San.*] Usulüne ve kaidesine uygun yazı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KESRET (کثرت) [*Sof.*] Çokluk demek olan kesret sofiye ıstılahı olarak «vahdet» taayyünüdür. Sofiyeye ve «vahdet-i vücud» a kail olanlara göre hakikatte kesret, vahdetten başka bir şey değildir. (Zât-i Mutlak) ın cisim suretleri ile zuhûrundan ibarettir. Bu suretler, bir taraftan peyda, diğer taraftan mahvolduğu için hepsine birden «kevn ve fesat âlemi» denilir. Bu itibarladır ki vahdeti idrâk etmiyenler için kesret yol vurucudur. İzzettin Mahmut Kâşi bir manzumesinde bu fikri şöyle izah etmiştir: «Dikkatle bakarsan kesret, ayn-ı vahdettir. Eğer bunda senin şüphen varsa bizim şüphemiz yoktur. Nitekim herhangi adede bakarsan onu iki (çok) görürsün. Halbuki onun esası birdir.»

Abdülbaki Gölpınarlı'nın (Kaygusuz) lûgatçesinde kesret hakkındaki izahatı şöyledir: «Çokluk, âlemdeki taahhüt, hakikatte zâhir, bir iken mezahirin taahhüdü, kesreti meydana getirmiştir. Denizin tezahüratı; köpükler, dalgalar, su kabarcıkları olduğu ve bunların denizden ayrı olarak mülâhazası, kesreti mucip olacağı meydandadır. Fakat bunların hepsinin hakikati, denizden ibarettir. Kâinattaki kesret de aynı bunun gibi vahdete râci, bir kesrettir. Şu halde «kesret», vahdetin zuhurundan başka bir şey değildir.»

Ol sana senden yakındır sen ona olma ırak
Kesreti ko vahdeti bul ma'ni-i irfanı gör
Kaygusuz

KESR-İ MUNZAM (کسر منظم) [*Mal.*] Vergi veya resme muayyen bir nispet dairesinde yapılan ilâve hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Maliye Nazırı demek olan defterdarlar iltizam veya emanet suretiyle ihale edilen haslar kaç yük ise her yük başına imza hakkı olarak bin akça ve hazineye para tesliminde bin akçada yirmi akça olarak aidat alırlardı. İşte her yük başına ilâve olunan bin ve bin akçaya eklenen yirmi akçaya kesr-i munzam denilirdi. Sonradan Belediye hissesi yahut diğer bir müessese için vergilere yapılan zamlara da bu ad verilmiştir.

KESRİYE (کسریه) [*Coğ.*] Manastır vilâyeti dahilinde ve kendi adiyle anılan gölün kenarında kaza merkezi kasabanın adıdır. Balıkesirden ayrılmak için Gölü kesre de denilirdi.

KEŞFİYYE (کشفیه) [*Kel.*] İsna aşeriyye'den «Usûliyye» ye muhalif mezhep adıdır. Kurucusu (Seyyid Kâzım-ül-Hüseynî-yür-Reştî» ye nispetle «Reştiyye» de denir. «Şeyhiyye» mezhebinin müessisi (Ahmed - ül - Ahsaî) nin tilmizi olan Seyyid Kâzım bazı meselelerde ona muhalefet ederek daha ileriye gitmiştir. İsmail Hakkı İzmirli'nin bildirdiğine göre (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, sayfa 175) «Seyyid Kâzım-ür-Reştî tasavvuf ve felsefeyi şerait ile mezcetmiş İmamiyye şiasının itikadı ile felsefe usulünü yeni bir tarzda cem'eylemiştir. Binaberin «Mehdi-i Galib-i Muntazır» ruhanî âlemin sakinlerindendir. Cismanî âlemin sakinlerinden değildir. Ruhanî âlemin sakin oldukları şehir (Cabelka, Cabersa) dır. Ruhanî âlem sakinleri «cin ve melâike» gibidir. İsna aşeriyye keşfiyyeyi culâttan sayar, tekfir eder.»

KEŞİDE (کشیده) [*San.*] Arap harfiyle yazılan yazılarda harflerin çekilişleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Keşide Farsça çekmiş, çekilmiş demektir.

KEŞİŞ (کشیش) [*Hal.*] Manastırlarda ibadetle meşgul bulunan papazlara verilen addır. Arapçası Kasis'tir.

Gaziyan saldıkça herdem sine-i küffara şiş
Mürdegânın davet eylerdi cehennemden keşiş
Sürurî

KEŞİŞDAĞI (کشیش طاغی) [*Coğ.*] Bursa'daki Uludağ'ın eski adıdır.

Soğuklukta, girancanlıkta, kûfirlikte, her şeyde
Füzunterdir Keşişdağ'la zâhit denk gelmezse
Galip Dede

KEŞİŞHANE (کشیشخانه) [*Hal.*] Papazların ibadetle iştigal etmek üzere oturup kalkmalarına mahsus yerlere verilen addır. Bunun yerine «manastır» da denilir İbadetle meşgul bulunan papazlara «keşiş» denildiği için yerlerine de «keşişhane» adı verilirdi.

KEŞİŞLEME (کشیشلمه) [*Tak.*] Karayel yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KEŞKEK (کشکک) [*San.*] Buğdayla etten yapılan bir nevi yemeğin adıdır. Buğdayla et ezilerek hamur haline getirilir, üzerine de te-

reyağı gezdirilir Eskiden düğünlerde mutlak surette yapılırdı. Lezzetli ve gıdalı bir yemektir.

KEŞKÜL (کشکول) [*San.*] Hindistancevizi kabuğundan yahut ağaçtan yapılmış, tese'ül (dilenme) esnasında tas makamında kullanılır kayık şeklindeki kabın adıdır. «Dilenci çanağı» da denilir. İki ucundan bir zincirle bağlanırdı. Bu zincirden tutulur «şey'en lillâh» veyahut buna benzer sözlerle sadaka istenilen kimseye uzatılırdı. «Kamus-ı Osmani» de «Dilenci çanağı bazı dervişlerin ellerinde taşıdıkları ağaçtan ve sair şeylerden yapılmış kayık şeklindeki kab» suretinde tarif edilmşitir. Dervişlerden seyahat edenler bundan bir tane taşırlar, seyahat esnasında o vasıta ile geçinmeğe çalışırlardı. Sofiyece keşkül ilé dolaşmağa «Selmane çıkmak» denilirdi.

«Eski Eserler Ansiklopedisinde (sayfa: 136) bunun için şu tafsilât vardır: «Bir nevi Hindistancevizinin üzeri âyetle ve hakîmane ve mütesavvifane sözlerle işlenmiş ve çiçeklerle süslenmiş keşküller vardır ki vaktiyle lisebebin terk-i tac ve taht etmiş küçük hükümdarların demir asâ, demir çarık yola çıktıkları zaman hüviyetlerini saklamak için ellerinde bir de böyle mükemmel keşkülleri bulunurdu. Bunların o kadar zarif ve sanatkârane işlemelileri vardır ki yüzlerce liraya satılanları görülmüştür. 30-50 liralıkları ise hâlâ antikacılarda bulunur. Merhum Reşat Fuat Beyde Fahrî oyması bir keşkül vardı. Kandisi bin lira kıymet koymuştu.»

Dâde-i Hakka kanaat edici derviş isen;
Kim Dedi keşkül-i cerri bahşiş-i sultana tut
Süruri

Terkeylemiş cihanı gönül yahut etmemiş
Bâr-ı giran olur mu hiç abdala keşkülü
Mehmet Râkım Paşa

KEŞMİR DİKOSU (کشمیر دیقوسی) [*Giy.*] Lâhurakiden daha ince ve daha parlak yünlü kumaşlardan birinin adıdır. Elbise ve çarşaf yapılırdı.

• **KEŞUFİYYE AKÇASI** (کشوفیه آقچه‌سی) [*Mal.*] Mısır'dan gelen para nevilerinden birinin adıdır. Vesikalarda «Mal-ı keşufiyye» suretinde de geçen ve Tanzimat'tan sonra da devam ettiği Başbakanlık Arşivindeki (Maliye, No. 1616) vesikadan anlaşılan bu para «Kâşif» adı verilen Mısır'da Mutasarrıf'lık derecesindeki memurlar tarafından memuriyet almak için verilirdi. Mısır hazinesi arasında İstanbul'a gelen keşufiyye akçası padişahın «cep harçlığı» nı teşkil ederdi.

• **KETEBE** (کتبه) [*San.*] Hat (yazı) ıstılahlarındandır. Bir hattatın yazdığı yazıya ismini koyması yerinde kullanılır. İmza demektir. Yazı meşkedenler hocalarından ehliyetlerini gösteren « İcazetname » aldıktan sonra yazdıkları yazılara «Ketebe» koyarlardı. Aslı o yazdı demek olan ketebehu'dur. Hattatlardan isimlerinin önüne «Ketebe» işaretini kullananlar olduğu gibi yalnız ismini yazanlar da vardı. Hattatlar ketebeden sonra üstadının (hocasının) adını da «min telâmiz-i filân» demek suretiyle yazarlardı. Kendisi üstadı derecesine yükselen, yahut hocasını geçenler filânın talebesi demek olan «min telâmiz-i filân»ı kullanmazlar, onun yerine «رضی عنه مولاه حامداً لله تعالی ومصلیاً علی نبیه» ibaresini yazarlardı.

Onüç yaşında idim aldığım zaman ketebe
Geçende «sen ne bilirsin» demez mi bir zübbe
Mehmet Âkif

§ [*İda*] Resmî dairelerde yazı işleriyle meşgul olan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça yazıcı demek olan kâtibin cem'idir.

• **KETEBE-İ AKLÂM** (کتبهٔ اقلام) [*İda.*] Resmî dairelerdeki küçük memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ketebe kâtibin, aklâm da kalemin cem'i olduğu için tâbirin mânsaı kalem kâtipleridir.

KETHÜDA (کتخدا) [*Hal.*] Büyük devlet adamlariyle zenginlerin işlerini gören adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında «kâhya» denilirdi.

Kethüda kendisi, naip kendi
Kimseyi kullanmaz umurunda vekil
Süruri

KETHÜDA BEY (کتخدا بك) [*İda.*] Sadrazamın muavini (yardımcısı) yerinde demek olan memurun unvanıdır. Buna «Kethüda-yı Sadr-ı Âlî»de denilirdi. Kethüdalar ilkin sadrazamların hususi adamları iken sonraları devlet ricalinden seçilmeleri münasebetiyle mevkileri yükselerek devlet hizmetine geçirilmeleriyle «Kethüda bey» namını almışlar ve Üçüncü Ahmet zamanında sadrazamın muavini gibi bir vaziyet hâsıl olduğundan Dahiliye Nazırı makamında tutulmuşlardır. Bu suretle Bâb-ı Âli ricalinden olan Kethüda beyin kalemi kâtipleri vardı.

İkinci Sultan Mahmut zamanında neşrolunan 1244 (1828) tarihli elbise nizamnamesinde Beylerbeyi rütbesinde gösterilen Kethüdalık 1251 (1835) de lağvedilmiş, Mülkiye Nezareti ihdas olunmuştur.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağının büyük zabitlerinden birinin unvanı idi. Buna «Kul Kethüdası»,

«ocak kethüdası» da denilirdi. Kethüdabey yeniçeri ağasının muavini yerinde idi. Kethüdalar ocaktan yetiştikleri için bir zamanlar ocakta ağadan ziyade nüfuz sahibi olmuşlardı Bütün ocaklılar kendisinden çekinirlerdi. Kethüda bey Ağa Divanı'nın âzasından idi.

KETHÜDA BÖLÜĞÜ (كتخدا بلوكى) [*Ask*] Yeniçeri ocağındaki ağa bölüklerinden birinci bölüğe verilen addır. Başında «Kul Kethüdası»nın bulunduğu bu bölüğün mevcudu diğer bölüklere nispeten çoktu. Sayısı yedi sekiz yüzü geçiyordu. Bu da kethüdanın yüksek mevki ve nüfuzundan ileri geliyordu.

KETHÜDA DAİRESİ (كتخدا دائرەسى) [*Ask.*] Yeniçeri ağası kethüdasının (kâhyasının) dairesine verilen addır. Fâtih'in; Acemi Oğlanları için yaptırdığı karşılıklı iki odadan (kışla) biri kethüda dairesi, öteki çavuş dairesi idi. Kethüda kısmı ağa odası ile beraber on altı, çavuş dairesi de on beş oda yani koğuştu. Bu suretle acemi ocağı otuz bir odaya ayrılmıştı.

Birinci oda cemaatı İstanbul ağası bölüğü idi. Sonradan efradın fazlalığına mebni dokuz bölüğe taksim edilmişti. Bu Birinci Ağa bölüğünün bulunduğu yer kethüda dairesi denilen birinci sırada idi. İstanbul ağası bölüğüne «ağa bölüğü» denilirdi. Fakat umumiyet itibariyle otuz bir acemi odanın hepsi «Cemaat» ismiyle anılırdı. Diğer odaların da «Çorbacı» ve «yaya başı» denilen kumandanları vardı.

KETHÜDALILAR (كتخداليلر) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 33 üncü orta hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KETHÜDA YERİ (كتخدا يرى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zabitlerinden birine verilen addır. Kul Kethüdasının vekili ve yeniçeri ağasının yanında tekmil ocağın «kapı çuhadarı» idi. Asıl vazifesi muharebede ağanın muhafazasına memur olan 33 üncü ortanın âmirliğiydi. Daima ağa kapısında oturur, ağanın emirlerini, kâtip vasıtasiyle, dizdar ve serdara tebliğ eylerdi. Yeniçerilerin bulunduğu yerlerde mahallî hükümet ile ocağın işlerini tesviye eden de kethüda yeri idi.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı Kulu Ocakları, C I, sayfa 211 - 212) Kethüda yeri için şu tâfsilâtı veriyor:

«Bu vazifede, muhzır ağalık gibi ağa bölüklerinin ihdasından sonra meydana çıkmıştır. Kavanin-i yeniçeriyanın da yazdığı gibi bunun da muayyen bir bölüğü yoktu. Elimizdeki üç ulûfe defterinde bazan otuz üçüncü ve bazan yedinci ve otuzuncu ve bazan da elli birinci ve kırkıncı bölük kumandanı olarak görülmektedir. Maaş defterlerinde bu vazife sahibine Cây-ı Kethüda denilmektedir.

«Kul Kethüdası seferden avdet ettikten sonra kethüdayerlik kaldırılmayıp kul veya ocak kethüdasına muavin bir makam olarak ocağın ilgasına kadar devam etti. Kethüdanın meşguliyetine mebni ağa divanı günleri haricinde her gün sabahtan akşama kadar yeniçeri ağasiyle görüşmek istiyenler bunun vasıtasiyle ağa ile görüşebilirlerdi. Ocakta dâvası olanları davet edip dinlerdi. Bundan dolayı daimî surette ağa kapısında bulunurdu.

«Ağa kapısında çalışan sanat erbabının ve imalâthanesinin (Ağa Kârhanesi) kullukçularının ve seraser kuşaklı ağa gediklilerinin zapt ve idaresi de kethüda yerine aitti.

«Kethüda yerinin maiyyetinde bir kâtip vardı. Bu kâtip yeniçeri ağası tarafından Divan-ı Hümayuna ve taşradaki icabeden mahallere yazılacak ariza ve mektupları yazar ve ağa tarafından görülüp mühürlenen bu muharreratı yerlerine gönderirdi. Yine bu kâtip kethüda yerinin vazifesine ait defterleri tutmakla da mükellefti. Kulluk ve yeniçeri serdarlığı tevcih edildiği zaman yazdığı ağa mektupları dolayısile bir miktar kalem ücreti alırdı. On yedinci asırda kethüda yerinin yevmiyeleri yirmi akça idi.

«Yeniçeri ağası Divan-ı hümayuna giderken ağayı atına bindirmek kethüda yerinin vazifesi idi. Divana gidişte ağanın sağ tarafında atla yürür, ağanın yanında ise baş bölükbaşı giderdi. Yeniçeri ağası Topkapı sarayına yaklaştıkta kethüda yeri hemen atından inerek saraya kedar ağanın yanında yaya yürürdü. Divandan aydette de vazifesi aynı surette idi.

«Kethüda yeri terfi ederse ya muhzır ağa veya yayabaşı olurdu. Fakat bazan iltimas ile haseki veya deveci olduğu da vâkidi. Lâkin muhzır olması esastı. Baş bölükbaşı yani ağa bölüklerinin en kıdemli bölük başısı terfi ederse kethüda yeri olurdu.

«Kethüda yeri başına yeniçeri çorbacıları gibi keçe giyip balıkçıl sorguç takardı. On altıncı asır sonlarında timara çıkarılan kethüda yerlerine on bin akça dirlik verilirdi. Fakat sonraları bu dirlik verme usulü kalkmıştır. Kethüda yerleri on sekizinci asırdan itibaren ocak ağalarının sonuncusu olarak katar ağalarına dâhil olmuştur.»

KETHÜDA YERİ KÂTİBİ (كتخدا يرى كاتبى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan kethüda yerinin kâtibi hakkında kullanılır bir

tâbirdir. Vazifesi kul kethüdasının vekili ve yeniçeri ağasının kapı çuhadarı makamında olan kethüda yerinin yeniçeri ağasından aldığı emirleri yazmaktı. Kâtibin yazıp ketküda yerinin gördüğü ariza ve mektuplar ağa tarafından mühürlendikten sonra yerlerine gönderilirdi. Kâtibin bir vazifesi de kethüda yerinin işlerine ait defterleri tutmaktı.

KETHÜDA-YI ATTARAN (كتخداى عطاران) [*San.*] Attarların kâhyası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde aktar suretinde talâffuz olunan attar, eczacılığın taammümünden evvel o türlü iş gören esnafın adıdır. Şimdi bile ötede beride dökünüleri bulunan attarlar otları, çiçekleri, kökleri kurutarak ve bazıları da biribirine karıştırarak ilâç diye halka satarlardı. Merhem, yakı gibi şeyler de yapmak suretiyle bayağı hekimlik yapanlar da vardı Kethüdalara «Berat» da verilirdi. «Başbakanlık Arşivi»nde bu beratların örneklerine raslanmaktadır.

Attarlar son zamanlarda ufak tefek şeylerle çocuk oyuncakları da satmaktadırlar.

KETHÜDA-YI BEVVABÎN (كتخداى بوابين) [*Sar.*] Sarayın Bâb-ı Hümayun ve orta kapısını bekliyen kapıcıların âmiri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bevvap; Arapça kapıcı demektir. Bu sebeple buna «kapıcılar kethüdası» da denilirdi. Kapıcılar kethüdası tâbiri Fâtih Kanunnamesinde de (sayfa 11) geçer. Divan-ı hümayunda bulunarak ayakta hizmet eder ve Padişahla Sadrazam arasında ve yazılı görüşmelerde vasıta olurdu. Ecnebilerin yazdıkları eserlerle seyahatnamelerde saray müşürü veya saray nazırı olarak gösterilen memur bu kethüda-yı bevvabîn yahut daha sade tâbirle kapıcılar kethüdası idi.

KETHÜDA-YI SADR-I ÂLÎ (كتخداى صدر عالى) [*İda.*] Sadrazamın muavini (yardımcısı) yerinde olan memura verilen addır. Buna «kethüda bey» de denilirdi. Sadrazamlar ilkin hususi adamlarının başı olarak sadece «Kethüda» denilen birini kullanırlar, liyakatli insanlardan seçilen kethüdalara hususi işlerini gördürmekle beraber devlet işleri hakkında da fikirlerinden istifade ederlerdi. Bunların resmî bir sıfat ve salâhiyetleri olmamakla beraber tabiatiyle devlet işleri üzerinde de tesirleri görülenler olmuş ve çok kere yanlarından uzaklaştırılmaları için emir alan sadrazam ve vezirler bile görülmüştür.

Mustafa Paşa erkân-ı devletin ahvalinden bahsederken (Netayic-ül-vukuat, c. 3, s. 74) Kethüda-yı sadr-ı âlî için diyor ki: «Fil-asıl vezir kethüdaları makam-ı sadarette bulunan zevatın hademe-i mahsusalarından idiyse de sonraları uzemayı rical-i devletten intihap oluna gelmesiyle bilcümle menasıb-ı hâcegân ve ağavatın mafevkinde tutulmuştur. Mamafih Divan-ı hümayun menasıbında mâdut olmamakla bazı merasim ve teşrifata ve tevkiîlik ve defterdarlıklar ve riyaset ve defter emanetinden ibaret olan menasıb-ı sitteye dahil olduğu halde Şey-ül-İslâmlara Veliyyünniam alem olduğu misillû alelitlak ağa efendimiz tâbiri dahi vezir kethüdası demek idi.»

Sonraları devlet hizmeti sırasına girerek «Kethüda bey» namını almış ve Üçüncü Ahmet zamanında ehemmiyeti arttırılmakla giderek bütün ricalin fevkinde sadrazam muavini gibi bir vaziyet hâsıl olmuştur. Kâtibi, kalemi vardı. Dahiliye nazırı makamında tutulmuştur.

İkinci Sultan Mahmut zamanında neşrolunan 1244 (1828) tarihli «Elbise Nizamnamesi»nde kethüdanın Rumeli Beylerbeyi rütbesinde olduğu gösterilmiş ve resmî günlerdeki kıyafeti de tesbit olunmuştur. Ona nazaran yeşil üstlük yerine açık yeşil harvani ve âdi fes, ekâbir-i rical ve mirmirandan farklı olarak harvaninin yakası sırmalıca, at takımı vüzeranınki gibi Lehkârî gayşiye ve raht idi.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı sadrazam kethüdası için (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 256 ve müteakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Kethüda-yı Sadr-ı Âli de denilen sadrazam kethüdası evvelce sadrazamların doğrudan doğruya maiyyeti memurlarından olup resmî hiçbir sıfatı yoktu. Fakat on sekizinci asırdan itibaren ve bilhassa Damat Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadaretinden başlıyarak bunların da hükümet kadrosuna girmek suretiyle resmî memur olmaları kabul edildi ve azil ve tâyinleri hususu hükümete verildi. İşte bundan sonra bilhasa on sekizinci asrın ilk yarısından itibaren sadrazam kethüdaları bütün Divan-ı hümayun şeflerinin ve hattâ Reis-ül-Küttab'ın üstüne çıkarılarak birinci derecede mühim bir mevki ve merci sahibi oldular ve bu mevkiden sadrazam olan bir hayli kethüda görüldü. On sekizinci asırdaki sadrazam kethüdası hakkında bir me'hazımız şöyle diyor:

«Kâhya bey aslında vezirin yardımcısıdır; bütün işler vezire varmadan evvel anın elinden geçer ve Bâb-ı Âli'den çıkan bütün emirler Kâhya beyin tavsiyesine göre tatbik olunur. Kâhya veya kethüda bey vezir-i âzamın inhası üzerine padişah tarafından tâyin olunur; vezir-i âzam gözden düşerse çok zaman o da düşer.

Kethüdanın hiçbir askerî rütbesi yok ise de işlerinin ehemmiyeti ve tenevvüü yüzünden imparatorlukta ikinci idare âmirliği mevkiini işgal ettiği söylenebilir.

«Kethüda bey yani Kethüda-yı sadr-ı âli on sekizinci asırdan itibaren bütün dahilî işlerden mesuldü; bu hususa dair her şey onun mütalâasiyle olurdu. Paşa kapısının en nüfuzlu memuru Kethüda beydi. Sadaret makamından çıkan siyasi, askerî, malî ve idarî bütün işler ayrı ayrı makamlara ait olsa da bunun elinden geçerdi.

«Sadaret makamına takdim edilen evrak üzerine sadrazamın «Pençe» de denilen işaretini ve «Buyurultu» şifresini yazmak sadrazam kethüdasına ait olup sadrazam bunu gördüğü zaman bu konulan alâmetin sıhhatine delâlet etmek üzere yazılan derkenarın sah yani doğrudur işaretini ya bizzat koyar veya huzurunda koydururdu. İkinci şık vesikalarda daha çok görülmektedir. Sadrazam kethüdaları takriben on sekizinci asra kadar sadrazamın kendi dairesinden gelen ve sonradan resmen tanınmış memurlardan oldukları için merasim ve teşrifata dahil olmadıklarından, bu kaide resmî memur oldukları zamanda da devam etmiştir. Bunun için Divan-ı hümayuna gitmezler ve hiçbir merasime iştirak eylemezlerdi. Sadrazam saraya, Divan-ı hümayuna giderken kethüda bey onunla beraber sarayın kapısına kadar gelip sonra tekrar Bâb-ı Âli'ye dönerdi.

« Derece ve mevkiinin ehemmiyetine binaen her cuma günleri vezir, Kaptan Paşa, Yeniçeri ağası ve sâir üzengi ağalarının sadrazamı ziyaretlerinden sonra bunu ziyaret etmeleri (vezirler ara sıra) usûldendi. Hammer'in beyanına göre kethüda bey derece itibariyle üç tuğlu paşa yani vezir derecesinde idi.

«Sadrâzam kethüdalarının müstakil daireleri vardı: Kethüda kaleminin işlerini kethüda kalemi kâtibi denilen memur ile maiyetindeki kâtip ve şakirtler görürlerdi. Kethüda kâtibi, Dahiliye Nazırı demek olan sadrazam kethüdası dairesine ait bütün işlere bakmak, resmî, hususi tahriratların hepsini intaç etmek ile mükellefti. Maiyetinde (on sekizinci asır sonlarında) otuz kâtip çalışırdı. Kethüda kâtibinin bir vazifesi de gerek sadrazama ve gerek kethüda beye ait rüsumu ve varidatı tahsil ve her ay bunların hesabını tanzim etmekti. Kethüda kâtibi aynı zamanda defterdarlığın onuncu kalemi olan maliye kaleminin şefi idi. Bunun için Paşakapısı dahilinde ve bazan da (herhalde Paşakapısına yakın olarak) ayrı binada bulunurdu. Fakat on dokuzuncu asır başlarında dairesi Bâb-ı Âli binası dahilinde ve Alay köşkü karşısındaki büyük kapının üstünde idi.

«Sadrazam kethüdaları başlarına sadrazam divanında mücevveze ve arkalarına yeşil atlas kürk giyerlerdi. Sadaret kethüdalığına tâyin edilen zata sadrazam huzurunda ferace samur kürk giydirilirdi. Yüksek memuriyete tâyin edilenler, sadrazama verdikleri câizeden kethüdaya da para ve hediye verirlerdi. İki tuğlu beylerbeyiler on sekizinci asrın son yarısında 2500 ve vezirliğe tâyin edilenler ise 7500 kuruş verirlerdi. Bundan başka sadrazamın hassı olan Kıbrıs muhassıllığı hasılatının safi miktarından yüzde onu kethüdanındı.

«Sadrazam kethüdası dahilî işlerle meşgul olur, vilâyetlere yazılan ve onlardan gelen tahrirat ve evrak bunun dairesinde hulâsa edilir ve sadrazamın emriyle valilere yazılan tamimlerin kimler vasıtasiyle ne zaman gönderildiği defterlere kaydolunup hıfzedilirdi. Hulâsa, dahilî işlerin bütün mercii burası idi ve icabeden cevaplar hep kethüda dairesinden çıkardı. Kethüdayı-Sadr-ı Âli kaleminden vilâyetlere yazılan tahriratlara ait Baş Vekâlet arşivinde 1150 H. 1737 m. den itibaren tutulmuş olan ve hepsi de dahilî işlere taallûk eden defterler bulunmaktadır.

«Kethüda kalemî şefi olan kethüda kâtibinden başka, Hammer'in kaydına göre, teşrifatçı da sadrazam kethüdasına tâbi idi. Kethüda bey kaftancısı, kethüda bey mehterleri, kethüda bey karakulluğu denilen mübaşir kethüdanın maiyeti hademelerindendi.

«Sadrazam kethüdalığı 1251 H. 1835 m. senesinde ve Pertev efendinin kethüda bulunduğu sırada mülkiye nezaretine yani Dahiliye Vekâletine (İç İşleri Bakanlığı) tebdil edilip Pertev efendi de müşir rütbesiyle fakat erbab-ı seyfe mahsus olup paşa tâbiri kullanamıyarak umur-u nülkiye nazırı olmuştur. 1253 H. 1837 m. senesinde Mülkiye Nezaretinin adı Dahiliye Nezaretine çevrilmişti.»

KETHÜDA-YI SADR-I ÂLİ ÇUHADARI (كتخداى صدر عالى چوخه‌دارى) [*İda.*] Sadrazamın muavini olan ve Dahiliye Nazırı vaziyetinde bulunan sadaret kethüdasının işlerini takip ve kethüda kaleminden yazılan kâğıtları alâkalılara tevdi vazifesiyle mükellef olan memurun unvanı idi. Buna başka dairelerde olduğu gibi halk arasında çuhadar denilirdi.

KETHÜDA-YI SADR-I ÂLİ HAZİNEDARI (كتخداى صدر عالى خزينه‌دارى) [*İda.*] Sadrazamın muavini olan ve Dahiliye Nazırı hükmünde bulunan sadaret kethüdasının para

işleriyle meşgul memurunun adıdır. Şimdiki tâbirle mutemed demektir.

KETHÜDA-YI SADR-I ÂLİ KAFTANCISI (كتخداى صدر عالى قفتانجيسى) [*Ida.*] Sadrazamın muavini olan ve Dahiliye Nazırı vaziyetinde bulunan sadaret kethüdasının giyim eşyasının muhafaza ve tanzimi işleriyle meşgul olan memurunun adıdır.

KETHÜDA-YI SADR-I ALİ KÂTİBİ (كتخداى صدر عالى كاتبى) [*Ida*] Sadrazamın muavini olan ve Dahiliye Nazırı hükmünde bulunan sadaret kethüdasının yazı işleriyle meşgul bulunan memurunun unvanıdır. On sekizinci asır sonlarında maiyyetinde otuz kâtip vardı. Kethüda dairesine ait bütün işlere bakmak, resmî, hususi tahriratların hepsini neticelendirmek vazifesinden başka kethüda beye ait rüsum ve varidatı tahsil ve her ay bunların hesabını tanzim etmekti.

KETHÜDA-YI SADR-I ÂLİ MÜHÜRDARI (كتخداى صدر عالى مهرداري) [*Ida.*] Sadrazamın muavini olan ve Dahiliye Nazırı vaziyetinde bulunan sadaret kethüdasının yazı işlerine bakmak, gelen kâğıtları okumak, mühürlenmesi lâzım gelenleri mühürlemek vazifeleriyle mükellef memuruna verilen addır.

KETİBE (كتيبه) [*Ask.*] Asker bölüğü, ordudan ayrılmış toplu alay, düşmana çapul eden yüzden bin nefere kadar süvari kolu mânalarına gelir bir tâbirdir.

Vatan azimetinde milletin delil-i rahıyım
Gaza yolunda bir ketibenin ümitgâhıyım
Abdülhak Hâmit

KEVN (كون) [*Sof.*] Hades, vücut mânasınadır ki var olmak, bir şeyin varlığı, mevcudatın heyet-i mecmuası demektir. Adbülbaki Gölpınarlı «Kaygusuz» Lûgatçesinde bunu şöyle izah etmiştir: «Bir şeyin diğer bir şeye inkılâbı; suyun hava olması gibi. Bu, birden olursa «kevn», yavaş yavaş olursa «hareket» derler. «Madde» de suretin husulüne de «kevn» demişlerdir. Hakikat ehline göre; Hak olmak itibariyle değil de âlem olmak itibariyle düşünülürse «Âlem»in vücuduna «kevn» denir. Fakat, «mükevvin» mânasınadır. (Tarifat, sayfa 80). Kevn, ikiye ayrılır. Kevn-i lâtif (mücerredat, sıfat ve meani gibi). Kevn-i kesif (mahsus ve unsurî mevcudat). Kevn; cami-i insanî, bütün ekvanı muhittir.»

Göz ucuyle eğer bir gez
Bokup kevne nazar kılsa
Hemen bir demde okuya
Cihanın faslu bâbını
Kaygusuz

KEVSER (كوثر) [*Sof.*] Cennetteki bir ırmağın adıdır. Bundan başka daha birçok mânası olan bu tâbiri Abdülbaki Cölpınarlı Kaygusuz Lûgatçesinde şöyle izah etmiştir: «Cennette uzunluğu Mekke ile Yemen, genişliği San'a ile Aden kadar olan ve etrafında gökün yıldızları kadar sayısız kadehler bulunan bir havuzdur ki suyu kardan soğuk, baldan tatlıdır. İçen bir daha susamaz. Kıyamet gününde havuzun sâkisi «Ali İbn-i Ebu Talip» olacaktır. Tasavvufta, Ali'den zuhûr eden «İrfan-ı Muhammedî» den kinayedir.»

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (انا اعطيناك الكوثر) suresini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 8, s. 6180) Kevser için şu tafsilâtı vermiştir:

«Kevser; asıl lûgatte çokluk demek olan kesretten cevher gibi fev'al vezninde vasıf veya bir isim olup Razî'nin ve Ebu Hayyan'ın ifadeleri veçhile kesreti ifrat derecesinde olan, yani çok pek çok, gayet çok şey demektir. Oğlu seferden gelen bir A'rabiyye'ye «بم آب ابنك = oğlun ne ile geldi?» denildiğinde «Âb-ı Kevser= Kevserle geldi» dediğini ve bunun çok şeyle geldi demek olduğunu naklederler. (Kamus) da da şöyle der: Kevser; «الكثير من كل شى = her şeyin çoğu, «والكثير الملتف من الغبار = biribirine sarılıp kurulmuş olan çok toz ve İslâm ve Nübüvvet ve Taif'de bir mektebin adı ve saykal vezninde kevser gibi, «hayyir mi'ta» yani çok hayırlı, çok vergili adam ve Seyyid: yani Efendi adam, ve nehir mânasınadır ve Cennette mahsus bir nehir adıdır ki Cennetin bütün ırmakları ondan teşa'up eder, sure-i Kevser bunu işrap eder. Şu halde kelimenin yalnız iştikakına nazaran lûgatteki esas mefhumunu mülâhaza olunur ve i'ta ile ihsan edildiği haber verilen şeyin de hayırlı güzel bir şey olması lâzım geleceği, bahusus i'ta edenin Allahü Taalâ olması ve bunun i'tası şan-ı azametle beyan buyurulması Kelâm-ı Rabbanî'de Kevser namiyle yadolunmasından da bunun hakikaten Allahü Taalâ indinde sâbit, yani ebedî ve namütenahi bir kesret ifade ettiği de düşünülürse bundan ilk anlaşılacak açık mefhum «hayr-ı kesir» yani çok pek çok hayır demek olacağında şüphe edilmez. Ancak bunun mâsadak itibariyle ne olduğuna ve lisan-ı dinde daha hususi bir mânası olup olmadığına gelince bu hususta müfessirlerin türlü beyanatına tesadüf olunur ki Tahrir'de yirmi altı kavle kadar sayılmıştır.»

Bunlardan bir kısmını ayrı ayrı izah eden değerli âlimin Cennetteki ırmağa ait kısım şöyledir:

«Birçok tefsirlerde selef ve halefçe meşhur ve müstefiz olan mâna Kevser, Cennette

bir nehrin ism-i mahsusu olmasıdır. Zira yukarda da geçtiği üzere bu mâna Hazret-i Peygamber'den sahih olarak rivayet edilmiştir Kevser; Rabbimin Cennette bana verdiği bir nehir - bazı rivayetlerde bir havuz - dur ki hayr-ı kesîr ondadır. Ümmetim kıyamet günü varup ondan içecekler, Evanisi (kapları) yıldızlar adedincedir. İçlerinden kul olur, helecan ile çekilir atılır, yarabbi, o benim ümmetimdendir derim, bilmezsin senin ardından o neler yaptı buyurulur, mealinde olan hadiste hayr-ı kesîr mefhumu da tasrih olunarak Cennette bir nehir veya havuz olduğu bilhassa beyan buyurulmuştur. İmam Ahmet İbn-i Hanbel, Buharî ve Müslim ve İbn-i Mace ve Neseî ve İbn-i Cerir ve daha diğerleri bu nehirin tarifi hakkında «kenarları mücevvef inci kubbeleri, inciden misk-i ezfer çıkar, sütten daha beyaz, baldan daha tatlı, arz ve tulü Maşrik ve Mağrip arası kadar, derinliği yetmiş bin yıllık, ondan içen bir daha susamaz, ondan abdes alan ebeden perişan olmaz, benim ahdimi bozan, benim ehl-i beytimi katleden ondan içmez» gibi vasıflarla Enes'ten Hazret-i Aişe'den, İbn-i Ömer'den, İbn-i Abbas'tan mütaaddit hadisler rivayet eylemişlerdir, birçok hadislerde de havuz varid olduğu malûmdur. Bundan dolayı ikisinden murad bir midir? Havuz; nehirin membaı veya munsabbı gibi midir? Yoksa ayrı mıdır? Diye bahsedilmiştir. Meşhuru havuz, mahşerdedir. Bazıları Mîzandan ve Sırattan evveldir demişler, diğer bazıları da onlardan sonra Cennetin kapısına yakın ve ümmet-i Muhammet'den ehl-i Cennetin aralarındaki hukuku helâllaşmak için hapsolunacakları yerde olduğunu söylemişlerdir. Alûsî der ki buna göre havuz, tebdil olunacak arzda demek olur. Kazî Zekeriyya, Peygamber sallallahü aleyhi vesellem Hazretlerinin biri Sırattan evvel, biri de Sırattan sonra olmak üzere iki havuzu olup ikisine de kevser denildiğini nakleylemekle beraber sahibi havuzun Sırattan sonra ve Kevserin Cennette olduğunu ve onun munsabbı olduğu için havuza da Kevser denilmiş bulunduğunu söylemiştir. Ve yine Alûsî'nin beyanına göre denilmiştir ki: Bu havuz mânasına kevser, Aleyh-is-selâtü vesslâm'ın zıkrolunan nehir gibi havvasînden değildir. Belki sair Enbiya Aleyhimüssalâtü vesselâm hazaratının da havuzları vardır. Ümmetlerinin müminleri ona vürut edeceklerdir. Nitekim Tirmizi Hadisinde «ان لكل نبي حوضاً وانهم يتباهون ايهم اكثر واردة وانى ارجو ان اكون اكثرهم واردة = her Peygamberin bir havuzu vardır ve hep onlar hangisinin varidesi daha çok diye tebahi ederler ve ben muhakkak onların en çok varidelisi olacağımı umarım» buyurulmuştur ki bu hadis, Tirmizi'nin dediği gibi Hasen, gariptir. Onun için bu havuzlara iman ve itikat vacip değildir. Fakat Aleyh-is-selâtü vesselâm'ın havuzuna dair olan hadisler tevatüre yakın derecede meşhur olduğu için ehl-i sünnet indinde ona iman vacip olduğu akait kitaplarında mezkûrdur. Mamafih Mu'tezile'den ona imanın vücuduna kail olmıyanlar vardır. Şüphesiz ki bu sure mucebince Resulullah'a Kevserin i'ta edilmiş olduğuna imanın bilittifak vacip olduğunda söz yoksa da onun bir nehir veya havuz olmasına itikat sahih olmakla beraber vaciptir denemez Zira daha diğer kaviller de vardır.»

Dûzeh-i firkatte yakma yandım îmanım Ali
Kevserin sakisisin kandır beni cânım Ali
Hatayi

KEYYALİYYE (كيالية) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ahmed-ür-Rufai tarafından tesis olunan Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Keyyal-ür-Rufai namiyle meşhur Şeyh İsmail Keyyalî tarafından kurulmuştur. Kol kurucusuna nisbetle bu adı almıştır. Rufai tarikatinin öteki kolları şunlardır: Nuriyye, İzziyye, Fenariyye, Bürhaniyye, Fazliyye, Cündeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Ataiyye, Sebsebiyye, İmadiyye Katnaniyye.

§ [*Mal.*] Kile ücreti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça keyyal; kileci demektir. Kile; buğday ve sair hububata mahsus ölçü adıdır.

KIBAB-ÜL-AKTAP (قباب الاقطاب) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlâna'nın türbesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sultan-ül-ulema ile neslinden gelenler ve çelebî adını alanlar bu kubbe altında gömülüdürler Arapça kıbab; kubbenin, aktab da sahih, seyyid, aziz, ulu mânalarına gelen kutbun cem'idir.

KIBLENÜMA (قبلنما) [*San.*] Kıble cihetini gösteren âletin adıdır. Halk arasında kıblenâme denilen bu âlet dairevî (yuvarlak) bir kutu içinde ve saat şeklinde olup yelkovana benziyen ibre kıbleyi gösterir. Bunların basit olanları, hatta saat kordonuna takılacak kadar küçükleri bulunduğu gibi daha büyükleri, müzehhep çiçeklerle müzeyyen ve minyatürlü olanları da vardır.

Fikretmededir heybetini Beyt-i Hudanın
Beyhude midir titrediği kıblenümanın
Münip

Erbab-ı kemal pişüvayı neyler
Şehrahı balan rehnümayı neyler
Esbâb-ı yakın delile muhtaç olmaz
Sükkân-ı harem kıblenümayı neyler
Seyyid Vehbi

KIBRIS DİVAN TERCEMANLIĞI (قبرس ديوان ترجمانلغی) [*İda.*] Kıbrıs eyalet divanı tercemanlığı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan-ı Hümayun tercemanından başka Tersanede ve Mora ile Kıbrıs'ta birer eyalet tercemanı vardı.

KIÇ (قیچ) [*Bah.*] Geminin geri tarafının en son kısmına verilen addır.

KIÇ BODOSLAMASI (قیچ بودوسلامه سی) [*Bah.*] Geminin kıçını teşkil ve kendisine dümen takılmak üzere omurganın kıç tarafından kaldırılan yekpare demir veya ağacın adıdır. Buna «dümen bodoslaması» da denilir.

KIDVE (قدوه) [*Hal.*] Kendisine uyup ardınca gidilecek kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda kıdvet-ül-ulema, kıdvet-ül-ümera, kıdvet-ül-hükema suretlerinde geçer.

KILA-I ERBAA (قلاع اربعه) [*Ask.*] Eskiden Anadolu ve Rumeli Kavaklariyle Yûşa' ve Telli Tabya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dört kale demektir.

KILAVUZ (قلاغوز) [*Hal.*] Eskiden evlenme işlerine vasıtalık eden kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir ailenin oğul veya kızının evlendirilmek istendiğini duyan ve bu türlü işi geçim vasıtası yapmış olan kadın kılavuzlar tanrının günü evlendirilmek istenen gençlerin evlerinin kapılarını aşındırırlar, tanıdıkları kızları öve öve bitiremezlerdi. Gittikleri yerlerde filânın kızı, falanın baldızı var, rabbim nazardan saklasın! bir içim su. Lepiska saçlar topuklarında, lâciverde bakar uzun, kıvırcık kirpikli gözler, çekme kaşlar, ağız burun hokka, boy bos endam yerinde. Penbe beyaz ten, balık etinden az kabaca teleme peyniri gibi alimallah! Köşede bucakta az çok paracığı da var. Kızcağız aktan karayı seçecek kadar okur, kanun tıngırdatır, güzel nakış işler, biçer diker. Elhasıl, size kısmet olur inşallah! Eteği belinde tirendaz, yosma bir tazedir.

Bu tafsilât şayet delikanlının arzusuna uyarsa kalkılır, sağlık verilen eve görücü gidilirdi.

§. [*Ask.*] Düşman hakkında malûmat edinmek için ordu hizmetinde kullanılanlara da bu ad verilir.

§ [*Ok.*] Okçuluk müsabakalarında ilk atılan ok hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Çavuş» adı verilen ve haylice muteber olan bu ok rüzgârın tesiriyle giderken ses çıkardığı için haberci vazifesini görürdü.

§ [*San.*] Çilenin katlarının düzlüğünü gösteren başka renkteki ipeğe de bu ad verilir.

KILAVUZ ÇAVUŞ (قلاغوز چاوش) [*Sar-İda.*] Padişahla sadrazama alaylarda yol açan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kılavuz yamağı adı verilen bir yamağı vardı. Yamak; cuma namazı alaylarında kılavuz çavuşun vazifesini görürdü.

KIL ÇADIR (قیل چادر) [*San.*] Keçi kılından yapılan çadır adıdır.

KILICİ TAÇ (قیلیجی تاج) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sikkelerden (başlık) birinin adı idi. Buna (Külâh-ı Seyfî) de denilirdi. Mevlâna'nın metrukâtı içinde bundan da vardı. Mecazip bunu giyerlerdi. Başa geçecek yeri yuvarlak, üstü ikiye bükülmüş yassı ve iki yollu idi. Bazan o iki yola sırr-ı istiva denilen siyah hat çekilirdi.

KILIÇ (قیلیچ) [*San.-Ask.*] Silâhın icadından evvel kullanılan en mühim harp âletinin adıdır. Eskiden kılıçtan başka, yine o işi görmek üzere, «Hançer» ve «Kama» da kullanılırdı. Hançer; kılıcın küçüğü bıçağın büyüğü, kama da; onun ufağı ve iki yüzü keskinidir. Bu üç âlet şimdi de mevcutsa da harp âleti olmaktan çıkmışlardır.

Osmanlı Türklerinin harp âleti olarak kullandıkları kılıçların çoğu eğri idi. Daha sonraları zabitlerle suvari ve topcu neferleri kılıç kullanırlar ve Arabistan'da olduğu gibi boğazlarına iki kaytan veya kayışla takarlardı.

Cevat Paşa'nın (Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel, sayfa 162) kılıç hakkında iki ecnebî müelliften naklettiği satırlar aynen şöyledir: «Kılıca su vermek fenni Osmanlılarda elyevm mahv olduğundan en güzel ve fiyatları yüksek olan kılıçlar eskiden yapılmış olanlardır. Herhalde Türk kılıçları şekil ve manzara ve hiffet (hafiflik) cihetiyle bizimkilerden daha alâdır. Avrupa suvarilerindeki en büyük fenalık kılıçlarının ağır olmasındadır. Almanya ihtiyar suvarilerinden kılıçlarının ağırlığından nâşi çok kere şikâyetler işittim ki bu maddeye dair ömrünün kısm-ı âzamını kılıç kullanmakta geçirmiş olan bir ihtiyarın hükmü kabule şayandır. Herkes istimâl edeceği kılıcı kendi intihap etmek Osmanlılarda âdettir. Türkler kolaylıkla kullanmak için en hafif kılıç intihap ederler. Osmanlı kılıçlarının zağları iyi olmakla gerek

keskinlik ve gerekse hafif bir silâha kolun verdiği çabukluk sikletin azlığından dolayı husulü tabii olan fenalığı mahveder. Yüzlerce senelerden beri Osmanlılar enzar-ı dikkatlerini kullandıkları kılıcın islâh ve ikmaline hasretmiş olduklarından Osmanlı kılıçlarını herhalde nazar-ı itibara almalıyız. Bu kılıçların bir faydası da şudur ki doğru tutulursa inhina derecesine göre bir yara açar. Kol ufkan kılıç ise elde doğru tutulursa bileğin hafif bir hareketiyle ağzı sola ve sağa çevrildikte eğriliği sayesinde vücut setroluuur ki bu madde dahi Osmanlı kılıçlarının gayet âlâ tedafüî vasıtalardan biri olduğunu tasdik ettirir. Mukaddema yeniçerilere eğri kılıç kullanmak öğretilirdi. Osmanlı kılıçları narin olmakla beraber istimalinde meleke kesbeden bir adam elinde olursa ağızları körlenmez ve namlıları kırılmaz ve parmak kalınlığında olan bir demir çiviyi kesebilir. Fakat az bir dikkatsizlik ile kırılan bir kadeh gibi kırılmıya müsaittir. Osmanlı suvarilerinin kılıçları nadiren kırılır. Lâkin kılıç istimalinde mâhir olmıyan piyadelerin pek çok kılıç kırdıkları görülmektedir. Hatta gönüllü olarak Rusya muharebesine giden ve Karadeniz donanmasına mensup olan İngiliz Mülâzim mösyö Foks Okzatov zaptında iki yüz neferden ibaret bir Rusya granadiyesine kumanda etmekte ve elinde yalnız bir Osmanlı kılıcı olduğu halde müfrezesinin başında bulunmakta idi. Mumaileyh kendisine hücum eden Türklere bu kılıçla mukavemet ederken istimâlini iyi bilmediğinden kılıcını kırmış ve derhal maiyyetindekilerin harp meydanından eline geçirdiği diğer Osmanlı kılıcını eline alarak müdafaaya devam eylemiş ise de onu da kırmış ve bu suretle bir hayli Osmanlı kılıçlarını kesretmiştir. Bir Türk kuvvetiyle mütenasip ve hafif olan kısa kılıcı ile uzun ve ağır kılıcı hâmil olan bir Avrupalı gibi çabuk yorulmaz. Ancak şu mütalaamız suvari hakkında olup piyadede süngü icat olunalı kılıç fena bir silâh yerine geçtiğinden onun hakkında câri değildir.

«Türklerin silâh istimalinde tefevvuk ve rüçhaniyyeti maddesine sebep kılıçlarının iyi olması ve bir de suret-i istimalinin hemen Türk milletine mahsus gibi taammüm eylemesidir. Gürbüz ve kuvvetli bir Avrupa köylüsü elinde ince çelikten mamûl olan Türk kılıcı sırça gibi birinci vuruşta kırılır. Hâlbuki yine bu kılıç bir Türk elinde olsa vurduğunu ikiye böler. Bu kılıç düşmanın zırhını, miğferini ve sair bilcümle eslihasını kestiği gibi bir anda başını, veya sair insan azâsını da bedenden ayırır. Osmanlı ile olan suvari muharebelerinde ufak tefek yaralardan nâdiren bahsolunmasına sebep bu maddedir. Hattâ bir Rus koloneli alayının önünde iken bağteten (birdenbire) sipahilerin üzerine hücum eylediğini görür görmez elini kılıcına götürerek askerinin de onlara hücum eylemesinin onlara emreylemek üzere kumanda edeceği ilk kelime ağzından çıkarken bir Türk kılıcı başını bedeninden ayırarak kumandayı yarım bıraktığı Rusya ordusunda meşhurdur. Bu kılıçlar iyice işlenmiş olursa esbab-ı tezyiniyyeden kıymetli bir maden ile müzeyyen olmadıkları halde yine ondan yüz dukaya kadar satılır. Lâkin İskender beyin ifadesi veçhile şurasını unutmıyalım ki böyle kılıç onu kullanacak kol sayesinde bir tesir hâsıl eder. Bu kıymetli kılıçlar taban denilen şeyden mamûl olup ve bir kılıcın taban olup olmadığı bir duka yahut sair iyi bir altınla üstüne yazı yazılmak mümkün olup olmadığıyle fark olunur.»

Kılıç Osmanlılar tarafından icadedilmiş birşey değildir. Tedafüi ve taarruzî bir âlet olarak çok eski zamanlardan beri kullanılmıştır. Kılıcın şekil ve tarzı bir çok defalar değişmiştir. Golovalların kılıcı uzun ve geniş, aynı zamanda bakırdan mamûldü. Romalılarınki demirden olup kısa, ortası kalın, ucu sivri ve her iki tarafı keskin idi. Acemler, Cermenler, Golvalılar kılıcı her zaman, Romalılar ile Yunanlılar ise muharebe esnasında taşırlardı. Frankların kılıcı kısa, ağır, ucsuz ve iki tarafı kesmiye elverişli surette idi. Ehl-i Salip (Haçlılar) sıfatiyle müslümanlarla harbe girişenlerin kılıç kabzaları haç şeklinde, şarklıların ise orak biçiminde idi. Kılıç onbeşinci asra kadar yalnız muharebe zamanlarında bele asılırken o asırdan itibaren alelâde zamanlarda da taşınmıya başlanmıştır.

Osmanlılarda kılıç çalmak pek meşhurdu. Mümarese usulü için daima talimler icra edilirdi. Enderun tarihinde (Atâ tarihi, cilt 1, sayfa 179) buna dair şu malûmat vardır:

«Osmanlılarda kılıç çalmak eskiden fevkalâde meşhur olup hattâ keskin cündiler beş ondan otuz kata kadar demir tel üzerine tekvir (sarılmak) olunup ıslatılmış olan kar keçesini kesmek için ihtizaz esnasında kolun hareket ve reftarını şimşirin üstadane darp ve tesadümiyle uydurarak espin (atın) hurde reftarından kinaye olan nal tabirat-ı cündiyanesiyle muntazam bir halde ve iptida ahesteden bed' ile yavaş yavaş hızlandırılıp keçe hizasına gelir iken dört nal tâbir olunur muntazam seyr-i seriyle keçenin yanına varıldığı esnada şimşir keçeye darbolundukta keçeyi iki parça etmek gibi maharetler icra eylemekte idiler.»

Eğri kılıç; hicrî 1221 (1806) senesinde ordudan çıkarılmıştır.

KILIÇ ALAYI (قلج آلایی) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarının kılıç kuşanmaları münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kılıç kuşanma resmî vesikalarda ve tarihlerde gene o mânaya gelen «taklid-i seyf» suretinde geçer. Her memlekette hükümdarların cülusu münasebetiyle birçok merasim yapılır ve bunlar daima o memleketin âdet ve an'aneleri dairesinde icra edilir. İşte Osmanlı padişahlarına biattan sonra yapılan merasim o kabildendir. Kılıç alayı İstanbul'da Eyyüp'ta hazret-i Hâlid'in türbesinde yapılırdı.

Kılıç kuşanma resminin icrası için muayyen bir müddet yoktu. Bu, padişahın isteğine ve daha doğrusu maslahata tâbiydi. Çünkü son zaman hükümdarlarından beşinci Mehmet'in (Sultan Reşat) kılıç kuşanma merasimi tahta çıkışının on dördüncü günü icra edildiği gibi ikinci Sultan Abdülhamit cülûsunun sekizinci, sultan Mecit tahta çıkışının on birinci ve ikinci Ahmet de yirmi birinci günü kılıç kuşanmıştır. Saltanat müddeti yalnız üç ay süren beşinci Murat ise hastalandığından dolayı kılıç alayı yapamamış, bu sebeple usulen kılıç kuşanamamıştır.

Sultan Reşad'ın Cülûsunu müteakip bu resmin biattan kırk gün sonra icra edileceği ve bu kadar beklenilmesi de Konya'dan Çelebi Efendinin celbinden ileri geleceği matbuat sahifelerine geçmiş ise de bu haber tarihin kat'i sarahati karşısında bir kıymet kazanamamış daha o vakit doğru çıkmamıştır.

Çünkü kılıç kuşatma işi Çelebilere münhasır değildi. Bu şerefli hizmeti görenler arasında Çelebiler de varsa da daha ziyade Nakıb-ül-eşraf olan zat kılıcı padişahın beline takmış ve bazan da zamanın Şeyh-ül-islâm'ı bu vazifeyi görmüştür.

Rahmetli Ahmet Rasim bey «Tarih ve Muharrir» adlı eserinde Konya da Çelebi efendi nezdinde rastladığı bir mecmuada bu husus için bir hayli malûmat bulunduğunu söylüyor. Bu mecmuanın Çelebilerden (Celâleddin efendi) nin babası (Vahit Çelebi) den, ona Sertabbah merhum (Ziya efendi) den ve ona da postnişin (Hemdem Çelebi) den miras kalmış olduğunu beyan ettikten sonra «biibaretiha» istinsah etmişlerdir. Kopya aynen şöyledir:

«Saltanat-ı Selçukiyyenin sultan-ı ahiri bulunan (Alâeddin) tarafından (Ertuğrul)a tabl ve alem verilip Söğüt ve Eskişehir şehirleri ile Domaniç yaylağı ihsan ve ita edilmiştir. O havali ahalisinden alınan vergilerin ve arazilerden aldığı mukataalardan matlub-u muayyenini Sultan Alaeddin'e irsal mutad olduğundan böyle bir akçenin Alaeddin'e teslimi zımnında heyet'i mahsusa ile mahdumu (Osmancık) dahi Konyaya gelmiş. Hal-i inkirazda bulunan Selçuk devletinin eyadi-i ehle geçerek şuküh-i hükümetin sıyanet edilmesi ehalice güftü-güyü bâdi ve esasen ehliyyetleri herkesçe malûm olan (Sultan Veled) e teveccüh-ü umumi olduğundan keyfiyyet-i mephuseyi teklif ve bütün Karaman ve havalisi muşarünileyhe inkiyat ve biat etmişlerdir. (Sultan Veled)e Sultan namının telkib olunması şu hâdiseden inbias etmiştir. Müşarünileyh on sekiz gün kadar icra-yi saltanat etmiş ise de gerek idareten ve gerek mesleğen saltanat-ı sûrîye ile saltanat-ı maneviyyenin bir arada içtimaî uyamıyacağını piş-i teemmüle alarak o vakit tevsi-i daire-i hükümetle uğraşan ve Konya'ya gelmiş bulunan (Osman bey)e dua ederek kılıç kuşatmış ve bu suretle terk-i saltanat etmiştir. İşte o tarihten itibaren selâtin-i Osmaniyyenin bu hanedana karşı mahabbet ve samimiyyetleri olduğundan her teceddütte ecdadının isrine tebean hanedan-ı Hazret-i Mevlâna tarafından ed'iyye-i hayriyye kıraetiyle kılıç kuşatılmak usulü meriyül icra olmuştur.»

Bu mecmuayı Ahmet Rasim beye vermiş olan Çelebizadenin bunun altına şöyle bir haşiye de yazmış olduğunu oradan öğreniyoruz:

«Kudema-yi çelebiyan ve dedegân dahi malûmat-ı mezkûreyi rivayet eylemektedirler. Ancak ezmine-i ahiremizde Hükümet-i Osmaniyyenin teşekkül-i Siyasisinin sehâb-i kesif-i istibdat setrederek türlü tevehhümat yol aldığından bu usul-i müttehazenin dahi terkiyle füyüzat-i maneviyye-i Hazret-i Mevlâna'dan istifaza hususundan feregat edilmiştir»

Vesikanın yazılış tarzı gösteriyor ki pek eski değildir. Hattâ bir asırlık hayata malikiyyeti bile şüphelidir. Çünkü ziyadesiyle evhamlı olarak tanınmış olan İkinci Abdülhamit'e Şeyh-ül-İslâm (Hayrullah efendi)nin kılıç kuşatma keyfiyyeti böyle tevil edilse bile Sultan Aziz'e yine Şeyh-ül-İslâm (Sadettin efendi)nin, Abdülmecid'e de Nakib-ül-Eşraf sudurdan (Abdurrahim efendi) nin, İkinci Sultan Mahmut'a kezalik Nakib-ül-Eşraf olan zatın, Üçüncü Selim'e Şeyh-ül-İslâm'ın, Sultan Osman'a Nakib-ül-Eşraf'ın kılıç kuşatmaları ve daha ileriye 1102 (1690) tarihlerine doğru giderek İkinci Sultan Ahmet'e Nakib-ül-Eşraf efendinin kılıç kuşatmış olması bu fikrin doğru olmadığını açık bir surette isbat eder.

Sultan Reşat'a Çelebi efendinin kılıç kuşatması Beşinci Sultan Mehmet'in mevlevî

olmasından ve Çelebilerin vaktiyle bu hizmeti gördüklerini bildiği için kıymetlerini bir derece daha yükseltmek istemesinden ileri gelmiştir. Onun bu merasimi Hazret-i Hâlid'in türbesinde yaptırması seleflerinden çoğu gibi sahabeden olan bu zatın mâneviyatından hayır isticlâbı maksadına müstenittir. Bununla beraber Osmanlı padişahlarının bazıları başka yerlerde de kılıç kuşanmışlar, bu suretle bu merasimin Eyyüp'ta yapılması mecburiyeti bulunmadığını göstermişlerdir. İkinci Ahmet bunlardan biridir. O, hem Edirne'de tahta çıkmış, hem de orada Eski câmi adiyle mâruf camie alayla giderek orada kılıç kuşanmıştır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da Osmanlı devrinde saray teşkilâtı, sayfa 190 - 192) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Ebu Eyyüp Ensari türbesinde padişahlara kılıç kuşatan zevat her zaman muayyen değildi. Çok defa bu vazifeyi şeyh-ül İslâmlar yapmışlardır. 1012 H. 1603 M. de Birinci Ahmet in cülûsunda kendisine şeyh-ül-İslâm Eb-ül-Meyamin Mustafa efendi kılıç kuşatmıştı. Padişah deniz yoliyle Eyyüb'e gitmiş, kara yoliyle sarayına dönmüştü. Birinci Mustafa ile İkinci Osman'a da Şeyhülislâm kılıç kuşatmıştı. Ravza-tül-ebrar'ın kaydına göre - ki müellif o tarihte yaşamıştır - Dördüncü Murat'a asrının büyük şeyhlerinden Celvetiyye tarikatı ulularından Üsküdarî Aziz Mahmut Hüdaî efendi kılıç kuşatmıştır. Dördüncü Mehmet'e de Şeyh-ül-İslâm tarafından kılıç kuşatılmıştı. İkinci Süleyman'a da Şeyh-ül-İslâm Debbağ Zade Mehmet efendi ile Yeniçeri ağası Mustafa ağa kılıç kuşatmışlardı. Üçüncü Ahmet'e de Nakib-ül-eşraf tarafından yeniçeri ağası ve silâhtar ağanın yardımlariyle kılıç kuşatılmıştı. 1143 H. 1730 M. de kükümdar olan Birinci Mahmut'a Nakib-ül-eşraf İmad zade Seyyid Mehmet Efendi, Hazret-i Peygamber'e ait kılıcı kuşatmış, padişah kara yoliyle Eyyüb'e gitmiş ve aynı yoldan avdet etmişti. Üçüncü Mustafa'ya, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ile Nakib-ül-eşraf ve Birinci Abdülbamit'e Şeyhülislâm Mehmet Efendi kılıç kuşatmışlardı, Birinci Abdülhamit, Hazret-i Peygamber'in kılıcını kuşanmış, kara yoluyle gidip ceddi Fatih'in türbesini ziyaret eylemiş, avdette de deniz yoluyle sarayına gelmişti.

«Üçüncü Sultan Selim, cülusunun yedinci günü kılıç alayı yaparak kara tarikiyle ve Edirne Kapı yoluyle Eyyup'a gidip ziyaretten sonra kendisine şeyh-ül-İslâm tarafından kılıç kuşatılmış, Nakib-ül-eşraf dua etmiş ve her kılıç alayında âdet olduğu üzere Hassa Kasap Başısı tarafından kurbanlar kesilmişti. Yeni Hükümdar deniz yoluyla avdet etmişti. Dördüncü Mustafa'nın kılıç alayında Şeyh-ül-İslâm dua edip Nakib-ül-eşraf kılıç kuşatmıştır.

«İkinci Mahmut'un kılıç alayında padişah daha sarayda iken Peygambere nisbet edilen kılıcı, silâhtar ağa vasıtasıyle mahallinden alıp Sancağ-ı Şerif ihracı gibi merasimle hareket olunmuştu. Alayın önünde Enderun müezzinleri tekbir getirerek yürümüşler, silâhtar ağa kılıç omuzunda olarak iki sıra dizilen Enderun ağalarının arasından geçerek Bab-üs-seade'ye kadar getirilmiş ve orada Nakib-ül-eşraf tarafından karşılanarak seyf-i Peygamberî Nakib'e teslim edilmiş ve o da Eyyup'a gidinceye kadar omuzu üzerinde götürmüştür.

«İkinci Mahmut kılıç alayında karadan gidip ceddi Fatih'in türbesini ziyaret ile doğru Eyyup'a inmiş ve öğle namazını camiin hünkâr mahfilinde kıldıktan sonra türbe tarafına geçerek bir taraftan Kur'an okunup diğer taraftan birinci imamın tekbir aldığı sırada ayağa kalkıp kıbleye teveccüh ile evvelâ sağ tarafına Hazret-i Peygamber'in kılıcını takip üç beş dakika dua ettikten sonra çıkarıp sol tarafına büyük ceddi Osman'ın kılıcını takmış ve sonra merasim nihayet bulup sandal ile ve deniz yoluyle sarayına dönmüştür. İkinci Sultan Mahmut'un oğlu Abdülmecit'e de Nakib - ül - eşraf Kazasker Abdurrahim efendi kılıç kuşatmıştır. İkinci Abdülhamit'e Şeyh - ül - İslâm Hayrullah efendi tarafından Hazret-i Ömer'in kılıcı bağlanmıştır. Son Osmanlı hükümdarı Mehmet Vahdettin'e Sunûsi şeyhi Seyyid Ahmed-üş- Şerif tarafından Hazret-i Ömer'in kılıcı kuşatılmıştır.

«İkinci Ahmet ile İkinci Mustafa Edirne' de hükümdarlığa geçtikleri için bunlar Edirne' nin Eski Camisinde kılıç kuşanmışlardır.

«İkinci Ahmet kılıç kuşanmak için İstanbul'a girmek istediyse de hal' olunan Dördüncü Mehmet'in taraftarları fırsat beklediklerinden bunların ortalığı müsait bulup taklib-i hükümet yapmaları ihtimali göz önünde tutularak İkinci Murat'ın Edirne' le kılıç kuşandığı padişah tarafından hatırlanarak Edirne'deki Eski Cami mahfilinde kılıç kuşanma merasimi yapılmıştır. Burada evvelâ Nakib-ül-eşraf dua etmiş ve sonra Şeyh-ül-İslâm ile Nakib-ül-eşraf beraberce padişaha kılıç kuşatmışlardır. İkinci Mustafa da amcası gibi Edirne'nin yine Eski Camisinde kılıç kuşanmıştı.»

İşte bu kayıtlar bize İkinci Abdülhamit' in culûsuna kadar padişahlara kılıç kuşatma merasiminin ötedenberi söylendiği gibi Konya çelebileri tarafından yapılmayıp Şeyh-ül-İslam

veya Nakib-ül-eşraf tarafından yapıldığını pek açık olarak göstermektedir.»

Padişahların beline kuşatılan kılıç da her zaman aynı kılıç değildi. Topkapı sarayında bulunan Cenâb-ı Peygambere ait kılıcı kuşananlar olduğu gibi yine oradaki İkinci Halife hazret-i Ömer'e, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gazi'ye ve kendisiyle baraber sonrakilere Halife unvanını kazandıran Yavuz Sultan Selim'in kılıcını kuşananlar da olmuştur.

(Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 193-194) ında bunun için şu tafsilât vardır:

«Padişahın beline kuşatılan kılıç kimlere aitti? Bu hususta mutlak surette yalnız bir kılıcın kuşatıldığı vâki olmayıp padişahın arzusuna göre saraydaki emanetler arasında bulunan kılıçlardan birisinin kuşatıldığı görülmektedir. Takılan kılıçlar arasında Hazret-i Peygamber'e ait kılıç ile eshaptan Halit İbn-i Velid, Hazret-i Ömer, Osman Gazi, Yavuz Sultan Selim'in kılıçları vardı. Dördüncü Murat cülûsunun ertesi günü kılıç alayı münasebetiyle Eyyüb'e gidip Cuma namazından sonra biri Hazret-i Peygamber'in diğeri ceddi Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarını kuşanmıştı. Üçüncü Mustafa ile Birinci Abdülhamit'den evvelkisine Şeyh-ül-İslâm tarafından Hazret-i Ömer'in ve Birinci Abdülhamit'e Cenab-ı Peygamber'in kılıçları bağlanmıştı. İkinci Mahmut hem Hazreti Peygamber'in hem de büyük ceddi Birinci Osman'ın kılıcını takınmıştı. Nimeti efendi kanunnamesinde eshaptan Hâlit İbn-i Velid'in kılıcının da kuşatıldığı yazılıyorsa da bunun hangi hükümdara bağlandığına dair bir işaret yoktur.»

Padişahların saltanat makamına oturmaları üzerine hükümdarlık şiarından olarak kılıç kuşanmaları bir kısım islâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da kanun olduğunu, bu âdet ve an'anenin saltanatın sonuna kadar devam etmiş bulunduğunu yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı devletinin Saray Teşkilâtı, S. 189 ve müteakip) şu tafsilâtı da veriyor:

«Kılıç kuşanma âdetinin Osmanlılarda resmî şekilde olarak - Bazı indî mütalâalardan sarf-ı nazar edilecek olursa - hangi tarihte ihdas edilmiş olduğunu sarih surette bilemiyoruz. İkinci Murat (1421 - 1451) Bursa'da Emîr Sultan denilen Emîr Şemsettin Mehmet Buharî'den (vefatı 833 H. 1429 M.) kılıç kuşanmış olduğu söylenmektedir. Rivayete göre Eyyüp'te kılıç kuşanma merasimini Fatih Sultan Mehmet ihdas ederek Ak Şemseddin tarafından kendisine kılıç kuşatılmıştır. Yine rivayete göre İkinci Bayezid'e Eyyüp'te Nakib-ül-eşraf kılıç kuşatmış.

«Osmanlı padişahlarının İstanbul'un fethinden sonra Eyyüp semtinde Ashaptan Mihmandar-ı Peygamberi Halid-ibn-i Zeyd Ebu Eyyub-i Ensari'nin türbesinde kılıç kuşanmaları bir kanun ve kaide haline girmiştir.

«Tahta çıkan her yeni hükümdar cülûsundan birkaç gün sonra büyük bir alayla bazan karadan bazan da deniz yoliyle Eyyüb'e gider ve orada türbede kılıç kuşandıktan sonra kara yoliyle gitmişse denizden ve deniz yoliyle gitmişse karadan sarayına avdet eder ve yolda ecdadının türbelerini de ziyaret eylerdi. Kılıç alayı bazan fakat nadiren karadan gidilip gene karadan avdet ederek de olurdu.

«Padişahların Eyyubu ve ecdadının kabirlerini ziyaretine on altıncı asrın soniyle on yedinci asrın ilk yarısında türbeler ziyareti denilirdi. Daha sonraki tarihlerde Eyyüb ziyareti ve kılıç kuşanma merasimi münasebetiyle yapılan alayda türbeler ziyareti yalnız Fatih Sultan Mehmed'in ziyaretine hasredilmiştir.»

Kılıç kuşanma merasiminin ne suretle yapılmakta, alayın ne tarzda tertip olunmakta olduğunu vak'anüvis tarihlerinden öğrenmek kabil olamıyor. Çünkü hemen hepsi bu merasim için üçer dörder satır tahsis ediyorlar ve padişaha Hazret-i Eba Eyyub-ül-Ensari'nin türbesinde kılıç kuşatıldığını yazmakla iktifa ediyorlar. En mufassal ve bir parça izahatlı olanı Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Sultan Mecit için yazdığı satırlardır. «Lütfi Tarihi» nin (c. 6, s. 51) deki ağdalı yazısı da on satırı geçmez. Teşrifat defterlerine dahi müracaat suretiyle İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği izahat buna dair kıymetli tafsilâtı ihtiva etmektedir.

Kılıç alayını «çok zaman, padişahlar tahta oturduklarının ikinci ilâ yedinci günü arasında teberrüken Eyyüp'de Hazret-i Hâlit İbn-i Zeyd'in türbesinde kılıç kuşanmaları kanun olğundan buraya hareket ve avdet esnasında alay yapılır ve buna kılıç alayı denilirdi» suretinde izah eden Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı, sayfa 194-196) alayın yapılışını şöyle izah ediyor: «Bunun için gönderilen tezkireler üzerine davetliler sabahleyin erkenden resmî serpuş ve elbiseleriyle saraya gelirler ve bu arada kapıkulu ocaklarının gelmeleri de emrolunurdu. Evvelâ top arabacıları, anı tâkiben sırasiyle topçu, cebeci ve yeniçeri ocakları, iki keçeli dizilip padişahın geçmesine intizar ederlerdi. Alay şöyle yürürdü:

«İptida Asesbaşı, subaşı maiyyetleriyle sonra divan-ı hümayun çavuşları, onların arkalarından müteferrikalar ve çaşnigirler, altı

bölük ağaları, şikâr ağaları, kapıcı başılar, Enderundaki rikâp ağalarında mîr-i alem, birinci mirahur, çaşnigirbaşı, daha sonra ulema ve şeyhler, onları tâkiben defterdarlar, reis-ülküttab, çavuş başı, kapıcılar kethüdası, daha arkadan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, diğer kadılar, ulema, onları mütaakıp vezirler, sadrazam karadan alayla Eyyüp camiine gidip deniz yoliyle gelecek olan padişahı beklerler, gelince selâmlarlardı.

«Deniz yoliyle gelecek olan padişah sabah namazından sonra Harem-i hümayundan çıkıp ata binerek deniz kenarındaki Sinan Paşa köşküne gelir, buradan üç fenerli saltanat kayığına binip maiyyetinde başlıca silâhdar, çuhadar, rikâptar ve sair musahip ağalar olduğu halde kayığın dümenini bostancıbaşı tutarak yürür ve arkasındaki kayıklara da Dâr-üs-saade ağası kapı ağası binerek Eyyup'ta Bostan İskelesine gelinirdi.

«Padişah iskeleye geldiği zaman orada kendisine intizar etmekte olan sadrazam, şeyh-ül-islâm, kazaskerler, yeniçeri ağası, rikâp ağaları, kapıcıbaşılar, vezirler, defterdarlar ve saire tarafından karşılanır, iskeleye çıkarken padişahın sağ koltuğuna sadrazam, sol koltuğuna kendi kayığından hükümdarın kayığına geçmiş olan dâr-üs-saade ağası girip oradan kendisini alarak yemek yenmesi için geceden oralardaki konaklardan birinde hazırlanan yemeği yemek için oraya götürülür. Bir miktar istirahatden ve öğle namazı kılınıp yemek yendikten sonra padişah ata binerek önünde vezir-i âzam, vezirler ve diğer devlet erkânı olduğu halde buçukçu denilen kapıkulu süvarilerinden memurlar etrafa para saçarak Hazret-i Hâlid'in türbesine gidilirdi.

«Padişah türbeye girdikten sonra sadrazam ile şeyh-ül-islâm ve yeniçeri ağasını oraya davet eder, Şeyh-ül-islâm iptida dua eder, sonra padişah iki rek'at namaz kılar ve bunu mütaakıp duasını yapar ve şeyh-ül-islâm tarafından kılıç kuşatılırdı.

«Padişahın avdeti kara yoliyle olurdu. Edirnekapı, Fâtih, Divanyolu'ndan geçilerek saraya gelinirdi. Atla Bâb-üs-saade'ye kadar giden padişah oradan yeniçeri ağası tarafından atından indirilerek içeri girer ve merasim de sona ererdi.

«Kılıç alayı bazan doğrudan doğruya kara yoliyle yapılır, padişah ceddi Fâtih'in türbesini ziyaret ettikten sonra Eyyüb'a gidip kılıç kuşanırdı. Gidiş veya dönüşte mutlak surette eski odalar önünde şerbet içilir ve Fâtih'in türbesi ziyaret olunurdu.

«Kanunname ve Teşrifat Kayıtlarına göre çok defa kırk iki ve elli arasında kurban kesildiği görülüyor. Bu kurbanlar cami ve türbe hademeleriyle fukaraya dağıtılırdı. Yine kanun üzere bu kılıç alayında kapıcılar kethüdasiyle mirahur ağa kara yoliyle avdette türbe kapısından saray kapısına kadar yaya vürüyerek halkın padişaha verilmek üzere takdim ettikleri istidaları alırlardı. Saraya gelince bu istidaları kapı ağası mühürleyip padişah namına görülüp muameleleri yapılmak üzere ve kapıcılar kethüdas vasıtasiyle sadrazama gönderirdi.

«Kılıç kuşanma merasimi nihayet bulup padişah sarayına döndükten sonra bostancı ocağı kayıkçılarına ve teşrifatçı, peşkeşçi, mataracı, kürsidar-ı sim denilen iskemleci, orta kapı ve Bâb-ı Hümayun nöbetçi kapıcıları, seccadeci başı, bevvabîn-i dergâh-ı âli bölükbaşıları denilen orta kapı kapıcılarının bölük başılarına muayyen miktar hasene (altın) ihsan olunması da kanundu.»

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılının kaydettiği bu merasim Tanzimat'tan ve yeniçeri Ocağının lâğvından evvel yapılan alaydı. Sonraları yine sadrazam, şeyh-ül-islâm, vezirler, devlet erkânı davet olunmak ve saraydan çıkış ve dönüşle Eyyüb'e varış ve ayrılış sıralarında polis ve asker tarafından selâmlanmak suretiyle alay tertip olunmakla beraber bu alay eskisi kadar debdebeli olmazdı.

Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi Tarihi, c. 6, s. 51) Sultan Mecit'in kılıç alayını şöyle anlatıyor: «Cevher bend-i silsile-i Osmani ve tırazende-i evreng-i cihanbanî olan padişah-ı çelîl-üş-şan'ın cülûs-ı feyz me'nusları vukuunu mütaakıp hazine-i hümayunda pirayebend-i gılâf-ı taazim olan emanat-ı cihankıymetten Halife-i sani Cenab-ı Resul-i Rabb-ül-enam Ömer-ül-Faruk Radiyallahü anh Hazretlerinin seyf-i mübareklerini teyemmünen Hazret-i Eba Eyyüb-i Ensari türbe-i şerifesinde takallüt eylemeleri de'b-i dirin-i saltanat-ı seniyyeden olduğundan cülûs-i hümayunlarının on birinci perşembe günü bilcümle vükelâ ve ümera ve âyan ve bendegân türbe-i şerife civarında bittecemmu teşrif-i padişahiye muntazır oldukları halde zât-ı şahane bahren bitteşrif nakip-ül-eşraf sudurdan Abdürrahman Efendi seyf-i şerif-i salif-üt-târifi miyan-ı padişahiye tâlik eyledikten sonra tertip olunan alay ile Edirnekapı caddesinden avdet ve Fâtih Sultan Mehmet Han Gazi Hazretlerinin türbe-i lâtifelerini ziyaret ve oradan Atpazarı ve Beyazıt ve Divanyolu tarikleriyle Topkapı sarayına azimet olundu.»

Son zamanlardaki merasimin yapılış tarzını Sultan Reşat'ın kılıç kuşanması münasebe-

tiyle yapılıp «Taklid-i Seyf» başlıklı yazı ile (Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası, 13 temmuz 1918, No. 76) tarihe mal ettiğim ve bu kere mümkün olduğu kadar sadeleştirerek aşağıya geçirdiğim tafsilât alayı bütün safhaları ile anlatır:

Sultan Reşat 27 nisan 1325 pazartesi (1909)Dolmabahçe rıhtımından Söğütlü vapuriyle Halice doğru hareket etmiş, vapur rıhtımdan ayrılırken grandi direğine zât-i şahanelerine mahsus sancak çekilmiş ve geminin hareketi üzerine sarayın önünde bulunan ve alay sancaklariyle donanan Mes'udiye, Âsaıtevfik, Peykişevket, Fethibülent zırhlıları tarafından yirmi birer tane top atılmıştır. Söğütlü ihtiramlar ve sürekli alkışlar arasında köprülerden geçerek Halice girince Tersane önündeki harb gemileri tarafından bahrî merasim ifa olunmakla beraber yirmi birer tane top dahi atılmıştır, Eyyüp camii ile türbe-i şerife bu münasebetle bayraklar, halılarla süslenmiş ve ruhaniyeti bu suretle bir kat daha artmıştı. Türbenin içindeki sandukanın sağ cihetine üzeri seraser denilen ve üçüncü Ahmet'ten yadigâr kalan çok kıymetli kumaşla örtülü bir taht kurulmuş, karşısındaki zinetli sehpa üzerinde Hazret-i Ömerin kılıcı konulmuştu. Türbenin dışında yine seraser kumaşla süslü bir yer hazırlanmış, buraya da İkinci Mahmut'tan kalma sırmalı bir seccade, gözler kamaştıran bir bohça içinde olduğu halde, bir köşeye yerleştirilmişti.

Alaturka saat dört sularında vükelâ, teşrifata dâhil erkân, refakatinde Bahariyye şeyhi Hasan, Karahisar şeyhi Celâl, Yenikapı şeyhi Bâki, Kulekapı şeyh vekili Veled Çelebi, Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Şemseddin, Üsküdar şeyhi Ahmet Efendiler bulunduğu halde Çelebi Efendi gelmişti. Sultan Reşat, saat beşi beş geçe refakatinde Gazi Muhtar Paşa ile Ertuğrul süvarisi Tahir Beyin delâleti ile iskeleye çıkarken orada bulunan Ertuğrul mızıkası yeni bestelenen Sultan Reşat marşını çalıyordu. Sultan Reşat kendisini alkışlıyan asker ve halka iltifat ederekten baş türbedar Hafız Cemil Efendi ile ikinci türbedar Hafız Ahmet ve diğer yedi türbedar efendiler tarafından tutulan buhurdanlardan yay... güzel kokular arasında ilkin camiye, sonra hacet penceresi yanındaki koltuk kapıdan türbeye girmiş, hazırlanan yere oturmuştu. Bu sırada birinci imam hafız Hayri Efendi tarafından Fetih suresi okunmakta idi. Türbe içinde şehzadelerden Ziyaeddin, Necmeddin, Hilmi Efendiler, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Âyandan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Hareket ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa, Ali Rıza Paşa, Şeyhülislâm Sahip Molla Bey ile ilmiyye, mülkiyye, askeriyye ricali bulunmakta idi Hafız Hayri Efendiden sonra ikinci ve üçüncü imam da Fetih suresini okuyup bitirince Sultan Reşat türbeye girdi. Burada Çelebi Efendi, Seyh-ül-islâm Efendi, Şerif Ali Haydar Bey. Âyan reisi Sait Paşa, Meb'usan reisi Ahmet Rıza Bey, Divan-ı Hümayun Tercümanı ve Teşrifat-ı Umumiyye Nâzırı Galip Paşa ile baş imam Hayri, ikinci imam İzzet ve üçüncü imam Sâkıp efendiler bulunuyordu. Sultan Reşat. sehpa üzerinde bulunan Hazret-i Ömer'in kılıcını alıp hürmetle öptükten sonra Abdülhalim Çelebiye vermis, o da hürmetle aldığı kılıcı Fatiha ile duadan sonra padişahın Beline bağladı. Bunu mütaakıp Sultan Reşat iki rek'at namaz kılmış, namaz bitince de Meclis-i meşayih reisi Elifî Efendi tarafından sakal duası okunmuştur.

Merasim böylece bitince Sultan Reşat türbeden ayrıldı. Rikâbında Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Şeyh-ül-islâm Efendi, Âyan reisi Sait Paşa, Meb'usan reisi Ahmet Rıza Bey, Dahiliye Nazırı Ferit Paşa ile sair vükelâ bulunduğu halde iki saf teşkil eden devlet ricali ile ihtiram vaziyeti alan askerin ve padişahım çok yaşa sesleri arasında cami kapısı önünde hazır bulunan arabaya binmiş. Şehzadelerle vükelânın bindikleri arabalar ve mızraklı süvari askerinin teşkil ettiği alayla şehre doğru hareket etmiştir.

Edirnekapıyı takip eden alay Fâtih camiine gelince Sultan Reşat arabadan inerek Fâtih'in türbesini ziyaret ettikten sonra arabaya binerek yoluna devam etmiştir. Padişahın geçtiği yollar üzerinde biriken halk kendisini hararetle alkışladıkları halde saraya döndü.

Çocuk iken Sultan Hamid'in kılıç alayını uzaktan ve Mabeyn başkâtibi sıfatiyle Beşinci Sultan Mehmed'in kılıç alayını da içinden görmüş olan büyük edip Halit Ziya Uşşaklıgil (ölümü 1945) hâtıralarında (Saray ve ötesi, c. 11, s. 123 ve mütaakıp) kılıç alayı için şunları yazıyor:

«Henüz çocuktum, Fâtih Rüşdiye-i askeriyesinde idim, bizleri mektebe mahsus güzel resmî elbiselerimizle Saraçhane caddesine dizmişlerdi, Abdülhamid'in kılıç alayı yapılacaktı. Bu alay ne demektir, hünkârın Eyyüp'de türbe-i Hâlit'de kılıç kuşanacağını söylemişlerdi. Fakat bunun mânası nedir, bilmiyorduk. Bizim için alay, biribirinin arkasından gelen, yaldızlı sırmalı adamlarla dolu arabalar, atlarının üzerinde alayın önünden yanından koşan yaldızlara müs-

tağrak zâbitler, dört atla koşulmuş arabasında, göğsü nişanlarla, elbisesi sırmalarla örtülü Padişah, sonra, hepsinden güzel, başlarında kalpakları sorguçlu dizi dizi hademe demekti ve bu manzara, çocukluk ihtisasımızda, öyle gözleri taltif eden, zihinleri uyuşturan bir ihtişam levhası idi ki saatlerce küçücük bacaklarımızın üzerinde beklemekten gelen yorgunluğun, fazlasiyle, bir mükâfatı idi.

«Fakat o zamandan sonra, yaş ilerlemiş, yaşla beraber görgü ve duygu da ilerlemişti. Sultan Reşad'ın kılıç alayında alayı dışından mahdut çerçeve arasından değil, ta Eyyüp camiinden başlıyarak surların toz kasırgaları içinde bulanmış, dış caddesini takip ederek sonra İstanbulun fakir ve sefil iç mahallelerinden Divanyolu'nu - oh! bu Divanyolu! İsmi ne büyük bir yalan söyliyen bir yoldu bu!.. - daha sonra köprüyü, oradan ta dolmabahçeya kadar hep biribirinden harap, fakir sokaklardan geçerek ta içinden görüyordum; alayı dışından değil içinden, geçilen yerleri görerek ve muhteşem olmak dâiyesinde bulunan bu alayla sefaleti insana ağlamak hisleri veren çerçeve arasındaki tezaddan üzülerek, arabamda, sırmalı elbisemin içinde sarsıla sarsıla, şaşkın ve yorgun gidiyordum.

«Bu kılıç kuşanma râsimesi neydi? Konya'dan Celâlüddin-i Rumî'nin postnişini Çelebi Efendi suret-i mahsusada İstanbul'a gelmişti ve Eyyüb-i Ensarî türbesinde Türk saltanatının yeni padişahına bir remzî mânası olarak kılıcı kuşatmıştı. Bu pek iyi, pek güzel bir an'ane idi. Fakat bu alaya keşki hiç lüzum görülmeseydi, alayın ihtişamiyle etrafın ziyneti, mâmuriyyeti arasında bir ahenk olmayınca, mevcut tezat öyle çirkin bir ifade almış oluyordu ki bunu görmemek, anlamamak mümkün değildi. Avrupa hükümdarları için yapılan dinî tetviç ve takdis merasimine dair - sacre - tarihlerde türlü tafsilât, okumuş, türlü resimler görmüştüm. On beşinci Louiş'nin Reims büyük kilisesinde Napoleon'un Paris'in Notre Dame katedralinde, ne mutantan merasimle taç giydiklerini bilirdim, aynı mealde, aynı remzde olan kılıç alayı da az çok böyle olmalıydı olmayınca hazfedilmeliydi. İşte bu mütalâalarla odamda tozlara müstağrak elbisemi atıp yıkandıktan sonra sarayın alayları için böyle bir menfi hisle uyudum ve bütün saray hayatında alaylara karşı hep böyle başlıyan his devam etti,»

KILIÇ ATLAMAK (قيليچ آتلامق) [*Ask.*] Yeniçeriler arasında câri âdete göre yemin ve ahd ü misak etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Vermeğe sözlerine istihkâm
Kılıç atlarlar öperler En'am
Sümbülzade Vehbi

KILIÇ ÇALMAK (قيليچ چالمق) [*Ask.*] Kılıçla düşmana saldırmak, kılıçla kesip öldürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski Türkler gibi Osmanlılarda da kılıç çalmak pek meşhurdur. Uzun talimlerle bu mahareti elde edenler yalnız karşılaştıkları insanları değil, demir telleri bile bir vuruşta parçalarlardı.

KILIÇ ÇEKMEK (قيليچ چكمك) [*Ask.*] Kılıcı kınından çekip çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KILIÇ HAKKI (قيليچ حقى) [*Ask.*] Timarların başlangıcı olan ilk üç veya altı bın akçası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sadece kılıç da denilirdi. Timarlar yirmi bin akçaya kadar çıkar idiyse de hepsine kılıç hakkı denmez, üç veya altı bin akçasına (kılıç hakkı), üst tarafına da (terakki) denilirdi. Kılıç hakkı Rumeli ve Anadolu vilâyetlerinde olduğu gibi Anadolu'nun bazı vilâyetlerinde de değişiyordu. İlk defa kılıç hakkı ile işe başlıyan sipahi harblerde gösterdiği liyakat nispetinde kendisine terakki verilir, bu suretle timarı yirmi bin akçaya kadar yükselirdi. Fazlasına «zeamet» ve sahibine de «zaim» denilirdi. Yüz bin akçadan fazla olan timarlar hakkında ise «has» tâbiri kullanılırdı. Has padişahlarla vezirlere ve büyük devlet adamlarına verilirdi. Haslarda kılıç hakkı yoktu.

KILIÇHANE (قيليچخانه) [*San.*] Kılıç, balta ve bu gibi keskin harb silâhı yapılan askerî imalâthaneye verilen addır. Kılıcın toptan tüfekten ve bunlara benzer harb levazımından çok önce kullanılmaya başlanmış olan harb âletlerinden olduğunu. Osmanlıların ilk yayılış ve ilerleyiş devirlerinde en ziyade bu silâhtan istifade ettikleri için bu kadar lüzumlu ve faydalı olan be harb âletinin en iyi ve keskin bir şekilde hükümetçe ordu ihtiyacını bol miktarda yapılmak maksadiyle hükümetin bir dârüssınaası olacağı şüphesiz bulunduğunu yazan Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c.1, s. 40) kılıç ve kılıçhane için şu tafsilâtı veriyor:

«Sanat tarihleri kılıcın kılıç yumurtası denilen çelikten yapıldığını ve en iyi kılıcın Şam çeliğinden yapılabildiğini yazarlar. Dımışkî yahut Şamî ve İranî adlarındaki kılıçlar çok meşhurdur. Kılıç nümuneleri itibariyle dünyanın en zengin müzesi Türkiyededir ve İstanbul'da Topkapı sarayı müzesi içindedir. Kılıcın en

büyük kıymeti ona verilen suda ve çeliğindedir. Osmanlılar ise her ikisinde de mâhir idiler.

«Fakat bu kadar lüzumlu ve hünerli bir silâh hangi fabrikada, hangi sanayi müessesesinde ve ne şekilde kimler tarafından yapılırdı? Esefle söyliyelim ki tarihlerimiz bunlar hakkında bir satır yazı yazmıyorlar. Demiri çelik yapmak, çeliğe su ve kılıca şekil vermek, onların üzerine savat, yazı ve nakış yapmak ve nihayet kabzalarını ve hamâilini ve kınlarını imal etmek oldukça hünere ve sanata ve binnetice ilme ve tahsile lüzum gösteriyordu. Binaenaleyh bu sanat herhalde bir mektepte, bir müessese de ustalar ve mütahassıslar tarafından birtakım adamlara öğretiliyor, onlar da kendilerinden sonrakilere öğretiyorlar ve böylece bu sanat teselsül edip gidiyordu. Bunda şüphe yok. Fakat ne yazık ki bunun nasıl devam ettiğini de bilemiyoruz.

«Tarihlerimiz kılıçhanenin yeri hakkında bir şey yazmıyorlar, yalnız Evliya Çelebi her şeyde olduğu gibi bunda da bizi tenvir etmek lütfunda bulunuyor ve diyor ki:

«Fakirin âlem-i sabavetimizde Sultan Osman-ı Şehit asrında kurşunlu mahzen ile Topkapı mabeyninde Dımışkîhane kârhanesi var idi. Ebülfetih Mehmet han binası idi. Mezkûr mâdenden hadit cevheri istihraç ettirip bu Dımışkîhanede üstad şimşirkârlara Ticanî, Mağribî, Zivzikî, Tirazî seyf-i müczimler inşa ettirirdi, hattâ fakirin manzuru olduğu üzere Sultan Muard-ı Râbi'in kılıççıbaşısı Davut usta mezkûr Dımışkîhanede işlerdi. Kale haricinde sahil-i bahirde bir kârhane-i azîm idi. Badehu Sultan İbrahim'in cülusunda Kara Mustafa Paşa'yı şehit ettikleri sene idare-i devlete rehavet gelmekle Gümrük Emini Ali Ağa mezkûr Dımışkîhaneyi mirîden alıp kat ender kat Yahudihaneler yapıp Dımışkîhanenin ve mâdeninin dahi nam ve nişanı mün'adim oldu

«Kılıçhaneye Dımışkîhane denilmiş olması; en iyi kılıç Dımışk denilen Şam'da yapılmasından ve o türlü kılıçların şöhreti olmasından ilerigelir. Topkapı sarayı müzesinde bu kılıçlardan çok nümuneler vardır.

«Bu fıkrada bir de «mâden» kaydı görülür, onu da Evliya Çelebi şu tarzda anlatır:

«Galatasarayı altında Eski İslâmbol namiyle muttasıf mâdenden hadid hâsıl olur ki cemi-i dünyada Eski İslâmbol diye meşhur olmuştur, Ama mekânından bir ferdin haberi yoktur.

«O civarda demir mâdeni olmadığı bugün bile anlaşılıyor. Şu halde orada Bizanslılar zamanındanberi kılıç ve saire için bir'ktirilmiş demir varmış demek olur.» Mekânından (yani) mâdeninden bir ferdin haberi yoktur» demesi de bunu göstermez mi?

«Dımışkîhanenin terkedilmiş bir bina olduğu ve hükümetçe satılığa çıkarılarak Ali Ağa tarafından satın alındığı anlaşılıyor. Terkedilmiş olmasının sebebi başka yerde bir kılıçhanenin açılmış bulunmasıdır. Yoksa kılıçtan istiğna hâsıl olmu değildi. Bunu da tesadüfen öğreniyoruz. Henüz tarihlerde, arşivdeki vesikalarda bir kayda rasgelmedik. Fakat 1284 - 1867 de İstanbul'da Sanayi Mektebi açıldığı zaman bunun Sultanahmet'de Atîk Kılıçhane binasında açılmış olduğunu o mektep hakkındaki resmî tebliğde münderiç «Atîk Kılıçhane mahallinin mektep ittihazı ile ona göre tesviyesi» fıkrasından öğreniyoruz.

«İşte bu kayda göre Osmanlı İmparatorluğunun kılıç fabrikası, Kılıç Sanat Mektebi Atmeydanı'nda ve şimdiki İktisat Fakültesinin arkasına düşen bugünkü Sanatlar Mektebinin olduğu yerde imiş.

«1284-1867 de bir Sanat mektebi açılması düşünüldüğü zaman orada demir dökecek, eritecek ve işliyecek tesisat mevcut olması hatıra getirilerek yine mektep halinde ihya edilmiş demek olur.

«Kılıcı en çok kullanan yeniçeriler olması ve bu ocağın 1241 (1825-1826) de kaldırılarak yerine Garp tarzında ordu teşkil edilmesi ve bu yeni ordunun elbiseleriyle birlikte silâhının da garptan getirilmesi ve nihayet garp sanayiinin Türkiye piyasasını felce uğratması gibi sebeplerle kılıççılık da inkıraz bulmuştur diyebiliriz.

«Fakat biraz sonra top, tüfek, humbara gibi harb levazımının Tophane ile Zeytinburnu ve başka yerlerde imalât-ı harbiye fabrikalarında yapılmağa başladıktan sonra lüzumu olan kılıçların da yine bu fabrikalarda kısmen yapılmış olduğu şüphesizdir.

«Hülâsa kılıç yapılması ve kılıçhane hakkında doyurucu ve aydınlatıcı malûmat elde edemedim. Arşivin tasnifi bittikten sonra aranan malûmat herhalde oradan çıkacaktır.»

KILICINI SALLAMAK (قیلیجنی صالامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gayretini göstermek, taraf-girlik etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

KILIÇ KABZASI (قیلیچ قبضه‌سی) [*San.*] Kılıcın tutulacak yeri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Yemin idüp kılıcım kabzasına nezrettim
Bulup Nedimi iki bûse eyleyim îsâr
Nedîm

KILICI UZUN OLMAK (قیلیجی اوزون اولق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kahr ü tenkili her yere ve herkese şamil olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KILIÇ KAYIŞI (قیلیچ قایشی) [*San.*] Kılıcı bele veya omuza asmak için kullanılan tokalı kayışın adıdır. Kayışların sadeleri olduğu gibi sırma-işlemelileri de vardır.

KILIÇ KILIFI (قیلیچ قیلیفی) [*San.*] Kılıçları kınlariyle beraber koymağa mahsus torbaya verilen addır. Torba kılıcın boyuna göre orta yahut uzun olurdu.

KILIÇ KINI (قیلیچ قینی) [*San.*] Kılıcın namlı adı verilen keskin kısmını muhafaza etmek üzere ortası kılıç şeklinde oyuk tahtadan yahut madenden yapılan kılıfın adıdır. Kılıçlar daima kınlariyle taşınır.

KILIÇ KUŞANMA (قیلیچ قوشانمه) [*Sar.*] Padişahlara biatden sonra yapılan merasim münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir. Bu merasime «Kılıç alayı» denilirdi. Padişahların kılıç kuşanmaları eski vesika ve eserlerde yine o mânaya gelen «taklid-i seyf» suretinde geçer. Osmanlılardaki kılıç kuşanma usulü Avrupa hükümdarlarının taç giyme merasimine muadildir.

«Kılıç kuşanma âdetinin Osmanlılarda resmî şekilde olarak - bazı indî mütalâalardan sarf-ı nazar edilecek olursa - hangi tarihte ihdas edilmiş olduğunu sarih surette bilemiyoruz» diyen Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 189) şu tafsilâtı veriyor·

«İkinci Murat Beyin (1421-1451) Bursa'da Emîr Sultan denilen Emîr Şemseddin Mehmet Buhari'den (vefatı 833 H., 1429 M.) kılıç kuşanmış olduğu söylenmektedir. Rivayete göre Eyyup'ta kılıç kuşanma merasimini Fâtih Sultan Mehmet ihdas ederek Ak Şemseddin tarafından kendisine kılıç kuşatılmıştır Yine rivayete göre İkinci Bayezit'e Eyyup'ta Nakib-ül-Eşraf kılıç kuşatmış.

«Osmanlı padişahlarının İstanbul fethinden sonra Eyyup semtinde ashaptan Mihmandar-ı Peygamberî Hâlid İbn-i Zeyd Ebu Eyyub-i Ensari'nin türbelerinde kılıç kuşanmaları bir kanun ve kaide haline girmiştir.

«Tahta çıkan her yeni hükümdar cülûsundan birkaç gün sonra büyük bir alayla bazan karadan ve bazan da deniz yoliyle Eyyüb'e gider ve orada türbede kılıç kuşandıktan sonra kara yoliyle gitmişse denizden ve deniz yoliyle gitmişse karadan sarayına avdet eder ve yolda ecdadının türbelerini de ziyaret eylerdi. Kılıç alayı bazan fakat nadiren karadan gelip yine karadan avdet ederek de olurdu.

«Padişahların Eyyub'u ve ecdadının kabirlerini ziyaretine on altıncı asrın soniyle on yedinci asrın ilk yarısında türbeler ziyareti denilirdi. Daha sonraki tarihlerde Eyyup ziyareti ve kılıç kuşanma merasimi münasebetiyle yapılan alayda türbeler ziyareti yalnız Fâtih Sultan Mehmet'in ziyaretine hasredilmiştir.»

KILIÇ KUŞANMAK (قیلیچ قوشانمق) [*Ask., Hal*] Kılıcı beline bağlamak, mecaz yoliyle birini şiddetle müdafaa etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

KIÇ OMUZLUĞU (قیچ اوموزلغی) [*Bah.*] Geminin grandi palasertesinin kıç kenarından itibaren morfidar bidayetine kadar olan kısma verilen addır.

KIÇ YATIRMALARI (قیچ یاتیرمه‌لری) [*Bah.*] Geminin yanlarını kıç bodoslamasına bağlıyan kuşaklara verilen addır.

KILIÇ ZEAMET (قیلیچ زعامت) [*Ask.*] «İcmal» de yirmi bin ve ondan ziyade akça yazılı olan timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü zeametlere «İcmallû zeamet» denildiği gibi aynı zamanda «İcmallû kılıç zeamet» de denilirdi. «Kılıç zeamet» le «İcmallû zeamet» tâbirleri ıstılah itibariyle birdi.

Timar mutasarrıfının gösterdiği yararlık dolayısiyle arta arta yirmi bin akçaya yükseldiği surette buna da «zeamet» ismi verilirdi. Ancak kılıç zeamet denilemezdi. Çünkü tahrirde «zeamet» yazılmamış, «icmal» e zeamet olarak geçmemişti.

Kılıç zeametle beriki zeamet arasındaki fark mahlûl kaldıkları surette evvelkisinin zeametliği muhafaza etmesinden, ikincisinin ise tekrar timara inkılâp eylemesinden ibaretti. Bununla beraber bu fark mühimdi. Çünkü timar ve zeametler mahlûlden verilirken «Kılıç hakkı» itibar olunan kısım tevcih edilir, «Hisse» sayılan fark tevcih edilmezdi.

KIL KALEM (قیل قلم) [*San.*] Eski Türk ressam ve müzehhiplerinin minyatür yapmak ve ince çizgiler çizmek için kullandıkları fırçanın adıdır. Fırçalar tek kıldan yapılırdı.

KIN (قین) [*San.*] Bıçak, kılıç, balta, kama, yatağan gibi keskin âletlerin mahfazaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alete göre isim

alır: Bıçak kını, kılıç kını, yatağan kını gibi. Kılıç kınlarının ortasında kayış halkalarını tutan ve bilezik adı verilen yere geçirilen kayış veya kaytanla asılır. Kılıç kından çıktığı vakit kın belde asılı kalır.

KINA GECESİ (تاکیجه‌سی) [*Hal.*] Geline kına yakılması münasebetiyle yapılan şenlik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadınlara mahsus olan ve gelinin ailesinin zenginliği nisbetinde parlak olarak yapılan bu eğlence yalnız İstanbul'a mahsus olmayıp, kına yakmak, gözlere sürme çekmek zaman-ı Saadete kadar dayanan en eski İslâm âdetlerinden olduğu için memduhattan sayıldığını, bu sebeple Türk yurdunun hemen her tarafında kadınlar, kızlar, mübarek günlerde bunları tatbik ettiklerini söyliyen Ercüment Ekrem Talu «Dünden Hâtıralar» da yapılış tarzını şöyle anlatıyor:

«Evlenmek de bir kadının hayatında mübarek günlerden mâdut değil midir? İşte bu itibarla, gelin olacak genç kıza, gerdeğe girmezden önce kına yaktırılır, bu vesile ile de şenlik yapılırdı.

«(Kına gecesi) tâbir olunan bu şenlikli âlem kız evinde tertip edilirdi.

«Çarşamba günü - yani düğünden bir gün evvel - güveyin akrabasından bir kaç kişi, gümüş bir tepsinin üzerine, iki üç topak kına koyarlar ve iki de mum dikerek gelinin evine götürürlerdi.

«Bunları merasimle karşılıyan kız tarafı fevkalâde izzet ve ikram göstererek cümlesini yemeğe ve yatıya alıkoyar, önceden tertip edilmiş ziyafet ve eğlentiye iştirâk etmelerini dilerdi.

«Hususi surette getirtilen sazende ve hanende kadınlar meclisi şenlendirirler, gelini öven maniler söylenir, çengiler oynatılırdı.

«Kına gecesinde, kızın bütün arkadaşları orada bulunur ve ona yakılan kınadan kendileri de - onun gibi talii ve kısmeti açık olsun diye - tutunurlardı.

«Bütün gece saz, cünbüş, raks devam eder, sabaha karşı gelini merasimle ortaya getirip avuçlarına, parmak uçlarına ve ayağının yalnız başparmağına kına koyarlardı. Kına çamur halinde o dediğim yerlere sıvanır, üzeri tülbentlerle bağlanarak birkaç saat öylece bırakılırdı. Bu iş bittikten sonra da herkes yatağına çekilirdi. Fakat çekilmezden önce her kadın, kına tepsisinin içine, kudretine göre bir para bırakır, bu para ile de geline bir hediye alınır, yahut ki, o gecenin masrafı ödenirdi.

«Kına gecesi sade kadınlar için değil, erkekler için de cünbüş vesilesi olurdu. Onlar da ya güvey evinde, yahut gelin evinin selâmlık cihetinde toplanırlar, tâbesabah âlem yaparlardı.

«Bu, Frenklerin «Bekarlığı gömme» merasiminin daha nezih, daha saf ve basit bir nev'i idi. Orada da güveyin bütün yakın arkadaşları, akran kısımları bir yanda, yaşlılar öbür yanda sofra kurarlar, sofrada, ekseriya eşten dosttan vücuda gelmiş bir saztakımı çalar, türlü şakalar, lâtifelerle hoşça vakit geçirilirdi.

«İstanbul'un bu eski kına geceleri pek keyifli idi ve çok defa asıl düğünden kat kat revnaklı olurdu.

«Bilhassa büyük konaklarda, Çamlıca, Göztepe, Kızıltoprak ve emsali sayfiyelerde, Boğazın mavi suları ile etek eteğe gelmiş ferah, geniş yalılarında, kibar denilen sınıfın kendi oğulları ve kızları için tertip eyledikleri kına geceleri, efsanevî birer hikâye gibi günlerce ve aylarca dillere destandı.

«Mükellef ziyafetlerde yedirilen çeşit çeşit yemeklerin nefaseti, her biri millî musiki tarzımızda mevki tutmuş sazendelerin, hanendelerin şöhreti, meclise neşe ve nişat veren nekrelerin, mukallitlerin iktidarı ve mahareti methedile edile bitirilemezdi.

«Kadınlar tarafı - yani harem - o geceki eğlence hususunda selâmlıktan geri kalmazdı. Hele o «manici» kadınlar zemin ve zamana uygun buluşları ile pekçok muvaffakıyet kazanırlardı

«Gelin tombul mu?

«Elinde utu bir iki tıngırdattıktan sonra manici başlar:

Ben şaşırdım yolumu
Bilmem sağım, solumu
Hakka şükür överdim
Ben yosma tombulumu.

«Pek mi körpe? O zaman da şöyle bir mani yakıştırılırdı:

Bir körpecik kuzusun,
Gönüller yıldızısın,
Sen o mutlu kocanın
Alnındaki yazısın.

«Lâkin bu manilerden hissedar olan yalnız gelin değildi. Kaynanalar, görümceler, eltiler, sair misafir hanımlara da pay çıkar ve uydurulan mani nekadar hoşa giderse, mukabilindeki bahşiş de o nispette önemli olur. Meselâ:

Cevahirin hasıgım,
Haz oda elmasıyım,
Övünsem de yeri var;
Gelinin anasıyım.

«Deyince, çıkarıp da, bir altın da mı verilmez?

«Çengiler de, bu toplantılarda gelin ve güvey taraflarının vergileri sayesinde epey para toplarlardı.

«Ekseri Ayvansaraylı çingene, yahut da Balatlı Yahudi kızlarından mürekkep olan çengi kolları zaten böyle tanınmış, zenginlikleri ve sahavetleriyle şöhret almış kimselerin düğünlerine giderken, asla nazlanmazlar, pazarlık etmezlerdi. Zira bilirlerdi ki, oralarda hazır bulunanlardan alacakları bahşiş yekûnu, önceden kararlaştırılacak ücret her ne olursa olsun, onu kat kat aşacaktı.

«O çengilerin içerisinde oyunu, adım atışları, göğüs titretişleri, gerdan kırışları, yüz ve endam güzellikleriyle tamamen mütenasip olanları da vardı ki, bilhassa bunlar bir gecede bazan kırk, elli, yüz sarı liraya para demezlerdi.

«Hele erkekler tarafında da oyun gösterecek olurlarsa, meclis azıcık hararetlendiği zaman, en ağırbaşlı tanınmış efendilerin, beylerin, paşaların, ceplerindeki parayı kesesi ile beraber çenginin ayaklarına fırlatıp attıkları olurdu.

«Sazendeler de - eğer sanatları bu ise - o geceki umumi neşenin galeyana getirdiği cömertlikten istifade ederlerdi.

«Saat gece yarılarına yaklaştıkça, ağır, klâsik şarkılara nihayet verilir, köçekçe faslına, oyun havalarına, çifte tellilere girişilirdi. Hep bir ağızdan, mânalı mânalı tekrar edilen, zemin ve zamana muvafık türküler... Meselâ:

Geline bir sözüm var, güvey girdiğim gece

Yahut ki:

İndim yarin bahçesine gülleri fincan gibi,
Yanağında üç beni var, herbiri mercan gibi,
Sarılalım yatalım ikimiz bir can gibi...

Nev'inden şeyler, dinliyenleri coşturdukça coşturur, ihtiyarlar kendi güveyliklerini yâdeder, henüz dünya evine girmemiş genç kızlarla delikanlılar da yeni gelinle yeni güveyin eşiğine ayak bastıkları Cenneti düşünerek için için haset duyarlardı.»

KIN AĞIZLIĞI (قين آغزلغی) [*San.*] Kının kılıç veya bıçak giren ağız tarafını aşındırmamak ve iki parçadan ibaret olan kının açılmasını menetmek için konan halka şeklinde ve ekseriya altın ve gümüşten kabartma tezyinatla süslü parçalara verilen addır.

KINA YAKMAK (قنا یاقق (حنا)) [*Hal.*] Kadınların parmaklariyle avuçlarının kına ile boyanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gelinlere kına yakılması eğlenceli olurdu

KIR AĞASI (قیرآغاسی) [*İda.*] Zabıta memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kır serdarı» da denilirdi.

Oruç sıcaklara gelmiş, Kırağası bakmış ki
Sabahlar akşam olur şey değil, bu tiryaki
Bütün gün esnemeden, hiddet etmeden bıkmış
Al atla bağdaşarak «ya sefer» demiş çıkmış.
Mehmet Âkif

KIRÂN (قران) [*Ast.*] İki ve daha ziyade seyyarenin bir burcun herhangi bir derecesinde buluşması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yıldız demek olan kevkebin cem'i kevakib ile birleştirilerek «Kırân-ı Kevakip» suretinde de kullanılırdı. Cem'i kıranat'tır.

Zühre ile Müşteri'nin yaklaşmış olması iyiliğe alâmet sayılır ve bu hale «Kırân-ı sa'deyn», Merih ile Zuhal'in buluşması da uğursuzluk sayılarak buna da «Kırân-ı Nahseyn» denilirdi,

Kubbesinde levha-i simîn ile gülmih-i zer
Müşteridir kim felekten mah ile etmiş kırân
Nef'i

KIRÂN-I KEVAKİP (قران کواکب) [*Ast.*] İki yıldızın aynı burcun aynı derecesinde bulunması haline verilen addır. Zühre ile Müşteri'nin birleşmiş olması iyilik, Merih ile Zuhal'in birleşmiş olması da uğursuzluk alâmeti sayılır.

Bindi bir zevraka Dâmâdı ile Hazret-i Şah
Burc-ı abîde kırân eyledi san mihr ile mah
Nedîm

KIRÂN-I NAHSEYN (قران نحسین) [*Ast.*] Merih ile Zuhal'in aynı burcun herhangi bir derecesinde bulunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu iki seyyarenin bu şekilde birleşmesi uğursuzluk alâmeti sayılır. Bundan dolayı eskiler bu zamanda yapılan şeyleri uğursuz sayarak yapmazlardı.

KIRÂN-I SA'DEYN (قران سعدین) [*Ast*] Zühre ile Müşteri'nin aynı burcun herhangi bir derecesinde buluşması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu iki seyyarenin bu şekilde birleşmesi iyilik alâmeti sayılır, bundan dolayı buna o mânaya gelen «Kırân-ı sa'deyn» denilir. Böyle mutlu bir dakikada doğan her veçhile saadete namzet olarak doğmuş sayılırdı.

Bu meclis-i pür meymenetin verdiği feyzi
Bahşeyleyemez âdeme sa'deyn-i kırân
Nedim

KIRAT (قراط) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. Elmas ve cevahir gibi kıymetli şeyler tartısında kullanılır. Miskalin dörtte birine «denk», dörde taksim edilen dengin herbirine «kırat», yine dörde ayrılan kıratın beher kısmına «buğday», kezalik dörde ayrılan buğdayın herbirine «fitil», ikiye ayrılan fitilin herbir kısmına «nakir», yine ikiye bölünen nakirin beherine «kıtmir», kezalik ikiye ayrılan kıtmirin herbirine «zerre» denilirdi. Bir buçuk dirheme «miskal», dört yüz dirheme «okka», kırk dört okkaya «kantar», dört kantara «çeki» adı verilir.

Kıymet-i vuslatı kırat bekırat bilür
Öyle bir hoca simsar ile bazar olmaz
Sâbit

KIRAT-I ÖRFİ (قراط عرفی) [*Öl.*] Bazı fukahanın beyanına göre dört, bazısının beyanına göre de beş mutavassıt (orta) arpa ağırlığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu fark beldelere (kasabalara) veya örfün tebeddülüne müstenittir.

Darphane usulünce bir kırat, dört buğday itibar edilmiştir. Bu dört buğday ise fukahanın beş arpa itibar ettikleri kırat-ı şer'îye ağırlıkça müsavi görülmüştür.

KIRAT-I ŞER'İ (قراط شرعی) [*Öl.*] Beş mutavassıt (orta) arpa ağırlığı yerinde kullanılır bir tâbirdir

KIRBA (قربه) [*San.*] Bir nevi su kabının adıdır. Köseleden yapılırdı. Kösele altı dört köşe olan bir tahtanın üzerine demir çemberle eklenirdi. Gittikçe darlaşmak üzere bir metre kadar yükseklikte idi. Ağzı on santim kadardı. İçine su doldurulduktan sonra ağızlık ikiye bükülür, bir halkalı meşin ile bağlanırdı. Omuza takmak için ağızdan dibe kadar köselе bir kolu vardı. Şakaların su taşıdıkları kırbalar bu şekilde idi. Bir de sebilcilerin kırbaları vardı. Bunların ağız tarafları meşin değildi. Ağız yuvarlak bir tahtaya geçirilir ve bu tahtaya da musluk ilâve edilirdi. Diğer kısımları saka kırbalarına benzemekle beraber hacmi ötekilerden küçüktü,

Ayrıca at kırbaları da vardı. Bunlar atların iki yanına asılırdı. Bunları sakalar meşin kovalarla doldururlar, suyunu boşaltmak istedikleri zaman hortum gibi olan ve ucu suyun seviyesinden yukarıya kaldırılmış bulunan hortumu indirirlerdi. Atla su taşıyan sakalara «atlı saka» tâbir olunurdu. Bu tarzda mahalleler arasında su taşındığı gibi askerî nakliyatda da bunlardan istifade olunurdu.

KİRBACI (قربه جی) [*Ask.*] Kırba denilen saka tulumu ile su taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KIRBAÇ (قرباچ) [*San.*] Deriden yapılan yekpare kamçıya verilen addır. Binek ve araba hayvanlarına vurmak için yapılan uzunca değneklilerine «kamçı» denir.

KIRIP GEÇİRMEK (قیروب کچیرمك) [*Hal*] Mecaz yoliyle mahv ve harap etmek, hal ve takat bırakmamak, birdenbire düşürmek, alan talân etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Pür tegafül geçüp etti dil-i uşşakı şikest
Âlemi kırdı geçirdi yine o dilber-i mest
Nahifi

KIRK BİN KUL AĞASI (قرق بیك قول آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dördüncü Murat zamanında yeniçerilerin kırk bin oluşu bu tâbirin meydane gelmesine sebep olmuş idi.

KIRK BUDAK (قرق بوداق) [*San.*] Bektaşilerin erenler meydanına koydukları büyük bronz şamdana verilen addır. Camilerde kubbenin tam altına tesadüf eden asılı top kandil gibi bir şeydir. kırk mum konulacak şekilde kollu olduğu için bu ad verilmişti. Muharremin onuncu gecesiyle Nevruz gecesinde yakılırdı.

KIRK HAMAMI (قرق حمامی) [*Hal.*] Çocuk doğuran kadının çocuğun doğduğunun kırkıncı günü yapılan hamam münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Buna «lohusa hamamı» da denilirdi. «Gelin hamamı» gibi kırk hamamı da çarşı hamamında yapılırdı. Eski zamanda pek eğlenceli olan kadın hamamları bu münasebetle bir kat daha parlak olurdu. Gelin hamamı gibi lohusa hamamına da akraba ile ahbaplar davet edilir, çalgı ve çengiler tutulur, sabahtan akşama kadar eğlenilirdi. Türküler, maniler söylenir, kahkahalar kubbeyi çınlatırken kınalar yakılır, rastıklar çekilirdi. Lohusa yıkandıktan sonra kendisini doğurtan ve davetliler arasında bulunan ebe hanım onun belini geniş bir kuşakla sıkar, hamamdan çıkardığı sırada da sağ elini kırk defa içine batırarak, kırkladığı bir taş suyu lohusanın başından dökmeyi ihmal etmezdi.

KIRKKİLİSE (قرق کلیسا) [*Coğ.*] Kırklarelinin eski adıdır. Kilisenin çokluğundan dolayı bu adı almıştır.

KIRKLAMAK (قرقلامق) [*Hal.*] Birtakım hastalıkların iyileştirilmesi fikriyle yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kırk

sayılarak yapıldıkları için bu ad verilmiştir. Üç türlü olduğunu yazan kıymetli müdekkik Mehmet Halit Bayrı (İstanbul Folkloru, 1947) şu tafsilâtı vermiştir:

«Gözkapaklarının kenarlarında nohut kadar veya daha büyük şiş halinde tezahür eden ve «arpacık» yahut «it dirseği» denilen hastalığın giderilmesi için «kırklama» adı verilen bir tedavi tarzı tatbik olunur. «Kırklama» İstanbul'da okadar yayılmıştır ki, icabında bu tedbire başvurmıyan aile yok gibidir. Kırklamak için ocaklı ve izinli olmak şart değildir. Bu işi temiz ve abdesli olmak kaydiyle herkes yapabilir. Kırklama aşağıda gösterilen üç şekilde tatbik olunur:

1 — Tespihböceği bulunarak, bununla arpacığın üzerine kırk defa «geri, geri» diye vurulur. Kırklamaya besmele ile başlanır ve sonunda «Allah şifalar versin» denilir

2 — Arpacıdan alınan kırk temiz arpanın herbiriyle bir defa arpacık çıkan yere vurulur. Kırklama bitince arpalar bir kâğıda sarılarak bir kuyuya atılır.

«Arpacık kırklamasından başka bir de sağlık dileği mahiyetinde başka bir kırklama vardır ki, bu, çocuklar için anneleri tarafından tatbik olunur. Hamama götürülen çocuklar yıkanıp temizlendikten sonra kurna boşaltılır. Sıcak ve soğuk muslukların her ikisi birden açılarak kurnaya su akıtılırken çocuğun annesi sağ elini suyun içine sokar. Bir de kırka kadar saymak suretiyle suyu el'yle dalgalandırır. Sonra bu suyu çocuğun başından aşağı bütün vücuduna döker. Bu tarz kırklamada bazı anneler çocuğun üzerine kırk tas su dökülmüş olmasına da dikkat ederler.

«Bu iki kırklamanın dışında bir de gözlere inen perdenin giderilmesi için yapılan kırklama vardır: Ya doğrudan doğruya hasta, yahut hastanın yakınlarından biri, yedi yabancı kapıdan (evden) «misafir geldi» diye ekmek ister. Verilen ekmekleri kırk parçaya ayırır. Bunun herbir parçası «kefareti budur» diye besmele çekildikten sonra göz üzerine temas ettirilir. Kırklama bitince ekmek parçaları dört yol ağzında köpeklere yedirilir. Bu tedavi tarzının gözlere inen perdenin giderilmesinde çok tesirli olacağına inanılmaktadır.»

Yeni doğan çocuğun doğuşunun kırkıncı günü hamama götürüp yıkama yerinde de kullanılırdı. Kayın valide, anne, hala gibi akraba ve yakın dostlar hazır oldukları halde lohusanın da yıkandığı bu hamama «kırk hamamı» da denilirdi.

KIRKLARA KARIŞMAK (قرقلره قاريشمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ortadan kaybolmak, görünmemek, sırra kadem basmak yerinde Kullanılır bir tâbirdir.

KIRKLAR MEYDANI (قرقلر ميدانى) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Hacı Bektaş'taki tekkede iki parmaklık içindeki yere verilen addı. Sağdaki parmaklık boyunca hesapsız şamdan sıralanırdı. Bu şamdanların ortasında «kırk budak» adı verilen şamdan vardı.

KIRKLAR ŞERBETİ (قرقلر شربتى) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Nasip geçenlere içilen şerbetin adıdır. Beyaz bir kâse içinde hazırlanan şerbetten (şekerli su) evvelâ baba bir yudum içer, sonra kıdem sırasiyle mevcut dervişler içerlerdi. Şerbet Cennet'teki kevser'in timsali idi.

KIRK MAKAM (قرق مقام) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Erenler meydanı demekti. Dört kapının herbirinde on makam mevcut olduğu için bu ismi almış idi.

« Mir'at-ül mekasid fi def-il-mefasid» de (sayfa 208) şu malûmat vardır: «Kapı dörttür, makam kırk, erkân on yedi, menzil üç yüz altmış altı, velâyet tabakası on iki, velâyet dairesi yedi, velâyet bölüğü dörttür.»

KIRLANGIÇ (قيرلانغيچ) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel harb gemisi olarak kullanılmış olan gemilerden birinin adıdır. Bu gemi «Karamürsel» adındaki çektirmeler nev'inin en küçüğü idi. Kürekleri iki yahut üç kişi tarafından çekilirdi. Daima donanma maiyetinde bulunarak karakol hizmetini görürler, aynı zamanda keşif ve muhabere işinde kullanılırlardı. Yollu idiler.

KIRLANGIÇ FIRTINASI (قيرلانغيچ فورطنه سى) [*Tak.*] Martın yirmisine doğru esen bir fırtınanın adıdır. Kırlangıçların geldikleri zamana tesadüf ettiği için bu ad verilmiştir.

KIRLANGIÇ REİSLERİ (قيرلانغيچ رئيسلرى) [*Bah.*] Kırlangıç adı verilen kayıkların kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Sar.*] (Asakir-i mansure) teşkilâtından sonra Bostancı ocağı için yapılan yeni nizam mucibince çavuşlardan yedi tanesine verilen unvandır. Bu nizam gereğince kethüda lâfzı kaldırılarak kethüdaya «baş reis», yedi çavuşa «kırlangıç reisleri» ve on altı bölükbaşıya «yedek reisleri» unvanı verilmiştir. Bu nizam mucibince açılan baş reisliğe kırlangıç reislerinin en eskisi getirilir, istemezse çırağ edilirdi

KIRMA (قیرمه) [*San.*] Yazı tarzları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yazı sülüs ise «sülüs kırması», nesih ise «nesih kırması» denilirdi. Hattat icazetnameleri bu türlü yazı ile yazıldığı için buna «hatt-ı icazet» adı da verilirdi. Dua kitapları da bu yazı ile yazılırdı. Buna «Reyhanî» diyenler olmuş ise de asıl reyhanî bu değildir. Kırmaların en mühim alâmeti şekillerinin toplanmaya, kıvrılmıya olan istidadıdır.

KIRNA (قیرنه) [*Bah.*] Şayka nev'inden kayık adıdır. «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut vesikalarda Tuna'da halkın ve mirî ağnam ve zahirenin karşıdan karşıya naklinde kullanıldığı yazılıdır.

KIRNAK (قیرناق) [*Hal*] Câriye, müstefrişe yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Türki»de «kart cariye, geçkince halayık» suretinde izah olunmuştur.

KIRNİL RESMİ (قرنیل رسمی) [*Mal.*] Otlakiye demektir. Bu tâbir münhasıran Trabzon vilâyetinde kullanılırdı. Mirîye ait otlaklarda gezdirilen hayvanların herbirinden vilâyet idare meclisi kararıyle tâyin olunan miktar ve nispette alınırdı. Vesikalarda «resm-i kırnil» suretinde geçer.

KIRPACI (قیرپه جی) [*Hal.*] Hazımsızlık neticesi olarak barsak ufunetine tutulan çocukları tedavi edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırpa adı verilen bu rahatsızlığı kırpacı kadınların tedavi ettiklerini söyliyen Leylâ Hanım (Harem ve Saray âdat-ı kadîmesi) başlıklı hâtıralarında bunu ve tedavi tarzını şöyle anlatır:

«Kırpa, hazımsızlık neticesi olarak çocukların barsakları ufunetlenip karınları şişince kırpa oldu derler, hemen kırpacıyı çağırırlardı. Kırpacı kadın çocuğu arka üstü yatırıp baş ve ikinci parmağiyle mangaldan aldığı ılık külü çocuğun karnını fiskeliye fiskeliye (benim elim değil Ayşe, Fatma anamızın elidir) diyerek, yeri kara saplı bıçağının tersi ile de (kefareti budur, kefareti budur) diyerek haçvari keser gibi geçirirdi.»

KIRPIK AKÇA (قیرپیق آقچه) [*Mes.*] Gümüş Paralardan fazla kullanılma yüzünden etrafının aşınması yahut gümüşünün bir kısmının çalınması yüzünden kıymetini kaybetmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü paralarla ayarı bozulmuş olanların ulûfeye verilmesinden yeniçeriler arasında birçok memnuniyetsizlikler hattâ isyanlar zuhûr etmiştir.

KIRPIK BIYIK (قیرپیق بیق) [*Kıy.*] Uzatılmayıp kesilmiş olan bıyıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kulaklara kadar uzanan bıyıklara «palabıyık», fazla kıllı olanlara «posbıyık», ağıza girecek şekildekilere «pisbıyık», çenenin bir kısım kılları uzatılıp bıyıkla karışmış şekil alanlara «yastıklı bıyık» denilirdi.

KIR SERDARI (قیرسردارى) [*Ida.*] Kırlarda ve yollarda eşkıyanın takibine ve emniyet ve asayişin muhafazasına memur olan zabıta memurlarının başına verilen addır. Serdar; Farsça başbuğ demektir «Kır Ağası» da kullanılırdı.

KIR SEKBANI (قیر سکبانی) [*Ida.*] Yaz mevsiminde mahsulün muhafazası için kullanılan bekçilere verilen addır. Halk arasında bunlara «kır seymeni» denilirdi.

KIR SEYMENİ (قیر سیمنی) [*Hal*] Yaz mevsiminde mahsulün korunması için kullanılan bekçilere verilen addır. Resmî vesikalarda «kır sekbanı» suretinde geçer.

KISAS (قصاص) [*Fık.*] Kaatili maktul mukabilinde yahut diğer bir tâbirle öldüreni öldürme karşılığında katletmek, öldürmek veyahut yaralının yaralanan uzvuna karşılık olarak yaralıyanın ona benziyen uzvunu, meşru usulüne tevfikan, yok etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kısas'ın (Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu) ndaki (c. 3, s. 19) izahı şöyledir:

«Esasen müsavat mânasını müş'ir olup bir şey'in izine tâbi olmak, onun mislini ityan etmek demektir. Cürm ile ceza arasında mümaselet (benzerlik) matlup olduğundan bu cihetle ceza-yi mahsus'a kısas denilmiştir. Şöyle ki: Kısas; şer'an kaatili maktul mukabilinde öldürmek veya mecruh veya maktu olan bir uzuv mukabilinde cârih ile kaatil'in ona mümasil olan uzvunu cerh veya kat' etmektir.»

(ولكم فى القصاص حيوة) âyetiyle nefsin katli için korkutucu bir ceza tâyin olunurken hayatı yok etmekten ibaret olan kısas zıddı bulunan hayata zarf kılınmış ve kısas içinde hayat bulunduğu beyan olunmuştur. Filhakika bir kimse diğerini öldürdüğü takdirde kısasen kendisinin öldürüleceğini düşününce katilden vazgeçer. Bu cihetle kısas, kaatil ile maktulden her ikisinin hayatını muhafaza eyler. Kaatil öldürülenin velî ve akrabalarının kendisini öldüreceklerini düşünerek nefsini korumak fikriyle onları da öldürmeğe kalkacağından kısas edilince onların hayatları muhafaza edilmiş olduğu gibi katilin kısasen idamından diğerleri ibret alacağı cihetle bu yüzden birçok katillerin de önü alınmış olur. Binaenaleyh kısasta hayat-ı azim vardır.

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır (كتب عليكم القصاص فى القتلى) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 1, s. 601 ve mütaakıp) şunları söylüyor :

«(كتب عليكم القصاص) mânasından dahi müstefad olduğu üzere katl-i nefste asıl hak ve mucib-i aslî kısastır. Kaatil bilmek lâzım gelir ki öldürdüğü insanın hür veya abid, erkek veya dişi kim olursa olsun o da kendi gibi bir can ve muhterem bir hakk-ı hayat sahibi bir bina-i ilâhî idi. Hem Hakkullah ve hem hakk-ı abid olan bu muhterem ve mâsum bir hakk-ı hayata tecavüz ve bu binayı katledip yıkmak kanunî adl ü muvazenenin muktezası olan «وجزاء سيئة سيئة مثلها» hükmünce kendini de hakk-ı hayattan mahrum etmektir. Hakk-ı hayata tecavüz hayat-ı hakka tecavüzdür. Bu ise tecavüzden masun bulunduğu için bunun ilk eseri tecavüzün kendinde zuhûr etmek lâzım gelir. Binaenaleyh katl-i nefsin bihakkın hükm-i aslîsi kısasen katl-i nefistir ve öldürülen öldürülmeğe müstahaktır. Azimet üzere düşünüldüğü zaman katl-i nefisin bundan başka hükmü ve mucibi olmamak iktiza eder. Nitekim iptida Tevrat'da da yalnız kısas meşru kılınmış idi. Fakat asl-ı hayat, sırf atiyye-i İlâhiyye olduğu ve kısasta hakk-ı abidden başka bir de hakk-ı İlâhî bulunduğu cihetle Cenab-ı Allah ümmet-i Muhammed'e kısası yazarken bir tahfif ve rahmet olmak üzere afiv ve diyeti de meşru kılmış ve bu afvi sahib-i hak olan maktulün vârisi ve halefi yedine vermiştir. Kısasa nazaran bu meşruiyyetin katil hakkında nekadar bir tahfif ve rahmet olduğu şüpheden âzadedir. Çünkü ondan kısası affetmek, hakk-ı hayatını iade ederek yeniden ihya eylemek demektir. Bu ayn-ı zamanda veliyy-i katil hakkında da bir tahfif ve rahmettir. Zira her ne olursa olsun bir insan öldürmek her gönlün ve alelhusus ehl-i imanın arzu edeceği, seve seve yapacağı bir şey değildir ve kısas bizatihi düşünüldüğü zaman nefsinde ağır bir hükümdür. Mamafih alelıtlak afiv ve mecburiyeti de ekseriya bu taraf hakkında kısastan daha ağır bir teklif olur. Ve kısasın bir hakk-ı asli olduğunu bilmedikçe afvin mânası olmaz. Binaenaleyh ne Tevrat'ta olduğu gibi yalnız kısasta ve ne İncil'de olduğu gibi yalnız afivde ısrar edilmiyerek icab-ı hal ü maslahata göre ikisinden birinin tatbikine imkân bırakılmak için veliyy-i kaatile bir hakk-ı hıyar verilmesi ve bundan başka afiv mukabili diyet ve saire gibi maruf veçhile bir ıvaz-ı malî ahzine de mesağ gösterilmiş bulunması her iki taraf hakkında da bir tahfif ve ayn-ı zamanda dünyevî ve uhrevî birçok menafii tazammun eden bir rahmet-i İlâhiyye olduğunda da şüphe yoktur. Afvin efdal ve evlâ olması kısasın mucib-i aslî olmasına mâni olmıyacağı gibi bu bapta veliyy-i kaatile verilen hakk-ı hıyar dahi mucib-i aslînin kısası ile diyet beyninde müterediddit vacib-i muhayyer olmasını iktiza etmez. Çünkü evvelâ «كتب عليكم القصاص» buyurulmuş, saniyen afiv «فمن عفى له» diye fa-i ta'kibiyye ile irad edilmiş ve diyet bunun bir tahfif ü rahmet olduğu da tezyil kılınmıştır. O halde kabl-el-afiv kısasa mukabil diyetin hükmî sübutu yoktur ve alelıtlak afivden varisin, Şafiî'nin dediği gibi, diyetin talep etmeyi hakkı kalmaz. Ancak affetmiyen diğer vârisler var ise onlar diyet alabilirler. Kezalik diyet veya diğer bir ıvaz mukabili afivden vâris de bunu alabilir. Hâsılı kısas bir hakk-ı aslî ve bir vecibe-i evveliyye, afiv ise bunun üzerine terettüp edebilecek bir fazilettir. Bu fazilet ya kâmil olarak alelıtlak ve bilâ ıvaz veyahut nâkıs olarak diyet ü ıvaz mukabilinde yapılır. Bu suretle kısas vacib-i aslî olarak meşru olmasa idi afiv bir fazilet değil, katl-i nüfus cinayetini mübah bırakacak olan bir ihmal olurdu. Daha doğrusu kısas meşru olmasa idi söylediğimiz veçhile afvin hiçbir mânası kalmazdı. Binaenaleyh Tevrat'taki vecibe-i kısas mer'iyyül-icra bulunmasa idi İncil'deki afvin hiçbir mânası kalmazdı. Bu afvin katl-i nüfus mübah telâkki ettirecek bir saika-i cinaiyye halini almaması için hükm-i İncil'in hükm-i Tevrat ile beraber mülâhaza edilmek şartiyle meşru telâkki edilmesi lâzım gelir ki bu da afvin Nasaranın zannettiği gibi bir vecibe olmıyacağını ispat eder ve işte Kur'an bu hakikati tesbit ederek kısası maktul için bir hak ve umum için bir vazife-i asliyye, afvi de veliyy-i maktul için bir fazilet, «المعروف و اداء» kelimeleri altında ahz-i diyetide bir ruhsat olmak üzere teşri etmiştir. Şu halde anlaşılır ki afiv ve diyetin bir tahfif, bir rahmet olabilmesi kısasın vacibe-i aslî olarak bakay-i meşruiyyetine mütevakkıftır. Binaenaleyh «Madem ki afiv bir rahmet ü fazilettir o halde kısasın büsbütün nesh u ref' ile yalnız afvin vacip kılınması daha ziyade bir rahmet olurdu» gibi bir sual mümkün değildir ve böyle bir hâtıra ile hükm-i İncil'in hükm-i Kur'andan daha ahlâkî olduğu zannedilmemelidir. Zira afvin ahlâkıyyeti kısasın hakk-ı aslî olarak bakay-i meşrutiyyetine mütevakkıftır. Bunun için mehasin-i kısası beyan hakkında buyuruluyar ki : Size kısas yazıldı. (ولكم فى القصاص حيوة ياأولى الالباب) ve sizin için kısasta büyük bir hayat vardır, ey ülül-elbab, ey akıl sahipleri, binaenaleyh kısası adl ü merhamet-i İlâhiyyeye yaramaz fena

bir şey zannetmeyiniz de «ولكم في القصاص حيوة» vecize-i bâligasını düstur-ı aslî tanıyınız. Bunu böyle tanıdıktan sonra afivle amel ederseniz çok büyük bir fazilet olur. Aksi halde Arabın yaptığı gibi hadd-i kısastan fazlaya tecavüzle mukabele bilkatil ve diğer işkence ve azap, nasıl bir zulüm ve cinayet ise katl-i nefse karşı hükm-i İlâhi yalnız afivdir demek dahi beşeriyyetten hakk-ı hayatı selbedecek büyük bir cinayet olur. Kısas hakkı hayatın ve ismet-i nefsin muktezasıdır. Meşrutiyyet-i kısasta zevil'ûkul olan beşer için büyük bir hayat vardır. Ve afvin kıymeti buna müteferridir. Gerçi nefs-i kısas izale-i hayattır. Ve izale-i hayatın ayn-ı hayat olması mütenakız görünüyor. Lâkin ayn-ı zamanda bigayr-i hakkin izale-i hayata karşı zıdd-ı hayat olan kısasın meşruiyyeti de hayatın en büyük müeyyidesidir Evvelâ, bu hem kaatil olmak istiyecek kimse, hem de katledilmek istenilen kimse hakkında hıfz ı hayata bir sâik-i kavildir. Çünkü kaatil olmak istiyen öldürülürse öldürülmeğe müstahak olacağını bilmiş olursa, bermukteza-yı akıl katilden vazgeçer ve binaenaleyh hem kendisi zîhayat kalır, hem de karşısındaki. Sâniyen, bunda bu ikisinden başka umumun hakk-ı hayatını da bir temin vardır. Çünkü bu suretle katlin önüne geçilmesi bu ikisinden başka bunlarla uzaktan yakından alâkadar olması melhuz bulunan insanların dahi baka-yı hayatına ve ehemmiyetine bir zamandır. Zira bir kaatil ile maktulün alâkadarları beyninde husumet ve fitneye ve bu da büyük muharebelere sebep olabilir. Erbab-ı ukul için bu katle mâni olacak olan bihakkın kısasın meşruiyyeti, bütün bu fitnelerin, heyecanların önüne geçeceği için umumun hayatına sebep ve hakk-ı hayatına zaman olur. Bu faide ise bihakkın kısas suretiyle olmıyan mütecavizane katillerde ve afvin mecburiyeti takdirinde mevcut değildir.»

Katil beş kısımdır ve şer'an cümlesi de haramdır.

1 — Amden katildir. Bir adamı tüfek, bıçak gibi bir cerh aletiyle kasden vurup öldürmektir.

2 — Şibih amıddır. Tüfek ve bıçak gibi bir cerh aletinden başka - sopa ve taş gibi - bir şeyle birini öldürmektir. İmam-ı Âzam'la İmam Muhammet amden katli insan vücudünün tahammül edemiyeceği bir şeyle vurup öldürmektir diye tarif ettiklerinden şibih amıd onlara göre amden katildir.

3 — Hataen katildir. Bir adamı kasta makrun olmaksızın yanlışlıkla öldürmektir. Bu hata iki nevidir: Biri failin zannında hatadır. Av zanniyle birine kurşun sıkıp öldürmek gibi. Öteki fâilin fiilinde hatadır Ava atılan kurşunun birine isabetle öldürülmesi gibi.

4 — Hata mecrasına giren katildir. Failden icapsız zuhûr eden ölüm, yüksek bir yerden kazaen birinin üzerine düşüp onu öldürmek gibi.

5 - Ölüme sebep olmaktır. Malı olmıyan bir yerde kazdığı kuyuya bilmiyerek birinin düşüp ölmesi gibi.

Bunlardan amden katlin mucibi (كتب عليكم القصاص في القتلى) âyeti veçhiyle kısastır. Çünkü amden katil kâmil bir cinayet olduğundan ona terettüp eden ukubetin de tam ve kâmil olması lâzımdır. Ancak Cenab-ı Peygamber (ادرؤا الحدود بالشبهات) buyurduklarından ve hudut'da kısas da dâhil bulunduğundan ölümde şüphe kaim oldukça kısas icra edilmiyerek tazir ile iktifa olunur.

Amden katilden maada katillerin mucibi diyettir. Ancak şibih amıdda bir kimse diğerini sopa ile vurup o vurmadan vurulanın bir uzvu müteessir olsa kısas lâzım olur.

Ölüme sebebolma halinde diyetin lüzumu sebebolanın sebebiyyet verdiği fiili haksız olarak işlemesiyle meşruttur. Sebebiyyet veren haklı olursa ona diyet lâzım gelmez. Meselâ bir kimse kendi mülkünde bir kuyu kazıp ona biri düşerek telef olsa sebebolan kendi mülkünde tasarruftan ileri gelme bir fiilin neticesi olmak ve ölümde müteaddi olmamak hasebiyle diyet icabetmez.

Tesebbüben katilden maada ölümlerde öldüren ölenin miras ve vasiyyetinden mahrum olmasını mucip olur.

Amdın katilde hadis muktezasınca şüphe bulunursa katilden kısas sakıt olmakla beraber ölüm gibi büyük bir musibete sebep olduğundan kaatil tazire müstahak olduğu gibi şibih amıdda dahi diyetin lüzumiyle beraber kaatile tazir lâzım gelir.

Kısasın yedi şartı vardır:

1 — Ölünün veresesinin kısası istemesi.

2 — Kaatilin mükellef yani akilbaliğ olması

3 — Maktul kaatilin fer'i yani kaatilin evlât ve ahfadından biri olmaması.

4 — Maktulün veresesi içinde kaatilin fer'i olmaması.

5 — Ölü, öldürenin memlûkü olmaması.

6 - Kaatilin ikrah (zorlanma yüzünden isteği olmıyarak) ile mükreh olmaması.

7 — Kısas sırasında maktulün bütün veresesinin hazır bulunması.

Eski İslâm hükümetleri gibi Osmanlılar da bir zamanlar şer'ın tâyin ettiği cezaları

tatbik ettikleri halde sonradan kabul olunan ceza kanunlariyle ceza usullerini değiştirmişler ve idam cezasını da birtakım kayıt ve şartlara tâbi tuttukları gibi diyet usulünü kaldırmışlardır.

KISMET (قسمت) [*Fık.*] Şâyi' hisselerin ayrılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Taksim etmek demektir. Kısmet, «kısmet-i cem'» ve «kısmet-i tefrik» namlariyle ikiye ayrıldığı gibi bunlardan herbiri de «kısmet-i riza» ve «kısmet-i kaza» adlariyle yine ikiye ayrılır.

KISMET-İ ASKERİ (قسمت عسکری) [*İda.*] Yeniçerilerle askerî mensuplarından ölenlerin terekeleriyle hüccet ve sair evrakının tanzimi münasebetiyle kazaskerlerle onlar tarafından emr-i âli ile gönderilen memurlar vasıtasiyle tahsil olunan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Terekelerin paralarının taksimi işiyle meşgul olan memura «Kassam» denilirdi.

KISMET-İ GANAİM (قسمت غنائم) [*Fık.*] Ganimet mallarının mücahitler arasında taksimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kısmet-i haml ve nakil», «kısmet-i mülk» olmak üzere iki nev'e ayrılır:

1 — Kısmet-i haml ve nakil; dâr-ı harbde elde edilen ganimetleri nakledecek vasıtaların azlığına mebni hisseleri nispetinde askerlere muvakkaten tevzi ve tahmil etmekten ibarettir. Dâr-ı İslâm'a avdet edince ellerinden alınarak aralarında kısmet-i mülk ile taksim olunur.

2 — Kısmet-i mülk; Dâr-ı İslâm'a getirilen ganimet mallarının beşte biri Beyt-ül-mal'e alındıktan sonra kalanının mücahitler arasında hisselerine göre tevzi edilmesidir.

KİSMET-İ KAZA (قسمت قضا) [*Huk.*] Müşterek mülk sahiplerinin bazısının isteği üzerine hâkimin cebren ve hükmen taksimi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KISMET-İ RİZA (قسمت رضا) [*Huk.*] Müşterek mülk sahiplerinin istekleriyle yapılan taksim yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KISMET-İ TEFRİK (قسمت تفریق) [*Huk.*] Her cüz'ünde şâyi' olan hisselerin şuyuunun izalesi suretiyle ayrılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. İki kişiye ait olan bir arsanın ikiye taksim edilerek herbirine birer kısmın verilmesi bu kabildendir.

KISSADAN HİSSE (قصه دن حصه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ders alma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Çün hisse imiş kıssadan ehl-i dile maksud
Maksat nedir anla bil ey ârif ü dâna
Ruhi

KISSAHAN (قصه خوان) [*San.*] Hikâye, masal söyliyen sanatkâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bunun yerine «meddah» tâbiri kaim olmuştur. Kıssahan'ın menşeiyle mahiyeti hakkında tetkikat yapan kıymetli müdekkik Refik Ahmet Sevengil (İstanbul Nasıl Eğleniyordu, Ahmet Kâmil Matbaası, 1927) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Eski Türkler arasında millî menkıbeleri, kahramanlık hikâyelerini manzum olarak terennüm eden ve aynı zamanda sazlarını çalarak halkı eğlendiren «Ozan»lar vardı. Araplar arasında İslâmiyetten evvel başlayıp sonraları da devam eden ve aynı şekilde hurafelerle karışık kıssalar nakleden adamlar vardı ki (kassas) tesmiye edilirler, gerek halk, gerek sultanlar arasında rağbet görürlerdi. İranlılar arasında da aynı işi yapanlar «kıssahan» diye yâdedilirlerdi. Bunlar İran an'anesini canlandıran (Şehname) yi de ezberden bildikleri, icap ettikçe okudukları için aynı zamanda (Şehnamehan) ismini almışlardı.

«Türkler Anadolu'da kasabalar, şehirler tesis edip yerleştikten sonra aşiret hayatına ait olan (Ozan) lar da yavaş yavaş hayattan silinmiş, İslâmiyetin tesiriyle kıssahanlık Türkler arasında da taammüme başlamıştır.

«Türkler arasındaki bu ilk kıssahanların naklettikleri hikâyeler de bittabi İslâmî mevzulara aitti ve bu meyanda bilhassa İslâm kahramanlarının hayat ve menkıbeleri anlatılır, o zamanki dinî hayat tesiriyle halk bunları büyük bir zevk ile dinlerdi.

«Dinî membalardan aldıkları mevzularını dinî içtimalarda anlatan ekseriya bu kabil manzum naatlar, münacatlar ve hükümdarlar hakkında methiyeler okuyan bu ilk kıssahanlara «muarrif» denilir, hükümdar saraylarında Peygamberin ve eshabının hayatından, gazvelerinden ve muahhar devirlerdeki İslâmî fütuhattan, siyer-i nebevîden bahsetmeyi meslek ittihaz edinen kimseler «siyerci» unvaniyle yâdedilirdi. Bunlar gitgide mevzularını gayr-ı dinî sahalardan almıya ve «kıssahan» ismiyle yâdedilmeğe başlamışlardır. Daha Timur devrinde de sarayda kıssashanların mevcut olduğuna dair kayıtlara tesadüf edilmiştir.

«Kıssahanlar, gayr-ı dini mevzuları nakle başladıkları zaman halkın fazla alâkasını temin için hikâyelerinde bahsi geçen hayvanat ve sairenin seslerini taklit ve türlü mudhik fıkralar intihap etmeğe başlamışlar, iş bu sahaya dökülünce açık saçık, hattâ müstehcen hikâyeler, fıkralar, kıssalar kıssahanların en fazla rağbet gören mevzuları arasına girmiştir.

«Bazı kıssahanlar, peygamber ailesini, din imamlarını ve hükümdarları medih ve sitayiş eden fıkralar da naklettikleri için gitgide «meddah» namını almışlar, bilâhara bu nam umumileşmiş; kıssahan, neden bahsederse etsin «meddah» namiyle zikredilegelmiştir.

«İlk zamanlarda Türkler arasında «kıssahan», «Şehnamehan», «meddah» tâbirleri müteradif kelimeler halinde kullanılmış, bilhassa on birinci asırdan itibaren «meddah» daha ziyade şöyle bulmuştur.

«Kıssahanlar, meddahlar muntazam bir tahsil görmemiş olmakla beraber az çok edebî terbiye almış, zeki ve istidatlı kimselerdi. Ekseriya yerinde bilbedahe zarif sözler düşürdükleri de olurdu. Hele kübera konaklarına, saraylara dâhil olanlar içinde hayli tahsil ve terbiye görmüş, fikrî seviyesi yüksek kimseler de vardı ve bunlar padişahlara, vezirlere musahiplik, nedimlik gibi vazifeler ifa ederler, kendilerini sevdirdikleri ve aynı zamanda zeki ve zarif kimseler oldukları için efendilerinin en gazaplı zamanlarında münasebet getirip hoş bir söz, güzel bir nükte ile hem onların hiddetlerini tâdil ederler, hem ihsana mazhar, hem de arada gerek kendilerinin, gerek sair birçok kimselerin matlaplarını temine muvaffak olurlardı.

«Selçuk hükümdarlarının saraylarında Ozanlar, kıssahanlar, meddahlar bulunduğu eski eserlerde mukayyettir. Osman oğulları hanedanı da bu an'aneyi Selçuklardan almışlardır. Yıldırım Bayezit'in bilhassa (Kör Hasan) adlı bir Arap mudhik'i, o zaman bütün sarıklıların kellelerini satırdan kurtaran bir tek sözüyle tarihe geçmiştir.

«Yıldırım Bayezit bir defa kadıların suiistimallerine kızmış ve hepsinin birden idamını emretmişti. Vaziyet vahimdi. Hocaları telâş almıştı. Aynı zamanda bütün kadıların birden idamı bir mesele tahaddüsüne de meydan verebilirdi. Bu sırada (Kör Hasan) kadıların yerine Bizanstan keşiş getirtilmesini tavsiye edip padişahı güldürmüş, bu suretle Yıldırım Bayezit'in hiddeti geçince de kadıların afvını temin etmek kabil olmuştur.

«İkinci Sultan Murat'ın sarayında kıssahanlardan başka ozanlar da vardı. (883) de Fâtih Sultan Mehmet'in sarayında (Mustafa) adlı bir kıssahan ile (Balaban Lâl) ve (Ömer) adlı iki nedim mevcut idi. İkinci Selim zamanında şöhret bulan ve saraya kadar dâhil olan (Nakkaş Hasan) ve (Çok yedi Reis), letafet ve şirinkârlıkta taklit ile meytayı güldürür acayip mudhikler idiler ki istima eden giran can ukalâ dahi güle güle ölürlerdi.

«Bunlara muadil nice mukallit mudhikler İkinci Selim'in meclislerine neşat verirler, ihsan ve atıyye alırlardı. Onuncu asır sonlarında ve on birinci asırda bilhassa kıssahan ve meddahlar müfrit bir rağbet görmüşlerdi. Bunlar tahtırevanlar üzerinde ellerinde çevkân, bellerinde mecmualar olduğu halde fesahat ve belâgat üzere kıssa okurlardı. Kahvehanelerde mutripler ve hanendeler gûnagûn fasıl yaparlar, gazelhanlar insanı mestederlerdi.

«Fasıl aralarında meddahlar hikâyeler nakline, taklitler yapmağa başlarlar, dinliyenlerde can bırakmazlardı.

O zamanki kahvehanelerin bugünkü barlardan farkı yoktu. Halk muhtelif numaralar görüyor, «Mahbub-i cihan rakkaslar»ın oyunlarını seyrediyor, müzellef köçekler işveye, ahali haz ve neşveye geliyordu.»

• **KISSAPERDAZ** (قصه پرداز) [*Hal.*] Hikâye, masal söyliyen mânasına gelir bir tâbirdir Bunu sanat edinenlere «kıssahan» denilir.

Feyzbahş olsa eğer tâb'ı suhangûyum olur
Kıssaperdaz-ı maani suver-i perde-i râz
Nef'i

KISSİS (قسيس) [*Hal.*] Papaz, rahip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Keşişin Arapça şeklidir.

Turfa kıssisi sanemhane-i aşk-ı ezeliz
Bank-i Hakkı fem-i nakustan ısga ederiz.
Üsküdarlı Hakkı Bey

• **KISTELYEVM** (قسط اليوم) [*İda.*] Bir güne isabet eden kısım, bir günün hissesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kıstelyevm icra etmek, devamsızlık yahut herhangi bir kabahattan dolayı gün hesabiyle maaş kesmek demektir.

• **KISTEYN MEVACİBİ** (قسطين مواجب) [*Mal.*] İki kıst ulûfe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel maaşlar üçer aylık olmak üzere senede dört defada verilirdi. Bunların herbirine kıst mevacibi denildiği gibi iki kısta da yani altı aylığa da kısteyn mevacibi denilirdi. Kıst; hisse, parça; taksit demektir.

• **KIST MEVACİPLERİ** (قسط مواجبلری) [*Mal.*] Üç aylık ulûfe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel maaşlar üçer aylık olmak üzere senede dört defada verilirdi. İşte bunların herbirine kıst mevacibi denilirdi. Arapça kıst; hisse, parça; taksit demektir

• **KIŞLAK** (قشلاق) [*Mal.*] Kışın otundan ve suyundan istifade olunan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yaylak gibi

kışlak da biri Defterhane-i Âmirede bir veya birkaç kasaba ahalisine terk ve tahsis olunan kışlaklardır ki otundan, suyundan ancak kendilerine mahsus olan mahaller halkı istifade edip başkaları istifade edemez. İstifade edenlerden tahammüllerine göre mirî için kışlakıyye namiyle resim (vergi) alınırdı. Bu gibi kışlaklar alınıp satılmaz ve tapu ile kimseye tasarruf ettirilmez. Ahalinin rızası olmadıkça ziraat da olunamaz.

İkinci kısım; bir veya birkaç şahsın tapu ile tasarruflarında olan yerlerdir ki bu türlü kışlaklar bütün hükümlerde ekilen araziden farklı değildir. Yalnız bundan kışın çıkılarak otundan ve suyundan istifade olunur. Bu türlü kışlaklardan istifade hakkı yalnız tapu ile müstakillen veya müştereken mutasarrıf olanlara mahsustur.

KIŞR (قشر) [*Sof.*] Bâtın ilmini fesattan muhafaza ve ona nigehbanlık eden zâhir ilmi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kışr; kabuk demektir. «Istılahat-ı Meşayih» de (Osman Erkin'in hususi kütüphanesinde müellifin el yazması nüsha, Mevlevi Hâlit) bunun için şu tafsilât vardır: «Erbab ı ahval ve ashab-ı mükâşifatın reviş-i hâsından ibaret olan tarikate nispetle kışr mesabesinde olduğu gibi tarikatta tevhid-i hakikatin zuhûrundan ibaret olan hakikate nispetle kışr'dır. Hakikat lübül-lübtür. Şeriat ve tarikat hakikatin husulü için vesile ve sebeptir ve hakikatle bizzat maksut olan icad-ı marifettir. Şeriat ve tarikat husul-i marifet için alet ve vesiledir. Bu halde şeriat tarikatin, tarikat hakikatin kışrı ve hakikat magz (özü, içi) mesabesindedir. Nitekim Gülşen-i Raz'da buyurulmuştur (nazm).

شریعت پوست مغز آمد حقیقت
میان این وان باشد طریقت

KIT'A (قطعه) [*Ede.*] İki beyitten ibaret nazım parçasına verilen addır. Ekseriya birinci ve üçüncü mısraları serbest, ikinci ve dördüncü mısraları kafiyeli olur. Kıt'aların iki beyitten fazla olanlarına «kıt'a-yı kebire» denilir. Başlı başına bir mâna ifade eder. Bir kıt'a ile güzel bir şiir yazmak mümkündür. Kıt'alarda en ziyade hakîmane, ârifane sözlere tesadüf olunur. Tehzil ve tenkit vâdilerinde de olanları vardır.

Sana ey nur-ı mücessem nice teşbih edeyim?
Yok iken vech-i şebeh taze nihal-i çemeni.
O bulur came-i sebzin-i varakla revnak,
Sen ise ahsen olursun çıkarıp pireheni.
İbn-i Kemal

Yâ Rab ne eksilirdi derya-yı izzetinden,
Peymane-i vücude zehrap dolmasaydı?
Azâdeser olurdum asib-i derd ü gamdan,
Ya dehre gelmeseydim ya aklım olmasaydı.
Ziya Paşa

Mukteza-yı hükm-ü kanun-i tabiat böyledir:
Düşmek üzre yıldırım ekser muallâ tak arar.
Çok mu namerdin felâketten selâmet bulması,
Herkese gelmez belâ erbab-ı istihkak arar.
Eşref

---

§ [*San.*] Güzel yazı ile yazılmış küçük levhalara da kıt'a denilir.

§ [*Ask.*] Ordu veya fırkayı teşkil eden cüz-ü tamların herbirine verilen addır.

§ [*Öl.*] Bir dönümden eksik olan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski kanun hükümlerine göre âlâdan 70-80, ortadan 100, ednadan 130 dönüm kadar olan araziye de «çiftlik» denilirdi.

KITMİR (قطمير) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. İkiye bölünen «nakir» in bir bölümüne kıtmir denilir. «Miskal» in dörtte birine «denk», dörde taksim edilen deng'in herbirine «kırat», dörde ayrılan kırat'ın herbir kısmına «buğday», dörde ayrılan buğday'ın herbirine «fitil», ikiye ayrılan fitil'in herbirine «nakir», ikiye ayrılan nakir'in beherine «kıtmir», yine ikiye bölünen kıtmir'in herbirine «zerre» denilir.

KIYAFETNAME (قیافتنامه) [*San.*] Bir insanın el, ayak, burun gibi âzasiyle simasından ahlâkını anlamak ilmine dair yazılan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna (İlm-i sima) da denir.

§ [*Kıy*] Muhtelif devir ve milletlere ait elbise biçimlerini gösterir Kitap ve albüm hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KIYAM BİLLÂH (قیام بالله) [*Sof.*] Rüsumdan bilkülliyye feragat ve seyr-i anillâh, billâh, fillâh suretiyle mânevi menzillerin hepsini geçtikten sonra hâsıl olan baka billâh mertebesindeki istikamet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muhyiddin-i Arabî Allah lâfzındaki ha mertebelerin sonu gayb-ı mutlak olduğuna delildir demiştir.

KIYAM LİLLÂH (قیام لله) [*Sof.*] Gaflet uykusundan uyanık olmak ve seyr-i ilâllah'da gaflet halinden berî bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KIYAS (قیاس) [*Fık.*] Lûgatte bir şeyi diğer bir şeyle ölçmek demek olan kıyas, ıstılah olarak bir meselenin hükmünü o meseleye mümasil ve müşabih olan diğer bir meselede izhar etmek yerinde kullanılır. Birinci meseleye «mâkis-ün-aleyh» veya «asıl», ikinci meseleye «mâkis» veya «feri'» ve bu iki mesele arasında mevcut olan veçh i müşabehet ve mümaselete de «menat-ı hüküm» denir.

Kıyas; vecih itibariyle iki kısımdır: Kıyas-ı celi, kıyas-ı hafi.

Kıyas-ı celi — Asıldaki illeti ferde vücudu zâhir ve zihne mütebadir olan kıyastır.

Kıyas-ı hafi — Sebebi gizli olan ve zihne birden gelmiyen kıyastır.

Hukukî ve kanunî kıyaslar da yapılır. Yalnız ceza hukukunda kıyas caiz değildir. Çünkü kıyas yoliyle cürüm ve ceza ihdas etmek kanunsuz, cürüm ve ceza olmaz, kaidesine uygun düşmez.

Gark eder âlemleri bir katra âb-ı mağfiret
Var kıyas et vüs'ati derya-yı rahmet nidügün
Baki

KIYASA MUHALEFET (قیاسه مخالفت) [*Ede.*] Lisanı (dili) doğru söyleyip doğru yazanların usulüne uymamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üstad Tahir Olgun (öl. 1951) (Edebiyat Lûgati) nde başlıca üç şeyden hâsıl olduğunu söyliyerek şu tafsilâtı veriyor:

«1 — Nazımda vezne uydurmak için bir kelimenin telâffuzunu değiştirmek, meselâ harfini hazfetmek, yahut hecesini uzatmak ve kısaltmak. yahut teşditli bir heceyi teşdidsiz, teşdidsiz bir heceyi teşditli okumak.

«2 — Sarf ve nahve ait kavait hatası yapmak.

Tevfik Fikret'in:

Duvaklı bir gelin süsü verirdi karşı sahile
Gubar-ı nura benzeyen hafif ü sâf bir nikab

Beytindeki (karşı sahil) tâbiri kıyasa muhaliftir. Çünkü o makamda (karşıki sahil) denilir.

Nabi'nin:

Zen merde, civân pire, keman tirine muhtaç
Ecza-yi cihan cümle biri birine muhtaç

Beytindeki (bir) kelimesinin hecesi uzatılmış. Namık Kemal Zade Ali Ekrem'in:

Târihtir âlemde nice ilmin esâsı
Tarihtir i'lâ eden azmayiş-i nâsı

Beytinde (âzmayiş) kelimesinin meddi kısaltılmıştır.

Ziya Paşa'nın:

Her şahsı harim-i Haka mahrem mi sanırsın

Mısraındaki (hakka) kelimesi şeddeli olmak lâzım iken şeddesiz.

Sadhezar terbiyye etsen bîedeb olmaz edib

Mısra-ı meşhurundaki terbiye lâfzı da şeddesiz olmak icabederken şeddeli olarak kullanılabilmiştir.

«Bir vakıt çıkan (İkdam) gazetesinin bir nüshasında gördüğüm «Beş senelik bir emekten sonra tramvaylarımızı, o da kısmen kehrüba ile işletebildik» fıkrasındaki (kehrüba) elektrik mânasına kullanılmıştır. Araplar, elektriğe (kehrüba) diyorlarsa da biz, o lâfzı malûm mâden mânasında kullanırız.

Amid'li Hâmi'nin:

Giyip esvab-ı kemali, takın âdapların

Mısraındaki âdaplar da kaidesine uygun değildir.

«İşte bu gibi şeylerden kıyasa muhalefet denilen kusur hâsıl olur.»

KIYAS-I FUKAHA (قیاس فقها) [*Fık*] Fakihlerin fıkıh meselelerine dair kıyas yoliyle verdikleri hükümler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fakihlerin kıyası demektir.

KIZIL ABA (قزل عبا) [*Kıy.*] Lokma dikişli kırmızı üst dolamanın adıdır. Devşirme suretiyle alınan hıristiyan çocuklarına giydirilirdi.

KIZIL AKÇA (قزل آقچه) [*Mes.*] Bakır paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Mangır» da denilirdi Rengi yüzünden bu tâbir meydana gelmişti.

Üç sülüse bir kara kuruşu bozda rüzgâr
Birisi kalp, biri kızıl, birisi zuçuf
Sarraf-ı dehr dedi görünce bu haleti
Üç sülüs kem'ayarına, kuruşa yuf
Nâbi

KIZIL ALTIN (قزل التون) [*Mes.*] Darphaneden tedavüle yeni çıkarılmış, çil altın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kapusunda karakullukcu iken zengi-i Şâm
Her seher zir-i serinde bir kızıl altın bulur
Sâbit

KIZILBAŞ (قزلباش) [*Hal.*] Rafizi; mecaz yoliyle dinsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Gül leşker çekti sahra-yı çemende lâleye
Rum şahıdır ki azm kıldı kızılbaş, üstüne
İshak Çelebi

KIZILCA MÜSELLİM (قزلجه مسلم) [*Ask.*] Rumeli'deki teşekküllerden birinin adıdır.

Anadolu'dakilere yalnız «müsellim» denilirdi. Müsellim; Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında teşkil edilen süvarı askerine verilen addır.

Rumeli'deki müsellimlerin otuz neferi bir ocak itibar olunmuştu. Sefer vukuunda bunların beş neferi gider, yirmi beşi «yamak» namiyle kalırdı. Sefere gidenler yamaklardan harçlık namiyle ellişer akça alırlardı. Sefer olmadığı zamanlarda harçlık namiyle bir şey verilmezdi. Müsellimlere birer çiftlik miktarı yer verilirdi. Çiftlikte hâsıl olan her birinin öşür resmi timar namiyle kayıtlı idi. Nöbeti münasebetiyle sefere giden fazla olarak timar sahiplerinin reayadan aldıkları gibi yamaklardan da öşür ve resim alırlardı. O sene gidenleri ağnam resmi de vermezlerdi.

Bir zamanlar harbe iştirak eden müsellimler yeniçeri teşkilâtındaki sipahi bölüklerinin maksadı temin etmeleri üzerine sonraları top çeken manda ve öküzlerin ve topların alât ve edevatının muhafazası, kale muhasarası esnasında metris yollarında ve pusularda topların saklanması, askerin geçeceği yerlerdeki yolların yapılması, köprülerin tamir edilmesi ve zahire nakliyatının temin olunması gibi ordunun geri hizmetleri ile tavzif olundular.

Müsellimler; ordunun önünde balta ve kürek ile sefere giderlerdi.

Rumeli'deki müsellimlerin arasına epey zaman sonra kıptilerle hıristiyanlar da karıştı. Hattâ bunlar ekseriyeti teşkil etti. Bu devir artık müsellimlerin ordu atlı hizmetlerinden ayrılarak amele taburları hizmetini gördükleri zamandır.

Müsellimler bin tarihinden sonra lâğvedilmiş, çiftlikleri timar ve zeamet haline kalbolunmuştur.

KIZIL ELMA (الما احمر) [*Hal.*] Osmanlı Türkleri tarafından Roma'ya verilen addır. Bununla beraber zafer sonucunu da gösterirdi. Üçüncü Selim zamanına kadar kızıl elma'dan anlaşılan mâna bu idi. Hattâ bu sebebe mebni Nizam-ı Cedid'in ihdasına karşı isyan eden yoldaşlar, böyle bir nizama ihtiyaç olmadığını ispat için galeyana gelmişler, «Hemen bize düşman göstersünler, dalkılıç olup düşman ordusuna dalarız, harabederiz ve kralın tahtını başına geçirip Kızıl Elma'yadek gideriz» demişlerdi.

Daha evvelki zamanlarda da Kızıl Elma yeniçerilerin bir türlü ağzından düşmezdi. Bu sözün aslı şu idi: «Ehl-i İslâm Kızıl Elma'ya değin fethedecektir.»

Kızıl elma halk lisanında da dolaşırdı. Fakat aslını ve esasını bilen yoktu. Peçevî (c. 1, s. 115) diyor ki: «Ehl-i İslâm Kızıl Elma'ye değin fethetseler gerektir deyu lisan-ı halkta şâyi'dir. Lâkin bu kelâmın me'hazi ve sebebi malûm değil idi.» Kendi bile bunun menşeini «Sultan süleyman Han-ı Gazi merhumun gazevatın kefere tarihinden tercüme esnasında» anladı. Peçevî'nin tercüme ettiği kısım şudur:

«Bu dahi malûm ola ki Büyük Kurone varuşunda yılda bir muayyen günde bütün varoşun ve etraf ve cevanibinin sagir ve kebiri ve civan ve piri taşra sahraya çıkaralar ve ol sahrada olan Kızıl Kurone de oğlancıklar ve papaslar bir eski türkü ırlarlar. Kızıl Kurone dediği kızıl elmadır, sınır taşı gibi bir alâmet için vaz olunmuştur. Irladıkları türkünün meali ve neticesi:

«Türk padişahı cümle kuvvet ve azametiyle bu mahalle değin gelse gerektir. Ve bunda Allahü Taalâ emriyle fevt olsa gerektir. Ve Allaha itimat olunsun ki Türk padişahı olkadar yukarıya gide tâ ki (Kurone) ye vara. Nemçe memleketinde çok şenlik kalmaz. Zira Kurone şehri uzak yerde vâki olmuştur. Şöyle ki yeryüzünün aşağı tarafına düşmüştür. (Rod) suyu yanındadır ki ol andan deryaya dâhil olur.»

Bu malûmattan anlaşılıyor ki Kızıl Elma hayalî bir şey değildir. Peçevî'nin tâbiri veçhile «sınır taşı gibi bir alâmet için vaz' olunmuştur.»

«Evliya Çelebi'nin de (c. 6, s. 235) Kızıl Elma'ya dair verdiği malûmat hayalî olmaktan ziyade maddîdir. Evliya Çelebi (Budin) de bir «Kızıl Elma Sarayı», (Estergon) da da bir «Kızıl Elma Camii» tasvir ediyor.

Kızıl Elma'yı bizzat görenlerin verdikleri bu malûmattan anlaşılıyor ki, Kızıl Elma, eski devirlerde Türkün zafer gayesi, fütuhatın serhaddidir. Macaristan'da idi. Turan'da değildi. Kızıl Elma denildiği zaman, şairane ve hayalperverane bir gaye mevzu-ı bahis olamazdı. Kızıl Elma maddeten mevcuttu. Bu Peçevî'nin verdiği malûmata göre «Kızıl Kurone» idi. Bu tâbiri Enkürüs seferlerinden dönen gaziler bütün halk beynine yaymışlardı. Hattâ yeniçeriler Macaristan seferlerinin menkibelerini ancak eski gaza destanlarında okudukları devirlerde bile Kızıl Elma'nın hâtırasını zihinlerinden çıkaramamışlardı. O suretle ki Kızıl Elma, Türk lisanında, saltanatlar yıktıktan sonra erişilecek bir zafer müntehası gibi kullanılmağa başlamıştı. Türkün anladığı en son ve en uzak coğrafî nokta, Kızıl Elma idi.

Kızıl Elma adının Roma'nın en meşhur binası olan St. Pierre kilisesinin üzeri kurşun

yerine kırmızı bakır kaplanmış bulunmasından ve yuvarlak olmasından verilmiş olduğunu söyliyenler de vardır. Roma İmparatorluğunu Atti'â'nın kumandasında Asya'dan gelen Türkler parçalamış olduğu gibi Attilâ'dan bin sene sonra gelen Osmanlı Türkleri de bu yolu takip ederek Roma'yı almayı kendileri için millî ve siyasi bir gaye yapmışlardı. Osmanlı Türkleri Viyana'yı aldıktan sonra Roma üzerine yürüyeceklerdi. Gedik Ahmet Paşa dahi İtalya'nın cenup kapısına bu maksatla geçmişti.

Ziya Gökâlp'in «Kızıl Elma» adındaki manzum eseri bu ideali yaşatır ve okunmağa değer.

Hele nuş etsün imrudi kadehten âb-ı rummanı
Kızıl Elmayedek hükmeyler ol tuffaha-i gabgab
Sâbit

KIZIL ERİK FIRTINASI (قزل اريك فورطنه سى) [*Tak.*] Haziranın ilk haftası içinde süreksiz bir fırtınanın adıdır. Eriklerin kızarmağa başladığı zamanda estiği için bu ad verilmiştir.

KIZIL EŞİK (قزل اشيك) [*Sof*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» da Hazret-i Pîr postunun yanında bir makamdı Buna «Niyaz taşı», «Mürüvvet taşı» da denilirdi. Burada niyaz edilirdi: Yeni tâlib ikrar verdikten ve meydan kapısı eşiğinde niyaz ettikten sonra rehberinin delâletiyle buraya gelir, niyaz ederdi. Rehber o sırada kendisine: «Bu makama bâb-ı mürüvvet derler, Meydan içerisine girildikte erenler cemali müşahede olunup ve maksada erileceği vakit erenler huzuruna varılıp niyazı kabul olunduğu mahaldir» derdi.

KIZIL KÂFİR (قزل كافر) [*Hal*] Küfrünü izhar eden, koyu dinsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ah efendim, o herif yok mu, kızıl kâfirdi
Çünkü bir şey tanımaz, her nedense münkirdi
Mehmet Âkif

KIZIL KIRPIK AKÇA (قزل قيرپيق آقچه) [*Mesk.*] Bakır paralardan etrafı kırpık olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KIZIL KURUŞ (قزل غروش) [*Mus.*] Yabancı devletlerin altın paraları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı kuruşu kesilmeden evvel memleketler içinde ecnebi kuruşlar da tedavül etmekte idi. İki nevi ecnebi kuruş vardı. Birine kızıl kuruş denilip altın ecnebi sikkesine alem olmuştu. Hattâ Yıldırım Bayezit zamanında Eflak Voyvodası Mirçe vergiye bağlandığı zaman senede üç bin kızıl kuruş yani altın vermeyi taahhüt ediyordu. Eğer bu sikke kuruş diye yalnız olarak zikredilirse o zaman gümüş sikke demekti.

KIZIL MANGIR [*Mes*] (قزل مانغير) Prinçten kesilmiş olan mangırlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Bakır paralara «mangır» denilirdi.

KIZLARAĞASI (قزلر آغاسى) [*Sar.*] Saray memurlarının büyüklerinden birinin unvanıdır. «Dâr-üs saade Ağası» da denirdi. En eski zamanlarda şarkta, Roma'da ve orta çağlarda Abbasîlerde, Memlûk saraylarındaki siyah hadım ağaları Osmanlı saraylarında da vardı. Kızlarağası işte bu siyah hadım ağalarındandı. Ağa sarayın enderun kısmının en büyüğü idi. Mevkii kapı ağası ve daha sonraları mevkileri yükselen silâhtarağadan yüksek olup derecesi sadrazam ve şeyhülislâmdan sonra gelirdi. Asıl vazifesi sarayın kadınlara ait olan harem-i hümayun kısmına nezaretti. Emri altında harem-i hümayun hizmetinde diğer siyah harem ağaları da vardı.

XVI ncı asır sonuna kadar kızlar ağalığı hadım ak ağaların büyük âmiri olan kapı ağasına verilmiş ise de hicrî 995 (1587) senesinde Habeşî Mehmet Ağa Dâr-üs-saade ağalığını ak ağalardan ayırmağa muvaffak oldu. Ölümü üzerine yerine tâyin olunan eski saray ağası Server Ağa saray takımı ile taşra halkının ülfet ve ihtilâtını ihlâl eylediğinden azledilerek kapı ağası Bosnalı Mehmet Ağaya ilâve-i memuriyet olarak verilmek suretiyle kızlar ağalığı tekrar ak ağalara geçti. Hicrî 1003 (1594) senesine kadar böyle devam ettikten sonra bu vazife yine siyah hadım ağalarına intikal ederek saltanatın devam müddetince onlarda kaldı. Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında (Abdülhamit, Yıldız Hâtıraları, Milliyet Matbaası, 1931, s. 101) son devirlerdeki kızlar ağalığını şöyle anlatır:

«Yıldız sarayında elkab-ı resmîsi (Dâr-üs-saade ağası) olan bir kızlarağası vardı. Bütün Araplar bunun maiyetinde ve buna merbuttu. Dâr-üs-saade ağalığı Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiş eski saray usulünde en mühim makamlardan biri idi. Osmanlı İmparatorlarının sarayında silâhtar ağalığı ile Dâr-üs-saade ağalığı sarayın bütün erkân ve müstahdemi üzerinde olduğu gibi devlet teşrifatında da sadrazam ve şeyhülislâmdan sonra gelen bir memuriyet idi. Kızlarağası harem-i hümayuna ait hususatın kâffesine nezaret ederdi. Gerek Sultanlar dairelerinin, gerek baltacı ve teberdarların âmiri kızlarağası idi. Yavuz Sultan Selim zamanında Haremeyn'e ait vakıflara bakmak vazifesi de kızlarağasına verilmişti.

«Eskiden kızlarağasına (Büyük Ağa) derlerdi. Bunların kendilerine mahsus üniforması, Selimî amâme ve kenarı sırmalı hil'at, bir de sincabî kürkten ibaretti. Bellerinde mücevherli ve altın zincirli bir hançer bulunurdu. Her sene Hicaza giden sürre-i hümayunun tertibine hizmet etmek vazifesi de kızlarağasına mevdu idi. Sürre hazırlanıp hareket edeceği gün Kızlarağası üniformasını giyer, eline Dârüs saade ağalığına mahsus uzun asâyı alır ve sürrenin önüde giderdi. Bu asâ haremağalarının terbiyesine memuriyetlerinin alâmeti olmak üzere ihdas olunmuştur. Kızlarağası bu asayı yalnız sürrenin hareketi günü taşıyabilirdi. Sultan Mahmut'tan sonra kızlarağasının kıyafeti değişmiş ve gitgide azaltılarak nihayet alelâde bir süs haline getirilmişti.

«Sultan Hamit, cülûsunda hemşiresi Cemile Sultan'ın başağası Behram Ağa'yı Dâr-üssaade ağalığına tâyin etmişti. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında hemşiresi Cemile Sultan'ın dairesine pek çok gittiği ve bu hemşiresini pek sevdiği için taht'a cülûsunda bu daire müstahdemlerinden bazılarını hizmetine almış ve kendilerine mâdâmelhayat büyük mevki ve nimetler vermişti.

«Cemile Sultan sarayından ilk kızlarağası olarak Sultan Hamidin sarayına gelen Behram Ağa emsaline nâdir tesadüf olunur bir nüfuz ve şöhret kazanmıştı. Behram Ağa'nın dairesi bir aralık vüzera, ekâbir ve ricalin ziyaretgâhı olmuştu. Derviş Paşa, Rasim Paşa, Mazhar Paşa gibi tanınmış devlet adamları bu dairenin müdavimlerinden idi. Behram Ağa'nın devlet işlerine de müdahale ettiği ve ehemmiyetli azil ve nasıplara parmağını soktuğu işitiliyordu. Herhalde bir aralık Sultan Hamit sarayının en nüfuzlu adamı bu Behram Ağa idi.

«Bu tarihten sonra Sultan Hamit kızlarağasının nüfuzunu o derece kırmıştı ki haremağalarına merci olmaktan başka hiçbir vazifesi ve ehemmiyetleri kalmamıştı.

«Yalnız en son kızlarağası olan Abdülgani Ağa jurnalcılıkla temin-i mevki ve nüfuza çalıştığından bir faaliyyet-i mahsusa ibraz eder olmuştu. Birçok jurnalcılar kâğıtları Abdülgani Ağa'ya getirirler, onun vasıtasiyle takdime muvaffak olurlardı. Sultan Hamid'in jurnalcılığa verdiği itibar ve şebeke-i istihbaratın tekâmülünde gösterdiği itina dolayısiyle Abdülgani Ağa bir aralık hayli mergup olmuştu.

«Yıldız haricindeki hanedan saraylarının haremağaları hasbelicap Yıldıza geldikçe kızlarağasına müracaat ederlerdi. Yalnız Veliaht Reşat Efendinin haremağaları gelmezdi. Esasen Veliaht dairesi mensubîninden hiç kimsenin Yıldız'a gelmesine müsaade olunmazdı. En çok hazer edilen temas ve münasebet bu idi. Bunlarla hariçte bilmiyerek temas etmek bile korkunç avakıbı mü-telzim bir keyfiyet sayılırken o daire mensubîninin Yıldız'a gelip herhangi bir kimse ile görüşmelerine müsaade olunmıyacağı pek aşikâr idi Veliaht Reşat Efendi'nin müstahdemi ve mensubîni şöyle dursun, bizzat Reşat Efendi bile saraya gelemezdi. İki kardeşin yegâne münasebetleri her ay iptidasında Reşat Efendinin adamlarından birinin baş mabeyinci Hacı Ali Paşaya gelip taraf-ı şahaneden verilen bin beş yüz lira hususi maaşı almasından ve Reşat Efendi'nin başka bir arzusu varsa bunu gene Hacı Ali Paşa vasıtasiyle arzettirmekten ibaretti.

«Veliaht Reşat Efendi'den maada hanedan azası gerek bir istirhamda bulunmak ve gerek eyyam-ı mahsusada arz-ı tebrikât etmek için saraya geldiklerinde doğruca Çit Köşküne giderlerdi. Sultan Hamit bunları bazan kabul eder, bazan bilvasıta selâm gönderirdi. Yalnız ramazan münasebetiyle geldikleri zaman iftardan sonra kendilerini kabul eder ve herbirine ayrı ayrı atiyye verirdi.»

Namert isen görürsün elbette ruy-ı ikbâl
Kızlarağasının bak binlerce mâh elinde
Üsküdarlı Talât

KIZ OĞLAN (قز اوغلان) [*Hal.*] Genç erkek, bekâr, evlenmemiş kız yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kızlara (kız oğlan kız) da denilir.

Kız oğlan nazı nazın şehlevent avazı avazın
Belâsın ben de bilmem kız mısın oğlanmısın kâfir
Nedim

KİBAR-I MÜDERRİSİN (كبار مدرسين) [*İlm.*] «Musıle-i Süleymaniye» ile üst tarafındaki medreselerde müderrislik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar «mevleviyyet» e namzet idiler.

KİBREVİYYE (كبروية) [*Sof.*] Ahmet Necmeddin-ül-Kibrî tarafından kurulan tarikatin adıdır. Lâkabı kibrî, künyesi Eb-ül-Habab'tır. Ömer-ül-Hoyuki'nin oğludur. Hicrî 618 (1221) de Cengiz istilâsında şehiden irtihal eylemiştir. Kibrî'nin «Kayseri» de olduğu Ankara Salnamesinde yazılıdır.

Rüşt, fazilet, marifet ve kerametle şöhret bulmuştu. «Fevatih-ül-Cemâl» adlı bir kitap yazmıştır.

Tarikat silsilesi şöyledir: Ammar Yasir, İsmail Kasrî, Ruzbaha Baklî, Ebu Necip Abdülkahir Ziyaeddin Sühreverdi.

« Mir'at-it-Turuk» un beyanına göre şeyhi Ammar Yasir ise de Mısır'da Şeyh Ruzbahardan tarikati tekmil etmiş idi.

Bahaiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nuriyye, Rükniyye, Hemedaniyye, Nurbahşiyye, Berzenciyye adlı sekiz şubesi vardır.

KİK YAKADAN (كيك يقه دن) [*Hal*] Mecaz yoliyle can alacak noktadan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yâr ü agyar ile deryaya çıkar seyrane
Ehl-i dil âşık olan olta vurur kik yakadan
Lâ

KİLÂRDAR (كيلاردار) [*Vak.*] Yiyecek ve içecek şeyleri muhafaza ve lüzumlu yerlere vermek suretiyle sarfeden memurun unvanıdır. Kilerci demektir.

KİLÂR-I ÂMİRE (كيلار عامره) [*Sar.*] Başta padişah olmak üzere saray takımının yiyip içmesi için alınan eşyanın sarf ve istihlâk olununcıya kadar muhafaza olunduğu yere verilen addır. Saray kileri demektir. Para ile tedarik olunan veya hediyye suretiyle gelen mevad ve eşya Kilâr-ı Âmireye teslim edilir, kilercibaşı tarafından defterlere kaydettirildiği gibi muhafaza altına da aldırılırdı.

Osmanlılarda sarayın büyümesi Yıldırım ile başlamış, Edirne'de yaptırılan sarayla İkinci Murat zamanında bir kat daha genişlemiştir. Fakat asıl büyük saray İstanbul'un fethinden sonra Fâtih zamanında başlar. Kanunî vaktinde en yüksek mertebesini bulmuştur. O zamanlar sarayda binlerce adam bulunur, iaşeleri hep kilâr-ı Âmire'den temin olunurdu.

Bir vesikaya müsteniden Ahmet Rasim Bey tarafından on birinci asırda kilâr-ı âmire'ye dair verilen malûmat (Osmanlı Tarihi. c. 2, s. 804) dikkate değer. (Eyyubî Kanunnamesi)ne dayanan bu malûmata göre hicrî 1071 (1660) senesinde saraya 36,000 kile Mısır pirinci, 42,600 kıyye Mısır şekeri, 15,000 okka bal, 19,900 adet tavuk, 324 kıyye darçın, 180 okka zencefil girmiş olduğu nazar-ı dikkate alınırsa diğer mevad ve eşyanın miktarı ne olduğu kolaylıkla anlaşılır. Yine o kanunnamedeki izahata nazaran senede yedi yüz seksen deve yükü kar alınıyordu.

İkinci Abdülhamit zamanında bile Kilâr-ı Âmire'nin ehemmiyeti büyüktü. Sarayda yüzlerce aşçının bulunuşu bunun bâriz bir delilidir.

Kilâr-ı Âmire ve kilercibaşılık halifeliğin ilgasına kadar devam etmiş ise de 1908 Temmuz İnkılâbı ve daha sonra saltanatın kaldırılması ile ehemmiyetini kaybetmiş, alelâde bir hal almış idi.

KİLE (كيله) [*Öl.*] Hububat ölçeği olarak kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif nevileri vardı. İstanbul kilesi, İbrail kilesi ve saire o kabildendir. Kilelerin miktarları da biribirlerinden farklı idi. İstanbul kilesi zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kilo, İbrail kilesi ise 70-80 okka, ortalama 100 kilo idi. Kilenin küsuratı «kutu» dur. Sekiz kutu bir İstanbul kilesi teşkil ederdi.

Yelkencilik devrinde gemi mikyası olarak da kullanılmıştır. Bugünkü gemilerde tonilato ne ise eski gemilerde kile o idi. Otuzaltı kile bir tonilato sayılırdı.

KİLERCİ BAŞI (كيلارجى باشى) [*Sar.*] Osmanlı sarayındaki iç ağalarının büyüklerinden birinin ünvanıdır. Enderun tarihindeki malûmata göre (Atâ Tarihi, cilt-I, sayfa 34) kilerci başılık, hazinedar başılık, kapı ağalığı ve saray ağalığı ile birlikte İkinci Murat devrinde ihdas olunmuştur. Osmanlılarda ilk sarayın Yıldırım Bayezit devrinde kurularak İkinci Murat zamanında genişlediğine; Fatih tarafından da kemâl mertebesine çıkarıldığına dair olan malûmata nazaran Âtâ beyin bu ifadesi doğrudur. Zaten Fatih kanunnamesinde kilerci başılıktan bahsolunması da bu vazifenin ozamanlarda mevcudiyyetine şüphe bırakmaz.

Fatih kanunnamesine nazaran (Sayfa 14) padişah huzuruna çıkıp devlet işleri hakkında söz söylemek salâhiyyeti olan enderun ağaları arasında kilerci başı da vardı:

«İç halkından kapı ağası ve Odabaşı ve hazinedar başı ve kilerci başı ve saray-ı âmire'nin ağası sahib-i arzdır.»

Bununla beraber yine aynı kanunnameden kapı ağası ile odabaşının bu husûsta rüçhan hakları bulunduğu anlaşılıyor:

«Ekseriya Odabaşı ve kapı ağası arzetmek gerektir»

Kilercibaşı has kiler hademesinin âmiri idi. Sarayın yiyecek ve içecek şeylerinin bulunduğu kilerin tarihî tâbiri ile «Kilâr-ı Âmire» 'nin de âmir ve muhafızı idi. Kiler harcı ile beraber matbah işine de nezaret eder, şerbet ve tatlı işlerini dahi idare eylerdi.

Padişahların Yemeklerini bizzat kilerci başılar verirlerdi. Fatih kanunnamesinde (sayfa 24) bu cihet suret-i mahsusada tasrih edilmiştir:

«Taamı huzûr-u âlişana kilercibaşı koya.»

Sarayda zaman ile husûle gelen değişiklik hasebiyle saltanatın sonlarına kadar imtidat etmiş olan kilercibaşının vazifesi kiler işlerine bakmak ve padişah için hususî surette hazırlanan yemeğin kabını mühürlemek idi, mühürleme işi padişahı zehirleme korkusundan muhafaza içindi.

Kilercibaşılık Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

KİLERCİ BAŞI BALTACISI (كيلارجى باشى بالطه جيسى) [*Sar.*] Sarayın yiyecek ve içecek işlerine bakan kilerci başının maiyyeti halkından birinin adıdır. Hademe nev'indendi.

KİLERCİ DEFTERİ (كيلارجى دفترى) [*Sar.*] Sarayın yiyecek ve içeceğine ait şeylerin kaydına mahsus deftere verilen addır. Bu defter kilerci başının maiyyetinde bulunan kâtipler tarafından tutulurdu.

KİLERCİ USTA (كيلارجى اوسته) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Buna «Kilerci Kalfa» da denilirdi. Kalfalar biri umumî, diğeri hususî olmak üzere iki kısımdı. Kilerci usta umumî hizmete memurdu. Yedi tane olan bu kalfaların ötekileri şunlardı: Hazinedar usta, ibriktar usta, çeşniyar usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere birbirine takaddüm eden mansıplardandı. Her birinin müstevfa (dolgun) maaşları, kendilerine tahsis olunan odaları vardı Her sene ilk baharda devletliler gibi nevruziyyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Kilerci usta, çeşniyar usta ile birlikte yemek hizmetlerine bakardı Sofrayı kilerciler hazırlar, salata ve meyve gibi şeyleri çeşniyar ustalar yerli yerine koyarlardı. Yemeğin başından sonuna kadar çeşniyar usta'lar divan dururlardı.

KİLER EVİ (كيلار اوى) [*Sof.*] Bektaşilere mahsus tâbirlerdendir. Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden birinin adı idi. Kiler evinin babası da vardı Meydan evi babalığı lağvedilince tekkenin reisliği kiler evi babasına geçmişti. Son babası (Salih Baba) idi.

KİLER GILMANI (كيلار غلمانى) [*Sar.*] Sarayın yiyecek ve içeceğine ait işlerle meşgul olan kiler koğuşundaki gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gılman, delikanlı demek olan «gulâm» ın cem'idir.

KİLER KOĞUŞU (كيلار قوشى) [*Sar.*] Sarayın yiyecek ve içeceğine ait işlere bakan teşekkül hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başı «Kilerci başı» olan bu kurumun kethüdaları, kâtipleri, gılmanları, iç oğlanları vardır. Yüzlerce müstahdemi ihtiva eden bu koğuş sarayın mühim teşekküllerinden biri idi.

KİLER OĞLANLARI (كيلار اوغلانلرى) [*Sar.*] Sarayın yiyecek ve içeceğine ait işlere bakan kiler koğuşu mensuplarının bir kısmı hakkında kullanılan bir tâbirdir. Sarayın mühim teşekküllerinden biri olan kiler koğuşunda oğlanlardan başka gılmanlar, kâtipler de vardı. Vesikalarda kiler gılmanı suretinde geçer.

KİL Ü KAL (قيل وقال) [*Hak.*] Dedi kodu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kerem eyleyüp dem bedem ehl-i hal
Bizimle ederler hafi kil ü kal
İzzet Molla

KİYDİR O PENCERESİ (كيدر او پنجره سى) [*Mim*] Geleni görüp kapıyı açmak veya açmaksızın yanlız görüşmek ve öteberi alıp vermek için kapı kenarlarına göz irtifaında (yüksekliğ nde) açılan pencerelere verilen addır. Nakil vasıtaları merkezleriyle tiyatro ve sair bu gibi bilet vermeğe mahsus yapılanlarına gişe veya bilet penceresi denilir.

KİMYA (كيميا) [*Sof.*] Mevcut olana kanaat, mefkut olana teşevvük ve arzuyu terketmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KİMYA-YI AVÂM (كيميای عوام) [*Sof.*] Dünyanın kıymetsiz ve fâni olan şeylerini ahret metalarına feda etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KİMYA-YI HAVAS (كيميای خواص) [*Sof.*] Mükevvini ihtiyar ile kevnden tahlis (kurtarma) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mükevvin; arapça vareden, vücude getiren, kevin; de varlık demektir. Bu itibarla tâbirin mânası kendinden geç Allaha dön dèmek olur

KİMYA-YI SAADET (كيميای سعادت) [*Sof.*] Rezailden sakınıp nefsi tehzip ve tezkiye ve fezail iktisabı suretiyle nefsi tahliye etmek yerinde kullanılır bir tabirdir.

KİNAYE (كنايه) [*Ede.*] Hem hakikat hem mecaz ifade eden lâfız (kelime) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhalif mefhumu kasdederek söz söylemek, telmih yoluyla serzeniş etmek ve bu yolda söylenilen söz de kinayedir.

Rakibe şetmini tasrih idüp o şûh-ı zarif
Bana dokunduruyor nüktesi kinayesidir.
Sâbit

KİRAH (كراه ـ كراغ) [*Öl.*] Arşının onaltıda birine verilen adtır. Farsça (كراغ = kirağ) dan bozmadır.

KİRDAR (كردار) [*Huk.*] Bir kimsenin uhdesine ziraatte bulunması için ülülemrin müsa-

adesiyle tefviz edilmiş olan arazi üzerinde yaptığı binayı, diktiği ağaçları ve kendi mülkünden naklederek tarla haline getirmek üzere arazinin çukurlarına, yarık yerlerine doldurduğu topraklar hakkında kullanılır bir tabirdir. Bunun yerine bazı yerlerde «Hakk-ı karar» da denilir. Bir kimse kirdar namiyle vücude getirdiği şeyleri başkasına satabilir. Bazı vakıf arazide de bu muamele caridir. Ancak kirdarın vakfa mazarratı tahakkuk eder ve ecr-i misil verilmezse şer'an kal' olunur.

KİRİŞHANE (كيريشخانه) [*San.*] Kiriş imalâthanelerine verilen addır. Kiriş; sinir ve bağırsaktan yapılan ve okla, çalgıların bir kısmında kullanılan tellerdir.

KİRPAS (كرپاس) [*Sar.*] Ham bez, pamuk ve ketenbezi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Kirpas'ın cinsine göre Kirpas-ı penbe, kirpas-ı keten denildiği gibi yapıldığı yere göre de (kirpas-ı Tuzla) şeklinde ad alırdı. Astar olarak kullanılırdı.

Nolaydı ben de cihanda misal-i kirpası
Tedarük etmiş olaydım bir iki top astar
Lâ

KİRPAS EMİNİ (كرپاس أمينى) [*Ask.*] Astarlık olarak kullanılan kirpas'ı satın almaya memur edilenler hakkında kullanılır bir tabirdir. Kapıoğlu süvari bölüğüyle sair münasip görülenlerden seçilirlerdi

KİRPAS-I KETEN (كرپاس كتن) [*San.*] Keten bezi demektir. Yeniçerilere gömlek ve elbiselik olarak verilirdi. Bunlar Tırhala'da dokunur ve hükûmetçe satın alınırdı.

KİRPAS-I PENBE (كرپاس پنبه) [*San.*] Astarlık olarak kullanılan pamuktan yapılma bezin adıdır. Kızılca Tuzla ile Edremit ve Bergama'da dokunnrdu. Bârâni denilen kaputlarla acemi oğlanlarına ve nan hurdegâna ve mirahuri denilen çuhalara konurdu.

KİRPAS-I TUZLA (كرپاس طوزله) [*San.*] Elbiselerde astar olarak kullanılan pamuk bezin adıdır. Kızılca Tuzla ile Edremit ve Bergama'da dokunurdu.

Bârâni denilen kaputlara konan bu beze Kirpas-ı penbe, yani ayıklı dokuma da denilirdi.

KİRPİ (كيرپى) [*Ask.*] Yuvarlak ve çivili harp âletinin adıdır. Büyük ve küçük olmak üzere iki türlü idi. Küçüklerine «kirpiçe» denilirdi. Kirpiye benzedikleri için bu ad verilmişti. Ağaçtan karpuz şeklinde yapılan ve üstüne keskin ve sert çiviler çakılan bu harb âletleri düşman süvarilerinin geçecekleri yerlere konulurdu. Dar geçitlerden, dağ yollarından geçen düşman süvarilerinin atlarının ayaklarına batarak yürümelerine, hattâ yuvarlanıp yere serilmelerine sebebolurdu. Bu arıza yüzünden uğraşmaya koyulanları yetişen askerler ok ve ateş altına alarak imha ederlerdi.

KİRPİÇE (كيرپچه) [*Ask.*] Yuvarlak ve çivili harb âletinin adıdır. Büyüklerine «kirpi» denilirdi Ağaçtan küçük karpuz şeklinde yapılan ve üstüne keskin ve sert çiviler çakılarak hazırlanan bu harb âletleri düşman süvarilerinin geçecekleri yerlere konulurdu. Atlarının ayaklarına batarak yürümelerine, hattâ yuvarlanıp yere serilmelerine sebebolurdu

KİRPİ SAÇAK (كيرپى ساچاق) [*Mim.*] Çaprazvârî olarak tezyinat gibi konulmuş birkaç sıra tuğladan ibaret saçağın adıdır. Bu türlü saçak eski kârgir binalara yapılırdı.

KİYSÂNİYYE (كيسانية) [*Kel.*] Şia'nın dört şubesinden birinin adıdır. Kurucusu (Kiysan) a nisbetle bu adı almıştır, Kiysan için ihtilâf olunduğunu, Hazret-i Ali'nin azatlı kölelerinden, Muhammet bin-il-Hanifenin tilmizi Muhtar-ı Sekafî'nin kendisi, Hazret-i Hasan'ın lalası olduğunu söyliyen İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm i Kelâm, birinci kitap, S. 121) şu tafsilatı da veriyor:

«Kiysâniyye'nin mümeyyiz vasfı Muhammed bin-il-Hanife'nin İmam olmasıdır. Ancak Muhammet bin-il-Hanife'nin kardeşleri Hasan ile Hüseyin'den evvel İmam olması ihtilâflıdır.

«Muhammet bin-il-Hanife Kiysâniyye'den müteberri idi. Meşhur Muhtar-ı Sekafî Kiysânî idi.

«Muhammet bin-il-Hanife'nin ölümünden sonra Kiysâniyyeden bir kısmı kendisinin (Radavi) dağında saklanarak hay ve bâki Mehdi-i muntazır olduğuna kail olmakla şia arasında Mehdi'nin ihtifası meselesi zuhur etti.

«Zeydiyye'nin zuhuruna kadar cumhur-u şia kiysâniyye idi. Kiysâniyye Sâbbe idi. Kisâniyye ile diğer Sâbbe arasındaki fark ancak İmamet meselesinde idi. Kiysâniyye Muhammet bin-il Hanife, daha sonra Âl-i Abbas taraftarları idi. Diğer Sâbbe ise Âl-i Fâtime taraftarıydı.

«Kiysâniyye iki noktada ittifak etmiştir: 1 — İmam Muhammet bin-il-Hanifedir. 2 — Beda câizdir.

«Kiysâniyye'nin fıkhı müdevven değildir. Kiysâniyye mürur-u zamanla zeydiyye ile İmamiyye arasında karışımış, gitmiştir.»

KİSE (كيسه) [*Mal.*] Lûgat mânası alelitlak para konulan kap demek olan kise Maliye istilahı olarak mikdarı muayyen olan altın ve gümüş paranın konulduğu meşin torba yerinde kullanılmıştır. Halk dilinde «kese» denilir. Tafsilât için bak: «kese»

Nola âlemde tehi kise isek ey Galip
Geldi ihvan ile hep tab'a gına-yı iflâs
Leskofçalı Galip

KİSEDAR (كيسه‌دار) [*Sar.*] Saraylıların paralarının hesabını tutan ve saklıyan kalfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Keseci demektir. Kisedar suretinde yazılır, kesedar diye söylenirdi. Hatıratında eski kalfalar olduğunu yazan Leyla hanım (Harem ve saray âdat-ı kadimesi, Vakit) şu tafsilâtı da veriyor: «Odalarında gümüş kakmalı varil şeklindeki sandıkta hıfzolunan paralar sahibelerinin isimleri yazılı torbalarda dururdu.»

§ [*İda.*] Resmî dairelerde evrak memuru yerinde kullanılırdı. Vesikalarda «Kisedar Efendi» suretinde de geçer.

KİSEDAR EFENDİ (كيسه‌دار افندى) [*İda.*] Resmî dairelerde evrak memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında Kesed Efendi denilirdi.

KİSE DÛZ (كيسه دوز) [*San.*] Saray sanatkârlarından keseciler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dûz; Farsça dikmek demek olan duhten mastarından gelir. Dikici, diken demektir. Kese eskiden çanta yerinde kullanıldığı için gerek sarayda ve gerek resmî dairelerde çok lüzumlu bir şeydi. Bunun için saraydaki sanatkârlar arasında bu işle uğraşanlar da vardı.

KİSE-İ DİVANÎ (كيسهٔ ديوانى) [*Mal.*] Mevcudu 416 - 450 kuruş arasındaki kise «kese» hakkında kullanılır bir tabirdir.

KİSE-İ MISRÎ (كيسهٔ مصرى) Miktarı 600 kuruş olan kise «kese» hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KİSE-İ RUMÎ (كيسهٔ رومى) Miktarı 500 kuruş olan kise «kese» hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KİSPET (كسپت) [*Kıy.*] Alaturka güreş sırasında pehlivanların giydikleri meşinden kısa donun adıdır

KİSVE BEHA (كسوه بها) [*Mal.*] Elbise parası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kisve; Arapça elbise, ruba demektir.

KİTÂBE (كتابه) [*San.*] Binaların kemerlerine, kapı üzerlerine, çeşme ve sebil gibi şeylerin cephelerine konulan yazılı levha; böyle bir levhanın yazısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mezar taşlarındaki yazılara da kitâbe denir.

Suzişli bir kitabe okur inlerim .. şehab
Ağuş açar karanlığa, ben inlerim harab
Tevfik Fikret

KİTABCI BAŞI (كتابجى باشى) [*Sar.*] Padişahın kitap işleriyle meşgul memura verilen unvandır. Saraylarda çok kıymetli kütüphaneler vardı, kitapçılar kütüphanenin «Hafız ı kütüp» lüğünü yaparlardı.

§ [*İda.*] Eskiden vezirlerin kütüphane memurlarının başlarına verilen addır. Osmanlı vezirleri arasında kıymetli kütüphaneleri olanlar çoktur.

KİTABE-İ SENG-İ MEZAR (كتابهٔ سنگ مزار) [*Hal.*] Mezar taşlarına yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası mezar taşı kitabesi, yazısı demektir.

KİTABE LEVHASI (كتابه لوحه‌سى) [*San.*] Üzerine yazı yazılmak yahut resim çizilmek üzere binaların cephelerinde bulunan taş veya madeni levhalara verilen addır.

KİTABET (كتابت) [*Fık.*] Mevlâ ile memlûku arasında muvazaa tarikiyle (yoluyle) cari olan akit yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna "Mükâtebe" de denir. Bu akitten dolayı Mevlâ ile memlûku arasında yazılı bir vesika teatisi mûtattı Bundan dolayı bu akde kitabet veya mükâtebe denilmiştir.

§ [*Ede.*] Yazı yazmak, bir maddeyi usulüne uygun olarak kaleme almağa kitabet denir.

KİTABET-İ BÂTILE (كتابت باطله) [*Fık.*] Mevlâ ile memlûk arasında in'ikat şartlarını câmi olmıyan mükâtebe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bununla kitabet ahkâmı sâbit olmaz.

KİTABET-İ FÂSİDE (كتابت فاسده) [*Fık.*] Mevlâ ile memlûk arasında fâsit şarta mukarin olan mükâtebe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fâsiden münakit olur Bu türlü mükâtebeyi mevlâ ile memlûkten her biri diğerinin rızasına bakmaksızın feshedebilir

KİTABET-İ RESMİYE (كتابت رسميه) [*Ede.*] Resmî dairelerde yazı yazma usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden resmî yazılarla hususi yazılar arasında fark vardı Resmî yazılar uzun ve birbirine bağlı, hususî yazılar ise nispeten kısa cümlelerle yazılırdı. Kitabet-i resmiye mekteplerde ayrıca bir ders halinde okutulurdu.

KİTABET-İ SAHİHA (كتابت صحيحه) [*Fık.*] Mevlâ ile memlûk arasında şeraiti câmi olan mükâtebe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şartlar cinsin, miktarın muayyen olmak ve kat'i bir bedel üzerine yapılmış bulunmaktır. Bu halde memlûk, bedel-i kitabeti tediyeden âciz olmadıkça mevlâ bunu feshedemez. Fakat memlûk dilerse feshedebilir.

KİTABÎ (كتابى) [*Fık.*] Semavî bir dine, münzel bir kitaba mü'tekit bulunan (inanan), ehl-i kitap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müennesi kitabiyedir.

§ [*Sar.*] Padişaha mahsus kütüphane memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tazim maksadiyle "Kitabî-i şehriyârî" de denilirdi Baş memura "Ser kitabî", "ser kitabi-î şehriyârî", ikinciye "Kitabi-î sani", "Kitabi-î sani-i şehriyâri' adı verilirdi. Kitabî; Arapça kitap alıp satan demektir.

§ [*San.*] İri satrançlı ipek kumaş adıdır. Çarşaf yapılırdı. Hint ve Şam'da dokunan eski bir cins yollu nakışlı kumaşa da bu ad verilir, yapıldığı yere göre Hint kitabisi, Şam kitabisi denilirdi.

KİTABİYAT (كتابيات) [*Ede.*] Bir ilme veya san'ate müteallik eserlerin isim ve müellifleri ve telif tarihleri ve kısaca münderecatları hakkında tertip edilen fihrist, bibliyoğrafya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KİTABSIZ (كتابسز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dinsiz, Allahı inkâr eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KİZİR (كزير) [*İda.*] Köy muhtarının kâhyası yerindeki yanaşmaya verilen addır. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 1657) küçük köylerde hükümetle halk arasında vasıta olan küçük bir memur olduğunu ve muhtarın eski adı bulunduğunu yazar.

KILABTAN (قلابدان) [*San.*] Kılab denilen eğirme çarkiyle pamuk ipliği üzerine bükülüp sarılan gümüş veya altın veyahut ipek veya pamuk karışık tellere verilen addır. Muhtelif süs işlemelerde kullanılırdı.

KOCABAŞI (قوجه باشى) [*İda.*] Rumeli'de Hıristiyanlarla meskûn köy ihtiyar heyetinin başına verilen unvandır. Bunun yerine «Millet başı» tâbiri de kullanılırdı. Bu unvan Anadolu ile Rumeli'deki Müslüman köylerinde «muhtar» dır. Tanzimat'tan sonra kocabaşı unvanı kaldırılarak umumiyetle muhtar unvanı verilmiş ise de Hıristiyanlarca bu tâbir terkedilememiş ve muhtar tâbiri oralarda taammüm etmemiştir. Kocabaşılar devletin emirlerini halka tebliğe, halkın hükümetle olan işlerini görmeğe memur oldukları gibi bir zamanlar tarhedilen vergilerin tahsiliyle de alâkalı idiler. Tahsildarların tâyini üzerine o vazife kendilerinden alınmıştır.

KOCA KAVUKLU (قوجه قاووقلى) [*İlm.*] Eskiden ilmiyye sınıfının inzibat işleri ile alâkalı memuruna verilen addır. Sarığı büyük olduğu için bu ad verilmiştir.

Öyle çok koca kavuklu cühelâ
Başına sadr ı taazzumla belâ
Sümbülzade Vehbi

KOCA REİS (قوجه رئيس) [*Bah.*] Yelken gemicileri arasında büyük yelkenlilerde ikinci kaptanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KOCUK (قوجوق) [*Kıy.*] Dövme yünden kolsuz üstlük adıdır. Kışın kırlarda iş gören köylüler, daha ziyade çobanlar tarafından giyilir.

KOÇAÇ (قوچاچ) [*San.*] Koçu kullanan, arabacı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sırpça olan bu tâbir «Lehçe-i Osmani» de «Arabacı, at koşmasını bilen» suretinde izah olunmuştur. Vesikalarda «koçaş» suretinde de geçer.

KOÇAN (قوچان) [*Mal.*] Defter şeklinde pusula, makbuz ve biletlerin bir kısmı koparıldıktan sonra cildine merbut olarak kalan kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KOÇAS (قوچاش) [*San.*] Koçu kullanan, arabacı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sırpça olan bu tâbir vesikalarda «koçaç» suretinde de geçer.

Ya olurdu Karagümrük koçaşı
Deselerdi bizi gel seyre taşı
Sümbülzade Vehbi

KOÇ BAŞI (قوچ باشى) [*San.*] Muhasara olunan kaleleri düşürmek için kullanılan harb aletlerinden birinin adıdır. Ucunda koç başına benzer bir demir topuz bulunduğu için bu ad verilmiştir. «Sanat Ansiklopedisi»ndeki (Koçbaşı Maddesi) izahı şöyledir:

— «Eskiden muhasara olunan kalelerin duvar ve kapılarında gedik açmak için kullanılan gayet kuvvetli, kalın ve uzun bir kütük olup ucunda Koç başı şeklinde demirden bir topuzu bulunan bir harb aletidir. Bu ağaç ilkönceleri beş on kişi tarafından elde taşınarak kale kapılarına götürülür ve oraya vurularak kapı kırılırdı. Sonraları ortasından bir iple müteharrik bir iskeleye asılarak birçok kişi tara-

fından ileri geri hareket ettirilmek ve karşıdaki duvar veya kapıya mütemadiyen vurulmak suretiyle orada bir gedik açmak için kullanılırdı. Bunu sallıyanların kaleden atılacak ok ve ağır cisimlerden muhafazası için de bu iskelelerin üstü tekerlekler üzerine inşa edilmiş ahşap bir çatı ile örtülürdü. İçine adamlar sığınan bu çatılı iskele, tekerlekler üstünde sürülerek kapı ve duvarlara yaklaşılırdı.»

KOÇ BAŞINA (قوچ باشنه) [*Hal.*] Güç ve kuvvet; sağlık ve selâmet isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kendi her Fitre, her Adhada selâmette ola
Düşmanı var ise koç başına olsun kurban
Sâbit

KOÇ BOYNUZU (قوچ بوينوزى) [*Top.*] Eski top kundaklarında topları hareket ettirmek için halat takılan çengelin adıdır.

§ [*Bah.*] Gemilerin küpeştelerinde veya direklerinde halat bağlamak için sert ağaçtan veya demirden yapılmış iki tarafı kulaklı çengel biçimi parçaya verilen addır. Bu âletin alabandaya cıvatalandığı da olur.

§ [*Mim.*] Koç boynuzu gibi olan kıvrımlı tezyinata verilen addır.

KOÇ KATIMI FIRTINASI (قوچ قاتمى فورطنه‌سى) [*Tak.*] Birinci teşrinin (ekim) ilk haftası içinde esen fırtınanın adıdır. Koç katımı sırasında estiği için bu ad verilmiştir.

KOÇU (قوچى) [*San.*] Eskiden kullanılan arabalardan birinin adıdır. Aslı (Koşi) dir. Oda biçiminde dışı sade, süssüz dört tekerlekten ibaretti. Üzeri eğri tâbir olunan çenberlerle mahfuz, pencereleri kafesli idi. Bunlarda şimdiki arabalardaki gibi yay ve makas yoktu. Kapıları arkadan açılır, içlerine üç dört basamaklı bir merdivenle girilirdi. Merdiven kullanıldıktan sonra kaldırılıp kapının bir tarafına çivi ile asılırdı.

Koçunun cevizden olan iç kaplamaları çiçekli, oymalı, boyalı ve altın yaldızlı idi. Minderleri sırma püsküllü ve sırma şeritli ihramlar ile örtülü, yastıkları kadifeli veya damaskolu idi. Kapıları yaldızlı kafesli ve iç yüzlerinin iki tarafı aynalıydı. Koçuları iki beygir çekerdi.

Koçuya yalnız kadınlar binerdi. Erkekler ise ata binerlerdi. Araba ile gezmek, dolaşmak erkekler için zül sayılırdı. «Arabalar miskinler, nazlılar içindir, biz karı değiliz» derlerdi.

Büyüklerden yalnız Şeyh-ül-islâm ile kazaskerler koçuya binerlerdi. Bu koçular ötekilerden farklı idi. Şeyh-ül-islâm koçuları dıştan kırmızı, kazasker koçuları yeşil çuha ile kaplı idi.

Saraylıların, sadrazam dairelerinin, vezirlerin, kibarların hususî harem koçuları vardı. Onlardan gayrı aile kadınları kira koçularına binerlerdi.

Kadınlar seyir yerlerine, civardaki sayfiyelere tenteli, ihram örtülü öküz arabalarıyle de giderlerdi. Öküz arabaları şimdiki öküz arabalarından farksızdı. Yalnız örtüleri vardı.

Öküz arabalarının biraz küçükleri, kapalı oldukları için koçulara benziyenleri de vardı

Hanımlar koçulardan ve öküz arabalarından başka taht-ı revanlara da binerlerdi. Taht-ı revan, tekerleksiz bir nevi koçu idi. Ön ve arka taraflarında kolları vardı. Bu kollara birer katır koşulurdu. Seyisler öndeki katırın yularından çekerek tahtırevanı yedekte götürürdü.

Koçular, şehirler arası nakliyyatta da kullanılırdı. Kara yolu ile gelen elçilere Edirne'den arabalar tahsis olunurdu. «Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesikaya göre (Hariciye, 4777) 1690 yılında Edirne'den İstanbul'a gelmekte olan İngiliz elçisine eşyalarını nakletmek için onaltı serem arabasıyle iki koçu ve beş beygir verilmişti.

Yaylı arabaların kullanılmıya başlanılmasından sonra koçulara rağbet azaldı ve gitgide ortadan kalktı.

Koçular semtin ederdi devran
San tekerlek idi ol sergerdan
Sünbülzâde Vehbi

§ [*Mim.*] Hububat koymağa mahsus altı boş araba şeklindeki ambara da bu ad verilir.

KOÇ YİĞİT (قوچ يكيت) [*Hal.*] Güçlü kuvvetli, bahadır, şeci'; gözünü budaktan sakınmaz, cengâver yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

İğne, boncuk, yakalık, tasma, yular hepsi tamam
Koç yiğit sanki bunak
— Sen de mi şairdin imam
Mehmet Akif

KOĞUŞ (قوش) [*Ok.*] Okları perdaht için kullanılan âletin adıdır. Buna «koğuş ağacı» da denir.

KOĞUŞ AĞACI (قوش آغاجى) [*Ok.*] Okları perdaht etmek için kullanılan âletin adıdır. Buna sadece «koğuş» da denir.

KOĞUŞ HOCALARI (قوش خواجه‌لرى) [*Sar.*] Sarayda koğuş adı verilen yerlerde muallimlik vazifesini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar mensup oldukları koğuş efradına okuyup yazma öğrettikleri gibi din dersleri de verirlerdi. Onaltıncı asırda Galatasaray'da yedişer akça yevmiyeli olan hocalar

Yeni Saraydaki koğuş hocalığına terfi edilirlerdi.

KOKA (قوقا) [*Kıy.*] Yeniçeri ümerasının ve Eflak beylerinin giydikleri tulga şeklindeki serpuşun (başlık) adıdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunu (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 6) kuka şeklinde yazmıştır. Dört türlü olan bu başlığın diğer üçünün adları; yünlüklü keçe, yünlüksüz keçe, üsküftü. Koka yaya başı keçesi gibi ise de üsküfü ve süpürge sorgucu yoktu. Tüylüğüne turna tüyü takılırdı.

KOKA SÜPÜRGESİ (قوقا سپورگه‌سی) [*Kıy.*] Koka denilen serpuşun (başlık) üzerine takılan yelpaze şeklindeki tuğun adıdır.

KO .ONA [*Hal.*] (قوقونا) Eskiden Avrupalı kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rumca Madam demektir.

Tutalum ismine dinur kokone
Ya o saçındaki hoşbu kokune
Fâzıl

KOKONİÇA (قوقونیچه) [*İda.*] Eflak, Buğdan eyaletlerine tâyin olunan Fener beylerinin «Beyzâde» adını alan erkek çocuklarıyle, «Domniça» ismi verilen kızlarından doğan kız çocuklar hakkında kullanılır bir râbirdir. Prens ünvanını alan beylerin karılarına «Domna» denilirdi.

KOKONOS (قوقونوس) [*Ask.*] Yeniçeriler arasında hatırı sayılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KOL (قول) [*İda.*] Bir yol ve güzergâh üzerinde bulunan şehirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Posta ve telgrafın icadından evvel memleket bir takım kollara taksim edilmiş idi. Hattâ bu kollar bazan sağ kol ve sol kol gibi tâbirlerle de birbirlerinden ayrılırlardı. Devlete âit emirler bu kolları takiben gönderilen memurlar vasıtasıyle mahallî hükûmetlere tebliğ olunurdu. Fermanı hamil olan (taşıyan, götüren) çavuş takibettiği güzergâhtaki şehirlere uğrar ve fermanın örneğini mahkemenin sicilline kaydettirdikten sonra mukannen ve muayyen olan âidatını alıp oradan diğer şehre ve nihayet bu suretle o kolun nihayet bulacağı memleketin son hududuna kadar giderdi.

Ahmet Vefik Paşa kol kelimesini izah ederken «Lehce-i Osmanî, kol kelimesi» memleketin kol taksimatı için şu tafsilâtı veriyor:

Rumeli'nin sağ kolu; İslimye, Varna, Tırnova, Rusçuk, Tolça, orta kolu; Çatalca, Edirne, Filibe, Sofya, Vidin, Niş, Üsküp, Pizren, tarafları, sol kolu; Tekirdağı, Gelibolu, Drama, Serez, Selânik, Manastır, İşkodra, Hersek, sol kol şubesi, Tırhala, Yanya, Preveze, Ergiri, Berat, Debre; Anadolu'nun sağ kolu Kocaeli, Hüdavendigar, Biga, Karasi, Saruhan, Suğla, Aydın Menteşe, Teke, içel livaları, Ortakolu; Kütahya, Karahisar, Hamit, Konya, Niğde, Maraş, Adana, Payas, Halep, Trablus, Beyrut, Şam, Akkâ, Kudüs, Nablus, orta kol şubesi; Ankara, Kırşehir, Bozöyük, Kayseri livaları, sol kol; Bolu Sinop, Kastamonu, Çankırı, Amasya, Canik, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbekir, Mardin, Musul, Süleymaniye, Şehr-i Zor, Bağdat, Basra, Necit ve saire, Sol kol şubesi Karahisar, Erzurum, Gümüşhane, Trabzon, Lâzistan, Beyazıt, Van, Muş, ve saire livaları."

§ [*San.*] Oyun kumpanyası, oyun takımı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif meslek ve maharet sahiplerinden teşekkül eden bu kollar «kolbaşı»nın adiyle anılırdı. Samurkaş kolu, Yanaki kolu, Ahmet kolu gibi isimler o türlü adlardı. Sanatkârların sayısı yüzü geçen bir kol içinde çalgıcılar, hanendeler, rakkaslar, karagözcüler, mukallit ve muthikler olduğu gibi şubedebaz adı verilen bu sanatkârlar arasında canbazlar, hokkabazlar, kuvvet oyunları gösteren zorbazlar adı verilenler de vardı.

Kadınlardan mürekkep çengi kumpanyalarına da kol denilirdi. Bir çengi kolu «kolbaşı» dan muavininden ve on iki oyuncu kadından müteşekkil idi. Bunlardan başka bir de çengilerin dört kişilik bir saz heyeti vardı. Bu çalgıcılardan biri keman, biri çiftenâra, ikisi de daire (def) çalarlardı.

§ [*San.*] Tuğranın dört kısmından bir kısmının adıdır. Bu kısım beyzanın devamı olan ve muzaffer kelimesine mümas olarak geçip tuğranın sağına doğru imtidat eden çift çizgidir.

§ [*Bah.*] Demir bedeninin alt başında birbirine karşı iki tane kanca teşkil eden kolların adıdır. Demir denizin dibine indiği anda bu kollardan biri toprağa takılır ve bu sayede gemi olduğu yerde durur.

KOL AÇMAK (قول آچمق) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sema' esnasında sema' edenin iki kolunu açmasına denilir. Bu yolda sema' etmek tennure giymiş bulunmakla olurdu. Tennuresiz sema' edilirken kol açılmaz, sağ el ile cübbenin yakası, sol el ile de etekleri tutulmak suretiyle sema edilirdi.

KOLA BİNMEK (قوله بینمك) [*Ask.*] Şehir etraf ve civarlarında asayişin muhafazası için

zabıta kuvvetlerinin atla yaptıkları gezintiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zabıta kuvvetlerinin toplu ve yaya olarak şehirler içindeki dolaşmalarına "Kola çıkmak", "Kol gezmek" denilirdi.

KOLA ÇIKMAK (قول چيقمق) [*Ask.*] Hırsız, uğursuz takımının kötülüklerine mahal bırakmamak, asayişi korumak maksadiyle zabıta kuvvetlerinin şehir içinde dolaşmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ocağın kaldırılmasına kadar kola Yeniçeriler, Zabtiye teşkilatının yapılmasından sonra zabtiyyeler, en nihayet jandarmalar kola çıkarlardı. Bu makamda, "Kol gezmek", kola atla çıkılır. ve bu çıkış şehir dışına ait olursa ona da "kola binmek" denilirdi.

KOL AĞASI (قول آغاسی) [*Ask.*] Yüzbaşılıkla binbaşılık arasındaki rütbenin adıdır. Sol kol ağası, Sağ kol ağası olmak üzere iki derece idi. Kollarına alâmet olarak üçer şerit dikerlerdi. Sol kol ağasının altta kalan ikisi sarı, üstteki beyazdı. Sağ kol ağasının ortadaki beyaz, alt ve üsttekiler sarı idi. Sol kol ağası sağ kol ağalığına, ondan sonra binbaşılığa terfi edərdi.

KOLAN (قولان) [*San.*] Çadır bezlerinin yırtılmaması için kenarlarına dikilen enli ip veya şerit adıdır.

§ Mücellit ıstılahlarındandır. Şiraze yapılmadan evvel baştan ve dipten formaların arasına atılan ipliğin adıdır.

KOLAN SALINCAKLARI (قولان صالينجاقلرى) [*Son.*] Eskiden bayram yerlerinde kurulan salıncak nevilerinden birinin adıdır. Eski şeyler hakkındaki bilgisiyle tanınmış olan [Musahip Zade Celâl "Eski İstanbul yaşayışı"] adlı eserinde (S. 97) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Uzun seren direklerinin tepesine bağlanan kuvvetli halat ipleriyle kurulduktan sonra aşağısına ayak basacak bir tahta bağlanır. Ekseriya delikanlılar bu kolan salıncaklarına karşılıklı ayak üstü binerek kolan vururlar, öyle havalanırlar ki yanlarındaki seren direklerinin tepesine kadar yükselirlerdi."

KOLBASTI DİKİŞİ (قولباصدى ديكيشى) [*Bah.*] Sâbit arma ve makara sapanları gibi bir makara veya bastikadan donanılmayan halatların çımalarını yekdiğerine bağlamakta kullanılan dikişin adıdır. Buna "Çima dikişi" veya sadece "Kol bastırmak" da denir.

KOLBAŞI (قولباشى) [*San.*] Oyun kumpanyası, oyun takımı demek olan «Kol»un başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kollar türlü türlü sanat ve hüner sahiplerinden olmak üzere kalabalık birer takım teşkil ederlerdi.

Kolbaşı bu heyetin ustası, patronu, her şeyi idi.

İnşaat işlerinde toprak kazmak, malzeme taşımak veya harç yapmak gibi işlerle uğraşan amele guruplarının başına verilen addır. Ağır işleri kaldıran veya kazık çakmak için şahmerdan kullanan rençberlerin birlikte iş görmeleri için her dört, sekiz veya on kişiye baş olmak üzere tâyin olunana da bu ad verilir.

§ [*Mal.*] Zenciyelerin reisesi (arap kadınlarının başı) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arap kadınları kendilerine birini reis seçerler ve ona hürmette kusur etmezlerdi.

KOLBAŞI KÖÇEĞİ (قولباشى كوچكى) [*San.*] Oyun takımının kolbaşı adı verilen başlarının yanlarında çalışan ve oyunda ikinci derecede rolü olmakla beraber kolbaşının hususî hizmetini de gören genç sanatkârlara verilen addır.

Sanki allarla gelincik çiçeği
Zenne kolbaşısının kız köçeği
Sümbülzade Vehbi

KOLCU (قولجى) [*Mal.*] Gümrük, orman ve tütün rejisi gibi varidat temin eden müesseselerde muhafaza memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kaçakçıları takip için kol gezdiklerinden bu ad verilmiştir. Tanzimattan evvel gümrük muhafaza memurlarına gözcü mânasına gelen «Dideban» denilirdi. Muhafaza memurunun kullanılışı sonradır.

§ [*Hal.*] Kadın hizmetci idarehanesi işletenlere de kolcu denilirdi.

KOLCU HAKKI (قولجى حقى) [*Mal.*] Hıristiyan köylerinin muhafazası maksadıyle istihdam olunan kolcuların aylıklarına karşılık olmak üzere alınan resim (vergi) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kolcu; bekçi demektir. Tahsildariyye, mübaşiriyye, kefilleme gibi bu da cizye ile beraber alınırdı. Ötekilerle beraber kolcu hakkı da hicrî 1246 (1830) senesinde çıkarılan bir kararname ile kaldırılmıştır.

KOLCU SANDALI (قولجى صندالى) [*Bah.*] Deniz muhafaza memurları tarafından kullanılan sandalın adıdır

KOLÇAK (قولچق) [*San.*] Zırhın kola geçirilen parçasının adıdır. Zırh gibi demir telden yapılmış olan kolçağın altın çakmalıları da olurdu

Kılıcın salmağa meydan bulacak
Dinlemem doğrusu kolçak molçak
- Lâ -

§ [*Kıy.*] Eskiden gelin elbiselerinin kollarına yapılan süsün adıdır.

KOLERA MADALYASI (قولرا مدالیه‌سی) [*İda.*] Hicrî 1282 (1865) senesindeki kolera hadisesi münasebetiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. Gümüşten olan bu madalya hastalığın önüne geçilmesinde hizmeti görülenlere verilmek üzere yapılmış idi.

KOL GEZMEK (قول گزمك) [*İda.*] Şehir ve kasabaların asayişini muhafaza kastiyle zabıta memurlarının dolaşması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kola çıkmak» da denilirdi. Tanzimattan evvel sadrazamlar, yeniçeri ağaları, kaptan paşalar bile kola çıkarlar, yolsuz hareketi görülenleri te'dip ederlerdi. Tanzimattan sonra ihdas olunan zaptiyyelerin ve daha sonra teşkil olunan polislerle jandarmaların gece veya gündüz inzibat ve asayişin temini maksadiyle çarşı ve pazarlarla mahalle aralarında dolaşmalarına da «Kol gezmek» denilirdi. Yine bu makamda «Devriye gezmek» tâbiri de kullanılırdı. Ancak devriye gezmek tâbiri Tanzimattan sonra taammüm etmiştir.

Kabahatleri hapsi icabettirecek derecede olmayıp da yalnız gece vakti sokakta fenersiz gezmesinden dolayı şekil ve kıyafeti de kendisinden şüpheyi davet ettiren kimseler de kol gezenler tarafından çevrilir, fakat bu gibiler karakollara ve zindanlara gönderilmeyip sabaha kadar çalıştırılmak suretiyle cezalandırılmak üzere külhanlarda hapsedilirlerdi. İstanbul'un hemen her mahallesinde bir hamam mevcut ve hamamların sabah namazından bir iki saat evvel hazır ve açık bulundurulması âdet olduğundan fenersiz gezen hüviyyeti meçhul adamların bu suretle hamamcılara teslim edilmesi hem onların karakollara kadar sevki zahmetinden kurtulmak, hem de bir daha fenersiz gezmemelerini temin için bunları hamam külhanlarında çalıştırarak izzet-i nefislerini kırmak maksadına mebni idi.

Oldukça ağır ve hasis işlerden sayılan külhancılık eskiden ekseriyyetle Ermeniler tarafından görülürdü. Külhancılar devriye tarafından yakalanıp kendilerine teslim olunanları sabaha kadar odun taşımak, külhan ocaklarını temizlemek gibi işlerde çalıştırırlar ve sabahleyin üstleri başları kurum ve kir içinde olduğu halde salıverirlerdi. Bu gibilerin üst ve başlarının pisliği, elbiseleriyle ve şahsiyyetleriyle mütenasip olmadığından külhandan çıkıp evine giderken görenler geceleyin bir yerde yakalanıp kol tarafından çevrilerek külhanda hapsedilmiş olduğunu anlarlar ve bunlara alay tarikiyle «Külhanbeyi» derlerdi. Türkçede serseri, çapkın mekulesi kimselere «Külhan beyi» veya «Külhanî» denilmesi bundandır. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki kol gezenlerin tatbik ettikleri cezalar kanunî olmaktan ziyade örfî idi.

KOLLU FENER (قوللی فنار) [*San.*] Bir duvar veya binaya bir kolla tutturulmuş olan fenerin adıdır. Bunların içinde petrol lambası yakılırdı.

KOLLU GÖNYE (قوللی گونیه) [*Mim.*] İnşaat resimlerinde yekdiğerine muvazi çizgiler çizmek ve küçük gönyenin ufkî bir hat üzerinde sağa sola hareketini temin etmek üzere kullanılan gönyenin adıdır. T şeklinde olan bu gönyenin bugünkü adı T gönyesidir.

KOLLU ŞAMDAN (قوللی شمعدان) [*San.*] Birkaç kolu olan şamdanın adıdır. Şamdana mum dikilip yakılırdı.

KOLOMBİR (قولومبر) [*Bah.*] Ana ve gabya aramasını vaz ve kapele olunduğu yerden dibek veya çubuğun üst başına kadar olan kısmın adıdır. Ana direğindekine «Ana kolombiri» gabya çubuğundakine «Gabya kolombiri», babafingo çubuğundakine «Babafingo kolombiri» denir.

KOLONBORNE (قولونبورنه) [*Top*] Eskiden kullanılan top nevinden birinin adıdır. Vesikalarda « kolomborno » suretinde de yazılıdır. İtalyanca Colimbina'dan bozmadır. «Başbakanlık arşivi» ndeki bir vesikada (Askerî, fiş numarası 3572, tarihi 10 ca. 1196) Balyemez büyük fırında döküldüğü halde şâhi ile kolonbornenin Küçük fırında döküldüğü yazılıdır. Bundan kolonbornenin küçük kıt'ada bir top olduğu anlaşılmaktadır.

KOLTUĞA GELMEK (قولتوغه گلمك) [*Hal*] Mecaz yoluyla tabasbus ve müdaheneden hoşlanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KOLTUK (قولتوق) [*Hal.*] Damadın gelini arabadan alıp odasına kadar götürme merasimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Birbirini ilk defa gören gelinle güveyin düğünde hazır olanların aralarından yanyana, adım adım geçtikleri için seyircilerin iki tarafı yakından görmelerine vesile teşkil ettiğinden koltuk düğünün mühim bir kısmını teşkil ederdi.

«Koltuk, eski zaman düğünlerinin en mühim hâdisesi, temaşası, atraksiyon'u olduğunu, düğünü bir eğlence vesilesi addedenlerin koltuğu dört gözle beklediklerini» yazan değerli muharrir Ercümend Ekrem Talu (Dünden Hatıralar) da bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Gelin sabahtan tellenip duvaklanarak yüzünün yapıştırmalarıyle köşeye oturur, ken-

dini erkenden damlıyan bildik, yabancı, bil'umun kadın seyircilere teşhir ederdi.

«Fakat halkın sabırsızlıkla beklediği şey koltuktu. Bu da güveyin gelin evine gelmesine bağlı idi.

«Koltuğun yapılacağı saati ailenin en hatırlı rüknüne veya dostuna danışıp ona göre tayin ederlerdi. Hattâ muayyen saatte o zat bulunmaz, geç gelirse, bir ikinci defa yapılması hatırnüvazlık icaplarındandı.

«O sabah güveylik traşını merasimle berberde olan damat yeni urbalarını giyer, babasının, kardeşinin en yakın akraba veya arkadaşlarının refakatinde bir paytona biner, hangi saatte bekleniyorsa o vakit düğün evine giderdi. Bu hususta istical göstermeyip kendini biraz bekletmek, naza çekmek, erkeklik vakar ve haysiyyetinin lâzımlarından sayılırdı.

«Damat beyi pencereden gözetlemiye memur kadınlar:

— Güvey geliyor!

Diye hemen yukarıya seyirtirler, geline ve odalarla sofaları dolduran kalabalığa haber verirlerdi.

Bunun üzerine gelin hanım aşağıya iner, merdiven ayaklarına, alt kata, avluya yığılmış üst üste binmiş kadınların arasından zorlukla geçer, kocasını karşılardı. Her ikisinin birbirleriyle ilk defa karşılaşmaları bu suretle vuku bulurdu. Lâkin, güvey bu esnada bile gelinin duvaklı yüzünü görmez, ancak boyunu bosunu, endamını müşahede edebilirdi

«Birer karşılıklı temenna... Müteakiben güvey geline sol kolunu uzatır, o da bu uzatılan kola girer, birlikte medivenlerden çıkmıya başlarlardı.

«O sırada, düğün evi bir ana-baba günü manzarası alırdı. Tuvaletli başlarının üzerine laf olsun diye birer incecik ve ufacık ipekli mendil örtmek suretiyle damada karşı güya tesettür eden kadınlar, hep bir ağızdan:

— Allahını seven maşallah desin! Tuh tuh.. Kırkbir kere maşallah.. Tebarekâllah. Rabbim nazardan saklasın! Dirlik, düzenlik versin. Bir yastıkta kocayın inşallah!

«Diye bağrışırlar, bir yandan da güveyin, kaynanaların, kaynataların avuç avuç gelinin başı üzerinden savurdukları çil paraları kapışmak için yerlere, merdiven basamaklarına, sofalara, taşlığa kapanırlardı.

«Bu hengâmede ezilenlerin, üstü başı yırtılanların, kafası gözü berelenen, kolu, bacağı incinen çoluk çocuğun da çığlıkları ayyuka çıkar, bir kıyamettir kopardı.

«Bazan hatırlı birisinin ricası reddedilmez, bu koltuk merasimi, yani bu kol kola merdivenlerden çıkış bir, hattâ iki defa daha tekrarlanırdı.

"Güveyle gelin yukarı kata çıkınca doğru gelin odasına giderler, gelin hanım kendi tahtına geçer, oturur, yanı başında önceden hazırlanmış sandalyeye de damat bey ilişirdi.

"Aralarındaki ilk hakiki mülâkat işte burada olurdu.

"Güvey, zevcesinin duvağını açar, siftah yüzünü görürdü. Artık, tarafeynin heyecanını tasavvur edin;

"Acaba, güvey gerçekten, resminde göründüğü gibi mi? Yoksa, konuşunca alımından kayıp mı ediyor?

"Orada, dakikalarca ağız açmadan, göz ucu ile birbirlerini tecessüs ederler, edindikleri intibaı kendi içlerine sindirmeye çalışırlardı.

"Gelin de, güvey de bu ilk mülâkatın doğurduğu tabiî sıkılganlıkla ezilir, büzülür, ter dökerler ve onların bu mahcubiyyeti, tıpkı kapı aralığından gözetlenmekte olmak hissi daha da arttırırdı.

"Nihayet, zâhir erkek olduğu için daha cesaretli olan güvey cebinden (Yüz görümlüğü) tâbir edilen hediyesini çıkarır, verir ve havaî bir konuşma zemini hazırlardı.

"Birbirini ilk defa gören ve o günden itibaren düşünen insanlar ne konuşabilirler? Fazla olarak heyecanı, yorgunluğu da hesaba katın

"Bittabi' malâyâni...

— Afiyettesiniz inşallah?

— Teşekkür ederim efendim;

— Hava da oldukça sıcak... Yağmur sıkıntısı var.

— ...

— Yetişemiyeceğim diye korktum.

— (İstifhamlı bir bakış...)

— Paşa babama uğradım, beni alıkoydu.

— Öyle mi efendim?

"Bu kadarcık kâfi. Dışarda sabırsızlanıyorlar. Kadın kalabalığı ve bilhassa sonradan gelenler damat beyi görmek istiyorlar. Hele koltuk esnasında para serpintisinden pay alamıyanlar...

"Güvey, karısına veda ettikten sonra odadan, bu defa yalnız olarak çıkardı. Dışarda adım atmak ne mümkün? Yaşlı, taze, çoluk çocuk. O mahşer gibi kalabalık bütün geçitleri tutmuş, kimi arsız, kimi hasut, mütecessis nazarlar hep güveyin üstünde.

"Onun bir tebessümünden, işmi'zazından çehresinin aydın veya somurtkan oluşundan

zevcesini beğenip beğenmediğini, memnun olup olmadığı hakkında ahkâm çıkaracak ve ona göre, gelecek mahalle toplantılarında dedikodu yapacaklar.

"Biçare güvey hem kendine yol açmak, hem de bu rahatsız edici bakışları üzerinden uzaklaştırmak kaygısı ile elini ceplerine bir daha sokar, ihtiyaten saklamış olduğu paraları da serperdi.

— Şarrr;...

Tekrardan yerlere kapanan kapanana;.. Feryatlar.

— Kız, vallahi hepsini sen topladın.

— A. A, üstüme iyilik sağlık; İki taneden ziyade aldımsa, gözüme, dizime dursun;

— Hey; Yepyeni entarim gitti... Ayağın kırılsın;

— Çenen tutulsun, ne vardı üstüme abanacak?

— Elbette abanırım. Gelin parası. Bereket parası, ta Dizdariyeden geldim, bir tanecik olsun alıp da kesemin dibine dikmiyeyim mi?

"Bu hem gülünç, hem de çirkin münakaşalar ediledursun, fırsattan istifade eden güvey, sokak kapısından dışarıya kapağı atar ve temiz havaya, tenhalığa kavuşur kavuşmaz kendine gelir.

" Düğün evinde, zavallı gelin, ağır elbiselerin içinde, muhtelif duygularla kendisine bakan sayısız nazarların karşısında, teşhir cezasına çarpılmış bir eski zaman suçlusu gibi akşamı ve akşamla beraber halâsını bekliye dursun;..."

§ [*San.*] Murakka'ların ilk satırını teşkil eden sülüs yazıdan sonra nesih hat ile o satırdan kısa olarak yazılan satırların iki tarafında kalan boş kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara tezhip, yahut altın tozundan süs yapılırdı.

§ [*Tic.*] Esnafın muayyen ve mahdut olan dükkânlarından başka köşede bucakta açılan dükkânlara verilen addır. O yerlerde çalışanlara "Koltukçu" denilirdi. Gedik usulünün cari olduğu zamanlarda bu, memnuattandı.

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Sahifelerin ve «kıta'» ların köşelerine verilen addır Buralara süsler yapılırdı.

KOLTUK DERSİ (قولتوق درسی) [*Mek.*] Medreselerde program dışında okutulan yardımcı dersler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu dersler medreselerin tatil günü olan salı günleri okutulurdu. Salı günü tatil yapılmasındaki gaye talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan takip etmesi, hususî işlerini görmesi ve o meyanda çamaşırlarını yıkaması için vakit bırakmak içindi.

KOLTUK KAPI (قولتوق قپو) [*Mim.*] Sarayda kapıcılarla nöbetçi askerlerin bulundukları noktaya verilen addır. Sarayla büyük konakların cümle kapılarından başka olarak mevcut küçük çaptaki kapılarına bu ad verilirdi. Saraylarda akşam ezanından sonra cümle kapıları kapandığı için ondan sonra girmek çıkmak istiyenler bu kapıdan girer çıkarlardı.

KOLTUKLU SEDİR (قولتوقلی سدیر) [*San.*] Arka dayanacak yeri düz olan ve tahta kısımları görülen kanape şeklindeki sedirin adıdır.

KOLTUK MEYHANE (قولتوق میخانه) [*San*] Kenar, köşedeki meyhaneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buralarda oturulmaz, ayakta çakıştırılırdı.

KOLTUK VERMEK (قولتوق ویرمك) [*Hal*] Mecaz yoluyla alkışlamak, yaranmak için medhetmek, büyüklere temellûk ve müdahenede bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KOMİSYON ÇAVUŞU (قومیسیون چاوشی) [*İda.*] Belediyenin zabıta işlerini gören üniformalı memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlarda bu işi görenlere «Kavas» denilirdi. Sonradan komisyon çavuşu adı verilmiştir Bunun yerine «Belediye çavuşu» da kullanılırdı. Kavas ve çavuşların üniformasız ve sivil gezenlerine «Tebdil», tebdillerin en büyüğüne «Baş tebdil» veya «Tebdil eskisi» denilirdi.

KONAKÇI (قوناقچی) [*İda.*] Gecelenecek yeri tâyin edip hazırlamakla vazifeli memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerî tâbir olarak buna «Nüzül eminı» denirdi.

Dedim siz konakcı gibi gitseniz
Mukaddemce ihzar-ı cây etseniz
İzzet Molla

KONAKÇI BAŞI (قوناقچی باشی) [*Sar.*] Sefere giden padişahların tuğlariyle otağ-ı hümayununu nakletmek ve konaklıyacakları yani geceliyecekleri yeri hazırlamak vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefer esnasında padişahın tuğları düşman hududuna kadar önde gider, hududa gelince ileri gitmesi tabii mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu. Gerek memleket içinde, gerek ordu ile beraber giderken tuğla-

rın nakli için dört otakçı tayin olunurdu. Bunların ikisine «Kondurucu», öteki ikisine de «Göçürücü» denilir ve bunların içlerinden birisi «Konakçı başı» olurdu.

Konakçı başı bazan beylerbeyi, sancak beyi ve çok defa kapıcıbaşı rütbesinde olurdu.

KONAK GÖSTERMEK (قوناق كوسترمك) [*Hal.*] Yolcuya ve misafire yatacak yeri gösterme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KONAK YERİ (قوناق يرى) [*Hal.*] Vazife ile bir yerden bir yere gelen memurlarla yolcuların geceledikleri yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tatar şitap ile memur iken konak yerine
Ulaşmayınca durup atına kaşan mı verir?
Sururi

KONDURMA (قوندورمه) [*Kıy.*] Fesin başa giymekten ziyade iliştirilme hissini verecek şekilde giyilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fesin perçem, kâkül, halka, kıvırcık saçlar üzerindeki duruşuna göre simayı açıp kapadığını kaydeden rahmetli Ahmet Rasim bey bu türlü giyiniş için «zarafet müptelâlarında bazan nakış bir iklil i mahrutî manzarası gösterir» diyor Fesin giyiliş tarzı için bundan başka geçme, kapatma tâbirleri de kullanılır.

KONDURUCU (قوندوروجى) [*Sar.*] Sefere giden padişahların tuğlarıyle otağ-ı hümayununu nakledenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefer esnasında padişahın tuğlarıyle otağı düşman hududuna kadar önde gider, hududa gelince ileri gitmesi tabii mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu. Gerek memleket içinde, gerek ordu ile beraber giderken tuğlarla otağın nakli için dört otakçı tâyin olunurdu. Bunların ikisine «Kondurucu», öteki ikisine de «Göçürücü» denilirdi. Bu dörtten biri «Konakçı başı» olurdu.

KONDÜKTÖR (قوندوكتور) [*İda.*] Fen memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nafıa ve hassaten yol işlerinde kullanılan kondüktörler ilkin bu unvanla ameli şekilde yetişenlerden Nafıa Nezaretince imtihanla tâyin olunurlarken 9 Mayıs 1327 (1911) senesinde Nafıa Nezareti tarafından açılan «Kondüktör Mektebi» mezunlarına hasredilmişti. Cumhuriyet devrinde Kondüktör Mektebi «Teknik Okul» adını almış ve mezunlarına «Fen memuru» denilmiştir.

KONDÜKTÖR MEKTEBİ (قوندوكتور مكتبى) [*Mek.*] Fen memuru yetiştirilmek üzere kurulan mektebin adıdır. Mühendislere yardımcı unsurlar yetiştirilmek için Nafıa Nezareti tarafından 9 Mayıs 1327 (1911) tarihinde Divanyolunda şimdiki Hıfzıssıhha müzesi binasında açılmış olan bu mektep hakkında Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi) nde (c. 4, s. 1258) ve mütaakip) şu malûmatı veriyor:

«Paristeki Ecole de conducteur'ün programı ufak bir değişiklikle alınıp tatbik edilmiştir. İlk program bugünkü proğramla karşılaştırılırsa arada hayli bir fark olduğu görülür. İlk zamanlarda talebeye nafıa işleri hakkında umumî malûmat verilir ve asıl tatbikî malûmat mektepten çıktıktan sonraya bırakılırdı. Mektebin ilk müdürü aynı zamanda hesap ve cebir muallimliğini de yapan Hazımdır. Tedris heyeti o zamanki Nafıa Nezareti fen heyeti arasından seçilmişti. Mektebin kuruluşunda okutulan dersler şunlardı:

«İnşaat-ı miyahiyye, usul-i umumî-i inşaat, turuk-ı âdiye ve demiryolları, topografya, hendese-i tersimiyye ve malzeme-i inşaiyye, mimarî ve resim, resm-i hattî, usul i mesaha, kitabet, köprücülük, mihanik, hisap, cebir, müsellesat.

«Mektebe en az beş senelik idadî mezunları alınırdı. 1329 (1913) senesi tatilinde ve Balkan harbi esnasında mektebin bulunduğu bina hastahane yapılmak üzere boşaltıldığından mektep Sultanahmed'de bir aralık İran hastahanesi olan binaya nakledilmiştir. 1330 (1914) senesi Ağustosuna kadar bu binada kalındıktan sonra umumî harbin çıkması üzerine bu binayı da bırakarak Çenberlitaşt'a Karababa sokağında tahta yapılı bir konağa ve umumî harbin sonunda donanma cemiyyetinin dağılması üzerine Divanyolunda'ki binaya taşınmış ve mütareke içinde bu bina da itilâf devletleri askeri için kulüp yapılmakla oradan Kadırgada Dişçi Mektebi binasına nakledilmiştir. Fakat bu bina müsait olmadığı için eşyasının ve ders levazımının bir kısmı Kadırga meydanında açıkta kalmış ve bir kısmı da Nafıa Nezareti binasına getirilerek Nezaretin iki odasında tedrisata devam olunmuştur.

«1923 senesi eylûlünde Nafıa Vekâletinin emriyle Gümüşsuyu kışlasının bir kısmına naklolunarak orada esaslı surette ve Mühendis Mektebiyle birlikte yerleşmiştir.

«1924 eylûlünden itibaren yatılı bir mektep haline getirildi ve adı Nafıa Fen Mektebi'ne çevrildi. 1926 da mektebin okutma müddeti iki buçuk seneye çıkarıldı ve bir ders senesi ikiye bölünerek biri martta ötekisi temmuzda olmak üzere bir senede iki defa talebe çıkartılmak usulü kabul edildi. 1930 da fen memuru ihtiyacı bir dereceye kadar temin edilmiş olduğundan o tarihten sonra tabii çalışma yoluna

girilmek üzere Yüksek Mühendis Mektebiyle bu mektebin tedris heyetlerinden mürekkep bir komisyon teşkil olunarak programı tetkik olundu ve Yüksek Mühendis Mektebinin topoğrafya ve resim şubesinin bu mektebe verilmesine, okutma müddetinin üç seneye çıkarılmasına ve senede iki defa diploma verilmesi usulünün terkine karar verilerek hemen tatbikına geçildi.

«Bu komisyonun kararıyle okutulan derslerin müfredatı tensik olunduğu gibi yeniden betonarme, şehircilik, iktisat ve kanunlar gibi bazı dersler de programa eklendi. Fakat bu tedbirler de ihtiyaçları karşılıyamıyordu. Fen Mektebi mezunlariyle mühendisler arasında bir sınıfa daha ihtiyaç olduğu görülmeğe başlamıştı. Çünkü fen memurları selâhiyyetlerini yüksek işlerde kullandıkları yahut mühendisler daha teknik işlere sarfı icabeden kıymetli zamanlarını ehemmiyetsiz işlere hasrettikleri görülmesi üzerine mektep binası Yıldıza nakledilerek ve 308 sayılı kanunla adı teknik okul'a çevrilerek mühendis ve fen memuru yetiştirmek üzere ikiye ayrıldı.»

KONSOLİT (قونسولید) [*Mal.*] Hükümetin çıkardığı faizli esham ve tahvilât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Consolidé'den alınmadır.

KONSOLİT HANI (قونسولید خانی) [*Mal.*] Eski Galata borsasının adı idi. Hükümetin çıkardığı esham ve tahvilât burada satıldığı için o adı almıştır.

KONTOŞ (قونطوش) [*Kıy.*] Büyük Devlet adamlarının giydikleri üstlüğün adıdır. Kontoz da denilirdi. «Lehçe-i Osmani» de «Kontayş, Tatar han ve beylerinin yüzü harç işlemelü üstlüğü tarzında dar yenlü kapaniçenin diğer nev'i» suretinde izah edilmiştir Ahmet Vefik Paşa'nın bu izahatından kontoş'a aynı zamanda «kontayş» denildiği de anlaşılıyor. Macarcadan geçme bir tâbir olan kontoş'un çuhaya dikilmiş parça samur, kubur samur, sırt samur, sincap, kakum gibi nevileri vardı.

Samur kontuşunda o billûr düğmesi
Benzer şu necme kim çıkar zir-i sehâptan
Sâbit

KONTOZ (قونطوز) [*Kıy*] Büyük devlet adamlarının giydiği dar yenli bir nevi üstlüğün adıdır. Buna (kontoş) da denilirdi. Kontoz'un yenleri kürklü olanlara «samur kontoz» adı verilirdi.

KONUR KAZASI (قونور قضاسی) [*Coğ.*] Kırşehir sancağındaki kazalardan birinin eski adı idi.

KOPUK (قوپوق) [*Hal.*] İşsiz, gücsüz, serseri yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Eski külhanbeylerine mukabil sonraları (kopuk) namı verilen bir sürü evbaş takımı» türediğini ve «bunların ahvali kayda şayan» olduğunu yazan Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey (Peyam-ı Sabah, On üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, İstanbul sefilleri ve kopuklar) şu tafsilâtı veriyor:

«Kopukların çoğu on beş, on altı yaşlarında iken kendilerince nüfuzlu addolunan ve biraz yaşını almış olan eşirranın taht-ı himayesine sığınırlar ve onların zir-i cenahında yaşarlar. Bu gençlere beyinlerinde (filânın kırığı) ıtlak olunur. Onlara merbutiyyetlerinin derecesi takdir olunamaz ve bu eşirra da kırıklarının mürebbisi sıfatını takınmışlardır. Bu sinde kopukluğa insilâk edenlerden münferiden yaşıyanlar nadirdir.

«Züppe, hoppa, zırzop, zorba gibi mizaç ve terbiyece birtakım sınıflara münkasim haşarat da kopuklardan addolunabilir.

«Kopuklar meyanında her mezhepten, her milletten adam bulunur Çoğu âdiyliği, ahlaksızlığı hasebiyle mekteplerden tardedilmiş, ailesinden şunu bunu çaldığı için evden koğulmuş takımdandır. Bazıları da kibar evlâdı veya irat ve akar sahibi mirasyedilerden oldukları halde sefahet uğurunda bu mesleğe düşmüşlerdir. İçlerinde şiddetli zekâya ve şayan-ı gıpta bir iş adamı olacak kadar akıl ve fetanete malik olanları da vardır.

«Kopukların kıyafetleri kendilerine mahsus modaya tâbıdır. Birinci tabakada olanların başlarında dar Beyoğlu siyah fes yaz ve kış siyah caket, siyah pantolon, siyah yelek giyerler, ipek Trablus kuşağı yeleğin kenarından görünmek şarttır. Yakalık ve kravat istimal etmezler. Kapamacı işi veya aba kostüm giymek ve Trablus kuşağına bedel beyaz yün kuşak sarmak daha aşağı tabakaya mahsustur. Kuşaksız gezilemez. Çaketin kollarını giymeyüp (kartal kanat) tâbir olunan omuza almak da bunlarca kabul olunan sistemlerdendir Çoğu iskarpini veya yemeniyi ökçesi basık istimal ederler. Çekme potin istimali de caizdir. İçlerinde ip kuşaklı keçekülâhlıları da vardır. Bunlar kendilerine bir tarz-ı reftar (yürüyüş şekli) icadetmişlerdir. Adımlarını açık atarlar, kollarını serbest sallarlar, kuvvetli ve azametli bir çalımla yürürler.

«Kopuklar mesleklerince adlı sanlı zatlardır. Herbiri bir lâkapla yâdolunurlar: «Kavanoz Mehmet», «Kampana Ahmet», «Seyrekbasan Osman», «İskete Hakkı», «Morta Hüseyin», «Çiroz İzzet», «Kırık Salih», «Palabıyık Serkiz»,

«Dertli Şevket», «Raconcu Mığır», «Çaylak İstirati», «Parmaksız Yorgi», «Kılefteci İlya», «Kabakoz Dimitri» ve saire gibi şeyler.

«Kopukların esnay-i meşy ve hareketlerinde sağ omuzları sola nispetle daima kalkık durur, bu da caketlerinin sol tarafında kama ve bıçak gibi şeylerin ihfa (saklanmak) edilmesindendir. Kopuklarca silâh taşımak mecburi gibidir. Silâhları «altıpatlar», «bıçak», «kama», «kurşunlu baston», «lobut», «usturpa» gibi eslehadır. Kırbaç, hasır iskemle, soba odunu, yumruk da ledelhace silâh vazifesini ifa eder.

«Biribirlerine mülâki oldukları zaman daha evvel tanışmamış da olsalar derhal tanışırlar, ahbab olurlar. Çünkü cümlesi serseriyane bir muhit içinde perverişyap (yetişmiş) olduklarından kâffesi ahlâkça bir seviyyede gibidir. Yekdiğerine hürmet ve mahabbet gösterirler. Fakat zabıtaya daima düşmandırlar, hiç sevmezler. Şayet içlerinden biri zabıtaya karşı müşkül bir mevkide kalırsa diğerleri anı derhal himaye ve müdafaaya kıyam ederler.

«Aralarında cesur ve gözünü daldan budaktan sakınmaz, hiçbir tehlikeden gözü yılmamış ve bilâkis herkesi yıldırmış, bütün kerhaneleri kasıp kavurmuş olan hazerengiz kahramanları mer'iyülhâtırdır. Bu gibiler umumhanelerde dostlarını irat ittihaz etmişler ve onlara belâlı olmuşlardır. Karılar kazanır, onlar yer. Bu karılar da paralı birtakım avanakları dost tutar, güzelce yolarlar. Belâlısı bazan karının üftadesi tavrını takınır, rakip gibi caka eder. Bu misillû tutkunculuğun envaını yakaladıkları avı tamamiyle yolmadıkça salıvermemek için istimal ederler.

«Kopuklarca mutlaka bir fahişe sevmeli ve fahişe de onları sevmeli ve hırs ve arzularına müheyya olmalıdır. Aksi takdirde dünyayi altüst etmek isterler.

«Meyhanelerde masasını terkedip bir başkasının yanına giden kırığının bu gitmesinden veya kendisinin şan ve şöhretine nakisa getirecek surette diğer birinin laf atmasından veyahut (aftosunun başka bir hampayı dost tutmasından) dolayı hır çıkarırlar, muaraza ederler, vuruşurlar, bıçaklaşırlar. Bu gibi muarazalar, vuruşmalar daimülvukudur. Kolaylıkla uzlaşmazlar. İçlerinde öyleleri vardır ki bin türlü belâya uğradıkları halde kafalarının dikliğinden mütenebbih olmazlar. Hasımlarına karşı buğz ve adavetleri kin ve garazları sükûn bulmaz. Kaba kaba tâbirat ve ıstılahat ile şetm ve tahkirde bulunurlar. Vakit olur ki gözlerinde vahşiyane bir parıltı, çehrelerinde müthiş bir ihtilâç peyda olur. Dişlerini gıcırdatarak hücum etmek isterler.

«Biddefeat hapishanelere girmiş çıkmış olan sabıkalıları aveneleri nezdinde mümtaz bir mevki ihraz etmişlerdir. Onların üzerine hüküm ve nüfuzları caridir. Çünkü icad-ı mekr ve şeytanat hususundaki vukuf ve maharetleri cihetiyle onları irşat ve fikirlerini tenvir ederler. Tarih dersi veren muallimler gibi vekayi-i maziyelerini takrir ve tefhim ederler. Genç kafalarda bu takrirler sonuna kadar yer tutar ve [illegible]ivene muallimlerinin her keyif ve emrine mutavaate kendilerini mecbur addederler.

««Bu takım eşirra avenelerini iş peşinde koştururlar, köle gibi kullanırlar, ledelhace ortalığı altüst ettirirler. Kumar kahvelerinde kahvecilerin aldıkları (mano) ya hissedar olurlar. Kerhanecilerden aldıkları paraya mukabil kerhaneleri taht-ı himayelerine almışlardır. Bu kısımdan olanların eşhas-ı muzırre taharrisinde polise muavenetleri olduğu için polis te bunların bu gibi vurgunculuklarını görmemezliğe geliverir.

«Bazıları saray hafiyelerinin maiyyetlerinde bulunurdu. Bu gibiler vazifelerinin ifası sırasında muhalif-i kanun ahvalde bulunsalar bile verdikleri işaret üzerine zabıta bunları tevkif ve isticvap edemezdi. Hattâ kendi nefislerine mütaallik âlemlerine bile nazar-ı müsamaha ile bakardı. Bu takım kopuklar meyhanecilere, kerhanecilere ve meslektaşlarına karşı da gayet mütaazzımane bir tavır gösterirlerdi.

«Kopuklardan güreş etmek, koç ve horoz döğüştürmek merakında olanlar da vardır. Gönlünü eğlendirmek için en edna mahallere dalıp çıkarlar. En ziyade devam ettikleri yerler kumar kahveleri, meyhaneler, balozlardır. İçkiye meftundurlar, fakat incelmiş sefaheti tatsız bulurlar, hattâ ince sazı bile sevmezler, oynak havalardan mütelezzizdirler. Şair kahvelerinde semai okurlar, tosun ağzı mani söylerler. Balozlarda raks edenleri kesretlidir. Ezcümle zeybek ve çiftetelli oyunlarında temaşa edenlerin takdirini celbederler, çalgıcılara bol bahşiş verirler.

«Tiyatrolarda perdecilik eden ve perde aralarında kabak çekirdeği, fındık kebabı gibi şeyler satan kopuklar malen ve bedenen bikudret olanlardır. Tenasüb-ü endamı veya kuvve-i bedeniyyesi veyahut cerbeze-i lisaniyesi müsait olanlara umumhanelerde birer mevki-i ihtiram ifraz olunur.

«Kopuklar indinde sarhoşluk, kumarbazlık, yalancılık, sahtekârlık, dolandırıcılık, dalaverecilik, karmanyolacılık gibi ef'al-i zemimenin

kâffesi mubah addolunur. Kopukların bir kısmı kendi evlerinde ve hususi ikametgâhlarında, bir kısmı alçak fiatla otellerde, birkaçı bir odada ve parasız kaldıkları zamanlarda sabahçı kahvelerinde hasır iskemleler üzerinde uyuklıyanları da çoktur. Bugün paraları yokmuş varsın olmasın, yarın gelecektir derler.

«Bu gençleri sefalet pek çabuk ihtiyarlatır. Bir erkek kırkına geldiğinde kemale ereş denilir. Halbuki bunlar işrete münhemiktirler, geceleri gezer uykusuz kalırlar, gündüz uykuları da uyku değil bir helecandır. Açgözlü, pisboğaz olduklarından ne bulurlarsa hemen mideye indirirler, hevesat-ı nefsaniyyelerini teskinde ifrata düşerler, had tâyini kaabil değildir, vücutları daima bir yorgunluk içinde yuvarlanır. Hayat cereyan-ı tabiisini şaşırmıştır. Hastalığa ehemmiyet vermezler, tedavi ettirmezler. Elhasıl kopuklar sınıfına mensup olanlar içinde ahval-i sıhhiyesi, adliye vesikası temiz adam bulmak güçtür.»

KOPUZ (قوپوز) [*Mus.*] Eski sazlardan birinin adıdır. Üç telliydi. Evliya Çelebi (Cilt I, sayfa 638) «levendane bir sazdır ki hemen şeşhanenin yavrusu zannolunur» diyor. Yine Çelebi'nin ifadesine göre Anadolu'da mislini görmediği bu saz Bosna, Budin, Eğri, Tameşvar gibi serhat ahalisine mahsustu.

Şükrullah'ın eserindeki tarifi şöyledir: «Kâsesi bütün telli sazların kâselerinden daha uzundur. Yüzünün yarısına deri gererler. Üzerine üç tane tel bağlarlar. Bu sazla manzum ve mensur Türkçe hikâye söylenir. Mızrabı tahtadandır. Düzeni şöyledir: En aşağıdaki tel ortadakine nispetle dörtlü, ortadaki tel en yukardakine nispetle tanini aralığında olur.»

Bu sazı çalanlara «Kopuzcu» denilir.

Götürüp mihr-i felek bezm-i cihandan kopuzu
Başladı çalmıya şeştar yine halk-ı âlem
Lâ

KORU AĞASI (قورو آغاسی) [*Sar.*] Saraya ait çayırlarla koruların muhafazasına memur olanların âmirleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bekçi demek olan korucular yer yer ve ayrı ayrı ocak halinde bulundukları için her koru mıntakasının bir âmiri vardı. Bu âmire korucu ağası denilirdi. Büyük koru ağalıklariyle küçük korulara istabl-ı âmire hamlacısı veya hassa saraçlarından itimada lâyık veya aynı yerden bir münasibi tâyin edilirdi.

KORDELENA (قوردلنا) [*Bah.*] Gizi cundasından kaldırılıp indirilen donanımın adıdır.

KORDELİÇİN (قوردلچین) [*Bah.*] Babafingo sereninin cundasında açılan cunda yelkeninin adıdır.

KORDELİSA (قوردلیسا) [*Bah.*] Gabye sereninin cundasından açılan cunda yelkeninin adıdır.

KORDELİSA BASTONU (قوردلیسا باستونی) [*Bah.*] Kordelisa yelkeninin altabaşosunu germek üzere tirinket sereninin cundasından sürülen bastonun adıdır

KORKU BASMAK (قورقو باصمق) [*Hal.*] Krokudan ileri ge diğine inanılan hastalıklarla bunların geçirilmesi için yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Folklor hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Mehmet Halit Bayrı «Halk hekimliği» ni izahederken (İstanbul Folkloru, 1947) korkunun iki türlü bastırıldığını söylüyor ve bu iki usulü şöyle izah ediyor:

«1 — Korkuyu basacak kimse, korkusu basılacak olanın ağzına şahadet parmağını sokarak üst çeneyi üç defa yukarıya doğru kaldırır. Sonra kulak deliklerini avuçlariyle kapıyacak surette korkusu basılacak olanın başını iki tarafından iki eliyle tutar ve üç defa yukarıya doğru kaldırır. Bu iş bitince korkusu basılana limonata, bulunmazsa su vermek âdettir.

2 — Korkusu basılacak olanın karnı açılır. Her iki taraf kasıkları parmakla uğuşturulur. Bundan maksat kasık damarlarını kaldırmaktır. Korku basılırken bilinen her hangi dua okunmakla beraber, korkusu basılana sorulur:

— Falanın korkusunu basıyorum, basayım mı, ne dersin?

Buna korkusu basılan cevap verir:

— Bas gitsin!

Korku basıldıktan sonra korkuyu basanın «Benim elim değil, Ayşe, Fatma anamızın eli» demesi ve hastaya şifa dilemesi âdettir.

«Şiddetli korkularda korku basıldıktan başka, karasaplı bir bıçak, sivri uclu bir bardak veya başka bir kap içine gelecek surette, dik tutulur, sap tarafından bıçağın üzerine su dökülür. Bardakta toplanan bu su korkusu basılan kimseye içirilir.»

KORNE KÂTİBİ (قورنه کاتبی) [*Mal.*] Salhanede (mezbaha) mirî (resmî) memuruna verilen addır. Bu memur kesilen hayvanlardan zephiyye resmini almakla mükellefti. Sonraları zephiyye resmi mültezime ihale edilmiye başlandığından bu memuriyyet lağvolunmuştur. Bir zamanlar zephiyye resminin yarısı hükümete diğer yarısı da belediyelere ait iken temmuz 1324 (1908) İnkılâbından sonra tamamen belediyelere terkedilmiştir.

KORNO (قورنو) [*Top.*] Eskiden ağızlık barutlariyle hafif esliha cephanelerinin muha-

faza edildikleri kösele veya boynuzdan yapılmış mahfazalara verilen addır.

KORSAN (قورصان) [*Bah.*] Muharebe vaktinde efrat tarafından teçhiz olunan ve taşıdığı bayrağın mensup olduğu devlet tarafından düşman gemilerinin takip ve zaptına mezun kılınan gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahut diğer bir tarifle muharip devlet tarafından silâhlandırılarak düşman devlete, yahut teb'asına ait malları zapteden ticaret gemilerinin fiil ve hareketlerine denir. Korsanlık vaktiyle meşru bir harp vasıtası idi. Yine eski zamanlarda harp olmadığı vakitlerde bir gemiyi zapt ile içinde bulunan malları alıp götüren, adamlarını esir eden deniz hırsızlarına da bu ad verilirdi. Hâlâ deniz hırsızlık ve soygunculuklarına korsanlık denir. «Kamus-u bahri»de İtalyanca (Korsaro) «Gemicilik fenni»nde ise Lâtince «Korsal»dan geldiği yazılıdır.

Korsanlık eski zamanlarda yabancı devlet gemilerine karşı hemen daimî ve tabii ahvalden idi. Bu hal pek çok fenalıklara sebep olduğundan önüne geçilmek için devletler korsan gemileri hakkında nizamlar koymak zorunda kalmışlar ve muahedeler de yapmışlardı. Korsanlığın umumiyyetle meşru sayıldığı bir zamanda hukuk âlimlerinden (Grotius), daha sonra (Malbi) ve (Galliyani) bunun mazarratı hakkında birçok şeyler yazmışlardı. (Galliyani) ilmî neşriyatla iktifa etmiyerek Rusya İmparatoriçesi (Katerina) ya bir mektup göndererek ticarete büyük zarar veren korsanlığın kaldırılması için Avrupa devletleri nezdinde teşebbüste bulunmasını bile rica etmişti. Korsanlık aleyhindeki fikirler umumileştiğinden on sekizinci asır sonlarında semeresi görülmeğe başlamış ve 1785 senesinde Birleşik Amerika Devletleri ile Prusya arasında yapılan muahedeye aralarında muharebe vukuunda hiç biri tarafından korsanlık ruhsatnamesi verilmemek ve her iki tarafın tüccar gemileri serbest olmak şartı ilâve olunmuş idi.

1792 ve 1823 senelerinde Fransa tarafından bu madde hakkında bir teşebbüs vuku bulmuş ise de devletlerin ekserisi tarafından kabul edilmediği gibi ondan sonra devletlerin bazısı tarafından birkaç defa korsanlığın kaldırılması hakkında çalışıldığı halde mesaileri semere vermemişti. Nihayet 1854 senesinde ve Kırım harbi esnasında muharip devletler korsan gemileri teçhiz etmemeğe karar vermişler, öteki devletlere de tebliğ olunan bu karar onlar tarafından da memnuniyyetle kabul edildiği gibi harb eden devletlerden biri tarafından korsan sefineleri çıkarıldığı surette bunları limanlarına kabul etmiyeceklerini de ilân eylemişlerdi. Kırım muharebesinin sonunda 1856 senesinde Paris'te akdolunan kongrede muallâk olan bazı meselelerin halli hakkında verilen kararla beraber korsanlığın ilgası dahi kararlaştırılmıştır.

Freng-i zülfe esir oldum işte ey dil
Senin ne kârın idi bahr-ı gamde korsanlık
Sâbit

KORSAN GEMİSİ (قورصان گمیسی) [*Bah.*] Deniz hırsızlığı ve soygunculuğu yapan gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanlarda muharip devlet tarafından silâhlandırılarak düşman devlete yahut teb'asına ait malları zapteden ticaret gemilerine de bu ad verilirdi. Korsanlığın sebep olduğu fenalıkların önüne geçmek için devletlerce 1856 senesinde Paris'te toplanan kongrede korsanlığın kaldırılması kararlaştırıldığı gibi harb gemileri kumandanlarına hangi millete mensup olursa olsun tesadüf edecekleri korsan gemilerini batırmak salâhiyyeti de verilmiştir.

KORUCU (قوروجی) [*İda.*] Bekçi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aslı korumak mastarından koruyucu olduğu halde korucu şeklini almıştır.

Saraya ait çayırlarla koruların muhafazası işinde kullanılan bekçilere de bu ad verilirdi. Saray korucularının bir kısmı maaşlı, bir takımı da bu hizmetlerine karşılık avarız-ı divaniyye, bedel-i nüzül, imdadiyye-i seferiyye gibi vergilerden ve bir kısım tekliflerden muaf idiler. Maaşlı olanlar acemi oğlanları arasından seçilirlerdi.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden cemaat, bölük ve sekbandan seçilme bir sınıf askere verilen addır. Bunların vazifesi İstanbul etrafındaki ormanları korumak ve su yollarına bakmaktı. Bu adı da ondan dolayı almışlardı. Koçi Bey'in evailde kırk kişi olduğunu söylediği korucuları Marsıgli dokuz yüze çıkarıyor ve İstanbul'dan başka Bursa ve Edirne'deki sarayların muhafazasına memur olduklarını söylüyor. Korularla su yollarını ve sarayları muhafaza edenlerin hepsi mevzuubahis edildiği surette Marsıgli'nin gösterdiği rakamı kabul etmek bittabi daha doğru olur.

KORUCUBAŞI (قوروجی باشی) [*İda.*] Bekçibaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif devlet teşekküllerinde muhafazası lâzımgelen yerler için korucu kullanılır ve korucu sayısı çok olan yerlerde de bunların başlarına bu ad verilirdi.

KOSTANİÇE (قوستانچه) [*San.*] Silâhın icadından evvel kullanılan harb aletlerinden

birinin adıdır. Osmanlı serhat kulu süvarilerinin kullandıkları bir nevi mızraktı. Uzunluğu ne bir kısım mızraklar gibi çok uzun ve ne de bir takımları misillû pek kısa olmayıp mutedil idi. Bunu diğer mızraklardan ayırt eden bir alâmet de sapın ucuna yakın bir yerinde şiddetle vurulduğu zaman kurtulmak ve elden düşmeğe mahal kalmamak için bir de yuvarlak düğmenin bulunması idi.

KOSTANTİNİYYE (قسطنطنيه) [*Coğ.*] İstanbul'un zaptından evvelki adı olan (Kostantinopolis) in Araplarca değiştirilen adıdır. İstanbul'a; İstanbul, İslâmbol, Dârülhilâfe, Dârüssaltana, Der'aliyye, Dersaadet, Âsitane, Dârülmülk, Beldetüttayyibe, Payitaht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâh-ı selâtin. Kostantiniyye ve İslâvcası olan Çarıgrat da denilirdi

Kostantiniyye kelimesi fetihten iki üç sene sonraya kadar bir ya ile (Kostantiniye) ve Dördüncü Sultan Mehmet ile Üçüncü Sultan Süleyman zamanlarında iki ya ile (Kostantiniyye) şeklinde olarak paralarda kullanılmıştır. Bu kelime meskûkâtta Arapça bir cümle halinde kullanılırdı. Duribe fi Kostantiniyye. Kostantiniyye imlâsı bazıları tarafından posta müraselâtında da istimal olunmuştur. 10 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra Osmanlı Pay-i tahtının imlâsı Dârülhilâfe müstesna olmak üzere İstanbul şeklinde yazılır, diğerleri istimal olunmazdı. Dârülhilâfe bilhassa matbaalar tarafından kitapların üzerine yazılırdı.

KOŞMA (قوشمه) [*Ede.*] Âşıklar arasında bir ağızla okunan ve kendine mahsus bestesi olan nazım şeklinin adıdır. 6+5 veya 4+4+3 heceleriyle yazılır.

Eski Türklerde (koşuk) ve (koşmak) şekillerinde kullanılmıştır. «Çağatay Lûgati»nde ilhak (zam), ilâve, terfik, tertip, tanzim ve inşadetmek mânalarına geldiği kaydedildikten sonra «raks havası aksamından bir nevi taganni» mânasında kullanıldığı da ilâve olunmuştur

Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) «Edebiyat Lûgati»nde Halk edebiyatı nazım şekillerindendir. On bir heceli ve dörder mısralı bentlerden teşekkül eder. Hususi ahenk ile okunur» izahatını verdikten sonra örnek olarak kendisinin yazdığı aşağıdaki manzumeyi koymuştur:

Seyrine daldığın şu coşkun dere
Gözümden çağlıyan hicran yaşıdır
Dikkat et bastığın, ezdiğin yere
Yüzümden ibaret pınar başıdır.

Süzülüp geçerken o gamlı dere
Sıçrar da bir damla durduğun yere
Gelirse o şayet sana bir kere
Ağlıyan ruhumun sitem taşıdır.

Çevrinle kanayan yüreğim dağlı
İradem zülfünün teline bağlı
Gönlümü doğrıyan kılıcı zağlı
Sevdanın tükenmez bir savaşıdır.

Felek de benimle olmuş kavgacı
Serpiyor üstüme belâdan saçı
Ölüm dedikleri olsa da acı
Duyduğum acının en yavaşıdır.

Alnımın yazısı bezdirir beni
Kalbinden yaralı gezdirir beni
Ayaklar altında ezdirir beni
Belki toprağımı başta taşıtır.

Koşmalar; karcığar ve uşşak makamlarında okunur ve her iki mısra arasında «Leylâm leylâm yârim ey bülbül ey yâr» gibi terennümler yapılır.

§ [*Bah.*] Bir halata fazla kuvvet bindirmek için halat yanına veyahut değiştirmek için halat yerine tutulan diğer bir halata verilen addır.

KOŞU (قوشى) [*Ok.*] Okçular arasında yapılan ok müsabakası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Koşularda her kemankeş yayını, okunu kendi vücuduna uydururdu. Yalnız «Sala koşusu» denilen koşuda kemankeşlerin seçilip üstü yazılarak dergâha konulan bir yaya uymaları icabederdi. Bu koşuya girenler eski atıcılardan ihtiyarlardı. Bunda artık dokuz yüzüncü, binci, bin yüzcü farkı aranmazdı.

Cemiyetli meşklerde koşu sahipleri bir yayla mı, yoksa kendi yaylariyle mi ve kaçar ok atacaklarını kararlaştırırlardı. Kaçar ok atacaklarsa bunlardan başka başka demetler yapılırdı. Atacakların zehgirlerini bunların kimlere ait olduğunu bilmiyen birine verirlerdi. O adam zehgirleri birer birer bu demetler üzerine bırakırdı. Buna «kur'a» denilirdi. Kemankeşlerden hangisinin zehgiri hangi demete isabet etmiş ise onu alması ve o demetteki okları atması şart idi.

Ok atılmağa başlandıktan sonra hava değişirse ittifak ile ayak yerinin değiştirilmesi caizdi.

Hava yerinde ok yere düşüp kırılır ve okun bedeni ileri fırlayıp konarsa ayağı meydanda ise ayağına, değilse bedene itibar edilirdi. Ok havada giderken iki parça olup parçalar başka başka yerlere inse ayağın düştüğü yere itibar olunurdu. Yelek tarafı ileride olsa bile ona bakılmazdı.

KOŞU ARABASI (قوشی عربه‌سی) [*San.*] Yarışlarda kullanılan iki veya dört tekerlekli hafif arabalara verilen addır.

KOŞU YOLU (قوشی یولی) [*San.*] At ve araba koşusu tertip olunan yol hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KOTRA (قوطرا) [*Hal.*] İstanbul Belediyesinin Karaağaç mezbahasını kurmasından önce Anadolu yakası için (Uzunçayır) da, Rumeli yakası için (Okmeydanı) nda, (Sinanpaşa) daki ağıllara celep ve kasap esnafı arasında verilen addır. Her celebin malı ötekilerine karışmaması için, ayrı ayrı kotralarda muhafaza edilirdi.

Satış yapılacağı vakit kasaplar kotraya giderler, hayvanların cinsine, besisine göre malın sahibi ile çekişe çekişe pazarlık ederek hayırlaşırlardı. Bu pazarlık sâfi etin okkası üzerinden yapılırdı.

Pazarlık bittikten sonra kotraya girilir, çobanlar tarafından sürü ürkütülerek hayvanlar biribirine karıştırılırdı. Bu kargaşalık sırasında beş koyun yakalanıp kotradan çıkarılırdı. Çıkarılan hayvanlar kesilir, yüzülür, sakatatı ayıklanır ve beşi birden tartılarak tartı yekûnunun beşte biri hayvanların üstüste ortalama ağırlığı sayılırdı. Bu ameliyyenin ismi «çeşni» idi. Bu et satılmaz, orada hizmet eden esnafa dağıtılırdı.

«Pay» namını verdikleri bu merasime iştirâk eden kasaplar ihtiyaçlarını tesbit ederler, ihtiyaçlarına göre aldıkları hayvanları dükkânlarının arkasında bulunan hususi mezbahalarda kesip satarlardı.

KOVAN (قوان) [*Bah.*] Çubukların aşağı alınmış vaziyyetlerinde armalariyle birlikte yapacakları tazyiki kapeleyi zedelememesi için kontra babafingo ve gabye kapelelerine kaplanmış bakır takviye levhalarının adıdır.

KOYUN SAATİ (قویون ساعتی) [*San.*] Cebe konulan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine sonraları «cep saati» denilmeğe başlanmıştır.

KOZAHANE (قوزه‌خانه) [*San.*] İpekböceği yetiştirilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KOZAK (قوزاق) [*San.*] Muahedelerle Name-i Hümayunlar ve mühim emirlerin konulduğu mahfazanın adıdır. Kemikten, gümüş ve altından yapılanları vardı. Kordonlar bunlara raptolunurdu. İçerisine ahitnamenin, Name-i Hümayunun ve emrin tasdikini havi olan ve kordonların iki ucuna bağlı bulunan üzerine basılmış kırmızı mum mühür ve imzalar konularak üzeri balmumu ile kapatılırdı. Kozakları; yazı takımı, kalem, kâğıt gibi kırtasiye levazımı tedarik eden Sır kâtibi hazırlatırdı. Başbakanlık Arşivindeki vesikalarda altın kozak, som kozak, kemik kozak gibi tâbirler geçer. (Başbakanlık Arşivi) ndeki bir vesikada (Hariciye, 25 ş. 1206) «Padişah tarafından Françe (Fransa) padişahına yazılacak cevapname için bir adet altın kozak verilmesine dair kuyumcubaşıya» diye yazılı olduğuna göre altın kozakların kuyumcubaşılar tarafından yapıldığı ve hükümdarlara mahsus olduğu anlaşılmaktadır.

KOZBEKÇİLERİ (قوز بکجیلری) [*San.*] Topkapı sarayı bahçesinde Darphane kapısı yanındaki ocağın adı idi. Aslı «Kızbekçileri» olan bu ocağın sebep ve suret-i ihdası ile isminin kozbekçi'ye tahvili Enderun Tarihinde şöyle yazılıdır: Fâtih Sultan Mehmet zamanında haremdeki cariyelerden biri duvardan aşarak aşağıya atlamış ve kaçarken saray içinde Darphane tarafındaki çınar ağacı civarında bir adama tesadüf etmiş. Bu adam kızı çınarın kovuğuna saklamış ve Bâb-üs-saade ağasına haber vermiş. Bunun üzerine o adam huzura çıkarılarak padişah tarafından ne mükâfat istediği sorulmuş. Çınara civar Darphane kapısına muttasıl bir yerde bir ocak ihdasını ve oraya bir hizmet tahsisini istemiş, Arzusu veçhile oraya (kızbekçileri) namiyle bir yer yaptırılmış. Dairenin yani o zamanın tâbirince ocağın inşası bitince (Boyabat), (Kargı) ve (Elûs) kazaları halkından kırk nefer bekçi kaydolunmuş. İşte bu suretle teşekkül eden ocağın bilâhare adı uygun görülmiyerek, daha iyi bir tâbir imiş gibi, «kozbekçi» denilmişti. Başlarına «kozbekçi başısı» denilirdi.

Kozbekçileri tepesi sivri, ehram şeklinde, zülflü deve tüyü renginde külâh giyerlerdi.

İlk zamanlarda saray bekçiliği yaptıkları anlatılan kozbekçilerinin son zamanlardaki vazifelerini vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 4, s. 69) şu suretle kaydetmiştir: «Selâmlık günleri ve bazı tenezzühgâha teşrif olunduğu vakitlerde Zat-ı Şahane ile Dâr-üs-saade ağası ve Hazinedar ağanın melbusat ve mefruşat misillû eşyalarının nakil ve hıfzına memur edilir.»

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra eski teşekküller birer birer tasfiye olunurken hicrî 1246 senesinde (1830-1831) işleri kalmıyan ve bir zâbit ile elli altmış kişiden ibaret olan kozbekçilerinin de, münasip aylıklar bağlanmak suretiyle, vazifelerine son verilmiştir.

Lûtfedüp o padişah-ı yekta
Kozbekçi başısı oldu Cevza
Şeyh Galip

KOZKABUĞUNA GİRMEK (قوزقبوغنه كيرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korkudan delik delik kaçmak, şuraya buraya sokulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÖÇEK (كوچك) [*San.*] Çengiler gibi oynıyan erkek oyunculara verilen addır. Oyuna raks denildiği için bunlara «rakkas» da tâbir edilirdi. Köçekler erkek kıyafetlerinden başka kadın elbisesi de giyer ve çengiler gibi raksederlerdi. Genç ve yakışıklı delikanlılar meşkhanelerde, yahut oyunlariyle şöhret bulan köçeklerin yanında uzun zaman çalışmak suretiyle yetişirlerdi.

Raksın kendine göre birtakım usul ve kaideleri vardı. Kafa tutmalar, omuz titretmeler, bel kırmalar, topuk çarpmalar, tırnak üstünde uçar gibi koşmalar o cümledendi. Bu vaziyetler hep sazın usulüne göre yapılırdı. Eskiden içki ziyafetlerinde bile köçek oynatılırdı.

«Köçeklerin, eski oyun kollarının en mühim uzuvları miyanında olduğunu söyliyen değerli muharrir Refik Ahmet Sevengil (İstanbul Nasıl Eğleniyordu?, Ahmet Kâmil Matbaası, 1927, s. 88-89) şu tafsilâtı veriyor:

«Bu kolların hazır bulunduğu - umumi, hususi - herhangi bir eğlencede hemen hemen ilk numara musiki ve raks idi.

«Rakkaslar, hüsn ü ân sahibi erkek çocuklardan seçilir, bunlara suret-i mahsusada meşkhanelerde musiki tedris edilir, makamlar ve lâhinlerle ülfetleri temin olunur, kendilerine ayrıca da raksın usul ve âdabı öğretilirdi.

«Rakkaslar iki kısımdı: (köçekler) ve (tavşan oğlanları).

« (Köçekler), oyun esnasında kadife üstüne sırma işlemeli mintan, canfesten, dibâdan, sırmalı ustufeden dört kubbe denilen şekilde sırma saçlı eteklik giyerler, bellerine sırma kemer takarlardı. Başları açık, saçları uzun, kırma, kıvırcık bükülü, kokulu ve bittabi dağınık idi. Parmaklarına pirinç zil takarlar ve raks esnasında bunları musiki ile hemahenk bir surette şıkırdatırlardı.

« (Tavşan oğlanları) siyah çuhadan topuklara kadar şalvar, çuhadan gayet dar, vücutlarının hatlarını belli edecek şekilde bir camadan giyerler, bellerine rengârenk şallar sararlardı. Bunların başları açık değildi. Gayet ufak bir nevi müzeyyen külâh giyerlerdi.

« Raks, vücudu her şekle sokan muharrik hareketlerle, kıvırmalar, göbek atmalar, arkaya doğru yatıp saçlarını sarkıtmalar, tekrar doğrulup öne arkaya kıvrılıp bükülmelerle dolu idi. Rakkaslar bazan seri', bazan aheste adımlarla meydanı dolaşırlar, gamzeleri, cilveleri, naz ve edaları rakslarına terfik ederlerdi.

«Köçeklerin bazan şehvetengiz kadın elbiseleri giydikleri de olurdu. Raks, seyircileri çıldırtan bir temaşa idi. Musiki ile gerilen sinirler, güzel yüzlü, kadın kıyafetli, kadın edalı yosmaların muharrik oyunlarından tahammülsüz bir hale gelirdi. Evliya Çelebi rakkaslardan bahsederken «âfitap misal», «kesim biçim yerinde», «nerkis gözlü», «nice canları esir etmiş» gibi sıfatlar kullandıktan sonra seyircilerin tahammülünü kıran bu raks sahnelerinden birini şöyle tarif ediyor:

«Tavus-ı bağ-ı irem gibi cevelân ve reftar ettiklerinde âdem dembeste olup ol dem meftun olur. Gören üftadeler vâlih ve hayran kalarak her köşeden sada-yı «hûl» ile hane-i sûr pürsürûr olur.»

«Bu heyecanlı, hararetli, ra'şeli raks esnasında ne kadehlerin kırıldığını, ne muhacemelerin vuku bulduğunu söylemeğe hacet yoktur.

«Rakkasların herbiri şimdiki sinema yıldızları gibi arkalarında bir sürü vurgun sürüklerlerdi. Hüsn ü ânları itibariyle şöhret kazanırlar, görüp meftun olanlar meftuniyyetini telezzüz derecesine getirmek isterler ve bu yüzden para sarfederlerdi. Tamamen umumi kadınlara tutulup da servetini bu uğurda heba eden adamlar gibi eskiden de mal ve menalini rakkaslara yediren ve mâşukunun bir nim iltifatına mazhar olmak için nakdine-i canını veren şûridediller görüldüğü tarih sayfalarında mukayyettir.

«Bu suret ve siyretlerinden dolayıdır ki rakkasların birçoğu, ya kendi isimleri büsbütün unutularak (Zâlim şah), (Fitne şah), (Nazlı şah) gibi isimlerle şöhret bulmuşlar, yahut da hüsn ü edalarına ve cevr ü cefalarına uygun birer sıfat isimlerine ilâve olunarak (Saçlı Ramazan şah), (Can şah), (Küpeli Ayvaz şah) gibi lâkaplarla yâdolunmuşlardır.

«Her unsurun «kesim biçimi yerinde» çocuklarından rakkas çıkmıştır. Aralarında müslimler de bulunmakla beraber bilhassa Rumlar, Yahudiler ve Kıptiler teferrüt etmişlerdir.

«Rakkaslar, umumi eğlencelerde oynadıkları gibi evlerdeki, cemiyyetlerdeki hususi davetlere de heyet halinde giderler ve ayş u nûş arasında meclisin şadmanisini artırırlardı. Aynı zamanda İstanbul'un muhtelif yerlerinde ve bazı kahvehanelerinde de daimî köçekler bulunur ve raks seyrini arzulıyanlar buralara da gidebilirlerdi.

«Mamafih kışın bazı rakkaslar işsiz kalırlar ve bu zamanlarda sâkilik yapmak suretiyle

geçinirler, kimi müşteriyi bir kadeh, kimisi bir meze, kimisi bir işve ile tatyip ederlerdi.

«Şair Nedim» devrinin kıyamet - hız raks meclislerinden birinde sarhoşluktan başı dönerek, sinirleri ra'şan mızrap darbeleri altında heyecandan heyecana geçip tahammül edemeyip kopan kanun telleri gibi muzmahil bir hal alarak divanının en güzel parçalarından biri olan şu rubaiyi söylemişti:

Rakkas, bu halet senin oyununda mıdır
Âşıklarının günahı boynunda mıdır
Doymadım şeb-i vaslıne şeb-i rûze gibi
Ey sîm beden, sabah koynunda mıdır

1274 (1857) tarihli kanun ile köçeklik men edilmiştir.

§ [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Şeyhin yahut aşcı dedenin ve yahut kıdemli ve ihtiyar bir dedenin hizmetinde bulunan kıdemsiz derviş demektir. Medrese talebesi arasında bu gibilere «Çömez» denilirdi.

§ [*Ask.*] Ocağa yeni girmiş yeniçeri demektir. Bu tâbir Hacı Bektaş köçekleri suretinde kullanıldığı zaman nisbet ifade ederdi.

KÖFTEHOR (کوفته خور) [*Hal.*] Mecaz yoluyla şuna buna kadın götüren adam, lafazan, geveze yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kanunî Sultan Süleyman Kanunnamesinde (Kanunname-i Âl-ı Osman, Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuasının ilâvesi, sayfa 2) «bunun gibi (zina eden) avratı eri kabul eylese köftehor ergenliği yüz akça alına, eğer yoksul olursa elli akça alına ve gayetle fakir olsa kırk ya otuz akça cerime alına» diye yazılıdır. Ergenlik dul kadının henüz evlenmemiş genç adama vardıkta bekârlık hakkı olarak hediyye suretinde verilen para demektir.

KÖKLÜ EBE [*Hal.*] (کوکلی ابه) Devamlı surette ailenin ebeliğini yapan ebeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ebelik; mal mülk gibi hemen daima anadan, teyzeden, haladan miras kalır ve çalışamıyacak hale gelmedikçe veya ölmedikçe değiştirilmezdi. Bu türlü ebeler ailenin yakınlarından sayılır ve ailenin büyük küçük bütün efradından hürmet ve itibar görürlerdi.

KÖLE [*Hal*] (کوله) Eski zaman muharebelerinde esir edilen yahut bir suretle ele geçip satın alınan erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kölelik; kavinin zebuna hükmetmesinden doğmuştur. Zaten insanların karşılıklı hak ve vazifeleri hakkında beşeriyyetin tam bir fikri bulunmadığı, kanunun ya bir şahsın, yahut bir taifenin hüküm ve iradesinden ibaret olduğu, kavilerin iradesi hayata hakim olan kaideleri tanzim ve herkesin hareket hattını tâyin ettiği zaman, tabiatın beşer fıtretinde beslediği içtimaî, bedenî, fikrî müsavatsızlık, kölelik şeklini alır ve mafevkleri mâdunların mutlak hâkimi yapan bir nizam kurulur.

İnsanlar ilk devirlerde düşmanlarını mağlup ve esir edince köle ittihaz etmeyip bilâkis idam eylerlerdi. Bu itibarla kölelik insaniyyetin bir parça daha terakki etmesinden sonra meydana gelmiştir.

(Meine) «Kanun-u Kadim» unvanlı eserinde der ki: «Kendi zevkini tatmin için başkalarının bedenî kuvvetlerinden istifade etmek, hiç şüphesiz, köleliğin esasıdır. Kölelik beşer fıtreti kadar eskidir.»

Filhakika kölelik insanla beraber başlamıştır Tarihen köleliğin eserleri her devir ve her millette görülür. İçtimaî hayatın vahşet devrinde kölelik âdeti inkişaf ve maddî medeniyyetin terakkisi zamanında bile devam etmiştir.

Yahudiler, Yunanlılar, Romalılar, Araplar elhasıl asrî âdet ve an'aneleri en ziyade emniyyet altında bulunduran kavimler köleliğin biri ağır hizmetlerde, diğeri ev işlerinde istihdam suretinde olmak üzere iki nev'ini tanırlardı.

İbranîlerin bir millet olarak meydana çıktıkları günden itibaren aralarında bu iki nevi kölelik vardı. Bir cürmü irtikâp ettiğinden, yahut borcunu veremediğinden dolayı esir olan Benî İsrail'in mevkii, ecnebilerden alınan esirlerin mevkiinden daha yüksekti. Ecnebî köleler, ister harben Benî İsrail'in hâkimiyyeti altına geçmiş bulunan kavimlere mensup, ister yapılan baskınlar esnasında ele geçen esirlerden, yahut para ile satın alınmış efrattan olsun her türlü hak ve menfaatlardan mahrum edilirdi. Bu esir kadın ve erkeklerin nasipleri felâket ve ıstıraptı. Ev işlerinde istihdam olunan köleler her türlü nefret ve hakaretle karşılanır, insafsız efendilerin elinde daimî tazyik ve azap içinde yaşarlardı.

Romalılar arasında kölelik edvar-ı kadime denilen çok eski zamanlardan beri şayîdi. İster para ile alınsın, ister harp esnasında esir edilsin, kölelerin hepsi de aynı muameleye tâbi idi. Bilâhare (On iki levha) kanunu ile Hadrıyan'ın kanunu kölelerin vaziyyetini bir parça Islâh etmişti. Fakat imparatorların insaniyyetperverliği, yahut kiyaseti sayesinde, kanunlarda yapılan değişikliklere rağmen köleler kat'î surette efendilerin iradesine münkat olmakta

devam etmişlerdir. Büyük devlet adamlarının her biri binlerce esire malikti. Köleler en ehemmiyyetsiz hatalar yüzünden en şiddetli işkencelere duçar olur, kırbaçların altında inler dururlardı. Romalılardaki kölelerin çoğu harp esirlerinden, veya çocuklarından müteşekkil idi. Esirlere mahsus pazarlar vardı, orada satılırlardı.

Başka yerlerde de hal böyle idi. Ezcümle İranlılar muharebelerde Türklerden esir aldıkça bir birine hediyye ederlerdi. Bazan bu esir hediyyesi ümera zadelerden müteşekkil bulunurdu. Tarihin bu kabilden zikrettiği malûmattan olmak üzere (Hüsrev Perviz) in Rum imparatoru (Moris)e gönderdiği hediyyeler cümlesinden olarak Türk beylerinin oğullarından kulaklarında inci ile müzeyyen altın küpeli yüz gulâm vardı. Buna mukabil Rum imparatorunun hediyyeleri arasında (Kent) memalikine komşu olan Bercan, Celâlika, Sakalibe ve Şekensi mulûkû kızlarından başları cevahir ile murassâ taçlı yirmi cariye mevcut idi.

Araplar dahi harp esirlerinden, yahut Habeş memleketi ile etrafında bulunan vahşi kavimlerden satın aldıklarını köle diye istihdam ederlerdi. Esir tüccarları bunları Cezire-tül-Arab'a getirerek kurulan pazar ve panayırlarda satarlardı. Kureyş halkı ticaret malı gibi köle ticaretiyle meşgûl olurdu. Biri pazardan köle satın alınca boynuna bir ip takarak hayvan nasıl götürülürse öyle yederek evine götürürdü. Köle harp esiri ise kâkülünü keserek fidye-i necat verilinceye kadar kâkülü ok kuburuna koyarlardı. Köle satın alarak biribirine hediyye etmek âdet idi. Köleler emtia gibi irs tarikiyle intikal ederdi. Fakat köle sahibi köleyi ölümünden sonra azadederse hür olurdu. Köleler bazan gelin mihri meyanına ithal edilirdi.

Araplarda köle çoktu. Hele hükümdarlarla ümeranın nezdinde binlerce köle bulunurdu. Himyeri hükümdarlarından (Zülkela') Hazret-i (Ebu Bekir) in nezdine geldiği zaman yanında kendi aşireti ricalinden maada bin köle vardı.

Kölelerin sadakatına çokluk itimat olunmazdı. Haklarında tatbik olunan muamele esasen ona imkân bırakamazdı. Mamafih içlerinde çok sadıkları zuhur etmiş, efendilerine mühim hizmetler edenler olmuştur. Araplarda kölenin cezası hürrün cezasının yarısı idi. Köleler muharebelerde istihdam olunurlardı. Fakat ganimetlerden alamazlardı. Onların payı efendilerine aitti.

Araplarda (Kan) namiyle bir nevi köleler daha vardı. Bunlar Romalılardaki (Serf) kabilinden olarak ziraatla iştigal ederler ve arazi ile beraber satılırlardı. Araplar da cariyeler ile evlendirilenlerin çocukları esir sayılırdı. Ancak içlerinden necip ve zeki çıkarsa onları neseplerine ilhak eylerlerdi.

Hıristiyanlık bir din olmak haysiyetiyle köleliğe karşı hiç bir itiraz sesi yükseltmemiş, hiç bir kaide koymadığı gibi şiddetini hafifletmek için hiç bir esası ihtiva etmemiştir. İsevîlik, kölelerin itaatsizliği hakkında bir kaç mülâhazadan, efendilerin hizmetkârlarına haklarını vermeleri icabettiğinden başka esareti iyi karşılamadığını ifade edecek hiç bir şey söylememiştir. Bilâkis hıristiyanlık erkek, kadın bütün kölelerin sahiplerine mutlak inkiyatlarını emretmiştir. Hıristiyanlık köleliği Roma İmparatorluğunun müesseselerinden biri olarak bulmuş, fakat onun işkence ile dolu mahiyyetini tebdile, hiç olmazsa kölelerin vaziyyetini islaha teşebbüs etmemiştir.

Yalnız ruhban mesleğine giren köleler, üç sene zarfında sahiplerinden istenilmemek şartiyle azad edilirdi. Bu sahanın haricinde kölelik eskisi gibi idi. Bir hıristiyan imparatorunun zamanında toplanan «Diyet» köleliği tabii kanunlar icaplarından olarak göstermiş idi. Kanun aynı zamanda köleler arasındaki evlilik rabıtasını gayr-ı meşru' saymıştı. Köleler ile azatlılar arasında da izdivaç gayet ağır cezalarla menolunmuştu. Binnetice, ruhban sınıfının dahi kabul ve icra ettiği istifraş âdeti şayi' oldu.

Bizzat kilise köleler kullanıyor, köle kullanmanın meşruiyyetini kat'i bir surette kabul ediyordu. Kilisenin tesiri altında Avrupa'da bütün rical köleliği himaye etmişler, dilencilikle hırsızlığın intişarına mâni teşkil ettiğini ileri sürerek köleliğin faydalı olduğunda ısrar etmişlerdi.

İslâmiyyetten sonra, bahusus fütuhat esnasında, istirkak alelekser harp ile vuku bulurdu. Çünkü fütuhat esnasında İslâmların eline pek çok esir düşerdi. Bir ordu mağlûp, yahut bir şehir fethedilince erkekleri, kadınları, çocukları esir addolunur ve bunlar ganimet malları ile beraber aralarında taksim edilirdi. Hattâ esirlerin çok olduğu zamanlarda boyunlarına mühür basılarak hisse hisse taksim olunurlardı. Bazan bir Arap süvarisinin hissesine yalnız bir muharebede yüz esir ve cariye düştüğü olurdu. Bu sayede bir adamın nezdinde mürur-u zaman ile yüzlerce köle içtima ederdi. Ümeranın yanında tabiatiyle daha ziyade köle bulunurdu. Köleler bilhassa Hulefa-yı Raşidin devrinden sonra çoğalmıştır.

Muharebelerde ele geçen esirlerin miktarı pek çok olduğu zaman alelekser ganimet malları hisselere taksim ve müstahaklarına dağıtılmadan evvel esirler toptan satılırdı. Bazan esirlerin çokluğuna binaen muharebe esirlerinin satışı bir kaç ay sürerdi.

Esirleri ve ganimet malları en çok olan fütuhat Endülüs fütuhatıdır. Rivayete göre orada kazanılan bir muzafferiyyet neticesinde ele geçen esirler ile ganimet mallarının satışı ancak altı ayda tamamlanabilmişti.

Esirler çalışır ve kazançlarını efendilerine getirirlerdi. Bununla beraber İslâm askerlerinin neferler kısmı ganimet mallarından hisse kabilinden aldıkları esirleri beslemekten alelekser âciz bulunduklarından satar, esmanını alırlardı. Harp esirleri fidye ile akrabaları tarafından kurtarıldığı surette bu para ganimet mallları arasında tevzi olunurdu.

Bazı valilerin, bilhassa Afrika, Türkistan ve Mısır valilerinin bulundukları vilâyetlerin haracından bir kısmını esir ile tediye eylemeleri harp esaretinden başka bir esaret membaı da teşkil etmiştir. Berberi'lerden bazı gayr-ı müslimler cizyeye bedel kendi evlâtlarından esirler veriyorlardı.

Harp esareti veya mubayaa ve yahut sair suretle köleye malik olan kimse o köleyi kendi hizmetinde ipka etmek, satmak ve yahut azat etmek haklarına malik idi. Her kim köle azadederse kölenin «Velâsı» olurdu.

İslâmiyyette köle azadetmek için en mühim sebep kölelerin salâh ve takva sahibi olmaları ve din hükümlerini muhafazaya gayret göstermeleri idi. Bir köle İslâmiyyeti kabul ile salâh-ı hâl ve takva eseri gösterir ise efendisi onu azadederdi.

Müslümanlıkta köle azadı bazı günahlardan kurtulmaya da hizmet ederdi. İşlenilen bir kusura karşı zengin ise köle azat etmek, fakir ise oruç tutmak İslâmiyyetin ahkâmı cümlesindendir.

Eski zamanlara nispet edilirse İslâmiyyet köleler için büyük bir nimet idi. Çünkü Hazret-i Peygamber «Köleleri takatleri üstünde şeylerle mükellef kılmayınız. Siz ne yiyorsanız kölelerinize de o yemekten yediriniz» diyerek köleler hakkında şefkat ve merhameti ve iyi muameleyi tavsiye etmiştir. Kölelerin serbestisini temin için Beyt-ül-mâlden onlara ikrazatta, yahut muavenette bulunulmasını emreden de bizzat Cenab-ı Peygamberdir.

İslâmiyyette de kölenin cezası, hür'ün cezasının yarısı idi. Mükâfatta ise hür ile köle arasında fark yoktu.

Köleler muhtelif hizmetlerde kullanılırlardı. Ev işleri görürler, deve veya mevaşi ra'y ederler, velhâsıl her türlü hizmetleri ifa eylerlerdi. Bir kölenin kıymeti, bildiği sanat ve haiz olduğu maharete göre artar veya eksilirdi. Hiçbir sanat bilmiyen köle yüz dinardan fazla değmezdi. Deve ra'yine muktedir ve bu sanatta mahir köle iki yüz dinar kıymetinde idi. Ok, yay yapmak, maharetle ok atmak bilen köle dört yüz dinar değerdi. Şiir hafız ve ravisi ise altı yüz dinara satılırdı.

Osmanlı'larda kölelik aynı şekilde cereyan etmiştir. Fütuhat sıralarında pek çok esir ele geçmiş, bunlar köle ve cariye olarak satılmıştır. Fütuhat devri kapandıktan sonra Sudan ve saireden siyahîler (Zenciler) esir olarak alınır, satılır ve bir parça zengincenin evinde mutlaka köle veya cariye veyahut her ikisi birden bulunurdu.

İngilizlerin teklifi ile akdolunan muahedeye rağmen köle alım ve satımı son zamanlara kadar devam etmiştir. Ancak muahededen sonra esir pazarları kaldırılmış ve evvelki gibi esircilerin muamele yapmalarına meydan bırakılmamıştır. Köle alım ve satımı bir parça ihtiyatla yapılırdı. Esasen eski servet ve debdebe kalmadığı için ahval ve vaziyet tabiatiyle bu ticareti kaldırmıştır. Esirpazarı, Avratpazarı gibi isimler hep eskiden ve bu muamele yüzünden kalma isimlerdir. Bu isimler İstanbul'da mevcut olduğu gibi taşralarda da vardı.

Osmanlı'larda kölelerden birçok büyük adamlar yetişmiştir. Ricalin bazısı da köle alıp yetiştirmeyi kendileri için bir zevk, bir şeref addederlerdi. En son olarak Sultan Mecid'in sadrazamı meşhur Hüsrev Paşa yüzlerce kölesini yetiştirmiş, bunlardan bir kısmı vezaret gibi büyük rütbeler kazanarak devlet ricali sırasına geçmiştir.

KÖLEMEN (كولمن) [*Ask.*] Çerkes kölelerinden ve bunların neslinden bir aralık Mısır'da ve Trablus Garp'ta teşkil edilen asker hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarihlerde kölemenler, memlûk diye geçer.

Eb ü ceddin dememiş Ebced ü Hevvez, Kelemen
Ey bahasın kef-i mizanda görmüş kölemen
Lâ

KÖPRÜCÜ (كوپرجی) [*Ask.*] Köprü kurma işinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mühendishanede köprücülük ayrıca bir ders halinde okutulurdu.

KÖPRÜLÜ KONAK (كوپرلی قوناق) [*Mim.*] Harem ve selâmlık daireleri ayrı ayrı binalardan ibaret olan ve bu iki daireyi üst kattan

üstü kapalı bir kısımla biribirine birleştirilen konak adıdır. Eskiden çok olan bu konaklardan Sultan Aziz'in baş mabeyincisi Mehmet Bey'e ait olanı Üsküdarda Harem'le Salacak iskelelerinin arasında ve set üzerindedir.

KÖR BASTON (کور باستون) [*Bah.*] Kontra ve büyük baston köstekleriyle bastonlar arasında oldukça açık zaviye hâsıl etmek için civadirenin altına konulan serenin adıdır. Buna «sakal» da denir.

KÖR BOĞAZ (کور بوغاز) [*Coğ.*] Gayet münhat bulunan ve serbest geçit manzarası arzeden berzahlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Denizciler için tehlikeli yerlerdendir.

KÖR KANDİL (کور قندیل) [*Hal.*] Mecaz yoluyla fazla, yürüyemiyecek, önünü göremiyecek derecede sarhoş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ziyası az olan kandil ve petrol lâmbaları hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

KÖRLÜK ETMEK (کورلك ایتمك) [*Hal*] Mecaz yoluyla inadına yapmak, çalım satmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Çektir çiçekli entarine telli bir şerit
Akranlarına paça günü git de körlük it
Vâsıf

KÖRÜK (کوروك) [*San.*] Kitap koymağa mahsus mahfazanın açılıp kapanan kısmına verilen addır. Körüğe benzediği için bu ad verilmiştir.

KÖS (کوس) [*San.*] Eskiden nöbet zamanları ve cenge gidildiği vakit çalınan bir taraflı büyük davulun adıdır. Padişahlara mahsus «Mehterhane» de de çalınırdı. Kösler at üzerinde götürülürdü.

KÖS DİNLEMİŞ (کوس دیکلمش) [*Hal.*] Mecaz yoluyla vurdum duymaz, değme kürültüye ehemmiyyet vermez, patırdılara aldırmaz, soğukkanlı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kös; eskiden Mehterhanede çalınan davulun birkaç misli büyüğünün adıdır. Kösün sesini işiten, kulak zarları ona tahammül edene davulun sesi hafif geleceği gibi büyük hâdiseler gören, mühim vak'alar geçirene de herhangi ufak bir hâdise tesir etmez demek olur.

KÖŞE (کوشه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin dört köşesine yapılan motiflere verilen addır.

§ Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların kenar uçlarına yapılan süsler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÖŞE BAŞI (کوشه باشی) [*Sar.*] Ak ağalaların eskiden beş tanesine verilen unvandı. Koğuşun baş köşesinde oturmak hakkını haiz oldukları için bu adı almışlardı. Köşe başılık kapı ağası, has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası ve saray kethüdasından küçük, baş eski ile iki nefer özengi ağasından büyüktü. Bu iribarla orta derece sayılırdı.

KÖŞE DOLABI (کوشه دولابی) [*San.*] Oda köşelerine konulmak üzere köşeye uyar şekilde yapılan dolap adıdır. İki tarafı köşenin duvarlarına intibak eder ve önü iki duvara eyri bir vaziyet alırdı. Eski Türk evlerinde bunların nakışlar ve oymalarla süslü çok güzel çeşitleri vardı. Açık olanlarına «köşe höcresi» denir.

KÖŞE HÖCRESİ (کوشه حجره‌سی) [*Mim.*] Bina ve oda köşelerine çaprazlama olarak yapılan ve tezyinî mahiyette olan höcrelere verilen addır. Ekseriya medrese odalarında bulunurdu. Kapalı olanlarına «köşe dolabı» denir.

KÖŞE KADISI (کوشه قاضیسی) [*Hal.*] Mecaz yoluyla kocasına hükmünü yürüten kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÖŞE KOLTUĞU (کوشه قولتوغی) [*San.*] Köşelere konan koltuklara verilen addır.

KÖŞELİ ŞEMSE (کوشه‌لی شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitap ciltlerine yapılan şemselerden köşeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cildin dört köşesi şemseli olanlara da bu ad verilirdi.

KÖŞE MİNDERİ (کوشه مندری) [*San.*] Odaların köşelerine konan minderlere verilen addır.

KÖŞE PENCERESİ (کوشه پنجره‌سی) [*Mim.*] Şehnişin veya cumbanın yan taraflarına gelen ve sokağı boydan boya gören pencere adıdır.

KÖŞE RAFI (کوشه رافی) [*Mim.*] Odaların köşelerine yapılan raflara verilen addır. Asma veya ayaklı olarak yapılırlardı. Ayaklı olanlar önü açık bir dolap şeklinde olup yere oturur ve köşeye girer. İçleri birkaç raflı olur ve her rafın önünde müzeyyen bir çerçeve bulunduğundan höcre şeklini alırdı. Ekseriya höcrelerin ve ocakların iki tarafına yapılan bu raflardan eski Türk evlerinde çok vardı. «Sanat Ansiklopedisi»nde (Köşe rafı Maddesi) verilen malûmata göre bunların alçıdan oymalı olanları bulunduğu gibi tahtadan oymalı, nakışlı ve yaldızlı olanları da vardır. Köşe raflariyle düz raflara bardak, testi, çini kaplar gibi el altında bulunması lâzım gelen şeyler konurdu.

KÖŞK (كوشك) [*Mim.*] Kırlarda, açıklık yerlerde yapılan yazlık binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bağ ve bahçeler içinde yapıldıkları gibi saray veya konak avlusunda da yapılırlardı. Kırlarda, bağ ve bahçeler içinde yapılanlar şekillerine ve üslûplarına göre köşk, villâ, şale adlarını alırlar. Saray veya konak bahçelerindekilerden de ayrı isim alanlar vardır. Topkapı Sarayı içindeki Bağdat Köşkü, Revan Köşkü, Sünnet Köşkü, Kara Mustafapaşa Köşkü bu kabildendir.

Köşklerin yapılış vaziyetlerine göre aldıkları isimlerle bunların tarzları hakkında «Sanat Ansiklopedisi» nde (Köşk Maddesi) şu izahat da vardır:

Camlı Köşk — Etrafı ve üstü camla örtülmüş köşk. Terası kış bahçesi olarak kullanılır.

İlân Köşkü — Sokaklarda üzerine ilânlar yapıştırılan ve içinde gazete satılan zarif şekildeki kulübe.

Muzika köşkü — Umumi parklar ve bahçelerde halka müzik dinletmek için çalgıcılara mahsus yüksekçe yapılmış üstü örtülü, etrafı açık süslü ve zarif kameriye şeklinde yapılan bina.

Tepe Köşkü — Binaların tepesine yapılan güzel manzaralı küçük köşkler. Bunlara cihannüma da denir.

Yangın Köşkü — Yangın kulesi üstünde etrafı kollamak ve şehrin en uzak kısmındaki yangını görerek haber vermek için yapılan etrafı pencereli kısım.

§ [*Bah.*] Buharın icadından evvel kullanılan ahşap harb gemilerinin kıç taraflarına ve üst güverteler üzerine yapılan kamaralara da köşk adı verilirdi.

KÖŞKLÜ (كوشكلى) [*Ida.*] Vaktiyle İstanbul'daki yangınları haber vermek için yangın kuleleri ile bazı yerlerde bulundurulan adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Köşklüler arasında sürüp gelen rivayete ve Beyazıt kulesinde mevcut fakat muharref hattâ kısmen vezinsiz bir manzumeye nazaran daha Osmanlı pây-ı tahtı (hükümet merkezi) Bursa'da iken (Hasan Alp) adında birisi harik memuru (yangın memuru) tâyin edilmiş ve Rumeli'nin fethiyle pây-ı taht Edirne'ye naklolunduğu zaman «Muradiye de uzun bir diraht (ağaç) nazargâh» yani tarassut mahalli ittihaz olunmuştur.

Köşklülerin muayyen bir ölçü dahilinde müşekkel (gösterişli) adamlar olmasına vaktiyle pek itina edilir ve en ziyade iri vücutlu olan Alâiye'li ve Bozkır'lı kimseler bu hizmette istihdam olunurlardı 10 temmuz 1324 (1908) İnkılâbına kadar Beyazıt kulesinde yirmi, Galata'da Onsekiz, İcadiye'de üç, Üsküdar karakolunda altı ve Eyüp'te beş köşklü bulunmakta idi. Bunlar arasında biri baş, öteki ikinci unvanını haiz olup mütebakisi çavuş ve nefer idi. Yeniçerilik lağvedilmekle beraber bunlar sâye ocağındakiler gibi yeniçerilik evsafını uzun müddet muhafaza etmişlerdir.

Başlarına sıfır kalıp fes, sırtlarına kırmızı bir caket ve şalvar, yahut pantolon, ayaklarına hafif yemeni giyerler, ellerinde harbi taşırlardı.. Uğradıkları yerlerde Niiiyâân diye acı bir nâra attıktan sonra meselâ «Aksaray, Sinekli bakkal» deyip fırlarlardı. Evvelce kulede nöbet bekliyenler ayaklarına dört beş okka ağırlığında birer katır giyerlerdi. Bunlar kulenin sahanlığında dolaşırlarken katırın altındaki nalça ve çivilerin sesleri uzaktan duyulurdu. Bu katırlardan bir ikisi tarihî bir bergüzar olmak üzere 1310 senesi zelzelesine kadar muhafaza edilebilmiş ise de tamir sırasında ortadan kaybolmuştur.

Köşklülere evvelâ Bâb-ı Seraskerî ve sonra Zaptıyye Nezareti tarafından senede bir kat elbise, baş ağaya altı, ikinci ağaya dört, üçüncüye üç çift, çavuşlara üç adet, neferlere de birer çift nefer tayını verilirdi.

Köşklüler evvelce asker gibi kılıç taşırlar, bellerine toka takarlar ve ellerinde harbe tutarlardı. Bunlara Merkez Kumandanlığı altında bir koğuş tahsis edilmişti. Evi olmıyanlar, evleri olup da nöbetci bulunanlar orada yatardı. Ramazanda her akşam onbeş yirmi sofra yemek yaptırarak otuz gün herkese ziyafet çekerlerdi.

Köşklülerin daha bazı imtiyaz ve muafiyetleri vardı. Hemen hepsi sanat ve ticaretle maişetlerini temin etmekte idiler. Ancak yangın vukuunda elindeki işini bırakıp derhal kulede isbat-ı vücut ile oradan tâyin olunan mıntakaya giderek yangını haber vermek vazifesiyle mükellef olduklarından yol üstünde tramvay, vapur gibi şeylere bindikleri takdirde kendilerinden para alınmadığı gibi sanat icra ettikleri müddetce de tezkire resmi vermezlerdi.

Köşklüler kuleleri ziyaret edenlerden birer ücret almakla beraber yangın haberi verdikleri resmî dairelerle bazı rical ve meraklı zatlardan da birer aidat alırlardı. Bu aidatın bir kısmı peşin ve bir kısmı da maktu olup ayda veya senede tahsil olunurdu. Kule Şehremaneti'ne devrolunduktan sonra köşklülerin maaş ve masrafları da belediyece verilmiye başlanmıştır.

Köşklüler gündüzleri yalnız resmî dairelere ve karakollara giderler, oraya varınca tiz ve imaleli bir sesle yangın yerini

haber verirlerdi. Geceleri ise yine karakollarla mahalle bekçilerinin ikametgâhlarına uğrarlar, aynı eda ile yangını bildirirlerdi. Bunun üzerine bekçiler kaba ve çirkin sesleriyle yangını halka ilân eylerlerdi.

Belediye yangın teşkilâtını ıslah edince ve bahusus telefonlar vaktiyle bunların en az bir saatte verebilecekleri haberi bir dakikada iblâğ imkânını temin edince bekçilerin yangını haber vermeleri âdeti gibi köşklülerin mevcudiyyetini de ortadan kaldırmıştır.

KÖY KETHÜDASI (کوی کتخداسی) [*İda.*] Köylerde hükûmetle halk arasında vasıta olan memura verilen addır. Sonradan muhtar denilmiştir. Halk arasında Köy Kâhyası yahut sadece Kâhya denirdi.

KROPİ (قروپی) [*Bah.*] Selviçe veya her hangi bir makara ve yahut bastikadan donanan halatın sıyrılıp çıkmaması için cımasına vurulan düğümün adıdır.

KUBAB - UL - KUTTAB (قباب الاقطاب) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya Mevlevihanesinde Mevlevi kutuplarından yedi zatın metfun (gömülü) bulunduğu kubbe altına verilen addır. Kutuplar kubbesi demektir.

KUBBE (قبه) [*Mim.*] Tepesi yuvarlak bina, yarım küre şeklinde tavan yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Sanat Ansiklopedisi') ndeki tarifi şöyledir: «Aşağıya çevrilmiş bir yarım küre şeklinde tonoz, Bir binanın üstünü örten yarım küre şeklinde üstü yuvarlak veya çok satıhlı bir mahrut biçiminde örtü. Kubbelerin dahile gelen kısmına iç kubbe, dış tarafına dış kubbe denir. Bunların muhtelif şekilleri olur. Türkistan ve Anadolu'da kubbeli mezar binalarına yani türbelere künbet tâbir olunur. Künbet tâbiri de kubbe mânasına gelirse de bu tâbir kubbelerin dış şekillerini ifade eder ve kubbelerin iç tarafı mânasına gelmez.»

Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş
Baki

KUBBE ALTI (قبه آلتی) [*Sar.*] Topkapı sarayında başta sadrazam olmak üzere devlet adamlarının toplanıp devlet işlerini görüştükleri yere verilen addır. Burası Topkapı sarayının ikinci yeri ve yahut Dar - üs - selâm denilen kısmında, orta kapı ile Bab - üs - saâde arasındaki meydanın solunda ve sarayın her yerden görünen dört köşeli büyük kulesinin önündedir. Orta kapı denilen yerden girilir. Buraya «Kubbe altı» denildiği gibi «Divan yeri» de denilir.

Son zamanlarda iyi şekilde restore edilen Kubbe altı yan yana üç salondan mürekkeptir. Bina, gayet geniş ve güzel bir saçak altındadır. Önündeki taşlığın üstünü de örtmekte olan saçak, beyaz mermer ve yeşil porfirden gayet güzel sütunlar üzerine atılmış kemerlere istinat etmektedir. Binanın geniş pencerelerinde altın yaldızlı tunç parmaklıklar bulunmaktadır. Son tamirde meydana çıkarılan dış ve iç tezyinatı devrinin en üstün eserlerindendir. Burada evvelce Fâtih devrinde yapılmış bir divan yeri mevcuttu. Şimdiki kubbe altı binası Üçüncü Selim ile İkinci Mahmut zamanında tamirleri gösterir iki kitabeyi taşımaktadır.

Soldaki salon, divanın toplandığı yerdir. Etrafındaki sedirler divan âzasının, ortadaki makam da Sadrazamın oturduğu yerdir. Sadrazamın oturduğu yerin üzerindeki duvarda kafesli bir pencere vardır. «Kasr-ı Adil» adını taşıyan bu yer padişahın divan müzakerelerini takibettiği yerdir.

İkinci salon divan-ı hümayun kalemi idi. Divan kararları burada, hacegân-ı divan-ı hümayun tarafından tescil edilirdi.

Büyük salonun etrafında sadrazamın divit odası, vezirlere mahsus teneffüs odası, kahve ocağı ve saire gibi daireler de vardı. Kubbe altı'nın arkasındaki dört köşeli yüksek kule, saray dışında sık sık zuhur eden vak'aları tarassut etmiye yarardı. Kubbe altı'nın yanındaki demir kapı sarayla muvasalayı temin ederdi.

Tanzimattan sonra «Meclis-i Hass-ı Vükelâ» namını alan meclis eskiden «Divan» ismini taşıyor ve divana dâhil olan rical bu yerde toplanarak devletin ve halkın işlerini görüyordu. Divanı vezirler, kazaskerler, defterdarlar, nişancılar teşkil ederdi. Fâtih Sultan Mehmet Topkapı sarayını yaptırdıktan ve Kubbe Altı'nı divan yeri olarak tahsis ettikten sonra uzun bir zaman kendisi divana riyaset etmişti. Devletin ve halkın işleri bu suretle padişahın huzuriyle görülüyordu. Gedik Ahmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında bir gün Anadolu'dan işi için gelen bir köylünün kapıda bekliyen çavuşların elinden kurtulup içeriye girerek: «Saadetlû Hünkâr hanginizdir, diyeceğim var» demesi kendisinin tanılmamasından dolayı Fâtih'in canını sıktı. Bunu hisseden sadrazam «Padişahımızın içimizde bulunmaması, bir kafes arkasından meclis müzakeresini dinlemesi daha münasip olur» mütalâasında bulunmasiyle kendisine yaptığı işlerden gurur gelmiş olan Sultan Mehmet bu teklifi muvafık gördü. O andan itibaren padişahların divanda hazır bulunmamaları, meclis müzakerelerini kafes arka-

sından dinlemeleri takarrür etti. Sonraları padişahlar meclis müzakerelerini kafes arkasından da dinlememeğe başlamışlar, Kubbe altı müzakerelerine lâkayt kalmışlardır.

Kubbe altı dairesinin önünde Şark üslûbunda uzun saçaklı ve sakfı (damı) çok süslü bir gezinti yeri vardır. Buranın etrafı demirden yapılma zarif parmaklıklarla çevrilidir. Oradan geçilince duvarları ve kubbesi göz kamaştıracak kadar süslü olan salona girilir. Bugün büyük bir kısmı bozulan o süsler, o altın yaldızlar Türk sanatkârlığının parlak örneklerindendir. Kubbenin ortasında demirden bir âvize asılıdır. Salona kafesli bir pencerenin hâkim olduğu görülür. İşte bu, Fâtih'in divandan çekilmesiyle vücut bulan Hünkâr mahfilidir.

Kubbe altı'ndaki salona girilmezden evvelki gezinti yerinde ve Divanhanenin çatısının iki tarafında biri yirmi bir, biri de yirmi iki beyitlik kitabeler vardır. Bunlara nazaran Kubbe altı dairesinin Üçüncü Selim'le İkinci Mahmut taraflarından tamir olunduğu anlaşılmaktadır.

Kubbe altı'ndaki büyük salonun etrafında sadrazamın divit odası, vezirlerin teneffüs odaları, kahve ocağı ve saire gibi birtakım daireler vardır. İç hazine yeri de o meyanda idi. İç hazine sonraları «Hazine-i Hassa» namını alan padişahlara mahsus kasalar demekti. Kubbe altı'nda sıralanan sekiz kubbeden altısı iç hazine kısmını teşkil ederdi. Vaktiyle para konulmak için kullanılan küplerin çoğu bugün dahi orada görülmektedir.

Osmanlı devletini idareye memur olan heyet, işte bu kubbe altında toplanırdı. Devlet işlerini ve halkın mühim dâvalarını görürlerdi. Bu toplanış cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri olur ve değişmez merasime tâbi bulunurdu. Divan günleri sadrazam, kallâvî tâbir olunan telli kavukla ağır kıymette eyer vurulu bir at üstünde Kubbe altı'na gelirdi. Divanda bulunacak heyet âzası, ondan evvel ve sabah namazı kılındıktan sonra gelirler, kendisini beklerlerdi. Sadrazam çok debdebeli bir alayla gelince sakabaşı «buyur» diye bağırarak içerdekileri baş vezirin gelişinden haberdar ederdi. Herkes onu karşılamağa koşardı.

Sadrazam; Kubbe altı'nın önünde iken «Bâb-üs-saâde» yi sonra kendini karşılıyan vezirleri ve saireyi selâmlıyarak salona girerdi. Arkasından vezirler, kazaskerler, defterdarlar, nişancı girip yerlerine otururlardı. Sadrazam evvelâ sağda duran vezirlerle nişancıya, sonra solda yer alan kazaskerlerle defterdarlara yüzünü çevirirdi. Bu hareket «sabahlar hayrolsun» demekti ve ayağa kalkmak suretiyle mukabele görürdü. Bu muamele bittikten sonra Reis Efendi büyük bir ihtiram ile ve yavaş yavaş Divanhaneye girerdi. Sadrazamın eteğini öpüp sol tarafına telhis kesesini koyar ve bir kere daha etek öpüp arka arkaya yürüyerek geri dönerdi.

Telhis kesesi demek padişaha sunulacak kâğıtların mahfazası demekti.

Reis Efendinin arkasından divitçi efendi salona girerdi. Etek öperek sadrazamın divitini önüne bırakırdı. Bu zat, divitle beraber sadrazamın önüne bir kumaş kese içinde çil para da kordu. Bu para, fıkara ve müslüman olmuş kimseler varsa onlara dağıtılmak içindi.

Divitçinin işi bitince çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, tezkireciler, selâm çavuşu arzuhal ve dâva sahiplerinin önüne düşüp salona girerler, iki sıra dizilirlerdi. O andan itibaren iş başlardı. Divan işleri sağlı, sollu tevzi edildiğinden arzuhaller ve evrak nöbetle okunur, icabeden hükümler ve emirler verilirdi. Bazan orada dayak attırılır, mahkûmların kafaları kestirilirdi. Siyasî müzakereler ve münakaşalar yalnız heyet âzasının huzuruyla yapılırdı. Çavuşlar ve saire bu sırada hazır bulunmazdı.

İşler görülüp bittikten sonra Kubbe altı'nda yemek yenilirdi. Bunun için de biri sadrazamın, biri vezirlerin ve biri de kazaskerlerin önünde olmak üzere üç sofra kurulurdu. Yemekten sonra sadrazam arza girerdi. Arza girmek, padişahın huzuruna çıkıp işler hakkında mâruzatta bulunmak ve emir telâkki etmek demek idi.

Ecnebi elçilerin huzura kabulü sırasında yapılan ve «Galebe divanı» denilen merasimle asker aylıklarının üç ayda bir verilmesi münasebetiyle cereyan eden ve ücret ihracı rasimesi de Kubbe altı'nda vuku bulurdu. Ordunun harbe gidişinde ve gelişinde, bayramlarda, saltanatta, tebeddül vukuunda dahi devlet erkânı Kubbe altı'nda toplanırdı.

KUBBE DESTAR (قبه دستار) [*Kıy.*] Sarık sarma nevilerinden birine verilen addır. Sarık başlığın üzerine kubbe şeklini alacak surette sarılmış olduğu için bu adı almıştır.

Uçtu eflâke ilm, fazl ü kerem
Kalmadı itibar ilm ehline hem
Kaldı ortada itibar ü vekar
Bir büyük cübbe vü bir kubbe destar
Ali Ufkî

KUBBE FENERİ (قبه فانوسی) [*Mim.*] İçi hava ve ışık almak için kubbelerin tepesinde bırakılan yuvarlak ve büyücek delikten soğuk

ve yağmurun girmesini önlemek maksadiyle üzerlerine yapılan yüksekçe ve üstü örtülü pencereli kısmın adıdır. Selçuk medreselerinin kubbeleri ortasında umumiyetle böyle yuvarlak bir hava ve ışık deliği olduğu gibi bazısında kubbe feneri vardı.

KUBBE KANDİLLERİ (قبه قندیللری) [*San.*] Camilerin kubbelerinin etrafındaki kandiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elektriğin icadından evvel camiler kandillerle aydınlatıldığı için kubbeden indirilen zincirlere bağlanan kandillerden başka kubbenin etrafına takılan demir çubuklara geçirilen kandillerle de tenvir edilirdi.

Kubbe kandilleri daire-i hankâri
Zu'i kâşane-i taate zerend u tüvan
Sâbit

KUBBE LEVHA (قبه لوحه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kitap başlıklarının kubbe şeklinde yapılmış olanlarına verilen addır. Sade olanlarına «düz levha» denilirdi.

KUBBELİ (قبه لی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Müzehhep kitapların ilk sahifelerinde «kubbeli levha» bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tezhibin kubbe tarzında, cami ve minareleri andırır şekilde yapılmış olması bu tâbirin meydana gelmesine sebeb olmuştur.

KUBBENİŞİN (قبه نشین) [*İda.*] İkinci, üçüncü ve dördüncü vezir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Topkapı Sarayında kubbe altında toplanan divana iştirak ettiği ve divanın toplandığı yer kubbeli olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

KUBBET-ÜL-İSLÂM (قبة الاسلام) [*Coğ.*] Basra şehri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KUBBE VEZİRLERİ (قبه وزیرلری) [*İda.*] Topkapı Sarayında «Kubbe altı» denilen yerde toplanıp delvet işlerini gören heyet (Bakanlar kurulu) içinde vezir rütbesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «kubbenişin» (kubbe altında oturan) denildiği gibi «kubbe altı vezirleri» de denilirdi. Toplandıkları yere nispetle bu ad verilmiştir. Osmanlılarda ilkin vezir yalnız bir tane idi. Sonra ikiye, üçe ve nihayet beşe çıkarılmış ve daha sonraları bu sayı daha ziyade artmıştır. Kubbe vezirleri ikinci vezir demek olan «vezir-i sani», sonra sırasiyle «vezir-i sâlis», «vezir-i râbi», «vezir-i hâmis» suretinde anılırlardı. Beşinci vezire «küçük vezir» de denilirdi. Vezirler çoğalınca birinci vezir yerinde olana «vezir-i âzam» denilmeğe başlandı. Vezir-i sâni, vezir-i âzamdan sonra geliyor, diğerleri de sırasiyle biribirini takibediyordu. Binaenaleyh vaktiyle bir «mesned» şeklinde olan vezirlik sonraları «paye» şekline ve kubbenişinlik de «mansıp» haline konulmuştur.

Kubbe vezirlerinin divan âzalığından başka vazifeleri yoktu, Bunlar Avrupa'nın son zamanlarındaki (Ministre sans port feuil) Nezaretsiz Nazırları, vükelâ meclisine memur olanları gibi idi.

Padişahlar harbe gittikleri zamanlarda vezir-i âzam da beraber gittiği için vezir-i sâni kaymakam sıfatiyle kalıyor, diğerleri harbe iştirak ediyordu. Sonraları bunlardan da «serasker» unvaniyle harbe gidenler olmuştur.

İlk zamanlarda defterdar, nişancı, yeniçeri ağası ve kaptanlar vezir olmazlarken sonraları onlara da vezaret (vezirlik) tevcihine başlanmış, bu sebeple divandaki vezirlerin sayısı çoğalmıştır.

Fâtih Kanunnamesinde kubbe vezirlerinin sayısı tesbit edilmemiştir. Yanlız «evvelâ vüzera, anlardan sonra kazaskerler ilâh» tarzında bir silsile yürütülmüştür. Üçüncü Murat zamanında kubbe vezirlerinin sayısı altı, Dördüncü Murat ahdinde sekiz, Evliya Çelebinin yaşadığı zamanlarda (1611-1665) ise yedi idi. Yine Fâtih Kanunnamesinde divan erkânının oturma yerleri de tâyin olunmuştur: «Divan-ı Hümayunda sadra oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve nişancıların yoludur. Evvelâ vüzera oturup bir canibinde kazaskerler, anların altına defterdarlar oturalar ve ol bir canibe nişancı oturur.» Divanda ilk zamanlar Şeyh-ülislâm bulunmazdı. Sonradan tertip edilmiş yazma bir kanunnamede (Hususi kütüphanemde) şu tafsilât vardır: «Vezir-i âzam ortada, sağında baki vüzera, solunda evvelâ Rumeli badehu Anadolu kazaskerleri oturur ve sağ canibinde olan rükünde nişancı yalnız oturur. Sol canibinde anın mukabili olan rükünde üç defterdar oturur. Anların ardında olan kubbe altında divan hocaları otururlar. Halifeler ve şakirtleri ile.» Divana Nişancı, defterdarlar, kazaskerler, vezirler geldikten sonra vezir-i âzam gelir, ondan sonra işlere bakılırdı.

Bir zamanlar vezir-i âzamlar kubbenişin vezirler arasından sıra tertibi ile seçilirlerken sonraları bu usûl de terkedilerek valilerden sadrazam nasbına başlandığı gibi defterdarlardan, nişancılardan ve yeniçeri ağalarından da sadrazam yapılmıştır. Bu suretle kubbe vezirleri evvelleri senelerce beylerbeyiliklerde veya defterdarlık ve emsali büyük memuriyetlerde bulunarak tecrübe görmüş olanlardan

intihap olunurken kubbenişinliğe de öteden beriden hattâ Enderun-ı Hümayundan çıkanlar getirilmek suretiyle kubbe vezirlerinin eski haysiyyet ve şerefi kalmamıştı. Köprülü Mehmet Paşa'nin sadareti ihraz etmesi ve müstakillen hareket salâhiyyetini alması üzerine kubbe vezirleri eski ehemmiyyetlerini tamamen kaybetmiş ve sonradan büsbütün lâğvolunmuştur.

Fâtih devrine kadar vezir-i âzamlardan başka vezirlerin yani kubbe vezirlerinin adedi belli olmadığını, bundan dolayı tarihlerin vezirlerle beylerbeyileri biribirlerine karıştırdıklarını kaydeden İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 186) «Sarih olarak vezirlerden bulabildiklerinin isimlerini» yazdıktan ve «Divan-ı Hümayunda işler çok olduğu zaman kubbe vezirleri sadrazamın müsaadesiyle tuğra çekip nişancıya yardım ederlerdi. Vezir tâyin edilenlerin tuğra çekmeyi meşk eylemeleri usûldendir» dedikten sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre on altıncı asrın son yarısından itibaren mahdut miktarda olan vezirlerin adedi arta arta yalnız devlet merkzindeki vezirlerin on, on bire kadar çıkmış olup bundan başka eyaletlerde de vezirler çoğalmıştı.

«Köprülü Mehmet Paşa sadrazam olduktan sonra kubbe vezirlerinin adedi azaltılmış ve kendisinden sonra da tedricen kaldırılmıştır. On yedinci asır sonlarına doğru divanda mevcut vezirlerin bir kaçı kubbe veziri olup diğerleri varife sahibi defterdar, kaptanpaşa gibi zevat idiler.

«Kubbe vezirleri, on sekizinci asrın başlarında yine iki ile üç arasında olup daha sonra da bire inmiş ve 1731 den sonra artık kubbe veziri olarak kimse tâyin edilmemiştir. Zaten divan içtimaları kapıkulu ocaklarına maaş vermeğe inhisar edip bütün divan işleri Paşakapısına intikal eylemiş olduğundan kubbe vezirlerine de tabiatiyle lüzum kalmamıştır.

«Kubbe vezirlerinin herhangi birisi serasker veya serdar unvaniyle sefere memur edildiği zaman kendisinin maiyyetine kapıkulu askerinden münasip miktar yeniçeri, cebeci, topçu ve süvari askeri verilirdi. Bu, serdar olan vazirin padişah tarafından kabulünde sadrazamın serdar-ı ekremliğinde olduğu gibi başına sorguç takılmaz ve kendisine bazan saltanat sancaklarından verilir ve sair vezirlere giydirilen bir samur kürk giydirilirdi. Serdarlara icabında kullanmak ve doldurmak üzere üstüne padişahın tuğrası çekilmiş beyaz yani boş ve yazısız ahkâm kâğıtları verilirdi. İcabında serdarların kendileri de verilen müsaade üzerine 1050 H., 1640 M. senesine kadar tuğra çekerler, fakat çok zaman almış oldukları tuğralı kâğıtları kullanırlardı.

«Serdar olan vezirin maiyyetinde malî işleri görmek üzere ya bir defterdar veya defderdar makamında bir hazine kâtibi bulunur ve kendi tezkirecisi de reis-ül-küttap vazifesini görürdü. Serdar vezir, hareketinden itibaren divan kurar, dâva dinlerdi. Maiyyetindeki vazife sahipleriyle gideceği mıntakalardaki azil ve tâyin hususunda salâhiyyeti vardı. Fakat seferden avdetten sonra bunların hesabını verir ve sadrazamla arası iyi ise verdiği memuriyyetler kabul olunurdu.

«Serdar olan vezirlere serdarlık fermanı verilirdi. Bunların şevk ve gayretlerini artırmak için kendilerine iltifat olmak üzere kürk, sorguç, kılıç veya hançer gönderilirdi. Gerek mansıba çıkan ve gerek serdar olan bir vezirin silâhtar ile çuhadarı alayda kırmızı zerduz üsküf ve kırmızı kadife şalvar giyerdi. Şatırlarının başlarında zerrin taçlar vardı. Serdar olan vezir alayında yedi baş yedek at yedirdi.

«Vezirlere vezaret şiarından olarak tıla edilmiş zincir verilirdi. Kendisine ilk defa vezirlik verilen zat divana gelip el öpmek için padişahın yanına arza girdiği zaman kendisine sade has ül has hil'at giydirilip kürk giydirilmezdi.

«Vezarete tâyin edilen zevattan kubbe vezirliğine gelenlerin padişaha hediyye olarak on iki kat (birer düzüne) pişkeş çekmeleri kanundu.

Harp zamanında devlet merkezindeki bir vezir sefere memur edildiği zaman kendisine sefer hil'atı ismiyle serasere kaplı samur kürk giydirilir ve padişah ahırlarından at verilirdi.»

KUBUR (قبور) [*San.*] Üstünde kalem koymıya mahsus yeri, altında da hokkayı havi yazı âletinin adıdır. Yalnız kalem koymıya mahsus olanları da vardı. Alelekser üstüvane (boru) şeklinde ve yirmi yirmibeş santim boyunda olurdu. Dört, altı ve sekiz köşelileri de vardı. Mukavva, fildişi, bağa fildişinden yapılırdı. Üzerleri fevkalâde tezhipli nakışlı ve beyitler yazılı olanları vardı. Kullanılmaktan, ıslanmaktan kolaylıkla bozulmamak için üzerine vernik çekilirdi. Bir ucuna tunçtan yahut gümüşten bir hokka geçirilir, diğer ucu geçme kapağıyle kapanırdı İçerisine kalem, kalemtraş, mikatta (makta), kâğıt makası konurdu.

Kubur için «Kamus-ı Türki» de şu izahat vardır: «1 — İçi boş, dar ve uzun ustüvanî kap veya zarf ki bir tarafı kapalı veya iki tarafı açık olur: Kalem kuburu: eyer kuburu = Eyere merbut piştov kılıfı; Ok kuburu = tirkeş. 2 — Abdesane deliğinden lâğıma inen amudî mevzu künkler; Kubur tıkanmış; kubura dökmek. Pek dar olan üstüvanî şeylere vasfolur: Kubur pantolon. «Üstüvani şekilde içi boş kaplara denir.» suretinde tarif olunan «kubur» için (Sanat Ansiklopedisi) nde «kubur maddesi» nevileri kalem kuburu, fırça kubru, eyer kuburu, ok kuburu, lâğım kuburu, beşik kuburu gibi dar olan elbisenin kol ve bacak kısımları hakkında kullanılır kubur gibi kol tâbiri dar bir kol mânasını ifade eder» suretinde gösterildikten sonra bunlardan fırça kuburu, kalem kuburu, ok kuburu için ayrı ayrı olarak şu tafsilât veriliyor:

«Fırça kuburu — İçine resim fırçaları konan üstüvanî şekilde tenekeden veya kartondan yapılmış kapalı kutu.

«Kalem kuburu — Türklerde eskiden yazı kalemlerini koyup taşımak ve muhafaza etmek için kullanılan üstüvanî şekilde boru gibi pirinç veya mukavvadan yapılmış uzunca kutu. Bu mukavva kutuların, üzerleri gayet güzel renkli ve lâkli nakışlarla bezenmiş olanları vardı. Bunlara kalemdan da denir. Edirnekâri, Eski kalem kuburları meşhurdur Bunlar umumiyyetle kalın mukavvadan yapılmış ve üzerlerine lâkli nakışlar işlenmiştir. Divitlerin kalem konacak kapaklı uzun kutu şeklindeki madeni kısımlarına da divit kuburu denir.

«Ok kuburu — Okları koymağa mahsus olarak boyuna asılan kutu.

§ [*San.*] Ruvelverin icadından evvel kullanılan silâhlardan birinin adıdır.

§ [*Hal*] Türbelerdeki sandukalara da halk tarafından «Kubur» denilirdi. Bu tâbir «Kabir» kelimesinin cem'i olan «Kubur» dan başka bir şey olmamak lâzım gelir.

KUBUR KAKUM (قبور قاقم) [*Kıy.*] Dar kollu kakum kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KUBURLUK (قبورلق) [*San.*] Binek hayvanlarına vurulan eyerlerin iki tarafına tabanca kuburlarını koymıya mahsus uzunca deri çantalara verilen addır. Bunların gene deriden açılır kapanır kapakları da olurdu. Bunlar eyere merbuttur.

KUDDİSE SIRRE (قدس سره) [*Sof.*] Mukaddes olsun, eylesün mânalarında olarak dua yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rical - ul - Allah hakkında kullanılan bu tâbir kaddese sırre suretinde istimâl olunduğu gibi Kaddes - Allah - ü - sırre, Kaddes - Allah - ü - esrarehüm suretlerinde de kullanılır.

KUDDUS (قدوس) [*Sof.*] Allah-u Zülcelâl'in İlâhî isimlerinden biridir. Ayıp ve noksandan münezzeh ve pâk olan demektir.

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (هوالله الذی لااله الا هو) âyet - i kerimesini tefsir ederken (Türkçe tefsir, C 6, S 4871 - 4872) bunu şöyle izah etmiştir: «Kuddus, gayet mukaddes, her şeyden münezzeh, her vasıfta ekmel, tahdit ve tasvire sığmaz, hiç bir leke kabul etmez, ter temiz, pam pâk, öyle ki (السلام) Selâm - her selâmetin menbâ ve mastarı: Kendisi ayıptan, kusurdan, eksiklikten, fena ve zevalden hasılı her muhataradan sâlim olduğu gibi selâmet arıyanları selâmete erdirecek olan da O.»

Kibriya mertebe matlubu azim-i Kuddus

Lâmekân kevkebe mahbub-u kerim-u kayyum
Yenişehirli Avni

KUDRET-İ KÜLLİYE (قدرت کلیه) [*Sof.*] Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Herşeyi yapmıya muktedir olan Allah demektir. Kudret; Arapça iktidar, tâkat, güç mânasına gelir.

KUDUM (قدوم) [*Sof*] Mevlevî tekkelerindeki mutriphanede âyin okunduğu sırada âhengin usûl ve seyrini göstermek için çalınan çifte nakkareye verilen addır. Halk tarafından buna «çifte Nâra», «Dümbelek» denilir. Mevlevîler tazim kasdiyle «Kudum-u şerif» ismini de verirlerdi. Bakırdan büyücek kâse şeklinde yapılıp yüzüne deri, etrafına da meşin kaplatılır, «Simit» denilen ve yine meşinden yapılıp içerisine ot doldurulan bir kaide üstüne oturtulurdu. Mızrabına «Zahme», çalana «Kudumzen», Kudum çalanların başına «Ser kudumî», denilirdi.

Kudumlerin bir de elde çalınanları vardı. Bunlar diğer tarikatlerin bazılarına ait tekkelerde çalınırdı. Sahan kapağı şeklinde bakırdan yapılmış bir kabın üzerine deri kaplamak suretiyle imâl edilirler ve uzunca bir kösele parçasıyle çalınırlardı.

Kudum münasebetiyle Yenikapı mevlevîhanesi şeyhi Osman Salâhaddin efendiye atfolunan şu fıkra ne kadar hoştur: Yenikapı mevlevîhanesinin yakınındaki bir köşkte düğün münasebetiyle hazır bulunan takımın çifte nârası patlar. Bunu çalan çingene tekkede bulunduğunu hatırlıyarak tekkeye gidip kudumzen başıdan ister. Ancak inceliği kadar yaman çalgıcının isterken «Kudum - u şerif» demeyip çifte nâra deyişi dedenin canını sıkar. Ona

«Çifte nâra demezler, Kudum-u şerif derler» der ve bu küstahlığından dolayı çingeneyi defeder. Sonra gidip şeyhe de şikâyet eyler. Rind bir zat olan Osman Salâhaddin Efendi: «Neş'elerini kaçırmıyaydın, vereydin» deyince Kudumzen başı:

— Ama efendim Kudum-u Şerif'e bu çingene çifte nâra diyor, cevabını verir. Şeyh efendi de şu mukabelede bulunur: «Zararı yok, o; çingene eline düşerse çifte nâra, tekkeye gelirse yine kudum-u şerif olur»

KUDUMİYYE (قدومیه) [*Ede.*] Padişahlarla büyük adamların muharebe veya herhangi bir vesile ile gittikleri yerlerden dönmeleri veya memuriyyet ve saire ile bir yere gelmeleri münasebetiyle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «İstikbaliyye» de kullanılırsa da kudumiyyeye daha ziyade rastlanır. Esasen ikisinin arasında mâna itibariyle de fark vardır. Divan şairleri ramazan, bayram, culus gibi muhtelif vesilelerle olduğu gibi bu münasebetle de şiirler yazarlar, büyüklerden «câize» koparırlardı, Baki'nin Sultan Süleyman'ın gazadan dönüşü münasebetiyle yazdığı uzun kudumiyyeden seçme birkaç beyit.

İtti şehri şeref-i makdem-i sultanı cihan
Reşk-i bâg-ı irem ü gayret-i gülzar-ı cinan
Şadıman oldu bu gün devr-i kühen- sâl yine
Vaslat-ı Yusuf ile niteki pir-i Ken'an
Ruşen oldu açılup dide-i Yakub-i emel
Demidir menzil-i işret ola beyt - ül - ahzan

. . . . . .

Nice dem derd ile dembeste kalup gonca sıfat
Bağrımız delmiş idi mihnet-i hâr-i hicran
Hamd-ü-lillah ki visal-i Şeh-i ferhunde hisal
Kalbimiz açtı yine niteki verd-i handan

. . . . . .

Daver-i devr-i zaman Şah Süleyman ol kim
Yüz sürer pây-i semendine mülûk-i devran

. . . . . .

Eyledi leşker-i mansurun o bayraklar ile
Vâdi-i nusrat ü deşt-i zaferi lâle sitan
Gaziler pây-i semendin yine hınnaladılar
Hun-i adayı o dem keylediler seyl-i revan

. . . . . .

Bârek Allah zehi padişeh-i âdil kim
Şarktan garbe değin buldu cihan emn ü eman

KUDUMZEN (قدومزن) [*Mus.*] Kudum adlı çalgıyı çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kuduma halk arasında «çife nâra» denir.

KUDUMZEN BAŞI (قدومزن باشی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde «sema'» esnasında ve mutriphanenin terennümlerini idare eden dedenin unvanıdır. Şimdiki tâbirle orkestra şefi demektir. Zahme adı verilip uzunca ve ucu topuzlu çifte değnekle önündeki kuduma vurup terennüm edilen bestelerin usulünü gösterdiği için bu unvan verilmiş idi.

Neyzen, kudumzen, halilezen ve âyinhan olmak üzere zamanına göre on, on beş kişinin usulünde ve perdesinde okuyup çalmalarını idare eden kudumzen başının musikide üstad olması, neyzen ve âyinhanların aksaklık ve âhenksizliğini derhal fark ederek ikaz etmesi ve yapılanı düzeltmesi gerekti.

Yakın zamanlarda Galata Mevlevîhanesinde Raif Dede, Kasımpaşa Mevlevîhanesinde Hâkkâk Nazif Efendi, Yenikapı Mevlevîhanesinde Zekâi zade Hafız Ahmet Efendi, Bahariye Mevlevîhanesinde Zekâi Dede, Üsküdar Mevlevîhanesinde de Aktar Kamber Dede kudumzen başılık etmiş, zamanımız musikişinasları arasında üstad-ı kül olan Zekâi zade Eyüp'te Kaşgarî Tekkesi yolunun sol tarafında medfun bulunan babasının kabri yanına gömülmüştür. Ölümüne üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) aşağıdaki tarihi söylemiştir:

Eyledi ruh-ı Zekâi Zade
Rahmet ü mağfiret-i hakk-ı penah
Müjde-i afv-ı İlâhî gibidir
Oku tarihini mağfur-i İlâh
12 şaban 1362-14 ağustos 1943

KÛFÎ (کوفی) [*San.*] En eski İslâm yazılarından birinin adıdır Kûfî yazısının Hulefa-yı Raşidîn zamanında «Kûfe» şehrinde icat olunduğu ve şehrin ismine izafetle «Kûfî» denildiği hakkında bir rivayet vardır. Hazret-i Ali tarafından icat olunduğu hakkında da diğer bir rivayet mevcuttur. Halbuki Avrupa âlimleri tarafından Arabistan'da yapılan tetkikat, bu rivayetlerin doğru olmadığını meydana çıkarmıştır. Hicretten yarım asır kadar evvel yazılmış bir kitap bulunmuş, onun üzerinde Rumca bir ibare ve tamamiyle Kûfî'ye benzer bir yazı ile yazılmış Arapça bir ibare görülmüştür. Bundan, Kûfî yazısının İslâmiyyetten evvel İsevîlar ve Araplar tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır.

«Hat ve Hattatan» müellifi Habip Efendi (sayfa 19) «İbn-i İshak kavlince hatt-ı Arabiye evvel «Mekkî», badehû «Medenî», badehû «Basrî» ve sonraları «Kûfî» denilmiştir. Bîatten evvel Arap miyanında mütedavil olan hatta «hatt-ı muallâki» tesmiye olunur imiş» diyor.

Kûfî heyet-i umumiyyesiyle Süryanîlerin «İstrankelo» yazısına benziyor. Bu sebepten Kûfî yazısının Süryanî yazısından teşa'up etmiş olduğu umumiyyetle kabul edilmiş idi. Halbuki Cezîret-ül-Arab'ın şimal cihetinde sakin bulunmuş olan Nebatî kavmine ait birtakım âsar-ı atika üzerinde görülen Nebatî yazısının bazı harfleri Kûfî yazısına pek ziyade benziyor: Nebatî yazısının - Milâd-ı İsa'ya yakın bir tarihte - Araplar tarafından kullanılmış olması Kûfî'nin zuhûrunda Nebatî yazısının da tesir bırakmasına sebep olmuştur.

Bu malûmattan Kûfî'nin Süryanî ve Nebatî vazılarının müşterek tesiri altında zuhûr eylediği neticesi çıkarılabilir.

Kûfî'nin Hazret-i Peygamber zamanında kullanılan şekli ile İslâmiyyetten evvelki şekli arasında fark yok gibidir. Ancak İslâmiyyetin zuhûrunu mütaakip bu yazı çok tekemmül etmiştir.

Hazret-i Osman'ın yazısı olmak üzere tanılan Kelâm-ı Kadimdeki Kûfî'nin intizamı insanı hayret içinde bırakıyor. Harfler tasavvur edilebildiği kadar keskin, pürüzsüz, metîn ve mevzun, cereyanları üzerinde demirden bir elin dolaştığını zannettiriyor.

Kûfî'nin noktası yoktu. (ع = ayın) ile (غ = gayın), (ب=b) ile (ت=t) gibi şekilleri benzeyip de sesleri ayrı olan harfler yalnız karine ile ayırt edilebilirdi. Bu hal okumayı güçleştiriyordu. O derecede ki Araplarda okuma yazma bilmek bir maharet sayılıyordu. Hicretin 123 üncü (740 M.) senesi (Haccac bin Yusuf) un emriyle Kûfe'de yazının ıslahı meselesi ortaya konuldu. Yazıya nokta, hareke ilâve edildi. Adına da şehrin ismine nisbetle Kûfî denildi. Noktalar, biribirine iltibas eden harfler arasında bir fark olmak üzere kabul edilmişti. Halbuki o zaman için hayırlı sayılabilecek olan bu ıslahat sonraları Arap elifbası (alfabesi) için bir mahzur teşkil etmiştir.

Kûfî bu halde Hicretin dördüncü asrına kadar (Milâdî onuncu) bir yazı olarak kullanılmış, sonra bunun yerine daha kolay, daha çabuk yazılabilen «Nesih» yazısı geçmiştir. Fakat nesih gibi ihtiyaca muvafık bir yazının kabul edilmesi Kûfîyi itibardan düşürmemiş, bilâkis ona müstakil bir sanat mevkii kazandırmıştır. Araplar bu yazı ile camilerini, saraylarını, evlerini, lâhidlerini, bütün mimarî eserlerini sürahi, fânus, tabak gibi evanîlerini, kitaplarını, silâhlarını süslemişlerdir. Daha doğrusu bu yazıdan okunmaktan ziyade şekle ait bir güzellik, bir sanat eserinden beklenecek zevki beklemişlerdir. Hususiyle Arap mimarlığında Kûfî, hususi bir alâmet yerine geçmiştir. Arap sanatının tesiriyle Acemler, Selçukîler, Osmanlılar da bu yazıyı mimarî eserlerine tatbik etmişlerdir. Daha garibi şu ki Arap medeniyetinin İtalya'da nüfuzunu hisseden Hıristiyan mimarları bile Kûfî kitabelerini tezyinat gibi kullanmışlardır.

Kûfî, asırlarca devam eden şekil hayatında birtakım istihale ve tekâmül devirleri geçirmiştir. Bu yazının tekâmülü hemen hemen mimarî devrelerin tekâmülüne bağlı kalmıştır.

Kûfî, eski Arap binalarında pek basit, pek iptidaî bir halde iken meselâ Endülüs'te Arap mimarîsinin tealî devrine ait «Elhamra» sarayında tasvir edilmez bir ihtişam kazanmıştır. Kûfînüvisler harfleri tezyinatın nev'ine göre tersim etmişler, yazının bünyesiyle zemini ve mimarî eseri arasında bir münasebet aramışlardır. Bazan elif, lâm gibi şakulî, uzun kısımlar, dolaşmalar, düğümler, kenetlerle tezyin ederek heyet-i umumiyyesini müzeyyen bir kapıya benzetmişler, bazan da taş kümeçleri salkım tarzında sarkan minareleriyle bir cami şeklini vermişlerdir.

Şark nefîs esrlerini tetkik ile uğraşan ecnebiler Kûfî yazısının nevilerini kendi nokta-i nazarlarına göre tasnif ediyorlar. En makbul tasnif, temeli bünyenin teşkilâtına dayanandır. Yoksa büyüklük, küçüklük, incelik gibi kemiyyet farkları yazı için sâbit bir vasıf olamaz.

Başlıca mehazımızı teşkil eden yazılarında İsmail Hakkı Bey (Baltacı) (Tedrisat-ı İptidaiyye Mecmuası, sene 2, Numara 17) Kûfî'nin bütün nevilerini şu dört esasta toplamaktadır:

1 — Son nesih yazısına benziyen şekli, yani Hazret-i Peygamber zamanında kullanılmış en iptidai hali: Basit, tezyinsiz, eğri çizgileri galiptir. Kalemle yazılır. Bu nevi Kûfî el yazısı olarak kullanılmıştır.

2 — Son sülüs yazısına tekabül eden şekli: Biraz daha mükellef, doğru çizgileri galiptir. Bünyesine az çok tezyinat dercedilmiş, ekseriya zemini de çizgilerle donatılmıştır. Kûfî'nin bu nevi Kelâm-ı Kadimlerde sûre isimleri, orta mikyasta yazılar yazmak, evaniyi tezyin etmek için kullanılmıştır. Bünyesinde tenazur yoktur.

3 — Son celî yazısına tekabül eden şekli: son derece mükellef, doğru çizgileri galip, harfleri büsbütün tezyinat mahiyyetini almış, elif, lâm gibi şakulî kısımları dolaşmalar, kilitlerle tezyin edilmiş, bünyesi mütenazırdır, Bu nevi yalnız mimarî eserleri tezyin için kullanılmıştır.

4 — Santrançlı Kûfî: En ehemmiyyetsiz, en hakir şeyleri bile bir kıymet, bir sanat ruhu veren Arap dehası Kûfîde gayet basit, büsbütün hendesî bir tenevvü' daha göstermiştir. Bu nevi Kûfî'nin çizgileri düz, zaviyeleri kaimedir. Araplar, düz çizgi ile zaviye-i kaimeyi terkip ederek bütün harfler için hususî birer şekil bulmuşlardır. Filvaki bu yazıyı yazmak için büyük bir maharet lâzım değildir. Fakat düşünmelidir ki bir cümleyi yalnız harflerin basit ve muayyen şekilleriyle doldurmıya mecbur olan bir sanatkâr, kusursuz bir terkip vücude getirebilmek için nekadar çalışıyor, nekadar üzülüyordu. Sanatkâr bu imkânı elde etmek için harflere bin türlü vaziyyet veriyor, bin türlü tertipler yapıyor, zaviye-i kaimeleri aşağı yukarı, sağa sola kırarak yeni yeni vaziyyetler bulmıya çalışıyordu.

KUGU FIRTINASI (قوغو فورطنه‌سی) [*Tak.*] Nisanın beşinde esen sürekli ve şiddetli yaz fırtınasının adıdır.

KUKA (قوقا) [*Kıy.*] Dört türlü olan (Börk) nevilerinden birinin adı idi. Diğer üçünün adları; Yünlüklü keçe, yünlüksüz keçe, Üsküf'tü. Kuka baba başı keçesi gibi ise de üsküfü ve süpürge sorgucu yoktu. Tüylüğüne turna teli takılırdı.

§ [*Bah.*] Yelkenli harp gemilerinden birinin adıdır. Alt katları mavna, üst katları kalyon biçiminde idi. Boyları yetmiş, enleri otuz, direklerinin muhiti dört zirâdı. Mürettebatı bini bulıyordu.

§ [*San.*] Narçıl kökünden yapılan mamûlât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bundan tesbih, zarf, fincan, kâse yapılırdı. Kuka tesbih makbul tesbihlerden sayılırdı.

KUKLA (قوقله) [*San.*] Elle veya iplerle hareket ettirilerek oynatılan küçük tipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kukla oyunu küçük çocukların en büyük eğlencelerini teşkil ettiği gibi bu sanatta şöhret kazanmış oyuncular da vardır. Nadir olmakla beraber Karagöz gibi kukla oynatanlara şimdi de rastlanmaktadır. Kuklayı diğer sanat eserleri gibi esaslı bir surette tetkik etmiş, resimlerle de canlandırmış olan Celâl Esat Arseven (Sanat Ansiklopedisi, kukla maddesi) Osmanlılar zamanındaki kukla için «Türkiyede kukla» başlığı ile şu tafsilatı veriyor:

«Türkler dinen pek iyi görülmiyen mücessem suretler yerine perde üzerinde hayal göstermeyi ve deriden kesilmiş resimlerle oyunlar temsil etmeyi tercih eylediğinden Türkiyede hayli zaman kukla taammüm edememiştir.

«Türkiyede kukla oynatılması XVIII inci asırdan sonra olduğu tahmin edilmektedir. Bunlar el kuklalarıdır. İtalya'dan gelen bu tarz kukla oyunları sokaklarda oynatılırdı. Arkasında katlanmış bir bezli paravana ve boynunda kayışlarla asılı bir küçük sandık olduğu halde mahalleleri dolaşan kuklacılar ağızlarında sakladıkları bir dilli düdükle çatlak bir ses çıkararak sokaktan geçerler ve evlerden çağırılınca bir iki dakika içinde bu paravanayı kurar ve ağızındaki düdükle şarkılarına devam ederek sandıktan kuklaları çıkarıp paravananın üst kenarından göstererek maskaralıklara başlardı.

«Büyük burunlu, koca başlı, iri gözlü olan ve İtalyanların Polliçinellosunu taklit eden bu kuklaya «Karagöz» veya «İbiş» derlerdi. Bunun bir adı da Baba Nuh veya Baba Ruhi' dir ki sonradan Bebe Ruhî denmiştir. Bu İbiş Fransızların polişineline muadildir, fakat onun gibi arkasında ve önünde kanburu yoktur; yalnız burnu büyüktür ve başında uzun püsküllü bir uzun fesi vardır ki hareket ettikçe bu püskül fırıl fırıl döner. O da Garp polişineli gibi eline aldığı uzunca bir sopa ile herkesi döğer. Meselâ karşısına çıkan zorba bir Arnavut'la aralarında şöyle bir sahne geçer:

«Arnavut «Tunada çırpar bezini. Ha mori, mori» diye bağırdıkça İbiş korkusundan titrer birrrrrrrr diye bağırır ve arnavudu taklid eder. Arnavut derdini dökerek İbişin efendisinin kızını sevdiğini ve onu almağa geldiğini anlatır. İbiş, olmaz falan derse de anlatamaz, dur gideyim getireyim der ve içeri girer. Sonra yavaşça sopasiyle gelerek al sana kız diye yapıştırır ve arnavudu öldürür. Yanına yaklaşarak ölüp ölmediğini sorar; cevab alamayınca öldüğünü anlayarak korkup kaçar, Arnavut perdenin kenarına asılı kalır. O esnada papazlar gelir başlarını birbirine vurarak dualar ederler ve ölüyü kaldırırlar. (Bu fistanlı her halde bir Yunanlı olacak). Sonra İbişi yakalamak üzere zaptiye gelir İbiş onları da bir temiz pataklar, o esnada adaleti temsil eden canavar gelip İbişi burnundan yakalar ve bağırta bağırta götürür. Bu canavar kıllı ve boynuzlu yuvarlak bir mahlûktur. Rumlar bu İbişe Fasuli derler. O vakit kuklacıların ekserisi Rum olduğu için bazı Rum mahallelerinde Rumca olarak da oynatılırdı.

«Düğünlerde hokkabazlık hünerleri gösteren Yahudi hokkabazlar da sabaha karşı ateş bazı oyunları yapmadan evvel kukla oynatılırdı. Bu kuklalar karagöz oyunlarının bir taklidinden başka bir şey değildi.

«Sonraları ipli kuklalar oynatılmağa başlandı. Hokkabazlar hemen renkli bezlerle bir sahne kurup içine perde gererek arkasına geçer ve ipe bağlı kuklaları odanın zemini üzerinde hareket ettirmek suretiyle oyunlar gösterirlerdi. Fakat bu kuklalar tabiî olmayıp yalnız sözlerinin tuhaflığıyle alâka uyandıran kaba ve nispetsiz bebeklerden ibaretti. El kuklalarında olduğu gibi bunlarda da Karagöz veya İbiş orta oyunlarındaki kavuklu rolünü yapar muhtelif ırkdan insanlarla görüşür onlarla alay eder ve elindeki sopasiyle rast geleni döğerek halkı güldürürdü.

«Oyunlar umumiyyetle İbişin dayak atarak öldürdüğü bir şahsiyyetin iki papaz tarafından dua okunarak kaldırılması ve bu esnada alelâcaip bir umacının gelip İbişi yakalaması ve bağırta bağırta götürmesiyle biterdi.

«Yahudi hokkabazlarının oynattıkları ipli kuklalarda da eşek, deve gibi şekiller ve rakkaseler gösterilir ve içeriden def çalınarak şarkı söylenir ve zillerle bu çengiler oynatılırdı.

«Bunlardan başka Kağıdhane ve Göksuyu gibi mesire yerlerinde de çingenelerin oynattıkları kuklalar vardı. Bunlar dört köşe bir tahta iskemle üstüne dizilmiş iki veya dört bebeğin dönerek ve zıplayarak oynamasından ibaretti. Bu kuklacıya ekseriya bir kemancı refakat eder ve o keman çalarken kuklacı da parmaklarına taktığı ipleri çekmek suretiyle birer amud mil üstüne geçirilmiş olan bebekleri çevirerek ve şarkı söyliyerek zıplatırdı.

«Bu kuklalar biri erkek diğeri kadın olmak üzere iki çift idi ki kadınların ismi İzmirli Katingo ve Rabia; erkeklerin ismi de Dalyancı Yâni ile Hergeleci Panayotdu. Bunlara böyle Rum isimleri verilmesi ve kadının çingene ismi olması kuklacının bir isim benzerliği dolayısiyle halktan biri tarafından dayak yememesi için olduğu düşünülebilir.

«Kuklacı parmaklarına bağladığı ipleri çektikçe bunlar çubuklarla beraber hem döner ve hem de zıplardı. Kuklacı aynı zamanda elinde de bir def çalar ve şarkıyı söylerken yanında da keman veya kemençe ile bir diğeri çalgı çalardı.

Söylediği şarkılardan en meşhuru şu idi:

Sürü sürü cezveler kaynasın
Rabiyemin göbeği oynasın
Yarın da çarsıya varayım
Rabiyeme bir hotoz alayım.

«Bu kuklalar yarım asırdan beri rağbeti kaybederek ortadan kalkmış ve yerini sokak kuklacılarına bırakmıştı.

«Türkiyede kukla yarım asır evveline kadar bu nevilerden ibaretti. O esnalarda İngiliz kuklacılarından Thomas Holden isminde biri İstanbul'a gelmiş ve meşhur olan kuklalarını ilk defa Beyoğlunda Tokatlıyan oteli yerinde (şimdiki Konak oteli) olup yanmış olan Fransız tiyatrosunda temsiller vermişti.

«Bu kuklalar ondan evvelki ipli kuklalarla kıyas kabul etmiyecek derecede tekâmül ettirilmiş ve çok sanatkârane yapılmış şeylerdi.

«Büyük Tiyatro sahnesi içine kurulan daha küçük bir sahnede oynatılan ve elli altmış santimetre kadar boyunda olan bu kuklalar tabiî insan gibi hareket ediyor, yürüyor, koşuyor, muzika çalıyor, canbazlıklar yapıyor ve pandomimler oynuyordu, Fakat bunlarda söz hemen yok gibi idi. Bütün ehemmiyyet kuklaların hareketlerine verilmişti.

«O vakit daha elektrik bulunmadığından sahnenin karşıdan ışıkları hava gaziyle temin ediliyor ve karşıdan ziya vermek için oksijenle yakılan kömürlü reflektörler kullanılıyordu. Böyle bir şeyi görmemiş olan İstanbul halkı bu kukla sahnesine hayran oldu. Ben o zaman 10, 12 yaşlarında idim. Kendimi bir rûya âleminde sanıyordum. Bahusus temsilin sonunda gösterilen bir cennet manzarası büyükleri bile o derece hayret ve heyecan içinde bırakıyordu ki bu sahneyi tekrar tekrar görmek için gelenler pek çoktu. Bu sahne şöyle geçiyordu.

«Güzel musiki ile ön perde açılmasiyle hemen arkasında bir tül perde görünür ve bunun arkasından üstüne pullar ve renkli parlak madenî kâğıtlarla yapılmış garip garip çiçekler ve tezyinatlı yirmi otuz kadar tül perde kat kat açıldıkça çıplak kızların ve kanadlı meleklerin oldukları yerde yavaş yayaş döndükleri ve bu esnada sahnenin arkasından bir güneş zuhûr ederek altından sular akmağa başladığı ve çağlayan şeklinde sahnenin önüne kadar şarıldaya şarıldaya köpükler içinde geldiği görülür ve böylece temsile nihayet verilirdi.

«Bu kuklalar İstanbul'da bir temaşa hâdisesi olmuştu. Herkes bunun nasıl oynatıldığını merak ediyor ve piyano gibi makineleri olduğunu zannediyordu.

«Holden esrarının anlaşılmaması için hiç kimseyi sahneye sokmuyor ve oyundan sonra tekmil bebekleri kaldırıp sandıklarına koyduğu gibi içeride de daimî bir bekçi bekletiyordu.

«Holden'den bir müddet sonra muzika-i hümayun denilen ve şimdi Dolmabahçe üstündeki Teknik üniversite binasında bulunan bir müessese vardı ki bir konservatuar halinde olan bu müessesenin vazifesi padişaha orkestra,

bando, tiyatro, orta oyunu, karagöz gibi eğlenceleri tertip etmek ve saray ziyafetlerinde muzika çalmaktı. Burada çalışanlar aynı zamanda asker telâkki edilir ve Harbiye Nezaretine bağlı olup muzika-i hümayun reisi namiyle bir de askerî paşanın idaresi altında bulunurdu. Çoğu zâbit rütbesinde bulunan bu sanatkârlar orkestra, bando, tiyatro ve saire şubelerine ayrılmış olup herkes kendi ihtisası dâhilinde çalışırdı. Hattâ bunların terbiyesiyle meşgul olmak üzere ecnebi memleketlerden büyük mütahassıslar da getirilmişti. Meşhur musikişinas Donizetti de vaktiyle burada muallimlik etmiş ve kendisine Paşa rütbesi verilmişti.

«Bu heyete dâhil olan Halim Bey isminde bir muzikalı, saray tiyatrosunda huzur-ı hümayunda komik Naşit'le beraber temsiller verirdi.

«Halim Bey'in kışlada bir odası vardı. O, bu odada bir kukla sahnesi kurarak yaptığı bebekleri uzun müddet prova etmiş ve Holden gibi oynatmağa muvaffak olmuştur.

«Halim Bey bir gece Yıldızdaki saray tiyatrosunda sahnesini kurarak Abdülhamid'in huzurunda bu kuklaları oynattı.

«Numaraları arasında Holden'de olduğu gibi bir iskelet oyunu vardı. Sahneye bir iskelet çıkıyor, dans ediyor ve kemikleri dağılarak yine toplanıyordu. Bu esnada mühim bir hâdise oldu. Bunu seyreden küçük sultanlardan biri iskeletten korkarak bayıldı. Bunun üzerine telâş eden Abdülhamit tiyatroyu paydos ettirdi ve bir daha Halim Bey'i sarayına çağırmadı.

«Artık kukla oyunu afaroz edilmişti. Böyle bir inkisar-i hayale uğrıyan ve ümit ettiği mükâfat ve terakkiye mazhar olamıyan Halim Bey de odasına çekilerek kendi kendine çalışmağa başladı. Nihayet muzika-i hümayundan istifa edip bu kuklalarla dışarıda halka temaşalar göstermek hevesine döştü. İşte Türkiyde ilk defa bu tarz ipli kukla da bu suretle zuhûr etti.

«İlk zamanlarda Halim Bey'in kuklaları büyük bir rağbet gördü. Fakat sonraları hep aynı şeyleri gösterdiği ve bir yenilik yapmadığı cihetle masraflarını koruyacak kadar bir varidat temin edememişti Aynı zamanda Oseb Sıvacıyan isminde birisi de el kuklaları oynatıyor ve tulûat piyeslerini ve bazı dramları temsil ebiyorlardı ki ipli kuklalara nispeten daha az masraflı oluyordu. Bu kuklalara halk çok rağbet ediyordu. İpli kuklalara rakabet eden bu nevi kuklalar gittikçe taammüm etti ve Türkiyenin her tarafında gösterilmeğe başlandı.

«Sinemanın zuhuru ve intişariyle bu kuklalar da öbürleri gibi müşteri bulamamağa başladı. Fakat yine düğünlerde ve bazı kahvelerde nadiren gösterilmeğe devam edildi.»

KUL. (قول) [*Hal.*] Hürriyetine malik olmıyan, başkasının hüküm ve tasarrufu altında bulunan, para ile satın alınan erkek, köle yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri yerinde de kullanılırdı.

Ben kulun da işte mülk-i Rumda vasfeyleyüp
Bir senin gibi şehinşah-ı Feridun efseri
Nedim

KULAÇ (قولاچ) [*Öl.*] Denizlerin, kuyuların ve alelitlak suların derinlikleri ile bez ve halat gibi şeylerin uzunluklarını ölçmekte kullanılan ölçü mikyasına verilen addır. Kulaç; açılan iki kolun bir elinin ucundan öbürünün ucuna kadar olan uzunluk olup iki mimar arşını itibar olunur. Paris kulacı denilen eski bir Fransız ölçüsü altı kadem olup 1 metre 95 santimdi.

KUL AĞASI (قولاغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilere kul denildiği için başları olan ağaya da kul ağası denilirdi.

KULAK (قولاق) [*İda.*] Resmî mektupların alındığına dair alanın imzasının alınması için hazırlanan makbuz mahiyyetindeki kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dar ve uzun bir şekilde hazırlanan bu kâğıt bükülerek zarfın yapıştırılan parçasının üst kısmına sokulur, mektup sahibine teslim edilirken mektubu getiren tarafından çıkarılıp sahibinden imza alınır ve makbuz mahiyyetinde olan bu kâğıt mektubu gönderen tarafından saklanırdı. Defter üzerine imza almak usulü sonradan kabul edilmiştir.

§ [*Ok.*] Zehkire takılan meşinin adıdır, Çile zehkirin iskitiyle bu kulağın arasına konulurdu.

KULAKÇIN (قولاقچین) [*Kıy.*] Takke ve külâhlarda kulakları örtmek için yan taraflarda bırakılan devrik kısımlara verilen addır. İstenildiği vakit bükülerek külâhın üstüne kaldırılır.

KULAKLI TEZKİRE (قولاقلی تذکره) [*İda.*] Hükümet dairelerinden yazılan tezkirelerden mürselünileyhlerden tezkirenin alındığına dair imza alınması lâzım gelenlerin imzaya mahsus hazırlanan makbuzu (resüyü) havi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Makbuza resmî ıstılahta «kulak» denilirdi. İmzaya mahsus olan ve bir kısmı dışarda kalmak üzere bükülerek

zarfın kapatılan kısmına, taahhütlü mektuplardaki taahhüt makbuzu gibi, yerleştirilen makbuza . . . . . daireden yazılan . . . . . tarihli ve . . . . . numaralı tezkireyi aldım, ibaresi yazılı idi. Tezkireyi alan kulağın altındaki tarih yerine aldığı günü yazar, imza yerini de imzalardı.

KULAK TUTMAK (قولاق طوتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla dinlemek; kabul etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ger sana efganını bihude derse müddeî
Ol söze tutma kulak ben çektiğim efgane tut.
Fuzulî

KUL CİNSİ (قول جنسی) [*Hal.*] Cariyelikten gelme kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan evvel büyük devlet adamlariyle zenginlerin bazısı evli oldukları halde haremdeki kalfalardan birini gizli odalık seçerler ve bu odalıklardan çocuğu olanları yahut yolu bulunanları ikinci haremi yerinde nikâhlarlardı. Fakat kul cinsi tâbir olunan cariyelikten yetişme bu gibilere hanım denilmez, kadın denilirdi. Çünkü eskiden «Hanım» unvanı «kadın»a müreccah tutulurdu. Kadın ve kadın efendinin zamanla bırakılarak sonraları hepsine hanım veya hanımefendi denilir olmuştu.

KUL ÇAVUŞU (قول چاوشی) [*Ask.*] Yeniçerilerin küçük zâbitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan-ı Hümayun ve Tersane çavuşlarından ayırmak için kendilerine bu ad verilmiştir.

KULE (قله — قوله) [*Mim.*] Dairevî, murabba ve çok köşeli olup eninden ziyade yüksek olarak yapılan kârgir veya ahşap binalara verilen addır. Kalelerin duvarlarına bitişik ve fasılalı olarak yapılan ve surları düşman hücumundan korumak için dışarıya çıkıntılı şekilde inşa olunan kısımlara da bu ad verilir. Kuleler kullanış şekline göre ad da alır. Gemilere gece yol göstermek için deniz kenarlarında yapılanlara fener kulesi, şehirlerde yangını görmek ve yerini tâyin etmek için yapılanlara yangın kulesi, kale surları üzerine yapılan ve dışardan gelen düşmanı gözetlemeğe mahsus olanlara gözcü kulesi denir. Kiliselerde çanın bulunduğu kuleye de çan kulesi adı verilir. Arnavutlukta taştan yapılan binalara bu ad verilir ve isyan hâdiselerinde asiler kapıyı kapayarak içeriden kendilerini müdafaa ederdi.

KULE-İ ZEMİN (قله زمین) [*İda.*] Kale duvarlarının yıkılmasından meydana çıkan arsalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tâbir yanlış olup doğrusu kule yeri demek olan (zemin-i kule) yahut terkipsiz olarak (kule zemini) olmak lâzım gelir. Fakat kanunlara kadar geçen şekil kule-i zemindir. Şehremanetine (İstanbul belediyesi) bırakılan bu arsalar müzayede (artırma) ile satılır, alanlar ya bitişiğindeki arsalara ilâve, yahut üzerlerine bina yaparlardı.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi ilk defa Hicrî 1276 (1859) senesinde başlıyan bu hâdiseyi (Lütfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 9, sayfa 131) dikkate değen aşağıdaki satırlarla belirtiyor: «Galata'da Bayezit mahallesi civarında surdan bir kale kapısı açıldığı halde şehir ve halkça menfaat ve sühuleti mucip olacağı Altıncı Daire-i Belediye Meclisinden istizan olundu. Mucebince ruhsat verildi. (Muteriza) «Aceba bunun nik ü bedi düşünüldü mü? O vakte kadar orası öyle kullanılıp da muahharen oradan bir rahne (delik) açılması ilerüsüne fürce bulmak garazi olsa gerektir. İptida bu kapıdan girilip sonraları az bir zamanda Galata ve Beyoğlu taraflarında kale ve sur duvarlariyle mekabir-i İslâmiyyenin ne hallere tahavvül etmiş olduğu ashab-ı hamiyyetin kalplerini incitecek bir keyfiyettir. Mezkûr dairenin hin-i teşkilinde tecemmu eden memur ve âzaları miyanında ahali-i Müslimeden kimse yok gibi idi. Şimdilere kadar hisap ve kitabı sürünmekte olan kule-i zemin meselesi dahi açılan bu kapıdan zuhur etmiştir. Devair-i belediyeden ahalice olunan istifade mahduttur. Kaldırımların tanzimi gibi şeyler ise devairin teşkilinden evvel yapılan yerlerin tamir ve tevsii demektir. Tanzifat ise o da halkın parasıyle gözönünde olan sokakların tathirinden ibarettir. Tanzifat kaidesi icra olunalıdan beri kenar yerler pislikten hâli değildir. Mukaddema sokağa süprüntü dökmek âdeti yok idi. Şimdi her hane süprüntüsünü sokağa atıyor. Hele yaz günleri kokudan geçilmiyor. Süprüntü arabası hiç geçmiyen yerlerden de alınıyor. Elhasıl devair-i belediye bir çok hademe ve memurların geçinmesi için yapılmış ve hazinenin bir takım varidatını da alıp hükûmet hükûmet içinde bulunmuştur.»

İstanbul ile Galata ciheti vaktiyle metîn bir sur ile çevrili idi. Şimdi bile harabeleri görülen bu surların Marmara'ya ve Halic'e karşı olan tarafları yalnız birer kat ve karaya rastlıyan kısımları üç kat bedenden ve kısmen kuru, kısmen sulu birer hendekten müteşekkil idi. Fâtih zamanına gelinceye kadar İstanbul surlarının metaneti sayesinde müteaddit istilâlardan kurtulmuş ve Osmanlıların eline geçtik-

ten sonra hariçten bir tehlike melhuz olmadığı için tahkim ve takviyesine o kadar ehemmiyyet verilmemişti. Yalnız şehrin inzibatı ve kaçakçılık nokta-i nazarından faydası olduğu için tamirat büsbütün ihmâl edilmeyip hattâ fethi müteakip Subaşı Süleyman bey tarafından muharebeden yıkılan yerler tamir ettirildiği gibi sonraları da tamirlerine ve hattâ Çanakkale Boğazı'na kadar gelen düşmanı korkutmak için Eğriboyun Mehmet Paşa'nın sadareti zamanında badana bile ettirilmiştir.

Osman Ergin'in verdiği malûmata göre (Mecelle-i Umur-u Belediye, ikinci cilt, sayfa 204) bu tamirlerin en mühim ve esaslıları 1045 (1635) de Dördüncü Murat ve 1135 (1722) de Üçüncü Ahmet zamanlarında yapılmış, bazı kısımların da en son tamiratı Sultan Mecit zamanında yapılıp ondan sonra haliyle terkedilmiştir.

Silâhların tekemmülü hasebiyle surların harp kıymeti kalmaması ve Tanzimat - ı Hayriyye'nin ilânından ve bir de Kırım muharebesinden sonra ecnebîlerle ihtilatın artması neticesi olarak idare usulüyle ticarî muamelelerde mühim bir değişiklik hasıl olmakla beraber şehrin büyümesi yüzünden kalelerin yıkılıp yerlerinin isteklilerine satılması mecburiyyeti hasıl olduğunu yazan değerli müdekkik 1280 (1864) de ebniye idaresinin mercii olmak dolayısıyle Ticaret ve Nafıa nezaretine aşağıdaki iradenin tebliğ olunduğunu kaydetmiştir:

«Nafıa Nazırı Devletlû Paşa hazretleri

«Kule-i zemin arazisinden ve kale duvarından şunun bunun hedm ve gasp ile hane ve mağazalarına ilâve etmiş oldukları mahallerin kıymet i hakikiyyesi bâ irade-i seniyye teşkil olunan komisyonu mârifetiyle ahz-u tahsil kılınmakta ise de kale duvarlarının ekser ciheti haricen ve dahilen bir takım emakin ve ebniyeler ile muhat olmasından nâşi hiç işe yaramıyarak metrûk ve muattal bulunmasına ve eshab-ı emlâk işbu kale duvarından kendilerine lüzumu miktarı mahallin füruht olunmasını (satılmasını) ve kapı küşadına ruhsat verilmesini ve yahut bilmubayea hedm olunarak kendi binalarına ilâve kılınmasını istida eylemekte olmasına mebni işbu duvarların muattal bırakılmasından ise muaccele-i münasibe ile füruhtu ve bazı sık sokakların dahi şu sırada tevsii mezkûr komisyonda tezekkür olunup vakıa Galata kalesi duvarının kat'a hükmü kalmıyarak bahsus zikrolunan duvardan vaktiyle açılmış olan ve üzerine ebniye yapılan bir çok yerlerin esmanı ber minval-i muharrer şimdi tahsil olunduktan sonra eshabının hukuk-ı tasarrufiyyesi te'kit ve tekarrür etmiş olacağı cihetle bundan fazla kalacak duvarın etrafı bina içinde olarak bırakılması refte refte anların dahi bir takım eshab-ı emlâk caniplerinden gasbını intaç edeceğinden ve işbu surun hedmiyle arazisinin umumen tâliplerine füruhtu takdirinde muaccelâtından ve taşından pek çok akça husulüyle menafi-i hazine tevessü eyliyeceği ve bu yüzden hazinenin fâide-i külliyye göreceği derkâr olduğu misillû meydana çıkacak yerlere bina yapılarak oraların mamuiryyeti ve sokakların vüs'ati dahi istihsâl kılınacağından mezkûr komisyon marifetiyle icra - yı icabı zımnında keyfiyyetin savb-ı vâlâlarına havalesi hususuna taraf-ı sâmilerinden bâ tezkire vûku' bulan iş'ar ve meclis-i vâlâda verilen karar mucebince bilistizan irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahi müteallik ve şerefsudur buyurulmuş olmakla mantuk-ı âlisi veçhile iktizasının icrasına himmet buyurulmak babında» 29 zilhicce 1280 ve 23 mayıs 1280 (1864)

Galata'daki kule-i zemin yerleri bedellerinin Altıncı Daire'ye (Beyoğlu Dairesi) aidiyyeti hakkında 28 zilhicce 1280 tarihinde başkaca bir irade-i seniyye sadır olmuştur ki buna ait buyrultunun sureti şudur:

«Nafıa Nazırı Devletlû Paşa Hazretleri

«Cennetmekân Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Evkaf-ı şerifelerinden kule-i zemin musakkafatı için vâkıf-ı celil-i müşarünileyh tarafından mukaddema birçok temessükât îta kılındığı sırada vakıf dahilinde olmayan arazi-i haliyeye ve kale duvarlarına bir takım desais ile senetler verilmiş olduğundan bu muamelât-ı fâside ve müteşettitenin ıslahı zımnında kule-i zemin ıtlak olunan mahallerin tahriri icra kılınarak andan hasıl olan netice üzerine Galata'da kâin o makûle hâli mahallerden memûl olan yirmi, yirmi beş bin kese fâidenin istihsaliyle Altıncı Daire mesalihinin ıslahı ve sair mevadı Nafıa-ı Belediyenin fiile getirilmesi için bir komisyon-ı mahsus mârifetiyle füruhtu geçende isabet efza - yı - sünuh ve sudur buyrulan emr-ü ferman-ı Hazret-i Padişahi iktiza-yı âlisince Nezaret-i Celilerine havale edilmiş idi.

«Öyle bir komisyon yapılarak cereyan eden müzakeratı havi tanzim kılınan ve komisyon marifetiyle satılacak yerlere verilecek senedat hakkında memurin-i hazine tarafından yapılmış olan mazbatalar üzerine meclis-i vâlâdan kaleme alınan ve ledel arz icra-yı ahkâmına irade-i seniyye-i Cenab-ı Padişahi müteallik ve şerefsudur buyurulan mazbatanın fihrist-i malûmat ve muamelât olmak için bir kıt'a sureti leffen irsâl kılındı. Suret-i mersulede muharrer karar

icabınca kule-i zemin arazisinden mukaddema Fâtih-i Müşarünileyh hazretlerinin vakf-ı celillerine tashih edilen musakkafat yine ifa olunarak muaccelatı Altıncı Dairenin ıslahına ve sair menafi-i umumiyyeye sarfedilmek üzere satılacak araziyi yeniden açılacak mahaller olduğundan ve bu yerleri tefevvüz edenlerin verecekleri icareler ve ileride vuku' bulacak ferağ ve intikâl harçları ve mahlûlâtı dahi mehd-i ülya-yı saltanat-ı seniyye Devletlû İsmetlû Sultan-ı aliyyetüşşan efendi hazretlerinin vakf ı celillerine rapt ve ve tashih olunacağından hem müşarünileyh Fâtih Hazretlerinin vakf-ı celillerine hiç bir suretle dokunulmıyacağı ve hem de menafi-i sâirenin husuliyle beraber ileride Sultan ı müşarünileyha hazretlerinin vakıfları için bir hayli iradın husule geleceği cihetlerle müzakerat-ı vakıa muvafık-ı maslahat görünerek suret-i mersulede gösterildiği veçhile icabatı icra edilmiş olmağın bu icraatten savb-ı valâlarına ait olan mevadın dahi hüsn-ü ifasıyle kararının Bâb-ı Âli'ye iş' arına himmet buyurula diyu.»

1300 (1884) senesine kadar bu irade-i seniyye mucebince satış yapılmıştır.

28 mart 1300 (1884) de çıkan bir irade ile surların zabıtaca ve gümrükce dergâr olan lüzum ve faidesinden başka asar-ı atikadan sayılmaları hasebiyle yıkılıp satılmalarından vaz geçilerek eski hallerinde ipka ve muhafazası emrolunmuştur. 1908 Temmuz İnkilâbı'na kadar bu mesele Şehremanetin'de müteşekkil kule-i zemin komisyonu marifetiyle karışık bir surette idare olunmuş ve inkilâbı müteakip komisyon büsbütün lağvolunarak 1327 (1911) senesine gelinceye kadar kule-i zemin muamelâtı yüzüstü bırakılmıştır. O sene Şehr Emaneti'nce teşkil olunan komisyonca mufassal bir rapor hazırlanmıştır. Emanet meclisi âzasından İsmet ve Heyet-i fenniyye Umur-u Merkeziyye Müdürü Celâl Esat imzalarını taşıyan ve mecelle-i umur-u belediyenin ikinci cildinin 209 - 212 sayfalarında aynen yazılı bulunan 19 temmuz 1328 (1912) tarihli raporda başlangıcından bu tarihe kadar yapılan şeyler gösterildiği gibi yapılması lâzım gelen muameleler de gösterilmiştir. Bunun üzerine Şehr Emaneti'nde teşkil olunan komisyonun kararıyle 26 teşrinsani 1329 (1913) tarihli iki maddelik muvakkat kanun çıkarılmıştır. Kanunun birinci maddesi aynen şöyledir: «Muhafaza-i âbidat nizamnamesi mucebince hedmine müsade olunan kıla' ve esvardan belediyesi müteşekkil yerlerdekiler mahallî belediyelerine ve belediyesi gayr-i müteşekkil yerlerdekiler ile belediyelerin hududu haricinde olanları bulundukları vilâyata nizamname - i mezkûr ahkâmına riayet edilmek şartıyle arsalarıyle beraber terk olunacaktır.»

Kule-i zemin işleri belediyenin en karışık işlerinden biri olarak devam edip gitmiştir.

KUL KARDEŞİ (قول قرداشی) [*Ask.*] On altıncı asrın sonlarına doğru askere olan ihtiyaç sebebiyle acemi ocağı dışında olarak hariçten Yeniçeri ocağına alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kalelerde ve hudutlarda muayyen bir zaman hizmet ettirildikten sonra ocağa alınırlardı. On altıncı asır sonlarındaki Yemen, İran ve daha sonra Avusturya seferleri esnasında seferlerin uzun sürmesi kul kardeşleri diye bir sınıf asker meydana gelmesine sebep olmuştu. Lala Mustafa Paşaya 975 (1567) senesinde Yemen için altıyüzü İstanbul'dan, dörtyüzü Mısır'dan tedarik edilmek üzere bin nefer kuloğlu ve kul kardeşi yazması emrolunmuştu.

Hicrî bin tarihinden az evvel İran'dan zaptolunan yerlerde üç sene hizmet etmek şartıyle kuloğlu, kul kardeşi diye asker yazılmıştı. Daha sonra sık sık tatbik edilen bu toplama askerin hizmetleri birer seneye indirilmiş ve bundan sonra kapı kulu suvari veya yeniçeri ocağına alınmışlardı.

KUL KETHÜDASI (قول کتخداسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının büyük zâbitlerinden biriinin unvanı idi. «Ocak kethüdası», « kethüda bey » de denilirdi. Yeniçeri ağasiyle Sekban başıdan sonra gelen kul kethüdası aynı zamanda ağanın muavini idi. Daha sonra Sekban başıdan fazla bir itibar kazanmış ve tamamiyle yeniçeri ağasının muavini yerine geçmiştir.

Kul kethüdası mutlaka ocaktan yetişir ve sırasiyle meratibi katetmiş bulunmak lâzımgelirdi. Bu sebeple kethüdalar ocağın usul ve kaidelerini iyiden iyiye bilirlerdi. Yeniçeri ağaları ocak dışından da seçildikleri ve bu gibilerin ise ocak nizamlarını bilemiyecekleri için kul kethüdasının ocaktan yetişmiş olmasının meşrut bulunması ağanın noksanını tamamlamış olmak itibariyle iyi bir tedbir sayılabilir.

Avrupalı müelliflerden «Jusero» ya nazaran kethüdalık makamı yeniçerinin erkân ı harbiyye reisliği idi. Hammer'in ifadesi de şudur: «Kethüdanın imtiyazlarından biri de yeniçeri ocağının rızası olmadıkça padişahın bile kethüdayı azledememesidir. Her ne kadar yeniçeri ağasının azli sair yüksek memurlarınki gibi kolay olmamakla beraber, ağa bu imtiyazdan mahrum idi. Kethüda, yeniçeri ağasının maiyyetinde ise de ocakta nüfuzu ağadan daha ziyade idi.

Yeniçerilerin bütün işleri ağa ile kethüda arasında kararlaştırılıyordu. Kethüda, çorbacıların mâdununda olan rütbelerin azil ve nasbına muktedir ve fakat yeniçeri ağasının da rızasını tahsile mecbur idi. Muharebe ve muhasaralarda hücum ve müdafaa tertibatını yapar ve hudut muhafızlığında bulunan ortalara icap eden emirleri verirdi.»

Bu malûmatı eserine geçiren Cevat Paşa (Tarih-i Askeri-i Osmani, Kiatb-ı evvel, sayfa 21) ilâveten diyor ki: «Asıl doğrusu yeniçeri ağalığı tarafı Şehriyarîden emâ[illegible]ate mazhar olanlara verilegeldiğinden ağa padişah tarafından ocağın zabt-ü raptına memur olduğu gibi mutlaka ocaktan yetişme ve sırasiyle gelmiş ve zorbalıklar vukuunda bazan askerî tarafından intihap ve arzolunmuş olduğundan o da yeniçeri olmasına mukabil ocağın bir kulu demek idi.»

Yine Cevat Paşa (Sayfa 25) Kul Kethüdalığını bu günkü teşkilâta göre «Ağalığa mülâzim» en büyük general addeder.

Kul kethüdasının başlıca vazifesi ocağın idaresine bakmaktı. Bu itibarla bir nevi «Levazımat-ı umumiyye reisi» demekti. Ocağın zabıta vazifesi ve kanunlarla nizamların tatbikine nezaret de kendisine muhavveldi. Harpte hücum ve müdafaa tertibatını icra ve hudut taki ortalara emir vermek itibariyle de ocağın bir nevi «Erkân-ı Harbiyye Reisi» idi. Kul Kethüdası ağa divanında âza idi. Ağa ile görüşmek istiyenleri görüştürür, ocak dâvalarını da görürdü. Bütün ocak zabitleri Kul Kethüdasından çekinirlerdi. Ocağın en nüfuzlu zâbiti olan Kul Kethüdasının nüfuzu hattâ yeniçeri ağasından ziyade idi.

Kul kethüdasının diğer zâbitler gibi muayyen ulûfesi olduktan başka vâris bırakmaksızın ölenlerin metrukâtından da hissesi vardı. Avrupalı müellifler, bu hususu yeniçeri beyt-ül-malinin üçte biri yeniçeri ağasına ait olduğu gibi bölüklerin âmiri olmak itibariyle ortalar efradından bilâvaris vefat edenlerin mirasına Kul Kethüdasının konduğu suretinde yazmaktadırlar.

Kul Kethüdası başına yeniçerilerin resmî günlerde giydikleri keçe külâh cinsinden olmakla beraber onlarınki gibi çok arkaya sarkmıyan ve altına gelen tarafı dairen madar dört parmak sırma ile işlenmiş olan bir serpuş giyerdi. Mahrut şeklinde, çorbacı keçesi yani orta kumandanı üsküfü olan bu başlık arkaya kıvrık ve sola mâil idi. Bunun sırma işlemeli yere sokulan kısmının üst tarafı kırmızı çuhaya kaplı ve daha üstünde ise yarısı ön ve diğer yarısı arka tarafa sarkan yelpaze şeklinde balıkçıl kuşu tüyünden bir sorguç takılı idi. Sağa mâil olarak kezalik önden ikinci bir sorguç daha bulunurdu. Kethüdanın kürkü, kaftanı, entarisi, kuşağı yeniçeri ağasının giydiklerinin aynı idi. Yalnız yeniçeri ağasının kürkünün kol atlası beyaz olduğu halde kethüdanın ki yeşildi. Ayağına da, ağa gibi mest pabuç değil sarı çizme giyerdi.

Kul Kethüdasının hükümdara karşı ocağın vekil-i umuru, ağa divanında âza olduğunu, on altıncı asır sonuyle on yedinci asır başlarında ağa divanında ayak üzerinde durup vazife gördüğünü yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı Kulu ocakları, cilt I, S 195 ve müteakip) şu tafsilâtı da veriyor:

«Ağa bölüklerinin teşkiline kadar yeniçeri kethüdalarının muayyen bir odası yoktu. Kethüda, baş yayabaşının odasında bulunurdu. Fakat ağa bölüklerinin teşkilinden sonra Birinci Ağa Bölüğü kethüdaya oda olarak verilirdi. Bademe ocağa kethüda olanlar birinci bölük odasında oturmuşlardı. Kul Kethüdası terfi ederse Sekban Başı olurdu. Sekban başılık itibardan düştükten sonra Kul kethüdalarının yeniçeri ağalığına tâyin edilmeleri kanun oldu ve bu şekil ocağın ilgasına kadar devam etti.

«Kul Kethüdası, ağa kapısındaki dairesinden evine giderken baş çavuş ile sair çavuşlardan mevcut olanlar kendisini evine kadar götürürlerdi.

«Ağa bölüklerinden kethüdaya ait olan birinci odanın mevcudu diğer odalara nispetle daha çok olup yedi, sekiz yüzü geçiyordu. Bu da kethüdanın yüksek mevki ve nüfuzu icabı idi. Burada bulunanlar kethüda bölüğüne intisapla iftihar ederlerdi. Birinci bölük odasından bilâvaris vefat edenlerin beyt-ül-mali kethüdaya ait idi.

«Kul Kethüdasının yevmiyesi Kanunî Sultan Süleyman zamanında otuz beş akça idi. Elimizdeki ulûfe yani maaş defterlerine göre on yedinci asırda yevmiye miktarı kırk ve kırkbir akçaya çıkmıştı. Halbuki Kavanin-i Yeniçeryan isimli me'hazımızda kethüdanın yevmiyesinin altmış akça olduğu gösterilmiştir. Tabiî eldeki maaş defterlerinin kayıtları tercih olunur.

«Kethüda Beyin yevmiyesinden başka İstadbul'da ve bir kısım vilâyet ve kaza merkezlerinde bulunan kullukları yani karakolların kulluk istiyen (karakol zâbitliği) yeniçerilere tevcihi ve bunların kulluğa tâyini dolayısiyle

verecekleri para kethüda beyin tahsisatı cümlesindendi. Adedi epey bir yekûn tutan bu kullukların muamelâtı ve paralarının tahsili kethüdanın bir kâtibi ile kethüda beyin bir saracı tarafından temin edilirdi.

«Kethüdanın saracı kullukların tevcihinde mutavassıt olup ocaklılardan kim kulluk isterse anı Kethüda beyle Kethüda sefere gidecek olursa kethüdanın mührünü alarak ona vekâleten kulluk tevcih eder ve bu tevcih mektubunu kethüdanın mühürüyle mühürlerdi.

«Kulluklar İstanbul ve Taşra kulluk'arı ismiyle iki kısım olup İstanbul kullukları üç ay ve Taşra kullukları ise dokuz ay müddetle verilirdi. On yedinci asır başlarında İstanbul'daki kulluklardan herhangi birinin tevcihinden seksenbeş akça tevcih vergisi alınırdı. Bu paranın yetmiş akçası kethüdanın, on akçası kethüda saracının ve beşi de kulluk kâtibinin idi. Taşra kulluklarının her birinden dokuz ay için üç kuruş ile on beş akça alınmıştı. Bunun da on beş akçası kâtibin ve geri kalanı da kethüda beyin idi.

«İkinci Bayezit zamanına kadar Padişah sefere gittikçe kul kethüdaları da giderlerdi. Fakat bunun zamanında kul kethüdasının donanma ile muharebeye sevkedilen yeniçerilere serdar tâyin edilmesi üzerine bundan sonra lüzumu halinde padişah sefere gitmese bile kul kethüdarının gitmeleri kanun oldu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve H. 949, M. 1542 tarihinde sefere memur edilen Kul Kethüdasının gitmemekte ısrar etmesi üzerine katli emrolunmuş ve vezirler padişahtan rica ile kurtarmışlardı. Daha sonraki tarihlerde padişah sefere gitmediği halde yeniçeri ağalarının ve bütün yeniçerilerin sefere gitmeleri takarrür eylediğinden kethüdalar da tabii olarak gitmişlerdi.

«Yeniçeri kul kethüdası mâzûl olunca kendisine kırk beş bin akçalık zeamet verilirdi. Bazılarının sancak beyliğine de tâyin edildikleri görülmektedir. Ocak kethüdasına da ağa ve sekban başı gibi üç senede bir istabl-ı âmireden at verilir ve buna «Devir atı» denilirdi Kethüda bey olanların mutlak surette sakal salıvermeleri kanundu. Ağa kapısında kethüdaya mahsus bir daire vardı.»

Hicrî 1241 (1825) de ocakla beraber kethüdalık da lağvolunmuştur.

KUL KURBAN OLMAK (قول قربان اولمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla nefsini feda edercesine bağlı olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Demiş her kim kulum olursa kurban
İşittim bir sözünü oldum anın kulu kurbanı
Zâti

KULLUK (قوللق) [*Ask. - İda.*] Eskiden karakol yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kul; köle, bende mânasına geldiği gibi ıstılah olarak yeniçeri mânasına da gelirdi. Kul yeri demek olan Kulluk; bulunduğu mevkiin, semtin ve taşrada ise şehir ve kasabanın inzibatiyle alâkadar olup o şehir ve kasaba halkının emniyyeti için konak, karakol, zabıta dairesi demekti. Kulluğun koldan geldiği zanniyle kolluk denilmesi yanlıştır.

Ahmed Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de Kulluğu «Asker mahalli, nöbetçi meskeni, karavulhane» suretinde izah etmiştir.

Yeniçeri ocağının lağvından evvel kulluklarda zâbit kumandasında yeniçeri efradı bulunur, asayiş onlar tarafından muhafaza olunurdu. Bu itibarla kulluk, kulun, yeniçerinin bulunduğu yer demekti. Ocağın kaldırılmasından ve «Zaptiyye» adlı teşkilâtın kurulmasından sonra bu vazife onlara, daha sonra da zaptiyye yerine teşkil olunan jandarmalara verilmiştir.

Yeniçerilik devrinde kulluk tevcihi yeniçeri ocağının tecrübe görmüş ihtiyarlarına verilirdi. Gençlere verildiği zaman halkı muhafaza edecek yerde halkın başına belâ olurlardı.

Kulluk tevcihleri yeniçeri ocağının büyük zâbitlerinden Kul kethüdası tarafından yapılırdı. Kulluklar İstanbul ve Taşra kullukları adiyle iki kısımdı. İstanbul kullukları üç ay ve Taşra kullukları ise dokuz ay müddetle verilirdi. Kulluk tevcihlerinde kul kethüdasının hissesi vardı. Sayısı epey bir yekûn teşkil eden kullukların muameleleri ve paralarının tahsili kethüdanın bir kâtibi ile saracı tarafından temin edilirdi. Onyedinci asır başlarında İstanbul'daki kulluklardan herhangi birinin tevcihinden seksen beş akça tevcih vergisi alınırdı. Bu paranın yetmiş akçası kethüda beyin, on akçası kethüda saracının, beşi de kulluk kâtibinin idi. Taşra kulluklarının her birinden dokuz ay için üç kuruş ile onbeş akça alınırdı. Bunun da onbeş akçası kâtibin, geri kalanı da kethüda beyin idi.

Kulluk bulunduğu mevkiin, semtin, taşrada ise şehir ve kasabanın inzibatiyle alâkadardı. O şehir ve kasaba halkının emniyyetini temin için konak, karakol, zabıta dairesi demekti. İstanbul kullukları yer yer olup muhtelif semtlerde bulunurdu. Her mıntaka ve semtin halkı kendilerini muhafaza eden kullukçuya muayyen bir para verirlerdi. Keza taşra kulluklarının halkı da «Yasakcı» denilen kullukçulara para

vererek kendilerini muhafaza ettirirlerdi. Her kaza ve şehirde yasakcı yoktu. Herhangi kaza halkı kendilerini muhafaza eden yasakcı isterlerse o zaman kethüdanın mektubuyle oraya yasakcı tâyin olunur ve yine onun mektubuyle yasakcılık ref olunurdu. Yasakcıya «Değnek» de denilirdi.

Yeniçerilerden kulluklara memur edilenlere gördükleri işe nispetle, kullukçu denilirdi. Kullukçuların iaşeleri ocaktan temin olunurdu. Kulluk hizmetinde bulunanlardan her sabah bunların orta ve hölüklerinde pişen çorba orta kazanlarından biriyle kendilerine dağıtılırdı. Ortasına bir sırık geçirilmiş olan kazanı iki kullukçu nefer omuzlarına alarak taşırlar ve baş karakullukçu olan bir kepçeci de bu çorbayı kulluk neferlerine dağıtırdı.

İstanbul'da Ayasofya, Hocapaşa, Ahırkapı taraflarının inzibat işleri Cebecibaşılara, Kasımpaşa ile Galata'nın zapt-u raptı Kaptan paşalara, Tophane tarafı ile Beyoğlu semtlerinin asayişi Topçubaşılara, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Ayastafanos «Yeşilköy», Adalar, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar Anadolu cihetinin zabıtası Bostancı başılara ait olduğu gibi saray civarlarından başka İstanbul'un zabıta işleri de yeniçeri ağalarına aitti. Bu sebeple mıntakaları geniş olan kaptan paşalar «Kalyoncu Kulluğu», Bostancı Başılar «Bostancı Ocağı» tesis ettikleri gibi yeniçeri ağaları da «Kuliuk»lar vücude getirmişlerdi.

Kulluk yerine evvelleri Karavul tâbiri kullanılmış, Tanzimat'tan sonra ise her ikisinin yerine Karakol denilmiye başlanmıştır.

KULLUKÇU (قوللقجی) [*Ask.*] Eskiden kulluk denilen karakolhanelere ikame olunan yeniçeri efradına verilen addır. Şimdi olduğu gibi vaktiylede şehirin muhtelif yerlerinde karakollar yapılmış, ve buralara yeniçerilerden lüzumu kadar efrat ikame olunduğu gibi icabı kadar da zâbit ve çavuş tâyin olunmuştu. O zamanlarda karakollara (Kulluk) denildiği için kulluklarda bulunan yeniçerilere de «Kullukçu» unvanı verilmiş idi. Kulluklara memur olan zâbitler âdi günlerde başlarına kalafat nev'inden astarsız kavuk, arkalarına dar kollu ve açık önlü kaftan, kaftanın altına mintan, bacaklarına şalvar giyer, bellerine kuşak sardıkları gibi kuşaklarına ince bir bıçak da sokarlardı. Resmî günlerde ise mensup oldukları ocağın elbiselerini giyerlerdi. Kullukçu çavuşlar başlarına zâbitler gibi kavuk, arkalarına dolama, bunun altına entari ve şalvar giyer, kuşaklarını kaftan üstünden bağlarlardı. Vazifeleri aynı zamanda karşılaşılan hâdiselerin jurnallarını yazmak olduğu için yazıcılığın levazımından olan «divit»i de kuşaklarına sokarlardı. Kullukçu efradın kıyafetleri daha basit bir şekilde idi.

§ [*Sar.*] Silâhtar ağa ile sarayda ileri gelen ağaların hizmetlerine bakan oğlanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların her biri yaptığı hizmetin adiyle anılırdı.

KULLUK KÂTİBİ (قوللق کاتبی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının büyük zâbitlerinden Kul Kethüdasının kulluk tevcihi işleriyle meşgul olan kâtibi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kullukçuluk tevcihi kethüda beyin vazifesi cümlesinden olduğu gibi tevcih olunanlardan para almıya da kanunen salâhiyyetli idi. İstanbul'daki kullukların tevcihinden alınan seksen beş akçanın beşi taşradakilerin de on beş akçası kulluk kâtibine aitti.

KULLUK HAKKI (قوللق حقی) [*Mal.*] Tımarlılarla sipahilere tahsis edilmiş olan yerlerde oturanlardan ziraat ettikleri arazinin dönümü nispetinde maktuan alınan resmin adıdır. Nispeti şöyle idi: Âlâ yerin iki, orta yerin üç, fena yerin beş dönümünden bir akça. Tımarların lağvı üzerine bu da kalkmıştır.

KULLUK YENİÇERİLERİ (قوللق یکیچریلری) [*Ask.*] İstanbul'un muhtelif yerlerinde kulluk denilen karakollarda bulunup memur oldukları yerlerin asayişini temin ile mükellef bulunan yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar yeniçeri ocağı mensuplarından oldukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

KULOĞLU (قول اوغلی) [*Ask.*] Yeniçerilerden herhangi birinin ocaklarda babaları gibi askerlik eden oğulları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Takriben onaltıncı asır ortalarına yakın bir zamana kadar nefer olan yeniçerilerin evlenemediklerini, ve Yavuz Sultan Selim zamanında ancak hükümdarın müsaadesiyle ocak çorbacılarıyle yeniçerilerin evlenmiye başlayıp sonraları evlenmenin tedricen arttığını yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, C I, S. 31 ve müteakip) Kuloğulları için şu tafsilâtı veriyor:

«Yeniçerilerin evlenmelerine müsaade edilince vefatında bunların (Kuloğlu) denilen çocuklarını da himaye etmek lâzım geldi. Babaları vefat etmiş olan kul oğullarından daha küçük yaşta iken yetişinceye kadar kendilerine üç ayda bir sekbanlar fırınından ikişer buçuk kile un ve yahut bunun bedeli verilirdi. Bundan başka yine üç ayda bir her yetime bedeli hazineden tesviye olunmak suretiyle üç ayda bir

âdet-i nân horegân denilen onbeş akça verilmesi kanundu. Kuloğlunun babası hangi bölük veya orta efradından ise yenicerilerle beraber babasının orta veya bölüğünden maaşını alırdı. Üçüncü Mehmet'in kanunuyle kuloğullarına yılda bir kere de altı endaze donluk çuha ve onbeşer arşın bez ve astar ve sekizer akça elbise masrafı parası verilirdi.

«Yeniçeri hayatta olup ocaktan ayrılmamış ve yetişmiş oğlu da var ise onlar da acemi ocağına kaydolunurlar, fakat bunlar tâyinat almazlardı. Yeniçeri yetimlerine verilen zahire veya bedeli ile ocaktan aldıkları para için «Defter-i nânhor» ismi verilen bir defter tutulurdu. Yeniçerilerin maaş defterlerinde her orta veya bölük isimlerinin sonundaki «nân horegân» başlığı altındaki isimler yeniçeri yetimleridir. Her bir ismin altında siyakat rakamile (Kırk beş) rakamı yazılmıştır ki bu, yetimlerin her birinin üç ayda bir aldıkları maaştır. Bu kırk beş akçanın dokuz akçası her ay için yetimlere verilmesi kanun olan üç şinik unun üç aylık bedeli olup geri kalan on beş akça da her yetime hazineden verilen paradır.

«Kuloğlu olan yetim çocuk, sekbanlar kâtibinin verdiği pusla üzerine kendisine verilecek unu o fırının yani sekbanlar fırınının anbarından alırdı. Fakat sonradan un yerine bunun bedeli verilmesi âdet olmuştu. Onaltıncı asır sonlarında kul yetimlerinin mevcudu yediyüz kadardı. Bir münhal vukuunda kul oğullarının acemi ocağına alınmaları ve ulûfeye kaydedilmeleri zamanı gelince yeniçeri ağaları bir ariza ile divana müracaat eder ve müracaatı kabul edilecek olursa kendisine mahlûl acemilikler için şu kadar akçaya kadar kuloğullarını ulûfeye yazdır diye emredilir, o da para miktarına göre ne kadar kuloğlu yazmak lâzım gelirse o kadarını yazardı.

«Kuloğulları yetişip hizmet çağına gelince hüviyyetleri yeniçeri ağası ve babalarının odabaşıları huzurunda odasındaki eski ihtiyar yoldaşlardan tahkik olunarak birer akça yevmiye ile münhal vukuunda acemi ocağı defterine kaydedilirlerdi Bunların verildikleri yerler muayyendi. Ya gemi hizmetine ve Gelibolu'daki acemi ocağına veyahut daha sonra ihdas edilen bir kanunla Galatasaray'ı, İbrahim Paşa sarayı, Eski saray ocaklarına ve Sekban fırını hizmetine verilerek burada yetişirlerdi. Babalarının ortalarına verilip orada da acemilik derecesini geçirenler vardı. Fakat sonradan bu kullukları kanun hilâfı olarak yeniçeri ocağındaki Zağarcı, Sekban, Solak ve saire tarafından köçek adıyle bunların hizmetlerinde de istihdam olunmuşlardı. Bu gibi, yeniçeri ocağında hizmet eden kuloğullarının kabahatları olursa onu kendi odasının odabaşısı, vekilharcı cezalandırmayıp acemi ocağındaki Meydan kethüdası tarafından ceza görmesi kanundu. Dayak cezası verilen bir kuloğluna vurulacak değnek en çok otuzdan fazla olamazdı. Bu kuloğulları odada bulunurken akşamları yatsı namazından sonra oda kethüdası onları birer odaya koyup kilitler ve sabahleyin yine çıkarıp hizmete gönderirdi. Kuloğulları yirmi üç yaşına girmeyince Bedergâh olamazlar, yani yeniçeri ocağına kaydedilemezlerdi.

«Kuloğullarının babaları ocaktan ayrılıp timarlı sipahi, kapıkulu suvarisi, divan-ı hümayun çavuşu veya eyaletlerdeki beylerbeyi divanında çavuş olmuşlar ise bu gibilerin çocukları İkinci Selim zamanına kadar acemi ocağına kaydedilmezler, babalarının vazifelerine göre kayrılırlardı. Yani yeniçeriden terfi edip timarlı sipahi olanların çocukları, dokuz akça yevmiye ile kalelerde muhafızlık ederlerdi. Fakat bu yolun terakkisi yoktu. Bundan dolayı bu gibilerin bademe kale hizmetinde bulunmıyarak birer akçe ile acemi ocağına kaydedilmeleri kanun oldu. İkinci Selim tahdit etmek suretiyle bu yeni usulü kabul etmiş, bademe bu kabil kuloğullarının içinden gemi hizmetinde çalışabilecek olanlarının birer akça ile acemi ocağına kayıtlarına müsaade etmiştir. Bu gibi yeniçerilerin timarlı sipahi olanlarla çavuşların acemi ocağına kayıtlı oğullarına yeniçeri kâtibi Aksaraylı Mehmet efendi zamanında «Ferzend-i Sipahi», «Ferzend-i çavuş» denilmiştir.

«Bu Ferzend-i Sipahi ve Ferzend-i Çavuş kanununa, az daha sonra Ferzend-i Bevvap, Ferzend-i Çaşnili isimleri altında kapıcı ve sofracıların da çocukları ilâve edildi. Onyedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında Ferzend i Sipahi ve Ferzend-i çavuş ve diğerlerinin acemi ocağına kaydedilmeleri kaldırılmış ise de bir müddet sonra (1030) H. 1621 M.) tarihinde yeniçeri ağası olan Mustafa Ağa «Becayiş» namıyle ocağa hariçten efrat kaydeylemeyi usul yapmıştı.»

Yeniçeri ocağıyle beraber bu tâbir de tarihe karışmıştır.

Kuloğlu dediğin âfet ne şûh serkeş olur
Ki bir tüfengini meydana atsa âteş olur
Sabit

KULP TAKMAK (تورلب طاقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla târiz için sebep ve bahane bulmak; sözü fenaya yorup ilâveler yapmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bulmadık kulpunu kolayını biz
Herkese kulpu kolay taktı felek
İzzet Molla

KUL TAİFESİ (قول طائفه‌سی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak efradı padişahın kulu sayıldığı için yeniçerilere kul taifesi denilirdi.

KULÜBE (قولبه - قولوبه) [*Mim.*] Tek oda ve kattan ibaret bina yerinde kullanılır bir tâbirdir. Duvara bitişik olarak yapılan barakaya, mecaz yoluyla bir veya iki odalı dar ve karanlıkça evlere de farsça külbe den bozma kulübe denir. Kullanılış tarzına göre de ad alır: Bekçi kulübesi, polis kulübesi gibi.

Sen idin külbe-i ahzane koyan Yakub'a
Ayırıp hazret-i Yusuf gibi göz nurandan
Halet

KUL YETİMLERİ (قول يتيملرى) [*Ask.*] Yeniçerilerden ölenlerin çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeriler eskiden evlenemezken sonraları buna müsaade edilmiş ve erkek çocukları «Kuloğlu» adıyle ocağa alındıkları gibi kızlarına da ocaktan yardım edilirdi.

KUMANDA KÖPRÜSÜ (قوماندا كوپريسى) [*Bah.*] Harp gemilerinde süvarinin bulunduğu yerin adıdır.

KUMANDAR (قوماندار) [*Ask.*] Orduyu, bir askerî müfrezesini, müstahkem veya açık bir mevkii idare eden büyük rütbeli zâbit, serdar yerinde kullanılır bir tâbirdir. İngilizce Commander'den alınmadır.

Halk tarafından kullanılan ve bazı vesikalara da geçen bu tâbirin doğrusu «kumandan» dır.

KUMBARACI (خمبره‌جى) [*Ask.*] Humbaracı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kumbaracı bazı vesikalara geçmiş olmakla beraber daha ziyade halk dilinde kullanılırdı Tafsilât için Bak: Humbaracı.

KUMKUMA (قمقمه) [*San.*] Yazı hokkası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoluyla fitne ve fesatla meşgul olan insanlara fesat kumkuması, fitne kumkuması denir. «Başbakanlık Arşivi»ndeki vesikalardan birinde (Saray, 8 N 1156, numara 762) şöyle geçer: «Nefs-i hümayuna mahsus maşraba ve kumkuma pûşidesi (örtü) için beher sene verilmesi mûtad olan beş zirâ İskorlat çuha ve dört zirâ Londra çuhası bahası olan yirmibir onaltı para hakkında.»

Çümcümeden bozma olan bu tâbir aynı zamanda kafatası, yuvarlak madeni sürahi, ufak desti hakkında da kullanılır.

KUMLU EBRU (قوملى ابرو) [*San.*] Serpiştirilmiş kum tanelerini andıran şekildeki ebrulere verilen addır. Ebrû; kendine mahsus levazımıyle boyanan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resimler bulutu andırdıkları için bu adı almıştır.

KUMRU YAKA (قومرو يقا) [*Kıy.*] Kumrunun boynundaki çizgiyi andırır şekildeki yaka biçimi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kumru yakalı bir hub seraser giydi
Ola tâ bezm-i hüdavende felek hizmetkâr
Lâ

KUM SAATI (قوم ساعتى) [*San.*] Eskiden zamanın anlaşılması için kullanılan iptidai bir âletin adıdır. Bu, bir birine bitişik birinin içi kum dolu, öteki boş iki küreden ibaret olup kumun bir yuvarlaktan öbürüne ne kadar zamanda akacağı hesabedilmek suretiyle yapılırdı. Meselâ yumurta pişirileceği zaman kum dolu yuvarlak üste çevrilir, kum öteki yuvarlağa tamamen akınca yumurtanın piştiği anlaşılırdı.

Yapılmış mı acaba kum saatından gayrı devrenda
Bu gûne dur-i dâimle döner zir-ü zeber saat
Sümbül Zade Vehbi

KUNDAK (قونداق) [*Top.*] Moylular vasıtasiyle mecefe irtifa ve istikamet veren, namlıya yataklık eden silâhın gövde kısmına verilen addır. Diğer bir tarifle top namlısının üzerine bindirildiği yerin adıdır.

Kırda, bayırda hareket kabiliyeti olanına «Sahra», düz arazide yürüyüşler yapabilen sehpalısına, «Kale» bulunduğu yerde yalnız sağa, sola ve ileri geri hareket kabiliyeti olanına da «Sahil Kundağı» adı verilir.

Tüfek namlusunun merbut olduğu ağacın alt kısmına da «Kundak» denilir.

Haylice namlı nişanlı yetişüp kundaktan
Ateşendâz-ı derun oldu tüfenkci zade
Sürûri

§ [*Hal.*] Bir yeri yakmak fikriyle konulan yağlı paçavra yahut ateş alan herhangi bir maddeye de bu ad verilir.

KUNDAK BAĞLAMAK (قونداق باغلامق) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarını bir yemeni ile sarma suretinde bağlama şekline verilen addır. Kundağa benzediği için bu ad verilmiştir.

KUNDAKÇI (قوندقجی) [*Hal.*] Mecaz yoluyla fitne ve fesat ile ortalığı velveleye veren yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kasten yangın çıkaranlara da bu ad verilir.

Neden beş altı vatansız, beş altı kundakçı
Alay alay buluyor, arkasında yardakçı?
Mehmet Âkif

KUNDAKLI FİLİNTA (قوندقلی فلنطه) [*San.*] Eskiden kullanılan tüfeklerden birinin adıdır. Eşkinci neferleri kullanırlardı.

KUNDAKLI KAVAL (قوندقلی قاوال) [*San.*] Eskiden kullanılan tüfeklerden birinin adıdır. Kundaklı filinta gibi bunu da eşkinci neferleri kullanırlardı.

KUNTRA (قونطره) [*Bah.*] Trinket ve mayıstra yelkenlerinin rüzgâr üstü iskota yakasını mapasına veya kuntra mataforasına bağlamakta kullanılan selviçelerin adıdır. Yedek mânasını ifade için de kullanılır.

KUNTRA BABAFİNGO (قونطره بابا فینغو) [*Bah*]. Babafingo çubuklarının üzerlerine sürülen çubuklarla babafingo sereninin üstünde bulunan serenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KUNTRA FLOK (قونطره فلوق) [*Bah.*] Pruva babafingo kapelesinden kuntra baston nihayetine gelen halat vasıtasıyle bastonun üzerinde açılan yelkenin adıdır. Buna «Kuntra Flok Larmosu» da denir.

KUNTRA İSKOTA (قونطره اسقوتا) [*Bah.*] Gabye ve Babafingo ve kuntra yelkenlerinin iskota yakalarını direğin kıç tarafından seren altına kaldırmak için kullanılan donanımın adıdır. Trinket ve mayıstra yelkenlerinin kuntra iskotalarına «Punya» denir.

KUNTRA MATOFORASI (قونطره ماطوفوراسی) [*Bah.*] Kendisine trinketin rüzgâr üstü iskota yakası alınmak üzere sancak veya iskele baş omuzluğunda bulunan bastonun adıdır.

KUNTRA PAYI (قونطره پایی) [*Bah.*] Babafingo çubuğunun, babafingo kapelesinden şapkaya kadar olan kısmı olup kuntra sereni bu kısmın üzerine kaldırılır.

KUNTRA SERENİ (قونطره سرونی) [*Bah.*] Kuntra payında bulunan ve üzerine kuntra yelkeni bağlanan serenin adıdır.

KUNTRA YELKENİ (قونطره یلکنی) [*Bah.*] Kabasorta armalı gemilerde kuntra yelkeninin üstüne ve babafingo çubuğu sürülen ve kuntra çubuğu denilen ayrı bir çubuk üzerine açılan hafif yelkenin adıdır.

KUPA (قوپا) [*San*] Araba nevilerinden birinin adıdır. Kapalı ve pencereli olup bir iki kişinin binmesine müsaitti. Açık olanına payton denir.

KÛPAL (کوپال) [*San.*] Gürz nevinden demir topuz adıdır. Tüfeğin icadından evvel harb âleti olarak kullanılırdı.

Urup tığ u kûpali ol şehlevend
İp oldu eşirrâ misâl-i kemend
Sabit

KUR'A (قرعه) [*Ask.*] Tesadüf ve talia bağlı bir ayırma yapmak için kapalı kağıt çekmek, zar atmak gibi baş vurulan her türlü vasıta demek olan kur'a askerî ıstılah olarak doğumları itibariyle askerlik hizmetine alınacakların «Tertib-i evvel» ve «Tertib-i sani» olmak üzere mevcud iki tertibden hangisine ayrılacaklarının tâyini için bunlar arasında, numara çekmek suretiyle, yapılan askerlik muamelesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Tertib-i evvel» ve «Tertib-i sani» yazılı ve numaralı torba içindeki kâğıtlardan bir tanesi hizmete çağrılana çektirilir ve bu tertiblerden hangisini çekerse o tertib üzerinden askerlik muamelesi görürdü. Askerlik aynı zamanda dinî bir vazife sayıldığı için buna «Kur'a-i şer'iyye» de denilirdi.

§ [*Ok.*] Cemiyetli meşklerde kemankeşlerin atacakları okların tâyini münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Koşu denilen müsabakaya gireceklerin ne türlü yay kullanacaklarını ve kaçar ok atacaklarını kararlaştırırlardı. Kaçar ok atacaklarsa bunlardan başka başka demetler yapılırdı. Atacakların zehgirlerini bunların kimlere ait olduğunu bilmiyen birine verirlerdi. O adam zehgirleri birer birer bu demetler üzerine bırakırdı. İşte onların bu ayrılışına kur'a denilirdi. Kemankeşler zehgirlerinin bulunduğu demeti alır ve o demetteki oklarla müsabakaya iştirâk ederlerdi.

KUR'A ÇEKİLMEK (قرعه چکیلمك) [*Ask.*] Doğumları itibariyle askere alınacakların kur'a heyeti huzurunda kur'a çekmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerinde aynı mânaya gelen «kur'a keşidesi» tâbiri de kullanılırdı. Askere alınacaklar kur'a çektikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

KUR'A ÇEKMEK (قرعه چکمك) [*Ask.*] Askerlik çağına gelmiş olanların kur'a numaralarını çekmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Birer masura içinde bulunan kur'a numaraları «Tertib-i evvel» ve «Tertib-i sani» olmak üzere iki nevi idi. Tertib-i evvel yazılı olanı çekenler hemen

tertib-i sani yazılı olanı çekenler de sonradan lüzum görüldüğü zaman askere sevkedilirlerdi.

KUR'A EFRADI (قرعه افرادی) [*Ask.*] İlk askerlik hizmetine alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden askerlik çağına gelenler kur'a çektikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

KUR'A FERMANI (قرعه فرمانی) [*Ask.*] Askerlik yaşı gelenlerin hizmete çağrılmaları hakkında padişah tarafından her sene vilâyetlerle askere alınma muamelesi yapılan sancaklara gönderilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunda hangi sene doğumluların alınacağı gösterildiği gibi kimlerin alınmıyacağı ve muamelenin ne suretle yapılacağı da izah olunurdu.

KUR'A-İ ŞER'İYYE (قرعهٔ شرعیه) [*Ask.*] İlk askerlik hizmetine alınma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden askerliğe kur'a ile alınma usulü mevcut olduğu, askerlikte vatan hudutlarıyle birlikte dinin muhafazası hizmeti de bulunduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

KUR'A KEŞİDESİ (قرعه کشیدهسی) [*Ask.*] Doğumları itibariyle askere alınacaklar tarafından kur'a heyeti huzurunda kur'a çekmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «kur'a çekmek» te denilirdi. Askere alınanlar kur'a çektikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

KUR'A MECLİSİ (قرعه مجلسی) [*Ask.*] İlk askerlik hizmeti çağına gelenlerin askerliğe ait muamelelerinin görüldüğü meclis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu meclis vali yahut mutasarrıfın reisliği altında kadı, askerlik şubesi reisi, idare meclisi âzası, nüfus müdür veya memuru ve doktordan terekküp ederdi. Hizmet çağı gelenler bu meclisin huzuruna çıkarılarak kur'a çektirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

KUR'ASI ÇIKMAK (قرعهسی چیقمق) [*Ask.*] Askerliğe alınma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Askerlik çağına gelenler kur'a çektikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

KURB (قرب) [*Sof.*] Ezelde yani ervah âleminde Cenab-ı Hak ile abd arasında sebkat eden ahde vefa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kab-ı kavseynin hakikate ıtlak olunduğu da vardır.

Seyyid-i Şerif'in tarifatındaki izahı şöyledir: «Kurp abde verilen saadetlerin delâletiyle abdin hakka kurbiyetine denir.»

Kurb; Arapca yakın, yakınlık demektir.

Senin lütf-i valânı gözler ümidim
Senin kurb-ı a'lânı özler hayalim
Muallim Naci

KURB-I DERECE (قرب درجه) [*fer.*] Ölen kimseye derece ve vasıta itibariyle yakınlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KURENA (قرنا) [*Sar.*] Padişahlara yakın olan ve hizmetlerinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mabeyinci» de kullanılırdı. Kurena; «Karin»in cem'dir.

KURNA-KÂTİBİ (قورنه کاتبی) [*Mal.*] Salhane (mezbaha) kâtibi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KURRÂ (قراء) [*San.*] Hafızlardan kiraat ilmini tamamlamış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ilmi öğrenmek üzere açılan dershanelere «Dara-ül-kurrâ» denilirdi. Kıraat ilmini hususi surette okuyup bu unvanı ihraz edenler de vardır.

KURRETİYYE (قرتیه) [*Kel.*] Bâbilerden «Zerrintaç» adında güzelliği ve ilm ü fazlı ile tanınmış bir kadının etba'ı (taraftarları) hakkında kullanılır bir tâbirdir. İran müçtehitlerinden birinin kızı olan Zerrintaç ilk zamanlarında Arşa «kalb-i Nebi», Cebrail'e «Akl-i Nebi» deyen Reştiyye reisi Kâzım-ül-Hüseyni'nin ashabından iken onun ölümü üzerine Bâb'ı imam edinmişti. Mektuplaştığı Bâb kendisine «Kurre-ül-ayn» dediğinden sonradan o lakabı aldı.

İsmail Hakkı İzmirli'nin verdiği malûmata göre (Yeni ilm-i Kelâm, birinci kitap, sayfa 178) Kurretülayn kadınlardan nikabı (örtüyü) ref, tekâlifi ilga, bir kadının dokuz erkek ile izdivacı gibi bazı ahkâm koymuş, şeriat-ı Muhammediyye'nin (haşa) mensuh, Bâb şeriatının hak olduğunu iddia edecek kadar küstahlığa kalkışmış idi.

«Bâbiyye (Kurretülayn) e «Bedr-üd-düca, Şems-üt-düha» diyorlar. Kurretülayn ile beraber taraftarlarının çoğu öldürülmüş, ancak pek azı İsnaaşeriyye olmuştur.»

KURS-İ ZER (قرص زر) [*Mes.*] Altın para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça kurs daire, yuvarlak şey demektir.

Alâyiş-i mezak-ı cihan gûne gûnedir
Kimine zerde kimine kurs-i zer leziz
Hatem

KURŞUN DÖKMEK (قورشون دوکمك) [*Hal.*] Nazarla büyüden ileri geldiği zannolunan hastalıklarla ruh rahatsızlıklarının giderilmesi için halk tabakasının baş vurduğu çarelerden

birinin adıdır. Halk edebiyatındaki tetkikleriyle tanınmış olan Mehmet Halit Bayrı bu gülünç âdet için (İstanbul folkloru, 1947, S 91 - 92) şu tafsilâtı veriyor:

«Büyüye ve nazara uğramaktan ileri geldiği sanılan hastalıklarla, sebebi cin ve perileri gücendirmekten ibaret telâkki edilen dimağ, sinir ve ruh hastalıklarının giderilmesi için hekimin ve ilâcın tesiri olmıyacağı inancı, halk arasında ötedenberi yerleşmiş olduğu cihetle, bu türlü hastalıkları tedavi ettirmek maksadiyle Kurşuncu Hoca'ya başvurmak ve kurşun döktürmek, İstanbul'da (yalnız İstanbul'da değil memleketin her tarafında) tatbik olunan eski bir usuldür.

«Kurşun, bu işte denenmiş ocaklı ve izinli ihtiyar kadınlar tarafından dökülür. Ocaklı demek, kurşun dökücünün daima bu işle uğraşmış bir aileye mensup olması, izinli demek de, bu aileden kendisinden önce kurşun dökücülük yapan kimseden kurşun dökmek için (destur-el) almış olmasıdır. Ocaklı ve izinli olmıyanlar kurşun dökücülük yapamıyacakları gibi, yaptıkları farzedilse bile, bu gibilerin kurşun dökmesinden fayda umulmaz.

«Kurşun dökmenin kendine mahsus yolu ve geleneği bu hususta kullanılan bazı malzeme vardır. Kurşun dökmek için gereken âletler: Kurşun eritecek madenî çukur bir kepçe, su koymıya mahsus madenî geniş ve derince bir tas, hastanın başına örtülecek kalınca bir peştamal, 250 - 300 gram ağırlığında kurşun külçesinden veya parçalarından ibarettir. Bu malzemeyi bir sepet, veya bir torba, yahut çanta içinde kurşuncu kadın beraberinde getirir ve işini bitirdikten sonra bunları toplar ve tekrar götürür.

«Kurşun şu suretle dökülür: Külçe veya parçalar halindeki kurşun madeni çukur kepçeye, kepçe de ateş üzerine konur, kurşun eridikten sonra, hastanın başı ve vücudu peştamalla örtülür, madenî tasa su konur, kurşuncu kadın erimiş kurşunu havi kepçeyi sağ eline, su tasını sol eline alır. Erimiş kurşun önce hastanın başı üstünde su dolu tasa birdenbire döküljür. Kurşun dökülürken dökücünün Besmele çekmesi, «Benim elim değil, Ayşe, Fatma Anamızın eli» demesi usuldendir, Bundan sonra kurşun kepçede tekrar eritilir. Bu defa hastanın göbeği üstünde tastaki suya dökülür. Bu da bitince bir daha eritilmiş kurşun hastanın ayakları üzerinde tasa dökülür. Nihayet hastanın yattığı odanın sağ köşesiyle oda veya sokak kapısının eşiği üzerinde de kurşun dökülmesi tekrar edilir. Bu iş tamam olunca kurşun dökülen tastaki sudan birkaç yudum hastaya içirilir. Aynı sudan hastanın alnına, bileklerine, avuçlarına ve ayaklarının altına sürülmesi de âdettir. Bazı kurşuncu kadınların kurşun döktükten sonra hastayı üç defa oda kapısı eşiğinden atlattıkları görülmüştür. En sonunda kurşun dökülen suya bir miktar ekmek doğranır. Bu ekmek dört yol ağzında köpeklere verildiği gibi, tastaki su da cin ve perilere ikram olmak üzere bir köşeye serpilir.

«Erimiş bir halde su tasına dökülen kurşun tasta ve su içinde sertleştikten sonra tekrar eritilmeden önce kurşuncu kadın tarafından tetkik olunur. Kurşun külçesi fazla kirli ise nazarın veya büyünün şiddetine, yahut cin ve perilerin çok gücendirilmiş olduğuna hükmedilir. Külçe üzerindeki kirlilikler arasında parlak ve temiz bir parçaya tesadüf edilirse, hastanın yüreği temiz olduğuna ve hastalığın çabuk geçeceğine inanılır.

«Kurşun dökücü kadına hizmetine karşı para verilmesi lâzımdır. Şu kadar ki bu paranın miktarı hastanın mâlî durumuna göre az veya çok olabilir. Bazı hastalar için bir kere kurşun dökülmek kâfi görüldüğü halde bazıları için bunun üç defa tekrarında fayda düşünülür. Bu takdirde her defası için kurşuncu kadına başkaca ücret verilmesi şarttır. Kurşuncu kadınlar hastanın evinden ayrılırken «Allah şifalar versin», «Allah bir daha göstermesin», «Hiç görmemişe dönsün» tarzında dileklerde bulunurlar. Hastanın ailesi de bunlara «Eksik olmayın», «Allah razı olsun» gibi sözlerle mukabele eder.»

KURŞUNLU (قورشونلی) [*Mim.*] Üstü kiremit yerine kurşun örtülü binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KURŞUN VURMAK (قورشون وورمق) [*Mal.*] Gümrükçe muayene edilmiş veya deftere kaydolunmuş olan eşyanın değiştirilmemesi için bağlanan bir tel veya ipin ucuna kurşun damga koymak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kurşunlamak» da denir.

KURT (قورت) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların kenarlarına yapıştırılan ve «Pervaz» ismi verilen kâğıtlara yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kurta benzediği için bu ad verilmiştir.

KURT KAPANI (قورت قپانی) [*Ask.*] İçine sivri kazıklar yerleştirilmek ve üstleri örtülmek suretiyle hazırlanan çukurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hücum sırasında bunların içine düşen düşman askerleri kazıklara saplandıklarından kurtulmak imkânını bulamazlardı.

KURU DİREK GİTMEK (قورو دیرك كیتمك) [*Bah.*] Fırtınalı havalarda yelken yapmak mümkün olmadığı ahvalde rüzgârın sevkine tâbi olarak hareket etme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KURUN-U AHİRE (قرون اخیره) [*Tak.*] İstanbul'un Fâtih tarafından zaptından sonraki zaman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KURUN-U ÛLÂ (قرون اولی) [*Tak.*] Roma devletinin ikiye ayrılması zamanına kadar olan eski zaman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KURUN-U VUSTA (قرون وسطی) [*Tak.*] Roma devletinin ikiye ayrılmasından İstanbul'un zaptına kadar olan orta zaman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KURU SIKI (قورو صیق) [*Hal.*] Boşuna gürültü etmek, tehdit eylemek, göz korkutmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KURUŞ (غروش) [*Mes.*] Osmanlılar zamanında kesilen paralardan birinin adıdır.

Osmanlılarda Avrupa'nın geniş kuturdaki sikkelerini (paralarını) takliden büyük sikkelerin basılması ilk evvel Üçüncü Sultan Süleyman zamanında başlanılmış ve bunlara yabancı bir tâbir olan «Kuruş» adı verilmiştir. Bu sikkeler 833 ayarında, 40 milimetre kutrunda ve 6 dirhem ağırlığında idi.

Osmanlı müverrihleri kuruşun darbı hakkında malûmat vermiyorlar. Yalnız vak'anüvis Raşit efendi 1108 (1697) senesinde ecnebî kuruşları ilga ve yerine tuğralı kuruşlar ihraç olunduğunu ilk defa olarak söylemiş ise de elde bulunan Osmanlı kuruşları Raşit'in haber verdiği terihten evvel yani 1099 (1688) senesinde kesilmiş ve bundan evvel Osmanlı kuruşu görülmediği için meskûkât kataloklarına geçmemiştir. Binaenaleyh Osmanlı (kuruş) unun iptida meydana çıkışını bu zaman olarak kabul etmek zaruridir.

Cevdet Paşa da (Cevdet Tarihi, cilt 5, sayfa 303) «Sultan Süleyman'ı Sani asrında altı dirhem vezninde kuruş kesildi» demiştir ki vak'anüvis'in bu rivayeti eski müverrihlerin sözlerine müstenit olmasa bile meskûkât erbabı tarafından bu suretin teyit olunması sıhhatine şüphe bırakmamaktadır.

Raşit'in memalik-i Osmaniye'de mütedavil iken 1108 (1697) senesinde ilga edildiğini haber verdiği ecnebî kuruşu hakkında İsmail Galip bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye, sayfa 232) diyor ki: «Ecnebîden me'huz olduğu isminden malûm olan (kuruş) evail-i saltanat-ı seniyyede beyaz ve kızıl namlarıyle iki nevi' olarak istimal olunur idi. Kızıl kuruş altın sikkeye ıtlak olunup bu tâbir İslav ve sair bazı ecnebî lisanlarında müstamel olduğu halde aynıyle Osmanlılarca dahi zebanzet olmuştur. Nitekim 795 senesi rebiyülevveli tarihiyle Sultan Bayazıt-ı evvel tarafından Eflak Prensi (Petro Mirci) ye hitaben sadır olan berat-ı âlide «Prens her sene hazine-i hassamıza memleketi akçasiyle (3000 kızıl kuruş) eda etmesi meşruttur.» diye muharrer olmasına göre kuruş namının daha o zamanlar Avrupa'dan Şark'a gelmiş olduğu ve bu isim ile müsemma nukûdun memalikte mevcut ve resmen câri idüği zâhir olur.

«Kuruş kelimesi o zamanlarda dahi yalnız alındığı vakit daima gümüş sikke mânasını ifade ederdi. Türkçede böyle olduğu gibi elsine-i ecnebiyyede dahi suret-i istimali bunun aynı idi.

«(Kuruş) lâfzı aslında milâdî onüçüncü asır evailinden beri kalmış ve sonradan taammüm etmiş bir tâbirdir. Fransa krallarından (Saint Louis) zamanında meskûkâtın ıslahıyle yeni usulde ve yüksek ayarda ihraç olunan gümüş sikkelere (Gros tournois) (Tournus grossus) tesmiye olundu. İşbu yeni sikkeler bütün Avrupa'da intişar ederek artık milâdî ondördüncü asırda peyderpey (Bohemya), (Lehistan) ve (Macaristan) ve daha sonra (İngiltere) ve memalik-i saire kuruşları tedavül âleminde görülmeğe başladı. İşbu sikkeyi kabul eden akvam-ı muhtelife (Grossus) kelimesini kendi lisanlarının şekl-i aslisini tamamiyle muhafaza eder şekilde ahz ve nakletmekle beraber az çok lâfız değişikliğine uğratmışlardır. Meselâ İtalyanca (Grosso) İslavca (grosz), Macarca (grache) ve Almanca (grecheu) ve Türkçede «Kuruş», Mısır dahi takrip edilerek (Kurş) ve hatta cem'i «Kuruş» olmuştur. Krosos kelimesinin Osmanlı lisaniyle Alman ve İslav lisanındaki şekil ve telâffuzları pek müşabih olmasına bakılırsa Hüdavendigâr Gazi Sultan Murat-ı Evvel'in Bosna ve Sırbistan'daki seferleri hengâmında oralarda câri olan İslav ve Alman sikkeleri şark memleketlerine nakil ve ithaliyle beraber isminin dahi mezkûr milletlerin telâffuzları gibi kabul olunmuş olduğu kuvvetli ihtimallerindendir. Sultan Yıldırım Bayazıt'ın yukarda yazılan Berat-ı Âlisinde (Kuruş) namının öylece zikredilmesi dahi buna kâfi delildir. Her ne kadar Ehl-i Salip tarafından Arz-ı Filistin'de kestirilmiş olan grosos'ların memalik-i Osmaniye'de en evvel meydan-ı tedavülde intişar ettiği bazı müellifler tarafından beyan edilmiş ise de bu rivayet pek zayıf olup çünkü bida-

yet-i zuhûr-i Devlet-i Aliyye'de o taraflara hiç gidilmemiş ve tüccarî münasebetlerde dahi bulunulmamış idi.

«Kadimde Memalik-i Şahanede tedavül eden kuruşların bir cinsten ibaret olduğu bazı müverrihlerin ifadelerinden anlaşılıyor. Sultan Selim-i Evvel asrında birinci defa olarak kuruş rayicini söyliyen Solak zade (Sayfa 346) «O1 tarihte kuruş 40 ve Arslanlı 35 akçaya geçerdi.» demesine göre biri yalnız (kuruş) ve diğeri (Arslanlı namiyle iki nevi kuruş mütedavil olduğu ve birincisi ikincisinden kıymetli bulunduğu istidlâl olunuyor.

«Yalnız kuruş namiyle yadolunan sikkeler ekseriyetle Alman talerileri olup bunlar dokuz dirhem veznindé idi. Hattâ 1047 senesi vukuatı sırasında müverrih Naima (cilt 3. sayfa 307) beher kuruşun dokuz dirhem halis gümuş olduğunu bilmünasebe söylemiştir. İşbu kuruşlara bazan sadece (Riyal) ve kâh (Riyal kuruş) dahi ıtlak etmişlerdir. Bundan başka vaktiyle halis-ül-âyar dirhemlere Araplar tarafından (dirhem-i sevda) dendiği gibi mezkûr kuruşların tam ayarda bulunduğuna delâlet etmek üzere «Kara kuruş» namiyle dahi yadolunduğu vardır. Hattâ Macar krallığına nasbolunan sabık Kurs kralı (Tükeli İmre) ile 1093 tarihinde yapılan âhidnamede verginin kırk bin (kara kuruş) olacağı tasrih kılınmıştır. Seyyah mösyö (Tavernier) der ki: «Memalik-i mahrusede (kara kuruş) (Richdale d'Almagne) Almanya talerilerine ve yalnız İspanya'nın Riyal yahut Ekülerine ve (Arslanî) dahi (Lion d'Holande) üzerinde Arslan resmi bulunan Felemenk dolarlarına ıtlak ediliyordu. Rubu ve nısıf ve çifte riyaller dahi mütedavil idi.

«Son zamanlarda bu namla tedavülde görülen diğer paralar da olmuştur. Fransa kralarından Onbirinci (Louis)'nin üzerinde (Güneş) resmi bulunan riyalleri aslî isimleriyle yani (Sülya riyal kuruş) yahut sadece (Sülya kuruş) namiyle yâd ve istimal olunduğu gibi Cenubî İtalya memalikinden olup mukaddemleri biddefat devlet-i Osmaniyye tarafından istilâ olunan (Pulya) riyalleri dahi isimlerine yine kuruş kelimesi ilâvesiyle (Pulya kuruş) diye tedavül eder idi.

«İşte ecnebî kuruşlarından memalik-i Osmaniyye'de kadimen câri olan başlıcaları işbu tâdat olunan sikkeler olup kuruşun akça ile olan rayici ise altın'a nisbetle bidayeten sülüs ve sonraları nısıf derecesinde noksan idi. Esedî kuruş dahi riyal kuruşa nisbeten sekizde bir dûn kıymette idi. Meselâ altın 60 akça ise kuruş 40 ve esedî 35 akça ve sonraları altın 160 akçaya olduğu vakit kuruş 80, esedî 70 akçaya olur idi.»

Yine İsmail Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye, sayfa 236) Osmanlı kuruşlarının zuhuru sebebiyle me'hazı hakkında aşağıdaki malûmatı veriyor:

«Ecnebî kuruşlarının kesriyeti yani yerli nukuttan kıymet mukabelesini teşkil etmek için altınlarda olduğu misillû bidayeten akça istimal olunurdu. Bir kuruş için iktiza eden akçanın adedi piyasaya ve daha doğrusu akça ayarının ahval ve kifayetine göre tahalüf etmekte idi. Evailde oldukça iyi haldé giden akçalar pek az zaman müruriyle ayarca olmasa bile hacim ve kıt'aca tedricen küçülmiye başlayıp bu suretle kıymet-i hakikiyyesine ârız olan noksan sebebiyle bazı tedabir ittihaz yani onluk akçalar ve para gibi sikkeler ihraç olunmuş ise de bunlar dahi dûçar-ı iğtişaş olarak ihtiyacat vakit ve zamana kifayet edemediğinden dahil-i memalikte câri tahallüfattan âri olarak haricî ve dahilî muamelât-ı ticariye esas ittihaz olunmak ve bu suretle nisbet-i nukut tâyin kılınmak üzere ecnebî bir sikkenin taharri ve intihabına lüzum görülmüştür.

«Vaktiyle bu hizmeti ifa eden en ziyade Almanya talerileriyle Esedi kuruşlar olup fakat 1015 tarihlerinde Devlet-i Aliyye ile akd-ı musaleha ve külliyyetli tekâlif-i nakdiyye tediye etmiş olan Almanya imparatoru Birinci (Matyas) namına ihraç olunan talerilerin bilâhare Memalik-i Osmaniye'de tedavülü diğer meskûkât-ı ecnebiyyeye galebe ederek Sultan Süleyman-ı Sani asrında ise pek ziyade tekessür etmiş idi. Bunların vezinleri Almanya'nın eski talerilerinden ve riyal ve esedi kuruşlardan iki buçuk ve üç dirhem yani noksan yani altı dirhem ve bazan 6 dirhem 4 kırat (19,24 - 20,04 gram) sıkletinde olup Osmanlı kuruşları için bidayeten nümune vé esas olarak bunların kabul ve intihabı münasip görülmüş ve buna sebep ise vezin ve hacimlerindeki itidâl keyfiyyeti olmak lâzım gelip vakıa mevazin ve mekadiri o dérece tedenni ve tenakus etmiş olan sikkelerden vehleten en büyük ve ağır meskûkâta tahvil ve tebdil-i usul etmek müşkül görüneceği cihetle bu babta mıkyas-ı mutedil taharrisi ahval-i tabiiyyeden bulunmuştu. Maahaza sekiz on sene sonra altı dirhemlik işbu yeni kuruşlardan daha ağırlarının kat' ve ihracı icâb-ı vakıt ve hale muvafık görülmüş ve (kuruş) namı onlara verilip eski kuruşların isimleri (zolata) ya tahvil olunarak paranın ez'afından olmak üzere ipka vé kuruşun daha sair aksam ve küsüratı tertip ve ihraç kılınmıştır.

«İkinci Sultan Mustafa zamanında Sultan Süleyman ahdinde ittihaz olunan vezin ve usulde kesilen kuruşlar darb olunduğu gibi nısfiye ve rub'iyeleri de kat' edilmiştir.

«Edirne ve İzmir'de altın kesilmek üzere küşat olunan darphanelerde gümüşler dahi kat-ettirildiği gibi Erzurum şehrinde kezalik bir darphane açılıp orada da kuruş ve aksamı kestirilmiştir. Mezkûr şehirlerde kadimden mevcut olup epeyce zamandanberi metrûk bulunan eski usuldeki darphaneler bu münasebetle islâh edilmiş idi.

«Bu devirde gerek pay-ı tahtta ve gerek vilâyatta meskûkât-ı ecnebiyye'de mütedavil idi. Tedavül eden ecnebi paralar ekseriyyetle (Esedî) yani arslanlı riyaller ile Osmanlı kuruşlarının me'hazi olan (Matyas) talerilerine münhasırdı. Esediler talerilerden daha ağır vezinde olduklarından bu iki cinsin yekdiğerinden tefriki için birincisine sabıkta olduğu gibi (esedî kuruş), ikincisine de (zolata) tâbir olunmuştur. Binaenaleyh talerler vezninde bulunan eski Osmanlı kuruşlarına dahi (zolata) namı verilip daha ağır yani riyaller vezninde olarak ahiren darbolunan gümüşlere (kuruş) ıtlak olunumuştur.

«Üçüncü Sultan Mustafa zamanında gerek kuruşlar ile aksamından ve gerek zolatalardan veznen rubu derecede bir tenzilât icra kılınmıştır. Evvelleri sekiz buçuk dirhem itibar olunan kuruşlar zolata raddesinde yani altı dirhem bir denge ve zolatalar dört dirhem veya altı kırata tenzil kılınmış ve zolatanın nısfiyle kuruşun aksamından olan yirmilik, onluk ve beşlikler de kezalik o nisbette veznen tedenni ettirilmiştir. Kuruş ve zolataların vezinleri tedenni edince daha kıymetli bir sikkeye lüzum görünüp binaenaleyh eski kuruşlar vezninde ve zolataların iki misli ağırlığında altmışlıklar çıkarılmıştır.

«Üçüncü Selim zamanında da kuruşlar bir buçuk dirhem kadar eksiltilmiş ve ayarları eski halinde bırakılmıştır.

«1236 (1820) tarihinde gümüşün fiatı terakki etmesiyle meskûkât rayicinin buna kıyasen tezayüt ve erbab-ı ihtikâr dahi bunları ketm ve iddihar ederek ve bir taraftan kat' olunan beşlik kuruş ve rubu (on paralık) ve sair para cinsler taşra ve ecnebi tüccarına ziyadesiyle sürerek bu haller paranın azalmasını ve muamelâtın tedviri için paranın çoğaltılmasını mucip olduğunu ve fakat beher adedi üç dirhem olarak mukaddema katedilmiş olan kuruşun her birinde on para fark mevcut olmasiyle bu husus Darphane-i Âmire'ye küllî hasaratı mucip olduğundan ve gümüşün revacına nispetle eski ayarına halel gelmeksizin itidâl haddine tensik olunarak iki dirhemden kuruş, dört dirhemden ikilik ve bunlara kıyasen nısıf ve rubu kuruşlar ve paralar darp ve kat'ına hükümetçe karar verilmiş olduğunu Şani Zade (c. 4, s. 51) nakil ve hikâye ettikten sonra «karar-ı mezkûr az vakitte eşyanın galâsına bâis ve masarifin tezayüdünü müeddi olarak Darphan-i Âmire'ye binde bir mübayea olunabilen eski akça fazlasından başka bir nef'i zâhiri müşahede olunamadı. Ve ekser kesan eski nukudu dirhem hesabiyle tüccara maa ziyadetin vermeğe ve nukud-ı cedidenin de rayici artmağa başladı» diyor.»

Kuruşlar nihayet Sultan Mecit zamanında bir kuruş halis gümüşten olmak üzere yarım dirhemden noksan yani altı kırat vezninde tekarrür etmiştir. Bunların ikilikleri olduğu gibi yarımı olan yirmi paralıkları da vardır.

Üç sülüse bir kara kuruşu bozdu rüzgâr
Birisi kalp, biri kızıl, birisi zuyûf.
Sarraf-ı dehr dedi görünce bu haleti
Üç sülüs kem'ayarına lânet kuruşa yuf
Nabi

KURVET (قروت) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan ahşap harb sefinelerinden dördüncü sınıfı teşkil eden bir geminin adı idi. Bu gibilerin güvertesi düzdü. Baş ve kıç kamaraları bulunmıyan güverte batarya heyetine konulurdu. Bir de kurvetlerin mizane sütununda serenleri vardı. Serenleri olmıyanlar «Navı» yahut «Mize kurvet» adını alırlardı.

KURVET ÇARKÇISI (قروت چرخچیسی) [*Bah.*] Makine binbaşılarının eski unvanı idi.

KURVET KAPTANI (قروت قپودانی) [*Bah.*] Eskiden güverte binbaşılarına verilen unvandı.

KÛS (کوس) [*Mus.*] Davulun sekiz on misli büyüklüğündeki çalgının adıdır. Kûs'ün Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lügati»ndeki izahı şöyledir: «(Kûs) - Farisi - isim - Eski zaman muharebelerinde ve eyyam-ı mahsusada çalınan büyük davul. Garp Türkçesinde (kös) talâffuz edilir.»

Deve sırtında taşınır ve Kûs-i Hakanî denilirdi. Harb meydanlarında zaferler bununla ilân olunurdu.

Askerî Müzesinde birkaç tane vardır. Dilimizde «kös dinlemiş» darb-ı meseli vardır, ki ufak tefek şeylere ehemmiyyet vermiyen kimseler hakkında söylenir.

Tutup âfakı serteser fürûgu âfitab âsâ
Cihanı kıldı pür sıyt û sada kûs-i şevketle
Nedim

KUSARE (قصاره) [*Mim.*] Hususi surette ayrılmış hücrelere verilen addır,

KÛSÎ (کوسی) [*San.*] «Kûs» (kös) adı verilen büyük davulu çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Köscü demektir.

KÛS-İ HAKANÎ (کوس خاقانی) [*Mus.*] Padişahlara mahsus Mehterhanedeki büyük davul hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde kös denilen kûs Farsça büyük davul demektir. Kûs-i Hakanî hayvan sırtında taşınırdı.

KÛS-İ RAHİL (کوس رحل) [*Hal.*] Göç davulu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir ordunun veya yazlık, yahut kışlakta bulunan bir kabilenin bulunduğu yerden kalkılacağı davulla haber verildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Canhıraş olmaktadır âvaze-i kûs-i rahil
Bir tehidest yolcuyum azmettiğim rah-i tavil
Lâ

KUSKUN (قوسقون) [*San.*] Atın kuyruğundan geçirilip arkasına bağlanan kayışın adıdır.

Kuskunum doğrulacakken reh-i hizmette bana
Zahm-ı mehmuzu cefa kösteği kırdırdı tamam
Yenişehirli Avni

KUSUDİYYE (قصودیه) [*Sof.*] Kasdı, iradesi İrade-i Bârîde fâni olmak tarikında bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyece kusvanın gayesi tevhiddir. Tevhid; masivadan geçmek demek olan fena ile hâsıl olur. Fena; üç vecihle olur: Fena filkusud, fena fihşühud, fena filvücud. Bu itibarla sofiye üç kısma ayrılır Kusudiyye, şühudiyye, vücudiyye. Peygamberlerle sahabelerin ve kâmil evliyaların tarikı budur. Bu mertebede sâlikin kastı ancak Allaha taalluk eder. Maksudu ancak Allahtır. Yalnız Allahın irade ettiğini irade eder, İslâm dininin zâhiri ve bâtını budur.

KUŞAK (قوشاق) [*Bah.*] Yelkene kuvvet vermek için dördüncü kat camadanın altında ve camadan astarına muvazi gradinden gradine kadar uzanıp metafiyonları olmıyan astarın adıdır.

KUŞBAZ (قوش باز) [*Sar.*] Padişahların avlandıkları kuşları yetiştirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baz; Farsça oynamak mânasına gelen baziden mastarından gelir, oynayıcı, oynıyan demektir. Kuşbaz; halk arasında da kullanılırdı.

KUŞÇU (قوشچی) [*Sar.*] Saray mensubu hasekilerin zâbitlerinden birinin adıdır. Kabahatinden dolayı Bostancıbaşı yerinde hapis ve terbiye olunacak hasekiyi terbiye ve tekdir etmek bunun vazifesi idi.

KUŞ DİLİ (قوش دیلی) [*Ok.*] Yaya konulan kemiğin pul şeklinde kalkan pürüzleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kemiğin iyice temizlenmemesi yüzünden hâsıl olan bu pürüzlerden dolayı az vakitte bozulacağı için o türlü yaylar makbul sayılmazdı.

§ [*Hal*] Kuşların ötüşü taklit edilmek suretiyle söylenen sözler yerinde de kullanılır.

KUŞ DİLLİ (قوش دیللی) [*Ok.*] Yaya konulan kemiğin iyice temizlenmemesi sebebiyle kalkan parçalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu parçalar kuş diline benzer şekilde sivri oldukları için bu ad verilmiştir. Kalkan parçalar pul şeklinde olursa ona da «kayganlı» denilirdi. Kemiğin kuş dilli yahut kayganlı oluşu yayın az zamanda bozulmasına sebep olurdu.

KUŞ GEÇİMİ FIRTINASI (قوش کچیسی فورطنه سی) [*Tak.*] İkinciteşrinin (kasım) ilk haftası içinde esen bir fırtınanın adıdır. Sıcak iklimlere giden kuşlar o sıralarda göç ettikleri için bu ad verilmiştir.

KUŞHANE (قوشخانه-قوشخانه) [*San.*] Bir sahan dolduracak kadar yemek alan tencerelere verilen addır. Dibi dar ve yuvarlak olan, ağzına doğru gittikçe genişliyen tencerelerin büyüklerine de sonraları kuşhane denmeğe başlanmıştır. Eskiden saray ve konaklarda mu'tena yemekler birer sahanlık olan küçük kuşhanelerde pişirilir, içindeki yemeğin istifi buzulmamak için kuşhaneler yavaşça sahanlara çevrilirdi. Vaktiyle kuşlar bu türlü tencerelerde pişirildiği için bu adı aldığını söyliyenler vardır.

§ [*Sar.*] «Matbah-ı Âmire», «Matbah-ı Hümayun» denilen saray matbahında (mutfağında) padişahlar için yemek pişirilen yere verilen addır. Padişaha mahsus yemekler kuşhanelerde pişirildiği için o adı almıştır.

§ [*Hal.*] Kuşlara mahsus yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kuşhaneden vazife-i bîmtinan alup
Bostancı itmekle çerag olsun Andelîp
Sâbit

KUŞHANE MATBAHI (قوشخانه مطبخی) [*Sar.*] Sarayda padişah için hususi surette yemek pişirilen yere verilen addır. saray matbahlarına «Matbah-ı Âmire», «Matbah-ı Hümayun» da denilirdi. Kuşhane; dibi dar olup gittikçe

genişliyen ve bir sahan dolduracak kadar yemek alan tencere adıdır. Saray ve konaklarda mu'tena yemekler bunlarda pişirilir, içindeki yemeklerin istifi bozulmamak için kuşhaneler yavaşca sahanlara çevrilirdi.

Kuşhane matbahı hakkında (Atâ Tarihi)nde şu mulûmat vardır: «Kuşhane, Matbah-ı Hümayun'un «zülüflü baltacılar»dan müstait ve mücerrep, yemek tabhında (pişirmekte) mâhir iki nefer memuru vardır. Bunların birisine «kuşçubaşı» ve diğerine «ikinci» tâbir olunur. Sa.. aeferatı helvahaneden ve «aşağı matbah»tan intihap olunan adamlardır. İçlerinden birisi «ocakbaşı»lıkla temayüz eder. Bu matbahta nefs-i hümayun için at'ime-i nefîse tabh olunur. Erbab-ı servetten olan «Enderun ağaları»nın ikişer üçer neferi ittifak ederek kuşçubaşılara mahiye ikişer, üçer yüz kuruş ita etmek mukavelesi ilè tatlısiyle beraber kuşhaneden dört, beş nihayet altı türlüye kadar nefîs taam tâyinine o vaktin usulü müsait olduğundan bu suretle nefîs taam tenavüliyle telezzüz olunur idi.»

1908 Temmuz İnkılâbı'na takaddüm eden İkinci Abdülhamit zamanında saray tablakârları ile uyuşanlar da böyle nefîs yemeklerden ucuzca istifade ederlerdi. Hattâ Beşiktaş'ta et, sebze, pilâv gibi yemeklerin sahanını kırk paraya, tatlıların tabağını iki kuruşa satan dükkânlar bile açılmıştı.

KUŞLUK NAMAZI (قوشلق نمازی) [*Sof.*] Celvetiyye tarikati mensuplarının beş vakit dışında kıldıkları nâfile namazlardan birinin adıdır. Altı rek'at olan bu namaz ondan evvel ve güneş 1-2 mızrak boyu yükseldikten sonra kılınan İşrak namazından sonra kılınırdı. Celvetîler bu ikiden başka akşam namazından sonra da altı rek'at olarak Evvabin namazı kılarlardı.

KUŞLUK TAAMI (قوشلق طعامی) [*Sar.*] Sarayda yenilen iki öyün yemeğin ilki hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkincisine «akşam taamı» denilirdi. Kuşluk yemeği sabahleyin erkenden, akşam yemeği ise ikindi namazını müteakip çıkardı. Akşam yemeğinin ikindi namazını müteakip yenmesi Osman Gazi zamanından kalmıştır. Osmanlıların ilk padişahı ikindi namazından sonra dairesinde ne kadar adam varsa hepsini birlikte alır, akşam yemeğini beraber yerdi.

§ [*Hal.*] Rumeli'de öğle yemeğine kuşluk denilir.

KUŞ YUVASI (قوش یوواسی) [*Kıy.*] Fesin ön tarafında hâsıl olan çukur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «yâr tekmesi» de denilirdi. Fesin eğri, kaş üstüne kadar eğik, yan, arkaya doğru vaziyyetlerle giyildiğini, bazan ön tarafta çokur hâsıl olduğunu yazan rahmetli Ahmet Rasim Bey şunu da ilâve ediyor: «Lisan-ı zarafetin (yâr tekmesi) dediği bu çukurun namı ıstılahat-ı garibede (kuş yuvası) dır. Bu kuş yuvası feslerin püsküllerı dikili olmaz ve bu cihetle (seyyar) tâbir olunur ki ekseriya sol taraftaki şah fesi (şehnişin-i galati) kâkül üzerine yıkılan tarafın mukabiline getirilir; yani sol kulak ile sol şakak arasında muhayyer bırakılır. Arkasını kıranlar, kalıba vurdurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muka'ar ve bir tarafı münessem duran fes giyenler dahi vardı ki bu son feslerin vaz' ve şekline (fabrika kalıbı) denir. Püskülü ağır bastırarak yan taraftan kıranlar Mora ve Cezayir-i Bahr-i Sefit biçimini kıyafetlerine göre tâdil edenlerdir. Maahaza yan kırmalar daimî surette sağ taraftadır.»

KUTB (قطب) [*Sof.*] Mânevi derecelerin en yüksek mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kendisine vuku bulan iltica itibariyle «gavs» de denir. Mücerred olarak kullanıldığı zaman «kutup» suretinde telâffuz olunan bu tâbir terkip halinde «kutb» şeklini alır.

Sofiyeye ait eserlerde kutb'un izahı şöyledir:

Her zamanda nazargâh-ı has-ı İlâhi olan vâhid-i zamandan ibarettir. Cenab-ı Hakkın tılsım-ı a'zamı ihsan ettiği zattır. Bu zatın sırrı bütün kâinata ve a'yan-ı zâhire ve bâtıneye, ruhun cesede sirayeti gibi, sirayet eder. Feyz-i a'zam mizanı anın yedd-i kudretindedir. Tasarrufu ilmine, ilmi ilm-i Hakka, ilm-i Hak da mahiyyat-ı gayr-i meçhuleye tâbidir. Kevn-i âlâ ve kevn-i esfele ruh-ı hayatı ifaza eden bu zattır. Madde-i hayatı ve madde-i ihsası hâmil olan hisse-i melekiyyesiyle kalb-i İsrafil mahiyyetindedir. İnsaniyyeti itibariyle böyle değildir. Cebrail ona nispetle neş'et-i insaniyyede olan nefs-i nâtıka gibidir. Mikâil de ona nispetle neş'et-i insaniyyedeki kuvve-i câzibe gibidir. Azrail ise yine o neş'ette olan kuvve-i dâfia hükmündedir.

Tasavvufî ve edebî tetkikleriyle tanınmış olan Abdülbaki Gölpınarlı kutb için (Kaygusuz, Vizeli Alâeddin, İstadbul, Bürhaneddin Matbaası, 1932, Lügatçe) şöyle diyor:

«Velâyette ilerilemiş kâmillere denir. Velâyet ehlinin birçok kısımları ve her kısmın bir kutb'u vardır. Reislerine «kutb-ül-aktab» denir. Kutb lâfzı, mutlak zikredilince «kutb-ülaktab» anlaşılır. Sofiyeye göre, Adem, Hakkın «cem'iyyet-i esasiyye»sine mazhar olmakla

beraber her zamanda, Hakkın, âlemde bir «halifesi» vardır. Âlemin kalbi gibi olan bu zat, «kutb-ül-aktab» dır. Kendisinden istimdat edildiği zaman «gavs» adını alır. Feyz, ondan taksim edildiği için «Ebül kasım» dır. «Ehadiyyet-ül-ayn» makamı, ancak onundur. «Hakikat-i Muhammediyye» mazharıdır. Muhammetten evvelki peygamberlerin hepsi, o hakikatten feyz aldıkları gibi Muhammet'ten sonra da veli'den veli'ye intikal eden o sırdır, «Yunus» bu nazariyyeyi:

Muhammed bir denizdir *Cümle âlemi tutmuş*
Evliyalar ördeği *Gölünde Muhammedin*

Çulhalar dokumadı *Terziler dikmedi*
Kimseler eskitmedi *Donunu Muhammed'in*

kıt'alariyle anlatıyor, Şu halde Muhammed, ölmüyor, don değiştiriyor. Yalnız bu «tenasuh» değildir. Sırrın intikali cihetiyle bir «ayniyye»-dir. Kutb, vefat edince o sırra mukarreplerinden biri mazhar olur. Kâinata kutb'un neş'esi hâkimdir. Herkes, ona, o, «varidat» ına tâbidir. Bu zat, «Nübüvvet-i teşriiyye» ile «Nebi» değilse de «Nübüvvet-i tarifiyye» ile «Nebi» dir. Fakat, «Edeb-i Muhammedi», gözetilerek kendisine «Nebi» denmez. Bu sırra, Muhammed'ten sonra «Ali» tevarüs etmiştir. Bunu - pek azı müstesna - bütün sofiyye, kabul ettiği cihetle hepsi «şia-i ûlâ mufaddile» denir. «İsna aşeriyye» ye göre «kutb - gavs» On birinci İmam Hasan-ül-Askeri'nin oğlu «İmam Mehdi» dir. Sofiyyeden bu akideyi kabul edenlere göre «kutb», «kutb-ül-aktab» olan «Mehdi» nin naibidir. Şah Nimet-ullah-i Veli, Attar, Şa'rani ve Şa'raniyye göre Muhyiddin-i Arabi bu zümredendir.

«Kutb hakkında Kaşani'nin «Istılahat-il-Sofiyye» sinde şöyle deniyor:

« القطب هو الواحد الذى موضع نظر الله تعالى وهو على قطب اسرافيل عليه السلام »

Kutb; hususi kütüphanemdeki yazma bir mecmuada kimin tarafından yazıldığı gösterilmeksizin «vasat-ı dairedeki nokta merkezine kutub denildiği gibi kemalât-ı insaniyye dairesinin nokta-i mihveri olan Zât-i âlikadre - yani vücudü âlem-i ruhanî ve cismanînin medarı olup zâhiriyle âlem-i zâhiri ve bâtıniyle âlem-i bâtını idareye memur bulunan - insan-ı kâmile «kutb» ıtlak olunur» suretinde tarif olunduktan sonra şu izahat verilmektedir:

«Kutbiyyet mertebesi iki kısımdır Bir kısmına; kutb-ül-irşad, diğer kısmına; Kutb-ül-aktab ve kutb-ül-vücut denir. Kısm-ı evvelin mertebesi bâtın-ı Nübüvvet (kutbiyyet-i kübra) ve kısm-ı saninin derecesi bâtın-ı hatem-i Nübüvvet olan (hâtem-il-evliya) dır.

«Kısm-ı sani mertebesini haiz olan kâmil-i derya dile (gavs-i âzam) dahi ıtlak olunur Kısm-ı evvel ashabı kısm-ı evvel ehlinden dûn ve kısm-ı sani derecesinde bulunanların kemal ve kudreti kısm-ı evvel dairesinde olanlardan efzundur.

«Kutb-ül-irşadın taaddüt ve tekâsürü caiz, kutb-ül-vücut ise her asırda derece-i vahidiyyeti haizdir. Kutbun ism-i ilâhisi «Abdullah ve Abd-ül-Câmi'» olup ubudiyyet-i hakikiyyeyi sâik ve istikmal-i esma cihetiyle kâffe-i ricalullaha fâiktir. Her bir kutp felek-i râbi'de kürsi nişin-i hayat olan (İdris) Aleyh-is-selâma nâib ve Nebiyy-i müşarünileyhin ruh-i mukaddesesi Kutb-ül-Enbiya Aleyh-i Efdal-üt-tahaya Efendimizin meded-i ruhaniyyetini tâliptir. Zira Habib-i Cenab-ı Kibriya minelevvel ilelâhır kutb-ül-aktab-ı Enbiyadır. Ulem-yı mutasavvıfa devr-i Âdem'den zaman-ı sa'd nişin-i Nebeviyye aleyh-it-tahiyyeye gelinciye kadar güzeran eden müddet-i medide zarfında isimleri âtide muharrer (24) kadar kutb-ül-vücudun saye bahş-ı âlem-i zuhûr olduğunu rivayet ve bu isimlerin lisan-ı Süryani'de tarif edildiğini beyan ve hikâyet ediyorlar:

«Esami-i sâmi-i aktab-ı kiram; Elmüferrik müdavilkülûm, Elbikkâr, Elmürtefi', Eşşifa, Elmahak, El'akıp, Elmenhûr, Şeceret-ül-ma', Unsur-ul-hayat, Eşşerbet, Elmeraci', Essani', Ettayyâr, Essâlim, Elhalife, Elmaksum, Elhay, Errâmi, Elvâsi', Elbahr, Elmüsak, Elhâdi, Elmushih-ul-baki».

Ricâlullah mertebelerinin en yüksek mertebesi kutbiyyet olduğunu kayd eden rahmetli Sadık Vicdanî (Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye silsilenamesi, sayfa 13) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Kutbiyyet, mânen bir mertebe-i ulya ve gavsiyyet, bir saltanat-ı evliyadır ki; ona istihkak, o dereceye itilâ yalnız kesret-i ibadet ve fart-ı riyazat gibi mücahedat ile değil. mahz-ı atâ-i Kibriya olarak tevcih-i Hüdadır.

«Nice Evliya-ı İzam, mânen o mertebeye kadar yükselmişler, fakat mazhar.ı teveccüh-ü Hüda olamamışlardır. Bizim gibi maddiyyatı bile lâyıkıyle görebilmekte duçar-ı hata olanlara göre avam-ı nâstan sayılan öyleleri de sebketmiştir ki, makam-ı kutbiyyete min kıbel - ir - Rahman is'at buyurulmuştur. Bunlar miyanında mazhariyyet-i mâneviyyesinden - bidayet-i halinde - habîr olmıyanları bile olmuştur.

« Sultan-ül-Ârifin (Bayezid-i Bestâmi) buyurmuştur ki: Benim zamanımda bin-

lerce veliyyüllah vardı. Hepsi ibadet ve riyazat, keşif ve keramet sahibi idi Fakat kutbiyyet-i asriyye bir demirciye teveccüh etmişti. Ben bunun sır ve hikmetine agâh olamadığımdan taaccüp ve hayret içinde idim.

«Bir gün, çoluğunun çocuğunun, nafakasını tedarik için geceli gündüzlü san'atiyle meşgul olan o demircinin dükkânına gittim. Selâm verdim. Beni görünce pek sevindi. Hemen elime sarıldı, öptü ve benden dua rica etti. Aramızda şu muhavere geçti: — — — — — —

— Ben senin ellerini öpeyim, sen bana dua et.

— Ben sana dua etmekle içerimdeki dert sükûnet bulmaz ki.

— Derdin ne? Söyle de ona çare arıyalım?

— Acaba kıyamet gününde bu kadar ibadullahın hali nice olur? İşte benim derdim bu.

Dedi ve ağlamıya başladı. Beni de ağlattı. O vakit sırrıma nida olundu ki; «Bunlar, nefs-i nefsî diye hod-endişlerden değil, ümmetî, ümmetî diyenlerdendir.» Artık tevcih-i kutbiyyete karşı bende olan hayret zâil oldu. Anladım ki: bunlar kalb-i Muhammed üzere vâki ve mazhar-ı hakikat-ı Muhammediyyelerdir. Bizim demirci de onlardan. Fakat henüz mükâşefeye mazhar olmadığı cihetle kendisinin kutbiyyetinden agâh değil. Binaenaleyh kendisine cevaben dedim ki:

— Halkın muazzep olmasından sana ne?

— Bana ne mi? Benim fıtret mayam şefkat suyuyle yoğrulmuştur. Ehl-i cehennemin bütün azabını bana yükletip onlar af olunsa ben memnun ve derdimden halâs olurum.

«Cenab-ı Bayezid, muhaverenin bu noktasında demiş ki:

«Demircinin dükkânında hayli oturup sohbet ettim. Namazda okumak için kifayet eden miktarından fazla bilmediği kur'an sûrelerini öğrettim. Fakat ben, evet ben, işte o sohbette kırk senedir tahsil ve idrâk edemediğim dereceye yükseldim. Bâtınım feyz-i Rabbani ile doldu. O vakit büsbütün anladım ki, sırr-ı Kutbiyyet başka bir mânadır. Tevcih-i Hüdadır.

«Kutbiyyet-i Kübraya yani gavsiyyete has bazı evsaf var ki; o, bize şöyle dursun eazım-ı sofiyeye bile ayân değildir. Çünkü asıl kutub mazhar-i hakikat-ı Muhammediyye ve câmi'-i esma-ı İlâhiyye olur.»

Lâ'lî Zade Abdülbaki «Meslek-ül-Uşşak» kasidesine yazdığı zeyilde Kutup için şu beyitler vardır:

Avâlim çün meraya-yı kemalât-ı İlahîdir
Kutubtur cümleyi câmi' ki zât-ı Hakka surettir

Eğer bir kimse kutb-a vakti bulmayıp vefat etse
Muhakkak bil âni kim meyte-i vakt-ı cehalettir
Bu kutbiyyet emanettir ki, birdenbire nakleyler
Aceptir iktisap olmaz ezelden bir inayettir
Ride vü hırka vü tac ve teksir-i ibadatı
Delil olmaz kemâl-i zate bunlar hüsn-i surettir
Nişan-ı kutb-i vakt-ı dilde bul, halka suâl itme
Eğer makbul olursen, rehberin candan mahabbettir.»

Kutb hakkında bir fetva: «Zeyd-i Sufi filân kimse Kutb-u âlemdir. Kutb ana derlerki dilediği kimseyi cezbesiyle sâlih eder. Dilediği kimseyi padişah eder. Cemi' tasarruf anın elindedir dese zeyde bu kavlinden ve itikadından Şer'an ne lâzım gelir. Kutbun vücudu var mıdır beyan buyrula?

«El cevap: küfürdür. Tecdid-i iyman ve nikâh lâzım olur ve kutbun vücudi fukaha katında sâbit değildir Şeyhülislâm Sadi

KUTB-I NAYI (قطب نايى) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlâna zamanında neyzenlik yapmış olan (Hamza Dede) hakkında kullanılırdı.

KUTBİYYET-İ KÜBRA (قطبيت كبرى) [*Sof.*] Mânevî mertebelerin en yükseği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kutb-ül-aktab», «Gavs» da kullanılır. Sofiyeye göre Hazret-i Muhammed'in nübüvvetinin batını olan bu mertebe ancak ekmeliyyet cihetiyle ihtisas kesbederek nübüvvet i Muhammediyyeye veraset ile ihraz olunur. Hatem-i velâyet ve kutb-ül-aktab mücerred hatem-i nübüvvetin batını üzerine mahsustur.

Rahmetli Sadık Vicdanî Rical-ül-gaybten bahsederken (Tomar-ı turuk-ı aliyyeden Kadiriyye silsilenamesi, Matbaa-i Âmire, 1338-1340, sayfa 13 - 15) diyor ki:

«Rical-i müşarünileyhim (rical - ül - gayp), in indillâh mânevî idareye memur olup bir birini bilmiyen ve görmiyenleri, mânevî idarede birbirinin emir ve iznine merbut ve tâbi bulunanları, halktan mestur olanları, halk ile beraber bulundukları halde tanılmıyan, bilinmiyenleri biribirine nisbetle derece itibariyle yüksek ve vazi'leri vardır. Bu mânevî derecelerin en yüksek mertebesi (Kutbiyyet), onun da fevki (Kutbiyy-i Kübra: Gavsiyyet) dir ki; hilâfet-i mâneviyye-i Muhammediyyedir. Her asırda bir tane bulunur. Ehl-i iymanın imam-ı batınıdır.»

Kutbiyyetin bir evliya saltanatı olduğunu, ona istihkak, o dereceye itilâ yalnız ibadetin çokluğu ve riyazatın fazlalığı gibi mücahedelerle değil Allahın bir atiyyesi bulunduğunu yazan müellif şu tafsilâtı da ilâve ediyor:

«Nice Evliya-i İzam o mertebeye kadar yükselmişler, fakat Allahın teveccühüne mazhar olamamışlardır. Bizim gibi maddiyyatı bile lâyıkıyle görebilmekte hataya düşenlere göre avamdan sayılan öyleleri de sepketmiştir ki kutbiyyet makamına min kibel-ir-Rahman İs'ad buyrulmuştur. Bunlar arasında mânevî mazhariyyetten - bidayet-i halinde - haberleri olmıyanları bile olmuştur.

«Kutbiyyet-i Kübraya yani gavsiyyete has bazı evsaf vardır ki, o, bize şöyle dursun sofiyenin ekserinin bile ayân değildir. Çünkü asıl kutbiyyet hakikat-ı Muhammedi'nin mazharı ve esma-i İlâhiyyenin camiidir.»

KUTNİ (قطنی) [*Giy.*] İpekli, kalın, eni dar kumaş nevilerinden birinin adıdır. Ekserisi fes rengi zemin üzerine sarı çubuklu idi. Kadınlar önü açık, yanları yırtmaçlı ve içi astarlı entari yaparlardı. Entarilerin gerek önlerine, gerek yan yırtmaçlarına siyah gaytan harç dikerlerdi. Sonra döşemelikte kullanılmağa başlanmıştır. İstanbul'da döşemelikte kullanılırken Anadolu'da entari yapılırdı.

Hint'ten gelen kutnilere «Kutni-i Hint», «Hint kutnisi» ismi verilirdi Hint kutnileri Avrupa kutnilerinden sağlam oldukları için daha makbul tutulurlardı.

KUTTA-I TARİK (قطاع طریق) [*Huk.*] Halkın mallarını zorla ellerinden almak üzere yol kesenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yine o mânaya gelen ve müfredi olan kat'-ı tarikin cem'idir. Bu veçhile yolları kesilen kimselerin her birine maktu-un-aleyh, alınan mala maktu-un-ileyh, bu hâdisenin cereyan ettiği yere maktu-un-fih denir.

Ne demek! dağdaki kutta'-ı tarik
Kader eyler mi o halkı teşvik
Abdülhak Hâmit

KUTU (قوتی) [*Öl.*] Hububat ölçmekte kullanılan ölçek adıdır. Bir kutu 2,5 okka (3,21 kilo), sekiz kutu bir kile teşkil ederdi.

KUTUCU USTA (قوطوجی اوستہ) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birinin adıdır. Harem dairesi kalfaları biri umumî, diğeri hususi olmak üzere iki kısımdı. Kutucu usta umumî hizmete memurdu. Yedi tane olan bu kalfaların ötekileri şunlardı: Hainedar usta, ibriktar usta, kilerci usta, çeşniyar usta, çamaşırcı usta, kahveci usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatında başta hazinedar usta olmak üzere biribirlerine takaddüm eden mansıplardandı. Her birinin dolgun maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her senenin ilkbaharında devletliler gibi nevruziyyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Kutucu usta sultanlarla kadın ve ikballerin giyimine ve süslenmelerine bakardı. Dame d'honneur mesabesinde idi.

Sonraları sultanlarla kadınların ayrı ayrı kutucu ustaları vardı.

KUTUP (قطب) [*Koz.*] Arz mihverinin nihayet noktaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatt-ı üstüvanın yukarısındakine «kutb-i şimali», aşağısındakine «kutb-i cenubî» denir.

KUTUP YILDIZI (قطب یلدیزی) [*Ast.*] Dübb-i Ekber suretinin Mirfak-üd-düp ve Zahr-üd-düp yıldızları arasına vaslolunan hattın üzerinde ve Dübb-i Asgar suretinin kuyruğu nihayetinde bulunan en meşhur bir yıldızın adıdır. Kutb-i şimali'den hemen 15 derece kadar açık bulunan bu yıldız rasada pek elverişlidir. Buna «Demir kazık» da denilir.

KUYRUK (قویروق) [*Top.*] Topun kabza şeklinde olan baş tarafına verilen addır. Bu yer, namlının geri kısmı olduğu için bu ismi almıştır.

KUYRUK KAMÇISI (قویروق قامچیسی) [*Top.*] Eski toplarda topların kundakları gerisine kuyruk palangası yerine bağlanan parça halatların adıdır.

KUYRUKLU BUYRULTU (قویروقلی بیورلدی) [*Mal.*] Defterdarların imzaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocaklara maaş verilmeden bir hafta evvel başbaki kulu elinde defterdarın beş altı kıt'a kuyruklu buyrultusu ile Paşakapısı'na gelir, Sadaret kethüdasının odasında bu buyrultular Sadrazam namına kethüda tarafından pençelenir ve sonra Sadrazam'a götürülüp onun tarafından sah çekilirdi.

KUYRUKSUZ İMZA (قویروقسز امضا) [*İda.*] Defterdar gibi devlet erkânının sah yerinde attıkları imza hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların pençe yerine attıkları imzalara «kuyruklu buyrurltu» denilirdi.

KUYRUKTAN DOLMA (قویروقدن طولمہ) [*Top.*] Arka tarafından doldurulup atılan eski ve iptidai toplar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KUYUD-I HAKANİ (قيود خاقانى) [*Ida.*] Defterhane kayıtları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu defterler muhafaza altında bulundurulduğu ve defter eminlerinden başkaları tarafından kalem karıştırılmadığı için her türlü tezvirden sâlim sayılır ve bunlarla hüküm verilirdi.

KUYUMCUBAŞI (قيومجى باشى) [*Sar.*] Sarayın elmas ve emsali hulliyyata mütaallik levazımını imal ve tedarik edenlere verilen addır. Eskiden Türklerin de yaptıkları bu işi son zamanlarda Ermeni sanatkârları görürlerdi. Meşhur seyyah (Evliya Çelebi) nin babası padişahın kuyumcu başısı idi. Kuyumcu başılar; bu unvanı yaldızlı ve büyük harflerle camekânlarına yazdırırlar ve bu sayede pek çok para kazanırlardı.

KUZU (قوزى) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Mushaflarla yazma kitaplarda yazı ile kenarı biribirinden ayırt etmek için yeşil altınla sarı altından bir arada çekilmek ve araları mürekkeple ve ince cetvelle ayırt edilmek suretiyle yapılan cetvellere verilen addır. Cetvel yalnız dışa çekilirse «tek kuzu», dış ve ince çekilirse «çift kuzu» denilir.

KUZULUK (قوزولق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Yemekhanenin duvarındaki höcrenin adıdır. Canların kullandıkları su tası, peşkir gibi sofra takımı bu höcrede muhafaza edilirdi.

KÜÇÜK BERAT (كوچوك بَرَات) [*Ida.*] Rüus, küçük memuriyet, vazife veya mültezimlere o işin tevcihini gösteren tâyin ve tavzif vesikaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÜÇÜK ÇIKMA (كوچوك چيقمه) [*Sar.*] Padişahların cülûsları münasebetiyle yapılanlar dışındaki nakil ve terfiler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Cülûs münasebetiyle yapılanlara «büyük çıkma» denilir. Acemi oğlanlarının yakışıklıları ayrılarak Edirne Sarayı ve İstanbul'da Galatasaray'ı ve Atmeydanı'nda İbrahim Paşa sarayında tahsil ve terbiye gördükten sonra içlerinden kabiliyyetlileri Topkapı sarayı ağasının arzı üzerine saray hizmetine getirilir ve iç halkı denilen saray acemilerinin en aşağı koğuşu olan küçük odaya kaydedilirdi. Sonra münhal vuku buldukça bunların kıdemlileri bir yukarı odaya verilmek suretiyle silsile yürütülürdü. İşte bu silsilenin alelâde ihtiyaç üzerine yapılan nakil ve terfilere «kücük çıkma» denilirdi.

§ [*Ask.*] Acemi oğlanlarından kanunî hizmet müddetlerini bitirenlerin yeniçeri ocağına geçirilmelerine de «küçük çıkma» denilirdi.

KÜÇÜK DEFTERDAR (كوچوك دفتردار) [*Mal.*] «Şıkk-ı sani defterdarı», «Anadolu defterdarı» dahi denilen ikinci defterdar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Şıkk-ı evvel defterdarı» na büyük defterdar denilmez «Baş defterdar» denilirdi.

KÜÇÜK EFENDİ (كوچوك افندى) [*Ida.*] «Tezkire-i sani», «küçük tezkireci» dahi denilen tezkireci hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÜÇÜK KALFA (كوچوك قالفه) [*Sar.*] Kıdemli kalfalara muavinine verilen addır. Acemilik devrini bitirip terfie lâyık görülenler bu mansıba yükselirlerdi. Küçük kalfaların vazifeleri acemileri hamama koymak, çamaşırlarını yıkamak, elbiselerini giydirip saklamaktı. Şehzadelerin ve sultanların dairelerindeki papağanlara yem ve su vermek hizmeti de küçük kalfalara aitti. Bunlar kalfalarının odasında bulunan ve «musandıra» adı verilen yerde yatarlardı. Eskimekle beraber hizmetinde muvaffakıyyet gösterenler «oda kalfası», ondan sonra da saray kalfalarının en büyük adı olan «saray ustası» oldukları gibi güzellikleriyle hünkârın gözüne girenler «gözde», «ikbal» ve «kadın» olurlardı.

KÜÇÜK MEVLÛT (كوچوك مولد) [*Hal.*] Eskiden kadınlar tarafından Arabi ayların dördüncüsü olan rebiülâhir yerine kullanılan bir tâbirdir. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşûre, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

KÜÇÜK MİRAHUR (كوچوك ميراخور) [*Ida.*] «Mirahur-ı sani» yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÜÇÜK RUZNAMÇECİ (كوچوك روزنامچه جى) [*Ida.*] «Ruznamçe-i sani» yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÜÇÜK SAH (كوچوك صح) [*Ida.*] Kuyruksuz imza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sadrazam ve vezirlerin «Pençe» ve «Tuğra» larına mukabil defterdar gibi büyük memurların çektikleri imzalara «kuyruklu buyrultu» denilirdi.

KÜÇÜKSU KASRI (كوچوك صو قصرى) [*Mim.*] Boğaziçinin Anadolu tarafında Küçüksu çayırı denilen yerin deniz kenarındaki kasrın adıdır. Millî saraylar arasında muhafaza edilmekte olan bu kasır diğer emsaline nisbeten ufak ise de mimarî tezyinatiyle beraber Boğaziçi'nin dar yerinde bulunuşunun verdiği ayrı güzellik ehemmiyyetini artırmaktadır.

Kasrın şimal tarafındaki çeşme de çok kıymetli bir san'at eseridir. Küçüksu mesiresinde ve şimdiki kasırla civarında ahşap bir iki kasır varken Birinci Sultan Mahmud'un (ölümü 1168 H, 1754 M.) buraya fazla rağbetini gören sadrazam Dividdar Mehmet Paşa yeni bir kasrın yapılmasını Padişaha arzetmiş ve bunun üzerine hicrî 1165 (1751) senesinde güzel bir kasır yapılmıştır. Birkaç defa tamir olunan bu kasır da Sultan Mecit devrinde ve hicrî 1273 (1856) senesinde yıktırılarak şimdiki kasır yaptırılmıştır.

Birinci Sultan Mahmud'un buraya binişler yaptığını, eğlendiğini, avlandığını, nişan attığını, salıncaklarda maskaraların oyunlarını seyrettiğini, pehlivanlar güreştirdiğini, cüceleri şakalaştırdığını, hanende ve sazende cariyelerle güzel âlemler tertibettiğini yazan İbrahim Hakkı Konyalı (Tarih Hazinesi, sayı 10) şimdiki kasır için şu kıymetli malûmatı veriyor:

«1273 H. 1856 M. yılında saray Abdülmecit tarafından bugünkü şeklinde yenilenmiştir. Sultan Abdülaziz ve İkinci Abdülhamit tarafından da onarımlar yapılmıştır.

«Sarayın merdiven başı duvarlarının sıvaları patlamış, ikinci kattaki odaların ve bilhassa şimal tarafındaki büyük salonun döşemesi belvermiş, tavanlarındaki tezhipli alçı parçaları yer yer patlamış ve dökülmüştü. Geçen sene yazın Millî Saraylar mimarı Mazhar Ata'nın nezareti altında bazı kısımları tamir edilmiştir. Yine de tamire muhtaç birçok yerleri vardır.

«Miralay Ârif bey tarafından çekilerek büyütülüp Abdülhamid'e takdim olunan ve Millî Saraylar Müdürlüğü tarafından geçen sene buraya gönderilen bir resimden öğrendiğimize göre daha sonra yapılan tamirlerden sarayın dış kısmında bazı tâdiller yapılmıştır. Sarayın balkonunda da şimdi avlu parmaklıkları arasında bulunan üstleri çiçekli sütunlar vardı. Bunlar kaldırılmıştır. Bu, bize Sarayın Meşrutiyet devrinde de ehemmiyyetli bir tamir gördüğünü göstermektedir Saray kâgirdir, yalnız deniz taraflarındaki duvarların ikinci katı batı duvarının bir kısmının iç tarafları tahta kaplamadır. Bu da denize doğru herhangi bir kaymayı önlemek için ağırlığı hafifletmek maksadile yapılmıştır.

«Mimarı hakkında henüz bir vesika elimize geçmiş değildir. Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı tarafından yapılmış olması çok muhtemeldir.

«Sarayın mimarî tarzı, renkli taşları, döşemesi itibariyle devrinin muvaffak olmuş bir eseridir. Üç katlıdır. Zemin katında mutbağı, kileri, uşak ve hademe odaları vardır. Birinci ve ikinci katları birer sofa ve dörder odadan müteşekkildir. Deniz ve kara tarafında birer kapısı vardır. Zemin katın doğuya ve batıya birer kapısı da mevcuttur. Avlusundan dört tarafa birer kapı açılır.

«Sarayın aynaları, avizeleri, masaları ve döşemelvri çok güzeldir.

«Ayna çerçevelerinin üstlerinde, salon ve oda tezyinatında Abdülmecid'in tuğraları görülürdü. Bunların mühim bir kısmı Cumhuriyet inkilâbından sonra alçılarla kapatılmıştır.

«Her odanın şöminesinin somakileri ve işleme tarzları ayrıdır. Oda takımları ve perdeler de somakilerin renklerine uydurulmuştur. Her odanın zeminine tahtadan başka başka desenli mozayikler döşenmiştir. İkinci dünya harbi dolayısiyle mobilyesi başka tarafa uakledilmişti. Bu yersiz, lüzumsuz ve hattâ mânasız nakilden sonra kıymetli masaların ve bazı değerli eserlerin kırıldığı, kaplamalarının ve süslerinin bozulduğu, patladığı görülmüştür. Mozayik döşemeleri kurtlar burgulamıştır. Güneş kıymetli oda takımlarının yüzlerinin rengini çalmaya ve eritmeye başlamıştır. Kasır konup göçmek için yaptırıldığından yatak odaları yoktur. Abdeshanelerinden birisi alafranga abdeshane haline getirilmiş, birisi de banyo şekline sokulmak suretiyle asıl hüviyetleri değiştirilmiştir. Gönül eski hallerine getirilmesini ister.

«Saraya kalorifer tesişatı da konmuştur. Atatürk sarayı çok severdi. Buraya uğradığında üst katın çayır tarafındaki odasında otururdu. Karşısındaki Bostancılar camiinin minaresi Atatürk'ün emrile yıktırılmıştır.

«Saray bir aralık Atatürk'ün hemşiresi Makbule'ye tahsis edilmiş, göç denkleri de gelmiş ve açılmıştı. Bir gün sonra Atatürk'ün emriyle tekrar denkler bağlanmış ve götürülmüştür. Geçen sene Cumhurbaşkanı Celâl Bayar gezmiş ve yazın İstanbul'a geldikçe bu mütevazi kasırda oturmayı istemişti. Derhal noksanları tamamlanmış, ufak tefek tamirleri de yapılmıştı. Celâl Bayar sarayı çok beğenmiş ve sevmişti. Üçüncü Selimin muhteşem çeşmesinin önündeki gazinoda halk arasında oturmuş, mısır yemişti.

«Sarayda maiyet erkânına ve misafirlere yeter derecede oda bulunmaması, bahçesinin küçük ve parmaklıklı olması dolayısiyle halkın Celâl Bayara karşı olan derin saygısını izhar etmeğe kolayca imkân bulması ve bu suretle de rahatsızlık vermesi ve daha bazı inzibatî mahzurlar dolayısile halkçı başkanın arzusu is'af edilememiştir.»

Saraya Göksu kasrı, Küçük Göksu kasrı da denilirdi.

KÜÇÜK TEPELİ (كوچوك تپه‌لى) [*Kıy.*] Divan-ı hümayun Paşa'larının giydikleri kavuğun adıdır. Tepesinin küçük oluşu bu adın verilmesine sebep olmuştur.

KÜÇÜK TEZKİRECİ (كوچوك تذكره‌جى) [*İda*] Bâb-ı âli'de yazı işleriyle meşgûl olan büyükçe memuriyetlerden birinin adı idi. Bunun fevkinde «Tezkire-i evvel» de denilen «Büyük tezkireci» vardı.

KÜÇÜK TONOZ (كوچوك طونوز) [*Bah.*] Limanda gemiyi bir yerden diğer yere naklet-mek ve akıntılı olan yerlerde gemiyi demirinden açık bulundurup zincir ile volta aldırmamak gibi hafif hizmetlerde kullanılan demirin adıdır.

KÜÇÜK TÖVBE (كوچوك توبه) [*Hal.*] Eskiden kadınlar farafından Arabî aylarının altıncısı olan cumadelahır yerinde kullanılan bir tâbirdir. Kadınlar Arabî aylarını -Muharrem'den başlamak üzere- şöyle sayarlardı:

Aşure, Safer, Büyük Mevlût, Küçük Mevlût, Büyük Tövbe, Küçük Tövbe, Recep, Şaban, Ramazan, Şeker bayramı. Aralık, Kurban Bayramı.

KÜFELİK (كوفه‌لك) [*Hal.*] Kendini kaybedecek derecede sarhoş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bu gibilerin meyhane kapılarında bekliyen küfecilerin küfeleriyle evlerine götürülmesi bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

KÜFÜR (كفر) [*Fık.*] Allahın varlığını veya birliğini veyahut nübüvvet ve şeriati inkâr eylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Küfrün lügat mânası setir (örtme) ve ihfa (gizleme) dir. Hakkı setrettiği için din ve şeriatin inkârı yerinde kullanılmıştır.

Rahmetli Elmalı'lı Hamdi Yazır (ان الذين كفروا سواء عليهم الخ) âyetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir, c. 1, s. 207 - 209) küfrü şöyle izah etmiştir:

«Küfür, zamm-ı kâf ile aslı lügatte küfran gibi setr-i nimet yani nankörlüktür. Bunun aslı da feth-i kâf ile kefir'dir ki alelıtlak setr demektir. Feth ile olan bu mânadadır ki tohum eken ziraatçiye, kezalik geceye kâfir, meyva tomurcuğuna kâfur, kalça etlerine kâfire denilmiştir. Binaenaleyh feth ile kefr, setr-i mutlak eam, zam ile küfür setr-i nimet ehastır. Şer'an küfür ise imanın mukabilidir, imansızlık demektir. Yani bir kimsenin iman şanından olduğu halde iman etmemesidir ki tekzip ve inkâra ve terk-i tasdika ve ıztırar ve mâni bulunmadığı zaman terk-i ikrara da şâmildir. İmandaki tasdik gibi küfür de tekzip dahi, kalbî, kavlî veya fi'li olur. Tekzib-i kalbî nasıl küfür ise bilâ itizar tekzib-i kavlî dahi öyledir. Hattâ öyle bir tekzib-i kavlî daha eşna' bir izhar-ı adavet olur. Kezalik tekzib-i fi'lî de böyledir. İmanı matlup olan mukaddesatı fi'len tahkir, tezyif, tehzil ve istihfaf, iptale sâyetmek eşna-ı küfür olduğunda şüphe yoktur. Yalnız kalpte gizlenen küfre küfür denip te kavlen veya fi'len izhar ve ilân olunan küfre küfür denmemek nasıl mümkün olur. Meğer ki o izhar-ı kavlî veya fi'lî «الا من اكره وقلبه مطمئن بالايمان» istisna-yi şer'îsi mucebince zarurî bir ikraha müpteni olsun. Tekzib-i fi'lî iman ile içtimaı mümkün olmıyan fi'li yapmaktır. Ancak tekzib-i fi'lî ile adem-i fi'lî arasında büyük fark vardır. Meselâ namaz kılmamak başka, haça tapmak yine başkadır. Namaz kılmamak küfür değilse bile haça tapmak herhalde küfür olur. Bu nokta-i nazardan terk-i amelin tekzib-i fi'lî olup olmadığı cây-i nazar olduğundan mucib-i küfür olup olmadığında ihtilâf edilmiştir. Halbuki tahkir ve istihfaf ifade eden kezalik Mushafı çirkefe atmak, güneşe secde etmek, zünnar bağlamak, küfür neşretmek, istihlâl-i ma'siyet, tahlil-i haram, tahrim-i helâl gibi bizzat eser-i küfür, delil-i küfür olduğunu belli bulunan ef'al-i mükezzibenin zaruret-i ikrah yoksa küfür olduğunda hiç ihtilâf edilmemiştir. Biz balâda beyan olunduğu üzere terk-i amelin ve her ma'siyetin mucib-i küfr olmadığına kailiz. Fakat bu meselede pek süiistimal edilmiştir. Burada dikkat edilecek bir nokta vardır ki o teemmül olunursa Havariç ve Mu'tezile'den sarf-ı nazarla hakikatte ihtilâf bulunmadığı tebeyyün eder. Terk-i amel iki türlüdür. Birisi terk-i cüz'î, diğeri terk-i küllî'dir. Yani biri terk, biri de terki itiyat etmektir. Meselâ bazan namaz kılmıyan ile terk-i salâtı itiyat eden arasında büyük fark vardır. Namaza imanı olan, onu vazife tanıyan kimsenin hasb-el-beşeriyye ara sıra bazı tekâsülü bulunabilmek makuldür. Binaenaleyh terk-i cüz'î küfür olmıyabilir. Lâkin terki itiyat eden, kılmayı hiç hatırına getirmiyen, ömründe hiç kılmıyan ve hattâ kılmamağa azmetmiş bulunanların ehl-i kıble olduklarına, Allaha, Peygambere ve Peygamberlere, Kur'an ve Ahirete, fariza-i vazifeye imanı bulunduğuna nasıl hükmedilebilir? Hulâsa iman nesak-ı tevhit ile bir cümle-i mu'tekadata nâkabil-i tecezzi bir inkıyad-ı tâbiiyyet, küfür de onlardan velev birinin olsun bulunmamasıdır. Yani küfür için iman edilecek şeylerin hiç birine inanmamak şrat değildir. Birine yeya bir kısmına inanmamak da küfürdür. İman bir mucibe-i külliyyedir. Küfür ise onun nakizi olduğundan salibei cüz'-

iyye ile vâki olur. Salibe-i külliyyeye mütevakkıf olmaz. İman ile küfür sade zıt değil, mütenakızdırlar. Ne içtima ederler, ne irtifa. Arada vasıta, menzile beyn-el-menzileteyn yoktur. Bir insan ya kâfirdir, ya mü'min. Fâsık da fıskına göre bunlardan biridir. İman ile küfür, iki nokta-i nazarla mülâhaza olunur. Birisi insanın yalnız Allah Taalâya karşı vaziyyeti, diğeri de mü'minlere karşı vaziyyetidir. Evvelkinde mü'min yalnız Allah Taalânın ilmini düşünerek imanını ve kendini ona göre murakabe ve teftiş eder. Bu noktada hem bâtınından ve hem zâhirinden mes'üldür. İkincisinde insanların ilmini ve onlara kendini ve ne suretle tanıttığını ve ne gibi muamele izhar ettiğini ve onların ilmine karşı kendisinin ne gibi bir muameleye maruz olması lâzım geldiğini teemmül ederek imanını ve kendini ona göre murakabe ve teftiş eder. Çünkü iman-ı İslâmînin bir hukukullah, bir de hukuk-ı ibad ciheti, bir infirat, bir de içtima haysiyyeti vardır. Allaha, Peygambere kalbinde imanım var deyip de ibadullaha karşı hep küfür muamelesi yapmak iman-ı İslâmînin şiarı değildir. Din ve imana muhtaç olan, Allah değil insanlardır. Küfretmek lisanımızda sebb-i galiz ile sebbetmek mânasına da örf olmuştur ki Arapçada yoktur. Fakat daha ziyade İstanbul lisanında beynelavam mütearef olan bu mâna esasen mâna-yi şer'îden me'huzdur. İptida dine sövmek, imana sövmek, ağzına bilmem ne yapmak gibi mucib-i küfür olan seblere ıtlak edilirken biraz tamim edilmiştir. Bunun için küfretmek tâbiriyle kâfir olmak tâbiri beyninde bir fark sezilir.»

Küfür dört nevidir: Küfr-i inkârî, küfr-i cehudî, küfr-i inadî, küfr-i nifakî.

Küfr-i inkârî; Allahı asla bilmeyip ikrar ve itiraf etmemektir.

Küfr-i cehudî; Allahın mevcudiyyetini kalben bilip dil ile ikrar eylememektir.

Küfr-i inadî; Allahın varlığını kalb ile bildiği, lisan ile de ikrar ettiği halde İslâm dini ile mütedeyyin olmamaktır. Buna «küfr-i ârî» da denilir.

Küfr-i nifakî; Lisan (dil) ile ikrar edip kalb ile mu'tekid olmamaktır.

Küfür; söğüp saymak yerinde de kullanılır.

Küfrü, kıymetli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (Kaygusuz) Lûgatçesinde - sofiye edebiyat ıstılahı olarak - şöyle izah etmiştir:

«Lûgatte örtmek mânasına gelir. Ekin ekene (sâtir) makamında «kâfir» de denir. Şeriatte küfür, dinî «zaruriyyat»tan birini inkâr etmektir. Tasavvufta «Mutlak küfr»ün imkânı yoktur. Çünkü her neye olursa olsun «Allah» deyip ibadet eden kimse hakikatte doğru söylemiş ve Allah'a ibadet etmiş olur. Çünkü o taptığı şey Hakk'ın mezahirinden ve ondan da Hak zâhirdir. «Saneme tapan da hakikatte Samed'e tapar» sözü meşhurdur. Yalnız, Hakk'ı bir şey ile takyit ettiği için «Vücud-ı Mutlak»ın ıtlakını örtmüş ve bu suretle «kâfir» olmuş olur. Aynı zamanda Allah'ın sıfatı, zâtının hicabı bulunduğundan ve zâtın sıfatsız idraki mümkün olmadığı gibi sıfat, zâtın zuhûrundan ibaret olduğundan «iman», «küfr»ün aynıdır. Küfr'ün hakikatine ermiyen, yani sıfatın ayn-ı zat olduğunu bilmiyen «iman»ı bulamaz.

«Klasik edebiyatta tasavvuf tesiriyle saç, sakal ve bıyık, yüzü örttüğü için «Sıfât»a, yüz «Zât»a benzetilmiş ve bu suretle «Küfr-i zülf», hatt-ı kâfir gibi mazmunlar ibda' edilmiştir.»

Kaygusuz elfakr-ı fahri çün buyurdu ol Resûl
Fakr ile fahr edüben gel küfrü ko imanı gör
Kaygusuz

Küfr-i zülfün salalı rahneler iymanımıza
Kâfir ağlar bizim ahval-i perişanımıza
Fuzulî

KÜFÜV (كفو) [*Fık.*] Evlenecek erkekle kadının kadr ve mertebece bir olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde küfv suretinde telâffuz olunan küfüv Arapça misil, manend, eş demektir. Küfüv, kefaetten gelir. Kefaet'in «Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye kamusu» undaki tarifi şöyledir

«Lûgatta müsavat ve münasebet demektir. Nazîr ve kefaeti haiz olan kimseye (küfüv) denilir. Cem'i «ekfa»dır Fıkıh lisanında kefaet, zevç ile zevcenin birbirine bazı hususlarda müsavi ve mümasil olmaları veya zevcenin şerefçe zevcinden dun bulunmamasıdır.»

Elmalılı Hamdı Yazır içtimaî hayat nokta-i nazarından büyük ehemmiyyeti olan ve bu lâzımeye riayet olunmaması yüzünden meydana gelen elim hadiselerle her zaman karşılaşılan küfüv için (Türkçe tefsir, C: 8, S 6335) şu izahatı veriyor:

«Gerek «و = vav», gerek «ء = hemze» ile küfüv ve kufû' ayni mânada olup (Kamus) ta dahi mezkûr olduğu üzere: Birşeye kadr-i menzilette beraber yani müsavi olan şeye denir ki misil ve nazîr demektir.»

Büyük âlim bundan sonra küfvün iki vecihle ıtlak olunduğunu ve aslolan birincisinin herbiri diğerinin haiz olduğu ayni hüküm ve kıymeti müstakillen haiz olmakla yekdiğerinden

müstağni olarak bir birinin makamına tamamen kaim olacak haysiyyette kâfi, muadil olması demek olduğunu yazdıktan ve bunun için tafsilât da verdikten sonra mertebece müsavat mânasına gelen ikincisine geçiyor ve bunun için de şu tafsilâtı veriyor:

«Her biri aynı kıymeti değil, mukabil bir kıymeti haiz olmakla birinin diğerinde istiğnası ve makamına ikamesi kabil olmayıp maksadın husulü için ikisinin de tam kıymetleriyle içtimaî, izdivacı şart olmaktır ki birine diğerinin çifti tam yarısı denilir, bu mânaca bir erkekle bir dişi küfüv olabilir. Lisanımızda meşhur olduğu üzere nikâhta küfüv bu mânadandır. Ragıp der ki: «Kefa = كفاء, küfüv = كفو» kadr-ü menzilettedir, biri diğerine yamanıp da odanın gerisine perde yapılan parçaya كفا = «Kefa» denilmesi de bundandır. Münakâhada veya muharebede ve daha bunlar gibiler de fülân fülana küfüvdür denilir. (كفاءة) mükâfat da bundandır ki fi'ilde mukabele ve müsavat demektir.

«Hasılı küfüv, bizim beraber, müsavî, muadil, denk, eş, hemta, hemiyar, kafadar, akran, yâr dediğimiz mânalara şâmil olarak misil ve nazîr demektir. Kamus mütercimi Türkçede buna «bektaş» tâbir edildiğini de söylemiştir. Fakat biz bunu bu mânada kullanmaz olmuşuz. Sade isim-i has olarak kullanıyoruz, mefhumunu bilmiyoruz. Denk, kafadar mânasını anlamıyoruz, ancak azerîlerin «Dadaş» tâbirlerini duyuyoruz.»

«Kefaet kadının erkekte arıyacağı şey» olduğunu ve «nikâhın lüzumu için muteber bulunduğunu» yazan tanınmış âlim Hacı Zihni efendi (ölümü 1913) (Ni'met-i İslâm» üçüncü kısım, Münakâhat ve müfarekat, S 58 ve müteakip) şu tafsilâtı da veriyor:

Erkek dilediği kadını kendisine eş edinebilir ve bundan dolayı onun şerefine halel gelmez. Halbuki şerefli bir kadın kendisinin kadr ve kıymetiyle mütenasip olmayan bir erkekle evlenmekten soycak arlanabilir. Binaenaleyh karı ile koca arasında altı hususta müsavat aranır. Onlar da şunlardır: Neseb (soy), islâm, hürriyet (esir yani köle olmamak), hirfet (sanat), diyanet (dindarlık), mal (zenginlik, fakirlik). Bu altı şeyin dışında kefaet aranmaz.

Kefaetin itibarı akdin (nikâhın) iptidasındadır. Fakir düşen kimsenin sonradan hâsıl olan fakirliği sebebiyle karısı kendisinden ayrılmadığı gibi evlenme sırasında küfüv olupta sonradan fucura erenin (dinde mübalatsızlık, günahkârlık) nikâhı da fesholunmaz.»

Kefaet dâvası ve nikâha itiraz hakkı asabeden olan velilerindir.

Ömer Nasuhi Bilmen (Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye kamusu, C, 2 S. 67 ve müteakip) «nikâhta erkek tarafından kefaet aranır» dedikten ve yukarda işaret olunan altı yerde arandığını kayd ile herbiri hakkında uzun uzadıya izahat verdikten sonra şunu ilâve ediyor: «Şehirli olmak veya genç' hüsün ve cemale malik bulunmak gibi hususlarda kefaet aranılmaz. Binaenaleyh köylü veya ihtiyar bir erkek şehirli veya genç, güzel bir kadına küfüv olabilir. Şu kadar var ki zevç ile zevce arasında hüsün ve cemal itibariyle bir mümaselet bulunmasına müraat (gözetme) muvafıktır.»

Büyük âlim mezhepler arasındaki noktai nazarları kaydettikten sonra (kefaetin şart olup olmaması hakkındaki mütalâalar) başlığı altında mühim tafsilât vermektedir.

KÜHEYLÂN (كحيلان) [*Hal.*] Cins ve makbul at hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Yarın enf-i hümayunun kazara bir eşek tepse
Bu da hayvan diye itlâf eder birçok küheylanı
Eşref

KÜLÂH (كلاه) [*Kıy.*] Başa giyilen şeylerden birinin adıdır. Muhtelif şekilleri olmakla beraber en tanınmışı beyaz keçeden ucu sivri olanıdır. Kullanış şekline göre de ad alır: keçe külâh, arnavut külâhı, mevlevî külâhı, dede külâhı, tatar külâhı gibi. Külâh sade olarak kullanıldığı gibi üzerine sarık sarmak suretile de kullanılırdı.

§ [*Mim.*] Minare ve kule gibi inşaatın üstünü örtmek için mahrutî veya ehramî şekilde yapılan külâha benzer ucu sivri çatılara da külâh denir. Bu da kullanıldığı yere göre ad alır: Mimber külâhı, minare külâhı, kule külâhı, baca külâhı, şadırvan külâhı gibi.

Bu külâhlar taştan veya tahtadan yapıldığına göre kâgir külâh veya ahşap külâh denir. Ahşap külâhlar üzerine kurşun veya kayağan kaplanır.

«Sanat Ansiklopedisi»nde (külâh maddesi) külâh nevileriyle bunlar hakkında şu tafsilât vardır:

«Kandil külâhı- camilerde veya sair bir yerde yanan kandilleri söndürmeğe mahsus uzunca bir sapa takılır. Bazan kandiller uzun saplı yelpazelerle de söndürülürse de bu yolda söndürülen kandillerin isleri cami duvarlarını karartır. Külâh ile söndürüldüğü vakit bu isler o madeni külâhın içinde kalır ve bunlar toplanarak mürekkep yapılırki bu nevi mürekkeplere (dua sinmiş) telâkki olunurdu.

«Mum külâhı — Eskiden şamdanların mumlarını söndürmek ve is kokmamasını temin

etmek için yanan mum şulesinin üzerine kapatılan madenî sivri külâhcıklar. Yüksek yerlerdeki mumları söndürmek için bunların uzun bir sırığa takılmış veya üflemeye mahsus uzun ve ince boru halinde yapılmış olanları vardır.

Lâlenin bâd-ı saba kaptı külâhın dedi kel
Kelle sağ olsun cihanda bir külh eksik değil
Lâ

KÜLÂHÇI (کلاهچی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hilekâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÜLÂH ETMEK (کلاه ایتمك) [*Hal*] Mecaz yoliyle aldatmak, hile ile kandırmak, iğfal etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Buseler ikrar eder durmaz sözünde hulfeder
Mevlevidir sevdığim her dem külâh eyler bana
Lâ

KÜLÂH GEYDİRMEK (کلاه گیدیرمك) [*İda.*] Rütbesi ref' olunan (elinden alınan) devlet adamlarının haiz olduğu rütbeye mahsus serpuşu (kavuğu) çıkarılarak halkın giydiği basit külâhın giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldatmak, hile, kandırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Giydirdim enbiyaya seraser külâhlar
Ra'şan güzergehimde sanemler ilâhlar
Abdülhak Hâmit

KÜLÂHI GÖĞE ATMAK (کلاهی گوگه آتمق) [*Hal*] Mecaz yoliyle pek ziyade sevinmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÜLÂH-I İSTİVADAR (کلاه استوادار) [*Sof.*] İstiva denilen yeşil şerit dikilmiş bulunan Mevlevî sikkeleri (başlık) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü sikkeleri giyebilmek için tarikat mertebelerinde yükselmiş, kemal bulmuş olmak lâzımdır.

KÜLÂH-I MEVLEVÎ (کلاه مولوی) [*Kıy.*] Mevlevîlerin giydikleri başlığın adıdır. Keçeden deve tüyü renginde ve otuz, otuz beş santim uzunluğunda olan bu başlığa «sikke» adı verilir. Mevlâna'nın giydiği serpuş ucu sivri ve kalıpsız keçe bir arakiye şeklinde idi. Sonraları Osmanlılarda kavukların hacmi büyüdükçe sikkelerin boyu da uzadı. Hele sanduka sikkeleri daha büyük ve sandukanın cesameti ile mütenasip olurdu.

Sikkeler deve tüyü renginde, yahut daha açık, nadiren de beyaz olurdu. Bunlar Konya ve Bursa'da yapılırdı. Katmerli olurdu, yani içinden tutup da çekilecek olursa üstüvanî şekil alırdı.

KÜLÂH-I SEYFÎ (کلاه سیفی) [*Kıy.*] Mevlevîlerin giydikleri başlıklardan birinin adıdır. Mevlâna'dan kalan serpuşlar arasında bulunan bu taca «Kılcî taç» da denilir. Sultan Divanî ile halifeler bu tarzda sikke giymişlerdi. Mecazip de bunu giyerdi. Başa geçecek yeri müdevver, üstü ikiye bölünmüş, yassı ve iki yollu idi. Bazan o iki yola «Sırr-ı İstiva» denilen siyah hat çekilirdi. Sineçâk ile bazı eski dedelerin mezar taşlarındaki sikkeler bu tarzdadır.

KÜLÂH-I VEFAÎ (کلاه وفائی) [*Kıy.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Sultan Divanî «Divan-ı kebir» i almak üzere İran'a giderken Haleb'e uğradığı sırada oranın şeyhlerinden Eb-ül-Vefa ziyaretine gelerek teberrüken sikke giymek istediğini söylemesi üzerine Sultan Divanî gece giydiği kısa bir sikkeyi başından çıkarıp şeyhe giydirdiği serpuşun adıdır. Şeyh Eb-ül-Vefa ondan sonra o suretle sikke giymeğe başladığından o yoldaki kısa sikkelere «Külâh-ı Vefaî» denilmiştir. Hattâ yine o sırada sair tarikatler meşayihinden bazıları da Sultan Divanî'den teberrüken sikke giymek istedikleri cihetle Sultan Divanî onlara da sikke giydirmişti. Bu münasebetle Rufaî, Sâdi, Bedevî tekkelerinde nukaba ve nakipler böyle kısa sikke giyerler, üzerlerine tarikatlerinin renginde siyah, beyaz, kırmızı şemle sararlardı.

KÜLÂH-I ZERD (کلاه زرد) [*Kıy.*] Acemi oğlanlarının başlarına giydikleri serpuş (başlık) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarı renkte olduğu için sarı külâh demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

KÜLÂH KAPMAK (کلاه قاپمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla müdahene ve tabasbus ile lâyık olmadığı şeyi eline geçirmek, menfaat temin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir külâh kapmaksa şayet bunca hırsın gayesi
Kendi namusun olur er geç onun sermayesi
Mehmet Akif

KÜLAHLARI DEĞİŞTİRMEK (کلاهلری دگیشدیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla ara açılmak, bozuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÜLHANBEYİ (کلخان بکی) [*Hal*] Serseriler, ve çepakin (çapkınlar) güruhu hakkında kullanılır bir tâbirdir. İzlerine çokluk tesadüf edilmiyen, kıyafetin değişikliği yüzünden tefrikine de artık hemen hemen imkân kalmıyan külhanbeylerinin bu suretle anılması vaktiyle bu gibilerin külhanlarda yaşamalarından ileri gelmiştir. Filhakika İstanbul serserilerinin ilk mercii «Gedik Paşa Hamamı» olduğu tevatü

yoluyla bize kadar intikal etmiştir. Bu hamam, fetihten sonra Türkler tarafından yapılan ilk hamamdır. Hamamı ısıtmak için içinde ateş yakılan külhanının inşaat ve tertibatı etrafında bir çok kimselerin barınabilmesi kabil olabilecek bir tarzda olduğundan yersiz yurtsuz, serseriler bilhassa kış mevsiminde burada barınıyorlardı. Sonradan diğer bazı hamamların külhanları da serserilere sığınak olmuştur. külhanlarda yatmakta olan serseriler gündüzleri ekseriyyetle karınlarını doyurarak geceleri de sokaklarda rasgeldiklerini soyarlardı.

Külhaniler, esnaftan aldıkları yiyeceklerin parasını vermezler, parasız birşey vermemekte ısrar eden esnafın başına üşüşerek malını yağma ve tahrip eylerlerdi. Bazan da kendilerine parasız erzak vermekte müşkülât gösteren bakkalların dükkânlarına doğranmış ekmek atar, sonra azılı köpekleri musallat ederek kendilerini ızrar ederlerdi.

Bu suretle halkı bizar eden külhanbeyleri memurlar tarafından yakalanır, te'dip olunurlardı. Bu gibilerin ölümü de ekseriya bıçaktan, kurşundan olurdu. Hapishanelerde sefaletle can verenler de az değildi. Mamafih muzur otlar gibi bir taraftan yine çıkar, eksilmez artarlardı.

Külhanbeyleri kıyafetleriyle diğerlerinden kolaylıkla farkolunurlardı Bu gibiler başlarına uzun ve sıfır numara fes giyer, bellerine gayrı muntazam bir surette kuşak sarar, bacaklarına geniş pantolon geçirir, ayaklarına da ökçeleri basık yemeni giyerlerdi. Konuşmaları da diğer halk konuşmasından farklı idi. Kullandıkları kelimeler bir argo lügati yapılacak kadar çok ve mütenevvi idi.

Tanzimattan evvel gece vakti sokaklarda fenersiz görülenlerden kılık ve kıyafetleri itibariyle şüphe edilenlerle kendilerini bilemiyecek kadar sarhoş olanlar kol gezen zabıta memurları veyahut şehirin asayişini kontrol için dolaşan Sadrazam, Yeniçeri ağası ve Kaptan paşa tarafından çevrilir, fakat bu gibiler kulluklara ve zindanlara gönderilmeyip külhanlarda hapsedilirlerdi. Külhanlar tozlu, topraklı yer olduğu için orada sabahlıyanların üstleri başları kir içinde kalırdı. O kıyafetle çıkıp evlerine giderlerken görenler, kol tarafından çevrilerek külhanda hapsedilmiş olduklarını anlarlar ve bu gibilere de alay yoluyla «Külhanbeyi» derlerdi.

KÜLHANBEYİ SEMAİSİ (كلخان بكى سماعيسى) [*Hal.*] Eskiden külhanbeyi kahvelerinde saz çalanın terennümünden sonra, gençler tarafından, kendilerine mahsus tavırla okunan manzume hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okunan manzumelerden bir örnek:

Garip gönlüm yeni baştan bu gün bir ateşe yaktım
Gönül gitti figan ile ben ardından bakakaldım
Bilirdim ben bu sevdayı bile bile satın aldım
Hayâl-i sûret-i yarı derundan gizlice çaldım.
Lâ

KÜLHANCI (كلخانجى) [*Sar.*] Saray hamamlarını ısıtmakla vazifelendirilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Balıkhane nazırı Ali Rıza bey «Saray-ı Hümayunun teshini'ni (ısıtılmasını) anlatırken (Peyam-ı Sabah, On üçüncü asr-ı hicrîde İstanbul hayatı, Saray âdetleri, sıra numarası 10) Sarayların eskiden odunla ısıtıldığını ve İkinci Mahmut devrine kadar Saraylara kömür girmeyip büyük büyük meşe kütüklerinin külhancılar tarafından külhanlarda yakılıp kor haline gelince mangallara alınarak icabeden yerlere konulduğunu yazıyor.

§ [*San.*] Hamam külhanlarını (ateş ocaklarını) yakanlara da külhancı denir.

KÜLLİYYE (كلية) [*Mek.*] Arap memleketlerinde Üniversite yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda geçer.

KÜLÜNG (كولنك) [*San.*] Taş kırmıya mahsus âletin adıdır. Demirden yapılan bu âlete halk dilinde «Kazma» denir. Vesikalarda harp âletleri arasında geçer.

Urup cevşene ağzını bozda gez
Külüngün de burnu kırıldı biraz
Sabit

KÜME FASLI (كومه فصلى) [*Mus.*] Kalabalık bir musiki heyeti tarafından birlikte çalınıp okunan saz eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kendisi musikişinas ve bestekâr olan Üçüncü Selim zamanının en tanınmış mutriplerini, hanendelerini, bestekârlarını sarayına topladığı gibi aynı zamanda muayyen günlerde memleketin tanınmış musikişinaslarını da saraya çağırır, huzurunda elli altmış kişilik bir musiki heyeti tarafından fasıllar yaptırırdı.

Çalan ve okuyanların çokluğu münasebetiyle küme faslı tâbiri o zamandan itibaren bu türlü çalış ve okunuşlar hakkında kullanılmıya başlanmıştır.

KÜMMİ (كمى) [*San.*] Eski yazma kitap çeşitlerinden birinin adıdır. Tûlânî (uzunlamasına) ve küçük olan bu kitapları âlimler vaktiyle yenlerinde taşımak üzere yaptırdıkları için bu ad verilmiştir. «Kümmî-i Celâlî» adlı, Hacı

Paşa'nın tıptan bir eseri vardır. Bu kitabın diğer ismi de «Künase - tül - Celâl» dır.

KÜNBED (كنبد) [*Mim.*] Kubbeli, tepesi yuvarlak şekilde olan bina yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kubbelerinin şişkin ve kabarık olan haricî şekillerine denir» suretinde tarif olunan bu tâbir için (Sanat Ansiklopedisi, Künbed Maddesi) şu tafsilât ta vardır:

«Eski türbelerin üzerleri umumiyyetle kubbeli olduğu için künbed tâbiri umumiyyetle mezar binalarına tahsis edilmiştir. Kayseri'deki Döner Künbed gibi. Cami ve kilise kubbelerinin haricî şekline de künbed denir. Fakat bir camiin künbeti denmez kubbesi denir. Künbed ise kubbesinin dış şekli demektir. Künbed tâbirinin türbe mânasına alınması kubbelerin iç ve dış şekilleri için aynı kubbe tâbirinin kullanılmasını ve bunlara iç kubbe veya dış kubbe denilmesini icap ettirmektedir.

«Sanat ansiklopedisi» inde künbetlerin nevileri olmak üzere basık künbed, karınlı künbed, vecihli künbed, yüksek künbed başlıkları altında izahat ta vardır.

Sebz-ü hürrem bir faza mı her kenar-ı cuybar
Ya miyan-ı câde aks-i künbed-i hadra mıdır
Nef'i

KÜNBED LÂLE (لاله كنبد) [*Top.*] Topun ağzına yakın olan bilezikten feme kadar olup lâle denilen kısmın en yüksek yerine verilen addır.

KÜNDEYE GETİRMEK (كنده يه كتيرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla hile ile aldatmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Künde ayağa bağlanan köstek demektir. Eskiden av avlamağa mahsus kuşların ayaklarına bağlanan şeye de bu ad verilirdi. Pehlivanların hasımlarına kollarını geçirerek çevirme oyununa getirmelerine «kündeden almak» denir.

KÜNYE (كنيه) [*Hal.*] Lâkap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir adamın adına Eb, Üm, İbn, Bint kelimelerinin birini ekliyerek kullanılırdı. İbn-i Kemâl, Eb-ül-Vefâ o kabildendir.

Emma ki Arap'a başka âdet
Geh künye geh ism buldu şöhret
Ziya Paşa

§ [*Ask.*] Adıyle baba adı, memleketi, hizmete giriş tarihi gibi malûmat yerinde kullanılır bir tabirdir. Bu bilgiyi ihtiva eden kâğıda «künye puslası» denildiği gibi askerlerin adlarının yazılı bulunduğu deftere de «Künye defteri» denilirdi.

KÜNYE DEFTERİ (كنيه دفترى) [*Ask.*] Yeniçerilerle daha sonraları askerlerin adları, baba adları, memleketleri, eşkâli ve yeniçerilikle askerliğe alınış, terfi' halinde terfi ediş tarihlerini göstermek üzere tutulan defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Kütük Defteri» de denilirdi.

Görülen hizmetlerle işlenilen kabahatler münasebetiyle verilen cezalar da isminin karşılığına yazılırdı. Daha umumî bir tâbirle künye defteri son zamanlardaki sicil defteri mahiyyetinde idi.

KÜNYE MİMLEMEK (كنيه ميملەمك) [*Ask.*] Ordu seferde iken yapılan yoklamada bulunamıyanların mevcut bulunmadıklarına dair künyelerine yapılan işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu işaret (mim) suretinde telâffuz olunan «م = M» den ibaret olduğu için bu tâbir meydana gelmiş idi Bu suretle künyeleri mimlenenlerin isimleri çalınarak ocakla alâkaları kesilirdi.

KÜNYE PUSLASI (كنيه پوصلەسى) [*Ask.*] Adıyle, baba adını, memleketi, hizmete girdiği tarih gibi malûmatı ihtiva eden kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu bilgilerin yazılı bulunduğu deftere «Künye defteri» denilirdi.

KÜPEŞTE (كوپشته) [*Bah.*] Güverte hizasından iskarmoz başlarına mıhlanan dikmelerin dış yüzlerine kaplanan kaplamaların teşkil ettiği siperlere, borda kaplamalarının en üst güverteden yukarı kalan kısımlarına verilen addır Bunların üzerine boydan boya konan kalın ve iki tarafı çıkıntılı ağaca da «küpeşte tirizi» denir.

KÜP KAPAĞI HOTOZ (كوپ ثپاغى خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adıdır. Küp kapağına benzediği için bu ad verilmiştir.

Hotozun öteki nevileri de şunlardı: Saraylı hotozu, Fes biçimi hotoz, Çimdik hotoz, Kürdî hotoz, Felek tabancası hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, Kayık hotoz, Dudubumu hotoz, Gelin sorguçlu hotoz.

KÜPLERE BİNMEK (كوپلره بينمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla hiddetlenmek, gazaba gelmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

KÜPLÜ (كوپلى) [*San.*] Eskiden Galata'nın izbe bir yerindeki meyhanenin adıdır. Rakı, küpte muhafaza olunduğu için bu adı almıştır. Batakhane şeklini alan, içinde birkaç kırık iskemle ile ayakları kıvrılmış, üzeri murdar bir masa bulunan bu meyhaneye sarhoşluğu çok

ileriye vardırmış oldukları için «küplü güruhu» adı verilen ayyaşlar gelirler, küpün dibinde sızıncaya kadar içerlerdi.

KÜPLÜ GÜRUHU (کوپلی گروهی) [*Hal.*] Sarhoşluğu çok ileriye vardırmış, bu yüzden çalışamaz hale gelmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rakı küpünün dibinden ayrılmaz demektir. Eski İstanbul âdetleri bilgini Balıkhane Nazarı Ali Rıza bey «Peyam-ı sabah» gazetesinde çıkan (Onüçüncü asr-ı hicrîde İstanbul hayatı, tulumbacılar, köşklüler, küplü güruhu) başlıklı yazısında bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Kopuklardan daha sefil bir san'at vardır ki o da küplü takımıdır. Sarhoşlukta son dereceye vasıl olan ve sarhoşluğu yüyünden hiçbir işe eli varmıyan ayyaş takımının rakısı su küpünde durduğu için küplü namı verilmiş olan meyhaneye düşerler. Bu küplü meyhanesi Galata'nın en izbe bir mahallinde olup âdeta batakhane şeklini andırır. Dışardan içerisi görünmez. Dükkân kapalı zannolunur. İçerde iki adet kırık iskemle ile ayakları kıvrılmış, üzeri pis murdar bir masa bulunmaktadır. Meyhanecinin yüzü gözü berbattır. Tezgâh namına sedir üzerinde birkaç şişe ile paslı bir teneke maşrapa mevcuttur. Bu maşrapa elli dirhemliktir. Müşteri on para verir bu maşrapadaki rakıyı içer. Bu rakının lezzeti sulu gazdan az farklıdır. Buranın müdavimleri içip içip meyhanenin bir köşesine kıvrılır yatar. Bu yatanlar meyhanenin kadim müşterileridir. Bunlardan bazıları da küplüde içip Karaköy hamamının külhanında gecelerler. Beytutet ücreti on paradır. Mamafih gök tavanı altında yatıp yıldızları sayanları da vardır.

«Küplü müdavimleri gündüzleri eski tanıdıklarından bazı zevatın önlerine çıkıp (Mevlâna bizi unutma dem parası nûş et) gibi mânasız sözlerle para isterler. Aldıkları parayı doğruca küplü meyhanesine götürürler. Bu haller yakın zamana kadar berdevam idi. Bundan 10, 12 sene evveline gelinciye kadar bu hallerin cereyanı işitilirdi.»

KÜRDÎ HOTOZ (کردی خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına takdıkları hotoz nevilerinden birinin adıdır. Kürt kadınlarının başlarına sardıkları sargılara benzediği için bu ad verilmiştir. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, Felek tabancası hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, Dudubumu hotoz, Gelin sorguçlu hotoz, Küpkapağı hotoz, Kayık hotoz, Fes biçimi hotoz, Çimdik hotoz.

KÜRDİSTAN MADALYASI (کردستان مدالیه‌سی) [*San.*] Sultan Mecit devrinde başlarında Bedirhan bey olmak üzere Kürtlerin çıkardıkları isyan münasebetiyle yapılan askerî harekette hizmeti görülenlere verilmek üzere hicrî 1263 (1846) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Murassa', altın ve gümüş olmak üzere üç nevi idi. Göğse takılırdı.

KÜRE (کوره) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» daki ocağın adı idi ve oradaki diğer makamlar gibi bir makamdı. Burada da ötekilerde olduğu gibi niyaz olunurdu. Nasip alan yeni talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman bu makamı rehber kendisine şöyle târif ederdi: «Buna küre derler. Bunda çiğ olan nesneler pişüp, Hakkın inayet eylediği nî'met bunda tabh olunup Allahın dostları intifa'lanıp şükrün ederler. Cümle nâsın faydalandığı mahaldir.»

KÜREK CEZASI (کورك جزاسی) [*Bah.*] Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde işledikleri ağır cürümden dolayı harb gemilerinde kürek çekmek üzere gemi hizmetine verilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler gemilerde kürek çektikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [*Huk.*] 1274 (1857) tarihli ceza kanununun 19-21 inci maddelerinde yazılı olup devletçe, memleketin münasip yerlerinde tesis edilecek umumi hapishanelerde, ayaklarına demir vurularak hidemat-ı şakka (Meşekkatli hizmetler) de kullanılmak suretiyle infaz olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Milyonla çalan mesned-i izzette şerefraz
Bir kaç kuruşun mürtekibi cây-ı kürektir.
Ziya Paşa

KÜREKÇİ AVARIZI (کورکجی عوارضی) [*Mal.*] Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde harb gemilerinde kürek çekmek ve yelken açıp toplamak üzere alınanların masraflarına karşılık olarak alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu para köylerinden kürekçi alınmış olan hıristiyanlardan alınırdı.

KÜREKÇİ BEDELİYESİ (کورکجی بدلیه‌سی) Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde harb gemilerinde kürek çekmek ve yelken açıp toplamak üzere alınanların aylıklarına karşılık olarak halktan alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi itibariyle alınırdı. Bu para kürekçi alınmıyan evlerden tahsil edilirdi.

KÜREKÇİYAN AVARIZI (کورکجیان عوارضی) [*Hal.*] Yelkenli harb gemilerinde kullanılan kürekçilerin masraflarına karşılık halktan alınan verginin adıdır. Gemilerde kürek çekmiye, yel-

ken açıp toplamıya kadir olanları hükûmet onar akça yevmiye ile istihdam ederek bunların masrafını yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi itibariyle tarh ve tahsil ederdi.

KÜRK (كورك) [*Kıy.*] Eskiden resmî üniforma makamında giyilen üstlüğün adıdır. Memurlar derecelerine göre kürk giyerlerdi. Devlet ricaline Padişah'lar huzurunda kürk giydirilmek kanundu. Sadrazam ve vezirler «Erkân kürkü» adı verilen kürkü giydikleri gibi Şeyhül-islâmlar da «Ferve-i beyza» ismini taşıyan beyaz, ulema ile müderrisler «muvahhidi» tarzında kürk giyerlerdi.

İnsanlar soğuktan korunmayı düşündükleri ilk zamanlarda hayvanların sırtından çekerek arkalarına geçirdikleri kürkün tarihi pek eskidir. İnsanların elbise giymek ihtiyacını duydukları sırada en evvel hatırlarına avladıkları hayvanların derilerini o işte kullanmak fikrinin geldiğine, etini yedikleri hayvanın kemiklerini âlet ve edevat makamında kullandıkları gibi derilerini de elbise olmak üzere istimal eylediklerine şüphe yoktur. Tarih, kürkü (Fenikeliler)in soğuk yerlerden hayvan postları getirerek (Yunanlılar)a sattıklarını kaydediyor. Bu kayıt bile kürke milâttan evvel yirmi otuz asırlık bir kıdem vermektedir. Yunan mabutlarından (Herkül)ün «Nene» arslanının postunu giydiği o zamanın itikadiyatına dahil idi. Yunan medeniyyeti sonradan bunu çirkin görmüş ve fakat onlarla münasebette bulunan (İranlılar)ın hoşuna giderek bunlar tarafından şerefli bir elbise makamında kabul edilmiştir.

Kostantiniyye (İstanbul) bir zamanlar kürk ve kürk ticaretiyle meşhurdu. Avrupa'da Cermenlerin, Frankların, Gotların istilâları kürkün yayılmasını temin ederek hatta Roma imparatorluğunun sonlarına doğru âdeta en mühim ticaret eşyası sırasına girmiş olduğundan ticaret erbabı bir tarafdan (İskandinavya) ve (Baltık denizi) sahillerinden Zerdeva, Samur ve diğer taraftan dahi Kostantiniyye'de kurulmuş ticaretgâhlar Fırat ve Dicle'nin hâlî yerleriyle Elcezire ve İran'da muhtelif hayvanların postlarını celbetmiye başladılar. Kırım'da, (Kapadokya) denilen Sivas, Maraş, Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Yozgat taraflarında kurulmuş bir takım ticarethaneler her sene Bizans payitahtına ve bütün imparatorluk dahiline yine bu kürklerden olduğu halde Trabzon veya Karadeniz, Babilonya faresi adıyle gönderirlerdi. Fakat bu hayvanlar arasında en mühim olanı «Kakum» idi. Kakum, Bitlis, Erzurum, ve Erzincan taraflarından alınarak Cenevizliler ve Venedikliler marifetiyle İtalya'ya sevkolunurdu.

Kürkün Avrupa'da taammümü Asya ile münasebetlerde bulunulduğu zamanlardan sonradır. Ehl-i Salip (Haçlılar) bu modanın en birinci mürevviçleri sırasında gösterilebilir. Hattâ bir aralık o derece idi ki kürkçüler, diğer esnaftan daha fazlalaşmışlardı. Sibirya, İran ve Erzurum ile Anadolu ve civarından ithal edilen kürkleri alamıyanlar Tilki, Kuzu, Tavşan, Kedi, Köpek postları giymişlerdi.

İstanbul, fetihten sonra bile kürk ticaretini muhafaza etmişti. Hattâ hicrî bin tarihlerinde (On altıncı asır sonları) Osmanlıların pâyitahtında beşyüz kürkçü dükkânı vardı. Örtülü çarşının hâlâ kürkçüler kapısı namiyle anılması bunun şahididir.

Şarktaki zanna göre ilk kürk giyen İran'da Pişdadiyan tabakasının ikinci hükümdarı ve meşhur (Giyomers)in hafidi (Huşenk)tir. Bu zan tarihin kürk istimalinin Yunanlılardan İranlılara geçtiği rivayetinin doğruluğunu göstermektedir.

İstanbul'da, rahmetli Ahmet Rasim Beyin söylediğine göre (Tarih ve Muharrir, sayfa 178), vaktiyle meşhur olan kürkler; Samur, sarı samur, misk, vaşak, zerdeva, sansar, sincap, elma, kakum, ördek boğazı, kuğu boğazı, saka boğazı, tilki boğazı, Bahr-ı Göksu porsuk, Tiyon, şenşilla, sıçan, tavşan, karakulak, kuzu, kunduz, koyun, kedi, alaca geyik, gökçen, kırın, kaplan, arslan, kurt, ayı, çakal ve emsali hayvan postları idi.

Kürk Osmanlılarda «Hilâl-i fahire-i Saltanat-ı Seniyyeden» idi. Sadrazamlar, vezirler, devlet erkânı hep resmî elbise olarak kürk giyerlerdi. Kürk kabının cinsine ve üstünün renk ve şekline göre rütbe ve imtiyaz ifade ederdi. Enderun tarihinde «Atâ Tarihi» ile Esat Efendi'nin «Teşrifat risalesi»nde yazılı olduğu üzere Tıraz-ı firvede; sarı çuhaya duhte (dikilmiş, kaplanmış,) erkân sırf samur, şaliye duhte kubur kakum, çuhaya duhte paça samur, kontoş, sırf samur serasere kaplı erkân sırf samur, turuncu çuhaya duhte samur, bol yenli kürk, kontoş kürk, serhatlı ve sairedir.

«Teşrifat-ı Kadime Risalesi»nde-ki izahattan Osmanlı padişahları tarafından sefirlere ve yabancı devletler memurlarına kürk ihsan olunduğu da anlaşılmaktadır. Ezcümle 1211 (1796) tarihinde Rusya'nın orta elçisine «Sarı çuhaya kaplı erkân sırf samur» ve sefaret tercümanı ile ser kâtibine «Şaliye duhte kubur kakum», 1208 (1793) senesinde Nemçe devletinin orta elçisine «Sarı çuhaya kaplı erkân sırf samur», 1216 (1801) senesinde İspanya sefirine yine «Sarı çuhaya kaplı erkân samur» verilmiş

ve diğer devletler sefirleriyle memurlarına da kürk ita kılınmıştır.

Kürk, bilhassa Sultan İbrahim zamanında ve onun tarafından su-i istimale uğratılmıştır. Aklî muvazenesinin bozukluğu ile tanınmış olan Sultan İbrahim herkesten, vezir ve saireden kürk istiyor, kendisini ve etrafındakileri kürke boğmakla da iktifa etmiyerek sarayın duvarlarını bile kürkle kaplatıyordu. İşin ne derekeye düşürüldüğünü anlamak için Naimâ nın şu canlı tasvirine bakmak kâfidir: «Eyüp'te sakin «Voyvoda» kızı derler falcı bir avrat vardı. Muntazam söze kadire ve yeniden hikâye düzüp söylemekte mahire idi. Hasekilere duhul ederek hikâyesinden haz olunmakla padişah hazretlerine (Sultan İbrahim) takarrüp (yanaşmak) edip her gece hikâye ile eğlendirirdi. Bir gece esna-yı neşatlarında zaman-ı evailde şöyle bir padişah var imiş, libası (elbise) ve sarayı ferşi (döşeme) ve yastıkları ve perdeleri cümle samurdan imiş diye sena ederek tab'ı hümayunu pürşevk edüp, padişah hazretleri de meyledüp cem'ine ihtimam-ı tam buyurdular. Tekrar vüzera ve ulemanın ma'zûl ve mansuplarından ve Şey-ül İslâm ve Kazaskerlerin her birisinden samurdan masnu' (yapılma) ol libas-ı şahanenin (Sultan İbrahim içi dışı samurdan murassâ düğmeli bir nevî elbise yaptırmıştı.) birisi rikâb-ı hümayuna ihda olunmak ferman buyurulmuştu. Adem-i kudret izhar edenlere divan çavuşları tâyin olunup cebren tahsil ettirildi. Galata Kadısı Şevh-ül-İslâm Zade (Mehmet Çelebi) âlim, mutasavvıf bir ârif idi. Bir bohçaya bir aba hırka ve bir mevlevî külâhı koyup vezir sarayına vardı. İptida Tezkire-i evvel Şamî Zade'ye buluşup:

— Efendi ben kürk vermiye kadir değilim, şu hırka ile külahı giyip mansıptan vaz geçerim dedi.

Şâmi Zade haberi iblâğ ettikte Vezir-i Âzam Çelebiy'i huzuruna getirip:

— Efendi, niçin böyle huşunet edersin, padişahı bilmez misin? Baban verdi, sen niçin inadedersin dedikte:

— Babam mansıbı havfından (korkusundan) vermiş, ben bugün Galata'ya naip göndermedim. Benim sultanımdan ricam budur ki beni padişah huzuruna götüresiniz. Ona dahi cevap vereyim ki bu tarikle müsadere-i ulema, ulülemre münasip değildir. Gayeti bana üç halin biri isabet eder: Eğer katlederse şahadet canıma minnettir. Eğer nefyederse, iki aya kariptir. İstanbul zelzeleden hâlî değildir, bu üslûp ile bir gün yere geçer, bu şehirde bulunmamak ganimettir. Eğer azlederse bugün ben Naip göndermedim ve şu hırka ve külâhı giyerim, cevabını verdi.»

(Başbakanlık Arşivi) nde mevcut bir vesikadan anlaşıldığına göre padişah tarafından giydirilen kürklerin geri verilerek bedeli (parası) alınıyordu. Vesika (Maliye 62 S. 1244, numara 1298 takrir) aynen şöyledir: «Hazinede mevcut kürklerden bir adet erkân samur kürk Ordu kadısı Mehmet Sait efendiye ilbas olunmuş ise de mumaileyh ikibin beşyüz kuruş mukabilinde mezkûr kürkü yine hazineye iade eylediğinden meblâğ-ı mezburun verilmesi.»

Avrupa'lılarla münasebet çoğalınca onların kıyafeti taammüm etmiye başlamış ve giderek resmî kıyafet ittihaz edildiğinden bu cihetle kürk resmiyyetten çıkarıldığı gibi halkın da buna olan rağbeti azalması hasebiyle kürk giyenlerin sayısı da azaldıkça azalarak hiç denecek mertebeye inmiştir Bununla beraber Avrupa modası memlekette pek ziyade revaç bulduğundan erkeklerin sırtlarından attıkları kürk hanımların omuzlarına intikal etmiş bulunuyor

§ [*San.*] Hat tâbirlerindendir. Yazı yazılırken elin neminin kâğıda geçmemesi ve elin kâğıt üzerinde kolaylıkla kayması için el altına konulan kürk parçasının adıdır. El ayası büyüklüğünde kakum derisinden yapılır, atlas, kadife, şal, yahut yünlü kumaşa kaplanırdı. Hattatların müteaddit kürkleri bulunurdu. Nadir olarak da çuha ile birlikte altlıklara bir iple bağlanırdı. Bu kürkler aynı zamanda hâkkedilen (kazılan) yerlerde kalan pürüz ve tozların silinmesinde de kullanılırdı.

KÜRSÜ (كرسى) [*San.*] Camilerde, medreselerde vâiz ve müderrislerin oturmasına mahsus, üstüne birkaç basamaklı merdivenle çıkılır, yerli veya iğreti sedirin adıdır. Bunların üstü oymalarla süslü ağaçtan taht gibi yapılmış olan yerlerine minder konulur ve önlerinde kitap koymağa mahsus rahleleri de bulunur. Bunlar umumiyyetle tahtadan oymalı ve sedefli olarak gayet süslü olup bir sanat eseri mahiyetindedir. Bazı camilerde mermerden yapılmış olanları da vardır.

Tuğranın dört kısımdan ilkini teşkil eden metin yani padişahın ve babasının adları yazılı olan kısmın adıdır. Buna «sere» de denilirdi.

§ [*İda.*] Merkez, makam yerinde de kullanılmış, kürsi-i hükümet, kürsi-i idare denilmiştir.

§ [*Sar.*] Padişahların ata binecekleri sırada ayaklarının altına konulan kırmızı çuha

ve kadife kaplı iskemlenin adıdır. Bununla vazifeli memura «kürsüdar» denilirdi.

KÜRSÜDAR (کرسی دار) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire'de hükümdara mahsus kırmızı çuha ve kırmızı kadife kaplı olan kürsi-i hümayunun memuru hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi iskemle'dir. Padişah atla bir yere gittiği zaman ata kolaylıkla binmek için iskemleci kürsü adı verilen iskemleyi taşırdı. Kürsüdar terfi edince Rahtvan-ı sani olurdu.

KÜRSÜ ŞEYHLERİ (کرسی شیخلری) [*Ilm.*] Cuma günleri cuma namazından sonra va'z edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «cuma vâizleri» de denilir. Gördükleri vazife itibariyle vâizler idadına (hesabına, sayısına) dâhil olduklarından «zeyil meşayihi» nde dâhil bulunurlardı. Zeyil meşayihi diğer ilmiyye şubelerinden ayrı ve müstakil bir tarikti. Tarikın müntehası (en son derecesi) Ayasofya camii vâizliği idi.

Kürsü şeyhliği cuma günü Arapça okunan hutbeyi namazdan sonra lisan bilmiyen ve hatibin ne dediğini anlamıyan cemaate izah maksadiyle ihdas olunmuştu. İlkin Eyüp camiine ulemadan birinin tâyini ile başlıyan cuma vâizliği sonradan yediye çıkarılmıştır. Bunlar aşağıdan başlıyarak mertebe itibariyle şöyle idi:

Eyüp, Sultan Sellim, Sultan Mehmet (Fâtih), Sultan Bayezit, Süleymaniye, Sultan Ahmet, Ayasofya.

Bunlardan biri münhal olunca hariçten ilk kademe olan Eyüp camiine ulemadan biri tâyin olunur ve ötekiler sırasiyle Eyüp Sultan vâizi Sultan Selime, Sultan Selim vâizi Sultan Mehmed'e, Fâtih vâizi Sultan Bayezit'e, Sultan Bayezit vâizi Süleymaniye'ye, Süleymaniye vâizi Sultan Ahmed'e, Sultan Ahmet vâizi de Ayasofya'ya nakil ve terfi ettirilirdi.

1139 (1726) da cuma vâizlerine «Salâtin şeyhliği» unvanı verilmek suretiyle kademeleri bir derece daha yükseltildi. Yine o sene ramazanının onuncu günü Üçüncü Sultan Ahmed'in hayrat sahibi olan annesinin Galata ile Üsküdar'da yaptırdığı ve büyük annesinin Bahçekapısı'nda ihya ettiği camilerle Şehzade camii için de birer cuma vâizi tâyin olunmak suretiyle kürsü şeyhlerinin sayısı yediden on bire çıkarıldı ve bu sayı böylece devam edip gitti.

Cuma vâizleri ilk zamanlarda altmışar kuruş maaş alırlarken 1255 senesi muharreminden itibaren (1839) mevcut silsileye göre maaş verilmeğe başlanmıştır.

Kürsü şeyhliğini, zamanlarının meşhur birer şeyhi olan Hüdai ile Nasuhi yaptıkları gibi son zamanlarda Manastırlı İsmail Hakkı Efendi de Ayasofya kürsü şeyhliğini ifa etmiştir.

KÜSTAH (کستاخ) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Kabahatli yerinde kullanılırdı. Küstahlık eden yani kabahat işliyen bir can kabahatinin derecesine göre cezalandırılırdı. Can çilede ise kazancı, dede ise aşçı dede yahut şeyh tarafından tenbih, tekdir, hapsedilmek, hattâ çeliklenmek (deynekle dövülmek) suretiyle cezalandırılırdı. Çilede bulunanlar için gayet ağır sayılan ceza da onun hizmetini almak ve kendisini saka postuna oturtmak idi.

KÜSUF (کسوف) [*Ast*] Güneş tutulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Küsuf; ayın güneşle arzın arasına girmesinden ileri gelir. Ay'ın güneşin yüzünü tamamen kaplayışına «küsuf-i küllî», bir kısmını kaplayışına «küsuf-i cüz'î» denilir.

Küsuf içinde kalan âfitaba benzettim
Dönünce pertevini mahitap hüsnünüze
Abdülhak Hâmit

KÜŞAT (کشاد) [*Ok.*] Yayın çekilerek okun atılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «ıtlak» de denilir. Küşadın üç nev'i vardır: İhtilâs, sâkin, mefrük.

İhtilâs; kavsi süratle çekerek yay dolup şet küşat mahalline gelince hemen küşat vermektir.

Sâkin; kavsi yavaşça çekerek küşat mahalline gelince sukûnetle düz küşat vermektir.

Mefrük; kavsi yavaşça çekerek ok siperde küşat yerine yanaşınca durup kalan oku süratle çekerek küşat vermektir. Buna «hareke» de denilir.

KÜŞTİGERAN (کشتی گران) [*Sar.*] Saraydaki marangoz sanatkârları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Küştiger Farsça marangoz demektir.

KÜTEL (کتل) [*Hal.*] Büyüklerin önüne çekilen yedek at yerinde kullanılır bir tâbirbir.

Râyız-ı bahtın olup rahş-ı murad üzre süvar
Eşheb ü ehdemi rûz u şeb ola ana kütel
Nef'î

KÜTTAB (کتاب) [*Ida.*] Devlet dairelerindeki kâtipler (yazıcılar) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel Hariciye Nazırlığı yerinde «Reis-ül-küttab» tâbiri kullanılırdı.

KÜTTAB-I ASKERİYYE (کتاب عسکریه) [*Ask.*] Askerlik dairelerinde yazı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerî kâtipler demektir.

KÜTTAB-I BAHRİYYE (كتاب بحريه) [*Bah.*] Tersanede yazı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gemilerdeki kâtiplere de «küttab-ı bahriyye» denilirdi.

KÜTTAB-I DİVAN-I HÜMAYUN (كتاب ديوان هايون) [*İda.*] «Divan-ı Hümayun» un yazı işlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

KÜTÜK (كوتوك) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına alınan efradın isimleri, künyeleri ve eşkâli ile yevmiyeleri miktarı yazılı defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «ulûfe defteri», «künye defteri» de denilirdi.

Tapu gibi, nüfus gibi dairelerdeki esas defterlerine de «kütük» denilirdi.

KÜTÜPHANE (كتبخانه) [*Hal*] Tasnif edilmiş yazma ve basma kitapların bulunduğu yere verilen addır.

Ola vasfınla müzeyyen safahat-ı eyyam
Dola methinle kütüphane-i edyan ü milel
Bâki

§ [*San.*] Kitapların sıra sıra dizildiği müteaddit rafları havi dolabın adıdır.

L

LÂDEN (لادن) [*Sün.*] Eskiden kadınlar tarafından yüzlerine ben taklidi yaptıkları maddenin adıdır. Lâden; bir cins çamlarda hâsıl olan kırmızımtırak siyah ve hoş kokulu bir nevi zamktır. Tababette ilâç olarak da kullanılan lâden için «Kamus-ı Tıbbî» de (Müellifi; Şerafeddin Magmumi, Mısır'da Osmanlı Matbaası, 1329, c. 2, s. 643, Lâbenum Maddesi) münebbih ve mukaşşa (balgam söktürücü) hassalıdır. Nezle ve dizanteride dâhilen tethin (tütsü) ve luka (yakı) suretinde kullanılır) izahatı vardır.

LÂEDRİ (لاادری) [*Ede.*] Faili yani kimin olduğu bilinmiyen şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Beytin veya mısraın altına ekseriya kısaltılarak (Lâ) suretinde yazılır.

LÂEDRİYYE (لاادریه) [*Kel.*] Eşyanın hakayıkında tevakkufla hüküm veremiyen taife-i dâlle hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mezhep sâlikleri marifetin hiss-i idrâkten ileri gitmesini muhal addederler, aklın hâdisat ve şüuna intikal edemiyeceğine kail bulunurlar. Bunlar haricî mahsusattan olan şeylerin mevcudiyyeti hakkında şüphe izhar ettikleri için sorulduğu vakit bilmem demek olan « Lâedri » dediklerinden bu adı almışlardır.

LÂF Ü GÜZAF (لاف وگزاف) [*Hal.*] Boş ve mânasız sözler, kuru söz, hezeyan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Şâirim amma ki etmem bîhude lâf ü güzaf
Ehl-i tab' u dânişe mahiyyetim günden iyan
Ziya Paşa

LÂFZI MURAT (لفظی مراد) [*Hal.*] Belli belirsiz, ismi var cismi yok, ehemmiyyetsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

LÂĞIM (لغم) [*Ask.*] Kaleleri düşürmek için gedik açmak veya düşman ordugâhına zarar yapmak maksadiyle açılan ve barut konulup atılan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu işi yapanlara «lâğımcı» denilirdi. Sonradan bu türlü işlere istihkâm denilmiş ve o ad altında askerî teşkilât yapılmıştır.

LÂĞIM ATMAK (لغم آتمق) [*Ask.*] Muhasara edilen kaleyi düşürmek yahut düşman ordugâhına zarar vermek maksadiyle yer altından açılan yola barut yerleştirip ateşlemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lâğım; yer altından tünel şeklinde açılan yoldur. Bu yolun icabına göre son kısmına veya muhtelif yerine konulan barut ateşlenir, bu suretle düşürülmesi istenilen kaleye gedik açılması veyahut düşman kuvvetlerinin bir kısmının yok edilmesi temin edilirdi.

LÂĞIM BAĞLAYICI (لغم باغلاجی) [*Ask.*] Muhasara edilen kaleleri düşürmek için gedik açmak veya düşman ordugâhına zarar yapmak maksadiyle lâğım açma vazifesiyle mükellef olan lâğımcılardan lâğım açma tertibatını idare edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lâğım bağlayıcılar lâğımcılara nazaran fen memuru, mühendis vaziyetinde idiler.

LÂĞIMCI (لغمجی) [*Ask.*] Kaleleri düşürmek veya düşman ordugâhına zarar vermek maksadiyle lâğım yapanlar ve bu maksatla düşman tarafından yapılan şeyleri körletmek vazifesiyle mükellef bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lâğımcılar aynı zamanda ordunun muhafazası için istihkâmlar da yaptıkları için sonradan bunun yerine yapılan teşkilâta «istihkâm» adı verilmiştir. Bu işleri görmek üzere «Lâğımcı ocağı» adlı bir teşekkül vardı. Başlarına «Lâğımcıbaşı» denilirdi.

LÂĞIMCIBAŞI (لغمجی باشی) [*Ask.*] Lâğımcı ocağının başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lâğımcı ocağı ordunun ağırlıklariyle geçmesi için mevcut köprüleri tamir veya yeniden köprü yapmak, kaleleri barutla atmak için lâğım denilen yeraltı yolları açmak, düşman tarafından yapılan lâğımları körletmek vazifeleriyle mükellef idi. Lâğımcıbaşılık ; topçubaşılık, humbaracıbaşılık gibi mühim vazifelerdendi.

LÂĞIMCI DİRLİĞİ (لغمجی دیرلگی) [*Mal.*] Muhasara edilen kaleleri düşürmek için veya düşman ordugâhına zarar yapmak maksadiyle lâğım açmak vazifesiyle mükellef olan lâğımcı-

ların geçim vasıtaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lâğımcıların bir kısmına dirlik olarak timar ve zeamet, bir takımına da aylık verilirdi.

LÂĞIMCI MÜLÂZİMLERİ (لغمجی ملازملری) [*Ask.*] Muhasara edilen kaleleri düşürmek için gedik açmak veya düşman ordugâhına zarar yapmak maksadiyle lâğım açma vazifesiyle mükellef olan lâğımcı yetiştirilmek üzere şimdiki tâbirle stajiyer sıfatiyle çalıştırılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elli kişiden ibaret olan mülâzimlere yevmiye verilir ve lâğım bağlamakta ihtisas kesbedenler münhallere tâyin edilirlerdi.

LÂĞIMCI OCAĞI (لغمجی اوجاغی) [*Ask.*] Ordunun ağırlıklariyle geçirilmesi için mevcut köprüleri tamir veya yeniden köprü yapmak, kaleleri barutla atmak için lâğım denilen yeraltı yolları açmak, düşman tarafından yapılan lâğımları körletmek vazifesiyle mükellef olan teşkilâtın adıdır. Çelebi Sultan Mehmet'le İkinci Bayezit'in cülûsuna kadar olan yetmiş sene zarfındaki humbaracı, arabacı gibi teşkilât arasında lâğımcı teşkilâtı da vardı. Ocağın «Lâğımcıbaşı» adlı bir âmiri bulunduğu gibi diğer zâbitleri de vardı. Lâğımcı adı verilen teşkilât mensupları bu işleri öğrenirler ve tatbikat yapmak suretiyle bilgilerini artırırlardı. Nitekim bunların bilgilerinden büyük istifadeler temin edilmiş, zaptı kabil olmadığı zannolunan kaleler çok defa bunların açtıkları lâğımlar sayesinde ele geçirilmiştir. Ancak diğer teşekküller gibi bu ocak ta zamanla bozulduğundan 1207 (1792) senesinde yeniden yapılan nizamla düzeltilmeğe teşebbüs olundu. «Başbakanlık Arşivi» ndeki vesikada (Askerî, 3875) nizam hükümleri ile beraber ocağın vazife ve salâhiyyeti de anlaşılıyor. Ehemmiyyetli olan bu vesika aynen şöyledir:

«Lâğımcı neferatı ötedenberu fenn-i hendese ve sair sanayi-i mimariyyeyi talim ve taallüm ile lâğım bağlamak ve buna müteferri' fünunda mahir olmak şerait-i nizamlarından iken ve fil'asıl iki yüz kayda münhasır olup talim ve taallüm ile fenn-i mezkûru tahsile istidat ve istihkakı olmıyan ecnebiye mahlûlleri arzolunmek şurut-ı nizamlarının mugayiri iken lâğımcı zeamet ve timarları mahlûl oldukça rica ve şefaat ve tamaa tebaiyyet ile ekseriya naehle tevcih olunarak elhaleti hazihi lâğımcı neferatı tertib-i kadimlerini tecavüz eylediğinden başka hin-i hacette lâğım bağlıyacak ve fenn-i mezkûre dair sanayii icra edecek içlerinde erbab-ı istidat kalmayıp ve mevcutları dahi talim ve taallüm ile fenlerini tahsile meyil ve rağbet etmeyip bu veçhile ocağ-ı mezburun hin-i ihdasında raptolunan şerait-i nizamiyyesine küllî halel tatarruk eylediğinden fîmaba'd lâğımcı ocağının bir taht-ı nizama ithaliyle müceddeden ihyası emrine irade-i katıa-i hüsrevane taalluk etmekle imdi humbaracı ocağına bu defa raptolunan şerait-i cedidenin icrası içün uzema-yi rical-i devlet-i aliyyeden mutemet ve sadakatkâr birisi nazır nasp ve tâyin olunacağına binaen ol nazır işbu lâğımcı ocağına dahi nezaret etmek üzere memur ola ve lâğımcı neferatının Defterhane-i Âmireden kayıtları ihraç ile defteri Nazır-ı mumaileyhe teslim olunup lâğımcı neferatı her kaç kaytlı ise işbu bin iki yüz yedi senesi ruz-ı Hızırınadek müddet-i muayyene tahsis birle ruz-ı Hızırda yoklama olacağı şimdiden ihbar olunup müddet-i mezkûre tekmilinde yegân yegân İstanbul'da Nazır-ı mumaileyh ve ağaları marifetiyle yoklanıp namevcutların nanpareleri terk-i hizmetten ref' ve zapt oluna ve mevcut olanlar imtihan olunup istidat ve mahareti olanların dirlikleri ipka ve istidat ve istihkakı olmıyanların ref' olunmak lâzım iken bundan böyle talim ve taallüm ile kesb-i maharet eylemeleri memulüne mebni o makulelerin şimdilik nanpareleri ref'i tecviz olunmayıp ancak fîmaba'd lâğımcı neferatı zâbitleriyle maan daimî kışlalarında mukim olmak ve vilâyetlerine gitmemek ve ahar kâr ve kesbe meşgul olmamak şartiyle aleddevam talim ve taallüm eylemeleri kanun kılınmakla o makule fenlerinde mahareti olmıyanlar daimî İstanbul'da kışlalarında ikamet ve talim ve taallüme rağbet ile kesb-i hüner eylemeğe sa'y ederlerse üzerlerinde bulunan nanpareleri nihayet iki seneyedek iktisab-ı maharet edinciyedek kemakân istihkakları ipka kılına ve bu müddet tekmilinde tekrar umumen yoklatıp ledelimtihan tahsil-i fen edemiyenlerin nanpareleri ref' oluna ve bunlar hin-i yoklamada isim ve şöhretleri ve vilâyetleri ve ne mahalde mütevellit ve kimin oğlu kim idügi tasrih olunarak şöhret-i şayialariyle eşkâlleri tahrir olunarak defter oluna ve defter-i mezkûre nazır ile ağa biliştirak temhir idüp mahalline kayt ile yedlerine istihkâmen başka başka ipka beratları verile ve lâğımcı neferatının fîmaba'd aleddevam İstanbul'da mevcut bulunup talim ve taallüm ile kesb-i maharet eylemeleri esas nizamdan olmağla humbaracı neferatı için inşa olunacak kışla civarında bunlara dahi yüz yirmi beşer nefere vafi başka başka iki kıt'a kışla inşa olunup lâğımcı neferatı ba'dezin iki sınıfa taksim ile bir sınıfı lâğım bağlamak fenne dair sanayii meşk ve taallüm eylemek ve diğer sınıfı

köprü ve tabya ve kale yapmak ve metris almak misillû sanayi-i mimariyyeyi ve fenn-i hendeseyi tahsil eylemek üzere zikrolunan kışlalar işbu iki sınıfa tahsis oluna ve bu iki sınıfın her ne kadar kışlaları başka başka tahsis olunmuş ise de talîm ve taallüm edecekleri fünun ve sanayi tev'em olup cümlesi kadimden bir ocak itibar olunmakla kadimi üzere içlerinden veyahut fenn-i mezkûrde mahir hariçten müstakim ve dindar ve zapt ü rapt-ı neferata sahib-i iktidar biri evvelemirde lâğımcıbaşı olmak üzere ağa nasp ve intihap oluna ve şimdiyedek lâğımcıbaşı olan meçhul-ül-ahval eşhasın birisi fimaba'd lâğımcı başılığa iltizam olunmak değil ocağa dahi takripleri tecviz olunmıya ve bunların üzerlerinde zeamet ve timar var ise kayıtları açılıp sancağında sakin olmak şartiyle eşkinci olalar, vakten minelevkat lâğımcı başılardan câize ve hediye namı ve sair veçhile bir akça ve bir habbe alınmayıp mademki şuruta mugayir bir hareketi zuhûr etmiye ağalıktan azl olmamak üzere daimî ve müsmir ola ve eğer hilâf-ı şurut lâğımcıbaşı olanların edna bir harekete cesaretleri zâhir olur ise Nazır tarafından taharri ve tetkik ile ihbar olundukta azliyle iktifa olunmayıp tertib-i ceza ile saire ibret kılına ve yerine yine fünun-ı mezkûrede kesb-i kemal idüp maharet ve hüneri cümle indinde nümayan olan erbab-ı istihkaktan lâğımcı başılığa ehak ve elyakı her kim se içlerinden veyahut hariçten Nazır marifetiyle bade ttaharri imtihan ile ağa nasboluna ve kezalik erbab-ı istihkaktan dirayetlû ve amal-i neferata kadir nüfuz eshabından biri ocak kethüdası ve biri çavuş ve biri alemdar nasp ve intihap oluna ve kethüda ve çavuş ve alemdar içlerinden olmak lâzım olup ancak işbu zâbitan nasbında dikkat ve taharri birle erbab-ı istihkaktan olmıyanları bir türlü zâbitliğe tecviz olunmayıp ehak ve elyakı nasboluna ve humbaracı ocağına kâtip tâyin olunan kimse lâğımcı ocağının dahi iktiza eden kitabeti hizmetinde bulunmak için lâğımcıya dahi kâtip tahsis oluna ve bunun için başka maaş verilmiye ve timarlıdan maada otuzar akça yevmiye ile müceddeden rağbet eden müstaidinden Nazır ve ağa marifetiyle elli nefer mülâzim tahrir olunup yedlerine verilecek senede herbirinin eşkâlleri ve isim ve şöhretleri ve kimin oğlu kim ve ne mahalde mütevellit olduğu ve hidemat-ı lâzimeleri derç ve tahrir oluna ve işbu mülâzimler hangi sınıfa meyl ve rağbet ederler ise yirmi beşer neferi ol iki sınıfa ithal ile anlar dahi talim ve taallüm eyliyeler ve timarlı lâğımcılardan fevt olanların ve bermucib-i şurut daimî İstanbul'da kışlalarında ispat-ı vücut etmeyüp terk-i hizmet edenlerin ve iki seneyedek tahsil-i fen edemiyenlerin nanpareleri mahlûlden ve ref'ten ahara verilmeyüp timarlılar iki yüz kayde tenzil olununcıyadek hassa zaptoluna ve timarlu iki yüz kayda tenzil olundukta mahlûl olan lâğımcı timarının hâsılı bilinüp zikrolunan iki yüz timarlıdan kadim timarı hâsıl olanlar tâlip olur ise ledelimtihan fende mahareti zâhir oldukta mahlûl-i mezkûr ol kadim timarluya tevcih oluna ve anın bihâsıl olan nanparesi zikrolunan elli mülâzimden kezalik imtihan ile istidadı zâhir olan mülâzime verilip ol mülâzimin yerine müceddeden rağbet edenlerden ithal ile yevmiyesi ana verile. Lâğımcı dirliği mahlûl oldukta evlâda verilmek kanun olmıya, müteveffanın evlâdı tüvana olup mülâzimete rağbet eder ise ocaklarında silsile vukuunda mülâzimete ithal caiz ola ve vuku bulan tevcihatı kaide-i kadime üzere ağalar arzına merbut olup Nazır ile biliştirak arzeyliyeler ve arz akçası ve sair veçhile bir nesne mutalebe olunmıya ve fimaba'd Nazır olanlar taharri idüp rica ve şefaat ve intisap ve iltica ile ecnebiye ve naehle arz verilmemesi hususuna dikkat eyliye ve defterdar-ı asr olanların lâğımcı ocağına nezaret-i şamileleri kaide-i kadime olmakla yine defterdar olanların telhis olmadıkça sade arz üzerine tevcihleri buyrulmıya ve elyevm defterhane-i âmirede mukayyet olan lâğımcı tımarları işbu bin iki yüz yedi senesi muharreminden itibar ile fîmaba'd birisi kasr-ı yed geçmemek ve bir takrip lağımcılığı ref' olmamak üzere mahalline kaydolunmakla lağımcı zeamet ve tımarları bundan böyle kat'a kasr-ı yed olmaya ve timarlı lağımcılardan sefere eşmeye talip olanlar zümrelerinden ihraç ile yerlerine eşkinci timar sahibi lağımcı zümresine ithal olunmak min küll-ül-vucuh memnu' olup bir türlü müsaade olunmıya ve lâğımcı başı nasbolunacak ağaya senevî beşbin kuruş hasıllı bir zeamet tahsis oluna kadimden uhdesinde olan nanparesi bilinüp ona göre namevcut ve mahlûlattan biriktirilip ol miktar hasıllı zeamet tanzim olununcayadek mirîden ol miktar cihet maaşı verile ve bundan böyle ağalara senevî bin iki yüz kuruş bedel-i tâyinat verile ve zâbit olan kethüda ve çavuş ve alemdarın dahi timarları bihâsil olduğu surette âlâ meratibihim iktizasına göre ilhak olunarak timarları hasılatı derece-i kifayeye iblağ oluna. Ve yevmiyelü mülazimlere bâis-i şevk olmak için yevmiye yüzer dirhemden ikişer ekmek ile beşer para katık baha mirîden tahsis olunup beher mah mevacipleriyle maan katık bahaları ve ağanın

bedel-i tâyinatı nazır tarafından bilistida mîrîden nazıra ita olunup nazır dahi kışlada sergi idüp ağanın bedel-i tâyinatını ağaya verdikten sonra ulûfeli neferatın mevacipleriyle katık bahalarını deftere tatbik ederek her birinin yedlerine teslim eyliye ve sipariş ve havale diyerek bir neferin ulûfesini bir nefere vermiye ve mevacip vaktinde hastalık veya özr-i şer'î ile bulunmazı olur ise mevacipleri nazır yedinde emaneten hıfzolunup o makulelerin hin-i mevacipte bulunmadıkları hastalığa ve özr-ü şer'iye mebni olup hizmet-i lâzimesinde aleddevam tekâsülü olmadığı nazır indinde muhakkak olur ise sahiplerine teslim oluna ve hizmet-i lâzimelerinde devam ve sebatları olmayup hemen mevacip vaktinde ulûfelerini almak için isbat-ı vücut ederi olur ise nazır olanlar taharri ve tetkik idüp bu misillûlerin yevmiyeleri ref'iyle yerlerine bermucib-i şurut müceddeden rağbeti olanlardan mülâzim tahrir oluna ve talim ve taallümde tekâsül idüp hizmet-i lâzimesinde devam ve sebatları olmıyan neferatı lağımcıbaşı olanlar dahi her bâr taharrî ile nazıra ihbar eylemek lâzım iken dikkat eylemediği için lâğımcıbaşı dahi tedip oluna ve sefer ve hazarda neferat-ı merkumeden firar ederi olur ise bulundukları mahalde ahz-u tedipleri hususuna dikkat olunup bir veçhile ihmal ve tekâsül olunmıya ve mukaddem mülazim yazılıp bir müddet sonra rızasiyle yevmiyesinden tefrid ve hizmet-i lâzimesini terk muradederi olur ise yevmiye-i merkumenin hin-i tevcihinden beri aldığı ulûfe tamamen o makulelerden istirdat ve hazine-i âmireye teslim oluna. Gerek timarlu ve gerek yevmiyelilerden bâdelyevm ta'lim ve taallümde ve hizmet-i lâzimesinde sebat ve devam etmeyüp mütemadi bilâ özür bir mah terk ider ise o makulelerin timarları ve yevmiyeleri ref' ve bermucib-i şurut tanzim oluna ve bu misillûlar ipka ricasında olurlar ise fimaba'd ipka kabul etmiye ve hengâm-ı seferde gerek timarlu ve gerek yevmiyelû lağımcı neferatının mecmuu seferde ağaları bayrağıyle mevcut bulunup iktiza eder ise hasbelvakt irade-i aliyye buyurulduğu miktarı ahar mahalle memuriyyet mülahazasına binaen Âsitane'de kışlalarında kalmaları câiz ola ve bunlar Âsitane'de oldukça yine talim ve taallümlerini terk etmeyüp kemakân tahsil-i fenlerine sa'yeliyeler ve beher mah mevacip itasında ulûfeli mülazimler yoklandığı misillû timarlılar dahi nazır ve ağa marifetleriyle her ayda bir kere yoklanıp ağa ve sair zâbitan etbaına lâğımcı dirliği verilmemek ve zâbit olanlar neferattan etba istihdam etmemek ve ağa ve zâbitan etbaında lâğımcı dirliği bulunur ise ref' olunmak ve timarlû ötedenberû suvari olmakla ulûfeli mülâzimler piyade olmak hususlarına nazır ve ağa sair zâbıtan dikkat eyliyeler ve bazı mahallerde iktiza idüp lâğımcı ve mühendis irsali lâzım geldikte içlerinden irade-i seniyye vürudu miktarı baemr-i âlî memur kılınup irsal oluna o makule memurların nizam-ı sabıkı üzere kayıtlarına şerh verilmesi için nazır ile ağa biliştirak memhur defterini takdim eyliyeyüp mahalline kaydettirile ve elhaleti hazihi tersanede olan mühendishane gibi humbaracı ve lâğımcı kışlalarının civarında bir mühendishane dahi inşa olunup sanayi-i mezkûre ta'lim ve taallümüne iktiza eden alât ve edevatı nazır marifetiyle mirîden tanzim birle ol mühendishaneye bir hoca ve dört halife tahsis oluna ve senevî mirîden hocaya ikibin ve baş halifeye bin beş yüz kuruş ve halife-i saniye bin iki yüz elli kuruş ve halife-i saliseye bin kuruş ve halife-i rabiaya yedi yüz elli kuruş cihet-i maaş tâyin ve lâğımcı timar ve zeametlerinden olmak üzere na mevcut ve terk-i hizmet ve mahlûlden bu maaşlara muadil olanlara başka başka zeamet ve yahut timar biriktirilip tertib-i mezkûr üzere tanzim olunarak ol vakit maaşları ref' oluna ve bunlardan biri fevt oldukta tariki itibar olunmayup hariçten ve dahilden hüner ve kemali ledelimtihan zahir olanlara tevcih oluna ve işbu hoca ve halifeler fünun-u mezkûrenin amelisine ve ilmisine vakıf olmak şart kılınmakla ilmisine vakıf olub amelisine vukufu olmıyanlar amelisini tahsil etmedikçe hoca ve halife olmıyalar. İktiza eder ise ahar mahallerde fenlerinde mahir üstad humbaracı ve lâğım bağlayıcı ve mühendisler celbiyle amelisini anlardan tahsil eyliyeler ve işbu hoca ve halifeler humbara atmak ve ana dair sanayi-i ateşbâzi ve fünun-u harbiyyeyi humbaracı neferatına ve lağım bağlamak ve ana dair sanayiin amelisini ve ilmisini lağımcı neferatına ve fenn-i hendese üzere metris hafrettirmek ve tabya inşa ettirmek ve kaleye tabya yaptırmak ve ordu mahallini tahsis etmek ve top kundağı ve tekerlek ve humbara kundağı ve cisr (köprü) tombazı yaptırmak ve ana dair sanayii lâğımcılardan fenn-i hendeseyi tahsil edecek mühendislere aleddevam meşk ve tâlim eyliyeler ve zikrolunan dört halife kifayet etmeyip işbu tertip ve nizamlara şurudan sonra halifelerin ziyade olması iktiza eder ise bir kaç dahi halife tâyiniyle her birinin iktizasına göre senevî mirîden maaşları tanzim oluna ve kezalik maaşlarına muadil zeamet ve timar verildikte maaşları refoluna ve elyevm tersanede ta'lim ve taallüm üzere

olan mühendisler işbu mühendishaneye naklolunup ledelimtihan berveçh-i şüruh fünun u mezkûrede kesb-i hüner ve kemâl edenlerden halifeliğe şayeste olanlar halifeliğe tahsis olunup müstait olanları yevmiye ile tahrir olunacak mülâzimiyne ithal ile yevmiyelû mülâzime mahlûl timar verilmek lâzım geldikte anlar baş mülazim itibar olunmak üzere yedlerine mülazemet emri verile ve lâğım bağlayıcı ve mühendislere iktiza eden alât ve edevat-ı hendesiyye ve mimariyye ve boya ve kâğıt ve kitap ve ta'lim ve taallümde sair malzemeleri ve amele her bar nazır marifetiyle iktizasına göre mirîden tedarik oluna ve neferat-ı merkume kışlalarında iykad (yakmak) edecekleri kandil ve şem' baha (mum) ve çarub (süpürge) ve hatap (odun) ve kömür ve sair lâzimeleri için ianete muhtaç olduğundan senevî ikibin kuruş bu makule masraflar için mirîden tahsis olunup kışlaları inşasında kaç oda tanzim olunur ise meblağ-ı mezbur nazır marifetiyle her odaya tertip ve taksim oluna ve işbu lâğımcı ve mühendislerden ve gerek seferde ve gerek hazarda mecruh ve amel-i mande olanların humbaracı şurutuna tatbik ile tekaüt olmaları câiz ola. Ancak berveçh-i meşruh tekaütlüğü iktiza edenler timarludan ise münasibi veçhile ahar mahalden cihet-i maaş ve yevmiyelûdan ise ahar mukataattan hazarda yevmiyeleri miktarı ve seferde yevmiyelerinin zı'fı miktarı vazife tevcih oluna. Sefer ve hazarda minval-i meşruh üzere tekaütlüğü lâzım gelenler huzur-u asafide isbat-ı vücut birle ledelmuayene bilkülliyye amel-i mande oldukları zâhir ve tahakkuk olmadıkca tekaütlüğü itibar olunmıya. İttifak-ı âra ile karardâde olan işbu nizam-ı müstahsen ilâ maşaallah-ı taalâ düstur-ul-amel tutulmak üzere iktiza eden mahallere kaydile fimabaat vükela-yı devlet-i aliyye taraflarından şerâit-i lâzimesine kemal-i riayet ve devam ve istikrarına say' ve dikkat olunup hilâfına bir türlü hareket olunmıya.

«(Balâsına) İşbu şurut düstur-ul- amel tutulmak üzere kanun-u cedide ilhak olunup hilâfına hareket bir vakitte caiz olmıya. Cesaret eder olur ise haklarından geline.

«İzzetlû defterdar efendi:

«İşbu kanunname-i cedidin balâsı hatt-ı hümayun-i şevketmakrun ile muanven olup mazmun-u münifi-i ile müvşşah olduğundan düstur-ul-amel tutulmak üzere yine divan-ı hümayun tarafına ve sureti defterhane-i âmireye kayıt ve hıfz olunmuş olmakla bundan mukaddem muteber ve câri olan şurut ve kuyudun bi temamiha nususu ilga olunmaktan naşi fimaba'd işbu balâsı hatt-ı hümayun ile müvaşşah kanunname-i cedide amel ve itibar olunup vakten minelevkat hilâfı hareket tecviz olunamamak ve herkâr iktiza ettikte gerek dikkat ve taharri mütalaa olunarak şuruta muvafık ve gayr-ı muvafık ne veçhile icabeder ise cevab-ı savab tahrir olunmak için işbu aynî suretin bir harfı noksan olmıyarak biibaretiha baş muhasebeye sebt ve kaydettiresin safer 207.»

Yine «Başbakanlık Arşivi»nde diğer bir vesikada (askerî, 3698) ocak mensuplarının maaşları hakkında alınan kararı ihtiva etmektedir. Bu vesika da aynen şöyledir:

«Bâis-i arâyiş-i cihan ve sebeb-i âramiş-i cihaniyan olan zât-ı şevket âyât-ı hazret-i hilâfetpenahinin aleddevam hüsn-ü nizam ve zavâbite ve intizama masruf olan inayât-ı aliyye-i bigâye ve mekârim-i seniyye-i malânihayeleri âsar-ı celilelerinden olarak bundan akdem müceddeden kanunname-i mehasin allâme-i şahane vaz'ı ve kışlak ve levazım-ı saire tahsis ve tertibi ile rabıta-i müstahsene tahtına ithaline irade-i keramet ifade-i cihandari müteallik olup yümn-ü teveccüh-i âli ile karin-i nizam olan humbaracı ve lâğımcı zâbitan ve neferatının muayyen olan maaş ve yevmiyeleri şehriyyeye mürettep ve mahsus olup ancak işbu humbaracı ve lâğımcı sınıfları devlet-i aliyye-i ebedi-yyüd-devamın sair ocakları misillû başka başka ocak itibariyle kendu ocaklarında iktizasına göre lâzım gelen mevadda ve hususa evkat-ı rüsumda kavait ve erkânları ocakca muktazi âdaba tatbik ve olveçhile bunlar dahi ocak-ı âmire idadından madut olmak üzere diğerine tevfik buyurulmuş olmaktan naşi yevmiyelerinin dahi sair ocaklar mevacibi misillu verilmeyüp aylık olarak itası hususunun diğerlere adem-i tevafuku neferat-ı merkumenin tezayüd-ü şevk ve gayretlerine mâni' olduğu münfehim ve aşikâr ve zikrolunan maaş ve yevmiyelerin mah bemah itası sair mevacibler misillu tertibi olmaması ve tahsis-i mesarif-i mirîyyenin kesret ve vefreti ciherleriyle bazan karin-i imkan olamıyacağı dahi bedidar ve bu takdirce nazır ve ağaları ve kâtip ve humbaracı ve mühendishane hulefasının maaşları ve oda aylıkları ve yevmiyelû neferatın ulûfeleri sair ocaklar misillu mevacibe tertip ile divan-ı müalla erkân-ı hüsrevanede topçu ve arabacı ocakları gibi yevmiye alup kışlalarında zâbitan muvacehesinde sergi ferşile nazır ve ağa kâtipleri marifetiyle tevzi ve taksim oluna bu veçhile dahi ahar ocaklara zeyl olmakta muvafakat husulüyle haklarında tekrar bu yüzden cilvegeri mansıbe-i zuhur olan âsar-ı inayet ve itibardan

müftehir ve minnettar olarak gerek mukaddem vaz' ve tanzim gerek muahharen tebdil ve terkim buyurulan kanunname-i hümayunda münderiç şurut-u nizâmiyyenin ber vefk-ı matlub-u âli herbar kâmilen icrasına dahi bir nevi' sühuleti müstelzim olacağından başka sair mevaciblere kıyasen bunların dahi maaş ve yevmiyeleri tertibatı tanzim ve vaktiyle hazine-i âmirede cem' ve tetmim birle bermutad mevacip ihracında sairleriyle beraber divan-i rasib-ülerkân-i mülûkânede ita olunmaması cânib-i miriye dahi sehl-ü âsan olacağı nümudar olup lâkin bu husus ancak vakıf-ı hakayık-ı umur olan, zât-ı maali sıfat-ı veliyy-ün-niaminin rey-i rezin-i isabettakrirlerine vabeste olmak hasebiyle mücerret bir ihtar olarak iş'a a içtisar olunmakla ne vechile irade-i seniyye sünuh eder ise ol bapta ve herhalde emr ü ferman hazret-i men leh-ül-emerindir.

İrade teslimdir

«İzzetlû defterdar efendi

«Takrir-i âli mucebince tanzim oluna deyu şerefyafte-i sudur olan hatt-ı hümayun-i şevketmakrun mucebince kuyud'a bademüracaa iktiza-yı nizamı telhis eyliyesin.

22 şevval 12?2 »

LÂĞIMCI TİMARLARI (لغمجی تیمارلری) [*Mal.*] Muhasara edilen kaleleri düşürmek için gedik açmak veya düşman ordugâhına zarar yapmak üzere lâğım açma vazifesiyle mükellef olan lâğımcılara dirlik (geçim vasıtası) olarak verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Timarlı lâğımcılar sipahiler gibi seferlere atlı olarak iştirak ederlerdi.

LÂĞIMCI ZEAMETLERİ (لغمجی زعامتلری) [*Mal.*] Muhasara edilen kaleleri düşürmek için gedik açmak veya düşman ordugâhına zarar yapmak üzere lâğım açma vazifesiyle mükellef olan lâğımcıların zâbitlerine dirlik (geçim vasıtası) olarak verilen zeamet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zeametli lâğımcılar seferlere atlı olarak iştirak ederlerdi.

LÂĞV (لغو) [*Fık.*] Söylenip söylenmemesi itibara lâyık olmıyan söz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lâğv; Arapça boş, beyhude demektir. «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah edilmiştir: «Boş, bâtıl, beyhude: (Lâğv ve lehv) = boş eğlence, boş oyun (Lâğvî) = lâğva mensup, mütaallik: (Lâğviyyat) = beyhude, boş sözler, işler demektir. (Lâğv) = beyhudeliği itibariyle ortadan kaldırmak, kaldırılmak mânasında kullanılır. (Yemin-i lâğv) = Esna-yı kelâmda min gayr-i fikir ve lârüyet lisandan sâdır olan yemin.»

LÂĞ YELKENİ (لاغ یلکنی) [*Bah.*] Âdi murabba' yelkenler gibi serenlere bağlanan dört köşe yelken adıdır. Kandilisaları serenlerinin üçte bir kısmından bağlanarak basılır ve her tramolada aşağı alınarak aşırılır.

LÂHİD (لحد) [*San.*] Harç ile yapılan mezar, ölüleri koymağa mahsus sanduka yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. «Sanat Ansiklopedisi»ndeki (Lâhid Maddesi) izahı şöyledir:

«Ölüleri koymak için taştan tabut şeklinde yapılmış sanduka. Türklerde lâhidler toprak içine taşla veya tuğla ile örülerek yapılır. Bunların üstü ya tonozla veya kapak taşlariyle örtülür. Putperestler ve Hıristiyanların lâhidleri üzerine kabartma resimler ve şekiller yapılırdı. İstanbul'da Arkeoloji Müzesinde İskender'in lâhdi, mermerden, gayet sanatkârane bir lâhid olup üzerinde kabartma heykeller vardır. Bu lâhid dünyadaki eski lâhidlerin en güzellerindendir.»

Lâhid; Arapça mezar, çukur demektir. İlmi beşikten mezara kadar isteyiniz (tahsil ediniz) demek olan «اطلبوا العلم من المهد الی اللحد» hadisi Müslümanları ilme teşvik eden pek güzel bir emirdir.

Bu ıztırabına pâyan verip dil-i rencûr
Olunca cism-i nizarın lâhd güzin-i huzûr
Lâ

LAHN (لحن) [*Mus.*] Nağme demek olan lâhn musiki ıstılahı olarak makam, ika', şiddet bakımlarından bir sürü musiki seslerinin teşkil ettikleri cümle mânasına gelir bir tâbirdir. Lâhinle tem arasında umum husus farkı vardır. Temi, «mütekerrir bir veya birkaç unsurdan veya muhtelif cins unsurlu zümrelerden mütehassıl bir ezgi» olarak târif eden doktor Suphi Ezgi (Nazari, Amelî Türk Musikisi, c. 3, s 2) «Lâhin'de umum mânası vardır» dedikten sonra şunları ilâve ediyor: «Temli veya temsiz olur; temde ise hususi mânası: Muayyen motif ve motifli zümrelerden taşekkül etmiş olur.

«Bir lâhinde üç mühim âmil vardır: 1 - İka', 2 - Makam, 3 - Şiddet yahut vurgu.

«İka'; ezginin hayatî âmillerinden birisi olan düzüm güzel nisbetli zamanlarından müteşekkil takımlar ve tevalisidir.

«Makam; sekiz sesten müteşekkil takımlar bir dizide durak ve ikinci derecede durak olan güçlü nağmeler ile diğer seslerin münasebettar olmasıdır.

«Şiddet yahut vurgu veya diğer bir tâbirle teşdit veya vurgulan bir eserde mevcut seslerin bazılarını şiddetli bir surette icra etmektir.

«Lâhinler geçgili veya geçkisiz olmak üzere ikiye ayrılabilir.

«Geçgi bir makamdan diğer bir makama geçmek demektir.»

LÂHURİ ŞAL (لاهوری شال) [*San.*] Hindistan'daki Lâhur şehrinde dokunan şalların adıdır. Keşmir şalları gibi Lâhuri şallar da pek kıymetli idi.

Gördüm ol meh duşuna bir şal atap Lâhur'dan
Al yanaklar üstüne yaşmak tutunmuş nûrdan
Yahya Kemal

LÂKE (لاکه) [*San.*] Eski ciltlerin vernikli gibi olanlarına verilen addır. Ciltlerin üzerine altın ve boya ile çiçek ve saire resimler yapılır, üzerine rugan dahi denilen vernik çekilirdi. İran ve Edirne işi olanlar vardı. En iyisi Edirne'de yapıldığı için bunlara «Edirnekârî» de denilirdi. Kâğıt ve mukavva üzerine yapıldığı gibi tahta üzerine de yapılırdı. Edirne'de bu işle en ziyade şöhret bulan Ârif adlı bir sanatkârdır. Diyarbakır'da, Bursa'da da yapıldığını söyliyen eski eserler mütehassısı Nurettin Rüştü Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi, sayfa 156) şu tafsilâtı da veriyor: «Resûl-i Âmidî isminde bir Diyarbakırlının eserini gördüm. Güzel ve Edirne ustaları derecesindedir. Bunların fevkalâde yapılanları vardır. 300 lira değerinde olanları bulunur. Derece derece yapılmış olup üç beş liradan yüzlerce liraya satılanları vardır.»

LÂKİBİ RESMİ (لاکی رسمی) [*Mal.*] Hurma ağaçlarının kesilmesi suretiyle çıkarılan bir nevi içkiden alınan resmin adıdır. Bu resim bir vergiden ziyade bir nevi ceza idi. Çünkü kesilen ağaçların senelerce mahsul vermemesi, hattâ çok defa kuruması böyle bir cezanın konulmasına sebep olmuştu. Kesilen ağacın herbirine mukabil en az bir lira alınırdı. Ağacın yaşı ziyade oldukça resmin nisbeti de artardı. Bu resim Arabistanla Trablusgarp ve Bingazi'ye mahsustu.

LAKİT (لقيط) [*Fık.*] Arapça yerden kaldırılıp alınan şey demek olan bu kelime ıstılah olarak köşe başına, öteye beriye veyahut cami, kilise kapılarına bırakılan çocuk yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Hukuk Lügati» ndeki (Lakit Maddesi) izahı şöyledir: «İnfaktan âçiz bulunmak veya töhmet altında kalmak gibi bir sebeple ehli tarafından öteye beriye bırakılan çocuk demektir. Müennesi lakita'dır. Eğer bırakılan çocuğun helâkini mucip olacak ise onu oradan kaldırmak gören kimseye vâcip olur. Bu gibi bulunmuş çocukların nüfusa kayıtlarına dair 14 ağustos 1330 (1914) tarihli nüfus kanununda (20, 21) hükümler vardır.»

LÂ'L (لعل) [*Ede.*] Yakut gibi kırmızı renkli kıymetli bir taşın adıdır. Makbul olanı Bedahşan'da çıktığı için «Lâ'l-i Bedahşanî» diye şöhret bulmuştur. Şark edebiyatında dilberlerin dudağı daima lâ'l'e teşbih olunur. Bunu dudak yerinde kullananlar bile vardı.

Canfedayı lâ'liyim bir dilber-i canperverin
İstemem ben Hızrın olsun çeşme-i âb-ı hayat
Avni

§ [*San.*] Kırmızı boya mânasına da gelir bir tâbirdir. Hattatlarla müzehhiplerin yazı ve tezhipte kullandıkları bu boya kırmız böceğinden çıkarılır. Kırmız böceğinin mahlûlü şap ile muamele edilirse lâ'l renkte bir boya teşkil eden bir rüsup (tortu) teşkil eder.

«Boya, Mürekkep, Ahar, Ebru Mecmuası»nda (Millet Kütüphanesinde yazma nüsha, No. 809) üç türlü yapılış şekli gösterilmiştir:

«1 — Üç vakiyye (okka, bir okka, 1280 gram) suyu bir çömleğe koyup buçuk (yarım) dirhem çöveni sahk (dövmek) ve bir bez ile çömleğe vazedip, suyun nısfı (yarısı) kalınca kaynıya, badehu bez ile çöveni çıkarıp bir dirhem lotoru (bir nevi boya) sahk edip suyun içine koya. Yirmi, yirmi beş dakika miktarı kaynıya. Badehu beş dirhem kırmızı muhkem sahkedip çömleğe koya. Badehu bir lüle duhan (tütün) içecek miktarı kaynayup badehu çömleği indirip bir bezden süzüp içine bir çekirdek şapı sahkedip karıştıra. Badehu çanaklar derununa vaz' ile gereği gibi rüsup (tortu) edince üzerinden suyun alıp rüsup edeni kurutup badessahk istimal oluna.

«Kâse ve çanaktan süzülen suyu bir başka kâseye vaz' ile tekrar rüsup edeni alıp kelevvel sahk ve istimal olunur. Amma evvelki âlâ olur.

«2 — Kırmız 5 dirhem, çöven 1 dirhem, lotor yarım dirhem, âb-ı safi (iyi su) 3 kıyye (okka), suyu tencereye koyup çöveni dahi badessahk su içine koyalar. Bez ile kaynıya. Ve lotoru dahi badessahk su içine koyalar. Yirmi dakika miktarı kaynıya. Badehu kırmızı dahi koyup bir çubuk ile karıştıralar, tırnak üzerinde duracak kadar. Badehu ateşten indirip içine bir miktar dövülmüş şap koyalar.

«3 — Kırmız 5 dirhem, çöven 1 dirhem, lotor 2 dirhem, âb-ı has (iyi su) 2 kıyye (okka), bir midye çömleği içine iki vakıyye su koyup badehu iki dirhem çöveni koyup ateşte iki taşım kaynatıp badehu ateşten indirip bir miktar durdukta ol suyu bir sıkıca bezden süzüp badehu yine ateşe koyup üç taşım miktarı kaynatıp badehu indirip derakap kırmızı az az biber gibi çömleğe koyup karıştıra. Badehu

ateşe koyup kara köpüğü kesilince kaynatıp badehu indirip bir miktar durdukta, soğumıya, sahkolmuş lotoru az az ekip karıştıra. Bir miktar durdukta bir kebir kâseye süzüp duruldukta yine bir ahar kâseye süzüp kâse dibinde süzüleni alıp kurutup mürekkebi lâl olur,»

LÂLA (لالا) [*Sar.*] Eskiden sadrazamlar hakkında (Atabek) karşılığı olarak kullanılan bir tâbir olduğu gibi şehzadelerin mürebbilerine de bu ad verilirdi. Yeni doğan şehzadenin hizmetine «usta» denilen yirmi kadar kız tâyin edildiği gibi bir yaşında sütten kesildiği zaman maiyyet halkı da tâyin olunurdu, Bu maiyyetin «Ağa» adını taşıyan üç tanesi has odalılardan intihap edilir, şehzadenin başmürebbisi olan en yaşlısına «başlâla» denildiği gibi bunun emri altındaki diğer üç hadım ağası da lâla unvanını taşırdı, Tecrübeli adamlardan seçilen lâlaların şehzadelerin hareketleri üzerinde büyük tesirleri bulunurdu. Şehzadelerin valiliklerde bulundukları zamanlarda da işlerini idare eden Lâla adlı mutemet adamları vardı.

Saraya alınan acemilerin terbiyesine memur edilenlere de «lâla» denildiği gibi saraylılar tarafından riayet edilmesi lâzım gelen eskilere ve akrandan riayeti murat olunanlara, hitap sırasında, «lâla» ıtlak olunurdu. Acemi, her hususta lâla'sının emrine tâbidi. Dışarı çıkmak, hastalığını haber vermek gibi hallerde bile lâla'ya müracaat mecburiyyetinde idi. Lâla terbiyesine memur olduğu acemide gördüğü kusuru nasihatla, olmadığı surette tekdirle ıslah ederdi. Lâla'ların bir kusuruna karşı acemiye edeceği nasihata «Lâla nizam etti», aceminin bilmediği bir şeyi öğretmek için yaptığı tenbihe de «Lâla divan etti» denilirdi. Üç dört aceminin bir lâla'nın terbiyesine verildiği de olurdu. Bu acemiler biribirlerine kardeş mânasına olarak «Lâladaş» diye hitap ederlerdi.

§ [*Hal.*] Eskiden büyük memurlarla zenginler de çocuklarının terbiyesine bakmak üzere «lâla» istihdam ederlerdi. Lâla; zâhiren hizmetkâr vaziyyetinde idiyse de terbiyesi kendisine havale olunan çocuğa karşı âmir yerinde bulunur, esasen yaşlı başlı ve kâmil insanlardan seçildikleri için çocuklar da kendisine bir mürebbi, bir hoca gibi tâzim ve hürmet ederlerdi.

Nasihat eyledikçe ana lâla
Kabul etmezdi sözü derdi: lâ lâ
Zâti

LÂLADAŞ (لالاداش) [*Sar.*] Saray acemilerinin biribirine kardeş yerinde kullandıkları bir tâbirdir. Saraya alınan acemiler, saray adap ve usulünü öğrenmek üzere, birer lâlanın idaresine verilir ve aceminin her hal ve hareketi lâlanın kontrolü altında bulunurdu.

Acemilerin herbirine birer lâla tâyin edildiği gibi bazan birkaç acemi, bir lâlanın idaresine verilirdi. İşte bu suretle üç, dört, elhasıl bir lâlanın terbiyesi altında kaç acemi bulunursa bunlar biribirlerini «Lâladaş» diye çağırırlardı.

LÂLA DESTUR (لالا دستور) [*Sar.*] Saray mensuplarının dar yerlerde biribirlerine rastladıkları zaman geçme müsaadesi yerinde kullandıkları bir tâbirdir. Lâla destur demeyip itip kakarak geçmek saray âdap ve usulüne muhalif olduğu gibi izin isteyene karşı diğerlerinin çekilerek yol açmaması da aynı suretle edebe muhalif bir hareketti.

LÂLA DİVAN ETTİ (لالا دیوان ایتدی) [*Sar.*] Terbiyesine memur olduğu aceminin bilmediği yeni bir şeyi öğretmek için lâlanın tenbihi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aceminin kusurunu düzeltmek maksadiyle lâlanın nasihatine de «Lâla nizam etti» denilirdi.

LÂLA NİZAM ETTİ (لالا نظام ایتدی) [*Sar.*] Terbiyesine memur olduğu aceminin kusurunu düzeltmek maksadiyle lâlanın ettiği nasihat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aceminin bilmediği yeni bir şeyi öğretmek için lâlanın tenbihine de «Lâla divan etti» denilirdi.

LÂLA PAŞA OYUNUNA ÇIKMAK (لالا پاشا اویونه چیقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla hoppalık, yaramazlık, delilik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

LÂLA YÖRGÜÇ AKÇASI (لالا یورگیچ آقچه‌سی) [*Mal.*] İkinci Murat'ın vezirlerinden Lâla Yörgüç Paşa tarafından padişahın müsaadesiyle Anadolu'da kestirdiği paraların adıdır.

LÂLE (لاله) [*Ida.*] Eski zamanlarda esirlerle mücrimlerin boyunlarına takılan bir nevi demir halkanın adıdır.

Üç buçak soysuzun ardında zağarlık yapamam;
Hele hak namına haksızlığa ölsem tapamam.
Doğduğumdan beridir âşığım istiklâle,
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lâle.
Mehmet Âkif

§ [*Top.*] Topun ağzına yakın olan bilezikten feme kadar olan kısmın adıdır. Lâlenin en yüksek olan yerine «Künbet-i lâle» ve bu künbet-i lâle ile zırh arasındaki kavse de «Lâle kavsi» denilir.

LÂLE DEVRİ (لاله دوری) [*Hal.*] Üçüncü Sultan Ahmet (1703 - 1730) devrinde damadı

Nevşehirli İbrahim Paşa'nın teşvikiyle lâle bahçeleri vücude getirilmesi ve bu bahçelerde eğlenceler tertib edilmesi münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Türkler ötedenberi çiçek meraklısı oldukları halde lâleye o zaman fazla ehemmiyyet vermiye başlamışlar, lâle bahçeleri vücude getirmişlerdir.

Tezyinatta da kullanılmış olan lâle için «Sanat Ansiklopedisi» nde (Lâle Maddesi) şu tafsilât vardır:

«Lâle zambak fasilesinden olup soğandan yetişen iri yapraklı bir çiçektir ki muhtelif renk ve şekilde cinsleri vardır.

«Türk tezyinatında kullanılan bu çiçeğin menşei İran olduğu zannedilmektedir. Çok eski zamanlardan beri Türkiyede mevcut olan bu çiçek Hollanda'da yetiştirilmiştir. Bazı müverrihler Türkiyeye lâlenin XVII nci asırda Üçüncü Sultan Mehmet zamanında Nemçe sefiri Schmith Horn vasıtasıyla Hollanda'dan getirildiğini zikretmekte iseler de bazı tarih kitapları da XVII nci asırda Hollanda'dan Türkiyeye getirilen lâlelerin orada terbiye ve ıslah edilerek yetiştirilmiş olduğunu yazmaktadır.

«XVIII inci asırda ve III üncü Sultan Ahmed zamanında bu çiçeğe Türkiyede çok ehemmiyyet verilmişti. O zamanları bütün bahçelerde bin türlü lâle yetiştiriliyordu.

«Lâle meraklıları arasında büyük bir rekabet hüküm sürer ve herkes başkalarında bulunmıyan nadir bir cins lâle yetiştirmekle iftihar etmek isterdi.

«O devrin lâle meraklısı büyük adamları arasında Üçüncü Sultan Ahmed'in damadı ve sadrazamı vezir İbrahim Paşa da vardır.

«İstanbul'daki bir çok sarayların bahçeleri lâlelerle dolu olup bazı geceler bu lâlelerden her çiçeğin altında çerağlar ve kandiller yakılarak şenlikler yapılırdı ki Beşiktaştaki Çırağan sarayına verilen isim de bundan olsa gerektir.

«Şehirde yeni ve hiç görülmemiş bir cins lâle yetiştirenlere bu hususta teşkil edilmiş olan Meclis-i şükûfe tarafından mükâfatlar verilirdi. Her yeni lâleye de yeni bir isim takılırdı. Bir zamanlar bu isimler o kadar çoğalmıştıki hepsini burada zikre imkân yoktur. Belli başlı üç yüzden fazla lâle nev'i vardı. Bir el yazması kitabda (Ahmet Kâmil: Risale-i lâle, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, No. 2707) 558 kadarının ismi yazılıdır. Bunlardan başlıcalarını aşağıya dercediyoruz.

«Niyze-i rümmânî, muhayyir-ül-ukul, gülriz, sahibkıran, pençe, mir'at, zevkbahş, behapirayî, İsmail, revnakbahş, hüseynî, ferahfezâ, subh-i bahar, gülreng-i feyz, işvebâz, âlîkadr, turuncu-siyah, hâletefza, nur-u cenan, zîşan, şevkbahş, âlîşân, cüce moru, mor yusufî, turuncu, uşşak zade, fürûzende, niyze-i sinan, niyze-i gülgûn-u yekrenk, İbrahim bey alı, dilsûz, nazdar, nazende al, ferahengiz, bezmfeza, Ahmet efendi, nahl-i erguvan, gülruhsar, fürug-u âsafî, muattar v.s.

«Kütüphanelerimizde bu lâle cinslerinin şekil ve renklerini gösteren resimli el yazmaları da vardır. O zamanlar lâleye o kadar kıymet verilirdi ki eşi olmayan nâdir bir lâle soğanının beş yüz altına kadar satıldığı olmuştur.

«Lâleye verilen ehemmiyyetin bir sebebi de onun eski harflerle (الله) şeklinde (الله) Allah ismindeki harflerin mevcut olması idi. Bundan dolayı cami, çeşme, mezar gibi dinî binalarda tezyinat olarak çok kullanılmıştı. Türk bezemelerinde lâlenin mühim bir rolü vardır. Türk tezyinatında yüzlerce üslûplanmış şekilleri görülmektedir.

«Edirne'de Selimiye Camii'nin müezzin mahfilini tutan mermer sütunlardan biri üzerinde kabartma olarak baş aşağı yapılmış bir lâle şekli görülmektedir. Bir â'mâ sanatkâr tarafından oyulduğu söylenen bu lâlenin böyle başaşağı çevrik olarak yapılmasına bir mâna atfedilmektedir ki o da eski harflerle lâle (لاله) kelimesi ters okunduğu vakit hilâl (هلال) olur ve bu da Osmanlı devletinin alâmetidir. Bir rivayete göre hilâl yere düştüğü, yani Türk devleti battığı vakit kıyamet kopacakmış ki bundan çıkarılan mâna da hilâlin sukûtu Türk dünyasının sonu olacağı ve bu sebeple cami'in yıkılmamasına ve hilâlin sukut etmemesine dikkat edilmesi lâzım geldiğini ihtar imiş.

«Türklerce lâleye verilen bu ehemmiyyet, Barok uslûbunun Türkiyeye girmesine kadar devam etmiştir. O vakitten itibaren lâle, şeklini değiştirerek baroklaşmış ve büsbütün başka bir şekil almıştır.»

Gene «Sanat Ansiklopedisi» nde bu devir için (Lâle devri maddesi) şu tafsilât vardır: Üçüncü Sultan Ahmet zamanında gerek yaşayışta ve gerek sanatta husule gelen değişiklik o devre bir hususiyet vermişti. Bu hareketin başında padişahın veziri ve damadı olan İbrahim Paşa bulunuyordu. İbrahim Paşa memlekette yeni bir sanat zevki uyandırmak ve Avrupa ile teması kuvvetlendirerek bir rönesans vücuda getirmek istiyordu. Fakat bu hareketle İstanbul'da bir zevk u sefâ havası yarattı ve bu da 1143 isyaniyle nihayet buldu. İşte hicrî 1130 dan 1143 e kadar süren (M. 1718 — 1730) bu sefahat devrine, o zamanları lâleye verilen

ehemmiyyet dolayısiyle lâle devri denilmiştir. Sanatta bu devir, her tezyinata lâlenin mebzulen girdiği bir devirdir ki baroka takaddüm eder. Bu devir mimarisinde de klâsikten ayrılmağa başlandığı görülür.»

LÂL EFŞAN (لعل افشان) [*San.*] Divan-ı celisinde harekelerden sonra gayet ince olmak üzere toz halinde serpilen lâ'l'in adıdır. Bu serpmeler fırça ile yapılırdı Altınla yapılana «Zer efşan» denilirdi. Çivitle yapılanlar da vardı. Lâ'l; kırmızı boya, efşan da Farsça saçıcı, serpici demektir.

LÂLE HALATI (لاله خلاطی) [*Bah.*] Filika dümenlerinin dalgalı havalarda iğneciklerden fırlaması ihtimaline karşı denizlere kaptırılmaması için dümen yelpazeleri üzerine açılmış deliklerden geçirilen ve çımaları kıç omuzluklarından içeri alınarak alabandalara bağlanan savlolara verilen addır.

LÂLE KAVSİ (لاله قوسی) [*Top*] Topun künbed-i lâle (lâlenin yüksek yeri) ile zırh arasındaki kavse verilen addır.

LÂLELİK (لاللك) [*San.*] Lâle koymıya mahsus gülâpdan şeklinde ağzı genişçe kabın adıdır. Altından, gümüşten başka saksunya, billûr, Beykoz, çeşm-i bülbülden olanları da vardı.

LÂMBESA (لامبه‌سا) [*Bah.*] Anaserenlerin aşağı yukarı hareketleri esnasında direklerde bulunan demir çemberlerin serenleri zedelememesi için direklerin prova tarafına ve çemberler üzerine vurulan tirizlere verilen addır. Buna «Seren tirizi» de denir.

LÂMELİF ÇEVİRMEK (لامالیف چویرمك) [*Hal*] Mecaz yoluyla dönüp dolaşmak, gezmek, devretmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski yazıda bu harfin şeklinden dolayı bu tâbir meydana gelmiştir.

LÂMİ CİMİ YOK (لامی جیمی یوق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla kat'î, değişmez, itiraz olunmaz, kabulü icabeder yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

LANDO (لاندو) [*San.*] Üstü önden ve arkadan açılıp kapanır, körüklü geniş araba nevilerinden birinin adıdır. Fransızca Landeau' dan alınmadır. Halk arasında landon şeklinde kullanılan bu araba fayton ve kupalara nazaran daha ağır ve gösterişli idi.

LAPÇİN (لاپچین) [*Kıy.*] Ayağa geçirildikten sonra gaytanla bağlanan mest adıdır.

LAS MEMLEKETİ (لاس مملکتی) [*Coğ.*] Eskiden Sırbistan hakkında kullanılır bir tâbirdir.

LATA (لاطه) [*Kıy.*] İlmiyye ricalinin cübbe üzerine giydikleri üstlüğün adıdır. Pardesü makamında kullanılırdı. Yalnız çuhadan barutî, siyah ve koyu renkli olurdu. Üst tarafı alaturka setreye benzerdi. Setre gibi bunun da iki santim kadar yakası vardı. Kolları da setre kolu biçiminde idi. Daha geniş kollu olanları da vardı. Bunlara «Babayâni» adı verilirdi. Setre kollu biçimindekileri gençler, babayâni olanları da yaşları nisbeten ilerlemiş olanlar giyerlerdi. Üst tarafı kabarık durmak için göğüs kısmına telâ konurdu. Topukların hizasına gelecek kadar uzundu. Giyildiği vakit etekler hafifce birbiri üzerine binerdi.

Rütbelerinin müsadesizliği hasebiyle «Biniş» giymek salâhiyyeti olmıyanlar şeyh - ül - islâmın huzuruna lata ile girerlerdi.

Hususî bir yere gidildiği zaman çıkarılır, cübbe ile oturulurdu. Resmî yerlerde ise lata ile oturulurdu.

LÂTİFE-İ İNSANİYYE (لطیفهٔ انسانیه) [*Sof.*] Kalp tesmiye edilen nefs-i natıkadan ibarettir. Hakikatte ruhun nefse karip bir mertebeye tenezzülüdür. O tenezzülde nefs, bir cihetle kendisine diğer bir veçhile ruha münasebet peyda eder. Veçh-i evvele sadır, veçh-i saniye fuad tesmiye olunur.

LÂÜBALİ (لاابالی) [*Sof.*] İlişiksiz, kayıtsız, çekinmez demek olan bu kelime sofiye ıstılahı olarak (Istılahat-ı Meşayih) de şöyle izah edilmiştir :

«Lâübali ve rind deyu ol sâlik-i âşıka derler ki temayüz-i ef'al ve sıfat kaydından ve vâcip ve mümkün rüyetinden halâs bulmuştur ve eşyanın ef'al ve safahatını hakkın ef'al ve sıfatı bilmiştir. Ve hiçbir sıfatı kendine ve gayriye mensup tanımaz. Bu makamın nihayeti makam-ı fenadır. Bu göne lâübaliye harabatî lâübali dahi derler. Ve zâhiri melâm ve bâtını selim kimseye de lâübali derler ki melâmiyye taifesinin sıfatıdır. Bundan murad sıfat-ı zâhiriyye ile mukayyet olmayup sıfat-ı kalbiyye levazımını istihzara çalışandır.»

Lâübali idi ahbap ile surette veli
Mahrem-i encümen-i sohbet idi mânada
Lâmi'

LAZ KALPAĞI (لاز قالپاغی) [*Ede.*] Eskiden giyilen serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Eşkinciler yeşil renkli laz kalpağı giyerlerdi.

LEB DEĞMEZ (لب دکمز) [*Ede.*] Huruf-ı şefeviyye (dudak harfleri) denilen sesli harflerden sonra okunmaları dudakların değmesi ile kabil olan «b, p, i, m, v» harfleri bulunmıyan manzumeye verilen addır. Leb; Farsça dudak demektir. Mevlevî şeyhi rahmetli Remzi Dedenin aşağıdaki gazeli buna örnek teşkil eder;

Tarik-i aşka gir ehl-i Hüda ol
Gönül; gel lâyık-ı her itilâ ol
Dilersen dehrde âzâdeserlik
Garur u câhı terkeyle geda ol
Sakın izhardan ağyâre hâlin
Yine sen derdine çâre resa ol
Cidal-i kal ü kile yok nihayet
Rical-üllah ile hâl âşina ol
Çekil gayretle uzlet köşesine
Aziz ol, derd-i şöhretten cüdâ ol
Dokunmaz leb lebe Remzi okurken
Dehan-ı dilbere nükte nüma ol

Leb değmez manzume söylemeğe asıl saz şairleri arasında ehemmiyyet verilirdi.

LEB-İ DERYA (لب دریا) [*Hal.*] Deniz kenarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski tapu kayıtları ile vesikalarda geçer.

LEDÜN (لدن) [*Sof.*] Gayb ilmi, İlâhî esrara ıttıla' kesbettiren ilim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Elmalı'lı Hamdi Yazır «وعلمناه من لدنا علما» âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 4, s. 3261) hassaten sofiyenin üzerinde çok durdukları bu tâbir için şu tafsilâtı veriyor:

«Ledün, «inde» gibi bir zarftır. «من لدنا» lisanımızda nezdimizden veya tarafımızdan demek gibidir. Ve görülüyor ki «من لدنا» ilmin değil talimin kaydıdır. Mamafih talimin ledünniyyeti ilmin de ledünniyyetini müstelzim olmaz değildir. Şüphe yok ki bütün Enbiyanın ilmi taraf-ı İlâhiden vahy ü talim olmak itibariyle ledünnîdir. Fakat burada dikkate şayandır ki «وعلمناه من لدنا علما» kaydiyle Hızır'a talim e'ilmiş olan ilim, Musa'nınkinden bambaşka bir ilim, yani ulûm-i ledünniyyeden bir ilm-i mahsus olduğu anlatılmıştır ki âyetteki kıssalar karinesiyle müfessirîn bunu «ilm-ül-guyub ve esrar-ı ulûm-i hafiyye» diye tefsir etmişlerdir. Tâbir-i ahar ile demişlerdir ki: Musa'nın ilm-i marifeti ahkâm ve zâhir ile ifta, Hızır'ın ilmi ise, bevatîn-i umura marifet idi. Sahih-i Buhari'de mervidir ki Hızır «ya Musa demiş, ben Allahın ilminden bana talim ettiği bir ilim üzereyim ki sen onu bilmezsin, sen da Allahın ilminden sana talim ettiği bir ilim üzeresin ki ben onu bilmem». Bu suretle ilm-i ledünnî tâbiri bu ilm-i mahsusta bir mâna-yi ehas ile ıstılah olmuştur ki buna ilm-i hakikat ve ilmi-bâtın dahi denilmiş ve sofiyye, bu kıssaya bir hüccet olarak tutunmuştur. Hâsılı ilm-i ledünnî cehd-i fikrî ile istihsâl olunamayıp taraf-ı Haktan mevhibe i mahza olan bir kuvve-i kutsiyenin tecellisidir. Eserden müessire, vicdandan vücuda doğru giden bir ilim değil, müessirden esere, vücuttan vicdana gelen bir ilimdir. Nefsin vâkıa geçişi değil, vakıın nefiste taayyünüdür. Doğrudan doğruya bir keşiftir. Fakat ledünnî tâbiri bunun bilhassa esrar-ı Hakka ait olanında daha ziyade ıstılah olmuştur. Lisanımızda da bir işin ledünniyyatı demek bâtınındaki gavamız ve esrarı mânasında mütearreftir. Bu kıssada ilim için taharri ve sefere bir tertip delili ve mamafih ilm-i ledünnînin ceht ü taleple kesbi kabil olmadığını ifham vardır»

LEFF Ü NEŞR (لف ونشر) [*Ede.*] Evvelce söylenenleri tamamlıyacak surette sonradan söylenen şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Evvelki ve sonraki lâfızlar sırasiyle getirilip getirilmemesine göre «müretteb» ve «gayr-i müretteb» olarak ikiye ayrılır.

Bir tabii levha-i garrada görmek istiyen
Şâirane hüsn ile aşkın niyaz ü nâzını
Dille dildarın temaşa eylesin mehtâpta
Nazra-i âmâlini, çeşm-i tegafülsazını

Kıt'asının birinci beytinde gayr-i müretteb bir leff ü neşr vardır. Çünkü evvelâ (hüsn ü aşk) zikredilmiş, sonra (niyaz ü naz) kelimeleri iradolunmuştur. Maksat ise «aşkın niyazı» ve «hüsnün nazı» dır. Eğer:

Şâirane aşk ile hüsnün niyaz ü nâzını

denilmiş olsaydı müretteb olurdu.

İkinci beyitte ise müretteb bir leff ü neşr vardır. Çünkü: Evvelâ (dil) ve (dildar) kelimeleri söylenmiş, sonra (nazra-i âmâl) ve (çeşm-i tegafülsaz) terkipleri getirilmiştir:

Yenişehirli Avni Beyin:

Bâran değil, şafak değil, ebr-i seher değil
Göz yaşıdır, ciğer kanıdır, dûd-i âhır

beytinde güzel ve müretteb leff ü neşr vardır.

LEĞEN İBRİK (لگن ابریق) [*San.*] El ve yüz yıkamağa, abdest almağa mahsus leğenli ibrik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Leğenin çamaşır yıkamağa ve saireye mahsus olanından başka bir de el ve yüz yıkamakta kullanılan nev'i vardır ki buna «el leğeni» adı verilir. Geniş kenarlı büyücek ve çukurca, aynı zamanda kapaklı olan el leğeninin muhtelif madenlerden, hattâ gümüş ve altından yapılanları da

vardır. İbrik de ayni madenden yapılmak suretiyle bir kül teşkil ederdi. Eski ailelerde ve müzelerde bulunan bu türlü leğen ibriklerin işlemeli ve çok kıymetlileri vardır.

LENGER (لنگر) [*Bah.*] Gemilerin limana girdikleri vakit bir yerde durmak için denize a ttıkları demir hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Mevc-i tig-i lücce-i nusrat ki oldu rûnümun
Daldı derya-yı muhit-i hayrete lenger gibi
Sâbit

§ [*San.*] Kenarı yayvan, büyük sahana da lenger denilir. Farsça'da lenger-i imaret; tekke, hânikah yerinde de kullanıldığı için örtülü yerlerde fukaralarla dervişlere yedirilen yemeklerin konulduğu kaplara lengerî denilir. Türkçe'de nisbet ya'sı kaldırılarak yalnız lenger denilmektedir.

LEŞ (لش) [*Tul.*] Koşarken yolda şişen, şişerek yolda kalan tulumbacılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Leş; ölmüş hayvan yerinde kullanılan Farsça lâşenin hafifletilmişidir.

§ [*Bah.*] Batmış gemiye leş denir.

LEŞ BAĞI (لش باغی) [*Bah.*] Erişilmesi kabil olmıyan veya su üzerinde bulunan eşyanın üzerine atıp çekmekte kullanılan ve çekildikçe sıkılacak vêçhile tertip olunan bağın adıdır.

LEVAMİ' (لوامع) [*Sof.*] Parıldıyan, parlak şey mânasına gelen lâmia'nın cem'i olan bu Arapça kelime sofiye ıstılahı olarak zayıf olmakla beraber temiz nêfs sahiplerinden ilkin beliren parlak alâmetler demektir. Hayalî olarak his olunan bu parlaklıklar müşterek hisse aksetmek suretiyle vuku bulduğu için âdeta zâhirî havas ile müşahede şeklini alır. Güneşin, ayın, yıldızların etrafı aydınlatan nurlarına benziyen bu parlaklıklar yeni müntesibin de etrafını aydınlatır. Levami' ya kahr ve vaid nurlarının galebesiyle vuku bulur, humrete mâni olur, yahut lütf u va'd nurlarının galebesiyle hâsıl olarak nur-ı İlâhî'nin parlaklığına meylettirir.

LEVENDANE (لوندانه) [*Hal.*] Levende yakışacak surette, kabadayıvâri, gösterişli eda yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Çık levendane dolaş köşelerin gülzarın
Medet ey serv-i revan bozma medet reftarın
Paymal olmada ümmidi Nedim-i zarın
Ayagın sakınarak basma aman sultanım!
Ndim

LEVEND-İ RUMİ (لوند رومی) [*Bah.*] Yelkencilik devrindeki donanmada çalıştırılan hıristiyan silâhlı neferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i müslimlerin bu işte kullanılmaları nâdirdir. Onlar daha ziyade kürek çekme hizmetini görürlerdi.

LEVENT (لوند) [*Ask.*] Eskiden bahriyede kullanılan askerlerin bir nevine verilen addır.

Venediklilerin şark ehalisinden istihdam ettikleri askere İtalyanca şark mânasına olarak verdikleri (Levantino) dan alınmadır. Farsça nefsin havasına tâbi olup serbest tavr u hareketle geçinen tenbel, işsiz, zendost, ayyaş, kabadayı mânalarına gelir.

«Bürhan-ı Kaatı'» da «Levent; Bikâr, kâhil, tenbel, zâni, ayyaş mânasınadır. Fahişe ve midihet ve mef'ule derler. Pişekâr mânasınadır ki şakirt ve hizmetkâr, saraydar, ırgat makulesi kimselerdir. Istılahta ol serheng-i bî ferhenge dinür ki derununda havf-ı Hüdadan ve hayadan eser olmayup bî bâk ve bî perva halka itâle-i dest-i taaddi ve emvallerin indinde mübah addiyle beğendiği gibi alup kat'a insaf ve mübalât eylemiye» suretinde tarif olunuyor. «Kamus-u bahri» de «Levent: Âsar-ı sâlifede Araplardan sonra Osmanlı gemicilerine «Levent» ve yahut «Levendat-ı Bahriyye» denilmişti ki Venediklilerden me'huz) idi. «ifadesi görülüyor.

« Müze-i Askeri Rehberi »nde (numara - 2, sayfa 54)» «Leventler: Sevahildeki bazı sancaklardan teşkil kılınmış olan Kaptan Paşa eyaleti yerli kulu asakiri kabilinden ve sancak beyleri tarafından istihdam olunan efrat idi. İnzibat ve asayiş-i mahalliyi temin ve icabında sefâin-i harbiyyeye de muharip asker olarak terfik edilirlerdi. Rum milletine mensup olan leventlere «levend-i Rumî» denilirdi.» izahatı vardır.

Levent tâbiri Kanunî Kanunnamesinde (sayfa 9) serbaz, yaramaz, hırsız yerinde kullanılmıştır: «Eğer her söz malûm olup ol dahi bir kimesne için şerikimdir dese ve ol kimesne levent ve müttehem ise işkence ideler eğer müttehem değil ise mücerret hırsız sözüyle işkence etmiyeler.»

Hammer (Atâ Bey Tercümesi, cilt 1, sayfa 212 haşiyesi) nde Levent kelimesinin (Levées asker tahriri kelimesinden mehuz) olduğunu, Müverrih Âlî'nin bu kelimeyi Biga'yı ele geçirenler hakkında istihkara şayan bir takım makamında olarak kullandığını ve Katalanlıların o zaman bu halde bulunduğunu beyan ediyor. Bunu kaydeden Âtâ bey yine o sayfa haşiyesinde diyor ki: «Levent kelimesi - Eski Osmanlı şairlerinin (Şehlevent) gibi teveccühe delâlet eden tâbirler hilâfına olarak - iyi bir mânaya

gelmediği, hali'-ül-izar demek olduğu Bürhan' dan anlaşılır. Fakat Farisiye Avrupa lisanlarından mı, yoksa o lisanlara Farisîden mi intikal etti. İkinci suret akva gürünüyor ve bu halde (Levées) kelimesinden alınmış olması doğru addolunamaz.»

«Lütfi paşa tarihi» nin tab'ına bakmış ve kıymetli haşiyeler ilâve etmiş olan Âlî bey (sayfa 415 haşiyesi) bu münasebetle şu satırları yazmıştır: «Esfar-ı bahriyye-i Osmaniye, cilt - I, sayfa 151 kadimen süfün-i hümayunda müstahdem tüfekci neferatına alem olan «Levent» lafzı dahi «Levanti» den muharref olup, yine İtalyan lisanından ahzedilmiş ve halkımız beyninde istimali şüyû bulmuştur. «Levant» İtalyan lisanında şark mânasına olup, Venedikliler kendilerine nisbetle şark tarafında bulunan Hırvatlık ve Arnavutluk sahillerini zaptederek ol havali ahalisinden gemilerine tahrir ve tedarik eyledikleri cenkçilerine yine «Levanti» tâbir eylemişlerdir ki, şarklı demektir. (Muahharen Devlet-i Aliyyede donanma umuru muhtel olarak mar-üz-zikir levent namiyle bahriye hizmetinde müstahdem olan sancaklar asakirinin ekserisi bir işe yaramaz olduklarından başka Anadolu içlerine yayılarak pek çok hasarata ve türlü edepsizliklere de cesaret etmiye başladıklarından bunlar bir aralık ayrıca bir ocak şekline konulup, bazı askerî hizmetlerde istihdamlarına çare aranılmış ise de bir veçhile rabıta ve intizam tahtına girmedikleri cihetle uzun müddet şer ve şûrlerinden ahali rencide ve hasardide olmuşlardır. İşte Asya'nın bazı taraflarında Levent namının arsız ve namussuz ve bâği makamında istimali yukarıda izah edildiği gibi leventlerin şöhret-i şakavetleri bütün Asya'ya münteşir olmuş idüğünden naşidir). «Deniliyor ki muterize dahilinde (parantez içinde) bulunan kısım Cevdet Paşa'nın tarihinde (cilt 5, sayfa 111) den alınmıştır.»

Bu tâbir eski tarihlerde de (Lütfi paşa tarihi, sayfa 615) aynı makamda kullanılmıştır: «Budin'e gelindikten sonra Osturgun'a sabıkta Budin'e tâbî iken Budin'den yüz çevirip Beç kıralı Ferend Nanuş nam mel'une tâbi olup Ferend Nanuş dahi ol hisara hayli âdem gönderüp zaptettirdi ve Beç dolaylarından ve sair yerlerde kande hâ[illegible]zade vē levent kâfir var ise gelüp Osturgon'da durak olunup gâh-ü bigâh Budin'e seğirdüp ve dolayında olan müslümanlardan buldukların mecal vermeyüp öldürüp ve espabın ve davarın alup giderlerdi.»

Leventler «Kaptan paşa eyaleti» denilen eyaletin Beylerbeyi ve Sancak beyi tevabiinden olup donanma denize çıktıkça icabeden harp sınıfı efradı bunlarla ikmal olunurdu.

Bundan başka sahillerdeki beylerbeyilerle sancak beyleri de bu namla adamlar istihdam etmişler ve bunlardan kapısız kalanlar dâhilde bulunan eyalet ve sancaklara gidip oralarda kapulanarak süvarilikte istihdan olundukları cihetle «Levent süvârisi» namını almışlardır.

Gerek sahillerde ve gerek dâhilde istihdam olunan leventlerin mürur-i zamanla intizamları muhtel olarak işe yaramamıya başladıklarından rağbetten düşmüş ve kapı değiştirmiye alışanların kapısız kalanları çapula koyuldukları cihetle memlekete zararları dokunmuştur.

Bir aralık Ruslara karşı Karadeniz sahilinin muhafazaya alınması lüzumu hasıl olunca hem halkı bunların şerrinden kurtarmak ve hem de bu suretle bir fayda temin edilmiş olmak üzere kapısız kalanlar toplanarak Beyoğlunda Şişli'nin ilerisindeki «Levent çiftliği» denilen yere yerleştirilmişlerdir. Burada kışla yapılmış ve kendileri daimî asker gibi kullanılmak istenilmişti. Bu çiftlik bundan dolayı o namı aldı.

1186 (1772) de büsbütün lağvlarına karar verilerek İstanbul civarındakiler başka hizmetlere alındıkları gibi Levent namıyle adam istihdam etmemeleri hususu da eyaletlere tebliğ olundu. Bu suretle devlet teşkilâtından bu tâbir kaldırılmış ve fakat onların cür'et ve cesaretinden ve daha ziyade de endamlarının tenasübünden dolayı «Levent gibi delikanlı» tâbiri halk dilinde kalmıştır.

Leventler arkalarına sarı harçlı yeşil renkte bir yelek, bacaklarına kısa şalvar giyer, külâhlarına yemeni sararlardı. Bellerine kuşak sardıkları gibi kuşaklarına birer bıçak da sokarlardı. Dikiş yerleri kırmızı harç ile tezyin edilen yağmurlukları kırmızıya boyanmış keçeçeden ve başlıklı idi.

Butane gamzesi serceşmedir o hunrizin
Silâh-ı gam kuşanup biz dahi levent oluruz.
Sâbit

LEVENT GİBİ DELİKANLI (لوند كبي دلي‌قانلي) [*Hal.*] Endamları mütenasip (düzgün vücutlu) olan gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden levent adıyle kullanılan asker takımının bu türlü adamlar olmaları bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

LEVENT KÜLÂHI (لوند كلاهي) [*Kıy.*] Leventlerin giydikleri başlığın adıdır. İtalyan baratalarına benziyen bu külah kırmızı, ortası geniş, tepesi düğmeli, üzeri dilimli idi. Üstüne yemeni sarılırdı. Eskiden giyilen diğer külahlar şunlardı: Hasahur külahı, çavuş şep külahı, zülüflü külahı, helvacı külahı, aşçı külahı, rençber külahı, softa külahı, hırsız gece külahı, çıngıraklı külah.

LEVENT PALANGASI (لوند پالانقه‌سی) [*Bah.*] Lumbar kapaklarını kaldırıp indirmek için yapılan donanıma verilen addır.

LEVENT SÜVARİSİ (لوند سواریسی) [*Ask.*] Sahillerdeki beylerbeyilerle sancak beylerinin gemilerde levent adıyle kullandıkları askerlerin kapısız kalanlarından iç eyaletlere gidip orada süvarilikle kapılananlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bütün bütün bozularak kapısız kalanların çapulculuğa koyulmaları 1186 (1772) de temamen ortadan kaldırılmalarına sebep olmuştur.

LEVH (لوح) [*Sof.*] Düz sayfa, üzerine yazı yazılan düz şey demek olan levh sofiye ıstılahı olarak kitab-ı mübin ve nefs-i külliye yerinde kullanılır. Levh dörttür. 1 — Levh-i kaza, 2 — Levh-i kader, 3 — Levh-i nüfus-u cüz'iyye-i semaviyye, 4 — Levh-i heyûlâdır. Bunların sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahları şöyledir:

«Levh-i kaza; mahv ü isbata takaddüm eden levh-i akl-ı evveldir. Levh-i kader; akl-ı evvel küllüyyatını tafsil ve külliyyat esbabına taalluk eden nefs-i natıka-i külliyye levhidir. Buna «Levh-i mahfuz» dahi denir. Nefs-i cüziyye-i semaviyye levhinde ise bu âlemde mevcut olan her şey şekliyle, heyetleriyle miktariyle nakş olunmuştur.

Buna «semâ-i dünya» dahi denir. Bu levh, hayal-i âlem mesabesindedir. Levh-i evvel, ruh-u âlem, levh-i sâni; kalb-i âlem mesabesinde olduğu gibi. Levh-i heyûla; âlem-i şehadette mevcut sûveri kabil olan levhtir.»

LEVHA (لوحه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kitap başlıklarına verilen addır. Buna «Başlık», «Serlevha» da denilir Kitap başlıklarının sade yapılmışlarına «düz levha», kubbe şeklinde olanlara «Kubbe levha» ismi verilir.

Hüsn-ü hatla (güzel yazı) yazılan ve çerçevelenerek duvara asılan yazılara da «levha» adı verilir. Bu yazıların küçüklerine «kıt'a» tâbir olunur.

LEVHA ARKASI (لوحه آرقه‌سی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazma kitapların ilk sayfalarında daire şeklinde yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

LEV HAŞALLAH (لو حشالله) [*Hal.*] Tâzim ve âferin yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Aslı Allah ırak eylemesin vahşet vermesin demek olan (lâ evhaşallah) ise de divan edebiyatı şairleri tarafından hafifletilmişi olan lev haallah suretinde kullanılırdı.

Bârik Allah zehi devlet-i feth ü nusret
Lev haşallah zehi âtifet-i Hay-yi Kadir
Nef'î

LEVHATEYN (لوحتين) [*San.*] Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılıp kapanır iki kanat şeklinde çift safihalara verilen addır. Buna «Deffeteyn» de denilir. Bunların üzerine dinî ve timsalî resimler yapılırdı. Fildişinden olanları da vardı. Bazıları büyük kitaplara kap hizmetini görürdü.

LEVH-İ MAHFUZ (لوح محفوظ) [*Fık.*] Âlem-i ulvîde (ulvî âlem) olmuş ve olacak şeyleri havi bulunan levh-i lâhûtî yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lügati»nde izahı şöyledir: «Yedinci kat göğün fevkinde bulunan bir cisim ki üzerinde bugüne kadar olan ve bundan sonra vukuu muhakkak bulunan şüûn ve havadis yazılıdır; üzerinde Kur'anın yazılı olduğu levha.» Sofiye ıstılahı olarak da Kitab-ı Mübin ve nefs-i külliyye demek olan levhin dört kısmından ikinci kısmını teşkil eden levh-i kaderdir ki bunda levhin birinci kısmı olan levh-i kaza'nın külliyyatı tafsil üzere bulunur ve esbabına taalluk eder.

Böyle zaptetmiş görüp evsaf-ı âlîşanını
Levh-i mahfuz-i Hüdadu hâme-i mu'ciz beyan
Kâzım Paşa

LEVS-ÜL-KATL (لوث القتل) [*Fık.*] Katille müttehem olan şahısta katlin nişanesi yahut maktul ile aralarında zâhir bir adavet (âşikâr düşmanlık) bulunması gibi alâmet ve karine yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hale beyyine-i zaife denir. Levs; pislik, murdarlık demektir.

LEYLE-İ BERAT (ليلهٔ براءت) [*Fık.*] Arabi aylarından şabanın on beşinci gecesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (انا انزلناه فی لیلة مبارکة) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 5, s. 4296) müfessirlerin çoğunun kavlince bu mübarek gece Kadir gecesidir dedikten sonra şunları ilâve ediyor:

«İkrime ve daha bazıları ise şabanın yarısı gecesi demişlerdir. Keşşaf tefsirinde der ki: Leyle-i mübareke leyle-i Kadir'dir. Bir de denildi ki şabanın yarısı gecesidir ki bunun dört adı vardır. Leyle-i mübareke, leyle-i berat, leyle-i sakk, leyle-i rahmet ve denildi ki bununla leyle-i kadir arasında kırk gün vardır. Leyle-i berae ve sakk tesmiye olunması hakkında da denilmiştir ki haraç tamamen alındığı vakit onlara beraetlerini nâtık bir sakk (bir senet, makbuz) yazıldığı gibi Allah ü Taâlâ da bu gece mâmin kullarına beraet yazar.

Hamdi Yazır buna yazdığı haşiyede diyor ki:

«Bunun için lisanımızda berat gecesi diye mâruf olmuştur ki hem beraet muhaffefidir, hem sakk mânasına gelir.»

Rahmetli Hacı Zihni Efendi «Kitab-üs-salât» da (sayfa 387) şabanın on beşinci gecesini yazdıktan sonra şöyle diyor:

«O mübarek gece senelik, cuma gecesi haftalık, kadir gecesi de ömürlük günahı mükeffir (yok edici) dir. Bu gece ertesi senenin acâl, ihya, erzak, i'zaz gibi umurunun takdir olunduğu gecedir. Hak Celle ve alâ onun hakkında (فيها يفرق كل امر حكيم) buyurmuştur. O mübarek gecede Cenab-ı Hak bayri sah eder yani yağmur gibi yağdırır.

«Beş gece vardır ki onlarda dua merdut olmaz (geri çevrilmez): Cuma gecesi, recebin ilk gecesi, şabanın yarısının gecesi, ramazan bayramı gecesi, kurban bayramı gecesi.

«Bir hadis-i şerifte «beş geceyi ihya edene Cennet vâcip olur: Terviye gecesi, (Arabi aylarından zilhiccenin sekizinci gecesi), arife gecesi, ramazan bayramı gecesi, kurban bayramı gecesi, şabanın yarısının gecesi» buyurulmuştur. Yine Peygamberimiz Efendimiz buyurmuşlardır ki şabanın nısfı olduğunda gecesini kaaim ve gündüzünü sâim olun. Zira o gecenin güneş batarken Hakkın emri nâzil olup güneş doğuncıya kadar «müstagfir yok mu ki mağfiret edeyim. Müsterzik yok mu ki merzuk edeyim» diye nida vâki olur. Kezalik Cenab-ı Peygamber şabanın yarısı gecesi ve iki bayram gecesi kaaim olanın kalbi kulûbün meyyit (ölü) olduğu gün meyyit olmaz, buyurmuşlardır.

«Kıyamın mânası gecenin kısm-ı âzamında (büyük kısmında) alâ kavlin bir saatinde taatla müştegil olmaktır; Kur'an yahut Hadis okur, yahut bunları dinler veya tesbih eder veyahut salât ü selâm çeker.

«İbn-i Abbas'tan mervidir ki kıyam-ı leyl iki bayram gecesini ihya etmekte olduğu gibi yatsı namazını cemaatle kılmak ve sabah namazında dahi cemaat azminde olmaktır. Peygamber Efendimiz buyurmuşlardır ki «Yatsıyı cemaatle kılan gûya ki nısf-ı leyli kaaim olmuştur ve subhı cemaatle kılan gûya ki bütün geceyi kaaim olmuştur.» Bunu İmam-ı Müslim rivayet etmiştir.»

Elektrik tesisatı yapılmadan evvel geceleri yakılmak üzere şabanın on dördüncü günü camilere mum götürülürdü. «Berat mumu» denilen bu mumların ufakları olduğu gibi birer kilolukları, hattâ şamdanlarda yanan daha büyükleri vardı. Ağaçtan sehpalar üzerinde beşer ve daha ziyade kilolukları da olurdu,

LEYLE-İ KADİR (ليلة قدر) [*Fık.*] Kadir gecesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Leyl; Arapça gece, leyle-i kadir de şeref gecesi demektir. Bak. Kadir gecesi.

Kadir gecesi

Ne ülvi kudretin var ey mukaddes leyle-i nevvar
Senin nurunla bâb-ı Hakkı bulmuş âlem-i devvar.
Senin nurun ki Haktan en muallâ bir inayettir,
Saadetler saçan bir mihr-i tâbân-ı hidayettir.
İner gökten melekler, ruhlar ba ruhsat-ı Mevlâ,
Ulüvv-i kadrinin bürhanıdır tebcil-i «ألف».
Muhammed Mustafa şâdoldu Allahın kelâmiyle,
Cihan tâbân olurken leyle-i kadrin selâmiyle.
Yanıp Peygamberin ruhunda bir mehpare-i iman
Bütün ezlâmı pür nur etti nur-i lem'a-i Kur'an.
Bu akşam leyle-i inzalidir ferman-i Yezdanın,
Ne mümkün vasf-ı şanı leyle-i kadr-i muallânın.
Bu akşam cezbe-i vahdetle ruh-ı âsüman ağlar,
Bu akşam ra'şe-i tevhid ile lerzân olur dağlar,
Bu akşam lûtf-i Bâri sine-i nalânı şad eyler,
Seraser mağfiret ebvabını Mevlâ küşad eyler.
Huzurundan niyaz-ı afve geldim bin günahımla,
Kerem kıl, kurtar Allahım boğuldum zehr-i âhımla
İlâhî kalb-i zârımadan taşan feryad için rahm et,
Gözüm dergâh-ı ihsanında, gönlüm sail-i rahmet,
İnayet kıl dil-i biçare artık kâmran olsun,
Cemal-i izzetin ruhumda nur-ı cavidan olsun.

Dr. Ali Ridvan Unar

§ [*Sof.*] Sâlikin tecelli-i hassaya nâil olduğu gece yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Sâlik mahbubuna olan nisbeti sebebiyle kendinin kadrini, rütbesini anlar. Yine sofiyeye göre sâlikin bu suretle mazhariyyeti ayn-ı cem makamına vusûlünün iptidasıdır ve bu makam marifetullaha vâsıl olanlara mahsustur.

Her gece kadr olsa kadrin kadri olmazdı şeha
Her hacer cevher olaydı cever etmezdi beha.

Lâ

LEYLE-İ MİʿRAÇ (ليلة معراج) [*Fık.*] Miʿraç gecesi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan miʿraç; merdiven, çıkacak yer demektir. Miʿrac-ün-Nebi ise Cenab-ı Peygamberin Arabi aylarından recep ayının bir gecesinde ulvî âleme uruç (göğe çıkmak) buyurmaları suretiyle vâki ve zâhir olan mucizelerinden biridir. Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır İsra sûresini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 4, s. 3145) şu tafsilâtı vermiştir:

«Buharî ve sairede sahih rivayetlerle rivayet olunduğu üzere Aleyh-is-salât ü vesselâm Bürak ile Beyt-ül-Makdis'e vardıktan sonra sahradan semaya uruç ettirildi, herbirinde en-

biyadan biriyle görüştü, nice nice melekler gördü. Cennet ve Cehennem'in ahvaline muttali' oldu, Sidre-i müntehayı geçti, Melekût-i İlâhiyyeden birçok acaibat müşahede etti Nihayet beş vakit namazın farziyyeti emriyle aynı gecede avdet eyledi (Bundan önce farz olarak yatsı ve sabah namazlarını kılıyorlardı). Sabahleyin mescide çıkıp Kureyşe haber verdi. Taaccüp ve inkârdan kimi el çırpıyor, kimi elini başına koyuyordu. İman etmiş olanlardan bazıları dönüp irtidat etti, birtakım rical Ebubekir'e koştular «Eğer o, bunu söylediyse şüphesiz doğrudur» dedi. «Onu buna karşı da mı tasdik ediyorsun?» dediler. O da «Ben onu bundan eb'adında tasdik ediyorum, sabah akşam sema haberini yani Nübüvvetini tasdik ediyorum» dedi. Bunun üzerine Sıddik tesmiye edildi. Kavmin içinde Beyt-ül-Makdisi o zamanki haliyle bilenler vardı. Bunlar evsaf ü ahvaline mütaallik sualler sordular, tarifini istediler. Derhal Resulüllaha Beyt-ül-Makdis tecelli ettirildi. Ona bakip tavsif ediyordu. Gerçi tavsifinde isabet etti dediler, sonra haydi bakalım bizim kervanı haber ver, o, bizce daha mühimdir, onlardan bir şeye rastgeldin mi? dediler. «Evet, filânların kervanına rastgeldim, « Rehva » da idi, bir deve yitirmişler, arıyorlardı, yüklerinde bir su kadehi vardı. Susadım. Onu alıp su içtim ve yine yerine koydum, geldiklerinde sorun bakalım kadehte suyu bulmuşlar mı?» buyurdu. Bu da diğer bir âyettir dediler, sonra adetlerini, yüklerini, hey'etlerini sordular. Bu kerre de kervan temessül ettirildi ve sorduklarının hepsini haber verdi ve buyurdu ki: «İçlerinde falan ve filân, önlerinde bir cemel-i evrak yani karamtık beyaz bir deve üzerinde dikilmiş iki harar olduğu halde filân günü tulu-ı şems ile beraber gelirler». Binaenaleyh bu da diğer bir âyettir dediler ve o gün bir hızla Seniyye'ye doğru çıktılar, güneş ne zaman doğacak da onu yalan çıkaracağız diye bakıyorlardı. Derken içlerinden birisi güneş doğdu diye haykırdı. Diğer birisi de işte kervan geliyor, önünde bir cemel-i evrak ve içlerinde falan ve filân var, tıpkı dediği gibi» dedi. Böyle iken yine iman etmediler de «هذا سحر مبين» dediler.»

Değerli âlim Mi'racın tafsilâtı için hadis kitaplarına müracaat olunması lâzım geldiğini kaydettikten sonra sözü Bürak meselesine intikal ettiriyor ve şu tafsilâtı veriyor:

«Bazıları Uruc'un da «Bürak» üzerinde cereyan ettiğini söylemişler ise de tahkiki Mescid-i Aksa'ya kadar isra Bürak ile olmuş, badehu Miraç-asansör- kurulmuştur. Ebi Said-i Hudrî'den rivayet olunduğu üzere Resulüllah buyurmuştur ki: «Beyt-ül-Makdis'de olandan fâriğ olduğumda Mi'raç getirildi ki ben ondan güzel bir şey görmedim ve o, odur ki Meyyitiniz ihtizar vaktinde gözlerini ona diker. Sahibim beni onun içinde tâ kapılardan bir kapıya müntehi olunciya kadar çıkardı ki «Bâb-ül-Hafaza» denilir.»

Mi'rac'ın Bürak vasıtasiyle oluşunun hikmeti hakkında da diyor ki:

«Gerçi Kudret-i İlâhiyye'ye nazaran bu vasıtaya lüzum yoktur. Allah ü Taalâ, dilediğini bir anda herhangi bir mevzia isal etmeğe kadirdir. Fakat bütün bunlar irae-i âyat ile izharı tekrim cümlesindendir. Çünkü «لنريه من آياتنا» mucebince hikmet-i isra irae-i âyattır. Müfessirlerden bazıları ecram-ı semaviyye harekâtının sür'atlerinden fennî misaller getirerek isra ve mi'raçtaki sür'at-i seyri ukule takrip etmeğe çalışmışlardır. Fakat doğrudan doğruya âyat-ı İlâhiyye'den olan bir harika, tabiî bir nokta-i nazarla izah olunabilmekten uzaktır. Tabiî bir tasavvur, emsal ile tasavvur demektir. Halbuki misli görülmemiş bir hadiseyi emsal ile tasavvura kalkışmak tenakuz olur. O, ancak müşahede veya haber ile bilinir. Gerçi isra'yi mülâhaza edebilmek için Bürak hadisi bize bir mebde i tasavvur vermiyor değildir. Zira zâhir ki Bürak lâfzı berk maddesinden müştaktır. Hadis-i Nebevî'de tarifi de şu mealdedir: «Merkepten büyük, katırdan küçük hacimde bir dabbe ki ayağını gözünün müntehasına basar» bu ise bir berk yani şimşek ve elektrik süratini anlatır. Biz bu mebde ile isranın süratini bir dereceye kadar mülâhaza ve böyle bir nakil vasıtası üzerinde râkibin cereyandan müteessir olmıyarak hiç sarsılmaksızın kemal-i sükûn ve huzur içinde tayy-i mesafe edebileceğini tasavvur da edebiliriz ve bu suretle Bürak ve Mi'raç vasıtalarının bir veçh-i hikmet de düşünebiliriz. Fakat bütün bunlar nihayet akl-ı nâkıstan kâmile takrip edecek iman delilleri olabilir. Yoksa keyfiyyet-i mekân, zaman, hareket, ruh meselelerinin künhiyle alâkadar bulunan ve kudret-i Rabbaniyye'nin âyat-ı kübrasından olan Mi'raç hârikası fikri, aklın mikyas-ı idrakinden çok yüksektir. Onun için demişlerdir ki o Mi'raç, tekyif olunabilmekten eceldir. Bu bapta şundan başka ne söyliyebiliriz? O muhibb-i kadir lâyu'cizühu şeydir. Nurundan halkettiği Habibini ziyaretine davet etmiş, melâikenin havassından gönderdiklerini göndermiş, Cibril bindiğinin rikâbını, Mikâil de zimamını tutmuş, tâ bir hadde kadar varmış, sonra da Süphanehu ve Taalâ emrine dilediği veçhile kendisi tevellî etmiş. İmdi o Habib-i Rabbanîye

uzun gelecek hangi mesafe ve o cesed-i nuraniye mümanaat edecek hangi cisim tasavvur olunabilir?»

İmam-ı Gazali «İhya-yi Ulûm» unun senelerin tekerrürüyle tekerrür eden nevafil kısmında recep, şaban aylarındaki namazlar yazılı olduğu gibi «Leyal-i ve Eyyam-ı Fâzıla beyanını havi olan fasıl» da recebin ilk ve ön beş ve yirmi yedinci geceleri ve mi'raç gecesi namazları da yazılıdır. Mi'raç gecesinde nâfile olarak on iki rek'at namaz kılınır.

Mi'raç için «Miraciye» adıyle manzumeler yazılmıştır. Galata mevlevihanesi şeyhlerinden meşhur Nayî Osman Dede'nin miraciyesi bestelenmiştir. Türk musiki ve edebiyatı cihetiyle de hususî kıymeti olan bu manzume basılmıştır. Nayi Osman dede (Ölümü 1164 - 1751) Galata Mevlevihanesinde gömülüdür. Mevlût münasebetiyle cemaata şeker ve şerbet dağıtıldığı gibi Miraciye münasebetiyle de süt dağıtılır.

Muhammed'den diğer yok dahil olmuş kab-e kavseyne
Kiram-ı enbiyadan girmedi bir fert o mabeyne
Haremgâh-ı visale Ahmed'i tenha alıp Mevlâ
O halvet oldu mahsus hazret-i Sultan-ı kevneyne

LEYLE-İ REGAİP (ليلة رغائب) [*Fık.*] Arabî aylarından recebin ilk perşembe günü akşamı cuma gecesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gece ister birinci gecesine, ister bir haftaya kadar diğer gecelerine rastlasın aynı hükümdedir. Regaip; regibe'nin cem'idir. «Kamus» taki izahı şöyledir:

«Rağbet olunan şeye denir ve çok vergiye ıtlak olunur. Cem'i Regaip: Leyle-i Regaib bundandır ki ataya-yı cezile ve mevahib-i celile gecesidir. Hazret-i Peygamber'in mâderi (annesi) Âmine hazretleri pederi (babası) Cenab-ı Abdullah ile o gece vuku bulan zifafta (gerdeğe girmek) ana rahmine düştüğü recebin ilk cuma gecesidir.»

Rahmetli Ahmet Rasim bey recep ayından bahsederken (Menakıb-ı İslâm, kısım 2, sayfa 501 ve müteakip) Hazret-i Muhammed'in ana rahmine düşüşü hakkında birçok rivayetler olduğunu yazdıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«(Ravza-tül-ahbab): «Ehl-i siyere (tarihcilere) göre hac günlerinde teşrik günleri ortasında ve bir rivayette cuma gecesi ve arife gecesinde nur-u Muhammed'i annenin batnında (karnında) istikrar etmiştir» diyorsa da bu rivayet makbul olamaz. Çünkü Araplar eşhür-ü hurumu takdim veya tehir ederek muharebeleri bu takdim ve tehire göre tafdil veya tavik ederler ve bu cihetle hacları zilhicce ayından maada aylarda da ifa eylerlerdi. Hatta (Mir'at-ı Mekke) ehl-i Nes'eden bahsettiği sırada diyor ki:

«Cahiliyyet zamanında araplar hac mevsimini mûtedil ve meyveli bir zamana düşürmek ve Mekke etrafında kurulan pazarlara, panayırlara kolaylıkla gidip gelerek lâyıkı veçhile alış veriş etmek fikriyle kabile efradına bir ayı unutturmak için bu sene aylarına bir ay ilâve eder, ve üç senede bir kere bu usule riayet eyler isek hac mevsimi her sene her nevi mahsulâtın yetiştiği zamana düşer ve binaenaleyh halk mahsulâtiyle beraber gelip hem hac ve ziyaret ve hem de ticaret eder diyerek ayları şemsî sene üzerine tertip ettiler ve şems senenin kameriyeden biraz farkı olduğu cihetle kebise ihdasına muhtaç olarak bundan hasıl olan tefavütü (farkı) cemle bazı senelere birer ay ilâvesiyle o seneleri on üç ay itibar eylediler ki bu tertipten sonra bazı senelerin haccı zilhicce ayına ve bazı yılların haccı muharreme tesadüf etti. Yani Arapların haccı zilhicce ayından başlayıp aydan aya nakil ve devir eyledi.

«(Cenab-ı Peygamber fevr-i nes'i tamam olduğu senenin (Hacc-ı vedâ senesi) zilhiccesinde hac edip eşhür-ü hurumun yine eski mevziine ric'at ettirdiğini bildirdiler.)

«Bu kavle göre Hazret-i Peygamberin velâdetinin (doğuşunun) sübutu üzerine hüküm bina etmek icabeder ki rebiyülevvel ayının on ikisine tesadüfü itibariyle recebin ilk cuma gecesi hesabı buna mebni olsa gerektir. Halbuki diğer taraftan (Nîmet-i İslâm)ın ikinci kısmını teşkil eden (Kitab-üs-Salât) da leyle-i Regaib'in veçh-i tesmiyesi hakkında Kamus'un tarifini nâkız olarak şöyle bir fıkra-i izahiyye mevcuttur:

«O gecenin Leyle-i Regaip olması hakkında efvah-ı avamda (halk dilinde) dâir ve sâir olan söz ki Seyyid-ül-kâinat Hazretlerinin baba sulbünden ana rahmine o gece nüzûl buyurmuş olmalarıdır. Aklen ve naklen asılsızdır. Erbain-i (Nevevi)nin beşinci hadisi şerhinin sonunda şeyh İsmail Hakkı Kuddise Sirruhu demiştir ki ol gecede hususi üzere tecelli-i ef'âl vâkî olup Cenab-ı Nübüvvet garka-i nur-u ef'al olmakla şükren lillah-ı taalâ on iki rek'at salât-ı Regaip kılınmıştır ve ol geceye leyle-tül-regaip denilmiştir. Nitekim İmam-ı Nesefi'in «Yakute» nam kitabında musarrahtır.»

Recep ayının ilk cuma gecesi olan leyle-i regaib'in İslâm âleminde kullanılmasının sebep ve hikmeti hakkında suallere cevap olmak üzere değerli âlim Profesör Kâmil Miras tarafından «Leyle-i Regaib» başlığıyle yazılan kıymetli

bir yazıda (Sebil-ür-Reşat, nisan 1949, cilt 2, No: 41) şu tafsilât vardır:

«Leyle-i Regaib demek, mümin kullarına Allah'ın rahmeti, lûtuf ve inayeti bol bol verildiği gece demektir.

«Yoksa umumî bir telâkkiye göre Peygamberimizin baba sulbünden ana rahmine intikâl ettiği gece demek değildir. Çünkü bu yolda recep ayından Resulüll h'ın doğum ayı olan rebiyülevvel ayının on iki'sine kadar hisap edildiğinde sekiz ay küsûr gün eder ki tabiî hamil müddetinden eksiktir. Memleketimizin yüksek ilim ve fen adamlarından Rahmetli General Abdurrahman Aygün'de bu umumî telâkkiye göre hesabın yanlışlığını anlıyarak bu gecenin bir intikal gecesi olarak değil, belki hamlin tahakkuk etttiği gece olarak tes'it edilmesinin doğru olup olmıyacağını muharrir-i âcizden sormuştu. Bu gecenin aşağıda izah edeceğimiz ilmî durumunu bildirerek doğru olmıyacağı cevabını vermiştim.

«Resul-ü Ekrem'in rahm-i madere bu gece intikali suretiyle leyle-i regaib ıtlakı hakkında ne bir sahih hadis, ne de seleften nakledilmiş bir haber yoktur. Yalnız füyûzat-ı İlâhiyyenin bol bol tecelli ettiği ve yapılan dua ve ibadetlerin kabul edildiği bir gece olarak tes'it edilmiştir. Bu da İbn-i Emir-il hacc'ın Medhal'inde beyanına göre o geceye mahsus bir namaz olarak Regaip namazı kılmak suretiyle tes'it edilmesi hicretin 480 tarihinde ihdas edilmiştir, ve ulema tarafından red ve inkârı hakkında kitaplar yazılmıştır. Bahır namındaki fıkıh kitabında da regaib namazının yalnız cemaatla kılınmasında kerahet bulunduğu, çünkü bid'at olduğu bildirilmiştir. (İbn-i Abidin: C. I. S. 717-742).

«Regaib namazını tecviz edenler de vardır. Fzcümle Gazali İhya-ül-ülûm'un Nevafil faslında: «Recep namazı, recep ayının ilk cuma gecesine ait namazdır» diyor. Ve on iki rek'at olduğunu ve ne suretle kılındığını bildiriyor.

Mütechhir ulemadan Seyyid Ali Zade «bu namazın kılınmasında beis yoktur.» diyor. (Şerait-ül-İslâm şerhi; s. 133).

«Görülüyor ki bu geceye mahsus bir namaz kılmanın cevazını veya kerahetini, bunun cemaatla kılınmasını tetkik ederken fıkıh âlimleri, bu gecenin bir intikal gecesi olup olmadığından hiç bahsetmemişlerdir. Belki Sürünbülalî'nin bildirdiği üzere yalnız dua ve namazlarımızın red olunmıyacağı bir gece olduğunu ve bu suretle tes'it edilmesini kabul etmişlerdir.

«Regaib kelimesinin lügat mânası da bunu teyit etmektedir: Regaib, regibe'nin cem'idir. Regibe'de çok atâ ve ihsana ıtlak olunur. (Mısbah). Leyle-i Regaib bundan alınmıştır ki: Ataya-yı cezile ve mevahib-i celile demektir. (Tac-ül-Arus). Resul-ü Ekrem Efendimiz sabah namazının iki rek'at sünnetinin terkedilmemesini emredip sonra: «Bu iki rek'atte regaib vardır.» buyurmuşlardır ki kendisine reğbet olunan büyük sevap vardır, demekti. (Nihaye: c 2, s. 94).

«Recebin ilk perşembe günü oruç tutmanın fazileti hakkında da bir hadis rivayet olunmuştur. Fakat hepsinin senetleri zayiftir.

«Gerek fıkıhcıların, gerek lisan âlimlerinin receb'in ilk cuma gecesini İlâhî mevhibe ve ihsan gecesi olarak kabul ettiklerine göre son asrın güzide İslâm ve Türk âlimlerinden rahmetli Hacı Zihni efendi aynen: « Bu gecenin leyle-i regaib olması hakkında efvah-ı avamda dâir ve sâir olan (yani halk dilinde dolaşan) söz ki Seyyid-ül-Kâinat Aleyhi Ezkettehiyyat Efendimiz Hazretlerinin sulb-ü pederden rahm-i pâk-i madere o gece nüzûl buyurmuş olmalarıdır. Aklen ve naklen asılsızdır;» diyor. (Nîmet-ül-İslâm, Kitab-üs-salât: c. I, s. 310).

«Şimdi bir de bu meselede müsbet fikir ve içtihad sahiplerinin mütalaalarını görelim. Bunlardan Kamus mütercimi Asım Molla aynen şöyle diyor: «Mader-i Nebi Aleyh-is selâm Âmine Cenapları peder-i vâlâ güheri olan Abdullah ile o gece zifaf ve rahm-i mâder-i mumaileyha sadef-i dürre-i nebâlet ittisaf olmuştur ki evvel-i şeb-i receb-i şeriftir.»

«Görülüyor ki, hacı Zihni efendi ile Asım Molla birbirine tamamiyle aykırı iki veche takibetmişlerdir. Hacı Zihni efendi merhumun fıkıh ve rivayet âlimlerinin istidlâllerine istinat ettiğini mütâlaa ettik. Asım Molla'da Siyer ve İslâm tarihcilerinin rivayetlerine istinat etmiştir. Şöyle ki: Siyer müellifleri Abdullah ile Âminenin: 1. Zifafını (gerdek gecesi), 2. Âmine'nin hamlini (gebelik müddetini), 3. doğum zamanını inceleyip tesbit ederken bunlardan ikinci-ki gebelik müddetidir - bunun dokuz ay on gün olduğunda ittifak etmişlerdir. Sonra üçüncü-ki doğum zamanıdır - bunun da rebiyülevvel ayı içinde olduğunda ittifak edilmiştir. Yalnız gününü tâyinde ihtilâf edilmiş ise de ilk müelliflerin de çoğu rebiyülevvelin on ikisine tesadüf eden pazartesi günü olduğunu kabul etmişlerdir.

«Bu cihet yani hamlin dokuz ay on gün devamı müddeti ile hamlin sonu ve doğum zamanı ilmen tesbit edildikten sonra riyazî bir muadele ve kahkarî bir ric'atle hamlin meb'deine intikal eden Siyer uleması cumadelâhire ayının iptidasını hamlin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Şu kadar ki cahiliyyet arapları o

sene Nes'i usulüyle eşhür-i hurum'dan sayılan recep ayının hürmetini cumadelâhire naklet-mişlerdi de cumadelâhire recep itibar edilmişti. Bilâhare islâm devrinde eşhür-i hurum yerle-rini bulmuş ve recep ayı da kendi mevkiini almış ise de zifaf tarihi recep olarak alınıp kalmıştır. Bu sebeble de müddet-i hamlin eksikliği vahi-mesi ortaya çıkmıştır.

«Bütün bu incelemelerden sonra leyle-i Regaib'in İslâm âleminde kutlulanmasının sebep ve hikmeti nedir? Şeklindeki sorguya dönerek deriz ki: Bu mubarek gece dualarımız kabul olunduğu ve Allah'ın mü'min kullarına ihsan ve inayeti çok olduğu için bu gece dua ve istiğfar edilerek, kaza ve nâfile namazları kıl-mak suretiyle tes'it edilir. Bu geceye mahsus olmak üzere namaz kılınmaz. Çünkü Peygamber Efendimizin bu geceye mahsus olmak üzere bir namaz kıldığı sâbit değildir.

«Şunu da ilâve edelim ki: Hicretin on ikinci asrında tekkelerde Regaib ve Mi'raç geceleri için pek mükellef ihtifâller tertip dilmiştir ve her iki gece için manzumeler yazılmıştır. Miraciyye manzumesi Galata Mev-levîhanesi meşayihinden meşhur Nayî Osman Dede tarafından nazmedilip bestelenmiştir ve tekkelerde okunmıya başlanmıştır. Türk musiki ve edebiyatı cihetiyle de hususî kıymeti olan bu manzume basılmıştır. Nayî Osman Dede Galata mevlevîhanesinde medfundur. Regaibiyye man-zumesi de Osman Dede'nin muasırlarından ve Uşşakî tarikatı şeyhlerinde Abdullah Salâhi efendinindir. 1122 tarihinden vefat eden Salâhi efendi Fâtih civarında Tahir Ağa tekkesi hatı-rasına defnedilmiştir.»

«Regaip gecesinin minarelerimizi kandil, elektrik ziyalariyle tenvir ederek ve o güne mahsus kandil simitleri ve şekerlemeleri yap-mak suretiyle kutlulanması ise millî ve müstah-sen âdetlerimizdendir.»

«Yine rahmetli Hacı Zihni efendi aynı eserin (İhya-yı Leyali)ye ait kısmında (sayfa 387) duaların behemehâl kabul olunduğu beş gece yazılıdır. O beş gece şunlardır: Cuma gecesi, Recebin ilk gecesi, Şabanın onbeşinci gecesi, Ramazan ve kurban bayramlarının gecesi.

«İhya-yı Ûlûm» un nâfile namazları kıs-mında recep ve şaban aylarındaki namazlar yazılı olduğu gibi faziletli geceler hakkındaki fasılda da recebin ilk on beşinci ve yirmi ye-dinci geceleriyle mi'raç gecesi kılınan namaz gösterilmiştir. Bunlardan nâfile namazlardaki alât-ı recep, recep ayının ilk cumasına aittir ki «Leyle-i regaib» dır. «Leyle-i Mi'raç» da kılı-nan namaz gibi regaip namazı da on iki rek' attır.»

Ey leyle-i maali ey mefhar-ül-leyali
Ey nur-i lâyezal-i Mahmud-i kün fekânsın
Ey leyl-i pür mauli ey bedr-i hâkdanı
Ey feyz-i âsmani mahsud-ı ins-ü cansın
Recep Vahyi

Leyle-i Regaib

Düştü sadef-i rahme bu şeb ol Dür-i Yekta
Cibril nida eyledi « الليلة حبلى »
Ümmid-i tulû'u bürüdü kevn ü mekânı
A'yân-ı cihan muntazırı oldu serapa
Hak eyledi ol Nüsha-i Kübraya riayet
Kondu bu gece mahfazaya Âyet-i rahmet

*

Olsun bu gece şu'leşan gökte sitare
Dönsun bu gece meş'aleye yerde minare
Zira bu mübarek gece olmaz müteşabih
Sair geceye belki umumiyyetle nihare
Geldi bu gece müjde-i ikbal ü saadet
Olda bu gece mebde-i sa'd fecr-i selâmet

*

Kimdi? olacak ziver-i gehvare-i maksûd
Kimdi? olacak devlet ü ikbal ile meşhûd
Ol zat-i mükerremdi ki elkab-ı güzini
Serdar-ı kirami-i Rüsül Ahmed ü Mahmûd
Müstevcibi tekvini bütün arz u semanın
En sevgili Peygamber-i zişanı, Hüdanın

*

Vasfetti kitabında anı Hazret-i Sübhân
Vasfeyliyemez hakkı ile olsa da Suhbân
Meydanda hakikat duruyor gün gibi işte
Şairle Huda nerde kalır, şir ile Kurân
Sâfi ederiz cümlece eltafını me'mul
Zira olur eltafı Anın cümleye mebzul
Üsküdarlı Sâfi

LEYLEK ÇADIRI (ليلك چادر) [*San.*] Karargâhın ortasında cellatların oturdukları çadırın adıdır. Muharebe zamanında kaçan ye-niçerilerden yakalananlar bu çadırda boğulur-lardı.

LEYLE-TÜL-ARUS (ليلة العروس) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Hazret-i Mevlâna'nın ahirete intikali günü hatırası olarak yapılan merasime denilir. O gün hassaten ikindiden sonra zikredilmek ve kur'an okunmak suretiyle ayn-il-cem yapılırdı. O geceye «şeb-i Arus» da denilir. Şeb; Farsça, leyl Arapça gece mâna-sına gelen kelimeler olmak itibariyle tâbirlerin ikisi de bir mânaya delâlet etmektedir.

Bu gecenin gülbanki dahi vardı. Şöyle idi:

بيشتر آ پيشتر آ جان من پياك دوحضرت سلطان من

Vakt-ı şerif hayrola hayırlar fethola Şerler defola Leyle-i arus-ı Rabbanî vuslat-ı halvet seray-ı Süphani hakk-ı akdes-i Hüdavendigâride ân be ân vesile-i i'tilâ-yı makam ve füyûzat-ı ruhaniyyet-i aliyyeleri cümle peyrevanı hakkında şamil ve âm ola dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû.

LEZ (لز) [*Mal.*] Trablus ve Bingazi' de alınan iki nevi' vergiden birinin adıdır. Hurma ve zeytin ağaçlarıyle kuyulardan alınırdı. Ağaçlarla kuyular başka başka sayılır, ağaçlar birer, kuyular onar hesabedilerek ona göre tarholunan vergi şeyh ve muhtarlar marifetiyle tahsil olunurdu.

LEZEZ (لذذ) [*Mal.*] Askere verilen mevacibin (maaş) dördüncü üç aylığını (şevval, zilki'de, zilhicce) belirten bir tâbirdir. Vaktiyle kamerî aylar kullanıldığı için bu tâbirler de onlara birer remiz olmak üzere ilk harflerinden vücuda getirilmiş idi. Ancak on iki aya ait dört tâbirden ilk ikisi delâlet ettikleri ayların ilk harflerinden teşekkül ettikleri halde üçüncüsü birinci ve ikinci ayların ilk ve üçüncü ayın son, dördüncüsü de birinci ayın son, ikinci üçüncü ayların ilk harflerinden meydana gelmiş idi. Şevval zilki'de, zilhicce aylarına delâlet etmek üzere «Şezez» yerine «Lezez», recep, şaban ve ramazan aylarının remzi olarak da «Reşer» yerine «Reşen» tâbiri vücuda getirilmişti. «Lezez mevacibi verildi» «Reşen ülûfesi dağıtıldı» suretinde kullanılırdı.

LİAN (لعن) [*Fık.*] Arapça lânetleşmek demek olan bu kelime ıstılah olarak zina isnat veya çocuğunu inkâr ederek karısına kazfeden kimse ile karısının hâkim huzurunda usulüne uygun olarak dörder defa şehadet ettikten sonra nefislerine lânet ve yalan şehadetleri takdirinde Allah'ın gazabını üstlerine dâvet etmek yerinde kullanılır.

LİEB (لاب) [*Vak.*, *Fer.*] Baba bir demektir. Lieb kardeş babaları bir, anaları ayrı kardeş demek olur. Anaları bir olan kardeşlere «Liüm», ana ve babaları bir olanlara da «Liebeveyn» denir. Eb; baba, üm: ana demektir.

LİEBEVEYN (لابوين) [*Vak.*, *Fer.*] Ana baba bir kardeş demektir. Ebeveyn; ana baba mânasına gelir. Anaları bir babaları başka olanlara «Liüm», babaları bir anaları başka olanlara da «Lieb» denir.

LİF (ليف) [*San.*] Kamış kalemin lüzumundan fazla mürekkeb almaması ve devrilen «hokka»nın icindeki mürekkebin dökülmemesi için eskiden yazı hokkalarına konulan ham ipek ve bürümcük hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında lif denilen bu maddeye hattatlar beyninde «lika» denilirdi. Kendir, hurma ağacı kabuğu gibi elyaflı nebatlardan çıkarılan ipliğe benzer uzunca ve ayrı ayrı olan kısma da lif denir. Bununla zembil, halat ve ip gibi şeyler yapılır. Hamamlarda sabunu köpürtmek için kullanılanlarına «hamâm lifi» denir.

LİGA (ليغا) [*Bah.*] Üç deniz millik veya bir fersahlık mesafe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çamadana vur yerinde de kullanılır.

LİHYE-İ ŞERİF (لحية شريف) [*Ha.l*] Hazret-i Muhammed'in kestirdiği saç ve sakalından biriktirilip ziyaret edilmek üzere saklanan kıllar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «Sakal-ı şerif» denir. Lihye; Arapça sakal demektir.

«Osmanlı gramerine pek de uygun olmamakla beraber halk dilinde «Sakal-ı Şerif» denilen şey olduğunu söyliyen Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, Cilt I, sayfa 172 haşiyesi) şu tafsilâtı veriyor:

«İlk müslümanlar Muhammed'in traş olurken kesilen saçlarını alırlar ve teberrüken saklarlardı. Sonra bu saçlar elden ele geçerek islâm diyarının hemen her câmiinde, saraylarında ve hatta büyük ve zengin konaklarında bulundurulur, bayram ve kandil günlerinde halka ziyaret ettirilirdi.

«Câmilerde lihye-i şerifler minberlerin son basamağından sonraki sahanlıkta yüksek bir iskemle üzerine, bir kutuya konulmuş şişe içinde ve üstü yeşil örtülü olarak bulundurulur. Halen yerlerinde durmaktadır.»

Lihye-i şerifin bulunduğu şişe kırk bohçaya sarıldıktan sonra kutuya konulur ve sakal-ı şerifin bulunduğu kutu câmilerde minberin en üst sahanlığında, konaklarda da konağın en hürmetli bir yerinde bulundurulur. Ziyaret sırasında selât-u selâm ile yerinden alınarak mihrabın önü adam boyunca bir sehpa üzerine konularak câmiin imamı tarafından cemaata ziyaret ettirilir. Ziyaret bittikten sonra tekrar bohçalara sarılıp kutuya, kutu da eski yerine konulur.

LİKA (لقه) [*San.*] Mürekkep hokkalarına konulan ham ipeğin adıdır. Arapçası milka'dır. Lika'nın bürümcük olduğunu söyliyen «Tuhfe-i hattatin» müellifi buna «Peşm», «Peşence», «Lasa», «Gersef», «zevane», «Penag» dahi denildiğini ilâve ediyor.

Mürekkep tortusundan katılaşan lika çıkarılıp yıkanır, çürüyünce atılarak yenisi konulurdu.

Lika aynı zamanda mücellitlik ıstılahlarındandır. Lâk de denir. Yaldız altına sürülen maddenin adıdır. Zamk nevinden olan bu madde evvelce yerli olarak yapılırken sonraları Avrupa'dan gelmiye başlamıştır.

LİKATÖR (ليقاتور) [*Ask.*] Voynuk teşkilâtındaki küçük zâbitlerden birinin adıdır.

Voynuk teşkilâtı mıntaka mıntaka Çeribaşı'ların emri altında bulunduğu gibi her mıntakada bir Çeribaşı ile Pirimkür ve Likatör denilen birer küçük zâbit vardı. Çeribaşı müslüman ve Pirimkür ile likatörler ise hıristiyandı.

LİMANLIK (ليمانلق) [*Bah.*] Denizin sâkin hali yerinde kullanılır bir tâbirdir. Limanlarda dalga olmadığı için bu tâbir ondan alınmadır.

LİÜM (لام) [*Vak., Fer.*] Ana bir kardeş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Liüm kardeş; anaları bir, babaları ayrı kardeş demek olur. Babaları bir olan kardeşlere lieb, ana ve babaları bir olanlara da liebeveyn denilir. Üm; ana, eb; baba demektir.

LİVA (لوا) [*Ask.*] İki alaydan mürekkep askerî teşekküle ve bu teşekkülün kumandanına verilen addır. Livanın resmî kayıtlarda adı «Miriliva» suretinde de geçer. Miralay terfi edince Liva, Liva terfi edince «Ferik» olurdu. Liva'lara «Paşa» denilir, elkap olarak da «Seadetlû» kullanılırdı.

§ [*Coğ.*] Mülkiye taksimatında mutasarrıf idaresinde bulunan memleket parçasına verilen addır. Bunun yerine «Sancak» da denilirdi. Eskiden memleketin mülkî taksimatı şöyle idi: Nahiye, kaza, liva (sancak), vilâyet.

§ [*San.*] Bayrak, sancak mânasına gelir bir tâbirdir. Liva-i şerif; Cenab-ı Peygamberin bayrağı, Liva-i Osmani; Osmanlı sancağı, Liva-i zafer; zafer bayrağı suretinde kullanılırdı.

Serfiraz ettin liva-ül-hamd-i din-i Ahmedi
Kâfire gösterdin elhak destberd-i Hayderi
Nef'i

LİVA AMİRAL (لوا أميرال) [*Bah.*] Miralaylıktan üst rütbedeki deniz zabitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bahriye talimatına göre dördüncü derecede sancak zâbitidir.

LİVA-İ SAADET (لواء سعادت) [*San.*] Cenab-ı Peygamberin bayrağı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Liva-i Şerif, Sancağ-ı Şerif» de denilir. Liva; Arapça bayrak demektir. Sarayda «Emanat-ı Mubareke» arasında muhafaza olunan bu bayrak muharebe zamanında ve bazı ihtilâller sırasında merasimle çıkarılır, harb ve isyan bitince tekrar yerine konulurdu

LİVA-İ ŞERİF (لواء شريف) [*San.*] Cenab-ı Peygamberin bayrağı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Liva-i Saadet, Sancağ-ı Şerif» de denilir Liva; Arapça bayrak demektir. Sarayda «Emanat-ı Mübareke» arasında muhafaza olunan bu bayrak muharebe zamanında ve bazı isyanlar sırasında merasimle çıkarılır, harb ve ihtilâller bitince tekrar yerine konulurdu.

LİVA-İ ŞERİF TAKIMI (لواء شريف طاقمى) [*Ask.*] Cenab-ı Peygamberin «Liva-i Şerif, Liva-i Saadet, Sancağ-ı Şerif» adı verilen sancağı (bayrak) ordu ile harb sahasına gittiği vakit hizmet ve muhafazasına memur olan askerî kuvvet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kuvvet «Mir-i alem»in idaresi altında bulunurdu.

LİYAKAT MADALYASI (لياقت مدالیه‌سی) [*İda.*] Sadakat ve şecaat gösterenlerin bu iyi hareketlerini takdir vé emsalini teşvik maksadiyle çıkarılmış olan madalyanın adıdır. Bu madalya 25 ramazan 1308 (1890) tarihinde ihdas olunmuştur. Madalya iki kısımdı. Birinci kısmı bir yüzlük Osmanlı altını ağırlığında ve gümüş mecidiye çeyreğinden büyücek kıt'ada altından, ikinci kısmı da gümüş mecidiye çeyreği ağırlığında ve kezalik mecidiye çeyreğinden büyücek kıt'ada olup gümüştên mamüldü. Bir tarafında tuğra ile arma, öbür tarafında «Sadakat ve şecaat ibraz edenlere mahsus liyakat madalyası» ibaresiyle tesis tarihi yazılı idi.

Altın nev'i 2 dirhem 6 kırat ağırlığında, 25 milimetre kutrunda ve 916,66, gümüşü 2 dirhem 2 kırat ağırlığında 25 milimetre kutrunda ve 830 ayarında idi. Malî 1321 (1905) senesinde yapılan altın ve gümüş madalyalar binde 500 ayarındaydı. Muharebeye mahsus olanlarda kurdelâsının üzerine çifte kılıç üstünde 1332 tarihi basılı bir plâka ilâve edilmişti.

Madalya Osmanlı tebaasından her hangi sınıftan olursa olsun sadakat ve şecaat gösterenlere bazan Padişah huzurunda doğrudan doğruya ve bazı kere Padişah tarafından bilvasıta verildiği gibi bu vasıfları haiz olup da icabına göre bununla taltifleri münasip görülenler olduğu halde Bâb-ı Âli ile Meşihatten ve Seraskerlik makamiyle Bahriye Nezaretinden vuku bulacak arz ve istizan üzerine de Osmanlı tebaası ile ecnebilere de verilirdi.

Madalya teberrüken saklanmak üzere evlâda intikal ettiği gibi bu evsafı haiz olan evlâtlardan takmak ruhsatını istiyenlere bu hak da verilirdi.

Madalya beratla verilir, beratta madalyaya nail olan zâtın isim ve şöhreti, hizmeti ve madalyanın verilmesi sebebi yazılırdı.

27 muharrem 1323 ve 21 mart 1321 (1905) tarihli ek nizamla madalya verilmek hakkı kadınlara da teşmil edildiği gibi istihkak sebebi olarak memlekette cami ve mektep gibi din ve hayır müesseseleri yaptıranlar ve askeşî cihetine ait hususlarda mesaisi görülenler, yaralı ve hastalıklı askerlere bakan veya yardım edenlerle başka suretlerle iyi hizmet gören ve doktorluk, kaabilelik ve muallimlik mesleklerinde insanî hizmetlerde bulunanlar olduğu gösterilmiştir. Kadınların hizmetlerine mukabil ilk defa gümüş, bu hizmetleri tekerrür ederse altın verilirdi. Büyük hizmet gösterenlere yeniden altın da verilebilirdi.

LOBUT (لبود = لوبوط) [*San.*] Cündilerin kullandıkları yetmiş seksen santim uzunluğunda dört parmak kalınlığında ağaç adıdır. Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati»ndeki tarifi şöyledir: «Kısa ve kalın sopa; bir arşından uzunca ve dört parmak kalınlığında cirit gibi kullanılan ağaç». Hayvan üstünde cirit yerinde düz olarak atıldığı gibi havaya doğru dikine de fırlatılırdı. Usta cündiler lobutu yirmi otuz metreye kadar atarlardı. Lobut; kola kuvvet vermek, cirit atmayı ilerletmek gibi faydaları olduğu gibi topun icadından evvel yüksek duvarlı kalelerin içine aşırarak içindekileri yaralama işinde de kullanılırdı. Sonraları cündiler için bir mümarese ve hüner vasıtası olmuş idi.

LODRE (لدره=لودره) [*Öl.*] Ölçü mikyaslarından birinin adıdır. Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati» deki izahı şöyledir: «Aslı Arapça ritl, İtalyanca rottolo, rumca λίτρα - isim - litrenin eski adı.» Biri kantar, diğeri «vezne» olmak üzere iki türlü lodre vardır. Kantar lodresi yüz dirhem (128 gram) dır. Kantar kırk dört okkadan, okka da dört lodreden murekkep olduğu için bir kantar yüz yetmiş altı lodre eder.

Vezne lodresi yüz yirmi dirhem (153,60 gram) dır. Otuz vezne lodresi bir vezne eder. Vezne; üç bin altı yüz dirhemsir. Vezne lodresi ipek gibi pahalı şeylerin tartılmasında kullanılırdı.

LOĞUSA ŞERBETİ (لوغه شربتی) [*San.*] Doğum münasebetiyle yapılan şerbetin adıdır. Kırmızı boyalı ve tarçınlı, fazla şekerli olan bu şerbet gözaydına gelenlere çay bardağı ile sıcak olarak verilir, akraba ve ahbap evlerine sürahi ile gönderilirdi. Çocuk erkekse kırmızı sakangor gazboyması sürahinin boğazına, kız ise kapağın üstüne bağlanırdı. Şerbeti müjdeciler dağıtır, götürdükleri yerlerden bahşiş alırlardı.

Komşumuzda loğusa var imiş oğlan doğmuş
Niçin ibrik ile ondan bize şerbet gelmez
Süruri

LOĞUSA YATAĞI (لوغه یتاغی) [*Hal.*] Çocuk doğumu münasebetiyle loğusa için yapılan yatak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çocuk ailenin saadet kaynağı olduğu için doğum münasebetiyle şenlikler yapılması pek eskiden kalma âdetlerdendir. Osmanlılar zamanında bu münasebetle türlü eğlenceler yapılırdı. Eski âdetleri pek iyi bilen Musahip Zade Celâl Bey loğusa yatağı için (Eski İstanbul Yaşayışı) adlı eserinde (sayfa 21-22) şu tafsilâtı veriyor:

«Alafranga karyolalar olmadığı devirlerde her Türk evinde, kendi haline göre (yataklık) denilen ve bugünkü karyola yerine kullanılan (sedirler) vardı. Bu sedirlerin som cevizden sedef işlemeleri ve daha kıymetlileri olduğu gibi âdi tahtadan yapılanları da vardı. Loğusa yatağı bu sedirlerin üzerine döşenir, alelekser gelinlik yataklar konurdu. Bunlar, atlas, kadife, hâre gibi üzerleri sırma veya altın, gümüş pullarla veyahut (sûzeni) denilen ipek ve sırma işlemelerle bezenmiş yatak takımları idi. Kenarları dantel gibi ipek oyalarla süslenmiş bürümcük çarşaflar, o sedirlerin üzerinden yere kadar sarkıtılır ve kıymetli yorganlar güzel bir şekilde yatağa örtülürdü. Yan ve arka yastıkları da bu yorganların aynı idi. Yatağın yukarısına ve duvara sırmalı kese içinde mutlaka Kelâm-ı Kadim asılır, onun aşağısına da bir şiş üzerine soğan saplanıp üstü kırmızı (Sakangor) la sarılır, sarmısak ve nazar boncuklariyle süslenirdi. Şişe saplanmış olan bu soğan, loğusa hamama giderken evden çıktığı sırada, kapının eşiğinde loğusanın ayağı ile ezilir ve bu suretle gûya o evin acı görmemesi ve acıların defedilmesi temin edilmiş olurdu. Loğusa, yatağında tıpkı bir gelin kadar süslü ve mücevherler içinde başında nazar takımiyle otururdu.

«Hazırlanan loğusa şerbetleri toprak sürahilere doldurulur, çocuk erkekse kırmızı (sakangor = gazboyaması) sürahinin boğazına, kız ise kapağın üstüne bağlanır, hısım, akraba ve ahbap evlerine şerbet dağıtan müjdeciler koşuşur ve götürdükleri yerden bahşiş alırlardı. Ertesi gün komşu ve hısım, akraba gözaydına gelmeğe başlarlardı.

«O ailenin reisi olan erkek, çocuğun göbeği kesilirken kommuş olan göbek adından başka, mahlâsını koymak için çocuğu kıbleye karşı tutar ve ayakta olduğu halde sağ kulağına ezan, kelime-i şahadet okur ve sol kulağına da Euzü besmele ile üç defa isim ve mahlâsını söyler. (Ezan makamsız ve orta bir sesle okunur).

«Eğer loğusa cemiyeti yapılırsa, yedinci günü ya Mevlid-i Şerif okutulur veyahut çalğılı çağanaklı bir çengi kolu getirilir, o gün loğusanın yatağı da kalkardı.»

LOKMA (لقمه) [*Sof.*] Tekkelerde yemek yemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yemek yedim denilmez, lokma ettim, birlikte lokma ettik denilirdi. Halk arasında da kullananlar vardı. Lokma; Arapça bir ağız, bir yudum, bir parça taam (yemek) demektir.

Mevlevî tekkelerinde pirinç, et, soğan, nohut, kişniş ve fıstıktan mürekkep olmak üzere cuma ve bazan pazartesi geceleri merasimle pişirilen bir nevi pilâvın ad da «lokma» idi. Lokma; iki matbahı (mutbak) olan büyük tekkelerde dervişlerin terbiyesine mahsus olan matbahta pişirilirdi. Bunun için ayrı ve içinde başka hiçbir şey pişmiyen bir kazan vardı. Gümüş gibi parlak olan bu kazan beze sarılı olduğu halde ona mahsus olan dolapta muhafaza edilirdi. Matbahta bunun için mevcut ocağa «Ateşbâz-ı Veli Ocağı» denilirdi. Tek matbahı olan küçük tekkelerde baştaki ocak «Ateşbâz-ı Veli Ocağı» itibar edilir, lokma o ocakta pişirilirdi. Lokma piştiği esnada kapı sırrolunurdu. Matbahta kazancı dede ile matbah canlarından başkası bulunamazdı.

Lokmanın harcı, yiyeceklerin sayısı göz önüne alınarak kazancı dede tarafından tâyin olunurdu. Suyunu ve harcını canların hepsi koymak lâzım geldiği için nispeti kazancı dedenin koyduğu miktar ile kazancı dede tâyin eylerdi. Lokma piştiği müddetçe matbahta hazır bulunanlar niyaz vaziyetinde dururlardı. Lokma pişirmeğe «lokma basmak» da denilirdi.

Sulu hamurdan tavaya dökülmek ve sonra şekerlenmek suretiyle yapılan mâruf tatlının adı da «lokma» dır. Lokma; eskiden ölülerin ruhları şadedilmek, bir dua ile anılmağa vesile olmak üzere ölünün gömüldüğü gece yapılır, camiye, tekkeye, konuya, kısmşuya gönderilirdi.

§ [*San.*] Su künklerinin birleştiği ağızlara sarılan ve üstüpü ile bezir yağından yapılarak içine pamuk karıştırılan su kaçırmaz bir nevi macuna da bu ad verilir. Eskiden su boruları ve künkleri bununla sarıldığı gibi hamamların suya temas eden döşeme taşları aralıklarından ve künklerin birleştiği kısımlardan su sızmamak için bu madde kullanılırdı. Bunun pamuksuz ve kendirsiz olan nev'ine «lökün» denir.

§ [*Bah.*] Zincir baklalarının kuvvetlendirilmesi için konulan damaklara verilen addır.

LOKMA BASMAK (لقمه باصمق) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde lokma adı verilen pilavın pişirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Canlar arasında lokma pişirilmek denilmez, lokma basmak denilirdi.

LOKMA HAK VERE (لقمه حق ويره) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Yiyecek bir şey yok yerinde kulluanılırdı.

LOKMALI (لقملى) [*San.*] Lokma şeklindeki dikişler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pamuklu şeyler bu türlü dikişli olurdu.

LOKMALI BAKLA (لقملى باقله) [*Bah.*] Zincir baklalarının ortaları damaklı olanlarına verilen addır.

LOKMASIZ BAKLA (لقمه سز باقله) [*Bah.*] Zincir baklalarının ortaları damaksız olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

LOKMAYA SALÂ (لقمه يه صلا) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Yemeğe buyurun yerinde kullanılırdı. Salâ; Arapça ilâm etmek, bildirmek, dua mânalarına gelir.

LONCA (لونجه) [*Tic.*] Esnafın toplanıp işlerini görüştükleri yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Süleyman Sudi efendi (Defter-i muktesit, cilt 3, sayfa 161) bunun için şu izahatı veriyor: «Lonca: İtalyan lisanından me'huz (alınma) Lociye Loggiya lafzıdır ki Fransızça Loge deyu zebanzed (söz arasında kullanılmak) olmuş ve höcre yani oda mânasına olup, beynelesnaf tüccar ve sanatkârların muamele ve münazaalarına mütaallik müzakerelerin icrasına memur olan erkân-ı müntehabenin (seçilen heyetin) yani esnaf ustalarının içtimaına mahsus odaya alem olmuştur. Tiyatrolardaki höcrelere ve farmasonların cemiyyetgâhlarına da (Loj = Loge) itlak olunur.»

Eskiden lonca denilen bu toplantı yerlerinde İslâm ve Hıristiyan esnaftan seçilenler ve o zamanki tâbirlerle (müsin ve ihtiyar iş erleri, söz sahipleri) toplanırlar, kethüda ve yiğit başılarının idare ve reislikleri altında meclis kurarak esnafın işlerini görmekle beraber ufak tefek anlaşmazlıklarını kadıya aksetmeden hall-ü-fasl, usûl, nizam ve teamülün muhafazası esbabını tezekkür ettikleri gibi esnafın orta sandığı hesaplarını da tetkik ederek gelirin artmasına gayret eylerlerdi.

Loncalara yalnız usta ve ihtiyarlar girebilirlerdi. Genç çıraklarla kalfalar çağırılmadıkça kendiliklerinden gelemezlerdi. Lonca'da müzakere esnasında yaşlılar minder üstünde, gençler yerde diz çökerek otururlardı

Kethüda; lonca heyetinin kararıyle esnaftan yolsuzluğu sâbit olanı dövdürmek salâhiyyetini hâiz olduğu için o işi görmek üzere falaka ve deyneği duvarda ve herkesin görebileceği bir yerde asılı dururdu.

İslâm ve Hıristiyan esnafın aynı loncaya mensubiyyetleri uzun zaman devam edememiş, 1182 (1768) tarihinden itibaren ayrı ayrı loncalar vücude getirilmiştir.

Lonca heyeti her arabî ayının birinci ve üçüncü cuma günleri lonca dairesinde «mütevellî»nin reisliğinde toplanırdı.

Mütevellî, esnafa âit onbeş günlük hadiseleri izah ve verilmiş olan kararların tatbik suretleriyle neticeleri hakkında lâzımgelen tafsilâtı verir, müzakereye muhtaç gördüğü meseleleri müzakere mevkiine koyardı.

Sandıktan borç para almak istiyenler hakkında tahkikat yapılmasını heyetten iki kişiye havale ederdi.

Âzaların her biri on beş gün içinde gördükleri ve duydukları şeyleri hikâye ile esnafa tembih ve ihtarını münasip gördükleri şeylere mütevellinin dikkat nazarını çekerlerdi.

LÖKÜN (لوكون) [*San.*] Su künklerinin birleştiği ağızlardan suyun sızmaması için kireçle zeytin yağının karıştırılıp dövülmesi suretiyle yapılan macun nevinden maddenin adıdır. Gene o işi görmek ve aynı zamanda sarılmak suretiyle künkler bir kat daha sağlamlaştırılmak üzere üstüpü ile bezir yağından yapılan ve içine pamuk ta karıştırılan macun nevinden maddeye «lokma» denir.

«Kireç ve zeytin yağı ile birlikte dövülerek yapılan bir nevi su yolcu macunudur ki çeşme musluklarının takılmasında ve su künklerinin birbirine kaynaştırılarak aralarındaki deliklerin kapatılmasında kullanılır.» şeklinde tarif olunan lökün için (Sanat Ansiklopedisi) nde şu tafsilât da vardır:

«Bu macun üstüpü ve lif üzerine sürülerek künklerin etrafına ve ağızlarına sarılarak suyun sızmasına mani olur. Buna «yedirme» de derler. Lökünün pamukla karıştırılanına «lokma» denir.

«Yedirme şu surette yapılır:

«Evvelâ sönmemiş kireçten bir miktar alınıp toz haline getirildikten sonra ince bir elekten geçirilir. Bunun ortasına bir çukur yapılır ve kâfi miktarda pamuk dirilerek işbu çukura konur. Sonra üzerine beziryağı dökülerek karıştırılır, Suluca bir hamur haline getirildikten sonra bırakılarak pamuk çürütülür. Badehu kireç, yağı kusuncaya kadar uvulanarak bu hamur bir taş üzerine konup katı bir macun haline getirilinceye kadar tokmaklanır. Konulacak maddelerin nisbeti şudur: (1 Eski okka) çiğ bezir, (2 okka) sönmemiş kireç, (5 dirhem) kadar iyi cinsten atılmış pamuk. Bu suretle hazırlanan lökünün içine (150 dirhem) ketene yedirilirse buna yedirme derler ki künklerin lökünleri üzerine sarılır ve bu suretle aralık ve çatlaklardan su sızmaz.»

LUBİYYAT KUMPANYALARI (لعبيات كومپانيلرى) [*San.*] Eskiden tiyatro ve emsali oyun kumpanyaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lu'ub; Arapça oyun, lu'biyyat; oyuna müteallik şeyler, oyunlar demektir.

LÛGAZ (لغز) [*Ede.*] Bilmece yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski divanların çoğunda bunlardan birkaç tane bulunduğu gibi halk dilinde de hece vezni ile tertip edilmiş olanları vardır. Limon ve çivi demek olan:

Bir küçücük fıçıcık
İçindedir turşucuk

Bir küçücük arapcık
Başındadır tablacık

bilmeceleri gibi.

Divan şâirleri, her şey hakkında lugaz yaparlar, onu bir takım teşbihler, îyhamlar, hatta harflerinin ebcet hesabındaki sayıları ile anlatırlardı.

Basit Çelebî'nin nokta hakkında bir lûgazı:
Ol nedir kim ikidir ınsanda
Üçten artuk olmadı hayvanda.
Sende var, hem bende var âdemde yok.
Cümlede vardır desem âlemde yok.
Kimsede olmaz, veli herşeyde var;
Olur onun ile âlemde vekar.
On beş olmuştur anın menzilleri,
Birine kaabil değil, varmak biri.
Bir iki üçten ziyade olmadı.
Dördünü bir kimse yerde görmedi

Bunun bir de muamma denilen kısmı vardır ki o, insan isimlerine dair bilmecedir.

Halletmediler bu lûgazın sırrını kimse
Bin kaafile geçti hükemadan ulemadan
Ziya Paşa

LUİ TEBRİZİ (لوئى تبريزى) [*San.*] Eskiden kullanılan yazı kâğıtlarından birinin adıdır. «Muhayyer gibi bu da şeker renkti.

LUKATA (لقطه) [*Mal.*, *Fık.*] Sokakta bulunup alınan ve sahibi malûm olmıyan şey demek olan Lukata, ıstılah olarak başkasının kaybettiği birşeyi muhafaza için almaktır. Bu itibarla lukata emanet hükmündedir. Mültekitin (iltikat edenin, alanın) taaddisi olarak lukata elinde telef olsa zaman lâzım gelmez.

Lukatayı bulan ve sahibi çıktığı zaman vermek üzere saklamak için alan kimse «Ben böyle bir mal buldum, arayan olursa bana gönderiniz» diye bulunduğu yerde bir kaç kişiye söylemesi ve bulduğu şeyi biraz tarif eylemesi lâzımdır. Böyle yapmazsa o mal elinde lukata olmaz. Bu takdirde şayet zâyi' olur ve sahibi de çıkarsa tazmin etmesi icabeder.

Lukata hayvanattan ise bulan kimse hâkimin (Kadı) izni olmadan yem ve yiyecek verirse bedelini bilâhare sahibinden alamaz. Hâkimin izni ile verirse alabilir. Haitâ bu masrafı vermeden malı sahibine teslim etmese hakkı vardır.

Hâkim ve mal memuru lukatayı başkasına icar eder ve satar. İşte bu gibi muhafazası masrafa bağlı olan lukatalar hâkimin izni olmadıkça infak, iaşe ve bey' ve icar edilemiyeceğinden bunların her nevinin muhafazası hükümete alınmıştı. Hâkim ilân eder, sahibi çıkmadığı suretle artırma ile satarak bedelini, bu hususta ihtiyar edilmiş masraf varsa düştükten sonra, hazineye teslim ederdi.

LUMBAR (لومبار) [*Bah.*] Gemilerin bordalarına ve küpeştelerine açılan dört köşe menfez ve methallerle mahreçlere verilen addır. Bu delikler gemideki topların ekallî derece irtifa, 7 derece inhitat ve 45 derece dirisa zaviyelerini hasıl ederek ateş etmelerini temin eder. Toplar bu deliklerden içeri alınır, dışarı çıkarılır.

LUMBAR AĞZI (لومبار آغزی) [*Bah.*] Yan iskelelerinin asılı bulundukları lumbarların güverte ile irtibat peyda ettikleri yerlere verilen addır.

LUMBAR KAPAĞI (لومبار قپاغی) [*Bah.*] Lumbarları icabında kapamak üzere yapılan kapaklara verilen addır.

LUMBAR LUMBUZU (لومبار لومبوزی) [*Bah.*] Lumbarların üst kapakları üzerinde lumbar kapalı bulunduğu vakitlerde içerisini aydınlatmak üzere açılan lumbuzlara verilen addır.

LUMBAR SAÇAĞI (لومبار صچاغی) [*Bah.*] Lumbarlardan içeri su sızmaması için bordalarda lumbarların üst kenarlarına mukavves veya müselles şekilde bağlanan tirizlere verilen addır.

LUMBUZ (لومبوز) [*Bah.*] Geminin içine aydınlık ve hava vermek için borda, batarya ve güvertelerde müdevver şekilde açılan deliklerin adıdır. Bu delikler açılan yerin isimleriyle bir birlerinden ayrılırlar.

LUMBUZ CAMI (لومبوز جامی) [*Bah.*] Lumbuz kapaklarının üzerine geçirilen birer yüzleri muhaddep kalın camların adıdır.

LUMBUZ KAPAĞI (لومبوز قپاغی) [*Bah.*] Lumbuzları icabında kapamak üzere yapılan kapakların adıdır.

LUMBUZ KELEBEĞİ (لومبوز کلبگی) [*Bah.*] Lumbuz kapaklarını kapandıktan sonra iyice sıkıştırmak için yapılan bir nevi baskı tertibatının adıdır.

LUMBUZ SOLUĞU (لومبوز صولوغی) [*Bah.*] Lumbuzlardan içeri sızan suların birikmesi için lumbuzların iç ve alt kenarlarına icabında kolayca çıkarılıp takılabilecek veçhile bağlanan matraların adıdır.

LUMBUZ YARIM AYI (لومبوز یارم آیی) [*Bah.*] Bordalarda lumbuzların üstlerine, yukarıdan sızacak suların lumbuzlardan içeri sızmayıp aşağı doğru sızmaları için perçinlenen mukavves olukların adıdır.

LÜBS (لبس) [*Sof.*] Giymek demek olan lübs sofiye ıstılahı olarak (Istılahat-ı Meşayih, Osman Ergin'in hususi kütüphanesinde müellifin el yazısı nüsha) da şöyle izah olunmuştur:

«Hakayık-ı ruhaniyyenin suver-i unsuriyye ile telebbüs etmesi. Kalâllah-ü Taalâ «ولو جعلناه ملکاً لجعلناه رجلاً وللبسنا علیهم مایلبسون» deyu hakikat-i hakkaniyyenin suver-i insaniyye ile telebbüs etmesi. Nitekim bu hadis-i kudsî anı müş'irdir (اولیائی تحت قبابی لایعرفهم غیری) ve lübs eşyanın bir ân-ı lâyetecezza zarfında ademe gidip yine vücude gelmesine derler. Malûm ola ki mümkinat fi hadd-i zatiha lâmi'-i mucide âdemdir ve âdemiyyette müstemirdir ve mümkınatın vücudü Hakkın anların suretinde zuhûrundan ibarettir Pes cemi eşya iktiza-yi zâtisi hasebiyle lâhza lâhza ma'dum olur. Ve nefs-i Rahmaniden meded-i vücudün ittisaliyle yine vücude gelir. Vasıta-i şüunat nefs-i Rahmaniden eşyaya vücudun feyezanı tetabu' ve tevali eder. Yani biribirini mütaakiptir, ol gayetedek ki (بلهم فی لبس من خلق جدید) hükmünce mümkünat her an ve zaman bir libas-ı taze ile mülebbes olur. Bu itibar ile efrad-ı mümkinattan her ferd heyet-i içtimai vücut ve taayyün vasıtasiyle her anda adem ve her anda vücut üzeredir Ve eşyanın adem vé vücudü meyanında zaman mütemlelil olmaz.»

LÜLE (لوله) [*San.*] Çubuklarla nargilelerde tütün ve tömbeki koymağa mahsus âletin adıdır. Lüleci çamurundan yapılırdı.

«Sanat Ansiklopedisi»ndeki (Lüle Maddesi) tarifi şöyledir.

«Çubuk ve nargilelerin ucuna takılan ve içine tütün veya tömbeki doldurulmağa mahsus olup pişmiş topraktan yapılmış ve fincan gibi ağzı açık ve dibinde bir deliği bulunan küçük kab. Bunların oyma ve kabartma tezyinat ile süslenmiş olanları vardır. Toprak fincanlar gibi bunların bazılarının üstünde de yapan ustanın ismi ve yapıldığı tarih yazılmış bulunur.»

Sofi bu burûdetle eğer dûzaha varsan
Bir lüle duhan yakmağa âteş bulamazsın
Lâ

§ [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıdır. Dört «masura» bir lüle sayılırdı. Tapu kayıtlarında lüle yazılmaz, «masura», nadir olarak da «hilâl» yazılırdı.

«Sanat Ansiklopedisi»nde bunun için şu izahat vardır:

«Bendlerde toplanan ve şehre isale edilen suların evler, çeşmeler, hamamlar ve saireye muayyen miktarlarda verilmesi için suyu maksimlerde ölçmeğe mahsus üstüvani şekilde küçük ve ince bir boru parçasıdır ki su akan boruların ucuna veya maslak teknelerinin kenarındaki deliklere takılır. Lüle tâbir olunan bu ölçü yuvarlak bir küre şeklinde ve otuz dirhem sikletinde bir kurşunun girebileceği kadar bir delikten akan su miktarıdır. Bir lüle 4 masura ve her masura da 4 çuvaldız itibar edilir. Çuvaldız tâbiri bu deliğin çuvaldız kalınlığında olmasındandır. Bir çuvaldız su, bir masuranın dörtte biri ve lülenin on altıda biridir.

«Vaktiyle hamam ve konaklara gelen sular bunların sahipleri tarafından bir meblâğ (para) mukabilinde satın alındığı cihetle senetlerinde (tapularında) mukayyet miktara göre su almak hakları vardı. Filân konağın veya hamamın bir lüle, iki masura suyu var denirdi. Bu su hakkı emlâk gibi senetle (tapu ile) alınır satılırdı.»

Cevr ile çeşmimi pür âb ederek cananım
Döndü maksimde akan lülelere müjgânım
Seni eşkin görene surete koydu diyerek
Dest-i müjgânıma âyine verir damanım
Nabi

Çeşme, musluk ve emsaline takılan küçük boruya da Lüle denilir.

Tarihi Sultan Ahmed'in câri zeban-ı lüleden
Aç besmele-yle iç suyu Han Ahmed'e eyle dua
Seyyid Vehbi

§ [*Kıy.*] Boru şeklinde konulan devirme saça verilen addır. Bir zamanlar uzun bırakılan saçların kat kat lüle yapılarak tepeden arkaya salıverilmesi moda idi.

LÜLECİ (لوله‌جی) [*San.*] Çubuklarla nargilelerde kullanılan ve lüle denilen âleti yapan sanatkârın adıdır. Lüleciler lüleden başka lüleci çamuru denilen topraktan yazı hokkası, fincan, kahve şeker kutusu, tütün kâsesi gibi şeyler de yaparlardı.

LÜLECİ ÇAMURU (لوله‌جی چامورى) [*San.*] Lüle yapılan özlü ve süzülmüş balçık çamurunun adıdır. Muhtelif renkte olan bu çamurdan toprak evani yapıldığı gibi heykeltraş ve kabartmacılar tarafından da heykel ve kabartma işlerinde kullanılır.

LÜLECİLER (لوله‌جیلر) [*San.*] Çubuklarla nargilelerde kullanılan ve lüle denilen âleti yapan sanatkârın adıdır. Bunları yapan sanatkârlara Lüleci denilirdi. Lülecilerin Tophane'de imalâthaneleri vardı. Çarşıya «Lüleciler Çarşısı» denilirdi.

İstanbul'un eski halini ve halkının âdetlerini pek iyi bilen Musahip Zade Celâl Bey Lüleciler için (Eski İstanbul yaşayışı, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1946, sayfa 159) şu tafsilâtı veriyor:

«Tophane'de Kılıç Ali Camii'ni geçip Kapı içine giderken sağ tarafta Lüleciler çarşısı başlar ve Hendek denilen mahalle, yani Kumbaracılar Yokuşu'nun alt başına kadar devam ederdi. Dükkâncıların bodrumunda kireç kuyusu gibi çukurlar içinde mercan gibi kırmızı bir nevi lüle çamuru yuğurularak döğülür, tebrid edilir, ve sakız gibi bir hale geldikten sonra işlenirdi. Çeşit çeşit her boyda çubuk ve nargile lüleleri yapıldığı gibi devetüyü denilen tiryaki fincanları büyüklüğünde fincanlar da yapılırdı.

«Mürekkep ve Gülbeşeker hokkaları, kahve, şeker kutuları, küçük tepsiler, tütün tasları, kendilerine mahsus fırınlarda pişirilerek üzerlerine zarif nakışlar işlenir, al yaldızlarla bezenirdi.

«Bunlar memleketin her tarafında satıldığı gibi sâir memleketlerde de satılırdı. Elli sene evveline kadar mevcut olan bu çarşıda yirmi beş sene evvel yalnız bir dükkân kalmıştı.»

LÜPÇÜ (لوپچی) [*Hal.*] Bedava mala konan, zahmetsiz muvaffak olan, hazır bulan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

LÜZUM-I VAKF (لزوم وقف) [*Vak.*] Vakfın rücuu kabil olmıyacak surette kat'i bir hale gelmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

M

MAADİN MUKATAASI (معادن مقاطعه‌سی) [*Mal.*] İltizam suretiyle idare edilen madenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Maadin Mukataası Mîrî mukataalardandı. Bu sebeple bunlar seneden seneye iltizama verilirdi. Bu hesapları tutmak için maliye işlerinin görüldüğü Defterdarlık dairesinde ayrıca bir kalem vardı.

MAARİF MADALYASI (معارف مدالیه‌سی) [*İda.*] Mülkî ve askerî mekteplerden birinci ve ikinci çıkanlara verilmek üzere 9 cumadelâhire 1319 (1901) tarihinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Altın ve gümüş olmak üzere iki nevi' idi. Altını birinci, gümüşü de ikinci çıkanlara verilirdi. Bir tarafına sahibinin hangi mektepten, hangi tarihte çıktığı, öteki tarafına da «İkdamatı taraf-ı Padişahiden lütfen takdir ile ihsan buyurulmuştur» ibaresi yazılı idi. Berat harcı yoktu. Kopça ile sağ tarafa takılan bu madalya sahibinin ölümünden sonra takmak hakkı olmamak ve bir hatıra olarak saklanmak üzere vereseye intikal ederdi.

12 ramazan 1327 ve 14 eylül 1325 (1909) tarihli irade ile verilmesinden vaz geçilmiştir.

MAARİF NİŞANI (معارف نشانی) [*İda.*] Muallimlerle ilm ü mârifet ve san'ata müteallik hizmeti görülenlere verilmek üzere 3 mayıs 1326 (1910) ihdas olunan nişanın adıdır. Birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç rütbesi vardı. Her üç rütbesi gümüşten yapılmış olup üzerinde «Ulûm ve fünun ve Sanayi-i Nefîse» ibaresi yazılı beyaz mineli bir hilâl, ortasında kırmızı mineli bir tuğra ve hilâlin dışında yeşil mineli defne ve meşe dalları vardı. Hilâlin yukarıya gelen iki ucu arasında da kezalik beyaz mineli ve beş köşeli bir ufak yıldız bulunmakta idi.

Tuğralar gümüş üstüne altın kaplama idi. Birinci rütbesinde meşe dalı sağ, defne dalı sol tarafında hilâli kâmilen ihata etmekte ve dalların sapları hilâlin aşağı tarafında birbiri üzerine çaprast olarak konulmuş kırmızı mineli bir kordela ile yekdiğerine bağlanmıştı. Nişanın başında meşe dalı sol tarafta, defne dalı sağ tarafta olarak devam edip biribirine bir halka teşkil edecek surette birleşirdi. Birleştiği noktada kordela halkası merbuttu. İkinci rütbe birinci rütbenin aynı ise de yalnız nişanın alt kısmında dalların sapları ve mineli kordela bağı yoktu. Hilâlin dış kısmı boş bırakılmış olduğu gibi üst kısmında da dallar hilâle bitişik olmayıp beyaz mineli yıldız ile üstünde dalların teşkil ettiği halka mabeyni aralıklı bırakılmıştı. Bir de birinci rütbede yapraklar aşağıdan yukarıya müteveccih olduğu halde ikinci rütbelerde yukarıdan aşağıya dönük olup defne dalı hilâlin sağ tarafında, meşe dalı sol tarafında idi. Üçüncü rütbede dallar hilâli sarmış olmayıp nişanın üst kısmında diğer rütbedekiler gibi bir halka teşkil etmezlerdi. Nişanın asma halkasından itibaren defne dalı sağda, meşe dalı solda olarak hilâle kadar geldikten sonra altından devam ile hilâl içinde ve tuğranın altında çaprast olarak birleşip yine hilâlin altından devam ile defne dalının ucu solda ve meşe dalının ucu sağda birer yaprak olarak gözükürdü.

Her üç rütbenin de tuğraları gümüş üstüne kaplama altın üzerine basılmış olup üzerinde (Darphane-i Âmire) yazılı olan altın kapaklarından gayri minesiz yerleri altın yaldızlı idi.

Birinci rütbenin kutru 40X60, ikincinin kutru 30X37, üçüncünün kutru 30X25 milimetre idi.

Birinci rütbesi kenarları beyaz, ortası kırmızı kordela ile gerdana, ikinci ve üçüncü rütbeleri aynı renkte kordela ile göğsün sol tarafına takılırdı. Birinci rütbenin berat harcı beş yüz, ikincinin yüz, üçüncünün elli kuruştu.

Her üç rütbeye ait nişan kayd-ı hayat şartıyle verilirdi. Bu nişan bir suretle Maarife hizmeti görülen ecnebilere de verilirdi.

MAAŞ BUYURTMAK (معاش بویورتمق) Memurlar tarafından birikmiş maaşlarından bir kısmının verilmesi için mensub oldukları dairenin âmir veya muhasebecisinin müsaadesini almak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

1908 Temmuz inkılâbından evvel memurların maaşları muntazam verilmezdi. Ellerine «maaş sergisi» adı verilen mühürlü bir hesap kâğıdı verilirdi. Memurlar ellerindeki bu kâğıtla âmir veya muhasebecilere müracaatla alacaklarına mahsuben ödeme müsaadesi koparırlardı. Bu müsaade memurun kendisi tarafından alındığı gibi araya hatırlı biri konulmak suretiyle de alınırdı. İşte bu ödeme müsaadesine «maaş buyurtmak» denilirdi.

MAAŞ KIRDIRMAK (معاش قیردیرمق) [*Mal.*] Memurların birikmiş maaşlarını sarraflara kırdırmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. 1908 Temmuz inkılâbına gelinceye kadar memurların maaşları muntazam verilmediği için ihtiyaç sahipleri aylıklarını bu işle meşgul olan sarraflara ödeme vaziyetine göre yüzde on, yirmi hattâ elli eksiğine kırdırırlardı. Yine bu sebeple memurlardan bazıları odacılardan faizle para alırlardı.

MAAŞLI MÜTEFERRİKALAR (معاشلی متفرقه لر) [*Sar.*] Saray hizmetlerinde bulunan müteferrikalardan maaşlı yani yevmiyeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Ulûfeli Müteferrikalar» da denilirdi. Müteferrikaların bir kısmı da gedikli yani zeamet ve timarlı idi. Yevmiyeli müteferrikalar zeamet ve timarlılardan daha itibarlı idiler. Ulûfeli yani yevmiyeli müteferrikalar ulûfelerini maliyenin «Küçük Ruznamçe» sinden alırlardı. Terfi edenler timar defterdarı olurlardı. Bunlar hasbelicap Vezir-i âzamın ziyaretine gittikleri zaman Sadrazam, emektarlıklarına riayeten ayağa kalkar ve tâzim ederdi.

Müteferrika; hademe demektir. Hükümdarın maiyyetinde bu adla adamlar bulunduğu gibi vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin de müteferrikaları vardı. Hükümdar dışarı çıktığı ve cuma namazına gittiği zaman müteferrikalar önde giderlerdi. Padişah sefere giderse bunlar da beraberinde bulunur, gitmezse bunlar da gitmezdi. Padişahla beraber seferde bulundukları zaman «Enderun Hazinesi» nin muhafazası, müteferrikalara aitti.

Saray hizmetinde bulunan müteferrikaların sayısı muayyen değildi. Artar eksilirdi.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda yazılı olduğuna göre (sayfa 430) ulûfeli müteferrikaların miktarı onaltıncı asrın ilk yarısında da kırk kadardı. Aynı asır sonlarında bütün müteferrikaların sayısı 433 dü. Daha sonraki tarihlerde beş, altı yüzü bulmuştu. Hicrî 1036 milâdî 1626 da vezir evlâdı olan müteferrika adedi 9, Beylerbeyi çocukları 5, ümera evlâdı 22, defterdarzâde 4, rikâp ağaları evlâdı olarak 20 idi. Maaşlı müteferrikaların mevcudu onyedinci asır sonlarında 631 di. Dört kıst yani senelik mevacipleri altmış altı yük ve onbin kırk akça tutuyordu.»

Padişaha bayram tebriki yapılırken müteferrikalar etek öperlerdi.

Müteferrikalar merasim ve alaylarda başlarına mücevveze, arkalarına atlas üst veya erkân kürkü giyerlerdi. Seferde Padişah'la beraber bulunurlarken bazan emir-i âleme tevdi edilmiş olan saltanat sancaklarının muhafazası bunlara bırakılırdı.

Padişahlar sefere hareket ettikleri zaman rikâb-ı hümayundaki padişah tuğlarının muhafızı olarak müteferrikalar giderlerdi.

Müteferrikalar seferde zırh, toğulga, sorguç ve kolçak da kullanırlardı.

MAAŞ SERGİSİ (معاش سرکیسی) [*Mal.*] Memurların aylıklarını gösteren mühürlü hesap kâğıdı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vaktiyle aylıklar muntazam verilmediği için memurlara aylıklarını gösteren mühürlü bir kâğıt verilir ve bu alacağına karşılık olarak para verildikçe altından düşülürdü. Bu suretle maaş buyurtmak için müracaat edenlere verilmesi münasip görülen mikdar ödenir ve ödenen para sergiden tenzil olunurdu.

MÂBED (معبد) [*Mim.*] İbadet edilecek yer, ibadethane, mescid cami', kilise, havra yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Meabid suretinde cemilendirilir.

«Toplu olarak ibadet etmeğe mahsus veya Putperestlikte bir ilâhın namına inşa olunan bina» suretinde tarif olunan mâbet için «Sanat Ansiklopedisi» nde (Mâbed maddesi) şu tafsilât vardır: «Müslümanlar böyle cemaatle namaz kılmak ve ibadet etmeğe mahsus olan binalara da mâbed derlerse de bu tâbir daha ziyade İslâmiyyetten gayri dinlerin ve bilhassa Putperestlerin ibadetgâhları hakkında kullanılmakta olup İslâmlar kendi mâbedlerine toplayan yer mânasına (cami') derler. Türkler Hıristiyan mâbedlerine kilise ve Yahudi mâbedlerine de Havra ismini verirler. Bu suretle mâbed tâbiri daha ziyade Putperest ibadethaneleri mânasına ve Fransızcadaki temple kelimesi karşılığı olarak kullanılır. Nitekim Hıristiyanlar da temple kelimesini umûmiyyetle hıristiyanlığın gayri olan din ve mezheplere ait ibadethaneler hakkında kullanırlar. Bununla beraber Avrupalılar İslâm ibadethanelerine de (temple) demeyip mescit kelimesinden muharref olarak mosquée ismini vermişlerdir». Ansiklopedide bundan sonra Mısır, Sumer, Asur ve Fenike, Etrüsk, Roma mâbet-

leri hakkında uzun uzadıya izahat verilmekte ve plânları da ko ulmak suretiyle tetkik etmek isteyenleri bir kat daha faidelendirmektedir.

Üflüyor mâbedinde meş'alini
Kırıyor elleriyle heykelini
Tevfik Fikret

MABEYN (مابين) [*Sar.*] Padişah sarayının selâmlık dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Mabeyn-i Hümayun», «Mabeyn-i Hümayun-u Cenab-ı Mülûkâne» suretinde de kullanılırdı. Bununla beraber mabeyn denilince saray anlaşılırdı.

§ [*Mim.*] Konaklarda Haremle selâmlık dairelerini biribirine bitiştiren daire, sofa veya odaya verilen addır. Buna «Zülveçheyn» de denilirdi.

Mabeyn; Arapça iki şeyin arası demektir.

MABEYN BAŞKÂTİBİ (مابين باش كاتبى) [*Sar.*] Sarayın yazı işlerini idare eden teşekkülün (kurum) başındaki memurun unvanı idi. Yahut diğer bir tarifle Osmanlı hükümdarı ile hükûmet teşkilâtının başında bulunan Sadrazam arasındaki muhabereyi idare eden yazı işlerinin başındaki memurun adı idi. Osmanlı imparatorluğunun garp kılığına girmesiyle kat'î şeklini alan bu vazife sahibinin eski adı «Sır kâtibi» idi. Sarayın yazı işleriyle meşgul olanlara «Mabeyn kâtibi», bunların başına da «Mabeyn Başkâtibi» denilirdi. Mabeyn Başkâtibleri içinde devletin en büyük mülkî rütbesi olan vezirliğe yükselmiş olanlar, büyük devlet memuriyetlerinde bulunanlar olduğu gibi Sait paşa gibi sadrazam olanlar da vardır.

Saltanatla beraber bu da tarihe karışmıştır.

MABEYNCİ (مابينجى) [*Sar.*] Padişahların bariçle münasebet ve irtibatını temin vazifesiyle mükellef olan saray memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yakın mânasına gelen «Karin» ve cem'i olan «Kurena» da kullanılırdı. Resmi sâlnamelerde bunlar yazılıdır. Zamanla sayıları çoğalmış olan mabeyncilerin başına «Baş Mabeynci» denilirdi. Baş Mabeyncilik başkâtiplik gibi sarayın büyük ve ehemmiyyetli vazifelerindendi.

Mabeyncilik tarihi saltanat tarihiyle müvazidir denilebilir. En eski zamanlardan başlıyarak hükümdarlıkla idare olunan zamanımızdaki devletlere varıncaya kadar bütün devletlerde mabeyncilik ve mabeyn mânalarını ifâde eden kelimelere mukabil islâm devletlerinde «Hicabet» ve «Hâcib» unvanları kullanılırdı. Hâcib; padişahın veya emîrin huzuruna çıkacaklara rehberlik (öncü) işini görürdü. Herkesin, sultanın veya emîrin yanına izinsiz girmemesi gibi büyüklüğe dokunan hale mahal kalmamak için öyle bir memurun bulunması zarurî görülmüş idi. Devletlerde ihtişam ve debdebe arttıkça hükümdarlarla tebea arasında ara hizmetini gören bu türlü memurların sayısı da o nisbette çoğalmıştır.

Hulefa-yi Raşidîn denilen ilk İslâm halifeleri kapılarını herkes için açık bulundururlardı. Her kim isterse yanlarına girebilir; söyliyeceklerini söyliyebilirdi. Zengin, fakir, âmir, memur gözetilmezdi. Fakat sonradan hilâfet padişahlık şekline girince hâcibler kullanılmasına ve halifelerin huzurına çıkacaklar için birtakım merasim tertibine lüzum görüldü. Bu lüzumu ilk hisseden Emevî Devletinin kurucusu (Muaviye) dir. Muaviye'nin bu hususa nazar-ı dikkatini celbeden de (Zeyyad bin Ebih) olmuştur. Halifenin huzuruna girmek için teşrifatta nesep sahipleri (asîller) takaddüm ederdi. Nesep müsayi gelirse yaşlılar, yaşça da müsavat görülürse âlimler ileri geçmek hakkını haizdi. Mamafih dört kişi vardı ki bunlar ne vakit olursa olsun, izin alınmaksızın, huzura sokulurdu. Namaza kaldıran müezzin, gece haber getiren sâi (postacı), huduttan gelen memur ve bir de yemek getiren adam. Buna ait emir şöyle idi; «Seni teşrifatçılığa tâyin eyledim. Dört kişiye hükmün yoktur: Namaz için davet eden müezzin, ona ilişemezsin. Geceleyin gelen sâi. Bunu huzuruma gelmekten menetme. Çünkü o, bir kara haber getirmiştir. İyi bir haber getirmiş olsa gece gelmez. Huduttan gelen memur. Onu derhal yanıma getir. Zira bir saat gecikmeden hâsıl olacak mazarrat bir senede telâfi edilemez. Yatakta olsam bile onu huzuruma sok. Yemek getiren adamı da bırak girsün. Çünkü yemek tekrar ısıtılırsa tadı bozulur.»

Daha sonra hilâfet Abbasilere geçerek meşhur olan ihtişam başlayınca mühim işlerden başka şey için halkın halife huzuruna girmeleri güçleştirildi. (İbn-i Haldun) buna «İkinci teşrifat devri» adını veriyor. Bu devirde biri havassın (büyüklerin, zenginlerin), diğeri avamın (halkın) kabulüne mahsus iki daire kurulmuştu. Halife bu dairelerde teşrifatçıların tertipleri dairesinde havassı ve avamı ayrı ayrı kabul ederdi.

Abbasî Devleti inhitat devrine girince teşrifat daha sıkı bir safhaya girdi. Hükümdarın huzuruna çıkmak için bu gibi zorlukların bulunması onun bir tazyik altına düştüğü zamanlarda olur. O sıralarda devlet adamları

hükümdarlık tahtına oturan şehzadelere hükümet işlerinde istedikleri gibi söz geçirebilmek için onları maiyyet memurları ve saire ile çokluk ihtilâttan men'eder ve bu gibi ihtilâtların heybet ve hükümdarlık âdabına uygun olmadığı itikadını zihinlerine yerleştirirlerdi.

Teşrifat meselesi ondan sonraki devletlerde de aynı suretle devam etmiştir. Araplarda ve İslâm hükümetlerinde bu suretle cereyan eden bu işler vaktiyle Yunanlılar, Romalılar, İranîlerde sonraları Hıristiyan hükümetlerinde de ayniyle cereyan etmiş, hükümdarlar huzuruna hep mabeyncilerin tavassutuyle çıkılmıştır.

Osmanlı saltanatı ilk kuruluşunda sâdelik hüküm sürdüğü için ilk padişahlar herkesle, teşrifat ve merasime hacet kalmaksızın görüşürlerdi. Saray hayatı Yıldırım zamanında genişlemeğe başladığı, İkinci Murat Edirne'de saraylar kurmakla bunu bir parça artırdığı gibi Fâtih de İstanbul'un fethini mütaakip saray hayatını iyiden iyiye kurup büyüttü. Hattâ o vakte kadar padişahlar divan müzakerelerine iştirak ederken bir teşhis yanlışlığı eseri olarak meclise giren bir köylünün padişahı tanıyamaması, kim olduğunu bilememesi Sultan Mehmed'in perde arkasına çekilmesine sebep oldu. Fâtih Kanunnamesinde buna dair hüküm bile vardır: «Evvelâ bir arz odası yapılsın cenab-ı şerifim pes perdede oturup haftada dört gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümayunuma arza girsünler.»

Kanunnamedeki bu sarahat gösteriyor ki İkinci Sultan Mehmet büyük devlet adamlarını bile, bittabi' acele bir lüzum hariç, o dört günde kabul ediyor başka zamanlarda yanına almıyordu.

Hattâ yine Kanunnamedeki (sayfa 23) «Bazı mesalih için benden taşra haberini kapı ağası kapıcılar kethüdasına söylesün ve ol dahi vüzerama ve kazaskerlerime ve defterdarlarıma söylesünler» kaydı kapı ağası tarafından görülen bu vazifenin mabeyncilikten başka bir şey olmadığını gösterir.

Hammerde (cilt 3, sayfa 230) kapıcıbaşıların mabeynci olduklarını söylüyor. Müverrihin ifadesi şöyledir: «Kapıcıların zâbitleri yani kapıcıbaşılar hemen hemen Avrupa saraylarının mabeyncilerine muadildir. Bunların reisi kapıcılar kâhyası yani büyük mabeyncidir ki onun büsbütün harice olan vazifesi dahildeki baş hazinedar hizmetiyle karıştırmamak lâzım gelir.»

Kanunnamedeki diğer bir fıkra da (sayfa 14) bunu teyit eder mahiyyettedir: «İç halkından kapı ağası ve odabaşı ve hazinedar başı ve kilercibaşı ve Saray-ı Âmirenin ağası sahib-i arzdır amma kapı ağası olan baştır. Ekseriya odabaşı ve kapı ağası arzetmek gerektir.»

İkinci Sultan Mustafa tarafından Ali Ağa (Çorlulu Ali Paşa) silâhtarlığa getirilirken Ali Ağanın, maruzatın silâhtarlara hasrı şartiyle bu vazifeyi kabul edeceğine dair olan ifadesi padişah tarafından kabul ve o yolda hatt-ı hümayun isdar edildiğinden silâhtarlığın aynı zamanda mabeyncilik vazifesini de gördüğünü anlatır. Çuhadar ve rikâptarların her zaman huzura girip çıkmaları itibariyle bunlar da mabeynci sayılabilirler.

Osmanlılarda ilk defa «Mabeynci» unvaniyle memur istihdamı Üçüncü Selim zamanında vâki olmuştur. Ondan sonra o nam ile memurlar tâyin olunmuş ve ehemmiyyetleri de artmıştır.

1908 Temmuz İnkılâbına takaddüm eden zamanlarda ve Abdülhamid'in saltanatının sonlarında mabeynciliğin hususi ehemmiyyeti vardı. O zamanda mabeyncilerin vazife ve salâhiyyetleri şu suretle hulâsa edilebilir: Sarayda bir mabeynci dairesi vardı. Bu daire bir baş mabeynci, bir ikinci mabeynci ile mütaaddit mabeyncilerden mürekkepti. Sultan Hamit mabeyncileri kendisi intihap ederdi. Bunların vazifeleri mabeyne gelen vükelâ, vüzera, devlet erkâniyle sair zevatın maruzatını padişaha arz ve aldıkları iradeleri lâzım gelen mahallere tepliğ etmekten ibaretti. Saraya gidip gelenler resmî veya hususî işler için padişaha maruzatta bulunmak istiyenler o kadar çoktu ki mabeynciler fasılasız meşgul olurlardı.

Yıldız sarayında merasim dairesi denilen binanın üst katında biri baş mabeynci, diğeri ikinci mabeynciye mahsus olmak üzere iki oda vardı. Öteki mabeyncilerin odaları ikinci katta idi.

Mabeynciler münavebe suretiyle (nöbetleşe) sarayda kalırlar ve nöbetçi oldukları günün gecesi odalarında yatarlardı.

Yine bu merasim dairesinde vezir odası denilen ve Sadrazam ile vükelâya mahsus olan bir oda vardı. Acele hâllerde meclis-i vükelâ ve bazan Sadrazam'ın reisliğinde kurulan encümen-i vükelâ burada toplanırdı. Vükelâdan olmıyan büyük devlet adamları baş mabeyncinin yahut ikinci mabeyncinin odasına giderlerdi. Bunlar öğleden evvel geldikleri vakit orada yemek yerlerdi.

1908 Temmuz inkılâbından sonra mabeyncilerin nüfuzları azalmakla beraber saltanatın sonuna kadar mabeyncilik devam etmiştir.

MABEYN ÇAVUŞU (مابين چاوشی) [*Sar.*] Saray memuriyyetlerinden birinin adıdır. Bunun yerine daha ziyade Hünkâr çavuşu kullanılırdı. Asker mensuplarından olan çavuşlar muhafaza hizmetinde bulundukları gibi devlet adamlarından çağırılması lâzımgelenler bunlar marifetiyle dâvet olunurdu. Çavuşlar bu işi atla görürlerdi.

MABEYN ERKÂNI (مابين ارکانی) [*Sar.*] Sarayın ileri gelenleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başkâtip, baş mabeynci, mabeyn müşiri, dar-üs-saade ağası, baş imam, hazine-i hassa nâzırı, İstabl-ı âmire müdürü ve emsali o kabildendir.

MABEYN FERİKİ (مابين فريق) [*Ask.*] Sarayda Padişah maiyyetindeki askerî mümessil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferik yerine müşirin bulundurulduğu zamanlar da vardır. İkinci Abdülhamit'in ilk zamanlarında bulunmuş olan İngiliz Sait Paşa mabeyn feriklerinin en tanınmış simasıdır.

MABEYN MÜŞİRİ (مابين مشيری) [*Ask.*] Sarayda Padişah maiyyetindeki askerî mümessil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Plevne Kahramanı Osman Paşa Mabeyn müşirlerinin en tanınmış simasıdır.

MABEYN ODASI (مابين اوطه‌سی) [*Mim.*] Saray ve konaklarda haremle selâmlık arasındaki odaya verilen addır. Bu odalar arada olduğu ve iki tarafa kapı da bulunduğu için bu adı almıştır.

Zâhid püsere mâil ü hem duhtere âşık
Mabeyn odası gibi iki yüzlü munafık
Lâ

MABEYN SENEDİ (مابين سندی) [*Mal.*] Gayr-ı menkulün tasarrufuna taallûk etmek üzere satışa dair şahıslar arasında tanzim edilen senetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memuru huzurunda yapılmamış olmaları itibariyle 1317 (1901) tarihinden itibaren bu türlü senetlerle hak iddiası usulü ortadan kaldırılmıştır.

MABEYN TERLİĞİ (مابين ترلکی) [*San.*] Evin içinde giyilen bir nevi terliğin adıdır. Erkekler tarafından giyilen ve orta kısmının iki tarafı daire şeklinde oyuk, alçak topuklu, rengi de siyah olan bu türlü terliği nadir olmakla beraber şimdi de giyenler vardır.

MACARİSTAN DEFTERDARLIĞI (مجارستان دفتردارلغی) [*Mal.*] XVI ncı asırda ve Üçüncü Mehmet zamanında Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere teşkil olunan defterdarlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yüz yirmi bin akça maaşla ve «Şıkk-ı sâlis defterdarı» unvanıyle kurulan bu defterdarlık» çok geçmeden kaldırılmıştır.

MAÇUKA KAZASI (ماچوقه قضاسی) [*Coğ.*] Trabzon vilâyetindeki kazalardan birinin adı idi. Şimdi bunun yerine Maçka kullanılır.

MACUN (معجون) [*San.*] Bazı hastalıkların tedavisi maksadiyle beraber daha ziyade şehvanî hisleri çoğaltmak maksadiyle yapılan baharlı ve şekerli maddelere verilen addır. Şekerden başka baldan ve türlü türlü şeylerden yapılanları vardı. «Macunluk» adı verilen hususî kaplar içinde muhafaza edilir, sarayın helvahanesinde yapılanlar devlet adamlarına hediye olarak gönderilirdi. Vaktiyle arabın birinin yaptığı macun şöhret bulduğu için «Hacı Babanın macunu» diye söylenir dururdu.

Ehl-i mâtem giryede, küttab-ı kısmet handede;
Cansitanın verdiği macun dü hasiyyetlidir.
Nabi

MACUNLUK (معجونلق) [*San.*] Şehvanî hisleri çoğaltmak maksadiyle yapılan baharlı maddenin konulduğu kabın adıdır. Çini ve billûr olanları olduğu gibi gümüş ve altından yapılanları da vardı.

MADALYA (مدالیه) [*San.*] Bir muharebenin veya mühim bir hâdisenin hatırası olmak üzere madenden yapılan nişan adıdır. Müsabakalarda mükâfat, yahut sanat eserleri için takdir nişanesi olarak verilen alâmetlere de bu ad verilir. İtalyanca medaglia dan alınmadır.

«Üzerine bir kafa sureti ve tarihî bir vak'a veyahut remzî bir şekil ve alâmet, bir şekil basılmış veya kazılmış yuvarlak madeni küçük pul levha» suretinde tarif olunan madalya için «Sanat Ansiklopedisi»nde (Madalya maddesi) şu tafsilât verilmiştir:

«Vaktiyle Yunanlılar ve Romalılar da bir madeni paraya denirdi. Şimdi madalya ile sikke (madeni para)nın farkı, madalyaların sikke gibi bir mübadele vasıtası ve para mahiyetinde olmamasıdır.

«XVI ncı asırda para mahiyetinde olmıyan ve sırf tezyinî olmak üzere zevk ve zinet için yapılan yuvarlak ve resimli madeni levhalara denilmiştir. İçi sonı gümüş ve altın olmıyan ve yalnız dış satıhları böyle kıymetli madenlerden yapılmış olanlarına kaplama (Fr. Foure) madalya ve yalnız bir tarafı kazma resimli olanlarına tek yüzlü (Fr. İncuse) denir. Yazısı olmıyan ve yalnız resmi havi olanlara yazısız madalya denir.

«Resim salonlarında eserleri teşhir olunan ressam ve sanatkârlara takdir mahiyetinde ve-

rilen nişanlara da madalya denir. Bunlar göğüse asılmaz ve kutu veya çerçeve içinde saklanırlar. Bu madalyaların birer de beratı olur.

«Bazı muharebelerde ve vatana yararlıklarda bulunanlara verilen madalyalar da vardır ki bunlar nişan gibi göğüse de takılır. İmtiyaz, İftihar, Plevne, Yunan, Girit muharebe madalyaları gibi (Fr. Medaille).»

Madalya Osmanlılarda nişandan evvel ihdas olunmuştur. İlk madalyanın ihdası 1143 (1730) senesindedir.

«Ferahi» adı verilen bu madalya altundu. Sonra sırasıyle 1168 (1754)'de «Sikke-i Cedit», 1216 (1801)'de «Vak'a-i Mısriyye», 1240 (1824) de «Hilâl-i Osmani», 1247 (1831) de «İşkodra.» 1249 (1833) de «Hünkâr İskelesi», 1255 1839) da «İftihar» madalyaları basılmıştır. Sonradan «İftihar» adlı ikinci bir madalya yapıldığı için buna «Atik iftihar» denilmiştir.

Sultan Abdülmecit zamanında tarih sırasıyle şu madalyalar ihdas olunmuştur:

1 — İftihar madalyası - 1256 (1840) altın.

2 — Beriye-tüş-Şam Vak'a-i Akkâ madalyası - 1256 (1840) gümüş.

3 — Tashih-i ayar madalyası - 1260 (1844) altın ve gümüş.

4 — Kürdistan madalyası - 1263 (1846) murassâ, altın, gümüş.

5 — Yemen madalyası - 1263 (1846) altın gümüş.

6 — Tâmir-i Ayasofya madalyası - 1265 (1848) altın, gümüş, bakır.

7 — Bosna madalyası - 1266 (1849) altın, gümüş.

8 — Tanzimat-ı Hayriyye - 1267 (1850) tunç.

9 — İftihar - 1270 (1853) altın, gümüş

10 — Sinop - 1270 (1853) tunç

11 — Silistre - (Sancaklı) 1271 (1854) altın, gümüş

12 — Silistre - 1271 (1854) altın ve gümüş

13 — Kırım-1271 (1854) gümüş.

14 — İttifak-1271 (1854) tunç.

15 — Bahr-i Siyah ve Tuna-1271 (1854) tunç.

16 — Sivastopol-1271 (1854) altın.

17 — Kars-1271 (1854) altın ve gümüş.

18 — Nişan-ı iftihar-1275 (1858) altın ve gümüş.

19 — Tahlis-i can-1276 (1859) gümüş.

20 — Tahsin-i hüner ve marifet-1276 (1859) altın, gümüş, bakır.

21 — Zaptiye çavuşları-1277 (1860) gümüş.

Sultan Abdülâziz zamanında ihdas olunan madalyalar şunlardır:

1 — Karadağ-1279 (1862) Gümüş.

2 — Sergi-i Umumî-i Osmanî-1279 (1862) altın, gümüş, bakır.

3 — Nişan-ı endaht-1280 (1863) gümüş.

4 — Kolera-1282 (1865) gümüş.

5 — Atik Girit-1285 (1868) gümüş.

İkinci Sultan Abdülhamit zamanında ihdas olunan madalyalar şunlardır:

1 — Bosna muharebesi-1294 (1877) gümüş.

2 — Plevne-1294 (1877) gümüş.

3 — Tarz-ı atik imtiyaz-1296 (1878) altın.

4 — Tarz-ı cedid büyük imtiyaz-1300 (1882) altın, gümüş.

5 — İftihar - 1302 (1884) altın, gümüş.

6 — Küçük imtiyaz - 1302 (1884) altın gümüş.

7 — Tarz-ı cedit Girit-1307 (1889) altın, gümüş.

8 — Alman Mülâkat-1307 (1889) altın, gümüş, bakır.

9 — Liyakat-1308 (1890) altın, gümüş.

10 — Tarz-ı cedit Yemen-1310 (1892) altın, gümüş.

11 — Hareket-i arz-1312 (1894) altın, gümüş, bakır.

12 — Anadolu musabinine iane ile ibraz-ı uhuvvet edenlere mahsus madalya - 1313 (1895) gümüş.

13 — Tesisat-ı askeriye ianesi-1314 (1896) altın, gümüş alüminyum.

14 — Yunan Muharebesi-1314 (1896) gümüş.

15 — Evlâd-ı şüheda ve malûliyn-i guzzat-ı asakir-i şâhâne iane sergisi-1315 (1897) yaldızlı gümüş, gümüş, bakırlı nikel.

16 — Maarif-1317 (1899) altın, gümüş.

17 — Hamidiye Hicaz Demir yolu 1318 (1900) altın, gümüş, bakırlı nikel.

18 — Hamidiye Hicaz Demiryolu-1322 (1904) altın, gümüş, bakır.

19 — Harir müsabakası-1322 (1904) altın yaldızlı gümüş, gümüş, bakır.

Bu madalyaların bir kısmı isimlerinden anlaşıldığı gibi çıkan harplerde liyakat gösterenlere verilmek üzere ihdas edilmiştir. Plevne madalyası, Yunan muharebesi, Girit muharebesi gibi. Bunlar yalnız o muharebede bulunanlara verilmiş ve ondan sonra kimseye verilmemiştir. Diğer kısmı ise bir işte yararlık gösterenlere, yahut emsali arasında tevfevvuk ibraz edenlere verilmek üzere ihdas edilmiştir. Tahlisiye, ziraat madalyaları gibi.

10 Temmuz 1324 (1908) inkılâbı üzerine kurulan Meşrutiyet idaresinde de bir takım madalyalar ihdas olunmuştur. İlk Meşrutiyet

madalyası «Kanun-u Esasinin hatıra-i fâhiresini teyit için» ihdas olunan madalyadır. Gümüş olması kabul olunan bu madalya için meclis-i vükelâca tanzim kılınan mazbatada diğer emsali madalyalar gibi kuyut ve şuruta tâbi tutulmıyarak bedeli olan beş kuruş mukabilinde satılması ve arzu edenlerin alıp takabilmesi kabul olunmuştur. Binaenaleyh bu bir madalyadan ziyade «Rozet» mahiyetindedir.

Diğer madalyalar da şunlardır:

1 — Donanma iane madalyası-1330 (1911-1912) fevkalâde altın, altın, gümüş, nikel, tunç olmak üzere beş nevidi.

2 — Osmanlı Hilâl-i Ahmer cemiyeti madalyası- 1330 (1911-1912) altın, gümüş, tunç.

3 — İane-i harbiye madalyası-altın, gümüş, tunç olmak üzere ihdas edilmiş ise de imâl edilmemiştir.

4 — Hamidiye Kruvazörü madalyası-1329 (1911) bu madalya Hamidiyenin gösterdiği kahramanlığın bir hatırası olarak ihdas olunmuş ve zâbitan ve efradı ile bu hususta hizmeti görülenlere verilmek üzere üç yüz doksan üç adet olarak imâl edilip kendilerine hasredilmiştir.

5 — Kahire seyahat-ı havaiyesine mahsus madalya-1329 (1911) bu madalya İstanbul-Kahire arasında ilk defa yapılan ve içindekilerin şehadetiyle neticelenen hava seyahatinin hatırasını teyiden ihdas olunmuştur. İşbu madalya üçü altın, ikisi gümüş ve ikisi tunç olmak üzere yedi kıt'adan ibaret olmak üzere imâl edilmiştir. Altın madalyalar seyahatta kazaya uğrıyan yüzbaşı Fethi, Nuri ve mülâzim Sadık efendilerin askerî müzeye konulan elbiselerine vaz ve gümüş madalyalar birinci ve tunç madalyalar da ikinci olarak seyahatı ikmâl edenlere verilmesi nizamı iktizasındandı.

6 — Tayyare madalyası-altın, gümüş, tunç

7 — Harp madalyası-1333 (1914) Umumî Harp'te (Birinci Cihan Harbi) şecaat ve yararlık gösterenlere verilmek üzere tunçtan yapılmıştır.

Madalyaların şekilleri nasıl olduğu, kimlere verileceği, ne suretle takılacağı gibi hüsuslar her birerlerine mahsus nizamnamelerde kayıt ve tasrih olunmuştur. Bu baptaki nizamnameler düsturlarda ve kavanin külliyatında münderiç bulunduğu gibi meskûkât müdürlüğünce tanzim olunan raporlarda da yazılıdır. İşbu raporlarda madalyaların evsaf ve eşkâli ile intikal hakları hakkında da malûmat vardır.

MADEN MUKATAASI (معدن مقاطعه‌سی) [*Mal.*] Darphanenin ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakır gibi madenlerden darphene için müteahhitlere ihale olunan madenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Darphanenin ihtiyacı olan madenler bir zaman emanet ve sonraları İltizam olarak memur ve mültezimlere verilmek suretiyle temin edilirdi. Mültezimler çıkardıkları madenleri satamazlar, olduğu gibi darphaneye teslim ederlerdi. İstanbul darphanesine Ergani, Keban, Gümüşhane ve Kastamonu'nun Küre madenlerinden altın, gümüş ve bakır gelirdi. Memleket içinde çıkan bütün madenlerin muamelesi teşkilâtı arasındaki maden kalemi vasıtasıyle darphane eminliği tarafından idare edilirdi.

Evvelden İstanbul'dan başka Anadolu ve Rumeli'deki darphanelerde de para basılırken Birinci Sultan Mahmut zamanından itibaren para basma işi yalnız İstanbul darphanesine hasredilmiş, taşralardaki darphaneler kaldırılmıştır.

MADER ŞAHİLİK (مادر شاهیلك) [*Huk.*] Ailede ana hâkimiyyeti sistemi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baba hâkimiyyeti sistemine de «Peder şahîlik» denilir. Mader; Farsça ana, peder de; baba demektir.

MADİYAN-I HASSA (مادیان خاصه) [*Sar.*] Saraydaki kısraklara bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Madiyan; Farsça kısrak demektir. Hasahır teşkilâtı arasında bulunan bu hizmet erbabı aynı zamanda «Yund oğlanları» ndan idiler. Istabl-ı Âmire'ye bağlı Yund ocaklarında hizmet eden mâdiyan-ı hassa kısraklara bakarlar, tayları yetiştirirlerdi.

MADRABAZ (مطرابان) [*Hal.*] Mecaz yoluyla hilekâr, ucuz alıp pahalı satan, muhtekir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MADRABAZ KAYIĞI (مطرابان قایغی) [*Bah.*] Iğrıpları ve dalyanları dolaşıp balık toplıyan muhtekirin bindiği kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alelâde kayıktan farkı olmadığı halde bu adı alışı kullanılış tarzından ötürü idi.

MADUN (مادون) [*İda.*] Birinin emri ve nüfuzu, rütbe ve derecesi itibariyle altında bulunan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Madun; arapça alt, aşağı demektir. Üst derecede olana «Mafevk» denilir.

Lâf-ı dâva-yı enaniyet ne lâzım âkile
Herkesin âlemde bin mafevki, bin madunu var
Es'at Muhlis Paşa

MAFEVK (مافوق) [*İda.*] Birinin memuriyet ve derece itibariyle üstünde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mafevk; Arapça üst taraf, üst tarafta bulunan demektir. Altta bulunmağa «madun» denilir.

Lâf-ı dâva-yı enaniyyet ne lâzım âkile
Herkesin âlemde bin mafevki bin madunu var
Es'at Muhlis Paşa

MAFİLBÂL (مافی البال) [*Hal.*] Gönülde olan, maksat, meram yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «mafizzamir» de denilir.

MAFİLYED (مافی الید) [*Fık.*] Münasahadaki ilk meselelerde vârislerden her birine isabet eden ve o murisin veresesine taksimi lâzım gelen miktar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MAFİŞ (مافیش) [*San.*] Yumurta akı ile yapılan hafif bir nevi tatlı adıdır. Ağıza alınınca eridiği için bu adı almıştır.

§ [*Hal.*] Yeni anlamağa başlıyan çocuğun istediği şeyin kalmadığı, bittiği yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MAFİZZAMİR (مافی الضمیر) [*Hal.*] Gönülde olan, maksat, meram yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «mafilbâl» de denilir.

Keşf eyleyince sonra bu mafizzamirini
Gördük nedir vezir-i sadakat semirini
Abdülhak Hâmit

MAĞARA (مغاره) [*San.*] Dağlarda, kayalarda hücre tarzında bulunan oyuk ve yarık yer, in yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunların tabiî olanları olduğu gibi sun'i olanları da vardır. Tarihten önceki devirlerde insanlar bu türlü yerlerde yaşarlardı.

XVIII inci asrın sonlarına kadar bahçelerde mağara yapılması moda olduğu yazılı bulunan (Sanat ansiklopedisi, Mağara Maddesi) bunun için şu tafsilât vardır:

«Bunlar tabiî kaya parçalarından inşa olunur ve ekserisinin üzerine deniz ve sedef kabukları veya sünger taşları kaplanarak aralarından sular akıtılmak suretiyle tabiî mağaralara benzetilirdi.

MAGBUN (مغبون) [*Fık.*] Muamelede, alış verişte aldanmış adam hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Arapça magbun; gabne uğramış demektir Gabn; muamelâtta aldatmadır.

MAGSUP (مغصوب) [*Fık.*] Gasbolunan mal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gasbolunan malın sahibine «magsub-ün-minh» denilir.

MAĞZ-I KUR'AN (مغز قرآن) [*Ede.*] Kur'anın içi, sırrı, bâtını yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mesnevi» hakkında da bu tâbir kullanılır.

Gaybî senin sözlerin
Hak nurudur bilene
Her demde her kelâmın
Mağz-ı Kur'andır dediler
Gaybî

MAHALÂKALLAH (ماخلق الله) [*Hal.*] Mecaz yoluyla kalabalık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «mahaşerallah» da denilir.

Oldu bu hâdise nagâh ana
Üştüler mahaşerallah ana
Yahya

MAHALLE BASKINI (محله باصقینی) [*Hal.*] Yabancı erkek kabul eden evlerde yapılan arama hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yabancı erkek kabul ettiği haber alınan ev polislerle beraber mahalle imamı, muhtar veya âzadan biri, bekçi ve bunların peşlerine takılan kalabalık halk tarafından büyük bir gürültü ile aranır, tutulanlar karakola götürülerek sorgu suale çekilirlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu türlü baskınlardan vazgeçilmiş, evlerini randevu yeri haline koyanlar mahkemeye verilmeğe başlanmıştır.

Bir kıyamet kopar ol esnâda
Özge bir fitne çıkar ol câda
Semt ahalisi gelür meydane
Ak sakal kara sakal cıngâne
Bir telâş ile kapı çat çat eder
Halkalar birbirine çâk çâk eder
Kapının halkasını tutmuş imam
Habtan şimdi uyanmış sersam
Belde misvâk ü fener elde asâ
Şekl-i destârı perişan amma
Diye tecvid ile süphanallah
Semtimiz böyle değildi eyvah
Der ki çık hey dini yok hâtun
Hey gidi zâni habîs ü mel'un
Alayım mahkemeden i'lâmın.
Kalmasun hiç bu mahallede nâmın
Ehl-i keyfin biri der hey cânım
Havfın ancak ki badur sultânım
Bize yarın bu reviş câri olur
Hâneden hâneye hep sâri alur
Bir çuvala koyalım yarın anı
Bahre bâri atalım lâşesini
(Zenanname) Enderunlu Fazıl

MAHALLE MEKTEBİ (محله مکتبی) [*Mek.*] Eskiden ilk mektep yerinde kullanılır bir tâbirdir. Her mahallede bu türlü mektep bulunduğu için o adı almıştır. Bu mektepler daha ziyade cami avlularında taş merdivenle çıkılır, kârgir büyücek birer odadan ibaretti.

Kıymetli bir muallim ve edip olan rahmetli Ali Kâmi Akyüz bir yazısında «Çocuk ve terbiye, Cumhuriyet, 17 nisan 1939» kendisinin okuduğu mahalle mektebini şöyle anlatıyor: «Benim gittiğim mahalle mektebi ufacık taş bir binanın daracık taş merdiveninden çıkılan büyücek tek bir odadan ibaretti. Biz bu o lanın çepçevre etrafında, evden getirdiğimiz, yer minderlerine oturur, önümüzdeki uzun sıraya cüz'lerimizi korduk. Evet, kitaplarımızı değil. cüz'lerimizi çünkü o zaman kitap yok, çüz vardı. Elifbeden sonra Amme'den arapça lektüre başlanırdı. Sondan ikinci olan Tebareke'ye geçmek nev'-umma sınıf terfi etmek demektir. Tebareke'den sonra Kadsemi'e geçilirdi. Bunu bitirenlerin itibarı ziyade olurdu. Çünkü onlar Kur'an'a geçmiş olurdu.

«Kur'an okuyanlar son sınıf demektiler. Fakat, bütün bu sınıflar, terfiler hep o tek odanın içinde olurdu. Hatim indirmek yani Kur'an'ı başından sonuna kadar okumak besbelli şahadetname almak demekti. Hakikatte verilip alınan bir şahadetname yoktu. Ancak hatim indirenlerin merasimle hatim duası yapılırdı. Mahalle mekteplerinin vazifesi bundan ibaretti. Ben hatim indirmeden askerî rüşdiyesine kaydolundum. Ozaman askerî rüşdiyesi şimdiki modern ilk mekteplerimizden üstün tedrisat yapardı.

«Mahalle mekteplerinde hocaefendinin oturduğu yer minderi üzerinde istediği çocuğu döğmek için bir kolayı vardı: Uzun bir sırık. Odanın her köşesine yetişecek kadar uzun olan bu sırık onun eli ayağı demekti. Yaramazlık eden çocukları yerinden kalkmadan bu sırıkla döğerdi. Döğmek değil, işte bir kere sırığı kaldırır, hafifce neresine rast gelirse indirirdi. Nev'umma oçocuğa bir ihtar cezası verirdi. İhtar cezasına kulak asmıyan çocuklar için sırık biraz daha yükseğe kalkar, ağırlığıyle yüksekten inerdi. Çocuk başını koruduğu için kollarına, omuzlarına gelir; bazı yanındakine rastladığı da olurdu. Bu da bir tekdir cezası demekti. Tekdirle de uslanmıyanın hakkı kötekti: Ozaman falaka yerinden inerdi.

«Falaka kalınca bir sopa ile kalınca bir ipten mürekkep çok basit bir işkence âletidir. İşkence şu suretle tatbik olunurdu: Dayak yiyecek çocuk arka üstü yere yatırılır, gürbüz iki çocuk falakayı ellerinde tutarak ayak ucunda dururlardı.

«Çok geçmeden çocuğun ayakları kaldırılarak sopa ile ipin arasına geçirilir, sonra karşılıklı, sopa bükülür ve ayak bileklerinden iple sopa arasında sıkışıp kalan ayakların tabanları havaya dikilirdi. Ondan sonra hocaefendi elindeki ince bir değnekle çocuğun çıplak tabanlarına kızılcık değneğini yapıştırmıya başlar. O, böyle öfkesini alırken dayak yiyen çocuğun da feryadı ayyuka çıkar. Zaten anası babası onu mektebe verirlerken hocaefendiye: «Eti senin kemiği benim;» dememişler miydi; Kemiğini kırmamak şartiyle çocuklar istenildiği kadar dövülebilirdi.

«Mahalle mekteplerindeki falaka dayağı rüşdiyelerde ve idadilerde daha pratik bir şekil almıştı. Artık işkence âleti kuru bir değnekten ibaretti. Bu mekteplerde dayak yiyecek çocukları yüzbaşının emri üzerine hademe belinden kavrayıp ayaklarını yerden keser, sallandırırdı. Elindeki değneğiyle bekliyen yüzbaşı veya başka bir zâbit de şimdi çocuğun tabanlarına değil, kabaetlerine vurarak onu bağırtır, sıçratırdı.

«Bundan başka bir de meydan dayağı vardı ki saf saf dizilmiş olan bütün mektep talebesinin huzurunda atılırdı Neler olduklarını şimdi pek hatırlıyamadığım ağır suçlardan dolayı genç mektepli meydana yüzü-koyun yatırılır, başının ucuna ve ayaklarının üstüne kuvvetli birer çizmeli oturtulur. Yine kuvvetli kollar yoruldukça nöbet değiştirilerek rastgele bacaklarına, kabaetlerine elindeki sopayı indirirdi.»

MAHALSİZ CİHET (محلسز جهت) [*Ilm.*] Yer gösterilmeksizin yapılan cihet tevcihleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. On yedinci asır sonlarına doğru bu türlü tevcihlere raslanmaktadır.

MAHAŞERALLAH (ماحشرالله) [*Hal,*] Mecaz yoluyla kalabalık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ya Rab ne müessir, ne selâsetli beyandır
Kevserleri mi Cennetinin pür galeyandır?
Emvat kıyamı eylemede mahaşerallah
Gayya-yı gadup ateş-i duzahta ayandır
İsmail Safa

MAHAT (محط) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kap ile dip arasındaki açıklığa verilen addır. Bu kısma meşin veya bez kaplanır.

MAHBUBİYYE KASRI (محبوبيه قصرى) [*Sar.*] Topkapı Sarayındaki kasırlardan birinin adıdır. Üçüncü Selim zamanına ait vesikalarda geçer.

MAHÇE (ماهچه) [*San.*] Sancakların, minarelerin, kubbelerin tepelerine altın, gümüş ve saireden üç günlük ay şeklinde yapılan şeye verilen addır. Ay'ın küçüğüne benzediği için küçük ay demek olan bu isim verilmiştir.

MAHCUR (محجور) [*Fık.*] Hacrolunan şahıs hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hacr; malında tasarruftan men' demektir. Hacr sebepleri üçtür: Sağır, rık, cünun. Sağır; küçüklük, rık; kölelik, cünun da deliliktir: Sefihler de hâkimin kararı ile hacr olunurlar.

MAHFE (محفه) [*San.*] Bir veya iki deve, at ve katır üzerine konulan iki taraflı üstü kumaşla örtülü oda gibi kafesli sepetin adıdır. Hindistan'da fil üzerine konulur. İçine karşılıklı iki adam binen bu nakil vasıtasının insan oğullarında taşınanları da vardı. Suriye ve Irak'ta kullanılan mahfe'ye Araplar tarafından mahaffe denilir. Eskiden Padişahlarla büyük adamlar bunlarla bir yerden diğer yere nakledilir, bazı hafif yükler de bunlar vasıtasiyle taşınırdı. Tahtadan küçük, uzunca bir odadan ibaret olan «tahtırevan» mahfe'nin bir nev'idir.

MAHFİL (محفل) [*San.*] Camilerde etrafı parmaklıkla çevrilmiş yahut yerden yüksek yapılmış olan yerin adıdır. Padişahlar için yapılmış olanlara «Mahfil-i hümayun», «Hünkâr mahfili», müezzinlere mahsus olanına da «Müezzin mahfili» denir.

Döner bir hafız-ı mahfil nişin-i nağme perdaze
Seragaz eyledikçe andeliban âşiyan üzre
Nef'i

§ [*Hal.*] Cemiyyetgâh, toplanacak yere de mahfil denir. Halk arasında mahfel denilirse de doğrusu mahfildir.

Müezzinlerin son cemaat yerlerinde namaz kılan halka imamın tekbirlerini tekrar etmek üzere bulundukları çıkıntılı balkonlara «mükebbire» veya «mi'zene» adı verilir.

Mahfil-i adni makar etsün Bilâl
Süruri

MAHFİL-İ HÜMAYUN (محفل همايون) [*Mim.*] Padişahlar tarafından yaptırılmış ve selâtin adı verilmiş olan camilerde padişahların namaz kılmaları için ayrılmış olan yerin adıdır. Cami'in yüksek yerine yapılır ve cemaat tarafından görülmemesi için kafesle de kapatılırdı. Süleymaniye, Sultan Ahmet gibi büyük camilerde mahfil-i hümayun vardır.

MAHFİL-İ ŞER'İYYAT (محفل شرعيات) [*Ilm.*] İstanbul'un zaptını mütaakip Fâtih'in teşkil ettiği mahkemenin adıdır. Bu mahkemeye memur olanlara «Şer'iyyat-ı mahfil» denilirdi. Mahkemenin naibi, naibin muavini ve kalem heyeti vardı. Bu vazife Rumeli Kazaskerlerinin naibi makamında idi. Mahkeme karı koca dâvalarına, alış veriş işlerine bakardı. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan tevhid-i mahakime (mahkemelerin birleştirilmesi) kadar devam etmiştir

MAHFUZ LİMAN (محفوظ ليمان) [*Coğ.*] Bütün rüzgârlara kapalı olan ve türlü hallerde selâmet ve emniyyet ile barınmağa müsait bulunan limanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahfuz; Arapça hıfzolunmuş, saklanmış demektir.

MAH-I-NEV (ماه نو) [*Sof.*] Seyr ü sülûk yoluna giren müptedilerden kinaye olarak kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan tâbirin lûgat mânası yeni ay demektir. Bu mânaya göre sofiye birinin tarikate intisabını yeni bir ayın doğuşu saymaktadır.

MAH-İN-NÜKUŞ (ماحى النقوش) [*Vak.*] Abdeshanelerin, binaların iç ve dış duvarlarına münasebetsiz kimseler tarafından tebeşir, kömür, boya gibi şeylerlë yazılan yazılarla resimleri silme işini gören memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahi; yok etmek mânasına olan «mahv» maddesindendir. Nükuş; nakş'ın cem'idir. Nakış; yazı, resim gibi şeylerdir. Mah-in-nükuş; yazı ve emsali şeyleri silen, kaldıran kimse demektir. Yazı ve resimler, yerine göre, badana edilmek veya boya sürülmek suretiyle temizlenirdi. Bunun yerine o mânaya gelen «mâni-in-nükuş» da kullanılırdı.

Fâtih'in vakfiyyesinde böyle bir vazife bulunduğu gibi bu işe tâyin edilecek adam hakkında izahat da vardır: «Bir merd-i âkil ve her hizmete kabil kimesne (kimse, adam) vakf-ı şerifin mah-in-nükuşu olup her an ve her zaman etraf-ı bika'-ı şerifeye (bika' toprak parçası demek olan buk'anın cem'idir) nigeran olup eğer cami'-i şeriftir; eğer medaris ve tetimmatıdır, eğer dâr-üt-tâlim ve imarettir duvarlarını bazı herzegerdelerin nakış ve tesvit ve telvislerinden hıfz hizmeti ile mukayyet olup her gün iki akça vazifeye mutasarrıf ola.»

Vakfiyyedeki bu kayda göre mah-in-nükuş'un vazifesi Fâtih'in vakfına dâhil olan cami, medrese, imaret ve emsali yerleri o türlü şeylerden temizlemekti.

MAHV (محق) [*Sof.*] Abdin vücudünün zatı hakkında fenası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Abdin ef'alinin (fiillerinin) fi'l-i Hakta fenasına «Mahv», abdin sıfatlarının sıfat-ı Hakta fenasına «tams» denilir.

MAHKEME DUVARI (محكمه ديوارى) [*Hal.*] Mecaz yoluyla utanmaz, kızarmaz yüz yerinde

kullanılır bir tâbirdir. Yüz, surat mahkeme duvarı şeklinde kullanılır.

MAHKEME-İ EVKAF (محكمهٔ اوقاف) [*Vak.*] Vakfiyyet, tevliyet, icareteynle tasarruf gibi dâvalarla gayr-i menkul mutasarrıflarının mefkudiyyetlerinin tahakkuku ile icare-i müeccelenin feshi, mütevelli muhasebeleri ve vakfiyye tanzimi ve tevcih-i cihata müteallik ilâmlara mukteza beyanı gibi vakfa âit bazı hususları görmek üzere Evkaf Nezareti nezdinde teşkil olunan mahkemenin adıdır. 1273 (1856) senesinde teşkil olunan bu mahkeme 1908 Temmuz inkılâbından sonra «Mahkeme-i teftiş-i evkaf» adını almış ve Cumhuriyet devrinde lâğvolunmuştur.

MAHKEME-İ MALİYE (محكمهٔ مالیه) [*Mal.*] Maliyeyi temsil eden defterdarlık ile halk arasındaki ihtilâfları halletmekle vazifeli dairenin adıdır. Buna «Maliye Mahkemesi» de denilirdi. Hâkiminin unvanı «Mîrî Kâtibi» idi. «Baş baki kulu» maliye namına dâvacı sıfatıyle bulunurdu. Verilen hükmün hakkaniyyet üzere olup olmadığına Rumeli Kazaskeri bakardı.

Buradaki dâvalar ölen mukataat ve iltizam sahiplerinin para işleriyle alâkalı bulunanlarla musadere sebebiyle mallarından mahrum kalanların iddialarından doğan hâdiselerdi. Mahkemenin rüsum namıyle aldığı paralar epey bir yekûn tutardı. Bu resmin beşte biri hâkime, artanı da kazaskere âitti.

MAHKEME-İ ŞER'İYYE SİCİLLERİ (محكمهٔ شرعیه سجلری) [*Ilm.*] Kadılar tarafından verilen ilâmların suretlerinin (kopyalarının) geçirildiği defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadılar kaza işlerinden başka idare işleriyle de meşgul oldukları için merkezden kendilerine gelen emirleri bu maksatla hazırlanan defterlere aynen geçirdikleri gibi kendileri de her ne münasebetle olursa olsun yazdıkları yazıları da bu işe mahsus defţere geçirirlerdi. İşte bu defterlerin hepsine birden Mahkeme-i Şer'iyye sicillatı denilirdi.

MAHKEME-İ TEFTİŞ-İ EVKAF (محكمهٔ تفتیش اوقاف) [*Vak.*] Evkafın leh ve aleyhindeki dâvalara bakmak ve imamlık, hatiplik ve vâizlik gibi ilmî cihetlere talip olanların imtihanlarını yapıp tevcihatını tasdik etmekle vazifeli bulunan mahkemenin adıdır. 1273 (1856) tarihinde teşkil olunan «Mahkeme-i Evkaf» a 1908 Temmuz inkılâbından sonra bu ad verilmiş ve Cumhuriyet devrinde lâğvedilmiştir.

MAHKÛM-UD-DEM (محكوم الدم) [*Fık.*] Katli memnû, hayatı mahfuz olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı harpte (muharebe yerinde) İslâmiyyeti kabul eden bir şahıs mahkûm-ud-dem olmuş olur. Bu sebeple o şahıs öldürülmez, hayatı sağlanır.

MAHKÛM-UN-LEH (محكوم له) [*Fık.*] Bir dâvada lehine hükmolunan, yahut diğer bir ifade ile, dâvayı kazanan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaybedene «Mahkûm-un-aleyh» denilir.

MAHKÛM-UN-ALEYH (محكوم علیه) [*Fık.*] Bir dâvada aleyhine hükmolunan, yahut diğer bir ifade ile, dâvayı kaybeden kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâvayı kazanana «Mahkûm-un-leh» denilir.

MAHKÛM-UN-BİH (محكوم به) [*Fık.*] Dâva neticesinde hüküm altına alınan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâvayı kazanana «Mahkûm-un-leh», kaybedene «Mahkûm un aleyh» denir.

MAHLÂS (مخلص) [*Ede.*] Asıl addan başka kullanılan ikinci ada verilen isimdir. Şairler şiire başladıkları vakit böyle ikinci bir ad alırlar, onu şiirlerinde kullanırlardı. Devlet Memuriyyetine girenlerin bazılarına da âmirleri tarafından mahlâs verilirdi. Nitekim Mithat Paşa'nın asıl adı Şefik iken kaleme devama başladığı sırada âmiri tarafından kendisine Mithat mahlâsı verilmiş ve ondan sonra adı unutularak bununla şöhret bulmuştur.

Neş'et dedi piran zebanından idüp gûş
Mahlâs ana Es'ad ne saadet bu ne şandır
Hoca Neş'et

MAHLÂS BEYTİ (مخلص بیتی) [*Ede.*] Gazellerde şairin adı bulunan beyit hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahlâs: asıl addan başka kullanılan ikinci addır.

Beri oldum Fuzuli gayrden ol dilrüba ancak;
Enisim, munisim, yârim. nigâr-ı nâzeninimdir.
Fuzulî

MAHLÂSNAME (مخلصنامه) [*Ede.*] Şiire yeni başlıyana tanınmış şairlerden biri tarafından mahlâs verildiğine dair yazılan manzûme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahlâs: asıl addan başka kullanılan ikinci addır. Namık Kemâl'in Namık mahlası için Şair Eşref Paşa'nın «Kıt'a-i tahlisiyye» başlığıyle yazdığı mahlâsname:

Hafid-i ekremi Abdüllâtif Paşa'nın
Kemâl Bey ki mücessem kemâldir tahkik
Zehi ki kesb-i kemalâta bezl-i himmet edüp
Lebid-i tab'ına yâr oldu bikr-i fikr-i dakik

Okur Kemâl-i Hücendi kemaline tahsin
İder tabiatını ruh-ı Enveri tasdik
Dehan-ı kilkinin avazesi Siyakat-ı feyz
Devat-ı fikrinin âşüftesi hat-ı Talik
Cemal-i tab'ına meftun arayiş-i ilham
Kemâl-i nazmına merhun nefayis-i tevfik
Uluvv u kadrına Allah'ü ekber oldu İmad
Devam-ı ömrüdür eyyam-ı ömre vü teşrik
Sabah-ı feyzini kılsa ihale-i iksir
Sabuh-ı fikrine mizab-ı vahy olur inbik
Metin selâset-i endişesi taalallah
Ki şi'rini ider icaz u vahyile tatbik
Muhibb-i Al-i Abadır o sahaer-i irfan
Hemişe feyz-i Âli'dir ana suhande refik
Güzide mersiye gûdur ki Kerbelâ kerbin
Yazar sahife-i feryâdda ariz ü amik
Kabul kıldı tevazu'le nutk-u nâçizim
İdince zatına Namık tahallüsun teşvik
Zehi tilmiz i merguh u habbeza üstat
Biri meal-i tevazu' biri müfad-ı şefik
Senası havsala-i zapta sığmaz ey Eşref
Dua-yı mahlâsını eyle badezin tensik
Hemişe mahlâs-ı pakiyle mısra'-ı ömrün
Kıla nemika-i te'bitte Hüda tenmik.

MAHLÛL (محلول) [*İda.*] İntikal edecek vâris bırakmaksızın ölen kimsedan kalan arazi, emlâk ve cihet hakkında kullanılır bir tâbirdir Cem'i mahlûlâttır.

Arazide mahlûl iki kısımdır: 1 — Mahlûl-ı sırf. 2 — Müstehakk-ı tapu.

1 — Mahlûl-i sırf; bir sebeple mutasarrıfsız ve tasarrufa müstehak kimsesiz kalan arazi-i emiriyye ve arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihanın memuru tarafından müzayede (artırma) ile talibine ihale ve tefviz olunabilecek bir hal iktisabına denilir.

Mahlûl arazi-i emiriyye ve arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihaya ve bir de müsekkafat ve müstegallat-ı mevkufeye mahsustu. Emlâk-i sırfede ve masivada câri değildi.

Mahlûliyyet-i sırfenin tahakkuku için arazinin hem mutasarrıfsız ve hem de tasarrufa müstahak kimsesiz kalması lâzımdı. Aksi takdirde mahlûl addolunamazdı. Mamafih eshab-ı tapu bulunmakla beraber tefevvüzden istinkâf ederlerse tefevvüze müstahak yok demek olacağından kezalik sırf mahlûl olurdu. Tâtil gibi esbab ile arazi tasarruftan çıkıp müstahakk-ı tapu olursa da sırf mahlûl olmazdı. Çünkü mutasarrıfı yeniden tefevvüze müstahaktı. Bununla beraber mutasarrıfı yeniden tefevvüzden istinkâf ederse artık tefevvüze müstahak kimse kalmamış olacağından kezalik sırf mahlûl olurdu.

2 — Müstahikk-ı tapu: Bir sebeple mutasarrıfsız (sahibsiz) kalan arazi-i emiriyye ve arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihanın sahib-i arz ihale ve tefviz olunabilmek istihkakını kesbetmesi demektir. Buna başka bir tâbirle «İstihkak-ı tapu» da denilirdi.

Arazi-i emiriyye ve mevkufe hem mutasarrıfın ölümü sebebiyle ve hem de arazinin zirâattan tâtili gibi diğer bir sebeple müstahakk-ı tapu olurdu.

Müstahikk-ı tapu olan arazinin tasarruf hakkı yalnız eshab-ı tapuya mahsus olmayıp tâtil halinde bizzat mutasarrıfına ve eshab-ı tapudan sayılmıyan ve fakat üzerindeki ebniye ve eşcara (bina ve ağaç) mâlik bulunan eshab-ı istihkaka dahi şâmildi.

Cihet; imamet, hitabet gibi vazife, hizmet demektir. Cihet sahibinin yani imam ve hatip ve emsalinin ölümüyle mahlûl kalır. Bu türlü cihetlerin tefvizi nizamnamesi dairesinde yapılırdı.

Kalup Nef'i-i mucizdemden evreng-i suhan mahlûl
Suhan sencan-ı Rum olmuş idi her bir asırda talip
Galip

MAHLÛL-İ MUFASSAL (محلول مفصل) [*Mal.*] Defterhane (Tapu) usulüne ait bir ıstılahtır. İki kısımdı. Biri defter-i mufassalda kayıtlı olup da icmâl defterinde kayıtlı olmıyan köyler ve mezrealar timarı olup her kime berat ile verilmiş ise ona aitti. Diğeri ise icmâl defterinde noksan ve defter-i mufassalda fazla olarak kayıt olunandı. Buna da vilâyetleri yazan tahrir memurlarının hilekârlıkları sebep oluyordu.

MAHMİL (محمل) [*San.*] Mahfe gibi deve üstüne çatılıp her birine bir adam oturmak için iki taraflı, tepesi mahrutî nakil vasıtasının adıdır. İnsan omuzunda götürülenleri de olurdu. «Taht-ı revan» denilen bu vasıta ile padişahlarla büyük adamlar bir yerden bir yere nakledilirdi. İçindeki yüke bu ad verilir. XIX cu asırda resimlerinden biri Millî Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilmekte olan «Güzel Sanatlar Mecmuası»nın dördüncü sayısında (sayfa 33) vardır.

Yürüdü mahmil-i meh kevkebesi
Tuttu âlemleri bank-ı ceresi
Hakani

MAHMİL-İ ŞERİF (محمل شريف) [*İda.*] Haremeyne «Surre» adıyle gönderilen para ve hediyelerin yükletildiği vasıta münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Mahmil, deveye yükletilirdi. Surre birkaç deve ile gönderildiği gibi süslü olan bu develerin önünde «Akkâm» de-

nilen arap kavmine mensup kalabalık, kalkan oyunları oynardı. Alay, «Mahmil-i şerif»i Üsküdar'a kadar teşyi' ederdi.

Surre alayı şaban ortalarında yapılırdı. Mahmil-i şerif'in son zamanlardaki (19 uncu asır) resimlerinden biri Millî Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilmekte olan «Güzel Sanatlar Mecmuası»nın dördüncü sayısında (sayfa 33) vardır.

MAHMUDİYE (محمودیه) [*Mes.*] Birinci Mahmut devrinde basılan altın paranın adıdır. Yirmi üç ayarında ve bir buçuk dirhem ağırlığında idi Nısfiye denilen yarımlığı da vardı. İkinci Mahmut'un yirmi altıncı saltanat senesinde basılan para da bu adı almakla beraber «Yirmilik altın» diye de şöhret bulmuştu. Bunların kenarlarında çiçekli su vardı. Bu yirmilik altın, yabancılarla yapılan alış verişlere ait muamelelere esas ittihaz olunmuş idi.

MAHMUZ (محموز = موز) [*San.*] Binilen hayvanın yürüyüşünü artırmak maksadıyla dürtme için potin yahut çizmenin ökçesine takılan demirden aletin adıdır. Ucu bir santim kadar uzun olan demirin dürtmesiyle canı yanan hayvan yürüyüşünü arttırır. Horoz ve diğer bazı hayvanların ayaklarında parmak biçimindeki çıkıntılara da mahmuz denir. Hayvan yaşlandıkça mahmuz büyür.

MAHMUZLAMAK (محموزلامق) [*Hal.*] Yürüyüşünü artırmak için potin veya çizmenin ökçesine takılan demirden aletle hayvanın karnına vurma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hayvanın karnına gelen demir parçasına mahmuz denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

MAHREÇ (محرج) [*Fer.*] Terekenin kaç kısma taksim edileceğini gösteren adet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahreç veresesinin sehimlerine göre tâyin olunurdu. Bir meselede mütaaddit sehimler bulunursa her biri için mahreç teşkil edebilecek olan en küçük adet meselenin mahreci olurdu.

§ [*İlm.*] İlmiyye rütbelerinden birinin adı idi. «Mahreç mevleviyyeti» suretinde de kullanılırdı. Mahreç mevleviyyeti «kibar-ı müderrisîn»den büyük, «bilâd-ı hamse mevleviyyeti»nden küçüktü. Mahreç mülkiye rütbelerinden «Saniye sınıf-ı sanisi» ile «Mir-i-lümeralık»a, askerîden de «kaymakamlık»a muadildir.

§ [*Mek.*] Askerî rüşdiyelerdeki leylî (yatılı) talebe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Harbiye Mektebi için yetiştirildiklerinden bu ad verilmiştir.

MAHREC-İ AKLÂM (محرج اقلام) [*Mek.*] Rüşdiye tahsilinden üstün bilgili memur yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. 23 muharrem 1279 ve 8 temmuz 1278 (1862) tarihinde Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin (Paşa) teşebbüsüyle açılan «Mekteb-i Aklâm» sonraları bu adı almıştı.

Açılışına dair olan tezkirede deniliyor ki (Türkiye'de Maarif Tarihi, c. 2, s. 397) «Mekâtib-i rüşdiyeden Aklâm-ı Şahaneye çıkarılacak sınıf-ı evvel şakirdanına mahreç olmak üzere ba irade-i seniyye Mekteb-i Maarif-i Adliyye vaz'-ı kadimi veçhile Mekteb-i Aklâm ittihaz olunarak saye-i maarifvaye-i Hazret-i Padişahide şakirdan-ı mumaileyhim emr-i tahsile mübaşeret etmiş ve mekteb-i mezkûrda (Maarif-i Adliyyede) kalan şakirdanın dahi (Rüşdiye) nam ve itibariyle diğer münasip mahalle yerleştirilmeleri ıktiza-yı halden bulunmuş.. ilh.»

Hükûmet dairelerine okur ve bilhassa yazar memur yetiştirilmek için bu mektebe o sırada büyük bir ehemmiyyet veriliyordu. O devrin icabınca imtihanları Meclis-i Maarif'te yapılıyor, kâfi derecede yazı yazamıyanlara şahadetname verilmiyordu.

Osman Ergin «Mekteb-i Aklâm»ın imtihan usulü hakkında izahat verdikten ve 23 muharrem 1279 tarihli vesikada imtihanda muvaffakıyyet görülmemesi üzerine sınıf sayısının üçe çıkarıldığını yazdıktan sonra «Kuvvetle tahmin ediyorum ki Mekteb-i Aklâm'ın adı da bu sırada «Mahrec-i Aklâm»a çevrilmiştir» diyor ve şu tafsilâtı ilâve ediyor:

3 recep 1280 (1864) tarihli ve askerî mekteplere alınacak rüşdiye mezunlarından bâhis olan bir tezkire-i sâmiye bu mektep hakkında daha ziyade tafsilât verdiği ve sınıfların üçe çıkarıldığını gösterdiği için olduğu gibi aşağıya konulmuştur:

«Dersaadet'te kâin Mekteb-i İdadi-i Hazret-i Şahaneden beher sene Mekteb-i Harbiyye'ye ne miktar şakirt veriliyor ise de bunların yerine nizamına tevfikan mekâtib-i rüşdiyeden ve zâbitan evlâtlarından ol miktar şakirt alınması muktaza-yı usul olduğu halde beher sene verilen şakirdanın bir buçuk iki misli alınarak elhaleti hazihi mevcudu iki yüz altmış iki nefer olup bu suretle tezayüd-i şakirdan bizzarure teksir-i masarifi müstelzim olduktan başka mekâtib-i rüşdiyeden gönderilmekte olan şakirdanın ekseri dahi vücutça ve gerek tahsilce matluba muvafık olmayıp bunlar için sarfolunan himmet ve edilen masarif beyhude olmakta bulunduğundan bademe mekteb i mezkûr şakir-

danının bir nisbet-i sahihada bulundurulması ve masarif-i mukannenesinin tezayüt ettirilmemesi esbabının istihsali ve mekâtib-i rüşdiyeden beher sene Mekteb-i İdadiye girmek arzusunda olanların tefrikiyle kâffesi Dâr-ı Şûraya irsal olunarak muayene-i tıbbiyelerinin ve Mekâtib-i Askeriyye Nezareti marifetiyle imtihanlarının bilicra içlerinden mekteb-i mezkûra şayan olanların kabul ve kayd olunmaları usulünün usul ittihazı ve mekteb-i mezkûr mevcudunun dahi bittedriç iki yüze tenziliyle vakten minel evkat hadd-i mezkûrun tecavüz ettirilmemesi hakkında Dar-ı Şûra-yı Askerîden kaleme alınan mazbata Devletlû kaymakam paşa hazretlerinin tezkiresiyle beraber arz ve takdim kılındı.

«Mülâhazat-ı mezkûre yolunda ve icab-ı maslahata muvafık görünüyorsa ve olbapta her ne veçhile emr-ü ferman-ı cenab-ı cihanbânî şerefsunuh ve sudur buyrulur ise ana göre hareket olunacağı ve zikrolunan mekâtib-i rüşdiye şakirdanından beher sene bilimtihan şahadetname alan müstei'dan mukaddemleri kalemlere alına gelür iken fenn-i hat ve inşada henüz kesb-i malûmat edemedikleri cihetle istihdama gayr-i muktedir bulunduklarından burası kendülerince bâis-i yeis ve fütur olduğu gibi aklâmca dahi devamlarından istifade kılınamadığına mebni bir sene daha tahsil-i resim ve imlây-ı hat eylemeleri için eğerçi muahharen mahrec-i aklâm teşkil ve mahsus yazı hocası tâyin olunmuş ve geçen sene ol suret ihtiyar ve icra ve imtihan edilen şakirdan kalemlere ita kılınmış ise de yine matlup tamamiyle hâsıl olamamasından naşi saye-i muvaffakıyyet vâye-i hazret-i Padişahide bunun dahi ahsen usule vaz'ı için işbu Mahrec-i aklâmda mevcut olan ve mekâtib-i rüşdiyeden bilimtihan çıkıp oraya alınacak olan şakirdan daima üç sınıf üzerine mürettep olup bunu sene tekmilinde yalnız birinci sınıfın sahiban imtihan verenleri aklâma alınmak, veremiyenleri tevkif ile orada kalmak ve ikinci sınıfı bilimtiham birinciye alınıp bir sene yine tahsil-i melekeye çalışmak ve üçüncü sınıfı kezalik ikinciye bilimtihan naklettirilmek ve işbu üçüncü sınıftan ikinciye geçecek şakirdanın adedi ne kadar ise mekâtib-i rüşdiyeden imtihan vermeye muktedir olanlardan ol miktar şakirt mezkûr üçüncü sınıfa alınmak ve istidat-i zâtisi sınıf-ı küttaba mail olmıyanlar mekâtib-i askeriyyeye verilmek ve Mahrec-i aklâmdan devair kalemlerine çıkarılacakların kâtip zâdeleri hakk-ı takaddüme mazhar olmak yolunda temdid-i müddet-i tahsiliye ile tezyid-i mesai ve gayret-i tabiiyyeye bir tarih-i cedit açılması... İlh.

«Şu suretle üç sınıf üzerine kurulmuş olan Mahrec-i aklâm'ın Takvim-i Vekayi'in yazdığına göre 1281 (1864) de ilk mezunları olan 27 talebe meclis-i maarife getirilerek orada «kendilerine def'aten dikte suretiyle yazı yazdırılmış ve sair tahsil etmiş oldukları mütenevvi fenlerden dahi imtihanları yapılmış ve beğenilmiş olduğundan istedikleri dairelere memur tâyin edilmiş» lerdir.

«Yine o sene içinde bu talebelerden on ikisi «Fransızca tercüme ve inşaya kesb-i liyakat[illegible]melerine mebni dolgun aylıklarla Bâb-ı Âli kalemlerine memur edilmişlerdir.»

«Türkiye'de Maarif Tarihi» nde mektebin ders programı şöyle gösterilmiştir:

« Birinci sınıf: Arabî, Farisî, kıraat, Türkçe imlâ ve inşa, Fransızca lisan ve hat, cebr-i âdi, coğrafya, tarih-i umumi, resim, hatt-ı rik'a.

«İkinci sınıf: Arabî, Farisî tercüme ameliyatı, Türkçe inşa, Fransızca lisan ve imlâ, hendese-i sathiye, coğrafya, tarih-i umumî, resim, hatt-ı rik'a.

«Üçüncü sınıf: Arabî, Farisî tercüme ameliyatı, Türkçe inşa, Fransızca inşa ve tercüme ameliyatı, coğrafya, tarih-i umumî, hikmet, tabiiyye, kimya, resim.»

1293 (1876) da daha yüksek tahsilli memur yetiştirmek maksadıyle Mekteb-i Fünun-u Mülkiyyenin açılması Mahrec-i aklâmın kapanmasına sebep olmuştur.

MAHREC-İ MEKÂTİB-İ ASKERİYYE (مخرج مكاتب عسكريه) [*Mek.*] Askerî İdadî Mekteplerine talebe yetiştirmek üzere açılmış olan Rüşdiye mektebinin adıdır. 1281 (1864) senesinde açılan bu mektep için «Türkiye'de Maarif tarihi» nde (C 2, S 400) şu tafsilât verilmektedir:

«Yüksek ve askerî meslek tahsili vermek üzere sıra ile açılmış olan Bahriye ve Berriye Mühendis mektepleriyle Tıbbiye ve Harbiye mektepleri kendilerine lüzumu olan talebeyi yetiştirmek ve hazırlamak için idadî sınıfları açmışlar ve idadî sınıflarına talebe vermek için Mahreç adı altında ihtiyat sınıfları teşkil etmişlerdi

«1281 (1864) de bütün bu mekteplerin idâdî sınıfları Galatasaray'da İdadi-i Umumi adı altında birleştiği zaman Mühendis mektebinde idadî talebesinden boşalan yere de bu idadîlerin ihtiyat sınıfları nakledilerek orada Mahrec-i Mekâtib-i Askeriyye adında bir umumi rüşdiye açılmıştır.

«1284 (1867) da İdadi-i Umumi Galatasaray'dan kaldırılarak her mektebin idadisi yerli yerine gitmekle bilhassa Kuleli'de toplanmakla bera-

ber Mahrec-i Mekâtib-i Askeriyye 1292 (1875) senesine yani askerî rüşdiyelerin açıldığı tarihe kadar devam etmiştir.

«Mektep dört sınıf üzerine mürettepti ve şu dersler gösterilmekte idi: Mantık ve tatbikat, kavaid-i Arabiyye, hesap, hendese-i hattiyye, coğrafya-yı umumi, mevalid-i selâse, kavaid-i Osmaniye, Fransızca, resim, hüsn-i hat.»

MAHREÇ MEVALİSİ (مخرج موالیسی) [*İlm.*] Mazul kadılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara açıkta bulundukları müddetçe «Arpalık» adıyle maaş verilirdi.

MAHREK (محرك) [*Top.*] Mermilerin sıklet merkezinin havada çizdiği yol hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Ast.*] Seyyarelerin fezada devretmek suretiyle resmettikleri iz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MAHRUSE-İ KOSTANTİNİYYE (محروسهٔ قسطنطنیه) [*Coğ.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendi. Şunlar da o makamda kullanılırdı: İslâmbol, Dersaadet, Deraliyye, Âsitane, Dâr-ül-hilâfe, Belde-tüt-tayyibe, Dergâh-ı Selâtin, Kostantiniyye, İslavca Çarigrad.

MAHSUL-İ HÜMAYUN (محصول همایون) [*Sar.*] Saray bahçe ve bostanlarından meydana gelen hasılat hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul dışındaki saray bahçe ve bostanlarından elde edilen mahsullerden İstanbul'a gönderilmeleri kabil olmıyanlar bulundukları yerlerde satılır, bedelleri de Bostancı başının tertip ettiği defterle ve bir usta vasıtasıyle İstanbul'a getirilerek saray hazinesine teslim edildiği gibi defter üstüne hatt-ı hümayun çekilirdi. Bu defter Sadrazam tarafından Defterdarlığa havale edilir, mahalline kaydedildikten sonra bir sureti tertip olunarak gelen memura verilirdi.

MAHSUL PARASI (محصول پاره‌سی) [*Sar.*] Saray bahçe ve bostanlarından meydana gelip satılan şeylerin bedeli (parası) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bahçe ve bostanlardan meydana gelen mahsule «Mahsul-ü Hümayun» denildiği için bunlardan satılanların bedellerine de bundan dolayı «Mahsul parası» tâbiri kullanılırdı.

MAHTABA ALMAK (مهتابه آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla eğlenmek, istihza etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mahtap etmek» suretinde de kullanılır.

MAHV-İ AYN-İ ABD (محو عین عبد) [*Sof.*] Âyana vücut izafesini iskat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mahv-ı ubudiyyet» de denilir.

MAHV-İ UBUDİYYET (محو عبودیت) [*Sof.*] Âyana vücut izafesini iskat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mahv-i ayn-i abd» de denilir.

MAHYA (ماهیه) [*Vak*] Ramazanlarda çifte minareli olan camilerde iki minare arasına gerilen ipe asılmak suretiyle kandillerle yazılan yazı ve yapılan resimlere verilen addır. «Lehçe-i Osmani» deki tarifi şöyledir: «Çifte minarelû camilerde ramazan ayında âvizan olan resimlû kandil.»

Sakf kirişlerini tutturmak için binanın en üstüne ve boylu boyuna konulan direğe de «Mahya» denir. Her halde Ramazan mahyasiyle sakf mahyasından biri ötekine teşbih tarikiyle tesmiye edilmiş olacaktır.

Rahmetli Ahmet Rasim Bey «Menakıb-ı İslâm» adlı eserinde (İkinci kısım, sayfa 413) mahya hakkında şu malûmatı vermiştir:

«Mübarek gecelerde minareler arasına kurulan mahyaların Birinci Sultan Ahmet devrinde icadedildiği mütevatirdir. Hattâ rivayete göre Fâtih camii müezzinlerinden «Hattat Hafız Kefevî» namında bir zat çok sanatlı bir çevre işlemiş ve takdim ettiği bu çevre Sultan Ahmet'in hoşuna giderek bu işleme gibi dinî hükümlere uygun olmak şartıyle, Ramazan gecelerinde minareler arasında yazılar ve resimler yapılması irade edilmiştir.

«Mahyacılarımızın bildiklerine göre mahyacılığı ıslah eden ve ona sanatkârane bir eda veren bir zamanlar Süleymaniye camii mahyacı başılığında bulunmuş olan Abdüllâtif Efendi namında biridir.

«Usulden olduğu üzere mahya halatıyle yedeklerin ipleri ve kandillerin tertip ve tanziminde methali olduğu söylenen mahya minaresindeki «Boncuk» denilen kıvrık ipler, elhasıl bucurgat takımı şaban'ın on beşinde gerilir.

«İstanbul'da ilk mahya Sultan Ahmet camiinde kurulmuş olduğu rivayetine göre de camiin yapılışının bittiği hicrî 1026 (1617) mahya için başlangıç ittihaz edilebilir.

Yine «Menakıb-ı İslâm»ın diğer bir yerinde (sayfa 140) şöyle deniliyor:

«Ramazan gecelerinde büyük camilerin minareleri aralarında kurulan mahyaya dair elde ettiğimiz tarihî malûmatı da Eyüp camii tarifatı münasebetiyle «Hadika-tül-Cevamî» den aşağıya naklediyoruz:

«1136 (1723) tarihinde bütün Selâtin Camilerine ramazanlarda mahyalar yapılmak üzere padişahın iradesi çıktığı esnada Eyüp camii minarelerinin boylarının kısalığı mahya yapılmasına müsait olmadığı cihetle ikişer şere-

feli yeniden iki minare bina olunmak ferman olunup 1136 da tamam olmuştur.

Ahmet Rasim Beyin ilk mahyanın 1026 (1617) tarihinde ve Sultan Ahmet camiinde kurulmuş olduğu yolundaki ifadesi ancak bir rivayet derecesinde kalıyor. Hele çevre işlemesiyle mahya kurulması arasında bir münasebet de görülemiyor. Yalnız müezzin olan Hafız Kefevî yaptığı ileri sürülen çevre padişaha takdim olunurken bu türlü örneğin kandillerle cami minareleri arasına yapılmasına müsaade istenilmiş ve bunun üzerine irade çıkmış ise bu rivayetin o zaman bir mânası olur. Mülâyim olan bu hal bir ihtimal olarak ileri sürülebilir. Yoksa başka suretle mânası olmamak icabeder.

Vakaa «Hadika-tül-Cevamî»in Sultan Ahmet camii tarifatına dair olan kısmında «Minarede ve cami içinde mahyaları kendi vakf-ı hadimimdir» deniliyor. Lâkin o eserde Ayasofya camiinin tarifinde:

«Damat İbrahim Paşa sadaretinde mahyası olmıyan çifte minareli camilerde alesseviyye mahyalar yapılmak üzere emr-i hümayun sâdır olup her camiin mahyasının masrafı kendi vakfından görülüp ancak bu cami-i şerifin mahya harcı Ahmet Han-ı Sâlis'in vakfından verilegelmiştir» deniliyor ki bu ifadenin sarahatına karşı Sultan Ahmet camiindeki mahya masrafının, hususî evkafından verilmesi iptida orada mahya kurulmuş olduğuna kâfi bir delil teşkil edemez.

Değerli tarihçi Efdalüddin bey (İslâm-Türk Ansiklopedisi, Âyin maddesi) şunları yazıyor:

«Osmanlı devletinin devamı müddetince de vakit vakit şehrâyinler yapılmıştır. Bu şehrâyinlerin dinî kısmı da Osmanlı Türkleri tarafından kurulmuştur, denilebilir XV inci asırda dinî şehrâyinlere dair tarihî bir kayıt henüz görülmemiştir. Ancak XVI ncı asır sonunda bazı malûmat vardır. Koca Mustafa Paşa dergâhı şeyhi olan Hasan Necmettin efendi namında bir zat rebiyülevvelin on ikinci geceleri Mevlid-i Şerif-i risaletpenahiyi tebcilen dergâhın kapısını donatarak ve minarelerde kandil yakmak usulünü koyup devam eylediği ve Birinci Sultan Ahmet'in bunu görüp mütehassis olarak camilerde de kandil yakılmasını emreylediği hakkında tarih kitaplarında yazılı malûmat vardır. Bu suretle camilerde ve minarelerde kandil yakmak âdeti teessüs ve taammüm etmiştir.

«Bu itiyat taammüm ederek Mevlit, Regaip, Berat ve Kadir gecelerinde, Ramazan-ı Şerifte, iki bayram'da minarelerin kandil ile donatılması, zaviye ve hankahlarda bu gecelerde mutadın fevkinde tenvirat yapılması âdet edinildiği gibi bilâhare mahyacılık dahi ihdas edilmiştir. Ancak mahyacılığın ihdas tarihi kat'iyyen belli olmamakla beraber evkaf kuyudatındaki esasata göre mahya kurmak suretiyle minarelerin tezyini XVII nci asır sonlarından XVIII inci asır ortalarına kadar gayr-i muttarit ve müteferrik surette yapılırken XVIII inci asır sonlarında tedavül görmeye başlamış ve ilk defa 1188 (1774) senesinde, Üçüncü Ahmet tarafından Topkapı Sarayında yapılmış kütüphane vakfından 9.000 akça tahsisiyle Ayasofya mahyacılığının tesisine dair emr-i şerif sâdır olmuştur. Diğer camilerde de XIX uncu asır içinde mütaaddit tedavüller kaydedilmiştir. 1206 tarihinde Fâtih, 1220 de Lâleli, 1245 de Selimiye, 1263 de Nur-u Osmaniye, 1264 de Süleymaniye, 1272 de Sultan Selim, 1275 de Sultan Ahmet, 1279 da Bayazıt camileri mahyacılıkları tedavül görmüşlerdir. Şu kuyudata nazaran evvelce mevcut olan bu işin salifüzzikir tarihlerde kuyudata geçerek tedavül ettikleri bedihîdir.»

«Atâ Tarihi» müellifinin: «On birinci Padişah İkinci Selim'in mevlit okunmasına kemaliyle riayetinden başka Mevlid-i Nebevî ile Miraç, Berat ve Bayramlarda cami minarelerinin kandillerle tezyinini ve Birinci Sultan Ahmet'in de birtakım ilâvelerle bu usulün devamını irade» ettiği denilmek suretiyle Birinci Sultan Ahmet'in minarelerin donatılması hususuna bazı ilâvesinden bahsetmesi ve yine «Hadika-tül-Cevamî» in Koca Mustafa Paşa Camiinin tarifinde Sünbüliyye tarikatı meşayihinden Necmettin Hasan Efendinin (ölümü 1019/1610) «Mevlit geceleri minarede kandil yakmak âdet olmakla Sultan Ahmed-i evvel görüp haz ederek cümle camilerde kandil yanmak ferman olunmuştur» demesi, mahyanın onun zamanında ihdasına dair bir zan verebilirse de kat'i bir hüküm ifade edemez. Çünkü Şeyh Hasan efendinin mevlit gecelerinde Koca Mustafa Paşa camiinin minaresinde kandil yaktırdığını gören Birinci Sultan Ahmet'in bütün minarelerin tenvirini irade ettiğini «Hadika-tül-Cevamî» yazarken «Atâ Tarihi» bu usulün İkinci Selim tarafından konulduğunu bildiriyor. Sonra mahyası olmıyan çifte minareli camilerde alesseviye mahya kurulmasının Üçüncü Ahmet devrinde ve Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinde tamim kılındığını yine «Hadika-tül-Cevamî» de yazılı bulunuyor. Bu ifadeden de o vakte kadar mahya kurulan camilerin mevcudiyyeti anlaşılmaktadır.

İhtifâlci Ziya bey «İstanbul ve Boğaziçi»nde (cilt-I, sayfa 426) mahya hakkında şunları söylüyor:

«Esma Sultan 1138 (1725) de doğmuştu. Bayram geceleri minarelerde kandil yakmanın emir ve âdet edilmesi o sene vakayiindendir Selâtin camileri minarelerine mahya vaz'ı ise 1134 (1721) de başlamış idi. Hattâ «Takvim-üt-Teverih» in bu husus hakkında «minarelerde kandil yakılmağa başlandıktan ve Saadabad'ın binasından sonra selâtin camilerin hepsinde mahya kurulması» demek olan وضع ماهيه هادر بجموع جوامع شريف سلاطين بعد از ايقاد مناره وبناء سعد آباد «deniliyor.»

Güzel sanatlara dair kıymetli tetkikleriyle tanınmış olan Prof. Dr. Süheyl Ünver (Mahya ve Mahyacılık, İstanbul Belediye Matbaası, 1932) mahyanın başlangıç tarihinin kat'iyyetle bilinmediğini ve Üçüncü Ahmet devrinde damadı İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında Selâtin camilerinde ramazanlarda mahya kurulması emredildiğini yazdıktan ve sonradan tek minareli camilerde de minare ile kubbe alemi arasına gerilen ip üzerinde de mahya kurulduğunu kaydettikten sonra şu tafsilâtı veriyor:

«İstanbul dışında ve Türkiye'nin sair yerlerindeki mahyacılık hakkında da sabık Mebani-i Hayriyye Müdürü Es'at beyin verdiği izahata göre; mahya Türkiye'den başka yerde yoktur. Edirne, İstanbul ve Bursa'da ve bir ramazana mahsus olmak üzere Konya'da kurulmuştur. Rumeli'de Serez'de de kurulmuştur. 1327 de vuku bulan talep üzerine Mısır'a da Süleymaniye kayyum ve mahyacısı gitmiş lâkin minare araları açık ve kâfi derecede olmadığından iyi mahya kurulamamıştır. Edirne mahyalarından ayrıca bahsedeceğim. Tâ eski tarihlerde Mahyacı saraydan gönderilen inci ile kırmızı veya yeşil atlas üzerine mahyayı yazar, bu yazılmış nümune saraya gönderilir, beğenilirse çevre ilâde olunur ve minareler arasında kurulurmuş. Abdülhamit devrine kadar mahyacılar bir gün evvel çevreyi verirlermiş muvafıktır denirse o mahyayı kurar ve ertesi akşam saraya giderlermiş. Mahyaların mühim bir kısmı 1327 kadar resimdir. Ondan sonrası vecîzedir.

«Tarihte eski mahyacılar hakkında malûmata henüz tesadüf etmedim. Lâkin Süleymaniye mahyacısı Abdüllâtif Efendiden bahsederler. Bu zat şimdi Süleymaniye camii mahyacısı ve en büyük mahya üstadlarından biri olan Ahmet Efendinin babasıdır. Abdüllâtif Efendi bu millî sanatı ıslah ve tensik etmiş ve meharetli bir şekle koymuştur. Hâlâ bu adamın koyduğu yeni eserler carîdir ve buna tevfikan mahya kurulmaktadır. Abdüllâtif Efendi mahyacılığın müceddidi bir sanatkârdır.

«Abdüllâtif Efendi genç yaşında mahyacılığa başlamıştır. 82 yaşında (1293) tarihinde ölmüştür. Bu zatın hocasının da ismi Lâtifî'dir. Lâkin meşhur Lâtif Efendi bu değ ldir. Yukarıda bahsettiğim Ahmet efendinin anlattığına göre kendisi her ramazanın onbeşinde mahya olarak hünkâr kayığı yaparmış. Bunu çaldırmış, ilk eseri imiş. Mahyacılar arasında böyl o rekabetler de olur. Hocası Lâtif şakirdi, Abdüllâtif'i yetiştirince yerini ona bırakmıştır. Abdüllâtif Efendi de hakikaten yeni usuller icadetmiştir Bu Abdüllâtif Efendinin mahyacılığı (1241) Sultan Mahmut zamanına tesadüf eder. Lâtif Efendi yalnız mahyacı değil, millî bir sanatımız olan gümüş divit yapan bir sanatkârdır.

«Nur-u Osmaniye Camiinin müezzin başılığını yapmıştır. İmarette aşcı başılığı da varmış. Gençliğinde çok kuvvetli olduğundan pehlivanlık da yaparmış. Gayet nâtıkalı bir adam olarak da mâruf muş Abdüllâtif Efendi, benim üstadım şeyh Kefevî'dir dermiş. Kendisinde onun modellerinden de varmış. Lâkin bunlar Hocapaşa yangınında yanmış. O tarihlerde mahya modelleri bilhassa modelcilere yaptırılan kâğıtlara çizilmiştir.

«Abdüllâtif Efendi Abdülaziz zamanında Hidiv İsmail Paşa İstanbul'a geldiğinde Emirgân'da yalının önünde ve deniz üstünde karşılıklı vaziyyetlerde konan demirli iki mavna üzerindeki direklere çekilen ipler üzerine de mahya kurmuştur. Keza İran Şahı İstanbul'a geldiğinde Valide Hanı'nın meydanında da kurmuştur. Abdülaziz Avrupa'dan dönüşte Merkez kumandanı'nın emriyle Abdüllâtif efendi üç gece Beşiktaş sarayından görülebilecek bir şekilde Harbiye'nin arkasındaki misafirhaneye direk dikerek bir gece «Padişahım Çok Yaşa» mahyasını kurmuş. Merkez kumandanına ikinci gece ne kuracağız diye soran Abdüllâtif efendiye yüz gece kurulsa yine Padişahım çok yaaş cevabı verilmiş. O tarihlerde minareler arasında teamül hükmüne giren bu şekiller de hariçte tezyinî bir şekilde kurulmuştur. Sonra fener direklerine zemin mahyası da kurulurmuş, bunu şimdiki mahyacılar görmemişlerdir.

«Lâtif Efendi gezdirme mahya yapmakla da mâruftur. Kurduğu mahya hareket eder. Bunun için en müsâit olan Süleymaniye minareleri arasına üç halat çeker. Esası ortadaki halata Unkapanı köprüsünü ve Azaplar camiini kandillerle resmeder, üst halata araba resmeder ve dip sarkaya gerilen üçüncü ipe de balıklar ve kayıklar yaparmış. Mahya tamam olunca arabayı ip üzerinde harekete getirir ve yavaş yavaş sağ minareye götürür, sonra tekrar geri alırmış. Yalnız köprü sâbit, direkleri müteharrik imiş. Balıklar ve kayıklar da hare-

ket edermiş. Bu mahyanın her ramazanın onbeşinden sonra kurulması mutad imiş. Yaptığı şeylerde kandiller vakitsiz sönmezmiş. Zira bunları muayyen bir zaman yakmak için muayyen tedbirleri varmış. Lâkin bugün bu takımlar çalınmıştır.

«Bu müteharrik mahya bitince minarelerden kandiller uçurturlarmış. Kandil ipi kaç yere bağlandı ise oralara gidermiş. Bu iplerden biri minarelerin şerefelerine, diğer ucu cami avlusunun şerefeye muvazi mahallinde 2-3 zira' yüksekliğinde bağlanıp uçurtmacı adı verilen adam teravihten sonra uçurtmıya başlar, seyirciler cami avlusunda birikir. Uçurtmacı da kandil ipini bağlı olduğu yere kadar salıverir. Seyirciler de kandil kutusunun bir tarafına şeker veya kurabiye gibi şeyler koyup uçurtmacıya hediye gönderirler Eski zaman çocukları da bu kandil uçurtmalarını taklit etmişlerdir. Ekseriya bunlar ramazanda komşunun penceresine ip gerip makaralar üzerinde müteharrik mumlu fener uçururlarmış

«Bu fener uçurması büyük cami minareleriyle mescit minareleri arasında da olurdu. Nitekim ben bundan yirmibeş sene evvel Lâleli camii minaresinden ozaman karşısında olan Kızıltaş cami'i minaresine kandil uçurduklarını görmüştüm. Gayet hoş birşey olurdu.

«Bu kandillerde balmumu yanar. Kutu etrafına çabuk insin diye beş altı kilo ağırlığında kurşun konulurdu. Kandil uçuracak eldiven giyer. Zira ip elleri yakar. Eğer kandiller orta yere koyuverilecekse hepsi birden koyuverin derler. Herkes uçurur. Bir kandil nereye bağlı ise oraya gider. Kandildeki ip kumanda edenin elindedir.

«Kandiller bazan ramazanın ilânında da kullanılmıştır.

«Nitekim 1296 senesi ramazanında Süleymaniye cami'i baş mahyacısı Şeyh-ül-İslâm kapısında alıkonularak hilâlin sübutu hakkında mahkeme ilâmı üzerine kapalı kapı açılınca baş mahyacı tarafından tahta kutu içinde bulunan kandil ile dairenin binek taşından Süleymaniye minaresinde bekliyen kandilcilere işaret verilmiştir.

«Süleymaniye cami'i kandilcileri aldıkları işaret üzerine minareleri tenvir etmiş ve onu gören diğer minarelerde kandiller yanmıştır. Bekçiler davullarını çalarak ramazan bu suretle ilân edilmiştir.

«Minarelere kandillerden kaftan geçirmek âdeti de vardır. Çocukluğumda gayet iyi hatırladığıma göre İstanbul'un yedinci tepesi üzerindeki Bekir Paşa, Davut paşa ve Koca Mustafa Paşa camileri minarelerini kandillerle yalnız Kadir gecelerinde kaftan giydirerek donatırlardı.

«Bu tepe üzerinde çift minareli cami olmadığından Hekimoğlu Ali Paşa ve Davut Paşa camileri gibi tek minareli camilerde de şerefesi ile kubbe alemi arasına gerilen ip üzerinde de kısa mahyalar kurulmuştur. Davut Paşa camiinde mahya 1297-1298 tarihlerine tesadüf eder.

«Mahya biraz mail olur. Lâkin halat gevşetilince düzeltilirdi. Sonra mahyaya çok çalışmış olan Hekimoğlu Ali Paşa cami'i müezzini eski maliye memurlarından Hacı Hüseyin efendi de cami içine mahya kurardı. Minare ile şerefe arasına kurulan mahyalar Ya Gani, Ya li gibi kısa olurmuş. Çok eski tarihlerde tek minareli olan Edirne'de Muradiye camiinde şerefe üzerinden direk konarak bunun üzerine de mahya kurarlarmış.»

Mahyalar ramazanın onbeşine kadar yazı, ondan sonra resim olmak üzere kurulurdu. Yazılan yazılar şunlardı: İnna Fetahnaleke Fethan Mübina, Ya Gani, Ya Mâbut, Ya Kâfi, Ya Şafi, Ya Kerim, Maşaallah, Tebarekâllah, Bismillâh, son geceler Elfirak, Birinci Umumî Harp zamanında Hilâl-i Ahmeri unutma, Hübül Vatan min-el-iman, Muhacirlere yardım ediniz, Muhacirleri unutma. İstiklâl mücadelesini mütaakip Yaşasın İstiklâl, Tayyereyi unutma, Yaşasın Gazimiz, Hakimiyet milletindir.

«Şu resimler yapılırdı: Boru çiçeği, Kız Kulesi, kayık, vapur, köşk ve fıskiye, köprü, iki minareli cami ve bunlara benzer şeyler.

«Kadir geceleri minarelere kaftan giydirildiği gibi bayram geceleri de mahya yerine bir sıra kandil çekilir, ve bu nuranî çizgi ile ramazanın yolcu olduğuna ima edilirdi.

«Mahya ve Mahyacılık» adlı eserde mahyanın kuruluşu şöyle anlatılıyor:

«Her sene ramazandan on beş gün evvel (şaban 15) minareden minareye kalın bir halat gerilir. Germek için evvelâ bağlı taraf yani sol taraf çekilir. Sol minareye makara bağlanır, iki ucunu aşağıya koyverirler. Uçkur bağı gibi bağlanır, takılır, halat geçince sıkışır. Mukabil ucunu bucurgat deliğinden sokarak bucurgata bağlarlar. İplerin sağlam olması lâzımdır. Çünkü kopmak tehlikesi vardır. Sol minareye kuvvetli demir çengel boncuğun önündeki demir halkaya takılır. Bu mahya yapılınca mahyayı ileri götürmiye yarar ve sağ minareye sürükler. Yedek makara yarım arşın kadar ileride bağlıdır. Bunların hepsi minarededir. Bu halatın üzerine şimşirden halkalar geçirilmiştir. Halatın altında ucu birbirine bağlanmış ve karşı minarede demir-

den bir halkaya geçirilip iyi geçirilmiş iki halat daha vardır. Buna yedek ip derler. Bu mukavves ipler yekparedir. İki ucunun bağlandığı yere bir kanca raptedilmiştir. Bu kanca en öndeki halkaya bağlıdır. Bu sayede yedek ipi çektikçe bağlı olan uç ileri gider.

«Kandiller evvelden hazırlanır. Donmamak için kışın kandillere su konmaz, 3 saat yanarsa 12 dirhem yağ gider. Kapalı yerde yanışla havalı yerde yanış arasında fark vardır. Fitil fıstık çöpüyle yapılır. Parlak yanmak için tatlı su sazı kavrulur, çatlatılır, yapılır. Üzerine pamuk sarılır. Şamandıra kandilin dibine oturur. Minarenin içinde hususî tellere asılır. Kandiller yuvarlak, büyükçe bir kutunun içine oturtulur. Kutunun kapağı kapanır. Bu sayede hem kandillerin kırılmasına, hem de sönmesine mâni olunur.

«Mahya kurabilmek için evvelâ yazısı satrançlı bir kâğıt üzerine yazılır. Yazının üzerinde kandillerin yerleri murabbalar sayesinde kolaylıkla belli olur. Sonra yukardan aşağı bir istikamete düşen kandillere göre sıra sıra ipler hazırlanır. Meselâ (Elif) harfinde on kandil yukardan aşağı bir istikametedir. Binaenaleyh bu kandilleri bir ip üzerine koymak lâzımdır. Kandiller arasında mesafe düğümlerle ip üzerinde tesbit edilir. Düğüm yerlerine kandiller asılabilmek için birer meşin parçası konur ve o gece yazılacak yazı için lâzım olan bütün ipler hazırlandıktan sonra mahya da sol taraftan yazılmıya başlanır. Bu iplerin düğüm yerlerine birer kandil asılarak halkalara rapt olunur. Yedek ipi çekilir, halkalar ve bu sayede yazı ilerler.

«Bir mahyaya beş okka yağ gider. Süleymaniye'nin mahya yağı 857 okkadır.

«Mahya ipleri bilek kalınlığında halatlarla yapılır. Sultan Ahmet Camiinde bir aralık çelik tel kullanılmıştır.»

Baron de Tott Türkiye hakkındaki hatıralarında (Memoires sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1785, V I.P. 147-148) On sekizinci asırda Üçüncü Sultan Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan'ın doğumu münasebetiyle yapılan eğlencelerden bahsederken Kazasker Damat Zade Mehmet Murat Molla'nın Büyük Dere çayırında tertip ettirdiği tenvirattan bahsederken şunları yazıyor:

«Bir birinden kırk kadem ara ile dikilmiş iki uzun direğin iki ucuna bir ip geçirilmişti. Bu ipe takılan sicimlere de tenvir edilecek eşya ile mütenasip mesafelerde olmak üzere sırça kandiller asılmıştı. Padişahın isminin baş harfi gemisinin resmi ve hâdiseyle alâkalı Kur'an âyetleri tam üç gün süren şenliklerin devamınca bu çatıyı tezyin etti.»

Başka zamanlarda da yapıldığına şüphe olmıyan bu türlü tenviratı da mahya katagorisine sokmak yanlış olmasa gerektir.

Sonradan Şeyh-ül-İslâm olan Hayri beyin Evkaf Nazırlığı zamanında ve camilerin bazılarının elektrikle aydınlatıldığı sırada mahyaların da elektrikle yapılması düşünülmüş, hatta Ayasofya minarelerine sâbit bir (Ya Muin) levhası asılmış ise de bunda kandille yapılan mahyadaki sanat inceliği olmadığı için elektrikli mahya taammüm etmemiştir.

MAHYACI (ماهیجی) [*Vak.*] Ramazanlarda çifte minareli camilerde iki minare arasındaki «Mahya»yı kuranlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahyacılığı camiin müezzin veya kayyumlarından bu işi bilenler yaparlardı.

MAHYA FENERİ (ماهیه فناری) [*San.*] Çatılarda tam mahya üzerine inşa olunan aydınlık kulesine verilen addır.

MAHYA KURMAK (ماهیه قورمق) [*Vak.*] Ramazanlarda çifte minareli camilerde iki minare arasındaki «Mahya»nın yapılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mahya kuranlara «Mahyacı» denir.

MAHZAR (محضر) [*İda.*] Mütaaddit imzayı havi olarak bir madde hakkında yazılıp resmî makamlardan birine verilen kâğıt, arzuhal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça huzur yeri mânasına gelen mahzar mahkeme sicilli, defter yerinde de kullanılmıştır.

Dûvâya yeter şâhid-i âdil bu kaside
İspata eğer lâzım ise mahzar-ı âlem
Nef'i

MAHZEN-İ CÛP (مخزن چوب) [*Bah.*] Tersanedeki kereste ambarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cûp; Farsça ağaç, odun, sopa demektir. Eski harp gemileri ağaçtan yapıldığı için kerestenin ehemmiyyeti büyüktü. Tersane eminliğine bağlı olan bu kereste deposunun Mahzen Emini adlı bir depo memuru olduğu gibi defter ve hisapları tutmak vazifesiyle mükellef halifesi ve kâtibi de vardı. Sadrazamlar tersaneyi teftişferi sırasında «Mahzen-i Çûp» u da yoklarlardı. O sırada hazır bulunan Tersane Emini ambarda mevcut keresteleri birer birer saymak suretiyle Sadrazam'a izahat verirdi.

Tersanede bir de «Mahzen-i Sürb» adlı bir depo vardı. Orada da diğer bütün levazım bulunurdu. Onun da Mahzen-i Çûp gibi emini halifesi ve kâtipleri vardı.

MAHZEN-İ CÛP EMİNİ (مخزن چوب امینی) [*Bah.*] Tersanedeki kereste deposunun memuruna verilen addır. Vazifesi depoya gelen keresteleri tesellüm etmek ve gereği yapılmak üzere depodan çıkarılanların da kaydını tutturmakla beraber keresteleri iyi bir halde muhafaza ettirmekten ibaretti. Tersane Eminliğine bağlı olan bu memurun maiyyetinde kâtipler de vardı

MAHZEN-İ CÛP KÂTİBİ (مخزن چوب کاتبی) [*Bah.*] Tersanedeki kereste deposunun yazı ve hesap işlerini gören memura verilen addır. Tersane Eminliğine bağlı olan deponun ayrıca Emin adıyle memuru da vardı.

MAHZEN-İ SÜRB (مخزن سرب) [*Bah.*] Tersanedeki levazım ambarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sürb; Farsça kurşun demek olduğu için halk buna Türkçe karşılığı olan kurşunlu mahzen derdi. Tersane eminliğine bağlı olan bu deponun Emin adıyle bir depo memuru olduğu gibi defter ve hesaplarını tutmak vazifesiyle mükellef halifesi ve kâtipleri de vardı.

Tersanede bir de «Mahzen-i Çûp» adlı bir depo vardı. Orada da kereste bulunurdu.

MAHZEN-İ SÜRB EMİNİ (مخزن سرب امینی) [*Bah.*] Tersanede halk tarafından kurşunlu mahzen denilen levazım deposu memuruna verilen addır Vazifesi depoya konulan levazım ve mühimmatı tesellüm etmek ve çıkarılanların da kaydını tutturmakla beraber iyi bir halde muhafazalarını temin eylemekti. Tersane Eminliğine bağlı olan bu memurun maiyyetinde kâtipler de vardı.

MAHZEHN-İ SÜRB KÂTİBİ (مخزن سرب کاتبی) [*Bah.*] Tersanedeki levazım ve mühimmat deposunun yazı işlerini gören memurun adıdır. Tersane eminliğine bağlı olan deponun ayrıca Emin adıyla memuru da vardı.

MÂİDE (مائدہ) [*San.*] Üzerinde yemekler olan sofra mânasına gelir bir tâbirdir. Kur'an 'da beşinci sûrenin adıdır.

Çünkü yok ev sahibinden fâide
Rabbena enzil aleyna mâide
Lâ

MA-İ HARACİYYE (ماء خراجیہ) [*Mal.*] Arap toprakları dışındaki sular, Dicle ve Fırat gibi büyük nehirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arap toprakları hududu içindeki sulara «Ma-i Öşriyye» denilir

MA-İ ÖŞRİYYE (ماء عشریہ) [*Mal.*] Arap toprakları hududu içindeki sular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arap toprakları dışındaki sulara «Ma-i haraciyye» denilir.

MAİYYET-İ SENİYYE (معیت سنیہ) [*Sar.*] Padişahın yanında bulunanlar, maiyyeti halkı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk devirlerde sade olan Osmanlı saray teşkilâtı sonraları pek genişlemiş, bu tâbirin içine girenlerin sayısı binleri bulmuştur. Baş kâtip, baş mabeynci dar-üs-saade ağası, mabeyn müşiri gibi büyük rütbeli ve nüfuzlulardan başka ikinci, üçüncü ve daha aşağı derecelerde pek çok adamlar vardı. İkinci Abdülhamit devrinde bile saray adamları ürkütmeden sayılamayacak kadar çoktu. 1908 Temmuz inkılâbından ve Sultan Reşad'ın cülûsundan sonra daha ziyade malî güçlük yüzünden maiyyet halkı asgarî bir hadde indirilmişti.

Değerli edib Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında (Saray ve Ötesi, cilt I, sayfa 102-103) Sultan Reşad'ın maiyyeti halkı için şunları yazıyor:

«Maiyyet-i seniyye tâbiri kullanılırken Al-i Osman'ın debdebe ve dârat devirlerinde saraylarını dolduran binlerce adamlarından müteşekkil, her biri ayrı ayrı birer kudret ve haşmet kutbu olan karinlerden mürekkep tantana ordusunu düşünmemek tarihin bize irae ederken gözleri kamaştıran ihtişam levhalarını görmemek lâzımdır. Hattâ bugünün İngiliz kıraliyetini, günün Habsburg imparatorluğunu ihata eden saray çerçevesiyle mukayeseye kalkışmamak ve meşrutiyetin ilk hükümdarının maiyyeti hakkında sahih bir fikir alabilmek için biraderi Abdülhamit'in Yıldız teşkilâtını bile unutmak icabeder. Sarayın resmî bir maiyyeti haiz erkân ve memurini ile müstahdemlerinden başka Hünkârın şahsî hizmetiyle mükellef olan ve bendegân-ı şahâne unvaniyle tanılıp kendilerine şehzadegân maiyyetlerinde bulunanlar içinde olduğu gibi Beyler denilen zevat ancak, pek geçmiş zamanlara fikri irca etmeksizin yalnız kapanmış olan son saltanat devrinden misâl almak suretiyle, iktidar mevkiinde bir vezirin konak hademesinden fazla miktarda değildir.»

MAKAM (مقام) [*Mus.*] Sekiz sesten müteşekkil bir dizide durak ve ikinci derecede durak olan güçlü nağmeler ile seslerin münasebettar olması mânasına gelir bir tâbirdir. Makamı bu suretle tarif eden Doktor Suphi Ezgi (Nazarî ve amelî Türk Musikisi, cilt 3, sayfa 4) şu tafsilâtı da veriyor: «Diziler ya bir cinsten veyahut muhtelif cinsten bir dörtlü ile bir beşlinin birbirine katılmasından husul bulmuşlardır. Dizilerin pest tarafları bir dörtlü olurlarsa güçlü dördüncü ses olur. Beşli olurlarsa güçlü beşinci derece olur. Nadiren dizide

üçüncü ses güçlü olur. Yedinci nağme yedendir ki ekseriya durağa kuvvetli bir karar hazırlar. Her derecenin durak ve güçlüye ve bir birine göre vazifeleri vardır. Dizileri sâit veya nâzil olduklarına göre makamlar da çıkıcı, inici olurlar.»

§ [*Sof.*] Evliyaullahın mezarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlâna'nın türbesinin kapısında âşıkların kâbesi olan bu makama noksan gelen tamamlanır demek olan şu beyit yazılıdır:

کعبهٔ العشاق باشد این مقام
هر که ناقص آمد اینجا شد تمام

MAKAT (مقعد) [*San.*] Arapça oturacak yer mânasına gelen mak'attan bozma olan bu tâbir minder üzerine örtülen çuha ve sair kumaştan yapılma ön kenarı saçaklı örtü adıdır. «Umumiyyetle üstüne oturulacak yerlere serilen ve kaplanan halı ve kumaşlara denir. Oda minderleri üzerine yayılan çuha veya dokuma örtüler gibi» suretinde tarif olunan makat için «Sanat Ansiklopedisi» nde (Makat maddesi) şu tafsilât vardır:

«Bunlar ekseriya şaldan, kadifeden, yünden ve dokumadan olur. Çiçekli ve işlemeli olanlar da vardır. Bilecik çatması makat, Bursa ipeklisi makat gibi. Makatların, halı ve ehram gibi serilenleri de varsa da bunlar umumiyyetle örtüler gibi olmayıp mindere katlanır. Saçaklı, sayvanlı ve fitilli olanları da vardır. Makatların bozulmaması için üzerlerine örtülen bez veya keten örtülere makat örtüsü denir. Sedir ve minder gibi oturulacak yerlere makat demek yanlıştır. Bununla beraber odalarda sedir gibi boydan boya gitmeyen ve yer minderleri gibi alçak olmayıp biraz yüksekçe olan küçük sedirlere de makat (Fr. Sofa) denilmektedir. Bu tâbirin aynı zamanda insanın oturacağı dibi mânasına gelmesi ifadede bir çirkinlik ifade ettiğinden eski kelimeyi hiç kullanmıyarak ilk mânada minder kumaşı veya kaplaması ve ikinci mânada küçük sedir demek daha münasip olur.»

MAKBUZAT (مقبوضات) [*Mal.*] Kabzolunan, kasaya giren paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sarfolunan, kasadan çıkarılan paralar hakkında da «Medfuat» tâbiri kullanılır. Makbuzat; Arapça kabzolunan, alınan demek olan makbuzun cem'idir.

MAKDEM (مقدم) [*Kiy.*] Kalyoncuların başlarına giydikleri «Serpuş» (Başlık) adıdır. Makdem üzerine ucu saçaklı bir pûşî (Sargı) sarılı festi.

MAKDESİYYE (مقدسیه) [*Sof.*] Kadiri tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Abdüllâtif Makdesî'ye nisbetle bu adı almıştır. Makdes; Kudüs'ün asıl ismidir.

Rahmetli Sadık Vicdanî (Tomar ı Turuk-u Aliyeden Kadirî Silsilenâmesi) nde (Sayfa 66-67) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Mehazlarımın üçünde Kadiriyye'nin (Makdesiyye) namiyle de bir şubesi olduğu görülmüştür. Bu şube (Abdüllâtif Makdesî) ye ve müşarünileyh de (Zeyniyye) tarikatı pir-i muhteremi (Zeyneddin Hafi) ye mensup, pir-i müşarünileyhin silsilesi de Hazret-i Gavs'e müntehi olduğunu rivayet edenlere tesadüf ettim ise de bu rivayette isabet göremedim. Çünkü müstakil bir tarikat silsilesi olan (Zeyneddin Hafi) nin «Nefehat-ül-üns» de yazılı bulunan silsilesi Kadirî silsilesinde mevcut olmıyan Ahmed-ül-Gazali kolu vasıtasıyle Şah-ı velâyet hazretlerine müntehidir.

«Kadiriyye'de hakikaten (Makdesiyye) namiyle bir şube varsa ve Abdüllâtif Makdesî'nin Kadiriyye'ye nisbet ve icazeti yok ise hulefa bahsinde isimleri yazılı: İmam Abdülgani Bin Abdullah El-Vahid-ül-Makdesî, İmam Ebu Ömer Muhammed Bin Kudamet-ül-Makdesî, İmam Ebu İshak ül Makdesî, İmam Muvafakaddin-ün-Makdesî gibi meşayihin büyüklerinden birisine veya (Makdesî) li diğer bir Kadirî şeyhin mensup olması daha vecih ve sahih olup mamafih Tibyan'da da Makdesiyye namiyle tarikat ve tarikat şubesi ismine müsadif olamadım.»

MAKİRİYYE (ماکریه) [*Mal.*] İskelelerin bazılarında alınan resimlerden birinin adı idi. Nikbolu iskelesi kanunnamesine nazaran (Başbakanlık arşivi, maliye 2027, tarihi 1224) «Varlavdan bir gemi tuz tahmil olunup iskele-i mezkûreye gelse her gemiden bir hibal tuz makiriye için alınır» dı Beş koyundan birer akça, yüzden bin iki yüze kadar yirmişer akça, sığır ve yunttan birer akça alındığı gibi hınzır'dan, balık'tan kezalik resim istifa edilirdi. Yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya inen ve çıkan yüklü gemilerden makiriyye namiyle sekiz akça alınırdı. Kokut donlu olanlardan dört akça, sallardan yarımşar akça resim istifa olunurdu.

Makiriyye resmi alınmıyan iskelelerle göller de vardı.

MAKRAMA (مقرمه) [*San.*] Kenarı işlemeli baş örtüsü, işlemeli destmal, havlu, peşkir yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu (Mikrama) dır. Vesiklarda mikrama suretinde geçen bu tâbir halk arasında mahrama suretinde kullanılır. «Bazı lûgatler uzun mânasına Yunanca

makres'ten geldiğini yazarlarsa da kadınların tesettür için başlarına örttükleri uzunca örtü mânasına mihremeden muharref olması daha muhtemeldir» denilen makreme ve nevileri için «Sanat Ansiklopedisi» nde (Makrama maddesi) şu tafsilât vardır:

«I — Kalınca bükülmüş iplikten dokunmuş gayet uzun sofra havlusu ki eskiden yerde yemek yenildiği vakit yuvarlak sinilerin etrafına oturup yemek yiyenlerin dizleri üzerine aldıkları yemek havlularına denirdi. Makramaların umumiyyetle işlemeli ve sırmalı olanları da vardı ki bu gün Türk işlemeciliğinin nadir müze eşyası olmuştur.

«II — Dokumaların kenarlarında bırakılan çözgü iplerinin örülmesi suretiyle yapılan püskül ve saçaklara ve kadın elbiseleri ile eski biçim peşli entarilerin kenarlarına süs olarak konan harç, uzun püskül.

«III — Tesbihlerin uçlarına takılan uzun püskül.

«IV — Köylü kadınların başlarına kalın şeritlerle yaptıkları uzun saç örgüler.

«V — Hayvan eğerleri ve palanlarına süs olarak konulan ucu püsküllü uzunca kolan ve şeritler.

«Döşek makraması, döşeklerin etrafına konulan işlemeli, uzun ve darca örtü.»

MAKRAMA-İ DEST (مقرمهٔ دست) [*San.*] El havlusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Makrama halk dilinde mahrama, havlu, peşkir, dest de Farsça el demektir. Saray vesikaları arasında geçer.

MAKROLUK (ماقرولق) [*Hal.*] Herkesin selâmı, sabahı kesecek surette sâdır olan kötü hareketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kabadayılık, hovardalık, külhanbeyliği taslıyanlar bu türlü hareketlerden daima kaçınırlar, hürmetsizliği mucip olacak en ufak şeyin kendilerinden suduruna meydan vermezlerdi.

MAKSİM (ماقسیم) [*San.*] Bentlerden künklerle şehre gelen suları çeşmelere, evlere, hamamlara taksim etmek için lüleli havuz ve tekneleri olan üstü örtülü su hazinesine verilen addır. Halk arasında yanlış olarak maksem denir. Suların her semte isali için maksimlerin içinde muhtelif havuz ve tekneler yapılmış olup bu mermer teknelerin kenarlarına pirinç lüleler takılır ve bunların açılıp kapanmasiyle ayarlanan suyun daha alçaktaki teknelere ve oradan gideceği semte akması temin olunurdu. Kezalik her semtte de ayrıca maslaklar, savak hazneleri yapılarak bunlar vasıtasiyle çeşmelere, evlere, hamamlara su verilirdi.

Hayır görülmelidir ayrı ayrı maksimler
Bakınca hayret edersin, ne ince, ne hüner
Mehmet Âkif

MAKSÛRE (مقصوره) [*Mim.*] Camilerin kenar ve köşelerine yapılan etrafı parmaklıklı zeminden bir parça yüksekçe yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ziyade yüksek olursa «Mahfil» denir.

MAKTA' (مقطع) [*Ede.*] «Gazel» in son beytine verilen addır. Bunda yazanın «Mahlas» ı da bulunurdu.

MAKTUA MERBUT EYALETLER (مقطوعه مربوط ایالتلر) [*Mal.*] Her sene hükûmet merkezine «İrsaliye» namiyle muayyen para ve zahire gönderen eyaletler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mirilû eyaletler» de denilirdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi uzak eyaletler bu türlü eyaletlerdendi.

MAKTU' CİZYE (مقطوع جزیه) [*Mal.*] Fetih sırasında ahalisi müslüman olmıyan yerler halkından sulh yoluyla tâyin olunan maktu' bedel, vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cizye; gayr-ı müslimlerden askerlik hizmetine karşılık alınan bir vergi idi. Sonradan «Bedel-i askerî» adını almış, 1908 Temmuz İnkılâbı'nı mütaakıp müslüman olmıyanların da askerlik hizmetini yapmaları kararlaştırıldığından o da kaldırılmıştır.

MAKUD-UN-ALEYH (معقود علیه) [*Fık.*] Akıt kendisi üzerine vâki olan şey hakkında kullanılır bir tâbirdirdir. Satılan bir evin aynı, kiraya verildiğinde kirası makud-un-aleyhtir.

MALABOSA GABYE (مالابوصا غابیه) [*Bah.*] Sarılı bir halde bulunan gabye yelkenlerini fora edip iskotalarını almak için verilen kumanda yerine kullanılır bir tâbirdir.

MALABOSA KAMÇISI (مالابوصا قامچیسی) [*Bah.*] Sarılan gabye yelkenlerinin hamaylısını çubuğa çıkmak için kullanılan parça halatın adıdır.

MÂLÂYANI (مالایعنی) [*Hal.*] Mecaz yoluyla mânasız, boş, abes yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mâlâyaniyat suretinde cemlendirilir.

Eyleme ehl-i salâha tan'i
Söyleme cehl ile mâlâyani
Taşlıcalı Yahya

MAL DEFTERDARI (مال دفتردارى) [*Mal.*] Eyaletlerde devlete ait gelirlerin tahsili ve hisaplarının tanzimi ile mükellef mal memurlarına verilen addır. Buna «Hazine Defterdarı» da

denilirdi. Timar teşkilâtı olan yerlerde bir de «Timar defterdarı» vardı. Bunun vazifesi timarlıların «Hisse-i yazu» larını ve sair muamelât ve vukuatını tutmaktı.

MALECEMA (مالجمه) [*Bah.*] Yelkenli harp gemilerinde fırtınalı zamanlarda bütün armanın ve geminin selâmeti için açılan küçük yelkenin adıdır. Bu yelken kıç direğe açılırdı.

MAL-İ CİZYE (مال جزیه) [*Mal.*] Araziden alınan haraç, zimmîlerden alınan çizye, müste' menlerden ve harbî timardan alınan gümrük, sulh mukabilinde küffardan alınan emvâl hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu varidat düşmanla muharebe ve mukatele eden askerin mevacibine, silâh ve sair sefer levazımına, ordu kumandanlarına, zâbitlere, valilere ve bunların hizmetinde bulunan askere, kadılara, müftilere, hafızlara, muallimlere, müslümanların işlerine mütaallik hizmetlerde bulunanlara, hudut muhafızlarına, kale, köprü, mesçit gibi tesisata, faydası şâmil olan işlere sarfedilirdi.

MAL-I GANAİM (مال غنائم) [*Mal.*] Ganaimden (harpte düşmandan alınan mallar) alınan hums (beşte bir) ile madenler ve definelerden elde edilen varidat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu varidat yetimlere, kimsesiz miskinlere, ebna-i sebile (yolculara), fukara-i zevil-kurba'ya, verilirdi.

MAL - I GAYR - I MÜTEKAVVİM (مال غیر متقوم) [*Fık.*] İntifaı mübah olmıyan veya mübah olup da ihraz edilmemiş olan mal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meselâ: şarap mal ise de müslümanlara göre onunla intifa' mübah olmadığından mütekavvim değildir. Lâkin dinlerinde istimali mübah olanlara nazaran mütekavvimdir. Kezalik toplanmıyan hüdâ-i nâbit otlar, tutulmıyan balıklar mübah mallardan olmakla beraber muhrez olmadıkları cihetle mütekavvim değildir.

MALİHÜLYA (مالیخولیا) [*Hal.*] Han, batıl, hayalden ibaret olan düşünce yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mélancolie'nin karşılığı olarak karasevdaya da bu ad verilir.

Yeter geçti bu gûne malihülyalarla evkatım
Aman bir gün mukaddem âh fasl-ı nevbahar olsa
Nedim

MÂLİKÂNE (مالکانه) [*Mal.*] Yararlıkları görülen kumandanlara, memurlara ve sair emektarlara, mülk gibi tasarruf etmek üzere, temlik suretiyle verilen arazi ve çiftlikler hakkında kullanılır bir tâbirdır. Bu arazi ve çiftlikleri temellük için sahiplerinin ellerine verilen beratlara «Temlikname» veya «Mülkname» denilirdi. «Kamus-u Osmani» de «Arazi-i emiriyyeden muayyen şartlarla mülkiyyet üzere bir şahsa temlik olunan arazi demektir. Terkibin aslî mânası «Mâlikcesine» demek olup şahs-ı mezkûrun kendisine olsuretle temlik olunan araziyi mülk sahibi gibi idare edeceği kastiyle ıtlak olunmuştur.»

Osmanlılarda mâlikâne usulü hicrî 788 (1386) senesinde Birinci Murat'ın Evrenos beye sancak verdiği zaman ita olunan berat ile başlar.

Bu usul bazı farklarla «Mukataa» namı altında Avrupalılarla İslâm hükûmetlerinde de vardı. Avrupa' daki kumandanlar hükümdardan aldıkları araziyi maiyyetlerinde bulunan zâbitlere, askerlere yahut asker makamına kaim olan şahıslara taksim ederlerdi. Hükümdarlar kumandanlara arazi verirken gerek harb zamanında, gerek sulh vaktinde kendisine sadık kalmalarını şart ittihaz ederlerdi. Bunlardan hiyanette bulunanların elindeki arazi asker ise zâbitine, zâbit ise kumandanının uhdesine geçerdi. Kumandana ait arazi de hükümdara intikal ederdi. İşte bunun neticesi olarak arazi aşağı yukarı hemen daima hükümdarın elinde bulunurdu. Bu usul tâ eskilerde Avrupada intişar ederek halkın kendi memleketlerinden Romalıları tard ve defetmelerine yardım etmiştir.

İslâmlar tarafından zaptolunan memleketlerde tatbik olunan muamele Avrupalılarınkinden farklıdır. İslâmların hâkimiyyetleri altına giren arazinin bir kısmı fetih sırasında istihlâf ettikleri hükûmetin ve hükümdarın malı olması veya mutasarrıflarının harpte maktül düşmüş veyahut yerlerini bırakarak kaçmış olmaları sebebiyle sahipsiz bulunması gibi sebepler dolayısıyle sahipsiz olarak geçtiğinden Halifeler bu araziyi öşrü veyahut daha az veya çoğu verilmek üzere dilediklerine vermişlerdir. Sahipleri kaçmamış olan araziye ilişilmemiş, sahipleri haraç ile mükellef tutulmuştur.

Osmanlı Devletinin kuruluşu sıralarında arazi, timar ve has namiyle iki sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın 200 ve 300 köyü ikişer üçer köy olarak 80-90 timara bağlanır ve istihkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı has itibar edilerek bundan vezirlerle beylerbeyi, sancakbeyi ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakıyesi «Has-ı Hümayun» namiyle Devlet hazinesine bırakılırdı.

Bu timarlar ve haslar çiftlik demek değildi. Arazi yine halkın tasarrufu altında idi.

Onlar eker biçerdi. Yalnız âşarını, ferağ ve intikalinde harçlarını, timar ve has sahiplerine verirlerdi. Sipahi ve zaim namını alan bu timar sahipleri ile haslara mutasarrıf olanlar arazinin öşrüyle ferağ ve intikal harcından başka arı kovanlarından, değirmenlerden, evlenenlerden ve daha başka şeylerden, kanunun tâyin ettiği nispet dairesinde resim de alırlardı.

Eski kanunlarda hükümete ait haklar kendilerine tefviz edilmiş olan timar ve has sahiplerine «sahib-i arz», araziyi ekip biçenlere de «mutasarrıf» denilirdi. Fakat birtakım arazinin bu sahib-i arzlık hakları, Evrenos Bey'e verilen beratta (Feridun Bey Münşeatı, c. 1, s. 78) yazıldığı gibi fatihleri olan vezirlerle ümeraya padişahlar tarafından temlik olunur ve bunlar arazinin hasılatını alırlar ve yaptıkları hayrat ve meberrata vakf veya başka cihetlere sarfederlerdi.

Mâlikânenin başlangıcı memleketler fetheden kumandanları, hizmetlerinin büyüklüğüne göre, mükâfatlandırmak suretinde olmuş ve bunların tefviz ve tesciline ait muamelât ve intikalât ve mahsulât ile sair vukuatı merkezce kayt ve tescil olunmuştur. Sonra genişliyen bu muamelelere bakmak üzere bir de «Mâlikâne Müdürlüğü» teşkil edilmiştir.

İptidaları temlik ve mâlikâne böyle teessüs etmişdi. Fakat sonraları, malî muzayakalar sebebiyle bu mâlikânelerin münhalâtı da mukataalar gibi satılmıştır.

Osmanlı Maliye Tarihi'nde mukataat devri, musaderat devrini takibeder. Musadere devrinin başlangıcı 941 (1534) de Defterdar İskender Çelebi vak'asiyledir. Mukataat devrinin başlangıç tarihi kat'î olarak tâyin olunamıyorsa da onun mebdei de pek az sonra olacağı malî hâdiselerdeki karinelerden istidlâl olunmaktadır. Hammer (cilt 3, sayfa 109) «Mukataa yani kurada (köylerde) iltizam usulünün» ilk def'a Fâtih zamanında ve Rum Mehmet Paşa'nın sadaretinde başladığını yazar.

Şiddetli para ihtiyaçlarına karşı gûya malî bir tedbir olmak üzere devlet hazinesine ait varidat ile havass ı hümayun arazisi hasılatının memurları vasıtasiyle tahsili kaidesi terkedilerek bir veya birkaç seneliği mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri taraflar vasıtasiyle alınmak usulü icat edilmesinden Maliye Tarihinde iltizamat devri açıldığı gibi timarlılara ait arazinin mahlûlâtı, kanunun kat'iyyetine rağmen, istihkak sahiplerine tevfiz olunmayıp hazine hisabına mültezimlere ihalesi yolu tutulmasından da mukataat devri açılmıştır. Bu ikinci şekilde daha ileri gidilerek bazı mukataaların ve bir kısım varidat ve rüsumatın mukayyet bedellerinin birkaç seneliğine birer muaccele takdir olunarak bu muaccele mukabilinde «Mâlikâne» suretiyle taliplerine satılmıştır.

Vak'a nüvis Raşit Efendi 1127 (1715) senesi vak'alarını yazarken (Raşit Tarihi, cilt 4, sayfa 167-177) mâlikâne usulünün kaldırılmasına karar verildiğini kaydediyor ve buna ait tafsilât da veriyor. Dikkate değen ve mâlikâne hakkında tarihî malûmatı da ihtiva eden bu tafsilât aynen şöyledir:

«Sadrazam hazretleri mâlikânelerin ref'i hususunu istihsan ve Defterdar efendiye hücnetin (mahzuru) beyan ederek telhis etmek üzere ferman etmeğin Defterdar-ı şıkk-ı evvel Elhac Mehmet Efendinin hulâsa-i telhisi budur ki Hüdavendigâr-ı Sabık Sultan Mustafa Han Hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında Köseç Halil Paşa defterdar iken Şam ve Halep ve Diyar-ı Bekir ve sair ol etraflarda vâki mukataata şurut bağlayıp mâlikâne verilmek üzere telhis ve bu halet mukataat-ı merkumeye tahsis olunmuştu. Badehu giderek etrafa sâri ve mecmu-u mukataat-ı miriyyede câri olup memalik-i mahrusede vâkı ağır mukataalar değil kat'a miri olmıyan hammallar ve kayıkçılar ve esnaf kethüdalıklarına varınca mâlikâne verilmekle bazı kuvve-i maliyesi olanlar bulduğu şeyi mâlikâne almıya başlayıp ve kendi mülkü gibi mutasarrıf ve ahare deruhde olunmak mütehammil değildir deyu mal-i mirisini vaktiyle edadan tahallüf etmiye başladılar. Defterdarlar kapısından mukataat deruhde edüp beher sene mültezimler beyninde nöbet ile deruhte ve faiziyle taayyüş olunan mukataalar beş on kadar zî mal adamlara münhasır olduğundan saye-i devlet-i aliyyede iltizam ile geçinen ağalar fakir-ül-hâl olup ve mâlikâne mutasarrıfları dahi faiz ile bir ahare vermekle mukataat elden ele geçüp zapt eden dahi bu denlû faizler ile malâmâl olan mukataadan hem verdiği akçeyi çıkarup ve hem kendü dahi intifa' etmek sevdasıyle reaya fukarasına gücü yettikçe zulüm ve taaddî şikâyet sadedinde olduklarında bu mâlikânedir serbest üzere tasarruf olunur diyu vali ve hakimleri müdahaleden men'e tasaddi etmeleriyle âlemi harap ve mâlikâne olmak takribiyle her vilâyetten valilerin iradına küllî halel ve noksan terettüp ettiğinden bir taraftan anlar dahi sair reayanın bağırların kebap etmeğin iptida mâlikâne verilen Şam ve Halep ve Diyar-i Bekir ve sair muzafatlarında olan mukataat yine şurut'u mâlikâne üzere tasarruf olunup lâkin sonradan memalik-i mahrusede ihdas olunan mâlikâneler ref' ve terkin ve evailde olduğu

gibi yine mültezimlere mirî tarafından deruhte olunmak üzere tâyin olundu. Lâkin verdiği peşinini henüz faizden istifa etmiyen mâlikâne eshabı a yine uhdesinde olan mukataa üç seneye değin mîrî tarafından kendüye deruhde ve iltizam ve mukataata yine evvelki minvâl üzere nizam verilmek babında ihtimam olunmak üzere mufassal ve meşrû azim şurut ve kuyudu müştemil ferman-ı âli isdar olundu.»

Mukataat-ı emiriyyeye malikâne veçhile mutasarrıf olanların hisapları görülerek hazineye ait hisseler kendilerinden alınır, vermiyenler hakkında takibat yapılırdı. «Başbakanlık Arşivi»ndeki aşağıya konulan vesikalar bunu gösterir:

1 — «Mâlikâne veçhile verilmiş olan mukataatın mal-i mirilerinin sene be sene hisapları verilmek lâzım gelir iken evlâd-ı fâtihan mukataası mültezimi olan Kavala dizdarına mezkûr mukataa hisabını vermesi için tenbihat icrasına dair Rumeli valisi Mehmet Paşa'ya ve İnoz memlehası mukataası hisabını birkaç seneden beri vermemiş olan mukataa eminine tenbihatta bulunması için İnoz kadısına hüküm.»

(Maliye, 2126, 26 S 1174)

2 — «Malikâne veçhile mukataat-ı emiriyyeye mutasarrıf olanların sene sonunda hisaplarını vermeleri şurutu ve emr-i âli icabından olduğu halde 1177 senesine mahsuben uhdesine Aydın muhassıllığı mukataatının hisabını vermemiş olan Silistre valisi Mehmet Paşa'nın mezkûr mukataalar hisabını vermesi için müşarünileyhe hitaben hüküm.»

(Maliye, 1746, 11, 1179)

3 — «Sabık Mirahor-ı Sani Mehmet Bey'in mâlikâne veçhile uhdesinde bulunan Kars pirinç mukataasının evvelki senelerde olan bakayasından miriye zimmeti ve buna mukabil mumaileyhin reaya zimmetinde matlubu olduğundan matlubat-ı vakıanın mumaileyhin zimmetine mukabil mirî için tahsili için tahsi-i hüküm.»

(Maliye, 1704, 2 za 1181)

Halka zulmeden mâlikâne sahiplerinin mâlikânelerinin alındığı da yine arşivdeki şu vesikadan anlaşılıyor:

«Niksar ve tevabii mukataaları silâhtarlık hizmetinde bulunanlara has tâyin edilmiş olduğu halde mâlikâne veçhile Selâtîn-i Cengiziyyeye tevcih edilmiş ve anlar tarafından halka zulüm ve taaddi edilmekte bulunmuş olduğundan bu mukataaların mâlikâne kaydının terkin ve evvelce olduğu gibi silâhtar ağaya has tâyin olunmasına dair telhis.»

(Maliye, 1890, 7 ca 1189)

İşte mâlikâne işleri, iltizamat ve mukataat işleriyle böyle tenasuh halinde karıştığından 1254 (1838) senesinde «Mâlikâne Müdürlüğü» «Mukataat Muhasebeciliği»ne ilhak edilmiştir. 1255 (1839) senesinde de mukataalar maliye hazinesince zaptedilerek sahiplerine adel tahsis edilmiştir ki «Mâlikâne» muamelesinin sonu demek olur.

Hubub-ı encüm ile çarh mâlikânesidir
Ki baht-ı keyl-i meh bedr ile eder ta'şir
Sâbit

MÂLİKÂNE BERATI (برات مالکانه) [*İda.*] Mâlikânenin verildiğine dair mâlikâne sahiplerine verilen berat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tasarruf vesikası mahiyyetini haizdi.

MÂLİKÂNE HALİFESİ (مالکانه خلیفه‌سی) [*Mal.*] Mâlikânelerin kayıtlarını tutmak ve bunlara ait işleri görmekle vazifelendirilen memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baş muhasebeye bağlı olan mâlikâne kaleminde vazife gören bu kâtipler devlete ait diğer gelirlerle de meşgul olurlardı.

MALİKÂNE SURETİYLE MUKATAA (مالکانه صورتیله مقاطعه) [*Mal.*] Hazinede mukataa kayıtlı yerlerden mâlikâne suretiyle tefviz olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yerlerin hazinece mukataa olarak yazılı olan kısmı verildikten sonra artanı mâlikâne sahibine ait olurdu.

MALİKÂNE TİMARI (مالکانه تیماری) [*Mal.*] Sefer vukuunda kendi gitmeyip cebeli gönderen timarlara verilen addır. Bunlara «Mülk-i Timar» da denilirdi. Bu nevi' timarlar yalnız Anadolu eyaletinde vardı. Mâlikâne timarlarının diğer timarlardan bir farkı da timar mutasarrıfının cebeli göndermediği zaman timar başkasına verilmez, yalnız cebeli göndermediği senenin mahsulü hazine tarafından cezaen alınırdı. Bu türlü timarlar sahiplerinin erkek olsun, kadın olsun vârislerine intikal ederdi.

MAL-İ KARUN (مال قارون) [*Hal.*] Mecaz yoluyla çok zengin yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Böyle sarf ile olur mu zengin
Yere geçsün hele mal-i karun
Sünbülzâde Vehbi

MAL-İ KEŞUFİYYE (مال کشوفیه) [*Sar.*] Mısır'da mansıp almak için kâşifler tarafından valilere verilip Mısır hazinesi arasında, cep harçlığı olarak, Padişaha gönderilen paralar hakkında kullanılır tâbirdir. Kâşiflerin verdikleri paralara (Keşufiyye) denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

MALİKÎ (مالكي) [*Kelâm*] Ebu Abdullah Mâlik Bin Enes-ül Asbahî tarafından tesis olunan mezhebin adıdır. İslâmda sayıları pek çok olan mezheplerden en çok şöhret bulan dört mezhebin üçüncüsüdür. Diğer mezhepler sırasıyle şunlardır. Hanefî, Şafiî, Hanbelî'dir.

İmam Mâlik, Enes-ül-Medenî'nin oğludur. Hicrî 95 (713) senesinde Medine'de doğmuştur. Teba-ı Tâbiin'in kibarlarındandı. Sahabeden Sehl İbn-i Saad'a yetiştiğini ve bu sebeple tâbiinden olduğunu söyliyenler de vardır. Nafi' İbn-i Ebi Naim, Abdullah İbn-i Ömer'in azatlılarından Zührî'den de hadis istima' etmiştir. Başlıca üstadı Rebia'dır. İmam-ı Şafiî, Mâlik ile Süfyan İbn-i Uyeyne olmasaydı Hicaz'ın ilmi zayi olurdu demiştir. İmam-ı Âzam ve İmam-ı Ebu Yusuf'un kendisiyle mülâkatları olduğu gibi İmam-ı Muhammed'in kendisinden rivayeti de vardır. İmam-ı Şafiî de İmam-ı Mâlik'ten telemmüz etmiştir. Fıkıh, Hadis ve Tefsirde o kadar yükselmiş idi ki hocaları bile kendisinden istiftaya mecbur olmuşlardı. Hadis nakledeceği vakit abdest alır, hürmet ve vakarla diz çökerdi. Medine içinde ömründe hayvana binmemiş, daima yaya yürümüştür. Talâk-ı mükrih meselesinden dolayı Medine vâlisi ve Elmansur'un amcası Cafer tarafından kırbaçla dövülmüştür.

Ebu Hanife ile ayrıldığı usul meseleleri yirmi kadardır. Hicrî 179 (795) senesinde Medine'de ölmüş, Bukay'de gömülmüştür. Hadise dair «Mevtâ» adlı eseri meşhurdur. (İmam-ı Dâr-ül-Hicre) lakabiyle dahi şöhreti vardır.

Üstad İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, Birinci kitap, sayfa 196) mezhebin usulü hakkında şu tafsilâtı vermiştir: «İmam-ı Mâlik'in temayüz ettiği asl-ı sünnet ismini tevsi' ederek Amel-i ehl-i Medine ile ihticaçtır. İmam-ı Mâlik Hülefa-i selase (Ebubekir, Ömer Osman) zamanından sonraki hali ona kıyas ederek Medine'de sebkeden hükmü mi'yar ve hüccet addediyor da ona muhalif olan ahbar-ı sahihayı (doğru haberler), diğer beldelerde ma'mulünbih olsa da terkediyor; Medine halkının din umuruna (işlerine) dair bir iş işlemek istedikleriude seleflerine taklit ve tebaiyyet ettiklerini görüyor ve bu veçhile «Nebiy yi Zişan Efendimizin fiilini bilmüşahede ana iktida ve ittiba' etmiş olan Ashab-ı Kirama varıncıya kadar elbette halef selefe taklit edegelmiştir; diyerek Medinelilerin bir amelde ittifaklarını ayrı şer'î bir delil addediyor.

«İmam-ı dar-ül-Hicre» «Amel-i Medine» den sonra kıyas ile amel eder idi. Def'i mefasit (fesatların def'i) maksud-u şer'i muhafaza demek olan ıstılah veya mesalih-i mürsile ile madde-i vesail-i fesadı def' demek olan sedez-i rayi' İmam-ı Mâlik mezhebine mahsus delil zannolunuyor, fakat tahkikata göre bu iki delil diğer mezheplerde de vardır. Bundan başka İmam-ı Mâlik istihabı da hüccet-i dafi'a ve müsbite addediyor.»

Rahmetli Üstad (aynı eser, sayfa 197) Mâlikî mezhebinin intişarı için de şu tafsilâtı vermektedir: «Mâlikî mezhebi Medine'de zuhur etmiş, Mağrip'te, Endülüs'te münteşir olarak Evzaî mezhebi yerine kaim olmuştur. Çünkü bura ahalisi hac için Hicaz'a gelirler idi. Sadr-ı İslâmda Medine dar-ül-ilm olub Irak'a da oradan münteşir (yayılmış) idi. Her ne kadar Irak fukahası tahkik ve tetkik ile şöhret bulmuş iseler de Mağrip ve Endülüs ahalisinin güzergâhı değil idi Ovakitler Medine'de reis-i ülema Mâlik ile tilmizleri olmakla onun mezhebini naklettiler. Sair müçtehitlerin usul ve meslekleriue muttalı' olmadıklarından onlara ittiba' etmemişler idi. Buna mebni bura ahalisi kâffeten Mâlikî oldu. Bundan maada halkın mizaçlarında bedeviyyet (bedevîlik) galip olmakla Irak'a mehsus olan medeniyyet usulü ile melûf (alışkın) değillerdi. Bedavet sebebiyle Hicaz ehline Irak ehlinden ziyade mütemayil oluyorlardı. Sair mezheplerde olduğu gibi tehzibat-ı medeniyyeye (tehzip; bir şeyin fazlalarını giderip ıslah etmek demektir) düşmediler. Çünkü re'sen içtihada mahal kalmamakla yeni vak'alarda tâbi oldukları imamın indinde mukarrer olan usule dayanarak meseleleri tanzir yoluyle (benzetiş) hallederdi. Yalnız imamın usulünden harice çıkmıyarak tanzir ve tefri'-i mesaile iktidara getirecek bir meleke-i rasiha tahsiline muhtaç olurlardı.

«Hanefî imamlarının vazettikleri İlm-i Hilâf iki Endülüslü «Ebubekir Bin-il-Arabi» ile «Eb-ül-Velid-ül-Bacı» vasıtasiyle Mağrib'e geçti ki bu iki zat Hilâf ilmini Irak'ta tahsil etmişlerdi. Mâlikî mezhebi Hicaz'da, Basra'da; Mısır'da, Afrika'da, Endülüs'te, Sicilya'da, Sûdan'da galip geldi. Bağdat'da da pek ziyade şuyû bulmuş ise de dört yüz tarihinden sonra Bağdat'da, beş yüz tarihinden sonra da Basra'da za'fa uğradı. Nişabur'da da zuhur edip Kazvin'de, Ebher'de galebe etti. Faris'e de girdi. Şam beldelerinin çoğunda intişar etti. Afrika'da Ebu Hanife mezhebi zahir ve galip iken 454 (1062) de vefat eden Afrikiye sahibi «Maaz» bütün Mağrıplıları temessük ettirdi. Bu hal böylece devam etti.

«Endülüs'te Mâlikî mezhedinin yayılmasına sultan nezdinde pek ziyade itibarı olan

Yahya Bin Yahya-ül-Leysi sebep olmuştur. Elyevm Afrika'da Mâlikî mezhebi hâkimdir. Gerek Ebu Hanife mezhebi, gerek Mâlikî mezhebi bidayette riyaset ile intişar etmişti. Halk dünyaya pek ziyade ragıptı. Kaza mesleği için o mezhebi ihtiyar ederdi.

Mâlikî'nin tanınmış ashabı Şafiî, İbn-i Kasım, Eşhep, Yahya, İbn-i Vehip, Abdülaziz Bin Ebi Hazım, Osman Bin Kenane, büyük ve şöhretli feylesof İbn-i Rüşt. Mâlikî mezhebinde idi.

Mâlikî mezhebi evvelce üç mesleğe ayrılmıştı: 1 - Kayrevanîler mesleki ki reisleri Sahnun idi. Sahnun'un kitabı «Müdevvene» dir. 2 - Kurtabîler mesleki ki reisleri İbn-i Habib idi. Bunun kitabı da «Vazıha» idi. Endülüs ahalisi bununla beraber «Üteybe» ye itina eder idi. 3 - Irakîler mesleki ki reisleri kadı İsmail idi. Mısrîler, Irakîlere tâbi idi. Sonraları üç meslek birleşti.»

MAL-I MİRÎ (مال میری) [*Mal.*] Devlete ait varidat, gelir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mirî malı, devlet malı demektir.

MAL-I MUGTENEMAT (مال مغتنمات) [*Mal.*] Vurulan Urbandan ele geçen hayvan ve sairenin bedeli hakkında kullanılır bir tâbirdir. İğtinam olunan, ganimet suretiyle alınan demektir. Hükümet vergi tahsili için gönderdiği askerle vergi vermeğe yanaşmıyan Urbanı vurdurur, bunlardan musadere ettiği hayvan ve eşyayı satarak bedelini Malsandığına teslim ettirirdi. Bu yüzden pek çok süiistimaller olurdu.

Suphi Paşa, Suriye valisi iken 6 n 1288 (1871) tarihiyle yazdığı bir lâyihada şöyle diyor:

«Urbanı urup da aldıkları hayvan vesairenin behası olup burada mal-ı mugtenemat denilen akçadan pek çok sirkatler olduğu rivayat-ı mevsukadan bulunduğu cihetle muhasebe-i vilâyetten hisabını istedim. Bilmeyiz dediler. Mal-ı mugtenimat derler, birşey vardır. Anın hisabı kimdedir dedim. Hana derler bir kâtipte olmalı dediler. O kâtibi çağırdım. Helvacı kâğıdı gibi bir hisap verdi. Bu olmadı dedim. Merkez sandıkkârı bilir dediler. Onu celbettim. O sandığa da bu maldan biraz para girmiş imiş. O da bir hisap verdi. Sonra muhasebede eski defterdarın ki şimdi Akkâ mutasarrıfı olan yadikâr'dır, bir takım perişan kâğıtlar, senetler kalmıştır dediler. Onlardan hisap toplayınız dedim. Bir hisap da onlar verdiler. Birbirine muhalif üç hisap oldu. Mülhak sancaklara siz nekadar şey tahsil ettiniz. Dımışk'a (Şam) ne gönderdiniz, hesabını gönderin diye telgraflar yazdım. Bazıları muhatale ettiler. Sıkıştırdım. Kimisi hisap gönderdi. Mahallerinde dahi bir çok zimmetler göründü. Kimisi de muhasebecileri ittiham ederek hisap vermedi.»

MAL-İ MUKABELE (مال مقابله) [*Mal.*] Timarlardan hasıl olan gelirler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sipahilerle zaimler kendilerine tahsis olunan timarlar dahilinde bulunan reayanın yetiştirdiği şeylerden hisse aldıkları gibi kanun ile tâyin olunan bir takım rüsum da istifa eylerlerdi. İşte bunlar o timarın mahsulü sayılırdı. Timar sahipleri buna mukabil kendileri harbe iştirak ettikleri gibi fazla olarak hasılatına göre «Cebelû» ve «Gulâm» götürürlerdi. İşte sipahi ve zaimler aldıkları mahsul münasebetiyle harbe gidip orada düşmanla karşılaştıkları için buna mukabele malı denmişti. Mukabelenin lügat mânalarından biri de karşı gelmedir. Bu itibarla tâbir lügat mânasına da uygundur.

Aynı Ali Efendi «Kavanin-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezamin-i defter-i divan» da (sayfa 61) timar ve zeametten bahsederken «Hasıl olan mahsulâtına mal-i mukabele ıtlak olunur, a'da ile cenk etmek mukabelesinde tâyin olunmuştur.» diyor.

MAL-İ MUKAYYET (مال مقید) [*Mal.*] Mukataalarla mâlikânelerin defterlerde yazılı gelirleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kayıtta yazılı varidat demektir.

MAL-İ MÜTEKAVVİM (مال متقوم) [*Fık.*] İntifa'ı mübah olan şey ile mal-i muhrez yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meselâ şıra ile intifa' mübah olduğundan mal-i mütekavvimdir. Kezalik denizde iken mal-i gayr-i mütekavvim olan balık tutulunca yani ihraz olununca mal-i mütekavvim olur.

MALÎ SENE (مالی سنه) [*Tak.*] Osmanlılarca hicrî 1205 (1790) senesinden itibaren kullanılmıya başlanmış olan tarihin adıdır. Resmî vesikalarda «Sene-i Maliye» suretinde geçer. Şemsî aylar hisabı yürütüldüğü ve mart sene başı itibar edildiği için «Rumî tarih» de denilirdi. Milâdî sene ile malî sene arasında 584 senelik bir eksiklik olduğu gibi aylar arasında da onüç günlük fark vardı. Bundan başka milâdî sene kânun-ı sani (Ocak) başından başladığı halde malî sene mart iptidasından başlardı. Bu sebeple meselâ 1300 senesinin başlangıcı olan martın birinci günü milâdî 1884 senesi martının ondördüncü gününe rastladığı gibi 1885 senesi kânun-ı sani (ocak) ayı da yine 1300 senesinin kânun-i sani (Ocak) ayına tesa-

düf eylerdi. Her otuz üç senede bir kere «Sıvış senesi» adıyle bir seneyi atlamak gibi mevcut karışıklığın düzeltilmesi için Cevdet Paşa'nın reisliğinde Müneccim başı ile diğer mütehassıslardan mürekkep olarak hicrî 1288 (1871) senesinde kurulan komisyon münasebetiyle yazdığı «Takvim-ül-edvar» adlı eserde (sayfa 52) Cevdet Paşa malî sene için şunları yazıyor:

«Osmanlı devletinin ilk zamanlarında Şemsi aylar itibarına itina olunmazdı. Zira öşür ve bedel-i öşür ve «resm-i koru» gibi varidatı «Zeamet ve Timar» sahipleri bizzat ahz ve kabz eder olduklarından hazinenin muvazenesine dokunmaksızın iki yüz bu kadar bin asker idare olunurdu. Vezirlerle mirmiranların daire halkı dahi başlıca bir askerî kuvvet olduğu halde irat ve masrafları maliye hazinesinin muvazenesinden hariç idı. Elhasıl askerî ve mülkî masrafların ekseri yerli yerince muhassas olan varidat ile idare edilirdi. «Kapı kulu» denilen mürettep muvazzaf askerlerin mevacibine karşılık olan varidatın dahi ekseri Kamerî aylar itibariyle istifa kılınırdı. Binaenaleyh müstakillen Şemsî bir tarih itibarına hacet yoktu. Fakat Şemsî aylar itibariyle istifa olunan bazı mukataat bedeli olmakla «Tefavüt i hasene» namıyle birer miktar şey zammolunurdu. Mamafih Kamerî aylarla Şemsî ayların yekdiğerine nisbetle birtakım kesirlerin birikmesinden ve sikke (para) ahvalinin tebeddülünden naşi hazinenin zarara uğradığı anlaşılarak sonraları bu hususa ehemmiyyet verilmiye başlandı. Hatta 1205 senesinde (Esham ı gümrük hakkında Kamerî aylar Şemsî aylara tahvil olundu. Bununla beraber mukataaların bazısına zam olunan tefavüt-i hasene hisabında hazinenin zarar görmekte olduğunu 1209 (1794) senesinde defterdar (Maliye Nazırı) bulunan (Moralı Osman Efendi) tahkik ve isbat ederek bu bapta olan hatayı düzeltti.

«Daha sonra zeamet ve timar usulünün ilgasıyle öşür varidatiyle saire doğrudan doğruya hazineden istifa edilmiye ve maaşlarla tâyinler hep hazineden verilmiye başlanınca hazinece Şemsî aylar itibariyle ifa olunur oldu. Yukarıda yazıldığı veçhile Suriye taraflarında mâruf ve müteamil olduğu üzere Rumî tarih kaidesi üzere Süryanî ayları adları kullanılıp fakat mart, mayıs ve ağustos isimleri Rumî tarihten alınarak (azer), (iayr) ve (ab) makamında istimal olunageldi. O vakit hazinenin en başlı işi mukataa işlerinden ibaret olmasiyle bu Şemsî senenin iptidası mukataaların ilzam ve ihale mevsimi olan mart itibar edildi.

«Fakat Şemsî aylar şemsî senenin aksamı olduğu halde hazinece itibar olunan Şemsi aylar kameri tarihe nisbet olunarak filân hicrî senenin martı, ya nisanı denilir oldu.

«Halbuki eski milletlerin bazılarının seneleri Şemsî. ayları Kamerî itibar edip bu dahi arşını ondan küçük olan endazenin aksam ve küsuriyle takdir ve tâyin kabilinden olduğu cihetle mâkul görünürse de mahreç kesirleri mütebayin olduğundan hisapca büyük güçlüğe sebep olmuştur. Amma seneleri Kamerî, ayları Şemsî olmak üzere bir tarih ittihazı endazeyi ondan büyük olan arşının aksam ve kesirleriyle takdir ve tâyine benzer gayr-ı makul bir iş olduğu cihetle şimdiye kadar eski milletler tarafından böyle bir tarih tutulmamıştır

«Bu ince hesaplar düşünülmiyerek her nasılsa böyle emsali mesbuk olmıyan bir tarih vücude geldi.

«Tarihten maksat zamanın tâyini ve şüphelerin def'i iken bu yüzden bir çok karışıklıklar meydana geldi.

«Ezcümle işbu 1287 senesi martı zilhiccesinin yirmi birinde dahil olacağı cihetle yalnız (dokuz günü) o sene içinde vâkı olarak öteki günleriyle geri kalan ayları kâmilen (1288) senesine kalacağından meselâ seksen yedi sensi nisanı denildikte acaba meram seksen yedi senesinde vâkı olan nisan mıdır? Yoksa dokuz günü seksen yedide vâkı olup da bakisi seksen sekize kalan senenin nisanı mıdır? Burasını beyan için bir uzun şer'ha muhtaç olur ve 1255 senesinde olduğu gibi gelecek 1288 senesinde dahi asla mart duhulü vâkı olmıyacağından seksen sekiz senesi martı diye yazılan senedin hiç hükmü olmamak lâzım gelir ve mart iptidası bir Kamerî sene zilhiccesinin otuzuna tesadüf ettikte yalnız bir günü itibariyle bu mart o Kamerî seneye nisbet olunurken başka bir memlekette muharremin hilâli bir gün evvel isbat olunduğu bir müddet sonra tebeyyün edince o martın yeni Kamerî seneye nisbet olunması lâzım gelir. Böyle tebeddül ve iştibahı mucip olan itibarların tarih ittihazına şayan olamıyacağı beyandan müstağnidir.

«Ne garip şeydir ki bir sene olsun da onun başlangıcı olan martı yahut nisanı ya diğer ayları olmasın ve 1287 Hicrî senesi martı tâbiri hicrette o kadar mart geçmiş demek olmalı iken 1249 mart geçmiş olması dahi bir garip mânadır.»

Malî tarihin karşılaştığı milâdi tarihi bulmak için malî tarihe 584 adedi ilâve edilir, milâdi tarihten 584 adedi çıkarılırdı.

Cumhuriyet devrinde, başka memleketlerde olduğu gibi takvim senesinden ayrı olarak bir de malî sene kabul edilmiştir. İlkin haziran başından başlıyan malî sene sonra bir aralık

kaldırılmış ise de büdçenin meclisce tetkikinden doğan zorluk yüzünden marttan başlamak üzere tekrar kabul edilmiş ve bu usul devam etmekte bulunmuştur. Böylelikle devletin malî senesi marttan başlamakta, şubat sonunda bitmektedir.

MALİYE AHKÂM DEFTERİ [*Mal.*] (مالیه احکام دفتری) Maliye Nezaretinin teşekkülünden evvel defterdarlıkta, nezaretin teşekkülünden sonra da nezarette kanun ve nizam mahiyetinde olan emirlerin kaydına mahsus tutulan defterin adıdır. Ahkâm defterleri dairelerin hepsinde tutulurdu.

MALİYE HAZİNESİ [*Mal.*] (مالیه خزینه‌سی) Maliye veznesi, kasası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Hazine-i Maliye» de kullanılırdı. Osmanlı devletinin kuruluşunda «Beyt-ül-Mal» adı verilen ve defterdar unvanlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri, yine aynı mânaları ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i Emiriyye», «Hazine-i Padişahî» gibi isimler kullanılmış, harb gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidatı havass-ı hümayun hasılâtı, ganaim humsu, hükümdarlardan gelen hediyyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlariyle tesisat da vücude getirilmiştir. Daha sonra varidat ve hasılatın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler arttırılarak «Hazine-i Âmire», «Mukataat hazinesi», «Haremeyn hazinesi», «Baruthane-i Âmire hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Birun hazinesi»de denilen maliye hazinesi için (Osmanlı devletinin merkez teşkilâtı ve bahriye teşkilâtı, sayfa 364) şu tafsilâtı veriyor:

«Birun hazinesi denilen mîri veya dış hazine devletin şer'î ve örfî olarak tahsil ettiği vergilerden tedarik suretiyle elde edilirdi. Maliye hazinesi yeni sarayın (Topkapı Sarayı) içinde ve birinci yer olan Bab-ı Hümayun'dan yürünce sağ tarafta bulunurdu. Fakat dış hazinenin burada bulunması eskiden beri devam etmiştir; çünkü Halkoadil zeylindeki maliye teşkilâtı kısmında maliye hazinesinin divan-ı Hümayun yanında bulunduğu yazıldığından dış hazinenin sonradan Bab-ı Hümayun yakınına nakledilmiş olduğu anlaşılıyor. Nitekim divanın muntazam surette aktedildiği zamanlarda Defterdarın maliye hazinesini açıp kapaması da hazinenin divan-ı hümayun yanında bulunduğunu gösterir. Belki de bu hazine sonradan D'Ohsson'un bahsettiği hil'at hazinesi olmuştur. Maliye hazinesi divan-ı hümayun içtimalarından sonra Sadrazamdaki mühr-ü hümayun ile mühürlenir ve içtima günlerinde ise mühür kaldırılarak açılırdı Bu dış hazine Defterdarın mes'uliyyeti ve Sadrazamın nezareti altında bulunuyordu.

«Dış hazineden para çıkmasının usulü vardı. Çıkacak para nereye verilecekse Defterdarın imzasiyle Sadrazama arzolunur ve onun tarafından mutlaka pençe denilen buyrultu ve bunun üzerine Sadrazamın «Sah» işaretiyle sarfına müsaade edilir ve Defterdar tarafından küçük sah (kuyruksuz imza) işareti konduktan sonra sergi halifesi olan veznedar tarafından tediye olunurdu; yani yalnız Sadrazamın buyruldusu veyahut yalnız Defterdarın imza etmesiyle para verilemezdi.

«Mîri hazineden hergün hazine tezkiresi ile çıkan paranın sergi puslasını sergi halifesi her akşam üzeri iradıyle beraber getirip Defterdara verir; o da masrafın müfredatiyle hazine tezkirelerini tatbik ederek hazine tezkirelerine mahsup çekip ruznamedeki battalda hıfzedilmek üzere oraya gönderirdi.»

«Başbakanlık Arşivi»nde mevcut olup aşağıya konulan vesika (Maliye, numara 154, 15 zilkide 1215) onsekizinci asrın başlarında maliye hazinesine paranın ne suretle girip çıktığını gösterir:

«Kaziyye oldur ki fetih-i hakaniden beru hazine-i âmirelerine bir akça irad olsa, herhangi kalemden ise ol kalemden tahvil alınıp ruznamçeci kulları kendi battıyle resîd idip ve resîd tahvili küçük ruznameye ve küçük ruznameden varidata geçip badehu giru hangi kalemden ise varidatçı kulları kendüsi teslim edüp ol dahi kendü tahvilâtına geçirüp ve resîd tahvilini hıfzederlerdi. Ve meblâğ-ı mezbur ne makule masrafa sarfolunur ise ayniyle masraf ruznamesine kaydolunup badehu küçük ruznameye andan varidat defterlerine kaydolunup ruznamelere bir veçhile hile ve hüd'a olmayup mahfuz iken bin senesinden bin on senesine değin mabeyinde bazı akçalar ruznamede yekûn mahallinde olan ahar tahvili hâkkolunup sonradan gayri hatla bir günde dörder, beşer yük akçalar ruznamelere sahte geçüp ve ekseri küçük ruznamede bulunmayup ve resîd tahvili dahi olmayup ve masraf ruznamelerinde ekserinin masrafı olmayup ve masrafı olanların müzevver ve kimi mükerrer ve bazısı merfuattan olup bu makule akçelar mali kelâm, beş, altı yüz yüke karip mal-i mîri mabeyninde zayi ve telef olmakla

yerli yerinden görünüp ve muhasebesi okunmayup makbul olmıyan hile ile ziyade zam olunan ümena tezkiresiyle sahte geçen akçalar ve mahallinde tezkiresi olmıyan akçalar ve ruznameci hattıyle olmayup ahar kimsenin hattiyle resîd ve mahsup yapılan akçalar mahallinden ihraç olunup talep ve tahsil olunması için müekked ve müşeddet buyrultu-i şerif verilip ve rüus-ı hümayuna kaydolunup suret-i rüus inayet buyrulur ise inşaallah bu makulelerden küllî akçalar tahsil ve dahil-i hazine olmak mukarrerdir. Fi 15 za sene 1115)»

MALİYE KALEMİ (مالیه قلمی) [*Mal.*] Maliye işlerine ait emirlerin yazıldığı kalemin adıdır. Bu emirler Defterdarın imzasını Padişahın tuğrasını havi olan işlere ait hükümler ve fermanlardı. İlmiyyenin, evkafı idare edenlerin, vakıflardan para alanların beratları da bu kalemde tanzim ve tertip olunurdu.

MALİYE KALEMİ ŞAKİRTLERİ (مالیه قلمی شاگردلری) [*Mal.*] Maliye nezaretinin teşekkülünden evvel defterdarlığın ve nezaretin teşekkülünden sonra 1908 Temmuz inkılâbına kadar maliye nezaretinin maliye kalemi adıyla anılan kalemindeki stajyerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şakirtler bir müddet maaşsız olarak çalışırlar, gösterdikleri kabiliyet ve ehliyete göre sonraları maaşa geçirilirlerdi.

MALİYE NAZIRI (مالیه ناظری) [*Mal.*] Devletin para işleriyle meşgul olan idaresinin başındaki memurun unvanıydı. İdarenin adı «Maliye Nezareti» idi. Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra bütün devlet işlerinde ıslahat yapılan İkinci Sultan Mahmut zamanında Maliye teşkilâtı değiştirilerek «Hazine-i âmire», «Mansure hazinesi» ve «Darphane hazinesi» haline konulmuş ise de aralarında çıkan ihtilâflar yüzünden bunun devam edemiyeceği anlaşılması üzerine 1253 senesi zilhiccesinde (1838) «Darphane nezareti» yine müstakil olarak Mansure defterdarlığıyle birleştirilmek suretiyle bütün malî işlerin bir elden idaresi takarrür etmiş ve defterdarlık unvanı terkedilerek «Maliye Nezareti» ismiyle bir nezart teşkil edilip malî işlerdeki bilgisine binaen Mansure defterdarı bulunan Nafiz Efendi (Paşa) vezaret rütbesiyle Maliye Nazırı olmuştur.

1255 (1839) da ve Sultan Abdülmecid'in cülûsunda Nafiz Paşa'nın azli üzerine Maliye nazırı unvanı kaldırılarak «Hazine-i Âmire» ve «Hazine-i mukataat defterdarı» ismiyle yeniden iki defterdarlık tesis edilmiş ise de devam etmiyerek yine o sene içinde «Mukataat defterdarlığı»na «Maliye Nezareti» unvanı verilmek suretiyle 1257 (1841) de tekrar nazırlık ihdas olunarak Saip Paşa Maliye Nazırı olmuştur. Maliye Nazırı unvanı Osmanlı saltanatının sonuna kadar davam etmiştir.

MALİYE NEZARETİ (مالیه نظارتی) [*Mal.*] Devletin para işleriyle meşgul bulunan idaresinin unvanı idi. Başındaki memura «Maliye Nazırı» denilirdi. Osmanlı devletinin teşekkülünden bir müddet sonra maliye işleri «Defterdar» adı verilen bir memurun uhdesine verilmiş ve maliye işlerine bakan idareye de «Bâb-ı defterî» denilmiştir. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra bütün devlet işlerinde ıslahat yapan İkinci Sultan Mahmut zamanında bir aralık maliye teşkilâtı değiştirilerek «Şıkk-ı evvel deferdarı» nın idaresinde Hazine-i Âmire ve ayrı bir defterdar idaresinde de Mansure hazinesi ve bir de bir Nazır idaresinde Darphane hazinesi olmak üzere üçe ayrılmıştı. Bu üçler arasında çıkan ihtilâf yüzünden para işlerinin ayrı ayrı olarak üç elden idaresi kabil olamıyacağı anlaşıldığından 1251 cumadelûlâsının sonunda (1835 eylûl) «Şıkk-ı evvel defterdarlığı» kaldırılarak «Hazine-i Âmire», «Darphane Nezareti» ile birleştirilmiş ve bu yeni nezarete «Darphane-i Âmire defterdarlığı» ismi verilmiştir. Bundan maksat para yüzünden defterdar ile nazır arasındaki anlaşamamazlığa son vermekti. Fakat bu da arzu edilen neticeyi temin etmedi. Bunun üzerine 1253 Zilhiccesinde (1838) Darphane nezareti yine müstakil olarak «Mansure defterdarlığı» yle birleştirilmek suretiyle bütün malî işlerin bir elden idaresi takarrür etmiş ve defterdarlık unvanı terkolunarak «Maliye Nezareti» ismiyle bir nezaret teşkil edilmiştir.

1255 (1839) da ve Sultan Abdülmecid'in cülûsunda Maliye nezareti unvanı kaldırılarak maliye işleri «Hazine-i Âmire defterdarlığı» ve «Hazine-i mukataat defterdarlığı» ismiyle yine ikiye ayrılıp bu suretle maliye nazırlığı yerine yeniden defterdarlık vücuda getirilmiş ise de devam edemiyerek yine o sene sonunda Mukataat defterdarlığına «Maliye nezareti» denilmiş ve daha sonra da Hazine-i Âmire defterdarlığının maliyeye ilhak olunması suretiyle 1257 de maliye nezareti unvanı altında bir teşekkül vücut bulmuştur.

1328 sâlnamesindeki (1912) maliye nezaretinin teşkilâtı şöyle idi. Kalem-i Mahsus Müdürlüğü, Hukuk Müşavirliği, Memurin Müdiriyeti, Muhasebe-i Maliye Müdiriyeti, Muhasebe-i Umumiye Müdiriyet-i Umumiyesi, Düyun-ı Umu-

miye ve Muamelât-ı Nakdiyye Müdiriyeti, Varidat Müdiriyet-i Umumiyesi, Emlâk-i Emiriye Müdiriyeti, Vezne-i Umumi Müdürlüğü, Muhassesat-ı Zatiye Müdiriyeti, Evrak-ı Nakdiye ve Matbua ve levazım Müdiriyeti, Hey'et-i Teftişiye Müdiriyet-i Umumiyesi, Islahat-ı Maliye Komisyonu. Müdürlüklerle Umum Müdürlüklerin ayrı ayrı kalemleri vardı.

Maliye Nezareti Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

MAL-İ SADAKAT (مال صدقات) [*Fık.*] Zekât-ı sevâim, müslüman tüccarlardan alınan gümrük resmi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadaka malı demektir.

« انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملين عليها والمولفة قلوبهم وفى الرقاب والغارمين فى سبيل الله وابن السبيل فريضة من الله »

ayetinde beyan olunduğu veçhile fukara ve mesâkine, beyt-ül-mal hizmetinde bulunan âmillere, müellefe-i kulûbe, müslüman esirlerle mükâtip kullarına, fisebilillâh gazada bedenî ve malî garamete uğrıyanlara, muhtaç misafirlere, islâm ile küffar arasında telif-i kulûbe vasıta olanlara verilirdi.

MALİSOR (مالیسور) [*Hal.*] Şimalî Arnavutlukta Arnavutların bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arnavutça Dağlı demektir.

MAL KALEMİ (مال قلمی) [*Mal.*] Kaza merkezlerinde Maliye memurlarının bulundukları kalem ve daireye verilen addır. Sancaklarla vilâyet merkezlerindeki bu kalem ve dairelere «Muhasebe Kalemi» denir.

MALKOÇ (مالقوچ) [*Hal.*] Akıncılar ocağı başbuğlarından meşhur aile hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de Koç kelimesinin kuvvetli mânasına geldiği yazılıdır. Rahmetli Âli bey (Lütfü Paşa Tarihi, sayfa 53 haşiyesi) malına cömert mânasına geldiğini ve «Malına Koç» tan terhim olunmuş olduğunu yazar. Koç; halk arasında cesur mânasına olarak kabadayılar hakkında kullanıldığına nazaran Malkoçun yiğit mânasına gelmesi daha uygun görünür. Malkoç eskiden ad olarak da kullanılmıştır.

MAL SANDIĞI (مال صندیغی) [*Mal.*] Devlete ait gelirlerle pul ve kıymetli evrakın ve emanet mahiyyetinde olarak tevdi edilen para ve ayniyyatın saklandığı ve hesaplarının tutulduğu mal daireleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden devlete ait paralar, şahıslarınkiler gibi sandık içinde muhafaza edildikleri için Mal Sandığı şimdiki tâbirle devlet kasası demekti. Bu sebeple Mal Sandığı denilince kasa, vezne anlaşılırdı.

MALÛMİYYE (معلومیه) [*Mal.*] Her sene Mekke ve Medine halkına dağıtılmak üzere gönderilen «Surre» arasında geçen bir tâbirdir. Bilinen mânasına gelir.

MAMELEK (مامالك) [*Mal.*] Bir şahsın sahip veya mükellef olabileceği, para ile ölçülebilen mal, hak ve borçlarının tamamı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Verirdi mamelekin bezl için kerime leim
Ederdi hizmet-i rindanı şevk ile zühhat
Nef'i

MANASIB-I İLMİYYE (مناصب علمیه) [*İda.*] İlmiyye hizmetleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Manasıp; mansıbın cem'i olup devlet hizmeti demektir. Tanzimattan evvel Osmanlı devleti teşkilâtında mansıplar üçe ayrılmıştı: manasıb-ı ilmiyye, manasıb-ı seyfiyye, manasıb-ı kalemiyye. Sarıklılar; ilmiyye, Askerler; Seyfiyye, diğer devlet memuriyetleri de kalemiyye manasıbından sayılırlardı. Şeyh-ül-İslâm, kazaskerler, İstanbul kadıları ve daha bazıları manasıb-ı ilmiyyenin ricalinden idiler.

MANASIB-I KALEMİYYE (مناصب قلمیه) [*İda.*] Mülkî ve malî hizmetler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mansıbın cem'i olup devlet hizmeti demektir. Bu işler kalemle görüldüğü için bu ad verilmiştir. Tanzimattan evvel Osmanlı devleti teşkilâtında mansıplar üçe ayrılmıştı: Manasıb-ı ilmiyye, manasıb-ı seyfiyye manasıb-ı kalemiyye. Sarıklılar ilmiyye, askerler seyfiyye, diğer devlet memuriyetleri de kalemiyye manasıbından sayılırlardı.

Defterdar, nişancı, defter emini ve daha bazıları manasıb-ı kalemiyye ricalinden idiler.

MANASIB-I SEYFİYYE (مناصب سیفیه) [*İda.*] Askerlik hizmetleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Manasıp; mansıbın cem'i olup devlet hizmeti demektir. Seyf de kılınçtır. Tanzimattan evvel Osmanlı Devleti teşkilâtında mansıplar üçe ayrılmıştı: Manasıb-ı ilmiyye, manasıb-ı seyfiyye, manasıb-ı kalemiyye. Sarıklılar; ilmiyye, askerler; seyfiyye, diğer devlet memuriyyetleri de kalemiyye manasıbından sayılırlardı. Müşirler, Birinci Ferikler, Ferikler, livalar manasıb-ı askeriyyenin ricalinden sayılırlardı.

MANASIP TEVCİHİ (مناصب توجیهی) [*İda.*] Devlet hizmetine tâyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Manasıp; memuriyyet, devlet hizmeti mânasına gelen mansıbın cem'idir. Tevcih te tâyin demektir. Tanzimattan evvel her sene Şevval ayında devlet hizmetleri tevcih edilirdi.

MANASTIR (مناستر) [*Mim.*] Keşişlerin oturdukları binaya verilen addır. Şehirlerden uzakça yerlerde olan bu binalarda dış âlemden çekilmiş bir vaziyyette yaşadıkları için bunlara «Târik-i Dünya» denilir.

MANAVRA (مانورا) [*Hal.*] Mecaz yoluyla hile, oyun, el çabukluğu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MANCANA (مانجانا) [*San.*] Damacana denilen su kabının eski adıdır. Küçüklerine «Kartek» denir.

MANCANA YELKENİ (مانجانا يلكنى) [*Bah.*] Fırtınalı havalarda randa yelkeni yerine açılan ufak yelkenlerin adıdır.

MANCINIK (مانجنيق) [*San.*] Topun icadından evvel kullanılan iptidaî harb aletlerinden birinin adıdır. Sapandan başka bir şey olmıyan bu alete «katapült» de denilir. Bununla taş gülleler, büyük oklar uzak mesafelere atılır, şimdi topun gördüğü vazife pek basit bir şekilde buna yaptırılırdı. İlkin Fenikelilerin kullandıkları bu alet onlardan Yunanlılara ve İsrailîlere geçmiştir. «Tevrat» ın birkaç yerinde adı geçer. Mancınık Yunanlılar vasıtasiyle dünyaya yayılmıştır. Araplar İslâmiyyetten sonra İranlılardan almışlardır. Rivayete göre Araplar bu aleti Rumlar ve İranlılarla vuku bulan ihtilâtlarından sonra ancak hicrî birinci asır (Milâdî yedinci asır) ortalarında kullanmışlardı. Halbuki (Essiret-ül.celiyye) de mancınığın Hazret-i Peygamber zamanında (Taif) muhasarasında kullanıldığı zikrolunuyor. Bu baptaki malûmata göre (Selman-ı Farisî) nin İranîlerde cari usul ve harb aletlerini Araplara öğrettiği şeyler cümlesinden olarak mancınık da yapılmış ve kullanılmıştır. Hattâ rivayete göre (Selman-ı Farisî) mancınığı bizzat kendisi yapmıştı. Kezalik aynı eser müellifinin rivayetine nazaran İslâmlar Hayber'de (Saap) kalesini fethettikleri zaman kalede birkaç mancınık da bulmuşlardı.

Mancınığın esası elâstikî bir kirişin bir ucu bir yere iliştirilmek ve diğer ucu bir bucurgata merbut olan iple aşağı doğru çekilip bırakılmaktan ibarettir. Kiriş şiddetle evvelki haline gelirken önüne konulan cismi istenilen istikamette defeylerdi. Bununla hem ok ve hem de taş atılırdı. Attığı okun boyu beş buçuk metreye yakın ve ucu büyük ve keskin olduğundan bir sıra üstünda duran iki üç kişiyi birden deler geçerdi.

Mancınığın türlüsü, büyüğü, küçüğü vardı. Ona benzer ve fakat mancınıktan küçük bir alet daha vardı. Buna da (arrade) denilirdi. Mancınık arrade'nin İstanbul muhasarasında kullanıldığı «Tac-üt-Tevarih» in aşağıdaki fıkrasından anlaşılmaktadır:

«Mancınık ve arrade remy-i ahcarı iade etmekle pasban-ı burc-u bârû olan birunları aletta'cil masduka-i «ترميهم بحجارة من سجيل» idüp kadı-i mahkeme-i kaza ve kader makarları kasr-ı sekar olduğun tescil eder idi.»

«Evrak-ı Perişan» daki «Hazret-i Padişahın fetanet ve ihtiyatı İstanbul'un fethi gibi bir emr-i azimi daha tecrübesi görülmemiş bir vasıtanın tesirine hasretmediği cihetle muhasaraya birçok mancınıklar dahi getirmiş ve içine oklu ve tüfekli asker ve düştüğü yerde ateş alarak etrafı ihrak eder bir nevi ecza ile memlû şişeler vaz'ı ile kale üzerine sevk olunmak üzere tekerlekle yürür dört kale yaptırmıştı» fıkrası da mancınığın Osmanlılarda kullanıldığına şahadet eder.

Fâtih devrinde vuku bulan Rodos muhasarasında kalenin mancınıkla atılan büyük taşlarla dövüldüğü gibi kaledekiler tarafından da böyle mancınıklar kullanıldığını Hammer de (cilt 3. sayfa 209) yazmaktadır.

Cevat Paşa; (Baron de Tot) a atfen (Tarih-i Askerî-i Osmanî, Kitab-ı evvel, sayfa 139) şöyle bir fıkra kaydetmektedir: «Sultan Mustafa Han-ı Salis devrinde Devlet-i Osmaniyye hizmetinde bulunan Baron de Tot hazine-i eslihayı ziyaret eylediği zaman bunun bir tanesini toz ve topraklara mülemma' olarak gördüğünü ve Osmanlıların buna itibar etmeyip süprüntü içinde bıraktıklarını ve ezmine i atika eslihalarından şöyle bir kıymetli yadigârın bu halde kalması acınacak bir hal idüğini rivayet eder.»

Kanda varsa bir Halil-i Akdes'in derhal anı
Mancınık-ı aşk ile nirane ilka eyledin
Yenişehirli Avni

MANDA ARABASI (مانڈا آرابه‌سی) [*San.*] Mandalarla çekilen yük arabalarına verilen addır. Öküzle çekilenlere «öküz arabası» denir. Manda arabalarının eşya konulan yerleri uzun sırıklardan yapıldığı için icabında arka tekerlekler geriye çekilerek uzatılır. Eskiden umumiyyetle taş, odun ve hassaten havaleli şeyler bunlarla taşınırdı. Motorlu vesaitin icadı üzerine bu türlü arabalar şehirlerden tamamiyle çekilmiş gibidir.

MANDACI (مانداجى) [*Bah.*] Tersane muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tersanede kıçtan kara yatan gemileri bunlar muhafaza ederlerdi. Bunların on sekizinci asır sonlarındaki mevcudu altı yüz kadardı. İçlerinden yüz

ellisi her gece Tersane rıhtımını baştan başa dolaşırlardı. Aralarından üç tanesi limanın ucunda bulunan her geminin içinde nöbet beklerlerdi.

MANDA GÖZÜ (مانده گوزی) [*Hal.*] Gümüş mecidiye ile bir zamanlar tedavüle çıkarılmış ve sonradan kaldırılmış olan mecidiye büyüklüğündeki nikel yirmi beş kuruşluklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların öteki paralara nisbetle büyük olmaları bu tâbirin meydana çıkmasına sebep olmuştu

MANDE (مانده) [*Ask.*] Sefere iştirak etmemiş, geri kalmış yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sefer sıralarında orduya iştirak etmiyen yeniçeriler münasebetiyle vesikalarda geçer. Efradı mande yani kalmış diye sefere iştirak ettirmemek, mandeye bırakmak büyük suçtu ve bunu yapan zâbit derhal öldürülürdü.

MANDE MEVACİB (مانده مواجب) [*Mal.*] Yeniçerilere üçer aylık hesabiyle senede dört defada ödenen aylıklardan sahibinin ölümü veya başka bir sebeple ödenmiyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ödenmemiş mevacip demektir.

MANDEYE KALMAK (مانده یه قالمق) [*Mal.*] Vaktinde alınamayıp tedahüle (geriye kalan) kalan alacaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mande; farsça kalmış demektir. «Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesikada (Saray, Tarihi 1227, fiş numarası 63) «Gediklilerden Numan Ağa'nın mandeye kalan tayinat bedeli» nin ödenmesi emrolunmaktadır. Tanzimattan sonra bu tâbir terkolunarak yerine «Güzeşte» tâbiri kaim olmuş, «Güzeşte maaş», «Güzeşte alacak» denilmiye başlanmıştır. 1908 Temmuz İnkılâbını takibeden zamanlarda «Mütedahil» ve «Düyun» tâbirleri meydana çıkmıştır.

MANDIRACI (مانديراجی) [*Ask.*] Mandıralarda hizmet edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mandıra; hayvanların barındıkları yerlere verilen addır. Mandıralar daha ziyade yaylalarda kurulur, orada hayvanların sütlerinden yağ ve peynir yapılır. Acemi oğlanların bu işlerde kullanılmış olmaları münasebetiyle vesikalarda geçer.

MANGIR (مانغر) [*Mes.*] Bakır paranın adıdır. Akçanın birinci kesri olan «pul» un aynı olup kataloklarda geçen ilk bakır paralar Birinci Sultan Murat devrine aittir. Bakır sikkenin en evvel Orhan zamanında kesildiği «Cevdet Tarihi»nde (Cilt 5, sayfa 301) yazılmış ve daha bazı tarihî eserlerde kaydedilmiş ise de bunlar ele geçmemiş, bu sebeple meskûkâtçılar Osmanlılar devrinde ilk bakır para olarak Murad-ı Evvel'in sikkelerini kabul etmiştir.

Mangır, Mogol dilinde nakid (altın ve gümüş para) mânasına gelen möngun'dan bozmadır.

Mangır pek çok devam etmiş, İkinci Sultan Mustafa ile ondan sonraki padişahlardan bazıları zamanında pirinçten kesilen sikkelere de «Kızıl mangır» denilmiştir.

Bir zamanlar bir okka bakırdan sekiz yüz mangır kesilmiş, ilkin üçüne, sonra ikisine bir akça rayiç konulmuştur. Bununla beraber mangırlar için bilhassa ilk zamanlarda muttarit bir usul ve kaide konulmamıştır. Cisim ve kuturları, kıt'aları pek muhtelif olduğu gibi vezin ve sikletleri (ağırlıkları) da bir birine uygun değildi. Hicrî on ikinci (miladî onsekizinci) asır ortalarından sonra bu tâbir nadiren kullanılmakla beraber bakır meskûkât hakkında «Bakır para», «Nuhas akça» ve «Sikke-i nuhasiyye» tâbirlerine de tesadüf olunur. Hattâ o asır sonlarıyle on üçüncü asır (milâdî on dokuzuncu) başlarında bakır paralar alış verişte «Çürük akça ile» denildiği vakit bakır meskûkât ifade edilmiş olurdu.

Hicrî 1043 (1633) senesinde İran seferi için Mısır valisi Mirahur Ahmet Paşa'dan asker ve harp mühimmatı istenilmesi üzerine Ahmet Paşa Mısır hazinesinin müzayakasını bildirdiğinden para basılmak üzere İstanbul'dan Mısır'a on ikibin kantar bakır gönderilmiş ve bu bakırla Mısır darphanesinde «Fûlûs» adlı bakır para basılmıştır.

§ [*Sof.*] Dervişler ve bilhassa Mevlevî ve Bektaşiler arasında «para» yerinde kullanılırdı.

Genç-i Hüsrev kef-i cudunde bir avuç mangır
Tâc-i Cem dide-i kadrında külah-i fincan
Sâbit

MANİ (مانی) [*Ede.*] Halk edebiyatı nazım şekillerinden birinin adıdır. 4 heceli ve 4 mısralı yahut 7 + 7 heceli ve iki mısralı olur. 1,2 ve 4 üncü mısraları kafiyeli, 3 üncü mısraları serbesttir. Manilerde ekseriya yarım kafiye kullanılır. Asıl gözetilen mâna 3 üncü ve 4 üncü mısralardadır. Üst tarafları «ayak uydurmak» içindir. Maniler daha ziyade kadınlar tarafından irticalen (düşünmeden, hazırlanmadan) söylenir; fakat ağızdan ağıza dolaşır, nesillerden nesillere devrolunur ve kimin tarafından söylenildiği de bilinmez.

Eskiden uzun kış gecelerinde evlerde toplantı yapan kadınların en çok kıymet verdikleri bir eğlence şekli idi. Herkes içinden bir dilek tutar, dileğinin yerine gelip gelmiyeceğini

söylenen mâni ile anlardı. Hususiyle Hıdırellez sabahları kadınların bir araya toplanmaları ve niyyet çekerken mani söylemeleri yakın vakte kadar âdetti. Hâlâ da buna rastlanır.

Manilerle aynı zamanda terennüm de edilir. Bir kısmında ayaklar cinaslı olur ve terennüme aman mukaddemesiyle başlanır. Manilerin okundukları yerler «Semaî kahveleri» idi. Maniler; mani atmak ve semai okumakta mahareti olanlar tarafından terennüm edilirdi. Zurna, darbuka, zilli maşadan ibaret bir takım da bu terennüme iştirak ederdi.

İstanbul konservatuvarı müdürü Yusuf Ziya Demirci Türk musikisine dair bir yazısında (Türk musiki folklorunun maşerî değerleri, Musiki ansiklopedisi, sayı 17) mâni için şunları yazmıştır :

«Bize en eski örneklerini veren Evliya Çelebi bir tesadüfünü şöyle anlatıyor: «Bir savt-ı hazin ile şu maniyi söyledi:

Öylemi halim Felek
Dil bilmez zalim Felek
Kestin can bahçesinden
İki nihalim Felek

«Çelebi başka örnekler de verdikten sonra sözünü şöyle bitiriyor: «Bunları öyle garibâne, mutasavvıfane ve ciğersûz bir sada ile okuyup ağladı ki.»

«Musiki usulsüz olan maninin türkücükler halinde olanlarını kızlar söylerlerdi. Usulsüz olanların adem aman, veya yar aman, yahut da amanı (Safranbolu'da böyleleri hâlâ vardır) gibi nidalarla başlanırdı Safranbolu'da amanı adlı bir oyun bile vardır. Bunlar dillerinde okudukları (yani bizim manileri takliden benimsedikleri) tarza amanedesi derler ki, kelime bizim «aman» nidamızdan bozmadır. Şu halde mani kelimesinin şimdiye kadar açıklanmıyan etimoloji-arapça mâna veya maanî ile hiç bir ilgisi bulunmıyacak surette — «Aman» nidasile açıklanıyor demektir: Amani sözünün baş «A» sı düşerek mani kısmı kalmış. — Manilerde her kıt'anın okunması tamam olunca usullü bir saz nağmesi yapılırdı : O kısımlarda galiba raks bile caizdi, ve kıt'alara okunurken saz ve ziller her halde tremololar yapılırdı.

«Çağataylarda bu tarz beyitçiliğe galiba «Arundak» veya «Aşula ağzı» derlermiş.»

Son zamanın şairleri de mani şeklinde güzel manzumeler yazmışlardır. Orhan Seyfi onların başında gelir.

Bahçelerde saz olur
Gül açılır yaz olur
Ben yarime gül demem
Gülün ömrü az olur.

MANİFATURA İSTİMATORU (مانيفاتورە استماطورى) Gümrüklerde alelûmum ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiyatını tahmine memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstimator; muhammin demektir. Teneke, demir, kalay, tutya, alpaka ve buna benzer maddelerle bunlardan yapılan sair eşyanın fiyatını tahmin edenlere «Hırdavat istimatoru», eczaların fiyatını takdir edenlere «Ecza İstimatoru», kahve, pirinç şeker ve bunun gibi şeylerin muhamminlerine de «Kantariyye İstimatoru» denilirdi.

MÂNİ-İ İRS (مانع ارث) [*Fer.*] İrse mâni olan hal yerinde kullanılır bir tâbirdir. İrse yani mirasa dört şey mânidir: Rık (kölelik); katil, ihtilâf-ı din (din ayrılığı), ihtilâf-ı dar (tabiiyet ayrılığı).

MÂNİ-UN - NUKUŞ (مانع النقوش) [*Vak.*] Cami, medrese, türbe, helâ'ların duvarlarına yazı yazılmasını, resim yapılmasını önlemek hizmetiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar yazılmış yazı, yapılmış resimleri de badana yapmak veya boya sürmek suretiyle ortadan kaldırırlardı. Bunun yerine «Mahi-i nukuş» ta denilirdi. Vakfiyyelerde bu hizmet için «vazife» yani maaş vardır.

MANSIP (منصب) [*İda.*] Devlet hizmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i manasıp gelir. Arapça bir kelime olan mansıbın «Kamus-u Osmani» deki izahı şöyledir: «Asıl, bünyad, merci, bir şeyin nasbolunduğu mahal. Bu mâna münasebetiyle ileri gelen devlet memuriyyeti, hizmeti, mesnedi makamında istimal olunmuştur. «Şârih-i Kamus» işbu cah, memuriyyet mânasına müvelled bulunduğunu beyan ediyor.»

Mir'at-i Devletin bu da bir sırr-ı müphemi
Mansıpta aşinaları bigâne gösterir
Lâ

MANSURE DEFTERDARİ (منصوره دفتردارى) [*Mal.*] İkinci Sultan Mahmut tarafından Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan ve timar usulü de lağvedildikten sonra Şıkk-ı evvel defterdarlığı ikiye ayrılmak suretiyle yeniden vücude getirilen defterdarlıklardan biridir. Ötekine «Hazine-i âmire defterdarı» denilmişti. 1250 (1834) senesinde yapılan bu teşkilât çok devam etmiyerek 3 zilhicce 1253 (1838) tarihinde defterdarlık tâbiri kaldırılıp «Maliye Nezareti» ihdas edilmiştir.

MANSURE HAZİNESİ (منصوره خزينه‌سى) [*Mal.*] İkinci Sultan Mahmut'un Yeniçeri ocağını kaldırdığı hicrî 1241 (1826) senesinde «Asa-

kir i Mansure-i Muhammediyye» adıyle kurulan askerî teşkilâtın masrafına karşılık olarak ayrılan devlet varidatı (gelirleri) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda «Beyt-ül-mal» adı verilen ve bir defterdar idaresinde toplanan para işleri yine aynı mânayı ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i Emîriyye», «Hazine-i Padişahî» gibi muhtelif unvanlar almış, sonraları harp masrafları gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidatı havass-ı hümayun hasılatı, ganaim humsu, hükümdarlardan gelen hediyyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlariyle tesisat vücude getirilmiştir ve sonra varidat ve hasılatın artan nevilerine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler arttırılarak «Mukataat hazinesi», «Tersane-i âmire hazinesi», «Baruthane-i âmire hazinesi», «Haremeyn hazinesi», «Evkaf-ı hümayun hazinesi» namlariyle teşekküller meydana getirilmiştir. Mansure hazinesi de bu türlü hazinelerden biridir.

MANTI (مانطی) [*Bah.*] Gabye yelkeninin kandilisasına verilen addır.

§ [*San.*] Börek nevilerinden birinin adıdır. Küçük bohça şeklinde tepsiye dizilerek fırında pişirildikten sonra üzerine sarmısaklı bol yoğurt dökülerek sıcak sıcak yenir.

MANTI KAPAN (مانطی قپان) [*Bah.*] Cer kuvvetini arttırmak için çıması üzerine vurulan ve tek dilli bir makaradan donanmış olan ufak palanganın adıdır. Diğer bir tarif ile çıması palanga takılmak üzere radansalı yapılmış olan bir çımanın mütaharrik bir tornadan donatılmış haline denir.

MANTİLYA (مانتلیا) [*Bah.*] Serenlerin cundalarını tutmak için kaplamalardan serenlerin cundalarına gelen halatların adıdır. Başka bir tarifle serenleri direk ve çubuklara asmak için cundalarından direklere alınan halatlardır. Terinket, mayıstra ve gabye serenlerinde kabasorta babafingo ile sair serenlerde sübye olarak donatılır. Yelken açılmadığı zamanlarda serenlerin mantilyaları vasıtasiyle güverteye muvazi vaziyyette tutulmaları usuldür.

MANTİN (مانتین) [*Giy.*] Canfese benziyen ipekli kumaşlardan birinin adıdır. Elbise ve ferace yapılırdı. Dayanıksız olmakla beraber su damlaları leke yaptığı için makbul sayılmazdı.

MANTİNATO (مانتیناتو) [*Hal.*] Eskiden metres yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki metresle bunun arasındaki fark onunla namusluların görüşmemesinden ve çok gizli tutulmasından ibaretti.

MANYALUKA (مانیالوقه) [*San.*] Küçük küçük parça kumaşların bir kadife zemin üzerine dikilmek ve her parçanın etrafı ipek ve ince sırma tellerle işlenmek suretiyle meydana getirilen seccadelere verilen addır. Keçe üzerine işlenenleri de vardır.

MARAZ-I MEVT (مرض موت) [*Fık.*] Ölüme sebep olan hastalık mânasına gelen bu tâbir ıstılah olarak erkeği evin dışında, kadını evin içinde iş görmekten meneden ve başladığı tarihten itibaren en az bir yıl zarfında ölümle neticelenen hastalık demektir. Bu halde iken ikrar olunan borçlar muteber değildir.

MARGARİTA BAĞI (مارغاریتا باغی) [*Bah.*] Babafingo ve lansa patrisaları gibi muvakkaten kısaltılıp tekrar uzaltılması icabeden halatları kısaltmak veya bir yumanın zayıf görülen kısmından tazyiki hafifletmek için yapılan bağın adıdır.

MARİFET (معرفت) [*Sof.*] Dörde ayrılan mertebelerden sonuncusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan marifet'in mânası bilmektir. İlim ile marifet arasındaki fark «Besair» de şöyle gösterilmiştir: «Marifet; bir şeyi tefekkür ve eserini tedebbür (hakikati göz önüne getirip haline göre çare düşünmek) ile bilmekten ibaret olmakla ilmin mefhumundan ehastır. Bunun mukabili (inkâr) ve ilmin mukabili (cehil) dir (İlim) veçh-i küllî ile, (marifet) veçh-i cüz'î ile bilmektir. Bu cihetle Cenab-ı Hakka marifet isnat olunmaz.»

Dört mertebe şunlardır: Şeriat, tarikat, hakikat, marifet. Sofiyeye göre bu dört mertebenin birincisi avama, ikincisi havassa, üçüncüsü havass-ül-havassa, dördüncüsü de ehass-ı havass-ül-havasa mahsustur.

Şaban-ı Veli bu dört yolu şöyle tarif etmiştir: Şeriat; beden için, tarikat; kalp için, hakikat; ruh için, marifet; Hak içindir.

MARİFET-İ NEFS (معرفت نفس) [*Sof.*] Nefsin bilinmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Allahı bilmek demek olan «Marifetullah» marifet-i nefs ile mümkündür. Nefsini bilen Allahı bilmiş olur. Bunun için o mânaya gelen (من عرف نفسه فقد عرف ربه) denilmiştir. İnsan yalnız etle kemikten ibaret değildir. Bir de ruh denilen mânevi kuvvet ve kudrete de maliktir. Beden; yemeğe, içmeğe muhtaç olduğu gibi ruh da birtakım bilgilere muhtaçtır. Bunun için başta kendini bil; emri gelir. Kendini bilen

Halik-ı lem yezâl olan Allahla beraber her şeyi bilmiş olur. Bilince de artık onun için dünyada da ahirette de korku kalmaz.

MARİFETULLAH (معرفةالله) [*Sof.*] Allahın vücut ve vahdaniyyetinin (birliğinin) bilinmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Marifetullah için (marifet-i nefs) lâzımdır. Nefsini bilen Allahı bilmiş olur. Bunun için o mânaya gelen (من عرف نفسه فقد عرف ربه) denilmiştir. Tanınmış ilim adamı rahmetli Bereketzade İsmail Hakkı Bey (ölümü 1918) «Marifetullaha dair birkaç söz» başlığı altında (Yâd-ı Mazi, İstanbul, Tevsi-i tıbaat Matbaası, 1332, s, 124 ve müteakip) şunları yazmıştır:

«Âlem hâdistir. Yer, gök ve mafiha bütün eczasiyle muhdestir. Ma'dum ile icat Rabb-il-Âlemin ile mevcut olmuşlardır ve cümlesi kabil-i fena ve helâktir, Âli ve sâfil bunca mükevvenatın cümlesi hâdis ve hâlik olup hiç biri ezelî ve ebedî değil, hepsinin iptidası ve müntehası vardır. Fakat âlemin evvel ve ahirinin müddet ve zamanı, hakiki veçhile Halik Taalâ'dan başka kimsenin malûmu değil. Hüccet-ül-İslâm İmam-ı Gazali «İhya» sında dedi ki hadd-i zatında mümkün olan şey daima hâliktir. «Mişkât ül-Envar» ında da şu arifane cümle ile irfan ehlinin kalplerini aydınlatır:

«Ârifler hadid-i mecazdan hakikatin zirvesine çıkıp ayan görüşle gördüler ki vücutta ancak Allah var ve Veçhullahtan ba ka her şey hâlik, fakat vakten min-el-evkat hâlik olur mânasınca değil, belkî her şey ezelen ve ebeden hâlik.

Beka fenaya mukabil, adem vücude redif
Cihan yok olmada mânend-i şem' var olalı

«Tabakat-ül-arz (kozmografya) uleması diyorlar ki gerek kürenin içinde gerek dışında hâdis olan bunca taayyünat tagayyürat-ı müteakıbe açık olarak delâlet ediyorlar ki bu âlem ezelî ve ebedî değildir ve iptidası olduğu gibi intihası dahi şüphesizdir. Ancak bu iptida ve intihanın müddet ve zamanını hakikati veçhile Halik Taalâ'dan başka kimse bilmez.

«Arzın ikinci devresindeki mevcudatın kevn ve fesadını beyan ettikleri mebhasta dahi şöyle söylüyorlar:

«Bu devrin ekser mükevvenatı ki nebatlarla hayvanlardır, onlar tabiat ve mizaçları, tekevvün ettikleri zamanda mevcut olan toprak ve havanın tabiatiyle alışmış ve cevvî mevad kendilerinin gıda maddeleri ve teneffüs aletleri mesabesinde bulunmuş olduğundan tekevvün zamanlarında buldukları sathî haller ve havaî keyfiyyetler tedriçle yenileşip eski eczadan hiçbir şey kalmadıkta fenaya giden eski maddeler içinde onların dahi fena bulması lâzım gelir. Zira yeni tavırla zatî ülfetleri olmadığından yenileşen maddeler onların tabiatlerine muhalif düşerek ölüm maddeleri olur ve binaenaleyh onların helâk ve telef olmalariyle yeni devrin maddelerine münasip başka nebatlar ve hayvanlar onlara halef ve kevnî tabiatlerin değişikliklerinden tecelli eden hikmet-i aliyye iktizasınca onlar da zamanın teakubuyle halefl erine selef olurlar. Lâkin yeni mevcutlar için tahsis olunan mütevalî tekevvünlerin hakikat ve keyfiyyetlerini ancak Halik Taalâ Hazretleri bilir, buraye beşer bilgisi yetişmemiştir.

« Marifetullah'ta nazar şer'an vâcibtir. Binaenaleyh Cenab-ı Hakk'ın vücudunu ve kemal sıfatlarının sübut ve selbiyyesini beşerin takati miktarınca tasdik için tefekkür ve istidlâl etmek lâzımdır. Fakat Cenab-ı Hakk'ı künhiyle marifet muhakkıkîne göre vâkı değildir. Hüccet-ül-İslâm ve İmam-ül-Haremeyn gibi bazı muhakkıkîn Cenab-ı Hakkı künhiyle marifet mümteni' olduğuna kaail olmuşlardır. Zât-ı Risaletpenah Efendimiz kemal-i Kibriya-yı ülûhiyyeti müşahede ile hayrete müstağrak oldukta «سبحانك ماعرفناك حق معرفتك» diye hitab etti. Diğer bir hadis-i şerifte de «تفكروا فى الاءالله ولاتفكروا فى ذاته تعالى فانكم لن تقدروا قدره» varidolmuştur. Sıddik-ı Ekber (العجز عن درك الادراك ادراك) demiş ve Aliyy-il-Mürteza dahi Hazret-i Siddik'ın bu kavlini

« العجز عن درك الادراك ادراك »
« والبحث عن سر ذات الله اشراك »

beyti ile tazmin eylemiş. Kitab-ı Azizin (Kur 'an) bir yerinde» «فانظر الى آثار رحمةالله كيف يحي الارض بعد موتها» diğer bir mahallinde de şeref vürud eylediği gibi «ان فى الخلق السموات والارض واختلاف الليل والنهار لآيات لاولالباب» Âyet-i kerimesi nazil olduğu zaman Aleyh-is-Salât ü Vesselâm Efendimiz dahi ويل لاركها بين فكيه ولم يتفكر فيها Yazık o adama ki bu ayeti iki çenesinin arasında geveledi de onun mâna ve esrarında düşünüp taşınmadı.» buyrulmuştur. Marifetullah'ın delâilinde nazar ve tefekkürü terkedenler Risaletmaâp tarafından bu suretle vaid ve tehdit edilmiş olup halbuki vâcib olmıyan şeylerin terkinden dolayı vaid ve tehdit cereyan eylemediğine mebni bu iki ayet-i kerimedeki emirler vücup içindir.

«İrfan ve iykan sahipleri cihan levhasını mutalaa ve tetkik eylediler. Kimi bürhanlar, kimi müşahede ve tecrübeler, kimi varidat-ı kalbiyye ile cezm ve teyekkun ettiler ki âlemin bu sonsuz değişikliklerin bu hayreti arttırmıya

değen kanunların kadim, lem yezel ve lâyezâl bir sânii vardır. Onun vücudu lizâtihi vâcib ve zâtına nazarla ademi mümtenidir. Yani varlığı zâtı muktazasıdır ve varlığın zâtından infikâki muhaldir. Mümkinat ve hâdisat silsilesi işte bu kadîm Vâcib-ül-Vücude müntehidır dediler.»

«Cümle mevcudattan» «وحده لاشريك له» nidasını işiten asfiya-yı-ibad rububiyyetin azamet ve celâletini hayretle temaşaya daldılar. Cemal-i ba Kemal-i İlâhi'ye müştak oldular. Onlar nazarında herşey Hakkın bürhanı olduğundan ehl-i nazar yoluyle istidlâle muhtaç olmadılar. Onların kalplerinde Marifet-ul Allah'ın nurları bârika endaz oldu. Ehl-i istidlâl ise düşündüler ki bu âlem muhdestir. Her muhdes için bizzarure bir muhdis ve mucit lâzımdır. Çünkü hâdiselerin silsilesi vücud-ı zâtinin muktazası olan kadim bir mebdee müntehi olmasa hâdiseler birbirine terettüp ede ede ezele doğru gelir ki ezele doğru ilel ve malûlatın teselsül etmesi lâzım gelir ki ezele doğru ilâ gayr-ün-nihaye durmayup giden esbap silsilelerinin bir mebdei bulunamıyacağından illet ve sebep yok demek olacağı cihetle bu teselsül muhaldir. Yok eğer bu hâdiseler biribirinin ilel ve malûlâtıdır farzolunursa bu bir devr-i takaddümî olup malûlün vücudu illetinin vücuduna tevakkuf eylediği halde o malûl dönüp te kendi illetine illet olursa illet farzolunan şeyin vücudu o malûlün vücuduna tevakkuf edeceğinden her biri sebeb-i vücudu olan diğer şeye ve bil'âhare kendi nefsine takaddüm etmek gibi bilbedahe fesadı müstelzim olmakla bu da batıldır dediler. Bir de madde ile kuvveti düşündüler. Madde sakin oldukça bir şeyde tesir edemez, bir şey ihdas ve icat edemez. Hareket ise cisimlerin mahiyyetlerinde zâtî olmadığından ferdî eczayı ilk iptida harekete getirmek için onlardan hariç ve onlara faik galip bir kuvvetin vücudu zaruridir. Ecza-yı ferdenin kendi hareketleriyle nice tahavvüllerden sonra mütenasip olan şu bedî masnuatı icat eylemiş olmalarını kabul dahi beşerin aklına yakışmaz bâtıl bir hayaldir. Mâkul olmıyan bir eser, müdrik olmıyandan sâdır olmaz ve müdrik olmıyan ecza-yı ferdeden idrak-i beşer zuhure gelmez yolundaki nazariyyelerini kendilerine irfan rehberi ittihaz ederek madde ve kuvvet âlemin aslı olmayıp hâkim bir sâni', âlim bir üstad lâzımdır neticesini iykan eylediler.»

«İmam-ı Âzam şöyle demiştir: Yerlerle göklerin halikını ve nefsini ve sair mahlûkatı gördüğü için Zülcelâl'i bilmemekle hiç bir kimsenin özrü makbul değildir. Yine o büyük zat diyor ki Canab-ı Hak insanlara Peygamber göndermese de Hazret i Halik'i akıllarıyle bilmek onlara vâcibtir. Cumhur-i Matüridiyye de şöyle demişlerdir: «Dağ başında yetişip kendine davet vasıl olmıyan kimseye, bil'istidlâl Sâni-i Âlemin vücut ve vahdetine iman etmek vâcib olur.

«Hulâsa: Selim akıllar, ilm ve fenler, tabiatın temaşası, kevnî şeinler, günlük hâdiseler, en naçiz dereden en büyük ecsam ve ecrama kadar her şey bilhassa kendi nefislerimiz, bunlar hep Bâri'nin vücuduuna vazıhan delâlet ediyor.»

Kitab-ı Kâinat esrar-ı Hakkı bidehen söyler
Sıvad-ı mümkinat âsâr-ı san'u bi suhen söyler
Senin gûşunde istidat yok idrakine yoksa
Leb-i cûde kemal-i sun u her berk-i çemen söyler
Lâ

MARMARİNE (مارماريه) [*San.*] Eski zaman yemeklerinden birinin adıdır. «Tarihte 50 Türk vemeği» adlı eserde (İstanbul, İsmail Akgün matbaası, 1948, S. 27) «Cezire-i Mora taamlarından» (Yunanistan'ın cenubundaki Mora yarımadası yemeklerindendir) diye işaret olunan bu yemeğin yapılışı şöyle anlatılmıştır: «Ispanağı temizleyip suyunu süzdükten sonra ince kıyıp badehu bir tepsiyi cüz'i yağlayıp bir iki yufka koyduktan sonra Ispanağı yufka üzerine yayalar. Badehu taze peyniri iki üç yumurta ile karıştırıp Ispanağın üzerine parça parça kaşık ile koyup fırında pişireler. Gayet hoş olur.»

MARSİPET (مارسيپت) [*Bah.*] Seren veya bastonların altlarında bulunan doblin halatlara verilen addır. Bunların bir çımaları serenin cundasına, bir çımaları hamalyasına bağlanır. Marsipetleri tutmak için ana ve gabye serenlerinden sarkıtılan kısa halatlara «Marsipet ayakları» denilir. Ana ve gabye serenlerinin cundaları altında sarkan kısa marsipete «Cunda marsipeti» adını taşır. Marsipetler efradın üzerlerine basıp tutunabilmeleri, kolayca yelken sarabilmeleri, camadan bağlıyabilmeleri ve rahat çalışabilmeleri için yapılmıştır.

MARTAVAL OKUMAK (مارطوال اوقومق) [*Hal.*] Yalan dolanla kandırmıya çalışmak, hezeyan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Martaval; saçma sapan sözler demektir.

MARTULOS (مارتولوس) [*Ask.*] Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında ve Yeniçeri teşkilâtı yapılmadan evvel hırıstiyanlardan ordunun geri hizmetlerinde çalışmış olan teşekküllerden birinin adıdır.

Martulos yahut Martuloz; müsellâh mânasına gelir rumca bir kelimedir. «Lehce-i

Osmanî» de «Sabıkta Tuna gemicileri korsanı» suretinde izah olunmuştur.

Osmanlılar Bizans topraklarından yer almıya başladıklarından itibaren yerlilerden bazılarını hizmetlerinde kullanmışlar ve bunların silâh taşımalarına da müsaade etmişler idi. Bu suretle rumca olan Martuloz kelimesi Türkçeye geçmiş ve devletin resmî kayıtlarında «Martulos» suretinde yazılmıştır.

Bu adla istihdam olunanların sayısı iptidalarda pek mahduttu. Sonraları artırılarak henüz ele geçen Trakya, Makedonya ve Tesalya kıt'alarının yollarında ve bazı sarp geçitlerde asayişi muhafaza vazifesi uhdelerine tevdi olundu. İşte bu suretle devletin hıristiyanlardan istihdam eylediği askerlerin bir sınıfını dahi bunlar teşkil etmiş oldu. Daha sonraları Avrupada'ki yerlerin ve bilhassa Bosna ve Macaristan kıt'alarının hududa yakın kalelerine ikame olunan muhafız askerlerin bir kısmını da martuloslar teşkil ediyor, ve resmî kayıtlarda, cem' sigasiyle, «Martulosan = مارتلوسان» suretinde yazılı bulunur idi.

Bunların teşkilâtı Osmanlılarca kullanılan diğer muhafız askerlere benzerdi. Martulozların bölük kumandanları ve bir kalede bulunan mütaaddit bölüklerin de ağası vardı. Yalnız tamamen hıristiyan olan martulosların zâbitleri ve bilhassa kalelerdeki başkumandan makamında olan ağaları müslümandı.

Martulosluk bir zamanlar yalnız rumlara mahsus iken sonraları aralarına diğer hıristiyan kavimler de karışmıştır. Bosna hudut kalelerindeki martulos bölükleri efradı bilâhare tamamen İslâm oldukları halde «Martulosan» adını muhafaza etmişlerdir. Martulosların teşkilât, teçhizat ve dirlik gibi hususatı muayyen idi.

«Başbakanlık Arşivi»nde mevcut bir vesikada (Askerî, fiş numarası: 1421, tarihi: 25 r 1192) «Hersek sancağı dahilinde Çomolink palankasında otuzbeş nefer martulos cemaatının iki yüz doksan beş akça yevmiye-i kadimelerine 1148 tarihinde 115 akça terakki zam olunduğundan iktiza eden mevaciblerinin Bosna hazinesi aklâmından tediyesi» yazılıdır. Bu vesika bunların da maaşlı olduklarını gösterdiği gibi her birinin son zam ile beraber on iki akça kadar yevmiye aldıklarını da bildirmektedir.

Diğer teşkilâtlar gibi bunlar da Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

MARUZAT (معروضات) [*İda.*] Küçükler tarafından büyüklere karşı vukubulan şifahî (ağızdan) ve tahriri (yazılı) ifade yerinde kullanılan bu tâbir Sadrazamlar tarafından Mabeyne yazılan arizalar (kâğıtlar) hakkında alem olmuş idi. Mabeyn Başkâtipliğine hitaben yazılan bu arizalar zarflandıktan sonra sakankur denilen tüle sarılır, o suretle takdim olunurdu.

Maruzat; arz olunmuş mânasına gelen mâruzun cem'idir.

Tanzimattan sonra başlanılan bu muameleden evvel Saraya gönderilen Sadrazam telhislerini padişah okur, icaplarını da kendisi yazardı. Son zamanlarda Sadrazamdan gayri makam sahipleriyle muhtelif adamlar tarafından herhangi bir şey hakkında Padişaha yazılan kâğıtlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Bunlar Başkâtip vasıtasıyle takdim olunduğu gibi sarayın diğer memurları ve meselâ Dar-üs-Saade ağası vasıtasıyle de takdim olunurdu.

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra Sultan Reşat'ın Başkâtipliğine tâyin olunan Halit Ziya Uşaklıgil (Saray ve Ötesi, cilt I, Sayfa 124 ve mütaakip) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Yeni vazifemin hemen ilk gününde önüme küçük bir çekmece şeklinde, şark işlerine mahsus bir üslûpla işlenmiş bir çanta getirdiler. Hiç bir mâruf şeye benzemiyen bu nesne nereden geliyordu? Belki Yıldız'dan, belki Hazine-i Hassanın unutulmuş bir kovuğundan... Abdülhamit'e maruzatın nasıl takdim edildiğine pek vakıf değildim. Galiba evrak, Bâb-ı âli'den, hattâ diğer makamattan Baş kitabete türlü takayyütlerle bağlanmış, mühürlenmiş torbalarla, zarflarla gelir; oradan da daire-i hususiyeye gönderilirmiş Bunlardan bir kısmı kitabet dairesinde açılabilirken hususi mahiyyette olan diğer bir kısmının açılması ancak Hünkar'ın kendi eliyle, yahut gözü önünde, mümkün olabilirmiş. Padişahla mahrem münasebetleri olanların arizaları ise muhtelif yollardan geçer, muhtelif ellerde dolaşarak Padişahın ıttılaı dairesine girermiş. Bunları bir rivayet şeklinde işitirdim.

«Yeni Hünkâr'a takdim olunacak maruzat için önüme konulan çekmeceyi hiç muvafık bulmadım, hele her mânasiyle zarafetten mahrum olan bu acaip nesneyi yüklenip sarayın içinde dolaşmak pek gülünç olacaktı. Zaten sarayla resmî muhaberesi olan ancak iki daire vardı: Sadaret ve Hazine. Sadaretten ilk defa, maruzat da içi bezli arkası kırmızı mühürlü büyük zarfla gelmişti. Bu derece sade bir şekilde gelen kâğıtları yine öyle karşılamak ve huzura da öylece çıkarmak münasip olacaktı. Hemen Pazar alman'dan irili ufaklı beş tane güzel cüzdan getirttim ve arz olunacak kâğıtları sırasına göre bunlara taksim ederek iradeleri istihsal edilmiye müheyya bir hale koymak usulünü kabul ettim. O çekmece makulesi nesne de tekrar ve bu defa müebbet uykusuna terkedilmek üzere ortadan kaldırıldı.»

Değerli edip sarayda yazı işlerinde yaptığı yenilikleri ve Başkâtib'in vazifeleri hakkında izahat verdikten sonra Padişahın maruzat işleriyle meşguliyyeti bahsine geçiyor ve bunun için de şu tafsilâtı veriyor:

«Hünkâr harem dairesinden çıkıp yemeği yedikten sonra maruzata bakmak için bendegândan biri marifetiyle Başkâtib'i davet ederdi. O dakikaya kadar geçirilen, hele canı tez bir adam için «Bir an evvel iş bitse de evrakı sevkedebilsek...» üzüntüsü içinde âdeta ağır gelen bir intizar müddetinin hitamını sevinçle gören Başkâtip cüzdanlarını yüklenir, ya sarayın büyük merdiveninden yahut odasının yanında döne döne tırmanan gizli merdivenden seğirtir, huzura girerdi.

«Hünkâr fesini çıkarmış, beyaz takkesiyle, ilikleri çözülmüş redingotuyle muntazır bulunurdu. Merasime pek ziyade itinakâr olduğundan beni görünce telâşla fesini giymiye, önünü iliklemiye teşebbüs ederek ayağa kalkardı. Buna karşı «Aman, rica ederim; rahatınızı bozmayınız....» denemezdi elbette, görmemezliğe gelmek en basit bir terbiye muktazasıydı. Fakat o telâşı Hünkâr'ın kapı nöbetini tutan bendesi görmüş olur, ondan ziyade bana işittirecek bir sesle: «Efendimiz, yabancı değil, Baş kâtip bey..» diyerek Hünkârın teşebbüsünde devam etmesine mâni' olurdu. Hünkâr'ın: Baş kâtip bizdendir, mazur görün...» kabilinden bir mukabelesiyle bu mürettep oyuna nihayet verilirdi. Mürettep olsun olmasın, bu pek nazikâne oyun birkaç defa tekerrür etmekle beraber iyi bir tesir yepmaktan hâli kalmazdı. Daha sonraları Hünkâr bizlerle bir dereceye kadar lâübali olunca artık bendegânadn birinin müdahalesine hacet kalmaksızın, yine davranır, fakat yine kendiliğinden vaz geçmek suretiyle zarafet vecibesini yapmış olurdu.

«O zaman Hünkâr'ın mutaden vakit geçirdiği mabeynin iç tarafında deniz cihetinde büyük salonun yanındaki küçük yazı odasına geçilirdi. Bu odanın yazıya mahsus olduğunun yegâne alâmeti ortasındaki küçük yuvarlak masa ile bunun üzerindeki hokka ve kalemden ibaretti. Ozaman karşı karşıya oturulur, Baş kâtip küçük bir el uzatmasından ibaret bir işaret üzerine evvelâ resmî kâğıtlardan başlıyarak bunları birer birer hulâsatan söyler, Hünkâr da cari işlere dair olan kâğıtların arkasına bir tarih kordu. Bu tarih «görülmüştür» makamına kaim olurdu. Eğer kâğıdın muhteviyatı bir ehemmiyyet-i mahsusayı haizse, meselâ Meclis-i Meb'usan'dan çıkan kanunlar, yahut heyet-i vükelâ kararları, bunlara birer «Mucebince» yazıldıktan sonra imza olunurdu. Başkâtip için en müşkil iş de bunları, Hünkâra yormıyacak, sıkmıyacak bir şekilde mümkün mertebe kısa ve çabuk bir surette hulâsa edebilmekti.

«Hünkâr dinler ve hemen mucebince diyerek imza ederdi. Başkâtip bu külfete lüzum görmeseydi olur muydu, bunu denemedim. Bu daha ziyade onun için bir vicdan itmi'nanı idi. Mamafih öyle şeyler oldu ki bunu ne Hünkâr anlıyabilirdi, ne Başkâtip tetkike lüzum hissederdi. Hattâ... Evet, hattâ vazifedar olanlar bile gözden geçirmek lüzumunu hissetmemişlerdi.

«Bu neviden bir misal zikretmek lâzım gelirse, Maliye teşkilâtını ıslah için Fransa'dan celbedilen meşhur mütehassıs Laurent'in raporu üzerine Meclis-i Mebusan'dan geçen evrak ne Maliye erkânınca, ne Meclis-i Meb'usan'ın Maliye Encümenince, ne de heyet-i vükelâca tetkik edilmeksizin saraya sevkolunmuş ve böylece Fransızların mâruf kırtasiyecilik meraklarına tam bir nümune olan kanun, içinden çıkılamıyacak çapraşıklıklarla umur-u maliyeyi eskisinden fena bir tezebzübe uğratmıştı.

«Resmî işler bitince ve Hazine-i Hassa maruzatıyle hususî evrak gelince Hünkâr bir nefes almıya lüzum görür ve bu sırada uzun, ekseriyet üzere hoş ve tuhaf hasbıhâllere başlar, gençliğine, biraderlerine, daha ziyade babasına ait hatıralar, harem kadınlarının garabetlerine, meraklarına dair hikâyeler naklederdi. Bu cümleden olarak Abdülhamit'e, Sultan Murat'a Abdülaziz'e mütaallik hikâyeler dinledim ve dikkat ederdim, bunları söylerken hattâ okadar zulmüne uğradığı ve ancak kızınca Hakan-ı mahlû' diye yadettiği biraderi için ağır çekecek bir zem ve kadih mânası koymazdı.

«Bu suretle bir yandan maruzat işi yürürken bir yandan da Hünkâr'ın zihninde birikmiş siparişleri olurdu. Ben bunları yavaşça bir kâğıda işaret ederdim.

«Nihayet uzun müddet, bazan belki iki saat sigara içememek mahrumiyyetine katlanan Başkâtip huzurdan çıkınca evrakı getirip kitabet dairesine teslim eder ve burada derhal kayıtları, tahşiyeleri yapılarak Başkâtip tarafından imza da edildikten sonra hemen ogün mutlaka mahallerine isal olunurdu. Ve bir zaman evrakın yine ogün içinde iade edilmemiş olduğuna vakıf değilim. Bunda Hünkâr'ın da ihmalden ve teseyyüpten çekinen hüsn-ü niyyetinin dahli büyüktür. Hattâ geç yaşında garaipten olarak tekrar kızamığa tutulan bu ihtiyar adam harem i hümayunda yatağının içinde ateşlerle kavrulurken yine beni celp etmiş, yine maruzata tarih veya imza koymuştu.

«İtiraf etmeli ki ben de bir saniaya müracaat ederek Sadaretten ve Hazineden tehiri mümkün olan kâğıtların gönderilmemesini rica ettim.

«Hünkâr bir gidişe çıkmak için maruzat işinin bitmiş olmasını isterdi. Yine böyle bir gün hafta ortasında, gelen kâğıtların muamelesi bitip iadesi esbabı da ihzar edildikten sonra Zincirlikuyu köşküne gidiş olacağı haber verildi. Artık yapılacak bir iş kalmadığı için istirahat-ı kalple gidilebilirdi. Oraya henüz vasıl olmuştuk, birdenbire köşkün bahçesinde bir at gürültüsü oldu ve bir dakika sonra haber verdiler; «Sadaretten bir yaver gelmiş, müstacel ve mühim bir kâğıt varmış; dediler, bunun da hemen orada icabı ifa edildi.»

Maruzat, saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

MARUZAT-I DAHİLİYE ODASI (معروضات داخلیه اوطه‌سی) [*İda.*] Bâb-ı Âlide sadarete merbut Ametçi'lik kalemlerinden birinin adıdır. Haricî işlerin ehemmiyyet kesbetmesine mebni Hicrî 1253 (1837) senesinde Ametçilik biri «Maruzat-ı dahiliye odası», öbürü «Maruzat-ı hariciye odası» olmak üzere ikiye bölünmüştür. Maruzat-ı dahiliye odası iç, maruzat-ı hariciye odası dış işlerle meşgul olurdu.

MARUZAT-I HARİCİYE ODASI (معروضات خارجیه اوطه‌سی) [*İda.*] Bâb-ı Âlide sadarete merbut Ametçi'lik kalemlerinden birinin adıdır. Haricî işlerin ehemmiyyet kesbetmesine mebni hicrî 1253 (1837) senesinde Ametçi'lik biri «maruzat-ı hariciye odası», öbürü «maruzat-ı dahiliye odası» olmak üzere ikiye bölünmüştü. Maruzat-ı hariciye odası dış, maruzat-ı dahiliye odası iç işlerle meşgul olurdu.

MARUZAT MEMURU (معروضات مأموری) [*İda.*] Bâb-ı Âli'de Padişaha takdim olunan maruzat işleriyle meşgul bulunan memurun unvanı idi. Bu memur Amedi odasın'da vazife görürdü.

MARUZ-İ BENDELERİDİR (معروض بنده لریدر) [*İda.*] Ulemanın dışında bulunanlar tarafından şeyhülislâm'lıkta bulunmuş olanlara hitaben yazılan kâğıtlarda resmî elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Ulema tarafından bunun yerine «Maruz-i dâileridir» denilirdi. İbare arasında da gıyaben «Devletlû Faziletlû hazretleri» kullanılırdı.

MARUZ-İ BENDE-İ DİRİNELERİDİR (معروض بندهٔ دیرینه‌لریدر) [*İda.*] Ulemanın dışında bulunanlar tarafından Şeyhülislâm'a hitaben yazılan kâğıtlarda resmi elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Ulema tarafından bunun yerine «Maruz-i dâi-i dirineleridir» denilirdi İbare arasında da gıyaben «Devletlû Semahatlû hazretleri» kulanılırdı.

MARUZ-İ ÇÂKER-İ KEMİNELERİDİR (معروض چاکر کمینه‌لریدر) [*İde.*] Ulemanın dışında bulunanlar tarafından Sadrazam'a hitaben yazılan kâğıtlarda resmî elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Ulema tarafından «Maruz-i dâi-i kemineleridir» denilirdi. İbare arasında gıyaben «Fahametlû devletlû hazretleri» kullanılırdı.

MARUZ-İ DÂİLERİDİR (معروض داعیلریدر) [*İda.*] Ulema tarafından Şeyhülislâm'lıkta bulunmuş olanlara hitaben yazılan kâğıtlarda resmî elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Ulemanın dışında bulunanlar tarafından bunun yerine «Maruz-i bendeleridir» denilirdi. İbare arasında gıyaben «Devletlû Faziletlû hazretleri» kullanılırdı.

MARUZ-İ DÂİ-İ DİRİNELERİDİR (معروض داعیٔ دیرینه‌لریدر) [*İda.*] Ulema tarafından Şeyhülislâm'a hitaben yazılan kâğıtlarda resmî elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Başkaları tarafından bunun yerine «Maruz-i bende-i dirineleridir» denilirdi İbare arasında da gıyaben «Devletlû Faziletlû hazretleri» kullanılırdı.

MARUZ-İ DÂİ-İ KEMİNELERİDİR (معروض داعیٔ کمینه‌لریدر) [*İda.*] Ulema tarafından Sadrazam'a hitaben yazılan kâğıtlarda resmî elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Başkaları tarafından bunun yerine «Maruz-i çâker-i kemineleridir.» denilirdi İbare arasında gıyaben «Fahametlû Devletlû hazretleri» denilirdi.

MASAR (مصر) [*Mal.*] Yeniçeri mevacibinin (aylık, ulûfe) ilk üç aylığına delâlet etmek üzere kısaltılmış bir tâbirdir. Vaktiyle kamerî aylar kullanıldığı için bu tâbir muharrem, safer ve rebiyülevvel aylarının ilk harflerinden vücude getirilmiş idi. İkinci üç aya ait kısaltılmış tâbir «Recec», üçüncü üç aya ait «reşen», dördüncü üç aya ait kısaltılmış tâbir de «lezez»di. «Masar mevacibi verildi», «recec ulûfesi dağıtıldı» suretinde kullanılırdı. Yalnız on iki aya dört tâbirden iki evvelkisi delâlet ettikleri ayların ilk harlerinden meydana gelmiş olduğu halde üçüncüsü birinci ve ikinci ayların yani receple şaban ayının ilk ve üçüncü yani ramazan ayının son, dördüncüsü de birinci ayın yani şevval ayının son, ikinci ve üçüncü yani zilkide ve zilhicce aylarının ilk harflerinden meydana gelmiş idi. Buna da aynı harflerin tekerrür etmemesi sebep olmuştu.

MÂSİVÂ (ماسوا) [*Sof.*] Allahtan başka herşey, alâik, mahlûkat ve mevcudat-ı dünyeviyye yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nümayiş-i suver-i kâinatı sorma bana,
Hüdayı bir bilirim, mâsiva nedir bilmem
Hersekli Ârif Hikmet

MASKALA (مصقلة) [*San.*] Kılıç, ayna, cam gibi şeylerin kirini temizlemek ve cilâlamakta kullanılan aletin adıdır. Halk arasında tahrif ile maskala denilen bu aletin doğrusu Mıskala'dır. Hattatlar tarafından yazı kâğıtlarını parlatmakta kullanılanları da vardır. Bunlara «Mühre» denilir.

MASLAK (مسلاك) [*San.*] Su yollariyle gelen suların ayrıldığı yerlerdeki hazinelere verilen addır. «Bentler ve menbalardan künklerle şehre gelen suların geçtiği ve muhtelif kollara ayrıldığı yerlerde, suyu kontrol etmek ve icabeden yola vermek üzere bırakılan bacalar ve üstüne yapılan mahzenlere denir» suretinde tarif olunan maslak için (Sanat Ansiklopedisi, maslak maddesi) nde şu izahat ta vardır: «Bu hususta savak, maksem, taksim tâbirleri de kullanılırsa da bunların mânası ayrıdır. Maslak diye bilhassa şehir haricinde su yollarının geçtiği ve ayrıldığı yerlerdeki baca ve su hazinelerine ve savak diye su toplanan havuz ve teknelere denir. Maksem ve taksim tâbirleri ise şehre giren suları muhtelif semtler ve binalara tevzi için yapılan taksim hazinelerini ifade eder. Musluk tâbiri de bu kelimeden gelse gerektir. Bentlerde toplanan sular künkler içinde bu maslaklara kadar gelerek oradan muhtelif cihetlere ayrılır.

MASRAF-I ŞEHRİYARİ KÂTİBİ (مصرف شهريارى كاتبى) [*Ser.*] Saray memurları arasındaki yazıcılardan birinin adıdır. Vazifesi matbah-ı âmire'ye bağlı on iki ocağın ve matbah emininin masraf hesaplarını tutmaktı. Tanzimattan sonra saray teşkilâtında yapılan değişiklik sırasında adı değişmiştir.

MASTABA (مصطبة) [*San.*] Büyük kapılar arasında ve kahvehane ve meyhane gibi yerlerde üstüne oturulan sedler hakkında kullanılır bir tâbirdir Eski zamanlarda kullanılan peykelere ve hususiyle kadim feylesofların oturdukları yeri andıran yarım daire şeklinde oturulacak yerlere mastaba denildiği gibi saray kapıları yanında kapıcıların oturması için taştan yapılan peykelere de bu ad verilirdi. Arapça olan bu tâbirin aslı mistabe'dir.

Ey Naili terane-i kilkimden oldular
Ruhaniyan-ı mastabe-i intibah mest
Naili-i Kadim

«Sanat Ansiklopedisi» nde biri mimarî öbürü arkeoloji tâbiri olarak iki noktadan izah olunan «mastaba» için şu tafsilât verilmiştir:

«1 — [*Mim.*] cami, medrese, han, saray ve konak gibi büyük binalardaki giriş kapılarının iki tarafında oturmaya mahsus taş veya tahtadan sandık şeklinde som duvardan yapılmış setlere denir. Bunların tahtadan altı boş olanlarına peyke ve sedir tâbir olunur.

«2 — [*Mrt.*] Eski Mısır mimarisinde üstü kesik bir ehram şeklinde mezar binalarıdır ki hükümdar ailesi efradına, ricala, memleketin büyüklerine ve zenginlerine mahsus bu mastabalar taştan örülmüş olup umumiyyetle biri toprak altında ve diğeri toprak üstünde olmak üzere iki kısmı muhtevidir. Yer altındaki kısmında ölünün lahti konulan bir oda ile ölüye lâzım olur itikadiyle bazı eşya ve erzak konan mahzenler vardır. Bu kısımlar zemin seviyesinden beş altı metre aşağıdadır.

«Toprak üstündeki kısım ise kütle halinde ve set şeklinde som duvar olarak yapılmış içi toprak veya kum dolu bir binadır. Eski Tümülüsler gibi. Bunların bazılarında üst kısım ibadet için odalara ayrılmıştır. İç duvarlara ölünün ismi yazılmış ve hayatına ait resimler yapılmıştır. Türbe mahiyetinde olan bu binalar ölünün uhrevî hayatını yaşadığı bir ev telâkki edilir. Bu mastabalar âdeta küçük birer ehramdır»

MASTARİYYE (مستريه) [*Mal.*] Eskiden gümrüklerde alınan vergilerden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mastar; Arapça bir şeyin çıktığı yer demektir. «Lehçe-i Osmani»deki tarifi şöyledir: Bazı mahallerden gelen emvalin resm-i munzam gümrüğü amediyyesi aslı (mastariyye) şarap şirası resmi.» Süleyman Sudi efendi (Defter-i muktesit, cilt 2, sayfa 25) bunu şöyle izah etmiştir: «Mastariyye tâbiri munzam resim demek olan «Mastariyye» lâfzından galat-ı meşhur olarak mübeddel olup resm-i mezbur amediyye ve reftiyye resimlerine nisbetle hâdis ise de müruriyye resmine nazarla pek kadimdir.

«Mastariyye resmi şimdiki malûmata tatbik olunacak olur ise «Sarfiyat-İstinlâk» resmî demek olur. Lâkin bu tâbir gümrükler muamelâtından çıkartılıp yalnız İstanbul balıkhanesinde kalmıştır.»

Bu izahata göre mastariyye oktruva ve istihlâk resimlerine benzetilebilir.

Ecnebî devletlerle ticaret muahedeleri yapıldıktan sonra reftiyye ve müruriyye ile birlikte kaldırılmış ve bu üçünün yerine ithalât, ihracat, transit tâbirleri kabul edilmiştir.

§ [*San.*] Ağaçtan veya madenden yapılan fıçı musluğuna da mastariyye denilir.

MASTCI ŞAKİRDİ [*Sar.*] (ماستجی شاکردی) Saray için yoğurt, kaymak ve tereyağı yapan Mastgeran-ı Hassanın yardımcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mastgeran-ı hassa ocağına bağlı idiler.

MASTGERAN-I HASSA (ماستگران خاصه) [*Sar.*] Matbah-ı Âmire'de (saray mutfağı) yoğurt yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mastgeran-ı Hassa Ocağı adlı bir teşekküle bağlı idiler. Mast; Farsça yoğurt demektir. Ger; yine Farsça fail edatı olup sonuna konuldukları isimlere failiyyet (yapıcılık) mânası verir. Sarayın «Yoğurtçu kârhanesi» ismi verilen yoğurt imalâthanesi Ahırkapı'da fenerin yanında harabesi görülen mesçidin yanında idi. Mesçit de onlar için yapılmıştı. Mastçı denilen ustaların «Mastçı şakirdi» adı verilen yardımcıları da vardı. Hicrî 1169 (1755) tarihli maaş defterinde 23 yoğurtçu ve sütçü yazılıdır. «Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesikada (Saray, fiş numarası 755, 3 L 1222) «Nefs-i Hümayun ve Saray tayinatı için yoğurtçubaşı tarafından saraya süt, yoğurt» verildiği yazılı olduğuna nazaran evvelleri hususi adamlar vasıtasiyle yaptırılan yoğurdun sonradan bir mütaahhit vaziyyetinde olan yoğurtçubaşı tarafından yaptırılıp parasının her ay alınmakta olduğu anlaşılmaktadır.

MASTGERAN-I HASSA OCAĞI (ماستگران خاصه اوجاغی) [*Sar.*] Saray için yoğurt, kaymak ve tereyağı yapanların mensup oldukları teşekkülün adıdır. Ocakta ustalar olduğu gibi yardımcıları da vardı. Ustalara «Mastgeran-ı Hassa», yardımcılara da «Mastçı şakirdi» denilirdi. Hicrî 1169 (1755) tarihli maaş defterinde 23 yoğurtçu ve sütçü yazılıdır.

MASTORİ (ماستوری) [*San.*] Sanat ustası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bazan «Efendi» yerinde de kullanılır. İtalyanca mastro'dan alınmadır.

MASUM-ÜD-DEM (معصوم الدم) [*Fık.*] Kısası müstelzim bir cinayette bulunmamış olan her hangi bir müslim veya zimmî demektir.

MASURA (ماصورا) [*Öl.*] Akar su ölçüsünde kullanılan vahid-i kıyasinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Masura; zebanzedi masra, kısa ve ince kamış kalem, pamuk masurası, çıkrıkta penbe (pamuk) sarılıp mekik'e takılan kalem. Akar suların zivanesi. Resmî su ölçüsü. Lüle'nin rub'u, çuvaldız'ın dördü» suretinde izah olunmuştur. Masura'nın hem eczası, hem de ez'afı vardı. Bir masura dört «çuvaldız», bir çuvaldız iki «hilâl», iki çuvaldız bir «ikilik», iki masura bir «kamış», sekiz masura bir «lüle», üç lüle bir «salma» itibar edilmiş idi.

Yuvarlak şemsiye teli kalınlığında bir ucu sivri, diğer ucu kürek şeklinde diş ve kulak karıştırmağa mahsus olup evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığında akan su «hilâl» itibar edilmiştir. İki hilâl birleşince çuval, tente ve yelken bezi dikmeğe mahsus çuvaldız kalınlığı meydana geleceği farz edilerek bu da ölçülerden biri olmak üzere kabul olunmuştu. Suların temellük ve tasarrufatında «hilâl» miktarına nadiren tesadüf olunur. Alelekser «masura» itibariyle sulara tasarruf edilirdi. «Salma» va «kamış» tâbirleri su yolcularca müstamel tâbirlerdendi. Bu tâbirlerle sulara tasarruf olunmazdı.

Yarım masuradan az miktarda tasarruf olunan su bir evin ihtiyacını temin edemiyeceği cihetle öteden beri yarım masuradan noksan olan su akıtılmazdı.

İstanbul'daki suların kıymetleri muayyendi. Taksim, Halkalı, ve Turunçlu suların birer masurasının kıymeti on beş bin kuruştu. Boğaziçi'nin Anadolu ve Rumeli cihetlerinde tatlı ve acı suların her bir masurasının kıymeti ise on bin kuruştu. Sularda vakıf da cari idi. Satış sırasında kıymetleri üzerinden harç alındığı gibi Evkaf namına başka harç da istifa olunurdu.

Evkaf Nizamnamesine müzeyyel madde-i nizamiyye mucebince suların her masurasına senevî otuz kuruş icare-i müeccele tahsis edilirdi. Suların kanavatı gayr-i menkul mallardan ma'dut olduğu cihetle intikal kararnamesinden evvelki tarihlerde tasarruf edilen bir masura suya kararname tarihine kadar senevî otuz kuruş, kararname tarihinden sonra da kıymetinden binde iki buçuk nispetinde icare hesap edilir ve bu nispet dairesinde icare miktarı da tapuya geçirilirdi.

Dâr-üs-Saade ağası Gazanfer Ağa'nın Bergos köyünde Bakraç deresi denilen ve kimsenin tasarrufu altında olmıyan hâli arazide on beş baca açtırmak ve kanal yaptırmak suretiyle İstanbul'a getirttiği su mülkiyyet suretiyle tasarruf olunduğu için bu ve emsalinin satışlarında Halkalı ve Turunçlu havalisine mahsus suların kıymetleri üzerinden yalnız harç alınırdı, İcare namiyle bir şey alınmazdı.

Taşralarda alınıp satılan suların satışı sırasında idare meclislerince kıymetleri tâyin ettirilir, tâyin olunan kıymet üzerinden harç alınırdı.

MAŞALLAH (ماشاءالله) [*San.*] Nazar değmemek için çocukların üzerlerine ve evlerin cephelerine takılan ve ortasında (ماشاءالله = Maşaallah) yazılı bulunan müzeyyenat ve levhalara verilen addır. Maşaallah; Arapça Allahın istediği şey demektir. Nida olarak: oh aferin! maşallah sana! suretinde kullanıldığı gibi kinaye ve inkârı istifham yerinde: öyle mi? gerçek mi?, öyle ha! mânasına olarak da kullanılır. Minelileri, yeşim, akik, zümürt gibi taşlar üzerine hâkkolunmuşları da vardır

Maşallah; evlere levha halinde takıldığı gibi boya ile de yazılırdı. Sivil mimarî de çok kullanılır ve tezyinî bir mahiyyet taşırdı.

MAŞLAH (مشلح) [*Kıy.*] Eskiden şehir kadınlarının giydikleri üstlüklerden birinin adıdır. Kadınlar bunu sabahlık olarak giydikleri gibi köylerde de ferace ve çarşaf makamında kullanırlardı. Maşlahların sadeleri olduğu gibi gümüş sırmalıları da vardı. Bağdat'ın sırma işlemeli ve Arabistan ümerasının kezalik sırmalı maşlahları hem zarif ve hem de kıymetliydi. Maşlah, kadınlara pek yakışır bir örtü idi.

Kırmızı renk o vücuda ne kadr uygundur
Ne yaraşmış, şu kızın maşlahı maşallah
Lâ

MAŞRABA (مشربا = ماشربا) [*San.*] Bardaktan büyük kulplu bir nevi su kabının adıdır. Bakır ve gümüş olanı vardır. Arapça su içmek için kullanılan kap demek olan mişrebe'den bozmadır.

MATA (ماتا) [*Bah.*] Yelkenin kulağında kasup açmak için olan makaranın adıdır. İtalyancadan alınmadır.

MATAFYON (متافيون) [*Bah.*] Miyama kalçeteleriyle camadan halatlar; ve mezo çelikleri raptedilmek üzere yelkenlerin diraveçe beziyle camadan astarları üzerlerine ve umumiyyetle yelken ve tentelerin bağlanacak olan yakalarına açılan deliklerin adıdır.

MATAFYON BAĞI (متافيون باغی) [*Bah.*] Bir yelkenin miyama tirnelerini bağlamakta kullanılan bağın adıdır. Buna «Çifte kazık bağı» da denir.

MATAFYON YAKASI [متافيون ياقاسی] [*Bah*] Yelkenlerin serene bağlanan kenarına verilen addır. Buna «Seren yakası» da denir.

MATARA (مطره) [*San.*] Eskiden yolculukta kullanılan bir nevi su kabının adıdır. Doğrusu matradır. Vahid efendi galatatında (Eddürerül-müntahabat-ül-mensure fi ıslah-il galatat-il meşhure, sahife 426) halk arasında matara suretinde kullanılan ve köseleden yapılan mataranın «Arabi'de mutlaka kendi ile taharet olunan kap mânasına kesr veya fethi mim il mıthere, mathere'den galat» olduğu yazılıdır.

Askerlere mahsus olan mataralar alüminyumdan yapılmakta ve suyu serin tutmak için üstlerine aba sarılmaktadır.

MATARACI-İ ŞEHRİYÂRİ (مطرهجی شهریاری) [*Sar.*] Padişah saray dışında iken içeceği suyun bulunduğu kırmızı kadifeli altın matarayı taşıyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Matra-i Şehriyari» de denilirdi. Matara askerlerin ve bir kısım yolcuların kullandıkları su kabının adıdır. Mataracı-i şehriyari onbirinci kapıcılar bölüğü bölük başısı idi. Ramazan ve Kurban Bayramlarında vezirler, defterdar ve kazaskerler tarafından divan hademeleri meyanında matara-i şehriyâriye de 60 akça îdiyye vermeleri kanundu.

MATBAAİ ÂMİRE (مطبعهٔ عامره) [*İda.*] Devletçe kurulan matbaanın adıdır. 1280 (1863) senesinde Topkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümayun denilen kısmının içinde tesis olunan ve Cumhuriyetin ilânından sonra Devlet Matbaası ve daha sonra Maarif ve en nihayet şimdiki adı olan Millî Eğitim Basımevi adını alan bu binadan evvel de devletçe kurulmuş matbaa vardı. 1280 (1863) senesinde bu bina tadil edilmek ve öteki matbaadaki alât ve edevat buraya taşınmak suretiyle burası Devlet Matbaası ittihaz edilmiş ve Matbaa-i Âmire adı verilmiştir. Matbaanın kuruluşu sırasında orada vazifesi bulunan Vak'a nüvis Lütfi Efendi (Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin elyazısı nüsha, c 10, sayfa 78-79) Osmanlılar zamanında kurulan matbaalarla Matbaa-i Âmire'nin tesisi hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Nakl-i takvim ve Matbaa-i Âmire be Seray-ı Cedit; Mukaddemleri İstanbul'da Matbuat-ı Osmaniye için iki daire var idi. Bunların birisine (Dar-üt-tıbaat-ül-âmire), diğerine (Takvimhane) denilir idi. Mevkileri Bâb-ı Seraskeri'nin arka cihetinde kaptan İbrahim Paşa Cami-i Şerifi'nin iki canibinde idiler. Matbaa-i Âmire Cennetmekân Sultan Selim Salis zamanında Üsküdar'da tesis olunmuştu. Olvakit meşhur hattat Hafız Osman Resmî ve Arapoğlu adlı mühendis bir ermeni imaliyle çelikten ihdas olunan ana kalıplardan alınan bakırlar ile elhalet-i hazihi istimal olunan basma harflerle Üsküdar'da bir çok âsar-ı müellefe tab ve temsil olundu. Muahharen Firdevs aşiyan Sultan Mahmut Sani zamanında Vak'a-i Hayriyye'den mu-

kaddem balâda mezkûr cami-i şerif ittisâlinde Kaptan Paşa Hamamı namıyle mâruf mesdut hamam matbaa heyetine konularak Üsküdar matbaası edevatı oraya nakl ile Dar-üt-tibaat-ül-âmire ittihaz kılındı. Badehu bin ikiyüz kırk yedi tarihinde Vak'a Nüvis Es'at Efendi merhumun nezaret ve marifetiyle müceddeden ihdas olunan Takvim gazetesi için cami-i mezkûrun yanında köşe başında Kapıcı başılardan meşhur Musa Ağa'nın konağı canib-i miriden beşyüz keseye bilmubayaa (Takvimhane) ittihaz ve nezareti berveçh-i muharrer Es'at Efendiye ihale olundu. İşte ol vakitten işbu seksen senesine kadar şu iki dairede nice yüzbinlerce kütüp ve resail vesair evrak tab'ıyle teksir ve teshil-i esbab-ı maarife himmet olunmuştu. İntişar-ı maarif ve ulûmun esbab-ı mühimmesi olan teksir-i kütüp ve resâil ve husûsiyle devair-i resmiyede sarf ve istimal olunan defatir ve evrak-ı resmiyye ve kavaim-i nakdiyyenin günbegün ihtiyacat-ı zamaniyyeye göre teksir-i enva' ve a'dadı her bir levazımiyle beraber bir büyücek matbaanın vücudunun lâbüt olduğunu taayyün eyledi. Bu cihetle Bâb ı hümayun dahilinde muhterik eski Maliye dairesinin arkasıada katı vafir masraflarla bina ve inşa ve derununa vapur makinesi, mütaaddit presler ve alât ve edevat-ı mütaaddide vaz'iyle natamam durmakta bulunan Kavaim-i nakdiyye fabrikasının heyet-i hazırası emr-i tıbaat için münasip olduğu anlaşılmasiyle matbaa-i atika ile Takvimhanenin alât ve edevat-ı mevcudesi memurlariyle beraber zikrolunan fabrikaya nakl ve isal ve nevakısı ikmal olunarak o âna kadar İstanbul'da misli görülmedik surette gayet muntazam ve her bir levazımı mükemmel bir tıbaat fabrikası küşat olundu. Buna Maarif Nazırı bulunan Ethem Paşa fevkalgaye himmet eyledi. Yevm-i küşadında sadr-ı vakit Fuat Paşa ile ahkâm-ı adliye reisi Kâmil Paşa ve sair bazı erkân ve memurin i devlet davetle huzzar-ı mevcude huzurlarında kütüp ve evrak-ı lâzimenin tab ve temsili için destgâhların mecmuu vapur kuvvetiyle imalâta bed'ettiler. Tezgâhların birisinde muharrir-i fakirin işbu:

Huda tahtında daim eylesün Abdülâziz hanı
Bu dar-üt-tab'ı ol hakan ı zişan eyledi te'sis
O şahın himmeti neşr-i ulûma olmada masraf
Ulûm-u san'ata kıldı ahali sınıfını te'nis

Kıt'a-i bediiyyesi muntabi' olur idi. Bu kıt'anın varaka-i matbualarından birer tanesi esna-yi seyr ve temaşada matbaa memuru yediyle zevat-ı hazıraya i'ta olunmuştur. Fabrikanın her cihetle mükemmeliyyetiyle beraber hüsn ü intizamı ve Nazır-ı Müşarünileyhin sa'y ü himmeti ile memurlarının gayreti huzzar-ı mevcude tarafından rehin-i tahsin olarak avdet olundu. İdaresine Takvim-i Vakayi' mukabelecisi maiyyet-i fakiranemde bulunan müderrisinden Müneccim-i Sani Tahir Efendi memur oldu. Eski matbaa dairesi Maarif idaresine verilerek mektep ittihaz olundu ve Takvimhane Konağı taraf-ı Mîri'den Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'ya satıldı. Abd-i fakir ol vakit rütbe-i salise eshabından Takvim-i Vakayi' muharrirliğiyle Matbaa-i Âmire sermusahhihi idim. Tahir Efendinin rekabet ve sü-i siayeti tesiriyle müşarünileyh Ethem Paşa'nın hüsn ü teveccühünden mehcur olmuştum. Müşarünileyh himmetiyle Tahir Efendi sonraları rütbe ve memuriyyetçe pek çok terakkıyata mazhar ve müddet-i medide Maarif meclisi riyaseti ve Evkaf müfettişliği ve Müneccimbaşılık gibi memuriyetlere nail ve bu sayde güruh-ı Sudur ve heyet-i A'yana dâhil oldu. Ethem Paşa ile araları bozularak daima mezemmetinde bulunur idi. Limuharririhi:

Eyleme na ehle sakın itibar
Sonra sana Elhazeri söyletir
Mani-i hayr olmağı zilhimmete
Doğrucası böyleleri öğretir

MATBAH CANI (مطبخ جانی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çileye girip matbahta bulunan ve henüz dede olmıyan derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MATBAH-I ÂMİRE (مطبخ عامره) [*Sar.*] Saray mutfağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Matbah-ı Hümayun» da denilirdi. Padişahlar Topkapı sarayında otururlarken «Ortakapı» ile «Bab-üs-Saade» arasındaki «Alay meydanı» denilen sahanın sağ tarafını kâmilen Matbah-ı Âmire kaplamıştı. Matbahın meydana üç kapısı vardı. Kapıdan girilince sıra ile ikişer ikişer yirmi bacalı büyük matbahlar görülürdü. Matbahların pişgâhında da (önünde) Matbah-ı Âmire memurlarının daireleriyle aşçı ve tablakâr koğuşları vardı.

Matbah-ı Âmirede her gün kadın erkek dört beş bin kişiyi doyuracak yemek hazırlanırdı Hele resmî günlerde meselâ «ulûfe tevzii» günleri on bin ile on beş bin arasında olan askerlere çorba, pilâv, zerde ramazanın on beşinci gecesi de bütün yeniçeri nefer ve zâbitlerine baklava pişirilirdi.

Matbah-ı Âmirenin bir kısmına «Helvahane» adı verilirdi. Burada her türlü tatlılarla reçeller, şuruplar ve macunlar hazırlanırdı. Kokulu sabunlar da halvahanede yapılırdı.

Padişahların yedikleri yemekler Matbah-ı Âmirenin ayrı bir yerinde hazırlanırdı. Bu yere «Kuşhane Matbahı», «Matbah-ı Has» adı verilirdi.

Padişahlar Dolmabahçe sarayına ve sonra da Yıldız'a naklettikleri zamanlarda da matbah teşkilâtı mevcudu ve oralarda da yemek yiyenlerin sayısı binleri buluyordu.

Aşçılar, ekmekçiler, helvacılar hattâ «Mastgeran ı Hassa» adını taşıyan yoğurtçular bile bulunan ve şakirt adı verilen yardımcıları ile birlikte sayıları bini aşan Matbah-ı Âmire hakkında «Osmanlı Devrinde Saray teşkilâtı»nda (sayfa 379 ve mütaakip) şu tafsilâtı veriyor:

«Her gün yüzlerce kap yemek pişiren matbah-ı âmire veya saray matbahının geniş bir teşkilâtı vardı. Bütün saray erkânının yani Enderun ve Birun kısımlarının, divan-ı hümayun erkânının ve divan günlerinde oraya gelen kapı kulu efradının, din ve mezhep farkı gözetilmiyere divana gelen dâvacı ve şahitlerin hulâsa dört beş bin kişinin yemekleri her gün saray matbahında pişirilirdi. Bu matbahlar sarayın ikinci yerinde yani Orta kapıdan içeri girilince Alay meydanı denilen geniş meydanın sağ tarafındaki mahalde olup mütaaddit ocakları havi idi. Bu matbahlar ilk devirlerde mahdut iken ihtiyaca göre sonradan genişletilmişti.

«Matbah-ı Âmirenin umum levazım müdürüne Matbah emini denilirdi. Bundan başka matbah kâhyası veya matbah emini muavini ile biri büyük masraf kâtibi, diğeri küçük masraf kâtibi olmak üzere iki kâtip ve matbah-ı âmire kilercisi ile maiyyeti usta ve kalfalar da vardı. Sarfedilen bütün zahire ve mutfak malzemesinin tedariki Matbah eminine aitti. Bu zat hacegân rütbesinde idi. Koçi Bey, Matbah emini hakkında:

«Kilar-ı âmire'ye zahire tedarik eder, matbah harcını ol görür» diyor. Matbah kâhyası matbaha girip çıkan erzakı tedarik eder ve matbah efradı arasında çıkan ihtilafları hallederdi. Matbah kilercisi bir ay zarfında kilerden çıkan erzakın ve matbah sarfiyyatının defterini tutmakla beraber gerek padişahın ve gerek harem ve saray erkânının yiyeceklerini tertip ve pişmesini temin ederdi. Masraf kâtipleri ise saray matbahı için hariçten yapılan mübayaaların defterlerini tutarlardı. Bu defterler muhtelif kısımları havi idi. Yeni saray, Eski saray, Galatasaray mutfaklarına lâzım olan zahireleri buralara tâyin edilen ve Pazar başı ismi verilen memur tedarik ederdi. Bu erzakın masarifi herhangi bir mahallin mukataası varidatından temin edilirdi. Bütün alış veriş Matbah emininin tetkikiyle cereyan ederdi. Pazar başının, her ay saraya verdiği erzakın muntazam bir defteri vardı.

Saray matbahı zamanla adedi artarak biri diğerinden ayrı üstü kurşun kaplı sekiz kısımdan mürekkep olup her kısımdaki aşçı başının ayrı bir ocağı, bir fırını ve maiyyeti vardı. On altıncı asrın son yarısında bu matbahlarda altmış aşçı ile iki yüz hizmetkâr bulunmakta idi. Aşçı başılar münavebe ve birer gün fasıla ile çalışırlardı.

«Saray aşçıları ve maiyyetindeki yamakların maaşları diğerleri gibi üç ayda bir verilirdi. Bundan başka hepsinin derecelerine göre birer kat senelik elbiseleri vardı. Bütün bu saray aşçılarının başı en kıdemlisi olan Baş aşçı başı olup, bu; matbahta her işin hakkıyle görülmesine dikkat eder, maaş ve elbiseleri tevzi eylerdi. Bu büyük aşçı başının yevmiyesi on altıncı asrın son yarısında altmış akça idi ve senede iki kat elbisesi vardı.

«Aşçılarla yamaklarının yevmiyelerinden başka daha kârlı kazançları da vardı. O da, kesilen koyun başlarıyle ayaklarının kendilerine bırakılması idi. Bunlar hariçte satılarak kendilerine mühim bir gelir temin eder ve bunu aralarında taksim eylerlerdi. Yine bu on altıncı asrın son yarısında Yeni saray için günde dört beş sığır ve elli koyun kesilirdi. Erkeç denilen keçiler (burma keçi) bu yekûnden hariçti.

Matbah-ı Âmirede nefs-i hümayun yani Padişahın zâtına mahsus pişen yemek için on iki aşçı ile Serçinî denilen baş pişirici de vardır. Hükümdarın yemeği kuşhane denilen matbahta pişerdi.

«Masarifi Matbah emini'ne bağlı, fakat azl ve tâyinleri enderun Kilerci başısı'nın emrinde olan matbah-ı âmireden başka saraya ait matbah-ı âmire Saka başısı has furun, harcı furun hademeleri, Şemi'giran-ı hassa denilen mumcular, helvacılar, ekmekçiler, simitçiler, sebzeciler, yoğurtçular, tavukcular, kasaplar, bozacılar ve saire gibi hassa esnaf cemiyyetleri de Kilerci başı'nın arzıyle tâyin edilirlerdi. Bu hassa esnaflarından her biri ayrı bir cemaat olup kendilerine mahsus teşkilât ve vazifeleri vardı. Devşirme zamanında buralarda hizmet eden efrat acemi oğlanlarıydı. On altıncı asırda aşçıların bir kısmı yeniçeri ocağına ve yüksek dereceli aşçılar da suvari bölüklerine çıkarılırlardı. Daha sonraki tarihlerde bunların sırası geldikçe tamamen suvari bölüklerine verildikleri görülüyor.

«On yedinci asır ortalarında Matbah-ı Âmire aşçı ve hademeleri 1370 kişi idi. Bun-

ların senevî maaşları yirmi beş yük ve 36056 yani 2.536.056 akça tutmakta idi.

«Matbah-ı âmire masarifi on altıncı asırdan itibaren tedrici surette artmıştı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Matbah masrafı kırk sekiz yük akça idi. Bu miktar İkinci Selim devrinde altmış üç yüke çıkmış ve Üçüncü Murat zamanında ise üç dört misli artmıştı. Yani bu sonuncusunun ilk zamanlarında 156 yük olan matbah masrafı daha sonraki zamanda ve aynı hükümdar devrinde iki yüz on yükü bulmuştu. Bu para hazineden verilen miktar olup bunun haricinde her sene Mısır'dan yalnız elli bin altınlık mal ve Rumeli ve Anadolu'daki mukataalardan da elli yük akçelik mo'külât havalesi gelirdi. Eflak voyvodalığından da her yıl Matbah-ı Âmire için yirmi bin koyun getirilirdi.

«Mısır'dan ve sair muayyen mahallerden mürettep olan matbah levazımından başka on yedinci asrın yarısında ocaklık olarak her sene Matbah eminine hazineden elli dokuz bin akça verilirdi. 1071 H. 1660 M. senesinde saray matbahının et, un, şeker, pirinç ve sair zahire parası olarak Matbah eminine 443 yük 41756 akça ki kese hisabı üzere 1109 kese veriliyordu. On sekizinci asrın son yarısında dokuz yüz bin kuruş yani 1800 kese verilmekte idi.

«Matbah-ı Âmireye lâzım olan suyu Sakayan-ı matbah-ı âmire denilen saray matbahı sakaları taşırlardı.

«Matbah-ı Âmire anbarının her sene muhasebesi yapılarak erzak ve saire devredilir ve bu devir münasebetiyle anbar ve matbah memurlarına devriye namıyle ikramiye verilirdi. Matbah-ı âmirenin başlıca mubayaa, masraf, kiler, maaş, ihracat defterleri olup bunlardan başka her cins eşyanın ayrı ayrı kayıtları, günlük, aylık ve senelik mubayaat defterleri de vardı. Matbah eminlerine ait varidat ve masarifat ve muhasebeleriyle mutfak msaraf defterleri bunlardan hariçtir. Saray matbahına giren her cins eşyanın defterleri tutulurdu. Bunlar arasında saray pazar başısının defterleri de vardı. Matbah emini vazifesinden ayrıldığı zaman yerine gelen yeni emine işleri devreyler ve hesabını kapatırdı.

«Matbah emaneti masarifinin on sekizinci asır sonunda bir aralık İrad-ı cedit hazinesinden tesviyesi emrolunmuştu. Matbah eminliği İkinci Mahmut'un son senelerinde Gümrük eminliğine ilhak olunarak Matbah-ı Âmire idaresi ismini almış ve 1254 H. 1838 M. tarihinde de darphane nezaretine bağlanmıştır.»

MATBAH-I ÂMİRE EMİNİ (مطبخ عامره امینی) [*Sar.*] Sarayda mutfak işlerine bakan memurun unvanı idi. Saray hizmetinde bundan başka Şehremini, Darphane emini ve Arpa emini adlı üç emin vardı. «Matbah-ı âmire» denilen saray mutfağında ekmekçiler, aşçılar, helvacılar hattâ «Mastgeran-ı hassa» adını taşıyan yoğurtçular bile vardı. Şakirt adı verilen yardımcıları ile birlikte sayıları yüzleri aşıyordu.

Hacegân rütbesinde olan Matbah-ı Âmire Emini'nin muavini bulunduğu gibi yazı işlerine bakan biri büyük, diğeri küçük masraf kâtibi adlı kâtipleri de vardı.

Müdür unvanını da aldığı zamanlar olmuş ve saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

MATBAH-I ÂMİRE ESNAFI (مطبخ عامره اصناف) [*San.*] Saray mutfağı ile alâkalı esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Matbah-ı Âmireye bağlı ve enderun kilerci başısına tâbi olan bu esnaf «Osmanlı devletinin saray teşkilâtında (Sayfa 460) şöyle gösteriliyor: Kasap ustalarıyle şakirtleri, mastgeran-ı hassa yani yoğurtçu ve sütcüler, sebzeci, tavukcu, simitci, buzcu ve karcı, kalaycı, mumcu, kendümküban denilen buğday dövücüler, matbah-ı âmire sakaları da bunlar arasında idi. Hicrî 1169 (1755) deki maaş defterine göre sayıları da şöyledir: «17 kasap ile kasap şakirdi, 23 yoğurtçu ve sütçü, 31 sebzeci, 17 tavukcu, 23 simitci, 6 buzcu ve karcı, 15 kalaycı, 27 mumcu, 25 saka ile buyday dövücü.»

MATBAH-I ÂMİRE USTALARI (مطبخ عامره اوستهلری) [*Sar.*] Saray mutfağındaki aşçı, ekmekçi gibi sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yardımcıları olan şakirtleri gibi bunların sayıları da zaman zaman değişmiştir.

MATBAH-I ÂMİRE ŞAKİRTLERİ (مطبخ عامره شاکردلری) [*Sar.*] Saray mutfağında çalışan aşçı, ekmekçi gibi sanatkârların yardımcıları hakkında kllanılır bir tâbirdir. Ustaları gibi şakırtlerin de sayısı zaman ile değişmiştir.

MATBAH-I HAS (مطبخ خاص) [*Sar.*] Sarayda nefs-i Hümayun (Padişahın şahsı) için yemek pişirilen mutfak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sanattaki maharetleri ve sadakatleri ile tanınmış olan sanatkârlar Padişahın hususi yemeğini pişirirlerdi.

MATBAH-I HAS ŞAKİRTLERİ (مطبخ خاص شاکردلری) [*Sar.*] Sarayda Padişahın kendisi için yemek pişirilen mutfaktaki ustaların yamakları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aşçı ustaları gibi bu şakirtler de sadakatlerine güvenilir kimselerden seçilirlerdi.

MATBAH-I HÜMAYUN (مطبخ همایون) [*Sar.*] Saray mutfağı yerinde kullanılır bir

tâbirdir. Bunun yerine «Matbah-ı Âmire» de denilirdi. Padişahlar Topkapı Sarayında otururlarken «Ortakapı» ile «Bab-üs-Saade» arasındaki «Alay meydanı» denilen sahanın sağ tarafını kâmilen Matbah-ı Hümayun kaplamıştı. Matbahın, Padişahın şahsı için yemek pişirilen kısmına eskiden «Kuşhane Matbahı», «Matbah-ı has» denilirdi. Son zamanlarda Matbah-ı Hümayun denilince padişaha mahsus mutfak anlaşılırdı.

Başkâtip Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve Ötesi, c. 1, s. 84) Matbah-ı Hümayun için şunları yazıyor:

«Matbah-ı Hümayun, Matbah-ı Âmire'den ayrı bir teşekküldü ve Mabeynde hususi mahallinde kâindi Buradan yalnız Hünkârın şahsına mahsus yiyecek ihzar edilirdi. Kendisinden arta kalanla da bendegândan bazıları müstefit olurdu. Hakikaten sanatinde pek mahir olan aşçıbaşı ile muavinlerinin maharetini bazan bizler de tecrübe ile takdir etmek fırsatını bulurduk. Matbah ı Âmirede yapılan tasarruf tedbirlerini Matbah-ı Hümayunda tatbik etmek muvafık olamazdı. Hattâ bu siyaseti bize bir gün hasbihal arasında Tal'at da ihtar etti: «Bütün delikleri tıkamayınız» dedi.»

Matbah-ı Hümayun saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

MATBAH-I ŞERİF (مطبخ شريف) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Yemek pişirilen bu yer Melevî tekkelerinin aynı zamanda dervişin ilk terbiye yeri idi. Mevlevîliğin en büyük makamı sofiye ıstılahınca « Âsitane » si olan Konya Mevlevîhanesi'nin en mühim iki kısmından biri «Matbah-ı şerif», öteki de «Semahane» idi. « Matbah-ı şerif » denilen binaya, tam ortasında kapıdan giriliyordu. Burada binanın uzunluğunca devam eden genişce bir koridor bulunurdu. Bu koridorun sağ tarafını, binanın o cephesini vücude getiren, büyük bir oda teşkil ediyordu. Sol tarafı da, asıl matbah dairesini ihtiva eyliyordu.

Sağ taraftaki o büyük odaya «Meydan Odası» yahut «Meydan-ı Şerif» denilirdi.

«Matbah-ı Şerif» e de büyük bir kapıdan girilirdi. Burada, en büyük kazanları bile içine alacak derecede [illegible] ocak vardı ki buna «Âteşbaz-ı Veli Ocağı» denilirdi. Bu ocak mukaddesti.

Matbahın sağ tarafında iki oda vardı Bunun biri «Can Odası» denilen büyük bir oda, diğeri de matbah takımlarının bulunduğu «Kazanlık» dı.

Matbah-ı şerif, mevlevî dergâhlarının en ehemmiyyetli mevkilerinden biridir. Çünkü Mevlevî tarikine girmek istiyenlerin ilk girdikleri kapı ve tarikata kabul olunmak için bir müddet beklemiye mecbur oldukları ilk merhaledir.

(Seyyid Salih Ahmed Dede) nin «Mecmuatüt-tevarih-i Mevleviyye» adlı eserine nazaran «Matbah-ı şerif» in esası, Hazret-i Mevlâna'nın sağlığında kurulmuştur. Buna da şöyle bir sebep vesile olmuştur.

654 (1236) senesinde (Sultan Veled) otuz iki yaşına bastığı ayda, Hazret-i Mevlâna'nın emir ve işaretiyle «Erbain» çıkarmak için «halvethane» ye girmiştir. O tarihte henüz sağ olan (Salâhaddin Zerkûb) da, halvethanenin kapısını beklemiye memur edilmiştir.

«Halvet» müddeti bitip de (Sultan Veled) çilehaneden çıktıktan sonra, şükran nişanesi olmak üzere bütün ashap, muhibban ve müridana bir ziyafet verilmek lâzım gelmiş. Hazret-i Mevlâna'nın en has müritlerinden olup tam otuz seneden beri «İbrikdar» lık hizmetini gören «Şeyh Mehmed Hadim»e de bazı imtiyazlarla altı nefer yardımcı verilerek « atbah» işleri, bu zatın uhdesine tevdi edilmiş ve kendisine de «Âteşbaz» unvanı verilmiştir.

Başta Konya'daki «Dergâh-ı Mevlâna» olmak üzere bütün mevlevî dergâhlarının matbahlarında, bu zatın iki postu vardı. Birisinde «Ser tabbah dede» ötekinde de «Kazancı dede» otururdu.

«Ser tabbah dede» matbah-ı şerifin en büyük zâbiti, «Kazancı dede» de onun vekili idi.

Konya'daki dergâhın «Matbah-ı şerif» kapısının sağ tarafına bitişik bir höcre vardı. Buna «Ser tabbah köçeği» höcresi denilirdi.

Büyük mevlevîhanelerde matbah iki idi. Küçüklerle zaviyelerde ise iki matbah birleştirilmişti.

İki matbahı olan tekkelerden birisi «Matbah-ı Mevlâna» adını taşırdı. Orada dervişler terbiye görürlerdi. Orada pişen yemek değil dervişlerin kendileri idi. Bununla beraber bu matbahta yalnız cuma geceleri ve bazan pazartesi geceleri pilâv pişirilirdi. Pilâvın adı «Lokma» idi. Bu pilâvın pişirilmesi bir takım usul ve merasime tâbi' idi. Bunun için ayrı bir kazan vardı. Gümüş gibi parlak olan kazan beze sarılı olduğu halde ona mahsus dolapta saklanırdı. Bu kazanda lokmadan başka birşey pişirilmezdi. Bunun için hususî bir ocak da vardı. O ocağa «Âteşbaz-ı Veli Ocağı» adı verilirdi.

Matbahın içerisinde bir salon vardı. Buraya «Meydan-ı Şerif» denilirdi. Bu «Meydan-ı Şerif» de biri kırmızı, öteki beyaz iki post vardı. Kırmızı post «Sultan-ı Veled Makamı»

beyaz post «Âteşbaz-ı Veli Makamı» idi. Tekkenin post-nişini yani şeyhi ve «Ser tabbah dede» bazı merasim için meydan-ı şerife geldiği vakit kırmızı, «Kazancı» beyaz posta otururdu.

Lokma pişeceği zaman «Kazancı dede» hazır bulunur ve lokma onun nezareti altında pişirilirdi. Kazancı dede «Meydan-ı Şerif» e dâhil olduğu zaman «Âteşbaz-ı Veli» postuna otururdu. Lokma piştiği esnada matbahta kazancı dede'den başka matbah canları bulunurdu.

Lokma; pirinç, et, soğan, nohut, kişniş, fıstıktan yapılma bir yemek idi. Lokma'nın suyunu, pişirilecek miktarı nazar-ı dikkate alarak mevcut bütün canların hisselerine düşecek miktarı kazancı dede tâyin eder, onun kendi hissesine düşen miktarı koyduktan sonra kepçeyi matbah canına verirdi. Can kepçenin ucunu öper, kazancı dedenin koyduğu miktar kadar su koyduktan sonra o da yanındakine verirdi. Kepçe sıra ile ve aynı merasimle matbah canları arasında devreder ve bu suretle su lüzümlu miktarda konulmuş olurdu. Lokma kazanına harçlar ilâve olunduktan sonra bir daha açılmazdı. Canlar pişinceye kadar niyaz vaziyetinde dururdu. Piştikten sonra indirilir, suyunu çekmek ve kemalini bulmak üzere kor üzerine konurdu.

İkinci matbah dervişler için yemek pişirilen alelâde mutfaktı. Oradaki yemekler ya dervişlerden biri tarafından, yahut aylıkla tutulmuş bir aşçı canibinden pişirilirdi. Bu matbahın mânevî bir kıymeti yoktu. Aşçıya matbah canları yardım ederlerdi.

Tek matbah olan tekkelerde baştaki ocak «Âteşbaz-ı Veli ocağı» itibar edilir, lokma o ocakta pişirilirdi. O esnada maaşlı aşçı matbahta bulunamazdı. Çift matbahlı tekkelerde olduğu gibi Ser tabbah dedenin nezareti altında lokma pişirilirdi. İkinci matbah-ı şerif gibi bu matbahın kapısı da lokma piştiği müddetce sır (örtülmek, kapanmak) olunurdu.

Giren müştaktır ol dudumane girmiyen müştak
Misal-i Ka'be bir hayret fezadır matbah-ı molla
Şeyh Galip

MATEM ÂYİNİ (ماتم آيينى) [*Hal.*] Kerbelâ hâdisesinin vuku bulduğu muharrem ayının onunda o günün hatırasını anma vesilesiyle yapılan âyin hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Âyin-i sûkvari» de denir. Hazret-i Peygamber Efendimizin torunu Hüseyin'in şahadetiyle neticelenen bu hâdise İslâmlar arasında büyük bir tesir uyandırmış ise de matem tutulmasına sonradan başlanmış ve giderek sofiye ve alelhusus Alevî'ler arasında taammüm edip bu münasebetle merasim icrasına da başlanmıştır.

Tarihî tetkikleriyle tanınmış olan Efdalüddin Bey (İslâm-Türk Ansiklopedisi, Âyin maddesi) bunun için şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Muharrem ayının onuncu günü Kerbelâ hâdisesinin vâkı olduğu gündür. Hazret-i Hüseyin'in şehadetiyle neticelenen bu vak'a-i dilsüz bütün İslâm câmiasını dilhûn eylemişti. Hazret-i Peygamber Efendimizin torunlarının şehit edilmesi ve ehl-i beyt-i Resulün duçar-ı hakâret olması ehl-i islâmın kalbinde unutulmaz yaralar açtığında şüphe yoktu. Ancak bu matemi ıstırabı derece derece ifrata vardırmak suretiyle yükselten Alevîlik matem icrasını da derece derece ilerleterek Âyin-i sûkvarîyi ihdas etmişlerdir. Süleyman b. Sadr-ul-Huzaî ashab-ı kiramdan bir zat olup Kerbelâ hâdisesinde Hazret-i Hüseyin'e yardım etmediğinden nâdim olarak bu günaha tövbe edenler mânasına olan Tevvabîn fırkasının başına geçmiş idi. Bu fıkra intikam-ı Hüseyin için hareketlerinde (65 inci sene-i hicriyesi rebiyülâhirin de) Hazret-i Hüseyin'in merkad-ı mübarekine gelerek yirmi dört saat müddetle mezarın pişgâhında feryad ü figan ve bükâ (Ağlama) ile izhar-ı matem ve tövbe ve istiğfar ettikten sonra Şam'lılara karşı hareket eylemişlerdi. İşte matem âyininin başlangıcı bu vak'a olmuştur.

«Bilâhara İslâm devletlerinde vakit vakit Şi'a kuvvet ve nüfuzunun hükümran olması sebebiyle bu muhitlerde de resmî matemlerin vukuunu tarih yazmaktadır. (Büveyh oğullarının Bağdat'da tegallüp ile idareyi ellerine almaları üzerine Şi'a mezhebini de Bağdat'da kuvvetlendirerek diğer mezheplere itibar etmemişlerdi. Bunlardan Muizz-üd-Devle emrederek 352 senesinde muharremin onuncu günü çarşılar kapanmış ve kadınlar dağılarak sokaklarda feryad ve figan etmek ve cem-i gafir sokakları dolaşarak ağlamak suretiyle matem âyini icra edilmiş ve bu âyin tekerrür ederek ertesi sene dahi aynı suretle âyin icrasına teşebbüs edilmiştir. Fakat bu defa, Sünnîler ile Şi'îler arasında vak'a hâdis olarak mühim bir kıtal olmuş ve Bağdat yağma edilmiştir. Âl-i Büveyh'in nüfuzu altında bulunan ülkelerde kendileri gulat-ı şi'a'dan olmaları itibariyle Şi'ilik merasimi tamim edilmiştir.

«İslâm memleketlerinde Turuk-ı âliyye müntesibîni matem günlerinde nefislerinde tatbik ettikleri riyazet ve imsak ve Kerbelâ şühedasına hürmeten izhar-ı ye's ve sükût ihtiyar etmek suretiyle mahabbet ve teessürlerini tazelerler.

«İfrata giden şi'a ve gulat ise matem âyinlerine devam ederler. Bu âyinler İran'da çok mutantan yapılmakta idi. Orada âyin icrası sırasında nefsini katledecek derecede ileri gidildiği vâkı olmuştur. II inci ve 12 inci milâdî asırlarda Nişabur'da yapılan âyinler ve Devlet-i Safeviye'nin revnaklı günlerinde İsfahan ve Kazvin'de yapılan âyinler mâruftur. İran haricinde bulunan İranîler de bulundukları memleketlerde matem günlerinde muhitlerinin müsaadesi nisbetinde bu âyine iştirak ederler.

«Osmanlı saltanatı devrinde de Türkiye'de yaşıyan İran ahalisi hükümetin gösterdiği müsaadeden istifade ederek mutantan âyinler yapmışlardır. Bu âyinlerin en meşhurları İstanbul 'da yapılırdı İranîlerin ekseriyyetle sakin oldukları üç han (Valide hanı, Vezir hanı, Yıldız hanı) muharremin ilk gününden itibaren halılar, şallar ve pençeli bayraklar ile donanır, mersiyeler okunur, eşraf ve tüccar birbirlerini odalarına davet ederler, bu suretle geçen dokuz gün zarfında hazırlıklar yapılarak matem-hiz desteler hazırlanırdı.

«Yine bu günler zarfında Şi'a büyükleri fukaraya sadakalar vermek, şüheda-yı Kerbelâ uğruna hayrat ve meberrat olarak muhtaçları gözetmek gibi güzel işlerle bu günleri yaşarlardı. Ağniya bezl-i mal etmekten çekinmez ve âyinlerin icrası için ihtiyarı lâzım gelen masrafları temin ederlerdi. Şi'î mezhebine sâlik olmadıkları halde bazı usul şinas güzel sesliler mersiyeler okumak üzere hanlara devam ederlerdi.

«Deste denilen cemaat şu yolda teşekkül eder: Önde siyah gömlekler giymiş mürahik çocuklar, ikinci gurupta sîne zenler (bunlar ellerini göğüslerine vurarak yürürler), üçüncü gurupta zincirler ile kendilerine vuranlar, dördüncü gurupta beyaz gömlekler giyinmiş oldukları halde yalın kılıçlar ve gaddareler ile başlarına vurarak kendi kanlarını dökenler, bu dördüncü gurubu teşkil edenlerden her birinin arkasında ellerinde kalın değnekler bulunan muhafızlar bulunup önde yürüyen ve elindeki keskin bıçağı alnına havale eden şahsın her defa kılıcı kendine vuracağı sırada tesirini ve kafaya nüfuzunu azaltmak için elindeki değneği arkadan siper olarak tutup kılınç veya gaddarenin şiddetini tadil ederler. Deste bu suretle tamamlanır. Çocuk gurubu dörder, beşer kişi saf halindedir. Zincir zenler de kezalik saf halindedir. Yalnız bunların omuzlarından aşırarak sırtlarına havale ettikleri ucu topuzlu zincirleri salladıkları sırada arkasındakilere dokunmaması için saflar seyrektir. Kesici alet ile kafalarını yaralıyanların teşkil ettikleri gurup ise saf halinde olmayıp bunlar yüzleri yekdiğerine müteveccih olmak üzere bir kare teşkil ederler. Bu karenin ortasında mersiye okuyarak darbeleri tanzim eden birisi vardır. Mersiyehanlar ekseriya Kâzım Paşa'nın meşhur mersiyesini okurlar. Bu mersiyenin nakarat beyti olan:

Düştü Hüseyin atından sahra-yı Kerbelâya
Cibril var haber ver Sultan-ı Enbiyaya

beyti okunması akabinde zincirzenler ve gaddareciler birden «hamle» dedikleri hareketleriyle kendilerine vururlardı. Sinezenler de muttarit surette «Ya Hüseyin!» teranesiyle göğüslerini döverek deste yürürdü. Geceleri yapılan bu kanlı âyinin icrası sırasında kafilenin önünde ve destenin arasında meş'alecilerin omuzlarında taşıdıkları mütaaddit meş'aleler ile gece tenvir edilirdi. Desteyi teşkil eden dört gurupun araları biraz açıkca tertip edilir. Bu araların birinde tezyin edilmiş bir deve ve devenin hörgücü üzerinde iki güvercin bağlanmış olduğu halde «Şarban» denilen biri tarafından deve yedilir. Bu güvercinler «Haseneyn» Hazaratını temsil eder. Desteler yukarda ismi geçen hanlarda tertip olunup icray-ı âyine başlar, bir handan diğerine gidip yine avdet eder idi. Muharremin onunda yapılan bu merasim sebebiyle halk kesif kalabalıklar halinde güzergâhları ve davetliler hanları doldururdu. Han kapılarından girip çıkarken ve yüksek duvarlı dar sokaklar arasından geçerken meş'alelerin kızıl şûleleri duvarlara aks ile husule gelen matem-hızların gölgeleri ve hareketleri çok heyecanlı bir manzara vücude getirirdi. Destenin hareketi sırasında etraf tam bir sükûn muhafaza ederdi. Bu sükûn arasında çocukların okudukları besteyi mütaakip bir «Ya Hüseyin!» sadası yükselir, onu mütaakip zincir sesleri işitilirdi. Mersiye nakaratının okunması akabinde de ifade edilemiyecek bir sada olarak gaddare, kılıç ve palaların başlara vurmalarında siper tutulan değneklere temasından acip bir sada husule gelirdi. Bu sükûn ve ahenk içinde deste geçerdi.

«Kadim zamanlardan beri devam eden bu âdet İkinci Abdülhamit'in son zamanlarında hanlar dahiline münhasır bırakılmış, Meşrutiyetin ilânından sonra kanlı kısmı men' edilmiş, İran inkılâbı akabinde de teferrüatı ortadan kaldırılarak sükûnetli bir ibadet şeklini almıştır.»

MATİZ (ماتيز) [*Bah.*] Prasya kontra iskota ve buna benzer makara ve saireye donatılan selviçelerden biri kesildiği surette kesik uçları tekrar birbirine rapt için yapılan dikişin adıdır. Bu türlü dikiş yapma ameliyesine «Matiz etmek» denir.

§ [*San.*] Orta oyununda sarhoş rolü hakkında kullanılır bir tabirdir.

MATLA (مطلع) [*Ede.*] Kaside ve gazelin ilk beytine verilen addır. Son beytine de «Makta» denir.

Mehveşim divançe-i hüsnünde matla' gösterir
Ebrüvanın şakk-ı mah âra du mısra' gösterir
Veçhi vardır kıt'a-i Mir olsa ba hatt-ı İmad
Hüsn-i hattiyle o çarebru murakka gösterir
Şehdi

MATLABCI (مطلبجی) [*Ilm*] Şeyhülislâm kapısında (dairesinde) sıraları gelen mazul kadılara memuriyet teklif eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Matlab; Arapça istenilen şey, meram, maksat, bahis, mesele mânalarına gelir.

MATRABAZ KAYIĞI (مطرمبار قایغی) [*Bah.*] Iğrıpları ve dalyanları dolaşıp balık toplıyan muhtekirin bindiği kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MATRAK (مطرق) [*San.*] Üzerine deri kaplanmış başı yuvarlakça kalın değnek adıdır. Lobut'la arasındaki fark, lobut'un ustalar tarafından oynanan oyunda, matrakın ise acemilerin taliminde kullanılmasından ibaretti. «Lehçe-i Osmani» de «Değnek, çubuk, üzeri post gerilmiş kalkan taklidi, acemiye talim eslihası, yalandan kalkan, kılıç, lobut, külünk» suretinde izah olunmuştur. «Lûgat-i Naci» de üstüne sahtiyan kaplanmış kalkana mutraka denildiği yazılı olduğu gibi «Kamus-ı Türkî» de de matrak'ın Arapça mitrak'tan galat olduğu ve değnek, sopa, talimci şişi mânasına geldiği gösterilmiştir.

MATRAK BAZLIK (مطرق بازلق) [*San.*] Matrakla oynanan oyun hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evliya Çelebi, Dördüncü Sultan Murat'ın «Her fende yegâne-i asr bir Padişah-ı Sam akran» olduğunu yazarken (c. 1, s. 257) şu tafsilâtı da veriyor: «Matrak bazlıkta da üstad-ı kâmil idi. Karşısına bir er gelemezdi. Her bir üstada bir canipten muhalefet ile darp urup matrakı kafasında trak ettirirdi. Matrak bazlık yüz altmış bend idi. Hünkâr ancak yetmiş kadarını bilirdi.»

MATRAKÇI (مطرقجی) [*San.*] Matrak denilen aletle talim öğreten adam, talimci yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MATRAK OYUNU (مطرق اویونی) [*San.*] Cirit gibi eskiden oynanan spor nevilerinden birinin adıdır. Eskiden saray kızları tarafından da bu adla oyun oynandığını yazan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Saray Âdetleri) başlıklı seri yazılarından birinde (Peyam-ı Sabah. tefrika numarası 8) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Abdülmecit devrinde Müzika-i Hümayun Ferikı Necip Paşa'nın nezareti altında olmak üzere kerimeleri Fatma Sultan, Refia Sultan, Cemile Sultan, Münire Sultan ile merhume Atiye Sultan kerimeleri Seniye ve Feride Hanım Sultanların saraylarında kızlardan mürekkep birer takım orkestra ve dansözler tertip olunmuştu. Müzika-i Hümayun için Avrupa'dan celbolunan ecnebi muallimler tarafından bu kızlara da talim ettirilip pek mükemmel bando müzikacılar ve oyuncular yetiştirilmişti. Harem ziyafetlerinde, bayramlarda ve arzu eyledikleri sair vakitlerde bu kızlar Müzika-i Hümayun efradına mahsus olan üniforma misillû elbise giyip o geniş, müzeyyen sofralarda müzika çalarlar ve dansözler de dans ederlerdi. Bu oyuncu kızların alafranga danslarından başka o vakitler «matrak oyunu» namı verilen bir oyun temaşa edenleri hayran ederdi. Bu oyun dört ayaklı mücellâ ve uzun bir direği sofaya vazederler ve direğin tûlüne (uzunluğuna) müsavi renk renk ipek kordelâların uçları direğin tepesine merbut olup diğer uçları da aşağı sarkmış olarak durur. Vakta ki oyuncular meydana gelir, müzika çalar, raks başlar. Bu esnada oyuncuların herbiri kendi fistanı renginde olan bir kordelânın ucundan tutar, yekdiğerini şaşırtma suretiyle raksa devam ederler. Direğin üzerinde kordelâlar örülmeğe başlar. Bu suretle raksettikçe müntehasına (sonuna) kadar direk örülmüş olur ve pek hoş bir manzara irae eder. Badehu örgüyü yine raksederek açmağa başlarlar, eski haline getirirler. Esasen oyunun tertibi sanatlı olmakla beraber pek tuhaf ve eğlenceli bir oyundu. Oyuncu kızların rengârenk kostümler ile raks sırasında aldıkları şeklin hayalini çocukluğum zamanından beri hıfzetmekteyim.»

MATRUŞ (مطروش) [*Hal*] Tıraşlı, sakalsız yerinde kullanılır bir tâbirdir. Matruş aynı zamanda kart adam yerinde de kullanılırdı.

MAVÂL OKUMAK (ماوال اوقومق) [*Hal.*] Asılsız söz söylemek, aldatmak, kandırmak, hileye sapmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında mavâl denilen Arapça mevâl çöl Araplarına mahsus bir teganni (şarkı ve gazel okuma) demektir.

Hiç gelmiyor mu gûşüne avaz-ı ceres
Dağlarda bir mavâl okuyan nim perde ses
Kemalzade Ekrem

MAVNA (ماونا = معونه) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı donanmasında kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Mavnalar baştarda sisteminde idiler. Baştarda ile mavna'nın farkı, mavna'nın kıç tarafının müdevver (yuvarlak) olmasından ve teknesinin de daha yüksek ve geniş yapılmasından ibaretti. Binaenaleyh baştarda biçimindeki bir geminin kıç tarafı müdevver olur, her küreği beşer altışar yahut yedişer adam tarafından çekilir, teknesi de yüksek ve ariz (geniş) olarak yapılmış bulunursa ona (mavna) adı verilirdi. Mavna adını alan baştarda dahi Venediklilerin «Mahon» ve «Galizza» tâbir ettikleri gemilerin aynı ve ekseriya iki ve bazan üç direkli olarak inşa kılınırdı. Mavna'nın uzunluğu (195), genişliği (33), kıç yüksekliği (20), baş yüksekliği (12,5), kemere yüksekliği dahi (7,5) kadem olarak yapılır ve yirmi dört topu bulunurdu. Orta hattının sağ ve sol tarafında bulunan on ikişer topun hepsi bordaya çevrilmez yalnız mangalara konulan altışar adet saçma topu ile baş ve kıç tarafında bulunan iki üç top bordaya ateş edebilirdi.

Top cihetiyle bir harb filosunun en kudretli gemisi olan mavnada kürekcilerin bulunduğu mevki bir güverte ile muhafaza edildiği gibi toplar da küpeştelerle mahfuz bulunur ve namlular lombarlardan çıkarılırdı.

Bir mavnanın mürettebatı 45 i gemici, 30 u topçu, 150 si muharip ve 362 si kürekçi olmak üzere 607 kişi idi.

Her mavnanın ikisi iki ve dördü dört çengelli olmak üzere kadırgalarınkinden daha ağır lenger'i olurdu.

Kerestesinin masrafı kadırganın iki misli yani 112.000, çivi masrafı da 141.472 akçaya varırdı.

Eşya naklinde kullanılan ve kürekle hareket ettirilen gemilere de mavna denir.

Doğmazdı güneş hanelere revzen olaydım
Bitmezdi bataklarda kamış neyzen olaydım
Esmezdi denizlerde sağanaklı kara yel
Bir çifte arap mavnasına yelken olaydım
Havaî

MAYASI BOZUK (مایه‌سی بوزوق) [*Hal.*] Necabetsiz, ahlâksız, yüzsüz, terbiyesiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MAYMUN İŞTAHLI (مایمون اشتهالی) [*Hal.*] Çabuk bıkan, sebatsız, gel geç tabiatli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MAZGAL (مازغال) [*Mim.*] Kale duvarlarıyle burçlarda dışı dar, içi geniş olarak açılan tûlânî (uzunlamasına) yarıklara verilen addır. Kale müdafileri buradan ok ve silâh atmak suretiyle müdafaada bulunurlardı.

(Sanat Ansiklopedisi) nde «Kale Barbatalarında karşıdaki düşmana ve kaleye hücum edenlere ok, taş ve saire atmak için iki siper arasında bırakılmış yarıklar» suretinde târif olunan «mazgal» için şu tafsilât ta vardır:

«Bugünkü mimaride artık bunlar sırf tezyini bir mahiyyette tatbik olunmakta ve askerî bir vasıf ve karakter verilmek istenen bazı kışla ve saire gibi binalarda süs ve sembol olarak kullanılmaktadır.»

§ [*Top.*] Top siperleri üzerinden top namlusunun geçmesi ve aşağı yukarı hareket edebilmesi için açılan deliklerin adıdır.

MAZGAL DELİĞİ (مازغال دەلیکی) [*Mim.*] Kale duvarlarında ok atmak için dar ve uzunca yarık şeklindeki pencerelere verilen addır.

MAZGALLI BARBATA (مازغالی باربانا) [*Mim.*] Kalelerin üstünde mazgallar ve mazgal siperleriyle teçhiz edilmiş olan kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kısımlar mazgallar ve mazgal siperleriyle birlikte diş diş görünen barbatalar arkasındaki seğirdim yolundan bir parça yüksekce olurdu.

MAZGAL SİPERİ (مازغال سپری) [*Mim.*] Kale duvarları üstünden düşmana ok ve taş gibi şeyler atanları düşman oklarından korumak için fasılalı olarak yapılan duvar kısımlarına verilen addır. Bu kısımlar arkalarına sığınacak muhariplerin boyunda yapılırdı.

MAZGAL ŞEVİ (مازغال شوی) [*Mim.*] Mazgalların yanlarındaki mazgal siperlerinin duvar kalınlıklarının ok atmağa mâni' olmaması ve ok atanların kale önünde daha geniş bir sahayı görebilmesi için duvar kalınlıklarının iç tarafına doğru traş edilmesinden hâsıl olan aralıklarına verilen addır. Bu türlü mazgalların dış delikleri iç taraflarındaki ağızlarından daha dar olurdu.

MAZHAR (مظهر) [*Mus.*] Def nevinden bir çalgının adıdır. Def ile mazhar arasındaki fark mazhar'da def'de pul da denilen zilin bulunmaması, deri geçirilmiş kutru bir endaze bir kasnaktan ibaret olmasıdır. Kenarında halkalı olanları da vardır. Zikri canlandırmak maksadiyle Rufai, Kadiri, Sa'di tekkelerinde çalınırdı. Yine bu tekkelerde çalınan Mazhar'ın küçüğüne «Nevbe» denilir.

Mazhar'ı eskiden İstanbul'a gelen kürt seyyahları çalarlardı.

MAZULİYET MAAŞI (معزولیت معاشی) [*Mal.*] Memuriyyetinden çıkarılan, yahut memuriyyetinin lâğvı yüzünden açıkta kalan memurlara, açıkta bulundukları müddetçe, verilen maaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memurlara mazuliyet maaşı verilmesine Tanzimat'tan sonra başlanmıştır. Ondan evvel her ne suretle olursa olsun açıkta kalanlara bir şey verilmezdi. Mazuliyet maaşı memurun hizmetine göre maaşının dörtte biri, üçte biri, yarısı nisbetinde verilirdi. Azlolunan bir memurun mazuliyet maaşı alabilmesi için yeniden devlet memuriyyetine tâyin olunabileceği mânasına gelen «cevaz-ı istihdam» kararı alabilmesi lâzımdı. Bu kararı almadıkça, mahkemeye verilmiş ise beraat etmedikçe mazuliyet maaşı bağlanmazdı.

MEACİN KÂRHANESİ (معاجین کارخانه‌سی) [*Tıp.*] Eczahane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Macunun cem'i olan Meacin kıvamlı devalı tatlılar mânasına da gelir. Evliya Çelebi Edirne'deki «Bimaristan-ı Bayezit Han»dan bahsederken (c 3, s 470) «Haftada iki gün meacin kârhanesi küşat edilerek şehr-i Edirne'de ne kadar sahib-i illet varsa dar-ı şifaya gelip nice bin türlü meacin ve dermanı mebzulen alırlar. Sair haşişat makulesi hariçtir» diyor.

MEAD (معاد) [*Sof.*] Ahiret âlemi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gün demek olan yevm ile birlikte ahret günü mânasına gelen «Yevm-i mead» suretinde de kullanılır. Zıddı dünyanın kuruluşu yerinde kullanılan «Mebde'»dir. «Mebde' ve mead» dünya ve ahiret demek olur «Kamus-u Osmanî» de «Mahalli rücû, avdet edilecek yer, alem-i ahiret: (mebde' ve mead), (yevm-i mead) = kıyamet günü. Bu mânada zamm-ı mim ile muad okumak yanlıştır. İnsirah edilen şeye tekrar rücû' etmek, geri dönmek.»

Ezelden münceli hidayet bizde
Ehl-i isti'dade inayet bizde
Bidayet bizdedir, nihayet bizde
Mebde ü meade âşinalarız
Tokadî zade Şekip

MEÂNİ (معانی) [*Ede.*] Belâgat ilminin ayrıldığı üç kısımdan birinin adıdır.

Tarifi şöyledir: Lafzın muktaza-yı hal ve makama mutabakatını öğreten ilimdir.

MEBADİ-YÜN-NİHAYAT (مبادی النهایات) [*Sof.*] Namaz, oruç, zekât ve hac gibi farz olan ibadetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar sâliki maksada iriştiren vasıtalar olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir «Istılahat-ı meşayih» de (Osman Ergin'in hususî kütüphanesinde müellifin el yazması nüsha) bunun için şu izahat vardır: «Farzolan ibadetler zekât, savm, hac gibi. Zira salâtın nihayeti kemâl-i kurb ve muvasala-i hakikiyyedir. Zekâtın nihayeti behulûs mahabbete almak ve masivallahı bezletmektir. Savmın nihayeti rüsum-ı hilkiyyeden nefsini imsak etmektir ve nefsi fena fillâh ile takviyedir. Haccin nihayeti marifete vusul ve bâdelfena beka ile tahakkuk etmektir. Menasikin küllisi menazil-i sâlikinin nihayetine ve makam-ı ehadiyyet ve cem u farka mukabil vazolunmuştur.»

MEBERRAT (مبرات) [*Vakıf.*] Hayrat ve hasenat nevinden olan fiiller ve işler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça; ihsan, iyilik mânasına olan meberrenin cem'idir.

MEBİ (مبیع) [*Huk.*] Satılmış, satılan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEBNİ ALEL HİKÂYE (مبنی علی الحکایه) [*Ede*] Hikâye üzerine bina olunmuş, hikâyeye müstenit yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEBTUTE (مبتوته) [*Fık.*] Talak-ı selâse (üç talak) ile boşanmış olan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MECAZ (مجاز) [*Ede.*] Bir alâka sebebiyle mevzuu lehinin gayride kullanılan kelime hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Başınız sağ olsun» cümlesisindeki «baş» lafzı; mevzu'u lehinin gayride yani vücut mânasında kullanıldığı için mecaz sayılır.

Mecaz için «Hakikat, mecaz, kinaye diye üçe ayrılan kelime nevilerinin ikincisidir» diyen üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) «Edebiyat Lügati, mecaz maddesi» şu tafsilâtı da veriyor:

Bir kelime, kendi mânasında kullanılırsa hakikat, alâka yani bir münasebetle asıl mânasından başka bir mânada istimal edilir ve kendi mânasında kullanılmasında karine-i mânia bulunursa mecaz olur. Meselâ tahta kelimesi: Ağaçtan satıh mânasına olduğu halde hakikattir. Fakat yazı levhası mânasına kullanılır. faraza muallim tarafından talebeye «Tahta başına geç» denilirse mecazdır. Çünkü levhanın tahtadan yapılmış olması münasebetiyle, bir de başına geçilecek tahtanın ancak yazı tahtası olup döşeme ve tavan tahtalarının başına geçilemiyeceği karine-i mâni'asıyle o kelime, hakikat mânasından mecaz mânasına naklolunmuş olur.

«Nakildeki münasebete alâka denilir. Alâkası teşbih olan mecazlar istiare, başka türlü alâkası bulunanlar da «mecaz-ı mürsel»dir. Mecaz-ı mürselin alâkaları teşbihten başkadır ve en meşhurları şunlardır:

«1 — Hulûl: Hakikat ve mecaz mânalarından birinin ötekine mahal olmasıdır. «Derse girildi» denildiği vakit (hal, olan dersin söylenilip onun mahalli bulunan dershanenin kastedilmesi. «yemekhaneye indi» denilince de (mahal) bulunan yemekhanenin zikrolunup yemeğe inildi denmek istenmesi gibi.

«Mânaca cüz'i bir fark ile buna zarfiyyet mazrufiyyet alâkası da diyebiliriz.

«2 — Sebebiyyet, müsebbebiyyet: Hakikî ve mecazî mânalardan birinin diğerine sebep müsebbeb olmasıdır. «Bir muharrir kalemiyle geçinir» cümlesinde sebep olan kalemin zikredilip müsebbibi olan yazı ücretinin kasdedilmesi, kar yağarken söylenilen «bereket yağıyor» cümlesindeki (müsebbeb) olan bereketin zikredilip (sebep) olan karın muradedilmesi gibi.

«3 — Cüz'iyyet, külliyyet: Hakikat ve mecaz mânalarından biri, diğerinin cüz'ü olmasıdır. Diğer bir tâbir ile: Bir şeyin bütünü kastedilmesidir. Fazıl Ahmet'in:

Marmara'da her yelken
Uçar gibi neş'eli

beytindeki yelken gibi ki onun zikriyle bütünü söylenip parçası, yahut parçası söylenip bütünü bulunan kayık muradedilmiştir.

«4 — Itlak ve takyit Hakikat ve mecaz mânalarından birinin mutlak, yani umuma, öbürünün mukayyet, yani hususa delâlet eder olmasıdır. (Hayvan) kelimesindeki mâna umumîdir. Hayvan deyip de meselâ (at) ı muradetmek onu mukayyet bir mânada kullanmak demek olacağından mecaz olur.

«5 — Kevniyyet: Birşeye eski halinin ismini vermektir. Bir validenin yetişmiş oğluna «Bizim çocuk» demesi gibi.

«6 — Evveliyyet: Birşeyi sonra alacağı isim ile zikretmektir. Tıbbiye ve deniz mekteplerine yeni girmiş talebeye (doktor) ve (kaptan) denilmesi gibi.»

MECELLE (مجلة) [*Huk.*] Osmanlılar zamanındaki ilk medenî kanunun adıdır. Buna «Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye» de denilirdi. Mecellenin lügat mânası kitap, hükmü havi sayfa demektir. «Türk Hukuk Lâgati»nde bunun için şu izahat vardır: «Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye» Osmanlı saltanatında Gülhane Hattı ile açılan devrin en mühim kanunu, Ahmet Cevdet Paşa'nın reisliği altında toplanan ilmî heyetin tanzim eylediği medenî kanundur. Tebeanın bazı medenî muamelelerinde tatbik edilecek esaslar bir mukaddime ile «Buyu'» «İcar», «Kefalet», «Havale», «Rehin», «Emanet», «Hibe», «Gasp ve itlâf», «Hacır, İkrah, Şuf'a», «Enva-ı şirket», «Vekâlet», «Sulh ve İbra», «İkrar», «Dâva», «Beyyinat ve tahlif, Kaza» kitaplarını teşkil eden bin sekiz yüz elli bir maddede toplanmıştır. Bu kitapların her biri muhtelif tarihlerde kanuniyet kesbetmiştir ki: Birinci kitap Zilhicce 1285, sonuncu kitap Şaban 1293 senesinde irade-i seniyyeye iktiran ettiğine göre Mecelle'nin tanzimi yedi seneden fazla bir zaman sürmüştür.

«Mecelle'nin ihtiva eylediği bazı esaslar İslâm dinine ve Hanefî mezhebine dayandığından din ve devleti birbirinden ayıran Türkiye Cumhuriyeti 1926 senesinde medenî kanunu ve borçlar kanununu kabul ile mecelle'yi ilga eylemiştir.»

«Mecelle cemiyeti» hakkında izahat verirken bir medenî kanun yapılması ve görüşüldüğü sırada yeniliğe ait her işte olduğu gibi bunda da şark kültürüne bağlı olanlarla garplılaşmak istiyenler arasında bir münakaşa ve mücadele kapısı» açıldığını, yapılacak medenî kanunun kökü Şarkta mı, yoksa Garpta mı olmalı idi? İşte bunun uzun uzun münakaşalara sebebiyet» verdiğini kaydeden Osman Ergin (Türkiye'de Maarif tarihi,, c I, s 230) bunun için şunları yazıyor:

«Sait Paşa hatıratında bu meseleye temas ederek der ki:

«Âli Paşa Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği lâyiha-i mufassala-i meşhuresinde tebea-i Hırıstiyaniyenin müsavaten hukuk ve menafi-i memleketten müstefit olmaları lüzumunu Code Civile'in mehakim-i Devlet-i Aliyyede tatbikini tavsiye etmiş ve Fransız Code Civile'nin arabî tercümesi dahi bana havale olunmuştu. Sonra Mecelle-i Ahkâm ı Adliye'nin yapılması fikri galebe ettiğinden Cevdet Paşa ana memur oldu.

«Evet; Sait Paşa'nın dediği gibi nihayet Şarklılar galebe çalarak kurulan cemiyyet-i ilmiyyeye İslâm fıkhı esaslarına ve bilhassa Hanefî mezhebine uygun ahkâmı ihtiva etmek üzere bir medenî kanun tanzimine başladılar. Bu heyetin başında Ahmet Cevdet Paşa bulunuyordu. Âzaları da şunlardı: Evkaf-ı Hümayun Müfettişi Sait Halil Efendi, Şura-yı Devlet âzasından Seyfettin Efendi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzasından Ahmet Hilmi Efendi, Şura-yı Devlet Âzasından Mehmet Emin Efendi, İbn-i Abidin Zade Alâeddin Efendi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzasından Ahmet Hulûsi Efendi.

«Bu zatların kültür itibariyle Şarklı olduklarını ve garp kültürünü bir dereceye kadar reisleri istisna edilirse, bilmediklerini izaha hacet var mı? Hattâ mukayese için Garp medenî kanunlarının tercüme edilerek bu heyete verilip verilmediği de anlaşılamıyor.

«Bu cemiyyet ile eseri olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye hakkında en iyi ve en mevsuk malûmatı cemiyyetin mazbatasından öğrenebiliyoruz:

«O mazbatada deniliyor ki:

«İlm-i fıkhın emr-i dünyaya taalluk eden ciheti münakehat ve muamelât ve ukubat kısımlarına münkasim olduğu gibi milel-i mütemeddinenin kavanin-i esasiyyesi dahi bu üç kısma taksim ve muamelât kısmı Kanun-ı Medenî deyu tevsim olunur. Kanun-ı Medenîye mukabil Devlet-i Aliyyede kadîmen ve hâdisen pek çok kavanin ve nizamat yapılmıştır. Gerçi bunlar kâffe-i muamelâtın fasl ü tesviyesine kâfi değilse de ilm-i fıkhın muamelât kısmı bu hususta olan ihtiyacata kâfi ve vâfidir ve deavînin şer' ve kanuna havalesince bazı müşkilât görülmekte ise de temyizde nizamen rüyet olunan muamelât dahi anların marifetiyle fasl ve bu misillû müşkiller hallolunmaktadır. Şu kadar var ki kavanin ve nizamat-ı mülkiyyenin asıl ve mercii ilm-i fıkıh olarak nizamen rüyet olunan mevaddın dahi nice hususat-ı müteferriası mesail-i fıkhiyyeye tatbik ile fasl ü hasm olunagelip Mecalis-i Temyiz âzası ise mesail-i fıkhiyyeye muttali olmadıklarından gûya hâkim Efendiler kavanin ve nizamat-ı mevzuanın haricinde olarak mürafatı istedikleri kalıba döküyorlar nazariyle bakıp birtakım sü-i zanlara zehap ile güft ü gûya bais oluyorlar.

«İlm-i fıkhın bir bahr-i bîpayan olup bundan dürer-i mesail-i lâzimeyi istinbat ile hall-i mesele edilmek hayliden hayliye meharet ve melekeye mütevakkıftır. Alelhusus Mezheb-i Hanefî üzere tabakat-ı mütefavite de pek çok müçtehitler gelüp ihtilâfat-ı kesire vuku bulmuş ve fıkh-ı Hanefî, fıkh-ı Şafiî gibi tenkih edilmeyip pek müteşaip ve müteşettit olmuştur. İşte bunca akval-i muhalife içinde kavl-i sahihi temyiz ile hâdiselerin ana tatbikinde azîm usret vardır. Kaldı ki tebeddül-i a'sar ile örf ve âdete müpteni olan mesail-i fıkhiyye dahi tebeddül eder.

«Mesail-i fıkhiyyeyi ihata ile gavrına ıttıla' ise güçtür ve bir aralık mesail-i fıkh-ı Hanefiyyeyi cem' ve ihata etmek üzere asrın fukaha ve fuzalası cem' edilerek Tatarhaniye ve Fetavay-i Cihangiriyye gibi kitaplar telifine himmet olunmuş ise de yine bilcümle füru-ı fıkhiyye ve ihtilâfat-ı mezhebiyye hasr ve ihata edilmemiştir.

«Filvaki kütüb-i fetva hâdiselerin kavaid-i fıkhiyyeye tatbikine dair verilmiş olan fetvaları havi müellefat demek olup halbuki bunca asırlardanberi sadat-ı Hanefiyye tarafından verilmiş olan fetvaların cem' ve ihatası ne kadar düşvar olduğu muhtac-ı beyan değildir. İbn-i Nüceym birtakım kavaid ve mesail-i külliyyeyi cemederek bunların tahtında füru-ı fıkhı alâ-veçh-il-ihata derceylemek yolunda bir güzel çığır açmış ise de ondan sonraki asırların âlim ve fakih yetiştirmek yolunda evvelki semahati görülemediğinden onun isrine iktifa ile açmış olduğu çığırı şehrah edebilecek zatlar zuhuruyle bu yolda bezl-i cehd eylemelerine müsait olmamıştır. Şimdi ise her tarafta ulûm-ı şer' iyyede meharetli zatlara nedret geldiğinden mehakim-i nizamiyede ledelicap kütüb ü fıkhıyyeye müracaatla hall-i şüphe edebilecek âza bulundurmak şöyle dursun memalik-i mahrusada kâin bu kadar mehâkim-i Şer'iyyeye kâfi kuzat bulmak müşkül olmuştur.

«Binaen alâ zalik ihtilâfattan ârî ve yalnız akval-i muhtareyi havi olmak üzere muamelât-ı fıkha dair sehl-ül-mehaz bir kitap yazılsa herkes kolaylıkla mütalâa ederek muamelâtını ana tatbik ve böyle mazbut bir kitap olduğu halde naip Efendilere azîm faydası olacağı gibi Mecalis-i Nizamiyye âzasiyle emr-i idarede bulunan memurîn dahi bilmutalâa mesail-i şer'iyyeye intisap ile ledelicap işlerini vüsu'ları mertebe Şer-i şerife tevfik ederler ve hem mehakim-i şer'iyyede muteber ve mer'î hem de Mecalis-i Nizamiyyede hukuk ve dâvaları için kanun vaz'ından müstağni olur mülâhazasına mebni öyle bir eser-i celilin vücuda gelmesi hayli vakitten beri arzu olunur bir keyfiyet olup hattâ bunun için Mecalis-i Tanzimat dairesinde bir cemiyet-i ilmiyye teşkil edilmiş ve haylice mesail yazılmış iken hayyiz-i fi'le gelmeyüp bu dahi birçok mevadd-ı hayriyye gibi mazbut-ı âsar olan asr-ı mehasin hasr-ı hümayuna kalmıştır.

« Mukaddimenin ikinci makalesi İbn-i Nüceym ile onun mesleğine sâlik olan fukahanın cemettikleri kavaid-i fıkhiyye olup hükkâm-ı Şer' bir nakl-i sarih bulmadıkça yalnız bunlarla hükmedemez. Lâkin mesail-i fıkhiyyenin inzibatına küllî faydaları olarak erbab-ı mütalâa mesaili edillesiyle zaptetmiş olurlar ve memurîn-i saireye her hususta merci' olabilir ve bunlara bir adam muamelâtını mehma emken Şer'e tevfik ve takrip edebilir.»

«Cevdet Paşa bu mazbatada Mecellenin tanziminden evvelki fetva ve kanun kitaplarının noksanlarını anlattığı ve o noksanların izalesi çarelerini gösterdiği gibi bunun eserinin yani Mecelle'nin noksanlığı da bilhassa 1908 İnkılâbından sonra mevzuubahis edilmeğe başlandı. Bir çok yazılar

yazıldı, risaleler neşredildi, ıslah için komisyonlar teşkil olundu. Onları burada izaha mevzuumuz müsait değildir. Mecelle'nin aleyhindeki en şiddetli hükümler son Kanun u Medenîyi tanzim eden komisyonun mazbatasında görülür. Mecelle'nin lehindeki yazılara bir örnek olarak da Cevdet Paşa'nın hayatını iyi tetkik etmiş olan Muallim M. Cevdet'in şu yazısını aşağıya koydum :

«Mecelle bizim Kanun-u Medenîmizdir ve onaltı kitaba münkasımdır. Mukaddimesindeki mazbatada yazıldığı gibi Cevdet Paşa bu eseri neşredinceye kadar mahkemelerimiz ne yapacağını şaşırmış bir halde idi. Aynı mesele hakkında okadar karışık fetvalar, reyler vardı ki bir kadı'nın şu suretle hükmeylemesine mukabil diğeri bambaşka karar veriyordu ki bu memleketin adliyesinde bu kadar açık bir tezat halkın hukukunu mahvediyordu. Adliyemize hukukî lisan ve müstakil bir kitap veren Cevdet Paşa'dır diyebiliriz 1285-1868 denberi bütün mahkemelerimiz, hâkimlerimiz mesail-i hukukiyyede aynı kitaba bakarak dâva hallediyorlar. O surette ki elli yıldır mahkemelerimizi Cevdet Paşa'nın Türkçesiyle ruhu idare ediyor desek hiç hata olmaz. Mecelle'nin on beş kitabı 1291-1874 ve alt tarafı 1295-1878 de hitam buldu Demek takriben on sene çalışılmış. Cevdet Paşa, fıkh-ı İslâmı resmen Türkçeleştirmiş olmak şerefini hâiz olduğu gibi adliyede vahdet-i tefekkür ihdas eylemiş ve örfe muhalif olan, halkın nâfi' an'aneleriyle tesadüm eden fetvaları kabul etmeyip ihtiyaç ve maslahat-ı halka en münasip kavilleri derceylemiştir. Bu haysiyyetle Cevdet Paşa tarih yazınada olduğu gibi hukuk tedrisinde de müceddittir. Evet Cevdet Paşa sayesinde fıkh ı İslamı usul-ü tedris itibariyle bir terakki ve tekemmüle kadem basmıştır. Bir kere Türkçede fıkıh ve hukuk tahsili perişan bir takım mesail ve furu' halinde kalıyordu. Bu hükümleri rapt ve ilham edecek ana fikirler, usul nadiren öğretiliyordu. Arapça fıkıh tahsili ne ise binlerce ahkâm ve fetva görülüyor, fakat bunların hangi esasat ve ihtiyacata tâbi' olduğu cihetine ehemmiyyet verilmiyor ve yeni bir mesele çıkınca müracaat edilecek asıl düşünülmiyerek acz içinde kalınıyordu. Paşa Mecelle meselelerinin evvelinde 99 tane ana fikir = kavaid-i külliyye ilâve eylemiş ve evvelâ bunların tedrisiyle diğer meselelerin bunlar sayesinde istihracını kolaylaştırmıştır. Yani Paşa 20 senelik medrese tahsili sonunda güç hal ile erişilen bir gayeye her mektepliyi, her mütetebbii çabucak eriştirecek, hem de Türkçe eriştirecek ve prensipleri fıkıh tedrisine zammetmekle düsturların hendesede gördüğü vazifeyi hukuk derslerine daha felsefî, daha cazip bir surette tatbik eylemiştir. Her şakirt bu umumî esasat-ı hukukiyyeyi belledikten sonra onaltı kitabın her birinde geçen mesaili pek iyi ihata ve tahlil edebilmektedir. Paşa bu çığır sayesinde Türk gençlerinin müfekkire-i hukukiyyesini tanzim etmiştir.»

«Eski hukukçular Mecelle'de bir çok eksiklikler bulunduğunu itiraf etmekle beraber oldukça mükemmel ve ihtiyacımıza uygun bir medenî kanun olduğu fikrindedirler. Yeniler ise hem onun yazıldığı dili anlamadıkları, hem de medreselerde okunan Şark ve İslâm ilimleri esaslarına vakıf olmadıkları için ona bir kıymet vermemektedirler. Buna mukabil eskiler de yeni Medenî Kanunu ihtiyacımıza uygun bulamamakta, tercümesini beğenmemekte, hele eski kanuna göre edinilmiş bilgiler olmasa anlaşılmak imkânını bile görmemektedirler.

«Her iki zümrenin de az çok ifrat ve tefrite sapmakta oldukları görüldüğünden eski ve yeni kanunlar arasındaki iyi ve kötü cihetleri Garbın diğer medenî kanunları ile de mukayese ederek — gösterecek ilmî bir etüde şiddetle ihtiyaç vardır.

«Temenni olunur ki bu etüdü bir Garplı müsteşrik değil bir şarklı mütefekkir yapsın ve son derece bitaraf davransın.

«Hukuk mekteplerinin medenî kanunların mukayesesi diye bir ders varsa o, bu işi görebilirse de bu mekteplerde Roma Hukuku okutulduğu gibi bir de İslâm Hukuku kürsüsü açılsa çok faydalı olur.»

1926 senesinden itibaren Kanun-ı Medeni'nin tatbikına başlandığından Mecelle hükümden kalkmıştır.

MECELLE CEMİYYETİ (جمعية المجلة) [*İda.*] Medenî Kanunu meydana getirmek için hükümetin vücude getirdiği teşekkülün adıdır. Bu heyetin başında zamanın bu sahada en salâhiyyetli bir rüknü olan Ahmet Cevdet Paşa bulunuyordu. Diğer âzası şunlardı: Evkaf-ı Hümayun Müfettişi Seyit Halil Efendi, Şura-yı Devlet Âzasından Seyfettin Efendi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Âzasından Ahmet Hilmi Efendi, Şûra-yı Devlet Âzasından Mehmet Emin Efendi, İbn-i Abidin Zade Alâeddin Efendi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Âzasından Ahmet Hulûsi Efendi.

Bu hey'etin ve hassaten başında bulunan Cevdet Paşa'nın himmetiyle «Mecelle» adı verilen ilk medenî kanun meydana getirilmiştir. On altı kitaptan ve 1851 maddeden mürekkep olan Mecele'nin birinci kitabı zilhicce 1285 (1868),

sonuncu kitabı da şaban 1293 (1876) de kanuniyyet kesbetmiştir.

MECİDİ NİŞANI (مجيدى نشانى) [*İda.*] Osmanlı nişanlarından birinin adıdır. Halk arasında Mecidiye nişanı suretinde de kullanılırdı. 3 zilhicce 1268 (1852) de ihdas olunmuştur. Sultan Mecit'e nisbetle bu adı almıştı. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci rütbeleri olduğu gibi murassa'ı da vardı. Kayd-ı hayat şartiyle verilirdi.

Birinci rütbesi elli, ikinci rütbesi yüz elli, üçüncü rütbesi sekiz yüz, dördüncü rütbesi üç bin, beşinci rütbesi de altı bin tane olmak üzere sayıları mahduttu. Yalnız ecnebilere verileceklerin her rütbesinin sayısı bundan hariçti.

Nişan; herbirinin arasında Devletin hususi alâmeti olan birer ay yıldız olmak üzere üçer şubeli yedi şua'dan ibaret gümüş bir güneş resminde idi. Dördüncü rütbesine kadar altın, beşinci rütbesinde gümüş levha üzerinde olmak üzere ortaları tuğra ile müzeyyen ve bunun etrafında güvez mina üzerine altın yazı ile «hamiyyet, gayret, sadakat» kelimeleri ve tesis tarihi olan 1268 rakamı yazılı idi. Talik olunacağı yerde de güvez minalı bir ay yıldız alâmeti mevcuttu. Birinci rütbesi etrafı yeşil zırhlı güvez kordon ile sağdan sola takılırdı. Bunun aynı zamanda göğsün sol tarafına talik olunan büyük bir şemsesi vardı. İkinci rütbesi şerit ile gerdana takılırdı. Bunun da birinci rütbe şemsesinden küçük bir şemsesi mevcuttu. O da göğsün sol tarafına talik olunurdu. Üçüncü rütbesi birinci rütbeden küçük, ikinci rütbeden büyüktü. O da ikinci rütbedeki şeritle gerdana takılırdı. Bunun birinci ve ikinci rütbedekiler gibi şemsesi yoktu. Dördüncü rütbesi üçüncü rütbeden biraz küçüktü. Aynı renkteki şeritle göğsün sol tarafına takılırdı. Beşinci rütbesi dördüncüden daha ufaktı. O da dördüncü rütbesi gibi göğsün sol tarafına talik olunurdu.

Murassa' Mecidî nişanının yedi şubesinin her birinde beş şua'da cem'an 29/32 ağırlığında 21 taş, aylarda cem'an 4/32 ağırlığında 5 taş, yıldızda cem'an 6/32 ağırlığında 7 taş, talik yerindeki kravat yıldızında cem'an 1 krat vezninde 6 taş, hilâlde cem'an 1 krat vezninde 9 taş ki tekmil nişanda cem'an 10 1/2 krat ağırlığında 231 taş vardı.

Şemselerde üst katın her bir şubesinde cem'an 54/32 ağırlığında 22 taş, yıldızda 17/32 vezninde 6 taş, hilâlde 25/32 vezninde 9 taş ki cem'an 3 krat vezninde 259 taş bulunurdu. Şemsenin alt katında her bir şubede 89/32 vezninde 39 taştan cem'an 19 1/2 krat vezninde 273 taş bulunmakla tekmil şemsede 40 1/2 krat ağırlığında 532 taş vardı. Bu halde murassa' Mecidiyyenin heyet-i umumiyyesinde cem'an 51 kırat ağırlığında 763 taş bulunuyordu.

Nişan beratla verilirdi. Beratı olmıyan nişanı takamazdı.

Mecidiyye nişanı iyi hizmet edenlere verilirdi. Ancak buna nail olmak için askerler sulh zamanında, ilmiyye ve mülkiyyeden bulunanlar da en az yirmi sene devlet hizmetinde bulunmaları şarttı. Bir rütbesinden ötekisine geçmek için de yine iyi hizmetle beraber beşinci rütbesinde en az iki, dördüncü rütbesinde üç, üçüncü rütbesinde üç, ikinci rütbesinde dört sene bulunması lâzımdı. Askerlerin harb zamanındaki hizmetleri iki kat sayılırdı. Bununla beraber büyük hizmet görenler bu müddet kaydından müstesna tutulmuşlardı. Birinci ve ikinci rütbelerine nail olanların nişanları Padişahın huzurunda göğüslerine takılırdı.

Nişanın birinci rütbesi için iki bin beş yüz, ikinci mertebesi için bin beş yüz, üçüncü rütbesi için yedi yüz elli, dördüncü rütbesi için beş yüz, beşinci rütbesi için de iki yüz elli kuruş berat harcı alınırdı. Ecnebiler berat harcından müstesna idiler.

Bir derece yüksek rütbeli nişan alanlar ondan evvelkini geri verirlerdi.

MECİDİYE (مجيدية) [*Mes.*] Yirmi kuruş kıymetindeki gümüş paranın adıdır. Osmanlı sikkelerinin (paralarının) tashih ve ıslahı hakkında 1260 (1844) senesinde alınan kararla ilk defa o tarihte basılmış ve Padişahın ismi verilmiştir. Yine o karara göre yirmi kuruştan başlıyan gümüş paraların on, beş, iki ve bir kuruşluk aksamı da darbolunmuştur. On kuruşluğa «Yarım mecidiye», beş kuruşluğuna da «Çeyrek» denilirdi. Ötekileri ise sadece «ikilik», «kuruş», «yirmi paralık» diye yadedilmiş ve tedavülde bulundukları müddetçe o suretle anılmıştır. Ekseriyyetle «Mecidiye» denilen gümüş paraya «Sim mecidiye» yahut «Beyaz mecidiye» de denilirdi.

Mecidiyenin ayarı binde 830 du. Gerek ayar ve gerek vezin itibariyle nizamen binde nihayet üç fazlaya yahut noksana müsaade vardı.

Ben çıkıp yevmiyeye kaydeyledim tarihini
Aldı defterdar efendi bir mecidiye daha
- Lâ -

§ [*İda.*] Eskiden nüfus tezkiresine (Hüviyet cüzdanı) Mecidiye denilirdi. Nüfus tezkiresi Sultan Mecit devrinde ihdas olunduğu için bu tâbir meydana gelmiş idi.

MECLİS (مجلس) [*San.*] Minyatürlerde şahısların tertip ve terkibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meclis eskiden tiyatro tâbiri olarak da kullanılır, şimdiki sahne yerine muhtelif şahıslar arasındaki konuşmalara birinci meclis, ikinci meclis, üçüncü meclis ilâh, denilirdi.

§ [*Ida.*] Oturacak, toplanılacak yer mânasına gelen meclis ıstılah olarak bir işin âzalar arasında müzakeresi için tahsis olunan resmî makam yerinde kullanılır.

MECLİS ÂRA (مجلس آرا) [*Hal.*] Hoş sohbet adam yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MECLİS-İ ÂLİ-İ HAZAİN (مجلس عالی خزائن) [*Ida.*] Maliye işlerini yoluna koymak üzere teşkil olunan heyetin adıdır. Vak'a nüvis Lütfü Efendi hicrî 1281 (1864) senesinde Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın reisliği altında kurulan bu meclis için (Lütfü Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cilt 10, sayfa 109) «Teşkil-i Meclis-i Hazain» başlığı hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«İdare-i umur-u maliyenin matlub-ı âli-i cenab-ı Şehinşahî mucebince tesis-i hüsn-ü cereyanı zımnında o esnada Meclis-i Âli-i Hazain namiyle müceddeden teşkil olunan meclisin riyasetine ba hatt-ı hümayun Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa tâyin kılındı. Hatt-ı Hümayun Yaver-i Harb-ı Padişahi Cemil Paşa vasıtasıyle Bâb-ı Âli'ye gönderildi. Meclisin teşkiliyle vezaifinin tâyinine dair yapılan nizamname düstur-ul-amel tutuldu. Âzalığına memur olanların isimleridir: Fransa Sefiri Sabık Reşit Paşa Zade Cemil Paşa, Kabuli Paşa, Cevdet Efendi, Baitacı Aristidi, Baş kitabetine İshak Paşa Zade Postahane Müdürü Kadri Bey tâyin olundu. Müşarünileyh Mustafa Fazıl Paşa'nın müddet-i riyasetinde bazı esbaptan dolayı bir semere görülmediği işitilmişti. Muaharen müşarünileyhin infisali ve vukuiyle Avrupa'ya izam olunduğundan yerine Sadr-ı esbak Mehmet Paşa nasbolundu.»

Çok geçmeden beklenilen faide hasıl olmadığından lağvedilmiştir.

MECLİS-İ ÂLİ-İ TANZİMAT (مجلس عالی تنظیمات) [*Ida.*] Tanzimat'ın icabettirdiği kanun ve nizamnameleri hazırlamak, memleketin ıslah ve imarı için alınacak tedbirleri müzakere ve karar ittihaz etmek, mevcut nizamnamelerden ıslaha muhtaç görülenler hakkında mütalâa beyan eylemek ve bunların tadillerini hazırlamak, nazırların vazifelerinden dolayı mes'uliyyetleri halinde muhakemelerini bidayeten yapmak vazifeleriyle mükellef olmak üzere (1270) (1854) tarihinde teşkil olunan meclisin adıdır.

Bu meeclise «Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye» nin bir kısım vazifeleri verilmiş olduğu için «Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye» nin tecezzisinden doğmuş bir meclis sayılabildiği gibi «Dâr-ı Şûr-ayı Âli» nin yerine kaim olmuş da sayılabilir. Meclisin reyleri istişarî idi. Nazırların mes'uliyyeti hakkında verdiği kararlar da ikinci derecede «Meclis-i Vükelâ» da tetkik olunabilir ve ancak Padişahın kabul ve tasdiki ile tenfiz kabiliyyetini iktisap ederdi.

1278 (1861) senesinde tekrar «Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye» ile birleştirilmiştir.

MECLİS-İ EMANET (مجلس امانت) [*Ida.*] İstanbul'da ilk Belediye teşkilâtı yapıldığı zaman «Şehremaneti» nde ihdas edilen meclisin adıdır. Hükümet tarafından tâyin edilmiş altı âzadan mürekkepti. Sonraları çoğalmıştı.

Vazifesi mahdut iken 1296 (1878) tarihinde «Cemiyyet-i Umumiyye-i Belediye» lâğvedilerek bunun vazifeleri de Meclis-i Emanet'e verilmiş ve bu meclis bugünkü Belediye meclislerinin vazifeleriyle, salâhiyyetleri mahdut olmak üzere, tavzif edilmiştir.

MECLİS-İ HAS (مجلس خاص) [*Ida.*] Sadrazamın reisliğinde Şeyhülislâmla nazırlardan mürekkep meclis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Meclis-i Vükelâ», «Meclis-i Hass-ı Vükelâ» da denilirdi.

MECLİS-İ HASS-I VÜKELÂ (مجلس خاص وکلا) [*Ida.*] Sadrazamın reisliğinde Şeyhülislâmla nazırlardan mürekkep meclis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Meclis-i Has» denildiği gibi «Meclis-i Vükelâ» da denilirdi.

MECLİS-İ İDARE-İ E.VAL-İ EYTAM (مجلس ادارهٔ اموال ایتام) [*Ilm.*] Eytam (yetimler) malları hakkındaki muameleleri tetkik ve murakabe etmek üzere 21 şaban 1291 (1874) tarihli nizamname ile teşkil ve sonraki nizamnameler ve hususiyle 4 rebiülevvel 1324 ve 3 nisan 1322 (1906) tarihli Emval-i Eytam Nizamnamesi ile vazifesi ve âzasının sayısı artırılan meclisin adıdır.

MECLİS-İ MEŞAYİH (مجلس مشایخ) [*Ida.*] Tekkelerin işleriyle meşgul olmak üzere Meşihat dairesinde kurulmuş olan bir teşekkülün adıdır. İlim müesseseleri arasında alâkaları dolayısiyle dinî müesseseleri de tetkik eden Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 241) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Tekkelerin tarikat usullerine göre idarelerini temin ve tekke şeyhliklerine faziletli ve münevver adamları seçip tâyin etmek vazifesiyle mükellef ve eskidenberi mevcut olan

Meclis-i Meşayih 5 mart 1334 (1918) tarihli kanunun ikinci maddesiyle bir reis ve yedi âzadan mürekkep olarak daha geniş mikyasta yeniden kurulmuştur.

«Meclisin âzası arasından seçilmiş üç kişilik bir encümen-i ilmîsi vardır. Bunun işi: Sofiye mesleğinin dinî terbiyesinden ve mânevî feyizlerinden müslümanları istifade ettirecek surette tekkelerde tatbik olunan usulleri, edepleri, âyinleri ve seyr ü sülûkün eski esaslarını dirilterek sofilik mesleğini mütefekkirler ve münevverler nazarında yükseltmek ve tekkelerde tatbik olunacak ilmî esasları düşünüp kararlaştırmaktır.

«Encümen her tarikatin usul ve edeplerini ve âyinlerin şekil ve tarzlarını risaleler halinde yazıp Meclis-i Meşayih'e verecek, oraca görülüp kabul olunduktan sonra bastırılarak münderecatına göre hareket olunmak üzere tekke şeyhlerine dağıtılacaktı ve bunların hepsi bir araya getirilerek Mecelle-i Sofiye adında bir kitap şeklinde de bastıracaktı. Haftada bir gün de her tekke şeyhi kendi çevresinde oturan halka mevizalar (konferanslar) verecekti.

«Encümenin kararı Meclis-i Meşayih'e gönderilip beğenildikten ve Şeyhülislâm tarafından da tasdik edildikten sonra Ceride-i İlmiyye ile de neşrolunacaktı.

«Bunlardan başka tarikatlerin doğru inanışlar üzerine kurulmuş oldukları gözönünde tutularak tekkelerde toplantıların itikatça ve amelece dinî meselelerde yükselmeleri için Kelâm, Fıkıh, ahlâk ve Tasavvuf okunmak ve binası müsait olan tekkelerde dershaneler açılarak geceleri halka okuyup yazma öğretmek, dinî ve medenî dersler göstermek suretiyle onları geceleri buralara çekmek tekke şeyhlerine verilen vazifelerdendi.

«Yine bu cümleden olarak tekkeler çevrelerinde oturan fakir halka mümkün olduğu kadar yardımda bulunacak, hastalarını ziyaret ederek hatırlarını soracak, tedavilerine önayak olacak, yetimlerin, öksüzlerin ve askerî ailelerinin korunması ve yardım görmesi hususlarına delâlet edeceklerdi.

«Bir de tekkelerde toplananların (dervişlerin) orada kendilerine gösterilen ve verilen vazifeleri yaptıktan sonra vakitlerini boş geçirmiyerek fikirlerinin ve bedenlerinin müsaadesi nispetinde herkesin işine yarıyacak ve mesleğe girerek onda ihtisas sahibi olması şarttı.

«Tekkeleri ıslah ve dervişleri tenvir maksadiyle teşekkül eden bu meclis âzası içinde pek değerli mütefekkirler ve mutasavvıflar bulunmasına rağmen ortaya bir risale bile koyamadılar. Yalnız tarihin tekerrürden ibaret olduğunu göstermiş ve mutasavvıflarla müteşerri'ler ezelî dâvaya bir misal vermiş oldular ki o da İzmirli İsmail Hakkı Bey ile Urfalı Şeyh Safvet Efendi arasında çıkan bir münakaşadır. Birisi Tasavvuf mesleğini müdafaa maksadiyle Tasavvufun zaferleri, öteki Şeriat cephesini müdafaa arzusiyle Hakkın zaferleri adlarında iki büyükçe eser yazıp neşrttiler. Yine bu iki müessese mensupları arasında Resm-i Mushaf-ı Osmanî diye bir mesele çıkarılarak asırlardanberi bu memlekette görülmüş ve işitilmiş olan Kur'anın imlâsını değiştirdiler.

«Bu zahmetleri, bu emekleri birisi doğrudan doğruya İslâm felsefesi demek olan Tasavvufun esaslarına, ötekisi İslâmiyyetin dinî, ahlâkî ye içtimaî mevzularına temas edecek birer esere sarfetmiş olsalardı ilme ve Türklüğe ve binnetice temsil ettikleri cemiyyete daha çok hizmet etmiş olurlardı. Ne yazık ki bu yola gidilmedi.»

Osmanlı hükümeti ile birlikte Meclis te tarihe karışmıştır.

MECLİS-İ ŞER'Î (مجلس شرعی) [*İlm.*] Kadı'nın muhakeme veya bir takrir istimaı için akdeylediği celse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meclis'in Şer'e izafesi Şer'î hükümler tatbik olunmak itibariyledir.

MECLİS-İ TETKİKAT-I ŞER'İYYE (مجلس تدقیقات شرعیه) [*İlm.*] Meşihat Dairesinde kadılarla naiplerin ilâmlarını temyiz yoliyle tetkik etmek ve 21 muharrem 1290 (1873) tarihli talimatname ve zeyillerinde yazılı işlere bakmak üzere teşkil olunan heyetin adıdır. Bir reisin riyaseti altında bir kaç âzadan terekküp ederdi.

Osmanlı hükümetinin tarihe karışmasına kadar devam etmiştir.

MECLİS-İ VÂLÂ REİSİ (مجلس والا رئیسی) [*İda.*] Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyenin reisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1253 (1837) senesinde kurulan bu meclis zamanla bazı değişikliklere uğramış ve en nihayet 1284 (1867) de Şûra-yı Devlet'in teşekkülüyle ortadan kalktığından Meclis-i Vâlâ reisi tabiri de tarihe karışmıştır.

MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYYE (مجلس والای احکام عدلیه) [*İda.*] Islahat hareketlerinin icabettirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum gösterilen devlet işlerinde rey vermek üzere 1253 (1837) senesinde teşkil olunan meclisin adıdır. Tanzimattan sonra işlerin

çoğalması münasebetiyle «Meclisi- Âli-i Tanzimat» ve «Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye» birleştirilerek yine «Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye» adı altında bir meclise kalbedilmiş ve bu meclis; idare, tanzimat, adliye namlariyle üç kısma ayrılmıştır. İdare kısmı mülkî ve malî işlerle, tanzimat kısmı kanun ve nizamnamelerin tetkik ve tanzimiyle, adliye kısmı da bazı dâvalarla meşgul oluyordu. 1284 (1867) tarihinde bu meclis tekrar «Divan-ı Ahkâm-ı Adliye» ve «Şûra-yı Devlet» olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

MECLİS-İ VÜKELÂ (مجلس وكلا) [*İda.*] Sadrazamın reisliği altında Şeyh-ül-islâmla nazırlardan mürekkep olarak teşekkül eden ve devletin iç ve dış siyasetine ve mühim işlere mütaallik hususlar hakkında karar veren meclisin adıdır. Bunun yerine «Meclis-has» «Meclis-i Hass-ı Vükelâ» da denilirdi. Kabine demektir.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine kurulan meşrutiyet rejiminde bu meclis kanun ve nizamlarla kendisine verilen vazifelerle mükelllef ve devletin iç ve dış siyasetine ve umumî vazifelerine mütaallik hususlardan Padişaha ve Meb'usan meclisine karşı müştereken mes'ul bir meclis vaziyyetine girmiştir.

Meclis-i Vükelâ heyetinde zaman zaman da değişiklik olmuştur. «Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı» adlı eserde (yazan, Fatime Aliyye, Dersaadet-Kanaat Matbaası, 1333, sayfa II) Sultan Aziz zamanındaki Meclis-i Vükelâ heyetinin Sadrazam, Şeyh-ül-islâm, Serasker, Kaptan-ı Derya, Tophane Müşiri Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye reisi, Hariciye nazırı, Maliye nazırı, Hazine-i hassa nazırı, Evkaf-ı hümayun nazırı, Ticaret nazırı, Zaptiyye müşiri, Sadaret müsteşarı, Valide kethüdası, Sadaret mazullerinden bazıları mecalis-i âliye memuriyyeti unvaniyle meclis-i vükelâ âzasından addolunurlardı. Yine o eserde şu tafsilât da vardır :

«Sadrazam, Serasker, Kaptan-ı derya, Tophane müşiri, Meclis i vâlâ reisi, Zaptiyye müşiri daima vüzeradan, Sadaret müsteşarı rütbe-i balâ ashabından, sairleri bazan vüzeradan, ve bazan rütbe-i balâ ashabından bulunurlardı. Vezir olan vükelânın şehriye altmış binden yüzbin kuruşa kadar hazine-i maliyeden muhasses maaşları ve mükemmel tayinatları ve rütbe-i balâ ashanının otuzbin kuruştan ellibin kuruşa kadar maaşları ve et, ekmek tayinatları olduktan başka nezaretlerin ekserisinde nazırlara mahsus harçlar dahi var idi. Alelhusus Maliye nazırının tahsildariyyesi küllî miktara baliğ oluyordu. Ovaktin bin kuruşu yirmi dirhem miktarı altına, yahut üçyüz yirmi dirhem halis gümüşe müsavi idi.»

1908 Temmuz İnkılâbından evvelki vükelâ meclisi (hicri 1322 senesine mahsus sâlname) şöyle idi :

Sadrazam, Şeyh-ül-İslâm, Adliye nazırı, Serasker, Şûra-yı devlet reisi, Hariciye nazırı, Dahiliye nazırı, Bahriye nazırı, Tophane müşiri Maliye nazırı, Evkaf-ı hümayun nazırı, Ticaret ve Nafia nazırı, Maarif nazırı, Müsteşar-ı sadr-ı âli. Bunlardan Seraskerle tophane müşiri müşir ötekiler vezirdi.

1908 Temmuz İnkılâbından sonraki vükelâ meclisinde (1328 malî (1912) sâlnamesi) şöyle idi.

Sadrazam, Şeyh-ül-islâm, Harbiye nazırı, Dahiliye nazırı, Adliye nazırı ve Şura-yı devlet reis vekili, Hariciye nazırı, Bahriye nazırı, Maarif nazırı, Evkaf-ı hümayun nazırı, Ticaret ve Ziraat nazırı, Maliye nazırı, Nafia nazırı, Posta ve telgraf ve telefon nazırı.

Meclis-i Vükelâ Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

MECMA (مجمع) [*San.*] Geniş karınlı murabba şeklindeki madenî hokkalara verilen addır. Bu türlü hokkaların kapaklarına «şecâb» denilirdi.

MECMA-I ÂSÂR-I ATİKA (مجمع آثار عتيقه) [*San.*] Eski eserlere ait olarak kurulan müzeye verilen addı. 1846 senesinde Ahmet Fethi Paşa tarafından Topkapı sarayında Saint İren kilisesinde kurulan bu müzeye Romalılarla Yunanlılar ve Bizanslılara ait memleketin muhtelif yerlerinden gelen lâhitler, heykeller konulmuştu. Bu müze 1875 yılında «Müze-i Hümayun» adını almış ve Fâtih'in 1472 senesindde yaptırdığı Çinili Köşk'e nakledilmiştir.

MECMA-İ ESLİHA-İ ATİKA (مجمع اسلحه عتيقه) [*San.*] Eski silâhlara ait olarak kurulan müzeye verilen addı. 1846 senesinde Ahmet Fethi Paşa tarafından şimdiki Askerî Müze'nin bulunduğu Saint İren kilisesinde kurulan bu müze daha sonra «Askerî müze» adını almıştır.

MECMA-ÜL-BAHREYN (مجمع البحرين) [*Sof.*] Kabe kavseyn mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye göre orada vücup ve imkân denizleri birleşmiştir. Bunun için cemi-i vücut mertebesi diyenler de vardır. Bu tesmiyenin vechi orada Esma-ı İlâhiyye ile hakayık-ı kevniyenin içtima etmesidir. Lügat mânasına göre, mecma-ül bahreyn; iki denizin birleştiği yer demektir.

MECMA-ÜL-EZDAD (مجمع الاضداد) [*Sof.*] Hüvviyyet-i mutlaka yerinde kullanılır bir tâbir-

dir. Sofiyyeye göre orada her şeyin muaneka-i ittihadı, birleşip birbirinin boynuna sarılmak tesmiyeye vesile olmuştur. Tâbirin lügat mânası hünerlerin birleşmesidir.

MECNUN-U GAYR-I MUTBİK (مجنون غير مطبق) [*Tıb.*] Vakit vakit delilik alâmetleri gösterenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cünûnı bütün zamanını kaplıyana «Mecnun-u mutbik» denilir. Cünun; delilik, mecnun; da deli demektir.

MECNUN-I MUTBİK (مجنون مطبق) [*Tıp.*] Delilik hali, bütün zamanını kaplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecnun; deli, cünun da delilik demektir. Ara sıra delilik alâmeti gösterene «mecnun-ı gayr-i mutbik» denilir.

MECUSİ (مجوسی) [*Din.*] Zerdüşt'ün ıslah ettiği akidelerden meydana gelen dinin adıdır. İslâmiyyetten evvel İran'ın resmî dini idi. Taraftarlarına İran'da « Gebr », Hindistan'da «Parsî» denilir. Ateşe taparlardı.

Bir hâkten inşa olunur deyr ile mescid
Birdir nazar-ı Hak'ta Mecus ile Müsülman
Ziya Paşa

Mecusî'nin füzundur gayzı İslâma Kitabîden
Sâbit

MECZUP (مجذوب) [*Sof.*] Lûgat mânası cezbeli, deli, divane demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak Allah tarafından kendisine çekilmiş, âli mertebeye irişmiş yerinde kullanılır. Değerli müdekkik Osman Ergin bunun için (Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, Hayatı ve Şahsiyeti, sayfa 32) şu tafsilâtı veriyor:

«Hakkın rızasını kazanan, hak tarafından ünsüne (yakınlığına) lâyık görülen, her türlü hava ve heves şaibesinden (lekesinden) temizlenen ve bu sayede sülûk, makam ve mertebelerine çalışmadan ve yorulmadan erişen ergin kimsedir.

«Sâlikler ve erginler için esrarı keşf memnudur, mezmumdur. Fakat bazı erginler cezbe ile vecdin galebesi sırasında bazı sırlarla vâritlerinin medlûllerini ifşa ederler. Hallac'ın (انا الحق), Bayezid'in (سبحانی ما اعظم شانی) demeleri gibi. Bunlara «şathiyyat» denilir.

«Bazı meczuplarda bu hal çok görülür. Söyledikleri sözler abuk sapık, deli saçması gibidir. Ekseriya rümuzla cereyan eden hâdiselerin mükâşefesi, istikbalin keşfi suretlerinde telâkki edenler avamın ekseriyyetini teşkil ederler. Onlarca meczup; bütün gayp ve esrarına vakıf bir velî telâkki edilir, ondan çekinilir, gönlü kırılmaktan sakınılır. Sofiye de, rüsum uleması da şathiyyatı herkes için mezmum sayarlar. Erginler hakkında ne red, ne kabul gösterirler, ancak sükûtu muhafaza ve fakat müridlerini de, ağyarı da bunları da taklitten tahzir ederler.»

Devr-i çeşmanında görmem cezbeden hali basar
Çok görülmez etse meczup ehl-i hali gözlerin
Muallim Naci

MEÇ (مچ) [*San.*] Ateşli silâhın icadından evvel kullanılan harb aletlerinden birinin adıdır. Doğru kılıç demektir. Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk—Lügati»nde «Keskin olmıyan talim kılıcı, uzun ve ince kılıç» suretinde tarif olunmuştur. Kısa ve uzun olmak üzere iki nevidir. Her iki kısım ya ince ve sivri, yahut ariz (geniş) ve iki yüzlü, bazıları da dürtüldüğü zaman burularak içeride yara açmak için dişli yapılırdı. Meç yakın vakitlere kadar kullanılırdı.

MED (مد) [*Ok.*] Sağ el ile kiriş çekme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Med; arapça uzatmak, çekmek demektir.

§ [*Coğ.*] Deniz veya nehir sularının karaya doğru taşması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Suların geri çekilmesine de «Cezir» denilir.

MEDAR (مدار) [*Ast.*] Seyyarelerin üzerlerinde devirlerini yaptıkları farz olunan kat-ı nakıslar hakkında kullanılır bir tâbirdir Daha başka mânalara gelen Arapça medarın bir mânası da dairedir.

MEDAREYN (مدارين) [*Ast*] İnkılâbeyn noktalarından muaddel-ün-nehara muvazi olarak geçtiği farzolunan dairelere verilen addır. Bunlardan inkılâb-ı sayfî (yaz) noktasından geçene «Medar-ı Seretan», inkılâb-ı şitevî (Kış) noktasından geçene de «Medar-ı Cedi» denir.

MEDAR-I MUTEDİL (مدار معتدل) [*Ast.*] Medareyn-i kutbeyn (kutupların medarları) ile Seretan ve Cedi medarları arasındaki mıntaka hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan medar-ı kutb-u şimali ile medar-ı seretan arasındakine «Mıntaka-i mutedile-i şimali» ve medar-ı kutb-u cenubî ile medar-ı cedi arasındakine «Mıntaka-i mutedile-i cenubi» denir.

MEDAR-I ŞEMS (مدار شمس) [*Ast.*] Mart'ın 21 inden, ertesi sene martının 20 sine kadar bir sene zarfında güneşin katettiği zahirî yol hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu yol vasıtasıyle güneş, hatt-ı istivaya mail bir daire resmeder.

MEDDAH (مداح) [*San.*] Muhtelif şahısları, lehçeleri, hayvanları, kuşları taklit etmek suretiyle hikâye söyliyenler hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Arapça ziyade methedici demek olan meddah «Teganni eden dilenci» yahut bundan farksız olarak «Dilenen muganni» mânasına da gelir «Anadolu ve Rumeli Türklerinin eski edebî hayatında meddahlığın çok büyük bir mevkii» bulunduğunu, «Çünkü bizde «Halk Hikâyeciliği» ni temsil edenler asırlardan beri meddahlar» olduğunu söyliyen değerli Profesör Fuat Köprülü (Türkiyat Mecmuası, birinci cilt, sayfa 1 - 45 ; ikinci cilt sayfa 430 - 434) şu tafsilâtı da veriyor :

«Bizim muahharen «meddah» dediğimiz halk hikâyecilerine Araplar «Kassas» ve Acemler aynı mânaya olarak «Kıssahan» derler ki, bu tâbir «Meddah» kelimesininin umumîleşmesinden evvel, Türkler arasında da - bilhassa Anadolu'da - epey zaman yaşamıştır. Daha İslâm medeniyeti tesirinin Türkler arasında lâyıkıyle takarrüründen evvel, bilhassa göçebe hayatı yaşıyan Türk zümrelerinde halk hikâyeciliği vazifesi «Ozan» lara aitti. Ellerinde kopuzlariyle diyar diyar dolaşarak, muahharen İslâm medeniyeti altında «Âşık, Saz Şairi» adını alan bu ozanlar, eski menkibevî kahramanların meselâ « Oğuzhan » ın hatıralarını terennüm ederlerdi : Bir kısım Oğuz boylarının kahramanlık menkibeleri, «Dede Korkut» adlı menkibevî bir ozana isnat edilerek nesilden nesile naklediliyor, unutulmuyordu.»

Temaşa edebiyatı hakkında kıymetli tetkikler yapan rahmetli Selim Nüzhet Gerçek «Türk Temaşası» adlı eserinde (İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1930) buna dair tafsilât verdiği gibi eski devri pek iyi bilen Musahip Zade Celâl «Eski İstanbul Yaşayışı» ında, Ercüment Ekrem Talu'da Yedi Gün neşriyatı arasında çıkan «Dünden hatıralar» da kıymetli malûmat vermişlerdir. Eski âdetleri ve maziye ait şeyleri tetkik ve güzel üslûbiyle ileriki nesillere nakleden Refik Ahmet Sevengil'in «İstanbul Nasıl eğleniyordu» adlı kıymetli eserinde «İstanbul, Ahmet Kâmil matbaası, 927, sayfa 47) bu mevzua ait satırları aşağıya naklediyorum:

«Eski İstanbulluların umumi eğlenceleri arasında en kıdemlisini (eskisini) meddahları dinlemek teşkil eder. İstanbul kahvelerini dolduran halk, meddahların anlattıkları hikâyeleri canla başla dinlerler, vüzera, vükelâ meclislerinde, hattâ saraylarda meddahlar zerafetleri ve mahfuzları olan (hatırlarında tuttukları) güzel ve muthik (gülünçlü) hikâyeleri sayesinde mühim mevkiler elde ederlerdi.

«Eski Türkler arasında millî menkibeleri, kahramanlık hikâyelerini manzum olarak terennüm eden ve aynı zamanda sazlarını çalarak halkı eğlendiren (ozan) lar vardı Araplar arasında İslâmiyyetten evvel başlayıp sonraları devam eden ve aynı şekilde hurafelerle karışık kıssalar nakleden adamlar vardı ki (kassas) tesmiye edilirler, gerek halk, gerek Sultanlar arasında rağbet görürlerdi. İranlılar arasında da aynı işi yapanlar (kıssa han) diye yad edilirlerdi. Bunlar İran an'anesini canlandıran (Şehname) yi ezberden bildikleri, icabettikçe okudukları için aynı zamanda (Şehname han) ismini almışlardı.

«Türkler Anadolu'da kasabalar, şehirler tesis edip yerleştikten sonra aşiret hayatına ait olan (ozan) lar da yavaş yavaş hayattan silinmiş, islâmiyyetin tesiriyle kıssa hanlık Türkler arasında da taammüme başlamıştır.

«Türkler arasındaki bu ilk kıssa hanların naklettikleri hikâyeler de bittabi İslâmî mevzulara aitti ve bu miyanda bilhassa İslâm kahramanlarının hayat ve menkibeleri anlatılır, o zamanki dinî hayat tesiriyle halk bunları büyük bir zevk ile dinlerdi.

«Dinî menbalardan aldıkları mevzularını dinî içtimalarda anlatan, ekseriya bu kabil manzum na'tlar, münacatlar ve hükümdarlar hakkında methiyeler okuyan bu ilk kıssahanlara «Muarrif» denilir, hükümdar saraylarında Peygamberin ve ashabının hayatından, gazvelerinden ve muahhar devirlerdeki İslâmî fütuhattan, siyer-i Nebevîden bahsetmeyi meslek ittihaz edinen kimseler «siyerci» unvaniyle yadedilirdi. Bunlar gitgide mevzularını gayr-ı dinî sahalardan almaya ve «Kıssa han» ismiyle yadedilmeye başlamışlardır. Daha Timur devresinde sarayda kıssahanların mevcut olduğuna dair kayıtlara tesadüf edilmiştir.

«Kıssa hanlar, gayr-ı dinî mevzularını nakle başladıkları zaman halkın fazla alâkasını temin için hikâyelerinde bahsi geçen hayvanların ve sairenin seslerini taklit ve türlü muthik fıkralar intihap etmeye başlamışlar, iş bu sahaya dökülünce açık saçık, hattâ müstehcen hikâyeler, fıkralar, kıssalar, kıssahanların en fezla rağbet gören mevzuları arasına girmiştir.

«Bazı kıssahanlar, Peygamber ailesini, din imamlarını ve hükümdarları meth ve sitayiş eden fıkralar da naklettikleri için gitgide «Meddah» namını almışlar, sonradan bu nam umumîleşmiş, kıssahan neden bahsederse etsin «Meddah» namiyle zikredilegelmiştir.

«İlk zamanlarda Türkler arasında «Kıssahan», «Şehnamehan», «Meddah» tâbirleri müteradif kelimeler halinde kullanılmış, bilhassa on birinci asırdan itibaren «Meddah» daha ziyade şüyu bulmuştur.

«Meddahlar İstanbul'da kahvehanelerde, umumî yerlerde eğlendirici hikâyeler anlatarak halkı güldürürler, alâkalandırırlar, muharebe olduğu zaman da ordu ile beraber sefere çıkarlar ve askere şecaat fıkraları, kahramanlık destanları nakleylerlerdi.

«Kıssahanlar, meddahlar muntazam bir tahsil görmemiş olmakla beraber az çok edebî terbiye almış, zeki ve istidatlı kimselerdi. Ekseriya yerinde bilbedahe (düşünmeden) zarif sözler düşürdükleri de olurdu. Hele kübera konaklarına, saraylara dâhil olan meddahlar içinde hayli tahsil ve terbiye görmüş, fikrî seviyesi yüksek kimseler de vardı ve bunlar Padişahlara, vüzeraya musahiplik, nedimlik gibi vazifeler ifa ederler, kendilerini sevdirdikleri ve aynı zamanda zeki ve zarif kimseler oldukları için efendilerinin en gazaplı zamanlarında münasebet getirip hoş bir söz, güzel bir nükte ile hem onların hiddetlerini tadil ederler, hem ihsana mazhar, hem de arada gerek kendilerini gerek sair birçok kimselerin matlaplarını (isteklerini) temine muvaffak olurlardı.

«Selçuk hükümdarlarının saraylarında ozanlar, kıssahanlar, meddahlar bulunduğu eski eserlerde yazılıdır. Osman oğulları hanedanı da bu an'aneyi Selçuklardan almışlardır. Yıldırım Bayezit'in musahiplerinden bilhassa (Kör Hasan) adlı bir Arap muthik o zaman bütün sarıklıların (Kadıların) kellelerini satırdan kurtaran bir tek sözüyle tarihe geçmiştir.

«Yıldırım Bayezit bir defa kadı'ların su-i istimallerine kızmış ve hepsinin birden idamını emretmişti. Vaziyet vahimdi. Hocaları telâş almıştı, aynı zamanda bütün kadıların birden idamı bir mesele tahaddüsüne de meydan verebilirdi. Bu sırada (Kör Hasan) kadıların yerine Bizans'tan keşiş getirilmesini tavsiye edip Padişahı güldürmüş, bu suretle Yıldırım Bayezit'in hiddeti geçince de kadıların affını temin etmek kabil olmuştur.

«İkinci Sultan Murad'ın sarayında kıssa hanlardan başka ozanlar da vardı. (883) de Fâtih Sultan Mehmet'in sarayında (Mustafa) adlı bir kıssa han ile (Balaban Laal) ve (Ömer) adlı iki nedim mevcuttu. İkinci Selim zamanında şöhret bulan ve saraya kadar dâhil olan (Nakkaş Hasan) ve (Çok yedi Reis) letafet ve şirinkârlıkta mevtayı güldürür acaip muthikler idiler ki istima' eden girancan sukala (ağır canlılar) dahi güle güle ölürlerdi.

«Bunlara muadil nice mukallit ve muthikler İkinci Selim'in meclislerine neşat verirler, ihsan ve atiyye alırlardı. Onuncu asır sonlarında ve on birinci asırda bilhassa kıssahan ve meddahlar müfrit bir rağbet görmüşlerdi. Bu kıssahan ve meddahlar taht-ı revanlar üzerinde ellerinde çevkân, bellerinde mecmualar olduğu halde fasahat ve belâgat üzere kıssa okurlardı. Kahvehanelerde mutripler ve hanendeler günagûn fasıllar yaparlar, gazelhanlar insanı meste derlerdi.

«Fasıl aralarında meddahlar hikâye nakline, taklitler yapmaya başlarlar, dinliyenlerde can bırakmazlardı.

«O zamanki kahvehanelerin bugünkü barlardan farkı yoktu. Halk muhtelif numaralar görüyor, «Mahbub-u cihan rakkasların oyunlarını seyrediyor, müzellef köçekler işveye, ahali haz ve neşveye geliyordu.»

Evliya Çelebi (cilt I, sayfa 649) bu sanatı mukallitlik diye tarif ediyor ve kendi devrinde Çıkrıkçı Oğlu Süleyman Efendi, Şebek Çelebi, Şengül Çelebi, Ablak Çelebi gibi birçok meddahların bulunduğunu söylüyor ve onlardan biri hakkında şöyle diyor:

«Allahın yarattığı nekadar haşarat ve hayvanat varsa hepsini sadalariyle taklit ederdi. Bir devenin kükriyerek başka develere hücumunu taklit etse gerçek sanılırdı. Horoz, kaz, turna, karga, ördek, tavuk, serçe, bülbül gibi hayvancıkları taklit ederken birçok defalar yanına bülbüllerin, karatavukların geldikleri ve ona cevap verdikleri görülmüştü.»

Vaktiyle Direkler arasında bu sanatın ehli olanlardan da birkaç hünerver bulunurdu. İsmet Efendi onlardan biriydi. Çocukluğumda meşhur Şükrü'nün şakirdi diye tanılan bu usta meddahı birkaç defa dinlemiştim. Şimdi bile gözlerimi kapayınca onun hafızamda yaşıyan sanatkârlığını duyar gibi oluyorum. Üstad o ak sakalıyle - dilerse - bir genç kız gibi konuşur ve sesine taktığı şuh inceliklerle birçok delikanlıların yüreğini hoplatırdı. Yine o bir bülbülü imrendirecek surette tebelbül (bülbül gibi ötmek) edebilirdi. Arkasından bir Yeniçeri lehçesiyle dinliyenlerin tüylerini ürpertirdi.

Sanatkâr Tahsin Efendi yaşıyan meddahların sonuncusunu teşkil eder.

MEDDECEL (مدجل) [*İda.*] İspanya tabiiyetindeki müslüman Endülüs Arapları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu müdecel, Müddecer gibi okuyanlar da vardır. Ziya Paşa Endülüs tarihinde (Cilt I. Sayfa 109) Meddecel suretinde kaydetmiştir. Başbakanlık Arşivindeki vesikalarda Meddecel şeklinde harekelenmiştir.

MEDFUAT (مدفوعات) [*Mal.*] Sarfedilmiş, kasadan verilmiş para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tahsil olunmuş, alınmış olan paralar hakkında da «Makbuzat» tâbiri kullanılır. Medfuat; arapça defolunmuş, dışarı çıkarılmış demek olan medfuun cem'idir. Eşya ve levazıma mahsus ambar defterlerinde de aynı tâbirler kullanılırdı.

MEDHİYE (مدحیه) [*Ede.*] Birini övmek için yazılan şiirlere verilen addır. Medh; övmek demektir. Şiir o maksatla yazıldığı için bu adı almıştır. «Kaside» de o mânaya gelir. Aralarındaki fark medhiyyelerde girizgâh, nesip, taç, tegazzül, fahriyye, dua gibi rükünlerin bulunmaması sade bir medihten ibaret olmasıdır. Saz şairleri Cenab-ı Hak'la Hazret-i Peygamber'den başka herkes hakkında yazılan şiirlere «Medhiye» namını verirler, cönklere bu namla geçirirler. Halk bu türlü şiirlere «İlâhi» derler.

Methiyelerin bir nevi de Tarikat erbabı şairler tarafından «Pir» hakkında söylenen nefeslerdir. Her tarikatın pîri hakkında pek çok methiyeler yazılmıştır. Bunlar kısmen besteli olup tekkelerde okunurdu.

Hamdi Baba'nın o neviden olan aşağıdaki şiiri Çankırılı Ahmet Talat Bey'in eserinden (Halk şiirlerinin şekil ve nev'i, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928. sayfa 336) aynen alınmıştır.

Cem' olup erenler yerli yerine
Erler (Ya Muhammed Ali!) çağırır;
Mürşidinin agâh olur sırrına,
Pirler (Ya Muhammed Ali!) çağırır.

Bu meydana nice âşık verilir,
Erenlerin yol, erkânı denilir;
(Muhammed Ali) nin kadri bilinir,
Diller (Ya Muhammed Ali!) çağırır.

Pîrimin çevresi bahçeler, bağlar,
(Kızıl dereli suyu) mevç urup çağlar;
Çar etrafında (Hû) çekince dağlar,
Çöller (Ya Mahammed Ali!) çağırır.

(Seyyid Ali Sultan) erler atası,
Batınen ihata eylemiş nası;
(Çar alâmet) ile (Kudum) un tası,
Gürler (Ya Muhammed Ali!) çağırır.

Gönüller birlenüp açılır meydan,
Hep yerli yerinde bunca âşıkan;
Erenler meclisi bağ ile bostan,
Güller (Ya Muhammed Ali! çağırır.

Erenler cem' olup (Taki dağı) nda
Cümle üçler, kırklar, yediler anda
Kızıldereli suyu akup coşanda,
Çağlar (Ya Muhammed Ali!) çağırır.

Erenlerin güzel yolu, erkânı;
Yüz sürüp (Hamdi) ola mihmanı;
Yılda bir kez gelir yayla seyranı,
Dağlar (Ya Muhammed Ali!) çağırır.

MEDİNİ (مدینی) [*Mes.*] Osmanlılar zamanında Mısır'da basılan gümüş paralara verilen addır. Hammer; bu sikkeden bahsederken (cilt 6, sayfa 512) hicrî 976 M. 1568 de (Sultanî) altını ile Venedik dukasının kırk bir medini rayici olduğunu (Pigafetta) ya atfen beyan ve (Maedini = Medini) ile (Osmanlı) kelimelerinin bir mânaya kullanılıp aynı akça demek olduğunu da dermeyan ediyor. Bu ciheti tetkik eden İsmail Galip bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye, sayfa 131) buna dair şu tafsilâtı veriyor: «Bu bapta nazar-ı mütalâamıza tesadüf eden malûmata göre işbu (Midini) lafzı (Müeyyedî) kelimesinden muharreftir. Makrizi'nin nukud-u İslâmiyyeye dair olan eserinde muharrer olduğu üzere Melik Müeyyet Mısır'da nas'ın muamelâtını teshil için dirhemlerin küsuratını darbettirip (818) tarihinde meydan-ı tedavüle çıkarmıştır ki bunlara (Derahim-i Müeyyediyye) yahut (Müeyyedî) namı verilmiştir. Mürur u zamanla küçük kıt'adaki gümüş sikkelere avam lisanında artık galat olarak (Mîdi) denilüp badehu Osmanlı padişahları tarafından Mısır'da kesilen gümüş paralara dahi (Medini) veya sadece (Medin) tâbir etmişlerdir. İşte (Medinî) yahut (Medin) namının me'hazı bu veçhile olup fakat Hammer'in dediği işbu sikkeyi akça addetmek doğru olmaz. Çünkü o asrın akçasıyle altının Mısır'da seksen akça rayici olduğu ve onun da rivayatı cümlesinden olmasına ve diğer taraftan bir altının yine Mısır'da kırk bir (Midini) ye geçtiği gösterilmesine bakılırsa elimizde bulunan sikke dahi bu iddiamızı teyit ediyor. Bunun vezni olvakit Dersaadet ve sair mahallerde darbolunan akçaların hemen iki misline karip olup binaenaleyh (Midini) denilen sikkenin bu olduğu ve Mısır'da (1045) tarihlerine doğru en evvel bunlara (para) tâbir olunup velhasıl akçanın gayrı bir sikke idüği şüphesizdir.

«(Medin) lâfzı Sultan Mustafa Han-ı Salis asrından itibaren Sultan Selim-i Salis ve daha sonraki zamanlarda yani paranın zuhurundan hayli vakitler mürurunda dahi hıtta-ı Mısriyede (para) mânasına istimal olunmakta idi. Hattâ mösyö (Marcel) mağrip meskûkâtı defterinde bundan bahs ile imlâsını dahi (Midin) yazmıştır. Mösyö (Sauvaire) dahi (Midin) ile (divan) lâfızlarını bir mânaya ve para mânasına istimal olduğunu söylemiştir. (Divan) veyahut (divanî) kelimeleri ise elyevm Hicaz'da

bazan para yerinde kullanıldığı malûmdur. Nitekim Mısır'da paraya elyevm (Fıdda) dahi tâbir ederler.»

MEDRE (مدره) [*Öl.*] Ekin ölçeği ile altı okkalık şarap kabı mânalarına gelir bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» nin 1293 senesinde basılan ilk tab'ında «Ekin ölçeği ve ekinlik yer, sair ölçek» suretinde izah olunduğu halde 1308 tarihli baskısında yalnız «Ekin ölçeği» denilmiştir. Meyhanecilerin depolardaki büyük fıçılardan şarap taşımak için kullandıkları altışar okkalık kaplara da medre denilir. Müverrih Ahmet Refik Bey'in «Müskirat ve Âşar» başlıklı yazısında (Hâdisat-ı Hukukiye ve Tarihiyye, birinci cilt, sayfa 225) «Medre (metre) demekti ki, şarap ve hububat ölçmek için kullanılırdı. Her eyaletin ayrı (Medre) si vardı.» izahatı verilmiştir.

Varalım meykedeye okka senin medre benim
- Lâ -

MEDRESE (مدرسه) [*Mek.*] Dar-ül fünun, üniversite yerinde kullanılır bir tâbirdir. Medrese; arapça ders okunacak yerle beraber talebenin içinde oturup ders okuduğu bina mânasına da gelir. Cem'i medaris'tir.

İslâm âleminde ilk defa medrese yaptıran Türk ümerasından Nisabur hâkimi (Emir Nasr B. Sebüktekin) dir. Bu Zat hicrî 425 (1033) nisanında Nisabur'da (Medrese-i Nâsırî) yi yaptırmış, idamesi için de bir çok emlâk vakfeylemiştir. İslâmda ilk medrese inşasını (Nizam -ül-Mülk) e isnat edenler ve ilk medresenin «Medrese-i Nizamiyye» olduğunu söyliyenler de vardır.

Osmanlılardan ilk medreseyi yaptıran (Orhan Gazi) ise de ilmiyyenin kısmen mevcut teşkilâtını, müderris ve kadı'ların meratip silsilesini bir kat daha intizama sokan (Fâtih Sultan Mehmet) tir. Bununla beraber medrese Anadolu'ya Selçukilerle girmiştir. Konya'da Sırçalı Medrese (1242) 640, Karataî Medresesi (1252) 650, İnce Minareli Medrese (1276) 675 senelerinde yapılmıştır. Bu sebeple Osmanlılar ilk medreseleri kurarlarken bunların ve Mısır ve Türkistan medreselerinin teşkilât ve eserlerinden istifade etmişlerdir. Orhan Bey saltanatının üçüncü senesinde zaptettiği İzmit'de oradaki eski binalardan birini medrese haline koydu. Lâkin İzmit memleketin bir ucunda olduğundan medresesi istenildiği derecede feyiz ve şöhret bulamadı. Üç sene sonra ele geçirdiği İznik mevkiinin ehemmiyyetiyle beraber tanınmış bir yer olduğu için onun eski şöhretini ihya maksadiyle orada kurduğu medrese ehemmiyyet kazandı. Esasen bu medreseyi kurarken başına getirdiği Kayserili Davut Efendi'nin de bu ehemmiyyeti almasında tesiri olmuştur. Davut Efendi İran ve Konya medreselerinden yetişmiş büyük bir âlim idi. Daha sonra da Bursa'da ve diğer şehirlerde bir çok medreseler vücude getirilmiştir. Orhan Gazi'nin saltanatı zamanında Anadolu'ya gelen meşhur seyyah (İbn-i Batuta) Anadolu'nun her tarafında, hattâ küçük kasabalarda bile medreselere tesadüf ettiğini yazar.

Osmanlıların ilk bir buçuk asır zarfında yaptıkları medreselerin derece itibariyle en mühimleri İznik, Bursa ve Edirne medreseleri idi. İlk zamanlarda birinciliği İznik teşkil ediyor idiyse de sonraları yapılan mütaaddit medreseler dolayısiyle İznik ikinci dereceye düşmüş ve Bursa'daki (Sultan Medresesi) en yüksek müderrise verilmek suretiyle birinci olarak kabul edilmiştir. Sultan Medresesi'nden sonra ikinci olarak yine Bursa'daki (Sultan Murat Medresesi) geliyordu.

Edirne hükümet merkezi olduktan bir müddet sonra orada yapılan «Üç Şerefeli Medrese» o zaman bütün Osmanlı memleketlerindeki medreselerin sınıf itibariyle birincisi olarak kabul edildi. Bunun müderrisine o zamana kadar hiçbir müderrise tahsis edilmemiş olan yüz akça yevmiye verildi. Bu sırada İznik müderrisliği otuz, Bursa'daki Sultan ve Muradiye müderrislikleri ise ellişer akça yevmiyeli idiler.

Edirne'deki üç Şerefeli Medrese müderrisliği İstanbul'da «Sahn-ı Seman» medreseleri yapıldıktan sonra bile bir müddet daha ehemmiyyetini muhafaza etti ise de sonraları siklet merkezi İstanbul'daki Sahn medreseleri olmuştur.

Fâtih devrindeki medrese teşkilâtından evvel de müderris olmak bir sıraya tâbi idi. Müderrislik etmiye mezun olan bir ilim adamının uzun müddet bir medresede «Muid» lik ve «Danişmend» lik etmesi lâzımdı. Ancak ondan sonra müderrisliğe geçebilirdi. Bir âlimin ilmî kudreti ulema huzurunda yapılan bir imtihan neticesinde tasdik edilirdi. Ölen bir müderrisin talebesi boş bırakılmıyarak diğer müderris veya mollalara verilmek usul ve kaide idi.

Diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi Osmanlıların yine ilk devirlerinde medreseden başka mektepler de vardı. Bu mektepler ekseriyyetle camilere bitişik yapılır, yahut cami odalarından biri veya son cemaat yeri buna tahsis olunurdu. Bu mektepler talebeye ilk tahsili vermekte ve kendilerine aynı zamanda

dinlerini öğretmekte idi. Ondan fazla okumak istiyenler medreseye dâhil olurlar, usulü dairesinde tahsillerini bitirip müderrislik pâyesini ihraz edenler tedris (okutma) hakkiyle beraber devletin en yüksek makamlarına geçmek hak ve imkânını da bu suretle elde etmiş olurlardı.

Fâtih Sultan Mehmet İstanbul'u zapteder etmez başlıca kiliselerinden sekizini camiye tahvil ve her birinde birer medrese tesis eylemiştir. Namına nisbet olunan camii vücude getirilince orada sekiz medrese yaptırmış ve bunlar cami etrafında bulundukları cihetle «Semaniyye-i Sahn Medreseleri» adını almıştır.

Sekiz medreseye bitişik olarak (Tetimme) tâbir olunan binalar talebenin (öğrenci) yatıp kalkmaları için tahsis olunmuş idi. Talebeler aynı zamanda bu binalarda yerler içerlerdi.

İlim şubeleriyle ilmiyye mertebeleri teşkilâtında vezir-i Âzam Mahmut Paşa ile Türkistan'dan davet edilen (Ali Kuşcu) nun ve (Molla Hüsrev) le diğer ulemanın hizmeti geçmiştir.

Medrese talebesine, ilim aşkıyle yanmalarından kinaye olarak, halk arasında «Suhte» = «Softa» denilirdi.

Talebeden biri «Danişmend» yani «Müderris»lik yolunu tutmak istediği surette ulemadan birine müracaat eder, «Hariç dersleri»ni yani mükaddimatı tahsil ettikten sonra onun delâletiyle diğer bir müderristen «Dâhil dersleri»ni görürdü. Ondan sonra «Sahn» derslerini takibe hak kazanırdı. Âli olan Sahn derslerine dâhil olabilmek için onların tâlisi olan Hariç ve Dâhil derslerini ikmal etmek lâzım geldiğinden bunlara «Musile-i Sahn» denilirdi.

Sahn medreseleri Fâtih camiinin iki tarafındaki kârgir ve kurşunlu sekiz medrese idi. Bunun için bunlara «Sahn-ı Seman» namı verilmişti.

Sahn medreselerinde hücre sahibi olan talebe ulema ve fuzaladan idiler. Ekserisinin makbul telifleri (eserleri) vardı. Bunların eskilerine «Muid» denilirdi. Muid'ler medreselerde müzakerecilik ve bunların arkalarında ve idadiyeleri makamında bulunan (Tahta medresesi) ndeki talebeye hocalık ederlerdi.

Bu kademeleri sırasıyle [illegible]an ve binaenaleyh tahsili bitiren talebe «mülâzim» olur, adları «Ruznamçe-i hümayun» a kaydolunurdu. Bu mülâzimlerden yedi sene mülâzemet müddetini bitirenler imtihana girerler, muvaffak olanlar «Rüus» a nail olurlardı. Rüus alanların teşrifatca isimleri istihkakları derecesine göre yazıldığı gibi İbtida-i Hariç (Rüşdî) raddesinde olan medreselere, badehu sıraları geldikçe terakki ederek Dâhil (İdadi) ve sahn (Âliye) medereseleri müderrisliği rüusuna nail olurlar, müderris olamıyanlar da tarik-ı kazaya (kadılığa) sülûk eylerlerdi.

Bütün ilimler ve fenler medreselerde okutulur, hâkimler, hekimler, mühendisler hep buradan yetişirdi.

Kanunî zamanında memleket pek ziyade büyümüş, i'marata da fazlasiyle ehemmiyyet verilmiş olduğu için mühendise, hekime ihtiyaç hâsıl olmuş idi. Mevcut tedrisat bu ihtiyacı tatmin etmediğinden (Süleymaniye) civarında tababet ve riyaziyat tahsiline mahsus olmak üzere bir takım medreseler vücude getirildi. Ezcümle etibba (doktorlar) için bir «Tıp Medresesi» ve onun yanında da bir (Dar-üş-şifa) bina olundu. Yaptırılan dört medrese kendi namına nisbetle anılan cami ile birlikte payitaht için aynı zamanda bir şeref teşkil etti. Yine o büyük mâbedin tam karşısında bir (Dar-ül-Hadis) inşa olunarak zamanında mütehassıslar bu suretle tamamen ayrılmış oldu.

Dar-ül-Hadis medresesi; ilmen, kıdemen (eskilik) mevcut müderrislerin akdemi (en eskisi) addolunurdu. Bu medreselere mahreç vazifesi gören medreselere «Musıle-i Süleymaniye» adı verilmişti.

İbtida-i Dâhil ve İbtida-i Hariç medreselerinde tahsilini bitiren tabiiyat gibi, riyaziyat gibi, tababet gibi müsbet ilimler tahsil edecekse «Musıle-i Süleymaniye» ye Arap edebiyatı gibi, fıkıh gibi, kelâm gibi Şer'î ilimler öğrenecekse «Musıle-i Sahn» a devam ederdi.

Fâtih'in yaptırdığı «Medrese-i Semaniye» de diğerleriyle beraber (Seyyid Şerif) in eserlerinden olan (Haşiye-i Tecrid) gibi (Şerh-i Mevakıf) gibi eserlerin okutturulması bu medreselerin kuruluşu sırasında kararlaştırılmış ve proğramlara o suretle geçirilmiş idi. Kanunî' den biraz sonra bu dersler felsefiyyattır iddiasıyle «Sahn-ı Seman» proğramlarından çıkarılarak yerlerine (Hidaye) gibi (İkmal) gibi eserler kondu. Daha sonraları ise fünun-u cedide (yeni fenler) hakkında ulema arasında garip itikatlar peyda oldu.

Bu haller medreselerin inhitatına sebep olmuştur. Ancak medreseye en büyük darbe Şeyh-ül-İslâm (Feyzullah Efendi) tarafından ihdas olunan «Zadegânlık» (asalet, asillik) sınıfı ile vurulmuştu. Çünkü ulema evlâtlarına daha ana karnında iken Allah tarafından okutulmuş gibi doğdukları gün beşiklerinin başına nazar boncuğu kabilinden «Rüus» asıldığını görenler ve bütün ilmiyye tarikinin (yolunun) bunlar için açık olduğunu müşahede edenler artık

medreselerin loş ve mütaaffin havasında vücut çürütmenin lüzumsuzluğuna kail olmuşlardır.

İstanbul'dan başka vilâyetlerdeki şehir ve kasabalarda, hattâ köylerde medreseler tesis olunmuş, ilmin tamimine çalışılmış idi. Hükümet tarafından tesis ve idame masrafları temin olunmuş medreseler olduğu gibi hayır ve hasenat sahiplerinin himmetiyle vücut bulmuş ve vakfettikleri paralar ve gelirli yerlerle devamları sağlanmış olan medreseler de vardı. Yalnız İstanbul'da 78 medresenin bulunuşu eskilerin ilim ve irfana ne kadar ehemmiyyet verdiklerini göstermiye kâfidir. Bu 178 medresede 2300 oda, 63 dershane, 17 kütüphane vardı.

Ders medreselerin içindeki dershanelerde okutulduğu gibi camilerde de okutulurdu. Camilerde okutulan derslere «Cami dersi» de denilirdi. Ve bu derslere medrese talebesi gibi hariçten istekliler de gelirdi. Tahsillerini tamamlıyanlara İcazetname» verilir, icazetname alanlara «Mücaz», icazetname aldıktan sonra ders okutup talebesine icazetname verenlere «Müciz ders-i âm» denilirdi.

Medreselerde salı günü tatil yapılır. ogün ders okutulmazdı. Yalnız istiyenlere proğram dışında «Koltuk» denilen yardımcı dersler gösterilirdi. Salı günü tatil yapılmasının sebebi talebenin çamaşırını yıkaması, sökük ve kopuğunu dikmesi gibi hususî işlerini görmesi ve aynı zamanda kütüphanelere gidip derslerini hazırlaması içindi.

Medresenin bolluğu ilim ve irfanın bütün memlekete yayılmasına ve devletin bütün meratibinin menşeleri olmak hasebiyle rağbet bulmasına hizmet etmiş idi. Ancak zamanın terakkiyatının takip edilmemesi ve cehalet yüzünden taassubun artması medreselerin seviyesinin düşmesine sebep olmuştur.

Medreseler hakkında bir çok yazılar yazılmış, lehinde ve aleyhinde mütalâalar yürütenler olmuştur.

Medresenin bütün tarihini ve okutulan derslerle proğramlarını yazan değerli müdekkik Osman Ergin'dir. Bak, Türkiye Maarif Tarihi, cilt I, sayfa 83 ve mütaakip.

1908 Temmuz İnkılâbın'dan sonra teşebbüs olunan ıslâhat hakkında yazdığı bir broşürde (Medaris-i İslâmiye ıslahat proğramı, İstanbul, Hürriyet matbaası, 1328) Bayezit Ders-i âm Müderrislerinden Şevketî Efendi Osmanlılar zamanında açılan medreselerden bahsederken diyor ki: «Bize tarih gösteriyor ki medreselerin tesis edildikleri zamanlarda kendilerinin haricinde ibtidaî derecede biraz okumaktan başka umumî bir şey bulunmayıp ulûmu âliye ve taliye ancak buralarda tedris edilir, milletin uleması, fukahası hep buradan yetişirdi. Hükkâmı, vüzerası münhasıran bu menbadan feyz alırmış. Bir yandan da bunlara ilhak edilen kütüphanelerdeki ilmî müdevvenattan ve o vakitlerden kalıp da şimdilerde nedret peyda eden bazı derslerden anlaşılıyor ki bu medreseler Şer'î ve Arabî ilimlere itina-yı mahsusta bulunmakla beraber mâkulâtı da daire-i dikkate almaktadır. İşte buradan neticeye vasıl oluyoruz ki: Medaris-i ilmiyye vaktiyle Şer'î ve aklî ilimler gibi mütedavil olan fünunun tedris ve neşri için tesis edilmiş bir darülfünundur.

Şevketi Efendi medreselerin inhitat sebepleri için de şunları yazıyor:

«Vâkıa bizim medreselerimiz, Fenari'ler, Molla Hüsrev'ler, İbn-i Kemal'ler, Ebus-Susut'lar gibi meşhur âlimlerin feyiz menşei olmuşlarsa da bunlarda tutulan meslek Şems-ül-Eimmeler, Fahr-ül-İslâmlar, Buhariler, Nesefîler, Gazaliler, Râziler, İbn-i Sina'lar, Tusîler, Cevherîler gibi büyük âlimlerin takibettikleri feyz mesleğine benzemediğinden onlar bunların irfan seviyesine kadar yükselememişlerdir. Bunlardan her biri ilme ihtisas ederek onda salâhiyyet mevkiini ihraz ettiği halde ötekiler zamanında tedavül eden ilimlerin hemen hepsine hiç olmazsa bir haşiye talik etmişlerdir. Zaten ancak bir ilme sarfedildiği zaman semere bahş bir netice verebilen ömürler şu suretle müteaddit ilimlere inkısam edince o vakitlerin gösterdiği rağbet ve bereket tesiriyle istihsal edilebilen malûmat bile tabiidir ki emsal-i âliyesine karşı mukayese mevkiini muhafaza edememiştir. Fâzıl milletlerde bir yerde bulunan medreseler bütün müderrisleriyle beraber ancak ya bir darülfünun ya bir akademi vücude getirdiği halde bizde her bir medrese idadisi de beraberinde başlı başına bir darülfünun olmak, her bir müderris münferiden bütün fününu tedris etmek nasılsa kaide ittihaz edilerek ihtisasa riayet edilmediğinden ilmî tekâmüller zuhura gelememiş ve binaenaleyh eslâf ve muasırlarımızdan geri kalmamızı mucip olmuştur.

«Dar-ül-Hadiseler; tıp medresesi, hendese medresesi unvanıyle tahsilin tefrikini ispat edecek bir takım mebaninin vücudu ihtisas tarzının bir aralık bizde de zuhurunu gösterirse de lâyık olduğu veçhile takdir edilemediğinden paydar olamamıştır.

«Zamanın ancak defaatla acı ihtarlarından sonra muhtinin tesiratına bizzarure tâbi olarak bazı fenlerin hususi surette tedrisi için teşkilâtta bulunuldu. Şu suretle medreselerden

muahharen tıp, hendese şubelerinin ayrılması ve ulûmun en mühim kısımlarından olan Fıkhın gittikçe genişliyen beşer muamelâtına kâfi derecede ileri götürülememiş olması ve binaenaleyh bunlar için başka müesseseler vücude getirilerek vaktiyle dar-ül-fünun derecesinde bulunan medreselerin birkaç şubesini kaybetmesi ve bundan müteessiren geri kalan şubelerinin de zayıf düşmesi ve tedrisle alâkalı olduğu ilim ve fenlerin mukaddimat ve tekâmülüne yabancı kalarak noksanının ikmal edilmemesi yüzünden de medreseler evc-i kemalinden (yüksek mevki) sukut etmişlerdir.»

1908 Temmuz İnkılâbını mütaakip yapılan ıslahata rağmen daha ziyade tahsilini tamamlıyacakların, diğer tahsil sahalarındakilere nisbetle, hayatta istifade imkânları azalmış olduğundan bir fayda görülemediği için medreseler tarihe karışmıştır.

MEDRESE-İ SÜLEYMANİYE (مدرسه سليمانيه) [*Mek.*] Kanunî Sultan Süleyman tarafından Süleymaniye camii etrafında vücude getirilen medreselerin adıdır. Bu medreseler yapılıncıya kadar ulum-u âliye ve âliye (dini ve fennî ilimler) «Sahn-ı seman» namını alan Fâtih medreselerinde okutulurken sonradan fıkıh, kelâm, Arap edebiyatı, şer'i ilimler, tabiiyyat riyaziyyat, tababet gibi aklî ilimler de «Süleymaniye» medreselerinde tedris olunmıya (okutulmıya) başlamıştır.

Medrese-i Süleymaniye'nin talisi derecesinde olan medreseler de vardı. Bunlara da «Musıle-i Süleymaniye», yahut «Süleymaniye tetimmeleri» denilirdi.

MEDRESE NİŞİN (مدرسه نشين) [*Mek.*] Medrese talebesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medrese talebesi medresede yatıp kalktıkları için medresede oturan demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

MEDRESE-TÜL-EİMME VEL-HUTABA (مدرسة الائمه والخطبا) İmam ve hatip yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. 1329 (1913 senesinde açılan bu mektebin ders proğramı şöyle idi:

İmam ve Hatipler kısmı: Kur'an-ı Kerim nazariyyatı, Kur'an-ı Kerim tatbikatı, Malûmat-ı kanuniye, ilm-i kelâm, Ahkâm-ı nikâh ve talâk, hitabet-i Arabiye nazariyyatı, hitabet-i Arabiye tatbikatı, Türkçe hitabet, ahkâm-ı ibadet.

Ezan ve İlâhi kısmı: Kur'an-ı Kerim nazariyyatı, Kur'an-ı Kerim tatbikatı, ezan ve ilâhi nazariyyatı, ezan ve ilâhî tatbikatı.

Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi) adlı kıymetli eserinde (cilt I, sayfa 139 ve müteakip) bunun için şu tafsilâtı da veriyor:

«İslâm ve Osmanlı teşkilâtında mahalle imamlarına devletçe idarî, beledî ve dinî birçok vazifeler verilmişti. İmamlar bulundukları mahallede ahlâk zabıtasına bakmıya, evlenme ve boşanma işlerini idareye memur oldukları gibi hükümetin o mahalle halkına vâkı olacak bütün emirlerine ve tebliğlerine de vesatat ederlerdi.

«Camilerde günün beş muayyen vaktında yapılan ibadeti idare etmek, ölenler için dinî merasim yapmak da imamlara aitti.

«Hatiplere gelince: Haftada bir cumaları ve senede iki defa bayram günleri ki bir senede cem'an 56 defa halkı camie toplayıp onlara hutbe adı altında konferans vermek ve bu suretle dünya ve ahiret işlerinden onları muntazaman haberdar, hattâ tenvir etmek vazifeleriyle mükelleftiler. Hükümet hatiplerin intihap ve tayinine ehemmiyyet verir, ellerine vesika mânasına olarak berat vermedikçe yani hükümetin müsaadesi olmadıkça kimse hitabet kürsüsüne (minbere) çıkıp söz söyliyemezdi.

«Fakat ne imam, ne de hatibin yetişme tarzları bu vazifeleri kendilerinden beklendiği gibi yapmıya müsait değildi.

«Medresede şöyle böyle biraz okumuş, lâkin tahsilini ilerleterek rüus alıp kadılık, hâkimlik, müftilik ve müderrislik gibi medrese tahsilinin temin ettiği yüksek mesleklere girememiş olan âciz kimseler ancak geçinmek için mahalle imamı oldukları gibi babaları imam olduğu için şöyle böyle okumakla ve ancak miras suretiyle onların yerine geçen imam oğullarının çoğunda ise o eksik medrese tahsili de yoktu.

«Hatipler için iyi bir tahsilin lüzumu ise imamlardan fazla idi. Çünkü haftada bir defa muntazaman halkın karşısına geçip iyi ve faydalı mevzular bularak onlara hem de arapça konferans verebilmek şüphesiz yüksek bir tahsile büyük bir talâkata ihtiyaç gösterirdi. Bununla beraber biraz gür sesi olan ve biraz da ezberciliği bulunan herkes birkaç yüz sene önce ve o zamanın ve başka bir şehir halkının haline ve ihtiyacına göre yazılmış veya söylenmiş olan Arapça hutbeleri ezberliyerek ve türlü türlü vaz'iyyetler ve tavırlar takınarak hattâ çoğunun mânasını bilmiyerek Arapça anlamıyan halk karşısında onları birer musiki parçası gib okurlar ve bu suretle vazifelerini yapmış sayılırlardı.

«Hatipler haftada ancak bir saat kadar vazifedar oldukları için başka işler ve memu-

riyetler bularak maişetlerini bir dereceye kadar temin edebilirler ise de hayatları mahalleye mevkuf fakat aylıkları pek az olan imamlar geçinmek gayesiyle pek sıkıntı çekiyorlar, bunun neticesi olarak da pek aç gözlü oluyorlardı. Meselâ; Ölü yıkamak, düğünlerde, nikâhlarda büyük bahşişler ve hisseler almak, müracaat edenlere tapu ve nüfus kayıtları verirken mühim bir para koparmak hususlarında türlü türlü gayrı ahlâkî çarelere baş vuruyorlar ve binnetice halkın gözünden düşüyorlar, küçülüyorlar ve âdeta entrikan bir şahıs rolünü oynuyorlardı.

İşte 1329 (1913) de açılan Medrese-tül-eimme vel-hutaba bu dertlere çare bulacak muktedir, İmam ve hatip yetiştirecek, aylıklar verecek ve netice olarak da halka hizmet ve dine hürmet telkin eyliyecekti»

Değerli müdekkikin mütalâasına ilâve edilecek şey büyük şehirlerde değerli imamların bulunduğunu, bazılarının imamlıkla hatipliği birleştirdiğini, gördükleri muhtelif vazifeler dolayısiyle iş sahiplerinden ücret almak salâhiyyetini haiz oldukları için hassatan büyük ve zengin mahalleler imamlarının şimdikilerden çok daha müreffeh bir hayat yaşadıklarını kaydetmekten ibarettir.

Rağbetin azlığı hasebiyle çok geçemeden onun gibi talebesi az olan «Medrese-tül-Vaizin» ile birleştirilmiştir.

MEDRESE-TÜL-İRŞAT (مدرسة الارشاد) [*Mek.*] Medrese-tül-vaizin ile Medrese-tül-eimme vel-hutaba'nın birleştirilmesi suretiyle tesis olunan mektebin adıdır. Vâiz yetiştirmek üzere kurulan Medrese-tül-vaizin ile imam ve hatip yetiştirmek için tesis olunan Medrese-tül-eimme vel hutaba Evkaf Nezareti tarafından idare edildikleri halde bu ikisinin birleştirilmesinden meydana gelen Medrese-tül-İrşat Meşihat'a bağlı bulunan «Dar-ül hikmet-ül-İslâmiyyeye bağlanmıştı. 1335 (1919) senesinde açılan ve vaizlerle hatip ve imamlar için ayrı ayrı iki kısımdan terekküp eden bu mektebin ders proğramiyle bitirenlerin tayin olunacakları vazifeler Meşihat'in resmî organı olan «Ceride-i İlmiyye» de (Beşinci sene, sayı 51) şöyle yazılıdır:

Vaizler şubesinin proğramı: Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, usul-ü fıkıh, feraiz, ahkâm-ı evkaf, mezahib-i İslâmiyye ve turuk-ı aliyye, edyan, ilm-i ahlâk, siyer-i Nebi ve tarih-i İslâm, edebiyat-ı Türkiye ve inşa, tarih, felsefe, ilm-i içtima, hıfzıssıhha, hitabet ve mev'ıza.

Hatip ve imam şubesinin proğramı: Tertil-i Kur'an-ı kerim, fıkıh, tevhit, hadis, tefsir, kıraat, ahlâk, hitabet, malûmat-ı kanuniye, usul-ü inşa, musiki.

Talebesi leyli (yatılı) idi. Talebenin yemesi ve giymesi medrese talebesininki gibiydi. Vaizin şubesine her sene on talebe alınır ve kendilerine yüzer kuruş aylık verilirdi.

Tahsil müddeti vaizin şubesinde üç, imam ve hatip şubesinde iki sene idi. Vaizin şubesinden çıkanlar yüksek mektepler talebesinin hak ve imtiyazlarına mazhar olurlardı. Rüus alanlar zeyil meşihatlarına, berrî ve bahrî askerî kıt'alarının imamlıklarına, vilâyet, liva ve kaza merkezlerindeki vaizliklere tâyin olunurlardı.

İmamlıkla hatiplik de bundan sonra bu mektebin hitabet ve imamet şubesinden çıkanlara hasredilmişti.

Tevhid-i Tedrisat kanununun neşrine kadar devam etmiş, medreseler kapandığı zaman İmam ve Hatip Mektebi'ne kalbolunmuştur.

MEDRESE-TÜL-KUZAT (مدرسة القضاة) [*Mek.*] Kadı yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. Medrese denilmesi Meşihat'a bağlı olmasından ve sarıklı hocaların talebe olarak alınmasıyle beraber daha ziyade medreselerde okunan derslerin okutulmasından ileri gelmiştir. Mektep yeniden kurulmuş olmayıp aynı maksatla hicrî 1270 (1853) senesinde Muallimhane-i Nüvvap adıyle açılan ve yine hicrî 1302 (1884) yılında adı «Mekteb-i Nüvvap» a çevrilen mektebin 1329 (1911) senesinde yeniden değiştirilmesinden ileri gelmiştir

Osman Ergin (Türkiye'de Maarif-Tarihi, c. 1, sayfa 135 ve mütaakip) bunun için şu tafsilâtı vermiştir:

«Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye denilen ilk medenî kanunumuz tanzim ve tedvin edilmeden ve adliye teşkilâtı esaslarından önce halkın dâvalarına Şer'î mahkemeler bakarlardı ve ozaman hâkimlere kadı ve naip denilirdi. İşte bu mektep kadıları ve naipleri yetiştirmek, onlara fıkıh yani İslâm hukuku ve Şer'î muhakeme usulü, Şer'î ilâm tanzimi gibi şeyleri öğretmek için açılmıştı 1286-1869 da Hukuk mektebi açıldığı ve yine o tarihlerde Mecelle denilen ilk kanun ortaya çıkmış bulunduğu ve aynı zamanda Nizamî mahkemelerin teşkilâtı da esaslanmış olduğu halde ancak miras, nafaka, evlenme ve boşanma işlerine bakan Şer'î mahkemeler henüz kaldırılmamış olduğu için Hukuk mektebiyle beraber bu mektep de tedrisata devam ediyordu ve Fıkıh dersleriyle birlikte Mecelle-i ahkâm-ı adliye ile diğer bazı kanunlar da okutuluyordu.

«Bu mektepten çıkanlar, Hukuk mektebi talebe yetiştirinceye kadar Nizamî mahkemelere de tayin edildiklerinden yakın zamanlara kadar Nizamî mahkemelerde de sarıklı hâkimler ve âzalar bulunmakta idi.

«1908 inkılâbından sonra hükümetçe neşredilen 21 kânun-u evvel 1329 tarihli nizamname ve sonra bunun bazı maddelerini tadil eden 6 nisan 1331 tarihli diğer bir nizamname ile de mektebe Evkaf ve Meşihat makamlarınca yeni bir ruh verilmek istenilmiş, geniş bir proğram tanzim ve tatbik olunmuş ve 21 ağustos 1330 tarihli başka bir nizamname ile de «Mahkeme-i Şer'iyenin hususat-ı tahririyye ve idariyyesinde istihdam olunacak memurine menşe olmak ve müddet-i tedrisiyesi iki sene bulunmak üzere bir de nihari sınıf açılmıştır. Şimdi üniversite kütüphanesi olan bina işte bu sıralarda bu medrese için yeniden yaptırılmıştır.»

Aynı eserde ders proğramı için şunlar yazılıdır:

«1908 inkılâbından önce bu mektebin ders programını pek hafif görüyoruz. Maarif nezareti sâlnamesinin dördüncü cildine göre bu mektepte ozamanlar ancak sâk, fıkıh, Mecelle ve feraiz okutulmakta ve bir de mahkemelerde kullanılan Talik yazısı gösterilmekte idi.

«İlmiyye sâlnamesine göre de 1908 inkılâbından sonraki proğram şöyledir:

«Dürer, Mecelle, feraiz, tatbikat-ı şer'i, defter-i kassam, ahkâm ve nizamat-ı evkaf, arazi kanunu, ticaret-i bahriye kanunu, ticaret-i berriye kanunu, icra kanunu, ceza kanunu, usul-ü makeme i hukukiye, tatbikat-ı hukukiye ve cezaiye ve ticariye, tanzim-i ilâmat-ı cezaiye, medhal-i ilm-i hukuk, hukuk-u düvel, hukuk-ı idare, iktisat, kitabet-i resmiye, hüsn-i hatt-ı talik.

«Sınıf-ı mahsus proğramı: Feraiz ve vesaya; sâkk-i şer-i; nikâh, talâk, hıdane, nafaka; ahkâm-ı evkaf; defter-i kassam, usul-ü mahkeme-i şer'iye (tatbiki bir surette); malûmat ı kanuniye; harç ve damga kanunları; kitabet; hesap; usul-i defterî; hüsn-ü hatt-ı talik».

Esasını İslâm fıkhından almış olan Mecelle ahkâm-ı adliye bırakılarak İsviçre medenî kanunu alındıktan ve şer'i mahkemeler kaldırılarak bütün dâvalar Cumhuriyet mahkemelerinde görülmek esası kabul ve tatbik edildikten sonra bu mektebe de lüzum kalmıyarak lağvolunmuştur.

MEDRESE-TÜL-MÜTEHASSİSİN (مدرسة المتخصصين) [*Mek.*] Medresede okuyanlar arasında mütehassıs yetiştirmek üzere kurulan müessesenin adıdır. Üç şubeden terekküp ediyordu: 1 - Tefsir ve Hadis şubesi. 2 - Fıkıh ve usul-i fıkıh şubesi. 3 - Kelâm, Tasavvuf ve felsefe şubesi.

Bu üç şubenin ayrı ayrı proğramları vardır.

1 — Tefsir ve hadis şubesinin proğramı; İlm-i nâsih ve mensuh, ilm-i esbab-it-tenzil, ilm-i usul-ü tefsir, tefsir Tabakat-ı kurra ve müfessirin, nakd-i rical, hadis, mevzuat.

2 — Fıkıh ve usul-ü fıkıh şubesinin proğramı: Usul-ü fıkıh, fıkh-ı Hanefi, fıkh-ı Şafii, fıkh-ı Malikî, fıkh-ı Hanbelî, hilâf ve cedel, tarih-i fıkıh, mukayeseli ahkâm.

3 — Kelâm, tasavvuf ve felsefe şubesinin proğramı İlm-i kelâm, ilm-i tasavvuf, ilm-ünnefs, mantık ve felsefe, hikmet-i islâm, felsefe-i islâmiyye tarihi, felsefe-i umumiye tarihi, tarihi edyan ve mezahip (mukayeseli), ilm-i içtima.

«Türkiye'de Maarif Tarihi»nde (c. 1 s. 141) bunun için şu tafsilât vardır:

«Medreselerin ilk teşkilât ve taksimatında onların üstünde ihtisas medresesi olarak Dar-ül-hadis, Dar-ül-mesnevî, Dar-üt-tıp gibi müesseseler ortaya çıkarılmıştı. Fakat fıkıh yani hukuk, kelâm yahut felsefe ve bilhassa Kur'anın tefsir ve tavzihi için ihtisas medreseleri açılmamıştı. Bunlar otodidaktik olarak öğrenilirdi.

«1908 inkılâbından sonra medreselere son şekil verilmek istenildiği sırada ıslah-ı medaris nizamnamesine bağlı bir de ihtisas dersleri gösterecek medrese açılmasına lüzum görülmüştür.

«(1333-1917 de Dar-ül-hilâfet-ül-aliye medresesi proğramını tensik ve ıslah etmek üzere toplanmış olan 38 kişilik komisyon Medresetül-mütehassısin'in tefsir ve hadis, fıkıh kelâm, tasavvuf ve felsefe adlariyle üç şubeye ayrılmış ve bunlar için proğram da meydana getirmiştir.»

Dar-ül-hilâfet-ül-aliye medresesi teşkilâtı değiştirildiği sırada Medrese tül-mütehassısin'in adı da «Süleymaniye» ye çevrilmiş ve proğramında da değişiklik yapılmıştır.

MEDRESE-TÜL-VAİZİN (مدرسة الواعظين) [*Mek.*] Vaiz yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. 6 şubat 1329 (1913) tarihinde açılan bu mektebin ders proğramı (Ceride-i ilmiye c. 1, s. 572) şöyledir:

Birinci sınıf: Hadis, kelâm, fıkıh, Siyer-i Nebi ve tarih-i islâm, hitabet ve mev'iza, Edebiyat-ı Osmaniye, Edebiyat-ı Farisiye, Edebiyat-ı Arabiye, Tarih-i umumi, Tarih-i Osma-

ni, Türk tarihi, Coğrafya-yı Osmani ve İslâmî, Coğrafya-yı umumî, Hesap, Hendese, terbiye-i bedeniye.

İkinci sınıf: Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, usul-ü fıkıh, hitabet ve mev'ıza, edebiyat-ı Arabiye, edebiyat-ı Farisiye, edebiyat-ı Osmaniye, tarih-i umumî, tarih-i Osmanî, siyer-i Nebi ve tarihi İslâm, cebir, hikmet-i tabiiye, malûmat-ı hukukiye, terbiye-i bedeniye.

Üçüncü sınıf: Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh usul-ü fıkıh, felsefe, hitabet ve mev'ıza, edebiyat-ı Arabiye, edebiyat-ı Farisiye, edebiyat-ı Osmaniye, tarih-i enbiya, heyet, hıfzıssıhha, kimya, hikmet-i tabiiye, mevalid-i selâse, terbiye-i bedeniye.

Osman Ergin'in «Türkiye Maarif Tarih»nde (C. I, Sayfa 138 bunun için şu tafsilât vardır.

«İslâmiyyetten başka dinlerin dünyaya yayılışını ve bunu yapanların yetişme ve çalışma tarzlarını işittikçe bir de bizdeki vaizların hali görüldükçe İslâm dini için de bu yollardan gidilmesi lüzumunu herkes hatırlıyor ve ileri sürüyordu. Fakat Mutlakiyyet devrinde böyle bir teşebbüse girişilmesi hem içerden hem dışardan engellere uğrıyacağı bilindiği için bir şey yapılmıya cesaret edilemiyordu.

«1908 İnkılâbın'dan sonra biraz serbesti elde edilince buna da baş vuruldu ve 6 şubat 1329-1913 te çıkarılan bir nizamname üzerine «Ahkâm-ı Âliye-i Kur'aniyye ve sünnet-i seniyye-i Nebeviyye dairesinde mevaız ı hasene-i içtimaiyye icrasiyle din-i mübin-i İslâmın müessis-i medeniyyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniyete neşredebilecek erbab-ı kemali yetiştirmek maksadiyle» bir medrese açılmıştır. Şu esbabı mucibe de gösteriyor ki bu medresenin vaiz yetiştirmekten ziyade propagandacı din naşirleri için açılmış âdeta bir misyoner mektebidir.

Bir müddet sonra «Medrese-tül-eimme vel-hutaba» ile «Medrese-tül-İrşat» adı altında birleştirilmiş, o da az sonra kapanmıştır.»

MEDYUN (مديون) [*Huk.*] Borçlu yani zimmeti meşgul olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MEDYUN-I MÜFLİS (مديون مفلس) [*Huk.*] Düyunu yani borcu malına müsavi, yahut ziyade olan borçlu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEDYUN-U MÜMATIL (مديون مماطل) [*Huk.*] Kudreti varken borcunun edasını (ödemesini) uzatıp geçiren borçlu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEFAŞIL (مفاصل) [*Mal.*] Her köyün reayası ile öşür ve rüsuma tâbi mahsullerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fethi mütaakip yapılan arazi tahririnde havass-ı hümayun ile vüzera ve ümera haslarını ve arpalıklarla zeamet ve tımarları köy itibariyle gösteren deftere de «İcmal» denilirdi.

MEFKUT (مفقود) [*Huk.*] Mekânı (yeri), hayat ve mematı (dirilik ve ölülüğü) malûm olmıyan kayıp yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Gaybet-i münkatia ile kayıp» da denir.

Sağ olduğuna dair haber alınan kayıp, mefkut sayılmaz.

Mefkudun ölümü iki veçhiledir:

1 — Hakikaten ölümdür. Bu beyyine ile sâbit olur.

2 — Hükmen ölümdür. Bu da mefkudun tevellüdünden (doğumundan) itibaren doksan sene geçmiş olmasına mebni hâkimin hükmüyle olur.

Bununla beraber, ölüm tehlikesi bulunan mefkut olup da memat-ı gaib (kayıp) zannolunacak mertebe müddet geçer ve meydana çıkmazsa ölümüne hükmolunabilir.

MEFREŞ (مفرش) [*San.*] Göçlerde yatak ve şiltelerin konulup taşındığı meşinden veya çadır bezinden yapılmış harara verilen addır.

MEFRUK (مفروك) [*Ok.*] Ok atış tavırlarından birine verilen addır. Kavsi sükûnetle (Yayı heyecan göstermeksizin yavaşça) çekerek ön siperde küşat yerine yanaşınca durup oku sür'atle çekerek küşat vermektir. Buna «Hareke» de denilir.

MEHARİM BEYNİNİ CEM (محارم بينى جم) [*Fık.*] Birbirine mahrem olan kadınları nikâh veya milk ile cemetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Caiz olmıyan bu cemdeki kaide iki kadının her hangi birisi erkek farzolunduğu taktirde diğeriyle evlenmesinin haram olmasıdır. İki hemşire, iki hala, iki teyze gibi. Fakat bunlardan menkûha olan kadın ölse hürmet kalkar, diğerinin nikâhı sahih olur.

MEHD-İ ULYA (مهد علیا) [*Sat.*] Padişahların anneleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Valide Sultan» da denilirdi. Mehd-i ulya daha eski bir tâbir olup diğer bazı şark devletlerinde de kullanılmıştır. Valide Sultan tâbiri ise, rivayete göre, ilk defa Üçüncü Murat tarafından annesine verilmiş ve ondan sonra umumileşmiştir. «Kamus-ül-âlâm» da (Nurbanu Sultan)ın tercüme-i halinde «Meh-

d-i ulya» lıkla en evvel onun şöhret bulduğu yazılıdır.

MEHR (مهر) [*Fık.*] Zevcenin nikâh akdi ile müstehak olduğu mal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mehre sadak, nihle, alâik, fariza, sadaka, atiyye namı da verilir.

Mehr için «Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (ikinci cilt, sahife 121 ve mütaakkip) «İslâm hukukunda mehrin lüzumu ve miktarı» başlığıyle şu tafsilât verilmektedir.

«İslâm hukukuna nazaran her hangi bir müslim ile evlenen kadın, mehr namiyle bir mala müstehak olur. Mal ile mübadelesi kabil olan bir menfaat da mehr olabilir. Nikâh esnasında mehr zikredilsin edilmesin veya nefy edilsin, yani: mehr olmamak üzere nikâh akd olunsun her halde mehr lâzım gelir.

«Mehre bir hakk-ı İlâhi de taalluketmektedir. Binaenaley mehr bidayeten nefy ve iskat edilemez. Fakat bilâhare kadın, isterse bu hakkını iskat ederek mehrini zevcine bağışlıyabilir.»

Bir müslimin tezevvüç ettiği kadın kitabiyye olsa mehre müstehak olduğu kayt ve buna dair izahat da verildikten sonra mehrin miktarına geçiliyor ve şu tafsilât veriliyor:

«Mehrin âzamî haddi için muayyen bir miktar yoktur. Asgari hakkında müçtehitlerin ihtilâfı vardır. Şöyleki: Hanefilere göre mehrin en az miktarı on dirhem gümüştür. Gerek madrub olsun ve gerek olmasın bu miktardan az mehr tesmiye edilemez. Edilecek olsa on dirhem miktarına iblâğ icab eder.

«Malikilere göre mehrin ekalli halis altından bir dinarın dörtte biri, halis gümüşten üç dirhemdir veya bunların kıymetine muadil olan bir maldır. Bu miktardan aşağı bir mehr ile nikâh aktedilir, takarrup ta vukubulmuş olursa zevç, mehri bu miktara ibl'âğ eder. Takarrup vuku bulmuş, zevç de mehri bu miktara iblâğa muvafakatta bulunmamış olursa nikâh, mehri iskat şartiyle yapılan bir nikâh fasitdir. Binaenaleyh takarruptan evvel feshedilir. Takarrup vukuu takdirinde ise mehr-i misl lâzım gelir. Fakat sarih bir mehr tesmiyesiyle nikâh akd edildikten sonra zevce mehrini iskat ederse artık nikâh, fasit olmaz.

«İmam Şafi'iye, İmam Ahmed'e, Sevri'ye, Davut Zâhiri ile İbn-i Ebi Leylâ'ye göre mehrin muayyen bir miktarı yoktur. Her mal olan şey, az olsun çok olsun mehr olabilir. Beyi'de semen, icarede ücret olan her şey, gerek ayan ve gerek menafi' kabilinden bulunsun mehr tesmiye olunabilir. Maahaza İmam Ahmet'e göre mehrin on dirhemden az olmaması müstehaptır, dörtyüz dirheme kadar olması ise mesnundur, bundan ziyade olmasında da bir beis yoktur. Şu kadar varki, mehrin tahfifi müstahsendir.

«Mehri akd zamanında tesmiye ve tayin dahi sünnettir. Ta ki ileride bir münazaayı mucip olmasın. Akd zamanında mehr tayin edilmez veya tesmiye sahih bulunmazsa mehr-i misl, lâzım gelir.

«Nikâh akdi esnasında mehrin behemahal zikredilmesi Şafiilerce de lâzım değildir, belki mesnundur. Hattâ bir reşide tefvizde bulunsa, yani Kendisini bilâ mehr tezviç etmek üzere velisine mezuniyet verse ve velsiim ehrden sükût ederek veya mehri nefy eyliyerek tezviç eylese badetduhul mehr-i misl, lâzım gelir ve bu halde zevce, kendisine mehr tesmiye edilmedikçe nefsini temkinden imtina edebilir.

«Maliki mezhebine göre de tefviz ve tahkim yolile olan nikâhlarda mehr-i misl, lâzımgelir.»

Yine Kamus'ta «Mehrin lüzumundaki hikmet-i teşriiyye başlığı altında da şu tafsilât vardır:

«Zevcelere verilen mehrler, onlardan yapılan istifade ve istimtaa mukabil minveçhin bir bedel demektir. Bununla beraber mehr verilmesi, zevcenin kadrini i'lâ ihtiyacını tehvin, cihaz tedarikini teshil, istikbalini temin, nikâhın ehemmiyetini ilân gibi maslahatları da mutazammındır.

Bu hususta deniliyorki: nikâh bir emr-i hatir dır, şanına itina lâzımdır. Bu cihetle tesmiye edilen mehrin hakîr birşey olmaması, mehrin lüzumundaki hikmet-i Şer'iyye icabatındandır

«Her şeyde olduğu gibi mehr hususunda da ifrat ve tefrit hikmete muvafık değildir. Pek kıymetsiz olan bir şeyin mehr tesmiye edilmesi, hasb-el-ade iki tarafın izzet-i nefsine dokunur, içtimaî mevkii ile mütenasip olmıyabilir, hususiyle kadının istikbaline fena tesir edebilir.

«(Bedayi) de denildiği veçhile nikâh bir takım maksatlara mebni meşru kılınmıştır ki, bunların husulü ancak nikâhın devam ve sebatiyle kabil olabilir. Nikâhın devam ve sebatı ise nefs-i akd ile mehrin vücubuna vabestedir. Çünkü zevç ile zevce arasında vahşet ve huşunet gibi bazı sebepler başgösterebilir ki, zevci talâka sevk eder, eğer nefs-i akd ile mehr vâcip olmıyacak olsa zevç, zuhur eden cüz'i bir huşunete binaen nikâhı izale etmeden geçinmez Zira bu takdirde mehrin lüzumundan korkmı-

yacağı için nikâhı izaleden tehaşiye lüzum görmez. Bu takdirde de nikâhtan matlup olan gayeler, faideler vücude gelmiş olmaz.

«Maahaza nikâhtan beklenilen makasid ve mesalihin husulü, zevç ile zevce arasında muvafakata muhtaçtır. Bu muvafakat ise zevcenin zevci yanında muazzez ve mükerrem olmasiyle hâsıl olur. Halbuki zevcin nazarında ehemmiyetli bir mala tevakkuf etmeksizin zevcesine vusul yolu müsned bulunmadıkça bu izzet hâsıl olamaz.

«Tariki husulü dar, müşkil olan bir şey, nazarda aziz olacağından imsakine imtina olunur. Bilâkis tarik-i husulü kolay olan bir şey ise göz önünde kıymetsiz olacağından imsakine imtina olunmaz.

«Binaenaleyh kadın, kocasının nazarında kıymetsiz olursa, yani: pek kolaylıkla izdivaç mümkün bulunursa zevç ile zevce arasında muvafakat hâsıl ve nikâhtan matlup makasid sâbit olmaz.

«Maamafih mehrin pek ziyade olması da mahzurdan hali değildir. Bu cihetle teehhül edecek erkeklerin birer ağır yük altında kalmalarına, sermaye-i maişetlerinin azalmasına ve bir çok erkeklerin de münasip vaktında evlenmeyerek aile teşkilinden mahrum bulunmaları sebebiyet verebilir. Böyle bir hal ise şahsî ve içtimaî menfaatlara münafi olacağından tasvibe şayan olamaz.

«(Nihaye-tül-muhtaç) da yazıldığı üzere Hazret-i Ömer, Radiyallahu Taalâ anh, bir hutbesinde hüzzara hitaben şöyle buyurmuştu:

« لاتغالوا بصدق النساء فانها لوكانت مكرمة فى الدنيا اوتقوى عندالله كان اولى بها رسول الله صلى الله عليه وسلم »

yani: kadınların mehrlerinde haddi tecavüz etmeyiniz. Eğer o, dünyada bir şeref ve nezd-i ilâhi de bir takva olsaydı ona Resul-i Ekrem, Sâllallahü taalâ aleyhi vesellem, herkesten ziyade lâyık olur, muhterem zevcelerinin mehrlerini tezyid buyurmuş bulunurdu.

«Velhasıl: mehr hususunda da itidalden ayrılmamalı, zevcin de zevcenin de hukukuna, menfaatine riayet etmelidir (خير الامور اوسطها).

MEHR-İ MİSL (مهر مثل) [*Fık.*] Zevcenin babası cihetinden ve olmadığı takdirde memleketi halkından akd tarihinde yaş, cemal (güzellik), bekâret (kızlık) gibi vasıflarda akran ve emsali hakkındaki mehr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nefs-i akd ile vâcip olduğundan aslolan da bu mehr-i misl dir.

MEHR-İ MUACCEL (مهر معجل) [*Fık.*] Evlenme sırasında erkeğin kadına peşin olarak vermesi kararlaşan mehr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Örfümüzde buna «Ağırlık» denilir. Mehr; kadının nikâh ile mustahak olduğu maldır. Peşin olmıyan mehre «Mehr-i Müeccel» denilir.

MEHR-İ MÜECCEL (مهر مؤجل) [*Fık.*] Evlenme sırasında erkeğin kadına peşin olmıyarak sonradan vermeyi taahhüt etdiği mehr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mehr; kadının nikâh ile müstehak olduğu maldır. Peşin olarak verilmesi kararlaşan mehre «Mehr-i muaccel» denilir. Mehr-i müeccel ölüm veya talâk (boşanma) yahut eşlerden birinin vefatiyle muaccel olur.

MEHR-İ MÜSEMMA (مهر مسمى) [*Fık.*] Karı için iki tarafın rızasiyle ve nikâh akdi sırasında tayin olunan mehr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mehr; karının nikâh ile müstahak olduğu maldır.

MEHTABA ALMAK (مهتابه الق) [*Hal.*] Eğlenmek, alay etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEHTER (مهتر) [*İda., Mus.*] Müzikacı, çadırcı, kavas gibi muhtelif mânalarda kullanılmış bir tâbirdir. Mehter ve mehterhane kelimelerinin mânalarını ve mehter teşekkülünün vazifesini şimdiye kadar hiç bir lügatci ve hiç bir tarihcinin doğru olarak tesbit etmiye imkân bulamadığını «İstanbul Sarayları» adlı kıymetli eserinde (sayfa 28 ve mütaakip) kaydeden değerli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı lügat ve eserlerdeki tafsilâtı da yazarak şöyle izah ediyor:

«Mehter; «Büyük» anlamına «meh» kelimesiyle «Tafdil = büyükleme» edatı olan «ter» den teşekkül etmiş bir kelimedir. En büyük, ekber, âzam mânasınadır.

«Tuhfe-i Vehbi» de bu kelime şöyle tesbit edilmiştir:

Gühter küçürektir dahi mehter demektir pek büyük
Şehnay ve halur zurnadır davul tabl-kûstur tebir

«Vefik Paşa bu kelimeyi «mihter» şeklinde harekeledikten ve dilimizde «mehter» olarak kullanıldığını ilâve ettikten sonra şu izahatı verir: Mihimihan = ulu, pek büyük; Efganistan ve Türkistan'da vezir, bazı kudeme büyük tavile mehteri, perdedar, odacı mehteri, mehterhane-i alem, mehterhane = büyük kapılarda çalınan nevbet takımı; mehteran-ı hayme = Akkâm ocağı.»

«(Burhan-ı kaatı) tercümesi «mih- ulu ve âzam mânasınadır. Tafdil edatı ile mihter;

ulu ve âzam demektir. Sis ve duman mânasına da gelir» diyor.

«Lehce tül-lügat» de kelime hakkında biraz daha etraflıca şu malûmat vardır: «Mihter-çadır hizmetinde olanlara denir. Arabisi mihtardır. Lügat-i müvellidedendir. Bir çok Arap memleketlerinde hâlâ böyle kullanılmaktadır. Farsçası Ketelciyan'dır.»

« (Lügat-i Naci); Mihter = Farisidir. Ziyade büyük, Âzam. Mihterî = mihterlik, mihteran = mihterler» diyor.

«Şemseddin Sami Bey «Kamus-u Türki» sinde «Mihter»in daha büyük, âzam ve ekber mânasına Farsça bir kelime olduğunu yazdıktan sonra bizde kullanılan mehter kelimesinin de Farsçadan geldiğini söylüyor ve mânalarını şöyle sıralıyor:

«1 - Vaktiyle Bâb-ı âli çavuşu veya kavas; 2 - Rütbe ve nişan veya memuriyet alanların evlerine müjde götürenler, çaylak mehterler müjde getirdiler. 3 - Vaktiyle vezir kapısında çalınan nevbet çalgısı takımı»

«Kamus-u Türki'de «Mehterhane» kelimesi de şöyle anlatılmaktadır: «1 - Vaktiyle vezir kapısında çalınan nevbet çalgısının mahall-i mahsusu, 2 - (Belki mehterhane-i haymeden galat) vezir kapısında çalınan nevbet çalgısı takımı, 3 - Hapishane i umumi.»

« (Resimli Kamus-u Osmani) «mehter'in Farsçadan bozma kavas ve çaylak mânasına bir isim olduğunu söylüyor. «Mehterhane» kelimesi hakkında verdiği malûmat da Kamus-u Türkiden alınmışa benzer ve aynen şöyledir:

«Vaktiyle vezir kapısında çalınan nevbet çalgısı, musiki takımı, hapishane-i umumî.»

« (Kitab-ül-elfaz-ıl-Farisiye-tül muarribe) adlı eserde mehtar ve mehter şeklinde harekelenen, emir ve vali mânasına gelen bu kelimenin Farsçanın mihter olduğu ve Sanskritçe «mahat» kelimesinin de büyük mânasına geldiği yazılmaktadır.

«Nur-ı Osmaniye kütüphanesinde 3106 numarada kayıtlı «Tarih-i Hasan Bey zade» nin 437 nci yaprağında bu kelime mühter şeklinde harekelenmiştir ki yanlış olduğunda şüphe yoktur.

«(Kalkaşendî) bu kelimeyi mihtar şeklinde harekeler ve Farsça en büyük anlamına gelen bu kelimenin şaraphanah, taşthanah, Rikâphanah, gibi daire gulâm tayfalarının en büyüğünün lakabı olduğunu haber verir.

«Şu incelemelerden öğreniyoruz ki «Mihter» Farsça en büyük ve pek ulu anlamına bir ism-i tafdildir. Dilimizde bu kelimenin arapçalaştırılmış şekillerinden «mehter» yerleşmiştir.

«Türk, Arap, Fars lûgatlerinden hiçbirisi «Mehter» in Farsça ay anlamına «meh» ile taze anlamına (ter) den teşekkül etmiş mehiter ve yahut bu terkipten hafifletilmiş ve bozulmuş mehter olduğunu kaydetmiyorlar. Bu teşekkülün yeni ve taze ayla hiçbir münasebeti olmadığı için lûgatciler böyle bir yakıştırma yolu aramaya hiç lüzum görmemişlerdir.

«Saz ve tabl-ü alem mehterlerinin nevbet vururlarken duruş vaziyetlerini aya benzeterek bunun «mehiter» den bozma olduğunu söylemek ve bu teşekkülün mahiyyetini ve vazifesini bilmemekten doğmuş bir yakıştırmadan başka bir şey değildir. Tabl-ü alem mehterlerinin çalarlarken aldıkları durum bir hilâle değil tam bir daireye benzemektedir. Kıymetli müellif İnstanbul Vilâyeti mektupçusu Osman Ergin'de böyle bir yakıştırma zühulüne ve sürçmesine kendisini kaptırmıştır. (Türkiye Maarif Tarihi, cilt I, sayfa 30) da diyor ki: «.. Bu mızıkayı çalanların hilâl şeklinde toplanmaları sanat ve mesleklerine ad olmuştur». Bu mütalâanın tamanen indî ve yanlış olduğunu biraz aşağıda mehter teşkilâtını incelerken göreceğiz.»

Değerli müdekkikin bu mütalaasına «İstanbal Sarayları» nın intişarından sonra basılan Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati» ndeki izahı yazmakla iktifa ediyorum:

(Mihter farisî, isim. kavas (kavvas=kavas) yeniçeri zamanında mızıka neferi; eskiden Hicaz'a surre çıkarıldığı vakit mahallelerde dolaşıp kapıların önünde darbuka çalan ve halktan para toplıyan; bir memuriyete tayin olunanlara müjde götürüp bahşiş alan. Garp Türkçesinde «Mehter» telâffuz edilir.»

Nevbetle tabl-ı şöhreti çaldık bu sırada
Paşa kapısına düşeli mehter oldu dil
Sururi

MEHTERAN-I ALEM (مهتران علم) [*Sar.*] Saltanat sancaktarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mir-i alemin maiyyetinde bulunurlardı. Mir-i alem en makbul saltanat sancaklarından olan ak sancağı ve diğer altı alemdar da öteki sancakları taşırdı.

MEHTERAN-I AHUR-I KÜÇÜK (مهتران آخور کوچك) [*Sar.*] Saray atlarının bir kısmının bulundurulduğu küçük ahırın seyisleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ahır Mirahur-u sani dahi denilen küçük mirahurun nezareti altında bulunduğu için bu tâbir kullanılırdı. Onsekizinci asırda küçük mirahurluğa tâbi muhtelif sınıfın sayısı 1067 idi.

MEHTERAN-I HAYME (مهتران خیمه) [*Ask.*] Çadır ve çadır levazımı yapanlar hakkında

kullanılır bir tâbirdir. Değerli müdekkit İbrahim Hakkı Konyalı «İstanbul Sarayları» adlı kıymetli eserinde mehterhane hakkındaki tetkikatı sırasında (Sayfa 74) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Bu teşkilâtın Fâtih zamanında «Mehteran-ı hayme» şeklinde adlandırıldığını H. 883 M. 1478 tarihli bir defterde gördük. Haymedûz, mehter ve şakird olarak 37 kişiden teşekkül eden cemaatın yevmî yedi akça olan bir kethüdası vardır. Bu teşekkül Hasan Bey isminde bir başa bağlıdır. Vesikada bu başın unvanı ve sanatı zikredilmektedir. Biz daha sonraki vesikalarda bu şefin mehter başı, ser mehteran-ı hayme, ser mehteran-ı hayme-i hassa, hayme mehter başısı, hayme-i hassa mehter başısı, çadır mehter başısı, mehterhane nazırı, mehterhane-i hassa nazırı, mühimmat-ı hiyamiye nazırı, hassa mehter başısı şeklinde vasıflandırıldığını görüyoruz.

«Burada vazife alanlar «Mehter, mehteran-ı hayme, mehteran-ı hayme-i hassa, mehteran-ı hiyam, çadır mehteri, haymedûz mehter, diken mehter, mehter şakirdi, mehter-i şakird-i post, haymedûz şakirdi, Mehterhane-i Âmire zâbiti, Mehterhanei Âmire neferi» şeklinde vasıflandırıyorlar.

«Bu teşekkülün çalıştıkları ve vazife gördükleri yerde de «Mehterhane-i hiyam, hayme-i hassa ocağı, mehteran-ı hayme-i hassa ocağı, mehterhane-i âmire, mehterhanei âmire ocağı, çadır mehterhanesi, mehterhane» derler.

«Mehterlerin hizmet ve vazife haricinde oturup kalktıkları yere de «Mehteran-ı hayme-i hassa kışlağı=kışlası, hayme mehterleri kışlağı=kışlası denir.»

Ele geçen vesikalardan mehterlerin Kanunî'den sonraki zamanlarda gördükleri işler daha açık bir surette anlaşılmaktadır. O vesikalara göre mehterlerin her çeşit oba, otağ, muhtelif şekilde çadır, saray ve daire-i hümayunlar için perde, şilte, yastık ve sair mefruşat malzemesi yaptıkları ve bunları tamir ettikleri anlaşılmaktadır.»

MEHTERAN-I TABL Ü ALEM (مهتران طبل وعلم) [*Sar.*] Hükümdara ait mızıka takımı efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Takımın başına «mehter başı» denilirdi.

MEHTER BAŞI (مهترباشی) [*Sar.*] Biri saray mızıkacılarının, öteki saray çadırcılarının olmak üzere iki sınıfın başlarına verilen addır. Mızıkaya «Mehterhane» mızıka takımı efradına da «mehteran-ı tabl ü alem denilirdi. Nevbet çalınırken mehter başı halkanın ortasında durur, takımı idare ederdi.

Tabii zamanlarda mehterhane sarayda hergün bir defa ikindi zamanında çalınmak kanundu. Muzafferiyyet haberi geldiği vakitte, arife divanlarında ve düğünlerde de çalınırdı.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde (cilt I, sayfa 545) dört kadılık yerindeki mehterlerin maaşları olmayıp düğünlerde davul, zurna çalarak geçindiklerini ve çoğunun Litroz, Terkos ve Balat'da oturup hepsinin mehter başıya mensup olduklarını ve mehter başıdan izin alıp gittiklerini yazıyor.

Mehter başılık yeniçeri ocağının kaldırıldığı H. 1241 (1825-26) senesinde lağvedilmiştir.

MEHTERHANE (مهترخانه) [*Mus*] Bandonun Osmanlılarca kabulünden evvel onun yerini tutan çalgı takımına verilen addır. Padişahlara mahsus bulunanlara «Mehterhane-i Hakanî», «Mehterhane-i hümayun» denilirdi.

Tarihe ait tetkikleriyle tanınmış olan İbrahim Hakkı Konyalı «İstanbul Sarayları» adlı kıymetli eserinin «İmparatorluk Türkiyesinde Tabılhane mehter-mehterhane» başlıklı kısımda (sayfa 46) «tabılhane hükümdarlığın ve eğemenliğin umumi şiarları arasında mühim bir yer aldığında bir çok tarihî kaynaklar söz birliği yapıyorlar» dedikten ve «Tuğ»un kös olduğuna dair eski kaynaklardaki izahatı yazdıktan sonra sözü Osmanlılarda ilk nevbet vurulmasına intikal ettirerek şu tafsilâtı veriyor:

«Osman oğulları Oğuz Türklerinden bir Uruk oldukları için Osman Şah henüz eğemenliğini almadan evvel, Batı Anadolu'da bir Uç beyi iken şüphesiz eski Türk an'anesine uyarak davul ve kös çaldırırdı. Fakat, hükümdarlık ve saltanatın şiarından olan nevbeti ancak M. 1289, H. 688 yılında çaldırmıştır.

«Selçuk Hükümdarlarından İkinci Giyaseddin Mes'ut M. 1284, H. 683 yılında Osman Şah'a gönderdiği bir fermanla kendisini Söğüt ve havalisinde Uç beyi yapmıştı.

«Osman Şah'ın birbirini kovalıyan zaferleri üzerine Selçuk Sultanı kendisine Karaca Balaban Çavuş vasıtasiyle H. 688 şevvali evvellerinde yazılan bir ferman ve emirlik şiarı olan eşya ve saireyi gönderdi.

«Karaca Balaban Çavuş'un getirdiği bu fermanın bir suretini (Münşeat-ı Feridun) da buluyoruz. Fermanın tarihi 688 olarak tasrih edildiği halde başında «من برهان امیر المؤمنین کیقباد بن فرمزز الخوارزمی» yazılıdır. Bundan fermanın Selçuk Hükümdarı Üçüncü Alâeddin Keykubat tarafından gönderildiği anlaşılıyorsa da bu fahiş hatayı burada düzeltmiye mecburuz. Bunu Münşeat sahibi uydurmuştur. Tac-üt-Tevarih sahibi de bu hatayı işlemiştir.

«O tarihlerde hükümdar İkinci Giyaseddin Mes'ut idi. Hayrullah Efendi ve «Mufassal» sahipleri de bu yanlışı olduğu gibi kitaplarına geçirmişlerdir. Bu ferman gibi 683 tarihli fermanın başında ve diğer bir yerinde de bu hata işlenmiştir.

«İkinci Mes'ut paytahtı olan Konya'dan gönderdiği 683 tarihli fermanda Osman Beye «Nâsırıddin eb-ün-Nasr Osman Şah» diyordu

«Bu istiklâl veren 688 tarihli fermanda ise «Osman Şah Bin Ertugrul Bey» deniliyordu. Bu fermanla Eskişehir'den Yenişehir'e varıncıya kadar bütün Söğüt bölgesi ve havalisi bir sancak halinde Osman Şah'a veriliyordu. Fermanda gönderilen Eğemenlik malzemesi şöyle sıralanıyordu:

«Tuğ-ı suph tıraz-ı âfitap alem ve tabl-ı nakkare-i pür zemzem-i muhteşem.»

«Ferman'a göre Osman Şah'a eğemenlik şiarı olarak tuğ, alem, tabl ve nakkare gönderilmişti.»

Değerli müdekkik gönderilen diğer şeyleri «Münşeat-ı Feridun» dan naklen yazdıktan ve tarihî eserlerde buna dair olan malûmatı da ayrı ayrı kaydettikten sonra diyor ki:

«İstiklâl fermanı Osman Şah'a Eskişehir'de bir ikindi zamanı gelmişti. Âşık Paşa Zade'nin kalemiyle:

«İkindi vakti idi nevbet uruldu. Osman Gazi ayağın durdu. Ta şimdiye değin kim Âl-i Osman Gazi seferde nevbet urulsa ayağın dururlar.»

«Âşık Paşa Zade'nin bu ifadesine göre Osman Oğulları yalnız sefer halinde iken nevbet urulursa ayakta dururlar, hazerde kıyam etmezler gibi bir mâna çıkıyor. Rüstem Paşa Tarihi'nin ifadesinden de böyle bir mâna anlaşılıyor.

«Kâtip Çelebi'ninki de aşağı yukarı bu mânayı ifade ediyor, diyor ki: «Alâeddin-i Sani'den tabil ve alem ve berat ve kılıç ve hil'at yetişti. Andan erbab-ı divan ve erkân ve âyan araste olup divan-ı Sultanî mürettep olup Osman Gazi izzet ile ayak üzeri durdu. Bu kaide-i Şahane ve kanun-ı mirane nevbet-i Osmanî bunun üzerine kuruldu. Ol zamandan ta Sultan Mehmet Bin Murat Han zamanına değin resm-i Osmanî bunun üzerine idi. Her bar ki sefere hurıç etmiye nevbet vurulursa Padişahlar ayak üzere dururlar îdlerde (bayramlarda) dahi bu minvâl üzere idi. Sultan Mehmet Han'dan sonra ayak üzere durmak kat'olundu»

«Halbuki Künh-ül-Ahbar, Tac üt-Tevarih, Hayrullah Efendi tarihi, Mufassal, Türk Tarihi (Riza Nur, cilt 3, sayfa 15), Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye, Hammer Tercemesi bu hususta başka şeyler söylüyorlar. Âl-i Osman Padişahlarının nevbet dövülürken Sultan Alâeddin'e tazimen ayakta durduklarını kaydederek: «Şimdi de nevbet-i Sultanî ikindi zamanlarında çalınmak ve Selâtin Âl-i Osman hengâm-ı nevbette ayak üzere durmak ol demden kanun oldu.» diyor ve Fâtih zamanında ayakta durmanın kaldırıldığını da ilâve ediyorlar. Hoca Sadettin Efendi Tarihinde bu husus hakkında bir şey söylememiştir. Hayrullah Efendi de her ikindi vakti nevbetin vurulduğunu ve Fâtih'e kadar bütün hükümdarların nevbeti ayakta dinlediklerini kat'î bir ifade ile yazar. Mufassal'da nevbetin her ikindi vakti vurulduğu ve Fâtih'e kadar Osmanlı Hükümdarlarının ayakta dinlediklerini söyler ve şunları da ilâve eder:

«Nevbet-i Sultanî olarak Mehterhane çaldırmak dahi bir âdet-i kadîme-i saltanattır. Selçukilerde buna pek ziyade riayet edilmiştir. Alâeddin Mehmet zamanında nevbet-i Sultaniyi hizmet-i Padişahîde bulunan prensler çalarlar idi. Tabıllar ve nakkareler altından olup çomaklar ve değnekler inci ile müzeyyen idiler.»

«Türk Tarihi de Hayrullah Efendi'yi kopya etmiş gibidir. Âriîî Paşa «Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye» sinde «Osman Gazi'ye menşur ile beraber gelen Tabl ve nakkare ve kürenay denilen aletin her ikindi vakti saray-i hümayunlarında çalındığını» söylüyor.

«Yukarıda araştırdığımız mehazlar nevbetin yalnız ikindi vakti vurulduğunu ve Padişahların ayak üzeri dinlediklerini yazdıkları halde Hammer beş namaz vaktinde vurulduğunu yazıyor:

«Osman'ın yeğeni Ak Timur bunları îsale memur oldu. Yeni Bey Âl-i Timur'u istikbal için birkaç hatve ilerledi. Mızıka bir cenk havası çalmakta olduğu halde elleri göğsü üzerinde kavuşturulmuş olarak bir tavr-ı ihtiramkârîde tevakkuf etti. Ahlâfı Selâtin-i hamse zamanlarında mızıka çalındığı sırada bu kaideye riayet ederlerdi. Tâki Osman'ın beşinci halefi Fâtih Mehmet iki yüz on sene imtidat eden tâzimin çok uzun olduğu bahanesiyle bu âdeti lâğvetti.»

Mehterhane iptidaları sayıları mahdut âletlerden mürekkep iken sonraları büyüdü, genişledi ve yalnız saraya, orduya münhasır kalmaktan da çıktı. Her Vezir dairesinde bir mehterhane bulundurulması âdet oldu.

Mehterhaneler Fâtih devrinden sonra sekiz zilzen ile bir zilzen başıdan, sekiz nakkarezenle bir nakkarezen başıdan, sekiz boru-

zenle bir boruzen başıdan, sekiz tablzenle bir tablzen başıdan ve maiyyetinde dokuz çavuş bulunan iç oğlan başıdan ibaretti. Birşey çalmıyan dokuz çavuşun ellerinde «çevkân» denilen ucu çatal bir değnek bulunurdu. Bu şekildeki mehterhanelere dokuz kat denilirdi. Şu hesaba göre birtakım altmış dört kişiden terekküp ediyor demektir.

Mehterhanenin birinci zâbiti ve şefi «Mehterbaşı ağa» idi. Mehterbaşı ağa zurna çalardı. İkinci zâbiti de «Baş mehter ağa» denilen «Tablzen başı» idi. Öteki âletleri çalanların başlarına da sadece ağa denilirdi.

Vezir mehterhaneleri ikindi ve yatsı namazları kılındıktan sonra olmak üzere günde iki defa çalınırdı. Bunlardan biri akşam yemeğinin ikincisi de uykunun işaretini verirdi. Eski zamanlarda öğle yemeği «Kuşluk» namiyle öğle namazından evvel, akşam yemeği de ikindi namazından sonra yenilir ve yatsı namazından sonra uykuya yatılırdı.

Mehterhane, her ikindi vakti başları iç oğlan baş çavuşunun yahut muadili olanın «Vakt-i sürur ve safa mehterbaşı hey hey!» suretindeki nidası (çağırması) üzerine mehterbaşı ağa elinde zurna olduğu halde bandoya pişrev (önder) olarak Vezirin, Yeniçeri ağası dairesinde ise ağanın oturduğu arz odasının önüne gelir, yerle beraber temenna eylerdi. Bu sırada evvelce vakt-i sürur ve safa diye bağırmış olan başçavuş veya muadili «Esbab-ı hacat ve arzuhal sahipleri var mı?» diye çağırır, arzuhal sunmak istiyenlerin arzuhallerini alıp Vezire yahut Yeniceri ağasına verirdi. Bu iş bitince heyet bir daire teşkil ederek çalmaya başlardı. Borazanlarla, davul, zurna ve zil çalanlar ayakta durdukları halde nekkarezenler yerde bağdaş kurup otururlardı. Mehterbaşı da halkanın ortasında durur, takımı idare ederdi. Çalgı çalındıkça ellerinde çevkân tutan çavuşlar, çevkânları sağa sola, aşağı yukarı sallarlar onlar da ahenge bu suretle iştirak ettikleri gibi arasıra «Allahey» diye bağırırlardı. Dua ile merasime son verilir, çalanlar birer temenna ile çekilirlerdi.

Mehterhane takımını teşkil eden davul bugün de kullanılan davuldan farklı değildi Davulu biri «Çomak» diğeri ince «Değnek», olmak üzere biri kalın diğeri ince iki değnekle çalarlardı, Davul mehterhaneden başka askerî kalelerde de bugün boru makamında zurna ile birlikte çalınırdı Tablzenler davul çaldıkları vakit «Yektir Allah» diye bağırırlar ve davulu omuzlarında çalarlardı. Davulun bir de büyüğu vardı. Buna «Kös» denilir. Kös'ün davuldan farkı büyük olmasından ibarettir. Kös'ün üst sathı 1,50 metre, alt sathı 70 - 80 santimetre kutrunda idi. İki satıh arasındaki irtifa (yükseklik) 1,30 metreydi.

Zurnanın da şimdiki zurnalardan farkı yoktu. Ağaçtan içi boş olarak yapılmakta, ses çıkartmak için de buğday kamışından baş tarafına küçük bir ıslık takılmaktadır.

Boru: Şimdi askerlerin kullanmakta olduğu borulardan epeyce uzun ve pirinçtendi. Mahrut şeklinde, birkaç büklümden mürekkep ve perdesizdi Vazifesi ancak baso tutmak ve ahengi tanzim etmekti.

Zilin de elyevm müstamel zilden farkı yoktu. Bunlar pirinçten mamul dairevi-yüş-şekil iki parçadan mürekkep olup yekdiğerine vurmak ve bilhassa davulla hemahenk gitme suretiyle ses hâsıl ettirilirdi. Kalın ve fazla sada çıkarılması istenildiği zaman her iki zil karşılıklı olarak yekdiğerine vurulur, ve hafif bir ses çıkarılması istenildiği vakit de yalnız kenarları hafifce biribirine değdirilirdi.

Nekkare, hâlâ «Çifte Nâra» denilen iki küçük davulcuktan ibaretti. Buna Sofiye ıstılahında «Kudum» denilirdi. Sağ ve sol elde bulundurulan değnek tarzında iki gön parçasının diğer calgılarla hemâhenk gitmek şartiyle icabına göre hafif ve ağır, yavaş ve çabuk vurulmasından ibaretti. Nekkarelerin mehterhane takımındaki rolden başka bir vazifesi daha vardı O da şimdiki borunun gördüğü habercilik vazifesini görmekti. Bunun içindir ki her askerî kıt'ada, âmirinin rütbesine göre birkaç nekkarezen bulunurdu.

Maiyyetinde yirmi kadar çavuş bulunan pehlivan ve cirit oyunlarının başlangıç ve sonlarında elindeki çevkânları mızıkadaki gibi sallamakla mükellef olan başçavuş kapaklı ve kapağın iç tarafı müselles şeklinde kesilmiş dar kollu, orta yerinde eski beş rakamı tarzında bir işareti haiz mustatil-üş-ekil elvanı (renkleri) havi sarı renkli entari giyer, başına yeşil renkte destar kavuk sarar, ayağına sarı mest papuç iktisa (giymek) eylerdi. Belinde yine aynı renkte ve beş santim kadar genişlikte kemer bulunur ve buna kını soldan sağa doğru gelmek üzere hançer takardı. Kendisinin ve arkadaşlarının ellerindeki çevkânlar gümüşten yapılmış olup çatal başlı ve etrafı zincir ve çıngıraklı idi. Başçavuşa mahsus çevkânın Vezirin oturduğu oda kapısının perdesi üzerine takılması Vezirin gizli müzakerelerle meşgul olduğuna delâlet eder ve bu esnada içeriye kimse giremezdi.

Zurnacıların başı ve mehterhane takımının birinci zâbiti olan mehterbaşı ağa arkasına al kaput ve yahut çuha biniş giyer, başına al renkte destar kavuk sarar, bacaklarına kezalik al çuha çakşır ve ayaklarına da sarı mest pabuç giyerdi.

Mehterhane takımının ikinci zâbiti olan ve baş mehter ağa dahi denilen tablzen (davulcu başı) mehterbaşı ağanın giydiği elbisenin aynını giyer, başına da aynı destar kavuğu sarardı. Zilzenbaşı da bunlardan farklı değildi. Zilzenler ise mor, lâciverd veya siyah çuhadan biniş, bacaklarına al çuha veya bezden çakşır, ayaklarına kırmızı mest pabuç giyer. başlarına da yeşil renkte destar kavuk sararlardı

Boraz.an ve nakkarezen başıları, diğer musiki aletleri başıları gibi giyinirler, ve aynı destarı takarlardı. Boruzenlerle nakkarezenler de zilzenler, davulcular gibi elbise giymekte ve aynı kavukları takmakta idiler.

Marsigli'nin mehterhane hakkındaki tetkikini Cevat Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel. sayfa 172) tercüme ve eserine nakletmiştir. Buna nazaran «Türkler ordularında esası müsademe ve sada üzerine müesses olan alât-ı musikiyye istimal ederler ki bunların eşkâl ve heyetleri muhteliftir. Bundan başka asker manevralarından ziyade bir yevm-i resmiyi debdebeli göstermiye yarar». Yine Marsigli bandonun heyet-i umumiyyesi hakkında şu hükmü vermektedir: «İşbu alât-ı musikiyyenin yalnız olarak hasıl eylediği esvat-ı muhtelife gerçi samia hıraş (kulağı sağır edici) ise de davul vasıtasiyle bu acı sadalar tadil olunduğu gibi bahusus cümlesi birleşirse husule gelen ahenk haylice güzel olur.»

Hammer (cilt 1. sayfa 313) mehterhanenin Vezirlerle Paşalara mahsus bir şeref vasıtası olup beş namaz vakti cihadı hatırlatarak önlerinde çalındığını kaydettikten sonra çalınan mehterhanedeki çalgıların sayısını şöyle gösteriyor: «Mehterhane onaltı zurna, onaltı tabıl. (davul), onbir boru, sekiz nakkare, yedi zil» dört östen mürekkeptir. Bu yetmiş iki mızıkacı takım Padişah bizzat muharebeye gittiği zaman iki misli olur.»

Mehterhane yeniçeri ocağının kaldırılmasına tesadüf eden 1241 (1825-26) senesinden itibaren tarihe karışmış ve onun yerine bando kaim olmuştur.

Bazısı meil olup anvana
Çalıcak iydde mehterhane
Sünbülzâde Vehbi

MEHTERHANE-İ HAYME (مهترخانهٔ خیمه) [*Ask.*] Çadır ve döşeme yapılıp muhafaza olunduğu yer, çadır imalâthanesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Ele geçen vesikalardan mehterlerin Kanunî'den sonraki zamanlarda gördükleri işlerin daha açık bir surette anlaşıldığını yazan değerli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı (İstanbul Sarayları. sayfa 78 ve mütaakip) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«1 — Mehterhanede her çeşit Oba, Otağ ve muhtelif çadırlar dikilir ve tamir edilirdi. Hicrî 1231 (1815-16) yılında burada 250 nev icad çerge, 300 sâyeban çergesi, 15 kubbe çadır, 100 açık ve 20 kubbe memşa=abdesthane çadırı yapılmıştı. Bunların malzeme bedelleri çok kere darphaneden verilirdi. Eğer «diken» mehterler yetişmezse hariçten gündelikle usta da tedarik edilirdi.

«2 — Bazan mehterhane teşkilâtiyle çadır ve oba imaline yetişilmezse hariçte de çadır yaptırılırdı. Hicrî 1173 (1759) yılında Halep'te «Daire-i Hümayun» denilen oba diktirilmişti.

«3 — Burada saraylar ve daire-i hümayunlar için perdeler, nihaliler. mak'adlar vesair döşemeler de yapılırdı. Hicrî 1175 (1761) yılında burada boyu 7, eni 10 arşın olan Sakız işi perde yaptırılacaktı. İstenilen kumaş burada bulunmadığı için Sakız naibine ve muhassılına hüküm yazılmıştı.

«4 — Ölen veyahut azledilen Sadrazamların ve Vezirlerin şahsî obaları da çok kere satın alınarak mehterhaneye konur ve muhafaza edilirdi. Hicrî 1176 (1762) yılında merhum Ebubekir Paşa'nın güvez atlas üzerine işleme bir obası satınalınmıştı. Hicrî 1122 (1710) yılında da eski Sadrazam Ali Paşa'nın büyük bir çergesiyle 10 sokak çadırı bütün teferruatiyle 6500 kuruşa mubayaa edilerek buraya konmuştur.

«5 — Mehterhanede dikilebilecek, hazır ve inşa edilebilecek olan herşeyin malzemesi. de buradaki hususî anbarlarda muhafaza edilirdi. Mehterhane ambarlarından daima mühim miktarda Gediz kirpası, bugası, Benaluka atlas, beyaz kirpası, rişe, aba, hasse, kutni, şerit, ibrişim, telli hatâî, Üsküdar çatması, Paşa çatması, sim, sırma atlas, elvan çuha, kınap ve yün bulunurdu.

«6 — Mehterler biniş-i hümayun sayebanlarını burada yaparlar, yerlerinde kurarlar ve bunları muhafaza ederlerdi.

«7 — Burada saraylar ve daire-i hümayun için şilte, yüz yastığı, yastık, koltuk yastığı, nihalî, perde, minder, vesaire yapılırdı. Milâdî 1772 (1186) da burada iki çiçekli şilte ile kırmızı tepeli çeşme yapılmıştı

«8 — Mehterhanede saray, kasır, daire-i hümayunlar ve obaların fazla ve yedek mefruşatı, evanisi, şamdanları vesairesi muhafa edilirdi.

«9 — Bayram biniş-i hümayunlarında kurulan şal otağ-ı hümayunun dört sütunu hicrî 1203 (1788) tarihinde burada tamir ettirilmişti.

«40 — Sarayda ve diğer yerlerde bulundurulan oba, çadır ve saire de burada tamir edilirdi. Hicrî 1212 (1797) yılında enderun cebenanesinde bulunan 47 çergenin çulları güvelendiği için burada tamir ettirilmişti.

«11 — İstanbul'a gelen hatırlı adamlar, elçiler, şerifler için buradan muvakkaten çadır ve sair döşeme eşyası verilirdi. Hicrî 1214 (1799) yılında Mekke'den İstanbul'a beş şerif gelmişti. Mehterhane mevcudundan bunlara oda döşemesi verildi.

«12 — Çadır mevsiminde saraya ait beygirleri otlatmaya gidenlere buradan çadır verilirdi. Hicrî 1227 (1812) yılında Esban-ı hassa ahır-ı has ve sadr-ı vâlâ makam ahırı hademesiyle enderun ve hazinedar ağalarına buradan çadırlar verilmiştir.

«13 — Mehterhanede «Liva-i Şerif» takımı da yapılırdı. Hicrî 1230 (1815) yılında burada Mühimmat Nazırı Mehmet Emin Efendi'nin zamanında bir Liva-i Şerif takımı yapılmasına başlanmıştı.

«14 — Mühimmat-ı hiyam için lâzım olan eşya da mehterhanenin ambarında saklanırdı. Hicrî 1235 (1819) yılında Serez ve havalisinden getirtilen kırk bin çatal küp köylü kirpası mehterhane ambarına konulmuştur.

«15 — Sûr-u hümayunlar için burada her çeşit oba, çadır, yatak, şemsiye çadır, sâyeban verilirdi. Hicrî 1250 (1834) yılında Dolma-bahçe'de yapılan düğün için de buradan çadırlar vesair eşya çıkarılmıştı.

«16 — Mehterlerin mehterhane dışında ve saydıklarımızdan başka da merasim ve teşrifat yerlerinde vazifeleri vardı. Sadrazam Topkapı sarayında divan-ı hümayun için kubbe altına geldikten sonra Fatiha sûresi okunurken çadır mehterbaşı ağaya işaret eder, o da dışarıdan bir iki fodla ve bir tas çorba alır getirirdi. Sadrazam fodladan bir parça yer ve çorbadan biraz içerdi. İsterse burada tarttırırdı da. Yine Sadrazamın işaretiyle divanhanenin önünde Fatiha okunurken yine çadır mehter başısı ağa bir tas yeniçeri çorbası ve bir fodla getirir, bunları da bütün vezirler tenavül ederlerdi.

«Divandan sonra Sadrazam yemek yerken Mehterbaşı ağa ile ekmekci başı ve aşçı başı ve matbah-ı âmire emini ve vekilharç vezir-i âzamın karşısında el kavuşturup dururlar ve yemekten sonra selâmlayıp giderler.

Evliya Çelebi (cilt I, sayfa 202) hayme mehterlerinin divan hizmetlerini çok güzel anlatmıştır.

«17 — Mehterbaşı ağaların ulûfe çıkarılırken yapılan merasimde de vazifeleri vardı. «Atâ tarihi»nde (cilt I sayfa 270) buna dair tafsilât mevcuttur.

«18 — Sürre çıkarılırken yapılan merasimde de çadır mehterlerinin rolleri vardı.

«19 — Padişah sefere çıktığı zamanda muayyen miktarda çadır mehterleri kendisine refakat ederler ve otağ-ı hümayunu kurup kaldırırlardı.»

Mehterhanenin başında Emin-i Mehterhane (mehterhane emini) adlı bir memur bulunduğu gibi muhafız ve saire namıyle birçok adamlar da vardı. Yeniçeri ocağının kaldırılbığı hicrî 1241 (1825-26) senesinde devlet teşekküllerine yeni bir şekil verilirken mehterhane rütbesi Humbarahane nezaretiyle Bostaniyan-ı hassa nezareti arasında olmak üzere «Hayyamiye nazırı» unvanlı bir memurun idaresi altına konuldu. Mehterlerden alil ve emektar olanlar tekaüt edilerek Hayyamiye neferleri Asakir-i mansure gibi intizam altına alındı.

MEHTERHANE-İ TABL-Ü-ALEM (مهترخانهٔ طبل وعلم) [*Sar.*] Hükümdara ait mızıka takımıyle sancaktarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan alem mehterleri yani sancaktarlar bir bölük halinde otuzla kırk kişi arasında idiler. Bu sınıfa «Alemdaran-ı Hassa» ismi de verilmişti. Mızıka yani mehterhane takımı ise altı bölüğe ayrılmış olup yekûnu altmış iki veya altmış üç kişiden mürekkep ayrı bir sınıftı. Bunlardan birinci bölük zurnacılar bölüğü olup biri «ser zurnai olmak üzere onaltı zurnacıdan mürekkepti. Nakkarezenan denilen çifte nakkareciler sekiz ve tabbal yani davulcular onaltı, zilciyan yani zilciler yedi, nefirî yani boru çalanlar on bir veya on iki ve köszenan ismi verilen fil ve develerle götürülen büyük davulları çalan köscüler ise dört veya beş kişi idiler. Her iki sınıfın yani alem ve mızıkacıların on altıncı asırda iki yüz kadar olup onyedinci asır başlarında mevcutları 228 di.

MEHTERHANE KASRI (مهترخانه قصری) [*Sar.*] Sultan Ahmet'de şimdiki Tapu idaresinin bulunduğu yerin yakınında ve köşe başındaki binanın adıdır. Buna «Mehterhane-i Âmire kasr-ı hümayunu» da denilirdi. Mehterhane

orada bulunduğu için bu adı almıştı. (İstanbul Sarayları) adlı kıymetli eserde (sayfa 75) denildiği gibi eskiden mühim askerî teşekkülle rin bulundukları yerlerin en itinalı ve hâkim parçalarına padişahlar için bir kasır yapılırdı Mehterhane kasrı, Tersane kasrı, Humbarahane kasrı, Tophane kasrı bu neviden bir kasırdı. Bu kasır vesikalarda «Mehterhane-i hıyam kasrı» suretinde de geçer.

Mehterhane kasrı hicrî 1223 (1807) senesinde mehterhane ile birlikte yanmıştır. Yangının âni oluşu ve itfaiye teşkilâtının da çalışamayışı yüzünden mehterhanedeki kıymetli çadırlar ve kasırdaki gümüş şamdanlar, gümüş babalı taht, altın yaldızlı bakır eşya da tamamen yanmış, enkaz altında kalmıştı. İki sene sonra yapılan araştırmada külçe halinde bir çok gümüş, bakır ve saire bulunmuştur.

Yine bu eserde kasır için şu tefsilât vardır: «Başvekâlet arşivinde bulduğumuz ve baş yorgancı Ebubekir ağa tarafından verilen ve safer 1231 tarihli kenar yazısını da ihtiva eden bir masraf talepnamesinden bu tarihte «Mehterhane-i Âmirede müceddeden bir kasr-ı hümayun inşa» edildiğini öğreniyoruz. Demek ki mehterhane kasrı hicrî 1231 (1816) yılında tamamlanmış ve döşenmiştir.

«Yine bu vesikaya bağlı ser mehteran-ı hayme-i hassa İbrahim tarafından sunulan kâğıttan ve mühimmat-ı hayyamiye nazırının 1230 tarihli derkenarında «Mehterhane i Âmirede müceddeden inşa buyrulan kasr-ı hümayunun tekemmülü karip olduğu» söylenmektedir.

«Bu vesika bize şunları öğretmektedir:

1 — Yanan adliye sarayı'nın yerine Cebehane kışlasına bir de kasır yapılmıştır. Mehterhane kasrının mefruşatı Cebehane kasrına göre yapılacaktır.

2 — Kasr-ı hümayunun ittisalinde bir sofa, bir cami ve ağa odası denilen büyük bir oda ve bunun ittisalinde küçük odalar vardır. Büyük oda ser mehteran-ı hayme-i hassaya aittir.»

Aynı eserin diğer bir yerinde (sayfa 213) şu malûmat mevcuttur: «Çadır mehterhanesinin ve çadır kasrının inşalarından on sene sonra tekrar bir yangın geçirdikleri anlaşılmaktadır. Fakat biz bu yangını o devrin tarihlerinden «Letaif-i Enderun» da, «Tarih-i Lûtfi» de Şani zade ve Asım tarihlerinde ve başka kaynaklarda bulamıyoruz. Bunu yalnız Başvekâlet arşiv dairesinde saray kısmında 2831 numarada kayıtlı 7 rebiyülevvel 1242 tarihli ve hassa baş mimarı Abdülhalim'in imzasını taşıyan bir vesikadan öğreniyoruz.

«Bu yangının mehterhanede ve mehterhane kasrında yaptığı tahribatın derecesini gösteren vesika bulamadık Mehterhane kasrı bu yangından altı sene sonra esaslı bir surette tamir görmüştür. Yangın kasrın çatısını ve iç kısımlarını, önündeki merdiven saçaklarını, meydana bakan şehnişini yakmıştı. Hicri 1247 (1831) yılında kasır adam akıllı tamir edilmiştir. Tamir esnasında da kasrın Binbirdirek tarafındaki dil'i üzerine bir çeşme konulmuştur. Çeşmenin ayna taşının üstündeki Adlî tuğrasının altında da «1247 sene ketebehu Rasim» bunun altındaki madalyon içinde de «Tarih-i tamir sene 1319» yazılıdır. Demek ki çeşme kasrın tamiri esnasında Sultan Mahmut tarafından yaptırılmış ve hicri 1319 (1901) yılında da İkinci Abdülhamit tarafından tamir ettirilmiştir.

«Bu tamir esnasında kasrın içi ve dışı gayrimüslim sanatkâlar tarafından badanalanmış, boyanmış ve şurasına burasına kalem işleri ve başka resimler yapılmıştır Yeniçeriliğin ilgasına kadar birçok sanatlar yalnız müslümanlara inhisar ediyordu.

«Mehterhane kasrının aynasında bu soysuz süslerin artıkları hâlâ yılışık bir eda ile o devri söylüyorlar.»

Mehterhane kasrı sonradan elbise ambarı ve dikimhane adını almıştır.

MEKKÂRE (مكاره) [*Ask. Hal.*] Nakliyat işlerinde çalıştırılan hayvanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça mükâriden bozmadır. Bunun yerine «Mekâri» de kullanılırdı. Askerî teşekküllerde ordu ağırlıklarının nakli için at, deve, katır gibi hayvanlar bulundurulduğu gibi ordu birliklerinin bir yerden bir yere nakilleri sırasında ve daha ziyade harb zamanlarında halkın hayvanları satın alınır ve bazı vakitler muvakkat bir zaman için ordu hizmetine alınarak sahiplerine mahallerince tayin olunan ücretler verilirdi. Mekkâre, kira hayvanlarına yükletilmiş eşya ve levazım yerinde de kullanılırdı

MEKKÂRECİ (مكارەجى) [*Hal.*] Hazar ve sefer halinde ordudaki nakil işlerinde kullanılmak üzere bulundurulan at, katır, deve gibi hayvanlarla taşıt işlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başlarına «Mekkâreci başı» denilirdi. Halka ait eşya ve levâzım nakli için hayvan işletenlere de bu ad verilirdi.

MEKKÂRECİ BAŞI (مكارەجى باشى) [*Ask*] Ordudaki nakil işlerinde kullanılmak üzere bulundurulan at, katır, deve gibi hayvanlarla taşıt işlerini görenlerin başlarına verilen addır. Bu türlü işlerde kullanılan hayvanlara «Mekkâ-

re», bunlarla taşıt işlerini görenlere «Mekkâreci» denilirdi. Bunun yerine «Mekkâri başı» da kullanılırdı.

MEKKÂRİ BAŞI (مکاری باشی) [*İda.*] Eskiden hayvanlarla nakil işlerini idare eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mekkâri nakliyat işlerinde kullanılan hayvanlar hakkında istimal olunan mekkâre yerinde kullanılırdı. Başbakanlık arşivinde beyaz üzerine yazılan bir emir Dahiliye (475) aynen şöyledir: «Mekkâri başı Asitane'den Edirne'ye varınca umur-u mühimme ile gidecek tatarlara ücretleri canib-i miriden verilmek üzere başka başka iki re's beygir veresin ca 1205».

MEKİK DOKUMAK (مکیك دوقومق) [*Hâl*] Mecaz yoluyle sık sık gidip gelmek, yerinde duramamak, süratle dolaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEKKÂS (مکاس) [*Mal., Fık.*] Tüccarın emvalinden öşür ve baç denilen vergileri cibayet (tahsil) eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gümrükçü demektir. Alınan öşüre veya baç'a «meks» denildiği gibi bunları cibayet etmiye de «meks» denilir.

MEKKE TOPRAĞI (مکه طوپراغی) [*San.*] Varak haline getirilmek için «tirşe» ve «zar» içinde dövülen altının yapışmaması için kullanılan toprağın adıdır. Eskiden İstanbul'un Anadolu yakasına Meke toprağı denildiği için o taraflardan tedarik olunan bu toprağa o ad verilmişti.

MEKRUH (مکروه) [*Fık.*] Haram olmamakla beraber Şer'an memnu' bulunan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mekruh; Arapça tab'an hoş görülmiyen, iğrenilen demektir. «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye kamusu»ndaki (Cilt I, S. 30) izahı şöyledir:

«Terki râcih olup işlenmesi hakkında kat'i bir nehiy bulunmıyan fiildir ki, terki memduh, irtikâbı mezmudur. Böyle bir fiilde «Kerahat» bulunmuş olur ve bu kerahat (kerahat-ı tahrimiyye) ile (kerahat-ı tenzihiyye) kısımlarına ayrılır. Şöyle ki harama yakın olan bir kerahat, kerahat-ı tahrimiyye, helâle karip olan bir kerahet da kerahat-ı tenzihiyedir, tenzihen mekruhtur.»

MEKREMETLÛ (مکرمتلو) [*İlm*] Müderris payesinin resmî unvanı olarak kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında mekremetlû suretinde talaffuz olunurdu. Müderrislerin isimlerinin önüne konulur, Mekrumetlû... Efendi suretinde yazılırdı. Mekrûmet; cömertlik demektir.

Yapmışız Hazret-i Kur'ana mufassal tefsir
Mekrumetlû yazılır mı bize ey kilk-i debir
Antakya Müftüsü Sadık

MEKTEBE BAŞLATMAK (مکتبه باشلاتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle satmak, elden çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEKTEB-İ AKLÂM (مکتب اللام) [*Mek.*] Rüşdiye tahsilinden üstün bilgili memur yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. Mektep, Maarif nazırı Kemal Efendi'nin (Paşa) teşebbüsüyle 23 muharrem 1279 ve 8 temmuz 1278 (1862) de açılmıştır. Açılışına dair olan tezkirede (Türkiye'de Maarif tarihi, C. 2, S 397) «Mekâtib-i Rüşdiyeden aklâm-ı şahaneye çıkarılacak sınıf-ı evvel şakirdanına mahreç olmak üzere ba irade-i seniyye mekteb-i maarif-i adliye vaz-ı kadimi veçhile mekteb-i aklâm ittihaz olunarak saye-i maarif-vaye-i hazret-i padişahide şakirdan-ı mumaileyhim emr-i tahsile mübaşeret etmiş» tir deniliyor.

Yine o eserdeki 13 recep 1279 (1862) tarihli bir Maarif nezareti tezkiresinde şöyle denilmektedir:

«Veliyyinimet-i biminnetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerinin memalik-i mahrusa-i şahanelerinde ilm-ü maarifin tezyit ve terakkisi emrinde masruf buyurulan himem-i Celile-i mulûkâneleri cümlesinden olmak üzere geçen sene küşat buyurulmuş olan Mekteb-i Aklâm şakirdanının mevsim-i imtihanları hulûlüne mebni meclis-i maarife celbiyle ezber olarak yazdırılan yazılardan yirmi ikisinin asar-ı kalemiyesi intihap ve kabul olunmuş ve hasb-el-usûl bunların aklâm-ı şahaneye taksimi iktiza etmiş» tir.

Üç sınıf olarak tesis olunmuş olan bu mektep yine o sene içinde «Mahrec-i Aklâm» adını almış ve Mekteb-i Mülkiye'nin açılış tarihi olan 1293 (1876) senesine kadar o adla devam etmiştir.

MEKTEB-İ FÜNUN-U İDADİYE (مکتب فنون اعدادیه) [*Mek.*] Harbiye mektebinin idadî (lise) kısmına verilen addır. Maçka'da askerlik tahsili yaptırmak için kurulan Mekteb-i Ulum-u Harbiye tecrübelerin neticesi olarak muhtelif safhalar geçirdiği gibi topçuluk tahsili için açılan topçu harbiye mektebinin de buraya nakliyle bir kat daha ehemmiyyet kazanmış idi.

1261 (1845) senesinde toplanan bir komisyon tarafından sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin ıslâhına ve bir darülfünun açılmasına karar verdiği sırada askerî mekteplerin için de bir çok yeni şeyler düşünülmüş ve verdiği kararlar tatbik sahasına da konulmuştur. İşte o cümleden olarak Harbiye'nin yük-

sek sınıfları Pangaltı'da yeni yapılan binaya nakledildiği gibi boşalan Maçka'daki binada bazı tadilât yapılmak suretiyle, Mekteb i fünun-u İdadiye'ye tahsis edildi. 1263 (1846) da yeni binalarda derslere başlanmıştır.

Sonraları idadi sınıfları Kuleli'ye nakledilmiş, Maçka'daki idadi binası kışla olarak kullanılmıştır.

MEKTEB-İ FÜNUN-U MALİYE (مکتب فنون مالیه) [*Mek.*] Divan-ı Muhasebat memurlarının bilgilerini artırmak maksadiyle açılan mektebin adıdır. 1296 (1878) senesinde Sadrazam Sait Pşa'nın teşebbüsiyle açılan dersleri Divan reis ve âzası tarafından okutulan bu mektep için Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi C 3, S 889) şu tafsilâtı veriyor :

«Mekteb-i Fünun-u Maliye'de «Büyük devletlerin maliye usulleri, vergileri, vergi kanunları, maliye teşkilâtları, muhasebe-i umumiye kanunları, servet ve iktisat dersleri» nin okutulacağı Sait Paşa'nın hâtıratından öğreniyoruz. Bu mektebi açmakta gözetilen gaye ; muktedir ve malûmatlı maliye memurları yetiştirmektir.

«Mektep bir kurs mahiyetinde miydi, yoksa birkaç sınıfa ayrılmış âdeta bir mektep miydi? Muallimleri, ücretli veya maaşlı mı, yoksa parasız mı ders okutuyorlardı? Buraları hakkında malûmat yok ve kaç sene devam etmiştir? O da bilinmiyor. Bununla beraber mektebin akibetini yine Sait Paşa'dan öğreniyoruz. Paşa hâtıratında diyor ki :

«Sadaretten ayrıldıktan sonra Divan-ı Mubasebat'ın şekli değiştirilerek ehemmiyeti küçüldüğü gibi mektep de devam edemeyip kapandı.

«Sait Paşa 3 zilkide 1296 tarihinde sadarete geçmiş, ve gurre recep 1296 tarihinde ayrılmış ise de 7 şevval 1297 de ikinci defa sadrazam olup bu makamda 13 cumadelâhire 1299 tarihine kadar bulunmuş olduğuna göre, mektebin üç sene kadar devam ettiği tahmin edilebilir.

«Mekteb-i Fünun-u Maliye'nin lâğvına ; o sırada yeni bir hamle ile yüksek tedrisata başlamış ve burada sayılan derslerin bir kısmını proğramına koyarak daha esaslı surette hattâ burada adı geçen bazı muallimlere okutulmakta bulunmuş olan mekteb-i Mülkiye'nin de sebep olduğu hâtıra gelebilir.»

MEKTEB-İ FÜNUN-U NÜCUM مکتب فنون نجوم [*Mek.*] Yıldızlar ilmini öğreten mektebin adıdır. Açılış ve kapatınş tarihlerin tesbit edemediğimiz ve Başbakanlık arşivindeki vesikaların tasnifi sonunda bu cihetin de meydana çıkarılacağını umduğumuz bu mektep hakkında şimdilik Osman Ergin'in «Türkiye nin Maarif Tarihi» ndeki (C I, S 162). İzahatı keydetmekle iktifa ediyorum

Değerli müdekkik (Yıldızlar ilmi) «İhtiyarat» kısmından bahsederken aynen şunları yazıyor :

«Bu inanışların ve bu ilimlerin doğru ve makûl olup olmadığı münakaşa yeri burası değildir. Kısaca eskiden böyle bir ilim şubesi vardı ; böyle şeylere herkes inanır ; kıymet verir ve bu ilim öğretilir ve öğrenilirdi demekle iktifa edeceğim. İşte bundan dolayıdır ki Osmanlı idare teşkilâtında bir Mekteb-i fünun-u nücum bul nurdu. Biraz ileride İslâm kültürü müesseseleri sırasında kendisinden bahsettiğimiz Takiyuddin Rasathanesi cahillerin ve mutaassıpların teşvikiyle yıktırılmamış olsaydı Rasathane'nin en iyi bir nücum mektebi olacağı şüphesizdi. Ne yazık ki bu millet bu ilim müessesesinin hizmetlerinden uzun müddet mahrum kaldı. Rasathaneden sonra açılmış olan bu nücum mektebinin başlangıcı kestirme olarak bilinmiyor. Vak'anüvis tarihleri böyle bir mektebin mevcudiyeti hakkında bir şey bildirmiyor. Hazine-i evraktaki vesikalar kâmilen tasnif edilip ortaya çıkarıldığı zaman bunun hakkında da kâfi derecede malûmat elde edileceği şüphesizdir. Bununla beraber M. Cevdet'in himmetiyle bu evraktan şimdiye kadar tasnif edilmiş olanlar arasında çıkan şöyle bir vesika 1259 tarihinden yani garplılaşma devri başladıktan ve yeni usulde mektepler açıldıktan sonra bile böyle bir mektebin varlığını göstermektedir. Bunu ispat eden ve Esseyid Mehmet Sadullah imzasını taşıyan vesika şudur :

«Ba irade-i şahane Mekteb-i fünun-u nücum'a ve Müneccimbaşı dâilerine maliye hazine-i celilesinden itâ buyurulan 5500 kuruşun işbu 1259 senesi şubatına mahsuben hazine-i merkume canibinden itası babında.„»

«Şu vesikaya göre o devirde ayda 5500 kuruş tahsisatı olan bir nücum mektebi ve onun talebeleri bulunduğu anlaşılıyor. Buradan çıkanlar büyük camilerin yanında bulunan muvakkithanelere tâyin olunurlardı ve müneccim başılar da bu [illegible] arasından seçilirdi.»

MEKTEB-İ MAARİF-İ ADLİYYE (مکتب معارف عدلیه) [*Mek.*] Devlet dairelerindeki genç memurları ve hariçten müracaat edecekleri okutup yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. 1254 (1838) senesinde açılmış olan bu mektepten evvel devlet dairelerinde sıbyan mekteplerinde şöyle böyle bir parça okumuş ve en

fazla bir hatim indirmiş olanlar alınıyor ve birer mektep halinde olan kalemlerde talebe gibi çalışarak yetişiyorlardı. Fakat zaman icabı olarak gittikçe artan memur ihtiyacını karşılamak üzere yalnız kalemlerde yetiştirilmekle iktifa edilmiyerek az ve çok yetişmiş kimselerin meydana gelmesi düşünülmüş ve o maksatla bu mektep tesis olunmuştur. Bununla beraber ondan evvel de Birinci Sultan Hamit zamanında ve 1195 (1781) senesinde Bahçekapı'da daha o zaman duyulan ihtiyacı gidermek maksadiyle bir mektebin bulunduğunu ve bu mektepte talebeye Arapça ve Farsça öğretmek üzere «Hace-i Küttap» adıyle bir hocanın bulunduğunu biliyoruz. Ancak Sıbyan mektepleri bu ihtiyacı karşılıyamadığı gibi bunun da kâfi gelememesi yüzünden bu mektebin kurulmuş olduğu anlaşılıyor.

Mektebin adındaki adliye tâbiri burada hukuki bilgilerin verildiğinden dolayı değil zamanın Padişahı Sultan Mahmut'un mahlasının (Adlî) oluşundandır. Yoksa mektep ilk mektepten başka birşey değildi.

Bu mektep hakkında aydınlatıcı biricik vesika Osman Ergin'in «Türkiye Maarif Tarihi»ne koyduğu (C 2, S 331) 4 sayılı divan-ı hümayun kalemi nizamnamesi defterinde kayıtlı 1254 tarihini taşıyan şu vesikadır:

«Asakir i muntazama-i Şahane'nin fünun-u harbiyede tahsil-i meleke eylemeleri için müteaddit mektepler inşasına iptidar buyurulmuş ve buyurulmakta ise de seyf ile tev'em (ikiz) olan hidemat-ı kalemiyye henüz bir taht-ı zabıta ve nizama ithâl olunamadığından elhaleti hazihi kalemlere alınmakta olan şakirdan sekiz on yaşına kadar mekteplerde yalnız talim-i Kur'an-ı Kerim ederek filcümle sülüs karalayıp Arabî ve Farisi'ye dair hiç bir şey görmemiş ve umur-u dahiliyye ve hariciyyede istihdam olunacak ketebeye göre talimi ehem ve elzem olan ulûm-u riyaziyye ve fenn-i çoğrafyanın belki ismini bile işitmemiş olduklarından ve kalemlerde dahi bunların tahsili mümkün olmadığından fakat devam eylediği kalemin fenni ne ise alâ kader-i istidadihim anı öğrenip gerçi içlerinden bazı erbab-ı akl ü nüha mesai-i kesbiyelerine füyuzat-ı vehbiye-i İlâhiyye inzimamiyle oldukça kâtip denilecek derecede kesb-i liyakat etmekte iseler de anlar dahi ennadir kelmadum kabilinden olarak ekseri fenn-i kalemden başka ilm-ü hünerden bî haber kalmakta oldukları ndan ledelhace mehamm-i saltanat-ı seniyyede istihdama lâyıklı adam bulunmadığı zahir olmak hasebiyle . . . ketebe-i aklamın böyle yolsuz ve nizamsız kalmaları tecviz buyurulmıyarak bu husus-ı hayriyet mansusun dahi bir hüsn-ü zabita ve nizama raptı» istenilmiş ve yine bu vesikanın sonlarına doğru bu maksat ve gaye şu cümlelerle hülâsa edilmiştir:

«İşbu mektebin tesis ve tanziminden murad-ı âli fünun-u inşada maharetli ketebe yetiştirilerek her biri alâ kader-i istidadihim bimennihi Taâlâ ileride hidemat-ı saltanat-ı seniyyede istihdam kılınmak niyyet-i hayriyesinden ibaret . . .»

Başka bir vesikada da bu maksat ve gaye şu cümlelerle anlatılıyor:

«Badezin (bundan sonra) aklâm-ı şahaneden birine müceddeden alınacak şakirdanın filcümle medlûlat-ı terakibe hususen evamir-i aliyye ve tahrirat-ı seniyyenin sutur-i hilâlinde istimali mütearef olan kelimatın meani ve mezayasına ve fünun-u hutut ve rüsum-u imlâya ıttılaları esnasında levazım-ı İslâmiyye ve âdâb-ı Şer'iyye ile tehallileri hususlarına itina birle müstevfa mahiyelerle Arabî ve Farisî ve hutut-u mütenevviadan meşk hocaları tayiniyle Maarif-i Adliye ve ulum-u edebiyye-i adliye mektepleri küşat . . .» edilmiştir.

Eski Bab-ı Âli ve şimdiki Vilâyet Konağı yerinde yüz talebeye mahsus olmak üzere açılan mektep yine o sene saray içinde defterdarlıktan boşalan binaya nakledilmiş ise de orasının Bab-ı Âli heyetince işgali üzerine Sultan Ahmet Camii'nin Hünkâr mahfiline taşınmıştır. Mektep leylî ve niharî (yatılı yatısız) idi. Elbise ve çamaşır ile kahveye varıncaya kadar içecek ve giyeceklerinden başka harçlık da verilecekti. Kıyafetleri üniforma şeklinde ve Harbiye ile Müzika-i Hümayun. Mektepleri talebeleri biçiminde olacaktı. Mektebin müfredat proğramı ile imtihan usulü de tesbit olunmuş idi.

1263 (1847) de Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerini ıslah ve arttırması üzerine Mekteb-i ulûm-ı edebiye ile birlikkte bu da yerini ve rolünü rüşdiyelere bırakmakla beraber 1279 (1862) de Mahrec-i aklâm açılıncıya kadar yine hizmetine devam etmiş ve ancak o tarihten sonra memur okutmak ve yetiştirmek vazifesini o mektebe vererek tarihe karışmıştır.

MEKTEB-İ NÜVVAB (مکتب نوّاب) [*Mek.*] Kadı yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. Bu mektep yeniden kurulmuş olmayıp aynı maksatla Hicrî 1270 (1853) senesinde açılan «Muallimhan-i Nüvvab»ın Hicrî 1302 (1884) yılında adının bu suretle değiştirilmesiyle meydana gelmiştir. Muallimhan-i Nüvvab'dan olduğu gibi buradan çıkanlar, Hukuk Mektebi

açılıncıya kadar, Şer'iye mahkemelerine olduğu gibi nizamî mahkemelere de tâyin edilirlerdi.

Hicrî 1329 (1911) senesinde «Medresetül-Kuzat» adını almıştır.

MEKTEB-İ OSMANÎ (مکتب عثمانی) [*Mek.*] Askerlik tahsil etmek üzere Avrupa'ya gönderilen talebe için Paris'te açılan mektebin adıdır.

«Tahsile gönderilenlerin sayısı çoğaldıkça bunların orada idaresi ve daha iyi bir surette tahsil ettirilmeleri ve hususiyle o zamanlarda pek ziyade dikkat edilen dinî terbiyelerini kontrol etmek fikri ortaya çıkarıldığını» yazan Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi, c. 2, s. 379) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye'nin yazışına göre: o sırada Paris sefaretinde bulunan Cemil Paşa bu maksadın arzu edildiği gibi temini için hükümetçe Paris'te ayrı bir mektep açılması ve gönderilecek talebenin orada Türk mürebbiler idaresinde fakat Fransız muallimler tarafından okutulup yetiştirilmesi münasip olacağını bildirmiş, fikri hükümetçe kabul edilerek 1276 (1859) da Paris'te Krenel mahallesinde Viyola sokağında bir ev tutulup kapısı üzerine Osmanlı Hükümdarının tuğrası asılmıştır.

«Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye her ne kadar açılış tarihi olarak 1276 (1859) u gösteriyor sa da tetkik ettiğim irade defterlerinde 1273 (1856) dan itibaren bu mektebin talebesine, muallimlerine ve idare memurlarına dair kayıtlara raslanmakta olduğuna göre açılışın daha önce ve meselâ 1272 senesinde olması çok muhtemeldir.

«Çünkü bu sene içinde bir ıslahat fermanı neşrolunarak Hıristiyanlara Devlet daireleriyle mekteplerinin kapıları kayıtsız ve şartsız açılmış olduğu gibi yine bu fermanda Maarif ve ulûm ve Avrupa sermayesinden istifade kaydinin bulunması itibariyle ilk hızla bu mektebin Paris'te açılmış olduğunu - asıl açılış vesikası çıkıncıya kadar - zan ve tahminde devam edeceğiz. Bu vesikayı irade kayıtleri arasında bulamadım. Paris'te bir Mekteb-i Osmanî açılmasının sebeplerinden birisi de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın daha önce orada bir lisan mektebi açarak Mısır'dan ve Suriye'den gönderdiği Arap çocuklarını okutması ve Ermenilerin de Muratyan Mektebi'nin açılması olabilir. Evet; rekabet ve kıskançlık kasdiyle böyle bir mektebin açılmış olması da hatıra gelebilir. Muratyan Mektebinde okuyup İstanbul'a gelerek hükümet hizmetine girenlerden birisi Sakızlı Ohannes Paşa'dır.

«Bu mektep Fransız askerî mekteplerine girecek talebeyi hazırlıyacak ve fransızcalarını kuvvetlendirecekti. Yani bir nevi ihzarî mektep olacaktı.

«Viyana'da tahsil etmiş olan Ali Nizamî Bey (Paşa) mektebin ilk müdürlüğüne ve yine Avrupa'da tahsil etmiş olan ulemadan Tahsin, Kerim ve Selim Sabit Efendiler de talebenin ahlâk-ı milliyye ve âdab ve erkân-ı İslâmiyyesini muhafazasına memur edilmişlerdi.

«18 z 1279 (1862) tarihli bir tezkire-i samiyede «Paris'te kâin Mekteb-i Osmanî Müdürü bulunan kaymakam İzzetlû Ali Nizamî Bey hayli zamandan beru orada bulunmuş, bu hizmetin ol suretle müddet-i medide bir zâbit uhdesinde bırakılmasından ise erkân-ı Harbiye ve sunuf-ı saireden münavebeten münasip zâbitana ihalesi bazı cihetlerce fevaidi müstelzim olacağı» zikredilmiş ve öyle yapılmıştır. Mekteb-i Osmanî müdürüne - başkaca askerî maaş ve muhassasat almak üzere - 59 lira verilmekte idi.

«Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye bu mektepte müdürlük ve hocalık eden Türk zâbit ve sivil memurlariyle Fransız muallimlerinden bir çoğunun adını, hüviyetini ve hizmetlerini haber vermektedir.

«Abdülhak Hâmit'in babası o sırada memuriyetle Paris'te bulunduğu için büyük şâir de bu mektebe devam etmiştir.

«Mektebin mevcudu 60 kadardı ve Paris Harbiye İdadisinin programı tatbik ediliyordu. Dersler Fransız hocalar tarafından fransızca okutuluyordu.

«1284 (1867) de Osmanlı Hükümdarı Abdülaziz Paris'teki umumî sergiyi gezmek üzere Fransaya gittiği sırda talebe tarafından karşılanmış ve padişah tarafından beğenilmiş idi.

«1287 (1870) de Alman-Fransız harbinin çıkması ve fransızcayı kuvvetlendirmek hususunda bir kısım talebenin ileri sürdüğü mahzurun - onun aksini iddia edenlerce de - iyice anlaşılması ve bir de bu mektebin hükûmete 150 000 frank gibi çok pahalıya malolması ve yine bu sırada 1284 (1867) de aynı mahiyette ve aynı şekilde fransızca tedrisatta bulunmak üzere İstanbul'da Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray) açılmış bulunması gibi sebeplerle bu mektep 1291 (1874) te kapatılmış, İstanbul'da askerî rüşdiyesi açılmıştı.»

MEKTEB İ SULTANİ (مکتب سلطانی) [*Mek.*] Şimdiki Galatasaray lisesinin ilk adıdır. 1284 (1867) de açılmıştır. Değerli müdekkik Osman Ergin ilk liselerden bahsederken (Türkiye'de Maarif tarihi, C 2, S 400 ve mütaakip): «1254 (1838) de ilk sivil mektepler açılmak istenildiği zaman sıbyan mektepleri ıslah edilmiyerek

ondan üstün bir tahsil verecek olan rüşdiyelerin açılmasına baş vurulduğu gibi 1284 (1867) de de henüz orta mektep demek olan idadiler açılmadan ondan üstün bir tahsil müessesesi olan liselerin vücude getirilmesine çalışılması oldukça garip görünür. Fakat bunun sebepleri izah edilirse meselede garabet kalmaz sanırım. Bu devrede açılmak istenilen ve açılan liseler: Mekteb-i Sultani ile Dar-üş-Şefaka'dır. Birisi: Müslim, gayr-i müslim, zengin, ötekisi: fakir aynı zamanda anasız, babasız islâm çocuklarına tahsis edilmiş olan bu iki müessese Türk Maarif Tarihinde birer mühim varlıktır» dedikten sonra Mekteb-i Sultani için şu tafsilâtı veriyor:

«Mekteb-i Sultani'nin açılmasının başlıca sebebi: zamanın hükümdarı Sultan Abdülaziz'in 1284 (1867) de sergiyi ziyaret maksadiyle Fransa'ya yaptığı seyahatın kültür sahasında bıraktığı tesirdir. Bilhassa Fuat Paşa gibi değerli ve münevver vezirleri bulunan bu hükümdar İstanbul'da Fransız liseleri ayarında bir mektebin açılmasına ve orada Fransız diliyle tedrisat yapılmasına müsaade etmiş ve bu işte Fransa İmparatorluğunun maddî ve manevî büyük yardımları da dokunmuştur

«Mektebin açılışı sebebi ve sureti 15 Ş 1284 (1867) tarihli tezkire-i samiyede şu cümlelerle anlatılır:

«Şimdiye kadar bazı mekâtib-i müteaddide de müteferrikan tedris olunmakta olan ulûm ve fünunun esbab-ı terakkiyat ve cümle-i ıslahattan olmak üzere bir mahalde cem ile her tarafa mahreç olmak üzere bir büyük mektep yapılarak fünun-u lâzimenin orada talim ve tedrisi enva-ı muhassenat ve fevaidi müeddi olacağı cihetle bunun için Dersaadet'de böyle bir mükemmel ve muntazam mekteb-i umumî-i idadi tesis ve teşkili..»

«21 Z 1284 (1867) tarihli tezkere-i samiyede de şu satırları okuyoruz:

«Her memlekette medeniyet ve mamuriyetin en büyük esası ulûm ve maarif olup bir müddettenberi bu bapta devletçe masruf olan himem-i mütevaliyenin semere-i nafiası iktitaf olunmakta ve gerek Dersaadet, gerek taşralarda tesis ve tanzim kılınmış olan mekâtib-i rüşdiye ve sıbyaniye derece-i ulâda olarak terbiyet-i umumiyenin intişarına bais olduğu misillû mekâtibi mahsusaya (askerî meslek ve ihtisas mekteplerine) mensup olan idadi mekteplerinde dahi her birine lâzım olan fünunun mukaddimatı tahsil ettirilerek bu tarikle dahi neşr-i maarife himmet kılınmakta ise de hidemat-ı devletin her nev'ine kesb-i kabiliyyet ve mekâtib-i hususiyede (askerî ve mülkî meslek ve ihtisas mekteplerinde) ikmal-i malûmata tahsil-i liyakat etmek için Avrupa'nın en büyük mektepleri raddesinde her sınıf ehlinin müsteiddan-ı etfaline mahsus olmak üzere bir mekteb-i umumi-i idadi tesisi ve Galatasarayı binasının buna tahsisi..»

Bu tezkirenin münderecatı biraz farkla 11 mayıs 1284 (1868) tarihli Takvim-i Vakayi'le de neşredilmiş ve orada mektebin adı «Mekteb-i Sultani» olarak gösterilmiştir.

«24 R 1285 (1869) tarihli başka bir tezkire-i samiyede de Mekteb i Sultani'nin açılışı şu tâbirlerle ilân ve ifade olunmaktadır:

Veliyy-i nimet-i bî minnetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerinin âsar-ı inayat-ı celile-i cenab-ı mülûkâneleriyle kâffe-i tebea ve zir-i destan ı şahanelerinin ifade-i envar-ı ulûm-u maarif ile kemalât-ı insaniyyeye mazhar olmaları vesail ve levazımı istihsal ve ikmal olunmakta olup işbu terbiyet-i umumiyyeye masruf olan himem ve ikdamat-ı celilenin iktitaf olunacak semere-i muntazırası her sınıf tebeadan devlet ve memleket hidematında kullanılmıya ve measir-i nafiası müşahede olunmıya ehil ve müstait adamlar yetiştirmek maddesi olmasiyle bu matlaba vusul lisan-ı devlet olan Türkçe okuyup yazmayı sair bazı elsine ve fünun-u lâzime ile beraber tahsile mütevakkıf ve manut olduğuna ve bu ise bir mekteb-i umumî teşkiline muhtaç bulunarak beyandan müstağni olduğu üzere Fransa Devletinin bu makule mekâtibin teşkilâtı ve fünun ve maarif tahsilâtı emrinde usul ve kavaid-i mazbutası müsellem idüğüne binaen Galatasarayı Mekteb-i Sultanî olmak üzere ihsan ve Paris'ten müdür ve muallimlerinin celbine müsaade-i seniyye şayan buyurulup saye-i maali vaye-i hazreti şahanede inşaat ve tanzimat-ı muktaziyesi icra olunmuştur.»

«Mekteb-i Sultani'de tedrisat; esas itibariyle fransızca olacak, fakat Türkçe ile de bazı dersler gösterilecekti. Mektebin müdürü ve hocaları Fransız olduğu gibi ders nazırı da müdür-ü sanî unvaniyle Fransız olacaktı.

«(Maarif Nezareti Tarihçe i Teşkilâtı'nda (sayfa 95) mektebin açılış ve tedris tarzı şu cümlelerle anlatılmıştır:

«Hidemat-ı devletin her nev'inde kesb-i liyakat ve mekâtib-i âliyede ikmal-i malûmata tahsil-i liyakat eylemek üzere Avrupa liselerine muadil ve Fransız mektepleri programına mutabık olup Türkçe ile fransızca'nın aynı derecede tedris edilmesi gayesiyle açılmıştır.»

«İşte bu gayelere binaendir ki Fransa hükümeti bu mektebe değerli müdür ve mual-

limler gönderdiği gibi burada zengin bir kütüphane ile bazı fen aletlerini havi lâboratuvarlar ve müzeler de kurulmuştu.

«Mektepte Türkçe tedrisatın aynı zamanda fransızca ile birlikte yürütülmesi esası hükûmetçe kabul edilmiş olduğu için «Şakirdanın Türkçe tedrislerine ve usul-ü tahsiliyelerine nezaret etmek üzere İslâmdan birinin ikinci müdür-ü sani olmak üzere tayinine» lüzum görülmüştür.

«İlk defa «Asakir-i nizamiye kaymakamlarından İsmail Bey'in miralaylık rütbesi ile ikinci müdür-ü saniliğe memuriyeti icra olunmuş ise de biraz sonra «bazı esbaptan dolayı yerine mülkiye sınıfından bir münasibinin tayinine» karar verilmiş ve «Meclis-i maabir ve türuk idaresi başkâtibi olup muahharen Altıncı Daire muhasebe müdiriyyetine alınmış olan Selim Efendi senevî 10.000 frank maaşla» ikinci müdürlüğe memur edilmiştir. Fakat bu zat Fransız müdür sani Levistal ile geçinemediğinden azliyle yerine «Fransızca taallüm ve tahsil etmek üzere Paris'e gönderilmiş olan talebe-i ulûmdan olup şimdiki halde boşta bulunan Bosnalı Mustafa Fethi Efendi mektepte yatıp kalkacağı ve yeyip içeceği için - 5 recep 1285 tarihinde 7.500 frankla tâyin edilmiş» olduğu arşivdeki vesikalardan anlaşılmaktadır.

«Bu mektebe Türklerden zengin ve kibar çocukları rağbet ediyorlardı. Fakat hocalarının daha ziyade Fransız ve Hıristiyan oluşu bir kısım Müslüman Türkleri ürküttüğü gibi Angelhard'ın anlatışına göre: Hıristiyan çocuklarının da müslümanlarla birlikte okuması katoliklerin başı ve hamisi olan Papa'ya bu mektebe karşı fena bir vaziyyet aldırmış ve müderris Avram Galanti'nin yazısına göre de: Yahudiler Kaşer meselesini ileri sürerek uzun müddet çocuklarını bu mektebe göndermemişlerdir.

«Mekteb-i Sultaniye kayıtsız ve şartsız rağbet gösteren unsur Bulgarlardır. Onlar bu mektepten çok istifade etmişlerdir.

«İlk zamanlarda mektebe karşı gösterilen rağbetsizlik bir dereceye kadar da ücretin yüksekliğinden ileri geliyordu.

20 mayıs 1284 (1868) tarihli bir Maarif tezkiresine göre: «Mekteb-i Sultanî ileride altı yüz dâhilî şakirt istiap edecek surette tanzim olunacağından ve bunların nısfı İslâm ve nısf-ı diğeri edyan-ı muhtelifeden bulunan tebea-i Devlet-i Aliyye evlâdından mürekkep bulunacağından şimdiye kadar yazılan sıbyan-ı İslâmın adedi 100 nefere baliğ olmamış ve Dersaadet'çe icra olunan teşvikat semeresi olarak bundan böyle tekessür etmesi memul bulunmuş ise de mektebin vakt-i küşadı takarrüp etmekte olduğuna binaen açılmazdan önce şakirdan-ı İslâmiyyenin 300 e iblâğı zımnında bir tedbir ve suret-i münasebede tezekkür ve mütalâa olunmak üzere keyfiyet muvafık-ı re'y ve irade-i aliyye-i cenab-ı dâverileri buyurulduğu halde Şûra-yı Devlet'e havalesi» istenilmiş ve keyfiyet oraca uzun uzadıya müzakere olunarak 15 haziran 1284 tarihinde şu karar verilmiştir:

« İlk açılışta mektebe girecek olan üç yüz talebenin yarısının ücretsiz alınması ve bunların da babaları ölmüş bendeganden ile sunuf-ı sairenin müsteiddan ı etfalinden tefrik olunması ve bu yardımın müslim ve gayr-i müslim talebe arasında taksimi bir kaide-i mütenasibede bulunmak için gayr-i müslimlere ayrılan 75 parasız talebeden her birine yirmi hesabiyle altmışının Rum ve Ermeni ve Bulgarlara ve onun Katoliklere ve beşinin de Yahudilere verilmesi ve hükümet memuru olup da 2000 kuruş ve daha ziyade maaşı bulunanların bundan istisnasiyle maaşlarının derecelerine göre o gibilerin çocuklarından tam, nısıf ve rubu' nispetinde ücret alınması.»

«İşte hükümetçe bu türlü tedbirler ve kararlar alındıktan sonra Mekteb-i Sultanî 20 ağustos 1284 (1 eylûl 1868) de Galatasaray binasında açılıp tedrisata başlamıştır.»

Yine Osman Ergin'in verdiği malûmata göre mektebe aynı zamanda pazar günleri dışardan müracaat edenlere umumi dersler de veriliyordu.

« Türkiye'de Maarif Tarihi »nde (sayfa 405) şu malûmat da vardır:

«Gerek çıkan bazı yazılardan ve gerek arşivde rastladığım vesikalardan anlaşıldığına göre mektebe sonraları hükümetçe lâyık olduğu ehemmiyyet verilmez olmuş, idaresi çığırından çıkmış. Fransız müdür mektepten uzaklaştırılmış ve mektep Galatasaray binasından çıkarılarak Gülhane'ye nakledilmiştir.

«İlk Fransız müdür, De Salve'dan sonra yerine Türk Hıristiyan olarak Vahan, Fotyadi, Sava Efendiler getirilmiş ve 1293 (1876) dan itibaren de Türk, Müslüman müdürler mektebin başına getirilmiştir.

«İlk Hıristiyan Türk müdür Vahan Efendi'nin gelişini talebenin memnuniyyetle karşıladığı Sadarete takdim etmiş oldukları bir teşekkürnameden anlaşılıyorsa da bunun idaresi hakkında Mekteb-i Sultanî adındaki kitapta (sayfa 9) şu satırları okuyoruz:

«Adliye Nezareti müsteşarlığı uhdesinde baki kalmak üzere mektep müdiriyyetine tâyin

kılınmıştır. Müsteşarlık vazifesiyle daha ziyade meşgul olup mektep umurunu müdir-i sani Mösyö Grane'ye bırakmıştı. Her gün Mösyö De Salve'ı görmeğe alışmış olan talebe Vahan Efendiyi on ay süren müdiriyyeti esnasında ancak bir iki defa mektep içinde tesadüfen müşahede etmiştir. İptida-yi nasbında muallimînden mürekkep bir komisyon teşkil ederek ne kadar tembel ve yaramaz ve ıslahı gayr-i kabil talebe varsa bir defterini tertip ettirip cümlesini bir günde ihraç ile kayıtlerini terkin ettirmiş ve bu suretle talebeye bir korku vermişti.»

«Mekteb-i Sultanî Sava Efendi'nin müdürlüğü zamanında ve 17 za 1292 tarihinde Sadaretten yazılan bir arz tezkiresi üzerine Gülhane'den yine Galatasaray'a gelerek eski halini almış ve hattâ daha ileri giderek bu mektep içinde hukuk, edebiyat ve riyaziyat şubelerini ihtiva etmek üzere bir de Dar-ül-fünun açılmıştır.»

Müslüman müdürler arasında Abdürrahman Şeref, Emrullah Efendilerle Tevfik Fikret, Salih Zeki Bey'ler gibi kıymetli adamlar vardı.

Cumhuriyet devrinde diğer Sultanîler gibi bu da Galatasaray Lisesi adını almıştır.

MEKTEB-İ TIBBIYYE-İ MÜLKİYYE (مكتب طبية ملكيه) [*Mek.*] Sivil doktor yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. 1283 (1866) tarihinde açılmış olan bu mektepten evvel Yeniçeri Ocağının kaldırılması üzerine yeni kurulan orduya askerî doktor yetiştirilmek üzere 1242 (1826) tarihinde Askerî Tıbbiyye açılmıştı.

Mektebin açılması sebepleri tedrisatın takip tarzı ve bitireceklerin istikballeri hakkında 21 Ş. 1288 tarihli tezkire i samiyede şöyle izah edilmiştir:

«Saye-i mehasin vaye-i hazret-i Padişahide taşralarca istihdam olunacak etibbaya mahreç olmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye namiyle bir dersane küşat ve tertibi lüzumuna dair Mekteb i fünun-i tıbbiye-i şahane nezaretinin tezkiresiyle melfuf-ı lâyiha üzerine Meclis-i Vâlâdan kaleme alınan mazbata encümen-i mahsus-ı vükelâda kıraet olunarak meşmul i nigâh-ı âli buyrulmak için takımıyle arz ve takdim kılındı. Mealinden müsteban olacağı veçhile fünun-u nafia-i tıbbiyenin tahsil ü tedris ile mesleğin ecza-yı terkibiyesine kâfi etibba yetiştirilmesi ve o münasebetle hıfz-ı sihhat-ı umumiyye sarf-ı dikkat ve mesaî kılınması ehem ve elzem olup Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane tababet-i askeriyyeye mahreç bulunmasından nâşi orada tahsil-i fenn-i tababet edenler ordu-yu hümayunlar maiyyetine memur ve tâyin edilmesiyle umum ahali için istihdamı lâzım gelen etibba bizzarure tebea-i ecnebiyyeden intihap edildiği halde anların sanatça derece-i hazakat ve maharetleri tetkik ve teşrih olunsa bile ekserisi halkın muhafaza-i afiyetine kifayet edecek sıfatla muttasıf olmadıklarından ve bilûtfihi Taalâ daire-i mülkiye-i devlet-i âliyyenin vüs'ati iktizasınca şehir ve kasabalarda birer ikişer tabibe ihtiyaç olduğu ve canib-i ahaliden maâlmemnuniye derecat-ı mütefavitede maaş itasıyle muvafakat olundukta halde pek çok mahalde etibba bulunmadıktan başka ecnebiden tâyin olunan taliplerin dahi ara sıra idare-i askeriyyeye alınmasıyle şimdi taşraca etibbaya pek kalil olarak böyle mütaaddit şehir ve kasabatı câmî ve şâmil olan bir devlet-i muazzamanın ecza-yı mülkiyyesinde etibbanın kıllet-i vücudu ve bu sanatın merkez-i tedrisinde talebenin adetce kifayetsizliği bais-i hayret-i mülk ve millet olan uluvv-ı himmet-i hazret-i Hilâfetpenahiye nisbetle asla tecviz olunmıyacağından bir Mekteb-i tıbbiyye-i mülkiyenin tesis ve küşadı beca olmasıyle layiha-i mâruzanın ahkâm-ı asliyesine ledelmüracaa bu misillû mekâtibin talebesini gece ve gündüz bir yerde bulundurmak tahsil ve telkin-i fünun için vesail-i musaddaka-i tahsiliyyeden olmasına nazaran şimdiki Mekteb-i tıbbiyye-i şahane talebesinin teksir-i husulü maksada kâfi olur ise de bu tarik ile talebe-i mevcude ne kadar teksir edilmiş olsa maarif-i hâliye dahi birlikte artmak emr-i tabii olarak okadar fedakârlığın ihtiyarına ise hazine-i celilenin tahammülü olmadığından ve bir de Mekteb-i tıbbiyye-i şahaneye alınan talebe hitam-ı müddet-i tahsiliyeden sonra tababet-i askeriyyeye tayin kılınmış ve o yolda kat'i meratip eylemek niyyetiyle mektebe girerek hizmet-i mülkiyede kullanılacak olanlar ise bu emelden bittabi vareste olacakları cihetle talebe teksir olunsa alınacak etfâl tababet-i askeriyye hizmetinde olan terakkiyatı müvazene ederek hidemat-ı mülkiyyeye meyletmek istemiyeceklerinden tababet-i belediye için müstakil bir ders küşadı ve masraf maddesinin hal ve zaman hükmüne tevfikan tahdidi icap etmesine binaen işbu mekteb-i tıbbiyye-i mülkiyenin talebesi geceleri mektepte kalmayıp mekâtib-i saire-i umumiyye gibi muvazzaf olarak gündüzleri devam eylemek ve tababet-i askeriyye meratibi mukabilinde bazı imtiyazat ve müsaadata mazhar olmak üzere tertip olunması ve usul-ü tedrisiyyeye gelince: Bu mektebin talebesi mekâtib-i rüşdiyeden şehadetname ile çıkmış olan veyahut o dere er-

bab-ı malûmattan bulunan müslim ve gayr-ı müslim tebea-i devlet-i âliyye etfalinin 16 yaşından aşağı yirmi yaşından yukarı olmiyanlarına ve 200 nefere münhasır olarak alınacak ve taşralı bulunanları doktorluk diplomalarını istihsal ettiklerinde kur'adan muaf tutulacak olduğu misillû bu mektepte fenn-i tıp ve teferruatının lisan-ı Osmaniye tercüme ile talim olunacağı ve talebe beş sınıfa taksim ile tahsil-i tababetin beş senede tekmil edileceği dahi anlatılıp vakıa sanat-ı mühimme-i tababetin bizce en ziyade tahsil ve talimini temdid ve tas'ip eden hal fransızca tedris ettirilmeleri bulunup fenn-i tıbbın böyle lisan-ı ecnebiden tahsiline derkâr olan ihtiyacın def'iyle emr-i tedrisin Türkçeye nakil ve hasrı az vakitte çok talebenin yetiştirilmesini mucip olacağı mülabesesiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanece de derslerin bu yolda talim ettirilmesi esbabına teşebbüs kılınacağından işbu mekteb-i tıbbiye-i mülkiyede gerek tababet ve gerek eczacılık sanatlarının Osmanlı lisanı üzere tedris olunması ve bu mektebin şimdiki halde merkez-i mahsusu olmayıp mekteb-i tıbbiye-i şahane dairesi şu heyeti dahi istiaba kifayet eyliyeceği lâyiha-i mezkûrenin mevadd-ı muhtelifesinde tafsil olunduğu üzere mektebin birinci sene küşadında talebesi 50 neferden mürekkep olarak beşinci senede 200 nefere iblâğ olunacağı ve birinci senenin tahsisat ve masarifat-ı şehriyyesi 3950 kuruştan ibaret olarak sene besene talebe tezayüt ettikçe ve dersleri tevessü' ettikçe terakki ile dördüncü ve beşinci senelerin muhassasat-ı şehriyyesi 9750 kuruşa reside olacağı anlaşılıp esbab-ı memduha-i medeniyyetin âsar-ı meşkûresinden olan böyle bir sanat-ı nafıanın millet ve lisanımızca teshil-i tedrisi ve ihtiyacat-ı hazıranın tadili mukabilinde bu masrafın diriğ buyurulmıyacağı müsellemattan bulunmuş olduğundan nezaret-i mahsusası Mekteb-i Tıbbiye i Şahane idaresine müfevvaz olmak ve çıkarılacak etıbbanın suret-i istihdamları badehu tâyin ve tensik olunmak üzere hemen tertip ve küşadiyle lâyiha-i ma'ruza ahkâmının mevki i icraya konulması ve iktiza eden talebenin tahrir ve tertibine iptidar kılınması »

Mektebin asıl vaziyyetini açıldığı zaman neşredilmiş olan nizamnamesi ile buna 1287 (1870) de yapılan zeylin tesbit etmekte olduğunu kaydeden Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 544 ve mütaakip) bunun için şu taflilâtı veriyor:

«Nizamnameye göre buraya «Mekteb-i rüşdiyeden ba şahadetname çıkmış olanlar yahut o derece malûmat sahibi bulunan tebea-i Devlet-i Aliyye İslâm ve Hıristiyan gençlerinden yaşları 16 dan aşağı ve 25 ten yukarı olmıyanlar» alınır ve bu Türkler doktorluk diplomasını aldıkları zaman «Kur'adan muaf» tutulurlardı.

«Mektebe halkın rağbet etmesi için burada okuyacakların Askerî Tıbbiyyedeki doktora imtihanından müstesna tutulacakları ve askerî hizmete tâbi olmıyacakları ilân edildi. Mektepten diploma alıp çıkanlara o zaman için ehemmiyyetli bir para demek olan 1000 kuruş maaşla memleket tabipliği verildi. Tahsil müddeti başlangıçta beş sene olarak tesbit edilmişti. Fakat beş sene sonra tahsilini bitirenler diploma verileceği sırada bir sene daha mektepte alıkonularak bunlara tababet ile beraber seririyat dersleri de takib ettirilmiş ve bu suretle askerî doktorlar derecesinde okutulmuşlardı. Daha sonra bir de idadi sınıfı ilâve edilerek Mülkiyye Tıbbiye Mektebinin sınıfları yediye çıkarılmıştır.

«Sınıflar çıkarıldıkça Mülkiyye Tıbbiyyesine devam edenlerin sayısı da artarak iki yüzü geçmişti. Bu vaziyet karşısında askerî ve mülkî iki mektebin bir arada bulunmasına imkân görülmiyerek Ahırkapı'da Mülkiyye Tıbbiyye Mektebi için bir tarafı dershaneler bir tarafı da seririyat olmak üzere ayrıca bir bina yaptırıldı ve 1289 (1872) de Mülkiyye Tıbbiyye Mektebi bu binaya taşındı.

«Yine mektep nizamnamesine göre «Hocalar Nezaret tarafından intihap olunan kitaplara bilmüracaa tedris edeceği fenni Türkçeye tercüme ve Arabî ve Türkîlerini bulamadığı ıstılahatın fransızcalarını ayniyle kabul ederek talebeye tedris ve tefhim edeceklerdir.»

«Mektep beş sene üzerine kurulmuştu ve Eczacı Mektebi ile birlikte tedrisat yapılıyordu. Okutulacak dersler nizamnamenin tarifine göre «bir kısmı ulûm-ı tıbbiyye, diğer kısmı fenn-i ispenciyariye» dir. Bunların neler olduğu ve hangi sınıflarda hangi derslerin okutulacağı esas nizamnamede bunlar üzerinde bazı tadilât yapıldığı da zeylinde gösterilmiştir.

«Fakat rüşdiye mezunlarını beş senelik tahsil ettirmekle tabip olamıyacakları anlaşılarak hiç olmazsa bir kısım idadi tahsili mektepte verilmek üzere tedris müddeti yedi seneye çıkarıldı ve sonra bir sınıf daha ilâve olunduysa da memlekette idadiler çoğalmağa başlayınca onlardan talebe alınarak burada idadi sınıfları kaldırıldı. Bununla beraber tedris müddeti de altı sene olarak bırakıldı.

«Gerek 1272 (1855) ıslahat fermanı gerek nizamname İslâm olmıyan talebeye de mektebin

kapılarını açmış bulunduğundan hem tıp hem de eczacı kısımlarına devam edenlerin İslâm olmıyanlar ekseriyyeti teşkil ediyorlardı

«Yapılan bir istatistiğe göre:

«1290 (1873) den 1315 (1897) e kadar 25 sene içinde bu mektepten 584 tabip çıkmıştır. 1315 te 142 talebesi bulunmakta idi. Bu talebenin 62 si Müslim, 62 si Hıristiyan ve 18 i Yahudi idi.

«Hıristiyanların gerek tababet, gerek eczacılık mesleklerine rağbet edişleri bunların hem memuriyet, hem bir meslek, hem de bir ticaret oluşundan ileri geliyordu.

«Fakat bundaki idarî mahzur gözönüne getirilerek ve tehacümün önüne geçmek üzere 1313 (1895) tarihinden itibaren ikinci sınıf proğramına fıkıh ve iki sene sonra da bütün sınıflara ulûm-u diniyye konulmuştu.

«Mülkiye talebesinin vaziyyeti 1908 İnkılâbına kadar böyle devam etti. 1908 de Haydarpaşa'da yeni yapılmış olan tıbbiye mektebine Saray Burnun'daki askerî tıbbiye mektebinin taşınması mevzuubahis olduğu sıralarda bir şehirde biri mülkî diğeri askerî iki tıp mektebi bulunması muvafık görülmiyerek Ahırkapı'daki Tıbbiyye-i mülkiye mektebi de Haydarpaşa'ya nakledilmiş, orada askerî tıbbiye ile birleşmiştir.

«1909-1910 ders senesi başında tıbbiyye mektebi fakülte haline getirilip Darülfünun'un (Üniversite) bir şubesi olmuştur.»

MEKTEB-İ ULMÛ-İ HARBİYE (مكتب علوم حربيه) [*Mek.*] Harbiye mektebinin ilk adıdır. İkinci Sultan Mahmut zamanında ve 1241 (1825-26) senesinde Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine yeniden askerî teşkilâtın kurulmasına başlanıldığı sırada Avrupa devletlerinde olduğu gibi orduya zâbit yetiştirilmesi için bir mektep açılmasına lüzum görülmüş ve o yolda teşebbüsata girişilerek Mekteb-i Fünun-u Harbiye adıyle ilk harbiye mektebi açılmıştır.

Harbiye ile Musiki mektebinin ilk defa olarak 1247 (1831) senesinde düşünüldüğünü «Memalik-i mahrusada vâkı kazalar dellal başılık ve simsarlıklarından mukataalık veçhile mutasarrıfları uhdelerinde olduklarından maada ba berat-ı şerife eshabı uhdelerinde olan delilci başılıkların bundan böyle mahlûlâtı vukuunda kimseye tevcih olunmayıp Üsküdar'da müceddeden tanzim olunacak mekteb i harbiye müzika-i hümayun masarifine tahsisen mukataat hazinesinden zaptolunması bâ irade-i seniyye karargir olan nizamından olduğuna» dair olan vesikadan anlaşıldığını yazan Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi, C 2, S 298) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«İşte bu türlü hazırlıklar ve kararlar üzerinedir ki 1247 (1831) de Hassa müşiri Ahmet Fevzi Paşa Selimiyye'deki Hassa ordusu dördüncü alayının ikinci taburu erleri arasından bir takım gençleri seçerek onlara sıbyan bölükleri adını vermekle Harbiye mektebinin temeli atılmış oluyordu. Sıbyan bölükleri gibilere askerî talim ve terbiyeden başka ders olarak neler öğretildiği ve nasıl öğretildiği hakkında bir malûmat elde edilemedi.

«Gerek bir askerî mektebe olan ihtiyaç, gerek sıbyan bölüklerinde yapılan tecrübe, gerekse Avrupa'yı yakından görmüş ve bir garp dilini öğrenmiş olan Namık Paşa gibi Padişahın yanında bulunanların tavsiyeleri üzerine ayrı bir mektep binası yaptırılarak işe esaslı surette başlanması düşünülmüş ve 1250 (1834) de Maçka kışlası mektep haline konulmuştur.

«Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye» nin yazısına göre (sayfa 12) kışla tamir edilerek bir cami ile dört yüz talebeyi alabilecek iki büyük mektep, hütüphane, hamam, hastahane, eczahane, mutfak ve sair müştemilâtı yaptırıldı ve her türlü tahsil a'let ve edevatiyle matbaa takımı ve saire Avrupa'dan getirtildi.

Yine bu eserdeki malûmata göre (sayfa 62) İngiltereden tedris aletleri arasında 2.000 liraya doğru alınabilmiş beş metre tulünde ve bir metre kutrunda adeseleri ve sair tetimmatı pek muntazam ve metin bir rasat dürbünü vardı.»

Mekteb-i Harbiye efradı (erleri) bir tabur sayılmış ve bu tabur sekiz kısma ayrılmıştı. Bu kısımları sınıf sayabiliriz. Neferlere askerlikten önce okuyup yazmayı öğretmek lâzım geliyordu. «Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye» de (sayfa 18) bunun için şu tafsilât verilmiştir: Mekteb-i Harbiye taburunun ayrılmış olduğu sekiz kısımdan birincisi müptedilerdi. Bunlar kum üzerine parmaklarıyle sülüs yazısı ve rakam yazarlar ve iki harfli lügatlerle elifba'yı (alfabe) öğrenirlerdi. İkinci ve üçüncü kısımlar; üç harfli lügatlerle Amme cüz'ü okurlard . Dördüncü ve beşinci kısımlarda ise İlm-i hal denilen dinî bilgiler taş tahtalar üstüne yazılmak suretiyle öğrenilirdi. Bu kısımlara kadar gelen neferler oldukça Türkçeyi okur, yazar bir hale gelmiş olacaklarından altıncı kısımda askerî talimatnamesiyle kanunnamesi öğretilir ve yedinci ile sekizinci kısımlarda da Tuhfe ve Nuhbe ve sarf-ı arabî ile rik'a yazısı öğretilir ve müsvedde kaleme aldırılırdı.

Sekizinci kısımda dersleri bitirenler arasında istidat ve kabiliyyeti görülenlerden yüz talebe seçilip ikinci mektebe gönderilir, orada

ilm i hesap, Mecmua-tül-mühendisin, hendese, harita tersimi öğretilir, topoğrafya ve hendese ameliyatı yaptırılırdı.

Görülüyor ki Mekteb-i Harbiyede hâlâ askerliğe ve ona yarıyacak ilimlere dair birşey öğretilmiye başlanmamıştır Bu devirlerde Mekteb-i Harbiyeyi bugünkü mânasıyle mektep saymak da doğru değildir. Ozaman denildiği gibi mektep bir tabur halinde bulunuyordu ve bundan dolayıdır ki aynı eserin o sayfasının biraz aşağısında şunlar yazılıdır: Talebe trampete ile iş görürdü. Koğuşlarda gece nöbet beklemek, matbahta yemek pişirmek, pişirilen yemeği taşımak, karavana silmek, yatacağı oturacağı yerleri süpürmek gibi hizmetler münavebe ile neferlere yaptırılırdı. Neferler kır renkli çuhadan yeknasak bir elbise giyerler, meç takarlar ve cuma günleri tüfek, palaska takarak, kısa mintan giyerek selâmlığa giderlerdi.

Mekteb-i Harbiyenin tabur halinden çıkması ve neferlere talebe adının verilmesi Selim Sât'ı Paşa'nın nazırlığı zamanına raslar. 1253 (1837) de bu zat mektebe nazır tâyin olunduğu zaman ordudan bir bölük asker getirerek ozamana kedar neferlerin yapmakta olduğu pişirmek, taşımak, silmek ve süpürmek gibi ağır ve süfli işleri onlara gördürmiye başlamış, talebeye yalnız okuyup öğrenmek işi kalmıştı ve ancak bundan sonradır ki harbiyeliler talebe adını almışlardı.

Mekteb-i Harbiye daha sonra açılan bütün askerî ve mülkî mekteplere örnek olmuş ve oradan çıkanlar sivil mekteplerde bile yarım asır kadar hocalık etmiştir.

Mekteb-i harbiyenin o zamanki tedris vaziyeti hakkında bir yabancının görüşü (Türkiye'de Maarif Tarihi) nde (sayfa 301) şöyle yazılıdır:

«1252 (1836) de Mis Pardo adında bir İngiliz kadını bu mektebi geziyor ve seyahatnamesinde 17 sayfayı buna ayırıyor. Hattâ eserine mektebin resmini de koyuyor. Bizim tarihcilerimizin ehemmiyyet verip devletin siciline bile kaydetmedikleri bu mektep hakkında bir çok hakikatleri ihtiva eden bu yazının bazı parçalarının tercümesini aşağıya koyuyorum: Muharrir mektebin yerini ve kapıdan girince gördüğü iyi karşılanmayı anlattıktan sonra diyor ki:

«... Asıl bina bir murabbaın üç dıl'ını teşkil eder ve dördüncünün ortasında köşke benzer bir bina vardır. Burası topoğrafya matbaasıdır. Matbaanın bütün makineleri İngiliz malıdır ve iyi kullanılmakta olduğu görülüyor. Azmi Beyin odasını terketmeden önce bize profesörlerden bir kaçını takdim ettiğini söylemeyi unutmuşum. Odaya geldiler, saygilarını arzettiler. Bunların arasında dikkate en çok şayan olan Sadık Ağa idi. Prusyalı bir mühtedi olan Sadık Ağa fransızca, italyanca ve Türkçe'yi büyük bir kolaylıkla konuşuyordu ve ingilizce'yi de iyi biliyordu. Biraz konuşulduktan ve talebenin yapmış olduğu askerliğe ait bir takım resimleri yine oldukça kıymetli idi-tetkik ettikten sonra ziyaretimin bir nişanesi olarak bir kaç satır yazı yazmamı ve bunun da matbaada basılmasını Azmi Beyle birlikte benden rica ettiler İsteklerini elde etmiye azmetmiş olduklarını ve esasen münakaşaya değer birşey olmadığını görünce arzularını yerine getirdim. Yazmış olduğum dört beş satırlık manzum sözlerimi hemen basarak bana verdiler. Hoşuma gitti.

«Buradan içerideki bahçeli avluya gittik. Ortada bir cami ve nihayetinde iki büyük dershane var Geniş taş merdivenle bunlardan birisine çıktık Salonun boyunca pek sık konulmuş ve boyalı tahtadan yapılmış yüksek arkalı sıralar vardı. Öndeki sıralar 150 kadar genç talebe tarafından işgal ediliyordu. Bu çocuklar sınıf başı tarafından cümle cümle ağır ağır okunan sözleri dillerinin süslü harfleriyle taş tahtalara yazıyorlardı.

«Şimdi müessesede 300 talebe vardır. Dinî akidelere dokunulduğu şayiası bir çok ailelerin çocuklarını geri almıya sebep olmuştur.. Bundan sonra riyaziye salonuna girdik. Burada bir sürü genç civardaki arazinin resimli plânlarını boyalamakla meşgul idiler. Bu muhteşem dairenin yapılışı toparlaktı. Etrafında anfiteatr gibi sıra sıra iskemleler vardı. Bunların ortasında bir masa üzerinde küreler haritalar ve dersleri için lâzım olan başka şeyler vardı. Salonun öteki ucunda Sultana mahsus bir galeri bulunuyordu. Bunun üzerinde Sultanın bir Ermeni artisti tarafından yapılmış ve bir Çinli kaleminden çıkmış gibi sert çizgili yağlı boya resmi vardı. Bu resmin altında Adalar denizinin, Marmara'nın, Boğaziçinin haritaları görülüyordu. Bir elektrik makinesi, Amerika'nın büyük bir haritası, geniş bir sahada talebenin sıraları ve iskemleleri salonun diğer eşyasını teşkil ediyordu Burası bu memlekette gördüğüm en güzel bir salondu.

«Camiden çıktıktan sonra matbaayı ziyaret için merdivenle yer kata indik. Burada herşey hareket halinde idi. Mürettipler harfleri diziyorlar, makineler işliyor, çocuklar ba-

sılmış kâğıtları katlıyorlar ve mücellitler de dikiyorlardı. Herşey temiz, intizam içinde ve iyi sevk ve idare olunuyordu.

«Hastahaneden sonra yemek salonunu ziyaret ettik. Burası pek Avrupai idi. İskemleler, tabaklar, kaşıklar ve çatallarla mücehhez uzun ve dar masalar. İçeriye girdiğimiz zaman Azmi Bey beğeneceğimizden emin olarak bize bakıyordu. Türk âdatında iyi bir reform yapılmıştı. Talebe umumî bir çanağın içerisine ellerini sokacak yerde kendi tabağında kendi çatalıyle yemek yiyordu.»

Seyyah bundan sonra mektep ile o zamanki idaresi ve umumî vaziyyeti hakkında uzun ve âdeta felsefî ve içtimaî bir takım mütalâalar yürütüyor ve diyorki:

«Harbiye mektebinin dışından görünüşünü anlattıktan sonra şimdi ruhunu teşhis etmek kalıyor. Bu, insana durgunluk ve yorgunluk veren bir iştir. Bu müessesenin görünüşü iyi ise de tesisinden beklenen mühim gayeyi elde etmek için lâzım olan esaslardan mahrumdur. Para ve ihtimam hiç esirgenmeden sarfedilmiştir. Talebe okumıya teşnedir. Sultan da pek heveskâr. Ahmet Paşa ve Azmi Bey ise iyi niyetlerle çalışıyorlar Fakat ne yazık ki bu mektep ruhu olmıyan bir cesede benziyor.

«Bizim anladığımıza göre maarif, Türkiye'de yeni doğmuş bir çocuğa benziyor. Bununla beraber İngiltere hariç olmak üzere dünyada Türkiye kadar okuyan bir memleket yoktur. Şarklıların en derin cehalet içerisine gömülmüş olduklarına inandırılmış olan Avrupalıları eminim ki bu iddiam şaşırtacaktır. Şu da bir hakikattir ki imparatorluğun içerisinde hemen herkes okuyup yazma bilir ve bu tarihte payitahtın muhtelif mekteplerine dağılmış sekiz binden fazla talebe vardır.

«Osmanlıların tedrisatı: kadını ve erkeği pek az istisnalarla şimdiye kadar yeni bir fikir ilham etmek kabiliyyetinde olmıyan faydasız şeylere münhasırdı. Umumî mekteplerle müesseselerin gayesi ise gençlerin görüş ve anlayış ufuklarını genişletmek ve zevklerini artırmaktır. Bu gayeye erişebilmek için fen ve edebiyata ayrılan şubeler idarelerine tevdi edilecek şahısların intihabında büyük bir kiyaset göstermek lâzımdır. Maatteessüf vaziyyet böyle değildir. Müessesenin dahilî idaresi ehil olmıyan adamlara tevdi olunmuştur. Bu adamlar vazifelerini yapmakta büyük bir hahiş göstermekle beraber cehaletleri dolayısiyle omuzlarına yükletilmiş olan vazifenin ağırlığını ve ehemmiyetini takdirden âcizdirler... Bu taze ve ümitli gençlerin tecrübesiz kanatlarını kuvvetlendirmek için akilâne yardıma ihtiyaçları vardır. Yardımın gölgesi vardır. Lâkin esası yoktur. Genç ve henüz teşekkül etmiş olan zekâların pek az yardım gören azimlerinden ne beklenir. Elde edilecek gayeye doğru uğraşır dururlar. Ayni zamanda eski bâtıl fikirleri ve muhitin tesirini de üzerlerinden atmıya çalışırlar.

«Mes'uliyyeti omuzlarına yükletilmiş olanlar bu müessesenin haysiyyetini koruyabilmek için Avrupa'dan muallim getirmek fikrini ileri sürmüşlerdir Lâkin bu proje daha konca iken solmuş, ilk ortaya atıldığı zamanla muhalefetle karşılaşmıştır. Bu müessese, muallimlerinin iktidarsızlığı, yalancı dostların aldatıcı meth ve senaları ve bâtıl fikirler yüzünden harap olacaktır. Bir ecnebî sefir, mektebin mükemmel olduğunu iddia etmişti Birçok sefaret kâtipleri ve ataşeleri gördükleri terakki karşısında, ellerini göğüslerine kaldırarak, hayret ve taaccüplerini ve hocaların zayıf olan iktidar ve ehliyetlerine karşı meth ve senalarını izhar etmişlerdi.

«Bu suretle bu adamlar iktidarlarının kifayetine inandırılmış ve bu yüzden bu mektep harabiye sürüklenmiş oluyordu. Dünyada mevcut ilimlefin ve fenlerin yalnız adlarını işiten, fakat bu ilimler onlar hakkında en iptidai bilgiden bile mahrum bulunan bu adamlar bütün ilimleri biliyoruz iddiasında idiler.

«Şu halde neden bu mühim müessese bu iktidarsız adamların ellerine teslim edilmiştir? Bu, Rusyanın arzusudur. Türkiye'de maarifin ilerlemesi ve ordunun kuvvetlenmesi. Rus zulüm ve itisafının ortadan kalkması demektir. Türkiye bir defa kendi kuvvetini tam olarak elde edecek olursa etrafına örülmüş olan ağları şüphesiz söküp atacaktır. Bu ağın karışık tellerini bir dost eli açmıyacak olursa Turkiye'yi diriltmek mümkün olmıyacaktır. Bunu İngiltere yapmalıdır.

«Türkiye bu iktidarı medenî Avrupa ile müsavi bir vaziyete gelmekle elde edebilir. Bu da gençleri Avrupalılar gibi yetiştirmekle mümkün olur. Fakat onun büyük düşmanı Rusya bu müesseseye mâni olmak istiyor. Ve işte bundan dolayıdır ki Rusya bu müesseseye haset gözüyle bakıyor ve Rusya sefareti onun en ufak işleriyle alâkadar oluyor. Yerli unsurlar ve ilimler varken Avrupa ilmini ve yardımını istihkar ettiriyor, müessese hakkında methiyeler yazdırtıyor ve — gariptir — mektep matbaasında bastırtıyor. Hülâsa müessese hakkında o kadar meth-ü sena afyonu yutturulmuştur ki tesiri pek âşikârdır.

«Bunlara karşı bir tek ümit var. O da Avrupa'da okumakta olan 30-40 gencin gelip bu müesseseye hayat vermesidir.

«Hülâsa şimdiki halde Harbiye mektebi bilvasıta Rus nüfuzu altındadır Bütün hocalar açık veya kapalı bir surette onlar tarafından seçilmiştir. Bu suretle bir adam senede alacağı 200 lira maaşa mukabil ve istihfaf edilmek korkusu olmadan büyük bir ciddiyyetle talebeye beş altı türlü fenni okutmaya çalışır.

«Evvelce bahsetmiş olduğum Sadık Ağa yüksek kabiliyyetli bir adamdır. Vakit ve fırsat verilmiş olsa talebeye derslerinde mühim yardımlarda bulunabilir. Lâkin Rus politikası için buna müsaade etmek de pek fazla olurdu. Aynı zamanda bütün bütün uzaklaştırmak da âkilâne sayılmaz, Senede 150 lira maaşla Jeu degnère denilen ve parçalanmış bir askerî haritayı bilmece halleder gibi bir araya getirmekten ibaret olan Prusya oyununu öğretmekle işgal ediliyor...»

«Seyyah: Burada Ahmet Paşa ve Azmi Bey ve dolayısiyle mektep idaresi hakkında bedbinane daha birçok mütalâalar yürüttükten sonra sözünü şu cümle ile bitiriyor: «50 sene sonra acaba bir seyyah Türkiye'de bir Harbiye mektebi vardır diyebilecek midir? Heyhat! Hiç zannetmiyorum...»

Değerli müdekkik Osman Erg n bunu naklettikten sonra diyor ki:

«Gerek bu seyyahın anlattığı, gerekse ondan evvel yazıldığı gibi bu tarihlerdeki Mekteb-i Harbiye'ye bugünkü bir orta mektep gözüyle de bakılamaz. Bunu o zaman mektebi idare edenler de anlamış olacak ki ıslahat hususunda üç esaslı çareye başvurmuşlardı:

«Birincisi: Avrupa'ya talebe göndermek Ötekisi: Arapça ve farsça gibi fransızca'yı da bir yabancı dil olarak öğretmek Üçüncüsü de: Avrupa'dan muallim getirtmek.

«B. T. Q. mektebin açıldığı 1250 (1834) de Londra'ya beş, bir sene sonra Viyana'ya beş, ertesi sene dört, Paris'e bir, Londra'ya bir ve 1254 (1838) de yine Viyana'ya on iki ki dört sene içinde cem'an 26 talebe gönderilmiş, hattâ Avusturya imparatoruna Padişah tarafından vuku bulan müracaat üzerine oradan miralay Havzlab adında birisi İstanbul'a gelip talebeyi alarak Viyana'ya dönmüş ve orada da onların tahsillerine nezaret etmiştir.

«Gerek Avrupa'da tahsil edip Harbiye'de hocalık edeceklerin derslerinden, gerekse Avrupa'dan getirilecek muallimlerin takrirlerinden istifade edebilmek için 1256 (1840) da Harbiye programına fransızca ders konuldu ve mekteb-i Tıbbiye fransızca hocası doktor Arkırus bu dersi de okutmaya memur edildi. Yine bu sıralarda İspanyalı Şirans resim ve Fransalı Mavoni talim muallimliğine tayin edildi.

«1257 (1841) de Emin Paşa Mekteb-i Harbiye nâzırı olmuştu. Avrupa'ya ilk defa tahsile gidenlerden olan bu zat gelir gelmez mektepte kendisinden beklenen yenilikleri yapmaya başladı. Talebenin 1250 (1834) den beri okuduğu arabî ve farisî dersleri tamamlamış ve bunların yardımiyle osmanlıca'yı da öğrenmiş olduklarından artık askerliğe yarıyacak derslerin ve ondan önce de riyaziyenin öğretilmesine sıra gelmişti. Emin Paşa, mühendishane hocalarından Büyük Tahir Efendi'yi Mekteb-i Harbiye hesap ve hendese muallimi tayin ettirdi. Bu zat sınıfların ileri gelen çavuş ve başçavuşlarına kara cümleden başlıyarak hesab ı âdi, küsurat ı âşariye, tenasüb' logaritma, cüzurat ve faiz hesaplarını okuttu ve usul-ü hendeseye de başlattı. Aynı zamanda müdür Emin Paşa da sınıflardan 24 talebe seçerek kendi odasında ayrıca cebir okuttu. Bu efendiler bir yandan cebir, bir yandan da Tahir Efendi'den Mecmua-tül-hendese adındaki eseri ve ordu kurmak, harita almak usullerini ve istihkâmat-ı hafife va cesime ve usul-i mesaha fenlerini sırasiyle öğretiyorlardı. Yine bu sırada Santandri adında birisi meç ve kılıç talimi muallimi tayin edildi

«Bu dersler okunup bitirildikten sonra yapılan imtihanda kazandıkları dereceye göre talebeye evvel ve sani mülâzimlik rütbeleri verildi. Fakat yine mektepte okumağa devam ettiler.

«Mekteb-i Harbiye bu hale getirildiği sıralarda Tophane'de de başkaca bir Topçu Mekteb i Harbiyesi kurulmakta idi. Topçuluk yalnız okumak, yazmak ve askerlik öğretmekten ibaret olmayıp aynı zamanda mühim ve fennî bir döküm sanatı da olduğu için bu mektep ötedenberi Avrupalı mütehassısların vücuduna ihtiyaç gösteriyordu. Meselâ 25 ca 1256 (1840) tarihli bir vesikada bu mektep hakkında şu satırları okuyoruz:

«Tophane-i Âmire'de ve Demirhane müteferrikasında istihdam olunmakta olan topçu muallimleri ve ameleden ekserisinin alât ve edevat istimaline adem-i vukuf ve malûmatları cihetiyle saye-i şevketvaye-i hazret-i şahanede talimat-ı askeriye ve imalat-ı mühimat-ı mukteziyenin lâyıkıyle istihsali zımnında bu defa bâ irade-i seniyye Paris canibinden celbolunmuş olan muallimlerden baş muallime 2.000 kuruş mahiye ve kaymakam tayinatı ve diğer dört nefere

dahi 1.200 kuruş maaş ve beherine birer kolağası tayinatı itası. .„

"26 zilhicce 1255 (1839) tarihli diğer bir vesikada da "Bab-ı seraskerî tercüme odasına dört mütercimin Tophane-i Âmire mektebi şakirdanına fenn-i hendese talim etmiye memur edildikleri bildirmektedir. Buradaki hendese tabiri umumiyetle riyaziye mânasına gelir Bununla beraber bu kadarı da kâfi gelmemiş olacak ki 18 zilhice 1257 (1841) tarihli bir vesikaya göre:

«Asakir-i muvazzafa-i şahanenin iktisab-ı fünun-u harbiye ve hendese eylemeleri için topçu mektebi tâbir olunmak üzere müceddeden Selimiyye ve Beyoğlu ve Tophane-i Âmire kışlalarında mektepler küşat olunması Tophane-i Âmire'de muallim bulunan Prusyalı «Beyzade Koceski» tarafından teklif olunmuş ve iktizası Dar-ı Şura-yı askeride ledel-müza ere vakıa olveçhile mektepler küşadiyle müsteiddan-ı askeriyyeden derununa üstat ve şakirt ikame olunsa ileride askerice fevaid-i adideyi müeddi olacağı ve usul ve füruat-ı nizamiye lâyıkıyle yoluna konulacağı derkâr olmakla ber minval-i muharrer mektepl rin küşadiyle icra yı iktizasına iptidar kılınması tensip edilmiş ve bunun üzerine adı geçen kışlalarda Münasip birer odanın mektep ittihziyle derun ve birununa lüzumu olan şeyler ilâve olunmuş ve buralara da mektep denilmiştir.

«Fakat yine aynı sene içinde Tophane harbiyesinin Maçka Mekteb-i Harb yesiyle birleştiğini görüyoruz: Bu mesele hakkında Tophane-i Âmire ferikinin 19 muharrem 1257 (1841) tarihli tezkiresinde şu satırları okuyoruz:

«Saye-i ihsanvaye-i Cenab ı cihandaride tanzim ve tertibin muvaffak olunmuş olan Maçka'da kâin Mekteb-i Harbiye i şahanede cemi'-i ulûm ve fünun tahsil ve talim olunmakta olarak lâzım gelen muallimîn ve memurîn-i sairesi bilintihap tâyin ve tahsis kılınmış ve mekteb-i mezkûrda yetiştirilen zâbitandan bilcümle piyade ve suvari ve topçu ve sair asakir-i muntazama-i şahaneye verilecği muktezayı nizamından bulunmuş olup ancak bundan akdem Tophane-i Âmirede dahi Mekteb i Harbiye tanzi n ve küşadiyle yetmiş, seksen kadar talebe tahrir ve çent nefer muallim ve hocalar tayiniyle tahsil-i fünun olunmakta ve idaresine memur mirliva Saadetlû Mehmet Paşa bendeleri tarafından lâzım gelen sa'y ü gayret ifa kılınmakta ise de hadd-i lâyıkında taht-ı rabıta ve zâbıtaya idhâl ve nizamat-ı icabiyesi kemahiye hakkaha tanzim ve ikmâl olunmamış olduğu cihetle bu hususun icrası yani Tophane-i Âmire mekteb-i Harbiyesinin dahi mütaaddit muallimîn ve memurîn ve mahall-i mahsusa inşasiyle talebe ve sairenin istihsal i ulûm-i harbiye eylemeleri masarifat-ı kesireyi mucip ve pek çok tekellüfata tevakkuf edeceğinden ve bu haliyle bırakıldığı surette talebe-i mezkûrenin tahsil masarifat-ı vakıası beyhude kabilinden olacağından salifizzikir Mekteb-i Harbiye-i Şahane'nin vücudiyle Tophane-i Âmire'de müstakil mektep tanzimi icap etmiyeceği derkâr ve mekteb-i harbiye-i mezkûrda top imaline dair fünunun dahi tahsiliyle topçuluk ilmine kesb-i malûmat olunmak muhassenatı mucip olacağı bedidar idüğünden zikrolunan Tophane mektebinde mevcut olan taliban ve lüzumu olan hocaların Mekteb i Harbiye-i Şahane'ye nakliyle ileride iktisab-ı malûmat ve maharet eden talebeden istidat ve kabiliyetlerine göre mesnet inayet ve ihsaniyle topçu alaylarına verilmek üzere birleştirilmesi. .»

« 1261 (1845) senesinde toplanan bir komisyon Sıbyan ve Rüşdiye mekteplerinin ıslahına ve bir darülfünun açılmasına karar verdiği gibi askerî mektepler için de birçok yeni şeyler düşünmüş ve hemen tatbik edilmek istenilmiştir. Yapılmak istenilen yenilik sivil mekteplerde olduğu gibi Harbiye mektebini de tahsil itibariyle bir takım derecelere ayırmak, Avrupa'da tahsillerini bitirenlerden muallimlikte istifade etmek ve fazla olarak Avrupa'dan muallim getirtmekti.

«Esasen yedi sekiz senelik tecrübe göstermişti ki bir talebe idadiye yani hazırlayıcı bir mektepte yetiştirildikten sonra Harbiyeye gelmek ve Harbiye'de talebenin alet dersi olan arapça, farsça ve Türkçe öğrenmesiyle uğraşılmamak lâzım gelir. İşte bu düşünceye binaendir ki Mekteb-i Harbiye'nin birisi Mekteb-i Ulûm-ı Harbiyye, ötekisi Mekteb-i Fünun-ı İdadiye adlarıyle ikiye ayrılması ve her birinin ayrı binalarda bulunması ve mektebe yeni hocalar ve fen aletleri getirilmesi esasları kararlaştırıldı. Pangaltı'da yapılmakta olan Tophane Harbiye Mektebi hastahanesi binasına bir Hünkâr dairesiyle kütüphane, manej, ahır ve saire eklenerek Mekteb-i Ulûm-u Harbiye'ye tahsis edildi ve Maçka'daki eski mektep de Mektep-i Fünun-u İdadiye olarak bırakıldı.

« Gerek Pangaltı'daki Harbiye gerek Maçka'daki İdadiye mektekleri tamir olunurken talebe Dolma Bahçe Sarayı müştemilâtından Çinili odalara naklolunmuştu.

«İşte bu sırada Avrupa'da bulunan bir çok zâbitler de tahsillerini bitirip İstanbul'a

dönmüşlerdi. Bunların kimisi mektebin idare âmirliklerine, kimisi muallimliklerine tâyin olundular. Meselâ Küçük Tahir Bey cebr-i âdi, cebr-i âlâ, müsellesat-ı müsteviye ve küreviyye, cebrin hendeseye tatbikinin mücessemat kısmı. tamamî ve tefadulî derslerini sırasıyle okutmak üzere riyaziye; Silivrili Ali Bey coğrafya; Ömer Fevzi Bey harita, tarama, usul-ü hendese, cebir ve hesap hocalıklarına tâyin olundular. Zaten mektepte bulunan ve teşkilât sırasında binbaşı olan Büyük Tahir Efendi de ilk sınıfların hesap, hendese ve mecmuatül-mühendisin gibi derslerin hocalığına tâyin olundu.

«Şu izahat gösteriyor ki bu zamanlarda Mekteb-i Harbiye talebesi yüksek riyaziye derslerini kavrıyacak bir seviyyeye çıkmış ve bu dersleri kendi diliyle anlatacak muallimler de yetişmişti.

«Bununla beraber Avrupa'dan yine muallim getirilmesinden istiğna hasıl olmamıştı. Gelecek muallimler bilhassa askerî dersleri okutacaklardı.

«Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye» de (sayfa 43) bunun için şu izahat vardır:

«Sultan Abüdlmecit Pangaltı'da yaptırdığı yeni Mekteb-i Harbiyeye yeni bir ruh ve şekil vermek istiyerek bir hükümdar sıfatıyle Fransa Kralı Louis Philippe ile Prusya Kralı Dördüncü Frédéric'e müracaatla onlardan muallim istemiş ve Fransa'dan muhtelif rütbelerde ve ihtisaslarda Manyan, Mojino, Dobrovil ve Prusyalı Malinofaest gönderilmişlerdir. Yapılan konturata göre muallimler dersleri Türkçe anlatmıya mecbur olduklarından ve geldikleri sırada Pangaltı'daki mektep henüz bitmemiş olduğundan mektep bitinceye kadar bunlar kendi maaşlarıyle hocalar tutup Türkçe öğrenmiye başladılar. Bununla beraber iyi Türkçe öğrenememişler, takrirlerini yine fransızca vermiye mecbur kalmışlardı. Talebenin de fransızca takrirleri anlıyacak kadar bu dilde melekesi bulunmadığından bu mahzuru ortadan kaldırmak için fransızca ve Türkçe bilir tercümanlar bulunup muallimlerin yanına verilmişti. Muallimler fransızca takrir eder, tercümanlar da talebeye o takrirleri anlatmıya çalışırlardı. Fakat muallimlerin yarım ve bir saat anlattığı herhangi bir bahsi tercümanlar talebeye beş on dakikada hulâsa etmek gibi vaziyetler hâdis olmuştu. Bunun da sebebi tercümanların fransızca anlamakla beraber esasen tahsil görmemiş ve okunan derslerin ıstılahlarını öğrenmemiş olmaları idi. Muallimler talebelerden muvafık cevaplar alamayınca işin farkına varmışlar ve ona göre tedbirler almışlardır. Bununla beraber Türkçe'yi güzelce öğrenen ve eserler yazan muallimler de çıkmıştır.

«Pangaltı'daki Harbiye mektebi ile Maçka'daki İdadinin inşaat ve tadilâtı bitmek üzere idi. Türk ve yabancı muallimler toplanarak yeni ders proğramları tanzim ve tabettirildi ve 1263 (1846-47) senesinde her iki binada yeni proğramlara göre derslere başlandı.

«Harbiye mektebi üç sınıftı. 1264 (1847-48) de imtihanları yapılarak, zaten mektepte iken mülâzim rütbesini almış olan talebe de ilk defa olarak yüzbaşılıkla tabura çıkmış bulunuyorlardı.

«İşte 1250 (1834) de elifbadan başlıyan talebe 14 sene sonra en yüksek riyazî ilimleri, ve askerliği öğrenmiş oldukları halde orduya iltihak etmiş bulunuyorlardı.»

MEKTEP SEYİRLERİ (مکتب سیرلری) [*Mek.*] Mektep gezintileri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ilk bahar gelince her mektep kendi civarında bir mesireye giderdi. Çocuklar mesireye üstleri tente ile örtülmüş, defne dalları ile süslenmiş, içlerine şilteler, yastıklar döşenmiş öküz arabalariyle götürülür, gidilen yerde ocaklar yakılarak kazanlarla etli pilavlar, bademli, sütlü helvalar pişirilip çocuklara yedirilirdi.

Mektep seyirlerine çocukların velileri, akraba ve taallükatı da iştirak ederdi. Halkı ve çocukları eğlendirmek için öküz arabalarının önünde davul zurna çalarak soytarılık eden oyuncular yüzlerini boyarlar, başlarına acayip külahlar giyerek alaca bulaca şalvar, entari ile türlü oyunlar oynayarak sokakları dolduran halkın önünden geçip giderlerdi. Hassaten Çırpıcı ve Veli efendi çayırlarında, Boğaziçi'nin Beykoz çayırında yapılan seyranlar pek hoş olurdu.

MEKTUBÎ (مکتوبی) [*Ida.*] Mektupçu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bulunduğu işe göre Mektubî-i Sadr-ı Âli», «Mektubî-i Nezaret» «Mektubî-i Vilâyet» de denilirdi. Vazifesi memur olduğu yerin yazı işlerini görmekti.

MEKTUBÎ-İ NEZARET (مکتوبی نظارت) [*Ida.*] Nezaret mektupçusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bulunduğu nezarete göre «Mektubî-i Nezaret-i Hariciye». «Mektubî-i Nezaret-i Maliye» de denilirdi. Vazifesi nezarete ait yazıların yazılmasını temin etmekti. Mühim olanlarını kendisi yazar, kalemdeki kâtipler tarafından yazılanları da tashih ederdi. 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra «Kalem-i Mahsus Müdürü» ünvanını almıştır.

MEKTUBÎ-İ SADR-I ÂLİ (مکتوبی صدر عالی) [*İda.*] Sadrazam mektupçusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vazifesi Sadaret makamından yazılan yazıların yazılmasını temin etmekti. Yazılardan mühim olanlarını kendisi yazar, kalemdeki kâtipler tarafından yazılanları da tashih ederdi. Devlet ricalindendi.

MEKTUBÎ-İ SERASKERİ (مکتوبی سر عسکری) [*İda.*] Serasker mektupçusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan askeri teşkilâtın başına «Serasker» denildiği için vazifesi o makama ait yazıların yazılmasını temin etmekti. 1908 Temmuz İnkılâbı üzerine seraskerlik unvanı «Harbiye Nezareti» ne tebdil olunduğu için mektupçu'ya «Harbiye Nezareti Mektupçusu» denilmiştir.

MEKTUBÎ-İ VİLÂYET (مکتوبی ولایت) [*İda.*] Vilâyet mektupçusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bulunduğu yerin adı da ilâve edilmek suretiyle «Mektubî-i Vilâyet-i Edirne» suretinde de kullanılırdı. Vazifesi vilâyete ait yazıların yazılmasını temin etmekti. Mühim olanlarını kendisi yazar, kalemdeki kâtipler tarafından yazılanları da tashih ederdi. Vilâyet mektupçuları aynı zamanda Vilâyet İdare Meclisi'nin tabii âzası idiler.

MEKTUBÎ KALEMİ (مکتوبی قلمی) [*İda.*] Nezaretlerle vilâyetlerde yazı işlerini gören kalemin adıdır. Kalemin başında bulunana «Mektupçu», «Mektubî» denilirdi. Kazalarda bunun yerine «Tahrirat kalemi» tâbiri kullanılırdı.

MEKTUB-İ ŞÂMİ (مکتوب سامی) [*İda.*] Sadaret makamından yazılan muharrerat (resmî mektuplar) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamların emirlerine «Emr-i âli» denildiği gibi onlar tarafından yazılan muharrerata tazim maksadıyle «Emirname-i Sâmi» de denilirdi.

MEKTUM MÜHİMME (مکتوم مهمه) [*İda.*] Bab-ı Âli'den gizli olarak yazılan hüküm veya fermanların suretlerinin (kopya) yazılı bulunduğu defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahremiyyeti bulunmıyanları ihtiva eden defterlere sadece «Mühimme» yahut «Mühimme defteri» denilirdi.

MEKTUM MÜHİMME DEFTERİ (مکتوم مهمه دفتری) [*İda.*] Sadrazam tarafından gizli olarak yazılan hüküm veya fermanların suretlerinin (kopyalarının) kayıtlı bulunduğu defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan müzakerelerini ihtiva eden defterlere de «Mühimme defteri» adı verilirdi.

MEKTUPÇU (مکتوبجی) [*İda.*] Resmî dairelerde yazı işleriyle meşgul olan idare veya kalemin başında bulunan memurun unvanı idi. Mektupçu'ya aynı zamanda «Mektubi» de denilirdi. Nitekim Sadaret mektupçusuna «Mektubî-i Sadr-ı Âli» denilimekte idi. Eskiden bunun yerine «Divan efendisi» tâbiri kullanılmıştır. Sadaretin, nezaretlerin, umum müdürlüklerin, vilâyetlerin mektupçuları vardı. Mektupçunun başında bulunduğu kaleme «Mektubi kalemi» denilirdi. Sadaret mektupçusu sadrazam tarafından yazılan yazıların pek mühim olanlarını kendisi yazar, kalemdeki kâtipler tarafından yazılanları da tashih ederdi. Gelen kâğıtların da bir hulâsasını yapar, sadrazama götürerek anlatır, asıllarını görmek isterse kendisine gösterirdi. İlk zamanlarda hacegândan olan mektupçular sonraları balâlığa yükseldi. Nezaret ve vilâyet mektupçuları da aşağı yukarı aynı işi görürlerdi.

1908 Temmuz inkılâbı'ndan sonra nezaret mektupçularının unvanı Kalem-i Mahsus Müdürlüğü'ne tahvil olunmuştu.

MEKTUP KESESİ (مکتوب کیسه‌سی) [*İda.*] Hazine-i evrak denilen arşivde saklanan resmî muharreratın (mektupların) konulduğu zarflar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Keseler kırmızı atlastan yapılırdı. Bir takım kâğıtlar da torbalarda saklandığı için torbalar da bez ve ham atlastan olurdu. Keselerin muhtelif nevileri vardı. Bunlar içlerine konulan kâğıtlara göre ad alırlardı. Ferman kesesi, ruus kesesi, kaime kesesi, telhis kesesi, hatt-ı hümayun kesesi o türlü adlardır. Mektup kesesi de bu keselerden biri idi.

MELÂMÎ (ملامی) [*Sof.*] Sofiye mesleklerinden birinin adıdır. Bunun Halvetî, Rıfaî, Mevlevî gibi bir tarikat olduğunu söyleyenler olduğu gibi bir tarikat olmadığını ileri sürenler de vardır. Melâmilikle ve onun ileri gelen şahsiyyetlerinden biri olmakla tanınmış olan Rahmetli Abdülaziz Mecdi efendi (ölümü 1941) nin «Melâmilik adında bir tarikat yoktur. Bu, Seyyid Mehmed Nur-ül-Arab'ın mahlasından kalmadır. Benim mahlasım nasıl (Mecdi) ise, onun mahlası da (Melâmi)-dir.» dediğini değerli müdekkik Osman Ergin (Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, sayfa 217) yazar. Sadık Vicdanî merhum da (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye, birinci cüz, sayfa : 103) «Melâmîlik bildiğimiz Turuk-u Aliyye kabilinden bir tarikat-ı mahsusa ve müstakille olmayıp, tari-

katların seyr ve sülûkün de Melâmiyye-i kadime siyretince ittihaz edilebilecek meslek ve meşrepten ibaret bulunmuştur.» der.

İzmit'de tarikatcılık cürmiyle muhakeme edilen birinin aynı iddiayı ileri sürmesi üzerine Kocaeli Ağır Ceza Mahkemesince yapılan istizaha Diyanet işleri reisliğinden Müdde-i umumiliğe şu cevap verilmiştir:

«Tasavvufa ait ilmî membalara göre, Melâmiler, bâtında olanları zâhire vurmıyanlardır. Sofi hem zâhirde hem bâtında, melâmi ise zâhirde değil yalnız bâtında şer'i adabı görenlerdir. Diğer bir ifade ile melâmilerde zikir, fikir vardır. Taç, hırka, tekke, zaviye, âyin yoktur. Sofilerde ise hem zikir, hem fikir, taç, hırka, zaviye, âyin vardır.

«Tarihte ilk defa hicretten sonra 271 de vefat eden Hamdun Kassar avam arasında kıyafette heyetçe temayüz etmemeyi âdet edindikleri için Melâmi unvanını almışlardır. Hicri 833 de vefat etmiş olan Hacı Bayram Veli'nin iki evvelki çırağından birisi Ak Şemseddin Şeyh makamına geçince, ikinci çırağı Ömer Sikkin (Bıçaklı Ömer Dede) taç ve hırkayı yakarak tarikatın zâhiri şekillerini, merasimi atarak, melâmilik mesleğini yenilemiştir. Taç, şeyhlik; hırka, halifelik remzidir. İşte son yüz sene zarfında Arap Hoca Şeyh Muhammet Nur-ul-Arabî tarafından güdülen esas, Muhyiddin - i - Arabi'nin vahdet-i vücut nazariyyesine dayanan tasavvuf ve felsefe, fikir ve sohbet mesleğini Hamdun ve Kassar'ın da Ömer Sikkin'in şu yukarıda izah edilen usule uyarak Melâmîlik adını almıştır. Bu meslek tevhid-i ef'âl, tevhid-i sıfat, tevhid-i zat adlariyle vahdet-i vücut nazariyesini Muhyiddin-i- Arabi'nin sofilik felsefesini anlamak derecelerinden ibarettir. Binaenaleyh Melâmilik başlı başına bir tarikat olmadığı gibi icazetname silsilesi de yoktur. Şeyh Muhammed Nur-ul-Arabi'nin Nakşbendiyye ve Halvetiyye tarikatlarından icazet aldığı ve bu iki tarikattan icazeti vardır diye rivayet edilmiştir.

«Melâmilere mahsus zaviye, tekke, dergâh yoktur. Mülga Meclis-i Meşayih tarafından tefviz edilen tarikat şeyhlikleri ve tekkeler arasında bu ismi taşıyan hiçbir şeyhlik ve bir tekke görülmemiştir.

«Melâmilik bir sohbet yoludur, sohbetleri gizli değildir. Kahvehanelerde ve mesçidlerde, odalarda sohbet ederler ve bu sohbete kendilerine mensup olmıyanlar da gelirler ve sohbetlerinde hususi âyin ve merasim şekilleri yoktur. Keyfiyyet müşavir heyetin 29/11/1943 gün ve 151 sayılı kararına atfen bildirilir.»

«Istılahat-ı Meşayih» de (Osman Ergin'in hususi kütüphanesinde müellifin el yazması nüsha) «Melâmiyye» nin izahı şöyledir:

«Ol kimselere denilir ki derunlarındaki şeyi izhar etmezler ve kemal-i ihlâsı tahakkukta cidd ve sâyederler ve umur ve hususatı mevazına vaz ve terkederler; tâ ki arsa-i ayında ne suretle vukuu mukarrer ise, bilâtedbir öylece vuku' bula. Ve ilim ve iradeleri Hak Taalâ'nın ilim ve iradesine muhalefet etmez. Esbab-ı nefy iktiza etmiyen yerde nefy etmezler. Ve subutu iktiza edecek yerin gayride esbaba teşebbüs etmekten içtinap ederler. Çünkü her kim ki sebebi — isbatı iktiza eden yerde — selb ve izaa eylese; tavr-ı akle ve icab-ı Şer'a yakışmıyacak halde bulunmuş olur; ve kadirnaşinaslık olur. Yahut sebebin nef'iyle itimat etmiş olsa şirk ve ilhaddır. Halbuki Melâmiyye şol kimselerdir ki dinî, şer'î muameleleri şayeste-i dergâh-i kabul olduğundan haklarında (اوليائى تحت قبابى لا يعرفهم غيرى) buyrulmuştur.»

Rahmetli Abdülaziz Mecdi Tolun'un tarifi de (Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, müellifi Osman Ergin, sayfa 223) şöyledir: «Melâmiyye ma'neviyyat ricalinden bir kısım evliya dır ki bunların bâtınlarındaki hakikatten hiçbir şey zâhirlerine mün'akis olamaz.»

Tarikatlar hakkında etraflı ve kıymetli tetkikler yapan ve «Tomar-ı Turuk-u Aliyye» adlı eserinin birinci cüz'ünü Melâmiliğe hasreden rahmetli Sadık Vicdanî eserinin mukaddimesinde hicrî üçüncü asırda tasavvuf cereyan ve irfanının en başlı merkezlerinden biri olarak sinesinde bir hayli mutasavvıf yetiştiren Nişabur sofileri arasında siret ve mesleğince mümtaz bir sima olarak Ebi Salih Hamdun Bin Omaret-ül-Kassar-ül-Nisaburi'nin şöhret bulduğunu ve onun meslek ve meşrebine intisap ve imtisâl ile iştihar eden bir sınıf-ı müridan peyda olduğunu yazıyor ve ilk anlarında (Sofi) tanılırken, orta zamanlarında (Melâmi) namiyle şöhret bulan bu zatın mesleğine (Melâmiyye) ve mesleğini takip edenlere de (Melâmiyyun) denildiğini ilâve ediyor.

Yine o zat en başta Abdullah Testürî ve Cüneyd-i Bağdadî gibi ricalullahın büyükleri bulunmak üzere tasavvuf âleminin en büyük, en güzide simaları ve bilhassa Şeyh-ül-ekber (Muhyiddin-i-Arabî) tarafından takdir ve tebcil olunan Melâmi mesleğinin mütaakip asırlarda acip ve garip telakkilere mâruz olduğunu ve Osmanlı saltanatının hududu içinde bulunan bazı yerlerin son zamanlarda iki Melâmi taifesinin doğum yeri olduğu halde melâmiliğin telakki tarzının bizde daha acip bir şekle gire-

rek lûgatçileri sapıtmış bulunduğunu kaydettikten sonra diyor ki:

«Melâmet» kelimesini «kınamak, azarlamak, itap ve serzeniş etmek» diye tarif eden Türkçe lûgat kitaplarımızdan bir ikisinden başkasında (Melâmiyye-Melâmi-Melâmiyyun) a ait tarifat olmayıp biri Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî) si, diğeri Reşat ve Ali Nazima beylerin lûgat kitaplarında da «Hükema-i kelbiyye» ve «Kelbiyyun» acip tarifi yazılıdır.

— «(Ahteri) gibi lûgat kitapları «Melâm» ve «Melâmet» i «Rüsvaylık» mânasıyle tarif etmiş (Kamus-u Türkî) de Melâm ve melâmeti tariften sonra «Melâmet» ten ism-i mensup olan melâmi için: «Hükema-yı Kelbiyyun mesleğine karip bir meslek-i kalenderane ittihaz eden tarikatlardan birine tâbi adam» demiştir. En büyük lûgatçilerimizden olan Ahmet Vefik Paşa'nın melâmiyyun'un tarifinde lâkaydane bir eda ile «Hükema-i kelbiyyun» deyişinden ve Reşat ve Ali Nazima beylerin de Paşa'ya peyrev oluşlarından ziyade, Şemseddin Sami Beyin (Kamus-u Türkî) sindeki tarif dikkat nazarımızı çekti: Demek ki, Şemseddin Sami Bey; 1- İslâmda hükema-yı kelbiyyun mesleğine karip tarikatlar bulunduğuna kail; 2 - Melâmilik ile Kalenderlik arasındaki farktan zâhil.

«(Kamus-ul-Alâm) ında tarikat ehline karşı neyzen bakışı vaziyyetinde bulunduğu söylenip duran müşarünileyh her zaman müstefidi olduğumuz (Kamus-u Türkî) sini telif ederken Şeyh-ül-Ekber'in (Fütuhat-ı Mekkiye) sine, Mevlâna Cami'nin (Nefehat) ına müracaat etmiş olsaydı bu büyük ve hâkim mutasavvıfların (melâmiliği) nasıl gördüklerini, (Kalenderlik) e ne nazarla baktıklarını görür ve Kamus'una da o acib-ül-lisan tarifi yazmazdı. Çünkü Şeyh-ül-Ekber'in Fütuhat-ı Mekkiyye'sinden me'huz olmak üzere, Sarı Abdullah Efendi'nin mealinin hulâsası olan şu ibare vardır: «Melâmiyye» den gayri olarak (Sofiye) miyanında (Kalenderiyye) namiyle bir kısım türedi. Melâmiyyenin hal-i şerifini, makam-ı azizini, Sünnet-i Seniyyeye temessükünü, sıdk-u ihlâs ile tahakkukunu yukarıda zikretmiştik. Kalenderîler sekran-ı huzur-u cinan olduklarından âdeti bozdular. Adâb-ı mucalesat ve muhaletata taklidi terkettiler. Huzur-u kalb meydanlarında seyahat eylediklerinden feraizden başka nâfile savm ve salâtı azalttılar. Mubah olan me'kûlât ve meşrubatı yiyip içmekte Şer'in ruhsat-ı ibahasını mubalât etmediler. Hattâ bazan ruhsat-ı şer'iyyeye riayette bile iktisar ettiler. Hakayık-ı azimeti istemediler. Bununla beraber iddihar ve cem' ve iksar-ı dünyaya meyletmedikleri gibi mütekellifin mütenezzihin, müteabbidin merasimine ittiba' etmediler. Kalblerinin Allah ile hoş olmasına kanaat ederek; bundan ziyade bir hali talebe meyil ve intizar göstermediler. İmdi melâmiyye ile aralarındaki fark şudur: Melâmi ibadatını ihfa eder, Kalenderi; âdeti tahrip eder. Melâmî bütün esba-i birr-ü hayre temessük eder; çünkü fazlı orada görür; fakat âmâl ve ahvalini gizli tutar. Halini böyle gizlediği anlaşılmamak için avam-ı halk gibi giyinip kuşanarak arasına sokulur, insanlar gibi hareketta bulunur. Bununla beraber kesb-ü-kâre, Allah yakınlığına da çalışır. Kalenderî ise sermayesi yalnız huzur-u kalb olduğundan halini bildiren bildirmiyen kıyafet ve hey'et ile takayyüt etmez. Mübalâtsızlığı bütün halinden anlaşılır.»

Yine Sadık Vicdanî merhum «(Melâmiyye) levm ve melâmetin yukarıda târif olunan mânalarından me'huz olarak, ümmetin arifelerinin büyüklerinden taife-i ârifeye verilmiş unvan-ı mahsustur.» dedikten sonra melâmilik için şunları da söylüyor:

«O taife-i ârife rical-i âliyesi, ucb-u riyadan ziyade kaçındıkları cihetle; zahirî siretlerinden bâtinî siretlerine intikal edilemiyecek ahval ve ef'al ve etvar ve akval ihtiyar ederek avam ile avam, havas ile havas olmuşlar, hakiki mahiyyetlerini sezdirmemeyi, avam arasında kıyafet ve hey'etçe de tehayyüz ve temeyyüz etmemeyi mesleklerine şiar ittihaz etmişlerdir.»

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin sülûke ait risalesinde Melâmiler için şunlar yazılıdır:

«Sofiyeden Melâmiyyun hazaratı avam-ı nas indinde ve mahçubin katında hasb-ezzâhir Şeriate muhalif akval, ef âl ve etvar ile görünür ise de, lâkin tahkik ve tetkik olunursa, kat'an ve katibeten ser-i mu Şeriat-ı Ahmediyyeye muhalefetleri yoktur. Ancak tabayi'-i şerifelerinde sırr-u ihfa mahabbeti merkûz olmağın; mahçubin indinde zâhiren Şeriate muhalif, hakikatte ise tevafuk-u akval, ef'âl ve etvar ile nefislerini mestur ve mahfi kılarlar. Zatında bu fırka-i mesturin kâmillerdir, mükemmiller değildirler. Nefislerinde raşittirler, mürşitler değildirler. Anlardan istid'a sahih fakat istirşat sahih değildir. Zira talib-i tasfiyeyi onlar şekk-ü şüpheye ilka ederler. Mürşidiyyet ise, şekk-ü şüpheye ilka etmek değildir; belki cemi'-i nâsın kulûbünden reyb ve şekki ihraç ve izale etmektir.»

Lâ'li Zade Abdülbaki Yetim Efendi «Lâ'li Zade Risalesi» ve «Menakıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye» namlariyle meşhur olan «Sergüzeşt»

risalesinin «Meşrep ve reviş-i melâmiyyun» faslında diyor ki:

«Tarikata girmek istiyen mümin, iptida tahliye-i derun (içini temizleme) ile memurdur. Buna «Gönül paklama» denir. Mürit, bütün masıvayı kalbinden çıkarır, Allah'tan başka bir şey düşünmez. Mânen, maddeten mürşide teslim olur. Can-ü dilden kemal-i mahabbetle ona bağlanarak ahval ve esrarını saklar. Emir ve telkini dairesinde sülûke, mürşit de istidadına göre onu terbiyeye başlar. İşte o mürit bu suretle ve âdâb-ı Şeriat ve tarikate kemal-i müraat ile yoldaşlarının sohbetine dahil olur. Orada ezkâr yoktur.

«Müridler istidatları nispetinde feyz bulurlar; çünkü her insan bir İlâhî ismin mazharıdır. Ezelden ebede kadar o İlâhî isim üzere seyreder. İns ve cin Cenab-ı Hakka ibadet için yaratılmıştır. Marifet tahsil-i ibadete mütevakkıftır. Kur'an'ın hükümlerine ve Peygamber'in sünnetlerine uyularak; tahsil olunabilen marifet-ul-Allah ve mahabbet-ul-Allah'tan başka beşeri selâmete çıkaran yol yoktur.

«Melâmiler; suret ve şekil değiştirmezler. Sülûkleri mürşide tam teslimiyyet ve mahabbetle itaat ve içini temizlemiye gayretle hubb-i İlâhi'den nasiplerini beklemektir. Keşf ve keramet istemezler, ibadetini fazlalaştırmazlar, farzlarla sünnetleri eda ile ihtifa ederler. Nevafil ve evrad yoktur.

«Cem'iyyet ve sohbetleri teveccüh, murakabe ve zikr-i hafi (gizli zikr) ile geçer. Zikr-i cehri (aleni, yüksek sesle zikr) pek nadir yaparlar Fakat ağyar yanında yapmazlar. Çünkü zamanın kutbundan istizane vabeste ve zikr-i cehride cezbe ve terakki ziyadedir.»

Yine o eserin «Tarik-i ehl-il-cenne vel mahabbe» faslında şöyle deniliyor:

«Ey mürit; Allahı, zaman ve cihette ve dünya ve cennette kaydiyle arama, yanlış yola gitme. Allah yolu gönüldür. Şüphe etme ki; Allaha gönülden yakın yoktur. Müminin kalbi Beyt-ul-Allah (Allah'ın evi), gönül, Allah'ın nurundan bir vediadır (emanet): اول ماخلق الله نورى (İlk halk olunan nurumdur).

«Davut Aleyh-is-Selâm: «Ya rabbi! Seni nerede bulayım» deyince «Ben kırık kalblerdeyim» hitabına mazhar oldu. Hadiste: «ما وسعنى ارضى ولاسمائى ولكن يسعنى قلب عبد المؤمن التقى النقى» Yere ve göğe sığamıyan büyüklüğüm taki ve naki olan mümin kulun kalbine sığar» varit ve binaenaleyh «قلب المؤمن عرش الله» = Müminin kalbi Allah'ın arşıdır» olmuştur.

«Ey Mürit! Bil ki; yol, gönüldür. Yolcu sensin, gitmek; kendiliğindendir. Gelmek; sensiz sanadır. Bilmek: Hakikatı anlamaktır. Bulmak; Şuhut ve ayan ile onu görmektir. Olmak: İkiliksiz, ittisalsiz, infisalsiz birliğe yetmektir. Zira ittisal, infisal hulûle hal ve mahal, zarf ve mazruf ve gayrı itibar etmektir. Allah-u Taâlâ başka şeyle müttehit olmaktan münezzehtir. Onun gayri ne var ki; Ol ola?.. ve Ol nenin gayrıdır ki; onunla ittihat eyliye. Pes ikiliksiz birlik olur.»

«Nasihat» faslında deniliyor ki:

«Ey melâmet yolunun yolcusu ve mahabbetin, hakikatın rağbet edicisi. Eğer Allahı aşkla huzur-ı kalb ve safa vakti ele getirdin ise izaa (ziyan) eyleme. Her zaman vakt-i safa ve kalb-i musaffa ele girmez. (لى مع الله وقت) buyrulmuştur. Fırsatını ganimet bilip «تخلقوا باخلاق الله = Allahın ahlâkıyle ahlâklanınız» ile mütehallik ve «وتصفوا باصفات الله = Allahın sıfatlariyle sıfatlanınız» ile müttasıf ol ki; sıfat-ı zulmanîyye ve küdurat-ı nefsaniyyeden kurtularak kalbin iman nurunun yeri olsun.

«Zâhir ve bâtın ilimlerini, İlâhî esrarı bilir kâmil bir mürşidin elini tut ki; kalbine Rabbanî feyz yerleştirsin, Rahmanî cezbe ile aşk ve şevk ve vecd ve zevk versin.»

«Keyfiyyet-i Cemiyyet» faslında da şunlar yazılıdır:

«Tarik-ı Hak» (Hak Yolu) sahipleri bir araya geldikleri veya zikr için toplandıkları vakit, halk ile ihtilattan dolayı kalblerine dolan masivallahı içlerinden atıp tam ihlasla teveccüh ederek; mürşitden istimdat ederler. Birbiriyle musafahadan sonra zikr-ul Allaha başlarlar, sonunda dua ettikten sonra, herkes olduğu yerde oturur, bir güzel sesli Kur'an okur. Bademhu herkes işine, gücüne gider. Bu mecliste ağyar bulunmaz. Bulunursa İlâhi feyz zuhur etmez.»

«Kesb ve maaş» faslından:

«Ey tâlib-i Hak (Hakkı istiyen) din âlimlerine, fakihlere dil uzatma; cahil sofuların onlar hakkındaki kil u kaline bakma;

«Zâhir uleması, din-i mübinin hidayetçileridir (doğru yolu göstericileri). Şeriat hükümlerini onlar tahkik ve ityan (bildirmek) ettiler. Cennetin rehberleri, iman ehlinin delilleri (yol göstericileri) oldular.

«Tarikatın mürşitleri din sahiplerinin doktorlarıdır. Riyazet ilâcı ve mücahit şerbeti ile insanın mizacındaki gurur ve şehveti tedavi ettiler.

«Şeriat: Beden, tarikat ruhtur. Bedensiz ruh kabil olmaz. Ruhsuz beden, cemadat halinde kalır. İnsanın vücudü bedenle ruhun

birleşmesiyle görünür. İmdi Şeriat âlimleri, bedenî kuvvetler, tarikat şeyhleri; ruh kuvvetleri hükmündedir. Temsil yoluyle denilmiştir ki: Şeriat mübarek bir ağaçtır. Tarikat o mübarek ağacın çiçekleri, marifet, meyveleridir. Hakikat lüb (iç, öz) ve lezzetidir. İmdi şeriat bedenin, tarikat nefsin, marifet, akl-ı meadın, hakikat, ruhun gıdasıdır.»

Devrelere ayrılan, Melâmiliğin izahiyle beraber bir tarihçesini de yapan kıymetli Müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (Melâmilik ve Melâmiler, sayfa 22-26) şunları yazmıştır:

«Melâmetilik hakkında en mevsuk malûmatı Ebu Abdurrahman Muhammed İbn-il-Hüseyin Sülemî'nin «Risale-tül-Melâmetiye» sinde buluyoruz. Bize bu risaleden bahseden M. Hartman'a müteşekkiriz. Ebu Abdurrahman risalesinde (Erbab-ül-Ulûm vel-ahval)i üç kısma ayırıyor:

«1 — Kur'an ve Hadis'in zavahirinden istinbat-ı re'y ile ahkâm ve ihtilâfatı tesbit eden Fukaha ve din reisleri.

«2 — İlm-i İlâhi ile mümtaz olup dünya sebepleriyle alâkadar olmıyan, kalbleri tahlilgâh-ı İlâhi bulunan ve enva-i keramat ile mümtaz olan «Ehl-ül-marife».. Bunlar, Şer'a kat'iyyen muhalefette bulunmadıkları gibi bâtınen de hafa âleminde müstağraktırlar.

«3 — Bâtinen Hak ile, bir daha ayrılmamak üzere, birleşen «Melâmetiye» dir ki Allah, bu ittisalden sonra onların mahiyyetlerini ketmeder; dünyaya yalnız iftirak ve şer'a inkiyat gibi zâhirî hallerini izhar eder. Bu suretle onlar «Cem'ul-cem'» halinde muhtefidirler.»

Bu taksimden sonra Melâmet erbabının halleri hakkında epeyce tafsilât veriyor. Bu tafsilâttan anlıyoruz ki melâmetî, keramata rağbet etmiyor; ve sofiyane halleri ızmar ederek yalnız ma'kul ve meşru ef'ali izhar ediyor: Hamdun «Melâmetiye tariki insanlara karşı her nevi debdebeden-ehl-i hal olarak feragat ve herhangi sıfat ve hareketi tasdik ettirmek hususunda mesai sarfından istinkâf etmektir» diyerek bu mesleğin bir hususiyyetini irae ediyor. (Edebiyat F. m. 6. Ma. 1340: Sf 280) Melâmetinin her türlü kayıttan vareste olup Allaha rapt-ı kalb etmesi lâzım; hattâ ibadetten bile zevk almamalı! Çünkü bu zevk, sâliki oraya mukayyet kılar; tevhit ise kuyudu refedip, vahdette zevk sahibi olmaktır (Sf. 282).

«Melâmetiyenin kisve-i mahsusaları yoktu. Şeyhleri de vaaz ve zikretmek suretiyle kendilerini izhar etmezler. Bu gibi hallerden temamiyle içtinap ederlerdi. Ebu Hafs, âdi bir işçi elbisesiyle gezer, avamdan farkedilmezdi.

«Melâmetin en ziyade husumet ettiği sıfat, riya ve ucüptü. Bu iki sıfatı, mahvedebilmek için temayüzden ihtiraz esas bir umde idi. Risale müellifi; Hamdûn'un arkadaşlarından Abd-ül-Haccam isminde birine «Adının Abd-ül-Haccam olması: Abdullah İl-Arif, yahut Abdüzzahit olmasından daha iyidir» dediğini kaydediyor. Âdeta diyebiliriz ki melâmet: fukaha ve müçtehidinin temayüz ve kibrinin müteşerriinin riyasının bir aksülamelidir.

«Ebu Abdurrahman, risalesinde melâmetin 45 umdesinden bahsediyor. Bunların hulâsası şudur ki; melâmetin zahiren ibadetle tefahürü şirk, batınen hal ile tefahürü irtidattır. Melâmeti; haktan maada ne zahirî ne de bâtınî keşf ve kerametlere rağbet etmez.

«Dil ile zikirden bir şey çıkmaz. Kalb, zikri ihmal ederse dil zikre başlar. Halbuki matlup, kalb ile ruhun sırren zikridir. Binaenaleyh melâmeti zikirle de mukayyet değildir. Melâmeti, görünmesi gayr-i kabil-i içtinap şeylerden maada (cemaatla namaz gibi) şer'a muvafakatını gizli tutar; insanlara karşı daima iyilikte bulunmaya gayret eder. Amal-i sâlihadan dolayı bir zevk duyarsa bu zevk ile mücadelede bulunur. Melâmetiyeye nazaran ubudiyyetin iki umdesi vardır: Allaha karşı iftikar, Peygamberi taklit.

«Melâmeti, yalnız kendi nefsiyle meşguldür; setir maksadı ile bile olsa ihvanının noksanına dikkat doğru bir hareket değildir; hattâ muztar olanlardan maadası için, dua etmek bile hoş görülmez.

«Melameti, hubb-ı gayr timsalidir; fâni fil gayrdir. İhvanının her müşkülüne muavenet eder. Hamdûn «Mü'min, ihvanı için gece kandil, gündüz âsa olmalıdır» demiştir. İhvanı için daima muin ve zahîr olan melâmeti, hiçbir vakit başkasından yardım istemez ve kimsenin muavenetine arz-ı ihtiyaç eylemez. Çünkü, kula arz-ı hacet muhtaçtan yardım istemektir. Belki yardım istenilen kimse daha ziyade muztar ve muhtac-ı muavenettir.

«Risale-i Kuşeyriye, Keşfülmahçup ve Nefehat'taki büyüklerinin sözleri de Sülemî'nin ifadatını teyit ediyor.

«Meselâ; Hamdûn, nefsimi Firavn'ın nefsine tafdil etmem; çünkü ikisi de nefistir. Fakat gönlümü Firavn'ın gönlüne tafdil ederim.» diyor. Anlaşılıyor ki; Melâmetîler, birçok müttakiler gibi günahkârları tezyif etmiyorlar; bilâkis kendileriyle meşgul bulunuyorlar. Ebu

Türab-ı Nahşebi «İbâdat içinde havâtır-ı kalbiyyeyi ıslahtan daha nâfi'i yoktur» sözüyle Melâmetiyenin kesret-i ibâdattan ziyade tezkiye-i nefse dikkat ettiklerini anlatıyor: Eb-ül-Hüseyn-ül-Barûsî de «Her nerede ki nuraniyet olmadığı halde bir gayret ve içtihad görürsün bil ki o, bid'at-ı hafiyedir.» diyerek aynı fikri teyid etmektedir.

«Hulâsa Melâmetiye, Ebu Abdurrahman Sülemî'nin dediği gibi yalnız ahvalde sıtkı, muamelâtta edebi gözeten ve bu suretle tasavvufu hüsn-i ahlâktan ibaret bilen fikir erbabı olmakla beraber vahdet neş'esine mâlik irfan eshabı idi.

«Melâmetiyenin zuhuru hicretin ikinci asrının ikinci yarısındadır. İhtimâl Melâmetî ik, bu asrın iptidalarında da mevcuttur. Fakat isimleri tesbit edilmemiştir. Onun için kat'i birşey söyliyemiyoruz. Yalnız şurası muhakkak ki Ebu Hafs-ül-Haddad, ilk Melâmetî değildir. Mamafih Melâmetiliğin üçüncü asırda temamiyle intişar etmiş olduğunu görmekteyiz. Bu meslek erbabının mütekâsif bir halde toplandığı yerler Horasan ve Mavera-ün-nehir havalisidir. O sıralarda Mavera-ün-nehir'de Samânîler hüküm sürüyor ve şimalden gelen Tük hücumuna karşı durmıya çalışıyorlardı. Sâmanîlerden Ahmet İbn-i İsmail'in kölesi Emir-i leşker ve bilâhara Horasan Valisi olan Alp Tekin, «Gazne» de istiklâlini ilân etmiş (352) ve hafitleri Horasan'ı zaptemişler ve bilhassa Mahmut-ı Gaznevî zamanında hudutlarını Ceyhun'a ve Harizm'e kadar götürerek bütün bu havaliyi ellerine almışlardı. 389 da Sâmanîleri tamamiyl mahveden Karahanîler, Maveara-ün-nehir'e hâkim oldular.

«Melâmetîlik, üçüncü asırdan itibaren Horasan'da kuvvetle intişara başlamıştı. Tasavvufun ruha sükün bahş eden telkinatı bu siyasî muhitte inkişafa müsait bir zemin bulmuştur. Tâ Ebu Hafs'dan itibaren Melâmetî mümessilleri ekseriyet itibariyle Nişabur, Herat ve Kâbil'lidir. Esasen bu zamanlarda Melâmetin Türkmenler arasında da intişarını biliyoruz. Hattâ bunlardan Ali Abu, Muhammed Maşuki-i Tûsî, Süleyman-ı Türkmanî gibi nüfuz sahibi şeyhlerin hayatlarına ait de oldukça malûmatımız vardır.

«Melâmet dördüncü asrın nihayetlerinde teşekküle başlıyan ve beşinci, altıncı asırlarda inkişaf eden ilk tarikatlara da nüfuz etmiş, hattâ geniş ve müfrit vahdet taraftarı birçok şeyhler bile Melâmetiliğe intisap etmişler, yahut da neşesini benimsemişlerdir. Bu suretle Melâmet Necmeddin-i Kübra halifesi Bahaeddin Velet vasıtasıyle Mevlâna'yı yetiştirmiş ve Mevlevîliği meydana getirmişti. Mevlevîlerle Melâmilerin, tâ evailden beri çok sıkı münasebetleri vardır. Diğer tarikatlar, Melâmîleri umumiyetle tezyif ettikleri halde Mevleviler Melâmîlerle bağdaşmışlardır.

Mevlâna'da ve bilhassa Şems'de Melâmet neş'esini görmemek gayr-ı kabildir. Sultan-ı Divanî'nin hâlâtı, bu neş'enin cezbenâk bir tezahüründen başka bir şey değildir.

«Bilâhara Neşatî Ahmet Dede, Cevrî, Nahifî, Fasih gibi âlim ve şairler; hattâ son zamanlarda Peçevî Ahmet Dede ve Ebu Bekir Dede gibi zevat, Bayramî Melâmîlerinin halis-ül-akide birer ihvanı olduğu gibi Nuriye Melâmiliği'de (Son devre Melâmiliği) birçok Mevlevîyi kendisine celp ve cezbetmişti.

«Melâmetilerin mühim bir merkezleri de Bağdat'dı. Ahmed-i Hurdeveyh, Cüneyd, Abdülhalil Murtaiş, Ahmet ibn-ı Yahyelcellâ ve müritleri; Bağdat'ı, Melâmetin garbe doğru bir inkişaf merkezi haline getirmişlerdi. Melâmet, buradan pek kolayca Musul, Halep ve nihayet o sıralarda Bâtınîlerin faaliyetlerine sahne olan Suriye'ye geçti. Kadîbül Bâni Mavsılî, Süleyman-ı Türkmanî, Şeyh Rislân-ı Dımışkî, hattâ Tibyan sahibinin Rifâî şubesi olarak gösterdiği Harîriyye tarikatının müessisi Ebül Hasan Aliyyül Harirî, Halep-Suriye'de yedinci asırda yaşıyan ve kuvvetlerini Melâmetilikten alan şeyhlerdir. Bunların ahvaline dikkat edersek hepsi, zavahire karşı lâübalidir. Raks ve semaa taraftar oldukları gibi namaz kılmazlar, hattâ alenen oruç yerlerdi. Şeyh Süleyman ve Kadîbül Banin ve bu iki şeyhe benziyen Alivyi kürdî ve şeyh Reyhan'ın halâtına evvelce bilmünasebe temas etmiştik. Bunları umumiyetle Melâmetî-Kalenderî; daha doğrusu Bâtınî addedebiliriz. Esasen sekizinci asır iptidalarında ölen Şehbaz lâl Kalender'in meşhur olduğunu görmüş ve Câmî'nin Kalenderlikle Melâmetiliğin farklarında ısrar ve zamanındaki Kalenderleri zemmettiğini okumuştuk. Şeyh-ül-İslâm Abdullah-ı Herevî'nin zamanındaki Melâmetiler bakkındaki mütalâatı da kaydedilmişti.

«Hulâsa - Bâtınî olsun, şeriate mütemessik bulunsun - bir takım Türk tarikatlarının zuhur ve inkişafında Melâmetîlik mühim ve aslî bir âmil olmuş ve hattâ zannederim ki bunun için şimdiye kadar hemen bütün Anadolu halkı; bilhassa Kızılbaş'lar ve Bektaşîler, her Türk velîsini Horasan'dan gelmiş olarak kabul ve Horasan erlerinden olarak ilân etmişlerdir.

«Bâtınî zümrelerinin tedahülüyle aslî saffetini kaybeden Melâmetiliğin yerini dokuzuncu

asrın nısf-ı ahirinde ikinci devre, yani Bayramî Melâ netiliği tutmuş ve Türk ruhundan doğan bu yeni tarikat, ilk Melâmilerin neş'e ve irfanını tamamiyle hâmil olarak zuhur etmişti.

«Melâmetilerin şöhret-i şayiası ve Hacı Bayram'ın nüfuzu neticesi olarak Bayramî Melâmiliği de bütün Anadolu ve Rumeli'de pek az bir müddette intişar edebilmiştir. Bayramî Melâmîliğinin ilk Melâmetîlere iktifa ettiklerini ileride göreceğimiz son Melâmiler de Bayramî Melâmilerinin peyrevleridirler. Böyle olduğu halde «İgnaz Goldziher» «Vorlesungen uber der İslâm» da «Melâmetiyeyi» riya ve haricî tezahürattan müçtenip, vecd ve istiğraka ehemmiyet veren bir zümre» diye tavsif ettikten sonra «M. Hartman» a istinaden bunları son Melâmilerden ayrı bir neş'eye malik gösteriyor ve Bayramî Melâmilerine hiç temas etmiyor. Halbuki son Melâmilerin Bayramî Melâmilerinden yegâne farkları sülûkü ilmî bir hale getirmek suretiyle «İşrakî» likten bir miktar ayrılmaktan ibarettir. Mamafih son Melâmî halifeleri içinde meratip telkininde bulunmıyan ve «Melâmi-Hamzavî» lere harfiyyen peyrev olanlar da yok değildir. Bayramî Melâmilerinin ise tekrar edelim ki Melâmetilerden hemen hiçbir farkları yoktur. Esasen Melâmet, bir tarikat olmaktan ziyade bir neş'e ve hal olduğundan zühule hiç mahal yoktur.

«Melâmetîlerde, Bayramî Melâmileri de, son Melâmîler de aynı neş'eye sahiptirler »

Yazma ve basma eserlerden, muhtelif ve mütenevvî kaynaklardan edindiğim malûmatla iktifa etmiyerek hemen altmış yıldanberi kendini yakın ve uzaktan bilenler arasında «Melâmi» diye tanılan; fakat böyle bir dâva ve iddia ile bir ilişiği de belli olmıyan, bununla beraber kendi âleminde daima tasavvuf, felsefe, edebiyat, ahlâkiyatla nazarî ve amelî müteveggil bulunan bir zata da müracaatla bu baptaki mütalâasını sordum. İsminin yazılmasını istemiyen o muhterem zat cevap olarak dedi ki:

«Sizler, hele bir kılı kırka yararcasına inceliyen tarihçilerce pek bariz bir hakikattir ki bu dünyada pek kıymetli inanç ve gidişlerin sahte taklitleri de pek çok olur; hele mâneviyyat ve ideoloji tarihinde böyle teşebbüsler meslek ve ocaklar, hareketler kesir-ül-vukudur. Mezhep ve tarikatlar içinde emsali sayılamıyacak derecede çoktur.

«En mukaddes, en âlî namlar ve unvanlar altında; en göz çekici, gönül aldatıcı perdeler arkasında işlenmedik cinayetler, zulüm ve gadirler, şenaat ve fecaatlar yok değildir. İşte bunlar beşeriyyetin en büyük yüz karasıdır; Çünkü zehir zakkumu âb-ı hayat diye satıp giderler; Vira «Hak» diye bağırıp haykıran nice ağızlar vardır ki bu âlemde yiyip yutmadık murdar bir hak bırakmamışlardır.... Halen de beşerin hilkat ve tıynetinden bu zilâl ve ihtiras bu hızırlık kisvesi altında hınzırlık yapmak arzu-yu şedidi bir türlü giderilememiştir. Belki hak ve hakikate aykırı tutulan umumî ve hususî terbiye ve idare sistem ve rejimleri ile bu hırs ve ihtiyâl beslenip durmuştur. Maddî medeniyyetin âlâyişi bizi aldatmasın. İhtimal, benim bu kara ve korkunç hükmümü bana has bir hayal ve zilâl görecekler ve iddia eyliyecekler bulunur. Ne beis var?

«İşte iki umumî harp geçirdik; canlı ve cansız nice servetleri, mamurlukları, konforleri yer yüzünden kaldırıp tamamiyle yok ettik; Bir daha ele geçmesi muhal eski nefis eserleri tuz buz ettik. Sade bu kadar da değil; ya uğradığımız o görülüp işitilmedik mahrumluklar, felâket ve musibetler, zillet ve rezaletler neler de neler... Yine başka... Yeryüzünü gayyaya çevirdik...

«Bütün bunlara rağmen, yine bugün üçüncü ve belki de bir son umumî harp ve ölüm kampanası çalacak, arz küresini benî âdemden mahrum bırakacak sonuncu bir umumî harbe hazırlanmakta değil miyiz? Dediğime bundan daha açık, bundan daha itiraz götürmez bir delil, bir alâmet olamaz sanırım. Herkes bilir ki ihlâs, samimiyyet başkadır, hile ve desise başkadır. İnsancasına kazanıp kazandırtma yine başkadır...

«Aklı başında, ilim ve mülâhazası yerinde hiçbir ârif ve kâmil bugün meydana çıkıp da «Ben Melâmiyim;» demez. Çünkü bundan daha âzim bir küstahlık olmaz ve bizleri her çeşit küstahlıklardan şiddetle men' ve tahzir buyuran, hilkat ve bi'setleri maksat ve hikmetini «Ben ahlâk yüceliklerini tamamlamak için yaratılıp gönderildim!» buyruğunu dâvasına bayrak yapan dünyanın en yüksek ahlâklı insanı Peygamberimiz Efendimize karşı bir isyan olur. Zira Muhammed'liğin gâyesi benliğinden sıyrılmak, hakka ulaşmaktır, âlemlere rahmet olmaktır. Hüccet-ül-İslâm İmam-ı Gazalî, Muhyiddin-i Arabî, Mevlâna Celâleddin-i Rumî, Hacı Bayram-ı Velî, Bursalı Şeyh İsmail Hakkı, Sarı Abdullah Efendi, İmam Şa'rani ve emsali gibi. Adlarını kendine verilip takınılacak bir ad değil, dışardan zamanının en bilgin ve olgun din adamları tarafından verilip takınılacak bir unvan, bir hal, en büyük bir neşve ve kemal olduğunda müttehit ve müttefiklerdir.

«İmdi «Ben Melâmiyim!» diyen mutlaka ya bir delidir; yahut büyük bir yalancıdır.

Baldırı çıplağın biri iken, milyarder görünmek, ve böyle telâkki edilmeyi istemek gibi bir kara sevdaya boş kile boş ambar kabilinden bir malihülyaya kendini kaptı mıştır. ?... « Ben Melâmiyim ? » demek : İslâm Velîlerinin en olgun ve erginlerinden biriyim demektir ve nevumma Mehdîlik ve evrensel bir kutupluk taslamaktır ; Rabbim Taalâ hepimizi, bütün ümmet-i Muhammdi böyle bir taslaktan, taslak kalmaktan korusun ve cümleyi Hakka, tahkika iletedursun âmin :

« Ben kendi hesabıma ve itikadıma göre, gerçek Melâmîlere evliyaullahlarımızın en belli başlı ahrarı âdeta serdarları tanıdığım bu zatlara daima sığınırım ; içli, özlü mübarek sözlerini de bir Âyet-i Kerime'nin, bir Hadis-i Şerif'in bir fiil-i Resul'ün kendi zamanına göre en selâhiyyetli bir açıklaması olmak üzere, kabul eylerim ve ruhaniyyetlerinden daima istimrar ve istifaza ederim, (انفعنا الله ببركات اسلافهم) derim. Amma sahtelerinden bu fuzulî ve muğter çene kavaflarından, akıl ve muhakeme, ilim ve mücahede yoksullarından din ve ahlâk bozgunculardan da Rabbim Taalâya sığınırım. (اللهم احفظنا من شرورهم) derim. Bu sözleri büyük bir mal sahibinin gerçek senedi gibi, kuvvetli gördüğüm için ; bu bahse aynen naklederek, bizde öteden beri başı pek belâlı, çok kavgalı olan bir meseleyi ve tarihî bir tâbir ve ıstılahı böylece hall ü fasl etmeyi muvafık buldum. »

Melâmi, rind-i mânadır, makamı pek mualladır Serairdan-i Mevlâdır, sebükha-ı hakikattır Melâmet. gaye-i safiyedir seyr-i menazilde Menazil süllem-i vahdet saray-i Rabb-i izzettir Mubahı, ferd-i şeydadır, cehûl-i lâfz-u mânadır Serapa ehl-i ehvadırda mahrum-i azimettir. Onu irşad eden yok, kendi de bilmez ki; bi idrâk, İbahat binnetice pek dalâl âlûd sirettir Şeriatta, tarikatta muhakkaktır ki Vicdanî Ufak bir lâübalilik bile mânen hezimettir.

Sadık Vicdanî

MELEK GİRMEZ (ملك گيرمز) [*Hâl*] İstanbul'da Bahçe Kapıdaki bekâr odaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu odalar Yeniçerilerin 31 cemaatinin idaresi altında idi. Bu cemaat mensubu olan külhanîler yakaladıkları kadınları buraya aşırırlar, türlü münasebetsizlikler yaparlardı. Büyük bir tâ'un salgınından istifade olunarak yerine şimdiki « Hidayet Camii » yapılmak üzere yıktırıldığı vakit birçok kadın naaşları bulunmuştu. Nitekim Üsküdar'daki bekâr odaları kaldırılırken de gebelendirilmiş kadınların kullandıkları sayısız beşiğe rastlanmıştır.

MELEKÛT (ملكوت) [*Sof.*] Ervah ve nüfusa muhtas olan âlem-i gayp yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan melekût'un « Kamus-u Osmanî » de izahı şöyledir: İzz-ü saltanat, azamet; şârih-i (Kamus) un beyanına göre ehl-i tahkik meleği âlem-i zâhirde, melekûtu da âlem-i bâtında istimal etmişlerdir. Sonundaki vav ile ta-i zâide mübalağa içindir, Melek-i âzim mânasınadır. »

MELEK - ÜL - MEVT (ملك الموت) [*Hâl.*] Ruhların kabzına memur olan Azrail yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Veremem sana çek benden elin ey melek-ül-mevt
Cananıma nezreylediğim canıma değme
Âşık Ömer

MELFUFAT (ملفوفات) [*İda.*] Bir tahrirat veya tezkire ile birlikte ve bir zarf içinde gönderilen kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Melfuf ; Arapça lef olmuş, bir zarfın içine konulmuş, bir kâğıt ile birlikte gönderilmiş demektir.

MELFUFAT PUSLASI (ملفوفات پوصله سی) [*İda.*] Bir tahrirat veya tezkire ile birlikte ve bir zarf içinde gönderilen kâğıtların nevi ve miktarını göstermek üzere tertip olunup zarfın içine konulan müfredatlı kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Melfufat puslası zarfın içindeki kâğıtların cinsleriyle sayıların kontrolü maksadıyla yapılır.

MELİK (ملك) [*İda.*] Hükümdar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Melik milk sahibi, hâkim, hükümdar demektir. Cem 'i mülûk'tur.

MALİZME (ملزمه) [*San.*] Eskiden yirmi sayfadan ibaret cüz' (broşür) yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça malizme havayiç, lâzım olan şey demektir.

MEMDUHİYE (ممدوحيه) [*Mes.*] Sultan Abdülmecit'in tahta çıkışı sırasında bastırılan altın paranın adıdır. Yirmi kuruş değerinde idi Ziynet makamında kullanıldığı için methedilmiş. övülmüş demek olan bu ad verilmiştir.

MEMHUR (ممهور) [*Ask.*] Yeniçerilerle kale muhafazasına memur olanlara tahsis olunan ulûfeyi göstermek üzere verilen vesikanın adıdır. Memhur ; mühürlenmiş demek olup vesikalar da mühürlü olduğu için bu ad verilmişti. Bu kâğıtları son zamanlarda bir takım açık gözler sahiplerinden tutturabildiklerine satın alırlar, ulûfe çıktığı zaman da istihkak sahibi imişler gibi kâğıtda yazılı parayı almak

suretiyle istifade ederlerdi. Fenalığı anlaşılması üzerine satılmaları men' olunmuştur.

MEMLEHA EMİNİ (ملحه امینی) [*İda.*] Tuzla Müdürü yerinde kullanılan bir tabirdir. Memleha; Arapça tuz hasıl olan, tuz çıkan yer demektir.

Tuz varidatı (geliri) « Emin » adı verilen müdür marifetiyle idare edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Bu göne tad u tuzu kalmadığı Şehbanın
Emin-i memlehanın binemkliğindendir
Bu göne bâr-ı giran olduğu bu memleketin
Himar zâde fakirin eşekliğindendir.
Nâbi

MEMLEKETEYN (ملکتین) [*Coğ*] Eflak ve Buğdan'ın ikisine birden verilen addır. Memleketeyn; iki memleket, iki kıt'a demektir. Osmanlılar devrinde Eflak ve Buğdan «Voyvoda» unvanını taşıyan Bey'ler marifetiyle ve devletin bir eyaleti halinde idare edilmiştir. Bey'lerin Memleketeyn beyliklerine nasıpları sırasında «Kuka» tâbir olunan ve kul kethüdalarına mahsus olan «Kalensüve» giydirilir, kadifeye kaplı samur «kapaniçe» (kürk) verildiği gibi cevahire mütaallik şeyler de ihsan olunurdu.

Fenerlilere de mahreç teşkil etmiş olan bu eyaletler hakkında Cevdet Paşa (c. 1, s. 239) diyor ki: «923 sene-i hicriyesinde (M. 1517) (Buğdan) fevt (ölmek) oldukta yerine oğlu (İstepan) Voyvoda oldu. 927 H. mayısının (1520) evahirinde (sonlarında) Eflak'a girmiş olan asakir-i Osmaniye'nin muzafferiyyetlerini ve Avrupa hükümdarlarından bilittifak muavenete gelmeyi mukavele etmiş olanların tavik ve betaetlerini (ağır davranmalarını), bilmüşahede müceddeden arz-ı tebaiyyet eylediğine mükâfaten taraf-ı Padişahiden kendisine «Beyaz keçeden beyaz tüylü yeniçeri ustası kukası» ilbas olundu. (Eflak) Bey'leri «siyah tüylü kuka» ile melûl ve mahzun ve hakk-ı tekaddümlerini kaybederek (Buğdan) Bey'lerinden dûn kaldılar. Binaenaleyh bu âne kadar Buğdan Bey'leri mevaki'-i resmiyyede Eflak Bey'lerine takaddüm edegelmişlerdir. Elhasıl Eflak voyvodaları kâh arz-ı tebaiyyet ve kâh isyana cesaret edegelip nihayet (Kanta Gözen) familyasından meşhur (Şerban Vode) Viyana 'nın ikinci muhasarasında Nemçelû ve Lehlû ile bilmuhabere ordu-yu hümayunun ric'ati vukuunda (Bosna) ve (Sırbistan) ve (Bulgaristan) ülkelerinin inzimamiyle (Tuna) nın karşı yakasını büsbütün Nemçelûye ve (Prut) suyundan (Kırım) a kadar Lehlûye alıvererek kendisi de (Kostantiniyye) de Kayser olmak hûlyalarını kurmuş ve halkı (Branko vane Besarabe) denmekle mâruf (Kostantin Prada) dahi Almanya imparatoruna bir tebaiyyet-i resmiyye izhar ederek kendi namına sikke darbettirip mülûke mahsus olan Mehterhane takımı ve tûğ gibi şeyler tertiple bütün bütün istiklâl taslamış ve kezalik (Buğdan) da voyvoda bulunan (Kantemir Han) neslinden (Dimitri) Rusya İmparatoru (Petro) nun meclûbu olarak onunla akd-i muahede ve Memleketeyn'i onun himayesine ithal etmiş ve nihayet (1125) sene-i hicriyesinde (M. 1713) Rusya askerleriyle beraber eyaletten çıkıp firar etmiye mecbur olmuş ve artık yerli (Boyar) larına emniyyet ve itimat kalmamış olduğundan Dersaadet'te (Sultan Ahmet) vak'ası bertaraf olduktan sonra Nemçelû ile yeniden sefer kapıları küşat olunmak üzere iken (1128) senesi hilâlinde (M. 1716) Divan-ı hümayun tercümanı (Nikolaki Mavrokordato) Eflak voyvodası ve Rum milleti mütehayyizanından (Mihal Raroviçe) Buğdan voyvodası nasbolunarak voyvodalık bu üslûp ile yerli boyarlarından Fenerliler'e yani İstanbul'da bulunan Rum mütehayyizanına ve betahsis Divan-ı hümayun tercümanlığı hizmetinde bulunan takıma intikal etmiştir. Voyvodaların Fenerlilerden olması devlet-i âliyyece tevsi-i hukuk-u hükümet demek gibi görünmüş ise de Rusyalılar bu suretten daha ziyade istifade etmişlerdir. Zira bu esnada Yeniçerilerin inkıyatsızlığı hasebiyle nizam-ı umur-u devlet muhtel (Bozulmak) olarak vükelâ ve rical-i devlet-i aliyye tez tez azl ve tebdil olunageldiklerinden ve yeniden serkâre (İşbaşına) gelenler cerr-i menfaat zımnında (Para çekmek maksadiyle) Voyvodaların tebdillerine iptidar ettiklerinden onlar dahi Dersaadet'de sarfetmiş oldukları mebaliği derhal ahali sırtından çıkarmak için mezalim ve taaddiyata tasaddi edip devlet-i aliyye ise zulüm ve taaddilerine vakıf olduğu anda tediplerinde tecviz-i tereddüt buyurmadığı cihetle Voyvodaların kimisi bir sene sürmeksizin azl ve tebdil ve kimisi enva-i ukubetle te'dip ve tenkil olunageldiklerinden evvelemirde kendilerine bir melce tedarik etmek ve kendi milletlerinden İstanbul'da olan husema ve rukabaları (Hasımları ve rakibleri) aleyhine kesb-i kuvvet etmek üzere günden güne oltarafta tevessü' etmekte olan (Rusya) nüfuzundan istifade zımnında Rusyaluya bazı hidemat-ı hafiyye (Gizli hizmetler) arz ederlerdi.

«Memleketeyn ehalisi ise Fenerlilere bigâne ve mültezim nazarıyle bakıp mezalim-i vakıalarından daima şikâyet edegeldiklerinden başka bu asırlarda Memleketeyn'e gidip gelen memurin ve asakir-i devlet-i aliyye dahi kendilerine ziyade cevir ve eza eylediklerinden ahali

bütün bütün bizar ve meyus olarak Rusya tarafına meyil ile anı kendilerine hâmi ittihaz etmişler idi. Velhasıl Voyvodalıkların Fenerlilere intikali memleketin harabiyyetine bâdi ve ehalisinin teneffürü ile nihayet düşman kucağına düşmelerine müeddi oldu.

«1182 senesi (1768) seferinde (Hotin kalesi) Rusların eline düşünce Memleketeyn ehalisi hal-i fakr-u faka ve hicretlerinden iştikâ zımnında Rusya İmparatoriçesi Katarina'ya arz-ı mahzarlar takdim etmişlerdir. Filvaki ol anda Fenerli Beyler'in zulüm ve taaddisiyle fukara ve acezenin hali yaman olup Eflak eyaletinin senevî varidatı yirmi iki yüke ve Buğdan eyaletininki on dört yüke bâliğ olmuş idi.»

Nihayet bu memleketler Osmanlı ülkesinden ayrılmış ve müstakil Romanya hükümeti teşekkül etmiştir.

MEMLÛK (مملوك) [*Fık.*] Bir kimsenin alelıtlak mülküne dâhil olan şey demek olan Memlûk ıstılah olarak birinin mülkünde bulunan köle ve cariye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müennesi «Memlûke» dir.

MEMŞACI (ممشاجی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde abdesthaneleri temizliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memşa; abdesthane demektir. Dergâhtaki canlar derli toplu kimseler oldukları için esasen temizliğe büyük bir ehemmiyyet verirlerdi. Fakat Memşacılar da sık sık helâları dolaşırlar, göze çirkin ve iğrenç görünecek şeyleri temizlerlerdi. Abdesthanelerin sularını doldurmak da memşacının vazifesi idi.

MEMUR-UN-BİH (مأمور به) [*Fık.*] Emrolunan iş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MENAFİ'-İ HAZİNE (منافع خزینه) [*Mal.*] Hazine yararı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Menafi-i emîriyye» de denirdi. Devlet namına mahsulâttan alınan öşür, araziden alınan vergi ve resimler, intikal harcı, haraç ve alelıtlak her türlü vergi ve resimler de bu ıstılahın medlûlünde dâhildir.

MENASIB-I SİTTE (مناصب ستّه) [*İda.*] Eskiden mevcut devlet mansıplarından (memuriyyet) altısı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu memuriyyetler nişancılık, şıkk-ı evvel, sâni, salis defterdarlıkları, reis-ül-küttaplık, defter eminliği idi. Menasıb-ı sitte, her sene şevval tevcihatında birer sene müddetle tevcih olunurdu. 6 şevval 1244 (1828-29) de neşrolunan "Elbise nizamnamesi„nde bu mansıp sahiplerinin resmî günlerdeki kıyafetleri de tâyin olunmuştu. Ona nazaran âdi fes, güvez hırvani giyecekler, lehkâri takımlı ata bineceklerdi. tanzimattan sonra rütbe ve memuriyetlerin tanzimi sırasında bu tâbir tarihe karışmıştır.

MENDİL ATMA (منديل آتمه) [*Sar.*] Padişah'ın cariyelerden beğendiğine mendil atması münasebetiyle meydana gelmiş bir tâbirdir. Padişah kendisi bir kız seçmek istediği zaman kızların dairesine gider, verdiği emirle kâhya kadın'ın muntazam surette sıraya koyduğu kızlara bakarak içlerinden beğendiğine mendilini atardı. Mendili alan kız Padişah'ın huzurunda diz çöker, elindeki mendili birkaç defa öptükten sonra koynuna sokardı. Bu suretle seçilen kız çalğı ve şarkılarla hünkâr dairesine götürülür, alınan müsaade üzerine huzura çıkarılırdı. Huzura çıkan kız Padişahın ayaklarına kapanır ve bu suretle hükümdarın mahremiyyetine dâhil olan cariye tekrar kâhya kadın'a teslim olunurdu. Bunun üzerine huzura götürülürken yapılan merasim ve debdebe ile hamama götürülüp yıkanır, kokular sürülür, güzelliğini arttıracak mücevherlerle süslenerek Padişahın yatak odasına sokulurdu. Hünkâr tarafından buna da ötekiler gibi bir daire tahsis edilir ve bu suretle «Haseki» zümresine dâhil olurdu.

MENDÛB (مندوب) [*Fık.*] İşlenmesi Şer'an iyi sayılan iş yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Hukuk-u İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye kamusu) undaki (c. I, S, 30) izahı şöyledir:

«Yapılması râcih, memduh olmakla beraber terki hakkında meni' bulunmayan ve dinde daima sülûk edilmiş bir tarik olmayan fi'ildir. Buna «Müstahab» da denir. Nafile namaz kılmak, tetavvuan sadaka vermek gibi.»

MENFES (منفذ = منفس) [*Mim.*] Yeraltı ve bodrum katlarına hava ve Ziya vermek için açılan küçük pencerelere verilen addır. Bunun yerine «Nefeslik» de denir.

MENGÛŞ (منكوش) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Mücerretlerin (evlenmiyenlerin) kulağına takılan küpe hakkında kullanılır. Mengûş; Farsça küpe demektir. «Nur-ul-Hüda Limen-ihteda» Müellifi Haydarî'ler faslında şöyle diyor:

«Gûşlerinde (kulaklarında) birer mengûş, Haydar-ı kerrare (Hazret-i Ali) bend-i halka begûş (kulaklarından bağlı) geçinirler.»

Dürr-i nazmım çarha mengûş olsa bilmez rüzgârı
Şir-i Nef-i midir ol,ya kevkeb-i Sara mıdır?
Nef'i

MENİYYE (منيه) [*San.*] Sultan Aziz'in saltanatının ilk devirlerinde İngiltere'den alınan tüfeklerin adıdır. Meniyye; Arapça ölüm de-

mektir. Tüfek öldürücü olduğu için bu ad verilmiştir. Vak'a nüvis Lütfi efendi 1280 (1863) senesi vak'aları arasında (Lütfi tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüshası, cilt 10, varak 84) bunu şöyle yazıyor:

«Londra'ya sipariş olunan altmış bin adet şeşhaneli tüfenkler o esnada peyderpey vürut etmiye (gelmiye) başladı. Meniyye tâbir olunan şeşhaneli tüfeklerin nümunesi huzur-ı şahaneye arz olundukta bu misillû ve bundan âlâ olarak Tophane'de imali ve cesim demir toplar isagası (dökülmesi) ve Bahr-i Sefit (Akdeniz) istihkâmat-ı cesimesinin nihayet derecede tarsin ve ilâvat-ı muktaziyyenin inşasıyle teslihat-ı mühimmesi için sarfı icabedecek mebaliğin (paranın) taraf-ı şahanelerinden ita buyurulacağı beyaniyle iktiza-yı halin hemen icrasına musareat (başlanmak) olunması Tophane Müşiri Halil Paşa'ya emir ve irade buyurulmuştur.»

MENKUT (منقوط) [*Ede.*] Ebced hesabiyle yazılan tarihlerin noktalı harfleri hesap edilen nev'i hakkında kullanılır.

MEN LEH-ÜD-DİYE (من له الدیه) [*Fık.*] Diyete müstahak olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Maktülün veresesi gibi. Diyet; ölüm, yaralama karşılığı olarak alınan mal demektir.

MEN LEH-ÜL-HAK (من له الحق) [*Fık.*] Hak sahibi olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEN LEH-ÜL-HİDANE (من له الحضانه) [*Fık.*] Hidane hakkına malik olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hidane; çocuğu alıp beslemek, dayelik demektir.

MEN LEH-ÜL-İSTİĞLÂL (من له الاستغلال) [*Fık.*] Bir vakıf mahallin gallesi kendine meşrut olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEN LEH-ÜN-NAFAKA (من له النفقه) [*Fık.*] Nafakası diğer kimse üzerine lâzım olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MEN LEH-ÜS-SÜKNA (من له السکنا) [*Vak.*] Bir vakıf akarın süknasına müstahak olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hak oturmiya münhasır olduğu için başkasına icar edemez ve o akarı lüzum görüldükçe vakfiyyede hilâfına şart yoksa - kendi malından tamir eder.

MENNECİM ÇOCUĞU (منجم چوجغی) [*Hal.*] Kinaye yoluyla bir kimseyi alacak ve saireden dolayı takip ve ta'zib eden muacciz insan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski mahalle mektepleri müdavimlerinin (talebelerinin) bazı merasimde münacaat okumaları halk arasında bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur. Münacaat okuyan çocuklara para ve hediye verilirdi.

MENSUHAT (منسوخات) [*Mal.*] Yaya ve müsellem teşkilâtının kaldırılması, mülkî ve askerî memuriyyetlerin lağvolunması üzerine hükümete intikal eden timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mensuhat; Arapça nesholunmuş, hükmü kaldırılmış demek olan mensuh'un cem'idir. Hükümete geçen bu türlü timarlar lüzumunda bir hizmet karşılığı olarak tevcih olunmak üzere devlet hesabına idare olunurdu.

MENSUHAT KALEMİ (منسوخات قلمی) [*Mal.*] Yaya ve müsellem teşkilâtının kaldırılması ve mülkî ve askerî memuriyyetlerin lağvolunması üzerine hükümete geçen timar ve zeametlerin Maliye'de kaydını tutan kalemin adıdır. Bu timarlar sonradan Tersane'deki Derya kalemine ilhak edildikleri için bunların tevcihi Kaptan Paşa'lara aitti.

MENSUHAT TİMARI (منسوخات تیماری) [*Mal.*] Yaya ve müsellem teşkilâtının kaldırılması ve mülkî ve askerî memuriyyetlerin lağvolunması üzerine hükümete intikal eden timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hükümete geçen bu türlü timarlar lüzumunda bir hizmet karşılığı olarak tevcih olunmak üzere Maliye'de «Mensuhat Kalemi» vasıtasıyle devlet hesabına idare olunurdu. Devletçe Bahriye efradına lüzum görüldüğü sırada kükümet uhdesinde bulunan bu türlü timarlar Tersane'de «Derya kalemi» ne verilmiştir. Bunların tevcihatı Kaptan Paşa tarafından yapılır ve Tersane defterhanesinde kayıtları yürütülürdü. Bazıları da Sadrazam'a arzolunarak Defterhanedeki kayıtlarına işaret ettirilirdi. Bu timarlara mutasarrıf olanlar Bahriye ikmal efradı sıfatiyle gemilerde hizmet ederlerdi. Hizmete gelmedikleri zaman yerlerine bedel gönderirlerdi.

MENŞE-İ KÜTTAB-I ASKERİ (منشأ کتاب عسکری) [*Mek.*] Askerî kâtip yetiştirilmek üzere kurulan mektebin adıdır. Yeniçeri ocağının kaldırılıp yeni askerlik teşkilâtı yapıldığı sırada gerek seraskerlik dairelerinde, gerek vilâyetlerdeki ordu hizmetlerinde çalışacak memurlar için tâyin olunan hocalar marifetiyle şakirt adı verilen stajyerler okutulmıya başlanmış ve bir müddet sonra Seraskerlik binası içindeki dershaneler bir mektep haline konulmuştur. Binanın hangi tarihte bu vaziyeti aldığı tâyin olunan bazı muallimlerin hal tercümelerinden anlaşıldığını ve buranın 1293 (1876) da Men-

şe-i Küttab-ı Askerî adıyle belli başlı bir mektep halini almakla beraber bir mektep şekli verilmesinin 1292 (1875) te başladığını yazan Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, cilt 2, S 595) şu tafsilâtı da veriyor:

«O sene içinde neşrolunan 7 recep 1292 tarihli ve 14 maddelik bir nizamnamede deniliyor ki: «Aklâm-ı askeriyyenin taht-ı nesak ve intizama alındığı sırada aklâm-ı mezkûre için mahreç olmak üzere Menşe-i Küttab-ı Askeriyye namıyle küşat olunan mektebin usul-ü tedrisiyyesinin daha ziyade mucib-i istifade olacak derecede tadil ve ıslahı ve şakirdanın suret-i ahz ve kabullerinin taht-ı tensika ithali lâzım gelerek badema nizam ittihazıyle hükmü aleddevam mer iyy-ül-icra tutulmak istenilmiştir.

«Bu nizamnameye göre mülkî ve askerî Rüşdiyelerden şahadetname almış olanlar bu mektebe alınacaklar, burada üç sene şu dersleri okuyacaklardır: Tatbikat-ı kavaid-i Arabiyye, Baharistan, ilm-i hesaptan tadil ve terkibe kadar, Kavaid-i Osmaniyye, Coğrafya-yı umumî, Tarih-i Osmanî, Mebani-yül-inşa, fıkıh, Türkçe kitabet, usul-ü defterî, Coğrafya-yı Osmanî, Tarih-i umumî, Mecelle ve idare nizamnamesi, hesab-ı muamelât, hüsn-ü hat, imlâ. Aklâm-ı askeriyyede müstahdem ketebeden istek edenlerin ders istimaı için dershaneye girmelerine mümaneat olunmıyacaktır.

«Mektep bu haliyle de 1298 (1880) senesine kadar Bab-ı Seraskerî binası içinde bulunmuş ise de bu tarihten sonra şimdi Eczacı ve Dişçi mektebi ve o zamanlarda jandarma dairesi olan binanın bir kısmına taşınmıştır.

«Mektebin buraya taşınmasında ve bir meslek mektebi halini almasında Daire-i Askerî Reisi Senih Efendi'nin büyük hizmeti dokunmuş olduğu gibi proğramının tanziminde de Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Cemal beyin (Müşir, Harbiye Nazırı ve sadrazam Ali Rıza Paşa'nın kardeşi.) gayreti olmuştur.

«Mektebin; nizamnamede okutulması gösterilmiş olan proğramı aynen ve tamamen tatbik edememiş olduğu anlaşılıyor. Son zamanlarda rüşdiyeyi bitirmiş olanlar mektebe alınırlar ve iki sene okurlardı.

«Okunan dersler: Türkçe (kavait, kitabet, belâgat, Fraşça (kavaid, Güliatan), Arapça (izhar, mantık), hesap ve usul-i defterî, coğrafya, hat (rik'a yazısı), idare-i askeriyye nizamnamesi.

«Şu proğrama göre mektepte ancak Türkçe doğru okuyup yazmak için Osmanlıca, Farsça ve Arapça okutuluyor, biraz hesapla defter tutmak usulleri gösteriliyor ve dünya ile kendi memleketini tanımak için de coğrafya öğretiliyor. Mecelle ki ozamanın medenî kanunudur, fazla görülerek kaldırılmış bulunuyor. İdare-i Askeriyye nizamnamesinin okutulmasına gelince bu gayet tabii bir şeydir.

«Mektepten çıkanlara şahadetname vermek usulden değildi. Çıkar çıkmaz hepsi Bab-ı Seraskerî'deki kalemlere ve ordulara gönderilirlerdi.»

Menşe-i Küttab-ı Askerî 1908 Temmuz İnkılâbı'na kadar bu vaziyette devam etmiş ve o tarihten sonra kaldırılmıştır.

MENŞE-İ MUALLİMİN (منشأ معلمين) [*Mek.*] Askerî mekteplere hoca yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. Askerî mekteplerle Dar-üş şefaka ders nazırı olan Süleyman Hüsnü Paşa'nın 1292 (1875) senesinde «Askerî mekteplerin tedris vasıtalarından yani asker hocalardan ve mektep binasından istifade etmek suretiyle medrese talebesinden sivil muallim yetiştirilmek üzere Menşe-i Muallimin adiyle idadî ve yüksek derecede bir mektep açılmasına teşebbüs etmiş ve açmıya da muvaffak olmuş olduğunu yazan Osman Ergin (Türkiye Maarif tarihi, c 2, s 597) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Menşe-i Muallimin idadisi proğram itibariyle o zamanki askerî idadilerin aynıdır. İdadide yabancı dile ve meselâ fransızcaya ehemmiyyet veriliyordu. Tıpkı şimdiki liselerde olduğu gibi beş sınıf üzerine kurulmuş olan bu idadi'nin dördüncü sınıfını bitirenler beşinciye geçerken edebiyat ve fen diye iki şubeye ayrılırlardı. Mektepte günde iki saat ders okutulursa da - medrese âdetlerine uymak için - dört ay dersler tatil edilirdi. Çünkü medrese talebesi senede üç ay cerre gider ve bir ay da bayram aralıkları tatili yaparlardı. Menşe-i Muallimin'e devam edecek talebenin okumakta oldukları cami derslerini terk etmemeleri esas şartlardandı. Şu halde bu mektep talebesi dinî bilgilerini camilerde ve dünyevî bilgilerini burada edineceklerdi. Darülmuallimîn ile sonraları Hukuk mektebine devam eden talebenin çoğu da hep bu suretle medreseye ve cami'ye devam edenlerdendi. Süleyman Paşa bu yola gitmekle medreseyi hissedilmeksizin mektep haline getirmiş oluyordu.

«Menşe-i Muallimin idadisini bitirip de onun yüksek kısmına girmek istiyenlerin bir çoğu şimdi olgunluk dediğimiz bir kabul imtihanına tâbi tutuluyorlardı. Bununla beraber bu mektebin son sınıflarını bitirmiş, yahut sivil idadilerde okumuş olanlar da bu imtihanı vermek şartiyle girebilirlerdi.

«Menşe-i Muallimin'in yüksek kısmı

tahsil müddetleri 2 ile 4 arasında değişmek üzere II şubeye ayrılmıştı.»

Değerli müdekkik bu şubelerin herbirerlerinin proğramlarını yazdıktan ve «şu proğrama göre Menşe-i Muallimîn'in o zamanki biricik muallim mektebi olan ve talebesi % 90 medreselilerden ibaret bulunan Darülmuallimîn-den yüksek olduğu gibi 1316 (1900) da açılan Darülfünun'dan da daha üstündü» dedikten sonra şu tafsilâtı vermektedir:

«Mektepten çıkanlar birdenbire muallim olamayıp iki sene müddetle muallim muavinliği yapacaklar, bu suretle tecrübe ve tatbikat göreceklerdi. Bu tecrübe devresinde yabancı dilden tercüme yapmak suretiyle ehliyyet ve iktidarını gösterememiş olanlar muallim olamıyacaklardı. Muavinlere 500 ile 900 kuruş arasında aylık verilecekti.

«Her muallim okuttuğu dersin kitabını telif ve bilhassa tercüme suretiyle vücude getirmek ve Meclis-i Maarif-i Askerî'nin kabulüne arzetmek mecburiyyetinde idi. Muallimlere bu hizmet ve muvaffakıyyetlerinden dolayı ayrıca nakdî (para) mükâfatlar da verilecekti.

«Muallimlere ders guruplarının ehemmiyyetine göre 1200 kuruştan 3500 kuruşa kadar aylık verilecek ve Hicaz, Yemen, Bağdat ve Trablus Garp gibi uzak vilâyetlere gönderileceklere ayrıca beşer yüz kuruş zam yapılacaktı. Buralara gönderilecek muallimler kur'a ile seçilecekler ve üç sene hizmetten sonra başka yere kaldırılmalarını istiyebileceklerdi.

«Menşe-i Muallimîn'den çıkanlar 15 sene mecburi hizmete tâbi idiler ve tekaüt hakları da vardı. On beş seneyi bitirenlerden birinci sınıf muallimler 5000, ikinci sınıf muallimler 4000, üçüncü sınıf muallimler 3000 kuruş maaşlarla yüksek mektepler muallimliklerine, Meclis-i Maarif âzalıklarına tâyin olunacaklardı. Buralarda münhal bulunmaz da yine muallimliklerine devam ederlerse birinci sınıfın maaşı 4000, ikinci sınıfınki 3000, üçüncüsününki 2800 kuruşa çıkarılacaktı.

«Aradan 65 sene geçmiş bulunduğu halde bugün de muallim yetiştirilmesi ve muallimlerin terfi ve terfihi bu dereceye gelmiş midir? Bilmem! Fakat herhalde şunu biliyor ve görüyorum ki Süleyman Paşa muallimlik işini, bilhassa medrese talebesine asrî ilim ve fenleri öğretmek usulünü 1908 İnkılâbından sonra başvurulan ve bir semeresi elde edilemiyen medrese ıslahatçılarından çok evvel ve çok iyi düşünmüş ve tatbik etmiştir.

«Menşe-i Muallimîn idadisinin ilk sınıfına 50 talebe alınmıştı. Bunlar şevk ve hevesle çalışıyorlardı. O sırada Bosna-Hersek isyanının ve sonra da Osmanlı-Rus Harbinin çıkması üzerine evvelâ asker olan hocaların çoğunun harbe ve talebenin bir kısmının harb dolayısiyle memleketlerine ve başka yerlere gitmesi suretiyle sınıfların mevcudu azalmış, bununla beraber yine tedrisata devam edilmekte bulunmuştu.

«Beş sene sonra ilk giren elli talebenin sayısı son sınıfta altıya inmişti. Bunlardan da yalnız birisi mektebin âlî kısmını takibetmek istemiş, fakat bir talebe için bir sınıf açılması uygun görülemiyerek ozaman Mekteb-i Harbiye ders Nazırı Edhem Paşa'nın teklifi ve Meclis-i Maarif-i Askerî'nin - başkasına emsal olmamak üzere - ittihaz etmiş olduğu karar üzerine bu bir tek talebe Erkân-ı Harbiye sınıflarına devam ile tahsilini tamamladı ve bu talebeye 22 eylül 1300 tarihli bir kıt'a Riyaziyat-ı âliye muallimliği şahadetnamesi verildi. Fakat mektebin diğer sınıfları yine örse boca gidiyordu. Bu gidiş şüphesiz ki memnuniyyeti mucip bir şekilde değildi. Fakat ıslah ümidi vardı. Nihayet o sıralarda Mekteb-i Harbiye Dahiliye Müdürlüğüne tâyin edilmiş olan Binbaşı İsmail Bey (Zülüflü İsmail Paşa) Sultan Abdülhamit'e takdim ettiği bir jurnalda:

«Süleyman Paşa efkâr-ı muzırra eshabından biridir. Memlekette esası hürriyet üzerine müesses bir hükümet teşkil etmek istiyordu. Lâkin ümmetin pişvası olan ulema ile memleketin kuvve-i hayatiyesini teşkil eden ordu bu mel'unane fikre iştirak etmedikçe mevki-i tatbika vazetmek mümkün değildi. Evvelemirde ilmiyye ricaline fünun-u hazırayı telkin etmek ve onlarla ordu arasında bir mukarenet husule getirmek lâzım geliyordu. İşbu iki maksadı istihsal için mekâtib-i askeriyyeye muallim yetiştirmek ve talebe-i uluma mahsus olmak üzere 1292 tarihinde Menşe-i Muallimin namiyle bir mektep küşat etti. Hattâ bu mektep talebesinden biri elyevm Mekteb-i Harbiyyeye devam etmekte ve şimdiden iki sınıf beyninde mukarenet husule gelmektedir» diyerek mektebin dağıtılmasına sebep olmuştur.»

Bu jurnal üzerine Menşe-i Muallimîn tarihe karışmıştır.

MENŞUR (منشور) [*İda.*] Padişah tarafından birine vezirlik, beylerbeyilik ve diğer bir mansıbın tevcihini veya Serdarlığa tâyinini mutazammın verilen ferman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i Menaşir'dir. Divanî yazı ile yazılırdı. Arapça bir kelime olan Menşurun «Kamus-u Osmani» deki tarifi şöyledir: «Neşrolunmuş, dağıtılmış, yayılmış. Rütbe-i vezaret

ve müşiri tevcihini havi divan-ı hümayundan isdar kılınan ferman-ı âli. Hem kaideleri hem yan vecihlerinin (yüzlerinin) dıl'ı mücessemleri muvazi ve müsavi olan hendesî şekil.»

Menşur yedi kısım üzerine yazılırdı; I ve 2 Tahmid ve tasliye denilen Cenab-ı Hakka karşı hamd-ü sena ile Hazret-i Peygambere tâ'zim. 3 — Menşurun verilmesinin sebebi ve bu hususta teşvik ve teşci'i tazammun eden âyet ve hadisler. 4 — İsmine menşur yazılan zatın tavsifi. 5 — Menşurun yazılmasına sebep olan hüküm yani padişahın emri. 6 — Menşurda tavsiye olunan şeylerin yapılması. 7 — Menşurun mazmuniyle hareket edilmesini tekit ve aksinin yapılmasından çekinilmesini tavsiye ile menşur sahibini korkutmak.

Menşurlar Nişancı ile Reis-ül-küttab'ın kalemlerinden çıkar veya onlar tarafından tashih edilirdi.

Feridun Bey münşeatın'da Bahreyn hâkimliğine tâyin münasebetiyle Üçüncü Murat'ın gönderdiği Arapça bir menşur sureti bulunduğu gibi yine o eserde berat adı altında bir hayli menşur vardır. Bundan başka iki menşur sureti de Başbakanlık Arşivinde 5 numaralı mühimme defterinin 484 ve 7 numaralı mühimme defterinin 696 ncı sayfalarında yazılıdır. Ondokuzuncu asır başlarından Yirminci Asır başlarına kadar verilmiş olan vezirlik menşurlarına dair bir defter, yine Başbakanlık arşivinde ve Hatt-ı hümayun defterleri arasındadır.

Hatla aldı çemen-i memleket-i gülzarı
Çekti menşuruna tugra-yı muanber sümbül
Sabit

MENZİL (منزل) [*Hal.*] Kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri, yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sefer halinde bulunan askerin yiyeceklerini temin ve tedarik etmek ve bedeli mukabilinde zahire alınmak üzere menziller teşkil olunur ve bu işler «Menzil emini» adlı memurlar tarafından görülürdü.

Vardı bir menzile kim Tozkoparan merhuman
Şöhret-i namını bastırdı gubar-ı nisyan
Sabit

§ [*Ok.*] Mesafe yerinde kullanılırdı. Ok menzili denilince atılan okun katettiği mesafe anlaşılırdı.

§ [*Top.*] Muayyen barut hakkıyle atılan bir merminin (gülle) topa verilen herhangi bir irtifa zaviyesine nazaran (yer) ile atıldığı nokta (yer) arasındaki ufkî bu'ud (mesafe) yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Muhtelif mânaları olan Arapça menzil kelimesinin bir mânası da mesafedir.

MENZİL ATLARI (منزل آتلری) [*İda.*] Menzillerde bulundurulan atlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Menzil; konak yeri demektir. Bu yerdeki atlar resmî işlerle acele olarak gidenlerle posta tatarları tarafından kendi atları bırakılarak değiştirildiği gibi vazife ile bir tarafa gidenlere oralardan at verilirdi.

MENZİL ATMAK (منزل آتمق) [*Ok.*] Şimdiki spor tâbiriyle rekor kırmak maksadile yapılan müsabaka yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kemankeşlerde menzil atmaya niyet edenler evvelâ ihtiyarlara (kemankeşlerin seçtikleri hey'et azası) gelir ve:

— İhtiyarlar duanız ve izniniz ise müstahak isem filân menzile tâlibim diye müracatta bulunurlardı. İhtiyarlar müstahak görürlerse izin verirler ve hazır oldukları halde istekliye ok attırırlardı.

MENZİL BOZMAK (منزل بوزمق) [*Ok.*] Rekor kırmak yerinde kullanılır bir tâbirdi. Menzil; Arapça bir şeyin düştüğü yer, yollardaki konak yeri, ev; atım, mesafe demektir. Başta «Meydan Şeyhi» olmak üzere kemankeşler (Okçular) huzuruyla yapılan atış müsabakası sırasında evvelki menzili aşıranın okunun düştüğü yere Menzil yani taş diktirilir ve bu defa okun düştüğü yere yeniden taş dikilmek suretiyle evvelki menzil yani mesafe bozulduğu için bu tâbir meydane gelmiştir.

Alup şeşhaneyi aguşuna şahane sanatlar.
Yedinci defa bozdu menzili ol Dâver-i şehbâz
Vasıf

MENZİL CETVELİ (منزل جدولی) [*Top.*] Muhtelif menzillere nazaran topa verilmesi icabeden irtifa zaviyelerini göstermek üzere tertip edilmiş olan cetvelin adıdır.

MENZİL DİKMEK (منزل یکمك) [*Ok.*] Atılan okla kırılan rekor münasebetiyle dikilen taş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Taş dikmek» de kullanılırdı. Menzil; Arapça bir şeyin düştüğü yer, yollardaki konak yeri, ev; atım, mesafe demektir. Menzil dikmek için atılan okun mevcut menzilleri geçtiği, yahut şimdiki tâbirle rekorun kırıldığı kemankeşlerden mürekkep bir heyet huzurunda isbat edilmiş olmasına bağlı idi. Okun düştüğü yere taş dikildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Üniversite kütüphanesinde okçuluk hakkındaki yazma bir eserde (numara 329) deniliyor ki: « Vaktaki bir pehlivan ihtiyarlar

izniyle bir menzile dura evvelâ pak abdest alıp salât-ü selâm ile dura ve ayağından nâlini çıkara. Zira âdaptandır. Öğleden sonra öğleyi kıla. Şuhut ile durup havacı ve pehlivan hazır ola ve ayak yeriyle menzile varınca arada kimse olmıya. Zikrolunan havacı pehlivanlardan ola. Gayri bigâne olmıya. Menzil etrafında asla kimse olmıya. Zira su-i zan olunur. Ol pehlivan okun ata ve yanında me'zun var ise anlar dahi maan atalar, Hak Taalâ müyesser edüp menzil bozulup destar bozulur ise yanında olan pehlivanlar belin basalar, yayın basa. Ol menzil bozan pehlivan üç ok dahi atup ol dahi yayın basa. Cem'-i gafir ve cem'-i kesir okun üzerine varalar. Sağ ve sol dane taşından kırk gez olup tamam aşuru olduğu müteayyin ve mütebeyyin olunca pehlivana söz yok atmışsın dikmek şartıyle çıkaralım mı oldahi dikerim dedikte ihtiyarlardan biri bulunur ise yahut ol kimesnenin (kimsenin) kabza aldığı pehlivanı bulunur ise evlâ olanı üstadı çeke. Olmazsa ihtiyarın biri çeke. O dahi olmazsa ol mecliste sahib-i menzil-i evvel olmazsa müstahakk-ı menzil yahut talib-i menzil çeker.»

Ok çekmenin de yolu vardı. Âyet okunur, salâvat getirilir, geçmiş kemankeşlerin ruhları taziz olunurdu. Okun menzilini geçtiğini görenerin şehadetine müracaat edilirdi. Ziyafet çekilir, mürafaa yapılırdı.

«Ol menzil atan kimesne (kimse) ayağa kalkar şeyh dahi pehlivana bu menzili sen attın mı der ol dahi naam (evet) biinayet-illâh-i Taalâ ben attım der yine ol menzilde taşı olan kimesne muhasama edip alâ veçh-il-hasım inkâr edicek iki pehlivan ayak yerinde ve iki menzilde ayak yerinde basıp falan kimesnenin okun attı sarık bozdular deyu ikisi şehadet eder, ikisi dahi çağırdığı gibi filân üstad işi ok buraya düşüp biz kondurduk derler erkeğine ve yahut dişisine yahut münharif kondu, ayaklı yahut ayaksız bir hoşça vukuu üzere düştüğün beyan ederler, şeyh olan hasma ne dersin der. Ol dahi şahitleri tezkiye eder. Pehlivanlar ol dört adamın eyülüğüne ve sadakatına ve hüsn-ü haline şahadet ederler. Andan sonra dua olunup Fatiha-i Kerime okunur ve bir ihtiyar kalkıp ok düştüğü yere bir çizgi çizer dahiline hafr ederler, yine o çizgi içerisine üç kerre Salâvat-ı şerife getüreler ve üç kerre dahi cehr ile Tekbir getüreler. Bu minval üzere taş dikilür ve bir Fatiha-i kerime dahi okunur ve giderler. Taş sürmek dahi böyledir.»

Taş dikmenin müdddeti altı aydı. Altı ay geçtikten sonra taş dikme salâhiyyeti kalmazdı. Yeniden atması ve menzili bozması lâzım gelirdi.

Rekor kırıp menzil diken başta meydan şeyhi olmak üzere meydan ihtiyarlarına ve kibar atıcılara ziyafet çekerdi.

MENZİL EMİNİ (منزل امینی) [*Ask. İda*] Askerin konak yerleriyle yolda yiyeceklerini temin ve tedarikle vazifeli bulunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asker için lâzım olan zahire menzil emini tarafından «Sursat» usulüyle menzil etrafındaki köylülerden tedarik edilirdi. Bunun için kadılara fermanla ocak yaya başıları gönderilir, menzillerde zahire bulundurmaları emrolunurdu. Menzil eminleri zahireyi kendilerine verilen para ile tedarik ederlerdi.

MENZİLHANE (منزلخانه) [*İda. Ask.*] Konak mevkii yerinde kullanılır bir tâbirdir. Posta işini gören tatarlar konak yeri vazifesini gören menzilhanelere inerler, orada geceledikleri gibi hayvanlarını da orada bulundurulan hayvanlarla değiştirerek yollarına devam ederlerdi. Menzilhane konak yeri mânasına da gelir.

MENZİL TAŞI (منزل طاشی) [*Ok.*] Okun düştüğü yere dikilen taş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ok atış yerindeki taşa da «Ayak taşı» denilirdi. Müsabakaya girenler hizayı ayak taşına basmak suretiyle temin ederlerdi. Taşı dikmek için müsabakada rekor kırmak lâzımdı. Taşa rekor kıranın adı ve rekorun kırıldığı tarih yazılırdı.

«Spor ruhu» adlı eserde (İstanbul. selâmet matbaası, 1928, sayfa 132) menzil taşı tâbirinin ok talimgâhı mânasına geldiği ve bu türlü talim yerlerinin memleketin bir çok yerlerinde bulunduğu yazılıdır.

MERAKİB-İ BAHRİYE (مراکب بحریه) [*Bah.*] Mavna, duba, sandal ve emsali deniz vasıtalariyle büyük küçük her sınıf nakliye gemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan yüz tonilâtoya kadar olanlarına «Merakib-i sagire», yüz tonilâtodan yukarı olanlarına da «Merakib-i cesime» denir. Kara nakil vasıtaları hakkında da «Merakib-i berriye» tâbiri kullanılırdı.

MERAKİB-İ BERRİYE (مراکب برریه) [*Hal.*] At. araba, otomobil gibi kara nakil vasıtaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Deniz nakil vasıtalarına da «Merakib-i bahriye» denilirdi.

MERAKİB-İ CESİME (مراکب جسیمه) [*Bah.*] Yüz tonilâtodan yukarı olan gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yüz tonilâtoya kadar olanlarına «Merakib-i sagire» denir.

MERAKİB-İ SAGİRE (مراكب صغيره) [*Bah.*] Yüz tonilâtoya kadar olan gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yüz tonilâtodan yukarı olanlarına «Merakib-i cesime» denir.

MERASİM ELBİSESİ (مراسم البسه‌سی) [*Kıy.*] Devlet erkânıyle merasime yani resmî toplantılara dahil bulunanların merasim münasebetiyle giydikleri elbiseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu elbiseler memurun rütbe ve hizmetine göre değişirdi.

MERASİM KAVUĞU (مراسم قاووغی) [*Kıy.*] Devlet erkânıyle merasime yani resmî toplantılara dahil bulunanların merasim münasebetiyle giydikleri başlıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu başlıklar memurun sıfat ve hizmetine göre değişirdi.

MERCAN TERLİĞİ (مرجان ترلیکی) [*San.*] Topuksuz açık terlikler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kapıdan girilince ayakkaplarını çıkarmak âdet olduğu için kadınlar gibi erkekler de bu türlü terlikleri giyerlerdi. Hâl ve vakti az çok yerinde olanların evlerinin kapılarının yanında ev sahiplerinden başka kadın ve erkek misafirlerin giymesi için de birkaç çift terlik bulundurulurdu. İçtimaî mevkileri nispeten yüksek olan erkekler «Mabeyn terliği» adı verilen kundura biçimindeki terlikleri giyerlerdi.

MERCAN TESBİH (مرجان تسبیح) [*San.*] Denizden çıkarılan mercandan yapılan tesbihler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırmızı renkli ve kıymetli olan bu tesbihler doksan dokuzlu idi. Ucuna «püskül» yahut «Kamçı» denilen gümüş yayut altından yapılma süsle beraber püskül ve kamçıdan evvel iki santim kadar boyunda «İmame» otuz üç sayıyı belli etmek için de araya «müezzin» denilen yine gümüş veya altından tesbih tanesinden az büyük bir süs takılırdı.

MEREK (مرك) [*Mim.*] Köy evlerinin yanında ot, saman ve yaprak gibi şeylerin ve umumiyetle hayvan yiyeceklerinin muhafazasına mahsus kâgir veya kerpiçten bina adıdır. Bunun yerine «samanlık» da kullanılır.

MERFU-UL-VEZARE (مرفوع الوزاره) [*İda.*] Vezirlerden işlediği bir kabahattan veya devletçe görülen her hangi bir sebepten dolayı vazifesinden azl ile beraber vezirlik rütbesi alınmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezareti (vezirliği) alınmış demektir. Rütbesi refolunan vezirlerin tuğ ve sancağı alındığı gibi kendilerine ondan sonra «Paşa» da denilmezdi. Vezaret rütbesi alınmadan önce Bey, Efendi veya Ağadan hangisi ile anılır idiyse vezirlik rütbesi alındıktan sonra yine onunla çağırılırdı. Bu gibilerin çoğu aynı zamanda bir yerde ikamete de memur yani gösterilen yerde oturmıya mecbur edilirlerdi. Affolunup da bir yere tayin olunanlara tekrar tuğ ve sancak verilir, bunlar verilince de kendilerine evvelki gibi «Paşa» diye hitap olunurdu.

MERGZAR (مرغزار) [*Mal.*] Çayır, mer'a, sulak, otlak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Mevsim-i ayş ü tareptir erdi nevbehar
Kıldı yaran-ı safa gülgeşt-i azm-ı mergzar
Neşet Baba

MERHABA SİPERİ (مرحبا سپری) [*Mim.*] Kalelerde kapının tam karşısındaki duvara açılmış olan mazgal deliğine verilen addır. Kapıdan girmeye muvaffak olan düşmana müdafiler tarafından bu delikten silâh atılır, girenler öldürüldü.

MERHALE (مرحله) [*İda.*] Bir konaklık yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ortalma olarak sekiz saat itibar edilir.

MERKAD (مرقد) [*Hal.*] Mezar, kabir yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Osmanî» de merkadın asıl mânası uyuyacak yer demek olduğu yazılıdır. Ölüm bir daha uyanmamak üzere uykuya varmak demek olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

MERKUP (مرقوب) [*Kıy.*] Mest ve çedik üzerine giyilen sarı meşinden kunduranın adıdır. Eskiden kadınlar da giyerlerdi.

MEREMMETÇİLER OCAĞI (مرمتجیلر اوجاغی) [*San.*] Tamir işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında meremet suretinde kullanıllan meremet Arapça onarmak, ıslah ve tamir etmek demektir.

MERMİ (مرمی) [*San.*] Kurşun, gülle yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan mermi aynı zamanda atılmış mânasına da gelir. «Kamus-u Osmnî» de «Alât-ı nariye» (ateşli âletler) ile atılacak şey, kurşun, gülle ve saire suretinde izah olunmuştur. Cem'i mermiyyat.

(Rasih) in çektiği saldırmaya vermem metelik
(Ataç) ın attığı mermi bana mantar gelir.
Raşit

MERMİ YATAĞI (مرمی یتاغی) [*Top.*] Mecefte dane ve şarapnel'in konduğu yere verilen addır.

MERRİH (مرّيخ) [*Ast.*] Güneşin etrafında hareket eden seyyarelerden birinin adıdır. Halk arasında merih suretinde de kullanılır. Güneşin etrafındaki seyyarelerin beşincisi olarak itibar olunan bu yıldızın Farsça adı «Behram» dır. Kan gibi kırmızı göründüğü için eski kavimler harp ilâhı ittihaz etmişlerdir.

«ilm-i nücum» adlı eserde (Ragıp Rıfkı, İstanbul, Cihan Biraderler matbaası, 1341, sayfa 16) bunun için şu tafsilât verilmiştir.

Zühre halim, yumuşak ve hassas olan şeyleri idare ettiği gibi Merrih de kuvvetli, sert, haşin ve alelekser hassas olmıyan şeyleri idare eder.

Zühre'nin kadınlığı temsil etmesine mukabil Merrih erkekliğin mümessilidir. Bunun nüfuz ve tesiri altında doğanlar; orta boylu, yuvarlak yüzlü, penbe tenli, parlak ve keskin gözlü, mütenasip endamlı kimselerdir. Bu seyyarenin dimağa olan tesiri yüzünden insanı cür'etkâr, cesur, kavgacı, tehlikeli kılar. Cesaret, kuvvet, ciddiyyet ve faaliyyetin muhassalası olan bu seyyare mensupları daima müdafaaya hazır bulunurlar. Hiddetlerine mağlûp oldukları zaman taarruz ve hücum ederler. Bunlar âlicenap, mu'temet, iddiacı, seri-üttehevvür (çabuk hiddetlenen), çokluk tedbirsizce hareket eden kimseler olup, cesareti icabettiren bareketlerde hayatlarını istihkar ederek birinciliği ihraz ederler. Cesaretle meydana gelecek büyük işleri kazanırlar.

Bu seyyarenin tesir ve nüfuzu umumiyyet itibariyle: Harb, mücadele, tahrip ve yeniden imara; vatan severliğin, şevk ve tahalükün teyakkuz ve intibah halinde bulunduğu her şeye doğru müteveccihtir.

Hamel burcunun müdiri olan Merrih uğursuzluğu en az bir seyyaredir.

MERSA (مرسى) [*Coğ.*] Limanlarda gemilerin demirlemiye elverişli bulunan sahilleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MERSİYE (مرثيه) [*Ede.*] Birinin ölümü üzerine duyulan teessürü anlatmak için yazılan manzumeye verilen addır. Mert bir delikanlının, genç bir kızın ölümü, büyüklerden birinin zıyaı için söylenen şeylere eski Türklerde «Sagu» derlerdi. Sagu sağmak, mersiye söylemek demekti. Bu türlü şiirlere halk arasında şimdi de ağıt denilir.

Mersiye'nin lûgat mânası «Ölen birinin iyiliklerini sayarak, acıyıp ağlamak demektir.» Bu türlü şiirlere mersiye denilmesi bundan ileri gelmiştir.

Mersiye denilince en ziyade (Hazret-i Hüseyin)'in şehadeti münasebetiyle yazılanlar hatıra gelir.

Mersiyeyi «Ölen bir adamın arkasından onun seha (Cömertlik) ve mezayasına dair nimetini gören, fazlını takdir eden veyahut mahabbet saikasıyla iftirak acısı duyan bir şairin teessürlü ve hüzünlü şiir söylemesidir.» suretinde tarif eden Ahmet Bekir bey (Mersiyeler; İkdam, 31 kânuni sani 1341 - 1925) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Mersiye denilince hemen hatıra Kerbelâ şehidi Hüseyn-i mazlum gelir. Hakikaten en güzel ve en yanık mersiyeler ona ve Kerbelâ vak'asına ait yazılanlardır. Vakıa dünya tarihinde bundan feci', bundan şeni' hâdiseler yok değildir. Lâkin (Hüseyin)in (Hazret-i Muhammed)in hafidi (İmam-ı Ali)nin ve Peygamberin kızı (Fatime)nin ciğer pareleri olmasından Kerbelâ vak'ası İslâm âleminde en sûzişli bir facia addedilmiştir. Buna, siyasî cereyanların ve Tekke edebiyatının da çok tesiri olmuştur. Basılan ve basılmıyan Şeyh divanlarının büyük bir kısmında (Âl-i Aba) ya methiyeler, Kerbelâ faciası ve Seyyid-üş şüheda hakkında müessir şiirler, mersiyeler vardır. Tekke edebiyatının tesirlerinden hariç ve âzade kalmış Türk şairlerinden mersiye yazanlar da yok değildir. Bunları tesbit için divanlar üzerinde uzun ve yorucu tetkikler ister. Ben, (Şeyh Mevlevi), (Şeyh Zekâi), (Şeyh Müştak), (Kâmi-i Âmidi), (Osman Nevres), (Leylâ Hanım), (Mehmet Ali Hilmi baba), (Kâzım Paşa) divanlarında mütaaddit mersiyeler gördüm.

«Kâzım Paşa'nın (Mekalid-i Aşk) isminde ve mükerreren basılmış, tamamen mersiyelerden ibaret bir eseri daha vardır.

«Yukarki şairlerin mersiyeleri divanlarından çıkartılarak ayrı risaleler şeklinde, bazıları mütaaddit defalar basılmıştır. Bunlardan başka Kerbelâ Vak'asına dair - mersiye ve tasvir suretiyle - eski ve yeni epeyce eserler matbudur,

«İbn-ür-Reşat Ferruh'un (Kerbelâ - Paris 1305)sı, Muallim Feyzi'nin (Matemname-1289)si, Şeyh Osman Şemsi'nin (Mersiye-i Seyyid-üs Şüheda - 1327) sı, Kâzım Paşa'nın (Riyaz-ı Esfiya) sını tanzir eden M. Asım'ın (Nale-i Uşşak - 1306)ı nispeten kıymeti haiz olanlardır.

«Mersiye yazanlar arasında (Cevahir-i mültekıta - 1286) - Müellifi Lebip Efendi'ye ayrı bir pâye verilmelidir. Merhum (1275) tarihinden itibaren ta (1283)e kadar, muntazaman dokuz sene ve her muharremde birer risale neşretmiştir ki münderecatı mütaaddit mersiyelerden ibarettir. İçlerinde cidden hissedilmiş, çok samimi teessürlerin akisleri vardır.

«Baki ile Taşlıcalı Yahya Bey'in de evvelkisi Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümü, ikincisi Şehzade Mustafa'nın boğdurulması münasebetiyle yazdıkları mersiyeler tarzında hususi elemler tasvir eden şairler de nadir değildir. Yavrusunun matemini terennüm eden (Nakşi-i Sünbülî), (Hoca Tahsin), (Abdülhak Hâmit), yâr-ı vefadarı (Esrar Dede) nin ziyaına ağlıyan (Şeyh Galip) defaten hatıra gelenlerdir.

«Hazır sırası gelmişken yazayım. Bizde ilk mersiye kitabı (1266) senesinde, fotoğraf suretiyle basılmış, on altı ufak sayfalık bir risaledir. İçinde sıra ile: (Abdülhak Molla), (Muharrem Efendi), (Şeyh Müştak) ve (Leylâ Hanım) ın yazıları vardır. İkincisi (Şeyh-i Mevlevî) nin (1273) tarihinde (Matbaa-i Âmire) de nesih harflerle ve on büyük sayfadan ibaret mersiyesidir. En sonuncusu (Vamık Şükrü Bey)in (1327) senesinde neşrettiği Müntehabat'tır. İlki ile bu sonuncusu arasında - Lebip Efendi'nin dokuz risalesi dâhil - otuz ikisi manzum ve (Fuzulî) nin (Hadikat-üs-Süeda'sı başta olmak üzere sekiz adedi mensur kırk adet kitap ve risale neşredilmiştir. Bunlar benim yirmi beş sene içinde, çok merakla topladıklarımdır. Tabiî görmediklerim de vardır.»

Üstad Tahir Olgun'un (ölümü 1951) bir mersiyesi:

Ey serir-i şâh-ı biefser Hüseyn
Ser fedayan-ı tarik-ı kurbete server Hüseyn
Böyle yâdeyler seni kalb-i elem perver Hüseyn
Necl-i Zehra, şibl-i Hayder, sıpt-i Peygamber Hüseyn

*

Cedd-i Pâkin nail olmuştun rükûb-ı duşane
Fer verirdin valid-i zîşanının âguşune
Hazret-i Fahr-ül-Betul'ün sine-i pürcuşüne
Cism-i pür nurundu elhak zînet ü ziver Hüseyn

*

Âh o cismin re's-i maktuu olup avaresi
Gerden-i mazlumun oldu hâke kan fevvaresi
Hununun her katresi bir sönmez âteş paresi
Muhterik hâlâ o ateşpareden diller Hüseyn

*

Zulme tâbi olmadın, dünyaya oldun haknüma
Bir cihan-ı hırsa karşı durdun ey merd-i Huda
Hakk-ı i'lâ etmek üzere kendini kıldın fida
Oldu tavrın sâlikân-ı Hak için rehber Hüseyn

*

İndiras-i Şer'i garranın koşup imdadına
Sine gerdin ihtirasın savlet-i bidadına
Bakmadın hattâ bu yolda sevgili evlâdına
Cansipar-ı azmin oldu asgar ü ekber Hüseyn

*

La l-i pâkin bulmamışken hayli dem bir katre sû
İncilâ etmiş iken zâtında sırr-ı vahdehû
Etmedin Allah için ehl-i şekaye serfürû
Oldu halinden nümude mâye-i Hayder Hüseyn

*

Her cerihandan temevvüç etti bir derya-yı nur
Oldu her mızrak, teninde pür tecelli nahl-i tur
Kesti son serrişte-i hestiyi şemşir-i şurur
Öyle açtı ruh-ı bîkaydın senin şehper Hüseyn

*

Süllem-i mi raç olup zahm-ı ten-i mecruhunun
Kerbelâ bir kurb-i evdnası oldu ruhunun
Cilve-i âşık nüvazi eyledi subba hunun
Zâtını bir lûtf-i âlülâline mazhar Hüseyn

*

Cedd-i Kudsî hilkatin Şah-ı Resalet aşkına
Mürteza-yı Kibriya, Zehra-yı ismet aşkına
Dader-i ekrem, o sermest-i şehadet aşkına
Eyle Tahir bendeni babında bir Kamber Hüseyn

Ziya Paşa'nın Kerbelâ mersiyesi:

Gönüller dağdar olsun ki hengâm-ı muharremdir
Muharrem ehl-i aşka mevsim-i enduh-i matemdir
Hayal et kim bugün garka behun-i gadr olan gerden
Ziya-yı çeşm-i ümmet buse gâh-ı Fahr-i âlemdir
Bürehne pa vü ser Âl-i Nebi serkeşte olmuştu
Anınçün şimdi a'van-ı Ümeyye şad ü hürremdir
Budur bir vak'a-i matemfëza kim olmıyan dilsûz
Meğer İbn-i Ziyad ü ya Yezid ü İbn-i Mülcemdir
Kemine bende-i Âl-i Abayız kavm-i Süfyan'e
Demadem lânet etmek farzdır hem farz-ı akdemdir
Vücudum rize rize etseler tig-i felâketle
Yine her rizesinde hubb-i Ehl-i Beyt müdgemdir
Ziya sırr-ı tevellâ vü teberrayı bilen ârif
Gehi bülbül gehi manendi-i pervane ebkemdir

Kerbelâ hâdisesi muharrem ayına tesadüf ettiği için bu ay bilhassa Şî'î mezhebine sâlik olanlar için hâlâ âyinlerle dolu bir melâl ve matem ayıdır. Meşhur mersiyesinde:

Mah-ı Muharrem oldu meserret harâmdır
Matem bu gün şeriata bir ihtiramdır

diye başlıyan (Fuzulî) yalnız Şî'a'nın değil belki bütün kurun-u vusta müslümanlığının samimî bir hissine tercüman olmuş idi. Çünkü İslâm Cemiyyetlerinde dinî hissin fazlasiyle hüküm sürdüğü o devirlerde «Ehl-i Beyte mahabbet» ananesi çok kuvvetliydi. Hattâ daha sonraları sünnî mezhebi dairesinde inkişaf eden tarikatlarda bile Muharrem ayında, muhtelif şekiller ve derecelerde, bu matem âyinleri ya-

pılırdı. İran'da bu âyinler hâlâ kuvvetle yaşamaktadır.

Nispeten sade olan (Aynî) nin Üçüncü Selim için yazdığı mersiyeden parçalar:

Aksine devreylesün şimden geru çarh-ı anid
Asüman geçsün zemine encüm olsun nâbedid
Ebr-i zulmette kalup gün görmesün eyyam-ı iyd
Matem itsün, kareler giysün şeb-i kadr-i Saîd
Mah-ı taban olmasun mihr-i fetâketten müstefid
Bulmasun fer âfitap matla'-ı subh-ı ümid
Kalp ola dud-i siyaha pertev-i nur-ı sefid
Atlas-ı çarh-ı gühen sal olmasun asla sedid
Ceyb-ü daman-ı şefak pürhun ola ahd-ı medid
Ah-ü feryat eylese âlem değil emr-i ba'id

Bir dahi sen de cihana bakma ey çeşm-i ümid
Dembedem kan ağla kim Sultan Selim oldu şehid

Ateşe yansun gül-i gülzar-ı dehr-i biveſa
Bülbül-i sûzanın olsun lânesi duzahnüma
Sinesinden lâlenin dûr olmasın dağ-ı ceſa
Sünbül-ü dûd-i siyah-ı gamda kalsun daima
Harmen-ı ezharı ihrak eylesun berk-i belâ
Gül ocağında semender âşiyan tutsa reva
Ola berk-i ergavan şehbal-i kaknus-i kaza
Her kiyah-ı sebze olup kerm-i şebtab-ı fena
Cümleten üşkûfeyi mürg-ı niam itsün gıda
Olsun etfal-i çemen gül öksüzü sertabepa

Bir dahi sen de cihana bakma ey çeşm-i ümid
Dembedem kan ağla kim Sultan Selim oldu şehid

Yerde esnaf-ı beşer, gökte suruşan ağladı
Sabit-ü seyyareler hurşid-i rahşan ağladı
Bâd ü berk ü berf ü yahçe ebr-ü baran ağladı
Berk ü bar-ı eşcar ü bağ-ı ezhar ü bostan ağladı
Bülbül ü gül kumru vu servi hiraman ağladı
Subhadek pervanelerle şem'i sûzan ağladı
Mürg ü mahı nar u nur-u cins-i hayvan ağladı
Mesçid ü puthanede gebr-ü müslüman ağladı
Bahr ü ber gûh u hacer deşt ü beyaban ağladı
Bud u nabud-i cihan kevn ü mekân kan ağladı

Bir dahi sen de cihana bakma ey çeşm-i ümid
Dembedem kan ağla kim Sultan Selim oldu şehid

Ol vücud-i nazenin tabut içinde gark-ı hûn
Vazidüp senk-i musallaya rical-i enderun
Kıldılar ol şah-ı mağfurun namazın müslimum
Hep şehiden göçtüğün itti şehadet hazırun
Fatiha han oldu rikkatla cemaat ez derun
Arşa çıktı nâle-i inna ileyh-i raciun
Menzil-i kabre figan-ı âhlar dır reh-i rehnümun
Kalmadı nev'-i beşerde giryeden sabr-ü sükûn
Günc-i nihnette muhibbanı olup zar u zebûn

Bir dahi sen de cihana bakma ey çeşm-i ümid
Dembedem kan ağla kim Sultan Selim oldu şehid

İşte budur Hak Taalâdan reca vü mültemes
Ehl-i İstanbul'a muhtaç olmasun kes bir neſes
Bir sürü dünya perest ikbale can vermiş teres
Olmadı bir kimse imdada gelüp feryad res
Ol gül-i ra'nayı pamal itti hayfa har-u has
Yok mudur can kurtaran âdem deyu çok verdi ses
Sarban-ı mevt asmış üştür-i ömre ceres
Kesti canından ümid Allah bes baki heves
Uçtu mürg-i ruhi bag-ı cennete kaldı kafes
Kalmamış dünyada asla rahm ü şefkat sözü kes

Bir dahi sen de cihana bakma ey çeşm-i ümid
Dembedem kan ağla kim Sultan Selim oldu şehid

Kalecik kazasının Şeyh Şamî köyünden (Riza Bey) adında bir kahraman düğününde at üzerinde cirit oynarken başına rastlıyan bir değnekle attan düşüyor. Her kesi müteessir eden bu hâdise üzerine karısının, yahut onun dilinden bir başkasının yazıp Çankırılı Ahmet Tâlât beyin eserine geçirdiği (Halk şiirlerinin şekil ve envaı, sayfa 140) ağıtın bazı parçaları:

Batıdan geliyor davulun sesi,
Allı yemenili, eğdirmiş fesi;
Götürmiyor benim beyim nefesi;
Amanın da iller, Beyime noldu?
Vâdesiyle değil, ciritten öldü.
Kara koyun gelmiş kuzusun ister,
Beyim utancından yaresin gizler,
Noldun ey Allahım bir oğul göster?
Amanın da iller; Beyime noldu?
Vâdesiyle değil ciritten öldü.
Çuha mintan giydi, yenin ezmedi,
Bu dünyada doya doya gezmedi;
Hiyanet ettiler, nasıl sezmedi?
Amanın da iller, beyime noldu?
Vâdesiyle değil, ciritten öldü.

MERSİYEHAN (مرثیه خوان) [*San.*] Mersiye okuyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mersiye; ölünün arkasından onun meziyyetlerine dair nimetini gören, fazlını takdir eden, yahut mahabbet saikasiyle iftirak acısı duyan bir şairin söylediği teessürlü ve hüzünlü şiire verilen addır. Mersiye denilince hemen hatıra Kerbelâ Şehidi Hazret-i Hüseyin gelir. Hakikaten en güzel ve en yanık mersiyeler onun için söylenmiş ve mersiyehan adı verilen okuyucular tarafından okunmuştur.

Muharrem esnasında ve daha çok bu ayın onuncu gününde okunan mersiyeler, epeyce mühim bir yekûn tutar» diyen Saadettin Nüzhet Ergun (Mersiyehanlar, Türk musikisi antolojisi, ikinci cilt, sahife 475) mersiye ile mersiyehanlar için şu tafsilâtı veriyor:

«XVIII nci asrın son ve bilhassa XIX uncu asrın ilk yarılarında Mersiyehanlıkla iş-

tihar eden bazı şahsiyyetler yetiştiğini de biliyoruz. Muharrem esnasında ve daha çok bu ayın onuncu gününde okunan mersiyeler epeyce bir yekûn tutar. Evvelki asırlarda Mersiyehanlıkla iştihar eden şahsiyyetlere dair sarih malûmatımız yoktur. Bununla beraber Ehl-i Beyt ve bilhassa İmam Hüseyn hakkında birçok methiyelerin yazıldığı ve ötedenberi birçok tekkelerde okunduğu muhakkaktır.

«Muhtelif dinlerde mukaddes addedilen muharremin İslâmiyyette de bir husûsiyyeti vardır. Bu ayda oruç tutmanın ve «Nevafil» namazı kılmanın faziletlerine dair hadisler de mervîdir. Eski devirlerde muharrem münasebetiyle Mersiyeden başka «Mevlid» de okutulduğunu biliyoruz. Hâşimî'nin 987 (M.1579) de yazdığı «Şeb-i aşûra da Mevlid okunub tevhid olduğunadır» başlıklı şu tarih manzumesi bu hususta vâzıh bir delildir (Hâşimî divanı: Ünv. K. No: 256).

Gurre-i mâh-i muharrem sîneler çâk etmeğe
Nâgehan bir kanlu hançer eyledi peydâ yine
Yâ şafak âteş olubdur hem fitil-i dağ olub
Tâzelendi derd ile dâğ-ı dil-i şeyda yine
Tekye içre ol gice bir hûb tevhid ettiler
Kıldı ehl-i derd olanlar âh ü vaveylâ yine
Anda eşk-i dide-i gamdidesi âşıkların
Oldular Şâh-ı Şehîdin aşkına sakka yine
Cümle uşşâk ol makam içre Hüseyn'i yâd edüp
Râsti oldu nevada bülbül-i şeyda yine
Hep görenler didiler bu Hâşimî tarîhair
Eyledi İsa nefesler bir aceb ihya yine
987

« Son zamanlara kadar bazı Anadolu şehirlerinde bu an'anenin devam ettiğini ve Mevlid okutturularak aşure pişirildiğini muhtelif şahıslar söylemektedir.

«Sünbül Efendi tekkesinde muharremin onu, hangi güne tesadüf ederse etsin o gün orada öğleden sonra on iki rekât Husamâ namazı kılındığı ve Yazıcı zade Mersiyesi okunduğu, gecesi de yüz rek'at namaz kılınarak yetmiş bin «Kelime-i tevhid» çekildiği tarihen sabittir.

«Bazı dergâhlarda ve evlerde on gece sırayla Fuzulî'nin « Hadîkatüssuada » sı okunduğu da malûmdur. Câmi bey, Tamışvar'lı Naim gibi şahsiyyetlerin «Razvatüşşühedâ» tarzında eserler kaleme almaları da bu mevzuların Anadolu ve Rumeli Türkleri arasında büyük bir rağbet kazandığına kuvvetli birer delildir.

« Mersiye okunmak ve aşure pişirilmek âdetinin bilhassa kıyamî ve devranî tekkelerinde yer bulduğunu görüyoruz. Muharremin onundan otuzuna kadar geçen müddet zarfında tekkenin âyin günü veya gecesi aşure dağıtılır, kurbanlar kesilir, yemekler yedirirler ve maruf Mersiye hanlara mersiye okutulurdu. Bu Mersiyeler, başta Bayramî Yazıcızade (Vefatı 855-1451) olmak üzere Sinanî Seyyid Seyfullah (Vefatı 1010 - 1601), Mevlevi Fasih Dede (Vefatı 1111 - 1699), Gülşenî Sezayî (Vefat 1151 - 1738), Halvetî Zekâî (vefatı 1227 - 1812), Nakşbendî Selâmî (Vefatı 1228-1813), Bedevî Kâzım Paşa (Vefatı 1307 - 1889), Kadirî Osman Şems Efendi (Vefatı 1311 - 1893), Muallim Feyzi (Vefatı 1328 - 1910) gibi şahsiyyetlerin eserlerinden seçilirdi. Bektaşî tekkelerinde de Mebnî Baba, Mehmet Ali Hilmi Dede Baba gibi maruf zatlerin mersiyeleri okunurdu. Bunlar arasında en meşhur olan Sâfî'nin:

Ey nûr-i çeşm-i Ahmed-i Muhtâr yâ Hüseyn
Vey yadigâr-ı Hayder-i Kerrâr yâ Hüseyn
Her kim seni vü âlini can gibi sevmeye
İtten beterdir ol nice insan yâ Hüseyn
Kandır şerâb-ı kevsere Sâfî kulunu sen
Giydir libas-ı hulle i Rıdvân yâ Hüseyn

mısralarını ihtiva eden manzumesi idi. Bu ve buna mümasil diğer bazı mersiyeler de Yezid ve tâbileri bir takım tâbirlerle tahkir olunmaktadır. Mutasavvıfların bu nevi manzumelerinde ise, en ziyade Ehl-i Beyt hakkında hürmet ve mahabbet ızhar edilmiştir. « Vahdet perest » olan bir kısım tarikat mensupları bu vaka'ları hakkın takdiri addetmişler ve « Kazâ-yı İlâhî» ye itiraz olacağı için müsebbiblerini söğüp saymak teşebbüsünde bulunmamışlardır. Bu itibar iledir ki XIX uncu asrın son yarısında « Meclis-i meşayih » Sâfî'nin mersiyesi ile buna benzeyen mersiyelerin tekkelerde okumasını men'etmiş, cemiyet günlerinde ise yalnız Yazıcızade mersiyesinin okunmasına müsaade etmiştir. Bununlaberaber tekkelerde muharrem ayı zarfında okunmağa mahsus olan ve ilâhiler gibi muayyen ezgi ve ikalarla bestelenmiş bulunan bazı mersiyeler de mevcuttur. Bunların en meşhuru Yunus Emre namına şâyi olan manzumedir (Rş. Mc., Sd. Mc.):

Şehitlerin serçeşmesi
Enbiyânın bağrı başı
Evliyanın gözü yaşı
Hasan ile Hüseyin'dir
Hazret Ali babaları
Muhammed'dir dedeleri
Arşın iki küpeleri
Hasan ile Hüseyin'dir
Kerbelâ'dır yazıları
Şehit olmaş gazileri
Fatma Ana kuzuları
Hasan ile Hüseyin'dir

Kerbelâ'nın tâ içinde
Nur balkır siyah saçında
Yatar al kanlar içinde
Hasan ile Hüseyin'dir
Kerbelâ'da bile taşlar
Okur Kur'an kesik başlar
Şehit olan o kardeşler
Hasan ile Hüseyin'dir
Dedesiyle bile varan
Kevser ırmağında duran
Susuz ümmete su veren
Hasan ile Hüseyin'dir
Derviş Yunus dünya fâni
Bizden evvel gelen kani
İki cihanın sultanı
Hasan ile Hüseyin'dir

« Hicaz, Saba, Hüseynî, Arazbar gibi muhtelif makamlarda ayrı ayrı bestelenmiş bulunan bu ilâhiden başka 1046 (H. 1636) da vefat eden Şabaniye tarikatine mensup Ömer Fuadî'nin şu manzumesi de «Hüseynî» makamındaki bestesiyle pek meşhur olmuştur:

Şah Hüseyn'in fırkatiyle ağlayan gelsün beri
Âh ü vâh idüp demadem inleyen gelsün beri
Kerbelâ'da çağrışurlar yâ Muhammed yâ Ali
Sînesine şerhalarla dâğ uran gelsün beri
Kerbelâ-yi aşk içinde can ile olup şehit
Sînesin uryan idüp kanlar saçan gelsün beri
Ol Yezid'e can ü dilden lânet idenlerdeniz
Ol Pelîd'e sebb ü lâ'nı eyleyen gelsün beri
Hem Muhammed meclisinde Çâryar gelsün beri
Ey Fuadî hâl ile irşâd olan gelsün beri
Kutb-i âlem Şeyh Şabân'ın azîz erkânını
Leyl-i aşûrada ihya eyleyen gelsün beri

«Şikârizade'nin bestelediği Hicaz mersiye de bilhassa Halvetî tekkelerinde çok okunmuştur.

« İslâmiyyet, herhangi bir ölü için nevha ve matemi emretmemiş, fakat mahabbetin tâbiî bir neticesi olan ve ruhun galeyanından husule gelen ağlamayı da bir «nas» ile men'eylememiştir. Hattâ İmam Hüseyin hakkında «Bükâ» yı emr eden hadisler de vardır. Doğuş mahsulü olan ve «Ehl-i Beyt» sevgisini telkin eden dinî mahiyyeti haiz mersiyeler, bu itibar iledir ki, mühim bir kısım tekkelerde şayi olmuş, bu rağbet dolayısiyle de bu asırda bir hayli mersiyehanlar yetişmitir. Vak'anüvis Pertev divanında 1206 (M 1791) yılına ait bir hâdiseyi tasvîr eden ve «Sa diyye fukarasından Revanici Derviş Mustafa aşr-ı muharremde Halvâyî tekkesinde mersiye-i İmam Hüseyin Radıyallahü anh kırâati esnasında Kemâl-i cûş-i lüccei aşk birle müstağrak-ı gufrân oldukta şöylenen mersiyedir» başlığını ihtiva eden şöyle bir manzume kayıtlıdır:

Derviş Mustafa-yi Revani fürûş kim
Ruh-i revanı şâd ola ehl-i vefa imiş
Aşr-i muharreminde iki yüz altı sâlinin
Tevhid içinde göçtü nasıl can feda imiş
O gerçi müsteid idi aşk ile yanmağa
Mersiyyehan-ı tekkede ateş neva imiş
Bir kerre yâ Hüseyn deyu sayha eyleyüp
Can vermek ise ancak olur bî riyâ imiş
Defn oldu gitti gözlerinin kanı dinmedi
Elhak muhibb-i Âl-i Resul-i Hudâ imiş
Ben Pertev öyle bir kuru dâvayı dinlemem
Aşık demek te işte bu zâte seza imiş

« Mersiyenin kendine mahsus bir tavrı, yanık bir edası mevcuddur. Gerek bestelenmiş olan, gerek irticalen söylenmiş bulunan mersiyelerde bu hususiyyet bâriz olarak kendisini gösterir.

« XIX » uncu asrın bilhassa ortalarında ve son yarısında mersiyehanlıkla iştihar eden bazı şahsiyyetler tanıyoruz. Meşhur zâkirlerden Kastamonili Turşucuzade Hafız Mehmed Efendi, Bedevi şeyhi Ali Baba, Beylerbeyili Hakkı Bey, Üsküdar'da Valide tekkesi şeyhi Hafız Şerefeddin Efendi ve kardeşi Âgâh Bey gibi şahsiyyetler bu arada gösterilebilir.

« Boynunu bükerek okuduğu mersiyelerle dinliyenleri mutlak surette ağlatmakla iştihar eden Beylerbeyi imamı hafız Hamdi Efendi de bu asrın ortalarında temayüz etmiş çok kıymetli mersiyehanlardandır.

« Asrın son yarısında, bu sahada büyük bir muvaffakiyyet gösteren ve İstanbul'un en meşhur mersiyehanı olarak tanınmış olan şahsiyyet ise Hafız Hüseyin Tevfik Efendi'dir. 1266 (M. 1849) da Üsküdarda doğdu. Babası Açıktürbe yukuşunda Gizlice evliya zaviyesi şeyhi Mehmet Muhlis Efendi'dir. Babasının vefatı üzerine mezkûr zaviyenin şeyhliğine ve Üsküdar Yenicamii müezzin başılığına tayin edildi. Meşhur Hafız Hacı Sabri Efendi, Fıstıklı mektebinin « muallim-i evveli », iken o da « muallim-i sani'si» oldu. Musikiyi Hacı Faik Bey'den, Şeyh Muhtar Efendi'den, Mutafzade Ahmet Efendi'den ve Paşa Mehmet'ten meşketti. Boğuk fakat gayet muhrik bir sesi vardı. Güzel taksim eder, Cami ve tekke naitleriyle durak okumakta muvaffak olurdu. Fakat bilhassa mersiyede emsali yoktu. En ziyade Bandırma tekkesinde okurdu. Mersiye okurken düşüp bayılanlar, feryad edenler pek çok olurdu. Vefatı 1324 (M. 1906) ramazanındadır. İnadiye'de Selim Baba civarında medfundur.»

MERTEBANİ (مرتبانی) [*San.*] Hind-i Çinî'de yapılan yeşilce sırlı fayanslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde (Mertebani maddesi) antikadan sayılan ve çok kıymetli olan bu mamulât için şu tâfsilât verilmektedir: «Hind-i Çinî'de yapılır. Üstüste üç hamur biribirine kaplanmıştır. Bu suretle meydana gelen gökle yeşil arası ve hareli ve gayet kıymettar ağır bir fayanstır. Tabağı, kâsesi, vazosu ve küpü de olur. Vazolarının ve küplerinin bin lira edenleri görülmüştür. En kıymetlisi ortasında biribirine sarılmış iki kiremit rengi ejderi hâvi olandır ki bunlar bin İngiliz lirasına ancak tedarik edilebilir. Bunlardan Topkapı Müzesi'nde iki bin kadar vardır. Türkler buna çok merak etmişlerdir. Hattâ eski Türklerde de yeşim renginde olan bu mata' gayet kıymetliydi.»

Yine Nurettin Rüştü Büngül buna tahsis ettiği bir yazıda (Tanin, 20 haziran 1946) aşağıdaki kıymetli tafsilâtı vermiştir: «Mertebani; Hind-i Çinî mamulâtından gayet kalın ve ağır bir fayanstır. Avrupalılar buna saladon derler. Bizde adının mertebani oluşu yüksek rütbe ve mertebede olan zevat tarafından kullanılmış olmasına telmihtir. Bu kısım mamulâtın yapılış tarzı üç katlıdır. Altı kiremit, üstü az daha kırmızıya çalar bir renkte, daha üzeri tahinî içerisi de yine kendi renginde hareli ve çiçekli yapılmaktadır. Bunun gayet büyük kuzu tabakları, büyük küçük kâseleri, kapaklı kapaksız vazoları, macun hokkaları da olur. Hattâ büyük küçük küpleri de bulunur. Bunların en kıymetlileri tabağın ortasında yani tahinî rengin üzerine kiremit renginde - ejderha - resimleri olanlardır. Fakat unutmıyalım ki bu cins pek eski ve nevadirdendir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde eski hükümdarlardan kalma bu mertebani tabakların âlâsından binlercesi toplanmış olduğu halde böyle ejder resimlisi yalnız iki tanedir ve bunlar pek çok kıymetlidir. Bu büyük tabakların içerisine büyük bir kuzu dolması veya sırt sırta iki hindi dolması ve kubbe âsa tepelenmiş anber ve pilâv konulduğunu tarihler yazar. Bunları içi dolu olduğu halde sofraya götürmek için kuvvetli Bolulu aşçılar, ayvazlar lâzımdır. Bu cins tabaklar eski Türk hükümdarlarının saraylarında da makbuldü. Hattâ küçük küplerin ve macun hokkalarının kıymetli taşlarla murassa' ve müzeyyenleri görülmüştür Bunun Türklük âleminde yeşim kadar makbul olduğunu da rivayet ederler. Şair Safvet tâli'den şanstan bahsederken:

Kırık bir maşraba bulmaz acı su içmiye rindan
Şerab-ı nâb içer cahhal ke's-i mertebaniden

der ki bununla kalın ve kesif bir nesne olan bu mertebani ile içişin zevksizliğini anlatıyor.

«Eski kolleksiyon meraklıları arasında Çin mamulâtı miyanında mertebani en başta yer alırdı. Eski şairlerin şiirleri arasında bunlara yer verilmemesi kalın ve kaba şeyler olmalarından ve zarif olan tabiatlarına uygun bulunmamalarından ileri gelmiştir. Bunlara bir değil bin kerre dokunulsa ses vermez Halbuki Çin tabaklarının başta gelen fağfur öyle değildir. Ona bir dokun bin cevap al:

Neşve ümmit ettiğin sagar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfurdan

«Mertebaniyi bilmek de insanın mertebesini arttırır»

Kâseler Çini, tabaklar mertebanidir bütün
Çeşm-i bülbüller birer şehkâr-ı mânidir bütün
Fazıl Ahmet Aykaç

MERTEBE-İ EHADİYYET (مرتبة احدیت) [*Sof.*] Ehadiyyet, birlik mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarındaki izahı şöyledir: Hakikat-i vücudun kendisiyle beraber başka hiç bir şey olmamak şartıyle itibar olunmasına denir. O mertebedir ki cemi' esma sıfat müstehlektir. Bu mertebeye cem'ul cem', hakikat-ül-hakayik, dahi denilmiştir.

MERTEBE-İ İLÂHİYYE (مرتبة الهیه) [*Sof.*] İlâhî mertebe mânasına gelir bir tâbirdir. Sofiye ıstılahına ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«Hakikat-ı vücutda başka birşey şart kılmak nazar-ı itibara alınırsa bunda yedi vecih cari olur. 1 — Hakikat-i vücude esma' ve sıfat gibi küllî ve cüz-i lâzım olan eşyanın kâffesini şart kılmak nazar-ı itibara alınır. İşte ehl-i hakka göre (vahidiyyet) ve (makam-ı cem') denilen (Mertebe-i İlâhiyye» budur. Bu mertebede ayan ve hakayiktan ibaret olan menazır-ı esmayı istidadat-ı lâzimedeki kemmlât-ı münasibeye hariçte isal nazar-ı itibara alınırsa bu itibara (Mertebe-i rububiyyet) tesmiye olunur. 2 — Hakikat-i vücutda yalnız külliyyat-ı eşya nazar-ı itibara alınır. Bu; «Rahman» ismi mertebesidir. Bu mertebede hakikat-ı vücut, levh-i kaza, ümm-ül-kitap, kalem-i âlâ denilen akl-ı evvelin rabbidir. 3 — Hakikat-ı vücutda külliyyat nazar-ı itibara alınmakla beraber o külliyyatta külliyyata mir'at olacak surette cüz'iyyat-ı mufassala-i sabite itibar olunur. Bu; «Rahim» ismi mertebesidir. Levh-i kader, levh-i mahfuz, kitab-ı mübin denilen nefs-i külliyyenin rabbidir. 4 — Hakikat-i vücutda suver-i mufassalanın kabil-i tegay-

yür-i cüziyyat olması şartı nazar-ı itibara alınır. Mâhi, muhyiyyet, muhyi ismi mertebesidir. Levh-i mahv ü ispat denilen cism-i küllide muntabık olan nefsin rabbidir. 5 — Hakikat-i vücut, suver-i nev'iyye-i ruhaniyye, ve suver-i nev'iyye-i cismaniyyeyi kabil olmak şartiyle tefekkür olunur. Bu mertebe, kitab-ı mestur, rekk-ı menşur denilen heyula-yı külliyyenin rabbi olan (elkabil) ismi mertebesidir. 6 — Hakikat-ı vücut, suver-i hissiyye-i ayniyye şartiyle nazar-ı itibara alınır. Bu mertebe hayal-i mutlak ve hayal-i mukayyet âleminin sahibi olan (Elmusavvir) mertebesidir. 7 — Hakikat-i vücut yalnız suver-i hissiyye-i şehadiyye olması şartiyle tasavvur olunur. Bu mertebe, âlem-i mülkün Rabb ü sahibi olan (Ezzahir-ül-mutlak), (Elâhir) ismi mertebesidi.»

MERTEK (مرتك) [*Ok.*] Yayların konulmasına mahsus âletin adıdır. Dilıları yetmiş santim olmak üzere tahtadan yapılmış ve her köşesinden zincirle tavana asılmış salıncak gibi bir şeydir. Beşer santim enindeki tahtalar birbirine çakılmak suretiyle kafes haline getirilirdi. Yaylar bunun üzerine üstüste konulur, o suretle açıkta muhafaza edilirdi.

§ [*San.*] Dört köşeli uzun ve kalınca kereste adıdır. Arap harflerinde (I=A) buna benzediği için birinin cehli anlatılmak istendiği zaman elifi görse mertek sanır denirdi.

MESÇİD (مسجد) [*Mim.*] Camiin küçüğüne verilen addır. Mesçid; Arapça secde edilecek, namaz kılınacak yer demektir. «Sanat Ansiklopedisi» inde mesçid için şu izahat verilmiştir:

«Türklerde mesçid tâbiri mutlaka büyük camilerin gayrı ve mahalle aralarında ekseriya ahşap olarak yapılmış küçük camilere tahsis edilmiştir. Mesçidlerin ayrı bir mimarî tarzı vardır. Bunlar umumiyetle ahşap veya dolma olduklarından sivil mimarî tarzında inşa olunurlar.»

MESİHİ (مسیحی) [*Din*] Hıristiyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazret-i İsa'ya Mesih denildiği için onun dinine sâlik olanlara da Mesihî denilmiştir.

Ben ne Mesihî ne mesiha demim
Zevki hakikatte arar ademim
Muallim Naci

MESİREGÂH (مسیرگاه) [*Hal.*] Mesire mahalli, gezme yeri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Seyrangâh» da denir.

MESKEN-İ ŞER'İ (مسکن شرعی) [*Fık.*] Karı kocanın birlikte oturmasına elverişli mutfak vesaire gibi teferruatı olan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şer'i tâbiriyle tavsifi ancak böyle bir mahalle mesken denilebileceğinden ve meşru bir çiftin oturabileceğinden dolayıdır. Bu şartları haiz olmıyan yer mesken olarak kabul edilemez.

MESKÛKÂT (مسکوکات) [*Mes.*] Basılmış madenî paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça meskûkün cemidir. Meskük; sikkeli, tedavül için üzerine sikke vurulmuş şey demektir.

MESNEVÎ (مثنوی) [*Ede.*] Her beyti ayrı kafiyeli manzumeye verilen addır. «Gazel» gibi, «Kaside» gibi her beytin sonunda aynı «Revi» ile biten kafiye bulundurmak mecburiyyeti olmadığı için nazım şekillerinin en kolayıdır. Bu kolaylık sebebiyledir ki her mevzua dair uzunca manzumeler, hattâ manzum kitaplar mesnevî şekliyle yazılmıştır.

Mesnevî şekli Araplarda yoktu. İran'da İslâmî edebiyatının zuhurundan sonra şüyu bulmuştur. Acemlere de Türklerden geçtiğine kaail olanlar vardır. Çünkü eski Türklerin sazla okudukları ve «Koşuk» dedikleri manzumeler mesnevî şeklinde idi.

Dâstân (destan) ve hikâye mevzularına dair mesnevî şeklinde kitaplar yazılması Fürs edebiyatında başlamış, ondan sonra Türk edebiyatına geçmiştir.

Hicrî IV (M. X) cü asırda Buhara'da yetişen Rudegi adlı bir şairin «Kelile ve Dimne» ismindeki kitabı Farsça manzum olarak yazılmıştır. Hicrî V (M. XI) inci asırda Horasan'da ölen (Firdevsî) nin «Şehname» adıyle otuz senede yazmış olduğu altmış bin beyitlik eseri İran dâstânı tasviri itibariyle yüksek bir eserdir. (Yusuf Has Hâcip) adlı Türk şairinin Türk dili ve aruz vezniyle nazmettiği «Kutadgu bilik» isimli ahlâkiyat ve içtimaiyata dair eser de o asrın edebî mahsûllerindendir. Bundan bir asir sonra (Genceli Şeyh Nizamî) nin «Penç Genç» ismini verdiği beş kitap ta mesnevî tarzındadır. Şeyh Nizamî'den sonra hamse nüvislik şairler arasında moda oldu. Acem ve Türk şairlerinden bazıları bu modaya uymuşlar, mesnevîler yazmışlardır. Hüsrev Dehlevî, Molla Cami, Ali Şir Nevaî, Behiştî, Arnavut Yahya Bey, Nev'i Zade Ataî, Acem, Çağatay ve Türk hamsecilerinin en meşhurlarındandırlar. Yine mesnevî şeklinde kitap yazmış, fakat yazdıklarını başa çıkaramamış şairler vardır. (Fuzulî) ile (Şeyh Galip) bunlar arasında sayılır. Birinin «Leylâ ve Mecnun», öbürünün «Hüsn-ü Aşk» eserleriçok kıymetlidir.

(Nabî) nin «Hayriye», (Sünbülzade Vehbi) nin «Lûtfiye» adlı manzum nasihatnameleri, yine Vehbi'nin «Tuhfe», «Nuhbe» isimli eserleri de bir vakit çok ehemmiyet kazanmışlardı.

Mesnevî bahsinde Hazret-i Mevlâna'nın mesnevîsini de hatırlamak lâzımdır ki altı ciltlik ve yirmialtı bin beyitlik muazzam bir eserdir. Farsça yazılan bu eserin Türk edebiyatı üzerinde tesiri büyük olmuştur.

(Aşık Paşa) nın Türkçe, (Şeyh Gülşenî) nin Farsça olarak yazdıkları (Garipname) ve (Mânevî) adlı kitaplar mesneviye nazire olarak yazılmışlarıdır. Yunus Emre divanı'nın baş tarafında da uzun bir mesnevî vardır.

Tanzimat edebiyatı üstadları da mesnevî şeklini kullandılar. (Şinasi) nin «Divançe» sinde bu şekil manzumeler olduğu gibi (Ziya Paşa) «Harabat» ın mukaddimesini, (Namık Kemal) «Tahrib-i Harabat» ın bir kısmını, (Abdülhak Hâmit) manzum piyeslerini mesnevî tarzında yazmıştır.

Servet-i Fünun edebiyatının manzum kısımları ekseriyet itibariyle mesnevî şeklinde idi. Millî edebiyatçılar da bu şekli yadırgamadılar..

«Her beyti mukaffa olan nazımdır.» suretinde tarif eden ve «her beyti bir müfret teşkil eder» mütalâasını da ilâve eden müderris Ali Ekrem Bey (Namık Kemalin oğlu) (Nazariyat-ı edebiyye dersleri, 1333-1334 ders yılında Darülfünunda takrir olunan dersler, taş basması, sayfa 278 ve mütaakip) bunun için şu tafsilâtı dahi veriyor:

«Bu nazım tarzı, bir kafiye silsilesinin esaretine tâbi kalmadığı için, gayet vasidir. Vakıa mesnevîde şair her beytini ayni harekâta tâbi bir revi harfiyle bitirmek mecburiyyetine tahammül eder; fakat o harfleri istediği gibi intihap edebildiğinden lisanın bütün kelimelerine tasarrufa muktedirdir. En nefis ve ahenktar kafiyeleri de emrine âmade bulur. İşte bunun içindir ki bu nazım şekli şark ve garp lisanlarının hepsinde gayet makbul olmuştur. Hususiyle hikâyeler, destanlar, tiyatrolar hasılı bütün mufassal manzumeler her lisanda ancak mesnevî tarzında yazılır, Filhakika yüzlerce, binlerce ebyatı bir kafiyede tertip etmek nasıl mümkün olabilsin? Buna hiçbir lisanın elfazı müsait olmıyacağı aşikârdır. Elli, altmış beyitlik kasidelerde aynı kafiyenin tabiatı muhafaza olunmak şartiyle tekrar edilebilmesi ne kadar müşkül olduğunu kasideleri ufak bir tetkike tâbi tutunca anlarız. Birkaç beyitlik şiirden başlıyarak uzun manzumelere kadar bütün şiirler için en müsait şekil mesnevi olduğu şüphesiz ise de en ahenkli nazım şekli bu değildir. Bir gazelin, bir kasidenin kulağa ilka ettiği «Mütemadi bir tekrir-i iltizami» hissini bir mesnevîden hasıl edemeyiz. Bundan ancak «mütehalif bir tekrir-i iltizami» duyarız.

«Mesneviler için gerek eski, gerek bugünkü şairler kısa vezinleri uzun vezinlere tercih ederler. Çünkü mesnevî ekseriyet üzere mufassal şiirlerde ihtiyar olunur. Bir de uzun veznin kabuliyle her fikri ifade için beyhude ıtnaplara düşmek bittabi lüzumsuzdur. Fakat manzume pek mufassal olmazsa mesnevî şekli için vezinlerde pek muvafık olur. Kudemanın ve yeni şairlerin uzun vezinlerle mesnevî olarak yazılmış şiirleri çoktur.

«Eski şairlerimiz mesnevî tarzında Mevlid-i Nebevî, Hilye-i Hakanî, Yusuf ve Zeliha, Leylâ ve Mecnun, Hüsn-ü Aşk, Mihnet Keşan gibi bir hayli kitaplar, risaleler yazmışlardır. Uzun misal vermiye lüzum görmiyerek bir misalcikle iktifa edeceğiz. Yalnız şunu söylemeliyiz ki: Her beyit için bir kafiye bulmak esasen kolay ise de bazı kere şairler evvelemirde söyledikleri bir mısra-ı bercesteyi feda edemediklerinden beytin ikinci mısraını birincisine tebean yazmak mecburiyyetinde kalırlar. Birinci mısra' şayet müşkül revi harfi yahut garip bir kelime ile nihayet bulmuş ise ikinci mısra' çaresiz berbat oluverir. Bazan da birinci mısra' berceste olması da ifadenin tabiatını bozmamak, kafiye-i mukayyedeyi ihtiyar etmek, şekilde musamahakârlık göstermek gibi sebepler altında olarak mesnevî beyitlerin kafiyeleri pek güzel olmaz. Hattâ pek çirkin, pek âdi düşürür.

«İşte bu türlü fena kafiyelere bütün uzun mesnevîlerde tesadüf etmemek kabil olamıyor. Yeni şiirlerde nadir olan bu yolda nakiseler kudemanın mesnevilerinde hayfa ki pek çoktur.

Mesnevîye misal:

Bu Hüreyre didi ol Fahr-ı kiram
Katı sür'atle iderlerdi hıram
Görmedim bir kişi kim ol bî bâk
Yürümekte ola ondan çâlâk
Âşık itmişti Onu ruyet-i Rab
Su-gibi tîzrev olsa aceb
Nereye gitse O mah-ı Kureşî
Perçem-i hur idi çarup keşi
Yola azm itseler izzet ile
Sür'at eylerler idi gayet ile
Çarhi divaneye döndürdü zeman
Ol hidivane hiram ol cevelân
Kadd-ı tubasını arzetse o meh
Hûrlar derler idi tuba leh

Mezd payine verirdi salevat
Kutb-i eflâk seri-ül-harekât
Tiz geçerdi nereden itse güzer
Nakd-ı ömr güzeran idi meğer
Gelse reftare kadd-i muhteremi
Guyiya arzı dürürdü kademi
Hilye-i Hakani

MESNEVÎHAN (مثنوی خوان) [*Sof.*] Mevlâna'nın «Mesnevî» adlı kitabını okuyup halka anlatan tasavvufî vaaz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevlevî tarikatında «Mesnevî»yi halka anlatmak için vazife ihdas olunmuştu. Buna «Mesnevîhanlık» denilirdi. Mevlâna zamanında mesnevîhanlık vazifesi yoktu. Onun dervişlerinden çoğu Farsça bilir, bilmiyenler de ya kendisinden, yahut bilenlerden sorup öğrenirdi. Ölümünden sonra yerine geçen Hüsameddin Çelebi muayyen zamanlarda ihvana mesnevî takririne başlamıştır. Mesnevîyi yazmış ve meâlini kendisinden telâkki etmiş olan Hüsameddin Çelebi bu münasebetle ilk Mesnevîhan ve mesnevîhanlık namıyle bir vazife müessisi oldu. On iki sene Konya Mevlevîhanesinde şeyhlik ve mesnevîhanlık eden Hüsameddin Çelebi bazı mesnevîhanlar yetiştirip mesnevî takririne izin verdi ki (Seraceddin Mesnevîhan) onlardan biridir.

Hüsameddin Çelebi'yi mütaakip şeyh olan (Sultan Veled) de senelerce mesnevî okuttu. Oğlu (Ulu Arif Çelebi) nin ekser zamanı seyahatla geçtiği için onun şeyhliği devrinde Konya tekkesinde ayrıca bir mesnevîhan tâyin olundu. Yukarıda ismi geçen (Seraceddin Mesnevîhan) ile (Eflâkî Ahmet Dede) ve (Abdülvehhap Hemedanî) nin «Sevakıp» ismindeki Mevlâna menakibini Farsça'dan Türkçe'ye çevirmiş olan (Mahmut Dede) şeyh olmıyan eski mesnevîhanlardandır.

Hüsameddin Çelebi ile Sultan Veled, şeyh oldukları halde mesnevîyi bizzat okutmuşlarken sonraki çelebiler bu hizmeti tâyin ettikleri mesnevîhanlara havale etmişler, fakat irşat vazifesiyle etrafa gönderdikleri mevlevi şeyhlerini mesnevî okutmak vazifesiyle mükellef tutmuşlardı. Hattâ müstahlef olmadıkları halde hususî olarak mesnevî okutan bazı kimselere mesnevîhanlık destarı sarmıya izin vermişler ve icazetnameler göndermişlerdir.

Son zamanlarda Konya'da Sıdkı Dede, İstanbul'da Hoca Hüsameddin ve Şeyh Osman Salâhattin, Selanikli Mehmet Esat Dede, Galata Mevlevîhanesi Şeyhı Ahmet Celâleddin, Üsküdar Mevlevîhanesi Şeyhi Ahmet Remzi Dedeler mesnevîhanlıkta şöhret almışlardı. Hüsamettin Dede, Eyüp'teki «Hatuniye Tekkesi'nde, Osman Salâhaddin Dede Yenikapı Mevlevîhanesinde, Es'at Dede «Fatih Camii»nde, Şeyh Ahmet Celâleddin Dede «Galata Mevlevîhanesi»nde, Ahmet Remzi Dede İstanbul'da Beyazıt, Üsküdar'da Yeni Cami'de ders okuturlardı.

Osman Salâhaddin Efendi'nin hicrî 1304 (1886) da Ölümü üzerine büyük oğlu Şeyh Mehmet Celâleddin Efendi, onun da hicrî 1324 (1906) da vefatını mütaakip oğlu Şeyh Abdülbaki Efendi Yenikapı Mevlevîhanesi'nde perşembe günleri sema'dan evvel mesnevî takrir ederlerdi. Fatih Camiinde Es'ad Dede'den sonra Karahisarlı Ahmet Efendi, onun ölümünden sonra da Tahir-ül-Mevlevî (Tahir Olgun) haftada bir gün mesnevî okutmuşlardı. Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) ölümüne kadar Lâleli camiinde Mesnevî okutmuş, dinliyenleri müstefit etmiştir. Rahmetli dersleri bastırmıya da başlamış ise de ömrü vefa etmediği için tamamlıyamamıştır.

MESNEVÎHANLIK KÜRSÜSÜ (مثنوی خوانلق کرسی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde mesnevî takririne mahsus yanyana konulan iki kürsü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan birine «Mesnevîhan», ötekine de «Kaari-i Mesnevi» yahut «Kari' Dede» denilen dede çıkardı.

Mesnevihanlar, Ankaralı İsmail Rüsuhî Dede'nin mesnevi şerhinin birinci cildi mukaddimesinde yazdığı gibi mesneviyi ezberlemiş olduklarından beyitleri hâfızalarından okurlar, ondan sonra da ne demek olduğunu anlatırlardı. Şayet bir yerde duraklıyarak alt taraftaki beyti hatırlıyamazlarsa elinde kitap tutan Kaari-i mesnevî tarafından hatırlatılırdı. Sonraları mesnevî hafızı mesnevîhan yetişmediği için mesnevî okutanlar kitapla kürsüye çıkarlar, yahut önünde rahle bulunan mindere oturup kitaba bakmak suretiyle ders okuturlardı. Kaari-i mesnevî'ler de kürsü dibinde yahut rahle yanında oturup okunacak dersin ilk beytini teberruken okurlardı. Buna binaen İstanbul'un Yenikapı Mevlevîhanesi'nde yanyana kürsüler ayırtılmış, biri mesnevî takririne öteki mevlût ve mi'raciye gibi terennümata tahsis edilmiş idi.

MESNUN (مسنون) [*Fık*] Hazret-i Peygamber'in sünnet-i seniyyelerinden sayılan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mesnun: Arapça, üzerinden ömür geçmiş, yıllanmış şey, âdet olmuş, sünnet kılınmış demektir. «Hukuk-i İslâmiyye ve ıstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»ndaki (c. 1, s 30) izahı şöyledir:

«Peygamber-i zişan Efendimiz tarafından farz ve vâcib olmaksızın bazen terkedilmek

üzere bir ibadet kabilinden olarak iltizam buyurulmuş olan her hangi fiil ve harekettir.»

MEST (مست) [*San.*] Yekpare ve yarıksız lâpçın ve ayakkabına verilen addır. Abdest alınırken üzerine mesh verildiği için tahrife uğrıyarak meydana gelmiştir. Asıl Türkçesi «Edik»tir. Eskiden pabuçla ve kundura ile giyerlerdi. Şimdi de lastikle giyenler vardır. Başka renkleri bulunmakla beraber en ziyade siyah ve sarı renkler kullanılırdı. Resmî kıyafetlerde muayyen olan renkleri kullanmak mecburiyyeti vardı. Bunlar alelekser kırmızı ve sarı idi. Mestin bir parça uzun konçlusuna «çizme» denilir, bu da pabuçla giyilirdi. Mest papucu erkekler gibi kadınlar da giyerledi.

Sürçenin mest deyu ayağın almak ister
Görmedim ben bu ayak naibi gibi şerir
Sabit

MESTURE (مستوره) [*Fık.*] Şâhitleri sırren (gizli) tezkiye için Kadı tarafından gönderilen veraka (kâğıt) hakkında kullanılır bir tâbirdir. İyi hale getirilmek mânasına gelen tezkiye ıstılah olarak bir adamın salâh ehli olup olmadığının erbabından sorulmasına denilir.

«Mesture» namiyle şâhidin memur ise müstahdem bulunduğu (çalıştığı) daireye, değilse oturduğu mahallenin muhtarına varaka gönderilmesi hicri 1283 (1866) senesinde ve Refik Efendi'nin Şeyh-ül-İslâmlığı zamanında başlamıştır. Ondan evvel kadılar tezkiyeyi hususi surette yaparlardı. Mesture gönderilenlere «müzekki» denir.

§ [Mal.] Kime ve ne için verildiği gizli kalmak üzere devlet bütçesinden verilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bütçeye o namla konulan tahsisatı alâkalılar tarafından hususi bir makbuzla alırlar, mesuliyyeti münhasıran kendilerine ait olmak üzere devletin faydası için lüzumlu gördükleri yerlere sarfederler. 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan evvel bunun adı «hafiye tahsisatı» idi. İnkılâptan sonra «Hafiyye» tâbiri çirkin görüldüğü için kaldırılarak yerine «Mesture» tâbiri kullanılmıştır.

MEŞ'ALE (مشعله) [*Sam.*] Aydınlık vermek için içinde çıra ve saire yakılan demirden kap, kandil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Elde tutulanlarına elmeş'alesi denir. Petrolün icadından evvel bilhassa ordugâhlarda çıra ve saire yakılmak suretiyle ortalık aydınlatılırdı. Askerlik teşkilâtı arasında bu vazifeyi görenlere «Meş'aleci» denilirdi.

MEŞ'ALECİ (مشعلجی) [*Ask.*] Aydınlatma vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ortalığı aydınlatmak için geceleri çıra ve emsali şeylerin yakılmasına ve bundan hasıl olan ziyaya meş'ale denilir. Petrolün, havagazı ve elektriğin icadından evvel bilhassa ordugâhlarda çıra ve odun yakılmak suretiyle meş'alelerle ortalık aydınlatılırdı. Çıra ve ince ince parçalanmış ağaçlar bir sırığın ucuna takılan kova biçimindeki demir kafeste yakılır.

MEŞHUD-ÜN-ALEYH (مشهود عليه) [*Huk.*] Aleyhine şehadet olunan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEŞHUD-ÜN-BİH (مشهود به) [*Huk.*] Şahadet edilen yani şahadet mevzuu olan hak yerinde de kullanılır bir tâbirdir.

MDŞHUD-ÜN-LEH (مشهود له) [*Huk.*] Lehine şahadet olunan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEŞİDDİ (مشددی) [*İda.*] Elinde değnek olduğu halde Kâbe hademesini işe sevk vazifesini gören memur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MEŞİHAT (مشيخت) [*Sof.*] Şeyhlik mürşitlik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meşihat aslında «Şeyh»in cem'idir. Fakat mastar olarak şeyhlik, mürşitlik makamında kullanılırdı. Gem'i «Meşayih»tir.

§ [İlm] İlmiyye mansıplarının en büyüğü olan Şeyhülislâmlık hakkında da kullanılır, Makam-ı meşihat (meşihat dairesi) denilirdi. «Meşihat-ı İslâmiyye» suretinde de kullanılırdı.

MEŞİHAT-I İSLÂMİYE (مشيخت اسلاميه) [*İlm.*] Şeyhülislâmlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meşihat; İlmiyye tarikinin en yüksek makamı idi. «Bâb-ı Fetva» dahi denilen meşihat dairesinin en büyük memuru «Şeyh-ül-İslâm» dı.

«Şeyh-ül-İslâm» ünvanı Hicretin dördüncü (milâdi onuncu) asrında zuhur etmiştir. O asırda İslâm kelimesine izafe suretiyle kullanılan tâzim lâfzı bundan ibaret olmayıp İmad-ül-İslâm, Farh-ül-İslâm, Rükn-ül-İslâm, Zeyn-il-İslâm, Şems-ül-İslâm, Cemal-ül-İslâm, Ziya-ül-İslâm, Beha-ül-İslâm, Hüccet-ül-İslâm, Bürhan-ül-İslâm, Nizam-ül-İslâm gibi daha birçok tâzim vasıfları zuhur etmiş ise de bunların herbiri birkaç zata münhasır kalmıştı.

Osmanlı devletinin kuruluşundan evvel «Şeyh ül-İslâm» ünvanını ihraz edenler üç sınıfa ayrılabilir:

I — Zamanında bir şehir ahalisi tarafından «Şeyh-ül-İslâm» denilen.

II — «Şeyh-ül-İslâm» lâkabiyle dünyaca tanınan.

III — İftaye mezun olarak şöhret kazanan.

«Kitab-i A'lâm-ül-Ahyar» da âlimlerden hangilerine «Şey-ül-İslâm» denildiği şöyle tarif olunuyor:

«Fukaha-yi izam ve fudala-yı fihamdan şol sadr-i iftaye örf-i ıstılahta «Şeyh-ül-İslâm» denilir ki aralarında tahaddüs eden münazaa ve mhasamadan dolayı hall-i müşkilât-ı enam eyleye.»

Osmanlıların ilk zamanlarında «Şeyh-ül-İslâm» yerinde «Müfti» tâbiri kullanıldığı gibi Divan-ı Hümayuna da iştirak etmezdi. Divanda şerî işleri Kazaskerler görürlerdi. Müftilerin Şeyh-ül-İslâm unvaniyle vükelâ meclisine iştirâkleri çok sonradır.

Hicrî 1334 (M. 1915) senesinde neşrolunan «İlmiyye sâlnamesi» nde meşihat teşkilâtı şöyle gösterilmiştir:

Şeyh-ül-İslâm, müsteşar.

Fetvahane-i Âlî: Fetva emini, iki muavin.

Heyet-i iftaiyye «Fetva odası»: Reis-ül-Müsevvidin, müvezzi, cevab-i şifahi memuru, 28 müsevvit.

İlâmat-i Şeriyye müdiriyyeti «ilâmat odası»: İlâmat-i Şeriyye müdürü, 8 mümeyyiz 9 mümeyyiz muavini, taharri-i mesail memuru, 5 birinci sınıf, 4 ikinci sınıf, 4 üçüncü sınıf müsevvit.

Meclis-i tetkikatı şer'iyye: Bir reis, 7 aza.

Meclis-i tetkikat-ı Şeriyye kalemi: 2 mümeyyiz, 4 birinci sınıf, 5 ikinci sınıf, 6 üçüncü sınıf kâtip.

Ders vekâleti ve meclis-i mesalih-i talebe: 1 reis, 5 aza, 1 kâtip.

Ders vekâleti kalemi: 1 Mümeyyiz, 1 birinci, 1 ikinci, 1 üçüncü, 1 dördüncü sınıf kâtip.

Tetkik-i mesahif ve müellefat-i şeriyye: 1 reis 6 aza, 2 kâtip.

Meclis-i meşayih: 1 reis, 1 aza, 1 kâtip.

Mektubî dairesi: 1 mektupçu, 1 mektupçu muavini, 1 mümeyyiz, 1 maruzat kâtibi, 1 mukabeleci, 1 müstacele kâtibi, 1 mühimme kâtibi, 1 şifre memuru, 3 ikinci, 4 üçüncü sınıf kâtip.

İlmiyye muhasebat dairesi: 1 müdür, 1 müdüür muavini, 1 mümeyyiz, 2 birinci, 6 ikinci, 1 üçüncü., 1 dördüncü sınıf kâtip, 1 mutemet.

Emval-i eytam ve beytülmal müdüriyyeti: 1 müdür, 1 müdür muavini.

A — Tahrirat kalemi: 1 tahrirat mümeyyizi, 1 birinci, 4 üçüncü sınıf kâtip.

B — Muhasebe kalemi: 1 mümeyyiz, 2 birinci, 2 ikinci, 2 üçüncü 1 dördüncü sınıf kâtip.

C — İdanat: 2 memur, 1 birinci, 1 ikinci sınıf kâtip.

D — Vezne: 1 veznedar, 1 muavin, 1 ikinci, 1 üçücü sınıf kâtip.

E — Beyt-ül-mal: 1 muhallefat mümeyyizi, 1 muhasebe mümeyyizi, 1 muhasebe kâtibi, 1 muhallefat kâtibi, 3 üçüncü, 1 dördüncü sınıf kâtip, 2 mülâzım.

F — Tahsil: 1 ser tahsildar, 5 tahsildar 1 muhammin.

Memurin müdüriyyeti: 1 müdür, 1 mümeyyiz. 1 birinci, 2 ikinci, 3 üçüncü kâtip.

Levazım ve maaşat kalemi: 1 levazım mümeyyizi, 3 birinci, 3 ikinci, 3 üçüncü, 2 dördüncü sınıf kâtip.

Sicill-i ahval müdüriyyeti: 1 müdür, 1 mümeyyiz, 2 birinci, 1 ikinci, 6 üçüncü, 1 dördüncü sınıf kâtip.

Evrak müdüriyyeti: 1 müdür, 1 muavin, 1 mümeyyiz, 1 birinci, 3 ikinci, 3 üçüncü, 3 dördüncü sınıf kâtip.

İstatistik ve dosya kalemi: 1 mümeyyiz, 3 üçüncü sınıf kâtip.

Daire-i Meşihat tababeti: 1 tabip, 1 kâtip.

MEŞK (مشك) [*San.*] Kırba, tulum mânasına gelen bir tâbirdir. Askerlik teşkilâtında bununla su taşıma işini görenlere "Saka„ denilirdi.

MEŞK (مشق) [*San.*] Yazı hocasının ders olarak verdiği yazı örneği hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mutlaka ders ve talim mânasına da gelir. Yazı öğrenenler bunu karşılarına koyarlar, hoca tarafından öğrendiğine kanaat getirilerek başka meşk örneği verilinceye kadar bunu tekrar tekrar yazarlardı.

İlâhi levha-i meşkin O mu âlem-i imkân
Yazar bozarım ezelden beri nedir gaye?
Ferit Bey

MEŞK ALMAK (مشق آلق) [*San.*] Yazı öğrenmek için model ittihaz edilen numuneyi «hattat» adı verilen yazı hocasından almak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

O cadufen kalem destinde varken
Füsun-u fitne alsın meşki senden
Halil Nihat

MEŞK ETMEK (مشق اتمك) [*San.*] Yazı öğrenmek için model ittihaz edilen numuneleri örnek tutarak çalışmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bununla beraber bir şeyi öğrenmek alelâde çalışmak yerinde de kullanılır.

Nâzetmek içün o âfet-i hercai
Etmiş heves tarika-i hodrayi
Evza-i sitemgerani çok meşk ederek
Bizde bilirüz jünün-i istignayi
Nâbi

Meşkeyledi pervane vü şem'u gül-i sadberk
Yanmayı, yakılmayı, yaka yırtmayı benden
Kâzım

MEŞKHANE (مشقخانه) [*Mus.*] Musiki öğretilen yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meşk; öğrenilmek istenilen şey için hocanın yazdığı veya verdiği örnek, hane de ev, yer demek olduğu için meşkhane dershane demek olur. Bununla beraber ıstılah olarak musiki öğretilen yerlere alem olmuştur. Osmanlı Türkleri bütün diğer nefis sanatlara olduğu gibi musikiye de büyük ehemmiyyet vermişler, bir kısım musiki âletleri icat ettikleri gibi pek kıymetli bir musiki de meydana getirmişlerdir. İşte musiki heveskârları bilgilerini hep böyle meşkhanelere devam ederek tanınmış üstadlardan ders almak suretiyle ilerletmişler, ve üstad mertebesine yükselenler başkalarına hocalık yaparak musikiyi memleketin dört bir tarafına yaymışlardır.

Üçüncü Selim gibi büyük musiki üstadı yetiştiren sarayda da meşkhane vardı ve burada saray mensuplarına musiki öğretilirdi.

Saraya musiki ve eğlencenin Yıldırım Bayezit zamanında girdiğini tarihlerdeki kayıtlardan anlıyor, ve Dördüncü Murat zamanında musikinin sarayda çok canlı bir hayat yaşadığını bizzat o hayata iştirâk etmiş olan Evliya Çelebi'den öğreniyoruz.

Büyük seyyah 1045 (1635) de Enderun'a alındığını yazarken (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. I, s. 245) orada ve o tarihteki musiki hayatını da anlatıyor. Onun anlattığına göre sarayda meşkhane hamam yanında imiş, burada "Şeb ü ruz suver-i günagûn ile fasıllar„ edilirmiş.

Müftü oğlu Ahmet Hikmet bey de bir tetkik yazısında (Mihrap (mecmua), sayfa 841) saray musikisi için şunları yazmıştır:

"Fenn-i musiki tahsili için Seferli koğuşunun arkasında kâin meşkhanede asrın en ileri gelen musiki üstadları vasıtasiyle istidad-ı fıtrî ve hüdayisi olanlar Ney, Santur, Tanbur gibi musiki âletleri ile usûller ve makamlar talim ettirilerek bu suretle yetişen hanendelerle sazendeler ser mahfil, müezzinbaşı ve imam-ı şehriyari olurlardı.„

MEŞK-İ TUĞRA (مشق طغرا) [*İda.*] Tuğra çekmesini öğrenme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meşk; öğrenilmek istenilen şey için hocanın verdiği örnek demektir. Eskiden vezirlerle defterdar gibi bir kısım büyük memurlar tuğra çektikleri için o gibiler tuğra çekmeyi öğrendiklerinden onların bu çalışmalarına meşk-i tuğra denilirdi. Sonradan tuğra hakkı onlardan alınmış, yalnız Padişahlara hasredilmişti.

MEŞK TAHTASİ (مشق تختهسی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. « Sema' tahtası » da denilen bu tahta sema'a yeni başlıyanların üzerinde meşk (staj) ettikleri tahtanın adıdır. Can, «semazen dede» nin nezareti altında ayağının baş parmağını geçirmeğe mahsus bir çivi bulunan bu cilâlı tahta üzerinde uzun zaman sema meşk eder, öğrendiği, dede tarafından tasdik ve şeyh tarafından da imtihan edildikten sonra « semahane» de sema' etmesine müsaade olunurdu.

MEŞK VERMEK (مشق ویرمك) [*San.*] Yazı öğrenmek istiyene yazı hocası tarafından model ittihaz edilmek üzere verilen örnek hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunu alan, hoca tarafından beğenilip değiştirilinceye kadar kopya ederdi.

MEŞRUTA (مشروطه) [*Vak.*] Cami'lerin imam, müezzin, hatip ve diğer hizmet sahipleriyle hastahane, imaret gibi müesseselerde çalışanların ikametlerine tahsis olunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Meşruta evler bahsini "bugün medeni memleketlerin hangisinde olursa olsun bir yerde büyük bir fabrika, bir müessese kurulacağı zaman hepsinden önce orada çalışacak mütehassısların, memurların ve bilhassa amelenin barınabilmeleri için herkesin haline, işine ve bütçesine göre oldukça konforlu evler ve apartımanlar yapılmakta ve bu usûl o fabrika veya müessesenin en başlı işlerinden sayılmakta olduğu cümlesiyle izaha başlıyan Osman Ergin (Türk Şehirlerinde imaret sistemi Cumhuriyet matbaası, İstanbul, 1939, sayfa 51) buna dair şu tafsilâtı da veriyor: «İşte imaret yapan (Ergin imaret tâbirini mamure yerinde kullanıyor. M. Z. P.) atalarımızın güzel bir usûlleri de imaretin her parçasında iş görecek olanlara [illegible]er ev göstermeleridir. Bu suretle hem onları işlerine yakın bir yerde bulundurmak, hem de ev tedariki ihtiyacından kurtararak çalıştıkları müesseseye daha candan bağlamak gibi menfaatler temin ederlerdi. Vakıf ıstılahında meşruta denilen bu binalar çok kerre imaret çevresinden biraz uzakta fakat onun dört bir tarafına sıralanmış bir halde bulunurlar. Bu tarz imaret sisteminin bulundu-

ğu semti imara hizmet çevresini biraz daha büyütmüş oluyor.

«İstanbul'un Fatih civarı öteden beri ulema yatağı olmakla meşhur idi. Bu şöhretin bizzat Fatih zamanında temin edilmiş olduğu Türkçe vakfiyenin şu fıkrasından öğreniliyor:

«Ve zaman-ı devletlerinde olan ulema-yı kiramı havali-i cami' şeriflerinde sakin olmaya tergip belki ekseri için mihmandar-ı keremleri menazil-i lâyika ve mesakin-i faika tertip etmekle erbab-ı fezailin ol havalinin ab-u havasına mail olup etraf-ı camileri mecma-ı ulema olmakla pür nur ve nümune-i beyt-i mamur olmuştur.»

«Fatih semtinin bu ulema yatağı oluşu 1918 senesindeki büyük yangına kadar beş asır devam etti. O tarihte bütün evler yanarak ulema dağıldığı gibi medreselerin kapatılması da vaziyyeti büsbütün değiştirdi.»

İşler miydi ta ahd-ı Safiyye'den bu imaret
Evlâdına meşrata eğer tevliyet olmasa
Sabit

Leylâ vü Mecnun vakıtdır geldi müselsel muttasıl
Meşrutadır zencir-i aşk divaneden divaneye
Abdülhak Molla

MEŞŞATA (مشاطه) [*Hal.*] Gelinin saçını tarayıp yüzünü süsliyen kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Maşita» da denir.

Cihana ziyb ü fer verdi yine meşşata-yı kudret
Arûs u nev gibi ârayiş ettti köhne dünyayı
Lâ

MEŞTA (مشتا = مشق) [*Aşk.*] Harp halinde bulunan ordunun kışı geçirmek üzere çekildikleri yere verilen addır. Arapça bir kelime olan meşta kışın duracak yer, kışlak demektir.

METELİK (متاليك) [*Mes.*] Kuruş küsuratı olmak üzere 1244 (1828) senesinde Darphane Sandıkkârı (veznedarı) meşhur Kazaz Artin marifetiyle tedavüle çıkarılan paranın adıdır. Bu sikkelerin iptida ayarı binde iki yüz yirmiden iki yüz yirmi beşe kadardı. Nevileri de beş kuruşluk, iki buçuk kuruşluk (yüz paralık), bir kuruşluk ile kuruşun aksamından olarak yirmi ve on paralıktan ibaretti. Bu ayar üç sene sonra binde yüz yetmişe kadar tenzil olunarak ikinci tertip olmak ve mecmuunun miktarı ilk basılanların yekûnundan bir misil ziyade bulunmak üzere üç yüz altmış milyon kuruşluk darbedilmiş ve ayarı dûn olan bu ikincilerin birincilerden ayrılması için kordelaları düğümünün hemen altına bir nokta konulmuştur, Bu sebeple sarraflar arasında birincilere «noktasız», ikincilere, «noktalı» adları verilmişti. Metelik en sonra kuruşun dörtte bir küsuruna yani on paraya alem olmuştu. Yukarıdakilerden başka İkinci Abdülhamit'in saltanatının sonlariyle 1324 (1906) senesini takibeden Meşrutiyet devrinde de metelik ve küsuratı olan beş paralık basılmıştır. Sultan Reşat'ın zamanında basılan son metelikler nikeldi. Bunların küsuratı mevcut olduğu gibi yirmişer paralık ve birer kuruşluk ez'afı da vardı. On para ile bir şey almak mümkün olmadığı için metelik tabiri kullanılmaz olmuştur.

METELİK VERMEMEK (متاليك ويرمه مك) [*Hal.*] Ehemmiyyet vermemek, itibar etmemek, saymamak, inanmamak, aldırmamah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Metelik kıymeti az bir para olduğu için bu tâbir meydan gelmiştir.

METELİĞE KURŞUN ATMAK (متالغه قورشون آتمق) [*Hal.*] Para sıkıntısı çekmek, malî vaz'iyyeti bozulmak, müflis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

METRİS (متريس) [*Ask.*] Harp yerinde askerin muhafazası için yığılan toprak, siper, istihkâm yerinde kullanılır bir tâbirdir.

METRİS TÜFEĞİ (متريس تفنگی) [*San.*] Eskiden kullanılan tüfeklerden birinin adıdır. Sıper, istihkâm demek olan metriste kullanıldığı için bu ad verilmişti. «Eslaha-i Nariye» adı verilen ilk ateşli tüfeklerin en ağırıydı.

MEDHİYE (مدحيه) [*Ede*] Büyüklerden birini medh-ü sena için yazılan manzumeye verilen addır. Divan şairleri muhtelif vesilelerle methiyyeler, yazarlar methettikleri adamlardan eaizeler koparırlardı. (Sururi) nin Reisül-küttab Ârif Efendi hakkında yazdığı methiyyeden birkaç beyit:

Dânişver-i rical ki Ârif Efendidir
Bir kadirdan ehl-i Maarif Efendidir
Zât-ı veliyyinimetidir her hünerverin
Ahbaba hisse bahş-ı vezâif Efendidir

Aklâmda yazar ketebe münşaatını
Asarı zibbahş-ı sahaife efendidir
Her beytini semasına vakf eylersem seza
Ahval-i milk-ü millete vâkıf efendidir
Kendi gibi bulur o da şöhret Sururiya
Mahdum-i faziletmendi ki Râif Efendidir

METROPOLİT (متروپولید) [*İda.*] Ortodoks ruhanî reislerinin dinî ve içtimaî mevkileri yüksek olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Velâdika» da kullanılır. Metropolidan suretinde cemilendirilirdi.

METROPOLİTHANE (متروپولیدخانه) [*İda.*] Ortodoks ruhanî reislerinden dinî ve içtimaî mevkileri yüksek olanların bulundukları daireye verilen addır. Ruhanî reislerin dinî, içtimaî mevkileri yüksek olanlara «metropolit» denildiği için onların bulundukları daireye bu ad verilmiştir.

MEVACİP (مواجب) [*Mal.*] Yeniçerilere verilen maaş, aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ulûfe» de kullanılırdı. Lûgatlerin bazılarında yapılması, verilmesi vâcip, lâzım mânasına gelen «mavecebe» den bozma olduğu yazılıdır. Mevacip tâbiri Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinde de kullanılmıştır. Mevacip üçer aylığı bir arada olmak üzere verilir ve bunlara masar, recec, lezez, reşen denilirdi. Mevacip merasimle dağıtılırdı. Mevacibin tevzii sırasında Sadrazam'a Padişah tarafından hat, devir kürkü ve hançer verilirdi. Hatt-ı hümayun okunduktan sonra Sadrazam hat odasına giderdi. Sadrazam'ın bu gidişinde bir koluna Defterdar (Maliye Nazırı-Maliye Bakanı) öteki koluna da Sipahiler ağası girerdi. Ondan sonra Defterdar tekrar geri döner, ayrı ayrı keseler içinde hazırlanmış olan paralar dağıtılırdı.

Yeniçerilerin mevacibi divan-ı hümayunda, kapı kulu ocaklarından olan diğer askerlerin mevacibi ise ya kendi kışlalarında veyahut Sadrazam divanında tevzi olunurdu.

Sitare sanma gece keseler mühürlendi
Reşen mevacibini verdi halka iyd-i said
Sabit

MEVACİP DEFTERİ (مواجب دفتری) [*Mal*] Maaş defteri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ulûfe defteri» de denilirdi. Her mevacip için ocakta Yeniçeri Efendi'si dairesi tarafından üç defter tertip olunurdu. Bu defterlerin başında maaş verildiği zaman Yeniçeri ağası kim ise onun adı ile yeniçeri kâtibinin ismi yazılırdı. Bunlardan «asıl» adı verilen birinci ile «ana defter» yeniçeri efendi dairesinde dururdu. Buna asıl denilmesinin sebebi bir maaş evvelki defterden aynen nakledildiğinden dolayı idi. İkinci defterin adı «Mükerrer» di. Birinci defterin tekerrüründen ibaret olduğu için bu ismi almıştı. Bu defter piyade mukabelecisi denilen maliye memurunda bulunurdu Memur diğer defterle mukabele (karşılaştırma) eder, şayet yanlışlık varsa tashih edip kendi kalemiyle yanına « Sah » işareti koyardı. Üçüncü suretine « Hazine » denilirdi Bu defter Padişaha takdim olunurdu. Bununla beraber bu defterin Padişaha takdimi Üçüncü Murat zamanından sonra terkedilmiş, mukabeleciye verilen deftere bu ad verilmiştir. Dördüncü Murat devrine kadar iki defter tutulurdu. Bu suretle hazırlanan ve karşılaştırılan defter tevziat yapılmadan bir hafta evvel Sadrazama takdim olunur ve onun vasıtasıyle istihsal olunan hatt-ı hümayun mucibince tevziat icra edilirdi.

MEVACİP İHRACI (مواجب اخراجی) [*Mal.*] Aylık çıkması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevacip; maaş, ihraç da çıkarmak demektir.

MEVACİP TELHİSİ (مواجب تلخیصی) [*Mal*] Yeniçeri ocağı neferleriyle zâbitlerinin aylıklarının ödenmesi için Sadrazam tarafından Padişah'a müsaade verilmesine dair yazılan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Aylık verilmeden evvel Yeniçeri efendisi kanun üzere Vezir-i azamı ziyaret ile verilecek mevacibin icmal defterini kendisine takdim eder, Sadrazam bu icmal defterini bir telhisle Padişaha sunarak aylığın ödenmesi için müsaade edildiğine hatt-ı hümayun isterdi.

MEVAD KAĞIDI (مواد کاغدی) [*İda.*] Müzakere zabıtnamesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mühürlenenler «Temessük» adını alırlardı.

Sulh veyahut siyasî ve iktisadî meseleler için yabancı devletlerle müzakere sonunda kararlaşan maddelerin yazıldığı kâğıda da «Mevad kâğıdı» denilir, sulh akdine dair olanlar temessük mahiyyetini almak için mühürlenirlerdi.

MEVALİ (موالی) [*İda, İlm.*] Azatlı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ulema'nın yüksek sınıfı hakkında kullanılan «Molla» nın cem'i de mevali'dir. Molla gibi mevali tâbiri de kullanılırdı.

Araplarda kölelerle hürler arasında vasat teşkil eden sınıfa mevali denilirdi. Mevlâ çokluk köle nevinden bulunur, herhangi köle azat edilirse «Mevlâ» olurdu. Bu mevali Roma devletinde (Liberlinus) adını alan azatlı kölelere benzerlerdi. Bir köle veya esiri sahibi azadederse azatlı sahibinin mevlâsı olur ve ona yahut kabile veya cemaatine intisap eylerdi. Bazan mevlâ azadeden sahibine intisap eylerdi. Filân (Medine) yahut (Mekke) ahalisinin mevlâsıdır derlerdi.

Araplarda mevlâ akraba gibi sayılırdı. Öz karabete (karabet-i sahiha), mevlânın karabetine de «Karabet-i gayr-ı sahiha» denilirdi.

Mevlâ lafzı; dost, akraba, amm-i zade, komşu, oğul, amca, misafir, muhip, tâbi', damat ve saireye dahi ıtlak olunduğu gibi bun-

ların çoğu mecaz yoluyle mevlâya da ıtlak edilirdi. Hakikat-i halde ise Araplarda mevali; itk, akd, rahm mevlâları olmak üzere üç nevi' idiler. İtk yahut itaka mevlâsı esir veya köle iken azad edilen şahsa ıtlak olunur. Bir esiri gördüğü mühim bir hizmetten dolayı azadetmek âdet idi. Bir adam kendi kölesine meselâ «şunu yaparsan hürsün» derdi. Köle o hizmeti görürse hür olur ve sahibinin mevlâsı sayılırdı.

İslâmiyyetin ilk zamanlarında birçok defa köleler azadetmek yoluyle sahipleri aleyhine muin ve zahîr ittihaz edildikleri için köle ıtkı büyük bir tesir icra eylemişti. (Taif') in muhasarasında bunun filî tesiri görülmüştü.

Bazan ıtk köle ile mevlâsı arasında hasıl olan bir ittifak üzerine bey' suretiyle vuku bulurdu. Buna «mükâtebe» denirdi. Kölenin bahası takdir olunur ve kölenin çalışıp parayı ödeyince azad olacağına dair bir senet teati edilirdi. Bazan tediyat taksitlere bağlanırdı.

Kölenin velâsı azadedene ait iken bazan azadedene mükâtebe bedelini veren kimseye aidiyyeti şart ittihaz edilirdi. Kezalik bazı ıtk «saibe» şeklinde vuku bulurdu. Yani velâsı hiçbir kimseye ait olmamak üzere azad edilirdi. İslâmiyyet velânın azad edenin gayriye ait olmasını men' eylemiştir. Bundan başka «tedbir» denilen bir usul, ıtk vasıtalarından birini teşkil ederdi. Bu usulde sahibinin köleye «sen ölümümden sonra hürsün» demesinden ibaretti. Köle sahibi ölünce azad olduğu için ölünün ailesine mirasle beraber intikal etmezdi.

Akit mevlâsı, halef yahut istina' mevlâsı dahi denilen bir mevlânın bir şahsın diğer bir şahsa, her ne neviden olursa olsun bir hizmet ile yahut muhalefe veya muhaletat ve mülâzemetle intisap etmesinden ve bu intisabın asırlarca devam eylemesinden hâsıl olur. İslâmiyetten evvel (Yesrib = Medine) de bulunan yahudiler bu muhalefe ve muhaletat mevlâlarına bir misal teşkil ederler. Bunlar İslâmiyyet zuhur edinciye kadar Ensar'ın mensup oldukları (Evs) ve (Hazrec) kabîlelerinin mevalisi idiler.

İslâmiyyetten sonra Araplara mevali olan akvamın velâsı alelekser bu şekilde hâsıl olmuş idi. Çünkü Araplar memleketin hâkim sınıfını teşkil ederlerdi. Memleketin ahalisi ise. hizmet yahut muhaleta ve muaşeretle Araplara mülâzemet ettiklerinden Araplara mensup oluyorlardı. Bu yolda hâsıl olan rabıtaya (Velâ-il-müvalât) namı verilirdi. Müvalât bir şahsın diğerine «sen mevlâmsın, ölürsem bana vâris olursun, sağ kalırsam beni müdafaa ve himaye eylersin» demesi ve diğer şahsın «kabul ettim» diyerek teklifi kabul etmesi ile hâsıl olurdu.

Arapların her sınıfı bir sınıf mevaliye malik idi. Bermekîler (Reşit) in, daha aşağıdan olan İranlılar Arap ümerasının ve daha aşağı Arap ümerasının ve daha aşağı Arap tabakalarının mevalisi idiler.

Cahiliyyet zamanında mevlâ bazan Hıristiyan, Yahudi, Mecusî bulunurdu. Bunda dinin tesiri yok idi. Bilâhara İslâmiyyet velâyı yalnız İslâmlara tahsis eyledi. Çünkü Kur'an-ı Kerimde (يا ايها الذين آمنوا لا تتخذوا اليهود والنصارى اولياء) ilh. âyeti varit olarak yahudi ve hıristiyanlardan mevlâ ittihazı menedildi.

Rahm mevlâsı, bir kabilenin mevalisinden zevce almaktan hâsıl olur.

Araplarda velâ umumî ve hususî bir takım ahkâm ve kavaide tâbi idi. Umumî ahkâma göre mevlâ hürden aşağı ve köleden yukarı addedilirdi. Mevlâ köle gibi satılamazdı. Lâkin gerek izdivaç ve gerek mirasta hür gibi muamele edilemezdi. Mevlâ hür bir kız veya kadın alamazdı. Mevlânın diyeti sanki köle imiş gibi hürrün diyetinin yarısı idi. Kısaslarda dahi o yolda muamele görerek hürrün yarı cezası ile mücazat edilirdi.

Hususî ahkâma gelince; bu, velânın nev'ine göre muhtelif idi. Bu ahkâma göre en mühim nokta miras meselesi idi. İtak mevlâsı mevrus olur, vâris olamaz. Akit mevlâsı ne mevrus ne vâris olur. Rahm mevlâsı bilâkis hem mevrus, hem vâris olur. Her kim bir köle azad ederse azatlının velâsına sahip ve ana vâris olurdu. Bu sebepten ona (Mevlen-ni'me) denilirdi

Romalılar kendi azadlılarının sülüs mirasını (üçte bir), yahut çalışmaktan ve saireden kazandıkları paranın sülüsünü (üçte birini) almışlardı. Bundan maada şayet bu azadlıların vârisi olmazsa azad sahipleri bütün mirasa sahip olurlardı.

Hulefa-yı-Raşidin zamanındaki fütuhat sebebiyle ele geçen esirler kölelikle ötekinin berikinin eline geçmiş ve bunlar azadedilmek suretiyle hicrî birinci asrın ikinci yarısında mevalinin miktarı epeyce çoğalmıştı. Hilâfet Emevilere intikal edince fütuhata aynı şekilde devam edildi ve esirler çoğaldıkça çoğaldığı gibi azadlılar da bittabi' o nispette arttı. İşte bu sebeple Emevilerin zamanında mevalinin miktarı pek ziyade çoğalmıştı. Bu mevalî hizmette bulunmak suretiyle Arapları memnun ettiklerinden Araplar riyaset ve siyaset işlerini kendilerine hasrederek sınaî, ziraî, ve hattâ dinî, ve ilmî işlerde onları istihdam

eylerlerdi. O devirlerde kurra, şairler, kâtipler ve hâciplerin ekseriyyetle mevaliden olmaları bundan neşet eylemiştir. Bazan mevali kendisi dahi zengin olarak köle iştira ve azad ettiğinden bunların da azadlıları olurdu. Bu azadlılardan biri veya bazı evlâdı köle iştira ve itk'a muktedir olur ise bu da mevali sahibi kesilirdi. İşte bu suretle bazan bir adam bir azadlının azadlısının azadlısı veya daha büyük azadlı silsilesinin azadlısı olurdu. Araplarda azadlılık beş dereceye bâliğ oluyor idi.

Muharebelerde istihdam olunan azadlılar ise ayrıca kayde değer. Her kabîleden bazan o kabîlenin aslî efradından daha ziyade miktarda azadlılar bulunurdu. Kabîle bir muharebeye gidince bu azadlılar da beraber giderek kabîlenin muzafferiyyet kazanması uğrunda harb ederlerdi.

Mevalî memlekette çoğalıp da Emevîlerin Araplık lehine ve bilhassa mevalî aleyhine olan taassuplarını, hattâ maaş, ganaim ve feyden hissedar etmeksizin kendilerini piyade (yaya) olarak muharebelerde kullanmak derecesine kadar bu taassupta ileri gitmeleri mevalînin hoşnutsuzluğunu mucip olmuş ve bu hoşnutsuzluk daha doğrusu nefretin tesiriyle azadlıların Alevî'lerden yahut Havariç'ten isyan edenlere zâhir olmalarını intaç etmiştir. Bu sebeple Emevî'lerle her kim muharebeye girişse mazlum bir tabaka teşkil eden mevalî ve köleleri muin ittihaz eyler idi.

Mevalî Abbasilerle diğer İslâm devletlerinde de aynı şekilde devam etmiş ve yekûnu daha mühim bir miktar tutmuştur.

Osmanlılarda da köle ve cariyelik hele fütuhat devrinde mühim bir mikyasta mevcut olduğu için mevlâlar yani azadlılar da büyük bir yekûn teşkil ediyordu. Mevlâlık köle ve cariye gibi saltanatın hemen hemen sonuna kadar ve fakat tabiî eski ehemmiyetini muhafaza etmeksizin devam etmiş ve diğer bir çok şeyler gibi bu da tarihe karışmıştır.

MEVALİ DEFTERİ (موالی دفتری) [*İlm.*] Mevaliden sayılan Kadı'ların yazılı bulundukları defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muayedelerde Şeyh-ül-İslâm Efendi'nin rüus kesedarına beyaz ettirdiği bu defteri Reis-ülküttap vasıtasiyle Sadrazama takdim olunur ve sıra bunların kabulüne gelince Sadrazam defter mucibince geleuleri Padişaha tanıtırdı. Üsküdar kadısından sonra sıra müderrislere gelince Sadrazam onları toplu olarak müderrisîn duacılarınız derdi.

MEVANİ-İ FER İYYE (موانع فرعیه) [*Ask.*] İstihkâmın ilerisinde vücude getirilen ve müdafilerin ateşi karşısında düşmanı tevekkufa (durmıya) mecbur eden mânialar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MEVCELİ (موجه‌لی) [*San.*] Dalgalı kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevc, Arapça dalga demektir.

MEVCUDATİ (موجوداتی) [*Mal.*] Bab-ı Defterdari'den (Maliye) hazineye gelen para, kumaş ve saireyi yazmakla mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu işleri görmek için maliyede bir kalem vardı. Kalemin adı da «Mevcudâti kalemi» idi.

MEVEDDETLÛ (مودتلو) [*İlm.*] Rütbesi olmıyan kadılar hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Meveddet; Arapça sevmek demektir.

MEVHUB-ÜN-LEH (موهوب له) [*Fık.*] Lehine bir mal hibe edilen kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevhub; bağışlanan mal demektir.

MEVKİB-İ HAC (موکب حج) [*İda.*] Surre münasebetiyle tertip olunan alay hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevkib; alay, atlı ve piyade cemaat demektir.

MEVKİB-İ HÜMAYUN (موکب همایون) [*Sar.*] Padişah'ın bir yerden bir yere gitmesi münasebetiyle teşkil olunan alay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevkip; alay, atlı ve piyade cemaat demektir. Askerlerden mürekkep alay yerinde de kullanılır.

MEVKUFAT (موقوفات) [*Mal.*] Para bedelleri, mahlûl timarlar hasılatı, vakıf yerlerden hazineye ait varidat fazlaları, örfî tekliflerden harbe ait olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü gelir işleriyle meşgul olan kalemin âmirine "mevkufatî=mevkufatçı„, kaleme de "mevkufat kalemi„ denilirdi.

MEVKUFATÇI (موقوفاتجی) [*Mal.*] Yave bedelleri, mahlûl timarlar hasılatı, vakıf yerlerden hazineye ait varidat fazlaları, örfi tekliflerden harbe ait olanlarla meşgul bulunan memurun unvanı idi. Bunun yerine "Mevkufatî„ tâbiri de kullanılırdı. Mevkufatçılık Maliye Nezareti'nin teşkil tarihine, yani Tanzimatın ilânından bir sene evveline (1838) kadar devam etmiş eski bir memuriyyetti. Nezaretin teşekkülünü mütaakip ilkin "Ceride Nâzırlığı„ na ilhak, ve çok geçmeden, "Esham Muhasebeciliği„ ne kalbolunmuştur.

MEVKUFATÇI KALEMİ (موقوفاتجی قلمی) [*Mal.*] Maliyede mevkufat adı altında toplanan gelir işleriyle meşgul bulunan kalemin adıdır.

"Mevkufatî kalemi„ de denilirdi. Başındaki memurun unvanı "Mevkufatçı=Mevkufatî„ idi. 1838 senesinde "Esham Muhasebeciliği kalemi„ ne ilhak olunmuştur.

MEVKUFATÎ (موقوفاتی) [*Mal*] Bâb-ı Defteride yave bedelleri, mahlûl timarlar hasılatı, vakıf yerlerden hazineye ait varidat fazlaları, örfî tekliflerden harbe ait olanlarla meşgul bulunan memurun unvanı idi. Bunun yerine "Mevkufatçı„ tâbiri de kullanılırdı. Mevkufatçılık Maliye Nezareti'nin teşkili tarihine yani Tanzimatın ilânının bir sene evveline (1838) kadar devam etmiş eski bir memuriyyetti. Nezaretin teşekkülünü mütaakip ilkin "Ceride Nazırlığı„ na ilhak ve çok geçmeden "Esham Muhasebeciliği„ ne kalbolunmuştur.

MEVKUF-ÜN-ALEYH (موقوف علیه) [*Vak.*] Vakıf tarafından kendisine vakfın menfaatleri şart olunan cihet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna "Meşrut-ün-leh„ de denilir.

MEVLÂNA (مولانا) [*Sof.-Hal*] Sahibimiz, efendimiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak kullanılırsa Mevlevî tarikati kendisine nispet olunan Celâleddin-i Rumî anlaşılır. Eskiden akrandan akrana hitaben (Mevlâna, ne haldesin?) ve Mevlâna, görünmez oldun, nerede idin?) tarzında kullanılırdı.

MEVLEL'ITAKA (مولی العتاقه) [*Fık.*] Bir köle veya cariyeyi azadeden şahıs yerinde kullanılır bir tâbirdir. Azad edene "Mu'tık„, Azad olunana "Mu'tak„ ve "Atıyk„ denilir.

MEVLEL MÜVALÂT (مولی الموالات) [*Fık.*] Akd-ı velâ eden şahıslardan mevlâ-yı alâ hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şöyle ki: Bazı ulemaya göre meçhul-ün-nesep olan bir kimse bir şahsa hitaben "sen benim evlâdım ol, öldüğümde malıma vâris ol, bir cinayet işlersem akilem olup tarafıma lâzım gelen ma'kuleyi (borcu) tesviye et„ deyüp o da kabul etse velâ-i müvalât mün'akit olur.

O şahıslardan icapta bulunan şahsa "mevlâ-yı-esfel„, kabul edene "mevlâ-yı-alâ„ denir.

Velâ-yı müvalât bazan iki taraftan olur. Şöyle ki: Meçhul-ün nesep olan iki şahıstan her biri bunlardan evvelki fıkrada beyan olunduğu veçhile icapta bulunup diğeri kabul eylerse her biri diğerinin akilesi ve vârisi olur.

Hangisi bir cinayet işlerse diğeri lâzım gelen ma'kûleyi ifa eder; ve hangisi evvel ölürse derecede mukaddem başka mirasçı olmadığı halde diğeri ona vâris olur.

MEVLEVÎ (مولوی) [*Sof.*] Mevlâna Celâleddin-i Rumîye nispet olunan tarikatin adıdır. Hazret-i Mevlâna Celâleddin-i Rumî 604 rebiulevvelinin altıncı günü (1207) Belh'de doğdu. Babası Bahaeddin Veled büyük bir âlimdi. "Tibyan-üt-turuk„da (Harirî Zade Kemal, Fatih kütüphanesinde yazma nüsha, No: 430, 431, 432, cilt 3, sayfa 148) Mevlâna'nın adı ve babası şöyle yazılıdır: Mevlâna Celâleddin Muhammed Bin Sultan-ül-Ulema Eşşeyh Bahaeddin Sıddıkîyy-ül Belhî sümmer Rumî "Mir'at-üt-Turk„ daki silsilesi söyledir: "Muhammed Celâleddin-i Belhî yür-Rumî Bin Sultan-ül-Ulema şeyh Muhammed Bahaeddin bin Hüseyn-ül-Hatibî Bin Ahmed-il-Hatibî Bin Mahmut Bin Mevrut Bin Sabit bin Müseyyeb bin Mutahhar bin Hammad bin Abdurrahman bin Ebu Bekr-üs Sıddık„. Kıymetli âlim Veled İzbudak (Veled Çelebi) tarafından yazılmış olan "Menakıb-ı Mevlâna„ da da (Üsküdar Mevlevî şeyhi rahmetli Remzi Dede Efendi'nin hususi kütüphanesinde yazma nüsha) silsilesi şu suretle gösterilmiştir: "Mevlâna Celâl-ül-millete veddin Muhammed Bin Muhammed Bin Hüseyn-ül-Hatibîy-ül-Belhî Elbekriyül-Alevî„. Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Tahir-ül-Mevlevî) (Mesnevî dersleri, İstanbul, 1949. sayfa 4) Tibyan-üt-Turuk'daki silsileyi yazdıktan ve o silsileye göre Hazret-i Mevlâna'nın Cenab-ı Sıddık'ın on birinci torunu olduğunu kaydettikten sonra şunları ilâve ediyor:

"Sıddık-ı Ekber neslinden gelen Mevlâna'nın ana cihetinden siyadeti de vardır. Çünkü ecdadından Ahmed-ül-Hatibi (Şems-ül-Eimme Abdullah Sarhasi) nin kızı Firdevs Hatunu almış, cedd-i Mevlâna (Hüseyn-ül-Hatibi) ondan doğmuştu. Şems ül Eimme ise sülâle-i Nebeviyyeden idi. Keza ecdadından (Mutahhar) meşhur İbrahim Edhem Hazretlerinin, cedd-i Mevlâna (Hüseyn-ül- Hatibi) de Harzem Şah Alaeddin'in kızını almış oldukları için o kerim nesebe surî bir asalet de karışmıştı.»

Mevlâna'ya (Rumî) denilmesi o vakit (diyar-ı Rum) tâbir edilen Anadolu'da yerleşmiş olmasındandır.

Sultan-ül-ulema namiyle şöhret bulan Bahaeddin Veled'e Harzem Padişahlarından Celâleddin iyi bir gözle bakmadığından memleketinden ayrılmak mecburiyyetinde kaldı. O vakit henüz beş yaşında bir çocuk olan Celâleddin'i alarak Hac etmek üzere yola çıktı. Nişabur'da görüştükleri Feridüddin Attar çocukta büyük bir istidat gördüğünü Bahaeddin Veled'e söylediği gibi kendi eserlerinden biri olan "Esrarname„ nin bir nüshasını da Celâleddin'e hediyye etti. Sultan-ül-Ulema Safeviyye'nin büyüklerinden halifesi Seyyid Bür-

haneddin Muhakkik-i Tirmizî ile icra ettiği mübahaselerde yanlarından ayrılmıyan Celâleddin o vakitten itibaren bâtını ilimlerden lezzet almıya başladı. Hicaz'dan dönüşlerinde baba oğul bir müddet Şam'da kaldılar. Bahaeddin Veled orada mülâkî olduğu Muhyiddin-i Arabî'nin meclisine oğlunu da beraber götürdü. Şeyh Ekber bu ziyaretlerde Celâleddin'i taltif eylerdi. Şam'dan ayrılmak üzere vedâ ettiği gün babasının arkasından yürüyen çocuğa bakarak «Süphanallah bir derya bir göl'ün arkasına düşmüş gidiyor» dediği meşhurdur. Bu sözü Feridüddin Attar'a atfedenler de vardır. Bahaeddin Veled oğluyla beraber Erzincan'a ve oradan Lârende'ye (Karaman) geldi. Lârende'ye geldikleri zaman Celâleddin on üç yaşında idi. Mevlâna bir müddet babasından ders aldıktan sonra babası kendisini Halâviye medresesi müderrisi (Kemâleddin ibn-i Adim) den ders almak üzere Halep'e gönderdi. Usûl, Fıkıh, Hadis ilimlerinde tanınmış âlim olan bu zattan lâzım gelen ilimleri tahsil ve Şam'da kaldığı üç sene zarfında da noksanlarını tekmil etti. Sultan-ül-Ulema Selçuk Sultanı Alâeddin'in dâveti üzerine Konya'ya gelip yerleşti.

623 (1226) da babasının halis dervişlerinden ailesiyle hicret eden ve Mevlâna'yı omuzunda taşımış olan (Hoca Şerafeddin Lala'yı Semerkandî) nin (Gevher Hatun) adındaki kızıyle evlendi. Sultan Veled'le Muhammet Alâeddin Çelebi bu kadından doğdu. Sultan-ül-Ulema Bahaeddin Veled 628 (1230) da Konya'da öldüğü zaman Mevlâna Celâleddin yirmi dört yaşında idi. Babasından münhal olan müderrisliği işgal etti. Pek çok talebe dersine geliyor, bu sayede şöhreti arttıkça artıyordu.

(Mevlâna-yı Rumî) şöhreti o zamandan başlar. Mevlâna babasından ve babasının ölümünden az sonra Konya'ya gelen halifesi (Seyyid Bürhaneddin Muhakkik-i Tirmizî) den sülûk gördü. Ondan hilâfet de aldı. Seyyid Bürhaneddin Kayseri'ye gittikten sonra 642 (1244) senesinde meşhur (Şems Tebrizî) şeyhi (Rükneddin Zerkûbi) nin işaretiyle Konya'ya geldi. Mevlâna, mülâkî ve sohbetine dahil olduğu Şems'den Sema' usulünü aldı. Sema' bu suretle tarikate girmiş oldu. Eflâki haşiyesinde yazılı olduğuna göre Mevlâna Şems ile görüşmeden evvel on sene kadar babasının tariki üzere nâsı irşat etmiş idi. Mülâkattan iki sene sonra o yolda devam etti. Hâl ve tavrında bazı fevkalâdelikler bulunan Şems Tebrizî tecavüze uğradı. Cenab-ı Mevlâna'da tedris ve tesliki bıraktı. Tecavüzün sebebi Şems'in Mevlâna ile sahralarda gezmeleri ve bâtıniyyattan konuşmaları idi. Konya ulemasının istekleri üzerine Şems Tebrizî memleketten çıkarıldı. Onsuz duramıyan Mevlâna arkasından adamlar göndererek kendisini tekrar Konya'ya getirtti. Şems biraz sonra yine gaybubet etti ve tekrar meydana çıktı. Üçüncü ve son kayboluşunda artık bir daha görünmedi. Ölü mü diri mi bilinemediği gibi mezarı bile şüpheli kaldı.

Şems Tebrizî'nin Mevlâna üzerindeki tesiri pek ziyade münakaşayı mucip olan meselelerdendir. Salâhiyyet sahibi bir zat olan Veled İzbudak (Veled Çelebi Efendi) «Muhtasar Menakıb ı Mevlâna» da bunu şu suretle izah etmektedir: «Hazret-i Şems ile Mevlâna miyanında dahi seyr ve sülûk ihtilâfı vardır. Kimisi Hazret-i Şms'le mülâkat etmezden akdem Mevlâna adeta bir müderris iken Hazret-i Şems elinden cam-ı irfanı nûş ederek haiz-i kemalât-ı mâneviyye olduğunu söylerler. Bir diğeri de Hazret-i Mevlâna vaktiyle âlim ve sâlih bir zat idi. Hazret-i Şems geldi azdırdı. Ders ve devri bıraktı, sekr ve istiğrak ile çenk ve çeganeye, raks ve tevacüde daldı zu'munda bulunurlar.

«Bunların hepsi nâkıs ve yanlıştır. Doğrusu Hazret-i Sultan-ül-Ulema zâhir ve bâtını mükemmel bir zat idi. Vefatında Hazret-i Mevlâna yirmi dört yaşında iki çocuk sahibi ve mükemmel ve mükellef bir zat idi. Binaenaleyh Sipehsalar ve Eflâki'nin bizim reyimize muvafık beyanları veçhile hiç şüphe ve tereddüt istemez ki Hazret-i Seyyid gibi kâmil ve mükemmel bunca müridan yetiştirmiş ve nice dilteşnegân ayn-el-fuyuz i tevhidi dilsir-i visâl eylemiş olan Hazret-i Sultan-ül-Ulema bu derece yetişmiş ve bu rütbe kabiliyyet-i kemalât ve makamat göstermiş bulunan oğlunu ihmâl ederek başkalarının himmet ve mürüvvetine terkeylemiyerek binnefs kendisi öz ciğer paresini ve yegâne medar-ı iftiharı ve mahbub-u kalbi olan oğlunu kendisi kemalât-ı mâneviyye ile mütehallî eylemiş ve kendi canişini olmaklığa kabil bir hale is'at etmiştir.

«Kaldı ki Hazret-i Mevlâna'nın çocukluk zamanına âit dahi çok keramet ve menakıp zikrederler. Bitemamiha manzur-ı dervişanem olan âsâr-ı kudsiyyelerinde buy-i zâhir istişmam olunacak hiç bir beyanat-ı âliyyeleri görülmez.

«Bu takdirce menakıp nüvislerin tevatür-i ma'nevîlerin muktezasında Hazret-i Mevlâna kendisini bildiği andan itibaren kendisini bir medresede ve birçok âlim ve ârif, zâhir ve bâtın ilminde kâmil ve sülûk mertebe-

lerinin müntehasına vasıl zevat içinde buldu ve babası ölünceye kadar asla zâhire bakmıya kaadir olamayıp gece gündüz bâtın sahipleriyle musahabet ve tahsil-i ilim ve marifet ile imrar-ı hayat eyledi. Hazret-i Mevlâna gibi harikulâde bir zekâ ve irfana mâlik bir zat yirmi yaşına kadar böyle yaşarsa bâtın ilminden mahrum ve seyr-ü sülûke bigâne kalmasının ihtimali kalır mı?

«Şüphesizdir ki Cenab-ı Mevlâna babasının ölümünde sûrî ve mânevî ilimlerden kâfi derecede nasibedar kâmil bir mürşit idi. Kezalik çocukluğundan beri ara sıra kendilerini vecd ü istiğrak istilâ ederek bahusus çeng ü çegâne sadasını işitince sema' eylediği vaki' idi.

«Münevver babasından olmak üzere pek şâyîdir: Henüz beş yaşında damda çocuklarla oynarken içlerinden biri «Haydi şu damdan öbürüne atlıyalım» demekle zaten Mevlâna olarak doğmuş olan mini mini Celâleddin «Damdan dama atlamk kedilerin işidir. Biz insanız. Haydi biz âli himmetimize dayanarak göklere uçalım» buyurup sema' ve safa ile melekler gibi döne döne uçmıya başlamıştır. Bu miyanda kendisinin:

هر نفس آواز عشق می رسد از چپ و راست
ما بفلك بر رویم عزم تماشا كر است

matlâ'lı mutarrap ve murakkas gazelini hatırlamamak kabil değildir.

«Sultan-ül-Ulema menakıbında yazılı olduğu veçhile Hazret-i Mevlâna'yı makamına bir veliyy-i kâmil olarak bıraktığı ve anın ind-i İlâhide mertebe-i bülendi berekâtiyle Sultan-ül-Ulemanın âhirette derecatı daha yükseldi. Bilcümle enbiya, evliya ve kâmilin huzurunda Mevlâna'nın pederi olmak itibariyle iftihar eyledi.

"Elhasıl babasının hal ve şanı onda da mevcuttu. Eğer kendilerinde bu kifayet mevcut olmasaydı ve yahut babasının müritlerinden faik bir zat bulunsaydı şüphesizdir ki makama o geçirilirdi. Nitekim Hazret-i Pir'in vefatlarında Hazret-i Hüsamettin'in ulüvvü şanından nâşi Cenab-ı Sultan Veled ona takaddüm edemedi. Halbuki Sultan-ül-Ulema'nın ölümünde müritlerin hepsi Cenab-ı Mevlâna'yı kaaim makam-ı Şeyh addedip onu kendilerine mürşit ve pişva edindiler.

"Şu surette Hazret-i Pir Efendimiz'in Kayseri'de sohbetleri riyazat ve mücahedat ve seyr-ü sülûk üzerine idi.

"Konya'da bir müddet sohbetten sonra tekrar tahsil için Şam'a gidip Kayseri'ye dönüşlerinde Hazret-i Seyyid tarafından üç halvet çıkarması rivayeti vardır ki meşhur olan bir sâlike halvet çıkarmak mürşid ve mürebbi vezaifindendir. Fakat meratibin tekmili için şeyhinden telâkki eylediği mânevi bir vazifeyi pirdaşına telkin ve tatbik dahi mümkündür ve evliya menakıbında görülür. Kaldı ki bu rivayetin sihhat derecesi muayyen değildir. Bir de maksat Hazret-i Pir'in Cenab-ı Seyyid'e intisabı nez' edilmek olmayıp belki hakikatı aramaktır. Hâşa biz Cenab-ı Seyyid'in mürebbiliğini küçük görenlerden değiliz. Farz-ı muhâl olarak öyle olsa bile büyük bir veliyyullahın sülûkunun başlangıcından alelâde bir mürebbi delâlet edebilir. Şeyhini fersah fersah geçmiş evliyaullah cihanda pek çoktur. Hazret-i Seyyid ise ulum-ı rüsumda asrının uleması ve ilm-i bâtında ve alelhusus riyazat ve mücahedatta evvelîn ve âhirinin güzidelerinden bulunuyordu.»

Rahmetli Remzi Dede Efendi buraya şöyle bir fıkra ilâve etmişlerdir: «Hilâfetnâmemizde Sultan-ül-Ulema Efendimiz'den sonra Seyyid Bürhaneddin Muhakkik-i Tirmizî Efendimiz yadedilüp Canab-ı Pîr Efendimiz Hazret-i Bürhaneddin'den müstahlef gösterilmektedir.»

Sipehsalar'ı tercüme etmiş olan Avni Bey (Mukaddime sayfa 6) Bürhaneddin Tirmizî'nin pir-i telkini olduğunu şu suretle yazar: «Şu vesaik-i tarihiyyeye nazaran Cenab-ı Mevlâna Efendimiz'in Pir-i telkinleri Seyyid Bürhaneddin muhakkik-i Tirmizî hazretleri olup Şems-i Tebrizî Efendimiz ise eshab-ı sohbetlerindendir.»

«Hazret-i Pîr'in Hazret-i Şems'e intisap ve bi'ati dahi menkibe nüvislerin hepsi tarafından reddedilmiştir. Anlarla muamelesi bir sohbetten ibarettir. Ağyardan hâli olarak bir halvette aylarca sohbetler eylediler. Acip perhizler yaptılar. Bazan huzurlarına Şeyh Salâhaddin ve Çelebi Hüsameddin ve Sultan Veled hazaratından birini kabul ederlerdi. Bu da nadiren vuku' bulurdu. Hazret-i Şems'in üç kerre gaybubeti hengâmında senelerce böyle can sohbeti ettiler. İhvan miyanında Hazret-i Şems'i Hazret-i Pîr Efendimiz'in sohbet şeyhi idi derler. Abd-i âciz bu mânayı Mesnevî'nin bir beytinden istişhad eyledim. Cenab-ı Pir:

کز برای حق صحبت سالها
عدد از آن خوش حالها

Beyt-i şerifleriyle bu hususu tasriha yakın ifade buyuruyorlar.

«Menakıplerde meşhur hikâyedir ki Cenab-ı Pir Efendimiz bir gün bermûtad Hazret-i Şems Efendimiz'in makamat ve kemalâtından

bahseyliyordu. Yâran-ı kiram Cenab-ı Şems'in uluvv-ü meratibine hayran ve sohbet-i Mevlâna ile sermest ve velhan olmuşlardı. Bu esnada sohbet sekriyle medhûş bir sâlik içinden bir âh çekip keşke ne olurdu o muazzam Veliyyullahın didar-ı bâkemalini görmek ve güftar-ı dürerbarını işitmek şerefine mazhariyyet bize de müyesser olaydı gibi pek samimî iştiyak izhar eyledi. Zavallının bu ayrılık gayrılık gütmesi karşısındaki zât-ı lâhûti sematı bakkiyle takdir edememesi gayret-i velâyetlerine dokunup gadab-ı azîm ile o biçareye celâl ederek buyurmuşlar ki: Ey, basar-ı irfanı kısa, ey basiret-i iz'anı kıt dervişçeğiz. Karşındaki zâtı anlamak, takdir etmek nasibe-i idrâkinden mahrum olduktan sonra farzet ki Cüneyd ve Bayezit sohbetine erişmiş olasın ve diyelim ki Hazret-i İmam-ül-Esfiya ve Cenab-ı Sultan-ül-Enbiya'nın şeref-i sohbetleriyle kâmkâr bulunasın, ne kazanacaksın. Bugün senin şu anda huzurunda bulunup sohbetini dinlediğin zâtın halât ve makamatı o rütbe efzun ve havsala-i idrâkten o derece bîrundur ki onun her saçının bir telinde nice Şems'ler berdar olmuştur.» كاقال عظم الله ذكره

شمس تبریزی که شاه دلبرست
باهمه شاهنش جاندار ماست

و در غزل دیکر فرمایند:

کفت بسم تا کهان نام کل و کلستان
آمد ان کلعذار کفت مرادر دهان
کفت که سلطان منم جان کلستان منم
حضرت چون من شهی وانکهی یاد فلان

از غزل دیکرت:

زخود بکسم وازهر دو عالم
بو صل دوست پیوستم من امروز
زشمسی آشفته بو دم من همه عمر
دران آشفتکی رستم من امروز

«Mervidir ki biçare derviş hücum-ı gadaptan lerzedar olup ateş basarak bayılmış ve günlerce hasta düşmüş ve yine Cenab-ı Hüdavendigâr'ın inayet ve şefkatiyle kendine gelmiştir.

«Şu hikâyeden pek aşikâr istinbat olunuyor ki Evliyaullah'ı kiram şanında hak ve hakikatda da hüküm vermek âzim cürettir. Binaenalehy rivayetler neticesinde herhangi husus müellifin kalbinde haiz-i rüchan olursa anı naklile iktifa edip kendi akıl ve muhakemesini Evliyaullahın işine hâkim eylememelidir. Cenab-ı Pîr Efendimiz âsar-ı seniyyelerinde Hazret-i Şems Efendimiz şanında o derece âli ve havsala yakıcı nuut ve sena iradeylerler ki şeyhlik makamı ona nispetle aşağı derecede kalacağı nümayan olur. Hâl öyle iken Pirinden gayrisine iştiyak gösteren sâlike muameleleri işte malûmumuz oldu.

«Abdülvehhap Dede» Sevakıb-ül-Menakıb»ında Hazret i Şems Efendimiz Hazret-i Pîr Efendimizin devrişi olduğunu bertafsil delâil ile isbat eylemiştir. (Molla Câmi) de bu fikirde olduğunu söylemiştir. Vakıa (Mesnevîhan Mahmut Dede) «Terceme-i Sevakıb» da bu cihetı teyit eyler. Hazret-i Şârih Efendimiz de «Minhâc-ül-Fukara» da bu cihete kaaildir. Hilâfetname ve silsile-i hülefa-yı tarikatta dahi Hazret-i Şems efendimiz Cenab-ı Mevlâna'nın devrişi olduğu musarrahtır. Binaenaleyh bize düşen: Mesnevî:

تالب دریا نشان پایهاست
پس نشان پا درون بحر لاست

deyüp sükût etmektir.»

Tasavvuf'a ait tetkikleriyle tanınmış olan Abdülbaki Gölpınarlı «Mevlâna Celâleddin» adlı kıymetli eserinde (İstanbul Matbaası. 1951, s. 88 ve mütaakıp) Şems ile Mevlânadan hangisinin hangisinden feyz aldığını şöyle izah ediyor:

«Tasavvuf tarihinde coşkunluklariyle tanınmış ve bu yüzden şeriatçıların takibine uğramış, öldürülmüş erler yok değildir. Bunları iki kısım içinde mütalâa edebiliriz: Bir kısmı, Ortodoks Müslümanlığa uymıyan inançlarını daimî bir cezbenin verdiği lâübalilikle izhar eden ve şeriata uygun olmamakla beraber çok defa mânaları da anlaşılmıyan yahut kaba bir tariz ve taarruzdan başka bir mânası olmıyan hareketlerde bulunan ve sözler söyliyen meczuplardır. Hattâ bunların içinde mistik deliliğe, yahut ruhî bir inhitata düşmüş olanlar bile vardır ki Şarkta inanan halkın en ziyade hoşuna giden ve sözleriyle hareketlerine çeşitli mânalar verilen kısım da bunlardır. İkinci kısım, dinin zahirine uymıyan ve aykırı gelen sözlerle hareketleri, yine varlık birliği (Vahdet-i Vücut) inanciyle izhar eden fakat ilk kısımdaki meczuplar sınıfına gelmiyen bilâkis bu coşkunluğa akıl ve iradelerine sahip olmakla beraber inançlarının tesiriyle düşenlerdir. Bunların içinde söz ve hareketlerini, icabedince tevil ederek kendilerini ve inançlarını kurtaranlar olduğu gibi buna tenezzül etmeyip şehitler zümresine katılanlar da vardır. Bu ikinci kısmı da bilgilerine göre iki kategoriye ayırabiliriz. Bir kısmı inanç ve duygularını bilgileriyle izah edecek kabiliyeti kazanmamıştır ve çoğunluk ta bun-

lardadır. İkinci kısmı, çeşitli bilgileriyle inançlarını izah ederler, yahut kabiliyetleriyle inançlarının şiirini yaratırlar. En ziyade şeriatçılar tarafından taarruza uğrıyanlar, bunlardır. Bu son kısmın içinde Hüseyn-ibn-i Mansur-al Hallaç gibi duygusuna mağlûp olanlar ve ilk sınıftaki meczuplar zümresiyle birleşenler olduğu gibi Şihabeddin Sühreverdi-i Maktül gibi derin ve ihatalı bilgisiyle tasavvufla felsefeyi birleştiren ve hattâ bu suretle tasavvufta bir sistem kuran bilginler de vardır. Şems felsefeye muarız olmakla beraber bu son kısımdandır. Halk, bu sınıflar arasında bir tefrik yapmaksızın hepsinin de hareketlerini ve sözlerini, normalin üstünde görüp Tanrıya, nazları geçtiğine inaanmış ve bunları, bir uğurdan niyaz ehli erenlere, yani zâhitlikle yol almıya çalışanlara karşı «Naz ehli» saymış ve bu adla adlandırmıştır. Nitekim Sultan Veled de Şems'i, âşık erenlerin bilmedikleri maşuk erenlerden saymakla aynı telâkkiyi, ilmî bir terimle ileri sürmekte (İbtidaname, s. 197-199), onu mümkün olmıyan şeylere bile muktedir bilmekte (ayni kitap, s. 267), Şems'in, maşukların en üst derecesinde olduğunu söylemektedir (s. 288 ve devamı).

«Makalât» ta çeşitli münasebetlerle çeşitli meselelere temas edip felsefeden, kelâmdan, hadisten, tefsirden, mezheplerden bahseden, sırası gelince çeşitli inançları tahlil eden, Arap ve Fars şairlerinin beyitlerini tenkid veya istişhat yolu anan, bazan Arapça konuşan, eski ve çağdaş erenlerin sözlerini ve menkıbelerini anlatan, devrindeki bilgilerin hepsini bilen ve ortaya bunlara ait meseleler atan, halk hikâyeleriyle bol bol örnekler veren hattâ bazan tarihî vak'alara temas eden fakat bütün bilginin üstünde ilhamı, aşkı ve cezbeyi kabul edip onu esas tutan Şems'in gerçekten bir bilgin er olduğu, kudretli bir görüşe, canlı bir tahlil ve terkib kabiliyetine, kuvvetli bir natıkaya ve inandırış kudretine sahip bulunduğu meydandadır. Bu bakımdan onu ümmî yani anadan doğduğu gibi kalmış, okuma yazma öğrenmemiş sananlar, okumadan yazanlar, bilmeden söyliyenler, yani anadan doğma değil, soradan olma ümmîlerdir. Mevlâna Şemseddin, cinlerle insanları teshir etmekte, kutlu Tanrı adlarını, bu adlardaki sırları ve eşyanın hakikatlerini bilmede Musa'nın yed-i beyzasına sahipti. Şüphe yok ki onun kutlu nefesi, İsa'nın nefesiyle yoldaştır. Kimya bilgisinde eşi, örneği yoktu. Yıldızları davette, riyaziyede, ilâhiyat, hikemiyyat nücum ve cedelde benzeri bulunmazdı. Misli ne dünyada vardı, ne de dünyadakiler arasında. Fakat tanrı erleriyle düşüp kalkınca hepsini de «Lâ-yok» ceridesine kaydetti. Külliyattan da soyundu, mücerredat ve müfredattan da. Tecrid, tefrid ve tevhid alemini seçti» diyor (Eflâkî, 158. a). Onu görenlerin bile anlamadıklarını anlatırken diyor ki: Halk biz Tebriz'li Şemseddin'i gördük der. A musibet nereden gördün? Birisi dam üstünde deveyi görmez de iğnenin deliğini gördüm ve ipliği geçirdim diye iddiaya kalkışır. Hani ne güzel hikâye ederler, adam iki şeye güleceğim gelir demiş Biri zencinin parmak uçlarına kına yakması, öbürü körün, başını çıkarıp pencereden bakması.., (Fihi-ma-fih, 31 a.)

«Şems'i Sokrat'a benzetenler, geçekten haklıdırlar (Nicholson: Selected poems from the divanı Shamsi Tabriz, 1898, P. XX). Onun da Sokrat gibi kendi tarafından yazılmış bir eseri yok. Fakat sözleri zaptediliyor ve değerli bir eser meydana geliyor. O da Sokrat'ın Eflâtun'u yetiştirdiği gibi Mevlâna'yı yetiştiriyor ve en mühim unutulmaz ve herdem taze eseri Mevlâna oluyor, yahut da Sokrat'ı nasıl Eflâtun meydana çıkarıyor ve yaşatıyorsa Şems'i de Mevlâna izhar ediyor ve yaşatıyor.

«Tarikat erbabı arasında Şems'mi Mevlâna'yı yetiştirdi, Mevlâna mı Şems'e mürşid oldu meselesi vardır. Tarikat kayıtlarını çözemiyenler de hocalara benzerler. Onlarda da hocalarda olduğu gibi lüzumsuz bahisler mânasız münakaşalar mevcuttur. Bu lüzumsuz ve mânasız bahis ve münakaşalara bu da bir konu olmuştur, Gerçekten de bu bahis abestir amma ne yapalım, bahsi ortaya atan biz değiliz, Bundan dolayı biz de bu hususta konuşma zorunda kaldık.

«Her şeyden önce şunu belirtmek gerektir ki Mevlâna'nın yolu, şeyhlik ve dervişlik, müritlik ve muratlık yolu değil, aşk yoludur. Bu yolda mürit ve murat, şeyh ve derviş, âşık ve maşuktur. Fakat aşkta fâni olan bu âşık, ve maşuk, biribirinden ayırdedilemez. Bir dereceye kadar ki âşık, maşuk libasına bürünür, maşuk sa âşık görünür. Çelebi Hüsameddin'in, Mevlâna müridi olduğunda şüphe yoktur. İş böyle iken Mevlâna, «Mesnevî» dibacesinde ve bu kitabın her cildinde onu öyle över ki insan Hüsameddin'i Mevlâna'nın mürşidi sanır. Bu esas belirtildikten sonra şunu söylemek lâzımdır: Hakikaten Mevlâna ile Şems arasındaki tefeyyüz, karşılıklıdır. Şem'in, Konya'ya gelişini anlatırken söylediğimiz gibi Şems şeyhinin feyzini az görmüş, görüştüğü erlerle uzlaşamamış ve bu yüzden kendisine bir hemdem aramak üzere yollara düşmüştür. Her şeyhi inceden inceye haddeden çeken Şems, «Memleketimden

çıkalı Mevlâna'dan başka şeyh görmedim» sözüyle Mevlâna'nın ululuğunu tasdik etmekte (Makaalât, s. 80, satır 28). «Bu geçe rüyada Mevlâna'ya herşey helâk olur, ancak onun yüzü, onun hakıykatı kalır âyeti okuyordum. Kalan dostların yüzüdür, onlarla buluşmadır. O dost da sensin. Şiir: Ya dostu, yahut hayalini görmek, hakıykatın ta kendisidir, ondan başka herşey hayalden ibaret. İnsanlar, ya dünya ehli olurlar, ya ahret ehli, ya Tanrı ehli. Mevlâna Tanrı ehlidir. Mevlâna'dan aldığım feyz bana ve diğer üç kişiye yeter demede» bu üç kişinin kim olduğunu soranlara «Şeyh Salâhaddin, Şeyh Hüsameddin, Mevlâna Bahaeddin» diye adlarını söylemektedir. (Eflâkî, 83. a). Yine «Makaalât» taki «Şemseddin ehil bir zattı Fakıyhti, hilâf ve usûl bilgilerini bilirdi. Usul kuvvetiyle felsefecilerin derilerini yüzerdi. Fakat benim yanıma geldikçe şaşırır da ben derdi senin sözünden başımı da kaybediyorum ayağımı da» sözleri şüphe yok ki Mevlâna'nın, Şems'ten naklettiği sözlerdir. (s. 8, satır. 24-26) Ayn kitaptaki «Bu gün dalgıç Mevlâna'dır. Benim tacirim de Tanrı bereketini daimî etsin» Mevlâna Şemseddin'dir. Gevher de sözlerlmiz» cümleleri de şüphe yok ki Şems'le Mevlâna arasında geçen bir konuşmanın zaptından meydana gelmiştir. (s. 87. satır. 12-13) ve Şems'in deryasına dalan Mevlâna'dır amma Mevlâna'nın incilerini alan da Şems'tir (Eflâkî, bu cümleleri Makaalât'tan aynen almıştır 82. a-b).

«Şems Sultan Veled'in dediği gibi Musa' ya benzer bir er olan Mevlâna'ya Hızırlık etmiş, onu âşıklıktan maşukluk durağına yüceltmiştir, bu muhakkak. Şems gelmeseydi Mevlâna, Mevlâna olmıyacak, sıra şeyhlerinden bir şeyh, sayısız sûfilerden bir sûfi olacaktı. Fakat şu da muhakkak ki Mevlâna, Şems'le görüşmeseydi ne adı duyulacaktı ne sanı. Mevlâna zaten bu coşkunluğa hazırdı. O, silinmiş, arınmış zeytinyağı konmuş, fitili yapılıp düzeltilmiş bir kandildi adeta. Bu kandilin yanması için bir ateş bir kıvılcım lâzımdı. İşte Şems, o vazifeyi gördü, Fakat o yağı tükenmiyen, ışığı Şems'i bile göstermiyecek kadar kandil yanınca Şems de ona bir pervene kesildi. Canını verip onun ışığına karıştı. Şems, Mevlâna'ya bir aynaydı. Mevlâna onda bütün varlık âlemini kaplıyan gerçeği, kendini görüyor, kendine âşık oluyor, kendini övüyor, «Tebriz'li Şems, ancak bir bahane. Güzellikle övülen'de biziz, lütufla övülen de biz. Fakat bu sırrı gizlemek için halka de ki O, kerem sahibi bir padişah, bizse bir yoksuluz» diyordu. Birgün Çelebi Hüsameddin'in bağında ayaklarını suya daldırmış, Şems'ten bahsederken Müderris Bedreddin Veled, Şems'e ulaşamadığına hayıflanınca babamın tertemiz ruhuna and olsun demişti. Şemseddin'e erişemediysen öyle birisine eriştin ki saçının her telinde yüzbinlerce Şems asılı (Eflâkî, 27. b).

«Bu bakımdan Sultan Veled başta olmak üzere Şems'i Mevlâna halifesi gösterenlerin hakkı vardır (İbtida name, s. 158).»

Yazma basma eserlerle alâkalılardan aldığım malûmata dayanrak yukarıya yazdığım satırlara değerli profesör Ali Nihat Tarlan'ın eski bir tâbirle pirinç üzerine Fatiha yazmak kabilinden vücuda getirdiği hacmi küçük, fakat kıymeti büyük bir eserdeki (Mevlâna Celâleddin-i Rumî, İstanbul, Varoğlu Yayınevi, Faydalı kitap serisi, numra 13) malûmatın eklenmesini de faydalı ve mevzuun ehemmiyyeti yüzünden lüzumlu gördüm:

«Hazret-i Mevlâna'nın hayatı hakkında yazılan eserler bugünkü metotla tahlil edilirse içlerinde bazı sakat yerlere birbirini nakzeden veya kronolojiye uymıyan rivayetlere, bilhassa büyük bir vecd-ü imanla yzıldığına göre bu günkü dünya görüşümüze aykırı gelen hâdiselere rastlanır. Büyük şahsiyyetlerin bir çoğu; etrafında bir harikulâdelik havası, bir efsanevî zihniyyet yaratmıştır. Mevlâna'nın hayatı da bundan kurtulamamıştır. Biz burada ancak müspet vakıaları zikr ile iktifa edeceğiz.

O zaman Belh, Harzemşahlarından Muhammed Tekiş'in idaresi altında idi. Mevlâna'nın hayatına dair en mevsuk sayılabilecek bir eser vücuda getiren Sultan Veled İptidanamesi'nde dedesi Sultan-ül Ulema'nın Belh halkına ve Harzemşah'a gücenerek oradan ayrıldığını yazarsa da hangi hâdisenin bu hiddete sebep olduğunu zikretmez. Bu göç hâdisesi hicrî 618 milâdi 1221-22 seneleri arasındadır. Çünkü Sultan-ül-Ulema daha yolda iken Moğol istilâsının Belh'i harap ettiğini haber alıyor,

«İptidaname'ye nazaran Bahaeddin Veled Hac farizasını ifa ettikten sonra Rum'a gelmiştir. Eflâkî Menakıb-ül-Arifin» adlı eserinde Bağdat, Erzincan, Malatya ve Larende'de bir müddet kaldığını yazarsa da bu rivayetler biraz şüphelidir. Yalnız Hazret-i Mevlâna'nın on sekiz yaşlarında Hâce Lala-yı Semerkandi'nin kızı Gevher Hatun'la Larende de evlendiği rivayetine bakılırsa bu şehirde bir müddet kaldıkları kabul edilebilir. Sultan-ül-Ulema'nın ilm-ü fazl-ü takvası Selçukî Hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın kulağına gidiyor. Bahaeddin Veled'i Konyaya davet

ediyor. Bizzat Sultan Alâeddin ve Selçukî ümerası onun vaızlarına devam ediyorlar. Başına müridler toplanıyorlar. Ve bu, iki sene devam ediyor. Bahaeddin Veled vefat edince hicri 622 milâdi 1225 senesinde yerine Hazret-i Mevlâna geçiyor. O bir din âlimi sıfatiyle vaız ve nasihatlerde bulunuyor. Aradan bir sene geçiyor. Bahaeddin Veled'in eski müridlerinden Seyyid Bürhaneddin Muhakkik Konya'ya şeyhini ziyarete geliyor. Fakat artık şeyhi hayatta değildir. Onun irşada muhtaç bir oğlu, Mevlâna, vardır. Bundan sonra dokuz sene Mevlâna'yı Seyyid Bürhaneddin'in müridi olarak görüyoruz. Bu dokuz sene Seyyid Bürhaneddin'in tasavvufî irşat ve telkini altında Mevlâna, bir mutasavvıf ve irşada mezun bir mutasavvıf olarak yetişiyor.

«Babasının zâhirî ilmine vâris olduğu gibi mânevî ruh ve görüşünü de elde ettikten ve bu arada Moğol hücumlarından kaçıp Halep'e sığınan büyük âlimlerden istifade için Halep ve Şam seyahatlerini yaptıktan ve orada Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî ile de görüştükten sonra devrine ve muhitine göre artık tekemmül etmiş bir haldedir. Bu seyahatlerden avdetinde Kayseri'ye de uğruyor, Seyyid Bürhaneddin Kayseri'de vefat ettikten sonra Mevlâna beş seneye yakın bir zaman medresede Fıkıh ve dinî ilimler okutmakla meşgul oluyor. Birçok mürid ve talebesi vardır. Oğlu Sultan Veled'in rivayetine bakılırsa on binden fazla memleketin uleması onu bir peygamber gibi temsil ediyor. Müessir ve câzibeli vaızlariyle memleketi avucunun içine almış bir vaziyette. Zamanın büyük âlimi ve mürşidi, geniş yenli cübbesi ve ulema sarığiyle memleketin büyük bir zâhidi ve âlimi.

«Bu hâl hicrî 642 senesi cumadelâhirinin 26 sına kadar devam ediyor. Şems Tebrizî Konya'ya geliyor ve Mevlâna ile görüşüyor. Şems Tebrizî kimdi? Şemseddin Muhammed Bin Ali Bin Melek Dad; büyük meşayihten Şeyh Ebu Bekir Sellebaf'ın mürididir. Şeyh Ebu Bekir rivayete nazaran kibar evliyadan, kalblerdeki esrarı keşfetmekte zamanın tek şahsiyyeti. Şems Tebrizî, bu şeyhin yanında yetiştikten sonra seyahate çıkıyor. Birçok yerler dolaşıyor. Zamanının mânevî tasavvuf sahibi büyük simalariyle görüşüyor. Epey müddet Halep'te kalıyor. Hattâ bir rivayete nazaran Mevlâna ile ilk defa Şam'da buluşuyorlar. Fakat bu mülâkat birkaç dakika devam etmiş. Acaba Şems Tebrizî niçin bu kadar meşayihle görüştüğü halde kendisine bir ruh yoldaşı bulamamıştı? O, kendi mertebesinde bir ruh istiyordu. Onu arıyordu. Nihayet aradığını Konya'da buldu. Şems, Konya'ya geldiği zaman altmış yaşında olduğuna nazaran 582 senesinde doğmuş olacaktır. Tasavvuf yolunda çok ilerlemiş, vecidli ve imanlı, zâhirî kayıtlardan sıyrılmış, pervasız, ancak kendi ruh ve keşfine karşı duyan harikulâde nâfiz bir seyyah derviş:

«Bir ufak, fakat çok mânalı hâdise ile bu fikrimizi tevsik edebiliriz:

«Bir gün, bir şeyh post'a iclâs ediliyordu. Birçok şeyhler, âlimler, hâkimler, o meclisteye hazır idiler. Muhtelif ilmî bahisler münakaşa ediliyor, herkes fikrini teyit için, hadis naklediyor; büyük âlim veya şeyhlerin sözleri ortaya atılıyor, bir köşede murakabe halinde oturan Şems, yerinden fırlayıp bağırıyor:

«Ne zamana kadar başkalarının sözlerini naklederek övüneceksiniz? İçinizden bir kişi çıkmıyor ki, Rabbimden kalbime şöyle ilham olundu, diye söze başlasın. Bu hadis, tefsir ve hikmete dair söylediklerniz o zamanın büyük insanlarının sözleri. Onlar kendilerine ait hâl ve makamdan bahsetmişler. Siz bu zamanın adamlarısınız. Sizin söyliyecek bir sözünüz yok mudur?»

«Bu hâdise, Şems'i tavsif için kâfidir, sanırız. Zira bu söylenen sözler arasında Hadisler de varmış. Fikren ne derece hür olduğu görülüyor. Yalnız bu öyle bir hürriyet idi ki dinî ilimlerde mütebahhir olan ve dinî hayatın zühd ü riyazetini seven, uzvî ihtiraslarından daima uzak kalan Mevlâna'yı sürüklemişti, ve sürüklerken de birçok kayıtlara tâbi olan müslümanlığı hiç sarsmamıştı. Çünkü Mevlâna, bu kayıtlardan sıyrılmaya susamış bir şahsiyyet değildi ki...

«Eğer ruh ve iç bakımından müslümanlığı sarsaydı zamanının büyük âlim ve zâhidini bir volkan gibi infilâk ettirebilir miydi? Bu nokta, ayrıca uzun uzadıya tetkik edilecek bir mevzudur.

«Şems Konya'ya gelip Şekerciler hanına iniyor. Mevlâna ile görüşmelerine dair birkaç rivayet var. Bunları zikretmiyeceğiz. Bizce mühim olan buluşma ve kaynaşmadır. Bu kaynaşmadan yeni bir âlem doğdu. Biz, büyük Mevlâna'yı şimdi buluyoruz. O, bütün kudretleri gizli bir hazine idi; bir anahtara muhtaçtı. Bir cephaneydi; kıvılcım bekliyordu. Bu hazine açıldı, bu cephane infilâk etti. O vakur âlim; şimdi lâubali bir rind olmuştu. Bir meczuba dönmüştü. Tamamen başka bir âleme girmişti. Şems'den bir an ayrılmıyordu. Müridlerini, talebelerini terketmişti. Şems âlemine çekilmiş,

güneş gibi dönüyor, yanıyor; yana yana dönüyordu Büyük vecd, Mevlâna'da sema' şeklinde tezahür ederdi. Konyalılar, büyük âlimin nasıl olup da serseri bir dervişe böyle bağlandığını, kendilerini ihmâl ettiğini bir türlü anlıyamıyor; fena halde kızıyorlardı. Bu bahsi Mevlâna'nın oğlundan dinliyelim:

«Halk biribirine soruyordu: Niçin şeyhimiz böyle bir adama bağlanıp bizden yüz çevirdi. Biz hepimiz asil insanlarız; küçüklüğümüzden beri Allah'ın emri dahilinde yaşamış, Allah'ı ve hakikati aramışız. Şeyhimiz yolunda sadık bir kuluz, onun âşıkıyız. Biz yakinen biliyoruz ki hak, emsalsiz bir şekilde onda tecellî etmiştir; biz ondan ders alıyoruz . Bu Şems kimdir ki, şeyhimizi ırmak bir çöpü sürükler gibi bizden aldı götürdü.»

«Doğrudur; ırmak bir çöpü sürükler gibi Mevlâna'yı sürükledi. Lâkin bunu sürükliyen ne Şems'i, ne de Mevlâna'yı lâyıkıyle tanıyabilmişlerdi. Aralarındaki mukaddes sırrı elbette idrâkten âciz idiler. Bu dedikodular büyüye büyüye Şems aleyhine bir su-i kasde teşebbüs şekline girdi Ve bu seyyah derviş 643 senesi şevvalinin yirmi birinci perşembe günü Mevlâna'nın bütün ısrarlarına rağmen Konya'dan kalkıp Şam'a gitti. Şimdi Mevlâna, daha derin bir ıstıraba düştü. Bir an huzuru yoktu Nihayet Şems'in Şam'da olduğunu haber alınca ona ne suzişli mektuplar gönderdi. Öyle perişan bir halde idi ki müridler yaptıklarına peşiman oldular. Huzuruna gelip tövbeler ettiler. Mevlâna oğlu «Sultan Veled» in yanına yirmi kişi vererek Şam'a gönderdi. Onlar. Şems'i tekrar Konya'ya getirdiler. Bu ayrılık on beş ay kadar sürmüştü. Yine iki âlem birleşti. O kadar biribirlerinin ruhuna dalmışlardı ki halk yine tahammül edemedi. Mevlâna'ya divane, Şems'e de sihirbaz dediler. Mevlâna'nın bu aşk ve aşk içinde kendini kaybetmesi yine birçok dedikodulara sebep oldu. Gerek Konya halkı, gerek Mevlâna'nın pederiyle Rum'a hicret eden diğer müritler Şems'i ölümle tehdit etmeye kalkıştılar. Nihayet Şems, ikinci defa ve bu sefer ebediyyen ortadan kayboldu. İçinde Mevlâna'nın büyük oğlu Alâeddin Çelebi'nin de bulunduğu bir zümre tarafından öldürüldüğü rivayeti pek doğruya benzemez. Mevlâna yine sonsuz bir ıstırap ve iştiyak içindedir. Şems'in öldüğüne inandırmak istiyorlar, inanmıyor, Şam'a gidip arıyor; fakat yok. Bu hasretini terennüm ediyor! İşte Divan-ı Kebir, bu vecd ve aşkın bu derin hasretin ifadesidir.

«Bu yeis ve ümit arasında bocalıyan âşık daima Şems'den bahsedilmesini isterdi. Ona; «Şems'i Şam'da gördüm» gibi yalan haberler getirenler olurdu. O, inanmak ister, inanır; üstünde başında nesi varsa bu müjdeciye verirdi. «Bu yalandır» dedikleri zaman «Ben bu yalan habere sarığımı, feracemi verdim; doğru olsaydı canımı verirdim» derdi.

«Artık irşat vazifesine dahi devam edemedi. Pek perişan halde idi. Ümmî bir kuyumcuyu, Salâhaddin Zerkûb'u kendi yerine şeyh tâyin etti. Müridleri itiraz ettiler: «Bu Ümmiyi biz çocukluğundan beri tanırız. Onu nasıl şeyh olarak kabul ederiz» dediler. Fakat Mevlâna onda Şems'in tecellisini görmüştü. Onun için Salâhaddin'i kendi yerine şeyh nasbetmişti. Bu irşat vazifesini halefine devrettikten sonra kendisi sema' ve raksa düştü. Bir yerlerde duramıyordu. Hattâ Şems'i aramak için ikinci defa Şam'a gittiği zaman bu garip şahsiyyet karşısında herkes hayrete düşmüştü: «Bu nam ve şanı belirsiz derviş için şöhreti âlemi kaplıyan Mevlâna nasıl bu hale gelir?» diyorlardı. Birçok müritleriyle birlikte Şam'a giden Mevlâna Şems'i bulamadı. Meyus döndü. Bir müddet sonra tekrar gitti ve birkaç ay orada kaldı. Bu Şam seyahatlerinden birçok kimseler, ondaki fevkalâdeliğe meclûp olmuşlardı. Evet Mevlâna tamamen değişmişti. Kur'an okuyanlara şiir okumalarını, cami' ve tekke köşelerinde itikâfa çekilenlere sema' ve raksetmelerini tavsiye ediyordu. Bu eski zâhit ve âlim Mevlâna mı idi? Çıldırmış bir halde mütemadi buhran ve vecd içinde dinî salâbeti zayıflamıştı. Zamanın uleması buna küfür ve bid'at demekte tereddüt etmiyorlardı.

«Şems'in yerini şimdi Salâhaddin işgal ediyordu. Mevlâna bütün mahabbetini ona vermişti. O da Şems'in akibetine mi uğrıyacaktı? Evet onu da öldürmeye kalkıştılar. Salâhaddin bu haberi büyük bir sükûn ve tevekkülle karşıladı. «Allah'ın takdiri ne ise o olur dedi, bunlar gafil insanlar, bilmiyorlar ki Mevlâna bende kendini görüyor: onun için bu makama beni seçti. Allah onları ıslah etsin. «Bu hareketlerinden peşiman olan müridleri Mevlâna yine affetti. Salâhaddin namına yazılmış (71) gazel vardır. Oğlu Sultan Veled'e de Salâhaddin Zerkûb'un kızı Fatime hatunu aldı. On sene bu hâl devam etti. 657 senesinde Salâhaddin vefat edince onun yerine Hüsameddin Çelebi geçti. Salâhaddin'in on senelik musahabeti Mevlâna'nın coşkunluğunu biraz teskin etmişti. Dikkat edilirse Mevlâna'nın ruhu kendisiyle yakından dost olanın hüviyyetine bürünüyor. Bu noktada onun psikoloji bakımından incelenecek bir ehemmiyyettedir.

«Hüsameddin Çelebi 622 senesinde Konya'da dünyaya gelmiştir. Babaları ahilerden ve Ehl-i Fütüvvetten oldukları için «İbn-i Ali Türk» de derler. Bu mühim içtimaî ve dinî teşkilât içindeki mühim mevkiini bırakıp arkadaşları ile ve maiyyeti ile beraber Hazret-i Mevlâna'ya intisap etmiştir. Bütün mal ve mülkünü şeyhinin emri altına terkeden bu halis Türk nesilleri Salâhaddin Zerkûp'a hizmet etti. Mevlâna Hüsameddin Çelebi'yi çok severdi. Kendisine gelen hediyye ve nezirleri hep ona gönderirdi. Bir meclisde Hüsameddin Çelebi bulunmayınca Mevlâna durgundur, coşmaz. Mevlâna'nın hayatının üçüncü devresinin en büyük didaktik eseri olan Mesnevî'yi, islâmî tasavvuf edebiyatının bu en geniş, en derin görüşlü âbidesini Hüsameddin Çalebi, şeyhinin tükenmez hazineye benziyen ruhundan çekip çıkarmıştı. Mevlâna'yı derin bir şevk ve heyecan içinde bu esere sevkeden geceleri sabahlara kadar huzurunda oturup söylediklerini zapteden Hüsameddin Çelebi'dir. 657 ile 660 seneleri arasında başladığı bu esere Mevlâna hayatının son senelerine kadar devam etmiştir.

«Bu sükûn ve huzur devresi de on beş sene devam etmiştir. 672 senesi cemaziyelevvelinin beşinci pazar günü bu harikulâde varlık ebediyete kavuşmuştur. O, ebediyetin eşiğine oturmuş kapının açılıp kendisinin davet edilmesini bekliyordu.

«Onun arkasından yalnız Müslümanlar değil Hıristiyanlar, Yahudiler, bütün onu gören ve tanıyanlar feryat ve figan etmişlerdi.

«Mevlâna'nın mensur eserleri ise «Fih-i ma fih», «Mektubat» ve «Mecalis-i Seb'a» isimlerini taşır.

«Biz muhtelif garp ve şark dillerine tercüme edilen ve son olarak müsteşrik Nikolson tarafından çok itina ile edisyon kritiği basılan büyük Mesnevi'den bahsetmiyeceğiz. Çünkü bu eserde hâkim olan fikirdir. Bu fikrî esaslar ise evvelce mevcut idi. Bunlar Mevlânanın ruhundan geçip Mesnevî'ye aksetmiştir. Bizi asıl alâkadar eden eser Divan-ı Kebir'dir. Çünkü onun halis ruh ve şiirini orada bulabileceğiz.

«Mevlâna'yı bu büyük vecd manzarası içinde bize gösteren onun dinî ve ilmî hüviyyeti değildir. Engin, zengin ruhunun en mukaddes feveranlarını, en cesur tuğyanlarını asırların hayran gözleri önüne seren bir vecd ve aşk bürkânı, işte Mevlâna bizce Mesnevî bu volkanın sönmüş lâvlarıdır. Bu indifaın büyük meçhulün karanlıklarına yükselen alevlerini Divan-ı kebir'inde görmek, inliyen ruhunun gök gürültülerini oradan dinlemek kabildir. O bir mütasavvıftır. Tasavvuf ilk adımlarda din ve şeriatin yollarında gider. Fakat bazı ruhlar, bununla doymazlar. Onlarda metafizm bir ıstırap halindedir. Aklın hududunu aşıp keşfe geçerler. Bundan ötesi tamamen sübjektiftir.

«Mevlâna kendi hayatını şöyle hulâsa eder:

«Ömrümü üç kelime ile hulâsa etmek kabildir: Ham idim, piştim, yandım.

«Seyyid Bürhaneddin ile buluşuncıya kadar Mevlâna ham'dı. Yani zâhirî ilmlerle uğraşan ve biraz muhitinden tasavvuf zevki alan bir âlim. Ancak yaratılışındaki gizli harikulâde ruhun kıvılcımları ara sıra beliriyor. Fakat bunlar belki de gayr-ı şuurî oluyor.

«Seyyid Bürhaneddin ile geçirdiği zühd ve riyazet seneleri onu pişiriyor. Şems Tebrizi yakıyor. Şems Tebrizi ile görüşmeden evvel o mutedil ve ölçülü bir mutasavvıftır. Bu devirde büyük meşayihin bir tilmizidir. Üzerinde din ve aklın otoritesi hâkimdir. Gerek ilim, gerek tasavvuf yolunda büyük mümtaziyyet ve şahsiyyet görülmüyor. Tahsili pek mükemmel olduğu için zamanına kadar gelen İran şairleri ile meşgul olmuş olabilir. Çünkü Seyyid Bürhaneddin ona daima Senaî'nin şiirlerini okuyor. Böyle esaslı bir hazırlık olmasa o şiirler ibdaʿ edilebilir mi idi?

«O halde Mevlâna'nın asıl hüviyyeti şairliğidir. Bu ruhî hazırlık olmasaydı, tasavvuf umdelerini bu vecd ve heyecana bürünerek en ileri hamleler yapması kabil değildi. Şeklen din ve felsefenin bir nevi' şiir mahiyetinde olan ve hakikatte bütün ruh ile kavranan bir hakikati kucaklamak dâvasında olan tasavvuf ekseriya şiir dilinde ifadesini bulmuştur. Şiir, hem onun ibhamını ruhî bir vuzuha eriştirmiş, hem o şiirin ibhamı altında cesur hamlelerini gizlemiştir.

«Divan-ı Kebir, diğer bir adı ile Divan-ı Şems-ül-hakayik Mevlâna'nın halis şiiridir. Her şair, divanında kendi mahlasını kullanır. Mevlâna gazeliyatında Şems Tebrizî'nin adını zikrediyor. Yalnız bunlar içinde yüz kadar gazel vardır ki Salâhaddin Zerkûp ile Hüsameddin Çelebi namına yazılmıştır. Bir de gazellerin bazılarında Hamuşî, Hamuş kün, Bes kün veya bu mânada bir kelime de görülüyor. Bunu Mevlâna'nın mahlası sananlar da vardır. Fakat fikrimizce bu kelime, tasavvufta «Kal» denen sözün pek fazla kıymeti olmadığını ve «Kal»ın verdiği vecd ile «hal»e ve onun bâriz vasfı olan sükûta intikal ettiğini ifade için kullanılıyor. Bunların haricinde daima: Şems-ül-hak Teb-

rizî, Şems ül-hakk ı veddin gibi terkipler içinde bu vecdi kendisine ilham eden mürşidi yâdeder. Divan 30.000 ile 50.000 beyit arasında tahalüf ediyor. El yazısı veya matbû divanlarda bulunan gazellerin hepsi Mevlâna'nın değildir, Onların arasına diğer şairlerin eserleri de karışmıştır, «Şerh-i hal-i Mevlevî» adlı eserin müellifi Bedi-üz-Zaman Füruzanfer çok esaslı bir tetkik mahsulü olan eserinde Mevlâna'nın şiirini diğerlerinden ayırdeden farikaları şöyle hulâsa ediyor: Mevlâna'nın gazelleri çok uzundur, içinde bâkir ve taze mâna ve mâzmunlar vardır.

«Mevlâna tasavvuf ıstılâhlarına iltifat etmez. Onları hususî teşbihlerle kendine has bir tarzda kendine malederek ifade eder. Mevlâna'nın gazellerinde iyi ve kötü mısrâlar çok karışıktır. Münakkah değildir. Eski üstadların üslûbuna daha yakındır; ve bilhassa okuyanı kendi heyecanı altına alacak bir hararettedir. Vezne gelince Mevlâna ekseriya hafif ve raksan bazan da uzun vezinler kullanır. Bazı vezinler kaside vezinleridir. Makta' beyitlerinde Şems kelimesi daima bir terkip içindedir. Şemseddin, Şems-ül-hak, Şems-ül-hakayik gibi, ve son beyitte veya evvelinde ekseriya hamuş kün, hamuş bes kün gibi kelimeler kullanmıştır.

« Mevlâna'nın gazelleri arasına Cemaleddin-i İsfehanî, Şems-i Tabsî, Enverî ve 27 tane de oğlu Sultan Veled'in şiiri karıştırılmıştır. Bunlardan başka Şems veya Şems-i Maşrıkî mahlaslı bir şairin 233 gazeli Divan-ı Kebir'de yer almıştır. Mevlâna'nın üslûbu ile ülfet eden kimse bunları aşağı yukarı ayırdedebilir.»

«Mevlâna'nın kültürü üzerinde duran değerli Profesör hususiyyetine geçerek onun için de şunları söylüyor:

«Mevlâna çok rakik, şefkatli ve samimi idi. Bunu mektuplarından ve âile münasebetlerinden, müritlerine ve dostlarına gösterdiği muameleden anlıyoruz. Oğlu Sultan Veled'in haremi ve Salâhaddin Zerkûb'un kızı olan Fatıma Hatun'a yazdığı bu mektup: Senin ve benim ruhumuz birbirine mezcedilmiştir. Seni muztarip eden her şey beni de muztarip eder.» mealinde Arapça bir beyit ile başlar ve şöyle devam eder:

«Büyük Allah'ı şâhit tutarım ve kadim olan Hakka yemin ederim ki öz evlâdımı inciten her şey bizi on misli fazla müteessir eder. Biz daima sizi düşünürüz. Şeyhlerin sultanı olan Salâhaddin'in benim üzerimde okadar hakkı vardır ki o borcu hiçbir şükran, hiçbir hizmet ödiyemez. O, öz evlâdımızdan benden bir şey gizlememesini rica ederim. Onu rahatsız eden, inciten her şeyi elimden geldiği kadar defetmiye çalışırım. Eğer aziz evlâdım Bahaeddin sizi incitiyorsa Allaha yemin ederim ki onu kalbimden çıkarır atarım; ona selâm dahi vermem, hattâ cenazeme gelmemesini vasiyet ederim.

«Bu kadar kibar, samimi bir mektubu bugün bile bir kayın peder gelinine kolay kolay yazamaz. Bu ne kadar hatırnüvaz ve ince bir ruhtur. Hayatında bir kimse ondan incinmemişti. O mükellef, haşin bir mürşit değildi; mahviyetkâr idi. Benlik denen şey kendisinde kat'iyyen yoktu. Kendi yerine şeyh olarak nasbettiği müridi Salâhaddin Zerkûp'a şeyhim efendim, sultanım diye hitap ederdi. Kendisine karşı isyan edenlere daima iyi, halim ve mültefit davranırdı. Melekâne ahlâkın bir timsali haline gelmişti. Menakıp kitaplarında şöyle bir vak'a nakledilir:

«Hazret-i Mevlâna'yı görmek üzere Konya'ya gelen büyük bir papaz, maiyyeti ile yolda giderken ona rastgeliyor. Hürmet ederek huzurunda eğiliyor. Mevlâna da aynı hürmetle mukabele ediyor. Papaz, her başını kaldırdığı zaman Mevlâna'yı aynı ihtiram vaziyyetinde görüyor. Nihayet bu tevazu karşısında hayran kalıp müslüman oluyor. Mevlâna eve döndüğü zaman oğlu Sultan Veled'e şöyle diyor:

«Bir papaz, tevazu faziletini elimizden almak, o yolda bize galip gelmek istedi. Allaha şükür biz onu mağlûp ettik. Çünkü tevazu ve hilm Muhammedîlerin şiarıdır.

«Nazarında müslüman, yahudi, hıristiyan yoktu. İnsan vardı. Bir gün vecd içinde sema' ederken bir sarhoş hıristiyan meclise geliyor, coşup sema'a giriyor. Sarhoş olduğu için bazı muvazenesiz hareketleriyle Mevlâna'yı rahatsız ediyor. Dostları bu sarhoşu oradan çekip biraz azarlıyorlar. Mevlâna derhal Sema'ı bırakıp: «Yapmayınız, diyor, o şarap içmiş siz mi sarhoş oldunuz?» «Amma o hıristiyandır, tersadır diyorlar.» (Tersa hem hıristiyan, hem de korkak mânasınadır.) Mevlâna şu nükteli cevabı veriyor: Siz Tersa değil misiniz?»

«Bu kadar geniş, engin ruh hakiki müslüman ruhudur O, kendini ziyaret için yalvararak müsaade istiyen padişahlara, vezirlere kapısını kapar, en basit, nam ve nişanı belirsiz insanları terbiye ve ıslaha çalışırdı. Dünya malında zerre kadar gözü yoktu. «Bugün evde ne var?» diye sorduğu zaman «Bir şey yok» cevabını alırsa memnun olur. «Hamdolsun bugün evimiz Peygamber evine benzedi» derdi. Kat'iyyen nezir ve sadaka kabul etmezdi. Gelen şeyleri ihtiyaç sahiplerine derhal dağıtırdı.

Müridlerini daima çalışmıya ve kazanmıya sevkederdi.

«Ahlâkı hakkında edilen rivayetler gösteriyor ki O tam mânasiyle bir insan-ı kâmil idi.

«Mevlâna zarif ve nüktedan idi de. Elbette bu zekâ ve bu ince hassasiyet, kudretli şair daima zinde, nikbin (çünkü hayatında bir an ye'se düşmemişti,) bir ruh nükteler yaratabilir. Birkaç zarif nüktesini nakledelim:

«Birgün Sultan Veled «Rebab sesi, ne güzel sestir. Babam Hüdavendigâr, bu; cennet kapısının sesidir» buyurdu, demiş. Bu söz Şerefeddin Musli'nin kulağına gider. Şerefeddin: «Biz de o sesi işitiriz, amma bu vecd bizde hasıl olmaz.» diyerek Mevlâna'yı tenkide kalkar. Mevlâna'nın cevabı çok incedir: «Onlar kapının örtüldüğü zaman çıkardığı sesi işitirler. Biz açıldığı zamanki sesi duyarız.

«Bir toplantıda Şeyh Sadreddin Konevî: «Hazret-i Mevlâna'yı bu gece Kurb-u Hüdada öyle mustağrak buldum ki bir kıl ucu sığmaz idi. Mevlâna bunu duyunca: «Acaba Şeyh nice sığmış ola?» diye hayret etmiş.

«(Muhyiddin Pervane) Hazret-i Mevlâna âyin-i sema'ı aceb âlâ komuştur.» der. Mevlâna şu cevabı verir: «Hâşa komuş olalım. Biz onu kaldırdık.»

«Sultan Veled'in bir gün bir miktar parası zayi olmuş. Sonradan bu parayı kardeşi Alâeddin'in kitapları arasında bulmuşlar. Sultan Veled hiddetlenmiş kardeşine biraz çıkışmak istemiş. Mevlâna oğlunu şu sözlerle teskin etmiş: «Bahaeddin, alâ harf-i cer değil midir?»

"Eldeki vesikalara dayanarak Mevlâna'nın ruhî portresini bir parça çizmiye çalıştık. Bu hususiyyetleri yanyana getirerek onun mânevî simasını belki biraz daha canlı olarak görebiliriz.

"Lâkin onu bir parça duyabilmek için Divan-ı Kebiri'ni çok okumak lâzımdır.

"Türk'ün coşkun ve yüksek ruhunu Melekût âlemine ulaştıran Mevlâna'yı düşündükçe gök kubbe ile yeşil kubbe arasında bir fark göremiyorum.„

Mevlâna'nın sayısı epeyce olan eserlerinin en meşhuru «Mesnevî» dir. 26.000 kadar beyti ihtiva eden bu eser «Hüsameddin Çelebi» nin isteği ile meydana geldiği için bir adı da «Hüsamînâme» dir. Nitekim altıncı cildin başında:

كشت از جذب تو علامهٔ
در جهان كردان حسامی نامهٔ

Diyor ki «senin gibi bir âllâmenin câzibesiyle dünyada bir Hüssamîname dolaşmıya başladı» demektir.

Üstad Tahir Olgun'un (ölümü 1951) «Mesnevî dersleri» nde verdiği malûmata göre Mesnevînin yazılışından evvel Mevlevî müntesipleri (Şeyh Attar) ın «Mantık-ut-Tayr» ı ile (Hâkim Senayi) nin «Hadika» sını okurlardı.

«Hüsameddin Çelebi, «Mantık-ut-Tayr» ve «Hadika» tarzında bir eser tertibini Mevlâna'ya rica etti. O da: «Bana da öyle bir fikir lâyih (gelmiş) olmuştu» diyerek sarığından çıkardığı bir kâğıdı Çelebi'ye uzattı. Bu kâğıtda Mesnevi'nin baş tarafındaki 18 beyt yazılı idi. Sonra Mevlâna tarafından söylenilmek ve Çelebi tarafından zabtedilmek suretiyle yazılmıya devam olundu. Birinci cilt 660 (1261-62) de bitti. O sırada Hüsameddin Çelebi'nin karısı öldü. Kendisi de bazı mânevî teceliyyata mazhar olduğu ve cezbe halinde bulunduğu için yazmıya davam edemedi. İki sene sonra yani 662 (1263-64) de ikinci cilde başlandı. Ondan sonra altıncı cildin sonlarına varıncıya kadar söylenilip yazıldı. Fakat o ciltteki şehzadegân hikâyesi tamam olmadan Hazret-i Mevlâna sustu. Çünkü ömrünün sonuna geldiği kendisine malûm olmuştu. Sonra Mevlâna'nın büyük oğlu Sultan Veled bir Hâtime yazdı ve hâdiseyi anlattı. Altıncı cildin başındaki:

بپشکش می آرمت ای معنوی
قسم سادس در تمام مثنوی

beytinden de anlaşılacağı üzere Mesnevî altı cilt yahut altı defterden ibarettir. Sonra yedinci cilt diye bir cilt meydana çıkmış, Mesnevî şârihi İsmaîl Ankaravî tarafından da şerh edilmiştir. Ankaravî merhum, ya mecburen yahut hüsn-i te'vil gayretiyle şerhettiği bu uydurma mesnevi'yi 1035 (1625) tarihinde sahaflardan aldığını ve 814 (1411) tarihinde istinsah edilmiş olduğunu söyler. Fakat bu eserin nâz.mı malûm değildir. İfadesine nazaran tasavvuf düşmanı bir mutaassıp olduğu anlaşılıyor. O kadar ki Şeyh-ül-Ekber Muhyiddin-i Arabî gibi ekâbir-i ümmetin en büyüklerinden bir zat için:

شیخ اکبر نیست شیخ اکفرست

Yani «Büyük şeyh değil, en büyük bir kâfirdir» demek küstahlığında bulunuyor. Herif ne maksatla yazmışsa eseriyle namını ipka edememiştir. O herzegû için târik-i dünya papazlar hakkında nâzil olan (الذين ضل سعيهم في الحيوة الدنيا وهم يحسبون انهم يحسنون صنعا) yani teslise kaail oldukları, yegâne Allah olan

Allah-ı ehade İsa'yı ve Cebrail'i de karıştırmak suretiyle şirk koştukları halde manastırlarda ve sair yerlerde riyazat ile meşgul olan papazların dünya hayatında çalışıp çabalamaları dalâlettir, sapıklıktır. Kendilerine hiçbir faydası olmıyacaktır. Halbuki onlar iyi ve güzel bir iş yapıyoruz sanırlar.» Âyeti onun hakkında da okunabilir.»

Değerli Profesör Ali Nihat Tarlan'ın üzerinde durmadığı "Mesnevî„ nin daha iyi anlaşılması için bu hususdaki salâhiyyetini herkese tanıtmış olan Abdülbaki Gölpınarlı'nın Mesnevî tercümesinin önsözünden (Maarif Matbaası, 1942, birinci cilt) aşağıdaki satırları naklediyorum:

"Divan'iyle Mesnevî'yi mukayese edenlerden, Mesnevî'de divandaki coşkunluğun olmadığını söyliyenler var. Bu hüküm, Mesnevî bir bütün sayılarak verilirse doğrudur. Divandaki gazellerin çoğu, hattâ hemen hepsi, didaktik mahiyyette olmayıp ruhî hallerin, iç heyecanlarının bedii ifadesidir. Halbuki Mesnevî, sâlikler için yazılmıştır. Muhtelif dinî inanışlar, tasavvuf esasları, bilhassa "Vahdet-i vücut — varlık birliği„ felsefesi tahlil edilmekte, münasip hikâyelere, Kur'an kıssaları anlatılmaktadır. Her bir hikâye, telkin edilmek istenen fikre tatbik olunmaktadır. Bu arada Mevlâna, basit, fakat düşündürücü ve bilhassa buluş kabiliyyetini gösteren deliller getirir, örnekler verir, anlatmak istediği şeyi apaçık bir hale koyar, hattâ gülünç ve bazan açık hikâyeler bile söylemekten çekinmez. Zaten Divan'ındaki bir gazelinde: "Benim gülünç şeyler söylemem, gülünç şeyler söylemiş olmak, eğlenmek, eğlendirmek için değil, öğretmek, halkı neşelendirip anlatmak istediğimi anlatmak içindir.„ der. Mesnevî bir bütün olarak düşünülmezse yukarda söylediğimiz gibi öyle coşkun yerleri, öyle şimşek gibi çakan, yıldırım gibi yakan; öyle şahlanan, öyle âlem hududunu aşan parçaları vardır ki... Yalnız şunu da unutmamak lâzım: Mesnevî'yi bir bütün olarak kabul ettiğiniz takdirde de ondaki basitliğin, coşkunluğun, ihmalin, tertipsizliğin, azametin, kemalin ve noksanın, hulâsa binbir türlü tezahürün kudretli bir ahenk içinde muazzam bir birlik meydana getirdiğini göreceğiz.

"Mesnevî'nin hemen her bahsinde Kur'an kıssaları geçer. Birçok beyitlerde âyet ve hadislerden lafzî ve mânevî iktibas ve tazminler vardır. Bu bakımdan Mesnevi'ye "Mağz-ı Kur'an = Kur'an'ın iç yüzü„ diyenler tamamiyle haklıdırlar. Mevlâna, kitabında kelâm kaidelerinden, Yunan felsefesiyle bu felsefenin İslâmî şekli olan Hükema felsefesinden, bu sistem içinde yaratılış ve dünya telâkkilerinden, büyük sofilerin menkıbelerinden bahseder. Mesnevî'de yer yer realiteye de ehemmiyyet verilmiştir. Bu, yalnız hikâyelerde değildir. Mevlâna gezdiği yerleri, gördüğü şeyleri anlatırken de realiteye büyük bir kıymet verir. Bütün bir devrin âdetleri, görenekleri, düşünce ve sezişleri elle tutulur, gözle görülür bir halde canlanır. Bazan da Mevlâna, kendi maceralarını, kapalı, yahut açık bir surette anlatır, fikirlerini izah eder. Meselâ ilk hikâyenin başından geçtiğini kendisi de söyler, zaman zaman Şems'i yâd ile, sırası geldikçe kıyas ve istidlâlin şiddetle aleyhinde bulunarak Fahr-ı Razi'ye zımnen yahut adını veya lâkabını anarak târiz eder. Mesnevî'deki hikâyelerin hepsinin Mevlâna tarafından uydurulmuş olmasına da imkân yoktur. Mevlâna, fikrini açmak, meramını anlatmk için halk hikâyeleriyle ata sözlerine de müracaat etmektedir. Hâlâ söylediğimiz birçok ata sözlerini Mevlâna'da buluyoruz. Bu yüzden Mesnevî folklor bakımından da ehemmiyyetlidir. Mevlâna'ya okuduğu kitaplardaki hikâyelerle sevdiği şeylerin mazmunları da müessirdir. Meselâ birinci ciltteki Tavşan'ın Arslan'ı aldatması hikâyesini "Kelile ve Dimne„ den aldığını kendisi söyler. (S 87 den itibaren), 144-181 inci beyitlerdeki aşk teşhisini İbn-i Sina'nın "Kanun„ unda bulmaktayız. (Bulak tab'ı, cğ S. 71 - 72 ve 1909 Leyden tab'ı çar makale S. 76-80, not S. 249-250), 1564 üncü beyitteki mazmun, Hayyam'ın bir rübaisini pek andırır (açıklamaya bakın). Fakat Mesnevî'de Mevlâna'ya asıl müessir olan Hakîm-i Senaî ve bilhassa Feridüddin-i Attar'dır. Eflâkî, Çelebi Hüsameddin'in Mevlâna'yı yazmaya teşvik ederken şakirtlerinin Hakîm-i Senai'nin (İlâhi-Name) siyle Attar'ın (Musibet-Name) ve "Mantık-ut-Tayr„ ını okuduklarını, kendisinin de "İlâhi-Name„ tarzında ve "Mantıkut-ut-Tayr„ vezninde bir kitap yazmasını rica ettiğini söylemektedir. Şakirtlerinin bu iki şaire düşkünlüklerindeki sebep de bizzat Mevlâna'nın bunları söylemesiydi. Divanındaki bir gazelde "Attar ruhtu, Senai onun iki gözü. Bize gelince biz, Senai ve Attar'ın ardından geldik„ diye ikisini de hürmetle anarak büyük bir tevazu gösterir. Mevlâna, Mesnevî'sinde, bu iki şairden aynen beyitler de alır. Feridüddin Attar'ın kitapları ve bilhassa "İlâhi-Name„ Mevlâna'ya örnek olmustur. Fakat Mevlâna, "İlâhi-Name„ yi, yahut Attar ve Senai'nin diğer kitaplarını açıp onlardan iktibaslarda

bulunmamıştır. Gerek bu kitaplardan, gerek diğer eserlerden istifadesi hafızası dolayısiyledir. Hikâyeler nakletme ve o hikâyelerden neticeler çıkarma hususunda o da aynı yolu takınmıştır. Fakat yukarıda anlattığımız hususiyyetler bakımından bu tesir, Mevlâna'nın sanatında tamamiyle erimiş bir mahiyyettedir. Hulâsa Mesnevî, baştan başa bir kültür âlemidir ve dünya eserleri arasında bu kitabın mümtaz bir mevkii vardır, mistik eserlerle sofiyane şiirler arasında bir benzeri yoktur.„

Mesnevî yazıldığından itibaren büyük bir ehemmiyyet kazanmış, başta Mevleviler olmak üzere bütün tasavvuf ve edebiyat âşıkları tarafından sevildiği gibi vahdet-i vücudü kabul etmiyen, yahut kabulde tereddüt eden âlimler bile dil uzatmamıştır. Her tasavvuf kitabına Kur'an ve hadisten sonra şahit olarak Mesnevî beyitleri alınmıştır.

Bir çok tabıları ve muhtelif tercümeleri vardır. «Mevleviliğin İslâm tasavvufunda yepyeni bir şâhika» olduğunu yazan ve hal tercemesiyle beraber Şems ile olan macerayı tafsilâtiyle kaydettikten sonra «Şems vazifesini yapmış ve tasavvuf gelişmelerine daha önce eşi görülmeyen bir mâna ve mahiyet katmıştı» neticesini çıkaran tanınmış ilim adamı Ömer Rıza Doğrul (ölümü 1952) (Tasavvuf, İstanbul, Kâğıt ve basım işleri anonim şirketi, 1948, sahife 118 ve mütaakip) şunları da yazıyor:

«Tasavvuf daha önce İlâhî aşkı tanımış ve bu aşkı tenzih eden mânalara ve şâhikalara erişmişti. Fakat Şems, daha doğrusu Şems'in telkini ve Mevlâna bu telâkkilere bambaşka bir mâna vermişti. Çünkü insanın içinde çağlayan İlâhi aşkın mânası, insanın Zât-ı Kibriya'ya karşı duyduğu incizabı yaşatması değildi. Bundan başka, Zât-ı Kibriya'nın da insana karşı duyduğu incizaba gerekleşen hayatı yaşaması idi. Çünkü insan maşuk ı İlâhî idi. Ve insanın bir maşuk-u İlâhî olarak yaşaması ona yalnız bir olagan üstü mümtaziyet vermekle kalmıyordu, onun yeryüzünde bu mümtaziyeti yaşatmasını gerekleştiriyordu.

«Bu görüş, nur-i Muhammedi ve hakikat-ı Muhammediyye'ye dair selefîlerin ileri sürdükleri görüşten daha üstün bir görüştü Çünkü hakikat-ı Muhammediyye'yi, veya nur-ı Muhammed'i, ezelde olmuş bitmiş bir vak'a idi. Bu İlâhî eserdi ki, bütün varlıkların var olmasına sebep olmuştu. Ve bu olay, İlâhî aşkın timsali idi. Bu İlâhî aşk âbidesinin yanı başına ayni aşkı ifade eden bir beşerî âbide kurmak gerekti Ve bu âbideyi kurmak Hazret-i Mevlâna'ya Şems'in telkini ile müyesser oldu Bu âbide beşerin maşukiyeti âbidesidir. Beşer ki maşuk-ı İlâhîdir, kendisine âşık olan Zât-ı Kibriya'ya karşı bu duruma lâyık bir mevki almak, yahut mevkiine bu duruma lâyık bir manzara vermek mesuliyyetini taşıyordu Çünkü sevilen varlıktı. Ve sevilen varlığın sevilmeye lâyık bir tavır ve eda alması icabederdi. Yoksa sevilen zât, seven zâtın gözünden düşerdi. Düşmemek için sevene iyi ve güzel görünmesi, sevginin bütün mânasını gerçekleştirmesi, o karşılıklı sevgiyi idame edecek her şeyi yapması gerekirdi. Yoksa seygi bir mücerret lâftan ibaret kalırdı.

«İnsanın maşuk ı İlâhî olduğunu daha evvel söyleyen bir kimse çıkmamış ve bu sırrı ifşa etmek Hazret-i Mevlâna'ya nasib olmuştu.

«Belki dünyada beşerin seviyesini manevî kemalin en yüksek şâhikasına kavuşturan en kıymetli telâkki budur. Şüphe yok ki beşerin gönlünde Mevlâ'ya karşı bir incizap vardır ve bu incizaba İlâhî aşk denir. Fakat Mevlâ'nın da beşere karşı bir incizabı vardır ve onun için onu bütün varlıkların göz bebeği yapmıştır. O halde beşerin de bu bakımdan değerini anlıyarak kendisine âşık olan Zât-ı Kibriya'ya karşı nasıl davranmak lâzımsa öylece davranması icabeder. Bunu ihmal ederse Allah'ın maşuku olduğunu unutmuş olur ve o âşıkın gözünden düşmek gibi müthiş bir mahkûmiyeti hakeder.

«Hazret-i Mevlâna, Hazret-i Şems'ten bu büyük dersi almış, bu büyük hakikatı anlamış ve bütün ömrünü bu büyük hakikatı anlatmaya hasretmiştir.

«Hazret-i Şems'in Mevlâna'yı, bütün yâranından, bütün müridanından uzaklaştırmasına sebep, ona bu büyük ve İslamlığın ruh hayatı bakımından bu yepyeni hakikatı telkin etmesi idi. Bu hakikatı nazarî olarak anlamak belki kolaydı, fakat bu hakikatı bir şe'n olarak yaşamak çok güçtü Ve Hazret-i Mevlâna'nın, Hazret-i Şems ile halvete çekilerek her kesle alâkasını kesmesinin, müridlerini ve bütün yakınlarını sızlandıracak derecede kendini Hazret-i Şems'e vermesinin sebebi, Bu hakikatı yaşamak uğrunda sarfettiği gayretti. Çünkü Allah'ın maşuku olarak yaşamak, daha önceden örneği olmıyan bir haldi. Ve bu hali yaşamanın örneği olmak Hazret-i Mevlâna'ya mev'uddu. Onun için Hazret i Mevlâna Hazret-i Şems ile başbaşa vererek bu hali yaşamanın zevkini tadıyor ve bu yüzden başka bir kimse ile temas etmek arzusunu hissetmiyordu. İşte büyük ve müridlerin anlıyacağı seviyeden binlerce kat üstündü. Onun için müridler Hazret-i Şems'in, Hazre-i

Mevlâna nezdinde kazandığı itibarı kıskanıyor ve üstadlarına kavuşmak için sızlanıp duruyorlardı. Üstadları ise eşsiz bir neş'e içinde müstağraktı ve Allah'ın sevgilisi olmayı gerçekleştirmek için çalışıyordu. Onu bu çalışmadan alıkoymak, ruhunun tekâmülüne karşı bir suikastti. Fakat halden anlamıyanların bunu farketmelerine imkân mı vardı? Hazret-i Mevlâna Sultan-ül-maşukin olan Hezret-i Şems'in telkinleri sayesinde varmış ve onun için Hazret-i Şems'i benimsemiş, «Şems-ül Hakayık» divanını onun adına vücude getirmişti.

«Galiba İslâm tasavvufunun varmış olduğu en son şâhika da budur. Çünkü daha sonra gelen mutasavvıfların biri de yeni bir ufuk açamamış ve tasavvufa yeni bir mâna verememişti. Onun için Hazret-i Mevlâna'yı büyük ve ulu mutasavvıfların sonuncusu saymak, hattâ onun tasavvufu kemaline erdirmiş olduğunu söylemek mümkündür. İnsan Allah'ın maşuku olan bir varlıktır, ve Allah'ın maşuku olmak dolayısiyle ona gerekleşen vazife aşkının ululuğunu düşünerek onu hoşnud etmektir. Yoksa sevdiğini bilerek şımarmak ve âşıkını üzmek değildir. Bilâkis, her şımarmasının âşıkını ne kadar üzdüğünü anlayarak kendine ona göre bir durum bir çekidüzen vermektir.

«Bütün tasavvuf tarihinde bir eşi görülmeyen bu telâkki sayesinde can ile canan bir olmuş, âşık ile maşuk, maşuk ile âşık birbirinden ayırdedilmiyecek hale gelmiş ve tasavvuf kemalini bulmuştur.

«Tasavvufun da bu şekilde kemal bulması gerekti. Çünkü daha ötesi yoktu.»

«Tıbyan-üt-Turuk» beyanına göre mevleviliğin mebnası (temeli) cezbe, aşk, sema' ve safadır. Yine aynı eserin müellifi Harirî Zade Kemal Efendi'nin «وجد ايمعوم» kaydiyle söylediğine göre tarikatın esası İsm-i Celâl ile zikir, ahlâkı tebdil ve fena fil fenadır. Bu ifade şu manzume ile de teyit olunmaktadır.

Mevlevilerden dahi remz-ü beyan
Gel işit pendi mi ey hızr-ı can
Rüknü üçtür buların ey zu kemal
Evveli Lil İsm-i zâte iştigal
Saniyen tebdil-i hulk etmek dilâ
Sâlisi oldu fena ender fena
Böyledir Âyin-ü tarz-ı Mevleî
Ko sivayı oli gör gel Mevlevî

«Mevlâna, dini reformunu yaparken bilhassa üç estetik unsura aşk, müzik ve raks'a dayanmış olduğunu söyliyen Abdülbaki Gölpınarlı (Mevlâna Celâleddin, İstanbul matbaası, 1951, S. 200 ve mütaakip) müzik için diyor ki:

«Mevlâna, Mesnevî'de de, Dîvan-ı Kebir'de de müziği çok övmede, onu en yüksek bir sanat olarak görmede. Hakiykatın harflere, mânanın söze, vezne ve kafiyeye sığamıyacağını anlıyan büyük hâkim, hiç şüphe yok ki şiirden fazla müziği sevmede ve belki de ondan üstün bir sevgi yok. «Rebabın dili Türk olsun, Arap olsun, âşıkların dilidir» diyen Mevlâna insanlardaki birliğin, müzikle meydana geldiğini söylemededir. Onca mestane bir nâra, insanlar arasında bir aykırılıklar doğuran ilmî bir problemden çok üstündür.

«Dîvân-ı Kebir'de, birkaç yerde Ebû-Bekr-i Rebabî adlı birisinden bahsettiği gibi bir gazelinde de Osman adlı diğer bir rebapçıdan bahseder. Bu, Eflâkî'nin râvîleri arasında bulunan Osman-ı Kavval ve Gûyende, yani hânende Osman olsa gerek. Onun müzik makamlarını vâkıfane bir surette sıralıyan gazelleri de vardır.

«Muhammed'in bana dünyanızdan üç şey sevdirildi: Güzel koku, kadınlar ve namaz» dediği rivayet edilmiştir. Mevlâna bu hadise, karşılık, ben de üç şey severim diyordu, hamam, şerbet ve sema', (Eflâkî 102.a). Müziği bu kadar seven Mevlâna'nın sevgisi, karşıdan bir sevgi olamaz. O mutlaka müzikle kaynaşmıştı. Onun şiirindeki müzikte mutlaka vurduğu tellerle çektiği yayda bir ifade kudreti buluyordu. Hâsılı ondaki bu müzik zevki, dinleyip coşmaktan ibaret değildi. Zaten o âdeta ilk şairlere benziyor. Homer, Orfe, Rodegî nasıl şiirlerini müzikle ifade ve ifadelerini şiirle tebliğ ediyorlarsa Mevlâna da şiirlerini müzikle ifade ve ifadesini şiirle tebliğ ediyordu.

«Sultan Veled «Rebab-name»nin önsözünde rebabı, Mevlâna'ya mensup sayar (İst. Üniv. K. F. Y. 1375, 746 da yazılmış nüsha, l. b). Rebaba çok düşkün olan Mevlâna da bir gazelinde medresede Şihabeddin'in odasının yanıbaşında bir oda istiyor, bu hileyle diyor, Rebabiyi de oraya sokarsın. Kadı hallenir de dinlemek isterse ona güzelce bir rebab çalayım, tatlı tatlı dinleteyim. Rebabımın sesinden akıncı bile dirilir. Bir gazelinde de «nerde olursa olsun, şu yepyeni rebabı, gönül duysunda izini izlesin diye almada, tellere onun için yeniden yeniye vurmada, yepyeni nağmeler çıkarmadayım. Dilsiz olan bu anlatış, ağzın haberi bile olmıyan bu haber, bu ses, sizin içindir. Sizin için çalıyorum rebabı diyor»

«Apaçık anlaşılmaktadır ki Mevlâna, rebap çalmayı biliyor. Bir gazelinde «Muhammed uyumadı, uykusuzluktan gözleri süzüldü, rebap da zayıfladı.. Uyuma, bu söz, altın değilse

mutlaka altın hazinesidir », diğer bir gazelinde de «Muhammed gayret etmede, rebap çalmada tellere vurmada, kemençeye yavaşça yay çekmede. Bense onun uykusundan feryat etmedeyim» mealindeki beyitleri ve rubaîleri arasında bir rubaî (s. 24) (s. 24, rubaî. XCLL), Sultan Veled'in de rebap çaldığını bildirmededir.

«Mevlâna'nın müziğe düşkünlüğü Konya'yı müzikle doyurmuştu âdeta. Hocaların abdest alırken bile kulaklarına rebap sesi gelmedeydi, onlarca artık bid'at, sünnet olmuştu (Eflâkî, 69. a). Konya bilginleri, Kadı Sıraceddin'e baş vurarak şeriatta haram olan rebap ve sema'ı reddetmesini istemişlerdi. Sıraceddin bu erin kuvveti demişti, Tanrıdan. Bütün bilgilerde örneksiz, onunla uğraşmamak gerek. Bu söze kanaat etmiyen bir hoca, fıkha, mantığa, usule, tefsire, tıbba, nücuma ve sair bilgilere ait bir çok meseleler tertip ederek Mevlâna'ya yollamıştı. Mevlâna her meselenin cevabını o meselenin altına yazmış, ayrıca bütün o meseleleri karıştırarak bir tek mesele yapmış, kâğıdın altına da «Bütün âlimler bilsinler ki dünya isteklerinden vazgeçtik, medreselerle tekkeleri onlara bıraktık. İstedikleri gibi bunların gelirlerinden faydalansınlar. Her şeyden vazgeçip bir bucağa sığındık. İşlerine yarasaydı, rebabı da din imamlarına bırakırdık. Fakat ne yapalım? Onlar rebaba haramdır diyorlar, aleyhinde bulunuyorlar. Rebap garip kalmış, biz de o garibi okşamada ve onun gönlünü yapmadayız? Gariplere dost olmak erlerin kârıdır» sözlerini yazmış, kâğıda rebap hakkında bir de gazel ilâve etmişti. (44. a - b).»

Veled İzbudak'ta « Tarikat-ı aliyye-i mevleviyye» de umde evvelâ ulûm u dünyeviyye ve ledünniyye tahsil etmek, saniyen; tâliplere meşrep ve matlabına göre bu ilimleri talim eylemek, sâlisen; dahilde sâlikânı aleddevam sohbetle teslik ve terbiyet ve hariçte ibadullaha vaaz u nasihattan ibarettir» diyor.

Üstad tahir Olgun (Tahir - ül - Mevlevî) (ölümü 1951) mevleviliğin esasının edep olduğunu söylemiş ve şu izahatı vermiştir :

Yani «آیت آیت همی معنی قرآن ادبست» Kuran'ın bütün âyetlerindeki mâna edepten ibarettir. Mevlâna tarikatı için edebi esas tutmuştur. Bu itibarla mevlevilikte gaye hem sûrî, hem mânevî edeptir. Onun için bir mevlevi dervişi sûrî edebi de muhafazaya çalışır, kal ve halinde edepten ayrılmamıya gayret eder. Bunun tesiriyledir ki mevlevilerde yetişen edipler ve şairler hiçbir tarikatta, hattâ hiçbir meslekte yetişmemiştir. Mevlâna Derviş günah eder mi? sualine karnı acıkmadan yerse günah olur cevabını verdi. Bu; bir edeptir. Sultan Veled'in ayna karşısında sarık sardığını görünce menetti. Bu da bir edeptir. Ölüyü mezara tabutla mı kefenle mi koymalı diye sormuşlar. Çelebi Hüsameddin cevap versin demiş. Çelebi de: İnsan ile ağaç topraktan mahlûk olduğu için kardeş sayılır. Toprak ise her ikisinin anası demektir. Şu halde meyyiti (ölüyü) tabutsuz mezara koymak, evlâdı anasının kucağına vermek kabilinden olur» deyince Mevlâna «Bu cevap hiçbir kitapta yazılı değildir» diyerek Çelebi'nin zekâsını ve zerafetini takdir etti. Bu liyakatin takdirini talim eden bir edeptir. Sonra Çelebi Hüsameddin kendisinden feyz aldığı halde Mesnevi'nin mütaaddit yerinde ona karşı fevkalâde tâzim ve ihtiram gösterir. Bu da büyük bir zatın mâdununa karşı yapması lâzım gelen harekti öğretir bir edeptir. Hulâsa Mevleviliğin esası her mânasiyle edeptir.»

Mevlevîlerce yemek sırasında lüzum ve zaruret olmadıkça söz söylememek usûlden idi. Onların bu hareketi bazı itirazlara uğramış, bunun Yahudi âdeti olduğu ileri sürülmüş idi. İlm-ü irfan sahibi olan Azmi Ffendi (Nuhbe-tül-edep, sayfa 8) bunun hikmetini şu suretle izah ediyor:

«Fil asl seyr ü enfüse iştigal eden mevlevilerin her resimde sohbet ve sükût ile mürakabe üzere huzur-ı kalple meşgul olmak ve zaruri bir lüzum olmadıkça taam esnasında dahi huzurdan hâli olmamak maksadiyle kelâm etmemek mevlevihanelerde de'b i kadim olduğuna cevaben kelâm etmemek kavm-i yehud âdeti olduğu için şâri-i Ekremin emri ile men olunduğu ityan olunursa kelâm etmek kavm-i Nasara (hıristiyan kavmi) âdeti olduğu teemmül olunsa müşterek işlerde müşabehetten içtinap mümkün olmadığı için nehyin yalnız kavm-i yehud âdetine müşabehetten içtinabe kasrı ve kavm-i nasara âdetine müşabehetten içtinaben olmayıp o zaman için sebebe mebni nehyin muvakkat kısmından olduğu «İcab-il-kelâm» nam risalemizde beyan olunduğu veçhile esna-i taamda seyr-ü sülûkten mâdut olan sohbet ve sükûte sâkit olacağı fehm olundukta taamda mevlevihanelerin kaidesini bilmiyen misafir kelâm olunmamasını ademi riayete hamledeceği mülâhaza olunsa riayette noksana hamlolunmamak için misafir bulunlukça Kabl-et-taam (yemekten evvel) kaide-i mezkûre ihbar edilmek yahut min gayri resmin mahsusan it'am etmek (yalnız olarak yedirmek) lâzımdır.

«(تحدثوا علی الطعام ولو بثن اسلحتکم) hadis-i şerifi esliha karinesiyle ehli silâha hitap olması

ve ümmetin umumuna şümulünü havi olduğu takdirde umum için tamim-i husus için istisnayı mâni olmaması umurun ekserinde kaide iktizası olduğundan taamda bazan sebükmağz kimse bulundukça hilâf-ı edep kelâm sâdır olmamak için sükûtun âdab-ı resmiyyeden olması tamimin hususi için istisnayı mâni olmıyan kısımdan addolunduğu gibi taama bed'olundukta sofranın reisi huzzara hitaben taama tergip için buyurun kelâmını söylemesi kelâm-ı sünneti dahi icradır.»

Mevleviliğe girmek istiyen kimsenin silsile ve ecdadı ve tavr-u hareketi tahkik olunur ve nesep sülâlesi ve evlât ve ıyal sahibi olmadığı ve istekli bulunduğu anlaşıldıktan sonra kabul olunurdu. Mevlevi olacak kimsenin yaşının yirmiden fazla olması da meşruttu. Sonraları askerliğini yapmış olması şart konulmuş idi. Sâri hastalıklardan sâlim olması da şartlar cümlesindendi. Bütün bunlar tetkik olunduktan sonra üç gün matbahta saka postuna oturtulur, on sekiz gün geldiği elbise ve heyetle hizmette bulundurulurdu. Üç gün içinde tarikatın zorluğu kendisine söylenir, çile kırmanın fenalığı anlatılırdı. Tecrübe günleri olan bu üç gün içinde can kimse ile konuşamaz ve bir şey okuyamazdı. Kendisi ortalığı tetkik eder, orada bulunanlar tarafından da onun tavır ve hareketi tefehhus edilirdi. Üç gün bitince kendisine hizmet verilir, terakki gösterdikçe hizmeti değiştirilirdi. Bin bir gün süren bu hizmete « çile » denilirdi. Canın bu çile müddetinde verilen bütün hizmetleri görmesi ve her şeyi hoş karşılaması lâzım gelirdi.

Mevlevi tarikinde ikrar vermenin esas ve âdabı şöyle tarif ve izah edilmektedir: «İcabında ol canın hizmeti değiştirildikte liyakat ve istidadına göre diğer hizmet verilip her ne hizmet teklif ederlerse cümlesini eyvallah diyerek ve baş eğerek kabul kılıp bir veçhile redgûne muamele etmeyip ve kendinden ileride bulunan ihvanın cümlesine hürmet ve ba husus kazancı bulunan zâbitine ezher cihet itaat ve riayet üzere olup zinhar ve zinhar rızasından hariç harekette bulunmamak ve dinin direği olan beş vakit namazı eksiksiz icra ve şer'î emirlere imtisal ve nevahiden içtinabe dikkat ettirilmek ve bir veçhile hilâf-ı rıza-yı Bâri ve mugâyir-i âdab ve erkân-ı Hazret-i Hüdavendigârî hareketi tecviz olunmayıp ve her sabah namazı akabinde eda olunan ism-i Celâl-i şerifte ve meydan sünnet-i seniyyesinde ve sair resm vakitlerinde cümle ihvanla birlikte bulunmak ve kazancı olan zâbitinden desturşuz (izinsiz) çarşı ve pazara gitmeyip nefsanî havayı terk ile ve ruhanî lezzeti isticlâp ile kalbini tezyin etmek ve hizmet-i me'muresini İlâhi feyz mucibi bilip gayri bütün nafile ibadetler üzerine hizmeti tercih etmek, meselâ ibadetlerin efdalı olan Kur'an-ı kerim okurken hizmetinin vakti gelse derhal terk ile hizmetine meşgul olmak, zira sofiye indinde sâlikin hizmeti nafile ibadet üzere müreccah olduğu müttefekun aleyhtir. Sözün şer'i şerifin zâhirine tatbiki gulam ve cariyenin mevlâsı hizmeti var iken ibadet ve nevafile mesağ yoktur, sâlik dahi tekarrub İlallah niyyetiyle hüsn-i rizasiyle rakabesini mürşidine teslim etmiştir, amma feraiz müstesnadır, ve boş vakitlerinde tilâvet-i Kur'an-ı kerim ve evrad-ı şerife ve esma'ı menakıb-ı şerife ve ezkâr-ı sohbet-i ehlullah ile meşgul ve istikamet üzere olmak ve çile muktezasınca tahsis olunan binbir günde Cenab-ı Hak Taalâ ve tekaddes hazretlerinin bin bir ism-i şerifinin sırrına mazhar olmak esbabını istihsale sây ü gayret ederek işbu fazlı usûl üzere aşk iksirinin potası olan matbahta feyz-i riza ve erenler hizmeti ile piştikten ve bu suretle çile müddetini tamamladıktan sonra ol cana germabe resmini (hamamda yıkanma) icra ve badehu kudret perkârından mebde' ve mead sırrı olarak bir gün dahi saka yerine oturtulmak ve ol gün ikindiden sonra höcreye çıkmazdan evvel terbiyesiyle feyz aldığı şeyh efendinin huzuruna varıp sikkesini tekbirlettire ve ol günü isneyn ve cuma günlerine tesadüf ettirerek ol gece meydan-ı şerifte yemekten sonra resm ve sünnet-i tarik-i nâzenin üzere ol Canı cümle ihvanla ba'del musafaha meydancı olan cana terfikan höcresine çıkarılmak ve höcreye vardıkta meydancı olan can gülbanki okuyup geriye gide ve höcresi sır olarak üç gün dahi anda ikamet edip ol üç günde beş vakit namazdan ve beşerî zaruretten gayri mahalle gitmemek ve kimse ile sohbet etmemek meğer meydancı ile, meydancı olan can dahi ol üç gün zarfında sık sık tefekküd-i halinden ihmal etmiye. Ol üç gün arasında mukabele günü tesadüf ederse mukabeleye gider, ol üç gün hitamında ol hankahta kaimmakam-ı Resulallah olan Şeyh Efendi ile görüşe ve badehu gâh ü bigâh (vakit vakit) huzuruna varıp istifaza ve isti'lâm-ı hâl eylemesi badehu höcresi küşat oldukta (موتوا قبل ان تموتوا) hadis-i şerifinin sırrı üzere kendisini ölmezden evvel ölmüş bilip nefsanî havaya sapmıyarak esteizübillâh (وجاهدوا فی سبیل الله بانفسکم) nutk-ı celili üzere Hak yolunda ihtiyar-ı mücahede ederek kemal-i istikamet ve temkin ve gönlünü

saykal-ı ezkâr ile ruşen ve tezyin edip yukarıda zikrolunduğu üzere şer î emirlere imtisal ve mutabaat ve menahiden hazer ve mübaadet ve salât-i hamseyi (beş vakit namazı) cemaatle edaya gayret ve alelhusus sabah namazında ve ism-i Celâl-i şerifte ve akabinde icrası tarikımız âdabından olan meydan sünnet-i seniyyesinde kezalik bütün ihvanla birlikte bulunmaklığa dikkat, mezun olduğu evrad ve ezkâr dersini vaktinde edaya muvazabet ve hali vakitlerde Minhac ve Mesnevî okuyup mazmunlariyle ~~ç''lkolmak ve~~ nefs ~~müeahedesiyle~~ ilmen ve aynen mânanın hakikatine yakiniyyet hâsıl ederek gafletten ihtiraz ve daima ezkâr üzere erenlerin ruhlarına tazarru ve niyaz ile mahv-i vücut edip füyuzat-ı ayn-el-hayat-ı cavidaniye hazır ve mânevî sünuhata nâzır ola ve tarikımız sohbetî olduğundan ol hankahın şeyhinin Mesnevî-i şerif ve sair kütüb-i mutasavvıfe dersinde hazır buluna ve ol şeyh nakıs da olursa onu kâmil bile, zinhar sui zan etmiye. Eğer cüz'ice bir sui zan hatırına gelirse derhal ağlıyarak secdeye vara, istiğfar ede, bu hali kendi noksanından bile ve şeyhinden gayri kendinden akdem olan canlara hürmet ve riayet edip sohbetleriyle müstefid olmağa gayret ede Mesnevî-i şerif

ص نیکو برا خوان مقا گرچه آید ظاهر از ایشان چه

manţuk-ı münifi üzere ihvanının aybını görmeyip daima hüsn-i zan üzere ola, hâsılı dervişe lâzım olan hiç kimsede ayıp görmeyip daima ve müstemirren aybı kendi nefsinde göre vesselâm.»

İntisap usulü de şu suretle tarif ve izah olunmaktadır:

«Sadık bir sâlikte ihlâs ve istikamet müşahede olundukta istihmam (yıkanmak) edip sâlik taharet-i tamme ile iki rek'at namaz kıldıktan sonra mürşid seccadeye oturur, mürid de huzu ve huşu' ile şeyhin karşısına dizi üzerine temas ederek kemal-i ihlâs ile oturur. Şeyh üç İnlâs bir Fatiha okuduktan ve salâvat-ı münciyeyi tilâvetten sonra esteizübillâh (انّ الذين يبايعونك انّما يبايعون الله الخ.) âyet-i kerimesini ve Ubade B. Samit'ten mervi olan (بايعونى على ان لا تشركوا بالله الخ.) hadisinin mefhumunu söyleyip ve İslâm ve imanın şartlarını birer birer yâdedip ol veçhile ahd ala. İtirazı var ise ol mecliste söyleyip ya kanaat ederek intisap veya i'raz (vazgeçmek) eyliye ve badezin ikrarından dönmek ve ahdi nakzeylemek iki âlemde hüsran-ı âzim olduğu kaviyyen telkin edile. Badehu şeyh efendi «ولا تنقضوا الايمان بعد توكيدها الخ» âyet-i kerimesini tefhim ile geçmişteki günahlarına tövbe vere, badezin (bundan sonra) mesaviden içtinap ve mehasine imtisal edeceğine aklı ere ere lisaniyle değil kalbiyle söz ala. Badehu «استغفرالله من كل ذنب الخ.» okuyup cümle günahına tövbe ettin mi Allah yoluna geldin mi diye. On kere de يا ايها الذين آمنوا توبوا الى الله توبة نصوحا الخ okuya. Bunun üzerine بسم الله على سنة رسول الله وعلى طريق اولياء الله deyip «kabza» tâbir olunan suret-i muayyene üzere el tutuşalar. Yani yekdiğerlerinin sağ ellerini muhkem kabzede. İşte bu yed ve bu ahd tâ Resulallah Efendimizden bana gelinceye kadar şeriat ve tarikat-ı Muhammediyyeye imtisal eylemek anın zâhir ve bâtınını lisanımızla, malımızla, hayatımızla müdafaa edip günden güne kelimetullahı i'lâ eylemek ve mürşidlerin telkin eylediği şerait ve tarikata uygun her türlü emirlere inkıyat eylemek üzere cereyan edegelmiştir. Bu yed'i (el) tutan dünya ve âhirette öksüz ve yalnız kalmaz, yolunu kaybetmez, önünde Şeyhi ve Piri ve başında Peygamber-i âlişanı olduğu halde âhirette يوم نحشر كل اناس بامامهم sırrınca bunlarla haşrolur yabancı kalmaz mutlaka şefaat ve sahabet ve şefkate mazhar olur. Bu ahdinden nükûl eden ve bu yed'i inkâr eden maazallah-ı Taalâ behemehal dünyada enva-i felâkete uğrar, âhirette ise hali yamandır diye. Daha bu yolda nesayihle tâlibe güzelce tefhim eyliye. Andan sonra evrad-ı şerifemizdeki رضيت بالله ربا ahdini okuyup türkçe mefhumunu keza söyliye, şeriat ve tarikat ahkâmından her ne söylenirse itaat etmek üzere beni şeyhliğe ve mürşidliğe ve Hazret-i Mevlâna Efendimizi pirliğe ve Hazret-i Şems'i ruhanî mürşitliğe ve amme-i güzeştegân-ı tarikatı ve turuk-ı sâireyi ve ulema-yı âmilîni rüesa-yı diniliğe ve Resulallah Sallallahu Taalâ aleyhi ve Sellem Efendimizi peygamberliğe kabul ettin mi? deyip ettim cevabını ala ve üç kere tekit eyleye. Badehu diye ki işte oğlum bu ahd Ahdullahtır, bu yed yed-i Resulallahtır, bu biat de biat-ı Hazret-i Mevlâna imam-ı evliyaullahtır. Bu yed sahih olarak min gayr-i haddin ta Hazret-i Resulallahtan bize vasıl oldu ben de seni müselsel olarak zâhirde Hazret-i Mevlâna'ya ve andan Hazret-i Resulallaha eriştirdim, ve seni oraya muhkemce raptettim. Çalış ki mânen de erişesin, asıl maksad-ı aksa odur. Bu bapta kemal-i hüsn-ü itikat ve hüsn-ü niyyetle sây ü gayret senden ve tarif ve teslik ve tertip bizden, ve himmet Allah ve erenlerden deyip (استعذ بالله يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت فى الحيوة الدنيا والاخرة والله على ما نقول وكيل وكفى بالله شهيدا) âyet-i kerimelerini okuya ve işbu âyet-i celileler mucebince şu ahdimize Cenab-ı Allah ve erenler şahit ola deyip badehu gözlerini kapıyarak üç

kere Allah Allah Allah nefes kesilinceye kadar okuya ve aynen şeyhinden ahzettiği gibi sâlike de üç kere telaffuz ettirip sâlik iade edip bu böylece Hazret-i Peygamber Efendimizden Hazret-i Ali ve Hazret-i Mevlâna vasıtasiyle bize geldiğini anlata ve hadis-i şerifi esahh-ı esanid (sahih senetleriyle) ile nakleyliye. Badehu mürşid elini müridin sadrına (göğsüne) koyup hayır dua eyliye. İntisap eden kadın ise yekdiğerinin libaslarından (elbiselerinden) tutarlar, temas etmezler. Badehu ikisi de kıyam edip mürşid dua eder, mürid âmin der. Bir miktar da sâliki kendi haline bırakır ki ayrıca dua etsin. Badehu elini yüzüne çalıp Velhamdülillâhi Rabb-il-âlemîn der.

«Hazret-i Pir Efendimiz siz damga vurun katara katın alt tarafını bana bırakın diye hülefasına emrettiği meşhurdur. Malûmdur ki işbu tafsilât âlim olanlara göredir. Cahillere müc.melen ve mefhumen beyanı kâfdir. Alelhusus ki bi'at en son bir ihsandır. Dervişe evvel arakiyye, sonra sikke tekbir olunur. Biraz ism-i celâl, istiğfar, kelime-i tevhit, salavat-ı şerife verilir. Dervişte sadakat ve temkin ve kıdem görülünce bi'at verilir.

«Telkinden evvel mürşid sâlikten makasla birkaç parça kıl alır. Bu da bâb-ı mürşide bağlandığının alâmetlerindendir. O esnada لقد صدق الله ورسوله الرؤيا بالحق ilh. âyet-i kerimesini okur. Keserken dahi üç kere kesip birincisinde: الدنيا حرام على اهل الاخره ikincisinde: والاخره حرام على الدنيا üçüncüsünde: وهما حرامان على اهل الله hadis-i mesnunu okur. Mürşidler kıl kesmek hususunda mütenevvi' yol tutmuşlardır. Kimi birincisinde sağ şakağından, ikincisinde sol şakağından, üçüncüsünde alnından olmak üzere keser. Kimi çar darp usulünce saçından, sakalından, bıyığından birer tel kesmekle iktifa eder.

«Eslafın bazısı bi'atten evvel bir inciri ikiye ayırıp yarısını o esnada kendi yer, yarısını da sâlike yedirirdi. İncir bulunmıyan yerde yaş meyve ile iktifa olunur.»

Eserde inabe sırasında şeyh efendiye lâzım olan «Adab-ı tarikat ve etvar-ı hakikat» da uzun uzadiye yazılıdır.

Mevlevîlerin seyr ve sülûkü ism-i Celâl (Allah) dır. Buna sebep olarak da şöyle bir rivâyet vardır: Cüneyd-i Bağdadî bir gün dayısı ve şeyhi olan Seriyyi Sakatî'nin yanına girmiş. Allah Allah diye zikrettiğini görmüş. Lâilâhe illallah zikirlerin afdali olduğu halde siz ne için Allah diye zikrediyorsunuz diye sormuş. Seriyyi Sakatî de: Oğlum, demiş, Lâ yahut Lâilâhe diyeyim de İllallâh demeye vakit bulamaksızın ölmekten korkuyorum da onun için Allah diyorum. İşte bundan dolayı mevlevîlikte ism-i Celâl umumî zikr olarak kabul edilmiştir. Zat ismi olan Allah lâfzının bütün esma ve sıfatı câmi' olması da başka bir sebep olarak gösterilir.

Tarikatin yukarıda kaydolunan incelik ve zarafeti ile beraber mensuplarının edebiyat ve musiki ile meşgul olmalarından dolayı mevlevîler arasında pek zarif ve değerli adamlar, Şeyh Galip gibi büyük şairler, Dede Efendi gibi emsâlsiz musiki üstadları yetişmiştir.

MEVLEVÎHANE (مولويخانه) [*Sof.*] Mevlevî tarikına mahsus tekkelere verilen addır. Mevlevîhanelerin en büyüğü Tarikatın merkezi olan Konya'daki Mevlevîhane idi. Osmanlı saltanatının tarihe karıştığı sıralardaki hududu içinde Konya'dan sonra İstanbul, Manisa ve Gelibolu'dakiler gelirdi. İstanbul'da mütaaddit mevlevîhane vardı. Bunlar bulundukları mevkilerin isimleriyle anılır, Galata, Yenikapı, Kasımpaşa, Beşiktaş ve Bahariye Mevlevîhaneleri denilirdi. Üsküdar'da ayrıca bir zaviye de vardı. Zaviye tekkenin küçüğü demektir.

Galata Mevlevîhanesi hicrî 897 (Milâdî 1491-92) de tesis olunmuş idi. İlk Şeyh (Mahmut Dede) dir. «Hüsn-ü aşk» Nazımı Galip Dede (Şeyh Galip) bu mevlevîhanede post nişinlik (Şeyhlik) etmiştir. Mesnevî şârihlerinden (İsmail Rusuhî Dede) de burada şeyhlik edenlerdendir. Son Şeyhi fazl-u kemaliyle mâruf (Ahmet Dede Efendi) (ölümü 1947) idi.

Yenikapı mevlevîhanesi Hicrî 1006 (Milâdî 1597) de yapılmıştır. Birinci Şeyhi (Kemali Ahmet Dede) idi. Doğanî Ahmet Hüseyin Dede), (Subuhî Ahmet Dede), (Kârî Ahmet Dede) gibi zatlar burada şeyhlik etmişlerdir. Son şeyh şiir ve inşasıyle kendini tanıttıran (Baki Dede Efendi) idi.

Kasımpaşa mevlevîhanesi Hicrî 1041 (Milâdî 1631) de kurulmuştur. Meşihatını ilk evvel (Abdi Dede) ihraz eylemişti. (İbrahim Dede), (Kasım Dede), (Seyyid Mehmet Dede) gibi zatlar şeyh olmuşlardır.

Beşiktaş Mevlevîhanesi hicrî 1030 (milâdî 1620-21) de tesis edilmiştir. Birinci şeyh (Ağa Zade Mehmet Dede) dir. (Ramazan Dede), (Hasan Dede), (Naci Ahmet Dede), (Çengi Yusuf Dede) bu tekkede şeyhlik edenlerdendir. Bu mevlevîhane yerinde Beşiktaş sarayı yapıldığı için sonradan Bahariyye'ye nakledilmiştir.

Mısır'da, Bağdat'da mevlevîhaneler mevcuttur. Rumeli'nin, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde mevlevîhane ve zaviyeleri vardı. Gelibolu, Kayseri, Ankara o meyandadır.

Mevlevîhaneler diğer tarikatlara aid tekkelerden az çok farklı idi.

«Sanat ansiklopdisi» nde (Mevlevîhane maddesi) «XIII cü asırda Mevlâna Celâleddin-i Rûmi'nin kurduğu tarikata mensub mevlevilerin zikir ve devran âyinleri yaptıkları tekke» suretinde tarif olunan mevlevîhaneler için şu tafsilât vardır:

«Mevlevîhaneler umumiyetle büyük bir bahçe içinde muhtelif binalardan müteşekkil birer müessese idi. Mevlevîhaneler birkaç binadan veya kısımdan ibaret olup bunların isimleri aşağıda gösterilmiştir:

— 1 — Semahane. Burası üstü tavan ve kubbe büyük bir sahndan ibaret olup ortada meydan denilen ve dervişlerin dönmesine mahsus olan yuvarlak bir saha ve bunun kıbleye gelen tarafında bir mihrab bulunur, burası aynı zamanda namaz kılınan bir mescid mahiyetini de haizdir.

«Etrafı parmaklıkla ayrılmış olan bu sahnın dış tarafı devranı seyredenlere mahsus olup bunun üst tarafına gelen yukarıki katta da saz çalan ve okuyanlara mahsus matrap denilen bir mahfil ve kadınlara mahsus kafes denilen bir yer vardır ki bu yere şeyh dairesindeki haremden girilir.

2 — Türbe. Semahane binası icinde veya bahçede ayrı bir bina halinde bir de türbe olur ki burada mevlevi şeyhlerinden bazıları medfundur.

3 — Çilehane. Burası manen tekâmül etmek ve ruhan yükselmek için dervişlerin riyazat ve çile doldurmak arzusiyle âlemden tecerrüd ederek günlerce yalnız başına ibadet ettikleri küçük ve loş höcrelerdir.

4 — Höcreler. Dervişlerin bir veya bir kaç kişi olarak oturup yattıkları odalardır. Bunlar mevlevihane avlusunun etrafında ekseriya önü revaklı ve medrese odaları gibi içinde ocak ve dolapları olan küçük odalardan ibaret ayrı bir dairedir.

5 — Selâmlık. Şeyhin bulunduğu ve misafirleri kabul ettiği dairedir. Burada hademe ve müridlerin oturmasına mahsus kahve ocağı ve bir de yemek sofası vardır. Her kim olursa olsun, hatta dilenciler bile yemek vakti buraya kurulan yer sofralarında şeyh efendi ve memleket ricali ile ayni sofrada ayni yemekleri yerler.

6 — Harem dairesi. Şeyhin ve ailesinin oturmasına mahsus kapısı ayrı olan daire. Bazan bu daireden selâmlığa geçilen mabeyn kısmı bulunur.

7 — Mutfak ve kiler. Dervişlerin yemeğini pişirmeğe ve erzak muhafazasına mahsus olup binadan ayrı olarak inşa edilmiş mutfak ve kiler. Bunların üstünde de aşçılar ve kilercilerin yatmasına mahsus höcreler vardır.

9 — Meşkhane. Mübtedi dervişlerin dönme talimleri yapmalarına mahsus, döşemesine iri çiviler çakılmış tahta döşeli büyük oda ki burada dervişler ayaklarının baş parmakları arasına bu çivileri geçirerek dönmeyi meşk ederler.»

MEVLEVÎ MUSİKİSİ (مولوی موسیقیسی) [*Mus.*] Mevlevî tekkelerinde sema' sırasında çalınan çalgılar ve okunan naat ve kasideler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Tarikatlerin bazılarında musikiye de yer verilmişti. Fakat bunların bir kısmı yalnız ses musikisiyle iktifa ettikleri halde bir takımları bir iki saz âletini de kullanmışlar, Mevleviler ise âletlerin sayısını çoğaltarak tam bir musiki takımı vücude getirmişlerdir. Kadirî, Rifaî, Bedevî, Şazelî, Sa'dî gibi, tarikatlar da sadece el ile vurulan «kudum», «mazhar» adı verilen zilsiz «def», «dümbelek» gibi çalgılar, Bektaşî'lerde ise telli bir çalgı olan «saz» çalınırdı. Mevlevîlerde ise «ney», «rebab», «Kudum», «Keman», «Kanun» çalınmakta, sema' sırasında yüksek musiki faslı yapılmakta idi. Zamanımıza kadar gelmiş ve notaları vücude getirilmiş olan âyinler, lâdinî musikideki bu tarikat mensuplarının besteledikleri beste, yürüksemaî ve şarkılar musikinin Mevlevîlerde ne kadar ilerlemiş olduğunu gösterir.

«Türklerin İslâmdan önce sâlik oldukları mütaaddit dinlerde musikinin mühim bir mevkii vardı» diyen değerli müdekkik Saadettin Nüzhet Ergun (ölümü 1946) Türk Musikisi Antolojisi, İstanbul, Rıza Koşkun Matbaası, 1943, birinci cilt, safya 7 ve mütaakip) İslâm dinindeki musiki telekki tarzıyle sofiyece musikinin karşılış şeklini şöyle anlatıyor:

«İslâmiyyette de bu sanata karşı menfi bir cephe mevcut değildi. Hazret-i Muhammed, ses musikisine büyük bir ehemmiyet vermişti. Kuran'ın güzel sesle ve bir kaideye müstenit ahenkle okunmasını emrediyordu. «Tecvit» ve «Kıraet» işte bu rağbetin bir neticesi olarak doğmuştur. Kuran'ı birtakım kaidelerle okumayı temin eden ilimlerin musiki ile yakından alâkaları vardır. Bu cihetlerledir ki İslâmiyyetin teessüsü zamanlarında ve daha sonraki devirlerde ses musikisine büyük bir rağbet gösterilmiştir. Çalgı hakkında ise bir «Nas» bulunmadığı için bazı fakihler ve ekseriyyetle mutasavvifler sazlı musikinin bazı insanlar için lehv olduğunu kabul etmekle beraber, bazıları için hattâ ibadet telekki edilebileceği kanaatına varmışlardır.

«Bunlara göre ses ve saz musikileri arasında hiçbir fark yoktur. İki nevi' musiki de maddî va cismanî birtakım hisleri tahrik ettiği gibi mânevî ve vicdanî en yüksek hislerin husulûne de sebep olabilir. Bu cihetledir ki, hangi nevi' olursa olsun musiki, dinliyenlerin seviyelerine göre helâl ve haram olabilir. Sofiyenin «Sema'» dedikleri işte budur. Avamın sema'ı nefsanî birtakım hatlarla alâkadar olduğu için zararlıdır. Makbul olan sema' havasın sema'ıdır. Bunlar musikiyi gönülle ve derunî bir vecd ile dinlerler ve bu türlü dinleyiş mânevî tarikatlarını icabettirir. İşte bu telâkkiler dolayısiyledir ki mutasavvife arasında musikiye büyük bir ehemmiyyet atfedilmiştir. Tarikat âyinlerinin bilhassa musiki ve şi'rin yardımiyle yapılmaları da bu sanatların tekkelerde fazlasiyle intişarına yardım etmiştir. Mutasavvifler arasında ilâhiler, naat'lar, tevşih'ler vücude getiren ve bunları bizzat besteliyen birçok şahsiyyetlerin her asırda yetiştiğini görmemiz bundandır. Lâdini mahiyyetteki eserleri besteliyenlerin ekseriyyetle bir tarikat mensubu olduklarını göreceğiz.

« Saz musikisinin mahdut bazı tarikat âyinlerinde yer bulduğunu biliyoruz. Bunlar arasında bilhassa Mevleviliği gösterebiliriz. Mevlâna Celâleddin-i Rûmi'nin yüksek şahsiyyeti etrafında teşekkül eden bu tarikat âyini, rebab ve kudum'un iştirakiyle yapılmaktaydi. Mevlâna'nın ve oğlu Sultan Veled'in rebab çaldıklarını menakipnamelerden ve sultan Veled'in şiirlerinden öğrenmekteyiz. Mevleviler arasında saz ve söz eserleri vücude getiren bir çok musikişinasların yetişmesi bu rağbetin tabiî bir neticesidir. »

« Mevlevilik nedir ? » adlı kıymetli bir eser yazmış olan değeli muharrir Ziya Şakir Bey mevlevi musikisi için şu tafsilâtı veriyor :

« Mevcut menakipnamelerde musikiye, hemen hemen hiç alâka gösterilmemiştir. Sadece (Hazret-i Mevlâna) nın Avaze-i nay ve kudumdan, vecde gelerek sema ve safa buyurduklarından » bahsedilmekle iktifa edilmiştir... Aynı zamanda, mevlevî tarikati ricalinin terceme-i halleri yazılırken bunların arasında yetişmiş olan musiki dâhilerinin sanat kıymetleriyle eserleri hakkında pek az malûmat verilmiştir.

« Halbuki mevlevî musikisi (Türk Musiki Tarihi) nde pek ehemmiyyetli bir yer almıştır. Bu itibarla, mevlevî musikisinin tarihî seyrini takibederken, onun bütün incelik ve hususiyyetlerini bilmek lâzimdır.

« Biz, bu hususta da esaslı tetkikata giriştik En salâhiyyettar zevata müracaat ederek bazı kıymettar malûmat elde edebildik. Bunları, tarihî sırasiyle arz edeceğiz.

« Bizim başlıca aradığımız nokta, şunlar idi :

1 — Cenab-ı Mevlâna'yı mutehassis ederek, mânevi bir zevk ve neşe ile kendisine (sema' ve safa) ettiren musiki fasılları, hangi makamlara aitti ?

2 — Güfte ve bestelerin mahiyyeti neden ibaretti ?

3 — Muhitindeki hanende ve sazendeler, kimlerden mürekkepti ?

« Maalesef bu üç suale, - musiki tarihini tamamiyle tenvir edecek derecede - cevap bulmak mümkün değil... Asırların esrarlı perdesi altında unutulup gitmiş olan bu meçhuller içinde, elde edilebilen malûmat, ancak şunlardan ibaret...

1 — Makamlar, o devrin yüksek musikişinaslariyle hassas ruhlu münevverlerini ve kibar zümresini en çok alâkadar ve mütehassis eden, Irak ve İran ahenk ve nagmeleri.

2 — İlk devirlerde, kalbine vecd ve heyecan veren İlâhi ve tasavvufî besteler... ve sonra, bizzat kendisinin güfte ve besteleri.

3 — İsimleri meçhul olan Irak ve Tebrizli - kalabalalıkça - hanende ve sazendeler.

« Bunların arasında şu dört derviş de vardır : Ney çalan (Hamza Nayî), (Bekkî Kaval), okuyuculardan (Osman Gûyende), (Arif Gûyende).

« (Hazret-i Mevlâna'nın; muhitinde daima bir hanende ve sazende heyeti bulundurması, çok tabiî idi. Çünkü kendisi, bizzat yüksek bir musikişinas idi... bunda, hiç şüphe edilemiyecek kadar kuvvetli deliller var, bu delillerden birincisi, o devrin en yüksek tahsil proğramıdır. Hazret-i Mevlâna, o proğramı tamamen takip ve ikmal etmiştir. Bu miyanda da, (Ulûm-ı tabiiye) grupuna dâhil olan (musiki) yi esaslı bir şekilde öğrenmiştir. Nitekim, aynı proğramı takibederek ilim ve irfan âleminin yüksek şâhikalarına çıkan Türkistan ve İran uleması arasında İbn-i Sina, Fahreddin-i Râzi, Hakim Sinaî, Seyyid Bürhaneddin Termizi, Seyyid Şerif Cürcani, Sadeddin-i Teftazani, Molla Câmî gibi büyük zevat da (musiki) ilminde yüksek behre sahipleri idi.

«Muhterem üstad (Veled Çelebi) ye ait olup, mesut bir tesadüfle görmek fırsatını elde ettiğimiz yazma - ve gayr-ı matbu - «Menakıb-ı Mevlâna» ya nazaran, (Hazret-i Mevlâna), (Rebab) denilen saza iki tel daha ilâve etmiştir. Bu kayde nazaran, bir saza tel ilâve edebilmek için herhalde çok yüksek bir sanat ve kudret salâhiyyetine malik olmak lâzım gelir.

«Yine bu menakıpnameden öğreniyoruz ki Cenab-ı Mevlâna (ecille-i esatize-i musikiyye)-dendir. Kendisi pek mükemmel rebab çalmaktadır. Eserlerinde (ilm-i musiki) den, uzun uzadıya bahsetmiştir ve musiki nağamatının ruha bahşettiği zevk u safayı zikr ve izah eylemiştir.

«(Rebab), Konya halkınca da meçhul değildi. Türklerin (kopuz) una pek çok benziyen bu ahenktar musiki aletine, Konyalılar (saz) derlerdi.

«Tarif edildiğine göre bu saz, Hindistan cevizi kabuğundan yapılırdı ve üstüne, deri kursak kaplanırdı. Bir arşın kadar sapı vardı. Barsak kirişinden, üç tel takılırdı. At kılından yapılmış, yay ile çalınırdı. Üç telli olduğu için, Irak ve İranlılar bu saza (Sehtar) diyorlardı. Fakat Araplar bu sazı dört tel ile kullanıyorlar ve (rebab) ismini veriyorlardı.

«Bir rivayete nazaran Cenab ı Mevlâna üç telli İran (tar) ına iki tel ilâve etmiştir; böylece beş telli saz olmuştur. Diğer rivayete nazaran, dört telli Arap rebabına, (Şeş kûşe-i âlemin esrarı) nı şerh etmek için iki tel ilâve etmiş. Buna (Şeştar) denilmiştir.

«Bu rivayetlerin hangisi doğru olursa olsun, muhakkak o'an bir cihet vardır ki, Hazret-i Mevlâna'nın yüksek bir (musikişinas) olması keyfiyyetidir. Yoksa basit ve sathi bir malûmat ile, herhangi bir musiki aletini ıslaha kalkışmak, ona ilâveler yapmak mümkün değildir.

"Hazret-i Mevlâna 'nın rebaba gösterdiği alâkaya muhitindekiler ehemmiyyet vermemişlerdir. Bazı dervişlerle, ezcümle (Sultan Veled) ve (Ulu Arif Çelebi) gibi güzide zevat da, rebab meşketmişlerdir.

"Fakat Cenab-ı Mevlâna'nın asıl ehemmiyyet verdiği saz (nay=ney) idi. O nay ki, o bir arşın uzunluğundaki kamış parçasının esrarlı nağmeleri, Hazret-i Mevlâna'nın hassas ruhunda bir ilham kaynağı husule getirmiş. (Mesnevi) gibi muazzam bir (kitab), hiç şüphesiz ki o yüksek ilhamlarla vücude gelmişti.

«(Nay) hakkında efsanevî bir rivayet vardır. Bu rivayete nazaran (Resul-i Ekrem Efendimiz) bir gün, sevgili yeğeni (İmam Ali) ile musahabette bulunurken ona ilâhî aşkın esrar ve hakayıkına taalluk eden bir sır tevdi ediyor ki, Hazret-i Ali onun azametini içine sığdıramıyor. Hemen Medine'nin haricine çıkıyor. Bir boş kuyu buluyor. Takat ve tahammül gösteremediği o sırrı, o boş kuyuya tevdi ediyor.

«Boş kuyu, coşuyor. Sular taşıyor. Bu suların feyzi ile kuyunun kenarında kamışlar bitiyor. Orada, bir kamışlık husule geliyor.

«Nihayet bir çoban, bu kamışlardan birini kesiyor. Onu, muhtelif yerlerinden deliyor. Üflenince nağmeler hâsıl edecek şekle getiriyor. Sonra, dudaklarına götürüyor. Üflemeğe başlıyor. O anda, o kamış parçasından âşıkane enin ve feryatlar yükseliyor. İşitenleri mephut ediyor. Kalblere vecd ve heyecan veriyor.

«O sırada - tesadüfen - oradan (Rerul-i Ekrem Efendimiz) geçiyor. (Nay) denilen bu kamış parçasından çıkan bu âşıkane feryatları işitiyor. Bundaki sır ve hikmeti derhal anlıyor. (İmam Ali) yi çağırıyor:

— Benim sana tevdi ettiğim sırrı, faş ettin mi? diyor. (İmam Ali):

— Evet... o büyük sırrı kalbime sığdıramadım. Onu bir boş kuyuya söylemeğe mecbur oldum... diye cevap veriyor.

«O andan itibaren o kamış parçası, aşk ve esrar-ı İlâhinin hakayıkına terceman oluyor. Kıymet ve mebrukiyyet kesbediyor. Artık ona, (Nay) adı yeriliyor.

«Cenab-ı Mevlâna (nay) a âşıktır. Çünkü (nay), kalplerdeki İlâhî cezbeyi coşturan bir ilham kaynağıdır.

«Cenab-ı Mevlâna'nın hassas kalbi, nay'ın enin ve feryatları karşısında, tiril tiril titriyor. Çünkü onun nağmelerindeki mânayı bütün incelikleriyle hissediyor. O kamış parçasının:

(Beni kamışlıktan kestikleri andan beri, benim feryadıma kadınlar ve erkekler ağlamaktadır) dediğini işitiyor.

(Firaktan pare pare olmuş bir sine isterim. Tâ ki, o sine sahibine, iştiyak dertlerini şerh edeyim.)

diye feryat eden nay'ın derdini, herkesten daha iyi anlıyor.

«Nay feryat ediyor:

(Ben, her cemiyyette ağlıyorum. Halleri, iyi veya fena olanlara, refik ve arkadaş oldum.)

diyor ve artık onun en samimi arkadaşı, Cenab-ı Mevlâna'nın, hassas kalbi oluyor.

«Nay dile geliyor:

(Herkes, bana dost veya yâr olduğunu sanıyor. Fakat hiç kimse, benim içimdeki esrarımı arayıp sormuyor.)

diye şikâyet ediyor. Halbuki artık bu şikâyete lüzum kalmıyor. Cenab-ı Mevlâna, onun içindeki esrarı ruhuna soruyor. Öğreniyor, anlıyor. Dinliyor ve artık Nay ile candan ve ruhtan dost oluyor, ve bu dostluk (Mesnevi) gibi bir âlem yaratıyor.

«Cenab-ı Mevlâna, (Nay) ı o kadar anlıyor ki... Artık onun feryatlarını bir tarafa bırakı-

yor. Bizzat kendisi, ondan daha gür, ondan daha mânalı, ondan daha heyecanlı bir seda ile:

(Bu (Nay)ın sesi, ateştir. Rüzgâr değildir. Her kim bu ateşi duymazsa, her kim bu ateşe malik olmazsa... yok olsun..) diye haykırıyor. O ateş, Rabbanî bir ateştir. Aşk ateşidir. O aşk ateşi ki, bizzat kendi kalbini yakıp kül etmiştir.

«O ateş, (Şems) in ateşidir. Fakat (Şems), bir suretten ibarettir. Onun hakikati, insan varlığından çok üstün bir mâna ifade etmekte ve bu mânayı anlamak istiyenleri, (Arş)a kadar yükseltmektedir.

«O ateş, bir (ocak) yakıyor. Cenab-ı Mevlâna'nın (aşk)ından ruhlarına birer (zerre) sıçrıyanlar o ocağın etrafına toplanıyor. Ocak, asırlarca yanıyor. (Nay) asırlarca, durup dinlenmiyor ve ocağın ateşini üflüyor. Aşkın feryadını yükseltiyor. En rakik ve hassas nağmeleriyle:

(Ya Hazret-i Mevlâna. Hak, dost...)

diye Cenab-ı Mevlâna'nın ruhunu terennüm ediyor. Onun ruhunun ilhamlariyle o boş kuyuya tevdi edilen (sırr)ın hikmeti. İşte, o sır ve hikmetin ysrattığı kamış parçasının İlâhî marifeti.

«Bu marifetin inceliğini herkesten daha derin bir sezişle bulmuş olan Cenab-ı Mevlâna, (Nay)a âşık olmuştu. Dervişlerinden (Hamza)nın üflediği nayı ruhunun bütün hassasiyyetiyle dinliyordu. (Nay) sustuğu zaman, hanendelerinden (Hafız Osman)ın gür ve lâhutî sesi yükseliyor, bu emsalsiz sesli hanende, Cenab-ı Mevlûna'nın rakik ve içli bir gazelini lâhutî nağmelerle kalplere nefh eyledikten sonra refikleri (Bekkî Kaval) ve (Ârif Gûyende) ile diger terennümlere geçiyordu.

«Bu terennümlere ekseriya diğer saz ve ahenk aletleri de refakat ediyordu. (Şeştar) ve (Nay)dan sonra «Kerrenay» geliyordu. Kerrenay, çok sesli bir musiki aleti idi. Bugün adı bile unutulmuş olan bu ağız sazı, bildiğimiz (zurna) veyahut (kılarnet)e benziyordu. O devrin (Mehter) denilen resmî hükümet (Bando) larında kullanılan bu alet de Hazret-i Mavlâna'nın tertip ettiği saz âlemine girmişti.

«Bu sazlara (kudüm), (nakkare) ve (halile) iştirak ediyordu. Kudüm, ağzına deri kaplanmış olan bir tencereye benziyordu ve (zahme) denilen, suret-i mahsusada çektirilmiş olan iki küçük değnek ile çalınıyordu.

«Gerek kudüm'ün ve gerek onun (nekkare) nin vazifeleri (tempo) tutarak terennümü (usul-i ika') dairesinde yürütülmekti. (Halile) denilen gayet ince bakırdan yapılmış olan (çalpara) da bunlara refakat ederdi.

«Görülüyor ki Hazret-i Mevlâna'nın saz heyeti (hanende - veyahut - gûyende) denilen okuyucularından maada:

«1 — Şeştar; 2 — Nay; 3 — Kerrenay; 4 — Kudüm; 5 — Nakkare; 6 — Halile'den mürekkep sazlardan teşekkül ediyor ve bu teşekkülde hem telli ve yaylı saz, hem dudak sazları ve hem de derili ve bakır sazlar bulunmak dolayısiyle âdeta bugünün (orkestra)sına benziyordu.

«Bu muhtelif sazlarla, tam bir âhenk tesis etmek, kolay bir iş değildi. Bunların akortlarını birleştirerek nağmeleri bir birine kaynatabilmek için hiç şüphesiz ki derin bir vukufa malik olmak gerekti.»

Son zamanlarda mevlevîhanelerde çalınan bu sazların hepsinin Hazret-i Mevlâna zamanında mevcudiyyetini kabul etmek doğru olmasa, çalınan çalgılar nay, rebab ve Kudümden ibaret olsa gerek.

MEVLEVÎ SİKKESİ (مولوی سکه‌سی) [*Sof.*] Mevlevî tarikatı mensuplarının giydikleri başlığın adıdır. Bu başlığa yalnız «Sikke» de denilirdi. (Bak: sikke).

MEVLEVÎ ŞEYHİ (مولوی شیخی) [*Sof.*] Mevlevî tarikatı şeyhleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları arasında «Dede Efendi» denilirdi.

MEVLEVİYYET (مولویت) [*Ilm.*] İlmiyye tarikatında bir ıstılâh olan «Mevleviyyet» alelıtlak kadı'lık demekti. Mevleviyyet; kibar-ı müderrisînin yolu idi. Musile-i Süleymaniye ile onun fevkinde (üstünde) bulunan müderrislere «kibar-ı müderrisin» denilirdi. Bu usul Kanunî'den sonraki zamanda câri olan usûldü. Ondan evvel ilmiyye rütbeleri daha başka türlü idi. Sultan Süleyman'ın yaptırdığı medreseler ilmiyye tarikatında değişiklik yapılmasını zarurî kılmıştı. Halbuki Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 20) sahn mollaları dâhil ve hâriç müderrisleri mevleviyyet makamında gösterilmektedir. Kanunnamenin bu sarahatından anlaşılıyor ki «Mevleviyyet» daha Fatih zamanında mevcut idi. Kanunî'nin ve ondan sonrakilerin ilmiyye rütbelerinden ihdas ettikleri bir rütbe değildi. Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 20) mülâzım yirmi akça ile başlıyor, sırasıyle yirmibeş, otuz, otuz beş, kırk, kırkbeş ve nihayet elli akçaya vasıl oluyordu. Kanunnamede hâriç, dâhil ve sahn müderrislerinin dirlikleri ellişer akça gösterildiğine nazaran elli akçaya çıkan müderrisi, hâriç müderrisi olmak iktiza eder. Yine o kanunname yirmi akça müderrislerin kırkbeş akça ile Kadı olabilecekleri gösterilmekte ve üç yüz akça Ka-

dı'nın mevleviyyet makamında olduğu tasrih olunmaktadır. Yine aynı Kanunnamede «sahn»dan beşyüz akça ile kadılığa vusûl bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezalik böyle vusûl bulur» deniliyor. Bu ifadeler mevleviyyetin o vakit de bir derece olduğunu ve o dereceye hâriç, dâhil ve sahn müderrislerylei kadılık mesleğinde terakki ederek üçyüz akçaya çıkanların geçmekte bulunduğunu gösteriyor.

Mevleviyyet; Kanunî ve ondan sonra bu suretle Kibar-ı Müderrisîne tevcih olunur ve mevleviyyete geçenler yerlerine giderek orada kaza vazifesi bunlar tarafından görülürdü.

İkinci Sultan Mustafa'nın hocası Şeyh ül-İslâm (Feyzullah Efendi) tarafından onikinci asrın başlarında tesis olunan «zadegânlık» ilmiyye tarikını temelinden yıktığı gibi mevleviyyet müstahaklarını da zarara soktu. Çünkü Kibar-ı müderrisînin terakki ile nâil oldukları mevleviyyet ondan sonra ilim ile çokluk alâkaları olmıyan zadegâne tevcih olunmıya başlandı.

Tedris tarikının tarihçesini yazan rahmetli Mehmet Emin Bey (Sebil-ür-Reşad, cilt 17, adet 441) dikkate değen şu mütalâada bulunuyor: «İlim yolunun yüksek olan kadrini korumak ve ehliyyeti olmıyan kimselerin bu kıymetli mesleğe girmelerine mâni olmak için eslâfın koyduğu imtihan usulü yalnız medrese talebesine hasredilmiye başlandı. Mensuplarla zadegân için ilmî mansıplar bayağı baba mirası menziline indirildiğinden imtihansız rüus almak kolaylaştı. Hele sudur ve mevalî oğulları bir birini takibeden tafralarla (sıçramalarla) az zaman içinde pek genç iken mevleviyyete nâil olurlardı.»

Mevleviyyet vaktıyle fiilî hizmetlerdendi. Mevleviyyet alan mahalline gitmiye, orada vazifeyi fiilî olarak görmiye mecburdu. Ondan sonra yavaş yavaş bu usûl kaldırıldı ve mevleviyyetler nâipler marifetiyle ifa olunmıya başlandı.

Mevleviyyetler üç derece idi: Mahreç mevleviyyetleri, Bilâd-ı hâmse mevleviyyetleri, Haremeyn mevleviyyetleri. Mahreç mevleviyyetlerine bilâd-ı aşere mevleviyyetleri de denilirdi. Bunlar; İzmir, Selânik, Yenişehir Fener, Hanya, Kuds-u Şerif, Halep, Trabzon, Sofya, Galata, Havass-ı Refia (Eyüp ve mülhakatı) kadılıkları idi.

Bilâd-ı hamse mevleviyyetleri de şunlardı: Mısır, Şam, Bursa, Edirne, Filibe kadılıkları.

Haremeyn mevleviyyetleri ise Mekke ve Medine kadılıkları idi.

Mahreç mevleviyyetleri kibar-ı müderrisînin hakkı idi ve her sene on kişi bu mansıplara yükselme salâhiyyetini haizdi. Ancak kibar ı müderrisîn payesini ihraz etmiş olan müderrisler müciz ders-i âmlardan olmaları ve mesleğin kudeması (eskileri) bulunmaları hasebiyle (Rüus) maaşı denilen müderrislik muhassesatları tedricen artmış ve Meşihatta memurluk, bazı camilerde Buharı hanlık gibi vazifeler de deruhde etmek sayesinde ellerine geçen para epeyce bir mikdara bâliğ olmuş bulunuyordu. Mevleviyyeti kabul ettikleri takdirde bu maaş ve vazifelerden vazgeçmeleri lâzım geleceği kendilerine yapılan mevleviyyet teklifini bu sebeple kibar-ı müderrisin alelekser kabul etmezlerdi. Bunun üzerine mevleviyyet bilâd-ı hamse, yahut musile-i Süleymaniye ricaline verilir, yahut açıktan yetişmiş olan zadegâna tevcih olunurdu.

Mahreç mevleviyyeti yapan zat örfî müddetin hitamında mahreç payesine yükselir ve binaenaleyh bilâd-ı hamse mevleviyyetlernin mülâzimleri sırasına girerdi. Pâye alelusûl zapt gününden (işe başlama günü) itibar edilmek lâzım gelirken Şeyhülislâm'lar bazan bir âtıfet olarak pâyenin mevleviyyetle beraber tevcih gününden itibar ve bunu da fermanlarda tasrih ettirirlerdi. Müderrislerin ara sıra «tafra» ile kayırılmaları vaki olduğu gibi mevleviyyete müstahak olmıyanlar da payesi verilmek, hele son zamanlarda çokluk vaki idi. Bu suretle gelişi güzel mahreç payesi tevcih olunan gûya mevleviyyette bulunup da müddetini bitirmiş gibi üst dereceye mülâzim olanların sırasına geçerdi.

Bilâd-ı hamse mevleviyyetlerine nâil olup da vazife görerek müddetini bitirenlar bilâd-ı hamse payesini alırlardı. Bunlara da, mahreç mevleviyyetlerinde olduğu gibi, pâyenin zapt gününden veya tevcih tarihinden itibarı usulü vardı ve bu da yine Şeyhülislâmların reylerine kalmıştı. Bilâd-ı hamse pâyesini ihraz edenler Haremeyn mevleviyyetleri mülâzimlerinden sayılırlardı.

Bilâd-ı hamse'nin yukarda sayılan yerlerden biri tevcih olunmaksızın ve fiîî vazifede bulunmaksızın pâye olarak tevcih olunduğu da vâki idi. Onlar da kadılıklarda ve fiîî vazifelerde bulunmuş gibi Haremeyn mevleviyyetleri mülâzimleri sırasına geçerlerdi.

Haremeyn mevleviyyetlerinin öteki mevleviyyetler gibi gelirleri çok olmamakla beraber İstanbul kadılığına geçmenin yolu olduğundan ikisi de hasret-ül mevali (mevaliden hasret çektikleri) iken bazılar fiilen Haremeyn'e gitmedikleri halde pâye ile terfi ve pâye aldıkları zaman dahi Mekke mâzulü itibar olunduk-

ları için bilfiil Haremeyn'e gidip gelenlere takdim edildiklerinden Haremeyn'e nevbetleri gelenler hep boş özürlerle gitmekten imtina ederlerdi. Bunun için nizam ve irade çıktığı halde yine bir yolunu bulup yakayı sıyıranlar ve çizilmiş olmalarına rağmen terfi hakkını ihraz eyliyenler bulunurdu.

Mahreç, Bilâd-ı hamse, Haremeyn mevalisinde müddetini bitirerek mâzûl bulunanlar, yahut açıktan bu payelerden birini alanlar Fetva eminliği, ders vekâleti, kazaskerlik kasamlığı, hekimbaşılık, müneccim başılık gibi bir memuriyyet, yahut berveçh-i arpalık yani nâip göndermek suretiyle idare etmek üzere müddetsiz basılâtıyle geçindirmek maksadı altında bir kaza mansıbıyle taltif olunurlardı. Bunlardan biriyle taltif olunanlar terakki sırası gelinceye kadar biriktirdikleri para ile geçinmek zorunda kalırlardı. İşte kibar-ı müderrisinin mevleviyyet kabul etmemelerinin bir sebebi de bu idi.

Mevleviyyetlerin örfi müddetleri birer sene idi.

MEVLİD ALAYI (مولد آلايى) [*Sar.*] Hazret-i Muhammed'in doğum gününe rastlıyan rebiyülevvel ayının on ikinci günü yapılan merasim münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda nisbeten basit bir şekilde yapılan bu alay vaktiyle büyük bir debdebe ve tantane ile icra edilirdi. Sultanahmet Camii'nde yapılan bu merasimi Atâ bey (Atâ Tarihi, cilt 1, sayfa 234 ve mütaakip) şöyle anlatır: Sultan Ahmet camiinde sadreyn, mevali, müderrisler mertebelerine göre minberin soluna ve sofa kenarına mahfil-i hümayuna doğru, vezirler de mihrabın sol tarafına konulan seccadelere otururlar. Alt tarafına yeniçeri ağası, defterdar, tevkiî, defter emini, kethüda bey, reis-ül-küttap, şıkkayn efendilerin alt tarafına mir-i alem ve kapıcı başı ağalar ve silâhtar ve bölükât-ı erbaa ağaları, cebeci, topçu, arabacı başı, sipah ve silâhtar kâtibi ve kethüdaları ve bundan sonra Haremeyn müfettiş ve muhasebecisi ve hulefa ve kisedarları otururlar. Yeniçeri ağası selâmlıktan sonra Sadrazama temenna edip oturur, harp münasebetiyle yeniçeri ağası bulunmuyorsa bunun yerini sekban başı işgal eder. Zağarcı, seksoncu başı, turnacı ve muhzır ağa, bostancılar oda başısı, yeniçeri yazıcıları, minber kapısı önünden kürsüye doğru, yeniçeri neferleri camiin dört orta direklerinden direkten direğe ayakta dizilirler. Kapıcı başılar başlarına Selimi ve mevsime göre erkân kürk veya ferace giymiş ve divan takımları atlara binmiş oldukları halde saraya gelirler, Padişahı alayla camie götürürlerdi. Padişahı yeniçeri ağası ve kapıcı başı ağalar selamladıktan sonra camideki yerlerini işgal ederlerdi. Hicri 1182 (1768) seferî dönüşünden sonra sipah ve silâhtar kethüda ve kâtipleri bu resimden affolunmuşlardı. Sadrazam Kalâi ve mevsime göre erkân kürk veya ferace giymiş olduğu ve kendisini sarayından alan divan-ı hümayun çavuşları arkasından takibettiği halde gelir ve etrafına selâm vererek mihrabın önüne konulan seccadeye otururdu. Reis-ülküttap'la çavuşbaşı ağa sadrazamın karşısında mahfil-i hümayun tarafına konulmuş olan seccadelere, tezkireci ve mektupçu efendiler de geri tarafında, mahfil-i hümayun altına otururlardı. Bu sırada teşrifatçı efendi ile teşrifati halifesi ve kisedar mücevveze ve mevsime göre kürk veya ferace giymiş oldukları halde buhurdanlar getirip sadrazamın, şeyhülislâm'ın ve vezirlerin önüne koyarlar ve mevlidin okunması bitince buhurdanları yine bunlar kaldırırlardı.

Bir hürmet eseri olmak üzere Nakib-üleşraf Efendi'ye camiin sağ tarafındaki köşede hususi surette bir yer ayrılır ve orada yalnızca otururdu. Mevlid münasebetiyle dağıtılan şeker ve şerbetten Nakib Efendi'nin hissesi müstakil bir tabla ile verilirdi. Merasim bitince de kendi adamlariyle yalnız olarak evine dönerdi.

Padişahın geldiğine işaret olmak üzere mahfil-i hümayunun perdesi kaldırılınca kendisine hürmet olmak üzere camide hazır bulunanlar ayağa kalkmak suretiyle tazim eseri gösterirler, kafes çevrilince de yerlerine otururlardı. Müezzin mahfilinde okunmağa başlanan Fetih suresi bitince iptida Ayasofya kürsü şeyhi, sonra Sultanahmet Camii vâizi vâizlere mahsus kürsiye çıkarlar, kısa birer vaızda bulunduktan sonra inerlerdi. Bu sırada şerbet dağıtılır ve Dâr-üs-saade ağası kâtibi vasıtasiyle bunlara kürk giydirildiği gibi surre de ihsan olunurdu. Ondan sonra iptida Mevlidhan-ı evvel, arkasından Mevlidhan-ı sani kürsüye çıkarak mevlid okumağa başlar:

Geldi bir ak kuş kanadiyle revan
Arkamı sığadı kuvvetle hemân

beyti okununca cemaat ayağa kalktığı sırada mahfil-i hümayunda perde dışında duran müjdecibaşı Mekke Emiri'nin namesini teşrifatî efendinin delâletiyle sadrazama götürüp eteğini öperek teslim ederdi. Sadrazamın işaretiyle yanına gelip nameyi alan reis-ül küttap efendi müjdecibaşı ile birlikte Huzur-u hümayuna girer, orada bulunan dar-üs-saade ağası nâmeyi hürmetle alıp silâhtar ağanın yardımıyle kesesini açıp içinden çıkardığı nameyi reis-ül-küttab'a verirdi. Reis-ül-küttab aldığı nâmeyi huzur-u

Şahanede okurdu Dar-üs-saade ağası Haremeyn hizmetini haiz olduğu için ona kürk, reis-ül-küttabla müjdecibaşıya da kaftan giydirilirdi. Reis-ül-küttab ondan sonra yerine gelip otururdu. Bu esnada zât-ı Şahaneye Medine'den gelen hurmadan baş peşkir ağa eliyle ve gümüş tabakla sadrazama götürüp önüne koyar, temenna ederek çekilirdi. Sadrazam hurmadan bir iki tane yedikten ve bir iki tane de şey-ül-islâm a verdikten sonra vezirlerin her birine, yeniçeri ağasına, defterdar efendiye, kethüda beye, reis-üi-küttab'a, tevkii'ye, defter eminine, çavuşbaşı ağaya birer tane hurma verir ve boş tabağı bostancı karakulağı ile mahfil-i hümayunda olan peşkir ağasına gönderirdi.

Hurma getiren peşkir ağasına sadaret karakulağı vasıtasiyle yüz altın gönderilirdi. İkinci mevlid han bu sırada kürsüden iner, üçüncü mevlid han çıkarak mevlüdün alt tarafını okurdu.

O esnada Sultan Ahmet camii mütevellisi sadrazam'a Ayasofya camii mütevellisi şey-hülislâm'a diğer evkaf mütevellileri de vezirlerle diğer devlet erkânına şeker tablalarını getirirlerdi.

Mevlidin okunması bitince dua edilir ve başta sadrazam olmak üzere bütün devlet erkânı camiden çıkarak camiin dışında, merdiven dibindeki musluklar önünde atlarına binmiş oldukları halde Padişahı selâmlamak üzere hazır dururlar, hünkâr atlı olarak görülünce başta sadrazam olmak üzere Padişahı selâmlarlardı. Hünkâr alkış çavuşlarının alkışları arasında saraya dönerdi.. Sdrazam da vezirlerle erkan tarafından selâmlanarak ayrılır, onu, şeyh-ülislâm ve vezirler takibederdi.

Bu münasebetle mevlidhanlara da hil'atler giydirilir, atiyyeler verilirdi.

Son zamanlarda bu alay basit bir surette yapılıyor ve saray içinde okutulduğu da oluyordu

MEVLİDHAN (مولدخوان) [*San*] Mevlid okuyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevlidhanlardan bahsederken mevlid okumanın ayrı bir sanat telâkki edildiğini, XV ci asırda bestelenen bu esere mütaakip asırlarda yeni yeni besteler vücude getirildiğini kaydeden Sadettin Nüzhet Ergun (ölümü 1946) «Türk musikisi antolojisi, İstanbul, Rıza Koşkun matbaası, 1943, ikinci cilt, sahife 469» şu tafsilâtı da veriyor:

«Bu bestelerden birinin XVI cı asır sonunda yaşayan Sinaneddin Yusuf Çelebi'ye ait olduğunu tahmin etmekteyim. Diğer bir beste de XVII ci asrın ilk yarısında yaşayan Bursalı Sekban'ındır. Terceme-i haline vakıf olmadığımız bu musikişinasın eseri, daha devrinde büyük bir şöhret kazanmış ve bu besteyi birçokları, bizzat, bestekârından meşkederek mümkün mertebe yaymağa çalışmışlardır.

«XIX cu asır musikişinaslarından ve mevlidcilerin hafızalarında yaşıyan Mevlid bestelerinden ikisinin kimlere ait olduğunu kat'i olarak söyliyemeyiz. Fakat bunlardan birinin Sekban'ın olması memuldür. Hopçu Şakir Efendi, Külhanbeyi Hüseyin Dede, Mutafzade Ahmet Efendi, Hüdayi şeyhi Ruşen Efendi, Mes'ut Efendi, Paşa Mehmet, Balat şeyhi Kemal, Bedevi şeyhi Ali Baba, Şeyh Muhtar Efendi, Arap Salih gibi şahsiyyetlerin besteli mevlide vakıf olduklarını ve mütaaddid yerlerde okuduklarını da biliyoruz. Bugün hayatta ve 90 yaşında bulunan Sait Özok'da vaktiyle ağabeysi Mes'ut Efendi'den, kendi tâbiriyle - fevkalâde musanna olan - bu besteyi geçmiş, fakat uzun zamanlar okumadığı için tamamiyle unutmuştur. Bay Hayrullah Taceddin, Ali Baba'dan, Kadirîhane'nin son şeyhi Gavsi de Hopçuzade'den işittikleri mahdud bazı mısraların ezgilerini terennüm edebilmektediler.

«Hüdayi tekkesi zâkirbaşısı Hayrullah Zekâi Efendi merhum tarafından Hüdayi kütüphanesine vakfedilen bir Miraciye mecmuasının sonunda besteli Mevlid bahirleri de kayıtlıdır. (Üsküdar, Selim ağa Kütüphanesi, Hüdayi Fihristi No. 1286); Hüdayi tekkesinde okunan Mevlid bestesini gösteren bu yazmada her beytin yanında o beytin makamı da tasrih edilmiştir.

«Abdülkadir Töre ise musiki nazariyatına dair yazdığı gayr-ı matbu eserinde şunları söylüyor :

«Bir de Koca Mustafa Paşa'daki Sünbül Efendi dergâhına mahsus olmak üzere bestelenmiş bir mevlid-i Şerif vardır ki her satırdan sonra zâkir kürsüsünün dibinde hay hay derler idi. Zamanımızda bu Mevlid-i bilen Koca Mustafa Paşa'da sâkin mütekaitlerden 78 yaşında Mehmet Sami Efendi vardır »

«Bütün bu muhtelif rivayetlerin mevcudiyyetine rağmen Mevlid bestelerinin umumi bir rağbete mazhar olduğu iddia olunamaz Bu eserler Miraciyye gibi mahdut kimseler tarafından öğrenilerek, gene mahdut birtakım yerlerde okunmuştur Nitekim bay Hayrullah Taceddin, bir zamanlar Hüdayî hankahında mutlaka besteli Mevlid'in okunduğunu söylemektedir. Said Özok'un öğrendiği halde okumaya okumaya tamamile unutması ve bugün bilen kimsenin kalmaması da bu eserin taammüm etmediğini gösterir. Bu cihetle gerek XIX cu asırda, gerek

ondan evvelki asırlarda memleketin her tarafında yayılarak okunan Mevlid'in ekseriyyetle besteli Mevlid olmadığı muhakkaktır. Dört bahirden ibaret olan ve bahirleri, sırasile «Dügâh, Hüseynî, Rast, Irak» makamlarından teşekkül eden Mevlid, bazı taksimler gibi kısmen muayyen ezgilerle, kısmen de irticali bir mahiyyette usulsüz, fakat kendine mahsus bir tavırla okunmakta devam etmiştir.

«XIX cu asırda bilhassa Mevlidcilikle iştihar eden bir takım şahsiyyetler mevcuttur. Osmanlı hükümdarları tarafından merasimle okutturulan mevlidleri de bu sahada muvaffak olan en değerli veya en kıdemli kimselere kıraat ettirildiği malûmdur.

«1228 (M 1813) yılında en ihtiyar mevlidci, Beylerbeyi hatibi Hünkâr Beğendi Rıfat Efendi'dir. Gençliğinde mükemmel Mevlid okuyan bu zat bu tarihte ancak ihtiyarlığına hürmeten hünkâr Mevlidlerinde ilk Bahri «Kâr-i kadim negamat ile ve perde-i makamâtı tezyin» ederek okumakta idi (Letaif-i vakayi-i Enderun S. 48).

«Şemsi Efendi de bu devrin ihtiyar mevliteilerindendir. Bu asrın ilk yarısında tiz sesli Mevlidcilerden biri de Zâkirbaşı Hacı İbrahim' dir. Fakat bu sıralarda en muvaffakiyyetli mevlid okuyan değerli sima Selimiyye hatibi Şeyh Ömer Efendi'dir. (Ayni eser: s. 48).

«XIX cu asrın ortalarında gerek sesinin güzelliğile, gerek san'attaki meharetiyle büyük ve devamlı bir şöhret temin eden kudretli şahsiyyet ise Sait Paşa imamı namiyle tanınmış olan Hasan Rıza Efendi'dir.

«. . . . . Sesi gayet parlak, okuyuşu da fevkalâde tavırlı ve müessir olduğu için memlekette büyük bir şöhret kazandı. Fakat kendisinde bir cezbe hali vardı. Canı isterse okur, cemiyyetlere davetle gitmez, gitse bile teklif ve ricalarla değil, içinden gelen bir arzu ile okurdu. Yalnız fakirlerin, âcizlerin riyasız yalvarmalarına tahammül edemez, onların isteklerini yerine getirirdi.

« . . . . . Mevlidcilerin piri addedilen Bedevi şeyhi Ali Baba da Rıza Efendi'nin en değerli talebelerindendir »

Son zamanlarda merhum hafız Kemal ile Hafız Âsım, Hafız Mecid ve Hafız Zeki tanınmış Mevlidhanlardandır.

MEVLİD-İN-NEBİ (مولد النبی) [*Sar*] Hazret-i Muhammed'in doğumu mânasına gelir bir tâbirdir. Bu münasebetle manzum ve mensur olarak yazılan eserlere de bu ad verilir. O türlü eserlere sadece «Mevlid» de denir.

Cenab-ı Peygamber'in doğumuna rastlıyan rebiyülevvelin on ikinci gecesini tes'it maksadıyle (Kitab-üt-tenvir fi Mevlid-il-Sarac-el-Münir» adıyle ilk mevlid menkibesini (İbn-i Dihye) yazmış, Erbil Emiri (Muzafferiddin Gökburi) hicrî 604 (1207) yılında ilk olarak merasimle okutmuştur.

«Mevlid-in Nebi içtimaının şer'an bir fi'l-i memduh (öğülmüş) veya mezmum (yerilmiş) olması, içtimada müsab (sevap kazanma) olup olmamaları fukaha tarafından tahkik edilmiş» olduğunu yazan büyük âlim Mehmet Kâmil Miras (Mevlid in-Nebi ihtifalinin müstenid-i şer isi, Mahfil, aded: 5) şu tafsilâtı veriyor:

«Celâleddin Suyutî (vefatı 911/1505) «Hüsn-ül Maksad fi amel-il-Mevlid» namiyle yazdığı bir risalede bu suallere cevaben diyor ki: Mevlid-i şerif ihtifalinin esası Kur'andan bâzı âyetlerin okunması ve vilâdet-i seniyyeleri ânında ne gibi âyât ve şevahit zâhir olup Peygamberliğin nasıl başladığına dair varid olan haberlerin rivayeti maksadıyle müslümanların içtimaından, bazan da bu vesile ile hazırlanan yemeği yeyip dağılmalarından ibarettir ki bu toplantı Risaletpenahın kadrini tâzim ve Mevlid-i seniyyeleriyle ferah ve istibşar gibi iyi maksatlara müstenit bulunduğundan her halde orada bulunanların sevap kazanacağı «bid'at-i hasene» cümlesinden sayılır.

«Sonra Suyutî merhum Malikî fukahasından «Taceddin-i Fakihanî» nin mevlid toplantısını «Bid'at-ı mezmume» addettiğini ve bu hususata (Elmevrid fil-kelâm ala amel-il-Mevlid) adıyle yazdığı bir eserini ibaresiyle zikrederek cevaplarını yazmaktadır ki Fakihanî'. nin bütün itirazları bir noktada toplanıyor. O da «Mevlid toplantısının ne kitap ve sünnete, ne de dinde mukteda bih olan ulema-i ümmetten menkul olmadığı» dâvasından ibarettir.

«Suyutî merhum cevaben diyor ki: Evvelâ mevlid âdeti için kitap ve sünnette bir şer'î asıl bulunmadığı müsellem değildirr. Nasıl ki (Ebülbadl B. Hacer) den bu mesele sorulduğunda şu suretle cevap vermiştir: Vakıa Kurun-u selâse ashabından bu bapta bir nakil yoktur. Fakat Mevlid toplantısı mehasini müştemil bir âdet olup zıddı mefasitten korunmak şartıyle «Bid'at-ı hasene» olduğunda şüphe yoktur. Bence mevlidin istinat ettiği şer'î asıl savm-ı âşûra (aşura orucu) dır ki Buharî ve Müslim'in Sahihlerinde müttefikan tahriclerine göre Resûl-î Ekrem Efendimiz Medine'ye hicret buyurduklarında Yahudileri âşûra gününde oruç tutar gördüler. Orucun sebebini sorduklarında «Muharremin onu Firavn'ın boğulup Benî İsrail'e necat bahş olunduğu mübarek bir gündür. Hazret-i Musa bu günü Allah'a şükür

maksadıyle oruçlu bulunurlardı» demeleri üzerine «Biz Musa'ya ittibaa sizden ehakkız» buyurdular ve ashabına o günü oruç tutmalarını emrettiler ki sonra bu oruç ramazan orucu ile nesh olunmuştur.

«Yine İbn-i Hacer diyor ki: Bu âşûra orucundan çıkan hüküm, nimete kavuşmak, cezadan kurtulmak münasebetiyle Allah'a şükür maksaiyle işlenilen fiillerin meşruiyyetidir. Kur'an okumak gibi ibadet nevileriyle hasıl olur. Acaba âhir zaman Nebisi'nin kudum-ı şerefinden daha büyük bir ni'met tasavvur olunabilir mi?

«İbn-i Hacer: Mevlid'in Âşûra gününe tam mutabakatını temin için Mevlid-i Nebevî ihtifalinin rebiyülevvel ayının on ikinci günü yapılmasını tavsiye ediyor. Başka zamanlara teşmiline gelince bu bapta (ve fih-i nia fih) diyor. Bir de mevlid toplantılarında, yalnız Kur'an okumak, yemek yedirmek, sadaka vermek, Peygamber'in methine dair inşad gibi kendisinden Allah'a şükür mânası çıkan şeylere kasredilip kadınların erkeklerle açık saçık bir arada oturmalarından, çalgı ve gına-i batıla gibi esasen haram olan veya mekruh bulunan şeylerden çekinilmesini tavsiye ediyor.

«Sûyutî yine «Hüsn-ül-Maksat»ında diyor ki: Hazret-i Peygamber'in nübüvvetten sonra akikalarını iade buyurmaları da bu bahiste benim hatırladığım şer'î asıldır. Şöyle ki: Beyhaki'nin Enes İbn-i Mâlik'ten tahricine göre Peygamber'in ceddi Abd-ül-Muttalib'in muhterem hafidinin doğumunun yedinci günü akika olarak kurban kesmişlerdi. Akika iadesi câri değilken Risaletmaab efendimiz ikinci defa olarak akikalarını kestiler. Bu iade Cenab-ı Hakk'ın Habib-i Edibini Rahmeten Lil'âlemin olarak baas ve irsaline karşı şükürden başka neye hamlolunabilir? Binaenaleyh Cenab-ı Peygamber'in kudum-ı şerefine karşı yemek yedirmek, sevinç göstermek, yakınlık yollariyle şükür izhar etmek ümmet üzerine müstahaptır

«Şemsüddin-ül-Cezerî (Ôrf-üt-tarif bil-mevlid-iş-şerif) adlı kıymetli kitabında diyor ki: Ebu Leheb, ölümünden sonra rüyada görülüp halinden sorulduğunda cevaben: «Halim ne olacak tabii cehennemdeyim. Yalnız her hafta pazartesi geceleri şu iki parmağımın ucundan Allah tarafından mukadder olan şeyi emiyorum. Bu suretle biraz hafifliyorum. Bu da vilâdet-i Muhammediyye'yi cariyem Suveybe bana tebşir ettiği de onu azadetmekliğim Suveybe'nin de emzirmesi bereketidir» demişti. Zemmi hakkında müstakil bir sûre nâzil olan Ebu Leheb'in Mevlid-i Muhammedî'ye ferahlanmasından dolayı hafiflerse muvahhid bir müminin sürûr ve şadmanî izharı, rahmete vesile olmasında şüphe edilir mi?

«Mevlid toplantısının dayandığı eski usulü Suyutî merhum zikrettikten sonra şunu ilâve ediyor ki: Gerçi bu toplantılar kurun-u selâsede câri değildi. Lâkin onu ihdas eden İslâm hükümdarının âdil, âlim bir zat olması, sonra bu toplantılarda asrının ulema ve fukahasının bulunması hususiyle İbn-i Dihye gibi büyük bir hafız ve muhaddisin rıza göstermesi, hattâ bu babta bir kitap da yazması bunun müslümanlar arasında müstahsen bir fi'il olduğuna delâlet eder»

Mevlid-i Peygamberî'ye dair olan eserler manzum olduğu gibi Arabça'da mensur olanları da vardır. Haremeyn'de (Mekke ile Medine) «Mevlid-i Berzenci» denilen manzume okunur ve her beytin sonunda (Merhaba ya merhaba, ya nur-u ayn merhaba, merhaba cedd-ül-Hüseyn Merhaba) nakaratı tekrar olunur. Bizdeki şeker ve şerbet yerine hurma dağıtılır.

Osmanlılar devrinde ilk mevlid kitabı Yıldırım Bayezit'in imamı olan (Süleyman Çelebi) tarafından yazılmıştır. Ondan sonra yine manzum olarak mevlid yazanlar olmuş ise de hiç biri Süleyman Çelebi'nin mevlidi kadar şöhret bulmamış ve onun gibi okunmamıştır. Kadınlar arasında eskiden «İstanbul Mevlidi» adlı manzumenin okunduğu da olurdu. Mevlid-i Ali, Mevlid-i Fatıme, Mevlid-i Hasan, Mevlid-i Hüseyin adlariyle mevlidler vazılmış ve merasim de yapılmıştır. Fakat onların okunması mahdut zaman ve zümrelere münhasır kalmıştır.

Genab-ı Peygamber'in doğuşunu anlatan «Geldi bir ak kuş kanadıyle revan» mısraı okunurken cemaatın ayağa kalkması (İmam-ı Sebki) (ölümü 756/1355) den kalma bir ihtiram alâmetidir.

Mevlid fasılları arasında aşir ve ilâhi okunmasına ilâveten aşağı yukarı bir asır evveline kadar her beytin sonunda zâkirler tarafından esma-i İlâhiyeden «Hay» okunurken sonradan vaz geçilmiştir.

MEVRUS (موروث) [*Fer.*] İrsen kalmış, ölenden intikal etmiş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kimdir bizi meneyliyecek bâğ-ı cinandan
Mevrus-i pederdir gireriz hane bizimdir
Nâbi

MEVT (موت) [*Sof.*] Nefsin arzusunu söküp atmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ölüm demek olan bu tâbir için Sofiye ıstıla-

hına ait eserlerde şu izahat vardır: « Hevay-ı nefsi kam ve izale etmek. Çünkü nefsin hayatı heva iledir ve nefs lezzatına, şehevatına, muktezıyat-ı tabiiyye-i deniyyesine heva ile meyleder, ve nefs süfliyyate mâil olunca kalbi yani nefs-i natıkayı kendi merkezine cezbeder. Bu halde kalbi hakikat-i ilmiyye hayatından mahrum kalır. Bu, nefsin cehli sebebiyle olur, vakta ki hevanın kam' ve izalesiyle nefs-i evvele kalp bittabi vel-mahabbet-ül-asliye kabil-i mevt olmıyan ilm-i kudsî ve nur-i hakikati ve hayat-ı zatiyesine münsarif ve münkalip olur. İmam Cağfer Sadık buyurur ki mevt tövbedir. Nitekim Allah u Tâalâ'nın Allaha tövbe ediniz nefsinizi öldürünüz mânasına gelen (فتوبوا الى بارئكم فاقتلوا انفسكم) kavl-i şerifinde vâki olduğu veçhile mevt-i nefs tövbedir. Ve her kim ki tövbe ederse nefsi katleder. Bundan Cenab-ı Peygamber'in hadisi veçhile muhalefet-i nefs cihad-ı ekberdir. Diğer bir hadiste de (المجاهدة من جاهد نفسه فتاب عن هواه فاحييناً ميتاً) buyurulmuştur. Bu göne mevte « الموت الجامع بجميع الموتات » tesmiye olunur. »

Sofiyeye göre mevt'in ahdar, ahmer, ebyaz ve esved nevileri vardır.

MEVT-İ AHDAR (موت اخضر) [*Sof.*] Az yiyeceğe ve eski bir hırkaya razı, kanaatkâr olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre bu hale mevt-i ahdar denilmesi kanaatla ihdirar-ı ayş kılındığı içindir.

MEVT-İ AHMER (موت احمر) [*Sof.*] Nefse muhalefet yerinde kullanılır bir tâbirdi.

MEVTİ EBYAZ (موت ابيض) [*Sof.*] Açlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre az yemek yemek batını aydınlatır ve kalbin yüzünü nurlandırır. Bundan başka karnı mevt-i cu'a (açlık) müptelâ olanın fıtnat ve feraset-i hayat bulur. Bunun diğer bir ifade tarzı da şudur: Betaneti (karın doluluğu) ölenin fetaneti (zihin açıklığı) dirilir.

MEVT-İ ESVED (موت اسود) [*Sof.*] Halkın eza ve cefasına katlanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fenafillâh makamına göre bir haldir. Halktan zuhur eden ezayı Hak'tan bilmektir ki mahbubunun fiilinde halkın ef'alinin fenasını bilmekle olur.

MEY (ی) [*Ede.*] Dilber, sevgili, maye-i cünûn (delilik mayası), gevher-i can (Canın cevheri), deva (ilâç) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hattâ daha umumî bir tâbirle her türlü hassa bulunan her şeydir. Mey Farsça şarap, umumiyyetle içki demektir.

Birinciye örnek:

Bir dilber-i gül'izardır mey
Bir akl alıcı nigârdır mey

Sâkî sun o maye-i cünûnu
Ol mülzim-i akl-ı zû fünûnu

Mey gevher-i bibaha-yı candır
Nakd-ı hirede o râygândır

Ey şâd kılan dil-i hazini
Safrâ-yı gamın sikencebini

Riyazi

İkinciye örnek:

Meydir mihekk-i âşıkan âşûb-ı dil âram-ı can
Sermaye-i pîr-i mugan pîrâye-i bezm-i sanem

Nef'i

Divan edebiyatında mey ve mahbup en çok kullanılan şeylerdir. Bektaşilerde de mey'in hususi bir mevkii vardır.

MEYDAN (ميدان) [*Sof.*] Tasavvufta kâinat, âlem, Bektaşîlerle Mevlevîlerce bilhassa âyin icra edilen yer mânasına gelir bir tâbirdir. Bektaşî tekkelerinin meydanlarında taht, çerağ taşı, meydan taşı, mütaaddit post vardı. Bir de ocak mevcuttu. Diğer bütün tekkelerde olduğu gibi Bektaşi meydanlarında da koyun derisinden yapılan postlar, makam itibar olunan dört tanesinden başka meydana dâhil olacakların oturmalarına yetişecek kadar çoktu. Dört postun ikisi tahtın sağ ve sol tarafına, öteki ikiden biri eşiğin yanında bulunan ve kızıl eşik ismi verilen taşın yanına, dördüncüsü de ocağın üst tarafına serilirdi. Tahtın sağ tarafındaki post «Ahmet Muhtar Postu», sol taraftaki post da «Ali-yül-Murteza Postu» idi. Eşiğin yanındaki «Horasan postu», ocağın üst yanındaki «Aşcı baba postu» idi. Tahtın üstünde kandil vardı. Meydan taşının üstüne bir maşraba şeker yahut bal şerbeti konulurdu. Ocağın önünde de buhurdan, bir miktar ödağacı bulunurdu. «Âyin-i cem» yapılacağı sırada çerağlar yakılır, buhurdan ateşlenirdi. Nasip alacak yeni talip varsa rehberinin delâletiyle makamların hepsinde niyaz ettikten ve bunlar hakkında rehberinin izahatını aldıktan sonra rehber meydan ortasına gelir, niyazdan sonra bunu da yeni talibe şöyle tarif ederdi: «Buna meydan derler. Bu meydan Muhammed, Ali, İmam Hüseyin, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli ve erenler meydanıdır. Herkes dünyevî ve uhrevî muradat ve maksuduna bu meydandan erip feyzyap oluyr »

Evvel eşiğine koydum başımı
İçeri aldılar döktüm yaşımı
Erenler yolunda gör savaşımı
Koç kurban dediler meydana geldim
Şâhi

MEYDANA GİRMEK (میدانه گیرمك) [*Ask.*] Harp etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden harp meydanı yerinde er meydanı tâbiri de kullanılırdı. İki taraf karşılaşmadan evvel birbirinden teker teker döğüşmek üzere er isterler, ortaya çıkanlar kalkan ve kılıçla birbirlerine saldırırlardı. İçlerinden sakatlanan veya ölenin yerine başkası çıkar bu suretle harb kızışırdı.

Osmanoğlu Nasuh Paşa için yazılan destandan bir parça:

Yedi iklim dört köşede velvele arâ idi
Yüz çevirmezdi adudan zira ehl-i âr idi
At sürüp meydana girse sankim yanar nar idi
Çöl içinde hep Araplar elinden zâr idi
Heybetinden yol verirdi dağlar Osman oğluna
Merd idi kâfir müsülman ağlar Osmanoğluna

MEYDAN BAKLASI (میدان بقلاسی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle erkekten kaçmıyan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MEYDAN BAŞI (میدان باشی) [*Ask.*] Acemi ocağı zâbitlerinden birinin adıdır. Buna «Meydan kethüdası» da denilirdi. Ceza işleri bunun mârifetiyle icra olunurdu. Cezaya müstahik olanı döğer, veya zındana kordu. Bununla beraber cezanın tatbik olunması için aceminin yayabaşı veya oda başının müsaadesi lâzımdı. Çünkü efradı onlardan başkası te'dip edemezdi.

MEYDANCI (میدانجی) [*Sof.*] Tekkelerde ve hasseten Bektaşi ile Mevlevi tekkelerinde meydan ve meydan-ı şerif denilen ve âyin yapılan geniş yerin temizliğine bakan, postları yayan, çerağları temizliyen, derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlevi tekkelerinin büyüklerinde iki meydancı bulunur, birine «İç meydancı», ötekine «Dış meydancı» denilirdi İç meydancı matbahtaki, dış meydancı da matbah dışındaki işlere bakardı. İç meydancısına «İçeri meydancısı» da denilirdi. Küçük tekkelerle zaviyelerde meydancı birdi. Hem iç, hem de dış işlere bakardı.

§ [*Hal.*] Büyük daire ve saraylarda meydanları ve taşlıkları süpürüp temizlemekle vazifelendirilenlere de «meydancı» denilirdi.

MEYDAN DYAĞI (میدان دایاغی) [*Ask. Mk.*] Askeri mekteplerle kışlalarda tatbik olunan cezalardan birinin adıdır. Meydanda tatbik edildiği (yerine getirildiğ) için bu adı almıştı. Arkadaşını yaralamak, hoca veya zâbitine hakarette bulunmak gibi ağır kabahatlerden dolayı verilen bu dayak cezası saf saf dizilen bütün mektep talebesinin, asker ise kışladaki askerlerin huzurunda atılırdı. Cezaya çarpılacak mektepli yahut asker meydana getirilerek cezayı icabettiren kabahatla meydan dayağının tatbiki için verilen karar okunduktan sonra serilen bir battaniye üzerine yüzükoyun yatırılır, başının ucuna ve ayaklarının üstüne kuvvetli birer hademe yahut asker oturtulur, mektebin inzibat zâbiti, asker ise bölüğün zâbitlerinden biri ince kızılcık sopasıyle kaba etlerine vururdu.

Eski bir Redif Nizamnames'inde asker kaçakları için şöyle bir madde vardı. «Askerden kaçanlar kendiliklerinden dönüp gelirlerse yirmiden elliye kadar sopa vurulur. Bayılanlar ayılıncaya kadar beklenip dayağa ondan nonra devam olunur.»

MEYDAN GÜNÜ (میدان گونی) [*Ok.*] Ok meydanında menzil atmakla (rekor kırmakla) uğraşılan, yahut başka bir ifade ile müsabaka yapılan günler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müsabakaya girenler o gün meydana atıldıkları için hem yer, hem de bu hareket dolayısıyle meydana gelmiştir.

MEYDAN HİZMETİ (میدان خدمتی) [*Ask.*] Kışla dışında yapılan hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MEYDANİ (میدانی) [*San.*] Hind'de, Şam'da ve Diyarbekir'de dokunan bir nevi ipekli çizgili kumaşın adıdır. Bayram yerlerinde erkekler tarafından giyildiği için bu adı almıştır. Koyu ve mor çizgili örnekleri vardı. Mor renklisi makbuldü. Topla satılır, topu on iki endaze (Yedi metreden bir parça fazla) idi ve çift topu iki üç altına satılırdı.

MEYDAN-I SİYASET (میدان سیاست) [*İda.*] Herhangi bir kabahatlerinden dolayı ölüm cezasına çarptırılanların asıldıkları yer mânasına gelir bir tâbirdir. Siyaset; devlet işlerini iyi idare etmemek gibi cürüm işliyenler üzerine terettüp eden cezayı icra etmek mânasına da gelir. Bu sebeple siyaset meydanı mücrimlerin asılmak suretiyle cezalandırıldıkları yere de denilir.

MEYDAN-I SİYASET USTASI (میدان سیاست اوستاسی) [*İda*] Cellad mânasına gelir bir tâbirdir. Cellâd; siyaset meydanı denilen asılma yerinde vazife gördüğü için bu tâbir meydana gelmiştir. «Üstadan-ı divan-ı hümayun»

veya «Cemaat-ı celladan» denilen cellatlar Topkapı sarayında ayrı bir bölük teşkil ederlerdi. Sayıları onyedinci asırda beş, on sekizinci asır başlarında ise yetmişti.

MEYDAN-I ŞERİF (میدان شریف) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerindeki muhtelif yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bununla beraber asıl meydan-ı şerif rabıta meydanı idi. Orada canlar şeyhe rabıta ederlerdi. Bir şeyhe rabıta edeceklerin onun biatında bulunmaları lâzım ise de bazan kendisine biat etmemiş olanlar da bulunduğu için rabıta meydanı «Mürakabe meydanı» na çevrilmiş ve oralara ancak çile çıkarmış olanların girmesine müsaade olunmuştu. Bu sebeple muhipler mürakabe meydanına giremezlerdi.

Mevlevî tekkelerinde canların terbiyesine mahsus olan matbahtaki büyük odaya da meydan-ı şerif denilirdi. Burada başta yan yana iki post vardı. Bu postların biri kırmızı, öteki beyazdı. Bunlar birer makamdı. Kırmızı post «Sultan Veled makamı», beyaz post da «Ateşbâz-ı Veli makamı» idi. Tekkenin post nişini (şeyhi) bazı merasim için meydan-ı şerife geldiği vakit kırmızı, sertabbah geldiği zaman beyaz posta otururdu. Matbah canlarından hücreleri bulunmıyanlar bu meydanda otorur, oradaki postlarda yatarlardı.

Sabah ve ikindi zamanlarındaki zikirlere mahsus yere de kullanış vaktine göre «Sabah meydanı», «İkindi meydanı» denilirdi. Sabah ism-i Celâl den sonra sertarik veya şeyh efendi dervişlerle mürakabe ve füyuzata muntazır olmak üzere bu meydana girerlerdi. Meydana evvelâ canlar girer ve kıdem sırasıyle otururlardı. Sonradan şeyh efendi gelir, selâm vererek geçip kırmızı posta otururdu. Şeyh efendi (sûre-i Nasr) ı okuduktan sonra bir müddet mürakabede bulunurdu. Dervişler de aynı vaziyyette mürakabe ile meşgul bulunurlardı Bir müddet böyle geçtikten sonra meydancı sâde bir kahve getirirdi. Kahve içilince umumun selâmetine bir gülbank çekildikten sonra dağılırlardı.

MEYDAN KALFASI (میدان قلفه‌سی) [*Boh.*] Yelkencilik devrinde ahşap (ağaç) gemilerin posta ve sair aksamını resmine göre yontup hazırlıyan ameleye nezaret eden marangoz kalfalarına verilen addır.

MEYDAN KASAPLARI (میدان قصابلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına ait et tomruklarındaki kasaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mezbaha demek olan et tomruklarında çalışan kasaplar rumdu.

MEYDAN KETHÜDASI (میدان کتخداسی) [*Ask.*] Acemi ocağı zâbitlerinden birinin adıdır. Buna «Meydan Başı» da denilirdi. Bununla beraber vesikalarda daha ziyade «meydan kethüdası» geçer. Ocaklıların ceza işleri bunun vasıtasiyle icra olunurdu. Cezaya müstahik olanı döver veya zindana atardı. Ancak o cezanın tatbik olunması için aceminin yayabaşı veya odabşısının müsaadesi lâzımdı. Çünkü efradı onlardan başkası te'dip edemezdi. Gerek ocakta ve gerek gemilerde çalışan oğlanların ahvalini en iyi bilen kethüda idi.

Meydan kethüdası terfi ederse sekban veya zağarcı bölüklerine geçerdi

MEYDAN OKUMAK (میدان اوقومق) [*Hal.*] Tehdit, kabadayılık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEYDAN REHBERİ (میدان رهبری) [*Sof.*] Bektaşı tâbirlerindendir. Vazifesi tarikata intisap eden cana merasim yapılırken rehberlik (kılavuz) etmekti. Bektaşilikte bir de «Yol rehberi» vardı. İstidat sahibi olanları bektaşı yapmıya çalışırdı.

MEYDAN SÜPÜRGESİ (میدان سپورگه‌سی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle sürtük, derbeder, hercai yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEYDAN TAŞI (میدان طاشی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» da bulunan makamlardan bir makamdı. Burada da diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasip alan yeni talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman bu makamı rehber kendisine şöyle tarif ederdi: «Buna meydan taşı derler. Hazret-i Pir Efendimizin meydan celladı diye nasp buyurdukları elinde kudret kılıcıyle duran Hâcim Sultanın makamıdır. Bunda terbiyesiz, edepsiz, erkânsız olanları ve yalancılık ve yolsuzluk edenleri terbiye edip yola gelinecek makamdır. Bu makamda terbiye ederler.

Meydan taşının üstünde şekerden ve yahut baldan yapılmış bir maşraba şerbet bulunurdu. Bu şerbet rehber tarafından meydandaki bütün makamlar ziyaret ettirildikten sonra yeni talibe merasimle içirilirdi.

MEY-İ HAMRA (می حمرا) (*Ede.*) Kırmızı şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir nefes hemdem olup def'i melâl eyliyecek
Bulmadım dünyada câm-ı mey-i hamra'dan yey
Baki

MEY-İ REVAK (می رواق) [*ede.*] Saf halis şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Aldı mihr eline bir ulu ayağ
Dop dolu kıldı anı mey-i revak
İsî Rumi

MEYKEDE (میکده) [*San.*] Şarap, rakı ve her türlü içki satılan yer, meyhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meyhaneci yerinde de «Meykedeci» kullanılırdı.

Ey pir i mugan, meykedenin babını aç kim
Mihnetle bugün bây ü geda işarete düşmüş
Abdülbaki Feyzi

MEYKEDECİ (میکده‌جی) [*San.*] Eskiden meyhaneci yerinde kullanılır bir tâbirdi. Meyhaneye de «Meykede» denilirdi.

Vak'anüvis Lütfi efendi meyhanecilerin Yeniçeri ağalariyle ileri gelenlerine aylık, cereme ve başka adlarla para verdiklerini ve Ocağın kaldırılması üzerine bunlardan hazineçe «zecriye» adı altında vergi alındığını «Nizamı meykedeciyan» başlığı altında «cilt I, sahife 238» şöyle yazar:

«Yeniçeri zamanında Dersaadet, Galata, Beyoğlu, Boğaziçi taraflarındaki meykedelerden Yeniçeri ağalariyle Bostancıbaşılar ve zâbıtan ı saire taraflarından mahiye ve cereme ve nam ı aharla külliyetli akça alız ve tahsil olunur imiş. Kırk iki senesi zecriye muhassilliği hacegânlığından Nâfiz Efendi'ye ihale olunmasiyle andan sonra meykedeciler muhassılı tanıyıp mukaddema verdikleri mebaliği istekleriyle zecriye sandığına vereceklerini taahhüt etmişlerdir.»

MEYL DAİRESİ (میل دائره‌سی) (*Ast.*) Kutb-u semadan (gök kutbu) geçtiği farzolunan devair-i azimeye (büyük daireler) verilen addır.

MEYYİT-İ MÜTAHARRİK (میت متحرك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle hayat ve faaliyet eseri gösteremiyen, oturduğu yerden kalkamıyacak derecede düşkün olan, tenbel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meyyit; arapça ölü demektir.

MEZÂ MA MEZA (مضی ما مضی) [*Hal.*] Olup biteni hoş görmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MEZARNE (مزارنه) [*Bah*] Ambar ağzlarından aşağı su veya sair eşyanın girmesini veya düşmesini men etmek için ambar ağızlarının etrafına ve üst güvertede bulunan kamara medhallerinin alt taraflarına çevrilmiş yüksekçe çerçevelerin adıdır.

MEZAR SOFASI (مزار صوفاسی) [*San.*] Bir ailenin veya tekkeye mensup şeyh ve dedelerin umumî kabristanda veya tekkenin bahçesinde yanyana gömüldükleri set şeklinde yüksekçe ve etrafı duvar ve parmaklıkla çevrilmiş olan yerlere verilen addır.

MEZAR TAŞI KİTABESİ (مزار طاشی کتابه‌سی) [*San.*] Mezar taşına yazılan yazı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Kitabe-i senk-i mezar» da denilirdi. Taşa kabartma ve oyma olarak ölünün adı, doğum, ölüm tarihi, işi yazıldığı gibi bazan bir şiir veya edebi bir cümle yazılırdı.

MEZBELE KEŞAN (مزبله کشان) [*Sar.*] Sarayın süprüntülerini denize dökenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mezbele; Arapça süprüntülük, pislik dökülen yer, keşan da farsça çekici, kaldıran demektir. Dilimizdeki karşılığı «Çöpçü» dür. Bu hizmeti görenlerin «Mezbele keşan ocağı» adlı bir teşekkülü vardı.

MEZBELE KEŞAN OCAĞI (مزبله کشان اوجاغی) [*Sar.*] Sarayın süprüntülerini toplayıp atanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası çöp çıkaranlar (çöpçüler) kurumu demektir. Bu teşekkülün yeri Sarayburnu'nda Sinanpaşa köşkü civarındaydı.

MEZE FIRKATEYN (مزه فرقتین) [*Bah.*] Güvertesinde top bulunmıyan «Fırkateyn» e verilen addır. Aynı tâbir tavlonu olmıyan «Fırkateyn» ler hakkında da kullanılırdı. Meze; yarım demektir.

MEZE KAPAK (مزه قپاق) [*Bah.*] Güvertesine fazla top konarak güverte borusu bir kapağın palavra bataryası gibi beyaza boyanan «Fırkateyn» lere verilen addır.

MEZE KURVET (مزه قروت) [*Bah.*] Mizana sütunu serensiz olan kurvetlere verilen addır. Bu türlü gemilere «Navi» de dinilirdi. Meze kurvetler buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harp gemilerinin dördüncü sınıfını teşkil ederlerdi.

MEZERKEŞ (مزرکش) [*San.*] Sırma ile işlenmiş mânasına gelir bir tâbirdir.

Kubbe-i iclâli üzere atlas ı gerdun mudur
Ya zemini gök mezerkeş târ bir dibâ mıdır
Yenişehirli Avni

MEZE ÜÇ AMBARLI (مزه اوچ انبارلی) [*Bah.*] Güvertesine fazla top konarak güverte bordası üç ambarlının palavra bataryası gibi beyaza boyanan «Kapak» lara verilen addır. Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden biriydi.

MEZHEB (مذهب) [*Kel.*] Din ve itikat yolu yerinde kulanılır bir tâbirdir. Arapça gidecek yol, meslek demektir. İslâmda birçok mez-

hepler meydana gelmiş ise de başlıcaları ve taraftarları bugün de bulunanları dörttür. Onlar da Hanefî, Mâlikî, Şafiî ve Hanbelî mezhepleridir. Müessisleri imam adıyle anılırlar.

1 — Hanefî; Ebu Hanife Numan İbn-i Sabit'in tesis ettiği mezhebin adıdır. Dört imamın birincisi olan Ebu Hanife hicrî 80 (699) tarihinde Kûfe'de doğmuş, 150 (767) tarihinde Bağdat'da ölmüştür. İmam-ı Âzam şöhretiyle anılan Ebu Hanife İslâm hukukunun ilk müdevvini bulunmaktadır. Fıkıhta mezhebi Irak, Acemistan, Hind, Çin, Afganistan, Bülûcistan, Mısır ve Türkiye'de münteşirdir. Bugün arz küresi üzerinde yaşıyan müslümanların yarısından çok ziyadesi Hanefî mezhebine sâliktir.

2 — Mâlikî; künyesi Ebu Abdullah olan İmam Mâlik'in kurduğu mezhebin adıdır. Dört imamın ikincisi olan İmam Mâlik hicri 93 (711-712) senesinde Medine'de doğmuş, 176 (792) senesinde yine orada ölmüştür. Kendisine «İmamül-Medine», «İmam-ı dar-ül-Hicre» unvanları da verilmektedir.

İslâm hukukuna pek büyük hizmetlerde bulunmuştur. Fıkıhta mezhebi Hicaz'da, Yemen'de, Mağrip'te, Bingazi'de münteşir olmuştur. Tunus ile Faslıların resmî mezhebi Mâlikî mezhebidir. Bu mezhebe sâlik olanların sayısı yirmi milyon kadar tahmin olunmaktadır.

3 — Şâfiî; Muhammed İbn-i İdris İbn-i Abbas-iş-Şâfii'nin tesis ettiği mezhebin adıdır. (Hicrî 150 (767) tarihinde Gazze veya Asklan'da dünyaya gelmiş, 204 (819) tarihinde Mısır'da vefat etmiştir. İslâm hukukuna pek büyük hizmeti dokunmuştur. Dört imamın üçüncüsü olan İmam-ı Şâfii'nin kurduğu mezhep her tarafta münteşirdir. Bu mezhebe sâlik olanların miktarı altmış yetmiş milyon kadardır.

Hanbelî; Ebu Abdullah Ahmet İbn-i Hanbel iş Şeybanî nin meydana getirdiği mezhebin adıdır. Hicri 164 (780/781)de Bağdat'da doğmuş, 241 (855) de yine Bağdat da ölmüştür. Dört imamın dördüncüsüdür. Bu mezhebe sâlik olanlar yedi milyon tahmin edilmektedir.

MEZO (مزو) [*Bah.*] Trinket ve mayıstra yelkenlerinin altabaşo yakalarını baş taraftan serenin üzerine kaldırmakta kullanılan halatlara verilen addır.

MEZO ASTARI (مزو استارى) [*Bah.*] Mezo ve gargafunda kanatlarının kullanıldıkları sıralarda yelkeni zedelenemek için selviçeler istikametinde altabaşo'dan kuşağa kadar vurulan iki kat beze verilen addır.

MEZREA (مزرعه) [*Mal.*] Ziraata tahsis edilmiş olan yer mânasına gelir bir tâbirdir. Ekseriya geniş arazi için kullanılır.

MIH (ميخ) [*San.*] Büyük kara enserin (çivi) adıdır. At nallarının çakıldığı çivilere de bu ad verilir.

MINTAKA-İ HARRE (منطقهٔ حاره) [*Coğ.*] Seretan medarı ile Cedi arasındaki mıntaka hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sıcak mıntaka demektir.

MINTAKA-TÜL-BURUC (منطقة البروج) [*Ast.*] Gökte on iki burcu havi geniş kuşak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Güneşin medarı etrafında bir sene süren hareketi esnasında bu burçların her birinden geçtiği farzolunur. Ay' le yedi seyyare de bu daire içinde hareket ederler. Bu kuşak güneşin medarından, tarafeyninden 8,5 derece olmak üzere 17 derece vâsidir. 360 dereceden ibaret olan mıntakatül-buruc, beheri 30 derecelik 12 burca ayrılmış olup her burc bir cümle-i kevkebiyyenin (yıldız topluluğu) ismini almıştır. Bunlara Hamel, Sevr, Cevza, Seratan, Esed, Sünbüle, Mizan, Akreb, Kavs, Hut adı verilir.

MISIR HAZİNESİ (مصر خزينه‌سى) [*Mal.*] Osmanlı saltanatının bir eyaleti halinde idare olunduğu zamanlarda Mısır'dan İstanbul'a gönderilen vergi paraları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MISIR KESESİ (مصر كيسه‌سى) [*Mal.*] Altı yüz kuruş itibarî kıymeti olan para ölçüsü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Kise-i Mısriy» suretinde de geçer. Osmanlı Maliyesinde üç türlü kese vardı: Rumî kese, Divanî kese, Mısır kesesi. Kise-i rumî beş yüz, kise-i divani de denilen Divani kesesi de dört yüz on altı kuruştu. Halk arasında (kese) denilince beş yüz kuruş itibarı olan kise-i rumî anlaşılırdı. Mısır kesesi yalnız Mısır'da kullanılırdı.

MISIR FİTİLİ (مصر فتيلى) [*Top.*] Eskiden ağız otu ile atılan topları ateşlemek için mısır püskülünden örülmek suretiyle yapılan kordonlara verilen addır.

MISIR ZER-İ MAHBUBU (مصر زر محبوبى) [*Mes.*] Osmanlı altın paralarından birinin adıdır. Mısır Darphanesi'nde basıldığı için bu adı almıştır. 17 cumadelûlâ 1201 (1786-87) tarihli bir fermana göre o tarihteki kıymeti iki buçuk bir rubu' kuruştu.

MISIR ZİNCİRLİ ALTINI (مصر زنجيرلى) [*Mes.*] Osmanlı altın paralarından birinin adıdır, Mısır Darphanesi'nde basıldığı ve etrafı zincirli olduğu için bu adı almıştır. 17 cumadelûlâ 1201 (1786-87) tarihli bir fermana

göre o tarihteki kıymeti iki buçuk bir rubu kuruştu.

MISKAL (مسقال = مثقال) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Buna «Musikar» da denilirdi. Mıskal «Burhan-ı Katı'» «Miskal» «Lehçe-i Osmanî» de ise «Mıskal» suretinde yazılıdır. İrili ufaklı on beş ve daha ziyade kamışın yanyana getirilmesi suretiyle yapılan bu çalgı Ney gibi ağızla çalınırdı. Musikar çalanlara «Musikarî» denildiği gib «Mıskalî» de denilirdi.

MISKALE (مصقله) [*San.*] Hâkkolunan (kazılan) yerini eskisi gibi parlatmak için kullanılan âletin adıdır. Hattatlar arasında buna «Mühre» de denilirdi. Gene onlar arasında «Minkaf», «Halezun» tâbirleri de bu makamda kullanılırdı. Çokluk denizböceği kabuğundan yapılırdı. Kalemtraş kabzasını (elle tutulan yeri) bu işte kullanan kâtipler de vardı. Hattatlar ise mutlaka mıskale kullanırlardı. Mıskale ile yapılan ameliyeye «Mıskale etmek» denilirdi. Kılıç, ayna, cam gibi şeylerin pasını, kirini temizlemiye ve onlara cilâ vermiye mahsus âlete de bu ad verilir. Halk ve esnaf Maskala suretinde kullanır.

MISKALE ETMEK (مصقله ایتمك) [*San.*] Hâkkedilen (kazılan) bir kâğıdın veya çizilen bir çizginin iki tarafındaki pürüzlerin düzeltilmesi için yapılan ameliyeye verilen adıdır. Bu işte kullanılan âlete «Mıskale» denilirdi. Bu tâbir cam ve madenî eşyanın temizlenme ameliyesi hakkında da kullanılır. Esnaf arasında «Mıskala etmek» suretinde kullanılır.

MISKALÎ (مسقالی = مثقالی) [*Mus.*] Musikar da denilen Mıskal adlı çalgıyı çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mıskal; musikar şeklinde de kullanıldığı için birkaç kamış düdüğün bir araya getirilmesinden ibaret olan bu çalgıyı çalanlara «Musikarî» de denilirdi.

MISRA' (مصراع) [*Ede.*] Tam bir vezin ölçüsünde tanzim edilmiş söz yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Kapı kanadı mânasından alınarak nazmın methali yani mizanı demektir» suretinde tarif eden Müderris Ali Ekrem Bolayır, Nazariyyat-ı edebiyye dersleri, 1333-1334 ders yılında Dar-ül-Fünun'da takrir olunan dersler, Taşbasması, sayfa 212) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bir mısra' iki yahut ikiden fazla ecza-yı aruziyyeden teşekkül ederek nazım için tam mikyas (ölçü) olur.

«Milli vezinde mısra'lar hecelerin adediyle muayyendir. Arûz vezninin her parçası bir mısra' teşkil ettiği gibi hisab-ı benan (hece vezni) için tahdit olunan hece sayıları da birer mısra'dır.

«Bir vezinli şiirlerde nazmın bütün mısraları birinci mısraa, iki üç vezinli şiirlerde de yine ikinci üçüncü vezinde gelen ilk mısra'a tevfikan yazılır. «Müstezat» lı şiirlerde bazı mısralara birtakım ârızî ecza ilâve olunur. Tek mısralara «mısra-ı âzade»; meali lâtif ve ulvî olanlara da «Mısra-ı berceste» denilmiştir.

«Bir mısra' ile bir mealin tamamlanması kabil ise de bu, ancak küçük bir fikir olabilir. Hususiyle müteheyyiç ve müessir bir şiir bittabi bir mısra' ile yazılamaz. Sanat eseri için bu kadar mahdut bir şekil kâfi değildir. Binaenaleyh millet lisanında paydar olan mısra'lar darb-ı mesel kabilinden olan hakîmane sözlerdir.

Eğer maksut eserse mısra'-ı berceste kâfidir
Ragıp Paşa

Olmıya devlet cihanda bir nefes sihhat gibi
Sultan Süleyman

Na mübarek kademi Nil ü Fırat'ı kurutur
Agâh

«Şu mısra'lardan bir takımı tek mısra' olarak yazılmıştır. Meselâ «Eğer maksut eserse mısra-ı berceste kâfidir» sözü «Acep hayrette-yim ben Sedd-i İskender hususunda» mısra'ıyle beraber bir beyit teşkil eder. Fakat işte bu ikinci mısra' ifadece berceste olmadığından hafıza-i enama intikal edememiştir.

«Durub-u emsâl arasında pek çok sözler vardır ki hisab-ı benan ile mevzun bir mısra' teşkil eder:

Bol bol yiyen bel bel bakar

Azıcık aşım ağrısız başım

Gülme komşuna gelir başına

gibi»

MISRİYYE-İ HALVETİYYE (مصریه-حلوتیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Niyazi-i Mısrî'ye nispetle bu adı almıştır. Pek kâmil bir zat olan Niyazi-i Mısrî Malatya'lıdır. Nakşbendî tarikatı mensuplarından Soğancı Zade Ali Çelebi'nin oğludur. 1027 (1618) de Malatya'da doğmuştur. Zamanına göre tahsilden sonra Halvetiyye şeyhlerinden Hüseyin Efendi adında bir zata intisap etmiştir. Şeyhinin bir müddet sonra başka bir yere gitmesi üzerine dört sene kadar Diyarbekir, Mardin, Bağdat ve havalisinde dolaşmış, ondan sonra da Mısır'a gitmiştir. Kahire'de Kadiriyye meşayihinden bir zattan inabe almakla beraber Cami-ül-Ezher'de tahsile devam

ederken Abdülkadir Geylânî'nin manevî işaretiyle 1056 (1646) da İstanbul'a gelerek Kadırga civarındaki Sokullu Mehmet Paşa dergâhında sonraları ziyaretgâh olan hücrede ikameti ihtiyar etmiştir. Biraz sonra Bursa'ya gidip Ulu Cami kurbündeki medresede misafir olmuş, badehu Uşak'a giderek Şeyh Mehmet Efendi dergâhında irşat ile meşgul bulunan Şeyh Yusuf Sinan Ümmi'ye mülâki olup intisabını yeniliyerek onunla Elmalı'ya gitmiştir. Meratibini tekmil ettikten sonra şeyhinin emriyle evvelâ Uşak'a mütaakiben tekrar Bursa'ya gelerek namına nispet edilen dergâhı kurup tarikatın neşrine koyulmuştur. 28 halife yetiştirmiştir. Hoşa gitmiyen bazı hallerinden dolayı bir defa Rodos'a, bir kere de Limni'ye sürülmüş, Bursa'ya dönüşünden sonra üçüncü iclâ olarak tekrar Limni'ye gönderilerek 1105 (1693) senesinde yetmiş yedi yaşında olduğu halde orada ölmüştür. Birkaç eseri, şair olduğu için birkaç defa basılan divanı vardır. Şöhreti her tarafa yayılmıştı. Menakibi de çoktur.

Şairlerden biri onu şöyle tasvir etmiştir:

Hakikatte reis-i evliyasın hazret-i Mısrî
Zamanın kutbusun, feyz intimasın hazret-i Mısrî
Tasavvuf gülşeninde bülbül-i hoşgûy-i irfansın
Hakikat meslekinde rehnümasın hazret-i Mısrî
Ne âli sözlerin vardır ki, insanı ider methûş
Ukul-i âdeme hayret fezasın hazret-i Mısrî
Gönül ezcan ü dil sevdi seni ya hazret-i Mısrî
Şebistan-ı edebde muktedasın hazret-i Mısrî
Gönül mühtez olur nâm-ı şerifin yad olundukça
Ferah bahşa yı erbab ı velâsın hazret-i Mısrî

Rahmetli Sadık Vicdanî «Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenamesi»nde silsilesini şöyle yazar: Şeyh Ahmet Şemseddin Efendi (Yiğitbaşı), Şeyh Talip Ümmî Şeyh Abdülvehhab Efendi (Elmalılı), Şeyh Ahmet Efendi (Emir Zade), Şeyh Yusuf Sinan Ümmî Efendi (Elmalılı).

Şiirlerinden bir beyit:

Bir göz ki, anın olmıya ibret nazarında
Ol, düşmanıdır sahibinin baş üzerinde

MISTAR (مسطر) [*San.*] Hat (yazı) ıstılahlarından olup satır çizmeğe mahsus aletin adıdır. Üzerinde sıra sıra bükülmüş ibrişim gerili bir mukavvadan ibaret olan bu alet, kâğıdın altına konulur, üstüne temiz bir bezle sarılı parmak gezdirilmek suretiyle kâğıtda hafif kabartma çizgiler meydana getirilirdi. O çizgiler üzerine yazı yazılmak suretiyle satırların düz olması temin olunurdu. Kâğıt üzerinde çizgi çekilen düz tahta ve ağaç cetvele de bu ad verilir. Cem'i mesatir'dir.

Sine vasfında beyaza çekmiye eş'arımı
Safha-i levh-i simden mıstar gerek puladdan
Sâbit

MISTAR KALEMİ (مسطر قلمی) [*San.*] Yazma kitapların kenarlarına yaldız yahut boya ile yapılan çizgileri çizmeğe mahsus aletin adıdır. Demirden pergel şeklinde idi. Boya yahut yaldız iki çatal arasına konur, o suretle istenilen çizgi çizilirdi.

MIZRAK (مزراق) [*San.*] Ucu demir şişli uzun sırıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «kargı» da denilir. Mecaz yoluyle uzun boylu zayıf adam hakkında da kullanılırdı. Silâhın icadından evvel harb aleti olarak kullanılan mızrakların ucundaki demir şişin kama gibi düz olanları olduğu gibi üç veya dört köşeli olanları da, altın veya gümüş işlemelileri de vardı. Osmanlı saltanatının sonlarına kadar maiyyet alaylarındaki süvariler tarafından kullanılır, bunlara «Mızraklı alayı», «Mızraklı süvari alayı» denilirdi.

Mızrak iki muharip karşı karşıya geldiği zaman kullanılırdı. Demirin delme hassası olduğu için rasladığı yerde kama tesiri yapardı. Demirin takılmış bulunduğu ağaç sapın uzunluğu iki metreden bir parça uzun olduğu için uzaktan iş görürdü. Saplar elâstikiyeti olmıyan sert ağaçlardan yapılırdı.

Müzede sapı dört beş metre uzunluğunda bir mızrak gördüğünü yazan Cevat Paşa (ölümü 1900) (Tarih-i Askerî-i Osmani, Kitab-ı evvel, s. 157) bunun için şu tafsilâtı veriyor: Sapı dört beş metre uzunluğunda kamıştan yapılmış olduğu için taşınması kolay olduktan başka sallamaktan meydana gelen ihtizaza yürüyüşünü de uydurur ve münasip vakitte havale ettiği düşmanında mühim tesir yapardı. Paşa'nın bahsettigi bu mızrağı Afrikalılardan şimdi bile kullananlar vardır. (Marsıglı) nın ifadesine atfen yine Cevat Paşa Osmanlı serhad (hudud) süvarilerinin kullandıkları «Kostanice» adlı bir mızraktan bahsetmekte ve uzunluğu orta derecede olan sapın ucuna yakın bir yerinde şiddetle vurulduğu zaman çarpmanın tesirinden kurtulmak ve elden düşmemek için bir de yuvarlak düğme bulunduğunu yazmaktadır. (Kargı-Mızrak) adiyle anılan ve kapıkulu süvarileriyle Anadolu Türkleri arasında kullanılan bir mızraktan da kezalik [illegible] eserde bahsolunuyor ve bunun temrenine yakın bir de flâma gibi bir ufak bayrağın bulunduğunu da ilâve ediyor. Mızraklı süvari alayları efradının kullandıkları mızraklar bu türlü mızraklardır.

Kirpikleri uzundur yârin hayala sığmaz
Bu eski bir meseldir: mızrak çuvala sığmaz
Havayi

MIZRAKLI (مزراقلی) [*Ask.*] Mızrakla mücehhez olan asker hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Yarın maiyyetinde olur hazır-ı sefer
Mızraklı, oklu, gaylı tamam elli bin nefer
Abdülhak Hâmit

MIZRAKLI ALAYI (مزراقلی آلایی) [*Ask.*] Efradının elinde mızrak bulunan süvari alayı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mızraklı süvari alayı» da denilirdi. Osmanlı saltanatının son zamanlarında Padişah'ın böyle bir maiyyet alayı vardı.

MİBREE (مبرئه) [*San.*] Hattatların ve kâtiplerin kalem yontmak için kullandıkları «kalemtraş» ın Arapça ismidir. Kalemtraş daha fazla kullanılırdı. Büyük hattatlar kalem ayırmak için başka, yanlış yazılmış olan bir harfi veya kelimeyi kazımak için de başka kalemtraş istimal ederlerdi. Bunların birincisine «Mifrez», ikincisine de «Mihfere» denilirdi. Alelâde hattatlarla kâtipler bir kalemtraş ile üç işi birden görürlerdi.

MİBRET (مبرد) [*San.*] Eğe nev'inden bir yazı aletinin adıdır. Kamış kalemin elyafı (kalemin içinden çıkan teller) ile diğer kısımların temizlenmesinde kullanılırdı, (Tuhfe-i Hattatin) de «Kalemin büradesi ihracına alettir. Kaşağı gibi» izahatı vardır. Kalemin kabuğunu soymağa mahsus diğer bir âlet daha vardı. Ona da «mikşat» denilirdi.

MİBVEL (مبول) [*Mim.*] Küçük abdest etmeğe mahsus delikli taş veya oluğun adıdır. Fransızcası pissoir'dır. Vakfiyyelerde geçer.

MİCESSE (مجسه) [*San.*] Mumun yanan fitilini koparmağa mahsus âletin adıdır. Mum mahfazasına bu ad verilirdi. Petrolün icadından evvel yağ ve balmumu kullanıldığı için şimdi havagazı ve elektriğin türlü aletleri gibi o zamanda da mumun ve muma mütaallik birçok aletler vardı. Şamdan da onlardan biridir.

MİCMER (مجمر) [*San.*] İçinde tütsü yanan bakır yahut bronzdan küçük şamdan şeklindeki aletin adıdır. «Buhurdan» da denilir. Amber tozundan yoğrularak mum haline getirilen madde dikilerek yakılırdı.

Mum gibi şöyle dikilsem micmere
Gelmez artık bir daha arkam yere
Lâ

MİCREDE (مجرده) [*San.*] Divitin temizlenmesinde kullanılan âletin adıdır. Bunun yerine «micred» tâbiri de kullanılırdı. Micred; «Kamus-ı Osmani» de «Kemik kazımağa mahsus cerrah bıçağı, kazıyacak alet» suretinde izah edilmiştir.

MİÇO (میچو) [*San.*] Meyhanedeki işçiler (garsonlar) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ekseriya genç olan miçolar eskiden «şerbethane» denilen meyhanenin temizliğini yaparlar, müşterilerin de hizmetini görürlerdi. Büyük fıçılar içinde bulunan şaraplarla rakıları merdivenle çıkarak kovalarla alıp şişelere de bunlar doldururlardı.

MİDAD (مداد) [*San.*] Mürekkep yahut yazı yazmıya mahsus siyah veya renkli sulu madde hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Şemim-i zülf-i cananı güzel vasfeyledin Fıtnat
Meğer taktir olunmuştur midadın buy u sünbülden
Fıtnat

MİDAK (مداك) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Sürh (kırmızı boya) ezmek için kullanılan âletin adıdır. Mermer veya somakiden düz satıhlı olarak yapılırdı. Sürh yapılacak madde bunun üzerine konulur, yine mermerden yahut billûrdan diğer bir âletle ovulmak suretiyle ezilirdi.

MİDİLLİ (مدللی) [*Hal.*] At cinsinin küçük çaptaki nevine verilen addır. Bu türlü atlar Midilli adasında yetiştirildiği için bu adı almıştır. Eskiden kibarların çocuklarının binmeleri için konaklarında bu türlü atlar bulunurdu

Akran ü emsalim bütün eşhep suvar-ı ikbal iken
Istabl-ı keremden bana bir midilli çok mudur?
Namık Kemâl

MİDYENİYYE (مدینیه) [*Sof.*] Ebu Midyen Şuayb-ül Magribî tarafından kurulan tarikatın adıdır. Hasan Bin-il-Telemsan-il-Magribî'nin oğludur. Beca'da doğmuştur. Mâlikî fıkhiyle zamanındaki diğer ilimlerde söhret sahibi olduğu gibi salih, müttaki ve aynı zamanda keramet sahibi olarak tanınmıştı. Tarikat silsilesi ikidir. Biri Ebu Sair-ül Magribî ve Şeyh Ebu Ya'zil Magribî tarikiyle İmam-ı Gazali'ye dayanır. Diğeri de Kadirî tarikının müessisi Abdülkadir Geylânî'dir. Ölümü 589 (1193) senesindedir.

Ebu Midyen tevhid ve tevekkülde sofiye meşayihinin imamı idi. Muhyiddin-i Arabî gibi pek çok zevat sohbetinden istifade eylemiştir. Halk teberrük kastiyle ellerini kendisine sürer, kendisine değen ellerini öperlerdi. Bunu gören birinin «bundan bir iftihar hissi duyuyor musunuz» sualine şu cevabı verdi; «Benim halim Hacer-i esved'e benzer. Bunça enbiya ve evliya

onu öperler. Öyle olduğu halde onun taşlığı değişmez». Dört şubesi vardı: Cebertiyye, Meymuniyye, Deccaniyye, Alevaniyye-i Hameviyye.

MİFREŞE (مفرشه) [*San.*] Kamış kalemlerin bir birine ve mahfazaya çarparak bozulmalarına mâni olmak için divitin kalem konmıya mahsus kısmına veya «Kale adan» a konulan «puşi le» (örtü) nün adıdır. Daha ziyade çuhadan yapılırdı.

MİFREZ (مفرز) [*San.*] Kamış kalemi ayırmak için kullanılan kalemtraş nevi'lerinden birinin adıdır. Hattatlar biri kalemi yontmıya, diğeri ayırmıya, üçüncüsü de hâkkâ (kazımıya) mahsus olmak üzere üç kalemtraş kullanırlardı. Bunların her birerlerinin isimleri başka idi. Yanlışları düzeltmek için hâkda kullanılan kalemtraşın ismi «Mihfere» idi Kalem yonttukları kalemtraşa «mibree» denilirdi. Üç kalemtraş kullananlar büyük ve meşhur hattatlardı. Alelâde kâtipler bir kalemtraşla üç işi birden görürlerdi.

MİFTAH AĞASI (مفتاح آغاسی) [*Sar.*] Anahtarcı mânasına gelir bir tâbirdir. «Miftah gulamı», «Anahtar ağası» da denilirdi. Miftah; Arapça anahtar demektir. «Has oda» nın odalıların inzibatından mes'ul küçük zâbitlerinden olmakla beraber Padişah'la temas ettiği için itibarlı vazifelerdendi.

MİFTAH GULAMI (مفتاح غلامی) [*Sar.*] Anahtarcı mânasına gelir bir tâbirdir. «Miftah ağası», «Anahtar ağası» da denilirdi. Miftah; Arapça anahtar demektir. «Has oda» nın odalıların inzibatından mes'ul küçük zâbitlerinden olmakla beraber Padişah'la temas ettiği için itibarlı vazifelerdendi.

MİĞFER (مغفر) (*Kıy.*] Silâhın icadından evvel muharebede kılıç, mızrak ve ok gibi harp âletlerinden korunmak için başa giyilen bir nevi başlığın adıdır. Altından yapılanlarına «Zerrin külâh» da denilirdi. Miğfer, zırh ile beraber bir kül teşkil ederdi. Osmanlı miğferleri muhtelif şekillerde olmakla beraber umumiyyetle iki kısma ayrılırlardı. Bir kısmı ince bakırdan, öteki kısmı çelikten yapılırdı, Miğfer; tepesi sivri fes biçiminde idi. Asıl tepeye gelecek yer temrenle süslenir, temrenin ucu kâh sivri olur, bazan da (Lâfzai Celâl) (Allah ismi) ve bazı kere de hilâl (yeni ay) ile nihayetlenirdi. Önünde burnu muhafazaya mahsus ve aşağı yukarı çıkabilecek surette bir levha ile bunun sağ ve solunda süs nevinden olmak üzere tuğ sokmıya mahsus birer yer vardı. Boyun ve kulakları muhafaza için de küçük zincir halkalardan yapılmış dört beş parmak kadar bir örtü (enselik) rapt olunurdu. Ön taraftan iki uç kavuşturulup burun siperliği de indirilince gözler ile yanaklardan pek az kısmı görünür, başın mütebaki kısmı tamamen örtülmüş bulunurdu. Şimdiki itfaiyye takımının ve bekleme yerlerindeki polislerin başlarına taktıkları şeyler birer miğferden başka bir şey değildir. Eski miğferlerin üstü bir takım âyetlerle süslenirdi. Padişahlarla ümeranınkiler çiçekli, yazılı ve altın işlemeli idi.

Falye verdi top yırtıldı tüfeng-i kinecû
Kelleden çıktı adû galtan olan miğfer gibi
Sabit

MİHATTA (محاته) [*San.*] Hattatların kalemin ucundaki kılların alınmasında kullandıkları âletin adıdır. Mürekkep lif ile kullanıldığı için yazarken lifin çürüyen parçaları kalemin ucuna takılırdı. Bunun yerine Türkçesi olan «cinbiztre» de kullanılırdı.

MİHFERE (محفره) [*San.*] Hattatların yanlışı kazımakta kullandıkları kalemtraşın adıdır. Hattatlar kalem açmakta başka, kalem ayırmakta başka kalemtraş kullanırlardı. Kalem açılan kalemtraşın ismi «mibree», kalemin ayrılmasında kullanılan kalemtraşın adı da «mifrez» di. Üç kalemtraş kullanılması büyük hattatlara mahsustu. Alelâde hattatlarla kâtipler bir kalemtarş ile üç işi birden görürlerdi.

MİHMANDAR (مهماندار) [*İda.*] Hürmet ve i'zaza şayan birinin yahut gelen yabancı hükümdarlarla elçi ve büyük adamların maiyyetine terfik edilen memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ziyarete gelenler memleket dahilinde bulundukları müddetçe yanlarınd bulunurlar ve kendilerine lâzımgelen izahatı verdikleri gibi kolaylıklar da gösterirlerdi. Mihman; Farsça misafir, konuk olduğu için mihmandarın Türkçesi misafir tutucu, misafir karşılayıcı demek olur.

MİHMAN EVİ (مهمان اوی) [*Sof.*] Bektaşi tekkelerinde misafirlerin kalması için ayrılan yere verilen addır. Hacı Bektaş tekkesinde ayrı bir yerdi. Han bağı ile Dede bağı'ndan çıkarılıp kendisine meydanda taç giydirilecek derviş bir müddet burada hizmet ederdi. Misafir tarikat mensubu olsun olmasın mihman evinde kalır, ilk gününden ayrılacağı son güne kadar izzet ve ikram görürdü. Hayvanı varsa ahıra çekilirdi. Diğer tarikatların tekkelerinde böyle yerleri olanlar vardı. Onlara da «Mihmanhane» yahut «Misafirhane» denilirdi.

MİHMANHANE (مهمانخانه) [*Ida. Sof.*] Misafirlere tahsis olunan yer, misafirhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerinde «Mihmansaray» da denilir. Mecaz yoluyle dünya demektir.

MİHMANSARAY (مهمان سرای) [*Hal.*] Misafirlere tahsis olunan yer, misafirhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mihmanhane» de denilir. Mecaz yoluyle dünya demektir.

MİHRAPLI ŞAM ÇARŞAFI (محرابلی شام چارشاف) [*Kıy.*] Şam'ın iki parçadan yapılma ipekli çarşafının adıdır. Türlü renkleri olan bu çarşafın üzeri klabdan işlemeliydi. Arka kısmın işlemesi mihrap biçiminde olduğu için bu adı almıştır.

MİHRAS (مهراس) [*San.*] Elvan mürekkep yapmakta kullanılan şeyleri ezmeğe mahsus âletin adıdır. Buna «havan» da denilirdi. Somaki, pirinç ve mermerden yapılırdı. Ezilmesi icabeden madde içine konulur, mermerden yahut billûrdan yapılmış olan el ile ezilirdi.

MİKLEB (مقلب) [*San.*] Eski ciltli kitapların kaplarının sol tarafındaki fazla parçanın adıdır. Kapanan kitabın üst kapağının arasına konulmak suretiyle alt ve üst tarafı kapanmış bir vaziyyete koyması noktasından muhafazasına hizmet ettiği gibi okunan sayfa arasına konularak açıldığı zaman bırakılan yeri kolaylıkla bulmaya da yarardı. Maklap denilmesi yanlıştır. Türkçesi «Karga» dır. Miklebin meydanda kalan kısmına «sertap» denir. Sertaba bir âyet, yahut bir beyit yazıldığı gibi kitabın adı da yazılırdı.

MİKLEME (مقلمه) [*San.*] Kalem koymağa mahsus âletin adıdır. Buna «kalemdan» da denilirdi. Kalemlerin bozulmaması için alelekser mukavvadan yapılırdı. Yirmi otuz santim uzunluğunda bir takımı müdevver, bir kısmı da beyzi idi. Büyük hattatlar beyzi olanını tercih ederlerdi. Madenden, pirinçten ve gümüşten hattâ altından yapılanları da vardı. Alelâde hattatlarla kâtipler kalemlerini divitlerde de muhafaza ederlerdi. Kalemlerin biribirine veyahut kenarına çarparak bozulmamaları için kalemdanların içine alelekser «mifreşe» namı verilen çuha puşide (örtü) konurdu.

MİKŞAT (مکشط) [*San.*] Hattatların kamış kalemin kabuğunu soymak için kullandıkları aletin adıdır. Kalemtraştan başka idi. Hattatlar bundan başka üç kalemtraş daha kullanırlardı. Kalem yontmağa mahsus kalemtraş başka, ayırmağa mahsus kalemtraş başka, yanlış yazılan bir harfi veya kelimeyi kazımak için kullanılan kalemtraş yine başka idi.

MİKTA' (مقطع) [*San.*] Üzerinde kamış kalemin kesildiği aletin adıdır. Fildişinden, sedeften, abanozdan, kemikten yapıldığı gibi gümüşten, hattâ altından yapılırdı. Ancak kalem kemik üzerinde daha iyi ve pürüzsüz kesildiği için gümüş ve altından yapılanların ucuna doğru küçük bir kemik parçası konulur ve kalem onun üzerinde kalemtraş ile kesilirdi. Kalemtraş mikta' ve makas bir hattat ve kâtip için lüzumlu yazı âleti sayılır ve üçü birden bir takım teşkil ederdi. Mikta' on santim uzunluğunda, iki santim kadar eninde yapılırdı. Limon yaprağı biçiminde yapılanlar da vardı. Yaprak şeklinde olan mikta'lar baş tarafındaki deliğe geçirilen zincirle divitteki hokkanın alt tarafına yapılan küçük halkaya bağlanırdı. Sırrı ve Fikri adlı sanatkârların yaptıkları mikta'lar meşhurdu. Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül'ün söylediğine göre (Eski Eserler Ansiklopedisi, sayfa 162) «baş tarafı bir Mevlevî sikkesi ve — ya Hazret-i Mevlâna — yazılı olan bir mevlevî dedesinin yaptığı mikta'lar şayan-ı hayrettir İçlerinde beş liradan iki yüz liraya kadar satılanları vardır»

MİKYAS-ÜL-MATAR (مقیاس المطر) [*San.*] Yağmurun miktarını ölçmiye mahsus aletin adıdır. Kaidesinin mesahası malûm bir kabtan ibarettir. Mikyas; ölçü, matar da; yağmur demektir.

MİKYAS-ÜR-RİYAH (مقیاس الریاح) [*San.*] Rüzgârın sür'at ve kuvvetini tâyin eden âletin adıdır. Mikyas; ölçü, Riyah; da rüzgâr demektir.

MİL (میل) [*Öl.*] Uzunluk ölçülerinden birinin adıdır. Dört bin zira-i mimarî karşılığı sayılır. Cem'i emyal gelir. Uzunluk ölçülerine göre bir mil iki bin beş yüz mimarî zira'dır. Orta yürüyüşle yirmi dakikalık mesafe eder. Muhtelif devletlere göre eb'adı değişir.

§ [*Bah.*] Denizcilikte 1852 metreden ibaret mesafe bir mil sayılır. Vesikalarda «mil-i bahri» suretinde geçer.

§ [*San.*] Göze sürme çekmiye mahsus aletin adıdır. İğne, ok, direk gibi uzunca ve değirmi olan ve çarkın devran merkezi olan mihvere de mil denir.

MİL'AKA (ملعقه) [*San.*] Hattatların kullandıkları küçük kaşığın adıdır. Laal yahut sürh (kırmızı boya) gibi sulu maddelerle rıh'ın hokka ve kâğıda aktarılmasında kullanılırdı. Kaşık diyenler de vardır.

MİLHEZ (ملهز) [*San.*] Mürekkep karıştırmakta kullanılan aletin adıdır. «Mihrâk» da denilirdi. Bu makamda Farsça bir kelime olan «divit şor» tâbiri de istimâl olunurdu. Mustakim Zade «Kirpi otu»nun bu iş için hoş olduğunu söyler.

MİLKA (ملقا) [*San.*] Mürekkep hokkalarına konulan ham ipeğe verilen addır. Çabuk çürümemek için ham ipek yerine bürümcük de kullanılırdı. Lifin fazla sert olanı kalemi bozar, çürümüş olanı da kıl yapardı. Bunun yerine «lika» tâbiri de kullanılırdı.

MİLLET BAŞI (ملت باشی) [*İda.*] Mahallelerin, köylerin idarî işlerine bakmak üzere muhtarlarla birlikte seçilen ihtiyar heyetleri, azalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hıristiyan köylerinin muhtarlarına «koca başı» denildiği gibi âzalarına da «millet başı» denilirdi.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesika (Maliye, 3 m 1258, numara 1522) da şöyledir: «Maliye hazinesi varidat-ı mukarreresinin vaktiyle tahsili elzem iken Bozca ada reayasının elli yedi senesine mahsuben müretteb olan zecriye bedel-i maktûlarının birinci taksit müddeti üç ay mürur ve ikinci taksit zamanı hulûl ettiği halde bir akça tahsil edilip gönderilmediği ve bu ise Ada koca başılarının imtizacsızlığından ve millet başıların müsamahalarından neş'et ettiği tahakkuk etmekle badema teehhürata bâdi olanların tecziye olunacakları hakkında İmroz muhassil ve naibi ile saire hitaben emir yazılmıştır.»

Milet başı tâbiri sonraları terkedilerek yerine heyet-i ihtiyariye, âza kullanılmıştır.

MİMAR BAŞI (معمار باشی) [*İda.*] Yapı işleriyle vazifeli memura verilen unvandır. Mimar başılar padişahlara mahsus sarayları, camîleri, hayır ve nafıa işlerinde kullanılan binaları yaptırdıkları gibi harb zamanında ordu ile gidip yıkılan kaleleri, tahrip edilmiş veya harap olmuş köprüleri tamir ederler, yolları da asker, top ve mühimmat geçirilebilecek bir hale getirirlerdi.

Mimar başıların maiyyetinde ser mimar ve mimar-ı sani gibi ikinci derecede mimarlar bulunduğu gibi kethüda ve çavuş adlı memurlar da vardı. Bunlar «bütün gün atlar üzerinde İstanbul'u dolaşıp hududtan taşra ve tarik-i âm (umumî yollar, cadeler) üzere yahut bir garip ve fakir hanesine havale olunarak hane (ev) yapanların hakkından gelip evlerini yıkarlar ve yapan üstadın da (usta) hakkından gelirlerdi.» Bu tarihî şahadet gösteriyor ki eski zamanlarda belediye zabıtasının binalara ait işlerin tetkik ve nizamına ircaı mimar başıların vazifeleri cümlesindendi.

Saraylar, camiler gibi büyük binalar yapılırken para işlerinin idaresi için ayrıca «bina emini» de tayin olunurdu.

Mimar bçşıların merkezi Topkapı Saray'ındaki Sepetçiler köşkünde olmakla beraber Vefa civarında da bir mimar başı kârhanesi vardı.

İstanbul'da yaptırılacak binalar için mimar başıdan ruhsat almak mecburiyyeti vardı. Ruhsatsız inşaat men' ve tatil olunduğu gibi, alınan ruhsatnameye muhalif yapılan inşaaat da usulüne tevfik ettirilir, taallül edenlerin işleri geri bıraktırılırdı.

Şehr Emini adıyle saray memurları arasında mevcut memurun da inşaat işleriyle alâkası vardı. Bundan dolayı vazifeleri mimar başılıkla karıştırıyordu. Zamanla bunlar bir birinin vazife ve salâhiyyetlerini almışlar ve fakat mimar başılar fennî hususlarda şehr eminlerinden fazla söz söylemek hakkını haiz olduklarından mimar başıların madunu sayılmışlardır.

Mimar başılar; bentlerle su yollarının inşaatına, şehirdeki kaldırımların tamiratına da nezaretle mükellef idiler. Arazi ifrazında, tasarrufta anlaşmazlık çıktığında işin hallü fasline da mimar başılar memurdu.

İstanbul ve taşralarda bugün Türklüğün iftihar ettiği binaları yapanlar hep Türk Mimarlardı. Fatih'in mimarı Ayas, Bayezıt'ın mimarı Kemaleddin, Şehzade, Süleymaniye, Edirne'deki Selimiyye gibi emsâlsiz camilerin mimarı Sinan, Yeni camiin mimarları Kasım ve Mustafa, Sultan Ahmet'in mimarı Mehmet bu arada hürmetle anılacak sanatkârlardandır.

Mimar başılık 1247 (1831) senesine kadar devam etmiş o sene şehr eminliği ile birlikte lâğvedilerek bunların ikisinin gördüğü işleri yapmak üzere «Ebniye-i Hassa Müdürlüğü» ihdas olunmuştur.

Mimar başılık yalnız İstanbul'a münhasır değildi. Vilâyetlerde, mühim şehir merkezlerinde, hassaten ehemmiyyetli kaleler bulunan yerlerde de mimar başılar vardı. Nitekim Evliya Çelebi (cilt 4, sayfa 413) Bağdat memurlarını kaydederken «Kırkıncı zâbit mimar başıdır ki beş yüz adam ile kale imaretindedir.» diyor.

MİM KOYMAK (میم قویمق) [*Hal*] Nişan koymk, kin tutmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yeriue «Mimlemek» de kullanılırdı. Vaktiyle Sadrazamlar imza yerine (م = *M*) kullandıkları ve askerlerin künyelerine de konulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

MİMLEMEK (ميملەمك) [*Ask.*] Yoklama neticesinde askerlerden bulunmıyanların künyelerine na mevcut yani bulunmadıkları işareti olarak konulan (م = *M*) harfi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Mecaz yoluyle birinin beğenilmiyen hal ve hareketinin kayıt ve işareti yerinde kullanılır bir tâbirdi. Nişan koymak, kin tutmak mânasına da gelir. Yine aynı mânaya gelmek üzere «mim koymak» tâbiri de kullanılır.

MİMLİ KİTABE (ميملى كتابه) [*Mim.*] Ortası kitabe şeklinde traş edilmiş kabartmalı kitabelere verilen addır.

MİNARELERE KAFTAN GİYDİRMEK (مناره‌لره قفتان گيديرمك) [*San.*] Kadir geceleri minarelerin külâhından başlıyarak aşağılara doğru sarkıtılan kandiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kandil, ramazan ve bayram gecelerinde minarelerde kandil yakıldığı gibi ramazanlarda iki minare arasında «mahya» kurulur, Kadir geceleri ise selâtin camilerin minareleri baştan aşağı kandillerle donatılırdı. İşte minarelerin baştan başa kandillerle donatılması bir şey giydirilmiş manzarasını hasıl ettiği için minarelere kaftan giydirmek tâbiri meydana gelmişti.

1908 Temmuzundan sonra minarelere kaftan giydirilme âdeti ortadan kalkmış ise de yeni yapılan Şişli camiinde tekrar ihya edilmiştir.

MİNDER (منڈر) [*San.*] Üzerine oturulmak ve yatağa yayılmak için ot, pamuk ve yün doldurulan kalın şilte adıdır. Kullanılış şekline göre köşe, erkân, rahle, araba, kayık minderi nevileri vardı.

Minder ile bir kısım nevileri için (Sanat Ansiklopedisi) nde (minder maddesi) şu tafsilât vardır :

«Odalarda pencere ve duvar kenarlarına boylu boyunca yapılan kerevetler üzerine konulan ot ve kaba yünden doldurulmuş, oturmaya mahsus sertçe şiltedir. Buna sedir minderi denir. Sedirsiz olan ve doğrudan doğruya döşeme üzerine konularak üstünn şilte serilen mindere yer minderi tâbir olunur. Ottan yapılmış olanlarına ot minder denir.

Ergen minderi — Odalarda ergenlerin yani gençlerin oturmasına mahsus olarak baş sedirden aşağıya ve kapıya yakın yerlere konulan bir kişilik oturma minderi.

Köşe minderi — Odaların köşelerine çapraz olarak konan ve boylu boyunca devam etmeyen kerevet minder.

Ot minder — Kanaviçeden yapılıp içine ot doldurulmuş minderler ki karyola ve kerevetlerin üstüne konulur ve bunların üzerine daha yumuşak bir şilte serilir veya pamuk ve yün gibi yumuşakça bir tabaka konarak üstüne astar kaplanır.

MİNDERALTI ETMEK (منڈر آلتى ايتمك) [*Hal.*] Hükümsüz bırakmak, ehemmiyyet vermemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel memurlar resmî dairelerde minderde oturdukları ve hükümsüz saydıkları kâğıtları minderin altına koydukları için bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «hasır altı etmek» de denilirdi.

Dırıaat name-i mihrü vefa allâme-i ihlâs
Kühen takvim veş fersude olmuş minder altında
Yenişehirli Avni

MİNDER ÇÜRÜTMEK (منڈر چورومك) [*Hal.*] Yerinden kalkamamak, uzun zaman hastalık çekmek, tenbellik etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Uzun zaman kaldırıp havalandırılmıyan minder çürüdüğü için bu tâbir meydana gelmiştir.

MİNDERE ÇIKMAK (منڈره چيقمق) [*İda.*] Devletin yazı işleri görülen kalemlerinden birinde mevki ve vazife verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden devlet dairelerinde minder üzerinde oturulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

MİNDER SERMEK (منڈر سرمك) [*Hal.*] Yerleşmek, benimsemek, yerinden kalkmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MİNDER TUHAFI (منڈر توحافى) [*San.*] Meddah, Fransızların diseur dedikleri sanatkârlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meddahlar; minder üzerinde otırarak taklitli hikâye naklettikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

MİNYATÜR (مينياتور) [*San.*] Eski el yazısı kitapları süslemek için sulu boya ile yapılan ince resimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İtalyanca minyatura kelimesinden alınmadır. Bu nakışlarda minyom denilen ve kurşunun bir kırmızı humzu olan süliyen kullanılması minyatür tâbirinin meydana gelmesine sebep olmuştur diyenler de vardır Minyatür için Türkçe bir tâbir yoktur. Buna vaktiyle küçük nakış demek olan «hurde nakış» denilirdi.

Eski İstanbul Dar-ül-Fünununun sanat tarihi müderrisi Vahit Bey «Bazı ıstılahat-ı mühimme-i sınaiyye hakkında mütalâat» adlı eserinde (İstanbul, matbaa-i âmire, 1331) münasebeti yüzünden bir arada kaydettiği enluminure ve miniature tâbirleri için şu izahatı veriyor: «Bu kelimelerin ikisi de kurun-u

vustada yazma kitapları tezyin eden resimlere verilen isimlerdir. Ancak minyatür, vaktiyle yazma kitapların fasıl başlarında ve ibarelerin ilk kelimelerindeki tezyinat idi. Halbuki sonraları tezyinî vasıtalara yaldız, gümüş dahi karıştırılarak tezyin usulü tevessü' ettiğinden bu ikinci tezyin tarzına enluminure denildi. Demek ki minyatür yazma kitaplarda muhtelif renklerden müteşekkil ufak ve süslü resimler, enluminure ise aynı kitaplarda mütenevvi renklerden başka bir de yaldız ve saireden teşkil olunan ziynetlerdir. Bunların birincisinde kullanılan boyaların esası (minyom) olduğu için minyatür namını almıştır ki şu halde miniaturiste (minyatürkâr) (minyatür yapıcısı) diye tercüme olunmak icabeder. İkinci kelimeye gelince; bunun medlulü olan sınaat bizde de mevcuttur. Yazma kitapların sayfalarını altın suyu ve bazı elvan (renkler) ile tezyin, fasıl başlarını tevşih eden, satırlar arasında durak yerleri belli etmek üzere altın suyundan daireler vaz' eyliyen ve emsali tezyinatı icra eden sanat erbabına «Müzehhip» tâbir ediliyor ki enluminure'un tercümesidir. Şu halde enluminure (tezhibat) demek olur.»

Şark minyatürleri umumiyyetle kâğıt üzerine yapılırdı. Bu sebeple kâğıdın cinsine ehemmiyyet verilirdi. Güzelce düzlenmiş ve mührelenmiş olan kâğıdın üzerine nakkaş (nakış yapan, ressam) yapacağı tasvir veya manzaranın umumî hatlarını önce bir yaş fırça ile gösterir, sonra bunların üzerine yürütmek suretiyle çevreleri yine fırça ile siyah veya kırmızı olarak çizerdi. Büyücek nakışhanelerde (resim atölyeleri) üstadın örneklerini şakirtleri (talebeleri) ince ceylan derisi yasıtasıyle silmek suretiyle kâğıda geçirirlerdi. Bundan sonra küçük ve sert fırçalarla son derece ince ezilmiş ve koyu bir haldeki boyaları ayrı ayrı sürerlerdi. Hindistan'da boyaları biraz kabartma göstermek için fazlaca zamk ilâve edilirdi. Minyatürcüler çok maharetli idiler. O kadar ki bir tek tüy yahut samur kılı ile ince hatları birbirine muvazi olarak çizebilirlerdi. İranda eskiden beri nakışa büyük bir rağbet mevcut olduğu için minyatürcülükte en ziyade terakki etmiş olan yer orasıdır.

Osmanlı Türklerinde Fatih zamanından itibaren kitaplara minyatürler yapılmıya başlanmış, hattâ padişahların resimleri de nakşedilmiştir. Osmanlı nakkaşlarına İran üstadları örnek olmuştur. Müzelerde ve kütüphanelerde. bazı hususî koleksiyonlarda fevkalâde minyatür eserleri vardır. Nitekim 1594 de Sinan Paşa'nın Yemen fütuhatına ait (Rumuzî) nin tarihi. kezalik 1586 da (Asafî Paşa) nın telifi olup (Özdemir oğlu Osman Paşa) nın seferlerini hikâye eden «Şecaatname» si bu arada sayılabilir. Bu iki eser Üniversite Kütüphanesindedir. Bunların hem tezhipleri mükemmeldir, hem de resimleri harikulâde nefis ve incedir.

Türk kıyafetleri ve tarzı minyatürlerde pek mükemmel surette canlandırılmıştır. Minyatürün tarihi hakkında esaslı malûmat veren Celâl Esat Arseven (Sanat Ansiklopedisi, minyatür maddesi) Osmanlı minyatürleri için şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlılarda minyatür Ahmet III zamanına kadar, yani Lâle devri'ne kadar İran ve Selçuk tarzında devam etmiştir. Osmanlılar Selçukîlerden daha dindar ve mütaassıp olduklarından ilk devirlerde daha ziyade tezhibe, hüsn-ü hatta ve tezyini nakşa ehemmiyyet vererek insan suretleri yapmaktan ilk zamanları biraz kaçınmışlardı. Osmanlılarda resim ve Minyatürün inkişafı İstanbul'un fethinden sonradır.

«Selçuk hükümdarları gibi Osmanlı padişahları da saraylarında birer nakkaş başı yani baş ressam bulundururlardı. Fatih'in Sinan Bey isminde bir nakkaş başısı vardı. Bu zatın Venedik'te resim tahsil ettiği rivayet olunmaktadır. Menakıb-ı Hünerveran'a göre bunun üstadı Mastori Pavli ve onun da hocası meşhur ressam Damyano imiş. Topkapı Sarayında Fatih'in işbu Sinan Bey tarafından yapılmış bir portresi bulunmuştur. M. Huart tarafından «Müslüman Minyatürist ve Hattatları» hakkında yazılmış olan kitapta, ressam Pavli'nin Fra Paolo da Pistoja ismindeki ressam olmak ihtimali bulunduğu ve bunun da Fra Bartolomeo nun şeriki olduğu zikredilmektedir. Damyano'ya gelince, bunun da Bergamalı Fra Damiano olduğu sanılmaktadır. Sinan Bey şakirtlerinden olan Bursa'lı ressam Şelbizade Ahmet'de Şebih (yani portre) yapmakta çok mahir bir üstat idi. Fakat bunların da yaptıkları resimler daha ziyade tabiata yakın realist resimlerdi. Bilhassa Fatih zamanında İstanbula çağırılmış olan İtalyan ressamı Bellini'nin tesiriyle Osmanlı resimleri Şark ve İran tarzından, yani minyatür nevinden ayrılarak Avrupa resim tarzına yaklaşmakta idi.

«Fakat bunu mütaakip devirlerde İran'dan ve Türkistan'dan gelen bazı üstatların tesiriyle yine Asyaî tarza avdet edilmiştir. İstanbul'da bu ressamlar içinde en tanınmış olanı Şahkulu'dur. Bu üstad, II. Bazezid zamanında Tebriz'den Amasya'ya gelmiş ve Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra İstanbul'a gelerek

sarayın nakkaş başısı olmuştur. Bir de yine II. Bayezid zamanında Tebriz'den gelerek saraya nakkaş başı olan Velican vardı.

«O zamanları İstanbul'da yerli ressamlar da bulunduğundan sarayda iki nakkaşhane, yani resim atölyesi tesis olunarak bunların biri İran üstadlarına, diğeri Türk üstadlarına tahsis kılınmıştı. Bu ressamlar da nakkaş-i İran ve nakkaş-i Rum diye ikiye ayrıldı. (Buradaki Rum tâbiri Bizanslı Hıristiyan yani bildiğimiz Rum olmayıp o zaman Anadolu'ya verilen diyar-ı Rum tâbirinden dolayı Türkiyedeki Osmanlı Türklerine verilen isimdir.)

«II. Bayezid zamanında bir de Baba Nakkaş isminde bir ressam bulunduğunu Evliya Çelebi yazmaktadır. Bu zatın asıl ismi Şeyh Mustafa imiş. 1572 (H. 980) de vefat etmişti. Evliya Çelebi, Saray-i Cedidde (yani Topkapı Sarayında) Divanhane-i Bayezid Han'ın kubbelerindeki nakışları bu zatın yapmış olduğunu söylemektedir. I. Selim zamanındaki nakkaşlardan da Tacüddin Girihbend ve Bâlî isimdeki üstadlar meşhurdur. Bunlar aynı zamanda minyatür resimler de yaparlardı. Meşhur Silsilename'nin resimlerini yapan Hüseyin'in bu Bâlî olduğu tahmin olunmaktadır.

«Kanunî Sultan Süleyman devrinde de Kıncı Mahmut ve İbrahim Çelebi isimdeki musavvirlerle Hasan Mısrî isimdeki müzehhip, Galatalı Mehmet Çelebi, Nigârî lâkabiyle tanınmış olan Reis Haydar, Musavvir Osman ve bunun şeriki Mehmet Beyle Kefeli Hasan Çelebi adındaki ressamlar meşhurdur.

«Nigârî lâkabını taşıyan Reis Haydar, şebih yani portre yapmakta çok mahirdi. Nakşî ve Şahkulu isimdeki üstadlarla muasır olan bu sanatkâr 1572 (H. 980) tarihinde vefat etmiştir. Asıl ismi Ahmet olan Nakşî ise aynı zamanda müneccim olup Süleymaniye camii'nin muvakkiti imiş. Bu ressam, Sultan Süleyman'ın, Barbaros'un ve II. Selim'in portrelerini yapmıştır.

«Bu resimler bugün Topkapı Sarayı müzesindedir. Bu ressamın Londra müzesinde de iki eseri vardır.

«Yine o devrin meşhur ressamlarından Sâî isminde bir üstada daha tesadüf edilmektedir ki bunun asıl ismi Mustafa'dır. 5195 (H. 1004) senesinde vefat etmiştir. Bunu edip ve hattat olan Abdülkerim Sâî ile karıştırmamalıdır. Sultan Süleyman zamanındaki meşhur ressamlardan birinin musavvir Osman olduğunu yukarda söylemiştik. En velûd sanatkârlardan biri olan bu üstadın sarayda 600 parçadan fazla resmi bulunmuştur, Şehnameci Seyyid Lokman'ın 1579 (H. 987) de yazdığı Hünername'nin resimlerini yapan da bu üstad Osman'dır. Bu Mühim eserin yalnız ikinci cildi mevcut olup birinci cildi bulunamamıştı. Son zamanlarda Şimdiki müze müdürü Tahsin Öz tarafından saray kütüphanesinin kitapları tasnif olunduğu sırada Şehname ismi altında mukayyet olan bir kitabın bu Hünername'nin birinci cildi olduğu ve mukaddimesindeki yazılardan ve ele geçen müsveddelerden mezkûr kitabın dört cilt olmak üzere tertip edildiği anlaşılmıştır. O zamanın yaşayış ve kıyafetlerini en ufak tafsilâtına varıncıya kadar gösteren bu Hünername'nin minyatürleri sanat bakımından olduğu kadar tarih bakımından da büyük değeri olan eserlerdir.

«Bulunan bu birinci ciltteki resimlerin ekserisi sayfa büyüklüğünde 45 minyatürden ibaret olup ikinci ciltte de 65 resim vardır. Bunlar hep nakkaş Osman'ın eseridir III üncü Mehmet'in Surname'sindeki minyatürleri de yapan yine bu nakkaş Osman'dır. Hünername'de 210, Surname'de 427, Şemailname'de 12 minyatür olmak üzere cem'an 649 resim bugün Topkapı Sarayı müzesinde bulunmaktadır.

«Paris'te Millî Kütüphanede ve Boston Şehri müzesinde III üncü Murat'a ait birtakım minyatürler daha vardır ki bunların da üstad Osman tarafından yapıldığı tahmin olunmaktadır.

«Şehnameci Lokman'ın Sultan Murat hakkında yazdığı 1592 (H. 1001) tarihli Şehname'nin ikinci cildindeki resimlerin Mirza Ali'nin eseri olması, ondan sonraki resimlerde Osmanın o tarihlerde vefat etmiş olduğunu tahmin ettirmektedir. (Tahsin Öz: Güzel Sanatlar Mecmuası, No. 8. s. 9).

«III üncü Sultan Mehmet zrmanında Hasan isminde bir ressam mevcut olduğunu ve bunun da gayet güzel resimleri bulunduğunu yine Tahsin Öz söylemektedir.

«IV üncü Mehmet zamanında, yani XVII inci asırdaki ressamlardan Selimiyeli Reşit, Mustafa Çelebi, Süleyman Çelebi ve Levnî isimdeki minyatür ressamlarına tesadüf edilmektedir. Bunlardan III üncü Ahmed'in saray musavviri ve nakkaş başısı olan Levnî'nin eserleri bilhasa dikkate şayandır. Bunlardan harikulâde çizgi ve şekil güzelliği ile o vakte kadar ki resimlerde görülmiyen bir renk ahengi mevcuttur. Levnî'nin resimlerinde görünen renkler ondan evvelki ressamların renkleri gibi kuvvetli ve parlak renkler değildir. Fakat çok nazik ve ahenklidir, Eşhasın şekilleri daha zarif ve edaldır. Bu itibarla modern resim tarzına

yaklaşırlar. Levnî'nin resimlerindeki klâsik tarzdaki resimlerle mukayese edecek olursak bunların ayrı bir mektep teşkil ettikleri görülür. Binaenaleyh Levnî Türk minyatüründe kendine mahsus bir mektep tesis eden büyük bir Türk ressamıdır.

«Levnî zamanında bir de Abdullah Buharî isminde bir ressama daha tesadüf edilmektedir ki Topkapı Sarayı Müzesinde ve Üniversite kütüphanesinde resimleri vardır.

«Levni'den sonra resim gittikçe eski Asyaî karakterinden uzaklaşarak realizme doğru temayül eder ve suret ve şebih yapan ressamlar azalır. Manzara ve çiçek resimlerine merak artmağa başlar. Bilhassa Barok devrinde bu temayül büsbütün bârizleşerek hattâ şimdiki impresyonizme doğru gidilir. Bu devrin ressamları içinde de Fasih Dede, Fennni Dede, Derviş Hasan gibi ressamlar zuhur eder ki bunların ekserisi mevlevî'dir. Fenni Dede, resmi Enderun mektebinde öğrenmiş olup mimarlığa da merakı olan bir sanatkârdır. Bir de Edirne'de yaptığı resim ve nakışları ile meşhur olan Derviş Âbî isminde nakkaş vardır.

«Fakat bu resimler daha ziyade tezyinî mahiyyette eserlerdir. Bundan sonra da, yani III üncü Selim'den sonra 19 uncu asır başlarında Avrupa resimlerine olan temayül büsbütün artmış ve menazır kaidelerine uygun realist resimler yapılmağa ve bunlarla binaların tavan, dolap, duvar gibi kısımları tezyin edilmeğe başlanmıştır. II. Mahmut zamanında resim artık tamamiyte Avrupalılaşır. Kitaplara yapılan eski tarz minyatürler yerine duvara asmağa mahsus ve boya resim (Fr. Peinture) sınıfına giren tablolar yapılmağa başlar. O vakittan itibaren de minyatür tarzında resim yapanlara pek tesadüf edilmez.

«İşte görülüyorki minyatür sahasında Osmanlı Türkleri de mühim eserler yapmışlardır. Fakat bu hususta lâzımgelen tetkikat şu son zamanlara kadar yapılmadığı için Türk eseri olan birçok resimler Avrupalılarca İran ve Çine maledilmiştir. Hattâ M. Mijeon, İslâm sanatlarına dair yazdığı eserlerde Osmanlı Türklerinde ressam ve müzehhib zuhur etmediğini ve bulunan minyatürlerin hep İran sanatkârları tarafından yapıldığını ve buna sebep olarak ta Osmanlı Türklerinde dinen memnu' olduğunu zikretmektedir.»

Profesör Doktor Ahmet Süheyl Ünver de «Türk Tezyinî Sanatında Minyatür» başlıklı bir yazısında (Tasvir-i Efkâr, Sayı 5132 - 775) aşağıdaki kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Şimdi Türk Tezyinî sanatlarına maledilen Minyatür şarkın on asırlık resim tarzıdır. Minyatür şarkta kendine has teknikle yapılmış resim demektir. Ona bu ismi Garplılar takmışlardır. Minyatür denilen eski resim bugünkü resmin esasını teşkil eder ve hattâ yeni resim mektebinin anasıdır.

«Yapılan tetkiklerden alınan neticeler açıkça gösteriyor ki Şarkta resmin tarihi çok eski, zengin ve olgundur. Bu zenginlik Şarklı her millete şeref kazandırmıştır. Memleketimizin resim tarihine bir göz atarsak bir çok devirler görürüz Selçukîlerin çok ileride bir resim tekniği ve eserleri vardı. Osmanlıların resim mektebi ise çok çeşitli ve zengindir.

«Bu resimlerden Anadolu'da yetişen sanatkârlar tarafından yapılanlar da ayrı bir hususiyyet ve o zaman diyar-ı Acem ıtlak olunan Turkiye dışı Şark memleketlerinden gelen bir çok resim üstadının tesiriyle yapılanlarda bir başka tavır vardır. Mütehassıs bir göz için bu resimleri ayırdetmek gayet kolaydır. Ressamlarımızın gördüğü himayeye göre, bilhassa taassubun hüküm sürmediği zamanlarda resim hayatımız çok inkişaf etmiştir. Fatih'in ressamlarından Sinan bey, onun şakirdi Şebli Ahmet, Yavuz ve Kanunî, İkinci Selim devirlerini idrâk eden ve o zamanın Yavuz, Kanunî, Barbaros ve İkinci Selim gibi ricalin kendilerine bakarak en doğru resimlerini yapan Nigâri (Reis Haydar) XVIII inci asra kadar Hünername'nin resimlerini yapan Osman, Kalender, XVIII inci asır başında yaşıyan şayan-ı dikkat şahısların resimlerini yapan Edirneli Levnî (Abdülhak Çelebi) ve Mehmet gibi çiçek ressamlarını sayabiliriz. Bunların imzalı resimleri hiç şüphesiz ki resim tarihimize şeref vermektedir.

«XIX uncu asırdan itibaren resim hayatımız Şarktan yüz çevirerek tamamen garbe döner. Biz şimdilik o kısma girmiyoruz.

«Minyatürlü eserlere Türkiyede XIX uncu asırda rastlamıyoruz. Bu devirde minyatür sahasında belli başlı hiçbir sanatkârımız yoktur. Bu vaziyet Cumhuriyet ilânına kadar sürer.»

MİRABAD KASRI (مير آباد قصرى) [*Sar.*] Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Üçüncü Sultan Ahmet için yaptırılan kasrın adıdır. Kanlıca tepesinde idi.

MİʻRACİYE (معراجيه) [*Ede.*] Miraç münasebetiyle yazılan manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Miraç: merdiven, çıkacak yer demektir. Cenab-ı Peygamber'in urucunu (yükselmek, göğe çıkmak) tasvir eden bu manzumeler Miraç gecesinin ertesi günü cami ve tekkelerde merasimle okunur, dinleyenlere Mevliddeki şerbet ve şeker yerine süt dağıtılırdı.

Miraciyelerin en meşhuru nâzım ve bestekârı tanınmış bestekâr Kutb-i Nâyi Osman Dede olup tevşihlerinin nâzımı da Şeyh Nasuhî'dir. Musikiye ait kıymetli eserleriyle tanınmış olan Doktor Suphi Ezgi'nin (Nazari, Amelî Türk Musikisi) inde (cilt 3, sayfa 102 ve mütaakip) Miraciyenin notası vardır.

Tarihe dair tetkikleriyle tanınmış olan Cemaleddin Server Revnakoğlu «Kutb-i Nâyî Osman Dede» başlıklı bir yazısında (Vakıt, 14 mayıs 1951) Miraciye için aşağıdaki kıymetli malûmatı veriyor:

«Türk ve İslâm edebiyatının kuvvetli mahsulleri arasında, daima muhteşem bir âbide halinde yükselen (Mevlidi Şerif) gibi Türk musiki klâsiklerinin dinî kısmını ihtiva eden ölmez eserlerden biri de (Mi'raciye) dediğimiz kıymettar manzumedir ki cami ve tekkelere mahsus mâbed musikimizde, bilhassa mevlevîlerde, mevlevîhane müzisyenleri arasında çok büyük bir rağbet kazanmıştı.

«Kendi vadisinde muhakkak tek ve mübarek bir şaheser olan (Mi'raciye), aynı zamanda dinî ve ruhanî bir kudsiyyeti de hâiz bulunduğu için müslüman halk arasında - mâna ve mahiyeti anlaşılsın, anlaşılmasın - daima derin bir hürmet ve alâkaya mazhar olmuştur.

«(Mi'raç) gecesine mahsus müstesna mûcizenin, harikulâde safahatını ve Peygamber-i ekberin mazhariyetini ekseriya tasavvuf diliyle anlatan (Mi'raciye) manzumeleri, bildiğimiz tek eserden ibaret değildir.

«(Mevlid-i şerif) gibi zaman zaman tanzir ve teksir edilerek edebiyatımıza kıymetli mahsuller kazandırılmış olduğu hattâ eski divan sahibi mutasavvıf şairlerden bazılarının (de'b-i kadîm-i edeb) icaplarından bilerek, yani eski edebî usûl ve geleneklere uyarak (divan)larında (Mevlid), (mersiye ve ramazaniye) den başka ayrıca birde (Mi'raciye) yazdıkları, (Seyyid vilâyet), (Salâhattin Uşşakî) gibi bazı (aziz)lerin de (Regaibiyye)ler kaleme aldıkları görülmektedir.

«(Mi'raciye)ler içinde en meşhuru, 18 inci asrın ilk yarısında yetişen büyük (Itrî) den sonra pek kudretli bir şahsiyyet olarak Kule kapısı (Galata) mevlevîhanesinin neyzen başısı sonra da şeyhi: (Nâyî Osman dede)nin, muhteşem bir muvaffakiyyetle ibdâ ettiği o eşsiz kıymetteki şaheserdir ki bir benzeri yapılamamıştır, belki de yapılamıyacaktır.

«Güftesi harika, bestesi şâhika sayılacak kudrette meydana getirilen, ikisi de kendi eseri olan (Mi'raciye) altı (Bahr) den ibaret olup (segâh, müstear, dügâh, Sabâ, nevâ, hüseynî) makamlarında en güzel ve en mükemmel şekillerde bestelenmiş; zamanımızda okunan (mevlid)ler gibi başıboş bırakılmamıştır.

Evvel Allah adını yâd eyleriz
Dil dil olmuş kalbi dilşâd eyleriz
Zikr-i Hakla nutku irşâd eyleriz
Her harap âbâdı âbad eyleriz

kıt'asiyle başlıyan ve:

Bâ hakkı Ahmed Mustafa
(Dervîş Osman)a dahi eyle âtâ
— Ey kemâl-i kudret ısrı Padişah —
Sen kabul eyle recamız ya ilâh

mısralariyle de nihayet bulan bu emsalsiz âbidenin, ayrıca Türkçe ve Arapça olarak aynı makamda hazırlanmış hususî tevşihleri de vardır ki (Mi'raciye) nin başında ve her (Bahr) in arasında cumhurla okunur. Bunlardan mesnevî tarzında yazılanlar, (Nâyi Osman dede) nin, diğerleri de (Şabaniyye) büyüklerinden Hazret-i (Nasuhi)nin dir.

«Mevlâna devrinde, dergâhında neyzenbaşı bulunan (Hamza dede) den sonra ikinci (Kutb-i nâyî) olan (Osman dede) miz, başta bu muazzam eseri gelmek üzere (âyini şerif)leri, müteaddit (lurak)ları, pek çok ilâhileri, hattâ lâdinî eserleri ile büyük bestekâr ve müdekkit (Hafız Sadettin Kaynak) ın, gerçek bir salâhiyyetle söylediği gibi hakikaten "Çok büyük feyze ve mertebeye, kemale mazhar olmuştur. O, Türk musikisinin bir rüknüdür„

«(Mi'raciye) nin manzum küftesi kenarlarında makamları da gösterilmek suretiyle (1310-1894) de, (Sadiyye) den (Şeyh Ali Galip Efendi) tarafından bastırılmış, bestesi de, zamanımızın (Sikaat) ından sayılan Zekâizade Eyüplü Ahmet İlhami, hattat ve neyzenbaşı Mehmet Emin dede, - bir kısmı da yanlış olmakla beraber - (Seyyid Yakub Han) ın oğlu Abdülkadir bey merhumların, - yine takdir ve şükrana lâyık himmetleriyle - notaya alınmıştır. Fakat (Neva bahri), zamanında tesbit edilemediğinden, bunu bilenlerin birer, ikişer ortadan kaybolmasından sonra (13) beyitten terekküp eden bu büyük (bahr) ın kıymettar bestesi, ne yazık ki bugün elimizde bulunamıyor.

«(Nâyi Osman dede) nin, hicrî: (1142) - milâdî: (1729) da vefatiyle yerine şeyh olan oğlu (Sırrı Abdülbaki dede) nin de bir başka (Mi'raciye)si olduğunu görmekteyiz. Daha ziyade Farsçaya kaçan bu eser, (Tahir-ül-Mevlevî) nin (Üstadımız Tahir Olgun) himmeti ile (Fasih dede)ye ait bir yazma mecmuadan alınıp (1317 - 1901) de (32) sayfalık küçük bir eser

halinde bastırılmıştır. Lâkin bunun da bestelenip okunduğunu bilmiyoruz.

«Henüz bestesi bulunamıyan (Mi'râciye) lerden biri de meşhur şair ve muşikinas (Arif Abdülbaki efendi) nin vücude getirdiği manzumedir. Yine (18) inci asrın başlarında tanınmış, (durak) bestekârı (Yusuf Çelebi) nin bu (Mi'raciye) ye yaptığı kıymettar beste hakkında bildiğimiz ve yegâne söyliyeceğimiz şey, onun da maalesef tamamiyle unutulmuş olduğunu kaydetmekten ibaret kalıyor.

«Edirne müftüsü meşhur Mehmet Fevzi Efendi'nin, yakın zamanlarda bastırılan mi'raç manzumesi ise ne besteye alınmış, ne de herhangi bir suretle okutulması müyesser olmuştur.

«(Mi'raciye) nin güftesini tam ve esaslı olarak yeni harflerimizle ve Türk musikisi antolojisi adlı eserinde ilk defa neşre muvaffak olan yine çok değerli ve rahmetli (Sadettin Nüzhet) arkadaşımızdır.

Üsküdar'da, (Hazreti Nasuhi hânikahı) nda yazılan bu (Mi'raciye) nin bir gece içinde nasıl bestelendiğini, yakın zamanlara kadar cami ve tekkelerimizde ne suretle okunduğunu, mâruf Mi'raciye üstadlarını, (Osman dede) nin hal tercümesini, kendisine neden (kutb-i nâyî) denildiğini, bu sahada ve musikimizde büyük bir kudret, büyük bir salâhiyet olan (Hafız Sadettin Kaynak) ın bu mevzuda büyük emeklerle hazırladığı, bilinmiyen ve pek çok malûmatı ihtiva eden Tedkiknamesi de vardır.»

MİRAHUR (ميراخور) [*Sar.*] Sarayda at işlerine bakan memurun unvanıdır. Ahır (Farsça ahur) beyi demek olan emîr-i ahurdan bozmadır. Mîr-i ahur suretinde kullanılırdı. Osmanlı Devletinin teşekkülünden evvel Türk devletlerinde de mevcut olan mirahurluk Osmanlıların eski mansıplarından biri idi. Çavuşbaşılığı nasıl (Samsama Çavuş) ailesi tevarüs etmiş ise mirahurluğu da Germiyan Beyi'nin kızını Osmanlı Şehzadesi (Bayezit) e verirken birlikte gönderdiği (Paşacık Ağa) sülâlesiyle öylece tevarüs etmiştir. Bu tarihi malûmata göre Osmanlılarda ilk mirahurluk (Birinci Murat) ın zamanında kurulmuş demektir.

«Fatih Kanunnamesi» nde (sayfa 10) mirahur hakkında şu kayit vardır: «Bir cemiyet-i eali ve bir mecma-ı ehali olsa divane ahardan adam karışmasun. Evvelâ vüzera, anlardan sonra kazaskerler, andan sonra defterdarlar, andan sonra yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları mîr-i alem ve kapıcıbaşı ve mirahur otturur.»

Özengi ağalarının teşrifatı da yine kanunnamede (sayfa 11) şöyle yazılıdır: «Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur.»

Mirahurlar büyük ve küçük adiyle iki tane idi. Bunlara o mânaya gelen «Mirahur-ı evvel», «Mirahur-ı sani» denilirdi. Birincisi ahır halkının, saraçların, yedekçilerin âmiri idi. Padişahın mevcut bin katar devesinin ve iki yüz katar katırının hizmetine memur olan devecilerle katırcıların zâbitleri sarban ve harbende başılar dahi bunun idaresi altında idiler. Çayır zamanında etrafta bulunan beylik mer'aların otlarını satarak hâsılatının bin yük akça kadarını rikâb-ı hümayuna teslim eder, fazlasını kendisine alıkoyardı. Büyük mirahur, kapıcılar kethüdalığının mafevki (üst derecesi) idi.

İkincisi küçük ahır halkının ve arabacıların zâbiti idi. Sefer-i hümayunda iç oğlanlarına beygir verirdi. Padişahın arabalarını muhafaza etmek de bunun vazifesi idi.

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devrinde Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserinde (Istabl-ı Âmire) başlığı altındaki fasılda mirahurlar için (sayfa 488 ve mütaakip) şu tafsilâtı veriyor:

«Emir-i ahurdan bozma olarak bizde emir-i ahur ve mirahur denilen iki emir-i ahurun nezaret ve idareleri altında bulunup muhtelif kısımları havi olan Has ahır veya Istabl-ı âmire saray hayvanlarına ve bunların takımlariyle sair hususatına bakar ve bundan başka hayvanlar yetiştirmek hususunda muhtelif teşkilât ile alâkadar olurdu. Buranın en büyük âmiri Mirahur-ı evvel de denilen birinci Emir-i ahur idi.

«Fatih zamanında yani 883 H. 1478 M. tarihinde basit fakat daha sonraki tarihlerde geniş bir teşkilâtı ihtiva eden Has ahırın idaresiyle malî işlerini görmek için bir kalem dairesi olup kâtip, ruznamçeci, ruznamçe halifesi, voynuk kâtibi ve saire bu kalemin başlıca memurlarındandı. Bundan başka Has ahıra verilen arpanın çayırlardan biçilen otun Maliye hesabına kontrolü için Maliye baş muhasebesinden buraya tâyin edilen iki kâtip de vardı.

«Has ahır bir mahalde olmayıp İstanbuldaki Yenisaray ile saray haricinde bulunmakta idi. D'ohasson'a göre Emir ahurun dairesi Bâb-ı Hümayun ile Ortakapı arasındaki meydanda ve Ortakapıya doğru sol tarafta ve eski divan salonunun yanındaydı. Abdurrahman Şeref Bey merhum (Topkapı Saray-i Hümayunu) isimli eserinde sarayın Ortakapısı'ndan dönülünce Meyyitkapısı görulüp oradan sonra Istabl-ı Âmire memur ve kâtiplerine mahsus bir daire

bulunduğundan bahsetmektedir ki Enderun tarihine göre Baltacılar ocağının arka tarafına düşmektedir. Ecnebilerin eserinde de Ortakapıdan içeri girilince sol tarafta ve içeride bulunan bir has ahırdan bahsedilmektedir. Buradan sarayın birinci meydanına açılan bir kapı vasıtasiyle D'Ohsson'un tarif ettiği yere çıkılır.

«Son zamanlarda pek harap bir hale gelmiş olan bu bina mükemmel surette tamir olunarak on altıncı asırdaki şeklini almıştır.

«Yine sarsy sahası dâhilinde deniz ve Sarayburnu taraflarında Romalılardan kalma zafer sütununun önünde de has ahır dairesi vardı. Bunlardan başka has ahır olarak Ahırkapı tarafında Enderun ricaliyle, has odalılar, cündi ağalar, harem ağaları hayvanlarına mahsus Otlukkapı haricinde bir ahır daha bulunuyordu.

«Saray haricinde Vefa semtinde ikinci mirahura tâbi ahırlar vardı. Kadırga limanı ahırları da Has ahıra tâbi olup burada on kadar tahtrevan katırları ve arz ağalariyle sairlerinin katırları dururdu. Padişaha mahsus birtakım atlar şimşirlik ahırında dururdu. Bundan başka Enderun şadırvan ahırları de vardı ki bu da başka olsa gerek.

«Has ahırın âmiri olan mirahur, evvelce bir iken sonradan teşkilâtın büyümesi sebebiyle iki olmuştu. Fakat işlerden asıl mesul olan büyük mirahurdu. Bu zat özengi veya rikâp ağalarındandı.

«Büyük mirahur veyahut mirahur-ı evvel ahır halkına yani Istabl-ı Âmire hademelerine, saraçlara, yedekçilere, padişah develerine bakan sarbanlara, harbende denilen katırcılara, koru ve haralara nezaret ederdi Bütün bu ayrı ayrı teşekküllerin muameleleri onun nezaretiyle yapılırdı.

«İkinci mirahur da küçük ahır halkiyle arabacıların idaresine bakar ve seferde iç oğlanlarına beygir verip padişah ve saray arabacılarını muhafaza ettirirdi.

«Saraydaki Has ahır hademeleri uzun müddet devşirme efradından mürekkep olan acemilerden teşekkül ediyordu. Bunların bölükleri ve yevmiyeleri vardı Bundan başka saray haricinde ya timar sahibi veya vergilerden muaf olmak suretiyle Istabl-ı Âmire veya has ahıra merbut ayrı cemaatlar vardı ki yund oğlanları, taylar ağası, korucular, voynuklar bunlardandı.»

Mirahur Hasan Bey'in ölmesi üzerine hicrî 1253 (1837) senesinde mirahurluk unvanı kaldırılarak bu vazifeyi görenlere «Istabl-ı Âmire Müdürü» denildi.

Biri derbanı olardu birî mirahuru
Gelseler âleme devrinde Peşeng-ü Dara
Nef'i

MİRAHUR-I EVVEL (میراخور اول) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire denilen ve saray hayvanlariyle bunların takımlarının idare ve iaşesine, yetiştirilmelerine ait işlerle meşgul olan teşekkülün başındaki memura verilen unvandır. «Mirahur-ı sani» adlı maiyyetindeki memurdan tefrik için «Mirahur-ı evvel» denilmişti. Ahır beyi mânasına gelen emir-i ahur'dan bozmadır. Maiyyetinde işlerin icabına göre teşkilât vardı.

— Has ahır hademeleriyle teşkilât mıyanında bulunan saraçlara, yedekçilere, padişah develerine bakan sarbanlara, harbende denilen katırcılara koru ve haralara nezaret eder, bütün bu teşekküllerin muameleleri onun nezaretiyle cereyan eylerdi.

MİRAHUR-I SANİ (میراخور ثانی) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire denilen ve saray hayvanlariyle bu hayvanlar münasebetiyle vücude getirilen teşekkülün başında bulunan «Mirahur-ı evvel» in muavini yerinde bulunan memurun unvanıdır. «İkinci Mirahur», «Küçük Mirahur» da denilen mirahur-ı saninin vazifesi ahır halkıyle arabacıların idarelerine bakmak, seferde iç oğlanlarına beygir verip padişah ve saray arabacılarını muhafaza ettirmekti.

MİR'AT (مرآت) [*Sof.*] Kâinattaki suret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mir'at Arapça ayna demektir.

Açarsan can gözün ârif görürsün
Oluptur cümle âlem Hakka mir'at
Lâ

Hüsnüne mümkün mü hayran olmamak ehl-i nazar
Destine mir'at alup ey nur-i çeşmim baksana
Seyyid Vehbi

MİRÎ (میری) [*İda.*] Hükûmet malı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Beylik» te denilirdi Bey demek olan Emîr'den gelir. Hükûmete ait menkul ve gayr-i menkul her türlü şeyler için kullanılırdı.

Saklama hanene beytülmali
Eyle sandukanı anden hali
Girmesün kesene mal-i mirî
Olma mes'ûl-i sual-i mirî
Üstühvan pare-i mar işte o mal
Zahmı efzunter olur hazmı muhal
Sünbülzade Vehbi

MİR-İ ÂB (میرآب) [*Mal.*] Sulama ve su dağıtımı işine nezaret edenler hakkında

kullanılır bir tâbirdir. Mir-i âblık mukataa suretiyle alınırdı. Mir-i âblık resmi dönüm başına dört akça idi. Sulanma nöbetle olurdu. Sulanacağı zaman mir-i âblığı mukataa ile alan, adamları su taksimine «Mütevelli» tâyin eder ve mütevelliler şehir halkının tasvibiyle olurdu.

Mir-i âb tâbiri Kanunî kanunnamesinde geçer. Kanunnamede (sayfa 66) şöyle yazılıdır: «Müslümanların hamamlarına ve çeşmelerine hayli noksan ve zarar olur imiş. Öyle olsa Mir-i âb olanlar ve köşke nâzır olanlar men' olunup âdet-i kadimden tecavüz etmiyeler, ve eslemeyeni Kadı-i şehr olan dergâh-ı muallama arzeyliye.»

MİR-İ AHKÂM (مير احكام) [*İda.*] Sadrazamla vezirler ve hüküm yazmıya izinli bulunan defterdar gibi devlet ricalinin alâkalılara yazdıkları hükümler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hükümler beyi demektir.

MİR-İ ALEM (مير علم) [*Sar.*] Saray memurlarının ileri gelenlerinden birinin unvanıdır. «Emir-i Alem» de denilirdi. Liva yı sultanin (Padişahın bayrağı) hamili ve alem (bayrak) mehterlerinin âmiri idi. Padişahın önünde çekilen tuğları muhafaza ve idare etmek de vazifesi cümlesindendi. İcabında rikâb-ı hümayunu da tutardı. Çok eski vazifelerdendir. Divanda mevkii vardı. Fatih kanunnamesinde (sayfa 10) divandaki yeri şöyle yazılıdır: «Bir cemiyyet-i âli ve bir mecma-ı ehali (toplantı) olsa ehl-i divane ahardan kimse karışmasın evvelâ vüzera (vezirler) onlardan sonra kazaskerler ondan sonra defterdarlar ondan sonra yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları, mir-i alem ve kapıcı başı ve mirahur oturur.» Yine o kanunnameye göre (sayfa 15) mir-i alem bir iş için divana girse oturamazdı. Söylenecek şey ne ise ayakta söyleyip çıkardı: «Ağalardan mir-i alem ve kapıcı başı gelmek lâzım gelse onlar dahi oturmazlar.» Kanunnamenin bir yerinde oturacağından, bir başka yerinde de oturmıyacağından bahsedildiğine göre fevkalâde işlerin görüşülmesi için yapılan toplantılarda oturduğu, devlet işlerinin müzakere ve halline memur olan «Divan-ı hümayun» da ise oturmadığı anlaşılır.

Elçi kabulünde mir-i alemin hususî vazifesi de vardı. Arz odasında Padişahın huzuruna girip nutkunu tamamlıyan elçinin elinden namesini alarak sıranın en aşağısındaki vezire teslim eder, o da üsttekine, üstteki daha üsttekine vermek suretiyle sıra ile sadrazamın eline geçip onun tarafından taht-ı hümayundaki minder üzerine konulurdu.

Mir-i alem'in beyler beyilerden onbin, sancak beylerinden de bin akça âidatı vardı.

«Risale-i vazifeharan ve meratib-i Âl-i Osman»a nazaran Birinci Sultan Ahmed zamanında mir-i alemin yevmiye iki yüz akça hesabiyle senelik 72.000 akça ulûfesi vardı.

Mustafa Paşa, hicri on ikinci (milâdi on sekizinci) asırdaki devlet erkânının ahvalinden bahsederken (Netayic-ül-Vukuat, cilt 3, sayfa 75) şöyle diyor: «Mir-i alemin fil'asıl menasıb-ı mezkûre (ikinci derece mansıpları) misillû müstahik olanlara verilirken sonraları kapıcı başıların en eskisine mahlas olmuş ve bilcümle kapıcı başıların zâbit ve reisi olmak haysiyyetini iktisap' eylemiştir.»

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devrinde Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserinde saray hizmetindeki özengi, rikâp ağalariyle müteferrikalar, baltacılar ve bunlara mensup vazife sahipleri arasında kaydettiği mir-i alem için Emir-i Alem başlığı altında (sayfa 396 ve mütaakip şu tafsilâtı veriyor:

«Buna baştaki E harfinin kaldırılmasıyle Mir-i alem denilirdi. Tabl-u alem mehterleri denilen saltanat sancaklariyle Mehterhane takımını ihtiva eden bölükler bunun nezareti altında idi; bu bölüklere yapılacak tâyinler bunun inhasıyle olurdu. Padişahlar sefere gittikleri zaman yedi alemden mürekkep saltanat sancakları bunun nezareti altında giderdi. Emir i alem sancakların önünde yürür ve Ak alem denilen beyaz sancağı taşırdı. Padişahlar seferi terkettikleri zaman Mir-i alem'in seferde sancak taşıması usulü de kalkmıştı.

«Vazifeye tâyin dolayısıyle, Vezir ve Beylerbeyi ve Sancak beyi olanlara hükümdar tarafından verilen sancak ve tuğlar Mir-i alem vasıtasıyle verilir ve bu münasebetle bunlardan bir hayli âidat alırdı. Her rütbeye göre bu âidat muayyendi.

«Vezir, Beylerbeyi ve Sancak beylerinin vefatlarında kendilerine devletçe verilmiş olan tuğ ve alemleri Emri-i alem tarafından alınarak hazineye konurdu.

«Mir-i alem saraydaki Özengi ağalarının yüksek derecelisi olduğundan bayram tebriklerinde birun ağalarının hepsine takaddüm ederek Kırım Han Zade'lerinin tebrikinden sonra el öperdi. On altıncı asrın son yarısında Mir-i alemlere sancak beyliği verilirse dört yüz bin akça has ile tâyin olunurdu. Mir-i alemlerin aynı asırda senevî otuz dört bin akçalık arpalık zeametleri vardı. Mir-i alemlerin kanun hilâfı, doğrudan doğruya vezirlikle vali olduk-

ları da görülmektedir. Meselâ 1003 H. 1594 M. senesinde Mısır valisi Hafız Ahmet Paşa azlolunarak yerine Emir-i-alem Kurt Ağa her sene hazîneye yüz bin altın fazlasıyle irsaliye göndermek şartiyle Mısır valisi olmuştu. Hattâ devlet ricali, para tamamiyle sürüye kurt salar gibi halkın başına belâ edilmemesini söylediler-se de müsmir olmamıştı.

«Muharebe dolayısiyle Padişah'ın tuğlarının ve Sancak-ı Şerifin çıkarılmasındaki merasimde Emir-i-alemin vazifesi vardı. Alay günlerinde Padişahın atının dizginini Emir-i-alem tutardı. Divan-ı hümayunda yemek yendikten sonra vezir-i azama havlu tutmak Mir-i alemin vazifesi idi.

«Emir-i-alemin maiyyetindeki alem mehterlerinin miktarı on altıncı asır sonlarında ve on yedinci asır başlarında 228 olup on yedinci asır ortalarında ise 102 idi.»

İkinci Mahmut devrinde ve 1244 senesi şevvalinin altısında neşrolunan (1828) (Elbise Nizamnamesi) nde Mir-i alem'in resmî günlerde âdî fes, mertebani çuhadan hırvani giyeceği ve vezirlere mahsus Lahkârî gaşiye ve raht takımlı ata bineceği yazılıdır.

«Mir-i alem» lik Mir-i alem Mustafa Ağanın 1244 senesi sonunda (1828) ölümüyle İstabl-ı Âmire müdürlüğüne ilhak edilmek suretiyle tarihe karışmıştır.

Vak'a Nüvis Lütfi efendi (Lütfi tarihi, cilt 2, sayfa 160) o sene içinde ölenler arasında Mustafa Ağa'nın tercüme-i halini yazdıktan sonra (Tavtie) başlığı altında şu malûmatı veriyor: «Vüzeranın en eskisine Şeyh-ül-vüzera ve ulemanın akdemine Reis ül ulema denildiği misillû olvakit kapıcıbaşıların en eskisine Mir-i alem ıtlak olunur ve Mir-i alemlik âdeta bir mansıp hükmünde bulunur idi. Mumaileyhin fevtinde o kaide terk olunarak vezaif-i mahsusası İstabl-ı Âmire Müdürlüğüne ihale kılınmıştır.»

MİRÎ AVCILAR (میری آوجیلر) [*Sor.*] Saray hisabına av avlıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların sarayda hususi surette defteri tutulduğu için «Defterli Avcılar» da denilirdi. Avcılar av avlanmalarına mukabil bazı rüsûm ve tekâliften muaf tutulurlardı. Mirî avcılar avladıkları hayvanların postlarını her sene ağalarına getirip «Eda tezkiresi» alırlardı. Bunlar ayı, kaplan, zerduva, sansar, vaşak, tilki, çakal avlarlardı.

MİRÎ BİNALAR (میری بنالر) [*Mim.*] Hükûmet malı binalar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden hükûmete ait menkul ve gayr-i menkul her şey için mirî tâbiri kullanılırdı.

MİRİCİ (میریجی) [*Mal.*] Eskiden koyunları tadad (sayan) ve ağnam resmini tahsil eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mirî yani hükümet namına vergi aldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

MİRÎ GEMİLER (میری گیلر) [*Bah.*] Devlete ait gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların kaptanlarına «Mirî gemi reisleri» denilirdi.

MİRÎ GEMİ REİSLERİ (میری گمی رئیسلری) [*Bah.*] Devlete ait gemilerin kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlete ait gemilere «Mirî gemiler» denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

MİRÎ HAZİNESİ (میری خزینه‌سی) [*Mal.*] Devlet hazinesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlara mahsus olan iç hazine. Enderun hazinesinden tefrik için buna «Birun hazinesi» denilirdi. Bu günkü tâbirle Devlet Kasası demektir.

MİRÎ HİL'AT (میری خلعت) [*Kıy.*] Hükümete ait hil'at yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hil'atlerin levazımı devletçe tedarik ettirilerek yaptırılır, nizam ve usulüne göre devlet ricaliyle alâkalılara verildiği gibi tevcihat sırasında giydirilip sonradan tekrar alınırdı.

MİRÎ KAPTAN (میری قپودان) [*Bah.*] Kaptan paşa eyaletine bağlı sancak beyleri gemilerini kullanan kaptanlara verilen addır. Bunlara «Hassa Reisi» de denilirdi.

MİRÎ KÂTİBİ (میری کاتبی) [*Mal.*] Maliye ile halk arasında çıkan ihtilâfları halle memur olan mahkemenin hâkimine verilen addır. Baş Baki Kulu dâvacı sıfatıyle bulunur, verilen hükmün hakkaniyyete uygun olup olmadığını Rumeli Kazaskeri tetkik ederdi.

MİR-İ KELÂM (میر کلام) [*Hal.*] Mecaz yoluyle güzel ve zarif sözler söyliyen, fasih, beliğ yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kimi şair kimisi mir-i kelâm
Kimi nessah u kimisi ressam
Enderunlu Fazıl

MİR-İ KIPTİYAN (میر قبطیان) [*İda.*] Çingenelerin cizye ve ispence resimlerinin (vergilerinin) tahsil ve hükümetle alâkalı işleriyle meşgul memurun unvanı idi. Çingenelerin Beyi demektir. Rumeli ve tevabiinin bir beyi vardı. Daha ziyade sipahi ve silâhtarlardan intihap olunurdu. Kayıtlarda «Mir-i kıptiyan Vilâyet-i Rumeli ve tevabii» suretinde geçer. Başbakanlık arşivindeki bir vesikada şöyle bir memura

rastlanmıştır «Vücudî Zade İbrahim Şah Mir-i Kıptiyan-ı Rumeli 1042.»

MİR-İ LİVA (میرلوا) [*Ask.*] Askeri rütbelerden birinin adıdır. Mirliva suretinde de kullanılırdı. Miralay (Albay) terfi edince Mir-i liva, mir-i liva terfi edince Ferik olurdu. Miralay'a kadar askerî erkâna «bey» denildiği halde Mir-i liva ile ondan yukardaki rütbede bulunanlara «Paşa» denilirdi. Elkap olarak da Saadetlû efendim yazılırdı.

§ [*İda.*] Eskiden Sancak beylerine Mir-i liva denilirdi.

MİRİLÛ (میریلو) [*Ask.*] Uzıyan harplerde ve askerin kifayetsizliği zamanlarında aylıkla toplanan askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar talimsiz, intizamsız oldukları için «Nefir-i âm» (bütün halkın cenge sürülmesi) hükmünde kalıyor, bir istifade temin olunamıyordu. Yeniçeri ocağı'nın ilgasiyle muntazam askerî teşkilât yapılınca dırıntı makulesinden olan bu türlü asker istihdamından vaz geçilmiştir.

§ [*Mal.*] Hükümete ait gelir menba'ları yerinde de mirilû tâbiri kullanılırdı.

MİRİLÛ EYALETLER (میریلو ایالتلر) [*Mal*] Hasılatından merkeze «İrsaliye» namıyle senelik muayyen bir para gönderen ve zahairden (zahireler) bazı mürettebatı olan eyaletlere verilen addır. Bunlara «Maktua merbut eyaletler» de denilirdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletler bu türlü eyaletlerdendi.

MİR-İ MİRAN (میرمیران) [*İda.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. « Beyler Beyi » demektir.

Hicrî 1259 (1843) tarihine kadar mülkiye memurlarına da askerî rütbelerden olan Feriklik ve Mir-i liva rütbeleri tevcih olunurken o tarihten sonra askerî rütbelerin tevcihi terk edilmiş, onun yerine Ferikliğe muadil olmak üzere «mir-i miran», livalığa karşılık olmak üzere «emir-ül-ümera» rütbeleri ihdas olunmuştur.

Beylerbeyilik Osmanlı teşkilâtında valilik mertebesi idi. O zamanın teşkilâtına göre aynı zamanda askerî hizmetle de mükellefti.

Mir-i miranlara «Paşa» denilir, elkap olarak Feriklerle ulâevvellerine olduğu gibi Saadetlû efendim hazretleri yazılırdı. İsimleri yazılmak icabettikçe Saadetlû.... Paşa Hazretleri denilirdi.

İlk zamanlarda Beylerbeyilik ile Mir-i miranlık ayrı idi. Beylerbeyilik Mir-i miran'lığın fevkinde sayılırdı. Sonradan bu iki rütbe birleştirilmişti.

Kuruldum hemen mir-i miran gibi
Ne divanlar ettim veziran gibi
İzzet Molla

MİR-İ MİRAN HASSI (میرمیران خاصی) Mir-i Miran rütbesindeki devlet memurlarına verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haslar biri Havass-ı hümayun, ikincisi vezir, defterdar, ümera ve saireye verilen haslar, üçüncüsü de gelirleri ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere Başmaklık namıyle sultanlara tahsis edilenler olmak üzere üç kısımdı. Mir-i Miran hasları ikinci kısımdandı ve memuriyetle kaimdi.

MİRÎ MUBAYAAT (میری مبایعات) [*Mal.*] Devlet hesabına satın alma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvvel devlete lâzım olan şeyler her dairenin bu işlerle alâkal memurları tarafından pazarlıkla satın alınırdı Tanzimattan sonra çıkarılan Müzayede ve Münakasa (artırma — eksiltme) kanunu mucibince devlete ait olup satılacak şeyler müzayede (artırma), alınacak şeyler de münakasa (eksiltme) ile satılmıya ve alınmıya başlamıştır.

MİRÎ MUKATAAT (میری مقاطعات) [*Mal.*] İltizama verilen devlet gelirleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İltizama verilen mukataalar biri mirî, diğeri malikâne mukataası olmak üzere iki kısımdı. Mirî mukataalar seneden seneye, ikincisi ise kayd-ı hayat şartiyle verilirdi. Mirî mukataaların envaı vardı. Pirinç, balık, tuz, maden mukataaları o kabildendi. 1242 (1826-27) senesinde mukataalar hasılatı Asakir-i Mansure masarifine karşılık tutulmuştur.

MİR-İ MÜSELLİMAN (میر مسلمان) [*İda.*] Müsellimlerin başbuğlarına verilen unvandır. Müsellimlerin otuz neferi bir bölük itibar edilmişti. Sefer vukuunda bunların beşi gider, yirmi beşi kalırdı. Kalanlar gidenlere harçlık verirlerdi. Bunlara birer çiftlik yeri verilmiş idi. Müsellimlerin vazifesi yol yapmak, zahire nakliyyatını temin etmekti.

MİR-İ TULHANE (میری طلخانه) [*San.*] Devlete ait süthane ve yağhanelere verilen addır. Hususî şahışlara ait olanlara «tulhane» denilirdi. Devlete muayyen bir resim veya civardaki imaret ve medreselere bir miktar yağ verirlerdi. Ancak bir yerde tulhane açmak için mirî tulhaneye zarar vermemesi lâzımdı.

MİR-İ YURÜKÂN (میر یورکان) [*İda.*] Yörüklerin başbuğlarına verilen unvandır. Yörük umumiyyetle göçebelere verilen addır. Osmanlılar Rumeli'yi fethetmeleri üzerine Anadolu'da

göçebe halinde bulunan Türklerin bir kısmını oraya nakl ve iskân ettiler. Yerleştirildikleri yerlerde kendilerine arazi verildiği gibi timar da verildi. Sipahi olmıyanlardan sefer zamanında orduda hizmetlerinden de istifade düşünülerek bunlardan yaya ve müsellimler gibi bir teşkilât vücude getirildi. Otuz neferi bir ocak itibar edilmişti. Harb zamanında bunlardan beşi eşkinci namıyle sefere gider, yirmi beşi memlekette kalırdı. Kalanlar, gidenlere ellişer akça harçlık verirlerdi. Eşkinciler o sene yalnız ağnam resmi vermezlerdi. Sefere iştirâk edenlerin vazifesi top çekmek, yol yapmak, zahire nakliyatını temin etmek gibi ordunun geri hizmetlerini görmekten ibaretti.

MİRSAT (مرصاد) [*Vak.*] Vakıf nevilerinden birine verilen addır. Bir mülkün rakabesi kemakân (evvelki gibi) beyt-ül-malin olmak üzere menfaatinin Sultan tarafından bir cihete tahsisi demektir. Buna «irsat» ve yahut «tahsisat kabilinden vakıf» da denilir.

MİSAFİR (مسافر) [*Tul.*] Başka bir semtten, başka bir koğuştan kendilerine yalnız bir yangın için gelmiş olan, yahut yolda aralarına katılan yabancı takımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MİSAL-İ MEYMUN (مثال میمون) [*İda.*] Tuğra yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tevki-i hümayun, tevki-i refi', nişan-ı şerif-i âlişan-ı sultanî, nişan-ı hümayun, alâmet-i şerife de misal-i meymun gibi tuğra yerinde kullanılırdı.

MİSKAL (مثقال) [*Öl.*] Yirmi kırat, yani orta büyüklükte yüz arpa ağırlığına verilen addır. Bir miskal vezince bir dirhem ile bir dirhemin yedide üçüne müsavidir. Bu itibarla yedi miskal on dirhem-i şer'î ağırlığındadır. Bir dirhem dört denge, bir denk dört kırata, bir kırat dört buğdaya müsavi sayılırdı. Bu halde bir miskal doksan altı buğdaya müsavi demekti. Bu mikyaslar altın, gümüş ve mücevher gibi kıymetli şeylerin tartılmasında kullanılırdı. Bugünkü ölçüye göre dört buçuk gram mukabili demektir.

Miskal; Arapça vezin, miktar mânasına da gelir.

MİSKET (مسکت) [*Top.*] Saçma şeklindeki küçük kurşunlar hakkkında kullanılır bir tâbirdir. «Dane» de denilen «mermi» lerin içinde «misket» bulunanlara «Şarapnel» denir. Bu türlü mermilerin atıldığı toplara «Misket topu» adı verilirdi.

MİSKET TOPU (مسکت طوبی) [*Top.*] İçinde misket bulunan mermilerin atıldığı topiar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Başbakanlık Arşivi» ndeki vesikalardan birinde (Askerî, tarihi 1184, sıra numarası 38) «Bosna valisi Mehmet Paşa tarafından Tophanede izaası (dökülmesi) istenilen sekiz kıt'a misket topunun masarifi olan 1280 kuruşun tesviyesi» diye yazılıdır.

MİSKİNHANE (مسکین خانه) [*Tıp.*] Cüzam illetine tutulanları şehir halkı ile temas ettirmemek için bu türlü hastaların barınmalarına mahsus binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığında halk arasında «Miskinler dergâhı», «Miskinler tekkesi» adı verilen bir miskinhane vardı.

Mehmet İzzet Bey miskin illeti denilen cüzam'dan bahsederken (Rehber-i umur-ı beytiyye, İstanbul, Mahmut bey matbaası, 1326, C 3 S. 33 ve mütaakip) miskinhane için şu tafsilâtı veriyor:

«İstanbul'da cüzamlıların tecridi mütalâasiyle tesis edilmiş olan Miskinhane Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığının vasatında (ortasında) ve Haydarpaşa yolunda kâin olup III üncü Selim zamanında 9 hane olarak bina olunmuş ve bunlara ilâveten ikinci Sultan Mahmut tarafından da 1225 tarihinde 11 ev daha inşa edilmiştir.

«Miskinhaneye Evkaf Nezareti tarafından ayrıca tahsisat ve tayinat verildiği cihetle burada bulunan miskinlerin geçinmeleri teminat altına alınmış ve yukarda hastalığın sebepleri arasında sayılan sefalet ve izdiham gibi ahvale meydan bırakılmamıştır. Şöyle ki her gün sabahleyin her miskine iki çift fodla ile Üsküdar imaretin'den çorba, akşamları da pilâv, çorba ve et verildiği gibi haftada iki defa pazartesi ve perşembe geceleri tatlı olarak pilâv ile zerde verilmektedir.

«Bu miskinhaneye avam beyninde «Miskinler Dergâhı» namı verilir. Bu dar-ül-hayr'ın (hayır evi) kapısı önünde ve yol kenarında üstü oyuk mezar taşı gibi bir metre yüksekliğindeki sütuna caddeden geçen yolculardan sadaka vermek istiyenler çukura para bıraktıkları anda içerden bunu gören miskinler bir ağızdan bağırarak dua ederlerdi ve toplanan paraları aralarında taksim eylerler.»

1908 Temmuz İnkılâbından sonra miskinhane kapanmıştır.

MİSKİNLER TEKKESİ (مسکینلر تکیه‌سی) [*Hal.*] Cüzam illetine tutulanların barındıkları binanın adıdır. Buna «Miskinhane», «Miskinler dergâhı» da denilirdi. Cüzam sarî olduğu için buna tutulanlar hükümet tarafından Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığında bulunan bu binada muhafaza altında bulundurulurlardı. Tafsilât için bak: «Miskinhane».

MİSMAR (مسمار) [*San.*] Çivi, mıh yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i mesamirdir. Mismar tâbiri daha ziyade yerli çiviler hakkında kullanılır. Vesikalarda geçer.

MİSTİKA (مستيقه) [*Bah.*] Uskunadan küçük olduğu halde tekne ve arması uskuna tarzında, direkleri de uskunanın grandi direği gibi sübye olarak donanan lombarsız yelkenli gemilere verilen addır. İtalyanca «Mistik» dan alınmadır. Yelkenli devrinde sekizinci sınıf harb gemilerinden sayılırlardı.

MİSVÂK (مسواك) [*San.*] Dişlerin temizlenmesinde kullanılan lifli ağacın adıdır. Sıcak memleketlerde yetişen ağacın parmak kalınlığındaki dallarından yirmi yirmibeş santim uzunluğunda kesilmek suretiyle hazırlanır, kullanılacağı vakit bir ucunun kabuğu kurşun kalemi gibi açılarak kullanılır. Açılan kısımdan çıkan lifler kullanıla kullanıla bozulunca tekrar açılır, bu suretle bitinceye kadar kullanılır.

Her dil keder-i nifaktan pâk olmaz
Her sadedil âyine-i idrâk olmaz
Her şahsa dehenküşa-yı esrar olma
Her şâh-ı çinar-ü biyd misvâk olmaz
Nabi

Görünür gerçi belinde misvâk
Deheni kizb ile amma na pâk
Sünbülzade Vehbi

MİTRAKA (مطراقه) [*San.*] Tokmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Taşçıların kalem üzerine vurmakta kullandıkları kısa saplı demirden ağır el çekicine de bu ad verilir. Mitrak da denilen bu âlet halk arasında matrak suretinde de kullanılır. Cem'i metariktir.

MİYANE (مياده) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtına mahsus bir tâbirdir. Miyane; cemaattan küçük, bölükten büyüktür.

§ [*Mus.*] Musiki kârlarının orta hanesine miyane denir.

MİYANE KÂTİPLERİ (مياده كاتبلرى) [*Ask.*] Ortaların kâtipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Orta; yeniçeri teşkilâtında tabur demektir.

MİYANE TIĞI (مياده تيغى) [*Ok.*] Ok rendelerinden bir nev'inin keski demirine verilen addır. Dağlak demiri bulunmadığı zaman okun temizlenmesinde kullanılırdı.

MİZAH (مزاح) [*Ede.*] Arapça lâtife, şaka mânasına gelir bir tâbridir. Lâtifeci, şakacı olanlara mezzah denir.

Hüptur gerçi letafetle mizah
Olmıya lik müeddi-i silâh
Sünbülzade Vehbi

MİZAN (ميزان) [*Ast.*] Gökteki oniki burçtan birinin adıdır. Bu burcun hâkimi Zöhre seyyaresidir. Güneş bu burca 22 eylülde girer, 22 birinciteşrin (ekim) de çıkar. Güneş bu burçta iken doğanlar hakkında «İlm-i Nücum» adlı eserde (Ragıb Rıfki, İstanbul, Cihan biraderler matbaası, 1341) şu tafsilât vardır:

«Güneş bu burçta iken doğanlar pek samimî ve hak ve adaletin gayyur müdafileridir. Hissî, takdir ve tahsile meyyal, zevkperest, haris, âlicenap, vicdanlı, fehmü idrak sahibi, nefîs sanatlara müstait olurlar. Bunların hemen hepsi pek itidalkâr, sevimli, iyi niyyet sahibi, herşeye iltizamsız hüküm vermeye kabiliyyetli kimselerdir. Bir meselenin iyilik ve fenalık cihetini pek doğru olarak hükmettikleri cihetle metin bir fikir mukayeseleri vardır. Meth ve sitayişi severler ve takdir edildikleri zaman pek ziyade çalışırlar. Umumiyyet itibariyle sevimli ve iyi ahlâklı oldukları için takdire lâyıktırlar. Bu burcun tesiri altında doğanlarda iki zıt hâl vardır: 1- Zevk düşkünü, merasimin ve şekillerin dış kısımlarını, örf ve teamülü, itilâf ve münasebeti sevenler; 2 — Ulvî ve nezih fikir sahibi olanlar ve her şeyde vahdeti takdir edenler.

«Eylülün yirmi ikisi ile otuzu arasında doğanlar garez ve ivazsız, iyi yaşıyan, zarif, sevimli ve hoş kimselerdir. Birinci teşrinin (ekim) biri ile onu arasında dünyaya gelenler hak ve adaletin müdafileri, açık fikir sahipleri hüsn-ü muaşereti sevenler, bütün münasebet ve alâkalarında pek sadık olurlar. Birinci teşrinin (ekim) onu ile yirmi ikisi arasında doğanlar okadar imtizaçlı olmayıp daha maddî, daha akıllı, zihnî tecellileri bütün şekilleriyle takdir ederler.

«Bünye oldukça iyidir; kendilerini iyi muhafaza ederler ve iyi yaşarlarsa hastalığa tutulmazlar. Bunlar hayatta: Sanatkârlık, ressamlık, kitapçılık, kâtiplik, çalgıcılık, hanendelik vesaire gibi şeylerde muvaffak olurlar.

«Mizan burcunda doğanların şekil ve şemaili: Uzun boylu, ince ve zarif, kumral ve bazan siyah saçlı, güzel müdevver simalı, lâtif pembe ve beyaz tenli, mavi ve cazibeli gözlü.

«Bu burçta doğanlar öteki burçlarda doğanlara nispetle daha bahtiyar olurlar. İstikballeri, diğerleriyle istirâk veya ittihad suretiyle husûl bulur. Tâlihleri, her sekiz senede bir iyi veya fena olarak tebeddüle uğrar.

«Mühim hayat devreleri: 8, 16, 24, 32 yaşlarıdır.»

Hamel ü sevr ile cevzada olur fasl-ı bahar
Seretan ü esed ü sümbüledir yazda karar

Tuttu güz faslını mizan ile akrep dahi kavs
Cedi vü delv ile hut oldu zemistane medar
Lâ

§ [*Mal.*] Varidat ve masarifin toplu bir halde gösterilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bütçe demektir. Eskiden bu maksatla tutulan defterlere «mizan defteri» denilirdi. Mizan; Arapça terazi tartı âleti demektir. Tutulan hesap bu mahiyette olduğu için o ad verilmiştir.

§ [*Riy.*] Bir hesap ameliyyesinin doğru olup olmadığını anlamak için başkaca yapılan hesaba da mizan denilir.

MİZAN DEFTERİ (میزان دفتری) [*Mal.*] Varidat ve masarifi toplu bir halde gösteren defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devletin umumî malî vaziyyetini gösteren bu defter ruznamçe kaleminde tutulduğu gibi diğer devlet müesseselerinde o adla defterler tutulurdu.

MİZANE DİREĞİ (میزان دیرکی) [*Bah.*] Geminin kıç tarafındaki direğin adıdır. Öteki direklerin en küçüğü olan bu direk yekpare olmayıp her biri birbirinin üstünde olmak üzere dört direkten terekküp etmektedir. Bu direklerden en altta ve gemiye raptedilmiş olanına «Ana direk», üstündekine «gabye», daha üsttekine «babafingo», en üsttekine de «Kontra» denilir.

MİZAN-I HARİR (میزان حریر) [*Mal.*] İpek kapanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mizan; terazi, tartı âleti demek olduğu gibi kapan da büyük terazi, kantar demektir. Satılmak üzere getirilen ipekler burada satılır ve tartılarak alanlardan resim alınırdı. Nitekim yağ, bal, un'un satıldığı yerlere de «Yağ kapanı,» «Bal kapanı,» «Un kapanı» denilirdi.

MİZAN KALEMİ (میزان قلمی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel devletin varidat ve masarifini toplu bir halde gösteren defterleri tutan kalemin adıydı. Buna «Ruznamçeci» de denilirdi.

MİZAN-ÜL-HARARE (میزان الحراره) [*San.*] Hararet derecesini bildiren âletin adıdır. Fransızcası termometre'dir. Mizan; Arapça terazi, tartı âleti demektir, Bu âlet hararetin derecesini gösterdiği için bu ad verilmiştir.

MİZAN-ÜL-HAVA (میزان الهوا) [*San.*] Havanın tazyik derecesini bildiren âletin adıdır. Fransızcası Barometre'dir. Mizan; Arapça terazi, tartı âleti demektir. Bu âlet havanın sıcaklık ve soğukluk derecesini gösterdiği için o ad verilmiştir.

MİZENE (مئذنه) [*San.*] Büyük camilerde müezzinlerin iç ezanı okuyup kamet ettikleri ve tekbir getirdikleri yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «mükebbire» de denilir. Camilerin avlusundaki son cemaat yerinde namaz kılanlara içerdeki imamın tekbirlerini tekrar ederek cemaatın birlikte namaz kılabilmesini temin için yüksekçe bir pencere içine ve dışarıya taşkın olarak balkon şeklinde yapılırdı.

MİZMAR (مزمار) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Nay(ney) yani düdük nev'inden bir sazdı. Biri kamıştan, diğeri ağaçtan olmak üzere iki parçadan mürekkepti. Ağaç kamış gibi yontulur, düzeltilir, sonra içi delinirdi. Ağaç kısmının boyu bir karış ve bir parmaktı. İki ucunda iki parmak kadar bırakılır, kalanı yedi kısma ayrılırdı. Bu yedi kısıma da yedi delik delinirdi. Delikler, ne geniş ne dardı. Orta idi. Yedi deliğin delindiği kısmın arkasına da bir delik delinirdi. Nayın baş paresi gibi hazırlanmış olan kamış bunun üst tarafına takılır, dudaklar bu kamış kısmına deymek ve üflenmek suretiyle çalınırdı. Yaş ağaçtan kesilen bir halka kamıştan olan kısmın baş tarafına takılırdı. Halka çalındığı müddetçe orada durur, çalınmadığı zaman çıkarılırdı.

Hicri dokuzuncu asır evailinde (milâdi on beşinci) yaşamış olan Ahmet oğlu Şükrullah tarafından yazılıp yıldırım Bayezıt'ın oğlu İsa Çelebi'ye takdim edilen eserde (Millî tetebbûlar mecmuası, cilt 2, sayfa 233) mizmar hakkında şu malûmat vardır:

«Mizmar deyu bir naya derler ki ol nayı iki pareden düzerler; bir paresi kara kamıştan ola ve bir paresi ağaçtan ola, ve ol ağacı dahi kamış gibi yonalar ve düzeler ve için deleler; ve anın uzunu bir karış ve bir parmak ola, ve iki ucundan dahi bile ikişer kavsa parmak kadarı koyalar, giru kalanın yedi bölük edeler, her bir bahşında bir delük dahi deleler, ammaenin dahi kik delmiyeler ve dar dahi delmiyeler, ve urulacın yanında bir delük dahi deleler, amma ol delüklerin olduğu yana delmiyeler, ardından yana deleler, amma ol delüğün ikisinin arası beraberinde deleler, ve kamıştan olan parenin dahi uzunu bir karış ve bir parmaktan artuğrak olmak gerekir ve eğer mizmarın uzunluğu bir karış ve bir parmaktan artuk olursa delüklerin dahi kikirek deleler; ve mizmarın aslı şol nay paresidir ki ol ağaçtan düzdükleri nayı anın üstüne pergidürler, ve şol nağmeler ki naydan belürür kamış olduğundandır, ve buudler belürdüğü ol ağaçtan olan nay sebebindendir, ve ol kamıştan olan pare ol dahi yaş iken çenk kirişiyle bir yanın muhkem bağlıyalar yani saralar ve bir

yanın dahi iki üç gün ağaç ortasına koyup şikenceye uralar. Ta kikrek ola; ondan sonra yaş ağaçtan bir halka düzeler ve ol kamıştan olan parenin ağzına bergideler. Nağmeler nayda sakil ve hâd olduğu yani zir ve bem olduğu ol halka sebebindendir ve iki pare kamış dahi biri birine ulayalar ve ikisinin başını biri birine bağlıyalar ibrişimle, şöyle ki iki nayın ortasında bir yarık gibi olur, ve şol vakıt ki nay çalmaktan fârig olalar ol mizmarın ağzına kodukları halkayı alalar, ve şol parmak ki nayın urulacek yerine yakındır, anın nağmesi zirdir, nisbet ile yani yakında olan delüklerin nağmesi ırakta olan delüklere nisbetsizdir ve ırakta olan delüklerin nağmesi yakında olan delüklerin nağmesinden bemdir ve hamamda (karanay) dan artık saz çalınmak imkânı yoktur.»

Bu çalgıyı çalana «Mizmarzen» denilir.

MİZMARZEN (مزمارزن) [*Mus.*] Mizmar adlı çalgıyı çalan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mizmar; nay nev'inden düdük adıdır.

MODA YELKENİ (مودا يلكنى) [*Bah.*] Serenleri direğin gerisinde ve direk istikametinde amudi bir vaziyyette sürmeli olarak yapılmış müselles şeklindeki yelkenlere verilen addır. Bunlara «huri» veya «Pena» yelkeni de denir.

MODELHANE (مودلخانه) [*San.*] Model yapılan atelyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MOLA (مولا) [*Hal.*] Durak, tevakkuf yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lâtinceden alınmadır. Yürüyüş sırasında dinlenme maksadiyle olan duruşlara «mola vermek» denir.

Takım rahat, pala uygun, gaza mubarek ola
Tavuklu, hindili köylerde hâftalarca mola
Mehmet Âkif

MOLA VERMEK (مولا ويرمك) [*Ask.*] Yürüyüş sırasında dinlenmek üzere oturulma yerinde kullanılırbir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Yorgunluk almak için dinlenme yerinde de kullanılır.

İş edip yazmamış amma... Mola vermiş bir ara
Sonra ikmali için doğruca gitmiş Mısır'a
Halil Nihat

MOLADA (مولادە) [*Hal.*] Yaşlı, acemi, beceriksiz cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de aslı molduvan kelimesi olmak gerek diye yazılıdır.

MOLA TAŞI (مولا طاشى) [*Hal.*] Hamalların üzerine yüklerini koyup dinlendikleri taşa verilen addır.

MOLATO ENFİYESİ (مولاطو انفيه‌سى) [*San.*] Enfiye nevilerinden birinin adıdır. Enfiye, inhisardan evvel İstanbul ve Yanya'nın Filât ve Aydonat kasabalarında mevcut enfiyehanelerde (enfiye imalâthaneleri) yapılırdı. Yanya mülhakatında yapılan enfiyelere «Çam enfiyesi» de denilirdi. Enfiye aynı zamanda enfiye gediği olan yerlerde satılırdı. Başkalarının enfiye yapmaları ve satmaları yasaktı. «Başbakanlık arşivi»ndeki bir vesikaya göre (Maliye, 15 Z 1219, sıra numarası 710) enfiyenin bu imalâthaneleri idareye memur olanlar tarafından bey'e (satmaya) mezun bulunan ve gedik sahibi olan kimseler tarafından muayyen bedellerle ve kendilerine beşte biri bey'iye olarak verilirdi. Enfiye bunlara gönderilir, onlar tarafından satılarak beşte biri alıkonulduktan sonra üst tarafı imalâthanelere gönderilirdi.

MOLLA (ملا) [*İlm.*] Mevleviyyet payesini ihraz eden ulema hakkında kullanılır bir tâbirdir. «ملا = Monla» suretinde de yazılırdı. Sonraları zadegândan olanlarla ilmî ve içtimai mevkii yüksek bulunanlar hakkında kullanılırdı. Birinci sınıf kadılara da Molla denilirdi. Vaktiyle ulema hakkında münhasıran «Efendi» tâbiri kullanılırken sonraları hassaten zadegân sınıfının meydana çıkmasından itibaren onlara «Bey»in ilâvesiyle «Molla bey» tâbiri taammüm etmiştir. Mollanın lûgat mânası âlim, fâdıl, fakih'tir.

Müderrislerle yaşlılar medrese talebelerini isimleriyle çağırmazlar, molla diye hitap ederlerdi.

MOLLA BEY (ملا بك) [*İlm.*] İlmiyyenin zadegân sınıfı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Molla; âlim, fâdıl, fakih, zadegân da asîl demektir.

MOLLA-YI RUM (ملاى روم) [*Sof.*] Mevlevi tarikının kuruculuğu kendisine izafe olunan Mevlâna Celâleddin-i Rumî hakkında kullanılır bir tâbirdir. Molla; âlim, fâdıl demektir.

MONOPOLYE (مونوپولیه) [*Mal.*] Şarap ve şıra inhisarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şarap ve şıra için teamüller ve usuller vardı. Şaraba ve şıraya hükümet tarafından narh konulurdu. Şarabı yalnız Hıristiyanlar satmazdı. Subaşılar ve sipahiler de satardı. Esasen şarap, bağ mahsulü ve varidat menbaı idi. Şarap ve şıranın inhisar ve o zamanın tâbiriyle monopolye hakkı, subaşılarla sipahilere aitti. Bu usul, üzüm yetiştiren eyaletlere mahsustu. Şehirde ve köyde subaşılar ve sipahiler için inhisar müddeti iki aydı.

Bir subaşı veya sipahi, mahsul zamanı iki ay «monopolye tutup» evvelâ kendi şaraplarını satmalarına müsaade ederdi. Şayet bu müddet zarfında satılamazsa artanı «İl narkına» yani câri narka göre Hıristiyanlara devredĕrdi. Subaşılarla sipahilerin sattıkları şarap Hıristiyanlardan alınan «ondalar» yani öşürlerdi. Şarap şıra halinde iken her yüz medresinden on, her on medresinden de üç medre «salarlık» alınırdı.

MORİLE (مورىلە) [*Bah.*] Loçelerden geminin içine suyun girmesini men için konulan ağaç tıpaların adıdır.

MORİZE (مورىزه) [*Bah.*] Yelken camadana vurulurken serene bağlamak için âdi veya çelikli camadanlar ile beraber kullanılan halatlara verilen addır.

MOZO (موزو) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. «Başbakanlık Arşivi» ndeki bir vesikada (Saray, tarihi, 2 Z 1210, sıra numarası 2338) «Edirne ve Hayrabolu otlaklarında bulunan birinci Istabl-ı Âmire'ye mensup doksan katar devenin beher katarına birer mozo tuzun İnoz Memleha Emini tarafından verilmesi.» Bu vesikadan mozo'nun hicrî on üç (milâdi on dokuz) üncü asırda kullanıldığı anlaşılıyor.

MUABBİR (معبر) [*Hal.*] Rüya tâbir eden, düş yoran yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muabbirler türlü türlü şekillerde rüya tâbir ederlerdi. Bir kısmı «Tâbirname» adı verilen kitaplara bakarak düş yorarlardı. Kitaba bakanlar rüya görenin adını, gördüğü rüyayı sorarlar, kitabı açıp orada yazılı olan şeyleri söylerlerdi. Görülen şeyin büyük bir adam, ay, güneş, yahut herhangi bir hayvan olduğuna göre bunlardan ahkâm çıkarırlardı. Kitaptaki yorumları bellemiş, yahut ağızdan ağza intikal edenleri işiterek öğrenmiş olanlar da akıldan söylerlerdi.

MUACCELE (معجله) [*Mal.*] Mirî yani devlete ait iltizamat ve mukataattan ve taksitle satılan emlâkten peşin olarak alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arazi-i emiriyyenin ve yine bu hükümde olan arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihanın tasarruf hakkı mukabilinde ve tefevvuzu esnasında peşin olarak verilen nakdî bedel (menfaat)e de muaccele tâbir olunurdu. Bu nakdin miktarı arazinin tefvizi suretine göre değişirdi.

Taksitle satılan bu türlü şeylerin tâyin olunan vâdelere göre sonradan alınan bedellerine de «müeccele» denilirdi. Muaccele; «Kamus-u Osmani» de «Muayyen vakitlerin hulûlünde alınacak irat ve avaide mukabil peşin olarak ödenen bedel, akça demektir.» suretinde izah olunmuştur. Cem'i muaccelâttır. Para sıkıntısı çekildiği zamanlarda iltizam suretiyle satılan şeylerle mukataaların birkaç seneliği birden satılığa çıkarılır ve bedelleri peşin olarak alınırdı. Sekiz hattâ on iki seneliğinin peşin olarak satıldığı zamanlar olmuştur.

MUADDİL-ÜN-NEHAR (معدل النهار) [*Ast.*] Mihver-i âleme amut olan ve kutb-u âlemden doksan derece açık bulunan daire-i azîme hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUADDUN LİLİSTİGLÂL (معادلاستغلال) [*Huk.*] Kiraya verilmek üzere ihzar ve tâyin oluumuş şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kiraya verilmek üzere yapılmış veya alınmış ev, dükkân, han, hamam gibi akarlarla kira arabası ve kira beygiri gibi şeyler bu cümledendir.

MUAFNAME-İ HÜMAYUN (معافنامهٔ همايون) [*Mal.*] Bir köy veya kasaba halkının yahut bir şahsın vergi vesair devlet tekliflerinden affedilmiş olduğuna dair yazılan ferman veya emir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü haklar Padişahların salâhiyyetleri cümlesinden olduğu için mükellefiyyetten vazgeçiliş de saltanat makamına atfolunurdu.

MUAHEDENAME (معاهدهنامه) [*Huk.*] Sulh şartlarını bildiren ve iki muhasım taraftan kabul ve imza edilen musalaha vesikası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Ahdname» de denilir. Bununla beraber ahdname tâbiri daha ziyade bir taraftan verilen ahd ve emanı müş'ir vesikaya ıtlak olunur.

MUALLEM (معلم) [*Ask.*] Talim görmüş, askerlik talimlerini öğrenmiş mânasına gelir bir tâbirdir. Vesikalarda «Muallem asker» suretinde geçer.

MUALLEM EŞKİNCİ (معلم اشكينجى) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeriler arasından yetiştirilmek istenilen bir kısım askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harbin talimli askerden başka yolla kazanılamıyacağını anlıyan ve Mısır'da Asakir-i Cihadiyye-i Mısriyye adiyle kurulup yararlıkları anlaşılan teşkilâttan da ilham alan padişah, toplattığı mecalis-i meşveret (meşveret meclisleri) kararları gereğince 1241 (1825-26) de Yeniçeri ocağı'nın «Bütün» adiyle anılan elli bir cemaat ortasının her birinden yüz ellişer nefer alınmak suretiyle 7650 kişiden mürekkep bir teşkilât vücuda getirilmiş ve ileride sayısı arttırılmak üzere bir de kanun yapılarak talim ettirilmek suretiyle yetiştirilecek olan bu teşekküle «Muallem Eşkinci» adı verilmiştir. Ayrılan bu yeniçeri efradına talim yaptırılmaya başlanması ve bu yolla

ocağın zapt ve rapta sokulmak istenildiğinin ilerigelenlerince anlaşılması üzerine kazan kaldırılmış ve neticede Yeniçeri ocağı dağıtılarak yerine askerî teşkilât yapılmıştır.

MUALLİM-İ TALİMHANE (معلم تعليمخانه) [*Ask.*] Ağa bölüklerinden 54 üncü bölüğün kumandanı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ser muallim-i talimhane» de denilirdi. Efradın talimleriyle meşgul olduğu için bu adı almıştır.

MUALLİMHANE-İ NÜVVAB (معلمخانهٔ نواب) [*Mek.*] Kadı yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. Hicrî 1270 (1853) senesinde ve Şeyh-ül-İslâm Meşreb Efendi hafidi Mehmet Ârif Efendi'nin zamanında açılmıştır. 1272 (1855) de ilk mezununu vermiş ve o sene bir talebe çıkarmıştır. Buradan çıkanlar, Hukuk mektebi açılıncıya kadar, Şer'î mahkemelere olduğu gibi Nizamî mahkemelere de tâyin edilirlerdi.

Hicrî 1302 (1884) de Mekteb-i Nüvvab adını almıştır.

MUAMMA (معما) [*Ede.*] Bilmece nevilerinden birinin adıdır. Yine bilmece nevilerinden biri olan «Lugaz» ile bunun farkı lugazin her şeye, muammanın ise insan ismine delâlet etmesidir. Eski şairler muammayı tertip etmeye de, hal eylemeye de büyük ehemmiyyet verirlerdi. Hattâ «Camî» gibi bir büyük âlim muammaya dair küçük, orta ve büyük olmak üzere üç eser yazmıştır. «Mir Hüseyin Muammayî» adlı Acem şairi hemen hemen bütün ömrü boyunca muamma ile meşgul olmuştur.

Osmanlılarda muamma ile en ziyade uğraşan «Edirneli Emrî» dir. Emrî, huruf-u heca sırasiyle muammalar tertip etmiştir. Diğer şairlerin divanlarında da birkaç muamma bulunur. Namık Kemal bile:

Bir katre ma düşünce kilk-i kalb-i pâkine
Namım yazıldı her varak-ı tâbnakine

beytiyle Kemal demek olan bir muamma yapmaktan kendini alamamıştır. Sünbülzade Vehbi, oğlu için yazdığı Lûtfiye manzumesinde:

Yoktur anın gibi bir fenn-i leziz
Zihnin ehl-i dilin eyler teşhiz
Milk-i İran'da begayet makbul
Bilmiyen şair olar pek mezhul
Bunda nadir bulunur erbabı
Biliriz adı çıkan ahbabı
Pederinden anı tahsil ede gör
Bil mezayasını tekmil ede gör

beyitleriyle muammayı uçurdukça uçurur.

«Mir Hüseyin Muammayî»nin «Esma-i Hüsna» muamması olmak üzere yazdığı yüz beyitlik Mesnevi'yi «Lâmiî Çelebi» «Mir'at-ül-Esma yahut Câm-ı Cihannüma» adiyle Türkçeye çevirmiştir. Lâmiî, orada muammaya dair birçok malûmat verir. Ezcümle der ki: «Muamma, asılda «ta'miye» den müştaktır. İsm-i mef'uldür. Ta'miye lûgatte gizlemektir. Bu sebeple muamma, gizlenmiş demek olur. Amma ıstılah-ı zürefa ve itibar-ı urefada şol kelâma derler ki remz ve ima yoliyle onda istihrac-ı isme (isim çıkarmağa) işaret buluna, bir veçhile ki tab-ı selim ve zihn-i müstakim anı müstahsen ve makbul tuta.»

Bu tariften sonra muammanın nasıl yapılacağını ve nasıl hallolunacağını anlatır.

Saz şairleri muammaya çok ehemmiyyet verirler ve bununla biribirlerine meydan okurlardı. Ancak divan şairleri, yukarda işaret olunduğu veçhile, yalnız insan ismine ait bilmecelere muamma adını verdikleri halde saz şairleri her türlü bilmecelere muamma derlerdi.

Halk edebiyatı hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Çankırılı Talât Bey (Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, s. 161) bunu şöyle anlatır:

«Bir memlekete gelen saz şairlerinin o memleket şairlerine meydan okuma kabîlinden «Muamma» tâlik etmeleri bir âdetti. Bu «Muamma asmak» ve «Muamma indirmek» birçok merasime tâbidi. Şair, muammasını, hallini günlerce evvel bir zarf içinde kahveciye teslim eder, o da çekmecesinde saklardı. Yalnız muammayı duvara asarlardı. İndirileceği gece bir gazelden sonra muammayı halledenler olup olmadığını nazımla sorar, cevap alamazsa kendisi yine nazımla hallederdi. Eğer halledenler varsa asliyle karşılaştırılır, toplanan «saçı»lar müştereken taksim olunurdu.

«Eğer memleket şairleri tarafından halledilmiş ise muammayı indirmek memleket içinde mühim bir hâdise olarak karşılanırdı. Herkes bir gurur duyardı.

«Muammayı halleden memleket şairleri şayet saz çalmayı bilmezlerse bir çalanı oturtup, fasla iştirak ettirirler, muammanın halline ait şiiri okuttururlardı.»

Süleyman ismi için bir muamma:

Sefinenin başı girse limana
Çıkar ismi o şuhun da ayana
Lâ

MUAMMA ASMAK (معما آصمق) [*Ede.*] Saz şairlerinin gittikleri yerlerde ora şairleri tarafından açıklanmak üzere ortaya attıkları muammalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saz şairleri gittikleri memleketin şairleri tarafından açıklanmak üzere hazırladığı muammayı

astıkları için bu tâbir meydana gelmiştir. Şair, duvara astığı muammasının hallini bir zarf içinde kahveciye teslim eder, o da çekmecesinde saklardı. İndirileceği gece bir gazelden sonra muammayı halledenler olup olmadığını manzume ile sorar, cevap alamazsa kendisi bir manzume ile hallederdi. Eğer halledenler varsa asliyle karşılaştırılır, toplanan «saçı» lar aralarında taksim olunurdu.

MUAMMA İNDİRMEK (معما اینديرمك) [*Ede.*] Saz şairlerinin gittikleri yerlerde astıkları muammanın açıklanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saz şairleri gittikleri memleketin şairleri tarafından açıklanmak üzere muamma asarlar ve hallini daha evvel bir zarf içinde kahveciye teslim ederlerdi. İndirileceği gece, asan, bir gazelden sonra muammayı halledenler olup olmadığını manzume ile sorar, cevap alamazsa kendisi yine bir manzume ile hallederdi. Eğer halledenler varsa asliyle karşılaştırılır, toplanan «saçı» lar aralarında taksim olunurdu. Muamma, memleket şairleri tarafından halledilmiş ise muammayı indirmek memleket içinde mühim bir hâdise olarak karşılanırdı. Herkes bir gurur duyardı.

MUARAZA (معارضه) [*Huk.*] Bir kimseye kavlen ve fi'len muhalefet etmek mânasına gelen bu tâbir hukuk ıstılahı olarak hak talebine tasaddî (kalkışma) yerinde kullanılır. İ'lâmlarda bilâ beyyine veya bilâ veçhin muarazadan men' talebiyle ifade olunur.

«Hukuk-u İslâmiyye ve ıstılahat-ı fıkhiyye kamusu» ndaki izahı şöyledir: «Hasmın ikame ettiği delile taarruz etmeyip yalnız bu delilin muktezasına muhalif, nâkizini müsbit diğer bir delil ikame etmektir. Şöyle ki: İki delilden biri bir şeyin meselâ, Cevazını, diğeri de adem-i cevazını iktiza etse bir muaraza vücuda gelmiş olur.»

MUARRİF (معرف) [*Vak.*] Camilerle tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını hayır ile anan müezzin ve derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cami ve tekkelerde bu işi gören vazife sahipleri yani aylıklı adamlar vardı. Mahkemelerde birinin şahsının veya hüviyyetinin tasdiki yerinde de kullanılır. Muarrif; Arapça tarif eden, bir şeyi etrafiyle anlatan demektir. «Türk Hukuk Lûgati» ndeki (Muarrif maddesi) izahı şöyledir: «Yargıç veya noter, yahut memur-u mahsus huzurunda bir şahsın şahsı ve hüviyyetini beyan ve tasdik eden kimse.»

Hire hükümdarları, kabîle reislerini itaatta bulundurmak için onların çocuklarını rehine olarak toplarlar, saraylarında terbiye ederlerdi. Arasıra bunların babaları çocuklariyle görüşmek için saraya gelirler, hükümdarın huzuruna da çıkarlardı. Huzurda teşrifatçılık eden bir adam «Haza ebu filân» diye gelen adamı takdim eder, çocuğunu hükümdar bildiği için onun babası demekle ziyaretçiyi hükümdara anlatmış olurdu. İşte bu teşrifatçıya yaptığı tarif dolayısiyle «muarrif» denilirdi. Hattâ Arapların oğullarına izafetle kullandıkları künyeler bu suretle istimale başlanılmıştı. Abbasî halifelerinin saraylarında da böyle muarrifler vardı. Onlar da halifenin tanımadığı bir adamı huzura soktukları sırada tarif etmekle mükellef idiler. Bununla beraber sonra nasıl olup da camilerde cuma namazından evvel müezzinin mahfilinde ayağa kalkıp hamd-ü senadan sonra naat okuyan ve vakıf sahibinin adını anıp ona ve bütün ehl-i İslâma dua eden kimseye muarrif denildiği bilinemiyor.

İlmî ve tarihî tetkikatiyle tanınmış olan değerli profesör Fuat Köprülü «Meddahlar» başlıklı kıymetli bir etüdde (Türkiyat Mecmuası, birinci cilt, 1925 Ağustos, sayfa 7 haşiyesi) «Meddahlar, ilk devirlerde, tıpkı muarrifler gibi mevzularını dinî mevzulardan alan yani dinî içtimalarda ve camilerde münacatlar, naatlar, hükümdarlar hakkında birtakım medhiyyeler okuyan kimselerdi» dedikten ve «siyerciler», «kıssahan» ve «şehnamehan» lar hakkında bazı izahat verdikten sonra «muarrif» lere gelince diyerek «muarrif» için şunları yazmıştır:

«Onuncu asır şairlerinden «Fakirî» nin «Risale-i Tarifat» ındaki şu mısralar, onların mahiyyeti ve onuncu asırda hâlâ mevcudiyyetleri hakkında pek vazıh bir delildir:

Muarrifler nedir devr içre dayim
Gehi mahfilnişîn ü gâh kaayim
Hüdâ'yiyle Resulü yâd iderler
Âni gûş ideni dilşad iderler
Salâtini gehi tarif iderler
Şerif ismin anup teşrif iderler

«İbn-i Batuta Kastamonu ĕmîri Süleyman Paşa'nın cuma namazı merasimini anlattığı sırada, camide «Türkçe şiir ile Sultanı ve mahdumunu (oğlunu) sena ve haklarında dua eder» birtakım muarriflerin mevcudiyyetini söyler (Şerif Paşa tercümesi C I, 353). Babası Bursa camilerinde muarrif olduğu için «Duayî» mahlâsını alan bir şairin, «Bayezid-i Veli» zamanında saray hocalığında bulunan şair «Sa'yî» nin, camilerde okunmak üzere ta'rifat icadettiğini «Riyazî» kaydetmektedir «hususî kütüphanemizdeki nüsha, s 143) ki, «Âşık Çelebi» tezkiresinde

ekser elsine-i nâsta şayi' ve zayi' olan tarifat anın inşasıdır» ifadesiyle bunu teyit ettiği gibi (hususî kütüphanemizdeki nüsha, varak 223), «Lâtifî» de «Muarrifler arasında istimâl olunur ve cevamî ve mehafilde olunur garra tarifatı» olduğunu söylemektedir (191 S). Evliya Çelebi, Kazasker alayı içinde Padişaha dua ederek geçen muarriflerin adedini 3.000 olarak gösteriyor (c. I, s. 524).»

MUASKER (معسكر) [*Ask.*] Ordu merkezi, ordu kurulan yer, ordugâh yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUAŞŞER (معشر) [*Ede.*] Onar mısralık bendlerden teşekkül eden manzumelere verilen addır.

MUAŞŞİR (معشر) [*Mal.*] Ta'şir eden, öşür toplıyan memura verilen addır. Tanzimata kadar toprak mahsullerinden onda bir hesabiyle öşür alındığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

MUAVVEÇ YAZI (معوج یازی) [*San.*] Arap harfiyle yazılan yazılardan birinin adıdır. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra meydana getirilmiş olan bu yazının mucidi güzel yazı yazmakla da tanınmış bulunan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'dur. Tabiatça, tesirce İslâm yazılarının öteki nevilerine benzemiyen bu yazının unsurları hep yılankavi (bükülmüş yılana benziyen) çizgilerden ibarettir. Bu yazıda düzlük, kırıklık hemen yok gibidir. Daima zindegiye (canlılığa), harekete karşı şiddetli bir istidat gösterir. Muavveç; eğrilmiş, eğritilmiş, eğri büğrü demektir.

Yazıyı icadeden Profesör Baltacıoğlu, buluşunu şöyle anlatır: «Ziya şualarının dalgalı bir denizdeki in'ikâsları, kıvrana kıvrana hareketi, muavveç bir çizgi suretinde teressüm eden kurtlar, güneşin hareli bir zemin üzerindeki telemmuatı, ormanların vahşi sarmaşıkları, bahçelerin helezonlar çeviren göz çekici kavakları, hulâsa tabiatın hayat ve hareket hissini veren bu zengin nümuneleri size aynı tesiri, aynı intıbaları verecektir. Bu yazıyı bana da bu tabiî örnekler ilham eylemişti. Bir gün hutut-ı ziyaiyyeyi kucağında sallayıp duran dalgalı bir denizin içerisindeki eşyanın hayallerini seyrediyordum. Celi nev'inden bir yazının dalgalanıp müstehzi bir çehre ile güldüğünü görür gibi oldum. Bu tahayyül yazıda yeni bir nevi', canlı bir tabiat tesis edebilmem için kâfi oldu. Filvaki ilk kabataslakları istiklâlini kazanamamış bir yazı melezine benziyordu. Fakat intıbalarımı tahayyül eyledikçe, tecrübelerimi artırdıkça daha müstesna, daha hususî bir sima alıyordu. Nihayet bugün gözleriniz önünde duran şu bünye teessüs edebildi.»

Lâtin harflerinin kabuliyle diğer yazılar gibi bu yazı da tarihe karıştı.

MUAYEDE (معايده) [*İda.*] Bayramlaşma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Resm-i muayede», «Muayede resmi» suretinde de görülür ki bayramlaşma münasebetiyle yapılan merasim anlaşılır. Arapça muayede, bayramlaşmak, bayramda biribirini tebrik etmek demektir.

Bayramlar eskiden yalnız dinî idi. Millî bayramlar milletlerin millî benliklerini anladıkları zamandan başlamıştır. Bu ise çok sonradır. Milletler vaktiyle dinlerine pek ziyade bağlı olduklarından bayramlarına çok ehemmiyyet verirler, büyük şenliklerle tes'it ederlerdi. Osmanlılarda da muayedeler pek parlaktı. Devlet erkânı merasimle Padişahlara tebrikâtta bulundukları gibi biribirlerini toplu olarak ziyaret eder, tebrik resmini ifa eylerlerdi.

Muayedenin ne suretle yapılacağı kanunnamelere bile girmiştir. Nitekim Fatih tarafından çıkarılan «Kanunname-i Âl-i Osman» da (sayfa 25) bayramlarda el öpme merasiminin ne suretle ve nerede yapılacağı tasrih olunmuştur: «Bayramlarda meydan-ı divana taht kurulup çıkmak emrim olmuştur.»

Divanı ve divan merasimini kanun haline koyduran yahut daha doğrusu mevcut usulü hazırlattığı kanuna geçirten yine İkinci Sultan Mehmet'tir: «Bir arz odası yapılsın, cenab-ı şerifim pes perdede oturup haftada dört gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım geldikte çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası önlerine düşüp istikbal etsinler.»

Bundan başka hizmeti, içlerinden biri silâhtar, ikincisi rikâptar, üçüncüsü çuhadar, dördüncüsü de tülbent oğlanı olmak üzere otuz iki oğlandan mürekkep bir «Has oda» yaptıran da Fatih'tir.

Esasen saray Osmanlılarda Yıldırım'la başlamış, İkinci Murat'la büyümüş, Fatih'le debdebe ve dârat kesbetmiştir.

Bayram münasebetiyle saraydaki divan meydanına kurulan tahtta yer alan Padişahın başta Sadrazam olmak üzere Padişah huzuruna çıkmağa mezun olanlar tarafından eli öpülürdü. Vezir-i âzam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar, muhasebeci, yeniçeri kâtibi, sipahiler kâtibi, ruznameci ile çavuşlar, ulûfeli müteferrikalar, kadılar, müderrisler merasimde hazır bulunur, kadılardan altmış akçadan az ulûfesi olanlarla yirmi akçadan aşağı ulûfesi bulunan müftiler ve küttaptan reis ve kâtipleri, Defterhane kâtipleri bayramda el öpmek şerefinden mahrum edilirlerdi.

Padişah huzurundaki tebrik merasimi şöyle idi: Taht-ı hümayunun solunda Kırım vesair hükümat-ı mümtaze Han zadelerinden İstanbul'da bulunanlar dururlar, arkalarında zülüflü teberdarlar mevki alırlardı. Bunların aşağısına binbaşı ve zâbitler dizilirlerdi. Tahtın mukabilinde sola mailen Mir-i alem ile teşrifatî ve kapıcıbaşı ağalar ve şikâr-ı hümayun ağaları ve müteferrikalar sıravari dururlardı. Sekbanbaşı ağa da Mir-i alem hizasında ve sağ tarafında bulunurdu. Yeniçeri ağası vezir ise vezirlerle birlikte, değilse Sekbanbaşı'nın önünde dururdu. Sipah ve silâhtar ocakları ve bölükât-ı erbaa ricali, Sekbanbaşı ağanın arka tarafında sırasiyle mevki alırlar, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası ağaları da ellerinde âsaları bulunduğu halde sağa mailen padişahın karşısında dururlardı.

Taht-ı hümayun tertip edildikten ve etrafı böylece sağlı sollu işgal olunduktan sonra Hünkâr, taht-ı hümayunu teşrif buyururdu. Bu sırada alkışa memur olanlar tarafından «Aleyke avnallah», «uğurun açık olsun», «ikbalin füzun olsun», «padişahım devletinle bin yaşa», «mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» cümleleri yüksek sesle söylenir ve Mehterhane de muttasıl çalardı. Bu sırada teşrifatî efendinin işaretiyle alkışçıların «Hareket-i hümayun padişahım devletinle bin yaşa» diye bağırdıkları hengâmde Nakib-ül-eşraf Efendi ricalin arasından ayrılarak huzur-u hümayuna gelir ve mûtad olan duayı okuduktan sonra çekilirdi. Bunun arkasından Han zadeler, Mir-i alem, kapıcı ağalar ile Mirahur ve Şikâr-ı hümayun ağaların ve Çaşnigîr ve Müteferrikalar sıra ile el öpme vazifesini ifa ile çekildikten sonra üst kürkünün sağ yeni elinde olduğu halde taht-ı hümayuna doğru yanaşan Sadrazam, kaldırım kenarındaki taş tekneyi geçtikten sonra çemenzar tarafına meyleder ve bir parça daha yürüdükten sonra diz çökerek yer öperdi. Sonra yine kalkarak ve çemenzar üzerinden taht-ı hümayuna dağru birkaç adım daha yürüyerek tekrar yer öper ve hünkâra yaklaşması üzerine doğrulurdu. Badehu diz çöker ve Padişahın ilkin sağ, sonra sol ayağını öptükten sonra kalkarak tahtın sağ tarafına geçip ayakta dururdu. Vezir-i âzamın doğruluşundan başlayıp yer ve ayak öptüğü sıralarda alkışa memur olanlar tarafından «Bin yaşa Vezir-i âzam», «Devletinde daim ol» duaları yüksek sesle eda ve hakkında cabeca alkışlar icra olunurdu. Müteakiben vezirler, sudur-u izam, defterdar, reis-ül-küttap, hacegân, kapıcıbaşılar muayede resmini ifa eyledikten sonra Şeyh-ül-islâm Efendi el öper ve bir dua da okurdu. Arkasından ulema divana dahil olurlar, el öperlerdi. Sadrazam elindeki deftere bakarak İstanbul kadısına kadar olanları Hünkâr'a takdim ederdi. Sıra müderrislere gelince «İstirahat-ı Hümayun Padişahım devletinle bin yaşa» diye seslenilir ve hünkâr bundan sonra müderrisîn dâileri demek suretiyle Sadrazam canibinden takdim olunan müderrislerin tebriklerini kabul eylerdi.

Müderrislerin tebrikleri bittikten sonra sipah ve silâhtar ve bölükât-ı erbaa ağaları Padişahın yenini öpüp giderler ve müteakiben vazifeyi maiyyetiyle birlikte yeniçeri ağası ifa ile çekilirdi. En sonra da peykân-ı hassa, cebeciler, topçu, top arabacı, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası dahi ocaklariyle birlikte öpüp bittikten sonra Teşrifatî Efendi dahi aynı vazifeyi yaparak resmin bittiğini arzeyleyince hünkâr kalkar sağ koluna Sadrazam, sol koluna da Dar-üs-saade ağası girerek birlikte taht-ı hümayun dolaşılırdı. Sonra Sadrazam kolunu bırakır, selâm ve iltifat-ı şahaneye başkaca mazhar olmak üzere vükelâ ve vüzeranın yanına giderdi. Hünkâr Bab-üs-saade'ye yanaşınca dönüp vezirlere selâm verir, başta sadrazam olmak üzere vezirlerin hepsi de yerden temenna alırlardı.

Tebrik merasimi bayram günü sabah namazından sonra ve bayram namazından evvel icra olunur ve ondan sonra alay ile camiye gidilerek namaz kılınırdı.

Fâtih Kanunname'sinde sadrazamla diğer devlet erkânına ait tebrikâta dair tafsilât yoktur. Hicrî onuncu ve on birinci (milâdî on altıncı ve on yedinci) asırlar zarfındaki yaşayışı en iyi tebellür ettiren ve vezir-i âzam Mustafa Paşa'nın emriyle «Tevkiî Abdurrahman Paşa» tarafından vücuda getirilen kanunnamede (Millî Tetebbular mecmuası sayı: 3) buna dair tafsilât vardır. Aşağıdaki tafsilât oradan hulâsa edilmiştir: Bayrama beş gün kalınca iptida Şey-ül-İslâm Efendi ihtişamla Sadrazama gelir, tebrik ettikten sonra evine dönerdi. Müteakiben sırasiyle vezirler, devlet erkânı ilkin vezir-i âzama, sonra Şey-ül-İslâm'a ve müteakiben ikinci vezir sadrazamdan başlıyarak ve üçüncü vezir de aynı sıra ile ikinciye, diğerleri de bu tertiple giderler, tebrik merasimini debdebe ile icra ederlerdi. Büyük devlet adamlarının her biri mafevkine (kendinden üstün olana) gider ve sonra madunun (kendinden aşağısının) gelmesini beklerdi. Hattâ garip bir usul de vardı. İki vezir aynı zamanda gezemezdi. Bu hali kanunname şu sarahatle menediyordu: «Vüzera-yı-izam gezmekte kanun budur ki mademki bir

vezir Sadrazam hazretlerinden çıkınca öbür vezir hanesinden hareket etmez. İki vezir böyle günlerde maiyyetiyle gezmek kanun-ı devlete muhaliftir.»

Ertesi gün mazul büyük devlet adamlarının tebrik resmini yapacakları gündü. O gün örfleriyle ve uzun yenli soflariyle ve ihtişam-ı huddam ve saçaklı abalariyle kazasker ve İstanbul'dan mazuller ve günlük elbiseleriyle beylerbeyiler ve beyler evvelâ vezir-i âzam'a ve badehu sırasiyle şeyh-ül-islâm'a ve vezirlere giderler, tebrik ve tehniyette bulunurlardı.

Bir gün sonra mevalinin, bayrama iki gün kala da yeniçeri ocağının tebrik günü idi. O gece divanhanenin sağ tarafına yani divan kalemi sağına yeniçeri ocağı ricali ve sol tarafa sipah, silâhtar, bölükât-ı erbaa, cebeci, topçu, top arabacı ocakları ve rical-i divan elbiseleriyle gelip toplanırlar, divan çavuşları da Divanhanede safbeste-i ihtiram (hürmetle dizi'me) olurlardı.

Yeniçeri ağası vezir ise ve isterse çavuşbaşı ağanın odasında bir müddet dinlenir, Sadrazamın gelişinden az evvel tekrar divanhaneye gelirdi. Ağa vüzeradan olmadığı surette doğruca divanhaneye gelir, orada vezir-i âzamın gelmesini beklerdi. Ocaklıların divanhanede tamamen toplandıklarını mütaakıp ocaklının hazır olduğunu «Ellerinde sim asâ ve mücevveze ve seraser üst ile» çavuşbaş ağa ile kethüda-yı bevvabîn-i şehriyari gelip sadrazama bildirirdi. Bu haberi alan vezir-i âzam kallâvi ve beyaz üst giymiş bulunduğu halde kalkar, hazır olan çizmelerini de giyerek ellerindeki asâları yere vura vura yürüyen çavuşbaşı ve keth da-yı bevvabîn-i şehriyari'yi takiben divanhaneye dâhil olurdu. İçeriye girince iki tarafına selâm vererek oturmasına mahsus sadra doğru yürürken Yeniçeri ağası istikbal ve temenna eder, koltuğuna girip sadra götürürdü. Bu sırada çavuşlar mûtad veçhile «Devletlû vezir devletinle bin yaşa» diye bağırarak alkışlarlardı. Paşa sadra gelince iptida Yeniçeri ağası el öper ve vezir-i âzamın yanında ayak üzere durdu. Sonra sekbanbaşı ve sair mücevvezeli olanlar el öperler, durmadan geri dönerlerdi. Badehu sadrazam oturur, yalnız yeniçeri kethüdası etek öptükten sonra gitmez, yeniçeri ağasının alt yanında dururdu. Yeniçeri takımının hitamında ilkin kethüda, sonra yeniçeri ağası tekrar el öperek giderlerdi. Yalnız yeniçeri ağası vezir ise ikinci öpüşten sonra gitmeyip merasimin sonuna kadar durur ve sipah, silâhtar, bölükât-ı erbaa, cebeci, topçu, top arabacı ocakları ağaları sırasiyle el öperler ve Sadrazam tarafından reislerin tebrikleri ayakta kabul edilirdi. Her ocaklı, ocağı halkının sonuna kadar küçük tezkireci Efendinin durduğu tarafa geçip durur ve hitamında temenna ederek avdet eylerdi. Merasimin bitmesini mütaakıp Sadrazam yine alkışlar arasında çavuşbaşı ile kethüda-yı bevvabîn-i şehriyariyi takiben arz odasına avdet eylerdi.

Yeniçeri ağası dahi dâhil olduğu ve diğer takımların başlarında reisleri bulunduğu halde aynı merasimle Şeyh-ül-İslâm Efendiye, sonradan vezirlere ve kazasker efendilere giderler, onların da bayramlarını tebrik eylerlerdi. Nişancı ile defterdarın payesi varsa aynı merasim onlar hakkında da icra, olmadığı ve yeniçeri ağası vüzeradan bulunduğu surette yeniçeri ağasından maadası tarafından ifa olunurdu.

Arifeye rastlıyan tebrik merasimi de şöyle cereyan ediyordu: Vezir-i âzam, sabah namazından sonra kallâvi giyer, arz odasında bilfiil kazaskerlerle İstanbul kadısının gelmesini beklerdi. Kazaskerler gelip el öper ve otururlardı. İstanbul kadısı efendi ise el öptükten sonra çıkıp giderdi. Bu merasim arz odasında icra olunurken hususi dairede defterdarlar, müderrisler ve sair divan hocaları toplanırlar, Sadrazamın kudumuna (gelmesine) muntazır olurlardı. Bunun üzerine divan-ı hümayun üslûbiyle çavuşbaşı ağa gelerek cümlenin hazır olduğunu Sadrazama bildirince kazasker efendiler kalkıp çıkarlar, onlar da heyete iltihak ederlerdi.

Heyet, sadır makamı etrafında şöyle yer alırdı: Sadır makamının sağ tarafında başta Rumeli kazaskeri, sonra defterdar, müteakiben divan efendileri, sol tarafta başta Anadolu kazaskeri olmak üzere müderrisler, defterdarın vezaret ve yahut beylerbeyiliği payesi varsa o zaman Rumeli kazaskeri de sol tarafa ve Anadolu kazaskerinin üstüne geçer; sağ tarafta başta defterdar olmak üzere müderrislerden terekküp eylerdi. Bu heyet böylece hazır olmasiyle beraber Sadrazam ilkin arz odasında iskemlede oturup hassa hademesinin de tebriklerini kabul ederdi. Onların tebrik usulü de şöyle idi: İptida Mir-i alem ağa, dergâh-ı âli kapıcı başıları, çaşnigîr başı, sıra ile arz odasına giderek el öptükten sonra çıkarlardı. Müteakiben Mirahur ağa maiyyetini teşkil eden İstabl-ı âmire heyetiyle beraber odaya girerler, onlar da tebriklerini sunarlardı. Rikâb-ı hümayun ağalarının bayramlık elbiseleri Yavuz'a nispet olunan Selimî kavuk ile erkân feracesinden ibaretti. Bunları matbah-ı âmire ocağı, şehremini, mimar ağa, su nazırı takibeder ve onlar da aynı merasim ile tebrikâtı ifa eylerlerdi.

Bu tebrikler bitince divanhanede ve sadır makamının etrafındaki heyetin hazır olduğu kapıcı ağa tarafından haber verilmiş olduğundan vezir-i âzam kalkıp divanhaneye geçerdi. Bunun üzerine iptida kazaskerler merasim-i mahsusa ile el öperler ve sonrakiler Rumeli kazaskeri tarafından sadrazama takdim olunurlardı. Heyetten kazasker efendilerden maadası çıkıp giderlerdi. Müderris efendilerin tebrik merasimi bitince kazaskerler Sadrazamı selâmlarlar ve onlar da çıkıp giderlerdi.

Bunun üzerine defterdar efendi tebrik resmini ifa eder, ve divan hocaları da onu takip eylerdi Bu sırada takdim vazifesi defterdar tarafından ifa olunurdu. Bu merasimin de hitamı üzerine çavuşbaşı, çavuşlariyle; kapıcılar kethüdası kapıcılarıyle el öperlerdi. Bunun bitmesini mütaakıp Sadrazam kalkıp içeri çekilir ve o sırada çavuşlar tarafından alkışlanırdı. Heyet aynı üslûp ile Şeyh-ül-İslâm efendiye ve sair vezirlere de giderler, tebrikte bulunurlardı.

Vezirler evlerinde kallâvi ile otururlar ve gelenlerin tebriklerini o kıyafetle kabul ederlerdi. Yalnız tebrike gelen zat kendi gibi vezir ise ve Selimî ile gelirse ev sahibi de selimî giyip karşılamaya mecburdu. Vezirlerle bilfiil kazaskerleri, yeniçeri ağasını, defterdarı, rütbeleri olsun olmasın, divan üslûbiyle geldikleri takdirde vezirlerin Selimî ile karşılamaları mecburi idi.

Yine arife olan bu günde ikindi vaktinde vezir-i âzam Şeyh-ül-İslâmın ziyaretini iade eder, tebrikte bulunurdu. Sadrazam bu ziyaretinde erkân kürkü giyer, selimî kavuk takar, müzeyyen ata binerdi. Reis efendi, çavuş başı selimîleri, dergâh-ı âli çavuşları mücevvezeleriyle, çaşnigîr, müteferrika, delîller ve gönüllüler de günlük elbiseleriyle, şâtırbaşı perişanî ve sorguciyle önde giderler, muhzır ağa süpürgesiyle sağ özengide, bostancılar odabaşısı da sol özengide, mataracı başı ve tüfekcileri ve muhzır yoldaşları üsküfleriyle, tezkireciler diğer ağa ve hizmetkârlar günlük sarıklariyle arkadan takip ederlerdi. İşte sayısı en az elliyi bulan bu adamlarla Sadrazam şeyh-ül-islâm efendiye gider ve bir müddet kaldıktan sonra aynı alay-i valâ ile dönerdi.

Bayram gününün resmî alayı yukarıda yazılan Hünkâra mahsus alaydı.

Sadrazamın bayrama mahsus kanunî ve resmî bir günü vardı. O da hazret-i Eba Eyüb-el-Ensarî'nin ziyaretine mahsus olan üçüncü gündür.

Vezir-i âzam o gün büyük kol eder, selimî ve erkân kürkünden ibaret olan resmî elbisesini giydiği ve yanında çuhadarları bulunduğu halde yeniçeri ağası gelir, onları da üsküfleriyle kuşaklı mumcular takibeylerdi. Bunlardan sonra ortalarında şâtırları olduğu halde süpürgeleriyle bölük başılar yürürlerdi. Onları da saraçbaşı ile birlikte elinde değnekle orta çavuş takibederdi. En nihayet sağ özengide muhzır ağa, sol özengide baş bölük başı olmak üzere Sadrazam bulunurdu. Vezir-i âzamı üsküfleriyle muhzırlar, ondan sonra da silâhtar, çuhadar, tezkireciler, telhisçiler, kapıcılar kethüdası, en nihayet bölük ağaları, bölük kethüdaları ve çavuşlar takip ederlerdi.

Alay dönüşte Edirne kapısı'ndan şehre dâhil olurdu. Şehzade Camii önüne gelinince eski odalardan altmış bir solakların odabaşısı bir kâse şerbet çıkarıp sadrazama sunar, ve vezir-i âzam da atın başını çekerek şerbeti içtikten sonra bahşiş ihsan eylerdi. Yeniçeri Ağası, Yeniçeri Kethüdası, baş çavuş burada Sadrazamı selâmlıyarak ayrılırlardı. Lâkin mumcular, bölük başılar, orta çavuş, diğer hademe, sarayına kadar refakat ederler, vezir-i âzam, konağına girdikten sonra dağılırlardı.

Vezir-i âzam harbde olur ve yahut hastalık gibi bir mazereti bulunursa alayı kaymakam tertip ettirirdi. Fakat o zaman alay bir parça sade olurdu. Çünkü yeniçeri ağası alaya iştirâk etmez, makamına sekban başı kaim olurdu. Mumcular ve bölükbaşılar yerine de kollukçular üsküfleriyle yürürlerdi.

Tanzimattan sonra muayedelerde epeyce değişiklik yapılmış ise de yine eski debdebe ve daratın muhafazasına mümkün mertebe çalışılır ve muayedeler oldukça parlak olurdu.

Sarayda yapılan muayedelere teşrifata dahil olanlar iştirâk edebilirdi. Teşrifata dahil olanlar olsun olmıyanlar olsun büyük ve küçük memurlarla bunlarla alâkası bulunanlar birbirlerinin tebrikine giderlerdi. Âdeta bir mecburiyyet halinde olan bu merasim o vaktin nakil vasıtalarının azlığı ve gidiş gelişin güçlüğü nazar-ı dikkate alınırsa ne kadar külfetli bir iş olduğu anlaşılır. Tanzimattan sonra bu cihet de göze çarpmış, bayramlaşmanın saraydaki muayede resmine hasriyle bayramlarda akrabadan başka hiç kimsenin muayede için birbirine gitmemesi usul ittihaz olunmuştur. Hicrî 1261 (Milâdî 1845) senesinde verilen bu karar münasebetiyle vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi tarihi, cilt-8 sayfa-75) dikkate değen şu malûmatı veriyor: «Sene-i mezkûre iyd-i adhasında (kurban bayramında) muayede-i hümayun resminin icrasından sonra her sınıf vükelâ ve memurin ve daiyan saray-ı hümayunda muayede-i umumiyye icrasiyle ey-

yam-ı iydde akrabadan maada hiç kimsenin bir kimseye muayede için gitmek tekellüfünü ihtiyare mecbur olmamaları ve mazul bulunanların akib-i itiyadda devair-i resmiyyeye gidip muayede eylemeleri mahsus varaka-i matbua neşriyle herkese tenbih ve ilân kılındı ve bu usul düsturül-amel tutuldu Filvaki gidenler ve gidilenlerce vukua gelen tekellüf ve sudaın mânası yoktu. Abd-i fakir o zamana yetişmiş olduğumdan biliyorum, bayağı bir memur dolaşacağı kapılar için defter tutmaya mecbur idi. O tarihlerde vapur, tramvay gibi esbab-ı teshiliye olmadığından beygir ve kayık ücretinden maada gidilen konaklarda ayvaz ve kapıcılara varınca hademe ve kavaslara verilmek için bayağı bir adam bin kuruşa yakın para sarfına muhtaç idi.»

Bu karara rağmen yine kapı kapı dolaşanlar eksik olmuyordu.

Yine Lûtfi Efendi 1285 (1868) senesi vakaları arasında (Lûtfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cilt 12, sayfa 32) «Muayede» başlığı altında şunu yazıyor:

«Ramazan bayramı muayedesi resmi, o sene Beşiktaş saray-ı âlisinde icra olunmuştur. O tarihten beri böylece itiyat buyurulmuştur. Muayede İstanbul sarayında icra olunduğu vakitlerde badelmuayede Sadrazamlar Bab-ı âli'ye gelerek kapı memurları ve sair bendegân ile muayede icra olunurdu. Muayedenin berveçh-i muharrer Beşiktaş sarayında icrası sebebiyle İstanbul'a gelinip kapıda bulunmaya vakit müsait olmadığından ve saray-ı hümayunda dahi ifa kılındığından bu kapı gidişi âdeti terkolunmuştur.»

Son zamanlardaki muayede merasimini Halit Ziya Uşaklıgil'den öğreniyoruz. Resmî vazifesi icabı olarak yakından gördüğü bu merasimi eski Başkâtip, hâtıralarında (Saray ve Ötesi, cilt 2, sayfa 132 ve mütaakıp) şöyle anlatıyor:

«Nihayet ramazanın bütün merasim ve tekellüfatı birer birer gelip geçtikten sonra bu silsilenin hatimesini bayram için yapılan muayede merasimi teşkil ederdi. Bunun da yapıldığı yer Abdülmecit zamanından beri Dolmabahçe'nin meşhur muayede salonu idi. Abdülhamit bile her türlü evhama galebe çalarak babasının yaptırdığı sarayı, muayede salonuna kadar gelmekten ve merasimi burada icra etmekten çekinmezdi.

«Ben o zaman bu rasimede hiç hazır bulunmak istememiştim, fakat takip edilen usule az çok vâkıftım. Pek ziyade izdihama ve külfete sebep olan bu muayede resminin tertibi, icrası teşrifat memurlarına aitti. Teşrifat-ı divan-ı hümayun mevkiini işgal eden zat ile maiyyetinde bulunan zevat, hep Bâb-ı âli memurlarından olmakla beraber vazifelerinin en büyük kısmı sarayla olan münasebetlerine taallûk ederdi. Muayedede hazır bulunacak olanları, Hanedan âzasından başlıyarak heyet-i vükelâyı teşkil eden zevat, ondan sonra ûlâ sanisinden yukarıda bulunan mülkî rütbe eshabiyle bu rütbelerin muadili askerî rütbe eshabı, rüesa-yı ruhaniye ve en son hünkârın hususi hizmetini teşkil eden ve o rütbeler sahipleri arasında sıraya girmiş bulunan zevat terkip ederdi. Bunun nasıl mühim bir yekûn teşkil edeceği düşünülünce derhal anlaşılırdı ki teşrifat idaresi davetleri birkaç nöbete ayırmak mecburiyyetinde idi. Abdülhamit zamanında günden güne adedi artan rütbe sahiplerini böylece ayrı ayrı bayramlara taksim etmekten başka bir çare bulunamazdı. Sultan Reşat zamanında böyle bir tedbire müracaat lüzumu pek hissedilmedi, davet edilecek olanların adedi kendiliğinden mahdut bir daire içinde kaldı. Fakat böyle olmakla beraber bayram namazını mütaakıp Dolmabahçenin bütün salonları, divanhaneleri, odaları akın akın gelenlerle dolardı; ve başlarında âmirleri, bütün teşrifat memurları oradan oraya koşarak, soluya soluya her tarafa yetişerek bu kalabalığı sınıflara ayırmak ve hünkârın önünde yapılacak geçit resmine bir intizam verebilmek için uğraşırlardı.

«Birkaç gün evvelden başlanarak muayede salonu hazırlanmış olurdu. Hazine-i hümayundan, tarihî bir kıymeti haiz olduğundan bahsedilen altın kaplı taht getirilmiş, salonun kara tarafına dipte yerleştirilmiş bulunurdu. Sefirlerle maiyyetlerine, ecnebi muteberanına salonun yukarı katında tahta nazır olan kısmında sandalyeler konulmuş, bir de büfe kurulmuş olurdu. Resmî bir sıfatı olmadığı halde muayede merasimini temaşa etmek müsaadesini alanlar için de yine salonun yukarısında sağ taraf ihzar edilir, mabeyn «fanfare» takımı yine yukarıda mahall-i mahsusunu işgal ederdi.

«Mabeynden muayede salonuna giden oldukça uzun ve dar dehlizlerde hademe-i hümayun bir dizi teşkil eder ve istikbal merasimini ifa etmiş olurdu.

«Nihayet her iş bitip hünkâr da bayram alayından ve namazından avdet edince, bir müddet muayede salonunun bir köşesinde bulunan hususi odada istirahat ettikten sonra odadan çıkar ve tahta doğru yavaş yavaş ilerlerdi.

«Bu sırada selâmlık resminde olduğu gibi alkışçıların beşi onu bir halka halinde toplanarak, dua mıdır, alkış mıdır, ne olduğuna dikkat

edilemiyen yek âvaz bir gulgule içinde bağırdıkları işitilir ve yine bu sırada «fanfare» hünkârın marşını çalardı.

«Artık bütün mukaddimesi yapılıp bitince, hünkâr, tahtına oturmuş, iki tarafta dizi ile ilk kafileleri teşkil eden zevat hazırlanmış, teşrifatçıların idaresi altında geçit resmi başlardı.

«Herkes sıra ile tahtın önünden geçer ve sağ tarafta Baş mabeyncinin elinde duran tahtın saçağını öperek ilerler, tekrar mevkiini alır ve takım takım bütün merasime dâhil olanlar bu suretle tahtın önünden geçip saçağı öptükten ve başına götürdükten sonra dizi dizi etrafta halka halka sıralanır ve nihayet resmî zevatın arkası alınınca başta Rum patriği olduğu halde, toplu olarak muhtelif mezahipten rüesayı ruhaniye salonun ortasına ve tahtın yakınına kadar ilerler, Patrik nutkunu okur, bunun Türkçesi patrikhane tercümanı tarafından tekrar edilir ve bu suretle muayedenin saatlerce süren resmî kısmı sona ermiş bulunurdu. Bu müddet zarfında yukarıda seyirciler eğlenirler miydi, onu bilemem. Fakat herhalde işin bitmesine ayakta muntazır olanlar günlerce sızıları devam edecek bir yorgunluk geçirmiş olurlardı.

«Bu rasimenin bir eğlencesi, daha ziyade beyinleri uyuşturan bir gulgulesi vardı: «Fanfare» .. Buna gürültü demekten başka çare yoktur. Muayede salonu mesaha-i sathiye itibariyle haddeden aşırı geniş ve kubbesinin irtifaı itibariyle de yine mâkûl ölçüleri tecavüz edecek derecede yüksek bir binadır ki Mabeyn ile harem daireleri arasını işgal eder. Burası o kadar tannandır ki bir tarafında bağırılsa ses bir uğultu halinde yuvarlana yuvarlana gider duvarlara çarpar. Artık insan sesi değil, bakır ve tahta aletlerin olanca kuvvetleriyle çıkardıkları seslerin nasıl bir gök gürültüsünü andıracağı hesap edilmelidir. Buna çalınan havalarla merasimin ciddiyeti arasında hiçbir münasebet olmayışını da ilâve etmek lâzımdır. Meselâ Şeyh-ül-islâm Efendi, Sadrazam ve nazırlar geçerken ya Planquette'nin Les cloches de Corneville valsi yahut Mudran'ın Mascotte'undan çıkarılmış bir quadrille çalınıyordu.

«Abdülhamit zamanında ben de bu muayede merasimine birkaç kere davet edilmiş, fakat hiçbirinde hazır bulunmamıştım. Zaten rütbeme ait resmî elbiseye de malik değildim. Sultan Reşat zamanında vazife icabı olarak rasimeyi ilk defa görüyordum ve her yeni görülen şeyde olduğu gibi tecessüs hissi işin gülünç taraflarını görmeğe mâni oluyordu. Sonraları ise alıştım, demeli.

«Bu muayede işinde sükût ile geçiştirilemiyecek bir nokta var: Saçak öpmek meselesi.

«Âyandan ve meb'usandan birçok zevat bu saçak öpmek kaidesini pek ziyade haysiyeti ihlâl edecek, insanlık şerefiyle telif olunamıyacak bir tabasbus kabîlinden telâkki ediyorlardı. Muayedenin icrasından evvel bu kaidenin hazfi için müracaatta bulunuldu. Nasılsa saçak öpmek kaidesinin ilgasını şan-ı saltanata ve ecdattan mevrus an'aneye mugayir addeden hünkâr, diğer birçok vesilelerle pek uysal iken, bu noktada musir bulundu. Öyle ki resmî vazifeleri, yahut akideleri itibariyle birçok zevat, saçağı öpmekten geri kalmamış iken birtakım hürriyyet-i vicdan umdesine riayeti vazife edinenler de sadece bir temenna ile çekilip yürümek cihetini iltizam ettiler ve bu suretle hazır bulunanlar arasında bir ikilik, bir ayrı düşünüş zâhir oldu. Eğer hünkâr kendiliğinden şu, hiç de lüzumu olmıyan saçağı kaldırmış ve Baş mabeynciyi onu saatlerce elinde tutmak yorgunluğundan kurtarmış olsaydı, elbette bu nazariye ihtilâfı, hiç meydana çıkmamış ve mesele yine hünkâr lehine halledilmiş olurdu.»

Sadrazam Sait Paşa da hâtıratında (Sait Paşa'nın Hâtıratı, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328, c. 1, s. 210) «Teşrifat bahsi münasebetiyle hatıra gelen bir şeyi yazayım» diyerek muayede için dikkate değen şu satırları yazıyor:

«Malûmdur ki îdeynde (bayramlarda) divan yerine taht kurulup evvelâ sağ sonra soldan gelenler tahtın saçağını öper ve tâzim adımlariyle geri geri giderler. Büyük tabakalarda bulunan mülkiye ve askeriye ricali muayedenin sonuna kadar hürmetkâr bir tavırla durup madununda bulunanlar durmadan dönerler. Badehu ilmiyye ricali gelerek büyükleri diz çökmüş oldukları halde kimi tahtın saçağını, kimi padişahın ayağını öpüp ve küçük rütbedeki ulema ise yalnız tahtın saçağına yüz sürüp divandan çıkarlar.

«İşte muayedemizin usulü budur. Furuu (teferruatı) vakit vakit tâdil olunmuştur. Nizamiye askerinin ihdasından sonra davul yerine mızıka çalınması, muayedeyi kubbe altında icra etmek âdet iken Yalı Köşkü sarayı yandıktan sonra Dolmabahçe sarayındaki geniş divan yerinin buna tahsis olunması, bizim tâbirimizce «şirvan» frenk ıstılahınca «galeri» de elçilerin vesair ecnebilerle madamların muayedeleri seyretmeleri, sonradan yapılan değişikliklerden ve icatlar cümlesindendir. Yukarıda yazılan tantanalı rüsum bize Abbasilerden geçti. Vakıa Kayserlerle Acem Kisralarının teşrifatı da mutantan idi. Ama onlarda saçak ve ayak öpülemez

di. Mamafih bu usul nereden ve ne zamanda gelmiş olursa olsun zamanımız böyle şeylere mütehammil değildir. Taabbüdat (ibadet, kulluk) nev'inden olan haller ise İslâm şeriatinde memnudur. Bir de evailde temenna ve inhinalar (eğilme) yoktu. Büyük ve küçük kim olursa olsun buluşmalarda musafaha (el tutuşma) ile iktifa olunurdu. Şimdiki usulun mahzurlarına gelince, yabancı milletler böyle âdetlerimizi istihza ve istihfaf ederek bizi mütemeddin hattâ temeddüne müstait bir millet saymıyorlar. İnsan haklarına ve medenî usullere aykırı ve eğlenmeye sebep olan halleri bırakmalıyız. Teşrifat usullerinde de mütemeddin devletlerin izlerinden gitmeliyiz. Yabancı devletler elçilerini münasebet almaz amma cülûsa (Padişahın tahta çıktığı gün) rastlıyan günlerde yahut sene başlarında resmen hükümdar huzuruna kabul için davet etmek umumi usullere ve saltanat şanına uygun olur. Yoksa elçileri, ailelerini, diğer ecnebileri ve madamları temaşa (seyretmek) maksadı ile resmî yerde bulundurmak münasip olmaz. Padişah alayını görmek arzusunda bulunan ecnebiler ise onu sair halk gibi hariçte görürler.»

Muayede, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

MUAYEDE-İ HAVAS (معايدهٔ خواص) [*Sar.*] Enderun ağalarının bayram münasebetiyle Padişahı tebrik etmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. İç hazinede muhafaza edilmekte olan altın işlemeli taht, hazine kethüdası marifetiyle çıkarılır, gılman ve hazine-i hümayun eskileri tarafından Bab-üs-saade'nin iki kapısı arasına getirilerek orada icabeden temizlik yapıldıktan sonra zülüflü baltacılar tarafından kaldırılıp Bab-üs-saade'nin sağ tarafındaki dehliz etrafında olan birinci ve ikinci mermer sütunlar arasından biraz ileriye konulurdu.

Tanzimattan ve Dolmabahçe sarayı'nın yapılmasından evvel Hünkâr bazan Hırka-i Şerif dairesinde, bazan da saray mesçidinde sabah namazını cemaatle kıldıktan sonra Hasoda'ya gider, giydirmek ve ödağacı ve buhurla tütsülemek gibi her vazife sahibinin yapmakla mükellef olduğu vazife yapıldıktan sonra Padişah başta Dar-üs-saade ağası olduğu halde silâhtar ve Hasoda'da muayedeye dâhil olanlar tarafından tebrik edilirdi. Bundan sonra hünkâr, Bab-üs-saade önünde kurulan ve muayede-i umum denilen tebrik mahalline gitmek üzere haber beklerdi. Bu sırada Bab-üs-saade ağası tarafından padişahın teşrifine intizar olunduğu bildirilince hünkâr kalkar, Hasoda kapısından biraz yürüyünce Kapıağası, hazinedar başı, kilercibaşı ve saray ağası olan akağalar önde ve kapı oğlanları ve oda kethüdaları onların gerisinde olarak saf halinde selâmladıktan sonra bunlardan dördü eteğini öperek bu suretle merasim tamamlanmış olurdu.

MUAYEDE SALONU (معايده صالونی) [*Sar.*] Bayramlaşma merasiminin yapıldığı salona verilen addır. Muayede; bayramlaşmak demektir. Bayramlaşma merasimi Tanzimattan ve Dolmabahçe Sarayının yapılmasından sonra sarayın salonunda yapılırdı. Pek ziyade vehham olan ve bu sebeple Yıldız Sarayına kapanmış bulunan İkinci Abdülhamit bile muayedeyi o salonda yapardı.

Bayramdan birkaç gün evvelden başlanarak salon hazırlanır, hazine-i hümayundan altın kaplı tarihî taht getirilip salonun kara tarafına dibe yerleştirilirdi. Sefirlerle maiyyetlerine, ecnebi muteberanına (saygılılara) salonun yukarı katında tahta bakan kısmında sandalyeler konulduğu gibi bir de büfe hazırlanırdı. Resmî sıfatları olmadığı halde muayede merasimini görmek müsaadesini alanlar için de yine o salonun yukarısında sağ taraf hazırlanır, mabeyn mızıkası da yine yukarıdaki yerini işgal ederdi.

Mabeynde muayede salonuna giden uzun ve dar dehlizlerde bir dizi teşkil eden hademe-i hümayun karşılama merasimini ifa ederdi.

Tarihe ait yazılariyle tanınmış olan Halûk Y. Şehsüvaroğlu bir yazısında (Tarihî Odalar: Muayede salonu, Cumhuriyet, 17 eylül 1951) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Dolmabahçe Sarayı'nın cebheden bakıldığı zaman ortada en yüksek kısmını teşkil eden bina büyük merasim salonudur.

«Her iki tarafındaki dairelere alt ve üst katlardan koridorlarla bağlı olan Muayede salonunun deniz tarafında büyük sütunlarla süslü geniş mermer merdivenli muhteşem bir giriş kısmı vardır.

«40X45 metre ölçüsünde olan ve orta kısmı kubbeli bulunan salon yerden itibaren 35 metre yüksekliğindedir. Salonun etrafı 56 büyük sütunla çevrilmiştir. Kubbe kısmı, İtalyan sanatkârları elinden çıkmış, zevke ağır gelen barok resimlerle, nakışlarla süslenmiştir.

«Muayede salonunun dört köşesinde küçük birer istirahat salonu bulunmaktadır. Bunlardan deniz tarafında olanlar düz tavanlı ve kara tarafındakiler kubbelidir.

«Salona methal kapısından girildiği vakit sağ taraftaki küçük salon padişahların istirahat ettikleri yerdi. Sol taraftaki ise II. Abdülhamid'in dinlendiği salondu. Kendisi buraya musluk,

sair teferruat yaptırtmış ve penceresinde de gizli bir kapı açtırtmıştı. Merasimden sonra o kapının önünden arabasına binerek hemen Yıldız'a dönerdi.

«Muayede salonunun üst kısmında altın yaldızlı parmaklıklarla ayrılmış localar, merasimlerde yabancı diplomatların, bazı davetlilerin ve mızıkacıların oturmalarına tahsis edilirdi.

«Osmanlı hükümdarları, resmî ikametgâhlarını Topkapı'dan yeni Dolmabahçe Sarayı'na naklettikten bir müddet sonra bayram merasimlerini Muayede salonu'nda yapmağa başlamışlardı.

«Bayramlar[illegible] birkaç gün evvel salonun hazırlığına başlanır, Topkapı Sarayı Hazine dairesindeki altın taht, salonun kara cephesinde dip tarafa yerleştirilir ve hazırlanan taht karşısındaki locaya da yabancı diplomatlar için sandalyeler konulur ve bir de büfe kurulurdu.

«Padişahlar bayram namazından ve alayından dönünce bir müddet Muayede salonu köşesindeki küçük odalarında istirahat ederler ve sonra buradan çıkarak tahta doğru yürürlerdi.

«Bu esnada selâmlık resimlerinde olduğu gibi alkışçılardan mürekkep bir grup (dua mı dır, alkış mıdır, ne olduğuna dikkat edilemiyen yekâvaz bir gulgule içinde bağırırlardı...» ve gene bu sırada diğer bir locada bulunan mızıka hükümdarın marşını çalmağa başlardı.

«Padişahlar bu salonda yalnız, başta hanedan mensupları, vükelâ heyeti olmak üzere teşrifata dahil erkekleri kabul ederler. Kadınlarla da harem dairesinde bayramlaşırlardı.»

Muayede salonu bu merasimlerden başka, tarihimizin bazı mühim hâdiselerine de sahne olmuştur.

MUAYYENAT-I ASKERİYYE (معينات عسكريه) [*Ask*] Askerlere verilen erzak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muayyenat; Arapça, tâyin edilmiş, tahsis olunmuş, belli mânasına gelen muayyenin cem'idir. Muayyenat devamlı olarak verilecek şeyler mânasında ve ekseriya askerî erzak makamında kullanılır.

MUBASSIR (مبصر) [*Mek.*] Eskiden mekteplerde talebenin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mubassır; Arapça görüp gözetici demektir. 1908 temmuz inkılâbından sonra bu vazife müdür muavinlerine verilmiş ve mubassır tâbiri tarihe karışmıştır.

§ [*Mal.*] Gümrüklerde eşyayı muhafaza ile mükellef memurlara verilen addır. Sonradan «muhafaza memuru» adını almıştır.

MUCEBİNCE (موجبنجه) [*İda.*] Nazır, vali gibi iş başında bulunan devlet memurları tarafından kendisine sunulan resmî muamele ve kararların uygun görüldüğüne dair kâğıdın altına veya arkasına yapılan işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mucibince suretinde okunması yanlıştır. «Türk Hukuk Lûgati»ndeki izahı şöyledir: «Devlet teşkilâtında, karar yetkisini haiz makamın tasvibine arzolunan hususuna o makamın muvafakat beyanıdır.»

MU'CİZE (معجزه) [*Fık.*] Peygamberlerden sadır olan harikulâde (âdetin üstünde) işler ve sözler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mu'cizenin umumiyet itibariyle bir tarifi de şöyledir: Mu'cize, Peygamberlerin nübüvvetlerinin doğruluğunu teyid için Cenab-ı-Hak tarafından yapılan harikulâde bir emirdir. Evliya-ul-llah'dan zuhur eden harikulâde haller ve sözlere «Keramet», harikulâde şey imane ve sâlih amele mukarin olmazsa «İstidraç» adı verilir.

Hususî kütüphanemde Sofiye ıstılâhları'na ait bir mecmuada «mu'cize» ile «Keramet» in izahı şöyledir: «Dava-yı nübüvvet'e mukarin olarak zuhur eden halâta (hallere) lisan-ı Şeriat'ta «mu'cize» Şeriatın birine münkad olan nufus ı zekiye ashabından zuhur edene de «Keramet» denir.»

Tanınmış muharrir ve ilim adamı Ömer Rıza Doğrul (Ölümü 1952), tarafından tercüme olunup üçüncü cildi Hazret-i Peygamberin ruhanî hayatına hasrolunan «İslâm tarihı: Asr-ı Saadet» de (Sahife 1095 ve mütaakip) «Peygamberlerin mucizeleri-mucizeler nedir?» başlığı altında deniliyor ki:

«Nasıl bu maddî âlem ile onun hâdisatı gündüzlerin geceyi, baharın kışı takip etmesi, çiçeklerin açılması, ağaçların yemiş vermesi, yıldızların muayyen günlerde hareket etmeleri tabii kanunlara tabi ise, ruhaniyat âlemi de kendine mahsus kanunlara tabidir. Onun da arz ve şemsi, onun da zulmet ve ziyası, onun da bahar ve hazanı vardır.

آسمانجاست در ولایت جان
کار فرمائی آسمان جهان

«Günahların zulmeti arzın ufuklarını kararttığı zaman, semavî nur küremize doğar ve hidayet güneşi tulu' eder. Hayat bağı, günahların hazaniyle yıprandığı, sarardığı ve solduğu sıralarda nübüvvetin baharı onu yeniden canlandırır.

«Güneşe, arza, kamere, arz üzerinde vuku bulan hâdiselere hâkim olan kanunlar nasıl değişmezse rüşd ve hidayet, azap ve rahmet, risalet ve nübüvvet gibi hâdisat da muayyen kanunlara tâbidir. Bu kanunlar da lâyetegay-

yerdir. Peygamberlerle Resuller, Zât-i Kibriya tarafından tayin olunan zamanlarda gönderilirler. Halk ya bunların nübüvvet ve risaletini tanır, yahut onları tekzib eder. Bunun neticesi olarak Peygamberlerle onların taraftarları muvaffak olur ve düşmanları hüsrana uğrarlar. Peygamberler bu ruhanî cihad esnasında bizim tasavvur ve idrakimizin fevkinde bazı hareketlerde bulunurlar.

«Ruhumuz, nefsimiz, yahut içimizde esrarengiz kuvvet, nasıl bizim maddî vücudumuza hâkimse, Peygamberlerin «Ruh-i A'zam» ı da, Allahın emriyle cihana hâkimdir. Ruhanî cihanın kanunları, maddî cihanın kanunlarını teshir ettiğinden «Ruh-i A'zam», arzdan semaya bir lâhzada yükselir, bir darbe ile denizleri ayırır, bir işaretle kameri ikiye böler, büyük cemaatları birkaç lokma ile doyurur, parmaklarından su akıtır, bir nefesle hastaları kurtarır, ölüleri diriltir, bir avuç toprakla orduları tarmar eder, elhasıl dağlara, taşlara, sulara, karalara, dirilere, ölülere sözünü dinletir.

«Fakat biz nasıl, muayyen bir zamanda çiçeklerin niçin açıldığını, ağaçların niçin yemiş verdiğini, bir takım yıldızların niçin fasılalarla göründüğünü, balın niçin tatlı olduğunu, arz ve kamerin, hattâ güneşin niçin hareket ettiğini bir tohumun nasıl bir ağaç olduğunu, gıdanın nasıl ete ve kana tahavvül ettiğini bilmezsek Peygamberlerin de niçin muayyen zamanlarda zuhur ettiklerinin, niçin harikulâde hareketler yaptıklarını bilemeyiz. Bütün bildiğimiz Peygamberlerin gelip bunları yaptıklarıdır. Yalnız Peygamberler değil, belki ruhaniyyet sahibi her insan bir takım esrarengiz ve idraki gayr-i kabil kuvvetleri haizdir. Muhtelif milletlerin ruhanî mürşidlerine âit tarihleri dikkatle okursak onların gördükleri şeylerin sair gözlerden nihan (gizli) olduğunu, onların duydukları seslerin başkaları tarafından duyulmadığını, onların bildikleri şeylerin başkaları tarafından bilinmediğini, elhasıl onların yaptıklarını başkalarının yapamadığını görürüz. Buda'nın, Musa'nın İsa'nın tarihte müseccel öyle hareketleri vardır ki İskender'in fütuhatı, Napolyon'un hareketlerini inkâr etmek nasıl mümkün değilse onları da inkâra imkân yoktur. Hindistan'ın ruhanî tarihinin her kelimesi, Benî İsrail enbiyasına âit kitabların her faslı; Hıristiyanların dinî kitabları, cihana gönderilen ruhanî mürşidlerin hayatlarında vukubulan hâdiseleri anlatmaktadır.

«Peygamberlerin zuhuru, hadd-i zatında bir mu'cizedir. Bu zuhur onların Allah elçisi olduklarına delildir. Gözleri gören insanlar, onları bakışlarından, kulakları duyan insanlar, onları seslerinden tanırlar. Akılları düşünen insanlar onların risaletlerinde her mu'cizeyi görürler. Fakat idrak ve basiretleri mahdut olan, hakikatı kavramıya muktedir olamıyanlar bunu kâfi görmezler, maddî ve mahsus alâmetler görmek isterler, bunlar da onlara gösterilir. Fakat muhakkaktır ki Paygamberlere inananlar içinde herkese tekaddüm eden «Sabikin-i evvelin», sıddikîn, sâhilîn kendilerini irşad eden peygamberlerden hiçbir zaman, mu'cize istememişlerdir. Meselâ (Harun) ile (Yuşa') Hazret-i Musa'dan, nübüvvetini ispat için mu'cize yapmasını söylememişler, Hazret-i İsa'nın Havarileri, nimet-i İlâhiyyeye onun mucizelerini gördükten sonra nail olmamışlardı. Hazret-i Muhammed'e inanan, ilk insan, Hazret-i Hatice idi. Fakat Hazret-i Hatice, Kamerin inşikakını beklemedi. Hazret-i Muhammed fukaraya yardım, zavallılara, borçlulara muavenet yurdsuzları, yolda kalanları himaye ettiği için Hatice ona iyman etmişti. Hazret-i Muhammed'in, Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali gibi ashab-ı güzininden hiçbiri Resulün sıdk-ı nübüvvetine inanmak için harikulâde bir şey görmek istememişti. Onlar için Resulün zuhuru, Resulün zat ve risaleti, bir mu'cize idi. Onların gördükleri ve anlattıkları bu, imanlarının yolu bu idi. Fakat Nemrudlar, Firavunlar, Ebucehiller, «Nar-ı İbrahim», «Tufan-ı Nil», «Kaht-ı Mekke» ve «İnşikak-ı Kamer» mu'cizeleri karşısında «iman» nimetinden mahrum kaldılar. Bununla beraber insanlar içinde, cehalet ve gaflet yüzünden akılları câmid (donuk) olan orta bir sınıf vardır ki kendini tenvir edemez, bu sınıf karanlıklarda yüzen şuurunu aydınlatmak için hakikat güneşinin şualarına muhtaçtır. Bunlar nura kavuşunca Firavun'un sihirbazları gibi «Musa'nın ve Harun'un Rabbına iman ettik!» derler. Firavunu'n sihirbazları Musa'nın mucizesi karşısında secdeye kapanmışlar ve imana gelmişlerdi. Hazret-i Muhammed, Bizans'ı mağlup eden İranlıların çok geçmeden Bizans tarafından mağlup edileceğini söylediği, ve bu söz yerine geldiği zaman, Kureyş içinde birçok süleha bunun karşısında uyanmışlar, Hazret-i Muhammed'in hakikatı söylediğine kani' olmuşlardı. Mu'cizattan istifade eden, kendi istidat ve kabiliyyetine göre mu'cizat ile hidayete eren sınıf, bu sınıftır. Bundan başka bu harikulâde hâdisat, bu mu'cizat, hak ve hakikatı teyid, buhran ve felâket devirlerinde müminlerin kalbine cesaret nefheder, onların kanaat ve imanlarını kat kat tarsin eder, onların zafını, aczini, kuvvet ve kudrete kalb, onların imanlarını en sarsılmıyacak şekilde takviye eder.»

Mu'cizeleri ifade eden tâbirlerle, deliller ve âyetlerin enbiye siretleriyle münasebetinden bahsolunduktan sonra (sahife 1098) «okuyucunun aklına gelecek ilk sual şudur: acaba bu mu'cizelere imkân varmıdır? İnsanın aklı böyle bir şey kabul edermi?» deniliyor ve bunun üzerine de şu izahat veriliyor:

«Dünyada din ve felsefe, nakl ve akıl zuhur ettiği gündenberi bu sual üzerine en meraklı münakaşalar vukubulmuştur. Bu münakaşa ve ihtilâfa iştirâk edenlerin bir tarafında ister eski felsefe, ister asrî felsefe, ister Yunan felsefesi, ister İslâm felsefesi, yahut ister Şark felsefesi, ister Garp felsefesi bulunsun, netice hep bir olmuştur. Bazı fikir mektepleri bu mu'cizeleri mümkün, hattâ bir emr-i vaki' tanımış, diğer fikir mektepleri de bunları gayr-i mümkün telâkki etmiştir. Bu ihtilâf en eski zamanlarda câri idi. Bu gün devam ediyor, yarın devam edecek. Bu fikir mektepleri içinde mu'cizatın imkânını kabul edenler, mu'cizatı izah için muhtelif nazariyyeler ve faraziyyeler ileri sürerek bunlarla müstereddit ve mütezelzil kanaatları takviye etmek, bu meseleyle meşgul olanları tenvir ve hoşnud eylemek istemişlerdir. Bu zevat akıl ve hissin fevkinde olan hakikatları, tabiatta câri olan mahsus kanunlarla te'vil ve izaha teşebbüs ederler. Acaba buna imkân varmıdır? Tabiatın fevkinde olan âlem yani ruhaniyyat âlemi ile tabiat âlemi ayni kanunlara tâbi miki biz temsilî ve istikraî kıyaslarla, bu dünyanın varlığile öteki âlemin varlığını isbat edelim?

«Hakikat şu merkezdedir ki biz bu hatt-ı hareketi takip edecek olursak akıl ve idrakin fevkinde olanı kendi akıl ve idrakimizle anlamak, ölçülemiyecek kadar derin olanı elimizdeki ölçülerle ölçmek istemiş oluruz. Biz akl-ı beşerin halâ bu tabiat âleminin bütün esrarını ihata edecek derecede inkişaf etmediğini nazar-ı dikkate alırsak o zaman fevkattabia âlem hakkındaki nazariyyat ve faraziyyatımızın hakikattan ne kadar uzak olduğunu takdir ederiz

آنان که وصف حسن تو تقریر میکنند
خواب بدیده را همه تعبیر کنند

«Maamafih, biz, akl-ı beşrin bu «görülmeyen rüyayı» tavzih için ileri sürdüğü nazariyyeleri eserimize nakledeceğiz. Onun için evvelâ eski felsefenin nazariyyelerini mevzubahs ettikten sonra asrî felsefenin ne dediğini, bu meseleyi nasıl hallettiğini, daha sonra «Kur'an-ı Kerim»'in bu mesele hakkında neler öğrettiğini göstereceğiz.»

Eserde yüzlerce sahife süren bu nazariyyeler hakkında izahat verildikten sonra (Sahife 1296) «hulâsa» başlığı altında şunlar yazılmıştır:

1 — Mu'cize, nübüvvet sıfatını, nübüvvet seciyesini haiz bir insan vasıtasiyle vukubulan ve zaman-ı vukuunda esbab ve ileli malûm olmıyan bir hâdisedir.

2 — Bu gibi hâdiseler, hadd-i zatında gayr-i mümkün değildir. Bunlara, son derece hayretengiz, yahut müsteb'-ad-ül-vuku' hâdiseler diyebiliriz. Bunlara inanmak için, son derece mevsuk delâile ihtiyaç vardır.

3 — Mu'cizat, müsteb'ad-ül-vuku' olmakla beraber, umumî hayatta mümasillerine tesadüf olunmıyan hâdiseler değildir. Bu gibi hâdiselere inanmamak için harikulâde delâile ihtiyaç yoktur. Binaenaleyh mu'cizata inanmak için de delâil-i âdiye kâfidir.

4 — Fakat iman, delâil vesair harici tesirat ile vücut bulmaz. İman, inanmak iştiyakına, inanmak iştiyakının mevani ve müeyyedatına mübtenidir. Bu iştiyak ile onun mevani veya müeyyedatı, mu'tekidin evvelce beslediği itikadata bağlıdır.

5 — İtikad iştiyakının vücut bulması, gayba imana mütevakkıftır.

6 — İnsan, gaybe iman ediyorsa husumet ve adalet gibi hisler birer mani' teşkil etmez. Peygamberin hayatı ve ahlâhı onun dâvasını teyit eder. Peygamberin sesi ve yüzü birer mu'cize telâkki edilir.»

Tanınmış âlim Hamdi Yazır mu'cize için «Türkçe Tefsir» de (C. 3. S. 2250 ve mütaakip) şu mühim satırları yazıyor:

Mu'cizenin imkânı meselesini asr-ı hazırın fen telâkkisine nazaran hulâsa olarak şöyle halledebiliriz: Kavanin-i tabiiyye denilen ve tabayi'-i eşya üzerinde hâkim görünen umumat evvelâ müşahede, saniyen tecribe, sâlisen istikra ile tesbit ve ta'lim edilen ittıradlardır. İttıradların en mühimmi de illiyyet ittıradıdır. Her hangi bir vakıanın illeti bittecribe ve tard-ü akis suretiyle istihraç olunabildiği takdirde bu tecribe-i ittırad zihnen bütün takdirlere ta'mim olunarak bir kazıyye-i külliyye vaz'edilir. Bu ta'mime istikra ve o kazıyyeye bir kanun tabiî namı verilir. Ve artık bundan onun cüz'iyyatı istintac olunur. Lâkin bütün ulûm-ı tabiiyye ma'lûmatı henüz böyle illiyyet ve ilmiyyet kazıyyeleri haline gelmiş değildir. Bu hale gelebilen ancak fizik ve kimyadır. Onların da mevzularına dahil olan bütün vakıatı ihata ettiği iddia olunamaz. İlm-i hayat ise henüz bu halden uzaktır. Fizik ve kimyada da bir çok vaki'aların, mütaaddit illetlerden her birine ma'lûl olabildiği müsellemdir. Meselâ bir fab-

rikaya, bir su illet-i muharrike olabildiği gibi, bir buhar, bir elektrik de olabilir. Bunlardan başka bütün bu illetler vakıat-ı hâdise olduklarından dolayı illetlerin illetleri ilh .... bütün silsile-i ilel ve kuva hisaba katılmak ve ona göre ilel-i cüz'iyyedeki ilimlerimizin kıymeti ölçülmek lâzımdır. Halbuki illiyyet namına olan bütün malûmatımızı intikad, tenkih ve tensik ederken şunu i'tiraf etmemiz iktiza eder ki biz bütün vakıların illetlerini bilmediğimizden bir vakıanın da bütün illetini bilmiyoruz demektir. Ve filhakika bazı vakıalar hakkında bildiğimiz ve tatbik ettiğimiz illetler, kudretler hem nâkıs, hem de zahirî ve nisbîdir. Ne illet-i küldür, ne de illet-i mutlaka ve hakikıyyedir. Hakikî ve mutlak illiyyet esasından bir halk-u icad, illet-i kül de hâliki küllolmak lâzımgelir. Binaenaleyh bizim en kavi malûmatımızı teşkil eden illiyyet ıttıradları hakkındaki ilmimiz tam ve mutlak değil, cüz'i ve nisbîdir. Ve o halde malûmumuz olan ilel ve kuvayı âdiye ve mütenahiyeyi inkâra hakkımız olmamakla beraber bunlara illet-i kül gibi istinad ederek filân şey asla olmaz demeğe ve kudret-i mutlakada aciz farzetmeğe de hakkımız yoktur. Meğer ki o şeyin vücudunu farzetmek onun ademini iktiza edecek bir tenakuz olsun da biri müsbet biri menfi iki elektrik cereyanın telâkısında gördüğümüz gibi hasıla, bir anda sıfıra iniversin. Ruhu bir tarafa bırakalım, bir zıyanın tulûiyle sönüşündeki sür'at bile bize ne kadar seri' bir surette halk-u ifnalar mümkün olduğunu gösterir. Fakat kalbleri câmid bir tabiat halini almış olanlar bu imkânları görmezler de dar kafalarının tevakkuf ettiği her noktada ye's-i mutlaka boğulur kalırlar. Bunlardan başka bir sınıf daha vardır ki arzu ve menfaatlerine mugayir gibi görünen hakk-u hakikati kabul etmek istemezler ve onunla mücadele etmek için her haksızlığı irtikâbdan çekinmezler. İşte Firavun bunlardandır. Ve bu hale fir'avunluk denir.»

MUDAREBE (مضاربه) [*Huk.*] Bir taraftan sermaye, diğer taraftan sa'y ü amel (çalışma) olmak üzere aktedilen şirket hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu adla kurulan şirket (ortaklık) iki türlü idi:

A — Mudarebe-i mutlaka

B — Mudarebe-i mukayyede

1 — Mudarebe-i mutlaka; zaman ve mekân ve bir nevi ticaret ve bâyi ve müşteriyi tâyin ile mukayyet olmıyan mudarebedir.

2 — Mudarabe-i mukayyede; zaman veya mekân veya bir nevi ticaret ile, yahut bâyi veya müşteriyi tâyin ile mukayyet olan mudarebedir. Meselâ, «Filân vakit veya filân yerde, yahut filân cins mal al, sat, yahut filân kimselerle veya filân belde ehalisi ile alış veriş et» dese mudarebe-i mukayyede olur.

MUDARİP (مضارب) [*Huk.*] Mudarebede âmil olan, yani sermaye olarak sa'y ü amelini (çalışmayı) koyan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biri sermayeyi, öteki de sa'y ü ameli koymak suretiyle teşkil olunan şirketlere «Şirket-i mudarebe» denilir.

MUFADDİLE (مفضله) [*Kel.*] Hazret-i Ali'yi diğer ashabe tafdil edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şiadan sayılan bu mezhep sâliklerine göre Hilâfet'e ehak olan hazret-i Ali ve onun evlâtlarıdır. Mufaddile, ashab-ı kiramı hayr ile anarlardı.

MUFASSAL DEFTERİ (مفصل دفتری) [*Mal.*] Arazi tahriri sırasında tutulan defterlerden birinin adıdır. Bu deftere yazılan yerler tafsilâtlı olarak geçirildiği için bu ad verilmişti. Kısaltılmış bir surette tutulan defterlere de «Mücmel defteri» denilirdi.

MUFASSAL KALEMİ (مفصل قلمی) [*Mal.*] Eskiden defterhanede mevcut üç kalemden birinin adıdır. Öteki iki kalemin adları da «ruznamçe» ve «icmâl» di. Mufassal kaleminde efradın tasarruflarında olan araziye ait hüccet ve vesaikin kayıtları tutulurdu.

MUGANNİ (مغنی) [*San.*] Sesle ve musiki usuliyle şarkı okuyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Hanende» de denilir.

Nağmesaz oldu muganniler gibi dil bülbülü
Gûşüne çünkim sabadan erdi peygam-ı bahar
Şemsi Paşa

MUGBEÇE (مغبچه) [*San.*] Meyhaneci çırağı, sâki yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski şairler nazımda (Ç) harfini teşdit ile de kullanmışlardır. Muğbeçegân suretinde cemilendirilir.

Bir nigâh ı âşinâ bestir bize muğbeççeden
Ba'dezin ey dahter-i rez çekmezüz nazın senin
Nedim

MUGNİ (مغنی) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Otuz dokuz kirişli, rebab ve kanun ortası bir sazdı. Hicrî dokuzuncu asır başlarında (miladî on beşinci) yaşayıp eski Türk sazları hakkında kıymetli bir eser yazmış olan Ahmet oğlu Şükrullah (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 2, sayı 5) «Safiyüddin Abdülmümin'in rebab, kanun ve nüzheyi esas tutarak Isfahan'da bu sazı ihtira' eylediğini söyledikten sonra aynen şu izahatı veriyor:

«Bu dahi zerdalu ağacından yonulmak gerektir. Ve Mugni'nin çanağı rebab çanağından

büyük gerektir. Ve destesi dahi dört buçuklu gerektir. Ve çanağının uzunluğu bir karış ve beş köşe parmak gerektir. Ve eni bir karış ve dört köşe parmak gerektir. Ve derinliği dört açık parmak gerektir, ve destenin uzunluğu iki karış ve üç açık parmak gerektir, ve derinliği iki köşe parmak gerektir, ve çanağının yüzünü rak (ince deri, tirşe) ile yapıştırmak gerektir, amma çenk gibi anın dahi içini tutkal ile ve sırça (cam) unu ile sıvamak gerektir, andan sonra rakı yapıştıralar. Ve destesine baştan başa yukacık tahta yapıştırmak gerektir. Amma destenin başında dört açık parmak kadarı açık komak gerektir ve bir uzun hark ol açık yere yapıştırmak gerektir. Şöyle ki harktan yukarı kalan dört buçuklu ola ve dört bucağı beraber ola, ve ol açık yeri yirmi yedi bahş eylemek gerektir. Ve her bahşte bir delük delmek gerektir, sakil kirişlerin burgusun komak için, ve andan sonra destenin çanağından yanasından yani çanağa yapıştırdıkları yerden bir hat çekeler. Şöyle ki bir ucu bir tarafa dahi yetişe yani burgu tarafına irişe, ve destenin yüzü iki misline bahş edeler ve ol hattı baştan başa kazalar, bir cetvel hâsıl olur ki ol cetvelin eni bir parmak buçuk enince ola ve derinliği deste derinliğincedir, ve andan sonra ol cetvel olan tarafın bir tarafını dahi on iki kısmet edeler, ve on iki küçük harklar ol tarafa yapıştıralar, ve çanağın bir yanında dahi desteye yapışılan yerde iki delik dahi deleler. Şöyle ki cedvelin ikinci duvarına erişe, ve andan sonra bir tarafına dahi ol iki burgu yeri kadarı koyalar, andan artuğuna on bahşedeler ve on burgu yeri deleler, ve ol delikleri beraber deleler, ve şöyle deleler ki aralıkları dahi beraber ola; ve bu burgulara dahi tiz kirişler takalar. Bu mugni'nin kirişleri otuz dokuzdur. Amma bu otuz dokuz kiriş dört bölük gerektir, «had» ve «müsenna» ve «müselles» ve «zir» ve bunların her üçün bir kiriş hükmünde düzeler, yani üçer ola ve her üçü bir nağmede ortak ola. Ve bu sakil kirişlerin on sekizi zir gerektir, ve sekizi dahi müselles gerektir, ve bu tiz kirişlerde dokuzu müsenna gerektir, ve dördü tiz gerektir, ve mugni çanağı desteye yapıştığı yerden kiriş burguya erdüği yere değin bir uzun hark gerektir ki ol kirişler temam ol harkın üstüne bine ve çalışmaya başlıyan kişi on beşinci kirişten başlıya.»

Evliya Çelebi (cilt - 1, sayfa 639) Manisa'da icat edildiğini, Tire, Manisa, Aydın, Saruhan, Muğla, Menteşe semtlerinde çok görülür levendane bir saz olduğunu yazar.

MUHABBETHANE (محبت خانه) [*San.*] Hesap işi yahut hesap işlemesi adı verilen eski nakış işlerinden birinin adıdır. İşlemeler biribirine girift vaziyyette olduğu için bu adı almıştır.

MUHADDİS (محدث) [*Had.*] Hazret-i Peygamber'in hadîslerini nakil ve rivayet edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadîs; Peygamber'in söz ve fiilleri demektir. Bunlardan bahseden ilme «İlm-i Hadîs» denilir. Muhaddisin cem'i «Muhaddisîn» dir.

MUHAFIZ (محافظ) [*Ask.*] Muhafaza edici, koruyucu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden büyük devlet adamlarının sehir iç ve dışında kendilerini koruma maksadiyle yanlarında bulundurdukları adamlara bu ad verildiği gibi bir yerden başka bir yere taşınan eşyanın korunması için kafileye terfik olunan silâhlı kuvvetlere de bu ad verilirdi. Kaleleri düşman tecavüzünden korumak vazifesiyle mükellef olanlara kale muhafızı denildiği gibi bu türlü işlerde bulunanların koruyucularına da muhafız denilirdi.

MUHAKKEM (محكم) [*Fık.*] Tahkim olunmuş, yerleşmiş mânasına gelen muhkem, ıstılah olarak hasımların dâvanın faslı için rizalariyle nasbettikleri hâkim (hükmedici) demektir.

MUHAKKİK (محقق) [*San.*] Eski İslâm yazılarından birinin adıdır. Sülüsten farkı (N = ن) ve (D = د) gibi harflerin muayyen cesametten (büyüklük) biraz daha küçük yazılmasından ibaretti. «Reyhani» gibi «Muhakkik» in de vazii (meydana getireni) «Ali ibn-i Bevvab» dır.

MUHALLEFAT (مخلفات) [*Mal.-İlm*] Ölenin bıraktığı şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Terike» de denilir. Muhallefat; Arapça ölümle bırakılan şey demek olan muhalefin cem'idir.

MUHALLEFAT AKÇASI (مخلفات اقچه‌سی) [*Mal.*] Ölünün bıraktığı şeylerin tutulan muhallefat defteri mucebince satışından meydana gelen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Terike bedeli» de denilen bu paralar, kanunlarla tâyin olunan müddetlerde zuhur eden vârislere verilir, vâris çıkmadığı surette irat kaydedilirdi.

MUHALLEFAT DEFTERİ (مخلفات دفتری) [*İlm.*] Ölünün kalan eşyası hakkında tutulan defterin adıdır. Buna «Terike defteri» adı da verilirdi. Muhallefat defteri, muhallefat memuru veya kadı tarafından tutulurdu. Muhallefat defteri, ölünün küçük çocuk bırakmış olması ve yahut öldüğü yerde kimsesinin bulunmaması halinde tutulurdu.

MUHALLEFAT HALİFESİ (مخلفات خليفه‌سی) [*Mal.*] Vâris bırakmadan ölenlerin bıraktıkları

terikelerle müsadere olunan emvale ait kayıt vesair işlerin görüldüğü muhallefat kalemindeki kâtiplere verilen addır. Eskiden kalemlerde yazı işleriyle meşgul olanlara kâtip denilmez, halife denilirdi.

MUHALLEFAT KALEMİ (مخلفات قلمی) [*Mal.*] Vâris bırakmadan ölenlerin bıraktıkları terikeye mütaallik işlerle meşgul olan kalemin adıdır. Baş muhasebeye bağlı olan bu kalemde müsadere edilen emvalin de kaydı tutulurdu.

MUHALLEFAT MEMURU (مخلفات مأمورى) [*Ilm.*] Ölenlerin bıraktıkları şeyleri tesbit ve bunları paraya çevirmek vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölünün veresesi arasında sagir yani küçük veya mecnun gibi malını kendisi idare edemiyenlerle veresesinden kimsesi bulunmıyanların terikesine muhallefat memuru tarafından el konulur. Küçük veya mâlûl bulunmıyanların muhallefatına el sürülmezdi. Küçük büyüyünce terike bedeli kendisine iade edildiği gibi ölünün veresesinden olduğunu isbat edenlerin şer'î ve kanunî hükümlere göre hisseleri kendilerine verilirdi.

MUHAMİ (محامى) [*Huk.*] Eskiden avukat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında bunun yerine «Dâva Vekili» kullanılırdı.

MUHAMMES (مخمس) [*Ede.*] Beş mısralı nazımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlarda müseddeslerde olduğu gibi, ilk bendin son beyti tekerrür eder, yahut her bir bend bir müstakil mesnevi beytiyle sona erer. Mısraların sayısı nazar-ı itibara alınarak murabba, muhammes, müseddes ilh. adı verilen nazımlarda şairler muhtelif şekiller kabul etmişlerdir. Murabba ve müseddes şekilleri gibi muhammesler fevkalâde ahenkli idi. Bundan dolayı büyük şairler hemen istisnasız bu nazım şekillerini ihtiyar etmişlerdir.

Müderris Ali Ekrem Bolayir «Nazariyat-ı Edebiyye Dersleri» nin 1333-1334 (1917/1918) senelerinde Dar-ül-Fünun'da okuttuğu derslerin taş basmasiyle basılan «Mesalik-i edebiyye» kısmında (Sayfa 284) şöyle diyor: «Mesnevi şeklinde yazılan şiirler ile Tevhit ve Naat vadisindeki samimî kasideler bir de Fuzulî gibi hassas şairlerin ruh-u şafakdarından kopmuş yahut Nedim gibi bikr-i hayal âşıklarının kariha-i tâbnaklerinden incilâ etmiş mahdut gazeller istisna olununca murabbalar, muhammesler, müseddesler ile eski şiirimizin en güzelleri yazılmıştır.»

Bir örnek:

Bu gülistanda benimçün ne gül ne şebnem var
Bu çarşade ne dad ü sited ne dirhem var
Ne kudret ü ne tasarruf ne biş ü ne kem var
Ne kuvvet ü ne teayyün ne zahm u ne merhem var
Bu kârhanede bilsem neyim benim nem var?

Vücud cud-ı İlâhî, hayat bahş-ı kerim;
Nefes atiyye-i rahmet, kelâm fazl-ı kadîm;
Beden bina-yı Huda, ruh nefha-i tekrim;
Kuva vedia-i kudret, havas vaz-ı hakîm;
Bu kârhanede bilsem neyim benim nem var?

Bu kârhanede bir başka kâr ü bârım yok;
Ne varsa cümle anındır bir özge varım yok;
Cihana gelmede, gitmekte ihtiyarım yok;
Benim, benim diyecek elde bir medarım yok;
Bu kârhanede bilsem neyim benim nem var?

Zemin bisât-ı kader, çarh hayme-i azamet;
Nücum-ı sabit ü seyyar meş'al-i kudret;
Cihan netice-i câd-i hazain-i rahmet;
Sahaif-i suver-i kevn nüsha-i hikmet;
Bu kârhanede bilsem neyim benim nem var?

Vücud ariyetidir, hayat emanettir;
İbade dâva-yı milk iddia-yı şirkettir;
Kulun vazifesi teslimdir, itaattir;
Bana kulum dediği lûtuftur, inayettir;
Bu kârhanede bilsem neyin benim nem var?
Nabi

MUHARREM (محرم) [*Tak.*] Arabî aylarla hicrî senenin ilk ayının adıdır. Hicrî tarih Hazret-i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretiyle başlarsa da bu başlangıç Asr-ı Saadette değil İkinci Halife Ömer-ül-Faruk'un zamanında kabul olunmuştur. Ondan evvel Arapların sâbit ve muntazam bir tarihi yoktu. Bir işin pek eski zamanda vukuunu anlatmak isterlerse (كان ذلك زمن الفجار) derler, «fethal» kelimesinden Nuh Aleyhisselâm devrinin, yahut Âdem'in hilkatinden evvelki zamanı kastederlerdi.

Bizim «Ceneviz zamanından kalma» âmiyane tâbiri gibi bir de «Âdî» nispeti vardı ki bununla da Âd kavminden bakıyye ve eskiden kalma mânasını anlarlardı.

Fethal zamanından sonra büyücek ve ehemmiyyetli vakaları zamanın tâyinine medar ittihaz eylemişlerdi. Meselâ Hicaz Arapları «Fil vakasından şu kadar yıl evvel» yahut «Kâab» ın ölümünden bu kadar sene sonra derlerdi.

Bu vakaların en meşhur ve tarihe başlangıç olmak üzere söylenenleri şunlardı: Hazret-i İbrahim'in ateşe atılışı, Kâbe'nin İbrahim ve İsmail Aleyhimesselâm taraflarından yapılışı, «Benî Maad» ın Mekke'den çıkıp etrafa dağılışı, «Saad», «Mehd», «Cüheyne» kabîlelerinin Tehame'ye çıkışı, Peygamber'in ecdadından «Kâab ibn-i Luvey» in ölümü, Fil vak'ası.

Araplarca sâbit bir tarihî mebde olmamakla beraber kamerî sene 12 ay itibar edilir ve muharrem sene başı olmak üzere Arabî aylarının isimleri kullanılırdı. 44

Bu on iki ayın «Recep», «Zilkide», «Zilhicce» ve «Muharrem» den ibaret olan dördüne «Eşhür-ü hürüm» derler ve onlar içinde cidal ve kıtali fısk u fücûr sayarlardı.

Eşhür-ü hürümün tek bulunan Receb «ferd», mütevali olan diğer üç ay «serd» kelimeleriyle tavsif olunurdu. Recebe «mümessalül-esinne», «esab», «esam», Muharreme de «elharam» vasıflarını verirlerdi. Çünkü: Muharremin hulûlü; mızrakların temrenini çıkarır ve eldeki silâhları döker yani bıraktırırdı. Keza Recep ayının istimdada karşı kulakları sağırdı. Zira içinde istigaseyi (yardım istemeği) mucip bir hareket olmazdı. Muharremde ise cenk ve cidal haram kılınmıştı.

Recepte umre ifası ve geri kalan üç ayda hac farizasının edası için gelip gidecek ziyaretçilerin geliş gidişini temine hizmet eden «Eşhür-ü hürüm» badiye sakinlerinin işine gelmemeye başladı. Ziraat ve ticaretin yokluğundan rızkını mızrağının ucuyla çıkaracak olan Bedevîler, bu dört aylık selm-ü sükûndan usandılar. Gözlerine kestirdikleri bir kabîleye saldıracakları, yahut münasip bir mevkide birinden intikam alacakları sırada hürüm ayları hilâllerinin çekilmiş birer cenbiye gibi karşılarında parlamasını hoş görmediler. Binaenaleyh ayların hürmetini değiştirmeye, meselâ Muharrem ve Recebin hürmetini Safer ve Şabana getirmeye başladılar. Bir de Hac ve panayırları nispeten serin zamanlara tesadüf ettirmek için iki senede bir on iki aya bir ay ilâvesiyle bir yılı on üç ay itibar ettiler.

Bu iki sakim âdet «Haccet-ül-Veda'» la Cenab-ı Peygamber tarafından kaldırıldı. Lâkin gerek Peygamber zamanında, gerek Ebubekr-is-Sıddik vaktinde tarih başlangıcı ittihaz olunmadı.

Hicretin on altıncı senesi sonlarında, yahut on yedinci yılı başlarında Halife Ömer'in emriyle Medine'de bir Meclis toplanarak tarih meselesi bahis mevzuu oldu. Cenab-ı Ali'nin teklifi ve meclis âzasının bilittifak kabuliyle Hazret-i Muhammed'in hicretinin İslâm tarihine mebde' ve muharremin de eskisi gibi Arap ayları için başlangıç ittihazı kararlaştı. Sebebine gelince: Hazret-i Ömer devrinde ibraz edilen bir borç senedinde ödeme için vâde tarihi olmak üzere gösterilen şaban'ın geçen şaban mı, gelecek şaban mı olduğu kestirilememişti. O sırada Basra valisi Ebu Musel Eşari'den gelen bir yazıda da Hilâfet makamından alınan kâğıtların hangisi evvel, hangisi sonra olduğu va hangisinin hükmiyle amel lâzım geldiği bilinemediği cihetle bu hale bir çare bulunması isteniliyordu

İşte o tarihten itibaren muharrem ayı İslâm aylarının birincisi olmuştur.

Muharrem ayında yapılan birtakım merasim olduğu gibi muharremin onuncu gününe rastlıyan «Yevm-i aşûra» nın ayrıca bir ehemmiyyeti vardır. İslâmın zuhurundan ve orucun farziyyetinden evvel Kureyş müşrikleri, o günü oruç tutmakla îzaz ederdi. Hattâ Cenab-ı Peygamber gerek bi'setten evvel ve gerek hicretten sonra aşûra orucuna devam etmişlerdir. Hicretin ilk senesinde Medine Müslümanlarının riayet eylediği aşûra orucu, ümmete mesnun olarak kaldı ve taraf-ı Nebevîden o gün için istiyen sâim (oruçlu), diliyen müftir (oruçsuz) bulunsun buyuruldu.

Emevilerin ikinci hükümdarı Yezid zamanında ve hicretin 61 inci (680) yılı muharreminin onuncu cuma günü zuhura gelen Hazret-i Hüseyn'in şahadeti meselesi üzerine Şiîlerce o gün matem günü sayılmış ve (Âl-i Büveyh) Bağdad'ı tagallübü altına alınca da mateme resmî bir şekil verilmiştir.

Muharremin iptidasında şuhur-i selâse (üç aylar: recep, şaban, ramazan) münasebetiyle tatil edilmiş olan cami derslerine başlanıldığı gibi şairler tarafından yeni senenin tebrikini havi manzumeler yazılırdı. Mansup ve mazul vükelâ ve devlet ricali saraya giderler, yeni seneyi tebrik ile Padişahın «Muharremiyye» denilen atiyyesini alarak dönerlerdi. Sonra onlar da bende ve mensuplarına muharremiyye verirlerdi.

Vesikalarda muharremden başka Muharrem-ül-haram suretiyle ve ilk harfi olan «م=m» rumuziyle de geçer.

Eski kadınlar Arabî aylarını, muharremden başlamak üzere şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlid, küçük mevlid, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

MUHARREMİYYE (محرميه) [*Ede.*] Hicrî ve kamerî senelerin yıl başı ve ilk ayı olan muharrem münasebetiyle şairler tarafından yazılıp büyüklere sunulan manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu manzumeler medh ü sena (övmek) ile beraber «tebrik ve tevrih-i sâl» (seneyi ebcet hesabiyle gösterme) ihtiva ederdi. Eski şairlerin divanlarının hemen hepsinde muharremiyyeler vardır.

Enderunlu Vasıf'ın bahara rastlıyan 1217 (1802) senesi için Üçüncü Selim'e takdim ettiği muharremiyyeden bir parça:

Sâl ü bahar tev'em olup pişgâhına
Tebrike geldi ey Şeh-i dâna mübarekî
Bu sâl-i nevde şahid-i bahtın beyümn-i Hak
Bastı zemin-i meymenete pa mübarekî
İtti tulû' evc-i şereften misal-i mâh
Tabende necm-i tali'-i garra mübarekî
Câm-ı cihan bu sene lebriz-i neş'edir
Sayende dehre şevk u tesellâ mübarekî
Ahdinde geydi bağ u çemenzar feyz alup
Cennet yeşilli câme-i kemha mübarekî
Güller lisan-ı hal ile der hemçü andelip
Kıldıkça kasr-ı gülşeni me'ma mübarekî
Âlem tamam saye-i cudunda kâm alup
Der halk birbirine serapa mübarekî
Cümle cihan lûtfun ile kâmyab iken
Lâyık mı sana denmiye şaha mübarekî
Ben de bu iki mısra-ı tarih-i tam ile
Dedim misal-i tuti-i gûya mübarekî
Gülzar-ı milk-i şevkte ey şah kevn gâm
Zib ü tarabla sâl-i serefza mübarekî
1217

§ [*Hal.*] Yeni sene başı olan muharrem münasebetiyle mansup ve mâzûl vükelâ ile devlet ricalinin saraya giderek tebrikâtta bulunmaları münasebetiyle Padişah tarafından verilen atiyyeye de «Muharremiyye» denilirdi. Vükelâ ve rical kendi bende ve mensuplarına muharremiyye verirlerdi. Onların verdikleri muharremiyye çeyrek liradan başlar, çil kuruşa - hattâ dostlar arasında - meteliğe kadar inerdi. Yeni senenin ilk günü alınacak parada bereket tevehhüm edildiğinden o gün akraba ve ehibbadan (ahbablar, dostlar) velevki bir onluk olsun almayı ganimet sayanlar vardı.

Yakın vakıtlara kadar muharrem'in ilk günü akrabanın ve sıkı dostların biribirinden ufak mikyasta borç para istiyenler ve unutup verenlere alanlar tarafından: «yeni yılınız mübarek olsun» denilerek borç diye alınan paranın üstüne oturanlar vardı.

MUHARREM KARARNAMESİ (محرم قراری) [*Mal.*] Osmanlı hükümetinin Düyun-ı Umumiye idaresiyle yaptığı malî anlaşmalardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Tevhid-i Düyun kararnamesi» de denilir. Bu anlaşma muharrem ayında yapıldığı için bu adı almıştır. Osmanlı imparatorluğu yirminci asır başlarında her cephede olduğu gibi malî cephede de mutlak bir aciz gösteriyordu. Bu aczin pek tabiî neticesi olarak da yine istikraz ardında dolaşıyordu. Ancak daha evvel yapılıp henüz kapatılmamış olan borçların birleştirilmesi, malî tâbiriyle düyunun tevhidi düşünülmüş ve Halil Rifat Paşa'nın sadareti ve Reşat Paşa'nın maliye nazırlığı zamanına tesadüf eden 1901 yılında işe girişilmiştir. Sadrazamın ölümüyle yerine Sait Paşa'nın geçmesi işi ciddileştirdi. Sait Paşa'nın hâtıratının tam yüz altı sayfasını işgal eden bu müzakere onun zamanında neticelenemiş ise de iyi bir mecraya girmiş olduğundan halefi Ferit Paşa'nın zamanında bitirilmiş ve bu münasebetle Muharrem Kararnamesi ortaya çıkmıştır. 1 eylül 1903 tarihli olan bu kararnameye göre müzakerelere başlandığı sırada Osmanlı borçları 79 milyon liraya baliğ oluyor, ve B, C, D tertipleri namı altında toplanan bu borcun B tertibi tahvillerinin yüz kuruşluğu borsada 51, C tertibindeki 30, D tertibindeki 25 kuruşa satılıyordu. Yani Osmanlı devletinin malî itibarı borsada %60 nispetinde aşağılaşmıştı. Bu müzakereler neticesinde yetmiş dokuz milyonluk tahvil piyasadan kaldırıldı. Yerine 32733772 liralık yeni tahviller çıkarıldı ve üç tertip bir tertip altında birleştirildi. Faiz %4, imha akçası %45 santimdi.

Basılmamış olan «Maliye Tarihi» adlı eserimde uzun uzadıya bahis mevzuu olan bu malî hâdise hakkında malûmatına müracaat etmiş bulunduğum eski ve değerli maliye nazırı Abdurrahman Vefik Bey'in mütalâası şöyledir:

«Maliye tarihimizde muhaberat ve müzakeratı iki sene kadar uzun sürmüş ve birçok tenkitler ve itirazlara uğramış malî muamelelerimizdendir. Merhum Sait Paşa, hâtıratının tamam yüz altı sayfasını bu tevhit muamelesinde cereyan eden safahat ile vukua gelen itirazat ve müdafaata hasretmiştir.

«Bidayet-i emirde devlete birçok malî ve iktisadî menafi temin edeceği ümidiyle girişilen bu muamele birçok gayr-ı mesul zevattan mürekkep meclis ve komisyonların müzakerat ve mütalâatına mâruz kaldıkça faydalarından bir kısmını kaybetmiş ve işin içine büyük büyük borsa oyunları girerek çığırından çıkmıştır. Bu komisyonların içinde işi etrafiyle tetkik ve maksadın esasını ihata ederek hal ve maslahatın icabına ve hazine ile memleketin menfaatına uygun bir karar veren komisyon, Maliye Nazırı Reşat Paşa'nın riyaseti altında Maarif Nazırı Zühtü ve Ticaret ve Nafıa Nazırı Zihni Paşa'lardan mürekkep olarak teşekkül etmiş olan heyettir. Hattâ Sait Paşa merhum hâtıratında Ferit Paşa merhumun sadaretinde tanzim ve teati edilmiş olan bu tevhid-i düyun kararnamesinin birçok noktalarını tenkid ederken bahsettiği Almanyalı Rafauf Bey'in tevhid i düyun

işindeki ahvâl ve efkâr-ı garibesi hakkında mabeyne takdim ettiği tezkire-i hususiyede: «Maliye ve Maarif ve Nafıa nazırları hazaratından mürekkep komisyon burasını Rafauf Bey'in riyaset ettiği komiyondan daha iyi bir surette düşünmüş ise bir kere de meclis-i vükelâca müzakere olunur ve diğer noksanları görülür ise onların da ikmâl ve tashihine gayret olunacağı bedihidir» diye medih bima yeşbehüz-zem tarikiyle olsun takdire mecbur olmuştur.

«Mamafih iş o derecede iken dahi karar altına alınamayıp bir buçuk sene daha muhtelif şekillerde muhatabalarla vakit geçirildikten sonra 22 Cumadelahire 1321 ve eylül 1319 (1903) tarihli kararname ve protokol mucebince bir taraftan sadrazam Ferit ve maliye nazırı Reşat Paşa'lar diğer taraftan düyun u umumiye meclis-i idaresi reisi mösyö Hanri Babington Smit imzaları altında Tevhid-i düyun muamelesinin icrası kararlaştırılmıştır. Bu muamelenin son şekli ile dahi temin ettiği malî faydalar mühim idi: Bir kere yetmiş dokuz milyon liralık derecesindeki üç tertip (B, C, D) düyun-u umumiyemizin miktarı otuz iki milyona tenezzül etti. Saniyen; muhtelif fiyatlarda tedavül eden tahviller alınıp satılması kolay ve malî itibarı müemmen bir şekle ifrağ edildi. Sâlisen; düyun-u umumiyeye terk ve tahsis olunan varidatın fazlasından yüzde yetmişi hazineye irca' olunmakla beraber yüzde yirmi beşinden de itibar-i maliye âit fevait temin olundu. Râbian; İkramiyeli demiryolu tahvilâtının faiz tediyatı refedilerek ikramiye ve amortismanın ödeme sureti daha nafi bir şekle vazedildi. Hâmisen; düyun-u muvahhide tahvilâtının başbaşa bedelini vererek tedavülden kaldırmak hakkı 1913 senesinden itibaren temin olundu.»

MUHARRERAT (محررات) [*Ida.*] Resmî ve gayr-i resmî mektuplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça yazılmış mânasına gelen muharrerin cem'idir. Resmî kâğıtlara «Muharrerat-ı resmiyye» hususî kâğıtlara da «muharrerat-ı hususiyye» denilirdi.

MUHARRERAT-I HUSUSİYYE (محررات خصوصیه) [*Ede.*] Akraba ve dostlar arasında yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî dairelerin yazdıkları kâğıtlara «Muharrerat-ı Resmiyye» denir.

MUHARRERAT-I RESMİYYE(محررات رسمیه) [*Ida.*] Resmî kâğıtlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Akraba ve dostların yazdıkları kâğıtlara «Mhuarrerat-ı Hususiyye» denir.

MUHARRİR GÖNE YOKLAMA (محرر گونه یوقلامه) [*Mal.*] Arazi ve emlâk işlerinin yerinde tetkiki ve değişikliğe uğrıyan yerlerin yazılması için gönderilen memurlar tarafından yapılan muamele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arazi tahriri şeklinde yoklama demektir. Osmanlılarda arazi fethi mütaakıp geniş salâhiyyetli bir emin tarafından lüzumu kadar kâtip ve messah (ölçücü) kullanılması suretiyle yazılırdı. Buna «Tahrir-i arazi» denilir, bu tahrir neticesinde de «Timar» ve «Has» taksimatı yapılırdı. Bu suretle yapılmış olan tahrirden sonra hâsıl olan değişme vaziyyetlerinin tesbit ve tahriri «Muharrir göne yoklama» idi.

MUHARRİR-İ MEMLEKET (محرر ممالک) [*Mal.*] Yeniden fetholunan yerlerle memleketin herhangi bir yerindeki arazinin tahriri (yazılması) işine memur edilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu işe Defterhane kâtipleriyle Divan-ı hümayundan adamlar tâyin olunduğu gibi sancak beyleri, kadılar, müderrisler, timar defterdarları, velhasıl işin ehemmiyyet ve vaziyyetine göre başarılığına ve doğruluğuna inanılan kimseler tâyin olunur, maiyyetine de lüzumu kadar yazıcı verilirdi. Arazi yazılırken dirlik (timar, zeamet, has), vakıf, mülk, hazineye ait mukataa olduğuna dair alâkalıların ellerindeki berat, vakfiyye, milkname iyice tetkik edilir, vesika gösterilmiyen yerler yeni defterde mevkuf tutulurdu. Bir yerin tahriri esnasında, karışıklık olmamak için, tahrir işi bitinceye kadar dirlik sahibine terakki ve hisse verilmezdi.

Tahrirden sonra mücmel ve mufassal defterler İstanbul'a gönderilirdi.

MUHASEBE-İ EVVEL (محاسبهٔ اول) [*Mal.*] Tanzimattan evvel «Bâb-ı Defterdarî» (Defterdarlık dairesi) denilen maliyenin büyük memurlarından birinin unvanıdır. İlkin muhasebeci, sonra haraç, evkaf ve sair adlarla muhasebecilerin çoğalmasından dolayı ötekilerinden ayrılması ve ehemmiyyetinin anlaşılması için «Muhasebe-i evvel» veya «Baş muhasebeci» denilen memur devlet hazinesinin en mühim bir rüknü idi.

Muhasebeciliğin hangi tarihte ihdas olunduğunu Osmanlı tarihleri yazmıyor. Ancak «Fatih Kanunnamesi»nde gösterilmiş bulunması eskiliği hakkında şüphe bırakmaz. Kanunnamede muhasebecinin «ehl-i mansıp» olduğu ve muayedelerde el öpmek salâhiyyetini haiz bulunduğu yazılıdır. Kanunnamedeki ibare (sayfa 25) şöyledir: «Ehl-i mansıp olan muhasebeci ve yeniçeri kâtibi ve sipahlar kâtibi ve ruznameci el öpmek kanunumdur.»

Devletin bütün varidat ve masraf hisapları bu memurun idaresinde olan ve ilkin«Muhasebe», sonradan «Baş Muhasebe» adı verilen kalemde tutulurdu. Baş muhasebenin, devletin bütün kayıtlarının merkezi olmak itibariyle ehemmiyyetli bir mevkii vardı. Muhasebe-i evvel münavebe manasıptandı. Bu sebeple şevval tevcihatında Maliyenin en büyük uzvu olan defterdarlığa tâyin edilenler olduğu gibi defterdar mazûllerinden muhasebe-i evvel olanlar vardı. Yeni sadrazam devlet erkânı arasında muhasebe-i evvele de hil'at-i has giydirirdi. Baş muhasebecilik nüfuzunun derecesi tarihin (Netayic-ül-vukuat, cilt 4, sayfa 119) şu şahadetinden de anlaşılır:

«İşbu kalem (baş muhasebe kalemi) defterdar bulunan zatın maiyyetinde ise de nizama veya hazinenin menafiine mugayir bir emir sâdır olsa tereddütsüz cevap verilirdi. Çünkü kalemin hâmisi olan muhasebeci uzama-yi devletten ve belki defterdardan haysiyetli zevattan olup defterdarlar bir veçhile bu kalem üzerine nüfuz icra edemezlerdi.»

Baş muhasebe yine (Netayic-ül-vukuat)ın beyanına göre (c. 4, s. 118) Hazine-i Âmirenin üss-ül-esası olup devletin bütün varidat ve masraflarını ve malî kanun ve nizamlarını, hattâ enderun-ı hümayun ve has ahır hazinelerinde bulunan mücevherlerle sair kıymetli eşya bu kalemde kayıtlı idi.

Baş muhasebeciler kesedar efendinin gönderdiği kâğıtları evlerinde tetkik ederler ve nadiren defterdarlık dairesine gelirlerdi. Alınan harçlardan kalemin kâtiplerine ve şakirtlerine dağıtıldıktan sonra baş muhasebeciye ait olan paranın yekûnu senede yüz yirmi bin kuruşu buluyordu.

Tanzimat'tan sonra defterdarlığın Maliye Nezareti'ne tahvili sırasında bu da«Muhasebeci», sonradan «Muhasebe-i umumiye müdürü» unvanını almıştır.

MUHASEBE-İ UMUMİYE KANUNU (محاسبهٔ عمومیه قانونی) [*Mal.*] Devletin mallarının idare ve muhasebesinin tâbi olduğu usul ve muamelelere dair olan kanunun adıdır.

MUHASİB-İ MES'UL (محاسب مسؤل) [*Mal.*] Varidatı tahsil, nukud ve ayniyatı muhafaza, masarifi istihkak sahiplerine tediye ve teslim ve bu işlere mütaallik her türlü mürasele ile buna müteferri nakdî ve aynî bilcümle malî muameleleri yapmak ve Divan-ı Muhasebe'ta zaman hesabı vermekle mükellef olan muhasebeciler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUHASİBİYYE (محاسبیه) [*Sof.*] Ebi Abdullah-il-Hâris bin Esed-ül Muhasibî tarafından kurulan tarikatın adıdır. Ebi Abdullah hicrî 243 (857) senesinde Bağdat'da ölmüştür.

MUHASSİL (محصل) [*Mal.*] Devlete ait vergi ve resimleri tahsil ile mükellef olan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça tahsil edici demek olan muhassil Osmanlı Devletinin teşekkülünden evvelki Anadolu Selçukilerinde de o suretle kullanılmıştır. Tanzimat'a gelinciye kadar Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Musul eyaletleriyle Cebel-i Lübnan mutasarrıflığından ve mal-i maktu' alınan Sisam adasiyle Aynaroz yarım adasından ve halkı vergi adı altındaki tekâlif ile mükellef olmıyan Hicaz'la Girit ve Taşoz adalarından ve iktaat dairesine sonradan ilhak edilen Trablus Garp ve Bingazi eyaletleriyle Yemen vilâyetinden ve İstanbul ve bilâd-ı selâseden başka Rumeli ve Anadolu'da ve sayılanlardan gayri adalarda sakin bulunan halktan cizye, âşar, ağnam, imdadiye-i seferiye, imdadiye-i hazariye, iane-i cihadiye, sâlâriye, mukabele, harc-ı ferman, harc-ı beha, bedel-i nüzül, avarız, iane-i hükkamiye, bedel-i mübaşiriye, hüddamiye, muhziriye, serbestiye, konak, ispenç, mürur ve ubur ve saire namlariyle birtakım vergiler alınır ve bunlar timar ve zeamet sahiplerine vali ve mütesellimler, voyvodalar tarafından aynen veya bedelen tarh ve tahsil olunurdu. Tanzimat'ın icrasına müsadif olan Hicrî 1255 (1839) senesinden itibaren yalnız cizye, âşar, ağnam ipka edilerek ötekiler lâğvedilmiş ve bunlara karşılık «herkesin mutasarrıf olduğu emlâk ve arazi-i mevcudesinin menafi ve temettüat-ı hâsılasına ve kâr ve ticaret ve iktidarına velhasıl herkesin hal ve tahammülünün derecesine göre vergi namiyle» yalnız bir teklifin mahalleri meclislerince tevzii ve taksimiyle muayyen ve münasip taksitlerde istifası kararlaştırılmıştır. Yapılan nizam mucebince mahallerince tarh olunacak işbu vergi ile zaptedilmiş olan mukataaların ve bunlardan başka her mahallin iltizam defterlerinde mukayyet bulunan bütün emvalin yoluyle tahsilini temin için her eyalete haysiyyet ve iktidar sahibi memur gönderilmesi de takarrür etmişti. İşte gönderilen bu memurların [illegible] «Muhassil» di. Muhassiller tâyin olundukları yerlere giderler, oradaki meclise iltihak ederek her mahalle ve köyün nüfus ve servetine göre bir vergi tarh ettirirlerdi. Bu suretle tarh olunan vergilerin, yazılı bulunduğu defterler muhassiller tarafından alınır, merkeze gönderilerek maliyeye takdim edilirdi. Maliye defterleri tetkik ettikten sonra suretini çıkarıp Bab-ı âli'ye arz ile iradesini alır ve bunun üze-

rine eyaletin vali, defterdar, naip, vücuh-ı belde ve kocabaşılarına hitaben evamir-i maliye kaleminden birer kıt'a emr-i âli ısdar edilirdi. Eyaletlerin vergileri evvelce merkezce bilinmediği halde bu tarihten itibaren anlaşılmıya başlanmıştır. Muhassillerin mahallerinden gönderdikleri bu defterlere «Muhassillik defteri» denilirdi. Bu vergi musakkafat ve temettü vergilerinin birleşmiş bir şekli idi. Çünkü her şahsın emlâki ve kazancı nazar-ı itibara alınarak herkes ona göre bir vergi ile mükellef tutuluyordu. Âşar ve ağnam rüsumu bundan hariçti. Onların eskisi gibi tahakkuk ve tahsiline devam olunmuş ve fakat bu muamelede muhassiller marifetiyle ifa kılınmıştır. Gülhane Hattı hükümlerine tevfikan tanzim olunup muhassillerin eline verilen 19 Zilhicce 1255 (1840) tarihli ve baş tarafı tuğralı sekiz bendden mürekkep «Talimat-ı seniyye» de muhassillerin yapmakla mükellef bulundukları vazifeler gösterilmekte idi.

Hicrî 1258 (1842) senesinde muhassillik lağvedilerek bunlara âit vazifeler kaza ve livalara askerlerden tâyin olunan en büyük memurların uhdesine tahmil olundu. Bunun mazarratı anlaşıldığı için daha sonraları bu vazifeler defterdar, muhasebeci ve malmüdürlerine verildi.

Vak'a nüvis Lütfi Efendi 1258 vak'aları arasında muhassilliğin lâğvını kaydederken (Lûtfi tarihi, c. 7, s. 35) bu vazifenin lâğvını icabettiren sebepleri dikkate değer bir surette yazıyor. Vak'a nüvisin mütalâası aynen şöyledir:

«Bu tedbiri ittihaza icbar eden şey muhassiller marifetiyle istifa olunan varidat eski senelere nisbetle pek çok tedenni eylemiş ve buna sebep ise ifrat ve tefrit arası gözetilmiyerek adalet icra olunsun ve yahut sızıltısız vakit geçirilsin zu'miyle ekser mahallerin varidatı tabiatı haline bırakılmış ve hele emanet suretiyle cibayet olunan âşar varidatından küllî zayiat görünmüş olmasıdır. Bazı mahallerde ise devlete pek çok varidat gösterip de makbuliyet kazanmayı kurmuş olan muhassiller gittikleri mahallerde talimatlarında münderiç (yazılı) mevaddı su-i istimâl ile ahaliye o vakte kadar mütesellim ve voyvodalara ve sair şuna buna bir senede ne miktar para verilmiş ise devlet sahiplerine red edecektir. Masarifinizi ketm (gizlemek) etmeyip doğruca haber verin deyu edilen ifadelere bazı mahaller sebükmagzanı (akılsızları) aldanıp masrafları beş ise on olmuş diye haber vermişlerdi. Bu misillü ihbarat ise tamamiyle ol mahallere vergi kaydolunarak Tanzimattan evvel verdikleri paranın birkaç katı talep olunduğunu anlayınca akılları başlarına gelmiş ise de iş işten geçmiş ve hazinece öyle kaydolunmuş idi. Aydın taraflarında da böyle olmuştur. Hattâ Tanzimat senesinden bir yıl evvel Aydın'da vali olan Kaptan-ı esbak Tahir Paşa Güzelhisar kasabası civarında Topyatağı nam mahalde yaptırdığı köşke sarfolunan yüzyirmi bin kuruş masarif-i adiye makamında ertesi sene muhassile irae ettiklerinden beher sene o miktar masrafla köşk yapılmış kılıklı ahaliden tahsil olunmıya başlamıştır. Bazı yerlerde ise bunun aksi zuhur etmiştir. Hele Kayseri gibi ahalisi yaman olan yerlerde muhassillerin ifadelerine iğfal olunmayıp senelik masraflarını az göstermiş olduklarından oraların vergileri pek hafif düşmüştür. Bu sebeple Aydın'da vergiler ziyadesiyle ağır tesadüf etmiştir ki bir re's merkebi olan bir fakir senede dörtyüz kuruş vergi verirdi. Sonraları devlet ara sıra tadile himmet eylemiş ise de tahrir-i emlâk usulünün icrasına kadar o esasın yanlışlığı eseri mahvolunamamıştır.»

MUHAŞŞA (محشّى) [*İlm.*] Haşiye yazılmış, haşiyeli kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haşiye; kenar, mülâhaza demektir. Haşiyeler kitapların kenarlarına yazıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Haşiye yazanlara «Muhaşşi» denilirdi.

MUHAŞŞİ (محشّى) [*İlm.*] Haşiye yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kitaplara şerh yazıldığı gibi haşiye de yazılırdı. Haşiye; kenar, pervaz, mülâhaza demektir. Haşiyeler kitapların kenarlarına şimdiki tâbirle not şeklinde yazıldığı için bu tâbir kullanılırdı. Bu türlü haşiyeli kitaplara «Muhaşşa» denilirdi.

MUHATAP (مخاطب) [*İlm.*] Ramazanlarda sarayda Padişah huzurunda takrir olunan ve «Huzur dersleri», «Huzur-ı Hümayun dersleri» denilen derslerde ulemadan hazır bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhatap; Arapça kendisine hitap olunan, söz söylenen adam demektir. Ramazanın ilk haftasında ikindi namazından sonra ders takrir eden «Mukarrir» adlı âlimler gibi «Muhatap»ları da Meşihat seçerdi. Muhataplar, birer ders için, medrese tahsili görmüş olanlardan, seçilirdi. Her derste sayısı on dördü geçmezdi.

Dersi hazırlıyan mukarrir ile muhataplar saraydan evvel Dolmabahçe camiinde bir toplantı yaparlar, o günün dersi hakkında bir müzakerede bulunurlardı. İkindi namazı kılındıktan sonra başta mukarrir olmak üzere sıra ile muhataplar, ağır ağır, büyük bir dinî resimeye gidecek olanlara mahsus vakur bir eda ile camiden saraya kadar yürürler, divanha-

neyi geçerler, büyük merdivenden birer birer çıkarlar ve yine öyle birer birer sırayı bozmıyarak yerlerine geçip biraz ayakta dururlar ve daha evvel gelmişse Hünkârın: «Oturunuz..» işareti üzerine minderlerine çökerlerdi.

Mukarrir dersin takririne başlardı Birinci Muhatap bir aralık tefsir edilen âyetle münasebetli sual sorar, mukarrir cevabını verirdi. Daha sonra yine münasebet görerek ikinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, mukarrir ona da cevap verirdi. Üçüncü muhataba sual sormak fırsatı ya düşer ya düşmez, ötekiler dersin sonuna kadar birer put gibi sâkit dururlardı.

Ders bir dua ile sona erince mukarrirle muhatapların ceplerine kese içinde birer atiyye, sırtlarına birer Cübbe, bellerine birer kuşak, ihsan olunurdu. Mukarrirlerin cübbeleri siyah ve iyi bir kumaştan, muhatapların cübbeleri de mavi idi.

Huzur dersleri saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

MUHATABA (مخاطبه) [*Huk.*] Bir muamele hakkında tarafların şifahen görüşmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUHAYYER (مخير) [*San.*] Eski kâğıt nevilerinden birinin adıdır. Lui Tebrizi gibi bu da şeker renkti.

MUHİB (محب) [*Sof.*] Tarikatı ve tarikat ehlini sevenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhib; Arapça mahabbet edici, eden, dost ve hayır istiyen demektir. Muhibban suretinde cemilendirilir. Bektaşilikte muhiblik ilk derecedir. Ondan sonra sırasiyle dervişlik, babalık ve halifelik gelir. Mevlevi muhiblerinin mevlevihanelerde ayrı yerleri vardı. Zikirlere iştirak ederlerdi. Dedeleri, servetlerinin derecelerine göre, görüp gözetirlerdi. Gelişlerinde onlara kahve, şeker, çay, sigara, yemiş ve saire hediyye getirirlerdi.

Mürid muhib çok olsun
Deyu canlar azdırup
Ucb ile kendin gösteren
Bel'am isen haber ver

İbrahim

MUHİB ÂYİNİ (محب آيينى) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Nasib alma», «nasib verme» veya «ikrar» denilen tarikata girme münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu âyin mutlaka perşembe günü akşamı yani cuma veya pazar günü akşamı yani pazartesi veyahut Regaib, Mevlid, Berat gibi şerefli ve mübarek sayılan kandil gecelerinin birinde yapılırdı. Nasib alacak can, o gece kurbanını dergâha götürür, yahut bedelini verirdi. O akşam âyinde yenilecek ve içilecek şeylerin bütün masrafı da ona aitti.

Muhib âyini erkân bakımından, diğer âyinlerin hepsinden daha uzundu. Nasib gecesi «meydancı» meydanı döşer, meydanın cephesindeki «Taht-ı Muhammed» veya «kürsi-i gadîr hun» veya kısaca «taht» denilen üç basamaklı minderin önüne ve her basamağına üçer şamdan konurdu. Tahtın önünde on iki köşeli «meydan taşı» da denilen büyük bir «Balım taşı» yanında da şerbet konan büyük bir tas bulunurdu. Akşam ezanından önce «Baba», sonra kıdem sırasiyle dervişler, muhibler, kadınlar girerlerdi. Âyin bu girişle başlardı. Baba «talib» i «rehber» ine teslim ederdi. Uzun bir merasimden ve talibin tarikata kabulü için canların rızası alındıktan sonra «rehber», talibi «baba» ya teslim eder, baba da evlâtlığa kabul ederdi. Yine uzun bir merasimden sonra âyin biter, «mahabbet» başlardı. Mahabbetten sonra «lokma» yani yemek gelir, yemekte yeni nasib alanın kurbanı ve helvası bulunurdu. Lokmadan sonra «vahdet» e girer yani yatardı.

MUHKEM (محكم) [*Fık.*] Müfesserden daha kuvvetli olan söz mânasına gelir bir tâbirdir. Muhkemin nesha da ihtimali yoktur. Arapça bir kelime olan muhkemin lûgat mânası metanet verilmiş, sağlam, kuvvetli demektir.

MUHKEMAT (محكمات) [*Fık.*] Emirlerle nehiyleri kat'iyyen te'vile muhtaç olmadan açık olarak belirten âyetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteşabihat karşılığıdır.

MUHSAN (محصن) [*Fık.*] Âkil, bâliğ, hür, müslim, afif olan erkek hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü evsafı haiz olan kadına da «Muhasana» denir. Muhsanat suretinde de cemilenir.

MUHTEKİR (محتكر) [*Huk.*] Buğday ve emsali gibi, insanların zaruri ihtiyaçlarını karşılıyan madddeleri, muzayaka vaktinda yüksek bedelle satmak için saklıyan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir türlü muameleye «İhtikâr» denilir. Böyle saklanan mallar, zaruret görüldüğü takdirde, rizaya bakılmaksızın maliyetine az bir kâr ilâvesi suretiyle zorla alınır. Bir kısım erzak ve eşyaya «Narh» konulması da bu zaruretten doğmuştur.

MUHTELİT MAHKEME (مختلط محكمه) [*Huk.*] Kapitülâsyonların câri olduğu devirlerde Osmanlılarla ecnebiler arasındaki Hukuk ve Ticaret dâvalarına bakmak üzere teşekkül

eden mahkemeye verilen addır. Bu mahkeme İstanbul'da Devlet tarafından mensup (naspedilmiş, tâyin olunmuş) bir reis ve iki âza ile alâkalı ecnebinin mensup olduğu devletin sefaret veya konsoloshanesi tarafından gönderilen iki ecnebi âzadan teşekkül ederdi. Bu mahkemeye «Birinci meclis-i ticaret» de denilirdi. Dâva ile alâkalı ecnebinin mensup olduğu devlet elçiliğinden gönderilen bir tercüman da mahkemede bulunurdu.

MUHTESİP (محتسب) [*İda.*] Sanat erbabının narhlarına bakmak, kile, arşın ve sair ölçüler ile terazi ve kantarları muayene edip düzgün ölçüler kullanmıyan ve satışlarda hile yapanları cezalandırmak vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhtesip «İhtisap» lâfzından meydana gelmedir. İhtisabın «Kamus»da tarifi şöyledir: «Bir kimsenin tuttuğu kabih (kötü) fiili beğenmeyip nehiy ve inkâr eylemek mânasınadır ki murat şu işi niçin şöyle ettin diye muahaze eylemekten ibarettir. Muhtesib-i belde bu mânadandır.»

Muhtesiplik; İslâmda eskidir, Peygamber (S. V.) zamanında da vardı, Hazret-i Ömer; Medine'nin, Said bin Said İbn-il-As de Mekke'nin muhtesipliğine tâyin edilmişlerdi.

Esasen kaza kabilinden dinî bir vazife olan (hisbe) nin memuru yani mustesip «Münkeratı» yani şeriate muhalif olan ef'ali (fiilleri, işleri) tahkik ederek sahiplerini cürmüne göre tazir ve tedip ettiği gibi yollarda marin u âbirinin (gidip gelenlerin) gidip gelmelerine mâni halleri gidermek, hammalları ve nakil vasıtalarını tahammülleri fevkinde yük almaktan men', yıkılmak tehlikesinde bulunan binaları yıktırarak bu yüzden yolculara vukuu melhuz tehlikeyi def', mekteplerde ve diğer talim müesseselerinde talebeyi şiddetle döven muallimleri cezalandırmak gibi umumun menfaatına ait şeylere nezaret eylerdi. Bundan başka muhtesip yiyecek içeceğe hile karışmamasını, noksan tartı kullanılmasını menetmek gibi bugün belediyelerin vazifelerinden olan hususlara da bakardı. Bu işler aslında kadılara mütaallik vazifeler cümlesindendi. Fakat kadının makamını bu gibi işlerin arkasından dolaşmaktan daha âli tuttukları için bu işlere bakmak için ayrıca bu memuriyyet ihdas edilmiştir. Bununla beraber gerek Mısır'daki Fatimiler, gerek Endülüs'teki Emeviler zamanında bu vazife alelekser kadılara yaptırılırdı. Sonradan hisbe vezaifi valilere mütaallik vazifeler arasına girmiştir.

İhtisap; dinî bir hizmet olduğundan mansıbına müslümanların ileri gelenlerinden başka kimse tâyin olunmazdı. Vilâyetlere ve kasabalara ihtisap vazifelerine bakmak üzere memurlar tâyin olunurdu,

Osmanlılarda muhtesip yerine «İhtisap ağası» unvanı kullanılmıştır. Bu memuriyette örfî, lâkin çokluk haklı muameleleriyle Hüseyin Bey şöhret bulmuştu. Sonradan muhtesiplik vazifesi belediyeye, eski adıyle «Şehir Emaneti» ne verilmiştir.

Ağrımaz muhtesipler tafrasından başı humarın
Anın derd-i seri bed mestler gavgalarındandır
Sabit

MUHZIR (محضر) [*İlm.*] Müddeilerle (dâvacılar) müddei aleyhleri (dâva olunanlar) mahkemeye çağıran memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şer'î mahkemelerde kullanılan bu tâbire mukabil hukuk ve ceza mahkemelerinde «Mübaşir» denilir. Muhzır; Arapça ihzar edici, eden, huzura getiren demektir. Kazasker mahkemeleri gibi muhzır sayısı çok olan yerlerde onların başı makamında «Muhzır başı» da bulunurdu.

MUHZIR AĞA (آغا محضر) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ağa bölüklerinden muayyen odası olmıyan bölük kumandanı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vazifesi hazarda ve seferde bölüğüyle vezir-i âzam kapısında ve onun maiyyetinde bulunup gerek divan ı hümayunda ve gerek vezir-i âzam divanında ocağa ait işleri takip ve intaç etmek, aynı zamanda Sadrazama muhafızlık etmekti.

Divan-ı hümayundan Yeniçeri ağası'na hitaben yazılan hükümler buna verilir ve o vasıta ile Ağa kapısı'na gönderilirdi. Bundan başka Paşa kapısı'nda yeniçerilerden dâvası olanları da vezir-i âzamla bu görüştürürdü. Vezir-i âzamın sarayında yapılan ikindi divanında ve daha sonraları Bab-ı âlideki toplantılarda ocağa dair görüşülen işler hakkında Yeniçeri Ağası'nı haberdar ederdi.

Vezir-i âzam kol gezerken beraberinde bulunur ve ocak halkından münasebetsiz hali görülenler bunun vasıtasiyle odasına gönderilerek cezalandırılırdı. Maiyyetinde tomruk işlerinde hizmet eden ve haberci ismi verilen efrat vardı. Vezir-i âzamın maiyyetindeki tüfekçiler ile mataracılar muhzır ağanın mütalâası alınarak tâyin olunurdu. Çünkü Sadrazamın muhafazasından o mes'uldü.

Muhzır ağanın maiyyetinde kapı kâhyaları denilen âmirleri baş kapı kethüdası olan altmış Yeniçeriden mürekkep bir sınıf vardı ki bunlar hem vezir-i âzam dairesinin muhafızları

ve hem de vezir-i âzam tarafından verilen kararların tatbikine memur edilir. Bu kapı kethüdalarından beş tanesi falakacı ismini alıp vezir-i âzam şehirde kola çıktığı vakit beraberinde bulunurlar ve cezalıları yatırıp döverlerdi.

Yeniçerilerden bölüğe çıkan yani kapıkulu süvariliğine nakledilenlerin hükümet tarafından verilen silâh ve at bedelleri bunun vasıtasiyle alınarak kendilerine verilirdi. Eyalet ve kazalara gönderilecek emirleri, derhal göndertmek de buna âitti. Vezir-i âzamın divanında, Yeniçerilerin kanuna muhalif bir iş yapmamaları için icabında paşayı ikaz ederdi.

Muhzır ağanın ulûfesi evvelce on akça olup sonradan yirmi akçaya çıkarılmıştı. Bundan başka şer'î mahkemelerin kulluk âidatı muhzır ağalarınındı. Muhzır ağa evvelce terfi ettiği zaman yayabaşı olurdu. On yedinci asır başlarında devecilige, hasekiliğe ve hattâ usûlsüz olarak tornacıbaşılığa kadar çıkarlardı. Fakat asıl ocak kanunu üzere muhzırın yayabaşı olması lâzımdı. Lâkin sonraları muhzır ağa'nın derece ve itibarı artarak evvelâ hasekilerden sonra sıraya girmiş ve daha sonra onlara da takdim olunmuştur.

Muhzır ağa ocak zâbitlerinin imtiyazlılarından olup yayabaşılar gibi ayağına sarı çizme giyer ve çorbacı keçesi denilen üsküfüne balıkçıl tüyü takardı. Divan-ı hümayunda üstüne çuhaya kaplı kürk giyerdi. Fakat galebe divanı denilen elçi kabulü merasimi esnasındaki ulûfe tevziinde Kemhadan üst elbisesi giymesi kanundu.

Onaltıncı asır sonlarında muhzır ağa timara çıkarsa onbeşbin akça ile çıkardı. Muhzır ayağa üç senede bir devir atı ismiyle hükümdar tarafından at verilirdi.

Muhzır ağalığı için bu malûmatı veren Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu ocakları, cilt I, sayfa 208) şunu da ilâve ediyor:

Yeniçeri ocağının ilgasından sonra muhzır ağalık kaldırılarak onun yerine «Tomruk ağalığı» ihdas edildi ve tomruk hizmetini gören habercilere de «Kavas» ismi verildi. Bu kavasların vilâyetlerdeki valilerin maiyyetlerinde olduğu gibi ellerinde gümüş değnekleri vardır.

MUHZIR AĞA ORTASI (محضر آغا اورتەسی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağını terkibeden 196 ortadan 27 nci ortaya verilen addır.

MUHZIR BAŞI (محضر باشی) [*İlm.*] Dâvacıları mahkemeye çıkarmak vazifesiyle mükellef olan «Muhzır» ların başına verilen addır. Kazasker mahkemeleri gibi muhzır sayısı çok olan yerlerde bulunurdu.

MUHZIRIYE (محضریه) [*İda.* - *Huk.*] Aleyhine açılan dâva münasebetiyle «Muhzır» veya «mübaşir» gönderilmek suretiyle getirilenlerden alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «İhzariye» denildiği gibi «Hademe harcı» da denilirdi. Muhzıriye namiyle alınan para mübaşir veya muhzırın at ve araba masrafından başka yemek ve içmek gibi zaruri maddeler karşılığı idi.

MUİD (معید) [*Mek.*] Medreselerde müzakerecilik edenler ve müderris muavini mertebesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sahn medreselerinde hücre sahibi olanlar ve liyakatli bulunanlar bu adı alırdı. Muidler yine aynı medresedeki talebenin derslerini müzakere eder ve «Sahn»ın talisi makamında bulunan «tetimme»lerde de hocalık eylerlerdi.

Muidlik 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra «İdadi» programlarının bir parça genişletilmesi suretiyle vücude getirilen «Sultani»lerde de, aynı vazifeyi görmek üzere ihdas edilmiş, sonra da lağvolunmuştur.

Muid-i hürre-i aşkım müderrisizade bir şuha
Sabakhanan-ı fenn-i fitne andan öğrenir dersin
Sururi

MUİNSİZ (معینسز) [*Ask.*] Annesine, evli ise karısına bakacak kimsesi olmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muin; Arapça yardım eden, yardımcı demektir. Askerlik yaşı gelenlerden muinsiz olanlar askerliğe alınmaz, ertesi seneye bırakılırdı. Bu suretle muvazzaf askerlik müddetini geçirenler, hiç askerlik etmiyenler olurdu.

MUKABELE (مقابله) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının bir araya gelip toplu bir halde zikretmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mevlevîlerce tafdil maksadiyle «Mukabele-i şerif» denilirdi. Mukabele; biribirine karşı gelmek, yüz yüze olmak, karşılaşmak demek olduğu ve zikir esnasında o şekilde oturulduğu için sofiyece ıstılah olarak kullanılmıştır. «Ashab-ı turukun müçtemian (toplu olarak) zikrettikleri meclise derler» suretinde tarif olunan «Istılahat-ı Meşayih» de (Osman Ergin'in hususî kütüphanesinde müellifin el yazması nüsha) bunun için şu tafsilât vardır: «Cemi' ıhvan misal-i ehl-i cinan bilâ gıll-u gış cem' olup âyineveş (ayna gibi) biribirine mukabil olurlar. Mukabele bu âyet-i kerimeden me'huzdur: (ونزعنا ما فی صدورهم

(من غلٍ اخواناً على سررٍ متقابلين) Şeyh Sühreverdi bu âyet-i kerimenin tefsirinde demiştir ki mukabeleden murad ihvan olanın birbirine sırrî ve aleniyyeti müstevi olmaktır. Şol bir kimsenin kalbinde bir kardeşine hikd (kin tutmak) ve hiyanet izmar (gizleme) eyliye ol anın mukabili olmaz. Eğerçe bihaseb-iz-zâhir (görünüşte) yüzü anın yüzüne mukabil olur ise de ashab-ı mukabele cennet-i âcile ashabıdır ve cennet-i âcile ehlullah lisanında marifet-ullahtır.»

§ [*Fık.*] Camide hafızların Kur'an okumalarına da mukabele denir. Cemaata karşı oturulup okunduğu için bu ad verilmiştir.

§ [*İda.*] Yazılı kâğıtları karşılıklı okuyup tatbik etmeye de «Mukabele» denir. Bu vazifeyi görene «Mukabeleci» denirdi.

MUKABELE AKÇASI (مقابله آقچه‌سی) [*Mal.*] Kara ve deniz asker ve zâbitleriyle memurların bir yerde ikamet, beyutet (gecelemek) ve istirahat ettikleri zaman verilmek üzere ihdas olunmuş bir nevi' muvakkat verginin adıdır. Yavuz Sultan Selim zamanında ihdas olunduğu tarihlerin bazısında yazılıdır. Beş senede bir yirmi akça alınmak suretiyle bazı yerlerde daimî şekil almış idi. Kazaların bazısında para yerine peksimet ve zahire olarak tertip edilmişti.

Süleyman Sudi Efendi «Avarız» dan bahsederken «Defter-i Muktesit, cilt 1, sayfa 78 haşiyesi) bu vergiye temas etmekte ve «Benim manzur ve mütalâa güzarım olan mevkufat kalemi ahkâm defterlerine bakılınca hasb-et-tahrir (tahrir münasebetiyle) avarız ve mukabeleye bağlı kaç hane mukayyet ise anlar üzerine aynen ve bedenen bir miktar şey tarh olunarak bunun muayyen bir miktarı mahallince sarfolunur ve bir miktarı da alâkalı dairelere gönderilir» diyor.

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

MUKABELE BİL-MİSİL (مقابله بالمثل) [*Huk.*] Yapılan bir muameleye karşı aynı mukabeleyi (karşılığı) yapmak mânasına gelir bir tâbirdir.

MUKABELECİ (مقابله‌جی) [*Ask.*] Maliyede varidat ve masarifat hisaplarını karşılaştıran askerlik işlerinde yoklama muamelelerini yapan memurun unvanıdır. Mukabeleciliğin ihdas tarihini tarihler yazmıyorlarsa da «Fatih Kanunnamesi» nde yazılı bulunması, diğer birçok devlet hizmetleri gibi, bunun da eskiliğini gösterir.

Kanunnamede (sayfa 18) kâtipler mertebesinde sayılan mukabeleciliğin teşrifat itibariyle mevkii şöyle gösteriliyor:

«Küttab meratibinde reis-ül-küttab anın altına yeniçeri kâtibi anın altına rûznameci anın altına mukabeleci anın altına mukataacı anın altına tezkereci anın altına reis kâtipleri oturur.»

Yine Fatih Kanunnamesi'ne göre (sayfa 18) mukabeleci hace makamında idi. Divana uzun yenli üst ile girerdi. Böyle olmakla beraber azil ve nasbı defterdara aitti:

«Yukarda mezkûr olan küttab hace makamındadır. Anlar divanda uzun yenli üst giyerler. Reis kâtipleri neferdir ve bu zikrolunan küttabın azil ve nasbı defterdarlarıma müfevvezdir. Anların hüddamıdır.»

Kanunnamedeki kayıttan mukabeleciliğin mühimce bir mevkii olduğu anlaşılır. Sonradan bu vazife muhtelif safhalar geçirmekle beraber defterdarlık dairesinde baki kalmıştır.

§ [İda.] Devlet dairelerinde tebyiz edilen (beyaza çekilen) kâğıtları müsveddeleriyle karşılıklı okuyup tatbik eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUKABELE GÜNÜ (مقابله گونی) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının toplu bir halde zikirle meşgul oldukları gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlevîler bunun yerine «Mukabele-i şerif» tâbirini de kullanırlar. Mevlevî şeyhi rahmetli Remzi Dede «Tabirat-ı Mevleviyye» sinde (hususi kütüphanemde yazma nüsha) bunun için şu izahatı vermiştir: (موتوا قبل ان تموتوا) fehvasınca mevt-i ihtiyari ile, ölmeden evvel ölüp, vücudü makberesini (روضة من رياض الجنه) eyliyen ve marifetullahtan ibaret olan cennet-i âcileye dahil bulunan ihvan-ı basafanın sine-i hakikat defineleri hikd ve hased ve hiyanet gibi gıll-u gıştan tahir ve pâk ve (المؤمن مرآت المؤمن) müeddasınca kalb-i safi ve tâbnâk ile sema' günü dergâh-ı şerifte biliçtima yekdiğerine mukabil bulunup kendinden maarif ve hakayik mayvaları hâsıl olan cennet mesabesindeki şeyh-i mükerremlerinden istifaza-i ders-i mesnevi ve icrayı âyin-i mevlevi ettikleri güne «Mukabele günü» derler.»

Asıl mukabele Devr-i Veledi esnasında ve şeyh postunun önünde iki dervişin niyaz ederek yek diğerine karşı durması demektir. Bundan dolayı sema' gününe «Mukabele günü» tâbir edilmiştir.

MUKABELE-İ PİYADE (مقابله‌ٔ پیاده) [*Ask.*] Timarlarının hâsılatına göre birlikte muharip götürmeye mecbur olan timarlılarla zaimlerin kaydını tutan kalemin adıdır. İkinci Sultan Mahmud'un Yeniçeri teşkilâtının lâğvından evvel süvari ve piyade yetiştirmek üzere yaya

başılara, zaimlere, sancak beylerine, beyler beyilere timar ve zeamet adiyle arazi verilirdi. İşte bu usule göre süvari ve piyadelerin ayrı ayrı taksimatını, adlarını, ölüm, azil, nasp, veraset gibi muamelelerini kayt ve takibeden kalemler vardı. Bunlardan piyadelerin kaydını tutan kalemlere «Mukabele-i piyade», süvarilerin kayıtlarını tutan kalemlere de «Mukabele-i süvari» denilirdi. Bu kalemlerin reisleri, halifeleri, şâkirtleri vardı.

MUKABELE-İ SÜVARİ (مقابلهٔ سواری) [*Ask.*] Timarların hâsılatına göre birlikte atlı muharip götürmeye mecbur olan sipahilerle zaimlerin kaydını tutan kalemin adıdır. Kalemin reisi ve halifeleri vardı. Rahmetli Muallim Cevdet (ölümü 1935) (Osman Ergin, Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi, İstanbul, Bozkurt matbaası, 1937, sayfa 174) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Sultan Mahmut'un yeniçeri teşkilâtını lâğvından sonra bütün memurlar için maaş usulü konulduğu malûmdur. Bu usulden evvel süvari ve piyade yetiştirmek üzere köyler, nahiyeler, vilâyetler derece derece yayabaşılara zaimlere, sancak beylerine, beyler beyilere arazi taksim edilir ve şu kadar süvari ve piyade yetiştirmek üzere memur edilirdi. İşte bu usule göre süvari ve piyadelerin bir bir taksimatını, adlarını, vefat, azil, nasp, veraset gibi muamelelerini kayıt ve takip ve miraslarını defterlere tesbit eyliyen kalemlere «Mukabele-i Süvari ve mukabele-i piyade» derlerdi. Tabiî bu kalemlerin, diğer kalemler gibi, reisleri, baş halifeleri, muavin, mümeyyiz, kâtip ve şâkirtleri vardı. Meşhur Kâtip Çelebi mukabele-i süvari kaleminde ikinci halife olarak tarihe geçmiştir.»

MUKABELE-İ ŞERİF (مقابلهٔ شریف) [*Sof.*] Mevlevi âyini hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mukabele günü» de derler. Karşılaşma demek olan mukabele sofiye ıstılahı olarak tarikat müntesiplerinin bir araya gelip toplu bir halde zikretmeleri demektir. Mevlevi tekkelerinde âyin bütün muhiplerin iştirak edebilmesi için o zaman haftanın tatil günü olan cuma günleri yapılırdı. Müstesna olarak hafta içinde de mukabele yapılan dergâhlar vardı.

O gün öğle vaktine doğru dergâha akın başlardı. Mevlevi dergâhlarında yüksek bir musiki bulunduğu için gelenler arasında muhiblerden başka musiki sevenler ve hoş ve lâtif bir manzara teşkil eden sema'ı görmek için can atanlar da vardı. Mevlevi âyinleri bazı tarikatlarda olduğu gibi gizli olmadığı için dergâhların kapıları herkese açıktı. Mevleviler, tarikleriyle alâkalı olmıyanların da gelmelerini hoş görürlerdi. Bunlara «Züvvar» (ziyaretçiler) adını vererek sema'hanenin geniş bir kısmını, bu ziyaretçilere tahsis ederlerdi.

Mevlevilikte iki türlü zikir vardı. Biri «Zikr-i celi», öteki «Zikr-i hafi» idi. Aleni zikir demek olan zikr-i celi post nişin efendinin (şeyhin), bulunmadığı surette sertabbah dede'nin reisliğiyle halka teşkil etmiş olan dervişler tarafından alenen okunan «İsm-i Celâl» dir. Zikr-i hafi'de «Âyin-i şerif» tir. Âyin-i şerif her ne kadar aleni olarak icra olunur idiyse de dervişin zikri hafi olduğu için buna «Zikr-i hafiy» denilmiştir. Derviş her adımda İsm-i Celâl zikrine müdavemet eylerdi.

Sultan Veled devrinde, yani dönmiye başlamazdan evvel şeyh efendiyi takiben şeyh makamında birbirini selâmlıyarak üç kere yapılan devrin her adımında dervişler hafiyyen bir İsm i Celâl okurlardı. Dervişlerin şeyh efendiyi takiben boyun kesmeleri vahdet-i vücude delâlet ediyor, birbirlerini selâmlamaları ve selâmlarken gözlerinin içine bakmaları «المؤمن مرآت المؤمن» (Mümin müminin aynasıdır) hadisinin sırrının tecellisine alâmet sayılırdı. Dönmiye başladıkları vakit yine her dönüşte bir İsm-i Celâl okurlardı Bu okuma kalbî olarak yapıldığı için aleni ve herkesin gözü önünde yapılan bu zikre zikr-i hafi denilirdi. Bu hafi zikre «Sema'» da denilmekte idi.

Mukabele esnasında en tanınmış musiki üstadları tarafından bestelenen âyin-i şerifler okunur, başta ney olmak üzere muhtelif musiki âletleri de çalınırdı.

MUKADDEM (مقدم) [*Kıy.*] Tersane çavuşlarının feslerinin üstüne sardıkları sırma ve klapdandan yapılmış kenarları saçaklı puşi (örtü) nin adıdır.

§ [San.] Kutnuye benzer bir kumaş adıdır.

MUKADDERAT (مقدرات) [*Huk.*] Keyl, vezin, sayı, zira' yani ölçü, tartı ve sayı ile miktarı tâyin olunabilen şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mekilât ve mevzuata, adediyat ve mezruata şâmil olur.

MUKALLİD (مقلد) [*Fık.*] Bir müçtehide tâbi' olup onun reyini hareket düsturu ittihaz edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şer'î ve dinî meselelerde içtihad için pek büyük kabiliyyet, pek geniş malûmat, bundan başka pek büyük bir diyanet ve pek azim bir ahlâkî seciyye lâzım olduğu için kendisinde bu vasıflar bulunmıyanlar «Müçtehid» sıfatını takınmaktan çekinmişler, İslâm âlemince kabul edil-

miş olan bu müçtehid-i muazzama taklid yolunu tutmuşlardır.

Bir kimsenin boynuna gerdanlık takmak demek olan taklid, ıstılahta başkasının kavlini hüccete, delile bakmaksızın kabul etmekten ibarettir, Kendilerinde içtihad kudretini göremiyenler bir müçtehidin sözünü veya işini kendi boyunlarına bir gerdanlık yaparak taktıkları için bu gibilere mukallid denilmiştir.

§ [San]. Taklid yapan, taklid yaparak güldüren, komik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUKARREBİN (مقربين) [*Sof.*] Allah'a yakın olanlar, evliya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Peygamber'lerle, melâike'ler hakkında da kullanılır. Melâikelerden Allah indinde emsalinden yüksek mevkii olanlara daha ziyade «Mukarrebûn» denilir. Mukarreb; Arapça takrip edilmiş, yaklaştırılmış demektir.

Mukarrebin için Mir Seyyid Ali Bin Şahab-üd-din-ül Hemedanî (ölümü 786/1384) «Risale-i fütüvvetiyye» sinde (Ayasofya Kütüphanesi 2873 numaralı mecmua içinde, Türkçeye çeviren Tahir Olgun) Allah indinde makbul olanların biri «Ebrar», diğeri «Mukarrebin» olmak üzere iki kısım olduğunu yazdıktan sonra mukarrebin için şöyle diyor:

«Mukarrebin tarikat semtinin ayyarı ve hakikat meydanının canbazıdır. Bunlar, ruh-u mukaddes hades merkebinden (binilecek şey) indirmiş, zaman ve mekâna seyri bisatını dürüp toplamış, vehim ve hâyâl gözlerine mil çekmiş, akl-ı muhtasarı lisan-ı fuzulun tenzih makasiyle kesmiş, ahmak nefisle gayret mahallesi başını kesmiş, heva ve heves askerini aşk ateşinin hücumiyle inhizama uğratmış, ahlâk-ı beşeriyye süprüntüsünü tabiat ondan nefiy süpürgesiyle süpürmüş, şehvet yılanının başını yokluk külüngü ile ezmiş, kurbet bisatı kenarında dünya ve ukba nalınını çıkarmış, kendi hılkıyyetlerini adem deryasına atmış, vücud-u mevhum şuurundan fâni olmuş, hudus yükü olmaksızın kıdem sahasına ayak basmış, baka-yı ahadiyyet denizinden baş çıkarmış, vücud zahmeti olmaksızın hakkı Hak ile görmüş, ubudiyyet âlemi darlığından rububiyyet kanadiyle hüviyyet âlemine uçmuş, Zât-i Bâri matlaından doğan marifet-i sıfat güneşi onların ruhunda gurub etmiş, ebediyyetin saadet sabahı yine olanların ruh-ı mukaddesleri maşrıkından tulû' eylemiştir.

«Bunlar «kâh (يحبهم) yani «Allah onları sever» nesiminin rayihasiyle mahabbet meydanında koşarlar. Kâh ahadiyyet güneşinin pertev-i envarı ile müşahede meydanında erirler.

«Mukarrebin», surî varlık güzelliğinin süsü ve mevcudat hazinesinin sırr-ı tılsımıdır. Mevcudatın varlığı onların vücuduyledir, varlık nurunun Vücud-i İlâhi hazinesinden kâinata ifazası onların vücudu vasıtasiyledir. Onların esrarı, envarı, ruhaniyan meclislerinin şem'i, müşahedeleri ravzaları ise kerrubîlerin nazargâhıdır.»

MUKARRER (مقرر) [*Mal.*] Yeniçeri odalarına her ulûfede terakki denilen ve müstahiklere dağıtılması icabeden paralardan birinin adıdır. Üç ayda bir ulûfe dağıldıkça bütün ocağa aralarında tevzi edilmek üzere verilen bu paranın miktarı üç yüz akça idi. Bu paradan her odaya mevcudunun az veya çokluğuna göre birer, ikişer, üçer, beşer akça verilirdi. Bu akçalar odalardaki müstahiklerin yevmiyelerine on altıncı asrın ortalarına kadar buçuk yani yarımşar akça olarak dağıtılırdı. Başta Yeniçeri ağası olmak üzere diğer ocak erkânına da bu paradan hisse ayrılırsa da onlar hisselerini almazlar, müstahiklerine dağıtırlardı.

§ [*İda.*] Tâyinleri her sene bir sene müddetle yapılan memurlardan bu müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilenlerin yeniden bir sene için yerinde kalmalarına müsaade edilmesine de «mukarrer» denilirdi. «İpka» dahi denilen bu muamele ya memurun müracaatı ve yahut Sadrazamın doğrudan doğruya tasvibi ile olurdu. Yerlerinde bırakılanların ipka edildiklerine dair gönderilen fermanlara da «İpka fermanı», «Mukarrer fermanı» denilirdi.

MUKARRER FERMANI (مقرر فرمانی) [*İda.*] Eskiden tâyinleri bir sene müddetle yapılan memurlardan yerlerinde bırakılanlara vazifelerinde ipka olunduklarına dair gönderilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «İpka fermanı» da denilirdi.

Münavebe menasıbına tâbi olanlardan müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilerek yeniden bir sene için yerlerinde kalmalarına müsaade edilenler hakkında «İpka» ve «Mukarrer» tâbirleri kullanıldığı için fermana da «Mukarrer fermanı» denilmiştir.

MUKARRİR (مقرر) [*İlm.*] Ramazanlarda sarayda Padişah huzurunda ders takrir edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukarrir; Arapça bir maddeyi takrir eden, anlatan, Avrupaî mânasiyle konferansçı demektir. Mukarririn suretinde cemilendirilir. Medrese derslerini tamamlayıp icazet almış, sonra da müderris sıfatiyle ders okutarak talebeye

icazet vermiş olanlardan seçilen mukarrirler arasında çok değerli olanlar bulunduğu gibi bu vasıfları haiz olmakla beraber basit ve kitap dışına çıkamıyan kimseler de vardı. «Huzur-u Hümayun» dersleri adı verilen bu dersler, mev'izeler (vaizler) Kur'an'ın bir âyetini esas tutarak o mevzu dairesinde lâzım gelen izahatı vermekten ibaretti. Bu derslerde Padişahlardan başka şehzadeler, başkâtip, baş mabeyinci gibi saray erkânı ve «Muhatap» adı verilen yine aynı vasıfları haiz seçkin zatlar bulunurdu.

Eski mabeyn başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında huzur derslerinden bahsederken (Saray ve Ötesi, cilt II, sayfa 135 ve mütaakıp) «Saray ramazanının başlıca hususiyyeti huzur dersleri idi» dedikten ve «İsviçre, İngiltere, Almanya gibi protestan diyarlarında Pasteur'lerin pazar hitabelerini hatırlamak için Tevrat'tan, İncil'den ilham alarak herhangi bir fıkranın, bir âyetin etrafında sanatkârane nakışlar, tevşihler yaparak bunlardan ahlâkî neticeler çıkardıklarını; Katolik âleminde, meselâ Fransa'da köy rahiplerine varıncaya kadar mev'izelerini işliye işliye bunların arasından şöhretleri cihana şâmil hatipler yetiştiğini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fénélon, Bourdalouz, Massillon, Pléchier hitabeleriyle — sermon — kendilerini dinliyen hükümdarları bile gaşy haletine getiren dâhiler zuhur ettiğini» bildiğini ve «onun için hikmete, hitabet ve belâgate, her dinden daha müsait olan, hele Kur'an kabilinden cihanın hiçbir lisanında, hiçbir edebiyatında misline tesadüf mümkün olmıyan bir ilham menbaından saniha alacak olan İslâm vâizlerinin, bilhassa huzur derslerinde, hem Padişah hem Halife makamlarını işgal eden zâtın karşısında söyliyeceklerin yüksekliğine intizar etmek ve bunları dinlerken bir istiğrak zevkini ummak en sarih hakkı olduğu halde müthiş bir hayal inkisarına» uğradığını yazdıktan sonra sözü Mukarrire intikal ettirerek şunları yazıyor:

«Huzur dersleri başlarında bir mukarrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilirdi. Mevcudu on beşi geçmiyen bir heyet. Dersler ramazanın ilk gününden başlıyarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikindi namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları — ki birer gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi — Meşihat, mer'i olan bir usûl dairesinde sıra ile intihap ve saraya îzam ederdi. Bu derslere dahil olmak için namzetler iyice çalışırlardı. Zira vaziferini bitirince ceplerine bir atiyye, sırtlarına bir cübbe, bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak mukarrerdi. Mukarrirlerin cübbeleri siyah ve iyi bir kumaştan, muhatapların cübbeleri de mai idi.

«Saraydan evvel Dolmabahçe camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübede bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basitti. Mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan muhatap bir sual iradeder, mukarrir bunun cevabını verir. İkinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, buna da cevap verilince, üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer ya düşmez. Diğer muhataplar da dersin sonuna kadar birer put gibi sâkit dururlardı. İşte tecrübe muhatapların soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlatmaktan ibaret olurdu.

«Vaktaki camide ikindi namazı kılınmış, bu tecrübe de yapılmış olurdu, başta mukarrir arkasında sıra ile muhataplar, ağır ağır, büyük bir dinî rasimeye gidecek olanlara mahsus vakur bir eda ile camiden saraya kadar yürürler, divanhaneyi geçerler, büyük merdivenden birer birer çıkarlar ve yine öyle birer birer sırayı bozmıyarak yerlerine geçip biraz ayakta dururlar ve daha evvel gelmişse, Hünkârın: «Oturunuz!» işareti üzerine minderlerine çökerlerdir.»

Hâtıra sahibi huzur derslerinin başlangıcı hakkında izahat verdikten sonra şöyle devam ediyor:

«Mukarrir başlardı: Hangi âyete sıra gelmişse oradan... Evvelâ onun mânasını söylerdi, kısaca, çabukça... Asıl matlup olan o değildi; âyet, muhtelif müfessirlerden naklen türlü rivayat ve hikâyatı döküp saçmak ve bunların etrafında çeşit çeşit, acip ve garip, efsanelerle dolu tevşihata bir girizgâh bulmak için vesile teşkil ederdi. İşte ilk gününden başlıyarak, bütün ramazanlarda Huzur dersleri böyle devam edince bizler için «Eyvah!..» diye yanmaktan başka bir iş kalmamış oluyordu.

«Mukarrirler arasında bir defa meb'us Hoca Asım Efendi bulundu. Bu zatı mecliste bir kere dinlemiş, talâkatına, mantığına hayran olmuştum. İlkönce pek iyi başladı. Bildiğim Hoca Asım Efendi idi. Fakat nasılsa, zâhir emsalinden başka türlü olmak istemediğinden, o da sapıttı, o kadar bâriz bir inhiraf ile değil, fakat o tanınmış mantık adamından büsbütün başka bir adam oldu.

«Bir defa da Fâiz Efendi hoca isminde şahsan pek sevimli, galiba lâz şivesinde fakat güzel sesli, hitabet kabiliyyetli bir zat gördüm. Bu da ilkönce pek iyi bir tesir yapmakla baş-

ladı; fakat tabiatın kendisine bahşettiği vasfı, meselâ bir âyet mânasından fırsat bularak sözlerini dinî ve ahlâkî bir mev'ize şekline ifrağ etmek maksadiyle istimal etmiş olsaydı tam beklenen bir hitap olmak kabiliyyetinde iken nasılsa lâfı tasvirlerin haramiyetine intikal ettirdi. Memleketin bugün mekteplerinde resim dersleri verilirken, sarayın birçok kısımları tasvirlerle dolu iken, karşısında söz söylenen Padişah bizzat mükerreren resimlerini yaptırmış iken bu zâtın bu zeminde, o tarzda söz söylemesi ve bu sırada tasvirlere şedit bir hücum yapması öyle beklenmiyen, kendisinden umulmıyan bir hâdise oldu ki hakkında hâsıl olan iyi intiba derhal silindi. İşte Sultan Reşat'ın zamanında da huzur dersleri böyle başladı ve böyle devam etti.»

Mukarrirlerden bazıları huzurda takrir ettikleri dersleri kitap halinde bastırmışlardır. Debreli Vildan Faik Efendi'nin «El mevaizül-hisan» adlı eseri onlardan biridir.

MUKASEME TARİKİ (مقاسمه طریقی) [*Fer.*] Vereseden bazısı bir vârisi ikrar ve bazısı inkâr ettikten sonra ikrar eden vârisin hissesi kendisiyle ikrar olunan arasında taksim olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUKATAA (مقاطعه) [*Mal.*] Lûgat mânası kesişmek, biribirinden kesilmek demek olan mukataa ıstılah olarak devlete ait bir varidatın bir bedel mukabilinde kiralanması yani muvakkaten temliki yerinde kullanılır. «Ikta'» da bu mânaya gelir. Cem'i mukataattır.

İslâm devletlerinde mukataa usulü eskiden beri câri idi. Emevi ve Abbasî hükümdarları bazı akraba ve havassına araziyi ıkta' ederlerdi. Fakat bunlardan haraç alınmazdı. Bunlar zamanında asker maaşları ve sair masraflar her yerde haraç varidatından tediye olunurdu. Mukataat arazisi ise sahipleri elinde kalır, ondan bir şey alınmazdı. İlk defa (Nizam-ül-Mülk) bu usulü değiştirdi. Selçuk devletinin genişlediğini görünce, araziyi mukataalara tahvil ve askere tefviz etti. Bununla arazinin bir kat daha mamur olacağını düşünmüştü. Çünkü arazi böyle birçok ellerde bulunursa, bu eller kendi menfaatları icabı olarak onun imarına gayret edeceklerdi. Filhakika bu teşebbüs iyi neticeler verdi. Memleket epey mamur oldu. Hasılat arttı. Ondan sonra gelenler de bu usul üzere hareket ettiler. Meselâ (Salâhaddin-i Eyyubî) bütün memleketini ve bilhassa Mısır'ı maiyyetindeki ümera, zâbitan ve askerlere mukataa suretiyle verdi. Bu usul mucebince kendilerine arazi tevcih edilenler halktan yalnız muayyen miktarda vergi almıya salâhiyyetli idiler, yoksa başka bir hakka malik değildiler. Sonradan mukataatta birtakım tadiller vuku bularak arazi kısmen mukataat, kısmen satılık, kısmen vakıf oldu.

Osmanlılar zamanında makataat «Mukataat-ı Miriyye» ve «Mâlikâne» olarak iki kısımdı. Birincisi seneden seneye iltizama, ikincisi kayd-ı hayat şartiyle alâkalılara verilirdi. Mirî mukataaların envaı vardı. Pirinç, balık, tuz, maadin ve saire o kabildendi. Hicrî 1242 (1826) senesinde Asakir-i Mansure masarifine karşılık tutulmuştu. Tanzimattan sonra bu usul tarihe karışmıştır.

Yine ıstılah olarak mukataa, arsası vakıf ve üzerindeki bina ve ağaçlar mülk olan akar hakkında da kullanılırdı. Bunlarda bina ve ağaçların mâliki arsa için senevî bir kira verirdi. Verilen kira yerin icarı olduğundan buna «İcare-i zemin» (yer kirası) denilirdi.

Arsası arazi-i emiriyyeden olan yerler üzerine yapılan binalardan dolayı alınan vergiye de «Mukataa-i zemin» denirdi.

Kesmezse iltifatını gamzen derunden
Alsun gönül mukataasın iltizam ile

MUKATAACI (مقاطه‌جی) [*Mal.*] Mukataa işlerine bakan memurun unvanıdır. Mukataacılık vazifesinin hangi tarihte ihdas olunduğunu tarihler yazmıyorsa da «Fatih Kanunnamesi» nde yazılı bulunması diğer birçok devlet hizmetleri gibi bunun da çok eski olduğunda şüphe bırakmaz.

Kanunnamede (sayfa 18) kâtipler mertebesinde sayılan mukataacılığın teşrifat itibariyle olan mevkii şöyle gösteriliyor: «Küttab meratibinde reis-ül-küttab anın altına yeniçeri kâtibi anın altına rûznameci, anın altına mukabeleci, anın altına mukataacı, anın altına tezkireci, anın altına reis kâtipleri oturur.»

Yine Fatih Kanunnamesi'ne nazaran (sayfa 18) mukataacı hace (hoca) makamında idi. Divana uzun yenli üst ile girerdi. Böyle olmakla beraber azil ve nasbı defterdara aitti: «Yukarıda mezkûr olan küttab hace makamındadır. Anlar divanda uzun yenli üst giyerler. Reis kâtipleri neferdir ve bu zikrolunan küttabın azil ve nasbı defterdarlarıma müfevvezdir. Anların hüddamıdır.

Kanunnamede tâyinleri için şu kayıt vardır: «Reis kâtiplerinin yolu hazine kâtibi olup mukataacı ve muhasebeci olmaktır.»

Osmanlılar bazı yerlerin rüsum ve hasılatını timar ve zeamet sahiplerine tefviz ve has olarak tefrik ettikleri halde birtakım yerleri böylece ayırıp vermişler, hazineden nihayet iki sene olmak üzere valilerle mir-i livalara ve

mültezimlere ilzam eylemişlerdir. Mukataacı işte bu suretle hazine hesabına ilzam olunan ve «Mukataa» namını alan rüsum ve hasılatın kaydını tutar ve bu varidatın hazineye alınmasına tavassut eylerdi. Mültezimlerden para tahsil eden memurlar da vardı. Bunlara da «mübaşir» denilirdi.

Bir müddet sonra, bilhassa hazinenin muzayakaya düştüğü devirlerde pek ziyade hasılat getiren timar ve zaametler mahlûl oldukça tevcih olunmayıp mirî canibinden zaptedilerek ilzam olunmıya başlanmış ve bunlara da «Mukataat-ı miriyye» ismi verilmiştir. Büyük şehirlerde dahi kantariye, keyyaliye (kile resmi), baç, kara gümrükleri ve müskirat resmi gibi birtakım resimler ihdas olunarak bunlar da mukataat-ı mirîye cümlesine ithâl edildi. Bu suretle mukataalar arttıkça arttı.

Tanzimatı mütaakıp vergi usulleri yeniden tanzim olunduğu sırada mukataaların şekli değiştirilmiş ve mukataacılık bu suretle tarihe karışmıştır.

MUKATAA-İ ZEMİN (مقاطعهٔ زمین) [*Mal.*] Arazi-i emiriyye üzerine cemaatlar namına yapılan mektep, hastahane, mâbet gibi hayrî ve dinî müesseseler münasebetiyle alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vergi o gibi yerlerde hazinenin inkıtaa uğrıyan âşar vergisi karşılığı idi. Bu sebeple bunun yerine «Bedel-i öşür» de denilirdi.

MUKATAALI AKARAT-I MEVKUFE (مقاطعه‌لو عقارات موقوفه) [*Vak.*] Aynıyle intifa olunmak üzere vakfolunmuş veya icar ve istiglal olunarak hâsıl olan ücret ve gallesi bir hayır cihete şartedilmiş olan vakıf akarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUKATAAT (مقاطعات) [*Mal.*] Devlete ait varidatın bir bedel mukabilinde kiraya verilmesi yani muvakkaten temliki yerinde kullanılan «Mukataa» nın cem'idir. Mukataalar müzayede (artırma) usulüyle taliplerine ihale olunduğu gibi emanet suretiyle de idare edilirdi. Bedellerin bir kısmı peşin, bir kısmı da vâdeli olarak tahsil olunur, peşin olarak alınana «Muaccele» taksite bağlanana da «Müeccele» denilirdi.

MUKATAAT BERATI (مقاطعات براتی) [*Mal.*] Mukataaya bağlanan yerler münasebetiyle mültezimlere verilen vesika yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesika berat şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir. Bu münasebetle kadı'ların verdikleri vesikalara da «Mukataat rüusu» denilirdi.

MUKATAAT HAZİNESİ (مقاطعات خزینه‌سی) [*Mal.*] Mukataa bedellerinin yatırıldığı devlet kasası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda Beyt-ül-mâl adı verilen ve bir Defterdar idaresinde kurulan para işleri yine aynı mânayı ifade etmek üzere «Hazine-i devlet», «Hazine-i Emiriyye», «Hazine-i Padişahi», «Hazine-i Hassa» gibi muhtelif isimler almış, sonraları harb masrafları gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidatı havass-ı hümayun hasılatı, ganaim humsu, hükümdarlardan gelen hediyyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlariyle tesisler de vücude getirilmişti. Daha sonra varidat ve hasılatın artan nevilerine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler arttırılarak «Tersane-i âmire hazinesi», «Mansure hazinesi», «Haremeyn hazinesi», «Evkaf-ı hümayun hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir. «Mukataat hazinesi» de bu türlü hazineler arasındadır. Mukataalar yine senelik bir bedel karşılığında devlet adamlarına verilir, yahut emanet suretiyle idare edilirdi. İşte bu maktu' bedellerle bunlardan emanet suretiyle temin edilen gelirlerin toplandığı hazineye «Mukataat hazinesi» denilirdi.

MUKATAAT-I MİRİYYE (مقاطعات میریه) [*Mal.*] Mukataaya yani kesime verilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukataalar biri «Mukataat-ı miriyye», diğeri «Malikâne» olmak üzere iki kısımdı. Birincisi seneden seneye iltizama, ikincisi kayd-ı hayat şartiyle alâkalılara verilirdi. Mukataalar bazı defa kesime verilmez, emanet suretiyle idare olunurdu.

MUKATAAT RUUSU (مقاطعات رؤسی) [*Mal.*] Mukataaya bağlanan yerler münasebetiyle mültezimlere verilen vesika yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadı'lar tarafından verilen bu vesika ruus şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir. Bu münasebetle merkezde Defterdar tarafından verilen vesikaya «Mukataat beratı» denilirdi.

MUKAVELÂT MUHARRİRİ (مقاولات محرری) [*Huk.*] Eskiden «Noter» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bak: Kâtib-i Adil.

MUKAYESE ZAHİRESİ (مقایسه ذخیره‌سی) [*Mal.*] İstanbul halkının iaşesi için taşralardan cebrî mübayaa suretiyle alınan zahire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu adın verilmesi satın alınan zahirelerin eski zamanlara kıyas edilerek yapılmasından dolayı idi. Bunun böyle olduğuna 1169 (1755-56) senesinde Vidin Muhafızı Muhsin zade Vezir Mehmet Paşa'ya yazılan emirdeki (Mecelle-i Umur-u belediye, müellifi Osman Ergin, cilt I, sayfa 776) «Bahr-i Siyah ve Tuna sahillerinde vâki iskele ve kazaların sene-i sabık mukayesesi tertibi üzere Asitane-i Saadetime nakli matlubum olan ecnas-ı zaha-

irin bu sene-i mübarekede dahi sabıkına kıyas ile» ibaresi delâlet eder.

Halkın elindeki zahire gerçi mubayaa suretiyle alınmakta idiyse de sahiplerinin rızasına bakılmıyarak alındığı ve günün rayici yerine hükümetçe tâyin olunan çok ucuz bir bedelle alınmakla beraber kendi vasıtalariyle iskeleye kadar indirmek mecburiyeti de tahmil olunduğu için bu satın alma tarzı halkın memnuniyetsizliğini mucip oluyordu. Bununla beraber bu hal hükümetin nazar-ı dikkatini çektiği anlar da olmuştur. Ezcümle 1190 (1776) senesinde sadır olan bir hükümde (Başbakanlık arşivi, Divan-ı hümayun mühimme-i zahair defteri, numara 13) «Asitane-i aliyyem ahalisinin ekvat-ı ruzmerreleri için mukaddema tertip olunan mukayese zahairi fukaraya mucib-i zulüm ve taaddi idüği bilihbar malûm-u mülûkânem olmaktan naşi rahmen lilibad mukayese-i merkumenin ref'ine irade-i şahanem taallûk etmeğin...» denilmektedir.

Halbuki ondan sonra verilen bir lâyihada (Tatarcık Abdullah Efendi lâyihası, Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası, numara 44) bundan bahsedilmiş olması mahzuru hükümetçe de teslim olunan bu usulün İstanbul'un iaşesi zaruretiyle sonra da devam edildiğini gösterir.

Mubayaa (satın alma) işi mubayaacı namı verilen memurlar marifetiyle zurraın ellerindeki mahsulün onda biri alınmak suretiyle yerinde yapılır, iskelelerden İstanbul'a nakillerinin temini için de mübaşirler tayin edilirdi. Mubayaacılar gibi İstanbul'dan giden bu mübaşirler iskelelere gönderilen zahireleri narh mucebince gemilere yükletip İstanbul'a gönderiyor, paytaht'a gelen buğday ve arpalar icabettikçe sarfolunmak üzere, Tersane tarafındaki ambarlara konuluyordu. Zahire, evvelleri İstanbul rayici esas ittihaz edilmek suretiyle satın alınmakla beraber mubayaacılar aldıkları mahsulün bedellerini hemen ve tamamen verirlerken sonraları câize ile mubayaacılığı ele geçirenler halkın elindeki mahsulü fazlasiyle satmak imkânı mevcut iken eksik fiyata aldıkları yetmiyormuş gibi paralarını da vermemiye ve akıl ve hayale gelmedik zulüm ve cefa etmiye başlamışlardı.

Tanzimattan sonra bu usûl kaldırılmıştır.

MUKTEZA (مقتضى). [*Ida.*] Resmî dairelerin kalemlerinde nizama ve usul ve kaideye göre resmî işler üzerine yazılan derkenar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça Mukteza iktizalanmış, iktiza etmiş, bir şeyin icap ve iktizası, neticesi demektir.

MUKTEZA İLÂMI (مقتضى اعلامى) [*Huk.*] Cihet tevcihi ve hüccete merbut alacak gibi muhakeme ve hükme muhtaç olmıyan hususlarda vuku bulan talep ve istida üzerine hükümdara veya icra kuvvetini hâiz makama hitaben mukteza tayinini muhtevi olarak yazılan derkenar ve ilâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUMAİLEYH (مومى اليه) [*Ida.*] Resmiyatta (resmî işlerde) ilmiyyeden İstanbul payelilerden, askerlerden feriklerden, mülkiyeden ulâ evvelleriyle beylerbeyilerden aşağı rütbede bulunanlarla okur yazar olanlar hakkında, yukarıda ismi geçen, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yukarıda sayılan ve onlardan yüksek olan rütbe sahipleri hakkında bunun yerine «Müşarünileyh», askerlerden neferler ve halktan aşağı tabakadan olanlar hakkında da «merkum» tâbiri kullanılırdı.

MUM ALAYI (موم آلايى) [*Hal.*] Ramazan'da teravih namazından sonra Ravza-i Mutahhare'de (Hazret-i Peygamberin türbesinde) yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evvelce yakılması mu'tad olan altın şamdanlara sekiz tane daha mum ilâve edildiği için bu ad verilmiştir. Şeyh-ül-Harem biniş giyerek Bâb-ı Şami'den (Şam akpısı) şamdanla huzur-u Saadete girer, hizmeti olan öteki zevat salâvat-ı şerife okuyarak onu takibederlerdi. Mescid-i Saadetin kumluğunda biriken halk salâvat getirirken içeriye girenlerden iyi sesli biri Kabr-i Saadet'e karşı bir Naat okuduktan sonra din ve devlete dua edilerek merasime son verilirdi.

MUM ALMA (موم آلمه) [*Hal.*] Nahl'ın bir yerden bir yere götürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nahl; bal mumundan hurma ağacı biçiminde yapılarak gelinin yahut sünnet çocuğunun önünde götürülürdü.

MUMCU (موجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nda çavuşlardan sonra gelen küçük zâbitlerin bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocakta Mumcu adlı on iki zâbit vardı. Bunlar Yeniçeri ağası'nın emir çavuşları mesabesinde idiler. Terfi edince «Oda başı» olurlardı. Mumcular başlarına bilek kalınlığında bükülmüş bir astarı çaprazvari dolamak suretiyle külâh şeklini alan ve tepesinde püsküllü bir kısmı bulunan bir serpuş (başlık) takarlardı. Arkalarına kaftan, içlerine mintan, bacaklarına şalvar, ayaklarına yemeni giyerlerdi. Şalvarla mintan siyah çuhadandı.

Yeniçeri ortalarının aydınlatılmasında kullanılan mumları yapanlara da Mumcu denilirdi.

Hicrî on ikinci (milâdî on sekizinci) asırda ocağın mumcu kârhanesinde (imalâthane) yirmi altı nefer vardı. Ocağın mum bedelleri ocak tarafından verilmek üzere hükümet tarafından temin edilirdi. Yeniçeri meydanında haftada bir gün, üç mum bir akça üzerinden on beşer mum verilmek kanundu. Mum fiyatı yükselse de ocak bundan fazla vermez, aradaki farkı hükümet verirdi. Her bir mum on altı dirhemdi. Çarşamba günleri yeniçeri ocağı çavuşları «Selimî» serpuşlariyle odalara mum datırlardı.

§ [San.] Petrolün icadından evvel aydınlık vasıtası olan yağ ve balmumlarını yapan esnafla kaldırım amelesine de «Mumcu» denilirdi.

MUM DAMLALIĞI (موم داملالغی) [*San.*] Şamdanlarda mumun yanarken damlaları yere düşüp ortalığı kirletmemek için muma geçirilen ve diplerine konan camdan veya madenden ortası delik pul şeklinde küçük yuvarlak levha adıdır.

MUM MAKASI (موم مقراضی) [*San.*] Petrolün icadından evvel aydınlık vasıtası olarak kullanılan mumların uzayan fitillerini kesmek için istimal olunan âletin adıdır. Âlet makas biçiminde olduğu için bu ad verilmiştir. Bu makaslar daima şamdanların yanında ve bir tepsi içinde bulundurulurdu.

MUM OLMAK (موم اولق) [*Hal.*] Yumuşamak, inadı bırakmak, uysallık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUM YAPIŞTIRMAK (موم یاپیشدیرمق) [*Hal.*] Nişan koymak, bellemek, unutmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden mekteplerde kitabın dersin kaldığı yerine balmumu yapıştırıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

MURABAHA (مرابحه) [*Mal.*] Kanun ile tâyin olunandan fazla faiz şartını ihtiva eden para verme mukavelesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

«Kamus-u Osmanî» de Arapça bir kelime olan Murabaha'nın tarifi şöyledir: Matası fazla kâr ile satmak. İkraz ve istikraz, idane ve istidane olunan akçayı bir miktar zam ile alıp vermek. Faiz ile para ikraz etmek.»

22 mart 1303 (1887) tarihli murabaha nizamnamesi hükmüne göre yüzde dokuzdan fazla faiz alınamaz ve aradan kaç sene geçerse geçsin faiz re's-ül-mal miktarını geçemez.

MURABAHACI (مرابحه جی) [*Mal.*] Faizle para veren yerinde kullanılır bir tâbirdir. Murabaha: faizle para ikraz etmek demektir.

MURABAHA TARİKİYLE BEY' (مرابحه طریقیله بیع) [*Huk.*] Bir şeyin kaça mal olduğunu söyliyerek ondan fazlasiyle satmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MURABBA' (مربع) [*Ede.*] Dörder mısradan müteşekkil bendlerle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü manzumelerde İlk bendin dört mısraı bir kafiyede tertip olunmak, diğer bentlerin üç mısraından sonra birinci bendin ekseriyet üzere dördüncü mısraı ve bazan yalnız kafiyesi tekrar edilmek şarttır. İlk bendin dört mısraı mukaffa olmamak yahut diğer bendlerde birinci kafiye tekrar edilememek şartiyle yazılan nazımlara da Murabba' denilir. Murabba'larda Muhammes ve Müseddes'de olduğu gibi ilk bendin son beyti tekerrür eder, yahut her hend bir mesnevî beyitle sona erer. Muhammes ve müseddesler gibi Murabba'lar da çok ahenkli olduğu için büyük şairler hemen istisnasız bu nazım şeklini ihtiyar etmişlerdir.

Müderris Ali Ekrem Bolayir «Nazariyat-ı Edebiyye dersleri»nin 1333-1334 (1917-1918) senelerinde Darülfünunda okuttuğu derslerin taş basmasiyle basılan «Mesalik-i Edebiyye» kısmında (sayfa 284) şöyle diyor: «Mesnevî şeklinde yazılan şiirler ile Tevhid ve Naat vadisindeki samimî kasideler bir de Fuzûlî gibi hassas şairlerin ruh-u şafakdarından kopmuş, yahut Nedim gibi bikr-i hayâl âşıklarının kariha-i tabnakinden incilâ etmiş mahdut gazeller istisna olununca murabba'lar, muhammesler, müseddesler ile eski şiirimizin en güzelleri yazılmıştır.»

Sıtk ile terkedelim her emeli her hevesi,
Kıralım hail ise azmimize ten kafesi:
İnledikçe eleminden vatanın her nefesi
Gelin imdada diyor bak budur Allâh sesi.

Bize gayret yakışır merhamet Allahındır.
Hükm-i âti ne fakirin ne şehinşahındır.
Dinle feryadını kim terceme-i âhındır.
İnledikçe ne diyor bak vatanın her nefesi

Mahv eder kendini bülbül bile hürriyet için
Çekilir mi bu belâ âlem-i pür mihnet için:
Din için devlet için can çekişen millet için
Azme hail mi olurmuş bu çürük ten kafesi

Memleket bitti yine bitmedi hâlâ sen ben
Bize bu hal ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i a'dadeyiz Allah için ey ehl-i vatan
Yetişir terkedelim gayri heva vü hevesi
Namık Kemâl

Murabba'; rubai ile karıştırmamalıdır. Rubai dört mısra'dan teşekkül ettiği gibi kendine mahsus vezinleri vardır.

MURABBA' DOLAMA (مربع دولامه) [*Kıy.*] Üste giyilen cübbemsi bir nevi elbisenin adıdır. Dolamanın muhtelif nevileri vardı. Murabba dolama onlardan biri idi.

MURADİYYE (مرادیه) [*Sof.*] Nakşbendiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Şeyh Muhammed Murad Bin Ali Bin Davut Bin Kemalüddin-ül-Hanefi-yül-Buharî tarafından tesis olunmuştur. Nakşbendiyye tarikinin öteki şubeleri de şunlardır: Ahrariyye, Naciyye, Kasaniyye, Müceddidiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nuriyye, Camiyye, Halidiyye.

MURAKABE (مراقبه) [*Sof.*] Allahı kalb ile mülâhaza etmek (düşünmek) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye'ye göre Hakkı mülâhaza etmek onu daima kendine hazır ve nâzır, söylediklerini işitici, hallerini bilici bilmekle ve müşahede kılmakla olur. Çünkü Hak Taalâ abdin her haline ve â'maline nâzır ve şahittir. «Kamus-u Osmani» de murakabe-i sofiyyenin tarifi şöyledir: «Masivadan alâkayı keserek kalben Cenab-ı Hakka teveccüh etmek, Allahın ilminin bütün halleri muhit olduğunu düşünüp ibadete devam ile nefsi haraset etmektir.»

MURAKABEYE VARMAK (مراقبه یه وارمق) [*Sof.*] Gözlerini kapayıp Allah'a teveccüh etmek ve bu vaziyyette zikir ve tesbih ile meşgul olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MURAKKA' (مرقع) [*San.*] Hattatların ayrı ayrı kâğıtlara yazıp bir arada mecmua haline getirilen «meşk» ler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine cem'i olan «Murakkaat» da kullanılır.

Mehveşim divançe-i hüsnünde matla' gösterir
Ebrüvanın mâh âsâ dü mısra' gösterir
Vechi vardır kıt'a-i Mîr olsa ba hatt-ı İmad
Hüsn-ü hattiyle o çar-ebru murakka' gösterir.
Şehidi

§ [Sof] Eski ve yamalı elbise, hırka hakkında kullanılır bir tâbirdir. Melâmete sülûk eden dervişler kibir ve gururlarını kırmak için bu türlü hırka giyerlerdi. Böyle yamalı hırkaya Farsça «Jende», denildiği için bunları giyenlere de «Murakka' puş», «Jende puş» denilir.

MURASSA' (مرصع) [*San.*] Tersi' olmuş, üzeri cevherle süslenmiş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kılıç, nişan gibi şeyler cevherle tezyin edilir ve o türlü süslenmiş olanlara murassa' kılıç, murassa' nişan denilirdi.

MURASSA' MECİDİ (مرصع مجیدی) [*İda.*] Mecidî nişanının elmas ve cavahirlisine verilen addır. Verilenden bin kuruş harç alınırdı. Şemsesi göğsün sol tarafına takılır ve nişan kordonun ucuna raptolunurdu. Kordon sağdan sola takılırdı. Sahibinin ölümüyle geri alınmaz, takmak hakkı olmamak üzere, vârislerin ekber ve erşedine (büyük ve reşid olanına) bırakılırdı.

MURASSA' İFTİHAR MADALYASI (مرصع افتخار مدالیه سی) [*İda.*] 1256 (1840) da ihdas olunan madalyanın adıdır. Murassa' olup beyzi şekilde ve düz bir madalya tarzında olan bu madalyanın üzerinde bir altın levha etrafı üzerine 4 milimetre genişliğinde murassa' bir gümüş çerçeve ile çevrilmiş bulunan çiçekli tuğra ve çerçeve dışında dört tarafı 8 milimetre genişliğinde kezalik murassa' 32 tane ışık saçan çizgi vardı. Gümüşten olan çizgilerin altları altın kaplama olduğu gibi nişanın arka kapağı altındı. Çizgilerin hepsi bir boyda olmayıp 16 tanesi biraz kısa ve bunların aralarına gelen diğer 16 tanesi bir parça uzun idi. Madalyanın çenberinde her biri 32/3 lük 32 tane taş vardı. Çenberin etrafındaki 16 tane uzun çizginin her birinde cem'an 32/5 ağırlığında beş taş ve öteki 16 kısa çizginin de yine her birinde cem'an 32/4 vezninde 3 taş olup bütün nişanda 7,5 kart ağırlığında 160 taş vardı. Nişanın kutru 45 × 39 milimetre idi.

Kordelâsı düz ve kırmızı olup göğsün sol tarafına takılırdı. Sanayi madalyası makamında verildiği zaman beyaz ve kırmızı renkli kordelâ ile tâlik edilirdi. Bu madalya tâlik hakkı olmamak üzere veresaye bırakılırdı.

MURASSA' İMTİYAZ (مرصع امتیاز) [*İda.*] İmtiyaz nişanı'nın elmas ve çevahirlisine verilen addır. Verilenden bin kuruş harç alınırdı. Nişan şemsesi göğsün sol tarafına, orta kıt'adaki nişan gerdana takılır ve küçük kıt'adaki nişan kordonun ucuna raptolunurdu. Kordon sağdan sola tâlik edilirdi. Sahibinin ölümiyle geri alınmaz, takmak hakkı olmamak üzere, vârislerin ekber ve erşedine (büyük ve reşid olanına) bırakılırdı.

MURASSA OSMANİ (مرصع عثمانی) [*İda.*] Osmanî nişanı'nın elmas ve cevahirlisine verilen addır. Verilenden bin kuruş harç alınırdı. Şemsesi göğsün sol tarafına takılır ve nişan kordonun ucuna raptolunurdu. Kordon sağdan sola takılırdı. Sahibinin ölümiyle geri alınmaz, takmak hakkı olmamak üzere, vârislerin ekber ve erşedine (büyük ve reşid olanına) bırakılırdı.

MURAT (مراد) [*Sof.*] İradesi meslup (giderilmiş) olan meczup yerinde kullanılır

bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bu türlü olanlar Allah'ın sevgilileri oldukları söylendikten sonra şu tafsilât da verilmektedir: «Mahbubun hassası, şedaid ve meşâk-ı maddiyye ve mâneviyye ile iptilâya dair ahvalinde eser meşhud olmamaktadır. Ahvalinde iptilâ eseri meşhud olursa henüz mahbub değil muhibdir. Bu nevi mecazip aklî âfetlere uğrıyan mecanin (mecnunlar, deliler) kabilinden olmayıp câzib-i kulup (kalbleri cezbeden, çeken) mehabib-i İlâhiyyedir.»

MURURİYYE (مرورية) [*Mal.*] Yabancı bir memleketten getirilip dahilde sarfolunmıyarak diğer bir ecnebi memlekete çıkarılan emtiadan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Bac» da denilmiştir ki şimdiki tâbirle «transit» demektir. Bazı yerlerde câri kıymet üzerinden yüzde üçten beşe, birtakım yerlerde de yük hesabiyle, teamül üzerine, yük başına bir kuruştan on kuruşa kadar alınırdı.

MURUR TEZKİRESİ (مرور تذكرەسى) [*Ida.*] Memleket içindeki seyahat vesikasına verilen addır. 1908 İnkılâbına kadar memleket dışına çıkanlara pasaport verildiği gibi vilâyet hududu dışına çıkanlara da murur tezkiresi verilirdi. Matbu ve harca tâbi olan bu murur tezkirelerine nüfus kâğıdındaki izahat yazılmakla beraber nereye ve ne için gideceği de yazılırdı. Müddeti de bir sene idi.

MURUR-U ÜLYÂ VE SÜFLÂ (مرور علیا وسفلا) [*Ast.*] Bir yıldızın devrî hareketinde iki defa nısf-ün-nehardan geçmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUSABİH (موصيه) [*Fık.*] Vasiyyet olunan mal veya menfaat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUSAHİB (مصاحب) [*Sar.*] Padişahların, daha ziyade eğlendirmek için, hizmetlerinde bulundurdukları adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Musahib; Arapça sohbet edici, eden demektir. «Musabihan» suretinde cemilendirilirdi. Padişahların gerek saraydaki ağalardan, gerek vezir ve beyler beyilerden «Musahip denilen malûmatlı, sözünden sohbetinden istifade edilen veyahut zarif, nüktedan ve hazır cevap zatlardan maiyyetleri vardı. Bunların arasında cüce, dilsiz ve hadım ağalarından seçilmişler de bulunurdu. Üçüncü Murat'ın musahiplerinden Şemsi Paşa ile Beylerbeyi Mehmet Paşa, Dördüncü Mehmet'in veziri ve damadı Mustafa Paşa musahiblerin tanınmış şahsiyyetlerindendir. Padişah kimi isterse onu kendisine musahib yaparak bu unvanı kendisine verirdi. Meşhur musiki üstadı İsmail Dede Efendi ve güzel musahabeleri ve menkibeleri ile İkinci Mahmut'a musahib olan Ali Bey ve hayalî Sait Efendiler meşhur simalardır. Musahiblik 1250 (1834) senesinde lâğvedilip musahiplerden Abdi ve Sait Beylere kapıcı başılık verilmiştir.

Cahil Arap musahiblerin hükümdar üzerinde iyilikten sarf ı nazar kısa akıllariyle yaptıkları telkinlerin neticesinde devlete verdikleri zararlar on altıncı asır sonlarında başlar.

MUSÂ LEH (موصى له) [*Fık.*] Lehine vasiyyet olunan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MUSALLA (مصلى) [*Vak.*] Namaz kılınacak mahal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde ekseriya cenaze namazı kılınmaya mahsus üstü açık yer yerinde kullanılır.

Musallaların mesçid hükmünde olduklarını söyliyen değerli âlim Ali Hikmet Berki (Vakıflar, İstanbul, Rıza Koşkun matbaası, 1941, s. 119) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bazı kasaba ve köylerde cenaze namazı kılmağa mahsus mahaller vardır. Bunların bazısı cami avlularında ve bazısı ayrı ve müstakildir. Bunun gibi bazı yerlerde namaz kılmağa mahsus musallalar olup hattâ bazılarında mimber vardır. Bunların bazısı vakıftır. Vakıf olmayıp arazi-i metruke kabilinden olarak devlet tarafından terk ve tahsis olunanlar olduğu gibi vakıf veya böyle devlet tarafından metrûk olduğu malûm olmıyanlar da vardır. Bu gibi belli olmıyan musallalar vakıf hükümlerine tâbi olmak lâzım gelir.

«Vakıf cenaze veya bayram musallaları, vakfiyyette mesçid hükmündedir. Te'bit zikredilmese dahi müebbeden musalla olarak ipka olunur.»

Gûş idüp evsafını Nabi dedi tarihini
Hem mesire hem musalla bu makam-ı dilküşa
Nabi

MUSANDIRACI BAŞİ (موصاندرجى باشى) [*Sar.*] Saray memurlarından birinin unvanıdır. Musandıranın «Lehçe-i Osmani» deki izahı şöyledir: «Sendre tâbir olunan kayınağaçı padavrasından yapılan müzeyyen doğrama ve dolaplık çingene çerkesinde musandıra arıyor». Harem ağalarının kabiliyyetlilerinden tâyin olunan musandıracı başının vazifesi büyük koğuş ve ağakoğusu adlarını alan Dar-üs-saade koğuşlarının temizliğini temin ettirmek, küçük ağalara abdest aldırıp namaz kıldırmak idi.

Dar-üs-saade ağalığı nizamının tatbikine ve edebe aykırı hareketlerin men'ine de memurdu. Ağalardan kabahat işliyenlerin tedibi de bunun vasıtasıyle icra olunurdu. Terfi edince «Ortanca» olurdu.

MUSANNA' KABZA (مصنع قبضه) [*Ok.*] Dört parçadan yapılan yaylara verilen addır. Bu türlü yaylar akça ağacından yapılır, üzerine iki taraftan bir de kabzanın arkasına istenilen boya gelmek üzere kızılcık ağacı ilâve edilirdi. Bu şekildeki yaylar zarif olurdu. Musanna' kabza denilmesi de ondan ileri gelirdi.

MUSANNİF (مصنف) [*İlm.*] Kitap telif eden, kitap yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine sonraları «Müellif» denilmiye başlanmıştır.

§ [*San.*] Classeur yerinde de kullanılır.

MUSAVVİR (مصور) [*San.*] Resim yapan, ressam yerinde kullanılır bir tâbirdir. Resme «Tasvir» denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Arapça bir kelime olan musavvirin «Kamus-u Osmani» deki tarifi şöyledir: «Tasvir eden, suret veren, surete koyan, tersim eden, ressam». Musavvir; Arap kaidesiyle «musavvirin», Farisî kaidesiyle de «Musavviran» suretinde cemilendirilirdi.

MUSHAF (مصحف) [*Hal.*] Kur'an-ı Kerim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında musaf denir. Mushaf, aslında mütaaddit sahifelerden ibaret kitap mânasına olup sonradan Kur'an yerinde kullanılmıştır.

Elmalı'lı Hamdi Yazır (Türkçe Tefsir, C. 1, S. 25) bunun için şu tafsilâtı veriyor. Malûm olduğu üzere Kur'anın sahifelerini câmi' olan şirazeli mücelledin ismidir ki iki yanındaki kablara «دفتين = deffeteyn» denilir. Kütüb-i sâlifeye sahifenin cem'i olarak «صحف = suhuf» denilir idiyse de Mushaf ismi Kur'ana mahsustur. Mîminde zamma, fetha, kesre üç hareke caizdir.

«Zammile «mushaf» bir araya toplanıp bağlanmış sahifeler, fethile «mashaf» sahifelerin içtimaı mahalli, kesr ile «mishaf» sahifelerin içtimai âleti mânasını ifade eder.

«Kur'an nâzil olduğu zaman nüzulü veçhile ve ayrı ayrı tertemiz sahifelere yazılıyordu ve bunların hangi sureye ve neresine ait olduğuna işaret buyuruluyordu. Bu sahifelerin hepsi bir araya ciltlenmiyor, nesh mëlhuz bulunuyordu. Yalnız «صحفاً مطهره», «صحف مكرمه» olarak kemal-i tekrim ile hıfzolunuyordu. İstinsah edenler de o suretle yazıp ezberliyorlardı. İlk evvel Ebubekr-is-Sıddik, Radiyallahüanh hazretlerinin hilâfetinde bütün bu sahifelerin hepsi birlikte yazılıp toplu olarak şirazelendi ve «Mushaf» ismi verildi ki buna cem'i Kur'an meselesi tâbir olunur. (Sure-i Beraenin ahirinde «لقد جاءكم رسول» âyetine bak) ondan sonra Ashab-ı kiram sahifelerini mushaf haline koydular, Hazret-i Osman'ın hilâfetinde etraf vilâyetlerde bazı ihtilâf yüz gösterdiğinden müşarünileyh Hazret-i Ebubekir zamanında ilk cem olunan mushafı kıraet eimmesi olan Ashab-ı kiramın huzurile bir daha tatbik ve tetkik ederek sekiz nüsha daha yazdırıp yedisini esas olmak üzere Medine, Mekke, Yemen, Bahreyn, Şam, Kûfe, Basra gibi merkez olan vilâyetlere gönderdi, birini de kendi yanında alıkoydu ve ondan sonra bütün mushaflar bunlara tevfikan yazıldı. Bunun için Hazret-i Osman'ın yanında alıkoyduğu mushafına «İmam» tesmiye olunmuştur.

MUSİKAR (موسيقار) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. «Burhan-ı katı'» daki izahı şöyledir: «Kafla, Butimar vezninde. Miskal tâbir olunan saz ismidir. Onbeş ve ziyade irili ufaklı kamışı dizip Nay (ney) gibi ağızla çalarlar. Bazılar indinde dervişana mahsus bir sazdır. Bazılarına göre çoban düdüğüdür ki kaval tâbir olunur. Bir kavilde bir kuştur. Minkarında (gagasında) kati vafir surahları (delikleri) olmakla rüzgâr dokundukça onlardan günagûn (türlü türlü) âvâzeler zuhur eder, hattâ musiki ondan ahzolunduğu (alındığı) mervidir.»

Bir uçtan bir uca kadar gittikçe kısalmak suretiyle ve fişeklik suretinde dizilerek yapılan Musikar'da ne kadar kamış (düdük) varsa o kadar ses çıktığı gibi uzun düdükten kaba, kısa düdükten de ince ses çıkardı. Bunu çalanlara «Musikârî» denilirdi. Musikara miskâl de denildiği için çalanlara «Miskalî» adı da verilmiştir. Nitekim Sultan Mahmut devrinde yaşamış olan tanınmış bestekâr İsmet Ağa bunu çaldığı için Miskâlî İsmet Ağa diye şöhret bulmuştu.

MUSİKAR-I HATAYİ (موسيقار خطايى) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Buna «Çapçak» da denilirdi. Birkaç kamış düdüğün biribirine ve hepsinin bir boruya bağlanmasıyle meydana gelen bu çalgı, üflenerek çalınırdı. Çalınırken hangi delik veya delikler açılırsa karşı gelen ney veya neylerden ses çıkar, ötekiler kapalı olduğu için bunlar ses vermezdi.

MUSİKÂRÎ (موسيقارى) [*Mus.*] Musikar adlı çalgıyı çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Musikar, Miskal şeklinde de kullanıldığı için birkaç kamış düdüğün bir araya getirilmesin-

den ibaret olan bu çalgıyı çalanlara «Miskalî» de denilirdi.

MUSİLE-İ SAHN (موصلهٔ صحن) [*Mek.*] Âli (yüksek) olan sahn derslerine dahil olabilmek için onun tâlisi (ortası) makamında bulunan medreseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medrese proğramlarına göre ilk tahsil «Hâriç» orta tahsil «Dâhil» medreselerinde alınır, oradan çıktıktan sonra âli tahsil takibedilmek üzere «Sahn medreseleri»ne girilirdi. Bu medreselere «Tetimme medresesi» de denilirdi. Sahn tahsilini bitiren ve imtihanında da muvaffak olanlar «Mülâzim» kaydolunur, isimleri «Ruznamçe-i Hümayun»a yazılırdı.

Musile-i Sahn aynı zumanda İstanbul ruus derecelerinden bir rütbenin adıydı «Sahn-ı seman»dan sonra gelirdi. Hicrî 1334 (miladî 1916) tarihinde neşrolunan «İlmiyye Sâlnamesi»nde bu rütbeyi haiz 70 kişinin adı yazılıdır.

Pâye-i musile ihsan eyle ben kuluna
Ulema haylına pehna-yı sahndar olmaz
Sâbit

MUSİLE-İ SÜLEYMANİYE (موصلهٔ سلیمانیه) [*İlm.*] İstanbul ruusu derecelerinden bir rütbenin adıdır. «Hamise-i Süleymaniye»den sonra gelirdi. Musile-i Süleymaniye ile onun üstünde bulunanlara «Kibar-ı Müderrisîn» denilirdi. Bu tarik ile sahipleri mevleviyyete nail olurlardı. «İlmiyye Sâlnamesi»nde hicrî 1334 (Milâdî 1916) bu rütbeyi haiz on sekiz kişinin adı yazılıdır.

MUSKA (موصقه) [*Hal.*] Hastalığa ve nazara karşı üstte taşınan dualar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça yazılı şey demek olan «Nusha»dan bozmadır. Üç köşe şeklinde katlanarak yedi kat muşambaya sarılır ve bir meşin içine dikilip iki ucundan bağlı bir kaytanla boyuna asılır, yahut takkeye veya elbiseye dikilirdi. Muskaların böyle üç köşe olarak kıvrılması da eski zamanlardan beri nazara karşı kullanılan göz şeklinde bir tılsımdan gelmiş olması çok muhtemel olduğunu söyleyen Celâl Esad Arseven (Sanat Ansiklopedisi, muska maddesi» şu tafsilâtı da veriyor:

«Bir göz şeklinin böyle bir müselles ve ortasında bir yuvarlak nokta şeklinde çizilmiş olması buna âmil olmuştur. Tılsım olarak kullanılan bu müselles şeklini birbirine geçmiş iki müselles şeklinde olanları da vardır ki bunlar iki gözü temsil ettiği için daha müessir addolunurdu. Böyle çift müselles şeklinde de tılsımlar vardır. Mühr-ü Süleyman ismi verilen bu altı köşeli şekil içine tılsım olarak birtakım remzî harfler, rakamlar ve işaretler yazılarak eriyince o su içilirdi. Bu altı köşeli şekil Yahudilerin alâmet-i mahsusasının aynıdır.»

§ [*Ok.*] Yay'ın kabzasının ortasına baş parmak eninde yapıştırılan meşin hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biri sırmalı, ötekî âdî olmak üzere iki nevi' idi. «Telhis-i resail-ür-rimat» ta (sayfa 34) muska hakkında şu izahat vardır: «Muska tâbir olunan sahtiyan ya meşin içi yonulup yalnız üstü derisi kalır. Ama Üsküdar meşini ıslanıp bir miktar üstü derunundan ayrılıp sıyrılmakla ince lâtif olur. Badehu matlup olan renge boyanıp kurudukta balık tutkalı sürülüp kurudukta hıfzolunur. İcabında siper derunu (içi) ve emsali ve tırnak üstüne yapıştırmak murat olunan mahalle kesilip ıslatılıp yapıştırılır.»

MUSLİHİYYE-İ HALVETİYYE (مصلحیهٔ خلوتیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Muslih'in galatı olup Musilî lakabiyle tanınan şeyh Mustafa Muslihiddin Efendiye nispetle bu adı almıştır. Mustafa Muslihiddin Efendi Tekirdağın'da doğmuş, Şeyh Âdil Çelebi'den inabe alarak şeyhinin ölümünden sonra yerine geçip irşada koyulmuştu. Ölümü 1099 (1697-98) dir. Sadık Vicdanî (Tomar-ı Turuk-u Aliyyeden Halvetiyye silsilenamesi) nde (Sayfa 100) silsilesini şöyle yazar: Şeyh İbrahim Ümmî Sinan, Şeyh Emir Ali Efendi (Alemdar), Ali Efendi (Üsküplü-sonra Rusçuklu), Alâeddin Efendi, Habib Efendi, Âdil Çelebi.

Mustakim Zade «Risalet-İt-tâç» adlı eserinde altı terekli bir tâç ihdas edip bundan dolayı şeyhiyle arasının açıldığını, sonradan da tekrar bulunduğunu yazar.

Bu şubeden «Zühriyye» adlı bir kol da meydana gelmiştir.

MUŞAMBA FENER (موشامبا فنار) [*San.*] Elde taşınan ve katlanan üstüvani şekilde körüklü ve altıyle üstü madeni iki yuvarlak parçalı fenerin adıdır. Muşambalı olduğu için bu ad verilmiştir. Eskiden sokakların karanlık ve fenersiz sokağa çıkmak yasak olduğu zamanlarda elde taşınırdı. Bunların kâğıttan yapılanlarına «Kâğıt fener» denilirdi. Kâğıt fenerler donanmalarda kullanılırdı.

MÛŞİKÂF (موشکاف) [*Hal.*] İşini dikkatle yapan, kılı kırk yaran, müdekkik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dikkat nazarı sahibinden kinaye olarak kullanılır.

Husrev-i sahip tasarruf mûşikâf-ı akd ü hal
Nakd-i vaktı akl-i kül sermaye-i rüşd ü sedat
Nef'i

MUŞTA (موشته) [*San*] Muhtelif sanat sahiplerinin kullandıkları baskı âletinin adıdır. Vessale denilen kâğıt yapıştırmaların enini belli etmemek için mücellitlikte, saraç, ayakkabıcı ve emsali deri işleri yapanların dikişi sertleştirmek için saraçlık ve ayakkabıcılıkta kullandıkları muştalar şimşir gibi sert ağaçtan, taştan, madenden yapılır.

§ [Hal.] Yumruk, tokat yerinde muşta kullanılır. Farsça o mânaya gelen Müşt'ten bozmadır.

MUTALLÂKA (مطلقه) [*Fık*] Kocasından boşanan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Karısını boşayana «Mutallik» denilir.

MUTALLA SARIK (مطلی صاریق) *Kıy.*] Üstüne sarı sırmadan dört beş santim eninde şerit sarılan sarıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü sarıklar resmî günlerde giyilirdi. Mutallâ Arapça tılalanmış, üzerine yaldız sürülmüş, yaldız kaplanmış, yaldızlı demektir.

Sırma şerit yaldıza benzediği için bu ad verilmiştir.

MUTALLİK (مطلق) [*Fık.*] Karısını boşıyan adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Boşanan kadına «Mutallâka» denir.

MUTARRAF TAHMİS (مطرف تخمیس) [*Ede.*] Gazelin birinci ve ikinci mısraları arasına üçer mısra ilâvesi suretiyle yapılan tahmisler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tahmis; bir gazelin her beytine üçer mısra ilâvesiyle «Muhammes» haline getirmek demektir. Divan şairleri tahmise pek meraklı idiler. Kasideleri bile tahmis edelerdi. (Muhibbî) mahlasını kullanan Kanunî Sultan Süleyman'ın bir gazeline (Âynî) nin mutarraf bir tahmisinden iki bend:

«Halk içinde bir nesne yok devlet gibi»
Mansıba derd-ü meşakkat rahatı mihnet gibi
Nimeti nikmet bu dehrin, îzzeti zillet gibi
Ekl-ü şürbü can-ü cisme sıklet-ü illet gibi
«Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi»

. . . . . .

«Ger huzur etmek dilersen ey (Muhibbî) fariğ ol»
Gafil olma, aç gözün (Âynî) budur asl-ı usul
Kıble-i kalbe tevccüh kıl, tarik-i Hakkı bul
Bu ahâdla ülfet eme, pendimi eyle kabul
«Olmaya vahdet makam-ı küşe-i üzlet gibi»

MUTASARRIF (متصرف) [*İda.*] Sancak adı verilen teşekkülün başında bulunan memur hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Liva dahi denilen sancak, kaza ile vilâyet arasında idarî bir teşekküldü. Bunların bir kısmı kazalar gibi vilâyete bağlı, birtakımı da müstakildi. Vilâyetlere olduğu gibi sancaklara bağlı kazalar da vardı. Cumhuriyet devrinde sancaklar vilâyet sayılmak suretiyle lağvedilmiştir.

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebebolmuş idi
Bu kasidem beni vâliliğe eyler iysal
Ziya Paşa

§ [Mal.] Gayr-i menkul malların sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan mutasarrıf tasarruf eden, sahip bulunan, israftan sakınıp iktisat eden mânalarına da gelir.

MUTATABBİP (متطبب) [*Tıb.*] Hekimlik ehliyyet ve salâhiyyetini iktisap için lâzım gelen tahsili yapmaksızın ve mezuniyyeti haiz olmaksızın hasta tedavi edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kendisine tabiplik (hekimlik) süsü veren, tabiplik taslıyan demektir.

MUTEDİL (معتدل) [*Mus.*] Irak Türlerince sevilip kullanılan bir nevi güfteli esere verilen addır. Neva, segâh, pençgâh makamlarında olmak üzere «Koşuk» adı verilen iki beyitli şiirlerin bestelenmesi suretiyle vücude getirilir.

MUTEZİLE (معتزله) [*Kal.*] İbadın fiillerini kendi kudretlerine isnad edip kaderi inkâr eden mezhep taraftarlarına verilen addır. İtizalleri (doğru yoldan ayrılmaları) bu adın verilmesine sebep olmuştur.

Mutezile'nin «Zünüp ehli hakkında ne müslimdir, ne kâfirdir, belki fâsiktir, iman ile küfür arasında bir fısk vardır.» diyerek «iki menzile arasında bir menzile daha ispat etmişlerdi. İşte mutezilenin hassası budur» diyen ve «mutezile'nin kendilerine «Adliye» namını verirler. Çünkü «mesalih-i ibada riayet Hakîm-i Mutaale vaciptir» derler, bunu adl görürler» i de ilâve eden İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, sahife 129) şu tafsilâtı da veriyor:

«Mutezile biraz sonra Cühem bin Safvan'dan inkâr-ı sıfat bid'atını da almakla başlıca üç bid'at ile sair fırkalardan temayüz etmişler idi. Kader, itizal, tecehhüm. Buna mebni mutezile evvel emirde iki fıkraya ayrılır: Mutezile-i Halisa, mutezile-i Cühemiye. Şu kadarki mutezile içinde «Habitiye» gibi bazı gâliye de vardır.»

MUTRİP (مطرب) [*San.*] Musiki usûllerine göre ilâhi, gazel, şarkı okuyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında bunun yerine «hanende» kullanılır. Mevlevihanelerde

neyzen, kudumzen ve âyinhanların bulunduğu mahfile (yer) denilirdi.

Esbab-ı ayş-ü işreti selbetti dehr-i dûn
Pir-i mugana, mutriba, rindana hasretiz
Abdülbaki Fevzi

MUTRİPHANE (مطربخانه) [*Sof.*] Mevlevihanelerde neyzen, kudumzen ve âyinhanların bulunduğu mahfile (yer) verilen addır. Bunun yerine daha ziyade «Mutrip» kullanılırdı.

Sahn-ı mutriphane-i balâde inşad eyliyor
Zöhre, âyin-i makam-ı çargâh-ı mevlevi
Lâ

MUVAHHİD (موحد) [*Fık.*] Tanrının birliğine iman ve itikat edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i muvahhidîndir.

MUVAHHİDİ KÜRK (موحدی کورك) [*Kıy.*] Kürk nevilerinden birinin adıdır. Ulema mera-sim günlerinde giyerdi.

MUVAKKİ' (موقع) [*İda.*] Fermanlara tuğra çekenler mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine «Tevkii», «Nişancı» da kullanılırdı.

MUVAKKİT (موقت) [*Vak.*] Vakitlerin tayinine yarıyan saatları tanzim eden ve bunların ayarlarına ve tamirlerine bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Camilerin sokak üzeinde ve ekseriya kapılarının yanında vazife ören bu memurların bulundukları yere «Muakkithane» adı verilirdi. Muvakkitler aynı amanda nücum ve felekiyyat denilen heyet minin tahsiline ve ilerlemesine de hizmet derlerdi.

«Evliya Çelebi Seyahatnamesi»nde (cilt sayfa 682) Bayezit muvakkiti için şunlar azılıdır: «Cümleden muvakkitin ulûfesi şart-ı âkıf üzere ziyadedir. Zira İslâm memleketlende nekadar keştiban (kaptan) ve mellâhan emici) varsa cümlesi Sultan Bayezit Han uvakkitine muhtaçtırlar. Zira cümle reislerin blenameleri ve saat ayarları bu cami mihrandan tashih olunduğundan muvakkite muhçtılar, ve cemi' frengistanda ilm-i nücuma lik olan üstad kefere mikyaslarını ve kıble-imalarını Bayezit camiinde tashih ederler.»

b-i yeldayı müneccimle muvakkit ne bilir
üptelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat
Lâ

MUVAKKİTHANE (موقتخانه) [*Vak.*] Vaktayinine yarıyan saat gibi âletlerin bulunğu yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. atları tanzim ve bunların ayarlarına ve tarlerine bakan memurlara «muvakkit» denir. ymetli müdekkik Osman Ergin (Türk şehirlerinde imaret sistemi, Cumhuriyet matbaası, İstanbul, 1939) bunun için şutafsilâtı veriyor: «İmaret parçaları arasında ve imaretin bir köşesinde küçük bir yer işgal eden, binaenaleyh ehemmiyyetsiz gibi görülen bu müessese; vaktin tayinine ve bunlara mahsus âletlerin ayarına ve tamirine yaradığı gibi aynı zamanda nücum ve felekiyyat denilen heyet ilminin tahsiline ve ilerlemesine vasıta olmuştur. Bunlara eski devirlerin birer ameli heyet mektepleri, ufak mikyasta birer rasathanesi denilse hata edilmiş olmaz.

«Her büyük imaretin birer muvakkiti bulunurdu. Bu muvakkit saydığım işleri yapmakla beraber müracaat edenlere nazarî, amelî dersler de gösterirdi.

«Üniversitede kozmoğrafya okutan, hattâ rasathane gibi müesseseleri idare eden bazı ilim adamlarımız son zamanlarda Sultan Selim Camii muvakkiti Hüseyin Efendi'den istifade ettiklerini ve ondan birçok şey öğrendiklerini minnetle, hürmetle hâlâ yadederler.

«Usturlap; güneş saati, rubu' tahtası, pusula, kıblenüma ve saat gibi eski devrin bu işlere yarıyan âletleri hep bu muvakkitlerin bildikleri, yaptıkları ve düzelttikleri şeylerdir. muvakkitlerden en son istifade edenlerden ve bizzat muvakkitlik yapmış olanlardan birisi de Ahmet Ziya Akbulut'tur. Bu zat ölümüne kadar eski tarzda Takvim-i Ziya adında bir takvim neşrettiği gibi memleketin ötesinde berisinde birçok güneş saatı da yapmıştır. En son yapmış olduğu birisi alafranga, öteki alaturka iki güneş saatı Beyazıt'da İnkilâp müzesi avlusundadır.

«Bugün radyolar dünyaya saat haberini vermeyi âdet ve iş edindikleri gibi şehirlerin meydanlarına konulan saatlerden başka bütün medenî şehir ve kasabalarda birer saat kulesi bulunduğunu da biliyoruz. İşte vaktiyle Türk şehir ve kasabalarında bu vazifeyi muvakkithaneler görürlerdi. Yakın senelere kadar meselâ Şirket-i Hayriyye tarifelerinin başında «Yenicami ayariyle» diye gösterilen kayıtla Yenicami muvakkithanesindeki saat ve o muvakkithanenin hizmeti kaydolunurdu.»

İmaret tâbirinde izah olunduğu veçhile imaret mamure mânasına gelmekle beraber yemek pişirilen, dağıtılan, yenen yer hakkında alem olduğu için muvakkithaneler o türlü yerlerde değil bugün de görüldüğü gibi camilerin methallerinde yapılırdı.

MUVAZAA (مواضعه) [*Huk.*] İki kimsenin aralarında olmıyan bir tasarrufu herhangi bir garaz veya maksatla olmuş gibi göstermeyi

gizlice kararlaştırdıktan sonra bu tasarrufu yapmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MUVAZENE-İ UMUMİYE KANUNU (موازنهٔ عمومیه قانونی) [*Mal.*] Bütçe Kanunu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bütçeye muvazene dendiği için kanuna bu ad verilmiştir.

MUVEŞŞAH (موشح) [*Ede.*] Mısralarının birinci harfleri sırasiyle alınıp yazılınca bir kelime veya bir isim meydana gelen şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nedime ismini belirten bir şiir:

Niçin yine bad-i saba esti acep bağ-ı dile
Encam-ı harabi ise solsun gülü gönlün kime ne?
Dün tuttu kolumdan da Nedimem bana güldüydü yine
İmkânı mı var ayrılayım âşıkım ol gül dehene
Mestane bakındım da ipek saçlarının sim teline
El sürmedim asla darılır belki deyip ellerine
R. Özbay

MUYTABAN (مویتابان) [*Sar.*] Has ahırdaki muytapçılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muytaban muytabın cem'idir. Muytap; Farsça kıl dokuyan, kıldan dokuma yapan sanatkâr demektir. Halk arasında Mutaf, mutafçı suretinde kullanılır.

MUYTAP (مویتاب) [*San.*] Kıl dokuyan, kıldan dokuma yapan sanatkâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında Mutaf, mutafçı suretinde kullanılır. Farsça olan bu kelime yine Farisî kaidesiyle cemilendirilirdi. Mutaf; «Lehçe-i Osmani» de «Kıl işleri dokuyan ve diken muytap esnafı» suretinde izah edildikten sonra mutaf işleri olarak da belleme, payvant, kebe, kolan, gebre gösterilmiştir.

MUYTAPLAR KETHÜDASI (مویتابلر کتخداسی) [*San.*] Kıldan keçe, yular, torba ve emsali şeyler yapan ve muytap adı verilen esnafın ele başısına verilen addır. Muytaplar kethüdası diğer esnaf kehüdaları gibi esnafın birbirleri ve hükümetle olan işleri ile meşgul olurdu.

MUZAHERE (مظاهره) [*Sof.*] Mücahede yoluna girmiş olan sâlikin uzun bir mücadeleden sonra vecitli ruha mazhariyyeti, hicap içinde olan huzura girmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hal ruhun Allah'a mutlak teslimiyyetini, dünya ve mafihanın terkini ifade eder.

MÜZE DÛZAN (موزه دوزان) [*Sar.*] Çizmeci yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mûze; Farsça çizme, dûz da dikmek mânasına gelen duhten mastarından dikici demektir. Dûzan dûz'un cem'idir. Saray sanatkârları arasında geçer.

MUZIKA-İ HÜMAYUN (موزیقهٔ همایون) [*Sar.*] Saray muzıkasına verilen addır. İkinci Mahmut tarafından Yeniçeri ocağı kaldırılıncıya kadar Saray muzıkası; davul, boru ve daha başka musiki âletlerini çalan «Mehterhane» ile alaturka musiki takımından mürekkepti. Yeniçeri ocağı lâğvedilince mehterhane de kaldırılmış, yerine Garp müzik âletleri kabul edildiği gibi çalgı takımına da «Muzıka-i Hümayun» adı verilmiştir. Avrupa'dan çalgılar ve bunları öğretecek mütehassıslar getirilmek ve «Muzıka-i Hümayun Mektebi» adıyle bir de mektep açılmak suretiyle bando adı verilen bu çalgı takımı az zamanda meydana geldi. (Atâ tarihi)nde mevcut malûmata göre Muzıka-i Hümayun için ilk ecnebi muzıka muallimi Monzel isminde biridir. Zamanla sarayın diğer teşkilâtı gibi bu da hayli büyüdü. Askerî sınıftan sayılan muzıkacılar arasında büyük rütbeliler, livalar, ferikler çoğaldı. 1908 Temmuz inkılâbından sonra tasfiyeye tâbi tutulan muzıka-i hümayun saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında Abdülhamit'in hal'iyle Sultan Reşat'ın padişahlığı zamanında sarayda yapılan teşkilâtı anlatırken (Saray ve Ötesi, cilt I, sayfa 163 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Saray teşkilâtı için pek lâzım, fakat Hazine-i Hassa için pek ağır bir yük olan müesseselerden biri Muzıka-i Hümayun ve Hademe-i Hümayun diye yadedilen ayrı ayrı iki kısımdan mürekkep olmakla beraber aynı kışlada, aynı sakf altında ve birbirine mümasil şartlarla öteden beri mevcut olan heyetlerdi. Bunların geçmiş zamanlarda nasıl terekküp ettiklerine, esefle kaydetmelidir ki bizde tarih bu neviden tafsilâtı zaptetmemek ihmalinde bulunduğundan, vâkıf değiliz. Fakat meşrutiyet sarayı teşekkül ederken gördük ki, biraz da Abdülhamit idaresine mütaallik rivayetlerle bilinirdi. Abdülmecit'den başlıyarak Abdülâziz zamanında daha geniş bir mikyasa varan bu müessese Abdülhamit devrinde artık büsbütün çığırından çıkmış ve Sultan Reşat'a taşınmıyacak bir siklette intikal etmişti. Mamafih bunu taşımak da lâzımdı. Nihayet bunları bir tasfiye ameliyyesinden geçirip mâkul ve müteesses bir kaideye de muvafık şekle soktuktan sonra taşımak mümkün oldu. Zaten saltanat sarayının zaruri icaplarından olarak bu neticeye vâsıl olmak da mutlaka lâzımdı.

«Nasıl imkân bulundu? Bu, gayet basitti. Muzıka ve Hademe-i Hümayun erkân ve efradı kâffeten Padişahtan başlıyarak ine ine en küçük rütbelere kadar birer askerî mertebe

sahibi idi ve bu itibarla cihet-i askeriyye ile alâkadardı. Bu alâka para hususunda Hazine-i Hassayı çok ağır masraflardan kurtarmamakla beraber netice itibariyle Harbiye Nezareti'nin bu tasfiye ve irtibat zemininde bir tesviye sureti aranmasına kifayet eden bir sebep oldu. O zaman icabatına uygun seri' kararlar almaktaki himmetine, askerliğe taallûkundan dolayı müzakere ve istişareye salâhiyyet sahibi olan yaverler heyetinin dirayet kabiliyyetleri de inzimam edince bu zor zannedilen mesele kolay halledilebildi.

«Bunu anlıyabilmek için o müesseselerin Abdülhamit'in elinde ne hale geldiğini bilmek icabeder. Memleketin kesesinden, o biçare fakir keseden mürüvvet ve ihsan dağıtan bu Padişah eğer boş keseden rütbe ve nişan dağıtarak nice müstekreh hislere şişkin göğüslere çeşit çeşit nişanlar, hattâ murassalarından, takmaya, muhtekir saraflara, mürtekip mültezimlere kadar hattâ balâ rütbesi vermeye kâfi bir siyaset tedbiri nazariyle bakmadıkça şuna buna Şûray-ı Devlette, Cemiyyet-i Rüsumiyede, Meclis-i Maliyede, Maarif meclisinde, devair aklâmında ve bunların arasında tercihan İstişare odasında birer sandalya bahşederdi. Sandalya derken bunun lâfzı murat olan bir nesne olduğunu unutmamalı. Hiçbir zaman oralarda ismen mevcut olanların dörtte birine kifayet edecek kadar sandalya yoktu, amma senede altı defa olsun, yahut yolunu bulan için daha fazla maaş vardı. Bunlardan sonra kendi elinin altında saraya mütaallik muhtelif ocaklar vardı ve bunların arasında da Enderun-u Hümayun muzika ve hademe vardı. Kendisinin âtıfetine müracaat olundukça hiçbir hisaba uymıyan semahatla, daha doğrusu reddetmekten ürken bir vehimle tervic-i matlap imkânını arıyan bu adam için o iki müessesenin kapıları daima açıktı.

«Hele muzika ve Hademe-i hümayun kışlasının koğuşları... Kimler yoktu? En evvel göze sanki muzikada muallim olmak üzere celbedilen ve paşalıktan başlıyarak türlü askerî rütbelerle oraya alınan musiki üstadları vardı. Bu miyanda meşhur İtalyalı Guatelli Paşa'dan sonra İspanyol D'Aranda Paşa, Macar Wondra Bey tahattur olunabilir. Bunlar hakikaten birer üstad olmakla beraber müessesede birgûnâ hizmet etmişler midir? Bunu bilmiyorum. Yalnız Wondra'dan pek çok istifade edenler arasında Kemancı Zeki Beyle viyolonsel üstadı Cemil Bey unutulmamalıdır. Daha garip olarak Abdülhamit nasılsa Yıldız sahnesi için bir opera heyeti teşkili merakına da düştüğünden Beyoğluna ne çeşit bir Fransız, yahut İtalyan opera heyeti gelse meselâ yaverlerden birinden, şundan bundan gelen bir tavsiye ile bunların döküntülerinden birkaçını alıkor ve türlü rütbelerle, dolgun maaşlarla Muzika-i Hümayuna tâyin ederdi. Bir vakitler bu suretle memlekette kalmış olanlar Şişli'nin Etfal Hastahanesi civarında mükemmel evler yaptırmışlar, orada âdeta bir müstamere teşkil etmişlerdi.

«Herkesten ziyade bunlar bir yüktü. Sonra fanfare ve orkestra takımları, saz takımı, müezzinler, nihayet hademe... Gümüşsuyu kışlasının yangından kurtulmuş koğuşları bunları istiaba kâfi değildi. Hattâ bütün kışla yangından masun kalmış olsaydı bile...

«Harbiye Nezareti her şeyden evvel hizmetlerine lüzum olmıyanları silkip kalabalığı bir tarafa attı. Kalmasına cidden ihtiyaç olanları muzika ve hademe olarak iki kısma ayırdı. Askerî rütbeleri ilga ederek herkesin liyakatına, hukukuna göre sınıflar teşkil etti. Bunların maaş itibariyle alâkalarını kendisine alıkoydu. İaşe ve kısmen ilbas vazifesini Hazine-i Hassa'ya bıraktı. O da iaşe işinde usulü, yani table d'hôte teşkilâtını tatbik etti. İlbas meselesinde de yine Sadullah Bey'in zekâsı ve zevk-i seliminden muzıkacılara üstü kırmızı, altı beyaz, hademeye üstü beyaz altı kırmızı birer alaylık kıyafetle gayr-i resmî birer münasip elbise yaptırıldı. Hele Hademe-i Hümayun için bu elbiselerden başka yalnız büyük alaylara mahsus kalpakla birer tuğdan mürekkep bir serpuş yaptırıldı ki cidden pek güzel bir manzara teşkil ederdi.

«İşte bu umumî hatlarla vücuda gelen muzika ve hademe hey'etleri artık pek mâkul bir mikyas içinde intizam kesbetmiş oldu. Hele muzika heyeti en muktedir musikişinaslarımızdan olan Safvet Bey'le pek çalışkan bir muallim olan Zeki Bey'in talim ve idaresi altında günden güne tekâmül eden bir fanfare ve orkestra takımları bulmuş oldu. Onların attıkları esas üzerine yürüyen bu takımlar zaman geçtikçe daha ziyade terakki ederek memleket için cidden iftihar edilecek bir mertebeye vâsıl olmuştur. Bu miyanda genç kemancı Ekrem Zeki'nin babası Zeki'yi Chef d'Orchestre olarak tahattur etmek bir borçtur.

«Her vesile ile gördük ki bu takımlarda cidden kabiliyyetlerine güvenilecek sanatkârlar vardır. Muzikada istipdat zamanında en ziyade ihmâl edilen saz takımı olmuştu ve yine öylece bu takım ikinci derecede kaldı. Aralarında mesleklerinde ihtisas peyda etmiş olanlar ve

nöbetle sarayda ezan okumaya gelen müezzinler de dahil olduğu halde pek güzel sesliler bulunmakla beraber pek nadir vesilelerle saraya celbedilen bu takım hiçbir zaman diğer takımlar mertebesine yükselememişlerdir. Buna mukabil gerek akşam üstü sarayda nöbet tutan ve alaylarda çalan bando ile ziyafetlerde kendisini musikişinas ecnebi misafirlerine hayretle ve zevkle dinleten orkestra herhangi bir saraya lâyık kemale erişmişti.

«Burada işaret edeceğim ki Gümüşsuyu kışlası'nda sayılamıyacak derecede bol alât-ı musikiyyeden başka binlerce lira kıymetinde, pek çok itina ile vücuda gelmiş her neviden partition'larla dolu bir kütüphane vardı. Bunların ziyana uğramamış olması ve el'an istifade mevkiinde bulundurulması pek ziyade arzu edilir.

«Gerek muzıka gerek hademe o zaman sarayda pek müsait hâtıralar bırakmıştı. Bu da ancak bu müessesenin hal'den sonra iktisap ettiği şekle ve intizama medyun olan bir neticeydi.»

Muzıka-i Hümayun saltanatın sonuna kadar devam etmiş, onunla beraber tarihe karışmıştır.

MUZIKA-İ HÜMAYUN MEKTEBİ (موزیقهٔ همایون مکتبی) [*Mek.*] Saray-ı hümayunla askerî bandolara eleman yetiştirilmek ve aynı zamanda Şark musikisi de öğretilmek üzere açılan mektebin adıdır. İkinci Sultan Mahmut tarafından Yeniçeri ocağı kaldırılıncaya kadar gerek sarayın, gerek askerî teşkilâtın «Mehterhane» adlı muzıkaları vardı. Hicrî 1241 (1825) de ocak ortadan kaldırıldığı zaman Mehterhane de lâğvedildiği gibi saray mehterhanesi de ortadan kaldırılmış ve onların yerine Bando ikame edilmişdir. İşte yeniden kurulan askerlik teşkilâtında zâbit yetiştirilmek için «Mekteb-i Ulûm-u Harbiye» adiyle Harbiye mektebi kurulurken muzıkacı yetiştirilmek üzere «Muzıka-i Hümayun Mektebi» adiyle bir de mektep tesis olunmuştur.

Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi, cilt 2, sayfa 311) «İstanbul'da bir Harbiye ve bir Muzıka mektebi açılmasına karar verildiği zaman onlara karşılık olmak üzere Dellalbaşılık ve simsarlık gibi vazifelerde münhal vuku buldukça yeniden başkalarına verilmeyip mevkuf tutularak Üsküdar'da açılacak Harbiye ve Muzıka mekteplerine tahsisi 20 B. 1247 de Padişah tarafından irade» edildiğine dair arşiv vesikasını geçirdikten sonra açılış tarihi hakkında şunları yazıyor:

«Görebildiğim vesikaların tarihleri 1247 (1831) olduğu ve Mekteb-i Harbiye ile de ancak bu seneden itibaren meşgul olunmaya başlandığı için Muzıka-i Hümayun mektebinin de 1247 (1831-32) de açıldığını kabule mecburuz. Askerî müze rehberinde bu mektebin 1252 (1836) da açıldığı yazılı ise de bu, ciddî bir esasa dayanmaz.

«1248 (1832-33) tarihini taşıyan Masarifat Nazırı Ahmet Fethi Paşa'nın şu takriri bize mektebin açılış tarihini göstermektedir:

«Atufetlû Müşir Paşa marifetleri ve Muzıka-i Hümayun ustakârı Lanizetto vasıtasiyle bundan bir sene akdem aşağıya ısmarlanmış olan muzıka sazları bu defa vürut etmiş ve icabeden bahası 24700 kuruşa baliğ olmuş olmakla...»

«Bununla beraber Harbiye mektebi ile Muzıka-i Hümayun mektebinin Üsküdar tarafında açılacağı ilk vesikalarda görülmesine rağmen Harbiye'nin 1250 (1834) de İstanbul'da Maçka'da açıldığını bildiğimiz için onunla birlikte yürüyen muzıka mektebi için de bu seneyi açılış tarihi olarak alabiliriz.»

Muzıka-i Hümayun Mektebi binasında hem Garp, hem Şark musikisi talim edildiğini ve aynı zamanda Enderun efendilerinden başka Padişah hizmetinde bulunacak hademenin de burada işe yarar bir şekilde okutulup yazdırıldığını yazan Osman Ergin şu tafsilâtı da veriyor:

«Burada toplanan gençlere aynı zamanda Türkçe ile dinî ve içtimaî bilgiler öğretildiği ve bunun için de o zamana göre öğrenilmesi elzem ve zaruri bulunan Arapça ve Farsça okutulduğu şüphesizdir.

«Nitekim Kethüda Zade Menakıb'ını yazan Emin Efendi'nin bu mektepte okuduğunu ve sonra orada Farsça okuttuğunu biliyoruz.

«1270 (1853) de eski Dolmabahçe Sarayı yerine şimdiki kârgir saray yapıldığı sırada Gümüşsuyu'nda muzıka ve Hademe-i Hümayun efendileri için de bir mektep yapıldığını biliyoruz. Şimdi yüksek Mühendis Mektebi olan bina budur.

«Tesadüf bize Muzıka-i Hümayun talebesinin kıyafetlerini de bildirmektedir: 1254 (1838) de Bâb-ı Âli ile Bâb-ı Defteri denilen hükümet dairelerindeki gençleri okutmak maksadiyle Mekteb-i Maarif-i Adliye adiyle bir mektep açılmak üzere hazırlanan nizamnamede bu yeni mektep talebesinin giyeceği elbise için Harbiye ve Muzıka-i Hümayun talebelerinin kıyafetleri örnek olarak gösterilmekte ve o kıyafetin nelerden ibaret olduğu anlatılmaktadır. İşte bu vesikada Harbiye talebesi ile muzıkalıların kıyafet hususunda bile yanyana yürüdüklerini gösterir.»

«Türkiye Maarif Tarihi» nde «İlk kuruluşta adları geçen ve yine ilk zamanlarda bu mektepte muallim olarak bulunmuş olan» Avrupalı muallimler için de şu malûmat vardır:

«Akşam Gazetesi'nde senelerden beri Saray ve Bâb-ı Âli'nin İç yüzü başlığı altında neşriyatta bulunan eski İstanbul Valisi Süleyman Kâni diyor ki: «Lûtfi Tarihi'nin yedinci cildinde Abdülmecit devrinde hicrî 1258 tevcihatında saray muzika muallimi Donizetti Bey'e miralaylık tevcih edildiği zikrediliyor. Lûtfi tarihinin bendeki nüshasında bu tevcihat sırasında 'Muzika-i Hümayun'a mensup birisi tarafından yazılmış olması pek muhtemel olan şu mealde bir haşiye vardır:

«Bu Donizetti: Muzika-i Hümayun'a gelen ikinci muallimdir. İtalya'daki Donizetti'nin kardeşidir. Muzika-i Hümayun onun zamanında 20, 30 alafranga hava ile biraz terakki etmişti. Sonra Guvatelli Paşa zamanında pek çok terakki eylemiştir» dedikten sonra bu mevzu etrafında daha bir hayli izahat vermektedir. Meselâ diyor ki: Âta Tarihi'nde ilk ecnebi muzika muallliminin Mangel isminde birisi olduğu zikredilmiş bulunması kütüphanemde bulunan Lûtfi Tarihi nüshasındaki kaydi teyit eylemektedir. Bu mösyö Mangel'in hangi millete mensup olduğu gösterilmiyorsa da ismine bakılırsa Fransız olması ihtimal dahilindedir. Herhalde sarayda ya çok zaman kalmamış, yahut bir eser bırakmamıştır ki pek küçük yaşta saray muzıkasına girmiş olan Miralay Zati Bey kendisinden bahsolunduğunu duymamıştır.»

Vaziyyeti temamiyle aydınlanmıyan ve kapanış tarihi de bilinmiyen bu mektep hakkında fazla malûmat ancak Arşiv'in tasnifi bittikten ve buna dair meydana çıkacak vesikalar üzerinde tetkikat yapıldıktan sonra elde edilebilecektir.

MÜBAH (مباح) [*Fık.*] İşlenip işlenmemesi müsavi olan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir târifle sevap ve günahı olmıyan, ne helâl ne haram olan fiil demektir.

MÜBALÂĞA (مبالغة) [*Ede.*] İfrata varmak, medihte veya zemde haddi ziyadesiyle taşırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir şey anlatırken olduğundan fazla, veya eksik göstermek, meşhur tâbir ile «Habbeyi kubbe, kubbeyi habbe yapmak» tır suretinde izah eden ve bir bina vasfında olan:

İrtifâ-ı takının yânında geyvân ı felek
Pesterin ol rütbekim kûhsâre nisbet ka'r-ı câh

Beytini örnek olarak kaydeden üstad Tahir Olgun (Ölümü 1950) (Edebiyat Lûgati, Mübalâğa maddesi) şu tafsilâtı da veriyor

«Şair o binanın kemerindeki yüksekliği anlatmak için onun yanında Zühal seyyaresinin dağ tepesine nispetle kuyu dibi gibi kalacağını söylüyor; kemerin yüksekliğini olduğundan çok, hem pek çok fazla göstermek istiyor. Keza Şem'înin:

Göremez girsem eğer mûr-i zaifin gözüne
Ey Süleyman-ı zaman; şöyle hayâl oldu tenim

beytinde şair, zayıflamış cismini o kadar küçültüyor ki karıncanın gözüne girecek olsa onu göremiyeceğini iddia ediyor.

«Mübalâğayı eskiden (Tebliğ), (İğrak), (Gulüv) diye üçe ayırırlar, birincisini makbul, ikincisini makbulca, üçüncüsünü gayr-ı makbul sayarlardı.

«Divan edebiyatının hemen en mübalâğacı şairi olan Nef'înin:

Memleket, meşşâte-i adliyle ziynetyâb olur
Saltanat, pirâye-i hulkiyle hüs-ü-an bulur

beytinde (tebliğ) vardır. Çünkü bir hükümdarın adaletiyle memleketin, yine onun güzel ahlâkiyle devletin süslenmesi ve yükselmesi mümkündür. Fakat:

Adli bir gayette kim devrinde kebk-ü şâhbâz
Birbirini âşiyanında gelir, mihman bulur

beytinde (İğrak) vardır. Çünkü Doğan Kuşu ile Kekliğin birbirine misafir olacak kadar alışmış olmalarına imkân yoktur. Alıştırılırsa ve Doğan'ın karnı tok bulunursa mümkün olabilir diyelim. Lâkin:

Her ne emretse kazayı tabi-i ferman bulur

mısraında (gulüv) vardır. Çünkü bunun hiçbir suretle te'viline imkân yoktur.

«Yalnız şurası unutulmamalıdır ki tabiatın fart-ı heyecanını gösteren yerlerde, güzel olmak şartiyle, hoş görülebilir. Âkif'in:

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker;
Gökten ecdad inerek öpse o pâk anlı değer.
Sana dar gelmiyecek makberi kimler kazsın?
Gömelim gel seni târihe desem sığmazsın!

hitabındaki mubalâğa gibi.

«Lâtife yollarındaki (İğrak) ve (Gulüv)ların hoşa gideceği ise malûmdur.»

MÜBARİZ (مبارز) [*Hal.*] Kavgacı, bahadır mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden yapılan muharebelerde iki hasım ordu karşılıklı tutuşup çarpışmak üzere birbirinden mübariz isterler, iki taraftan çıkarılan mübarizler birbirleriyle dövüşürlerdi. Hasmına karşı mübariz çıkaramıyan ordu yenilmiş sayılırdı.

Bunca demdir da'vi-i sahip-kıranî eylerim;
Bir mübariz yok mu meydan-ı suhan tenha mıdır?
Nef'î

MÜBAŞİR (مباشر) [*İda.*] Tanzimattan evvel devletçe gördürülmesi lâzımgelen bir işin yapılmasına memur edilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mübaşir; Arapça bir işe başlayıcı, başlıyan demektir. Bu gibilere devletçe yol parası vesair masraf karşılığı verilmez, onların bu türlü masrafları gittikleri yerlerin tevzi defterlerine geçirilmek suretiyle halkından tahsil olunurdu.

§ [*Huk.*] Mahkemelerde celp ve tebliğ işlerinde kullanılan memurlara verilen addır. Mübaşirler aynı zamanda mahkemenin idare ve inzibatına ait işleri yapmakla vazifelidir. 3650 numaralı kanunla adlî evrakın tebliği posta, telgraf ve telefon idaresine verilmiştir.

MÜBAŞİRİYYE (مباشريه) [*İda.*] Devletçe bir işi yapmaya memur edilenlerin masraflarına karşılık olmak üzere gittikleri yerlerdeki halktan tahsil olunan para hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tanzimattan evvel Mübaşir adı verilerek gönderilen memurlara devletçe yol parası ve sair masraf karşılığı verilmez, onların bu türlü zaruri masrafları gittikleri yerlerin tevzi defterlerine konulmak suretiyle halktan tahsil olunurdu. Tanzimattan sonra gönderilen memurlara devletçe harcırah, yevmiye verilmek usulü konulmak suretiyle halktan bu adla para alınması kaldırılmıştır.

MÜBTEDİ (مبتدی) [*Sof.*] Mevleviliğe intisap edip çileye giren «Can» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mübtedi; bir şey öğrenmeye yeni başlıyan acemi, şâkirt demektir. Mübtedi binbir günlük çilenin bütün usûl ve adabına riayete mecburdu. Bu arada matbah-ı şerifte yatmak da vardı. Yüzlerce gün tarikatın usulüne riayet eden bir mübtedi, herhangi bir sebepten dolayı bir gece hariçte kalsa o anda «Çileyi kırmış» sayılır ve çileye yeni baştan başlamak mecburiyyetinde kalırdı. Bu çile müddeti içinde dışarda işleri olanlar ya aşçı başıya veyahut kazancıya müracaat ederek izin isterlerdi. Eğer pek mühim bir sebep ve mazeret olursa istenilen izin verilirdi. Böylece müsaade alan en kestirme yoldan giderek en kısa bir zamanda işini gördükten sonra bir an bile vakit geçirmeden, dergâha döner, hizmetine devam ederdi.

Binbir günlük çile müddetini muvaffakiyyetle dolduran «Can», «Müntehi» lik derecesine yükselerek yapılan merasim sonunda «Dede» lik unvanını alır ve kendisine bir «Hücre» verilirdi.

§ [*Hal. - Mek.*] Medrese, mektep veya herhangi bir iş ve sanata yeni başlamış olanlar hakkında da kullanılır bir tâbirdir. Bitirme sırasına gelenlere «Müntehi» denilirdi.

MÜCAHEDE (مجاهده) [*Sof.*] Nefsi bedenî meşakkatlerle yormak, heva ve hevese muhalefette bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i mücahedattır. Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati»ndeki izahı şöyledir: Cehd ve gayretle çalışmak, sa'y, gûşiş, nefsiyle cihad etmek; din düşmanlariyle cihad ve mukatele etmek, hak rızasıyçin nefsi bezletmek.»

Değil mi cenk hayatın zebuna âlemde?
Mücahede ile yaşar çaresiz bu âlemde
Mehmet ÂKİF

MÜCAHİD (مجاهد) [*Hal.*] Kâfirlerle harbeden, cihad eden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cehdedip çalışan mânasına da gelir.

Cihad; din düşmanı ile cenk etmek demektir. Cem'i mücahidin'dir.

MÜCAMELE (مجامله) [*İda.*] Lûgat mânası bir adamla dost olup sureta iltifat tarzında güzel muamele edişmek demek olan mücamele, riayeti hukukan mecburi olmadığı halde devletlerin birbirleriyle, yalnız bir nezaket, bir cemilekârlık, bir dostluk, bir karşılık eseri olarak idame ettikleri münasebetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «mücamele-i düveliye» suretinde geçer.

MÜCAVİR (مجاور) [*Hal.*] Hac niyyetiyle Hicaz'a gidip merasimin icrasından sonra Haremeyn civarında ikamet (oturma) ve itikâfı ihtiyar edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mekke ile Medine'de senelerce mücavir olarak oturanlar vardır.

MÜCAZ (مجاز) [*İlm.*] Medresede okutulan dersleri tamamlayıp icazet (şahadetname) alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ders okutup talebesine icazet verenlere de «Müciz» denilirdi.

MÜCAZAT-I TEDİBİYYE (مجازات تأديبيه) [*Huk.*] Cünha; cezası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cünha kabahatle cinayet arasında sayılır ve bir haftadan fazla hapis, muvakkaten nefiy, memuriyyetten tard, ceza-yı nakdî, mücazat-ı tedibiyyeyi teşkil ederdi.

MÜCAZAT-I TERHİBİYYE (مجازات ترهيبيه) [*Huk.*] Cinayet cezası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kabahat, cünha, cinayet olmak üzere

üçe ayrılan cezaların üçüncü ve en ağırını teşkil eden mücazat-ı terhibiyye ölüm, müebbed veya muvakkat kürek, kalebendlik, nefy-i ebed, müebbeden rütbe ve memuriyyetten mahrumiyyet, medenî haklardan iskat cezaları idi.

MÜCEDVEL (مجدول) [*San.*] Sayfa kenarları «Cetvel»li olan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cetvelli demektir.

MÜ'CEM (معجم) [*Ede.*] Ebced hisabiyle yazılan tarihlerin noktalı harfleri hisab edilen nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mü'cem; noktalanmış demektir. Noktalı harflere «Huruf-u mü'cceme» denirdi. «Menkut» tâbiri de aynı mânada kullanılır.

Tarih-i sal bed'ini mü'cem yazup dedim
Hüznî rakamla etti müverrihliğe heves
Sururi

MÜCERRET (مجرد) [*Ede.*] Eski yazıda noktasız harflerle yazılan şiir ve nesirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mahzuf» ve «Mühmel» de kullanılırdı.

MÜCERRET ÂYİNİ (مجرد آیینی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Mücerret olacak yani evlenmemek taahhüdünde bulunacak «can»ın bu ikrarı münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu âyinde mücerret olacak canın saç, sakal, bıyık ve kaşları ustura ile tıraş edilir ve sağ kulağı delinirdi. Delinen kulağına «mengûş» adı verilen küpe takılırdı. Bu âyine yalnız mücerretler girebilir, mücerret olmıyan «Baba»lar hattâ «Halife»ler giremezdi. Eskiden bektaşilerde, ancak dört dergâhta, Kerbelâ'da İmam Hüseyin âsitanesi'nde, Pirevi'nde yani Hacı Bektaş dergâhında, Mısır'da Kaygusuz Sultan dergâhında ve Tesalya'da Reni kasabasındaki Dur Bali Sultan âsitanesinde yapılırdı.

MÜCEVHERAT (مجوهرات) [*San.*] Elmaslı ve başka türlü kıymetli taşlı takımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mücevherat, mücevherin cem'idir. Mücevher; elmas gibi kıymetli taşların adı olduğu gibi elmaslı takımlar hakkında da kullanılır.

Eski eserler hakkındaki bilgisi ile tanınmış olan Nureddin Rüştü Büngül bu başlıkla yazdığı bir tetkik yazısında (Tanin, 12 mayıs 1946) Yusuf Mısrî namında birinin eline geçtiğini ve şimdi Ankara Umumi Kütüphanesi'nde bulunduğunu söylediği «Elmülehcar» adlı ve hicrî 927 tarihli yazma eserde mücevherat adı altında yirmi beş türlü mücevherin yazılı olduğunu söylüyor ve onları şöyle yazıyor:

«Zümrüt, yakut, zebercet, belhaş, benefs, berhadi, elmas, aynülhir, badızehr, firuzeç, akik, mıknatis, sinadeç, dehenç, lahverd, mercan, şenç, hameşt, hümahan, yeşim, yesib, nur, talk, lü'lü'.

«Bir çoğunun adını bile bilmediğimiz veya ehemmiyyet vermediğimiz bu taşların her birinin ayrı ayrı havassından bahsediyor ve bunları zamanına göre kuruşlandırıyor, kıymetlendiriyor. Müellifin tadat ettiği rakamlara bakılırsa o zaman da mücevherat epeyce para ediyormuş. Fakat bu taşların içerisinde Yakut, Zümrüt, Elmas, Gök yakut yani safir bir de inci bunların en kıymetlisi olduğu anlaşılıyor. Zebercet, mercan, yeşim, aynülhir hattâ firuzeç biraz para ederse de diğerleri yalnız burada değil Avrupa'da mücevherat kadar para etmez, yani mücevherat idadında değildir.

«Asıl mücevherattan madut olanlara gelince: Zamanımızda en çok para edenler lekesiz halis yeşil renkli zümrüt ve halis şarabi renkte al yakut ve güvercin göğsü denilen gök yakut yani safir'dir. Bunların damla ve dedekülahı tâbir edilen lekesiz kısmı gayet kıymetlidir. Bir de bunların fasatalileri yani düz ve işlenmişleri vardır. Fakat bunlar Rusya'da ve bazı Avrupa memleketlerinde para eder. İnci de kıymetlidir. Hele bunların fevkalâdeleri pek çok kıymetlidir. İncinin hacım ve renk itibariyle kıymetleri artar. Beyaz, sarı, siyah ve pembesi olur, yuvarlak ve uzun kısımları vardır.

«Elmas'ın da siyahı, mavisi, hattâ pembe ve filizisi olur. Fakaf buralarda bu renkli mücevherat nâdir zuhur eder ve memleketimizde kullanılan elmas, bildiğimiz elmastır. Bazı memleketlerde bunların yüzlerce kırat büyükleri bulunur. Bunun birisi de -Kaşıkçı elması- namiyle bizdedir ki, dünyanın sayılı elmaslarındandır. Pırlanta'nın en büyüğü ve en kıymetlisi de İngiltere'dedir. Milyonlar değerindedir. Elmas'ta olduğu gibi, tabiî bir renkte, pırlanta da bulunur. Çünkü büyük bir elmas işlene işlene meydana çıkarılır ve pırlanta olur. Fakat her elmas pırlanta olmak istidadında değildir ve beş altı kırat elmastan ancak iki krat pırlanta çıkar.»

MÜCEVHER NOKTA (مجوهر نقطه) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Nokta çeşitlerinden birine verilen addır. Buna «Geçme nokta» da denir. Birbirinin altından ve üstünden geçmek üzere muhtelif ve muntazam şekillerde yapılır.

MÜCEVVEZE (مجوزه) [*Kıy.*] Eskiden giyilen başlıklardan birinin adıdır. Ağzı yukarısına nispetle daha dar, tepesi kırmızı renkte

çıkıntılı, mukavvadan üstüvani şekilde idi. Yarım endaze (32-33 santimetre) uzunluğunda olup etrafına tülbent sarılırdı. Padişahlar, Sadrazamlar, devlet erkâniyle memurların bazısı uzun zaman resmî serpuş (başlık) olarak başlarına giymişlerdir. Fatih Kanunnamesi'nde (s. 15) yazılı bulunması eskiliğini gösterir.

Türk ve İslâm Müzesi müdürü rahmetli Abdülkadir Erdoğan mücevveze için (Zaman, 3 ikinci teşrin (Kasım) 1935) şu izahatı vermiştir :

«Mücevveze'nin kökü (cevz) dir. (Cevz) in de türlü türlü mânası vardır. Bunlar içinde (mücevveze) ye kök olmaya en çok yaraşan ikisidir. Birincisi: Sağlam Arapçadır. Her nesnenin ortasına, çok ve büyük olan yerine denir. İkincisi: (Koz) dediğimiz yemiştir. Bu Arapça değildir. Birincisi ile (Mücevveze) nin ilgisini bulmakta güçlük yoktur. İkincisiyle mücevveze arasındaki bağlantıyı çözmek için bunun üzerinde biraz durmak gerektir.

«Eski dil bilginlerinden Ebi Mansur-u Cevalikî «Kitab-ül-Areb ü min kelâm-il Acemi» adlı eserinde (Cevz) in Acemce'den alındığını ve fakat Arab'ın bunu eski zamanlardanberi söyliyegelmekte bulunduğunu yazıyor.

«(Müterazzi) de «Kitab-ül-Muarreb» inde: «(Cevz), (Göz) ün muarrebidir. (İbrahim bin Mûs-el-Cevzi) de buna nisbet olunmuştur» diyor.

«Kamus mütercimi Asım Efendi: «Cevz» (Levz) vezninde... Semer-i marufun ismidir ki Koz tâbir olunur, (göz) den muarreptir.» diye yukarıdakileri pekleştiriyor.

«Mücevvezeye gelince: Bu yukarıda ayrı ayrı mânaları gösterilen iki köke de bağlanabilir. Birincisine göre: (Mücevveze) nin mânası, (ortası büyültülmüş) yani başlığın tepesi kabartılmış, ikincisine göre mânası: (cevizleştirilmiş) yani kavuğun tepesi kabuklu (ceviz) gibi kabartılmış demek olur. (Mücevveze) eskiden alay ve divan günlerinde giyilen resmî bir başlıktı. Yarım endaze boyunda mukavvadan yapılır ve üzerine beyaz tülbent çekilirdi. Tepesine kırmızı kumaştan kabarık birşey geçirilirdi. İşte tepesi (koz) gibi kabarıklı uzun başlıklara (Mücevveze) adını koymuş olabilirler.

«Bizde eski başlıklardan (Selimî) vardır. (Selimî) (Mücevveze) den biraz daha uzunca olur. Bunun tepesi kabarık değil, düzdür. (Selimî) ve (Mücevveze) yi saray mensuplarının daha çok giydikleri ve her buyruğa daha çok baş eğdikleri için (kavuk sallama) sözünün buradan ileri geldiği sezilmektedir.»

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı Padişahların kavuklariyle elbiselerinden bahsederken (Osmanlı Devrinde Saray Teşkilâtı, sayfa 217) şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlı Padişahları ile şehzadeler ve devlet erkânı muharebe günlerinde Üsküf ismiyle beyaz keçeden yapılmış sırmalı Börk giymişlerdir. Börkün sırma ile süslenmesini bazı tarihler Süleyman Paşa ile biraderi Birinci Murat Bey'e atfediyorlar. Bertrandon dö la Brokiyer, Rumeli seferi esnasında İkinci Sultan Murat'ı Yenipazar'da görmüştü; yanında kırk elli adamiyle önünde on iki solak bulunan Murat'ın üzerinde zerduva postundan bir kürk ve kırmızı tüylü kadifeden bir ceket ve başında da diğer Türklerin taşıdığı veçhile kırmızı bir Börk varmış. Müverrih İdris-i Bitlisî, muharebeden hariç zamanlarda ve divan içtimalarında divan erkânı Üsküf üzerine başlarının etrafına Kurcuk (imame, sarık) ilâve ederlerdi; sonra Fatih ulema serpuşunu ihdas edip kendisi giydiği gibi devlet erkânına da giydirdi diyor ki bu serpuş Âli'nin kaydına göre Mücevveze'den başka bir şey değildir.»

Yavuz Sultan Selim zamanında kendi ismine izafetle Selimî serpuş ihdas ettiğini, on sekizinci asırda da Osmanlı hükümdarlarının hem mücevvezeyi ve hem de Selimî giydiklerini yazan değerli Profesör eserinin haşiyesinde de şunları söylüyor: «Mücevveze; Fatih'in kanunnamesi'nde de (S. 15) zikredilmektedir. Bu serpuşun iptida Yıldırım Bayezit zamanında kullanıldığı rivayet ediliyor. Takriben 32,33 santim uzunluğunda mukavvadan bir serpuş olup etrafına ve aşağı kısmına tülbent sarılırmış: Hammer bu serpuşu görmüş olan D'Ohsson'dan naklediyor; Riko'da ve Ârif Paşa'nın Mecmua-i Tesavir-i Osmaniyye isimli eserinde mücevvezenin resimleri gösterilmiştir.»

Başta sadrazam olmak üzere vezirler ve büyük memurlar muhtelif zamanlarda türlü vesilelerle mücevveze giyerlerdi. Vezir-i âzam arife'den birgün evvel yapılan bayram tebriki merasiminde mücevveze giyerdi. Arife günü «Kallavi» ile arz odasında Enderun ricalinin tebriklerini kabul eden Sadrazam sonra «mücevveze» ve üst giyerek arz odasında Enderun ricalinin tebrikâtını da o kıyafetle kabul eylerdi.

Cuma alayına iştirak eden vezirler başlarına «Mücevveze» giyerlerdi. Yeniçeri ağası Divan-ı hümayunda «Mücevveze», vezirler «Selimî» giydikleri yerlerde o da «Selimî» giyerdi. Beylerbeyilerle sancak beyleri divana geldiklerinde vezirler gibi «Mücevveze» giyerlerdi.

Sefer münasebetiyle yapılan alaylarda vezirler, vezir rütbesi olan nişancı ve defter-

darlar «Kallavî», olmıyanlarla Yeniçeri ağası, rikâb-ı hümayun ağaları, cebeci başı, reis-ülküttap «Selimî», hacegânla müteferrikalar, çaşnigîrler, dergâh-ı âli çavuşları «Mücevveze» giyerlerdi.

Divan günlerinde Sadrazam'a refakat eden çaşnigîrleri, mataracıları, tüfenkçileri «Üsküf», müteferrikaları, ağaları, saraç başısı «Mücevveze», şatır başısı «Perişanî», şatırları da «ruz-ı merre sarık» takarlardı.

İkinci Sultan Mahumut tarafından Yeniçeri ocağı'nın kaldırılması üzerine serpuş (başlık) olarak «Fes» kabul olunduğu için diğer serpuşlar gibi «Mücevveze» de ortadan kalkmıştır.

MUCİZ (مجيز) [*İlm.*] Medresede ders okutup talebesine icazet (şahadetname) veren ders-i âmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İcazet alanlara «Mücaz» denilirdi.

MÜCMEL DEFTERİ (مجمل دفترى) [*Mal.*] Arazi tahriri sırasında tutulan defterlerden birinin adıdır. Bu deftere yazılan yerler kısaltılmış olarak geçirildiği için bu ad verilmişti. Vesikalarda «Defter-i mücmel» suretinde geçer. İzahlı bir surette tutulan defterlere de «Mufassal defteri» denilirdi.

MÜÇTEHİD (مجتهد) [*Fık.*] Fer'î olan şer'î bir hükmü delilinden istinbat (çıkarmak) hususunda bütün kuvvetini sarfeden âlim yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstinbat olunan şer'î hükme de «Müçtehid-ün-fih» denilir. İçtihad, kolay bir şey olmadığı için şer'î delillerden hükümleri çıkarmaya «İstinbat» denilmiştir. Çünkü istinbat, esasen kuyudan güçlükle su çıkarmak demektir. Müçtehid kelimesinin lûgatlerdeki izahı şöyledir: İçtihad eden, gayret sarfeden, bir işte olanca kuvvetiyle çalışan; bir mezhep vazeden; din imamı, fakıh.

Fer'iyyattan olan şer'î meselelerin hepsinde içtihada muktedir olana «müçtehid-i mutlak», bu meselelerin yalnız bir kısmı hakkında içtihada kadir olana da «müçtehid-i mukayyet» denilir.

İçtihada ehliyyet Kitabullaha, Sünnet-i Nebeviyyeye, mevarid-i icma' ile vücuh-i kıyasa vukuf (bilgi) ile hâsıl olur.

İmam-ı Âzam ile diğer üç müçtehid bu şartları haiz oldukları için birer müçtehid-i mutlak olarak tanınmışlardır.

İçtihadın hükmü, zannın galebesidir. Yani içtihad ile sâbit bir mesele hakkındaki kanaat, hata ihtimaliyle beraber zannın galebesidir. Bir müçtehid, kendisinin hakka isabet ettiğini kat'î surette iddia edemez. Belki isabet ettiğine galib zan ile kani bulunur. Bu cihetle içtihad, kat'iyattan olan usûl ve fruda câri olmaz. Çünkü bunlarda zannın galebesi kâfi değildir, bunlarda cezm lâzımdır.

Bir müçtehidin daima isabeti icabetmez. Bir müçtehid bir meselede musip olacağı gibi diğer bir meselede muhti olabilir. Çünkü her hâdisenin hükmü İndallah bu hüküm, müçtehidin içtihadına tâbi değildir. Bu hükmü keşfeden bir müçtehid musiptir, keşfedemiyen bir müçtehid de muhtidir.

Fıkıh meselelerinde derin bilgi ile tanınan Ömer Nasuhî Bilmen «Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu»nda «Mu'tezile taifesi ise her müçtehidin musip olduğuna kail bulunmuştur. Bunlara göre hüküm, indallah müçtehidin içtihadına tâbidir. Böyle olmasa teklif-i malâyutak lâzım gelir.» dedikten sonra buna ait cevabı yazıyor:

«Buna cevaben deniliyor ki: Bir müçtehid, hükm-i şer'îsi musarrah olmıyan bir hâdise hakkında mücerred içtihad etmekle mükelleftir, yoksa herhalde hakka isabetle mükellef değildir ki teklifi muhâl lâzım gelsin. Mamafih her müçtehid, musip olsa çok kere iki nâkizin içtimaı lâzım gelir ki, bu muhaldir. Vücuttan çıkacak bir kan ile abdestin bozulması veya bozulmaması hakkındaki iki içtihad gibi. Bir şeyin aynı zamanda hem helâl, hem de haram olması da bu kabildendir.»

Yine o kıymetli eserde müçtehid için şu tafsilât da veriliyor:

«Bir müçtehid, hata etse de indallah mes'ul olmaz, belki me'cur olur. Çünkü bir hakkın zuhuru için kendi kudretini sarfetmiştir. Şu kadar var ki bir müçtehid, kendi iktidarını lâyıkıyle sarfetmeyip doğru yol vazıh olduğu halde hilâfına içtihadda bulunursa bundan dolayı mesul olur.

«Bir de âlemin budusu, kıdemi gibi akliyyatta ve Hak Taalâ'nın zât ve sıfâtı gibi ilâhiyyatta ve nebeviyyatta hak bilittifak bir olduğundan bunlardaki hata, ma'füv değildir. Ancak mu'tezileden bir taife bunlarda da hükmün içtihada tâbi olacağına kaail bulunmuştur ki, asla doğru olamaz.

«Hata eden bir müçtehid, hükümde isabet edemediği cihetle intihaen muhti ise de kendi kudretini bezledip delilleri tetkik eylediği cihetle iptidadan musiptir. Bundan dolayıdır ki, içtihadına herhalde hasene = sevap tertüp eder. Nitekim Aley-is-salâtü vesselâm Efendimiz, Amr İbn-il-As Radiyallah-u Anh'a hitaben: (احكم على انك ان اصبت فلك عشر حسنات وان اخطأت فلك حسنة) = Hükmet şöyle ki: İsabet eder isen on sevap

hata eder isen bir sevap vardır.) buyurulmuştur. Mamafih bazı zatlara göre hata eden müçtehid, hem iptidaen, hem de intihaen muhti bulunmuş olur.

«İçtihad, cumhur-ı ulemaya göre tecezzi kabul etmez. Yani: yalnız birkaç meselenin menatını, edille ve esbabını bilen bir âlim için yalnız o meselelerde içtihada kıyametmek câiz olmaz. Çünkü diğer meselelerin de hükümlerini, ilel ve esbabını, anlıyabilmek melekesini hâiz olmayınca içtihadına güvenemez, kendisine galebe-i zan hâsıl olmaz. Zira hükmünü keşfettiğine zâhip olacağı mesele, diğer meseleler ile alâkadar olabilir. Onlar bilinmedikçe muayyen meselenin hükmü taayyün etmiş olmaz.

«Deniliyor ki: İçtihad için bir fakahet melekesine ihtiyaç vardır. Bu öyle mahdut meselelere vukuf ile elde edilmiş olamaz. Meselâ: Bir kimse her sözü mukteza-yı hale, belâgat ve fesahat kavaidine tatbika kaadir olmalıdır ki belâgat melekesini hâiz sayılsın. Yoksa yalnız bir iki sözü belâgat vecihlerinden bir ikisine tatbika kaadir olmakla belâgat melekesini hâiz bulegadan madut olamaz. İşte bir din âliminde de her hükm-ü şer'îyi delillerinden istinbat edecek bir meleke-i fıkhiyye bulunmalıdır ki müçtehid sayılabilsin, içtihadına mesağ bulunsun.

«Bir müçtehidin bazı meseleler hakkında (lâedri = bilmiyorum) demesi, kendisinde içtihad melekesinin bulunmamasına delâlet etmez. Çünkü böyle bir meleke bulunduğu halde bunu bazı meseleler hakkında istimale vakit bulamamış olabilir veyahut o meseleler hususunda kemal-i ittikasından dolayı hemen cevap vermeyi ihtiyata muhalif görmüş olabilir.

«Rivayete nazaran İmam Mâlik Hazretlerinden kırk mesele sorulmuş, otuz altısı hakkında (Lâedri) demiştir.

«Meşahirden Şa'bî merhum demiştir ki: (Lâedri nısf-il-ilm = bilmiyorum demek, ilmin yarısıdır.) Vakıa bir zâtın bilmediğini bilmesi de bir ilimdir; bir hünerdir.

«İmam Şa'bî, bir mesele hakkında (Lâedri) demiş, sâil olan şahıs, «Sen Irak'ın fakihi olduğun halde bilmiyorum demekten utanmıyor musun?» demekle Şa'bî merhum: Fakat melekler, Allah Taalâ'ya (لا علم لنا الا ما علمتنا = ya Rabbi! Senin bize bildirdiğinden başka bizim bilgimiz yoktur) demekten istihya etmemişlerdir, diye mukabelede bulunmuştur.

«Velhasıl: Bir müçtehid için her meselenin hükmünü hemen bilmek icapetmez. Elverir ki kendisinde matlup olan fekahet mevcut bulunsun.

«İçtihad için pek büyük bir kabiliyyet, pek geniş malûmat lâzımdır. Bundan başka da pek büyük bir diyanet, pek azim bir seciyye-i ahlâkiyye iktiza eder. Hafızalarını bütün âyât-ı celile ile, yüz binlerce ehadis-i şerife ile tezeyyün etmiş, birçok dinî ilimlerde teferrüd eylemiş olan bir nice yüksek zatlar bile içtihada cesaret edememiş, kendilerinde içtihada salâhiyyet bulunduğunu iddiada bulunmamışlardır. Çünkü bu salâhiyyeti lâyıkı veçhile hâiz olmıyanların içtihada kıyamı, teşehhiyattan ibaret olarak haklarında pek büyük mânevi mes'ûliyyeti dâvet eder. Binaenaleyh bu salâhiyyeti hâiz olmıyanlar için İslâm âleminde kabul edilmiş olan bir müçtehid-i muazzama taklitte bulunmaktan başka yol yoktur ve illâ dinin kudsî ahkâmını muhafaza ve idame kabil olamaz.

«Taklid, lûgatte bir kimsenin boynuna gerdanlık takmak mânasınadır. Takallüd de gerdanlık takınmaktır. Istılâhta: Taklid: Başkasının kavlini hüccete, delile bakmaksızın kabul etmekten ibarettir. Başka bir târif ile taklid: Bir insanın başka bir zata söylediği sözde, veya yaptığı işte hakkaniyyetine mu'tekit olup delile bakmaksızın tâbi' olmaktır. Sanki bu insan, o zatın sözünü veya işini kendi boyuna bir gerdanlık yaparak takmıştır. Kılade ise gerdanlık demektir.

«İşte bir müçtehide bir hüsn-ü itikattan dolayı tâbi' olmak da bir taklid meselesidir ki, bunun sahibine «Mukallid» denilir.

«Mamafih içtihad derecesini hâiz olmıyan fukahadan her birine de mukallid-i mahz denilerek şu veçhile târif edilmiştir. «Şer'î hükümleri, delillerinden istinbata; bu hükümlerin aralarını tefrik ve temyize ve rivayetlerin bazılarını bazılarına tercihe muktedir olmayıp yalnız bir mezhebe mensup hükümlerin, meselelerin ve rivayetlerin büyük bir kısmını hıfzetmiş, bunları eserlerine derç eylemiş olan bilgili zattır. Böyle bir zat, şer'î delilleri lâyıkıyle tetkik ve itkan etmiş bulunmaz, tercih veya temyiz eshabının temyiz ve tashihlerini tefrik ve temyizlerini eserlerinde nakliyle iktifa eder, bir rivayetin kuvvet ve sihhat derecesini kendi re'yiyle tâyine kalkışmaz.

«Bir vazifeyi, bir memuriyyeti bir zata tefviz ve tahmil etmiye de taklid denilmiştir. Böyle bir şeyi kabul ve tahammül etmiye de «Takallüd» denilir. Taklid-i kaza, takallüd-ü kaza tâbirleri gibi.»

İlelebed yetişir müçtehid bu ümmetten
Şu var ki: çıkmalı ferda-yı nûre zulmetten
Mehmet Âkif

MÜÇTEHİD FİL-MES'ELE (مجتهد فى المسئله) [*Fık.*] Mezhebinde hükümleri mevcut olmıyan meselelerde içtihada muktedir olan fukaha hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜÇTEHİD FİL-MEZHEP (مجتهد فى المذهب) [*Fık.*] Doğrudan doğruya edille-i şer'iyyeye müracaatla ahkâm istinbatı iktidar ve ehliyyetini haiz olmakla beraber mezhep sahibinin tesis eylediği usûl ve kavait üzerine hareket eden müçtehid hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜÇTEHİD FİŞ-ŞER (مجتهد فى الشرع) [*Fık.*] Ne furu'da ne usulde başka bir müçtehidi taklit etmeyip usul kaideleri tesis ve furu'un hükümlerini şer'î delillerden istinbat eden büyük din âlimleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜÇTEHİD-İ MUHTİ (مجتهد مخطئ) [*Fık.*] İçtihadında hata eden fakih yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜÇTEHİD-ÜN-FİH (مجتهد فيه) [*Fık.*] Hakkında kat'î delil bulunmıyan mesele mânasına gelir bir tâbirdir. Buna «Mes'ele-i içtihadiyye» de denir.

MÜD (مد) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. «Lehçe-i Osmanî» de «müdre, karamut, batman nev'i» suretinde izah olunmuştur. Yakın zamanlara kadar «Midilli» de zeytin tanelerinin tartısında kullanılırdı. «Tac-üt-Tevarih» de (c. 1, s. 189) Kütahya Müddü suretinde geçer. Batman gibi bunun da miktarı her yerde bir değildi. Kütahya'da bir müd yirmi, Diyarbakır'da on altı, Siverek'te ise sekiz İstanbul kilesi idi.

«Müd» suretinde yazılan bu tâbirin «Türk Lûgati» ndeki izahı şöyledir: «Mekûlâta mahsus bir mikyastır. Hicazlılara göre bir «rıtl» ile rıtlın üçte birine müsavidir. Irak'lılara nazaran iki rıtl miktarıdır. Cem'i «emdad, midad» tır.

MÜDÂM (مدام) [*San.*] Şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müdame suretinde de kullanılır.

Nûşet pes perdede müdamı
Baştan savagör bu akl-ı hâmı
Riyazî

MÜDAYENE HÜCCETİ (مداينه حجتى) Emval-i eytamdan borç para almak için yazılan hüccet-i şer'iyyeye verilen addır.

MÜDAYENE SENEDİ (مداينه سندى) [*Huk.*] Borç senedi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müdayene; borçlanmak demektir.

MÜDEBBER (مدبر) [*Fık.*] Itkı (azatlığı) mevlâsının ölümüne muallâk (bağlı) bulunan köle hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cariyenin bu türlüsüne (müdebbere) denilir.

MÜDEBBİR (مدبر) [*Fık.*] Memlûkünün ıtkını (azatlığını) kendisinin ölümüne talik etmiş olan mevlâ hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜDEBBİRE (مدبره) [*Fık.*] Itkı (azatlığı) mevlâsının ölümüne muallâk (bağlı) bulunan cariye hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kölenin bu türlüsüne «müdebbir» denilir.

Esbak Reis-ül-küttap Mehmet Ârif Efendi'nin Cihanseza adlı cariyesini müdebbire eylediğine dair kendisine verdiği kâğıdın örneği:

«Bâis-i tahrir-i kalem-i abd-i behin-i miskiy-yül-hitam ve badi-i takrir-i rakam-ı anberin-i ra'na nizam oldur ki Cenab-ı isabet bahş-i cihan ârâ ve tedbir-i tekaddes an-işşebihi vennazîr hazretlerinin takdir-i ezeliyyesiyle idaremde olan baiset-ül-kitap orta boylu kara gözlü ve kaşlı Çerkesiyy-ül-asıl Cihanseza bint-i Abdullah nam cariyemi tedbir-i sahih-i mukayyed ile müdebbire eyledim. Vefatımdan kırk bir gün mukaddem sair ahrar-ı asliyye misillû hürre olup bâd-el-vefat sâkin olduğum bir bab konağın ba hüccet-i şer'iyye mülk olan mahallin nısfını malımdan ifraz ve mumaileyhaya hibe-i sahiha ile hibe eyledim. Vârislerim muhalefet ve mücadele ve müdahale eylemiyeler. Eğer ederler ise (فدجاء بغضب من الله ومأويهم جهنم = Allah'ın gazabına uğrasınlar ve yerleri cehennem olsun) buyurulduğu âyet-i kerimenin mâsadakına mazhar ola. İşbu vesaya-yı sahiha ve niyyet-i hâlise makbul ve muteber tutulup mevsufe-i mezkûre-i bâlâ mumaileyha müdebbire olup üzerinde velâ-ı şer'iden gayrı hakkım kalmayıp rıkkıyyet mütalâasiyle ve hibe ve îta eylediğim mülk hususunda dahi tarafımızdan ve a'kab ve ahlâfım ve müteallikatım taraflarından ve efrad-ü âferideden keenna min kân ve sebeben minelesbap muaraza ve müdahale eylememeleri işbu kendi hat ve mührümle memhur ve ma'mulün-bih senedi vakt-ı hacette ibraz ve ihticac eyliye «an recep 248 Mehmet Ârif Reis ül-küttab-ı Esbak.»

MÜDDEİ (مدعى) [*Huk.*] Dâva eden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâva edilene «mudde-i aleyh» denir.

MÜDDE-İ ALEYH (مدعى عليه) [*Huk.*] Dâva edilen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâva edene «muddei» denir.

MÜDDET-İ SEFER (مدت سفر) [*Fık.*] Seyr-i mutedil (orta yürüyüşle) üç günlük yani on sekiz saatlik mesafe hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜDERRİS (مدرس) [*İlm.*] Medrese ve camide talebeyo ders okutan hoca yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kullanılış itibariyle «Muallim» ile farklıydı. Cem'i «müderrisin» dir.

Müderris olmak için medrese veya camide okunması meşrut olan dersleri okuyup icazet almaya bağlı idi.

Müderrisler ilk zamanlarda İstanbul'da medreseler sayısınca olduğu halde sonraları sayıları arttığı için Pay-ı taht müderrisleri mevaliye menşe' olmuş ve biri İstanbul, ikincisi Bursa ve Edirne müderrislikleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bundan dolayıdır ki son zamanlarda müderris demek yalnız ders okutan demek değildi. Medreselerin müdürlüğü mânasına da gelirdi. Vaktiyle müdür olanların medreselerinde ders okutmaları da usûlden iken sonradan dersler camilerde de okutulmaya başlanmış ve ondan sonra bir kısım müderrislerin medreselere taallûku oralarda talebe işlerine bakmaktan ibaret kalmıştır.

Tanzimattan sonra açılan Darülfünun hocalarına da müderris unvanı verilmiş ve bu unvan, Darülfünun'un Cumhuriyet devrinde Üniversite, hocalar da Profesör adını alıncıya kadar devam eylemiştir.

Müderrisler verüp mihraba arka
Geräp göğsün ederler iftiharı
Söz açsan bâb-ı marifetten
Yumup ağzın ederler va'z-ı vekarı
Lâ

MÜECCELE (مؤجله) [*Mal.*] Mirî yani devlete ait iltizamat ve mukataattan ve taksitle satılan emlâkten taksitle satılanların vâdeleri geldiğinde alınan bedelleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü şeylerin peşin olarak alınan bedellerine de «Muaccele» denilirdi. Müeccel; Arapça te'cil olunmuş, geriye bırakılmış, mühlet tâyin edilmiş demektir. Cem'i müeccelâttır. Taksitle satışta bedelin ödenmesi için mühlet tâyin olunmak suretiyle geriye bırakıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir

MÜEDDÂ (مؤدا) [*Ede.*] Mâna yerinde kullanılır bir tâbirdir. Söz ve yazı tarzı mânasına gelen edanın karşılığıdır. Edanın güzel oluşuna Hüsn-ü eda denilir.

Edaı lâtif ü müeddâ sahif
Hüseyin Sîyret

MÜELLİHE (مؤلهه) [*Kel.*] Hazret-i Ali'ye ulûhiyyet isnad edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şi'adan olan bu mezheb sâlikleri İbn-i Sebe'in ehass-ı ashabından idiler.

MÜEVVEL (مؤول) [*Fık.*] Delâlet ettiği mütaaddit mânalardan, vecihlerden bazıları zannî delil ile, galip re'yle teveccüh eden müşterek lâfız hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meselâ hayz ile tuhr beyninde müşterek olan kur' lâfzı için bu iki mânadan biri tercih edilirse bir müevvel lâfız olmuş olur.

Arapça bir kelime olan müevvelin «Kamus-u Osmani» deki izahı şöyledir: «Te'vil edilmiş, zâhirî mânadan udûl (sapmak, dönmek)»

MÜFADAT-I ÜSERA (مفاداة اسرا) [*İda.*] İki muharip kavmin esirlerini mütekabilen (karşılıklı olarak) mübadele etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarihî vesikalarda geçer.

MÜFARAKAT (مفارقات) [*Fık.*] Karı kocanın talâk veya fesh ile birbirlerinden ayrılmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tafsilâtı «Kitab-ün-nikâh» ta geçer.

MÜFESSER (مفسر) [*Fık.*] Lûgat mânası tefsir edilmiş, mânası izah suretiyle bildirilmiş demek olan bu kelime ıstılâh olarak beyan-ı tefsir veya beyan-ı takrir sebebiyle mânası nastan daha vazıh olan sözdür ki nesihten başka bir şeye ihtimali bulunmaz. Meselâ: «Seni azâdettim» sözü bir nastır. «Seni rıkkiyyetten azadedip hürriyete kavuşturdum» sözü de müfesserdir.

MÜFESSİR (مفسر) [*İlm.*] Kur'an 'ın mânalarını şerh ve izah eden, o maksatla Kur'an tefsiri yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Herhangi bir kitabın ibaresini açıklıyanlara da müfessir denilir. Arapça bir kelime olan müfessirin mânası tefsir eden demektir. Tefsir de mânası kolay anlaşılmıyan bir ibareyi açıklamak, izah eylemektir. «Müfessirin», «Müfessiran» suretinde cemilendirilirdi.

MÜFRED (مفرد) [*Ede.*] Kafiyesiz beyte verilen addır. Kafiyeli olursa «Musarra'» denir.

MÜFREZ-ÜL-KALEM HAZİNE (مفرز القلم خزينه) Tanzimattan evvel Mısır, Bağdat, Şam ve Yemen hazineleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu yerlerin malî işlerine merkezce bu nazarla bakılması hisap ve kitaplarının tetkikine girişilememesinden ötürü idi. İkinci Mahmut'la başlıyan merkeziyyet usulü ile bunların da diğer vilâyetler gibi idaresi temin edilmesi ve para işlerine de doğrudan doğruya el konulması üzerine bu tâbir tarihe karışmıştır.

MÜFT (مفت) [*Hal.*] Bedava, beleş, ucuz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu tâbir tarihî ve malî vesikalarda geçer.

Köhne takvim deyüp da atma
Banamıştır diye müfte satma
Lâ

MÜFTHAR ULÛFESİ (مفتخوار علوفه‌سی) [*Mal.*] Hizmet karşılığı olmıyan askerî tahsisat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Birinci Mahmut zamanında (Hicrî 1153, milâdî 1740) Yeniçeri ulûfe beratlarının (esame denilen maaş kâğıtlarının) alınıp satılmasına izin verildiğinden vakt ü hali düzgün olan adamlar, hususiyle bedesten hacegileri irat alır gibi yeniçeri beratlarını sahiplerinden satın alırlar ve mevacip çıktıkça gidip ulûfe bedenini istifa eylerlerdi. Mütaaddit ulûfeyi uhdesinde toplıyanlar bile vardı. Müft; Farsça bedava demektir. Bu gibiler hizmet görmeden esham mahiyyetini alan maaş kâğıtlarını satın alarak bunlarla yeniçerilerin hizmet mukabili aldıkları ulûfeye kondukları için bedava yeyici demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

MÜFTİ (مفتي) [*Ilm*] Şeyh-ül-İslâm tâbirinin taammümünden evvel ilmiye mesleğinde mevcut üç tâbirden biridir. Diğer ikisi «Kadı» ile «Müderris» ti. Müfti; fetva verdiğinden dolayı bu adı almıştır. Fetvâ, şâb-i kavi (kuvvetli genç) mânasına gelen «Feta» dan alınmadır. Halle muhtaç olan fıkhî bir mesele hakkında sorulan suale selâhiyyet sahibi olanın verdiği cevaba «fetva» denir. Fetva; şifahî (ağızdan sorma) olduğu gibi tahriri (yazılı) de olur. Her iki takdire göre ilmî salâhiyyete dayanarak cevap verene «Müfti» denilir.

İslâmiyyetin ilk zamanlarında ve hattâ sonraları bile fetva verebilmek için mutlaka hükümetin resmî bir unvan olarak kabul ettiği «Müfti» olmaya mütevakkıf değildi. Ehliyyet ve liyakat sahibi olan her müslüman «fetva» verebilirdi.

İlk Müftinin Cenab-ı Peygamber olduğunu «Bu mühim vazife şüphe yok ki Peygamberimiz Aleyhisselât ü Vesselâm ile başlamıştır» suretinde kaydeden Diyanet İşleri Reisi Değerli Âlim Ahmet Hamdi Aksekili (Ölümü 1951) (İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, cilt 2, numara 90) şu tafsilâtı da veriyor: «Gerçi bazı tarihlerde, hattâ «Tarih-i Hulefa» ve «Tarih-i Fukaha» da ilk Müfti Hazret-i Ebu Bekir, ilk Hâkim de Hazret-i Ali olduğu yazılıyorsa da bunun mânası Peygamber zamanında Sahabeden ilk fetva veren ve Peygamber'in harice gönderdiği ilk kadı ve hâkim demek olacaktır. Hafız Zehebî'nin «Tezkire-tül-Huffaz» da beyanına göre Peygamber zamanında Hazret-i Ömer, Ali, Muaz ve Ebu Musa fetva vermişlerdir. Yoksa İslâmda ile müfti de, ilk kadı ve hâkim de Peygamber'in bizzat kendisidir.

«Peygamber'in ifta suretiyle ahkâmı tebliğ etmesi, yani sorulan suallere cevap vermesi, şer-i münzelin bir beyanı ve tefsiri oluyordu. Burada Peygamber vahy-ı İlâhîden anlamış olduğu hükmü haber veriyor. Çünkü Peygamber'in vazifesi sadece Kur'an'ı tebliğ etmek değil, Kur'an'ı tebliğle beraber yerine göre beyan ve tefsir etmek yani âyetlerin delâlet ve işaretlerinden anlaşılan hükümleri bildirmek, müşkil, mücmel ve gizli olan cihetlerini aydınlatmaktır. (Süre 16, âyet 44, 86 bak: الجامع لاحكام القرآن لابى عبدالله محمد بن احمد الانصارى القرطبى)

«Peygamber'in fetva suretiyle olan hükümlerine bir misâl verelim: Oruç âyeti nâzil olduğu zaman bununla orucun farz olduğunu herkes anladı. Fakat bir adam oruçlu olduğunu unutarak yer, yahut içerse bununla orucun bozulup bozulmıyacağı hakkında oruç âyetlerinde Kur'an'da sarih bir şey yoktu. Bir gün oruçlu olduğunu unutarak birşey yemiş olan Sahabeden bir zat bu meseleyi gelip Peygamberimize sordu. Peygamber Efendimiz de şöyle cevap verdi: Bir kimse oruçlu olduğunu unutarak yer, yahut içerse bundan dolayı ne kaza lâzım gelir ne de kefaret. Onun orucu yine oruçtur. «İşte Peygamber Efendimizin bu cevabı bir fetvadır ve «ولكن ما تعمدت ولیس علیکم جناح به قلوبکم» âyet-i kerimesinin, yani şer'-i münzelin bir tefsir ve beyanıdır. Re'sen verdiği hükümler ve cevaplarda, esas bakımından, yine şer-i münzele raci demekir.

«Hulâsa: İslâmda ilk müfti Paygamberimiz Efendimizdir. Müftiler, yani dinî sorulara cevap verenler, Peygamberin deliline nazaran cevap vermekte naiplerdir. Fetva müessesesinin birinci devri Peygamberin hayatta bulunduğu devirdir. Peygamberin fetvası da, kazaî hükümleri de doğrudan doğruya Allah'ın vahyine ve kitabına dayanır.»

Değerli âlim fetva müessesesinin ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı devirleri hakkında uzun uzadıya izahat verdikten sonra «Müftilik vasıfları ve müftinin riayet edeceği esaslar» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«İfta, yani dinî sorulara cevap vermek; kitabullahtan, peygamberin sünnetinden ve diğer şer'î delillerden dinî hükümler çıkarmak demek olduğuna göre bunlardan sahih ve doğru bir hükme varabilmek için:

A — Vücuh ve maani-i Kur'an'i nâsıh ve mensuhunu, muhkem ve mukayyedini bilmek,

B — Esanid-i sahihayı bilmek,

C — Sünen-i seniyyeyi bilmek, yani dinî sorulara vereceği cevapların dayandığı esasları anlar bir durumda olmak,

Ç — Kitap ve sünnetten dinî hükümler istihracına, hak ile bâtılı kolayca ayırdedebi-

lecek kudreti ve kabiliyyeti olmak, yani dirayet bakımından da ehliyetli olmak,

D — Doğrulukla, emniyyetle, güzel niyetle muttasıf bulunmak (ki bu, fetvada aslî bir unsurdur).

E — Kendisinden evvel o meseleye dair verilmiş fetvalar varsa onları da bilmek,

F — Bir hâdisede rey beyan ederken zaman ve mekân kayıtları da gözetilmek.

«Binaenaleyh bunlara cevap verecek olanların, zaruretlerin, dinî ilimlerin, içtimaî hâdiselerin, örf ve âdetin, mesalih-i ammenin künhüne, tarz-ı cereyanına vâkıf olması lâzımdır.

«Örf ve âdetin İslâmda çok mühim bir kıymeti vardır. Örf ve âdet üzere varit olan Nas'lar, örf ve âdetin değişmesiyle hükümlerini, örf ve âdete bırakırlar. İbn - i Kayyım «İslâm-ül-Muvakkiin» de şöyle der:

«Hüküm verilir, fetva çıkarılırken zaman ve mekân kayıtları gözetilir... Fetvalar daima bu suretle verilmek icabeder. Örfte bir yenilik bulunduğu gibi nazar-ı itibara al; örfte bir şeyin sâkit olduğunu görünce bırak. Kitaplarda naklolunan mesail üzerinde ömrün oldukça mıhlanıp kalma. Başka iklimden bir adam gelir ve senden fetva isterse artık onu senin memleketinin örfüne getirmiye çalışma; kendi memleketinin örfünü sorup öğren de fetvayı ona güre ver. .»

«Bunları bilmiyen, bir kimsenin uluorta her sorulan meseleye cevap vermiye kalkışması en büyük günahtır. Çünkü bu, re'y-i hodi ile, arzu ve hevesat-ı nefsaniyye ile Allah ve teşahhi ile, ve Peygamber namına söz söylemek demektir. Bu ise haramdır, Allah'a ve Peygamber'e iftiradır.»

«İlim ıstılahında Müftinin mânası» için de şu izahatı veriyor:

«İlmî ıstılaha göre müfti demek, müçtehid demektir ve müçtehid için pek çok ilim ve kudret ister ki yukarıda saydıklarımız da bunlardan bazılarıdır.

«Bir hâdisenin şer'î hükmünü tâyin edebilmek, zannedildiği kadar kolay bir iş değildir. Bunu yapabilmek için bütün bu ilimlerle mücehhez olduktan sonra ta Peygamber'den itibaren ve her asrın tarihini güzelce zaptederek o tarihte şer'î sebep ve ilimlerin amelî kıymetlerini ve içtimaî neticelerini tetkik, böylece geçen asrın bir fezlekesini yapıp sonraki asrın ihtiyaçlarını tâyin eylemek ve dinin anayasası demek olan esas prensipleri olduğu gibi kalmak ve hükümler onlara dayanmak şartiyle, bu ihtiyaçlara cevap vermek, onlara göre hükümler terfi' etmektir. Başka bir tâbirle, kitap ve sünnetin nassından, delâlet ve işaretlerinden, içtihad ve kıyas yoliyle zaman ve mekâna münasip ahkâm çıkarmaktır.

«Bundan dolayıdır ki, İslâmda içtihada büyük bir kıymet verilmiş ve içtihad, dinin kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu iktidarı haiz zatlar ise Peygamber'e yakın olan en feyizli çağlarda bile pek nâdir yetişmiştir. Yetişenlerden birçokları da kendilerini bu yüksek mevkie ehil görmemişlerdir. İslamî edep ve tevazu' işte böyle olur.»

Osmanlılarda müftiliğin ihdası tarihine dair tarihî bir kayıt yoktur. Ancak ilmî salâhiyyeti hâiz her âlimin fetva vermek hakkı mevcut olduğuna göre o unvanı haiz olmasa bile Osmanlıların tâ kuruluşlarında Müftilik vazifesini görenlerin mevcudiyyetlerinde şüphe yoktur. İznik, Bursa müderrisleri hiç şüphe yok ki aynı zamanda birer müfti idiler.

Son vak'a nüvis Abduraahman Şeref Efendi (ölümü 1925) (Tarih-i Devlet-i Osmaniye, sayfa 28) sonradan Şeyh-ül-İslâm unvanını alan Müftilik için şunu yazar: «Fetva hizmeti için müstakil bir memur bulunmıyarak (Molla Fenari) Bursa kadısı iken ve (Celâl Zade Hızır Bey) fetih akabinde İstanbul kadısı nasp buyurulduğu zaman fetva hizmeti dahi uhdelerine muhavveldi. Muahharen (Kemâl Paşa Zade) ve (Ebussuut Efendi) gibi fuzala, kazaskerlikten sonra fetva mansıbına revnakbahş olmalariyle mansıb-ı memurun ismi (Meşihat-ı İslâmiyye) ye tahavvül ve sadreyn-i muhteremeynin fevkinde olarak ilmiyye tarikinin reisi ve Mehakim-i Şer'iyyenin nâzırı itibar olunup giderek Şeyh-ül-İslâmlar bilcümle ilmî tevcihleri tertip ve tensip eder oldular ve Sadrazamlar ile hem rütbe tutuldular.»

«Feridun Bey münşeatı» nda Evrenos Bey'e ait fermanda (Elvan Fakih) in umum Rumeli vilâyetlerine Şeyh-ül-İslâm tâyin olunduğuna dair bir kayıt vardır.

Feridun Bey eski fermanlarla muharreratı tahrif ederek bulunduğu asrın şivesine uydurduğu sâbit olduğuna nazaran Evrenos Bey'e ait fermanın aslı görülmedikçe «Şeyh-ül-İslâm» unvanının (Elvan Fakih) hakkında kullanıldığı şüpheli olduğu gibi bu tâbirin devlet teşkilâtında resmî bir makam olan «Şeyh-ül-İslâm» lığa temamen tekabül etmediği de görülüyor. Bu olsa olsa «Baş müfti» mânasını ifade edebilir. Henüz Osmanlı milkine ilhak olunan Rumeli'ye müderrisler, âlimler gönderildiği gibi (Elvan Fakih) in fetva salâhiyyetini haiz müfti unvaniyle gönderilmiş, yahut yine müderrislikle hattâ kadılıkla beraber müftiliğin de uhdesinde cemedilmiş olması muhtemeldir.

«Şeyh-ül-İslâm» tâbiri gibi «Müfti» tâbirine de ilk defa olarak «Fatih Kanunnamesi» nde tesadüf olunuyor. Kanunname de (sayfa 10) «Şeyh-ül-İslâm ulemanın reisidir ve muallim-i Sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır vezir-i âzam onları riayeten üstüne almak münasiptir amma müfti ve hoca sair vüzeradan birinci tabaka yukarıdır ve tasaddür dahi ederler» deniliyor.

Kanunnamede «Şeyh-ül-İslâm» ile «Müfti» tâbirleri müteradif elfazdan olarak kullanılmıştır. Hattâ ibare resmî tâbirin «Müfti» olduğuna ve müftilere «Şeyh-ül-İslâm» denildiğine delâlet etmektedir. Nitekim o zamanlarda ve hattâ çok sonralara ait eserlerde «Müfti» tâbiri kullanılmış, bilâhare Kanunî'den sonra bu tâbir terkedilerek «Şeyh-ül-İslâm» kullanılmıya başlamıştır.

Müftiler ve hattâ unvanın tebeddülüyle Şeyh-ül-İslâmlar devletin resmî işleriyle alâkadar değillerdi. Divanda dahil bulunmamaları buna delâlet eder. Kanunnamede (sayfa 10) divanda kimlerin bulunacağı gösterilmiştir: «Bir cemiyyet-i âli ve bir mecma-ı ahali olsa ehl-i divana ahardan adam karışmasun evvelâ vüzera andan sonra kazaskerler andan sonra defterdarlar andan sonra yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları mir-i alem ve kapıcı başı ve mirahur oturur.»

Kazaskerler esasen zamanın en büyük âlimleri oldukları için şer'î işleri divanda onlar görürlerdi. Kendilerinin mevcudiyyeti diğerlerinin bulunmasını müstağni bırakırdı. Mamafih «Müfti» lerin divanda bulunmamaları onların memleket işleriyle alâkadar olmadıklarını ifade etmez. Harp ilânı gibi mühim işler zuhurunda memleketin sair uleması ve divan dışındaki erkânı gibi müfti ve Şeyh-ül-İslâmlar da davet olunur, reyleri alınırdı.

Müftilik payesini ihraz eyliyen zevat içinde fazlu kemâlleri müsellem olanlara kendilerini bir kat daha tevkir için «Müftilenam» denildiği gibi (İbn-i Kemâl)e (Müfti-yyüs-sekaleyn» unvanı verilmiştir.

Şeyh-ül-İslâm unvanının kabulünden sonra da istiyenlere fetva vermek ve aynı zamanda ilmî ve idarî işlerle de meşgul olmak üzere vilâyet, liva ve kazalarda «Müfti» unvaniyle memurlar istihdam olunmuştur.

MÜFTİ-İ KANUN (مفتی قانون) [*İda.*] Nişancı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nişancılar kanunlara ait hükümler hakkında mütalâa beyanına salâhiyyetli oldukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

MÜFTİ-İ MACİN (مفتی ماجن) [*Hal.*] Müftilerden uygunsuzluğu görülenlerin tezyifi (zemmi) için kullanılır bir tâbirdir. Macin; sefih, hali'-ül-izar demektir.

MÜFTİLENAM (مفتی الانام) [*İlm.*] Şeyh-ül-İslâm yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeyh-ül-İslâm tâbiri sonradan kullanılmıya başladığı için eski vesikalarda Müftilenam geçer.

Olup gâhiçe dahi müftilenam
Nice bikesani ederdim bekâm
İzzet Molla

MÜHENDİSHANE-İ BAHRİ-İ HÜMAYUN (مهندسخانهٔ بحریهٔ همایون) [*Bah.*] Bahriye (denizci) zâbiti yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. 1187 (1773) senesinde açılmıştır. İlk hocası Cezayirli Seyyid Hasan Paşa'dır. Yine onun teklifiyle 1190 (1776) da Tersane'nin Darağacı semtinde bir hendesehane inşa olundu ve denizcilikten başka topçuluk da öğretilmiye başlandı. Bununla beraber açılışından beş altı sene geçtikten sonra bu binanın ihtiyacı karşılamadığı anlaşıldığından yine Tersane sahasında Camialtı yakınında birkaç odadan ibaret Mühendishane binası yapıldı. Bu mektebe Fransız hocalar da getirilmişti. Fransızların Türk askerliğine karşı gösterdikleri alâka ve İstanbul'da bulunan Fransız heyetinin oynadığı rol çok geçmeden Rusların nazar-ı dikkatini çekti. Müttefikleri olan Avusturyalılarla birlikte Fransa'ya yapılan müracaat üzerine Fransız heyeti 1203 (1788-89) de memleketten ayrıldı.

Fransızlar gittikten sonra mühendishanenin başına Kasap başı zade İbrahim Efendi getirildi. Riyaziyecilerden Gelenbevî İsmail, Palabıyık Mehmet ve Bahar Efendiler sırasiyle baş hocalığa tâyin olundular.

«Türkiye'de Maarif Tarihi»nde (cilt 2, sayfa 266) Mühendishane'nin geçirdiği safhalar hakkında şu izahat vardır:

«1207 (1792-93) de Kumbarahane ve 1210 (1795-96) da Mühendishane-i Berri-i Hümayun yapıldı. Hattâ Tıphane adiyle bir de Tıbbiyye mektebi inşasına başlandı. Şu suretle Tersane çevresinde toplanmış olan askerî mekteplerin başına 1218 (1803) senesinde Kırımlı Abdullah Ramiz Efendi getirildi.

«Abdullah Ramiz Efendi 1218 (1803) den 1223 (1808) e kadar beş sene bahrî ve berrî mühendishaneleri idare etti ve her iki mektebin yenilenmesine ve ilerlemesine çalıştı. Bu müddet içinde iki mektebin talebesi birçok dersleri aynı hocalardan gördüler. Yeni açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un ders vasıtaları daha mükemmel olduğundan Mühendis-

hane-i Bahri-i Hümayun talebesi kalfaları yani muallim muavinleriyle birlikte her hafta pazartesi ve perşembe günleri Mühendishaneye gelerek orada ders görürler ve başka günlerde kendi mekteplerinde ve denizde tatbikatla meşgul olurlardı.

«O sırada derya kaptanı olan Küçük Hüseyin Paşa iki mektebin birleşmesiyle esas maksadın kaybolacağını anladı. Sultan Selim'e verdiği bir arizada: Yeni sistem gemi inşası için deniz mektebinden yetişmiş inşaiye mühendislerine ihtiyaç olduğu ve bunun için de mevcut mühendislerden istifade edilerek yeniden ve esaslı bir surette deniz mektebinde tedrisata başlanmasını teklif etti. Maksadı bir deniz inşaiye mektebi kurmaktı. Bu teklifi padişah: Pek güzeldir. Takrir mucebince nizam olsun diyerek tasvip etti ve bu suretle bahriye mühendishanesi berriye mühendishanesinden ayrılmış oldu.

«Bunun üzerine de Moralı Seyyid Ali Efendi'nin Bahriye Nazırlığı zamanında 1221 (1806) şimdiki havuzların bulunduğu yerde yeni bir mektep yapılmasına başlandı. Fakat o sırada Kabakcı Mustafa isyanının çıkması inşaata devama mâni oldu.

«1238 (1822-23) de bahriye mektebi yine Tersane içinde Parmakkapı yakınında Bıçkı mağazasına taşındı. Burada birçok değişiklikler ve eklemeler yapıldığı halde yine mektep olmıya lâyık değildi.

«1246 (1830-31) da mektep Heybeli Ada'da iki sene önce kışla olarak yapılmış olan binaya taşındı.»

MÜHENDİSHANE-İ BERRİ-İ HÜMAYUN (مهندسخانهٔ بریٔ همایون) [*Ask.*] Topcu zâbiti yetiştirmek üzere kurulmuş olan mektebin adıdır. Mektep 1187 (1773) senesinde Haliç'te Tersane'de açılmış olan «Mühendishane-i Bahri-i Hümayun»'un genişletilmesi suretiyle 1210 (1795-96) senesinde tesis olunmuştur.

Tersane çevresinde toplanmış olan askerî mekteplerin başına 1218 (1803) tarihinde Kırımlı Abdullah Ramiz Efendi'nin getirildiği kaydedilen «Türkiye'de Maarif Tarihi»nde (c 2, s 267) mühendishanenin geçirdiği safhalar hakkında da şu tafsilât verilmiştir: Abdullah Ramiz Efendi 1218 (1803) den 1223 (1808)e kadar beş sene bahrî ve berrî mühendishaneleri idare etti ve her iki mektebin yenilenmesine ve ilerlemesine çalıştı. Bu müddet içinde iki mektebin talebesi birçok dersleri aynı hocalardan gördüler. Yeni açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un ders vasıtaları daha mükemmel olduğundan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun talebeleri kalfaları yani muallim muavinleriyle birlikte her hafta pazartesi ve perşembe günleri mühendishaneye gelerek orada ders görürler ve başka günlerde kendi mekteplerinde ve denizde tatbikatla meşgul olurlardı.»

«En son aldığı şekil Topçu Harbiye Mektebi olduğuna ve bu mektepten topçu ve istihkâm zâbitleri yetişeceğine göre başlangıcını bulmak için daha önce açılan ve onunla beraber yaşıyan Humbaracı ve Lâğımcı ocaklarına kadar inmek lâzım» geldiğini yazan Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi, c 2, s 273) bunun için de şu tafsilâtı veriyor:

«Bu kitabın birinci cildinde askerlikte ilk yeniliğin Humbaracılıkla başladığını izahetmiş, fakat tam garplılık cihetine gidilmemiş, kıyafet değiştirilmemiş ve tedrisatta bir yabancı dil öğrenmek esası kabul edilmemiş olduğu için Humbarahane'yi Garplaşma devirleri arasında göstermiştim. Her ne kadar başına da Kont Bonoval adında bir Avrupalı getirilmiş ve bu zat bir hayli ıslâhata muvaffak olmuşsa da adını da, dinini de, kıyafetini de değiştirerek bilâkis kendisi şarklılaşmış olduğu için bu bakımdan da Humbarahane'yi yeni mekteplerden saymıyacağız. Bir de Humbaracı alayı tedristen ziyade talime kıymet veren bir müessese idi. 1210 (1795-96) da Mühendis Mektebi açıldıktan sonra bile bu vaziyyet devam etmiş ve ancak 1241 (1825-26) de Yeniçerilerle birlikte kaldırılmıştır. Bu zamanlarda nazarî ders olarak yalnız hendese okutulduğu ve asıl vazifeleri ameliyat ve talim olduğu 1222 (1807) tarihli nizamnamelerinin şu fıkralarından da anlaşılır.»

Değerli müdekkik Humbaracıların talim ve terbiye ile meşgul olacakları zamanlara ve öğrenmeleri lâzım gelen diğer şeylere dair olan nizamnamenin fıkrasını yazdıktan ve Lağımcı Ocağı hakkında da izahat verdikten sonra izahatına şöyle devam ediyor:

«(Mir'at-ı Mühendishane) nin yazısına göre (sayfa 18) Selim III (24 s. 1211) bu mekteplerin kurucusu sayılır. Bu padişah; 1203 (1788-89) de hükümdar olur olmaz bu işlerle uğraşmıya başlamış, Fransa'dan ve İsveç'ten zâbitler getirerek Tophanede birçok yenilikler ve ıslahlar yapmıştır. Bu hey'etler Bahriye mektebinde de tedrisat ve tatbikatta bulunmuşlardır.

«Yine o esere göre (sayfa 9) bu padişah Enderun ağalarının en müstait ve en gençlerinden bir çoğunu seçerek ve başlarına mütefennin hocalar tâyin ederek Eyüp'te Bahariyedeki sarayında Mühendishane-i Sultanî adiyle bir mektep açmış, mektep talebelerine bir iki sene kadar dinî ilimlerin mukaddimatı ile Türk-

çenin doğru okutulup yazdırılmasına yarıyacak kadar Arapça ve Farsça öğretilmiş ve 1208 (1793-94) tarihlerine doğru talebenin istidad-ı riyazî ve hikemî ilimleri öğrenebilecek bir dereceye getirilmiştir.

«Bu tecrübeler kâfi görülmemiş ve ihtiyaç da zorlamış olacak ki 1210 (1795-96) da o zaman belli başlı mekteplerin meselâ Humbaracı ve Lağımcı kışlalariyle Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un toplu bulunduğu Tersane sahasında ve Hasköy'de yeni bir mühendis mektebi yapılmıştır.

«Yeni mühendishaneye ellisi lâğımcı ve otuzu humbaracı yani topçu ocağından olmak üzere cem'an 80 nefer talebe seçilmişti ve bahriye mektebi talebesi de bir kısım dersleri bu mektepte onlarla birlikte okuyacaklardı.»

Dört sınıf olan mektebin proğramiyle 1220 (1805) senesinde talebe kadrosunda tadilât yapıldığı yazıldıktan ve buna dair olan vesikalar konmak suretiyle tafsilât verildikten sonra deniliyor ki:

«Bu devirlerde mühendishanenin yüksek riyaziye öğreten biricik mektep olduğu ve askerler arasında yüksek riyaziye tahsil edenlere Erkân-ı harp denildiği için ilk mühendishane mezunları da Mansure ordusu'nda erkân-ı harplık vazifesini görürlerdi. Bunların görecekleri vazifeleri Mirât-ı mühendishane, Cevdet Tarihi'nden naklen şu cümlelerle hulâsa eder:

«Asker bir mahalle memur olduklarında ordu kurmak, metris hafrettirmek, ve zehair ve mühimmatı neferatın adedine göre tevzi ve bunları bir mahalden mahall-i ahara nakletmek ve ledeliktiza köprü yapmak ve tarafeyn askerinin kemiyet ve keyfiyyetini muvazene etmek ve zaman ve suret-i hücumu ve mevki-i harbi asakire irae ve arz ve hava ve kiyahı keşf ve muayene velhasıl fenn-i hendeseye dair olan dekayiki sefer ve hazarda icra eylemek için askerin içinde mühendis bulunmak feraiz-i umurdan olmasiyle... her ortaya ikişer mühendis tâyin olunmuş ve bunlar olvaktin hükmünce Erkân-ı harp zâbiti makamında olarak sağ ve sol kolağaların madunu ve sair zâbitanın mafevki olmak üzere tertip edilmiştir.

«Mühendishanenin başında Nâzır namiyle büyük bir memur bulunmakla beraber asıl rolu baş hoca oynardı. Baş hoca mühendishanenin mütefennin, dil bilir hocası, zâbiti ve başmühendisi idi. Talebenin talim ve taallümü ve zapt ü raptı ile meşgul olurdu.

«Mühendishane baş hocaları içinde en meşhuru İshak Efendi'dir. Yabancı dil bilmesi, mütefennin olması ve dilimizde kullanılan bazı fennî ıstılahları koymuş bulunması itibariyle bu zatın Türk tefekkür tarihinde mühim bir yeri olmak lâzım gelir.

«İshak Efendi mühendishanenin ıslahı hakkında 1246 (1830) senesinde Selim III e bir rapor vermiş, o raporda: Hükümdarın, Elhaleti hazihi Mühendishane-i Hümayunda vacib-ül-istihdam intihap ve tâyin kılınacak kâmil mühendis kalmamış... denilerek ıslahat icrası İshak Efendiye havale edilmiştir.

«Mühendis mektebi'nin iki kat üzerine dört dershanesi ve ayrıca muallimlere mahsus odaları, kütüphane ve matbaayı havi bir bina olduğunu, talebenin sıralarda ve sandalyelerde oturduğunu ve muallim kürsüsünün yüksekçe bulunduğunu «Mir'at-ı Mühendishane»den öğreniyoruz. Yine bu eser Takvim-i Vakayi'den naklen ve hulâsaten hoca İshak Efendi'nin tedris usulünü şu tarzda anlatır:

«Baş hoca İshak Efendi'nin zir-i taliminde bulunan 36 nefer müstait mühendisler beher gün alessabah mektep kütüphanesinde toplanarak beher üç neferi bir takım olmak üzere her birerleri kendi sandalyelerine otururlar. İşbu takımlardan biri meydandaki siyah tahtanın yanına gelerek kütüb-ü efrenciyyeden ulum-ı riyaziyyeye dair Pezo nam müellifin Franseviyyülibare mecmuasının üçüncü cildinden o gün okunacak dersin bir miktar ibaresini tahtaya yazarlar. Sonra lisan-ı Franseviyi, Arabinin sarf ve nahv kavaidine tatbik ve ibaresinin mâna cihetinden raptına dikkat olunduktan sonra beher takım ibare-i mezkûreyi Türkçeye bittercüme kendi taş tahtalarına yazarlar. Hoca tarafından taş tahtadaki tercümeler imlâ ve mâna cihetiyle tashih olunur. Sonra yine üçüncü ciltten idrolik tâbir olunan hendese-i miyah bahsi talim ve anın eşkâlini mezkûr tahtaya tersim ile ders takrir ve nöbetçiler ol dersin hisap ve amellerini bilfiil tahtaya takrir ederler ve hoca tarafından dersin maddesi üzerine sual ve cevap olunarak ders bittikten sonra şakirdan odalarına giderler.

«İkinci tahsil: Şakirdan bir miktar istirahat ettikten sonra yine kütüphaneye gelirler. Mecmua-i ulûm-u riyaziyenin üçüncü cildinden mihanik tâbir olunan bahsi nöbetçiler mezkûr tahtaya tersim ile hoca dahi o şekillerin dersini takrir eder. Sonra bu ders üzerine sual ve cevap tekmil olup şakirdan yine odalarına dönerler.

«Üçüncü tahsil: Namazdan sonra otuz altı nefer mühendis yine toplanırlar. İlm-i mantıktan İsaguci risalesinden bir miktar ibareyi nöbetçi bulunanlar tahtaya yazarlar. Dersin

hükmü icabınca sual ve cevap olunup Arabî kavaidi Fransa lisanı kavaidine tatbik olunarak işbu ders dahi hitam bulur.

«Sonra usul-ü izaa kitabının şekilllerini mezkûr nöbetçiler tahtaya bittahrir hoca tarafından ders takrir olunup kezalik sual ve cevap cereyan ederek derse hitam verirler.»

«1250 (1834) de Harbiye mektebi açıldığı zaman gerek o mektebe, gerekse mühendishaneye muallim ve fabrikalara mütehassıs yetiştirmek üzere mühendishane muallimlerinden iki zâbit ile on talebe İngiltere'ye tahsile gönderilmiş ve bunlar tahsillerini bitirdikten sonra gelip öğrendiklerini burada tatbika ve talime başlamışlardır. Daha sonra Mekteb-i Harbiyeden Avrupa'ya talebe gönderilmiye başlandığından ve 1261 (1845) de gerek sivil gerek askerî mekteplerde mühim bir yenilik cereyanı baş gösterdiğinden ötekilere nispetle biraz geç kalmakla beraber mühendishane de bahsolunan yeniliklerden istifade etmiştir.

«Ezcümle 1264 (1847-48) Avrupa'dan tahsilden gelen Tophane Nâzırı Bekir Paşa'nın teklifiyle çıkarılan bir nizamname üzerine 64 senelik mühendishane topçu ve mimar yani istihkâm mektebine tahvil olundu ve o zamanki mektep ihtiyatıyle birlikte idadî addolunup bunun üzerine dört senelik de harbiye ile mimar sınıfları açıldı. Ve mektep binasında bir hayli ilâveler ve tamirler yapılmak suretiyle burası da Garp tarzında tedrisatta bulunur bir mektep haline getirildi.

«Avrupa'da tahsil ettirilen talebeden büyük faydalar görüldüğü anlaşılması ve mektebin yeni aldığı şeklin de münevver ve mütefennin muallimlerine ihtiyacı olması üzerine 1263 (1846-47), 1267 (1850-51), 1271 (1854-55), 1272 (1855-56) senelerinde Avrupa'nın muhtelif merkezlerine bir hayli zâbit gönderilerek tahsil ettirilirdi. Bunların içinde birç ok riyaziyeciler, sanatkârlar, hattâ ressamlar vardır.

«1264 (1847-48) senesinde topçu mektebini garplılaştırmak için bir yola daha gidildi. Avrupa'dan muallim getirildi. «Mir'at-ı Mühendishane» de bu Avrupalıların adları ve hizmeti anlatılmaktadır.

Topçu mektebi tarihinde ehemmiyyetle kayde değer üç hâdise daha vardır:

«Birisi 1281 (1864-65) de idadsinin Galatasaray'a, ötekisi de 1288 (1871) de harbiye sınıflarının mekteb-i Harbiyeye nakli keyfiyyetidir. İdadinin nakli sebebi: Bütün askerî idadilerin Galatasaray'da birleştirilmesi kararından ve harbiye sınıflarının nakli sebebi de: «Topçu şakirdanı mekteb-i Harbiye'de bulunursa görecekleri top talimleri ameliyatının Beyoğlu'ndaki topçu kışlasından iktiza eden top ve neferler alınarak icra edilmesi ve bu veçhile suret-i mükemmelede terakkilerine hizmet olunması» mütalâasıdır.

«1284 (1867) de Galatasaray'daki idadi-î umumi Kuleli kışlasına kaldırılarak Galatasaray'da sivil mahiyyette ve mekteb-i Sultanî adiyle başka bir umumi idadi açıldığı gibi 1295 (1878) de Harbiye'deki tapçu ve istihkâm sınıfları tekrar Harbiye'den alınıp mekteplerine gelmişlerdir.

«Üçüncü ehemmiyyetli hâdise: Sivil mühendis yetiştirmek için yapılan teşebbüslerdir. 28 C 1286 tarihli bir tezkire-i samiyede:

«Hendese-i Berri-i Hümayun'da küşadolunan topçu ve enjeniyör sivil mektebi sunuf-i atikasından esamisi muharrer efendilerin tekaütlüklerinin icra kılınması» fıkralarının bulunması bu teşebbüsün hayli eskiliğini gösterir.

«6 Kânunuevvel 1282 (1865-66) tarihli bir meclis-i vâlâ mazbatasına göre o tarihte eski Darülfünun binasında bir Mülkiye Mühendis ve Sanayi mektebi açılmak istenilmiş ise de muvaffak olunamamış ve ancak 1290 (1874) da Galatasaray'da açılan Darülfünun-i cedid'in Turuk ve Maabir yahut Mühendisin-i Mülkiye şubesi bu işi görmüştür. Fakat beş sene sonra bu Darülfünun kapanmıya mecbur olduğu için sivil mühendis yetiştirmek keyfiyeti de devam edememiştir.

«Ancak 1301 (1883-84) de Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin Mühendishane binasında açılmasiyle bu iş de yoluna girmiştir.»

MÜHENDİSHANE-İ SULTANİ (مهندسخانهٔ سلطانی) [*Mek.*] Fennî bilgiler öğretilmek üzere açılan mektebin adıdır. Osmanlı tahtına oturduğu günden itibaren zamanın ihtiyaçlarını takdir ederek bir takım yeniliklere teşebbüs eden Üçüncü Selim Enderun ağaları'nın en müstait ve en gençlerinden seçtiklerinin başlarına mütefennin hocalar tâyin etmek suretiyle 1207 (1792-93) senesinde Eyüp'te Bahariye'deki sarayda açtırmıştır. «Mir'at-ı Mühendishane»de verilen izahata göre (sayfa 9) talebeye bir iki sene kadar dinî ilimlerin mukaddimatı ile Türkçenin doğru okutulup yazdırılmasına yarıyacak kadar Arapça ve Farsça öğretilmiş, kendileri riyazî ve hikemî ilimleri öğrenebilecek dereceye getirildikten sonra ilk talebesini bunlar teşkil etmek üzere 1210 (1795-96) da Hasköy'de Tersane'de bulunan «Mühendishane-i Bahri-i Hümayun»da «Mühendishane-i Berri-i Hümayun» açılmıştır.

MÜHİMMAT-I KIRTASİYYE (مهمات قرطاسيه) [*İda.*] Kalem, kağıt, mürekkep, hokka ve sair yazı âletleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Levazım-ı kırtasiyye» de denilirdi. Kırtas; kâğıt, sayfa demektir.

MÜHİMMAT NÂZIRI (مهمات ناظری) [*Ask.*] Asker ve harb için lâzım olan silâh ve cephane işlerinin başında bulunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mühimmat; ehemmiyyetli, lâzım, tehiri câiz olmıyan şey mânasına gelen mühimmin cem'idir.

MÜHİMME DEFTERİ (مهمه دفتری) [*İda.*] Sadaret dairesinde tutulan defterlerden bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mühimmelerin birkaç nev'i olduğunu yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 82) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Biri alelâde tutulan mühimme olup açık olarak divan müzakerelerini hâvi idi. Diğer bir mühimme defterinin adı mektum-i mühimme defteri olup gizli olarak yazılan hüküm veya fermanları hâvidir. Muharebe zamanında lâzım olan bütün defterler Sadrazam ve Serdar-ı ekrem ile beraber sefere gönderildiğinden seferdeki müzakerelere ait tutulan mühimme defterlerine ordu mühimmesi denilirdi. Sadrazamın seferde bulunması münasebetiyle devlet merkezinde Rikâb-ı hümayun kaymakamı'nın riyaseti altında toplanan divan veya meclisteki müzakereye dair tutulan deftere de Rikâp mühimmesi ismi verilmiştir.»

Mühimme defterlerini tutanlara «Mühimme nüvisan» denilirdi.

Nizam mahiyyetinde olan şeylerin kaydi için resmî dairelerde tutulan defterlere de bu ad verilirdi. Çok dikkat ve itina ile tutulan bu defterler daimî bir müracaat yeri idi. Eski bir muamele yahut bir iş bahis mevzuu olduğu zaman bu defterlere bakılır, ona göre mütalâa beyan ve yahut muamele ifa edilirdi.

MÜHİMME NÜVİSAN (مهمه نويسان) [*İda.*] Divan-ı Hümayun kaleminde tutulan mühimme defterlerini tutanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi mühimme kâtibi, yazıcısı demektir.

MÜHMEL (مهمل) [*Ede.*] Noktasız harflerle yazılan tarih hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜHRE (مهره) [*San.*] Kâğıt ve saireyi parlatmak için kullanılan âletin adıdır. Mühre billûrdan yapıldığı gibi deniz böceği kabuğundan da yapılırdı. Kalemtraş kabzasının ucu dahi bu işte Kullanılırdı. Taş mühre de vardır. Altın yaldızla parlatılan mührelere «Zer mühre» denilir. Bunlar sert akikten yapılır. Madenlerin parlatılmasında kullanılan mühreler çelikten yapıldığı gibi bu türlü mührelere de «Maskala» adı verilir.

«Sanat ansiklopedisi»nde (Mühre maddesi) aşağıdaki mühre nevileri yazılıdır:

Böcek mühre — Deniz böcekleri kabuğundan mühre.

Cam mühre — Yuvarlak camdan mühre.

Çakmak mühre — Çakmak taşından yapılan ve deri ile mukavvaları ve kâğıtları parlatmıya yarıyan mühre.

Damar mühresi — Tezhiblerde yaldızlanan yaprak damarlarını, tezyinatın girintili çıkıntılı yerlerini parlatmak için kullanılan mühre. Tırnak mühresi de denir.

Har mühre — Katır boncuğu.

Tırnak mühre — Altın cilâlamağa mahsus, kurşun kalem ucu inceliğinde küçük ve ince mühre. Damar mühresi de denir.

Zer mühre — Yaldıza cilâ vermeğe mahsus, ucu hakik mübre.

Yafkadır kâğıd-ı dil eşkile aharlayıp
Mühre-i dâğile şeffaf u kalemgir edelim
Sabit

MÜHRELEMEK (مهرلمك) [*San.*] Islak süngerle silinip tekrar yazılacak kâğıdın üzerine mühre sürülerek parlatma ameliyesine verilen addır.

MÜHRESENK (مهرسنك) [*San.*] Akik nevinden bir taş adıdır. Bir sapa takarak tezhib nakışlarını ve yaldızları mührelemekte kullanılır.

MÜHRE TAHTASI (مهره تختهسی) [*San.*] Üzerinde kâğıt mührelenen âletin adıdır. «Pesterek» de denilirdi. Ihlamurdan yapılan ve ortası bir parça çukurca olan bu tahta muhtelif boylarda olurdu. Yekpare olması şarttı.

MÜHREZEN (مهرزن) [*San.*] Kâğıtların üzerine mühre vuran sanatkâra verilen addır.

MÜHR-İ HMÜAYUN (مهر همايون) [*Sar.*] Padişahların mutlak vekâletini hâiz olduğuna delâlet etmek üzere Sadrazamlara verilen mühür hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mühr-i Hümayun suretinde de kullanılan bu mühre «Mühr-i Şerif», «Hatem-i vekâlet» de denilirdi.

Abbasî halifeleri vezirlerine mühür verdikleri gibi Türk hükümdarları da vezirlerine mühür vermişler ve mühr-ü hümayun tâbirini kullanmışlardır.

Osmanlı tahtına çıkan yeni Padişah'ın ilk işi adına mühür kazdırmaktı. Mühr-i hümayun

denilen bu mühürlerin bir tanesi Sadrazam'a verilirdi. Padişah'ın cülûsu üzerine usulen mazul sayılan Sadrazam bu yeni mühürle makamında ipka olunurdu. Şeyh-ül-İslâm da aynı suretle yerinde kalırdı. Sonraları Padişah tarafından saraya çağırılıp kendisine mühr-i hümayun verilerek makamında ipka edilen Sadrazam, Şeyh-ül-İslâm'la beraber «Sadaret alayı» adı verilen alayla Paşakapısı'na gelerek Padişah'ın cülûsiyle mazul sayılan devlet ricaline hil'at giydirmek suretiyle onları makamında ipka ederdi. Azlolunan Sadrazamdan divanda Padişah'ın mührünü almıya ve yeni Sadrazama mühr-i hümayunu vermiyé bir zamanlar kapıcılar kethüdaları memur edilirlerdi. Eğer kapıcılar kethüdası padişahın mührünü eyaletlerden birinde vali bulunan ve yeni tâyin olunan Sadrazam'a götürüyorsa maiyyetine bir miktar kapıcı alır ve öyle giderdi. Beraberinde götürdüğü kapıcıların sayısı her zaman bir değildi. On ile kırk arasında değişirdi. On yedinci asırdan itibaren Sadrazamlığa tâyin edilenler İstanbul'a çağırılarak huzura kabul olunurlar ve mühr-i hümayunu Padişahlar keni elleriyle verirlerdi. Bu sebeple o tarihten itibaren kapıcılar kethüdasının bu cihetten vazifesi kalmamıştır.

Mühr-i hümayun Osmanlılarda ilkin yüzük şeklinde idi. Sadrazamlar parmaklarına takarlardı. Sonradan ince bir zincire bağlı altın kese içinde boyunlarına takıp ceplerinde taşımak âdet oldu.

Mühr-i hümayun'un kullanılış şekli hakkında Fatih kanunnamesi'nde (sayfa 27) şu izahat vardır: «Mühr-i şerifim vezir-i âzamda dursun. Hazinem, defterhanem mühürlenmek lâzım gelse ve açılmak lâzım gelse defterdarlarım emriyle açılıp kapansın.»

Hammer (cilt 3, sayfa 219) bu münasebetle diyor ki: «Üzerinde Padişahın tuğrası mahkûk (kazılmış, yazılmış) olan mühr-i hümayunun verilmesi o zamandan beri devletin en büyük mansıbı olan vezaret-i uzmanın tevcihini tazammun eder. Hazine odası'nın mühürlenmesinden başka hallerde mühr-i hümayunun kullanılması Sadrazamın Padişaha hitaben yazacağı arizalara tahsis olunmuştur. Bütün mâruzat evvelce vezir-i âzamın elinden geçeceği ve zat-ı Şahaneye arz hakkı vezir-âzama münhasır bulunduğu cihetle Padişahi kendi mühründen ve ecnebi hükümdarları elçilerinin resmî müsullerinde (hürmeten ayakta durmak) takdim eyledikleri itimatnamelerdeki mühürlerden başkasını görmez.»

«Başbakanlık Arşivi»nde Sadrazamların padişahlara takdim ettikleri telhisler ve mâruzat imzasızdır. Sonraları «M» harfi yazılmıya başlamıştır. «M» malûm mânasına gelirdi. Sadrazamın ismi yazılı mühür ilk defa 1278 (1861-62) senesinde Keçeci Zade Fuat Paşa tarafından kazdırılmış ve kullanılmıştır. Sadrazamlar buyrultuların üstüne imza yerine «Sah=ع» işareti koyarlarken Fuat Paşa onun yerine mühür basmıya başladığı için Sadrzamların mühür kullanmaları âdet oldu. Ondan sonra telhislerle mâruzat da Sadrazamlar tarafından mühürlenmiye başlandı.

Tanzimattan evvel Topkapı Sarayı'nda bulunan ve Divan-ı hümayun münasebetiyle açılan maliye hazinesiyle defterhaneyi mühürlemek için Çavuşbaşı mühr-i hümayunu Sadrazamdan alarak öper ve mühürledikten sonra yine öpüp kendisine geri verirdi. Ertesi divanda defterhane ile hazine açılacağı zaman yine çavuşbaşı defterdar veya tezkirecilerin huzuruyle mühürleri fekkeyler (mühürle mühürlenen mumlar bozulur.) bu suretle hazine ile defterhane açılırdı.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı Mühr-i hümayun için (Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı»nda sayfa (235-236) şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlı hükümdarlarından her birinin kendi isimleriyle babalarının isimlerini havi biri zümrüt ve diğer üçü altından olarak yüzük şeklinde tuğralı dört mührü vardı; her hükümdar değiştikçe, tuğralı mühür de değişirdi; yeni hükümdarın mühürleri icabedenlere verilir ve kendisinden evvelkinin mührü de alınarak saray hazinesine konurdu. Bu dört mühürden biri murabba' ve diğer üçü beyzî şekilde olup murabba' yani dört köşeli olan mühür, diğer üçüne nispetle daha küçükçe idi. Padişah zümrüt olan bu yüzüğü parmağına takardı.

«Murabba' veya köşeleri kezalik murabba' şeklinde olan mühür, padişahın şahsına mahsustu ve kendisinde dururdu; beyzi olan diğer üç mühürden birisi hükümdarın mutlak vekili olduğuna işaret olmak üzere vezir-i âzama verilirdi. Vezir-i âzam yüzük şeklinde olan ve Mühr-i hümayun, Hatem-i Şerif, Hatem-i Vekâlet denilen bu mühr-ü, küçük bir kese içinde boynuna takarak koynunda muhafaza ederdi. Yine aynı şekilde olan üçüncü mühr-i hümayun Hasoda başı'ya ve dördüncü de harem-i hümayun hazinedarı olan bir kadına verilirdi.

«Bazan vezir-i âzamdaki mührün zâyi' olması veya Sadrazamın bir ihtilâl üzerine saklanarak mührün alınmaması yahut pay-i tahtta bulunmayıp muharebe münasebetiyle azledilen sadrazamdan gelecek mührün gecik-

mesi sebebiyle Hasoda Başı'ndaki mühür, kendisinden alınarak muvakkaten yeni tâyin edilen Sadrazam'a verilirdi; çünkü yeni Sadrazamda mühür bulunmadıkça onun Padişah'a vekil olması mümkün değildi.

«Padişahlar kendi parmaklarındaki zümrüt üzerine hakkedilmiş yüzük şeklindeki mühr-i hümayun ile kendilerine maliye tarafından takdim edilen ceb-i hümayun akçalarını ve bazı muayyen haraç ve sairenin tesellüm makbuzlarını mühürlerlerdi.

«Osmanlı Padişah'larının şimdiye kadar görülen mühürlerinden en eskisi İkinci Bayezit ile Yavuz Sultan Selim'e âit olan Mühr-i hümayunlardır.»

Sadrazamlar mühürden ayrılmayı mansıptan ayrılmakla bir saydıklarından geceleri de mühürü koyunlarında taşırlardı. Âli Paşa'nın hamama bile Mühr-i hümayunla girdiği meşhurdur.

Osmanlı saltanatının sonuna kadar kullanılan Mühr-i hümayun son zamanlarda Mabeyn Başkâtibi yahut Baş Mabeynci marifetiyle azlolunan Sadrazamdan alınır ve saraya çağrılan yeni Sadrazam'a verilirdi.

Götürü mühr-i hümayunu ile etti teşrif
Mühr veş mihr koda sine-i carh üzere kadem
Nabi

MÜHR-İ NÜBÜVVET (مهر نبوت) [*Hal.*] Resul-ü Ekrem'in (Hazret-i Muhammed) iki omuz başı (kürek) arasında et beni hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Cihan zir-i niginindir seraser hükm-i şer'inde
Sana mahsustur mühr-i nübüvvet ya Resulâllah
Nâzım

MÜHR-İ RESMÎ (مهر رسمی) [*İda.*] Resmî dairelerin kullandıkları mühürlere verilen addır. Bugün bunun yerine «Resmî Mühür» tâbiri kullanılır.

MÜHR-İ SADARET (مهر صدارت) [*İda.*] Sadrazamlar tarafından resmî işlerde kullanılan mührün adıdır. Tanzimattan evvel Sadrazamlar Padişahın mührünü kullandıkları için buna «Mühr-i Hümayun», «Mühr-i Şerif», «Hatem-i Vekâlet» denilirdi. Padişah'ın adı yazılı olan bu mühür tâyin olunan Sadrazam'a verilir, azledilince de geri alınırdı. Sadrazamlardan adına ilk mühür yaptıran Keçeci zade Fuat Paşa'dır. Fuat Paşa'nın 1278 (1861-62) senesinde yaptırdığı bu mühre «Mehmet Fuat Sadrazam» yazdırmıştı.

MÜHR-İ SÜLEYMAN (مهر سلیمان) [*Hal.*] Peygamber Süleyman'a nispet edilen mühür hakkında kullanılır bir tâbirdir. Masonluğun alâmeti olarak kullandıkları müsellese benzer şekil işte budur.

Etrafa saldı şa'şaasın kûşe kûşe mihr
Oldu ufukta mühr-i Süleyman gibi ayan

MÜHR-İ ŞERİF (مهر شریف) [*İda.*] Padişahın resmî işlerde Sadrazamlar tarafından kullanılan mührünün adıdır. Buna «Mühr-i Hümayun», «Hatem-i Vekâlet» de dedilirdi. Mühür tâyin olunan Sadrazam'a verilir, azledilince de geri alınırdı. Sadrazamlar Tanzimattan sonra kendi adlarına mühür yaptırmıya başlamışlar, resmî kâğıtlarda onu kullanmışlardır. Bununla beraber Padişahın adına yazılı olan mühr-i hümayun yine Sadrazama verilir ve bu mühür yalnız ecnebî hükümdarlara yazılan namelerin zarflarına yapıştırılan mumun üzerine basılırdı.

MÜHR-İ ZATİ (مهر ذاتی) [*San.*] Eskiden imza yerinde kullanılan mühürlere verilen addır. Zatî mühür, zat mührü demektir. 1908 Temmuz İnkılâbı'na kadar, pek az istisnalarla, memurlar da dahil olmak üzere, hemen herkes mühür kullanırdı. Altından, gümüşten, akik'ten daha başka şeylerden yaptırılan zat mühürlerine yalnız isimlerini yazdıranlar olduğu gibi babalarının adlarını, bazı güzel sözler, hattâ beyitler yazdıranlar da vardı. Sadrazam Âli Paşa'nın mührü «Hâk ol ki Hüda mertebeni eyliye Âli» suretindeydi. Durmuş adlı birinin mührü de şöyle idi: «Lûtf-i Hakka dayanmış Durmuş.»

MÜHTEDİ (مهتدی) [*Hal.*] Başka dinde iken İslâm dinini kabul etmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Mühtedi; ihtida eden, hidayet bulan, İslâmiyyeti kabul eden demektir.

MÜHÜR (مهر) [*San.*] Üzerinde isim veya işaret kazılı olup mektuplara, senetlere ve diğer kâğıtlara basılan taştan yahut madenden yapılma âletin adıdır.

«Kamus» da birçok mânası varsa da halk arasında (Hatem = Zat Mühürü) yerinde kullanılanı kadınların süs için kullandıkları boncuklara isim olan (mühre) kelimesinden alınmadır. Sebebi de mühürlerin ilk zamanlarda Akik ve Süleymanî benzeri taşlardan yapılmış olmasıdır.

Mühür Mısır'da Hazret-i Yusuf zamanından beri malûm olduğu gibi, Yahudilerce de bilindiği «Mühr-i Süleyman» denilen şeklin şöhretinden anlaşılıyor. Hasılı mühür Şarklılarda olduğu gibi Garplılar arasında da maruf idi.

Romalılarda bir kimseye mühür teslimi onun hakkında fevkalâde mahabbet ve emniyyet gösterilmesi demek idi. Anahtar, kilit tanımayan Avrupa'nın eski kavimleri, muhafaza edecekleri eşya üzerine balmumu ile mühür vururlardı.

Şahıs için yapılanlara «Mühr-ü Zati», resmî daireler için yapılanlara «Mühr-ü resmî» denilirdi.

Mühürlere isim yazılmak mutlaka âdet değildi. Kendisine göre bir alâmet de mühür olarak kullanılırdı. Meselâ Jules Çesar mühürü üzerine bir (Vénüs) yazdırmıştı. Cesar Auguste'ün mühüründe bir Ebülhevl, Pompée'ninkinde bir gemi provası üzerinde bir köpek resmi bulunurdu. Avrupa hükümdarlarının da mühürleri resimli ve nakışlı idi. Hatta kendi resimlerini havi olanlar da vardı.

Papa iki mühür kullanır. Birincisi, üzerinde Saint-Pierre'in balık dolu ağını sudan çıkarılırken gösteren bir resmini havi büyük bir yüzüktür. Emirlerini mühürlemeğe mahsus olan ikincisi ise sağda Saint-Pierre, solda Saint polun başı ve ikisi arasında bir haç ve diğer tarafında Papa'nın kendi ismi yazılıdır.

Hazret-i Muhammed civar hükümdarları islâmiyyete davet için yazdıkları namelere «Kelime-i Şahadet) i havi ittihaz ettikleri mühürü basarlardı. Ashab-ı kiramla Emevî ve Abbasî Halifeleri de muhtelif yazılı mühür kullanmışlardır.

Osmanlılarda da 1908 Temmuz İnkılâbına gelinciye kadar memurlar resmî kâğıtlara imza atmazlar, mühür basarlardı.

Mühür kullanılması çok eski olduğu için hele Osmanlılar zamanında yetişen hakkâkların (mühürcülerin) yaptıkları mühürler güzel sanatlardan sayılacak, müzelerde yer alacak kadar güzeldi. Nitekim sanat meraklılarından mühür koleksiyonu yapanlar olduğu gibi müzelerde yer alanlar da vardır.

Mühürcülük sanatı hakkında bir tetkik yazısı yazmış ve güzel örnekler de vermiş olan Rahmetli İbrahim Alâeddin Gövsa (ölümü 1949) (Eski Mühürcülük Sanatı, Yedi Gün, numara 407) şunları yazıyor:

« Güzel sanatların şarkta ve daha ziyade bizde çok inkişaf etmiş ve nefîs eserler bırakarak bugün tabiatiyle munkariz bir şubesi de mühürcülüktür. Ben mühürleri muhtelif noktalardan severim. O minimini şeylerde bazı defa zevkin, zarafetin birçok türlüsü toplanır. İlkönce yazıların güzellikleri vardır. Rık'a, sülüs, tâlik, divanî ve saire gibi çeşitlerin birer tablo gibi insanı hayran eden çeşitlerine rasgelirsiniz. İkinci derecede yazının istif dedikleri tarzları göze çarpar.

«Küçük bir sahaya üç, beş ve bazı defa daha fazla kelimenin en hoş bir biçimde sığdırılması üstad mühürcülerin başlıca hünerleridir. Onlar âdeta bir şahıs için bir arma yaparlar.

«Üçüncü derecede mühürlerin madenlerinde, taşlarında ve nihayet kulplarında iltizam edilmiş güzellikler zevki okşar. Bazı defa mühürlere sahibinin mizacını, meslek ve mezhebini anlatan sözlerin, mısra veya beytlerin sığdırılmış olması da ayrı bir hususiyyettir. Bütün bunlardan başka her mühür vaktinde bir insanın remzi olmuş, bir şahsiyyet ifade etmiş bulunduğuna göre mânevi bir ehemmiyyeti haizdir. Arada tanınmış, tarihî olmuş isimlere ait mühürlerin ele geçmesi de mühür koleksiyonculuğunda hoşa giden mazhariyyetlerdendir.

«Mühür, şüphe yok ki, eski medeniyetlerin bir damgası idi. Tarihi insanlıkla birlikte başlıyan eşyadandır. Madenlerden önce âdi taşlar üstüne, toprak testilere rasgeliniyor. Alaca hafriyatında ele geçen böyle çok eski mühürler var ki, hiyeroğlifleri, eşya veya hayvan şekillerini ihtiva ediyor. Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan bu mühürler arasında yüzük şeklinde bir altın Hitit mührü vardır. En aşağı 3500 yıllık olduğu tahmin edilen bu mühür yalnız eskiliğiyle değil, zarafetiyle de çok değerli bir eserdir.

«İslâm medeniyetinde mühür bir an'ane teşkil eder. Belki Peygamber'in sırtındaki ben'in mühür şeklinde olması ve peygamberlik mührü sayılması da ona mânevi bir kıymet vermeğe tesir etmiştir. Hazret-i Muhammed'in birkaç mühür kullanmış olduğu rivayet edilir. İlk halifelerle Abbasî ve Emevî halifelerin mühürlerindeki yazıları Araplar kayd ve muhafaza etmiş olacaklar ki, «Mecmua i Ebüzziya» iki nüshasında bunları birer birer kaydeder.

«Türk hattatları Arap yazısını çok işledikleri ve güzelleştirdikleri gibi, mühürcülüğü de nefîs bir sanat haline koydular. Yakın devirlerin bazı mühürlerinde hayretle seyre lâyik örnekler vardır.

«Evilya Çelebi Seyahatnamesi'nde İstanbul esnafını anlatırken mühürcüleri ve hakkâkları üç kısma ayırıyor. Birinci kısım «Esnaf-ı hakkâkân» dediği zümredir. Onlar hakkında şöyle diyor:

«Dükkân 35, nefer 105 tir. Pîrleri Hakkâk Abdullah Yümni'dir. Veysel Karanî'nin kemer bestesidir. Hazret-i Resul'e hedayasiyle gelip «Veysel Karanî» den kemer besteliği makbul-i

Resul oldu. Kabri Yemen'de Nefir şehrindedir. Bunlar da dükkânlarında akiki Seylân Piruze taşı hâkkederek ubur ederler.»

«İkinci kısma «Esnaf-ı mühürkünan» adını veriyor. Onlar hakkında da böyle söylemektedir:

«Pîrleri Hazret-i Osman'dır. 80 nefer, 35 dükkândır. Bunların Murat Han asrındaki ileri gelen ustaları Mahmut Çelebi, Rıza Çelebi, Ferit Çelebi nam kâmillerdir ki, bir mühürü yüz kuruştan beşyüz kuruşa kadar yazarlar. Vüzera mühürlerini de bunlar kazır.„

«Evliya Çelebi mühürcülerin üçüncü kısmına «Esnaf-ı mühürkünan-ı sim heykel» unvanını verir. Onlar hakkında da diyor ki:

«Bunlar gümüş mühür ve tılsımat kazır başka bir esnaftır. Akik-i Yemeni'yi kazıyamazlar. Pîrleri (Hazret-i Ükkâşe) dir. Hazret-i Risaletin zahrındaki mühr-i Nebevî'yi görüp öpmüştür.»

«Dikkate şayandır ki, Evliya Çelebi'nin mühürcülerin pîri olarak kaydettiği «Yümnî» adı son zamanlara kadar bu sanat mensuplarında tekerrür ve devam etmiştir. Nitekim İstanbul'da yirmi beş sene kadar önce ölen son üstad mühürcü de Yümnî idi ki, şimdi Güzel Sanatlar Akademisi'nde hâk muallimi olan oğlu da aynı ismi taşımaktadır. Ananeye çok bağlı olan bu sanat mensupları anlaşılıyor ki, kazdıkları mühürlere ilâve ettikleri imzaları birbirine uygun olarak istiare ediyorlar veya ustalarından alıyorlardı. Bendeki mühürlerin imzalı olanları delâletiyle son devirlerin yirmi, yirmi beş kadar tanınmış mühürcüsünü tesbit ettim ki, bu isimlerin hemen hepsinde bir san'at hususiyyeti vardır. Fennî, Mislî, Yümnî, Sırrî, Aşkî, Sami, Zeki, Azmi, Dânâ, Seza, Resa ve saire.

«Mühür, bir şahsın veya bir makamın remzi olduğu için hususî bir ehemmiyyet taşırdı. Bundan dolayı vaktiyle san'atı mazbut tutarlarmış. İşi bilen herkes mühürcülük yapamazmış. Mühürcüler kethüdasına verilen Padişah fermanlarından birini şimdi İstanbul'un yegâne mühürcüsü kalan Sahaflardaki Fehmi'de görmüştüm. Bu zat da adını aynı isimde olan ustasından aldığını söyler.

«Bazı mühürlerin yazısında zarif veya tuhaf sözlere tesadüf ediliyor. Manzum mühürler arasında da tarihî mahiyet almış olanlar vardır. Meselâ Türk himayesi altında orta Macar Krallığı yapmış olan Tökeli Emre'nin mühüründe şu beytin yazılı olduğu meşhurdur:

Muhibb-i Âl-i Osmanım, itaat üzreyim emre
Kıral-ı Orta Macarım ki namım Tökeli Emre

«Üçüncü Ahmet zamanında devlet hizmetine girerek Kumbaracı Ahmet Paşa diye meşhur olan Fransa'nın Burbon hanedanı mensuplarından Kont de Bonneval'in mühürü de şu şekilde imiş:

Din-i İslâmdır Atâ-yı müteal
Ulu nimet sana Ahmet bu neval

"Görülüyor ki, o mühürü tertip eden şair (Bu nimet) mânasına gelen (Bu neval) kelimelerini Ahmet Paşa'nın asıl adı olan «Bonneval» ismine benzetmek ve onu hatırlatmak için kullanmıştır.

"Bendeki mühürler arasında da böyle manzum olanlar var: «Amel-i pâke muvaffak ola Yarab: Ahmet» gibi.

«Divan edebiyatı mühür, hatem istiare ve telmihleriyle doludur. Mühürün eski şairlerimizin hayallerinde bu kadar yer tutmasına «Mühr-i Süleyman ananesiyle» padişahların sadrazamlara verdikleri «Mühr-i Hümayun» lar sebep olmuştur denebilir. Hele Padişah mühürlerinin alınıp verilmesindeki heyecanlı ve bazı defa kanlı hâdiseler elbette zihinlere derin izler bırakırdı. Eski mühürcülük sanatı kadar bizde-ki mühür edebiyatı da meraka değer tetkik mevzularıdır.

«Ben eski zevk ve zarafetin birer komprimesi halinde telâkki ettiğim bu minimini sanat eserlerini pek sevdiğim için vakit ve imkân buldukça mühüre ait her türlü anane ve malûmatı toplamaktayım. Vesikalarım ve koleksiyonum tekemmül edince bu mevzua ait bir eser meydana getirmek tasavvurundayım. Şu makale ve buraya derç edilen mühür örnekleri şimdilik ancak bir heves nişanesi sayılabilir.»

Yukarıya konulan malûmattan mühür koleksiyonu yapmıya koyulmuş ve bundan başka muhtelif mevzular ve hassaten kıymetli ansiklopediler ve lûgatlar meydana getirmiş olan İbrahim Alâeddin Gövsa'nın tasavvur ettiği eseri meydana getirememiş olmasına ne kadar teessüf edilse azdır.

Hatem gibi nam ister isen semt-i sehade
Bas mührü temessüklere esnafı dolandır
Lâ

MÜHÜRDAR (مهردار) [*İda.*] Sadrazamlarla nâzır ve valilerin maiyyetlerinde resmî kâğıtları mühürlemiye mes... olanlar hakkında kullanılır bir tâbîrdir. Sadaret, nezaret ve vilâyet memurlarından seçilen mühürdarlar maiyyetlerinde çalıştıkları sadrazam, nâzır ve valilerin mahremleri olduğu için onlar değiştikçe mühürdarlar da değişirdi.

MÜJDECİ (مژدجی) [*Sar.*] Hüccac (hacılar) kafilesinin dönüşünü Padişah'a bildirmek-

le vazifelendirilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanlarda Haccın müşkilâtından dolayı Surre ile giden müjdecilerin verdikleri haber sevindirici olduğu için bu haberi getirmekle vazifelendirilenlere bu ad verilmiştir. Müjdeciler İkinci Sultan Mahmut zamanına kadar peyklerden, peyk unvanının kaldırılması üzerine silâhşorlardan, daha sonra da sarayla şehzadelerin maiyyetindeki hademelerden seçilirdi. Başlarına evvelleri "Müjdeci-i evvel„ sonraları "Müjdeci başı„ denilirdi. Müjdeciler Şam'da kalırlar, yalnız müjdeci başı kafile ile Hicaz'a kadar giderdi. Müjdecilerin vazifesi Surre ile birlikte kafilenin Hicaz'a varmış ve Haccın ifa edilmiş olduğunu Surre emininden evvel Pay-ı tahta gelip haber vermekti. Müjdecilik Hicaz'ın Osmanlı saltanatından ayrılmasına kadar devam etmiştir.

§ [*Hal.*] Doğum gibi sevinçli haberi akraba ve dostlara haber verenlere de müjdeci denir.

MÜJDECİ BAŞI (مژدەجی باشی) [*Sar.*] Hüccac (hacılar) kafilesinin dönüşünü Padişah'a bildirmekle vazifelendirilen memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk devirlerde bunun yerine "Müjdeci-i evvel„ kullanılırdı. Surre Emini'nin maiyyetinde hüccac kafilesi ile giden müjdeciler ilkin peyklerden, İkinci Mahmut zamanında ve yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra girişilen değişiklikler sırasında peyk adının silâhşorluğa çevrilmesi üzerine silâhşorlardan, en sonra da sarayla şehzadelerin maiyyetindeki hademelerden tâyin olunur, müjdeci başılığa da bunların en eskisi ve lâyık olanı seçilirdi. Peyklerden müjdeci başı tâyin olunduğu zamanlarda Peykân-ı hassa ocaklılarından kethüdadan itibaren sırasıyle bir münasibini peykbaşı inha eder, Bâb-üssaade ağası arzederdi. Müjdecilerden bir tanesine "Müjdeci-i sâni„ ötekilere de sadece "Müjdeci„ denilirdi. Müjdeci başı kafile ile Hicaz'a gider, müjdeci-i sâni ile müjdeciler Şam'da kalarak kafilenin gelmesini beklerlerdi.

Müjdeci başının vazifesi Surre-i hümayunun ve hüccac kafilesinin Mekke'ye varışını ve bu hususa dair Mekke Şerifi'yle Şam valisi'nin mektuplarını ve Şam kadısı'nın ilâmını sadrazama ve o vasıta ile Padişaha bildirmekti. Müjdeci başı bunları ikinci müjdeci ile birlikte sadrazama takdim etmesi üzerine sadrazam tarafından kendilerine hil'at giydirilir ve mektuplar ile saraya gönderilirdi. Müjdeci başı Mevlid ayı başlarında İstanbul'a dönüp müjde haberini getirirdi. Bu müjde haberi bir zaman divanda ve sonraları Paşakapısında, Sadrazam'a bildirilirdi. Rebiyülevvelin on ikinci günü Sultan Ahmet camii'nde yapılan Mevlid alayı'nda Padişah camide iken Mekke Şerifi'nin gönderdiği mektup ile beraber gelmiş olan hurmaların Padişah'a takdimi kanundu.

MÜJDECİ-İ EVVEL (مژدەجی اول) [*Sar.*] Hüccac (hacılar) kafilesinin dönüşünü Padişaha bildirmekle vazifelendirilen memurların başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bunun yerine "Müjdeci başı„ denilirdi. Bak: Müjdeci başı.

MÜJDECİLİK (مژدەجیلك) [*Sar.*] Hüccac (hacılar) kafilesinin hac merasimini ifa ederek dönüşünü Padişaha bildirmekle vazifelendirilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Surre ile giden müjdeciler ilkin peyklerden, İkinci Sultan Mahmut zamanında peyk adının silâhşorluğa çevrilmesi üzerine silâhşorlardan, en sonra da sarayla şehzadelerin maiyetindeki hademelerden seçilir, başlarına ilk devirlerde «Müjdeci-i evvel», sonraları "Müjdeci başı„ denilirdi. Telgraf olmadığı zamanlarda ihdas edilmiş olan bu vazife telgrafın icadı üzerine saati saatine haber almak mümkün olmasına rağmen bir anane halinde Hicaz'ın Osmanlı saltanatından ayrılmasına kadar devam etmiştir.

MÜJDECİ-İ SANİ (مژدەجی ثانی) [*Sar.*] Hüccac (hacılar) kafilesinin dönüşünü Padişaha bildirmekle vazifelendirilen memurlardan müjdeci başıdan sonra gelene verilen addır. İkinci müjdeci demektir. Surre alayı ve hacı kafilesiyle İstanbul'dan hareket eden müjdecilerden «Müjdeci-i evvel» kafile ile birlikte Hicaz'a gittiği halde «Müjdeci-i sani» Şam'da kalır, kafilenin dönüşünü Müjdeci başı ile birlikte sadrazama bildirirdi. Sadrazam her ikisine de hil'at giydirirdi.

MÜKÂLEME MEMURU (مكالمه مأموری) [*Ida.*] Muhariplerden (harb edenlerden) biri tarafından diğer muharip tarafa konuşmaya memur edilen memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mükâleme memuru'nun yanına bir bayrakla beraber bir boruzan veya trampetçi alarak tayin olunan yere gelmesi usuldendi. Gittiği yerin dilini bilmiyenler tercüman da beraber götürürlerdi.

MÜKÂLEMENAME (مكالمه نامه) [*Ede.*] Lûgat öğrenmek ve yabancı bir dilde konuşmıya alışmak için iki veya daha ziyade lisan (dil) üzerine mükâleme suretinde tertip olunan kitaplar hakkında kullanılır bir tabirdir. Mükâleme; söyleşme, iki kişi arasında olunan

söz demektir. Kemâl Paşa'nın Farsça ve Türkçe üzerine bir mükâlemenamesi olduğu gibi daha başkalarının birkaç dil üzerine tertip olunmuş mükâlemenameleri vardır.

MÜKÂRİ-İ MÜFLİS (مکاری مفلس) [*Huk.*] Parası ve hayvan tedarikine kudreti olmadığı halde kiralık binek veya yük hayvanım vardır diye yolcuları aldatarak paralarını alan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mükâri kiraya veren kimse demektir. Bunun yerine «Mükri» de kullanılır.

MÜKÂŞEFE (مکاشفه) [*Sof.*] Sâlikin girdiği mücahede yolunda merhaleleri (yol) kat' ile «müzahere» makamını da geçtikten sonraki yüksek mânevî mertebe hakkında kullanılır bir tâbirdir.

«Kamus-ı Osmani» de Arapça bir kelime olan mükâşefenin izahı şöyledir: «Âşikâr etmek, meydana çıkarmak. Bir hususu keşf yoluyla bilmek ki Evliyaullahın kalplerinde umur-i gaybiyyenin zâhir olması demektir.»

Sofiyeye göre bu mertebeye erişen sâlikten artık hicap zâil olduğu için ona delâlet etmek üzere mükâşefe denilmiştir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde perdenin arkasındaki gizli işleri ve hakiki mânaları öğrenmek demek olan «hicabın maverasında olan umur-i gaybiyye ve maani-i hakikiyyeye muttali olmak» suretinde de tarif olunmuştur.

Şeyh-ül-ekber mükâşefenin mütaalliki maani yani gözle görünmiyen şeyler, müşahedenin mütaalliki ise zevat yani gözle görünen şeylerdir diyor.

MÜKÂTEBE (مکاتبه) [*Huk.*] Bir muamele hakkında iki tarafın mektuplaşması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜKEBBİRE (مکبره) [*Mim.*] Büyük camilerde müezzinlerin son cemaat yerlerinde namaz kılan halka imamın tekbirlerini tekrar etmek üzere bulundukları çıkıntılı balkonlara verilen addır. Buna «Mizene» de denir.

Camilerde müezzinlerin bir arada oturmaları için ayrılan yüksekçe ve parmaklıklı sofa veya sütunlar üzerine inşa olunan yüksek yerlere de «müezzin mahfili» adı verilir.

MÜKERRER (مکرر) [*Ask.*] Yeniçerilerin ulûfe yani maaşları için Yeniçeri kâtibi dairesinde tanzim olunan «Mevacip defteri» nin ikinci nüshasına verilen addır. Bu defter Yeniçeri ağası'nın dairesinde dururdu. Yılda dört defa verilen ulûfe için üçer nüsha olarak yapılan defterin «asıl» adı verilen birincisi «Efendi kapısı» nda saklanır, «Hazine» denilen üçüncüsü de saraya gönderilirdi.

MÜKREH (مکره) [*Fık.*] İkrah ve icbar olunan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cebredene «Mükrih» denilir.

MÜKREH-ÜN-ALEYH (مکره علیه) [*Fık.*] Bir kimsenin işlemek üzere icbar edildiği iş yerinde kullanılır bir tâbirdir. İkrah ve icbar olunan kimseye «mükreh», zorlayana da «mükrih» denir.

MÜKREH-ÜN-BİH (مکره به) [*Fık.*] İkrahta havfı yani korkuyu mucip olan şey yerinde kullanılır bir tabirdir.

MÜKRİH (مکره) [*Fık.*] Birine bir işi işlemek için cebreden kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkrah ve icbar olunana «mükreh» denilir.

MÜL (مل) [*San.*] Şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sâki yine câmı eyle pür mül
Demdir ola ceyb-i ayş pürgül
Riyazi

MÜLÂZEMET (ملازمت) [*İda.*] Maaşsız acemilik hizmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Staj karşılığıdır. Eskiden stajyer yerinde «mülâzim», «şakirt» kullanılırdı.

Madunda bulunanın mafevkine ziyaret kastiyle devamına da mülâzemet denir.

MÜLÂZEMET GÜNÜ (ملازمت کونی) [*İlm.*] Müderrislerin Şeyhülislâm ile görüştükleri güne verilen addır. Mer'i ve müttehaz usûl mucebince müderrisler perşembe günü Şeyhülislâma gider, görüşürlerdi. Başka gün gitmezlerdi. İşte bu sebeple perşembe gününe ilmiye ricali arasında «Mülâzemet günü» adı verilmişti.

Ziyarete giden müderrislerden sahn-ı seman ile ondan yüksek rütbede olanlar Şeyhülislâm tarafından kabul olununcıya kadar intizar odasında, musile-i sahn ile ondan aşağı derecede bulunanlar sofada otururlardı. Kabul vakti gelince hep birden Şeyh-ül-islâm Efendi'nin huzuruna çıkarlardı. Dar-ül-hadis müderrisi hepsine riyaset ederdi.

MÜLÂZİM (ملازم) [*İda.*] Stajyer yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel bunun yerine «Şakirt» denilirdi. Osman Ergin mülâzimle şakirdi (Türkiye'de Maarif Tarihi, c. I, s. 3 haşiyesi) şöyle izah ediyor: «Her ikisi de hiçbir şey bilmiyerek bir kaleme yazılan ve orada okuma, yazma ve kalem muamelesi öğrenerek sonra aylığa geçen genç memurlara denilir. Mektep talebesine de evvelce şakirt denilmesine bakılırsa o zamanlarda resmî

daireleri temamen birer memur mektebi sayabiliriz.»

«Tanzimattan sonra bu iki tâbirin kullanış şekilleri biraz değişerek şakirt okumak için mektebe ve mülâzim de aylık almaksızın sırf iş öğrenmek üzere kaleme devam eden çocuklara alem oldu.»

§ [*Ilm.*] Medrese tahsilini bitirip «icazet» alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mülâzimlerin adları «Ruznamçe-i divan-ı hümayun» a kaydolunurdu. Yedi seneden ibaret olan mülâzimlik müddetini dolduranlar «rüus» imtihanına girerler, muvaffak olanlar «iptida-i hâriç rüusu» ile müderris tâyin edilirlerdi. İmtihanda muvaffak olamıyanlar ve imtihanda muvaffak olanlardan istiyenler «kaza» mesleğine geçip «Kadı» olurlardı.

§ [*Ask.*] Askerlik teşkilâtında yüzbaşıdan aşağı derecedeki zâbitlere verilen unvandı. Sani ve evvel olmak üzere iki derece idi. Mülâzim-i sani terfi edince mülâzim-i evvel, mülâzim-i evvel terfi edince yüzbası olurdu.

MÜLÂZİM-İ EVVEL (ملازم اول) [*Ask.*] Askerlik teşkilâtında yüzbaşıdan aşağı derecedeki zâbitin unvanı idi. Bunun bir derece alt tarafı «mülâzim-i sani» idi. Mülâzim-i sani terfi edince mülâzım-i evvel, mülâzım-i evvel de yüzbaşı olurdu.

MÜLÂZİM-İ SANİ (ملازم ثانی) [*Ask.*] Askerlik teşkilâtında zâbitliğin ilk derecesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Terfi edince «mülâzim-i evvel» Mülâzim-i evvel de yüzbaşı olurdu.

MÜLÂZİM KAPTAN (ملازم قپودان) [*Bah.*] Stajyer kaptan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden stajyerlere mülâzım, şâkirt denilirdi.

MÜLEMMA' (ملمع) [*Ede.*] Başka dillerden alınma parçalar bulunan yahut diğer bir tarif ile iki veya üç dilde yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü manzume yazmıya «telmi» denilir.

GAZEL

O şehsuvara ki sertaç ola bu Avrupa saç
Sezd bigired eğer ez diyar-ı Mısır haraç
O mehlikaya bütün halk müşteri amma
Ki ez meta'-ı visaleş hemi sitaned baç
Ciğerde tig-i nigâhın ne yareler açtı
Diğer betig keşiden tü misti muhtaç
Nigâhın itse ne gam şerha şerha sinemizi
Dihed makrah-ı lâ'let bezahm-ı gamze ilâç
Heva-yı zülfüdür aksa-yı arza Cevdet
Sıvad-ı turre nemayed mera şeb-i Miraç
Cevdet Paşa

Kad enar-el aşk, lil uşşakı minhac-ül hüda
Sâlik-i rah-ı hakikat aşka eyler iktida
Fuzulî

Mülemma' Tanzimattan sonra şakaya çevrildi. Şu biçimde mülemma'lar yazılır oldu:

Je vous rencontrai pendant l'été dans un jardin
Elinizde bulunur birde demet mademoiselle
A quoi pensez vous pour qui vous vous
rendez maleureuse
Je vaus assure que vous n'etes pas grisette
demoiselle
Gören âgâh-ı lisan zanneder elbette beni
Taşırım cepte Fransızca gazette mademoiselle
Lâ

MÜLEMMA' ŞEMSE (ملمع شمسه) [*San.*] Renkli şemseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kabın şemse veya köşebent kalıbının basılacağı kısmın münasip noktalarına kap meşinine zıt renklerde meşin parçaları yapıştırılarak üzerine kalıp basılmak suretiyle yapılırdı. Yalnız işlenince aradan görünen renk renk meşinler kitaba başka bir güzellik verirdi.

Diğer şemse adları şunlardır: Yekpare şemse, mülevven şemse, sıvama şemse, üstten ayırma şemse, alttan ayırma şemse.

MÜLEVVEN ŞEMSE (ملون شمسه) [*San.*] Altınla beraber diğer renklerin de ilâvesi suretiyle yapılmış olan şemseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türlü renklerle boyanmış olduğu için bu ad verilmiştir. Diğer şemse adları da şunlardır: Yekpare şemse, mülemma' şemse, sıvama şemse, üstten ayırma şemse, alttan ayırma şemse.

MÜLHAKAT (ملحقات) [*İda.*] Vilâyetlere bağlı olan liva, kaza, nahiye ve köyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mülhakın cem'idir. Mülhak; Arapça katılmış demektir.

MÜLK (ملك) [*Mal.*] Vakıf olmıyan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mülk araziye sahip olan şahıs tam tasarruf hakkına malikti. Araziyi isterse evlâdına miras bırakır, isterse satar, hibe eder veya vakfeylerdi.

§ [*Sof.*] Tabiî mahsusattan olan şehadet âlemi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahsusat; arş, kürsi ve maddî ve manevî hararet, burudet, rutubet, yubuset gibi anasırdan mürekkep cisimlerdir.

MÜLK-İ MUKAYYET (ملك مقيد) [*Huk.*] İrs ve şira gibi mülk sebeplerinden biriyle takyit ve beyan olunan mülkiyyet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜLK-İ MUTLAK (ملك مطلق) [*Huk.*] İrs ve şira gibi mülk sebeplerinden biriyle takyit ve beyan edilmiyen mülkiyyet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜLKİYE (ملكيه) [*İda.*] Devletçe rütbe itibariyle ayrılan üç sınıftan birinin adıdır. Diğer iki sınıfa «İlmiyye» ve «Askeriye» denilirdi. Mülkiye tâbiri Tanzimattan sonra ortaya çıkmıştır. Memur tâbiri de ilâve olunarak «Mülkiye memuru», memurların büyüklerine de «Rical-i mülkiye» (mülkiye ricali) denilirdi. Rical; ulâ evveli rütbesinden yukarı rütbede olanlara denilirdi. Bu rütbe ile ondan yüksek rütbe sahipleri teşrifata dahil idiler.

Mülkiye rütbeleri hamiseden başlar, vezirlikte nihayet bulurdu. Bir zaman memuriyyete mahsus olarak ihdas edilmiş olan rütbeler sonraları memuriyyetten ayrılmış, istenilen memura arzu edilen rütbe verilmiştir.

Mülkiyenin askeriye gibi ayrı elbiseleri yoktu. Bunlar halk gibi setre pantolon fes giyerlerdi. Bununla beraber yarı resmî ve resmî kıyafetleri vardı. Alaturka setre İstanbolin, redingot yerine göre yarı resmî yerine göre resmî elbise sayılırdı. Resmî kıyafet rütbeye göre sırmalı işlemeli elbise idi. Bu elbise o zamanki asker kıyafetine müşabih olarak dik yakalı ve kapalı göğüslü idi. Rengi siyahtı. Kılıç ta takılırdı.

§ [*Mek.*] İdare memuru yetiştirmek için Tanzimattan sonra İkinci Abdülhamit'in saltanatının ilk senelerinde açılan ve şimdi «Siyasal bilgiler okulu» adını taşıyan mektebe de bu isim verilmiştir.

MÜLKİYE NÂZIRI (ملكيه ناظری) [*İda.*] Dahiliye nâzırı yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra İkinci Sultan Mahmut zamanında değişiklikler yapılırken «Kethüda-yı Sadr ı âli» unvanı Mülkiye nazırlığına, daha sonra da «Dahiliye Nazır» lığına tahvil olunmuştur.

MÜLKİYE NEZARETİ (ملكيه نظارتی) [*İda.*] Dahiliye Nezareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Umur-u Mülkiye Nezareti» de denilirdi. Nezareti başında bulunan memurun unvanı «Mülkiye Nâzırı idi. Daha sonra Dahiliye Nezareti» denilmiştir.

MÜLK-İ YEMİN (ملك يمين) [*Fık.*] Bir kimsenin temellükünde bulunan köle ve cariye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nikâhlı gibi mülk-i yeminin istifraşı firaş-ı sahihti. Her iki istifraştan hasıl olan çocuk vâris sayılırdı. Yalnız cariyeyi istifraşta, husûle gelen çocuğun kendisinden olduğunu müstefrişin ikrarı lâzımdı. Nesebi ikrar etmeksizin ölüm halinde cariyenin «Bu haml müteveffadandır» diye iddia eylese bile nesebin sübutuna hüküm olunamazdı.

MÜLKNAME (ملكنامه) [*Mal.*] Hükümdar tarafından bir arazi parçasının hukuk-ı şeriyye veya rakabesinin bir veya birkaç şahsa temlikini mutazammın verilen ferman, vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mülkname-i Hümayun» tâbiri kullanıldığı gibi «Temliknamə-i ve «Temlikhane-i Hümayun» da denilirdi. Biri «Mülk, diğer «name» olmak üzere iki kelimeden mürekkep olan bu tâbirin lûgat mânası mal kâğıdıdır.

Temlik olunan bu türlü yerler meccanen (parasız) verildiği gibi «mukataat» tan birkaç senelik bedeli peşin veya taksitle ödenmek üzere muayyen bir bedel mukabilinde de verilirdi. Lala Şahin, Timurtaş ve Evrenos gibi gazilerle bazı kimselere meccanen, bir kısım eşhas (şahıslar, adamlar) ile memurlara da maktu' bedel karşılığında yerler temlik olunmuş ve mülkiyyetlerini mübeyyin temliknameler verilmiştir.

Mülkname ile temlik olunan bu kabil yerlere «Malikâne» denilirdi. Tanzimattan sonra malikâne verilmesi usulü kaldırıldığı gibi mülkname ile tasarruf olunan yerlerden timar ve zeametten mukataaya ve mukataadan da malikâneye kalbedilen yerler, bedelleri verilmek suretiyle, hükûmetçe sahiplerinden alınmış ve kimse ile alâkası olmıyarak mülk gibi tasarruf olunan yerler için de mülkname mukabilinde sahiplerine tapü verilmiştir.

MÜLK TİMAR (ملك تيمار) [*Mal.*] Sefer vukuunda mutasarrıfı gitmeyip cebeli gönderen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü timarlar Anadolu eyaletinde vardı. Bunun diğer timarlardan bir farkı da timar mutasarrıfının cebeli göndermediği zaman zaptedilmesi yalnız cebeli göndermediği sene mahsulünün hazine tarafından alınması idi. Bu nevi timarlar timar sahiplerinin erkek olsun kadın olsun vârislerine intikal eylerdi. Buna «Malikâne timarı» da denilirdi.

MÜLTEKA-Yİ NESEP (ملتقای نسب) [*Fer.*] İki veya mütaaddit kimsenin neseplerinin birleştiği şahıs hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜLTEKİT (ملتقط) [*Fık.*] Lukatayı, lâkit veya lâkitayı bulup alan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lukata; sokakta bulunan ve sahibi bilinmiyen şey demektir.

MÜLTEZİM (ملتزم) [*Mal.*] Bir köy veya kasabanın devlet varidatını (gelirini) deruhde

ve iltizam edip buna mukabil hazineye maktuan para veren kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Âşar ve rüsum müzayedeye (Arttırmaya) çıkarılır, en çok vermeyi teklif edenlere ihale edilirdi. Bu türlü varidatı iltizam edenler deruhde ettikleri şeylerin hükümet hissesini halktan tahsil ederler ve peşin yahut taksitle borçlandıkları bedeli öderlerdi. Diğer bir ifade ile mültezim hazineye maktuan para verir, cibayet ettiği şey kendisinin olurdu. Mültezimîn suretinde cemilendirilirdi.

Bir iki mültezimi eyledi havale bana
Ki iştirak ile itmişler iltizam-ı sitem
Nef'i

MÜLÛKÂNE (ملوكانه) [*Sar.*] Padişaha yakışacak tarzda, şahane yerinde kullanılır bi tâbirdir.

Ola zîbende-i agûş-i kabul i Mevlâ
Din ü dünyaya mülûkâne bu sa'yi meşkûr
Fâzıl

MÜLÛKÎ SAKIZ HELVASI (ملوكی ساقز حلواسی) Eskiden yapılan helvalardan birinin adıdır. Profesör Doktor A. Süheyl Ünver tarafından neşrolunan «Tarihte elli Türk yemeği» adlı eserdeki tarifi şöyledir:

«800 dirhem helvacı çöveni, 15 dirhem has un, 25 dirhem sade yağ. İptida has unu sade yağıyle helva meyanesi gibi tabh edip indireler. Badehu çöveni 50-60 dirhem su ile hulâsasını alıp ol su ile şekeri peynir şekeri kıvamına gelince kaynatıp mermer yahut tepsi üzerine döküp soğumıya karip meyaneden azar azar verip alıştıralar. Ondan sonra peynir şekeri gibi mismarda (çivi) gereği gibi ağarınca çekeler. Badehu soyulmuş Şam fıstığı ile tekrar kifayet miktarı karıştıralar. Badehu sakız helvasının taşrasındaki beyaz kabından kifayet miktarı mukaddem tedarik edip sakız helvası yapar gibi iki kap arasına miktar-ı kifaye koyalar. Yahut Lokum gibi keseler. Velhasıl murat üzere yapup ekl oluna (yenile). Sükkerî sakız helvasının mülûkîsi bu olur.»

MÜLZİME (ملزمه) [*San.*] Yazıhane veya çekmecenin üstündeki kâğıtların rüzgârdan uçmaması için üzerine konulan husûsî âletin adıdır. Fakirler alelâde taşları bu makamda kullanırlar, zenginler ise billûrdan, gümüş ve altından yapılmış şeyleri istimâl eylerlerdi. Şimdi bile yazıhanelerde bu işi görmek için bazı şeyler kullanılır.

MÜMATALE (عاطله) [*Huk.*] Deynin edasını (borcun ödenmesini) uzatıp geciktirme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜMESSEK MACUN (ممسك معجون) [*San.*] İçine kokulu maddeler konulmuş olan macunlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun gibi kokulu şerbetlere de «mümessek şerbet» denilirdi. Sarayda divan günlerinde Sadrazam'la vezirlere ve diğer devlet erkânına bu türlü macunlar verilirdi.

MÜMESSEK ŞERBET (ممسك شربت) [*San.*] İçine kokulu maddeler konulmuş olan şerbetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun gibi kokulu macunlara da «Mümessek macun» denilirdi. Sarayda divan günlerinde Sadrazam'la vezirlere ve diğer devlet erkânına bu türlü şerbetler ve macunlar verilirdi.

MÜMSİHA (ممسحه) [*San.*] Hattatlarla kâtiplerin kalemin mürekkebini silmek için kullandıkları beze verilen addır. Siyah olan bu bez aynı zamanda yumuşaktı.

MÜMTAZ (ممتاز) [*Ask.*] Askerlik teşkilâtında «Erkân-ı harb» gibi ayrı bir sınıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pangaltı Harbiye mektebi ile Mühendishane'nin üçer seneden ibaret olan Harbiye sınıflarını bitirenlerden üç tahsil senesi içinde okunan derslerden en iyi derece alanlardan ihtiyaca göre Erkân-ı harb sınıfına ayrılırlar, üç sene erkân-ı harb tahsili görerek ve bu tahsil devresindeki muvaffakıyyet derecelerine göre «Erkân-ı harb» yahut «Mümtaz» olurlardı. Mülâzim-i sanilikle Erkân-ı harbiye sınıflarına ayrılanlar ikinci sene mülâzim-i evvelliğe terfi ederler, mektebi bitirince de yüzbaşı olurlardı. Mümtazlardan Harbiye'den çıkanların yakalarında, topçuların da kollarında hususi alâmetler bulunduğu gibi sınıf arkadaşlarına nazaran terfileri daha çabuk olurdu.

Emekli mümtaz topçu binbaşıları Ömer Lûtfü ve Hüsnü beyler Mühendishane'den çıkan mümtazlar hakkında aşağıdaki malûmatı lûtfetmişlerdir:

«(Mühendishane-i Berri-i Hümayun) denilen topçu mektebinde üç sene tahsil edenler topçu mülâzimi olarak mektepten çıkarlar ve alaylara tevzi olunurlardı. Yalnız son sınıfı ikmal ile mülâzim olanlardan ilk 3-5 mülâzim Erkân-ı harb namzedi olarak Harbiye'deki Erkân-ı Harbiye sınıflarına dahil olurlar ve orada Harbiye mektebi'nden Erkân-ı harb namzedi olarak ayrılan piyade ve süvari mülâzimleriyle birlikte üç sene Erkân-ı harbiye derslerini görerek Erkân-ı harb yüzbaşılığıyle mektepten çıkarlar ve Erkân-ı harb zâbiti olarak muhtelif ordu kıt'alarına tâyin edilirlerdi.

«1314 (1896-97) senesinden itibaren Erkân-ı harbiye mektebine dahil olan namzetlerden bir kısmı Erkân-ı harb yüzbaşısı ve bir kısmı da Mümtaz yüzbaşı olarak mektepten çıkarlardı. Erkân-ı harb olarak ayrılanlar yakalarına Erkân-ı harb armasını, Mümtaz olarak kalanlar da yakalarına yalnız bir yıldız takarlardı. Ve bunlar da yine Erkân-ı harbler gibi kıtalarına sevkolunurlardı.

«Mühendishane-i Berri-i Hümayun denilen mektepten çıkan topçu mülâzimleri arasından 3-5 Erkân-ı harb namzedi ayrıldıktan sonra aynı zamanda 3-5 mülâzim topçu zâbiti tefrik olunurdu. Bunlar da yine aynı mektepte mevcut topçu mümtaz sınıflarında üç sene daha tahsil ederek mektebi bitirince keza yüzbaşı rütbesiyle mektepten çıkarlardı. Bunlara «Mümtaz topçu yüzbaşısı» denilirdi

«Bu topçu mümtaz zâbitlerinin dersleri Erkân-ı harbiye sınıflarından büsbütün başka idi. Bu dersler yüksek riyaziye, yüksek balistik ve top, mermi, kundak imalâtı gibi askerî mühendisliğe ait derslerden ibaretti. Bunlar mektebi ikmal edip mümtaz topçu yüzbaşısı olunca askerî fabrikalarda tavzif edilirlerdi. Yani kıt'lara sevkolunmazlar, fabrikalarda çalışırlardı.»

1908 temmuz inkılâbından sonra mümtaz sınıfı lâğvedilmiştir.

MÜNACAT (مناجات) [*Ede.*] Cenab-ı Hakkın af ve mağfiretini niyaz yollu yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lûgatte fısıldamak, kulağa söylemek mânasına gelen münacat ıstılah olarak İlâhi dergâha niyaz, dua demektir. «Kamus» taki izahı şöyledir: «Niyaz; dergâh-ı İlâhiye niyaz, münacat eltafı ihfa cihetiyle olduğuna mebnidir. Bir kimsenin ellerini kaldırıp dileğini Allah'tan gizlice istemesi münacat olmakla beraber Vehhab-ı kerimden bir şey istemek için yazılan manzumelere de münacat denilmiştir.» Eski şairler divanlarının başına Münacat, sonra Naat koyarlar, kaside. Tarih, Gazel gibi diğer şiirlerini ondan sonra geçirirlerdi.

Haktaalâ azamet âlem'in pâdişehi
Lâmekândır olamaz devletinin tahtgehi
Hastır zat-ı ilâhisine milk-i ezelî
Bihudud anda olan kevkebe-i lemyezeli
Eser-i hikmetidir yerle göğün bünyadı
Dolu boş cümle yed-i kudretinin icadı
İzzet ü şanını takdis kılar cümle melek
Eğilir secde eder piş-i celâlinde felek
Emri vech üzre yer eyler gece gündüz hareket
Değişir, tazelenir mevsim-i feyz-i bereket
Pertev-ı rahmetinin lem'asıdır ayle güneş
Tab-ı hışmından alır alsa chennem âteş
Şerer-i heybet-i ulviyyesidir yıldızlar
Anların şu'lesi gök kubbesini yaldızlar
Kimi sabit kimi seyyar betakdir-i kadîr
Tanrının varlığına her biri bürhan-ı münir
Varlığın bilme ne hacet küre-i âlem ile
Yeter ispatına halk ettiği bir zerre bile
Göremez zatını mahlûkunun âdi nazarı
Hisseder nuru amma ki basiret basarı
Vahdet-i zatına aklımca şehadet lâzım
Can ü gönlümle münacat ü ibadet lâzım
Neş'e ü şevk ile âyatına tapmak dilerim
Anla var Halikıma gayrına yapmak dilerim
Ey Şinasi içimi havf-ı İlâhi dağlar
Suretim gerçi güler kalb gözüm kan ağlar
Eder isyanıma gönlümde nedamet galebe
Neyleyim yüz bulamam ye's ile afvım talebe
Ne dedim tövbeler olsun bu da fi'l-i şerdir
Benim özrüm günehimden iki kat bedterdir
Nur-i rahmet niye güldürmiye ruy-i siyehim
Tanrı'nın mağfiretinden de büyük mü günehim

Bi nihaye keremi âleme şamil mi değil
Yoksa âlemde kulu âleme dahil mi değil

Kulunun za'fına nisbet çoğise noksanı
Ya anın kahrına galip mi değil ihsanı

Lehvine oldu sebep acz-i tabii kulunun
Hem Odur âlem-i ma'nide şefii kulunun

Beni afv eylemiye fazl-ı İlâhisi yeter
Sanma hâşa kerem-i na mütenahisi biter
Şinasi

MÜNADİ (منادی) [*Mal.*] Tellâl yerinde kullanılır bir tâbirdir. Münadi; Arapça nida edici, çağırıcı demektir.

MÜNAKAZA (مناقضه) [*Fık.*] Bir delilin mukaddimelerini teşrih ve tâyin etmeksizin nefs-i delilin butlânını diğer bir delil ile isbat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu münazara ilmi ıstılahınca «nakz» da denir. «Hukuk-u İslâmiyye ve Istılahat-ı fıkıhiyye kamusu» nda (birinci cilt sayfa 34) misalle izahı şöyledir: «Bir maddede müddeinin delili cari olduğu halde hükümü tahalüf ettiği veya müddeinin delili hususi bir fesadı, meselâ: Devir ve teselsülü veya iki nakizin içtimaını müstelzim bulunduğu beyan olunarak müddeinin delili iptal edilse bu bir münakaza olmuş olur. Bu halde münakızın iraddettiği delile «Şâhit» denilir.»

MÜNAKKAHİYET (منقحیت) [*Ede.*] Fazla sözler bulunmıyan ve anlaşılmasında güçlük

olmıyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir tarifle ifade tarzının «icaz», «itnap» diye iki haddin ortası demektir. Sözde, yazıda «haşv» bulunmamak da münakkahiyetin bir tarifidir. Buna «müsavat» da denilir.

MÜNAKASA (مناقصه) [*Mal.*] Devletçe veya bir müessesece alınacak bir malın ve yaptırılacak bir işin indirilmeye konulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Münakasa; biri kapalı zarfla, diğeri açık indirme ile olmak üzere iki türlü yapılır. Kapalı zarfla yapılan münakasada istekliler tekliflerini kapalı zarfla bildirirler, açık indirmede ise karşı karşıya geçip indirme yaparlar. Münakasaya konulan şey en çok indirme yapana ihale edilir.

MÜNAKASA KAİMESİ (مناقصه نامه‌سی) [*Mal.*] Devletçe veya bir müessesece açık indirme ile alınacak bir malın veya yaptırılacak işin şartları nelerden ibaret bulunduğu ve ne zaman ve ne suretle teslim edilerek bedelinin ödeme yolu ne olduğu yazılı olan kâğıdın adıdır. Tâyin olunan günde toplanan heyetçe ve tellâl marifetiyle karşılıklı indirme yapılarak en çok indirme yapana ihale edilir.

MÜNAKASA ŞARTNAMESİ (مناقصه شرطنامه‌سی) [*Mal.*] Devletçe veya bir müessesece kapalı zarfla alınacak bir malın veya yaptırılacak bir işin muhammen bedeliyle şartlarının nelerden ibaret bulunduğu ve ne zaman ve ne suretle teslim edilerek bedelinin ödeme yolu yazılı olan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu işe girişmek istiyenler alacakları şartnameyi imzalamak ve tekliflerini ayrı bir kâğıda yazmak suretiyle zarfa koyup verirler. Zarflar tâyin olunan gün ve saatte heyet huzurunda açılarak en az fiyat teklif edene ihale edilir.

MÜNASEHA (مناسخه) [*Fer.*] Terikenin taksiminden evvel vereseden birinin veya bir kaçının vefatiyle bunlara isabet eden hisselerin kendi vârislerine mevrus olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜNAVEBE MENASIBI (مناوبه مناصبی) [*Ida.*] Baş muhasebe, Büyük ruznamçe, Anadolu muhasebesi ve sair mansıplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her sene şevval ayında ipkaen veya müceddeden tevcih olunan bu mansıplar alelekser biri diğerinin yerine geçtiği için o adı almıştı. Hicrî 1241 (1825-26) senesine gelinceye kadar her sene ramazan bayramı ertesinde ve şevval ayı içinde yapılmak usuldendi. «Şevval tevcihatı» denilen bu tevcihat sırasında vezirler, rical, kapıcıbaşı, hacegân mansıpları ipkaen veya müceddeden tevcih olunur ve münavebe menasıbının Başmuhasebe, Büyük ruznamçe ve Anadolu muhasebesi gibi büyükleri vezir kethüdası, defterdar ve reis-ül-küttap mazullerine, küçükleri de hacegâne tefviz edilirdi. Mahrum kalanlara da atiyye verilirdi.

İkinci Mahmut zamanında Yeniçeri ocağının kaldırılmasını mütaakıp eski şeyler değiştirilirken şevval tevcihatı da şaban'da yapılmıya başlanmış ve nihayet bunun zararı anlaşılarak hicrî 1254 (1838) senesinde görülecek hakiki lüzum ve zaruret üzerine icabettikçe değişiklik yapılmak üzere münavebe menasıbı tevcihatından vazgeçilmiştir.

MÜNAVEBE TİMARI (مناوبه تیماری) [*Mal.*] Timarlardan bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «benevbet timar» da denilirdi. Birkaç kişiye ait timar demektir. Bu türlü timara sahip olanlar harp zamanında nöbetle sefere gittikleri için timarlarına bu ad verilmiştir.

MÜNAZARA (مناظره) [*Ede.*] Bir şeyin caiz veya gayr-ı caiz olması hususunda iki tarafın karşılıklı mütalâada bulunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlim olarak münazara, irat olunan delilleri tetkik ile münasebet ve adem-i münasebetini göstererek cevap verme usulü demektir.

MÜNAZİÜNFİH (متنازع فیه) [*Huk.*] Âidiyyeti münazaalı olan, niza' ve ihtilâfın mevzuunu teşkil eden mal veya hak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir ifade ile nizaa sebep ve husumete bâis olan husus demektir. Niza'; çekişme, husumet etme mânasına gelir.

MÜNECCİM (منجم) [*Ast.*] Yıldızlar ilmini bilenler ve onlardan ahkâm çıkaranlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müneccim; yıldız demek olan Necm'den gelir. «Kamus» da «Şol kimsedir ki bihasb-is-seyr vel mevakit nücuma nazar eder ola, yani nücumun tulû' ve gurup ve sair evza-ı fenne âşina olmakla ahvalini zapt ve takvim eder ola. Müneccimbaşı efendi malûmdur». «Kamus-u Osmani» de de nücum (yıldızlar) ilmine âşina olan, nücumun seyr ve hareketinden ahkâm çıkaran, yıldızların ahvalini zapt ve takvim eden suretinde izah olunmuştur. Müneccimîn şeklinde cemilendirilirdi.

«Heyet = kozmografya» ve «Tencim = yıldızlar ilmi» ilimlerindeki bilgisiyle tanınmış olan Sadi Bey ricam üzerine aşağıya aynen koyduğum malûmatı lûtfetmiştir:

«Müneccim; ilm-i tencim Astrologie ile meşgul olandır. Bunu heyetşinas astronom ile karıştırmamalıdır. Müneccim; astrologie Şems, Kamer, Utarit, Zühre, Merrih, Zühal, Uranus,

ve Neptün seyyarelerinin ve bunların evza' ve harekâtının hayvanlara, insanlara, bilhassa büyük kimselere müessir olduğu kanaatindedir.

«Uranus seyyaresi 18 inci, Neptün seyyaresi de 19 uncu asırda keşfedildiğine göre eski müneccimler ancak Şems ve Kamer dahil olduğu halde yedi seyyarenin hareketlerinden bir takım hükümler istihraç etmiye çalışmışlardır. Uranüs'un keşfi buhar makinelerinin icadı, Neptün'ünki de elektriğin ihtirai ile alâkadar bulunduğu muasır Avrupa müneccimlerinin başlıca itikadındandır. 1930 senesinde keşfolunan Plüton seyyaresi de beşeriyyet için yeni bir devrenin açılmasına bais olacağını iddia ediyorlar.

«Malûmdur ki kudema Batlamyus sistemini kabul etmişti. Arzı merkez-i âlem addedip şemsi onun etrafında hareket ettiriyordu. Şemsin bir senede arz etrafındaki zahirî harekâtı neticesi olarak çizdiği daireye (Daire-i husuf) «Ecliptique» ismi verilir. Bu; tam bir daire değildir. Bir kat-ı' nakıstır. Mamafih bu husus kudemaca bilinemediğinden daire-i husufu tam bir daire olarak kabul edip onu 360 dereceye taksim eylemişlerdi. Diğer seyyarelerin medarı da - kamer dahil olduğu halde - daire-i husuftan çok uzaklaşmadığından bunun üzerinde bulunan (suret-i kevkebiyeler) Constellation müneccimler indinde son derece ehemmiyyet kesbetmiştir.

«Yıldızları yeknazarda kolayca tefrik için sema (suret-i kevkebiye) lere taksim olunmuştur. Gökyüzünün muayyen kısmındaki parlak yıldızları birbirine bağlıyan hatlar tasavvur edilecek olursa bunlar, heyet-i umumiyyeleri itibariyle bazı hayvan, nebat ve eşya şekillerini andırır.

«Kurun-u ulâda muhtelif kavimler kendi itikat ve düşüncelerine göre (suret-i kevkebiyeler) icadetmişlerdir. Bugün kullanılan şekillerin kısm-ı âzamı eski Yunanilerin vazettikleridir. Yunan ve Roma ilmini Avrupa'ya tanıtan Araplar, bu (suret-i kevkebiye) leri kabul etmişlerdir. Parlak yıldızlara verdikleri isimler tahrif olunarak istimal edilmektedir. Vega = nesir-il-vaki, Altair = nasir-üt-tair gibi.

«(Daire-i husuf) un sekiz buçuk derecelik mıntakasına (mıntaka-tül-buruç) ismi verilir ki buna isabet eden (suret-i kevkebiye) on iki tanedir.

(Hamel), (Sevr), (Cevza), (Seratan), (Esed), (Sünbüle), (Mizan), (Akrep), (Kavs), (Cedi), (Delv), (Hut),

«(İlm-i heyet) de «İtidal noktalarının ric'ati» diye bir bahis vardır. İlkbahar şemsin (Hamel) suret-i kevkebiyesine dahil olduğu vakit başlardı. Bu hal, bundan iki bin sene evveli için vâkidi. Lâkin (itidal noktaları) nın — (muaddel-ün-nahar dairesi) ile (daire-i husuf) un (takatu' noktaları) — ric'atı yani seyyarelerin garptan şarka doğru olan hareketlerinin hilâfına şarktan garbe ilerlemesi ve 26000 senede bir devir yapması yüzünden bu noktalar, yukarıda söylenilen on iki (suret-i kevkebiye) üzerinden geçecektir. Buna binaen ilkbaharın başlangıcında şems (hamel) de değil daha geride yani (Hut suret-i kevkebiyesi) ndedir. Mürur-i zaman ile bu tehalüf çoğalmış olacağından (mıntaka-tül-büruc) un-müneccimlerin itikadına göre - tesiratı da değişmek ihtimali vardır. Halbuki ehemmiyyeti haiz olan seyyarelerin evza' ve harekâtıdır.

«(Suret-i kevkebiye) lerden sarf-ı nazar olunarak (Daire-i Husuf) on iki kısma ayrılmış ve bunlara (burç) ismi verilerek (itidal-i rebii noktası) ndan itibaren başlanılıp eski on iki (suret-i kevkebiye) ye nispet olunmuştur. Bu suretle meselâ (Hamel burcu) (Hut suret-i kevkebiyesi) ne tekabül eder.

«Bu izahatı vermekten maksat (burç) ile (suret i kevkebiye) tâbirlerinin aynı olmadığını anlatmaktır. (Burç) un asıl tarifi şöyledir: (Küre-i Sema) kutuplar hattından geçen müsteviler ile on iki kısma — portakal dilimleri gibi — ayrılırsa her dilime burç ismi verilir.

«Bu anlaşıldıktan sonra eski müneccimlerin kullandıkları (nazar) ve (ittisal) tâbirlerini izah edelim:

«Yedi seyyarenin her biri, mizacı dolayısiyle (Saad) veya (nahs) tır. Zühre ve Müşteri (Saad), Mirrih ve Zühal (nahs) tır. Uranus ve Neptün ise Zühal mizacında fakat ondan dûn bir derecede (menhus) olduğu muasır müneccimler tarafından kabul edilmiştir. Seyyarelerin (saad) veya (nahs) olmalarından başka bir de birbirlerine (nazar) ları vardır. (Mıntaka-tül-büruç) 360 dereceye taksim olunduğuna göre 180, 120, 90, 60 derecelik kısımlara sıra ile (mukabele), (teslis), (terbi') ve (tesdis) ismi verilir. İki seyyarenin (daire-i husuf) üzerinde ki mesafeleri söylenilen bu derecelere müsavi olursa iki seyyarenin (mukabele), (teslis), (terbi'), (tesdis) ile (nazar) ları vardır denir. Mukabele ve terbi' (nazar-ı adavet), teslis ve tesdis (nazar-ı meveddet) dir. (Kıran) şemsten maada seyyarelerin ve kamerin bir derecede olmasıdır. Şems ile kamerin bir derecede bulunmasına (içtima) veya (mehak) tâbir olunduğu gibi şems ile diğer seyyarelerin (daire-i husuf) üzerinde bir noktada bulunmaları haline de

(iktiran) tesmiye edilmiştir. İki (saad) seyyarenin (kıran)ı (kıran-ı saadeyn), iki (nahs) seyyareninki (kıran-ı nahseyn) dir. (Kıran) ve (iktiran) diğer (nazar) lardan daha müessir ve kuvvetli olduğuna ve ehemmiyyet itibariyle (mukabele), (terbi'), (teslis), (tesdis) geldiğine müneccimler itikat etmektedir.

«Seyyarelerin aralarındaki bu (nazar) lara (ittisal ile nazar) denir. Bundan başka bir de sırf (nazar) vardır ki kuvvet ve ehemmiyyet ve derece-i tesir itibariyle birbirine münasebetolan iki seyyarenin dahline denir. Müneccimlerin esas olarak kabul ettikleri (ittisalsiz nazar ve nazarsız ittisal) olmaz kaidesidir.

«Yine müneccimlerin itikadına göre (Utarid) in mensubatı şunlardır: Utarid, ne (saad) dır, ne de (nahs) tır. Ancak hangi seyyare — eskilerin tâbiriyle — hangi kevkeple (nazar) ve (ittisal) i olursa onun tabiatını alır. Yani (saad) ise saad, (nahs) ise nahs olur. Eğer yalnız bulunursa bulunduğu (burc) un tabiatı üzere olur. Mizacı (barit) ve (yabis) tir. Enva-i renk ile mülevven, rayihası: karışık ve (sevdavî) dir. Âzadan: Damak, dudaklar, parmaklar ve dimağa mensuptur. İnsanlardan; ashab-ı divan, vüzera, ehl-i hikmet, müneccim ve mühendise delildir. Eğer menhus ve bedhal ise şairlere, yalan söyliyenlere delâlet edip mizaç cihetinden zeki, haris, hilekâr ve çok söyliyenlere işarettir. Hastalıklardan: Sar'a, cinnet ve malihûlyaya alâmettir. Mevzilerden: Divanhane ve ibadethanelere mensuptur. Edyandan: Felsefeye, hikmete delildir. Şehir ve memleketlerden: Mogolların mahal-i zuhuruna, Türkistan ve civarına, Şam ve Mağrip taraflarına nispet edilmiştir.

«Müşteri, (saad-ı ekber) dir. Mizacı: mizac-ı ruh gibi (had) ve (ratip) rengi: Beyazdır. İnsandan: Hükümdara, şurefaye, imamlara, kadılara, vezirlere ve diyanet sahiplerine, zengin tacirlere, hazinedarlara delildir. Eğer menhus olursa kendini beğenmiş riyakâr sofulara ve münafıklara mensuptur. Mevzilerden: İbadethane, cami ve medreselere, hazinelere, mamur ve âli yerlere, güzel gözlü ve sarı saçlı insanlara. Edyandan: Din'i İslâm'a, şehir ve memleketlerden: Horasan, Yemen, Mekke, Medine ve Mağrip taraflarına nispet olunur.

«Utarit'le Müşteri'nin teslisi yani aralarında 120 derece (120=360/3) bulunması halinde biribirine (meveddetle nezaret) leri vardır. Yani dostlukta bulunuyorlar demektir. Bu vasıftan müneccimler şu hükmü çıkarırlar: Âlimler ve sanatkârların kuvvet bulmasına, halkın rahatına, ticaretin inkişafına, ilmî ve edebî eserlerin çoğalmasına, havaların lâtif gitmesine delâlet eder. İşte «Gûya Utarit teslis-i Müşteri'ye» mısraındaki Utarit'in Müşteri ile teslisi eski müneccimlere bu hükmü ifade eder. Üç parmak arasında olan kalemi Utarit'e nispet eden şair, onu (Saad-ı ekber) olan Müşteri ile teslis ediyor diyerek - devrindeki müneccim itikadına göre - bununla ilmî ve edebî eserlerin çoğalacağını anlatmak istiyor.»

Şeb-i yeldayı müneccimle muvakkit ne bilir?
Müptelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat!
Lâ

MÜNECCİM BAŞI منجم باشى [*Sar.*] Yıldızlar ilmiyle uğraşan ve onlardan ahkâm çıkaran müneccimlerin başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray memurlarından olan Müneccim başı'lığın ne zaman ihdas edildiğini Osmanlı tarihleri yazmıyor. Bununla beraber hurafata inanan eski milletler gibi Osmanlıların da bir işe başlamak, hattâ muharebede hücuma geçmek için «eşref saat» (iyi zaman) ların seçilmesini müneccimlerden sorduklarına göre bunun eski olduğuna hükmolunabilir. Nitekim Fatih'in hücum için müneccimlerin eşref saat seçmiş oldukları tarihlere geçmiş olduğuna bakılırsa müneccim başılığın eskiliği hakkında bir fikir hâsıl olabilir.

Osmanlılar zamanında yıldızlar ilmi demek olan «İlm-i nücum» ile uğraşanlar çoktu. Buna dair eser yazanlar, diğer milletlerde bu ilim hakkında yazılan şeyleri tercüme edenler vardı.

«Bütün müneccimler yalancıdır» demek olan «كل منجم كذاب» sözünün ortada olmasına ve her zaman tekrar edilmesine rağmen bununla ulema adını taşıyan din âlimleri uğraşırlardı. Bu sebeple Müneccim başı'ların da çoğu o zümredendi.

Kıymetli tetkik eserleri meydana getiren Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 369 ve mütaakıp» Müneccim başı'lık için şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlı tarihinde padişah cülûsu, velâdet (doğum), harb ilânı, ordunun hareketi, Sadrazamlara mühür verilmesi, denize gemi indirilmesi, Sultan düğünü vesaire hep birinci veya ikinci müneccimin tertip ettikleri zayiçe üzerine bir eşref saat intihabiyle o saat ve dakikada icra olunurdu. Bunu devlet ricali de kendi tâlilerinin müsait gitmesi için tatbik eylerlerdi. Bundan dolayı müneccimlik Osmanlı devletinde mühim bir itiyat olarak kabul edilmişti.

«Fatih Sultan Mehmet İstanbul fethine hareket edeceği zaman müneccimler padişahın hareketi için eşref saat intihap etmişler ve hükümdar da o saatte sefere çıkmıştı.

«İlmiyye sınıfından olan Müneccim başı ile ikinci müneccimin tâyinleri reis-i etibba yani Hekim başının inhasiyle olurdu. Bunlar icabettikçe saat-ı muhtar veya eşref saat denilen uğurlu bir saat gösterirler ve tertip ettikleri zayiçe Sadrazam tarafından Padişaha takdim olunur, hükümdar hangisini muvafık görürse ona göre hareket edilirdi

«Sadrazam'a mühr-i hümayun verilmesi yani onun sadarete tâyini, ordunun hareket saati, bir mahalle asker sevki, Has ahır atlarının çayıra çıkarılması, çocuk tevellüdü, ziyafet saatinin intihabı, Padişah kayığının veya tersanede bir geminin denize indirilmesi yahut vaz'-ı esas resmi ve saire gibi hallerde hep iki müneccimden birinin tertip ettiği zayiçe üzerine merasim yapılırdı. Meselâ tarihsiz bir vesika (Üçüncü Ahmet olması muhtemel) yapılacak bir ziyafetin saati Müneccim başı'dan sorulmuş, o da şevvalîn onuncu salı gününün ziyafet için münasip olacağını göstermişti. Sultan düğünü münasebetiyle de İkinci Mahmut zamanında böyle bir zayiçe tertip edildiğini görmekteyiz.

«Padişahlardan bir tanesi yani Birinci Abdülhamit zayiçeye ve eşref saate itibar etmez ve fakat an'ane olduğundan dolayı bunu tatbik ederdi. Bu hükümdar, sefer esnasında ordunun İstanbul'dan çıkmasına dair eşref saat ihtiyari hakkında Sadrazam ve Serdar-ı ekrem Koca Yusuf Paşa'nın takdim ettiği telhise cevaben; beyaz üzerine yazdığı hatt-ı hümayunda şu satırlar vardı:

«Hazret-i Fahr-i kâinat Efendimiz nücumen bir mahlle hareket etmedi; Elmütevekkil Alâllah. Benim umurum Cenab-ı Hakka tefvizdir; nücuma tefviz değildir; Devlet-i aliyyede gerçi bu misillû umur-u muazzamalar vakt-i muhtar addolunagelmiştir.»

«Yine aynı hükümdar zamanında Sadrazam'lara mühr-i hümayun verilirken birinci ve ikinci müneccimlerin eşref saat intihap etmeleri kanun olduğundan bahisle Padişah'a münecimlerin gösterdikleri uğurlu saati havi iki zayiçe takdim edilmiş ve bunlardan hangisiyle hareket olunacağı sorulmuştu. Bu telhisin üzerine Padişah:

«Evvel ve sani kavl-i nücuma itibaren yazmışlar ilimlerinde hangisinin mahareti zâhir ise zâhiren ona göre amel ve hareket gerektir yoksa hakikat ı hal âlim-ül-gâyb olan Allah'a malûmdur.»

«Hatt-ı hümayununu yazıp telhisi iade eylemiştir.

«Müneccimbaşı'ların vazifelerinden biri ve en mühimi takvim tertibi idi ki bu âdetleri yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Müneccim başı'lar takvim tertibini hicri 1215 Milâdi 1800 senesine kadar meşhur Mirza Uluğ Bey'in (vefatı 1449) zeyçinden hesap ederek yaparlardı. Fakat o tarihten sonra yeni dürbün ve âlât-ı rasadiyye ile takvim terkibini Üçüncü Selim emreylediğinden Fransız heyet şinaslarından meşhur Kasini'nin zeyçinden hesap olunarak takvim yapılmış ve hicrî 1248 Milâdi 1832 senesinden itibaren de Lalant zeyçi namiyle mâruf zeyçten istifade olunmuştur. Müneccim başı'lar tertip ettikleri takvimleri Padişah ve Sadrazam'a takdim ederek mukabilinde Nevruziyye ismiyle atiyyeler alırlardı. Padişahlar on yedinci asırda bin akça ve on sekizinci asır ortalarında ise altı bin sağ akça (gümüş para) atiyye verirlerdi. Yirminci asır başlarında baş müneccim Sadrazam'a takdim ettiği takvim sebebiyle arkasına bir erkân samur kürk giydirilip kendisine beş yüz kuruş atiyye verilirdi. Müneccim başı'lar ramazanda gerek Padişah'a ve gerek sadrazama imsakiyye de takdim ederlerdi.

«Müneccim başıların maiyyetlerinde şakirtleri de vardı. On yedinci asır başlarında bunların miktarı beş kadardı. Müneccim başı'lar içinde en meşhuru on yedinci asırda yetişen Müneccimbaşı Hüseyin Efendi olup zayiçelerinin isabetiyle şöhret bulmuş ve bu yüzden iyi servet iddihar etmişti. Her gün kendi zayiçesine bakan bu zat kendisi için mukadder akibetin önüne geçemiyerek maktulen vefat eylemiştir. Tarihlerde müneccimlerin ihbarına aldanıp ortaya atılan birtakım şahıslara tesadüf edilmektedir ki Kırım Hanlarından iki Şahingiray ile Canikli Hacı Ali Paşa torunu Tayyar Paşa bunlardandır.

«Osmanlı ricalinden müneccimlerin istihracına aldanıp onunla hareket eden ve hareketlerini ve işlerini ona uydurmak istiyen zevat vardı. Kendisine sadrazamlık verilecek bir vezir mühr-i hümayunun birkaç dakika veya birkaç saat sonra tevdiini rica eylemiştir. Ratip Efendi'ye, Üçüncü Selim tarafından, reis-ülküttaplığa getirileceği evvelden bildirilmişti. Ratip Efendi bu tâyinin eşref saat saydığı bir gün sonraya tehirini rica eylemiş, fakat bu sırada başka biri reisliğe getirilerek Ratip Efendi'nin zayiçesi bozuk çıkmıştır.»

Müneccim başılık Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmekle beraber son

zamanlarda bir unvandan ve vazifesi her sene bir takvim yapmaktan ibaret kalmıştı.

MÜNŞEAT (منشآت) [*Ede.*] Münşiler tarafından yazılıp bir araya toplanan yazı örnekleri mecmualarına verilen addır. Bunlar bir vakitki inşa kitapları gibi örnek olarak kullanılırdı. "Münşeat" lar yazı heveslileri tarafından istinsah edilir, yahut yazdırılır, icabettikçe müracaat edilmek üzere saklanılırdı. Bugün kütüphanelerde, yahut ötede beride aynı adamın münşeatına rastlamaklığımız bunu gösterir. Hattâ içlerinde mühim anların münşiliğe heves edenler ve kâtipler tarafından ezberlendiği (Şeyh Galip) in:

İndinde muazzam metalip
Ezberleme münşeat-ı Ragıp

demesinden anlaşılıyor.

Bastırılanları da bulunan münşeatlar içinde tarih nokta-i nazarından istifade edilenler vardır.

MÜNŞİ (منشی) [*Ede.*] İyi nesir yazanlar hakkında kallanılır bir tâbirdir. Bunun yerine "Nâsir" de kullanılır. Münşi mânaca kâtipten farklıdır. Kâtibe nispetle Münşi daha ziyade bilgi ve rüsuh (maharet, meleke) sahibi sayılır. Bu sebeple kâtip, muharrir, yazıcı, münşi tâbirindeki kudreti ifade edemez. Kâtip; devlet dairelerinde, muharrir, gazetelerde, yazıcı ise esnaf dükkân ve loncalarında yazı yazan mânalarında kullanılırdı.

Necatname-i savvamı münaşi-i rahmet
Mürekkeb-i şeb-i iyd ile eyledi tesvid
Sabit

MÜNŞİYANE (منشیانه) [*Ede.*] Münşiye yakışır tarzda yazılan mensur (nesir) yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Münşi iyi nesir yazan demektir.

MÜNTEHİ (منتهی) [*Sof.*] Mevleviliğe intisap edip binbir günden ibaret olan "çile" müddetini bitirerek yapılan merasim sonunda "Dede" lik unvanını alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müntehi; nihayet bulan, nihayete eren demektir. Mevlevîliğe intisap ederek çileye giren "Can"a "Müptedi" denilirdi.

§ [*Mek.*] Medrese ve mektebe girip son sınıfa yükselenler hakkında da "Müntehi" tâbiri kullanılır. Mektebin son sınıfına "Müntehi sınıf" denilirdi.

MÜNTEHİ SINIF (منتهی صنف) [*Mek.*] Mektebin son sınıfı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medrese ve mektebin ilk sınıfında bulunanlara "Müptedi" denilirdi.

MÜRABİTİN (مرابطین) [*Hük.*] Müslümanları düşmanların şerrinden muhafaza maksadiyle hudutta devamlı surette oturanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Serhatlerde tavattun (yerleşen) eden islâm ahali de mürabitin'den sayılırdı.

MÜRAHİK (مراهق) [*Fık.*] On iki yaşını bitirip de bâliğ olmıyan erkek çocuk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dokuz yaşını bitirip de baliğ olmayan kız çocuğa da "Mürahika" denilir.

MÜRAKABE (مراقبه) [*Sof.*] Masıvadan alâkayı keserek kalben Cenab-ı Hakka tevecüh etmek, İlâhî ilmin her şeyi muhit olduğunu düşünüp ibadete devam ile nefsi korumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Istılahat-ı Meşayih» deki izahı şöyledir:

«Lûgatta intizar mânasınadır. Amma ıstılah-ı Meşayih'de Cenab-ı Hakkı kalp ile mülâhaza etmektir. Hakkı mülâhaza kılmak anı (daima kendine hâzır ve nâzır, akvaline semi' sözlerini işitir), ahvaline âlim (ahvalini bilir), âmaline basir (yaptıklarını görür) bilmekle ve müşahade kılmakla olur. Çünkü Hak Taalâ abdın her haline ve âmaline nâzır ve şahittir. Nitekim Allah taalâ buyurur (وما تکون فی شأن وما تتلوا منه قرآن ولا تعملون من عمل الا کنا علیکم شهودا اذ تفیضون فیه) ve (اذا عصیت مولاك فاعفی فی مواضع لایراك) bazı Meşayih demiştir ki yani Mevlâna isyan ettiğin vakit öyle mevazide (yerlerde) isyan et ki Mevlâ seni görmeye. Bunda işaret vardır ki hiçbir yer yoktur ki Hakkın ilim ve basarından hariç olsun.»

«İrşad-ür-ragıbin» de (hususi kütüphanemde yazma nüsha) sâlikin dördüncü rüknü olarak kaydolunan mürakabe için şu izahat verilmiştir:

«Mürakabelerin birincisi dairei-i imkânda olan mürakabe-i Ehadiyyettir. Çünkü sâlikin batını zikr ile münevver oldukta şeyhi ana işbu mürakabe-i ehadiyyeti talim eder. Mürakabe'nin mânası salih zikir ve rabıta etmeyerek huzur ile Hakka müteveccih olup feyz-i İlâhinin kalbi üzerine vuruduna muntazır olmaktır. Ve amma letaife meleke hasıl olup zikrederlerse nurun-alâ-nur'dur. İşbu mürakabe-i ehadiyyette sâlik iptida kendisini daire-i imkânda farzedip öyle mürakabeye şüru' etmelidir. Gerek bu mürakabe ve gerek sair mürakabelerde sâlik kendisini ol mürakabe ettiği daire derununda farzetmelidir. Ve mürşidi dahi tevecühte kendini ol dairede farzeder ve cemi' evkatta niyaz ve şikestegi-i tam ile müteveccih-i İlâhi ve mürakib-i feyz-i gayr-i mütenahi olup

ve Hazret-i Zat-ı Tealaye mahabbet etmelidir. Ve işbu teveccühle hatırında meleke hasıl olursa buna (huzur-u kalbi) derler ki zikr-i ism-i zat ve zikr-i nefy-i ispattan maksut dahi bu huzurdur.

«Mevrid-i feyz sâlikin kalbidir. İşbu murakabede sâlikin kalbine feyz varit oldukta ol feyzin nuru ile münevver olup cezbe-i İlâhiyye ile uruç ve terakkiye şürü' eder ki buna «seyr-illallah» denir.»

MÜRASELE *[İlm.]* (مراسله) Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından kadı ve naiplere ve onlar canibinden nahiye naiplerine tayinleriyle selâhiyetlerini mübeyyin olarak yazılan resmî emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadılar tarafından bir husus hakkında yazılan resmî kâğıtlara da mürasele denilirdi. Mürasele; Arapça haberleşmek, mektuplaşmak demektir.

Cem'i olan müraselât tahrirat, mektup mânasına kullanılır.

MÜRASELE-İ ŞER'İYYE *[İlm.]* (مراسله شرعیه) Kadılar tarafından nüvvap (naipler) nasbı hakkında yazılan tahrirat (mektup) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜRDE BACI *[Mal.]* (مرده باجی) Ağnamın (koyun, keçi) kesilmek üzere İstanbul'a sevkinde ve taşralarda derbentlerden ve sair geçit yerlerinden geçirilişlerinde alınan resme (vergi) verilen addır. Müruriye demek daha münasip olan bu resme malî ıstılah olarak aynı zamanda «Selâmet akçası», «Zephiyye resmi», halk arasında da «Toprak bastı parası» denilirdi. Bunlar ayrı ayrı birer mukataa idi. Mürde bacı mukataat hazinesi varidatından sayılırdı. Bu resim yalnız ağnamdan değil kesilmek üzere gelen sair hayvanlardan da alınırdı. Ötekiler gibi bu da ihtisap mukataasının ihdas olunduğu hicrî 1241 (1825-26) senesinden itibaren tadilâta uğramıştır.

MÜRDE YERİ *[Ask.]* (مرده یری) Yeniçerilerden ölenlerin boşalan yerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlet dairelerinde bunun yerine «Münhal» tâbiri kullanılır. Mürde; Arapça ölmüş demektir. «Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri» adlı müellifi meçhul eserde (Süleymaniye'de, Esad Efendi kütüphanesi kitapları arasında yazma nüsha, numara 2068) bu tâbir şöyle geçer: «Galatasaray'ında olan teberdarların ve aşçıların ve cameşuylerin (çamaşırcıların) dahi ulûfelerin bir uğurdan alurlar, anların dahi bölük başıları vardır. Nihayet bunlar kati çok değildir. Otuzar kırkardır. Bunların dahi bölük başıları ziyade ulûfelidir. Bunların içinde dahi mürde yeri bey' (satılmak) olunagelmiştir. Talep olunmak lâzımdır.» Bu izahattan ölenlerin açılan yerlerini Yeniçerilikle alâkası olmıyanların satın aldıkları ve ocakta hizmet etmeksizin ulûfelerini aldıkları anlaşılıyor.

MÜREDDEF *[Ede.]* (مردف) Redifli olan manzume hakkında kullanılır bir tâbirdir. Redif; kafiyenin «revi»sinden sonra tekrarlanan harf yahut kelimedir. Kafiyenin asıl son harfine «revi» denilir ki birbirine uygun olması lâzım gelen bu harftir.

Geçip Kemâl-i belâgat kelâli kalmıştır
Meâl-i şir unutulmuş, melâli kalmıştır

Beytinde asıl kafiyeleri «kelâl», «melâl» lâfızlarıdır ki revi harfleri (a) dır. Ondan sonra tekrarlanan (ı) ve kalmıştır ise «redif»tir. Manzumede bunlar böyle tekerrür ettiği için manzumeye Müreddef denilir.

MÜNEKKİD *[Ede.]* (منقد) Bir eseri tenkid eden, mahiyyeti hakkında mütalâa beyan eyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Critique mukabili olan tenkid bir eserin iyi olup olmadığına, onun hakikaten güzel sayılıp sayılamıyacağına dair hüküm vermek mânasında kullanılır. Edebî münekkid olmak, yahut sanata ait herhangi bir eseri tenkid edebilmek o işde salâhiyyet sahibi olmıya bağlıdır. Salâhiyyeti bulunmıyan birinin o eser hakkında verdiği hüküm kat'i değil indi olur.

MÜREKKEB (مرکب) *[San.]* Yazı yazmakta kullanılan maddenin adıdır. Son zamanlarda bunun yerini boya almıştır. Bugün sayısı çok azalan hattatların kullandıkları mürekkeb muhtelif usullerde yapılırdı. En iyisi bezir yağının yakılması ile hâsıl olan isten yapılan ve «Bezir isi mürekkeb» adı verilen mürekkebdir.

«Boya, mürekkeb, ahar, ebru mecmuası» adlı yazma eserde (Millet Kütüphanesi, numara 809) mürekkeb yapma usulü hakkında şu izahat vardır:

«Âlâ siyah mürekkep yapma usulü: 50 dirhem Musul mazısı, 50 dirhem sirke, 25 dirhem zac-ı Kıbrıs, 100 dirhem ma-i safî (temiz su). Yukarıdaki maddeler yarısı kalıncıya kadar kaynatılacak ve sonra süzülüp içine bir miktar zamk-ı arabî ilâve olunarak güzelce karıştırılıp bir şişe içinde muhafaza olunacaktır. Âlâ siyah mürekkeb olur. Mazı'yı birkaç gün evvel dövüp suda bırakılırsa daha güzel olur.

«Diğer siyah mürekkep yapma usulü: 6,5 dirhem dude (bezir isi), 26 dirhem zamk,

13 dirhem mazı, 6,5 dirhem şap. Evvelâ mazıyı kaynatıp sonra şapı yakıp mazının suyuna katılacak, sonra zamkı bu su ile ıslatıp badehu dudeyi tedrici yani yavaş yavaş alıştırıp ziyade dövülecek ve sonra süzülecektir. Âlâ mürekkeb olur.»

Mürekkeb mürur-i zamanla koyulaştığı ve bozulma alâmeti gösterdiği zaman bir miktar sulandırılır, tekrar kullanılır. Hattatlar âdi su katmak suretiyle sulandırmak yerine suret-i mahsusada hazırlanmış olan bir tertibi kullanılırdı. Mecmuada bu tertip için şu izahat vardır:

«100 dirhem gül suyu, 2 dirhem zağferan 10 dirhem zaç, 7 dirhem mazı, 6,5 dirhem şap, yarım dirhem nışadır, 2 dirhem antimon, 1 dirhem mersin yaprağı, 3 dirhem anzarot, 3 dirhem rastık.»

«Yukarda miktarı yazılı eczayı dövüp bir kâsede gül suyu ile ıslatıp iki gün durduktan sonra temiz bir kapta yarım kıye su ile ateş üzerine konularak güzelce kaynatılıp sonra sık tülbentten süzülüp bir defa daha süzülerek kalan sâf suyu alınıp bir şişe içinde hıfz edilerek lüzumu halinde mürekkebe üç beş damla konulacaktır.

«Gülzar-ı savab» da da (müellifi Nefes Zade İbrahim, tahsis ve tertip eden Kilisli Muallim Rifat, Güzel Sanatlar Akademesi neşriyatından, İstanbul, 1939, sayfa 93-100) birkaç türlü mürekkeb tarifi vardır.

Üç hokka devatımda dedi yar ne vardır
Dedikim ey Hüsrev-i şirin-i şeker leb
Zülf-i siyehin, lâl'-i lebin, çeşm-i kebudun
Evsafını tahrir içün üç türlü mürekkeb
Sabit

MÜREKKEBCİ (مركبجى) [*San.*] Mürekkep yapan ve satan esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Çok Havayileri var idi ki yazılsa bütün
Boş kalır bunca mürekkebcilerin dükkânı
Süruri

MÜREKKEB YALAMAK (مركب يالامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle okuyup yazmak, ilim tahsil etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bezirisi mürekkeple yazılan yazıda yapılan yanlış yalamak suretiyle silindiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

— Amma pek hırpaladın şi'ri!

— Evet Hırpaladım...

Çünkü merkep değilim. Ben de mürekkeb yaladım.

Mehmet Âkif

MÜRETTEB (مرتب) [*Huk.*] Hizmet karşılığı olmaksızın bir kimseye ilmî, iyiliği gibi bir sebepten dolayı meccanen verilen şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Zevaid» 'in müradifidir.

MÜRETTEBAT (مرتبات) [*Bah.*] Gemi adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müfredi olan mürettep: tertip edilmiş, dizilmiş, yerli yerine konulmuş, demektir.

§ [*Mal.*] Vilâyet, sancak ve kazalara varidatlarının üst derecedeki merkezlerine gönderilmek üzere tertip edilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜRETTEB DİVAN (مرتب ديوان) [*Ede.*] Bir şairin şiirlerinin kabul edilmiş olan usûl dairesinde toplanmış bulunduğu eser hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir divan mürettep sayılabilmek için şiir örneklerinden olan Tehvid, Münacat, Naat gibi dinî mevzuları baş tarafa gelmek üzere Padişahların, devlet erkânının sitayişlerine dair Kaside'leri, doğum, ölüm ve sair tarihleri, bunlardan sonra da kafiyeleri itibariyle huruf-i heca sırasına göre gazel'leri ve en sonra da Rubai, Kıt'a, Murabba', Muamma, Şarkı ve en nihayet Müfred'leri ihtiva etmesi lâzım gelirdi. Bunların tamamı bulunmıyan ve yalnız kasidelerden veya gazellerden ibaret olanlara sadece «Divan» denildiği gibi müretteb olan divanlar hakkında da «Divan» tâbiri kullanılırdı.

MÜRGDAR ŞEMSE (مرغدار شمسه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Çiçekler arasındaki dalların üzerinde kuşlar bulunan şemselere verilen addır. Şemse: Kitap ciltlerinin üst kapaklarına yapılan süsler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Güneşe benzediği için bu ad verilmiştir.

MÜRİD (مريد) [*Sof.*] Bir şeyhe intisap edip henüz sülûk mertebesine varmamış olan tarik ehli, derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeyh Muhiddin-i Arabî «Fütuhat-ı Mekkiyye» sinde Müridi «Nazar ile basiretten ve irradeden tecerrütle Allah'a müteveccih olan sâliktir.» suretinde tarif etmiştir. Sâlik bu halinde vücut âleminde Allah'ın irade ettiği şeyin lâmu-hale vuku'bulduğunu, başkasında müessir irade olmadığını bilir. Binaenaleyh Hakkın iradesinde muzmahildir. Hakkın muradı olandan başkasını irade edemez demektir.

Mürid; tasavvuftaki dört derecenin ikinci derecesidir. Bu dört derecenin ilki tâlib, üçüncü ve dördüncüsü de sâlik ve vâsıldır. Mürid; tecrübe ve imtihan devresi geçirmiş, irade yolu-

ya girmiş olana denir. Mutasavvıfa, iradeye, tarik-i iradeyi tâzim eder. Ulûm ve maarifi iradeye, bina kılar. Bir tarika dâhil olana mürid demeleri bundan dolayıdır. Mürid için ancak şeyhe hüsn-i zan, şeyhe sualde edep şarttır. İrade insilâbı yoktur.

Müridi üç sınıfa taksim etmişlerdir:

Birinci sınıf: mutlak müriddir. Mutlak Mürid; şeyhe niçin kavliyle itiraz etmiyen ve şeyhinin sözlerine karşı delil istemiyen sâliktir.

İkinci sınıf; Mücaz mürittir. Zâhir ve bâtın emrinde şeyhinin re'y ve iradesi altında bulunan sâlike denilir.

Üçüncü sınıf; Mürted müriddir. Mürted mürid; şeyhinin gıyabında nefsinin muktezıyatını tervice gayret yani mürşidinin emir ve nehyine muhalefet eder.

Bu üç sınıftan makbul olan ilk iki sınıftır.

Tasavvufa mütaallik eserlerde müridde bulunması lâzım gelen evsaf uzun uzadıya izah olunmaktadır. Onlara nazaran en başta sıtk ve istikamet gelir. Buradaki sıtk ve istikamet kendisinin emanetine tevdi olunan şeylerin muhafazası, emanete hiyanet edilmemesi demek değildir. Azimet ve irade binasının asl-ı sahih ve kavim esas üzere müesses olmasıdır.

Sâlik için vâcip olan şeylerden biri de her ma'siyet ve zilleden tevbe ve rücu'dur. Bu da büyük, küçük, aleni, gizli, her türlü zillelerin terki ile mümkündür. Hasımlarını irzaya cehd ve sa'y etmesi de bu cümlede dahildir. Hısımları razı etmiyen müride hiçbir şey feth olmaz.

Yine mürid için mal alâkasından tecerrüd etmek lâzımdır. Cah hırsını bırakmak da o cümlede dahildir. Kabul ile red indinde müsavi olmıyan müridin kendisi için bir şey husulü müyesser değildir, en muzur olanı da nasın bir sâliki ayn-ı isbat ve teberrük ile mülâhaza etmeleridir.

Şeyhinin işaret ettiği şeylere muhalefet etmemek de müridlik âdabı cümlesindendir. Müridin şeyh'e muhalefeti büyük bir zarardır. Bu hal ilk zamanlarında başlamış ise ömrünün sonuna kadar böyle gideceği anlaşılır. İradenin birinci şartı ise şeyhine itiraz şâibesi olmamaktır. Her ne vakit müridin hatırına kendisi için dünya ve ahirette kadir ve kıymet veyahut dünya üzerinde kendinden aşağı birinin bulunduğu hutur eylese iradetinde onun için kıdem sahih olmaz.

Müridin şeyhinden başkasına esrarını açmaktan çekinmesi de lâzımdır. Saklamış olsa verdiği söze hiyanet olur ki kötülüğü söz götürmez.

Müridin kesel ve batalet meyliyle vakfesi fetretinden eşeddir. Vakfe ile fetret beyninde fark vardır. Fetret iradetten rücû' ve ondan huruçtur. Vakfe kesel hallerini istimlâ ederek seyirden sükûn ve batalettir. Şeyh müride ezkârdan hangi ismi telkin etmiş ise ona müdavemet etmesi lâzım gelir. Ondan başka bir şeyle meşgul olması âdaba muhalif ve müridin terakkisine münafidir.

Müridin edeblerinden biri de iradet mevkiine mülâzemetle temekkün tarik ı merkez husûle gelmedikçe ve kalbiyle Rabb-i Kerime vusûl bulmadıkça nakil ve sefer yolunu ihtiyar etmemesidir. Zira mürid hakkında vaktinin gayride nakil ve sefer ihtiyarı öldürücü zehirdir. Bu mesleğe sâlik olanların hiçbirisi matluba vasıl olamaz. Cenab-ı Hak bir mürid için hayır muradeder ise onu iradesinde sabit kılar.

Mürid için vâcip olan daima fukara tarafını iltizam etmektir. Nefsi üzerine hasım ve müddei olup bilâkis nefsini istishap ile onların husumetinde bulunmamaktır. Hattâ hak kendi tarafında olduğunu görse bile sükût etmek icabeder.

Feraizin ikamesi, sünnetlerin idamesi mürid için lâzım olan şeyler cümlesindendir. Zikre devam da o cümledendir. Mürid malını başkalarının iyiliğine sarfetmekten doğacak fakr-u zarureti rıza ile telâkki etmekle beraber nefsinin hazlarına ait küllî ve cüz'î işlerde suul ve muarazaları bırakması lâzımdır. Zira bunlara sabr-u tahammül etmeyip de nefsinin müşteheyatı peşinde olan kimsenin hali kazancı sayesinde dünyadan kâm almakla meşgul olanların haline benzer.

Mürid ezkâra devam ve halvet ve üzleti ihtiyar eylediği esnada uykuda veya uyanık halde yahut uyku ile uyanıklık arasında evvelce görmediği şeyleri görür, meselâ bir hitap işitip veyahut bir mâna müşahede eder ise bununla kat'iyyen iştigal etmemesi ve emsaline muntazır olmaması icabeder. Zira bunlar terakkisine mâni' olur. Hattâ kalbi bunlardan fâriğ olmak için şeyhini keyfiyyetten haberdar etmesi lâzım gelir. Şeyhin üzerine vâcip olan da müridin esrarını saklaması ve bu halleri müridin nazarında fzam değil, bilâkis küçük göstermesidir. Zira bunların cümlesi imtihan ve haberlerdir. Müridin bunlardan ve bu türlü şeyleri düşünmekten çekinmesi, himmetini bunların üstünde tutması lâzımdır. Çünkü bu yakınlıkların arkası hakikatin mükâşefesidir.

Müridin hallerinden birisi de bulunduğu yerde müeddep bir mürşid veyahut kâmil bir

şeyh olmadığı halde irşada memur zatın bulunduğu yere hicret ve dergâhına mülâzemet eylemesidir.

Şeyhinin kadir ve kıymetini anlıyan müridin kalbi ile kendisi için bundan gayri şeyh olmadığına ve onu Allah'a götüren yolu gösteren bundan başka bir kimse bulunmadığına itikat etmesi lâzım gelir.

MÜRSAT (مرصاد) [*Vak.*] Vakıf yerlerin tamirinden meydana gelen borç yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tamire muhtaç olduğu halde gallesi mevcut olmıyan ve tamirata kâfi ücret-i muaccele ile isticar da edilmiyen bir vakıf yeri, ileride vakfa rücû' etmek üzere kendi malından tamir eden bir kiracının bu yüzden o vakıfta olan alacağı bu kabildendir. Bu alacak ya vakfın sair gallesinden taksitle ödenir yahut kiracının kira bedeline mahsup edilir. Mürsat, vakfın sair masarifi üzerine takdim edilir.

MÜRSEL-ÜN-İLEYH (مرسل اليه) [*Huk.*] Nakliyyat mukavelesi mucebince malı teslim etmiye salâhiyyetli kimse, zarfın üzerinde yazılı adres gereğince mektubun sahibi olan şahıs hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gönderene «mürsil» denilir. Eski hukukta söz kendisine tebliğ olunan kimseye de müresel-ün-ileyh denilirdi.

MÜRSEL VAV (مرسل و = واو) [*San.*] Vav (و = V) harfinin yazılış şekillerinden birine verilen addır. Bu türlü و = V yuvarlak yazılırdı.

MÜRSİL (مرسل) [*Huk.*] Nakliyyat mukavelesinde malı gönderen, mektubu yazıp postaya veren, eski hukukta sözünü tebliğ etmek üzere birini diğerine gönderen kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gönderilene «mürsel-ün-ileyh» denir.

MÜRŞİD (مرشد) [*Sof.*] Tarikat piri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan mürşidin lûgat mânası irşadeden, din emrinde (işinde) doğru yolu gösteren demektir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: Doğru yola delâlet eden zattır. «Seccade nişin», «Post nişin» yahut alelıtlak «şeyh» de denilir. «Seccade nişin», «Post nişin» unvanları şeyhlerin oturdukları şeylere nispetle kullanıldığı gibi mürşit tâbiri de gördüğü vazife itibariyle verilmiş bir unvandır. Mürşit te pek çok yüksek vasıflar bulunmak icabeder. Sofiyeye aid eserlerde bunun için uzun tafsilât vardır. Mürşidin suretinde cemilendirilir.

Ruyet-i didar-ı Hak'tan "len terani„ remzini
Çeşm-i zârım aşk ile (Tur) olmayınca bilmedim
Kisve-i Âl-i Aba Enver hakikat sırrını
Vaslat-ı mürşidle mesrur olmayınca bilmedim
Enverî

Mürşîde var mürşide var mürşide :
Anden olur derde derman ey dede;
Lâ

MÜRTET (مرتد) [*Fık.*] İrtidat eden, dininden dönen iymandan sonra inkâr ile kâfir olan mânalarına gelir bir tâbirdir. Halk arasında (mürtat) suretinde kullanılır. Başka dinden iken İslâmiyyeti kabul edenlere «mühtedi» denir.

Kalmışsa eğer bir iki ma'bet, o da mürtet
Göğsündeki haç küfrüne fetva-yı müebbet.
Mehmet Âkif

MÜRTES (مرتث) [*Huk.*] Harb safında yaralanıp henüz ruhunu teslim etmeden mareke (harb meydanı) dışına nakledildikten biraz sonra ölen İslâm mücahidi mânasına gelir bir tâbirdir.

MÜRTEŞİ (مرتشی) [*Huk.*] Haksız ve kanunsuz bir şeyin haklı gösterilmesi veya cezayı icabettiren bir fiil ve hareketin örtbas edilmesi için para alan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rüşvet alan demektir. Rüşvet verene «râşi» denir.

MÜRTEZİKA (مرتزقه) [*Vak.*] Vakfın gallesinden maaş ve tayin alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir tarifle vakfın menfaatları kendilerine şart olunan kimseler demektir. Arapça bir kelime olan mürtezik rızklanan, rızk alan demektir. İmamlar, müezzinler, kayyumlar ve diğer vazife sahipleri evkaftan aldıkları maaşlarla geçindikleri için bu tâbir o gibiler hakkında kullanılırdı. «Ehl-i vezaif» tâbirinin müradifidir. Ehl-i vazaifin aldıkları maaş ve tayinine «vazife» denilirdi.

MÜRÜVVET TAŞI (مروت طاشی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» da Hazret-i Pîr postun'un yanında bir makamdır. Buna «Niyaz taşı», «Kızıl eşik» de denilir, burada niyaz edilirdi. Yeni talip ikrar verdikten ve meydan kapısı eşiğinde niyaz ettikten sonra rehberinin delâletiyle buraya gelir, niyaz ederdi. Rehber o sırada kendisine «bu makama bâb-ı mürüvvet derler. Meydan içerisine girildikte erenler cemali müşahede olunup ve maksada erileceği vakit erenler huzuruna varılıp niyazı kabul olunduğu mahaldir.» derdi.

MÜSADERE (مصادره) [*İda.*] Vezirlerle devlet erkânının ve memleket zenginleriyle tanınmış adamların ecelleriyle öldüklerinde yahut her hangi bir sebeple idamlarında metrûkâtının ve bazan da sağlıklarında mallarının hükümet namına zaptedilmesi yerinde kullanı-

lır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan müsadere cereme suretiyle birinin emval ve eşyasının zaptedilmesi mânasına gelir. Osmanlı tarihinde bir leke teşkil eden müsadere Fatih zamanında başlamıştır. Malları ilk müsadere olunanlar Vezir-i âzam Candarlılardan Halil Paşa ile Yakup ve Mehmet Paşa'lardır. Sonraları öyle zamanlar geldi ki sırf parasına tamaan değerli adamlar, namuslu simalar yok ediliyor, evlâtları ve meşru' vârisleri olduğu halde malları kendilerine bırakılmıyarak zaptediliyordu. Vâris bırakmaksızın ölenlerin ve yahut kanunî bir hükme dayanılarak mallarının hükümete intikal etmesi tabiî ve câiz olabilirse de aksi surette metrukâtın zaptına kıyam bir haksızlık, daha doğrusu zulümden başka bir şey değildir.

İkinci Sultan Mustafa harbin idaresi için zenginlerin mallarını müsadere etmekte beis görmemişti. Tarih bu bapta diyor ki: «Sultan Mustafa Han-ı Sani'nin tabiatı müsadere tarafına mail olduğundan vüzera-yı sâlife tevabi ve müntesebatından şöhret-i servetle müştehir olanları ve hattâ birkaç sene mukaddem darüs-saade ağalığında ve haznedarlıktan çırağ ve tekaüden Mısır'a izam kılınan ağaların zenginlerini bile müsadere ederek umur-u seferiyeye sarfeyledi.»

Hükümet-i merkeziyenin bu keyfiyyeti terviç etmesi taşradaki büyük memurlara, beylerbeyi ve mirlivalara cesaret vermiş, onlar tarafından da eyaletleri dahilindeki zenginlerin malına konmak için birçok adamlar öldürülmüştür. Osmanlı tarihlerinde bu bapta birçok isimler yazılıdır.

Değerli müverrihlerden Mustafa Paşa (Netayic-ül- vukuat, cilt-2. sayfa-102) bu meseleyi tetkik ederken bir kısım müsaderelere cevaz veriyor, yalnız iş ve güçleriyle meşgul zenginlerin sırf servetlerine tamaan öldürülmelerini haksız buluyor. Birinci kısmına da iştirak edilmesi kabil olmıyan ve dikkate değen bu mütalâalar olduğu gibi nakledilmiştir: «Vüzera-yı izamın varidat manasıpları gayr-i mukarrer olmak hasebiyle istikrar-ı menasıba nail ve hüsn-i idare-i zatiyyesine kaadir olanlar kesb-i servet ve sâman edegeldiklerinde ve dairei vezaret ledeliktiza kullanılmak üzere küçük bir ordu hükmünde bulunduğundan hin-i irtihallerinde nukud-ı mevcude ile bazı zikıymet eşya ve esliha ve hayvanat ve çadır gibi mühimmat-ı seferiyye esnib-i miriden kabz olunup veresesine emlâk ve akar ve saireden geçinecekleri derecede emvâl terk olunur ve medar-ı taayyüş bırakmıyan vüzera ve ümeranın evlâtlarına taraf-ı devletten maaş ita kılınır idi. Hattâ Köprülü oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın vefatında bin kese kadar nukudu hazine-i hümayuna ahz olunup emvâl ve emlâk-i külliye irsen biraderi Fazıl Mustafa Bey ile hemşirelerine intikal eylemiştir. Kezalik Merzifonî Kara Mustufa Paşa magduben maktul olduğu ve bilcümle nukut ve eşyası mirîye kabz olunduğu halde oğlu Ali Bey ki sonraları Maktül Zade Ali Paşa namiyle kesb-i iştihar etmiştir, Divan yolunda olan medrese ve müteferriatını pederinin akab-i idamında inşa ettirip bunların ise ne kadar masraf ve servete mevkuf idüği muhtac-ı beyan değildir ve daha pek çok vüzera zadeler babalarından kalan emval ve emlâk ile müreffehen evkat güzar olmuşlardır ki her birinin ityanı mucib-i tafsil olacağından terk kılınmış ve zannolunduğu gibi her vezirin vefatında kâffe-i emval ve emlâki müsadere olunmak ve ıyal ve evlâdı sokaklara atılmak vâki olmamıştır. Bir de hadd-i mârufu tecavüz ile cem-i mal eden ashab-ı ikbal ve müteneffizan ekseriya müptelâ-yı muahaza ve müsadere olmuşlar ise de dikkat olunduğu halde her birisi bir sebep ve lüzum tahtındadır. Ezancümle Sultan İbrahim'e kesb-i takarrüb eden meşhur Cinci Hoca'nın üç bin iki yüz keselik nukut ve eşyası müsadere olunmuştur ki asrımız hesabınca yüz bin kese akça demektir. Hace-i mezbur bukadar mebaliği üç beş sene zarfında vüzera ve ümeranın takdimine mecbur oldukları rüşvetler ile Evkaf-ı Selâtin ve saireden bilâ istihkak tahsis ettirdiği vezaif ve taraf-ı Padişahi'den aldığı atayadan cem ve iddihar eylemiş idügi meydanda olmasına nazaran bunları bilistirdat umur-u mühimme-i devlete sarfeylemek adil ve zulümden hangisine şebih olduğu erbab-ı insafın mütalâa-i bitarafanesine bırakıldı. Şukadar var ki esas madde vech-i meşruh üzere olduğu halde su-i istimalâta münkalip olup memurin ve mülteziminden ve belki devlet işine karışmayıp kendi ticaret ve ziraatiyle kesb-i servet ve sâman eden ağniyadan vefat edenlerin emvali birer nam ve vesile ile müsadere olunmıya başlanıldığından bu kaidenin ne derecelere kadar yardığı ileride görülür.»

Yine Mustafa Paşa eserinin diğer bir yerinde (Netayic-ül-vukuat, cilt 4, sayfa 99) müsaderenin Yeniçeri ocağının ilgasından sonra İkinci Sultan Mahmut tarafından isdar olunan ferman ile kaldırıldığından bahsederken diyor ki: «Muhallefat zaptı filâsl nevumma makbul ve meşrû' bir derecede yani muhallefat-ı vâkıa emval-i emîriyyeden muhtelis ve müddehar

olması maznun olanlar hakkında câri iken sonraları su-i istimale vardığından mirî ile muamelesi olsun olmasın ve hizmet-i devlette bulunsun bulunmasın ağniyadan birisi fevt oldukta veresesine cüz'i bir şey terk olunarak müsadere kılınır ve bazan dahi muhallefat vereseye terk olunarak maktua rapt olunur yani muayyen bir meblâğ ahziyle bitirilirdi.»

Vak'a nüvis Lûtfi efendi Yeniçeri ocağının kaldırılmasını mütaakip «Yeniçerilerin taaddileri ekseriyyetle devletin mecbur olmuş olduğu masarif için ahzı ihtiyat hükmüne giren müsaderat ve zapt-ı muhallefattan mirî ile münasebeti olmayıp ticaret ve sanat erbabından olanların muhallefatına taarruz olunmaması hakkındaki İkinci Mahmut'un iradesini kaydederken (Lûtfi Tarihi, cilt I, sayfa 144) «İstitrat» başlığı altında şu mütalâayı yürütmüştür. «Erbab-ı devletten bulunanların muhallefatını istisna Şer-i şerif iktizasından olduğu (Esat Efendi) «Üss-ü zafer» de mahsusen isbat ve iddia etmiştir. Muharrir-i fakir dahi min gayr-i haddin beyan-ı hale mücaseret eder ki usul-i fıkhiyyenin mesail-i esasiyyesindendir ki gerek mâkul olup da meşru' ve gerek meşruiyyetini müteakıp makul olsun şu iki kavle göre dahi akıl ve naklin ittifakı müttefik-ünaleyhtir. İktizayı şer'iden kat'-ı nazarla müsadere kaziyyesi teşrih olundukta eğer muhallefat-ı mevcude mevtanın öz malı ise ana müdahaleye kimsenin hakkı olamayıp alâ ma farazallah taksim olunur. Lâkin taraf-ı devletten mansup ve memur olup da yedd-i emanetine tevdi kılınan devlet emvalini ketm ve ihfa ve ahaliyi tecrime ictira edip bunlardan cemeylediği nukut ve emvale tasarrutu meşrû' olamadığı cihetle ahz ve zaptı ayn-ı adalet olacağını akıl ve nakil musaddaktır. Devlet olvakit müsadereyi resmen ref' ve ilga buyurmamış olsaydı yine memnuiyyeti tabiî idi. Sebebinin intifası müsebbibin nefyini mucip olacağından ittihaz buyurulan usûl-ü adliyye muktezasınca ebvab-ı zulmiyye (zulüm kapıları) mesdut olduğu takdirce kabahata meydan bulunmaz ki müsadere edilmek lâzım gelsin.»

Yeniçeri ocağının kaldırılmasını mütaakıp bazı istisnalarla kaldırılan müsadere usulü Tanzimattan sonra tamamen kaldırılmış ve ancak mahkeme hükmüne bağlı olması lâzımgelen bu kötü âdet tamamen tarihe karışmıştır.

MÜSAHERET [*Fık.*] (مصاهرت) Nikâh ile hâsıl olan akrabalık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

MÜSAKKA [*Ok.*] (مصقه) Yapıştırılmak icabeden şeylerin tutkal sürülüp kurutulmak suretiyle kolaylıkla yapıştırılabilecek bir şekilde hazırlanmasına verilen addır. Mektup zarflarının zamklanmış kapakları gibi. Yapıştırılması lâzım geldiği zaman hazırlanmış olan bu parçalar ıslatılarak yapıştırılırdı.

MÜSAKKAFAT [*Mal.*] (مسقفات) Üstü örtülü, tavanlı ev, dükkân ve emsali gayr-ı menkuller hakkında kullanılır bir tâbirdir. O mânaya gelen «müsakkaf»ın cem'idir. Vakıf yerlerden binalı olanlara «Müsakkafat-ı mevkufe» denilir.

Vakfiyyelerde aynı zamanda bağ, bahçe, tarla ve parayı da ihtiva eden «müstegallât» tâbiri geçer.

MÜSAKKAFAT-I MEVKUFE [*Vak.*] (مسقفات موقوفه) Hayır müesseselerinin idaresi için icabeden geliri karşılamak üzere vakfedilmiş olan binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜSALÂHANAME (مصالحه نامه) [*Ida.*] Sulh muahedesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müsalaha; arapça sulh edişmek, iki taraf kavga ve nizâi bırakarak barışmak, uzlaşmak, uyuşmak demektir.

MÜSAMERE (مسامره) [*Sof.*] Hakkın abde sırren (gizlice) muhadese ve muhatabası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bunun izahı şöyledir: «Âlem-i esrar ve âlem-i guruptan (sır ve gayıb âleminden) Hakkın âriflere zuhur eden hitabıdır. Âlem ve âlemde olan eşyanın ecnası, envaı, eşhas-ı hakkın zuhuratının mezahiri ve tecelliyatının bir nevi' ile cilvegâhı olduğundan Ruh-ul-emin bu âleme hitab-ı Hak ile nâzil olmuştur.»

MÜSCCAA' (مسجع) [*Ede.*] Seci'li olan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Seci'; nesrin kafiyesidir. Seci'ler ya cümlelerin sonunda yahut arasında bulunur.

MÜSEDDES (مسدس) [*Ede.*] Altı mısralı nazımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlarda, muhammeslerde olduğu gibi, ilk bendin son beyti tekerrür eder, yahut her bir bendi bir mesnevi beytiyle sona erer. Mısraların sayısı nazar-ı itibara alınarak murabba', muhammes, müseddes ilâh. adı verilen nazımlarda şairler muhtelif şekiller kabul etmişlerdir. Murabba' ve muhammes şekilleri gibi müseddesler de fevkalâde âhenkli idi. Bundan dolayı büyük şairler hemen istisnasız bu nazım şekillerini ihtiyar etmişlerdir.

Müderris Ali Ekrem Bolayır «Nazariyat-ı edebiyye dersleri»nin 1333-1334 (1917-1918) seneleriude Darülfünunda okuttuğu derslerin taş basmasiyle basılan «Mesalik-i edebiyye»

kısmında (sayfa 284) şöyle diyor: «Mesnevî şeklinde yazılan şiirler ile Tevhit ve Naat vâdisindeki samimi kasidelere bir de Fuzulî gibi hassas şairlerin ruh-u şefakdarından kopmuş yahut Nedim gibi bikr-i hayal âşıklarının kariha-i tabnakinden incilâ etmiş mahdut gazeller istisna olununca murabba'lar, muhammesler, müseddesler ile eski şiirimizin en güzelleri yazılmıştır.»

Bir Örnek

Eylemem töhmetim inkâr o değil feryadım
Dest-i vus'umda mıdır hilkat-i maderzadım;
Hâşa billâh ki benim reyim ola icadım;
Yazmağa, bozmağa kabil mi değildir adım;
Müstait kıl yog ise lûtfunla istidadım;
Sana güçlük mü var ey şâh-ı kerem mutadım

Etse mahlûku ihata ezelî ilm-i Hüda;
Neden eyler aceba anda teaddüt kudema?
Kâşki bahsını terkeylese güruh-u ulema..
Ben kulum kulluğuma lâyık olandır bu reca,
Müstait kıl yok ise lûtfunla istidadım;
Sana güçlük mü var ey şâh-ı kerem mutadım.

Keremin mücrimedir, muterif-i taksirim;
İdemem cürmümü inkâr o değil tezvirim;
Yed-i takdirdedir var ise de tedbirim;
Birakup aklımı geldim sürüyüp zencirim;
Müstait kıl yok ise lûtfunla istidadım;
Sana güçlük mü var ey şâh-ı kerem-mutadım

Biliriz akl ile butlanımızı Hak sensin,
Hadd-ı zatında ubudiyyete elyak sensin,
İhtiyarın dahi mutisi muhakkak sensin!
Müstait kıl yok ise lûtfuna istidadım
Abd-i âciz ne yapar Kaadir - mutlak sensin
Sana güçlük mü olur ey şâh-ı kerem mutadım.

Mebhas-ı ceb-rü kaderden o kadar bizarım
Şu kadar fehm ederim ben ki maasi kârım.
Kudretim yoksa dahi cürmüme var ikrarım;
Rabb-i izzet ne demektir bilirim Hünkârım
Müstait kıl yok ise lûtfuna istidadım
Sana güçlük mü var ey şâh-ı kerem mutadım.

İzzet Molla

MÜSELLEM (مسلم) [*Ask.*] Osmanlıların teşekkülü sıralarında ve Orhan Gazi zamanında vergiden muafiyet suretiyle askerlik hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müsellemin suretinde cemilendirilirdi. Bu ismin verilmesi vergiden muaf tutulmuş olmalarından dolayı idi. İlk teşkil olunan müsellemlerin sayısı bindi. Bunlar da sipahiler gibi harb vukuunda sefere giderler ve harb devam ettiği müddetçe ulûfe alırlardı.

«Kavanin-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezamin-i defter-i divan» da, (sayfa 42) ki malûmata göre otuz neferi bir ocak itibar olunurdu. Ocaktaki otuz neferin beşi «benevbet eşkinci», yirmi beşi «yamak» tı. Sefer vukuunda «benevbet eşkinci», «yamak» olanlardan Avarız-ı divaniyye mukabelesinde elliser akça harçlık alarak sefere giderlerdi. Sefer olmadığı zamanlarda bir şey almazlardı. Benevbet sefere eşenler o sene «Âdet-i ağnam» vermezlerdi. Müsellemlere birer çiftlik miktarı yer verilir, çiftliğinde yetişen kendi zahirelerinin öşür resmi timar kaydedilirdi. Benevbetlisi o timarın mahsulünü alıp sefere giderdi. Hizmetleri top çekmek, yol temizlemek, askere zahire getirmekti.

«Kanunî kanunnamesi»nde (sayfa 43) müsellemlerle yayalara mütaallik hükümler bir fasılda toplanmıştır. Bu fasılda kanun-i kadim veçhile müsellemlerin çiftlik yerleri olduğu kaydedilmiş ve bu çiftliklerin öşür ve rüsumdan müstesna olduğu da tasrih edilmiştir. Bu çiftlikler alınıp satılamaz, tapuya raptolunamazdı. Koyunlarından ağnam resmi alınmadığı gibi rüsum da istifa olunmazdı. Bununla beraber müsellem kendi çiftliği dışında olarak sipahiye ait bir yeri ektiği surette öşürünü ve iki dönüme bir akça hisabiyle resmini timar sahibine vermek mecburiyyetinde idi. Bu yer bağ ise her dönüm için on akça vermekle mükellefti.

Kanunî ile beraber ondan sonraki zamana âit ahkâmı da ihtiva eden başka bir kanunnamede (Millî Tetebbular mecmuası, cilt I, sayı 2, sayfa 311) müsellemlere ait çifliklerin topraklarında başka birinin ekip biçmesi halinde öşür ve resmi müsellemlere aitti. Müsellemler de sipahiler gibi kendi yerlerinden öşür ve resim alırlardı. Hattâ bu kanunnameye göre müsellemlere ekinlerin kendilerine zarar irası halinde on seneden fazla müddetle müsellemin toprağında oturmuş olsalar bile çıkarmak hakkını veriyordu.

Yine Kanunî Kanunnamesine göre müsellemlerin oğulları da «yamak» yazılabilirlerdi. İhtiyarlığı veya hastalığı yüzünden sefere gidemiyen yamak oğlu varsa onu gönderir, yoksa yerine gidene harçlık verirdi.

Teke ili'ndeki müsellemlerin ahvaline dair kanunnamede mevcut sarahatten orada müsellemlerin halkı kendilerine raiyyet kaydettikleri ve bunlardan öşürden başka değirmen resmi ile beraber raiyyet yazılan evlerden kırk elli akçeye kadar para aldıkları da yazılıdır. Halkın şikâyeti üzerine Kanunî zamanında şöyle bir kanun çıkarıldı: Her ocakta onbeş haneden noksan olanın itmam edip ve ziyade olanı onbeş haneye bir eşkinci vazolunmak mukarrer

oldu ve resim-i çift tâyin olunup zulüm ve taaddi olunmasun deyu her bir ocağın noksanın tamam edüp ve ziyadesine (onbeş hane hisabı üzere) birer eşkinci vazolunup raiyyet yazılan kimselerden tamam çiftlisüne otuz ve nîm çiftlisüne onbeş ve bennake oniki ve ehl-i kisp olan mücerretlere altı akça ve iki koyuna bir akça takdir olundu.

Müsellemlerin aldıkları resmin yarısı kendilerine, obür yarısı da subaşılarla çeribaşılara aitti. Kanunî zamanında müsellemlerin sancak beylerine raptedildikleri bu kanunnameden anlaşılıyor.

Bir zamanlar harbe iştirak ederek dövüşen müsellemler sonraları Yeniçeri teşkilâtındaki sipah bölüklerinin ihtiyaca kâfi gelmesi üzerine top çeken, manda ve öküzlerin ve topların alât ve edevatının muhafazası, kale muhasarası esnasında metris yollarında ve pusularda topların saklanması, askerin geçeceği yerlerdeki yolların yapılması, köylerin tamir edilmesi, zahire naklinin temin olunması gibi vazifelerle tavzif olunmuşlardı. Müsellemler, ordunun önünde balta ve kürek ile sefere giderlerdi.

«Kavanin-i Âl-ı Osman» da (sayfa 45) vazifeleri ile kaldırılmaları hakkında şu tafsilât vardır: «Anadolu'da piyade ve müsellem taifesi vardı ki cümle sefere eşer benevbetlisi altıbin dokuz nefer olup yamaklariyle yirmialtı bin beş yüz neferdi. Beyleri nevbetlülerin sefere ihraç edip top çekmiye ve yol ayırtmıya ve zahire götürmekte hizmet ederlerdi. Rumeli'nde olduğu üzere bunların dahi müsellem ocağının çiftliklerinde hasıl olan terekenin zahire öşür resmin ol ocakta nevbetlû olan yaya ve müsellem alup sefer hizmetin eda ederlerdi. Şimdiki halde yaya ve müsellem taifesi refolunup cümlesi riaya kaydolunmuştur ve çiftlikleri zeamet ve timara bağlanup hâlâ zuama ve erbab-ı timarı Kaptan paşa ile derya seferine memurlardır.»

Cevat Paşa «Tarih-i Askeri-i Osmanî» adlı eserinin ikinci cildinde (Üniversite kütüphanesinde Yıldız kitapları arasında yazma nüsha, numara 136) müsellemleri «Pişdarda hareket ile ordunun geçeceği köprü ve bunları tamire memur olduklarından bunlara köprücü tâbir olunduğu da vardır» suretinde tarif ettikten sonra aşağıdaki izahatı veriyor:

«Müsellemlerin baltadan başka silâhları yok ise de civar köyler halkı veyahut topçu depoları müsellemlere lüzumu olan kazma ve kürek ile sair edevatı tedarik etmiye mecbur idiler. Tüfek istimali müsellemlerce memnu idi. Ordu yol yürürken müsellemler huduttaki şehir ve kalelerde bulunan veya oralara gönderilen müsellemler top yanına konulur, liyakatleri derecesine göre topçu sınıfının muhtelif hizmetlerinde bulunurlardı. Muhasara esnasında istihkâm ve sıçan yollariyle buna mümasil inşaatı yapmıya da memur idiler. Bu işlerden pek çok kâr ettiklerinden yeniçeriler bile kendilerine haset ederlerdi. Bu sınıftan sair piyadelerin hepsinden ziyade korkulurdu. Çünkü harb alât ve edevatının cümlesi bu sınıfın elinde idi.

«Müsellemlerin adedi mahdut değildi. Dahilinde bulundukları eyaletin büyüklük ve küçüklüğüne ve onlara tahsis olunan arazinin az ve çokluğuna göre vilâyetlerin bazılarında çok ve bazılarında az idi.»

Müsellemlik hicrî onbirinci (milâdî onyedinci) asırda lağvedilmiştir.

MÜSELLES (مثلث) [*San.*] Hem eski içkilerden, hem de pomad nevilerinden birinin adıdır. «Tla» da denilen ve şaraptan üçte bir kalmak suretiyle kaynatılarak yapılan bu kuvvetli içki eski edebiyata girmiştir.

Leblerinden alsam üç buse olur kanım helâl
Ger müselles olıcak derler haram olmaz şarap
İbn-i Kemal

§ [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adıdır. Ud'un ikinci teline de "müselles„ denilir.

MÜSELLİM (مسلم) [*İda.*] Eyalet valileriyle sancak mutasarrıflarının uhdelerinde bulunan yerlerin idaresine memur edilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vali ve mutasarrıflardan uhdesine tevcih olunan iki yerden mühim olanında kendisi oturur, ötekini gönderdiği adam idare ederdi. Yine bunlar tarafından bir kazanın varidatını tahsil için gönderilen memurlara «müteselim» denilirdi. Müsellimlerle müteselimlerin azil ve nasbı doğrudan doğruya onu tâyin etmiş olan vali ve mutasarrıfa aitti. İkinci Mahmut devrinde merkeziyyet usulünün tesisi üzerine bunlar kaldırılmış, hükümet tarafından her yere vali, mutasarrıf ve kaymakam gönderilmiye başlanmıştır.

MÜSELLİM KALDIRAN (مسلم قالدیران) [*San.*] Odanın ortasına kadar uzanan çubuklara verilen addır. Bu çubuklar yaseminden, yahut kiraz dalından yapılır, ağza gelecek yerine kehribar takılırdı. Zenginlerin kehribarları murassa olurdu.

MÜSELSEL (مسلسل) [*Ede.*] Bütün mısraları kafiyeli olan manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sekiz on beyit yazılınca yek

ahengi (ahenk birliği) ile tab'a kelâl (yorgunluk, bezginlik) verdiği için son zamanlarda kullanılmadığı gibi eskilerden de yazanlar pek azdır.

MÜSEMMEN (مثمن) [*Ede.*] Sekizer mısrâlı beyitlerden müteşekkil manzumelere verilen addır. Müsemmen, Arapça sekizli demektir. Tanınmış şairler, Murabba', Muhammes, Müseddes gibi Müsemmen de yazardı.

MÜSEMMAT (مسمط) [*Ede.*] Dört mefailün yahut müstefilün gibi cüzü'leri tekrarlanan vezinlerden tanzim edilen şiirlere verilen addır. Araplar bizim «Murabba'», «Muhammes», «Müseddes», «Terkib-i bend» «Terci-i bend» ilâh. dediğimiz şekillerin hepsine birden «Müsemmat» derler. Dört cüz'e ayrılan her beytin son cüz'ü, gazelin esas kafiyesini takibetmekle beraber üç cüz'ü de ayrıca kafiyeli olur. Öyle ki her cüz'ü birer mısra şeklinde yazılsa bir beyt, dört mısralı bir bend teşkil eder.

Beni candan usandırdı,
Cefadan yâr usanmaz mı?
Felekler yandı âhımdan,
Muradım şem'i yanmaz mı?

Şeb-i fırkat yakar cânım
Döker yaş çeşm-i giryanım.
Uyarır halkı efgânım,
Kara bahtım uyanmaz mı?

Gül-i ruhsarına karşı,
Gözümden kanlı akar su,
Habibim; fasl-ı güldür bu,
Akar sular bulanmaz mı?

Gamım pinhan tutardım ben,
Dediler: Yâre kıl rûşen,
Disem ol bî vefa bilmem,
İnanur mu, inanmaz mı?

Değildim ben sana mâil,
Sen ettin aklımı zâil,
Bana tâneyliyen cahil,
Seni görgeç utanmaz mı?

Fuzûlî rind-i şeydadır,
Hemişe halka rüsvadır,
Soran kim bu ne sevdadır,
Bu sevdadan usanmaz mı?
Fuzûlî

MÜSEMMAT SEMAÎ (مسمط سماعی) [*Ede.*] Her beyti dört parçadan ibaret halk şiirleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer semailerin vezin ve şekilce aynıdır.

Hakikat câyıdır cana;
Bizim meyhanemiz şimdi.
Sirişk-i âşıkān âsa,
Dolar peymanemiz şimdi.

Ziya-yı şem'i hûbane
Düşen ta haşredek yane;
Ruh-i dildar-ı canane,
Döner pervanemiz şimdi.

Bakar mı hüsn-i daray'a?
Salâ hû cam-ı sevda'ya;
Takıldı zülf-i Leylâ'ya,
Dil-i divanemiz şimdi.

Alanlar aşk ile yanık,
Durur her kavline sadık;
İçer peymaneyi âşık,
Olur mestanemiz şimdi.

Enisim (Nuri) zar oldu,
Kararım bî karar oldu:
Habibim; beyt-i yar oldu:
Dil-i divanemiz şimdi.
Tokatlı Nuri

MÜSENNA (مثنی) [*Mus.*] Eskiden telli sazlarda kullanılan tellerden birine verilen addır. Ud'un üçüncü teli bu ismi taşır.

MÜSKITAT-I HUDUT (مسقطات حدود) [*Fık.*] Had cezalarını iskat ve izale eden sebepler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zina hakkındaki ikrardan rücu' bu kabildendir.

MÜSKITAT-I KISAS (مسقطات قصاص) [*Fık.*] İcap eden bir kısası iskat ve izale eden sebepler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sulh, cinnet, ölüm bu kabildendir.

MÜSEVVİD (مسود) [*İda.*] Resmî dairelerde ve daha ziyade mektubî ve tahrirat kalemlerinde müsvedde kaleme alan kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müsveddeleri tebyiz (beyaza çekme) edenlere «Mübeyyiz» denir. Müsevvidîn suretinde cimilenir.

MÜSTA'Fİ (مستعفی) [*İda.*] İsti'fa eden, bir memuriyet veya himetten affedilmesini istiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan müsta'fi suçunun affını istiyen mânasına da gelir.

MÜSTEGALLÂT (مستغلات) [*Vak.*] Hayır müesseselerinin idaresi ve masraflarının temini için iktiza eden gallat (zahire, mahsul) ve varidatı getirmek üzere vakfedilen müsakkafattan yani üstü örtülü akarlardan maada mal yerinde kullanılır bir tabirdir. O mânaya gelen «müstegal»in cem'idir. Gerek akar olsun bağ, bahçe, hamam, değirmen, çiftlik, ev, dükkân mağaza gibi gerek vakfını mütearif (herkesin bildiği meşhur) menkul olsun irbahı (faiz geti-

ren) yahut mudarebe,, ya bidaa (sermaye) suretiyle teminiyesi meşrut olan vakıf paralar gibi. Yerin vakıf olduğu daha açık anlaşılması için «müstegallât-ı mevkufe» suretinde de kullanılırdı. Binalı olan yerler hakkında ise «müsakkafat-ı mevkufe» tâbiri kullanılırdı.

Müstegallat-ı mevkufe dört kısma ayrılır:

1 — İcare-i vahideli akarat-ı mevkufe.

2 — İcare-i vahide-i kadimeli akarat-ı mevkufe.

3 — İcareteynli akarat-ı mevkufe

4 — Mukataalı akarat-ı mevkufe.

MÜSTEGALLÂT-I MEVKUFE (مستغلات موقوفه) [*Vak.*] Hayır müesseselerinin idaresi için icabeden gelir karşılığı olmak üzere vakfedilmiş olan müsakkafattan yani üstü örtülü akarlardan maada, tarla ve sair mal yerinde kullanılır bir tabirdir. Vakfedilen yer tavanlı yani bina ise «müsakkafat-ı mevkufe» denilirdi.

MÜSTAHFIZ (مستحفظ) [*Ask.*] Yeniçeriliğin kaldırılmasından evvel kale, hisar ve memleket muhafazasında bulunanlar, kaldırıldıktan sonra da redifikten sonraki askerlik hizmetiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlardaki müstahfızlık daimî hizmet halinde olduğu için kendilerine timar verilirdi. Sonraki müstahfızlık ise harb gibi lüzum görüldüğü zaman askerlik hizmetine çağırıldığı için bu gibilere yalnız hizmete çağırıldıkları zaman, diğer askerî efrat gibi, maaş ve tayin verilirdi.

MÜSTAFİZ TİMARI (مستحفظ تیماری) [*Mal.*] Kale ve memleket muhafızlığı hizmetinde bulunanlara verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların sayısı kalelerin çoğalıp azalmasına göre artmış, eksilmiştir. Bu gibilerin timarlara tasarruf noktasından diğerlerinden farkları yoktu. Fark yalnız gördükleri vazifeden ibaretti. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra müstahfız teşkilâtına da nihayet verildiği için müstahfız timarı da tarihe karışmıştır.

MÜSTAHİKKİN-İ İLMİYYE MAAŞATI (مستحقین علمیه معاشاتی) [*Ilm*] Memuriyyet ve mâzuliyyet maaşı olmıyan ilmiyye mensuplarına bağlanan aylıklar hakkında kullanılır bir tâbirdirdir. 1908 Temmuz inkılâbı'ndan sonra ilmiyye mensuplarının «tarik maaşı» kaldırılarak onun yerine bu namla maaş bağlanmıştır.

MÜSTAHLAS GEDİK (مستخلص گدك) [*Mal.*] Berveçh-i mülkiyyet bir gediğin müstekarr-ün fihi olan müsakkafın yanmış veya yıkılmış olup da arsasında mevcudiyyetine halel gelmiyen gedik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir tarif ile yanan gedikli bir binanın arsasında gedik hakkı bâki kalan gedik demektir.

MÜSTAKAR GEDİK (مستقر گدك) [*Mal.*] Dükkân veya mağaza gibi bir mahalle konulan gedik demektir. Gediğin mutasarrıfı başka yerde sanat ve ticaret icra edemezdi. Gediğin bir ikinci nev'i de «havaî gedik» idi. Havaî gedik şahsa aitti. Sahibi istediği yerde sanatını icra edebilirdi. Müstakar gedik gediğin te'sisinde binanın üst katında tesis edilmiş ise ona da «Havaî gedik» denilirdi. Ancak iki havaî gedik arasında bu itibarla fark vardı. Çünkü onun sahibi yine orada icra-yı sanata mecburdu. Gedik esasen emlâkin tasarrufuna bir engel teşkil ettiği halde havaî vaziyyette olanlar daha fazla müşkilâta sebep oluyordu. Çünkü zemin ile havanın mutasarrıfları ayrılınca binanın tamiri, ve yahut yeniden inşası bahis mevzuu olduğu zaman ayrı ayrı olan sahipleri ihtilâfa düşüyordu. Gediklerin kaldırılmasıyla bu hal de ortadan kalkmıştır,

MÜSTAKBİL-İ MİSAFİR (مستقبل مسافر) [*Vak.*] İmarete gelen misafirleri karşılayıp îzaz ve ikram vazifesiyle mükellef memura verilen addır. Müstakbil, Arapça istikbal eden, karşılıyan demektir. Daha başka tâbirler gibi bu da vakfiyyelerde geçer.

MÜSTECAB - ÜD - DAVE (مستجاب الدعوة) Duası makbul olan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müstecap: Arapça istediği kabul olunmuş demektir. Vesikalarda, ulema ile şeyhlerden bahsolunurken geçer.

MÜSTEFREŞE (مستفرشه) [*Fak.*] Odalık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan müstefreşe firaşa, yatağa giren demektir. Saraylarda ve 1908 Temmuz İnkilâbı'na kadar zenginlerin konaklarında, nikâhlı karılar dışında olarak, bu namla cariyeler bulunurdu. Saraylarda küçükten alınarak ve terbiye edilerek «Gözde»liğe çıkan kızlar «İkbal»likle beraber müstefreşe unvanını da alırlardı. Zenginler ya küçükten alıp büyüttükleri, yahut büyük olarak satın aldıkları kız ve kadınları firaşlarına (yataklarına) almakla o sıfat kendilerine verilirdi. Müstefreşelerden azadedilenler ve edildikten sonra evlenenler, ev bark sahibi olanlar bulunmakla beraber alelumum diğer cariyeler gibi esirliği hayatları boyunca uzıyanlar, ve gençlik ve güzellikleri geçtikten sonra sarayların ve konakların hasis işlerinde çalıştırılanlar da vardı.

Çünkü insan mı kıyas eylediniz biz ki «şeyziz!
Paranın sakına, bazusuna müstefreşeyiz!
Mithat Cemal Kuntay

MÜSTEFTİ (مستفتی) [*Fık.*] İstifta eden, fetva istiyen, şer'an bir müşkülün hal ve beyan edilmesini talep eyliyen mânalarına gelir bir tâbirdir. Fetva verene «müfti», fetva vermiye «ifta», fetva istemiye «istifta» denilir.

MÜSTEMEN (مستأمن) [*İda.*] Osmanlı devleti ile sulh halinde bulunan ve uhude (ahidlere) müsteniden memleket içinde yaşıyan ecnebiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başka bir tarifle Osmanlı ülkesinde oturmalarına müsaade olunan yabancı devlet tebaasıaa denir.

Süleyman Sudi efendi (ölümü 1895) (Defter-i muktesit, cilt 3, sayfa 166 haşiyesi) müstemeni şöyle izah ediyor: «Bir memlekete hariçten gelip mesken ittihaz etmiş ve o memleket ahalisinin malik olduğu hukuk ve imtiyazatın haricinde bazı müstesna hallere de mazhar olmuş olan şahıslardır ki ekseriya Devlet-i aliyyede ticaret yapan eçnebî tebaa bu kabildendir.»

Ecnebi memleketlerde seyahat ve ikamet eden müslümanlar da bu sıfatla anılırlardı. Aman dilemiş demek olan istimandan gelen müstemen «harbî»nin karşılığıdır. Şeriat lisanında «harbî» İslâm diyarına (memleketine) giren tüccarlara verilen addır. Müstemen olanlar İslâm diyarında bir seneden az oturacak olurlarsa «narbî», bir sene veya bir seneden ziyade ikamet eyliyecek ve yahut yerleşip kalacak olurlarsa «zimmî» sayılırlardı. Müstemenler harbîliklerini muhafaza ettikleri müddetçe «cizye» ile mükellef tutulmazlardı.

MÜSTESNA EVKAF (مستثنا اوقاف) Evkaf nezaretinin teşekkülünden evvel ve sonra hükümetin müdahalesi olmaksızın mütevellileri tarafından idare olunan vakıflara verilen addır.

Müstesna evkaf iki kısımdı: Eskidenberi müstesna tutulanlar, istisnaya dahil edilenler. Eskidenberi müstesna tutulanlar sekiz tane idi.

1 — Celâleddin-i Rumi evkafı «evkafı Celâiiyye»
2 — Hacı Bektaş-ı Veli evkafı
3 — Abdülkadir Geylâni evkafı
4 — Hacı Bayram-ı Veli evkafı
5 — Gazi Mihal Bey evkafı
6 — Gazi Ali Bey evkafı
7 — Gazi Süleyman Bey evkafı
8 — Gazi Evrenos evkafı.

Bunlar mütevellileri marifetiyle idare ve ta'şir olunurdu. Yalnız muhasebelerin rü'yeti ve vakıf şartlarına riayet edilmediği keyfiyyetine Evkaf Nezaretince nezaret edilirdi.

Sonradan istisnaiyyete dahil edilenler üç kısımdı. Birinci kısım on dört tane idi:

1 — Zagnos Paşa evkafı
2 — Emir Ahmet-ül-Buharî evkafı
3 — Şeyh Sinan Erdebilî evkafı
4 — Himmet Efendi evkafı
5 — Firuz Bey evkafı
6 — Tur Ali Bey evkafı
7 — Şeyh Şüca-üd-din-i Veli evkafı
8 — Bazirgân Hacı Mehmet Efendi evkafı
9 — Candarlı Kara Halil Hayreddin Paşa evkafı
10 — Germiyan Zade Yakub Çelebi evkafı
11 — İshak Fakih evkafı
12 — Bedrüddin Parsî Bey evkafı
13 — Molla Şemsüddin-ül-Fenarî evkafı
14 — Abdülcebbar Zade Mustafa Bey evkafı

İkinci Kısım; tesçilleri tarihinden itibaren mütevellileri tarafından müstesna suretiyle idare olunan vakıflardı:

Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey, Lâ'li Zade Abdülkadir Efendi, Emir-i Buhari şeyhine meşruta Abdüllâtif Efendi, Bab-üs-saade ağalığına meşruta Gazanfer Ağa, Galata mevlevihanesine meşruta İskender Paşa, Sürahi Ahmet Ağa, Gümrük Emini Hasan Ağa, Ahmet Dede, Yenikapı mevlevihanesine meşruta Kâtip Mehmet Efendi, Merkez Efendi vakfiyle meşihata meşruta Huma hatun Gallesi, Bevvabaa-ı sultani mimmanına meşruta Hayreddin Ağa, Eyüp'te Özbekler şeyhine meşruta Sadr-ı esbak Reşit Paşa, Altunî Zade İsmail Paşa, Sadr-ı esbak Mehmet Ali Paşa, Türbedaran-ı Hassa, Sara-yı sim sakabaşılarına meşruta, Saray ortakapı kol ağalarına meşruta, Hayyatin-i Hassa ocağına meşruta.

Üçüncü kısım; sonradan istisnaiyyeti tasdik olunan vakıflar:

Serasker Hasan Kiza Paşa, Gazi Kara Halil Hayreddin Paşa, Molla Şemsüddin-i Fenarî, Muhiddin-i Fenarî ve Ali Fenarî, Maarif Nazırı Zühtü Paşa.

Bunlardan mevkuf-un aleyhleri arazi olanların âşârı ihale olunduğu surette hükümetçe müzayede ve ihalesi yapılır, mültezimlerinin senetleri mütevellilerine verilirdi. Emanetçe idare edildiği surette tâ'şiri mütevellilerine bırakılırdı. Diğerlerinde olduğu gibi bunların da muhasebelerinin rü'yeti ve vakıf şartlarına riayet edilip edilmediği keyfiyyetine Evkaf nezaretince nezaret edilirdi.

1908 İnkılâbından sonra ilk sekizin istisnaiyyeti ipka edilmiş, ötekilerin istisnaiyyeti

kaldırılmıştır. Kaldırılanların mütevellilerine hükümetçe muayyen bir şey verilmek usulü konulmuştu.

Her iki kısım müstesna vakıflara «Evkaf-ı mülhaka» yahut «Evkaf-ı gayr-i mazbuta» da denilirdi.

MÜSTESNA EYALETLER (مستثنا ايالتلر) [*İda.*] İdare noktasından umumî hükümler dışında muameleye tâbi tutulan eyaletler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü muamele gören eyaletler şunlardı:

1 — Sayda eyaleti (Beyrut ve Suriye); 2 — Halep; 3 — Bağdat; 4 — Basra; 5 — Musul; 6 — Trablus Garp; 7 — Bingazi; 8 — Hicaz; 9 — Yemen.

Bunlardan Hicaz ile Basra'nın arazisi arazi-i öşriyyeden, diğerlerinin arazisi arazi-i haraciyyedendi. Bunlar fetholundukları zaman timar ve zeamet usulüne tâbi tutulmadığı gibi malî işlerine de merkezce müdahale edilmemişti. Halkı eskiden beri ne gibi tekâlif ile mükellef idiyse hazine için de o alınmış ve arazileri hakkındaki eski hükümler de haliyle bırakılmıştı.

Bunların umumî idare dışında bırakılmasında birçok sebepler vardı. Halkının aşayir ve urbandan müteşekkil ve muhtelif din ve mezhebe tâbi bulunması ve mevkilerinin siyaseten nazik ve mühim olması başlıcalarını teşkil ediyordu. Bu eyaletler «müfrez-ül-kalem» namiyle ayrıca birer hazine teşkil ederlerdi. «Şam hazinesi», «Bağdat hazinesi» «Yemen hazinesi» ilâh. denilirdi.

Buralarda devlet namına alınan vergiler şunlardır:

Sayda eyaleti; bu eyaletin halkı köy ve mezrea itibariyle feddan veya çift üzerine kayıt ve her feddan üzerine senevî «meblegan» ve «aynen» denilerek iki cins vergi konulmuştu.

Meblegan yani nakit olarak tahsili lâzım gelen tekâlif hazineye gönderilir, aynen alınan buğday, arpa gibi mahsulat «şûne» denilen mirî ambarlarına teslim edilirdi.

Alınan nakdiyat ve ayniyat haraç nispetinde yani yüzde ondan elliye kadar müterakki bir dereceydi. Aynen her nevi hububat alınmış ve hattâ eski kayıtlara arazinin feddanı üzerine şukadar kıyye rugan-ı sade alındığı bile geçirilmiştir.

Bundan başka oralarda sahipleri münkariz olup mahlûlen hazinenin malı olan «arazi-i şemsiyye» imar ve ziraat edilmek üzere mültezimlere icar olunur, mahsulatından öşür alınırdı. Bu icarlara oraların tâbirince «Kasumat» dahi denilirdi. «Kısım minel humş», «Kısm miner-rubu'» namıyle hisse-i emiriyye cibayet edilmiştir.

Bu bedel ve icarlardan maada oralarda bir nevi' inhisar ve imtiyaz bedeli demek olan «gedik» muamelesi de câri olmuştur. Külliyetlisi Beyrut şehrindeydi.

Halep eyaleti; Burada da arazi-i şemsiyye icar ve bedelâtı ile âşarı varidatın mühim kısmını teşkil ederdi. Bundan başka gerek Sayda ve gerek Halep eyaletlerinde çölden gelip mamurelere giren aşayirden kâh nakden, kâh mevaşi (koyun, keçi, sığır ve emsali hayvan) olarak aynen «vedî» namıyle bir vergi alınırdı. Bu vergi sonraları on kuruş olmak üzere tâyin olunmuştu.

Bağdat, Basra ve Musul eyaletleri; Buralarda öşürden nısfa kadar âşar hasılâtı ve mukataat varidatı ile ihtisap adı altında bir takım vergi ve resimler alınırdı. Bundan başka aşayirden çadır başına, yahut hayvanların adedi itibariyle her aşiretin haline ve mahallerinin teamüllerine göre çadır vergisi de alınmıştır.

Trablus Garp ve Bingazi eyaletleri; Bu iki eyaletteki vergilerin kaidesi öteki yerlerde alınan vergi kaidelerinin hiçbirine benzemezdi.

Bu eyaletteki vergiler esas itibariyle iki kısma ayrılabilir. Birisi hurma ve zeytin ağaçlariyle kuyular üzerine, diğeri de erkek nüfusuyle hayvanlar üzerine mevzudu. Bunlar sayıldıktan sonra ağaçlar birer, kuyular onar itibar olunduğu gibi develerin birer, öküz, manda ve ineklerin ikişer, koyunların onar, keçilerin yirmişer re'si (başı, sayısı) birer çadır itibar olunarak onun üzerine vergi tarh ve tevzi edilirdi. Bu vergiler şeyhler vasıtasıyle tahsil olunurdu.

Bu iki eyaletin Osmanlı mülküne ilhakı zamanında meccanen askerî hizmette istihdam edilmek üzere «Kul oğulları» namıyle vergi ve âşardan muaf tutulmuş bir sınıf muhtar halk da vardı. Fakat sonradan bu imtiyaz kaldırılmış, onlar da mükellefîn meyanına sokulmuştur.

Oralarda bir de «lâkibi» resmi vardı. Bu resim bir nevi ceza idi. Hurma ağaçlarının tepesi kesilmek suretiyle bir nevi su alınır ve bu su içki gibi kullanılırdı. Kesilen ağaç senelerce mahsul vermediğinden men' için o resim konulmuştu. Kesilen hurma ağacının her birinden en az bir altın alınırdı. Ağaç yaşlandıkça resmin nispeti de artardı.

Hicaz eyaleti; Haremeyn'î muhtevi idi. Haremeyn arazisi ziraata müsait olmadığı için halkı ticaretle iştigal ederdi. Bu eyalet halkı vergi ile mükellef tutulmamıştı. Hattâ devlet ve Mısır Hıdiviyyeti hazinelerinden diğer İslâm memleketlerinden mütaaddit sur-

reler, ikramiyyeler, senelik mürettebat ve muhassesattan başka «hût» namiyle birçok atiyye ve hediyeler vardı. Yalnız «Cidde» de dahilî mamulât ve masnuattan ihtisap resmi ve bazı yerlerinde develerden «tahriciyye» alınırdı.

MÜSTEŞRİK (مستشرق) [*Hal.*] Şarklılara ait ilimlerle uğraşan garplılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Orientaliste karşılığıdır. Müsteşrikîn suretinde cemilendirilir.

MÜSTEZAT (مستزاد) [*Ede.*] Mısraların sonuna vezinli ve kısa bir parça ilâvesi suretiyle meydana getirilen şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Bazı manzumelerde mısraların sonuna mevzun ve kısa bir parça ilâve edilir. O ilâvelere «ziyade», ziyadeli mısralı manzumelere «müstezat» denilir.» suretinde tarif eden üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Edebiyat lûgati, müstezat maddesi) örnekle beraber şu tafsilâtı da veriyor:

«Nedim'in bir manzumesinden şu parça gibi:

Ey şûh-i kerem pişe; dil-i zâr senindir
Yok minnetin asla
Ey kân-ı kerem; anda nekim var senindir
Pinhân ü hüveydâ
Senkim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzere yerin var
Gül goncasısın, gûşe-i destar senindir
Gel ey gül-i ra'nâ

«Muallim Naci merhum Fransız şairi (Corneille) den «Lâle'nin güneşe arzettiği bir niyaz» unvaniyle tercüme ettiği şu manzume de bir müstezattır:

Ey kevkeb-i rahşân ki benim cism ü cemâlim
Senden alıyor feyz
Olsun bana ârayiş-i baki bu kemâlin
Nakıs kalıyor feyz
Men' eyle aman etmeden evrakımı bi renk
Gaddâr zaman
Olsun (Jüli) nin cephe-i pâkî bana örnek
Sevsin beni canı...

«Halk şairleri ıstılahında müstezade «yedekli» denir.

«Eski şairler, müstezatlarda - lüzum olsun olmasın, her mısraın sonuna bir parça ilâve ederler, bununla âhenk teminine çalışırlardı. Âhenk için «haşv» yapmaktan bile çekinmezlerdi. Meselâ (İzzet Molla) nın:

Bülbül; yetişir bağrımı hûn etti figanın
Zapt eyle dehanın
Hançer gibi deldi ciğerim tîğ-i zebânın
Te'sîr-i lisanın

«Müstezadındaki (tesir-i lisanın) ziyadesi hakikaten ziyadedir. Çünkü bülbüle (senin kılınç gibi olan dilin, yüreğimi hançer gibi deldi) dedikten sonra (te'sir-i lisanın) demenin lüzumu, hattâ mânası yoktur.

«(Servet-i Fünun) şairleri de müstezatlı manzumeler yazdılar. Fakat ziyadelerin kullanışında âhengin intizamından ziyade mânaca lüzumuna ehemmiyyet verdiler.

«Fikret'in:

Çekiç altında muhakkâr ezilir günlerce
Bir çelik parçası bir tîg-ı mehîb olmak için
Sonra yatmakla geçer ömrü niyamında bütün
Ne hazin işkence

«Parçasında olduğu gibi bir (ziyade) yi bir mısra yerinde kullandılar. Keza:

Çocuk değil bu bir çiçeek
Ya bir melek
Sen ey şükûfe-i cihan
Nesin, safa-yı dil misin
Değil misin
Feda şu anlaşılmıyan
Sürâduna
Benim bütün fesahatım
Belâgatım
Olanca şairiyetim...

«Manzumesinde görüldüğü üzere ziyadeleri muayyen mevkilerde değil, mânanın icabettiği yerlerde istimâl ettiler. Yeni mütezatlar eskilerden mânalı oldu. Lakin ziyadelerin aralarındaki mesafelerin bir olmaması dolayısıyle nazım âhenginde bir aksaklık duyulmıya başladı.»

Halk edebiyatı tetkikleriyle tanınmış olan Çankırılı Ahmet Talât Bey «müstezat» için (Halk şiirlerinin şekil ve nev'i, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928) şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Kalenderî vezniyle yazılan bir şiirin her mısraının nihayetinde (mefûl-ü mefail-ü) yahut (mef'ul-ü faulun) gibi bir (ziyade) ilâve edilerek vücude gelen şekle aruz ve halk şairleri (müstezat) ve saz şairleri ve halk (ayaklı kalenderî) derler. Cönklere (kalenderî ayaklı, ayaklı kalenderî) şekillerinden biriyle geçer. Hususî bir âhenkle okunur. Mamafih (müstezat) ismi saz şairlerince de malûm ve müstameldir.

«Meşhur Âkif Paşa'nın hasmı Mülkiye Nâzırı Pertev Paşa'nın, Nedim'in, Fitnat'ın, Emrah'ın müstezatları hemen her cönkte mevcut gibidir. Pertev'in:

Hasretle bu şeb gâh uyudun, gâhi uyandın,
Hep ol mehi andım

Eğlence edüp hab u hayalin oyalandım
Ta sabaha dayandım;

Beyti ile başlıyan müstezadı ile Emrah'ın:

Aşk-ı ezeli âşıka ilham-ı Hüdadır
Bir neşve nümadır.
Tahkik gönül şehrine pür nur-ı ziyadır
Minhac-ı Hüdadır

Matla'lı ve:

Zâhid beni taan eyleme kim meşçide gelmez,
Rah-ı Hakkı bilmez!
Ben mu'tekifim küşe-i meyhane banadır,
Meşçid de sanadır;

Beyt-i lâubaliyanesini havi müstezadı âşık fasıllarında, Çankırı'da ve bazı mahallerde saz âlemlerinde tercihan okunmaktadır.

Emrah'ın şu ayaklısı şuara beyninde meşhurdur.

Ey gülşen-i cennette biten vird-i târavet,
Vay bu letafet;
Cennette mi ser çektin âya servi-i kamet,
Bilmem melâmet?
Sen pâdişeh-i kişver-i mahbub-ı cihansın
Sultan-ı zamansın,
Dil mülki senin, tahta cülûs eyle, adalet
Ey şah-ı velâyet;
Benden sakınıp rûyuna zülfüne bürünme
Ağyare görünme;
Hüsnünde ki var bunca nezaketle sabahet
Allaha emanet;
Bana bu nezaket, bu letafet, bu ne ziba
Şol nev arus âsa?
Yoksa ki benzetmiş seni meşsata-i kudret,
Vermiş sana zinet;
(Emrah) sana bülbül gibi ey ruhları gülgûn
Bin can ile meftun;
Gel padişehim bâşın eyle inayet,
Kıl nail-i vaslet

«Aruz şairleri müstezadı yalnız bir vezne hasrettikleri halde -şayan-ı dikkattir ki- saz ve halk şairleri semai ve koşmalara da (ziyade) terdif etmişler ve buna (ayaklı) namını vermişlerdir.

«Aruz şairlerinden Fıtnat hanım ilk defa başka vezinle bir müstezat kaside yazabilmiş, ta Fikret'e kadar bu hal devam ederek kendisini hiçbir şair takib etmemiştir. Çünkü mevcut şekillerden birini tadil, yahut yeni bir şekil ibda' etmek aruz okutan medrese ulemasının tekfirini mucip olurdu. (Edebiyat-ı cedide) şairlerinin o zaman muahezeye uğramış olmalarının sebeplerinden biri de yeni şekiller meydana atmalarıdır. İptida (Fikret) merhum (Ey Kız) unvanlı manzumesinde birer küçük (ziyade) ilâve ederek müstezadın aruzun bütün vezinlerine tatbiki hususunda bir rehber, böylelikle eski «Şerh-i belâgat» ın (fetva-yı sühan) ına ehemmiyyet vermiyerek yeni bir edebî tarikat tesisi azmiyle açtığı teceddüt cihadında muvaffak olmakla yeni edebiyat taraftarlarına peygamber olmuştur. Şu halde takaddüm fazla saz ve halk şairlerine ait demektir. Bununla beraber aruz âlimlerinin bu kadar şedit taassubuna rağmen halk şairlerinin her şekilde müstezat yazabilmeleri dikkate değer bir edebî hâdisedir. Bu cihetin tedkik ve tâmiki edebiyat tarihimiz için çok faydalı olur. Çünkü şiirlerinin şekillerini kadim ananelerden, nümunelerden alan bu şairlerin şu hareketleri halk kitlesinin arzusuna tevafuk etmeseydi şiirleri gönklerde yer bulamazdı.»

MÜSEVVİGAT-I ŞER'İYYE (موسوغات شرعیه) [*Huk.*] Beyt-ül-mal ile kaasırlara ve terikeye ait gayr-i menkullerin satılmasını caiz kılan haller hakkında kullanılır bir tâbirdir.

«Türk Hukuk Lûgati»nde (Müsevvigat-ı şer'iyye maddesi) bunun için şu tafsilât vardır:

«1 — Bir akara iki kat kıymetle talip bulunmak. Bu halde beyt-ül-malin ve küçüğün gayr-i menkulü satılabilir.

2 — Müteveffanın borçlarına diğer malları kifayet etmemek. Bu surette müteveffanın terketmiş olduğu gayr-i menkullerinden deynini ödiyecek miktarı satılabilir.

3 — İnfak zarureti. Küçüğün infakı akarının satılmasına mütevakkıf ise bu halde akarı satılıp nafakasına sarfolunmak caiz olur.

4 — Vasiyyet-i mürseleyi infaz zarureti. Meselâ: Bir kimsenin üç bin lira vasiyyeti olup da emvâl-i menkulesi kâfi gelmese vasiyyeti infaz için akarlarından kifayet edecek miktarı satılır.

5 — Bir akarın varidatı sarfiyatını korumamak.

6 — Akarın az vakit içinde harap veya kıymetine noksan âriz olması melhuz bulunmak. Bu iki halde de gerek kaasır ve gerek beytülmale ait akar satılabilir.

7 — Akar müşterek olup da taksim halinde kaasır veya beyt-ül-mal hissesiyle intifa kabil olmamak.»

MÜŞAARE (مشاعره) [*Ede*] Karşılıklı şiir söylemek ve okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Divan şairlerinden birinin bir manzumesine diğer biri tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere yazılan «nazire»ye de bu ad verildiği gibi halk şairleri arasında ya-

pılan şiir yarışlarında da birinin okuduğu beyte öbürü tarafından vezin ve ayak uydurmasına da müşaare denilir.

Edebiyat meraklıları tarafından muayyen bir mevzua göre, meselâ dudak ve yanak mazmunlarını havi olmak üzere beytler okunması yahut birinin okuduğu beytin son kelimesiyle başlamak üzere diğer birinin başka bir beyit okuması da bu tâbirin içine girer. Meselâ biri:

Haddeden geçmiş nezaket yalı bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şişeden ruhsar-ı âl olmuş sana

beytini okuyunca ikincisinin:

Sana ey nûr-ı mücessem, nice teşbih edeyim
Yok iken vech-i şebeh taze nihâl-i çemenî

beytini inşat etmesi, üçüncüsünün de:

Çemen-i gülşeni ihya kılâr âb-ı bâran
Giryesi çarhın eder rûy-i zemini handan

beytini yetiştirmesi müşaare sayılır.

Müşaarelerde sırası gelince bir beyit bulup okuyamıyan mağlup olmuş sayılırdı.

MÜŞAKELE (مشاكله) [*Ede.*] Bir şeyi sohbetinde bulunduğu bir şeyin ismiyle zikretmekten ibaret edebî sanat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meselâ: Çıplak bir dervişin; kendisine «Gel babacan sana bir çay demliyeyim» diyen birine cevap olarak «Erenler hele çay dursun bana şimdilik bir hırka demle» demesi bir müşakeledir. «Bedii sanatlardandır» diyen üstat Tahir Olgun (Edebiyat lûgati; müşakele maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Bir masdarın diğer bir lâfız ile mânası değişmiş ve müştakkatının bir ibarede mükerrer irat edilmiş olmasıdır.

Seni ol rütbe sever, kıskanırım kim güzelim
Kimsenin yâdına gelmezdin elimden gelse

Beytindeki (yâdına gelmezdin) ve (elimden gelse) cümlelerindeki gelmek masdarı müştakkatının kullanılışı gibi.

«Malûmdur ki yâde gelmek: hatırlamak demektir. Elden gelmek ise: muktedir olmak, yapabilmek mânasınadır.

«Bu mânaların ikisi de gelmek masdariyle ifade edilir.

«Fakat burada evveline gelen (yâde) ve (elden) kelimelerinin yardımıyle asıl mânası değişiyor, başka bir şekil alıyor. Binaenaleyh ikisinin birlikte zikrinden (müşakele sanatı) husule geliyor.

Kendi bazen gelir amma, sozü gelmez kaleme mısraı bunun menfi misalidir.

«Müşakeleyi daha kısa olarak tarif için şöyle de diyebiliriz:

«Bir fiilin başka başka kelimelerle mürekkep ve mükerrer olarak iradıdır.»

MÜŞAHEDE (مشاهده) [*Sof.*] Eşyayı Allah'ın birliğine bir delil bulmak ve onlarda hakkı görmek yerinde kullûnılır bir tâbirdir. (Istılahat-ı meşayih) teki izahı şöyledir: «Lûgatte bir şeyi hazır görmek. Istılahta - (المشاهده سقوط الحجاب رأساً) yani hicabın bir uğurda sukut etmesidir ve müşahede delâil-i tevhid ile eşyayı müşahede etmektir. Yani eşya-yi ehadiyyet-i Hakka delil bulmak ve eşyada Hakkı görmektir. Bu beyit müşahedeyi muhakkikane tarif eder:

عارف آن باشد که از عین العیان
هرچه بیند حق درو بیند عیان

«Müşahede ile rü'yetin farkı: Şeyh-ül-ekberin tarif ettiği veçhile müşahede şahidin yani müşahede edicinin kalpte Haktan şuhududur ki basirette olan nur-i kuds ile olur. Rü'yet ise böyle değildir. Belki rü'yet-i basar ile mahsusata taallûk eder. Evet müşahidin müşahedesi kalp gözü ile olur. Nitekim İsmail Hakkı Muhammediye şerhinde demiştir ki müşahede basîretin müşahedesidir, basarın değil. Zira basarla idrak olunan Nur-u Hakkın âsarıdır. Basiretle idrak olunan o âsarın hakayikidir, ve Hakkı rü'yet bu mânayadır. Bu rü'yet rü'yet-i basardan akvadır. Çünkü şuhut galat etmez.

«Müşahede ile mükâşefenin farkı: Şeyh-ül ekber'in kavlince mükâşefenin mütaallâkı maani müşahedenin mütaallâkı zevattır. Müşahede müsemma için ve mükâşefe hükm-i esma ve sıfat içindir.»

MÜŞAHERE (مشاهره) [*Huk.*] Aylıkla tutmak, aylıkla kiralamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aylıklı olarak mânasına «müşahereten» de kullanılırdı.

MÜŞAEHRE HARAN (مشاهره خواران) [*Mal.*] Aylıklı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müşahere; Arapça aylıkla tutmak, haran da Farsça yiyiciler demektir. Bu itibarla müşahere haran aylıklılar demek olur. Eski vesikalarda geçer.

MÜŞAR-ÜN-İLEYH (مشارالیه) [*Ida.*] Resmiyatta (resmîlerde) ilmiyyeden İstanbul payeliler, askeriden ferikler, mülkiyeden ûlâevveli, Rumeli beylerbeyilerle bunlardan yüksek rütbede bulunanlar ve mahsusatta (hususiyatta) (hususlarda) meziyyetli zatlar hakkında, yukarıda ismi geçen, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Askerlerden neferler ve halktan aşağı tabaka-

dan olanlar hakkında bunun yerine (merkum), yukarıda yazılanlardan aşağı rütbede bulunanlar, halktan orta tabakada olanlar hakkında da (mumaileyh) tâbiri kullanılırdı.

MÜŞAR-ÜN-BİLBENAN (مشاربالبنان) [*İda.*] Parmakla gösterilen, meşhur, mâruf, muhtar, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine (Müşar-ün-bil'enamil) de kullanılırdı.

Arapça bir kelime olan müşar; işaret olunmuş, gösterilmiş, benan; parmaklar, parmak uçları, enamil de parmak ucu demektir. Her iki tâbir yüksek rütbeli, tanınmış adamlar hakkında kullanılırdı.

MÜŞEBBEK (مشبك) [*Mim.*] Küçük tahta parçalarından yapılan oymalı kafese verilen addır. Arapça bir kelime olan müşebbek eczaası balık ağı ve pencere kafesi gibi örülmüş demektir.

MÜŞATTAR (مشطر) [*Ede.*] Mısraları arasına ayrıca ikişer mısra ilâvesi suretiyle meydana getirilen manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu edebî sanata «Teştir» denilir. Üstad Tahir Olgun'un teştir ettiği aşağıdaki manzume buna bir örnek teşkil eder:

«Ahvâl-i âkibete kerukende fikretiz»
Müstakbeli görenlere bir levh-i ibretiz
Âsâyiş-i cihanı mekabirde seyredip
«Âsudegân-ı âleme baktıkça rahatız»
«Bir girdibâd-ı fikre sarılmış bütün gece»
Emvac-ı leyl içinde garik-i felâketiz
Girdâb-ı pürhuruş-i fena cezbeder de biz
«Âheng-i kalb-i zâr ile nekrân-ı nekbetiz»
Herkes bürüc-i âliye fevkinde sayesaz
Biz düşmüşüz zemine zilâl-i musibetiz
Lâkin bakın sukutumuza: itilânümâ
«Bir kerbelâ-yı mihneti alkanlı râyetiz

MÜŞİR (مشير) [*Ask.*] Askerlik rütbelerinin en yükseğine verilen addır. Mülkiyeden Vezir'lik rütbesine muadildi. Müşirlik tanzimattan sonra meydana gelen rütbelerdendir. 26 muharrem 1248 de ihdas olunan müşirlik ilk zamanlarda askerlerle birlikte mülkiyeden olan devlet ricaline vezirlikle birlikte «rütbe-i vezaret ve müşiri» suretinde tevcih olunmakta iken sonradan yalnız askerlere hasredilmiştir. Müşiran suretinde ceimlendirilirdi.

Asıl vazifesi ordu kumandanlığı olan müşirlerden valiliklerde, nâzırlıklarda bulunan olduğu gibi Sadrazam olanlar da vardır.

Arapça işaret edici demek olan Müşir ıstılah olarak devlet işlerinde emir ve işaret eden demektir. Eski şairlerin kasidelerinde bu mânada geçer.

Dilir-i safşikendir Erdişir-i şir efkendir
Müşir-i mü'temendir müsteşar-ı kâr fermadır
Nef'i

MÜŞRİF (مشرف) [*Vak.*] Vakıf malı muhafaza eden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Veznedar ve ambar memuru gibiler bu tâbire girer. Bununla beraber müşrif ancak vakıf malı muhafaza edebilir, vakfın gallatında ve saire de tasarruf edemez. Bazı yerlerde müşrif, nâzır mânasına da kullanılır. Bu halde vakfın mütevellisi mevcut olduğu gibi nâzır mânasında bulunan müşrifi mevcut olsa mütevelli müşrifin re'yi olmaksızın vakıfta tasarruf eyliyemez.

Arapça bir kelime olan müşrifin «Kamus-u Osmani» deki izahı şöyledir: «Bir şeye üstün bakıp muttali' olan. Yüksek yere çıkan, yükselen. Mail ve müstait ve yakın olan. Lisanımızda yalnız son mânada kullanılır: (Müşrif-i harap).»

MÜŞRİF-İ VAKIF (مشرف وقف) [*Vak.*] Mütevellinin tasarrufunu murakaba altında bulundurmak üzere tâyin olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Nâzır-ı evkaf» da denir.

MÜŞTERİ (مشترى) [*Ast.*] Seyyarelerden (gezici) bir yıldızın adıdır. Buna «Bercis» adı da verilir. Müneccimler arasında «saad-ı ekber», «kadi-i felek» denilir. Müşteri umumiyyet üzere saadet, rahmet ve bereket seyyaresi olarak tanınmıştır. «İlm-i nücum» da (ayfa 18-19) bunun için şu tafsilât vardır: Bu seyyarenin her ihtizazı ahenktar olup Müşteri'nin bütün melulâtiyle meşbu' olan şeyler: Sulh ve sükûnun, ahlâkın, mahabbet ve merhametle karışık hak ve adaletin esasını teşkil ederler. Bu uğurlu seyyarenin nüfuz ve tesiri altında doğanlar: Ümitle dolu, şen ve şadan, samimi ve sadık, safvet-i kalp ve ulüvv-i cenap sahibi, hayırhah kimseler olurlar. Bunlar: Kanaatkâr, samimi, namuskâr ve vakur halleriyle tanılırlar. Boyları düzgün, ekseriyyetle iri vücutlu olmaya mütemayil, mavi gözlü, beyaz çehreli, yüksek alınlı, gür saçlıdırlar. Umumiyyet üzere ciddi, vakur olurlar. Emelleri başkalarına iyilik ve hizmet etmektir. Müşteri menşubu, en halim ve mülâyim, en sevimli ve aynı zamanda en merdane, en necip bir tabiata maliktir. Daima büyüklere ve küçüklere karşı gayet namuskârane, minnetdarane, ihtiramkârane, mültefitane muameleler gösterdiği için en mes'udane, halimane, en samimane olan bu hal ve bu meyl ve istidat da mevcuttur. Müşteri için: (saad-ı ekber) ve (saadet-i uzma)

seyyarelerin en uğurlusudur derler. Eğer bunun tesir ve nüfuzu olmazsa, hiçbir sürur ve şadmanî mevcut bulunmaz. Çünkü, müşterinin ihtizazları iyilik etmek arzusundan muttasıl bir saadet olup dindarane teheyyüçler ve en hakimane bir azm ve ihtiyat ile mülhemdir. Bu ihtizazların en âli derecesine irtika ederler. Müşteri'nin tesir ve nüfuzu bütün faziletlerin sadakatın, hakikî aşkın, taltif maksadı tazammun etmeksizin fedakârlığın en yükseğini husule getirir.

Müşteri seyyaresi Hut ve Kavs burçlarının müdiridir ki, tesiratına tâbi olan medlulü bu seyyarenin menfi tesiratına tâbi olan evsafını ve Kavs'ın nârî olan medlûlü de müsbet cihetini temsil eder.

Bunun tesir ve nüfuzu mevcut olmazsa dünya: Hakiki mahabbet ve muhalesattan, merhamet ve şefkatten mahrum kalır.»

MÜŞTZEN (مشتزن) *[Hal.]* Yumruk vuran pehlivan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müşt; Farsça yumruk, tokat demektir Müşt; mecaz yoluyle avuç mânasına da gelir. Müşt halk arasında değişikliğe uğratılarak muşta suretinde kullanılır.

Hele insin bir iki müşt-i giran ensesine
Ne ağır başlı olur bak o sebükser dediğin
Muallim Naci

MÜT'A (متعه) *[Fık.]* Muvakkat bir zaman için yapılan nikâh hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâmiyyetin ilk devirlerinde kadının azlığı yüzünden içtimaî zaruret saikasiyle buna cevaz verilmiş ise de sonradan Cenab-i Peygamebr tarafından menedilmiştir. Hadd-ı zatında hayat ve ahlâk kaidelerine uygun olmıyan bu hal Şiîler arasında hâlâ caridir.

Değerli âlim Kâmil Miras Cabir'in müt'anın cevazına dair olan Hadis'i izah ederken (Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih, C. II. S. 333) şunları söylüyor:

«Müt'anın menhi ve mensuh olduğuna dair delillerin kuvvetine mebni bulunan hürmetinde ümmetin icmai naklolunur. Bu cihetle Ehl-i Sünnete göre müt'a suretiyle nikâh sabit değildir. Şiîler arasında hâlâ cari ve muteberdir. Bu cihetle hadd-i zina sâkıt olur, Mehr-i misil lâzımgelir, iddet icab eder, müt'a kaydı lagvolur. Hanefilerce de had sâkıt olur.»

MÜTEFERRİKA (متفرقه) *[Sar.]* Hükümdarla vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin maiyyetinde hademe nevinden olan bir kısım hizmet erbabı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saraydakilerin «Müteferrika başı» adlı âmirleri vardı. Müteferrikalığın kuruluş tarihi hakkında Osmanlı tarihlerinde bir kayde tesadüf olunamıyor. Ancak «Fatih Kanunnamesi» nde mevcudiyyeti eskiliği hakkında şüphe bırakmaz. Kanunnamede (sayfa 20) Vezir-i âzamlarla vezirlerin, beylerbeyilerle nişancıların oğullarının müteferrika namıyle Padişah hizmetine alındığı yazılıdır.

«Vezir-i âzam oğulları altmış akça ile müteferrika olalar ve sair vüzera oğulları elli akça ile müteferrika olalar ve nişancı oğulları dahi kezalik kırk akça ile müteferrika olalar ve beylerbeyiler oğulları dahi kırk beş akça ile müteferrika olalar.» Kanunnamedeki bu kayde nazaran Fatih zamanında müteferrikalık zadegân sınıfı olduğu anlaşılıyor. Hattâ devlet erkânının bu suretle müteferrika olan oğullarına «vâcib-ür-riaye ağalar» derlerdi.

Üsera (esirler) ve devşirmelerden ümera ve vüzera yetiştirilmiye başlanılınca, bunlar eski devlet zadegânı gibi asalete malik bulunmadıklarından ve babaları gibi zatî mesaileri sayesinde yüksek makamları işgal etmelerine kanunlar müsait olmadığından dolayı bunların evlâtları için müteferrikalık sınıfı ihdas edilerek kayıt ve ithal olunmıya sonradan saray-ı hümayunun has odasından ve eskilerinden dahi bu sınıfa çıkarılmaya başlandı. Sonradan Padişahların hemşire ve kerime zadeleri bile müteferrika olduysa da bu husus uzun sürmedi. Ulûm ve fünun erbabından ve divan-ı hümayun kâtiplerinden bazılarına da müteferrikalık verilirdi. Zuama ve timar sahiplerinden müteferrika olanlar olmuşsa da bu husus da devam etmedi. Sonraları bu membalar bırakılarak müteferrikalık saraydaki bostancılara inhisar etti.

Müteferrikaların bir kısmı ulûfeli, diğerleri dirlik tasarruf ettiklerinden «ulûfeli müteferrika», «timar ve zeamet müteferrikaları» adlarını alırlardı. Ulûfeli müteferrikaların yevmiyesi altmış, seksen, yüz akça olmak üzere yüksek ve farklı idi. «Risale-i vazife haran ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osman» da (sayfa 97 Sultan Ahmet zamanında Dergâh-ı âli müteferrikalarının sayısı 433 tü. Bunlara yevmiye 17585 akça hisabiyle senede 6330600 akça ulûfe verilirdi. Müteferrikalar ulûfelerini küçük ruznameciden alırlardı. Mütekaitlerine on binden yirmi beşbin akçaya kadar tekaüdiyye verilirdi.

Müteferrikaların bir kısmı gedikli idi. Bunlardan mahlûl vuku buldukça yerine başkası geçirilirdi. Bunlar evvelleri 433 iken sonraları beş altı yüze çıkarılmış hattâ daha da artmıştır.

«Fatih Kanunnamesi»ndeki sarahate göre (sayfa 25) muayedelerde ulûfeli müteferrikalar el öperlerdi. Yine o kanunnameye göre (sayfa 25) Zaim müteferrikalarının el öpebilmesi yüz elli bin akçaya mutasarrıf olmalarına bağlı idi.

Huzuruna çıktıklarında Sadrazamın ayağa kalkıp müteferrikalara tâzim etmesi kanun icabındandır.

İlk zamanlarda şerefli bir iş olan müteferrikalık sonraları ve hassatan bostancılara hasrolunduğu muahhar devirlerde eski şeref ve itibarları kalmamıştı.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 428 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Müteferrika denilen hizmet efradı, hademe demektir. Hükümdarın maiyyetinde bulunduğu gibi vezirlerin ve diğer başka hizmetlerin de müteferrikaları vardı. Meselâ Yeniçeriler arasındaki solak ve şikâr bölükleri müteferrikaları ve hasahır müteferrikaları ve saire gibi. Fakat bunların hizmetleri ve derece ve mevkileri hükümdar müteferrikalariyle kıyas edilemezdi. Padişah müteferrikaları en itibarlı ve şerefli hizmetlerden olduğu için buraya seçme ve asil ve mutemet kimseler alınırdı.

«Süvari olan müteferrika teşkilâtını Osmanlıların ilk devirlerinde görmekteyiz. Meselâ (837 ramazan 1443 ikinci kânun) tarihli bir vakfiyyedeki şahitler arasında İbrahim bin İshak isminde bir müteferrika görülmektedir. Bu kayıt müteferrikalığın daha evvelki zamanlardan beri devam ettiğini gösterir. Fatih'in kanunnamesinde de müteferrikalardan bahsedilmektedir. Hünkâr müteferrikalarına vâcib-ür-riaye ağalar denilmektedir.

«Müteferrikaların bir kısmı sultan zade, vezir ve beylerbeyi gibi paşa zadeler ile ümera, defterdar ve rikâp ağaları evlâtları olup diğer kısmı da has oda ile hazine ve kiler koğuşlarının ve baltacıların kıdemlilerinden tâyin olunurdu. Bunların dereceleri ve yevmiyeleri aynı olmayıp zadegân denilen çocuklarla has odadan gelen müteferrikalar yüksek yevmiye ve diğerleri ise daha aşağı yevmiye alırlardı. Kanunnameye göre vezir-i âzam oğulları altmış ve diğer vezir çocukları elli, nişancı oğulları ve beylerbeyi oğulları kırkbeşer akça ile müteferrika olurlardı. Onyedinci asırda has odadan çıkan müteferrikalar altmış, seksen ve yüz akça ile tâyin olunurlardı.

«Hükümdar dışarı çıktığı ve cuma namazına gittiği zaman müteferrikalar, önünde giderlerdi. Padişah sefere giderse bunlar da beraberinde bulunup gitmezse müteferrikalar da gitmezlerdi. Padişahla beraber seferde bulundukları zaman Enderun hazinesi'nin muhafazası, müteferrikalara aitti.

«Müteferrikaların başlarına müteferrika başı denilirdi. Müteferrikaların sayısı mutlak muayyen bir miktara tâbi olmayıp hükümdarın arzusuna göre artar veya eksilirdi.

«Ulûfeli müteferrikaların miktarı, onaltıncı asrın ilk yarısında kırk kadardı. Aynı asır sonlarında bütün müteferrikaların (maaşlı ve dirlikli) adedi 433 olup daha sonraki tarihlerde beş, altı yüz kişiyi bulmuştu. 1036 hicri 1626 milâdî tarihinde vezir evlâdı olan müteferrika adedi 9, beylerbeyi evlâdı 5, ümera çocukları 2, defterdar zade 4, rikâp ağaları evlâdı olarak 20 idi. Maaşlı müteferrikaların mevcudu bu on yedinci asır sonlarında 631 olup dört kıst mevacipleri senede altmış altı yük ve onbin kırk akça tutuyordu.

«Padişaha bayram tebriki yapılırken ulûfeli müteferrikalar ayrı ve yüzelli bin akçeli zeametliler ayrı olarak etek öperlerdi. Bunların kıdemlileri daha önden tebrik yaparlardı. Müteferrikalar arasında vezir varsa onlar kendi sınıflarının önünde bulunarak daha evvel tebrik ederlerdi.

«Müteferrikalar merasim ve alaylarda başlarına mücevveze ve arkalarına atlas üst veya erkân kürkü giyerlerdi. Seferde Padişahla beraber bulunurken bazan emir-i âleme tevdi edilmiş olan saltanat sancaklarının muhafazası bunlara bırakılırdı.

«Padişahlar bizzat sefere hareket ettikleri zaman rikâb-ı hümayundaki Padişah tuğlarının muhafızı olarak ulûfeli müteferriklar giderlerdi. Müteferrikaların sefere hareketlerinde zırh, togulga, sorguç ve kolçakları olduğu görülüyor.»

Müteferrikalık tanzimatla beraber tarihe karışmıştır.

MÜTEFERRİKA BAŞI (متفرقه باشی) [*Sar.*] Müteferrikaların başlarına verilen addır. Müteferrika başı saray müteferrikalarının başı idi.

MÜTEFERRİKA-İ SOLAKAN (متفرقهٔ سولاقان) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki solakların hizmetlerine bakanlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Solaklık münhal olunca solaklık ortalarına verilen efrattan iş bilir, yaşlı başlı muharebelerde bulunmuş olanlarla yeniçeri ağasına hizmet eden kullukçuların boylu boslularından veya hepsine tercihan solakların hizmetlerine bakan müteferrika-i solakan tâyin edilirdi.

MÜTEKAİT (متقاعد) [*Ida.*] Tekaüdü ihtiyar eden, memuriyyet ve hizmetten çekilip

hizmet müddetine göre maaş alan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Emekli demektir. Mütekaidîn suretinde cemilendirilir.

MÜTEKAİDİN-İ ADLİYE (متقاعدين عدليه) [*Ida.*] Adliye Nezareti hizmetlerinden birinden tekaüt edilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ ASKERİYE (متقاعدين عسكريه) [*Ida.*] Askerlik hizmetlerinden tekaüt edilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ BAHRİYE (متقاعدين بحريه) [*Ida.*] Bahriye Nezareti hizmetlerinden birinden tekaüt edilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ HARİCİYE (متقاعدين خارجيه) [*Ida.*] Hariciye Nezareti (dış işleri) hizmetlerinden birinden tekaüt edilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ İLMİYYE (متقاعدين علميه) [*Ida.*] İlmiyye hizmetlerinden tekaüt edilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ MALİYE (متقاعدين ماليه) [*Ida.*] Maliye Nezareti hizmetlerinden birinden tekaüt edilenler, emekliye ayrılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ MÜLKİYE (متقاعدين ملكيه) [*Ida.*] Mülkiye hizmetlerinden tekaüt edilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEKAİDİN-İ RÜSUMİYE (متقاعدين رسوميه) [*Ida.*] Rüsumat hizmetlerinden birinden tekaüt enilmiş, emekliye ayrılmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜTEMAYİZ (متمايز) [*Ida.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Saniyeden büyük ûlâ sanisinden küçüktü. Askerîden miralaya muadildi. Bu rütbe sahipleri resmî günlerde alâmet-i farikalı sırmalı esvap giyer, kılıç da takardı. Yalnız ricalden sayılmadıkları için teşrifâta dahil değillerdi.

Mütemayizlere İzzetlû elkabı kullanılırdı. Hatime olarak da yalnız Efendim yazılırdı. Bu rütbeye mütemayiz denildiği gibi «saniye sınıf mütemayiz» de ıtlak olunurdu.

Mütemayiz rütbesi hicrî 1262 (1845) senesinde ihdas olunmuştur. Vak'a nüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi cilt - 8 sayfa - 114) ihdası sebebini şöyle yazar: «Memurîn ve bendegâna ehliyyet ve liyakatlerine göre verilmekte bulunan rütbe ve nişanlar tekessür ederek hususiyle saniye rütbesi âdeta âdi rütbelerden madut gibi kaldığından sapihleri ulâ rütbesine göz dikmekte idiler. Her şeyin izzeti kılletinde (azlığında) arandığı misillû giderek işbu ulâ rütbesi dahi saniye rütbesi haline tenezzül ile kadri tenkis olunacağı mütalâasiyle beraber taltif ve mükâfata lâyık olan bendegânın dahi terakkiden mahrum edilmesi lâyık ve reva olamıyacağına mebni ulâ ile saniye raddeleri arasında saniye mütemayizi namiyle yeni bir rütbe idas olundu.»

Mülkî rütbeler arasında bu da tarihe karışmıştır.

MÜTERAKİP (متراكب) [*Ede.*] Aruzda «teraküp» de denilen «bahr» ın adıdır. İki vezni kullanılmıştır:

1 — Feûlün, feûlün, feûlün, feûlün

2 — Feûlün, feûlün feûlün, feûl

MÜTESARİ-ÜL-FESAT (متسارع الفساد) [*Huk.*] Çabuk bozulan şeyler mânasına gelir bir tâbirdir. Et, balik, taze sebze ve meyvalar bu kabildendir.

MÜTESELLİM (متسلم) [*Ida.*] Tanzimattan evvel vali ve mutasarrıfların uhdelerinde bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lûgat Mânası teslim olunan şeyi alıp kabul eden demektir. Bunlara «Voyvoda» denilirdi. İkinci Mahmut zamanında merkeziyyet usulü tesis edilinceye kadar vezirlerle mirmiran gibi mansıp sahiplerinin ekserisi sefere gittikleri zaman mansıplarını «Mütesellim» ile idare ederlerdi. Bunların avaidi mütesellimler tarafından toplanır ve kendilerine gönderilirdi. Bazı yerlerin mütesellimleri yarı mûti, yarı âsi olan yerli derebeyleri idiyse de onlar tarafından da mansıp sahiplerine maktu surette bir miktar şey verilirdi.

Vezir ve mirmirandan valilerle idare olunan yerlerin gelirleri azaldığı zamanlarda mütesellimlerle idare edildikleri de olurdu. «Başbakanlık arşivi» ndeki (Dahiliye, Za 1217, numara 1887) vesika bunu teyit eder. Vesika aynen şöyledir: «Çekirge hücumu ve tuğyan vukuu neticesi olarak Adana vilâyetinde kıtlık hüküm sürdüğü ve ahalisi perişan olmakla varidatının vüzera ve mîrmirandan valileri idareye kifayet edemiyeceği cihetle mütesellim marifetiyle idare edilmek üzere Adana'nın İçel mutasarrıfı Osman Paşa'ya ihalesine dair hüküm,»

Mütesellimlik hicrî bin tarihinden sonra başlamış, Tanzimata kadar devam etmiştir.

MÜTESEYYİD (متسيد) *[Hal.]* Hazret-i Peygamber neslinden olduğu iddiasında bulunan, Seyyidlik taslıyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müvelledattan yani Arapçada olmadığı halde Türkler tarafından icad olunmuş tâbirlerdendir.

MÜTEŞABİHAT (متشابهات) [*Fık.*] Mânası gizli ve tevile muhtaç âyetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Açık, te'vile muhtaç olmıyan âyetlere «Muhkemat» denilir.

MÜTTEKÂ (متكا) [*Sof.*] Çilehanelerle halvethanelerde derin uykuya dalmak istemiyen ve gecelerini zikir ve fikirle geçirmek arzu eden dervişler tarafından kullanılan âletin adıdır. Müttekâ; Arapça dayanacak şey demektir. Varlıklı ve keyif sahibi yaşlı zenginlerden alnını dayamak için yanlarında bu türlü şeyler bulunduranlar da vardı. Müttekâ; Bir arşın kadar yükseklikte, üstüne yaygın hilâl şeklinde bir ağaç takılmış bir değnekten, yahut o tarzda yekpare yapılmış ağaç veya demirden ibaretti. Oymacılar tarafından yapılan müttekâların çiçeklerle, yazılarla süslenmiş bulunanları, ödagacından, abanozdan, pelesenkten, demirhindiden yapılanları olduğu gibi baş tarafı fildişi olanları da vardı. Sonraları bunların altın ve gümüş kakmalı gayet zarif nevileri yapılmış ve koltuk altına konup otururken dayanak yerinde kullanılmaya veya baston gibi elde taşınmıya başlamıştır.

Müttekâ-yı yegânemiz ancak
Bâb-ı rahmet meab-ı Mevlâdır
Lâ

MÜTEVELLİ (متولی) [*Vak.*] Vakıf işlerini vakfiyye şartları ve Şer'î hükümler dairesinde idare ve rüyet için tâyin olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütevelli, ya vâkıfın şartiyle, yahut Kadı'nın nasbiyle tâyin olunur. Buna «Kayyim», «Mütekellim alel vakf», yahut sadece «mütekellim» de denilirdi. «Vali» «Vasi» denildiği de vardır.

Vakıfta tasarruf hakkı mütevelliye aittir. Mütevelli, mevcut iken kadı tasarruf edemiyeceği gibi vakıfta istihkakı bulunan mevkufun aleyhin dahi mütevelli olmadıkları takdirde vakıfta tasarruf edemezler.

Mütevelli iki kısımdır:

Birinci kısım; Meşruta veçhile mütevellidir. Yani mütevelli olması vâkıfın şartı iktizasındandır. Meselâ vâkıf, vakfın tevliyetini nefsime ve neslen bade neslin evlâdıma şart ettim dese evvelâ vâkıf, öldükten sonra evlâdı ve evlâdın evlâdı mütevelli olurlar. Nitekim vâkıf kendisi öldükten sonra müfti ile kadı birleşerek birini mütevelli tâyin etmelerini şart etse de bunlar da ittifakla birini mütevelli tayin eyleseler bu kimse mütevelli olur.

İkinci kısım; Meşruta veçihle olmıyan mütevellidir. Yani vâkıf tevliyeti kimseye şart etmezse tevliyet hakkı hayatta oldukça vâkıfa ait ve öldükten sonra vâkıfın evlât ve terikelerine tayin ettiği vasîye râci olur. Vâkıfın muhtar vasisisi yoksa kadı bu vakfa mütevelli tayin eyler.

Abbasîler zamanında yalnız haraç için kullanılan tahsil memurlarına bu unvan verilmişti. Bunlar geniş salâhiyyet sahibi idiler. Hattâ iltizam usulü memnu olduğu halde bunların haracı iltizama verdikleri bile vâki olurdu.

Osmanlılar devrinde vakıf işlerinin murakıbı, mütevellilerin âmiri kadılardı. Mütevellilerin memuriyyetlerini hükümete izafeten kadılar tasdik ederlerdi. Mütevellilerin hisaplarını gören, vâkıflerin şartlarını hakkıyle ifaya dâvet eden, dinlemezse veya yapmazsa azledip yerine başkasını tayin eden kadı idi. Bir mütevellinin vâkıfın şartlarını iyi yapmadığı ihbar ve şikâyet edilirse kadı dinler ve mütevelliyi sorguya çekerdi. Evkaf Nezareti'nin teşekkülünden sonra bu hak Evkaf Nâzırı'na intikal etmişti.

Çünkü vakf eyliyemezdin cihet-i aşka tenin
Mütevelli kızı sevmek ne vazifendi senin
Lâ

MÜVELLÂ (مولى) [*Huk.*] Bir kazada vâki bazı muayyen dâvaları o kaza hâkiminin görmesinde mahzur veya mâni bulunduğu surette yalnız o dâvalara bakıp fasletmek üzere tâyin olunan hâkim hakkında kullanılır bir tâbirdir.

MÜZARAA (مزارعه) [*Huk.*] Bir taraftan arazi ve diğer taraftan amel (yani ekip biçmek) olmak ve hasılât aralarında taksim olunmak üzere kurulan bir nevi şirketin adıdır.

MÜZAYEDE (مزايده) [*Mal.*] Devletçe veya bir müessesece satılığa çıkarılan bir malın veya yerin arttırılmıya konulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müzayede; biri kapalı zarfla, diğeri açık arttırma ile olmak üzere iki türlü yapılır. Kapalı zarfla yapılan arttırmada istekliler tekliflerini kapalı zarfla bildirirler, açık arttırmada ise karşı karşıya geçip arttırma yaparlar. Müzayedeye konulan şey en çok arttırma yapana ihale edilir.

MÜZAYEDE KAİMESİ (مزايده قائمه‌سی) [*Mal.*] Devletçeveya bir müessesece açık arttır-

ma ile satılacak bir şeyin veya bir yerin istekliler arasında arttırma muamelesinin yürütüldüğü kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kâğıtda satılacak şeyin ne olduğu ve bedelinin ne zaman ve ne suretle ödeneceği yazılır. Tâyin olunan günde toplanan heyetçe ve tellâl marifetiyle karşılıklı arttırma yapılarak en çok fiyat teklif edene ihale edilir.

MÜZAYEDE ŞARTNAMESİ (مزايده شرطنامه‌سی) [*Mal.*] Devletçe veya bir müessesece kapalı zarfla satılacak bir malın veya yerin muhammen bedeliyle şartlarının nelerden ibaret bulunduğu ve bedelinin ödeme yolu yazılı olan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu işe girişmek istiyenler alacakları şartnameyi imzalamak ve tekliflerini ayrı bir kâğıda yazmak suretiyle zarfa koyup verirler. Zarflar tâyin olunan gün ve saatte heyet huzurunda açılıp en çok fiyat teklif edene ihale edilir.

MÜZEHHEP (مذهب) [*San.*] Eski kitapların hassaten yazmaların tezhipli olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tezhip, kitabın ehemmiyyetine, çok kerede sahibinin servetine göre değişirdi. Baştan başa müzehhep kitaplar yapıldığı gibi yalnız ilk ve bazan ilk ve son sayfaları tezhip edilen kitaplar da vardı. Ekseriyet üzere Kur'an-ı Kerimlerin ilk iki; diğer kitapların baştan birer sayfası tezhip edilirdi.

MÜZEHHİP (مذهب) [*San.*] Tezhip yapan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tezhip altın tozu ile altın renginde süs yapma demek olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Profesör Celâl Esad Arseven «Sanat Kamusu»nda (Sayfa 118) Fransızca «Enlumineur» kelimesi karşılığı olarak kullanılan müzehhip için şu izahatı veriyor:

«El yazısı kitapların yazıları etrafını yaldız ve çiçekler veya nukuş-i tezyiniyye ile süsliyen sanatkârlara Avrupa'da büyük harfleri ve yazıları yaldızla süsliyen sanatkâra eski tâbirle Chrysoraphe derler ki asıl «Müzehhip» in mukabili budur. Enlumineur nukuş-i tezyiniyye ile süsliyene derler. Bizde ise eski eserlerde «Tarrahan» diye bir sınıf sanatkâr vardır. «Tarrah» kelimesi bahçeyi süsliyen ve çiçeklerle tezyinat yapan mânasına geldiği cihetle Enlumineur mukabili olsa gerektir. Eskiden bu iki sanatı birbirinden ayırıyorlardı. Bugün ise gerek yaldızlı ve gerek nukuş ile müzeyyen olarak kitaplara süs yapan sanatkârlara «Müzehhip» diyoruz.»

Tezhip Garp'tan ziyade Şark'ta ilerlemiş bir sanattır. İranlıların çok kıymetli tezhip eserleri ve müzehhipleri vardır. Selçuklarda, daha sonra Osmanlıların siyasî olduğu gibi ilim ve sanat merkezi olan İstanbul'da hadsiz hisapsız müzehhip vardı. İnce bir sanat olan tezhibin kıymetli üstadlarını bilhassa saraylarda çalıştırırlar ve devletin resmî işlerini tezhip ettirdikleri gibi büyüklerini zevkini okşıyacak eserler yaptırırlardı. Bu sanat sahipleri zaman zaman büyük bir refah içinde çalışmış ve bir çok zaman da sefalet çekmişlerdir.

Çarşıları bile mevcut olan müzehhipler o kadar çoktur ki bunların isimlerini bir araya toplamak pek müşküldür. Hattâ bu sanatkârlar pek mütevazi oldukları için eserlerine imza koymadıklarından bir çok kıymetli eserlerin sahiplerinin tâyini kaabil olmadığı gibi isimleri birer suretle zaptedilmiş olanların eserlerini tâyin etmek değil onları bulmak bile mümkün değildir.

Müzehhipler arasında hattat olanlar da vardı. Başka meslek sahiplerinden sırf merak sâikasıyle müzehhipliğe sülûk edenler dahi mevcuttu.

Müzehhiplerden yalnız tezhibi değil kâğıt boyamayı, aharlamayı, ebru ve cilt yapmayı, şiraze örmeyi, duvar kâğıtlarıyle kutulara ince nakışlar yapmayı bilenler de vardı. Hattâ müzehhiplerin bir çoğu kullandıkları boyaları kendileri yaparlar, sanatlarının hurde (ince) kısımlarında kullandıkları renkleri kendileri meydana getirirlerdi. İnce tahrir için kullandıkları mürekkepler bile ekseriya kendi mamulâtı idi. Bunlardan ince fırça yapanlar bile vardır.

Müzehhipler arasında üstad Ahmed, Halepli Tacedddin Oğlu Hüseyin Bilâl, Molla Güranili, Beyaz Mustafa, Kanbur Hasan Çelebi, Haydarpaşalı İbrahim Çelebi, Bursalı İbrahim, Kefeli Hasan, Sultan Selimli Reşit Mustafa Çelebi, Sirkeci Müzehhip Osman, Daramanlı Süleyman Çelebi, Bursalı Abdurrahman Çelebi, Ârif Bey, Ali Musavvir, Ruganî Ali Çelebi, Yenibahçeli Kara Mahmut meşhur simalardır.

MÜZEKKERE (مذكره) [*İda.*] Devlet dairelerinden birinden resmî bir işe dair merciine yazılan kâğıda verilen addır. Müzekkerelerde «elkab» yazılmaz.

MÜZEKKİ (مزكى) [*Fık.*] Şahitleri gizli olarak tezkiye edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir Eskiden kadılar şahit olarak gösterilenlerin iyi adam olup olmadıklarını, şehadetlerinin kabul olunabilip olunamıyacağını icabedenden sorarlar, haklarında iyidir denilenlerin şehadetlerini kabul ederlerdi.

N

NACAK (ناجاق) [*San.*] Bir ağaç sapa geçirilen ağzı keskin genişçe demir âletin adıdır. Buna balta da denir. Tarihî vesikalarda geçer

NADE ALİ (ناد علی) [*Sof.*] Bektaşilerle Kızılbaşların yird olmak üzere okudukları meşhur sözdür. Bektaşi an'anesine göre (Uhud) Gazasında Hazret-i Peygamber çok sıkılmış ve Cebrail'den öğrendiği (Nade Ali) yi okumuş. Bunun üzerine İmam Ali «Lebbeyk» diyerek derhal yetişmiş ve muharebe eden eshabı teşçi etmiş.

Nade Ali şudur:

نادِ علیاً مظهرَ العجایب
تجدهُ عوناً لكَ فی النوائب
كلُّ همٍّ وغمٍّ سینجلی
بولایتِكَ یا علی یا علی

Bektaşiler bunu ekseriya bir takım ilâvelerle okurlar. Halbuki «Nasr-ul-Ashap» adlı eserde Kızılbaş şairlerinden Zogaylı Huzaî'nin sözü olarak yazılıdır. Şeyh-ül-İslâm Eb-us-Suut Efendi'nin fetvası da bunu teyit eder.

«Nade Ali» yi (Gaybî) şerh etmiştir.

NAFAKA (نفقه) [*Fık.*] Lûgat mânası evlât ve iyali ve nefsi geçindirecek, havayice ve taayyüşe sarf olunacak erzak, eşya ve para demek olan nafaka ıstılahta yiyecek, giyecek şeylerle mesken yerinde kullanılır. «Türk Hukuk Lûgati» ndeki izahı şöyledir:

«Nafaka; lûgat bakımından kişinin iyaline yani beslemeğe mecbur olduğu kimselere infak ettiği nesnedir. Istılahta yiyecek, giyecek şeylerle meskenden ibarettir.»

NAFAKA-İ İDDET (نفقهٔ عدت) [*Fık.*] Kadının iddeti içinde muhtaç olduğu nafaka hakkında kullanılır bir tâbirdir. Koca boşadığı karısını iddeti bitinceye kadar infakla mükellef olduğu için bu müddetteki nafaka hakkında bu tâbir meydana gelmiştir.

NAFAKA-İ MAKZİYYE (نفقهٔ مقضیه) [*Fık.*] Hâkim tarafından takdir olunan nafaka hakkında kullanılır bir tâbirdir.

NAFAKA-İ MEFRUZA (نفقهٔ مفروضه) [*Fık.*] Kaza veya rıza ile takdir ve tâyin olunan nafaka yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NAFAKA-İ MUACCELE (نفقهٔ معجله) [*Fık.*] İşlemeden verilen nafaka yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NÂFE (نافه) [*Giy.*] Tilki, samur, tavşan ve sair hayvanların göbek taraflarından çıkan kürk adıdır. Çıkarılan hayvanın kürküne göre tilki nâfesi, samur nâfesi, tavşan nâfesi adını alır. Eski kıyafetlere aid vesikalarda geçer.

NA FURUHT MUKATAAT (ناروخت مقاطعات) [*Mal.*] Tâlip çıkmaması yüzünden ihale edilemiyen mukataalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Na furuht mukataalar muhassillerle a'yan-ı vilâyete verilerek tahsil ettirilirdi.

NAHİYE (ناحیه) [*İda.*] İdarî taksimat derecelerinin en küçüğü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar zamanında idarî teşkilât vilâyet, sancak, kaza ve nahiye olmak üzere dört derece idi. Nahiye mıntakası birkaç köyü ihtiva ederdi. Teşkilâtın başındaki mülkiye âmirinin unvanı «Nahiye Müdürü» idi. Şimdi bunun yerine «Bucak» kullanılır.

NAHİYE MÜDÜRÜ (ناحیه مدیری) [*İda.*] İdarî taksimat derecelerinin en küçüğü olan nahiyenin başındaki idare âmirine verilen unvandır. Nahiye müdürü Kaymakam'ın madunu olan bir merkez memurudur. Şimdi bunun yerine «Bucak müdürü» kullanılır.

NAHİL (نخل) [*San.*] Balmumundan yapılarak gelinin yahut sünnet çocuğunun önünde götürülen insan, hayvan resimleri meyva, çiçek ve kıymetli taşlarla ve sırma, klaptan gibi parlak teller ve yaldızlı kâğıtlarla süslü ağacın adıdır. Halk dilinde kullanılan «nakıl» nahlin galatıdır ki teşbih suretiyle meyvası ve çiçeği çok ağaç ve fidan hakkında irad olunur. Arapça nahl hurma ağacı demektir.

«Sanat ansiklopedisi» ndeki (nahl veya nakhil maddesi) izahı şöyledir:

«(Galat olarak nakil denir.) Hurma ağacı mânasına olup balmumundan yapılan ağaç ve yapraklı dal ve yemiş taklidi işlere denir ki sathı, altın ve gümüş varaklarla tezyin olunarak, eskiden gelin giderken önünde alayla götürülür ve gelin odalarına süs olarak konurdu. Bu sanata «nahilbendî» denir.

Tarihe ait kıymetli eserler yazmış olan İbrahim Hakkı Konyalı nahl için (İsanbul Sarayları, İstanbul, Bürhaneddin matbaası, 1943, birinci cilt, sayfa 137 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Arapçadan dilimize geçen ve ortasındaki «خ = hı» bâzan «ق = K» ya çevrilerek nakıl olan kelimenin lûgat mânası «Hurma ağacı» dır.

«Önlemek, bir şeyi seçmek, bulutun kar yağdırması, tipilemek anlamına mastar da olur. Arapça Kamus hurma ağacı şeklinde düzülen bir çeşit kadın süsüne de nahl denildiğini söylüyor.

«Vefik Paşa bu kelimenin mânalarını şöyle sıralar: Fidan, hurma ağacı, balmumundan yapma ağaç, meyva, şükûfe.

«Nahlbend: Balmumundan ağaç yapan üstad. Nahlistan: Fidanlık,

« Birçok Türkçe lûgatlerde nahlbend kelimesi de «Mumdan ağaç ve meyva suretlerini imal eden ehl-i sanat» şeklinde izah edilmektedir.

«Kamus sahibi pek iyi anlatamıyorsa da araplarda hurma ağacı şeklinde yapılmış bir kadın, belki de bir gelin ziynetinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Düğünler için hazırlanan ve düğünü yapanın malî kudretini ve içtimai mevkiini gösteren bir çeşit süstür. Nahl bize ne vakit ve nereden geçmiştir? Bunu kestirip atmaya imkân yoktur.

«Nahlin yeşillik, şarap ve neş'e tanrısı Diyonisos inanışiyle beraber doğduğu muhakkaktır. Romalılar tarafından Baküs şeklinde adlandırılan bu ilâh nerede doğmuş ise nahlin de oradan çıkmış olması kabul edilebilir.Şu halde nahlin Küçük Asya'da doğmuş olması mümkündür. Dinler, milliyetler, mezhepler değiştikçe nahlin adı, şekli, ifade ettiği mâna da değişmiştir. Araplar götürdükleri Yer Tanrısı Sibel'in adını Hübel, Ocak Tanrısı (Lar) ın adını (Lat) yapmamışlar mı idi?... Yunanistan'da, Friçya'da ve Friçya Salütaris denilen Afyon Karahisar ve Konya havalisinde senenin muayyen günlerinde ve çok kere ilkbaharda gül mevsiminde yapılan Diyonisos bayramlarında alayların önünde bir de nahl götürülürdü.

«Bu erkeğin kudretini, kuvveti ve şehveti temsil eden Fallüs fidanı idi. Bu insanın erkeklik âletinin bir timsaliydi. Kutlu sayılırdı. İzmir, Atina ve Roma müzelerinde taştan tenasül âleti şeklinde yontulmuş birçok nahiller vardır. Bunun bir çelenk halini aldığı, bazan bir çam dalı şeklinde âyinlere iştirak ettiği de görülürdü.

«Diyonisos bayramları tes'it edilirken alayın önünde iki kulplu, dibi dar bir şarap testisiyle bir üzüm kütüğü bulundurulur, bundan sonra bir adam tarafından itilir, sürüklenir bir erkek keçi götürülürdü. Başında incir sepeti taşıyan bir adamdan sonra da Fallüs fidanı gelirdi. Bu şenliklerin sonunda şarap İlâhı adına kurbanlar kesilir, mübarek fidan öpülür, sonra da bol bol şarap içilir, oynanır ve eğlenilirdi. Bu bayram üç gün sürerdi. Bayramın ikinci günü bütün bir şehir halkı baharın çiçeklerle, ağaçlarla süslediği geniş çayırlara, ormanlara çıkarlardı. Herkesin önüne büyük bir kap dolusu şarap konur, müsabakanın başladığını gösteren boru seslerinden sonra tellâlların avazı yükselirdi:

«Dindaşlar, müsabaka başlıyor. Millî âdetinize uyarak birer ölçek şarabınızı içiniz! Kabını en evvel boşaltan daha bir ölçek şaraba istihkakı olacaktır: «Bundan sonra bütün Baküs perestler başlarını yeni koparılmış çiçek buketleriyle süslerler ve mâbede giderek tanrı Diyonisos'un önüne buketler korlardı. Eski Yunanlıların düğünlerinde de bu mukaddes Fallüs çelenkleri kullanılırdı. İşte bu cahilî âdet; mahiyyetinden pek çok şey kaybetmiyerek Osmanlı Türklerine kadar gelmiştir. Hammer'in İbrahim Paşa'nın düğününden bahsederken nahillerin insan kuvvetine alâmet olduğunu söylemesinde büyük bir isabet vardır. Mütercim Atâ Bey şöyle bir haşiye yapmıştır: «Nahl insanın kuvvetine alâmet. Nahl katırı gibi donanmış tâbir-i kadimine nazaran eski düğünlerde kızın cihazı ağaç şekline konuluyor ve hayvanlarla, yahut cesametine göre arabalarla götürülüyormuş. Fakat bunların kuvvet alâmeti olması doğru görünmez.»

«Hammer'in nahli niçin kuvvet alâmeti sayıldığını izah etmemesi Atâ Bey merhumu tereddüde düşürmüştür.

«Bizde hiçbir tarihçi nahlin mahiyyetini anlamamış ve hiç bir şey de yazmamıştır. Biz ilk defa bu mevzua temas ediyoruz. Nahl Hammer'in anladığı gibi kızın cihazı asılan ağaç değildir. Bunun Türkçe adı da var: «Düğün mumu» dur. Âli bunu tasrih etmiştir. Ondan sonraki tarihçiler başta Solakzade olduğu halde Âli'nin tumturaklı ifadesini sökememişler. «Düğün mumu» terkibindeki «mumu» kelimesini «muma» gibi okumuşlar, önüne bir de «ileyh» ilâve edilerek yazıya gelişi güzel mânalar vermişlerdi.

«Nahiller, çok kere servi ağacı şeklinde yapılırdı. Daha evvelleri hurma ağacı şeklinde yapıldığı ve dallarına mumdan süsler ve mulâjlar takıldığı olmuştur. Nahillerin iskeletleri demirden hazırlanır ve her tarafında çengeller yapılırdı. Bunların bazıları okadar büyük yapılırdı ki 200 300 kişi ancak taşıyabilirlerdi. 30-35 arşın boyunda olanları da bulunurdu.

«Nahl yalnız evlenme alaylarında değil sünnet düğünlerinde de kullanılırdı. Bunlar evlenmelerde kız evinden damadın evine alayla getirilirdi. Sünnet düğünlerinde çocuğun ailesi tarafından düzülürdü. Nahlin bir yerden bir yere nakline «Mum alması» denilirdi. Evlenecek sultanların, sünnet olacak şehzadelerin nahilleri çok kere Eski saray'da hazırlanır, buradan damadın evine yahut sünnet düğününün yapılaca-

ğı yere muhteşem bir alayla getirilirdi. Bazan nahillerin serbestçe geçirilmesine mâni olan evler yıktırılır, düğünden sonra tekrar yaptırılırdı.

« Âlî, Künh-ül-ahbar» ında mum alma merasimini çok güzel anlatmıştır.

«Dördüncü Murat zamanında İstanbul'da 4 dükkânda 55 nahilci vardı. Evliya Çelebi bunları «Esnaf-ı nakilciyan-ı sur-i hümayun» şeklinde adlandırıyor ve bunların dükkanlarının Koska furunu yanında, Aksaray'da Tahtakale'de bulunduğunu, Odun kapısı içi yüzündeki bir şem'a hanenin karşısındaki dükkânın da Nakılcı başıya ait olduğunu söyler. Meşhur alaya iştirak edenleri de şöyle anlatır:

«Bunlar bu alayda Şehremini maliyle Süleymaniye minaresi biçimindeki balmumunun rengârenk kâfurilerinden ve şemme varaklı tellerinden evce ser çekmiş minareler misali münevver, mutallâ nakiller eyleyip birini yüzer, ikişer yüzer karavana Payzenleri çekip vardiyanlar:

Sağa, sola çekin!.. deyu sipsi düdükleri çalarak ubur ederler.»

«Nahillere cihaz asılmazdı. Bunlara balmumundan ya mulâj halinde veya tablo şeklinde yapılan insan, hayvan, çiçek gibi şeyler asılır, araları da klaptan, sırma gibi parlak tellerle ve yaldızlı kâğıtlarla süslenirdi. Melling'in kitabındaki bir tabloda gelin götüren bir alayın önünde nahiller görülüyor. Melling'in zamanında bu sanat inhitata yüz tutmuş ve nahillere sanatkârane yapılmış balmumu plâkaları yerine sırmalar, teller, ipek püsküller asılmıya başlamıştı.

«Nahiller mütaaddit olursa birisi ve en büyüğü önde gider, onu şeker bohçaları, şekerleme ve tatlı sinileri, şerbet sürahileri, cihaz bohçaları, para keseleri, cevahir kutuları takibederdi. Bundan sonra sırtlarında kurbanlık koyun taşıyan hamallar, daha sonra da cihaz katırları gelirdi. Nahlin ikincisi de gelin arabasının önünde götürülür ve yanlarında iki suvari bulunurdu.

«Topkapı sarayında Bagdat köşkü kütüphanesinde 200 numarada kayıtlı «Şehname-i Murat Han» ın ikinci cildinde şehzadenin Eski saraydan nahille getirildiğini gösteren minyatürler vardır. Minyatürlerin altında «Sur-i hümayunda şehzade-i cihanbaht Eski saraydan nahille getirildiğidir» yazılıdır.»

Bundan sonra «Türk tarihinde en büyük ve en muhteşem nahiller Osmanlı hanedanı âzasının, sadrazam ve vezirlerin evlenme düğünlerinde ve bunların çocuklarının sünnet düğünlerinde kullanılmıştı. İbrahim Paşa'nın evlenme düğününde İbrahim Paşa sarayına getirilen iki nahilden birisinin üstünde 60 bin, ikincisinin üstünde 46 bin parça mum mulâj ve plâka vardı» diyen değerli müdekkik tarihteki meşhur nahiller hakkında da izahat veriyor.

Nahl-ı nazım bilemem doğrusunu hangisi rast
Serve benzetti Acem kaddini Urban bâne
Sururi

NAHLBEND (نخلبند) [*San.*] Balmumundan ağaç ve meyva şekilleri yapan sanatkâra verilen addır. Halk arasında galat olarak nakılbend denirdi.

NAHSEYN-İ FELEK (نحسين فلك) [*Ast.*] Zuhal ile Merrih yıldızları hakkında kllanılır bir tâbirdir. Nahs; Arapça uğursuzluk, meymenetsizlik demektir.

Zuhal; «Nahs-ı ekber», Merrih «Nahs-ı asgar» sayılır.

NAHT (نحت) [*San.*] Ağacı yontmak suretiyle kabartma şekiller yapmak sanatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Naht; Arapça yontmak, oymak demektir.

NAHVİYYUN (نحويون) [*San.*] Nahiv ulması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nahv kelimelerin revabıtına (bağlanışlarına, bitiştirilmelerine) mütaallik kavaitten (kaidelerden) bahseden ilmin adıdır.

NAİP (نائب) [*İlm.*] Şer'î mahkemelerin hâkimlerine verilen unvandır. Kadı yerinde kullanılırdı. Naip tâbiyi naiplerin Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin niyabetini (vekilliğini) yapmalarından dolayı idi. Esas itibariyle Rumeli vilâyetlerinin kadısı «Rumeli kazaskeri», Anadolu vilâyetlerinin kadısı da «Anadolu kazaskeri» idi. Kazaskerler İstanbul'da otururlar, taşralara kendilerine vekâlet suretiyle kadılık etmek üzere birer vekil gönderirlerdi. İşte bu vekillere «naip» denilirdi. Naibin lûgat mânası da vekildir. Lûgatlerdeki izahı vekil, kaimmakam, kadıvekili, sultan tarafından hükme mezun şer'î memur» suretindedir.

Mahkemeler tarafından bir işin tetkikine memur edilen bilirkişilerin tetkikatına nezaret etmek üzere seçilen mahkeme uzvuna da bu ad verilir. Bunun «Türk Hukuk Lûgati ndeki izahı şöyledir: «Haiz olduğu salâhiyyete binaen hâkimlik vazifesine mütaallik işlerde nasbettiği kimsedir.»

Naipler gördükleri dâvalardan kadılar gibi harç alırlar, bu harçlardan kazaskerlere de hisse verirlerdi.

İlk zamanlarda değerli ve namuslu adamlardan intihap olunan naiplerin yerine son

raları hassaten inhitat devirlerinde aralarında yine değerli ve namusluları bulunmakla beraber cahil de seçilmeye, bu yüzden haklar kaybolmaya başlanmıştı.

Cevdet Paşa hicri 1216 (1801) vak'alarını yazarken (Cevdet Tarihi, cilt 7, sayfa 123) naipler için şöyle diyor:

«Devlet ricali ve saltanat hademesi taşralardan akça ve bohçalar celp ile İstanbul'da ziyade tezeyyün ve ihtişama koyuldular. Bu keyfiyyet tarik-i ilmiyyeye de sirayet ile anlar dahi arpalık ve maişetler ile etba' ve mütaallikatları üzerine tevcih ettirmiş oldukları kaza mansıplarını bey'-i mın yezid (arttırma yoluyle) ziyade akça verenlere inabe eder ve ettirir olduklarından taşralarda yazı okuyamıyan naipler peyda olarak kadir ve şan-ı devlet gibi namus-ı Şeriat dahi berbat oldu ve ihkak-ı hukuk-ı ibad emr-i mühimmi bittabi a'yan ve derebeyi gürühundan mütegallibe yedine geçti.»

1908 Temmuz inkılâbı'ndan sonra vaziyet değimiş, naiplerin Kazaskerlerle münasebeti kalmadığı gibi gördükleri dâvaların hâsılatı yerine diğer memurlar gibi maaş bağlanmıştır.

Şer'iyye mahkemeleriyle beraber kadı ve naipler de lağvolunmuştur.

NAİB-İ SALTANAT (نائب سلطنت) [*İda.*] Saltanat vekili mânasına gelen bu tâbir sadrazamlar hakkında kullanılırdı. Padişahın vekili demek olan bu tâbir eski Türk ve İslâm hükümetlerinde de kullanılmıştır.

NAKA (ناقه) [*San.*] Naka-i bahrî denilen deniz filinin dişlerinden yapılan tespihlere verilen addır. Fil dişinden tespih yapmak caiz değildir diyenler için naka tespihler daha makbuldü. Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül'ün verdiği malûmata göre (Eski Eserler Ansiklopedisi, Naka Maddesi) eskiden on liradan başlayıp yüzlerce liraya kadar edenleri vardı.

NAKIŞ (نقش) [*San.*] Boya ile resim yapmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gerek yağlı, gerek sulu ve gerek pastil olsun hepsine nakış denilir. Fransızcası peinture'dür. Eski zamanlarda «nakış işlemek» renkli tire, ipek, ibrişim veya yünle işlenen işlere denilirdi. Boya ile resim yapanlara «Nakkaş», tablo ve insan resmi yapanlara «Musavvir» adı verildiği gibi «şebih yazmak» da denilirdi. Ressam tâbiri Tanzimat'tan sonra kullanılmaya başlanmıştır.

Nakışın, «Sanat ansiklopedisi»ndeki (nakış maddesi) izahı şöyledir:

«Eskiden boyalı resimlere verilen isimdir. Gerek el yazması kitaplara renkli olarak yapılan tezyinî resimlere ve gerekse şimdi minyatür dediğimiz renkli manzara ve insan resimlerine nakış ve bunları yapanlara nakkaş denirdi. Binaların duvar ve tavanlarına boya ile yapılan çiçek ve bezemelere nakış denilmesi renkli iplik veya ipeklerle bez üstüne yapılan işlemelere de, bundan muharref olarak, nakış denilmesini mucip olmuştur. Fakat nakış tâbiri bugün yalnız boyalı tezyinata ve renkli işlemelere münhasır kalmıştır. Bu sebeple bugün nakkaş denilince eskisi gibi renkli resimler yapan ressam anlaşılmayıp yalnız duvarlara tezyinat yapan süsleme sanatkârı anlaşılır.

« 2 — Renkli iplik, yün veya ipekle bez ve kumaşa işlenen tezyinat. (Buna galat olarak nağış denir.) Bunu, duvarlara boya ile yapılan nakışlardan ayırmak için böyle renkli ipliklerle yapılan işlemelere işleme nakış demek münasip olur, Türklerde çok ileriye gitmiş olan işleme nakışlar, yapılış tarzlarına göre birçok nevilere ayrılmıştır.»

«Osmanlı Türkleri Araplardan ziyade İslâmlığa taraftarlık ettikleri için İslâm dininin yasak etmiş olduğu resmin serbestçe tedris edilemediğini» yazan ve buna «halbuki İslâm dini putperestliği kökünden kaldırmak için resim ve heykeltraşlığı yasak etmişti. Fakat din yerleştikten ve benimsendikten sonra artık putperestliğin dirilmesine imkân ve mahal kalmamış olduğu için ta Emevî ve Abbasî hükümetleri zamanından beri saraya ve havas arasına resim merakı da girmişti. Hattâ Emevî hükümeti paraları üzerinde resim bile vardı» mütalâasını da ilâve eden Osman Ergin (Türkiye Maarif tarihi, cilt 1, sahife 146 ve mütaakıp) Osmanlılarda nakış ve resim hakkında şu tafsilâtı da veriyor:

«Hükümdarlar ve havas ne kadar münevver ve geniş fikirli olursa olsun dinin resmi yasak edişi karşısında pek de cepheden hareket ederek resimlerini çıkartıp umumî yerlere astırmak, yahut evlerde açık resim bulundurmak ve kitaplara resim koymak gibi halleri cahil halk tabakası hoş görmüyorlardı. Yalnız kendi ellerinde bulunacak pek mühim ve tarihî kitaplara resimler yaptırırlar ve kendi saraylarında olmak şartiyle portrelerini duvarlara astırırlardı.»

«Bizde resim nakış ve emsali sanatlarla sanatkârlar hakkında eski Müze müdürü Halil Etem'in âsar-ı nakşiyye koleksiyonu adında bir

risalesiyle profesör Fuat Köprülünün İkdam'ın 27 Teşrinievvel, 3, 10, 17 teşrinisani ve 5 Kânunuevvel 1337 nüshalarında çıkan yazıları vardır. Bunları da görmüş olmak itibariyle en son bu mevzuda yazı yazmış olan Üniversite Tarih profesörü İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu bizde resim ve nakışın nasıl yerleşmiş, ne suretle ilerlemiş olduğunu notlarında şöyle anlatır:

«15 inci asır ortalariyle 16 ncı asır sonlarına kadar Şebihnüvis (portreci) Katta' (çakı ile yazı veya resim oyarak onları bir yere yapıştıran), Nakkaş (boya ile resim yapan), musavvir (tablo ve insan resmi yapan), Tarrah manzara ve tezyinat yapanlar), Ressam (çizgî ile boyasız resim yapanlar) gibi epey sanatkârlar yetişmişti. Osmanlıların Konya'da eskiden kalma resim ve nakışlardan istifade ettiklerinde şüphe yoktur. Musavvirlik ve nakkaşlığın Osmanlılara girmesi 15 inci asır yarısındadır. Bursada Yeşil Çelebi Mehmet camiinin nakkaşı Bursalı Ali Bin İlyas, Semerkant'da nakış öğrenmişti. Murad II zamanında Bursalı Nakkaş Safi'yi tanıyoruz. 945 de Bursa'da ölen Hoca Yusuf Bin Hoca Ferruh vardır. Fatih'in hassa musavviri (aylıklı ressamlarından) Sinan Bey Venedik'te yetişmiş ve Mastori Pavli adlı bir ressamın talebesidir. O da Bursalı Şiblî zade Ahmet yetiştirmiştir. Bu, şebih yazmakta (insan resmi yapmakta) mahirdi. 15 inci asır sonunda Hasan ve Fazlullah adlarında iki ressam biliyoruz.

«Osmanlılar şarktan olduğu gibi garptan da ressam getirtmişlerdir ki Veronalı Mateo de Pasti, Federalı Kostançiyo ve 1479 da Venedik'ten istenilen ve gelen ve burada Türk kadını, Solak ve Topkapı sarayı duvar nakışlarını ve şehrin manzarasını ve Fatih'in bir madalyonu ile yağlı boya resmini yapan Centile Bellini (1507) vardır. Bunun yaptığı ve Fatih'in yağlı boya resmi şimdi Londra müzesindedir.

«Bayezit II ve Selim I zamanlarında Mikelanj iki defa davet edilmiş ise de gelmemiştir.

«Yavuz İran seferinden dönerken Şah Mehmed, Abdülgani Derviş adlı musavviri ve Mirza Bey, Abdülfettah, Miraka, Şeref Ali kulu, Ahî Bey gibi nakkaşları getirtmişti. Çaldıran harbini musavvir mozayikten yapılmış bir tabloyu 16 ıncı asır ortalarında İstanbul'a gelen Nemçe sefiri Bozbek görmüştür.

«Topkapı sarayındaki sanatkâran defterinde hariçten gelen nakkaşların isimleri, maaşları ve nereden geldikleri yazılıdır. 16 ıncı asır başlarında Tebriz'den Amasya da Şehzade Ahmed'in yanına gelip kendisine 20 akça yevmiyeli dirlik verilen Şahkulu, Selim I zamanında İstanbul'a gelerek 22 akça yevmiye ile hasse nakışhanesine alınmış sonra maaşı 100 akçaya çıkarılarak baş nakkaş olmuş ve İstanbul'da epey talebe yetiştirmiştir. Bunun Penahî mahlasiyle şiirleri olduğunu musavvirlik ve nakkaşlıkta mahareti bulunduğunu bazı tezkireciler yazarlar. Tezhipte de üstad olan Şahkulu'nun en kıymetli şakirdi müzehhip Kara Memi olup Yıldız kütüphanesindeki Kanunî divanını tezhip etmiştir.

«Bunlardan başka Mısır seferi esnasında Yavuz'un Halep'ten İstanbul'a gönderdiği Tacüddin Girihbend ve Hüseyin Bali ile Kanunî zamanında gelen Kıncı Mahmud, musavvir ve müzehhip Mısırlı Hasan ve talebelerinden İbrahim ve Galatalı Memi, musavvir Üstad Osman, insan resmi yapanlardan Hasan, Kefeli Şair Saî, müneccim, muvakkit ve nakkaş Ahmet Nakşî 16 ncı asrın meşhur simalarındandır. Mimar Sinan'ın dostu olup Tezkire-tül-bünyan'ı yazmıştır.. Nigârî mahlâslı ve şiir, nakış ve resimde mahir Haydar, Selim II ile Barbaros'un resimlerini yapmıştır. Bunun Londra müzesinde iki minyatürü vardır.

«Nakışlar; cami, saray ve evlerin duvarlarına, pencere etrafına ve tavanlarına yapılırdı. Nakışta lâle, karanfil, nar çiçeği esastır. Topkapı sarayı kütüphanesindeki Hünername adındaki eser Şehnamegûy ve müzehhip Eflâtun ile Seyyid Lokman taraflarından tertip ve Üstad Osman'ın resimleriyle tezhip ettiği 16 ıncı asır sonlarına dair en güzel eserlerdendir. 1586 da Özdemir oğlu Osman Paşa'nın Kafkasya zaferlerini musavver Murad III e takdim olunan Şecaatname de güzel eserlerdendir.»

«Şu tarihî izahat Türkiyede resim hususunda ne kadar canlı bir hareket, bir çalışma olduğunu gösterir. Topkapı Sarayında bir de Hasse nakışhanesi olduğuna göre asıl resim mektebinin saray içinde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bazı eserlerde de Aksaray taraflarında bir resim mektebi bulunduğu da görülür. Bunun resmî bir mektep olduğuna ihtimal verilemez. O devirde resim o kadar serbest ve mahalle arasında tedris edilir bir ders değildi. Bu olsa olsa mahir bir ressamın kendi evinde birkaç heveskâra resim göstermesinden galat olsa gerektir. Bu kitabın başka bir bahsinde otodidakt tahsil yolları ve yerleri adındaki yetişme tarzından ressamları ayırt etmekte mâna yoktur.

«17 inci asırdan itibaren İslâmlar arasında ressamlığıneskisi kadar heveskârı ve mütehassısı kalmadığını görüyoruz. Bunu taassubun ve cehaleti ngitgide azalacağına bilâkis çoğal-

masına ve binnetice takdirsizliğe atfedebiliriz. Bu tarihten sonra İslâm ressamların yerlerini Avrupalılarla yerli hıristiyanların tuttuğu görülüyor.

«Elvah-ı nakşiyye kolleksiyonunda denildiğine göre: Hicrî 12 inci asrın son yarısında İstanbul'da Ermeni nâkışlarının icray-ı sanat ettikleri şundan anlaşılırki: Abdülhamid I zamanında beş sene kadar İstanbul'da kalıp Türklerin edebiyatı namiyle İtalyanca bir kıymetli eser yazmış olan rahip Toderini Ahmed III ün tasvirini Parsih ve Mahmud I, Osman III ve Mustafa III ün tasvirlerini Rafael ve Abdülhamit I in tasvirini de tabii cesamette olarak Rafael'in oğlu Minas adlarındaki nâkışların yaptıklarını söyler.

«Bununla beraber Türkler arasında da son zamanlara kadar resim sanatı büsbütün terkedilmiş değildir. Hem meşhur bir hattat hem de nâkış olan ve kazasker yani âlimlerden iken 1241-1825 tarihinde ölen Mustafa Rakım Efendi'nin Selim III ün tahta çıktığı zaman resmini yapıp takdim ettiğini Cevdet tarihinde okuyoruz. Bahrî ve berrî mühendis daha sonra Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinin açılması üzerine resim mekteplere de girmiş hattâ Avrupa'ya talebe bile gönderilmiştir. Hele 1297 (1879-80) da Sanayi-i Nefise mektebinin açılmış olması ile resim tedrisine Avrupaî bir mektep halini verdirmiştir diyebiliriz.

«Eski devrin resim hususundaki mesaisini gösteren bir salon son zamanlarda Topkapı Sarayı Müzesince tertip edilerek halka açılmıştır. Bu salonu şu satırları okuyanların mutlaka gezmesi ve görmesi lâzımgelir.»

Şekl-i izar-ı yâr gibi nakş-i dilfirip
Levh-i zamire yazmadı suret-i hayal
Baki

§ [*Mus.*] Mehterhane usullerinden birinin adı idi.

NAKIŞHANE (نقشخانه) [*San.*] Resim atölyesi yerinde kullanılır. İranî'lerin resim galerisi yerinde kullandıkları «Nigârhane» de bu makamda istimal olunurdu. Birşeyi yağlı boya ile boyamak, birkaç türlü renkle süslemek demek olan nakış yerinde de kullanıldığı için nakış evi mânasına gelen bu tâbir meydana gelmiştir.

NAKİB-İ İMARET (نقیب عمارت) [*Vak.*] İmaret Şeyhinin (âmirinin) yardımcısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerde geçer.

NAKİB-ÜL EŞRAF (نقیب الاشراف) Hazret-i Peygamber'in sülâlesi mensuplarının işleriyle meşgul olan vazife sahibi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ehl-i beyitten olanlara İslâmiyyetin her devrinde pek ziyade hürmet ve tâzim gösterilir, kendilerine ait işlere bakmak üzere içlerinden biri reis tâyin edilirdi. Nakib-ül Eşraf adını alan bu reis Peygamber sülâlesi mensuplarının işlerine bakar, neseblerini kayıt ve zapteder, doğumlarını, ölümlerini deftere geçirir, onları âdi sanata girmekten ve fena hallerde bulunmaktan meneder, haklarını korur, fey ve ganimetten kendilerine ait hisseyi alıp aralarında dağıtır, sülâleden olan kadınların küfvi olmıyanlarla evlenmelerini menneylerdi. Hulâsa Nakib ül-eşraf Peygamber hanedanı efradının umumi bir vasîsi hükmünde idi.

Nakib-ül-eşraf'lık mansıbı, gördüğü vazifesinin şerefinden ötürü, en yüksek mansıblardan sayılır, Halifeden sonra gelirdi. Bu sebepten Abbasî halifesi (Kaadir Billah) zamanında Nakib-ül-eşraf bulunan (Eş-Şerif-ür Radi) halifeye hitaben yazdığı bir şiirde «Aramızda bir fark var ise o da sen halifesin ben değilim. Başka cihetlerden bir birimizden farkımız yok» demişti.

Halifeler tarafından Nakib-ül-eşraflara yazılan fermanlar ve beratlarda bu makamı ihraz etmiş olanların kadir ve menziletlerinin büyüklüğüyle mütenasip tâzimkâr sözler kullanılır, şikayet (zemzem dağıtma vazifesi) ve divan-ı mezalim (adalet divanı) riyaseti gibi yüksek memuriyetler verilirdi.

İslâm devletlerinde her devir ve asırda Nakib-ül-eşraflara hürmet ve tâzimde bulunulmuştur.

Osmanlılar Mısır'ın fethini mütaakıp Yavuz zamanında «Hâdim-ül-Haremeyn» unvanını almışlar ve o tarihten itibaren Mekke ve Medine ile sıkı münasebete başladıkları halde daha Yıldırım zamanında «Nakib-ül-Eşraf» tâyin eylemişlerdir. Hammer'in (cilt 2, sayfa 255) buna dair olan ifadesi şöyledir: «Yıldırım Bayezit Seyyid Nuta'ı, ilmî fezailinden dolayı Nakib-ül-eşraf tâyin etmişti. «Seyyid Nuta' ölünce oğlu (Zeynelâbidin Efendi) kendisine halef oldu.

Nakib-ül-eşraflık Fatih zamanında bir aralık lağvedilmiş ise de oğlu Bayezid-ı-r saltanatı zamanında tekrar ihdas olunmuş ve ondan sonra inkıtasız devam etmiştir.

Rahmetli Ali Emîri Efendi (ölümü 1924) «Hâdim ve hâfız-ı emanat-ı mübareke, hulefa-yı Osmaniyenin şeref-i silsile-i siyadetleri

ve ilm-i celil-i ensabın fevaidi» başlığı ile yazdığı kıymetli bir yazıda (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 30 Eylül 1335, adet 19) şu tafsilâtı veriyor:

«Selâtin-i Osmaniye'nin sadat-ı kiram hazaratına fevkalâde hürmet-i mahsusları olduğundan bu silsile-i mübarekeye bazı müteseyyidler karışmamak ve bir seyyid-i Sahih-ün-nesep bir memlekete seyahat ederse hakkında hürmet olunmak ve şayet gittiği şehirde temekkün ve tavattun buyurursa ismi zapt ve kaydolunmak üzere hicretin sekiz yüz tarihinde selâtin-i Osmaniye'nin dördüncüsü bulunan Yıldırım Bayezit tarafından o vakit pay-ı taht olan Bursa'da (Nakib-ül-eşraf) unvaniyle sadattan olmak üzere memur-i mahsus tâyin buyurulmuş ve Fatih İstanbul'u zaptettikten sonra da bu hususa itina buyurdukları gibi mahdumları Sultan Bayezit-i Sani zamanında umum vilâyet ve liva merkezlerine vesair icabeden mahallere de (Nakib-ül-eşraf vekili) unvaniyle memurlar nasp ve tâyin buyurularak sadatın silsilelerinin muhafazasına itina edilmiş ve el'an devam edilmekte bulunmuştur. Zaten o misillû sadat-ı kiramdan olanların ellerinde şecereleri bulunmak tabiî ise de şecereleri ziyaa uğrar veyahut şecere tutmamış bulunanlar olursa ya Dersaadet'de Nakib-ül-eşraf'a veyahut Nakib-ül-eşraf vekillerine müracaatla siyadetini irae ve ispat edebilirler.»

«Nakîb-ül-eşraf»ın Osmanlılar zamanındaki vazifesi hulefa ahdindekilerin aşağı yukarı aynıydi.

Vak'a nüvis Lûtfi Eendi (Lûtfi tarihi, cilt 3, sayfa 147) Nakib-ül-eşraflık için «Nakabeti eşraf hizmet-i şerifesinin vazifesi ensap marifetiyle seyyid ve müteseyyidi fark ve temyiz ve hariçten nesep ilhak olunmasını men' ve tahzirdir» diyor.

Osmanlılar zamanında Nakib-ül-eşraf'a pek ziyade hürmet olunurdu. Merasim esnasında devlet ricaline takaddüm ederdi. Nakib-ül-eşraflardan padişahlara kılıç kuşatanlar olduğu gibi müstecab-üd-da've (duası makbul) sayıldıkları için duaların çoğunu Nakib-ül-eşraflar yaparlardı.

İkinci Abdülhamit zamanında Nakib-ül-eşrafların oturmalarına mahsus Yıldız civarında bir konak tahsis olunmuştu.

Nakib-ül-eşrafın 1908 Temmuz İnkılâbı'na kadar maaşı 1000 kuruşu geçmezken ondan sonra aylığı 5000 kuruşa çıkarılmıştır. Eskiden kalabalık bir kalem heyeti varken en sonra 1000 kuruş aylıklı bir kâtibi vardı

Osmanlı saltanatiyle beraber nakib-ül-eşraflık da tarihe karışmıştır.

NAKİP (نقيب) [*San.*] Esnaf teşkilâtı reislerinden birine verilen unvandır. Bu tâbir: (Kamus) da «Bir cemaatın şahit ve nâzırı ve ahvalinin zâmin ve kefili ve ârifi olan kimseye denir ki daima umur ve ahvaline nezaret ve keyfiyyetlerini bahs ve tenkir edip iktiza eden mesalihin rüyet ve tesviye ve temşiyetinde takayyüt ve ihtimam eder ola. Bu; reisten başkadır. Hattâ kârbanın (deve, katır, eşek gibi hayvan kataı, kafile, kervan) nakibi oldur ki leyl-ü-nehar (gece gündüz) kafilenin umur ve mesalihinde ve harekât ve sekenatında nezaret ve tertip ve tesviye ve noksanlarını tekmil makulesi mühimmatında sa'y-ü-dikkat ede ve bu kârban başıdan başka olur ve hâlâ nakib-ül-eşraf Efendi bundandır» suretinde izah olunmuştur.

Reislerden (Duacı) gibi nakip de esnaf tarafından aralarında iyilik ve dindarlıkla tanınmış olanlardan intihap olunurdu. Fütüvvet tarikatı terkedildiği zaman şeyh, nakip ve duacılara lüzum kalmıyarak bunlar artık intihap edilmemiye başlanmış ve yerlerini kethüdalarla yiğit başılar işgal ederek hükümetle esnaf arasındaki işlerini bunlar görmeye başlamıştır.

§ [*Sof.*] Tekkelerde şeyh vekili makamında bulunan sülûkü ilerlemiş dervişler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i «nukaba»dır. Nukaba Rifaî, Sâdî ve Bedevî tarikatlarında sülûkü ilerlemiş, fakat «nukaba» derecesine gelmemiş olan dervişlere de «nakip» denilir, bunlar mukabele esnasında «şed» kuşanırlar ve hizmette bulunurlardı.

NAKKAD-I ERZ (نقاد ارز) [*Vak.*] İmarette pişirilen pilâvın pirincini ayıklıyan hademe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pirinç ayıklayıcı demektir. Vakfiyyelerde geçer.

NAKKAD-İ KENDÜM (نقاد كندم) [*Vak.*] Kalburcu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası buğday ayıklayıcı demek olup kalburcu da o işi gördüğü için bu ad verilmiştir. Vakfiyyelerde geçer.

NAKKAR (نقار) [*San.*] Ağaç, taş ve madenî eşyayı oyarak ve çukurlaştırıp kabartarak ona mücessem şekiller veren sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nakr; taş veya ağaç üzerine yazı, resim, nakış hâkketmek sanatıdır. Hakkâk ile nakkarın farkı evvelkisi bir madenin sathını kazarak yazılar, resimler yapmak olduğu halde ikincisi madenin sathını kazıyarak yazı ve resimleri kabartma halinde meydana çıkarmaktır.

NAKKARE (نقاره) [*Mus.*-] Çalgı nevilerinden birinin adıdır. Küçük davul, trampete benziyen bu çalgıya «kudum» da denir. Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgatı» nda «davulun küçüğü, darbuka» suretinde târif edilmiştir. Tek olanı olduğu gibi çift olanı da vardır. Çift olanına «çifte nakkare», «çifte nara» adı verilir. Nakkare «Mehterhane» de de çalınırdı.

Nakkare önde bir müteharrik cebel gibi
Geçmekte zivakar u tarab mevkib-i zafer
Sancak o reng-i al ile fecr-i ezel gibi
Fark-ı mehabetinde saçar mevce mevcé fer
Tevfik Fikret

NAKKAREZEN (نقاره‌زن) [*San.*] Nakkare çalan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

NAKKARHANE (نقاره‌خانه) [*San.*] Mehter denilen resmî müzika takımlarının bulundukları binaya verilen addır. Bunun yerine «Mehterhane» de kullanılırdı. Mehterhane takımında nakkare adlı çalgı da bulunduğu için bu adı almıştır.

NAKKAŞ (نقاش) [*San.*] Muhtelif sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

I — Boyalı resimler yapan sanatkârlara verilen addır. Hassaten kitaplara minekâri resim yapanlara alem olmuştur. Kitaplara o türlü resimler yapmak ta Yunaniler ve Romalılardan beri malûm ise de en ziyade revaç devri kurun-u vusta (orta zaman) dadır. Kitapların resimli olması eslâfın ahlâk ve âdetlerinin bilinmesine hayli hizmet ettiğinden o türlü eserler pek kıymetlidir. Çok eskilerden böyle musavver olarak zamanın tahribatından masun kalmış (Virjil)in Vatikan kütüphanesinde bir eseri vardır.

Nakkaşlık Şarkta İranlılar tarafından ilerletilmiş ve üstad Acem sanatkârları tarafından o yolda ince nakışlı kitaplar vücude getirilmiştir. Bu gün nadir ve kıymetli olan bu eserler tarihe ve hassaten tarih-i kadime pek çok hizmet etmektedir.

Şark nakkaşlarının başı üstad (Bihzat) tır. Sanatının başlangıcı (Hüseyin Baykara), sonları da (Şah İsmail Safevî) zamanına tesadüf eder. İran nakkaşlarından (Şah kulu Nakkaş) Kanunî Sultan Süleyman zamanında İstanbul'a gelerek Saray-ı Âmire'de müstakil nakışhane vücude getirmiş ve kendisine yevmiye yüz akça vazife verilmiştir. Sultan Süleyman zamanında Nakkaşhane de denilen nakışhanenin üstadı müzehhip (Kara Memi) ve (Şaban) dı. Kanunî'nin ilk zamanlarında (Kıncı Mahmut) da tasvirde şöhret kazananlardandır.

Üçüncü Murat zamanında yaşamış olan (Seyyid Lokman) ın nakışta büyük bir şöhreti vardı. Onun tarafından vücude getirilmiş olan «Hünername-i Âl-i Osman» hicrî onuncu (Milâdi on altıncı) asırda Osmanlıların resim ve tezhip sanatının parlak bir örneğidir.

Nakkaşlar öteki sanatkârlar gibi esnaf teşkilâtına tâbi idiler. Evliya Çelebi «Esnaf-ı Nakkaşan-ı musavveran» başlığı altında (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt I, sayfa 610) şu tafsilâtı veriyor:

«Esnaf-ı nakkaşan-ı musavveran dükkân 4, nefer 40, pirleri yoktur. Zira suret yazmak şeriatimizde memnudur. Lâkin hazret-i Risaletpenah Hayber kalesini fethedip andan bir esed (arslan) suretli sancak ganimet almıştı. Mehabet ve salâbet için ol esed suretli sancağı Eba Eyyub-i Ensari alemdar-ı resul idi, ana vermişti. Sonra veled-i mihteri Seydi Emetullah taşıyıp pederi Eyyup Sultan huzurunda kemerine şed bağlayıp bayraktarların pîri olmuştu. Kabri - Bayraktar-ı İmam Hüseyin olduğundan - Kerbelâ meydanındadır. Hazret ol sancaktan gayri surete, tasvir yazmaya ruhsat vermemiştir. Amma Rum nakkaşları zade-i tabılarından olarak şevket ve şöhret-i din-i mübin-i İslâma hayran kalarak Hazret-i Hamza-i ba safanın «Zerpin» ile atlar üzerinde cenk ve cidâl eylediğ suretini ve «Zerpin» i kayd ü bendederek galip geldiğini tasvir ederler ki gören zî ruh zanneder. Hazret-i Hamza'yı Saad, Said, Halid bin Velit ve daha birçok sahip kıranları zırh ve miğfer ve cebe ve cevşene müstağrak oldukları halde atlar üzerinde tasvir ederler ki gören ehl-i İslâm «Ümmet-i Muhammed'ten sahip kıranlar varmış!» diyerek mücahid fi sebilillâh olmaya gayretkeş olur. Şehname-i Firdevsî'de mestur olan selef pehlivanlarından Sam, Neriman, Zâl, Küştasep, Efrâsyap, Minuçihr, Feridun, demirci Gâve gibi arslanları öyle tasvir ederler ki gören hepsini biribirine hamleye müheyya duruyorlar zanneder. Bu musavvirlerin ser çeşmesi «Miskali solakzade», Tiryaki Osman Çlebi kaleler suretini cengile tasvir etmekte Bihzad-ı sani idiler. Parmakkapı'daki (Tas bâz Pehlivan Ali) padişahların serdar ve vüzeranın Revan ve Bağdat cenklerini yazmada «Veli can-ı evvel» gibi idi ve gayri fünunde dahi Cemşid-i sani-i asr idi»

On ikinci asırda yetişen nakkaşlardan şair «Feti» ile «Fasihî» adlı bir yeniçeri ressamı malûmdur. Fasihî'nin «Esma-i Bilâd» unvanlı manzum telifi ile «Bezm-i küyûf» adlı musavver risalesi vardır.

Meyleder cennete âlem, meğer ey hûr lika
Ande nakkaş-ı ezel hüsnünü tasvir eyler
Zatî

2 — İpek, ibrişim, renkli tire ve yünle el işi işliyen sanatkârlar hakkında da bu tâbir kullanılır. O türlü işlere «nakış» denildiği için sanatkârlarına da bu isim verilirdi.

3 — Yağlı veya sulu boya işleri yapan ebniye (binalar) boyacılarına da «nakkaş» denilir.

İstanbulda bazı sanatlar gibi ebniye boyacılığını da yalnız Müslümanlar yaparlarken 1242 (1826-27) senesinden itibaren din farkı gözetilmeksizin herkesin yapabilmesine izin verildiği vakanüvis Lûtfi Efendi'nin (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 239) şu kaydından anlıyoruz:

«Mukaddema bazı sanayi inhisar üzere cari olduğu misillû Dersaadet'te ebniye nakkaşlığı dahi İslâma mahsus ve münhasır idi. Bu inhisarın lâğviyle bundan böyle devlet-i aliyye tebaasından her kim olursa nakkaşlık edebilmesi için ruhsatı havi Mimar ağa ile şehir eminine ve İstanbul kadısına buyuruldular tastir olundu.»

NAKKAŞLAR AĞASI (نقاشلر آغاسی) [*San.*] Sarayların boya işlerini yapan sanatkârların bağlı bulundukları teşekkülün başına verilen addır.

Sarayda ipek, ibrişim, renkli tire veya yünle elişleri yapan sanatkârların bağlı bulundukları teşekkülün başına da bu ad verilirdi. Diğer sanatkârlar gibi nakkaşlar da «ehl-i hiref» idiler.

NAKLE (نقله) [*San.*] Hokkabazların gösterdikleri marifetlerden birine verilen addır. Nakle balmumundan bir iki dakika içinde ağaç, hayvan ve saire yapmak marifetidir.

NAKLİYAT-I ASKERİYYE (نقليات عسكريه) [*As.*] Askerî kıt'aların; top, tüfenk, cephane, teçhizat ve levazimatı ve her türlü seferî ihtiyaçlariyle birlikte bir yerden kaldırılıp başka bir yere gönderilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Askerî nakliyat demektir.

NAKR (نقر) [*San.*] Taş veya ağaç üzerine yazı, resim, nakış hâkketmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü sanat sahiplerine «Nakkar» denilirdi. Nakr'ın «Sanat ansiklopedisi» ndeki izahı şöyledir:

«Tokmakla çelik bir kaleme vurularak herhangi bir cismin parçalarını koparmak ve yontmak suretiyle yapılan oyma sanatına eskiden verilen isimdir. Böyle oyma işler yapanlara nakkar ve bu hususta kullanılan yontma kalemine de minkar denirdi. Saray hazinesinde bulunan eşya defterlerinde altın evani-i nukra veya nukur diye bir tâbire tesadüf olunmaktadır ki bundan da o vakit kabartmalı işlere bu ismin verildiği anlaşılmaktadır. Yontarak oyma yapma mânasınadır.»

NAKŞBENDİYYE (نقشبنديه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Nakşbend lâkabiyle mâruf Bahaeddin Muhammed bin Muhammed-ül-Buhari tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Sadece «Nakşî» de denilir. Muhammed Bahaeddin «Pir-i nakşibend» terkibinin ebced hisabiyle gösterdiği hicrî 718 (1318) senesinde Buhara yakininde Kasr-ı Ârifan adlı köyde doğmuş, Buhara'da tahsil ederek Hoca Muhammed Baba Semasî tarafından oğulluğa kabul olunarak Emîr Kelâl'e intisap ve hoca Abdülhalik Gacdevanî'den feyz almıştır. Emîr Kelâl'in zikir ve tesbih dairesine devam ettiği halde ruhanî zikirlerinde hazır bulunup Hoca Abdülhalik Gacdevanî'nin delâlet ve vasiyyeti üzere aleni zikre dahil olmazdı. Sonra yedi sene Mevlâna Ârif ile ve on iki sene de Halil Âtâ ile hem-sohbet olmuş, iki defa da Hacca gitmiştir. İkinci defa Hoca Muhammed Parsa ile birlikte Hac etmişti. Dönüşünde Nişabur ve Herat'a uğrayıp bazı eazım-ı meşayihle görüşmüş ve bir müddet dahi Merv'de ikamet eylemişti. Sonra Buhara'ya dönerek ömrünün bakiyyesini orada geçirmiş ve Emir Kelâl'in vasiyyetiyle halefi olmuştur. 74 sene yaşayıp 792 (1389-90) da öldü. «Kasr-ı Ârifan» ölümüne tarih düşmüştür. Aşağıdaki kıt'a bunu gösterir:

خواجهٔ اعظم بهاءالحق والدین نقشبند
آنکه مشهور ولایت شد کمال ملتش
مسکن ومأوای او چون بود قصر عارفان
قصر عارفان زین سبب آمد حساب رحلتش

Müridleri pek çok olup en meşhurları Hoca Alâeddin-i Atâ ile Hoca Muhammed Parsa'dır. «Hayatname» adlı vaaz ve nasihata müteallik bir manzumesi ve «Delil-i Âşikin» adlı tasavvufa dair bir kitabı vardır.

Muhammed Bahaeddin'in tarikat silsilesi şöyledir: Muhammed Bahaeddin Nakşbend, Seyyid Emir Kelâl Bin Hamza, Hoca Muhammed Baba Semasî, Azizan demekle mâruf Hoca Ali Rametini, Pir Nessac, Hoca Mahmud İbhir Fağfurî, Hoca Ârif Rivkeri, Hoca Abdülhalik Gacdevanî, Hoca Yusuf Hemedanî.

Nakşbendiyye tarikına Abdülhalik Gacdevanî'ye gelinciye kadar «Tarik i Hacegân»

denilirdi. Tarikatın esası «huşderdem, nazar der kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd kerd, baz keşt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-ı zamanî, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî» den ibaretti. (Tafsilât için bu maddelere bak).

Bir rivayete göre Mevlâna Celâleddin-i Rumî Lafza-i Celâl zikrini Şah Nakşbend'e tebliğ olunmak üzere Hoca Ali Rametinî'ye telkin o da Emir Kelâl'e tefhim edip Muhammed Nakşibend bu suretle tebelluğ etmiştir.

Nakşbendiyye tarikati sünnî yani şer'î emirlere riayetkâr tarikatlardandır. Bu sebeple mensupları namazla diğer feraize müdavim oldukları gibi tâyin olunan evraddan başka «Hatm-i Hacegânî» ye de devam ederler.

Ahrariyye, Nâciyye, Kâsaniyye, Müceddediyye, Muradiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nakşbendiyye, Camiyye, Halidiyye adlı şubeleri vardır.

NAKŞ DÛZAN (نقش دوزان) [*San.*] Nakış işliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nakış, ipek, ibrişim, renkli tire ve yünle yapılan işlemeler, dûzan da dikiciler demektir.

NAKŞ-I ZERKÂR (نقش زرکار) [*San.*] Yaldızla yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

NAKŞ-İ ÂBİ (نقش آبی) [*San.*] Su ve zamk ile karıştırılmış boyaların kâğıt üzerine sürülmesi suretiyle yapılan resimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızca karşılığı Aguarelle sulu boyadır. Eski zamanlarda gaudhe denilen ve İranilerin (gevaş) tâbir ettikleri bir usul ile tersim edilirdi Bu usulde boyalar gayr-i şeffaftır. Yani renklerin içinde beyaz vardır ve muhtelif açıklık ve koyuluklarla beyaz istihsal edilir. Halbuki sulu boya tamamiyle şeffaftır ve kâğıdın beyazlığiyle açıklık, koyuluk hâsıl edilir. Eskiden hattâ on sekizinci asırda bile sulu boya musattah olarak birer boya tabakası husule getirmek üzere kullanılırdı ve koyu olması lâzımgelen yerlere birkaç tabaka geçerlerdi. Yağlı boya gibi modele tecsim ederek işlenmezdi. Şark minyatürlerinde istimal olunan usul (gevaş) usulüdür. Bunu da ekseriya beyaz veya altın bir astar zemini üstüne işlerler ve boyaları beyaz boya ile karıştırırlardı.

NÂKUS (ناقوس) [*San.*] Kiliselerde asılı bir vaziyette durup muayyen vakitlerde çalınan çan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Aldın hezar butgedeyi mesçid eyledin
Nâkus yerlerinde okuttun ezanları
Baki

NALBAHA (نعل بها) [*Mal.*] Nal bedeli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nal; hayvanların ayaklarına çakılan demirin adıdır. Nal'a Türkçede «takav» denilir.

NALÇE (نعلچه) [*San.*] Yemeni, çizme gibi ayakkaplarına vurulan hafif demir parçalarına verilen addır. Küçük nal demektir. Eski vesikalarda geçen bu tâbir halk arasında nalça suretinde kullanılmıştır.

NAL KASA (نعل قاصه) [*Bah.*] Doblin bir halatın iki taraf bedeni üzerine kısa bir parça halat dikilmek suretiyle vücude getirilen kasa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «parçalı kasa», «falakalı kasa» da denir.

NAMAZGÂH (نمازگاه) [*San.*] Şehir dışında, kırda ve sed üzerinde mihrap konulmak suretiyle namaz kılınmak için yapılan yere verilen addır. Bir kasabanın bütün halkını bir arada bulunduran geniş sahaya da bu ad verilir. Bayramlarda ve fevkalâde günlerde kasaba ve civar köyler halkı hep birden orada toplanırlardı. Namazgâhların çoklarında hutbe ve namaz için üstleri açık kârgir minberler ve mihraplar da vardı.

Eskiden uzun yollarda kervanların konakladıkları yerlere büyük birer namazgâh yapıldığı yazılı olan «Sanat Ansiklopedisi» nde (Namazgâh maddesi) şu tafsilât vardır:

«Bu namazgâhların üzerinde namaz kılanları güneşten korumak için gölge veren büyük ağaçlar ve yanında abdest almak, su içmek ve hayvanlara su vermek için çeşmeler inşa edilirdi.»

NAMAZ OKUMAK (نماز اوقومق) [*Sof.*] Namaz kılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bektaşilerden öteki tarikatler mensuplarına geçmiştir. Bütün müslümanlara beş vakit olarak kılınması farzolan «Salât» (Namaz) lûgatte «dua» mânasınadır. Bâtinî'ler Kur'an'ın emirlerini işlerine geldiği gibi ve yanlış bir surette te'vil ederek salâtın lûgat mânasını almışlar, o münasebetle o mânayı «okumak» mastariyle ifade etmişlerdir. Halbuki ezan okunur, namaz ise kılınır.

NÂME (نامه) [*Ida.*] Mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılan kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Keremnâme, mahabbetnâme, iltifatnâme, teşekkürnâme, tavsiyenâme, emirnâme suretinde terkipli olarak kullanıldığı gibi dasitan, hikâye tarzında yazılan yahut suret-i mahsusada bir bahse dair olan kitap, risale ve saire hakkında da şehnâme, marifetnâme, salnâme, nizamnâme, şartnâme, mukavelenâme suretinde de kullanılmıştır.

NÂME BER (نامه بر) [*İda.*] Mektup götürüp getiren yerinde kullanılır bir tâbirdir. Postanın icadından evvel mektuplar hususi adamlar vasıtasiyle gönderildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

NÂME DEFTERİ (نامه دفتری) [*İda.*] Nâmelerin kaydına mahsus olarak Divan-ı hümayunda tutulan defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nâme; mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt demektir. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Başbakanlık Arşivi»ndeki defterlerden bahsederken nâme defterleri için (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, sayfa 92) şu tafsilâtı veriyor:

«Başbakanlık arşivindeki nâme defterleri on beş tane olup 1111 H. 1699 M. den başlayıp 1311 H. 1896 M. senesine kadar devam etmektedir. Daha evvelki tarihlere ait defterler yoktur. Onaltıncı yüzyıldaki nâmeler mühimme defterlerine yazılmış olduğundan bu nâme defterlerinin daha sonra ihdas edildikleri anlaşılıyor. Çünkü onsekizinci yüzyıldan itibaren hükümdarlara yazılan nâme müsveddelerini artık mühimmelerde görmemekteyiz.»

NÂME KESESİ (نامه کیسه‌سی) [*San.*] Padişahlar tarafından İslâm ve Hıristiyan hükümdarlarla Mekke Şerifi, Kırım Hanı, Erdel Kıralı, Eflâk ve Buğdan voyvodaları, Gürcü ve Dağıstan Hanları gibi imtiyazlılara yazılan «Nâme-i hümayun»un konulduğu zarf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamlarla vezirlerin ve daha başkalarının yazdıkları mektupların konuldukları zarflara da bu ad verilirdi. Keseler kumaştan yapılırdı.

NÂME-İ HÜMAYUN (نامه همایون) [*Sar.*] Padişahlar tarafından İslâm ve Hıristiyan hükümdarlarla Osmanlı Devletine tâbi imtiyazlı olan Mekke Şerifine, Kırım Hanına, Erdel Kıralına, Eflâk ve Buğdan voyvodalarına, Gürcü ve Dağıstan Hanlarına gönderilen mektuplara verilen addır. Kâğıtlarının eni ve boyu tezyinatlı olan nâme-i hümayunlar kese adı verilen zarftan başka kozak denilen ucu püsküllü yassı veya yuvarlak kutuya konulurdu. Kozaklar nâme gönderilenlerin mevki ve derecelerine mütenasip olmak üzere gümüş veya altındandı.

Bazı nâmelere altın yaldızlı tuğra çekildiği gibi bundan başka Padişahın kendi mühriyle sadrazamın gönderdiği örneğe göre kenarına altın yaldızlı iki satır olarak hükümdarın imzası konur ve sonra âdet üzere imza nümunesi Padişahın huzurunda yakılırdı.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı tuğra çekilenlerle çekilmiyenler hakkında (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 291) şu izahatı veriyor:

«Mekke Şerifine, Fas hâkimine, Kırım Hanına ve bütün kıralara giden nâmelerin başına altın yaldızlı tuğra çekilirdi. Yalnız Buhara Hanı ile İran Şahına yazılan nâmelere tuğra çekilmeyip ikinci satırın beraberinde muharrefce ve altın ile iki satır üzerine Padişahın imzası konurdu. Bundan başka nâme-i hümayunlar gayr-i resmî surette gidecek ise Padişahın kendi yazısiyle bizzat imzasını koyması ve resmî ise altın ile Divan-ı hümayun kaleminde imza konması usuldendi.»

Değerli profesör nâme-i hümayunlar için (aynı eser, sayfa 294 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da vermektedir:

«Mekke Şerifine, Fas hükümdarına ve Kırım Hanına giden nâmelerin başına da tuğra çekilip yeşil atlas keseye konulup altın kozak takılırdı. Bunlara vezir-i âzam tarafından yazılan mektuplar da yeşil atlas kese ve şümüş kozakla gönderilirdi.

«Buhara Hanına, İran Şahına yazılan nâmelere tuğra konulmayıp Padişahın adı nâmenin baş tarafı hizasına altın ile iki satır üzerine yazılırdı.

«Erdel Kıralına 980 rebiülâhır (1572) tarihine kadar atlas kese, gümüş kozak ile nâme gönderilirken bu tarihte kızıl atlas kese ve gümüş kozak ile yollanması emrolunmuştu.

«Bunlardan başka Gürcü Hanlarına ve Osmanlılara itaat eden bazı İran valilerine ve Erdel Beyine gönderilen kese ve kozak ile nâme-i hümayun yollanmıştı. Leh Hatmanına Sadrazamın yazdığı mektup da sim yani gümüş kozakla gitmişti.

«Eflâk ve Buğdan voyvodalarına bazan boğası kese (dokuma bezden kese) ve bazan kesesiz olarak nâme-i hümayun gönderilirdi.

«Nâmelerin kapaklarına, gönderilen hükümdar veya Şerif, Kırım Hanı, Voyvoda ve sairenin mevki ve derecelerine göre elkap yazılırdı. Meselâ Mekke Şerifine:

> Rikâb-ı Kâmiyab-ı Hazret-i Zıllullahiden Emîr-i Mekke-i Mükerreme Cenab-ı emaretmeab eyalet nisab sadakat iktisab, siyadet intisab Şerif Mes'ut bin Saad dame saadühaye şerefyafte-i sudur olan nâme-i hümayun-ı hilâfetpenahidir.»

diye yazılmıştı.

«Osmanlı hükümdarlarının tahta cülûslarında yeni Padişahın hükümdarlığını bildirmek için dost ve hemcivar devletlere birer elçi ile nâme göndermek âdet olduğu gibi sefir

gitmiyen memleketlerin sefirlerine de yeni hükümdarın tuğrasiyle nâme-i hümayun verilir ve bunlar da nâmeyi kendi hükümdarlarına yollarlardı.

«Devletlere gönderilen ve divanî hat diye mâruf olan bir yazı ile yazılan nâmelerin yazılarının güzel olmasına çok dikkat edilirdi. Eğer bu nâmeler şark devletlerinden birisine gönderilecek ise devletler arasında âdeta yazı ve tezhip rekabeti hâsıl olurdu. Hususiyle Osmanlı yazısının en mütekâmil bir devri olan Üçüncü Ahmet zamanında bu hususa itina edilmişti. Çünkü Padişah güzel yazı yazan bir hattat ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa da zevk-i selim sahibi olduklarından her cihetçe nâmelerin güzel olmasına ehemmiyet vermişlerdi.

«On yedinci asrın son yarısından itibaren devletlere giden nâmelerin keseleri ihtimamsızlıktan dolayı pek sade bir hale gelmiş ve ecnebi devletlerden gelen nâmelerin keseleri ise gayet sanatkârane yapılmış olduğundan Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinde nakışlı ve güzel sırmalı nâme keseleri yaptırılmıştır.

«1134 senesinde (1722) İran elçisi Murtaza Kulu Han'ın memleketine avdeti münasebetiyle âbadi kâğıt üzerine yazılan nâme-i hümayunun, celî hat kısmını divan kâtiplerinden Firdevsî Seyyid Hüseyin Efendi ve nâme arasındaki Ayat-ı Kur'aniyye ile Arapça terkipleri rık'a yazısiyle Bursalı Mehmet Efendi ve Farisî beytleri müderris Veliyyüddin Efendi (sonra şeyh-ül-islâm olmuştur) tâlik hat ile yazmış ve nâmenin etrafı altın yaldız, kırmızı, siyah ve beyaz ile tezyin olunup güzel bir tezhip yapılmıştı.»

NÂME-NÜVİS (نامه‌نويس) [*İda.*] Bâb-ı Âli'de divan memurluklarından birine verilen unvandır. Lûgat mânası «nâme yazan», «mektup yazan» demektir. Padişah tarafından hükümdarlara yazılan ve «nâme-i hümayun» adı verilen kâğıtları yazmak vazifesiyle mükellefti. Son zamanlarda bunun vazifesi Padişah tarafından Mekke Emîrine biri Arapça, diğeri Türkçe olmak üzere iki nâme yazmaktan ibaretti. Bu nâmeleri yazmak için nâme-nüvise şaban ayının başında izin verilir, onunda ikmal ederek getirirdi. Bu nâmelerde memuriyyetinin yenilendiğinden, hediyeler gönderildiğinden ve o miyanda mücevher kopçalı elbisenin irsal kılındığından bahsedilir, bilmünasebe vesaya nev'inden halkın haccı hüsn-ü suretle ifası lüzumundan bahsedilirdi. Vaktiyle muahedelerin akdinden sonra tasdikname şeklinde yazılan nâmeler de «nâmenüvis» tarafından yazılırdı.

Son nâmenüvis Reis-ül-hattatin Hacı Kâmil Efendi idi.

NÂMERESAN (نامه‌رسان) [*İda.*] Sulh haline ve saireye dair nâme (mektup) getirenler, postanın icadından evvel bu vazifeyi gören «tatar» lar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cülûsu ve buna benzer bir vak'ayı ihbar için Padişah tarafından yabancı devletler hükümdarlarına yazılan nâmeyi götürmeye memur olan sefir hakkında müfredi olan «nâmeres» kullanılırdı. Eski vesikalarda geçer.

NAM-I MÜSTAAR (نام مستعار) [*Ede.*] Bir şahsın edebiyat, sanat, ticaret hayatında yahut faaliyette bulunduğu herhangi bir işte hüviyyetini gizlemek için adından gayri ihtiyariyle seçtiği isim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden, şairlerle muharrirlerin çoğu böyle birer takma ad kullanırlardı.

«Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»ndaki (c. 6. s. 239) izahı şöyledir: «Başkasına ait bir şey, hilâf-ı hakikat olarak bir şahsa izafe edilip onun ismiyle yâd olunmasıdır. «Bir kimseye ait olan bir hakkın senetde başka bir şahıs namına yazılması» gibi. Bu, muvazaa yoliyle yapılmış bir ikrar demektir.»

NAMUSİYE (ناموسيه) [*San.*] Yatanların görülmemesi için yatağın etrafına çekilen perdeye verilen addır. Bazı yerlerde cibinliğe de bu ad verilir.

NÂN (نان) [*Hal.*] Ekmek, buğday ve diğer hububat unundan yapılan gıda maddesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Parça mânasına gelen pâre ile birleştirilerek «nânpâre» ve tuz demek olan nemek ile birleştirilerek «nân ü nemek» suretinde ve daha başka şekillerde de kullanılırdı. Eki vesikalarda «nân» ve «nân-ı aziz» suretlerinde geçer.

Tende kudret nerden olsun nimeti can şükrüne
Bin dilim olsa yetişmez bir dilim nân şükrüne
Süruri

Et lokması lâzım mı yetişmez mi sana nân
Lâ

NÂN BAHA (نان بها) [*Mal.*] Bir kısım memurlara ekmek bedeli olarak verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası ekmek bedeli demektir. Zahire parası demek olan «zahire baha», katık parası mânasına gelen «katık baha», komanya parası demek olan «komanya baha» da o makamda kullanılırdı.

Kara ve deniz teşkilâtına mensup askerlerle zâbitlerin ve memurların bir yerde ika-

met, beytutet (gecelemek) ve istirahatleri zamanında verilmek üzere tertip ve ihdas olunmuş bir nevi muvakkat vergiye de bu ad verilmiştir.

NANE MOLLA (نانه ملا) [*Hal.*] Beceriksiz, işe yaramaz, yavaş, ağır hareketli, tiryaki kıyafetli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NÂNHAR (نان خوار) [*Ask.*] Ölen Yeniçerilerin çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Nânharan» suretinde cemilendirilirdi. Bunlar büyüyünce ocak hizmetine alınmak üzere acemi oğlanı yazılırlar ve ulûfe defterlerinin en sonuna (nânharan, nânharegân) suretinde kaydedilirlerdi. Onaltıncı asrın ilk yarısında bu yetim ve maaşlı kul oğullarının sayısı yedi yüz, onyedinci asır başlarında ise bin altı yüz elli beşti.

Yetimlerin herbirisine ayda üç şinikten üç ayda dokuz şinik un, un istemiyenlere bedeli verilirdi. Bundan başka ayda on beşer akçadan üç ayda kırk beşer akça maaş dağıtılırdı.

NÂNPÂRE (نان پاره) [*Mal.*] Geçim için verilen vazife yerinde kullanılır bir tâbirdir. Alelıtlak geçim vasıtasiyle çıraklık hakkında da bu tâbir kullanılmıştır. Memuriyyet, bir iş isteği hakkında resmî makamlara verilen arzuhallerle büyüklere yazılan isti'tafnamelerde de (şefkat ve inayet dileği) kullanılırdı. Ekmek parçası demek olduğu gibi ekmek dilimi mânasına da gelir. Zarurete düşenler için «nân pâreye muhtaç» tâbirindeki «nânpâre» her iki mânaya gelir.

Me'lûf-i lûtf ü âtifetindir bakup durur;
Bir nânpârecikle ne gûne behreyab olur.
Sabit

NARA (نعره) [*Tul.*] Eskiden yangına giderken ve dönerken kalabalık caddelerde, geçitlerde, dönemeçlerde, meydanlarda tulumbacıların içlerinden «naracı» adı verilen birinin bağırması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nara atmakla yangın münasebetiyle sokağa fırlıyan halkı çiğnenmekten kurtarmak gibi insani bir maksat tâkip edilmekle beraber daha ziyade caka satılırdı.

Naralar eski tâbirle on altı elif miktarı, (gayet uzun) bir (hâ...t...t.) dan sonra (yaman gider memleket kurtaran filân yerli) tarzında idi.

Her semt tulumbasının başka başka naraları vardı ve bunlar az çok o semtleri belirten sözlerden ibaretti. Meselâ: Belediye tulumbacıları: Cihana tezkere dağıtan Belediyeli, Koca Mustafapaşa tulumbacıları: Yedi kubbe altında hû çeken Hazret-i Sünbüllü, Kazlıçeşliler de oradaki salhanelere telmih suretiyle: Kelle kesen salhaneliler derlerdi. Bu sözleri işitenler nerenin tulumbası olduğunu anlarlardı.

NARACI (نعره جی) [*Tul.*] Yangın yerine giden tulumbaya yol verilmesi için haykıran tulumbacı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Naracı, sesi gür olanlardan seçildiğinden daha fazla caka için savrulan naralar ortalığa dehşet salardı.

NAR ÇİÇEĞİ (نار چیچکی) [*San.*] Fes nevilerinden birinin adıdır. Nar çiçeği renginde olduğu için bu adı alan fesi 1908 Temmuz İnkılâbı'na gelinciye kadar hafiyeler giydikleri için o suretle alem olmuştu.

NARÇİL (نارچیل) [*San.*] Denizden çıkan yüzsürü gibi bir maddenin adıdır. Hindistan'da buna benzer bir ağacın meyvesi «Sanat Ansiklopedisi»nde (Hindistan cevizi) olduğunu söyliyenler de vardır. Bundan yapılıp kullanıldıkça sarı bir renk alan tesbihler makbuldü. Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül'ün verdiği malûmata göre imamesi kırık olmamak şartiyle sararmış olanları otuz kırk, beyazca olan yenileri de on beş lira değer.

NARH (نرخ) [*Mal.*] Âzami fiyat mânasına mevzu (konulmuş) bir ıstılahtır. Narh yahut halkın talâffuziyle nark, Türkçe bir kelimedir. Rahmetli Süleyman Sudi Efendi (ölümü 1896) (Defter-i Muktesit, c. 3, s. 104 haşiyesi) «Narh yahut nark kelimesi Türkçe olup Arapçası (suur) demektir ki cem'i «es'ar» gelir. Bu kelime Arabistan'ın bazı mahallerinde «amele» lâfziyle yadolunur» diyor.

Baban zade Ahmet Naim Beyin (ölümü 1934) tahkikine göre (Sebil-ür-Reşat, c. 15, s. 25) «Narh, Hazret-i Peygamber zamanında bahis mevzuu olmuş, fakat kendileri buna muvafakat etmemiştir. «Ya Resulallah narh koy» diyen ashaptan birine Cenab-ı Peygamber «Yok, kıymetleri indiren, çıkaran Allah'tır. Ben ise Hak Taalâ'ya kimsenin üzerimde hiçbir hakkı olmaksızın mülâki olmak isterim» cevabını vermiştir. Yine bir sene kaht (kıtlık) olmuştu. Halk «Ya Resulallah narh koy» diye niyaz etmişlerdi. Resul-ü Ekrem «Allah'ın bana emretmediği hiçbir sünnet ve kaideyi sizin başınıza çıkarmaktan dolayı Hak Taalâ'nın suali bana teveccüh etmiyecektir. Siz benden böyle bir şey istemeyiniz de fazl u kereminden ihsan etsin diye Hak Taalâ'ya yalvarınız» buyurmuşlardı. Başka bir zamanda da şunu söy-

lemişlerdi: «Ben elbette ve elbette kimsenin malından hiçbir şeyi gönlü hoş olmadan diğerine vermeye meydan kalmaksızın Hak Taalâ'ya mülâki olacağım. Alış veriş ancak terazi ile olur.

«Hazret-i Ömer de narh aleyhinde bulunmuştur. İmam-ı Şafiî'nin «Sünen» isimli kitabından naklen «Eşhür-i Meşahir-i İslâm» da deniliyor ki: Bir gün Hazret-i Ömer «Suk-ul-Muallâ» ismindeki çarşıdan geçerken Medyen ahalisinden Hatip namında birisinin elinde iki keçe çuval içinde kuru üzüm görür. Fiyatını sorar. Satıcı her rıtlın şu kadar kuruşa olduğunu söyler söylemez Hazret-i Ömer: Yahu ta Taif'ten kuru üzüm getiren deveciler bile senin piyasanı nazar-ı itibara mı alacaklar? Bu olmaz. Ya Taif'in piyasasına göre piyasanı düzelt veyahut üzümü evine götür. Orada istediğin fiyata sat» dedi. Fakat Hazret-i Ömer bilâhara bu meseleyi vicdanen düşündükte hata ettiğini anlıyarak hemen Hatib'in evine giderek: «Sana söylediğim söz ne bir maksat tahtında ve ne de kat'î hükümdür. Yalnız Ehl-i Beyt için düşündüğüm hayırhahane bir fikre müstenittir. Binaenaley nerede ister işen ve nasıl arzu edersen öyle sat» diye mezuniyyet verdi.»

İşte narh hakkında Şeriat vâzının ve onun isrine tebeiyyet eden halifesinin nokta-i nazarları bu merkezde olduğu halde narh keyfiyyeti İslâm âleminde paydar olmuş ve hâlâ da bazı maddelerde tatbik edilmekte bulunmuştur.

Narh işi Osmanlı Hükümetini esaslı surette işgal etmiştir. Belediyeye taallûk eden diğer işler gibi narh meselesini de lâyık olduğu ehemmiyetle tetkik etmiş olan Osman Ergin'in dediği gibi (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 394) Padişahların en büyük icraat ve muvaffakıyyetleri sırasında es'arın tenziliyle halkın duasını almayı düşünmüşler, sadrazamlar mevkilerini muhafaza edebilmek için bunu bir silâh olarak kullanmışlardır. Nitekim Üçüncü Selim tarafından Kaymakam Musa Paşa'ya yazılan hatt-ı hümayunda (Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri, numara 226, sene 1223, 1808) «... ve ibadullahın es'arı hususlarına dahi dikkatle fukara ve zuafadan taraf-ı hümayunuma hayır dua aldırmağa ihtimam edesin», diğer bir hatt-ı hümayunda da (Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri, numara 224, sene 1221, 1806) «... İstirahat-i ibadullaha leyl ü nehar sarf-ı makdur eyliyesin. Hususa sekene-i Âsitane-i aliyyemin muhtaç oldukları ekvat ve erzaklarını vakt ü zamaniyle celp ve ihzar ve muhtekiran taifesini ve ibadullahı ızrar eyliyen mel'anetkârları siyaset ile ihafe eyliyerek ve es'ara daima mukayyet olarak ibadullaha asla zahmet çektirmiyesin göreyim seni.»

Narhı tatbik ile mükellef memurların başında Sadrazam gelirdi. İstanbul kadısiyle İhtisap ağası ve diğer memurlar da bu hususta vazifeli idiler. Taşralarda kadılar aynı vazifeyi görürlerdi.

Kanunnamelerin beyanına göre (Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3) Sadrazam kol gezerken «Umur-ı narhı bâyi' ve müşteriye gadir olmamak üzere tesviye edip tutmıyanların hakkından gelirlerdi.», «Vezir-i âzam hazretleri umur-ı narha mütaallik sual ve hitabı öyle mahallerde kâh kadı efendiye ve kâh ihtisap ağasına buyururlar. Ama kasap dükkânlarında muzayaka müşahede olunursa meselâ et az olsa veyahut arık bulunsa yeniçeri ağasına sual buyururlar. Narha mütaallik umuru ağadan sormazlar.»

Yine o kanunnamede narh için mevzu olan kanun hakkında da şunlar yazılıdır:

«Ehl-i dükkân beyi lerinde hadden tecavüz edip müşterilere zarar isabet eylese def-i zarar-ı âm için taraf-ı Sultanîden tâyin-i narh lâzım geldikte: evvelâ müdebbir-i umur-ı cumhur olan vekil-i devlet bîgaraz ehl-i vukufla meşveret edip bâyilere ve müşterilere zarar olmamak şartiyle ekvat-ı nâs'a (insan yiyeceği) ve sair mühimmata ve ekvat-ı behayime (hayvan yiyeceği) tâyin-i narh için kadı efendiye yahut muhtesibe hitaben ferman buyururlar. Anlar dahi ferman mucebince tâyin-i narh edip daima icrasiyle mukayyet olurlar. Narh tutmıyanları hallerine göre tazir ederler.

«Narh umuru mesalih-i âmmedendir. Madem ki ferman buyurulmadıkça tenzil ve terfi olunmamak gerektir ve herbar terfi ve tenzil için ferman vermekte gayet ihtiyat lâzımdır. Madem ki zarar-ı âm ihtimali olmıya ferman verilmemek gerektir ve zarar-ı âm olmak ihtimali takdirce bîgaraz ehl-i vukufla müşavere olunup tarafeyne zarar olmamak şartiyle ferman verile. Muhtekirler ve sanatına hile katanlar ve işini mülevves edenler ve ekmeği çiy pişirenler ve eksik satanlar yerine göre tazir ve tedip olunurlar. Vekil-i devlet olanlar narh umuruna bizzat takayyüd ve ahval-i nâs'ı daima tefekkud ile memurdurlar. Zira istirahat-i âlemin bir maddesi dahi narh icra olunup ehl-i suk ve bazarın umuru muntazam olmaktadır» deyu kadîm kanunnamelerde tasrih olunmuştur.»

İşte bu gibi kanunlara ve usul ve taammüllere tevfikan Sadrazamlar çarşı ve pazarı gezip narhtan fazla satan esnafı sokak ortasında dövdürürler, bozuk vaya eksik ekmek çıkaranları furunlarının önünde kulaklarından çivilemek gibi şiddetli icraatta bulunurlardı.

Sadrazam Şehit Ali Paşa bu kanunu iyi bir surette tatbik etmekle beraber yazdığı eserle haleflerine tavsiye ve nasihatte de bulunmuştur. «Şehit Ali Paşa Talimatnamesi» adını taşıyan talimatnamede «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, c. 1, s. 146» sadrazam şunları söylüyor:

«Es'ar hususu yalnız kuzat ve muhtesibe havale ile geçilmiye. Narh-ı ruziye gereği gibi bakılıp mukayyet oluna ve her nesneyi değer bahası ile sattıralar. Narh-ı ruzi umur-ı külliyyeden iken cüz'iyye deyu mukayyet olunmadığı halde şehir kadısı ol hükmü icra edemez. Zira emr-i siyaset kendüye mütaallik olmamakla ol tarika gidemez. Müsamahasında zarar-ı küllî olduğunu yazmışlardır ve zararı dahi mukarrer ve âşikârdır.»

Narha kadıların ne suretle bakacaklarına ve herhangi nevi mekûlât ve eşyaya ne suretle ve ne derecelerde narh konulması lâzım geleceğine dair ayrıca kanunnameler yapılmıştır. 1091 (1680) senesinde ve Dördüncü Mehmet zamanında yapılmış olan kanunnamede (Millet Kütüphanesi Yazmaları, numara 224) o kabildendir. Bunda düsturlar konulmuştur. O düsturlara nazaran narh yüzde on kâr esasına dayanırdı. «Zahmetli ve emekli» işlerde yüzde yirmi, hattâ yüzde kırka kadar olabilirdi. «Bilcümle şehir içinde bey' ve şira eden ehl-i hirefe nezaret olunup her kişinin harcını, sermayesini, zahmetini görüp onu on bir faida üzerine narh verile meğer gayet zahmetli ve emekli iş ola ol vakit onu on iki faida koyup tecavüz olunmıya. Davar ise on ikiye veya on üçe ve nihayet on dörde narh verile. Onu on dörde satabilecek esnaf arasında kitapçılar da dahildi. Bundan kitapçılığın o zamanlarda da, satışın azlığından olsa gerek, zahmetli işlerden sayılarak fazla kârla satılmasına müsaade olunurdu. Yiyecek ve giyecek eşyayı şehir ve bazarlarda satmak üzere getirenler bu eşyayı «getirici narhı» üzerinden kapanlarla sair satış yerlerinde esnafa, onlar da «oturucu narhı» mucebince dükkânlarında halka satarlardı. Bu gibi şeyleri hariçten getirenler dükkân açıp satamazlardı. Buna teşebbüs edenler cezalandırılırlardı.

Kadılar tarafından tutulan sicillerde bu vazifenin ne suretle yapılması lâzım geleceğine dair kendilerine hitaben Sadrazamlar tarafından yazılan buyuruldulara tesadüf olunmaktadır. «Mecelle-i Umur-ı Belediye» de (c. 1, s. 419) örnek olarak şu buyuruldu yazılıdır:

«İstanbul Kadısı Faziletlû Efendi

Asitane-i saadette sâkin ibadullahın havayic-i zaruriyye ve levazimat-ı sairelerinden olan enva-ı eşyanın celp ve cem' ve iddiharında sa'y ü ihtimamımız berkemâl olduğuna binaen lehülhamt ecnas-ı zehair ve eşya kesret ve vefret üzere olup lâkin esnaf taifesi ol makule eşyanın es'ar-ı yevmiyelerine razı olmayıp tama'-ı hamlarından naşi ziyadeye bey'e cesaret eylediklerinden başka her bir metaın bir gûna muhtekirleri zuhur ve eşyanın galasına sebep ve illet olarak ibadullahı ızrara cür'et edegeldikleri mücerrebattan olduğuna binaen sıyanеten lil'ibat kâffe-i eşyanın narh-ı ruzileri derdest olup daima ve müstemirren nezaret ve sırren ve alenen tecessüs ile hilâfına hareket ederi olur ise te'dip ve gûşmaline itina ve dikkat lâzime-i halden ve bu husus uhde-i hamiyyetinize ihale olunmuş olduğundan sizden me'mul ve muntazır olan dirayet ve kiyaset ve fetanet muktezasınca ibadullahtan canib-i cihandariye isticlâb-ı daavat-ı hayriyyeye sarf-ı mahasal-ı kudret eylemeleri matlub-ı hümayun-ı cihanbanî olmakla imdi mutad-ı kadîm ve de'b-i müstedim üzere kâffe-i levazımat-ı ibadullahın es'ar-ı mevzualarından ziyadeye bey' olunmamasına ve bazı tama'kârların ihtikârdan men' olunmalarına ve Der'aliyyeye celbolunan zehair ve eşyanın habbe-i vahidesi taşraya huruç etmemesine ihtimam ve dikkat ve leyl ü nehar hâb-ı rahatı terk ile tahsil-i rizay-i mülûkâneye bezl-i nakdine-i gayret eylesin deyu buyuruldu. Gurre-i ra. 1194 (1780).

Evliya Çelebi; fethi mütaakıp İstanbul'da ilk defa ne suretle narh konulmuş olduğunu hikâye ederken (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 120) diyor ki:

«İptida vezir-i âzam Mahmut Paşa'ya bir oda yeniçeri ile muhzır ağa ve sipah kethüda yerleri ve cebeci ve topçu ve azep çavuşları ve bir bostancı odabaşısı ve yeniçeriden bir tüfenkçi ve bir mataracı verip ve şehirli taifesini te'dip için falaka değnek urup çarşamba günü kabul edip İslâmbol içre devran ederek Unkapanı'nda bina olunan «Ehl-i hiref divanhanesi» ne gelip indi. Andan Yemiş iskelesi Çardağında cümle esnaf ile divan edip meyveye narh urdu. Andan sebzehane divanına gelip sebzevata ve badehu salhaneye gelip ete narh urarak sarayına avdet eyledi.»

Yine Evliya Çelebi (c. 3, s. 258) efendisi sadrazam Melek Ahmet Paşa'nın bu vazifeyi ne

suretle yaptığını izah ediyor: «Paşa Efendimiz seyr ü saadet ve divan ve adalette revnak nev-i taravet bulup ramazan-ı şerifin on dördüncü erbaa (çarşamba) günü kanun-ı sadrazam üzere kola binip İstanbul mollası önü sıra ayak naibi tali'a muhtesip ağası mukaddem olup bu tertip üzere alay-ı azîm ile Unkapanı canibinde «Eb-ül-feth Sultan Mehmet Han»ın divanhanesinde karar kıldı. Cemi' Karadeniz reisleri, babbazan unculari ve muhtekir navlunculari cemederek Karadeniz sahilinde Varna, Balçık, Kavarna, Kelikre, Mankalye, Karaharman, Köstence, Tulca, İsmail, Kili, Akkerman nam kale ve iskelelerde niceye alındığını sual edip ana göre çeşni tutup filhal ekmek pişirtti. Bâdelmeze velmasarif üç yüz dirhem beyâz nanpare bir akçaya elverdiğinden öylece narh verdi. Lâhm-i semine dahi yedi akça narh vererek Yemiş iskelesinde Ebülfeth'in sebze divanına gitti. Anda dahi hububattan pirinç, bakla, nohut, mercimek, keten, kına, şeker, kahve ve sair eşyaya narh-ı sultani vererek sarayında karar kıldı.»

Kadılar narh için ayrıca siciller tutarlar, vakit vakit tanzim ve ilân eyledikleri narh defterlerini bu sicillere geçirirlerdi. Narh defterlerinin bazısı umumi, birtakımı hususi mahiyyeti haizdi. Umumi olanlar bütün yiyecek ve içecek şeyleri, hususi olanlar ise yalnız bazı şeyleri ihtiva ederdi. İstanbul kadısı lâzım gelenlerden tahkikat yapmak suretiyle hazırladığı narh defterini bir takrirle Sadrazama gönderir, Sadrazam tarafından «Takririn mucebince işbu nizam düstur-ül-amel tutulmak üzere sicilli mahsusa kayıt edilmesi» suretindeki tasvip emri üzerine defter-i sicille aynen geçirildikten sonra esnafa tebliğ ve ilân edilirdi.

Narh yalnız ekmek, peynir, yağ, süt, et gibi yiyecek, alaca, yemeni, yaşmak, tülbent, destmal gibi giyecek şeylere değil zarurî havayiçten olmıyan meselâ lâle soğanına da konurdu.

«Takvim-i Vakayi» gazetesi devletin resmî neşir vasıtası olarak çıkarılmıya başlandıktan sonra narh defterlerinin birer örneği «Takvim-i Vakayie de konulmaya başlanmıştır.

1271 (1854-55) senesinde İhtisap Nezareti lâğvedilerek yerine aynı vazifeyi görmek üzere Şehremaneti ihdas olunmuş ise de narh işlerine yine kadılar bakarlardı Kadılar bu işten ancak 1273 (1856-57) senesinde el çekmişlerdir. Ondan sonra bu vazife Şehremaneti tarafından görülmeğe başlanmış, narhlar Emanetçe tâyin edilerek esnafa tebliğ ve gazetelerle de ilân olunmuştur.

Osman Ergin'in ifadesine göre (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 459) Takvim-i Vakayi' ile ilân edilen ve en son olarak tanzim edilmiş olması muhtemel bulunan narh defteri 1278 (1861-62) tarihlidir. Bu tarihten sonra narh işleri bütün bütün ehemmiyetten düşerek nihayet 1282 (1865) senesinde ekmekten başka eşyadan kaldırılmıştır. Bununla beraber sonraları yine bazı şeylere ve o meyanda ete narh konulmuştur.

KIT'A

Alipaşa'da o tâcir peçe-i bîinsaf
Artırır müşteri-i vaslına hâlâ narhın
Üstüne düşmiyelim bir iki günden sonra
Bulur anın da kumâşı Ali Paşa Narhın

Sabit

NAS (نص) [*Fık,*] Sarih mânayı havi olup delil makamında iradolunan âyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani»de haber, delil, hüccet, bürhan mânalarında kullanılan nas'ın fil'asıl beyan ve izhar etmek mânasına olduğu yazılıdır. «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»ndaki (c. 1, s. 16) izahı şöyledir: «Söyliyenin cihetinden ileri gelen bir sebeple mânası zahirden daha açık olan lâfızdır. Meselâ ilmin şeref ve faziletini bildirmek istiyen bir zat, «bilenler ile bilmiyenler müsavi olurlar mı?» dese bu söz, bilmek ile bilmemek arasındaki farkı ifade hususunda nas olmuş olur.

«Tevile ihtimali olmıyan söze, delile de nas denir.»

Nusus suretinde cemilendirilir.

NASİB ALMAK (نصیب آلمق) [*Sof.*] Bektaşi Tâbirlerindendir. Bektaşiliği kabul ile, ikrar vermeğe, el almağa denir. El alacak can evvelâ tanınmış pir bektaşiye müracaat eder, müracaat eden hemen kabul edilmez, bir müddet tecrübe edilir, arzusu ciddî ve samimî, kendisi de dürüst ise kabul olunurdu. Diğer tarikatlarda olduğu gibi bektaşilikte de kabul muamelesi birtakım merasimle icra edilirdi. Bektaşilerde bu merasime diğerlerinden fazla itina olunurdu.

Birinin bektaşiliğe intisabı, mâruf tâbiri ile ikrar vermesi münasebetiyle de «âyin-i cem» yapılırdı Bu merasim için «Meydan»da hazırlık yapılır, evvelki âyinlerden fazla olarak bu âyin arasında yeni can'ın çerağı dikildiği gibi delili yani şem'ası da hazırlanırdı. Bundan başka «Meydan taşı»nın üzerine bir maşraba şeker yahut bal şerbeti konurdu.

Vakit gelince baba meydan kapısından içeri girer, niyaz taşının yanında yerle bera-

ber bir niyazda bulunurdu. Sonra kalkar, meydandaki makamlara ima ve niyaz eder, her hangi mahal ve postu ihtiyar ederse niyaz ettikten soara geçip otururdu

«Bektaşi İlmihali»nde (sayfa 11) canların meydana ne suretle gireceği ve âyinin ne veçhile icra edileceği şu suretle izah olunmaktadır:

«Badehu dergâhta bulunan canlardan evvelâ aşçıbaşı, andan ulu bulunan karındaşlardan her kim ise sırasiyle.. Erkân erenler üzere, yollu yolunca birer birer meydan kapısından içeri girip kaide-i erenler üzere niyazların edip Dede Efendi dahi yer gösterip ve gösterdikleri mahalle gelip ve niyazın edip karar edeler.. Andan yeni tâlip dahi kendi bildiği gibi meydan kapısından içeri girip ve niyazın edip Dede efendinin gösterdiği mahalle gelip karar ede. Bazı kere Dede efendi tarafından ruhsat-ı aliyye olur ki iptida herkes yollu yolunca canlar maydana girsinler deyu en sonra Dede efendi gelip girip canlar ayakta bulunup Dede efendi meydana girince yere beraber niyaz edip badehu ayağa kalkıp durdukları mahalden «Esselâmü Aleyküm ve Rahmetullah» deyüp selâm vere. Canların içinden aşçı baba ve meydancı baba veyahut bir ulu karındaş dile gelip der ki: «Ve Aleykümüsselâm ve Rahmetullah ve berekâtühu» deyip andan sonra Dede efendi balâda zikrolunan minval üzere ve âdap ile niyaz ve ima ederek her hangi mahalli ihtiyar ederler ise gelip postuna niyaz edip oturduğu anda cümle canlar maan bir ağızdan oldukları postlara çöküp ve niyaz edip yerlerinde karar edeler. Bu vecihlerin ikisi dahi caizdir ve lâkin yeni tâlip behemehal en son meydana girmek şuruttandır.

«Badehu Dede efendi cümle canlara hitaben: «Canlar akşamlar hayrola» deyip canlar dahi oturdukları yerden yere beraber niyaz ederler. Badehu Dede efendi meydancı babaya bir işaret ede ki buhurdanlığı uyara. Meydancı baba dahi bir niyaz edip ve kalkıp gelip buhurdanlığa ödağacı koyup ve niyazın edip yerinde karar ede. Andan sonra Dede efendi dahi dile gelip cehr ile «destur» deyip ağır ağır bunu kıraet ede ve canlar dahi ihfaen kıraet edeler. «Sure-i Fâtiha ile üç İhlâs okunur.» Bunu mütaakıp dua edilir. Daha sonra Hazret-i Muhammed, Hazret-i Ali, Hazret-i Fatime ve on iki imama Salât ü selâm getirilir. «یاد علیا» ile bitirilir.

«Bunları Dede efendi cehren ve canlar hafiyyen okuduktan sonra hû! denilir ve Dede efendi bir niyaz ile ayağa kalkarak geri çekilmek suretiyle ve yere beraber meydana, cümle canlara karşı niyazda bulunduktan sonre darda durup şu özür darı okur: «Besmele ile «ربنا اتنا ظلمنا انفسنا ilh.» Pür cemal Muhammed Kemal Hüseyin Ali ra bülent salâvat Allahümme Salli Alâ Muhammed ve Âl-i Muhammed deyip badehu bu tercümanı kıraet ede: «Allah Allah yüzüm yerde, özüm darda, erenler huzurunda, Hak Muhammed Ali divanında canım kurban, tenim tercüman bu hakîrden incinmiş, güçenmiş canlar varsa dile gelsin, yol ile yoldayız, Allah eyvallah erenler kimsenin hakkı kalmasın, hakkı olan gelsin hakkını alsın; zira bu meydan Muhammed Ali meydanıdır erenler hû dost» deyüp özür dileye. Badehu cümle canlar dahi bir ağızdan yere beraber niyaz edip andan tığ-bendin beline kuşanıp ellerin ve ayakların mühürleyip bunu okuyalar «یا ایها الذین آمنوا اصبروا âyet-i kerimesiyle tekbir.» Sonra bu tercümanı okuyalar: Allah Allah men dülbendini gûşvar kılmışım. Dost pendini rehber ile pîr'e ettim iktida, taktı Selman boynuma tığ-bendini pür cemal Muhammed Kemal Hüseyin Ali ra bülent salâvat.»

«Sonra Dede efendi cümle canlara karşı meydan ortasında bir niyaz edip badehu kalkıp ima ederek geri çekilip ve gelip Hazret-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli postunda iki rek'at namaz kılıp andan sonra yeni tâlibi ismiyle çağırıp: Gel filân efendi deyip yeni tâlip dahi niyaz ederek yerinden kalkıp Dede efendinin huzuruna gele. Badehu Dede efendi dile gelip tâlibe der ki:

«Filân Efendi, sen bu tarik-ı aliyyeye ve on iki imam katarına ve Muhammed rahına ve Hazret-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli yoluna girmek muradedersin ve lâkin bu bizim yolumuz gayet güçtür ve melâmet yoludur ve demirden yaptır, son pişmanlık ısı etmez. «Gelme gelme, dönme dönme» deyu erenlerin kelâmı var, ne dersin diye Dede efendi tâlibe bir defa yahut üç defa sual ede. Tâlip dahi niyaz edip badehu Dede efendi tekrar dile gelip tâlibe der ki Oğlum, rehberliğe kimi istersin. Üç defa yahut bir defa sual ede. Tâlip dahi filân canı isterim diye ismiyle dile gelip andan Dede efendi dahi der ki var imdi ol cana niyaz eyle deyüp tâlip dahi rehberliğe her kimi dil oldu ise rehberlik edecek cana bir niyaz edip badehu geri çekilip makam makam ikameti olan yere gelip ve niyaz edip otura. Andan Dede efendi rehberlik edecek cana dile gelip hitap ede ki: Derviş filân, şu can seni rehberliğe niyaz eder, var imdi şu cana rıza-yı Hak için rehberlik eyle. Badehu rehberlik edecek can dahi eyvallah deyip niyaz ederek gelip Dede

efendiye bir niyaz ede ve andan darda durup badehu bu özrü okuya: Allah Allah günahkârım, mücrimim, şah-ı men suçuma muterifim. Ey Padişah hata kıldım, suçum affeyle, ey şah bihakk-ı Mustafa ve Murtaza keremkân Hüseyin şah bihakk-ı Hanedan-ı Hazret i Âl-i Aba hakkiyçün, kutb-ı âlem Hacı Bektaş Veli hakkiyçün, (ربنا ظلمنا انفسنا) .. estağfurullah .. Ağrınmış, incinmiş, gücenmiş, can karındaş var ise meydan-ı mahabbette, Dâr-ı Mansurda, yüzüm yerde, özüm darda, hakkı olan can karındaş var ise hakkını talep etsin, tarikatte boyun burmak hatadır, erenler yoluna teslim olmak rızadır. Ya elimden, ya dilimden her ne ki geldi ise elim, dilim kesmek revadır, Allah erenler, hû dost pür cemal... deyüp.. badehu Dede efendi dahi dile gelip der ki: Ey erenler, canlar, karındaşlar dile gelsin ve gelip hakkını alsın, zira bu meydan İmam Hüseyin meydanıdır. İşte meydanda duran candan herkes hakkını alsın, kimsenin hakkı kalmasın. Bu sual üzerine cümle canlar dahi bir ağızdan yere beraber bir niyaz edip andan rehberlik edecek can dahi Dede efendiye niyazın edip ve geri çekilip tığ-bendini kuşanıp ve bu tercümanı kıraet ede: Allah Allah hizmet-i merdan bidayet bendini gûşvare kılmışım dost pendini rehber ile pîr'e ettim iktida, taktı Selman boynuma tığ-bendini, pür cemal Muhammed Kemal Hüseyin Ali ra bülent salâvat,.. Badehu Dede efendiye bir niyaz edip geri çekildikte Dede efendi emir buyurup: Şu canın çerağını uyandır deyüp rehberlik edecek can dahi yer beraber niyaz edip ve gelip tahtın üzerinde evvelâ kandilden veyahut çerağ taşı üstünde olan kandilden delili yani şem'ayı alıp ve ol kandilden şem'ayı uyarıp ve şem'a ile beraber çerağ taşına bir niyaz edip badehu ayağa kalkıp yeni tâlibin çerağı uyarıp ve bir niyaz edip andan geri çekilip ve darda durup bu tercümanı kıraet ede:

Allah Allah çok çerağ fahri uyardın o Hudanın aşkına
Seyyid-ül-kevneyn Hâtem-ül-Enbiyanın aşkına
Saki-i Kevser Aliyy-ül-Murtaza'nın aşkına
Hem Hadice Fatime Hayrünnisa'nın aşkına
On iki sadr-ı velâyet pişvanın aşkına
Çardeh-i mâsum-ı pâk âl-i âba'nın aşkına
Hazret-i Hünkâr kutb-ı evliya'nın aşkına
Haşredek yansın yakılsın billâh ânın aşkına

«Pür cemal der... Andan Allah eyvallah erenler çerağımız ruşen oldu. Hizmetimizi icra eyledik. Hakka hayırlımızı niyaz ederiz der. Badehu Dede efendi dahi bu gülbangi çeke: Allah Allah çerağ-ı ruşen, Fahr-i dervişan, zuhûr-ı imam-ı abdalyan, nur-ı Nebî, kerem-i Ali, pîrim Hünkâr Hacı Bektaş Veli, evliyanın çerağı ebed ola, akşamlar hayr ola, hayırlar feth ola, münkir münafık mat ola, gerçekler demine hû. Badehu hû dedikte rehberlik edecek can dahi ayağa kalkarken elinde olan delili yani şem'ayı sallayıp bilânefes serapta gelip; delili yerine bırakıp ve geri çekilip Dede efendiye bir niyaz eyledikte Dede Efendi dile gelip: Haydi var imdi bu cana rehberlik edip ma farazallah alel mü'minin ve sünnet-i Seyyid-ülmürselîn ve eimme-i isna aşer imameyn-i müçtehidîn kavilleri üzere evvelâ abdesti ver diye. Rehberlik edecek can dahi eyvallah deyip ve yeni tâlibin huzuruna gelip tâlibine dahi âdapla bir niyaz edip andan tâlibin bir elinden bir yakasından tutup: Buyurun erenler; deyip kaldırıp meydan kapısından taşra çıkarıp ma farazallah alel mü'minîn ve sünnet-i cenab-ı Hâtemün-Nebiyyîn ve kavl-i düvazdeh-i imaman-ı müçtehidîn efendilerimizin kavaid-i aliyyeleri üzere evvelâ iki ellerini iki defa yunup ve ellerinin suyu ile ayaklarına mesh ettirip abdesti verirken rehber tâlibine dile gelip der ki ellerini yundukta işte ezel-i azâlden bu ane gelinciye değin her ne kadar Cenab-ı Hakk'ın nehyettiği menhiyyata el sundun ise cümlesinden âri olmak için ellerini yunmak Allah'ın farzıdır. Ağzına su verirken diye «Ezel-i azâlden bu vakte gelinciye değin ağzından çıkan malâyani küfür ve hata olan nesnelerden yuvmaktır. Bu Peygamber'in sünnetidir. Ve burnuna su verirken der ki bezm-i elest gününden bugüne gelinciye kadar nehyolunan çirkin kokuları ki almış idin, anları defetmek için Peygamberimizin sünnetidir. Yüzünü yunarken der ki ezel-i azâlden bu saate gelinciye değin her ne kadar bir hayali vâkı oldu ise cümlesinden berî olmaktır ve bu Allah'ın farz-ı aynıdır. Kollarını yunarken diye işte bu dahi küçük yaşından beru her ne kadar nehyolunan tahrimat var ise ve ol tahrimatlara kolunu soktuğundan bu vakte değin cümlesinden el yunmaktır, bu dahi Allahın farzıdır, ve başına meshederken der ki baş büyüktür ve gövdeyi taşıyıcıdır ve bilip anlayıcıdır ve cemi' ettiğin günahları ve kabahatleri işlediğinden cümlesinden âri olup pâk olmaktır. Bu dahi Allahın farzıdır, ve ayaklarını meshederken der ki her ne kadar günaha ve kabahate ve lâyık olmıyan yerlere ve Allah rızası olmadığı mahallere yürümüş isen cümlesinden müberra olmaktır bu dahi Allahın farz-ı aynıdır. Andan sonra tâlibin eline bir havlu verip der ki cümle ettiğin kabahatlerden bu da silinmektir. Tâlip silinirken kisvesini başın-

dan alıp meydan kapısından içeri girip niyaz ederek kisveyi götürüp Dede efendi huzuruna teslim ede. Dede efendi dahi tâlibi yedecek tığ-bendi rehbere teslim edip rehber dahi tığ-bendi alıp niyaz ederek meydan kapısından taşra gelip ve tâlibi baş açık ve yalın ayak edip badehu tığ-bendi tâlibin boynuna takıp ve tığ-bendi takarken «destur» deyip bunu okuya: (Besmeleden sonra) « شهد الله انه لااله الا هو.. ان الدين عند الله الاسلام pür cemal Muhammed Kemal, Hüseyin Ali salâvat» deyip Euzu Besmele çektikten sonra meydan kapısından içeri tâlibin sağ ayağını bastırıp ve meydan kapısından içeri girdikte rehber tâlibin sağ tarafından sol elini mühürleyip ve sağ eliyle tığ-bendi tutup tâlip dahi sağ elini mühürleyip sol eliyle rehberin sağ elini tutup badehu niyaz taşı yahut kızıl eşik veyahut mürüvvet taşı tâbir olunur anın dibinde rehber ile maan çöküp anda bir nivaz edip ayağa kalka ve bir adım atıp ve rehber selâm verip der ki: «Esselâmü aleyküm Şeriat erenleri» deyip selâm vere. Dede efendi dahi «ve aleyküm selâm ve rahmetullah ve berekâtühu» deyip selâm ala ve rehber tekrar bir adım dahi atıp «Esslâmü aleyküm hakikat erenleri» deyip dura. Dede efendi cevap verir. Rehber tekrar bir adım dahi atıp: «Esselâmü aleyküm tarikat erenleri» Dede cevap verir. Rehber bir adım dahi atıp «Esselâmü aleyküm marifet erenleri» Dede efendi cevap verir. Rehber dile gelip der ki: «Allah Allah erenlerim, huzur-ı erenlerimize yüzümüz üzere sürünü geldik, bu can on iki imam efendilerimizin katarına ve rah-ı Muhammed Ali'ye ve Hazret-i Pîr Efendimizin rah-ı müstakîmine intisap etmek muradeder ve dostlarına dost olup düşmanlarına düşman olmak muradeder, birçok kuzulu kurbanımız vardır. Erenlerimize niyaza geldik. Kurbanımızı kabul edip Hazret-i Pîr Efendimizin yoluna ve erkânına bu eksikliği kabul buyurup ilhak ederler mi? deyüp söyliye. Badehu Dede efendi dahi dile gelip, derun-ı meydanda bulunan canlara hitaben buyura ki: Ey canlar, erenler, karındaşlar bu meydanda olan can yüzü üzere sürüne gelmiş, niyaz eder ki on iki imam efendilerimizin katarlarına ve rah-ı Muhammed Ali'ye ve Hazret-i Pîr Efendimizin rah-ı müstakîmine tâlip olup can ve başını âl ve evlât uğruna feda edip bir koç kuzulu kurbandır. Bu yola girmek muradedip niyaz eder ne dersiniz? Cümleniz bu candan hoşnut ve razı olup yol ve erkâniyle bu biçare canı karındaşlığa kabul eder misiniz? Cümlenize niyaz eder deyip cümle canlar dahi oldukları mahalden bir ağızdan yere beraber bir niyaz edip andan sonra Dede efendi rehbere «tâlibi getir» deyip rehber dahi tâlibi Dede efendiye getirip ve niyazın edip teslim ede ve teslim ederken bunu okuya « بسمله ان الله وملائكته يصلون على النبي » deyip Dede efendiye teslim ede. Badehu rehber tâlibin sol tarafına geçip ve bir dizi üzerine çöküp bir elini tâlibin sol omuzuna koyup ve bir elini kendi dizi üzerine koyup dura. Badehu Dede efendi dahi tâlibin sağ kulağına farize-i emr-i İlâhi ve sünnet-i seniyye-i Hazret-i Muhammedi ve resm-i Esedullah imam-ül-müs kîm Hazret-i İmam Ali ve kavaid-i mezheb-i Hazret-i İmam Câfer'i ve usul-i Hazret-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve erkân-ı ehlüllah üzere telkin edip ve lâkin Dede efendi tâlibin sağ elinden tutup ve tâlip dahi Dede efendinin sol eliyle sağ eteğin tuta. Badehu telkin tamamında Dede efendi tâlip ile maan bir Salâvat-ı Şerif düvazdeh kıraet edeler ve tamamında Dede efendi on iki imamın kadr ve şanların söyleyip ve dünyada âhirette sebeb-i necat oldukların söyleyip bunları böylece büyük bilip imametlerin ikrar eyledin mi deyip üç defa sual ede. Tâlip dahi: «İkrar eyledim» dedikte andan tâlibin tığ-bendin kuşatıp ve başını müzitleyüp nush u pentden sonra bir Salâvat-ı Şerif verip andan diye ki: «Var imdi rehberinle beraber cümle karındaşlara bir niyaz eyle» deyip ve sağ elinden tutup rehberin eline teslim ede. Badehu rehber ile Dede efendiye bir niyaz edip saniyen sırasiyle başka başka bir üslûp üzere niyaz edip andan geri çekilip kapı önünde durup ve gelip Dede efendiye bir niyaz edip andan geri çekilip meydan kapısı eşiğine bir niyaz edip rehber diye ki: «Buna kapı derler ve bu makama Dâr-ül-iman derler. Bu erenler kapısıdır ve bu kapıya gelen geri dönmeyip meram ve maksada erişilen makamdır. Badehu Hazret-i Pîr postu yanında olan niyaz taşı ki kızıl eşik ve mürüvvet taşı tâbir olunur niyaz edip rehber diye ki: «Bu makama bâb-ı mürüvvet derler ve meydan içerisine girildikte erenler cemali müşahede olunup ve maksada erileceği vakit huzur-ı erenlere varılıp niyazı kabul olunduğu mahaldir» andan pîr postuna niyaz edip rehber der ki: «Buna pîr postu derler Hazret-i Pîr Efendimizin bunu Horasan'dan getirip ve bu mahalle serip meram ve maksadın her ne ise iltica olunup murada erişilen makamdır.» Badehu tahtın sol tarafında olan posta gelip ve niyaz edip der ki: «Buna Ali postu derler, cümle müşkül bunda hallolur, Şeriatin, hakikatin, marifetin, tarikatin babı budur. Sebeb-i necat dünyada

ve âhirette bundan olur» diye andan gelip çerağa niyaz edip rehber der ki: «Buna çerağ derler bu çerağ nur-ı Muhammed Ali'dir. Cümle canlar bunun nuriyle münevverlenip onların cemaliyle müşerref olunup, her hakka erişilen makamdır» der. Andan meydan taşına niyaz edip der ki: «Buna meydan taşı derler. Hazret-i Pîr Efendimizin meydan cellâdı diye nasp buyurdukları elinde kudret kılıciyle duran Hâcim Sultan'ın makamıdır. Bunda terbiyesiz, edepsiz ve erkânsız olanları, yalancılık ve yolsuzluk edenleri terbiye edip yola gelinecek makamdır. Bu makamda terbiye ederler.» Badehu küreye yani ocağa niyaz edip rehber diye ki: «Buna küre derler, bunda çiğ olan nesneler pişip, hakkın inayet eylediği nimet bunda tabh olunup Allah'ın dostları intifalanıp şükrün ederler cümlesinin faydalandığı makamdır.» Andan aşçıbaşı baba postuna niyaz edip diye ki: «Buna aşçı postu derler. Bu öyle bir üstaddır ki çiğleri pişiricidir, hamları oldurucudur, çiğlerin lezzetini verdiricidir, yolsuzları yola getiricidir.» Badehu tahtın sağ tarafında olan Ahmet Muhtar postuna niyaz edip: «Buna Ahmet Muhtar postu derler, cemi ulûm-ı evvelîn ve âhirîn yolun yüzün suyu hürmetine halk olunup ve hidayete irgüren budur. Sebeb-i icadı budur. Cümlenin atası anası budur.» Andan gelip tahta niyaz edip rehber diye ki: «Buna taht derler. Emr-i Sübhani ile ve Selman-ı Pâk marifetiyle Hazret-i Peygamber-i Âlişan için kurulan minber-i Resulüllahtır.»

«Andan geri çeiklip meydan ortasına bir niyaz edip rehber diye ki: «Buna meydan derler. Bu meydan Muhammed Ali ve İmam Hüseyin ve Hünkâr Hacı Bektaş Veli meydanı ve erenler meydanıdır. Herkes dünyevî ve uhrevî muradat ve maksuduna bu meydandan erip feyziyab olur.» Andan ayağa kalkıp rehber bu ikrar tercümanını kıraet ede:

Allah Allah hamdü lillâh kim men olam
bende-i hâs-ı Huda
Can ve dilden aşkile hem câker-i âl-i aba
Râh-ı zulmetten çıkıp doğru yola bastım kadem
Hâb-ı gafletten uyanıp çeşm-i can oldu küşa
Mezhebim hak Câferidir, gayrılar batıl dürür
Pirim üstadım Hacı Bektaş kutb-ı evliya
Sevdiğim on iki imam, men güruh-ı bacidenim
Yetmiş iki fırkadan oldum beri, dahi cüda
Hak! deyüb ben bağladım ikrar verüp erenlere
Mürşidim oldu Muhammed, rehberim hem Murtaza

Pür cemal, Muhammed Kemal, Hüseyin Ali ra salâvat. Badehu rehber dile gelip diye ki: Allah, eyvallah erenlerim kurbanımızı kabul buyurdunuz, muradımızı verdiniz, meram ve maksadımıza nail ettiniz, Hak hayırlımızı şeydullah ede. Andan Dede efendi dahi bu muhtasar gülbangi çeke: الله الله بسم الله فاتحة الوجود والحمد لله مظهر الموجود، لااله الا الله موحيداً من كشف وشهود. Hazret-i Peygamber, Hazret-i Ali, Hazret-i Fatime, Hazret-i Hadice, İmam Hasan, İmam Hüseyin, İmam Zeynel-Abidin ilh. haklarında tasliye ve tâzim ve cümleye dua ediliyor.»

«Badehu rehber ile tâlip Dede efendiye niyazın edip ve geri çekilip hû deyip tâlibi yerinde oturda. Andan rehber tâlibe bir niyaz edip badehu rehber tekrar Dede efendiye bir niyaz edip geri çekilip meydan taşına dahi gelip bir niyaz idip ve meydan taşı üstünde evvelâ maşrabayı alıp ve darda durup bu tercümanı okuya: الله ، بسم شاه ، رحمة الله امام حسين صبغة الله غازى وحر شهيد لعنة الله برجان يزيد ابن يزيد، برجال، محمد كال حسين على را بلند صلوات ...

Badehu Dede efendi dahi bu gülbangi çeke:

«Allah Allah oturan duran kör ola, zümre-i mürai ve mervaniyan ve münkiran kör ola, cümlemizin isteğini veren şah-ı merdan ola ve bilemizce olup yardımcımız yaverimiz ola. Hünkâr Hacı Bektaş Veli destgirimiz ola. Ve Seyyid Ali Sultan devranı yürüye, gerçekler demine hû!..

«Badehu şerbeti evvelâ Dede efendi verip saniyen sırasiyle niyaz ederek sair canlara dağıtıp ve lâkin her nûş olundukça cümle canlar bir ağızdan: «سلام الله على الحسين ولعنة الله على قاتل الحسين» diyerek nûş ederler. Tamamında rehberlik eden can dahi geri çekilip meydan ortasında bir dizi üzere çöküp istediği kadar nûş edip ve yere beraber bir niyaz edip ve ayağa kalkıp ve dile gelip diye ki: Allah Allah eyvallah: Erenlerim cümle hizmetimizi erenlerin emri üzere ettik, Hak hayırlımızı niyaz ederim» diye andan da Dede efendi dahi bu gülbangi çeke:

«Allah Allah cümle hizmetin kabul ola, muradın hasıl ola, er hak yardımcın ola, Muhammed Ali yaverin ola, Hünkâr Hacı Bektaş Veli destgirin ola, menzilin pâk ola, günahların affola, kısmetin gani ola, üçler, yediler, kırklar, hazır ve gaip erenleri gözcün ola, gerçekler demine Hû;

«Hû denildikte maşrabayı meydan taşı üzerine koyup ve niyazın edip geri çekilip andan Dede efendiye dahi niyazın edip gelip postuna çöküp ve niyazın edip otura. Andan sonra Dede efendi dahi cümleye şamil olarak bu gülbangi çeke: Allah Allah Muhammed Habibullah Ali Veliyyullah İmameyn rahmetul-

lah. Dede efendi ondan sonra uzun bir dua okur. Duada şayan-ı dikkat olan cümleler: Daim bizlere kemlik kasdinde olanlara iyilik etmekten ayırmıya, Allah erenler insaf vere. Nihayet gülbank denilen bu uzun dua şöyle bitiyor:

«Anadolu gözcüsü Abtal Musa Sultan ve Rumeli gözcüsü Seyyid Ali Sultan ve Arabistan gözcüsü Kaygusuz Sultan ve Sarı Saltık Sultan ve Balım Sultan ve Ak yazılı Sultan efendilerimiz ve mecmu-u enbiya ve cemi-i evliya ve cümleden erenleri ve Horasan pirleri ve Türkistan serverleri ve cümle piran destgirlerimiz ola ve yardımcılarımız ve püşt-penahlarımız ve gözcülerimiz ola. Allah erenler, Allah erenler, Allah erenler üçler, yediler, kırklar, üçyüzler, binlerle pirler neler, niteliklerle nur-ı, Nebi kerem-i şah-ı merdan Esedullah Ali, pirimiz Kutb-ül-Arifin, gavs-ül-vasilin Hazret-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli demine, dem-i piran dem-i muhibban, dem-i âşıkan, dem-i sadıkan, dem-i abdalan, dem-i muhip bacıyan, sırr-ı Resulallah, Kerem-i Ali Veliyyullah, mürüvvet-i Enbiyaullah, inayet-i evliyaullah, yuf münkire, lânet Yezide, tabiin ve tevabiin-Yezide ve âl-i evlâdına, münkir münafıkane lânet-ul-allahı aleyhim ecmaîn, bihürmet-i Şah-ı merdan, şir-i Yezdan Ali ve mükerrem-i Şah-ı Kerbelâ İmam-ı Hüseyin ve bihürmet-i Şah Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve bilcümle er evliya gerçekler demine hû!» Hû denildikten sonra Dede efendi ruhsat verir, meydanda bulunanlar iptida Aşçı baba olmak üzere kıdem sırasıyle çıkardı. Çıkarken her biri niyaz ederdi. En sonra Dede efendi çıkardı. Biraz istirahattan sonra sofralar kurulur, yemek yenilirdi» Dede efendinin sofrasına canların ulularından münasip olanlar otururdu. Yeni tâlip Dede efendinin sofrasına hizmet ederdi. Yemek bitince Dede efendi bir duadan ibaret olan sofra gülbangini okurdu. Aşçı baba da bu tercemanı okurdu:

«Allah Allah imamların ruh-u revanı şâd ola, Kızıl Veli Seyyid Ali Sultan bilemizce ola, âşık ve sadıklara şifa-i mahz olup nur ola, cümlemizin fahri müzdat ola. Lânet ber can-i Yezidan, rahmet bir can-i şehidan pîr Cemal Muhammed Kemal Hüseyin Ali ra salâvat.»

«Leğeni ibriği yeni tâlip getirir, ellere su dökerdi. Kahveyi de o getirirdi. Canların hepsinin gönüllerini alırdı. Canlar da: «Allah erenler ikrarında sabit kadem eylesin» duasında bulunurlardı.

«Tâlibin nasip aldığı gecenin masrafı ona aitti. Tedarik edilen şeyler şunlardı: Kurban, pirinç, rugan-ı sade, rugan-ı çerviş, rugan-ı zeyit, şem-i rugan, şem-i asel, nan-ı has, tuz, biber, karanfil, tarçın, limon, sirke, kaşık, süpürge, kahve, duhan, şeker, asel, pekmez, dakik, nişasta, ödağacı, hatap, kömür, enva-ı sükker, enva i meyve-i ter, enva-i meyve-i huşk, fıstık, üzüm, envai sebze.

«Ertesi gün Dede efendinin yanına varır, niyazını ettikten sonra niyazı her ne ise postunun altına bırakırdı. Verilmesi icabeden diğer niyazlar da şunlardı: Rehber niyazı, aşçı niyazı, kahveci niyazı, meydancı niyazı, kilerci niyazı, verilmesi elzem şeyler de vardı, onlar şunlardı:

«Ak yazılı kızıl deliye şükranelik kurban, şükranelik sadaka, yelkenlere nan. Bunlar zenginler içindi. Fakir olanlar kudretlerine göre verirlerdi. «Bektaşi ilm-i hal»inde (sayfa 25) bunun için şöyle deniliyor:

«Bir can ikrar bend olacağı vakit ol gün ve ol gece her ne kim iktiza edecek hizmet var ise bulunan canların hizmeti ve taamları ve ekl-ü şürpleri o gece yetişecek can kardeşindir. Kalender olur ise kudretine göre olsun.»

NASİBLİ (نصيبلى) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Nasip almış dervîş hakkında kullanılır bir tâbirdir.

NASRANİ (نصرانى) [*Hal.*] Hıristiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i nasara'dır. Hazret-i İsa'nın (Nasıra) da oturduğu için ilkin kendisine tâbi olanlar, sonra da bütün hıristiyanlar hakkında kullanılmıştır.

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (ölümü 1942) «ان الذين امنوا والذين هادوا والنصارى» ilh âyetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir. İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1925, birinci cilt, sayfa 374) şu tafsilâtı veriyor:

«Nasara, «Nasranî» nin cem'idir! Keşşaf'ın beyanına göre müfredi «Nasran» dır, «Y» ile nasranî, Ahmedî gibi mübalâga içindir. İseviler kendilerine bu ismi vermişlerdir ki bunda üç vech-i tesmiye beyan ediliyor:

1 — Hazret-i İsa'nın nâzil olduğu «Nasıra» karyesine nisbetidir. İbn-i Abbas, Katade, İbn-i Cübeyr buna kail olmuşlardır.

2 — Beyinlerinde tenasur bulunmak yani biribirlerine nusret etmeleri hasebiyle bu namı almışlardır.

3 — Hazret-i İsa Havariyyun'a, (من انصارى الى الله) buyurmuş, olanlar da (نحن انصار الله) demiş oldukları için bu isim ile tesmiye edilmişlerdir.

«(Nasranî) Rumca hıristiyan diye tesmiye edilmiştir ki «Hıristos»a nisbettir. Frenkler «Krist» diyorlar. Hristos, halâskâr, fidye-i necat vererek kurtulan «münci» diye şerh edil-

diğine nazaran «nasranî» bunun Arapçası ve binaenaleyh Nasranî (hıristiyan) Nasara «Hıristiyanlar» demek olur.»

NASUHİYYE-İ HALVETİYYE (نصوحيه خلوتيه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Nasuhiyye şubesi Halvetiyye tarikinin esas şubelerinden birini teşkil eden «Karabaşiye-i Halvetiyye» den ayrılmadır. Bu şubenin müessisi Şeyh Nasuhi Muhammed-ül-Halvetîdir.

Şeyh Ali Alâeddin Karabaş-ı Veli'nin halifelerinin efdalı olan Nasuhi Mehmed efendi Üsküdar'da Toygar Tepesi'nde Bulgurlu Mesçit yakınında Kurt oğlu karşısındaki evde doğmuştur. Doğum tarihi olmak üzere 1058 (1648) ve 1063 (1652-53) tarihleri gösterilmektedir. Babası sipahilerden Seyyid Nasuh bey bin İhtiyareddin'dir. Rahmetli Sadık Vicdanî (Tomar-ı Turuk-u Aliyyeden Halvetiyye silsilenamesi, Evkaf-ı İslamiyye matbaası 1341-1338, sayfa 69) nesebinin Ali-yül-Murtaza'ya müntehi olduğunu Üsküdar'da Doğancılardaki dergâhının son seccade nişini (şeyhi) olan ahfadından rahmetli Kerameddin efendinin yazma «Şemsüs-subuh fi menakıb-i pîr Nasuhi» den naklen şöyle yazıyor:

«Eşşeyh Seyyid Nasuhi Muhammed bin Seyyid Nasuh bin Seyyid Ihtiyareddin bin Seyyid Gıyaseddin bin Seyyid Hızır bin Seyyid Ma'sum bin Seyyid Ahmed bin Seyyid Mahmut bin Seyyid Alâeddin bin Seyyid Hüseyin bin Seyyid Ali bin Seyyid İbrahim bin Seyyid Câfer bin Seyyid Hasan bin Seyyid İshak bin Seyyid İbrahim bin Seyyid Ahmed bin Seyyid Hüseyin bin Seyyid Musa bin Seyyid Muhammed bin Seyyid Musa bin Seyyid İmam Câfer-is-Sadık bin İmam Muhammed-ül-Bakır bin İmam Zeynel'Abidin Ali bin Hüseyin Bin Aliyül-Murtaza.

«Karabaş-ı Veli vasıtasiyle Cenab-ı Şaban-ı Veli'nin kemalinin varisi olan Nasuhi yüksek bir tahsile inzimam eden feyizli irşadı sayesinde kurucusu olduğu tarikat şubesinin Tunus, Cezayir, Trablus Garp taraflarına intişarını temin etmiş, feyiz halkasından pek çok halifeler yetişmiştir.

Ölümü 1130 (1717-18) da, kabri Doğancılar'daki dergâhın içindedir. Penceresinde «Risale-i Velediyye» nin şârihi Zekâi efendi'nin:

Makam-ı evliyadır, menba-ı feyz ü fütuhidir
Edeple dahil ol sofi bu, dergâh-ı Nasuhî'dir

Çerkeşli Hacı Mustafa efendi kendine nisbetle «Çerkeşiyye-i Halvetiyye» adıyle anılan kolu «Nasuhiyye-i Halvetiyye» şubesinden meydana getirmiştir.

Nasuhi için tekkenin son seccade nişini Kerameddin efendinin (Şems-üs-Subuhi fi menakıb-i Pir Nasuhî) den başka halifelerinden (Senai Hasan efendi) de bir menakıbname yazmış ise de Kerameddin efendininkine nazaran çok muhtasardır.

İlâhîlerinden çok okunmuş olan bir tanesi:

Dilhanesi mir'ât-ı Hak
Sırr-ı Cemalüllahı gör
Maksûd olan keşf-i sebak
Seyr-i Cemalüllahı gör
Âdemdedir kenz-i ezel
Gayre bakup etme zelel
Dil zevkine verme halel
Fikr-i Cemalüllahı gör
İfna edüp kevn-ü mekân
Vahdet sarayında heman
Balsun Beka sırrında can
Fikr-i Cemalüllahı gör
Cümle bilir sensin ayan
Ancak cemalindir nihan
Oldu Nasûhi gark-ı ân
Bahr-ı Cemalüllahı gör

Kerameddin efendi merhumun oğullarının elinde bulunan kütüphanesinde Hazret-i Nasuhî'nin şu eserleri bulunmaktadır.

1 — Suret-ül-Mümin, Suret-ül-nur, Suret-ül-Fürkan, Suret-ül-Şuara, Suret-ül-Ankebut, sure-i Yasin, Suret-üs-Saffat. Sure-i Sad, Suret-ül-nemel, Suret-ül-Zemer tefsirlerini havi 9 cilt

2 — Risale-i Püştiye. (Hulefasından Mudurnu'lu Abdullah Rüştü efendi namına yazmıştır.)

3 — Risale-i Fahriyye. (Hulefasından Fahreddin efendi namına yazmıştır.)

4 — Risale-i Velediyye. (Oğlu Ali Alâeddin efendi namına yazmıştır.)

5 — Cem-il-Ehadis

6 — Şaab-ül-İman

7 —Mürasele-i Pîr: (18) kıt'a mektubunu havidir.

8 — Divan-i İlâhiyat

9 — Şerh-i gazel-i Mısrı-i Niyazi. «Ya Cami'-ül-Esrar vel Fezail» mısraiyle başlıyan gazelin şerhidir.

10 — Mükâşefat-ı vakıat: (Bu eseri menfi bulunduğu Kastamonu'da yazmıştır.)

NA'Ş (نعش) [*Hal.*] İçinde ölü olan tabut demek olduğu halde cenaze yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Meydane geldi nâ'ş-i rakib-i nemimesaz
Kıldım huzur-ı kalb ile ömrümde bir nemaz
Sabit

NÂŞİZE (ناشزه) [*Fık,*) Kocasının evinden haksız olarak kaçıp itaat etmiyen kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meskenin müstakil olmaması veya fena muamele görmesi gibi haklı bir sebeple evini terkeden kadın nâşize sayılmaz.

NA'T (نعت) [*Ede.*] Hazret-i Peygamberin medhine dair yazılan manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Na't-ı şerif» suretinde de kullanılır. Cihar yarın (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) medihleri hakkında yazılan manzumelere «Na't-ı çaryar», yalnız Hazret-i Ali'nin medhi hakkındakilere de «Na't-ı Ali» denir. Cem'i nuut'tur. Na't yazanlara «Na'tgû» cami ve tekkelerde na't okuyanlara da «Na'than» denilir.

Osmanlı şairlerinin hemen hepsi na't yazmış iseler de en çok na't yazan «Nazîm»dır.

Dr. Subhi Ezgi (Nazarı Umumî Türk Musikisi, s. 3, c. 54) na'tların okunuş tarzı için şu tafsilâtı veriyor:

«Na'tlar camilerde namazdan evvel bir na'than, tekkelerde zikir fasılalarında bir zâkir tarafından yalnız olarak terennüm olunurdu. Na'tların ezgileri müterennimdir, onlar durak evferi ve türki zarp usulleriyle ölçülmüşlerdir. Hareketler orta, ağırca, ağırdır. Bir kişi tarafından okunması türki zarp, durak evferiyle ölçülmüş olmaları, hareketlerinin ağırca, ağır olmalariyle diğer ilâhîlerden temayüz ederler. Güfteleri ekseriya meşhur mutasavvife ve şairlerin şiirlerinden seçilir, güfteler nadiren mensur olur.

«Na'tların şiiri ekseriya dört mısralı, beş hattâ oniki olduğu da vâkıdır. Mevcut na'tlara göre onların üç veya dört şekli vardır.»

Canım kurban olsun senin yoluna
Adı güzel, kendi güzel Muhammed
Gel şefaat eyle kemter kuluna
Adı güzel, kendi güzel Muhammed!

Yedi kat gökleri seyran eyliyen
Çıkıp Arş üstüne cevlân eyliyen
Miracında ümmetini dileyen
Adı güzel, kendi güzel Muhammed!

Mümin olanların çoktur cefası
Ahirette vardır zevk u safası
On sekiz bin âlemin Mustafa'sı
Adı güzl, kendi güzel Muhammed!

Sana inanmıyan dinsiz, imansız
Âşık Yunus nitsin dünyayı sensiz,
Sen Hak Peygamberisin şeksiz, gümansız
Adı güzel, kendi güzel Muhammed!
Yunus

NÂTERAŞ (ناتراش) [*Hal.*] Mecaz yoluyla terbiye görmemiş, yontulmamış, kaba saba yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Haftabaşı giderek bir berbere baş eğmez isem
Nâteraşan-ı zeman içre kalırdım gümnam
Yenişehirli Avni

NA'T GÛ (نعتگو) [*Ede.*] Na't yazan şairler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Na't Cenab-ı Peygamber hakkında yazılan medhiye demektir.

NA'THAN (نعت خوان) [*Hal.*] Camilerle tekkelerde na't okuyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Na't Cenab-ı Peygamberin medhine dair yazılan manzume demektir.

NAVUL HALİFESİ (ناوول خلیفه‌سی) [*Mal.*] İstanbul'un iaşesini kolaylaştırmak için teşkil olunan Zahire Nezareti'ne bağlı navul kalemindeki defterleri tutan kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Defterlere zahire ambarının alış verişiyle ekmekçilerin borçları yazılırdı.

NAVUL KALEMİ (ناوول قلمی) [*Mal.*] Ekmekçilerin borçlarını ve zahire ambarının alış verişini havi defterlerin tutulduğu kalemin adıdır. Kalem Üçüncü Sultan Selim zamanında İstanbul'un iaşesini kolaylaştırmak için teşkil edilmiş olan Zahire Nezareti'ne bağlı idi.

NAYİ (نای) [*Mus.*] Ney çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine daha ziyade «Neyzen» denilir. Nayi Osman dede meşhur neyzenlerdendir.

NAZAR (نظر) [*Sof.*] Bir şeye bakmak, bakma demek olan nazar sofiye ıstılahı olarak şeyhin müridi mânevi yolla bakışı yerinde kullanılır. Osman Ergin sofiye tâbirleri arasında (Balıkesirli Abdül'Aziz Mecdi Tolun, hayatı ve şahsiyeti, İstanbul, Ken'an Basımevi, 1942, sayfa 221) Nazar için şu izahatı veriyor;

«Nazar; bakmak. Bütün tarikatlarda mürşidin sâlike nazar etmesi feyzin sereyanına sebeptir. El tutmak, hattâ cezbe hasıl olunca, mürşide sarılmak bile hep feyzin sereyanı içindir. Mevlevilerde sema' esnasında secde etmek ve birine sarılıp birlikte sema' etmek eskiden varmış (Menakib-ül-Eflâki ve Risale-i Sipehsalâr Tercümesi, s. 91-95).

«Tarikatlar içinde Melâmilerden sonra en ziyade nazara ehemmiyet veren Mevlevîlerdir. Mevlevî âyininde devr-i Veledî'de dervişlerin post önünde birbirine karşı durup bakıştıktan sonra; niyaz etmeleri ve niyazdan sonra yine birbirine nazarları, tarikat erkânındandır.

«Yine bütün tarikatlerde, hassaten Mevlevilerde safa-yı nazar tâbiri mevcut bulundu-

ğu gibi; bilhassa Bektaşî ve Mevleviler birbirine sen ve siz yerine «Nazarım» derler. Meselâ sana geldik yerine nazarına geldik denilir.

«Fakat Melâmi Hamzavîler nazarı sülûkün esası olarak kabul etmişlerdir. Tâlip; mürşidin nazariyle aşk ve cezbeye uğrar ve cezbe ile fenaya erer. Buna «nazar-ı hakkanî» de derer.»

§ [*Hal.*] İsabet-i nazar (göz değmek) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gelmek, uğramak, değmek maddeleriyle nazar değdi, nazara geldi, nazara uğradı suretinde kullanılır. Nazardan korunmak için nazarlık, nazar boncuğu kullananlar vardır.

NAZAR BERKADEM (نظر برقدم) [*Sof.*] Nakşî tarikinde mevcut on iki tâbirden biridir. Diğerleri hoşderdem, sefer der vatan, halvet der encümen, yad kerd, baz keşt, nigâh daşt, yaddaşt, vukuf-i zamani, vukuf-i adedi, vukuf-i kalbî'dir. Bütün bunların Farsça oluşu sadâtın ekserisinin İranî olmasındandır.

Nazar berkadem, sâlikin şehirde, sahrada ve her yerde nazarının kademi yani ayağı üzerinde olması demektir. Yani ayağına bakacak, etrafa göz atmıyacaktır. Ancak bu sayededir ki kalb hatırat ile perişan olmaz, baktığı şeye hatırı taalluk etmez. Sofiyeye göre nazar berkadem aynı zamanda sâlikin varlık mesafelerini kat' ve hodperestlik (kendini beğenmek) akabelerini tay'de (geçmekte) sür'at-i seyrinden ibarettir. Yani sâlikin bâtın nazarı her nereye yetişse filhal kademi münteha-yı nazarına bakmaktır.

NAZAR BONCUĞU (نظر بونجوغی) [*San.*] İsabet-i ayn denilen kem nazarın, kötü gözün değmemesi için çocukların takkelerine ve elbiselerine dikilen mavi camdan küçücük tesbih tanesi şeklinde ortaları delikli cam yuvarlaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların beş parmak şeklinde olanları da vardır. Atlarla nazardan korkulan diğer hayvan ve eşyaya da nazar boncukları takanlara şimdi bile raslanır. Bunlara «katır boncuğu» da denilir. Nazar boncukları çok azalmış olmakla beraber hâlâ o maksatla takanlara tesadüf olunmaktadır. Yakında bir hammalın taşıdığı yükün sırtını zedelememek için koyduğu arkalığın kenarına mavi boncuk taktığını gördüğümü düşünerek bu saçma âdetten insanların kolay kolay vazgeçemiyeceklerine hükmedilebilir.

NAZAR-I HAKKANÎ (نظر حقانی) [*Sof.*] Nazarı sülûkün esası olarak kabul eden Melâmî Hamzavîler mürşidin nazariyle tâlibin aşk ve cezbeye uğraması ve cezbe ile fenaya ermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nazar; şeyhin müridî mânevi yolla bakışıdır.

NAZARIN (نظرك) [*Sof.*] Mevlevîlerce senin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bektaşîler «nazarım» suretinde kullanırlardı. Tarikat mensuplarınca ben, sen gibi, varlık ifade eden tâbirler hoş görülmediğinden ben yerinde «fakir», sen yerine de «nazarım» derlerdi. Hazret-i Mevlâna Mesnevî'de

آدمی دیده‌است باقی لحم وپوست
هر چه چشمش دیده‌است آن خیر اوست

Yani «İnsan nazardan ibarettir, üst tarafı etle deridir. Gözünün gördüğü şey, onun hayrıdır» demiş ve «Basiret gözü açık ve kendisi uyanık kimse insandır» demek istemiştir. İşte bir Mevlevî birine «nazarın» demekle bu beytin mealini ima ederdi.

NAZARLIK (نظارلق) [*San.*] Nazar deymemek için üste takılan boncuk ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Buna nazar boncuğu veya nazar takımı da denir» diye yazılı olan «Sanat Ansiklopedisi»nde (Nazar Maddesi» şu tafsilât da vardır:

«Nazar boncuğu daima mavi olur. Buna gözboncuğu da denir. Nazar takımı diye de böyle mavi boncuk, muska, çöreotu, maşallah gibi birkaç nazarlığın bir arada olarak bir takım teşkil edenlerine tâbir olunur. Nazarlık olarak takılan şeyler muhtelif nesnelerden olur ki başlıcaları: böcek boynuzu, hakik, kurtdişi, (bunu ekseriya bir gümüş sapa geçirirler) tosbağa gözeği, yedi gözlü boncuk, tazı boncuğu (denizden çıkar) gibi şeylerdir.»

NAZAR TAKIMI (نظر طاقمی) [*San.*] İsabet-i ayn denilen nazar değmekten korumak için çocuklara takılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nazar takımları muskalar, üzerinde Maşallah yazılı altınlardan başlanarak mavi taşlar, boncuklar, türlü türlü şeylerdi. Eski âdetler bilgini Musahip Zade Celâl (Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basımevi, İstandul, 1946, s. 24) «Nazar takımları» başlığı altında şunları yazmıştır:

«Ümm-ü Sübyan duası muskası, Hind karıncası boynuzu, gümüşlenmiş kurt dişi, yedi delikli ve pençe şeklinde mavi boncuklarla bir sarmısak tepesi teşkil eder.»

Şimdi bile çocuklarına Maşallah yazılı altın, mavi kordelâ, mavi boncuk takanlar görülüyor.

NÂZIM (ناظم) *[Ede.]* Vezinli söz söyliyen yerinde kullanılır bir tâbridir. Nazım; dizme

demek olduğu, nâzım da yazdığı şeyleri dizi haline koyduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Bununla beraber nâzımla şair arasında fark vardır. Her ölçülü ve âhenkli söz meydana getirene «nâzım» denilirse de «şair» denilebilmek için söylediği sözlerde incelik, şiirlik bulunması lâzımdır.

NÂZIM GEMİ (ناظم گمی) [*Bah.*] Bir kolonanın en ilerisinde bulunup kolonayı seyir hattı istikametinde sevkeden gemiye verilen addır.

NÂZIR (ناظر) [*İda*] Bir idarenin yahut dairenin umur ve muamelâtına nezaret eden en büyük memura verilen unvandır. Cumhuriyetin ilk devirlerinde «Vekil», şimdi de «Bakan» yerinde kullanılırdı. Cem'i nüzzar'dır. Osmanlılar devrinde nâzır tâbiri Nüfus Nâzırı, Düyun-i umumiye Nâzırı gibi dir kısım memuriyetlerin unvanı olarak ta kullanılmıştır.

§ [*Vak.*] Mütevellinin, vakıf umurunu ne yolda idare ettiğine nezaret etmek ve vakıf işlerinde mütevelliye merci' olmak üzere nasbolunan murakıbe verilen addır. Nâzıra «mütevelli» denildiği de vâkidir. Bir vakfın nâzırı bulunursa mütevelli onun yerini almadıkça vakıfta tasarruf edemez.

«Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»ndaki (c. 4. s. 374) tarifi şöyledir: «Vasînin yapacağı tasarruflara nezarette bulunmak üzere mûsî veya hâkim tarafından tâyin olunan zattır. Buna müşrif de denilir.»

NÂZIR-I İMARET (ناظر عمارت) [*Vak.*] Yemekhane nâzırı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nâzır ve imaret kelimelerinden Farisî kaidesiyle yapılan bu terkibin mânası «İmaret Nâzırı» dır. Vakfiyyelerin imaret kadrolarında bu vazife geçer.

NÂZIR-I VAKIF (ناظر وقف) [*Vak.*] Mütevellilerin tasarrufatına nezaret etmek üzere tâyin olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nezaret; bir şeyi görüp gözetmek demektir. Nâzır; vakıfta tasarruf salâhiyyetini haz değildi. Bu tasarruf salâhiyyeti munhasıran mütevelliye aitti. O ancak vakfın şartları ve vakfın menfaati noktalarından mütevellinin bunlara muhalif hareketlerini gördüğü surette merciine şikâyet ve icabında azline tevessül ederdi.

«Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (c. 4. s. 159) buna şu izahat da eklidir: «Bazı yerlerde mütevelliye nâzır denilmesi de mütearefdir. Artık bu gibi yerlerde nâzır mevcud olan bir vakfa ayrıca bir mütevelli de nasb edilemez.»

Değerli âlim Ali Himmet Berki (Vakıflar, İstanbul, Rıza Koşkun Matbaası, 1940, s. 39) şunu da ilâve ediyor:

«Vâkıflar; bu nezaret vazifesini hâkim gibi bazı makam erbabına şart etmişlerdi. Velâyet-i âmme namına nezaret salâhiyyetini haiz olanlarda, bu şart te'kit kabîlinden, değil ise hususi nezaret nev'indendir.»

NAZİRE (نظیره) [*Ede.*] Bir şairin manzum bir eserine daha ziyade gazeline başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere yazılan benzeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu yapmağa «tanzir» denir.

Namık Kemal'in:

Sana senden olur bir işde dâd lâzımsa
Ümidin kes zaferden, gayriden imdad lâzımsa

Matla'lı gazeline Ziya Paşa:

Kıyam-ı mülk ümidin eyleme bidâd lâzımsa
Muhakkaktır zeval-i devlet istibdâd lâzımsa

diye başlıyan bir nazîre yazmıştır.

Engüşt-i hatâ uzatma öyle
Beş beytine bir nazire söyle
Şeyh Galip

NAZLI AŞ (نازلی آش) [*San.*] Dövülmüş pirinç, sade suda mahallebi gibi şekerle pişirilerek tabağa kotarıldıktan sonra üstüne ceviz dövülerek yapılan bir nevi aşa verilen addır.

NAZM (نظم) [*Ede.*] Arapça dizmek demek olan bu kelime ıstılah olarak ölçülü ve âhenkli söz yerinde kullanılır. Mısra'ların dizi halinde bulunması bu türlü ölçülü sözlere «manzum» denilmesine sebep olmuştur. Bununla beraber nazımla şiir arasında fark vardır. Her vezinli söz nazımdır. Fakat şiir olabilmek için mânaca güzel olmak lâzımdır. Bu sebeple vezinli söz söyliyenlere «nâzım» söylenen sözlerde incelik, şiirlik bulunanlara da «şiir» denilir.

Ya nazm-ı dilâvîz ile bir cây-i müselsel;
Ya mânî-i rengîn ile bir lâlesitandır.
Nef'i

NEBBAŞ (نباش) [*Hal.*] Kefen soyucu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Allah ilk kefen soyana rahmet etsin demek olan «رحم الله النباش الاول» sözü darb-ı mesel yerinde kullanılır.

NECCAR (نجار) [*San*] Dülger, doğramacı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Neccaran suretinde cemilendirilir. Saray teşkilâtında «ehl-i hiref» arasında ve diğer tarihi vesikalarda geçer.

Rıza dîvânının tab'iyle revnak geldi âfâka
Basıldı penç defter na't ü nutku İbn-i Neccarın
Şeyh Zâik

NECM (نجم) [*Fık.*] Bir borcun taksitlerini ödemek için hulûl eden muayyen borç yerinde kullanılır bir tâbirdir. Necm; Arapça yıldız demek olup bir zamanlar, vakitler yıldızlarla tâyin edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

NECMEDDİN EBRUSU (نجم الدين ابروسى) [*San.*] Zamanımızın tanınmış hattat, mücellit ve ebrucularından imam Necmeddin Efendi'nin icadı olan çiçekli ebru'ya verilen addır. Ebrulu kâğıt, üzerine boya ile damar şeklinde süsler yapılmış kâğıtlara denir. Eskiden bu kâğıtlar kitap ve defterlere kap olarak geçirilirdi.

NEDİM (ندم) [*Sar.*] Padişahların mukarripleri (yakınları) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan nedim; hemdem, hemsohbet, birlikte îş ü işret ve sohbet eden demektir. Cem'i nüdema'dır. Bunların çoğu tavır ve hareketleri veya söz ve sohbetleri ile Padişahları eğlendirirlerdi. Nedimler Osmanlı Padişahlarının etrafını en ziyade ikbal devrinde almışlar ve bir defa bunlara alışan Padişahlar zaman ile sayılarını artırdıkça artırmışlardır.

Nedimler içinde Padişahı eğlendirenler bulunduğu gibi hayra teşvik edenler olmuş, aralarında memlekete zararı dokunanlar da çıkmıştır. Yıldırım Bayazıt'ın öldürtmek istediği kadıları Bizans'tan papaz getirtmek mecburiyyeti hasıl olacağını söylemek suretiyle ölümden kurtaran bir nedim idi. Fakat sonraları devlet işlerine karışmaları yüzünden memleketçe çok zarar görülmüştür.

Nedimlerin ve mukarriplerin fenalıklarını Koçi bey; Dördüncü Murat'a takdim ettiği meşhur risalesinde şu suretle tasvir etmektedir: «982 (1574) tarihine gelinciye kadar vezirler tam istiklâl üzere olup vezaret-i uzma sadrında olanların işlerine bir fert karışmıya kadir değildi Azl ve nasp ellerinde olup Padişah ile arasındaki işlere kimse vâkıf değildi, ve bir maslahata kimse karışamazdı. O tarihten beri nüdema vesair mukarriban Padişah huzurunda hayyiz ve rütbeler (itibar) bulup saltanat işlerine müdahale eder oldular. Arzularını yerine getirmiyen sadrazamları birleşip Padişaha çekiştirmek, iftiralarda bulunmak suretiyle gazabını tahrik ederler, kimini azl, kimini nefy, kimini de öldürtürlerdi. Cümleden biri büyük gayret gösteren ve Acem memleketinden on iki eyalet yeri zaptedip sulh istemiye ve bu maksatla kardeşinin oğlu (Haydar Mirza)yı birçok hediyelerle göndermiye mecbur eden (Ferhat Paşa) kendisini çekemiyen bazılarının iftirasiyle günahsız olarak öldürtülmüştür, Sipahi isyanını bastırmış olan (Yemişçi Hasan Paşa) da bu gibilerin gamzıyle sonradan katledilmiştir. (Derviş Mehmet Paşa) ile (Nasuh Paşa) da böyle akibete uğramışlardır. Bunlardan sonra gelen vezirler bizzarure iç halkına uymıya ve arzularını yerine getirmekten başka çare bulamadılar. «Başmaklık» ve «Arpalık»lardan başka gazilerin ve hizmet sahiplerinin hakları olan «Timar» ve «Zeamet»leri kendilerine yaptırmak suretiyle askerliğe ve beytülmale zarar verdiler. Bununla da kanaat etmiyerek rüşvet kapısını açıp sancaklara ve beylerbeyliğe ve sair mansıplara müdahaleye de koyuldular. Bu sebeple feth ve nusret kapısı kapandı. Zapt u rapt âlemden kalktı.»

Saâdet ile nedîm olalı peder Hana
Ne mercümek görür oldu gözüm ne tarhana
Nef'i

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağında müptedilere verilen addır. Bu tâbir Birinci Sultan Mahmut zamanından itibaren kullanılmıya başlanmıştır. Nedimler ortası al, tepe ve yanları yeşil çuha, üzerleri siyah iplik işlemeli, ağzı beyaz çuha üzerine çizgili kavuk giyerlerdi. İki dılı'lı idi. Bu kavuk seyyah dervişlerle Horasan ricalinin giydikleri kavuğun aynı idi.

NEFES (نفس) [*Ede.*] Bektaşi tekkelerinde hususi bestelerle okunan nükteli zarif, az lâubali ve müstehzi manzum sözler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hece vezniyle tanzim olunan nefesler âyin esnasında sazla okunurdu. Sonraları aruz vezniyle de nefesler yazılmıştır. Kıymetli şair feylesof Rıza Tevfik (ölümü 1949) bunun için «Edebiyat-ı Sofiye» umumî başlığı altında «nefes»lere tahsis ettiği kıymetli bir yazısında (Peyam ilâvesi, birinci sene, adet 28) şu tafsilâtı veriyor:

«Türk sofiye edebiyatında, bir sürü şiirler vardır ki bunlara hep birden «Nefes» denilir. Böyle denilmesine sebep, o gibi şiirlerin bir makam ile, tekkelerde ilâhî gibi okunması ve böyle okunmak için yazılmış ve söylenmiş olmasıdır. Bunlara «ilâhî» denilmesine bir sebep var ki sarihtir. Hepsi (İlâhî) kabilinden değildir de onun için! Vâkıa (İlâhi) olanları var. Sırf feylesofane olanları da var. (Talimi-didactique) olanları da az değil!.. (Medhiye) nevinden olanları da pek çok. (Hicviye) de var! (Mersiye)ler de var! Bütün bunların cümlesine birden (Nefes) derler. Çünkü - arz ettiğim gibi - bunlar makamat-ı mahsusa üzere teganni edil-

mek için söylenmiş manzumelerdir. Kalenderi gibi, koşma ve yahut destan gibi, bunların muayyen, lâyetegayyer ve klâsik bir bestesi yoktur ve her birinin hemen ayrı ayrı bir okunuşu vardır. Hem onu ekseriya, nâzımı bizzat bestelemiştir. Artık o âhenk üzere okunur, gider. Bazan bir nefesin makamı güzel olduğu için birçok nefesler dahi o makama ve aynı besteye tevfikan terennüm edilir. Anlaşılıyor ki pek güzel ve umum indinde müsellem bir beste olup da bütün nefesler ona göre okunmuş olsaydı, nefeslerin de kalenderiler ve divanlar gibi muayyen ve sabit bir bestesi olacakmış; fakat olamamış; onun için bu cinsten olan manzumelerin fikir mevzuatında ne derece tenevvü' varsa bestelerinde de o kadar fark vardır. Söz ile musikî arasında bir rabıta-i mahsusa, bir hususiyyet-i muayyene yoktur. Öteden beri böyledir. Meselâ pek meşhur olan şu:

Benim adım dertli dolap,
Sayum akar yalap, yalap
Böyle emretmiştir Çalap
Onun için ben inlerim

(Dolap ilâhisi) nin bestesi başkadır;

(Elif), Allah'ın kânı
(Ya), Bağdad'ın sultanı
(Ta) Tanrı'nın arslanı
Abdülkadir Geylânî

İlâhisinin ki başka;

Yemen illerinde Veyselkarani;

nakaratiyle dem tutan mâruf ilâhininki de başkadır. İşte bu başkalık mevzuatta da vardır.

«Onun içindir ki bir (Tasnif-i mahsus)a dahil olamıyan manzumeler bu (Nefes) lerdir. Bunlara (Nutuk) dahi denilir. Bu tâbirler arasında cüz'i bir fark da vardır; onu da anlatayım: Bazı manzumeler, yalnız okunmak için yazılmıştır. Birincilere (nutuk) derler; ikincilere (nefes) derler. Ben bunların yüzlercesini gördüm ve topladım; mümkün olabildiği kadar da tasnif etmiye çalıştım. İtikadımca kıymet-i fikriye itibariyle en yüksek âsarı bu takımda buldum. Bunlar arasında öyleleri vardır ki, hiç bir lisanda bir misline rast gelemedim; meşhur müsteşriklere arz ettim, hayran oldular. Bunları zamanın ve - niçin söylemiyeyim! - ketmanın, boğup mahvetmesine gönlüm razı olmadı. Onun için tarihî bir vedia olmak üzere telâkki ettiğim bu kıymetli eserleri umuma hediye etmek istedim.

«Cinslerine ve mevzularına göre emsalini tasnife çalıştığım bu manzumeleri birkaç sınıfa ayırmak mümkündür ve o tertip üzere tetebbu' etmek daha faydalıdır. Benim tasnifim o kadar iyi oldu mu bilmem?.. Fakat şimdilik işe yarıyabilir. Bunların bir kısmı sırf (ilâhi) diye malûmumuz olan manzumelerdir. Diğer kısımları da - evvelce söylendiği gibi - methiyeler, mersiyelerdir. Yalnız pek mühim bir sınıf-ı mahsus var ki bilhassa (İnsan) ve (İnsan-ı kâmil) hakkında yazılmış şeylerdir. İnsanın, hattâ en âdi, en bayağı insanın bile azamet ve ulüvv-ü şanını söyler. Mahiyyet-i insaniyyeyi lâhuti olarak telâkki eden itikad-ı sofiyanenin bu şiirler en beliğ lisan-ı beyanıdır. (L'apathéose de l'homme) hakkında, feylesofane kasideler aranılırsa bunlardan iyisi hiçbir lisanda bulunmaz sanırım.

«Tasavvuf felsefesinin bu itikadat ile niçin ve nasıl ve ne yüzden alâkası olduğunu - yeri geldikçe - sarahaten anlatacağım. Şimdi bu cinsten Türkçe şiirler hakkında arzetmiş olduğum umumi mütalâayı teyit ve teşyit için bi iki güzel nümune vereyim:

Şunlar (ilâhi) nev'indendir:

Ya Rabbi! aşkın ver bana
Hû! diyeyim yana yana;
Âşık olayım ben sana;
Hû! diyeyim yana yana!

Koma hiç benliğim bende;
Varlığım yok eyle sende;
Seni görüp her makamda;
Hû! diyeyim yana yana!

Senden gayrısın al benden;
Ayırma ben kulun senden;
Sevdir bana seni candan:
Hû! diyeyim yana yana!

Gönlümde ağyar kalmasın;
Senden gayrı yâr kalmasın;
Noldağum kimse bilmesin;
Hû! diyeyim yana yana!

Mevlâm! koma, beni bana;
Al gönlümü senden yana;
Müştak olayım ben sana;
Hû! diyeyim yana yana!

(Seyyid Nizam oğla) kaldur;
Gerek yaşat, gerek öldür;
Aşkınla gönlümü doldur;
Hû! diyeyim yana yana!

«Burada sarahaten ve vazıhan görülüyor ki meşhur azizlerden (Seyyid Nizam oğlu Seyfeddin), dünya ve mafiha'dan bütün masivadan (keff-i yed ve fekk-i taalluk) etmek ve (fena fillâh, baka billâh) mertebesine yetmek için İlâhî aşkı şiddetle temenni ediyor.

«Bu (Mertebe-i hayrani), bu (neş'e-i heyecanî), (şarab-ı aşk-ı ruhanî) ile sermest olmadıkça mümkün ve nasip olmaz, değil mi?. İşte o mânayı da Nakşî-i Akkermani bu (nefes) ile hak ediyor:

Aşkın şarabın içmiyen,
Mest olup hayran olur mu?
Zincir-i aşka düşmiyen,
Soyunup uryan olur mu?

Akıt gözlerinden yaşı,
Gör, kimdir işliyen işi.
Kul olur ise bir kişi,
Bu mülke sultan olur mu?

Aşka ciğerin yakmıyan,
Mürşide doğru bakmıyan,
Bahr-i Muhite akmıyan.
Göl iken Umman olur mu?

Gönül geçirme gel çağın,
Ko, gansın yürekte yağın!..
Gülleri bitmiyen bağın,
Bülbülü nalân olur mu?

Nakşî açıldı, çün gözün,
Hakkı görür olda özün,
Lâkin bilmem işbu sözün!..
Münkire iman olur mu?

«Meşhur (Yunus Emre) nin şu şiiri dahi (aşk-ı İlâhî) nin, kendisine ifaza etmiş olduğu kararsız halleri söyler bir ilâhi'dir. Seyyid Seyfeddin'in şiirine benzer.

Ben yürürüm yana yana,
Aşk boyadı beni kana,
Ne âkilim ne divane,
Gel gör beni, aşk neyledi!

Kâh eserim yeller gibi,
Kâh tozarım yollar gibi.
Taşkın akan seller gibi,
Gel gör beni, aşk neyledi!

Ben yürürüm ilden ile,
Şeyh anarım dilden dile,
Gurbette halim kim bile,
Gel gör beni, aşk neyledi!

Gurbetlik yerde durayım,
Şeyhi düşümde göreyim,
Uyanıp melûl olayım,
Gel gör beni, aşk neyledi!

Akar su gibi çağlarım,
Dertli yüreğim dağlarım,
Şeyhim!. Onunçün ağlarım,
Gel gör beni, aşk neyledi!

Akar gözlerimden kan-yaş,
Bağrım yara, ciğerim taş,
Halimi bil, dertli kardaş!
Gel gör beni, aşk neyledi!

Ben (Yunus) bîçareyim:
Baştan ayağa yareyim,
Dost elinde âvareyim,
Gel gör beni, aşk neyledi!

« (Hatayî) ye isnat olunan şu aşağıdaki şiir dahi (nefes) lerdendir Fakat ilâhi değildir.

Aman hey erenler!. mürüvvet sizden!..
Öksüzüm, garibim, ihsana geldim.
Yetim halime merhamet eylen,
Ağlayu, ağlayu meydana geldim.

Şahın bahçesinde bir garip bülbül,
Efganım artmakta halim pek müşkül,
Koparmadım asla, kokladım bir gül,
Kâfir oldum ise, imana geldim!.

İkilik perdesi yoktur gözümde,
Birliktir muradım özüm, sözümde,
Gece gündüz daim Hak divanında,
Kıblegâhım Şah-ı merdane geldim,

Gönül şahinini saldım havaya,
Yüzüm yere sürdüm ben hâkîpaya,
Akıl sefinesini vermişim zaya,
Server Muhammed'e, Selman'a geldim.

Muhammed Ali'nin kallarındanım,
Âl-i Aba, nesl-i Haydar'ındanım,
İmam-ı Câfer'in mezhebindenim,
Derd-i mend Hatayî, ihsana geldim.

«Yine (Hatayî) mahlâs-ı müstaariyle meşhur olan o âşıkın şu manzumesi de aynı cinsten bir (nefes) tir:

Çıktım kırklar yaylasına,
(Gel beri, ey can!) dediler.
İzzet ile selâm verdim:
(Gir, İşte meydan!) dediler.

Yerli yerinde durdular,
Yerlerinden yer verdiler,
Meydana sofra serdiler,
(Lokmamıza ban) dediler.

Erenler gönlü ganidir,
Yuvduğu kalbi aridir,
Gelişin kanden beridir,
(Gel söyle ihvan!) dediler.

(Gördüğünü gözün ile,
Beyan etme sözün ile,
Andan sanra bizim ile,
(Ol sen de mihman!) dediler.

Şah Hatayi'm, (nedir halin?
Dua edip kaldır elin,
Kese gör gıybetten dilin,
(Cümlemiz yeksan!) dediler.

«(Şah Hatayî), hemen ekseriya ahlâkî mev'izalar yapar ve onun için (nefes) leri talimî bir üslûp üzere varid olmuştur ve pek çok manzumeleri okunur. Şu da o kabildendir, fakat Pîr Sultan'ın meşhur sözlerinden biridir:

Hû! diyelim gerçekler demine,
Gerçeklerin demi, nurdan sayılır.
On iki imam katarına düzülen,
Muhammed Ali'ye yârdan sayılır.

İhlâs ile gelen bu yoldan dönmez.
Dost olan, dostunda ikilik bilmez.
Eri hak görmiyen, Hakkı da görmez,
Cözü bakar amma körden sayılır.

Üç gün imiş şu dünyanın safası,
Safasından artuk imiş cefası.
Gerçek erenlerin nutuk ve nefesi,
Biri kırktır, kırkı birden sayılır.

Gerçek âşık menzilinde dararse,
Çerağ olup yanıp yağı erirse,
Eksikliğin kendisinde görürse,
O da erdir, gerçek erden sayılır.

(Pîr Sultan) Abdal'ım, Bağdad'tır vatan,
İkilikten geçip birliğe yeten,
Erenler yoluna kîl ü kâl katan,
Yolan dikenidir, hardan sayılır.

«Bazı mu'terizane (nefes) ler de vardır ki onlar da terennüm edilir. Onların felsefî bir kıymeti yoksa da nâzımının mensup bulunduğu cemaatin diğerlerine irfan ve fazl u kemal itibariyle faik ve râcih olduğunu söylediği için (nefes) tarzında okunur. (Hasan Dede) nin şu manzumesi o kabildendir. Bunda meşhur (Eşref Oğlu) na tarizi vardır:

Eşref Oğlu; al haberi,
Bahçe biziz, gül bizdedir.

Arı vardır uçup gezer,
Teni tenden seçip gezer.
Zâhit bizden kaçıp gezer,
Arı biziz, bal bizdedir.

Erlik midir eri yormak?
Irak yoldan haber sormak?
Cennetteki gedi ırmak,
Taşkın akar, sel bizdedir,

Adam vardır cismi semiz,
Abdest alır olmaz temiz,
İlî dahl eylemek nemiz?
Bilcümle vebal bizdedir.

Gerçeklerin gerçeğiyiz,
Tekkelerin çiçeğiyiz,
Hacı Bektaş köçeğiyiz,
Edep, Erkân yol bizdedir.

Kuldar (Hasan Dede) m kuldar,
Mânayı söyliyen dildir,
Elif Hakka doğru yoldar,
Cim ararsan dal bizimdir.

«Şu misallerden anlaşılıyor ki türlü türlü manzumeler vardır ki (nefes) lerden mâduttur ve onun için bu (nefes) ler muayyen bir şekle bağlanamamıştır. Bu zikrettiklerimden maada Dü vazdeh imam namiyle bir silsile (nefes) ler vardır ki hep on iki imam methinde vârit olmuştur ve bunlar daima terennüm edilir ve edilmek üzere yazılmışlardır. Nitekim mersiyeler de vardır.»

NEFES

Sevab-ı ledünden için çeker dem,
Ta «Elest» bezminden mestaneler var.
Bâde-i aşkı nûş eden âdem,
Girer mi mesçide meyhaneler var.

Meykede-i aşka giren ayılmaz,
(Varlık) kumaşını meydana yaymaz.
Dünyayı, âlemi zerreye saymaz.
Zencir-i gam çeken divaneler var.

Kemankeş olanın yayı yasılır,
Pehlivan âlemde basar basılır.
Erenler kılıcı arşa asılır,
Bu meydanda bunca merdaneler var.

Âlemi hazır bil, bâtın ü zâhir,
Olayım der isen bu yolda mâhir.
Harabat ehline hor bakma Şakir,
Defineye malik viraneler var.

Şakir

Sâmih Rifat ile Yahya Kemal'in aruz vezniyle yazdıkları nefeslerden:

Hezâran per açıp reng-ü ziyâdan
Üfûl etmiş güneş sahn-ı semâdan

Şebistan-ı elem hâlî sadâdan
Gönül pür girye hâl-i inzivâdan

Uzaktan galvarıp ebr-i bahâra
Derim : gel, şöyle meylet bir kenâra
(Hüseyn) inden haber ver kalb-i zâra
Eğer geçdinse deşt-i Kerbelâ'dan

*

Fer almışken talu'-i Kibriyâdan
Bugün bîvâye kalmış her ziyâdan
Bu mülkün farkı yok bir tangenâdan
Niçin nûr inmiyor artık semadan

Abâ var, postı var, meydanda er yok
Horasan illerinden bir haber yok
Uzun yollarda durdum bir eser yok
Diyâr-ı Rûm'a gelmiş evliyâdan

§ [*Sof.*] Soluk demek olan nefesin sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«Hayat ve his kuvvetleriyle hareket-i iradiyyeyi hasıl olan cevher-i lâtif buharıdır. Hükema buna «Ruh-u hayvanî» derler. Bedeni ihrak eden bir cevherdir. Bunun ziyası mevt ile zâhir ve bâtın bedenden kesilir. Uykuda ise zâhirinden kesilip batınından kesilmez. Buna nazaran mevt ile nevm cins ve ahaddendir. Çünkü mevt inkıta-ı küllî, nevm inkıta-ı nâkıstır. Sabit oldu ki Hakîm-i kadir cevher-i nefsin bedene taallukunu üç kısma taksim etmiştir. 1 — Zıya-i nefesin cemi, ecza-i bedene sirayeti bu yakazadır. 2 — Bâtına sirayet edip zâhirinden inkıtaı bu da uykudur. 3 — Bilkülliye inkıtaı bu da mevttir.»

Hak perestim arz-ı ihlâs ettiğim dergâh bir
Bir nefes tevhîdden ayrılmadım Allah bir
Muallim Naci

§ [*Hal.*] Hastanın üzerine okuyup üflenen soluk ve üfürük yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça nefes : soluk, zaman mânalarına gelir.

NEFES ETMEK (نفس ايتمك) [*Hal.*] Hastanın üzerine okuyup üflemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sineme pîr-i aşk etti nefes
Üstühandır gam-ı hümaya kafes
Sabit

NEFES ETTİRMEK (نفس ايتدرمك) [*Hal.*] Hastanın üstüne okutup üfletmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yaşanır zannediyorsan Baba Câfer'liksin
Nefes ettir, çabucak, kendine, olsun bitsin.

NEFESİ KESKİN (نفسی کسکین) [*Hal.*] Duası ve okuması tesirli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NEFESİ SİNMEK (نفسی سينمك) [*Hal.*] Okunan duanın tesiri görülmek yarinde kullanılır bir tâbirdir.

NEFES ORTAĞI (نفس اورتاغی) [*Tic.*] Sermaye yerine sa'yini (çalışmayı) koyan şirket ortağı hakkında kullanılır bir tabirdir. Biri sermayeyi diğeri çalışmayı ortaya koymak suretiyle meydana gelen şirketlere «Şirket-i mudarebe» denilirdi.

NEFH-İ SÛR (نفخ صور) [*Fık.*] Kıyamet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sûr'un üfürülmesi demektir. Kıyamet sûr denilen borunun İsrafil tarafından üfürülmesi ile başlıyacağı için bu tâbir meydana gelmiştir. Büyük Alim Elmalılı Hamdi Yazır (ölümü 1942) (ونفخ فی الصور) âyetini izah ederken (Türkçe tefsir, cilt 5, sayfa 3707) şu tafsilâtı veriyor :

«Sûr, bazıları bunu (vav)ın fethile «suver» gibi «suret» in cem'i, nefhi de suretlere ruh nefhi diye telâkki etmişlerdir. Lâkin böyle olsaydı zamirinde (فيها) denilmek lâzım gelirdi. Halbuki diğer âyette (ثم نفخ فيه اخرى) diye müfred müzekker zamiri gönderildiğinden bu mâna sahih olamaz. Bazıları da bunu bir temsile hamletmişler, mevtânın kabirlerden mahşere çağırılışaları halini, bir orduyu harekete getirmek için boru çalınması haline teşbih suretiyle bir istiare-i temsiliyye yapıldığına zahip olmuşlardır. Ekser müfessirinin kavlince ise bazı hdislerde vârit olduğu üzere sûr, büyük boru gibi bir şeydir ki üç defa nefh olunacaktır: Birincisi Nefha-i feza', ikincisi nefha-i sa'k, üçüncüsü nefha i kıyamdır ve buna memur olan İsrafil'dir. Bu âyette beyan olunduğu üzere birincisi olan Nefha-i fezada göklerde ve yerde kim varsa Allah Taalâ'nın dilediği zevattan maadası hep dehşetten sarsılacak Sure-i Zümer'deki (ونفخ فی الصور فصعق من فی السموات والارض الا من شاء الله) kavl-i kerimi mucebince ikincisi olan «Nefha-i sa'k» da ise Allah'ın dilediklerinden maada hepsi yıkılıp ölecek; «ثم نفخ فيه اخرى فاذا هم قيام ينظرون» « فاذا هم من الاجداث الى ربهم ينسلون » mucebince üçüncüsü olan nefha-i kıyamda kabirlerden kalkıp mahşere koşuşacaklardır.

«Tirmizi'nin Ebu Said-i Hudrî Radiyallahâ Anh'ten tahriç edip Hasen dediği bir Hadis-i Şerifte Hazret-i Peygamber Sallâllahü Aleyh-i ve sellem: Nasıl zevk ederim, sahib-i sûr boruyu ağzına almış ne zaman nefh emrolunacak diye izin bekliyor buyurmuştur. Bu, Eshab-ı kirama pek ağır geldi, o vakit Aleyh-is-selâtü ves-selâm «حسبنا الله ونعم الوكيل» deyiniz buyurdu.»

Yine Hamdi Yazır «ونفخ فی الصور» âyetini tefsir ederken de (aynı eser, cilt 5, sayfa 4137) şöyle diyor: «Görülüyor ki burada iki nefh beyan olunuyor. Birincisi yıkan nefh-i saiktir ki bu, nefha-i ûlâ veya vustâdır. İkincisi kaldıran

nefha-i kıyamdır ki bu da nefha-i saniye veya salisedir. Ve kıyamet kelimesi bu ikincideki kıyam mânasından olmakla beraber birinciyi de mebdei olmak üzere mutazammındır. Onun için kıyametin kopması en büyük yıkımı ifade eder. Buna saat, vâkıa, hakka dahi denilir.»

NEFİR (نفير) [*San.*] Büyük boru adıdır. (Cami'-ul-Elhan) da iki arşın uzunluğunda ve nefes sazlarının «burgu»dan sonra en uzun olduğu gösterilen nefir Mehterhanenin diğer çalgı âletleri arasında bulunduğu gibi harplerde ve tehlike zamanlarında haber vermek için de nefir çalınırdı. Bazı fakirlerle dervişlerin bellerinde taşıdıkları boynuz boruya da bu ad verilir. Kerrenayın küçüğü olan bu boru «Yuf borusu» diye mâruftur.

Sur idi gûya nefir-i mehteran bir nefh ile
Eyledi düşmenleri üftâde-i hâk ile fena
Sami

§ [*Ask.*] Nefir; feryat, çığlık mânasına geldiği gibi cenge giren fırka; erkeklerden mürekkep cemaat mânasına da gelir.

Bunun «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»ndaki (c. 3, s. 371) tarifi şöydir: «Lûgatta cemaat mânasınadır. Istılahda: canlarına, mallarına, çoluk ve çocuklarına saldırmak üzere düşmanın gelmekte olduğundan bir beldede bulunan halkın haberdar edilmesidir ki, bu halde o belde ahalisinden muktedir olan müslümanlar üzerine cihad farz olur. Cem'i: enfardır.»

NEFİR-İ ÂM (نفير عام) [*Ask.*] Harb mıntakasında bulunan bütün halkın cenge sürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça nefir'in bir mânası da cenge giren fırka demektir.

Elmalılı Hamdi Yazır (ölümü 1942) «يا ايها الذين آمنوا مالكم اذا قيل لكم انفروا فى سبيل الله اثاقلتم الى الارض» âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 3, s. 2543) nefir için şunları yazıyor:

«Nefr; aslı lûgatte müheyyiç bir emirden dolayı bir yerden fırlayıp çıkmaktır. Ürkmek demek olan nüfur da bu mânadadır. Fakat nüfur mücerret kaçıp kurtulmak için menfi bir harekette istimal edildiği halde nefr düşmana karşı gaza için fırlayıp çıkmakta istimal edilir. Ve böyle çıkıp toplanan cemaate «nefir», her birine «nefer» denilir. İmamın nâs'ı cihada davet ve tahrik etmesine de «istinfar» tâbir olunur ki lisanımızın şimdiki ıstılahında «seferberlik emri», Frenklerde de «mobilizasyon» yani halkı yerinden oynatma ıtlak edilir. Bu istinfar ya umumi veya hususi olur. Umumisine nefir-i âm tâbiri lisanımızda mukarrerdir. «انفروا فى سبيل الله» emri mutlak olduğu için iki surete şâmildir. Demek ki fisebilillâh istinfar vuku bulunca suretine göre derhal icabet, farzdır. Burada betaet gösterenler bile tekdir edilmiştir. Elbette bu tekâsül, müminlerin hepsinde vâki olmuş değil idi. Fakat bir kül teşkil etmesi lâzım gelen bu heyet-i içtimaiyyeden bazılarının ağır alması küllün betaeti mânasını istilzam edebileceği, seferberliğin vaktiyle istikmal edilmeyip ordu heyet-i umumiyyesinin sırasında hareketten geri kalmasına sebep olabileceği, bunun da zararı umuma ait olacağı münasebetiyle umuma hitap edilmiştir.»

Âyet-i Kerime'de bahsolunan hâdise hicretin dokuzuncu yılı Tebük seferberliği emredildiği zaman vâki olmuştu. O zaman Huneyn ve Taif muharebelerinden yeni dönülmüş bulunuyordu. Vakit ise yaz sıcağının pek şiddetli bir sırası ve kıtlık zamanı idi. Bununla beraber Medine'nin meyvaları yetişmiş, gölgeleri güzelleşmişti. Sonra mesafe uzak, düşman çoktu. Rum askeri üzerine gidilecekti. Binaenaleyh diğer gazalarda mutad olan hazırlıktan çok ziyade bir hazırlığa ihtiyaç vardı. Bu gibi sebeplerden dolayı bu seferberlik halka güç gelmiş ve bu orduya «Ceyş-i Usret» denilmişti. Böyle birçok müşkilât içinde teçhiz edilebilen piyade ve süvari mecmuu yirmi bin kişilik bir ordu ile Resulüllah Tebük'e müteveccihen hareket buyurmuş, bedevî kabîleleriyle müminlerden bazıları ve birçok munafıklar tahalüf ederek kalmışlardı.

Âlem nefir-i âm çıkılmaz başa
Şanın senin inkâr olunmaz hâşâ
Bilesin ki yalnız bir Nasuh Paşa
Dövüşe dövüşe öl Osman Oğlu
Ali

NEFİR-İ HAS (نفير خاص) [*Ask.*] Muharebe için yalnız bir kısım efradın seferber haline gelmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NEFİRİ (نفيرى) [*Mus.*] Nefir çalan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nefir; Mehterhanede ve harblerde de çalınan uzun boru adıdır.

NEFS (نفس) [*Sof.*] Can, ruh, ceset; heva ve heves; bir şeyin hakikati, cevheri mânalarına gelir bir tâbirdir. Rahmetli Elmalılı Hamdi yazır (ölümü 1942) (Türkçe Tefsir, İstanbul, c. 1, s. 223) şöyle tarif etmiştir: «Bir şeyin zatı ve kendisi demektir. Ruh ve kalp mânasına da gelir. Örf-i şer'îde şehvet ü gadabın mebdei olan kuvve-i nefsaniyyeye de ıtlak olunur.» Yine Hamdi Yazır (واذا ربك فى نفسك) âyetini izah ederken (c. 5, s. 2362) şu izahatı ve-

riyor: «Nefs-i insanîde ruh ile bedenin pek sıcıp bir alâkası vardır ki vicdanî kalb ve vahdet-i nefsiyye bu alâkada tecelli eder. Ve vahdaniyyet-i Hakk'a şuhur lemhası da bu pencereden tulû' eyler. Ba alâka hasebiyledir ki ruhta hâsıl olan bir eserden bedene bir eser iner ve bedende hâsıl olan bir eserin ruha birtakım netayici çıkar. Meselâ en âdi bir misal olmak üzere bir ekşi tahayyülünden diş kamaşır ve bir facia tahayyülünden baş ağrısı, hararet veya baygınlık hâsıl olur ki bunlar ruhtan bedene inen âsardır. Kezalik bedende birtakım âmalin tekerrüründen nefiste bir meleke-i kaviyye hâsıl olur ki bu da bedenden ruha çıkan âsardır. Bu suretle insanda hüsn-ü tefekküre mâni olmiyacak veçhile ve kendisine işittirecek olan zikr-i lisanî hazır olduğu zaman bu zikr-i lisanîden hayalde bir eser husule gelir ve bundan ruha bir nur yükselir. Sonra bu envar ruhtan lisana, lisandan hayale, hayalden akla in'ikâs eder. Karşılıklı aynalar gibi mütekabilen birbirini takviye ve yekdiğerini istikmal eyler. Bunun meratibi tezayüt ve terakkisine nihayet yoktur ve bu nâmütenahi deryanın makamat-ı âliye ve mukaddesesi nihayetsizdir. Sefer-i marifet işte bu nihayetsiz deryada matlubi Hakk'a yürümektir. Bu seyrin yegâne gemisi nefs ve yegâne dümeni zikrullahtır. Gaflet-i külliyye hatar-ı mutlak ve her gaflet lâhzası bile bir hatar-ı muhtemeldir.»

«Lûgatta cesed ve ruh ve bir şeyin hududu ve aynı mânalarına gelen (nefs) in ıstılahat-ı sofiyede abd'in evsaf-ı mâlûle ve ahlâk-ı mezmumesi murattır» diyen Abdülhakîm Efendi (Erriyaz-us-Sofiye, s. 27) şu tafsilâtı da veriyor:

«İşbu vasıfların bir kısmı maasî ve şer'î emirlere muhalefet gibi abd'in kisbiyle olan şeylerdir. Bir kısmı da ahlâk-ı rediyye ve deniyyesi olup finefsiha mezmum olanlardır. Bu kısım, mücahede, sa'y ve daimî ikdam ianesiyle mürtefi' ve zâil ve lûtf-i İlâhi ile ahlâk-ı hasene ve sıfat-ı kelime-i müstahsene hâsıl olur. (اولئك يبدل الله سيئاتهم حسنات) buna işarettir.

«Kısm-ı evvel; Şer-i şerifte tahrimi ve tenzihi nehy ile menhi olan zina, şürb-i hamr ve emsali şeylerdir ki fıkıh kitaplarında mezkûrdur.

«Kısm-ı sani; Ahlâkın kötüsü olan kibir, nahvet, gadab, hıkd, hased ve emsalidir ki tasavvuf ve ahlâk kitaplarında mufassalen zikredilmiştir.

«Nefsin muzır ahkâmının eşeddi takaddüm ve temeyyüz gibi şeylere kendinde istihkak ve ehliyyete vücut vermektir. Bu da kâmil olmıyan zevatın huzurunda sülûk eden dervişlerde çokça bulunur.

«(نهي النفس عن الهوى) nazm-ı Celilinde işaret buyurulduğu veçhile Rabbından korkan ve hevasına uymayıp nefsin arzusuna muhalif olan ibadını cennetle tebşir buyurmuşlardır.

«Cenab-ı Peygamber'in (ümmetim için en ziyade korktuğum şey hevalarına tâbi olmalarıdır) hadîs-i şerifi de bunu tasrih eder. Zira hevaya tâbi olmak sahibini Hak'tan men' ve teb'id ede.»

Sofiye nefsi; nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mutmainne, nefs-i raziye, nefs-i maraziyye, nefs-i mülheme, nefs-i zekiyye olmak üzere ayrı ayrı mertebelere ayırırlar.

NEFS-İ EMMARE (نفس امارة) *[Sof.]* İnsanı çirkin şeylere, dünya lezzetlerine sevkeden tabiî kuvvet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye ait eserlerde «Öyle bir şeydir ki tabiat-i bedeniyyeye meyleder ve lezzet ve şehevat-ı hissiyye (lezzet ve şehvet duyguları) ile emreder ve kalbi süflî cihete çeker. Cümle şerlerin ve kötü ahlâkların menbaıdır» suretinde izah edilir.

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır «انما يأمركم بالسوء والفحشاء» âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 1, s. 583) şöyle diyor:

«O size ancak kötü ve gayet çirkin şeyleri (وان تقولوا على الله مالاتعلمون ومن عند الله) delili olmadan kendi kendinize bilmediğiniz şeyleri Allah'a karşı iftira olarak söylemenizi emreder. O evamir-i İlâhiyye hakkında hayal ve evham ile, teşeyyihat ile söz söylemeğe teşvik eyler. Şeytanın bâtılı hakikat, şerri hayır gibi süsliyerek insanın hayal ve vehmine arz ile tehyiç ü teşvikı emre teşbih edilmiştir. Nitekim nefsin şiddetli arzuları hakkında «nefsim bana böyle emrediyor» denilir ki nefs-i emmare tâbiri bundandır. Bu teşbihte vesvese-i şeytaniyyeyi kabul ile ona itaat eden insanların şeytanın memurları ve tebeası menzilesinde olduklarına remiz buyurulmuştur.»

Nefs-i emmare'nin sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Nefs mukteziyat-ı şehvaniyyeye ve devai-i şeytaniyyeye bilâ itiraz tâbi olursa emmare denir.»

Bana hiç nefs-i emmârem gibi sû-i karîn olmaz
Bu düzd-i hânegînin kimse şerrinden emîn olmaz
Hâmi-i Âmidi

Nefs-i emmareye uymak ne hata
Hep anındır bu emarat-ı hava
Sünbülzade Vehbi

NEFS-İ KUDSİYYE (نفس قدسیه) [*Sof.*] Kudse mensup, İlâhî nefis mânasına gelen bu ıstılahın sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«Nüfus için taht-ı imkânda olan kemalâtın kâffesini yahut o dereceye karib bir mertebesini istihzar edebilmek melekesini yakinî bir surette haiz olan nefs-i âlidir. Bu mertebe, hadsin nihayet derecesidir.»

NEFS-İ LEVVAME (نفس لوامه) [*Sof.*] İrtikâp olunan fenalıklardan dolayı kendini ziyadesiyle levmeden, kınayan insan iradesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Istılahat-ı Meşayih» deki izahı şöyledir: «Ol şey ki kalbin nuriyle gaflet uykusundan mütenebbih olduğu kadar nuraniyyet kesbeder. Nefs-i levvame ehl-i zulman-ı cibilleti hükmiyle seyyie irtikâp eyledikte kendine levmeder. Tövbekâr olur. Bu surette kâh terakki ve kâh tenezzül etmek şanındandır.»

NEFS-İ MÜTEKELLİM VAHDE GEÇİNMEK (نفس متکلم وحده گچینمك) [*Hal.*] Kendinden başkasına söz söyletmemek, tahakküm ve istibdat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NEFS-İ MUTMAİNNE (نفس مطمئنه) [*Sof.*] Kötü sıfatlardan mutahhar (temizlenmiş) ve pak ve güzel ahlâk ile muttasıf olarak kurb-i İlâhîye itminan hâsıl etmiş olan irade yerinde kullanılır bir tâbirdir.

«يا ايتها النفس المطمئنه» âyetini izah ederken sofiyenin nefsin meratib ve makamatı ve ahvali üzerine uzun sözleri olduğunu, tasavvufun «من عرف نفسه فقد عرف ربه» düsturiyle onun üzerinde dolaştığını yazan ve nefsi «Nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mutmainne, nefs-i radiye, nefs-i mardiye, nefs-i mülheme, nefs-i zekiyye olmak üzere ayrı ayrı mertebelere ayırdıklarını da ilâve eden büyük âlim Elmalılı Hamdı Yazır (ölümü 1942) (Türkçe tefsir, cilt 7, sayfa 5817) ve mütaakıp şunları yazıyor:

«Cehûl ve zalûm olan nefs-i emmarenin cehalet ve hubb-u dünya ile zulüm u kibir ve sefahate ve cah u male meyil ve hırs gibi tabiat-i şehvaniyye ve cismaniyyesini beyan ettiği gibi sonunda «يومئذ يتذكر الانسان وانى له الذكرى يقول ياليتنى قدمت لحياتى» nefs-i levvame tabiatı ve fakat bu levmin zamanı geçmiş olduğundan dolayı faydası olmayıp hükm-ü ebedi azap ve vesâkta kalmak olduğu anlaşılmakla nefs i emmare ve nefs-i levvame hükümleri gösterilmiş, sonra da vaktiyle Hakkı anlayıp o mertebelerden irtika etmiş olan nefs-i mutmainnenin hükmü anlaşılmıştır.

«Nefs-i Mutmainneye bu hitap ne zamandır? Bunda üç kavil vardır: Ölüm zamanında olması, ba's zamanında olması, hisabın tamamında olmasıdır. Kelâmın gelişine nazaran en zâhiri de bu denilmiştir. Çünkü siyak bunun da «ياليتنى قدمت لحياتى» denilen günde ve ona mukabil olarak söylenmesinde zâhirdir. Bu surette rücuun mânası hisap görülen mevkilten Allah Taalâ'nın inayet ve ikramiyle emir buyurduğu mahal demektir. Yahut hisap neticesine ihtimam ve amellerin kabul olunup olunmıyacağı endişesiyle meşgul olan kalbin tahliyesiyle yine evvelki gibi masıvaya iltifattan kat-ı nazar ederek tamamiyle Rabb'ına dönme olan mülâhaza ile meşgul ol demek de olabilir. Zira nefs-i mutmainnenin şanından birisi de Rabbinin huzurunda hisap verileceğine itminan ile iman etmiş olduğundan dolayı hisaba ehemmiyet vermek, amellerinin kabul ve rizaya mukarin olup olmadığını düşünmektir. Gerek bilâ hisap ve lâ sual geçecek olsun gerekse hisab-ı yesir ile geçecek olsun amellerinin hisaplarının tamam olduğu tebliğ edilirken ona böyle haydi hisap ve sual endişesinden tamamiyle sıyrıl da Rabbine dön denilmesi büyük bir tatyip ve tepşir olduğu şüphesizdir. O halde «radiye»sini bu ebedî niame erdiren Rabbinden razı ve hoşnut», «Marziye»de Rabbin indinde marzi ve makbul, yani selim kalbin, güzel sa'y-ü amelin hisabiyle Rabbin de senden razı olarak, seni en büyük feyz olan rizasına, ridvanına eriştirmek üzere dön demektir. «فادخلى» fa, tefsiriyye olarak rücu beyandır.

«İkrime ve Dahhak'ten rivayet olunduğuna göre bu hitap ile «ارجعى» emri ba's sırasındadır. Yani ey mevt ile sükûne ermiş olan nefs-i mutmainne: Rabbin ve yegâne merciin olan Allah Taalâ'nın huzuruna radiye ve mardiyye olarak dön de ebedî hayata er, demek olur. Bu surette nefes ruh diyenler «فادخلى فى عبادى» de duhulü ruhların ayrılmış oldukları cesetlere duhul ile tefsir etmişlerdir. Ve bunun İbn-i Abbas'tan ve İbn-i Cübeyr'den mervi olduğunu da söylemişlerdir. «وادخلى جنتى» de birlikte dar-ı sevap olan cennete duhuldür.

İbn-i Zeyd ve daha bir çokları da bu hitabın mevt sırasında söyleneceğine kail olmuşlardır. Abd İbn-i Humeyd ve İbn-i Cerir ve İbn-i Ebi Hâtim ve İbn-i Merduye ve Hilye'de Ebu Nuaym İbn-i Cebir'den rivayet etmişlerdir ki: Sallallah-ü Aleyh-i vesellem Hazretlerinin yanında «يا ايتها النفس المطمئنه» okunmuştu. Ebubekir Radiyallah-u Anh «Bu hakikatten güzel» dedi. Resulullah Sallallah-u aleyhi ve sellem de «اما ان الملك سيقول لك عندالموت» Haberin olsun ki melek sana onu ölümün sırasında söyliyecektir» buyurdu. Hakîm-i Tebrizî de bunun

gibi Nevadir-ül-usul'de Sabit İbn-i Aclan tarikiyle Selim İbn-i Âmir'den, Hazret-i Sıddık Radiyallah-u Anh'ten rivayet eylemiştir. Bu surette nefs, ruh mânasına olup rücuu ruhun bedenden iftirakıyle Rabbine doğru radiyeden mardiyyeye gitmesidir «فادخلی فی عبادی» ilh.. Fa takibiyye olarak bilâ terahi âlem-i ervahta mukarrebin silkine duhul veya sonra ba's ile salihin zümresine duhul, «وادخلی جنتی» Onlarla beraber cennete duhul demek olur. İbn-i Cerir ve İbn-i Münzir ve İbn-i Ebi Hâtim, Ebi Salih'ten rivayet etmişler ki: Bu âyette «ارجعی الی ربك» indelmevttir. Rabbine rücuu dünyadan hurucudur. Kıyamet günü olunca da ona «ادخلی فی عبادی وادخلی جنتی» denecektir. Bu mâna zâhir gibi görünse de yukarıda ihtar üzere «یومئذ یتذکر الانسان» siyakına nazaran bu hitabın da o güne ait olması iktiza edeceğinden badel ba's hisabın tamamında söylenmesi ezher gurünmektedir. Şu halde bu eserlerin bu siyaka tevfiki «من مات فقد مات قیامته» medlûlünce mevt gününün kıyamet gününe mülhak olmak olması haysiyetiyle o günün hükmü ölümden itibar edilmek, yahut bu emirlerin sonuncusu olan «وادخلی جنتی» emri o güne ait olduğu için her biri değil de mecmuu itibariyle o siyakta iradedilmiş bulunduğunu kabul eylemek suretiyle kaabil olur. Bir de denilmiştir ki: Bu hitap üç mevtinde söylenecektir. Zira İbn-i Münzir ve İbn-i Ebi Hâtim, Zeyd İbn-i Esleme'den rivayet etmişler: Demiş ki Nefs-i mutmainne: Ölüm sırasında ve ba's sırasında ve cem günü cennet ile tebşir olunmuştur. Bu rivayet zikrolunan vücuhun hepsine muntabık olur. Bütün bu tafsilât söylendiği gibi âyet makali karinesiyle «یقول الله یا ایتها النفس المطمئنه» mealinde kavil takdiriyle ihbar mânasında olduğuna göredir ki cümburun muhtarı budur. Buna göre bu hitabın ve emirlerin tebşiri değil, tekvini olması iktiza eder. Halbuki ihbarat-ı sabıkadan sonra surenin hatimesi iktiza eder. Halbuki ihbarat-ı sabıkadan sonra surenin hatimesi olmak üzere bu hitabın taraf-ı İlâhîden teşrii surette doğrudan doğruya inşaî bir hitap olması da pek melhuzdur. Ve atıfsız olarak fasl ve irat edilmesi de yalnız makabline mübayenetinden dolayı değil, bunda nüfus-u mutmainne tarafından re'sen ve bilhassa istimaı maksut olduğundan tenbih için olur. Bundan dolayı bir kısım müfessirin de bunun nefs-i mutmainneye dünyada da her zaman için hitap olunduğuna kail olmuştur. Bu bize daha vazıh faydalı görülmektedir. Bu surette rücu' ile emr-i rücu iradî olarak her işte ve bütün umurunda radiye olmak kaydiyle Allah Taalâ'ya ve emr-i takdirine rücu' ile emirdir. Gerçi verilen tafsilâta göre nefs-i mutmainne mefhumunda bu rücu' dahil ise de serrâ ve derra da kaza ve kadere hüsn ü rıza ve bu suretle bu imtihan ve iptilâ âleminin müşkilâtını iktiham nefs-i emmare ve nefs-i levvame tabiatına muvafık olmadığı gibi nefs-i mutmainne tabiatı için dahi kolay olmayıp bu mertebe nefs-i mutmainnenin kemali mertebesi olan nefs-i radiye hâsılatı olduğu ve indallah merdi olmak da buna mütevakkıf bulunduğu cihetle radiye ve merdiyye kayıtlariyle tasrihan emrolunmuştur. Bu surette fa, sebebiyye olarak «فادخلی فی عبادی» dünyada Rizaullaha muvafık âmal-i salihayı çoğaltarak üzerinde şeytanın sultası olmıyan halis muhlis İbadullah zümresine dahil olmıya çalışarak dünyada ve ahirette o zümreye dahil olmak «وادخلی جنتی» de ahirtte onlarla beraber cennete dahil olmak ile emrolunmuş ve bu vecihle mutmainnenin yine balâda beyan olunan vücuh ile ahiretteki hüsn-i akibeti dahi bir netice olmak üzere iş'ar edilmiş olur, Ve işte böyle bir nefs-i mutmainne ile geçirilecek olan dünya ömri İyd-i Adhaya takaddüm eden bir leyal-i aşr ve halis ibad-ı salihîn zümresi içinde cennete duhul lâhzası da o gecelerin bürüyüp geçtiği en büyük bir iyd-i saadetin fecr i sadıkıdır.»

Nefs-i mutmainne'nin sofiye ıstılahların da izahı şöyledir: «Nefes emr-i İlâhî altında sakin ve şehevata muaraza ederek ıstıraptan salim olursa mutmainne denir.»

NEFS-İ NATIKA «نفس ناطقه» [*Sof.*] Söz söyleme mânasına gelen bu ıstılahın sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«Zatında maddeden mücerred, fiilinde maddeye mukarin olan cevherdir. Nüfus-u felekiyye de böyledir. Nefes; İlâhî altında sakin, ve şehevata muaraza ederek ıstıraptan salim olursa (mutmainne) denir. Nefes, bir taraftan şehevata mail, diğer taraftan şehevattan mütearrız olursa (levvame) denir. Bu mertebede nefes ibadet-i Mevlâdaki taksirattan naşî kendisi levm ve tâyip eder, Nefs, mukteziyat-ı şehvaniyyeye ve devai-i şeytaniyyeye bilâ itiraz tâbi olursa (emmare tesmiye olunur.»

NEFSİNİ KÖRLEMEK «نفسی کورلهمك» [*Hal.*] Mecaz yoluyle iştihayı ve şehvet hırsını tâdil ve teskin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NEFS-İ RAHMANÎ (نفس رحمانی) [*Sof.*] Rahmana, Tanrıya mensup nefs demek olan bu tâbirin «Istılahat-ı Meşayih» teki izahı şöyledir: «Âyan üzerine aynen munbasit olan vücud-i âm ve suver-i mevcudatı hamil olan heyu-

lâdır. Vücud-ı âm heyulâ üzerine tertip olunmuştur. Binaenaley insanın binefsihi bir hevadan ibaret olduğu halde suver-i huruf ile muhtelif olan nefsine teşbih olunmuştur. İnsanın nefsiyle mahreçleri hasebiyle vâkı olan kelimat-ı lafziyyeye teşbihen âyan-ı sabiteye kelimat tesmiye edilmiştir. Kezalik kelimat maani-i akliyyeye delâlet ettiği gibi mevcudatın da âyanı mücidine ve mucidinin esma ve sıfatına ve cemi' kemalât-ı sabitesine delâlet eder. Zat ve meratibi hasebiyle. Kezalik âyan üzerine münbasit olan vücud-i âm ve suver-i mevcudatı hâmil olan heyulânın küllîsi. (كن) kelimesiyle vücut bulmuştur. Meşayihin nefs-i rahmani dedikleri oldur ki nefs-i teneffüsîden me'huzdur. Teneffüs; bâtından zâhire irsal-i hava-i harre edip irad-ı hava-i bâride kılmaktır (خروج الوجود عن الكرب). Zira müteneffis olan kimse teneffüs etmez illâ def'an lilkerb. Pes meşayih bu mevcudata nefs-i rahmanî dediler ve bu zuhuratı nefs-i insaniyyeye teşbih kıldılar. Beynehümada müşabehet budur ki Cenab-ı Hak Celle Şanehu kenz-i muhafiliği halindeki (كان الله ولم يكن معه شيء) mefhumunun masadakı olan mertebedir. Bu mertebede iken her bir esma kendi hassası muktezasınca Hak'tan zuhur talep eyleyip sahra-yı vücuda gelmek istediler. Pes anları mertebe-i bâtından zâhire ihraç etmesi keenne Cenab ı Hak def' kerb eylemiş ola. Nitekim müteneffis olanın muhtebes (habsedilmiş) olan hava-i harre hurucu muktezidir. Zuhura geldikte müteneffis safa eder. Pes mevcudata nefs-i rahmanî dedikleri bu veçhiledir.»

NEFY-İ MİLK (نفي ملك) [*Huk.*] Milki başkasına ikrar ile kendisinden nefyetmektir. Bir kimsenin dükkân veya evinin, yahut eşyasının başkasının olduğunu söylemesi o kabîldendir.

NEHY AN-İL-MÜNKER (نهي عن المنكر) [*Fık.*] Şer'an memnu olan şeylerden birini işlemekten alıkoymak, yaptırmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nehy; Arapça men'eylemek, yasak etmek demektir. Karşılığı, emir bilmaruftur.

NEKİR (نقير) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden (miskal)in eczasından birine verilen addır. Miskal'in dörtte birine (denk), dörde ayrılan dengin her bir kısmına (kırat), dörde bölünen kıratın her bir bölümüne (buğday), dört kısma ayrılan (fitilin) de herbirine (nekir) denilir, ikiye bölünen nekir'in her bir bölümüne (kıtmir), yine ikiye ayrılan kıtmirin her birine de (zerre) adı verilirdi. «Kamus-ı Osmani» de nekir için «hurma çekirdeğinin arkasındaki ufak çukuruna denilir ki cüz'i şey mânasını ifade eder, kıtmir için de o çekirdeğe yapışık ince kabuk mânasınadır» izahatı vardır.

NEKKAD (نقاد) [*Vak.*] İmam, hatip, kayyum gibi hizmet sahiplerinin vazifelerine devam edip etmediklerini murakabe ve devam etmiyenlere tenbihat icra ve devamsızlıkları tesbit eden hademe (vazife sahibi) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerde geçer.

NEKARAT (نقرات) [*Ede*] Şarkılarda tekrarlanan mısra hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aşağıdaki şarkının bend sonlarını teşkil eden mısra gibi.

Ne zaman bilmiyorum müddet-i hicran bitecek
Gözdeki fâsılasız girye-i cûşan bitecek
Bitmeden ayrılığın ömr-i perişan bitecek
Yetiş ey rûh-i revan; ten bitecek, can bitecek

Rü'yetinmiş dile mâna-yı muamma-yı hayat
Yoksa sensiz yaşamakmış bana ayniyle memat
Oldu eyyam-ı firakında dilimde nekarat
Yetiş ey rûh-i revan; ten bitecek, can bitecek

§ [*Hal.*] Söz arasında daima tekrar edilen ve âdeta dilde peresenk olan sözlere de nekarat denilir.

NEMALI (نمالي) [*Mal*] Mirî mukataatı fazla olup zeamet, timar ve vakıf arazisi az olan sancaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gelirli demektir. Aksine (bîhasıl) denilirdi.

NEMÇE (نمچه) [*Coğ.*] Osmanlılar tarafından Avusturya ve Avusturyalı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nemse suretinde de yazılır ve söylenirdi. «Lehçe-i Osmanî» de «Nemçe; Nemse İslâv lisanında dilsiz, dil bilmez mânasına Almanlara ıtlak olunur. Nemçe Devleti kadim Almanya İmparatorluğu» suretinde izah olunmuştur.

NEMÇE EKMEĞİ (نمچه اكمكي) [*San.*] Ekmek nevilerinden birine verilen addır. Terkibine biraz süt konulmak suretiyle yapılırdı. Bu türlü ekmek Osmanlılar tarafından Nemçe, Nemse denilen Avusturya'da yapıldığı için bu ad verilmiştir.

NEMET PÛŞ (نمد پوش) [*Sof.*] Sırtlarına yünden aba giydikleri için dervişler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nemet; keçe, kebe, aba, yünden yapılma örtü demektir.

Külâhım âsumandır tâc ü fahre rağbetim yoktur,
Nemed - pûşî-i tecridim cihana minnetim yoktur.
Zarifî Ahmet Bey

Hâr bakma her nemd-pûş'a sakın ey muhteşem,
Her gedâyı Hızr gör her şahsa dervişane bak.
Usuli

NE OLDUM DELİSİ (نه اولدم دلیسی) [*Hal.*] Şımarık, sonradan görme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NESİH (نسخ) [*San.*] Eski yazılardan birinin adıdır. Bu yazı asırlarca Kuran ile dinî kitapların yazılmasında kullanılmıştır.

Aynı zamanda kıymetli bir hattat olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu «Tedrisat-ı İbtidaiyye mecmuası» ındaki bir etüdünde nesih için şu tafsilâtı veriyor:

«Tarihlerin rivayetine bakılırsa Nesih yazısı Abbasî Halifelerinden «El Muktedir Billâh» ile Kadir Billâh'ın veziri «İbn-i Mukle», Kûfî'yi tâdil ederek, vücude getirmiştir. Bu ismi alması da «Kûfî» nin ilgasından kinaye olarak vukua gelmiştir. Bu rivayete son zamanlara kadar doğru nazariyle bakılıyordu. Gerek Kûfî ile Nesih'in esas şekilleri arasındaki müşabehet, gerekse Nesih'in İbn-i Mukle'nin yaşadığı dördüncü asırdan itibaren Araplar tarafından kesretle kullanılması bu itikada kuvvet vermekteydi. Fakat İslâmiyyetin ilk zamanlarında Mısır Arapları tarafından papirüsler üzerine yazılmış nesihe pek benzeyen bir takım yazıların keşfi bu itikadın yanlış olduğunu meydana çıkarmıştır.

«Arap yazısı namına şimdiye kadar keşfedilen kitabelerin en eskisi hicretten 110 sene evvele çıkıyor. Bu kitabenin yazısı Kûfî'ye pek benziyor. Halbuki papirüsler üzerindeki nesih yazılarına tamamiyle mugayirdir. Bu sebeple bu mesele ile uğraşan mütehassıslar soruyorlar: Acaba bu yazı o zamanın yegâne yazısı mı? Yoksa esasen toparlak, işlek bir yazı vardı da şekillerinin düz, köşeli olması oydukları bazalt taşlarının gayet sert olmasından mı ileri gelmiştir. Bunlar kestirilemiyor. Şu kadar ki her kitabenin yazısı da biribirine uymuyor: Sert taşlar üzerinde bulunan yazılar alçı üzerindekilere nazaran nisbeten daha köşelidir.

«İlk asr-ı hicrîdeki sikkelerin (paraların) yazısı nesihten pek farklı değildir. Bunları nazar-ı itibare alarak şekillerin değişikliğini şu suretle izah ediyorlar: Esasen yazı birdi. Fark kullanılan vasıtaların tenevvüünden ileri gelmiştir. Aynı zamanda âbidelere mahsus bir yazı icadetmek için de bir meyil vardı. Bütün bu mülâhazalar dışında vesikalara dayanan bir söz olmak üzere denilebilir ki: Hicretin ilk asrında kûfî ile nesih birlikte yaşıyordu. Kûfi; kitabeler, sikkeler üzerine, Nesih; deri üzerine yazılıyordu. Mamafih ister ayrı ayrı mevcut olsunlar, ister aynı yazının icat tarzı muhtelif iki örneğinden ibaret bulunsunlar kûfi ile nesih için de bir menşe' tayin etmek lâzım gelirse Nebati yazısından başka bir şey gösterilemez.

«İşte Avrupalı mütehassısların içtihadı bu yoldadır. Filvaki Mısır'da keşfedilen papirüslerin yazısı nesihin «İbn-i Mukle» tarafından icadını tekzip eder mahiyettedir. Fakat acaba nesih'in zuhuru meselesi bu vesikalarda kabil-i izah mıdır? Papirüslerin yazısına kat'i olarak nesih demiye imkân yoktur. Bu yazılar nesihe bir esas olmıya ne kadar müsait görülürse aynı zamanda kûfinin ric'i bir istihalesi gibi telâkkiye de o kadar müsaittir. Sonra; papirüs yazılariyle nesihin en eski nümuneleri arasında teşekkülâtça hayli fark vardır. Bu fark bazı harfler için o kadar zâhirdir ki bir tanınmak istenen bu iki bünye, papirüslerin yazısiyle asıl nesih yazısı, biribirine inkılâp edinceye kadar aradan bir takım istihale devirleri geçmiş olduğuna ister istemez hükmetmek lâzım geliyor. Acaba bu istihale - harflerin kolay ve çabuk yazılmak ihtiyacını kovalıyan - bir tekâmül neticesi mi oldu? Yoksa İbn-i Mukle gibi büyük bir sanatkârın teşebbüsiyle mi vukua geldi? Bunun için de kat'i bir şey söylemek mümkün değildir. Şu kadar ki İslâm tarihlerinde nesih'in İbn-i Mukle tarafından icadı hakkındaki rivayet de pek boş bir şey olmamalıdır. Nesihin esası üç yüz sene evvel mevcut olduğu kabul edilirse bile müstakil bir nevi teşkil edebilmesi meselesi yalnız mesainin tekâsüfiyle izah edilemez. Bu işte muhterilerin hissesi büyüktür. Diğer cihetten Sülüs'ün zuhuru yazı tarihinin en karanlık noktalarından birini teşkil etmektedir. Bu yazı Nesihin bünyevî bir inkişafı neticesi olarak mı zuhur etti, yoksa Kûfi'nin tamamiyle münbaniye inkılâbından vücude gelmiş bir yazı mıdır? Bütün bunlardan çıkabilen neticeye göre İbn-i Mukle nesihin mucidi değilse bile müessisi, müceddidir. Sülüsün ihtimal ki doğrudan doğruya mucidi idi.

«Hicri beşinci asırda yetişen Ali İbn-i Bevvap (ölümü 413) İbn-i Mukle'nin yazılarını toplıyarak bu mesleğin terakkisi için çalışmıştır. İki yüz sene sonra Abbasilerden Mutasım Billâh'ın kölesi «Yakut Müsta'sımı» halifenin teşviki ile sülüs ve nesih'in ıslahına mesai sarfetti. Altı yedi yüz senelik bir maziye ait olan bu yazılarda yalnız mevzuniyyet, tenasüp, ve camidiyyetten ibaret esas bir tabiat vardır.

Yazı bu sabit vasıflariyle sanat âlemine girmiştir. Araplarda sülüs vê nesih'in en parlak devri bu olmuştur. Bunu iki yüz senelik bir sükûn devri takibetti. Bu müddet zarfında yazılarda bir tebeddül görülmedi.

«Hicri dokuzuncu asrın ortalarına doğru yetişen «Şeyh Hamdullah efendi» sülüs ve nesihin tarihinde büyük bir inkılâp vücude getirmiştir. İkinci Bayezit Amasya'da vali iken Hamdullah efendi'den yazı meşketmiş, tahta cülûsunda kendisini İstanbul'a getirmişti. Hamdullah efendi böyle müsaadekâr bir muhitte çalışarak yazıda tenasüp ve tevazünü takdir eden kavaid-i esasiyyeyi, güzelliğin şerait-i mahsusasını te'sis eylemiştir. Sülüs ile Nesihe hissiyatı tasvir edebilecek bir ifade kazandırmıştır. İki yüz senelik bir sükûn devrini harekete sevkeden büyük sanatkâr vefatından sonra da dört yüz senelik bir istikbalin sanatkârları üzerinde nüfuzunu hissettirmiştir.

«Hamdullah Efendi'nin vefatından bir asır sonra sülüs ve nesihte bir teceddüt devri başlamıştır. Bu devrin yazılarındaki zindegi için belli başlı bir istidat hasıl olmuş, şekiller zarif, narin bir hale gelmiştir. Tarihlerin rivayetine göre bu teceddüdün müessiri «Hafız Osman» dır. Tevatür şeklinde zamanımıza kadar gelen malûmat da bunu teyit ediyor. Hattâ «Hafız Osman yazısı» darb-ı mesel olmuştur. Bununla beraber tetkikat müceddidlikte Hafız Osman'ın yalnız olmadığını gösteriyor. O devrin kendisi kadar çalışmış diğer sanatkârları dahi vardır. Ezcümle tarihlerde ismi bile geçmiyen muasırı «İmamı Abdulla»ın eserleri pek ziyade dikkate şayandır. «Mustafa El Eyyûbi» de sülüste çok muvaffak olan hattatlardandır.

«Bu devirden sonra gelen sanatkârlar hep bu temel üzerinde yenilik göstermişlerdir. Asırların ihtiyacına, bedii zevkine göre bu iki yazı da yeni yeni üslûplar, tarzlar vücude getirmişlerdir. Ezcümle on üçüncü asır hattatlarından «Mehmet Şevki Efendi» sülüs ile nesihten en yeni bir sanat mektebinin sahibi olmuştur. Şekillerindeki keskinlik, vuzuh, cereyanlarındaki şiddet üslûbunun en birinci vasıflarındandır. Bilhassa nesihlerinde gösterdiği incelikler her türlü tasavvurun fevkindedir.»

Sülüs ve nesih yazılarına ait olarak eslâftan intikal eden eserler başlıca üç dört nevide toplanabilir: Kelâm-ı Kadimler ile sair dinî kitaplar, murakka'lar, levhalar.

Kelâm-ı Kadimler daima nesih'le yazılırdı.

Murakka'lar hemen daima hurufat ile kasidelerden ibarettir.

Levhalar; Bunların mevzuu âyet, hadis, kelâm-ı kibar, edebiyattır. Levhaların kenarını tezyin etmek itiyat halini almıştır. Levhalar Şarkta asırlarca resmin yerini tutmuştur.

Levhaların mühim bir kısmını hilyeler teşkil eder. Bunlar ekseriya kâğıt üzerine yazılarak Arap usulü bir şekl-i tezyinide kesilen tahtalar üzerine yapıştırılmıştır.

NESME (نسمه) [*Fık.*] Satın alınan köle hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâmiyyette esire hüriyetinin iadesi sevaplı bir iş sayıldığı için bu maksatla köle alınır ve azadedilirdi.

NESEB (نسب) [*Fer.*] Çocuğun ana, baba cihetinden olan iştirak ve ittisali hakkında kullanılır bir tâbirdir. Neseb; lûgatte hısımlık mânasına gelir.

NESEB BİL-AMUD (نسب بالعمود) [*Fer.*] Aşağıya doğru inen neseb yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çocuklar, torunlar ve bunların çocukları arasındaki hısımlık o kabildendir.

NESEB BİL-ARZ (نسب بالعرض) [*Fer.*] Arzın (genişlemesine) olan neseb yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kardeşler ve oğulları, amcalar ve oğulları arasında olan hısımlık o kabildendir.

NESEB BİT-TUL (نسب بالطول) [*Fer.*] Yukarıya doğru uzanan neseb yerinde kullanılır bir tâbirdir. Babalar, dedeler arasında olan ittisal o kabildendir.

NESL-İ VÂKIF (نسل واقف) [*Vak.*] Vâkıfın çocukları ve torunları yerinde kullanılırbir tâbirdir. «Zürriyyet» tâbirinin müradifidir.

NESTA'LİK (نستعليق) [*San.*] Osmanlılarda «talik» denilen yazıya İranlılar «nesih» ile «talik» ten bozma olarak «nesta'lik» demişlerdir.

NİŞATÂBAT SARAYI (نشاط آباد سرايى) [*Sar.*] İstanbul'un saraylarından birinin adıdır. Buna «Nişatâbat Kasrı» da denilirdi. Sonraları «Defterdarburnu Sarayı» adını almıştı. Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Üçüncü Ahmet için yaptırılan bu saraya dair kıymetli müdekkik Halûk Y. Şehsüvaroğlu (Aylık Ansiklopedi, No. 56) şu tafsilâtı veriyor:

«Ortaköy'le Kuruçeşme arasındaki Defterdarburnu üzerinde onsekizinci yüzyılda Sadrazam Şehid Alî Paşa'nın bir yalısı vardı. Paşanın vefatından sonra yalı Meşaleci Hasan Paşa tarafından satın alınmıştı.

«Pasarofça sulhundan sonra Damat Nevşehirli İbrahim Paşa, İstanbul'un harap saraylarını tamir ve yeni kasırlar inşa ettirirken

Bebek'te de Hümayunâbat isimli bir saray yaptırmıştı.

«1725 senesi yazında Üçüncü Ahmet yeni binayı görmek üzere saltanat kayığiyle Bebek'e gitmiş ve dönüşünde Defterdar Camiinin yanındaki Hasan Paşa yalısının yerini beğenmişti. Damat İbrahim Paşa burada da hükümdar için bir sahilsaray inşasını Tersane Emini Kıbleli Zade Mehmet Bey'e emretti.

«O vakitler Defterdarburnu bugünkü genişlikte değildi. Dağ, dik olarak sahile iniyor ve denizle dağ arasında az bir düzlük bulunuyordu. Sarayı bina etmek için dağdan da yer almak suretiyle zemini genişlettiler ve buraya bir senede gayet zarif bir sahilsaray yapıldı.

« Sadrazam İbrahim paşa 1727 senesi (1139 şevvalinin yirminci perşembe günü) Üçüncü Ahmet'i Neşatâbat'a davet etti (Halk dilinde Nişatâbat). Padişah kayıkla evvelâ Ortaköy'e gelip sadaret kethüdası Mehmet Paşanın yalısında bir müddet istirahatten sonra Neşatâbat'a gitti.

«Kendisine yeni kasırda bir ziyafet verildi. Binayı pek beğenen Üçüncü Ahmet, akşama kadar devam eden bir zevk u safa âlemini yazdığı bir beyitle ifade etti :

Biz safa ile Neşatâbadı ettik çün makar
Sana da ey gam adem âbâda lâzımdır sefer

« Padişah o gün Topkapı'ya dönerken, sadrazama samur hil'at giydiriyor ve sarayın binasına Nâzır Tersane Emini Kıbleli Zade Mehmet Bey'le Mimar Ağa'yı da hil'atlerle sevindiriyordu.

«Neşatâbat Sarayı onsekizinci yüzyıl Boğaziçi mimarîsinin güzel örneklerinden biriydi. Leb-i deryada alt katının iç ve dış duvarları horasanlı beyaz sıva ile yapılmış büyük yalı ve üst kısımda etrafı parmaklıklarla çevrilmiş bir kasır vardı. Yalının önünde çifte ve sağlam kazıklar üzerine oturtulmuş mermer bir iskele bulunuyordu. Sarayın ayrıca ağalar dairesi ve diğer ilâve binaları da mevcuttu.

«Üçüncü Ahmet'in hal'inden sonra tahta çıkan birinci Mahmut, Boğaziçini sever ve yazları ekser zamanlarını Göksu'da, Kandilli'de, Beşiktaş ve Defterdarburnu'nda geçirirdi. Yeni Padişah 1740 yılında Neşatâbat yalısını ve su yollarını esaslı bir şekilde tamir ettirdi (Başbakanlık Arşivi, Saray 2950).

« Birinci Mahmut Nişatâbat'a geldikçe yalının üst tarafındaki büyük havuz kenarında «temaşa-yı âlem-i âb eyler» ve bazan «bir fasl-ı Hüseyni de tarabsaz-ı bezm-i şevk» olurdu.

«Padişahların Boğaziçi'ndeki tenezzüh kasırlarından biri olan Neşatâbat muhtelif devirlerde tamirler gördü. Üçüncü Mustafa 1763 te Defterdarburnu Camiinin evkafından olan civardaki evleri saraya kalbetti.

«Birinci Abdülhamit de 1775 yılında Neşatâbat sahilsarayını tamir ettirdi (Başbakanlık Arşivi, Saray 5647).

«Üçüncü Selim, Neşatâbat'ı sever ve zaman zaman dinlenmek üzere Topkapı Sarayından kayıkla Dafterdarburnu'na geçerdi. Sır kâtibi Ahmet Efendi Padişahın 1205 yılı zilkadesinin on beşinci gününü şöyle geçirdiğini kaydediyor :

«Neşatâbat'a biniş-i hümayunla teşrif buyurulup ağavat kullarına tomak ve pehlivan güreştirilip yukarı havuz başındaki kasra saye endaz-ı saltanat ve derun-ı havuzdaki zevrakçeye kullarını nöbetle bindirip şarkı okutmakla âram ve istirahat esnasında Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa'nın ve Mora Valisi Silâhtar Mustafa Paşa'nın birbirini mütaakıp tahriratları vürud eyledi (Topkap Sarayı Müzesindeki defterden)».

« Üçüncü Selim Neşatâbat Sarayını hemşiresi Hatice Sultan'ın ikametine tahsis etmiş ve Sultan burada yerleşmişti. Avrupa mimarî tarzını ve süsleme sanatını beğenen Hatice Sultan, Büyükdere'de Danimarka Maslahatgüzarı Baron de Hübş'in eviyle bahçesini gördükten sonra sarayını ve bahçelerini bu tertipte tanzim ettirmeyi istedi. Danimarka maslahatgüzarı kendisine mimar Melling'i tavsiye etti. Sanatkâr saraya çağırıldı ve tetkiklerini bitirdikten sonra yapacağı değişiklikleri balmumundan bir model halinde Sultan'a gösterdi.

«Neşatâbat'ın iç tezyinatında gözleri yoran altın ve yaldız yerine elvan kullandı. Mimar Melling büyük sarayın içinde yaptığı bazı süsleme değişikliklerinden sonra sarayın yanına tamamen Avrupaî üslûpta yeni bir bina inşa etti. Bu binada evvelâ Baş ağaya mahsus bir daire vardı. Dairenin pencereleri kafessiz ve parmaklıksızdı. Daire Sultan'ın oturduğu kısmın dışındaydı ve oradan bir duvarla ayrılıyordu.

«Melling'in yaptığı kasrın pencerelerinde gayet zarif kafesler bulunuyordu. Bu daireye bitişik üstü kapalı uzun bir dehliz vardı. Bu dehlizin tam orta yerinde iki büyük ve kalın ahşap sütuna dayanmış ve denize doğru çıkmış bir köşk bina edilmişti. Köşkün pencere kepenkleri kaldırılınca olta ile balık da avlanabilirdi.

«Hatice Sultan Sarayı buradan başlıyordu. Sarayın boydan boya geniş salonları ve

ayrıca Padişaha mahsus bir dairesi vardı. Bu daire Üçüncü Selim'in gelişinde açılırdı. Paşa dairesi bahçe tarafında bulunuyordu. Hatice Sultan sarayını büyültürken civarında bulunan Selim Paşa yalısını da alıp maiyyetindekilere tahsis etti. Nişatâbat'da 1791 senesinde başlıyan inşaat 1792 ye kadar devam etmiş ve bu müddet zarfında Hatice Sultan Şeyh-ül-İslâm'ın Bebek'teki yalısında misafir olmuştu. Üçüncü Selim, zaman zaman (tebdil zevrakçesiyle) Defterdarburnu'nda müceddeden bina oluna Hatice Sultan sahilsarayını temaşa etmiye gelirdi.

«Mimar Melling, sarayın bahçesini de gayet sanatkârane bir şekilde tanzim etti. İvicaçlı bir şekilde yaptırdığı yolların etrafına leylâk, akasya ve gül ağaçları dikti. Buraya girenler yolu bulamazlardı. Hatice Sultan, biraderi geldiği bir gün haremin kızlarını bahçeye çıkartmış, herkesin gezip dolaşıp aynı yere gelmeleri ve şaşırıp kahkahalar, çığlıklar koparmaları Selim'i çok eğlendirmişti. Üçüncü Silim bir gün Nişatâbat'a geldiği vakit bir ecnebi sefiriyle konsolosun iki genç ve güzel kızın Hatice Sultan'a misafir olduklarını öğrendi ve bir paravana arkasından genç kızların harp çalıp dans etmelerini büyük bir takdir ve alâka ile seyretti.

«Mimar Melling'e Neşatâbat sarayında bir daire tahsis edilmiş, madam Melling'in de hareme alınan eşyalar hakkında fikirlerinden istifade edilmiye başlanılmıştır. Hatice Sultan Lâtin harflerini öğrenmiş ve bu harflerle mimarı ile bazı hususlarda yazışmıya başlamıştı. Ayrıca Melling'ten Fransızca dersi de alıyordu.

«O devirde saray taassubu bu kadar ileri bir zihniyeti kabul edemediğinden baş ağanın tezvirleri neticesinde mimar saraydan ayrılmıya mecbur kaldı.

«Üçüncü Selim Sarayburnu'nda Melling'e inşa ettirmeyi düşündüğü saraydan Mısır'ın işgaliyle vaz geçmişti. Melling Neşatâbat'tan ve nihayet Türkiye'den ayrılmıştı.

«Hatice Sultan kardeşinin tahttan indirilmesi ve sarayda öldürülmesi facialarını yaşamış ve İkinci Mahmut zamanında 1821 tarihinde vefat etmişti, Saraylarını dolduran kıymetli eşyalarından satılmasına lüzum görülen zülüflü baltacıların delâletiyle çinili meydanında satıldı. İkinci Mahmut, Neşatâbat sarayını muhtelif tarihlerde kızlarının ikametine tahsis etmişti. Evlenme çağına gelen büyük kızı Saliha Sultan için Neşatâbat «bir tarh-ı nevin ve resm-i dilnişin üzere yeniden tamir ve inşa olundu.»

«Saliha Sultan bu sarayda uzun yıllar oturmuş ve ilk çocuğu Abdülhamit'i burada dünyaya getirmişti.

«İkinci Mahmut'un kız kardeşlerinden Hibetullah Sultan 1841 yılında Neşatâbat'da ölmüş, 1845 senesinde Mehmet Ali Paşa ile Haydar Paşa sahrasında evlenen İkinci Mahmut'un kızı Âdile Sultan bu saraya büyük ve debdebeli bir alayla nakletmişti.

«Neşatâbat, Abdülmecit devrinde de sultanların ikametlerine tahsis edildi ve burada bazı büyük düğünler yapıldı. Yalnız 1853 Kırım Harbi münasebetiyle İstanbul'a gelen Prens Napoleon Neşatâbat'da ağırlanmıştı. 1270 yılı şabanının dördüncü pazartesi günü İstanbul'a gelen Prens, doğru Neşatâbat'a inmiş ve ayın on birinde şerefine Beylerbeyi sarayında bir ziyafet tertip olunmuştu. Prens, Neşatâbat'da yirmi bir gün oturdu ve kendisine büyük ikramlarda bulunuldu (Arşiv kaynaklarında, yapılan yemek sarfiyatı ve saire yazılırdı. Yirmi bir günde prense ve maiyetine sarfedilen yiyecek arasında 1080 av hayvanı, 995 güvercin, 315 tavuk, 96 istakoz, 56 okka kaymak, 4 okka Şam fıstığı vesaire...).

«Prens Napoleon'la beraber İstanbul'a gelen Duke of Cambridge'e Feriiye sarayı hazırlanmış, fakat Duke burada kalmayı kabul etmiyerek Selimiye'de askerlerin bulunduğu yerde oturmayı tercih etmişti. O tarihlerde İstanbul'da Türkiye hizmetinde bulunan Amiral Slada diyor ki: «Deniz kıyısında Doğu illerinin ıtrıyle Batı Avrupa'nın şaraplarını toplamış ve hükümdar hanedanına mahsus iki yalı, hizmetçileriyle, atlariyle ve kayıklariyle beraber Prens Napoleon ile Duke of Cambridge'in oturmasına ve emrine tahsis olunmuştu. Prens bolluk ve rahat yuvasına çekilerek keyfetmiye başladı. Cambridge dükü ise bu faydasız keyfe kapılmıyarak birkaç gün sonra yalıyı bıraktı ve Üsküdar'a geçip askerlerinin bulunduğu yerde oturmıya başladı.»

«Prens Napoleon, güzel hâtıralarla Neşatâbat sahilsarayından ayrılırken, sarayın nöbetçilerine birer madalya hediye etmişti. (Başbakanlık arşivi, irade defteri, sene 1270).»

Leylâ hanım (ölümü 1936) «Harem ve Saray Âdat-ı kadimesi) adiyle neşrettiği hâtıratın «Sultan Efendilerin İzdivaç Merasimi, Refia Sultan Efendinin düğünü» başlıklı kısmında (Vakit. 5 mart 1337, tefrika numarası. 19) sarayın taksimatını şöyle anlatıyor:

«Sultan Mecit Han'ın büyük kerimesi Fatma Sultan Efendi'nin Sadrazam Reşit Paşanın oğlu Ali Galip Paşa ile izdivaci cemiyyetini gördüm. Müşarünileyha hakkında bildiklerimi sırası geldikçe yazacağım. Hakan hazretlerinin ikinci kerimeleri olup Fatma Sultan Efendi

hazretlerinin bir valideden hemşireleri Refia Sultan Efendi'nin Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa'nın ilk hareminden olan Mahmut Ethem Paşa ile izdivaçlarında Ortaköy'de Defterdarburnu'nda galiba Sultan Mahmut Han hemşirelerinden ya kerimelerinden birinin sarayı olan sarayda cemiyyette bulundum. Fatma Sultan'ın ikamet ettiği zaman lohusa cemiyetinde bulunmuş ve Refia Sultan Efendi'de haftalarca oturmuştum. Sarayın taksimatını muhtasarca tarif edeyim ki ana müşabih taksimat şimdi yalnız Beşiktaş'ta Tarlabaşındaki sarayda görülebilir.

«Bu saray evvelki sultanlardan birinin sarayı olup Balta Limanı sarayı tamir edilirken Fatma Sultan Efendi, Salı Pazarı'ndaki sarayı yapılırken Münire Sultan Efendi oturmuşlardı. Bunun harem taksimatı Ortaköy'de Defterdarburnu sarayına müşabih ise de öyle güzel değildir. Defterdarburnu sarayı önü geniş rıhtımlı büyük ahşap bir sahilsaray idi.

«Gayet büyük sofanın sahil ve bahçe tarafındaki setli sofalarının bölmelerinin köşe teşkil eden yerlerinde birer oymalı yaldızlı direkle bölünüp yaldızlı kafes konmuş iki kişilik kadar hücrecikler vardı; deniz setli sofasının köşelerine de pencere geçirilmiş, rıhtım üzerine direklerle çıkarılmış büyük bir yerdi. Karşısına tesadüf eden bahçe ciheti setli sofası da aynı fakat ortasından bir kapısı vardı, demir köprü ile bahçeye geçilirdi. Bahçede köprünün hizasında ortası yaldızlı demir parmaklıklı direkli güzel bir kameriyeli büyük havuzun üç kenarına genişçe mermer döşenmiş, ağızlarından su fışkırır mütaaddit iyi traş olunmuş mermer kazlar vardı.

«Havuzun sokak cihetinde duvara muttasıl kazıklar üzerine yapılmış bir yalı vardı. İçinê girmedim. Görünüşüne nazaran iki odası, bir sofası vadı. Bir de arkasındaki dağa raptolunmuş köprü gibi bir oda vardı. Zemin bayır olduğundan bahçe set üzerine tarhedilmiş eski çınarlarla sâyedar kış mevsiminde yeşil yapraklarını muhafaza eden fıstık, çam, zekkumlarla nazarlara pek hoş görünürdü.

«Büyük sofanın bahçe setli sofasının haricinde iki tarafından geniş çifte merdivenle aşağı inilirken merdivenin yarısında büyük kapılardan avluya çıkılır, mezkûr kapıların iç tarafında birkaç basamakla büyücek etrafı parmaklıklı bir yer vardı ki merdiven altına gelen o yerden de yine birkaç basamakla aşağı sofaya inilirdi. Merdivenlerin altına gelen o yerler ne için yapılmış anlıyamadım. Ben bulunduğum zaman orta kalfalar orada taam ederlerdi. Lâkin herhalde yemek odası için yapılmamış. Üst kat sofasının iki ucunda gayet ince oymalı bir çeşme vardı. Ayna mermerleri, kurnaları, basamak taşları calib-i dikkat oymalarla müzeyyendi. Ayna mermerlerinde uçları bir araya getirilip kordele ile bağlanmış üç büyük Devekuşu tüyü vardı. Sanatının gösterdiği o inceliğe hayran olmamak kaabil değildi. Musluklar eski değil, yeni fakat güzel işti.

«Deniz cihetindeki setli sofanın iki tarafında gayet büyük ve mütaaddit pencereli birer oda, yanlarında birer küçük oda (koltuk odası makamına olmalı) köşelerde de yine gayet büyük birer oda vardı Hamam bahçe cihetinde kısa bir koridorda musanna' oyma mermerlerle iki kurnalı bir hamamdı. Kurnalar istiritye şeklinde fakat derince, ayna taşları da istiritye gibiydi. Musluklar ördek kafasıydı. İç camekânda oturulup giyinmiye mahsus camekânın bir basamak mermer sedir genişliğinde sedir yerli matâdan düz güvez ipekli ile mefruş ve aynı kumaştan üstünde sırma saçaklı müzeyyen bir tente vardı. Sedirin karşısına gelen duvara iki taraftakilerin üstteki küçük, alttaki daha büyük ince oymalarla dalgalanmış kurnacıklar, ortada büyücek ve başka türlü oyulmuş iki uzunca kurna, en alta da hepsini ihata eden uzun bir kurna yapılmış tâ üstünden akıtılan berrak su hafif şırıltı ile şeffaf billûr damlaları gibi, hele gece mumların aks-i şuaiyle pırlantalar gibi, ne kadar hoş görünürdü. Selsebil ile sedir arasındaki hamam kapısının üzerinde mermer levhaya şu beyit hâkkolunup yaldızlanmıştı:

Selsebîle karşı açılır bu bab
Dört yanına saçılır sanki külâb

«Hamamın iç ve dış kapıları güvez çuha kaplanıp gümüş çivilerle ortası baklava şeklinde etrafı iki sıra mıhlanmış çuha defatla değiştirilmişse de çiviler eski müdevver muhattep çivilerdi. Hamamın ve camekânın kubbeleri de müzeyyendi.

«Büyük sofanın iki köşesinden birer kapı ile hünkâr dairesine geçilir. Karşıki tarafı yan bahçeye nâzır pencerelerle zıyalanmış iki tarafı yani deniz ve büyük bahçe cihetlerinde dört ya altı oda vardı. Onu tahattur edemiyorum. Zira o daire yalnız teşrif-i şahanede açılırdı. Merdiveni ayrı idi. Alt katında bendegân için iki oda ayrılıp mütebakisi meşkhane ittihaz olunmuştu. Yukarıda tarif ettiğim büyük dairenin alt katı da büyük sofa ve mütaaddit odaları deniz cihetindeki setli sofanın altı bulunamamış iki tarafında geride birer küçük oda

vardı. Yukarıki gibi denize doğru çıkılmış büyücek bir beyaz mermer döşenmiş ortasında üç kat çağlıyan kurnalı büyük bir fiskiye ağızlarından su akar ördekler vardı. Yere kadar olan büyük pencerelerden deniz içinde oturulur gibi görünürdü. Oranın rıhtımı tabiî o kadar geniş değildi. Rıhtıma çıkılacak büyük kapılar merdivenlerin karşılarına tesadüf ediyordu.

«Refia Sultan Efendi'nin düğününe yakın ben hastalanmıştım, Cihazı Beşiktaş caddesinden önümüzden geçerken gördüm. Perşembe günü valide ve hemşiremle düğüne gittik. Evli Sultan efendiler, davetli vükâlâ haremleri evvelce gelmişler. Gelin Sultan Efendi müdeppdep, muhteşem alay ortasında dört atlı saltanat arabasiyle geldi. Arkasında birçok arabalar vardı. Biz gelin sultan efendinin arabası görünen pencerelerde yer bulmıya gittiğimizden arkadaki arabalardan kimlerin çıktığını görmedim.

«Kapının karşısında muzika-i hümayun çalıyordu. Hazine kethüdası, Dar-üs-saade ağası, baş musahip ağa ve diğer kıdemli ağalar üniformalariyle sokak kapısından istikbal ve yerden temenna ile arabanın iki tarafında yürüyorlardı, İhtiram safı almış olan hademe-i hümayun ve büyük zâbitan arasından geçip sarayın iç kapısında durdu. Araba ile kapı arasına toplarla şallar gerildi. Arabadan gelin odasına kadar iki yol ustufe (has telle ipekle dokunmuş kıymetli kumaştır. Yakın zamanda yenisini gördüğüm yok) serildi. Gelin arabası durunca Dar-üs-saade ağası büyük bir temenna ile buyurunuz efendim deyince Damat Paşa yaklaşıp yerden bir temenna ile Sultan hazretlerinin arabadan inmelerini rica etti.

«O devirde gelinlerin hemen çıkmayıp nazlanarak bekletmesi âdetti. O kadar yüzlerce nazarların kendilerine mâtuf olduğunu bilen Sultan Efendi de Damat Paşa da pek sıkıldılar. Gelin giyimi ağır duvak, paşanın üniforması sıcak havada daha ziyade yoruyordu. Nihayet damat sultan hazretlerini arabadan indirdi. Sağdan zevci Paşa, soldan Dar-üs-saade ağası koltuklıyarak içeri getirdiler, Orada hazır bulunan harem-i hümayun ince saz takımı çalmıya başladı. İstikbal eden teşrifatçı kalfadan baş ve ikinci kâtibe kalfalar ellerindeki kendilerine mahsus âsalarla işaret ederek kalabalığı iki tarafa dağıtıp yol açmıya çalışıyorlardı. O kadar izdihamdan geniş yol açmak mümkün mü. Ancak üç kişilik bir geçit açılıp ustufe yaygı üzerinden yürüyerek gelin odasına gittiler. Damat paşa gelini köşesine oturtup çıktı. Bir harem ağası yediyle para serptirdi gitti.»

Harap ve bakımsız bir halde bulunan saray İkinci Abdülhamit devrinde yıktırılıp yerine kızları Zekiye ile Naime sultanlar için iki büyük saray yaptırıldı. Çifte saraylar adıyle anılan bu sarayların biri yirmi beş sene kadar evvel yanmış, öteki de yıktırılmıştır.

NEŞŞAF KÂĞIT (نشاف كاغد) [*San.*] Sünger kâğıdı gibi mesamatı olan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça neşşaf; sünger gibi suyu çekip içmek demek olan neşfin cem'idr. Mürekkepçiler bu kâğıdı mürekkebi süzme işinde kullanır. İ.

NETA (نتا) [*Bah.*] Gemiciler arasında muntazam, düzgün ve tertipli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NETA ETMEK (نتا ايتمك) [*Bah.*] Gemiciler arasında her hangi bir şeyi derleyip muntazam bir surette toplamak ve her şeyi düzgün olarak yerli yerine koymak ve oturtmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NEVÂBAT KASRİ (نوباد قصرى) [*Sar.*] Kandilli'de Dördüncü Murat tarafından yaptırılan kasrın adıdır. Hicri 1042 (1632-33) senesinde yaptırılan bu kasır sonradan bakımsızlık yüzünden harap olduğundan yıktırılmıştır.

NEVBE (نوبه) [*Sof.*] Tekkelerin bir kısmında bayram ve kandil gecelerinde musiki âletlerinin toplu olarak çalınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nevbe nevbet'in hafifletilmiş şeklidir. Bu türlü âyinler münasebetiyle musiki âletlerini çalanlara (nevbezen) denildiğini yazan Sadettin Nüzhet Argun (Türk Musikisi Antolojisi, ikinci cilt, sahife 666 - 667) nevbe için şu tafsilâtı veriyor:

«Bayramlarda ve kandil gecelerini karşılayan âyin günlerinde Kadiri'lerle Kıyami'lerde yani Rifaî, Bedevî ve Sâdi dergâhlarında muayyen bir tarz ile (haliyle), (kudüm), (mazhar) çalınır ve o arada bir takım Arapça kasideler ve şuuller okunurdu. Bunları vuranlara nevbezen derlerdi. Ramazan bayramlarında ekseriyetle üç, kurban bayramlarında iki defa yapılan ve üç fasıldan ibaret olan bu nevbe merasiminde tekkenin şeyhi ve diğer dergâhlardan misafir olarak gelen şeyhler ile zâkirbaşı (Halile), dedeler ile zâkirler (kudüm), dervişler de (mazhar) vururlardı. Birkaç saat devam eden bu merasimde evvelâ ağır, sonra gittikçe hafif ika'lı şuuller okunurdu. Bunlar arasında bilhassa (uşşak) ve (hicaz) makamlarındaki (Şey'enlillah) nakaratlı iki beste musiki bakımından fevkalâde kıymeti haizdir. Beş kısımdan mürekkep olan bu güzel eserin her kısmı arasında zâkir-

başı Aktab-ı Hamse ünvaniyle yadedilen Abdülkadir-i Geylânî, Ahmet Rifaî, Ahmet Bedevî, İbrahim Düsûkî, Sadettin-i Cibavî hakkında meth-ü senayı ihtiva eden ve duraklar gibi ayrı bir besteye malik bulunan kasideleri okur, zâkirler de bir ağızdan (Şey'en-lillah yâ Abdülkadir.... Şey'en-lillah yâ Sadettin nakaratlarını söylerlerdi.»

§ [*Mus.*] Mazhar'ın küçüğüne verilen addır. Tefle Mazhar arasındaki fark tefin zilli, mazharın ise zilsiz olmasıdır. Nevbe de mazhar gibi zilsizdi. Her ikisi tekkelerde çalınırdı.

NEVBEZEN (نوبەزن) [*Sof.*] Bayramlarda ve kandil gecelerinde Kadirî, Rifaî, Bedevî ve Sadî tekkelerinde musiki âletleriyle yapılan ve «nevbe» adı verilen âyinlerde çalgıları çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu âyinlerde «halile», «kudüm», «mazhar» çalınır ve birtakım Arapça kasideler ve şuuller okunurdu.

Nevbezenleri zâkirbaşılar idare ederlerdi.

NEVBET (نوبت) [*Mes.*] Muayyen vakitlerde resmî yerlerde çalınan mızıka yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «nevbet-i Sultanî» de denilirdi. Osman Gazi'nin hizmetlerine mükâfat olarak Selçuk Padişahı'nınbeylik alâmeti olarak gönderdiği şeyler arasında Şark hükümdarlarının çaldırdıkları davul, zurna gibi mızıka takımı da vardı. Osmanlı Padişahları bunlara daha birtakım musiki âletleri de eklemek suretiyle belli zamanlarda çaldırır ve ilk hükümdarlar nevbet çalındığı müddetçe Selçuk hükümdarına hürmeten ayakta dururlardı. Fatih ayakta dinlemek usulünü kaldırdığı gibi Sultan Mahmut da «Mehterhane» adı verilen bu mızıka takımının yerine bandoyu ikame etmiştir.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı Nevbet için (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 273 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Her devlette görülen askerî mızıka takımı, diğer bir kısım Şark devletlerinde de olduğu gibi zurna, nakkare, nefir, zil, davul ve kös'ten mürekkepti. Hükümdara ait bu bandoyu Mehterhane-i tabl-u-alem denilen mehterlerin arasındaki mızıkacılar çalarlardı. Mızıka takımının şefine mehterbaşı denilirdi. Mızıka takımı Emîr-i alem'in nezareti altında bulunmakta olup bütün tâyinler bunun inhasiyle yapılırdı.

«An'aneye göre ilk Osmanlı Beyi olan Osman Gazi'ye Selçuk Hükümdarı tarafından beylik alâmeti olarak sancak ile beraber davul ve saire gönderilmişti. Nevbet vurulurken, Osman Beyden itibaren Padişahların, Selçuk Hükümdarına hürmeten ayağa kalkmaları âdet olmuştu, Fakat Fatih Sultan Mehmet iki yüz yıl evvel ölmüş bir padişaha ayağa kalkmak lüzumsuz diye mehterhane çalınırken bu ayağa kalkmak usulünü kaldırmıştır. Mehter takımı her gün, padişahın bulunduğu yerde yani padişah seferde ise çadırının önünde, değilse saraydaki muayyen yerinde ikindi zamanı çalınır ve bundan sonra dua olunup nevbet merasimi biterdi.

«Evliya Çelebi Osmanlı Padişahlarının on iki kat nevbeti olduğunu yazmaktadır. Devlet merkezi olan İstanbul'da nevbet çalınan yerler muayyendi. Evliya Çelebi zamanında (Onyedinci asrın son yarısı) üç yüz mevcudu olan asıl Padişah Mehterhanesinin yeri Yenisaray'ın Demirkapı mevkiinde idi. Buradaki kuleden her gece yatsı namazından sonra üç fasıl nevbet-i padişahî çalınıp padişaha dua edilir ve sabaha karşı seher vaktinde de divan erkânı ve o civar halkını namaza ve işe uyandırmak için yine üç fasıl nevbet vurulurdu.

« Bu mehterlerden başka Yedikule'de de kırk mevcutlu bir mehter takımı bulunup Fatih Sultan Mehmet kanunu üzere yatsıdan sonra ve sabah namazından evvel yine üç fasıl yaparlardı. Yine İstanbul'da Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Rumelihisarı, Kavak Yenihisarı, Beykoz, Anadoluhisarı, Üsküdar, Kızkulesi mevkilerinde dahi kanun üzere aynı vakitlerde mehterhane çalınırdı. Buraları Fatih zamanında henüz hâli mahaller olduğundan halkın ve alâkadarların uyanık bulunmaları düşünülmüştür. Evliya Çelebi'nin saydığı bu mahallerdeki mehterlerin adedi bin kadardı.

«Tabiî zamanlarda mehterhane sarayda her gün bir defa ikindi zamanında çalınmak kanundu. Bundan başka Padişah cülûslarında kılıç alaylarında, muzafferiyyet haberi geldiği vakitlerde, arife divanlarında ve düğünlerde de çalınırdı.

«Evliya Çelebi gezip gördüğü Osmanlı kalelerinin bir kısmında mehterler bulunup muayyen zamanda nevbet vurulduğunu ve kale nigehbanlarının (gözcülerinin) Yektir Allah diye mukabele eylediklerini yazmaktadır.

«Marsigli, muharebe zamanında köslerin, ordunun düşmana yaklaşması üzerine şiddetle çalındığını ve davulların da ordugâhı muhafaza eden karakol efradının uyumamaları için çalınıp bu sırada davul çalanların Yektir Allah diye bağırdıklarını beyan eylemektedir.

« Gerek sefere harekette ve gerek harb esnasında Padişah mehterhanesi saltanat san-

caklarının altında durup çalınırdı. Sefere gidilirken konak yerlerinde ikindi divanı akd edilip ikindi ezanı okunduktan sonra Otağ-ı Hümayun önünde nevbet vurulur ve bu esnada çavuşlar bir tarafta ve kapıcılar diğer tarafta saf tutup dururlar, nevbet sona erince dua olunup selâmlayıp çekilirlerdi. Nevbet esnasında Otağ-ı Hümayun'un perdeleri açılırdı.

«Sarayda arife günlerinde alay meydanında divanhane üzerindeki Adl Köşkü karşısında ikindi ezanını mütaakıp nevbet vurulurdu. Nevbet bitince divan-ı hümayun çavuşlarından duacı çavuş dua eder ve merasime nihayet verilirdi. Daha sonraki tarihlerde bu arife merasiminin şekli değişmiş ve şöyle yapılmıştır.

«Arife günü Paşakapısı'nda muayede olmadığından orada işi olmıyan çavuşbaşı ikindi divanı için ikindi namazından bir saat evvel saraya gidip namazını eski divanhanede kılar ve sonra kapıcılar kethüdası ile beraber Babüs-saade karşısına durup Padişahın çıkmasına intizar ederlerdi. Gedikli ve ulûfeli çavuşlarla çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini, duacı çavuş, mataracı, pişkeşçi ve kapıcılar da yerlerine dönerlerdi. Bundan başka mîr-i alem, birinci ve ikinci mirahorlar yerlerini alıp arkalarında Padişaha mahsus atlar durup mehterhane takımı da hazır olurdu.

«Padişah ikindi namazından sonra arz odası önüne kurulan tahta oturduğu sırada çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası zeminpus edip bu münasebetle alkış yapılır ve nevbet vurulurdu. Nevbet bitince duacı çavuş dua edip çavuşlar âmin derler ve sonra Padişah arz odasına giderdi.

«Üniversite kütüphanesinde Halis Efendi kitapları arasındaki 1184 numaralı bir mecmuada (Üstad-ı Mehteran-ı alem) başlığiyle mehterlerin usul ve makamları gösterilmektedir ki isimleri şunlardır:

«Ahlâtî, Halilevî, Kalenderî, peşrev, türkü, sakil çenber, küçük hafif, büyük hafif, nakş, saf, revanî, def usulü, yarım ahlâtî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, zamm-ı devr, murabba, devr-i hindi, kara batak, ezgi, sofiyan, semaî, çeng-i harbi.

«Evliya Çeleçi Padişahların on iki kat mehterhanesi ve yirmi çift beyaz develer üzerinde seksen adet Hakanî kösleri bulunduğunu yazmaktadır, Elimizde 1169 H, 1755-56 M. ve 1190 H. 1776 M. tarihlerine ait mehteran-ı tabl-u âlem maaş defterlerinde biri zurnacıbaşı olmak üzere on altı zurnacı, seksen nakkareci (çifte nâra), on altı davulcu, on iki nefirî, dört ve beş kösçü olduğu görülüyor. Bu kayıtlara uygun olarak Hammer, D'Ohsson'dan naklen Padişaha mahsus mehter takımının on altı zurna, on altı davul, on bir boru, sekiz nakkare, yedi zil ve kös'ten mürekkep bulunduğunu ve bu takımın Padişahın sefere hareketinde iki misline çıkarıldığını beyan etmektedir.

«Tarih-i Askëri-i Osmani, iptidadan 1241 H. 1825-26 M. senesine kadar geçen müddet zarfında birkaç defa mevcut mehter takımı adetleri, ilâve ve tenkis suretiyle vüzeraya mahsus mehterhanenin on sekizinci asır sonları ve on dokuzuncu asır başlarında dokuz kat olduğunu yazıyor.

«On altıncı asır sonlarında yazılan Halkondil zeylinde mehterhane âletleriyle bunların biribirleriyle imtizacından hasıl olan âhenkten bahsedilmektedir. Müellif Emir alem'e tâbi bir mehter başının idaresinde iki yüzü mütecaviz mehter takımı bulunduğunu söyledikten sonra şunları yazıyor:

«Türklerin boru (Clairons) ları hemen hemen bizimkilere benzerler. Yalnız trampetleri farklı olup muhtelif nevileri vardır. Bir nevi kulpları hariçte bulunan iki küçük tunç kalkandan mürekkeptir. Bu iki kalkan (zilleri tarif ediyor) biribirleriyle çarpıştıkça çok keskin bir ses husule getirmektedir. Bu ses sairlerinden ziyade hoşlarına gidiyor. Diğer nevi de iki küçük tunç kazana (nakkare) müşabihtir, Eğere raptolunur. Seste bir nevi ahenk husule getirmek için bunlardan birisi diğerinden küçüktür. Berberîlerin atabal'larına benzer. Üçüncü nevî de davuldur. Bizimkilere müşabihtir. Yalnız bir küçük farkı vardır. Alt kısmında kiriş yoktur. İki tarafı birden bir tok mak ve bir çomakla çalınır. Davulu çalarken sair musiki âletlerinin ahengine o derece uydurulur ki insan aldanarak iki üç yüz davul birden çalınıyor zannediyor. Her davulcunun yanında iki zurna da bulunur. Bunlar da ahenklerini davula göre uyduruyorlar.»

«Marsigli'de müzik âletlerini birer birer tarif ettikten sonra her biri ayrı ayrı kaba ve keskin birer sada çıkaran bu musiki âletlerinin hep birlikte çalındığı zaman lâtif ve hoş bir ahenk husule geldiğini beyan etmektedir.

Sefer esnasında orduda mehterhane çalınırken iptida serdarın mehterhanesi ve sonra üç tuğlu paşaların yani vezirlerin, daha sonra ikişere tuğluların (beylerbeyi) mehterhanelerinin çalınmaları kanundu.»

Eski âdetler bilgini Musahip Zade Celâl «Eski İstanbul Yaşayışı» adlı eserinde (sayfa

81) «Nevbet nasıl başlar?» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Evvelâ nakkarezen başı meydana gelir. Nakkaresini vurur. Mehter takımı toplanır, yarım daire teşkil eder. Sağ başta baş çevkân ve çevkânîler, sonra zurnazenbaşı ve zurnazenler, ondan sonra nakkarezenbaşı, nakkarezenler daha sonra tabılzenbaşı ve tabılzenler ilâh... sıralanır. Tabılzenbaşı mehterbaşının muavnidir. Takımın intizamından mes'uldür. Tabılzenbaşı gülbankçıya işaret eder, gülbankçı ortaya geçer, baş keser, biraz durur. Sonra başını kaldırır, kuvvetli bir sesle «Vakt-i Surur mehterbaşı ağa» diye haykırır. Üç defa da tekrar baş keser, yerine gider. Meherbaşı ağır ve vakur adımlarla gelir, takımın ortasında mevkini alır.

«Baş mehter (Hazır ol!) der. Biraz durur. (Yallah!) der. Evvelâ borucu çalgılar hep birden kuvvetli bir tempo vururlar ve gittikçe hafifletirler. Zurnazen başı kabalardan perde gösterir. Diğer zurnazenler onu takibederek perde gösterirler ve susarlar. Zurnazen başı tek başına çalacakları makamın seyrini gösterir ve heyet-i umumiye onun karar vermesini bekler. Karar verilmesiyle peşreve girerler, Peşrev arasında çevkânlarını şıkırdatarak (ya hey) diye bağırışırlar. Çalgı devam eder ve nihayete irer. Gülbank çekilir. (Gülbankler daima nevbetten sonra çekilir). Peşrevler, ağır yörük semailer çalınır, şarkı çalınmazdı. Marş şeklinde eser de yoktu. «Kerim Allah, Rahim Allah» diye ağır adımlarla yürürlerdi.»

NEVBET ÇALMAK (نوبت چالق) [*Ida.*] Muayyen zamanlarda «Mehterhane» adı verilen mızıka takımının çalınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nevbet sarayda sabah, ikindi ve yatsı zamanlarında çalındığı gibi ikindi divanına başlanmadan evvel de çalınırdı. Mehterhane muhtelif yerlerde de nevbet çalardı,

NEVBETHANE (نوبتخانه) [*San.*] Mehterhane takımının bulundukları yere verilen addır. «Mehterhane» denilen mızıka takımı muayyen vakitlerde «Nevbet» adı verilen çalgı çaldıkları için bu isim verilmişti. Bunun yerine «Tabılhane» de denilirdi. İstanbul'da ilk «Nevbethane» binası Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılmıştır. «Topkapı Sarayı» nın suru yapıldığı zaman Demirkapı'da yapılan «Nevbethane» nin adı oradaki mahalleye de verilmişti. Şimdi de oradaki sokaklardan birinin adı «Nevbethane sokağı» dır.

NEVBET-İ MÜRETTEB (نوبت مرتب) [*Mus.*] Biribiriyle münasebeti olan dört parçadan mürekkeb güfteli musiki eseri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hangi makamdan başlanırsa o makamla bitirilir. Nevbet-i mürettebin mürekkeb olduğu dört parçadan her birinin ayrı ismi vardır. Birinci parçaya (kol), ikinci parçaya (gazel), üçüncü parçaya (terdane), dördüncü parçaya (ferudaşt) adı verilir. Bu dört parçadan her birine mahsus şartlar vardır.

NEVBET-İ SULTANİ (نوبت سلطانی) [*Sar.*] Eskiden muayyen vakitlerde sarayla muhtelif yerlerde mızıka çalınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osman Gazi'nin hizmetlerine mükâfat olarak Selçuk Padişahının beylik alâmeti olarak gönderdiği şeyler arasında bulunan davul, zurna ve diğer sazlarla sonradan eklenen bir takım mızıka âletlerinden teşekkül edip «Mehterhane» adı verilen mızıka takımı muhtelif yerlerde ve belli saatlerde çaldırılırdı. Buna sadece «Nevbet» de denilirdi. İkinci Mahmut zamanında Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra «Mehterhane»nin yerine bando ikame edilmiştir.

NEVBET VURULMAK (نوبت اورلق) [*Ida.*] Muayyen vakitlerde çalınan mehterhane hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Nevbet-i Sultani» denildiği gibi sadece «Nevbet» de denilirdi.

Osman Gazi'nin hizmetlerine karşılık olarak Selçuk Padişahı'nın beylik alâmeti olarak gönderdiği şeyler arasında bulunan davul, zurna ve diğer sazlarla sonradan eklenen bir takım müzik âletleri belli zamanlarda ve muhtelif yerlerde çalınırdı. İkinci Sultan Mahmut, tarafından Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra «Mehterhane» adı verilen bu mızıka kaldırılmış, onun yerine hando ikame edilmiştir.

Tarihe ait kıymetli tetkikler yapmış olan İbrahim Hakkı Konyalı «Osmanlılarda ilk Nevbet Vurulması» başlığı altında (İstanbul Sarayları, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1943, birinci cilt, sayfa 47) şu tafsilâtı veriyor:

«Osman oğulları Oğuz Türklerinden bir Uruk oldukları için Osman Şah henüz eğemenliğini almadan evvel, batı Anadolu'da Uç beyi iken şüphesiz eski Türk an'anesine uyarak davul ve kös çaldırırdı. Fakat beylik, hükümdarlık ve saltanatın şiarından olan nevbeti ancak Milâdî 1289, hicrî 688 yılında çaldırmıştır.»

NEVCET (نوجت) [*Bah.*] Efradın yatak bandıralarını bağladıkları ince iplere verilen addır.

NEV MÜSLİM (نو مسلم) [*Ida.*] Hıristiyanlarla diğer din sahiplerinden yeni müslüman olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ka-

nunnamelerdeki «Kanun-ı nev müslim» adı altındaki maddede yapılan merasime dair şu tafsilât vardır: Vezir-i âzam huzurunda bir gayr-ı müslim, müslüman olmak isterse derhal kelime-i şahadet telkin olunup bir avuç akça ihsan olunarak elbisesi için defterdara emrolunur ve hemen kendisini divan çavuşlarından biri alıp cerrahlardan o gün divanda nöbetçi olan cerraha götürülüp oradaki muayyen yerde sünnet edilirdi.

«Osmanlı Devletinin Merkez Bahriye Teşkilâtı» adlı eserde (sayfa 29) yeni müslümanlardan birinin istidasiyle sadrazamın defterdara havalesine ait olmak üzere şu vesika yazılıdır:

«Devletlû Merhametlû Sultanım hazretleri sağ olsun.

«Elhamdülillâh-i Taalâ bu kulları şeref-i İslâm ile müşerref olup ve din-i Muhammed'i kabul eden olmeyle (olmağla) eltaf-ı aliyyelerinden mercudur ki bu kulları biribirinden kisvebaha ihsaniyle mesrur buyurulmaları babında ferman efendimizindir.»

«Bu istidanın üstüne sadrazam şu derkenarı yazmıştır:

«İzzetlû Defterdar Efendi

Şeref-i İslâm ile müşerref olana kadimen her ne verilegelmişse ona göre viresin deyû buyruldı.

«İstidanın arkasında sekiz kuruş elbise parası ile bir mintan verildiği yazılı olup tarihi 1148 H. 1735 M. dir.»

NEVNİYAZ (نونیاز) [*Sof.*] Müptedi sâlik hakkında kullanılır Mevlevî tâbirlerindendir. Bunlar binbir günden ibaret olan çile müddetini matbahta doldururlardı. Ayakçılıktan başlıyarak muhtelif hizmetlerde bulunurlardı. Kendilerine verilen hizmetleri gördükleri gibi sabah ve yatsı namazlarını mütaakıp mesçidde ve dedegân ile birlikte ism-i Celâl okurlardı. Bunların halkla ihtilâtları memnu olduğu gibi çileyi doldurmuş ve hücreye çıkmış olanlarla da çokluk ihtilât etmezlerdi. Bunun sebebi «Nuhbet-ül-ahbap» da (Müellifi Azmi Dede, Mevlevî Şeyhi Rahmetli Remzi Dede'nin kütüphanesinde yazma nüsha, sayfa 5) şöyle izah olunmaktadır: «Nevniyazan subh u şam (sabah ve akşam) tasfiye-i kalp için yarım saat miktarı yevmiye iki defa murakabe ile mükellef oldukları veçhile istihmam (yıkanmak) ve salât-ı cuma ve lüzum-u zaruri vukuunda mezuniyetle çıkıp nâs ile ülfet etmiyerek avdet etmek tasfiye-i kalbe hail olmamak için kanun olduğu gibi binbir günü tamamlıyanlarla dahi ihtilâtları memnu olması nevniyazların tasfiye-i kalpte noksanları bulunmak ihtimaliyle bakıye-i zulmetleri hücre nişinlerin kalplerine aksetmemek ve ihtilâta dereceleri itibariyle istihkakları olmamak sebebine âdaba riayet için kaidedir.»

NEVREGÂN (نوره‌کان) [*San.*] Mücellitlerin mukavva ve deri oymakta kullandıkları âletin adıdır. Eğri ve ağzı keskin olan bu bıçağın ucuyla katı'da yapılırdı.

NEVRESİM (نورسم) [*Kıy.*] Yakası büyük, kolsuz, harmanî gibi kaput nevilerinden birinin adıdır. Nizam-ı Cedid'in ilk zamanlarında yapılan ve büyükler tarafından giyilen bir üstlük harmanî gibi sonraları terkedilmiştir.

NEVRUZ (نوروز) [*Tak.*] Eski Türklerle İranlıların Yıl başı itibar ettikleri günün adıdır. Bugün İranlılarla Şiîlerce bayram sayılarak kutlanır. Nevruz; güneşin hamel burcuna girdiği gündür ki martın yirmi ikisine raslar.

Güneşin hamel burcuna intikali keyfiyyetinin eskidenberi nazar-ı dikkati çektiği eski takvimlerde yazılı bulunmasiyle sabittir.

Nevruz'un ehemmiyyeti ve Nevruz merasiminin tarz ve mahiyeti hakkında «Şehname» başta olarak Acem ve Arap menbalarında birçok tafsilât vardır.

«Burhan-ı Katı'» buna dair şu malûmatı veriyor:

«Nevruz; yeni gün, yevm-i cedit mânasınadır. Senede iki güne ıtlak olunur. Birine «nevruz-ı âmme», diğerine «nevruz-ı hassa» derler.

«Nevruz-ı âmme» Ferverdin mahın neyyir-i âzamın nokta-i hamle tahvil eylediği gündür. Vech-i tesmiyesi (böyle denmesi) böyle mervidir ki Cenab-ı Hak âlemi ve Âdem'i ol günde halkeyledi ve kevakibin (yıldızların) mecmuu evclerinde ve evcler dahi ol gün hamelde bulundu ve kevakip ol günde devrana memur oldu ve bazılar dediler ki (Cemşit Şah) ki Pişdadiyan sultanlarından bir padişahtır. Asıl adı (Cem) dir. Cem; arzın her tarafını dolaştıktan sonra geldiği Azerbaycan'ı beğenip orada maşrık canibe bir âli taht kurdurdu. Şahane bir elbise giyerek, başına da mücevher ve muşa'şa' bir taç takarak tahta kuruldu. Güneş doğup da şa'şaası o taç ve tahta dokununca bütün o havaliyi nura boğdu. Herkes bunu meymenetli ve saadetli sayarak ziyadesiyle ferahlandılar. Mümtaz bir gündür diye o güne «Nevruz» dediler. Pehlevî dilinde şua' ve pertev'e «Şeyd» denildiği için Cem lâfzına izafeten kendisine «Cemşit» dediler. Büyük şenlik yapılıp ondan sonra her sene bu merasimi yapmayı usul ittihaz ettiler.

«Nevruz-ı hassa; Ferverdin'in altıncı günüdür. O gün Cemşit tahta oturup devlet erkâniyle adamlarının hepsini toplıyrak güzel ve beğenilen şekilde devamını emr ile dedi ki: Cenab-ı Hak hepimizi yoktan var ederek akıl ve fikirle diğer hayvanlardan mümtaz kıldı. Bu sebeple hepimize lâzım ve lây:k olan temiz su ile yıkanıp Allah'ın dergâhına secdeye kapanarak şükredelim. Sonra bu günü ve bu usulü yapmağa dikkat etmenizi isterim. Deyince hazır bulunanların hepsi kabul ederek bu güne «Nevruz-ı Hassa» dediler. Acem Hükümdarı her sene Nevruz-ı Âmme ile Nevruz-ı Hassa arasında olan altı gün içinde bütün hacet sahiplerinin isteklerine müsaade ederler, mahpuslarını salıverirler ve o günleri iyş u işret ve zevk u safa ile geçirirlerdi.»

Nevruz; Araplara «Neyruz» suretinde geçmiştir. Neyruz için «Kamus»ta deniliyor ki:

«Neyruz; Farisî nevruz muarrebidir. Yeni gün demektir. Rivayet olunur ki İmam Ali'ye o gün hulviyata (tatlıya mütaallik şeyler) dair şey takdim olunmakla sebebinden sual ettiklerinde neyruz resmi olduğunu ifade eylemeleriyle (نیروزنا کل یوم) dediler. Kezalik Mihricanda yine aynı resim icra olundukta (مهرجنا کل یوم) dediler. Yani sizler bize her gün neyruz ve her gün Mihrican kaidesi icra ediniz demektir. Fürs-i kadimde iki büyük bayram vardı. Biri nevruz, öteki Mihrican'dır. İmam Ali Irak tarafında oldukları eyyamda vâkı olmuştur.»

Rahmetli Cevdet Paşa (ölümü 1895) takvim hakkındaki eserinin Celâlî tarihine ait fıkrasına göre (Takvim-i Edvar, Matbaa-i Ebüz-Ziya. 1300, s. 49).

«Hicrî 465 (Milâdî 1072-73) senesinde Celâleddin-i Selçukî zamanında servet çoğalıp hikemî ilimler de pek çok terakki ederek bazı yeniliklere girişildiği sırada rasat işine de itina olunup 467 (1074-75) senesinde meşhur Nizam-ül-Mülk'ün topladığı heyetçilerin kararıyle güneşin hamel burcuna nakli günü (Nevruz) sayıldı ve 468 (1075-76) senesi nevruzu yeni takvimin mebdei itibar edildi. Bununla da iktifa edilmiyerek (Ömer Hayyam), (Eb-ül-Muzaffer), (Meymun-ı Vasıtî) ve (Muhammed Hâzım) gibi bu işe memur edildiklerinden 471 (1078-79) senesinden itibaren meydana getirdikleri Şemsî tarihe (Tarih-i Celâlî) adını verdiler. Bunda güneşin hamel burcuna naklettiği «Nevruz» u sene başı itibar eylediler.»

Nevruz'un millî bayram addedilerek tes'idi şüphesizeski İran an'anelerinden bulunduğunu, İslâmiyyetin İran'da intişar ve takarrüründen sonra bu an'anenin devamı ise galiba «Şiîlik» sayesinde olduğunu yazan değerli Profesör Fuat Köprülü (Hayat, sayı 18) «Burhan-ı Kati'daki malûmatı yazdıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Selçuk Veziri meşhur «Nizam-ül-Mülk»e isnat olunan «Siyasetname» ile «İmam-ı Gazalî» nin «Nasihat-ül-Mülk» ünde Sasanî'ler zamanındaki âdetleri hakkında bazı mühim tafsilât mevcuttur: İran Hükümdarları «Nevruz» ve «Mihrican» günlerinde bütün efradın hazır bulundukları umumi büyük bir içtima akdederlerdi ve hükümdar o gün bütün şikâyetleri dinlerdi. Eğer kendisi aleyhinde bir şikâyet vâkı olmuşsa, onun hakkında bir hüküm itasını ruhanîlerin en büyüğü olan onun «Mubed-i Mubedan» a havale eder ve kendi hakkında müsamahakâr davranmayıp adaletten ayrılmamasını tenbih eylerdi. O vakit münadi, hükümdar hakkında kimlerin şikâyeti varsa bir tarafa ayrılmamalarını söylerdi. Hükümdar tekrar Mubed'e tevcih-i hitapla: «Allah indinde hükümdarlar tarafından irtikâp edilen günahlar kadar büyük günah olamıyacağını, hükümdarın, tebaasının iyiliğine çalışmakla mükellef olduğunu, eğer hükümdarlar adaletsizlik ederlerse askerlerin de Allah'ı unutarak adaletsizliğe koyulacaklarını, o zaman memleket ve hükümdar ailesi üzerine Allah'ın gazabı davet edileceğini, binaenaleyh bu hususta asla adaletten ayrılmamak vazifesinin şimdi Mubed-i Mubedan'a tevecciih ettiğini» söylerdi. Eğer hükümdar aleyhindeki isnatlar esassız ise, müddei ağır cezalara çarpılırdı. Aksi takdirde, hükmün verilmesini mütaakıp hükümdar tekrar tahta çıkar, hükümdarlık tacı başında olduğu halde, ümerasına «hakkın ihkakına en evvel kendisinden başladığını, binaenaleyh herkesin de kendi hakkındaki şikâyetlerden dolayı hâkim huzuruna çıkmaları icabettiğini bildirirdi. Alelâde zamanlarda hükümdara en yakın ve en nüfuz sahibi olanlar, bu toplantı gününde en uzak ve en nüfuzsuz kalırlardı. «Siyasetname» ye nazaran bu âdet «Erdişir» zamanından «Yezd-i Cird» zamanına kadar devam etmiştir.

«(Kristensen) in mütalâasına göre, bu an'anenin dinî bir mahiyyeti olduğu derhal göze çarpmaktadır. Bunun Birinci "Yezd-i Cird„ tarafından ilgası da bilhassa mânidardır. Çünkü bu hükümdar bütün Sasanî sülâlesi arasında ruhanî sınıfın en çok nefretini kazanmış bir simadır. "Siyasetname„ deki bu rivayetin herhalde tarihî bir esasa istinat ettiği muhakkaktır. "Süryanî„ menbaları da bunu teyit ediyor. Onlara nazaran, her ayın başında her-

kes devlet memurlarının huzuruna çıkarak şikâyetnamesini arz etmeğe, hattâ hükümdar huzuruna çıkmağa mezundu. Yalnız bu âdeti lâğveden, o menbalara nazaran, birinci değil, ikinci "Yezd-i Cird„ idi.»

Safevîler sarayındaki nevruz merasimini Osmanlılardan (Üçüncü Ahmet) zamanında sefaretle İran'a gönderilen (Dürrü Efendi) "Sefaretname„ sine şu suretle geçirmiştir:

"Birkaç gün sonra Nevruz-ı Sultanî hulûl edip anlar nevruza gayet itibar ve iyd-i ekber (büyük bayram) dir deyu tesmiye edip iyd-i ramazan (ramazan bayramı) ve iyd-i edha'dan (kurban bayramı) hâşa mükerrem ve eşref olmak üzere itibar ederlermiş. Hangi ayda vâkı olsa ol ayın nihayetinedek zevk ve şevkle âlâ, edna ve zükûr ve inas ve nisvanı sürur ve şadmanî ederler. Evvelâ tahvil-i şems saatinde bilcümle vüzera ve âyan-ı devlet Şahın meclisine davet ve hazır ve Şahın önüne beş yüz, bin miktarı meskûk (sikke, para haline getirilmiş) altın korlar. Şah dahi eli ile ol altını karıştırıp bir kabza (avuç) alip iptida vezire verip sonra bilcümle huzzar-ı meclise tevzi edip Şahın eli dokunmuştur deyu halk birbirine teberrük deyu ihda ederler. Bu kulunuzu tahvil gecesi davet ettiler. İtizar edip gitmedim.„

Osmanlı şairleri ramazan, bayram, bahar, kış vesileleriyle olduğu gibi "Nevruz„ için de "kaside„ler yazarlar. "Nevruziyye„ adını verdikleri bu kasideleri takdim ettikleri büyük devlet adamlarından "câize„ler alırlardı.

"Nevruz„ günü yenilmek üzere yapılan bir nevi tatlıya, macuna da "Nevruziyye„ denilirdi.

İran'da makbul olan Nevruziyyenin tertibi usulüne "Heft sin„ denilir. Macun ilk harfleri (س=s) ile başlıyan yedi şeyden yapıldığı için bu adı almıştır. O yedi şey şunlardır: Somak, sebze, sünbül, semek, sirke, sir, senced. Sir; sarmısak, senced de iğdedir.

Osmanlılar zamanında Nevruziyyeyi eczacılar yaparlardı.

Gül gibi cihan oldu yine hürrem ü handan
Gör neyledi feyz-i eser-i makdem-i nevruz
Nef'î

Gıbta ol şahsa olur erdiği dem nevruze
Gide cânân ile zevk etmiye İstavruz'e
Sevahilnâme — Fennî

NEVRUZİYYE (نوروزیه) [*Ede.*] Nevruz münasebetiyle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Güneşin "hemel„ burcuna gelmesi ilkbaharın başlaması demek olduğundan İranîlerin bayram yaptıkları bu gün sonradan Araplara ve Türklere geçmiş, onlar tarafından da tes'it edilmiştir. Nitekim yakın zamanlara kadar bizde de sayılı günlerdendi. O gün "Nevruziyye„ adlı bir tatlı yapıldığı gibi böyle günleri kaçırmıyan şairler de o münasebetle hulûskârane şiirler yazarlar, büyüklerden câizeler koparırlardı.

Rami Paşa'nın oğlu Refet Bey tarafından Damat İbrahim Paşa'ya yazdığı Nevruz redifli uzun kasidenin birkaç beyti:

Hayat-ı taze verüp dehre makdem-i nevrûz
Hoşâ irişti meşâm-ı deme dem-i nevrûz
Dağıttı leşker-i sermayı sahn-ı gülşenden
Kurunca bârgehin şâh-ı ekrem-i nevrûz

Nizam-ı tâze bulup mülket-i sahan şimdi
Yetişti vakt-i ferahza-yı hürrem-i nevrûz
Bisât-ı işretini bast-ı bezm-i şevk itmiş
Serîr-i hıtta-i bâga Cem-i nevrûz

Giyüp kaba-yı rebiisini gül-i şâdı
Nişîn-i gülbün olup oldu hemdem-i nevrûz
Taravetiyle yüzü güldü gonca-i bâğın
Olunca mazhar-ı feyz ü mükerrem-i nevrûz

Açıldı bahtı yine siyah-ı dilin
Olup karin-i ataya-yı hürrem-i nevrûz
Harim-i bağ o kadar cilveriz-i şevk olmuş
Ki görse bağ-ı Behişt ola mahrem-i nevrûz

§ [*San.*] Nevruz münasebetiyle yapılan tatlının, macunun adıdır. İranlıların en büyük bayramları olan "Nevruz„ (22 mart) münasebetiyle ilk harfleri (س = s) ile başlıyan yedi türlü maddeden yaptıkları ve "heft sin„ adını verdikleri bu macun sonradan Türkler arasında "Nevruziyye„ ismiyle taammüm etmiştir. Yedi madde şunlardır: Somak, sebze sümbül, semek, sirke, sir, senced. Bunlardan başka tertip edilen bir çeşit nevruziyyenin ortasına «canlı bir balık» konulmaktadır. Sonraları «Nevruziyye» adı altında çeşit çeşit yapılmıştır.

Nevruziyyeyi İstanbul'da eczacılar yaparlar, ağzı kapalı kâselere konan macunun ne vakit yenileceğini gösteren bir de matbu tarifnameyi kâsenin kapağına kordele ile iliştirerek büyüklere takdim ederlerdi.

Eskiden kırk bir türlü baharat karıştırılarak yapılan nevruziyyeler son zamanlarda «Lahuk» denilen akide kıvamına gelmemiş şekerli ve az koyuca şuruba karanfil, kakule, anber, gülyağı, vanilya yahut misk, darçın, karanfil, kişniş, levanta ruhu gibi erkeklik kuvveti arttıran, kadınlık şehvetini kamçılıyan maddeler ilâvesiyle yapılırdı.

Hekimbaşılar da Nevruziyye yaparlar, başta Padişah olmak üzere saraylılarla devlet erkânına bahar atiyyesi (hediyesi) olmak üzere tak-

dim ederlerdi. «Osmanlı» Devleti Saray Teşkilâtı» nda (sayfa 366) bunun için şu tafsilât vardır :

«Hekimbaşılar her sene Nevruz'da (22 mart) anber, afyon hulâsası ve sair kokulu nebattan Nevruziyye ismi verilen kırmızı renkli ve kokulu bir macun yaparak Nevruz gecesi bunları porselen kaplar içinde iptida Padişah, şehzade ve sultanlara, kadın efendilere, sadrazama ve devlet ricaline takdim ile mukabilinde hediyye alırlardı. Nevruziyye takdim eden hekimbaşıya Padişah huzurunda kürk giydirilmesi usuldendir.»

Nevruziyyenin en mükemmel bir «Kudret ve şehvet macunu» olduğunu kaydeden Lokman Hekim (Haber, mübarek Nevruziyyeler, 24 mart 1942) eski bir eczacının kendisine söylediğini işaret ederek şunu yazıyor:

«İstibdat zamanında (70) lik bir nazır, mükemmel bir nevruziyye yapmaklığımı emretti. Her şeyi tamam bir nevruziyye macunu yaptım. Galiba çok memnun olarak neş'e ve şetaret hissetmiş olacak ki, ertesi gün bana (25) tane çil altın göndermişti.»

NEVRUZİYYE PİŞKEŞİ (نوروزیه پیشکشی) [*Sar.*] Nevruz münasebetiyle başta sadrazam olmak üzere devlet erkânı tarafından Padişaha takdim olunan hediyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hediyyelerin başında at gelirdi. Pişkeş, halk arasında peşkeş suretinde kullanılır.

«Her sene yıl başı olan nevruz'da sadrazamla vezirler, eyalet valileri ve muayyen rical taraflarından Padişahlara hediyye-i nevruziyye ismiyle at ve sair hediyyeler» verildiğini yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 76) bu münasebetle vezir-i âzam İbşir Mustafa Paşa'nın Dördüncü Mehmet'e takdim ettiği Nevruziyye ile sadarete tayini münasebetiyle yolladığı teşekkür için «Naima» daki (cilt 6, sayfa 64) şu malûmatı naklediyor:

«... Vezir, kanun üzere nevruziyye pişkeşi ile sadaret pişkeşini cemedip birden irsal eyledi. Bir semend ve iki gaburlevn at ki üçünün dahi dünyada naziri bulunmaz. Serapa cevahir ile arâste zebib-i ahmerden (kızıl altın) mamul raht ve rikâp ve gaddare ve topuz ve sair zerduz bisat ile müzeyyen idi ve sair ecnas-ı tuhaf ve tarayif-i gûnagûnden bohçalardan maada bir araba da yüz keselik filori ve kuruş gönderdi, valide hazretlerine yirmi keselik kadar pişkeş irsal edip...»

NEY (نی) [*Mus.*] Kamıştan yapılan çalgının adıdır. Arap harfeleriyle Nay şeklinde yazılır, halk arasında hafifletilerek Ney suretinde kullanılır. Eskidenberi şarkın her yerinde kullanılan Ney hassaten Mevlevî tekkeleriyle Mevlevi tarikatına mensup olanlar tarafından çalınırdı. Bunu çalanlara Neyzen, Nâyî denilir.

Üstat Velet Çelebi'nin basılmamış «Menakıb-ı Mevlâna» adlı eserine nazaran Mevlâna'nın «Rübap» la üç telli İran «Tar»ına ikişer tel ilâve ettiğini ve yüksek bir musikîşinas olduğunu yazan kıymetli müdekkik Ziya Şakir (Mevlevîlik nedir?) adındaki eserinde Ney için şu tafsilâtı veriyor;

«Cenab-ı Mevlâna'nın asıl ehemmiyyet verdiği saz (Ney) idi. O ney ki, o bir arşın uzunluğundaki kamış parçasının esrarlı nağmeleri, Hazret-i Mevlâna'nın hassas ruhunda bir ilham kaynağı tesiri husule getirirmiş. (Mesnevi) gibi muazzam bir (kitap). hiç şüphesiz ki o yüksek ilhamlarla vücude gelmişti.

«(Ney) hakkında, efsanevî bir rivayet vardır. Bu rivayete nazaran, (Resul-ü Ekrem Efendimiz) birgün, sevgili yeğeni (İmam Ali) ile musahabette bulunurken ona İlâhi aşkın esrar ve hakayikile taallûk eden öyle bir sır tevdi ediyor ki, Hazret-i Ali onun azametini içine sığdıramıyor. Hemen Medine haricine çıkıyor. Bir boş kuyu buluyor. Takat ve tahammül gösteremediği o sırrı, o boş kuyuya tevdi ediyor.

«Boş kuyu, coşuyor. Sular taşıyor. Bu suların feyzi ile kuyunun kenarında kamışlar bitiyor. Orada bir kamışlık husule geliyor.

«Nihayet bir çoban, bu kamışlardan birini kesiyor. Onu, muhtelif yerlerinden deliyor. Üflenince nağmeler hasıl edecek şekle getiriyor. Sonra, dudaklarına götürüyor, Üflemiye başlıyor. O anda, o kamış parçasından âşıkane enin ve feryatlar yükseliyor. Kalplere vecd ve heyecan veriyor.

«O sırada - tesadüfen - oradan (Resul-ü Ekrem Efendimiz) geçiyor. (Ney) denilen bu kamış parçasından çıkan âşıkane feryatları işitiyor. Bundaki sır ve hikmeti derhal anlıyor. (İmam Ali) yi çağırıyor:

— Benim sana tevdi ettiğim sırrı, faş ettin mi ? diyor. (İmam Ali):

— Evet. O büyük sırrı, kalbime sığdıramadım. Onu bir boş kuyuya söylemiye mecbur kaldım.

diye cevap veriyor.

«O andan itibaren o kamış parçası, aşk ve esrar-ı İlâhî'nin hakayikine tercüman oluyor. Kıymet ve mebrukiyyet kesbediyor, Artık ona (Ney) adı veriliyor.

«Cenab-ı Mevlâna (Ney) e âşıktır. Çünkü (Ney), kalplerdeki ilâhî cezbeyi coşturan bir ilham kaynağıdır.

«Cenab-ı Mevlâna'nın hassas kalbi, Ney'in enin ve feryatları karşısında, tiril tiril titriyor. Çünkü onun nağmelerindeki mânayı bütün inceliklerıyle hissediyor. O kamış parçasından:

(Beni, kamışlıktan kestikleri andan beri, benim feryadıma kadınlar ve erkekler ağlamaktadır.)

dediğini işitiyor.

(Firaktan pâre pâre olmuş bir sine isterim. Tâ ki, o sine sahibine, iştiyak dertlerini şerh edeyim.)

«diye feryat eden Ney'in derdini, herkesten daha iyi anlıyor.

«Ney feryat ediyor:

(Ben, her cemiyyette ağlıyorum... Halleri, iyi ve yahut fena olanlara, refik ve arkadaş oldum)

diyor... ve artık onun en samimî arkadaşı, Cenab-ı Mevlâna'nın, hassas kalbi oluyor.

«Ney dile geliyor:

(Herkes, bana dost ve yâr olduğunu sanıyor.. Fakat hiç kimse, benim içimdeki esrarımı arayıp sormuyor.)

«diye, şikâyet ediyor.. Halbuki, artık bu şikâyete lüzum kalmıyor. Cenab-ı Mevlâna, onun içindeki esrarı ruhuna soruyor, öğreniyor. anlıyor, dinliyor ve artık Ney ile, candan ve ruhtan dost oluyor ve bu dostluk, (Mesnevi) gibi bir âlem yaratıyor.

«Cenab-ı Mevlâna (Ney) i o kadar anlıyor ki.. Artık onun feryatlarını bir tarafa bırakıyor. Bizzat kendisi, ondan daha gür, ondan daha heyecanlı bir sada ile:

(Bu (Ney)in sesi, ateştir. Rüzgâr değildir.. Her kim bu ateşi tutmazsa,. Her kim bu ateşe malik olmazsa.. Yok olsun..)

«diye haykırıyor.. O ateş, Rabbanî bir ateştir. Aşk ateşidir. O aşk ateşi ki, bizzat kendi kalbini yakıp kül etmiştir.

«O ateş, (Şems)in ateşidir. Fakat (Şems), bir suretten ibarettir. Onun hakikati, insan varlığından çok üstün bir mâna ifade etmekte ve bu mânayı anlamak istiyenleri, (arş)a kadar yükseltmektedir.

«O ateş, bir (ocak) yakıyor. Cenab-ı Mevlâna'nın (Aşk) ından ruhuna birer (zerre) sıçrıyanlar o ocağın etrafına toplanıyor... Ocak, asırlarca yanıyor.. (Ney) asırlarca, durup dinlenmiyor. Ocağın ateşini üfürüyor. Aşkın feryadını yükseltiyor.. Ve en rakik ve hassas nağmeleriyle:

(Ya Hazret i Mevlâna.. Hak, dost..) diye Cenab-ı Mevlâna'nın ruhunu terennüm ediyor, Onun ruhunun ilhamlariyle, (aşk) ı ebedileştiriyor. İşte (Ney).. İşte, o boş kuyuya tevdi edilen (sır) rın hikmeti. İşte, o sır ve hikmetin yarattığı kamış parçasının marifeti..»

İhtigar etmek için hizmet-i Mevlâna'yı,
Vâkıf-ı sırr-ı Ali eyledi Mevlâna'yı.
Lâ

Ney'in Davut, Bolahenk, Şah, Mabeyn, Mansur, Kız Nayı ve bunların yarısı demek olan Nısfiyeleri olmak üzere boyca, kalınlıkça, tabiî ahenkçe farklı nevileri vardır. Üflenecek yerine «Başpare» adı verilen bir parça takılır. Sonuna da «Parazvana» denilen bir parça geçirilir.

«Başpare»; fildişinden, abanozdan, kemikten yahut sert bir ağaçtan yapılır. Dokuz boğum olan (Ney) in boğum yerlerine gümüş tel sarılmak suretiyle çatlamasına meydan verilmez. (Ney) in altısı önde, biri arkada olmak üzere yedi deliği vardır. Her delikten dörder ses, dört de kapalı olmak üzere otuz iki tam, otuz iki de yarım ses çıkar. Altmış dört de çeyrek ses vardır ki bu suretle sesin yekûnu yüz yirmi sekiz eder ki hiçbir sazda bu kadar savt cemiyeti (ses topluluğu) yoktur.

Bir çemenden yaratıp Hazret-i Mevlâ na'yı,
Halka bildirmek için Hazret-i Mevlâ na'yı.
Lâ

NEYZEN (نَايْزَن) [*San.*] Ney çalan musiki sanatkârları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde ney denilen kamıştan yapılma sazın Farsça aslı nay olduğu için eskiden neyzen yerine «Nayî» kullanılırdı.

Bir neyzene üftade olup daire berkef
Âlüfte makamında hava-yı neye düştüm
Sabit

NEYZEN BAKIŞI (نَايْزَن بَاقِيشِي) [*Hal.*] Göz ucuyla yana doğru bakış yerinde kullanılır bir tâbirdir. Neyzenler ney'i bu vaziyette çaldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

NEZİR (نَذْر) [*Fık.*] Adamak, adak, kimsenin vâcip olmıyan bir şeyi kendi nefsi üzerine vâcip kılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kurban, cami veya tekkelere mum, yağ, yahut da mukaddes ve mübarek tanılan bir veli'ye yapılan yardım o kabildendir. Ancak «nezir» ile «adak» arasında ufak bir mâna farkı vardır. Nezir, şarta bağlı vaat mânasına geldiği halde adak'ta böyle bir şart bulunmaz. Burada ilâvesi lâzım gelen bir nokta da kurban bay-

ramı münasebetiyle kesilen kurbanın etinden kurbanı kesenin yemesi caiz olduğu halde adak olarak kesilen kurbanın etinden kesen yiyemez.

Rahmetli Muhammet Hamdi Yazır (ölümü 1942) (يوفون بالنذر ويخافون يوماً كان شره مستطيرا) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1938, c. 7, s. 5504) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Nezir; ahid ve adak demektir ki bir kimsenin üzerine vâcip olmıyan hayırlı bir işi kendine vâcip kılarak yapayım diye taahhüt etmesidir ve şüphe yok ki kendine vâcip olmıyan nafileyi üzerine alıp da ifa eden kimseler, kendilerine vâcip olan vazifeleri evleviyyetle ifa ederler. Bu haysiyyetle (يوفون بالنذر) gerek kendilerin icabı ve gerek Hak Taalâ'nın icabı ile üzerlerine vâcip olan her türlü vâcibe ve vazifelerini ifa ederler demek olur ve bu suretle (والذين هم لاماناتهم وعهدهم راعون) âyeti mazmuniyle (لا يزال العبد يتقرب الى بالنوافل حتى اكون سمعه وبصره الخ.) hadis-i kutsîsi mazmununu ihtiva eyler. (يوفون) muzari sigası da bu ifade istimrarlarını ifade eyler. Yani bir iki ifa ile kalıvermezler, müstemirren ifa eder dururlar, hem de yaptıklarına mağrur olup da artık yetişir diye gafil davranmazlar. (ويخافون يوماً كان شره مستطيرا) ve şerr-i müstatir olan bir günden korkarlar. O endişe ile korunur dururlar.»

(يا ايها الذين آمنوا لم تقولون مالا تفعلون) âyetinin izahı sırasında da (cilt 6, sayfa 4926) şu izahatı vermektedir:

«Abdullah Ebi Selâm rivayetine göre bu hitap, hakiki müminlere nezirlerinin ifası lüzumunu ihtar için tehyiçtir. Yapmıyacağınız bir şeyi adamayın, madem ki adadınız o halde sözünüzde durup adaklarınızı yerine getiriniz demektir. İkinci, Dahhâk'in rivayetine göre yapmadığınız şeyi niye söylüyorsunuz, müminlere yalan söylemek yakışır mı? mealinde hitaptır. Üçüncü rivayette ise hitap, zahirde mümin görünen münafıklara tevbihtir. Fakat bu iki rivayete nazaran (مالاتفعلون) de (مالاتفعلوا) gibi mazi mânası gözetmek lâzım geldiğine nazaran zahir olan evvelki rivayet veçhile istikbale ait nezir mânasınadır. Onun için bu âyet ile nezrin ifası vâcip olduğuna istidlâl olunmuştur. Yani aslı meşru olmakla beraber ayn-ı vâcip olmıyan bir fiil, nezir ile vâcip olur. O halde yapmıyacağınız bir fiili nezretmeyin, nezrettiniz mi behemehal icra edin, nezirlerinize yalan çıkmaktan son derece sakının. (كبر مقتاً عندالله ان تقولوا مالا تفعلون) yapmıyacağınız şeyi söylemeniz Allah yanında mebguz, menfur olmak itibariyle ne büyük kabahattir.»

Kâmil Miras Eba Hüreyre'den menkul olan (لايأتى ابن آدم النذر الخ.) hadisini izah ederken (Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, c. 12, s. 247-248) bu hadisten önce ve bununla ilgili Buharî'nin bir rivayeti olduğunu kayt ile hadisi «Abdullah B. Ömer der ki: Nebiy-yi zişan Sallâllahü Aleyhi ve Sellem ashabını nezir etmekten, bir şeyi adamaktan men'edip: nezir (adak) hiç bir şeyi (şerri ve zararı) defetmez. Ancak nezir sebebiyle bahilden mal çıkarılmış olur, der idi» suretinde yazdıktan sonra diyor ki:

«Nezir = Adak, mübah olan şeyi Allah rızası için kendi nefsine vâcip kılmıştır. Binaenaleyh bunun memnu olmaması icab ettiği halde Hazret-i Peygamber'in nehyetmesi mübah olan bir şey iltizam edilip de bilâhara yapılmamaması mahzuruna mebnidir. Bununla beraber Sahih-i Buharî'nin en zeki bir şârihi olan Hattabî: «Nezrin nehyi, ilmin garip bir faslıdır. Bir şeyi işlemek iptida nehyolunsun işlenince de ifası vâcip olsun, şayan-ı hayrettir» diyor. Sonra bu şüphe şöyle kaldırılıyor:

«Resulullah tarafından nehyolunan nezir, kaderden müstağni ve bizatihi temin-i maksada kâfi itikat olunan nezirdir. Hattâ halkın birtakım cahil tabakaları vardır ki nezrin mukadderatı tağyir edeceğini sanmak gafletinde bulunurlar. İşte nehyolunan nezir, nezrin bu nev'idir. Yoksa hayır şer, menfaat mazarrat Allah'ın eser-i kudreti olduğunu ve nezir yalnız kaderin vücut bulmasına bir vesileden ibaret bulunduğunu itikat ederek yapılan nezir meşru'dur.»

NEZİR AKÇASI (نذر آقچه‌سی) [*Mal.*] Hükümete muhalif hareketlerinden dolayı bir memleket halkından cezaen tahsil olunan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halktan bu suretle para alınma keyfiyetine de «Nezre kesmek» denilirdi. Asker alınmasından dolayı hicrî 1246 (1830-31) senesinde ihtilâl çıkaran Tosyalılar te'dip edildikten, elebaşılardan bir kısmı idam, bir takımları da nefy olunduktan başka Tosya ile mülhakatı halkından nezir akçası namiyle beşyüz kese tahsil olunmuştu. Vak'anüvis Lûtfi efendi (Lûtfi Tarihi, cilt-4, sayfa 56) bu hâdiseyi kaydettikten sonra «İlâve» başlığı altında şu mütalâayı yürütmüştür: «Bu nezir akçası vuku' bulan ihtilâlden dolayı cezay-ı nakdî demek ise umum ahalinin dul hatunlara kadar bu cezadan hissemend olmaları bedihî olvaktin usulünce yaş yanında kuru da yanar meseline tatbik-i hareket olunmuştur. Yoksa kısame taksimi misillû umumen ahaliden böyle

nezir akçası alınması muhik bir kaideye müstenit olamaz.»

Tanzimattan sonra bu türlü örfî cezaların tatbikinden vaz geçilmiştir.

NEZRE KESMEK (نذره کسمك) [*Ida.*] Bir yer halkının hükümetçe hoş görülmiyen hareketlerinin tekerrürü halinde tatbik olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu ceza nakdî (para) olduğu gibi bedenî (çalıştırma) suretinde de olurdu. Bu münasebetle alınan paraya da «Nezir akçası» denilirdi.

Nezir; and, vaad, adak demektir. Halk hükümete sadakat ve itaat vaadinde bulunmuş olduklarından hilâfı hareket ahdin nakzı (sözlerini tutmamak) mahiyyetinde telâkki ve bu suretle haklarında ceza tertip olunurdu. 1102 (1690-91) sênesinde Kıbrıs'ın yerli yeniçerileriyle zuama ve timar sahipleri valiye kılıç çekerek birkaç ağayı ve alay beylerini öldürdükleri için gönderilen silâhşor Frenk Mehmet Bey önayak olanları cezalandırdıktan sonra Ada halkını da bir daha böyle bir hal zuhur edecek olursa mîriye elli bin altın ile fitnekâr olanlardan otuz kadarının boynu vurulmak üzere nezre kesti. Hattâ unutulmamak için Lefkoşe'de bir taş diktirerek üzerine yazdırdı.

NEZR-İ MEVLEVÎ (نذر مولوی) [*Sof.*] Mevlevilere mahsus tâbirlerdendir. Mevlevilerce onsekiz nezir kabul edilmiş ve bundan birçok mâna çıkarılmıştır. Azmi Dede «Nuhbe-tül-Ahbap»da (Mevlevi Şeyhi rahmetli Remzi efendinin hususi hütüphanesinde yazma nüsha, sayfa 11) on sekiz oluşunun sebebini ve neye delâlet ettiğini şöyle izah eylemiştir:

«Nezr-i Mevlevî on sekiz olmak Hazret-i Mevlâna (قدس سره الاعلی) ya yevmiye on sekiz defa vürut eden tecelli-i zata mebnidir ve her biri bin itibariyle on sekiz bin âlemi câmi olduğu gibi Hay ism-i şerifine mutabıktır. Nezr-i Şems altıdır. Mevalid-i selâseden her birinin nev'i takriben altışar bin itibar olunduğundan üç altı bin cem' oldukta on sekiz bine reside olur. Bu takdirce nezr-i Şemsî ecnası mevalidden her birinin envaını ve nezr-i Mevlâna ecnasını câmidir. Bu beyan malûm oldukta envadan ehas olan ecnas-ı envaın külliyyatı ve enva' dahi ecnasın cüziyyatı olduğu gibi mevcudata asl olan on sekiz küliyyattan her birinin cüziyyatta takriben bin nev'i olmak itibariyle onsekiz bin âlem tesmiyesi esnafın kesretini mâni değildir. Onsekiz külliyyatın evveli akl-ı külden bed' ile nefs-i külden arş ve kürsü ve semavat-ı seb'a ile anasır-ı erbaa ve mevalid-i selâsede nihayet buiur. On sekiz külliyyat on sekiz bin cüziyyata asıldır. Ecnastan ahas olan cevher-i has merd-i Hûda olduğuna Mesnevi:

عقل کل ونفس کل مرد خداست
عرش وکرس را مدان ازوی جواست
مظهر حقست ذات پاك او
زو بجو حق‌را واز دیکر مجو

delâlet eder.»

Azmi Dede'nin on sekiz adedi için böyle bir izahta bulunuşu Türklerde dokuz adedine ehemmiyyet atfedilmesi, verilip alınırken dokuz ve ez'afının alınıp verilmesi sebep olsa gerektir. Bazıları Mesnevi'nin iptidasındaki beyitlerin on sekiz olmasını buna sebep göstermek isterlerse de onsekiz beyitin de bir tesadüf eseri olması hatıra gelebilir.

NISF-ÜN-NEHAR (نصف النهار) [*Koz.*] Kutuplardan geçmek ve arz küresini şark ve garp olarak ikiye ayırmak üzere bir yerden geçmesi tasavvur olunan tul dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ismin verilmesi güneş bu daire üzerinde bulunduğu vakit altına raslıyan bütün yerlerde zeval vakti olmasındandır. Bir kutuptan diğerine müstakim bir hat tutturarak gidecek adam nısf-ün-nehar'ı değiştirmiş olmaz. Fakat şarktan garba veya garptan şarka teveccüh ederek gitse her adımında bir nısf-ün-nehar değiştirir. Demek ki üstüva dairesi üzerinde alınabilen nokta adedince nısf-ün-nehar vardır.

NIKZ-I VAKF (نقض وقف) [*Vak.*] Asıl vakfın taş, kereste, kireç gibi döküntüleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar vakfın rakabesinden sayılır.

NİF (نیف) [*Cog.*] Mustafa Kemal Paşa kazasının eski adıdır.

NİFAS (نفاس) [*Fık.*] Kadından doğumu müteakıp zuhur eden kan hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lohusalık» demektir Ekseri müddeti kırk gün olan bu halinde kadın namaz kılmadığı gibi oruç da tutamaz.

Kadının aylık âdetine «hayz» denir.

NİGÂHDAŞT (نگاه داشت) [*Sof.*] Gözü korumak demek olan bu tâbir Nakşî tarikinde hususi olarak mevcut onbir ıstılahtan biridir. Nakşilere göre Nigâhdaşt havatırı murakabe etmektir. Bu da hatırdan mâsivayı geçirmemek, onun yerine kelime-i tayyibeyi geçirmekle husul bulur. Bu müddet ne kadar fazla olursa o kadar makbuldür. Mâsiva mümkün ise bir

saat, iki saat veya daha ziyade hatıra yol bulamamalıdır.

NİGÂR (نگار) [*San.*] Resim, suret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden insan resimleri yapanlara «nigârende», «nigârî» denilirdi. Farsça bir kelime olan nigâr; nakış, resim gibi put mânasına da gelir.

NİGÂRENDE (نگارنده) [*San.*] Eskiden insan resimleri yapan, ressam, musavvir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NİGÂRHANE (نگارخانه) [*San.*] Eskiden resim ve tasvir yapanların çalıştıkları yere verilen addır. Nakış ve resim ile süslü evlere de bu ad verilirdi.

NİGÂRİ (نگاری) [*San.*] Eskiden insan resimleri yapan, ressam, musavvir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NİGÂRİSTAN (نگارستان) [*San.*] Nakış, resim ile süslü ev, resim ve suret sergisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «nigârhane» de kullanılırdı.

NİHALİ (نهالی) [*San.*] Yemek sofralarında sininin üstüne konulan meşin ve saireden yapılma, işlemeli altlığın adıdır. Sahan bunun üstüne konurdu. «Kamus-ı Türkî» de izahı şöyledir: «Esasen fidan dallarından yapılan ve sofrada yemek sahanları altına konulan dairevî şey ki sırmalı meşinden ve sair şeyden de olur» «Bürhan-ı Katı'» da «Nihâl; visâl vezninde yeni dikilmiş fidana denir ve âram ve istirahat mânasınadır. Nihalî ve nihalîce ana mensuptur. Pister ve döşek ve döşenecek nesneye denir ki üzerinde istirahat olunur ve av ve şikâr mânasına gelir» suretinde izah olunmuştur. «Kamus-ı Osmanî» de «nihalî» nin yanlış olup doğrusunun «nihale» olduğu yazılıdır.

Nihalî'nin kullanılmasında muhtelif sebepler ve faydalar vardı. Sininin tam ortasını bulmağa ve sahanı ortaya koymağa yaradığı gibi sahanın sağa, sola oynamaması, sıcak olan sahanın siniyi bozmaması da bununla temin olunurdu.

Leylâ Hanım (ölümü 1936) hatıralarında (Harem ve Saray Âdat ı Kadimesi, Vakit, 1337) şöyle tarif etmiştir:

«Mihalî; tersine kapanmış ayaklı, kenarı kafesli tabak dibidir. Saraylarda gümüştendir. Konaklarda kırmızı veyahut meşin üstüne kenar ve ortası sırma ile işlenmiş müdevver, kalınca ve düzdür. Küçük evler le kumaş arasına pamuk konup üstü şeritle bağlanır veyahut muşamba kullanılır.»

Şimdi sofralarda bunun yerine tel veya tahtadan yapılma şeyler kullanılmaktadır.

NİHANHANE (نهانخانه) [*Mim.*] Kale, saray ve konaklardaki gizli odalara verilen addır. Nihan; Farsça gizli, saklı, hane de yer, ev demektir. Nihanhanenin (Kamus-ı Osmani) deki izahı şöyledir: «Halvet, mahzen, serdap, mağara, bodrum». (Sanat Ansiklopedisi) nde de yazılı olduğu vechile dışarıdan duyulmaması istenilen eğlenceler çokluk kimsenin bilmediği yerlerden olan bu odalarda yapıldığı gibi bir taarruz veya arama vukuunda da herkes burada saklanırdı.

NİHAYET-İ ŞİDDET-İ SERMA (نهایت شدت سرما) [*Tak.*] İkinci kânunun (ocak) yirmi dördüncü günü vuku bulan ve karla beraber çıkan bir fırtınaya verilen addır. Tâbirin mânası şiddetli soğuğun sonu demektir.

NİKÂH BİLKİTABE (نکاح بالکتابه) [*Fık.*] Şahitlerin münderecatını işitmeleri veya mazmununa muttalî olmaları şartiyle kayıp hakkında mektup ile aktedilen nikâh yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NİKÂH-I BÂTIL (نکاح باطل) [*Fık.*] Sıhhat şartlarını câmi olmıyan nikâh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «nikâh-ı fâsit» de denilir. Şahitsiz veya bir şahitle veya hürmet sebeplerinden biri mevcut iken aktedilen nikâh o kabildendir.

NİKÂH-I FÂSİD (نکاح فاسد) [*Fık.*] Sıhhat şartlarını câmi almıyan nikâh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «nikâh-ı bâtıl» da denilir. Şahitsiz veya bir şahitle veya hürmet sebeplerinden biri mevcut iken aktedilen nikâh o kabildendir.

NİKÂH-I FUZULİ (نکاح فضولی) [*Fık.*] Asil veya vekil olmıyan kimsenin başkası namına aktettiği nikâh yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NİKÂH-I MÜT'A (نکاح متعه) [*Fık.*] Zamanla mukayyet olarak yapılan muvakkat nikâh yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu» nda (İkinci cilt, sayfa 4) «Müt'a, temettü veya istimta gibi bir tâbir ile bir müddet için yapılan nikâhtır» suretinde tarif olunan bu türlü nikâha halk dilinde Acem nikâhı denildiğini kaydeden Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 5, s. 1573) şu tafsilâtı da veriyor:

«Çünkü son zamanlarda yalnız İran'da tatbik edilirdi. Bu türlü evlenme usulünü, idarî mahzur görerek Hazret-i Muhammed'den sonra Halife Ömer kaldırmıştır.

«İran onun zamanında fethedildiği için İranlılar Ömer'i sevmediklerinden ve o, ne yapmışsa aksini yaptıklarından menettiği müt'ayı da son zamanlara kadar yaşatmışlardır.

«Hattâ İranlılar bu nikâh usulünü o kadar bayağılaştırmışlardı ki umumi kadınların yaşadıkları binalara girer, ahund bulundurarak bir kaç dakikalık kısa zamanlar için bile muvakkat nikâhlar yapmakta ve bu suretle, akıllarınca, fuhşa dinî bir mahiyyet vermekte idiler.

«Çığırından çıkmış olan bu türlü evlenme ve nikâh usulünü son zamanlarda İran'dan kaldırmış olan Rıza Şah-ı Pehlevî'dir.»

NİKÂH-I SAHİH (نكاح صحيح) [*Fik.*] Sıhhat şartlarını câmi olan nikâh hakkında kullanılır bir tâbirdir.

NİSAN TASI (نيسان طاسى) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlâna'nın türbesine girilince sol tarafta, set üzerinde duran tasın adıdır. Kazan büyüklüğünde olan bu musanna' (sanatlı, işlemeli) tas nisan ayında Kübbe-i Hazra'nın üstüne yağan yağmurla doldurulur, destar şerillerin talyasanları batırılarak istiyenlere şifa niyetiyle dağıtılırdı. Bu suya aynı zamanda «Destar suyu» da denilirdi.

NİSAN YAĞMURU SUYU (نيسان ياغمورى صوبى) [*Sar.*] Nisan ayında yağan ilk yağmurdan toplanan su hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kiler koğuşu efradının topladıkları bu yağmur suyu Padişah'a takdim olunur ve kendilerine biner akça bahşiş verilirdi.

NİSAP (نصاب) [*Fık.*] Zekât vâcip olan mal miktarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. İki yüz dirhem gümüş, yahut beş deve sahibi olan kimse nisab'a erişmiş ve bu sebeple zekât vermesi lâzım gelmiş olur. Bu takdirde gümüşün nisabı ik yüz dirhem, devenin nisabı da beş baş demektir.

«Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu» nda (c. 3, s. 553) tarifi şöyledir: «Zekât gibi vecibelerin, hadd-i sirkat gibi bazı cazaların vücubuna alâmet olmak üzere şâri-i hakîm tarafından nasbedilen muayyen bir miktardır. Zekâta nazaran iki yüz dirhem gümüşün nisab olması gibi.»

Hanefiyye göre sirkatte nisap bir dinar veya hâlis gümüşten madrup on dirhem veya kıymetçe bu miktar maldır.

§ [*Ida.*] Bir mecliste görüşmeğe başlanabilmek, yahut karar verilebilmek için bulunması şart olan âza sayısı yerinde de kullanılır.

NİSBETİYYE KÖŞKÜ (نسبتيه كوشكى) [*Sar.*] Bebek üzerindeki köşkün adıdır. Şehzade Süleyman Efendi'nin malı olan bu köşk sonradan hükümete geçmiş, devlete ait diğer bir kısım gayr-i menkul mallar arasında sermaye teşkil etmek üzere Emlâk ve Eytam Bankası'na devredilerek satılmıştır. Şimdiki halde sanatkâr İbrahim Özgür'ün malıdır.

NİŞAN (نشان) Devlet tarafından hizmet mükâfatı olarak muhtelif derecelerde verilen ve göğse takılan alâmetin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de (nişan) kelimesi için şu izahat vardır: «Eser, alâmet, hedef, parayeri, alâmet-i farika, nişan-ı zişan; ferman-ı hümayun, tuğra, alâmet-i ifthar, çelenk, güveği nişanı, namzetlik alâmeti, bir vak'aya alâmet için dikilen taş, nişangâh; nişancı, tevkîî, tuğrakeş, atıcı.»

Avrupalılar tarafından pek eskiden icad olunan nişanın Osmanlılarca ihdas ve istimali çok sonradır. Osmanlılar bu makamda «sorguç, «tuğ» ve «çelenk» kullanırlardı. Nişan ilk defa olarak, memuriyyete mahsus olmak üzere İkinci Mahmut zamanında ve 1248 senesi ağustosunda (milâdî 1832) senesinde ihdas olunmuştur. İlk nişanlar ûlâ, saniye, sâlise, râbia rütbelerine mahsus olmak üzere dört nevi ve mücevherli idi. Yine o mahiyyette olan «madalya» nın ihdası ise nişandan evveldir. İlk madalya 1143 (1730-31) senesinde ihdas olunmuştur. «Ferahi» adını taşıyan bu madalyalar altındı. Nişanlar ve ondan sonra ihdas olunan madalyalar para darlığı yüzünden Hicrî 1267 (1850-51) senesinde sahiplerinden alınmıştır. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 9, s, 12) bunu şöyle yazıyor:

«Zata ve hizmete mahsus olarak rütbe sahiplerinde bulunan nişanların kâffesi toplanılıp Darbhane-i Âmire'ye teslim edilmesine karar verilerek olveçhile vükelâ ve ulema ve bendegân ve asakir-i şahane hâmil oldukları nişanlarını merci'leri vasıtasiyle az zman içinde takım takım Bâb-ı Âli'ye iade ve takdime müsareat ettiler. Muharrir-i fakir o tarihte İsmet Paşa maiyyetiyle Anadolu teftiş kitabetine memuren Ankara tarafında bulunmuştum. İstanbul'dan memuriyyet-i teftişiyyeye dahi gelen emirname mucebince rufaka-i daiyanem (arkadaşlarım) nişanlariyle beraber fakir dahi hâmil olduğum mücevher sâlise nişanını olvakit Dahiliye kâtibi bulunan merhum Nazif Bey'e göndermiştim. Devlet-i Aliyye'nin mâlî muzayaka derecesi işbu nişaların istirdadına teşebbüsten malûm olur yolunda Avrupa'ya aksolunan havadis gazeteler lisanına düşmesine bâis olmuştur. Bu nişanların zayiat ve mesariften sonra husule gelen mebaliğ derece-i mutasavvereye mâni olmuş farz olunsa bile

bu tedbir umum bendegân ve daiyan ve hususiyle zâbitanın nişane-i hüsn-ü hizmet ve şecaat ve sadakatlarından olarak cevher-i can gibi tezyin-i sine-i mefharet (göğüslerini süslemek) etmekte oldukları nişanların ahziyle bunca asdikanın gönüllerinin kaçırılmasına değmemiş olsa gerektir,»

Yine vak'a nüvis hicri 1288 (1871-72) senesi vak'aları arasında Rusya devleti tarafından Sultan Aziz'e verilen nişandan bahsederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cilt 13, sayfa 7) «İlâve» başlığı altında şunları yazmıştır:

«Vak'a-i Hayriye tarihi olan bin iki yüz kırk bir (1825-26) senesine gelinciye kadar devlet-i aliyyede teşrifatça müretteb ve muntazam surette nişan itasına dair malûmat ve kuyudat-ı mevsuka ve resmiyeye muttalî olamadım. Eskiden Paşa unvaniyle muanven (unvanlanan) olan vüzeraya kılıç, kaftan ile üç, beylerbeyiler ile mirmirana, mirülümera Paşalara iki ve birer tuğ verildiği misillû ancak ve ordularda fevkalâde yararlıkları görülen şucaan (yiğitlerle) asakirin başlarına takılmak için mütenevvi rütbelerden nişan makamında çelenkler verilirdi. Fevkalâde olarak bazı havass-ı vüzeraya dokuz tuğ verildiği de mesbuktur.»

Hicri 1268 senesi zilhiccesinde (1852) Sultan Mecid'in ismine izafetle «Mecidî» nişanı ihdas olunmuştur. Bu nişanın birinci, ikinci, üçüncü ve beşinci rütbeleri olduğu gibi murassaı da vardı.

Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü rütbeleri ile murassaı bulunan «Osmanî» nişanı Sultan Aziz zamanında ve 1278 zilhiccesinde (1862) ihdas olunmuştur.

Nişanın en çoğu İkinci Abdülhamit zamanında ihdas edilmiştir. Bunlar da Hanedan-ı Al-i Osman, Ertuğrul, İmtiyaz, Şefkat nişanları idi.

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra da bazı nişanlar ihdas olunmuştur. «Naarif Nişanı» onlardan biridir. «Meziyyet», «Ziraat liyakat nişanı» adlariyle iki nişanın ihdasına dair nizamname çıkarılmış ise de nişanlar yapılmamış ve kimseye verilmemiştir.

Nişanların bir kısmı hele murassâ olanları pek kıymetli idi. Bunu anlamak için vak'a nüvisin (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cilt 13, sayfa 81) 1288 (1871-72) senesinde yaptırılan beş nişan için sarfolunduğunu kaydettiği aşağıda yazılı paranın miktarına bakmak kifayet eder:

«O esnada imal olunan iki kıt'a murassâ Osmanî ile üç kıt'a Mecidî nişanlarına ma'a kordon on üç yük elli dokuz bin kuruş sarf olunmuştur.»

Bir yük yüzbin kuruş, yani bin altındı. Beş nişana on üç bin altının harcanması, hassatan devletin para darlığı çektiği o senelerde, israfın derecesini göstermek itibariyle kayde değer.

Lâyık olan ve olmıyana nişan verilmesi dikkati çektiği için bir aralık memurlarla lâyık olanlardan başkalarına nişan verilmemesi için bir nizamname çıkarılmıştır. Vak'a Nüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, cilt 8, sayfa 176) bunu 1260 (1844) senesi vak'aları arasında şöyle yazmıştır:

«Mütenevvi rütbelerden her sınıfta mevcut olan nişanlara dair o esnada beş on bendi şâmil bir veraka-i nizamiyye neşr olundu. Hulâsası rütbe ve nişan tevcih ve itası istihkak ve ehliyyet ve memuriyyet ile meşrut olup açıktan şuna buna rütbe ve nişan verilmemesi karar altına alnıp ledeliktiza nişanların seleften halefe devr ile teati edilmesi ve ilmiyye tarikinde Bilâd-ı erbaa ile Mahreç mollalarının nişanları olmadığından bunlar için imal ettirilen ondört adet nişan Şeyh-ül-islâm marifetiyle tedavül olunması usul ittihaz kılındı.»

Nişan sonraları hele İkinci Abdülhamit devrinde önüne gelene arabacı ve bekçiye verilmek suretiyle bütün bütün kıymetten düşürülmüştür.

Biz askeriz askerliğimiz bizlere şandır
Düşman garası göğsümüze kanlı nişandır
Gerçi verilir âdet olup bazı nişanlar
Askerde nişan sinedeki zahm-ı sinandır
Lâ

Seferde can bahası aldığım Osmanlı nişanın
Bugün görmekteyim hayretle valinin uşağında
Olursa müptezel bu mertebe kadri mükâfatın
Nişanın kıymeti pek dûn kalır asker ocağında
Lâ

Kesretinden kalmadı rağbet nişan-ı devlete
Bî nişan olmak nişan-ı iftiharımdır benim
Suphi Paşa

§ [*Ida.*] Nişan tabiri hükümdarın imza ve alâmeti yerinde de kullanılmıştır. Sonraları bunun yerine «Tuğra» tâbiri kaim olmuştur. Değerli Profesör Fuat Köprülü «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» başlıklı kıymetli yazısında (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, cilt 1, sayfa 200 haşiyesi) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Profesör Kraelitz'in Âşık Paşa Zade'den aldığı «Timarların nişanı Bayezit Han adına

oldu «cümlesi «Nişan» kelimesinin hükümdarın imza veya alâmet-i mahsusasını yani tuğrasını muhtevi resmî vesika mânasına kullanıldığını göstermektedir. Fatih devrine ait resmî vakıf defterlerinden de, bir takım yerlerin vakıf olduğunu ispat eden vesikalara «Nişan» denildiği, ve bu «Nişan»ların yalnız Padişahlar değil, şehzadeler ve beylerbeyiler tarafından da verildiği anlaşılıyor. Bu defterler, herhangi bir memleket Osmanlılar eline geçtiği zaman bu gibi tasarruf vesikalarının derhal tecdit edildiğini göstermek suretiyle Âşık-Paşa-Zade'nin ifadesini de teyit etmektedir. (Ahmet Refik: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, numara 79: Fatih zamanında Teke ili, numara 80, Fatih zamanında Sultan öyüğü). XIV ve XV inci asır resmî vesikalarından anlaşıldığına göre bu gibi vesikalara «Biti» unvanı veriliyordu. Profesör Kraelitz'in Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuasında neşrettiği ilk padişahlara ait vesikalarla yukarıda zikrettiğimiz eserindeki vesikalar bunu göstermektedir. Mevzubahis vakıf defterlerinde ise Padişah ve şehzadelerin emirnamelerine «Nişan», beyler beyilerin ve kazaskerlerinkine «biti» denilmektedir. Hattâ burada tesadüf edilen «Evrençin bitisi» ve «Gökçe Evren bitisi» nin ne demek olduğu tamamiyle anlaşılmamaktadır. Bu «biti» kelimesi Shiratori'nin, W. Radloff'un mütalâalarına göre Çince «Fırça» mânasına olan «Pit» kelimesinden alınmıştır. Eski Çin menbalarına nazaran Orta Asya'da daha Topa-Wei (Milâdi 388-558) sülâlesi zamanında «pi-teh» (ihtimal ki bitik: yazı) kelimesi ve «piteh-çen» (ihtimal ki bitikçi yani kâtip) vazifesi malûmdu. Orhun kitabelerinde «bitig» kelimesi mevcut olduğu gibi «Kudatgubilig» de de «bitikçi» kelimesi geçer. (W. Bartholdun İslâm Ansiklopedisi'ndeki bitikçi kelimesine müracaat). Herhalde Uyguların ve Kara Hanlılar devletinin idarî ıstılahları arasında bulunan bu kelimenin, muahharan Moğollar tarafından iktibas edildiğini ve İlhaniler devletinde «Uluğ Bitkici» memuriyyetinin büyük bir ehemmiyeti olduğunu o devre ait vesikalardan öğreniyoruz. (Muhammet Bin Hinduşah Nahcivani'nin Düstur-ül-Kâtip fi tayin-il meratip adlı eserinde, Köprülü kütüphanesinde numara 1241, var. 187-188; bu hususta Cuveyni Vessaf, Reşidettin gibi müverrihlerin eserlerinde mebzul malûmat vardır). İkinci Bayezit zamanına kadar Osmanlı Padişahlarının muharreratında «biti» kelimesinin kalması, bu eski an'ananın bir bakiyesi gibi telâkki olunabilir. (Münşeat-ı Feridun'a bakınız»

§ [*Ask.* Yeniçerilerin bölük ve orta alâmetlerine de «nişan» denilirdi. Bu nişanlar orta ve bölüklerin kapıları üzerinde, çadırlarında ve bayraklarında bulunduğu gibi bunu dövme suretiyle kollarına işletenler de olurdu. Bundan başka yeniçerilerin mezar taşlarında ellerinde ocağa mensubiyyetlerini gösteren sofa tezkirelerinde de ortalarının nişanları görülmektedir.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı Yeniçerilerin nişanlarından bahsederken (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu ocakları, birinci cilt, sayfa 292 ve mütekabı) şu tafsilâtı veriyor:

«Elimizdeki bir mecmuada yeniçerilerden cemaat ortalarının altmış beşinci sekban ortası ve bunun bölükleri müstesna olarak diğelerinin nişanları varsa da alt tarafı mevcut değildir; fakat bu noksan kısım başka bir mecmuadan tamamlanmıştır. Cevat Paşa merhum da orta nişanlarını Marsigli'nin bir Türk tarafından resmedilen kitabından alarak eserine koymuştur.

«Benim gördüğüm mecmuada orta nişanlariyle Marsigli ve Cevat Paşa'nın eserlerindeki nişanlar arasında bazı farklar ve değişiklikler vardır. Bunların her ikisinde de sekbanların nişanı gösterilmemiştir. Merhum Mahmut Şevket Paşa'nın (Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi) isimli eserinde bölük ve ortaların nişanları tamamen mevcut ise de tarifleri olmadığından iyi istifade edilmemektedir.»

Uzun Çarşılı bundan sonra mecmuada (Üniversite Kütüphanesi, numara 3325) Yeniçerilerde ilk teşekkül olan Cemaat ortalarının çadır ve nişanlarından başlandığı için kendisinin de önce cemaat veya yaya ortalarının nişanlarını göstereceğini, bununla Marsigli ve Cevat Paşa'nın izahları arasındaki farkları notla göstereceğini söylemekte ve nişanlar hakkında uzun uzadiya tafsilât vermektedir. Örnek olarak birkaç tanesini kayd ile iktifa ediyorum: Cemaat 3 şütürban kırmızı alay bayrağı içinde beyaz Zülfikar, Cemaat 6; çadırın ön kısmında kırmızı küçük alem. Cemaat 10; yarı kırmızı, yarı sarı bayrak. Cemaat 13; kırmızı arslan, önünde bir hurma dalı. Cemaat 24; kırmızı adam pençesi. Cemaat 69; kırmızı kabak. 72; üç şerefeli siyah minare. Cemaat 79; siyah fil.

§ [*Öl.*] Dönüm'ün eczasından birinin adıdır. Her dıl'ı 40 arşın olan dönümün beher dıl'ı 10 çubuğa ayrılır, on kısma bölünen çubuğun her bir kısmına da nişan denilirdi.

NİŞAN ALAYI (علای نشان) [*San.*] Yeniçeri kabadayılarından birinin işletmek üzere açtığı

kahveye kendi ortasının nişanını alayla götürüp astığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Yeniçeriler kanun mucebince sanat ve ticaretten memnu oldukları halde sonradan ocak bozulmuş ve bu türlü işler de yapanlar olmuştur.

NİŞANCI (نشانجی) [*İda.*] Osmanlılar zamanındaki yüksek vazifelerden birinin adıdır. İslâm hükümetlerinde «Sahib-i kalem-i âlâ», «Sahib-i divan-ül-inşa», «Muvakki'», «Tuğraî», «Pervane» adları verilen makam sahibine Osmanlılar «Nişancı» ve gördüğü vazifeden kinaye olarak da «Tevkiî» ismini vermişlerdir. Resmî dairelerde tevki' denilince imza anlaşılırdı.

Hükümdarların alâmetlerini taşıyan ferman ve beratlara Türklerde «nişan» adı verildiğinden bu alâmeti çekmeğe izinli makam sahibine de «Nişancı» denilmiştir.

Hulefa zamanlarında tevki' demek halifelere verilen istidalara yapılması lâzım gelen muameleyi, yahut verilmesi icabeden cevabı, bugünkü derkenarlar gibi, halife tarafından yazdırılan şerh demekti. Bu şerh inşa divanının reisi, yahut onun makamına kaim olan zat tarafından yazılırdı. Divan reisi halifenin huzurunda bulunarak onun tarafından istenilen derkenarları en kısa bir üslûpla yazardı.

İslâmiyyetin ilk devirlerinde halifeler emir mahiyyetinde olan bu derkenarları kendileri yazarlardı. Yazdıkları ekseriya bir âyet veya hadisten alınma şeylerden ibaretti. Hazret-i Ömer (Amr İbn il-As)ın bir yazısına şunu yazmıştı:

«Emîrin senin hakkında nasıl olmasını istiyorsan sen de halk hakkında öyle ol.»

Arzıhallerle şikayetnamelere yazılan şeyleri ihtisar (kısaltılarak) yazmağa o kadar vakit harcanırdı ki bu suretle meydana gelen ibareler belâgate örnek teşkil ederdi.

Tuğra, tevki' gibi hükümdarların hususi alâmeti ve o alâmeti havi yazılar mânalarında kullanılan nişan kelimesinde teşkil edilmiş olan «nişancı» tâbirinin Osmanlılarda ne zamandan beri kullanıldığı kat'i olarak bilinemiyor. «Fatih Kanunnamesi»nde bulunuşu eskiliği hakkında şüphe bırakmaz. Kanunnameyi haşiyelerle neşreden rahmetli Ârif Bey (ölümü 1921) bu mansıba ilk tâyin olunan zatın meşhur âlim (Şeyh Muammet Cezerî) nin evlâdından (Eb-ül-Hayr Muhammet) Efendi olduğuna kaildir.

Değerli Profesör Fuat Köprülü «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» başlıklı kıymetli yazısında (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 198 ve mütaakıp) «Nişancı» tâbirinin ne zamandan beri kullanıldığını, bugünkü tetkikatımıza göre, kat'i olarak bilinmiyor» diyor ve şunları ilâve ediyor:

«Bu unvanın Fatih zamanından beri kullanıldığını kabul etsek bile, bu nam altındaki müessesenin büyük Selçukîlerdeki «Tüğrâî»lik müessesesinden başka bir şey olmadığı gayet sarihtir. Abbasîlerden başlıyarak bütün İslâm devletlerinde muhtelif farklarla mevcut olan «Divan-ül-inşa» adı büyük Selçukîler zamanında eski Oğuz an'anesine tevfikan «Divan-al-tuğrâ»ya tebdil edilmiştir. İşte bundan dolayı, iptida büyük Selçukî İmparatorluğundan başlıyarak, muhtelif selçukî şubelerinde daima «tuğrâî» lâkaplı bir takım meşhur ricale tesadüf olunur.

«Anadolu Selçukîlerinde de «tuğrâî»lik memuriyeti mevcuttu ve divanda büyük ehemmiyeti vardı. Şemseddin Muhammet Tuğrâî, Nureddin Tuğrâî gibi Selçukî ricali hakkında (İbn-i Bibi) de mühim malûmata tesadüf edilir. XIII üncü asrın başında Anadolu Selcukîlerinde gördüğümüz bu memuriyyetin her halde XII nci asırda da bulunduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz. Büyük Selçukilerde ve Harzemşahlarda olduğu gibi Osmanlı Devletinin XV inci asırdaki nişancılarının vazifeleri arasında esas itibariyle hiçbir fark yoktu. Bütün bu izahat, Osmanlılardaki nişancılık vazifesinin tamamen Selçukîlerden intikal ettiğini gösterebilir. XVI-XVII nci asırlarda bunun yerine «Reis ül-Küttap»lık ve «Tevkiî»lik memuriyyetlerinin daha ehemmiyet kazanması meselesinin tetkiki mevzuumuzdan hariçtir. Bu kısa izahat «Nişancı»lık müessesesinin Grand-logothète mukabili olarak Bizans'tan alındığı iddiasının ne kadar esassız olduğunu ispata kâfidir.»

Nişancıyı «Onsekizinci asır başına kadar devlet kanunlarını iyi bilmek ve yeni kanunlarla eskilerini ve şer'î ve hukukî kanunları telif etmek kudretini haiz olması icabeden ve divanda bu hususlar hakkında fikir ve mütalâasından istifade edilen ve hükümdarlara yazılacak nameleri ve vezirlerin menşur ve beratlarını tahrir veya müsveddelerini tetkik eden nişancıya tuğraî ve tuğrakeş-i ahkâm yahut muvakki' veya tevki'î de denilirdi» suretinde gösteren ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı da (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1948, s. 214 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Ahitname, berat veya menşur, name veya hüküm ve ilmiyyeye ait cihat beratları ile fermanların baş tarafına Padişahın imzası olan tuğrayı çekmek nişancının vazifesi idi. Nişan-

cılığa (Tuğra-yı şerif hizmeti) ismi de verilirdi.

«Osmanlı Devletinin ilk zamanlarında ferman, berat ve hattâ vakıfların kabul ve tevcihi münasebetiyl nişan ve tuğra tâbirleri görülmekte olduğuna göre bu kayıtlar bize nişancı veya tuğraî isminde bir memurun bulunduğunu göstermektedir. II. Sultan Murat'ın emriyle Türkçeye çevrilmiş olan İbn-i Kesir Tarihi'nin Arapça metnindeki muvakki' tâbirinin nişancı diye tercüme edilmiş olması nişancı tâbirinin onbeşinci asrın ilk yarısında Osmanlılarda mevcudiyyetini göstermektedir. Bundan başka Gazi Orhan ve Birinci Murat'la Emîr Süleyman Çelebi'nin tuğralarının mevcudiyyeti, Anadolu Selçukluları ve diğer beylerle beraber bu hizmetin mevcudiyyetini Gazi Orhan Bey zamanına kadar'göstermektedir. Bu tâbiri Fatih'in kanunnamesinde de görmekteyiz.»

«Fatih Kanunnamesi» ne nazaran (sayfa 13) nişancılar vezirler, kazaskerler ve defterdarlarla birlikte sadırda oturmak hakkını haiz idiler: «Divan-ı Hümayunda sadra oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve nişancıların yoludur. Evvelâ vüzera oturup bir canibe kazaskerler, anların altına defterdarlar otururlar ve ol bir canibe nişancı oturur.

«Yine bu kanunnameye göre nişancı vezir veyahut beylerbeyi ise defterdarların üstünde otururdu: «Ve nişancının mertebesi eğer vezaret ve beylerbeyilik ise defterdarlara tasaddür eder ve sancak ile nişacı ise deferdardan aşağı oturur.»

Teşrifat cihetiyle nişancılık bilâhara tebeddüle uğramış, mevkii yükselmiştir. Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 senesinde cem ve telfik olunan kanunnamede (Millî Tetebbûlar Mecmuası cilt-1, sayfa-516) teşrifat cihetiyle nişancının vaziyyeti şöyle yazılıdır: «Eğer vezareti var ise vüzeray-ı izam silkine dahil olup hükmünü verir ve eğer Rumeli beylerbeyilik pâyesi var ise beylerbeyilerden maada cümle beylerbeyilere ve kazasker efendilere tasaddür eder ve bu pâye ile divan-ı hümayuna girip çıktıkça vüzera ile bile girer çıkar amma arza girmez.

«Fatih Kanunnamesi» ne nazaran (sayfa 14) nişancılığa dahil ve sahn müderrisleri geçebilirlerdi. «Nişancılık dahil ve sahn müderrislerinin yoludur.»

Yine aynı kanunnameye göre mal defterdarlığından nişancılığa geçmek caiz olduğu gibi reis-ül-küttaplıktan da nişancı olmak mümkündü: Mal defterdarlığından nişancı olsa ol beylerbeyilik hükmü ile olur ve reis-ül-küttap nişancı olsa sancak hükmü ile olur.»

Nişancılığın vazifesi tuğra çekmek olduğu kanunnamede (Fatih Kanunnamesi, sayfa 16) sarahaten zikredildiği halde ulemanın da bu işe getirilmesi esasen o zaman da müderrisliğin her işe mahreç olması ile beraber name-i hümayunları yazma vazifesinin nişancılara muhavvel olmasına mebni idi. Ulema içinde edebî ilimlere ve yazı yazma usulüne vakıf olanlar aranarak tayin edilirdi. Nişancılığın ihdasından evvel dahi name-i hümayunlar ulemanın bu hususta iktidar sahibi bulunanları tarafından yazılırdı. Sonradan ulemadan nasp hususu terk ve reis-ül-küttaplar temayüz etmekle nişancılık vazifesi yalnız tuğra çekmekten ibaret kaldı. Arazi ve kuraya mütaallik yani defterhane-i âmire'de mestur olan zeamet, timar, has ve evkaf kararları intikal ettikçe kaydının tevkii kalemi ile tashihi umuru dahi bilâhare tefviz olundu.

Kezalik «Fatih kanunnamesi» ne nazaran nişancılar terfi ederek beylerbeyi olabilirlerdi: «Beylerbeyilik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beş yüz akça kadıların ve dört yüz bin akçaya varmış sancak beylerinin yoludur.»

Nişancıdan vezir de olabilirdi: «Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancıdan vezir dahi defaten olmak yoludur ve kanunumdur.»

Divan günlerinde ve diğer resmi eyyamda divan-ı hümayunda yemek yenilirken nişancılar vezirler ve defterdarlarla birlikte hazırlanan sofrada yemek yerlerdi: «Divan-ı Hümayunumda taamda vezir-i âzam baş defterdar vesair vüzera ile defterdarlar ve nişancı yiyeler.»

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından toplanan kanunnameye nazaran nişancılar bilâhara sadrazamların sofrasında yemek yemiye başlamışlardır: «Nişancı ile baş defterdar iskemlelerde oturup vüzera ile tenavül eder.»

Nişancıların oğulları müteferrika olurlardı: «Nişancı oğulları dahi kezalik kırk beş akça ile müteferrika olalar (Fatih Kanunnamesi sayfa 20)»

Bayram muayedelerinde, Padişahlar, vezirlerle kazaskerleri ve baş defterdarı olduğu gibi nişancıları da kaimen kabul ederdi: «Vüzerama ve kazaskerlerime ve baş defterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur:»

Nişancıların elkabı defterdarların elkabı gibiydi. Fatih Kanunnamesinde (sayfa 13) buna dair şu sarahat mevcuttur: Nişancıların elkabı defterdar elkabıdır.»

«Fatih kanunnamesi»nde tasrih olunduğu veçhile nişancılar vezir veya beylerbeyi olmadıkça defterdara takaddüm edemezlerken İkinci Ba-

yezit zamanında nişancılığa getirilen (Taci Zade Cafer Çelebi) defterdara takaddüm ettirilmiş ve «mastaba-i sultanîde vüzeranın solunda ik'at olunup nişancı paşa unvaniyle bir kat daha mazhar-ı tevkir» olduğu gibi kendisine de «otak kurulması ferman» olunmuştur.

Hammer (c. 3, s. 226) Fatih zamanındaki devlet müesseselerini tetkik ederken nişancılık için diyor ki: «Nâm-ı şahane işaretinin kâtibi demek olan nişancılar osmanlıların bina-yı siyasetinin dördüncü rüknünü ikmal ederlerdi. Vaz'-ı aslisinde bunlar müsteşar-ı devlet ve bu sıfatla âza-yı divandan madud idiler. Nişancılık mesalih-i umumiyyece bir tesir-i hakikiyi haiz olmayıp bir unvan-ı mefharetten başka bir şey değildir. Mukaddema nişancı işaret-i şahaneyi yani tuğrayı ferman ve beratların üzerine bizzat vazetmiye mecbur idi. Şimdi bu vazife ile mükellef olan kâtiplerdir. Divan-ı hümayundan çıkan bütün evraka şâmil olan işbu vaz'-ı hususuna «Tevki'» tâbir olunur. Kanun-u Osmaninin ilk maddelerine tevfikan nişancı, reis-ül-küttap tarafından tanzim olunan evamir ve berevatı görüp tashih ve yazılmasını emretmiye memurdu. Bugün ise bilâkis muharrerat-ı devleti nazar-ı im'andan geçirmiye memur demek olan mümeyyiz ile beylikçi ve reis sahlarını çektikten sonra yalnız tuğra-yı hümayunu vaz etmiye memurdur.»

Kanunlarla merasimi en iyi bilen nişancılar olduğu için bunlara mütaallik hususat nişancılardan sorulur, ve reyleriyle hareket olunurdu. Nişancıların bu sıfatlarından dolayı kendilerine sabıkta «Müfti-i kanun» itlak olunduğunu Tevkiî Abdurrahman Paşa söylüyor.

Yine Abdurrahman Paşa'nın cemettiği kanunnamede (safa 515) nişancılığa ait şu ahkâm ve malûmat münderiçtir: «Tuğra-yı şerif ile memurdur, ve kendi hanelerinde kanununa mütaallik ahkâm yazılır, Mümeyyizi tashih eyledikten sonra kendüsi tuğraların çeker ve defter tashih olunmak lâzım gelse kendüye hitaben varit olan ferman mucebince Defterhaneden getürdüp kendi kalemiyle tashih eder. Tashih fermanı varit oldukta kanun budur ki evvelâ ol ferman-ı şerifin tuğrasını bizzat vezir-i âzam hazretleri çeker, badehu ferman kendüye geldikte zahrının bir köşesine (Defteri gele) deyu kalemiyle işaret edüp defter eminine gönderir, olsaat Defterhane kesedarı defteri ve ol ferman-ı şerifi bile getürür. Pes ber mucib-i ferman-ı hümayun mahallini bulup tahrir ve tashib eyledikten sonra ferman-ı şerifi kendi hıfz eder. Ve kazasker efendilerden memhur kese ile gelen ehl-i cihat beratlarının tuğraların çektikten sonra ehl-i cihatın esamisi defterlerine (sah) çekip ve yine kesesine koyup mühürleyip kendi kesedarı ile kâğıt Eminine gönderir. Ve divan tarafından verilen şikâyet ahkâmın reis efendi (resit) ettikten sonra kesedarı cemedip kendüye götürür. Tuğrlaların çeker.»

Vezaret pâyesini haiz olan nişancılar vezir elbisesini, olmıyanlar sair divan hocaları gibi mücevveze, sof üst, lokmalı kutni iç kaftanı giyerdi. Vezir olmıyan nişancıların atlarına orta abayı ve orta raht vurulurdu. Hasları da dört yükten ziyadece idi. Nişancıların vezir-i âzamları ziyaret için muayyen bir vakıt yoktu. İstedikleri zaman gidip ziyaret edebilirlerdi. İstizan âdetti.

«Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı»nda (sayfa 226-227) nişancılık için şu tafsilât da vardı:

«Nişancılar, on sekizinci asır başlarından itibaren baş defterdarın aynı olan mevki, rütbe ve derecelerini ondokuzuncu yüz yıl başlarına kadar muhafaza etmekle baraber tedrici surette eski ehemmiyyetlerini hemen tamamen kaybedip sonraları bu vazife hacegân sınıfının ikinci derecedeki memurlarına verilir olmuştu. Bununla beraber nişancılar eskiden olduğu gibi divan müzakerelerinde sedir üzerinde oturmuşlar ve erkân-ı devlet vasfını 19 uncu asır başlarına kadar muhafaza etmişlerdir. Nişancının onsekizinci asır sonlarında işi pek azdı ve asıl vazifesi olan tuğra keşidesini tuğra keş denilen muavini yapardı. Hammer, bu son zamandaki nişancıdan bahsederken «Ehemmiyeti, elyevm devlet mühürünü tatbik edecek yerde sadrazamın mühürünü basmaktan ibaret olan şekilcilikten ibaretti.» demektedir. Bir aralık yani 1263 H. 1836 tarihinde lâğvedilen nişancılığın vazifesi defter eminliğine verilmişti. Mühim işlere mütaallik fermanların üzerine Bâb-ı Âli ve diğerlerin de defter eminleri tarafından tayin edilen tuğra nüvis denilen memurlar tarafından tuğra çekilirdi. 1254 H. 1838 M. de defter eminliğindeki tuğra nüvislik hizmeti kaldırılıp Bab-ı Âli ile Defter eminliği tuğracılığı birleştirilmiş ve bu hizmetin Bâb-ı Âli'de görülmesi muvafık görülmüştür. Bu münasebetle her iki vazife Bâb-ı Âli tuğra nüvisi bulunan Dahiliye kâtibi hulefasından Hacı İbrahim Efendiye verilerek maiyyetine iki kâtip de tayin edilmiştir.

«Nişancılık bir pâye olarak da verilirdi. Meselâ Birinci Sultan Mahmut zamanında Toskana dükalığına orta elçilik ile gönderilen

sabık Mevkufatî Hattî Mustafa efendiye nişancılık pâyesi verilmişti.

«Fesin ihdasından sonra menasıb-ı sitte rütbesinde bulunan defterdar, reis-ül-küttap, şıkk-ı sani defterdarı, nişancı ve defter emininin başlarına âdî fes ve arkalarına güğer harvanî giyip Leh biçimli gaşiyeli ve takımlı ata binmeleri kanun oldu.»

Son zamanlarda «Tevki-i Divan-ı Hümayun» unvanı kullanılmıya başlanmış, nişancı tâbiri terk olunmuştur.

NİŞANCI BEY (نشانجی بك) [*Ida.*] Bâb-ı Âli'nin hukuk müşaviri vaziyyetinde bulunan ve yüksek bir memur olan «Nişancı» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nişancının sadrazamla görüşmesi için muayyen bir vakit yoktu. Yalnız istizan (sormak) âdetti.

NİŞANCI DİVİTDARI (نشانجی دیویتداری) [*Ida*] Nişancı'nın maiyyetinde bulunan memurlardan birinin unvanıdır. Divitçi demektir.

NİŞANCI HASSI (نشانجی خاصی) [*Mal.*] Nişancılara verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'a gelinciye kadar memurlara aylık verilmez, geçimleri için timar ve has verilirdi.

NİŞANGÂH (نشانگاه) [*Top.*] İyi nişan alarak mermi ve kurşunu hedefe isabet ettirebilmek için top ve silâh üzerindeki tertibat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Atılacak mermi, kurşun ve okun isabet ettirilmesi için konulan alâmet yerinde de kullanılır. Şiirde hafifletilerek nişangeh suretinde kullanılırdı.

NİŞAN-I HÜMAYUN (نشان همایون) [*Ida*] Osmanlı Padişahlarının imza alâmeti olan «Tuğra» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalardaki «Nişan-ı şerif», «Tevki'-i Hümayun», «Tevki'-i refi'», «Nişan-ı şerif-i âlişan-ı Sultanî», «Tuğra-yı garra-yı sâmi mekam-ı hakani», «Tevki'-i refi-i hümayun», «Misal-i meymun», «Alâmet-i şerife» gibi tâbirlerin hepsi de «Tuğra» demektir.

NİŞAN-I ŞERİF (نشان شریف) [*Ida.*] Osmanlı Padişahlarının imza alâmeti olan «Tuğra» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalardaki «Tevki'-i hümayun», Tevki -i refi'», «Nişan-ı şerif-i âlişan-ı Sultanî», «Tuğra-yı sâmi mekân-ı hakani», «Tevki'-i refi'-i hümayun», «Misal-i meymun», «Alâmet-i şerife» gibi tâbirlerin hepsi «Tuğra» demektir.

NİŞAN KALEMİ (نشان قلمی) [*Ida.*] Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevali beratlariyle zeamet ve timarların kayıtlarının yapıldığı kalemin adıdır. Buna «Tahvil kalemi», «Kese kalemi» de denilirdi. Zeamet veya timar tevcih olununca iptida derkenar olmak üzere Defterhaneye gider, orada derkenar olunup buyuruldusu alındıktan sonra buraya gelirdi.

NİŞANKEŞ (نشانکش) [*San.*] Marangoz ve dülgerlerin rendeliyecekleri tahtalara işaret çekmek üzere kullandıkları bıçaksız âletin adıdır. Bu âlet yalnız kesilecek yeri işarete yarardı.

NİŞANLI KÂĞIT (نشانلی کاغد) [*San.*] Padişah'ın seferde bulunduğu zamanlarda İstanbul'da kaymakam sıfatiyle bırakılan vezire, icabında doldurulmak üzere, nişancı tarafından tuğraları çekilmiş olarak gönderilen ahkâm kâğıtları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlet erkânı arasında nişancı da Padişahla beraber gittiği için bu kâğıtlar bulunduğu yerden gönderilir, lüzumunda kaymakam olarak bırakılan vezir tarafından doldurulurdu.

NİŞAN TAHTASI (نشان تختهسی) [*San.*] Yapılmakta olan binalarla mal getiren gemilere Yeniçeriler tarafından konulan alâmet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alâmet tahtadan olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Yeniçeriler kanun ve nizam dinlemiyerek meşhur tâbiriyle gemi azıya aldıkları son zamanlarda ve hemen bütün esnafı haraca kestikleri sırada buna da başvurmuşlardı. Hükümete ait binalara varıncıya kadar her nerede bir bina yapılmağa başlanırsa oraya bir tahta getirirler ve binanın görünecek bir yerine asarlardı. Bundan maksat amele ücretlerinden ve gemi sahiplerinden hisse almaktı.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi 1242 (1826-27) seneleri vak'aları arasında bazı sanatlar gibi Müslümanlara münhasır olan ebniye nakkaşlığının (bina boyacıları) din farkı gözetilmeksizin herkes tarafından yapılmasına izin verildiğini yazarken (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 239) «İlâve» başlığı altında şunları yazıyor:

«Yeniçeri zamanında olunan taadiyattan birisi dahi ebniyelere ve hususiyle tüccar sefinelerine Yeniçerilerin nişan tahtası asması idi. Mirî ebniyesine varıncıya kadar her nerede bir bina inşasını haber alırlar ise nakkaş ve sıvacı ve sair amele için birer nişan tahtası getirtip ebniye mahalline asarlar, o nişan ebniye sahibinin istediği gibi ameleyi kullanamaması alâmeti idi. Böyle balta asmaktan garazları amelenin paralarından kesip almak idi.»

Yeniçerilerle beraber bu da kaldırılmıştır.

NİŞANTAŞI (نشان طاشی) [*Ok.*] Ok müsabakasında atılan okun düştüğü yere, hatıra olarak, dikilen taş hakkında kullanılır bir tâ-

birdir. «Menziltaşı» da denilen bu taşa ok atanın adıyla atıldığı tarih yazılırdı.

NİŞASTA AHARI (نشاسته آهاری) [*San.*] Nişastanın (halk arasında nişeste denilen unlu maddenin) pişirilmesi suretiyle yapılan aharın adıdır. Bu madde kâğıda sürülür, o sayede mürekkebin kolaylıkla silinmesi temin olunurdu,

NİYABET (نیابت) [*İda.*] Hükümdarlıkla idare edilen yerlerde hükümdarlık makamının inhilâlinden veya hükümdarların küçüklük, yahut hastalık gibi bir sebeple kasır olmasından dolayı hükümdarlık vazifesinin başka birisi veya seçilen bir meclis heyeti tarafından görülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*İlm.*] Kazasker veya kadıya vekâleten şer'î iş ve dâvaların naip sıfatiyle görülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Naip bunlar tarafından tâyin edilirdi.

NİYAMGERAN (نیامگران) [*San.*] Kıncılar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça niyam; kılıf, kın, kılıç, hançer; bıçak gibi şeylerin kabı demektir. Eski vesikalarda geçer.

NİYAZ (نیاز) [*Sof.*] Büyüklerden birinin huzurunda edeple bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Niyaz; hacet, ihtiyaç, istek ve tuhfe-i dervişane (derviş armağanı) mânalarına gelir. Tarikatların hepsinde niyaz vardır. Yalnız şekli değişir. Mevlevîler sağ el sol, sol el sağ omuz üzerine gelmek üzere kolları çaprasvari koymak ve sağ ayağının baş pakmağı ile sol ayağının parmağı üzerine basıp eğilmek suretiyle niyazda bulunurlar. Bektaşiler bu makamda bir parça eğilmekle beraber diz çöker, dede'nin sağ ve sol dizini öperler. Öteki tarikatlarda şeyhin huzuruna çıkılırken eller göğüste olduğu halde eğilmek ve şeyhin dizlerini öpmek vardı. Bazıları anasır-ı erbaanın (dört unsur) remzi olarak dört yeri öpmeyi niyazın levazımından sayarlar ve niyaz kelimesinin dört harften mürekkep oluşunu da bunun delili addederlerdi.

Niyaz; hediyye ve ihsan yerinde de kullanılırdı. Gerek mevleviler ve gerek bektaşiler sadaka kabul etmezler, fakat niyazı reddetmezlerdi. Hattâ bektaşilerde nasip alan can zengin ise babaya, aşçı başıya, rehbere, meydancıya ve diğer hizmet sahiplerine niyaz vermek mecburiyyetinde idi. Babanın niyazı postunun altına konulurdu.

Mevlevilerde niyaz onsekiz ve on sekizin ez'afı olarak verilirdi. Bu âdet Mevlâna'dan birine bir şey verdiği vakit ekseriya onsekiz yahut on sekizin ez'afı olan otuz altı, elli dört ve ona göre verir idi. Bundan mânalar çıkaranlar «ص = sat» lâfzı Ebced hesabiyle on sekiz olduğundan Mevlevî niyazının da on sekiz olduğunu ileri sürenler varsa da bu, fazla gayret keşlik olsa gerektir. Çünkü Türklerde dokuz adedi mukaddes sayıldığı cihetle hediyeler hep dokuz, yahut dokuzun ez'afı olarak verilirdi. Bu sebeple Mevlevi niyazında da bu eski Türk âdetinin tesiri olmak çok muhtemeldir.

Mevlevi tarikinde sadaka ve zekât kabulü caiz değildi. Dervişler muhtaç adamlar oldukları için bunlara verilecek şeyin daha mütevazi', alandan ziyade verene faydalı olduğu şekline sokulması düşünülmüş, o mânayı ifade eden bu tâbir bulunmuştur. Niyazın bir mânası da rica olması hakikaten iyi düşmüştür.

Üstat Velet Çelebi (ölümü 1953) «Muhtasar Menakıb-ı Mevlâna» da (Üsküdar Mevlevi Şeyhi Remzi Dede'nin kütüphanesinde yazma nüsha, sayfa 122 haşiyesi) niyazı tarif ettikten sonra şöyle diyor.

«Bizler «سلمان منا البیت» ve «مولی القوم منهم» mantukunca Efendilerimiz ehl-i beyt-i Nebevî misillû sadaka almayız. Garazsız, ivazsız mahza Pir'imizin füyuzatına mazhar olmak ve bizim duamızı almak için hediyesini kabul eylemekliğimizi niyaz ederse anı alırız ve bu vesile ile onu memnun ve müteşekkir bırakırız.»

Buna ait şöyle bir fıkra vardır: Galata Mevlevihanesi neyzenlerinden Deli İsmail Dede ramazan sonlarına doğru bir gün Bayezit camiinde oturuyormuş. Yaklaşan bayramda çoluk çocuğu için tedariki lâzım gelen ötederiyi düşünüyor, mangırsızlık (parasızlık) kendisini düşündürüyormuş. Dedeyi ve düşündüğünü gören Âli Paşa aynı zamanda bir lâtife yapmış olmak için uşağın eline birkaç altın vererek «Paşa'nın zekâtıdır, kabul etsin» demek suretiyle gönderir. Uşak, Paşa'nın sözlerini söyliyerek altınları uzatır. Dede bir paraya, bir de uşağın yüzüne baktıktan sonra: «Oğlum, demiş, bunu Paşa'ya götür, adını değiştiresin de öyle getir!»

Uşak Dede'nin cevabını Paşa'ya söyler. Âli Paşa bir hayli güldükten sonra: «Paşanın niyazı imiş de» sözüyle uşağı tekrar göndermiş. İsmail Dede altınları alarak teşekkür etmiş.

NİYAZA DURMAK (نیازه طورمق) [*Sof.*] Sağ elini sol omuzuna, sol elini sağ omuzuna koyup biraz eğilerek ihtiram vaz'ı almak, selâma durmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NİYAZ AKÇASI (نیاز آقچه‌سی) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının topladıkları paralar hakkın-

da kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü para toplama âdeti en ziyade Bektaşiler arasında cari idi. Hacı Bektaş Çelebileri ve Narlı Dede babaları her sene bektaşi köylerine ellerinde çelebilerin ve yahut babaların mühürlü kâğıdı bulunan birer adam gönderirler, köylüler topladıkları parayı miktariyle verenlerin adları yazılı defterle birlikte gelen adama verirlerdi.

Bektaşiler birçok namlarla para verirlerdi. Başlıcaları üçtü. Kara kazan hakkı, mürşit hakkı, çerağ hakkı. Birincisi çelebilerin ve dergâhın matbah masrafına karşılıktı. İkincisi doğrudan doğruya çelebilere ve yahut babalara aitti. Üçüncüsü de türbede, dergahta yakılan mûm ve gaz masrafı karşılığı idi. Bunlardan başka bir de nezir, adak akçası gibi paralar da verirlerdi. Bir bektaşi her kangi bir dileği için bir para nezreder, baba gelesiye, yahut bir adam gönderesiye kadar onu saklardı.

Köylü bektaşinin verdiği bu kadarla da kalmazdı. Seyyah dervişler ve babalar arasıra köye uğrar, dem akçası, yol mangırı alırdı Bu paraların hepsi niyaz akçasından sayılırdı.

NİYAZ ÂYİNİ (نیاز آیینی) [*Sof*] Mevlevî tâbirlerindendir. Hazır bulunanlardan birinin gönül isteği, yahut şeyhin neş'esi münasebetiyle âyin-i şerifin uzatılması yerinde kullanılır. «İcra edilen âyin-i şerifin ve bu âyin esnasında ika edilen musikinin dinleyiciler üzerinde hasıl ettiği ruhanî zevk ve neş'eden dolayı sema' meclisinin biraz daha uzatılması için yapılan âyindir» suretinde tarif eden tanınmış tarihçi Efdalüddin bey (İslâm Türk ansiklopedisi, âyin maddesi) şu tafsilâtı da veriyor:

«Hazırun arasında bu mukabele-i şerifenin devamını arzu eden bir gönül bulunursa bu neşvenin bir müddet daha uzatılması için niyaz âyini talep eder, yahut şeyh doğrudan doğruya kendi ister. Hazret-i Mevlâna'nın:

ای عاشقان ای عاشقان من خاکرا کوهر کنم
ای مطربان ای مطربان دف شما پر زر کنم

«Beyti ile izhar buyurdukları keramet-i kerimanenin sereyanı ile tarikat-ı mevleviyye gına ve kanaat üzerine müesses bir felsefeyi daima tatbik eder olduğundan Mevlevîlikte asla talep olmayıp daima tecelliye intizar esas tutulmuştur. Bunun için tarikat müntesipleri iane vesaire kabul etmeyip ancak Nezr-i Mevlâna veya niyaz adı verilmek suretiyle ve bir maksada hasredilmek şartiyle verilen akçeyi almak usuldendir. Nezr-i Mevlâna 9 adedi ile taksimi kabil olan 18, 36, 72 gibi miktarlar ile tayin olunan bir hesap üzerine tesis edilmiş olup niyaz âyini istiyenler bu hesap ile sayılan adetlere göre bir teberru' temin ederek niyaz âyini yapılmasını istiyen zat sema' zen-başıya işaret ederek yanına çağırır ve niyaz denilen parayı topluca bir halde ana verir. Bu suretle maksat tamamen anlaşılır. Sema' zen-başı şeyhin işaretiyle müsaade alarak mutribin nezdine gider, elindeki niyazı havi paketi kudümün üzerine bırakır ve avdet eder. Bu hareketler usulü dairesinde yapılacak maksadı ifhama kâfi olduğundan mukabelenin hitamiyle niyaz âyini başlar. Niyaz âyini şu suretle yapılır: Nayzenbaşı segâh makamından muhtasar bir taksim yapar. Bunu mütaakıp:

Şem'i ruhine cismimi pervane düşürdüm
Evrak-ı dili âteş-i sûzane düşürdüm

beytiyle başlıyan ve mütaakiben:

Dinle sözümü sana direm özge edadır
Derviş olana lâzım olan aşk-ı Huda'dır

Matla'lı ilâhiler okunur. Son zamanlarda Zekâi Zade üstat Ahmet Efendinin müstear makamından bestelediği şaheser bir diğer ilâhi daha okunduğu gibi saba-bûselik'den:
Ben bilmezdim gizli, ayan hep sen imişsin
mısraiyle başlıyan bir ilâhi ve:

Ey ki hezar âferin bu nice sultan olur

âyin kıt'ası dahi okunur. Bu terennüm ve teganni bittikten sonra yürük-semai usulünde bir terennüm çalınarak, son olmak üzere de bir ney taksimi yapılarak âyin nihayet bulur. Böylece niyaz âyini denilen bir musiki faslı yapılmış olur.»

NİYAZ PENCERESİ (نیاز پنجره‌سی) [*Sof.*] Konya'da Mevlâna Türbesi'nin dışarıya bakan penceresine verilen addır. Tekkelerin türbe pencerelerine de bu ad verilirdi.

NİYAZ TAŞI (نیاز طاشی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Meydanda Pir postu'nun yanında bir makamdı. Buna «Kızıl eşik» ve «Mürüvvet taşı» da denilirdi. Burada niyaz edildiği için bu ad verilmiştir. Yeni tâlip ikrar verdikten sonra rehberi delâletiyle buraya gelir, orada niyaz ederdi. Rehber o sırada kendisine: «Bu makama bâb-ı mürüvvet derler. Meydan içerisine girildikte erenler cemali müşahede olunup ve mak'ade (oturulacak yere) erileceği vakit erenler huzuruna varılıp niyazı kabul olduğu mahaldir» derdi.

NİZAM-I ÇEDİT (نظام جدید) [*Ask.*] Üçüncü Selim zamanında Yeniçeri ocağından ayrı olarak teşkil olunan askerî kuvvete verilen addır. Üçüncü Selim askerin ıslahını emel edin-

miş olmakla beraber Nizam-ı Cedidin kuvveden fiile çıkması sadrazam Koca Yusuf Paşanın harpten dönüşte ordu ile birlikte getirdiği Avrupalı muallimlerin ordunun ıslahında müessir olacakları nazarı dikkate alınarak verilen kararla temin olunmuştur. Bu karar üzerine Nizam-ı cedit yazılmak üzere ocaklardan tâlip istenilmiş ise de yeniçerilerden buna razı olan kimse çıkmamış, bu sebeple o adla yeni bir teşekkül vücude getirilmiştir. Karar on iki bin kişilik bir kuvvet vücude getirilmesine dair olduğu halde işe ancak birkaç yüz kişi ile Levent çiftliğinde başlanabildi. İlk zamanlarda bunlar için kışla vesaire yapılmamıştı. Mevcutları tam bir ortaya yani bin altı yüze baliğ olunca kışla yapılması lâzım geldi. Hicri 1208 (1793-94) de bir kışla yapıldı. 1209 (1794-95) da Valide Sultan bu kışlanın içine bir cami, yanına bir çeşme, karşısına da bir mektep yaptırdı. Giderek zâbitlerle erkân için mütaaddit daireler inşa ve ilâve edildi. Az zamanda Levent çiftliği her şeyi mükemmel bir askerî daire haline geldi. Hattâ tüfek yapmak için bir de tüfekhane vücude getirildi. Ustalar tarafından yapılan tüfekleri orada verilen ziyafete gelen devlet adamları seyrederler, askerin manevrada gösterdiği kabiliyyeti takdir ile karşılarlardı.

Nizam-ı Cedidin başına «Talimli asker nâzırı» unvanını haiz olmak üzere ricalden Mustafa Reşit Efendi geçirildi. Bu memuriyyet «Memurin-i cihadiyyeden olmak hasebiyle» nâzır olanların nüfuz ve itibarlarının artması için» güveze kaplı Orta ile divan-ı hümayuna gelip kubbe altında Sadrazam huzurunda baş defterdarların alt yanında oturmaları» kanun haline konuldu.

Nizam-ı Cedit için ayrıca bir hazine de vücude getirildi. Bu hazinenin ismine «İrad-ı Cedit hazinesi» denildi. Karşılık olmak üzere varidat ayrıldı. Şıkk-ı sani defterdarlığı lâğvedilerek hazine nâzırın idaresi altına sokuldu. Yapılan kanunla bu varidat devletin diğer gelirleriyle karıştırılmıyacak, hesabı muntazam tutularak sıkı bir kontrola tâbi olacaktı.

Nizam-ı cedidi teşkil eden askerin talimi Fransa'da cari olan talimatın aynının tatbiki suretiyle yapılıyordu.

Nizam-ı cedit askerinin elbisesi Yeniçerilerin elbiselerinden farklı idi. Nizam-ı cedit askerinin başında bir barata, ayağında dizlik, arkasında da bir ceketten ibaretti. Dizlik ile ceketin rengi kırmızı idi. Sonraları ihdas olunan ikinci orta askerine mavi renk tahsis olunmuştu. Üçüncü bir ortanın teşkilinde renginin bu iki renkten başka üçüncü bir renk olması kararlaştırılmıştı. Zâbitle neferin elbisesi birdi. Aradaki fark cübbe üstündeki düğmelerden ibaretti. Düğmenin çokluğu zâbitin yüksekliğini gösteriyordu. Yalnız binbaşının elbisesi öteki zâbitlerinkinden farklı idi. Binbaşının elbisesi önü çaprazlı bir mintan, genişçe bir kuşak ile bir entariden ve bunun altında da bir şalvardan ibaret idi.

Nizam-ı cedit askerinin silâhı çakmaklı ve süngülü tüfekti. Bu silâhın yeniçeri silâhlarından farkı ancak süngüden ibaretti ve zâbitlere birer eğri kılıç verilirken 1215 (1800-801)de sadır olan bir irade ile eğri kılıcın istimali menedildi. O zamana kadar neferlerin bazısı piştov ve bıçak taşırken onların da bunları taşımaması emrolundu.

Nizam-ı cedide ilk zamanlar fena nazarla bakıldığı halde sonraları, kendilerini rakip sayan yeniçeriler hariç olmak üzere, halk tarafından hoş görülmiye başlandı. Giderek Levent çiftliğindeki kışladan başka sonradan Üsküdar'da yapılan Selimiye kışlası da doldu. Bunun üzerine teşkilâtın taşraya teşmili muvafık görüldü. Niğde, Kayseri, Yenişehir, Ankara, Kütahya, Kastamonu, Bolu, Akşehir ve Aydın'da da Nizam-ı cedit kaydolundu. Bu yerlerin bir kısminda biner, diğerinde ikişer bin nefer yazıldı. Bunların mecmuu on iki bin vardı. Evvelce teşkilât piyade ve topçudan ibaret iken bilâhara Üsküdar'a bir süvari kolu ilâve olundu. Seydişehir'de, Develi'de, Bolu'da, Niğde'de, Ankara'da, Kastamonu'da kışlalar yapılmasına başlandı. Edirne'de aynı maksatla bir kışla vücude getirildi. İki ocağa bir kethüda nasbolundu.

Neferler talim ile yetiştirildiği gibi zâbitler de Humbarahane'den yetiştiriliyordu. Üçüncü Selim'in açtığı Humbarahane'de zâbitlerin gösterdiği gayret herkesin takdir ve hayretini mucip oldu.

Mektebin hocalarından Sait Mustafa Efendi'nin Fransızca yazdığı eserden Cevat Paşa'nın yaptığı tercümede (Tarih-i Askeri-i Osmani, ikinci cilt, Darülfünun kütüphanesinde Yıldız kitapları arasında yazma nüsha, numara 136, sayfa 93) şu tafsilât vardır: «Mektebimizin riyaziyat derslerinde hazır bulunan iki alay orta zâbitanından bazıları dirayetleri ile bizi hayrette bırakmaktadırlar. Bunlar pek kolaylık ve doğrulukla bilcümle nazariyyatı kendi fenlerine tatbik ediyorlar. Zâbitler arasında İstanbullular taşralılardan pek çok temeyyüz edip lâkin mutedil iklimler ahalisi dahi fikrî zekâvetten ve bedenî sür'atten mahrum değillerdir.»

Nizam-ı cedidin artması ve Kadı Paşa ile Cebbar Zade'nin gayretleriyle Anadolu'da da

iyice yerleşmesi muhaliflerin gözlerini yıldırdı. Anadolu'da yapılan teşkilâtın Rumeli'ye teşmili halinde Yeniçeri Ocağı'nın sönmesini mucip olacağı endişesi onları telâşa düşürdü. Rumeli'de türeyen derebeyleri Nizam-ı Cedit gibi muntazam bir askerî kuvvete karşı duramıyacaklarını anladıklarından bu askerin değil Rumeli'ye tamimini hattâ İstanbul ve Anadolu'da mevcudiyyetini bile istemezlerdi. Mamafih devletçe selâmet Nizam-ı Cedid'in her tarafa teşmilinde görüldüğünden Nizam-ı Cedid'in iptida Tekirdağı'nda icrası münasip görüldü. Tekirdağı mütesellimine ferman gönderildi. Kadı Efendi fermanı okudu, mazmununa itaat lüzumunu söyledi. Bunu duyan Yeniçeriler hücum ile kadıyı öldürdüler. Bu hâdiseyi haber alan hükümetin oradaki yeniçerileri derhal te'dip eylemesi lâzım gelirken yalnız birkaç kalyon irsaliyle Tekirdağı'nın denizden tazyikiyle iktifa olundu. Nizam-ı Cedid o âna kadar gönüllülerden terekküp ederken bu fermanla yirmi, yirmi beş yaşındaki Müslüman halkının lüzumu kadarının asker olacağının gösterilmesi her yerde sü-i tesiri mucip oldu. Edirne Vak'ası da bu yüzden çıktı. Hattâ fermanın her tarafta okunması ve muhteviyatının tatbikine geçilmesi lâzım gelirken Rumeli'nin ekser yerlerindeki hükümet memurları bunu okumağa cesaret edemediler. İstanbul da halkın teheyyücünden çekinilerek Bâb-ı âli fermanı neşrettirmedi.

Memlekette bu yüzden hoşnutsuzluk havası estiği bir sırada Rusya'dan gelecek tehlikenin karşılanması için ordu Sadrazam İbrahim Paşa'nın serdarlığiyle Tuna'ya gönderilmiş idi.

Karadeniz tabyalarının muhafazasına memur yamaklar arasında bulunan Kabakçı Mustafa adlı bir baldırı çıplağın çıkardığı isyan hareketi büyüdü. Memleketin selâmeti için çalışan üçüncü Selim'in hal'i ve sonradan katli ile sona ererken Nizam-ı Cedit de tarihe karıştı.

NİZAMLI GEDİK (نظامی گدك) [*Vak.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında ihdas olunan gediklere verilen addır. Bu gedikler vakfına tahsis edildikleri için «Nizamlı Gedikât-ı Mevkufe» de denilirdi. Bu gedikleri bir kısmı Sultan Mahmut tarafından kendi adına vakfedilmiş, bir takımı da Haremeyn vakfına tahsis olunmuştur. İcareteynli veya icareteyn hükmünü iktisap eden icare-i vahideli müsakkafat ve müstagallatta istikrar edilmek üzere gedik temessükleri verilmesinden istifade edilerek sanat icra edilen dükkânlarda berveçh-i mülkiyyet temellük olunan ve gedik namı verilmiş olan alât ve edevata mahsus hüccetlerin nizamlı gedikler namına tashihi yapılarak alâkalıları namına yeniden temessükler verildi.

İhdas olunan bu gedikler hakkında «Emval i Gayr-i Menkuleye Ait Muamelât-ı Tasarrufiyye Rehberi»nde (sayfa 12) şu izahat vardır:

« Müsakkafat ve müstagallât ı mevkufeyi şayet mutasarrıfı bir deyn mukabilinde bir kimseye vefaen ferağ edip te mutasarrıfı bilâvelet (çocuksuz) vefat eylediği takdirde mahlûlen canib-i vakfa rücu edeceğinden ve bu gibi vakıf yerler temin-i deyn edemiyeceğinden dolayı rağbet-i umumiyyeden mahrum kalan müsakkafat ve müstagallâtda istikrar edilen nizamlı gedikler badelvefat temin-i deyn edeceği taraf-ı Hilâfetpenahî'den bahşolunan imtiyazdan ibarettir.»

Bu imtiyaza nailiyyet maksadiyle gösterilen rağbet birçok suiistimale meydan vermiştir. Nitekim ekser dükkân, mağaza, bostanlara, han odalarına, mahzenlere, han ağalarına, odabaşılarına, hamamlara, sakalara, sokak ortalarına tabla komak suretiyle ticaret etmek üzere poğaçacı, mahallebici, balıkçı tablalarına, deniz vasıtalarından pazar, ateş, piyade kayıklariyle, balık, midye, istiridye kayıklarına müceddeden nizamlı gedik temessükleri verilmişti.

NİZAMLI GEDİKÂT-I MEVKUFE (نظامی گدکات موقوفه) [*Vak.*] İkinci Sultan Mahmut vakıflariyle Haremeyn-i Muhteremeyn vakıflarından olan gedikler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Nizamlı gedik» te denilirdi. Bunlardan başka sair vakıflardan olan gediklere «âdi gedik» denilir.

NİZAMNAME (نظامنامه) [*Idu.*] Kanunların tatbik suretlerini göstermek ve emrettiği hususlarla men'eylediği cihetleri tesbit etmek üzere Şura-yı Devlet'in (Danıştayın) tetkiklerinden geçirilmek suretiyle heyet-i vükelâca (vekiller, bakanlar heyetince) tasdik olunup Padişahın iradesine iktiran ettirilen kaideler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nizamnameler Padişahın iradesiyle tatbik mevkiine girerdi.

§ [*Huk.*] Bir cemiyyetin veya anonim şirketin kuruluşuna ve idaresine mütaallik esaslı hükümleri ihtiva eden hukukî tasarruf ve vesikaya da bu ad verilir.

NİZAMSIZ GEDİK (نظامسز گدك) [*Mal.*] Gedik nevilerinden birinin adı idi. Bu gediklere «âdi gedik» de denilirdi. İkinci Mahmut tarafından ihdas olunup cennetmekân namı verilen nizamlı ve Haremeyn gediklerinin ihdası ve birçok mahallerde istikrarı sırasında icareteyni

ve icare-i vahideli müsakkafat ve müstagallât-ı mevkufenin tasarrufları mülküne hasredilmiş ve tasarruf hak ve menfaati gedik sahiplerine verilmişti. Gedik sahipleri mülk sahiplerine her sene yüz para ile on beş yirmi kuruş arasında bir kira karşılığı öderlerdi. Bu hal vakfolunan yerlerde Evkafın hukukunu zıya'a uğrattığı için mütevelliler kendi vakıflarının icareteynli ve icare-i vahideli gedik istikrarına müsait bostan, hamam, han, mağaza gibi müsakkafat ve müstagallâtı derunlarında (içlerinde) gûya eskiden beri ayn-ı vakıftan müstakar gedik olduğundan bahisle o müsakkafat ve müstagallâtın sahipleri namına gedik temessükleri verildi. İşte bu türlü gediklere «nizamsız gedik» denildi. Nizamlı gedikler sahiplerinin borçlu olarak ölümü halinde borç ödendiği halde bu gedikler borç ödemezlerdi.

NİZAM ŞAHİ (نظام شاهی) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıdır.

NOKTA (نقطه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Mushaflarla yazmalardaki durak işaretine verilen addır. Noktanın muhtelif şekilleri olduğu gibi büyüklük ve küçüklüğü sayfa veya levhanın icabına ve sanatkârın zevkine bağlıdır.

Noktanın yapılış tarzına göre aldığı isimler şunlardı: Şeşhane nokta, pençhane nokta, geçme nokta, helezoni nokta, yaprak nokta, zerendezer nokta.

Şeşhane nokta; daire şeklinde yapılmış olan noktanın altı parçaya ayrılmış olanına denilir. Daire beşe ayrılmış ise «pençhane nokta» ismi verilir. Geçme nokta; biribirinin altından ve üstünden geçmek üzere muhtelif ve muntazam şekiller yapılan noktaya denilir. Bu noktaya «mücevher nokta» ismi de verilir. İçinde helezon yapılan noktalara da helezonî nokta denilir. Yaprak nokta; muntazam şekilde yapraklardan mürekkep olarak yapılan noktalara verilen isimdir. Zerendezer nokta ise altın zemin üzerine tekrar altınla muntazam şekillerle yapılan noktadır.

§ [*Aşk.*] Mevkiinde yalnız bekliyen nöbetçi nefere de nokta denir.

NOKTACI (نقطه‌جی) [*Sof.*] Melâmiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Melâmilikle tanınmış bulunan Bursalı Tahir Bey bu tâbirin meydana gelmesi sebebini «Menakıb-ı Şeyh Seyyid Hoca Muhammet Nur-ül-Aarabî ve beyan-ı Melâmet ve Ahval-i Melâmiyye» adlı basılmamış eserinde (hususi kütüphanemde yazma nüsha, s. 84) şöyle izah ediyor:

«Bidayeten Pizren kasabasında Hazret-i Aliy-yül-Mürtaza (R. A.) ın akval-i kutsiyyelerini câmi' bulunan «Nokta-tül-beyan» ismindeki risale-i mahsusayı tedris ve tefsir buyurmuş olduklarından Üsküp ve Pizren gibi bazı mevkilerin avamı beyninde (Noktacı) namiyle yâd olunuyorlar.»

NOKTA DEMİRİ (نقطه تموری) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Noktalar üzerine vurulan demirin adıdır. Bununla ciltlerde nokta yapılır.

NÖBETÇİ KALFALAR (نوبتجی قالفه‌لر) [*Sar.*] Padişahların hususi hizmetlerinde bulunan kalfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yaşlı başlı ve emniyyetli kalfalar Padişahların hizmetlerini nöbetle gördükleri için bu ad verilirdi.

NÖBETÇİ YENİÇERİLER (نوبتجی یکیچریلر) [*Ask.*] Gerek harb ve gerek sulh zamanlarında kalelerdeki muhafız yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalelerin ehemiyyetine ve hudutlara yakın veya uzak oluşuna göre nöbetçilerin miktarı az veya çok olurdu. Kalelerdeki nöbetçi yeniçerilerin ulûfelerini kumandanları olan yayabaşılar dağıtırlardı. Bunların içinde ölen veya kaçanlar olursa ulûfelerini yayabaşı saklar ve üç seneden ibaret olan nöbet müddetini bitirip İstanbul'a dönünce kalmış olan fazla parayı hazineye geri verirdi.

NÖBFT KALFASI (نوبت قالفه‌سی) [*Sar.*] Zenci hadım ağalarından nöbet tutanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nöbet kalfalarının vazifeleri de Harem-i hümayun kapısını beklemekti. Harem-i hümayun hizmetine giren ve «En aşağı» unvanını alan kendileri gibi zenci hadım ağaları bunların hizmetlerini görürlerdi.

Nöbet kalfaları harem kapılarının anahtarlarını sabahleyin namazdan evvel «Dar-üs-saâde ağası» ndan sayarak alırlar, lüzum görüldükçe kapıları açmakla beraber akşam her taraf kapanınca anahtarları yine Dar-üs-saâde ağasına teslim ederlerdi.

Kapı nöbeti içlerinden birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü namlarını taşıyan dört kapı nöbetçisine munhasır ve beşinci nöbet kalfası da müstakillen halvete memurdu. Mertebe itibariyle daha yüksek sayılan bu beşincisi umumi halvet yapıldığı gün kapı nöbetçisi bulunmıyan harem ağalarını halvet hizmetiue celp ve sevkederdi.

Harem kapıları Fetih suresi okunarak açılır ve Mülk suresinin okunmasiyle kapanırdı. Geceleyin hastalık gibi fevkalâde bir hal dolayısiyle açılmak icabettiği surette Dar-üs-saâde ağası keyfiyyetten haberdar edilir, getirilen doktor işini görüp çıkınca kapılar tekrar kapanırdı. Yatsıdan sonra kapılar civarında ve

ağa koğuşlarında yabancı hiç kimse kalmamak için ortanca yahut hâsıllı ağalardan biri yüksek sesle (hû) der, bu halvet mânasını ifham ederdi.

En aşağılar daimî ve mutlak surette kapı nöbeti beklerler, acemi ağalar da sıraları gelince nöbet tutarlardı. Nöbet kalfaları ise kapı nöbetçilerine kumanda ederler, fiilen kapı nöbetçiliği etmezlerdi.

Bunlardan en eskisi «Ortanca» lığa namzetti.

NÖBETLİ VOYNUK (نوبتلی وینوق) [*İda.*] Voynuklardan vazife görmek üzere İstanbul'a getirilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Voynuk; seferde ordunun ve ileri gelen vezir ve devlet adamlarının atlarına bakmak ve sair zamanlarda ise has ahır ve çayır hizmetinde kullanılmak üzere gayr-i müslimlerden ve bilhassa Bulgarlardan tertip edilmiş bir sınıf askerin adıdır. Bunlar nöbetle İstanbul'a gelirler, kanun ile muayyen müddetlerini bitirince memlektlerine dönerlerdi.

NUH NEBİDEN KALMA (نوح نبیدن قاله) [*Hal.*] Eski zamandan kalma, modası geçmiş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nuh, zamanında Tufanın vuku bulduğu peygamberin adıdır.

NÜFUS TEZKİRESİ (نفوس تذکره‌سی) [*İda.*] Şimdiki hüviyet cüzdanına verilen addır. Buna «Tezkire-i Osmaniye» denildiği gibi halk arasında «Nüfus kâğıdı», «Kafa kâğıdı» adı da verilirdi. Bunlar cüzdan halinde değil, çizgili bir kâğıt şeklinde idi. Bugünkü hüviyet cüzdanlarında olduğu gibi sahibiyle, baba ve ana adları, eşkâli ve kayıtlı bulunduğu mahallenin ismiyle sokak ve ev numaraları yazılıydi. İlk nüfus tezkiresi hicrî 1280 (1863-64) senesinde yapılan tahrir (nüfus sayımı) üzerine verilmiştir.

NUKRE (نقره) [*Mes.*] Osmanlılar tarafından çıkarılan ilk paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nukre; Arapça erimiş, eritilmiş gümüş parçası demektir. Osmanlılar İstanbul'un fethinden sonra altın para bastıkları için gümüş olan ilk paraları hakkında bu tâbir meydana gelmiştir.

Nola nakkad desem Bakî'ye insaf budur
Ki bizim nukre-i endişemiz anın puludur
Sabit

NUKUT (نقود) [*Mes.*] Para demek olan «nakd» in cem'idir. Vesikalarda altın ve gümüş para yerinde geçer,

NUKUD-I MEVKUFE (نقود موقوفه) [*Vak.*] Vakıf paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda geçer.

NUR (نور) [*Sof.*] Aydınlık demek olan Nur; Allah'ın isimlerinden biridir. Sofiyeye göre ism-i zahir ile tecelliye denir ve suver-i ekvanda (dünya suretlerinde) zahir olan vücuttur. Mestur olan bir şeyin Ledün ilmi ile münkeşif olmasına denildiği gibi kalbten kevnî yani mâsivayı çıkarıp atan İlâhî varidata da denir. Sofiyeye göre evvelâ bâsıra onu idrak eder, sonra da onun vasıtasiyle sair mubassıratı (görünen şeyleri) görür. İlâhî varidatın küllîsi olmakla da kalbten kevni giderir.

NURBAHŞİYYE (نوربخشیه) [*Sof.*] Kibreviyye tarikati şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Muhammed - ün - Nurbahş - ün - Néccar'a nisbetle bu adı almıştır.

NURİYYE (نوریه) [Sof] Rifai tarikati şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Nureddin Habibullah-ı Hadisi'ye nisbetle bu adı almıştır. Rifai tarikının diğer kolları şunlardır; Sayyadiyye, Keyyaliyye, İzziyye, Fenariyye, Fazliyye, Cendeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Atâiyye, Sebsebiyye, İmadiyye, Katnaniyye.

NURSUZ PİRSİZ (نورسز پیرسز) [Hal.] Uğursuz, meymenetsiz, kirli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

NUR-UN-NUR (نورالنور) [*Sof.*] Allah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre Allah Taalâ'ya Nur-un-nur denmesi meratip hasebiyledir. Çünkü nurların eşrefi Hakk'ın nurudur. Ednası da akıl nurudur. Onun ednası ruhun nurudur. Onun da ednası kalbin nurudur. Onun için sülûk ehli istidadı hasebiyle bu nurların biriyle müstenir (nurlanma) olur.

NUTKUN CANI VAR (نطقك جانی وار) [*Sof.*] Ehlullah'ın sözleri boş değildir, onlarda başka bir ruh vardır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dervişler arasında felâkete dair bir söz söylenecek olursa bununla mukabele edilir, aman azizim, öyle söyleme, nutkun canı vardır dediğin oluverir denilirdi.

NUTKUNUZA MÜRÜVVET (نطقکزه مروت) [*Sof.*] Hayırlı bir işe, tebşire mütaallik söylenen söze teşekkür yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Nutuk haklamak» gibi bu da daha ziyade Bektaşiler arasında kullanılırdı.

NUTUK (نطق) [*Sof.*] Sofiye daha ziyade Bektaşiler arasında «Şeyh sözü» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beşiktaşlı Neccar Zade Şeyh Rıza'nın basılan divanına Bursalı Şeyh Zâik :

Rıza divanının tab'iyle revnak geldi âfâka
Basıldı penç defter-i na't ü nutku İbn-i Neccarın

Tarihini söylemiş ve oradaki «Nutuk» u dervişler beynindeki istimale göre irad eylemiştir.

Mürşitlein tarikat sâliklerine söyledikleri ahlâk düzeltici, edep öğretici şiirlere de «nutuk» denilirdi. Bunun yerine «nefes» tâbiri de kullanılırdı. Bununla beraber «nutuk» ile «nefes» arasında ufak bir fark vardır. Manzumelerin bir kısmı yalnız okunmak, bir takımı da «terennüm» edilmek için yazılırdı. İşte bunların birincilerine « nutuk », ikincilerine de « nefes » denilir.

Evvel (Tevhid) sürer mürşit dilinden,
İrişir canına fazlı Hudanın.
Kurtulursun emarenin elinden,
İrişir canına fazlı Hudanın.

İkincide verir (Lâfzatullah) ı,
Anda keşfederler (Sıfatullah) ı,
Hasenat yeter, dil eder günahı,
İrişir canına fazlı Hudanın.

Üçüncüde (yahû) ismini oku,
Garip bülbül gibi durmayıp şakı,
Kendi vücudunda bulagör Hakk'ı.
İrişir canına fazlı Hudanın.

Dördüncü esmaya nail olasın,
(Enelhak) sırrına vâkıf bulasın,
Dahi ölmezden sen, evvel ölesin,
İrişir canına fazlı Hudanın.

Gel imdi sen şeyhin halına,
Karışasın evliyanın yoluna,
Dalasın sen âb-ı hayat gölüne,
İrişir çanına fazlı Hudanın.

Altıncı makamdır, (makam-ı hayret),
Anda seyrederler bin türlü hikmet:
(Cem-ül-cem') oldu farz ile sünnet,
İrişir canına fazlı Hudanın.

Yedinci (kahhar) dır, Vâhid-i kahhar,
Kaldırır hicabı, kalmıya ağyar.
Zatına tecelli eyleyip ol yâr,
İrişir canına fazlı Hudanın.

Lâ

NUTUK HAKLAMAK (نطق حقلامق) [*Sof.*] Şeyh sözünü tasdik ve tatbik etmek, verilen emri yerine getirmek makamında kullanılır bir tâbirdir. «Nutkunuza mürüvvet» gibi bu da daha ziyade bektaşiler arasında kullanılırdı.

Sırrını keşfetme sakla
Çıkarma ağzından bakla
Şeyhinin nutkunu hakla
Dervişlikte yol böyledir
Lâ

NÜCEBA (نجبا) [*Sof.*] Rical-ul-lahtan kırklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar halkın yükünü taşırlar ve insanları ıslah ile meşgul olurlar. Sofiyeye ait eserlerde bunun için şu tafsilât veriliyor: Bunlar halka isabeti mukadder olan musibetleri yüklenmektedir. Bunların yüklendiği eskal, beşer kudretinin tahammül edemiyeceği hâdisattır. Kendilerinde şefkat ve merhamet-i fıtriyye tecelliyatının en yükseği vardır. Binaenaleyh tasarrufları gayre nisbetle olur. Çünkü bunların meziyyetleri ancak bu yoldaki yani gayrin yükünü taşımaktaki terakkilerindedir.

NÜKABA (نقبا) [*Sof.*] Kıyamî denilen ve ayakta zikredilen Rifai, Sa'di ve Bedevî tarikatlarında sülûkü ilerlemiş, şeyhlik dereceesine yaklaşmış müntehi derviş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir cemaatin başı, işlerine bakan kethüdası (kâhyası) mânasına gelen nakib'in cem'i olan bu tâbirin sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir: Bâtın ismiyle tanılan ricale denir. Nâs'ın bâtınlarını bilirler. Bunlara esrar (sırlar) münkeşif olduğundan zamirlerde (kalblerde) gizli şeyleri bâtınlarından çıkarıp meydana koyarlar. Üç kısımdır: 1) Ulvî nüfustur ki emir âleminin hakayikından ibarettir. 2) Süflî nüfustur ki hil'katten ibarettir. 3) Vasatî nüfustur ki hakayik-ı insaniyyedir. Bu üç kısım nüfusun her birinde Hak Taalâ'nın İlâhî ve kevnî esrarından bir emaneti vardır. Yine sofiyeye göre Nükaba üç yüz kişidir.

NÜMUNE RÜŞDİYELERİ (نمونه رشديه‌لرى) [*Sof.*] Şimdiki orta mektep derecesinde olan rüşdiyelerde sonradan tedrisatta örnek teşkil edecek surette yapılan değişiklik yerinde kullanılır bir tâbirdir. 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra Rüşdiyelerde bu türlü bir değişiklik yapılmasının sebebi Türk çocuklarına yabancı dil de öğretip hayatta daha pratik bir surette yetiştirmek maksadından ileri gelmiştir:

Maarif tarihi hakkında kıymetli tetkikler yapan Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, cilt 4, sayfa 1183) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Türk gençlerinin hep hükümet kapılarına koşarak maaşla geçinmeleri, Türkün gayri unsurlar çocuklarının da bilâkis ticaretle, komisyonculukla ve banka memurluğu gibi yine bu neviden daha doyurucu, daha müreffeh işlerde hayatlarını kazanmaları öteden beri göze çarpıyordu. Bunun sebebi her şeyden evvel tahsil tarzında görülüyor ve ecnebilerle gayr-i müslim unsurların idare ettikleri mekteplerin hü-

kümet mekteplerine nisbetle daha amelî programlar takip ettikleri, lisan derslerine çok ehemmiyyet verdikleri anlaşılıyordu. Bu mekteplerden çıkan çocuklar hayatta kendilerine lâzım olacak malûmatı kısaca, fakat daha faydalı bir surette öğrenmekle beraber öğrendiklerini hayat sahasında, ticaret âleminde tatbika yegâne vasıta olan bir veya birkaç garp dilini de öğrendikleri hayretle görülüyor ve bu hale cidden gıpta ediliyordu.

«Her ne kadar bir kısım Türk çocukları papasların, ecnebilerin hattâ Musevilerin idâre ettikleri mekteplere devam ederek bu ihtiyaç pek küçük mikyasta telâfi olunuyor idiyse de istipdat devrinde hükümetçe çocukların bu mekteplere gönderilmesinin menedilmesi bu kapıyı da uzun müddet Türklere kapamıştı.

«Bir de tahsil için Avrupa'ya talebe gönderilmesine de esasen hükümetçe iyi bir gözle bakılmamış olması Türk çocuklarına asker ve ve memur olmaktan ve maişetini temin için onlara hükümet memurluğundan başka bir kapı bırakmamıştı.

«10 temmuz 1324 (1908) de Türkiye'de hükümet şeklinin değişmesi o zamana kadar temenni, gıbta ve hayal sahasında kalmış olan bu umumî tedris meselesini canlandırmış ve o sırada hükümetin idare makinesinin her parçasında yapılmak istenilen yeniliklerden birisi maarif sahasında bu tarzda mektep açılması olmuştur. Yegâne çare olmak üzere rüşdiye denilen ilk mekteplerde Fransızca derslerinin saatlerini çoğaltmak, hattâ bazı dresleri Fransızca okutmak fikriyle İstanbul'da üç yerde Kadıköy'ünde, Kasımpaşa'da ve Nişantaşı'nda birer nümune mektebi açılmıştı. Diğerlerine nisbeten en güzel binalarda, en iyi hocaların idaresinde bulunan ve en çok tedris alât ve vasıtalarına mâlik olan bu mekteplerin bir imtihanlarında o zaman bulunarak tedrisatı eskilerinden çok farklı görmüştüm.

«Bu mekteplerin müessisi olan Abdurrahman Şeref bey İstanbul umumî meclis azalığında bulunduğu sırada demişti ki:

«Nümune adını ben koydum. Amma pişman oldum. İstanbul'da üç nümune mektebi açalım, öğleye kadar Fransızca, öğleden sonra da Türkçe - Alyans mektepleri gibi - okutalım ve çocuklarımız Türkçeyi öğrendikleri gibi Fransızcayı da öğrensin, konuşsun. Böyle bir mektep yapalım o zaman pek nafi ve münasip olur. Lisan öğrenmek de lâzımdır. Tahsisatımız da vardı. Haydi bu mektepleri açalım dedik. Düşündük. Hoca aradık. Üç nümune mektebi açacak hocayı ancak bulabildik. Bu mekteplerin adına ne diyelim? (Ekol Pratik) koyalım dedik, (Nümune) koyalım dedik. Öyle yaptık. Nümune mektepleri böyle hâdis oldu. Sonra biz gittik. Başka nâzır geldi. Bu nümune olsun da diğerleri neden olmasın dedi. Bu nümuneleri de ötekilerine benzetmek istedi. Bu mektebin yalnız, adını aldılar. Asıl işin fenalığı orada. Bir fidan diktik. Kurudu diyemeyiz. Diktiğimiz fidan duruyor, Fakat meyvesi yok.

«İşte bu suretle açılan nümune mekteplerine Türk çocuklarının amelî hayatta diğer milletlerin çocukları gibi muvaffak olmaları için yegâne çare olmak üzere ders programlarına Fransızca ilâve edilen mekteplerin adedi seneden seneye artmak üzere 1339 (1923) senesinde elli beşe baliğ olmuştur.

«1338 de Türkiye'de hükümet şeklinin Cümhuriyete çevrilmesi zamanında 10 temmuz 1908) de olduğu gibi bu sefer de yine hükümet makinesinde birçok değişiklikler yapıldığı gibi Türk çocuklarına ilk tahsil veren Türk mekteplerine yabancı bir dilin ve ez cümle Fransızcanın okutulması muvafık gürülmiyerek bu ders Maarif Vekâletince programdan çıkarılmıştır.

«1331 (1915) de yapılmış olan mekteb-i iptidaiyye-i umumiye talimatnamesinde nümune mektepleri için ötekilerden fazla olarak şu kayıtlara rastlanmaktadır;

«Nümune iptidaiyeleri altı dershaneli mekteplerdir. Bu iptidailerde altı daimî muallimden başka resim, elişleri, terbiye-i bedeniye, musiki (gına), endaht, askerlik talimleri, yabancı dil, biçki, dikiş ve tabahat (yemek pişirmek) için âzami beş seyyar muallim istihdam olunabilir.

«Nümune mekteplerinin baş muallimine müdür denilir. Müdürün dersleri haftada 12 saatı geçmez. Metep müdürü kalan zamanında muallimlerin desrlerine girerek terbiye ve tedris işlerinde gördüğü noksanlara dair muallimlerin dikkatlerini o işler üzerine çeker ve mektebin terbiye vē tedrisatının terakkisine çalışır.

«Talebesi fazla olan mekteplerde müdüre bir de muavin verilir. Nümune mekteplerinde bir muallimler meclisi bir de inzibat meclisi kurulur.

«Şu izahattan anlaşılır ki nümune rüştiyeleri Cümhuriyet devrinde kaldırılmış ve bunların yerine amelî hayat mektepleri açılmıştır.»

NÜSHA (نسخه) [*Mit.*] Uğranılan bir hastalıktan kurtulmak, yahut hastalığa uğramamak ve kurşun işlememek için müracaat edilen

mânevi vasıta yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde (muska) denilir. İnce ve uzun kâğıt üzerine gayet ince kalemle, bazan da gülsuyu, safran gibi şeylerle bazı âyet ve dualar yazılır, ekseriya müselles şeklinde bükülüp yedi kat muşambaya sarıldıktan sonra bez, yahut teneke veya gümüşten yapılmış müselles, yahut üstüvanî şekilde zarfa konularak göğüs üzerine gelmek üzere boyun, yahut sol koltuğun altına tesadüf eylemek üzere sağ omuza hamail olarak asılırdı.

Bir de bunların «vefk» denilen tarzda yazılanları vardı. Onlarda bir takım rakam, harf ve muhtelif şekiller bulunurdu. Vefklerin tertibi hassaten Araplarca ayrı bir ilim sayılmıştır.

Padişahım sanma kim urmaz nişanını kurşunun
Mahi çâk eyler felekte girse mihrin koynuna
Satvet-i şahaneden biçare testi havfidüp
Belki kurşun işlemez bir nüsha takmış boynuna
Lâ

Nüshan maraz-ı aşka ilâç eylemedi hiç
Ey şeyh-i keramat furuş ez de suyun iç
Lâ

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Tâlik yazı ile mail olarak yazılan levhaların yazı ile çerçeve arasına müselles şeklinde yapılan tezyinatın adıdır. Bu tezyinat nüsha şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir.

NÜSHA-İ KÜBRA (نسخهٔ کبری) [*Sof.*] Mevlevi tekkelerinde verilen nüshalardan birinin adıdır. Bir de «Nüsha-i Suğra» vardı. Nüsha-i kübra dar, uzun bir kâğıda yazılır, gümüşten ve altından sikke-i Mevlâna şeklinde yapılan mahfazaya konularak o suretle takılırdı.

NÜSHA-İ SUĞRA (نسخهٔ صغری) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde verilen nüshalardan birinin adıdır. Bir de «Nüsha-i kübra» vardı.

Bu nüsha sikke-i Mevlana şeklindeki mahfazaya konulur, o suretle takılırdı.

NÜZHE (نزهه) [*Mus.*] Eski sazlardan birinin adıdır. Kanuna benzerdi. Aralarındaki fark bunun tam mustatil olmamasından ibaretti. Hicrî dokuzuncu asır evailinde (milâdî onbeşinci) yaşayıp eski Türk sazları hakkında kıymetli bir eser yazmış olan Ahmet oğlu Şükrullah (Millî Tetebbûlar Mecmuası cilt 2, sayı 5) «Çenkten geçtikten sonra nüzhede yüksek saz olmaz, bu nüzhe dedikleri sazın yüz sekiz kirişi vardır» dedikten ve «bu sazı Mevlâna İmam-ı âmil Kâmil Safiyüddin Abdülmümin'in tasnif» yani icadeylediğini söyledikten sonra aşağıdaki malûmatı veriyor: «Nüzhe dediğimiz saz dört bacaklıdır. Amma uzunu artuğdur eninden. Ve anın ağacı (kızıl söğüt) ağacı gerektir, veya (Şah-ı çup) gerektir. Ve eğer «Şimşat» ağacından olursa gayet huptur. Ve servi ağacı dahi iyidür, ve bu sazın uzunu iki karış gerektir, ve üç açık parmak dahi, ve eni tamam iki karış gerektir ve derinliği dört açık parmak gerektir. Nüzhe'nin yüzü ut gibi yukacık (ince) tahta ile örtülmek gerektir, ve anın bir yanı iki bahş gerektir, ve her bahşı yirmi yedi bölük olmak gerektir. Şöyle ki cem'i elli dört bölük olur, ve her bir bölüğüne bir delik gerektir, her biri bir burgu için. Andan sonra bir uzun hirek yani eşik dedikleri ağacı bir eninden bir enine yapıştırmak gerektir, amma şöyle gerektir ki Nüzhe'nin yüzünden bir parmak eni kadarı yüksek ola, andan sonra anı dahi yirmi yediye bölüp her bir bölüğe bir delik delmek gerektir, ve andan sonra her deliğin iki yanında birer delik dahi delmek gerektir, şöyle ki üçer delik biribiri yanında olalar, ve dahi bu üç delikle geri kalan üçer delikler aralığı beraber olmak gerektir, ve ondan sonra nüzhenin uzun tarafından her bir yanını üçer bahşetmek gerektir, ve bir tarafının her birine birer alâmet koymak gerektir, ve ol alâmetler bunlardır (a. b. c. d), ve olbir tarafına dahi konulan alâmetler bunlardı (e. f. g. h), Andan sonra (b) den (d) ye kadar bir hat çekmek gerektir, ve ol hattı dahi yirmi yedi bahş etmek gerektir; ve ol deliklere ufacık burgucuklar sokmak gerektir, zir kirişler takmak için, ve bir hat dahi (c) den (g) ye çekmek gerektir. Şöyleki o iki hat biribirine beraber ola; ve bu hattı dahi yirmi yedi bahş etmek gerektir, ve yirmi yedi delik delmek gerek; amma çünkü onüç delik deline. Dört parmak kadarı açık koyup on dört delik dahi biribiri ardınca delmek gerektir, ve bu delikler dahi yirmi yedi burgu koymak içindir. Amma nüzhenin kirişleri dört türlü gerektir. (Had). müselles), (müsenna) ve (bam). Ve bu kirişlerin bazısı pirinçten gerektir, ve şol kirişler ki pirinçten çekilmişler ve kırk sekiz müselles kiriş gerektir ve sekiz dahi bam kirişidir, ve bunların zirleri için yirmi üç dahi müsenna kirişi gerektir, ve müsenna kirişleri burguları tarafından alalar, ve şol küçük hirklar ki nüzhenin yüzünde vardır, anlara bir gideler, ve üç kirişi dahi müsennalardan alalar. ve nüzhenin yüzünde olan burgular saralar, ve andan sonra dört kiriş dahi pirinçten zirlerden bam düzeler burgular tarafından, ve her üç kirişi bir nağmede orük edeler. Şöyle ki her tarafta ol üç kirişin ikisi bam ola ve birisi zir

ola, ve evvel bam tarafından tutalar, on dört kiriş sayalar. Şöyle ki elli altı kiriş hesabında ola. Şol vasıta ile her üç kiriş bir nağmede ortaktur, ucu bir kiriş hükmündedir, ve çalmıya başlmıya başlıyan ol on dördüncü kirişten başlıya, ve andan sonra gönlü dilediği gibi seyrede; maksudu hasıl olucak geri başladığı yerde karar ede. Amma çenkte kirişin nazarların nice riayet ederler ise bunda dahi öyle edeler, ve şol vakit ki bu sazı gamla götürmek dileseler burgudan yanına tutalar, ve hirekten yanını sağ yanına tutalar ve sol eliyle burgudan yanını çalalar, ve sağ eliyle hirekten yanını çalalar.»

NÜZUL-ANİL-VEZAİF (نزول عن الوظائف) [*Vak.*] Mütevelli, nâzır, câbi gibi cihat sahiplerinin uhdelerindeki hizmetlerden, başkalarına verilmek üzere, istifa etmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.Bu suretle cihetin kendisine verilmesi matlup olan kimseye «Menzul-ün-leh» denir.

NÜZUL EMİNİ (نزل امینی) [*Ask.*] Sefere giden ordunun konacağı yerleri ve oralarda yiyecek ve içeceklerini hazırlıyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi konakçıbaşı demektir. Şimdiki ordularda bu vazifeyi görenlere «Konaklar müfettişi» denilmektedir.

Arapşa nüzul konacak, inecek yer; mühimmat, konuk için hazırlanan yiyecek demektir.

Nüzul emini; halktan avarız ve nüzul adlariyle alınan vergilerle bu işi görürdü.

NÜZUL ZAHİRESİ (نزل ذخیره‌سی) [*Mal.*] Seferlerde ordunur iaşesi için konak yerlerinde nüzul emini tarafından hazırlanmış olan zahire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nüzul emini ordunun ilerisinde gider, ordu için konak yeriyle beraber efrat ile hayvanlar için de zahire hazırlardı.

O

OBA (اوبا) [*San.*] Ev biçimi, birkaç direkli, uzun bölüntülü keçeden çadıra verilen addır. Cibinliğin ince çuha ve benzeri kumaştan yapılanlarına da bu ad verilir.

§ [*Hal.*] Bir çadır halkına veya birkaç çadırdan ibaret olan topluluğa da oba denir.

OBÜS (اوبوس) [*Top.*] Mücef uzunluğu havanla top arasında olan ve muhtelif barut haklariyle muhtelif kavisli atışlar yapabilen bir silâhın adıdır.

Milâdî onaltıncı asırda icadolunmuştur. Bir manianın arkasında bulunan ve bu sebeple doğruca görülemiyen düşman mevzilerinin yüksek münhanilerle aşırılmak suretiyle endaht yapmak maksadiyle icadedilmiştir.

Obüslerin diğer toplara nisbetle namlıları kısa ve şekilleri de başka türlü idi. Obüslere öteki toplardan az barut konulurdu. Daneler mücefe tomarla konulmaz, hazinesinin önündeki dane yerine el ile sokulurdu. Danenin yerine gelip gelmediği gözle bakılırdı.

Yine obüslerde remiy zaviyesinin on altı dereceden az ve yirmi iki dereceden fazla olmasına cevaz verilemezdi. Çünkü zaviye on altı dereceden az olursa atılan dane gittiği yerde karar edemez, sekerek giderdi. Yirmi iki dereceden ziyade remiy zaviyesiyle atılan dane de düştüğü yere fazla nüfuz etmek suretiyle patladığı için hakkiyle tesir gösteremezdi. Bunun için harblerde obüslerin miktarları muhtelif barutu havi birkaç nevi hartuçları bulundurulurdu.

Obüslerin büyük ve küçükleri vardı.

Obüs topları toptan kısa, havandan uzundu. Obüsün mücefi biri büyük diğeri küçük iki üstüvaneden mürekkepti. Bu üstüvanelerin büyüğüne «mücef obüsü», küçüğüne de «hazine mahalli» adı verilirdi. Obüslerde hazine nihayetinin kenarı müdevver yapılırdı Böyle yapılış barut çamurunun kolaylıkla temizlenmesi içindi. Obüslerin bazısında hazine mahalli üstüvane yerine mahrut-ı nakıs şeklinde yapılırdı.

Obüsler alelâde toplar gibi üç kısımdan terekküp ederdi. Bu üç kısma «kuyruk payı», «muylu payı», «uzun pay» denilirdi.

Bütün toplar kuyruk taraflarından ağızlarına doğru kalınlıkları tenakus etmek üzere yapıldıkları için mahrut-ı nakıs şeklinde idiler, ancak yirmi iki kıyyelik tunç obüsten başka olan obüslerin kuyruk ve muylu payları üstüvane ve uzun payları nakıs ve yirmi iki kıyyelik tunç obüslerin de kuyruk ve muylu ve uzun payları mahrut-ı nakıs şeklinde imal olunurdu.

Obüslerle atılan mermilere «dane» denilirdi. Danenin humbara gibi içi boştu. Bu boşluk ecza ile doldurulur, duştüğü yerde patlamak suretiyle tesir yapardı.

Obüslerin ağırlığı daneleri her kaç okka gelirse okkaları dokuz çapında obüslerde 40, on dört çapında olanlarda 50, daha ziyade çaplarda olan ağır obüslerde 70 okkaya ve işbu obüslerin demirden yapılmış olanlarının da kezalik vezin daneleri 80 okkaya darp olunurdu.

OCAĞINA DÜŞMEK (اوجاغنه دوشمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle yalvarmak, sığınmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OCAĞINA İNCİR DİKMEK (اوجاغنه انجير ديكمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle berbat ve perişan etmek, ifna ve imha eylemek, yıkmak, dağıtmak, yok etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

OCAK (اوجاق) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Bektaşî tekkelerinin meydan odalarında kıblenin olduğu yerdeki ocağın adıdır. Ocak bulunmıyan meydanda köşenin biri Ocak ittihaz edilirdi. Ocağın bir tarafında Seyyit Ali postu, öbür tarafında Horasan postu vardı.

§ [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Teşekkül kendisini Bektaşîliğe bağlı saydığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Ocak; alel'ıtlak teşekkül (kurum) yerinde de kullanılmıştır.

§ [*Hal.*] Bir ailenin öteden beri yaşadığı ev yerinde ve «aile ocağı» surteinde kullanılır.

OCAK AĞASI (اوجاق آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ocağın başbuğu olmak itibariyle bu tâbir meydana gelmiştir.

OCAK AĞALARI (اوجاق آغالری) [*Ask.*] Başta Yeniçeri ağası olmak üzere ocağın ileri gelenleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ocak erkânı» tâbiri de kullanılırdı, Yeniçeri ağasından sonra sırasiyle şunlardı: Sekbanbaşı, Yeniçeri kâtibi, Yeniçeri kethüdası, İstanbul ağası, Anadolu ve Rumeli ağaları, Fodla kâtibi, Ağa imamı, Solakbaşılar, Yayabaşılar, atlı zağarcılar, atlı sekbanlar, solaklar kethüdası, peykbaşı, peykler kethüdası, bölükbaşılar, odabaşılar, diğer zâbitler.

Ocak ağaları yeniçeri ağasının inhasiyle tâyin olunurdu.

OCAK BAŞÇAVUŞU (اوجاق باش چاوشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ayrılmış bulunduğu ağa bölüklerinin büyük zâbitlerinden birinin adıdır. Ağa bölüklerinin öteki büyük zâbitleri şunlardır: Kul kethüdası, Kethüda Bey, Muhzırbaşı, Kethüda yeri, Baş bölükbaşı. Bütün ocak ağaları gibi ocak başçavuşu da yeniçeri ağasının inhasiyle tâyin olunurdu.

OCAKBAŞI (اوجاق باشی) [*Sar.*] Saray aşçılarından birine verilen addır. Matbah-ı Âmire'de aşçıbaşıdan başka pişirdikleri yemeklere göre ad alan kebapçı, tatlıcı, hamurcu, pilâvcı, balıkçı, perhizci gibi mütaaddit aşçılar olduğu gibi bunların her birinin mütaaddit yamakları da vardı.

OCAK BAZİRGÂNI (اوجاق بازرگانی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının mâli işleri ile uğraşanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bazirgânlık rumlarla yahudilerin elinde idi. Babadan oğula geçen gedik halini aldığı da olurdu. Alış verişlerden mühim menfaatlar temin eden ve o sayede zengin olan bazirgânlar ocağa dayanarak birçok dalavereler çevirirler, siyasî işlerde de rol oynarlardı. Bu sebeple kaldırılarak işleri ocak baş yazıcısına verildiği zamanlar olmuşsa da yine yolunu bularak tekrar elde ederlerdi.

Bazirgânların İstanbul'daki Valide hanı'yle diğer hanlarda kâgir odaları vardı. Ocağa ait para, defter, eşya ve saireyi oralarda muhafaza ederlerdi.

Bazirgânlık ocağın kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

OCAK BEYTÜLMALCİSİ (اوجاق بیت المالجیسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarından ölenlerin bıraktıkları para ve terike (tereke) işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Ölen yeniçerinin terikesi vârisleri olsa da kadılar tarafından vârislerine verilmez, Ocağa gönderilerek oradan veresele re taksim olunurdu.

OCAK BÖLÜK BAŞILARI (اوجاق بلوك باشیلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağında bölük adı verilen teşkilâtın başındaki zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

OCAK ERKÂNI (اوجاق ارکانی) [*Ask.*] Başta Yeniçeri ağası olmak üzere ocağın ileri gelenleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ocak ağaları» da denilirdi. Vesikalarda daha ziyade «Ocak ağaları» geçer. Başta Yeniçeri ağası olmak üzere Sekban başı. Yeniçeri kâtibi, Yeniçeri kethüdası, İstanbul ağası, Anadolu ve Rumeli ağaları bunlardandı.

OCAK HASEKİSİ (اوجاق خاصکیسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ayrılmış bulunduğu ortalardan birinin zâbitine verilen addır. Ortaların öteki büyük zâbitleri şunlardı: Sekban başı, Zağarcı, Seksoncu, Turnacı, Başdeveci, Yayabaşı. Bütün ocak ağaları gibi Ocak Hasekisi de Yeniçeri ağasının inhasiyle tâyin olunurdu.

OCAK-I BEKTAŞYAN (اوجاق بکتاشیان) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı Hacı Bektaş Velî'ye müntesip sayıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

OCAK İHTİYARLARI (اوجاق اختیارلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ileri gelenleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memleketin buhranlı zamanlarında yapılan toplantılara bunlar da çağırılır, reyleri alınırdı.

OCAK İMAMI (اوجاق امامی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının imamı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cami-i Miyane adını alan ve ilkin mesçid halinde bulunan Orta camii Üçüncü Murat devrinde Yeniçeri ağası olan Mehmet ağa'nın arziyle hicrî 1000 (milâdi 1591-92) senesinde büyütülerek camî haline konulmuştur. Camiin imamı, hatibi, müezzini, muarrifi, kayyumu vardı. İmam yeniçeriler arasında okuyup yazan ve tahsil görenlerden seçilirdi. İmam ocaklılara namaz kıldırdığı gibi kendilerine din bilgileri de verirdi.

OCAK KAPI KETHÜDASI (اوجاق قپو کتخداسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin unvanıdır. Diğer ocak ağaları gibi bu da Yeniçeri ağasının inhasiyle tâyin olunurdu. Vazifesi ocağın Bâb-ı Âli ile sair resmî yerlerdeki işlerini takibetmekti.

OCAK KÂTİBİ (اوجاق کاتبی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının kâtibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ocak kâtibi ocağın erkânındandı.

OCAKLI (اوجاقلی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensubu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OCAKLIK (اوجاقلق) [*Mal.*] Kale muhafızlarının veya şehir yerli neferlerinin ulûfele-

rine veyahut Tersane masarifine karşılık olarak tahsis olunan öşür veya örfî hâsılat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ocaklık âşara munhasır değildi. Örfî tâbirinden de anlaşıldığı veçhile cizye, mizan, harir ve gümrük gibi rüsumat da tahsis olunurdu. Öşür veya rüsum hâsılatı tahsis olunmuş olan hizmet sahibi bunları cibayet (toplamak) eder ve kendisi için bu hâsılat dirlik olurdu. Ocaklık Tanzimat'a kadar devam etmiş, ondan sonra vazife sahiplerine temin ettiği menfaat nisbetinde bir maaş tahsis olunarak ellerindeki yerler hazinece zaptolunmuştur.

OCAK DEMİRLERİ (اوجاق تمورلری) [*Bah.*] Sert havalarda gemi gözdemirlerini sürüdüğü veyahut demirlerden birine bağlı zincir kesildiği vakitlerde kullanılan ihtiyat demirlerin adıdır. Bu demirler geminin bordasında sancak ve iskele palastırasının gerisine asılırdı.

OCAK MUHZIRI AĞA (اوجاق محضری آغا) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının zâbitlerinden birinin unvanıdır. Vazifesi icabedenleri çağırıp yahut tutup getirmekti.

OCAK ŞÖNDÜRMEK (اوجاق سوندورمك) [*Mal.*] Mecaz yoluyle ortadan kaldırmak, dağıtmak, harap etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Boş evde ateş yanmadığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

OCAK TALİMHANESİ (اوجاق تعلیمخانه‌سی) [*Ask.*] Yeniçerilerin askerlik talimleri ve spor yaptıkları sahaya verilen addır. Yeniçeriler ocağın kuruluşundan itibaren harb olmadığı zamanlarda buralarda ilkin ok, tüfeğin icadından sonra da tüfek talimleri yaparlardı. Talimlerde muvaffakıyyet gösterenlere mükâfatlar verilirdi. Ocak an'anesine göre Okmeydanı da denilen talimhaneyi ilk defa İkinci Bayezit'in yaptırdığını, Kanunî Sultan Süleyman'ın genişlettiğini söyliyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 332 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Talimhanenin müdürü yani talimhaneci başı elli dördüncü ağa bölüğü çorbacısı idi. Bu ve maiyyetindeki bölük efradı ok atan yoldaşlara ve kemankeşlere ok verir, talim ettirirler ve Padişah sefere gitmedikçe talimhaneci de gitmezdi. Talimhanecinin her gün başında mücevveze veya Yusufî ile meydana gelip ok atacaklara, solaklara ve kemankeşlere talim ettirmesi kanundu.

«Ocak Talimhanesinde yeniçerilerin atışlarını seyretmek üzere Kanunî Sultan Süleyman burada kendisine bir yer ve bir de çeşme yaptırmıştı. Padişah senede bir defa buraya gelerek atış talimlerinde bulunur ve muvaffak olanlara ikramiye verirdi. Padişahın bu gelişinde Seksoncular da hazır bulunup Seksonları ayılara saldırtıp paralattırırlar ve pehlivan güreşi yaptırırlardı. Her yeniçeri odasında birer, ikişer pehlivan bulunması kanundu. Bundan başka gürz sallamak ve atmak müsabakası yapılır. Solak ve kemankeşler de maharetlerini gösterirlerdi.

«Padişah'ın, yeniçerilerin Okmeydanı'na gelişinde Yeniçeri ağası başta olarak Ocak zâbitleri de nişangâha tüfek atarlardı. Zâbitlerin hepsi başlarına Yusufî giyerlerdi. Evvelâ Yeniçeri ağası yer öper ve ağa tüfekçileri tüfeği doldurup kendisine verirler ve ağa da nişangâha atardı. Sonra Sekbanbaşı, Kulkethüdası, Zağarcıbaşı, Seksoncubaşı, Turnacıbaşı, dört haseki, Başçavuş böylece derece sırasiyle hedefe tüfek atarlardı. Sonra başçavuş evvelâ cemaat ve sonra bölük çorbacılarına attırırdı.

«Padişahın senede bir defa gelişinden başka yeniçeriler divan günleri talimhaneye gelip ok atarlardı. Her perşembe günü atış talimi yapılması âdetti. Daimî surette meydanda talimde bulunanların muvaffak olanları ağanın inhası üzerine bölüğe çıkarılır yani kapıkulu süvarisi olur veya başka suretle terfi ve ihsana mazhar olurlardı.

«Yeniçerilere ok atmayı talimhanecibaşı ve tüfeğin taammümünden sonra da tüfek atmayı avcıbaşı talim ederdi. Gerek talimhaneci ve gerek avcıbaşı Yeniçeri çorbacılarından yani orta ve bölük kumandanlarından idiler. Yeniçerilerin böyle günlük ve haftalık atış talimlerinden başka bir de üç, dört ayda bir efradın bu hususiaki çalışmalarını kontrol etmek için Yeniçeri ağası, diğer ağalarla beraber talimhaneye gelip vaziyeti teftiş ederdi. Odabaşı veya yayabaşılardan başlıyarak efrada atış yaptırıp muvaffak olanlara gümüşten birer tas veyahut birer altın verilirdi. Talimhanenin bütün masrafları yani ok, yay, barut, fitil ve tüfek ateşine hedef teşkil eden testi vesair masraflarının hepsi hükümet tarafından temin olunurdu.

«Ocaktaki bu talim işleri Yeniçerilerin diğer teşkilâtları gibi onyedinci asrın ilk yarısı içinde gevşemiş ve tedricen bozulmuştur. Mamafih bu asrın ilk devirlerinde bu talim işi tamamen terkedilmiş olmayıp yeniçerilerin hemen daimî surette odabaşılariyle beraber, Etmeydanındaki talimhaneye gittiklerini ve Yeniçeri ağasının dahi haftada üç gün buraya geldiğini ve nişangâhlara tüfek attırılarak vu-

ranlara mükâfat verildiğini biliyoruz. Bazan Padişahlar seferden evvel ve sefere giderken de atış talimlerini ihmal etmiyorlardı. Meselâ Üçüncü Mehmet, Eğri seferine hareketinden evvel haftada iki gün yeniçerilere tüfek talimi yaptırılması emrolunmuştu. İkinci Osman da Leh seferine giderken Edirne'de Tunca'nın öte yakasına nişanlar koydurup yeniçerilere silâh attırmış ve muvaffak olanlara mükâfatlar vermişti. Mamafih Padişahlar saraya kapanıp ordu işlerini bizzat teftiş ve takip eylemedikleri ve Ocâğa gelişigüzel hariçten yeniçeri sokulduğu asırlarda (bilhassa onyedinci asrın ikinci yarısından sonra) bu talimhanenin yalnız adı kalmış ve talimhaneciler de kanun hilâfı olarak ehliyyetsizlerden tâyin edilir olmuştu.

«Üçüncü Sultan Selim Nizam-ı Cedit askerini tanzim ettikten sonra yeniçerilerin de talimlerini ihmal etmemişti. Buraya da on beşer akça yevmiye ile Ocaktan sekiz tüfekçibaşı, on ikişer akça yevmiye ile sekiz tüfekçi odabaşısı, her bir tüfekçiye onar akça yevmiye ile yirmi beşer tüfekçi neferi ve kezalik her birine birer aşçı, birer saka ve birer karakullukçu tâyin ettirmiş ve eskiden beri ocağın talimhanecibaşısı olan elli dördüncü bölük çorbacısını da onların üzerine memur eylemişti.

«Her sene Hıdırellez'den Kasıma kadar haftada iki gün atış talimi yapılacaktı. Talim yerleri Kâğıthane ile Topkapı haricindeki Seğirdim mahallinde yapılan kışla meydanıydı. Havalar müsait olursa kışın da talim yapılacaktı. Talim günlerinde ocağın başkâtibi ve altı nefer yazıcı mevcut bulunacak ve her nöbette dört oda talime gidecekti. Talim dolayısiyle sarfedilecek barut ve kurşun hükümet tarafından temin olunmakta idi. Cebeciler de haftada iki gün talim göreceklerdi.

«Yeniçerilerin yeni odalardaki Okmeydanı'nın köşesinde bir barut imalâthanesi olup yeniçerilere ait barut burada ıslah olunurdu.»

Nizam-ı Cedit ortadan kalkınca talimler yapılmamış ve ocağın bütün bütün çığırından çıkması üzerine İkinci Mahmut zamanında kaldırılmıştır.

OCAK TATARLARI (اوجاق تاتارلری) [*İda.*] Posta ve telgrafın icadından evvel posta nakliyat işlerinde kullanılan memurlara verilen addır. Yalnızca «tatar» denildiği gibi «ulak» da bu makamda kullanılırdı. Vaktiyle bu işi tatarlar yaptıkları için o ad verilmişti. Vak'anüvis Lûtfi Efendi 1277 (1860-61) senesi vak'aları arasında Sultan Aziz'in cülûsunun telgrafla etrafa bildirildiğini kaydederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cilt 10, varak 3-4) ocak tatarları için şu malûmatı veriyor: Cülûslarda ve mühim hallerde ocak tatarları aldıkları fermanları İstanbul'dan Belgrad'a, Üsküdar'dan Bağdat'a kadar sağ, sol ve orta kollardan yolları üzerinde bulunan şehir ve kasabaların mahkemelerinde halkı toplayıp hâmil oldukları fermanları okuturlar, ilâmlarını ve «hizmet-i mübaşiriyye» adı altında ücretlerini alırlardı. İndikleri menzilhanelerde ve gittikleri yerlerde etmedikleri kalmazdı. Her menzilde birkaç hayvan ölür, sürücüler tatarların kırbaçları altında ezilirdi. Menzilhanelerde hayvanların çabuk hazırlanmadıklarından dolayı tatarların menzilhaneciyi astıkları da olurdu.

Tatarlar uzun kalpak, kısa ceket giyerlerdi.

ODA (اوطه) [*Ask*] Yeniçeri kışlalarına verilen addır. Her orta ve bölüğün birer odası olduğu gibi acemi oğlanların da ayrı odaları vardı. Yeniçerilerin yeni odaları Aksaray'da, eski odaları da Şehzadebaşı'nda idi. Acemi oğlanların odaları ise Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında ve Yeniceri'lerin eski odalarının yanındaydı.

Yeniçeri ocağı tesis edildiği zaman ilk odaların Edirne'de olduğunu, İstanbul merkez olduktan sonra yeniçerilerin de İstanbul'a nakledilerek kışlak denilen odaların yapıldığını yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, cilt 1, sayfa 283 ve mütaakıp) İstanbu odaları için şu tafsilâtı veriyor:

«İstanbul'un fethini mütaakıp ilk defa Şehzade Camii yeri ile bunun karşısına yeniçeriler için kışla yapılmış ve bundan sonra da Aksaray tarafındaki yeni odalar bina olunmuştur. Yeniçeri odalarının iptida Şehzadebaşı,nda yapılmasından dolayı bu odalara eski odalar ve diğerine de yeni odalar ismi verilmişti. Bunların Fatih zamanında hangi tarihte yapıldığını bilmiyoruz. Ocak an'anesine göre İstanbul'a giren yeniçerilerden bir kısmı Mahmut Paşa ile beraber deniz tarafındaki Unkapanı kapısından içeri girip eski odalar mevkiine gelince ellerindeki bayrakları oraya dikmişler ve Yeniçeri ağasiyle gelenler de yeni odalar mevkiine bayrak dikerek yeniçeri odalarını bu iki mevkide yapmışlardır. Eski odaların yapılması daha evvel bitmiş olduğundan bunlara eski odalar denilmiştir.

«Eski odalar tamam olduktan sonra ortalar arasında burada oturmak için bir niza' çıkmaması için oda aşçılarının tavsiyeleri üzerine her ortadan seçilen efrat odalara koştu-

rulmuş ve hangi orta efradı hangi odaya daha evvel girdiyse o oda yani kışla o cemaate verilmişti. Bundan dolayı oda numaraları sıravari değildi. Ağa bölükleri soradan ihdas edilmiş olduklarından bunların kışlaları hem eski, hem de yeni odalarda yapılmıştı.

«Odalara yeniçerilerden başkasının girmemesi için bunlar kapılarla tahdit edilmişti. Yeni odalarda âdet kapısı, ağa bölüğü kapısı, solaklar kapısı, meydan kapısı, çayır kapısı, et kapısı, Karaköy kapısı isimleriyle bırakılan yedi kapıdan her birinin nöbetçiliğine on üçüncü yaya ortasiyle ikinci ağa bölüğü ve elli beşinci, yetmişinci, yetmiş üçüncü, elli ikinci, elli altıncı cemaat ortalarını kapıcı tâyin eylemişlerdi. Bu kapıların yedisi de Kanunî zamanında açılmıştır. Daha doğrusu yeni odalardaki kışlalar bu suretle tahdit olunarak içeriye yabancı girmesi menedilmiştir. Bunlardan meydan kapısından girilince Orta camiine gidilirdi. Karaköy kapısı evvelce eski odalarda şimdiki Şehzade Camii'nin bulunduğu yerde olup doksan dokuzuncu cemaat ortası oranın kapıcısı iken camiin inşası münasebetiyle oradan kaldırılan oda, yeni odalara nakledilmiş ve kapıcılığına da yetmiş üçüncü cemaat ortası tâyin kılınmıştı.

«Eski odalardaki kışlalar daha az olduğundan orası üç kapı ile çevrilmişti. Bunlardan Çukurçeşme'ye doğru Ferhat Paşa Sarayı tarafına kırk dördüncü ağa bölüğünü, Şehzade Camii tarafındaki kapıya altmış birinci solak ortası müteferrikalarını ve Meyyit kapısı denilen kapıya da doksan beşinci deveciler ortasını kapıcı tâyin etmişlerdi. Daha evvel söylediğimiz gibi Şehzade Camii'nin mahallinde de odalar vardı. Buraya Şehzade Mehmet namına cami yapıldığından buradaki odaların bir kısmı karşısındaki eski odalara ve bir kısmı da yeni odalara nakledildiler ve bu suretle yeniçerilerin eski odalar denilen kışlaları Şehzade Camii karşısındaki akaretlerin bulunduğu mahal ile onun arka tarafına ve keza Direklerarası kısmiyle arkasına ve Acemiler kışlasına doğru yapılmış oluyordu ve Direklerarası ile Şehzade Camii arasındaki dörtyol ağzında ve Çukurçeşme'ye inen sokağın başında Birler kapısı ve sokağın nihayetinde (yani Çukurçeşme'ye doğru) Kırkdört kapısı olup bu sokağın iki tarafında da odalar vardı.

«Yeni odaları ise Aksaray'da Yusuf Paşa Çeşmesinin karşısında Sofular'a doğru gidilirken sağdaki bostanın mukabilinde eskiden Ahmediyye denilen tezgâhçıların bulunduğu sokağa sapılınca biraz yürüdükten sonra sağ tarafta köşedeki geniş arsa Etmeydanı kışlası olup on sene evveline kadar tonozdan kapısı da durmakta idi. Bu kışladan sağa sapılıp yukarı doğru yokuşa çıkılınca halen de Orta Cami denilen soldaki camiye kadar olan mesafede yani kışlanın gerisinde orta odaları vardı. Oradaki Orta Cami ve karşısındaki Orta çeşme bu orta odalariyle alâkadardı. Yeni odaların şimalindeki kapı âdet kapısı olup Sarıgüzel tarafına açılırdı. Cenup kapısı asıl yeni odaların büyük kapısı idi ki şimdi Tezgâhçılar caddesine tesadüf etmektedir.

«Eski ve yeni odalar içinde tarihçe en meşhuru yeni odalar olup pek çok hâdiselere sahne olmuştur. Yeni odaların ortasında Tekke meydanı denilen bir meydan ile onun ortasında vesikalarda Cami-i miyane denilen orta camii vardı. Yeniçerilerin Etmeydanı da yine bu yeni odalarda idi.

«Odaların zemini çinî tuğla ile döşenmiş içerisi de peyke veya sedirli olup kapıları mermer direklerle süslenmişti. Her kapının üzerinde o orta veya bölüğün nişan denilen alâmeti mahsusası bulunmakta idi. Yine her odanın matbahı (mutfak) ve kileri, çamaşırhanesi, koğuşu ve orta sofası ve çardakları vardı.

«Osmanlı Padişahları an'aneye göre birinci ağa bölüğüne mensup olduklarından yeni odalarda bulunan bu bölüğün kışlasında Padişah'lara mahsus taht-ı hümayun odası vardı. Bundan başka Kanunî Sultan Süleyman, eski odalardan altmış birinci cemaatin kışlası önünden geçerken kendisine takdim edilen bir bardak serbeti içmiş ve bardağın içini altınla doldurarak iade eylemiş ve her geçtikçe kendisine şerbet verilmesini emreylemişti. Kendisinden sonra da devam eden bu yeni kanundan dolayı bu cemaat ortası da kendi kışlalarında bir taht odası vücude getirmişlerdi.

«İzzi Tarihi'ndeki kayda göre yeniçerilerin odalarının mecmuu 199 olup bunun yüzü cemaat odası, altmış biri ağa bölükleri ve otuz dördü sekban ve dördü de solak odasiydi. Cemaat ve ağa bölükleri kışlaları karışık yapılmış olup bunun yirmi altısı eski odalarda ve yüz yetmiş üçü de yeni odalarda idi.

«Yeniçeri odaları ahşab olarak yapıldığından buraları İstanbul'daki yangınlardan dolayı zaman zaman pek azı kurtulmak suretiyle yanmıştır.

«Yeniçerilerin odaları kilim ve halı yerine hasırla kaplı idi. Her sene saray ve yeniçeri odalariyle acemi ocağı odalarına hasır yapmak için Manyas kazasından saz getirilirdi. Bu sazı Manyas halkı tedarik etmekle mükellef idi.

«Yeniçeri ocağının kaldırılması esnasında yeni odalar Karacehennem'in attığı yağlı paçavralarla yanmış ve eski odalar da ocağın ilgasından birkaç gün sonra yıktırılmıştır.»

§ [*Mim.*] Evlerin oturmak ve yatmak için ayrılan kısımlarına verilen addır. Bunlara «höcre», «göz» de denir. Odalar vaziyyetlerine ve kullanılış şekillerine göre ad alır: Asma oda, iç oda, dış oda, ön oda, sıra odalar, yer odası birinciye, oturma odası, yemek odası, yatak odası, çalışma odası, hazine odası, bekleme odası, kiler odası, misafir odası, mabeyn odası ikinciye örnek teşkil eder.

Saray odaları tahsis edildikleri işe göre adlandırılırdı. Taht odası, mabeyn odası, has oda, hazine odası, divan odası, ağa odası, seferli odası, imam odası ve saire o kabildendir.

ODABAŞI (اوطه باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adıdır. Buna «Ortabaşı» da denilirdi, Yine zâbitlerden olan Çorbacı'nın muavini demek olup son askerî teşkilâtına göre mülâzimê muadil sayılırdı. Yayabaşı ile bölükbaşıdan sonra gelen odabaşı bölüğünün inzibatiyle en çok alâkalı idi. Alaylarda tazim resmini ifa ederdi. Odabaşı yeniçeri efradı ile bir odada yatar, muharebede orta veya bölük çadırı denilen çadırda otururdu. Odabaşılar çadırın büyük direği bitişiğinde halı üzerinde oturur, efrat da âdetleri icabınca etrafında halka teşkil ederdi.

Odabaşılar çorbacılar gibi elbise giyerlerdiyse de başlarına taktıkları kalafat yeşil çuhadan yapıldığı gibi şalvarları da mavi idi.

§ [*Sar.*] Enderun veya İç ağaları adıyle anılan ağaların birincisinin unvanı idi. Padişahı giydirip soydurmağa memurdu. Bundan dolayı padişahların en yakınlarından (mukarriplerinden) biriydi. Odabaşılar «kapı ağası» pâyesinde olmakla beraber ona tâbi idiler. Ekseriya iç oğlanlarından ve bazan hadım ağalarından seçilirlerdi. Yevmî (günlük) altmış akça ulûfesi ve Padişahın hassa elbisesinden senede beş parça esvabı vardı.

Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 14) Enderun ağaları arasında odabaşıların da arz sahibi oldukları yazılıdır: «İç halkından kapı ağası ve odabaşı ve hazinedarbaşı ve kilercibaşı ve Saray-ı Âmire'min ağası sahib-i arzdır.»

Hazinedarbaşı, kilercibaşı ve Saray-ı Âmire ağası sahib-i arz olmakla beraber kapı ağası ile odabaşının bu hakka ötekilerden fazla sahib bulundukları yine o kanunnameden (sayfa 14) anlaşılıyor; «Ekseriya odabaşı ve kapı ağası arz etmek gerektir.»

Sahib-i arz demek Padişahın yanına girip işler hakkında malûmat veren ve emrini alıp alâkalılara bildiren demektir.

Tanzimat'tan sonra saray teşkilâtında değişiklik yapıldığı sırada bu vazife kaldırılmıştır.

ODA-İ EVVEL (اوطهٔ اول) [*Sar.*] Mehter teşkilâtına mahsus tâbirlerden biridir. Eskiden üç oda mevcut olup oda-i evvel denilen birinci oda ağa odası, ikinci oda kethüda odası, üçüncü oda da baş bölükbaşı odası ibi.

ODA KALFASI (اوطه قالفه سی) [*Sar.*] Sarayın oldukça yüksek mevki sahiblerinden birinin adı idi. Küçük yaşta saraya alınan cariyeler acemilik, küçük kalfalıktan sonra bu mansıba yükselirlerdi. Eskimekle beraber hizmetinde muvaffakıyyet gösterenler saraydaki kalfaların en büyük âmiri olan ve hünkâr defterinde Kethüda kadın unvaniyle yazılı bulunan saray ustası olurdu. Oda kalfasının vazifesi şehzadelerden Padişah tarafından memur edildiği hizmeti görmekti.

ODA KETHÜDASI (اوطه کتخدا سی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarında yayabaşıdan sonra gelen en kıdemli zâbit hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oda kethüdası ağa bölüklerindeki baş odabaşılara benzerlerdi. Kul oğlanlarından olup oda hizmetinde bulunanların himaye ve muhafazasiyle mükellefti. Bunlardan ceza görecek olanlar bunun tarafından dövülürdü. Oda kethüdasının alt yanındaki zâbite küçük bölükbaşı denilirdi.

ODALAR (اوطه لر) [*Ask.*] Yeniçerilerin oturdukları kışlalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'da yeni ve eski odalar adlariyle iki kışla vardı. Yeni odalar Aksaray civarında, Eski odalar Şehzadebaşı'nda idi. İkinci Mahmut devrinde Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında yanmış ve yıktırılmışlardır.

ODALI (اوطه لی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında Has oda, Seferli odası, Hazine odası, Kiler odası gibi adlar alan yerlerde oturan saray mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Kaftanlı» da denilirdi.

ODALIK (اوطه لق) [*Hal.*] Evin erkeğine ait hususi hizmetler gördürülmek üzere alınan kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efendilerinin «firaşına dâhil olan» (yatağına giren) odalıklar «cariye» umumi adını da taşırlardı. Bütün cariyeler gibi odalıklar da son zamanlarda Kafkas tarafları halkından idiler. Bununla beraber içlerinde diğer yerler

halkından olanlar da vardı. Bunlar ilkin sırf bu işler için terbiye edilir, esirciler tarafından güzellik ve cazibelerine göre değer fiyatlarla satılırlardı. İçlerinden bir kısmı odalıktan efendilerinin meşru zevceliğine (nikâhlı karılığına) geçenler olduğu gibi heveslerini aldıktan veya ihtiyaçlarından dolayı satılarak aynı maksatla diğerine intikal edenler de vardı. Odalıklardan ömürleri boyunca esirlik hayatı yaşıyanlar, gençlik ve güzellikleri geçtikten sonra evlerin hasis ve ağır işlerinde kullanılanlar olduğu gibi azadedilenler ve efendileri tarafından evlendirilenler dè olurdu. Odalık istihdamı son zamanlara kadar devam etmiş ise de ilk zamanlara nisbetle azalmış ve hassaten 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra tamamen ortadan kalkmıştır.

Osmanlı sarayındaki Hasekiler odalık idiler.

ODALI YENİÇERİLER (اوطه‌لی یکیچریلر) [*Ask.*] Kalelerde muhafızlık eden kapıkulu yeniçerileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir bunları yerli kulu yeniçerileriyle yamaklardan ayırmak için kullanılırdı.

ODAŞIK (اوطه‌شق) [*Sar.-Ask.*] Sarayla Yeniçeri ocağı kışlalarında aynı oda ve koğuşta oturup yatanların biribirleri hakkında kullandıkları bir tâbirdir. Oda arkadaşı demektir.

OK (اوق) [*San.*] Yay veya keman denilen kavis şeklinde bükülmüş bir ağaç çubuğa gerili kirişe takılarak uzağa atılan ucu sivri demirli ince ve kısa değneğe verilen addır. Ok silâhın icadından evvel bütün insanlar tarafından kullanılmış ise de en büyük mahareti Araplar göstermişlerdir. Araplar badiye (kır, sahra) maişeti eseri olarak kuvvet-i nazara malikiyetlerinden ve o zaman sair şeylerden ziyade yaya ihtiyaçlarından dolayı ok istimalinde pek büyük maharet sahibi oldular. Oku harblerden başka sahalarda da kullanırlardı. Yay ile ok atmakta inanılmıyacak derecelere kadar mahareti ileri götürmüşlerdi. Hattâ bir tîrendaz ceylanı gözünden vurmak isterse derhal istenilen gözünden vururdu. İşte onun için mahir ok atıcılara «remmat-ül-hadak» namı verilmişti. Okçuların bazıları köstebeği ağaca asarak istedikleri âzasını, vücudundan bir şey kalmayıncıya kadar, her ok atımında birer birer düşürürlerdi. Hedefe (nişana) isabet etmiyen ok olmazdı. Arapların bu ok atmaktaki maharetleri İslâmiyyetten sonra Rumlara galibiyyetlerini temin eden sebebler cümlesinden oldu. Çünkü hasımları olan Rumlar ok atmakta kendileri kadar maharet sahibi değillerdi. İslâm kumandanları Arapların okçuluktaki maharetlerini ve bu maharetin muvaffakıyyata tesiri derecesini gözleriyle gördüklerinden kendilerini ok atmakta rüsuh ve mümareseye (alışkanlığa) bir kat daha teşvik ve tergip ederlerdi.

Oka ve okun faziletine dair Kur'anda muhtelif âyetler mevcut olduğu gibi birçok hadisler de vardır. (وما رمیت اذ رمیت ولکن الله رمی) Kur'an âyetlerinden biridir. (علیکم بالرمی فانه خیر لمن حارب) de hadistir. Oka ait hadisler pek çoktur. «Telhis-i Resail-ür-Remat» müellifi kırk hadis cemeylemiştir. Meali «Binicilikte ve ok atmakta maharet sahibi olmağa gayret ediniz. Nazarımda meharetle ok atan mahir biniciden ziyade kıymetlidir.» hadisi de o cümledendir.

Halifelér ve kumandanlar dahi ok atmakta maharet ihrazı için adamlarına teşvikat ve tergibatta bulundukları gibi atlarına iyi bakmalarını da daima tavsiye ederlerdi. Araplar binicilikte de maharet sahibi idiler. Araplar kurun-ı vustada (orta zamanda) okçulukta pek ileri giderek hattâ ok ve yaya mütaallik sanatlı âletler ve edevatlar bile icat etmişlerdir.

Ok Türklerin de pek eski hattâ tarihten evvelki zamanlarda kullandıkları bir silâhtır. Okun Türk icadı olduğunu ileri süren M. Turhan Tan (ölümü 1939) bir tetkik yazısında (Türkün asîl bir sporu olan okçuluğun tarihi, Cumhuriyet, 15 mart 1937) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Atı vahşilikten kurtarıp ehlileştiren, kılıcı bütün dünyaya tanıtan Türkler, at ve kılıç kadar oka da değer vermişler ve onu uzun menzilli bir silâh olarak binlerce yıl kullanmışlardır. Atalarımız, yine at, kılıç gibi oku da sade bir harb âleti mahiyyetinde kabul etmemişlerdi. Onları birer spor vasıtası yerine koymuşlardı. At üzerinde yıldırım gibi süzülürlerken havaya mendil atıp kılıçla ikiye bölerler ve yine o hızlı uçuş sırasında okla kuş vururlardı. Tarihin hâlâ hayretle kaydettiği Türk gücü işte bu hünerverce yapılan sporlardan doğmuştur.

«Ok dediğimiz gibi, Türk icadıdır. Kaynakları tarihten önceki devirlere kadar uzanan Türk efsanesinde oktan bahsolunur. Meselâ Oğuz Destanında şu kaydi görüyoruz; «Uluğ Türk bir gece altın bir yay ve üç gümüş yay gördü. Yay, doğudan batıya kedar uzanıyordu. Oklar gece tarafına uçuyordu. Uyanınca bunları Oğuz'a bildirdi. O da altı oğlundan üçünü doğuya, üçünü de batıya doğru yola çıkardı, dolaştırdı. Doğuya gidenler altın bir yay, batıya gidenler de üç gümüş ök bulup getirdiler. İşte üç oklar, yüz oklar adını taşıyan Uruklar

bu oklardan sonra vücut buldu ve o yayla okları hatırlatan soy adlarını aldı. Bu rivayet, Herodot'da da küçük bir tahrif ile vardır.

« Çiftçilikten madenciliğe kadar bütün medenî keşifleri bitip tükenmez göçler sırasında dünyanın her tarafına yayan Türkler okçuluğu da tamim etmişlerdi. Fakat Türk bileğinde başka bir kudret bulan kılıç gibi ok da ancak Türklerin elinde yaman bir silâh olarak yaşadı ve « Millî » liğini muhafaza etti. Dilimizde birçok meseller ve tarihimizde birçok misaller vardır ki okun Türk milleti arasında işgal ettiği mevkii gösterir. Meselâ Cengiz'in ölürken oğullarına okla verdiği öğüt ve yaptığı vasiyyet gibi... Meşhur cihangir, dünyaya gözlerini kapayacağı sırada bir iki düzine ok getirtmiş ve bunlardan birini kırdıktan sonra öbürlerini birleştirerek «kırınız bakayım» emriyle oğullarına uzatmış ve onların birleşik okları kıramamaları üzerine: «İşte böyle müttehit olunuz, biribirinizden ayrılmayınız. Her biriniz ayrı ayrı baş çekerseniz kolay kırılırsınız» demişti!.

«Meşhur Dede Korkut kitabında da bir Türkün Alp, yani kahraman sayılabilmesi için uçar kuşları okla düşürmesinin - mızrakla pars öldürmek gibi - şart olduğu yazılıdır.»

Bütün Türkler gibi Osmanlıların da kuruluşlarından pek çok sonralara kadar ok kullandıkları ve askerler arasında tîrendazlar (okçular) bulunduğu tarihlerde yazılıdır. Hattâ Orhan Gazi zamanında ve İzmit önünde vukubulan muharebede İzmit kıraliçesinin kardeşi (Plakoni) nin bir ok darbesiyle telef olduğu ve Birinci Murat devrindeki Kosova muharebesinde pişdar makamında iki bin nefer tîrendaz bulunmakla beraber İkinci Murat zamanındaki meşhur Varna muharebesinde de Osmanlı kemankeşlerinin mühim hizmetler görmüş bulunduğu Solakzade tarihinde yazılıdır. Fatih zamanında ok istimal olunduğu 878 senesindeki Uzun Hasan muharebesinde yeniçerilerin «harbe ve tüfek ve keman ve hadenk ile müsellâh» olduklarının tarihe geçmesi ve Yavuz ahdinde de kullanılmakta devam olunduğu Mısır üzerine gidilirken pişdarı mesabesinde bulunan Sinan Paşa'nın Gaze'deki muharebesinden bahsedilirken « Mısrîler farisliklerine mağrur olup özengi özengiye çatıp ve kalkanların yüzlerine çekip uruştular, alıştılar, veriştiler, Paşayı müşkülküşa yeniçeri şehbazlarının ve sipahilerin güzide tîrendazların ilreiye dizdirip birer yaylım tüfeklerini boşaltıp ve tirlerine şast verince asakir-i Çerakiseden ekseri hazan yaprağı gibi zemine döktüler» tarihî fıkra ile sabittir. 927 senesineki Belgrat muhasarasında ok kullanıldığı da yine tarihlerden anlaşılıyor. İkinci Selim devri ile ondan sonra vukubulan muharebelerde de ok ve yay istimal olunduğuna dair tarihlerde bir sarahat görülemediğine nazaran bin tarihinden sonra artık bu iptidaî âletin bir harb silâhı olarak kullanılmadığı anlaşılır.

Ancak okun bir hrab âleti olarak kullanılmasından vazgeçildikten sonra da Padişahlar talim ve meşkine heves etmişler, İkinci Osman, İkinci Mahmut, Abdülâziz gibi kemankeşler yetiştirmişlerdir. Sultan Aziz Okmeydanı'na gider, ok atardı. Ok atarken başına beyaz takke giydiği ve kollarını sıvadığı görenlerden bize kadar intikal etmiş malûmat cümlesindendir. Yine o malûmata göre bir defasında sol elinin üstü okun çarpmasiyle yaralanmış ve tedavisi epeyce sürmüştür. Bu yaralanma keyfiyyeti kendisinin oktan vazgeçmesini mucip olduğunu okla uğraşanlar söylüyorlar.

Ok ve yayın nelerden yapılıp ne suretle kullanıldığını Cevat Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmanî, Kitab-ı evvel, sayfa 130) da izah ediyor, diyor ki: «Yay hafif bir haşep veya boynuz yahut elâstikî sair bir maddeden mamul olup iki uçlarına kâfi tulde bir kiriş raptedilmiştir.

«Ok bir sap ile ucu sivri bir demirden mürekkep olup bunun uzunluk, ağırlık ve genişliği muhteliftir. Kâh ağaçtan, kâh sair şeyden imal olunur.

«Kiriş kvvvetle çekilip değneğin uçları birdenbire bırakılırsa kiriş hal-i aslisine gelirken aldığı elâstikiyyet münasebetiyle ipi kendisine celp ve o da oku şiddetle defedeceğinden bu kuvve-i dafia vasıtasiyle ok ileriye doğru atılıp gider.»

Ok muhtelif ağaçlarla kamıştan yapılırdı. Ağaçların başlıcası çam ile gürgendi. Gürgenden daha ziyade torba kezi yapılırdı. Ağaçlar senelerce kurumağa bırakılır, ondan sonra ok yapılırdı. Yaş ağaç oka gelmezdi. Kamış oklar çok eski zamanda yapılan oklardı. İki asır evvelinden beri ok yalnız çam ve gürgen ağaçlarından yapılırdı. Bahar sonunda ağaçların suları çekildiği zaman yerden bir karış yukarıdan kesilir ve kesilen ağacın bir buçuk ziralık (arşın) kısmının budaksız olmasına dikkat edilirdi. Budaklı ağaç oka gelmezdi. Ok imaline müsait olan ağaçlar ikişer santim kalınlığında kesilip hazırlandıktan sonra küştere tâbir olunan âletle düzeltilir, iki ay kadar o vaziyyette terkedilirdi. Ağaçlar sonra mutedil hararetli bir fırına konularak sararıncıya kadar fırında bırakılırdı. Fırınlama işi mühimdi. Çünkü ha-

raret fazla olursa yanıp kavrulur, noksan gelirse ağaç ağırlığını muhafaza edeceği için hareketi bati olurdu. Fırından çıkarılan ağaçlar havadar ve rutubetsiz bir yerde on gün bırakılır, sonradan yine rutubetsiz bir mahzen veya mağazada üç beş sene saklanırdı. Böylece ok yapmağa yarar bir hale gelen ağaçlar cinsine göre ok yapılmak üzere ayrılırdı.

Çam her tarafta yetişen bir ağaç olmakla beraber ok imaline en müsait olanı Bayramiç kazası dahilindeki Çavuşlar köyünün Kumunçlar dağından kesilenlerdi. Ok yapılmazdan evvel hazırlanan ağacın ok imaline müsait olup olmadığ muayene edilirdi. Buna «cağına bakmak» denilirdi. Muayene şöyle yapılırdı: Sağ elin baş ve orta parmak tırnakları ağız ağıza getirilip ok yeleğinin aşağısından tırnağın üstüne dayatılır, temrin sağ elin ayası ortasına gelmek baş ve orta parmaklarla temrin yukarısından iplik iğini büker gibi kıvrılıp bırakılırdı. Sol elin ayasının içinde dik durarak muntazam dönerse oka elverişli olduğu, dönmezse elverişli olmadığı anlaşılırdı.

Boy itibariyle üç türlü ok vardı: Tarz-ı has, kiriş endam, şem endam. Boğazı incelenerek bedeni göğüslüce olar ve uzunluğunun üçte bir yerinden başlıyarak baldıra kadar gittikçe incelen oklara «tarz-ı has» denilirdi. Boğaziyle beraber uzunluk itibariyle üçte birine kadar aynı halde ve baldırın temrine kadar farksızca indirilen, boğaz, göğüs ve baldırı biribirinden farksız olan oklara «kiriş endam» ismi verilirdi. «Şem' endam» da boğazı ince, uzunluğunun üçte biri tok ve sonra sıçan kuyruğu gibi incelen oklardır.

Ok yapılırken vezin namı verilen bir muayeneden de geçirilirdi. Bu muayene el terazesinin dili mesabesinde olmak üzere bir karış boyunda halka haline konulmuş olan iplik okun tam ortasına geçirilmesi suretiyle yapılırdı. Tam ortası bulunan ok bu vaziyyette terazenin iki gözünü taşıyan kol gibi hiçbir tarafa meyletmeksizin mütevazin durduğu surette tam sayılır, aksi takdirde eksik addedilerek ikmal edilirdi.

Yayla ok ärasında bir nisbet vardı. Her ok her yayda kullanılamazdı. Yüz dirhem timarlı kavis yani yayla altı veya beş buçuk dirhem gelen ok atılırdı. Dört buçuk veya beş dirhemlik oka doksan dirhem ağırlığı olan yay lâzımdı. Seksen dirhem ağırlığındaki yayla atılacak ok dört veya dört bir denk dirhem olmak icabederdi. Yayın ağırlığı azaldıkça okun da vezni eksilirdi. Yalnız puta ve tîrkeş tîrleri denilen muharebe oklarında fark vardı. Bu yayların uzunluğuyla okların uzunluğu nazar-ı itibara alınırdı.

Birkaç türlü ok vardı: Peşrev, puta, hadenk.

Peşrev; ucunda küçük kemik bulunan okların adı idi. Puta; ucu küçük kemikli oka verilen addı. Hadenk; harb okunun ismiydi. Hadenk'in ucunda büyük ve müsellesî bir demir vardı. Bu türlü okların uçlarına yanacak madde konulur, atılacağı zaman ateşlenirdi.

İstanbul'da okla maşgul olanlar, okçular Okmeydanında toplanır, ok talimlerini, müsabakalarını orada yaparlardı.

Okmeydanı, Fatih zamanında ve İstanbul'un fethi akabinde okçuluğa tahsis edilmiş, sınır taşları konulmak suretiyle tahdit edildiği gibi bir de hatt-ı şerif tastir olunmuştur. Yine onun zamanında oraya bir cami yaptırılmıştır. Sonradan gelen padişahlar ve hayır sahipleri müstakil vakıflar tesis etmişler, tekke ve matbah (mutfak) yaptırmışlardır. Bir aralık okçular azaldığından bu işle alâkaları olan birtakım açık gözler meydanın bir kısmını sattılar. Orada mezarlık yapılması da okçuluğun rağbetten düştüğü o zamana tesadüf eder. Nihayet okla meşgul olan Dördüncü Sultan Mehmet Edirne'den gelip de Okmeydanı'nı tenha ve rağbetten düşmüş görünce ihyasını emrettiği gibi okunu da oraya koydu ve tekkeye taamiye bağladı. Hattâ mevcut kemankeşleri toplatarak tecavüzlerin men'ini emretti. Galata ve Eyüp mollalarının hüccetleriyle tecavüzlerin bir kısmı refedildi. Mevcut kanun ve nizamlar Padişah'ın emriyle Bahtiyar Zade tarafından bir risale halinde toplandı. «Risale fi ilm-ür-remiy» adını taşıyan bu risaleye nazaran (Üniversite Kütüphanesi Yazmaları, No. 329) Okmeydanı'nın işine bakanlara «İhtiyar» denilirdi. Meydanın üç ihtiyarı vardı: Rikâb-ı hümayun atıcıbaşısı, Menzil ihtiyarı, Mütevellî. Rikâb-ı hümayun atıcıbaşısı bu münasebetle «Şeyh-ül-Meydan» unvanını alıyordu. Sonraları atıcıbaşılık kalktığından Şeyh-ül-meydanlık kemankeşlerin menzil sahibi olanlarından intihap edilenlere intikal etmiştir.

Meydanın ve okçuluğun bütün ihtilâflarını bu üç zat hallederdi. Bu vazifeler kayd-i hayat ile tevcih olunurdu. İçlerinden ölenin yerine erşedi, a'lemi, a'kali olan menzil sahibi bulunmazsa o zaman müstahak görülen seçilirdi. Son zamanlarda en eski kabza sahibi kim ise Şeyh-ül-meydan o olurdu. İkinci Abdülhamit devrinde buna riayet edilmeden Seyfeddin Bey tâyin edilmek lâzım iken Mustafa Efendi'ye usul hilâfına cihet tevcih edilmiş ve o zamandan sonra kemankeşlik münkariz olmuştur.

Vaktiyle meydana ve okçulara pek ziyade hürmet olunurdu. Risale'de (varak 6) dikkate değen şu kayıt vardır: «Evvelâ erbabına lâyık olan meydana ve erbabına tâzim olunup selefte vâkı olmuştur ki Okmeydanı'na geldiklerinde hududa dâhil olduklarında na'leynin (ayakkabı) çıkarıp tâzim ederler imiş. Hattâ görmezmisin ki duaya iptidar olundukta Okmeydanından iptida şurû olunur.»

Okçuluğun mevcut usul ve nizamına herkes mutavaat ederdi. Kimse mumanaat edemezdi. Muhalefet eden olursa aralarına alınmaz, oturtulmaz, beraber ok atılmazdı. Bu gibilerin tekrar aralarına girebilmesi nedamet göstermelerine ve mevcut usul ve taamüle riayet edeceklerini taahhüt eylemelerine bağlı idi. Hattâ bununla da iş bitmezdi. Bir koyun almak ve onun icabettirdiği levazımı tedarik ederek kemankeşlere bir ziyafet çekmek mecburiyyetinde idi.

Kemankeşler haftada iki defa pazartesi ve perşembe günleri Okmeydanına çıkarlar, ok atarlardı. Okçu olmıyanlar yalnız «Ali Bâli» tarafında durabilirlerdi. Bu gibiler defterlilerin bulunmağa hakkı olan tarafa gitmek istedikleri surette korucular tarafından menedilirlerdi.

Ok ile iki türlü atış yapılırdı: 1) Hedefe atış. 2) Mesafe atışı. Hedef kalın meşinden yapılırdı. Buna «tabla» ve «puta» denilirdi. Arası doldurulur, kalınlığı sekiz on santim kadar olurdu. Şekli beyzi idi. İki metre murabbaına yakındı. İki ayak üzerine tesbit edilir, etrafına çıngırak takılırdı. Çıngıraklar isabeti haber vermek için konulurdu. Atıcılar çok ise kur'a ile ikiye ayrılırdı. Tarafların atacağı ok muayyen idi. Bir taraf muayyen olan oku attıktan sonra çekilir, diğer taraf atardı. Yer değiştirme sırasında tekbir getirirler ve birbirleriyle karşılaştıkları zaman muaneka (birbirinin boynuna sarılmak) ederlerdi. Okçular ok atarken hedefin karşısına gelen yere konulan hasır üzerine serilen ehramlarda diz çökerlerdi. Sol dizlerini yere koyar, sağ dizlerini kaldırırlardı. Okların üzerinde sahibinin ismi yazılı olduğu için isabetin kimin tarafından vâkı olduğu anlaşılırdı. Birinci parti tarafından atılan oklardan isabet etmiyenler «havacı»lar tarafından toplanır, sahiplerine teslim edilirdi. Atış bitince bir heyet hedefe gider, isabet eden okları sayardı. Hangi tarafın fazla isabeti vâkı olmuşsa o taraf galip sayılırdı. Günün asıl galibi ise hedefe en fazla ok isabet ettiren idi. Galibe verilmek üzere hazırlanan şal kazanan kemankeşin boynuna çaprasvarî takılmış olduğu halde heyetçe tekkeye gidilir, orada ona mahsus olmak üzere mutena bir fincanla kahve ikram olunurdu. Galip Şeyh-ül-meydan'ın iltifatına mazhar olurdu.

Mesafe atışında kemankeşler ayakta ok atarlardı. Mesafeyi tâyin için atılacak istikamette havacılar intizar ederlerdi. Ok atacak zat üç beş adım ilerler, oku atardı. Oku salıverdikten sonra «Ya Hak» diye sesi çıktığı kadar bağırırdı. Bu ya Hak okun atıldığını havacılara haber vermek içindi. Havacılar ellerinde salaşpur olarak dururlardı. Ok tâyin olunan mesafeye ulaşmış ise havacılar salaşpuru açarlar, bu suretle işaret vermiş olurlardı. Ok mesafeye varmamış ise böyle bir işaret verilmezdi, Ok atan yayı bütün kuvvetiyle çektiği için birkaç adım ileriye doğru yürümek zorunda kalırdı. Muvazenesi bozulup düşenler de olurdu. Okçular müsabakaya «koşu» tâbir ederlerdi. Aşağı koşu, orta ve baş koşu adlariyle ayrı ayrı müsabakalar yapılırdı. Aşağı koşuya yeni heves edenler, menzil sahibi olmıyanlar iştirak eder, baş koşuya ise tanınmış okçular girerlerdi.

Darülfünun kütüphanesindeki eserde bu koşular hakkında şu malûmat vardır: «Aşağı koşuda ihtiyarın çektiği yay ile cümlesi durup seksen kez iki bayrak arasına beşer azmayiş atarlar. İleri olana ondül verilir. Bayraktan kaydi harice itibar yoktur. Azmayiş bunda beraberdir. Herkes istediği siperle atılır.

Biner kez ok atan pehlivanlar baş koşuya durup kavlettikleri kadar ok atarlar. Salifüzzikir bayraktan harice ok atsalar itibar olmaz. İleri gelen koşuyu alır. Baş koşudan ortaya adam gitmez. Ortadan başa gelir. Sahib-i menzil ortaya durmaz. Meğer iktiza hasebiyle ihtiyarlar izin vere. Çok yay, az yay dâvası caizdir. Bunlar peşrev atarlar.»

Bir de Buta koşusu vardı. Bu koşu, o eserde, şöyle tarif olunuyor: «Buta koşusu koşusu otuz kadar hatip sofasında oturup bir kement boyu ip ve bir çok kement boyu geri oturup ip altından atarlar. Ziyade vurana verirler. Ekalli üç oktur. Faraza iki adamın vurması aded beraber olsa yine cümlesi beraber atarlar, ta bir adam kalınca böyledir. Üçten aşağıya vermezler, resm-i kadim budur.»

Okçular; Okmeydanına öğleden evvel gelirler, orada yemek yerlerdi. Sonra namaz kılınır, badehu ok atılırdı.

Darülfünundaki okçuluğa ait eserde yemek yenişine dair şu tafsilât mevcuttur: «Somat döşenüp menzil sahipleri sağda yollu yolunca eskilik ile bermucib-i defter oturalar. Talib-i menzil bunlar dahi solda eskilik ile oturalar.

Misafir olursa vâcib-ür-riaye ihtiyarlar yanlarına alalar, tâzim edeler. Defterde dümende olan kimseler iki kişi olup hizmette olalar. Somat kalabalık olursa geri kalan vâcib-ür-riaye adamlar oturalar. Taamı yedikte ihtiyarın biri dua ede ve bir tâlip müstahakkım, benim de taamiyyeden hakkım vardır dese ol tâlip yarı yoldan Hasan taşına otuz beş kez aşırı azmayiş ok atar ise dokuz kez olur ve Hasan taşı ayak yerinden durup peşrev ile yalnız kuveye atarsa dokuz yüz kez olup taama müstahak olup biraz taam ede. Değil ise bir koyun pişirip ihtiyarlar ve pehlivanlar huzurlarına hizmet edip üstad var ise hoş, değil ise murat eylediği üstaddan büyük kabza alıp cümlesinin alâmeratibihim ellerin öpüp dua olunup deftere dâhil ve ardından biri gelince makam-ı hizmette ola. Büyük kabza dediğimiz erbabı katında malûmdur. Defterde olanlar huzur-ı hümayunda ok atmak üzeredir. Meğer özr-i kavisi ola ve yahut ihtiyar ola. Bir tâlip menzil sahibi oldukta sağ kolda, kimden eski ise anın üzerine oturur. Taamiyye-i mezbure iptidası ruz-ı hızırdan ruz-ı kasıma gelince haftada iki gün cümlesi kırk gün ve her gün üçer yüz akça masraf olup yüz kuruş eder on kuruş dahi ramazan-ı şerifin on beşinci günü Okmeydanında Musalla'da ziyafet ola. Baki kalan on kuruş ücret-i mütevelli ve masraf-ı mütevelli ola. Haftada az adam gelirse ona göre taam pişirip fazla zuhur ederse ruz-ı kasımdan sonra taam edeler.»

Şimdiki halde bir harabe olan bu tekkenin vaziyyeti şöyledir: Cümle kapısından girilince bir avlu, sağ tarafta şeyh dairesi, karşı ve nihayete gelen kısımda cami, cümle kapısının sol tarafında meydan, sonra da matbah dairesi. Meydan salon şeklinde ve üç tarafı sedirli idi.

Okmeydanındaki tekkenin şeyhine «Şeyh-ül-meydan» denildiği gibi «Binyüzcü Şeyhi» de ıtlak olunurdu.

Fırlatıp yay gibi dehr atsa da yabana beni
Hedefimden şaşamam ok gibi dümdüz giderim
Lâ

OK ATIMI (اوق آتمی) [*Öl.*] Dört yüz zira ölçü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir okun en çok gittiği dört yüz adım esas tutulduğu için bu ad verilmiştir.

OK AYAKLAMAK (اوق آیاقلامق) [*Ok.*] Yere çarpmakla veya diğer bir sebeple kırılan okun tamiri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kırılan ok ustası tarafından belli olmıyacak ve atış kıymetine halel gelmiyecek surette maharetle tamir edilirdi.

OKÇU (اوقچی) [*Ok.*] Ok, yay yapan sanatkârın adıdır. Silâhın icadından evvel ok ve yayla müsellah (silâhlı) askerlere de bu ad verilirdi.

OKÇULAR ŞEYHİ (اوقچیلر شیخی) [*Ok.*] Okçuların şimdiki tâbirle kulübü yerinde kullanılan Okçular tekkesinin umumi nâzırı, başı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Okçular tekkesi «Okmeydanı» nda bulunduğu için bunun yerine «Şeyh-ül-Meydan» da kullanılırdı. Yesikalarda «Şeyh-ül-Meydan» geçer. İlk zamanlarda rikâb-ı hümayun atıcıbaşısı «Şeyh-ül-Meydan» unvanını taşırdı. Sonradan atıcıbaşılık kalktığından bu vazife menzil sahiplerinden seçilenlere intikal etmiştir.

OKÇULAR TEKKESİ (اوقچیلر تکیه‌سی) [*Ok.*] Okçuların Şimdiki tâbirle kulübü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tekke okçuların ok talimi yapmalarına mahsus olan «Okmeydanı» nda idi. Tekkenin geniş salonuna «sema'hane» denilirdi. Okçular tekkesi, 23 nisan (6 mayıs) ta, yani Hıdrellez günü açılır, altı ay pazartesi ve perşembe günleri talim yapılırdı. Tekkede umumi nâzır makamında «Şeyh-ül-Meydan» (Okçular şeyhi) ile şimdi «hakem» dediğimiz «havacı» lar vardı. Menzil ihtiyarı, mütevelli, korucu adlı vazife sahipleri de mevcuddu. Bunlar, idman yapanları imtihan ederlerdi. Kazananların adı taşa kazılırdı. Şairler bunun için şiir söylerlerdi. Para mükâfatı ayrı bir nimet idi.

Okçuluğun hem spor, hem askerî bir idman olduğunu kaydeden Osman Ergin (Türkiye Maarif tarihi, C. I, S. 184 ve mütaakıp) Muallim M. Cevdet'in son Okçular Şeyhi Ahmet Efendi'den naklen verdiği malûmatı şu suretle yazıyor:

«Okçular tekkesi her sene mayısın altıncı hıdrellez günü açılır, orada altı ay talim yapılırdı. Tekkede umumî reis makamında olan Okçular şeyhi ile şimdi hakem denilen havacılar bulunuyordu, ve bunlar idman yapanları imtihan, yeni yetişecekleri teşvik ederlerdi. ve kazananların adı taşlara yazılırdı. Okmeydanında görülen dikili taşlar bunları gösterir. Şairlerin kazanan Okçular için takdirname mahiyetinde olarak söyledikleri manzumeler, bu taşlara yazılır ve kazananlara ayrıca nakdî mükâfat da verilirdi.

«Şimdi spor meydanlarının, stadyumların oyuncuların sıhhatinin korunması, topun rüzgârın tesiriyle hedefini şaşırmaması için onların çukur, ve etrafı ağaçlarla örtülü yerlerde yapılması ne kadar lâzımsa okçuların spor meydanı da okun rüzgâr tesiriyle daha çabuk

gitmesi için o nisbette yüksek, dört bir tarafı her rüzgârın esmesine müsait bir yerde bulunması şarttı. İşte okçular için bugünkü yüksek sahanın seçilmiş olmasının sebebi budur.

«Yine Muallim M. Cevdet'in derin tetkiklerinden öğreniyoruz ki okçuların evlerinde ya hak levhası bulunmak şarttır. Atışlarda ok yere düşünce seyredenler hep bir ağızdan ya hak diye bağırırlardı. Şimdiki sporlarda da türlü türlü bağrışmalar olmuyor mu?

«Okçular kullandıkları eşya ve edevata da ayrı ayrı hürmet gösterirler ve abdestsiz ok atmazlardı; pirlerini almadıkça vazifelerini bitirmiş saymazlardı. Şimdiki spor kulüplerinde idmanlarda bunlara benzer usuller, âdetler ve tâbirler yok mudur? Yıkanmıyan, sudan istifade etmiyen ve kulüp reisine, fedarasyona hürmet göstermeyip te yan bakan sporcu olur mu? Okçuların yani eski sporcuların evlerinde ya hak levhasına mukabil şimdiki spor kulüplerinde, hattâ herkesin yakasında birer alâmet bulunmuyor mu?

«Okçular tekkesinde başkalarında sema'hane denilen âyin icrasına mahsus salonun duvarlarında türlü türlü oka ve okçuluğa dair hâtıralar ve alâmetler asılı dururdu. Senede altı ay açık ve altı ay kapalı duran okçular tekkesi başlarında bulunanlara şeyh de denilse ve yanında bir de cami ve minaresi bulunsa yine bir spor kulübünden başka bir şey midir?

«Türk kemankeşleri adlı eserinde Süleyman Kâni İrtem: Okmeydanı tekkesini tarif ederken der ki:

«Asıl tekke iki odadan mürekkeptir. Meydan odası, kahve ocağı. Büyük meydan odasında duvara asılmış birçok yaylar, oklar görülürdü. Odanın üç tarafı erkân minderleriyle döşenmişti. Bir tarafında dolaplar vardı. Kemankeşler geldiklerinde yay ve oklarını bu dolaplara korlar, abdest alıp namaz kılarlardı. Abdestsiz ok atmak caiz değildi. Bu iki odadan başka bir de kasr-ı hümayun vardı. Paşa odası büyük devlet ricalinden kemankeşlere mahsustu. Büyük bir sofa ve altındaki methal ile etrafındaki peykeler tekkenin diğer aksamını teşkil ederdi....

«Okmeydanı tekkesinin şeyhine Bin yüzcü şeyh denilirdi. Şeyhler kemankeş pehlivanların en reşid ve akıllı olanları arasından seçilirdi. Kemankeşlik etmek istiyenler iptida bu şeyhten ruhsat almak mecburiyyetinde idiler....

«Şeyhin yanında üç meydan ihtiyarı bulunurdu. Bunlardan birincisi rikâb-ı hümayun atıcı başısı idi. Diğeri menzillere nezaret ederdi Üçüncüsü de mütevelli idi. Bunlar meydanda, tekkede, hemen bütün işlerde rey sahibi idiler. Dâvaları, nizaları, vesair ahvali garazsızca görüp halletmekle mükelleftiler. Altı korucu kendilerine yardım ederdi. İhtiyarlar; sakimi müstakimden ayırabilecek, hüsn ile kubhu fehmedebilecek idrak ve fikir erbabından olurlardı, Meydanın işlerini, remy kanunlarını, meydan âyinlerini bilmeleri ve bunları tatbik ettirecek derecede nüfuz sahibi olmaları iktiza ederdi.

«Pehlivanlar da onların garazsız ve makul sözlerinden dışarı çıkmazlardı. Bu ihtiyarlardan birisi ölünce yerine pehlivanlar arasından en akıllısı, bilgilisi, zekisi ve salâh-ı hal sahibi olanı geçerdi.

«Bu ihtiyarın menzil sahibi olması şarttı. Ancak menzil sahibi bulunmazsa meratib iktizasınca menzile tâlip olanlar, buna istihkakı görünenler arasından seçilirdi, menzil sahibi var iken daha aşağı mertebedeki istihkak sahiplerine bakılmazdı.

«Pehlivanlardan birisi meydanın usul ve âdâbına aykırı bir iş yaparsa evvelâ ihtiyarlar kendisini lisanen tazir ederlerdi. İkinci defa meydanın nâzırı olan Yeniçeri ağası'na söylenirdi. Onun tarafından tazir olunurdu.

«Usul ve âdâba, meydan kanunlarına muhalif harekette ısrar edenler pehlivanlar arasında yolsuz addolunurlardı. Şeyh kendisine:

— Bizimle oturma.

diye yol verirdi. Bu adam artık tekkeye giremez, ok atmağa gelince aforoz edilmiş gibi yalnız atar, menzile durmaz, dursa kimse havasına varmazdı.

«Kabahatini muterif olup da pehlivanlar arasında eski mevkiini işgal etmek isterse bir koyun alıp ziyafet vermesi ve ancak o zaman pehlivanlarla şeyhin onun cürmünden geçmeleri icap ederdi...

«Tekkede meydana tâzim ve meratib edebi carî idi. Hattâ eskiden pehlivanlar Okmeydanı hudutlarına geldiklerinde na'lin çıkarıp tâzim ederlermiş, Tekke içine hayvan bağlanmazdı. Bütün kemankeşlerin mürebbisi ve müdürü olan meydan şeyhine tam riayet göstermeleri ve biribirlerine hürmet etmeleri kemankeşlik âdâbındandı. Meydan ihtiyarlarına da hürmet ve itaat edilirdi.

«Şu usullerin, şu kaidelerin dinle bir alâkası var mı? Tekkede müslümanlığa delâlet eden namazdan başka bir şey görülmüyor. O devirlerde ise namaz kılmıyan kimse var mıydı?

«Spora, beden terbiyesine bu asırda ve bugünlerde hükümetçe verilen kıymet ve ehemmiyeti burada hatırlatmağa lüzum görmüyorum.

Hattâ askerlik bakımından ölmüş ve yalnız beden terbiyesince, pazu kuvvetine yardımı kalmış olan okçuluk bile rağbet bulmağa başlamış ve yeni kurulan bir cemiyet Ankara'da ve İstanbulda merkezler ve salonlar açarak okçuluğun canlanmasına çalışmakta bulunmuştur.»

OKÇU OĞLU (اوجی اوغلی) [*Kıy.*] Karaman'da bu isimde bir aşiretin giydiği bol yenli kısa cübbeye yerilen addır.

OKIYYE (اوقیه) [*Öl.*] Şer'an kırk dirhem ölçü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk tarafından «okka», «kıyye» diye kullanılan tartı ölçüsü beldelere (kasaba ve şehirlere) göre değişmekle beraber en tanınmış olanı dört yüz dirhemdi.

OKKA (اوقه) [*Öl.*] Tartı ölçülerinden birinin adıdır. Bunun yerine «kıyye» de kullanılırdı. Okka beldelere (şehir ve kasabalara) göre değişmekle beraber en tanınmış olanı dört yüz dirhem, 1,282 gramdır.

OK KAÇIRMAK (اوق قاچیرمق) [*Ok.*] Umulduğundan fazla giden oku atan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü atılışa « ok kaçırdı » denilirdi.

OKKALI (اوقه لی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle büyük, ağır, koca, vekar, haysiyyet sahibi, muhterem yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*San.*] Büyük ve kulpsuz fincanla pişirilen kahveye bu ad verilir. Vaktiyle şimdiki kulplu fincanla pişirilen kahveye «zarif» denilirdi. Meydanlarda ve açık yerlerdeki kahve garsonları müşterilerinin arzularına uyarak «okkalı bir», «zarif bir» suretinde bağırırlardı.

Yine eski zamanlarda sade kahveye «erkek kahvesi», şekerli kahveye de «Hanım kahvesi» denilirdi.

OKKANIN ALTINA GİTMEK (اوقه نك التنه گیتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle zarar görmek, kaybetmek, felâkete uğramak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Hokkanın altına gitmek» suretinde de kullanılır.

OKLU BESMELE (اوقلی بسمله) [*San.*] Hat ıstılahlarındandır. (س=S) harfinden sonra yalnız ortası çukurca olarak çekilen çizgili besmeleler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çizgi oka benzediği için bu tâbir meydana gelmiştir.

OKLUK (اوقلق) [*Ok.*] Ok koymağa mahsus mahfazaya verilen addır. Omuza asılarak taşınırdı.

OK MAZGALI (اوق مازغالی) [*Mim.*] Kalelerde arkasına siper alınarak düşmana ok atmağa mahsus ince, dar ve uzunca yarık adıdır.

OKMEYDANI (اوق میدانی) [*Ok*] Okçuların ok talimlerine mahsus meydana verilen addır. Kasımpaşa ile Darülâceze arasındaki yüksek tepe hâlâ bu eski adı taşımaktadır. Ok talimi, rüzgârların cihetine göre tanzim edildiğinden böyle her rüzgâra maruz geniş meydan seçilmişti. Bu yerin genişliği üzerinde yapılan ok talimlerinin vüs'ati hakkında bir fikir verebilir.

Okmeydanı Fatih zamanında ve İstanbul'un fethi akabinde okçuluğa tahsis edilmiş, sınır taşları konulmak suretiyle tahdit edildiği gibi bir de «Hatt-ı şerif» ıstar olunmuştur. Yine onun zamanında orada bir cami yaptırılmıştır. Sonradan gelen padişahlar ve hayır sahipleri vakıflar tesis etmişler, şimdiki tâbirle kulüp makamında tekke ve matbah yaptırmışlardır. Meydanın işine bakanlara «ihtiyar» denilirdi. Üç ihtiyar vardı: Rikâb-ı hümayun atıcıbaşısı bu münasebetle « Şeyh-ül-meydan » unvanını taşırdı. Sonradan atıcıbaşılık kalktığından bu vazife menzil sahiplerinden seçilenlere intikal etmişti. Meydanın ve okçuluğun bütün ihtilâflarını bu üç zat hallederdi. Son zamanlarda eski kabza sahibi kim ise Şeyh-ül-meydan o olurdu.

Meydanın etrafında kemankeşlerin dikilmiş taşlarının bir kısmı hâlâ durmaktadır.

Halilm Baki Kunter «Eski Türk Sporları» adlı kıymetli eserinde (İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1938, sayfa 8) «Eski Stadlar ve Kulüpler» başlığı altında Okmeydanı için şu tafsilâtı veriyor:

«İstanbulda beş asırdan beri mevcut olan Stad vardır ki Okmeydanı adıyle anılır. Burada yalnız ok atılmayıp atletik sporların yapıldığı Topkapı Sarayı Arşivinde gördüğümüz tarihî kayıtlarla sabittir. Ancak bu stadda en geniş yer ok atışlarına ve talimlerine ayrıldığı ve meydanın birçok yerlerinde rekortmenler adına mermerden âbideler dikildiği için burasına Okmeydanı adı verilmiştir. Burası İstanbul'un fethinde tesis ve üzerinde tuğralar bulunan hudut taşlariyle sınırı tahdit edilmiştir. İstanbul'un fethi gibi Türklerin uzun zamandanberi besledikleri büyük bir millî emelin Türk gücü sayesinde istihsal edildiğini gören Devlet büyükleri ve âlimler bu zaferin hâtırasını ebedileştirecek bir eser olmak üzere Fatih'in çadırı dikili olduğu yerde bu meydanı tesis eylemişlerdir. Burada Okçular Tekkesi denilen bir kurum da mevcuttu. Burası toplantı ve idman salonları ve kütüphanesi, müzesi, antrenör dairesi hattâ meccani aşevi ile mükemmel bir spor kulübü idi. Yanında devlet erkânının ve ecnebi ricalin müsabakaları ve

merasimi seyretmeleri için ilkin Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş, sonraları çok tamir görmüş bir de kasır mevcuttu. İmparatorluk devrinde Okmeydanlarının başlıcalarının adedi bir aralık otuzu bulmuştu. Belgrat, Üsküp, Edirne, Cidde, Mekke, Kahire, Bağdat, Şam, Amasya, Bursa, Diyarbakır, Ankara'da bulunan en meşhurlarındandı. Hasköy sırtlarındaki Okmeydanından başka İstanbul'da Yenibahçe'de dahi ok atışlarına ve talimlerine mahsus bir saha bulunduğu okçuların sicil defterindeki meşruhattan anlaşılmaktadır.

«Bu iki yerden başka Davutpaşa ve Veli Efendi Çayırlarında, Kâğıthane'de ve İstanbul'un başka semtlerinde de ok atışları yapılırdı.

«Hasköy ile Kasımpaşa arasındaki Okmeydanı'nın iskelesi Haliç üzerindeki Hasbahçe idi. Buraya sonraları yapılmış olan Aynalıkavak kasrı da Okmeydanı'nın müştemilâtından gibi bir şeydi. Halic'in her semtinden, Boğazdan, ve Anadolu yakası'ndan gelen güz l kayıklar ve türlü gemiler çevik kürek darbeleriyle, Hasbahçe iskelesine yanaşır, şehrin spora meraklı halkını ve devletin ileri gelenlerini Okmeydanı yollarına dökerdi, Kara yollarından da yaya olarak yahut atla, araba ile hemen bütün şehir halkı Okmeydanı'na akardı.

«Geniş meydanın üzerinde ok talimlerinden ve müsabakalarından başka hususi mahallerde Pehlivan güreşleri yaya koşuları ve diğer atletik sporlar da yapılırdı.

«Edirneli Hasan Çelebi'nin Okyay risalesi adlı kitabında (Bayazıt'da İnkılâp Kütüphanesinde Muallim Cevdet'in kitapları arasında) Tozkoparan İskender'in Okmeydanı'nda bir yaya koşusundaki muvaffakiyyetinin hâtırasını yaşatmak üzere buraya ak mermerden nişan dikildiği yazılıdır.

«Bu meşhur ok atıcısının menzil sahibi olduğunu ve adına Okmeydanı'nda esmer bir taştan iki sütun dikildiğini biliyorduk. Bu taşlar, Darülâceze ile Okmeydanı telsizi arasından geçen yolun yakınında hâlâ dikili durmaktadır. Hasan Çelebi'nin kıymetli kitabı bu büyük sporcunun yaya koşularındaki kudretini de bize öğretmiş oluyor. Bu koşunun sür'at veya mukavemet koşularından hangisi olduğuna dair şimdiki halde, elimizde mütemmim malûmat yoktur.

«Hicrî 1119 senesi muharrem ayının 11 inci günü Okmeydanı'nda yaya koşusu yapılıp üç nefer Bostancıya ikişer altın ve at yarışlarına altı zolota verildiği ve muharremin 15 inde yapılan bir yaya koşusunda iki kişiye ikişer altın mükâfat verilmiş olduğu Topkapı Müzesi arşivi'nde bulunan 2325 numaralı dosyadaki hisap defterinden anlaşılmaktadır,

«Okmeydanı'nda spor için ayrılan sahalardan başka halkın gezmesi, hava alması için geniş yerler vardı. Meydanın civarında asırlar görmüş büyük ağaçların kapladığı mütaaddit bahçeler bulunuyordu. Bunların havuzları, mevsim çiçekleri, bilhassa gülleri pek meşhurdu.

«Birçok tarihî hâtıraları ve eserleri göğsünde saklıyan Okmeydanı'ndan İstanbul yakasının silüeti ve Haliç pek güzel görünür. İstanbul'un nadide gruplarını seyretmek fırsatı, burada çok kere, elde edilir.

«Üzerinde spora ait birçok tesisatı ihtiva eden Okmeydanı; eski İstanbul'luların hem bir spor merkezi hem de tenezzüh yeri idi. Bu itibarla Okmeydanı'nın eski ve parlak devrini bugünkü kültür parklara benzetmek hiç hata olmaz. Bugün Kültürpark'lardan beklenilen hizmet ve aranılan gaye onda tamamiyle mevcuttu.

«Okmeydanı'nda güzel manzaralı, her yere hâkim, genişçe bir çevrenin adı Çıksalın'dır. Bu ad, Okmeydanı'na ait eski haritalarda da aynen yazılıdır. Bu kelime Okmeydanı'nın, halkın hava ve güneş alması hususunda ifa eylediği hizmeti bildiren ve belirten değerli bir dil vesikasıdır. Çıksalın, iki emirden mürekkep Türkçe bir kelimedir. Etrafına nezareti olan yer, mesire mânasına gelir. Kelimeyi teşkil eden emirlerden biri çık, ötekisi salın'dır. Birincisi çıkmak, ikincisi de salınmak mastarlarından gelmektedir. Salınmak, tenezzüh etmenin tam karşılığıdır.»

Dil handenin gamzesinin menzil idmanıdır.
Ol keman ebruye sahn-ı sine Okmeydanı'dır.
Sabit

OK TEMRENİ (اوق تمرنی) [*Ok.*] Okun ucundaki sivri demirin adıdır. Buna «ok demiri» de denir.

OKTRUVA RESMİ (اوقتروا رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalara ticaret maksadiyle getirilen eşyadan alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı vesikalarında giriş resmi vergisi demek olan «resim-i duhuliye» (Duhuliye resmi) şeklinde geçtiği gibi yalnızca «duhuliye» suretinde de geçer.

Garp memleketlerinde «Oktruva» denilen bu vergiye şarkta eskiden «Bac» denilir, bu vergiyi almakla vazifeli olanlara «Bacdar», şehir kapılarında vergi tahsil edenlerin bulundukları binaya da «Bacdarhane» adı verilirdi.

Avrupada Oktruva «komün» teşkilâtı ile başlar. Gelirleri masraflarını karşılamayan

komünler kendilerine vergi tarhına müsaade etmeleri için kırallara müracaat ederler, bunlar da alınacak verginin ekseriyyetle yarısı kendilerine ait olmak üzere tarhına izin verirlerdi. Bu müsaade devletçe tesçil adilen vesikalarla «otroyer» edildiği için bu vergiye garp memleketlerinde «oktruva» adı verilmiştir.

Avrupada ilk ve orta devirlerde olduğu gibi şimdi de oktruva olmayan memleket yok gibidir. Her devletin teşkilâtına göre tarh ve cibayeti az çok değişik ise de hepsinin esası hemen hemen birdir. Binaenaleyh dünyanın her yerinde şehre muayyen hududtan giren muhtelif mevaddan vergi alınır ve şehrin ihtiyaçlarına sarfolunur.

Oktruva adiyle alınan verginin bir kısmı kıralların hazinesine girdiği için halk arasında müstebit hükümdarların satvet ve hükümlerinin idamesine âlet telâkkı edilerek Fransız inkılâbından sonra bazı milletler az çok siyasî ve iktisadî hürriyetlerine sahip oldukları zaman galeyan sevkiyle bir aralık kaldırılması cihetine gitmişler ise de sonradan Belediye'lerin âcil ihtiyaçlarına karşılık olarak yeniden tesisine mecbur kalmışlardır.

Türkiye'de oktruva isminin başlangıcı Osmanlı İmparatorluğunun kurulması ile başlar. Osman Gazi'nin ilk tarh ettiği «Baçpazar» yani oktruva olduğu en eski Osmanlı tarihlerinden (Neşri) ile Âşık Paşazade tarafından haber verilmektedir.

Kanunî kanunnamesin'de biri taşradan gelen metaın resmin beyan eden öteki «Matlab'ı me'külât ve gayrihi» başlıkları altındaki iki faslı oktruvaya tâbi maddeler birer birer sayılmakta ve bunlardan alınacak resmin (verginin) miktarını göstermektedir. Tarihi anlaşılamayan fakat daha sonraki zamana ait olan başka bir «kanunname-i Âl Osman»ın (Fasl-is-sâlis-i aşir fi beyan-resm-i kapan ve Baçpazar) ında yine oktruva alınacak maddeler sayılır ve alınacak vergi gösterilir.

Yeniçeri ocağının lâğvına kadar kâh azaltılmak suretiyle muhtelif safhalar geçiren bu vergi 1242 (1826-27) den itibaren yeni bir esas dairesinde ıslah edilerek İmparatorluğun mühim gelirleri arasına geçmiştir. Bu da Yeniçeri ocağının lâğviyle yeniden kurulan (Asakir'i Mansure'i Muhammediyye) masraflarına karşılık olmak üzere ihdas olunan «İhtisap rüsumu»dur Bu tarihten sonra karadan ve denizden gelen ve İstanbul'dan memleket içlerine giden yiyecek, içecek, giyecek, yakacaklarla hayvanlardan, inşaat levazımından ve daha umumî bir tâbirle beşeri ihtiyaçları karşılayan hemen bütün maddelerden ihtisap adiyle vergi alınmağa başlandığı gibi 1245 (1829-30) de bilhassa İstanbul'a civar köylerden gelen meyve, sebze, hattâ çiçeklerden ihtisaptan başka «Bey'iyye» ve «gümrük» adlariyle iki nevi' vergi alınagelmiştir.

İhtisap resmi az çok değişikliklerle 1271 1854-55) yılına kadar vszife gören İhtisap nezaretinin başlıca gelirlerini teşkil etmiştir. O sene «İhtisap Nezareti» adı «Şehremaneti» ne tahvil olunduğu sırada İhtisap resmi de aynen emanete intikal ederek belediyece 26 şubat 1340 (1925) tarihine kadar cibayet olunan duhuliye, pazar, hattâ kantar ve palamar resimleri bunların bakayasından idi.

OK YAYDAN ÇIKMAK (اوق یایدن چیقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle iş işten geçmek, fırsatı kaçırmak, olacak olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OK YELEĞİ (اوق یلکی) [*Ok*] Okun dip tarafına takılan tavuk veya kuş tüyünden yapılma kanadlara verilen addır. Bu kanadlar okun havada hedefe (nişana) doğru gitmesini temin ederdi.

OLSUN EFENDİM (اولسون افندم) [*Sar*]. Peki, emir buyurursunuz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OLTA (اولطه) [*Bah.*] Rüzgâra karşı geminin bir sağa, bir sola doğru gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «volta»da kullanılır. Halk dilinde sağa, sola ayak oltası vurup, beyhude gezinmiye «olta vurmak» denilir.

OLTA VURMAK (اولطه ووزمق) [*Hal.*] Kararsız bir halde sağa, sola yürüyüş yapmak, dolaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OLUK (اولوق) [*Ok.*] Siperin bir parçasına verilen addır, «Tabla» üzerindeki eşiğin üstüne konur. Oluk, boynuzdan yapılırdı.

OMURGA (اومورغه) [*Bah.*] Geminin temeli olmak üzere en alt kısmında baştan kıça kadar uzanan ağaç veya tabanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir, Buna «ana omurga» denildiği gibi «karına» da denir. Küçük gemilerde yekpare ve büyüklerde birkaç parça olarak yapılır.

OMURGA AŞOZU (اومورغه آشوزی) [*Bah*] Omurga üzerine kaplama tahtalarının başlarını bindirmek için açılan yuvalara verilen addır.

OMURGA İSTİKAMETİNDE (اومورغه استقامتنده) [*Bah.*] Bir geminin rotası üzerine veya tam aksi cihetinde bulunan bir maddenin cihetini belirtmek için kullanılan bir tâbirdir.

OMURGA LEVHASI (اومورغه لوحه‌سی) [*Bah.*] Ahşap (ağaç) gemilerde omurgayı teşkil etmek

üzere konan kalın ve metîn levhaya verilen addır.

OMUZA ÇIKMAK (اوموزه چیقمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yüz bulmak, şımarmak, haddini aşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OMUZDA TAŞIMAK (اوموزده طاشیمق) [*Hal*] Mecaz yoliyle itibar göstermek, saymak, kıymet ve ehemmiyet vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OMUZ KALDIRMAK (اوموز قالدیرمق) [*Hal.*] Bilmez görünmek, bilmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hareket omuz kaldırılarak belirtildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

OMUZLUK RÜZGÂRI (اوموزلق روزگاری) [*Bah.*] Kış omuzluklarından esen rüzgâra verilen eddır. Dış omuzluklardan esene «dik rüzgâr» denir.

OMUZ ÖPÜŞMEK (اوموز اوپوشمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aynı derecede olmak, bir seviyede, yekdiğerine müsâvi, rakip, aşağı kalmamak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

OMUZ SİLKMEK (اوموز سیلکمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldırmamak, ehemmiyyet vermemek, benimsememek, müsamaha yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hareket, omuz silkmek suretiyle belirtildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

OMUZ ŞALI (اوموز شالی) [*Kıy.*] Kenarları sırma işlemeli ve saçaklı şal veya çuhaya verilen addır. Uçları yere kadar sarkacak şekilde uzun olarak yapılan bu şal omuza alındığı için bu ad verilmiştir.

ON (اون) [*Öl.*] Uzunluk ölçülerinden birinin adıdır. Fransızların eski 1 884 metre uzunluk ölçüsü olan ve (Aune) suretinde yazılan bu ölçü kalelerin muhit ve irtifalarının gösterilmesinde kullanılırdı. Eski vesikalarda geçer.

ONDALIK AĞNAM RESMİ (اوندالق اغنام رسمی) [*Mal.*] Koyun ve keçilerden alınan vergilerden birinin adıdır, Her malî sene başında «âdet-i ağnam resmi» ile birlikte sancakça mültezimlere ihale edilir ve maktu bedelleri kendilerinden tahsil olunurdu. Ondalık ağnam resmi yalnız Rumeli kıt'asında carî idi. Anadolu ve Arabistan'da mer'î değildi. Rumeli'deki hayvan sahiplerinden alınan bu vergi Yeniçeri'lerle timarlıların lâğvından sonra «Asakir-i mansure» adıyle teşkil olunan askerî kuvvetin lâhm tayınatı (et tayını) ile sair muayyenata sarfolunmak üzere tahsis olunmuştu. Bu işe bakmak üzere Maliyede «Ağnam ruznamçeciliği» namiyle bir kalem vardı. Bu kalemin başında «Ağnam Müdürü» adlı bir memurla yine bu işlere bakmak üzere «Mirî kasapbaşısı» unvanlı diğer bir memur vardı.

Her sene Ağnam müdürü tarafından mütaaddit sayıcılar tertip ve bunların üzerine nâzır namiyle başkaca memurlar da tâyin olunur, bunlar birer fermanla gönderilirdi. Mıntaka mıntaka tâyin edilmiş olan bu memurlar memur oldukları yerlerin tâbi olduğu valilere müracaat ederler, onlar tarafından intihap ve tâyin olunan birer memuru ve yazılan buyurulduyu alarak memur oldukları yerlerdeki ağnamın tadadını (sayımını) icra eylerlerdi. Sayılan koyun ve keçinin defterleri yapılır, birer örneği merkeze gönderilirdi. Aynen alınan hayvanlar her kolun muayyen olan mevsim ve mesafesine göre alındığı gibi koyun ve keçilerin dokuz, on ve on buçuk okkadan aşağı düşmemesine de dikkat olunurdu.

Onda bir olarak aynen alınanların beher re'sinden (hayvan başından) başka mübaşiriyye namiyle başkaca yirmişer para alınırdı.

Aynen alınan hayvanlar Çorlu cihetlerinde kışlattırılır, icabettikçe İstanbul'a getirilerek evvelleri «Mîri kasap başısı» na sonraları «tayınat-ı lâhmiyye mültezimleri» adını taşıyan adamlara teslim edilirdi. Onlar bunları kestirirler, askere ve halka satılmak üzere kasaplara verirlerdi.

Sonradan bu muamelelerden birçok fenalık ve güçlük görüldüğünden yalnız Rumeli'nin uzak olan Bosna ve İşkodra vilâyetleri hariç olarak diğer yerlerinde aynen alınmak üzere sair vilâyetlerde ondalık ağnam resmi ile âdet-i ağnam resmi birleştirilerek ağnam resmi sancak üzerine mültezimlere maktuan ihale olunmıya başlandı. Daha sonra mukataa halinde beş on seneliği birden satılmış, birçok fenalıklar da bu yüzden çıkmıştır.

Tenzimat-ı Hayriye'nin ilânından sonra ağnam rusminin hükûmet tarafından tâyin olunan memurlar marifetiyle sayılarak hayvan başına bir resim alınması takarrür etmiştir.

Ağnamdan alınan resim her tarafta bir değildi. Resim hayvanın temin edebileceği hasılata göre azalır, çoğalırdı.

ON İKİ DİVAN (اون ایکی دیوان) [*Coğ.*] Bartın kazasının eski adı idi.

ON İKİ İMAM (اون ایکی امام) [*Sof.*] Hazret-i Ali ile başlıyarak Mehdi ile sona eren silsile hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı mânaya gelen «Eimme-i İsna Aşer» de denir. Abdülbaki Gölpınarlı (Kaygısız, sayfa 158) bunu şöyle izah ediyor:

«İsna Aşeriyye - İmamiyye» akidesince, İmam, Peygamber'in şeriatının Hâfız ve mübelligi olduğundan imam'ın da Nebi gibi «Ma'sum» olması şarttır.

«İsmet ise lütuf olduğundan İmam'ın mutlaka «Allah» tarafından tâyini ve Peygamber tarafından da tebliği lâzımdı. Muhammed, «يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك وان لم تفعل فابلغت رسالته.» âyetinin nüzûlünden sonra «Hacc ül-veda'» dan dönüşte «Mekke» ile «Medine» arasında «Gadir-i Hum» denilen mahalde Ali'yi «İmamet»e tâyin ve bunu «Sahabe»ye tebliğ etmiştir. Ali'den sonra «İmamet», sırasiyle Ali'nin onbir evlâdına geçmiştir. Bunlardan her biri, kendisinden evvelki imamın nasb ve tâyiniyle imam olmuşlardır. Mamafih Peygamber de kendisinden sonra imamların 12 olacağını, bunların birincileri «Ali» On ikincileri «Mehdi» bulunduğunu bildirmiştir. Hattâ «Şia» ya göre isimlerini de haber vermiştir. Muhammed Ve Fatıme ile beraber on iki imam mâsumdur. Bunlara «14 mâsum» denir. Şiilerin 12 imama ait yazdıkları medhiyelere «Düvazde İmam» derler. On iki imam sırasiyle şunlardır:

1 — Ebu-al-Hasan Aliy-ibn-i Ebu Tâlib Emir-ül-Müminin (المرتضى)

2 — Ebu Muhammed Hasan-ibn i Ali (Elmücteba) المجتبي

3 — Ebu Abdullah Huseyn ibn i Ali (السبط، الشهيد).

4 — Ebu-al-Hasan Aliy-ibn-i al-Huseyn (السجاد، زين العابدين).

5 — Ebu Cafer-ibn-i Ali (الباقر)

6 — Ebu Abdullah Cafer-ibn-i Muhammed (الصادق).

7 — Ebu İbrahim Musa-ibn-i Cafer (الكاظم العبد الصالح).

8 — Ebu - al - Hasan Aliy - ibn - i Musa (الرضا الغريب).

9 — Ebu - Cafer Muhammed ibn - i Ali (الهادي، النقي الجواد).

10 — Ebu-Al-Hasan Aliy-ibn-i Muhammed (النقي)

11 — Ebu Muhammed Hasan ibn - i Ali (الزكي، العسكري).

12 — Ebu - al Kasım Muhammed - ibn - i al-Hasan (المهدي، الحجه، الصاحب الزمان)

Ey Mazhar-ü hem muzhir-i esrar Ali
İsna aşerin hayline serdar Ali
Anlar ki Huseyn-ü Mûsi vü Caferdir
İki Hasan üç Muhammed-ü çar Ali
Galip Dede

Ahmed erenlerin izin izleriz
Can evinde cananımız gözleriz
On iki İmam Şah-ı merdanı özleriz
Nurları göründü o dem dideme
Ahmed Bey

ON İKİLER (اون ايكيلر) [*İda.*] Tanzimattan evvel vükelâ hakkında kullanılır bir tâbirdi. Sonradan nâzır ünvanını alan vükelâ (vekiller) başta sadrazam olmak üzere on iki kişiden terekküp ettiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

ON İKİLİK (اون ايكيلك) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında bastırılan altın paralardan birinin adıdır. Buna «Adlî Altını» da denilirdi. Bu altınlara on ikilik denilmesi on kuruşa tedavül etmesinden dolayı idi. Adlî altınlarının altı kuruşla yüz paraya geçen yarım ve çeyrekleri de vardı.

Bu altınlar yine İkinci Mahmut zamanında tedavüle çıkarılan «Hayriye Altını» ile mübadele edilmek ve kalanları da hicrî 1245 (1829-30) senesinde verilen emirle tedavülleri menolunmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

ONLUK OSMANÎ (اونلق عثمانى) [*Mes.*] İkinci Sultan Osman zamanında 1028 (1618-19) senesinde basılan gümüş paralara verilen addır. Bunun yerine «Osmanî» de kullanılırdı. Noksan ve züyuf paraların çoğalması yüzünden baş gösteren müşkilâtı önlemek maksadiyle toplattırılan paralar yerine Ceyyid-ül-ayar yeni akçalar çıkarıldığı sırada on akçaya müsavi olarak bu para kesilmiştir.

İsmail Galip bey bunlardan bahsederken (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye, sayfa 188) şu izahatı veriyor. Yeni sikkelerden onar akçalıklara padişahın ve yahut devletin kurucusunun adına hürmeten (Osmanî) kelimesi ilâve olunarak Kâtip Çelebi'nin ifadesine göre «Onarlık Osmanî», Kara Çelebi'nin yazışına nazaran sadece «Onluk Osmanî» denilmiştir. Yeni bir tarzda olan bu paraların bir yüzünde «Sultan-ül-berreyn» unvanı, öteki züzünde ortası padişahın, devresi babalarının ismiyle tarih ve basılış yerini gösteren bir ibare yazılı idi.

«Onluk Osmanî»ler ilkin bir dirhem ve bazan onbeş kırat vezninde yani her biri bir buçuk kırat ağırlığında bulunan o vaktin paralarının onar tanesine müsavi olmak üzere kesilmiş ve onluk tâbiri de bundan ileri gelmiştir.

Birinci Sultan Mustafa'nın ikinci defaki saltanatı zamanında da onluklardan basılmıştır. Yalnız akçalar gibi onlukların da vezinleri eskisine nisbetle biraz noksandı.

Sultan İbrahim zamanında da onluklarla beraber yarımı yani beş akçalığı da kesilmişti.

Bu beş akçalıklar sekiz kırat ağırlığında idi. Bunların bir yüzünde padişahın adı tuğra içine alınmış ve öteki yüzünde tarih ve basılış yeri yazılmıştır.

ONU ON BİRE SATMAK (اونی اون بره صاتمق) [*Tic.*] Ona mal olan bir matai (malı) onbire satmak, onda bir kazanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden «zahmetli ve emekli» işlerde ondan on ikiye. hattâ on dörde kadar satışa müsaade edilmekte idi. Vaktiyle her şey narha tâbi olduğu için narh konulurken bu cihetler nazarıdikkate alınırdı.

1091 (1680) senesinde 4 Dördüncü Mehmet zamanında tanzim olunan kanunnamede (Mir'at-ı Adalet yahut Tarihçe-i Adliye i Devlet-i Osmaniyye, müellifi: Ahmet Lûtfi, sayfa 82-89) şöyle yazılıdır: «Bilcümle şehir içinde bey' ü şira eden (alıp satan) ehl i hirefe nezaret olunup her kişinin harcını, sermayesini, zahmetini görüp onu on bir faide (kâr) üzerine narh verile. Meğer gayet zahmetli ve emekli iş ola, o vakit onu on iki faide konuk tecavüz olunmıya. Davar ise onun on ikiye veyahut on üçe ve nihayet on dörde narh verile».

Kanunnameye nazaran onu on dörde satılabilecek şeyler arasında kitaplar da vardı. Bundan kitapçılığın o zamanlarda kârlı işlerden olmadığı anlaşılır.

ON SEKİZ BİN ÂLEM (اون سکز بیك عالم) Bütün varlıklariyle beraber kâinat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getiren Abdülbaki Gölpınarlı'nın (Kaygısız İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934, sayfa 158) izahı şöyledir: «Bu, dokuz felekle beraber «Küre-i hava, küre-i ma, küre-i türab, küre-i nâr, yani anasır-ı erbaa. Cemad, hayvan yani mevalid-i selâse, insan ve insan-ı kâmil: on sekiz olur ki zuhur itibariyle biri bin sayılırsa on sekiz bin olur.»

On sekiz bin âlemin
Nüshası âdem dürün
Bu nüshayı âlim ol
Kurtul derd ü elemden
İbrahim

ORDUCU (اردوجی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâti sırasında ordu ile sefere giden sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sanat sahiplerine o mânaya gelen «Ehl-i hiref», «Erbab-ı hiref» denilirdi. Kapı kulu ocakları için miktarları divan-ı hümayun tarafından tâyin olunan orducu İstanbul, Bursa ve Edirne'den çıkarılırdı. Orducu çıkarma vazifesini görenlere «Ordu ağası», «Oaducu başı» denilirdi. Hangi sınıftan adam isteniyorsa o sınıfın kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarları tarafından temin olunurdu. Orducu olarak gidecek esnafa, gitmiyenler tarafındnn hizmetlerine karşılık olarak para verilirdi. Bunların hizmeti kabul ile aldıkları para şer'î mahkemelerde orducu ile esnaf kethüda ve ustaları ve şahitler tarafından tesçil olunurdu. Orducular sefere giderlerken alayla İstanbul'dan çıkıp o-dugâha giderlerdi. İlkbaharda ordu ile beraber hareket edip yine beraber dönmeleri kanundu.

ORDUCUBAŞI (اردوجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtı sırasında ordu ile sefere giden sanat sahiplerini tedarik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Ordu-yu-Hümayun ağası» da denilirdi. Orducu çıkarmak için orducubaşıya, kadılara hitaben ferman verilir, o da ona dayanarak istenilen ehl-i hirefin (sanat sahibinin) kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarları marifetiyle çıkarırdı.

ORDUCU ESNAFI (اردوجی اصناف) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtı sırasında ordu ile sefere giden sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara sadece «Orducu» da denilirdi. Ordunun levazım işlerini gören esnaf kadılara hitaben yazılan fermanla «Orducu ağası» ve «Orducu başı» denilen memurlar tarafından temin olunurdu.

ORDUDAN TÂYİN (اردودن تعیین) [*İda.*] Muharebe zamanında ordunun başında bulunan Sadrazam ve Serdar-ı ekrem tarafından yapılan tâyinler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Merkezden yapılan tâyinlerden ayırmak için bu tâbir kullanılırdı.

ORDUDAN VERİLEN RUUS (اردودن ویریلن روس) [*İda.*] Muharebe zamanında Sadrazam ve Serdar-ı ekrem tarafından verilen ruuslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazam nezaretinde olan vakıflar ile seferber olan sipah, silâhtar, bölükât-ı erbaa, cebeci, topçu, top arabacılar, ulûfeli müteferrika cihet ruusları ordu seferde iken ordudan verildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

ORDU HAZİNESİ (اردو خزینه سی) [*Mal.*] Muharebe vaktinde askerin ihtiyacına sarfolunmak üzere birlikte taşınan paralarla Maliyeye ait defterlerin bulunduğu çadır hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel bir muharebe vukuunda Padişah veya Serdar-ı ekremle beraber Defterdar da hareket ettiğinden mukataat ve sair birinci derecedeki defterler ve kalemler de beraber giderdi. Bu defterler para ile birlikte müstakil bir çadırda muhafaza olunurdu.

ORDU KADISI (اردو قاضیسی) [*Ask.*] Seferde bulunan orduda çıkacak hukukî ve şer'î meselelerin halli için ulemadan bulundurulan memurun unvanı idi. İlkin bu vazife kazaskerler tarafından görülürken sonraları onların sefere iştirak etmemeleri üzerine bu namla bir memur gönderilmeğe başlanılmıştır.

Cevdet Paşa hicrî 1221 (1806-07) senesi vak'alarını kaydederken (Cevdet Tarihi, c. 8, s. 78) buna dair şu malûmatı veriyor:

«Filâsıl kazaskerlik ordu kadılığı demek iken bir vakitten beri Devlet-i Aliyyenin mürettep ocakları çığrından çıkmış olduğu gibi tarik-i ilmiyyenin dahi vaz-ı aslisi tagayyür edip kazaskerlik bir paye-i âli itibarı olarak Kazasker Efendi'ler Dersaadet'den taşra çıkamaz oldukları cihetle ordu-yu hümayunun hurucunda meratib-i ilmiyye ashabı içinden işe yarar biri intihap ile ordu kadısı nasbolunmak âdet olmuştur.»

Ordu kadılığına Mekke payesi gibi nisbeten yüksek rütbeli ulemadan biri seçilirdi.

Yeniçeriliğin ilgasından ve Avrupa usulünde ordu teşkilâtının icrasından sonr seferde bulunan ordulara kadı gönderilmek ihtiyacı kalmamıştır.

ORDU KÂİMESİ (اردو قائمه‌سی) [*İda.*] Sefer (harb) zamanında ordunun başında bulunan Sadrazam yahut Serdar-ı ekrem tarafından yazılan emir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden büyüklerden küçüklere, âmirlerden memurlara yazılanlar gibi ordu kaimeleri de uzun kâğıtlara yazılırdı.

ORDU MÜHİMMESİ (اردو مهمه‌سی) [*İda.*] Muharebe zamanında sefer müzakerelerine ait tutulan defterin adıdır. Muharebe vaktinde lâzım olan bütün defterler Sadrazam ve Serdar-ı ekrem ile beraber sefere gönderildiği gibi sefer müzakerelerine ait ayrıca bir defter de tutulurdu. İşte bu deftere ordu mühimmesi denilirdi.

ORDU ŞEYHİ (اردو شیخی) [*Ask.*] Askerleri gaza ve cihada teşvik ve ordunun muzafferiyyetine dua için bulundurulanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 253) bunun için şöyle diyor: «Minelkadim orduda tavaif-i askeriyyeyi emr-i gaza ve cihada iğra (teşvik) ve asakir-i İslâmiyyenin muzafferiyyetine dua için «Ordu şeyhi» namiyle Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'a ordu ile tevecciihlerinde kendilerine karagün dostu olan Akşemseddin gibi vaktin mazanna-i kiramından bazı zevat bulunurdu.»

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

ORDU ŞİKÂYET DEFTERİ (اردو شکایت دفتری) [*İda.*] Muharebe vahtinde vâkı olan şikâyetlerin kaydına mahsus defterin adıdır. Harb zamanında ordu mühimme ve diğer defterler tutulduğu gibi bir de şikâyet defteri tutulurdu. Nitekim 1225 (1810) Rus seferine gidilirken ordu ile beraber tertip, hazariyye, müteselliimlik, askeri, mühimme ve şikâyet defteri tutulmuş idi.

ORDU TEPESİ (اردو تپه‌سی) [*Ask.*] Ordunun hareket ettiği yol üzerinde, geriden gelecek askerî kıtalara işaret olmak ve gidilecek istikameti göstermek üzere her iki fersahlık mesafede yapılan işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sipahiler tarafından bu işaret tepecik şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir.

ORDU-YU HÜMAYUN AĞASI (اردوی همایون آغاسی) [*Ask.*] Muharebe zamanında ordunun iaşe ve ibatesiyle sevkine mütaallik işlerle meşgul olmak üzere seçilen memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Ordu ağası», «Orducu başı» da denilirdi. Yeniçeri zâbitlerinden yahut enderun ağalarından seçilir, tâyinine dair ferman verilirdi. Ordu-yu hümayun ağası bu fermanla kadıya müracaat eder, onun vasıtasiyle orduya lüzumlu olan ve fermanda sayısı gösterilen «Ehl-i hiref»i (sanat sahiplerini) toplıyarak kezalik fermanda yazılı yere sevk eylerdi. Orducu denilen sanatkârlar İstanbul, Bursa ve Edirne'den çıkarılırdı. Karargâh değiştikçe ordu-yu hümayun ağası birlikte giderdi. Yalnız şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki ordunun iaşe ve ibate vazifesiyle «Defterdar» mükellef olduğu için ordu-yu hümayun ağasının vazifesi onun işini kolaylaştırmaktan ibaretti.

ORMAN KANUNU (اورمان قانونی) [*Hal.*] Eskiden zâbıta memurları tarafından kabahat işliyenlerin dövülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dayak, sopa ile atıldığı için ondan kinaye olarak bu tâbir meydana gelmiştir.

ORMAN VE MAADİN MEKTEBİ (اورمان ومعادن مکتبی) [*Mek.*] Orman ve maden mütehassısı yetiştirilmek üzere açılan mektebin adıdır. İlk meslek ve ihtisas mektepleri sırasında açılmış olan bu mektepler hakkında Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, cilt 2, sayfa 490) şu izahatı veriyor:

«Devletçe ormanlarla madenlerin idaresi bir arada yürütüldüğü gibi bu işler işin açılan mektepler de bir çatı altında bulundurulmak istenilmiş ve bunlardan ilk önce Orman, sonra Maden mektebi açılmasına baş vurulduğu görülmüştür.

«Daha sonra bu mektepler bu şekilleriyle de yürümiyerek Ziraat ve Baytar mektepleriyle birleştirilip bir müddet de böyle devam etmiş ve bütün bu mekteplerin ihtisaslara göre ayrılışları hayli sonra olmuştur.

Okutacak muallim bulunamadığı için bir zamanlar gösterişten ibaret kaldığını ve bunlardan 1 kânunusani 1285 (1868-69) tarihinde Orman ve 1 kânunusani 1289 (1872) tarihinde Maadin mektebi için bir nizamname neşrolunmak suretiyle bunlara oldukça çekidüzen verildiğini yazan Osman Ergin bunlar da kâfi gelmemiş olacak ki recep 1297 (1879-80) de her iki mektep için on iki maddelik bir nizamname daha çıkarıldığını da ilâve ediyor.

1285 tarihli nizamnameye göre orman mektebi iki senelidi. Maadin mektebi de orman mektebine benziyordu. 1297 tarihli müşterek nizamname her iki mektep için bir arada tahsil müddetini dört seneye çıkarmıştır.

OROS (اورس) [*İda.*] Şaphane veya memlehanın, tuzlanın muayyen olan satış mevkileri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

OROS NİZAMI (اورس نظامی) [*İda.*] Şap ile tuz'a mahsus nizam hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ORSA (اورصه) [*Bah.*] Yelkenleri mümkün olduğu kadar rüzgârın estiği cihete yaklaştırarak seyretmek hali hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ORSA BOCA GİTMEK (اورصه بوجه كيتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yalpalamk, sallanmak, şaşkınlık, dağınıklık, istikametsizlik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ORSA HALİNDE (اورصه حالنده) [*Bah.*] Bir geminin mümükün olduğu kadar rüzgârın estiği cihetle yakın seyredişi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ORSA PUPA ÇEMBERİ (اورصه پوپا چمبری) [*Bah.*] Bomba üzerinde cundaya yakın ve iki tarafında birer mapa bulunan ve orsa pupa palangaları takılan çemberin adıdır.

ORSA PUPA PALANGASI (اورصه پوپا پالانقه سی) [*Bah.*] Yan yelkenlerinin bombalarını dirisa etmek ve istenildiği vaziyette tutmak için bomba ile küpeşte arasına donatılan palangaların adıdır.

ORSAYA KAÇMAK (اورصه یه قاچمق) [*Bah.*] Bir geminin bir cihete sürekli baş kaldırmayıp sık sık rüzgârın estiği cihete karşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hal başlıca gemi teknesinin yapılış hesabındaki yanlışlıktan, hamulesinin iyi istif edilmeyişinden ve açılan yelkenlerdeki nisbetsizliklerle muvazenesizlikten ileri gelir.

ORSA YAKASI (اورصه یاقاسی) [*Bah.*] Seren yelkenlerinin rüzgâr üstünde kalan yakalarına ve yan yelkenlerinin lârmo ve istirilyalara bağlanan yakalarına verilen addır.

ORTA (اورطه) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında tabur yerinde kullanılan bir tâbirdir. Yeniçeri ortalarının sayısı zaman zaman arttırılmıştır. Son zamanlarda yüz doksan altı ortaya çıkarılmıştı.

Ortaların mevcudu azalmış ve çoğalmış olduğu halde 196 adedi nihayete kadar sabit kalmıştır.

İlk zamanlarda her yeniçeri ortası, altmış, yetmiş, sonraları yüz nefere kakar çıkarıldı.

Ortaların bir kısmı İstanbul'da, mütebakisi vilâyetlerde, büyük şehirlerde, paşaların maiyetinde muvazzaf asker suretinde bulunurdu.

Ortaların her birinin ayrı ayrı bayrakları ve ortalarına mahsus alâmetleri vardı. Ortalar harp zamanlarında orta alâmetlerini çadırlarının üzerlerine koyarlardı.

Orta makamında «Bölük» tâbiri de kullanılmıştır.

Yayabeyler ve cemaat ile sekbanları havi bölüklere «Orta» ve ağa bölüklerine «Bölük» ismi de verilirdi. Mamafih hepsine birden «Orta» da denilirdi.

Her orta ve bölüğün kendisine mahsus «oda» sı yni kışlası vardı.

İlk Yeniçeri odalarını havi kışlalar Edirne'de yapılmıştı.

Yeniçeri ocağının ıslahı kabil olamıyacak derecede bozulduğu nazarı dikkate alınarak Üçüncü Selim zamanında «Nizam-ı Cedit» in teşkili sırasında Yeniçeri teşkilâtında mevcut olan bu tâbir ipka edildi. Nizam-ı Cedit'de orta oniki bölüğe taksim edildi ve efradın adedi 1602 ye çıkarıldı.

Cevat Paşa «Tarih-i Askeri-i Osmanî» adlı eserinde (Darülfünun Kütüphanesi, Yıldız'dan naklolunan kitaplar arasında yazma nüsha, numara 136, ikinci cilt, sayfa 32) bu münasebetle şu izahatı veriyor: «Olvakit daha tabur, alay, liva, fırka ve kolordu tâbirleri bilinmeyip sevk-ül-ceyşe cüz ü tam orta denilen bir heyet-i askeriyyeden ve bunun mevcudu ise bin altıyüz neferden ve askerlik kayd-ı hayat şartiyle gönüllü efrattan ibaretti. Bugünkü taburların mevcudu sekiz yüz itibar olunursa bir orta iki taburdan ibaret bir alay demek olup bunlara bir binbaşı kumandan nansbolunursa da bu tâbir

mevcut kuvvete nazaran yanlış kabul edildiği ve bunlara bin altıyüz başı demek lâzım geleceği anlaşılıyor. Bir de orta oniki bölüğe münkasim olduğundan beher bölüğün mevcudu doksan nefer ve on onbaşıdan ibaret olmakla bugünkü bölüklere hemen müşabih olup, ancak yüzbaşı yani bölükbaşı'lar mülâzim ağalardan sonra geldiğinden mülâzim ağa tâbiri sağ ve sol kol ağalarından aşağı rütbede ikişer zâbite mahsus ve mülâzim tâbiri ise yüzbaşı'yı mütaakıp gelen ve beher bölükte ikşer neferden ibaret olan zâbitana muhtas olduğu gibi evailde çavuş tâbiri devletin düvel-i ecnebiyye nezdine elçilikle gönderdiği zavata mahsus iken sonraları bu tâbir lâğvedilip nihayet zamanımızda olduğu misillû mülâzımdan aşağı onbaşı'dan yukarı rütbeye alem olduğu ve keza her bölüğe birer tertip top ve sekizer nefer topçu ve birer top ustası ve birer top halifesiyle birer arabacı halifesi ve beşer nefer arabacı neferi ve birer zurnazen ve tablzen ve ikişer saka ve altışar karakullukçu tâyin kılındığından bir orta oniki toptan ve bir mükemmel muzıka ve efrattan ibaret bir heyet-i askeriye idüği müsteban olur ki şu tertibat ile bugünkü tertibin arasında olan fark erbabına malûmdur.»

Yeniçeri ocağının kaldırılması ile orta tâbiri de tarihe karışmıştır.

ORTA BAYRAĞI (اورته بایراغی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında tabur yerinde kullanılan ortalara mahsus bayrağın adıdır. Her ortanın kendine mahsus bayrağı ve bayrakta da ortanın işareti vardı.

ORTA CAMİİ (اورته جامعی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının camii hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı tarihlerinde sık sık geçen ve eski eserlerle vesikalarda «Cami-i miyane» diye anılan bu cami ilkin mesçit halinde iken Kanunî Sultan Süleyman zamanında Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın delâletiyle yaptırılmıştır. Camiin imamı, müezzini, kayyumu, vâizi vardı.

Yeniçeriler arasında müzakeresi icabeden meseleler bu camide toplanılarak kararlaştırıldığı gibi onlara yapılacak tenbihler de burada yapılırdı.

ORTA ÇAVUŞU (اورته چاوشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adıdır. Buna «çavuş-ı miyane» de denilirdi. Ocakta üç çavuş vardı; «çavuş-ı büzürk» (başçavuş), «çavuş-ı miyane» (orta çavuş), «çavuş-ı küçük» (küçük çavuş). Orta çavuş ocaktaki vazifesinden başka Sadrazam kola çıktığı vakit Yeniçeri ağasiyle yeniçeri kethüdası ve başçavuş Sadrazam'ı acemi oğlanları meydanı önünde selâmlayıp ayrıldıkları halde ağa mumcuları ile ocak bölükbaşıları ve diğerleri miyanında orta çavuş ayrılmaz. sarayına kadar götürürdü.

ORTAK (اورتاق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mütekaitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulûfe defterlerinde bunun yerine «mütekait» tâbiri de geçer.

ORTAKAPI (اورته قپو) [*Mim.*] Eski konaklarda haremle selâmlık arasındaki kapıya verilen addır. Döner dolap gibi orta kapı da kıskanç konak sahipleri için bir iç sıkıntısı menbaı idi. Hanımlarla genç cariyeler oraya hiç uğratılmaz, bu gibilerin sık sık oralarda dolaşmaları ve selâmlıktaki adamlarla görüşmeleri kendilerini hiçbir vakit şüpheden kurtaramazdı. Saraydaki Harem-i hümayun kapısına da ortakapı denilirdi.

ORTA KAYIK (اورته قایق) [*Bah.*] Çıkarma işlerinde kullanılan mavnadan küçük, altları nisbeten düz, başı kalkık ve içeriye bükülmüş, döşemeli kayık adıdır: Buna « kütük » de denilir.

ORTA KAZANLARI (اورته قزغانلری) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilatında tabur yerinde kullanılan «Orta» ların yemeklerinin pişirildiği kazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilerin orta ve bölük kazanları kendilerince mukaddesti. Her «Oda» nın yani kışlanın bakırdan iki yahut üç kazanı vardı. Yeniçeriler görüşecekleri şeyleri kazanları etrafında toplanarak görüşürler, kararlarını orada verirlerdi. İsyan halinde orta ve bölük kazanları meydana çıkarılırdı. Muharebe zamanlarında yeniçeriler kazanlarını bayrakları gibi muhafaza ederler, düşmanların eline geçmesine meydan vermezlerdi. Muharebede bir orta veya bölüğün kazanı zıyaa uğrarsa bütün orta ve bölük zâbitleri azledilirdi.

Yeniçerilerin orta ve bölük kazanlarından başka bir de Hacı Bektaş-ı Veli'nin çorba pişirip ocağa yadigâr bıraktığına inandıkları «Kazan-ı şerif» vardı. İtikatlarına göre bu kazan bulunduğu yerden kaldırılıp yerine bir kova su dökülürse dünya alt üst olurdu. İsyan zamanında bu kazanın etrafına toplanarak yapacakları şeyleri müzakere ederlerdi. Buraya dehalet edenler himaye görürlerdi.

ORTALAMAK (اورتهلامق) [*Ask.*] Düşmanı muharebede sarıp ortaya almak yerinde kullanılır bir kelimedir.

ORTA MALI (اورته مالی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle herkesin istifade edebileceği şey, müş-

terek mal, kötü mal. kadın yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

ORTANCA (اورتانجه) [*Sar.*] Harem i hümayun hizmetine alınan zenci hadımağalarının eskileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadımağalarına ilkin «En aşağı» adı verilir, sonra terfi sırası geldikçe «Acemi ağa», «Nöbet kalfası» adını alırlardı. Beş tane olan nöbet kalfalarının en eskisi terfi edince «Ortanca» olurdu. Sarayda dört ortanca vardı. Acemi ağalardan da kabiliyyet gösterenler ortanca olabilirlerdi. Ortancalığın yol ve nizamında buna müsaade vardı. Ortancalık gedikli hizmetlerdendi. Ortancalığa terfi edenler hakkında merasim yapılırdı. Kendinden eski bir ağa o gün beraber alır, sabah namazından iki saat evvel kapalı olan oda kapılarının önüne getirip «Lala destur falan ağa ortanca çıkacak» diye haber verirdi. Odadakiler isterlerse kapıyı açar ve görüşürlerdi. İstemezlerse kapıyı açmazlar, bunlar da beklemeyip geçerlerdi. Ortanca çıkan ağa deliliyle beraber namazdan sonra «Oda lalası» na ve bunun vasıtasiyle de «Darüs-saade ağası» nın huzuruna çıkar ve ağanın eteğini öpmek suretiyle teşekkür borcunu yerine getirirdi. Sonra baş kapı gulamı ile camilerine gider, biraz para serper, orada bulunanlar bu paraları kaparlardı. «Enaşağı» lar daimî surette kapı beklerler, «Acemi ağa» lar ise sırası gelince nöbet tutarlardı. Ortancalar kapı nöbetinde nezaret eylerlerdi. Ortancalıktan «Hasıllı» lığa terfi edilirdi.

ORTA OYUNU (اورتا اويونى) [*San*] Karagöz'le tiyatro arasında bir oyunun adıdır. Bu oyun, perdede başlıca elemanları Karagöz'le Hacivat olmak üzere muhtelif tiplerin küçük mikyastaki modellerinden ibaret ve «Hayali» yahut «Hayalci» denilen bir sanatkâr tarafından oynanan Karagöz'ün yere inmiş ve modeller yerine insanlar ikame edilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Orta oyunun dekoru ortaya konulan ve «Yenidünya» adı verilen küçük bir parmaklıktan ibaretti. Oyunda «Zenne» ye çıkan «Gaca», taşralı, bekçi, gözlemeci taklidi yapana «Hırbo», firenge «Balama», sarhoşa «Matiz», oyuncuların elbiselerine «Posat», soyunup giyindikleri yere «Posat odası», zurnaya «Papara», defe «Pandili» denir. Halkı güldürenin adı «Paskal» dır. Orta oyununun temel direği «Pişekâr» dır. Vazifesi hem oyunu, hem oyuncuları idare etmektir. Oyunun öteki mühim şahsiyyetlerinden biri de «Kavuklu» dur. Pişekâr'la Kavuklu gibi oyunun öteki uzuvları da hep eski zaman kıyafetleriyle oyuna iştirak ederler. Orta oyunu basit, fakat muayyen bir vak'aya dayanır. Kıymetli müdekkik Refik Ahmet Sevengil'n dediği gibi (İstanbul Nasıl Eğleniyordu ? Ahmet Kâmil Matbaası, 1927, sayfa 102 ve mütaakıp) oyuncular vak'ayı sürükleyip götürmekle beraber çok defa kendilerini bununla mukayyet addetmezler. Münasebetli münasebetsiz, arada istediklerini yapar, halkı nasıl olursa olsun güldürmek maksadını takibederler. Her oyun, başlangıcından sonuna kadar tekerlemelerle doludur. Gerçi bu tekerlemeler de klişe haline gelmiş şeylerdir. Fakat orta oyuncuları yine arada tekerlemeyi de, vak'ayı da diledikleri şekilde tebdil ederler. Böyle yapmak mecburiyyetindedirler ve bunu en iyi şekilde yapan iyi oyuncudur. Bu sebeple orta oyuncu için Karagözcü gibi zekâ, kariha genişliği ve lâtifeperdazlık vasıflarına ihtiyaç vardır.

Orta oyunu için; «Ömründe bir defa olsun hayal oyununu görmüş olan bir seyirci orta oyununu da görecek olursa, lâkayt ve dikkatsiz bile olsa, derhal bu iki oyun beynindeki sıkı münasebetin farkına varır» diyen Selim Nüzhet Gerçek (Türk Temaşası, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1930, sayfa 99 ve mütaakıp) şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Karagözün eşhasının perdeden yere inerek orta oyununu vücude getirdiğine, pek haklı olarak, hükmeder. Hele bu iki oyunla istinas kesbetmiş olanlar zevahiri delillerden maada bu hükmü tekit edecek birçok hususat meydana çıkarabilirler.

«Bu böyle olduğu ve orta oyuncularının bu hakikati daha iyi takdir etmeleri lâzımgeldiği halde onlar bu oyunu bilmem neden tâ Kanunî Süleyman zamanına çıkarak tımarhanesinde delilere oynanan bir oyun gibi göstermekte inat ve ısrar etmektedirler.

«Bugüne kadar orta oyununa dair yazılarda hep bu noktaya temas edilmektedir. Halbuki Süleymaniye vakfiyesinde bu hususa dair bir kayıt yoktur.

«Cinas üzerine müstenit olan orta oyunu her halde güzel sözlere kıymet veren bir sami'in indinde makbul bir oyundur. Orta oyununun kıymeti sanayi-i nefise gibi her devirde revaç bulan esasata iptida etmesindedir.

«Orta oyunu meydanı bir meydan-ı suhandır (söz meydanıdır). Orada karşı karşıya geçen pehlivanlar biribirini sözle mat etmiye çalışırlar. Güzel sözler söyliyerek, nükteler, cinaslar sarfederek, hazır cevaplar yaparak sami'ini (dinliyenleri) eğlendirirler ve aynı zamanda lisanı inceleştirirler ve zarifleştirirler.

«Bu suretle âşikârdır ki bütün bu incelikler bimarhane (tımarhane) sakinleri için icadedilmemiştir ve edilemez. Orta oyuncuların bu galat iddiası zannederim bazı eski bimarhanelerde curcunabazların, uzun külâhlar, alacalı cübbeler giymiş birtakım oyuncuların mevcut olmasından ileri gelmiştir.

«Kanunî bimarhanesinden çok daha evvel Edirne'de Bayazıt bimarhanesinde hastaların tedavisi için saz çalındığı malûm olduğu gibi orta oyununa, velev uzaktan, müşabih hiçbir eğlencenin olmadığı muhakkaktır. Gürültü yapmakla mükellef olan, saza ayak uydurarak rakseden curcunabazları bittabi dahil-i hesap etmiyorum.

«Orta oyunu hakkında bize, mazideki temaşamıza dair pek kıymetli malûmat veren Evliya Çelebi'de malûmat yoktur.

«Onun seyahatnamesinde kaydettiği kol takımları taklit yapan ve rakseden oyunculardan müteşekkildir. Bunu Evliya Çelebi (cilt 1, sayfa 645) bize kendisi öğretiyor:

«İstanbul'da bir sur-ı hümayun, ya âyan veya eşraftan birinin sur-ı tezvic veya hitanı olduğu zamanlar hanendeler, mutripler, rakkaslar pişekâran-ı daire zenan, mudhik ve mukallitler, yetmiş tastan, feleğin çenberinden geçmiş şehir oğlanları bir araya gelip bu surlarda bir gün bir gece, iki gün, beş gün oynayıp her gecesinde sahib-i haneden bir kese kuruş bahşiş alırlardı» diyor, sonra tafsilâta geçerek on iki tane olan bu kolların her biri hakkında izahat veriyor: Kol takımı çengi takımı demektir. Tarihlerde Samur-kaş kolu, Akide kolu gibi daha birçok çengi takımlarının ismi geçer. Bu kolların efradı arasında taklit yapanları da vardır.

«Bizi bir an düşündürebilecek yegâne malûmat Raşit tarihinde (Raşit Tarihi, Müteferrika rab'ı, c. 2, varak 6) 1115 vakayii miyanında kaydolunan şu satırlar da mevcuttur:

«Âyan ve ahalinin işbu mehalle davetleri babında te'kit ve şedit müraseleler tahrir ve içinde şöyle yaz böyle yaz diye imlâya gelmez veya zuruf u hurufa sığmaz savt-ı safir teklif edip baziçe-i güftügûları yazıcı oyunundan nümunedar oldu.»

«Orta oyununda da bu tarifata müşabih bir yazıcı oyunu olduğu için bunların ikisinin bir olup olmadığını meydana çıkarabilmek çok şayan-ı dikkat bir meseledir. Zira bir olduklarına hükmedilecek olursa bu tarihlerde orta oyununu mevcut telâkki etmek icabedecek. Ben buna kani değilim.

«Eskiden taklit meddahlığın yanında mühim bir mevki tutuyordu. Evliya Çelebi'de (c. 1, s. 656) Mukallit Akbaba'nın hazır cevap, nükteşinas bir pehlivan olduğunu ve mukallit çökürcü Sarı Çelebi'nin ilm-i taklid-i letaifte Nasraddin Hoca merhumdan ders almış zannolunduğuna, mukallit sureta Ahmet Çelebi'nin tiryaki olduğundan tiryaki taklidi yapınca insanı hayran eylediğini okuyoruz. Daha birçok mukallitlikten bahseden Evliya Çelebi onlar hakkında tafsilât verirken orta oyunu gibi bir şey olsaydı elbette izahat verirdi. İşte yazıcı oyunu da bu gibi mukallitlere ait bir oyundur. Esasen taklit Selçuk saraylarına varıncıya kadar bütün Şarkta çok mergup bir sanattır.

«Mevcut vesikalara nazaran iptida orta oyununa odur diyecek kadar müşabih bir oyundan bahseden Tarih-i Enderun (Vakayi-i Letaif-i Enderun, s. 187) sahibi Hafız İlyas Efendi'dir. Mumaileyh verdiği izahattan bu vak'anın cereyan ettiği 1253 senesinden evvel bu tarzda bir oyunun mevcut olmadığı ve bunun bir yenilik olmak üzere meydana getirildiği sarahaten anlaşılıyor. Aynen naklediyorum:

«... Kol takımı meydana zuhur ve usul-i âhengi düm tek ile ettikleri curcunalar tab'a fütur vermez ise de içlerinde meşhur mukallit Kolbaşı İbrahim pişekâr-ı hilekâriyle her şeyde imtihan ve dehan-ı hezeyanlarına gelen sözlerde hepsi reside-i pâyan olduğu halde şekl-i şemaillerine nisbet başlarındaki kispet cümlesinin şanı ve cinaslı sözler her birinin gıda-yı canı olmağın bir iki saat kadar söyleştikleri tecnis hiçbir söze makis olmadığından kolbaşıya enis ve kol takımına celis olan Gümüş reis bunlardan nefis saçma yetiştirdiği» mukayyettir.

«Bunu mütaakıp yine aynı eserde bir iki fıkra daha var ki, bu oyunun birkaç sene sonra daha tekâmül ettiğini ve orta oyununa daha ziyade yaklaştığını göstererek müddeanın ispatına medar olacağından sırasiyle (Vakayi-i Letaif-i Enderun, s. 347-351) ilâve edeceğim:

«İşbu kol oyununun kolu kanadı ve belki sarayda sebeb-i küşadı olan Çavuş Aziz Bey'in pişekâr-ı hilekârı Kör Mustafa belki itikadı ve ne kadar cevreylese tahammül edeceğine itimad olduğuna itina-yı muhavereyi iltizam ve meclise revnak vermek için kör mör gibi kelâm istişmam edicik vakarına dokunup hemen Aziz'e zâf-ı basar ile nazar ve körlemeden attığı saçmalar ile iskâta zafer buldukta Aziz merkum kör-i nanköre levm edip sen açıkgöz bir adam olsan böyle sakar kör olmazdın, şeninle sual ve cevap ayn-ı azaptır diye hayli hitap göste-

rince Mustafa Bey her ne kadar müşevveş ve şeşi beş görür gibi bir kör-i bîeş ise de yine bastığı yeri bilir keleş olmakla Aziz Bey'e aman azizim nankörlüğü sen bana körlük için edersin bari istediğin gibi eyle de gözüm açık gitmesin demesi parlakça görülmekle Aziz Bey'in sair avenesi Aziz'e istishap ve Mustafa Bey'e dürüşt hitap ile sen bize dört göz ile bak sonra cevap bulamazsın diye istirkap ettiklerini kör gözüne kestirip cümlenize hüsn-i nazarım vardır dedikçe herkese bir gülme peyda ve vakt-i asra kadar enva-ı iddiaları ruha gıda oldu.

«Aynı kitapta üç sayfa sonra bunu te'kit eden bir fıkra daha var: «Evvelce tanzim olunan kol takımiyle çengiler Topkapı meydanına zuhur edicek arkalarından kolbaşı Çavuş Aziz Bey ve pişekâr-ı hilekârı Kör Mustafa Bey ve Osmanlı Ali ve Makat Esat ve Kanbur Haşmet ve Meddah Salih ve İbrahim Hoca ve Zenne İbrahim ve Malak Halim Bey ve Türk Emin ve Çilingir Zade Ahmet Ağa ve mukallidi Yahud-ı betbut ve mütaahhid i taklid-i cuhut ve seferli koğuşundan koca yekta-yi sema alût Musahip Sait Efendi'nin de ispat-ı vücut etmeleriyle kola dâhil ve Musahip Zeki Ağa dahi dairezen başılığa nail olup cemi-i neferat ve haşaratiyle serian gelince kol oyunundaki dairezen Yahudilere tatbikan yerlere beraber temenna ve badehu kaiden (pastal) vurmaları muvafık-ı usul olmakla başçavuş zurnazen İzzet Ağa kaba zurnayı dairelere denk ve nefha-i ahı segâh-ı perde-i bîârı mustera âhenk edicek curcunalara istek gelip her biri bir kisbet-i bet ile meydan-ı mahabbete vusul eyledi. Curcuna da tamam oldukta hazırladıkları oyunu itmama cümlesi ikdam edip şöyle me'mulden efzun renk renk verdikleri hassa-i hasais-i Enderun oldu.»

«Naklettiğim bu fıkradan tereddütsüz olarak o zamanlar ismi henüz takılmıyan ve usul-i kadimeye göre, çengilerle beraber olduğu için, kol oyunu tesmiye olunan bir orta oyunu karşısında olduğumuz tezahür eder. Aynı eserde birkaç satır daha var:

«Kol oyunu denilen oyun gün begün derun-ı Enderun'da revaç bulduğu reside-i rütbe-i elcünun-ı fünun olarak taklitde eli ve mukallitlikte medhali olanlar hafi ve celî taharri olundu.»

«Bu parçaların delâletiyle orta oyununun 1235 tarihlerine doğru sarayda oynanmağa başlandığı ve 1241 senesine kadar gittikçe tekâmül ettiği meydana çıkar. Onun asıl isminin verilmesi de çok gecikmez. Zira ayak sahafı Güranlı Hızır Efendi'nin Abdülmecit ve Abdülâziz'in 1252 de Kâğıthane'de yapılan sünnet düğününden bâhis manzum eserinde (Üniversite Kütüphanesi, Yıldız Kitapları, 297 «tarih» orta oyununun ismi geçmektedir.

Orta oyun çeşme oyunla diğer baziçeler
Eylediler cümle etfali serasser dilsera

«Bu devirlerde mukannen günlerde oyunlar oynamak câri değildir. Uzun bir müddet orta oyunu yalnız sünnet düğünlerinde, esnaf cemiyyetleri tenezzühlerinde, peştemal kuşatma merasimlerinde oynanırmış. Bu gibi menabiden, ele geçerse, oyunlarımız hakkında malûmat alınabilir.

«Hayalden intikali cihetine gelince bu da gayet bedihîdir. Zira bu oyunu vücude getirenlere her halde bir örnek lâzımdır. O örnek de sarayda sık sık oynandığı malûm olan hayal olsa gerektir.

«Filhakika Hacivat pişekârın, Karagöz de Kavuklunun örneğidir. Yalnız orta oyununda hayalde mevcut olan remzî mahiyet mevcut olmadığından bu eşhasın şahsiyyetleri oldukça değişmiştir.

«Pişekâr okumuş bir hilekârı, kavuklu da abdalca gözüken kurnaz bir cahili temsil eder.

«Orta oyunu hakkında ilk tetkikleri yapan Doktor Kunoş'tur. Mumaileyh Macar Akademisi namına İstanbul'a gelerek Türkçe hakkında tetkikata başladığı zaman orta oyununu unutmamış ve naklettiği «Büyücü» oyununu (Büyücü oyunu, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304) neşr bile etmiştir. Bilâhara tetkikatına devam eden müellif orta oyununun kısa bir tarihçesini ve muhtelif oyun hülâsalarını hâvi kıymettar bir eser (Das Turkische Volksschauspiel: İgnaz Kunos, 1908) daha neşretmiştir. Türkçe olarak bastırdığı «Türk Halk Edebiyatı (İkbal Kütüphanesi, 1925) unvanlı eserinde de orta oyununa tahsis edilmiş bir kısım vardır.

«Bizlerden evvelâ, himmeti var olsun, Ahmet Rasim Bey bu mevzuu ele alarak (Tarih ve Muharrir) ismindeki kitabında bazı malûmat vermiş ve daha sonra Akşam gazetesinde neşrettiği perakende makalâtı «Muharrir bu ya» namındaki kitabına naklederek toplu bir hale getirmiştir.

«Türk harsı hakkında kıymettar yazılar neşreden Hamit Zübeyr Bey de orta oyununa dair bir makale (Türk Yurdu, sayı 10) neşretmiştir.

«Ahmet Rasim Bey bakınız orta oyunu için ne diyor: «Bu türlü temaşaları istisgar

edip geçmemelidir. Çünkü bunlar Osmanlı İmparatorluğu dahilinde bulunan anasır-ı muhtelifenin su yüzüne çıkmış tabayi' ve secayasını, tarz-ı tekellümlerini, kıyafetlerini. ev, bahçe, hamam, meyhane, cemiyyet muaşeretlerini bize has olan hovardalık, çapkınlık, tagallüp, tahakküm, zorbalık âlemlerini o zamanların kadınlık hallerini mümkün mertebe enzar-ı temaşageranda tecessüm ettirir» diyor ki pek doğrudur.

«Hamit Zübeyr Bey de makalesinde: «Halk terbiyesi sahasında film, radyo gibi vasıtalara müracaat ederken mühim bir telkin vasıtası olan orta oyununun Yeni Dünya tâbir olunan kafesinden istifade mümkündür ve bu evvelkilere nazaran kıyas kabul etmiyecek derecede ucuzdur» diyor ve orta oyunundan edilebilecek istifadenin ehemmiyyetine işaret ediyor.

«Evet Orta oyunu bugün halka hitap için en kuvvetli bir vasıtadır. Aynı zamanda sanayi-i lâfziyyeye kıymet veren orta oyunu Türkçenin en ince bir lisan olduğunu ve nükteli, cinaslı sözler vadisinin ne kadar genişletileceğini meydana çıkarmaktadır.

«Amma diyeceksiniz ki bugün inceliği biraz zâil olmuştur. Sarfedilen nükteler, cinaslar biraz sade ve yeknesaktır. Hattâ biraz galiz olanları da vardır.

«Evet pek doğru. Fakat kabahat kimde? Oyuncular daima sami'in neye gülerse ona meyyaldir. Bugün ince nüktelerin güldüremediği eşhasa mukabil biraz daha kabasının güldürdüğü eşhas sayılacak olursa - duyulan kahkahaların perdesinden tefrik edilebilir - bunun sebebini de anlamış oluruz. Orta oyunun bu son teşekkülündenberi hergün biraz daha tekâmül etmesi bu hususta da atiden ümit var olabileceğimizi gösterir. Fakat tamiri kolay ve geçici bir nakise olduğundan orta oyununu bununla itham etmek doğru olamaz.

«Oyunun esasatına gelince orta oyununun eski tarzı hakkında bize en etraflı malûmatı veren (Sabab gazetesi, İstanbul eğlenceleri: 13) Balıkhane nazırı Ali Riza bey merhumdur. Rahmetli bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Orta oyunlarının mukaddemesi tarz-ı kadim veçhile zurna, çifte nâra ve davuldan mürekkep olup her şahıs ne taklidine çıkarsa o taklide mahsus parçayı çalmak şarttır. Orta oyununda usul-ü kadime iktizasınca iptida saz köçek havaları çalmıya başlar. Tam olmak üzere oniki kişiden mürekkep köçekler raksa çıkarlar. Sivri külâhlı bir nekre de elinde şakşak olduğu halde oyuncuları takibeder. Buna postacı itlak olunur. Vazifesi raks esnasında tuhaflık yapmaktır.

«Badehu kol takımının heyeti-i umumiyyesi curcunaya çıkarlar. Curcunacıların başlarında uzun, kısa, sivri külâhlar ve sırtlarında acip libaslar (elbiseler) bulunur. Tabiatın ne kadar biçimsiz mahluku varsa onları taklit ederler. Bunları mütaakıp başında dilimi bir kavuk, sırtında kenarları kürk çevrilmiş bir cübbe ve altında çakşır ve ayaklarında sarı mest pabuç olduğu halde vekarını muhafaza eden bir adam tavriyle ağır ağır pişekâr meydana gelir. Yerle beraber temenna edip (filan oyunun taklidini aldım. Usul ve âhenk ile efendilerime temaşa ettireyim.) der. Ve elindeki şakşak ile zurnacıya çal işaretini verir. Artık oyuna başlanmış demektir. Oyunun iptidasından intihasına kadar oyuna çıkan muhtelif şahısların kâffesi iptida pişekâra müracaat ederler. Bunların her birisine başka başka meram anlatmak ve aralarındaki macerayı halleylemek pişekâra ait bulunduğundan orta oyuncuları beyninde pişekârlık mühim bir vazife addolunur. Sonraları curcunaya çıkmak âdeti oyundan tay olunurdu. Köçekler de resmen ilga edildi»

«Hal-i hazırda orta oyunu Ali Riza bey merhumun kaydettetiği veçhile curcunasız ve köçeksiz fakat tıpkı böyledir. Yalnız istipdat devrinde kavuklunun ismi nekreye tahvil edilmiştir. Kavuklu tipini icadeden Attar Şükrü ve Kör Mehmet isminde iki sanatkârdır. Bunlardan Kavuklu'nun ilk şeklini bulan Attar Şükrü Efendi'dir. Şimdiki şeklini veren de Kör Mehmet Efendi'dir. Bu malûmatı Küçük İsmail Efendi'den tevsik ettim. Daha evvelce bu vazifeyi de eşhastan biri görürmüş.»

Rahmetli Selim Nüzhet Ortanca bundan sonra oyunun yapılış tarzı hakkında izahat vermektedir.

Selim Nüzhet Ortanca ile bahis mevzuu ettiklerinden evvel ve sonra da orta oyunu hakkında yazı yazanlar vardır. Refik Ahmet Sevengil evvelkilerden, Ercüment Ekrem Talu ile Musahip Zade Celâl Bey sonrakilerdendir.

Orta oyunu repertuvarında muayyen oyunlar olduğunu, ilk zamanlarda on bir tane olan bu oyunların sonradan ilâve edile edile kırka kadar çıktığını yazan ve Gözlemeci, Çift evlenme, Bahçe, Kunduracı, Sarhoşa hile, Kanlı Nigâr, Meyhane, Yazıcı'nın en meşhur oyunlar olduğunu da kaydeden Refik Ahmet Sevengil (İstanbul Nasıl Eğleniyordu? İstanbul, Ahmet Kâmil Matbaası, 1927, sayfa 102-105) oyuncularla oyunlar hakkında izahat verdikten sonra yazısına şu cümle ile son veriyor:

«Garptan gelen tiyatro karşısında silik ve müphem bir resim haline inkılâp eden eski zamanın belli başlı eğlencesi.»

Eski âdetleri bir fotograf adesesi kadar sihhatle tesbit eden Ercüment Ekrem Talu (Dünden Hâtıralar, Yedigün Matbaası, 7 Gün Neşriyatı) orta oyununun çokluk mesirelerde oynandığını yazıyor ve seyircileri «Oyun günü mesirenin küçücük kahvesi iğne atılsa yere düşmiyecek derecede kesif bir halk kitlesiyle dolar, redingottan gecelik entarisine, Reglan pardesüden Şam hırkasına, kukuletalı avniyeden kolsuz hayderiyeye kadar türlü kıyafette erkekler arkasız alçacık iskemlelere çökerler, renk renk çarşaflı, maşlahlı, yeldirmeli kadınlar cıvıl cıvıl, seyrek kafeslerin ardında yer alırlar, zurna orta oyunu giriş havasına ağaz eyler (başlar) ve biraz sonra meydanda pişekâr görünürdü» şeklinde yazdıktan sonra oyunla oyuncular hakkında izahat veriyor.

Yazdığı tiyatrolarla eski âdetleri pek güzel canlandıran Musahip Zade Celâl (Eski İstanbul yaşayışı, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1946, sayfa 57-63) orta oyunu oyuncuları olarak aşağıdaki adlar yazılıdır:

«Hamdi ve ondan evvel gelip geçen orta oyuncuları, Pişekâr Tosun Efendi, Kavuklu Kör Mehmet, Zenne Ahmet ve refikı Terlikçi Eşref, Bekri Mustafa, Divitçi Mehmet Ağa.

«Bunlardan Kör Mehmet Kavukluların meşhuru olup Makasçılar içerisinde; İskilip hanında, ramazan geceleri de Çenberli Taş'ın karşısındaki handa oynardı. O zamanın meşhur kolları şunlardır:

«Sepetçi Ali Riza, Kör İmam, Ayı Mehmet, Çifte Kanburlar, Misk Yağcı İzzet, Demirci Ethem, Kâmil Ağa, Agâh, Küçük Ayı Mehmet, Hacı Bekçi, Saffet, Dalgın Şakir.

«Bu adlar altında oynamakta olan kollar olduğu gibi Fatih civarında Zincirli Kuyu'lu Küçük İsmail, Üsküdar'lı Büyük İsmail, Eyüplü Kavuklu Hamdi adlarında ayrı çalışanlar da vardı.

«Kör Mehmet, Abdi Merhum da dahil olduğu halde yukarda sayılan kavukluların üstünde olan Hacı Bekçi'nin çıraklığını yapmış, onun çırağı da Hamdi merhum olmuştur. Bunlardan üstün kavuklu gelmemiştir.»

ORTA SANDIĞI (اورتا صاندغی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortalara ait paraların bulunduğu şimdiki tâbirle kasaya verilen addır. Tabur makamında olan her ortanın bir sandığı vardı. Orta sandığı «Tas parası» adıyle ulûfe tevziinde alınan yüzde üç, beş kuruş ile ölen yeniçerilerin metrukâtının (kalan para ve eşya) satışından hasıl olan para konur, ikraz olunan bu paralardan hasıl olan faizler de sandığa maledilirdi. Ortalardaki paralı yoldaşların bazıları icabında ortalarının ihtiyacını temin için vakfettikleri paralar da sandığın sermayesini teşkil ederdi. Sandığın idaresi işiyle «Bölük Başı» veya «Çorbacı» meşguldü. Sandık işleri orta veya bölük halkının murakabesi (kontrolü) altında bulunduğu için sui istimal yapılamazdı.

Orta efradından harpte esir olan olursa bu paradan fidye-i necat verilerek esirlikten kurtarılırdı. Hastalara ve zarurette olanlara sandıktan yardım da edilirdi. Orta sandığı bu itibarla bir teavün sandığı mahiyyetinde idi.

Bu sandığa «Kara sandık» adı da verilirdi. Bu ikinci adı fidye ve yardım işinden dolayı almıştı.

OSMANÎ (عثمانی) [*Mes.*] İkinci Sultan Osman zamanında basılan gümüş paranın adıdır. Bu paralar padişahın cülûsundan yedi sekiz ay sonra yani 1028 senesi muharremi gurresinde (ilk günü) (1618) sadır olan fermana istinaden Darphane nazırlığına tâyin olunan şikk-ı sani defterdarı Bekir Efendi marifetiyle bastırılmıştır. İsmail Galip Bey bunlardan bahsederken (Takvim-i meskûkât-ı Osmaniye, sayfa 188) diyor ki «Yeni sikkelerden onar akçalıklara nam-ı hümayun-u şahâneye izafeten veyahut bâni-i devlete (devlet kurucusu) (Osmanî) kelimesi ilâve olunarak Hacı Halife'nin (Kâtip Çelebi) ifadesince «Onarlık Osmanî» ve Kara Çelebi Zade'nin tahririne göre sadece «Onluk Osmanî» ıtlak edilmiştir. İşbu Osmanîler yeni bir tarz ve usul olup bir yüzünde «Sultan-ül-berreyn» unvanı ve diğer veçhinde dahi merkezi nam-ı şahane ve devresi pederleri ismiyle tarih ve mahall-i darp olmak üzere ibare-i malûme derç ve tahrir kılınmıştır.»

Onluk Osmanîler bidayeten bir dirhem ve bazan on beş kırat vezninde yani beheri bir buçuk krat sikletinde (ağırlığında) bulunan o vaktin akçalarının tamam on adedine müsavi olmak üzere katedilmiş (kesilmiş) ve onluk tâbiri de bundan ileri gelmiştir.

Birinci Sultan Mustafa'nın ikinci saltanat zamanında onluklardan basılmıştır. Yalnız akçalar gibi onlukların da vezinleri eskisine nisbetle biraz noksandı.

Sultan İbrahim zamanında da onluklardan kesildiği gibi yarımı yani beş akçalığı da darbolunmuştur. Bu beş akçalıklar sekiz kırat ağırlığında idi. Bunların bir yüzünde padişahın

tuğra içine alınmış adı ve öteki yüzünde tarih ve basılış yerleri yazılmıştır.

OSMANÎ NİŞANI (عثمانی نشانی) [*Ida*] Osmanlılar devrindeki nişanlardan birinin adıdır. Sultan Aziz devrinde ve 6 cumadelâhire 1278 (1861) tarihli irade-i seniyye ile ihdas edilmiş olan nişanın nizamnamesinin birinci maddesinde her türlü devlet hizmetlerinde güzel işler görenlere iftihar ve imtiyazı mucip olmak üzere çıkarıldığı yazılıdır. Padişahın himayesi altında olduğu ikinci maddede yazılı bu nişanın birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü olmak üzere dört rütbesi ve bunların da murassâları vardı. Beşinci maddede nişanın sayılarının mahdut olduğu, birinci rütbeden elli, ikinci rütbeden iki yüz, üçüncü rütbeden bin, dördüncü rütbeden de iki bin olacağı tasrih edilmiştir. Murassâ olanların ve ecnebilere (yabancılara) verileceklerin her rütbesi bu sayının dışında idi. Nişan beratla verilir, beratı olmıyan nişanı takamazdı.

Nişanın ortası güvez mine üzerine altından kabartma harflerle (El-müstenid bit-tevfikat-ir-Rabbaniyye Abdülaziz Han melik-i devlet-il-Osmaniyye) ibaresi yazılı olup, bunun altında da devletin alâmeti olan bir yarım ayla etrafında sekiz şubeli gümüşten yapılmış güneş şeklinde idi. Nişanların arka kapaklarında çifte davul ve bayrak resimleriyle bunun üstünde (sene 699) tarihi yazılı olup bunun da üstünde ayar kontrol tuğrası vardı.

Birinci rütbesi sağdan sola takılırdı. Ortası yeşil ve iki tarafı güvez bir hamailin ucuna muallak ve merbuttu. Aynı şekilde büyük şemsesi vardı. Şemse göğsün sol tarafına talik olunurdu.

İkinci rütbesi; birinci rütbedeki hamail renginde ince şerit ile gerdana takılırdı. Bundan başka birinci rütbesinden küçük bir şemsesi de göğsün sağ tarafına talik edilirdi.

Üçüncü rütbesi ortası yeşil, kenarı güvez renkte idi. İnce şeritle gerdana takılırdı.

Dördüncü rütbesi ötekilerden biraz küçüktü. Evvelkilerin rengindeki şeritle göğsün sol tarafına talik olunurdu. Üçüncü ve dördüncü rütbelerin şemsesi yoktu.

Onuncu madde hükmüne göre muhtelif rütbelerinden hiçbir kayıt ile mukayyet olmaksızın Padişah'ın istediğine vermek salâhiyyeti bulunduğu gösterildiği gibi nişana nailiyyet için ne gibi hizmet ve emeğin bulunması lâzım geldiği de on birinci ile sonraki maddelerde şöyle yazılı idi: Osmanî nişanı mutlaka saltanat-ı seniyyeye iyi hizmet görenlere verilir. Buna nail olabilmek için askerlik sınıfından olanların sulh vaktinde, ilmiyye ve mülkiyye sınıflarından bulunanların da her vakit bulundukları meslekte en az yirmi sene beğenilmiş olarak hizmet görmüş olması lâzımdır. Birinci rütbesine nail olabilmek için de Mecidiye nişanının birinci rütbesini nail olmuş bulunmak şarttı. Üçüncüden ikinciye, ikinciden birinciye geçebilmek için de üçüncü rütbesinde iki sene, ikinci rütbesinde dört sene bulunmuş olmıya bağlı idi. Askerlerin seferberlik zamanları ile yaralanmaları iki kat sayıldığı gibi fevkalâde hizmet görenler gerek ilk olarak nail olurken, gerek rütbenin birinden ötekine geçerken müddet kaydı yoktu.

İlmiyye ve mülkiyye sınıflarından devlet ve millete fevkalâde hizmet görenler, maarif, ziraat ve ticaretin intişar ve tevessüüne sebep olacak makbul bir hizmete muvaffak olanlar da istihkakın müddeti olan yirmi seneden muaftı. Bununla beraber rütbe aşırı nişan verilmek caiz değildi. Gerek nişana ve gerek rütbenin terfiine nail olmak o kimsenin mensup olduğu sınıfın başında bulunanların yazı ile lüzum göstermeleri lâzımdı. Hakikate uygun olmıyan yazıları yazanlar mesul tutulurdu. Nizamnamenin on dokuzuncu maddesinde her sınıfta bulunanlardan hiyanet, irtişa, sirkat ve katil gibi cürümlerle müttehem olanlardan mahkûm olanların kanunî cezalarından başka üzerlerinde bulunan nişanları da geri alınırdı. Nişan makbuz mukabilinde sahibine verilir, bir rütbesinden ötekine nail olanların yeni nişanı verilirken eskisi geri alınırdı.

Nişanın birinci rütbesi için dört bin, ikincisi için üç bin, üçüncüsü için bin altı yüz, dördüncüsü için de yedi yüz elli kuruş harç alınırdı. Askerlerden bu harcın affı Padişah'ın iradesine bağlı idi. Ecnebilerden harç alınmazdı.

Birinci ve ikinci rütbe Osmanî nişanlariyle beraber verilen şemseler şeklen nişanlardan farklı idi. Bunların göbeklerinde tıpkı nişanlardaki gibi güvez mineli yazı evini çevreleyen yeşil mineli çenber bulunmakta ise de göbeğin etrafı her biri yedişer şua'lı sekiz şubeden müteşekkil gümüşten yapılma güneş şeklinde olup cem'an elli altı şua' vardı. İkinci rütbe şemsesi birinci rütbeden küçüktü. Şemsenin şubeleri biribirine bitişik ve göbekten muhite doğru mailen birer balık sırtı şeklinde konulmuş olup her şubenin yedi şua'ından en ortadaki en uzun ve yüksek ve iki yanındakiler gittikçe biribirinden biraz kısa ve alçaktı. Şua'ların hepsinin uçları sivri olup her iki mücavir şubenin hadd-i ittisalinde bulunan kısa şua'ların üzeri bir oluk teşkil ederdi. Biribirine bitişik iki şu'benin en

uzun olan orta şua'larının uçları arasındaki muakkariyyet Mecidî şemselerinden daha fazla olup hemen bir zaviye-i kaimeye yakındı. Göbekler gümüş şua'ların üst kısmından bir milimetre kadar yüksek ve göbekteki yarım ay nisbeten yatık olup üzeri tırtılsız düz ve mattı. Şua'lar kâmilen fastalı olup faseta güverse kabarcıklarının dört köşesinde birer ince delik vardı. Nişanlarda yıldızların kolları arasındaki haricî zaviyelerde üçer şu'alı ve altlı üstlü fasetalı zanbak çiçeği şeklinde birer ufak gümüş ve yıldızların uçlarında ufak topuzlar vardı. Nişanların üst kısımlarında talik yerlerinde nişanın ucundaki topuza bir mafsal ile merbut ve yıldız yukarıya müteveccih olarak bir ay yıldız ve bunun üstünde kordela geçmek için bir halka bulunup işbu halkalar üçüncü rütbe lerde uzun ve dördüncü rütbelerde müdvevverdi. Nişanların arka taraflarında yıldızların sathı kezalik yeşil mineli olup muhitten merkeze doğru biraz münhattı. Göbeğin altına rastlayıp üzerinde davul ve bayrak resimleri bulunan arka kapağı zeminden yüksek yani her halde nişanların arka tarafı bombeli değildi. Nişan ve şemselerde yazılı göbekler ve üzerindeki yarım aylar ve asılma yerindeki ay yıldızlar gümüş üstüne altın kaplama idi. Çenberlere ve nişanların yedi köşeli yıldızlarının yüz ve arka taraflarına gümüş üzerine yeşil mine yapıldıktan sonra çıplak kalan iplik daireler ve yıldızların dış kenarları ve uçlarındaki topuzları ve asılma yerindeki halkalar altınla kuvvetli yaldızlanmıştı. Çenber minesinin altı sık çaprast hatlar ve noktalar şeklinde ve yıldızların yüzünde ve arkasındaki minelerin altları kenarlarında düz mütevazi hatlar ve ortalarında kırık hatlar şeklinde kalemle işlenmiş ve mineler gayet parlak ve berrak yeşildi. Murassa' Osmanî şemselerinde göbek ve çenberler ve yeşil mineli yedi köşeli yıldızlar ve asma yerindeki ay yıldızlar ve arka kapakları ve iğneler kaplama veya yaldız olmayıp elmas altlarına gelen gümüş şua'lardan gayri aksamı altındı.

Murassa' Osmanî Nişanı'nın her bir şubesinde cem'an yarım kırat ağırlığında 7 taş bulunmakla bütün nişanda cem'an 1/2 kırat ağırlığında 49 taş vardı. Osmanî şemsesinde beher şu'bede cem'an 5 kırat ağırlığında 51 taş bulunduğundan bütün şemsede 40 kırat ağırlığında 408 pırlanta mevcuddu.

Murassa' ve birinci Osmanî şemsesi 100, ikinci Osmanî şemsesi 90, nişanlar 65 milimetre kutrunda idi.

Murassa' Osmanî hamilinin ölümü üzerine öteki Murassa' nişanlar gibi takmak hakkı olmamak üzere vereseye bırakılır, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü Osmanî nişanları ise vereseden geri alınırdı.

OSMANLI (عثمانلي) [*Ida*] Osman Gazi'nin kurduğu devlete verilen addır. Osmanlılar Türk kavminin ayrılmış bulunduğu kısımlardan olup, Anadolu ve Rumeli'de bulunmalariyle sair Türklerden ayrılmışlardır. Osmanlılar; hükümetin müessisi olan Osman Gazi'nin ceddi Süleyman Şah'la Maveraünnehir'den gelen bir aşiretle Selçukîlerin bakiyyesinden ve devletin teşekkülünden sonra Türkistan'dan gelen Türk ve Türkmen aşiret ve kabileleriyle İslâm dinine dâhil olup Türklere katılan Anadolu'nun eski halkiyle muhtelif ümmet ve kabilelerin mühtedilerinden terekküp etmiştir.

Dilce Altındağ ırkına mensup oldukları halde simaca Arya ve Kafkas ırkına mensubiyyetleri bu ihtilâtın çokluğundan ileri geliyor.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Osmanlılar Türkistan'da deşt-i Kıpçak'taki cinsiyyet ve kavmiyyet kardeşlerinden ayrıldıklarından asıl dilleri olan Çağataycayı anlamıyacak dereceye gelmişlerdir. Avrupa ile Asya'nın en güzel mevkilerinde ve bu iki kıt'a arasında kilit hükmünde olan mutena bir mevkide bulunmaları ve kuvvet ve satvetleriyle bir aralık Avrupa'yı titretmiş olmaları diğer Türk kavimlerine takaddümlerini mucip olduğu gibi Arap ve Acem irfanını benimsemeleri sayesinde dilleri de zarafet kesbederek dünyanın en güzel ve en nazik lisanları sırasına geçmiştir.

Osmanlı tebaası arasında müsavat ve iştirak-i hukuk kaidesinin teessüsünden sonra Osmanlı isminin medlûlü tamim olunarak sair cinsiyyetlere mensup olan tebaaya da Osmanlı ıtlak edilmiştir. Hıristiyanlar ise Osmanlı tâbiriyle Türkleri ve Müslümanları kastetmişler, kendilerini Osmanlı addetmemişlerdir.

Osmanlı devletinin ne sırf bir İslâm ve ne de sırf bir Türk devleti gibi teşekkül etmediğini hassatan kayt ve işaret eden Ahmet Mithat efendi (ölümü 1912) (Üss-i İnkılâp, cilt 1 sayfa 11) Osmanlı lâfız ve medlûlü için diyor ki: «Osmanlılık Oğuz Kara Han nesl-i celilinden Gazi Ertuğrul Bey zade Osman Gazi hazretlerinin zatlarına ve andan sonra bu hanedan-ı şevket unvanının ekber ve erşed (büyük ve reşid) vârisi olarak bilfiil hükümdar bulunan zât-ı şevket simate tabiiyyeti mensubiyyet-i asliye-i siyasiye bilmekten ibarettir. Bu mensubiyyet için her hangi dinde, her hangi mezhepte bulunur ise bulunsun hiçbir beis yoktur. Zira bu heyet-i muazzama-i Osmaniye kendi himayesi altına aldığı edyan-ı müştehirenin

kâffesini bunların en serbest olarak icra-yı hükm ettikleri yerlerden daha serbest olmak üzere himayeyi deruhte eylemiştir. Bu mensubiyyet-i celile için her hangi milliyyet ve kavmiyyette bulunulursa bulunulsun yine bir beis yoktur. Zira bu heyet-i celile-i Osmaniye kendi himayesi altına aldığı her milliyyet ve kavmiyyet erbabını bu himayeden evvel ne kadar hür iseler ondan daha hür olarak muhafaza etmeği deruhde eyledikten fazla o halkı an asıl Osmanlı gibi mülâhaza etmeyi dahi hükümet binasının temeli addeylemiştir. İşte her hangi din ve mezhepten ve her hangi kavim ve milletten olur ise olsun Osmanlı bayrağı altında tecemmu ve tahaşşüt eyliyen mütemeddin efrada «Osmanlı» ve bunlar üzerine hükümet eyliyen devlete dahi «Devlet-i Aliyye-i Osmaniye» denilmiştir ki bu devletin asıl vazifesi istisnasız insanları hürriyet nimetiyle mesud etmek için olanca himmetini gerek dâhilen ve gerek haricen sarfeylemiye münhasır kalmıştır. Âdeta umumi bir insan kardeşliği demek olan şu cemiyyet-i celile ve cedide bundan altıyüz sene evvel teşekkül eylediği ve ilk teşekkülüyle beraber bu yolda muvaffak olacağını bütün âleme teslim ettirdiği zaman Avrupa'nın ne halde olduğu araştırılacak olursa oradan diyanet ve kavmiyyet itibariyle biribirlerinden ayrı insanların bir nam altında içtimaı tasavvur bile edilmek şöyle dursun hattâ cümlesi bir kavmiyyet ve diyanete mensup bulunan halkın dahi cehalet ve vahşet karanlığı içinde biribirleriyle boğaz boğaza gelmekte bulundukları görülür ki onların işbu şuriş halleri Osmanlılığın medeniyyet sever intizamı şanını bir kat daha i'lâya medar olur.

«Osmanlılığın asıl mahiyyeti muhtelif cinslerden ibaret bulunan bir alay halkın biribirlerinin kanlarını dökmeye meydan bırakmak şöyle dursun hattâ bunları bir milliyyet ve belki bir siyasi kardeşliğe bağlamak kaziyyesi olduğuna göre bir yüksek heyetin insan oğlunu gerçekten mesut eyliyebileceği ve binaenaleyh bütün dünyanın himaye-i Osmaniyeye can atacağı daha kuruluşunun başlangıcında her tarafça teslim edilerek etraf ve civarda ne kadar iş erleri var ise peyderpey devlet-i aliyyeye teklif-i hizmet ve birçok ahali lâyenkatı' mahzarlar takdimiyle arz-ı dehalet eyledikleri gibi mensup oldukları hükümetlerin sevkiyle Osmanlı'ların istilâsına mukavemete çıkan halk dahi bir kere Osmanlılık tahtında müstetir olan medeniyyet ve hürriyet nimetini görünce ve uhde-i umumiyye-i siyasiyye lezzetini tadınca dünya saadetinin olsa olsa bundan ibaret olabileceğine iman ederek can ve gönülden Osmanlı olup kalmışlardır.

«Vakıa Avrupa müverrihleri şu hakikati göremiyerek onları Âl-i Cengiz haşeratı ve Timur-u makhurun musibet saçan çekirgeler gibi mamurelere girerek herc-ü merç eyledikten sonra yine geldikleri yerlere dönmiyerek fetheyledikleri memleketlerde yerleşip kaldıklarını rivayet ederler ise de bu hakikati onların gözlerini örten şey yalnız bir gafletten ibaret olmayıp belki ağraz-ı mahsusa bugünkü günde bile gün gibi aşikâr bulunan hakayik üzerine perde çektiği misillû bu tarihî hakikatleri dahi setr ve ihfa eylediği için müverrihlerin muhakemesini şaşırtmıştır: Fakat tarihî vak'aların akışı nazar-ı dikkat ve hükümden geçirilmiş olsa bunların tabii delâletleri Osmanlılığın kuruluş esası hakkında vermiş olduğumuz malûmatı tavsip ve tasdik eyler:

«Evvelâ Osmanlılık siyasî bir kardeşlik ve milliyyetten ibaret olmasa ve bu heyete dehalet eden her sınıf halk kendi siyasi mes'udiyyetlerinden memnun bulunmasa idi dörtyüz çadır halkından ibaret bulunan bir cemaatın birkaç senede koca bir devlet tesis ve teşkil edebilmeleri mümkün ve müyesser olabilir miydi?

«Saniyen Osmanlılığın esas idaresi altına aldığı halkı evvelkinden daha ziyade hür olarak muhafaza etmeyip de ondan evvelki devletlerde görüldüğü veçhile Osmanlılık dahi mağlûpları mahv ü muzmahil etmek için teşekkül etmiş bulunsa idi Yeniçeri askeri teşkil olunarak mağlûp ve mahkûm milletlerden olanların da eline silâh vermiye hâkim ve galip millet demek olan Osmanlılar emniyyet edebilir miydi? Mihal Bey, Evrenos Bey namları bu zamana kadar rahmetlerle, fâtihalarla yad olunabilir miydi?

«Salisen Osmanlılık maddi ve mânevi nimetlerden addolunmasaydı Sırbiye cihetinden bir şimal ehl-i salibi geçip de Osmanlı'ları Rumeli cihetinden çıkarmak ve belki dünya yüzünden bütün bütün kaldırıp mahvetmek için Kosova Muharebesi'ni açtıkları zaman Köstendil Hâkimi olup Osmanlı'lığın nasıl bir siyasi kardeşlik üzerine kurulmuş olduğunu tanımış bulunan Prens Kostantin mevcut bütün kuvvetiyle Murat Han'ın maiyyetine gelerek kendi hemcinsleriyle cenkeder miydi?

«Rabian Osmanlılık o heyyette dâhil olan Hıristiyanlar indinde dahi Müslümanlar indinde olduğu kadar muhterem ve muazzez ve mukaddes bir şey olmasaydı Timur-ı makhur zuhur edip de hattâ Anadolu silâhlı askerlerinden birçoğu düşman tarafına kaçtıkları halde Rumeli Hıristiyan askeri cenkte fedakârane

sabit kadem kalarak gerçekten cansiparane bir suretle çalışırlar mıydı?

«Birçok tarihlerin azimkâr emellere kapılmıyarak ekser hususlarda isabeti derkâr olan eserden müessire intikal suretine tarihî tetkiklere dahi ehemmiyyet verilirse gerek yukarda yazılı dört sebeb ve gerek daha onlar gibi nice bin kandırıcı bürhan ispat eyler ki Osmanlılık insanlık medeniyyetinin herkesi gerçekten mesut eyliyecek yeni prensipleri sinesinde toplamış olup bu itibarla ister gönül rizasiyle olsun ister bir mağlûbiyyet-i harbiyye ile olsun bir kere bu heyet içine girmiş olanlar artık eski din ve milliyyetleri gibi siyasî mensubiyyetleri olmak üzere dahi Osmanlılığı can ve gönülden kabul ve tasdik etmişler ve ancak bu uhuvveti muhafaza için her kâr u zarda Müslüman olan vatandaşlarından ayrılmamışlardır. Hattâ Osmanlılığın teşekküliyle ta Timur-ı makhurun ortalığı herc ü merç eylediği zamana kadar Osmanlı hükümeti dairesinin içine girmiş olan halk sınıfının hiç birisinin isyan etmemiş olması dahi bu hakikati bir kat daha bedahetle ortaya çıkaracak ahvaldendir. Zira Timur-ı makhur kuruluşun tazeliğinden dolayı icabeden metanet ve resaneti istihsal etmemiş bulunan saltanat binasını kökünden yıkacak bir sademe ikaiyle defolup gittikten ve İsa Çelebi ve Musa Çelebi gibi şehzadelerin mülk ve saltanatta müstakil kalmak dâvasiyle boğaz boğaza gelerek devlet kendi zatî kuvvetiyle yıkılmak mertebesini bulduktan sonra siyasî milliyyeti teşkil eden gayr-i müslim Osmanlılar yeni siyasî milliyyetlerinden memnun ve müteşekkir bulunmıyacak olsalardı hazır Ulah ve Buğdan gibi mefsedet melcei olan yerlerin ve bilhassa yalnız İstanbul suru içinde muhat ve mahsur kalan bir köhne Bizans İmparatorluğu'nun teşvikatiyle gayr-i müslim Osmanlılar milliyyet-i cedide-i siyasiyyelerini bütün bütün mahv ü nabud edebilirlerdi. Onların ise bilâkis muhafaza cibetini iltizam eylemiş oldukları her hâdisenin maddi ve mânevi delâletinden istidlâl olunmakta ve binaenaleyh Osmanlı'ların cerad-ı musibet gibi bu topraklara müstevli olduklarını yazan ecnebi müverriblerinin türrehat-ı vâkıaları sırf garazkârlıktan ibaret olduğu kendi kendiliğiyle meydana çıkmaktadır.»

Osmanlılık hakikaten çok esaslı ve kendi milliyyet ve dindaşlarından olmıyanları yalnız kendilerine sıkı sıkıya bağlamakla kalmıyarak dindaşlarına karşı birlikte karşı koyacak kadar kuvvetli kurulduğu ve i'tilâ devri hayranlık uyandıracak mertebede parlak geçtiği halde sonradan meydana gelen terakkiler benimsenmediği ve cehaletin sebeb olduğu taassub ve bilgisizlik yüzünden idare bağları da gevşediği için çöküntüler başgöstermiş ve bunun neticesi olarak son zamanlarda iler tutar yeri kalmamıştır.

1908 Temmuz İnkılâbı bir aralık ufkunda bir ümit yıldızı gibi parlamış ise de bundan da istifade şöyle dursun yıkımı çabuklaştırmış ve bunun neticesi olarak 1922 senesinde Osmanlı saltanatı ile beraber Osmanlı tâbiri de tarihe karışmıştır.

§ [*İda., Ask.*] Eskiden vezir dairelerinde hizmette bulunanlara verilen addır. Bunların acemilerine «Zobu», hizmette liyakat ve terfie istihkak gösterenlere de «Ağam çırağı» denilirdi. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 2, s 191) delillerden bahsederken şu izahatı veriyor: «Eskiden Osmanlı namiyle hizmetkârlıkta bulunan ağaların acemilerine «Zobu» tâbir olunduğu misillû bu taifeye dehalet eden genç, ağalardan birinin maiyyetine çırağ olup ocağın usulünü ve ağasının rizasını tahsil ile liyakati teslim olunduktan sonra din ve devlete sadakat ve hiçbir kavgadan geri dönmemeğe gayret edeceğine dair sözle beraber dua ile o zobu'nun başına kalpak giydirilerek (Ağam çırağı) namiyle sıraya geçirirler, içlerinden biri kavgadan firar eder ise ocakça başından kalpağı alınıp badetteşhir tardederlerdi.»

Vezirler vaktiyle maiyyetleriyyle birlikte sefere iştirak ettikleri için dairelerinde bulunanlar kendisi ile harbe iştirak ederler ve gösterdikleri liyakat ve cesaret nisbetinde terakki eylerdi.

OSMANLI HİLÂL-İ AHMER CEMİYYETİ MADALYASI (عثمانلی هلال احمر جمعیتی مدالیه‌سی) [*İda.*] Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyyeti'ne maddeten ve mânen iyi hizmetlerde bulunacaklara verilmek üzere ihdas edilmiş olan madalyanın adıdır. Madalya altın, gümüş ve tunçtan olmak üzere üç derece idi. İki buçuk santimetre kutrunda olan işbu madalyaların ortası beyaz, kenarları kırmızı Hilâl-i Ahmer (Kızıl Ay) işareti ve altından başlamak üzere madalyanın iki tarafına doğru dönük bir zeytin dalı resmedilmiş olduğu gibi üst tarafında dahi altın yazı ile «Muavenet-i insaniyyetkârane» ibaresi yazılıydı. Madalyalar Hilâl-i Ahmer Cemiyyeti'nin maddi ve mânevi menfaatlarını geliştiren Osmanlı ve ecnebi erkek ve kadınlara verilirdi. Tunç ve gümüş madalyalar Hilâl-i Ahmer Cemiyyeti idaresinin teklifi ve nizamname mucebince bulunması lâzım gelen âzanın üçte ikisinin kabulü üzerine reis tarafından Sadaret makamına yazılarak çıkacak irade ile verilirdi. Beratlarında

da hâmilinin hizmet ve istihkakı gösterilirdi Altın madalya, Hilâl-i Ahmer cemiyyeti umumi merkez azasından üçte ikisinin reyine dayanan karar üzerine ve muayyen zamanda toplanan umumî meclisin ekseriyyet reyi alındıktan sonra merkez-i umumî tarafından arz olunur, çıkan Padişah iradesiyle verilirdi. İcabında işbu madalyaların meratip silsilesine riayet edilmeksizin doğrudan doğruya altın madalya verilmesi caizdi. Tunç madalyaya nail olanlardan madalya aldıkları tarihten itibaren Hilâl i Ahmer'e karşı yardım ve hizmette beş sene devam edenlere gümüş madalya verilirdi. Madalyaların üç derecesini birden haiz olanlar hepsini birden takmağa mezundular.

Göğsün sol tarafına takılan madalyalar sahibinin ölümiyle geri alınmaz, takmak hakları olmamak ve hizmet hatırası olmak üzere ailelerine intikal ederdi.

OSMANLI RENDESİ (عثمانلی رندەسی) [*San.*] Tahtaların yüzünü düzlemeğe ve pürüzlerini almağa mahsus yan taraftan çifte değnek gibi kulplu rende adıdır.

OSMANLI TEZKİRESİ (عثمانلی تذکرەسی) [*İda.*] Nüfus hüviyet cüzdanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vak'anüvis Lûtfi Efendi 1280 (1863-64) senesi vak'aları arasında nüfus sayımından bahsederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cilt 10, varak 77) «Tezkire-i Osmanî» başlığı altında şunları yazmıştır: Nüfus-ı tebeaya sened-i tebaiyyet olmak üzere (Osmanlı tezkiresi) namiyle kâffe-i nüfus-ı tebea-i şahaneye birer tezkire verilmek için o esnada dâhilen ve haricen tahrir-i nüfusa mübaşeret olundu ve bu hususa dair yapılan sekiz bendi şâmil nizamname evvelce ahalinin malûmu olmak için her tarafa neşir ve ilân kılındı.»

Osmanlı tezkiresi cüzdan şeklinde olmayıp alelâde bir çizgili kâğıttı.

OTAĞ (اوتاغ) [*San.*] Padişahlarla vezirlere mahsus çadırlara verilen addır. Çadırların bu adı almaları için de ot yani ateş yakılmasından dolayıdır. Bunlardan Padişahlarınkine «Otağ-ı hümayun», sadrazamınkine de «Otağ-ı âsafî» denilirdi. Otağ alelâde çadırdan farklı büyük, etekli ve süslü idi. Bilhassa Padişahlarınkiler hepsinden zinetliydiler.

Şafaklar ferş-i rahında fecr-i sadıklar çırağındır
Hilâlin, göklerin kalbinde yer tutmuş otağındır.
Mehmet Âkif

OTAĞ GERAN (اوتاغ گران) [*San.*] Otağ denilen büyük, etekli ve süslü çadır yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Otağ; büyük çadır demektir.

OTAĞ GERAN-I HASSA (اوتاغ گران خاصه) [*San.*] Padişahlara mahsus «Otağ-ı hümayun» adı verilen büyük, etekli ve süslü çadır yapanlara verilen addır. Otağ geran-ı hassa, dört bölükten ibaret olan hayme ve çadır mehterlerinden ayrı olarak yedi kişi idiler.

OTAĞ-I HÜMAYUN (اوتاغ همايون) [*San.*] Padişahlara mahsus büyük, etekli ve süslü çadırlara verilen addır. Osmanlı hükümdarlarının muhtelif çadırlarına Otağ-ı hümayun denildiğini ve renginin kırmızı olduğunu yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, sayfa 270 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Padişahlar sefere veya her hangi bir mahalle gidecekleri vakit Davutpaşa, Çırpıcı çayırı veya Üsküdar'da Doğancılar meydanı'na, Edirne'de ise Kabakmeydanı'na kurulacak otağlar için, hayme mehterleri daha evvelden gelip malûm ve muayyen olan yerine kurarlardı. Seferlerde Padişahların iki otağları vardı. Birinde oturur, diğeri tuğlarla beraber kendisinden bir gün evvel ileri giderek orada kurulur ve gelince oraya iner ve diğer otağ yine bir konak ileriye giderdi. Otağ-ı hümayun nezareti kapıkulu suvarilerinden sipah bölüğünden tâyin edilen birisinin uhdesinde olup vefatında sipah ağasının inhasiyle başka birisi tâyin edilirdi.

«Padişah Avrupa seferine gidecek ise, otağ-ı hümayun, rikâp ağaları ve şeyhlerin zikirleriyle ve yeniçeri çadırları da Yeniçeri ağasının nezareti altında develerle otakçıbaşı, mehterbaşı (çadır mehterbaşısı) ve dört yüz ilâ yedi yüz mehterle Davutpaşa sahrasına götürülürdü.

«Padişah otağlarından Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigetvar'da kurduğu çadır yedi direkli olup muharebeye gitmiyen Üçüncü Murat bu otağı, sefer esnasında vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem Sinan Paşa'ya vermiş ve bu otağ daha sonra Macaristan serdarı Satırcı Mehmet Paşa'ya geçmişti.

«Padişahın otağı, manzarası güzel, ağaçlıklı bir yere kurulur ve ordugâhın ortasına tesadüf eden yeniçeri çadırlariyle ihata edilirdi. İki kısım olan otağ-ı hümayun pamuk ipliğinden yapılmıştı. Padişah, şehzade, vezir ve beylerbeyilerden başkaları kırmızı çadır kullanamazlardı. Fakat asıl kırmızı renk hükümdara mahsustu.

«Çadırlar haricen güzel manzaralı, renkli şerit ve sırma saçaklarla süslenmişti. Padişah otağının yanında bir galeri ile ona merbut diğer bir çadır vardı. Bu çadırda Padişah divan müzakeresini dinlerdi. Bu çadırın mukabilinde yine bir galeri ile otağ-ı hümayuna merbut başka bir çadırda hazine-i hümayun bulunurdu.

«938 H., 1531-32 M. tarihinde Nemçe (Avusturya) seferine giden Kanunî Sultan Süleyman'ın çadırını Celâl Zade şöyle tarif etmektedir:

«Enva-ı nukuş ve tasvirat ile mülevven ve musanna' divanhaneli haymeler ve üzerlerine bâlâ, serhava hem serziba sâyebanlar kurulup sahn-ı zemine lâtif ve münakkaş kıt'alar ve harir ve dibâdan müzehhep ve masnu' garip kaliçeler (halılar) döşenmişti.»

«Otağ-ı hümayun, mahallinden çıkarılarak mehterlere teslim sırasında merasim yapılırdı. Alay evvelâ saraya gelip oradan Bab-üs-saade önündeki tuğları alıp sonra Bayazıt'da çadır mehterlerinin kışlasına gelir ve oradan da Otağ-ı hümayun'u alıp develere yükleterek Davutpaşa'daki ordu karargâhına götürürlerdi.

«Tuğlarla Otağ-ı hümayun'u nakle memur edilenlerin başlarına konakçıbaşı denilirdi. Bu, bazan beylerbeyi, sancak beyi ve çok defa kapıcıbaşı rütbesinde olurdu.

«Serhadde hükümdar otağı kurulacağı zaman toplarla beraber yeniçeriler de üç el silâh atarlardı.»

OTÇUBAŞI (اوتجی باشی) [*Ask.*] Barutun Osmanlı ordusunda kullanılmasına başlandığı sıralarda barut yapma işinin başında bulunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda bunun yerine «Barutçubaşı» tâbiri de geçer.

OT GECESİ (اوت گیجه سی) [*Sar.*] Matbah-ı Âmire denilen saray matbahının (mutfak) her türlü tatlılarla tatlıya mütaallik şeyler pişirilen «Helvahane» de macun yapıldığı günün akşamına verilen addır. Macun senede bir defa ilkbaharda büyük kazanlarla nane, darıfülfül, havlıcan, gül, gelincik gibi macunlar kaynatılır ve nefs-i Hümayun için icabı kadarı «Baş lâla yeri» ile kilerin «Baş kullukçu» yerine götürülerek muhafaza altına alındığı gibi saray erkânına da ayrılırdı.

Macunların pişirildiği gece helvahane ocağı halkına mahsus eğlence tertip olunurdu. O gece «Bostancı başı yeri» nde her zaman mevcut bulunan «hayalbaz», «hokkabaz» ve «İnce saz» lar ocağa gönderilir, ocak halkı bu suretle eğlenirdi.

OTLAK (اوتلاق) [*Ara*] Hayvan otlatmağa mahsus mer'a yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu yerler otlu oldukları için bu ad verilmiştir.

OTURAK (اوتوراق = اوطوراق) [*Ask.*] İyi hizmetlerine karşılık taltife lâyık görülen alil (illetli) ve ihtiyar Yeniçeri'lerin muvazzaf hizmetten af ve tekaütlük ile çırağ olunmaları münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Alil olanların tekaüdü nizam iktizasındandı. Ocağın nizamı yolunda iken pir (ihtiyar) ve (amelmande) olmadıkça ve sefere gitmeğe kuvvet ve kudreti kalmadıkça hiçbir Yeniçeri tekaüt (emekli) edilemezdi. Tekaüt olabilmek için silâh altında saç ağartmış, aldığı yaralardan hizmete iktidarı kalmamış olmak lâzım gelirdi. Bunun için ilk zamanlarda mütekaitlerin miktarı pek azdı. Sonraları bu miktar artmış, otarakların adedi mühim bir yekûn teşkil etmiştir. Koçi Bey Dördüncü Murat'a takdim ettiği meşhur lâyihada oturak sayısının on bini aştığını ve bunların taze ve kuvvet-i beden sahipleri olduğunu kaydetmiştir. Oturaklar yani mütekaitler zâbit ve neferdi. Hammer'in beyanına göre (cilt 6, sayfa 164) otarakların tahsisatları yevmî (günlük) otuz akçadan yüz yirmi akçaya kadardı.

«Tarih-i Askerî-i Osmani» de (Kitab-ı evvel, sayfa 44) buna ait şu malûmat vardır: «Eski ocakların yoklama muamelâtına dair manzurumuz olan bazı defatir-i resmiyyede taşraya memur olan ortalar efradından bir kaçının alil olması cihetiyle tekaütlükle çırağ buyurulması Dersaadet'den istid'a olunmakla yoklamanın verdiği cevapta Kanunname-i Hümayun mucebince tekaütlük ancak meydan-ı harbde sakat ve alil olanlara münhasır olduğu ve memuriyyetle taşraya gidenler miyanında alil olanlar olursa bunlar hizmet-i memurelerini badelikmal avdet edinceye değin tekaüt olunamayıp avdetlerinde Hekimbaşı vasıtasiyle huzur-u âlide kemal-i dikkatle muayene olunarak tekaütlüğe şayan olduğu tasdik kılındıktan sonra tekaütlük ile çırağ buyurulması lâzım gelmesiyle bu yolda tekaüt olmak istiyenlerin tehiri cevabı verilmiş olduğundan devletin tekaütlük yolunu mümkün olduğu kadar sed ve tas'ip (zorlaştırma) etmiye çalışmak istemiş ise de faidebahş olmadığı anlaşılıyor.»

Yeniçeri ocağı kaldırılarak askerlik yeni nizamlara bağlandığı ve daha sonra tekaüt kanunları çıkarıldığı zaman tekaütlük işi de usule bağlanmıştır.

§ [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan gemilerin mensup oldukları sınıfın kolaylıkla tâyini için Osmanlı denizcileri

arasında, şimdiki ton kabilinden, ittihaz olunmuş bir mikyastır. Osmanlıların denizde ilk görünüşleri (Kara Mürsel) tâbir olunan çektirilerle vâkı olunmuştu. Bunlar âdeta zamanımızda ticarî nakliyatta kullanılmakta olan bir buçuk direkli Marmara kayıkları tarzında güvertesiz küçük teknelerdi. Fakat mürur-u zamanla (Venedik) harp gemilerini takliden bunların cesametleri tezyit ve şekilleri tebdil olunarak onu mütecaviz envaı meydana çıkarılmış ve her birerlerine başka başka isimler verilerek mütaaddid sınıflara ayrılmıştır. İşte bu gemilerin hangi sınıfa ait oldukları kolaylıkla anlaşılmak için oturak mikyası kullanılıyordu. Nitekim 10 oturaktan 17 oturağa kadar olanlarına (Firkate) denilir ve kürekleri iki ve yahut üç nefer marifetiyle çekilen bu sınıf gemilerin küçüklerine de (Kırlangıç) namı verilirdi. 18-19 oturaklı olanına (Perkende), 20-24 oturaklısına (Kalite), 25 oturaklılara (Kadırga) denilir ve bunların heyet-i mecmuasına (İnce donanma) itlak olunurdu. 26-36 oturaklı gemilere (Baştarde) ve bilhassa 36 oturaklısına (Paşa Baştardesi) tâbir olunurdu. Hulâsa oturak filikada kürekçilerin oturmasına mahsus tahtalardı ve bunların başları filikaların alabandalarına pirinç veya ağaç praçullarla bağlanılırdı. Bu tahtalarda kaç gemici oturabilirse gemi o kadar oturaklı sayılırdı.

OTURAK ULÛFESİ (اوتوراق علوفه‌سی) [*Mal*] Yeniçerilerden tekaüt olanlarla sonradan sehm kâğıtlrını satın alarak hizmet görmedikleri halde ulûfe alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilerden ihtiyarlıyan yahut bir illete uğrıyanlara aylık bağlanır ve ulûfe adı altında bağlanan paraları alırlardı.

Yeniçeri efradının aldığı maaşa «Ulûfe» adı verilmekte ve yevmiye namiyle tahsis olunan ulûfe üçer aylık hisabiyle ikisi bir, diğer ikisi ayrı ayrı olmak üzere üç taksitte tediye edilmekte idi. Yeniçeriler mürur zamanla ve muhtelif âmillerin tesiriyle eski nizamlarını kaybettikleri gibi ulûfe de birçok suiistimale maruz kalmış ve en nihayet 1153 (1740-41) senesinde ocağın intizamını esasından sarsan ulûfenin satılması keyfiyyeti meydana çıkmıştır. O tarihten sonra ulûfe bir nevî sehm kâğıdı makamına geçti ve askerle ulûfe mutasarrıfları ayrı ayrı şahıslar halini aldı. Ulûfe kâğıdı alıp da askerlik etmeksizin muayyen zamanlarda asker gibi ulûfe alanların bu ulûfelerine hizmet görmediklerinden kinaye olarak (Oturak ulûfesi) adı verilmiştir. Oturak ulûfesi bu suretle iratcıların aldıkları ulûfenin adı demekti. Ulûfe ile beraber bu da sonradan kaldırılmıştır.

OTURUCU NARHI (اوتوریجی نرخی) [*Tic.*] Yiyecek ve giyeceğe mütaallik eşyayı dükkânlarında satan esnafın narha tebaiyyetini ifade eden bir tâbirdir. Peynir, yağ, bal, pirinç, sabun ve emsali yiyecek; alaca, yemeni, tülbent, yaşmak gibi giyecek şeyleri hariçten getirenler bunları (getürücü (getirici) narhı) üzerinden kapanlarda ve sair satış yerlerinde esnafa, onlar da «Oturucu narhı» mucebince dükkânlarında halka satarlardı. Bu gibi şeyleri hariçten getirenler dükkân açıp satamazlardı. Buna teşebbüs edenler hükümetçe menedilirdi.

30 z. 995 (1586-87) senesinde İstanbul kadısına yazılan hükümde (Onuncu asr-ı hicride İstanbul Hayatı, müellifi: Ahmet Refik, sayfa 145) şöyle deniliyor: «İstanbul kadısına hüküm ki mektup gönderüp İstanbul zahiresiyçün hariçten İstanbul'a gelen sabun ve pirinç ve bal ve pastırma ve sair bunların emsali zehayiri ehl-i dükkân getürücüden getürücü narhına satın alıp dahi dükkânların da oturucu narhına satıp intifa' edegelmişler iken hâlâ kadimden olagelene muhalif hariçten zikrolunan zehayiri getüren kimesneler getürücü narhına satmayıp dükkânlar tutup dükkânlarına koyup kendüler oturucu narhına satmakla fukaraya zulüm ve taaddî olmağin zikrolunan zehayiri hariçten kimesneler (kimseler) dükkân tutmayıp getürdükleri zahireyi dükkâna komayup ve oturucu narhına satmamak için emr-i hümayunum verilmesin arzetmeğin buyurdum ki vardukta göresün arz ettüğün üzere zikrolunan zehayiri hariçten getüren kimesnelere kadimden olageldüğü üzere oturucu narhına sattırmayıp getürücü narhına sattırup kadimden olagelen ile amel idüp olagelene muhalif kimesneye iş ettirmeyesin fi 30 z. 995.»

Narh işlerine 1273 (1856-57) senesine kadar kadılar bakarlardı. Ondan sonra bu işle İstanbul'da Şehremaneti, taşralarda da Belediyeler tavzif kılınmışlardır.

Narha kadıların ne suretle bakacaklarına ve hangi nevi mekûlât (yenecek şeyler) ve eşyaya narh konulması lâzım geleceğine dair ayrıca kanunlar yapılmıştı. Kanunnamelerde eşyanın bir kısmına satış fiyatı tâyin olunduğu gibi olunmıyanlar için de düsturlar konulmuştu. O düsturlara nazaran narh yüzde on kâr esasına müstenitti. «Zahmetlû ve emeklü» işlerde daha fazla kâra cevaz verilirdi.

OTUZ İKİNİN AVCI USTASI (اوتوز ایکینك آوجی اوستەسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın küçük zâbitlerinden birinin unvanıdır. Arkasına kollu bektaşi hırkası tarzında ve etekleri yırtık meşinden bir üstlük giyerdi. Bunun üstünde

bakır veya pirinç düğmeler takılı idi. Hırkanın içine mintan, bacağına şalvar, ayağına siyah yemeni giyer, beline sardığı kuşağa iki bıçak sokardı. Başına yeniçeri üsküfü veya börkü takardı. Şalvarının üstüne ve ön tarafına yine meşinden düğmeli bir önlük koyar ve kuşağı geçme pirinç levhadan mamûl olup buradan yere kadar zincirlere takılmış bir takım zil ve çanlar asılırdı. Resmî günlerde iki tarafında iki karakullukçu yürürdü. Karakullukçular kırmızı salta, siyah mintan ve şalvar, ustanınki gibi kuşak, kırmızı tozluk ve yemeni giyerlerdi. Külâhları ise açık kahve renginde nefer kalafatı idi.

OT YOLDURMAK (اوت يولدورمق) [*Hal.*] Zahmet ve meşakkate sokmak, yormak, eziyet etmek, cebir ve tazyik eylemek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

OYA (اويا) [*San.*] Renkli bir ibrişimden iğne ile kafes gibi araları oluk olarak çiçek veya yaprak şekillerinde örülen işlemelere verilen addır. «Dantel mahiyyetinde olup elbise kumaşlarının ve yemenilerin kenarlarına süs olarak harç yerinde dikildiği» kaydedilen «Sanat ansiklopedisi»nde (Oya maddesi) şu tafsilât ta vardır: «Bunların düz olanları veya tabii çiçek ve yapraklar gibi mücessem şekillerde örülenleri vardır. Bazı ince oyalar tabii çiçek ve yapraklardan fark olunmıyacak kadar sanatkârane örülmüştür. Oyalar, işleme tarzı ve şekillerine göre şu isimleri alırlar: Âfet tırnağı, çifte, fulya, komşu çatlatan, ince kaba, kirpik, kuşdili, saçak, sayvan, kuşgözü, tavşan kulağı, trabzan, zürafe, zambak, çemen, karanfil, gül, nergis, lâle, hanımeli ve saire.»

OYMA (اويمه) [*San.*] Tezyinî sanatlardan birinin adıdır. Bir yazının yazıldığı kâğıttan yahut bir ornoman ve emsali tezyinatın yapıldığı yerden kesilerek diğer bir kâğıda, bir yere yapıştırılmak suretiyle meydana getirilir. Buna eskiden «Katı'» adı verilirdi. Kesilip yapıştırılan kısma «Erkek», kesilen yazı veya tezyinatın açık kalan kısmına da «Dişi» denilirdi. Osmanlı oymacıların en tanınmış sanatkârı (Bursalı Fahri) dir. Fahri oyması tâbirinin son zamanlara kadar intikal etmiş olması oymadaki maharetinin derecesini göstermiye kifayet eder. Mütaahhirinden Hattat Şevket Vahdetî (ölümü 1871) kâğıt oymacılığında Fahri ayarında sanat incelikleri göstermiştir. Akıllara hiç [illegible] verecek incelikte, hiç kusursuz oymaları vardır.

«Sanat Ansiklopedisi»nde «Çevre kesme maddesi» «Çevre kesme'nin safiha ve tabaka halindeki bir kartonu, ince bir tahta veya madenî levhayı muhtelif şekillerde ve profil halinde kesip çıkarmak» demek olduğu ve «Buna kesi» denildiği kaydedildikten sonra şu tafsilât veriliyor: «Türklerde ince kâğıtları muhtelif şekillerde kesip oyarak husule gelen şekilleri diğer bir kâğıt veya mukavva üzerine yapıştırmak suretiyle gayet sanatkârane tezyini levhalar yapılır ve yazılar vücuda getirilirdi ki bunlara katı' ve bu işi yapanlara katta' denilirdi. Buna şimdi Oyma diyorlar. Fahri oyması gibi. Fakat oyma tâbirini diğer asıl mânasiyle karıştırmamak için bu işe kesi demek daha münasip olur.»

OYMA KALEMİ (اويمه قلمى) [*San.*] Oymak için kullanılan ucu keskin ve sivri çelik kalemin adıdır. Buna «minkar» da denir.

OYUN ÇIKARAN (اويون چيقاران) [*San.*] Ufak tefek temsiller yapan oyuncu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

OYUN ETMEK (اويون ايتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldatmak, hileye düşürmek, zarara sokmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ö

ÖD AĞACI (عود آغاجی) [*San.*] Yakıldığı vakit güzel koku çıkaran ağaç nevilerinden birinin adıdır. Hatim ve Mevlid âyinlerinde buhurdan içinde yakılır. Öd ağacından tesbih, ağızlık, kutu ve saire yapılır.

ÖKÇELERİ ÇEKMEK (اوکچه‌لری چکمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hazırlanmak, yola çıkmak, yürümek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖKÇESİZ (اوکچه‌سز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korkak, çekingen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖKÇEYE BASMAK (اوکچه‌یه باصمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle takibetmek, tecessüs etmek, murakabe eylemek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖKÜZÜN ALTINDA BUZAĞI ARAMAK (اوکوزك آلتنده بوزاغی آرامق) [*Hal.*] Olmıyacak yerden iş çıkarmak istemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖLÇEK (اولچك) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. «Kile» nin dörtde birine müsavi idi. Bak: kile.

ÖLÜSÜNDEN ÇIKSIN (اولوسندن چیقسون) [*Hal.*] Eskiden kadınların kullandıkları tâbirlerdendir. Çaldığı, yahut haksız aldığı şey kendine hayretmeyip sağlığında kullanamasın, öldükten sonra metrukâtı arasında çıksın makamında bedduayı tazammun ederdi.

ÖNAYAK OLMAK (اوك آیاق اولق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rehberlik, elebaşılık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖNE DÜŞMEK (اوکه دوشمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rehberlik etmek, elebaşılık yapmak, irşat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖNLÜK (اوکلك) [*San.*] Yemek yenilirken göğse takılan peçete nev'inden âletin adıdır. Berber, aşçı ve sair esnafın kullandıklarına da bu ad verilir. Vücudun ön kısmına takıldığı için bu adı alan önlüklerin sadeleri olduğu gibi süslüleri de vardı. Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde (Önlük Maddesi) bunun için şu tafsilâti vermiştir; «Titrek elleriyle yemek yiyen eski paşalara ait gayet mutantan önlükler ve bilhassa boyuna geçecek yeri olan ve yuvarlak şekl-i mahsus verilen berber önlükleri âlâ kumaşlardan yapılır ve pesent işlemelerle de tezyin edilmişleri vardır. Bunların bir de bohçasiyle beraber elli ve hattâ yüz liraya kadar satılanları vardır. Yemek önlüklerinden de otuz liraya satılan bir tanesini gördüm.»

ÖNÜNE ATMAK (اوکنه آتمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yürütmek, kovalamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÖRDEK BAŞI (اوردك باشی) [*San.*] Zümrüdî yeşil renk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÖREKE (اورکه) [*San.*] Yün ipliği yapmağa mahsus âletin adıdır. Bir metre kadar uzunluğunda bir ağacın başına ağaçtan bir tahta geçirilerek yapılan bu âletin başındaki tahta kısmına yün bağlanır, sağ elin parmaklariyle çekilen yün bükülerek iplik haline getirilir.

Kısa iskemle, ebe iskemlesine de bu ad verilir.

ÖRENK (اورنك) [*Mim.*] Hiza ve istikamet gösteren ince ip ve sicime verilen addır.

ÖRENYE KÜTÜĞÜ (اورمنیه کوتوکی) [*Bah.*] Teknesi rampa kenetleriyle bağlanarak yapılmış bir nevi kayık adıdır. Karadeniz kıyılarında odun ve kömür nakliyatında kullanılan bu kayıklar bir direkli ve gabye ile randa yelkenlidir.

ÖRF (عرف) [*Fık.*] Eskiden kalma makbul şey, âdet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Örf; «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (c. 1, s. 12) «Akılların şehadetiyle iştihar edip tab'an kabul edilen her hangi müstahsen şeydir», «Tarih-i Ebülfetih» (sayfa 13) de «Örf, âdet ve nizam-ı âlem için mevzu kanun olup içinde siyaset-i sultanî veya yasağ-ı padişahî de münderiçtir» suretinde tarif edilmiştir. «Hukuk

Kamusu»ndaki (Örf Maddesi) izahı şöyledir: «Maruf yani bilinen mânasınadır ki insanlarca hüsn-ü telâkki ve kabul olunan şey demektir. Fukaha-yı Hanefiyye örfü «Aklen veya şer'an müstahsen olan ve akl-ı selim ashabı indinde münker olmıyan şeydir» diye tarif ederler. Âdet ve teamül ile aralarında fark vardır.

«Maruf daima müstahsen olan âdetlere itlak olunur. Halbuki âdet ve teamül batıl ve fena itiyatlara da denir. Bunun içindir ki iyi âdet, kötü âdet, iyi teamül, fena teamül denir. İyi örf, fena örf denmez.

«Bundan başka örf, kavil ve fiile şamil olduğu halde âdet ve teamül fiile münhasırdır»

Ziya Gökalp «Terbiye Meselesi» başlığı altındaki bir tetkik yazısında (Yeni Mecmua, sayı 82) örf için şunları söylemiştir: «(Montegü) nün (Rah-i Âmme) namına verdiği içtimaî vicdana ben örf tesmiye ediyorum. Fransızcada bu kelimenin muayyen bir mukabili yoktur. Fakat, biz mutlaka, her ilmî mâna için, Fransızca bir kelime bulmağa mecbur değiliz. (Hars) kelimesinin de Fransızcada tam mukabili yoktur. Çünkü (culture) kelimesi bu lisanda (irfan) mânasınadır. Mamafih, içtimaiyatçılar son zamanda bu kelimeyi, (hars) mânasına kullanmağa başladılar. Örf, efkâr-ı âmme olmadığı gibi (coutume = teamül) ve (âdet = moeurs) de değildir.

«Örfün hakikî mânası Kur'an-ı Kerim'de musarrahtır. Kur'an-ı Kerim (انا وجدنا اٰبائنا) diyenleri (yani an'anelere, âdetlere, teamüllere kıymet verenleri) takbih ettiği halde (örfü emrediniz), (marufu emir, münkeri nehiy ediniz» buyuruyor.

«Vâkıa, bir cemiyyette, an'anenin, âdetin, teamülün kitaplardaki kaidelerin de (düsturu= normatif) mahiyyeti vardır. Fakat, bunların hepsi örfe muvafık oldukça canlıdırlar ve muvafık oldukları derecede bir canlılığa malik bulunurlar.

«Binaenaleyh bir cemiyette, muhtelif kıymetler hakkındaki kıymetler, nihayet (örf) e istinat eder.»

Örf, ikiye ayrılır: Örf-i âm, örf-i has.

Her tarafta cari vâzı-ı gayr-i muayyen olursa «örf-i âm»; bir mahalle mahsus, muayyen bir tayfaya ait olursa «örf-i has» denir.

§ [*Kıy.*] Şeyh-ül-İslâmlarla Kazaskerlerin ve İstanbul kadısı'nın resmî günlerde giydikdikleri büyük kavuğun adıdır. Örfe benziyen ve yalnız daha küçük olup ricalden bazılarının giydiği serpuşa (başlık) da «küçük tepeli» denilirdi.

Gül-i sefîd der-i bustanda örf giyüp
Bahar hâkiminin şimdi Bap naibidir.
Sabit

ÖRFÎ DESTAR (عرفی دستار) [*Kıy.*] Ulemanın giydikleri takke, fes ve emsali başlıkların üzerine sardıkları sarık nevilerinden birinin adıdır. Destar dahi denilen sarık Osmanlılarda gelişigüzel sarıldığı halde Birinci Sultan Ahmet devrinde usule tâbi tutulmuş ve o münasebetle de muhtelif isimler meydana gelmiştir. Hacegân'ın kavuklarına sardıkları destara da «kafesî destar» denilirdi. Sofiye mensupları da sarık sararlardı. Sarığa Mevleviler arasında «destar-ı şerif» adı verilirdi.

ÖRÜMCEK TELİ (اورومجك تلی) [*Öl.*] İplik denilen ölçünün yüz kısımda bir kısmına verilen eddır.

ÖŞR (عشر) [*Mal.*] Arapça onda bir demek olan öşr ıstılah olarak hububattan alınan vergi yerinde kullanılmıştır. İlkin şer'i hükme dayanılarak hububattan onda bir alındığı için bu tâbir maydana gelmiştir. Tanzimattan sonra maarif ve menafi' hisseleri zammedilmek suretiyle hububattan alınan vergi sekizde bir çıkarılmıştı. Cem'i olan «Âşar» da bu makamda kullanılırdı. Bak: Âşar.

ÖZENGİ AĞALARI (اوزنكی آغالری) [*Sar.*] Padişahın atının yanında yürümek imtiyazına malik olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Ağayan-ı rikâb-ı hümayun», «Rikâp ağaları»da denilen bu ağalar şunlardır: Yeniçeri ağası, Mir-i alem, Kapıcıbaşı, Mirahur, Çavuşbaşı, Çakırcıbaşı, Çeşnigirbaşı, Bölükbaşı ağalar. Bölükbaşı ağalarına «Altı Bölük ağası» da denilirdi. Sipah, Silâhtar, Gureba-i yemin ve Yesar, Ulûfeciyan-ı yemin ve Yesar ocakları ağaları idi.

«Enderun Tarihi olan «Âtâ Tarihi»nde (cilt 1, sayfa 146) şu izahat vardır: «Yavuz Sultan Selim Han emanat-ı celileyi Arabistan'dan İstanbul'a nakl ile «Rida-i Şerif» daire-i münifesiyle beraber Hane-i hassa'yı bina ve mevcut bulunan kırk nefer ak ağaların zâbiti Kapıağası, andan sonra bittertip Hasodabaşı, Hazinedarbaşı, Kilercibaşı, Sarayağası, Saray kethüdası büyük addolunur. Bunların madununda olan beş nefer eskilerine Köşebaşı ve bunların alt tarafına Başeski, bunlardan sonra olan iki nefere Özengi ağaları tâbir olunurdu.»

İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı»nda (sayfa: 388) Özengi ağaları olarak şunları gösteriyor:

«Özengi veya Rikâp ağaları denilen ağalar, Yeniçeriağası ile Emir-i alem, Kapıcılar kethüdası, Kapıcıbaşılar, Çavuşbaşı, Şikâr ağaları, denilen Çakırcı, Şahinci ve Atmacacı başılar, İmrahurlar, Çeşnigirbaşı, Altı Bölük ağaları, Cebeci, Topçu ve Arabacıbaşılardan mürekkeptir.»

«Fatih Kanunnamesi»nde (sayfa 10-11) Özengi ağalarının divandaki mevkii şöyle gösterilmiştir: «bir cemiyet-i âli ve bir mecma-ı ahali olsa ehl-i divana ahardan adam karışmasun evvelâ vüzera anlardan sonra kazaskerler andan sonra defterdarlar andan sonra Yeniçeri ağası ve sair Özengi ağalar Mir-i alem ve Kapıcıbaşı ve Mirahur oturur.»

Özengi ağalarının en büyüğü Yeniçeriağası idi. Sonra Mir-i alem, daha sonra da ötekiler gelirlerdi. Rikâb-ı hümayun ağalarının divandaki vazifeleri sonradan lâğvedilmiş, divanda yalnız Yeniçeriağası kalmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgası üzerine bu tâbir de tarihe karışmıştır.

ÖZENGİLİK (اوزنكيلك) [*Hal.*] Afyon tiryakilerinin yola çıktıkları sırada yuttukları afyon hapı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden yolculuk atla yapıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Enfiye tiryakileri de ayrılırken çektikleri bir tutam enfiyeye özengilik derler.

P

PABERCA (پابرجا) [*Hal.*] Ayağı yerde demek olan bu tâbir mecaz yoliyle kaim, sabit, berkarar; daim, bâki yerlerinde de kullanılır.

Aşındırmış öpüp lâyenkati' damanını a'sar
O. lâkin işte endamiyle paberca-yı istikrar
Fatih camii- Mehmet Akif

PABER RİKÂP (پابر وكاب) [*Hal.*] Ayağı özengide, suvar mânalarına gelen bu tâbir mecaz yoliyle seriüzzeval (çabuk bozulur) fâni; hazır, müheyya yerinde de kullanılır. «Pader rikâp»da aynı yerlerde kullanılır.

PABUÇ (پابوج) [*San.*] Mestle giyilen ökçesiz ayakkabı nevilerinden birinin adıdır. Farsça ayak örten mânasına gelen (Papuş) tan bozma olup halk arasında «pabuç»da denilen bu ayakkabı azalmış olmakla beraber şimdi de kullanılan ökçesiz mercan terliklerine hemen hemen benzerdi. Pabucun mest gibi siyah, sarı ve diğer renkleri de vardı. Halk en ziyade siyah ve sarı renkleri kullanırdı. Sarı mest pabuç sofiyenin kullandıkları bir ayakkabı sayılırdı. Resmî kıyafette mest gibi pabucun da rengi muayyendi. Resmî pabuçlar en ziyade kırmızı ve sarı renkli idi.

Yeniçeri zâbitleri de mest üzerine pabuç yahut çizme giyerlerdi. Zâbitlerin ayakkapları sarı, neferlerin ayakkaplaı kırmızı idi.

Pabuç «Sanat ansiklopedisi»nde (Pabuç maddesi) «Ayağa giyilen ökçesiz bir nevi ayak kabı» suretinde tarif edildikten ve «Türkler buna başmak ta derler» denildikten sonra şu tafsilât verilmektedir:

«XVI ıncı asırda kadınların giydiği başmak denilen pabuçlar ekseriya kırmızı atlastan ve işlemeli olup topuklu idiler.

«XVII inci asırda altın telle işlenmiş kumaş pabuçlar ve kırmızı derilerden, altın kaplamalı demir topukları olan pabuçlar giyilirdi. Pabuçların cariyelere mahsus daha basit olanlarına cevari mesti denirdi.

«Kadınların pabuç altına giydiklerine edik denirdi. Erkekler umumiyetle pabuç içine iç edik olarak mest, lâpçin giyerlerdi ki bu ayakkabıların ikisine çekik pabuç denirdi. Tanzimattan sonra fotin kundura giyildi.»

Ansiklopedide pabuç'un mimari ve inşaat tâbiri olarak izahı yapıldıktan sonra kılıç kılıflarındaki nevine geçiliyor ve şu izahat veriliyor.

«Kılıç kılıflarının aşağıya gelen ucları yere sürtülerek aşınmaması için o kısma geçirilen madeni zarf ki ekseriya tezyinat ile süslenmiş bulunur. Kılıç pabucu veya kılıf pabucu denir. Bazı kılıfların ucuna da böyle pabuçlar geçirilir.»

Topukların göricek mest olup safasından
Pabuç gibi açılıp kaldı ağzı haffafın
Nedim

PABUCA TUZ EKMEK (پابوجه طوز اكمك) [*Hal.* Misafirliği uzatanın bir an evvel gitmesi için girişilen hareket hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ayakkabıları sokak kapısının yanında bırakıldığı için bir an evvel gitmesi istenen misafirin ayakkabısına bir parça tuz konulur ve ev sahibinin giriştiği bu hareket üzerine misafirin kalkıp gittiğine inanılırdı.

PABUÇLARI ÇEVİRMEK (پابوچلری چويرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kabul etmemek, kovmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PABUÇLUK (پابوجلق) [*Mis.*] Ayakkabıları bırakmak için cami kapıları yanında yapılan raflı yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cami içlerinde ayakkabı koymak için oluk şeklinde kenarlı uzun tahtalara da bu ad verilir. Eskiden ev içlerine ayakkabı ile girilemediği için konakların selâmlık kısımlarında da pabuç ve kundura koymak için pabuçluk adlı yerler vardı.

PABUÇ ÜZENGİ (پابوج اوزنكی) *San.*] Pabuç şeklindeki üzengilere verilen addır. Eski biçim olan bu üzengilerin tabanı genişti.

PABUÇSUZ KAÇIRMAK (پابوچسز قاچيرمق) [*Hal.*] Mecaz youliyle korkutup kaçırmak, firara mecbur etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PABUCU BÜYÜĞE OKUNMAK (پابوجی بويوگه اوقونمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kendisini

şaşırmış olmak, olmıyacak şey yapmak, aklını kaybetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PABUCU TERS GİYDİRMEK (پابوجی ترس کیدیرمك) [*Hal*] Mecaz yoliyle acele ile yola çıkmıya mecbur etmek, korkutmak, kaçırmak, şaşırtmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PAÇA (پاچه = پاچا) [*Ok.*] Ok yaylarında kullanılan sinirlerden kesilen parçalara verilen addır. Yaylarda kullanılan sinirler öküzlerin bileklerinin yukarı taraflarından diz kapaklarına kadar bir karıştan ziyade uzun olan sinirlerdir. İnek siniri timarlı ve ince yarış okları çekecek yaylarda, öküz siniri tirkeş, çerkes, tatar okları yaylarında kullanılır. Bu sinirler tabii surette biraz kuruyunca yayın bir başından öbür başına erişmek üzere beş boya taksim edilir, iki baştan fazla kalanı kesilir. İşte bu kesilen parçalara «paça» denilir. Paçalar bir tarafa bırakılıp alınan beş boy sinir güneşte yahut yay timarı sandığında kurutulur. Sinirler bu sandık içinde kuruduktan sonra iki uçtan tutulup bükülür. Kuru değnek gibi durursa mermer taş üzerine konularak büyük bir şimşir tokmakla dövülür. Sinir bu suretle yumuşar, tel tel olur. Üstteki kirler, pürtükler bıçakla temizlendikten sonra yaya takılır.

PAÇA GÜNÜ (پاچا کونی) [*Hal.*] Yeni evliler tarafından verilen ziyafetin adıdır. Eskiden perşembe günü akşamı gerdeğe girilir ve bu ziyafet ertesi cuma günü verilirdi. Yakın akrabadan ve konu komşudan başka kimse bulunmıyan bu ziyafette paça yenildiği için bu adı almıştır. Gelinlerin bu ziyafet gününde giydikleri elbiseye de «Paçalık» denirdi.

Çektir çiçekli entariye telli bir şerit
Akranlarına paça günü giy de körlük it
Kâküllerini bağla saçı düğününe git
Alır seni de belki bu günlerde bir yiğit
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderunlu Vasıf

PAÇAHANE (پاچه خانه) [*Mal.*] Şehir ve kasabalarda kesilen koyun, keçi, kuzu ve oğlaklardan mezbahalarda alınan resimlerden (vergi) birinin adıdır. Mezbahalarda kasaphane, salhane, serhane, kellehane ve ayak, ciğer parası gibi isimlerle mahallerinin ıstılahlarına göre zebanzet olmuş resimler alınırdı. Paçahane de o kabildendir. Bu resimler her yerin taamülü ve tarifesi mucebince muhtelif miktarda istifa ediliyordu. Hayvan başına ikişer paradan başlar, on paraya kadar çıkardı. Bazı yerlerde iltizama verilirdi. O gibi yerlerde muayyen resimden başka kesilen hayvanların baş, ayak ve ciğerleri ayrıca alınır, paçacılara satılırdı.

PAÇALARI SIVAMAK (پاچالری صیوامق) [*Hal.*] Donun, şalvarın paçalarını yukarı kaldırmak demek olan bu tâbir mecaz yoliyle bir işe ciddiyyetle hazırlanmak, gayrete gelmek, başlamak yerinde kullanılır.

PAÇALIK (پاچالق) [*Kıy.*] Gelinlerin «paça günü» giydikleri elbiseye verilen addır. Gelinlik esvabına nazaran sade olmakla beraber haline göre yine yüksek ve iyi kumaştan yapılırdı. İlk cuma günü giyilirdi.

PAÇAMORA (پاچامورا) [*Bah.*] Eski gemicilerin peksimet kırıklarını bir karavana içinde ıslatarak ve üzerine yağda kavrulmuş soğan dökerek yaptıkları yemeğin adıdır. Bu yemek daha ziyade yemek tedarik edilemiyen zamanlarda yapılırdı.

PAÇAVRAYA ÇEVİRMEK (پاچاورویه چویرمك) [*Hal.*] Utandırmak, terzil ve tahkir etmek, kimsenin yüzüne çıkamıyacak hale getirmek, ayıbını yüzüne vurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PA DERRİKÂP (پا دركاب) [*Hal.*] Ayağı özengide, suvar demek olan bu tâbir mecaz yoliyle seriüzzeval (çabuk bozulan), fâni; hazır, müheyya yerinde de kullanılır. «Pa berrikâp» da aynı yerlerde kullanılır.

Dü ruze ömr ile pa der rikâb-ı rıhlet iken
Nedir bu dûr ü diraz ihtimam-i fikr-i kuut
Sabit

PADİŞAH (پادشاه) [*İda.*] İslâm hükümdarları gibi Osmanlı hükümdarlarına verilen unvandır. Muhaffefi (hafifletilmişi) olan «Padişeh» suretinde de kullanılırdı. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de «Büyük şah» mânasına geldiğini, Türkler ve Türklük hakkındaki tetkikatiyle tanınmış olan emekli Erkân-ı Harbiye Feriki Enver Paşa da «şah-ı pâd» terkib-i tavsifisinin mezcinden hâsıl olmuş» olduğunu söylüyorlar.

İbn-i Kemal (Dekayik-ul-hakayik) adlı eserinde (Üsküdar'da Selim Ağa kütüphanesi, No. 1234, varak 49) bu tâbir hakkında aşağıdaki izahatı veriyor:

«Padişah; lâfz-ı mürekkeptir. Bir cüz'ü pad'dır, bay-ı Acemî ile def-i zarar ve ıslah-ı fesat eden nesneye lisan-ı Farisî'de pad derler. Pad zehr ondandır. Şol taşın adıdır ki zehrin mazarratını defeder. Bir cüz'ü de şah'tır ki mâna-yı lügavisi ulu'dur amma bihasb-il-örf itlakı üzerine istimal olunucak (olununca) murad Sultan olur. Mezkûr lâfz-ı mürekkebin medlûl-i terkibisi sultan yanında olan müdebbir ve mua-

lih'tir. Fusaha-yı Fürs'ün inşalarında elkab-ı vüzerada istimal olunduğu bundan ötürüdür. **Şeh, şah'tan muhaffef olup ulu mânasına geldüğleyin (gelince) veyl ve nefiy mânasına da gelir. Nitekim bu beyitlerden:**

همی گفت شه بر منوچهر من
بدین دوستی کردن و مهر من
تن کوه دارم کنون چون کاه است
یکی آتشم من که دودم شه است

«Padişah'ın bir cüz'ü bu mânaya şeh olıcak elkab-ı selâtinden olur. Mâna-yı terkibisi def-i veyl ve râfi-i zulümdür Eğerçi şah eliflo olıcak (olunca) mâna-yı mezkûrde istimali şayi dağildir. Amma kaide-i lûgat-i Fürs üzere şeh'le şah'ın aslı birdir. Vasat-ı kelimede elifin isbatı da iskatı da lisan-ı Farisî'de caizdir Meselâ rah, vah, gâh, sipah, günah derler. Reh ve sipeh yine de derler. Padişah da mürekkeptir. Bir cüz'ü pad'dır ki mânası beyan olundu. Bir cüz'ü de şah'tır. Avam-ı nâs mânasına. Kafiyenin bir nev'ine ki havas yanında makbul değildir, avame nisbet idüp şayegâni derler. Gene-i şayegâni'nin dahi aslı budur. Bir hazinenin adıdır ki Hüsrev Perviz zamanında âmme-i reayadan birisi çift sürerken bulubtur. Makama nisbeti de harf-i kâf'ın ziyadesi de lisan-ı Farisî'de vardır. Kaidesi yerinde beyan olunsa gereklir. Biiznillâh-i Taalâ. Padişah'ın mâna-yı terkibisi muslih-i âmmedir. Bu itibarla elkab-ı selâtindendir. Niteki bu beyitte vâkı oluptur. (Beyt)

ازین ژرف جاهست رهایی دهم
وزان پس پادشاهی دهم

Mutlaka hâkim, ülülemr mânasına da istimal olunur. Niteki (beyt)

که من تا ترا دیدم ای جان من
نیم پادشاه دل خویشتن

« Burhan-ı Katı' » da « padişah » için şu izahat vardır: «Fürs-i kadim lûgatinde zikrolunan pad ile şah'tan mürekkeptir. Pad, hâfız ve mürai ve devam ve sebat ve mal ü menal ve taht mânasınadır ve şah asıl ve sahip ve hüdavend ve damad mânalarınadır ve suret ve sirette ve zâhir ve bâtında emsal ve akrandan faik ve mümtaz mânasınadır. Bu mânalara göre padişah lâfzından dört gûna (türlü) itibar cari olur. Biri hâfız ve rai-i azim demek olur ve selâtine bu mânayı ismet sahihtir. Zira anlar ibadullanın hıfz ve himayet ve riayetlerine memurlardır. Sani, damat mânasının dahi hamli caizdir. Zira mülk arus (gelin) ve padişeh damat menzilindedir. Sâlis, asıl ve sabit ve hüdavend mânalarının mülâyemeti zâhirdir. Râbi'; taht ve serir mânası cümleden akreptir. Padişaha Arabîde sultan denir».

Diğer birkaç tâbir arasında menşeini arıyan değerli ilim adamı Darülfünun'un eski profesörlerinden Avram Galanti (Yeni Mecmua, sayı 81) bunun için şunları yazıyor:

«Padişah; bu kelime Sumîrî, sahih bir talâffuz ile Şumerî'dir. Şumer memleketi, eski Cildanistan'da yani Babil devletinin cenubunda kâin olup, keşfiyat ve mu'tiyat-ı ahire sayesinde, kronolojisi milâttan otuz iki asır evvel bir zamana kadar tarihen tesbit edilmiştir. Şumerce'de bir şehrin emîrine, hâkimine Patesi denir. O zaman şehir hükümdarlığı usulü cari idi. Mürur-u zaman ile, bu unvan büyük bir hükümdara tâbi nîm müstakil bir hükümdara verilmiştir. Bazı eski Âsur hükümdarları, kendilerine «Âsur Allahının Patesi» unvanını vermişlerdi. Burada Patesi «Vekil» mânasındadır. Zira hakikî kral, Âsur Allahı idi. Âsur hükümdarlarından bazıları kendilerine doğrudan doğruya Âsur Patesi yani hükümdarı unvanını vermişlerdir. Patesinin Akadca yani Babil'ce ve Âsuri'cesi İştau = İschakou'dır ki Arapça muadili «Şeyh» demektir. Patesi kelimesini tasavvut nokta-i nazarından tetkik edelim: (ت = t, د = d) (س = s, ش = ş) harflerinin mahreçleri bir olduğundan (ت = t, س = s) yerine (د = d, ش = ş) vazolunursa Padeşi=Padechi ve zaman ile Padişah olmuştur. Kullandığımız padişah unvanının menşei bu patesi kelimesi midi? Eğer bu kelime ise, ne vakit, ne tarik ve ne suretle bize geçmiştir. Bu iki suali iradettiğimizde, henüz halledilmemiş olan gayet mühim bir mesele karşısında bulunuyoruz.

«Bu mesel de Şumerî'lerin aile mensubiyyetidir. İlim, Şumerî'lerin gayr-i Sâmî bir kavim olduğunu isbat etmiştir. Bazı âlimler, Şumerî'leri Tûranî farzediyor. Patesi kelimesinin Türkler tarafından unvan olarak istimal edilişi, Şumerî'leri Tûran ailesine ithal edecek kadar bir âmil olabilir mi? Şimdilik bu suali sormakla iktifa ederiz.»

Kemter gedayı az atası kılurdu bay
Bir lütfi çok, mürüvveti çok padişah idi

Bâki

Nef'i bunu sanma müft bulmuş
Üç padişehin nedimi olmuş

Ziya Paşa

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle mevsudiyyetlerine kayıtsız şartsız hâkim olmaları itibariyle sevgili, mahbup yerinde kullanılır.

Ezelden defter-i uşşaka hod Ulvi'yi kaydettik
Nedendir padişahım şimdi olmak hariç ezdefter
Ulvi

Beni tek zülf-i dilâvizine berdâr eyle
Çekeyim padişehim kendi elimle resenim
Şem'i

PADİŞAH DİRLİĞİ (پادشاه دیرلکی) [*Mal.*] Geçim vasıtası olarak devlet tarafından verilen maaş ve buna yarıyan tımar, ulûfe ve mevacip yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden her şey padişahlara maledildiği için bu türlü geçim vasıtalarına da bu ad verilmiştir.

PÂH (پاخ) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Derilerin traşından çıkan parçalara verilen addır. Marangozlar da kaplama tahtalarına açılan yivlere de bu adı verirler. Pâh; Farsça çapak demek olan pıh'tan bozmadır.

PAHINI ALMAK (پاخنی آلمق) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Traş edilen derilerin kalan pürtüklerini temizlemek, deriyi bir defa daha inceltmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PALA (پالا) [*San.*] Ağzı enli, ortasına doğru daha genişliyerek sonra ucuna doğru incelmiye (daralmıya) başlıyan kalın, kısa ve ağır kılıçlara verilen addır. Araplar bu türlü kılıçlara «Zülfikar» adını verirler. Eski suvari muhariplerin (cenkçilerin) kullandıkları bu kılıçların kabzaları zerkerden, kınları gümüştendi. Üzerleri de altın çakma yazılarla müzeyyendi.

Açtık gürüdük göğsümüzü İzmir'e doğru
Allah için ol düşman-ı dine pala çaldık
Lâ

§ [*Bah.*] Filika ve emsali deniz vasıtalarında kullanılan küreklerin denize daldırdıkları tarafın nihayetindeki enli ve yassı kısımlara verilen addır.

PALA BIYIK (پالا بیغ) [*Kıy.*] Uzun ve kaba bıyık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bıyığın bu türlüsüne «prasa bıyık» da denir. Uzun ve aynı zamanda gümrah olana «pos bıyık» adı verilir. Diğer bıyık tâbirleri de şunlardır: Çar ebru, ter, gaytan, nevhat, burma, pis, kırpık, yastıklı.

PALA ÇALMAK (پالا چالمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle boşuna gezmek, çok çalışmak, fazla dönüp dolaşmak, yorulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PALA ÇEVİRMEK (پالا چویرمك) [*Bah.*] Filika ve emsali deniz vasıtalarında çekilen küreklerin sudan çıkarılıp geriye alındıkları zamanda «suya kaptırmamak için» pala yüzlerini deniz sathına muvazi kılacak veçhile çevirmiye denir.

PALAKETE (پالاکته) [*Top.*] Eskiden arma tahribinde kullanılan biribirine bağlı güllelere verilen addır. Buna makas külle de denirdi.

PALAMAR (پالامار) [*Bah.*] Büyük gemileri karaya bağlamk yahut demir gomneye bedel lengere raptetmek için kullanılan halatın adıdır. Palamar aynı zamanda büyük halat demektir.

«Sanat ansiklopedisi»'nde (palamar maddesi) vaktiyle muharebelerde silâh olarak istimal olunan ve yük kaldırmak için kullanılan sırıklara» denildiği yazılı olduğu gibi sıra ile yanyana kalın ağaçlar çakılarak ve arkası toprakla doldurularak yapılan istihkâm ve müdafaa duvarı» na da palanka denildiği gösterilmiştir.

PALAMAR GÖZÜ (پالامار کوزی) [*Bah.*] Gemilerin baş ve kıç tarafında palamarın geçmesine mahsus deliğe verilen addır.

PALAMARI ÇÖZMEK (پالاماری چوزمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kimseye görünmeden kaçmak, sıvışmak, savuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Palamarı koparmak» da kullanılır.

PALAMARI KOPARMAK (پالاماری قوپارمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kimseye görünmeden kaçmak, sıvışmak, savuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Palamarı çözmek» de kullanılır. Büyük halat demek olan Palamar'la karaya bağlı olan gemi fırtınadan palamarı koparark habersizce denize açıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

PALAN DÜZÂN-I HASSA (پالان دوزان خاصه) [*San.*] Sarayın has ahır halkı arasındaki palancılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Palan; yük hayvanlarına vurulan semer, palanduz da palan yapan, semerci demektir. Vesikalarda palanduz yerine yine o mânaya gelen «palancı» de geçer.

PALANGA (پلنگه = پالانقه) [*San.*] Orta oyununun oynandığı meydana verilen addır. Oyunun küçük bir parmaklıktan ibaret olan dekoruna «Yeni Dünya», zenneye «Gaça», sarhoşa «Matiz» denilir.

§ [*Mim.*] Ağır cisimleri kolaylıkla kaldırmak için aşağılı yukarılı her biri birkaç gözlü iki makaraya geçirilmiş bir ipin muhtelif devreler yaparak alttaki makarayı ve onun aşağısındaki çengele merbut ağır cismi kaldırmak için kullanılan bu türlü âletlere palanga denir.

PALANÎ (پالانی) [*San.*] Yük hayvanlarına vurulan palan, semer yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «palanduz» da kullanılır. Her ikisi de vesikalarda geçer.

PALANKA (پلنقه = پالانقه) [*Ask.*] Etrafı hendekle çevrilmiş ağaç ve topraktan yapılan istihkâma verilen addır. Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati»nde «Macarca'dan: Ağaç ve toprakla yapılan istihkâm ve siper, ki etrafı hendek olur; bu tarzda bir istihkâm ile muhat olan kasaba» suretinde izah olunmuştur. Vesikaların bazılarında palanga suretinde geçer.

PALA SALLAMAK (پالا صالاماق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korkutmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tek kürekle kayık yürütmek yerinde de kullanılır.

PALAS PANDIRAS (پالاص پاندیراص) [*Hal.*] Hemen, birden bire, habersiz, hazırlıksız yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

PALA SÜRTMEK (پالا سورتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle görüp geçirmek, dünyanın kolaylık ve güçlüklerini tecrübe etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Biz de az çok pala sürttük;
Sana cahil demedik
Yalnız züppe dedik; bak, yine bakdın dik dik;
Mehmet Âkif

PALİKARYA (پالیقاریه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kabadayı, yiğit, cesur yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstihfaf yerinde rum gençleri hakkında kullanılır.

Ne horoz akıllı ba Deli Yani
Toplamış başına bir sürü Yani
Ne yapsın diplomat bakmış inanmış
Palikaryalar iş görür sanmış;
Tisalya Destanından

PALÜDE (پالوده) [*San.*] Nişasta ile meyva sularından yapılan bir nevi tatlı, pelte adıdır.

PALYAÇO (پالیاچو) [*San.*] Canbaz ve hokkabazların yanlarında halkı güldürmek için onları taklit eden soytarıya verilen addır. İtalyanca paliaccio'dan alınmadır.

Vâkıa palyaçolar, soytarılar, maskaralar
Halka göstermek için kendini, yüksek yer arar
Mitha Cemal Kantay

PANAYIR OYUNCUSU (پنایر اویونجیسی) [*San.*] Umumi meydanlarda ve panayır yerlerinde halka marifetler gösteren ve oyunlar oynıyan oyunculara verilen addır. Panayır; umumi meydanlarda kurulan sergi ve pazar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PANDİLİ (پاندیلی) [*San.*] Orta oyununda çalınan defe verilen addır. Oyunun küçük bir parmaklıktan ibaret olan dekoruna «Yeni dünya», oyuna «giriz», zurnaya «papara», zenneye «gaca», sarhoşa «matiz», güldürücüye «paskal» denilir.

PANDOR (پاندور) [*İda.*] Rumeli'de kır bekçisi, derbentçi gibi muhafaza memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar birer sene müddetle tâyin olunur, kendilerine buyuruldu verilirdi.

PANZEHİR (پانزهر) [*Tıp.*] Yılan sokmasına karşı suyu içirilen maddenin adıdır. Eskiden Bedestan'da, Mısırçarşısında satılan ve merkep uru da denilen bu madde için «Kamus-ı Osmanî» de şu izahat vardır: «Doğrusu pâd-ı zehir olup Türkçe'de tahrif ile «panzehir» denilen ilâçtır ki tesir-i semmi defeder bir lâfz-ı mürekkeptir. Pâd; hafız mânasında olduğundan zehirden hıfzedici demektir. Bazan tahfif ile (pâzehir) tarzında dahi istimal olunur. Türkçede «Harizma taşı» da derler.»

Sevgilim mar-ı zebandır zehrin
Panzehirler bile teskin edemez
Lâ

PAPAK (پاپاق) [*Kıy.*] Posttan (hayvan derisi) yapılmış kalpak nevilerinden birinin adıdır.

PAPARA (پاپارا) [*San.*] Orta oyununda çalınan zurnaya verilen addır. Oyunun küçük bir parmaklıktan ibaret olan dekoruna «Yeni dünya», oyuna «giriz», defe «pandili», zenneye «gaca», sarhoşa «matiz», güldürücüye «paskal» denilir.

PAPAZİ (پاپازی) [*Giy.*] Gayet ince tül yahut ipekli organtin gibi bir kumaş adıdır. Kadın elbiselerinin yaka kısmına süs olarak konulduğu gibi «hotoz» da yapılırdı. Pembe, mavi, fıstıkî ve emsali açık renkleri vardı.

PARA (پاره) [*Mes.*] Kuruşun kırkta bir cüz'ü mânasına mevzu bir tâbir olduğu gibi eskiden basılmış olan sikkelerden birinin de adı idi. Para lâfzı, akça kelimesinde olduğu gibi, nakit mânasında ve onu ifade eder surette dahi istimal olunmuştur.

Farsça'da parça, kıt'a, cüz' mânasına gelen para Osmanlılarda sikkeye alem olmuştur. Şöyle ki altının kesrini teşkil için kullanılan akçanın devamlı surette değişmesinden dolayı yeni bir kesrin çıkarılmasına ihtiyaç hâsıl ol-

masiyle akçadan daha büyük kıt'ada kat' olunan sikkeye «para» denilmiştir. Bu sikke Osmanlı kuruşlarının zuhuru üzerine onların asıl kesri itibar edilmiştir,

Mevcut malûmata göre hicrî 818 (1415-16) senesinde Mısır Memlûkü (Melik Müeyyed) in namına nispetle «Müeyyedî» adıyle kesilen sikkeye Osmanlılarda hicrî 1045 (1635-36) tarihlerine doğru para denilmiştir. Sonraları paranın kesri olmak üzere «akça» kabul edildi ve bir para üç akça itibar olundu.

İsmail Galip Bey «Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye» adlı eserinde (sayfa 199) para adlı sikkelerin vezinleri (onluk Osmanî) lerden çok hafif ve akçalardan daha ağır olup beheri beş kırattan biraz ziyade» olduğunu söylüyor ve şu malûmatı da ilâve ediyor: «Mösyö (tavenier) seyahatnamesinde memalik-i Osmaniyye'de bir vakitler tedavül eden ve küçük sikkelerden olan akçadan başka bir de para olduğunu ve Mısır'da dahi bir tanesi dört akça eder ve «para» denilir bir nevi sikke darbolunduğunu rivayet eylemesine göre elimizde bulunan sikkelerin para olduğuna şüphe yoktur. Hattâ Naima'nın en evvel Dördüncü Murat asrında ve 1045 (1635-36) senesinde «Erzurum ordusunda verilen atiyyeler kesik (para) olmakla iki akçaya sarfolundu» demesi ve anı mütaakıp senelerde pekçok defalar bilmünasebe yine «Para» dan bahsolunması İstanbul'da (Para) denilen sikkenin bu asırdan itibaren darp ve ihraç olduğuna delâlet eder ahvaldendir,

«(Para) denilen sikkenin birinci defa olarak hangi tarihte ihraç olunduğuna dair müverrihlerin sözlerinde kâfi sarahat olmadığı gibi Cevdet Paşa'nın tarihinde (cilt 5, sayfa 220) yazılı rivayet de paranın zuhuru tarihini lâyikıyle tâyin edememektedir.

«Mösyo (Belin) dahi bu meseleyi tetkik edip para olsa olsa 1066 (1655-56) senesinde ve yahut hiç değilse 1091 (1680) tarihinde zuhur ettiğini zannetmektedir.»

İsmail Galip bey bu tetkikatın neticesi olarak şu hükmü veriyor: «Bize kalırsa elimizdeki sikkeler ile serdettiğimiz delâil paranın zuhuru hakkındaki ihtilâfı halle kâfi addolunabilir.»

PARA KESESİ (پاره کیسه‌سی) [*San.*] Madenî para koymağa mahsus küçük torba şeklindeki kesenin adıdır. Kumaştan yahut ibrişimden örme olarak yapılır, ağızları kaytanla büzülürdü.

PARAVAN (پاراوان) [*San.*] Eskiden hareme selâmlığı ayıran ve şimdi de ilk bakışta görülmesi caiz olmıyan yerleri örten perdelere verilen addır. Bunların Arap, Acem, Hind ve Japon işleri vardır. Türklerce çerçevesi oyma, ortaları eski kumaştan ve çatmalardan yapılanlarının yüzlerce lira değerinde olduğu «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde (Paravan maddesi) yazılıdır.

Görmez olmuştu ahibba yaran
Vardı güya aramızda paravan

Lâ

PARAZVANA (پارازوانا) [*San*] Kalemtraşın madenî kısmı ile sapın birleştiği yerde madenî kısmı sapa tespit etmek için iki tarafına konulan madenî parçalara verilen addır. Sanatkârlar kalemtraşa pirinçten, gümüş ve altından olmak üzere adları yazılı damgaları parazvanaya yakın yerlere koyarlardı.

§ [*Bah.*] Gemilerin sancağına çekilen «Kur'an»ın ceviz kabuğu şeklinde yapılan mahfazasının açılıp kapanan yerindeki çenbere de parazvana denilirdi.

Mahfaza gümüşten, parazvana altından yapılırdı.

PARÇALI BOHÇA (پارچه‌لی بوغچه) [*San.*] Türlü renkte dört köşe olarak kesilen küçük kumaş parçalarının biribirlerine dikilmesi suretiyle yapılan bohçalara verilen addır. Eskiden kumaş parçaları biriktirilerek onlardan istifade suretiyle bohça yapıldığı gibi yorgan yüzü de yapılır, o türlü yorganlara da «parçalı yorgan» denilirdi.

PARÇALI ŞEMSE (پارچه‌لی شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Eski kitap ciltlerinin kapları üzerine yapılan «Şemse» nevilerinden birinin adıdır. Kitabın kabını kaplıyan meşinin ortası kesilerek başka bir meşin üzerine hazırlanan şemseyi muhtevi parçanın yerleştirilmesi suretiyle yapılırdı. Kabın tamamını kaplıyan meşinin üzerine yapılan şemselere «Yekpare şemse» denilirdi.

PARÇA SU (پارچه صو) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin köşeler haricine tekmil cilt devredilmek ve fakat biribirine bitişik olmamak suretiyle yapılan motiflere verilen addır. Motifler biribirine bitişik olarak yapılmış ise bunlara «Yekpare su» denilirdi. Parça suya «Kesme» de denilirdi.

PARİS (پارس) [*Sar.*] Hazine-i Hümayun ile koğuşların süpürülüp silinmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. «Paris oldu», bugün «Paris var» yahut «şimdi paris ediliyor» denilir, bunlardan süpürülüp temizlik yapmak anlaşılırdı.

PARMAĞI AĞZINDA KALMAK (پارمغی اغزنده قالق) [*Hal.*] Hayret ve taaccüp etmek, takdirle karşılamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «parmak ısırmak» da denilir.

Gelüp de bir bulunaydın geçenki vâzında
Kalırdı parmağın Allah bilir ki ağzında
Mehmet Âkif

PARMAĞINA DOLAMAK (پارمغنه دولامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ağzından düşürmemek, iş güç etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tar-ı siyeh-i kâkülü düşmüş zemine görmedik
Bu cürmümüz affeylemez durmaz dolar parmağına
Veysi

PARMAK (پارمق) [*Öl.*] Arşının yirmi dört kısımdan bir kısmına yani yirmi dörtte birine müsavi uzunluk ölçüsüne verilen addır. Baş parmağın ilk boğumuna müsavi idi. Arşının yirmi dörde taksimi veyahut yirmi dört parmağın bir arşın olarak vahid-i kıyasi itibar edilmesi Şer'î meselelerin ekseriya 6, 12, 24 kısma münkasım olması hasebiyledir. Hicrî 994 (1585-86) senesine gelinciye kadar buna «Boğum» denilirdi. Parmak diye şahadet parmağı yan yatırılınca parmağın tırnak yanındaki kalınlığına denilirdi. Bir boğum iki buçuk parmak sayılırdı. Bu parmak on iki «iplik» veya «hat» tı. Parmak; metrenin kabulüne kadar ölçüde kullanılan «Ayak»ın da küsuratından idi. Oniki «hat» bir «parmak», on iki «parmak» da bir «ayak» teşkil ederdi.

PARMAK ISIRMAK (پارمق ایصیرمق) [*Mal.*] Hayret ve takdirle karşılamak, garip görmek, taaccüp etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «parmağı ağzında kalmak» da denilir.

Göricek ruh-ı Sikender hele Sadâbâdı
Olda parmak ısırıp himmetinin hayranı
Nedim

PARMAKLA GÖSTERİLMEK (پارمقله کوسترلمك) [*Hal.*] Meşhur olmak, herkes tarafından takdir edilmek, teferrüt etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PARMAKLAMAK (پارمقلامق) [*Hal.*] Karıştırmak, kurcalamak, oynamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PARTİTA (پارتیتا) [*Mal.*] Gümrüklerde tüccarların itibarlarına göre açılmış olan hesap hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gümrükle muamelesi olan tüccarın ithal ettiği malın Gümrük resmi o hesaba geçirilir ve zimmetine kaydolunan bu parayı tüccar ceste ceste öderdi. Şimdiki tâbirle «Hisab-ı carî» demektir.

Tüccarın iflâsı veya sair bir suretle acze düşmesi halinde devlet alacağının ziyaa uğradığı görülerek kaldırılmıştır. Bu muameleye 1275 (1858-59) senesinde başlanmış ve 1278 (1861-62) senesinde nihayet verilmiş olduğuna nazaran üç sene imtidat etmiş demektir. «Partita Nizamnamesi» namiyle bir nizamname de yapılmış idi. Partita; İtalyanca kısım yahut takım demektir.

PARTİTA NİZAMNAMESİ (پارتیتا نظامنامه‌سی) [*Mal.*] Gümrüklerle muamelesi olan tüccarlara hisab-ı carî açılmasına dair elan nizamnameye verilen addır. Kendilerine carî hisap açılan tüccarların iflâsı veya paranın düşmesi yüzünden devlet alacağının ziyaa uğradığı görülmesi üzerine mer'iyetten kaldırılmıştır. Nizamname hükmü 1275 (1858-59) - 1278 (1861) seneleri arasında tatbik olunmuştur.

PASBAN (پاسبان) [*İda.*] Bekçi, gözcü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında «pazvant» suretinde kullanılırdı.

Ol şehinşah-ı felek kişver ki olursa reva
Dergeh-i iclâline hurşid-i gerdun pasban
Üsküdarlı Hakkı Bey

Eğriler geçti doğrular yerine
Uğrular şehre pasban oldu
Amasyalı Refikî

PASKAL (پاسقال) [*San.*] Orta oyunu ile tulûat tiyatrolarındaki güldürücüye verilen addır. Tiyatrolarda bunun yerine «komik» kullanılır. Orta oyununda eskiden bunun yerine «pusatçı» tâbiri kullanılırdı.

PASTAV (پاستاو) [*San.*] Ucu yaldızlı çuha topu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski İstanbul ve Galata tellaliye kanunnamesinde her pastav çuhanın elli arşın olmasının âdet olduğu yazılıdır. Macarca olan bu kelime galat olarak «pastal» suretinde de kullanılırdı. Pastal son zamanlarda bir nevi ayakkabına, ekseriyetle askerlerin giydiklerine denilir. Bu tâbir Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati»nde «Garp, Polonezce - isim - bir top çuha, Pastavla pazarlık - Toptan - Götürü pazarlık» suretinde izah edilmiştir.

Bir keramet satarız pastav ise almazlar
Satmayıp bâr-ı riya nişlesün ol delkbeduş
Sabit

§ [*San.*] Orta oyununda pişekârın elindeki şakşağın eski adıdır.

PAŞA (پاشا) [*İda.*] Sivillerle askerlerin ileri gelenlerinin bir kısmına verilen resmî unvandır. Osmanlıların ilk devirlerinde bu unvan hanedan mensuplariyle yalnız bir kısım idare adamlarına verilirken sonradan askerîden «mir-i liva» ve ondan yukarı rütbede olanlarla mülkiyeden «vezir», «beylerbeyi», «mir-i miran» ve «mir-ül-ümera» rütbelerine tahsis edilmiştir. Damat paşa, Ağa paşa, Vali paşa o cümledendir.

«Lehçe-i Osmanî» de bunun için: «Beşe, baş vüzera ve bazı ümeraya mahsus resmî unvandır. Sabıkta ehl-i seyfe mahsus pâyelerin unvanı idi. Mülkiyede vezir, beylerbeyi, mir-i miran, mir-ül-ümera rütbelerine verilir. Avam zebanzedi unvan dahi olur. Sabıkta paşa sancağı valinin oturduğu eyalet merkezi, sairlerinde sancak beyi olurdu» izahatı vardır.

«Kamus-u Türkî» de şöyle yazılırdır: Paşa (Aslı Baş ağa. Farisî «Pay-ı şah» dan me'huz olması baittir) Devlet-i Osmaniye'de vüzeraya ve esasen menasıb-ı âliye-i sefiyye ve mülkiyye eshabına verilen unvandır. Vaktiyle bir ve iki ve üç tuğlu olarak üç sınıfa münkasım idi. Elyevm mülkiyyede: Vezir, Rumeli beylerbeyi, miri miran ve mir-ül-ümera isimleriyle dört ve askeriyede müşirlik, feriklik ve mirlivalık isimleriyle üç rütbe eshabına verilir. (Sonraları birinci feriklik de ihdas edildiği için askerîde de dört rütbe sahibine verilir): Ahmet Paşa, Ömer Paşa, Nâzır Paşa, Vali Paşa, Müşir Paşa, Ferik Paşa, Liva Paşa, Kaptan Paşa. || Paşa kapısı = Bab-ı Âlî.»

«Kamus-u Osmani»de de: «Paşa lâfzının aslı hakkında da pek çok ihtilâf vardır. Lügat erbabının bazıları Farsça (Pây-ı şah) lâfzından muharref olduğuna, bazıları da Türkçe'de büyük birader mânasına olan «Beşe» lâfzının mürûr-i zamanla telâffuzunun «Paşa»ya tahavvül eylediğine ve bir takımı dahi evin, ailenin büyüğü, reisi demek olan «Baş ağa» dan tahrif edildiğine kail olmuşlarsa da Sultan Orhan'ın büyük biraderi Emir Alâeddin'e vezarete nasp ile ona «Paşa» unvanını vermiş olmaları bu lâfzın Türkçe «Beşe» kelimesinden bozma olduğuna delâlet etmektedir» deniliyor.

Eski Darülfünun müderrislerinden ve değerli ilim adamlarından Avram Galanti birkaç tarihî tâbir arasında tetkik ettiği «Paşa» için (Yeni Mecmua, sayı 81) şöyle diyor:

«Paşa; bu kelime Babil'ce olup eyalet reisi yani vali, mutasarrıf mânasınadır. Hükümdar Hammurabi kanununda bu kelime (پاپا = Paha) suretinde birkaç defa yazılıdır. Ahd-i Atik'in Azra kitabının Acem işlerinden bâhis kısımlarından, aynı kelime aynı suretle zikredilmiştir. Paşa kelimesini tasavvut nokta-i nazarından tetkik edelim: Paha ile paşa kelimelerinin aralarındaki fark (ح = h) ile (ش = ş) sadalarını husule getiren işaretler yani harflerdir. Eski İranîlerin Ay Allahının ismi (ماس = mas)tır. Muahharen İranîler (Ay) a (ماه = Mah) demişlerdir. (Mas) kelimesi mürûr-ı zamanla (Mah) olmuştur. Aynı usulün aksiyle (Paha) kelimesi (Pasa) olur. (س = s) ile (ش = ş) harflerinin mahreçleri bir olduğundan (س = s) yerine (ش = ş) vazolunduğundan (Pasa) kelimesi (paşa) olur. Elyevm bile İbranice'de (Paşa) Paha tarzında yazılır ve o suretle talâffuz olunur. Paşa kelimesi bize ne vakit, ne tarik ve ne suretle geçmiştir. Şimdilik bu suali sormakla iktifa ederiz.»

Hammer'in (cilt 1, sayfa 202) «Paşa» hakkındaki nokta-i nazarı şudur: «Bu ünvan Avrupa'da umumen mâruf ise de mânası ve aslı pek az zevata mulûmdur. Paşa iki kelime-i Farisiyeden, pay ile şahtan mürekkeptir ki hükümdarın ayağı demektir. Bu, Keyhüsrev'in eski bir tesisinden me'huzdur. Eksenofon ondan bahseder. Bu hükümdar, hükümetinin memurlarını kendi vücudunun âzası addederek memuriyyetlerinin münasebetlerine göre onları âza-yı muhtelife isimleriyle tesmiye etmiş idi. Bu suretle umur-u dahiliyye ile mükellef büyük memurlar gözleri, zâbıta memurları kulakları, vergi tahsildarları elleri, askerler ayakları, hükkâm ve yahut kanunların tatbik vasıtaları dili idi. Hasılı dahiliyye, polis, maliye, harbiye, adliye nezaretleri gibi yüksek hizmetlere havas tâyin ediyordu, Paşa unvanı sırf teşbihi olan bu tesisin taklidinden ibarettir ki hakikatten ârî değildir. Çünkü paşa vilâyat valileri, vezir, asker kumandanı olmak itibariyle hükümdarın ayakları demektir.» Aynı sayfa haşiyesinde de şu malûmat yazılıdır: «Eksenofon, Sirup 1,7,2 paşa ve han unvanları İran-ı kadimde cari olmak melhuzdur. Aryenlerin (İranîlerin) besüs kelimesi paşa kelimesinden ve muzikanos musı handan muharref olabilir»

Paşa lâfzını eserinin bir haşiyesinde tetkik eden Osman Nuri Bey (Osman Nuri Ergin) (Mecelle-i Umur-u Belediye, cilt 1, sayfa 551) diyor ki: «Benim zannıma göre baş ahi'den baş ağa ve bu da bir derece tahfif edilerek «Beşe» olmuştur. Beşe'nin bilâhara «Paşa» suretine inkılâp etmiş olması istib'ad edilemez. Beşe kelimesi hâlâ Kastamonu vilâyetinin bazı taraflarında müstameldir.»

Frederih Gize «Osmanlı İmparatorluğunun

teşekkülü Meselesi» hakkındaki yazısında (Türkiyat mecmuası, birinci cilt, sayfa 164) Alâeddin Paşa'dan bahsederken «Paşa» için şu mütalâayı ileri sürüyor:

«Müşarünileyhin Orhan'ın büyük biraderi olup olmadığı meselesi bile henüz taayyün etmemiştir. Sonraki Osmanlı müverrihlerinin büyük birader telâkkisine sebep de, hükümdarlık tacından feragat keyfiyyetini daha âsilâne bir şekle sokmak olduğu gibi, diğer taraftan da paşa kelimesinin «Baş ağa»dan müştak olduğu fikrinden ileri gelmiştir. Her ne kadar bu telâkkinin Türkiye'de umumî olmasına ve «Deni»nin «Türk lisanının grameri» adlı eserinde (s. 1156) bu umumî fikre iştirak etmesine rağmen, ben bunun yanlış olduğunu kabul etmekteyim. Baş ağa kat'iyyen bu mânada müstamel değildir. Zira yalnız başına «Ağa» kelimesi zaten «büyük birader» mânasınadır. «Paşa» unvanı aşağı yukarı muasır olan «Âşık Paşa» gibi dervişlerde istimâl edilmekte idi. Bundan dolayı kabul edebilirim ki Paşa «Padişah» kelimesinden gelmiştir, ve sultan gibi, mânevi âlemde hükümdar mânasına gelir. Nitekim ekseriya sofiyane şiirlerde tesadüf edildiği veçhile derviş, aynı zamanda mânen sultan veya padişahtır.»

Türklerde büyük evlâda paşa da denilirdi. Osmanlılarda ilk defa paşa lâkabiyle lâkaplandırılmış olan (Alâeddin Paşa) görülüyor. Bunun Osman Gazi'nin büyük oğlu ve Orhan Gazi'nin büyük kardeşi olması aynı an'anenin Osmanlılarda da cereyan etmiş olduğunu gösterir. Orhan'ın büyük oğlu (Süleyman Paşa) nın paşalığı da o kabildendir. Bununla beraber Birinci Murat'ın zamanında Kazasker olan (Çandarlı Kara Halil Efendi)ye paşalık unvanı verilmekle Paşa tâbiri resmî elkaba dahil olmuş ve yüksek mertebeleri ihraz edenlere verile gelmiştir. Osmanlı tarihindeki ifadeler hep bunu teyit eder mahiyettedir. Nitekim; Müneccimbaşı; Alâeddin'den bahsederken (cilt 3, sayfa 278) diyor ki: «Türkmen lügatinde büyük karındaşa paşa ıtlak olunup müşarünileyh sair biraderlerinin büyüğü olmakla kendülere paşa denilirdi.»

«Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye» de (cilt 2 sayfa 32) «Eski Türk lisanında büyük evlâda paşa ıtlak olunduğu cihetle serdefter-i selâtin-i Osmaniyan Sultan Osman Gazi Han hazretleri gibi büyük oğlu (Alâeddin) Hazretlerine (Paşa) deyu hitap ve umur-u devlette istihdam buyurur idi. Sonra bu nam umur-u devlette istihdam olunan ahlâfına dahi unvan oldu. Bazıları paşa lâfzının pay ile şah'tan mürekkep yani (Pay-ı şah) tan muhaffef olduğunu dahi beyan ediyorlar» deniliyor.

«Memalik-i Osmaniye'nin tarih ve coğrafya lügati» inde (cilt 4, sayfa 1052) «Paşa; Türk lisanında büyük oğula ıtlak olunduğu halde sonraları meratib-i mülkiyye ve askeriyyeden bazılarına tahsis kılınmıştır» deniliyor ve esbab-ı mucibe gösterilmeksizin ilâveten «Paşa lâfzının Pay-ı şah'tan muhaffef olması hakkındaki rivayetin doğru» olmadığı mütalâası serdediliyor.

«Sicill-i Osmanî» nin (cilt-4 sayfa 738) ifadesi şöyledir: «İlk paşa» «Lala Şahin» dir. Çünkü müşarünileyh serdar olmakla âdat-ı Türkman olarak büyük oğula «paşa» demek varit olmakla bu zat emir-ül-ümera yani Rumeli beylerbeyi olunca «bay» muhaffefi «bey» mafevkinde olarak «paşa» tâbir olunmuştur. «Paşalık bu suretle bendegâna lâkap olunca şehzadegân hazaratına denmiyerek «çelebi, sultan» denmiye başlamıştır.»

Paşa tâbiri, tazim makamında olarak, ulema ve meşayihten de bazılarına verilmiştir. (Molla Sinan)ın (Sinan paşa), Arif-i Billah (Muhlis Paşa), mutasavvıfane şiirleriyle mâruf (Âşık Paşa) o kabildendir. Ancak bunların aldıkları paşa unvanı resmî bir unvan değildir. Bu şekildeki unvan Osman ve Orhan devirlerine munhasırdır. Ondan sonra paşa unvanı hep resmî makam sahipleri hakkkında kullanılmıştır.

Vak'a nüvis Lûtfi efendi, hicrî 1288 (1871-72) vak'aları arasında Rusya devleti tarafından Sultan Aziz'e verilen nişandan bahsederken (Lûtfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el vazması nüsha, cilt: 13, sayfa 7) «ilâve» başlığı altında şu malûmatı veriyor: «Bin ikiyüz kırk bir senesine gelinciye kadar Devlet-i Aliye'de teşrifatça suret-i mürettebe ve muntazamada nişan itasına dair malûmat ve kuyudat-ı mevsuka ve resmiyyeye muttali olamadım. Eskiden paşa unvaniyle muanven olan vüzeraya kılıç kaftan ile üç, beylerbeyiler ile mir-i miran'a, mir-ül-ümera paşalara iki ve bir tuğ verildiği misillû sancaklar ve ordularda fevkalâde yararlıkları görülen şücaan-ı asakirin başlarına takılmak için rütbe-i mütenevviadan nişan makamında çelenkler verilir idi. Fevkalâde olarak bazı havass-ı vüzeraya dokuz tuğ verildiği de mesbuktur. Eski vakitlerde İstanbul'da Sadrazam ile Kaptan paşa ve bazı nişancılardan başka paşa unvaniyle vüzera ve mir-i mirandan bir fert bulunmaz idi. Damat paşalar dahi taşra valiliklerinde bulunuyorlardı.»

Vak'a nüvisin söylediği çok eski zamanlara aittir. Daha sonraları defterdara ve o derecedeki memurlara da vezaret rütbesi verildiği

için Paşa unvanını taşıyan çoğalmıştı. Bununla beraber Osmanlılarda paşa'nın en çok bollandığı zaman 1908 Temmuz İnkılâbına takaddüm eden zamandır. Hicri 1324 (milâdî 1906) senesi için tanzim olunan umumî sâlnameye nazaran 41 müşir, 54 vezir, 20 birinci ferik, 47 ferik, 155 Rumeli beylerbeyi 86 liva vardı. Bu «400» paşaya paşa unvanını taşıdıkları halde teşrifatta dahil olmamaları hasebiyle sâlnameye geçirilmiyen mir-i miranları ve bir de mütekait bulunanları ilâve etmek lâzım gelir. Bunları da 200 farz edersek Meşrutiyet devrini altı yüz paşanın idrâk ettiği anlaşılır.

Temmuz İnkılâbı'ndan sonra mülkiyye ricaline vezirlik ve paşalık verilmemiştir. Yalnız Sadrazam olan mutlaka vezir ve paşa olması hakkındaki an'anenin devamına lüzum görülerek Roma sefirliğinden Sadrazamlığa getirilen Hakkı Bey'le, dahiliye nazırlığından Sadrazam olan Talat Bey'e Paşa denilmiştir,

Bozulmasına dünyanın sebep paşa vü beydir
Fesad ü fitneye bâis bulardır şüphesiz her gâh
Veysi

PAŞA BAŞTARDESİ (پاشا باشتاردەسی) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Çektiri idadında dahil olan gemilerin en büyüğü baştarde idi. Otuzaltı oturağı vardı. Uzunluğu 210 dan 216 kademe kadar olurdu. Paşa baştardesinde 83 ü gemici ve topçu, 216 sı cenkçi, beş yüzü kürekçi olmak üzere 800 mürettebat bulunurdu. Küregin her birine yedişer nefer tâyin olunur, her mangasına da üçer cenkçi memur edilirdi. Baş taraflarına üçer top konulduktan başka çıkmaları üzerine dörder beşer küçük top yerleştirilirdi. Alâmet olmak üzere kıç kasaraları üzerinde üçer fener yakılırdı.

Çadır adını alan kıç tentesi iptidaları «Seraser» dendi. Sonraları bir yeşil ve bir kırmızı kadifeden yapılmış ve nihayet kırmızı çuhada karar kılınmıştır. Tente döşemesiyle beraber yüzbin kuruş masrafla vücude gelir, ve her sene değiştirilirdi.

Harb gemilerinin yalnız gemici ve kürekçilerine günde yarımşar okka peksimet verilirken paşa gemisinin cenkçilerine de peksimet verilmek usuldendi.

Paşa gemilerinde ötekilerden fazla olarak bir de ayna (dürbün) bulunurdu. Yine paşa baştardesine miriden «flândire», «kıç bayrağı», «paşa sancağı», «yel bayrağı» verilirdi. Halbuki öteki gemilere yalnız sarılı kırmızılı birer «kıç bayrağı» verilir, öteki bayraklarla flândıraları reisler kendi taraflarından tedarik ederlerdi.

PAŞA DEFTERLİSİ (پاشا دفترلیسی) [*Ida.*] Vezirlerle Beylerbeyi ve sancak beylerinin kumandaları altında bulunanlara verilen addır. Sipahiler ümera ve beyelerbeyi'lerin maiyyetinde sefere iltihak ettikleri paşanın ismine nisbetle «filân paşanın defterlisi» denilirdi. Vezirlerin maiyyetlerindeki dirlik sahibi askerlere de bu ad verilirdi. Paşaların içtimaî vaziyyetlerine göre değişen bu defterliler hicrî 1119 (1707-8) senesinde kaldırıldığı gibi vezirlerin diğer maiyyetleri halkı da tahdide tâbi tutulmuştur,

PAŞA DÖKÜNTÜSÜ (پاشا دوکونتوسی) [*Hal.*] Paşa unvanını taşıyanlardan tekaüt edilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezir ve paşa ünvanını taşıyan ricalin hizmetlerinden açıkta kalmış olanlara da bu ad verilirdi.

PAŞA GEMİSİ (پاشا گمیسی) [*Bah.*] Kaptan paşaların bindikleri gemiye verilen addır. Sonradan Bahriye nazırı unvanını alan Kaptan-ı derya'ların tâyinlerindeki rütbelerine göre top atılır ve paşa gemisi adı verilen gemiye bayrak çekilirdi. Kaptan paşalıkla beraber bu âdet de kaldırılmıştır.

PAŞA KAPISI (پاشا قپوسی) [*Ida.*] Tanzimattan evvel Sadrazamların bulundukları daireye verilen addır. Tanzimattan sonra bunun yerine «Bab-ı Âli» kullanılırdı. Vezir dairelerine de bu ad verilirdi.

Nevbetle tabl-ı şöhreti çaldık bu asırda
Paşa kapısına düşeli mehter oldu dil
Sururî

PAŞA KAPISI ERKÂNI (پاشا قپوسی ارکانی) [*Ida.*] Başta sadrazam olmak üzere büyük devlet adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Paşakapısı ricali» de denilirdi. Sadrazamın vazife gördüğü binaya Paşakapısı denildiği için oradaki büyük devlet adamaları hakkında da bu tâbir kullanılmıştır.

PAŞA KAPISI KODAMANLARI (پاشا قپوسی قودامانلری) [*Ida.*] Başta sadrazam olmak üzere büyük devlet adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Paşakapısı ricali» de denilirdi. Sadrazamın vazife gördüğü binaya Paşakapısı denildiği için oradaki büyük devlet adamları hakkında da bu tâbir kullanılmıştır.

PAŞA KAPISI RİCALİ (پاشا قپوسی رجالی) [*Ida,*] Başta sadrazam olmak üzere büyük devlet adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Paşakapısı erkânı» da denilirdi. Sadrazamın vazife gördüğü binaya Paşakapısı denildiği için oradaki büyük devlet adamları hakkında da bu tâbir kullanılmıştır.

PAŞALI (پاشالی) [*Hal.*] Paşa unvanını alan vezir ve beylerbeyi gibi büyük devlet adamlarının hizmetinde bulunan gedikli ağalar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Baban vereydi seni bolay kim mevaliye
Sayende biz de taşınırız bari yaliye
Baldırı çıplak olup oturtma haliye
Ne pirpirliye eyle meyl ne paşaliye
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderunlu Vasıf

PAŞALI ÇAKŞIRI (پاشالی چاقشیرلی) [*Kıy.*] Eskiden paşaların ağalarına mahsus bir nevi geniş çakşır'ın adıdır. Mecaz yoliyle müptezellikten kinaye halk tâbirlerindendi.

PAŞALI DÖKÜNDÜSÜ (پاشالی دوکونتوسی) [*Hal.*] Paşa unvanı alan vezir ve beylerbeyi gibi büyük devlet adamlarının gedikli ağalarından kapısız kalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PAŞALIK (پاشالق) [*İda.*] Paşa unvan ve mansıbı, eskiden bir paşanın idaresinde bulunan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Olma paşalık için avâre
Tabl ü zurna ile girme nâre
Nabi

Zannetme ben Amasya'da paşalık eyledim
Buldum yetim halkını babalık eyledim
Ziya Paşa

PAŞALI KAVUĞU (پاشالی قاووغی) [*Kıy.*] Paşa unvanını alan vezir ve beylerbeyi gibi büyük devlet adamlarının gedikli ağalarının başlarına giydikleri kavuk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üçüncü Selim tebdil gezerken başına bu kavuğu giyerdi.

PAŞALI KIYAFETİ (پاشالی قیافتی) [*Kıy.*] Paşa unvanını alan vezir ve beylerbeyi gibi büyük devlet adamlarının gedikli ağalarının giyiniş tarzları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PAŞALIM (پاشالم) [*Hal.*] Bir efendi bendesi olanlar tarafından «kapı yoldaşım» yerinde biribirlerine kullandıkları tâbirdir.

PAŞA ODASI (پاشا اوطه‌سی) [*Ask.*] Ağa bölüklerinin yirmi birinci bölüğüne verilen addır. Ocak an'anesine göre bunun verilmesine sebep olarak «Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları» adlı eserde (cilt 1, sayfa 169) şu fıkra yazılıdır: «Kanuni Sultan Süleyman zamanında vezir-i âzam İbrahim Paşa Yeniçerilerin eski ve yeni odalarını tamir ettirmişti. Bir gün bunları gezerken yirmi birinci ağa bölüğüne gelince o odanın aşçısı kendisine bir tas şeker şerbeti verir. Bundan memnun olan İbrahim Paşa, şerbeti kana kana içtikten sonra aşçıya ihsanda bulunmuş ve bundan böyle bu oda benim odam olsun diyerek ölümüne kadar odayı himayesine almıştı.»

PAŞA SANCAĞI (پاشا سنجاغی) [*İda.*] Tanzimat'tan evvel valilerin oturdukları eyalet merkezlerine verilen addır.

PAŞAZADE (پاشازاده) [*Hal.*] Paşa oğlu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PATAKÜTA (پاتاکوتا) [*Kıy.*] Yakası kadifeli, çapraz ipekli mintan adıdır. Kilise tulumbacıları giyerlerdi.

PATALYA (پاتالیه) [*Bah.*] Her iki küreği bir kişi tarafından çekilen ve birden üç çifteye kadar küreği bulunan harb gemilerine mahsus sandal adıdır. Limanda sahile pek yakın bulunulduğu zamanlarda kamarot ve hizmetçilerin gemiye alınmaları veya gemiden dışarıya çıkarılmaları işinde kullanılan bu sandallar bindirme tahtalıdırlar. Kıçtan kara olup sahile iskele olmadığı halde varagele ile gemiye girip çıkmak ve geminin borda veya karinini silmek için de kullanılan batalyadan küçük filika şeklindeki tekneye «borda patalyası» deninilir,

PATLAK DİKİŞLİ (پاتلاق دیکیشلی) [*Kıy.*] Eskiden giyilen serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Hırka dikişi gibi dikişli, uzunca sarığı kavuktaki gibi birbiri hizasında olmayıp biraz mukavvesçe sarılmış olan bu başlığı ilmiyye mensupları giyerlerdi.

PATRİK (پطریق) [*İda.*] Rumlarla diğer Hıristiyan milletlerin baş papazlarına verilen addır. Patriğin oturduğu yere (Patrikhane) denilir. Patrik kelimesi Rumca «aile» mânasına olan «patria» ile hükmetmek mânasına olan «archein» kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu itibarla patrik kelimesinin mânası aile veya kabîle reisi demek olur.

Patriklik Milâdî dördüncü asırda henüz vaftiz olunmamış (Büyük Kostantin) namını taşıyan bir Lâtin İmparatoru tarafından ihdas olunmuştur. Sonraları (Umumi Patrik) unvanını almış olan patriklik İmparator tarafından «Piskoposluk» halinde kurulmuş ve «Kostantiniyye baş rahibi» unvanı verilmiş idi. Sonraki zamanlarda patrik unvanına «İstanbul baş piskoposu» unvanının takaddüm etmesi ilk kuruluşunda Patrikhane'nin Piskoposluk halinde bulunmasından ileri gelmiştir. Kaldı ki Hıristiyanlık tarihine göre İstanbul Patriği kendisini «Havariyyun» kürsüsüne câlisi (oturucusu)

bulunan patriklerden sayamaz. Çünkü Kudüs, Antakya ve Roma baş rahipleri birer resulün kürsüsü üzerinde oturduklarına kaildirler. Bizans piskoposu ise bir resulün yani havarinin sandalyesi üzerine câlis bulunduğunu hakkiyle iddia edemez. Çünkü buraya havariyyün'dan hiçbiri gelmemiştir. Binaenaleyh Rum patrikliği Roma ve Kudüs patriklikleri gibi bir havari müessesesi olmayıp Bizans hükümdarının ihdas ve Osmanlı padişahının ipka etmiş olduğu ruhanî bir makamdır. Filvaki şark ve garp kiliseleri umumi bir mecliste içtima ettikleri zaman Rum Patriği daima Papa'dan sonra birinci patrik olarak tanınmıştır. Fakat bu şeref de makamın dinî haklarından ziyade mukim bulunduğu Şark İmparatorluğu'nun pay-ı tahtına ait idi.

Bizans devrinde patriğin hiçbir cismanî salâhiyyeti yoktu. Patriklik makamı imparatorluğun hududu dahilindeki şehir ve kasabalarda ve bunların köylerinde bulunan kilise ve manastırların ve bunlara bağlı emlâk ve akar ve arazinin idaresiyle meşgul muhtelif ruhban (rahibler, papazlar) heyetlerinin mercii idi. Filvaki bazı patriklerin nüfuz sahibi oldukları vâkidir. Fakat bu, kendi şahıslarının imparator saraylarında mergup olmasından, bazı imparatorların dinî hissiyyatlarının fazla kuvvetli bulunmasından ileri geliyordu. Patriklerin bu nüfuzlu zamanlarında İmparator saraylarına her dediklerini kabul ettirmeğe muvaffak oldukları da oluyordu. Fakat bu nüfuz vaktin imparator ve patriğinin değişmesiyle veyahut ölmesiyle değişir, azalır, çoğalırdı. Bundan dolayıdır ki diyanete pek mümaşatkâr olmıyan imparatorlar zamanında Patriğin mertebesi iner, alçalır, nüfuzu azalırdı. İmparatorlar alelekser istediklerini Patrik intihap ettirirlerdi, Bir rivayete nazaran imparatorların biri mergubu olan on dört yaşında bir çocuğu patrik tâyin etmiştir.

Hemen on asır kadar devam eden Bizans zamanında patriklik tarihinde kaydedilecek en dikkate değer hâdise patrikliğin (ortodoks patrikliği) namını alarak Papalık'tan ayrılması keyfiyyetidir. Bu husus ekomentik bir sinod kararıyle tahakkuk etmiştir.

Bizans devrinde yirmi dört piskoposluk da dahil olmak üzere yüz elli yedi Patrik, patriklik makamını işgal etmiştir.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi Patrikhane tarihinde mühim bir devre teşkil etmiş ve bu hâdise Patrik (İkinci Atanasyos) zamanında vuku bulmuştur.

İstanbul'un zaptından birkaç gün sonra diğer milletler reislerine olduğu gibi Rumlara da Patrik intihabı tebliğ edildi. Rumlar toplanarak kiliselerde Lâtinlik ve Ortodoksluk meselesinden dolayı birkaç zamandan beri manastıra çekilerak inziva halinde yaşıyan rahip (Yenadius Scolarius) u Patrik intihap ederek keyfiyyeti Fatih Sultan Mehmet'e bildirdiler. Seçilen yeni Patrik İstabl-ı Âmire'den gönderilen gayet mükellef ve müzeyyen eğerli ve üzeri beyaz gaşiye ile örtülü bir ata bindirilerek beraberinde ruhanî heyet olduğu halde saraya geldi. Fatih'in huzuruna kabul olunan patrik kıyam halinde (ayakta) bulunan Fatih'in ayağına kapandı. Sultan Mehmet pek çok iltifat etti ve ruhanî reisliğinin delili olmak üzere Kayser'lerin hükümet alâmeti olarak kullandıkları asâ gibi gümüşten dir asâyı keni eliyle kendisine teslim ve bin altın da harçlık ihsan eyledi. Bu esnada Yenadius, Padişah'ın sihhat ve âfiyet ve satvet ve şevketinin devamına dair bir dua okumuş ve bu suretle merasim sona ermiştir.

Hayrullah Efendi Tarihinde (Kitab-ı samin, sayfa 84) Fatih'in asâyı teslim ettiği sırada patriğe hitaben «Sen kemal-i rahat ve emniyyet ile patriklik umurunu rüyet eyleyüp muracaata muhtaç olduğun umuru dahi bizzat bana arz ve ifade ederek icra eyleyesin» dediği ve (Yeni Osmanlı Tarihi) nde (cilt 2, sayfa 127) «ben de seni Rum milletine patrik ettim. Delâlet-i Rabbaniyyeye mazhar ol. Her halde mazhar-ı himaye-i şahanem olacaksın. Eslâfın benden evvel İmparatorlar zamanında nail oldukları imtiyaz ve müsaadata mazhar olacaksın» sözleriyle iltifatta bulunduğu yazılıdır.

Bu suretle kabul şerefi bittikten ve sarayda bir de mükellef ziyafet verildikten sonra rikâpta mevcut vezirler, paşalar alay-ı vâlâ ile patriği Patrikhane'ye götürdüler. Patrik İstabl-ı Âmire'nin gayet müzeyyen bir atına binmişti.

Fatih sair mezheplere sâlik hıristiyanların da reislerini ipka ve nasbeylemiştir. Hattâ bunlara da asâ ve kılıç ile beraber bir nüfuz ve istiklâl dahi vermiştir. Ermeni, İslâv, Lâtin hıristiyanlar kendi mezheplerinin papaslariyle kalmışlardır.

Fatih'in bu muamelesinden dolayı ricaldevlet bazısı İslâmiyyet bu derece kuvvet ve ülviyyet bulmuşken hıristiyanlara ya İslâm olunuz veyahut kılıçtan geçersiniz deyip de iş bitirmemek nasıl câiz görülür diye itiraz etmişlerdi. Sultan Mehmet-i Sani bu itirazı duyunca:

— Din-i İslâmı Hazret-i Şari'den ziyade himaye iddiasında bulunmak ne büyük vazifesizliktir, cevabını vermiştir.

Rum tarihçileri, Fatih'in patriğe yeni bir selâhiyyet vermediğini, patrikhanenin Osmanlılar zamanında nâil oldukları hukuk ve imtiyazatın İkinci Halife Hazret-i Ömer tarafından Kudüs'ün zaptında verilmiş olan imtiyazların aynı olduğunu iddia ediyorlar ki bu iddia patrikliğin fetihten evvel cismanî bir selâhiyyeti olmadığını ve patrikhanenin cismanî selâhiyyetinin tâ ikinci Halife'nin zamanına ait olduğunu ispat etmektedir. Halbuki Hazret-i Ömer'in malûm olan ahidnamesinde ancak, ırz, can ve millî emniyyeti İslâmın kefaleti altına alınıyor ki bu itibar ile de rum müverrihlerinin iddiaları ihticace sâlih olamaz. Fatih Sultan Mehmet (Genadius)u patrik nasbettiği zaman kendisine yaptığı iltifatlardan başka bir de «Milletbaşı» unvanını vermiştir. Patriklerin rum milleti işleriyle iştigalleri işte o zamandan başladı. Patrikhane o zaman cismanî selâhiyyet aldı. Bizans imparatorlarının milletdaş ve Osmanlıların ise müslüman olması ve İstanbul'un Bizanslılardan Osmanlılara geçmesi arada mühim bir fark husule getirdiğinden Patriğin evvelce mevcut olmıyan ve hattâ lüzum dahi bulunmıyan böyle bir sıfat takınması âdeta tabiî bir keyfiyyettir. Mamafih şu nokta da burada kaydedilmelidir ki Patrik'ler kendilerine gösterilen bu iltifatlardan bu lûtuflardan metbularına karşı şükrana borçlu olacak yerde bu haklarını ve bu selâhiyyetlerini daima ve daima metbuları olan hükümetin aleyhinde kullanmışlardır. Patriğe «Milletbaşı» denilince ilk iş olarak patrikhaneyi bir nevi hükümdar sarayına kalbettiler. Patrik artık bir hükümdar oldu. Vazifesi sırf dinî olan Sinod meclisinden maada «Müşavirler» adı altında Rum milletinin en milliyyetperverlerinden mürekkep cismanî bir meclis teşkil edildi ve patrik daima ve hattâ huzur-u hümayunda bulunduğu zamanlarda bile göğsünde iki başlı kartal resmini havi bir alâmet taşıdı. Patrikhane dahilinde mabeyinciler bulunuyor ve Patrik ancak, müsaadesi alındıktan sonra, bu mabeyincilerin delâletiyle ziyaret edilebiliyordu. Patrikhanenin ancak hükümdar saraylarına mahsus teşkilâttan olmak üzere bir de «Matbah-ı âmire» si vardı.

Patriklik Lozan Muahedesiyle selâhiyyeti tahdit ve dinî işlere hasredilmiş bir halde bâki kalmıştır.

PATRİKHANE (باطريخانه) [*İdə.*] Patrik adı verilen Rum baş papazının oturduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara Patrikhane Fener'de olduğu için «Fener Patrikhanesi» de denilmiştir. Patrikhane patrikliğin kurulmasiyle meydana gelmiştir. Patriklik milâdî dördüncü asırda (Büyük Kostantin) adını taşıyan bir Latin İmparatoru tarafından ihdas olunmuştur.

Türkler İstanbul'u zaptederken iki tarafa ayrılarak biribirleriyle boğuşmaları yüzünden esasen mahdut olan selâhiyyeti ile beraber nüfuzu sıfıra inen Patrikhane Fatih'in Patrik nasbı ve geniş selâhiyyet vermesiyle yeniden canlanmış ve Osmanlı devletinin bilhassa inhitat zamanlarında büyük roller oynamıştır. Osmanlıların muhtelif devletler arasında akdedilen muahedelerden çoğunda patrikhane hakkında devlet için birtakım muzır madde ve hükümler mevcuttur. Bu da devletin gaileli vakitlerinde patrikhanenin hıristiyan devletlerine vuku bulan mütevali tazallümkârane müracaatlarının neticesi idi. Hassaten Tanzimat'tan sonra Patrikhane büsbütün Millî-Yunanî bir mahiyyet almıştır.

İstanbul'un fethi üzerine Fatih tarafından (Yenadius) un patrikliği altında kurulan Patrikane Lozan muahedesine kadar tam 482 sene devam etmiştir. Lozan'da sulh muahedesi bahis mevzuu olurken Patrikhane meselesi de görüşüldü. Türk murahhasları bu müzmin çıbanı katî bir ameliye ile kökünden çıkarıp atmak istediler. Patrikhanenin İstanbul'dan çıkarılması noktasında çok ısrar ettiler. Bir taraftan (Atosefal) kiliseler, diğer taraftan patrikhanenin İstanbul'dan kalkması işlerine gelmiyen Yunanlılar, Hıristiyanlık namına Avrupa ve Amerika'nın dinî taassubunu tahrik için kıyamet kopardılar ve bütün hıristiyan âlemine tazallümler, protestolar ve istimdatnameler yağdırdılar. Mezhep itibariyle ortodoksluktan büsbütün ayrı ve hattâ ortodoksluktan müteneffir olan Anglikan kilisesi bile Patrikhane'nin İstanbul'da ipkası için teşebbüslerde bulundu. Bununla beraber murahhasların bütün ısrarlarına rağmen Fener Patrikhanesi yalnız imtiyazları kaldırılarak alelâde bir kilise halinde İstanbul'da kaldı.

Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü tarafından çıkarılan (Ayın Tarihi) nde «Fener Patrikhanesi'nin geçirdiği inkılâb, Ankara, Teşrinievvel 1339-1923, sene: 1, numara: 2» Patrikanenin tarihi hakkında şu tafsilât verilmiştir:

«Patrikhane müessesesinin hayatı tarihini başlıca üç büyük devre ayırmak lâzım gelir: Teşekkül devri, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden evvelki devri, fetihten sonraki devri... Şimdiki vaziyyet bu üçüncü devrin zeylini teşkil edecektir. Bu üç devrin en büyüğü devr-i sani ve patrikhane'nin en ziyade cismanî ve millî nüfuz sahibi olduğu devir de son devirdir. Patrikhanenin ilk teşekkülü piskoposluk

halindedir ve sırf dinî ihtiyaçlar üzerine kurulmuştur. El'an Patrik unvanına «İstanbul baş piskoposu» takaddüm etmesi bidayet-i halinde patrikhanenin piskoposluk halinde bulunmamasından neş'et etmektedir. (Kostantinopl) un tesisinden mukaddem, yanî Şarkî Roma İmparatorluğu'nun Mecûsî'lik devrine ait olan ilk piskoposluk İsa'nın ölümünden elli sene sonra hıristiyanlığı neşir ve telkin maksadiyle tesis edilmiş ve ilk piskoposu da havariyyundan (Apostolos) un şakirtlerinden olup Kudüs'ten gelen Stasis Apostolos olmuştur.

«İznik içtimaı ve ilk patrik:

«Malûm olduğu üzere hıristiyanlık dediğimiz İsa dîni evvelâ Kudüs'te, ondan sonra da sırasiyle Yunanistan, Roma ve İstanbul'da yayılmıştır. Piskoposluk hali 24 üncü piskoposun zamanında piskoposluk «İznik» da içtima eden birinci ekomenik (bütün Hıristiyan kiliselerinin murahhaslarından mürekkep umumi) sinod'un kararıyle, ekomenik patriklik ilân edildi. 25 inci piskopos da birinci Mitrofanis namını aldı (Milât'dan sonra 315). Piskoposluğun patriklik yapılmasının sebebine gelince: Milâdın 300 üncü senesinde (Kostantinopl) u tesis eden İmparator Kostantin, bu şehri Şarkî Roma İmbaratorluğu'nun siyasî merkezi ilân ettiği gibi papalık makamına tekabül adecek bir dinî merkez tesis etmek istemiş ve bu maksatla piskoposluğu patriklik yaptırmıştır (milât'dan sonra 325). Bununla beraber Rum Patrikliği Hıristiyanlıkta Papalık'tan sonra gelir. Esasen o zamanlarda Garp ile Şark hıristiyanlığı arasında mezhep farkı siyasî ayrılıştan, Roma imparatorluğu'nun Şarkî ve Garbî namlariyle ikiye ayrılmasından üç yüz sene sonra Milâdî dokuzuncu asırda, patrik meşhur (Fotius) zamanında hâdis olmuştur. Patrikliğe kalbedilinciye kadar piskoposluğun vazifeleri sırf dinî idi ve bugün alelâde bir papazın kilise içindeki işleri ne ise o idi. Fazla olarak o devirde kiliseler aynı zamanda bir de mektep vazifesi gördükleri cihetle oraya devam eden çocukları okuturdu. İlk devir burada bitiyor.

«Piskoposluğu patriklik yaptırtan İmparator Kostantin bu yeni dinî makama bir de yüksek bir pâye vermek istemiş ve bu maksadın sevkiyle bir hiyerarşi (mertebe usulü) ihdas edilmişfir ki patriklik makamı ruhanî derecelerin en yükseğini teşkil etmiştir. Şimdi ikinci devre giriyoruz.

«İmparatorların tahakkümü:

«Hemen on asır kadar süren bu ikinci devre 25 inci piskopos ve birinci patrik sayılan (Mitrofanis) in patrikliğiyle başlıyor. Bu devir içinde patrikliğin hiçbir cismanî selâhiyyeti yoktur. Patriklik makamı imparatorluğun hududu dahilindeki şehir ve kasabalarda ve bunların köylerinde bulunan kilise ve manastırların ve bunlara bağlı emlâk ve akar ve arazinin idaresiyle meşgul muhtelif ruhban heyetlerinin meclisi idi. Filvaki bu ikinci devir esnasında bazı patriklerin nüfuz sahibi oldukları vâkidir. Fakat bu, kendi şahıslarının imparator saraylarında mergup olmasından, bazı İmparatorların dînî hislerinin fazla kuvvetli bulunmasından ileri geliyordu. Patriklerin bu nüfuzlu zamanlarda İmparator saraylarına her dediklerini kabul ettirmiye muvaffak oldukları da oluyordu. Fakat bu nüfuz vaktin imparator veya patriğinin değişmesiyle veyahut ölmesiyle tahavvüle uğrar, azalır, çoğalırdı. Yani bu nüfuz sırf şahsî bir mesele idi.

«Bundan dolayıdır ki diyanete pek mümaşatkâr olmıyan İmparatolar zamanında patriğin mertebesi iner, alçalır, nüfuzu azalırdı. İmparatorlar alelekser istediklerini patrik intihap ettirirlerdi. Bir rivayete nazaran imparatorların biri mergubu olan on dört yaşında bir çocuğu patrik tâyin etmiştir.

«Katoliklikten Ortodoksluğa:

«Bu uzun devir içinde Patrikhane tarihinde kaydedilecek en dikkate şayan hâdise patrikliğin ortodoks patrikliği namını alarak Papalık'tan ayrılması olmuştur. Bu dahi ekomenik bir sinodun kararıylele yapılmıştır.

«Bu devri yirmi dört piskoposluk da dahil olmak üzere 157 patrik idrak etmiştir. Kurun-u Vusta (orta zaman) devrini kapattığı gibi patrikhane tarihinin de ikinci devrini kapatan İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi patrik İkinci (Atanasius) zamanında vuku bulmuştur.

«İstanbul'un fethinden sonra:

«Fetihten sonra ilk patrik malûm (Yenadius) tur. Rum tarihnüvisleri, Fatih Mehmet'in patrikhaneye yeni bir selâhiyyet vermediğini ve patrikhanenin Osmanlılar zamanında nâil oldukları hak ve imtiyazların İkinci Halife (Ömer İbn-il-Hattap) hazretlerinin, Kudüs-ü Şerif'in zaptında vermiş oldukları aynı imtiyazların aynı olduğunu iddia ediyorlar ki bu iddia patrikliğin fetihten evvel cismanî bir selâhiyyeti olmadığını ve patrikhanenin cismanî selâhiyyetinin tâ ikinci halifenin zamanına ait olduğunu isbat etmektedir. Halbuki Hazret-i Ömer'in malûm ve yalnız bir taraflı olan ahidnamesinde (bu ahidnamenin sureti tarih-i Taberî'de yazılıdır) ancak emniyyet-i ırz ve can ve mal kefalet-i islâm altına alınıyor ki bu itibar ile de Rum tarihnüvislerinin vâki iddiası

ihticaca sâlih olamaz. Fatih Sultan Mehmet (Yenadius)u pa rik nasbettiği zaman kendisine yaptığı iltifatlardan başka bir de (Millet başı) unvanını vermiştir, Patriklerin Rum milleti işleriyle iştigalleri işte o zamandan başladı. Patrikhane o zaman cismanî selâhiyyet aldı. Bu, Fatih'in bir hatası olup olmadığı sadedimizin haricindedir.

«Cismanî teşkilât:

«Mamafih şu nokta da burada kaydedilmelidir ki Patrik'ler kendilerine gösterilen bu iltifatlardan, bu lûtuflardan metbularına karşı medyun-ı şükran olacak yerde bu haklarını daima ve daima metbuları olan hükümetin aleyhinde istimal etmişlerdir. Evvelemirde patriğe «Millet başı» denilince Patrikhane'yi bir nevi hükümdar sarayına kalbettiler. Patrik artık bir hükümdar oldu. Vazifesi sırf dini olan Sinod meclisinden maada «Müşavirler» namı altında Rum milletinden en milliyyetperverlerinden mürekkep bir cismanî meclis teşkil edildi, ve patrik daima ve huzur-u hümayunda bulunduğu zamanlar da bile göğsünde iki başlı kartal resmini havi bir alâmet taşıyordu. Patrikhane de «Mabeyinciler» bulunuyor ve Patrik ancak, müsaade-i mahsusa istihsal edildikten sonra, bu mabeyincilerin delâletiyle ziyaret edilebiliyordu. Bu hal (Meledius)un infisali zamşnına kadar böylece devam etti. Patrikhanenin ancak hükümdar saraylarına mahsus teşkilâtından olmak üzere bir de «Matbah-i âmire» si var idi ki bu da son zamanlara kadar devam ediyordu. Patrikhane Osmanlı devletiyle muhtelif devletler arasında akdedilen muahedelerden biri yoktur ki Patrikhane hakkında bu devlet için bir takım mevad ve ahkâm-ı muzirreyi ihtiva etmiş olmasın. Bu da devletin her gaileli zamanlarında, harb zamanlarında, sulh müzakeresi zamanlarında patrikhanenin hıristiyan devletlere vuku' bulan müracaat-ı mütevaliye-i tazallümkâranesinin neticesi idi. Bilhassa Tanzimat Hatt-ı Hümayunundan sonra patrikhane büsbütün millî-Yunanî, siyasî-Avrupaî bir mahiyet aldı.

"Patrikhane sefirleri:

"Patrikhane kapı kâhyaları hükümet nezdinde âdeta bir sefir idiler. Şu farkla ki sefirler Hariciye Nazırına, kapı kâhyaları da Adliye Nazırına müracaat ediyorlardı. O derecede ki meselâ zabıta tarafından rumun birisi herhangi bir sebepten dolayı tevkif edildi mi, kapı kâhyası derhal Adliye Nazırı'na gider ve keyfiyyeti âdeta "protesto„ ederdi.

"Patrikhanenin en çok güvendiği, temas ettiği Osmanlılar aleyhindeki tertibatına hâdim olduğu devlet Rusya idi. Bununla beraber şurası da bilinmelidir ki patrikhanenin en büyük müzahiri Rusya devleti olmakla beraber kıblesi ve istikbal vechesi Yunanistan idi. Çünkü Yunanistan'da (Helen), rumluk da (Helen)dir. Ve Helenizm'in en çok korktuğu İslâvizm'dir.„

Yazıda bundan sonra yeni doğan vaziyyet üzerine Patrikhanenin nakli meselesiyle Papa Eftim hâdisesi hakkında uzun uzadıya izahat verilmektedir.

Tanınmış devlet adamı Şükrü Kaya son zamanlarda Gregoriyen ermenileri arasında çıkan Arslanyan ihtilâfı münasebetiyle yazdığı bir yazıda (Gregoriyen Ermeni Patrikliği, Hürriyet, 6 kasım 1950) «Patrikhane, patriklik ve o makamların imtiyaz ve salâhiyyetleri bahsi Osmanlı İmparatorluğu tarihinin karanlık ve karışık fasıllarındandır» dedikten sonra şu tafsilâtı veriyor:

Patrikhane, patriklik ve o makamların imtiyaz ve salâhiyetleri bahsi Osmanlı İmparatorluğu tarihinin karanlık ve karışık fasıllarındandır.

«Bizans İmparatorluğu'nda, Patrik'ler İmparator tarafından tâyin olunurlar ve onun memuru sayılırlardı. Teokratik bir devlet olan Bizansta Patriklerin, kilise ve manastırların rolü büyük olmuştur.

«İmparatorluğun sukutu ile Patriklik memuriyyetinin de nihayet bulduğunu söyleyen Genadius'u Fatih Sultan Mehmed, Bizans İmparatoru olmak sıfatiyle tekrar o makama tâyin ettiğini tarihler yazıyor. Bütün ruhanîlerin kıyafetleri ve elbiselerinin renkleri, teşrifattaki yerleri de o zaman tesbit edilmiştir.

«Fatih'in Rum Patriği'ne verdiği rivayet edilen fermanın aslının vaktiyle Patrikhane ile beraber yandığı söylenir. Tarihlerde ve devlet arşivlerinde böyle bir kayda tesadüf edilememiştitr. Hattâ ferman denilen vesikanın iki ihtiyar Yeniçerinin şahitliğiyle sonraları Yavuz Sultan Selim devrinde şer'î mahkemeye yeniden tesçil ettirildiği iddia olunur.

«Ermeni Patriğini de Fatih ihdas etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında hele düşkün devirlerinde Patrikler ve Patrikhaneler kendi mezhepdaşlarının hem din ve hem dünya işlerini mutlak bir hâkimiyyetle idare ederlerdi. Devlet içinde devlettir. Kaynarca Muahedesi'nde bu hususta devlete bazı ağır külfetler de yükletilmişti.

«Buğdan-Eflâk ve Mora isyanlarında Rum Patrikhane'sine atfedilen ağır töhmetler İkinci Sultan Mahmud'u, Patrik Yuvakim'i Patrikhanenin kapalı kapısında asmaya, Etniki Eterya'yı

ve isyanları idare ettikleri suçu ile Kuruçeşme'deki Rum Sillogosu âzalarını ölüm cezalarına çarptırmaya kadar götürmüştü. Devletin Patrikhanelere karşı emniyyetsizliği o devirde başlar.

«Tanzimat ricali, bütün devlet teşkilâtındaki yaptıkları yenilikleri Patrikhanelere de tatbik etmişlerdir.

«Eski tertip ikinci cilt düsturdaki Rum Patrikhane'sine ait nizamnameyi kilise erkânının telkiniyle Babıâlideki Fenerli büyük memurlar kaleme almış.

«Gregoryen Ermeni kilisesi teşkilâtı Patriğin evsafını, patriklik tarz-ı intihabını 1848 ihtilâli sırasında Paris'te hukuk tahsil ederek Türkiye'ye dönen, Ovedyan Rusinyan, Portakal ve Serviçin adlarındaki genç ve idealist Ermeni hukukçuları yazmışlar. Babıâli de bunları 1863te mucibince amel oluna iradesiyle düstura geçirmiş. Ermeni Patrikliği nizamnamesinde 48 ihtilâlinin yaydığı prensiplerin izleri âşikârdır. Seçim makanizması, reyiâm, gizli rey, açık tasnif ve reylere hile ve fesat karışmasına dikkat vesair ahkâmı itibariyle tamamiyle demokratiktir.

«Papayı Kardinaller meclisi, Patriği Metropolitlerin teşkil ettiği Sensinot intihap eder. Ermeni Patrik namzetlerini, ruhanisi ve cismanîsi karışık umumî meclis seçer. Eğer bu nizamnameler; her hangi bir din ve mezhep müminlerinin yalnız itikat ve ibadetlerini, manastırların ve kiliselerin idaresini ruhanîlerin ve rahiplerin derece, sanat, salâhiyyet, nasb, tâyin ve intihab gibi hususları ihtiva etseydi; lâik Cumhuriyet rejiminde bunlara müdahale hatıra gelmezdi. Fakat o nizamnmelerdeki hükümlerin bir kısmı devletin hukuk-ı hükümranesine giren dünya işlerine de taallûk ediyor, içinde tamamiyle politik hükümler de var.

«Nitekim Lozan muahedesi'nin akalliyetler denilen kısmının yürürlüğü de kendiliğinden kalkmıştır. Zaten Ermeniler bu akalliyet hukukunu çoktan reddetmiş bulunuyorlar. Türk medenî hukuku, kıyafet ve kisve kanunu da bu nizamnamelerin birçok maddelerini fesh ve ilga etmiştir.

«Modern devlet telâkkisi ve devletin esas hukukları prensibi, hiçbir yerde hususiyle Türkiye'de tekrar devlet içinde devlet yaratmıya asla müsait değildir.

«Umumî âsayiş ve âdaba aykırı olmamak, devletin hükümranlık hukukuna ve birliğine dokunmamak şartiyle itikat ve ibadet işlerinde mezhepdaşların kendi hallerine bırakılmaları insanların tabiî haklarıdır. Fakat devletin de anayasaya göre sahip olduğu âmme velâyeti ihmal edilmemelidir.

«Patrik intihabı Patrikhane vazife ve salâhiyyetleri ikide birde devleti işgal edecek kritik meselelerdir. Devleti alâkalı ve ihtisaslı dairelerinin bu nizamnameleri, hattâ ilkileriyle birlikte yeni baştan tetkikle din işlerini dünya işlerinden ayırması, yani modern ve medenî devlet telâkkileri ve prensiplerine göre tâdil etmesi zamanı gelmiştir.»

PATRİKLİK (پطريقلق) [*İda.*] Osmanlı saltanatı zamanında muhtelif gayr-i müslimlerin dinî ve medenî bazı işlerini idare eden makamlara verilen unvandır. Bu makamların mühimleri İstanbul Rum Patrikliği, Mısır tevabii Rum patrikliği, Antakya Rum patrikliği, İstanbul Ermeni patrikliği, Kudüs-ü şerif Ermeni patrikliği idi.

PATRİSELER (پاتريسهل) [*Bah.*] Ana direğinin üstünde bulunar çubukların kapelelerinden geminin yanlarına gelen halatlara verilen addır.

PATRONA (پاطرونا) [*Bah.*] Bahriye Feriki (vis amiral) derecesinde rütbe sahibi olanlara verilen unvandır. Lâtince (Patronus) dan alınmadır. İtalyanlar (Patrona), İngilizler (Patron) şeklinde kullanırlar. İtalyanlar bu tâbiri eski zamanlarda donanma büyük kumandanlarına tahsis etmiş oldukları halde İngilizler şimdi bir küçük geminin yahut nakliye sandalının kumandaniyle gemi sandallarının dümenlerini kullananlara vermektedirler. Patrona izafetle gemiye «Patrona-i Hümayun» denilirdi. Patrona filâmasını prova üstüne çekerdi. Onsekizinci asrın son yarısında sâlyanesi üç bin beş yüz kuruştu.

İhtilâlcilerden meşhur (Halil) tarihe bu namla geçmiş ise de kendisi usulen bu rütbeyi ihraz etmiş değildir.

PATRONA-İ HÜMAYUN (پاطرونا همايون) [*Bah.*] Bahriye feriki rütbesinde bulunan vis amiralin gemisine verilen addır. Patrona filâmasını prova direğinin üstüne çekerdi.

PAY (پای) [*Mal.*] İstanbul belediyesinin Karaağaç mezbahasını kurmasından önce celeplerle kasaplarla arasında hayvan alım ve satımı hakkında «çeşni» usuliyle yapılan muameleye verilen addır.

Celepler tarafından Anadolu yakasından getirilen hayvanlar için (Uzunçayır)da, Rumeli yakasından getirilen hayvanlar için de (Ok meydanı)nda «Kotra» adı verilen birçok ağıllar vardır. Her celebin malı ötekilerine karışmamak için ayrı ayrı kotralarda muhafaza edilirdi.

Satış yapılacağı vakit kasaplar kotraya giderler, hayvanların cinsine, besisine göre pazarlığını keserlerdi. Bu pazarlık sâfi etin

okkası üzerinden yapılırdı. Pazarlık bittikten sonra kotraya girilir, çobanlar tarafından sürü ürkütülerek hayvanlar biribirine karıştırılırdı. Bu kargaşalık hengâmında belirsiz beş koyun yakalanır, kotradan çıkarılırdı. Bunlar kesilir, yüzülür, sakatatı ayıklanır, ve beşi birden tartılarak tartı yekûnunun beşte biri hayvanların ortalama sıkleti addolunurdu. Bu ameliyenin ismine «Çeşni» denilirdi. Çeşni için kesilen hayvanların eti satılmaz, orada hizmet eden esnafa dağıtılırdı.

Pay adı verilen bu merasime iştirâk eden kasaplar ihtiyaçlarını tesbit ederler, ve o ihtiyaç nisbetinde aldıkları koyunları dükkânlarının arkasında bulunan hususî mezbahalarda keserlerdi.

Paylar alınırken çobanlar yine kotraya girer, sürüyü ürkütür, hayvanları biribirine karıştırarak kotranın ancak bir koyun geçebilecek genişlikte olan kapısına doğru sürerlerdi. Kapıdan can hevliyle biribirini ezerek çıkan koyunlar bir, üç, beş, on diye sayılır ve bu suretle her pay biribirine karışmamak için kimi kırmızı, kimi mavi, kimi yeşil, kimisi de sarı renkle nişan edilirdi.

PÂYE (پایه) [*İda.*] Rütbe karşılığı kullanılır bir tâbirdir. Eskiden sivillere verilen rütbeler karşılığı olarak da kullanılan bu tâbir hassaten son zamanlarda, İlmiyye rütbeleri hakkında istimâl olunmuştur. Pâye denilince İlmiyye rütbeleri hatıra gelirdi. Mekke pâyesi, İstanbul pâyesi o kabildendir.

(Başvekâlet arşivi) ndeki bir vesikada (Dahiliye, tarihi 7 m. 1213, fiş numarası 2095) «pâye» nin Tanzimat'tan evvel rütbe yerinde kullanılldığını gösterir: «Büyük kal'a tezkireciliği pâyesini haiz Erzurum Valisi Seyyit Ahmet Paşa'nın divan kâtibi Mehmet Refi' Efendi'ye erbab-ı maariften olmasına ve emektarlığına binaen evkaf muhasebeciliği pâyesi tevcihi.»

«Burhan-ı Katı'» da sekiz mânası olduğu gösterilen Farsça pâyenin şu mânaları kullanılırdı: Kadir, menzilet, rütbe, basamak. Lehçe-i Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Ayaklık, derece, rütbe, mertebe, merdiven ayağı, sıpa, sacayak, - pâye mansıp, paye-i mücerrede.»

İlmiyye pâyelerinin en küçüğü müderrislik, en büyüğü de Rumeli kazaskerliği idi.

Nola Sâbit kuluna eyler isen bir pâye
Eseri ait olur Hazret-i Mevlâye
Sabit

PÂYE-İ FETVA (پایهٔ فتوی) [*İlm.*] Şeyh-ül-İslâm pâyesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeyh-ül-İslâmlar fetva verdikleri için bu ad meydana gelmiştir.

PÂYE-İ MÜCERREDE (پایهٔ مجرده) [*İlm.*] İlmiyye rübeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna dair bilgisini rica ettiğim tanınmış âlim rahmetli Sadrettin Efendi (pâye i mücerredeler) başlığı altında şu malûmatı vermiştir: «1282 (1865-66) teşkilâtı sıralarında taşra müftüleri ve ulema ve ulema zadelerinin devriye rüusuna kanaat etmeyip daha yüksek bir rütbeye rağbet göstermeleri evvelâ İzmir pâye-i mücerredi ihdas olundu ki Mahreç pâyesi demektir. Ancak meslekten yetişen mevalinin hukukuna halel gelmesin için mafevkindeki bilâd-ı hamseye mülâzemet ve taleb-i niyabet gibi haklardan mücerred olarak tevcihi usûl ittihaz olundu ve ondan dolayı bu ad verildi. Taşra ricaline munhasır olmakla İstanbul merasimine dahil olmıyacaklarından Mahreç mevalisiyle Devriye mevalisi arasında ve onlar gibi «saniye» nin fevkinde bir mertebe itibar olundu. Erbabı giderek bununla da kanaat etmediklerinden 1295 (1878) tarihlerinde bir de Edirne pâyesi ihdas olundu. Hukukundan mücerred bilâd-ı hamse pâyesi demek olup nâil olanlar miralaylara takaddüm ederler. Fakat bilâd-ı hamse mevalisinin madununda itibar içlerinden ağır basanlar bu kere de musil-i Haremeyn olan bilâd-ı hamse pâyesiyle taltif ve tarikleri tashih olundu denilerek hemen hemen oldukları yerde terfî olunmak kaidesi kuruldu ve o zamanlara kadar Haremeyn-i muhteremeyn kadılıkları elekdem felakdem usulünden çıkarılıp maka-mı Meşihatın tensibine bırakılmış olmakla bunların tashih tarikiyle içlerine karıştırılmaları da meslekten yetişen bilâd-i hamse ricalinin haklarını ihlâl etmez addolundu.»

PÂYENDAZ (پایه‌انداز) [*San.*] Hükümdarların geçecekleri yerlere tazim makamında döşenen, kumaş, çuha ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tur pâyendaz eder nur-ı Kelim âşubunu
Olsa ey canan güzergâh vadi-i Eymen sanı
Muallim Naci

PÂYE VERMEK (پایه ویرمك) [*Hal.*] Rütbe vermek demek olan bu tâbir mecaz yoliyle hürmet ve itibar vermek yerinde kullanılır.

Bilirse abd-i zaifi kemal-i zatını ger
Bu bilme Halika hâşa verir mi bir pâye
Ferit Bey

PAYDOS (پایدوس) [*Sar.*] Hane-i hassa ağalarının ikindiden sonra bahçe içinde tenez-

züh etmeleri (gezinmeleri) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Filân has odalı nerede sualine «Paydosa gitti» cevabı verildiği surette o ağanın bahçede bulunduğu anlaşılırdı.

Paydos; izin, âzat, ruhsat demektir. Paydos etmek; tatil etmek, paydos zamanı; tatil vakti demektir. Rumcadan alınmış olan bu tâbirin doğrusu «paydes»dir. Nitekim eskiden yapılarda çalıştırılan Rum amele ve rençberlerin işlerini bırakmıya davet yerinde ırgat başıları tarafından «paydes» diye bağırılırdı.

PAYDOSÇU (پایدوسجی) [*Sar.*] Yapılarda paydos diye bağıran, işin tatil edildiğini bildiren işbaşı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PÂY-I MACAN (پای ماجان) [*Sof.*] Mevlevî'lerce pabuçluk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kendisinden zelle sâdır olan (kusur, kabahat işliyen) mürit saf-ı nialde (pabuçluk) sağ kulağı sol elinde, sol kulağı sağ elinde olduğu halde bir ayak üzerinde durdurulurdu. Bu duruş mürşit tarafından özürün ve zellenin affına kadar devam eder, mürit ancak izin verildikten sonra yerine dönerdi. İşte müridin pabuçlukta bu vaziyette durmasına pây-ı mercan denilirdi,

PAYI TAHT-I SALTANAT (پای تخت سلطنت) [*Cor*] İstanbul hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul hakkında şunlar da kullanılırdı: İslâmbol, Kostantiniyye, Âsitane, Dar-üs-saltana, Dar-ül-hilâfe, Der Aliyye, Südde-i saadet, Belde-tüt-tayyibe, Dergâh-ı Selâtin, Dar-ül-Mülk, Çari grat.

PAYZEN (پایزن) [*Bah.*] Buharın icadından evvelki yelkenli harb gemilerinde kürekçilik hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kürekçiler harb esirleriyle cürüm ve cinayet işlemiş takımından idiler. Bunlar kürekler hizasında güvertelere çakılı halkalara ayaklarından zincirle köstekli bulundurulduklari için ayağı bağlı mânasına gelen bu tâbir meydana gelmiştir. Kürekçilerin esir sınıfına «forsa» denildiği gibi her ikisine de «payzen» nami verilirdi. Ceza kanununa giren «Kürek mahkûmu» tâbiri bunu ifade ediyordu.

§ [*Sar.*] Saraylarda yalınayak gezme yerinde «Payzen» kullanılırdı. Ayağı çıplak gezmek ayıp sayıldığı için yalınayak gezenler «payzen payzen geziyorsun» diye tekdir olunurdu.

PAYZEN PAYZEN GEZMEK (پایزن پایزن گزمك) [*Sar.*] Yalınayak çıplak ayak gezme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayağı çıplak gezmek ayıp sayıldığı için yalınayak gezenler «payzen payzen geziyorsun» diye tekdir olunurdu.

PAZARCI (پازارجی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde çarşı işini gören derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlevîhanelerde canların (dervişlerin) sertabbah dededen izin almaksızın sokağa çıkmaları yasak olduğu için dergâha ait levazımın ve dervişlere müteallik şahsî şeylerin mübayaa ve tedariki çarşı canı dede denilen pazarcı tarafından temin olunurdu. Pazarcı arkasına «destegül» denilen elbiseyi giyer, boynuna da ucu koltuğunun altında düğümlü olan bükülmüş bir peştemal takardı. Aldığı şeyler fazla olursa peştemalı açar, aldıklarını bununla naklederdi. Pazarcının ayrıca zenbili de vardı. Onu herkes hizmete gönderebilir, gitmem diyemezdi.

PAZARCI MAŞASI (پازارجی ماشه‌سی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çarşıdan tekkenin levazımını tedarik eden ve pazarcı denilen dedenin beline taktığı ucu kargı gibi demire verilen addır. Esnaf bunu görerek pazarcıya ucuz mal verirdi.

PAZAR KAYIĞI (پازار قایغی) [*Bah.*] İstanbul'da Boğaziçi'nde bulunan yerlere yolcu ve eşya taşıyan beş ve yedi çifte büyük kayıklara verilen addır.

PAZVANT (پازوانت) [*Hal.*] Rumeli'de mahalle bekçilerine verilen addır. Gece bekçisi demek olan Farsça pasban'dan bozmadır.

PEÇE (پچه) [*Kıy.*] Kadınların tesettür maksadiyle kullandıkları yüz örtüsüne verilen addır. İtalyanca pezzeto'dan alınmadır. Çarşafla kullanılan ve yüze tutulan peçe ilkin siyah kıldan kalınlı, inceli yapılırken sonraları vualleri, ajorluları, nakışlıları çıkmıştır. Mutaassıp olanlarla beraber süs düşkünü olanlardan çifte peçe kullananlar vardı.

PEDERŞAHİLİK (پدر شاهلك) [*Hal.*] Ailede baba hakimiyyeti sistemi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Babanın otoritesine tâbi olanların hayat ve hürriyetlerine şâmil, mutlak velâyet hakkıdır. Ailede ana hâkimiyeti sistemine de «Mader şahilik» denilir. Peder; farsça baba, Mader; ana demektir.

PEHENGİR (پهنگیر) [*San.*] Tahtanın enini almıya mahsus doğramacı âletinin adıdır. Doğramacı esnafı buna galat olarak «mehengir», «plengir» derler. Ağacı inceltmek için kullanılan çıkırıkcı âletine de bu ad verilir.

PEHLE (پهله) [*San.*] Mezar sandukalarının yan taşlarına verilen addır. Mezarların üzerlerine konulan taşlar gibi bu hacimde ve kapak taşından daha büyük yassı ve kalın

taşlara da bu isim verilir. Farsça yan mânasına gelen "pehlû„ dan bozmadır.

PEHLİVAN (پهلوان) [*Ok.*] Ok atmakta maharet sahibi olan tanınmış Kemankeşler (okçular) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bu tâbirin doğrusu pehlevan'dır. Pehlevan iri gövdeli, bünyesi kuvvetli adam, yiğit; güreşçi demektir.

Pehlevan-ı âlem olmuş kalb-i istiğna ile
Top-ı çarhı dehr elinde oynadır elma gibi
— — — *Sultan Mustafa*

PEKİN İPEKLİSİ (پکين ايپکلیسی) [*Giy.*] Bir nevi ipekli kumaşın adıdır. Çin'de dokunan bu kumaşa Çin ipeklisi, mavi renklisine de Hatâî denilirdi.

PEKSANS (پکسانس) [*Top.*] Sahil istihkâmlariyle harb gemilerinde kullanılmış olan eski toplardan birinin adıdır. Fransız Generallerinden Peksan tarafından icadedilmiş olan bu topa mucidinin adı verilmişti. Gemilerde kullanılması top ve obüsün delmekten ibaret olan tesirine mukabil bunun daha müessir olması ve gemilerin tahribi için atılacak güllelerin hareketlerinin daha ağır olmasının muktazi bulunması idi. Peksans'ın mahrut-u nâkıs şeklinde bir hazinesi vardı. Hazinenin içine az barut konulmak suretiyle güllelerin hareketleri o kadar serî olamadığından işbu gülleler gemiler üzerine atıldığı surette geminin rast geldiği yerini paralar, harap ederlerdi.

Harbiye mektebinin Erkân-ı harb sınıflariyle Mühendishane'nin topçu ve istihkâm sınıflarında okutulmak üzere Alman topçu zâbitlerinden «Fonder Hayman» tarafından yazılıp Şevki ve Ahmet Muhtar Paşa'lar tarafından genişletilmek suretiyle tercüme olunan "Külliyat-ı Fenn-i Esliha„ adlı eserde (İstanbul, Karakin Bağdadlıyan Matbaası, 1306, syfa 44) sahil ve gemi toplarından bahsedilirken bunun için şu izahat verilmıştir.

"Devlet-i Aliyye'nin sahil topçuları 12 santimetrelik Kurpkârî çenberli toplar ile uzun 15 santimetrelik çenberli Krup toplarına ve 21, 24, 26, 28, ve 35,5 santimetrelik Kurpkârî şişhaneli havanlara mâlik olup mamafih sahil istihkâmlarının ekserisinde bir çok atik efvah-ı nâriye ve o arada 22 (uzun ve kısa) ve 44 çapında peksanslar ile 22 ve 24 çapında kaval havanlar mevcut ise de bunların cümlesinin peyderpey ilgasına himmet olunmaktadır.

Yine ayni eserin başka bir yerinde de (sayfa 104) şöyle deniliyor:

«Kaval efvah-i nâriyeden obüs topları ile balyemez topları büsbütün istimalden sâkıt olmuş gibidir. Bazı sahil istihkâmlarında kaval peksanslardan ve bu istihkâmlarla kalelerin ekserisinde kaval havanlardan el'an istifade edilmekte ise de bunların yerine peyderpey kuyruktan dolar sahil toplariyle havanlar vazedilmektedir.»

Filhakika çok geçmeden iptidaî mahiyyette olan peksanslar gerek sahil istihkâmlarından ve gerek harb gemilerinden kaldırılmış, yerlerine son sistem toplar konmuştur.

PENBE ÇUL (پنبه چول) [*Giy.*] Altı üstü pamukla dokunmuş gömleklik ince bez adıdır. Altı pamukla bürümcük, üstü bütün bürümcük dokunmuş olanına «penbe zar» denilir. Her ikisi vesikalarda geçer.

PENBE DÜZ (پنبه دوز) [*San.*] Pamuklu şeyler diken sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Penbe; Farsça pamuk demektir.

PENBE ZAR (پنبه زار) [*Giy.*] Altı pamukla bürümcük, üstü bütün bürümcük dokunmuş gömleklik ince bez adıdır. Altı üstü bütün pamukla dokunmuş olanlara «penbe çul» denilir. Her ikisi de vesikalarda geçer.

PENBE İPLİĞİ (پنبه ايپلیگی) [*San.*] Pamuk ipliği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Penbe; Farsça pamuk demektir. Eski vesikalarda geçer.

PENCİK (پنجك) [*Mal.*] Akınlarla harblerde ele geçen esirlerden askerlik hizmetinde kullanılmak üzere beşte birinin ve esir sahibinde kalan beşte dördünden alınan verginin adıdır. Osmanlıların kuruluş devirlerinde yapılan akınlar sebebiyle ele geçen esirler gaziler arasında taksim olunur, her esir onu esir edenin sahih mülkü sayılırdı. Esir sahipleri esirlerini hususi işlerinde kullandıkları gibi bu suretle istihdam edecek yeri olmıyanlar veyahut ellerine ihtiyaçlarından fazla esir geçirenler bunları satarlardı. Zamanla esir satışı çoğaldığı için bir esirin bedeli yüz yirmi beş akçaya kadar düşmüştü. Birinci Murat zamanında ulemadan Kara Rüstem Şer'an hükümetin hakkı olan «hums»un zıyaa uğradığını ileri sürdüğünden iş bir heyete havale olundu. Kazasker Kara Halil'in de dahil bulunduğu bu heyet esirlerin humsunun (beşte birinin) hükümete aidiyyetini tasdik ettiğinden rayiç olan yüz yirmi beş akça itibariyle beher esir için Beyt-ül-mal namına yirmi beş akça alınmasını ve beşten ziyade esiri bulunup da beşte birini vermek istiyenlerin verecekleri esirlerin kabul olunmasını kararlaştırdı. Padişahın da uygun gördüğü bu karar üzerine Kara Rüstem'e hums-i ganaimi (ganimetlerin beşte birini) almak vazifesi tevcih olundu. O mânayı

ifade eden ve bundan evvelki İslâm devletlerinde de kullanılıp beşte bir mânasına gelen Farsça «pencik» tâbiri Osmanlılar arasında dahi bu suretle meydana geldi. Esirlerden bu adla vergi alınmasına hicrî 764 (1362-63) tarihinde başlanmış olduğu Kanunnamede (Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Millî Tetebbular Mecmuası, c. 2, s. 326) yazılıdır. (Cami-üd-Düvel) de aynı tarihi gösteriyor. Müverrih Sadettin Efendi (Tac-üt-Tevarih, c. 1, s. 74) pencik resminin (Zağra) nın fethini mütaakıp ihdas olunduğunu yazar. Zağra'nın fethi hicrî 763 (1361-62) tarihinde olduğuna göre tarihler aşağı yukarı uyuyor demektir.

(Heşt Beheşt) ve (Tac-üt-Tevarih) de bu resmin Yeniçeri'liğin kuruluşunda vaz'olunduğu görülüyor. (Heşt Beheşt) de fazla olarak esirlerden çocuk alınıp terbiye edilmesinin Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle olduğu yazılıdır.

Devlet hazinesine bu nam altında giren varidat esirlerin mukarrer bedellerinden alınan işbu hums'tur. Her esirin penciği olan yirmi beş akça Beyt-ül-mal'e verildikçe bir varaka (makbuz) verilmek ve o varakada yazılı şahıs o adamın malı olmak kaidesi konulmuş idi. Türkçede bu münasebetle «ben senin pencikli kölen miyim?» sözü darbımesel (atalar sözü) olmuştur.

Esir sahiplerinden beşte bir olarak aynen alınan esirler acemi oğlanı sayılarak acemi oğlanı kışlasına gönderilir, orada Osmanlı hudutlar. dahilindeki Hıristiyanların «devşirme» suretiyle alınan çocuklariyle birlikte asker olarak yetiştirilirdi.

Esirler münasebetiyle alınan pencikten başka İstanbul'da cariye satışlarında da «pencik resmi» namiyle bir fındık altını resim alınırdı. Yeni varidat menbaları arandığı hicrî 1215 (1800-01) senesinde maktu bir fındık altını'nın yerine, diğer ticarî emtia gibi, satış bedelinden yüzde üç resim alınmasına karar verilmiştir. Vak'anüvisin beyanına göre (Cevdet Paşa Tarihi, c. 7, s. 84) tahminen fazla hâsıl olacak otuz beş bin kuruş Gümrük varidatına zam olunmuştur. Esir alım ve satımının men'i üzerine bu varidat da tabiatiyle ortadan kalkmıştır.

Nedir senden bu çektiğim
Esirinsem ver penciğim
Bilmez misin a sevdiğim
Çok naz Âşık usandırır.
Ziya Paşa

PENCİKÇİ BAŞI (پنجكجی باشی) [*Mal.*] Esirlerin beşte birini veyahut karşılığı olan bedelini hükümet hesabına almakla vazifelendirilen memura verilen addır. Alınan esirlere beşte bir mânasına gelen «pencik» ve resme de «pencik resmi» denildiği için memura da «pencikçi başı» denilmiş idi. Bu vazife ilk zamanlarda «Akıncı kadısı» denilen bir memur tarafından görülüyordu.

Pencikçiler; hükümet hesabına alınan esirlerin bir defterini yaparak akıncı kumandanı ile birlikte mühürleyip bunları hükümet merkezine gönderirlerdi. Esirlerin Hıristiyan isimleri, babaları, eşkâli ve millî adları deftere yazmak kanundu.

Esir edilen çocukların on ile on yedi yaş arasındakiler tercih edilerek alınırdı. «Pencik oğlanı» adı verilen bu esirler acemi ocağında Yeniçeri olarak yetiştirildikleri gibi içlerinden uygun görülenleri de saray hizmetlerinde kullanılırlardı.

PENCİ KEMER (پنجی کمر) [*Mim*] Tepesi sivri kemerlere verilen addır.

PENCİK EMİNİ (پنجك امینی) [*Mal.*] Pencik kanunu hükümlerine göre esirlerle esir pazarlarında satılan kul ve cariyelerden alınan resmin tahsili işleriyle meşgul olan memura verilen unvandır. On yedinci ve on sekizinci asırlardaki vesikalarda geçer.

PENCİK KANUNU (پنجك قانونی) [*Ida.*] Harblerle akınlarda alınan esirler hakkında tatbik olunacak muameleyi gösteren kanunun adıdır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 8 ve mütaakıp) on beşinci asır sonlarındaki Pencik Kanununda asker için alınacak esirlere dair şu kayıtların bulunduğunu yazıyor:

«Akıncı beyi ile toyca ve akıncılardan elde ettikleri esirler pencikçi denilen ve akıncılarla beraber bulunan bir memur tarafından tesbit edildikten sonra akıncı beyinin bilfiil elde ettiği oğlandan yirmi adedi kendisine bırakılırdı. Keza pencikçi'nin elde ettiği esirin beşi ve toycaların büyüklerine birer ve küçüklerinin ikisine bir esir terk edildikten sonra mütebaki erkek esirlerin on ile on yedi yaşları arasındakilerin kusursuz ve sağlam olanlarından her biri üç yüzer akçaya devletçe satın alınırdı. On sekiz yaşlarındakilerin ve hattâ daha büyükçe olanlarının münasipleri de alınabilirdi. Askerlik için orduya alınacak efradın yaşları hakkındaki kaide ve kanun zaman zaman tadil edilmiştir.

«Pencik Kanunu daha sonra esaslı surette tesbit edildi. Acemiliğe alınmıyan veya adedi

beşten aşağı olan erkek esirler; şirhar, beççe, gulâmçe, gulâm, sakallı ve pîr diye birtakım sınıflara ayrıldı ve bu tertibe göre vergi alındı. Üç yaşına kadar olan çocuğa şirhar, yani meme emen denilirdi. Üç yaşından sekiz yaşına kadar olursa beççe (yavru), sekizden on iki yaşına kadar olana gulâmçe (küçük çocuk), bülûğa ermiş olana gulâm denirdi. Kanunnamede bir de sakallı denilen ve gulâm gibi tüysüz olmayıp iyice tıraşı gelmiş olan oğlanlar vardı. Yaşlı olan esire de pîr yani ihtiyar denilir ve vergiler de bunların yaşlarına göre alınırdı. Bundan başka esirlerin tam âzalı veya malûl olup olmadıklarına göre de vergileri değişirdi.

«Kadın esirlerden ümm-ül-veled cariyeden (çocuk anası olan odalık cariye) yüz yirmi akçadan yüz elli akçaya kadar alınırdı. Mariye, duhter, duhterek, acuze, fertute, ma'yube, bîmare, yekdest, yekçeşm gibi sınıflara ayrılan esir kadın ve kızların bu taksime göre vergileri vardı. Bu resimlerin alınması için akıncıların yanında pencikçiler bulunuyordu. Pencikçilerden evvel bu hizmeti akıncı kadıları görürdü. Orduda, İstanbul ve Gelibolu gibi yerlerde de pencik resmi almak için pencik emini denilen memurlar vardı.»

Osmanlı saltanatının inhitat devirlerinde esir alma azaldığı için daha evvelden başlanmış olan devşirme kanunu bunun yerine kaim olmuş ve Hıristiyan çocuklarından o kanun hükmüne göre alınanlar Yeniçeri ocağına verilmiştir.

PENCİKLİ KUL (پنجكلى قول) [*Hal.*] Esirciler tarafından satılıp pencik resmi alınmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeni gelir menbaları arandığı hicrî 1215 (1800-01) senesinde maktu bir fındık altınının yerine, diğer ticarî emtia gibi, satış bedelinde yüzde üç resim alınmasına karar verilmiştir. Esir alım satımının men'i üzerine bu gelir ortadan kalkmış, o münasebetle de bu tâbir tarihe karışmıştır.

PENCİK OĞLANI (پنجك اوغلانى) [*Ask.*] Harblerle akınlarda alınan esirlerden askerlik hizmetinde kullanılmak üzere beşte bir olarak alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda acemi ocağına alınacak efradın ilk defa Pencik kanunu ile toplandığını yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Üzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, cilt; 1, sayfa 9 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bu usulü teklif eden Kara Rüstem Gelibolu'da oturtularak harbten sonra Anadolu'ya dönen askerlerden pencik resmini veya aynını aldı.

«Fütuhatın genişlemesi sebebiyle elde edilen pencik oğlanlarının Gelibolu acemi ocağında hep gemi hizmetinde bulunmaları yapılan tecrübelere binaen mahzurlu görülüp bundan sonra pencik oğlanlarının birer akça ile acemi olmaları usulü de kaldırıldı ve bunların Anadolu'ya gönderilerek az bir bedel mukabilinde Osmanlı hudutları dahilindeki çiftçilerin hizmetlerine verilmeleri karar altına alındı. Bu suretle Anadolu'da İslâm terbiyesi görüp Türkçeyi öğrenerek yetişecek olan pencik oğlanlarının orduda daha emniyyetli şekilde hizmet edecekleri düşünülmüştü. Bunların Anadolu'ya gönderilmeleri henüz Rumeli'de iyice yerleşilmiş olmamasından dolayı aradaki deniz sebebiyle Avrupa'ya kaçmamaları içindi. Filhakika bazan buradan bile kaçanlarına tesadüf edilmişti.

«Hükümetin pencik oğlanlarının küçük bir bedel mukabilinde çiftçiye verilmesi muvazaa gibi bir muamele olup esirin icabında "Ben padişah kuluyum„ diye çiftlik sahibine kafa tutmıyarak hizmet etmesi içindi. Sonra bu usul devşirmelere de tatbik edilmişti. Türk çiftçisine esir verilmesi kanununun Sırpsındığı harbinden sora konulduğunu bir me'hazımız yazmaktadır.

«Osmanlı vesikalarında (Türk üzerinde olan oğlanlar) diye zikredilen acemiler işte bu pencik oğlanlariyle daha sonra devşirme kanuniyle alınan Osmanlı hudutları dahilindeki hıristiyan çocuklarıdır.

« Türk çiftçisine verilen bu oğlanlar - pencik ve devşirmeler - yetiştikten sonra birer akça yevmiye ile acemi ocağına, Gelibolu'daki gemi hizmetine ve diğer hizmetlere verilerek oralarda da bulunduktan sonra kapıya çıkma veya bedergâh ismiyle Yeniçeri ocağı'na kaydedilirlerdi. Esir ve devşirmelerin, Rumeli'nin Türkleşmesi üzerine onbeşinci asır ortalarından itibaren Rumeli'deki Türk çiftçilerinin hizmetlerine verildiklerini de görmekteyiz.

«Türk çiftçilerine verilen gerek pencik ve gerek devşirmelerin kaçmamaları ve bunların sevk ve celpleri ve mütemadi kontrol edilmeleri için Anadolu'dakilerin idaresi Anadolu ağası denilen bir zâbite ve Rumeli'dekiler de Rumeli ağası'na tevdi edilmişti.»

Fütuhat devri bitipde esir alınamayınca esirlerden pencik oğlanı tarihe karıştığı gibi devşirme alınma usulü de kaldırılınca bu tabii tamamiyle tarihe karışmıştır.

PENCİK RESMİ (پنجك رسمی) [*Mal.*] Harblerle akınlarda alınan esirlerden «Pencik kanunu» hükümlerine göre alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pencik kanunu ile beş esirde bir esir, yahut her esir başına yirmi beş akça alınırdı. Sonra kanun değiştirilerek erkeklerden acemiliğe alınmıyan veya sayısı beşten aşağı olan esirler şirhar, beççe, gulamçe, gulam, sakallı, pîr, kadınlar da ümm-ül-veled, mariye, duhter, duhterek, acuze, fertute, ma'yube, bimare, yekdest, yekçeşm gibi sınıflara ayrılarak bu tertiplere göre vergi alınmıştır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı Kulu Ocakları, cilt 1, sayfa 9) pencik resminin başlangıcı için şunları yazıyor:

«Osmanlılarda acemi ocağına alınacak efrat ilk defa pencik kanunu ile toplandı. Bu usulü teklif eden Kara Rüstem Gelibolu'da oturtularak harbten sonra Anadolu'ya dönen askerlerden pencik resmini veya aynını aldı. Pencik resminin (H. 764, M. 1362-63) senesinde ihdas edilmiş olduğunu kanunname yazmaktadır. Oruç Bey tarihine göre kanunun teklif edildiği tarih bundan bir sene evveldir. Zaim Mehmet Bey de Sırp sındığı muharebesini mütaakıp olduğunu yazmaktadır. Diğer bir me'hazımızda da pencik oğlanı alınmasının H 761 M. 1359-60 da yani Edirne'nin fethini mütaakıp olduğu gösterilmektedir. Kavanin-i Yeniçeriyan, ilk pencik oğlanının Bilecik tarafına yapılan akında alındığını beyan etmektedir.»

Esir alınma devrinin kapanması ve sonradan pazarlarda satılan köle ve cariyelerden bu adla alınan resmin kaldırılması üzerine bu tâbir tarihe karışmıştır.

PENC Ü YEKÇİ (پنج ویکچی) [*Ask.*] Pencik kanunu hükümlerine göre esirlerin beşte birini yahut pencik resmini alan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine "pencikçi„ de kullanılırdı. Pencikçi gibi pencik-ü yekçi tâbiri de vesikalarda geçer.

PENÇ (پنج) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kuşburnu güllerinin açmış çiçeği gibi beş yapraktan ibaret ufacık tezyinî şekillere verilen addır. Beş yapraktan ibaret olduğu için bu adı almıştır.

PENÇ BERK (پنج برك) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Beş yapraklı şekillere verilen addır.

PENÇE (پنجه) [*Ida.*] Vezir-i âzamlarla eyaletlerdeki vezir, beylerbeyi ve sancak beylerinin resmî kâğıtlara imza yerine kullandıkları alâmete verilen addır.

Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de Pençeyi, sah ve imza gibi fermanlara çekilen işaret ve pençelemek mastarından da sah çekmek ve imza etmek demek olduğunu, Beyanki vaktiyle prenslerin imzalarına pençe denildiğini ve bunların ellerini mürekkebe batırıp muahede ve fermanların altını pençelediklerini yazıyor.

Salâhi bey «Kamus-u Osmanî» de Ahmet Vefik Paşa'nın söylediklerini tekrar ettikten sonra Moğol hükümdarlarının ellerini kırmızı boyaya batırıp bastıklarını beyan, Hüseyin Kâzım Bey de «Büyük Türk Lügati»nde yukarda yazılanları tekrar etmektedir.

Osmanlı tarihine ait kıymetli tetkikler yapan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruldulara dair„ başlıklı yazısında (Belleten, sayı 17-18, sayfa 111 ve mütaakıp) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Hükümdar ve şehzade tuğralarından başka vezir-i âzamın ve eyaletlerdeki vezir ve beylerbeyilerle sancak beylerinin, mütesellimlerin, hükümet ve eyalet işlerine ait muharrerata imza yerine kaim olmak üzere (Pençe) ismi verilen ve tuğraya benziyen alâmetleri görülmektedir. Bu (Pençe) tâbirinin el pençesine benzemesinden dolayı verilmiş olması muhtemeldir. Bunun Osmanlılarda hangi tarihten itibaren başladığını bilmiyoruz; böyle bir işaretin Osmanlılardan evvel kullanılıp kullanılmadığı da şimdilik malûm değildir.

«Osmanlılarda ilk pençeyi onbeşinci asrın hemen hemen ortalarında görmekteyiz; şu halde pençe'nin kıdemini en aşağı onbeşinci asır başlarına kadar uzatmak mümkün olabilir kanaatındayım. Tuğrayı andırdığından dolayı pençeyi tuğraya benzetip bu ismi verenler varsa da pençenin yazılan şahısların derece ve ehemmiyyetlerine göre vesikaların sağ kenarının başına veya ortasına ve imza yerine vesikanın sonuna çekilmeleri ve mütenevvi resimde olmaları dolayısiyle pençeye tuğra demek doğru olamaz. Az evvel söylediğimiz gibi pençeye bu ismin verilmesinin, sağ elin pençesine benzemesinden dolayı olsa gerek. İlk pençlerde hükümdar tuğralarında olduğu gibi bir kaide halinde devamlı suretle baba ismî görülmemektedir. Aşağıdaki şekiller arasında görüleceği üzere Mahmut Paşa'nın bir pençesinin yazısı (Mahmut ibn-i Abdülhay) gibi okunuyorsa da kat'i değildir. Mamafih benim gördüğüm pençelerde Ayas Paşa'dan başka baba ismi yazılmış pençeye tesadüf edemedim. Belki ilk devirlerde buna müsaade edilmiştir. Henüz

bu ilk devirlere dair böyle bir pençe elde edilememiştir. Fakat onyedinci asırdan itibaren gördüğüm pençelerde de baba ismi yoktur.

«Pençelerin hepsi de tek kavislidir. Çift kavis ancak tuğralarde olup başkaları çift kavis çekemezlerdi. Jan Döni, İslâm Ansiklopedisine yazdığı Tuğra maddesinin sonlarına doğru, üç tuğlu Osmanlı vezirleri ile mir-i miranların (beylerbeyi) çektikleri pençelerin üzerindeki keşide veya filâmaların vezirlerde üç ve beylerbeyilerde iki olduğunu yazıyorsa da elimizde üç filâmalı beylerbeyi pençesi de bulunduğundan bu mütalâanın umumî olmadığı anlaşılıyor. Yalnız böyle iki filâmalı pençeleri, sancak beyi. mütesellim, vali ve muhafız vekili gibi üçüncü ve dördüncü derecedeki memurların buyruldularında görmekteyiz. Meselâ vesikalar arasında görüleceği üzere (912 zilhicce-1507 milâdî) tarihli Foça sancak beyine ait bir buyruldu ile 1193 zilkade-1779 ikinci kânun), (1216muharrem-1801 mayıs) ve (1248 H. 1832 M.) tarihli buyruldulardaki pençeler iki filâmalıdır.

«Pençelerin filâmalarının uçlarındaki kancaların vezir, beylerbeyi ve sancak beylerinin tuğlarının adedine işaret olduğunu söyliyenler varsa da aynı şeklin üç olarak padişah tuğralarında da bulunması ve bundan başka tuğ sahibi olmıyan mütesellimlerin pençelerinde de böyle iki kanca mevcut olması bunun süs olarak kullanıldığını göstermektedir.

«Pençeler Arap harfleriyle olan vesikaların sağ tarafına çekilirdi. Bazan mektubun sağında yazının başlangıç tarafında bulunur, bazan da yazının sağında ve tamamen orta tarafında çekilir ve bazı kere ise imza gibi buyruldunun sonuna konurdu. Eğer pençe çekilecek buyruldu veya mektup garp lisanlarından biriyle yazılmış ise o zaman pençe vesikanın sol tarafına çekilirdi Buna misal olarak da İslavca yazılmış bir vesikanın fotoğrafisini ve pençesini makalenin sonuna koydum.

«Pençelerdeki isimler, tuğralarda olduğu gibi mutlaka pençenin altındaki birinci sırayı teşkil etmez. Bu alt kısma bazan isim yazıldığı gibi bazan isim ikinci sıraya düşerek (Bende) (Paşa) veya valinin bulunduğu eyaletin adı yazılabilir. Osmanlı tuğralarında olduğu gibi bazı pençelerde (Muzaffer daima) klişesi ve bazılarında pençeli vesikanın doğru olduğuna işaret olmak üzere (Sah - صح) remzi görülür. Yine bazı pençlerde ise bunların hiçbiri bulunmazdı. (Sah) çekilmiş olan pençelerin yanında vesikanın sihhatin tâyin için zat mührüne veya resmî mühüre de tesadüf edilmektedir. Budin beylerbeyi Toygun Paşa'nın zat mührünü havi pençesi ile vezir-i âzam Ayas Paşa'nın pençesi yanındaki zat mührü ve sadaret kaymakamı Murtaza ve Vezir-i âzam İbrahim, Recep, Mehmet, Şahin Ali ve Yusuf Paşa'ların resmî mühürleri bu kabildendir.

«Elimizdeki vesikalara göre birkaç türlü pençe şekli görüyoruz. Vezir veya beylerbeyi olan eyalet valilerinin verdikleri tezkiresiz timar beratlarının sağ taraflarında ve Beratın yukarı kısmındaki pençeler tamamen tek kavisli tuğraya benzemektedir. Bunlardan yedi adet pençe, vesikalar arasındadır. Bunların tuğralardaki (daima) kelimesi yerinde (Sah) işareti görülür ve bunu da doğruluğunu teyiden bu beratın arkasında valilerin resmî mühürleri de vardır. Bunlardan başka on altıncı asırda da Budin Beylerbeyi'nin diğer bazı muharreratında da böyle kavisli tuğralar görülmektedir. Bazı pençelerde kavis olmayıp pençedeki (Muzaffer) in (r = ر) harfi yazının başındaki pençenin kenarından başlıyarak mektup veya buyruldunun ortasına, bazan da Eflak ve Buğdan Voyvodalarına yazılan buyruldularda görüldüğü üzere son satırına kadar temadi etmektedir. Vesikalar arasında Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa ile (H. 1041 M. 1631) sadrazam olan Recep ve 1627 de Budin Valisi Vezir Murtaza Paşalarla Vezir-i âzam İbrahim, Dayendeli Mehmet, Şahin Ali, ve Koca Yusuf Paşa'ların resmî mühürle mühürlenmiş olan buyruldurları sırf voyvodalara ait olmak üzere buyruldu'nun birinci satırının altından başlamak ve en son satırın yanından sola kıvrılarak en son (Sah - صح) konmak üzere pençenin sonuna doğru bir inhina teşkil ederek devam eden keşideli pençelerdendir.

«Pençelerin bir üçüncü nev'i de kavisli ve sola doğru kuyruklu (keşideli) olmayıp imza gibi mektubun veya vesikanın sonuna ve sol tarafına konan pençedir. Bu gibilere nümune olmak üzere Vezir-i âzam Ragıp Mehmet ve Halil Hamit Paşa'ların buyruldularının sonundaki pençelerini gördüğümüz gibi, bazı mütesellim ve kal'a muhafız vekillerinin de bu yolda pençeleri vardır. Bunlardan başka bir de Asakir-i Mansure teşkilâtını mütaakıp mühürlü pençe şekli görmekteyiz.

«Bu izahattan anlaşılacağı üzere pençeler yerine, mevkiine ve derece-i ehemmiyyetine göre üç, dört şekil arzetmektedir. Şunu da söyliyelim ki vezir, vali ve beylerbeyi'ler her yazdıkları şeye pençe koymazlar, birçok hususlarda ya re'sen veya derkenar suretiyle vâkı direktiflerini daima yanlarında bulunan resmî mühürle mühürlemek suretiyle tahrir ederlerdi. Buna dair de elimizde bir hayli vesika vardır.

«Bu pençelerin tetkikinde nazar-ı dikkatimi celbeden bir nokta var. Onyedinci ve onsekizinci asırlarda beylerbeyilerin pençeleri vezirlerin pençelerine nazaran ince kalemle resmedilmektedir. Bunun bu asırlarda umumî olup olmadığını bilmiyorum. Yalnız gördüğüm beylerbeyi pençelerinin hepsi de ince kalemle çekilmiştir.

«Vezir-i âzam veya Sadrazamlar pay-ı taht veya devlet merkezlerinde bulundukları zaman kendilerinden başka hiçbir kimse pençe çekemezdi. Darüssaade ağası'nın azli meselesinde Osmanlı Hükümdarı İkinci Ahmet ile Vezir-i âzam Arabacı Ali Paşa arasındaki münakaşa bunu te'yit etmektedir.

«Sadrazamların buyruldularına pençe koymaları (H. 1278 M. 1861) senesinde Keçeci Zade Mehmet Fuat Paşa'nın sadaretine kadar devam etmiştir. Sadrazamlar bu tarihten itibaren (Mehmet Fuat Vezir-i âzam) veya (Vezir-i âzam Mehmet Sait) gibi kendi namlarına sadaret mühürü kazdırmışlar, gerek re'sen ve gerek derkenar suretiyle olan buyruldularının sağ kenarının üzerine bu resmî mührü basmışlardır. Keçeci Zade Mehmet Fuat Paşa'nın bu tarzdaki mührünü, Ahmet Vefik Paşa'nın Evkaf Nazırlığı zamanında sadarete takdim edilen 1861 tarihli bir arizanın başındaki (Buyruldu-yi Sami) nin üzerinde görmekteyiz.

«Bunlardan başka Maliye'ye ait evrakın altında veya münasip bir yerinde baş defterdarların (kuyruklu imza) denilen işaretleri vardır. Darüssaade ağalarının da idarelerindeki vakıfların muamelesine ait yazdıkları tahriratların sonunda kuyruklu pençeleri görülür. On sekizinci asrın vak'anüvislerinden Halil Nuri Bey, defterdarın işaret-i mahsusasına (küçük sah) demektedir. Makalenin sonundaki vesikalarda iki defterdarın kuyruklu imzasını ve Darüssaade ağalarının pençelerini göreceksiniz.»

Değerli Profesör bundan sonra tetkik yazısına koyduğu pençeler hakkında izahat vermektedir.

Birisi pençe-i ferman birisi sahh-ı sahih
Birisi safha-i telhis biri nesk-i kalem
Nâbi

Çarhdan pençe-i hurşid adını mahvetti
Pençe buyruldusunun şeş cihete saldığı nam
Nedim

PENÇE-İ ÂL-İ ABA (پنجهٔ آل عبا) [*Sof.*] Hazret-i Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin ve Fâtime'nin isimlerinin el pençesi şeklinde yazılan levhalara verilen addır. Bunun kazılmış olanları da vardır.

PERAKENDE (پراکنده) [*Ask.*] Hastalık veya diğer sebeplerle kıt'alarından geri kalmış olan askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Perakende; Farsça müteferrik, perişan, dağınık demektir.

§ [*Bah.*] Harb gemilerinde tâli ve hususi hizmetlerde kullanılan yazıcı, emirber, salon ve büfe hizmetçisi, kumanyacı, aşçı, terzi gibi efrat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük gemilerde bu gibilerden ayrıca bir bölük teşkil edilir ve buna «perakende bölüğü» denir.

§ [*Mal.*] Dağınık alacak ve borçların kaydedildiği defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PERÇEM (پرچم) [*Hal*] Başın tepesinde ve alında bırakılan saça verilen addır. Buna «kâkül» de denir. At yelesi hakkında da kullanılır. Halk arasında tepede bırakılan saç demetine perçem denir.

Sen dahi bir gerden-i billûre mi oldun esir
Söyle ey perçem niçin halin perişandır senin
Avni

§ [*San.*] Eskiden bayrak ve mızrak gibi şeylerin uçlarına takılan zülflere de «perçem» denilirdi.

PERDAHT YOLU (پرداخت یولی) [*San.*] Yazma kitapların başlıklariyle levhaların kenarlarındaki ornomanlara verilen addır. Bunlar muhtelif şekillerde ve çok muntazam yapılırdı.

PERDE ÇAVUŞU (پرده چاوشی) [*Ask.*] Kumandanlarla valilerin resmî dairelerindeki kapılarının yanında duran ve görüşmek istiyenlere vasıta olan asker ve jandarmalara verilen addır. Eskiden resmî dairelerin kapılarında perde olduğu ve bu işi gören askerler de çavuş rütbesinde bulunduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Sivillerden bu vazifeyi görenlere «perdedar» denilirdi.

PERDEDAR (پرده دار) [*İda.*] Padişahlarla vezirler ve valilerin resmî dairelerinin kapı perdesi yanında duran hademe hakkında kullanılan bir tâbirdir. Kumandanlarla valilerin asker olan bu türlü adamlarına «perde çavuşu» denilirdi. Eskiden resmî dairelerin kapılarında perde olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

PEREKEŞ (پرکش) [*San.*] Yatakları yanyana olanlarla Yeniçeri ocak defterinin alt ve üst tarafında isimleri biribirini takibedenlerin biribirleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kardeşlik mânasiyle tefsir olunurdu.

PERENDEBAZ (پرندهباز) [*San.*] Taklak atan oyuncular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça uçan demek olan perende dilimizde iki eli yere koyarak ve uçar gibi dönerek başaşağı

.tılan taklağa denir. Eskiden saraylı kızlar arasında incesaz takımlarından başka rakkaslar, canbazlar olduğu gibi perendebazlar da vardı. Ötekiler gibi bunlar da hususi surette yetiştirilir ve padişahın huzurunda tertip olunan oyunlarda maharetlerini göstererek iltifata mazhar olurlardı.

PERHİZKÂR (پرهيزكار) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mütteki, sofu; afif, namuskâr yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bulmaz yimezdir ekseri erbab-ı iffetin
Gördük zemanenin nice perhizkârını
Sabit

PERİ (پری) [*Hal.*] Cin taifesinin gayet güzel ve zarar yapmıyan kısmına verilen addır, Mecaz yoliyle insan nev'inin güzel olanları hakkında da kullanılır. Peri yüzlü mânasına olarak periru, peripeyker; peri evlâdı denecek derecede güzel yerinde de perizad; peri tavırlı mânasına olarak ta perişan suretlerinde kullanılırdı.

PERİSİ HOŞLANMAMAK (پریسی خوشلانمامق) [*Hal.*] Sevmemek, uyuşmamak, canı çekmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PERİŞANİ (پریشانی) [*Kıy.*] Subaşı, şehir kadısının kethüdası gibi aşağı derecedeki memurların giydikleri başlığın adıdır. Divan günlerinde Sadrazam'a refakat eden şatır başısı başına sorguçlu perişani giyer, şatırlar ise «ruz-i merre sarık» sararlardı,

PERKENDE (پركنده) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kürekle hareket eden ve yelkeni yardımcı bir vasıta gibi kullanan çektiri idadına dâhil harb gemilerinden birinin ismidir. İtalyanca (Brigantin) den alınmadır. 18 ve 19 çift kürekle yürütülen perkende kalite, firkate gibi harb donanmasında muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer, icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı. Perkendeler aynı zamanda topla da mücehhezdi.

Nerde öc almak için bindiğin ilk perkende
Dorya'nın yaslı dümen kırdığı engin nerde?
Dündar Akunal

PERK RESMİ (پرك رسمی) [*Mal.*] Van gölü'nde hâsıl olan bir nevi soda'dan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halkın çıkardığı bu sodadan öşür alınırdı.

PERTAV ALMAK (پرتاو آلمق) [*Hal.*] Hız almak, hızlanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PERTAV ETMEK (پرتاو ايتمك) [*Hal.*] Sıçramak, atılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PERVAZ (پروان) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazı levhalarının kenarlarına verilen addır. Levha kenarlarına ayrıca kâğıt yapıştırılmaksızın renkli boyalar da yapılırdı. Yapıştırılan kâğıt yalnız bir renkte isè «tek pervaz», yanına ince hat şeklinde başka bir renkte ikinci bir kâğıt da yapıştırılmış ise ona da «çift pervaz» denilirdi.

PERVAZİ (پروازی) [*İda.*] Divan-ı Hümayun ve Defter-i Hakani kalemlerine devam ve hizmet etmeden ve hacegândan olmadan yolunu bularak bu kalemlerden birinde ketebeden (kâtiplerinden) olduklarına dair kayıtlarına şerh verilenler hakkında kullanılır bir tâbir. Bu gibiler dışarda başka işler gördükleri ve yazılı bulundukları kalemlerin işleriyle meşgul olmadıkları halde gediksiz zeamet ve timar tasarruf ederlerdi. Timarlar tamamen evlâtlarına intikal etmezdi. «Babaları nân paresinin ihsanı hususi ne veçhile ve ne miktar irade buyurulur ise re'y ve irade-i âliye menut» du. Evlâdı olmıyanların zeamet ve timarları ise «Ba arz-ı hal irade-i Hümayun taalluk eden istihkak erbabına tevcih» olunurdu.

PERVİN (پروين) [*Ast.*] Sevr burcuna yakın bir yıldız kümesine verilen addır.

Gelmesün ikisi bir yere benat ün-nâşin
Belki cemiyyet-i pervini perişan olsun
Nef'î

PESEND (پسند) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Mushaf'larla yazmaların ilk sayfalariyle sûre veya bahis başlarında boya ile perdah olunarak altınla karışık yapılmış olan şekillere verilen addır. Altınla karışık muhtelif boyalarla yapılan şekillerin yine aynı renklerin koyu olarak üzerine perdah edilmesi suretiyle yapılırdı.

PES PERDE (پس پرده) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gizlice, gizlidén gizliye yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cümle tedbir pes perdede usulundadır
İhtiyarî mi sanırsın harekâtın sorun
Nâbi

PESTENKERANİ (پستنكرانی) [*Hal.*] Kıymetsiz, ehemmiyyetsiz, rağbetsiz, aşağı, bayağı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PESTEREK (پسترك) [*San.*] Kâğıdın sathını düzeltmekte kullanılan âletin adıdır. Düz ve pürüzsüz tahtadan yapılırdı. Düzeltilmesi lâzım gelen kâğıt bunun üzerine konulur, möhre ile möhrelenmek suretiyle düzeltilirdi. Buna «Möhre tahtası» da denir.

PEŞKEŞ (پيشكش) [*Hal.*] Hediyye, bedava yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça pişkeşten bozma olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur:

«Öne çekilen demektir ki armağan, tuhfe, hediyye, bedava yani beleş verilen şey mânasında (çekmek) maddesiyle kullanılır.»

PEŞKEŞ ÇEKMEK (پیشکش چکمك) [*Hal.*] Yapılmıyacak bir iş teklif etmek, kıymetsiz mükâfat, hediyye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça pişkeş'ten bozmadır.

Peşkeş çeksem olur ben de semend-i tab'ım
Ki verir cilvesi anın dahi bir güne safa
Nef'î

PEŞKİR (پیشکیر) [*San.*] Havlu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «makrama» da denirdi. Farsça pişgir'den bozmadır.

PEŞKİR AĞASI (پیشکیر آغاسی) [*Sar.*] Sarayda peşkir ve havlulara bakan memura verilen unvandır. Has odaya mensup olan peşkir ağası miftah ağasının muavini idi. Peşkir ağalığı hicrî 1249 (1833) senesinde lâğvedilmiştir.

PEŞKİR ATMAK (پیشکیر آتمق) [*Hal.*] Dokuma bezden yapılan peşkirin sofra hizmeti gören hizmetkârlar tarafından yemek yemek üzere sofranın etrafına toplananların uzaktan dizlerine gelecek surette atmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yazdığı yazılarla eski âdetleri tesbit etmiş olan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey (Onüçüncü asr-ı hicride Ramazan âdetleri) başlıklı yazılarından birinde (Peyam-ı Sabah. tefrika Numarası: 6) bunu şöyle anlatır:

«Eskiden herkes minderlerde halka olarak oturup taam ettiklerinden sofralar alçak iskemleler üzerine sarı veya bakır siniler konulmak suretiyle ihzar edilir ve peşkir tâbir olunan yekpare dokuma bezi peçete yerine istimal olunurdu. Hattâ hizmetkârların ayaktan peşkirleri herkesin dizlerine tesadüf ettirilmek şartiyle atmaları bir hüner addolunurdu»

PEŞKİR BAŞI (پیشکیرباشی) [*Sar.*] Sarayın kiler koğuşundaki on iki kadar olan eskilerden birinin unvanıdır. Vazifesinden biri de padişahın nefsi (şahsı) için gelen ekmeği saklamaktı. Koğuşta kabahat işliyen oğlanı peşkirbaşı alır, kiler kethüdasına götürürdü. Peşkircilik vazifeleri hicrî 1249 (1833) senesinde lâğvedilmiştir.

PEŞKİR GULÂMI (پیشکیر غلامی) [*Sar.*] Sarayın kiler koğuşundaki adamlardan birinin unvanıdır. Buna «Peşkirî» de denilirdi. Vazifesi padişah yemek yedikten sonra altın sini ile kaşıkları ve sofrayı yıkamaktı. Peşkircilik vazifeleri hicrî 1249 (1833) senesinde lâğvedilmiştir.

PEŞKÜN (پشکون) [*Mim.*] Tepe camlı hamam kubbelerine, dükkânların ön kısımlarına verilen addır.

PEŞKÜN ATLAMAK (پشکون آتلامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle cesaret göstermek, cüretkârlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PEŞLİ ENTARİ (پشلی انتاری) [*Kıy.*] Üst kısmı vücuda uygun, alt kısmı geniş entariye verilen addır. Bu türlü hırkalara da «peşli hırka» denir. Peş, elbiselerin yanlarına eklenen parçaya verilen addır. Peş ilâve olan kısmı genişlemiye yarar.

PEŞLİ HIRKA (پشلی خرقه) [*Kıy.*] Alt kısmı geniş hırkaya verilen addır. Bu türlü entarilere de «peşli entari» denir.

PEŞMİNE (پشمینه) [*Giy.*] Yünden ve kıldan yapılan bir nevi kumaş adıdır. İyi cinsinden Sadrazamlar, âdi cinsten de fakirler ve dervişler sarık olarak kullandıkları gibi hırka yapıp sırtlarına giyerlerdi.

Safdil bir gülşeni dervişine döndü hemen
Lâbis olup mıg-ı hattendan siyah peşmine ruh
Sâbit

PEŞREV (پشرو) [*Mus.*] Muhtelif şekillerde yapılan saz eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça önde giden demek olan pişrevden bozmadır. Ya tek bir çalgı veyahut mütaaddit sazlar tarafından saz faslı veya umumî fasıl başlarında çalınır.

Faslın başında geldiği için bu ad verilmiştir. Bununla beraber peşrevler âyin-i şerifin sonunda dahi çalınırdı.

Peşrevlerin üç dört parçadan terekküp ettiğini yazan Dr. Suphi Ezgi (Nazarî ve amelî Türk Musikisi) adlı kıymetli eserinde şu tafsilâtı da veriyor: «Onların her birisine hane ve mülâzime isimleri verilmiştir ve birer cümle halindedir. Zarb-ı fetih ölçüsü ile yapılan peşrevler ekseriya beş haneli olurlar.

«Birinci hane muayyen bir makamda seyretmiş lâhnî bir cümledir. Ekseriya tam kararla durakta durur. Bazan üçlüde veya diğer bir seste asma kalır. Birinci haneden sonra mülâzime gelir ki, o da ya heneye merbut olur veyahut ondan ayrı bulunur. Bu sebeple haneye merbut, haneye gayr-i merbut mülâzime isimlerini alır. Mülâzime her haneden sonra gelir. Mülâzime haneden ayrı bulunduğu vakit bazan peşrevlerde birinci hane mevkiini işgal eder ve yine her haneden sonra gelir.

«Peşrevlerin bir kısmında, hane ve mülâzimelerden sonra bir devrelik veya birkaç ölçülüp yapılmış olan lâhne (terkibi intikal veya teslim) en sonra haneyi tekrar etmek veya gelen heneye ulaştırmak için yapılmış haneciğe de (dolap) denir ki her peşrev'de bulunur. Peşrevler her makamdan ezgilerir. Nadiren muhtelif makamları tanıtmak maksadiyle (fihrist)

adı verilen birçok makam geçgileri yapılmış olur. Peşrevlerin ikinci, üçüncü ilâh, hanelerinde yakın ve hattâ uzak makamlarda geçkiler yapılmıştır.

«Bir de (bataklı) denilen peşrevler vardır. Hanenin bazı ufak ve mütenazır kısımlarına (batak) ismi veilmiştir ki bir saz tarafından icra olunur ve bazı hanelerde sualli cevaplı lâhincikleri tek bir saz ve cumhur sazlar mütenaviben çalarlar.

«Peşrevlerde nadiren usul geçkileri yapılmıştır.»

§ [*Ok.*] Oklardan birinin adıdır. Ucunda demir yerine kemik bulunan bu ok azmayişten mimar arşıniyle bir parmak kısa, yayları da puta yaylarından dar olurdu. Rüzgâra karşı atılırdı.

§ [*Top.*] Mütaaddit kurşunlu mermi (gülle), şarapnelin bir nev'ine de peşrev denilir. Bir nevi havaî fişeği de bu adı alır.

PEŞTEMAL KUŞANMAK (پشتمال قوشانمق) [*San.*] Sanat öğrenen çıraklara ustalık sıfatının verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden çalıştığı sanatı (zanaatı) öğrenen çıraklar, ustası da dâhil olmak üzere, o sanatın tanınmış adamlarının huzurunda imtihan edilerek muvaffak olanlara peştemal kuşatıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Bu münasebetle eğlenceler de tertip olunurdu.

PEŞTEMALLIK (پشتمالق) [*Tic.*] Ticarî bir müessesenin başkasına devri halinde şöhrete medar olan mânevî kıymete veya müessesenin bulunduğu yerin şeref ve ehemmiyyetine karşılık olmak üzere alınan bedel hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir sanata ehliyyeti isbat için o sanatın ustası tarafından yeni sanatkâra peştemal kuşatıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Şimdiki hava parası aşağı yukarı bunun karşılığıdır..

PEYK (پيك) [*Sar.*] Osmanlıların ilk devirlerinde postacı ve muhafızlar, son zamanlarında rikâblarda debdebeyi arttıran teşekkül efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» deki izahı şöyledir: «Sâi, şatır, koşucu, Sabıkta Yeniçerinin peyk askeri, sagire mânasına küre-i arzın peyki, peyk-i ecel, peyk-i zafer.»

Peykin ne zaman ihdas olunduğu Osmanlı tarihlerinde yazılı değildir. Yalnız Fatih Kanunnamesinde (sayfa 17) «Sefer-i zafer rehberim vâkı oldukta rikâb-ı hümayunuma solakbaşı ve peykbaşı yürüsün» denildiğine göre eskiliği hakkında şüphe kalmaz. Padişah bir yere gittiği vakit muhafaza için sağ tarafında, solaklar da sol tarafında giderlerdi.

«Farsça bir kelime olup haber getirici hademe, maiyyet ve etrafta yürüyen ve dolaşan demek» olduğunu yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 439 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Osmanlılarda peykler yaya bir postacı sınıfı olup fevkalâde koşmakla temayüz etmiştir. Bunlar, bir zaman padişahların iradelerini tebliğ için istihdam edilmişlerdi. Sonradan müzeyyen elbise, sorguç ve başlarındaki taslarla saltanat şiarından addedilerek gösteriş ve debdebe maksadiyle kullanılmışlardır. Fatih'in Kanunnamesinde «Sefer-i zafer rehberim vâkı oldukta rikâb-ı hümayunumda solakbaşı ve peykbaşı yürüsün» denilmektedir.

«Koçi Bey, peyklerin cuma ve bayram namazlariyle padişahların sefere gidişlerinde mevkib-i hümayun denilen saltanat alayının ön tarafında ve solakların önünde yürüyüp ziynet makamında olduklarını ve başka bir hizmetleri bulunmadığını yazmaktadır.

«Onaltıncı asırda yazılan eserlere göre peykler az yerlerdi. Vücutça zayıf ve çevik idiler. Mütemadiyen idman yaparlar ve bu hizmete küçük yaştan itibaren alışırlardı. Bunlar Padişahın emirlerini hayrete şayan bir sür'atle ve hiç durmaksızın gönderildikleri yere tebliğ ederler ve yolda giderken savulun savulun diye seslenerek koşarlardı. Bazı eserler bunların koşarken nefeslerinin kesilmemesi için ağızlarına içleri boş ve mütaaddit delikleri havi birer küçük yuvarlak soktuklarını rivayet ederler. Kemer veya diz bağlarına da sedası hoş küçük çıngıraklar taktıklarını yazarlar.

«Peykler gece ve gündüz durmadan koşarlar, İstanbul'dan Edirne'ye gidecek olsalar, arası otuz beş, kırk fersahlık olan bu mesafeyi iki günde katederler ve iki günde de geri dönüp İstanbul'a gelirlerdi.

«Peyklerin onaltıncı asırdaki elbiseleriyle onsekizinci asrın son yarısındaki kıyafetleri arasında fark vardır. Onaltıncı asrın son yarısında yazılmış bir me'hazimize göre kıyafetleri şöyle idi:

«Elbiselerinin boyu kısa idi ve fistana benzerdi. Ön eteklerinin ucu sivri olup bellerindeki geniş bir kuşağa raptedilirdi. Fistanlarının arka tarafı yuvarlaktı ve dizlerinin arka kısmına kadar uzanırdı. Şalvarları fazla uzun olup bacaklarının üzerinde kıvrım husule getirirdi. Üzerlerine beyaz, pamuktan mamul ince bir gömlek giyerlerdi. Mamafih çok zaman cepfesten, beli dar bir nevi ağır elbise giydikleri de vâkı'di ki boyu bacaklarının ortasına kadar gelirdi. Bunun önü açık olup uçları kuşaklarına

takılır ve bu suretle koşmalarına mâni teşkil etmezdi.

«Yine onaltıncı asrın son yarısında serpuşları şöyle idi: Başlarında üsküf denilen uzun, sivri ve gümüşlü bir külâhları vardı. Külâha kendi kumaşlarından mamul ve sahibinin vakit ve haline göre yaldızlı, bazan hakikî ve bazan diğer taşlarla müzeyyen bir kılıf (tüylük) geçirilirdi. Bu kılıf veya mahfazaya sorguç denilen renkli kuş tüyü takılırdı. Peyklerin bellerinde fildişi saplı bir hançer vardı. Sağ ellerinde nacak denilen bir küçük balta tutarlar ve sol ellerinde ise şeker ve şekerlemë dolu bir mendil götürürlerdi. Bu şekerleri koşarken ağızlarına atıp susuzluklarını giderirlerdi.

«D'Ohsson, peyklerin kıyafetlerinin solakların kıyafetlerine yakın olduğunu ve başlarında tunçtan altın yaldızlı birer miğfer taşıdıklarını ve bu miğferlerin birer siyah sorguçla süslü olduğunu ve ellerinde teber bulunduğunu yazmaktadır. Resimler arasında onaltıncı ve onsekizinci asırlara ait peyk kıyafetleri bulunduğundan her ikisinin tetkikiyle aralarındaki fark görülmektedir. Peyklerin elbise, filâr ve serpuşları her sene bayramda hükümet tarafından temin olunurdu. Elbiseleri yazlık ve kışlık olarak iki kattı ve sorguçları da balıkçıl tüyündendi.

«Padişahın hususi gezintilerinde şatır gibi giyinen peykler, sırma işlemeli çuha elbise giyip mücevherlerle müzeyyen gümüş kuşak sararlar ve altın işlemeli bıçak takarlardı. Sarıklarında sorguç, ellerinde birer teber bulunurdu. Sonraki tarihlerde yani onsekizinci asrın ikinci yarısında bellerinde tabanca olduğunu da görüyoruz.

«Peykler, onbeşinci asrın sonlarına kadar muharebeden hariç vakitlerde silâh taşımazlardı. 1492 senesinde bir derviş tarafından İkinci Bayezit'e karşı yapılan ve muvaffak olamıyan sui kasıttan sonra peyklerin hükümdara refakat ederlerken şehirde bile silâh taşımaları kanun oldu.

«Padişah merasim ve alaylarda dışarı çıktığı zaman maiyyetine otuz peyk ve binişlerde yani hususi gezintilerde ise on iki peyk bulunurdu.

«Peykân-ı hassa denilen peyklerin miktarı hep aynı olmayıp sonraki tarihlerde daha azdı. Daramon Seyahatnamesine göre mevcutları onaltıncı asır ortalarında kırk kadardı. Aynı eser sonlarında adetleri seksen ile yüz arasında olup onyedinci asırda ise altmış olduğu görülüyor. Onsekizinci asır sonlarına doğru D'Ohsson'un kaydine göre onun zamanında peykler yüz elli kadar imiş. Bunların nöbetle hizmete çıkanları, yirmi beş ile on iki arasında tehalüf etmektedir. Meselâ H. 1148, M. 1735-36 ile H. 1216, M. 1801-2 senelerinde bunların yani hizmetlilerin mevcudu on altı ve H. 1182, M. 1768 ve H. 1211, M. 1796 senelerinde ise yirmi beş idi.

«Peyklerin biri terfi ederse kapıkulu suvari bölüklerinden sipah bölüğüne verilirdi.

«Peyklerin nezareti kapıağasına ait olup büyük zâbitlerine peykbaşı yahut serpeykân-ı hassa denilirdi. Bundan sonra baş müjdeci, peykler kethüdası, ikinci müjdeci gelirdi. Sefer münasebetiyle yapılan alaylarda peykbaşı, başına mücevherli taç giyer ve murassa' tirkeş kuşanırdı.

«Peyklerin kışlaları Sultanahmet Camii civarında idi. Bugün dahi o mevkie peykhane denilmektedir. Enderun tarihi, peyklerin kışlalarının Çenberlitaş karşısında Sultanahmet'e giden sokağın ortasındaki Peykhane sokağında bulunduğunu yazmaktadır ki yukardaki tarife tevafuk etmektedir.

«Peyklerin, Hicaz'a giden hüccac kafilesinin haccdan avdetini padişaha tebşir etmek suretiyle müjdecilik hizmetleri de vardı. Bu bölük efradının en kuvvetlisi her sene müjdecibaşı tâyin edilir ve maiyyetinde müjdeci ismi verilen peyklerle Suriye'ye hareket ederdi. Müjdeciler Şam'da kalıp hüccac kafilesinin avdetine intizar ederler ve müjdecibaşı ise kafile ile beraber gidip hacı olarak Şerif'in mektubunu hâmilen avdet ederdi.

«Vezirler, beylerbeyiler, defterdarlar, sancak beylerinin mansıp yani memuriyyet alıp padişah'ın beray-ı teşekkür elini öptükten sonra diğer divan hademeleri arasında peykler ocağına da topyekûn bir bahşiş vermeleri kanun icabındandı. Keza beş yüz akça yevmiyeli mevali de peyklere muayyen bir bahşiş verirdi. Erdel elçisi vergi getirdiği zaman da peyklerin bahşişleri vardı.

«Solak, peyk ve bostancı hasekileri teşkilâtı 1244 H. 1828 M. senesinde kaldırılmış ve bunların müstaitleri «Hademe-i rikâb-ı Hümayun-ı Hassa» ismiyle yeni bir teşkilâta tâbi tutulmuşlardır.»

Vilâyetlere vali sıfatiyle gönderilen şehzadelerin de maiyyetleri arasında peyk adlı adamları vardı.

O altın tas ile meh peykin olmuştur rikâbında
Anınçün daima gitmez yüzünden böyle gerd-i râh
Nedim

Âdâp ile etti peykvâri
Tebliğ-i selâm-ı girdigâri
Nabi

§ [*Bak.*] Rande veya veleistralye ve pokrova yelkenlerinin üst baştan itibaren kıç

tarafında olan köşe adıdır. Buna «çördek yakası» da denir.

§ [*Ast.*] Seyyarelerin etrafında dolaşan semavî ecram hakkında da peyk tâbiri kullanılır.

PEYKÂN (پیکان) [*Ok.*] Okun ucundaki sivri demir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna ok temreni de denilir. Mızrağın demirine de bu ad verilir.

Rüstem-i tab'ım eğer düşmen ile cenketse
Hamemi tir-i ciğerdûz-i dü peykân eyler
Cevri

Tir-i müjen ucunda görüp katre-i eşki
Üstad işidir bildim o peykân-ı ciğerdûz
Yahya

PEYKÂN-I HASSA (پیکان خاصه) [*Sar.*] Peykler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassa peyki demektir. Vazifeleri Osmanlıların ilk zamanlarında postacılıkla muhafızlık son zamanlarda rikâblar da debdebeyi arttırmaktı. Süslü elbiseler giyerlerdi. Peykler sağda, solaklar solda giderlerdi.

PEYKBAŞI (پیک باشی) [*Sar.*] Peyklerin büyük zâbitlerine verilen unvandır. Bunun yerine «serpeykân-ı hassa» tâbiri de kullanılırdı. Bundan sonra başmüjdeci, peykler kethüdası, ikinci müjdeci gelirdi. Sefer münasebetiyle yapılan alaylarda başına mücevherli taç giyer ve murassa' tirkeş kuşanırdı.

PEYKE (پیکه) [*Mim.*] Duvara bitişik olarak oturmak için yapılan yerli kerevet şeklindeki tahta veya taş sedire verilen addır. Buna «mıstabe» de denir.

PEYKHANE (پیکخانه) [*San.*] Peyklerin kışlalarına verilen addır. Sultanahmet civarında bugün de o adı muhafaza eden yerde idi.

PEYKHANE-İ HASSA OCAĞI (پیکخانه خاصه اوجاغی) [*Sar.*] Peyklerin mensup oldukları teşekkülün adıdır. Vazifeleri postacılık ve muhafızlık olan peyklerin sayısı zaman zaman değişmiştir. Kışlaları «peykhane» adını taşırdı.

PEYKLER KETHÜDASI (پیکلر کتخداسی) [*Sar.*] Peyklerin zâbitlerinden birinin unvanıdır. «Serpeykân-ı hassa» dahi denilen peykbaşı ile başmüjdeci'den sonra gelirdi.

PEYLEK (پیلك) [*Ok.*] Okun dümdüz gitmesi ve hedefinden inhiraf etmemesi için okların baş tarafına geçirilen tüylere verilen addır. Buna «yelek» de denir.

Hedefimden şaşamam, vardır okumda peylek
Lâ

PILAÇKA (پلاچقه) [*Hal.*] Harbde ve talanda alınan eşya, çapul yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arnavutça'dır. Tarihlerde geçer.

PILAÇKACI (پلاچقه جی) [*Hal.*] Çapulcu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arnavutça harbde ve talanda alınan eşya, çapul demek olan pılaçka'dan meydana gelmiştir.

PIRAÇİRE (پراچیره) [*Bah.*] Pilmar'da yapılan narin ve ufak tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pilmar yahut Plomarı Midilli adasının cenup sahilinde küçük gemiler imaline mahsus tezgâhları olan bir kasabadır. Pıraçireler başları dik talimarlı ve kıçları kurozlu olurdu. İki direkli olup birer yan yelkenle mücehhez idiler. Uzun cıvadıralarında iki flokları vardı.

PIRAÇİRE YELKENİ (پراچیره یلکنی) [*Bah.*] Pıraçire adlı ufak teknelerde açılan aşırmasız yani sabit yan yelkenlerin adıdır.

PIRASYA (پراسیه) [*Bah.*] Ufkî serenleri istenilen tarafa çevrilerek yelkenleri rüzgârın estiği cihete uydurmak için serenlerin condalarından donatılan selviçeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PIRASYA ETMEK (پراسیه ایتمك) [*Bah.*] Rüzgâr istikametini değiştirirken veya tiramola manevrası yapılırken serenleri pırasya selviçeleri vasıtasiyle çevirme hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PIRAZVANA (پرازوانا) [*San.*] Kılıç namlılarının kabza içine giren ve namlıyı kabzaya rapteden çıkıntılı demir kısmına verilen addır.

PİK (پیق) [*Bah.*] Gizlerin üzerine açılan üç köşe veye münharif şeklinde yelkenlere verilen addır.

PİK YAKASI (پیق یاقاسی) [*Bah.*] Randa, vele istrilya ve pukruva yelkenlerinin kıça kalan yukarı köşeleri hakkında kullanılır bir tâbîrdir. Bunlara «çördek yakası» da denir.

PİR (پیر) [*Sof.*] Tarikat kurucusu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Pir; Farsça ihtiyar, şeyh demektir. Eskiden büyük adamlar hakkında da kullanılırdı. Pir-i Herat Abdullah Ensari gibi. Sonradan tarikat müessislerine (kurucularına) tahsis olunmuştur. Piran suretinde cemilendirilir.

Sofiyeye ait eserleriyle tanınmış olan Abdülbaki Gölpınarlı «Kaygısız» adlı kıymetli eserinin lûgatçesinde «pir» için şunları yazıyor:

«Tarikat müessisleri. Mevlâna Celâleddin-i Rumî, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli... gibi.

«Melâmî - Hamzavîlerde pir ve mürşid, Melâmî mümessili, yani «Kutup - Gavs» dir. İrşat, ancak onun hakkıdır. İsterse bizzat ken-

disi tâliplerle görüşür, onlara nazar eder. İsterse bazı ihvanına irşada mezuniyyet verir. Onlar, tâlipler Gavs makamına kabul ve irşad ederler. Bunlara «Rehber - kalbe bakıcı» denir. Her tarikatte şeyh istediği dervişe «İcazet» ve «Hilâfet» verip şeyh yapabilir. Halbuki Hamzavîlerde irşat, pir ve mürşid olan Kutb'un hakkı olduğundan; icazet, hilâfet gibi sûri merasim de yoktur. Ancak dediğimiz gibi Kutb; şifahî emriyle bazı kimseleri irşada mezun edebilir.»

Hep müftekiriz himmet-i kudsiyye-i pire
Emrazına ruhun nigeh-i lütfi şifadır
Tokadi Zade Şekip

§ [*San. - Ede.*] Bir sanatın müessisi ve mucidi, bir sanat erbabının reisi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Çarhtan aldım Ziya tiğ-i zebanla intikam
Rahmet olsun fenn-i nazmın pirine üstadına
Ziya Paşa

§ [*Mal.*] Erkek esirlerin Pencik kanuniyle ayrılan bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İhtiyar demektir Diğerleri şu adları alırlardı: Şirhar, beççe, gulâmçe, gulâm, sakallı. Kadın esirlerin tasnifi şöyle idi: Ümmülveled, mariye, dahter, duhterek, acuze, fertute, mayube, bimare, yekdest, yekçeşm. Esirlerden bu tasnife göre vergi alınırdı.

PİR AŞKINA (پیر عشقنه) [*Hal.*] Faydasız yere, beyhude yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yutulur herze mi pir aşkına mahrumiyyet
Çekti yıllarca, fakat, çekmiyor artık millet
Mehmet Âkif

PİRELENMEK (پیرلەنمك) [*Hal.*] Şüphelenmek, tereddüt etmek, vesveseye düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PİR EVİ (پیر اوی) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Hacı Bektaş'taki dergâh hakkında kullanılırdı.

PİRİNÇ AHARI (پیرنج آهاری) [*San.*] Pirinçten yapılan ahar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nişastadan yapılan ahara «nişasta ahari» denilir.

PİRİNÇ MEYDANI (پیرنج میدانی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Lokma fazla miktarda pişirilecek ve ayıklamağa matbah canları yetişemiyecek olursa bütün dergâh mensuplarının birlikte pirinç ayıklamaları yerinde kullanılırdı.

PİRİMKÜR (پیرمکور) [*İda.*] Voynuk teşkilâtındaki küçük zâbitlerden birinin unvanıdır. Hıristiyan olan pirimkürlerin ziraat ve haraset eyledikleri çiftlik ve başitnelerinin hukuk ve rüsumları ve kendi oğullariyle kardeşlerinin cizye ve ispençleri, hizmetleri mukabilinde affedilmiş olduğu gibi avarız-ı divaniyye ve rüsum-ı örfiyyeden (örfî resimler) muaf idiler.

PİR-İ MUGAN (پیر مغان) [*Hal.*] Meyhaneci yerinde kullanılır bir tâbirdir,

Zehrap ise de nüş edelim verdiği câmı
Tek düşmiyelim pir-i muganın nazarından
Nabi

PİR-İ SANİ (پیر ثانی) [*Sof.*] Tarikatlerin bazılarında ikinci derecede kuruculuk kudreti göstermiş, tarikati yeniliyerek yayılmasını temin eylemiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PİR OL (پیر اول) [*Hal.*] Yaşa, aferin, aşkolsun yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Vakıa çok severim, her ne desen aldırmam
Bu fakat hazmolunur parça değil.. Pirol imam
Mehmet Âkif

PİRPİRİ (پیرپیری) [*Kıy.*] Yeniçerilerden salma neferlerinin arkalarına giydikleri cüppeye verilen addır. Kırmızı çuhadan yapılırdı.

Pirpirilikten bakıyye evde kalmış bir yelek
Eskiyüp astarı kirli destimâl olmuş sana.
Vasıf

§ [*Hal.*] Fakir, miskin; âdi, bayağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de «Esnaf-ı hireften olan her hirfetin piri olmak mülâbesesiyle erbab-ı hiref hakkında bu tâbir tevellüt etmek gerek. Cahil, çelebi zümresinden olmıyan» suretinde izah olunmuştur.

Baban ve-seydi seni bolaykim mevaliye
Sayende biz de taşınırız bari yaliye
Boldırı çıplak alup oturtma haliye
Ne pirpiriye eyle meyl ne paşaliye
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vasıf

§ [*Mus.*] Bizans altınlarının bir nev'ine verilen addır. Ufak altın pullara da pirpiri denilir.

PİR POSTU (پیر پوستی) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Meydanda bulunan muhtelif makamlardan bir makamdır. Burada da diğer makamlarda olduğu gibi niyaz olunurdu. Nasip alan yeni tâlip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman rehber kendisine şöyle derdi: «Buna pir postu derler. Hazret-i Pir Efendimiz bunu Horasan'dan getirip buraya sermiştir. Meram ve maksadın her ne ise iltica olunup murada erişilen makamdır.»

PİR Ü PÂK (پیر و پاك) [*Hal.*] Tertemiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Elhased ol rinde kim çekmiş ayağın dehr'den
Meykede peygulesinde pir ü pâk olmuş yatur
Manastırlı Nailî

PİR YOLUNA GİTMEK (پیر یولنه گیتمك) [*Hal.*] Mânasız, maksatsız ölüm, hedefsiz zarar, heder olup gitmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PİS BIYIK (پیس بیق) [*Kıy.*] Sulu bir şey yendiği zaman kabın içine giren ve kendisi de kirlenen bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biçimsiz bir tarzda çıkan bıyıklar hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Diğer bıyık tâbirleri şunlardır: Çarebru, ter, kaytan, nevhat, burma, pırasa, yastıklı, kırpık.

PİSKOPOS (پسقوپوس) [*İda.*] Bir ruhanî dairenin reisi demek olan piskopos ıstılah olarak berat ve fermanı olup başına taç giyen büyük papas, metropolit, matran, merbase demektir. Şehir ve kasabalarda bulunup da her cemaate riyaset eden ruhanî reisler hakkında kullanılmıştır.

PİSKOPOS BERATI (پسقوپوس براتی) [*İda.*] Piskoposlara verilen beratlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

PİSKOPOS MUKATAACISİ (پسقوپوس مقاطعه جیسی) [*Mal.*] Gayr-i müslimlerden alınan «cizye» nin diğer bir kısım vergi ve resimler gibi ihalesi münasebetiyle bunlara ait muamele ve hesapları tutmakla mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukataalar mahallerinde Piskoposlar ve ruhanî reisler marifetiyle tahsil edildiği için bu tâbir meydana gelmişti. Bu mukataacılık 1253 (1837) senesine kadar devam ederek o sene mukataat muhasebeciliğine ilhak olunmuştur,

PİSKOPOS MUKATAASI (پسقوپوس مقاطعه سی) [*Mal.*] Piskoposlara verilen mukataalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mukataaların kayıtları Maliye kalemine bağlı piskopos mukataası kaleminde tutulur, beratları da oradan yazılırdı.

PİSKOPOS MUKATAA KALEMİ (پسقوپوس مقاطعه قلمی) [*Mal.*] Patriklerle metropolitlere verilen beratlar ve sair emirlerin yazıldığı kalemin adıdır. Maliye kalemine bağlı idi.

PİSUS (پسوس) [*San.*] Bir fitil ile donyağı yakılan toprak kandil adıdır. Saraylarda alelâde kandille zeytinyağına da bu ad verilirdi.

PİŞDAR (پیشدار) [*Ask.*] Askerin ilerisinde giden müfreze hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle yüzsüz, yüzsüzlükle iş beceren yerinde kullanılır.

PİŞE (پیشه) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Düdük nev'inden bir sazdı. Kamıştan yapılırdı. «Bürhan-ı Katı'» da «Ney aksamından çobanların çaldıkları düdüğe dahi denir ki kaval tâbir ederler» suretinde tarif edilmiştir.

Hicrî dokuzuncu asır evailinde (Milâdî onbeşinci) yaşamış olan Ahmet'oğlu Şükrullah tarafından yazılan eserde (Millî Tetebbüler Mecmuası, c. 2, s. 234) pişe hakkında şu izahat vardır: «Pişe, bir neydir ki anı kamıştan düzerler ki gayet değmiş ola, yani yerinden ham kesilmemiş ola, ve dahi kurumuş olmıya, geçmiş olmıya. Ve pişe düzdükleri kamışın eyusu oldur ki anı (Nişabur) dan getüreler, yani (Nişabur) vilayetinde bitmiş ola. Ve bu dedüğümüz surette kesilmiş ola veyahut bitmiş kamış ola ve gayet doğru ola; ve pişenin uzunluğu bir karış ve iki parmaktan artık gerekmez amma bir karıştan dahi kısa gerekmez ve eğer pişe'nin avâzın ziyr olmak dileseler eksük etmiyeler, bu didüğümüz gibi edeler. Ve eğer pişenin avâzın bam olmak dileseler iki karış dört parmaktan edeler. Bunun dahi delikleri yedidir. Amma bazı üstadlar dokuz dahi delerler. Ve bunun delüklerinden kik gerektir ve oracık yerden deliğü ırak gerektir.»

PİŞKADEM (پیش قدم) [*Sof.*] Tekkelerde âyini idare eden nakip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu vazifeyi gören derviş şeyhin muavini sayılırdı. Mevlevîlerde Çelebi Efendi'nin muavinine bunun yerine «tarikatçı» denilir.

PİŞEKÂR (پیشه کار) [*San.*] Orta oyununun temel direği yerinde olan sanatkârın adıdır. Halk arasında peşekâr denilirdi. Sanatkârın vazifesi hem oyunu, hem oyuncuları idare etmekti. Başına al, mavi, sarı, siyah dört renkli ve dört dilimli bir külâh, kenarında dışından kaplanmış dört parmak kürklü bir cüppe, altında aynı renkte bir çakşır, bir entari veya bir mintan, ayağına çedik pabuç giyen pişekâr bütün oyunculardan evvel meydana gelir, oyunu açar. Ondan sonra oynanan oyunun icabına göre birer birer ortaya gelip kendisine çatan oyunculara münasip cevaplar verir, oyunu bu suretle sonuna kadar idare eder.

Pişekârın elinde tuttuğu ve oyunun icabına göre ikide bir yere, koluna, bazan da karşısındakinin kafasına vurarak halkı güldürdüğü şakşağa eskiden «pastav» denilirdi.

Selim Nüzhet Gerçek «Türk Temaşası» adlı eserinde (sayfa 140) tanınmış pişekâr olarak şunları yazar:

Terlikçi Ahmet Efendi, Uzun Halil Efendi, Hamamcı Süleyman Efendi, Tosun Efendi, Abdi Efendi, Kambur İzzet Efendi, Kadir Ağa, Mehmet Çavuş, Mutaf Mustafa Efendi, Frenk Mustafa Efendi, Asım Efendi, Küçük İsmail Efendi.

PİŞKEŞÇİ-İ ŞEHRİYARİ (پیشکشجیٔ شهریاری) [*Sar.*] Padişah adına saraya gelen hediyyeleri almakla vazifeli olan memurun unvanıdır. Dergâh-ı âli veyahut Ortakapı kapıcıları adı verilen kapıcıların âmiri olan Pişkeşçi-i Şehriyari elçilerin getirdikleri peşkeşi divanda vezirlerin önüne getirir, teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyyete tâyin edilenler teşekkür için Padişah'ın eteğini öpmeğe geldikleri zaman pişkeşçi, bunların önüne düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmeti mukabilinde kendisine hediyye ve para verilirdi. Pişkeşçi-i Şehriyari'nin senede elbiselik iki çuhasiyle pastırması vardı. İzmir muhzırbaşılığı ile tahtacılık, kassam-ı askerî ve nahiye muhzırlıkları aidatı buna aitti. Vesikalarda «Pişkeşçi-i Hazret-i Şehriyari» suretinde de geçer.

PİŞTAHTA (پیش تخته) [*San.*] Üzerinde para sayılan kenarlı ve üstü düz tahtanın adıdır. İçerisinde yazı takımı bulunan çekmece yahut üzerinde yazı edevatı duran rahle mânasına da gelir. Hamamlarda üzerinden para atılacak delikleri bulunan büyük çekmeceye de piştahta denilir. Piştahta altın ve gümüş para tedavül ettiği zamanlarda Maliye dairelerinde veznedarlarla sarraflar tarafından da kullanılırdı.

PİŞTOV (پشتو) [*San.*] Tabancadan evvel kullanılmış olan iptidaî silâhlardan birinin adıdır. «Lehçe-i Osmanî» de «Piştov; İtalyancadan Frenk işi tabanca, bel piştovu, cep piştovu, kubur piştovu, döner piştov, rüvelver. Piştov dokuz patlar. Hadid, şedit» suretinde izah olunmuştur.

Bir aralık orduda harb âleti olarak kullanılmış olan piştov yeni silâhların yanında bir kıymeti olmadığı nazar-ı dikkate alınarak şişhane ve eğrikılıç ile birlikte hicrî 1215 (1800) senesinde ordu kadrosundan çıkarılmıştır.

Piştov attıkça atardı benzi çarh-ı pencümün
Kişver-i Bahrâmi târaç eylese ol şeh ne var
İzzet Molla

PİYADE (پیاده) [*Bah.*] Narin yapılı bir nevi kayık adıdır. Eskiden ekseriyyetle İstanbul ve civarında kullanılan bu kayıklar pek makbul tenezzüh vasıtası idi.

§ [*Ask.*] Orduda tüfekle teçhiz edilmiş olan ve muharip sınıfların aslî unsuru bulunan efrada da bu ad verilir.

PİYADE-İ HÜMAYUN NEFERATI (پیاده همایون نفراتی) [*Sar.*] Saraya mahsus «piyade» adı verilen kayıklarda hizmet edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kayıkhane ocağına mensup bulunan bunların sayısı sandalcılarla birlikte 43 tü.

PİYAZ VERMEK (پیاز ویرمك) [*Hal.*] Gönül yapmak, meramının husulünü temin edecek surette birini alkışlamak, yüze gülmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PLEVNE MADALYASI (پلونه مدالیه‌سی) [*Ida.*] Osmanlı - Rus harbinin Plevne müdafaasında gösterilen harikayı yaşatmak maksadiyle çıkarılan madalyanın adıdır. 1294 (1877) senesinde çıkarılan bu madalya gümüştendi. Plevne müdafaasında bulunanlara verilmişti.

POKRUVA (پوقروا) [*Bah.*] Üç direkli yelkenlilerde grandi direğinin kıç tarafına açılan yan yelkenlerin adıdır.

PONYA (پونیه) [*Bah.*] Malistre ve trinket yelkenlerinin istifte olunmaları hususunda iskota yakalarını yelkenlerin kendi serenlerinin altına kaldırmak için iskota yakalarına bağlanan halatların adıdır.

POSBIYIK (پوص یيق) [*Kıy.*] Uzun ve aynı zamanda gümrah olan bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer bıyık tâbirleri de şunlardır: Palabıyık, pırasabıyık, çarebru, ter, gaytan, burma' pis, kırpık, yastıklı.

POST (پوست) [*Ida. - Sof.*] Hayvanın üzerinde tüyü olan derisi; tuzlanıp kurutulmuş koyun, kurt ve emsali hayvanların tüylü derileri demek olan bu tâbir mecaz yoliyle mansıp, makam, mesnet; şeyhlik makamı yerlerinde kullanılır. Postların bir kısmı bir makamı temsil ederdi. Postların temsil ettiği makamler Mevlevilerle Bektaşilerde ziyadedir. Öteki tarikatlerde yalnız şeyh postu vardır.

Mevlevilere ait «Meydan-ı Şerif» de en büyük iki makamı temsil eden iki post vardı. Bunun biri kırmızı, öteki beyazdı. Kırmızı post «Sultan Veled makamı», beyaz post da «Ateş bâz-ı Veli makamı» idi.

Bektaşilikte on iki makamı temsil eden on iki post vardı:

1 — Baba postu; Horasan postu demekti.

2 — Aşçı postu; Seyyid Ali postu demekti.

3 — Ekmekçi postu; Balım Sultan postu demekti.

4 — Nakip postu; Kaygısız Sultan postu demekti.

5 — Atacı postu; Kanber Ali postu demekti.

6 — Meydancı postu; Sarı İsmail postu demekti.

7 — Türbedar postu; Karadonlu Can Baba postu demekti.

8 — Kilerci postu; Erkulu Hâcim Sultan postu demekti.

9 — Kahveci postu; Hazret-i İbrahim postu demekti.

10 — Kurbancı postu; Hazret-i İbrahim Aleyh-is-selâm postu demekti.

11 — Ayakçı postu; Aptal Musa postu demekti.

12 — Mihmanevi postu; Hızır Aleyh-is-selâm postu demekti.

Postu sırtında gezer hayvanın
İlmi sadrında olur insanın
Sünbülzade Vehbi

POSTA GEÇMEK (پوسته گچمك) [*Sof.*] Mecaz yoliyle tekkeye şeyh olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «posta oturmak» da denilirdi. Şeyhler post üzerinde oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

POSTA OTURMAK (پوسته اوطورمق) [*Sof.*] Mecaz yoliyle tekkeye şeyh olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «posta geçmek» de denilirdi. Şeyhler post üzerine oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

POSTİNDÜZ (پوستین دوز) [*San.*] Sarayın «Cemaat-i Hayyatin-i Hassa» denilen terziler arasındaki kürkçüler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre (Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı, sayfa 462) Hayyatin-i Hassa, hicrî 883 (1478) senesinde terzi, kisedûz, postidûz ve hallaç da dâhil olmak üzere sayıları 23 tü. Daha sonra ikiye ayrılan terzilerden onaltıncı asır ortalarında 369, on yedinci asır başlarında 319 kişi idi. Onsekizinci asır ortalarında ve daha sonraları her iki sınıf terzilerin mevcutları 104 kadardı. Enderun Tarihi (Atâ Tarihi, c. 1, s. 310) bunların sayılarının 45 kadar olduğunu yazıyor ki ondokuzuncu asrın ilk yarısıdır.

POST KAVGASI (پوست غوغاسی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle makam, mansıp için didişme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kurutulmuş hayvan derisi demek olan post üzerinde oturulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

POST KUBBESİ (پوست قبه‌سی) [*Sof.*] Mevlevi dergâhlarında «postnişin» in (şeyhin, dedenin) oturduğu yere verilen addır. Zeminden bir parça yüksekçe olduğu için bu ad verilmiştir.

POST NAKİBİ (پوست نقیبی) [*Sof.*] Tekkelerde postları yerleştirmekle vazifeli derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife tarikatte ilerlemiş olana verilirdi.

POSTU DÜRMEK (پوستی دورمك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Meydan-ı Şerifte Sultan Veled ve Ateşbâz-ı Veli makamı sayılan yerde serili postun gece yatılacağı sırada, hürmetsizlik olmaması için dürülüp bükülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

POSTUNA SAMAN DOLDURMAK (پوستنه صمان دولدورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle öldürmek, mahv ve ifna etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

POSTUNU ÇIKARMAK (پوستنی چیقارمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle öldüresiye dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

POSTU SERMEK (پوستی سرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle bir yerde uzun müddet kalmak, minder çürütmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden şilte ve seccade yerine post, pösteki denilen hayvan derisi kullanıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

PÖSTEKİ (پوستکی) [*San.*] Hayvanların yere serilip üstünde oturulan tüylü derilerine verilen addır.

PÖSTEKİ SAYDIRMAK (پوستکی صایدیرمق) [*Hal.*] Fazla uğraştırmak, yormak, abesle iştigal ettirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

PÖSTEKİYİ SUDAN ÇIKARMAK (پوستکیی صودن چیقارمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kurtulmak, hayatını düzeltmek, işini yoluna koymak, meydana çıkmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden oturmakta kullanılan ve koyun ve sair hayvan derilerinden yapılan pösteki suda yıkanıp temizlendiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

POTKAL (پوتقال) [*Bah.*] Kazaya uğrıyan gemilerin âkibetlerini bildirmek üzere yazılan kâğıdın konulduğu mühürlü şişenin adıdır.

POTUR (پوتور) [*Kıy.*] Bacağa gelen yerleri dar şalvar adıdır. Kırmalı ve potlu yani buruşuk olduğu için bu ad verilmiştir.

§ [*Hal.*] Kaba, kendini beğenmiş, sevimsiz, uğursuz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

POTUR OĞULLARI (پوتور اوغوللری) [*Hal.*] Bosna'nın Müslüman halkından devşirme alınmasına müsaade olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

POYLAK (پویلاق) [*Hal.*] Bekçi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bulgarcadan alınmadır. Evkaf ve Maliye nâzırlıklarında bulunmuş olan Suphi Paşa Rumeli müfettişi iken yazdığı 19 teşrinievvel 1279 (1862-63) tarihli raporda şu kayıt vardır: Dört bin neferden mütecaviz olan poylaklar «bekçi askeri» namiyle askere kalbolunarak hazineden bir akça çıkmaksızın heyet i askeriyye hâsıl olmuştur.

PRAÇOL (پراچول) [*San.*] Dingil üstünde olmıyan asma araba adıdır. İtalyanca biroccino'dan alınmadır.

PRANGA (پرانغه) [*San. - Huk.*] Halkalariyle beraber iki okka yüz dirhem ağırlığındaki demire verilen addır. Pranga denilen bu demir hicrî 1286 (1869) tarihli Askerî Ceza Kanunundaki hükme dayanılarak mahkûmların bir iple bellerine bağlanmak suretiyle ayaklarına takılırdı. Ayağına pranga takılanlara «pranga bend» denilirdi.

Umumi hapishanelerde, hapishanenin iç nizamını bozanlar ve taşkınlık gösterenlere de inzibatî bir tedbir olarak mahkûmların ayaklarına pranga vurulurdu.

PRANGABENT (پرانغه بند) [*Huk.*] Hicrî 1286 (1869) tarihli Askerî Ceza Kanununda mevcut bir cezaya uğratılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prangabentlik cezası denilen bu ceza mahkûmların ayaklarına halkalariyle beraber iki okka yüz dirhem ağırlığındaki demirin bir iple beline bağlı olduğu halde takılması suretiyle tatbik olunurdu. Bunlar ayakları demirli olduğu halde askerî binalarda, istihkâm işlerinde ve kışlalarda hidemat-ı şakkada (ağır hizmetlerde) kullanılırlardı. Askerî Ceza Kanunu bu cezayı kaldırmıştır.

PIRASA BIYIK (پراصه بيغ) [*Kıy.*] Uzun ince bıyık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü bıyığı olana «palabıyık» denilir. Bıyığın uzun ve aynı zamanda gümrah olanına «posbıyık» adı varilir. Diğer bıyık tâbirleri de şunlardır: Çarebru, ter, gaytan, nevhat, burma, pis, kırpık' yastıklı.

PRENS (پرنس) [*İda.*] Eflak ve Buğdan eyaletlerine tâyin olunan Fener Beyleri'ne verilen unvandır. Franssızca Prince, hükümdar ailesine mensup demektir. Daha eskiden bunun yerine Almanca'dan alınan (prinz) tâbiri kullanılırdı. Osmanlı tarihlerinde görülen Prenç beyliği Prin-i paute karşılığıdır.

Eflak ve Buğdan beylerinin erkek çocuklarına «Beyzade», karılarına «domna», kızlarına «domniça», beyzadelerin ve domniçaların erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına «kokonuça» denilirdi.

PRENSLİK (پرنسلك) [*İda.*] Yarı müstakil veya müstakil küçük devletler hakkında kullanılır bir tâbirdir, 1908 Temmuz inkılâbına kadar Bulgaristan'a, Karadağ'a prenslik denilirdi. Bu unvan onların yarı müstakil olmasından ve Monakoya prenslik denilmesi de onun nüfus ve toprak itibariyle küçük bulunmasındandı.

PRUVA (پروه) [*Bah.*] Geminin ön tarafının en ileri kısmına verilen addır.

PRUVA DİREĞİ (پروه ديرگی) [*Bah.*] Geminin baş tarafındaki direğin adıdır. Bu direk geminin ortasında bulunan grandi direğinden küçük, kıç tarafında bulunan mizana direğinden büyüktür. Yekpare olmayıp her biri biribirinin üstünde olmak üzere dört direkten terekküp eder, Bu direklerin en altta ve gemiye raptedilmiş olanına «anadirek», üsttekine de «kontra» denilir.

PUL (پول) [*Mes.*] Kuruşun küsuratından birine verilen addır. Kuruşun diğer küsuru para ve akçedir. Bir kuruş kırk para, bir para üç akça, bir akça üç puldur.

Bir pul etmez sözünü hep kasid
İkiniz birbirinizden fasid
Sünbülzade Vehbi

§ [*San.*] Delikli küçük madenî parçalara verilen addır. «Sanat Ansiklopedisi»nde (Pul maddesi) vaktiyle gelin elbiseleriyle bir kısım ev eşyasına süs olarak kullanılan bu türlü şeyler için şu tafsilât verilmiştir: «Kâğıt gibi gayet ince ve mücellâ madenî levhalardan yuvarlak ve ortası delik olarak kesilmiş dört beş milimetre kutrunda küçük parçacıklar olup ortalarındaki deliklerden geçirilen ipekli kumaşlar üzerine dikilir ve bunlarla nakış işlenir. Eskiden gelin elbiselerini böyle pullarla işlemek âdetti. Bunlara pullu gelin elbisesi denirdi. Pullu yorgan, pullu bohça, pullu yemeni de yapılırdı. Bu pullar gümüş ve altından olduğu gibi bunların taklidi olarak yaldızlanmış diğer bir madenden olanları da vardır. Bugün hâlâ balo ve büyük tuvalet elbiselerinde pul kullanılmaktadır. Bunların renkli olanları da vardır.

§ [*Sof.*] Yedi defa tekrar edilen duaların sayısını bilmek için bir kısım tespihlerin baş taraftan yani imamenin yanından itibaren yedinci taneden sonra mercimek gibi yassıca olarak konan işarete verilen addır.

PULAD (پولاد) [*Hal.*] Farsça çelik demek olan pulad mecaz yoliyle çelik gibi sert ve katı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sadme-i şeşper-i hicranına takat mı gelir
Buna sabretmeğe pulad gibi can lâzım
Yenişehirli Avni

PULAD-I ZEREFŞAN (پولاد زرافشان) [*San.*] Oyularak içine altın teller kakmak suretiyle yapılan çelik işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski silâhlar ve zırhlar bu türlü süslenirdi. Bu usulde yazı ile tezyin edilen işlere «Güftekârî» denirdi.

PULLU GELİN ELBİSESİ (پوللو گلين البسه‌سی) [*Kıy.*] Pulla işlenmiş gelin elbiselerine verilen

addır. Pul; delikli küçük değirmi madeni parçalara denir.

PULTA (پولطه) [*Ok.*] Ucu küçük demirli ok adıdır. Sert bir yayla ve kuvvetli bilekle atılan bu ok demiri, tuncu delerdi.

PURUZ (پروز) [*Ida.*] Tanzimattan evvel biri Hıdırellez'de, diğeri Kasım'da olmak üzere senede iki defa yapılan tevzi defterine, Rumeli'nin bazı yerlerinde, verilen addır. Rumeli valisi ve ilhakan Semendere sancağı mutasarrıfı ve Belgrat muhafızı Ali Paşa'ya yazılan aşağıdaki hükümde (Başvekâlet Arşivi, Maliye, fiş numarası 94, tarihi evasıt-ı (r 1231) bu tâbir geçer: «Semendere sancağı dâhilinde vâkı kazalar ahalisinden ba evamir-i aliyye matlubat-ı devlet-i aliyye ve masarifat-ı muhafızin her ne olur ise senede iki defa puruz tâbir eyledikleri tevzia ithal ve tahsil olunmak kaide-i kadimeden olduğundan bahisle fimaba'd Semendere sancağı dâhilinde vâkı kazalar ahalisinin memur-i tekâlifleri berveçh-i hakkaniyyet senede iki defe puruz tâbir eyledikleri tevzia ithal olunarak tahsil olunmak hususu bililtimas sen ki vezir-i müşarünileyhsin tarafınızdan ledelistilâm bu husus usul-i kadimeden olup senede iki defadan ziyade defter tevzi olunmamak ve muhafız bulunan vüzera-yı izam taraflarından aleddevam riayânın muhafazalarına ihtimam ve dikkat olunmak babında emr-i şerifim sudur tarafınızdan dahi tahrir ve inha olunmakla veçh-i meşruh üzere amel ve hareket olunmak ferman olunmagın ilh.»

Tanzimat'tan sonra tevzi defterleri kaldırıldığı için bu tâbir de kullanılmaz olmuştur.

PUSAT (پوصات) [*Ask.*] Zırh ve emsali korunma âleti, alelumum silâh yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*San.*] Orta oyununda oyuncuların giydikleri elbiselere verilen addır. Oyunun küçük bir parmaklıktan ibaret olan dekoruna «yeni dünya», oyuncuların soyunup giyindikleri yere «pusat odası», zurnaya «papara», defe «pandili» denilir.

PUSATÇI (پوصاتجی) [*San.*] Orta oyununda güldürücüye verilen addır. Sonradan bunun yerine «paskal» kullanılmağa başlanmıştır. «Lehçe-i Osmanî» deki izahı şöyledir: «Pişekâr; oyunlarda şıkşak ve tahta kılıç gibi âletlerle maskaralık eden soytarı.»

PUSATLU (پوصاتلو) [*Ask.*] Zırhlı, silâhlı, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Pusat; zırh, silâh demektir.

PUSAT ODASI (پوصات اوطه‌سی) [*San.*] Orta oyununda oyuncuların soyunup giyindikleri yere verilen addır. Oyunun küçük bir parmaklıktan ibaret olan dekoruna «yeni dünya», oyuncuların elbiselerine «pusat», zurnaya «papara», defe «pandili» denilir.

PUSLA ODASI (پوصله اوطه‌سی) [*Ilm.*] Şeyhülislâm dairesinde bulunan fetvâhanenin üç kaleminden birinin adıdır. Pusla odasında müsteftilerin (fetvâ istiyenlerin) sualleri tesvit (müsvedde yapmak, yazmak) edilir ve fetvâ istiyenler bununla fetvâ odasına müracaatla istedikleri fetvâyı ağızdan, yahut yazılı olarak alırlardı. Diğer iki odadan birinin adı «Fetvâ odası», ötekinin adı da «İlâmat odası» idi.

PUŞİ (پوشی) [*Kıy.*] Yeniçeri ocağına mensup topçularla bahriyeden Tersane kalyoncularının giydikleri serpuşun (başlığın) adıdır.

PUŞİDE (پوشیده) [*San.*] Örtü yerinde kullanılır bir tâbirdir Puşide; Farsça mestur, örtülmüş demektir. Mushaflarla kavukların üzerine örtülen puşidelerin kumaş üzerine altın ve gümüş tel ile suze denilen nakış işlemelileri olurdu. Bunlara «zerdûz» denilirdi. Mezar sandukalarının üzerine örtülen şal ve işlemeli kumaşlara da puşide denir.

PUTA (پوطه) [*Ok.*] Ok çeşitlerinden birinin adıdır. Hadde putası ve puta olmak üzere iki nevi idi. Hadde putası putadan dirhemsiz yelekleri de putadan kısa ve ensizdi. Kartal ve kuğu kuşu kanatlarından yelek vurulurdu. Boyları azmayiş uzunluğunda idi. Putaların yeleği iki karış uzunluğunda genişliği de uzunluğuna göre olduğu halde hadde putası dirhemden noksan olmak cihetiyle yeleği de uzunluk ve genişlik itibariyle putadan eksikti.

Puta aynı zamanda nişangâh yerinde de kullanılır, putaya atmak, puta atışı denilirdi.

PUTA ATIŞI (پوطه آتیشی) [*Ok.*] Karşıya konulan hedefe ok atmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hedefe atış müsabakaları fertler arasında yapıldığı gibi ekipler arasında da yapılırdı. Hedefe en çok isabeti olan fert yahut ekip müsabakayı kazanırdı. Ok atmak bir takım usul ve merasime tâbi idi. İki taraf bir bahis karşılığında ok atacaklar ise evvel emirde ilk defa kimin, yahut hangi tarafın atış yapacağı anlaşılmak üzere kur'a atılırdı. Atma nöbeti kendilerine düşen taraf putaya karşı tâyin olunan yere gider, diz çöküp muayyen sayıda ok atardı. Mukabil taraf yayları sağ omuzlarında olduğu halde puta civarında dururlardı.

Ok atanlar oklarını attıktan sonra kalkarlar, yaylarını sağ omuzlarına asarak tekbir ile putalara doğru yürürlerdi. Nöbet sırası kendilerine gelenler tekbir ile bunları karşılarlar ve musafaha ederlerdi. O sırada isabet eden oklar çıkarılarak meydan şeyhinin önüne konulurdu. Bu muamele bittikten sonra karşı taraf putanın karşısına geçer, onlar da muayyen sayıda ok atardı. Ok atma bitince evvelkiler gibi bunlar da yayları sağ omuzlarında olduğu halde tekbir ile putanın yanına gelirler ve diğerleri tarafından kezalik tekbir ile karşılanırlardı. Bu ikinciler kezalik isabet etmiş olan oklarını merasimle meydan şeyhinin önüne koyarlardı. Tâdat (sayma) neticesinde hangi taraf fazla isabet ettirmiş ise bahsi o kazanmış olur, galip tarafa verilmek üzere konulan öndülü alırlardı. Berabere kalmışlarsa öndül ikiye bölünürdü.

Putaya atışta safın başında, ortasında veya aşağısında bulunmakta fark yoktu. Ancak edeben kabza alış tarihine, yani kıdeme göre oturulurdu.

Putaya atılırken atılan ok kemankeşin hatası veya dikkatsizliği yüzünden hedefin gayri yere gitse bile hesaba katılırdı. Ancak yolunda çekilmiş iken bora sebebiyle veya bir kuşa rasgelmek, yahut küşade tahammül edemiyerek parçalanma gibi bir sebeple arızaya uğrıyan bir atış hesaba katılmaz, tekrar atmak salâhiyeti kemankeşe bahşolunurdu.

Putaya atışta okun tablaya, yahut tabla zillerinden birine vâkı isabeti isabetten sayılmazdı. Çünkü bu atışta asl olan putaya isabetti. Atış putaya olmayıp da hava atışı olduğu surette bu isabet sayılırdı. Çünkü hava atışında nişan şartı yoktu. Puta yahut nişan rüzgârın tesiriyle yerinden kalksa ve bu vaziyette iken isabet vâkı olsa kezalik isabetten madut değildi. Çünkü isabet hakikî değil, tesadüfî olmuştu. Bu halde ise asl olan hakikî isabettir.

İki kimse bir nişana atsalar, ikisi de vursalar nişanın ortasına yakın olan okun sahibi ötekine tercih olunurdu.

PUTHANE (بتخانه) [*Mim.*] Puta tapanların ibadet ettikleri yere verilen addır. Puta tapanlara «putperest» denir.

Mescit ü meyhanede, Kâbede, puthanede,
Hanede, viranede çağırırım dost dost!
Mısrî

PUTPEREST (بت پرست) [*Hal.*] Putlara tapanlara verilen addır.

PÜSKÜL (پوسکول) [*Kıy.*] İpek, iplik ve sırma gibi muhtelif şeylerden yapılıp sarkıtılan bir nevi süs demek olan bu tâbir aşağı yukarı aynı mahiyyette olmak üzere fese takılan süs nev'inden sarkıncağın adıdır.

Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de bunu «Top ipekten, iplikten ya telden saplı top saçak şengüle, fes püskülü, perde püskülü, ince sırma püskül, püsküllü belâ, kuyruklu mükellef neveda cilvenüma, ensesi püsküllü belâ, püsküllendirmek, kuyruk takmak; tas'ip etmek, şubelendirmek» suretinde tarif ve izah eylemiştir.

«Kamus-ı Türkî» de şu izahat vardır: «İplik, ya ipek yahut sırma ve telden yukarısı top ve aşağısı dağınık askı, şengüle, fes püskülü, saçak püskülü, mecazen müşkilât, mevani.»

Fese püskül takılması fesin Osmanlılar tarafından serpuş (başlık) ittihaziyle beraber başlamıştır. Püskülün fese ne maksatle takıldığına dair elde katî bir melûmat yoktur. En kuvvetli ihtimal tezyin (süs) kastıdır. Göz alışıklığından olacak ki püskülsüz fes nazara hoş görünmüyordu. Fese dair tetkikat yapmış veyahut münasebet dolayısiyle bahseylemiş olan muharrirler de püskülü en ziyade ziynete atfediyorlar. Nitekim Ahmet Rasim Bey fese dair yazdığı bir yazıda (İstişare, No. 7, sayfa 316) iki ihtimal ileri sürüyor; Birincisi; Murassa' fesin bidayette tablasına yakın tarafı müsta'razan (genişliğine) murassa' olup bilâhara bu tezyinat yavaş yavaş tahfif edilmiş ve bir ara püskül mevkiinde bir parça kalmıştır. İşte püskül bu murassa' kısmın değişmiş şekli idi. İkincisi; püskül âdeta ziynet olmak üzere takılmıştır. Halk arasında ipeğin elektrik nakletmemesi hasebiyle paratöner hizmetini görmek için takıldığı ve kılıç muharebelerinde enseye inen keskin kılıç darbelerini körlediği için kabul edildiği hakkında rivayetler varsa da makbul değildir.»

Abdurrahman Şeref Efendi de (Tarih Musahabeleri, sayfa 11) «Püskülün veçh-i ihdasını bilmiyoruz. Ziynet için olması ağleb-i ihtimaldir. Şu kadar ki ilk giydiğimiz feslerde ipek püskül fesin çevresini ihata edip yağmurlu günlerde birbirine karıştığından şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda on paraya püskül tarayıcı Musevî çocuklar peyda oluverirdi» diyor.

Püskül son şeklini alıncıya kadar epeyce safhalar geçirmiştir. İlk zamanlarda püsküller bükülmemiş ipekten yapılırdı.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi 1261 (1845) senesi vak'alarından bahsederken (Lûtfi Tarihi, c. 8, s. 69) «Püskül nizamı» başlığı altında şu malûmatı veriyor:

«O vakte kadar asakir-i muntazama ile âlâ ve edna fes iktisa eden umum bendegân ve teb'a-i Şahane taktıkları püsküller bükülmemiş iplikten mamul idi. Rüzgârdan, yağmurdan ve sair edna şeyden tellerine halel gelerek her gün püsküllerin taraktan geçirilmesine ihtiyaç hissedilmişti. Hattâ püskül taramak için şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda ve çarşı ve pazarlarda püsküller tarayalım diye ekseri Yahudi çocukları olarak birçok ahali bununla taayyüş ederler idi. Nisvan taifesi dahi bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlar idi ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üstüne kâğıt yerine gümüşten mamul yaftalar takınıyorlardı. İşte bu ipek püsküller halkın başına âdeta püsküllü belâ denmeğe seza olup hususiyle tavaif-i askeriyye ve erbab-ı sebîle (yolcular) ve hademe için tekellüflü şey olduğundan ümera ve zâbitan ve neferat-ı askeriyeye tâyin ve irae olunan dirhemler miktarı örme püskül takımı olması ve teşrifat-ı askeriyye mucibince feslerinin tepelerine (ferah) namiyle madenden mamul alâmet-i imtiyaziyye vaz'ı ve sunuf-ı sairenin dahi tel ipekli püskül yerine örme püskül istimal eylemeleri usul ittihaz kılındı.»

İbrişim, ipek, askerî püsküllerden evvel mavi Tunus püsküllerı ve Adalıların «omuz döven»leri meşhur idi.

Püskülün birçok değişik şekilleri vardı. «Baygın», «omuz döven», «orta», «mülkî», «askerî» tâbirleri hep birer nevi püskülü ihtiva ediyordu. Sadrazam Reşit Paşa'nın resimlerinde görülen püskül «baygın» püsküldür. «Omuz döven» Tunus feslerinde kullanılır, yarım okka ve daha ziyade ağırlığında olanları bulunurdu. Ekseriya mavi, nadiren siyah olan bu püsküllere Rumeli'de de tesadüf olunurdu. Rumeli'de Tunus fesi ve büyük püskülü kabadayılar, yahut kabadayılık taslıyanlar takarlardı. «Orta» ise «omuz döven» den küçük, «mülkî» den büyüktü. Bunu Tunuslular ve bazı ihtiyarlar takarlardı. «Mülkî» püskül son zamana kadar sivillerin takmış oldukları püsküldü. «Askerî» püskül ise zâbitlerle neferlerin kullandıkları üstüvaneye benzer püsküldü.

Yine Ahmet Rasim Bey o makalesinde püskülün vaziyyeti itibariyle ifade ettiği mânaları da şu suretle kaydediyor: «Püskülün fes üzerinde en makbul vaziyyeti tamamen ense ortasına düşer. Yan duruşlarla öne düşüşler erbabı indinde ayrı ayrı mânaya mevzudur. İbiğin ucu ense ortası hizasına müteveccih olduğu halde püskülün tersine dönerek fes tablası üzerinden ön tarafa püskürme duruşu da bir nevi şive-i şuhane sayılır. Fesi alın tarafından kırarak üzerinden püskül sarkıtış Muhsin Merhum'un dediği «kabaramazsın kel Fatma» mukallididir. Şu bir iki tarz kabadayı, hovarda, çapkın, kopuk alayı kıyafetlerine hastır.»

1908 Temmuz İnkılâbından sonra bir kısım gençlerin püskülleri çıkarmaları halk tarafından hoş görülmemişti.

Kalmaz gabacun yerde bulup bir ayak olsun,
Başlarda ıpek püskül olup dalgalanırsın.
Deli Ozan

PÜSKÜLLÜ BELÂ (پوسکوللی بلا) [*Hal*] Mecaz yoliyle baş derdi, yorucu, karışık iş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başa giyilen festeki püskülden meydana gelmiştir.

İnsan alacası içinde bilinmez asla
Seni bir rabıtasız âdem olur faraza
Tek dururken başına takmalı püsküllü belâ
Neme lâzım kocaya varma kızım taş başına
Sermet

İKİNCİ CİLDİN SONU

اهدایی
دکتر حمید نطقی

OSMANLI

TARİH DEYİMLERİ ve TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

III

Mehmet Zeki PAKALIN

İKİNCİ BASILIŞ

M.E.B.

DEVLET KİTAPLARI

18. FASİKÜL

MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1972

R

RABB-ÜL-ERBAB (ربالارباب) [*Sof.*] Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye ait ıstılah kitaplarındaki izahı şöyledir: «İsm-i âzam ve taayyün-i evvel itibariyle Hakka derler. Çünkü ism-i âzam cemi' esmanın menşeidir ve gayet-ül-gayettir ve taayyün-i evvelin mazharıdır. İmdi rububiyyet ona mahsustur ki rububiyyet-i uzmadır.»

Sedd-i reh olmadı sidre-i bezm-i melekût
Kıldı azm-i harem-i halvet-i Rabb-ül-erbab
Fâzıl

RABB-ÜL-MAL (ربالمال) [*Fık.*] Mudarebe akdinde (birinin sermaye, ötekinin çalışmayı ortaya koymak suretiyle teşekkül eden şirket) sermaye sahibi olan ortak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sermaye sahibi demektir.

RÂBİA (رابعه) [*İda.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Râbia rütbesi suretinde de kullanılan bu tâbir dördüncü rütbe demektir. Saliseden küçük, hâmiseden büyüktü. Askerîden yüzbaşıya muadildi. Diğer rütbeler gibi bu da memuriyyete mahsus olmak üzere hicrî 1248 (1832-33) senesinde ihdas edilmiş iken sonradan memuriyyetle olan alâka kaldırılmış, rütbe olarak tevcihine başlanmıştır. Bununla beraber ilkin ona mahsus nişan da ihdas edilmişti. Rütbeye mahsus olan bu nişan hicrî 1267 (1850-1851) senesinde sahiplerinden geri alınmıştır. Râbia rütbesini haiz olanlar resmî günlerde buna mahsus sırmalı esvap giyerler, kılıç da takarlardı. Yalnız, ricalden sayılmadıkları için, teşrifata dâhil değillerdi. Râbia rütbesini haiz olanlara «Fütüvvetlû» elkabı kullanılır, okuyup yazması varsa «Efendi», yoksa «Ağa» denilirdi

1908 İnkılâbından sonra diğer rütbeler gibi bu da kaldırılmıştır.

RÂBITA (رابطه) [*Sof.*] Arapça bağ, düzgünlük mânalarına gelen bu tâbir sofiye ıstılahı olarak dervişin şeyhine suret-i mahsusada teveccühü yerinde kullanılır. «Halidiyye-i Nakşbendiyye» tarikinin rükünlerinden bahseden «İrşad-ür-ragibin» adlı eserde (hususi kütüphanemde yazma nüsha) rabıta için şöyle deniliyor:

«Sâlikin rabıtaya ihtiyacı envar-ı tecelliyatı istifazaya kaadir olmadığı cihettendir. Zira şeyh matlup ile sâlikler beyninde vasıtadır. Sâlik tarakki edip kendisinde istifazaya kudret hâsıl ve tecelliye mazhar oldukta şeyhe rabıtayı terkeder. Zira terakkiden tenezzüle rücu ve i'raz (dönmek, yüz çevirmek) anillah demektir. Lâkin şeyhe mahabbeti terketmez. Zira ona vesile olmuştur. Ona tâzim hakikatte Resul-ül-lah'a tâzim, Hak Taalâ'ya tâzimdir ve şeyhe muhalefet Resul-i Ekrem'e muhalefet, Resul-i Ekrem'e muhalefet Hak Celle ve Âlâya muhalefettir. Hadis-i Nebevî'de «من لم يشكر الناس لم يشكر الله» vâridolmuştur. Mânası: Nâse şükretmiyen Allah'e şükretmez demektir.»

Zamanındaki sofiye ricalinin büyüklerinden olan rahmetli Abdülâziz Mecdi Efendi'nin (ölümü 1941) mânevi feyze ermek için lüzumlu gördüğü râbıtaya pek ziyade ehemmiyet verdiğini yazan Osman Ergin (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, sayfa 252 ve mütaakıp) râbıta'nın «çok muhtelif şekilde tarif» edildiğini ve üstadın da eline geçirdiği mektuplardan naklettiği fıkralarda görüleceği veçhile türlü türlü anlattığını kaydettikten sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Râbıta; gözünü kapayıp zihni her türlü havatır ve düşünceden hâlî tutarak mürşide taslimiyyet ve ondan istimdat ve istifsardır. Fakat şu tarifi daha derindir: Men arafe nefseh fekat arafe Rabbeh, sırrının hakayikına ve âfak ve enfüs unvan-ı vasi'inin ihtiva ettiği meratibi irfana suud ile ulûm-ı mafevkat-tabiiyyeden olan ilm-i ledünnî serairine ve muamma-yı hilkatin halline vusul mümkündür. Gaye; bu yolda devr-i meratip eden bir adama kesb-i irtibat ile usul-i mârufesi dairesinde mücahede-i mâneviyyedir. Rabıtanın kuvveti, teveccühün aynı nispette izdiyadını mucip olur. Bu pazarda herkese parası nispetinde mal verirler. Mal vermezlerse zerbeft olan perniyan-ı kemal verirler.

«Râbıta, bir sırr-ı azim-i İlâhidir. Her şeyin hallinin tarik-i aksarıdır. Bu yolun Bürak-ı isali mahabbettir. Yüksek mertebe istiyor musun? Râbıta'dan seri-mu inhiraf etme.

«وله الكبرياء في السموات و لارض وهو العزيز الحكيم» sırrını rabıtada tefsir et. Kalbini sırr-ı sürur ile doldur.

«Râbıta-i kalbiyye uzağı takrib ve derk-i hakayik hususundaki irfanı tehzip eder.

«Râbıta her müşkülü halle kâfidir. İşi müfredata düşürme. Yekûn hanesine bak. Mahabbet; bâis-i neş'e ve inbisat olmak için tarik-i mahsusu vardır. O tarik rabıta yoludur. Râbıta sırrullahtır. Müşkilât onunla hallolunur, her şey neş'eye mübeddel olur. Hayatın lezzeti o zaman anlaşılır.

«Râbıta; sana bâis-i tarakki ve hevesattan mucib-i tevakkidir.

«Râbıtanın kuvveti, tevecciihün aynı nispette izdiyadını mucip olur.

«Râbıta hadd-i gayeye varırsa, mürasele-i zihniyyeye hacet bırakmaz.

«Râbıta üç türlü olur. Cism-i kesife, cism-i lâtife, cisimden mücerred ruha. Ruh râbıtasında temerrün olmadıkça isneiyyet aradan çıkmaz. İsneiyyet aradan çıkmadıkça da safa-yı kalbî hâsıl olamaz. Safa-yı kalbî olmayınca, iftirak ve infisal elemleri vardır.

«Râbıtada münkeşif olan maanî, lisan-ı zâhire düşmek süfliyyetinden balâterdir. Mâneviyyatın maddiyyat, maddiyyatın mâneviyyat olması mümkün olmadığı gibi âlem-i mâna ve ruhtan tecelli eden hakayık ve maaliyyatı, âlem-i imkân mahsusatından olan söze düşürmek de muvafık olmaz.

«Râbıta ile sırr-ı râbıta ayrı şeylerdir.

«Râbıta; sefine-i vücude dümen olur. Râbıtasız sefer mütemadi bir çalkantıdan ibaret olur. Hangi semte gidildiği malûm olmaz. Râbıta düzgün tutulursa, istikamet tâyin edilmiş demektir.

«ماوسعنى ارضى ولاسمائى بل وسعنى قلب عبد المؤمن» in mânasını râbıta halleder.

«Râbıta, Bürak-ı itilâ olmakla, bu suretle semavat-ı âliye-i efkâra uruç müyesser, istihsalât-ı ulviyye an bean tecelli eder. Rabıtadaki nekayisi yine râbıta tashih eder.»

RADH (رضخ) [*Fık.*] Lûgatte az bir şey vermek ve az miktarda verilen şey demek olan bu tâbir ıstılah olarak cihada iştirak eden kadınlara, çocuklara, kölelere, zimmîlere ganimet malından verilen bir miktar mal yerinde kullanılır. Bunu alanlara «Ehl-i radh» denir.

RAFA KOYMAK (رافه قويمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ehemmiyyet vermemek, unutmak, unutturmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RAFİZÎ (رافضى) [*Kel.*] Rafizîn fırkasına mensup olanlar hakkında kullanılır bir [illegible] Arapça terkime, ayrılma demek olan rafzdan gelen rafıza Şia'dan bir fırkanın adıdır. Rafiziyun ve rafiziyan suretlerinde cemilendirilir.

İslâm ulemasının, tarihçilerinin çok mufassal malûmat verdikleri rafizîlik hakkında Diyanet İşleri Reisi kıymetli âlim Ahmet Hamdi Aksekili (ölümü 1951) «Sebil-ür-Reşat» sahibi Eşref Edip'le yaptığı bir konuşmada (İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, ocak 1948, No. 91) şu kıymetli izahatı vermiştir:

«Malûmdur ki rafizilik, Hazret-i Ali'ye mahabbet, Hazret-i Ebubekir, Ömer, Osman, Ayşe, Muaviye ve diğer sahabelerden birçokları hakkında buğz u adavette taassup göstermek demektir. Bunların nasıl ve ne maksatla türediklerini anlamak için İslâmın ilk devirlerini biraz hatırlamak lâzımdır. İslâm güneşi yeryüzünü aydınlatıp da insanlar alay alay müslüman olmağa başladığı zaman coşkun bir sel gibi önüne durmak istiyen her türlü bâtıl itikatları, beşeriyyeti kösteklemiş olan hurafeleri silip süpürdü. Artık, her gün sahasını biraz daha genişletiyordu. Bunu gören ve karşı durulamıyacağını anlıyan kötü ruhlu, sömürgeci zihniyyetli insanlar, bu nuru söndürmek, İslâm vahdetini kırmak için birtakım mel'anetler düşündüler. Nihayet Ehl-i Beyt-i Resul'e mahabbet esasını hiyle ve desiseleri için mebde-i hareket ittihaz ettiler. Ehl-i Beyte mahabbet, her Müslümanın her sevgiden üstün tuttuğu ve tutacağı bir şeydir. Bundan istifade etmek lâzımdı. İşte bu mel'aneti esaslı bir suretle düşünen, ortaya atan Yahudi Abdullah ibn-i Sebe' olmuştur.

«Hazret-i Osman'ın hilâfeti zamanında hicretin 29 uncu senesinde gûya Müslüman olan, böyle görünen bu adam ortaya üç esas attı:

«1. Ric'at meselesi: Yahudi İbn-i Sebe' İslâm birliğini parçalamak için hakikî ve peygambere çok muhip bir Müslüman görünerek bu üç esası ortaya atarken saf müslümanları şöyle iğfal ediyordu: «Madem ki Hazret-i İsa âhir zamanda tekrar dünyaya gelecektir. ondan daha büyük peygamber olan Hazret-i Muhammed neden gelmesin? Şaşarım onlara ki İsa'nın geleceğine iman ederler de Hazret-i Muhammed'in tekrar geleceğine inanmazlar!» Bunu bazan âyetlerle de ispat etmeğe çalıştı: «Onların bâtınî mânaları budur!» dedi. Bununla zihinleri haylice işgal etti.

«Bir taraftan da Hazret-i Osman aleyhine fitne ve fesat kazanlarını kaynattı. Hazret-i

Ali öldükten sonra onun ölmediğini, dünyaya tekrar geleceğini, yeryüzünü adaletle dolduracağını söyledi.

« 2. Vasiyyet meselesi : İbn-i Sebe' memleket memleket dolaşarak «Her Nebi'nin bir vasisi vardır. Muhammed'inki de Ali ibn-i Ebu Talip'tir. Binaenaleyh peygamberden sonra onun bu ümmete vasisi, halefi odur. Ondan sonraki hilâfet onun hakkıdır, o hakkı İmam Ali'nin elinden almış olanlar en büyük zalimlerdir ! » diyor, böylece efkârı Hazret-i Osman aleyhine hazırlıyordu.

« İbn-i Sebe' körüklediği fitne ateşiyle emeline muvaffak oldu. Hazret-i Osman'ın şehadetiyle Hazret-i Ali hilâfet makamına geçti. Fakat maksat bu değildi.

« 3. Hulûl meselesi : İbn-i Sebe' durmadı, maksadına doğru yürüdü. Hazret-i Ali'ye evlât ve ahfadına ulûhiyyetin bir cüz'ü hulûl edeceğini ilân etti. Hattâ İbn-i Sebe'in cemaatinden bazıları Hazret-i Ali'nin yüzüne karşı « Sen Allahsın!» dediler. İş büyüdü. Hazret-i Ali bunların ateşte yakılmalarını emretti ve yaktırdı. Lâkin İbn-i Sebe' bundan da istifade etmenin yolunu buldu : «Artık, şimdi iyice tahakkuk etti ki sen Allah'sın, çünkü ateşle azabetmek ancak Allah'a mahsustur; Allah olmasaydın ateşle azabetmezdin ! » dedi.

«İşte İbn-i Sebe', rafizîliği bu üç esas üzerine kuruyor ve müslümanları parçalamak, akidelerini bozmak için köy köy dolaşıyor, Âl-i Beyte ve hassaten Ali'ye aşırı derecede mahabbeti bir akide-i diniyye haline getiriyor, bunun aleyhine söz söylemek dinden çıkarmakla bir olduğunu telkin ediyordu.

«İbn-i Sebe'in kurduğu rafizîlik o kadar taassupla hareket ediyordu ki kimisi Hazret-i Ali'nin İlâh olduğunu, kimisi Nebiyy-i nâtık olduğunu, kimisi de kendisine itaat vâcip olduğunu söylüyor; her üçü de nasben ve vesayyeten, celiyyen ve hafiyyen Hazret-i Ali ile onun evlâdına mahsus olduğunu, onlardan başkasına bu hakkın verilmesini, yahut onlardan bu hakkın alınmasını zulüm sayıyordu. Bunlara göre İmamet, yani devlet reisliği, âmmenin ihtiyar ve intihabiyle değil, nasbiyle, verasetledir. Bu makam ise yalnız Ali evlâdınındır. Bu erkân-ı dinden bir kaziyye-i usuliyyedir. Böyle bir şeyi peygamber ihmal edemezdi, onu Ali ve evlâdına vasiyyet etti. (İbn-i Hazm'ın El Fasl'ında c. 5, s. 188, Makrizî c. 4, s, 182, Razî'nin İtikadat ü Firak-il-Müslimîn vel-Müşrikîn c, 57, Eb-ül-Muzafferüddin'in Et Tebsît fiddin adlı eserinde, İbn-i Teymiye'nin Minhacüs-Sönen'inde uzun izahat vardır.)

«Böylece dışı Ehl-i Beyt'e mahabbet, iç yüzü ise Mecusîlik ve Yahudilikten ibaret bulunan rafizîlik mezhebi kuruldu, gittikçe birçok kollara da ayrıldı.

« Bunlar, Peygamber'in hilâfeti Ali'ye vasiyyet ettiğini, Allah'ın Ali'ye ve Ali'nin evlâtlarına hulûl eylediğini, Ali'nin tekrar dünyaya döneceğini söyledikleri gibi ervahın tenasühüne de kail bulunuyorlardı. Bunlara göre savap ve ikap yalnız dünyadadır. Kur'an-ı Kerim'in bir zâhir mânası, bir de bâtın mânası vardır. Bunların her tarafa yaymağa çalıştıkları bu itikatları, daha evvel Mecusîler ve Yahudiler de söylemişlerdi. Binaenaleyh bunlar, Mecusîlikte ve Yahudilikte mevcut olan fikirler ve nazariyyeleri daha evvel ötekiler ortaya atmışlardı. Yahudi fırkalarından bazıları da Tevrat'ın bir zâhir mânası, bir de bâtın mânası olduğunu, bâtının zâhire mugayir bulunduğunu söylemişlerdi.

«Rafizîlerden bazıları : «Hazret-i Ali'nin kaatili olan İbn-i Mülcem, «lâhutun ruhunu ceset zulmetinden kurtardığından ötürü, dünyanın en hayırlı insanıdır» demişlerse de bunu daha evvel «Müzdek» in söylediğini Şehristanî bize hikâye etmiyor mu?

«Bâtıniyye, Kur'an ve Hadis'in zâhirinden başka bir de bâtını olduğunu, zâhirin gizli hakikatlere işaret eden bir kabuktan başka bir şey olmadığını, bununla kanaat edenler şer'an teklifatı olan kayıtlardan kurtulamıyacaklarını, bâtın ilmine yükselebilmiş olanlardan teklifat-ı diniyyenin de kalkacağını söylerler; bunu âyetlerle de ispata kalkışırlar. Onlara göre namazın ve zekâtın mânası Muhammed ile Ali'yi sevmek demektir. Bunu sevenler namazı kılmış, zekâtı vermiş sayılır; Muharrematın mânası Ebubekir ile Ömer'e muvalâtın ve bâtıniyye mezhebinde olanların her hangi birine muhalefetin haram olması demektir. Binaenaleyh bâtıniyye mezhebinde olanların söyledikleri ve işledikleri şeyler haram değildir. Ne yaparlarsa hepsi mubahtır. Meleğin mânası, bâtıniyye daîleri demektir. Şeytan da ehl-i sünnet ulemasıdır.

«İşte İsrail oğulları daha evvel Tevrat'da zâhir ve bâtın mânaları diye, nasıl oynamışlarsa Rafizîler de Kur'an-ı Kerim'in tefsirinde öyle oynadılar. «Hazret-i Muhammed Cebrail'e, kendisine getirdiği vahyi nereden aldığını sordu, o da bir perde arkasından söylüyorlar dedi. Bir daha vahy geldiği zaman perdeyi kaldırıp sana onu kimin söylediğini gör dedi; Cebrail bakınca perdenin arkasında Muhammed'i gördü. Anladı ki kendisine söyliyen de o imiş» hezeyanları da hep bunlardandır.

«تبت يدا أبي لهب = Ebu Leheb'in iki eli kurusun» âyetindeki elden maksat, Ebubekir'le Ömer'dir. [illegible] Böylece İslâm dinini bozmak için kendilerini Ehl-i Beyte aşırı mahabbet besler gösterdiler. (Bak: Mevakıf c. 8, s. 378; İbn-i Hazım c. 5, s. 185; Şehr-i Sitanî c. 2, s. 15, 16: Keşf-i Esrar-ül-Bâtıniyye s. 12-36; Et-Tebsir fiddin s 85; Hitat-ül-Makrizî c. 4, s. 233; İttihaz-ül-Hunef Makrizî s. 113; Avasım-ı İbn-ül-Arabî c. 1, s. 55; Teblis ü iblis İbn-ül-Cevzî s. 102)

«Bütün bunların maksatları Müslüman itikadını bozmak, Müslümanların vahdetini kırarak onları biribirine düşürmekti.

«İslâmı içinden yıkmak için gizli cemiyyetler kurmak suretiyle Bâtıniyye mezhebine, ki bugünkü mânasiyle, İbahiyye, dinsizlik demektir — inkılâp eden bu mezhep Şî'a maskesini takmaktan da çekinmemişlerdi.

«Ehl-i Beyte mahabbet iddia eden bu soysuzlardan bir takımları da Peygamber'in neseb-i pâkine mensup olduklarını iddiaya kadar cür'et ettiler. Bâtıniyyenin reisi olan Meymun Bin Disan böyle yalancı bir iddia ile Isfahan'dan Ehvaz'a ve Basra'ya nasıl geçtiğini tarih okumuş olanlar bilirler. Bu soysuz, kendisinin Muhammed Bin İsmail, Bin Cafer evlâdından olduğunu iddia ediyordu. Halbuki Muhammed Bin İsmail bilâveled ölmüştür, Bu Meymun Bin Disan'ın dokuz esas üzere tesis eylediği talimat ile nasıl dalâlet ve rezalet yaptığını Makrizî Hitat'ında (cilt 2, sayfa 227) anlatır.

«Hamdan-ı Kırmız, Meymun, Hasan Sabbah gibi birçok Bâtıniyye liderleri muhtelif yerlerde şebekelerini kurarak küfür ve mel'anetlerini yaydılar. Horasan'da, Kûfe'de, Hicaz'da, Şimalî Afrika'da, Mısır'da yapmadık rezalet bırakmadılar. Ehl-i Salib'in İslâm memleketlerini istilâ etmelerini kolaylaştırdılar ve onlarla Müslümanlar aleyhine muharebeler yaptılar. Bütün bunları yaparken de Ehl-i Beyt-i Nübüvvet'e mensup olduklarını iddia ediyorlar ve bu iddialarını da yürütmeğe çalışıyorlardı. Halbuki Peygamber'in Ehl-i Beyt'i, rezail ve Müslümanlığı yıkacak esaslar neşretmezdi. Allah, onları bu gibi şeylerden tertemiz bir hale getirmişti.

«Peygamberimiz: «Bir kimsenin aslını ve kime mensup olduğunu bilmiyorsanız onun işleri aslının nereye dayandığını haber verir!» buyurmuşlar. İşi gücü rezalet yapmak olan kimselerin bir de «Peygamber sülâlesindenizl» diye iddia etmeleri elbette o pâk nesebe karşı büyük bir iftiradır.

«Bu mülhidlerin uydurma şecerelerine Ehl-i Beyt arasına nasıl sokulmağa çalıştıkları da [illegible]

«Hulâsa İbn-i Sebe' ile başlıyan ve İslâmlar arasında her devirde kanlı hâdiseler çıkarmış olan bu zındıkların mezheplerinin her memlekete göre bir adı vardır. En meşhur adı «Bâtıniyye» dir. Çünkü bunlar dinden soyunmak için her dışın bir içi, her tenzilin bir tevili vardır, diyorlardı. Irak'ta bunların adı Karamıta ve Müzdekiyye'dir. Çünkü bunlar da tıpkı Sâsâniler devrinde Müzdek'in ortaya attığı mal ve kadınla herkesin ortak olduğunu, bunlarda temellük ve tasarruf olamıyacağını da söylüyorlardı. Horasan'da bunlara «Talimiyye» ve «Melâhide» denildiği gibi Karamıtın kardeşi olan Meymun'a nispetle «Meymuniyye» de denir. Mısır'da meşhur «Ubeyd» e nispetle «Ubeydiyyun»; Şam'da «Nusayriyye» (Dürzü), Teyamine adını alır. Filistin'de «Bahaiyye», Hind'de «Behere» ve «İsmailiyye»; Türkler arasında «Bektaşi» ve «Kızılbaş»; Acemistan'da «Babiyye» diye anılırlar. Fakat hakikat şudur ki: Bunların İslâma intisapları ne ise, İmam Cafer'in oğlu İsmail'e intisapları da o nispettedir. Bunların diğer fırkalardan imtiyazları, imamlarına Allah'ın hulûl etttiği fazihasını da iddia etmeleridir. Bunlar, sözlerini felsefe ve tasavvuf ile de yaldızlarlar, herkesin mizacına göre söz söylemek isterler. Davetlerinin dokuz derecesi vardır. Dokuzuncusu mükâşefedir. Artık bu mertebeyi bulmuş olan bir Bâtınî'ye her şey mubahtır, haram küfür yoktur.

«İbn-i İshak, bu derecenin yedincisinden bahsederken şöyle der: «Bu dereceye çıkanlar için en kat'î haramlar da mubahtır, bunların nazarında şeriatler ve şeriat dairesinde yürüyenler çok hakir şeylerdir. Şeriat ulemasını hiç sevmezler, hep onlarla uğraşırlar. Tasavvuf kitaplarına dikkat ediniz. Onlar çok kere Bâtıniyye'nin sözlerinin tesiri altında kalmışlardır. Ceyli'nin İnsan-ı Kâmil'ine bakınız. İhvan-üs-safa Risalelerini hazırlıyanların yaptıkları da Bâtıniyye'nin telbisilerinden başka bir merhaledir. Kadı Abdül-Cebbar-ül-Hemedanî Tesbit-i Delâil-ün-Nübüvve adlı eserinde, İmam Gazali «Fazayıh-i Bâtıniyye», «Elkıstas-ül-Müstakim» eserlerinde bunları güzel bir surette reddetmişlerdir.

«İbn-i Esir, Ebil Feda, İbn-ül-Verdi, İbn-i Kesir, İbn-i Haldun tarihlerinde yeter derecede tafsilât vardır, Tarih-ül-Kâfi'de Bâtıniyye'nin itikatları ve bunların gizli cemiyyetlerinin yaptığı cinayetler hakkında uzun uzadiya malûmat vardır. Yakında tercümesini yayınlıya-

cağımızı ümidettiğim «Keşf-i Esrar-ı Bâtıniyye ve Ahbar-ül-Karamıta» eseri de bu hususta en mühim kitaplardan biridir.»

RAHAT-I HULKUM (راحت حلقوم) [*San.*] Nişasta ile şekerden sade olarak ve bazan içine badem, fıstık, fındık gibi bir şey karıştırılarak yapılan tatlının adıdır. Halk arasında «lâtilokum» denir.

Can verir rahat-ı hulkume esir-i helva
Gelse efsürdegi-i savm ile hulkumune can
Sâbit

RAHLE (رحله) [*San.*] Üzerine Mushaf (Kur'an-ı Kerim), kitap ve saire konulmak ve yanına oturup okumak için iki yandaki ayakları oymalı, kenar pervazları ve üzeri düz tahtadan masa, küçük sıra adıdır. Sadeleri olduğu gibi sedefli ve işlemelileri de olurdu. Biribirine geçmiş iki tahtadan yapılanlarına «geçme rahle» denilir. Camilerde şimdi bile tesadüf olunur.

«Sanat Ansiklopedisi»nde (Rahle maddesi) «Üzerine kitap konarak okumak için kullanılan iki geniş ayaklı ve üstü dar ve uzunca alçak masa» suretinde tarif olunan ve «biri sabit ve üstü düz; diğeri açılır kapanır şekilde (X şeklinde) olur ki bunlar yalnız kitap ve Kur'an okumağa mahsustur» suretinde iki nev'i bulunduğu gösterilen rahle için şu izahat da verilmektedir:

«Eskiden medreselerde hocalar dersi yüksekçe bir minder üstünde otararak verirler ve önlerinde kitap koymak için bir düz rahle bulundururlardı.

«Rahlenin çok müzeyyen yapılmışları vardır. Bunlar ekseriya ceviz ağacından ve üstleri sedef ve kemik kakmalarla süslenmiştir. Selçuklular devrindeki rahleler tahtadan oymalı olarak yapılırdı. Bu eski rahleler bugün Türk sanatının mühim parçalarını teşkil etmektedir.»

«Eski Eserler Ansiklopedisi»nde de (Rahle maddesi) şu izahat vardır:

«Ders ve Kur'an okunup bittikten sonra masa gibi büyük rahlenin üzerine Kur'an-ı Kerim konulur. Bunlara evvelce çok ehemmiyyet vermişler, hattâ ödağacından bile yapmışlardır. İçlerinde âyetler, hadisler yazılı olanları, tuğra işlemelileri vardır ve çok kıymetlidir.»

Alınır mı ramazan sofilerinden Mushaf
Rahlenin nevbetini beklemeyince insan
Sâbit

RAHMANİYYUN (رحمانیون) [*Sof.*] Evliya tabakalarından birini teşkil edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye ait eserlere göre her asırda üç kişiden ibaret olan Rahmaniyyun taşa sürtülen demir zincirin çıkardığı korkunç ses gibi hâtifî (kayıptan gelen ses) bir ses duyarlar ve ondan Hakkın maksudunu fehmederek ona göre vazife görürler. Yine bu eserlere nazaran bunların bazı hallerde Ebdal-ı seb'aya benzerlikleri varsa da «Ebdal» denilen rical bunların gayrıdır.

RAHMET OKUMAK (رحمت اوقومق) [*Hal.*] Allah rahmet etsin; demek, ölü hakkında Allah'tan rahm ve mağfiret dilemek, anmak, methetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Edenler halimi idrâk, okurlar rıfk ile rahmet
Olanlar zâir-i kabrim, dönerler müşfik u mahzun
Abdülhak Hâmit

RAHMET OKUTMAK (رحمت اوقوتمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle başkasını şer ve zulümde daima daha ehven olmak dolayısiyle - arattırmak ve bu itibar ile - Allah ona rahmet etsin! dedirtmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kâfir ol mertebe kıydı cana
Rahmet okuttu Hulâgû Hana
Enderunlu Fazıl

RAHNE (رخنه) [*Bah.*] Gemilerin bordalarında veya su kesimlerinin altında mermi isabetiyle veya her hangi bir tesirle açılan delikler, yarıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rahne; Farsça gedik' yarık, yırtık demektir.

RAHŞİYYE (رخشیه) [*Ede.*] At için yazılan kaside ve mersiyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rahş; Farsça gösterişli, gayetle yürük at demektir. Divan edebiyatında bahar, ramazan, bayram ve sair vesilelerle olduğu gibi at münasebetiyle de birçok kasideler ve mersiyeler yazılmıştır. Nef'î alelumum kasidelerde olduğu gibi, bu hususta da hem en önde, hem başta gelir. Büyük şair Dördüncü Sultan Murad'a atları için iki uzun manzume yazdığı gibi Vezir Mustafa Paşa'ya da rahşiyye yazmıştır. Bundan başka yazdığı diğer kasidelerde de attan bahseden mısralar sıkıştırmıştır. Ondan sonra Nabi, Hazret-i Peygamberi göğe çıkaran (Bürak) vesilesiyle ata dair manzume, başka şairler de rahşiyye yazmışlarsa da Nef'înin kâbına yetişememişlerdir.

Nef'înin Sultan Murad'a yazdığı uzun rahşiyyenin ilk parçası:

Barek' Allah zehi rahş-i hümagun-sima
Ki komuş namını Sultan-ı cihan Bâd-i saba
Ne saba saika dersem yaraşır sür'atte
Ki seğirdirken ana sayesi olmaz hempa
Bırağur ânı dahi sayesi gîbi yolda
Olsa ger şatır-ı endişe ile pâ derpa

Nişmeden sayesi hâk üzre ider âlem-i tay
Seno ile râkibi gösterse inane irha
Kuş yetişmez der idim olmasa tayyar eğer
İremez girdine zira ki ne sarsar ne saba
Nice tayyar o sebük-pay-ı cihan-peyma kim
Ana hemser olamaz hiç ne anka ne hüma
Nurdan bâl açar uçmağa melektir sanasın
Olsa zinpuş-i seraserle ne dem cilvenüma
Tayyeder âlemi bir göz yumup açıncayadek
Bu kadar çâpük ü çâlâk olur mu acaba?

« Kaside-i Rahşiyye der Medh-i Mustafa Paşa » nın da ilk kısmı:

Zehi semend-i mülâyim kt hüsn-i reftarı
Unutturur dil-i uşşaka cilve-i yârı
Tamam gösterir ittikçe nâz ile cilve
Usul-i tarz-ı bütan tıraz u ferharı
Olurdu halk-ı cihan ser nihade-i revişi
Ger olsa bir sanem-i dilrübada etvarı
Nigâhı gamze-i hûban gibi tecessüs eder
Hıram-ı dilkeşine dil veren giriftarı
Fütade-i serrahı Bürak-ı firdevsî
Esir-i dâm-ı nigâhı gazal-i Tâtarî
O denlû dilkeş ü matbudur şemayili kim
İder görünce serasime akl-ı ayyarı
Tasavvur eylese ger peyker-i dilârasın
Dem-i firakta inlerdi âşîk-ı zârı
Muradı üzre hayalinde seyr içün şeklin
Şikal ederdi ana belki zülf-i dildarı
Cebini kim seher-i ruz-i iyd-i sür'attir
Sevad-ı perçem-i müşkinidir şeb-i târı
Nesim-i gonca küşa gibi seyri bir demde
Açar şigüfte dil eyler nice dilefgârı
Gelince bâd-i saba gibi hurde reftar
Yol üzre tarheder eşkâl-i mevc-i enharı
Bu denlü şûh-u mülâyim hıram iken gâhi
Nezzebillâh eğer olsa tünd reftarı

RAHT (رخت) [*San.*] Binek atlarına vurulan takım yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cevher ki raht bir esb-i devân
Üç adet rahtına esb-i pûyân
Nâbi

§ [*Hal.*] Her türlü esvap ve tecemmülât ev eşyası yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Raht u bahtın suya salmış bâde vermiş varını
Bi dil ü bi hanümân, biçare bir ben bir habab
Fâni

RAHT HAZİNEDARI (رخت خزینه‌داری) [*San.*] Has ahırdaki murassa' ve kıymetli eyer takımlarının muhafaza olunduğu «Raht hazinesi» nin mesul memuru hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eyer takımlarının muntazam bir defteri olduğu gibi bunun bir örneği de Defterdarlık Baş muhasebesinde tutulur, hazinedar değiştikçe eşya defterle karşılaştırılmak suretiyle birer birer sayılırdı.

RAHT HAZİNESİ (رخت خزینه‌سی) [*San.*] Has ahırdaki murassa' ve kıymetli eyer takımlarının muhafaza olunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Has ahır murassaat hazinesi» de denilirdi. Hazine «Raht Hazinedarı» adı verilen bir memurun idaresi altında idi. Kıymetli rahtlar (eyerler; eyer takımları) evsafını gösteren bir defterle teslim edilir, aslı hazinede saklanan bu defterin bir örneği Defterdarlık Baş muhasebesine verilirdi. Raht hazinesi padişahın sadrazamdaki mührüyle yani mühr-i Hümayunla mühürlenmek kanundu. Raht hazinedarı değiştikçe bütün eşya Baş muhasebe kaleminden tâyin edilen memurun da huzuruyle birer birer sayılır ve mevcut ana defteriyle karşılaştırılırdı.

RAHT-I DİVANÎ (رخت دیوانی) [*San.*] Divan günlerinde resmî ve salâhiyyetli şahsiyyetlerin atlarına vurdukları takım hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Gürah-i ehl-i divana bakup divaneveş ben de
Tedarük eyledim (erkân)ü (üst) ü (raht) ı divanî
Libas-ı müserra' âsa yine tüccara rehnettim
Zaman-ı nakz-ı kıymetle çeküp enva-ı hüranı
Sünbülzade Vehbi

RAHT-I HÜMAYUN (رخت همایون) [*San.*] Padişahın mücevherli eyer takımı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Raht; eyer demektir.

RAHT KÂTİBİ (رخت کاتبی) [*San.*] Has ahırdaki «Raht hazinesi» nde bulunan kıymetli eşyanın kaydini tutan kâtibin adıdır. «Enderun Tarihi» ndeki kayde göre (c. 1, s. 164) raht kâtipliği Defterdarlık (Maliye) Baş muhasebe kaleminden biri tarafından yapılırdı.

RAHTVAN (رختوان) [*San.*] Binek atlarına vurulan eyerlerin üstüne konan gaşiyelerin üzerine baglanan sırma şerit adıdır. «Raht-ı hümayun» denilen Padişahların mücevherli eyer takımlarına bakanların başına «Rahtvan ağası» denilirdi.

RAHTVAN AĞASI (رختوان آغاسی) [*San.*] «Raht-ı Hümayun» denilen Padişahın mücevherli eyer takımlarına bakanların başına verilen addır. «Rahtvan-ı has» da denilen rahtvan agası sarayın saraç cemaatinin âmirlerindendi. İki tane «rahtvan ağası» vardı. Birine «rahtvan-ı evvel», ötekine de «rahtvan-ı sani» denildiği gibi büyük rahtvan, küçük rahtvan da denilirdi.

RAHTVAN-I EVVEL (رختوان اول) [*Sar.*] «Raht-ı hümayun» denilen Padişah'ın mücevherli eyer takımlarına bakanların başına verilen addır. Sarayın saraç cemaatinin âmirlerindendi. «Mirahur-ı evvel» e tâbidi.

RAHTVAN-I HAS (رختوان خاص) [*Sar.*] «Raht-ı hümayun» denilen Padişah'ın mücevherli eyer takımlarına bakanların başına verilen addır. Bunun yerine «Rahtvan ağası» tâbiri de kullanılırdı. Sarayın saraç cemaatinin âmirlerindendi. İki tane idi. Birine «Rahtvan-ı evvel», ötekine «Rahtvan-ı sani» denildiği gibi evvelkine büyük rahtvan, sonrakine de küçük rahtvan da denilirdi.

RAHTVAN-I SANİ (رختوان ثانی) [*Sar.*] «Raht-ı hümayun» denilen Padişah'ın mücevherli eyer takımına bakanlardan ikinci derecedeki memurun unvanıdır. Sarayın saraç cemaatine mensuptu. «Rahtvan-ı evvel» lik münhal olursa yerine tâyin olunurdu. «Mirahur-ı sani» ye tâbidi.

RAİYYE (رعیه) [*İda.*] Tebea yani başkasının velâyet ve idaresi altında bulunan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «raiyyet» de denilir. Cem'i «reaya» dır.

RAİYYET (رعیت) [*İda.*] Tebea yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «raiyye» de denilir. Cem'i «reaya» dır.

Ol cism-i pâki cânı gibi eyledi nihan
Âsûde kıldı hâl-i siyâh-ı raiyyeti
Baki

RAİŞ (رائش) [*Huk.*] Rüşvet verenle rüşvet alan arasında vasıtalık eden kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rüşvet vermek ve almak kanunen memnu olduğu için alan ve veren gibi vasıta olan hakkında da (Ceza Kanunu madde 226) ceza tâyin edilmiştir.

RAKABE (رقبه) [*Mal.*] Temlik ve temellükü kaabil olan aynî ve zatî şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir arzın rakabesine malik olan kimse o arzı izin almadan satar, vakfeder, üzerine bina, toprağını kazıp tuğla ve kiremit yapar velhasıl ondan dilediği surette istifade edebilirdi. Fakat bazı ahvalde arzın rakabesi birine, tasarrufu da diğerine ait olurdu. O halde bu türlü tasarruf «Kiracıların me'curdaki bidun-ir-rakabe menfaatini istifa hakkı gibi arazinin yalnız intifa hakkını» gösterirdi. Arazi-i emiriyye böyle idi. Arazi-i emiriyyenin rakabesi hükümete, tasarrufu ise sahibine aitti. Bu halde ise sahibi müstecir (kiracı) vaziyyetinde idi. Büyle olan mutasarrıflar ise tasarrufları altında bulunan yerleri istedikleri gibi tasarruf edemezlerdi. Binaenaleyh rakabe ile tasarruf hakkı arasındaki fark mal ile menfaat arasındaki veya diğer tâbirle arazi-i memlûke ile arazi-i emiriyye beynindeki farkın aynı idi.

Fıkıh ıstılahı olarak «köle ve cariye demek olduğu» gösterilen (Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu» ndaki (c. 3, s. 372) izahı şöyledir :

«Esasen boyun ve boyun kökü demek olan rakabe, esirlerin boyunlarına kement takılıp ahzedilmesi münasebetiyle şahıstan kinaye olarak kullanılmıştır. Yahut cüz'ün adını, külle vermek kabîlinden bir mecazdır. Mamafih her şeyin zatına, aslına da «rakabe» denilmesi şayi'dir. «Rakabe-i vakf» gibi.

«Köle veya cariye azat etmeğe, memlûkün boynundaki esaret halkasını çözüp gidermeğe de «fekk-i rakabe» denilir.

RAKAM KEŞ (رقم کش) [*San.*] Eskiden sayılı eşyanın konulduğu sandık veya balyanın üzerine sayılarını yazanlar, hesap pusulası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rakam; adetleri, sayıları gösteren işaretler demektir.

RÂKIM (راقم) [*Coğ.*] Haritalarda deniz seviyesinden yüksekliği gösteren rakamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Sanat Ansiklopedisi» nde (Râkım maddesi) topografya haritalarında arazinin denizden irtifaını göstermek üzere geçirilen seviye satıhlarının araziye temas ettiği noktalardan husule gelen seviye münhanilerinin yanlarına veya tepe, boyun, dere gibi noktalarına konan irtifa rakamlarını havi haritalara râkımlı harita tâbir olunur» izahı vardır.

RÂKIM-ÜL-HURUF (راقم الحروف) [*San.*] Eskiden muharrirlerle hattatlar tarafından kullanılır bir tâbirdir. Bununla eserin müellifi yahut yazıyı yazan anlaşılırdı. Râkım; Arapça yazan demektir.

RAKİK (رقیق) [*Fık.*] Köle, cariye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Esirin uğradığı zaaf ve rikkatten dolayı rakik denilmiştir. Cem'i «erikka» dır. Bu makamda «rakabe» nin kullanıldığı yazılı olan (Kamus) da şu tafsilât verilmiştir : «Rakabe; lûgatte unuk gibi boyun'a denir. Alâ kavlin boyun'un ense tarafına denilir. Cem'i ra'nın kesriyle «rikab» ve harekât vezninde «rakabat» gelir. Esir ve memlûkün boynuna bir şey takıp götürmek âdet olduğu için, cüz'ün ismini külle ıtlak kabîlinden olarak rakabe zat-ı merkukaya yani köle ve cariyeye ıtlak olunur.»

Dâr-ı harbden (muharebe yeri) alınan esirler, rakik sayılırlarsa da bunlar dâr-ı İslâma

ithal edilerek ihraz edilmedikçe memlûkiyetle mevsuf olmazlar.

RAKİKA (رقيقة) [*Sof.*] Ruhanî lâtife yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rakik; Arapça rikkatli, ince demektir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Hak'tan abd'e vâsıl olan meded-i İlâhî gibi iki şey arasında irtibat vasıtası olan lâtifeye ıtlak olunduğu da vardır. Buna «rakikat-ün-nüzûl» derler. Ulûm, âmal, ahlâk-ı hasene, makamat-ı refia (yüksek makamlar) gibi abd'in Hakka takarrübüne dair olan vesail (vesileler) dahi letaiftentir. Bu neviden olanlara rakikat-ür-rücu, rakikat-ül-irtika derler. Tarikat ve sülûk ilimlerine de rakaik denildiği gibi sırr-ı abd'e telettuf vesilesi olarak nefsin kesafetini izale eden her şey de rakikadır.»

RAKKAS (رقاص) [*San.*] Köçek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rakkas; Arapça raks edici, oynayıcı, raks da, sıçrayıp oynamak demektir. Köçekler sıçrıyarak oynadıkları için bu ad verilmiştir.

«Rakkasların hüsn ü âu sahibi erkek çocuklardan seçildiğini, bunlara suret-i mahsusada meşkhanelerde musiki öğretilerek makamlar ve lâhinlerle ülfetleri temin olunmakla beraber ayrıca raksın usul ve adâbının da öğretildiğini» yazan Refik Ahmet Sevengil (İstanbul Nasıl Eğleniyordu, İstanbul, Ahmet Kâmil Matbaası, 1927, sayfa 88) şu tafsilatı da veriyor:

«Rakkaslar iki kısımdı: (Köçekler) ve (Tavşan oğulları).

« (Köçekler), oyun esnasında kadife üstüne sırma işlemeli mintan, canfesten, dibadan, sırmalı istufeden dört kubbe denilen şekilde sırma saçaklı eteklik giyerler, bellerine sırma kemer takarlardı. Başları açık, saçları uzun, kırma, kıvırcık, bükülü, kokulu ve bittabî dağınık idi. Parmaklarına pirinç zil takarlar ve raks esnasında bunları musiki ile hemahenk bir surette şıkırdatırlardı.

« (Tavşan oğulları) siyah çuhadan topuklara kadar şalvar, çuhadan gayet dar, vücutlarının hatlarını belli edecek şekilde bir camadan giyerler, bellerine rengârenk şallar sararlardı. Bunların başları açık değildi. Gayet ufak bir nevi müzeyyen külâh giyerlerdi.

«Raks; vücudü her şekle sokan muharrik hareketlelre, kıvırmalar, göbek atmalar, arkaya doğru yatıp saçlarını sarkıtmalar, tekrar doğrulup öne arkaya kıvrılıp bükülmelerle dolu idi. Rakkaslar bazan seri, bazan âheste (yavaş) adımlarla meydanı dolaşırlar. Gamzeleri, cilveleri, naz ve edaları rakıslarına terfik ederlerdi.

«Köçeklerin bazan şehvetengiz kadın elbiseleri giydikleri de olurdu.

«Rakkasların her biri şimdiki sinema yıldızları gibi arkalarında bir sürü vurgun sürüklerlerdi. Hüsn ü ânları itibariyle şöhret kazanırlar, görüp meftun olanlar meftuniyyetini telezzüz derceesine getirmek isterler ve bu yüzden para sarfederlerdi. Tamamen umumi kadınlara tutulup da servetini bu uğurda heba eden adamlar gibi eskiden de mal ve menalini rakkaslara yediren ve mâşukunun bir nîm iltifatına mazhar olmak için nakdine-i canını veren şûride diller görüldüğü tarih sayfalarında yazılıdır.

«Bu suret ve siyretlerinden dolayıdır ki rakkasların birçoğu, ya kendi isimleri büsbütün unutularak (Zalim Şah), (Fitne Şah), (Nazlı Şah) gibi isimlerle şöhret bulmuşlar, yahut da hüsn ü edalarına ve cevr-i cefalarına uygun birer sıfat isimlerine ilâve olunarak (Saçlı Ramazan Şah), (Can Şah), (Küpeli Ayvaz Şah) gibi lâkaplarla yâdolunmuşlardır.

«Her asrın «Kesim biçim yerinde» çocuklarından Rumlar, Yahudiler ve Kıptiler teferrüt etmişlerdir.

«Rakkaslar, umumi eğlencelerde oynadıkları gibi evlerdeki, cemiyyetlerdeki hususi davetlere de heyet halinde giderler ve ayş ü nûş arasında meclisin şadmanisini tezyid ederlerdi. Aynı zamanda İstanbul'un muhtelif yerlerinde ve bazı kahvehanelerinde de daimî köçekler bulunur ve raks seyrini arzulıyanlar buralara gidebilirlerdi.

«Mamafih kışın bazı rakkaslar işsiz kalırlar ve bu zamanlarda sâkilik yapmak suretiyle geçinirler, kimi müşteriyi bir kadeh, kimisini bir meze, kimisini bir işve ile tatyip ederlerdi.

«Şair Nedim, devrinin kıyamet koparan raks meclislerinden birinde sarhoşluktan başı dönerek, sinirleri ra'şan mızrap darbeleri altında heyecandan heyecana geçip tahammül edemeyip kopan kanun telleri gibi muzmahil bir hal alarak divanın en güzel parçalrından biri olan şu rubaiyi söylemişti:

Rakkas, bu halet senin oyununda mıdır?
Âşıklarının günahı boynunda mıdır?
Doymam şeb-i vaslına şeb-i rûze gibi
Ey sîm beden, sabah koynunda mıdır?

RAKS (رقص) [*San.*] Sıçrayıp oynamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Raks; şarkın en eski eğlencelerinden biridir. Eğlence; şenlik; zamanına göre türlü bedii vücut hareketleriyle

ifade edilmiş, oynıyanlarla seyredenler neşelenmiştir. Mahallî ve millî rakslar haricinde bir de şetareti şehvete, neş'eyi tahrike tebdil eden bir alaturka raks vardır ki eski İstanbul eğlenceleri arasında buna «Köçek oynatmak» denilir, bu türlü oyunculara «rakkas» adı verilirdi.

RAMAD (رماد) [*San.*] Müzehhipler altın döverken «tirşe»nin (altın varaklar arasına konan deri) kenarlarından dışarı taşan parçalara verilen addır. Ramad; Arapça ateşin külü demektir. Taşan altın parçaları küle benzediği için bu tâbir meydana gelmiştir.

RAMAZAN (رمضان) [*Tuk.*] Kamerî yani gökteki ay esasına dayanan aylardan dokuzuncu ayın adıdır. Remezan suretinde de kullanılan ramazan, takvimlerle vesikalarda «Ramazan-ı Şerif» suretinde yazıldığı gibi vesikalarda «ن=n» rümuzuyla dahi gösterilirdi. Muharrem ile başlıyan ve zilhicce ile sona eren bu ayların isimleri şöyledir: Muharrem, Safer, Rebiülevvel, Rebiülâhir, Cumadelûlâ, Cumadelâhire, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkide, Zilhicce. Eski vesikalarda ay isimleri olduğu gibi yazılmayıp bazılarının ilk, birtakımlarının da son harfleri yazıldığı için vesikalarda ramazan yerine son harfi olan (ن=n) harfi yazılır ve bundan vesikanın yazıldığı ayın adı ramazan olduğu anlaşılırdı.

«Kamus» da ramazanın izahı şöyledir:

«Müminlerin malûmudur ki mah-ı rûzedir (oruç ayıdır) ve ramazan tesmiyesinin veçhi budur ki vakta ki Araplar şuhuru (ayları) esma-i kadîmesinden (eski adlarından) tahvil eylediklerinde ol sene her ay ne mevsimde vâkı olduysa anınla tesmiye eylediler. Ramazanın eski lûgatte ismi (natık olup ol sene mevsim şiddet-i harre (sıcağın şiddetine) tesadüf eylemekle ramazan diye tesmiye eylediler. İndelbaaz (bir takıma göre) (رمض الصائم اذا اشتد حرجوفه) maddesinden, yahut hark mânasına olan remezden (remez; güneşin sıcaklığı kuma ve taşa tesir etmek, gün ziyadesiyle ısı olmak, kızgın yerde yalın ayak yürümekle ayak yanmak mânalarına gelir) me'huzdur. Sâimin (oruçlunun) günahlarını yakıp mahveylediği için ıtlak olundu. Ve ramazan lâfzı bazılar indinde Esma-i hüsnadan olmakla bu kavl eğer sahih ise müştak değildir, yahut gafir mânasına raci'dir ki zünubu (günahları) mahv ve izale edici demek olur. Bazı ulema, yalnızca «câe ramazan» (ramazan geldi) demeyi meneylediler. Belki câe şehr-i ramazan demek lâzımdır. «Zira ramazan Allah Taalâ'nın isimlerinden olduğu için ramazan demeyiniz. Ramazan ayı deyiniz» demek olan (لاتقولوا رمضان فان رمضان اسم من اسماء الله تعالى ولكن قولوا شهر رمضان) hadisi varid olmuştur. Lâkin Beyhaki bu hadisi taz'if eyledi ve hattâ ehadis-i sahihada sabittir ki (اذا جاء رمضان فتحت ابواب الجنة وغلقت ابواب النار وصفدت الشياطين) şeklinde hadis-i şerif varid olmuştur. Pes mücerreden iradı caizdir.»

Kamerî aylardan yalnız ramazan Kur'an-ı Kerim'de «içinde Kur'an inzal edilen şehr-i ramazan» mealindeki (شهر رمضان الذى انزل فيه القرآن.) âyetinde geçtiği gibi Kur'an-ı Kerim'in mebde-i nüzûlü (indirilme başlangıcı) da ramazandadır. On yedisinde nüzûle başlamış, lüzum görüldükçe indirilmek suretiyle yirmi üç senede tamamlanmıştır. Müfessirlerden bazıları (شهر رمضان الذى الخ.) âyetini «orucun farziyyeti hakkında hüküm nâzil olan ramazan» diye tefsir etmişlerdir.

Mükellef bulunan her Müslümana ramazanda oruç tutmak farzdır. Orucun Arapçası olan (savm) ve (sıyam) imsâk (yeyip içmemek) mânasınadır. Istılahatta: «zaman-ı mahsusta veçh-i mahsus üzere eşya-yı mahsusadan imsâktir. Zaman-ı mahsus: Nehar-i şer'îden ibarettir ki tulû-i fecirden gurub-ı şemse kadar olan müddettir. Veçh-i mahsus: Niyetten, yani kasd-ı taat etmekten ibarettir. Eşya-yı mahsusa: Ekl ü şürp ve vika' gibi şeylerdir.»

Rahmetli Hacı Zihni Efendi (ölümü 1913) «Nimet ül-İslâm» adlı eserinin «Kitab-üssavm»ında oruç için diyor ki:

«Savm, a'mal-i saire gibi zâhir değil, bir sırr-ı bâtındır. Anın için sair İslâmî amellerden Cenab-ı Hakk'a halisiyyet nispetiyle mütemeyyizdir ki ehadis-i İlâhiyyede (كل عمل ابن آدم له الصيام فهو لى وانا اجزىٔ به) varid olmuştur.»

Ramazan orucu Hicretin ikinci senesinde farz olmuştur. Farziyyeti hakkındaki İlâhî hüküm için «Tefsir-i Hazin» de Bedir gazvesinden bir ay ve bir kaç gün evvel nüzûl etti denilmesine, Bedir gazası ise ramazanın on yedisinde vukua gelmesine göre ramazan orucu Hicretin ikinci senesi şabanının başlarında farzolmuş demektir.

Ramazan orucunun farziyyeti ayın görünmesiyle ve bitimi de şevval ayı hilâlinin görünmesiyle başlayıp sona erdiği için eskiden ramazan ve şevval ayları büyük bir dikkat ve ihtimam ile tarassut edilir ve görülmek kabil olduğu takdirde Kadı huzurunda şahadet edilerek çıkan hüküm üzerine ramazan ve bayram davullarla halka ilân edilirdi.

İslâm fakıhları (صوموا الرويته وافطروا الرويته فان غم عليكم فاكملوا شعبان ثلاثين) hadis-i şerifinin zâhirine temessük ile ehl-i tevkitin (heyet

erbabının) kavline itibar etmemişlerdir. Şafii ulemasından İmam Sebkî bir eserinde heyet (kozmoğrafya) erbabının hesab-ı kat'î olacağından kabulüne meyl göstermiş ise de mütalâası makbul olamamıştır. Şimdi takvimlere itibar edilerek tespit olunan günler ramazan ve bayram sayılır.

Ramazanda beş vakit namazdan başka «Teravih» de kılınır. Teravih; ramazanın ilk gecesinden itibaren kılınmağa başlar.

Hacı Zihni Efendi «Kitab-üs-Salât» da teravih için şöyle diyor:

«Teravih; tervih'in cem'idir. Tervih; nefsi rahatlandırmaktır. Anın bina-i merresi olan (tervihe) ramazan gecelerine mahsus olan namazın her dört rek'atına ıtlak olunmuştur ki anı bir tervih takip etmekte yani her dört rek'atta bir oturup istirahat olunmaktadır.»

Cenab-ı Peygamber teravih namazlarını ekseriyetle 8 yahut 12 ve iki defa 20 rek'at olarak kıldıkları, iptida cemaatle, sonra münferiden eda ettikleri rivayet olunur. Teravih ashabın icmaiyle yirmi rek'attır. Cemaatle kılınması Hazret-i Ömer zamanında başlamıştır. 1908 Temmuz İnkılâbı'na kadar devlet ricaliyle zenginlerin konaklarında ramazan imamı bulundurulur, cami ve mesçitler gibi konaklarda da cemaatle kılınırdı. Bazı camilerde «Hatim» ile namaz kıldıran yani her rek'atte bir sayfa okumak suretiyle ramazan içinde Kur'anı tamamlıyan imamlar vardı. Çok az ve ekseriya Kadir gecelerine mahsus olmak üzere bir gecede hatimle teravih namazı kıldıranlar da bulunurdu. Fakat cemaatin çoğu kısa âyetlerle çabuk kıldırılan yerlere rağbet ederler, hatimle kıldırılan yerlere sofular giderlerdi. Son zamanlarda hatimle kıldıranlar eskiden bir gecede hatimle kıldıranlar gibi azalmıştır.

Ramazanda minarelerde kandiller yakılır, mahyalar kurulduğu gibi eskiden kandil de uçurulurdu.

Eskiden ramazan mahalle bekçisinin davuluyle ilân edilir, sahura da yine onunla kaldırılırdı. Yakın vakitlere kadar ramazan gecelerinde mahalleler arasında dolaşan ve:

Yeni Cami direk ister
Söylemeğe gürek ister
Benim karnım toktur amma
Arkadaşım börek ister

gibi yâveler söyliyerek bahşiş istiyen davulcular, bekçiler vardı.

İstanbul'un eski ramazanlarının daha başka hususiyyetleri de vardı. Sergiler ve Direklerarası gezintileri bu cümledendir. Sergiler cami avlularında kurulurdu. En mühimmi Beyazıt, ikinci derecedeki de Fatih Camii avlusu dii. Beyazıt Camiinin şadırvan avlusunda kurulan sergilerde Hint'den Yemen'den ve başka yerlerden getirilen şeyler teşhir olunurdu. Bunların içinde Rejinin tütün sergisi bulunduğu gibi tespihçi ve ağızlıkçıların tespih ve ağızlık, şekercilerin şeker ve şekerleme, baharatçıların türlü baharat sergileri vardı. Tespih ve ağızlıkçı sergilerindeki iskemlelere oturup tespih ve ağızlık alan, sergiye uğrıyan dostlarına tespih ve ağızlık hediyye eden büyük devlet adamları da görülürdü.

Hemen ramazana mahsus şeylerden biri de «Güllâç»tı Mevlevihane ve Silivrikapı'ları arasındaki imalâthanelerde yapılan güllâç, büyük küfelere konulur, küfenin gıcırtısına ayak uydurup adım atan adamların sırtında Asmaaltına naklolunurdu. Renkli sazlarla bağlanmış ve elvan kâğıtlarla süslenmiş hattâ bazılarının üstüne onluk aynalar takılmış olan güllâç demetleri taraf taraf asılınca bulunduğu dükkânlar üstad Tahir Olgun'un (ölümü 1951) (Mahfil, adet 11, 1339 ramazanına mahsus nüsha) dediği gibi muamma askısı asılmış kahvehanelere dönerdi.

İkindi ile akşam arasında kadın erkek çoğu yaya, bir kısmı arabalarla Şehzadebaşı'ndaki Direklerarası'nda bir aşağı bir yukarı yapılan gezinti de İstanbul ramazanının eski zevklerindendi. Gençler ve o zaman kadınlar kapalı oldukları için ancak güzel bir endam görmek merakında olanlar bu fırsatı kaçırmazlardı. Direklerarası'nın bir hususiyyeti de tiyatroların siklet merkezi olması idi. Onun için burası gündüz gibi gece de sahura kadar halk ile dolup taşardı.

Ramazanın kendine mahsus hususiyyetlerinden biri de iftardır. Eski iftarlar pek parlaktı. Nazırların, büyük devlet memurlarının hepsinde herkese açık olan iftar sofraları kurulurdu. İftarda evvelâ ortaya içinde reçeller, peynirler, simitler, pideler, pastırma ve sucuklar yerleştirilmiş göz alıcı ve iştiha açıcı manzarasiyle iftar tepsisi konulurdu. Top atılıp bunlarla iftar edildikten sonra kalkılır, kahveler, çubuklar içilir ve akşam namazı kılınır, badehu sofranın başına geçilerek çorbasından tatlısına kadar türlü yemekler yenirdi. (Bak: İftar)

İftarların bir de cami ve türbelerde yapılanları vardı. Akşam ezanından evvel Ayasofya Camii'ne, yahut Eyüp'te Hazret-i Halid'in türbesine gidilir, oralarda kayyum ve türbedarların verdikleri su ile iftar edildikten sonra akşam namazı kılınır, sonra dışarı çıkılıp aşçı dükkânlarından birinde yemek yenilirdi.

Diş kirası da eski ramazanların âdetlerinden biri idi. Büyüklerin sofralarında iftar eden misafirlere ikram edildiği gibi fukara takımına biraz para da verilirdi. İşte bu paraya da «diş kirası» denilirdi. (Bak: Diş kirası).

Yeniçeri devrinde ramazanda yapılan «Hırka-i Saadet Ziyareti» gününde yeniçerilere saray matbahından (baklava dağıtılırdı.

Sad şükr gelen mah-ı şerif-i ramazandır
Hakkın niam-ı rahmeti mebzul-i cihandır
Açıldı yine murassa' dervaza-ı gufran
Haktan taleb-i mağfirete nakt ü zamandır
Enderunlu Vasıf

Geldi çattı yine küştî-i hilâl-i ramazan
Suk u rahmette ucuzlandı meta-ı gufran
Seyyid Vehbi

RAMAZANİYYE (رمضانيه) [*Ede.*] «Teşbib» inde ramazan münasebetiyle yazılan kasideye verilen addır. Eski şairler ramazanı muhtelif vesilelerle şiirlerinde kullandıkları gibi başta Padişah'lar olmak üzere para alabileceklerini ümidettikleri adamlara bahariye, sayfiye, şitaiyé, iydiye ve diğer vesilelerle beraber ramazaniyye de yazarlardı.

Divan şairleri içinde en çok ramazaniyye yazan Enderunlu Fâzıl'dır. Divanının kasideler kısmına Üçüncü Selim'e yazdığı ramazaniyye ile başlıyan Fâzıl, Padişah'a daha üç dört ramazaniyyeden başka sırasiyle Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya iki tane, yine Sadrazam İsmail Paşa'ya, Padişah'ın başkâtibi Ahmet Efendiye, Reis-ül-Küttap Mehmet Raşit Efendi'ye, Kethüda-yı Sadr-ı Âli İbrahim Efendi'ye, Hazine Kethüdası Salih Bey'e, Reis-ül-Küttap Galip Efendi'ye, Kethüda-yı Sadr-ı Âli Mustafa Refik Efendi'ye ve nihayet Beyhan Sultan'a olmak üzere ramazaniyyeler yazmıştır.

Ramazaniyyelerin en meşhur ve parlağı Sâbit'in Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa'ya yazdığı ramazaniyyedir. Ona nazire olarak Sünbülzade Vehbi'nin ramazaniyyesi kıymetli olduğu gibi Enderunlu Vasıf'ın ramazaniyyesi de o vaktin içtimaiyatını anlattığı için ehemmiyetlidir. Öteki şairlerin ramazaniyyelerinde de güzel parçalar vardır. Sâbit'in ramazaniyyesi:

Kaldırır keffe-i mizanını nur-i şeytan
İhtisap emrine bed' etti mübarek ramazan
Yevm-i şek sohbetine şıra sıkarken yaran
Sıkboğaz etti tutup şahne-i şehr-i ramazan
Yıldızı düştü siyehkâre-i mîna nuşun
Sanma kandil uçurur kayyum-ı seyyareşan
Alınır mı ramazan sofilerinden Mushaf
Rahlenin nevbetini beklemeyince insan
Etti mahiyye berat-ı hasenatı tecdit
Sığanup girdi zerefşanlığa kandilciyan
Kubbe kandilleri daire-i halkâri
Zu-i kâşâne-i taate zerendud-ı tüvan
Oldu her eami-i zibende birer harman-i nur
Silme mikyali kanadil zücac-ı rahşan
Kalb-i mümin gibi mesçid müteselli ma'mur
Dil-i fâsik gibi meyhane harab ü viran
Donanup âl akideyle şeker tablaları
Etti her kûşe-i İstanbul'u sûk-i Mercan
Can verir rahat-i hulkume esir-i helva
Gelse efsürdeği-i savm ile hulkumune can
Biri rindin mitvezade komuş helvasın
Şâh-ı misvake bedel eyledi idhal-i dehan
Elde işkembe fener arkada zenbil-i sahur
Gece faslında şikemharelerindir seyran
Vakt-i imsâkteki micmere-i anberden
Hoştur âlüfteye iftârda bir lûle duhan
Kadeh-i rıtl-ı giran mertebesi keyf verir
Kahve âşâme ağır kahve ile bir fincan
Her mekân üstüne iftârda tercih olunur
Nağme-i nerm ile âheng-i dügâh-i dendan
Bu da bu şehr-i azimin berekâtındandır
Fukarasında da ârâste hân-ı elvan
Matbah-ı rûzeyi miftah-ı akideyle açar
Feth-i rûziye bakan ağzı mühürlü rindan
Mumdur şevket-i İslâmı gören şem'-i asel
Etmiye mesçide iyman getirüp ref'-i benan
Her menar oldu birer şâtır-ı zerrine kemer
Sadr-ı âlinin ola tâki rikâbında revan
Kubbe-i kıblenişînan-ı Muhammet Paşa
Leylet-ül-Kadr-i kerem iyd-i sabah-ı ihsan
Ahdının bir günüdür mevsim-i iyd-i ekber
Gününün bir gicesidir şeb-i kadr-i ramazan
Âb-ı ikram-ı hayat-ı ulema-yı a'lam
Bâb-ı in'amı medar-ı vüzera-i zîşan
Şive-i şâhid-i ihsanına dünya meftun
Rütbe-i dâniş-i irfanına âlem hayran
Lütf ü ikbal ile ihsan ü teveccühleridir
Kıbleden kendüye mihrab eden rugerdan
Şeref-i cûdde Hâtem gibi meşhur-ı enam
Hüner-i tirde Rüstem gibi ma'ruf-ı cihan
Vardı bir menzile kim Tozkoparan merhumun
Şöhret-i namını bastırdı gubar-ı nisyan
Çeşm-i hışm ile nigâh etse eğer mercana
Kehrüba gibi olur haste-i renc-i niran
Kehrübaya nazer-i atıfet etse amma'
Benzinin kanı gelüp kesbeder reng-i mercan
Genc-i Hüsrev kef-i cûdunda bir avuç mangır
Tâc-ı Cem dîde-i kadrinde külâh-ı fincan
Han-ı cûdundan alur kâse-i hayret tâyin
Havz-ı lütfünden olur kûze-i hacet mel'an
Şâire hüsn ü teveccühleri in'ame delil
Lütf-i mazmune tebessümleri ihsane nişan

Hoş kamaş-ı suhanı ziver-i bazar idelim
Hiç söz satmağa girmez ele böyle ezman
Padişeh fâzıl ü ehl-i dil ü mazmun-şinas
Vüzera kâmil ü sahib hüner ü nadiredan
Ne zaman görse gerek hayy-ı meta-ı suhanı
Bu revayişte iden kizb ile dava-yı zeban
Böyle bazarda kim eylemiyen istiftah
Ne zaman açsa gerek sûk-i meanide dükân
Dide-i bahtı açıldı yine erbab-i dilin
Eyledi kevkeb-i dürrî gibi çeşmi lemean
Ey haridar-ı hüner sadr-ı ehalî perver
Sensin eyyam-ı telâfi-i zaman-ı hüsran
Kasd-ı ecr ile seni sâim iken medhettim
Şevklendirdi derunundaki nur-ı iyman
Sende âsar-ı vera', sende nişan-ı takva
Sende enva'-ı edep, sende sunuf-ı erkân
Postunun sahibini çekti kadimî sadre
Kutb-ı aktab-ı velâyet mi değil Ahmet Han
Her ser-i muyuna diba-yı vezaret lâyık
Her bir engüştüne bir mühr-i sadaret şayan
Sadr-ı divana bu ârayişi kim vermiştir
İşte eslâf-ı kiram işte kibar-ı divan
Tutalım ikisi bir hil'atın eczası imiş
Çıkamaz sadr-ı giribane tıraz-ı dâman
Cevher-i saykalı var her ikisinde amma
Bir midir kesmede sikkîn ile tig-i berran
Tutalım ikisi bir kârda şirkette imiş
Safha-i âhene âyîne verir mi meydan
Sen haridar-ı tefarık-ı kemal olduğuna
Bu yeter ârif-i agâha delil ü bürhan
Yükletüp taze kumaş-ı Haleb-i mânayı
Geldi İstanbul'a şehbender-i şehr-i irfan
Mucid-i vâdi-i nev, muhteri-i tarz-i cedid
Muşikâf-ı kalem-i nadire üstad-ı cihan
Farzdır rûze gibi mükerem ü mer'î tutmak
Geldi bir kadri büyük, zâti mübarek mihman
Şi'r-i yarandan el kesmek için sârikler
Düzdü teftişe buyur ustaya kat'î ferman
Şuaradan müteşairleri temyiz eyler
Ayrılır gayrı ısırgan dikeninden reyhan
Kaldırım taşları altında yürür şâir var
Dâmen âlûde-i çirkâb-ı dehan-ı hezeyan
Tartılır bulsa Odun iskelesi hammalı
Bir sebükmağze ağır şair-i sencide beyan
Tafregâh-ı hezeyana gelicek her birinin
Gürzü var dest-i sakilinde beşer yüz batman
Vezn olundukta devavin-i sakil-i suhanı
Rûz-i mahşerde neler çekse gerektir mizan
Bu da amma suhan erbabına ihsanındır
Binevalar düşeler pâyine üftan hizan
Bu da dânalara bir lûtf-i firavanındır
Marifet semtine ölçü miline şahs-ı nâdan
Vâiz-i müksir-i kürsü gibi bir söz kaldı
Diyelim sonra dua eyliyelim bîpâyan
Esb-i hırsı çekeriz âhur-ı istiğnaye
Semt-i cerre boşanır eylesek irhâ-i inan
Kösteği kırsa da mazurdur ol mâna da
Köhne tâbend-i tevekkülde durur mu hayvan
Kocalıkta silinüp arpalığı nâçardır
Kaldı istabl-ı riyazette ne arpa ne saman
Sâbitâ şimdi mübarek ramazan günleridir
Âç dâvacı gibi eyleme feryad ü figan
Rûze-i fakr akabinde geliyor iyd-i gına
Fıtra-i vâcibe-i himmete yok mu imkân
Nitekim her sene ziynetle gelüp mah-ı sıyam
İder her küşe-i dünyayı çeragan-ı cihan
Sadr-ı âli-i keremkârın ola hemvare
Günü iyd u gecesi leyle-i Kadr-i ramazan
Kendi her Fitre her Edhade selâmette ola
Düşmanı var ise koç başına olsun kurban

Sabit

RAMAZANİYYE-İ HALVETİYYE (رمضانیه خلوتیه) [*Sof.*] Halvetî tarikatinin üçüncü şubesini teşkil eden «Ahmediyye-i Halvetiyye» nin kollarından birinin adıdır.

Kurucusu Şeyh Ramazaneddin Mahfi'ye nispetle bu adı almıştır. Şeyh Ramazaneddin-i Mahfi Efendi 949 (1542-43) senesinde Afyon'da doğmuştur. Ramazan - üd - din - ül - Mahfi diye şöhret bulmuştur. Memleketinde tahsilden sonra (Şeyh Kasım Çelebi) den inabe almış ve İstanbul'a gelerek Koca Mustafa Paşa semtinde Bezistanî Hoca Hüsrev Bey'in yaptırdığı zaviyede post nişin olmuştur. 1025 (1616) da ölmüş ve zaviyenin hatiresine gömülmüştür. Vekarlı bir zattı. Rüya tâbirinde zamanın İbn-i Sirini idi. Aynı zamanda şairdi. Güzel ilâhileri vardır.

İlâhilerinden birinin matlaı şudur:

(Mahfi) bu günü gözleyüp
Girdi yola aşk özleyüp
Âşıkları ceç eyleyüp
Gitsün bugün hû, hû, deyü

Ramazaniyye-i Halvetiyye'den Cihangiriyye, Bahuriyye, Raufiyye, Cerrahiyye, Hayatiyye kolları kurulmuştur.

RAMAZAN TAHVİLÂTI (رمضان تحویلاتی) [*Mal.*] Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti zamanında iç ve dış borç, faiz ve re'sülmal tediyatının beş sene müddetle yarısına indirildiğine ve öteki yarısının % 5 faizli tahville ödeneceğine dair alınan karar münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. 35 milyon liralık % 5 faizli olan bu tahviller için 30 ramazan 1292 (1875) tarihli bir kanun çıkarıldığından bu ad verilmiştir. «Tecil i düyun» adiyle Maliye tarihine geçen bu muamele memleket içiyle beraber Avrupa'da bilhassa alacaklılar arasında

pek fena bir tesir hâsıl etmiş, devletin malî itibarını sıfıra indirmişti.

RAMPA (رامپه) [*Bah.*] Kızaklara yerleştirilen takozları biribirine veya yekdiğerine kenetlemekte kullanılan uçları eğritilmiş ve sivritilmiş demirlere verilen addır. Bir geminin lâyıkıyle yanaşmasına müsait olmıyan her hangi bir sahil veya mevki ile gemi arasında doğrudan doğruya irtibat temin edebilmek için konan ve iskele makamında kullanılan dubalara veya sallara da bu ad verilir.

RAMPA BALTASI (رامپه بالطه‌سی) [*Bah.*] Rampacıların kullandıkları ve palaskalarına astıkları iki yüzlü ve kısa saplı bir nevi balta adıdır.

RAMPACI (رامپه‌جی) [*Bah.*] Eski deniz harblerinde yakından dövüşerek zaptedilmek istenilen bir düşman gemisine hücumla borda bordaya gelindiği sırada düşman gemisindeki efradın vuku bulacak hücumunu men' için güverteye yayılan silâh endazlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

RAMPA ETMEK (رامپه ایتمك) [*Bah.*] Geminin iskele veya bir gemiye yanaşması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yelkencilik devrinin deniz harblerinde gemiler biribirlerine rampa ederler ve iki taraf biribirlerine girerlerdi.

Postaya başladılar rampa edüp esmara
Sanki safra alıyor idi gemi ambara
Lâ

RAMPA HARBESİ (رامپه حربه‌سی) [*Bah.*] Eski deniz harblerinde rampa esnasındaki hücumları def' için bumbarlara nezaret eden efradın kullandıkları üç köşeli çelikten yapılmış ağaç saplı süngülere verilen addır.

RAMPA ALMAK (رامپه آلمق) [*Bah.*] Eski deniz harblerinde yakından dövüşerek zaptedilmek istenilen bir düşman gemisi üzerine hücumla borda bordaya gelip bağlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu esnada düşman gemisinden vuku bulacak efrat hücumunu men' için güverteye efrat yayılır ve bunlara da «rampacı» denilirdi.

RANDA (رانده) [*Bah.*] Geminin en geride bulunan yelkenine verilen addır. Umumiyetle yarım serenler üzerine açılan yelkenlere denirse de bunlar ayrı ayrı isim alırlar.

RANDA İSKOTASI (رانده اسقوتاسی) [*Bah.*] Randanın iskota yakasını bombanın cundasına gelmek üzere bombanın cundasında bulunan bastikadan iskota yakasına bağlanan halatın adıdır.

RANDA İSTİNGASI (رانده استینغه‌سی) [*Bah.*] Randa yelkenini boğuk sarmak için kullanılan selviçelere verilen addır. Cunda, çatal, bel, etek adlariyle biribirlerinden ayırt edilirdi.

RASTIK (راستیق) [*San.*] Kadınların antimon tozundan kaşlarına sürdükleri siyah renk ve boyanın adıdır. Rastık, kına ile karıştırılarak saçlara sürülürse kestane rengi olur.

Itr-ı şahi süre ol ebruye
Rastıklar çeke ol ebruye
Fâzıl

RAŞA (راشا) [*Giy.*] Eskiden bir nevi Nemçe (Avusturya) kumaşına verilen addır.

RAŞİDİYYE (راشدیه) [*Sof.*] Şazeliyye tarikati şubelerinden Zerukiyye'nin bir kolunun adıdır. Eb-ül-Abbas Ahmet bin Yusuf-ür-Raşidiyy-ül-Malyani tarafından kurulmuştur. Kurucunun ölümü 927 (1520-21) senesindedir. Bunun da Gaziyye adlı bir kolu vardır.

RAÛFİYYE (رؤفیه) [*Sof.*] Halvetî tarikatinin üçüncü şubesini teşkil eden «Ahmediyye-i Halvetiyye» nin kollarından «Ramazaniyye-i Halvetiyye» nin ayrı bir kolunun adıdır. Kurucusu Şeyh Seyyid Ahmet Rifaî'ye nispetle bu adı almıştır. Raufî Efendi 1068 (1657-58) de doğmuştur. Üsküdar'da doğduğu rivayet olunur. Medrese tahsilinden sonra Üsküdar'da Kapı ağası müderrisliğine tâyin olunmuş, «Salacak»da Sinan Paşa Camii'nde imamlık ve hatiplik yapmıştır. Köstendilli Esseyyid Ali Alâeddin Efendi'den hilâfet aldıktan sonra camiin civarındaki tevhithanede tarikatini yaymağa koyulan ve 102 sene gibi uzun bir ömür yaşıyan Ahmet Rufaî Efendi'nin ölümü 1170 (1756-57) senesinde, mezarı da camiin hatiresindedir. Şöhretten kaçındığı halde zamanın padişahı Üçüncü Sultan Osman birkaç defa ziyaretine gelmiş, duasını almıştır. «Kurret-ül-Uyun» adlı Türkçe bir risalesiyle altmış altı meclis üzerine mürettep Arapça (Mecalis) isimli başka bir eseri, şair olduğu için divanı vardır.

İlâhilerinden birinin maktaı şudur:

Çalış (Raufî) lem'a al
Gitsün zümirtnden cidal
Gel vahdetin bahrına dal
Ummana gel tevhid ile

RÂVİ (راوی) [*Hadis*] Bir hadisi senetlerini zikrederek nakleden hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Bunun yerine «nâkil» de kullanılır. Cem'i rüvat'tır.

RAVZA (روضه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça Ravza, sulak çayır; türlü nebat ve eşcarı (ağaç) olan bahçe demektir.

Ravza-i hâk-i derin bağ değil cennettir
Kim ki cennet diler ol ravzada me'va eyler
Fuzuli

§ [*Mus.*] Eskiden çalınan telli sazlardan birinin adıdır. «Çartar» a benzerdi. Onun gibi perdeli idi. Yalnız «çartar» isminden de anlaşıldığı gibi dört telli iken «ravza» beş telli idi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde (cilt 1, sayfa 637) «Mucit ve üstad-ı kâmilleri Arapkirli Şükrullah Bey'dir. Karib-ül-ahddir» diyor ve «levendane bir saz» olduğunu da ilâve ediyor.

RAVZA-İ MUTAHHARE (روضهٔ مطهره) [*Hal.*] Cenab-ı Peygamber'in kabr-i şerifi (mezarı) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ravza-i Nebî» de kullanılır. Ravza; bahçe, cennet demektir.

RAVZA-İ NEBÎ (روضهٔ نبی) [*Hal.*] Cenab-ı Peygamber'in kabr-i şerifi (mezarı) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ravza-i Mutahhare» de kullanılır. Ravza; bahçe, cennet demektir.

Git vatan Kâbe'de siyaha bürün
Bir kolun Ravza-i Nebî'ye uzat
Birini Kerbelâ'da Meşhede at
Kâinata bu heyetinle görün
Namık Kemal

RAVZA-İ RIDVAN (روضهٔ رضوان) [*Hal.*] Cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hur u Kevserden ki derler Ravza-i Rıdvan'da var
Sakî-i gülçehre vü câm-ı musaffadır garaz
Fuzuli

RAYET (رایت) [*İda.*] Sancak, bayrak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahların bayraklarına «Sancak-ı Hümayun» denildiği gibi «Rayet-i Hümayun» da denilirdi. Cem'i rayat'tır.

Düşmez yedd-i Mevlâda duran râyetimizdir
Her fecr-i müebbed ki doğar her dağımızdan
Mithat Cemal Kuntay

RAYİÇ ZAHİRESİ (رائج ذخیره‌سی) [*İda.*] Devletçe harb ve diğer vesilelerle ve tâyin olunan fiatla çiftçilerden satın alınan bububat (buğday ve saire) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «mubayaat zahiresi» de denilirdi. İhtiyaca göre satın alma muamelesi memurlar vasıtasiyle yapılırdı.

REAYA (رعایا) [*İda.*] Hükümete itaat eden ve vergi veren halk mânasına gelen raiyyetin cem'idir. Raiyyet yahut raiyye alelıtlak tebaa demektir. Osmanlılarda bir zamanlar İslâm olsun olmasın bütün tebaaya reaya, halk arasında reaya denilirken sonraları yalnız gayr-i müslimlere hasr ve tahsis edilmiştir.

İslâm memleketlerinde yerleşen gayr-i müslimlere «ehl-i zimmet» yahut bir kelime ile «zimmî» denilirdi. Böyle denilmesi «zimmet» tâbirinin lûgat mânası gibi bunların cizye vermelerine karşılık can, ırz ve mallarının muhafazası İslâmlar tarafından zimmet farizası sayılması sebebiyledir.

Hazret-i Muhammed tarafından bu münasebetle gayr-i müslimlere ahidnameler verildiği gibi Hulefa-yi Raşidîn ve hattâ (Halit ibn-i Velid) gibi büyük kumandanlar tarafından da aynı şekilde ahidnameler verilmiştir.

Hulefa-yi Raşidîn fütuhat için ordular gönderdikçe gayr-i müslimlere ve hassaten rahiplerine iyi muamelede bulunulmasını kumandanlarına tavsiye ederlerdi. Şehir ve köyler halkı sulh teklif ederlerse teklifleri kabul olunur, nüfuslarına göre tâyin olunan vergiye mukabil himayeleri deruhde edilirdi. Verginin miktariyle nevileri halin icabına ve taraflar arasında vuku bulan anlaşmaya göre değişirdi. Her sulhun kendisine göre bir takım şartları vardı. Fakat hepsinde ehl-i zimmetin himaye ve sıyaneti, başkaları tarafından uğrıyacakları taarruzun def' ve izalesi şartı esas olarak bulunurdu. Bununla beraber zimmîler cizyeyi vermemiye kalkarlarsa himaye görmedikleri gibi İslâmlarda da kendilerini himayeye mani bir hal meydana selirse ehl-i zimmet de vergi vermezdi.

Hilâfet Emevîlere geçtikten sonra da bu hal devam etmiştir. Yalnız Emevîler saltanatlarını büyüttükleri için vergi hususunda bir parça ağır davranmağa başlamışlardı.

Reayalığı kabul eden gayr-i müslimlere fevkalâde bir sebep olmadıkça şiddetli muamele yapılmaz, İslâm olmaları için de hiç tazyikte bulunulmazdı.

Emevîlerde devlet muameleleri gereği gibi meydana geldiği için gayr-i müslimleri bir takım işlerde istihdam bile etmişlerdi. Hesap ve kitap bilenler «Divan» da çalışırlar ve bu sayede refah içinde yaşarlardı. Abbasîlerle diğer İslâm devletlerinde de reaya hakkındaki muamele bu suretla cereyan etmiştir.

Osmanlılar fethettikleri yerlerdeki halktan İslâm olmak istemiyenleri devlete vergi vermek şartiyle yerlerinde bırakmışlar ve mal, mülk, ırz ve canlarının muhafazasını tekeffül etmişlerdir.

Hıristiyanlar, Osmanlıların tebaası, reayası olarak yerlerinde kalıyorlar, askerlikten de muaf bulunuyorlardı. Bunun içindir ki Türkler vatanlarını muhafaza kasdiyle dövüşerek kanlarını dökerken onlar beri tarafta rahat ve huzur içinde vakit geçirmekte ve servetleri gibi nüfusları da artmakta idi.

Reayanın, Müslümanlardan fazla olarak, verdikleri başlıca vergi cizye idi. Kendilerinden ara sıra da avarız akçası alınırdı. Öşür, ağnam, değirmen ve saire resimlerinin ödenmesi hususunda Müslümanlarla aralarında fark yoktu.

Cizye; edna, evsat, âlâ itibariyle her birinden on, yirmi, otuz akça alınırdı. Edna, evsat, âlâ itibarî fakir, orta halli, zengin mânalarına gelirdi. Üçüncü Murat zamanında müskirata da resim vazedilince reaya şikâyet ettiler, bu resimlerin ayrıca alınmıyarak cizyeye ilâvesini istediler. Bunun üzerine fakirden on beş, orta halliden otuz, zenginden de kırk beş akça alınmağa başlandı. Mamafih bu her yerde bir değildi. Yer yer değişirdi. Cizye sonradan «bedeli askerî» adını almış ve 1908 Temmuz İnkılâbı üzerine Hıristiyanlardan da asker alınması takarrür ederek o da lâğvedilmiştir.

Avarız akçası ekseriya harbin gösterdiği lüzum ve zaruret üzerine ve muvakkat olarak tarh ve istifa olunurdu. İlk zamanlarda Yavuz ve Kanunî devirlerinde muvakkat mahiyyette olan bu vergi sonraları hâsıl olan malî zaruret dolayısiyle daimî bir hale konulmuş ve emlâk vergilerine zamimeten istifa kılınmıştır.

Reaya'nın bedenî olarak ifa ettikleri vazife Yeniçeri ocağına kaydedilmek üzere her sene ileri gelenlerinin mahdut miktarda alınan çocuklariyle gemilerde kürekçilik yapmak için tedarik olunan gençlerden ibaretti. İstiyerek sipahi olanlar ve ordunun sevk ve hareketini kolaylaştırmak için yol ve köprülerin inşa ve tamirinde istihdam olunanlar da olmuştur.

Yeniçeriliğe alınanlar İslâm terbiyesi görüyor ve Müslüman olarak istidatlarına göre büyük büyük makamlar işgal eyliyorlardı Her dört evden birer tane olmak üzere tedarik olunan kürekçiler muvakkat bir zaman için bu vazifede kullanılırlar ve kendileri bu işi gördükçe günde onar akça ücret alırlardı. Sipahi olanlarla yolların tamiratında istihdam olunanlar da vergi mükellefiyyetlerinden kurtulmak suretiyle bu hizmetleri mukabilinde istifade eylerlerdi.

Reayanın defterleri divanda muhafaza olunurdu. Otuz yılda bir tahrir yapılarak tutulacak defterlerin hükümet merkezine gönderilmesi kanun icabındandı.

Sadrazam Lûtfi Paşa « Asafname » sinin (Tedbir-i reaya babında) (sayfa 24) bu bapta şu malûmatı veriyor:

«Reayanın defatiri defter-i divanda mazbuttur. Otuz yılda bir tahrir olunub mürde (ölü) ve mariz (illetli) çıkıb tekrar yazılmak gerektir. Amma eski defter noksan olmamak üzere gerek bir yerin reayası Neuzu billâhi Taalâ zulümden kaçıb bir ahar yere gitseler yine ol yerin hâkimi anları eski mekânlarına irca' ettirib yine göndermek gerektir. Ta ki memleket reayası harabolmıya »

Peksimet pahası olmak üzere Yavuz Sultan Selim tarafından alınmış olan avarız akçasının da arttırılmamasını yine Lûtfi Paşa (sayfa 25) söylüyor: «Reayadan avarız alınmak dört beş yılda bir yirmişer akça ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu. Dört beş yılda bir yirmişer akça alınmıştır. Peksimet pahası için re'y olunmuş idi. Lâkin makul nesne değildir. Amma her yıl olmamak gerek. Ta ki anlara güç gelmiye.»

Reayadan hizmeti görülenlere timar verilir ve timar elde etmek suretiyle sipahi kaydolunurlar, emsali timar sahipleri gibi tekâlifden muafiyyet kazanırlardı. Devlet varidatına noksan tari olmamak için (Asafname, sayfa 18) «Reayadan olup ata ve dededen sipahi zade olmıyanları iptidadan sipahi etmede dayanmak gerektir. Maazallah ol kapı açılınca herkes raiyyetlikten kaçıb sipahi olmak lâzımgelir. Raiyyet kalmayınca irad-ı padişahi kıllet bulur» mütalâasını da haklı olarak ileri sürüyor.

Kanunî tarafından vaz' ve Ahmed-i evvel tarafından teyit ve ikmal olunan (Kanun-ı reaya) tebaanın timar ve zeamet sahiplerine ödiyecekleri vergiyi tâyin etmiştir. Bu vergi ve rüsum şu suretle icmal edilebilir: Emlâk vergisi; (resm-i çift, resm-i dönüm), müteehhil olmıyanlar vergisi; (resm-i mücerred), evlilik vergisi; (resm-i arus), koyun vergisi; (resm-i ağnam), otlak vergisi; (resm-i otlak), kışlak vergisi; (resm-i kışlak), arı vergisi; (resm-i kovan), değirmen vergisi; (resm-i âsiyap), tütün vergisi; (resm-i duhan), esir vegisi; (resm-i esiran), dâvalardan alınacak resim; (resm-i kaza). Cizye, Haraç, öşür ve cerimeler ilâve olunacak olursa reayanın tediyesiyle mükellef oldukları rüsum hakkında tam değilse bile kâfi derecede bir fikir edinilmiş olur.

Sonraları tekalif arttırılmış, eyalet valilerinin, timar ve zeamet mutasarrıflariyle mül-

tezimlerin zulmü baş göstermiştir. Bunun içindir ki (Koçi Bey) padişaha takdim ettiği meşhur risalesinde (sayfa 64) diyor ki: «Saadetlû ve Devletlû Hakan-ı Sikender haşmet hazretlerinin zamîr-i tabnak-i münevverlerine nihan olmıya ki 990 tarihine gelince reaya fukarasından her bir nefer başına kırkar akça ve ellişer akça cizye ve kırkar akça hane avarızı ve iki koyundan bir akça resm-i ganem alınıb ziyade alınmazdı. Ancak mübaşir olanlar cizyeden ve hane avarızından ikişer ve üçer gayeti beşer akça gulâmiyye namiyle alıb tecavüze kimsenin zöhresi yoğ idi ve havass-ı Hümayun yazusu iki bin dört yüz kırk bir yük akça olub ümena ve ummalden ekal mertebede yazusu tahsil olunsa ol meblâğ akça hâsıl olub dâhil-i hazine olurdu. Hâlâ ulûfeli kul taifesi ziyade olub, kul ziyade oldukça masraf ziyade olub, masraf ziyade oldukça teklif ziyade olub, teklif ziyade oldukça reayaya taadi ziyade olup âlem harap olmuştur. Mukaddema kırkar ellişer akça alınan hane cizyeden şimdi yalnız mirî için her bir neferden ikişer yüz kırkar akça ve her hane avarızından üçer yüz akça ve her koyun başına bir akça tâyin olunup ve altı bölük halkı bir kaç senedir tahsil-i mal-i padişahiyi kendülere hizmet edüp vükelâ-i saltanattan cümle defterleri tagallüben alub alâ meleinnas Sultan Mehmet Han Cami-i şerifi hariminde mezat edib birer, belki birer buçuk kuruş gulâmiyye ile Zeyd ve Amr'e satub alanlar dahi birer kuruşa kani olmayub memalik-i İslâmiyyeden yedişer sekizer yüz akça cizye ve avarız cem olunmağa başladı ve her koyundan yedişer sekizer akça alınıb Anadolu vilâyetlerinde koyun başına yirmişer otuzar akça alur oldular ya bu zulme reaya nice takat getürsün ve halk-ı âlem bu cevri nice geçirsün. Havass-ı Hümayun hâli hod diğergûn olmuştur. Dört yüz seksen dört yük akça yazusu olan Gürcistan ve Gence ve Revan ve Bağdat memleketlerinde olan Havass-ı Hümayun kariyyeleri elden çıkıb düşman eline girdi ve bir bölüğü dahi hilâf-ı şer' temlik ve vakf ve başmaklık oldu ve bir bölüğü harabe müşrif oldu ve bir bölüğü vüzera havassı oldu. Hâlâ mevcut olan Havass-ı Hümayun kariyyelerinden yüz yük akça ancak dâhil-i hazine olub maadadan nam ve nişan kalmadı. Velhâsıl şimdiki halde reaya fukarasına olan zulüm ve taaddi bir tarihte ve bir iklimde ve bir padişah memleketinde olmamıştır. Memalik-i İslâmiyyeden bir memlekette zerre kadar bir ferde zulüm olsa Ruz-ı cezada mülûkten sual olunur, vükelâdan sorulmaz ve anlara sipariş ettim demek Huzur-ı Pabb-il-Âleminde cevab olmaz. Ah-ı serd-i mazluman hanümanlar harabeder. Eşk-i çeşm-i derdmendan dünyayı garkab-ı fena eder. «Küfr ile dünya durur, zulümle durmaz». Adalet tûl-i ömre (uzun ömre) sebeptir ve intizam-ı ahval-i fukara padişahlara mucib-i cennettir. Bu dediklerim kelâm benim değildir. Ulema ve meşayih kavlidir. İtimat buyurulmazsa anlardan sual oluna ahval böyledir.»

Memleketten iş başına degerli bir adamın gelmesi sayesinde ahvalde salah eseri görüldükçe Müslümanlar gibi reaya da rahat ve huzur içinde yaşar, iş iktidarsız ve uygunsuzların elinde oldukça ve malî zaruret çoğaldıkça da herkes gibi raiyye de sıkıntı çekerdi.

Ehalî izz ü devlette reaya emn ü rahatta
Hüner erbabı rif'atte cihan yekpare nurant
Nedim

REAYA TAİFESİ (رعايا طائفه‌سی) [*İda.*] Hükümetin tabiiyeti altında bulunanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Raiyyenin cem'idir.

REBAB (رباب) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Tanburun, aşağı yukarı, küçük bir modeli sayılabilir. Tanburla rebab arasındaki mühim fark, tanbur mızrap ile dizler üzerine konulmak ve göğse doğru tutulmak suretiyle çalındığı halde, rebab dik bir vaziyette yere konularak yayla çalınır. Çanağının iki kısımdan terekküp etmesi de tanburla rebab arasında bir fark husule getirir. «Ferheng-i Şuurî» ye göre Arapçadır. «Kamus» da ise kemençe çalmakta pek mahir olan Memdud İbn-i Aüdullah-ül-Vâsitiyy-ür-Rebabî'ye nispet edilmiştir. «Ferheng-i Nasırî» ye göre Farsça revvareden Arapçalaştırılmıştır.

Hicrî dokuzuncu asır başlarında (Milâdî onbe şinci) yaşayıp sazlar hakkında yazdığı ve (Yıldırım Bayezit) in şehzadelerinden (İsa Çelebi) ye ithaf ettiği eserde Ahmet oğlu Şükranullah aynen şu malûmatı veriyor: «Rebab'ın çanağı galip budur ki (zerdalü) ağacından olmak yeydir. Amma şöyle gerektir ki rebab'ın çanağının ağacı evvel süt içinde kaynadalar ve eğer süt kaynatırlarsa gayet iyidir ve hem kazımak vaktinde çanağı âsan (kolay) kazılur ve ol rebab'ın destesini dahi (zerdalü) den düzeler, ele girmezse (koz) ağacından düzeler. Amma rebab'ın çanağı gayet yoka gerektir düz yonulmak gerektir ve bazı üstadlar iderler ki sırça dövüp tutkal ile yoğurup rebab'ın çanağına sıvayalar, ta ki rebab'ın avazı kaba ola ve rebabın iki karnı vardır, birisi çanaktır ve birisi dahi çanağın boynudur ve karnın derinliği yedi parmak gerektir ki ol parmaklar birbirinden ayrılmış olmıyalar, birbirine yapış-

mış olalar ve her karnın eni bir karış ve iki açık parmak gerektir ve bu iki çanağın uzunluğu bir karış ve dört açık parmak gerektir ve rebabın destesi üç karış gerektir ve çanağın yüzüne yuka tahta yapıştırmak gerektir ve bu şol çanaktır ki ana (boyun) deyu ad komuşlardır. Ol boyuna (rek) (ince deri) yapıştıralar ve bazı üstadlar ol boyuna dahi tahta yapıştırırlar, amma ortasında bir pare delik yer korlar ve ol delik üzerine (rek) yapıştırırlar. Bu rebab dahi altı kılludur. Üç türlü ibrişimden. Evvel kılına (zir) derler, bu kıl cemi' kıllardan yoğundur (kalın) ve ikincisine (had) derler, bu kiriş (zir) dedikleri kirişe göre ince gerektir ve üçüncü kirişe (müsenna) derler. Bu dahi ol (had) deyu ad kodukları kirişe nisbet ince gerektir. Ol çanakların en aşağısından dört parmak bir kiriş bağlamıya koyalar. Andan ki rebabın herkini koyalar yani eşiğini koyalar ve rebabın dahi tertibi bu yazılanlardır. Her ki bunlara riayet ide, kendi fenninde kâmil ola.»

Rebab'ın zamanımızda çalanı pek azdır. Bu itibarla rebab da tarihe karışmış sayılabilir.

Saki getür getür yine benk ü şarabımı
Söyle dile getür yine çenk ü rebabımı
Ben var iken gerek bana bu zevk u bu safa
Bir gün gele ki görmeye kimse turabımı
İkinci Sultan Murat

REBİÜLÂHIR (ربيع الآخر) [*Tak.*] Kamerî yani ay esasına göre hisaplanarak konulan Arabî ayların dördüncüsünün adıdır. Rebi-üs-sani suretinde de kullananlar vardır. Muharrem ile başlayıp zilhicce ile biten on iki ayın adları şunlardır: Muharrem, safer, rebiülevvel, rebiülâhır, cumadelûlâ, cumadelâhire, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkide, zilhicce.

Rebi'; Arapça bahar demektir. «Kamus» mütercimi (Rebi'-üş-şuhur) ve (Rebi'-ül-ezmine) namiyle iki rebi' olup rebi'-üş-şuhur, saferden sonra gelen iki ay, rebi'-ül-ezmine ise bahar ve güz mevsimleri olduğu ve çiçeklerin açıldığı zamana rebiülevvel, meyveler olduğu zamana da rebi'-üs-sani denildiğini müellife atfen yazdıktan sonra «Şârih der ki» başlığı altında şunu söylüyor; «Mukaddema Araplar fusul-i erbaa itibar ve evvelini sayftan addedip dördüncü bahara gelmekle rebi' ıtlak eylediler.»

Ay esasına dayanan Arabî aylar her sene onar ve küsur günlük fark yüzünden bahara olduğu gibi yaza, sonbahara ve kışa da rastlamaktadır.

Rebiülâhır eski vesikalarda (ra = ر) suretinde görülür.

REBİÜLEVVEL (ربيع الاول) [*Tak.*] Arabî ayların üçüncüsünün adıdır. Muharrem ile başlayıp zilhicce ile biten on iki Arabî yahut diğer adla kamerî ayların adları şunlardır: Muharrem, safer, rebiülevvel, rebiülâhır, cumadelûlâ, cumadelâhire, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkide, zilhicce.

«Kamus» da (Rebi'-üş-şuhur) ve (Rebi'-ül-ezmine) namiyle iki rebi' olup rebi'-üş-şuhur, saferden sonra gelen iki ay, rebi'-ül-ezmine ise bahar ve güz mevsimleri olduğu kaydedildikten ve çiçeklerin açtığı zamana rebiülevvel, meyveler olduğu zamana da rebi-üs-sani denildiği bildirildikten sonra şu malûmat veriliyor:

«Bazılar dediler ki' Araplar seneyi altı zaman itibar ederler. İki ayına (rebiülevvel), iki ayına (sayf), iki ayına (kayz), iki ayına (rebi'-üs-sani), iki ayına (harif), ve iki ayına da (şita) tâbir ederler. Şârih der ki: Mukaddema Araplar fusul-i erbaa itibar ve evvelini sayftan addedip dördüncü bahara gelmekle rebi' ıtlak eylediler.»

Rebi'; Arapça bahar demektir. Ancak ay esasına dayanan Arabî aylar her sene onar ve küsur günlük fark yüzünden bahara olduğu gibi yaza, sonbahara ve kışa da raslamaktadır.

Hazret-i Muhammed (S. V.) bu ayda dünyaya geldiği için Müslümanlarca ayların şereflisi ve doğum günü olarak ekseriyyetçe kabul olunan on ikinci günü de günlerin hayırlısı sayılır.

«Bundan 1392 (hicrî 1339 rebiülevveline göre) sene mukaddem ki bir rebiülevvel, çiçeklerin açıldığı, kuşların öttüğü, kâinatın vecd ü huruşa geldiği ilkbahar mevsimine tesadüf ederek o feyz mevsimini rebi'-ül-ekmel haline getirmiş» olduğunu söyliyen Tahir-ül-Mevlevi (Tahir Olgun) (ölümü 1951) (Mahfil, adet 5, 1339 rebiülevveline mahsus nüsha) yazısına şunları da ilâve ediyor:

Ol rebiülevvel ayın nicesi
On ikinci gice isneyn gicesi

«Sabaha karşı iki cihan güneşi Sallâllahü Aleyh-i Vesellem Efendimiz dünyayı teşrif ve tenvir eylemişti.

«Velâdet esnasında mader-i Peygamberî (annesi) nezdinde (Şifa hatun) bulunmuş ve ebelik hizmetini görmüştür.»

Rahmetli Ahmet Rasim Bey de (ölümü 1912) (Menakıb-ı İslâm, sayfa 60 ve mütaakıp) şunları yazıyor:

«Hazret-i Fahr-i Kâinat Mekke'de Dârüt-Tebabia namiyle maruf olan evde dünyaya gelmiştir. Bu saadethane Mekke-i Mükerreme'-

nin şarkında kâin olup vaktiyle (Şuub-i Ebi Talib) ve şimdiki (Şuub-i Beni Hâşim) ve (Zükak-ul-Mevlid) denilen caddede (Suk-ul-leyl) adındaki çarşıdadır. Burada her sene ulema ve eşraf-ı Mekke rebiülevvelin on ikinci gecesi akşam namazını mütaakıp meş'aleler, kandiller yakarak (Mesçid-ül-Haram) dan çıkarlar ve hane-i saadet âşiyane-i Mustafa'ya gelerek zikir ve tehlil ve ibadet eyledikten sonra Harem-i Şerif'e avdet ederler. Avdette Makam-ı Şafiî arkasında saf bağlayıp Zat-ı Hilâfetpenahi hakkında me'sur dua kıraat olunur ve yatsı namazını mütaakıp herkes yerli yerine gider.

«Peygamberimiz» Efendimiz hicretlerinde bu haneyi (evi) (Ukeyl İbn-i Ebi Talib)e vermişlerdi. Ukeyl'in ahfadı da Haccac'ın kardeşi (Muhammet Bin Yusuf-üs-Sakafi'ye sattıklarından o da (Beyda) adlı evine ilâve etmiş idi. Sonradan Abbasî halifelerinden Harun-ür-Reşid'in annesi (Hıyzer) ve bir rivayette karısı (Zübeyde) ye temlik ederek mesçit heyetinde tecdit eylemiş ve hicrî 340 senesinde (Ali ibn-i Muzib) ve hicrî altıncı asırda (Nâsır Abbas) taraflarından tamir olunarak (Mevlid-in-Nebi) tesmiye olunmuştur.

« (Mir'at-ül-Haremeyn) de yazılı olduğuna göre (Mevlid-in-Nebi) Mesçid-i âlisinin iki kubbesi vardır. Arsası otuz bir kadem mesaha-i sathiyyede olup ortasında ayniyle tennure şeklinde kırmızı örtü ile mestur (örtülü) bir makam mevcuttur. İşte bu makamın içi Cenab-ı Peygamber'in doğduğu yerdir. Bu mesçid hicrî 964 senesinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından tecdit edildiği gibi İkinci Sultan Mahmut zamanında da pencereleriyle kapı perdeleri yaptırılarak lüzumu kadar mefruşat da gönderilmiş ve bu yüksek makamı tebhir için icabeden öd, anber ve misk bahası olarak Evkaftan kâfi para tahsis kılınmıştır. İkinci Abdülhamid'in saltanatı sırasında dahi â'lâ sac ağacından yapılmış gayetle musanna' bir şebeke ve bunun içinde bir sanduka ve sandukanın üzerinde sırma işlemeli yeşil atlastan bir puşide (örtü) konulmuş ve kubbesinin iç ve dışı fevkalâde tezyin edilerek üç tane tûlânî dolaptan ibaret olan pencerelerin de perdeleri yenilenmiştir.»

Cenab-ı Peygamber'in doğumuna rastlaması sebebiyle bu ayda Müslümanlar tarafından «Mevlid» okutturulur. İlk defa yazılan Mevlid manzumesi bazı eserlerde (كتاب التنوير في مولد البشير النذير) adlı (Hafız Eb-ül-Hattab Ömer Bin Hüseyin Bin Dihye) tarafından yazılan Arapça eserdir. Türkçe birçok Mevlidler yazılmış ise de en meşhuru ve mevlid cemiyetlerinde okunanı Süleyman Çelebi'nin mevlididir.

Rebiülevvel eski vesikalarda (r = ر) suretinde gösterilmiştir.

RECA (رجا) [*Sof.*] Lûgatte emel ve temenni mânalarına gelen bu tâbirin ıstılah olarak sofiyeye ait eserlerdeki tarifi şöyledir: «Matlup olan (istenilen) bir emr-i mahbubun (sevilen şeyin) husulüne kalbin taallukuyle ve husuli mümkün olan şeyde tama' ve tevakku' (ummak) ile tefsir ve ye'sin zıddı ile de tâbir edilmiştir. Reca üç veçhile olup birincisi hasenattan (güzel, makbul iş) bir şey işleyip kabulünü reca etmek, ikincisi bir ma'siyyetten (isyan, günah) tövbe edip kabulünü istemek, üçüncüsü de reca-i kâzip (yalancı reca) olup zünupta (günah) ısrar ve devam ile beraber mağfiret (günahın affını istemek) talep eylemektir.»

«Risale-i Kuşeyriyye» mütercimi (Müntehabat-ı Nafia-i Risale-i Kuşeyriyye, İstanbul, Atik Zaptiye sokağında 63 numaralı matbaa, 1307) müellifin beyanına atfen reca için şunları yazıyor: «Reca; müstakbelde husulü me'mul olan iyi bir şeye kalbin talik edilmesidir. Reca ile temenni arasında şu fark vardır: Temenni; sahibine tenbellik verip ciddiyyetle çalışmağa bakmaz. Reca ise bunun aksinedir. Bu sebeple reca makbul, temenni ma'lûldür. Bazıları recayı Allah'tan dünyalık istemekle, bir takımları ayn-ı cemal ile rü'yet-i Cemal mefhumiyle, bir kısımları kalbin mülâtıfa-i Hak azz-ü İsmühuy'ye kurbiyle, başkaları da Allah'ın rahmetinin büyüklüğüne nazar etmekle beyan etmişlerdir. Reca alâmeti hüsn-i taattır diyenler de olmuştur.»

Nefsini esaret ve ma'siyyette görenin havfinin (korkusunun) recasına galip olması da sofiyenin en başlı şiarıdır.

RECEP (رجب) [*Tak.*] Ay esasına göre hisaplanarak konulan Arabî ayların yedincisinin adıdır. Muharrem ile başlayıp zilhicce ile biten on iki Arabî yahut kamerî ayların adları şunlardır: Muharrem, sefer, rebiülevvel, rebiülâhır, cumadelûlâ, cumadelâhire, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkide, zilhicce.

(Kamus) da bunun izahı şöyledir: Bir nesneden bekleyip korkmak ve utanmak ve bir kimseden heybetlenip yani gözüne pek büyük ve mehip görünmekle ana tazim ve tebcil eylemek mânasınadır. Ve recep, eşhür-i isna aşer (on iki aydan) şehr-i maruf ismidir ki mâna-yi mezburdan me'huzdur. Zira cahiliyyette ana pek tazim ederlerdi.» Yine (Kamus) da bu maddeden müştak olan «tercib» için şöyle de-

miliyor: «Receb ayında kurban kesmek mânasınadır ki cahiliyyette şehr-i mezburda esnamları (putları) için kurban keserlerdi.»

Hakikaten recep müşrik Arapların mukaddes bir ayı idi. Bilhassa (Mudar) kabîlesi ve onlara tebean diğer kabîlelerden recepte oruç tutanlar bulunduğu gibi bunun ilk on günü içinden bunların mabetlerini ziyarete gidip namlarına kurban keserler, bu yolda kesilen kurbana da «Itr» ve «Itire» derlerdi.

Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) «Receb-ül-ferd» başlıklı bir yazısında (Mahfil, 1339 recebine mahsus nüsba, adet 9) «Kamus» un izahını yazdıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Malûmdur ki Arab-ı cahiliyye; recep, zilkide, zilhicce ve muharrem aylarını (eşhür-i hürüm) namiyle mukaddes tutar ve onlarda cidal ve kıtali fisk u fücur sayardı. Bu şühur-ı muharremenin tek bulunan recebe (ferd) mütevali (biribirini takibeden) diğer üç aya (serd) sıfatı verildiği gibi recep ayı - mükerrem-ül-eimme - vezninde (müttesi-ül-esinne), (eseb) ve (esam) vasıflarını da alırlardı. Çünkü recebin hulûlü mızrakların temrenini çıkarır ve eldeki silâhları döker yani bıraktırırdı. Keza recep ayının kulakları sağır addedilmişti. Zira içinde istimdat ve istigaseyi mucip bir hareket vukuu memnu idi.

«Eşhür-i hürümde harbetmenin memnuiyyeti; İbrahim ve İsmail Aleyhim-es-selâm devrinden beri cari olup hem ehl-i Mekke'nin temini maişeti, hem de hüccaç ve züvvarın (ziyaretçilerin) selâmeti hikmetine mübteni idi. Zilkide, zilhicce ve muharrem aylarında kıtal olamıyacağı için Arap beldelerinin en uzaklarından bile hacılar sâlimen gelirler ve hacdan sonra âminen (emniyetle) dönerlerdi. Recep ayında da kıtal memnu bulunduğundan (umre) yapmak istiyenler; erkân-ı umreyi selâmetle ifa ve avdet ederlerdi,

«Eşhür-i Hürüm'ün hürmeti; İslâmın bidayetinde de mer'i ve muteber idi. Hattâ recep içinde düşmanla çarpışan ve ilk defa olmak üzere ganimet alan (Abdullah İbn-i Cahş) ile kahraman arkadaşları; Peygamber tarafından «Ben size Eşhür-i haram içinde harb edin dememiştim» itabına uğradı. Lâkin bunun üzerine Bakara suresindeki (يسألونك عن الشهر الحرام قتال فيه قل قتال فيه كبير وصد عن سبيل الله وكفر به والمسجد الحرام واخراج اهله منه اكبر عندالله والفتنة اكبر من القتل) yani «Habibim! sana şehr-i haram'da mukatele edilip edilmiyeceğinden sual ediyorlar. De ki: Şehr-i Haram'da mukatele büyük bir şeydir. İstidat erbabını İslâmdan men'etmek Allah'a kâfir ve Mesçid-i Haram'ın ziyaretine mâni olmak, Mekke ahalisinden bulunan Müslümanları memleketlerinden çıkarmak ise Allah indinde Şehr-i Haram'daki mukateleden büyüktür. Allah'a şirk koşmak da katilden eşed ve ekberdir» mealindeki âyetler nazil oldu. Daha sonra da tecavüze mâruz kalan Müslümanların her zaman ve mekânda müdafaada bulunmasına müsaade buyuruldu. Receb'in Müslümanlar arasında bir cihetten de hürmeti vardır ki dahilinde - umumi itibara göre - cevher-i Muhammedî, baba sulbünden ana rahmine intikal etmiş ve İsra mucize-i celilesi, yine bu muhterem ay içinde vukua gelmiştir. Bu münasebetle ehl-i İslâm; receb'in ilk cuma gecesiyle yirmi yedinci gecesini «Kandil Gecesi» diye tes'it ederler.

«Medine halkı receb'in on ikinci gecesi (Uhud) dağına gider ve Hazret-i Hamza ile diğer şehitlerin kabirlerini ziyaret eder. Yine Medine'ye bu ay zarfında ve «recebiyye» namiyle birçok ziyaretçiler gelerek ziyarette bulunurlar.

«İstanbul ve sair memalik-i Osmaniye'de recep ile onu takip eyliyen şaban ve ramazan aylarına (üç aylar) unvan-ı tazimi verilir. Hattâ bazı çocuklar o mübarek ayların isimleriyle tesmiye edilir. Recep Paşa, Şeyh Şaban-ı Veli, Ramazan Oğulları gibi isimler, Müslüman Türklerin bu aylara olan taziminin derecesini gösterir. Belki hâlâ vardır; yakın zamanlara kadar erbab-ı salah, recep girince oruç tutmağa başlayıp şevvalin hulûlüne kadar sâim (oruçlu) bulunurdu.

«Ramazanın müjdecisi sayılan bu ay başında talebe-i ulûmun (medrese talebesinin) cami dersi kesilirdi. Mollalar (talebeler) Rumeli ile Anadolu'nun kasaba ve köylerine giderek vaaz ve nasihatta bulunur, gittikleri yerlerdeki halk tarafından da para ve zahire ile yardım olunurdu ki talebeler arasında bu seferlere (cerre gitmek) denilir ve (erzak-ı mukaddere) toplamağa (cer) tâbir edilirdi. Toplanılan para ve erzak ise talebenin tahsilinin devamına yarardı. Çünkü: İmaretlerden ancak fodla ile çorba, bir de perşembe günleri pilâv, zerde verilirdi. Bunlar ise şüphesiz genç bir adamın iaşesine kâfi değildi.

«Son zamanlara kadar şabanın on beşinde yapılan (Sürre alayı) da eskiden bu ayın on ikisinde icra olunurdu.»

Recep eski vesikalarda «b = ب) suretinde görünür.

RECEBİYYUN (رجبيون) [*Sof.*] Ricalullahın bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre kamerî aylardan recep girince

kendilerinde bir fevkalâdelik hâsıl olan bu ricalullahın her asırda sayısı kırktır. Hususi kütüphanemde tasavvufa ait yazma bir mecmuada «Tabaka-i Recebiyyun ve tarif-i ahvalihim» başlığı altında şunlar yazılıdır:

«Recebiyyun şöhretiyle hayyiz-i zuhura (meydana) gelen ricalullah'a her asırda kırk şahs-ı dil agâh olup her an ve zaman azamet-i Huda-yi azim-üş-şan ile kaaim ve vücutlarında heybet ve celâlet-i Mevlâ-yi Kerim daimdir. Şehr-i recep gurresi (başı) hulûlünde bunların vücutlarına bir sıklet-i acibe ârız olup âza-yı bedenleri bütün hareketten kalır ise de alettedriç defolarak mükâlemeye kabiliyyet gelir. Bu hal şehr-i recep gayesine kadar imtidat eylediğinden müşarünileyhim müddet-i mezkûre zarfında enva-ı keşfiyyat ve aksam-ı mugayyebat-ı kâinata nail ve şaban-ül-muazzam gurresiyle beraber sıklet-i meşruha def' ve zâil olur.»

RECEC (رجج) [*Mal.*] Yeniçerilere verilen mevacibin ikinci üç aylığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vaktiyle kamerî aylar kullanıldığı için rebiülâhır, cumadelûlâ ve cumadelâhır'ın ilk harflerinden vücude getitirilmiş idi. Birinci üç aya ait tâbir (masar), üçüncü üç aya ait tâbir (reşen), dördüncü üç aya ait tâbir de (lezez) di. «Recec mevacibi verildi», «Masar» ulûfesi dağıtıldı» suretinde kullanılırdı. Ancak on iki aya ait dört tâbirden iki evvelkisi delâlet ettikleri ayların ilk harflerinden teşekkül ettiği halde üçüncüsü, birinci ve ikinci ayların ilk ve üçüncü ayın son, dördüncüsü de birinci ayın son, ikinci ve üçüncü ayların ilk harflerinden meydana gelmiş idi.

RECEZ (رجز) [*Ede.*] Aruz bahırlarından birinin adıdır. Aslı dört müstef'ilün olup on beş kadar fer'i vardır. Divan edebiyatında en çok kullanılanlar şunlardır:

1 — Müstef'ilün, müstef'ilün, müstef'ilün, müstef'ilün.

2 — Müstef'ilün, müstef'ilün.

3 — Müfteilün, müfteilün, müfteilün, müfteilün.

4 — Müfteilün, müfteilün.

RECM (رجم) [*Fık.*] Lûgat mânası taşlamak demek olan recm ıstılah olarak şer'an zâni ile zâniye hakkında tatbik olunan en ağır, neticesi ölüm olan bir cezadır. Atılan taşa da recm denilir. Cem'i «rücum»dur. Bu cezaya müstahak olan kadın veya erkek, açılan bir çukura beline kadar gömülür, ondan sonra hazır olanlar tarafından atılan taşlarla öldürülürdü. Bu cezaya mahkûmiyyet için zâni ve zâniyenin ikrarı bulunmadığı surette ispat çok zorluğa bağlıydı. Osmanlılar zamanında bu neviden bir ceza tarih sayfalarına şu suretle geçmiştir: «1091 (1680) yılında Aksaray'da haffaf Abdullah Efendi namında birinin karısı bir Yahudi ile zina ettiği şahitler tarafından ispat edilmekle Rumeli kazaskeri (Beyaz Zade Ahmet Efendi) namında biri ikisinin de recmine fetva vermiş ve merkuman Sultan Ahmet Camii karşısında yılan şeklindeki dikili taş yanında kazılan çukura bellerine kadar sokulup atılan taşlarla öldürülmüştür. Avcı Sultan Mehmet, bu vak'ayı nadirattan olduğu cihetle Fazlı Paşa sarayına kadar gelerek seyretmiştir.»

Havadan dane-i havan ser-i adaya düştükçe
Gören cünd-i melâik recmeder zanneeti şeytanı
Vâsıf

RECÜL (رجل) [*Hal.*] Bülûğa eren genç, ergin, insan; ehil, erbap; bilgi ve ihtisas sahibi yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i rical'dir.

İşin recülleri kimlerse çıksın orta yere
Ne var, ne yok, bilelim, hiç değilse bir kere
Mehmet Âkif

RECÜL-İ HASSA (رجل خاصه) [*Sof.*] Bir kısım mânevî kudret sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemdeki bir yazma mecmuada Hazret-i Âdem'in kalbi üzerine zahîr oldukları ve onun vârisi bulundukları yazılan recül-i hassa'nın Âdem Aleyhisselâmın veresesinin sayısı olan üç yüz olduğu kaydedildikten sonra şöyle deniliyor: «Hazret-i Âdem'in kalbine her nekadar ulûm-i İlâhiyye ihsan ve ilham buyurulmuş ise anın kalbi üzerine olan kulûbe dahi bitamamihi i'ta ve ilka buyurulduğundan «فلان على قدم فلان ...» sırrını keşf ve izah eyler.»

RECÜL-İ KÂMİL (رجل كامل) [*Sof.*] Bir kısım mânevî kudret sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemdeki yazma bir mecmuada bunlar için şu tafsilât verilmiştir: «ان فی امتی اربعین شخصاً علی قلب نوح» mantuk-ı Nebeviyyesi hükmünce her asırda kırk recül-i kâmil kulûb-i Nuh üzerine zuhur eder. Çünkü ümmet-i Muhammediyye de her bir peygamberin vârisi olup me'hazda vârisi olduğu peygamber ile müttehit bulunur. Ümem-i sâlife ise müşkât-ı Nübüvvetten (müşkât; içine mum, kandil, lâmba konmak için duvarda yapılan küçük höcre) bilâ vasıta ahz-ı envar edemezler.»

RED (رد) [*Fer.*] Muayyen sehim sahipleri hisselerini aldıktan sonra kalan kısmın farz

sahiplerinin hisseleri nispetinde dağıtılması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

REDANE (ردانه) [San.] Tentelerin kenarlarında açılan ufak deliklerin yırtılmaması için o deliklere geçirilen madenî halkalara verilen addır.

REDD-İ MATLA' (رد مطلع) [*Ede.*] Gazel matlaının birinci, yahut ikinci mısraının, maktaın son mısaı olarak tekrarlanması haline verilen addır. Üstad Tahir Olgun'un (ölümü 1951) aşağıya konulan gazeli buna bir örnek teşkil eder:

Yine pür cûş u huruş oldu deranum bu gece
Döndü bir fırtınaya sabr u sükûnum bu gece
Canfürûz âhım ile sine-i zârım yandı
Demharûş eşkim ile garka-i hûnum bu gece
Deydi mızrab-ı tahassür yine evtar-ı dile
Yaralı kalbim ile nâle füzûnum bu gece
Âh ey aşk: zebunküşlük olur mu bu kadar
Rûh-ı bitaba acı, fazla zebûnum bu gece
Ben usandım yaşamak nâmına çırpınmaktan
Var ölüm râhatına meyl ü rükûnum bu gece
Ey karanlıkta boğulmuş olan ufk-ı ümmid;
Sana da etmiş eser tali-i dûnum bu gece
Necm-i ümmid değil, bir ufacık lem'a bile
Görmüyor, baksa da gerdûna uyûnum bu gece
Sarsılıp sarsar-ı hicran ile Tahir; fikrim
Döndü bir fırtınaya sabr u sükûnum bu gece
Tahir Olgun

REDD-İ MISRA (رد مصراع) [*Ede.*] Gazelin maktaındakilerden başka bir mısrai makta'da tekrar etme haline verilen addır. Üstad Tahir Olgun'un aşağıya konulan gazeli bunun bir örneğini teşkil eder:

Doğar da mihr-i cemalin senin hayalimde
Fezâda nur aramam ben bütün leyâlimde
Mükevvenat uyuyorken tahayyülünde senin
Sabâhı karşılarım tatlı hasbihalimde
A bîvefa; ne kadar da vefalı yâdın var
Bırakmıyor beni tenha şeb-i melâlimde
Odar enis-i melâlim, odar nedim-i dilim
Onunla dertleşirim ân-ı iptihalimde
Sen ey vefadan olan bînasip hilkatte;
Zafer mi hissediyorsun acıklı halimde
Cerih-i firkat iken dil, sihan-ı hicre yine
Nişane bulma dilersin şikeste bâlimde
Vefalı yâdına benden hezâr şükran ki
Bırakmıyor beni tenha şeb-i melâlimde

REDDİYYE (ردیه) [*Fer*] Sehimler mecmuu mahreçten eksik çıkan mesele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Reddiye de fazla kalan sehim asabeden kimse bulunmazsa farz, yani muayyen hisse sahiplerine sehimleri nispetinde reddolunur. Ancak karı ve kocaya red yapılmaz.

REDDİYE-İ TEMESSÜK (ردیهٔ تمسك) [*Mal.*] Taahhütlerini yerine getiren hazine sarraflarından kefalet senetleri geri veriliken, alınan harcın adıdır. İltizam ve hazine taraflarının kefalet usulü cari iken müzayedeye (arttırmaya) konulan bir rüsuma (devlete ait gelir) pey sürebilmek için mültezimin hazinece taahhüdü cari ve muteber bir sarraf göstermesi nizamı iktizasından idi. İşte «Hazine sarrafları» adı verilen bu sarraflar mültezime (mütaahhide) kefil olduklarına dair birer senet verirlerdi. Mültezim taahhüdünü yerine getirince sarrafın senedi geri verilir ve o münasebetle de kendisinden bir harç alınırdı. İşte bu harca «reddiye-i temessük» temessükün geri verilmesi harcı denilirdi. Tanzimat'tan sonra bu usul kaldırılmış, onun yerine mültezimin teminat makamında tâyin olunan miktarda para depozito etmesi, yahut kaydına haciz işareti konulmak üzere ğayr i menkul karşılık göstermesi usulü konulmuştur.

REDİF (ردیف) [*Ede.*] Mısraların yahut beytlerin sonlarında «revi» yi mütaakıp tekerrür eden bir veya birden ziyade şey hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tarifteki (şey) bir harf veya bir kelimeden ibaret olan «redif»lere şâmildir. Taaddüt suretleri ise «veya birden ziyade» kaydiyle tarife konulmuştur.

Birer örnek :

Bir safa bahş edelim gel şu dil-i naşade
Gidelim serv-i revanım yürü Saadâbade
Nedim

İyd irişsün bais-i şevk-i cedid olsun da gör
Seyr-i Saadâbadı sen bir kere iyd olsun da gör
Nedim

«Redif» li şiire «müreddef» denilir.

§ [*Ask.*] Nizamiye hizmetinden sonraki askerlik devresi hakkında kallanılır bir tâbirdir. Lüzumunda hizmete çağırılıp bu devreyi bitirenler «Müstahfız» sınıfına geçirilirlerdi. Redif devresi 26 ile 32 yaş arasında idi.

REF-İ MENZİL BEDELİ (رفع منزل بدلی) [*Mal.*] Menzillerin kaldırılması dolayısiyle verilecek harcırahları karşılamak üzere, ihdas olunan verginin adıdır. Bu bedel yalnız eskiden menzil yeri olan kazalara değil hal ve tahammüllerine göre her kazaya teşmil edilmiş idi. Ref-i menzil bedeli biri ruz-ı Hızır, diğeri ruz-ı Kasım olmak üzere senede iki defeda halka

tevzi olunur, birinci taksiti hıdırellez'den, ikinci taksiti de kasımdan iki ay sonra tahsil edilirdi.

Biga sancağının bir senelik ref-i menzil bedelinin yirmi dokuz bin yüz kuruştan ibaret olduğu Biga sancağı mutasarrıfı ve Bahr-i Sefid boğazı muhafızı Mustafa Paşa'ya yazılan «Başvekâlet Arşivi» ndeki (Maliye, fiş numarası 438, tarihi 2/1/1242 tarihli) emirden anlaşılmaktadır.

Tanzimat'tan sonra diğer birçok vergi ve resimler arasında kaldırılmıştır.

REF-İ VEZARET (رفع وزارت) [İda.] Bir vezirin vezirlik rütbesinin alınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rütbenin ref'i yani alınması bir ceza olmak üzere yapıldığı gibi devletçe görülen lüzum üzerine azledilen ve bu sebeple haslarından mahrum olarak vezarete terettüp eden masrafları yapmağa geliri kâfi gelmiyen vezirlerin vezaretlerinin alındığı da olurdu. Bu ikinci halde ise bir ceza olmaktan ziyade koruma maksadı gözetilirdi.

Ref-i vezaret muameleleri Tanzimat'a kadar idarî bir şekilde cereyan etmiş ise de ondan sonra birinci hal ancak bir mahkeme hükmiyle tatbik olunmuş, ikinci şekil ise tamamen ortadan kalkmıştır. Bir defa vezirlik rütbesine nail olan memuriyyetinden herhangi sebeple olursa olsun ayrılsa bile vezirlik rütbesini muhafaza ederdi.

REFT (رفت) [*Ask.*] Yeniçeri ocağiyle sonraları askerlik dairelerinde efrad için tutulan künye defterlerinde ayrıldı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «reftî» de kullanılırdı. Bulunduğu bölük veya taburdan ayrılan birinin defterlerde yazılı künyesine yazılır, yanına da nereye gittiği işaret edilirdi. Bunun karşılığı da «âmedî» idi.

Künyedeki bu işaretin yanına da nereden geldiği yazılırdı. Bu suretle «âmedî» gelişi, «reft» yahut da «reftî» gidişi gösterirdi.

Reft; Farsça gitmek mânasına gelen «reften», âmedî de gelmek demek olun «âmeden» mastarından müştaktır.

1908 Temmuz İnkılâbından sonra her ikisinin kullanılmasından vazgeçilmiş, künyelere yalnız geliş ve gidişin işaretiyle iktifa olunmuştur.

REFTİYYE (رفتیه) [*Mal.*] Memleket dışına çıkarılan mahsul ve mamullerden alınan Gümrük resmi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Memlekete getirilen şeylerden alınan Gümrük resmine de «Âmediyye» denilirdi. Reftiyye; Farsça çıkmak mânasına gelen «reften», âmediyye'nin de yine Farsça gelmek demek olan «Âmeden» mastarından müştaktır. Tanzimat'tan sonra bunun yerine «İhracat», «âmediyye» yerine de «İdhalât» tâbirleri kullanılmıştır.

REGAİB (رغائب) [*Fık.*] Arabî aylarından recebin ilk perşembe günü akşamı, cuma gecesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Leyle-i Regaib» denilen bu gece, ister recebin birinci gecesine, ister birinci geceyi takibeden hafta içine rastlasın, aynı hükümdedir. Regaib; regibe'nin cem'idir. Regibenin; «Kamus» taki izahı şöyledir: «Rağbet olunan şeye denir ve çok vergiye ıtlak olunur. Cem'i regaib. Leyle-i Regaib bundandır ki ataya-yı cezile ve mevahib-i celile gecesidir. Hazret-i Peygamber'in maderi (annesi) Âmine Hazretleri pederi (babası) Cenab-ı Abdullah ile o gece vuku bulan zifafta (gerdeğe girmek) ana rahmine düştüğü recebin ilk cumasıdır. (Bak: Leyle-i Regaib).

REGAİBİYYE (رغائبیه) [*Ede.*] Regaib gecesi münasebetiyle yazılan manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kandil gecelerinden biri olan Regaib, Arabî aylarından recebin ilk perşembe günü akşamı cuma gecesine verilen addır. Mîraç gecesi için Nayî Osman Dede tarafından yazılan Mîraciyye gibi Uşşakî tarikati şeyhlerinden Abdullah Salhî Efendi (ölümü 1197-1782) tarafından da regaibiyye yazılmıştır. Bestelenen bu manzumeler o gecelerde tekkelerde tertip olunan ihtifallerde okunurdu.

REHBER (رهبر) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Yeni tâlibe nasip alacağı sırada delâlet eden cana verilen addır. Rehberin lûgat mânası yol göstericidir. Tarikate girerken eskilerden olan ve tarikatin usullerini bilen can tarafından yapılması lâzım gelen şeyleri öğrettiği için bu ad verilmiştir. Bu münasebetle yapılan merasime «Âyin-i cem» denilirdi. Bunun için «Meydan» hazırlanır, Dede de dâhil olmak üzere canlar «Meydan» da yer alırdı. Bu giriş ve mevki alış merasime tâbidi. Üç İhlâs ile bir Fâtiha okunur, Salâvat getirilir, «Nade Aliyyen» tilâvet edilirdi. Dede Efendi niyaz eder, «tercüman» okurdu. Hazır olan canlar da iştirâk ederler, onlak da tercüman okurlardı. Ondan sonra Dede Efendi yeni tâlibi ismi ile çağırırdı. Tâlip yerinden kalkar, Dede'nin huzurunda dururdu, Bunun üzerine Dede Efendi tâlibe: «Sen bu tarik-ı aliyyeye ve on iki imam katarına ve Muhmmed râhına ve Hazret-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli yoluna girmek murad edersin. Lâkin bu bizim yolumuz gayet güçtür, melâmet yoludur. Demirden ağırdır. Son pişmanlık para etmez. Gelme gelme, dönme dönme diye erenlerin kelâmı vardır. Ne dersin?» der,

Bu suali bir yahut üç defa tekrar ederdi. Tâlip kabul makamında «niyaz» eylerdi. Bunun üzerine Dede Efendi tâlibe rehberliğe kimi istediğini sorardı. Tâlip de istediğinin ismini söylerdi. Onun üzerine Dede Efendi «Var imdi niyaz eyle» derdi. Tâlip bunun üzerine kendisine rehber olmasını istediği cana niyaz eder, badehu geri çekilerek ilk defa oturduğu yere gelip niyaz ettikten sonra dururdu. Dede Efendi rehberlik edecek cana hitap ile: «Derviş filân şu can seni rehberliğe niyaz eder, var imdi şu cana Hak rızasiyçün rehberlik eyle» derdi. Rehberlik edecek can «Eyvallah» dedikten ve gelip Dede Efendiye niyaz ettikten sonra «dâr» da durur, bu «özr» ü okurdu: «Allah Allah günahkârım, mücrimim, Şah-ı men suçuma muterifim, ey padişah hata kıldım, suçum affeyle, Şah bihakk-ı Mustafa ve Murtaza keremkâni Hüseyin Şah bihakk-ı Hânedan-ı Âl-i aba hakkiyçün, kutb-ı âlem Hacı Bektaş Veli hakkiyçün (ربنا ظلمنا انفسنا... استغفرالله) ağrınmış, incinmiş, gücenmiş can karındaş var ise meydan-ı mahabbette, dâr-ı mansur'da, yüzüm yerde, özüm darda, hakkı olan can karındaş var ise hakkını talebetsin. Tarikatte boyun burmak hatadır. Erenler yoluna teslim olmak rizadır. Ya elimden, ya dilimden her ne geldi ise elim, dilim kesmek revadır. Allah erenler, her dost pür cemal-i Muhammed Kemal Hüseyin Ali ra salâvat...

Bunun üzerine Dede Efendi şöyle derdi: Ey erenler, canlar, karındaşlar dile gelsin ve gelip hakkını alsın, zira bu meydan İmam Hüseyin meydanıdır ve er meydanıdır, işte meydanda duran candan herkes hakkını alsın, kimsenin hakkı kalmasın. Buna herkes, bütün canlar alınacak bir hakları olmadığı makamında niyaz ile mukabele ederlerdi.

Rehber bunun üzerine Dede Efendiye niyaz eder, geri çekilip tiğ-i bendini kuşanırdı. Sonra da bu tercümanı okurdu:

Allah Allah hizmet-i merdan bidayet bendini gûşvare kılmışım. Dost bendini rehber ile, pîre ettim iktida, taktı Selman boynuma tiğ-i bendini, pür cemal Muhammed kemal Hüseyin Ali ra bülend salâvat.

Ondan sonra Dede Efendi'nin emriyle yeni canın çerağı uyandırılır, gülbank çekilirdi. Mütaakıben Dede Efendi rehbere hitab ile var imdi bu cana rehberlik edip (ماقرض الله على المؤمنين) ve sünnet-i seniyye-i Seyyid-ül-Mürselin ve eimme-i isna aşer imameyn-i müçtehidîn kavilleri üzere evvelâ abdesti ver' derdi. Rehber eyvallah der, tâlibe giderek niyaz ettikten sonra tâlibin bir elinden bir yakasından tutup buyurun erenler diyerek kaldırır, meydandan dışarıya çıkarırdı. Tâlip abdest alırken hikmetini anlatır, bu abdesti almakla bütün günahlardan kurtulmuş olduğunu söylerdi. Tâlip silinirken başından kisvesini alır, Dede Efendiye teslim ederdi. Dede Efendi de tâlibi yederek tiğ-i bendi rehbere teslim eylerdi. Rehber dışarı çıkar, yalınayak, başı açık olduğu ve boynuna tiğ-i bendi geçirmiş bulunduğu halde tâlibi meydana getirirdi. Rehber tâlibin boynuna tiğ-i bendi takarken, Besmeleden sonra (شهدالله انه لااله الا هو... ان الدين عندالله الاسلام) âyetini okur, bir de salâvat çekerdi.

Meydan kapısından içeri girilirken tâlibin sağ ayağını bastırır, sağ tarafından sol elini mühürleyip sol eliyle tiğ-i bendini tutardı. Niyaz taşına gelince rehber ile tâlip ikisi birden diz çöker, niyazda bulunurlardı. Sonra tekrar ayağa kalkarlardı. Rehber bunun üzerine bir adım atar, selâm verirdi: «Esselâmü aleyküm şeriat erenleri». Dede Efendi selâmını reddederdi «Ve aleyküm selâm ve rahmetullahi ve berekâtühu». Rehber tekrar bir adım atar, yine selâm verirdi: «Esselâmü aleyküm hakikat erenleri». Dede Efendi yine aynı suretle mukabele eylerdi. Mütaakıben: «Esselâmü aleyküm tarikat erenleri», daha sonra da «Esselâmü aleyküm marifet erenleri» der, Dede Efendiden cevap alırdı. Bunun üzerine rehber şöyle derdi: «Allah erenlerim, huzur erenlerimize yüzümüz üzere sürünegeldik, bu can on iki imam efendilerimizin katarına ve rah-ı Muhammed Ali'ye ve Hazret-i Pîr Efendimizin rah-ı müstakimine intisap etmek muradeder ve dostlarına dost olup, düşmanlarına düşman olmak muradedr. Birçok kuzulu kurbanımız vardır, erenlerimize niyaza geldik. Kurbanımızı kabul edip Hazret-i Pîr efendimizin yoluna ve erkânına bu eksikliği kabul buyurup ilhak ederler mi?» Dede efendi bu talebi şu suretle canlara iblâğ ederdi: «Ey canlar, karındaşlar, bu meydanda olan can yüzü üzere sürünegelmiş, niyaz eder ki on iki imam efendilerimizin katarlarına ve rah-ı Muhammed Ali'ye ve Hazret-i Pîr Efendimizin rah-ı müstakimîne tâlip olup can ve başını âl ve evlâd uğruna feda edip birçok kuzulu kurbandır, bu yola girmek muradedip niyaz eder ne dersiniz? Cümlenin bu candan hoşnut ve razı olup yol ve erkâniyle bu biçare canı karındaşlığa kabul eder misiniz? Cümlenize niyaz eder. Bunlar yerle beraber niyaz etmek suretiyle kabul ettiklerini anlatırlar. Dede Efendi bunun üzerine rehbere tâlibi getir emrini verir. Rehber tâlibi Dede Efendi'ye getirir ve teslim ederken: (ان الله وملائكته يصلون

(...علی الذی âyetini okurdu. Badehu tâlibin sol tarafına geçer, bir dizi üzerine çökerterek bir elini tâlibin sol omuzuna, öteki elini de dizinin üzerine koymak suretiyle vaziyyet alırdı. Dede Efendi de tâlibin sağ kulağına «Fariza-i emri ve sünnet-i seniyye-i Hazret-i Muhammed'i ve resm-i Esedullah imam-ül-müttekin Hazret-i İmam Ali ve kavaid-i mezheb-i Hazret-i İmam Cafer ve usul-i Hazret-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve erkân-ı ehlüllah üzere telkin» ederdi. Bu sırada Dede Efendi tâlibin sağ eliyle sağ elini, tâlib de sol eliyle Dede Efendi'nin sağ eteğini tutradı. Telkin bitince Dede Efendi tâlip ile birlikte bir salâvat okurdu. Ondan sonra on iki imamın kadr ü şanlarını âhirette necata sebep olacaklarını anlatırdı. Mütaakıben «bunları böylece büyük bilip imametlerini ikrar eylediği sualini irad ederdi. Tâlip de «İkrar eyledim» derdi. Bunun üzerine tâlbin tiğ-i bendini kuşatır, başını mezitlediği gibi nasihatta da bulunur ve bir salâvattan sonra «Var imdi rehberinle beraber cümle karındaşlara birer niyaz eyle» demekle beraber sağ elinden tutup rehberin eline teslim ederdi. Tâlip bunun üzerine Dede Efendi ile rehbere ve diğer canlara sırasiyle niyaz eylerdi, Ondan sonra rehber meydan kapısı eşiğindeki ilk makamdan başlıyarak maydandaki bütün makamları ziyaret ettirir ve her bir makamın şeref ve faziletini anlatırdı.

Ziyaretler bittikten sonra şeker ve baldan hazırlanmış olan şerbetler içilir, merasimle meydandan çıkılarak hazırlanan lokmadan lokma (yemek) edilirdi.

«Meydan rehberi» dahi denilen bu rehberden başka bektaşîlikte bir rehber daha vardı. Ona da "Yol rehberi„ ismi verilirdi. Yol rehberi; isti'dat sahibi olanları Bektaşiliğe tergib eder, o gibileri Bektaşi yapmağa çalışırdı.

Rehberin bir mürşid olsun haknüma,
Sen de idrak et, nedir feyz-i Huda,
Ârif ol, sermest-i vecd ol daima,
Kalma bir dem zevk-i vusletten cüda,
Masivadan el çeküp Allahı bul.
Tokadîzade Şekip

REHBER-İ DERYA (رهبر دریا) [*Bah.*] Sahillerle limanların tabiî ve cevvî hal ve kariyerleriyle civarlarındaki arıza ve alâmetleri ve mevcut akıntıları velhasıl gemilerin seyirlerinin selâmetine yarar malûmatı ihtiva eden kılavuz kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

REHİNE (رهینه) [*Ask.*] Bir ordunun zaptettiği yerler halkının üzerlerine aldıkları taahhütleri iyice yapmaları, hususiyle intikam hareketlerine teşebbüs etmemeleri için içlerinden teminat olarak alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

REİS (رئیس) [*Bah.*] Yelken gemilerinin birinci kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Koca reis» de denilirdi. Eskiden harb gemileri kaptanlarına umumiyyetle bu ad verilirdi. Onyedinci asırdan sonra reis yerine kaptan denilmiştir.

§ [*Sof.*] Nakşbendîlerin «Cehrî» koluna mensup tekkelerle ayakta zikr eden diğer tarikatlarda yapılan dinî rakısları idare edenlere verilen addır. «Bunların musikiye ve musiki usullerine oldukça vâkıf olan kimseler» olduğunu yazan Sadeddin Nüzhet Ergun (Türk Musikisi Antolojisi, İstanbul, Riza Koşkun Matbaası, 1943, c. 2, s, 670) «(Zâkirbaşı)nın ve (zâkir) lerin okudukları ilâhîlere uygun olarak zikri tanzim eden, icabına göre ağırlaştıran, tizleştiren ve bu suretle umumî ahengi temin eyliyen bu adamlar arasında tavırlarının mükemmel, seslerinin gür ve tatlı oluşiyle temayüz eden ve XIX uncu asır sonlarından itibaren bu sahada şöhret kazanan epiyce şahsiyyetler tanıyoruz» dedikten ve birçok isimler verdikten sonra diyor ki:

«Fakat gerek kıyam, gerek kuud zikirlerinin muntazam ve ahenkli yapılabilmesi için yalnız reislerin muktedir olmaları kâfi değildir. Zâkirbaşılığı da idaresi mükemmel şahsiyyetlerin deruhte etmesi lâzımdır. Hele zâkirbaşılar aynı zamanda reislik, reisler de aynı zamanda zâkirbaşlık edebilmek kudretlerini haiz iseler, yapılan o zikirde bir fevkalâdelik ve intizam bulunacağı muhakkaktır.

«Son devrin en mükemmel reisi, Üsküdarda Sadiye'den Fethi Efendi tekkesi şeyhi Şemseddin Efendi'nin oğlu Kemal'dir. İstanbul dâhilindeki kıyamî tekkeleri, bilhassa cemiyet günlerinde onu dört gözle beklemişlerdir ve bu değerli reisin bulunduğu zikir meclisi, mutlak surette cazibeli olmuştur. Hele zâkirbaşılığı Yaşar Baba merhum ile Raşid Efendi gibi çevik ve muktedir bir adam deruhte etmişse, Kemal Özarslan'ın tavırı hareketlerine ve coşkunluğuna hayran olmamak kabil değildir.»

REİS GEDİĞİ (رئیس گدیگی) [*Bah.*] İleride görülecek lüzum üzerine gemi reisliğine tâyin edilmek üzere namzet olarak ayrılmış bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Namzetler kapudane-i Hümayunla kalyonlarda bulunanlar ve reisliğe liyakati olanlar seçilirlerdi.

REİS-İ PADİŞAH (رئيس پادشاه) [*Bah.*] Bâtarde-i Hümayun reisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah gemisinin kaptanı demektir.

REİS-İ PAŞA (رئيس پاشا) [*Bah.*] Kaptan Paşa gemisinin reisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Paşa gemisinin kaptanı demektir.

REİS-ÜL-ETIBBA (رئيس الاطبا) [*Sar.*] Sarayın ve memleketin sağlık işlerinin başında bulunan doktor hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ser Etibba-yı Hassa» denildiği gibi «Hekimbaşı» tâbiri de kullanılırdı.

Osmanlılarda ilk hekimdaşı, İran vezirlerinden iken İstanbul'a gelen Kutbuddin Efendi'dir. Başlâlalığa bağlı olan hekimbaşılar Fatih zamanında yaptırılan ve başlâlaya tahsis olunan Topkapı Sarayındaki «Başlâla kulesi»nde otururlardı. Kulede ilâç bulunan bir dolap vardı. Sarayda «Etıbba-yı Hassa» adlı doktorlar, şimdi öperatör, denilen «cerrahlar» vardı. Etıbba-yı Hassa'nın başlarına «Ser etıbba-yı Hassa» denilirdi. Reis-ül-etıbba aynı zamanda «Ser Etıbba-yı Hassa» idi.

Tanzimat'tan sonra vazifesi yalnız saray doktorluğuna hasredilen «Reis-ül-etıbba» ile «Hekimbaşı» yerine «Ser tabib-i Şehriyari» denilmiştir.

REİS-ÜL-KÜTTAP (رئيس الكتاب) *I* [*da.*] Kâtiplerin reisi mânasına gelen reis-ül-küttap İkinci Sultan Mahmud'un saltanatının hemen hemen sonlarına kadar (1251-1835/36) Divan-ı Hümayun kâtiplerinin âmiri olup hariciye nazırlığı yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Reis Efendi de denilen ve «Menasıb-ı sitte»den sayılan reis-ül-küttaplık Osmanlı devletinin eski mansıplarındandır. «Fatih Kanunnamesi»nde yazılı oluşu eskiliğini gösterir.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin merkez ve Bahriye Teşkilâtı» adlı kıymetli eserinde (sayfa 242-248) bu tâbir için şu tafsilâtı veriyor:

«Onyedinci asrın sonlarına kadar Divan-ı Hümayun kâtiplerinin ve kalemlerinin şefi olan reis-ül-küttap bilfiil Divan-ı Hümayun âzasından değilse de kendisinin tahrir ve divan muamelâtındaki vukufu itibariyle ehemmiyeti büyüktü. Bu vukuf dolayısiyle Divan-ı Hümayun ehemmiyetini kaybedip işler Paşakapısı'na intikal ettikçe reis-ül-küttapların da mevkii yükselmiş, siyasi işlerde, murahhaslıklarda, ecnebi sefirlerle mükâlemelerde bulunmuşlar ve nihayet haricî işler bunlar vasıtasiyle tedvir edildiğinden hariciye nazırı veya hariciye vekili vazifesini görmüşlerdir.

«Reis-ül-küttaplar ilk devirlerden onyedinci asrın sonlarına kadar, tedricen ehemmiyetleri artmalarına rağmen Divan-ı Hümamayun'un büyük şefi olan Nişancı'nın maiyyeti olup içlerinde liyakatlileri nişancılığa geçerlerdi.

«Reis-ül-küttap tâbiri Fatih Sultan Mehmet'in kanunnamesinde mevcut olduğundan bu ismin (unvanın) daha evvelki tarihlerde de mevcut olduğu anlaşılıyor. Bu kanunnameye göre reis-ül-küttap, Divanda vezir-i âzamın önünde oturarak muamele görecek muharreratı okurdu. Fakat sonraları bu vazife tezkirecilere verilmişti. Onbeşinci asrın son yarısında reis-ül-küttabın derecesi, elli akçalık müderrisin bile dûnunda idi. Yine kanunnameye göre reis-ül-küttap terfi edecek olursa sancakbeyi pâyesiyle nişancı da olurdu. Reis-ül-küttaplığa da tezkirecilikten geçilirdi.

«Onyedinci asır sonuyle onsekizinci asır başlarında reis-ül-küttapların vazifelerine dair kanunnamelerin kayıtları hulâsaten şöyledir:

« 1 — Divan-ı Hümayundan verilen hükümleri ve beratları tashih ettikten sonra resîd etmek, yani muamelelerini ikmal eylemek.

« 2 — Ferman mucebince ruus ve kanuna mütaallik telhis'eri yazmak, hükümdara ve sadrazama gelen pameleri tercüme ettirmek ve bunlara ait cevapları hazırlamak.

« 3 — Tezkirecilerden biri mazeret sebebiyle bulunmaz veya tezkirecilik münhal olursa reis-ül-küttap divanda büyük bir tezkirecinin yerinde durarak arzıhalleri okur ve buyururdu. Yani Sadrazam'ın emriyle buna buyurultu işareti kordu.

« 4 — Reis-ül-küttap kendi dairesinde kanuna mütaallik evrakı buyurmağa yani Sadrazam'ın buyurultu işaretini koymağa mezundu.

« 5 — Her sene tevziatında mansıbında ipka olunanlardan maadasının ruus ı Hümayunlarının ısdarı reis-ül-küttaplara ait olup bu hususta Sadrazam tarafından kendisine buyurultu yazılırdı

«Divan-ı Hümayun içtimaları zamanında reis-ül-küttap, Sadrazam'ın gelmesinden evvel divana gelir ve müzakereden önce divanhaneye girip kanunnamedeki tâbir üzere kemal-i edep ile üzerindeki sof üst elbisesinin yenlerini toplıyarak Defterdar'ın bulunduğu taraftan yavaş yavaş yürüyüp Vezir-i âzam'ın sağ tarafına telhis kesesini bırakır, sonra basamaktan inip Sadrazam'ın eteğini öper ve bir söyliyeceği varsa yavaşça kulağına söyler ve sonra geldiği tertip üzere avdet ederdi.

«Reis-ül-küttap diğer divan hocaları yani daire müdürleri gibi softan üst elbisesi ve lok-

malı pamuklu iç kaftanı ve başına da mücevveze denilen kavuk giyerdi. Eğer divanda Sadrazam Selimî veya kaimakamı Selimî giymiş ise reis-ül-küttabın o zaman Selimî kavuk giymesi lâzımdı. Her ne kadar Selimî giymek yüksek rütbe sahibi olmasına mütevakkıf olup rütbesi olmıyanlar başlarına perişanî denilen serpuşu giyerlerse de onyedinci asrın sonlarına doğru bu usul terkedilmiş olduğundan reislerin de Selimî giymelerine müsaade olunmuştu.

«Hammer, Üçüncü Murad'ın zamanından evvel reis-ül-küttaplığın nişancılığa muadil tutulduğunu yazıyorsa da bu tarihlerde henüz muadelet yoktu. Hattâ nişancının hassına mukabil onların zeametleri vardı. Hattâ daha sonra Dördüncü Murat, bunların zeamet sahibi olmalarını kanuna mugayir gördüğünden aidatlariyle geçinmelerini emreylemiştir. Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e takdim ettiği teşkilât mecmuasında ve 1051 hicrî, 1641 milâdî tarihinde başdefterdardan sonra nişancının geldiği gösterilmiş olduğundan Hammer'in muadelet kaydı doğru değildir.

«Karlofça muahedesinin akdinde reis-ülküttap Rami Mehmet Efendi (sonra sadrazam olan Rami Paşa) murahhas olarak bulunmuş ve bu muahedenin akdinde büyük bir vukuf ve kiyaset göstermiştir. Daha sonraki tarihlerde yine divan kalemi reisliği üzerinde olarak ecnebi sefirlerle yapılan mükâleme ve temas hep bunlar vasıtasiyle olmuş, haricî işler artık reislere havale edilmiştir. Bundan dolayı ecnebi muharrir ve seyyahları reis-ül-küttabı devlet sekreteri, imparatorluğun büyük kançıları ve hariciye nazırı olarak tarif ve tavsif etmişlerdir. Filhakika onsekizinci asırdan itibaren reis-ül-küttaplar Divan-ı Hümayun'un bütün kalemlerinin (beylik, tahvil, ruus kalemleri) birinci şefi idi. Âmedi-i Divan-ı Hümayun denilen âmedciden başka reis-ül-küttab'ın maiyyetinde reis kesedarı denilen bir memur vardı. Bu, reis kaleminin evrak muhafızı ve muamelât memuru demekti. Reis kaleminin evrak muhafızlığından başka reis-ül-küttab'ın resîd denilen sak işlerini havi evrakın icabeden yerlere tevdii ve reis-ül-küttab'ın alacağı rüsumun tahsili de buna aitti. Kesedarın mühim vazifelerinden biri de Sadrazamla sadrazam kethüdası, reis-ül-küttab'a, çavuşbaşıya ve diğer bazılarına her zaman işler hakkında rapor vermekti. Bu itibarla kesedarlıkla beraber âmedci vazifesini de görüyordu. Şeyh-ül-islâm'a ait muamelâtta reis-ül-küttab'a vasıta olduğu da vâkidi. Fakat mühim ahvalde reis-ül-küttap bizzat Şeyh-ül-islâm'a giderdi.

«Reis-ül-küttap, onsekizinci asırdan itibaren her gün Paşakapısı'nda Sadrazam'a arzedilmek üzere icabeden telhisi ve takrirleri hazırlar, bunları Sadrazam gördükten sonra Padişaha yollardı. Bu muamelât cihetiyle reis-ül-küttap devletin bütün gizli ve âşikâr işlerinden haberdardı ve Bab-ı âli'de siyasi işlere de bakması itibariyle birinci derecede nüfuzlu vazife sahiplerindendi. Reis-ül-küttap kendisine ait muharreratın üzerine sah işareti koymağa salâhiyyettar olup bu, görülmüştür, muvafıktır, mukabele edilmiştir mânasına geliyordu. Onsekizinci asrın son yarısında bu işareti havi olmıyan tuğralı fermanlar muteber olmamağa başlamıştı.

«Devletin malî, askerî işleriyle sadrazam kethüdasına ve Defterhaneye mütaallik muamelât hariç olmak üzere devletin bütün muharreratı Reis Efendi'nin nezareti altında idi. Zaten Divan-ı Hümayun kalemlerinin şefi olması dolayısiyle muamelâttan birinci derecede reis mesuldü. Mütesellimlerin azil ve tâyinleri de bunun dairesi vasıtasiyle olurdu.

«Sadrazam huzurunda vezirlik kürkü giyen zatın tâyininden birkaç gün sonra konağına gidip beratını teslim etmek reis-ül-küttab'a aitti. Eğer kendisine berat götürülecek veya verilecek zat evvelce vezir olmadan doğrudan doğruya sadrazam olmuş ise onun beratının kuburu veya mahfazası beyaz diba kese içinde olurdu. Padişah tarafından muhtelif vesilelerle Sadrazam'a gönderilen hatt-ı hümayunları bir heyet huzurunda okumak da bunun vazifesi cümlesindendi Reis bunu teslim edince kendisine hil'at giydirilirdi. Berat götürülecek vezir Kaptan Paşa ise reis-ül-küttap, teşrifatçı delâletiyle tersaneye gidip beratı teslim eder, Kaptan Paşa değilse beratı kendi evine götürürdü. Vezirlerin berat kesesi yeşil atlasdandı.

«1251 senesi zilkidesinde (m. 1835) reis-ül-küttap ismi ve teşkilâtı kaldırılarak onun yerine haricî işlerin ehemmiyetine mebni Umur-ı Hariciye Nazırı ismiyle bir nezaret teşkil edilmiş ve son reis-ül-küttap olan Yozgatlı Âkif Efendi müşirlik rütbesiyle Umur-ı Hariciye Nazırı olmuştur. Bu Hariciye Nezaretinin teşkilini mütaakıp Üçüncü Selim ile İkinci Mahmut'un ilk ve orta devirlerinde daimî surette Avrupa payitahtlarında ikamet ettirilen sefirlere mütaallik işler daha muntazam bir şekle sokulmuş ve bunların mercii de Umur-ı Hariciye Nezareti olmuştur.

«H. 1253, M. 1837-38 senesinde haricî işlerin ehemmiyet kesbetmesine mebni hariciye ve dahiliye nezareti memurlarının ikiye ayrıl-

masına lüzum hâsıl olmuştu. Bunun için Âmedî odası memurları dahiliye ve hariciye ismiyle ikiye bölünmüş ve birine maruzat-ı dahiliye odası, diğerine de maruzat-ı hariciye odası ismi verilmiştir.

«Reis-ül-küttap'lar Hariciye Nazırı ismini alıncıya kadar ehemmiyetlerinin artmasına rağmen vezirler, defterdarlar ve nişancılar gibi erkân-ı devlet sayılmayıp rical-i Bab-ı âli veya rical-i Devlet sınıfında kalmışlardır. Çünkü evvelkilerin Divan-ı Hümayunda mütalâa serdetmek hakkı ve mahsus makamları vardı. Reis-ül- küttab'ın son devirlerde dahi Sadrazam'ın divanında söz hakkı yoktu ve ondokuzuncu asır başlarına kadar Sadrazam divanında sedirde değil yerde halı üzerinde Sadrazam'a yakın otururdu. H. 1236, M. 1820-21 senesine ait Bab-ı âli'deki bir divan içtimaında reis-ülküttap ile kethüda Bey'in sedirde yer aldıkları görülmektedir.

«Reis-ül-küttab'ın Sürre-i Hümayun ihracında da vazifesi vardı. Sürre ihracından bir gün evvel Dâr-üs-saade ağası tarafından davet edilen Reis Efendi, Bâb-ı Âli'de Mekke Emiri'ne hitaben yazılan name-i Hümayun'u saraya götürüp bizzat kızlar ağasına teslim ile kürk giyerdi.

«Şeyh-ül-islâm tebdilleri çavuşbaşı vasıtasiyle yapılırdı. Fakat bazan Padişah tarafından sevilen fakat değişmesi lâzım gelen şeyh-ül-islâm'a çavuşbaşı yollanmıyarak bu tebeddülün reis-ül-küttap tarafından yapılması âdet olmuştu. Meselâ H. 1118, M. 1706-7 senesinde Şeyh-ül-islâm Ali Efendi'nin azlinde, azli tebliğ için çavuşbaşının yerine reis-ül-küttap Abdülkerim Efendi göderilmişti. Yine onun gibi H. 1206, M. 1791-92 senesinde Şeyh-ül-islâm Mekkî Mehmet efendi'nin ihtiyar ve oturup kalkmağa kudreti olmaması sebebiyle değiştirilmesi icabedince hakkında Padişah'ın teveccühüne mebni çavuşbaşı yollanmayıp «tatyibi murad olmakla reis-ül-küttap Efendi irsal olunup hane ve sahilhanelerinden her hangisini murad ederse..» orada oturmasına müsaade edildi.»

REİS-ÜL-KÜTTAP KESEDARI (رئيس الكتاب كيسه‌داری) [*İda.*] Reis kaleminin evrak muhafızlığı ve muamelât memurluğu vazifesini gören memurun unvanıdır. Bunun yerine «Reis kesedarı» da kullanılırdı. Kesedarın evrak muhafızlığından başka reis-ül-küttab'ın «Resîd» denilen «Sah» işlerini havi evrakın icabeden yerlere tevdii ve reis-ül-küttab'ın alacağı rüsumun tahsili de yine buna aitti. Onun mühim vazifelerinden biri de Sadrazam'a, sadaret kethüdasına, reis-ül-küttab'a, çavuşbaşı'ya ve daha bazılarına işler hakkında rapor vermekti. Bu itibarla kesedarlıkla beraber âmedcilik vazifesini de görüyor demekti. Şeyh-ül-islâm'a ait işlerde reis-ül-küttab'a vasıta olduğu da vâkidi. Fakat mühim hallerde reis-ül-küttap bizzat Şeyh-ül-islâm'a giderdi.

Reis-ülküttaplık Umur-ı Hariciye Nazırı unvanını alması üzerine bu ad tarihe karışmıştır.

REİŞ - ÜL - KÜTTAP ZEAMETLERİ (رئيس الكتاب زعامتلری) [*Mal.*] Reis-ül-küttap'lara verilen zeametler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel memurlara şimdiki gibi aylık verilmezdi. Bir kısmına zeamet ve has, bir takımına da yaptıkları işlerden harç almak selâhîyyeti verilirdi. Ricalden olan bazılarının da hem zeametleri, hem de harç almağa selâhiyyetleri vardı. Reis-ül-küttap'lar onlardandı,

REİS-ÜL-MÜNECCİMİN (رئيس المنجمين) [*Sar.*] Müneccimlerin reisi, başı mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine sonraları «Müneccim başı» kullanılmıştır. Vazifesi (zayiçe), takvim, salname tertibi idi. Bak: (Müneccim başı).

REİS-ÜL-ULEMA (رئيس العلما) [*İlm.*] Ulemanın en eskisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Reis-ül-ulema'lık için ihtiyarlık değil, meslekte kıdem (eskilik) esastı. Bu unvan bir pâyeden ibaret olup ayrıca maaş veya avait (aidat) gibi bir şey yoktu.

REMEL (رمل) [*Ede.*] Aruz vezinlerinden birinin adıdır. Aslı dört failâtün olup on kadar fer'i vardır. Divan edebiyatında en çok kullanılan şunlardır:

1 — Failâtün, failâtün, failâtün, failün.
2 — Failâtün, failâtün, failün.
3 — Failâtün yahut feilâtün, feilâtün, feilâtün yahut failün.
4 — Failâtün, failâtün, failâtün, failâtün.

Her biri bahr-i remel, bahr-i hazeçten savurup
Rih-i enfasın eder fırtına fersa-yı suhan
Sünbülzade Vehbi

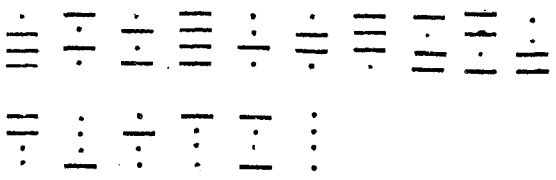
REMİL (رمل) [*Mit.*] Birtakım nokta ve çizgilerle kaybı keşfetme ilmine verilen addır. Remil; Arapça kum demektir. Eskiden kâğıt yerine kum kullanıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Bununla uğraşanlara «remmal» denilirdi.

«Remil»i «kendine mahsus bazı şekiller vasıtasiyle hükümler çıkarmak ve böylece murat ve niyyetleri haber vermek ilmidir» suretinde tarif eden değerli edebiyat üstadı Ağâh

Sırrı Levent (Divan Edebiyatı, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1943, sayfa 220 ve müteakip) şunları da söylüyor:

« Vaktiyle bu şekilleri parmakla kum üstünde çizdikleri için buna remil demişlerdir. Bazı kitaplar, ilm-i remil'in İdris Peygamberle münasebeti olduğunu söylerler. Fakat bu ilimle asıl meşgul olan Danyal imiş. Remil'in muhtelif usulleri vardır.

Remil'in esası noktadır. Her iki nokta da bir hat itibar olunur. Bu nokta ve hatlarla bir takım şekiller yapılır. Bu şekiller 16 dır:

Bunların bazısı (sa'd) a, bazısı da (nahs)a delâlet ederler. Bu şekillerin anasır-ı erbaa ile, sonra da seyyareler ve burçlarla olan nispetleri hesap edilerek bunların tahlili yapılır ve hükümler çıkarılır.

Nabi; «Hayriye-i Nabi» adlı eserinde remil için şöyle diyor:

Olma kur'afeken-i reml ü nücam
Ki ider ehlini bilhâsiye şûm
Atma her kim döşenür müflis olur
İşi altun olacakken mis olur

Remlin ahkâmını gerçek sanma
Gaybı Allah bilür aldanma
Fenni var ise de üstadı adîm
İlmi nakıs sözü keç-fehmi sakîm

Görmüşüz cümlesinin ahvalin
Çok müneccimler ile remmalin
Oldağu yok birisi berhurdar
Bestedir ilm-i nücuma idbar

Vehbi de Lütfiye'sinde şunları söylemiştir:

San'at-ı reml ise gayet meş'um
Ekser erbabı fakir u mezmum
Anların kur'asıdır fakr u sual
Tahlasın başına çalsan remmal

Baki'nin:

Beyaz düştü hele şekl-i tab'-ı eyyam
Misal-i çihre-i baht-ı edib-i ferruh hal

beytindeki «beyaz düştü» tâbiri «uğurlu geldi» mânasına remil ıstılahlarındandır.

REMİL DÖKMEK (رمل دوکمك) [*Mit.*] Remil denilen garip ilim yoliyle kayba ait hükümler çıkarmak, murat ve niyyetleri haber vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Remil; nokta ve çizgilerle yapıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Bunu yapanlara da «remmal» denilirdi.

Kaza-yı Remlede reml ile fehmedüp kara bahtin
Yakayı aldı hayfa Gazzeden geçti o Nasrani
Vasıf

REMMAL (رمال) [*Mit.*] Remil denilen garip ilim yoliyle hükümler çıkaranlar, murat ve niyyetleri haber verenler, falcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Remil; Arapça kum demektir. Remilciler eskiden kâğıt yerine kum kullandıkları ve nokta ve çizgileri parmakla kum üstüne çizdikleri için bu adı almışlardı. Sonradan bu işaretler kâğıt ve tahta üzerinde yapılır ve ona göre hüküm çıkarılırdı. Bir takım safdilleri tavlıyan remmaller makbul sayılmazlardı.

Geh müneccim arayup geh remmal
Açtırır bahtı için gâhice fal
Sünbülzade Vehbi

RE'SEN İRADE-İ SENİYYE (رأساً ارادهٔ سنیه) [*İda.*] Bab-ı Âli'den veya diğer resmî bir makamdan gösterilen lüzum üzerine olmıyarak doğrudan doğruya Padişah tarafından çıkarılan emir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mabeyn başkâtibi tarafından yazı ile Sadrazam'a veya ait olduğu nazıra bildirilirdi.

RESİD (رسید) [*İda., Mal.*] Lûgat mânası erişti, geldi demek olan bu tâbir idarî ve malî ıstılah olarak bir hükmün sakıt veya muamelenin tamam olduğu, defterde yazılı bir paranın tahsil ve hesabın kapatıldığı, müzayedenin sona erdiği yerlerinde kullanılırdı. Yalnız olarak «resîd» suretinde olduğu gibi etmek maddesiyle «resîd etmek» de denilirdi.

RESİD ETMEK (رسید ایتمك) [*Mal.*] Bir paranın tahsil ve hisabın kapatıldığ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız «resîd» suretinde de kullanılırdı. Bu takdirde hem hisabın kapatıldığına, hem de idarî bir ıstılah olarak bir hükmün sakıt veya muamelesinin tamam olduğuna delâlet ederdi.

Biz vermiyelim paraşi sen borcu resîd et
Lâ

RESİD TAHVİLİ (رسید تحویلی) [*Mal.*] Maliyece bir paranın tahsiline mütaallik tanzim olunan vesika yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki tâbirle tahsil müzekkeresi demektir.

RESİM (رسم) [*Mal.*] Hükümet namına tahsil edilen vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu resm, cem'i rüsumdur. Tanzimat'tan evvel verginin alındığı madde sona getirilmek suretiyle terkip halinde ve resm-i çift, resm-i ganem,

resm-i kısmet ilâh. suretinde kullanılırdı. Sonraları ağnam resmi, Gümrük resmi şeklinde kullanılmıştır.

Arapça bir kelime olan **resm**; daha birçok mânalara gelir:

1 — Alamet, bilgi, nişan; bir şahsın, bir şeyin veya bir mevkiin renklerle yapılan veya fotoğraflarla çıkarılan hayali, şekli, suret.

Sîretim âsar-i hâmemden kılınsun içtihat
Suretim bu resm ile kalsun cihanda yadigâr
Ziya Paşa

2 — Yazmak, tahrir etmek.
Resm-i imlâ; resm-i hat.

3 — Âdet, töre; usul, kaide; tarz, şekil.

Hüda güya ki cism-i nazikin bu resme halk etmiş
Katup buy-i gülü reng-i erguvan üzre
Nedim

Sipihr-i kinecuden resm-i bivefalık resm-i âdidir
Felekten bîniyaz olmak dahi bir özge gâdidir
Nailî

4 — Debdebe ve tantana ile yapılan işler.
Resm-i küşat, resm-i geçit.

Resm-i tarp ittiler mürettep
Beş yüz put-i gülruh şeker lep
Fuzuli

§ [*Sof.*] Ebed ve ezelde cari olan naat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RESİMHANE (رسمخانه) [*San.*] Plân ve harita yapılan yer yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RESİM HIRKASI (رسم خرقه‌سی) [*Sof.*] Mevlevilerin giydikleri bedeni geniş hırkaya verilen addır. Mevlevi canı bu hırkayı hücresinde üç gün sır (kapalı, gizli kalmak) olduktan sonra tarikatçı huzuruna çıkınca giyerdi.

RESM-İ ÂDİ (رسم عادی) [*İda.*] Ulûfe gününden gayri günlerdeki elçi kabulü merasimi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

RESM-İ AĞIL (رسم آغیل) [*Mal.*] Koyunlarla keçilerden alınan vergilerden birinin adıdır. Ağıl resmi demektir. Ağıl; hayvanların barındırıldıkları yerin adıdır. Onaltıncı asırda üç yüz koyundan beş akça alınırdı

RESM-İ ÂLİ (رسم عالی) [*Sar.*] Padişah'ın «Cuma selâmlığı» alayı münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Bunu hâtıralarında (Saray ve Ötesi, c. II, s. 26) "her cumartesi sabahı İstanbul matbuatının en başında en müzeyyen cümlelerle, en parlak kelimelerle biribirine tutturulmuş secilerle dolu fıkralarda bir gün evvel Yıldız'da Hamidiye Cami-i nur lâmiinde icra edilen selâmlık alayı için kullandıkları tâbir buydu: Resm-i âli„ suretinde yazan Mabeyn Başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşşaklıgil (ölümü 1945) buna ait ihtisasını da şu satırlarla belirtiyor:

"Ben bu resm-i âli'yi her şeyden evvel İstanbul'a uğrayan yabancı seyyahlara Şark'ın en büyük saltanatının en muhteşem bir levhası kabîlinden gösterilecek bir sahne tertibi mesabesinde telâkki etmiş ve bu bakımdan onu o derece gülünç vesaitin mahsulü görmüştüm ki; bir kerre hazır bulunduktan sonra âdeta kalbimde bir eza duymuştum.„

RESM-İ ARUS (رسم عروس) [*Mal.*] Evlenen kadınların erkeklerinden alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arus; Arapça gelin demektir. Bu resm, İslâm ve Hıristiyan'a göre değiştiği gibi kocaya varanın kız veya dul oluşuna göre de tebeddül ederdi. Evlenen Müslüman kadını bakir (kız) ise 60, seyyib (dul) ise 30, gryr-ı müslim kadını bakir ise 30, seyyib ise 15 akça alınırdı. Bu resmi, diğer vergiler gibi, timar, zeamet ve has sahipleri alırlardı. Timarların kaldırılması üzerine bu vergi de kaldırılmıştır.

RESM-İ ÂSİYAB (رسم آسیاب) [*Mal.*] Değirmenlerden alınan vargi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Âsiyab; Farça değirmen demektir. Bir sene fasılasız işliyen değirmenlerdsn 60, altı ay işliyenlerden 30, üç ay işliyenlerden de 15 akça alınırdı. Tanzimat'tan sonra değirmenler "Temettu'„ (kazanç) vergisine tâbi tutulmuş, sipahilerle, zaimlerin ve has sahiplerinin aldıkları bu vergi kaldırılmıştır.

RESM-İ BADİHAVA (رسم بادهوا) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulnnan reayadan alınan vergilerden birinin adıdır. Buna "Caba akçası„ da denilirdi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RESM-İ BENNÂK (رسم بناك) [*Mal.*] Timar sahiplerinin reayadan aldıkları vergilerden birinin adıdır. Kazanç vergisi kabîlinden bir vergi idi. İkiye ayrılırdı: Ekinlü bennâk, caba bennâk. Ekinlü bennâk; elinde olan arazisi yarım çiftlikten az olanlardan, caba bennâk de toprak sahibi olmayıp ticaretle meşgul bulunanlardan alınırdı. Vergi senede 12 akça idi. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RESM-İ BİD'AT (رسم بدعت) [*Mal.*] Gümrüklere gelen bir kısım eşyadan Gümrük

resminden başka olarak alınan vergi yerinde kullanılırdı. Eşyanın nevilerine göre miktarı değişirdi. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

REŞM-İ ÇİFT (رسم چفت) [*Mal.*] Araziden alınan vergilerden birinin adıdır. Buna "çift akçası„ da denilirdi. Kanunen iki öküzle işlenebilecek yer çift itibar edilmiş idi. Her yerde nispeti bir değildi. Bir kısım yerlerde çok, diğer birtakım yerlerde de azdı. Her yerin defterlerinin arkalarındaki kanunnamelerde resm-i çift ne miktar yazılmış ise o miktar alınırdı. Asgarî haddi 22, âzamî haddi 57 akça idi.

Tanzimat'tan sora kaldırılmıştır.

RESM-İ ÇİFT BOZAN (رسم چفت بوزان) [*Mal.*] Çift ve çubuğu bozup başka işe girişenlerden alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resm; bütün çift, yarım çift, ondan az arazideki çiftin bozulmasına göre değişirdi. Bütün çift için 300, yarım çift için 150, daha az arazi için 75 akça alınırdı.

Tasarrufu altında bulunan araziyi sebepsiz üç sene ekip biçmemek suretiyle terk ve tatil eden kimselerin arazisi zaptolunarak başkasına verilmek kanun icabından idi ise de ekip biçmeğe zorlamak için ondan az bir müddet için de bir ceza konulması düşünülmüş ve bu resm o maksatla vazedilmiş idi.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RESM-İ GANEM (رسم غنم) [*Mal.*] Koyun vergisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Âdet-i ağnam» da denilirdi. Onaltıncı asırda iki koyun veya keçiden bir akça alınırdı. Sonraları değişmiş, Tanzimat'tan sonra «Ağnam resmi» adını almıştır.

RESM-İ GEÇİD (رسم گچيد) [*Ida.*] Askerî bir kıt'anın yahut bir mektebin talebesinin gösteri mahiyyetinde geçişi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Geçit resmi demektir.

RESM-İ GÜVARE (رسم گواره) [*Mal.*] Erken yetişen meyve ve sebzelerden alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Erken yetişen her türlü meyve, sebze, ot gibi şeyler bu resme tâbi idi. Tanzimat'tan sonra âşar miyanına ithal edilerek bunlardan da öşür alınmağa başlanmıştır. Ancak âşarın ihalesinden evvel yetişen ve elden çıkarılan bu gibi şeyler «Güğeri memuru» adı verilen bir memur tarafından köye gidilerek yazılırdı. Mahsulü yazılan köy mültezime ihale olunursa öşrünü sahiplerinden almak üzere, defteri mültezime verilir, ihale edilmiyerek emanete kalırsa idare meclislerince konulan kıymetleri üzerinden öşrü alınırdı.

«Güğeri memuru» nun idare meclisince tâyin olunmuş olan ücreti köy ihale edilmemiş ise Maliye'den ödenirdi. Âşarda halkın ve mültezimin en çok şikâyetini mucip olan bu güvare denilen ve erken yetişen mahsuldü.

RESM-İ HINZIR (رسم خنزير) [*Mal.*] Domuzdan alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Belgrat ve Alacahisar sancaklarında bulunan domuzların her birinden senede dörder para resim alınırken sonradan reayanın istidaları üzerine o kadar ehemmiyet verilmiyen ve mühim yekûn da tutmıyan bu resm 1193 (1779) senesinde affolunmuştur. Sonradan bunların çok üredikleri ve sahiplerinin epeyce istifade eyledikleri nazarı dikkate alınarak ihtisap resmi ihdas olunduğu sırada yeniden alınmağa başlanmıştır. Resmin miktarı her yerde bir değildi. Tanzimat'tan bir müddet sonraya kadar böyle devam etmiştir.

1274 (1857-58) senesindeki ıslahat sırasında muhtelif resimler tevhit ve üç aylık yavrular istisna edilerek her birinden onar kuruş alınmağa başlandığı gibi adı da «Canavar resmi»ne tahvil olundu. Resmin birdenbire on kuruşa çıkarılması sahiplerine pek ağır geldi. Hattâ bazı yerlerde resim vermemek için öldürenler görüldü. Bunun üzerine ertesi sene yedi kuruşa ve nihayet 1279 (1862-63) senesinden itibaren de üç kuruşa indirildi.

1296 (1878-79) senesinden itibaren ağnam resmine zam yapıldığı sırada canavar resimlerine de zam icra edilerek resim beş kuruşa çıkarıldı. «Hayvanat-ı ehliye rüsumu» nun ihdas olunduğu Malî 1323 (M. 1907) senesinde bu resim tekrar beş kuruşa indirildi. Az sonra ittihaz olunan karar mucebince canavarların üç aylıktan altı aylığa kadar yavrularından beşer, altı aylıktan bir yaşına kadar olanlarından yedişer buçuk, bir yaşını dolduranlardan onar kuruş alınmağa başlandı.

Canavar resmi, ağnam resmi gibi sayım suretiyle alınıyordu. Sayıma eylûl iptidasında başlanılır, ayın nihayetine kadar yoklaması da bitirilirdi. Tahakkuk eden resim eylûl, teşrinevvel (ekim) ve teşrinsani (kasım) aylarında olmak üzere üç taksit ile ve tahsildarlar marifetiyle tahsil edilirdi.

RESM-İ KISMET (رسم قسمت) [*Mal.*] Ölenlerin terikelerinin tesbitiyle hâsıl olan paranın vereselerine dağıtılması mukabilinde alınan harç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eskiden ölünün askerî veya beratlı sınıftan veyahut reaya veya halktan oluşuna göre

terikesi «kassam» denilen memurlar tarafından tespit ve taksim edilirdi. Rumeli'dekiler Rumeli kazaskerine, Anadolu'dakiler de Aanadolu kazaskerine tâbi idiler. Kassamlar aldıkları harçtan kazaskerlere de hisse verirlerdi, Kassam teşkilâtı olmıyan yerlerde bu vazife kadı'lar tarafından görülürdü. Harcın miktarı zamanla değişikliklere uğramıştır.

RESM-İ KÜŞAD (رسم کشاد) [*İda.*] Yeni yapılan mektep, kışla, hükümet konağı, demiryolu, çeşme gibi şeylerin umuma açılışı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeni tâbirle «Açılış töreni» demektir.

RESM-İ MÜCERRED (رسم مجرد) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulunan reayanın bekârlarından alınan vergilerden birinin adıdır. Senede 6 akça alınırdı. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

RESM-İ NİZE (رسم نیزه) [*Mal.*] Mızrak, kargı vergisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Voynuklardan her gönder Havass-ı Hümayun'a bu namla marttan marta on altı akça verirdi. Bunun altı akçasını nöbetli voynuk, beşer akçasını da iki yamağı öderdi.

RESM-İ RAİYYET (رسم رعیت) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulunan reayadan alınan vergilerden birinin adıdır. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RESM-İ TAHLİF (رسم تحلیف) [*İda.*] Devlet memurlarının işe başlarken yemin ettirilmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başta Sadrazam olmak üzere vükelâ ile devlet adamlarının sadakat yemini etmeleri usulü Sultan Abdülmecit zamanında başlamıştır. 1266 senesi muharreminin yirmi beşinde (1850) Bab-ı Âli'de Padişah huzurunda vükelâ, rical Mushaf'a el koyarak aşağıda yazılı yemini yapmışlardı. «Padişahıma ve devlet-i aliyyelerine sadakatten ayrılmıyacağıma ve Padişah'ımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mecaz olan hedaya-yı resmiyyeden başka memnu olan hediyyeyi kabul etmiyeceğime ve emval-i mîriyyeden irtikâp ve telef etmeyip ve hiç kimseye ettirmeyeceğime ve lüzum-ı hakiki tebeyyün etmedikçe hazine-i mîriyyeye masarif vukuunu tecviz eylemiyeceğime ve icab-ı sahihi olmadıkça mücerred riayet-i hatıra mebni memur istihdamına lüzum göstermiyeceğime vallahi.»

Bu yemin sureti o zamanki dertleri göstermek itibariyle dikkate değer.

Tarih diyor ki: «Sadrazam ile Şeyh-ülislâm huzurda memuriyyetleri icra olunduktan sonra resmen Bab-ı Âli'ye vürutlarında (geldiklerinde) arz odasında hatt-ı hümayun kıraeti akabinde Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmeleri, vükelâ ve sair ricalin Meclis-i valâda orada bulunacak ulema tarafından tahlifleri ve sudur ile ulemanın da huzur-ı Meşihatta yemin etmeleri usul ittihaz kılınmıştı.»

Taşra memurları idare meclisi huzurunda yemin ettirilirlerdi.

RESM-İ TAPU (رسم طاپو) [*Mal.*] Arazi-i emîriyye üzerinde yapılan binalardan ve koru, harman yeri ve saire suretiyle ziraatten alıkonulan yerlerde arazinin bu terk ve tatiline karşılık öşür makamına kaim olmak üzere maktu ve muaccel (peşin) olarak alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Âlâ yerden 50, orta yerden 40 ve 30, edna yerden de 20 akça alınırdı.

Tanzimat'tan sonra bu türlü yerlerden «bedel-i öşür» ve «mukataa-i zemin» adlariyle vergi alınmağa başlanmıştır.

RESMİYYAT (رسمیات) [*İda.*] Resmî yani usul ve âdete uygun işler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hükümete ait ve hükümetin kararlarına uygun tarzda yerinde kullanılan resmî'nin cem'idir.

RESUL (رسول) [*Fık.*] İnsanları dine davet için Allah tarafından ba's olunan Peygamber yerinde kullanılır bir tâbirdir. Resul; Arapça elçi demektir.

Tasarrufta dahil olmıyarak bir kimsenin sözünü diğerine tebliğ eden kimseye de resul denir.

REŞADETLÛ (رشادتلو) [*İda.*] Tekke şeyhlerine elkab olarak kullanılan bir tâbirdir. Arapça, rüşd'den müştak (gelme) tır. Rüşd; Hak yolunda şiddetle istikamet (doğruluk), doğru yolda yürüme; sıdk u salah ile hareket etme; kendini bilme, bâliğ olma; akıl ve tedbirde bulunma mânalarına gelir. Reşad da doğru yolda yürümek, hak yoluna sülûk (girme) etmek; aklın mucebiyle hareket etmek demektir. Reşadet; müvelledattan (uydurulma) dır.

REŞEN (رشن) [*Mal.*] Yeniçeri mevacibinin üçüncü üç aylığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vaktiyle kamerî aylar kullanıldığı için üçer aylık olarak ödenen mevacibi ayların birer harfinden mürekkep olmak üzere birer remz vücude getirilmişti. Ancak on iki aya ait dört tâbirden ilk ikisi delâlet ettikleri ayların ilk harflerinden teşekkül ettikleri halde üçüncüsü

birinci ve ikinci ayların ilk ve üçüncü ayın son, ikinci ve üçüncü ayların ilk harflerinden meydana getirilmişti. Recep, şaban ve ramazan aylarına delâlet etmek üzere «reşer» yerine «reşen», şevval, zilkide, zilhicce aylarının remzi olarak da «şezez» yerine «lezez» denilmişti. Muharrem, safer, rebiülevvel ayları mevacibine «masar», rebiülâhır, cumadelûlâ, cumadelâhire mevacibine de «recec» denilirdi.

Sitare sanma gece kiseler mühürlendi
Reşen mevacibini verdi halka ıgd-i said
Sabit

REŞİD TAŞI (رشید طاشی) [*San.*] Nil kenarındaki Reşit şehrinde bulunan üzeri yazılı siyah taşın adıdır. Bu taş Napoleon'un zâbitlerinden biri tarafından 1799 da keşfedilmiş ve 1801 de İskenderiye'ye girdikleri sırada İngilizler tarafından ele geçirilerek Britanya müzesine konmuştur. Taşın üzerinde Hiyeroğlif, demotik ve Yunanca yazılar vardır. Yazıların Yunancası Weston, demotikler Skerblod, hiyeroğlifler de Thomas Young tarafından okunmuştur.

REVAK (رواق) [*San.*] Sıra ayaklar veya sütunlar üstüne dam yahut tonoz yapılarak üstü örtülü ve önü açık sütünlu yol ve galeriye verilen addır. Bunlar güneşten korunmak ve aynı zamanda hava teneffüs etmek için yapılmış rüzgârdan mahfuz ve gölgelik yerler teşkil eder.

REVAN ODASI (روان اوطه‌سی) [*Mim.*] Topkapı Sarayındaki yerlerden birinin adıdır. Buna «sarık odası» da denir. İsminden de anlaşıldığı gibi Dördüncü Murat, Bağdat seferinden evvel vuku bulan Revan seferinin hâtırası olmak üzere yaptırmıştır. Bu oda süs itibariyle Bağdat kasrının ufak kıt'ada bir modelidir. Kubbesi müzehhep ve muhteşem ise de onun gibi deri üzerine işlenmiş olmayıp boya ve altınla nakşedilmiştir. Yalnız uc çıkıntısının tavanı Bağdat kasrı'ndakiler gibi deri üzerine işlenmiş, altlı üstlü pencereler de onun gibi yapılmıştır. Dördüncü çıkıntıya da yine Bağdat kasrı'nda olduğu gibi o tarzda fakat daha sade bir ocak konulmuştur. Fazla aydınlık olmak için fevkanî pencerelerden maada kubbede de ayrıca dört pencere daha açılmıştır. Çıkıntılardan ikisi kütüphane ittihaz olunmuştur. İşerisinde basık tavanlı çilehane denmeğe lâyık bir küçük oda daha vardır. Tavanı müzeyyen ve müzehheptir. Kenarlarının üst kısmında İmam Buseyrî'nin meşhur kasidesinden bazı beyitler yazılıdır.

REVANİ (روانی) [*Mes.*] Mehteran-ı âlem'in usullerinden birinin adıdır. Üniversite Kütüphanesinde Halis Efendi kitapları arasındaki 1148 numaralı yazma bir mecmuada (Usul-i Mehteran-ı alem) başlığiyle aşağıda yazılı mehterlerin usul ve makamları gösterilmiştir.

Ahlatî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çenber, küçük hafif, büyük hafif, nakş, saf, revani, def usulu, yarım ahlatî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, zemm-i devr, murabba', devr-i hindî, karabatak, ezgi, sofyan, semai, çeng-i harbi

REVİ (روی) [*Ede.*] Asıl kafiyenin son harfine verilen addır. Kafiyede biribirine uygun olması lâzım gelen işte bu harftir. Bu harf bazan kafiyenin asıl son harfi ve bazan da onun menzilesinde bulunur. Bir harfin kafiyede asıl son harf menzilesinde bulunması iki suretle olabilir: Ya tekellüfsüz olarak asıl son harf menzilesinde bulunur, yahut tekellüfle o menzilede bulundurulur. Tekellüfle o menzilede bulundurulacak harf ise kelimenin ya ortasına veya sonuna gelir. Muallim Naci (ölümü 1893) «Istılahat-ı Edebiyye» de (sayfa 71 ve mütaakıp) bu dört ihtimali misallerle şöyle izah ediyor:

"Revinin asıl son harf olmasına misal:

Gördün mü bu damgehte azâd
Bir damın esiri sayd ü saygad

Bu beyitte asıl olan revi (d = د) harfidir.

Tab'ımdaki zevk u şevkı tam et
Meftun-ı hiramınım hiram et

beytinde ise (m = م) harfidir.

Revinin tekellüfsüz olarak asıl son harf menzilesinde bulunmuş harf olmasına misal:

Müjgânı ki nim cünbüş eyler
Bin cünd-i belâ nümayiş eyler

Bu beyitte (cünbüş) ile (nümayiş) deki (ş = ش) dır. Asıl harf olmadıkları halde tekellüfsüz olarak asıl son harf menzilesinde bulunmuşlardır. Hakikatte (cünbüş) de asıl son harf (b = ب) olduğu gibi (nümayiş) de de (y = ی) dir.

Revi'nin tekellüfle kelime ortasında asıl son harf menzilesinde bulundurulmuş harf olmasına misal:

Dediler mevsim-i sermade çıkar mı evden
Heves-i sayd ile hıç olmıyan âdem gevden

Bu beytin birinci mısraında revi (ev) in asıl son harfi olan vavı itibar olunduğu surette ikinci mısraında (bön) demek olan «gevden» in

vavı asıl son harf menzilesinde bulundurulmuş olur.

Revi'nin tekellüfle kelime sonunda son asıl harf menzilesinde bulundurulmuş olmasına misal:

İftihar eyleriz bununla ki biz
Müstefiz-i measir-i Arebiz

Bu beytin birinci mısraında son asıl harf (z = ز) olduğu halde ikinci mısraında (Arebiz) tâbirindeki (z = ز) son asıl harf menzilesinde bulundurulmuştur.

Bununla beraber yekkafiye olan manzumelerde bir defadan ziyade iradolunması makul değildir.

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılmış olmalıdır ki kafiyenin ruhu olan revi'nin kafiyelerde tekerrürü vücup tahtındadır. Kafiyedar olan beyit ve mısralarda revi yalnız bir harf olur. Başka harf olamaz.

Revi mukayyet ve mutlak olmak üzere iki kısımdır. Mukayyet revi vasla birleşmemiş olmak hasebiyle sâkin olan revidir. Misal:

Ruhbahş oldu Mesiha sıfat enfas-ı behar
Açtılar didelerin hâb-ı ademden ezhar
Bâkî

Mutlak revi vasla bitişme hasebiyle müteharrik olan revi'dir. Misal:

Her habab-ı eşkime bir aks salmış peykerim
Sâh-ı milk-i mihnetim tutmuş cihanı keşkerim
Fuzulî

REVZEN (روزن) [*San.*] Pencere demektir. «Sanat Ansiklopedisi»nde (Revzen Maddesi) «Bugün bu isim ancak eski tarz pencereler hakkında kullanılan tarihî bir tâbir olarak kalmıştır. Camilerde ve eski Türk evlerindeki alçı kayıtlı ve ekserisi renkli camlarla yapılmış olan nakışlı pencerelere eskiden revzen-i menkuş denirdi» izahı vardır.

Açıp revzençesin gâhî ki cânan gösterir kendin
Ümîd-i çak ile sînem girîban gösterir kendin
Nedim

REVZEN-İ MENKUŞ (روزن منقوش) [*San.*] Renkli camlarla yapılmış olan pencereler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Camilerle eski Türk evlerinde alçı kayıtlı ve ekserisi renkli camlarla pencereler yapılırdı.

REYHANÎ (ریحانی) [*San.*] Eski İslâm yazılarından birinin adıdır. Nesih'ten farkı bazı harflerin tabiî cesametlerinden biraz daha büyük yazılmasından ibaretti. Muhakkak gibi Reyhanî'nin de vazı'ı olarak (Ali İbn-i Bevvab) gösterilmektedir.

REYHANÎ BESMELE (ریحانی بسمله) [*San.*] Reyhanî (Reyhî) hattiyle yazılan Besmele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu Besmelelerde mimlerin gözleri açık olur ve (s=س) den sonra çizgi bulunmazdı.

REY-İ VAKF (رأی وقف) [*Vak.*] Vakfın gallesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerde geçer.

RIH (ریح) [*San.*] Mürekkeple yazılan yazıyı kurutmakta kullanılan tozun adıdır. Farsça kum demek olan rik'ten bozmadır. Rıh'ın en makbul olanı Manisa dağlarının bîrinden çıkarılırdı. Aslında kırmızı olan bu kum furunlanınca sararırdı. Rıh muhtelif renklere de boyanırdı. Daha ziyade siyahı ve moru makbuldü. Hattatlar yazılarında rıh kullanmazlardı. Onlar yazdıkları yazıları kurumak üzere açıkta bırakırlar ve böylece yazılarını açık havada kuruturlardı. Rıhı alelekser kâtipler kullanırlar ve vakit kazanmak için yazılarının üstüne dökerlerdi. Hattatların rıh kullanmamaları yazıyı bozduğundandı. Hakikaten rıh kullanılan yazıda incelik kalmazdı. Tarihe karışan mürekkebin yerini alan boyayı kurutmak için sünger kâğıdı icadedilmiş olduğu için rıh da ortadan kalkmıştır.

Müstakimzade eserinin mukaddimesi makamında olmak üzere hattın (yazının) faidesine dair yazdığı kırk hadisten otuzuncusu (Tuhfe-i Hattatin, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, s. 18) rıh hakkındadır. Mânası «yazacağınız şeyler üzerine toprak dökünüz. Hacetin husulüne faydası vardır» demek olan hadis şudur: «اذا كتب احدكم كتاباً فليتربه فانه انجح لحاجته».

Kitabın birinci kısmının sonundaki sanihalardan yirmi birincisi de (sayfa 623) rıha dairdir.

Müstakimzade bunun için şöyle diyor:

«Rıh nisar eylemek (dökmek) hat adâbıdır ki hattın üzerine neşrederler. Eğerçi hüsn-ü hatta âdet değildir. Lâkin umur-ı mühimmede hayir ve bereketi derkârdır ki filasl vaz'ı bir miktar gubar-ı türabîdir.»

Müellif Hazret-i Âdem'in yaradılışından başlıyarak toprak hakkında izahat verdikten ve Cenab-ı Peygamber'in iki karyeye (köye) yazılan yazılara toz döktürdüğünü yazdıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Kadı Taceddin yazdığı yazıya Besmele ile rıh dökerdi. Artan rıhı saklar ve yere dökülmemesine dikkat ederdi. Yazının ziynetlenmesi için tel dökmeğe başlanınca tele bir miktar da toprak tozu karıştırırlardı. Hafız Osman böyle yapar ve yazının bozulmaması için çok dikkat ederdi.»

Name-i hümayunlarda altın rıh kullanılırdı. Bu rıh-doğrudan doğruya altın tozu idi.

RIHDAN (ریگدان) [*San.*] Mürekkeple yazılan yazıyı kurutmakta kullanılan rıhın konulduğu kabın adıdır. Yazı takımını tamamlıyan rıhdan takımla mütenasip olarak camdan, madenden, gümüş ve altından yapılırdı. Rıhdan alelekser üstü toz halinde bulunan rıhın kolaylıkla akmasına mahsus süzgeç nev'inden delikleri olan üstüvanî şekilde, bazan da takımdaki hokkaların biçiminde yapılırdı. Rıh tabak şeklinde veya hokka biçiminde bir şeyin içine konularak küçük kaşıkla alınıp yazının üstüne döküldüğü de olurdu. Mürekkebin ortadan kalkması, yerini tutan boyayı kurutmak için sünger kâğıdının icadedilmiş olması rıh gibi rıhdanın da tarihe karışmasına sebep olmuştur.

RIK (رق) [*Fık.*] Kul, köle, cariye mânalarına gelen bu kelime umumi bir tâbirle esirlik demektir. Rıkkıyyet pek eskidir. İlk devirlerde insanlar, düşmanlarını esir edince ekseriya öldürürlerdi. Zamanla bunun şiddet ve vahşeti gözlere çarpmağa başlayınca, esirlerin şefkat ve mahabbetten ayrı olarak çift sürmek, hayvan gütmek gibi işlerde kullanılmağa ve kendileri satılığa yarar mal sayılarak, pazar yerlerinde alınıp satılmağa başlandı.

Eski kavimlerde hattâ Yunanlılarla Romalılarda esirler sahiplerinin meşru mülkü sayılır ve arzu edilen işlerde kullanılırlardı.

Esaret bütün kavimlerde kendini göstermiştir. Yalnız İranlılarda insanları esirlik kaydına sokabilmek hususu, komşu milletlerle münasebetleri neticesi zuhur etmiştir. Bununla beraber İran'da da alınan esirler, halk arasında hediyye bile edilirlerdi. Nitekim tarihlerde İran hükümdarlarından Husrev'in, Rum İmparatoruna gönderdiği hediyyeler arasında esirlerin bulunduğu da yazılıdır.

Araplarda da İslâmiyyetten evvel komşu kavimlerden satın alınan, yahut muharebe meydanlarında ele geçirilen esirler vardı. Satın alınan esirlere, hayvanlara lâyık görülen muameleler meselâ boyunlarına ip takılarak sürüklemek gibi haller reva görülür ve harp esirlerinin fidye-i necat vermeğe kadar hürriyetleri selbolunurdu.

Esaret bütün kavimlerde cari olmakla beraber en şiddetli ve korkunç şekli, Roma'da görülmüştür. Orada insanlar, hayvanlardan fena bir surette istifade edilir ve en ağır işlerde kullanılırlardı. Bundan maksat da onlar vasıtasiyle geniş mikyasta gelir temini idi.

Esirler hakkında gösterilen bu şiddet İslâmiyyette gereği gibi hafiflemiştir. Filhakika, cahiliyyet zamanında Araplarda mevcut olan istirkak (kölelik), İslâmiyyetten sonra da devam etti. Fakat esaretin menşei alelekser muhariplere inhisar ediyordu. Harpte alınan esirler, ele geçirenler arasında dağıtılır ve eline geçen esirleri beslemekten âciz olanlar da satıp paraya tahvil ederlerdi.

Köleye malik olan kimse o köleyi hizmetinde kullanmak, satmak yahut azad etmek haklarına malikti. Her kim köle azad ederse kölenin velâsı onun olurdu. İslâmiyyette köle azad etmek için en mühim sebep kölelerin salâh ve takva sahibi olmaları ve dinin hükümlerini muhafazaya gayret göstermeleri idi. Bununla beraber İslâmiyyet köleler için bir nimetti. Hazret-i Peygamber: «Kölelere takatlarının üstünde şeyler yaptırmayınız, siz ne yiyorsanız kölelerinize de o yemekten yediriniz» diyerek köleler hakkında şefkat ve merhameti ve iyi muameleyi tavsiye etmiştir. «Sizden bir kimse kölem ve cariyem demesin, oğlum ve kızım desin» sözleri de Peygamberin sözlerindendir.

Rıkkıyyet iki kısımdır. Birincisi rıkkıyyet-i vâfire'dir ki kendilerine asla ıtk ciheti tevecüh etmiyen köle ve cariyeler bu kısma dahildir. İkincisi rıkkıyyet-i hassa'dır. Kendilerine bazı mertebe ıtk ciheti taalluk eden köle ve cariyeler bu kısma dahildir. Bu kısım dört nevidir:

1 — Mükâtib: Bunların hürriyyeti hizmet veya mal üzerine kitabete kesilmiştir. Yani mevlâsına bir hizmet yapmak yahut mal vermeğe talikan i'tak edilmişlerdir. Çalışıp da o malı öder yahut o hizmeti görürse rıkkıyyetten çıkardı.

2 — Müdebbir: Ölüme bağlı olarak azad edilmektir. Müdebbir mevlâsının ölümiyle sülüs malından mu'tak (azad) olur, mevlâsı hiç mal bırakmamış ise sülüsü (üçte biri) mu'tak olur, sülüsanı (üçte ikisi) ni kazanıp öderdi. Terike düyuna müstağrak ise tamam bedelini ödemek mecburiyyetinde idi.

3 — Ümm-i veled: Mevlâsının istifrağından çocuğu olan cariye bu cümledendi.

4 — Mu'tak-ul-baaz: Yarısı, üçte biri yahut gayr-i muayyen bir cüz'ü gibi bazı eczası azad olan köle ve cariyeler bu kabildendi. Mu'tak-ul-baaz olanlar, diğer kısımları için kazanıp bedellerini ödedikten sonra azad olurlardı.

Osmanlılarda da cereyan etmiş olan rıkkıyyet esaretin kaldırılması hakkındaki kanunla çarşı ve pazarda satış muamelesi resmen kalkmış ise de 1908 Temmuz İnkılâbına kadar şöyle böyle devam etmiş, ondan sonra tamamiyle tarihe karışmıştır.

RIKKIYYET (رقيت) [*Fık.*] Kulluk, kölelik, cariyelik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rık; köle, cariye, esir demektir.

Eğerçi hizmeti yok lîk ana yeter bu şeref
Ki ede hizmet-i rıkkıyyetinde ömrü güzar
Nedim

RIKK U FITK (رق وفتق) [*Hal.*] İşlerin tertibi, maslahatların tesviyesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Andan etmezler ise havf u reca
Rıtk u fıtk ehli demez kimse ana
Nabi

RITL (رطل) [*Öl.*] 130 dirhemlik ağırlık ölçüsü yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Kamus)un beyanına göre biri Şamî, diğeri Bağdadî olmak üzere iki nevidir. Şamî rıtl 480, Bağdadî rıtl 128 dirhem ve bir dirhemin yedide dördüdür. Bazı yerlerde orta vücutlu bir adamın iki avuç dolusu zahire ölçüsüne de bu ad verilir. Bu da aşağı yukarı 128 dirhem eder.

§ [*San.*] Büyük kadeh, bardak mânasına da gelir. Rıtl-ı giran dolu kadeh demektir.

Destimde cam görse benim sernigûn eder
Nâdana sagar istese rıtl-ı giran verir
Nef'î

RIZK (رزق) [*Mal.*] Sipahi için Beytülmaldan her ay başında ödenen maaş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rızk; lûgatte yiyecek, içecek ve mutlaka kendisinden intifa olunacak şey mânasınadır.

Yok sende kanaat gözün aç olduğu oldur
Rızkın irişür yoksa eğer subh u eger şam
Ruhi

RİBA (ربا) [*Fık.*] Faiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Güzeşte, nema da bu makamda kullanılır. Elmalılı Hamdi Yazır «Türkçe Tefsir» de (الذين يأكلون الربوا ... الخ.) âyetini izah ederken (cilt 1, sayfa 952 ve mütaakıp) şu izahatı veriyor:

«Riba; aslı lûgatte ziyadelenmek, fazlalanmak mânasına mastar olup faiz dediğimiz ziyade-i mahsusanın ismi olmuştur. Lisan-ı şer'îde bir akd-ı muvazaa zımnında ıvazsız kalan her hangi bir fazla demektir. Riba bir muamelede hem ıvaz kasdı hem ıvazsızlık suretinde bir yalancılık, bir tenakuzdur. Binaenaleyh bir akd-ı muvazaa zımnında olmayınca riba tasavvur olunmaz. Cinsi, ölçüsü bir olan şeyler biribirleriyle mübadele edildiği zaman iki bedel beynindeki tefazul tahakkuk edebileceğinden o vakit ziyade tahakkuk eder. Yani mikyas-ı riba cins ve miktar veya her biridir. Akd-ı muvazaanın esası malı mala bitterazi mübadele etmek olan beyi'dir ki bey-i menfaat demek olan icare de buna mülhaktır. Gerçi beyi' bazan riba ifade eder. Fafat bu terbih bir değil lâakal iki akdın semeresi olduğundan ıvazsız olamaz. On kuruşa alınan bir şey on bir kuruşa satıldığı zamandır ki bir kuruşa kâr denilir Riba ise bir akit zımnında olur. Bir akit de cinsi ve miktarı müttehit iki mal biribirine tekabül ettirilerek mübadele edilmiş olduğu halde arada bir tarafa bedelsiz bir fazla tahakkuk etti mi işte bu, bir ribadır ki bedelli olmak üzere verildiği halde karşılığı yoktur. Meselâ birine bedeli bilâhare alınmak üzere karzan on lira verdiniz; harcetti, bir müddet sonra yerine on lira getirip verdi, verdiği anda bu muamele bey-i sarf suretiyle iki on lirayı bir mübadeledir. Bunlar cins ve miktarda tamamen mütekabildir. Fakat o on lira yerine, meselâ on lira on kuruş verilirse bu on kuruş açıktan, bedelsiz verilmiş bir ziyadedir, İşte bu ayet nazil olduğu zaman böyle altın veya gümüş nukud ikraziyle riba devr-i cahiliyye araplarında maruf idi. Hattâ ağniyasının alelekser yediği, içtiği hep riba demekti. Biri diğerine bir vâde ile altın veya gümüş bir miktar para ikraz eder ve o müddet için miktar-ı istikraza aralarındaki teraziye göre bir miktar ziyade de şart eylerdi. Bu ayet nazil olduğu zaman beyinlerinde en meşhur olan riba bu idi. Her hangi bir borçta vâde hulûl ettiği zaman borçlu veremezse alacaklısına «veremiyeceğim, riba et, yani artır» derdi. Yine bir miktar daha riba zammedilir ve bu suretle vâde yenilendikçe borcun miktarı artardı ve arta arta aslının bir veya bir kaç mislini bulurdu. Asıl deyin resülmal ve ziydesine riba tâbir edilirdi. Her vâdenin temdidinde zammedilecek ribanın yalnız re'sülmal hisabiyle veye evvelkinin re'sülmale zammiyle mecmuu üzerine yürütülmesi de terazi şekline tâbi olurdu ki zamanımız tâbirine göre biri basit faiz, biri mürekkep faiz demektir ve ribanın re'sülmali geçip ez'af-ı muzaaf olması faiz-i mürekkepte daha seri' olmakla beraber ikisinde de vâkı olur. Cihanın bugünkü faiz muamelâtı da mahiyyeten devr-i cahiliyyenin bu âdetinden başka bir şey değildir. Zaman zaman faiz miktarının ve eşkâlinin çoğalması veya azalması ise muamelenin mahiyyetini tebdil etmez. İşte örf-i Arap'ta riba, tam mânasiyle zamanımızda nukudun faizi veya güzeşte veya neması tâbir olunan fazlasıdır. Bunun karzdan başka düyunatta tatbikı dahi böyledir. Şüphe yok ki lûgate nazaran bunun en münasip ismi riba, ziyade, fazla, artık olmak

lâzım gelir. Buna faiz veya nema ıtlakı «انما البيع مثل الربوا» medlûlünce bey' ü ticarette teşbihen verilmiş yalan bir ıtlaktır. Ribanın ziyade-i nukutta mütearef olan bu mânası şer'de diğer emvale ve nesiyeye dahi tatbik olunmuştur. Nitekim «انما الربا فى النسأ» hadis-i şerifi mucebince muamele-i sarrafiyyede mücerred nesie yani veresi başlı başına bir ribadır. Kezalik «الحنطة بالحنطة مثلا بمثل يداً بيد والفضل ربا والشعير بالشعير مثلا بمثل يداً بيد والفضل ربا الخ.» diye hurma, tuzu, altını, gümüşü, hâsılı altı şeyi aynı veçhile sayan meşhur hadis-i şerifte fadıl hem yeden biyedin peşîn ve hem mislen bimislin müsavi mukabili olduğu halde peşin olmamak suretiyle tahakkuk eden fazlanın sırf veresi olmaktan ibaret ziyade-i hükmiyyeye şümulü müttefikun aleyhtir. Bununla beraber bu hadiste ribanın altın, gümüş nukutdan maada şeylerde dahi tahakkuku gösterilmiştir ki bunlar örf-i lûgatte ribadan madut değil idiler. Binaenaleyh riba kelimesi mâna-yı örfîsinden ta'mimen menkul bir ism-i şer'î olmuştur.»

Büyük âlim bu hususta daha bazı tafsilât verdikten ve riba hükümlerinin bi'set-i Seniyyesinin son senelerinde ve Mekke'nin fethi sıralarında nazil olup tatbikatının Haccet-ül vedaa müsadif olduğunu yazdıktan sonra Âl-i İmran suresindeki «يا ايها الذين آمنوا لاتأكلوا الربوا اضعافاً مضاعفة» nin ve ondan sonra da bu âyetlerin nazil olduğunu söylüyor ve şu tafsilâtı veriyor:

«Riba cari olan heyet-i içtimaiyye henüz tekâmül etmemiştir ve tekemmül etmiyen akvam ve milelden de riba ref'olunamıyacaktır. Dinî ahlâkı yükselmemiş, içtimaî teavünü ağızlardan kalblere geçmemiş, içtimaiyyatları tagallüp ve tahakkümden kurtulup uhuvvet dairesine girmemiş olan cemiyyetler ribadan kurtulamazlar, kurtulamadıkça da marzi-i Hak olan ahlâkî ve içtimaî kemali bulamaz, menafi-i amme ile menafi-i hassa tesadümünü ref'edemezler. Herhangi bir içtimaî heyette faizsiz yaşanamıyacağı hissi çoğalmağa ve faizin meşruiyyetine çareler aranmağa başlandı mı orada sukut ve inhitat ve devr-i cahiliyyeye irtica' başlamıştır. Iztırar ise ibaha kapısını açar, bugünkü cemiyyet-i beşeriyyenin riba devrinden kurtulabilmesi ciddî bir içtimaî salâh iktisap etmesine mütevakkıftır. Fakr azalıp içtimaî salâh ilerledikçe faizler tenezzül edecek ve bir gün gelip kalkacaktır. Fakat riba devam ettikçe de servetler inhisardan kurtulmıyacak, fakr azalmıyacaktır. Umumi nokta-i nazarla bugünün dünyasında faizin ref'i bir mefkûre olarak düşünülmeğe başlamış ise de doğrusu temayülât-ı hazıra henüz ref'i değil tenzili üzerinde dolaşabilmektedir. İşte bütün dünyanın henüz tahakkuk ettiremediği bu ümniyye min tarafillâh içtimaiyyet-i İslâmiyyede tahakkuk etmiş idi. Bu suretle Kur'an ve din-i İslâm hal-i hazırdaki bütün beşeriyyete dahi en yüksek bir tekâmülün ilhamını bahşedecek bir kitab-ı mübin, bir kanun-ı İlâhîdir. İktisad-ı ammı temin için infak-ı hayr usulünü temin eden cemiyyetler fakrın tedavisini ehass-ı âmal ittihaz eyler, bilâkis tevzi-i emvalde riba usullerini terviç eden cemiyyetler dahi servette inhisar ile fakrın tamimini istihdaf ederler. Faizci riba almak için daima bir muhtaç gözetir ve her riba bir bedel verilmeden alınan açık bir fazla olduğu için muhtacın ihtiyacını tehvin yerine sa'y ü amelini karşılıksız gasbederek dolayısıyle şiddetlendirir ve hakikatte o cemiyyet ribacılara münhasır olur. Fukara kısmı ne kadar faziletkâr olursa olsun cemiyyetin haricinde ağyar vaziyetinde bırakılır.»

Yine rahmetli Hamdi Yazır «يا ايها الذين آمنوا لاتأكلوا الربوا اضعافاً مضاعفة واتقوالله لعلكم تفلحون» ayetini tefsir ederken (cilt 2, sayla 1173) ribanın ez'af-ı muzaafe olması bir borca faiz zam edile edile re'sülmal kadar veya ziyade bir miktarı bulması demek olduğunu kaydettikten sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Müfessirîn bu kaydın ihtirazî olmayıp o zamanki cereyan-ı hale göre vukuî olduğunu ve binaenaleyh asıl nehyin alelıtlak riba-i tahrime müteveccih bulunduğunu beyan etmektedirler. Bu ayetin «Uhud» vak'asını tezkir sadedinde vârit olması bunun ilk nazil olan neh-yi riba ayeti olduğuna delâletten halî değildir. Tahkikat-ı fikhiyyeye nazaran da sure-i Bakara ayetleri nüzulü bundan muahhardır ve hattâ muahhar olmasa bile her halde mukaddem dahi olmadığından lâakal mukarenete mahmul olması lâzım gelir ve binaenaleyh riba hakkında nass-ı Hakîm «واصل البيع وحرم الربوا» tahrimi mutlaktır. Şu halde Bakara suresinde beyan olunduğu üzere «فان لم تفعلوا فاذنوا بحرب من الله ورسوله» tehlikesini düşünüp «واتقوالله لعلكم تفلحون ، واتقوا نار التى اعدت للكافرين ، واطيعوالله والرسول لعلكم ترحمون» emirlerini tutur..»

RÎBÂS ŞERBETİ (ريباس شربتى) [*San.*] Ravendin bir nev'i olan ottan yapılan şerbetin adıdır. «Bürhan-ı Katı'» da «Maruf, mayhoş taamlu bir nebattır. Usaresinden şerbet yaparlar. Ribâsi şerbet-i meşhurdur. Bazıları cibac ve bazı diyarda yine Farisî olan aşhon muharrefi aşkın derler» suretinde tarif olunan ribâs için «Lehçet-ül-Lûgat» da Arapça olduğu yazıldıktan ve Farsçasının muhtelif şekilleri kaydedildikten sonra şöyle deniliyor: «Tabiatı

derece-i saniyede bârid ve yabistir, kabzı vardır. Dabıg-i midedir. Susuzluğu ve kayyı defeder. Basur ve çiçeğe ve tauna nafi'dir. Sair havassı kütüb-i tıp'ta (tıp kitaplarında) mezkûrdur.»

Ribâs şerbetinin padişahlar için hususi surette Şam'da yapıldığı ve şerbete bundan ve şekerden başka daha bazı şeylerin konulduğu «Başvekâlet Arşivi»ndeki (Saray, no. 566, 22, c. 1187) «Nefs-i Hümayun için beher sene Şam'da Ribâs şerbetinin imali için Hassa helvacısına icabeden şeker ve misk ve anber ve ribâsın vakt ü zamaniyle gayet âlâsından tedariki hakkında» ki vesikadan anlaşılıyor.

RİBAT (رباط) [*Ask., Vak.*] Hudutda düşmanın tecavüzüne maruz yerlerdeki karakol nev'inden binalarla tekke yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ribat'ın «Kamus-ı Osmani»deki izahı şöyledir: «Bağ, bent, bir şeyi bağlanacak ip gibi nesne: (ribat-ı aşk, ribat-ı mahabbet); tekke, hane, konak, han, kemerli bina: (ribat-ı harap, ribat-ı âlem); (ribatî) odabaşı, hancı demektir.

«Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (c. 3, s. 372) fıkıh ıstılahı olarak şöyle izah olunmuştur:

«Serhat'de düşmanın hücumu melhuz bulunan mevzide mahza İslâm yurdunu muhafaza ve müdafaa maksadiyle ikamet etmek mânasını ifade eder. Esasen ribat, müdavemet demektir. Her hangi bir şeyi rabt ve zabt için kullanılan ip, bağ ve at sürüsü mânasına da gelir. Hudut'da bağlı bulunan süvari atlarına «ribatülhayl» denilmesi, bu münasebetledir. İmarethanelere, tekkelere, yolcular için yapılmış olan kervansaraylara da «ribat» namı verilmiştir.

«İslâmı takviye, Müslümanları düşmanlarının şerrinden siyanet ve muhafaza maksadiyle serhad'de ikamet etmeğe «mürabita» denir. Bu maksatla hudut'da aleddevam ikamet eden İslâm mücahitlerine de «mürabitîn» denilir.»

RİCAL (رجال) [*Ida.*] Büyük, ileri gelen devlet adamları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bulûğa eren genç; ergin; insan; ehil, erhap; bilgi ve ihtisas sahibi mânasına gelen recul'ün cem'idir. Büyük devlet adamları hakkında «rical-i devlet» tâbiri kullanılırdı.

Devlet ricali rahatı hiç bilmemektir
Rahat rical-i devleti hiç bilmemektir.
Mahtumî

RİCAL-İ ASKERİYYE (رجال عسكريه) [*Ask.*] Yüksek rütbeli zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferikler, müşirler bu cümledendi.

RİCAL-İ BAB-I ÂLİ (رجال باب عالی) [*Ida.*] Büyük devlet memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Rical-i Devlet» de denilirdi. Bundan başka yine büyük memurlar için «Erkân-ı Devlet» tâbiri de kullanılırdı. Ancak ikisi arasında fark vardı. «Erkân-ı Devlet» birinci derece dekilere, «Rical-i Devlet» de ikinci derecedekilere denilirdi.

Rical; bâliğ olan erkek insan, merd-i kâmil, mürüvvet-i tam mânalarına gelen «Recül»ün cem'idir.

RİCAL-İ AYN-ÜT-TAHAKKÜM VEZ-ZEVAİD (رجال عين التحكم والزوائد) [*Sof*] Evliyanın bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüthanemdeki bir yazma mecmuada on tane olduğu yazılan bunlar için şu tafsilât da verilmiştir: «Bunlar evkat-ı ömürlerini lisan-ı inbisatla duada ve nihayet zill ü darat, tevazu, meskenet ve recada geçirirler.»

RİCAL-İ DEVLET (رجال دولت) [*Ida.*] Büyük devlet adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bundan başka yine büyük memurlar için «Erknâ-ı Devlet» tâbiri de kullanılırdı. Ancak ikisi arasında fark vardı. «Erkân-ı Devlet» birinci derecedekilere, «Rical-i Devlet ise ikinci derecedekilere denilirdi.

Rical; bâliğ olan erkek insan; merd-i kâmil, mürüvvet-i tam mânalarına gelen «Recül»ün cem'idir.

RİCAL-İ DUDMÂN-İ BEKTAŞİYAN (رجال دودمان بكتاشيان) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının büyük zâbitleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ocak kendisini Bektaşiliğe bağlı saydığı için bu tâbir kullanılırdı,

RİCAL-İ İLÂHİYYE (رجال الٰهيه) [*Sof.*] Mânevî kudret ve kuvvet sahibi olan evliya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ricalüllah» da denir. Hususi kütüphanemdeki bir yazma mecmuada her asırda dört tane bulunduğu kaydolunan rical-i İlâhiyye için şu tafsilât da vardır: «Müşarünileyhim evtad-ı erbaanın gayri olup anlara imdad ederler. Bunlar «Kalb-i Muhammed», «Kalb-i Şuayb», «Kadem-i Salih», «Meşreb-i Hûd» üzerine zuhur edüp âlem-i a'lâda birine Azrail, diğerine Cebrail, üçüncüsüne Mikâil, dördüncüsüne de İsrafil nâzır ve Şeyh-ul-Ekber tarifi üzerine kalpleri semavî, halleri ruhanî olduğundan ruy-i zeminde (yer yüzünde) anların ahvaline ıttıla kesp ve malûmat elde edebilecek er pek nadir bulunur.»

RİCAL-İ İLMİYYE (رجال علميه) [*İlm.*] İlmiyye sınıfının yüksek tabakası hakkında

kullanılır bir tâbirdir. Haremeyn ile ondan yukarı olan İstanbul pâyelileri ve kazaskerler ilmiyye ricalinden sayılırlardı.

RİCALULLAH (رجال الله) [*Sof.*] Mânevî kudret ve kuvvet sahibi olan evliya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemdeki bir yazma mecmuada her asırda on tane olduğu ve «Gayb erenleri» denildiği de kaydolunan Ricalullah için şu tafsilât vardır: «Bunların galip sıfatları huşu ve huzu-ı Rabbanî ve kendileri mağlûb-ı tecallâ-yı Rahmanî olduğu cihetle ref-i savtla (yüksek sesle) mükaleme edemezler ki Hakkın gayri bunları ve bunlar dahi Hakkın gayriyi bilmezler. Esma-i camia ve kelimat-ı nafia-i Huda olduklarından kendilerinden istimdat şer'an caiz ve bu esma ve kelimatla istiaze ise nas ile sabittir. Eğerçi hakikatte müstemid ve müsteaz-ün-bih Cenab-ı Hak ise de müstefit ve müstemid i muvahhid olduğu halde vesait ile vesaile teşebbüs edilmek mani-i tevhid değildir. Nitekim zâhir umurda zamanın padişahları ve mukarinleri olan vükelâ halkın hacetlerini yerine getirirler.»

Fazl-ı Hakk u himmet-i cünd-i Ricalullah ile
Ehl-i küfri serteser kahr eylemektir niyyetim
Fâtih Sultan Mehmet

RİCAL-ÜL-FETH (رجال الفتح) [*Sof.*] Bir kısım mânevî kudret sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemde yazma bir mecmuada «Her bir saat için tâyin edilmiş 24 nefer recül-i salih oldukları» yazıldıktan sonra şu tafsilât verilmiştir: «Ehlullah'ın kalplerine ilka edilmekte olan Esrar-ı İlâhiyye bunların vasıtasiyle îta ve ihsan buyurulmaktadır. Her birinin memuriyyeti birer mahal ve mekâna mahsus olduğundan hiç bir mahalde halka bend-i içtima olamazlar »

RİCAL-ÜL-GAYB (رجال الغيب) [*Sof.*] Gayb erenleri yerinde kllanılır bir tâbirdir. Üçler, yediler, kırklar bu cümledendir. Sofiyeye ait eserlere göre her biri Allah tarafından mânevî idareye memur olan bu gayb erenleri, biribirinin emir ve iznine tâbi bulunanları, halktan gizli olanları, halk ile beraber bulundukları halde tanınmıyan, bilinmiyenleri, derece cihetiyle biribirine nispetle aşağı ve yüksek derecede bulunanları vardır. Bu mânevî derecelerin yükseği «Kutbiyyet», onun da üstü «Kutbiyyet-i kübra» dahi denilen «Gavsiyyet» tir.

RİCAL-ÜL-KUVVE (رجال القوه) [*Sof.*] Tasarruf sahibi olan meczuplar «cezbeliler, deliler» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemdeki bir yazma mecmuada her asırda sekiz meczuba bu ad verildiği yazıldıktan sonra şu tafsilât veriliyor: «Bunlara beynelhalk (halk arasında) sahib-i tasarruf ıtlak olunur ki murad eyledikleri nesneyi vücude getirebilirler. Âkil olanlar için bunların hakkında hürmet göstermek ve kendilerine sokulmaktan tam bir ihtiraz (çekingenlik) üzere bulunmak lâzımdır.»

RİCAL-ÜL-MENNAN (رجال المنان) [*Sof.*] Evliyanın bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemdeki yazma bir mecmuada «Havass-ı Ümmet-i Muhammediyye içinde 15 nefer» olduğu yazılı bulunan bunlar için şu tafsilât verilmiştir: «Kendilerden i'raz (yüz çevirmek) edenlere ikbal etmek sıfat-ı galibesiyle meşhur olan recül-ü l-mennan'ın adetleri artıp eksilmez. Gerek bunların ve gerek rical-ül-kuvve'nin ebdal silkine intikali ve yahut yekdiğeriyle istibdali gayr-i mümkündür.»

RİCAL-ÜT-TAHT-EL-ESFEL (رجال التحت الاسفل) [*Sof.*] Evliyanın bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hususi kütüphanemdeki bir yazma mecmuada bunlar için şu tafsilât vardır: «Her asırda levh, kalem, arş, kürsü, semavat ı seb'a adedine mahsur on bir recül-i kâmildir. Müşarünileyhimin gıdaları nefs-i rahmanî yani mânevî hayat sebebi olan Rabbanî nefhadır.»

RİDF (ردف) [*Ede.*] Aralarında mütehârrik (sesli) bir harf bulunmamak üzere «revi» den evvel vâkı olan elif yahut makabli (kendinden evvel) mazmum sakin vav veya makabli meksûr sakin ya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tarife göre ridf iki nevi teşkil eder. Birincisi «revi» ile aralarında ne hareketli, ne hareketsiz hiç bir harf bulunmıyandır.

Gönlümce tebessüm oldu mutad
Çeşmimde cihan tebessüm âbad

ve

Ey sun'i safa fezayı bîçûn
Dil oldu tenezzülünle memnun

ve

Haliniz sade şekliniz de zarif
Sesiniz hoş makamınız da lâtif

beyitlerinde olduğu gibi.

İkincisi aralarında sakin bir harf bulunandır. Sahte ile dahte, bihte ile rihte gibi. Bu türlü kafiye nispeten az kullanılır.

İkinci surette arada bulunan sakin harfe «ridf-i zaid», elif veya vava dahi «ridf-i aslî» adı verilir.

Mutlaka ridfi müştemil olan kafiyeye «müreddef» ve «kafiye-i müreddefe» denilir.

Kafiye elif veya vav yahut ya dan ibaret yalnız bir ridfi müştemil ise «ridf-i müfret ile müreddef» hem ridf-i zaidi, hem de ridf-i asliyi muhtevi ise «ridf-i mürekkeb ile müreddef» adını alır.

İran şairlerine göre kafiyelerde alelıtlak ridfin tekrarı lâzımdır. Arap şairleri ise vav ile ya da ridfin değişikliğini caiz görürler. Muallim Naci'nin kanaatine göre (İstılahat-ı Edebiyye, sayfa 80) Farsça'da olduğu gibi Türkçede kafiyeler de ridfin tekrarı lâzımdır.

RİFAİYYE (رفاعيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ahmed-ür-Rifai tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Seyyid Ali Eb-ül-Hasan'ın oğlu olan Ahmed-ür-Rifai 512 (1118-19) senesinde «Arz-ul-Batayih» ten «Ümm-i Ubeyde» de valide cihetinden ceddi olan zamanının şeyh-ül-meşayihi Şeyh Ebu Seyyid Yahya-ün-Neccariy-yül-Ensarî'nin evinde doğmuş, 578 (1182-83) senesinde Irak'ta Vasıt şehrinde ölmüştür. Annesi Şeyh Yahya-ün-Neccarî'nin kızı Eba Eyyub-ül-Ensarî sülâlesinden Fatime'dir.

Nesebinin büyük anneleri vasıtasiyle İmam Hasan'la Ebu Bekir-is-Sıddîk'a muttasıl olduğunu kaydeden Ümm-i Ken'an hankahı seccade nişini rahmetli Abdülhalim Ken'an (Ahmed-ür-Rifai, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1340) şu tafsilâtı da veriyor:

«Hazret-i Pir'in ceddi Seyyid Yahya-er-Rifai-el-Hüseynî işbu sülâlenin Irak taraflarına giden ricalinin birincisidir. Müşarünileyh evliyanın büyüklerinden Hasen-ün-Neccarî'nin kızı Alema ile evlenip ondan babası Es-Seyyid Ali doğmuştur. Es-Seyyid Ali Batayih'i teşriflerinde dayısı Şeyh Mansur-ul-Batayih'nin gördüğü rüya üzerine Ahmed-ür-Rifai adı konulduğu gibi yine o rüyada büyüdüğü vakit Şeyh Aliyyül-Kari-yül-Vâsıtî'nin terbiyesine verilmesi de tavsiye edilmiştir. Ömrü müddeti - hisab-ı cümel tarikiyle - Lâfza-i Celâli gösterir.»

Ahmet Er-Rifai, tarikatı Şeyh Ali-el-Vâsıtî-yül-Kureşi'den almıştır. Müellif, tarikat silsilesini ayrı ayrı göstermek suretiyle İmam Ali'ye ulaştırmıştır.

Aynı eserde zürriyyeti ile ashap ve etbaının meşhurları hakkında «Nefhat-ül-Miskîn»-den naklen şu tafsilât vardır:

«Ahmed-ür-Rifai Şeyh Mansur-ur-Rabbanî'nin kardeşi Ebi Bekir İbn-i Yahya-el-Buharî'nin kızı Seyyide Hatice ile evlenmişlerdi. Ondan Seyyide Fatime ve Seyyide Zeynep dünyaya gelmiştir. Seyyide Hatice'nin ölümü üzerine kızkardeşi Sitti Rabia'yı almış, ondan da Seyyid Salih doğmuştur. Seyyid Salih hiç evlenmemiş ve babasının sağlığında irtihal ederek ceddi Yahya-el-Neccar'ın kubbesine gömülmüştür. Kızı Seyyide Fatime'yi kızkardeşinin oğlu ve amcalarının oğlunun oğlu Seyyid Ali Mühezzib-üd-devle Bin Osman ile evlendirmiş, ondan Muhyiddin Agreb ve Seyyid Necmeddin Ahmet-el-Asfer doğmuştur. Bundan sonra Fatime ölmüş ve bu iki evlâdından başka evlât bırakmamıştır.

«Seyyide Zeyneb'i, Seyyid Abdürrahim bin Osman ile evlendirmiş, ondan Seyyid Şemseddin Muhammed ve Seyyid Kutbuddin Ahmet ve Seyyid Eb-el-Hasan Ali ve Seyyid İzzettin Ahmet ve Seyyid Ahmet Eb-el-Kasım ve Seyyid Eb-el-Hasan ve Seyyide Ayşe ve Seyyide Fatime doğmuştur. Bu suretle altı erkek ve iki kız olmak üzere sekiz evlâtları olmuştur. Bunlar da evlenmişler ve çoluk çocuk sahibi olmuşlardır.

«Ahmet-er-Rifai, ilm ü irfan itibariyle pek yüksek bir zattı. Tesis ettiği tarikatın az zamanda bütün İslâm memleketlerine yayılmasında ve sâliklerinin milyonları bulmasında onun mânevî tesirinin başlıca saik olduğunda şüphe yoktur.»

«İbn-i Celâl'in Cilâ-üs Saada adlı eserinda hakkında şunların yazılı olduğu eserde gösterilmiştir.

«Muaşereti güzel, maişeti kolay ve sade, nefsi gani, hilmi çok, ketum, ahdinde vefakâr, müslümanlar için çok dua eder, kötülükleri affeder, açı doyurur, çıplağı giydirir, hastanın hatırını sorar, cenazeyi teşyi eder, fukara ile oturur, miskinlerle birlikte yemek yer, ezaya sabreder, düşmana nasihat eder kendisiyle karşılaşınca selâm verir, revak ve mesçidi kendisi süpürür, halkın ferah ve sürurunda ferih ve mesrur olur, gam ve kederlerinde gamlı görünür, birine hitap edeceği vakit muhatabı gerek büyük olsun gerek küçük olsun, efendim der, bir şey hoşuna giderse tebessüm eder, kahkahadan hoşlanmaz, özür sahibinin özrünü kabul eder, korkusu ferahından ziyade olup korkusundan nefesinden yanık ciğer kokusu gelirdi. Yolda yürüdüğü vakit sağa sola bakmayıp önüne bakar, körleri eliyle tutup yol gösterir, fakirlerin evlerine yemek, eramil ve miskinlere kırba ile su götürür, takati olmıyanlarla hastaların hizmetlerini görür, onlardan kendisiyle nâs için dua talep ederdi. Yetimlere baba, dullara koca muamelesi ederdi. Bir sözü söylemeden evvel tartar, öyle söylerdi. Hiç bir şeyde ifrat etmez, boş şeylerle uğraşmazdı. Namaz vakti girince her şeyi bırakır, namazı eda ederdi. Namaza durduğu vakit rengi sararır, sabah namazında güneş doğuncıya kadar ye-

rinde otururdu. Göz yaşları çok, ağlaması uzun, ferahı azdı. Her namazın sonunda Ayet-ül-kürsü, yolda giderken Fâtiha okurdu. Daima abdestli bulunur, buna devamı emrederdi. Önünden geçtiği mesçide girer, namaz kılardı. Kendisine verilen hediyye hurma kurusu olsa hakir görmez, musafahasını istiyenlerden elini çekmezdi. Fukaradan bir kimseyi işinde kullanmazdı. Meclisinde dünya sözü cereyan etmezdi. Kalkarken, otururken zikr-i İlâhi ile kalkar otururdu. Cemaatten bir derviş eksik olsa, o fakirin hatırını sorar, hasta ise ziyaretine gider, yahut tarafından birini gönderir, eğer gelemeyişi bir ihtiyaçtan ise haccetini görürdü. İhvan ile birlikte yemek yemeyi sever, yanık ekmek yemez, elini ekmeğe silmezdi. Tokluktan nehyeder, tokluk âfete sebeptir derdi. Suyu üç nefeste içerdi. Yerde bir ekmek parçası görse Allah adı yazılı bir şey için nasıl ihtimam ederse öyle ihtimam ederdi. Yamalı hırka giyerdi. Geceleyin tesbih maaş kesbinden efdaldır deyip kıyam-ı leyle tergip ederdi. Birinin yalan söyliyebileceğini istib'ad ederdi. Kalbi sıkar ve hicaplandırır diye fukarayı ağniyaya nazardan nehyederdi. Doyduktan sonra yemeği, lüzumsuz söz söylemeği, zalimler ile musahabeti ve onlara yardımı nehyederdi. Bu hal kalbi katılaştırır, Allahı gazaplandırır derdi. Hurma dibine düşeni sahibinin izni olmadan almağı menederdi. İhtiyarın elini öper, duasını isterdi. Bir genç görse ona da sokulur, bana dua et derdi ve bunu isterken çünkü sen tövbekâr bir gençsin derdi. Bir çocuk görse öper, dua talep ederdi. Bulûğa erinciye kadar Müslüman çocukları üzerine melekler hata yazmazlar derdi. Biri zalimler için kendinden dua istese şöyle dua ederdi: «اللهم اصلحهم و ارشدهم و الهمهم طاعتك و ذكرك و وفقهم لما تحب وترضى برحمتك يا ارحم الراحمين.»

«Sahib-ül-Berahin» adlı eserde de hakkında şunlar yazılıdır:

«Akdi sahih, şehevattan hâli, sabrı şikâyetsiz, takvası garazsız, açlığı taat, tokluğu kanaat idi. Eğer eline bir şey geçmezse sabreder, fütuhat olursa bezleder, rahat bilmez, istirahatı düşünmez, sıyam ve kıyamı çok, uykusu az, iştigali nefsini düzeltmek ve dilini fena sözlerden korumaktı. Rıza hırkasını giymiş, kazanın acısına sabırla göğüs vermişti. Nâsa eliyle, diliyle, mal ve makaliyle ef'al ve keremiyle faydası olurdu. Safa kâsesinden içmez, takva ehlinin gömleğine bürünmüş idi.»

Pek çok sözü ve menâkıbı nakledilmiştir. Onlardan bir kaçını kaydediyorum:

«Dünya nedir diye soranlara verdiği cevap: İnsanı Allah'tan gafil eden her şey dünyadır.

«Kim ki ameliyle me'mul ettiği şeye vâsıl olacağını ümit ederse o kimse yolunu şaşırmıştır.

«Bana hased edeni ben levm etmem. Zira benden evvel gelen birçok fazilet sahipleri de mahsud olmuşlardır. Bendeki bende, onlardaki onlarda kaldı ve çokları da gayz ve hasetlerinden öldüler.

«Derviş ayna gibidir. Dünya umurundan (işlerinden) her neye nazar ederse onu kendinde mürtesem olarak görür. Eğer halk ile ihtilât eder ve onların elinde olanı ve mülâbislerini görürse âyinesi (ayna) paslanır. Bunun için kalbine dünya umurundan bir şey getirmek dervişe lâzım değildir. Eğer nefsini bundan hıfzederse âyinesi inkişaf eder ve cilâlanır ve onda mugayyebat (gizli şeyler) zâhir olur ve irtisam eder. Dervişe dilini Haktan gayriden kesmek ve eğer bir söz söylerse onun üzerine ne terettüp ettiğini ve ne netice vereceğini bilmek lâzım olduğu gibi sustuğu vakitte hilimle ve sükûnetle susmak ve kendisinden bir şey sorulduğu vakit cevaptn acele etmemek ve eğer cevap verirse cevabı teemmül ve tefekkür ile olmak ve kendisinden ziyade bileni görünce ondan istifade etmek ve onunla edebe mugayir kelâmda bulunmaktan kaçınmak lâzımdır.

«Tarikin babadan miras kaldığını, ecdaddan evlâda teselsül ederek geldiğini ve yahut sofuluğun bir hırka, bir asa, bir külâh, bir büyük sarık ve bu gibi kıyafetlerden ibaret olduğunu zanneden aldanır. Çünkü böyle değildir. Hak Taalâ'nın nazargâhı gönüldür ki, esrarını ilka için oraya nazar buyurur. Bereket-i kurb ve setrin mevkii gönüldür. Halbuki, senin gönlün gaflette ve taç ve tesbih gibi şeylerle iştigal edip hicap arkasındadır. Marifet nurundan hâli olan akla akıl mı denir? İçinde akıl olmıyan kafa ne fayda verir?

«Uykuya daldığı bir cuma günü bir kedi eteğinde yatar, uyur. Uyanınca kedinin yattığını ve namaz vaktinin de geldiğini görünce karısından bir makas istedi. Çetirilen makasla kediyi uyandırmadan eteğini kesti. Öylece namaza gitti. Dönüşte kediyi uyanmış ve kesip bıraktığı eteğinin parçasından kalkmış buldu. Eteğin parçasını aldı, yerine dikti. Bundan karısının hoşlanmadığını görünce karısına: «Şeyh Salih'in kızı, dedi, sıkılma. Bu hayırdan başka bir şey olmadı. Bana da bir zorluk vermedi. Bilâkis bundan iyilikler hâsıl oldu.»

Ahmet-ür-Rifai'nin ölümü üzerine makamına oğlu Seyyid Âli geçmiş, onu da diğerleri takibetmek suretiyle. Rifaiyye tarikati İslâm memleketlerinin her tarafına yayılmıştır. Rifai

şeyhi olan ve ilm ü irfan ile tanınmış bulunan (Ahmed-ür-Rifai) eserinin müellifi Ken'an Bey Rifai tarikinde dervişliğe kabul usulünü (sayfa 455) şöyle gösteriyor:

«Tarikat-i Rifaiyyede bir tâlibin dervişliğe kabulü şu suretle olur. Şöyle ki: Evvelâ Cenab-ı Hakk'a tövbe ve terk-i isyanla dergâh-ı Hakk'a rücu' etmek niyyetiyle mürşid tâlibe bir abdest alıp Allah rızası için iki rek'at namaz kılmasını ihtar eder. Badehu, mürşid kıble cihetine müteveccihen ve kemal-i huzu' ve huşu' ile dizleri üzerine seccadeye oturur. Mürid de edep ve huzu'la ve dizi şeyhinin dizine mülâsık (bitişik) ve melâmis (değmiş) olarak hadian Billâh-i Taalâ ve vesavis-i nefsaniyye (nefis vesveselerinden) ve desayis-i şeytaniyyeden (şeytanın hilelerinden) mücerret olduğu halde önüne oturur. Şeyh üç Fâtiha-i Şerife okur ve müridi elinden tutar ve «ان الذين يبايعونك انما يبايعون الله يدالله فوق ايديهم فمن نكث فانما ينكث على نفسه ومن اوفى بما عاهد عليه الله فسيؤتيه اجراً عظيما» ayet-i kerimesini tilâvet eyler. Badehu müride hitaben «عن عبادة ابن الصامت رضى الله عنه انه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وحوله عصابة من اصحاب بايعونى على ان تشركوا بالله الخ.» hadis-i şerifini okur. Ubadet-ibn-is-Samit Radiyallahü anh diyorlar ki: Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri huzurunda ashaptan bir cemaat bulunduğu halde buyurdular ki Cenab-ı Hakk'a asla şirk katmamak, sirkat ve zina etmemek ve fakr havfiyle evlâdınızı katletmemek ve elleriniz ve ayaklarınız beyninde bir veled-i zina getirmemek ve size emrettiğim ahlâk-ı hasenede bana muhalefet etmemek şartlariyle benimle mubayaa ediniz. Bu cihetlere kim vefa ederse, ecrini Cenab-ı Hak ihsan eder. Bu menhiyyattan biri, birinize isabet edip setrederse, Cenab-ı Mevlâ dilerse affeder, dilerse muakabe eder. İşte buuun üzerine mubayaa ettik dediler. Ve yine Hazret-i Ubade Radiyallahü anh buyurdular: «بايعنا رسول الله صلى الله عليه وسلم على السمع والطاعة فى العسر واليسر والمنشط والمكره ونقول الحق حيث كنا ولانخاف فى الله لومة لائم» yani gerek üsür halinde, gerek yüsür halinde, gerek neşat ve gerek sıkıntı halinde kendilerini dinlemek ve itaat etmek ve her nerede bulunsak doğruyu söylemek ve Hak yolunda lâimin levminden korkmamak üzere mubayaa ettik dediler, sen de bu hadis-i şeriflerin meal-i münifince mubayaa ediyor musunuz? der, mürid dahi bu suretle mubayaayı kabul edince şeyh «واوفوا بعهد الله اذا عاهدتم ولاتنقضوا الايمان بعد توكيدها وقد جعلتم الله عليكم كفيلاً ان الله يعلم ماتفعلون» ayet-i kerimesini okuyup tâlip ile birlikte üç defa «استغفر الله العظيم الذى لااله الا هوالحى القيوم واتوب اليه واسئله التوبة والمغفرة والهداية لنا والتواب الرحيم» der. Sonra şeyh sağ eliyle müridin elinden tutup ona şu sözleri söyletir: «قل اشهد الله وملئكته ورسله وانبيائه الخ.» Yani bilcümle günah ve hatalardan Cenab-ı Mevlâya ve Habib-i Ekremine tâip ve evamir-i İlâhiyye ile evamir-i Hazret-i Peygamberîyi imtisale ragıp ve meharimden müçtenip ve Cenab-ı Hakk'a münip ve taatına müştehid ve fukara ve biçarelerin hizmetine gücüm yettiği kadar muvazib olacağıma ve dünya ve âhirette şeyhim Hazret-i Rifai olduğuna ve taat bizi cem' ve masiyet aramızı tefrik ettiğine Cenab-ı Hakkı ve melâike-i kiramını ve rüsul ve enbiya-i izamını ve halkından hazır olanları işhad ederim.» «والله على ماتقول وكيل» Sonra şeyh «عهد عهدالله، يد يد سيدنا رسول الله صلى الله عليه وسلم» ve işbu bîat Hazreti İmam Rifai Radiyallahü anh'indir dedikten sonra «يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت فى الحيوة الدنيا وفى الاخرة» ayet-i kerimesini kıraet eder. Badehu gözlerini kapayıp elleri dizleinde olduğu halde üç kere (لااله الاالله) kavl-i celilini ânifen yazıldığı surette telkin eyler ve dördüncüde Muhammedün resulüllah der. Mürid dahi bu suretle tekrar eder. Sonra mürşid elini müridinin sadrına (göğsüne) koyup ona tevfik ve ihlâs husulü için dua eder. Mürid kadın ise, mürşid elinden tutmayıp ikisi de bir tülbendin uçlarından tutarlar ve şeyh dua için elini göğsüne dayamayıp karşıdan dua eyler ve duasını Fâtiha ile hatmeder. Sonra, mûridiyle birlikte kalkar ve ikisi de kıbleye teveccüh ederek «الصلاة والسلام عليك يارسول الله، الصلاة والسلام عليك يا حبيب الله، الصلاة والسلام عليك يا وسيلتنا الى الله، الصلاة والسلام عليك يا اول خلق الله وخاتم رسول الله، الصلاة والسلام عليك وعليكم يا انبياء الله اجمعين» dedikten sonra mürşid Cenab-ı Hazret-i Peygamber ile enbiya ve mürselîn hazeratına ve cümlesinin âl ve ashabına ve Hazret-i Gavs-i Âzam ve vâris-i efham Esseyyid Ahmed-ür-Rifai hazretlerine ve evlât ve esbatına ve hulefasına ve evliyaullah ve kâffe-i mümin ve müminat ve müslimin ve müslimat ervahına bir Fâtiha okur.»

Rifai tarikatında diğer tarikatların bazılarında mevcut riyazet ile halvette farklar vardır. Nefsin tehzibi için yapılması meşrut ve mutad olan riyazet dokuz olup, dördünün müridin çavuşluk mertebesine ve beşinin de nekabet mertebesine girdikten sonra olduğunu yazan (Ahmed-ür-Rifai) müellifi (sayfa 158) bunun için de şu tafsilâtı veriyor:

«Çavuşluğa mahsus olan telkinatı ve muamele-i lâzimeyi icradan sonra müride dört riyazetle muamele eder ki birincisi, üç gün olup iptidası pazar; ikincisi, üç gün olup iptidası pazartesi; üçüncüsü, dört gün olup iptidası

nalı; dördüncüsü, beş gün olup iptidası çarşamba günüdür.

«Her riyazetin fazlası on gün olup, on birinci günü tekrar başlanır ve böylece devam eder. Bu riyazetlerde yemek yenirse de riyazette olanın kimsenin giremiyeceği temiz bir yerde oturması ve kaza-yı hacet (abdest bozmak) için çıkarken yolunu değiştirmemesi lâzımdır. Her namazdan sonra her müridin yaptığı gibi «Ya Rahman» zikriyle iştigal ettiği geceleri on iki rek'at teheccüd namazı kılar. Teheccüd namazının en azı dört rek'at olduğu her sünnetin iki rek'atı sonunda da on üç kere salât ü selâm getirilir ve Fâtiha ile son verilir.

«İkinci riyazete merbut olan zikir, her namazın akabinde «Ya Rahim», üçüncü riyazete merbut olan zikrine her namazın sonunda «Ya Vehhab», dördüncü riyazete merbut olan zikir kezalik her namazın sonunda «Ya Kuddus» dur. Riyazetten çıktıktan sonra mürşid ona «Zülcelâl-i velikram» zikrini verir ve mürid mânevî bir işaret oluncıya kadar buna devam ederdi. Mürşid mânevî işaret görünce müridini nekabet mertebesine çıkarır. Nekabete mahsus telkinatı ve lâzım olan muameleyi yaptıktan sonra mürşid, müride beş riyazetle muamele ederdi. Birincisi nekabet mertebesine girdikten sonra perşembeden başlamak üzere dört, ikincisi cuma namazından sonra başlamak üzere beş, üçüncüsü cumartesi gününden başlamak üzere altı, dördüncüsü pazardan başlamak üzere yedi, beşincisi de pazartesinden başlamak üzere sekiz gündü. Sâlikin bu beş riyazette okuyacağı esma birincisinde Ya Hak, ikincisinde Ya Hannan, üçüncüsünde Ya Halim, dördüncüsünde Ya Hay, beşincisinde Ya Hâfız'dır. Sayıları müridin istidadına göre idi. Her riyazetin arasındaki fasıla beş gündü. Sonunda mürşid müride zikr-i istigase denilen: «لا اله الا انت انی کنت من الظالمین» zikrini her gün namazdan sonra okumak üzere verirdi. Bu hal de mürşide mânevî bir işaret oluncıya kadar devam ederdi. Bundan sonra mürşid halvet-i tehzib ederdi ki bu da halife olacak zata merbut halvetti.

«Rifai taritatındaki halvet iki idi. Biri hilâfet alacak zata merbut halvet-i tehzipti. Kırk bir günden ibaret olan bu halvetin şartları o günlerde oruç tutmak, iftarla sahuru mürşidin tarifi gibi yapmaktı. Uyku yatsı namazından sonra en az iki, en çok dört saatti. Sonra teheccüde kalkılırdı. Sabaha doğru ve sabah namazından sonra Ya Hamid virdine birinci gün ve gecede birer kere ve her gün de bilindiği gibi devam olunurdu. Nihayet bulduktan sonra mürşid her namazın sonunda ve miktarı ehli indinde bilinen ve münacat-üttalibîn denilen «ربنا آتنا من لدنك رحمة وهيئ لنا من امرنا مرشداً» zikrini verirdi. Buna da mürşide mânevî işaret vâkı oluncıya kadar devam ederdi. İşaret görünce halifelere merbut olan vird ile mezun kılmak suretiyle hilâfet verirdi. O da her gün yüz İhlâs-ı Şerif ve yedi kere «سبح اسم ربك الاعلی» suresiyle yüz kere Salât ü selâm ve yüz kere Kelime-i Tevhid ve mürşidin sair mezun kıldığı ahzab ve evraddan ibaretti. Her cuma gecesi yüz kere «استغفرالله العظیم», yüz kere «سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اکبر», yüz kere de «اللهم صل علی سیدنا محمد النبی الامی الطاهر الزکی صلاة تحل بها العقد وتنفك بها الکرب وعلی اله وصحبه وسلم» yedi kere Fâtiha okumaktan ibaretti.

«İkinci halvet «halvet-i muharremiyye» idi. Her sene muharrem ayının yedi gününe mahsustu. Halvete ayın birinci günü girilirdi. Bu da halife olanlarla sair müridlere mahsus olmak üzere iki kısımdı. Halife olanların halveti o günde olup yiyecekleri canlı şeylerden olmamak ve zikri de malûm sayıde «لا اله الا الله» tı. İkinci günün zikri «İsm-i Celâl», üçüncü gününün zikri «Vehhab», dördüncü gününün zikri «Hay», beşinci gününün zikri «Mecid», altıncı gününün zikri «Mu'ti», yedinci gününün zikri «Kuddus» du. Bu günlerin her birinin ayrı ayrı duaları da vardı.

«Sair müridler için olan halvet yine muharremin birinci gününden başlamak üzere abdestli olmak, oruç tutmak, bir yatakta ıyâl ile yatmamak, canlı hayvan eti yememek, söz söylemekten kaçınmaktı. Bu halvetteki zikir her namazın sonunda yüz kere «Ya Vehhab» ve bundan sonra da yine yüz kere «اللهم صل علی سیدنا محمد النبی الامی الطاهر الزکی وعلی آله وصحبه وسلم» demek ve zikirle virdin başlangıç ve sonunda Seyyid-ül-Enam Efendimiz Hazretlerinin ruh-ı şerifleriyle ashab-ı kiramının ve ehl-i beytinin ve tarik sahibi hazretleriyle rifai silsilesi şeyhlerinin ve ana ve babalarının ve bütün Müslümanların ruhlarına hediyye etmekti.»

Rifaiyye tarikatında bir takım merasimi de vardı. Müellif Kenan Bey merhum onları da şöyle anlatıyor:

«Halevat-ı usbuiyye (haftalık halvetler), siyah sarık sarmak, seccadede oturmak, halka ile zikretmek, def, nevbe vurmak, sema', tevacüd, sancak, havarık.

«Halevat-ı usbuiyye itikâftan ibaret olup bu da sıyam, kıyam, riyazet-i taam ve iştigal-i zikrullahı müştemildir. Halktan uzlet dahi Hakka sıdk ile, iltica ile beraber Hakka takribedecek nevafili müştemildir.»

Siyah sarığın sarılması sünnet olduğu, seccadede Hazret-i Peygamberle ashabının oturduğu, bayram günleriyle nikâhta ilân maksadiyle def çalındığı kaydedilmekte ve çalgı için şöyle denilmektedir:

«Taife-i Rifaiyye cuma'nın müminlerin bayramı olduğunu bildikleri için def, nevbe vurmayı bu cihetle müstahsen gördüler. Bizim için her günde bir, belki her bir nefeste iki bayram vardır ki biri nefy-i ağyar eylemekte, biri dahi isbat-ı mahbub-ı hakiki eylemektedir.»

Bayraklar için de şunlar yazılıdır:

«Tarikat-ı aliyye-i Rifaiyye'de istimal olunan alâm ve rayat denilen alemlere gelince: Bunlar âmal ef'ali cihad-ı nefisten ibaret olan dervişlerin, fakr leşkerinden vukuf ve sebatlarına işarettir. İslâm askerleri düşman karşısında nasıl sebat edip onların tedibine kıyam ediyorsa, dervişlerin dahi böylece insanın en büyük düşmanı olan nefs-i emmarenin terbiyesi için müçtemian gayrette bulunduklarına bir delil demektir. Resulüllah hazretleri cihad ve gazadan avdetlerinde «رجعنا من الجهاد الاصغر الى جهاد الاكبر» yani küçük cihaddan büyük cihada avdet ettik, buyururlardı. Müridlerin zikir cemiyyetinde toplanıp bu merasimi icra etmeleri kendilerinin tervih ve tenşit i kulûbü maksadına mebnidir ki, haberde vârid olduğu gibi «رووحوا القلوب ساعة فساعة» yani kalpleri bazan rahat ettiriniz demektir. Çünkü hiçbir âlim ve müçtehit yoktur ki, kalbinin istirahati için kendine mahsus mubah bir ameli olmasın. İşte Sadat-ı Ahmediyyenin akd-i cemiyyet-i zikirle bu merasimi icra eylemeleri bu kabilden olup, def çalarak ve Zat-i Risaletpenah Hazretlerini medh ve sena ve suleha-yı ümmeti zikrederek Cenab-ı Hak ve Habib-i Ekremleri ile ferahyab olurlar.»

Rifaiyye tarikının hususiyyetlerinden biri de «Ahmed-ür-Rifai» müellifinin merasim arasında kaydettiği havariktir. Havarik âdetin üstünde yapılan şey demek olan hârika'nın cem'idir. Sofiye arasında buna «Bürhan» denilir.

Rifaiyye tarikına mahsus olan bürhan; şiş vurmak, ateşe girmek, cam çiğneyip yutmak gibi fevkalâde hallerdir. Arapça bir kelime olan bürhan; «Kamus» da: Red ve inkâr için söz götürmiyecek surette hakikati ispata yarayan kavi hüccet» suretinde izah edilmiştir.

Rivayete göre Hacca giden tarikat kurucusu Ahmed-ür-Rifai, Medine'ye dönüşünde mensubîni ile Cenab-ı Peygamberin kabr i saadetini ziyaret ediyor. Selâmına Aleyh-is-salât ü vesselâmdan «Ya veledî» cevabı geliyor. Daha başka iltifatlara da nail oluyor. Bu hal yanındakileri vecde getiriyor. Kimi satır, kimi çekiç alıyor, biribirine vurmağa başlıyor. Bunu gören Ahmed-ür-Rifai ellerini açıyor, bu benim tarikatıma mahsus bir hal olmak üzere kalsın diye dua ediyor. Şiş vurmak, ateş yemek gibi hârikalar bundan kalıyor.

Rifaiyye tarikatının diğer tarikatlar gibi şubeleri de vardır. Onlar da şunlardır:

Sayyadiyye, Kayyaliyye, Nuriyye, İzziyye, Fenariyye, Bürhaniyye, Fazliyye, Cündeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Ataiyye, Sebsebiyye, İmadiyye, Katnaniyye.

RİF'ATLÛ (رفعتلو) [*İda.*] Sâlise rütbelilerle kapıcıbaşılara ve binbaşılarla alay eminleri hakkında elkab olarak kullanılır bir tâbirdir. Okur yazar olanlara efendi ile birlikte «Rif'atlû efendi», okuyup yazması bulunmıyanlara da ağa ile beraber «Rif'atlû ağa» suretinde yazılırdı.

RİHTECİYAN (ریختەجیان) [*San.*] Top döken sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «rihtegân» da kullanılırdı. Farsça bir kelime olan rihte; dökülmüş, akıtılmış demektir. Osmanlılar devrinde İstanbul, Belgrat, Baç, Budin, İşkodra ve daha başka yerlerdeki tophanelerde top dökülürdü.

RİHTEGÂN (ریختگان) [*San.*] Top döken sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «rihteciyan» da kullanılırdı. Rihte; Farsça dökülmüş, akıtılmış demektir.

RİK'A (رقعه) [*San.*] İslâm yazılarından birinin adıdır. «Tedrisat-ı İptidaiyye Mecmuası»nda çıkan yazılarının birini tahsis ettiği rik'a için «Hiyeroğlifleri, resimleri, timsalleri, remzleri bozarak yazıyı basitleştirmeğe sevkeden ihtiyaç; vakti, hayatı, ameli tasarruf etmek ihtiyacı İslâm yazılarında gayet basit bir tenevvü, şekiller için ric'atten ibaret, bir istihale vücude getirmiştir. Bu istihalenin mahsulü «rik'a» dır» deyen İsmail Hakkı Baltacıoğlu şu tafsilâtı da veriyor: «Rik'ada şekillerin birçok teferruatı ihmal edilmiş, zülfeler düşmüş, gözler kapanmış, (s = س) gibi bazı harflerin dişleri dümdüz olmuş, ikili üçlü noktalar biribirine bitişerek tek çizgi şekline girmiş, birçok münhaniler gerilerek düz çizgiler, yahut kırılarak köşe halini almıştır. Bu değişikliklerin sebebi, çabuk ve kolay yazmak ihtiyacından başka bir şey değildir. Yazıda sanat ile ihtiyacın biribirinden ayrıldığı tarih rik'anın zuhuru tarihidir denilebilir. Rik'a yazısı: İslâm yazılarında vukua gelen ric'at istihalelerinin sonuncu safhasıdır.

Çünkü bir derece daha ric'at, şekillere düz ve basit çizgilere yani unsurlara tahallül eder ki bu suretle harflerin şahsiyyeti mahvolur.

«Rik'a; şekil itibariyle divanî ve tâlik derecesinde bir yazıdır. Fakat hissi ifade itibariyle ne tâlik, ne de divanî derecesine varabilir. Çünkü divanîde olduğu gibi keşideleri, kolları yoktur. Sonra tâlikte olduğu gibi bünyesi inceleşmek, kalınlaşmak suretiyle cereyanların şiddeti sık sık değişmez. Belki aynı şiddette çizgilerden teşekkül etmiş gibidir. Bu yazıda güzelliğin erkânı; tenasüp, zarafet, sertlik, keskinlikten ibaret kalmaktadır.

«Rik'a eski yazı şekillerine nazaran, evvelce esas tabiatı bir türlü teşekkül edemiyen, nev'ine mahsus istiklâli kazanamamış idi. Çünkü şeklen benzeri olan divanî'nin tesirinden hâlî kalmıyordu. Hattâ bu tesir neticesinde «Divanî kırması» isminde bir yazı bile zuhur eylemiştir. Divanî'nin ulaşmıya, çabuk yazılmağa müsait bulunmaması bu tesiri kolaylaştırmıştır. Eski nümunelerde bu ulaşma ve sola doğru meyilleşme istidadı ziyadedir. Bu vasıflar dairesinde rik'anın en son mükemmeli «Mümtaz Efendi rik'ası» denilen tarzda görülür. Daha sonraları gelen Sultanî hat muallimi «İzzet Efendi» rik'a yazısında esaslı bir tecedddüt göstermiştir. Rivayete nazaran İzzet Efendi zamanında güzel rik'a yazmakla maruf olan «Âli Paşa», «Fuat Paşa», «Cevat Paşa» gibi zatların yazılarını toplıyarak tetkik etmiş, rik'anın ihtiyaçlarını hakkiyle takdir ederek yeni bir üslûb vücude getirmiştir. Aynı zamanda bazı şekilleri tamim etmiş, kâfların, lâmların ittisaline ait muhtelif tarzlar göstermiştir. İzzet Efendi hoca olmak itibariyle bir cihetten tedrisatiyle, diğer cihetten «Hutut-ı Osmaniyye» ismiyle bastırdığı mecmualarla bu yeni tarzın tamimine çalışmıştır. Yetiştirdiği talebe de bu maksadın husulün yardım etmiştir.»

«İzzet Efendi'nin rik'ada gösterdiği üslûp hakkında çok söz söylenmiştir. Fakat doğrusunu söylemek lâzım gelirse üslûbu rik'ada tasavvur edilebilecek her türlü güzellikleri cemetmiştir.

«Rik'a Osmanlıların resmî yazısı idi. Rık'anın ne nesihi, ne de celîsi vardır. Yalnız ilânlar için celî yerine büyük mikyasta rik'alar kullanılırdı.

«Rik'a nev'ine sokulabilecek bir yazı daha vardır. O da «Siyakat» dir.

«Eski sadrazamlardan Sârım Paşa, Ârifî Paşa ile Nafıa ve Maliye Nâzırlıklarında bulunan Mahmut Celâleddin Paşa, Beylikçi Raif Efendi, Cihanzade Damadı Şura-yı Devlet Âzasından İsmet Bey, Mümtaz Efendi'nin tekemmül ettirip Bab-ı Âli rik'ası da denilen rik'a yazı yazmakta şöhret kaznaanlardandır.»

RİKÂB (ركاب) [*San.*] Özengi demektir. Pişgâh, huzur mânalarına da gelir. Osmanlılarda Padişah'ın maiyyeti yerinde olmak üzere «Rikâb-ı hümayun» şeklinde kullanılırdı. Bundan başka hükümdar sefere gittiği, yahut Sadrazam Serdar-ı ekrem unvaniyle harbe gidip Padişah İstanbul'da kaldığı vakit vekil sıfatiyle yanında bulunan büyük memurlara memuriyyet unvanının başına eklenirdi. Rikâb-ı hümayun kaymakamı, Rikâb defterdarı, Rikâb reisi gibi. Padişahla Sadrazam İstanbul'da bulundukları zamanlarda rikâb memurlarının vazifeleri sona erердi.

Gaşiyen çeksün saadet haşredek dûr olmasun
Devlet ü izzet rikâbından ilâ yevm-il-kıyam
Vahid

RİKÂB AĞALARI (ركاب آغالرى) [*Sar.*] Padişah'ın atının yanında yürüyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Rikâb-ı Hümayun ağaları» suretinde de kullanılırdı. «Özengi ağaları» da denilen bu ağalar Yeniçeri ağası ile Emîr-i alem, Kapıcılar kethüdası, kapıcıbaşılar, çavuşbaşı, şikâr ağaları denilen çakırcı, şahinci ve atmacacı başılar, emirahurlar, çaşnigirbaşı, altı bölük ağaları, cebeci, topçu ve arabacı başılardan mürekkepti. Bunların yeniçeri ağası, altı bölük ağaları, topçu ve arabacı başıları gibi bir kısmı asker, emîr-i alem, kapıcılar kethüdası, şikâr ağaları gibi bir takımları da saray mensubu idi.

RİKÂBDAR (ركابدار) [*Sar.*] Padişahların atla bir yere gidişleri sırasında özengiyi tutmak suretiyle ata binip inmelerine yardım eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlarla vezirlerin atlarının yanında piyade (yaya) giden adam hakkında da kullanılırdı. Osmanlı tarihleri rikâbdarlığın hangi tarihte ihdas olunduğunu yazmıyorlarsa da sarayın ilk kurucusu sıfatiyle silâhtarlık gibi bunun da Yıldırım Bayezit devrinde ihdas edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Fâtih Kanunnamesinde (Kanunname-i Âl-i Osman, sayfa 23) «Bir has oda dahi yapılmıştır otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhtar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tülbent oğlanı ola» denildiğine göre rikâbdarlığın eskiliği anlaşılır.

Rikâbdar bölükbaşılıkla, çaşnigir başılığa, silâhdarlığa terfi edilir, saraydan elli akça ile müteferrikalıkla çıkarılırdı. Yirmi akça ulûfesi olduğu gibi salyanesi, dört adet came-i hassa idi. Yetmiş binden yüz bin kuruş nanpâre ile tekaüt edilirdi.

Rikâbdarlığa tâyin olunanlara «acemilik» namiyle para verilirdi. «Başvekâlet Arşivin»-deki bir vesikada (Saray, 22 ca. 1274) «Enderun-ı hümayunda silâhdar ağa, çuhadar ağa ve rikâbdar ağa olanlara iptida olduklarında «acemilik» namiyle silâhdar ve çuhadar ağaların her birine 11600 ve rikâbdar ağaya 10600 çürük akça verilmesi mutad olduğu» yazılıdır.

Fâtih Kanunnamesinden de anlaşıldığı veçhile rikâbdar ilkin silâhdarın madunu (altı), çuhadarın mafevkı (üstü) olduğu halde sonradan ikisi de kendisine takaddüm etmiştir.

Çorlulu Ali Paşa'nın silâhdarlığı sırasında silâhdarlık vazifesi temayüz ettirilirken rikâbdar ve çuhadarların Mevlid ve saire gibi resmî günlerde maiyyet-i hümayunda bulunmaları, sair vakitlerde dairelerinde oturmaları usul ittihaz olunmuştur. Silâhdarların huzur-ı hümayunda bulunamadıkları resmî günlerde çuhadar, o da bulunamazsa rikâbdar silâhdara vekâlet ederdi.

Rikâbdarlık için Enderun tarihinde (Atâ tarihi, c. 1, s. 208) şu tasilât vardır:

«Silâhdar ve çuhadar ve rikâbdar ağalık memuriyyetleri (İkinci Sultan Mustafa) ve (Üçüncü Sultan Ahmet) sadrazamı Çorlulu Şehit Ali Paşa'nın silâhdarlığına gelinciye değin mabeyncilik demek olarak küll-i yevm (bütün gün) hizmet-i hümayunda bulunurlar iken çünkü çuhadar ve rikâbdar ağaların naspları kırk senede ocak yolunu ancak katedebilerek altmış yaşını geçmiş ve vücutlarına bittabi zaaf ve herem (ihtiyarlık) ârız olmuş olan bir sinn ü sâle vusullerine müsadif olacağı cihetle öyle ayak üzere gezinmeğe mütevakkıf olan hizmetleri lâyıkıyle ifada zahmet çekmekte oldukları mücerrep olduğundan bunların resmî eyyamdaki hizmetleriyle iktifa buyurulup silâhdarlığın zilyeddi olarak daire-i mahsusalarında oturup müreffeh surette vakit geçirmeleri usul ittihaz edilmiştir.»

Yine Atâ'nın verdiği malûmata göre rikâbdarın Hane-i Hassa'dan iki lalası, aşağı koğuşlardan bir kullukçusu, bir zülüflü baltacısı, iki sofalısı, bir heybecisi ve iki de yedekçisi vardı.

RİKÂB DEFTERDARI (رکاب دفتردارى) [*Mal.*] Sefere iştirak münasebetiyle payıtahttan (İstanbul) ayrılan Defterdar'ın (Maliye Nâzırı) vekiline verilen addır. Bunun yerine «Rikâb-ı hümayun defterdarı» da denilirdi. Eskiden harb vukuunda Sadrazam Serdar-ı ekremlikle gittiği zaman kendisine mensup hacegânla beraber bütün devlet erkânı da birlikte gider, İstanbulda birer vekilleri ve işleri görecek kadar kâtipler kalırlardı. Asiller seferden dönünce bunların vazifeleri sona ererdi.

RİKÂB-I HÜMAYUN (رکاب هایون) [*Sar.*] Padişah'ın bir yere gidişi sırasında maiyyetinde bulunma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Maiyyette gidip aynı zamanda muhafaza vazifesiyle de mükellef olanlara «rikâb ağaları», «rikâb-ı hümayun ağaları» da denilirdi.

Mülûk-i zamâne önünce revâne
Rikâb-ı hümayunda hakan u Kayser
Bâki

RİKÂB-I HÜMAYUN AĞALARI (رکاب هایون آغالرى) [*Sar.*] Padişah'ın atının yanında yürüyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Rikâb ağaları» suretinde de kullanılırdı. «Özengi ağaları» da denilen bu ağalar Yeniçeri ağası ile emîr-i alem, Kapıcılar kethüdası, kapıcıbaşılar, çavuşbaşı, şikâr ağaları denilen çakırcı, şahinci, ve atmacacı başılar, emîrahurlar, çaşnigirbaşı, altı bölük ağaları, cebeci, topçu ve arabacı başılardan mürekkepti. Bunların yeniçeri ağası, altı bölük ağalar., topçu ve arabacı başılar gibi bir kısmı asker, emîr-i alem, kapıcılar kethüdası, şikâr ağaları gibi bir takımları da saray mensubu idi.

RİKÂB-I HÜMAYUN KAPICIBAŞILIĞI (رکاب هایون قپوجى باشیلغى) [*Sar.*] Padişah'ın atla gidişi sırasında maiyyetinde bulunan saray mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondokuzuncu asır başlarında imrahorluğa bağlanıp yeni bir şekil alınca bir rütbe halinde vezirliğin mahreci olmuştur.

RİKÂB-I HÜMAYUN KAYMAKAMLIĞI (رکاب هایون قائمقاملغى) [*Ida.*] Sefer münasebetiyle İstanbul'dan ayrılan Sadrazam'ın vekiline verilen addır. Vezirlerden olan vekile «Kaymakam-ı rikâb-ı hümayun» da denilirdi. Eskiden harb vukuunda Sadrazam Serdar-ı ekremlikle gittiği zaman kendisine mensup hacegânla birlikte bütün devlet erkânı da beraber gider, İstanbul'da birer vekilleri ile iş görecek kadar kâtipler kalırdı. Defterdarın (Maliye Nâzırı) vekiline, «Rikâb-ı defterdarî» yahut «Rikâb-ı hümayun defterdarı», Reis-ül-küttab'ın vekiline «Rikâb reisi», ötekilerine de ona göre isim verilirdi.

RİKÂB-I HÜMAYUN SOLAKLARI (رکاب هایون صولاقلرى) [*Sar.*] Padişah ların Sefere gidişleri sırasında maiyyetlerinde bulunup muhafızlık eden Yeniçeri teşkilâtı mensuplariyle sonradan selâmlıklarda ve sair alaylarda debdebeyi artırmak ve aynı zamanda muhafızlık vazifesini görmek üzere yine Padişah'ın maiyyetinde

bulunan teşekkül hakkında kullanılır bir tâbirdir. Or. Pr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Rikâb solakları» da denilen bu teşekkül için «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 447-448» şu tafsilâtı veriyor :

« Yeniçeri ocağına merbut solak ortaları, hükümdarların sefere gidişlerinde anı muhafaza ederek götürürlerdi. Bunlar ; her biri yüzer neferden mürekkep dört cemaat ortası olup her bir cemaat veya ortanın birer solak başısı ve birer kethüdası vardı.

« Osmanlı hükümdarları sefer hayatını terkettikten sonra cuma selâmlıklarında ve sefere giden orduyu Davutpaşa'ya kadar teşyi ve istikbalde, bayram alaylarındaki merasimde Padişahların önünde süslü kıyafetleriyle miktarı mahdut ve saltanat şiarından sayılan Rikâb solakları denilen bir muhafız sınıfı teşkil olundu. Bunlar esas itibariyle Yeniçeri ocağına mensup idiler.

«Padişah alayla saray haricine çıkınca atının yanıbaşında iki taraflı olarak dört solakbaşı ile sekiz rikâb solağı ve altmış solak yürüyordu. Elbiseleri iyi kumaştan olup başlarında üsküfleri vardı ve zâbitlerinin elbiseleri yeşil kadifedendi. Solakların dördü yirmi dört saatten yirmi dört saate sarayda nöbet bekler ve diğerleri yeniçeri kışlalarındaki kendi ortalarında bulunurlardı. Rikâb solakları solakbaşının emri altında idiler. Bu solakbaşıların yevmiyelerinden başka zeametleri de vardı.

«Rikâb solaklarının adedi on iki ile sekiz arasında idi Fakat esas sekiz rikâb solağı vardı. Bunların arasında münhal olduğu zaman Yeniçeri ocağı'ndaki solaklardan buraya solak alınırdı.

«Rikâb solakları ile solakbaşı ve kethüdaları alaylarda başlarına üsküf (sırmalı börk) giyerler ve siyah sorguç takarlardı. Solak kethüdalarının yüksek ve beyaz birer sorguçları vardı. Bunlara her sene bayrama mahsus elbise, kaftan ve çizme parası verilirdi. Kendilerinin ayrıca her gün giymeleri için yazlık ve kışlık elbiseleri de vardı. Sineklik de denilen sorguçlar üç senede bir değişip yenisi verilirdi. Sorguçların değişmesi münasebetiyle verilen para onsekizinci asır başlarına kadar Yeniçeri ocağı beytülmal sandığından tesviye olunurken sonradan hazine tarafından verilmiştir.

«Rikâb veya hassa solaklarının Bab-ı hümayunda daireleri vardı. Burası sonradan hazine memurlarına verilmiştir. Bunların maaşları diğer solaklardan farklı olup her sene mevlit günlerinde de bin kuruş ihsan alırlardı.

«Rikâb solakları teşkilâtı bir aralık 1099H. 1687-88 M. tarihinde ve İkinci Sultan Süleyman zamanında şatırlarla beraber kaldırılmış ise de sonra tekrar ihdas edilmişti. Yeniçeri ocağı iyice bozulup kışlalarda efrat bulunmadığı zaman resmî günlerde resmen mevcut sekiz rikâb solağından başka alaylarda bulunması icabeden solaklar da mevcut olmadıklarından düzme solak namiyle her hafta şuradan buradan bir takım yeniçeri taslakları tedarik olunur ve bunlar solak elbiseleri giyerek padişahların cuma selâmlığına iştirak ettirilirlerdi. Ocağın kaldırılmasından sonra solakların bir nizama bağlanması münasip görülüp sinleri (yaşları) yirmi ile yirmi beş arasında gösterişli ve terbiyeli yeri yurdu belli olanlardan on sekiz kişi intihap olunarak gedikli solaklara yani rikâb solaklarına ilâve edilmiştir. Daha sonra yani 28 şevval 1244 (1829 mayıs iptidası) solak ve peyk teşkilâtı tamamen kaldırılarak hademe-i rikâb-ı hümayun ismi altında bir bölük vücude getirildi.»

RİKÂBİYYE (رکابیه) [*Ida.*] Sadrazam, vezirler ve bazı devlet ricali tarafından muayyen zamanlarda Padişah'a verilen hediyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray mensuplarının ileri gelenleri tarafından tâyin ve ibkaları münasebetiyle takdim olunan peşkeşlere de bu ad verilirdi. Edirne Bostancıbaşıları bu adla altı bin kuruş verirlerdi.

RİKÂB REİSİ (رکاب رئیسی) [*Ida.*] Sefere iştirak münasebetiyle İstanbul'dan ayrılan «Reis-ül-küttab» ın vekiline verilen addır. Bunun yerine « Rikâb-ı hümayun reisi » de denilirdi. Eskiden harb vukuunda Sadrazam, Serdar-ı ekremlikle gittiği zaman kendisine mensup hacegânla beraber bütün devlet erkânı da birlikte gider, İstanbul'da birer vekilleri ile iş görecek kadar kâtipler kalırlardı. Asiller seferden dönünce bunların vazifeleri sona ererdi.

RİKÂB SOLAKBAŞILARI (رکاب سولاق باشیلری) [*Sar.*] Padişahların sefere gidişleri sırasında maiyyetlerinde bulunup muhafızlık eden Yeniçeri teşkilâtındaki solak cemaatlerinin başlariyle padişahların sefere gitmeyi terkettikten sonre selâmlıklarda ve sair alaylarda debdebeyi artırmak ve aynı zamanda muhafızlık vazifesini görmek üzere yine Padişahın maiyyetinde bulunan solakların başlarına verilen addır. Yeniçeri teşkilâtında her biri yüzer neferden mürekkep dört solak cemaati ve bu dört cemaat ortasının da birer solakbaşısı vardı.

Padişah alayla saray dışına çıktığı zaman atının yanıbaşında iki taraflı olarak dört solakbaşı ile sekiz rikâb solağı ve altmış solak yürürdü. Solakbaşıların elbiseleri yeşil kadifedendi. Başlarına üsküf giyerler ve siyah sorguç takarlardı. Bu solakbaşıların yevmiyelerinden başka zeametleri de vardı. Solak ve peyk teşkilâtı 28 şevval 1244 (1829) da kaldırılmış, yerine «Hademe-i rikâb-ı hümayun» adı altında bir bölük teşkil olunmuştur.

RİKÂB SOLAKLARI KETHÜDASI (رکاب صولاقلری کتخداسی) [*Sar.*] Padişahların saray dışına çıktıkları sırada maiyyetlerinde bulunup debdebeyi arttıran ve muhafızlık vazifesini gören rikâb solaklarının zâbitlerinden birinin adıdır. Yeniçeri ocağında yüzer neferden mürekkep dört cemaat ortası ve her ortanın da birer solakbaşısı ile birer kethüdası vardı. Rikâb solakları kethüdaları alaylarda yeşil kadifeden elbise giyerler, başlarına da üsküf takarlardı. Solakbaşıların sorguçları siyah olduğu halde kethüdaların sorguçları beyazdı. Solak ve peyk teşkilâtı 28 şevval 1244 (1829) da kaldırılmış, yerine «Hademe-i rikâb-ı hümayun» adı altında bir bölük teşkil olunmuştur,

RİKÂZ (رکاز) [*Fık.*] Yer altında bulunan mal ve hassaten maden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Madenlerden vergi alınmanın meşruiyyeti «...وفی الرکاز خمس» hadisiyle sabittir. Değerli âlim Kâmil Miras bu hadisi şerh ve izah ederken «Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi, c. 5, s. 413 ve mütaakıp» şu tafsilâtı veriyor:

«Rikâz; madene, define ve hazineye şâmil bir lâfz-ı âmdır. Rikâz yer altında Kudret-i fâtıranın yarattığı maadine denildiği gibi akvam-ı kadimenin yer altına koyup gizlediği hazaine de ıtlak olunur. Bu mâna-yı âm, İmam Ebu Hanife ile hem içtihad olan eimmenindir. İmam Mâlik ve Şafiî ise rikâzı yalnız, hazain-i mekşufede istimal eylemişlerdir. Bu suretle maadin'in rikâzdan madut olup olmadığı beynel'eimme ihtilâfı mucib olmuştur. Bu da alınacak harcın suret-i istifasındaki ihtilâfı tevlit eylemiştir.

— «Rikâz, ezmine-i kadimede tahtelarz (yer altı) defnedilen hazineden ibaret olduğuna göre bu hadis-i şerif mucebince bedelinin beşte birisi Beytülmale aittir. Bu bapta mezahib-i erbaa eimmesinin ve cumhur-ı ulemanın ittifakı vardır. Yalnız bulunan define nisap derecesinde olup olmaması havelan-ı havle tâbi bulunup bulunmaması gibi fer'î meselelerde ihtilâf edilmiştir. Fıkıh kitaplarında bunun da muhtelif şekilleri ve hükümleri tasvir ve tâyin edilmiştir.

«Burada eimme-i mezahib ve ulema arasında ihtilâfını mucip olan mes'ele, maadinin rikâzdan madut olarak rikâz gibi hums resme tâbi olup olmadığı keyfiyyetidir. İmam Ebu hanife ile Süfyan-ı Sevrî ve Evzaî, maadin-i mekşufeden de cahiliyyet defineleri demek olan rikâz gibi hums nisbetinde vergi alınır, demişlerdir. İmam Mâlik ile İmam Şafiî maden rikâz değildir. Belki zekâtta olduğu gibi maadinde de istihsal olunan cevahirin rubu' öşür hesabiyle harcı ve vergisi alınacağı içtihadında bulunmuşlardır.»

Kâmil Miras bundan sonra imamlarla ulema arasında bu hususdaki ihtilâf ve münakaşaları uzun uzadıya yazmakta ve aradaki farklar münasebetiyle mütalâalarını da kaydetmektedir.

Madenler için rikâz adı altında bir takım hükümler konulmuştur. O hükümlere göre rikâz ikiye ayrılır: Rikâz-ı tabiî, rikâz-ı gayr-i tabiî.

1 — Rikâz-ı tabiî; insanların dahli olmaksızın arzın satıh ve gavrında (dibinde) mevcut olan madenlerdir.

2 — Rikâz-ı gayr-i tabiî; insanlar tarafından toprak altına gömülmüş para ve saire gibi kıymetli eşyadır.

Birinci kısım madenlerin üç nev'i vardır: İzabesi (eritilmesi) kabil olan altın, gümüş, bakır gibi madenler. İkincisi izabesi kabil olmıyan taş, mermer, alçı gibi madenler. Üçüncüsü mayi (sulu) olan neft gibi madenler.

Gayr-i tabiî olan ikinci kısma ıstılahta «define» denir. Bunlardan üzerinde İslâma ait olmak üzere maruf bir nakış varsa onlar hakkında fıkıh ahkâmı cereyan ederdi. Binaenaleyh bunları bulan kimsenin, sahibinin çıkması için ilân ve işaa eylemesi lâzımdı. Sahibi çıkmaz, bulan da fakir ise kendisine ait olurdu. Zenginse Beytülmale vermesi lâzım gelirdi. Üzerlerinde put yahut resim gibi Müslüman olmıyan hükümdarlara aidiyyetine delâlet eden nakışlar bulunursa, bulunduğu arazinin nev'ine bakılırdı. Eğer bunlar arazi-i memlûkede zuhur etmiş ise, bulan kimse humsünü (beşte birini) Beytülmale verir, beşte dördü kendisine ait olurdu. Dağlar gibi temellük altında bulunmıyan yerlerdekiler hakkında da aynı hüküm cereyan ederdi Arazi-i Emîriyyede bulunanların hepsi devletindi. Madenler sadr-ı İslâmdan itibaren ıkta' edilmiştir. Bununla beraber rikâzın her iki nev'inin ıktaı caiz olup olmaması meselesinde fukaha ihtilâf etmişlerdir. Bir takımı

bütün bütün adem-i cevazına kail oldukları halde bazıları Hazret-i Peygamberin bir miktar yerin celîsi ve gavrını ashaptan birine ıkta' ettiklerini istişhad makamında irade derek madenlerin ıktaının meşruiyyeti re'yinde bulunmuşlardır. Müftabih olan kavl de budur.

Mukataa yani kesime verilmek demek olan ıkt-' iki suretle yapılırdı. 1) Temliken ıkta'. 2) İstiglâlen ıkta'. Bir yerin rakabe ve mülkiyyeti ile tasarruf hakkının birine mukataa suretiyle verilmesi temliken ıkta', arzın rakabe ve mülkiyyeti dahil olmadığı halde yalnız menafiinin ıktaı istiglâlen ıkta' demektir.

Rikâzın temliken veya istiglâlen ıktaı caiz olup olmadığında da ihtilâf olunmuştur. Bir kısım mukatta'-ün-leh kendisine temliken ıkta' olunan arazinin rakabesine mâlik olacağı ve binaealeyh ölümünden sonra veresesine intikal edeceği re'yinde bulundukları halde diğer kısım rikâzın temliken ıktaı caiz olmayıp yalnız istiglâlen mecazdır kavlini ileri sürmüşlerdir. Mamafih müftabih olan diğer bir kavle göre rikâzın gerek temliken ve gerek istiglâlen ıktaı caizdir.

Madenler, Osmanlılarda Tanzimat'a kadar mukataa suretiyle idare edilmiş ve ondan sonra yapılan kanunla son şeklini almıştır.

RİM PAPA (پاپ رم) [*İda.*] Roma Katolik kilisesinin en büyük reisi, Papa yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Biz ne müftü, ne imam istemişiz Avrupadan
Ne de akbada şefaat dileriz Rim Papadan
Mehmet Âkif

§ [*Hal.*] Pek ihtiyar, saçı sakalı ağarmış adam yerinde de kullanılır.

RİND (رند) [*Sof.*] Lâübali meşreb, kaydsız, münkir, sarhoş, görünüşte tenkidi, hakikatte selâmeti mucip hal ve kıyafette gezen yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. «Rindan» suretinde eemilendirilen ve Farsça bir kelime olan «rind» in «Bürhan-ı Katı'» daki izahı şöyledir: «Hind vezninde bîkayd ve lâübali ve muhil ve zeyrek ve münkir mânasınadır. Türkîde yosma derler. Zâhirî melâm ve bâtını selim kimseye de ıtlak olunur ki Melâmiyye taifesidir.» «Kamus-ı Osmanî» de de «Ârif-i lâübalî meşrep, feylesof-i lâkaydî reviş, sureti sade, mutadı bâde ve fakat nur-i irfan ile piraste olan hakîm» suretinde izah olunmuştur.

«Divan şairlerinin uzun asırlar hep rindliği terennüm edip kendilerini hep birer rind görerek övündükleri halde, eski yeni, bütün edebiyat nazariyyatı kitaplarında, rindliğin ne olduğunu anlatmak değil, böyle bir şeye temas bile edilmez. Bütün eski şairler nasıl şairliği anlamadan şiir yazdılarsa rindliğin ne olduğunu söylemeden de hep birer rind geçindiler. Sanki onun ne olduğu herkesçe bilindiği için rindliği anlatmağa lüzum görmedikleri sanılır. Fakat umumiyyetle bilinir sanılan nice basma kalıp mefhumlar var ki asıl bilinmiyen onlardır» diyen değerli edebiyat müverrihi İsmail Habip Sevük (Divan Edebiyatında Rindlik, Cumhuriyet, 12 haziran 1947) şunları yazıyor:

«(Rind) kelimesini sadece bir mefhum halinde ele alan lûgat kitapları onu «Ârif-i lâübalî», «Ehl-i dil adam», «Kalender meşrep» gibi tâbirlerle geçiştirmek istediler. Halbuki rindlik yalnız bir mefhum değil, asırları kaplıyan koskoca ve müstakil bir mevzu idi. Ali Seydi'nin «Resimli Kamus-ı Osmanî» si rind kelimesinin o lûgat mânalarına ilâveten bir de:

«Meşreb-i bâtını hilye-i irfan ile müzeyyen olduğu halde zâhiri sade görünen feylesof diye şerhli bir izah yapıyor amma bu da pek çok şubesi olan rindliğin sadece bir köşeciğini aralamaktan ibarettir.

«Evet rindlik birçok kıymetleri bir araya toplıyan bir mefhumlar manzumesi halinde mürekkep bir mahiyyet taşır: Onda neler yok ki... Meyhanenin kadehiyle tasavvufun kadehi, aşkın mecazisiyle hakikisi, gönül adamlığı, iç doluluğu dış aldırmayış, parayı istihkar, kıyafetine gelişigüzellik; zühdün dışına suretiyle zâhide çatıp, sadece güzel olana ve güzel şeye gönül bağlıyarak fâniliği ezelin «elest» ile ebedin sonsuzluğunda avuttukları için hayattan kâm almayı akıl kârı bilmek ve rinde hepsinden daha yaklaşanı, ikbale yukarıdan baktıkları için ikballeriyle böbürlenenlere kafa tutmanın zevkine ermeleri.

«Bütün bu saydıklarımız ki rindliğin «unsurları» dır. Fakat bütün bu unsurlar bir araya toplanmakla da rindlik tamamlanmış olmuyor. İşte Fuzulî o unsurların hepsine sahip olduğu halde ona yine «Rind bir şairdi» diyemiyoruz. Evet o yüksek bir âşıktı, onun derin bir içi vardı, dünya hazinelerine kıymet vermiyordu, kuru zâhitlerle alay ederdi. Zâhiren hakir görünürdü amma mânen bir padişahtı. Evet rindliğin bütün bunlar gibi bellibaşlı unsurlarını toplamış olmakla beraber Fuzulî'nin kurduğu şiir âlemi öyle plâtonik bir melâlle işlenmiş, o kadar ilâhî bir manzara gösteriyor ki neş'eye yer veren o âlem içinde rindliğin şakraklığı da eriyip gitti. Demek ki neş'e ve şakraklık rindlik unsurlarını kaplıyan bir camia senteziymiş. Fuzulî, o sentezi atıverdiği için ona rind diyemiyoruz. Amma asırlar boyunca

gelen bir kanaatle inanıldı ki onun şairliği, yalnız rindliğin değil, her şeyin üstündedir.

«Türk şiirlerinde rindliğin en derin kudreti olan Fuzulî'ye rind denilmiyor da Acemlerin en lirik şairi olan neş'eli Hafız Şirazî'ye ise bütün şark âleminde rindliğin timsali gibi bakılıyor. Bunun içindir ki bizim koca Nef'î bile yazdığı rindane bir gazeldeki tabiat coşturan hoşluğu Hafız'dan aldığı feyze borçlu olduğunu ilân etti.

Böyle hoş-tab'âne rindane gazel mi derdi ol
Sunmasa ger câm-ı feyz-i Hafız-ı Şirazedest

«(Rindlik) ki her şeyden önce «harabat» la birleşir. Harabat, yani, dış mânasiyle meyhane, iç mânasiyle dergâh. Ziya Paşa eski şiirlere ait üç büyük ciltlik o heybetli antolojisine «Harabat» ismini niye verdiğini anlatırken «Şairleri mesçit'de değil, ancak orada toplıyabilirim» diye nükte yapar. Şairler, harabat'ta toplandığı için medrese zihniyyeti de onlara «harabatî» damgasını vurdu. Fakat ince bir İstanbul sanatkârı titizliğiyle şiirini emekli emekli işliyen Nailî «Harabat» ın bu «harabatîlik» tarafını atarak Şark meyhanesini kadehten güller açan tertemiz bir gülistana çevirir:

Benim o bâde geda-yı harim-i meykedekim
Elimde gül gibi bir câm-ı şu'ledârım var

«Bağdat'lı Ruhî ki o dillere destan «Terkib-i Bend» ile rindliğe bend bend manzumelerin kaynaştırılmasından doğma bir yekparelik verendir, güneşi bir kadeh yapacak kadar, rindlik içkisini göklere çıkarıp ona İsa'nın içtiği şaraptaki kudsiyyeti verir:

Peymane-i hurşid ile her subh ederiz ayş
İsa gibi peymâneke-i bezm-i sabuhaz

«Kadehin en büyük düşmanı «Zâhid» denen şu kuru sofu değil mi? Ağustos sıcağında denizin serin dalgaları üstünden geniş nefesli bir atlet neşesiyle kulaç atarken rindliğe de coşkun bir fıkırdaklık veren Nef'î, zâhidi kendi işret meclislerine imrendirip onu meclisten soğutmağa çalıştı:

Vâiz düşerdi meykedeye korda mesçidi
Görse sefâ-yı meclis-i rindânemiz bizim

«Nef'î ile yalnız asırdaş değil, zamandaş da olan Nailî, ifadeye daha başka bir kibarlık vererek: «Eğer zâhit meyhanenin yolunu tutan rinddeki kadir ve kıymeti bilse sırtındaki züht ve takva cübbesini çıkarıp onun ayağı önüne sererdi» dedi:

Kadr-i rindi anlasa zâhid reh-i meyhanede
Hırka-i tecrid-i zühdü ana paygendâz eder.

«Fakat Bağdat'lı Ruhî, anlaşılan daha realist olacak, zâhidi öyle nazikâne beyitlerle yola getirmenin imkânı olmadığını kestirerek: «Kimseyi incitmeye meylimiz yok amma kadeh kıran zâhidin biz de hatırını kırarız» der. Sözün edasına göre buradaki «hatır» kelimesi âdeta kafa kırılması kadar şiddet kazanmaktadır:

Mâil değülüz kimsenin âzârına amma
Hâtır şiken-i zâhid-i peymane şikestiz

«Rindlik ki aşktan ayrılmaz, Baki'nin zamandaşı olan kıymetli şair Nev'î, hayatta uğradığı menkûbiyyeti aşk âleminde avutmak istediğini anlatırken, aşkı yalnız bir teselli gibi değil, başlıbaşına bir âlem gibi gördü:

Nev'î yabâne attı bizi gerçi rûzgâr
Düştük hava-yı aşk ile bir başka âleme

«Fakat Nailî'deki aşk âlemi ne ikbal sahiplerinin meclislerinde olduğu gibi tantanalı, ve melâlli insanlardaki gibi kasvetlidir. Onun aşk âleminde ay ve güneşin ışıklı şehr-i âyini yok amma kara bulutların kederi de yok. Yani kendi halinde bir âlem.

Cihanı bîkeder ü bîfürug ü aşkım ben
Ne ebr-i tîre ne mâhım ne âfitabım var

«Nef'î'nin rindliğindeki aşk ise canâne bile minnet etmiyecek kadar serbazdır. Rind; dost olana dost, yabancı olana yabancı kalmalı.

Rind-i aşkız hâsılı Nef'î-i bîperva gibi
Âşinâye âşina bîgâneye bîgâneyiz

«Rindin hayat felsefesi. Baki'nin bir mısrai bunu inbikten süzülmüş bir özlükle düsturlaştırdı: Yaşamanın en hayırlı gayesi iyi bir nam bırakmak olup ölümümüzden sonra bu kubbe altında diri kalacak tek şey o'dur:

Baki kalan bu kubbede hoş bir sada imiş

«Rindler bilir ki «Maverâ» denilen büyük perdenin arkasında ölümün de öldüremediği bir şey var: O büyük bir sırdır, anlaşılmaz, fakat ona hayret edilir. Hattâ o hayreti kat kat gökleriyle felekler dediğimiz bu dönüp duran kâinat da duyuyor. Bu hayret felsefesine Nailî bir beyt içinde iyi bir ifade edası verdi:

Yok Nailî'yâ şüphemiz encâm-ı verâda
Bu gerdiş-i eflâki de hayran bilürüz biz

«Hayatın sırrı, kafanın anlıyamıyacağı bu kâinat çaplı dâva kafşısında neye kafa yormalı? Şeyh Galip bunu tek bir mısra ile ne güzel vecizelendiriyor:

Bilme cihan umurunu rind-i cihan isen

« Bu «bilmeyiş» cehalet değil, yalancıktan bilgilerin üstüne çıkmıştır.

« Rind dışa ehemmiyet vermez. Onlar dıştan ateşböceği misali bir pırıltı zerresi halinde görünürler amma içlerinde koskoca bir güneş var:

Surette eğer zerre isek mâni'de yûhuz

«Diyor ki - onların lûgatte güneşin diğer bir adı da «yûh» tur - bunu gururlu bir eda ile ilân eden Ruhî kuru ve sofuya açıktan açığa, rindin nasıl görülebileceğinin yolunu ve sırrını gösterdi, rindi görebilmek için ona maddi gözle değil, iç gözle bakmalı;

Sofi bizi sen cism gözüyle göremezsin
Aç can gözünü eyle nazar gör ki ne rûhuz

«Böyle olanın nazarında para denen şey nedir? Rind, mangıra muhtaç olacak kadar fakir olabilir. Fakat Nailî'nin anlattığına göre, sen onu bir de meyhanenin tahtında bahtiyar bir hükümdar vakariyle kadehi eline aldığı zaman gör:

Geçmiş serir-i meykedeye rind-i bâde-hâr
Muhtac-ı füls-ü ahmer iken kâmranlanur

«Fakirlik ne, parasızlık ne, hattâ ikbalin son mertebesi olan sultanlık ne? Baki ki hem resmen, hem de liyakatiyle şairler sultanı olarak, yalnız şiirin değil, rindliğin de tahtına oturmuştu. İşte ferman edasiyle fetva veriyor: Kendilerini her şeye muktedir sanan dünya saltanatının kaygısiyle ayağı bukağılı bir zavallıdır, halbuki o kadar hakir sanılan derviş:

Sultana kayd-ı saltanat-ı dehr pâybend
Derviş kendu başına sultan olup gider

«Rindin belâyı hiçe sayması. İç olgunluğunun saadetine eren rinde karşı isterse dünyanın bütün gamı bir tufan halinde saldırış; Nuh'un gemisine tufan nasıl bir şey yapamadiyse, Ruhî'nin dediği gibi, rind de bütün gamların üstünde kaldı:

Tufan ise dünya gamı biz keşti-i Nuh'uz

« Rindin kafa tutması. Baki'nin gürliye gürliye:

Baş eğmezüz edâniye dünya-yı dun için

«Demesi ne güzel şey. Yine o, insan oğlunu bu toprak üstünde şerefle yaşatmak için, tuğralı bir emirname halinde şu düsturu neşretti:

Merdâne bas ayağın meydâne er gibi

«Evet rindlik aynı zamanda yiğitliktir »

Rind-i kalenderim yoktur bunda şek,
Nazını çekemem; anlasun felek,
Cehennemde yanmak minnet çekerek:
Cennete girmekten âsândır bana.
Tokadizade Şekip

Çıkardı daiye-i fıskı rind kalbinden
İdüp o kapuyu mismâr-ı dağile tesmir
Sabit

RİSALE (رسالة) [*Kıy.*] Sofiyenin taçlarına (başlık) ilâve edilen parça hakkında kullanılır bir tâbirdir. Siyah bezden yapılan ve eni beş santim kadar olan risale tacın ön kısmına sarılırdı.

§ [*San., Ede.*] Küçük kitap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Risale bazan bir kaç maddeyi ihtiva ederse de en ziyade bir madde hakkında yazılırdı. Şimdiki tâbirle broşür (brochure) demektir. Cem'i resaildir. Risale, mecmua yerinde de kullanılır, haftalık, on beş günlük, aylık olanlarına «resail-i mevkute» denilirdi.

RİYAL (ريال) [*Mes.*] Osmanlılar zamanında bir aralık tedavül etmiş olan İspanya paralarından birinin adıdır. Gümüş olan riyale hicrî 1202 (1787-88) senesinde yüz para rayiç konulmuş idi.

RİYALE (ريالة) [*Bah.*] Kontra amiral veya liva amiral yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Patrona» dan sonra gelir ve gemisine «Riyale-i Hümayun» denilirdi. Riyale, flâmasını mizana direğine (geminin baştan üçüncü direği) takardı.

RİYALE-İ HÜMAYUN (ريالهٔ همايون) [*Bah.*] Riyale adını taşıyan amiralin gemisine verilen addır. Riyale; Patronadan sonra gelirdi.

RİYAZET (رياضت) [*Sof.*] Lûgat mânası yiyip içmeyi azaltmak suretiyle nefsi terbiye etmek demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak ahlâkın tehzibi yerinde kullanılır ve bu maksatla da yemek ve içmek de dahil olmak üzere nefs arzu ettiği şeylerden mahrum edilir.

Kocalıkta silinüp arpalığı nâçardır
Kaldı ıstabl-ı riyazette ne arpa ne saman
Sabit

RİZA (رضا) [*Sof.*] Lûgat mânası hoşnut olmak, beğenmek, bir işi işlemekliğe razı olmak demek olan riza, sofiye ıstılahı olarak muhtelif şekillerde tarif ve izah, hattâ rizanın makamat ve yahut ahvalden olmasında da ihtilâf edilmiştir. Rizanın makamat cümlesinden

olduğuna kaail olan Horasan meşayihi, tevekkülün sonudur demişlerdir. Onlara göre abd'in rizaya vusulü iktisap ile olur. Ahvalden olduğuna kaail olan Irakıyyun ise sair haller gibi rizanın da kalbe hulûl eden bir nâziledir demektedirler ki bu takdire nazaran rizada abd'in kesbinin medhali olmamak icabeder.

Rizanın başlangıcının iktisab ile olup makamattan, sonunun mânevî feyz eseri olarak kalbin nâzilesinden olduğunu beyan etmek suretiyle iki kavli telif edenler de olmuştur.

Risale-i Kuşeyriyye tercümesinde şöyle deniliyor: «Razi billâh Taalâ o kimsedir ki takdire itiraz etmiye ve şüphe edilmesün ki Hak Sübhanehu ve Taalâ'dan razı olması Hak Sübhanehu ve Taalâ işbu abid'den razı olduktan sonra tahakkuk eder. Nitekim nazm-ı Celilde abd'in rizası üzere takdim-i riza-i Bâri ile «رضي الله عنهم ورضوا عنه» buyurulmuştur.»

Ey tâlib-i ihsanı O münci-i celilin
Neyl-i emelin çâresi teslim ü rizadır
Tokadî zade Şekip

ROKOKO (روكوكو) [*San.*] Rokay üslûbunun mübalâğa edilmesinden meydana gelen bir tezyin üslûbu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoliyle modası geçmiş ve çirkin olan şeyler hakkında da kullanılır.

RUBA (روبا) [*Bah.*] Serenleri prasya ve rüzgârı başa alarak gemiyi geriletme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Halk arasında elbise yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine urba da denir.

RUBAÎ (رباعي) [*Ede.*] Dört mısra'lı ve birinci, ikinci ve dördüncü mısraları kafiyeli nazım şekline verilen addır. Rubai'ye «Terane» ve «dü beyt» de denilir. Dört mısralı kafiyeli olanlar da vardır. Öylelerine «Musarra' rubai» denir.

Rubainin «kıt'a» dan ayrılması vezin dolayısiyledir. Kıt'a her vezin ile yazıldığı halde rubai kendine mahsus olandan başka vezin ile yazılmaz.

Rubai şeklini İran şairleri bulmuş, onlardan Araplara ve Türklere geçmiştir. Türkler de rubaiye mukabil «tuyuğ» şeklini bulmuşlardır.

Rubaî birinci mısraın ilk cüz'ü itibariyle ikiye ayrılır: Ahrem, ahrep. Rubainin birinci mısraı «mef'ulün» ile başlarsa «ahrem», «mef'ulü» ile başlarsa «ahrep» denir.

Ahrem ve ahrep rubailer on ikişer nevi oldukları için rubai vezni yirmi dörde çıkar. Divan şairleri en ahenkli vezni olan:

Mef'ulü mefailün mefailün fa'

veznini kullanmışlardır.

Bunun bazan mef'ulün, mefailün, mefailün faul olduğu da vardır.

Divan şairlerinden en çok ve en güzel rubai söyliyen şairin Azmi Zade Hâletî olmak lâzım geldiğini söyliyen Muallim Naci «Istılahat-ı Edebiyye» de (sayfa 181-184) muhtelif nevileri için örnekler verdiği gibi «Medrese Hâtıraları» adlı eserinde de (Şiirde rubai, s. 81-105) rubai hakkında hem uzun uzadıya izahat vermiş, hem de yirmi dört nev'ine dair örnekler koymuştur.

Zamanımızda en çok rubai yazan şair Muhyiddin Raif Yengin'in (Eski Rubailerim) adıyle neşrettiği kıt'ası küçük fakat değeri büyük eserine Feylesof Rıza Tevfik Bölükbaşı (ölümü 1949) «Rubailer ve Tarihçesi» başlığı altında şu kıymetli takrizi yazmıştır:

«Şark şiirinin, gazel, kaside, kıt'a gibi muhtelif şekilleri arasında (rubai) - benim zevkime göre - pek zarif bir nevi manzumedir. Eski Yunanîlerde (Epigrama) namiyle maruf ve pek muteber olan nazım şeklinin İran edebiyatında adı (rubai) dir; diyebilirim. İran edebiyatını bu münasebetle diğerlerine takdim edişim bugünkü şekliyle bildiğimiz (rubai) nin doğduğu yer İran memleketi olduğundandır. Yalnız Yunanın (Epigrama) dediği muhtasar ve câmiül-kelim manzume, bazan bir tek mısra'dan, bazan bir beyitten ibaret olabilir, bazan da dört ilâ on beş beyitlik bir kıt'a kadar olabilir. Halbuki Farisî rubailer ancak dört mısra'dan ibaret bir manzume olabilir ki bir hususi vezin ahengine tevfikan nazmedilmiş olması şarttır. O, başka şekil üzere yazılan hiçbir manzumeye tatbik olunamaz. Yunan (Epigrama) ları şeklen bizim (Kıt'a) tesmiye ettiğimiz küçük manzumelere daha ziyade benzer. Fakat yine aralarında fark vardır. Evvelâ kıt'a dört mısra'dan az olamaz, on beş beyitten ziyadesi de muteber değildir. Saniyen bir kıt'anın ilk iki mısraı biribiriyle kafiye tutmaz ve mutlaka mevzun olabilir. Ancak dört mısra'dan ibaret olması lâzımgelen Rubainin ilk iki mısraı tıpkı bir gazelin matlaı gibi (yani ilk beyti gibi) iki mısra da aynı kafiye ile mukayyet olmalı; üçüncü mısraı ek, iya kafiyesiz, dördüncü mısraı da birinci beytin kafiyelerine tebaiyyet etmeli yani ona uygun düşmelidir. Bazan rubainin dört mısraı da aynı kafiye ile mukayyet olur. Bu suret de caiz görülmüştür. Fakat hassas şairlerden pek çok meşhur adamların iddiasına göre, bir rubaide ancak üçüncü mısraın kafiyesiz olması daha iyidir.

Çünkü bu takdirde ancak dördüncü mısra'la kafiyenin, rücuu, aksi sada gibi samiaya bir tesir icra edeceği cihetle insanın hoşuna gideceği muhakkak ve mücerrebtir. Bu sebepten dolayı bilâfasıla dört defa tekerrür eden aynı kafiyenin yeknesak sadalarine müreccah tutulmalıdır. Benim zevkime göre de bu tercih, musiptir. Yunan şiirinde yalnız vezin olup kafiye bulunmadığı için demin rubaide kafiye tertibine mütaallik olmak üzere beyan ettiğim şartlar (Epigrama) hakkında kabil-i tatbik değildir. O halde bizim bildiğimiz rubai, Yunan kitabelerine ne suretle benzer? sualine kat'î bir cevap vermek kolay değildir. İran'da doğmuş olduğu hiç şüphe götürmiyen rubainin, ancak İslâmiyyetin intişar ve teessüsünden sonra zuhura geldiği de muhakkaktır. Çünkü İslâmiyyetten evvel ve daha çok eski zamanlarda Zerdüştî edebiyatında hiç rubai şeklinde bir manzume şekli yoktur ve bir kere bile zikri geçmemiştir. Rubainin zuhuru hakikaten bir muammadır. Beni senelerce düşünceye salmış olan bu muammanın halline rehber olabilecek bir ip ucu bulamadığımı itiraf etmeğe mecburum. Yalnız şunu biliyorum ki Yunan kitabeleri evvelâ mezar taşlarına yazmıştı, biraz sonraları büyük vak'aları kayt ve ahlâfa nakl için yazıldı. Daha sonra felsefî bir fikir için, hattâ dua olarak yazıldı. Nihayet hicviye olarak da yazıldı ve her mevzu ifadesi için kullanıldı. Rubai de öyle oldu. Ben böyle münasebetlerden dolayı Yunan kitabeleriyle Şark rubaileri arasında bir rabıta bulunduğuna kuvvetli bir kanaat getirdim. Bu meselenin halline bir çare bulabilmek ümidiyle bundan takriben otuz sene evvel, birçok İranî dostlarımdan - mektupla - bir sual sormuş ve buna müsbet olsun, menfi olsun bir cevap vermelerini rica etmiştim. O zaman «Debistan-ı İraniyan» ile de biraz münasebetim vardı ve orada tarih dersi veren muallim Pejuhî Efendi dostlarımdan idi. Benim sualime müsbet bir cevap veren Pejuhî Efendi oldu. Kendisi burada doğmuş İranî'lerdendi. İlk defa olarak ecdadının vatanı olan İsfahan'a gittiği zaman günün birinde şehir mezarlığını ziyareti esnasında mezar taşlarındaki kitabeleri okurken, bir güzel rubai suretinde yazılmış bir kitabe okumuş olduğunu bana bildirmiş ve benim nazarımda bir güzel şehdane inci kadar kıymetli olan şu rubaiyi göndermiştir:

Efsus ki rûh der beden nîst merâ,
Cüz pirehen-i köhne kefen nîst merâ,
Yarânî azizanî merâ yâd künid!...
Kerdem seferî âmedenî nîşt merâ!...

«Benim zannımı teyit edebilecek kadar beliğ olan bu güzel rubaiyi bir vesika olarak kullanamadım. Çünkü bundan başka rubai şeklinde bir mezar kitabesi bulunamadı. Bulunsaydı bile bu rubai şeklinin Yunan Epigramasından ne vakit, nasıl ve hangi şair tarafından alınmış olduğuna dair, kanaat bahşedecek hiçbir mantıki delil bulamazdım. Onun için bu ukde zihnimde olduğu gibi kaldı. Fakat bu merak hasebiyle, bir taraftan eski Yunan Epigramalarının en güzellerini araştırdım ve dikkat ve zevkle okudum; hem de Farisî ve Türkçe rubaileri senelerce tetkik ettim. Onüçüncü asr-ı Milâdîde Mevlâna ve anın muasırı olup 632 de Kahire'de irtihal etmiş olan İbn-il-Farid birçok rubai yazmıştır.

«Keza onbeşinci asırda «Nevaî» nin ve onaltıncı asırda «Süleyman Kanunî» nin bir hayli rubaisi vardır. Bilhassa onyedinci asırda «Hâletî» büyük bir divan teşkil edecek kadar rubai yazmış ve anın muasırı bulunan «Nazîm» da naat güne birçok rubai söylemiştir. Onsekizinci asırda ve anı mütaakıp zamanlarda çok rubai söyliyen olmuştur. Arap edebiyatında hemen hiç malûm değil iken, ancak ondokuzuncu asrın son senelerinde ve yirminci asır iptidalarında bazı dostlarım ve onlar arasında fazl u irfanı müsellem olan Bağdat'lı Zehavî zade Cemil Sıtkı Efendi kendi kıymetli rubailerini havi bir kitapla bu sahada bir yeni çığır açmıştı ve bu yeni eser herkesin nazar-ı tahsinine mazhar olmuştu. Hemen biraz sonra bu rubai vâdisi Arabistan'da istidat erbabına yeni ve engin ufuklar arzetti,

«Bizim edebiyatımıza gelince, uyanıklık zamanı olarak tavsif ve temyiz edebileceğimiz Tanzimat devrinde şöhret alan şairlerimizden - Terakkıyat-ı Fikriyye Tarihimizde - Leskofçalı Galip, Hersekli Ârif Hikmet gibi muhafazakârlar da. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi teceddüt ve inkılâp taraftarları da rubaiye karşı tamamiyle lâkayt kalmışlar, o kadar ki isimlerini zikrettiğim bu meşhur adamlardan hiçbiri rubai yazmamış ve hattâ bu nevi şiir hakkında bir iki söz bile söylememiştir. Yalnız bu sınıfa mensup olan ciddî şairlerden Yenişehirli Avni Bey merhum istisna edilmelidir. Pek heyecanlı ve hakikaten mülhem olan bu şair, on beş kadar güzel rubai yazmıştır ki emsalsizdir. Daha sonraları meydana çıkan ve edebiyatımızda bir devr-i mahsus yaşatan «Servet-i Fünun» şairleri de rubai vâdisine iltifat etmemişlerdi ki şaşılacak bir şeydir. Muallim Naci devrinde, Muallim Feyzi Efendi, (Hayyam) ın rubailerini İngilizceye nazmen tercüme etmiş

bulunan meşhur «Fıtzgerald» ın (Ömer Hayyam» namına bütün medenî âlemi velveleye vermiş olmasından şevke gelerek ve Muallim Naci'den de öğüt alarak o fevkalâde şair-i hakîmin yirmi beş kadar rubaisini Farsîden Türkçeye tercüme etmiş ve bu gayretiyle Ömer Hayyam'ı bu memlekette ihya etmek için meşkûr bir hizmette bulunmuştu. Abdullah Cevdet, Hayyam'ın namına Fransızcaya tercüme olunmuş dört yüz kadar rubaiyi Türkçeye tercüme ederek kitap şeklinde tab' etmiş ve kendisi de bir iki Türkçe rubai yazmıştı. En çok rubai yazan benim aziz dostum Hoca Hayret Efendi merhum idi ki parmak hesabiyle de aynı derece-i muvaffakıyyetle Türkçe halk lisaniyle nefîs mâniler, koşmalar ve destanlar yazmıştı. Bende hiç basılmamış Türkçe bir destanı vardır. İşte böyle yavaş yavaş memleketimizde yayılan şiir zevkı rubaiyi de Türkçemizde ihya etti.

Ey nur-i nigâh sanma senden dûrum
Her yerde seni görmeğe ben mecburum
Pervane-i envar-ı cemalin olalı
Sensin der isem cümle cihan ma'zurum
Damat Mahmut Celâleddin Paşa

Hâk üzre güneş dökmede gülgûn bâde?
Yâr uykuda mahmûr, hilâf-ı âde.
Bilmem ne içün kanmadı gitti hâba?
Didarı mı seyrediyor rüyada?
Muhyiddin Raif Yengin

RUBU' (ربع) [*Öl*] Metrenin kabulünden evvel ipekli, yünlü, basma ve emsali kumaş, bez ve sairenin ölçülmesinde kullanılan çarşı arşınının kesirlerinden birinin adıdır. Halk tarafından urub suretinde telâffuz olunan rubu, arşının sekizde biri idi. Arşının on altıda birine de «Kerah» denilirdi.

§ [*San.*] Kâmil kıt'asındaki kâğıdın dörde bölünmesi suretiyle vücude getirilen eski yazma kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

RUBU' TAHTASI (ربع تختەسی) [*San.*] Eskiden sekstant makamında ecram-ı semaviyyenin (yıldızların) irtifalarını ölçmede kullanılan âletin adıdır. Tahtadan yapıldığı için bu ad verilmiştir.

RUGAN (روغن) [*San.*] Sütten veya ot tohumlarından çıkarılan yağlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Edeydi âteş-i kahrı bihare istilâ
Fitil-i rugan olurdu cezilelerle bahar
Nedim

RUGANİ (روغنی) [*San.*] Ciltlerle kubur gibi sanat eserleri üzerine yapılan nakış ve tasvirlerin (resimlerin) parlak görülmesi için sürülen maddenin adıdır. Bu türlü şeyler daha ziyade Edirne'de yapıldığından bu ciltlerle emsaline «Edirne kapları - Edirnekâri» de denilirdi.

«Boya, Mürekkep, Âbar, Ebru Mecmuası» nda (Millet Kütüphanesi, yazma nüsha, No. 809) rugani yapmak usulü hakkında şu izahat vardır:

«64 dirhem ardıç sakızı, 240 dirhem şarap ruhu, 16 dirhem damla sakızı, 32 dirhem Venedik terementisi. Evvelâ şarap ruhunu düz bir şişe içerisine koyup sonra üç parmak miktarı ince tatlısu kumu içine gömüp ruhun içine ardıç sakızını koyup ocakta kum içinde hallo-luna. Badehu sakızı başka kâpta eritip şişeye karıştırılacak, sonra terementi dahi bu suretle eritilip şişe karıştırılacak, badehu cümlesi bir yerde şişe içerisine konularak karıştırıldıktan sonra tekrar kaynatılıp tamam kaynadıktan sonra bir mendil veya tülbent içinde sıcak iken süzüp şişe içinde saklanacak ve süzülecek, fırçası daima içinde bırakılacaktır. Sürülürken daima sıcak sürülecektir. Âlâ ve parlak olur.»

RUGAN-I SADE (روغن سادە) [*San.*] Sadeyağ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski vesikalarda geçer.

RUGAN-I ZEYT (روغن زیت) [*San.*] Zeytinyağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski vesikalarda geçer.

RUH (روح) [*Sof.*] Hayvan cinsiyle bu cinsin ekmeli bulunan insanda hayat maddesi olan ulvî unsur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır «Türkçe Kur'an Tefsiri» nde «sana ruhtan da sual eder, veya ediyorlar» demek olan (ویسئلونك عن الروح الخ.) âyetini izah ederken (cilt 4, sayfa 3197 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Siyerde İbn-i Abbas'dan nakledildiğine göre Kureyş Nadr İbn-i Hâris ile Ukbe İbn-i Muayt'ı Medine'deki Yahud ahbarına gönderip: Onlar ehl-i kitaptırlar, bizde bulunmıyan malûmat onlarda bulunur. Muhammed'e sorun bakalım demişler. İkisi birden Mekke'den çıkıp Medine'ye varmışlar ve sormuşlar. Yahud «Ona «Ashab-ı Kehf» den ve Zilkarneyn'den ve ruhtan sorunuz, eğer hepsine cevap verir sükût ederse Nebî değildir ve eğer bazısına cevap verip bazısından sükût ederse Nebîdir» demişler. Çünkü ruh, Tevrat'da müphem imiş. Gelmişler, sual etmişler. Binaenaleyh iki kısma beyan olunup ruh,

icmal edilmiş olmakla sorduklarına nedamet etmişler.

«Ahmet, Nesei, Tirmizi ve Hâkim ve İbn-i Hibban ve daha bir takımlarının İbn-i Abbas'tan tahricinde ise Kureyş, Yehude demişler ki «Bize bir şey veriniz şu âdeme sual edelim» onlar da «Ruhtan sorunuz» demişler, sormuşlar, binaenaleyh bu âyet nazil olmuştur: «ويسئلونك عن الروح» bunlara göre bu âyet de Mekki'dir. Lâkin Buharî'de ve Müslim'de ve sairede tahriç edildiğine göre Abdullah İbn-i Mes'ud Radıyallahü Anh demişlerdir ki: «Ben Hazret-i Peygamber Sallâllahü Aleyhi vesellem'le Medine'de bir tarlada yürüyordum ve O, bir değneğe dayanıyordu. O sırada bir bölük Yehud tesadüf etti, birbirlerine, şuna ruh'tan sual ediniz, dediler. Binaenaleyh bazısı kalktı ruh'tan sual etti, edince Resulüllah, ona karşı birşey söylemeyib sükûta daldı. Ben derhal bildim ki vahyolunuyordu, olduğum yerimde dikildim. Vaktaki Vahy nazil oldu, buyurdu ki: «ويسئلونك عن الروح قل الروح من امر ربى وما اوتيتم من العلم الا قليلا» buna göre ise bu âyet Medenî demektir. Bundan dolayı bazıları bu âyetin biri Mekke'de biri Medine'de olmak üzere iki defa nazil olduğuna kaail olmuşlardır.

«Ruh denildiği zaman başlıca üç nokta-i nazar mülâhaza edilegelmiştir. Mabihilbareke yani hareket mebdei, mabihilhayat yani hayat mebdei, mabihil'idrâk yani idrâk mebdei. Hareket mebdei mülâhazasiyle ruh, maddenin tam mukabili olarak kuvvet demek olur. Madde veya kuvvet, madde veya ruh denildiği zaman bu mülâhaza kastedilir. Bu mâna ruhun en eam mânasıdır. Meselâ elektrik bu mânaca bir ruh ve her kuvve-i muharrike bir ruh demektir. Hayat mebdei mülâhazasiyle ruh ise bundan ehastır. Zira kuvve-i hayatiyye, mutlak kuvvetten ehastır. Fakat bunda da iki mülâhaza vardır: birisi eam mânasiyle hayattır ki nebatî hayata da şamil olur. Bu mânacadır ki alelûmum nebatata dahi ruh ıtlak edildiği vâkidir.

«Birisi de meşhur mânasiyle hayat, hayat-ı hayvaniyyedir ki hayat-ı insaniyyeye müntehi olur. Bu mânaca ruh, ruh-ı nebatîden ehas ve binaenaleyh ona da mutazammındır, Sonra idrâk mebdei, yani ihsasa iktiran eden vicdan-ı basitten marifet taakkul, ilim, irade kelâm ve saire gibi en yüksek derecelere kadar alelûmum şuur hâdiselerinin ve binaenaleyh bir hayat-ı mâneviyyenin medarı olmak mülâhazasiyle ruh gelir ki ruhun en mümtaz hasiyyetini ifade eden bu mânanın en bâriz tezahürü nefs-i insanîde tecelli ettiğinden buna ruh-ı insanî tesmiye edilmiştir. Nefs-i insaniyi ruh-ı hayvanîden temyiz ettiren ve insanı marifet-i Hakka isâl ederek kendini ve gayrini bildiren bu ruh hakkındadır ki «ونفخت فيه من روحى» buyurulmuştur. Biz bunu kendisiyle duyar, vicdan, irade, taakkul, kelâm-ı bâtınî gibi asariyle tanırız. Her insanda bu ruhun bir lemhası bulunduğunda şüphe yoksa da nefs-i insanî bunun aynı olup olmadığında ihtilâf edilmiştir. Fakat ruhun hakikatı hakikat-ı insaniyyenin mâverasında olmasaydı insan, âyan-ı eşyadan hiçbir hakikatı idrâk edemez veya bütün hakikat, insandan ibaret olmak lâzım gelirdi. Halbuki insanın meçhulâtı pek çoktur. Ne kadar az olursa olsun bildiği de yok değildir. Binaenaleyh mebde-i idrâk olan ruh, insanın hayat-ı cismaniyye inde bedenine nefholunan hava, ziya, hararet gibi hayat-ı mâneviyyesinde nefsine nefholunan bir mebde'dir ki nefs-i insanînin şâkilesi hidayet ve dalâldaki hissesi bunun derece-i nefhi ile mütenasiptir.

«(قل الروح من امر ربى) deki ruh, Rabbimin emrindedir. Burada emir, umurun müfredi, yani şein, iş yahut evamirin müfredi, yani kumanda mânasına gelir. Müfessirînin birçoğu «min» beynaniyye veya teb'iziyye emir şein, emrin Rabbe izafeti ihtisas ilmi mânasına olmak üzere şöyle tefsir edilmiştir: «Ruh, ancak Rabbimin bileceği işlerdendir, ruhun hakikatı öyle umurdandır ki ilmini Allahü Taalâ kendisine tahsis etmiştir.» Bu surete cevap «انما العلم عند الله» denilmiş gibi olur. Eğer ruhtan sual «Niçin herkese aynı derecede ruh verilmiyor da şâkile, ihtilâf ediyor?» diye herkesin ahval-i ruhiyyesindeki ihtilâfın hikmetinden sual olursa bu tefsire diyecek yoktur. Çünkü bu cihet lâyüs'el amma yef'al olan Allahü Taalânın mücerret meşiyyet-i Rabbaniyyesine ait olduğundan ancak onun bileceği bir iştir, Âyetin akabinde «ولئن شئنا» buyurulması da bununla alâkadardır.

«Lâkin ruhun hakikatı veya ahkâmı nokta-i nazarından sual mülâhaza olunduğu zaman, bu cevapta hiç birşey bildirilmemiş denemez. Bilâkis bunda ruhun künh ü hükmüne mütaallik bütün mabad-i tabiî münakaşaları kesip atan bir tarif verilmiştir, Şöyle ki: «انما امره اذا اراد شيئا ان يقول له كن فيكون» âyeti mucebince Rabbin emri, bir şeyi irade edince Allah'ın işi başka hiç bir şart ve sebebe muhtaç olmaksızın mücerret ol; demekle olduruvermekten ibaret bir emirdir, bir ibda' fiilidir. Bir icat tesirdir ki «وما امرنا الا واحدة كلمح البصر» medlûlü üzere basit bir basar lemhasının ifade ettiği ânî bir irade veya şuur şe'ni gibi vahittir. Binaenaleyh ruhun emr-i Rab'tan olması Hak

Taalâ'nın mücerret «kün» emrinden ibdâ' olunan ve başka bir unsur ve menşei bulunmıyan bir bedia-i Rabbaniyye olması demek olur. Bir takım müfessirîn de bu mânayı ihtiyar etmişlerdir.»

Büyük âlim bundan sonra emrin iptidaiyye oluşu ihtimaline göre izahat verdikten ve ikincisini teşkil eden emirde kumanda mânasına esas olması noktasını da tafsil eyledikten sonra âyetin diğer kısmını teşkil eden ve «size ilimden ancak biraz şey verildi» mânasına gelen « وما اوتيتم من العلم الا قليلا » için de şunları yazıyor:

«Hiç verilmedi değil fakat az. Bildiğiniz de az, bilişiniz de azdır. Çünkü hâdistir, izafîdir. Sofestailerin dediği gibi hiçbir şey bilmez değilsiniz, bazı müddeilerin dediği gibi bütün hakikatı bilir de degilsiniz. Haktan bazı şeyler bilirsiniz amma hakikatın bütün derinliğiyle değil, bazı vücuh ile, ruhunuzun mertebesine göre, Rabbinizi tanıyacak, vazifelerinizi anlıyacak kadar nisbî bir surette bilirsiniz. Binaenaleyh ruh hakkında bile bileceğiniz de bu kadardır.»

Sofiyenin can da denilen ruh hakkındaki telâkki tarzlarını Diyanet İşleri Reisi kıymetli âlim Ahmet Hamdi Akseki (ölümü 1951) (Mahfil, 1339 muharremine mahsus nüsha, adet 3 ve mütaakıp sayılar) şöyle izah etmiştir:

«Ruhun cisim ve cismanî olmayıp mücerret cevher olduğuna kaail olanlar iki kısımdır. Birinci kısmı teşkil edenler muhakkıkîn-i mütekellimîn ile felâsife-i İlâhiyyun'dur.

«İkinci kısım ise sofiye-i kiram hazeratıdır. Filhakika, urefa-yı sofiye - yani vahdet-i vücut erbabı - da ruhu cisim ve cismanî olmıyarak kabul ediyorlar ise de bunların telâkki tarzı felâsifeninkine benzemez. Sofiye içinde ruhu felâsife ve cumhur-ı mütekellimîn gibi kabul edenler de vardır. Binaenaleyh bunlardan ayrıca bahse lüzum yoktur. Burada kendilerinden bahsedeceğimiz sofiye vahdet-i vücut meslek-i irfanında bulunanlardır. Bunun için de Gazalî ve Muhyiddin gibi hakikaten vahdet-i vücut mezhebinin eimmesinden sayılan zatlarla Bedreddin gibi eazımın ruh hakkındaki fikirlerini nazar-ı tetkikten geçireceğiz. Mamafih bunların ruh hakkındaki fikirlerini tetkik etmeden evvel - « Vahdet-i vücut » mesleğinin istinat ettiği akide-i esasiyyeye dair bir iki söz söylemek istiyoruz.

«Bu mesleğin müntesiplerinden olan sofiye urefası müttefikan iddia ediyorlar ki: Mâsivallah - Allah'tan maada her ne varsa, yani bütün mevcudat-ı mümkine: vücud-ı mutlak'ın; Zat-ı Ahadiyyetin tecelliyyat-ı esma ve sıfatıdır ve onda müstekliktir.

«Zat-ı Ahadiyyet, kâinat-ı muhittir, Fakat kâinatın heyet-i mecmuası, Allah demek değildir. Esma ve sıfatın tecelliyyatı, zata tagayyür ve tebeddül târi olmaksızın her an bir şe'n üzerine tecelli eder. (كل يوم هو فى شأن)

«Allah, vücud-ı mutlaktır, yani hiç bir şey ile taayyün ve takayyüdü kabul etmiyen ve «Kaaim bizatihi, mukavvim limâsiva, mütahakkak binefsihi, mütahakkak limaadah olan vücud-ı hakikîdir. Allah'tan gayri hakikî bir vücut yoktur. Kâinat bize ruh ve madde olmak üzere vücud-ı mutlakın iki tecelli tarzını arzediyor. Ruh ile cisim, vücud-ı mutlakın atvar-ı tecelliyyatından iki tavır-ı tecellîsidir. Bu iki tavır, âdeta vücud-ı mutlakın mazhar-ı sıfatıdır. Ruh ile cismin yekdiğeriyle münasebette bulunmaları ve biribirine icra-yı tesir etmeleri de bundandır. Vücud-ı Hak'tan maada ne varsa hepsi Hakk'ın vücudu ile kaaim, onun gölgesidir, vehm ü hayal kabîlindendir.

«Şimdi bu esas akideyi meslek-i has ittihaz etmiş olan zevat-ı kiramın ne yolda telâkki edecekleri de anlaşılıyor. Bunun içindir ki tasavvuf erbabına göre «Ruh; lâtife-i müdrike-i Rabbaniyyedir; Neyyir-i feyz ve hayatın mazharıdır: ruh-ı umumi demek olan o neyyir-i feyz ü hayatın, o ateşin bir kıvılcımıdır.»

Ahmet Hamdi Akseki bundan sonra « المضنون به على غير اهله » ve « المضنون الصغير » adlı eserlerde ruh hakkında ileri sürülen fikirleri uzun uzadiya kaydediyor ve kendi mütalâalarını da yazıyor.

RUHANÎ (روحانى) [*Hal.*] Hıristiyanların papazları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ruhanî ruha mensup, cismanî olmıyan demektir.

§ [Mit.] Cinler yüzünden hâsıl olan illetlere, marazlara verilen addır.

RUH-I ÂZAM (روح اعظم) [*Sof.*] En büyük ruh mânasına gelen bu tâbirin sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir: Rububiyyeti itibariyle zat-ı İlâhiyyenin mazharı olan ruh-ı insanîden ibarettir. Bunun için anın etrafında hiç bir devvar devredemez ve ana vuslatı hiç bir tâlip talebedemez. Anın künhünü Allah Taalâ'dan başka kimse bilemediği gibi bu dileğe Hak'tan başkası da nail olamaz. Ruh-ı âzam, akl-ı evvel, hakikat-ı Muhammediyye, nefs-i vâhide, hakikat-ı esmaiyye namiyle de yâd olunur. Allah'ın kendi sureti üzere halkettiği birinci mevcut budur. Bu halife-i ekberdir. Ruh-ı âzam, cevher-i nuranî olup cevheriyyeti mazhar-ı zat, nuraniyyeti mazhar-ı ilimdir. Cevheriyyet itibariyle nefs-i vâhide, nuraniyyeti

itibariyle akl-ı evvel denilir. Hakkın âlem-i kebirde akl-ı evvel, kalem-i âlâ, nur, nefs-i külliyye, levh-i mahfuz gibi mezahir ve esması olduğu gibi anın âlem-i suğra-yı insanîde dahi mezahir ve esması vardır. Bu esma, ıstılah-ı ehlüllahta zuhurat ve meratip itibariyledir. O mezahir ve esma bervech-i âtidir: Sır, hafa, ruh, kalb, kelime, fuad, sadr, akıl, nefs.»

RUH-I İNSANİ (روح انسانی) [*Sof.*] İnsandaki ruh, can hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir: Ruh-ı hayvanîye tâbi olarak insanda mevcut olan lâtife, âlime-i müdrikeden ibarettir. Ruh-ı insanî âlem-i emirden nâzildir. Ukûl (akıllar) bunun künhünü idrâkten âcizdir. Bu ruh bazan mücerret, bazan bedende muntabık olur.»

RUHSAT (رخصت) [*Fık.*] İnsanların özürlerine mebni kendilerine bir kolaylık ve müsaade olmak üzere ikinci derecede meşru kılınan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yolculuk halinde ramazan orucunun tutulmaması gibi. Bir hâdisede azimet ile ruhsat birleşince azimet tarikini iltizam etmek, takva nişanesi sayılır.

RUH-UL-KUDÜS (روح القدس) [*Fık.*] Cebrail Aleyhisselâm hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Surette nola zerre isek manide yûhuz
Ruh-ul-kudüsün Meryem'e nefh ettiği rûhuz
Ruhî

RUHULLAH (روح الله) [*Hal.*] İsa Aleyhisselâm hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Deyre varmaktan murad ihya-yı emvat eyleyüp
Patlara i'caz-ı ruhullahı söyletmek midir?
Nailî

RUK'A (رقعه) [*San.*] Yazılmış kâğıt, mektup yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yazı yazılacak kâğıt, deri parçası yerinde de kullanılır. Vesikalarda geçer.

RUKYE HANİ (رقیه خوان) [*Mit.*] Efsuncu, üfürükçü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rukye: Arapça efsun, nefes, okuma, havas ehlinin okudukları azayim demektir.

Elmalılı Hamdi Yazır (قل اعوذ برب الفلق) suresini izah ederken (Türkçe Kur'an Tefsiri, c. 8, s. 6387) efsuncuların rukye ederlerken iplik üzerine üfledüklerini yazdıktan ve iplik ukdesi ile tahsisin ancak Mücahit ve İkrime'den vârit olduğunu kayd ile beraber daha bazı tafsilât verdikten sonra diyor ki: «Bu tafsilin faidesi, sihir karışmıyan, yani şer ve şeytanat için olmayıp da ondan tahaffuz ve bir maraz veya âfete Allah'tan şifa niyazı için kendine veya diğerine hulûs-i kalp ve niyyet-i salâh ile bir dua veya âyet okuyup üflemek kabilinden olan nefeslerin cevazına işarettir. Çünkü bunda kimseyi izrar veya iğfal veya Allah'tan başkasına taavvüz ve iltica mânası yoktur. Bu surede (قل اعوذ) emirleri de her şeyden Allah'a sığınmak lüzumunu natıktır. Resulüllah'ın kendisine ve diğerlerine bu suretle okuyup üflediği ve böyle hayır için rukyeye musaade eylediği sabit ve bu sebeple gerek ruhanî ve gerek cismanî nice hastaların şifayâp olduğu da vâkı ve meşhuddur. Ancak okuyuculukla sihirbazlık edenlerin de şerrinden korunmak için bu âyetin hükmü ile sihir karışan rukyelerden sakınılması lüzumu ihtar olunmuş, ukdeleri iplik düğümleri tahsis edenlerde böyle düğümlere üflemenin sihir kabilinden olduğunu anlatmak istemişlerdi. Mamafih mutlaka rukye ve ta'viz ile istiane, yani okumakla tedavi caiz olup olmıyacağı hakkında da ihtilâf edilmiştir.»

Büyük âlim bundan sonra buna dair olan hadislerle âlimlerin mütalâalarını uzun uzadıya yazmakta ve kendi fikirlerini de ilâve etmektedir.

Çuvalı alup düşunâ rukye han
Arardı fezalarda âb-ı revan
Eder mi çuvalın âb-ı çim
Suyu kendi bulsa içerdi zemin
İzzet Molla

RUMELİ (روملی) [*Coğ.*] Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıt'asındaki kısmına verilen addır. İmparator Kostantin Bizans şehrini yeniden kurarak halkın rağbetini artırmak için yerleşenlere Romalı vatandaş haklarını verdiğinden zamanla Şarkî Roma'nın hudutları içinde oturanlara Romalı denmeğe başlandı. Arapçaya Rumî şeklinde geçen bu tâbir İmparatorluğun hâkim olduğu yerler ve bu arada bilhassa Anadolu Mülk-i Rum diye anılır oldu. Sonraları ayni memleketlere sahib olan Osmanlı hükümdarlarına Rum Padişahı denildi. Osmanlı devrinde Sıvas vilâyetine Rum vilayeti adı verilmişti. Bundan başka İmparatorluğun hüdutları içinde yaşıyan ve Elen ırkından olanlara Rum milleti denilmiş ve bu tâbir hâlâ kullanılmakta bulunmuştur.

RUMELİ AĞASI (روملی آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden «Devşirme» vazifesiyle mükellef tutulanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Anadolu ağası gibi vazifesi devşirilen acemi oğlanlarının kaydını tutturmak ve Türkçe ile beraber Müslümanlığı da öğretmek üzere bunları

Anadolu çiftçilerine birer altın mukabilinde verip dört beş sene sonra toplıyarak acemi ocağına yazdırmaktı. Rumeli ağalığına yayabaşılardan, deveci veya hasekilerden tâyin olunması kanundu. Yayabaşılıktan Rumeli ağalığına, Rumeli ağalığından Anadolu ağalığına, oradan da İslâmbol (İstanbul) ağalığına terfi edilir, kabiliyyet gösterenler daha yüksek mevkileri işgal ederlerdi. İlkin on beşer akça olan ulûfeleri sonradan otuz akçaya çıkarılmıştı. Maiyyetinde kâtip ve kethüda adlı memurlar vardı. Kâtibin vazifesi acemi oğlanlarını deftere yazmak, kethüdanın vazifesi de Anadolu çiftçilerine verilenlerden kaçanları takibetmekti. Rumeli ağası mücevveze giyer, ilk devirlerde divana da dâhil olurdu.

RUMELİ BEYLERBEYİ (روم ايلى بكاربكى) [*İda.*] Büyük devlet rütbelerinden birinin adıdır. Bazı vesikalarda bunun yerine «Rumeli emîr-ül-ümerası» tâbiri de geçer. Osmanlıların ilk zamanlarında yalnız bir beylerbeyi varken sonradan biri Rumeli, diğeri Anadolu olmak üzere iki beylerbeyilik meydana gelmiştir. Rumeli beylerbeyi, Anadolu beylerbeyine takaddüm ederdi. Beylerbeyiler şimdiki vilâyet usulüne yakın bir surette ayrılan eyaletlerin başında bulunurlar ve harb zamanlarında kumandanlıkla muharebeye iştirâk ederlerdi. Rumeli beylerbeyileri kubbe veziri de olurlardı.

Tanzimat'tan sonra büyük mülkî rütbelerden sayılmıştır. Bu rütbeyi ihraz edene Paşa denilir ve elkap olarak da Saadetlû efendim hazretleri kullanılırdı.

RUMELİ DEFTERDARI (روم ايلى دفتردارى) [*Mal.*] Rumeli'de havass-ı hümayuna (hazineye ait) malî işlere bakan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilkin bir defterdarlık varken sonradan sayıları çoğaltılmış, Rumeli defterdarına sadece «Defterdar», yahut «Baş defterdar», «Şıkk-ı evvel deftërdarı» denilmiştir. İkinci, üçüncü ve bir aralık merkezi Halep olmak üzere dördüncü bir defterdarlık ihdas edilmiş ise de çok geçmeden lâğvedilmiştir. İkinci defterdara: «Anadolu defterdarı» yahut «Şıkk-ı sani defterdarı», üçüncü defterdara da «Şıkk-ı salis defterdarı» denilirdi.

Tanzimat'tan sonra «Defterdar-ı Şıkk-ı evvel» yahut «Şıkk-ı evvel defterdarı», «Maliye Nazırı» unvanını almış ve Osmanlı devletinin sonuna kadar bu unvanı muhafaza etmiştir.

RUMELİ EMİR-ÜL-ÜMERASI (روم ايلى امير الامرائى) [*İda.*] Rumeli beylerbeyiliği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski vesikalarda geçer.

RUMELİ EYALETİ (روم ايلى ايالتى) [*İda.*] Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıt'asındaki büyük eyaletlerinden birine verilen addır. Eyalet aşağıdaki yerleri ihtiva ediyordu: Selânik, Üsküp, Ohri, Köstendil, Tırhala, Delvina, Avlonya, Elbasan, Pirzren, Dukagin, Alacahisar, Vilçetrin, Yanya, Semendre, Yanova.

RUMELİ KAZAŞKERİ (روم ايلى قاضيعسكرى) [*İlm.*] İki derece olan kazaskerliğin üst derecesinin adıdır. İkinci dereceye «Anadolu kazaskeri» denilirdi. Rumeli kazaskerliği ilmiyye rütbesinin en yüksek mertebesi (derecesi) idi ve mülkiyeden vezir, askeriyeden müşire muadildi.

RUMH (رمح) [*San.*] Mızrak demek olan bu tâbir aynı zamanda mecaz yoliyle fakirlik yerinde de kullanılır.

Nizeyi elden koyup olur siper her dest-i harf
Görse Rüstem ol şehin destinde rumh-i şevketi
Vasıf

RUMİ (رومى) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yaprağa benzer bir nevi şekil adıdır. Rumi'nin üzerinden ayrı parçalarla daha ufaklarının yapılmasından hasıl olan şekle «Ayırma Rumi», Rumilerin biribirlerine geçirilmesi suretiyle meydana gelen şekle «Sarılma Rumi» denilirdi. «Üç iplik Rumi» de levha kenarlarının iç pervazlarına «Bir zencirek» yerine tersim edilen şekillere denilirdi.

«Sanat Ansiklopedisi»nde (Rumî Maddesi) bunun için şu tafsilât verilmektedir:

«Selçukluların kullandıkları bir bezeme (Fr. Ornement) tarzıdır ki, Türk tezyinatının başlıca bir nev'ini teşkil eder. Bu tarzdaki bezeme şekilleri Türklerin Orta Asya'da en eski zamanlardan beri tezyinatta kullandıkları hayvan şekillerinin tezyinî mahiyyette üslûplaştırılmasından husule gelmiştir. Türk tezyinatının klâsik bir üslûbudur. Gerek mimarî ve gerek eşya üzerine tezyinat olarak en çok kullanılan ve Türklerden bütün İslâm memleketleri sanatlarına geçen bir bezeme tarzıdır. Buna Rumî tâbirinin verilmesi vaktiyle Şarkî Roma İmparatorluğuna ait olan Anadolu'ya diyar-ı Rum ve onu zaptederek oraya yerleşen Selçuklara Rum Selçukîleri denilmesi dolayısiyle Selçuklara ait olan bu tarz tezyinata da Rumi denilmiştir. Türkistan'da kullanılan ve oradan bütün Türk ve İslâm memleketlerine yayılan bir tarz tezyinat daha vardır ki ona da Hatayî tâbir olunur. Bu iki nevi tezyinat klâsik Türk tezyinatının başlıca iki esas tarzlarını teşkil eder.»

RUMİ ATIK (روی آلتون) [*Mes.*] «Atik Rumi» ve «Cedid Rumi» adları verilen iki altın para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her ikisi İkinci Makmut (1223/1808-1255/1839) zamanında basılmıştır. Atik Rumi altını dokuzuncu cülûs senesinden on üçüncü cülûs senesine kadar dört defa, cedit Rumi altını da dokuzuncu cülûs senesinden on beşinci cülûs senesine kadar altı defa basılmıştır. Halk arasında bunlara «Yazılı Mahmudiye» denilirdi.

RUMİ ŞEMSE (روی شمسه) [*San.*] Kitap ciltlerinin üzerine yapılan ve güneşe benzediği için «şemse» adı verilen süs nevilerinden birinin adıdır. Sivri, ucu kıvrık yapraklardan meydana getirilirdi. Öteki «şemse» nevilerinin adları da şunlardır: Yekpare şemse, mülevven şemse, mülemma şemse, sıvama şemse, üstten ayırma şemse, alttan ayırma şemse.

RUMİ TAHRİR (روی تحریر) [*San.*] Kitap ciltlerinin üzerine, süs makamında, çekilen siyah çizgilerin adıdır.

RUMİ TARİH (روی تاریخ) [*Tak.*] Osmanlılar tarafından kullanılmış olan tarihlerden birinin adıdır. Bunun yerine «Malî tarih» de kullanılırdı. Osmanlılar saltanatlarının ilk zamanlarından itibaren, bütün İslâm devletleri gibi, Hicrî tarih kullandıkları halde sonraları malî düşünce ile resmî muamelelerde bunu bırakmışlar, yerine güneş esasına dayanan tarihi kullanmağa başlamışlardır. Bunun kabuliyle devlet lehine senede on bir günlük bir fark hasıl olmuştur. Çünkü ay esasına dayanan ve bu sebeple Hicrî-i kamerî dahi denilen Hicrî sene üç yüz elli beş gün olduğu halde malî sene üç yüz altmış beş gün olduğu için aylık cihetinden devlet hesabına bir kâr hasıl olmuştur.

Hicrî taribin malî bakımdan zararını ilk defa nazar-ı dikkate alan ve malî senenin esasını kuran Şıkk-ı evvel defterdarı (Maliye Nazırı) Âtıf Efendi (ölümü 1155/1742-43) dir. Bununla beraber marttan başlıyan ve kânun-ı evvel (aralık) sonunda nihayet bulan bu tarihte mevcut fark da sonradan yine Şıkk-ı evvel defterdarı Moralı Osman Efendi (ölümü 1233/1817-18) tarafından düzeltilmiş ve bu suretle Rumi yahut öteki adıyle malî tarih Osmanlı saltanatının sonuna kadar resmî tarih olarak kullanılmıştır. Ancak adından da anlaşıldığı veçhile malî işler münasebetiyle kabul edilmiş olan bu tarihten sonra da Hicrî tarih bırakılmış değildi. Resmî kâğıtlarda ikisi birden kullanıldığı gibi şairler tarafından doğum, ölüm, rütbe ve sair vesilelerle yazılan tarihler hep hicrî sene esasına dayanıyordu. Tafsilât için bak «Malî sene».

Rumi sene ile eskiden «Efrencî tarih» denilen bugün kullandığımız Milâdî tarih arasında 584 senelik bir fark vardı. Bu sebeple Rumi tarihe 584 ilâve edilirse Efrencî sene, Milâdî seneden 584 çıkarılırsa Rumî sene meydana gelir.

RUMİYYE (رومیه) [*Sof.*] Abdülkadir Geylânî tarafından kurulan «Kadirî» tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Şeyh İsmail Rumî'ye nisbetle «İsmailiyye» de denilir.

«Tosya» kazasının bir köyünde doğduğu için Tosyavî suretinde şöhret bulan İsmail Rumî, Ali adlı bir çobanın oğludur. Gençliğinde Tosya'ya gelerek ilim tahsiline başlamakla beraber bir taraftan da Halvetî Şeyhi Ahmet Efendi'ye intisap etmiş ve bir aralık gavs-i âzamın (Abdülkadir Geylânî) nin mânevî işaretiyle Bağdat'a gidip Kadirî tarikatından biatını yenilemiştir. Bir müddet orada kaldıktan sonra yine Abdülkadir Geylânî'nin mânevî işaretiyle ve «Pîr-i Sani» künyesiyle Anadolu ve Rumeli'de irşada memur olduğundan oraları dolaşarak kırk yerde namına nisbet edilen tekke bina ettikten sonra İstanbul'a gelmiş ve Tophane sırtındaki «Kadirîhane» yi yaptırarak en evvel İstanbul'da Kadirî tarikatı üzere irşada koyulmuştur. Ölümü 1041 (1631-32) dir ve Kadirîhane'de gömülüdür. İsmail Rumî erkek evlât bırakmamış, kızını misafir suretiyle gelen şeyhi Bağdat'lı Seyyit feyzullah Efendinin oğlu Şeyh Halil Efendi'ye vererek onu yerine şeyh yapmıştır.

Sadık Vicdanî merhumun verdiği malûmata göre (Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadirî Silsilenamesi, sayfa 54) kendisinden teselsül eden birçok şeyhler yetişmiş, bir müddetten beri o makama hâkim ve kaaim olan Kadiriyye meşayihi (Eşrefiyye) şubesi icazesini de haiz olduklarından ve Şeyh İsmail Rumî'nin sülûküne zamanın her müridi mütahammil olmadığından Hanikah postnişinleri müridanın meyl ve mahabbetini veya tanammül ve kabiliyyetini hangi şubeye mail ve kaail görürlerse o inabeyi vermekte, her salı günleri öğleden evvel ezanî saat sekizde İsmailiyye ve Eşrefiyye usulü üzere tarikat âyini icra edilmiştir.»

RUSTAİ (روستائی) [*San.*] Köy evi, çiftlik ve kır manzaralarını gösteren resim ve tablolara verilen addır. Rusta; Farsça köy, rustaî; köylü demektir.

RUSYA MUHAREBE MADALYASI (روسیه محاربه مدالیه‌سی) [*Ida.*] İkinci Abdülhamid'in

saltanatının başlarında ve 1294 (1877) senesindeki Rus harbi münasebetiyle çıkarılan madalyanın adıdır. Muharebede fîlen bulunanlarla maddî ve mânevî yardımı dokunanlara verilmek üzere ihdas olunan bu madalya gümüştendi.

RUŞENİYYE (روشنيه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Dede Ömer Ruşenî'ye nisbetle bu adı almıştır. Aydınlı olduğu için aydın mânasına gelen «ruşenî» mahlâsını alan ve onunla şöhret bulan Şeyh Dede Ömer Ruşenî (Ali) adlı birinin oğludur. Aydın'dan Bursa'ya gelen ve tahsile başlıyan Ömer Ruşenî düşüp kalktığı arkadaşlariyle gençliğin icabı olan bazı uygunsuz hallere kalkışmış, harabatî bir hal ihtiyarına başlamış ise de pek çabuk aklını başına toplıyarak (Karaman) da irşat ile meşgul olan büyük kardeşi (Şeyh Alâeddin-ül-Halvetî) nin yanına giderek kendisine teslimiyyet gösterdiği gibi onun irşat ve sevkiyle (Bakû) ya gidip Pir-i sani (Yahya-yı Şirvanî) nin irşat halkasına girmiştir. Yahya-yı Şirvanî'den inabe alan Ömer Ruşenî onun emriyle (Gence), (Berdga), (Karabağ) cihetlerine gitmiş, oralarda tarikatı yaydığı gibi İran Şahlarından (Sultan Hasan)ın daveti üzerine (Tebriz) e giderek halefi (Sultan Yakup) un yaptırdığı zaviyede senelerce irşat ile meşgul olmuştur. Sultan Yakup da kendisine intisap eylemiş idi. 892 (1486-87) senesinde bir gün dervişlerini yanına toplıyarak kendilerine: «Bugünden sonra vâkıanızı Şeyh İbrahim'e (İbrahim Gülşenî) ye söyleyin. Her kim ondan feyz alırsa Ruşeni'yi bulur. Umurunuzu ona tefviz ettim» vasiyyetinde bulunmuş, bir kaç gün sonra da irtihali vuku bulmuştur. (Selçuk Hatun) tarafından kendisi için yaptırılan türbede gömülüdür.

İrşat ve feyz halkasından iki zat «Demir Taşiyye» ve «Gülşeniyye-i Halvetiyye» şubelerini tesis etmişlerdir.

Ömer Ruşenî'nin tasavvuftaki irfan seviyyesi yüksekti. Pek ârifane şiirleri, ilâhîleri, naatları da vardır.

Manzum «Tasavvuf» tarifinden bir kaç beyit:

Tasavvuf: "terk-i dâvadır„ demişler
Dahi: "Keti [illegible] mânadır„ demişler
Tasavvuf: "terk-i kîl ü kaale„ derler
Hemen "Vecd ü sema' vu hâle„ derler
Tasavvuf: "hıfz-ı evkat„ e demişler
Tasavvuf: "terk-i tâmât„ e demişler
Tasavvuf: babıdır bezl ü atanın
Tasavvuf: beytidir mihr ü vefanın
Tasavvuf: bir hidayettir Hüda'dan
Banu ben söylemedim bil havadan
Tasavvuf; "terk-i evtandır„ demişler
Tasavvuf: hicr-i ihvandır„ demişler
Tasavvuf: dâim olmaktır murakıb
Olup irte gece halin muhasib
Tasavvuf: etmemekliktir tesalluf
Hakkın emrine etmeyüp tesarruf
Tasavvuf: kalbi Hakka bağlamaktır
Yüreğin aşk odiyle dağlamaktır.
Tasavvuf: hüsn ü hülk ile edebtir
Veli hüsn ü edep ata-yı Rab'tır
Tasavvuf: bilmedir atvar-ı kalbi
Eridüp koymıya kalbinde kaldı
Tasavuuf: yâr olup dâr olmamaktır
Gül-i gülzar olup hâr olmamaktır

Aşk ve tarik için de şunu söylemiştir:

Aşk ehli vâlih ü hayran gerek
Bikâr ü reng ü sergedan gerek
Müflis olup hanümanından geçüp
Bikumaş ü biserv ü sâmân gerek

RUZ-İ CEZA (روز جزا) [*Hal.*] Kıyamet, mahşer günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine ruz-i hisap, ruz-i belâ da kullanılır.

Vâiz bizi tahvif ile teşvişe düşürme
Sen mahkeme-i ruz-i cezadan mı gelürsün?
Nabi

RUZ-I HIZIR (روز خضر) [*Tak.*] Hıdırellez günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şemsî senenin kabulünden evvel kamerî seneye tâbi olmıyan malî muamelelerde nisanın yirmi üçüne (Miladî mayısın altısına) rastlıyan hıdırellez günü «Ruz-ı kasım» gibi vâde ve taksitlerin başlangıcı sayılırdı. Halk arasında da aylık yerine kullanılır, hıdırellezden kasıma, yahut kasımdan hıdırelleze kadar vâde konulurdu.

Muayyen vergi ve resimler haricinde olarak tahsili mûtat olan bir kısım masraflar karşılığı olmak üzere halka tevziat yapılır, bu tevziatın hıdırellezde yapılanına «Ruz-ı Hızır tevziatı», kasımda yapılanına da «Ruz-ı Kasım tevziatı» denilirdi. Arada yapılmasına zaruret hâsıl olan fevkalâde masrafları karşılamak üzere bazan üçüncü bir tevzi daha yapılır, buna da «aralık tevzii» adı verilirdi. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

Değil mi ayş-i ahdar ruz-ı hızra karşı gülşende
Mey-i gülgûn içmek sebz-i hattan ile pinhani
Sümbülzade Vehbi

RUZ-I HIZIR TEVZİİ (روز خضر توزیعی) [*Mal.*] Halktan hıdırellezde tahsil edilmek üzere yapılan vergi tevziatı (dağıtımı) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ruz-ı Hızır

taksiti» tâbiri de kullanılırdı. Tevziat hıdırellez münasebetiyle yapıldığı için bu adı almıştır. Senede iki defa yapılan dağıtımın ikincisi kasımda yapıldığı için ona da «Ruz-ı Kasım tevzii» yahut «Ruz-ı Kasım taksiti» denilirdi.

Dağıtılan vergi şer'î vergiler dışında olarak örfî vergilerden sayılan «İmdadiyye i seferiyye» ve «İmdadiyye-i hazariyye» namlariyle alınan vergilerdi. Arada çıkan fevkalâde masrafları karşılamak üzere bazan üçüncü bir tevzi daha yapılır, ona da «Aralık tevzii» adı verilirdi.

Tevziat her yerin kadısı tarafından halk mümessilleri de bulundurulmak suretiyle, herkesin kudreti nisbetinde tesbit edilir, yapılan defteri tasdik edilmek üzere hükümet merkezine gönderilirdi. «Tevzi defteri» adını alan bu defter tetkik ve fazla şeyler varsa tenzil edildikten sonra baş tarafına «Sah» çekilmekle beraber hakikî miktarın tasrihi suretiyle ruhsatı havi sâdır olan «Emr-i şerif» üzerine mahalline geri gönderilir, tasdikli defter geldikten sonra adlarına yazılı vergiler halktan tahsil olunurdu.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RUZ-I KASIM (روز قاسم) [*Tak.*] Kasım günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şemsî senenin kabulünden evvel kamerî seneye tâbi olmıyan malî muamelelerde teşrin-i evvelin yirmi altısına (Milâdî teşrin-i sani «kasım»ın dokuzuna) raslayan kasım günü, «Ruz-ı hızır» gibi vâde ve taksitlerin başlangıcı sayılırdı. Halk arasında da aylık yerine bunlar kullanılır, kasımdan hıdırelleze, yahut hıdırellezden kasıma kadar vâde konulurdu.

Muayyen vergi ve resimler haricinde olarak tahsili mûtad olan bir kısım masraflar karşılığı olmak üzere halka tevziat yapılır, bu tevziatın kasımda yapılanına «Ruz-ı kasım tevzii», hıdırellezde yapılanına da «Ruz-ı hızır tevzii» denilirdi. Harb gibi arada yapılmasına zaruret hâsıl olan fevkalâde masrafları karşılamak üzere bazan üçüncü bir tevzi daha yapılır, buna da «Aralık tevzii» adı verilirdi.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RUZ-I KASIM TEVZİİ (روز قاسم توزیعی) [*Mal.*] Halktan kasımda tevzi edilmek üzere yapılan vergi tevziatı (dağıtımı) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ruz-ı kasım taksiti» tâbiri de kullanılırdı. Tevziat kasım münasebetiyle yapıldığı için bu adı almıştır. Senede iki defa yapılan dağıtımın ikincisi Hıdırellez'de yapıldığı için ona da «Ruz-ı hızır tevzii» yahut «Ruz-ı hızır taksiti» denilirdi.

Dağıtılan vergi şer'î vergiler dışında olarak örfî vergilerden sayılan «İmdadiyye-i seferiyye» ve «İmdadiyye-i hazariyye» namlariyle alınan vergilerdi. Arada çıkan fevkalâde masrafları karşılamak üzere bazan üçüncü bir tevzi daha yapılır, ona da «Aralık tevzii» adı verilirdi.

Tevziat her yerin kadısı tarafından, halk mümessilleri de bulundurulmak suretiyle, herkesin kudreti nisbetinde tespit edilir, yapılan defteri tasdik edilmek üzere hükümet merkzine gönderilirdi. «Tevzi defteri» adını alan bu defter tetkik ve fazla şeyler varsa tenzil edildikten sonra baş tarafına «Sah» çekilmekle beraber hakikî miktarın tasrihi suretiyle ruhsatı havi sâdır olan «Emr-i şerif» üzerine mahalline geri gönderilir, tasdikli defter geldikten sonra adlarına yazılı vergiler halktan tahsil olunurdu.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

RUZMERRE DESTAR (روزمره دستار) [*Kıy.*] Günlük sarık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ruzmerre günlük, destar sarık demektir. Büyük devlet adamlarının hem günlük, hem de resmî günlere mahsus kavukları vardı.

RUZMERRE SARIK (روزمره صاریق) [*Kıy.*] İlmiyye takımı ile Sadrazamlar da dahil olmak üzere eski devlet ricalinin âdi günlerde kullandıkları serpuş'un adıdır. İlkin kavuğa, sonraları fese alelitlak bir sarık sarmakla meydana gelirdi. Rical resmî günlerde kanun ile tâyin edilmiş olan serpuşları (başlıkları) giyerlerdi. Şâtırlar gibi aşağı mertebede olanlar resmî günlerde de ruzmerre sarık takarlardı. Vezirler yangına gittikleri zaman ruzmerre sarık istimal ederlerdi.

RUZNAMÇE (روزنامچه) [*Mal.*] Günlük varidat ve masarifin yahut vukuatın kaydına mahsus deftere verilen addır. İlk zamanlarda «Ruzname» denildiği halde sonraları «Ruznamçe» haline konulmuştur. Muhasebe kalemi yerinde de kullanılırdı. Bu defteri tutana «Ruznamçeci» denilirdi.

Tanzimat'tan sonra yevmiye defteri adını almış, bu defterleri tutanlara da «Yevmiye kâtibi», «Muhasebe kâtibi» gibi adlar verilmiştir..

RUZNAMÇECİ (روزنامچه جی) [*Mal.*] Günlük varidat ve masarifin, yahut ayniyyatın kaydına mahsus defterleri tutan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Deftere «Ruznamçe» denildiği için memura da bu ad verilmiş idi. Tanzimat'tan sonra «Yevmiye kâtibi, «Vukuat kâtibi» gibi adlar kalmıştır.

RUZNAMÇE-İ ASKERİ (روزنامچهٔ عسکری) [*İlm.*] Kazaskerlik dairesinin kazaiyye, şahsiyye ve idariyyesine ait işleri gören kalemin adıdır. O kalemde tutulan günlük kayıt defterine de bu ad verilirdi.

RUZNAMÇE-İ EVVEL (روزنامچهٔ اول) [*Mal.*] Günlük varidat ve masarifin, yahut vukuatın kaydına mahsus olarak «Ruzname» denilen yevmiye defterini tutan ve hazineye teslimatı mübeyyin parayı veren, makbuz mânasına olarak, «tezkire» veren memurların başının unvanıdır. Tutulan defterlerin adı «Ruzname» ve bu defterleri tutanların ismi «Ruznameci» olduğu ve kanunlara bu suretle girmiş bulunduğu halde sonraları deftere «Ruznamçe», memura «Ruznamçeci» denilmesi evvel ve sani diye daha yüksek iki mertebe ihdası sırasında talâffuzdaki güçlüğün kaldırılması için olduğu zannolunur.

Ruznameciliğin ihdası tarihi hakkında Osmanlı tarihlerinde bir kayde tesadüf olunmamaktadır. Yalnız Fatih Kanunnamesi'nde bulunması eskiliği hakkında bir fikir verebilir. Bununla beraber devlet teşekkül edip de varidatın cibayetine ve masarifin tediyesine başlanınca böyle bir memura hâsıl olacak lüzum ve zaruret gözönüne alınır ve bu işi gören memura Farsça olan bu ad verildiğine bakılırsa ruznameciliğin ihdasını daha evvellere çıkarmağa tabiatiyle imkân olur. Nitekim Cevdet Paşa (Tarih-i Cevdet, c 7, s. 222-223) Vak'anüvis Vasıf'a atfen eskiliğini ve İslâm tarihindeki mevkiini şu suretle kaydetmiştir :

«Halife Ömer (Rdy) zamanında Bahreyn ve etrafında vâki memalikin cizye ve âşarı âmil nasbolunan Ebu Hüreyre vesatatiyle Medine'ye getirilip hazır ve gaib müslimînin esamileri ve hukuk ve atâyanın defatiri mürettep olmadığından taksim emrinde meşakkat çekilip kibar-ı ashaptan Halid İbn-i Velid cevaba gelip Şam ikliminde Rum irat ve masraf ve mevacib-i asker için tertib-i divan edip müdevven defter tutmak âdetleri olduğunu beyan ve her zaman böyle meşakkat çekmekten ise bizler dahi bu usule riayet eylesek münasiptir dediğini Hazret-i Ömer istihsan buyurduklarından fazla Furs vezirlerinden istiman ile Medine'de bulunan Hermezan'dan devlet-i Kisreviye'nin masarif ve iradı ne veçhile zaptolunduğunu sual ettiklerinde husus-ı mezkûrda olan dikkat ve tasarrufu kemayenbegi ifade etmekle fi'hal ashabın uzemasiyle meşveret ve vaz-ı divan eyleyip Kureyş'in kâtiplerinden fenn-i hisap ve istifade ehliyyeti zâhir olan Ukeyl İbn-i Talip ve Mahremet ibn-i Nevfel ve Cübeyr İbn-i Mut'am'ı davet edip iptida asakir-i İslâmın alel'esami defterleri ve erzakı ve atayâ vesikaları tahrir ve tedvin olunmak hususunu emredip eşrafı muvacehe ve emsarı ve sair ahad-ı müslimini karabet-i nesep ve takaddüm-i İslâm iltizamiyle birer birer tertip ve mertebelerine göre tesbit-i defter eylediler ve herkesin hal ve şanına göre nafakat ve vezaif tâyin edip iptida-yi emirde bu deftere mücahidîn ve mütekaidîn dâhil olup ba'dezalik mütekaidîn bu cümleden ifraz olunmakla başkaca bir kalem oldu ve mücahidîn dahi bir kaç kısma münkasim olup havas ve mukabele defteri zuhur etti ve yevmen feyevmen irad ve masarif-i beyt-ülmal ne olursa anı zapt ve tahrir ve mamulünbih temessük vermek maslahatı için başka başka defter tutulup zühd ve emaneti cümleye galip olan Cübeyr İbn-i Mut'am'ı kalem-i mezburu idareye tâyin eylediler, bu hizmet hâlâ ruznamçe-i evvel demekle maruf olup cümle aklâmın ve umur-ı Maliyenin üzerine nazır ve muhasip olan kalemdir ve ruznamçeçilerin pîri mumaileyhtir ve temessükât cümle aklâmda temhir olunur iken ruzname kaleminde mühür istimal olunmaması bu defterin kıdem-i vasfına ve erbabının kemal-i itimat ile azm-ı şanına delâlet eder ve elyevm melfuz a'dad-ı hisabı Arabî olmak dahi kıdemini teyit eder.»

Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 26) «Ehl-i mansıp» olarak gösterilen ruznameciler muayedeye dahil ve el öpmek şerefine nail idiler. «Ehl-i mansıp olan muhasebeci ve Yeniçeri kâtibi ve sipahiler kâtibi ve ruznameci el öpmek kanunumdur.»

Aynı kanunnamede (sayfa 18) kâtipler mertebesinde sayılan ruznamecinin teşrifat itibariyle olan mevkii şöyle tarif olunmaktadır : «Küttap meratibinde reis-ül-küttap, anın altına yeniçeri kâtibi, anın altına ruznameci, anın altına mukabeleci, anın altına mukataacı, anın altına tezkireci, anın altına reis kâtipleri oturur.»

Yine Fatih Kanunnamesi'ne nazaran (sayfa 18) ruznameci, hoca makamında idi. Divana uzun yenli üst ile girerdi. Böyle olmakla beraber azl ve nasbı defterdarın elinde idi. «Yukarıda mezkûr olan küttap, hoca makamındadır. Anlar divanda uzun yenli üst giyerler. Reis kâtipleri neferdir ve bu zikrolunan küttabın azl ve nasbı defterdarlarıma müfevvezdir anların kuddamıdır.»

Reis kâtipleriyle Defterhane kâtiplerinin olmadıklarına ve mukataacı ve tezkireci gibi nisbeten mühim sayılan memurlara takaddüm ettiğine göre ruznameciliğin epeyce yüksek bir memuriyyet olduğu anlaşılır.

Ruznamecilik sonradan ikiye ayrıldı. Birincisi yukarda yazılan vazife ile, «Ruzname-i sani» denilen, ikincisi de müteferrika, çaşnigir, çavuş ve kapıcıbaşıların ulûfelerini divandan alıp dağıtmakla meşgul olur idi.

Ruznamçe unvanı Tanzimat'tan sonra yapılan değişiklikler sırasında kaldırılmıştır.

RUZNAMÇE-İ SANİ (روزنامچه ثانی) [*Mal.*] Müteferrika, çaşnigir, çavuş ve kapıcı başıların ulûfelerini divandan alıp dağıtmakla ve bunların kayıtlarını tutmakla mükellef memurun adıdır. Günlük varidat ve masarifin yahut vukuatın kaydına mahsus defterlere «Ruzname» ve bu defterleri tutan memurlara da «Ruznameci» denilirken sonradan defterlere «Ruznamçe», bunları tutanlara da «Ruznamçeci» denilmiştir. Daha sonra Maliyede ruznamecilik ikiye çıkarılmış, birincisine «Ruznamçe-i evvel», ikincisine «Ruznamçe-i sani» denilmiştir.

Ruznamçe unvanı Tanzimat'tan sonra yapılan değişiklikler sırasında kaldırılmıştır.

RUZNAME (روزنامه) [*Mal.*] Günlük varidat ve masarifin yahut vukuatın kaydına mahsus deftere verilen addır. Yevmiye defteri demektir. Bu türlü defterleri tutanlara «Ruznameci» denilirdi. Sonraları «Ruznamçe» adını almış, tanzimat'tan sonra «Yevmiye defteri», «Müsvedde defteri» denilmiştir.

Meclisler ve heyetler tarafından müzakere edilecek işler hakkındaki kâğıtlara da bu ad verilir.

RUZNAMECİ (روزنامه جی) [*Ede.*] Günlük varidat ve masarifin yahut vukuatın kaydına mahsus defterleri tutan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Deftere «Ruzname» denildiği için memura da bu ad verilmişti. Sonraları «Ruznamçeci», Tanzimat'tan sonra da «Yevmiye kâtibi», «Muhasebe kâtibi» denilmiştir.

RÜCU (رجوع) [*Ede.*] Bir fikri daha kuvvetli anlatmak için söylenilen sözden caymış gibi görünme haline verilen addır. Rücu; Arapça dönmek (caymak), geri dönmek demektir.

Âkif Paşa meşhur Adem kasidesinde:

Çeşm-i im'an ile baktıkça vücud-i ademe
Sahn-ı Cennet görünür âdeme sahra-yı adem

dedikten sonra rücu ederek aşağıdaki beyitlerle ademin medhalini kuvvetlendirmiştir.

Galat ettim ne reva Cennete teşbih etmek
Başkadır nimet-i âsâyiş-i me'va-yı adem
Tatalım ande de olmuş niam-ı gûnagûn
Öyle muhtac-ı tenavül midir âlâ-yi adem

Muallim Naci'nin:

Erbab-ı teşaur çoğalıp şair azaldı
Yok öyle değil, şairin ancak adı kaldı

Beyti de rücua bir örnek teşkil eder.

§ [*Fık.*] İrade beyanının geri alınması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RÜKNİYYE (رکنیه) [*Sof.*] Kibreviyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. «Firdevsiyye» de denilir. Kurucusu Rükneddin-ül-Firdevsî'ye nisbetle bu adı almıştır. Rükneddin, Bedreddin-i Semerkandî'nin müridi ve halifesi idi.

Kibreviyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Nuriyye, Hemedaniyye, Nur-i bahşiyye, Berzenciyye.

RÜSUMAT EMANETİ (رسومات امانتی) [*Ida.*] Gümrük işlerine bakan daire hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra «Rüsumat Müdiriyyet-i Umumiyyesi» adını almış ve Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Gümrük muameleleri 1277 (1860-61) senesi sonlarına kadar müteferrik bir surette cereyan ederken o sene devletlerle yapılan ticarî muahedeler üzerine «İstanbul Emtia Gümrüğü» unvanı «Rüsumat Emaneti»ne tahvil olunmuş ve idaresinin başına «Rüsumat Emini» unvaniyle Kâni Paşa getirildiği gibi bir kısım vilâyet merkezlerinde vücude getirilen Rüsumat idarelerinin başlarına «Rüsumat Nazırı» adı verilmiştir.

«Tanzimat'ın ilânına kadar gayr-i muttarit bir surette kısmen ümena (eminler) ve kısmen de ihale ve iltizam suretiyle idare» olundığu birinci defa olarak 1330 (1914) senesinde neşr olunan «Rüsumat Sâlnamesi»nde (İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1330, sayfa 124 ve mütaakıp) gösterilen Gümrük muameleleri ile vücude getirilen teşkilât için şu tafsilât verilmektedir:

Vaktiyle mahreç, mevrid, yerli, ecnebi kayıtlar nazar-ı itibara alınmıyarak bir memleketten diğer memlekete gerek denizden ve gerek karadan naklolunan her nevi emtia ve ticarî eşyadan mastariyye, reftiyye, bac, ihtisap, kantariyye, kalemiyye namlariyle ve muhtelif hesap ve akçalarla birtakım resimler istifa olunurdu, İhtisap, bac, kantariyye namlariyle istifa olunan rüsum dahilî resimlerden madut olup asıl gümrük resmi âmediyye, reftiyye, mastariyye veya müruriyye namlariyle alınan rüsum idi. İşbu üç nevi tâbir ecnebi devletlerle ticaret muahedeleri akdolunduktan sonra terk olunarak yerine ithalât, ihracat, transit tâbirleri kabul edilmiştir.

Yabancı ithalâttan Gümrük resmi alınmak için sahillerle hudut boylarında bulunan Gümrük idarelerinden başka dâhilen bir yerden diğer yere naklolunan dahilî eşyadan gümrük resmi alınmak üzere memleketin muhtelif noktalarında «Dahilî Gümrükleri» adı altında birtakım gümrük idareleri tesis olunmuş ve mevcut nizam ve kanunların kifayetsizliği anlaşılarak sonradan kaldırılmıştır.

Dahilî Gümrük tesisinden maksat varidat temini idi. Çünkü bu gümrüklerce o zaman mer'î olan usul ve muamele memleketin sanatlarını, servet ve mamuriyyetini himaye ve artırmak gibi iktisadî bir fikre dayanmıyarak her yerin mahallî icaplarına ve halkının alışkanlığına göre vaz' ve tesis olunmuş ve bu sebeple gümrük muameleleri pek farklı bir surette cereyan eylemekte bulunmuştu.

Tanzimat'ın ilânını takibeden 1256 (1840) tarihinde İstanbul ve Galata cihetlerinde emtia gümrüğü adiyle Maliye'nin nezareti altında birer gümrük idaresi kurulmuştur. Bununla beraber Maliye'nin emtia gümrükleri üzerindeki müdahalesi bir nezaretten ve hasılatın hazineye celbiyle hesaplarını görmekten ibarettir. O vakte kadar gümrük resimleriyle birlikte cibayet olunan ihtisap rüsumu o tarihte gümrük rüsumundan ayrılarak «İhtisap Nezareti» namiyle teşkil olunan idareye ve ötedenberi ihale ve iltizam suretiyle idare olunmakta bulunan kereste, meyve, zahire, zecriyye gümrükleri de hali üzere bırakıldı.

İltizam muamelâtı da bir kaç gümrük birleştirilerek veyahut gümrük resmine tâbi eşya ayrı ayrı tefrik olunarak muteber sarrafların taahhüdü altında Maliyece alenen müzayede olunup mültezimlerine ihale olunmak suretiyle cereyan ederdi.

Senelerce süren iltizam usulü nihayet 1275 (1858-59) senesinde terkedilmiş ve gümrük ıslahı lâzım geldiği anlaşılarak bütün sahil ve kara gümrükleri 1276 (1859-60) senesi martından itibaren on yedi emanete taksim olunarak her birine «Emin» unvaniyle birer müdür tâyin olunmuştur. Sonradan taşra gümrüklerinin muameleleri Maliye'den Dersaadet Emtia Gümrüğü'ne devredilmiş olmakla gerek varidatın ve gerek gümrüklere ait bütün muamelelerin idaresi için Gümrük Emaneti merci ittihaz olunmuştur.

1270 (1853-54) senesinde ecnebi devletlerle akdolunan ticaret muahedeleri iktizasınca tuz ile tütünün ithali menedildiğinden memleha ve duhan idareleri için yeniden nizamname vücude getirilmiştir.

Gümrükler vaktiyle sevahil gümrükleri, kara gümrükleri, hudut gümrükleri olmak üzere üç kısma ayrılmıştı.

Sevahil gümrükleri; her yabancı memleketlerden gelen ve yabancı memleketlere giden eşyanın veyahut dahilde bir iskeleden diğer iskeleye giden emtia ve mahsulün gümrüğünü alırlardı. Tüccar eşyasını her hangi iskeleye çıkarırsa çıkarsın, çıkarma sırasında yüzde üç gümrük ve satış zamanında veyahut o iskeleden gerek deniz ve gerek kara yoliyle başka bir yere sevkinde yüzde iki munzam resim alınırdı.

Ecnebi memleketlere gidecek dahilî eşyadan iskeleye gelişinde yüzde dokuz, gemiye yüklenişinde yüzde üç olmak üzere yüzde on iki gümrük resmi elınır, fakat bu eşyadan kara gümrüklerinden birinde gümrük resmi alınarak tüccara tezkire verilmişs iskelede asıl resmi kara gümrüğünden istifa olunurdu.

Kara ve hudut gümrükleri; bu gümrükler ilk evvel hudutlarda meydana getirilmiş, memleketin hudutları büyüyünce yeni hudutlarda gümrükler vücude getirilerek evvelkiler dahilde kalmıştır. Bu gümrükler yerli mamulât ve mahsulâttan ticaret maksadiyle naklolunanlardan sarfiyyat-ı dahiliyye resmini alırlardı. Kara gümrüklerinden iskele gümrüklerine getirilen dahilî emtia ve eşyadan çıktığı yerin kara gümrüğünde sarfiyyat resmi depozito olarak alınır, alınan makbuz gösterildiği takdirde depozito geri verilerek deniz yoliyle yapılan ihracatın gümrük resmi sahil gümrüğünce istifa edilirdi.

Rüsumat Emaneti'nin teşekkülüne kadar gümrük işleri bu suretle devam etmiş, ondan sonra Kâni Paşa'nın emaneti zamanında yapılan altmış dört maddeden ibaret nizamname tatbik olunmuştur. Ancak kapitülâsyonlar yüzünden devlet istediği kadar gümrük resmi alamadığı gibi gümrük resimleri yüzünden birçok güçlükler başgösteriyordu. Nihayet bazı suiistimallerin önüne geçilmek mülâhazasiyle 1325 senesi ağutosundan (1909) itibaren beyanname usulü konulmuş ve Osmanlı saltanatının sonuna kadar bu hal devam etmiştir.

Hicrî 1325 (1322/1907) senesi umumi sâlnamesinde Rüsumat Emaneti teşkilâtı şöyledir: Rüsumat Emini, Müsteşar, mektupçu, muhasebeci. müşavir, muavini, cemiyyet-i rüsumiyye heyeti, teftiş heyeti, hukuk müşavirliği, fen müşavirliği, mektubî kalemi, sicil kalemi, evrak kalemi, tarife kalemi, cemiyyet-i rüsumiyye kalemi, muhasebe kalemi, muhasebe tahrirat kalemi, manifesto kalemi, tatbik kalemi, sergi kalemi, vezne kalemi, kontrol kalemi, muhafaza

müdiriyyeti, Galata emtia-i ecnebiyye gümrüğü nezareti, meyve gümrüğü nezareti, Dersaadet emtia-i dahiliyye gümrüğü nezareti, maa müskirat zahire nezareti gümrüğü, Dersaadet mülhakatı rüsumat nezareti, Galata emtia-i dahiliyye gümrüğü nezareti, kereste gümrüğü nezareti, Sirkeci merkezi rüsumat müdiriyyeti, maden kömürü gümrüğü müdiriyyeti, paket şubesi müdiriyyeti. Bu teşkilât yalnız merkez teşkilâtı olup vilâyetlerde de rüsumat müdürü unvanlı memurlara ve onların da maiyyetleri vardı. Bu teşkilâtta en ziyade nazar-ı dikkati çeken nokta cemiyyet-i rüsumiyye heyeti'dir. Bu heyette biri reis olmak üzere 47 âzanın bulunmasıdır. Şehremaneti ile Meclis-i Maarif âzaları gibi bu âzalar için de Rüsumat Emaneti'nde oturacak yer yoktu. Bu sebeple işlerinin başına her gün değil, münavebe ile gelirlerdi.

RÜSUMAT EMİNİ (رسومات امینی) [*Mal*] Gümrük işlerine bakan dairenin başındaki memurun unvanıdır. «Rüsumat Emaneti» adını taşıyan idare 1277 (1860-61) senesinde teşkil olunmuş ve Rüsemat Emaneti'ne de ilk olarak Maliye Nazırlığında da bulunmuş olan Kâni Paşa getirilmiştir. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra «Rüsumat Müdiriyyet-i Umumiyesi» unvanını almıştır.

RÜSUM-I CÜLÛSİYYE (رسوم جلوسیه) [*Mal.*] Timar, zeamet ve vazife sahiplerinden cülûs münasebetiyle alınan vergiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Cülûs bahşişi» de denilen bu resim 1168 (1754-55) den itibaren alınmağa başlanmıştı. Sonradan kaldırılmıştır.

RÜSUM-I EMİRİYYE (رسوم امیریه) [*Mal.*] Devlet namına alınan vergiler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

RÜSUM-I MÜÇTEMİÂ (رسوم مجتمعه) [*Mal.*] Memleket dahilinde imal veya hariçten ithal olunan rakı, şarap, şampanya ve emsali müskirattan zecriyye, reftiyye, âmediyye gibi müteferrik namlarla alınmakta olan muhtelif resimlerin birleştirilerek tevhiden alınan vergiye verilen addır. Bu resim Tanzimat-ı hayriyye'nin ilânından sonra neşrolunan 19 zilhicce 1275 (1858) tarihli nizamname ile tâyin olunmuştu. Resim, dahilî mamulât için alelumum yüzde yirmi idi. Hariçten gelecek müskirat ise tarifesi mucebince muhtelif nisbetlerde istifa ediliyordu.

Rüsum-ı müçtemia nizamnamesi 7 sefer 1278 (1861) tarihli «Resm-i Mîrî» nizamnamesiyle fesholuntmuş ve yüzde yirmi hesabiyle alınan rüsum-ı müçtemia ilga edilmiştir.

RÜSUM-I ÖRFİYYE (رسوم عرفیه) [*Mal.*] Tekâlif-i örfiyye (örfî vergiler) yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RÜSUM-I RAİYYE (رسوم رعایا) [*Mal.*] Reayadan alınan vergiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Reayanın ödemekle mükellef oldukları vergiler zamanla değişen birçok nevileri olduğu gibi her yerde de bir değildi.

RÜSUM-I SAYDİYYE (رسوم صیدیه) [*Mal.*] Av hayvanlariyle kuşlarından alınan vergiler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Sayd; Arapça av demektir.

Tanzimat'tan evvel kara avlarının vergilerini timar ve zeamet sahipleri alırlardı. Eski kanunlar mucebince kasım günü avın hasat mevsimi (avlanma mevsimi) addedilmişti. O günden itibaren timar arazisi içinde avlanan vaşak, zerdeva, tilki, sansar, kurt, çakal, ayı postlarından mahallî rayicine göre kıymetinin onda birine muadil resim alınırdı. Deniz avları ekseriyyetle mukataa şeklinde mültezimlere ihale olunur, avlanan balık, sülük ve sair deniz hayvanlariyle kuşların satış kıymetlerinden beşte biri nisbetinde vergi alınırdı. Göllerle nehirler saydiyyesi sayd-ı bahrî miyanında idi.

Osmanlı ülkesinde herkes tasarruf ettiği arazinin sayd hakkına da malikti. Gayri (yabancıyı) ondan meneder, isterse bu hakkı kiraya da verirdi. Sahiplerinin rızaları olmadıkça topraklarına girip avlananlardan para cezası alınırdı.

Tanzimat'ın ilânından sonra rüsumatın muhassiller marifetiyle emaneten idaresi takarrür ettiğinden vergi kaidesi ve mevcut nisbeti dairesinde alınırdı. Rüsumat geliri hakkındaki nizamnamenin dördüncü fıkrasında «Saydolunan balıktan beşte bir resim alınıp işbu saydiyye rüsumu tarafların rızası olduğu halde mahallî meclisin kararıyle belde rayici üzere bedelen yahut aynen tahsil kılınacaktır» denilmişti.

Aynen alınan balıklar pazar, kapan veya mizan yerlerinde (Mezad-ı Sultanî) (müzayede= arttırma ile) satılırdı.

Her nevi rüsumatın ve âşarın emaneten idaresinde küllî zararlara uğranılıp da tekrar mültezimlere ihalesine karar verildikten sonra yapılan 11 rebiülâhır 1277 (1860) tarihli nizamnamenin beşinci maddesinde balık saydiyyesinin iki senelik olarak ihalesi lüzumu gösterilmiştir.

İstanbul ve civarında midye ve istiridye avlanması tarla itibariyle kırk dört gedik olarak satılmış ve bunun için 6 recep 1288 (1871) tarihinde bir nizamname çıkarılmıştır. Bu ni-

zamname mucebince midye ve istiridye saydı gedik sahiplerine aitti. Başkalarının bunları avlamaları yasaktı.

Vapur ve yelkenli sandallarla balık avlıyanlara ve balıkçı esnafına dair dört maddelik bir kararname ve 21 teşrin-i evvel 1296 (1880) tarihli bir de zeyil neşredilmiştir. Bunda resimden bahsolunmayıp intizamı ve mazbutiyyeti temin ciheti kastedilmiş idi.

İstanbul Balıkhanesine dair 19 nisan 1298 (1882) tarihinde bir nizamname neşredilmiştir. Bundan başka nizamnamede aykırı hareket edenlerden ve kaçakçılardan alınacak para cezaları da gösterilmiş idi. Kısım kısım vücude getirilen bu nizamnamelerin maksadı temin etmediği anlaşılarak avlama işleri için «Zabıta-i Saydiyye Nizamnamesi» adlı bir nizamname vücude getirilmiştir.

Daha esaslı ve tatbiki kabil hükümleri ihtiva eden ve Osmanlı saltanatının sonuna kadar hükmü mer'i olan bu nizamnamenin tarihi 18 safer 1299 (1882) dir.

RÜSUM-I SERBESTİYYE (رسوم سربستیه) [*Mal.*] Serbest timarlarda timar sahibi tarafından arazi sahiplerinden alınan vergiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar cürum ve cinayet, arûsane resimleriyle köle ve cariye müjdelerinden ibaretti. Timarların lâğvi ile bu da ortadan kaldırılmıştır.

RÜSUM-I SİTTE (رسوم ستّه) [*Mal.*] Devlet borcu karşılığı olarak Düyun-ı Umumiyye İdaresine verilen devlet gelirleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu altı gelir şunlardır: Damga resmi, müskirat resmi, balık avı resmi, tuz resmi, tütün resmi, ipek öşrü. Bu altı resim ilk evvel «Rüsum-ı Sitte İdaresi» adı verilen alacaklı ecnebi devlet mümessillerinden teşekkül eden idareye verilmiş, bu teşekkül sonradan «Düyun-ı Umumiyye İdaresi» adını almıştır.

RÜSUM-I SİTTE İDARESİ (رسوم ستّه اداره‌سی) [*Mal.*] Devlet borçları karşılığı olarak verilen gelirlerin idaresi için kurulan müessesenin adıdır. Damga, müskirat, balık avı, tuz, tütün resimleriyle ipek öşründen ibaret olan bu gelirler altı tane olduğu için bu adı almıştır. 22 teşrin-i sâni (kasım) 1879 senesinde kurulan bu idare 1 eylûl 1881 senesinde İstanbul'da toplanan Dâyinler vekilleri'nin de huzuriyle yapılan müzakereler sonunda «Düyun-ı Umumiyye» adını almıştır.

RÜŞDİYE (رشدیه) [*Mek.*] Şimdiki orta mektep derecesindeki mekteplere verilen addır. 1908 Temmuz İnkılâbından evvel tahsil dereceleri iptidaî, rüşdî, idadî ve âlî olmak üzere dört derece idi. Rüşdiye adiyle ilk mektep hicrî 1254 (1838) senesinde İstanbul'da açılmıştır. Mülkî ve askerî olan rüşdiye mekteplerinden ilkinin açılışının o zaman ilk mektep sayılabilen Sıbyan mekteplerinin kifayetsizliği anlaşılması üzerine olduğunu yazan değerli müdekkik Osman Ergin (Türkiye'de Maarif Tarihi, cilt 2, sayfa 321 ve mütaakıp) bu hususta şu tafsilâtı veriyor:

«Sıbyan mekteplerinin bu kitabın birinci cildinde anlatılan gülünecek ve ağlanacak hali ancak 1254 (1838) senesinde hükümetin dikkat gözünü üzerine çekebildi. Bunun da sebebi; yarım asırdan artık bir zamandan beri açılmış olan Bahriye ve Berriye mühendishaneleriyle Harbiye ve Tıbbiye meslek mekteplerine alınan çocukların «Malûmat-ı cüz'iyyeleri yani yazı yazmağa ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumağa kudretleri olmadığından birdenbire elsine-i Arabiyye ve Farisiyye ve ecnebi olan Fransız lisanı ve bulundukları mektebin muhassas olduğu tarikin fennine mütaallik bazı mukaddematı taallümüne» muktedir olmayışları idi.

«Bundan dolayıdır ki bu meslek mekteplerine alınan çocuklar elifbadan başlatılır, onlara evvelâ Türkçe okumak yazmak öğretilir ve bu suretle boş yere vakit geçirilirdi. Bu noksanı sıbyan mekteplerindeki karışıklık ve usulsüzlüğe atfedilerek onların ıslahı düşünüldüğü sırada bunlarla meslek mektepleri arasında üçüncü sınıf bir mektep açılarak buralarda o mekteplere girecek talebenin hazırlanması ve yetiştirilmesi düşünülmüştür.

«İşte zilkide 1254 (1838) ayında o zaman birinci meşveret meclisi ve teşriî kuvveti olan Meclis-i Vâlâca ittihaz olunan karar üzerine sıbyan mekteplerinden üstün olmak üzere şehrin ötesinde berisinde Padişah'ların yaptırmış oldukları bazı büyük mektepler seçilerek buralarda «Emsile'den başlanarak sarftan Bina ve Maksut ve İzzî ve nahivden Avamil okutulması, Tuhfe-i Vehbi ve sarftan ilerledikçe Nuhbe ve Birgivî risalesine çıktıklarında Türkçe inşa, hat, lûgat ve ahlâk derslerinin gösterilmesi» kararlaştırılmış ve bu suretle bugünkü ilk mekteplerin temeli atılmıştır.

«Bu proğram Araplaşma devrinin ilk açılan rüşdiyede bile hâlâ yaşadığını gösterirse de Türkçeye biraz güleryüz gösterilmiş olduğu da inkâr edilemez.

«Meclis-i Vâlâ mazbatasında o zamanlarda birinci sınıf yani birinci kısım sayılan sıbyan mekteplerine mukabil yeni açılacak olan bu

mekteplere ikinci sınıf adının verilmesi münasib görülmüşse de zamanın hükümdarı Mahmut II. bu adı beğenmemiş ve çocuklar sinn-i rüşde gelinciye kadar bu mekteplerde okuyacakları ve ancak buradan çıktıktan sonra rüşdleri sâbit olacağı düşünülerek yeni mekteplerin adının Rüşdiye olmasını irade etmiş ve bu ad 1923 İnkılâbına kadar Türk Maarif Teşkilâtında yaşamış ve ancak o tarihten sonra ilk mekteb'e çevrilmiştir.»

Yine Osman Ergin (aynı eser, sayfa 367 ve mütaakıp) «Mülkiye Rüşdiyeleri» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«1254 (1838) de açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i ulûm-ı Edebiyye 1263 (1847) senesine kadar öylece devam etti. Bu müddet içinde başka hiçbir mektep açılmadı. Halbuki beklenen bu değildi. Esasen bu mektepler medreselerden pek de üstün bir tedris usulü takip etmiyorlardı. Başlarında bulunan İmam zade Es'at Efendi de medrese yetiştirmelerinden birisi olduğu için onun kafasından başka türlü bir yenilik de çıkamazdı.

«Beklenen yenilik ancak Garp kültürü almış ve Garbi görmüş kimselerden gelecekti. Nitekim de öyle oldu. 1261 (1845) Bâb-ı Âli'de sekiz kişilik bir komisyon kurularak mektep işleriyle daha esaslı surette uğraşılmağa başlandı. Bu komisyona Melek Paşa zade Abdülkadir Bey riyaset ediyordu Bu zat 1241 (1825-26) de dağıtılan Beşiktaş cemiyyet-i ilmiyyesini kuranlardan ve o yüzden sürgüne gidenlerden, o kadar âlim olmamakla beraber açık fikirli bir adam olduğu gibi komisyon âzası arasında Avrupa'da tahsil görmüş olan Mekteb-i Harbiye Müdürü Emin Paşa ile Bab-ı Âli mütercim-i evveli Keçeci Zade Fuat Efendi (Paşa) gibi Garp dil ve kültürünü bilenlerin de bulunması muvaffakıyyet âmillerinin başlıcası sayılır.»

Bu komisyon önce sıbyan, sonra rüşdiye mekteplerinde okunacak derslerin proğramını hazırlamakla beraber mektep işleriyle daha esaslı surette meşgul olmak ve bir darülfünunun kurulması için lâzım gelen nizam ve talimatları bazırlamak üzere bir meclisin teşkilini hükümete teklif etmiş ve bu teklif hükümetçe kabul olunarak 1262 (1846) de yine Emin Paşa'nın reisliği altında altı âzadan mürekkep bir «Meclis-i Maarif-i Umumiyye» teşkil olunmuştur.

Cevdet Paşa «Maruzat»ında maarif meselesinden bahsederken şöyle diyor:

«Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasiyle beraber Maarif-i Umumiyye'nin neşrine dahi ikdam olunmak lâzime-i halden görülmüştü. İptida muvakkat bir Meclis-i Maarif teşkil olundu. Bu muvakkat mecliste terbiye-i umumiyye üç derece üzerine tertip olunmuştu ki mekâtib-i sıbyaniyye, mekâtib-i rüşdiyye ve darülfünun dereceleridir. Meclis-i muvakkat buna dair üç kıt'a mufassal lâyiha kaleme alarak vazifesini ikmal etti ve bu lâyihaların ahkâmını icra için bir Meclis-i Maarif-i Daimî teşkil olundu ve meclisin âzasından Kemal Efendi'ye Mekâtib-i umumiyye nezareti dahi ilâve-i memuriyyet kılındı. Bir darülmuallimîn inşa olundu.»

Yine Cevdet Paşa'ya atfen Fatime Aliye Hanım (Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul, Kanaat Matbaası, 1332, sayfa 50) şunları yazıyor:

«Kemal Efendi tâyin olunduğu memuriyyetin ehli, fâal ve hamiyyetkâr bir zat olduğundan nümune olmak üzere Davutpaşa mektebini mekteb-i rüşdiye ittihaz ederek orada yeni usul üzere Arabî, Farisî, hesap ve coğrafya okutturularak az vakit içinde şakirdana bazı ilimlerin mebadisini alâ veçhil'ihtisar (kısaltılmış bir surette) tâlim ile 1264 (1848) senesinde bunları huzur-ı Hümayunda imtihan ettirdi. Bu usul ve talim herkes tarafından beğenildi. Bu mektebe dört mektep daha ilâve olundu.

«1265 (1849) senesinde beş mektebin şakirdanı Meclis-i Vâlâ dairesinde ve huzur-ı Hümayunda imtihan ettirildi. Kemal Efendi'nin himmeti şayân-ı tahsin görülerek ferdası Mabeyn-i Hümayuna celp ve huzur-ı Hümayuna kabul olunarak nail-i iltifat buyuruldu. Andan sonra mekâtib-i rüşdiyye taşralara dahi tamim olundu.

«Zikrolunan lâyihanın ahkâmınca mekâtib-i sıbyandan çıkan şakirdan iki sene kadar mekâtib-i rüşdiyyede okuduktan sonra Darülfünun'a (Üniversite) gideceklerdi. Lâkin mekâtib-i sıbyan ıslah olunamadığından Kemal Efendi mekâtib-i sıbyanın son senesinde okunacak dersleri mekâtib-i rüşdiyyenin birinci sınıf dersleri olmak üzere tertip ve darülfününda okunacak derslerin bazı mukaddimatını dahi rüşdiyenin son senesine ilâve eyledi. Bu suretle mutasavver olan rüşdiyeden daha mükemmel surette mekâtib-i rüşdiyye unvaniyle birtakım mektepler meydana geldi ki bunlardan her tarafça pek çok menafi husule geldiği gayr-i münker bulunmuştur.»

Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Kırk Yıl, c. 1, s. 114 ve mütaakıp) İzmir'de Musevîlerin Alliance İsrailite mektebinde okuyanların her türlü hayat bilgisiyle yetiştirildigi halde Rüşdiye'nin bu maksadı teminden çok uzak

olduğunu anlatıyor ve kendisinin okuduğu İzmir Rüşdiyesi'nin halini de tasvir ediyor. Tanınmış edip diyor ki:

«Türklerin erkek çocuklarına mahsus beher sınıfı bir hocaya mevdu', aralarında Türkçe için seyyar bir muallimle bütün mevcudu ancak yüze bâliğ olan ve son sınıfından senede nihayet sekiz on gence şehadetname veren bir rüşdiyesi vardı.

« İşte ben bu rüşdiyeye girdim:

« Bakınız burada ne vardı ve ne okunurdu: Gülistandan üç bap ile bir küçük kavaid-i Farisî, Türkçe biraz sarf ile imlâ ve kıraat kitabı makamında ancak 200 sahifelik bir tarih-i Osmanî, hesaptan kesriadî ve âşarî ile tenasüp kaideleri, coğrafyadan harita üstünde parmakla gösterilerek şehirler, dağlar, nehirler ve nihayet mektebin en mühim dersi Arapça'dan Emsile, Bina ve Avamil'le başlıyarak İzhar'dan geçerek Resail-i Erbaa diye tanıdığımız Mantık taslağına müntehi olan ve dört sene günde ikişer üçer satırla takip olunan bir yol.

«Nihayet bu irfan hamulesiyle mektepten çıkan genç ne İranî çaycıya dört kelimelik Farisî bir cümle söyliyebilir, ne Arapça bir Mısır ceridesinin on satırlık bir fıkrasını anlardı. Coğrafyadan Paris'le Berlin'i az çok sarih mevkilerine koyabilse New York ile Şikago'yu hayalinde tamamen bulamaz, hele Türkiye idare taksimatını kat'iyyen bilmezdi. Hesaba gelince en büyük marifeti şu idi: Dört amele sekiz arşın tulünde iki arşın arzında bir buçuk arşın derinliğinde bir dıvarı altı günde bitirirlerse iki amele filân filân (rakamları değiştiriniz) kaç günde bitirir? İşte size en zor ve en müthiş bir mesele. Türk gençleri iş âlemine girerse diğer mekteplerden yetişen muhtelif unsur gençlerine bununla mukabele edeceklerdi. Türkçeden de nihayet vilâyet mektubî kalemine yahut muhasebe odasına mülâzim sıfatiyle kabul olunabileceklerdi.

«Mektepde yazı işlerine mütaallik bir vazife verildiğine vâkıf değilim, hele âmal-i erbaadan başlıyarak hesabın her kaidesinde, yüzlerce mesele ile çocukları hayatın her neviden ihtiyaç ve meşgaleleriyle ülfet ettirerek tavakkuf eden ve cemden tarha, tarhdan darba ve taksime atlarken bu dört basit şeyle mes'ele halli imkânını bulduran tedris usulü bu mektebin tamamiyle meçhulü idi Elimizde tebeşir, kara tahtanın başına geçerdik ve o sırada hocanın fikr-i icadından doğan, amelî hayatta hiçbir tatbik vesilesi bulamıyacak bir mes'eleyi halletmek için uzun zaman geçirirdik.

«En ziyade itina olunan Arapça idi. Günde mecmuu ancak iki saat süren iki dersin ekseriyet üzere biri Arapça idi. Ders verileceği muallim tarafından ihtar olununca çocuklar yerlerinden, yani iki taraflı konmuş uzun sedirlerden kalkarlar, her derste işgal ettikleri sıraya göre sınıfın ortasında, halının üstünde mevkilerini alırlardı. Muallim birinciden başlardı. Ders Arapça ise, ki her halde haftada lâakal dört beş kere bu idi, ibare!.. diye emir verirdi. Bu nihayet beşi aşmıyan satırdan ibaretti. Eğer irab kavaidini gözeterek okuyabildiyseniz muallim mâna!.. derdi. Bu bir kaç satıra kırık mâna verirdiniz. Muallim tekrar emir verirdi: mefhum! Topluca olarak istihraç edilen mefhumu söylerdiniz. Bunların hepsini muallim evvelce nasıl söylemişse harf beharf ayniyle tekrar edeceksiniz. Eğer bu mühim işten hatasızca çıkabildiyseniz bu derste sınıfın birinciliğini haiz olmak şerefini kaybetmezsiniz. Yoksa derhal sizden daha hüner gösteren ikinci oraya geçer ve siz belki daha aşağılara kadar inmek üzere yuvarlanmağa başlarsınız.

« Sabahleyin sınıfta toplandıktan sonra çocuklar halka halka olmuşlar, her halkanın başına muktedir addedilen çocuk geçmiş ve etrafını ihata eden arkadaşlarına birer birer, biraz sonra muallim huzurunda takrir olunacak dersin müzakereciliğini yapmıştır.

«Bu suretle şu yarım günde o dört beş satırı öğrenmemek imkânı yoktu. Bununla beraber yine öğrenemiyenler, hattâ sınıfta ibka olunanlar ekseriyyeti teşkil etmese bile her halde nadir değildi.

«Günün son nısfı da bu suretle geçerdi ve mademki evde hazırlanmak üzere verilmiş bir vazife yoktu, diğer anasırdan çocuklar her gün defterler dolusu vazife hazırlarken biz o gün Sadi'den yarım hikâye ile dört mısra, İzhardan beş satır öğrenmiş olmakla fikrimizi doyurarak evlerimize dönerdik.

« İşte bunun için Refik lâla beni karilik vazifesine davet için her gelişinde: Derslerini hazırladı isen seni bekliyorlar... dedikçe ben içimden gülerek:

— Allah sana akıl fikir versin, lâla! derdim.»

Halit Ziya Uşaklıgil bu tasviri ile bir parça tehzile kaçmıştır. Çünkü Rüşdiye tahsili görenlerden devlet idarelerinin her kısmında büyük muvaffakıyyet gösterenler bulunduğu gibi mühim eserler vücuda getiren muharrirler, ölmez şiirler yazan şairler de vardır. İşte bir kaç isim:

Ahmet Mithat Efendi, Ebuzziya Tevfik Bey, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Talât

Paşa, Menemenli Zade Rifat Bey, Üsküdarlı Talât.

Tanzimat'ın arifesinden başlanarak maarif sahasında yapılan şeyler ve her açılan mektepler hep erkek çocukların okutulması ve yetiştirilmesi maksadına göre idi. Kızların sıbyan mekteplerinden yukarı derecede tahsil görmeleri ancak 1275 (1858-1859) senesinde açılan ilk kız rüşdiyesiyle kabil olmuştur.

Osman Ergin (aynı eser, sayfa 381) bunu şöyle anlatıyor:

«1275 (1858-59) senesine gelinciye kadar kız çocuklarının okutulması işiyle uğraşılmamıştı. Sıbyan mekteplerinde kızlarla erkek çocuklar bir arada okudukları için bu tarihe kadar Türkiye'de kızların tahsil derecesi sıbyan mektebi derecesini geçmezdi. Yani ancak biraz Kur'an okurlar, namazda okunacak sureleri ve duaları ezberlerlerdi. Esasen kızları okutmamak umumi bir hâl, fakat fena bir yol idi.»

Kız rüşdiyelerine muallim yetiştirilmek için 1286 (1869-70) senesinde «Dar-ül-muallimat» (Kız Muallim mektebi) açılmıştır.

Rüşdiye mektepleri bu suretle memleketin her tarafında açılırken bir taraftan da her sınıftaki talebenin okuması için ayrı ayrı kitaplar yazdırılmış ve bu sayede devlet işlerini başarı ile görebilecek elemanlar yetiştirilmiştir. Nitekim Darülfünun (üniversite) kurulduktan sonra bile Rüşdiye mezunları yüksek makamlar işgal etmişler ve bulundukları vazifelerde muvaffakıyyet göstermişlerdir. Rüşdiye mezunlarından kıymetli eserler meydana getirenler de vardır.

RÜTBE (رتبه) [*İda.*] Devlet memurlariyle halktan bazılarına verilen pâye ve unvanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derece mânasına gelen rütbenin cem'i rütep'tir. Rütbe denilen meratip silsilesi esas itibariyle büyüğü küçüğe emir vermeğe memur ve küçüğü büyüğüne itaate mecbur olan asker sınıfı için ihdas olunmuştur. Tarihleri bilinen Yunan ve Romalılar'da dahi askerî zümresi iktidar ve haysiyyetçe biribirine üstün zâbitlerin idaresi altında bulunurdu. Hattâ idareleri icabı olarak ordularının başkumandanlığını haiz olmalarından dolayı hükümdarlara verilen «İmparator» unvanı Roma'da serdarlara mahsus askerî mertebelerin en sonuncusu idi. Mülkiye memuru denilen idarî sınıfın rütbesi yoktu.

Hükümet emirlerinin bir merkezden her tarafa dağılması için vasıtalara ve bu vasıtalar da âmirlikle memurluğun derecelerini tâyin eden bir silsileye ihtiyaç gösterdiğinden son asırlar hükümetlerinde rütbe meselesi meydana çıkmıştır. Orta zamanda İspanya ve Fransa gibi bazı memleketlerde ruhban takımı idare işlerine de karıştığı ve ruhban mesleğinde ise zaten bir meratip silsilesi bulunmakla âmir bir nevi ruhban askeri hükmünde olan şövalyelerde rütbeli, imtiyazlı bir sınıf-ı mahsus dahi mevcut olduğu cihetle bu usul o tarihlerde mülkî hizmetlerde bulunanlara da tamim edilmiştir. Fakat sonradan mütemeddin devletlerde hükümet tarzı değişerek idare usulü bir fenn-i mahsus şeklini almakla âmir ile memurun vazifeleri tâyin edildiğinden rütbe ve pâye yerine memurluk mansıpları kaaim olmuştur.

Osmanlılarda rütbe Yeniçeri teşkilâtiyle meydana gelmiş, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında da ulemaya intikal etmiştir. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç dört dereceye munhasır idi. Onlar da «hocalık», «kapıcıbaşılık», «Mir-i miranlık» ve «Vezirlik» ten ibaretti.

Devlet ricali ekseriya hocalık ve bazan kapıcıbaşılık rütbelerini haiz olanlardan seçilirdi. Bazan da Divan-ı Hümayun hâcegânından küçük memuriyyetlerde iken elçilik gibi mühim hizmetlere tâyin olunanlara «Baş muhasebe» ve Mir-i miranların mütemayizlerine de Rumeli beylerbeyilik pâyesi verilirdi. «Başvekâlet Arşivi»ndeki bir vesika (Dahiliye, cilt 7. 1213, fiş numarası 2095) pâye namiyle rütbe tevcih olunduğunu gösterir. Vesika şöyledir: «Büyük kale tezkireciliği pâyesini haiz Erzurum Valisi Ahmet Paşa'nın divan kâtibi Mehmet Refiî Efendi'ye erbab-ı maariften olmasına ve emektarlığına binaen küçük Evkaf Muhasebeciliği pâyesi tevcihi.»

Görülüyor ki divan kâtibi olan bir zata filen bu vazifelerin başında bulunmadığı halde büyük kale tezkireciliği, daha sonra ondan yüksek vazifelerden sayılan küçük Evkaf Muhasebeciliği pâye olarak verilmiştir. Bu pâye rütbeden başka bir şey değildir.

Bununla beraber mülkiyede rütbenin mürettep bir silsile halinde tatbiki hicrî 1248 (1832-33) senesinde başlamıştır. Evvelâ memuriyyete mahsus olmak üzere ûlâ, saniye, sâlise, râbia rütbeleri ihdas olunmuştur. Kethüdalık, defterdarlık, reis-ül-küttaplık, mukataat nazırlığı ûlâ; çavuşbaşılık, Tersane ve Tophane eminliği gibi mansıplar saniye; beylikçilik, mektupçuluk, âmedcilik gibi Bab-ı Âli ricaliyle Bab-ı Âli'nin dışındaki mühim memuriyyetler sâlise; zecriyye, cizye muhassıllıklariyle tütün gümrükçülüğü gibi mansıplar râbia itibar edildi. Biraz sonra divan-ı Hümayun hâcegânından

ve kalemlerin muteber halifelerinden kalem mansıpları gibi hizmetlere tâyin olunanlar için hâmise rütbesi ihdas olunmuştur. Hicaî 1251 (1835-36) senesinde kethüda beyliğe Mülkiye nezareti, reis-ül-küttaplığa Hariciye nezareti, mukataat nezaretine Mansure defterdarlığı ve hazine-i Âmire defterdarlığının Darphane emanetinin inzimamiyle Darphane emaneti unvanları verilmekle beraber valiliklerde bulunan vezirlerin fevkinde olmak ve eskisi gibi efendilikle anılmak üzere vezirlik ve müşirlik rütbeleri tevcih olundu.

Bahriyelilerin de Tanzimat'tan evvel rütbeleri vardı. Bahriye rütbeleri şunlardı:

Kaptan-ı derya, kapudane, patrona, riyale, kalyon kaptanı, reis.

Bunlardan kalyon kaptanları:

A. Üç ambarlı kalyon kaptanı, B. Kapak kalyon kaptanı, C. Firkateyn kaptanı, D. Korvet kaptanı, E. Birik ve şalope kaptanı.

Reisler de:

I — Birinci reis,
II — İkinci reis,
III — Üçüncü reis,
IV — Dördüncü reis.

namlariyle derecelere ayrılmışlardı.

Tanzimat'tan sonra yapılan teşkilâtta Kara deniz askerlerine mahsus rütbeler birleştirilmiştir.

Askerî rütbeler şunlardı:

1 — Müşirlik,
2 — Birinci feriklik,
3 — Feriklik,
4 — Mirlivalık,
5 — Miralaylık,
6 — Kaymakamlık,
7 — Binbaşılık,
8 — Alay eminliği,
9 — Sağ kol ağalık,
10 — Sol kol ağalık,
11 — yüzbaşılık,
12 — Tabur kâtipliği,
13 — Mülâzım-ı evvellik,
14 — Mülâzım-ı sanilik.

Mülkiye rütbeleri şöyle idi:

1 — Vezir,
2 — Bâlâ,
3 — Ûlâ evveli,
4 — Ûlâ sanisi,
5 — Saniye sınıf-ı mütemayizi,
6 — Saniye,
7 — Sâlise,
8 — Râbia,
9 — Hâcegânlık,
10 — Hâmise.

İlmiyye rütbeleri de şöyle idi:

1 — Rumeli kazaskeri,
2 — Anadolu kazaskeri,
3 — İstanbul kadılığı,
4 — Haremeyn mevleviyyeti (Mekke ve Medine mevleviyyetleri),
5 — Bilâd-ı hamse mevleviyyeti (Edirne, Bursa, Şam, Mısır, Filibe mevleviyyetleri),
6 — Mahreç mevleviyyeti (Kudüs, Halep, Eyüp, Selânik, Yenişehir, Fener, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon, Girit mevleviyyetleri),
7 — Kibar-ı müderrisîn,
8 — Müderrislik.

Bir de devriye mevleviyyetleri vardı ki onlar da şunlardı: Bağdat, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablus-u Garp, Beyrut, Kürdistan, Rusçuk, Sivas, Adana, Çangırı mevleviyyetleri.

Şeyh-ül-islâmlık da bir pâye itibar olunduğundan bilfiil şeyh-ül-islâmlıkta bulunanlar ve mazûlleri diğer ulemaya takaddüm ederlerdi.

Müderrisler; biri kibar-ı müderrisîn, diğeri müderrislik pâyesi olmak üzere iki derece olarak gösterilmiş ise de bunlar arasında da derece farkları vardı. Onlar da on ikl derece itibar olunmuş idi:

1 — İbtida-yi hariç,
2 — Hareket-i hariç.
3 — İbtida-yi dahil,
4 — Hareket-i dahil,
5 — Musıle-i sahn,
6 — Sahn-ı seman,
7 — İbtida-yi altmışlı,
8 — Hareket-i altmışlı,
9 — Musıle-i Süleymaniyye,
10 — Havamis-i Süleymaniyye,
11 — Süleymaniyye,
12 — Dar-ül-hadis.

Bunlardan birinci ve ikinci ilk tahsil, üçüncü ve dördüncü orta tahsil, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncusu yüksek tahsil derecesinde olup on ikincisi ve en yüksek mertebesi olan Dar-ül-hadis müderrisi diğer müderrislerin fevkinde ve reisleri yerinde idi.

Askerî, ilmî ve mülkî rütbelerin teşrifat itibariyle biribirleriyle farkları vardı. Yekdiğerine takaddüm keyfiyyeti arada hoşnutsuzluğu mucip olmuş, bu sebeple değişiklikler yapılmıştır.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 9, s. 14) 1267 (1850-51) senesindeki değişikliği şöyle gösteriyor:

« Teşrifat-ı kadîme usulünün o esnada bazı cihetleri tebdil ve tağyir olunarak berveçh-i zir müceddeden tanzim ve icrası düsturül-amel tutulacak olan şekli ol vakit ilân olundu.

DEFTER SURETİ

Rumeli, Anadolu suduriyle rütbe-i bâlâ ricali, Rumeli beylerbeyi pâyesi, ûlâ sınıf-ı evveli, feriklik rütbesi, İstanbul rütbesi, mîr-i miranlık, rütbe-i evvel sınıf-ı sanisi, haremeyn pâyesi, mirlivalık, saniye mütemayizi, bilâd-ı erbaa pâyesi, rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi, mîrül-ümeralık rütbesi, miralaylık rütbesi, İstabl-ı Âmire müdürlüğü pâyesi, mahreç mevleviyyeti, kaymakamlık rütbesi, rütbe-i sâlise ve kapıcıbaşılık, kibar-ı müderrisîn ile binbaşılık, râbia mertebesi, musıle-i Süleymaniye madununda bulunan müderrisîn, alay eminleri, divan-ı hümayun hocalığı, kol ağaları.

« (İlâve) Bir müddet sonra feriklik rütbesi, Rumeli beylerbeyi pâyesine takdim olunmuştur. »

İkinci Abdülhamit devrinde rütbe meselesi mühim içtimaî meselelerden biri olmuştur. Rütbe almak için her türlü vasıtaya başvuruluyordu. Hattâ iş o dereceye gelmişti ki memurlar arasında muhasedeler, geçimsizlikler eksik olmazdı. Çünkü meselâ bir daire müdürünün maiyyetinde haiz olduğu rütbenin üstünde rütbeli memur bulunurdu ve bu memur teşrifatta âmirine takaddüm ederdi

Rütbenin Abdülhamit devrinde değil daha Sultan Aziz zamanında birtakım münakaşa ve münafesedelere meydan verdiği Şûra-yi devlet muavini iken 1284 (1867-68) senesinde eski Sadrazam Sait Paşa'nın verdiği lâyihadan anlaşılıyor. Dikkate değen bu lâyiha (Yarın «mecmua» sayı 6) Sait Paşa diyor ki :

«Adalet nasıl bir ve lâyetegayyer ise onun mevzuu olan hukuk dahi öylece münferit ve kaaim bizzattır. Binaenaleyh bir cemiyyeti teşkil eden efrat yekdiğerine karşı ne hal ve sıfatta bulunurlarsa bulunsunlar yine biribirlerinin nezdinde müsavi hakları haizdirler. O halde bir cemiyyette ferdin ferd-i âhire ve bir sınıfın sınıf-ı diğere takdimini istilzam edecek kavaidin vücudu mütaazzir ve öyle bir kaide mevcut olduğu halde mecruh ve bâtıldır. İşte şu kaideden istinbat olunur ki devletin rütbeleri dahi zata ait bir meziyyet yani sahibinin ne sınıfında, ne de sınıfının haricinde sunuf-ı saireden eşref ve mümtaz bulunmasına âlet olamayıp mücerret memurların muhtelif tabakalarını yekdiğerinden temyiz için sıfat-ı memuriyyete münhasır bir alâmettir. Vâkıa gerek hikmeten düşünülsün, gerek maddiyyata müracaat olunsun def'aten sabit olur ki rütbelerde murad edilen şeref ve itibar tamamiyle bir emr-i mefruz olup sahibinin mahiyyet-i asliyyesi mütalâa olunsa memurlar beyninde bir sıfat-ı farika-i imtiyaziyye olmaktan gayri mânası mutasavver belki sunuf-ı muhtelife-i memurînin eyyam-ı mâdudede (sayılı günlerde) iktisa edecekleri elbise-i resmiyyenin eşkâl ve envaına mikyas olmaktan maada bir hassaya mahmul olamıyan rütbelerin zata tahsisinde bir lüzum ve fayda hissolunmuyor.»

Bundan sonra memurlar arasında hoşnutsuzluk hasıl etmekten başka bir faydası olmadığını yazmak suretiyle kaldırılmasını ileri süren Sait Paşa'nın bu lâyihasından dört sene sonra yazdığı bir makalede (Rütbeler, İbret, 14 teşrin-i evvel 1288 (1872) Namık Kemal mülkî rütbelerin zararlarını uzun uzadıya yazdıktan ve memlekette girişilen düzeltmeler arasında «mülkî rütbeleri ipka etmek eskiden kalmış ve fakat mimarlığın terakkiyat-ı hazırasına tatbikan tağyir ve tamirine lüzum görünmüş olan bir evin en mükemmel salonunda, bir kavukluk bırakmak kabilinden» olduğunu kayıt ve «siyasî meselelerin nazariyyat ve tatbikatında, kemali müsellem olan bazı fezail, tâ Devlet-i Aliyyenin bidayetinden beri halkın kulağını doldurmuş olan vezaretin ise sırf istihkaka hasrını şimdilik Devletin nizam-ı idaresince lâzım görürler.» mütalâasını ilâve eyledikten sonra yazısını şu satırlarla bitiriyor :

«Biz ise sair mülkî rütbeler kaldırıldıktan sonra vezaretin beka veya zevalinde bir büyük mahzur veya fayda görenlerden olmadığımız için meselenin o kadar tamikını lâzimeden addetmeyiz. Bir kere ötekiler lâğvolunsun da halk indinde nazaren ve hizmeten kadri âli olan bir kaç zata hitapta Bey veya Efendi denileceğine Paşa ve muhaberede Hamiyyetlû ve İzzetlû denileceğine Devletlû denilsin. İşin bu kadarına bin can ile kaailiz. Vezaret lâzım değil ise onu da ahlâfımız düşünebilir»

Bütün bu isteklere rağmen rütbeler kaldırılmamış, bilâkis sonraları pek hâd bir şekil almıştır. Rütbelerin Abdülhamit II. devrinde uğradığı suiistimalin derecesini anlamak için resmî Sâlname'deki şu sayılara bakmak kifayet eder: 55 vezir, 267 bâlâ, 637 ûlâ, 157 beylerbeyi. Ûlâ sanisi ile aşağısı teşrifata dahil olmadıkları için Sâlnamede ayrıca gösterilmiş değildir. Bunların yukarıdakileri kıyasen hendesî nisbette arttığında şüphe yoktur,

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra düşünülen ıslahat arasında mülkî rütbelerin kaldı-

rılması da bahis mevzuu olmuş, lâkin her nedense tatbikata girişilmemiştir. Bununla beraber yeniden rütbe verilmemek suretiyle yine bir adım atılmış ise da Hakkı Paşa'nın Roma elçiliğinden sadaret makamına getirilmesi üzerine uhdesine vezirlik rütbesi tevcih olunduğu gibi sadrazamlığa tâyini üzerine Talât Paşa'ya da vezirlik rütbesi ve paşalık unvanı verilmekle bir istisna yapılmıştır.

RÜTBE-İ ESMA (رتبهٔ اسماء) [*Sof.*] İsimlerin mertebeleri mânasına gelen bu tâbirin «Istılahat-ı Meşayih» teki izahı şöyledir: «Rütbe-i esma zatiyye, vasfiyye, fi'liyye olmak üzere üçtür. Zira isim ancak bir nisbet ve taayyün itibariyle zata itibar olunur. Bu itibar ya mahz-i ademi ve nisbîdir: Elgani, El'evvel, El'ahir gibi. Yahut gayr-i nisbîdir: Elkuddüs, Esselâm gibi ve bu kısım esmaya esma-i zat veyahut mâna-yi vücudu tesmiye olunur. Esma-i zatiyyenin zat üzerine zait olmaklığının gayri olduğuna akıl intikal eder. Zira zat üzerine zait olması akıl haricidir ve muhaldir. Öyle ise esma-i zatiyyenin zattan gayri olmadığına tevakkuf etmemek iktiza eder, Hay ve Vâcip isimleri gibi. Amma zattan gayri olmaklığını taakkulde tevakkuf olunur ise Âlim ve Hamid isimleri gibi. Onlara esma-i sıfat ederler ve gayrinin vücudunu iktiza eder ise Hâlik ve Rezzak gibi esma-i ef'al ederler.»

RÜTBETLÛ (رتبتلو) [*Ida.*] Patriklerle ruhanî reisler hakkında resmî elkab olarak kullanılır bir tâbirdir. Patriklere yazılan kâğıtlarda tazim makamında efendim hazretleri de ilâve edilir, Rütbetlû efendim hazretleri yazılırdı.

RÜUS (رؤس) [*Ida.*] Vezir, Beylerbeyi, Timar ve Zeamet sahipleri müstesna olmak üzere bütün Devlet hizmetleriyle Hazine ve Evkaf'tan maaş alan her türlü Devlet memurlarının inha kâğıdı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Divan-ı Hümayun rüus kaleminde rüus defteri adlı defterlere kaydolunurdu.

Rüuslar umumiyetle üç çeşitti:

1 — Rüus kalemi rüusları: Şeyhülislâm ile İstanbul, Eyüp, Galata, Üsküdar kadılarının, Babüssaade ağası ile Yenisaray ağası ve Enderun serkilercisi nezaretinde olan Evkaftaki vazife sahiplerinin Anadolu'daki vakıflara ait vazifelerin ve kale muhafızı neferlerin rüusları bu ismi alırdı.

2 — Ordu rüusları: Sadrazam nezaretinde olan vakıflarla seferde olan kapıkulu süvari bölüklerine, cebeci, topçu, toparabacı, ulûfeli müteferrikalara ait rüuslar ki bunları sefer zamanında Sadrazam inha ederdi.

3 — Rikâp rüusları: Bunlar da iki kısımdı:

A — Küçük ruznamçe rüusları: Kapıcılar, avcı bölükleri, Divan-ı Hümayun kâtipleri, çaşnigirler, İstanbul'da bulunan divan çavuşları ve mütekait müteferrika rüusları.

B — Piyade rüusları: Saray aşçıları, alemdarlar, mehterler, Divan-ı Hümayun sakaları, Hassa çamaşırcıları, saraya mensup ehl-i hiref (sanatkârlar), Eskisaray ve Galatasaray kapıcıları, Anadolu kalelerindeki zâbitler, Tersane mensupları, saray tabip ve cerrahları, esnaf kethüdaları ve mukataa kâtiplerine ait rüuslar.

§ [*Ilm.*] Medrese tahsilini bitirip «mülâzim» olanlardan imtihanda muvaffakıyyet kazananlara verilen beratın adıdır. Medrese tahsilini bitirenler «Mülâzim» olur, isimleri «Ruznamçe-i Hümayun»a kaydolunurdu. Bu mülâzimlerden yedi sene mülâzemet müddetini bitirenler imtihana girerler, muvaffak olanlar rüusa nail olurlardı. İmtihanda muvaffakıyyet kazananlar rüusla beraber «İbtida-yi hariç» medreselerine müderris tâyin olundukları için buna «İbtida-yi hariç rüusu» da denilirdi. Rüus alanların teşrifatça isimleri istihkakları derecesine göre yazılırdı. İbtida-yi hariç medresesinden sonra sıraları geldikçe terakki ile dahil ve sahn medreseleri müderrisliklerine geçerlerdi.

Rüus imtihanları hele sonraları, araya giren sahabetler yüzünden dedikodulu olduğu için ekseriya Şeyh-ül-islâmlar rüus imtihanından teşe'üm ederler, vakti gelmesine rağmen geri bıraktırmak isterlerdi. İmtihan sonlarında birçok defa Şeyh-ül-islâmların değişmesi buna delâlet eder.

Ehliyyet beratı olan rüus hassaten Şeyh-ül-islâm Feyzullah Efendi'nin medreselere ve İlmiyye tarikına indirdiği darbe ile son zamanlarda kıymetten düşmüştü. Çünkü ilmiyye tarikında ihdas olunan «zadegân» lık sıfatına namzet ulema evlâtlarına daha analarının karınlarında iken Allah tarafından okutulmuşlar gibi doğdukları gün beşiklerine nazar boncuğu kabilinden «rüus» asılmağa başlanmıştır. Bununla beraber Medreselerin havasız odalarında dirsek çürüterek alınan rüuslarla beşiklere asılanlar arasında şüphesiz fark vardı. Bununla beraber emek sarfiyle elde edilen bu muvaffakıyyete mukabil emeksizce mazhariyyet büyük bir su-i tesir yapmaktan da hâlî kalmıyordu.

Rüus; Arapça baş mânasına gelen re'sin de cem'idir.

RÜUS EMRİ (رؤس امری) [*İlm.*] Tevcih olunan pâye ve rütbelere mahsus rüusun verilmesine dair olan emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar sonunda «deyu» kelimesi bulunmamakla «buyrultu»dan ayrılır.

RÜUS HARCI (رؤس خرجی) [*Mal.*] İlmiyye ricaline tevcih edilen rütbeler münasebetiyle alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medrese tahsilini bitirip «mülâzim» olanlardan imtihanda muvaffak olanlara «rüus» verildiği ve o münasebetle alındığı için bu tâbir meydana getirtir. Masraf demek olan resim, harç, vergi yerinde kullanılır.

RÜUS MAAŞI (رؤس معاشی) [*İlm.*] Zadegân-ı ilmiyye denilen kibar-ı ulema evlâdına daha küçük yaşta iken bağlanan maaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlmiyyeden medrese tahsilini bitirmiş, imtihan vererek rüus almış olanların da maaşları vardı.

RÜUS-I HÜMAYUN KALEMİ (رؤس همایون قلمی) [*İda.*] Vezir, beylerbeyi ve timar sahipleri hariç olmak üzere vakıflarla vazife sahiplerinin ve gümrüklerden verilen vezifelerin kayıtlarının tutulduğu daireye verilen addır. Vazife kaydı burada tesis olunarak rüus da yazıldıktan sonra beratı ile tezkirenin yazılması için kaydının bulunduğu kaleme gönderilirdi.

Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı»ndaki kayda göre (sayfa 46) rüus kalemi oldukça kalabalık olup kâtip, şakird, mülâzim olarak onsekizinci asrın son yarısında yüz elli idi. Kâtiplerle şakirtler gedikli idiler.

Rüus kaleminde üç türlü rüus vardı: 1) Rüus kaleminden verilen rüuslar. 2) Muharebe dolayısiyle ordu cephede iken ordudan verilen rüuslar. 3) Rikâb-ı hümayun rüusları.

RÜUS-I HÜMAYUN KİSEDARI (رؤس همایون کیسه‌داری) [*İda.*] Rütbe ve mansıplar için verilen berat, ferman ve rüusların verilmesi ve harçlarının alınması vazifesiyle mükellef olan memurun unvanıdır.

RÜUS RESMİ (رؤس رسمی) [*İda.*] Rüus kaleminden verilen evraktan alınan harç hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmamet, hitabet, müezzinlik, kayyumluk, devirhanlık, vâiziyye, devriyye, meşihat ve sair cihetlerden her kâğıttan birer ve kitabet ve cibayet cihetleri yevmiyeleri ikişer ilâ dörder akça olanlardan ikişer, muayyen vazife ile olan tevliyetlerden dörder, on akça ile olan tevliyetlerden onar ve kırk akça ile olanlardan yirmişer kuruş harç alınırdı. Muayyen vazifesi olan mezrealarla diğer şeylerden de tâyin olunan miktarda resim alınırdı.

Alınan harcın üçte ikisi Reis-ül-küttab'ın, üçte biri de kalem kesedarının idi.

RÜYET-İ MUHASEBE (رؤیت محاسبه) [*Fık.*] Vasiye ait hesabın hâkim tarafından görülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerde de geçer. Yine o mahiyyette olarak Maliyyeye ait vesikalarda da rastlanır.

RÜZGÂRI YAKAYA ALMAK (روزگاری یقایه آلمق) [*Bah.*] Gerek geminin provasını rüzgâra yaklaştırıp yelkenin içinden rüzgârı çıkararak gerek serenleri pırasya ederek yelkenleri yapraklandırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «filo etmek» de denir.

RÜZGÂR ÜSTÜ (روزگار اوستی) [*Bah.*] Rüzgârın estiği cihet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RÜZGÂR YAKASI (روزگار یقاسی) [*Bah.*] Yelkenlerin rüzgârın estiği tarafa kalan yakalarına verilen addır.

S

SA' (صاع) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. Diğer bir kısım ölçüler gibi sa' da muhtelif yerlere göre değişir. Irak'da bir sa' bin kırk dirhem olduğu halde Hicaz'da altı yüz dirhemden az fazladır. Sadaka-i fıtır'ın buğdaydan beş yüz yirmi, arpadan bin kırk dirhem olarak verilmesi buna kıyasendir.

SAADETLÛ (سعادتلو) [*İda.*] Askerîden feriklere, mülkiyeden ûlâ evvelleriyle Rumeli beylerbeyilerine elkap olarak yazılan bir tâbirdir. Bu gibilere yazılan muharrerata (yazılara) Saadetlû efendim hazretleri suretinde yazılır, zarfların üzeri ile isimleri geçtikçe feriklerle beylerbeyilere Saadetlû ... paşa hazretleri, ûlâ evvellerine Saadetlû ... beyefendi hazretleri denilirdi.

Tanzimat'tan evvel Saadetlû tâbiri Padişahlar hakkında kullanılırdı. Ondan sonra bu tâbir az görülerek mutantan cümleler istimaline başlanmış ve rütbelerin ihdasından sonra da feriklerle ûlâ evvellerine ve beylerbeyilere elkap olarak kullanılmıştır.

SAAT BAŞI (ساعت باشی) [*Hal.*] Bir meclisteherkesin birden sustukları andan kinaye olarak kullanılır bir tâbirdir.

SAATÇİYAN (ساعتجیان) [*Sar.*] Saraya mensup «ehl-i hiref» adı verilen kırk beş kadar sanatkârdan saat tamiriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray sanatkârları «Devşirme» zamanında saraya verilen acemilerden yetiştirilir, sonraları hariçten alınırdı. Onsekizinci asır ortalarındaki saatçıların sayısı iki idi. Saray saatçiliği saltanatın sonlarına kadar devam etmiştir.

SAAT-İ MUHTAR (ساعت مختار) [*Hal.*] Uğurlu vakit yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Eşref saat» tâbiri de kullanılırdı. Eskiden Padişahlara çekilecek ziyafetlere varıncıya kadar «Müneccimbaşı» nın tâyin ettiği «Eşref saat» e itibar edildiği gibi Padişahların biat vakitleri ve diğer şeyler müneccimbaşının yapılması münasip olarak tâyin ettiği «saat-i muhtar» da yapılırdı.

SABAH MEYDANI (صباح میدانی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çile çıkarmış yahut kapıdan geçirilmiş olan canların sabahleyin toplandıkları yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlevî tarikinde bir Hadis'e dayanılarak sabah namazı kılındıktan sonra güneş doğuncıya ve ikindiden sonra güneş batıncıya kadar tefekkür ile meşgul olmak usuldendi. Sabah namazı kılındıktan ve İsm-i Celâl okunduktan sonra matbahta meydan-ı şerif denilen yere toplu olarak girilir, şeyh yahut aşçı dede oradaki Sultan Veled postuna, dedeler de kıdemleri (eskilikleri) sırasiyle meydandaki postlara otururlardı. Herkes yerini aldıktan sonra iç meydancısı tarafından kızartılmış ve baklava şeklinde kesilmiş birer lokmalık ekmek parçaları bir tepsi içinde dolaştırılır, arkasından da birer sade kahve sunulup fincanlar toplandıktan sonra murakabeye varılırdı. Kısa süren bu murakabeyi mütaakıp reislik vazifesini gören şeyh yahut aşçı dede tarafından «İzacae...» suresi okunduktan sonra «Sabah şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler defola, ashab-ı hayratın ruh-ı revanı handan ve şâd, kulûb-ı âşıkan küşad, demler safalar müzdad dem-i hazret-i Mevlâna, sırr-ı Şems, kerem-i İmam Ali hû diyelim hû» gülbangi okunarak dışarı çıkılır, herkes höcresine çekilirdi.

SA'DÂBAD (سعد آباد) [*Mim.*] Üçüncü Sultan Ahmed'in saltanatı ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti zamanında Kâğıthane'de Alibey köyü yakınında yapılan ve «Sa'dâbad Kasrı» adı verilen kasır münasebetiyle kasrın bulunduğu mıntakaya verilen addır. Kâğıthane pek eski zamanlardan beri İstanbul'un teferrüç yerlerinden birini teşkil etmiştir. Kanunî Sultan Süleyman, İkinci Selim burada eğlence âlemleri, ziyafetler tertip etmişler, İstanbul halkı ile beraber onlar da defalarca eğlenmişlerdir. Fakat Kâğıthanenin en parlak devri Üçüncü Ahmet zamanındadır.

Tarihe ve sanata ait kıymetli tetkikleriyle tanınmış olan Refik Ahmet Sevengil'in dediği gibi (İstanbul Nasıl Eğleniyordu, sayfa 112)

Sadrazam Damat İbrahim Paşa bu zevk yuvasını kayınpederine bizzat çalışıp çabalayıp hazırlamıştı. İşe Kâğıthane deresinin mecrasını değiştirmekle başlamış, Humbarahaneden sekiz yüz zira' mesafe üzerine kazdırdığı mecranın iki tarafını mermer rıhtımlarla süslemişti. Yeni mecranın kıyısına otuz sütun üzerine gayet muhteşem bir kasır, kasrın önüne de büyük bir havuz, çağlıyanlar, ağızlarından sular akan ejderhalar, fıskıyeler yaptırmıştı. İbrahim Paşa bu inşaata bizzat nezaret etmiş, amelenin ramazanda ve bayramda dahi tatil yapmasına izin vermemek suretiyle Kâğıthane'nin süratle ihya ve imar olunması için çalışmıştı. Kâğıthane'deki inşaat Sa'dâbad Kasrı'ndan da ibaret değildi. Derenin iki tarafına Baruthane'ye kadar bütün sahilde rıhtımlar yaptırılmış, üzerine zarif köşkler, yer yer hamamlar inşa ettirilmişti.

Az bir zamanda yapılan kasır, biribirini takiben yaptırılan diğer kasır ve binalarla Kâğıthane hemen hemen bir «yeryüzü cenneti» olmuştu. İlkbaharın müjdecisi olan Hıdırellezden başlıyan eğlenceler hele mehtaplarda ve tatil günlerinde taşan insan dalgalariyle gece yarılarına kadar devam ediyordu.

Devrin şairleri kendisiyle berzber Damat İbrahim Paşa'nın vücude getirdiği umranı göklere çıkarmak suretiyle kocaman kasideler, medhiyelerle Sultan Ahmet'i Sa'dâbad'a davet ederler, bu sayede caizelere nail olurlardı.

Zamanın ve divan edebiyatının büyük şairi Nedim Üçüncü Ahmet'e şöyle hitap ediyordu:

Pâdişâhım sani Hak âleme sultân etmiş
Eylemiş emrine münkad cihandârâni
Âlemin şâhları bende-i fermanındır
Cümlesi dergeh-i cûdunden umar ihsâni
Gerçi İskender olunmaz sana teşbih ammâ
Yine bir veçhile temsil ederim ben âni
Ki o etmişti Aristo'yu zamanında vezir
Eyledin sen de vezir âsâf-ı âlişâni
Göricek rûh-ı Sikender hele Sa'dâbad'ı
Oldu parmak ısırıp himmetinin hayrâni
Çend mâh içre bu denlû eser-i vâlânın
Hele bilmem nice tecviz olunur imkâni
Pâdişâhım olasın taht-ı saâdette mukiym
Olmaya haşre değin devletinin pâyâni
Sen buyur izz ü saâdet ile Sa'dâbad'e
Günc-i endûh ola düşmanlarının zindâni
Budur âhir sözü her lâhza Nedimâ kulunun
Âh iyd olsa da öpsem yine ol dâmâni

Davetler tesirsiz kalmıyor, kasideler, medihler, dalkavukluklarla musahhar padişah Sa'dâbad'a geliyor, gülüyor, eğleniyor, zevk ve cünbüş içinde medihahanlarını tatyibi unutmuyordu.

Ziyafetler Sa'dâbad Kasrında verilir, ziyafetlerden sonra dışarda meydanda Padişahın huzuruyle türlü türlü eğlenceler tertip edilirdi.

Saraylılar, vezirler, halk gerek Kâğıthane'de ve gerek yeni yeni teferrüç yerlerinde eğlenirler, tarihte «Lâle Devri» adını alan safalar sürerlerken memlekette gayr-ı memnunlar çoğalmıştı. Bunun neticesi olarak Patrona İsyanı çıktı (1143-1730). Damat İbrahim Paşa'nın cesedi bir öküz arabasının üstünde gıcırtılar içinde saray kapısından çıkarılarak Etmeydanı'nda âsilerin ayakları altında çiğnenirken Sultan Ahmet hal' olunmuş, Sa'dâbad ile beraber Kâğıthane'deki kasırlar, binalar ve büyük emeklerle meydana gelen bahçeler yıkılıp harabeye çevrilmiştir.

SABBE' (سبّه) [*Kel.*] Bid'at ve dalâlet ehli arasındaki «Şia» şubelerinden birinin adıdır. Sabbece Hazret-i Ali'ye mahabbet ashab-ı kirama seb ile hâsıl olurdu. Sabbe'nin dinî usulü « takiyye » idi. Bu sayede fikirlerini gizlerlerdi.

SABIR (صبر) [*Sof.*] Musibetlerle hazlarda nefsi zaptetmek ve hassaten musibete karşı telâş ve ıstırap göstermeyip sükût ve tahammül ile katlanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarına ait eserdeki izahı şöyledir: «Hak Celle ve Taalâdan maada elem belvasından (beliyye, ıstırap) şekvayı terk etmektir. Cenab-ı Bâri'ye şekva, sabra münafi (zıd) değildir. Sabrın bir kısmı abd'in kendi kisbi olan eşyaya sabretmesidir. Meselâ İlâhî emirlerden olan şey üzerine veyahut menhiyyattan olan şeylerden sabretmek abd'in kisb ve ihtiyariyledir. Ahar kısmı mükteseb-i abd olmıyan umur üzerine sabreylemektir. Bu ise Allah tarafından zuhur eden avarız-ı şedide ve mesaib-i şakka'ya sabr u tahammül etmesi ile meşru olarak ortadan kalkmasına çalışmaktır.»

SÂBİH KÖPRÜ (سابح كوپرى) [*Mim.*] Nehirlerde bir yakadan bir yakaya, dar geçitlerde bir sahilden öbür sahile münakale temini için dubalar üzerine kurulan muvakkat veya daimî köprülere verilen addır. Sâbih; Arapça yüzücü, yüzen demektir. Köprü su üzerinde ve temelsiz olmak itibariyle yüzücü vaziyette olduğu için bu ad verilmiştir.

SABİ-İ MUAHHİB (صبيّ معهّر) [*Fık.*] Söyliyen ve söylediğini bilen çocuk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SÂBİT KADEM (ثابت قدم) [*Hal.*] Mecaz yoluyle sözünde duran, musir yerinde kullanılır bir tabirdir.

Ettikse şarap içmemiye tövbe güzelsiz
Sâbit kademiz tövbemiz üstünde nasuhuz
Ruhi

SÂBİT PRAÇİLE YELKENİ (ثابت پراچله يلكنى) [*Bah.*] Karulası direk dibine alınıp kandilisası serenin topuğundan itibaren dörtte birine bağlanan ve tiramolada karolası aşırılmıyan bir nevi yelken adıdır.

SABUH (صبوح) [*Hal.*] Mahmurluğu gidermek için sabahleyin içilen şarap hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sabuh, aslında erkenden sağılan deve ve süt demektir.

Peymane-i hurşid ile her subh ederiz ayş
İsa ile peymanekeş-i bezm-i sabuhuz
Ruhi

SAÇAKLI ESP (صاچاقلى اسب) [*San.*] Saçaklı adı verilen eyer takımlı at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Altın işlemeli kumaş örtülü olan eyer takımlarına saçaklı adı verilirdi. Bu türlü takımlı atlara devlet ricali binerdi.

SAÇAK ÖPMEK (صاچاق اوپمك) [*Sar.*] Sarayda muayede (bayramlaşma) esnasında teşrifata dahil devlet adamları tarafından Padişah'ın tahtından uzanan saçağın öpülmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saçak büyüklerden biri tarafından tutulur, başta Sadrazam olmak üzere tahtın önünden her geçen saçağı ve bazıları da Padişahın ayağını öpüp temenna ederek geçmek suretiyle tebrikte bulunurdu.

Hâtıratında muayede resminden bahsederken tantanalı resimlerin Abbasilerden Osmanlılara geçtiğini yazan Sadrazam Sait Paşa (ölümü 1914) (cilt 1, sayfa 210) saçak öpmeğe de temas ediyor ve uygun bulmadığı bu âdet için şunları yazıyor:

«Rüsum-ı mutantana bize Devlet-i Abbasiye'den intikal etti. Vâkıa Kayasire (Kayserler) ve Ekâsire (Kisralar, Acem şahları) teşrifatı da mutantan idi. Amma onlarda saçak ve ayak öpülmezdi. Mamafih şu usul nereden ve ne zamanda varit olursa olsun asrımız böyle şeylere mütehammil değildir. Taabbüdat (ibadetler) nev'inden olan ahval ise şer-i İslâmda memnudur. Bir de evailde temenna ve inhinalar yok idi. Vazi' ve Şerif hîn-i telâkide tesafuhle (musafaha, kucaklaşmak) iktifa ederlerdi. Usul-i mer'iyyenin mahzuratına gelince sair milletler böyle âdetlerimizi istihza ve istihfaf ederek bizi mütemeddin hattâ temeddüne müstait bir millet addetmiyorlar. Hukuk-ı beşeriyye ve usul-ü medeniyyeye münafi halleri terk etmeliyiz ve usul-ü teşrifatta dahi düvel-i mütemeddine isirlerine (izlerine) gitmeliyiz.»

İkinci Abdülhamit zamanında saçak, ölünciye kadar, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa tarafından tutulmuş ve teşrifata dahil olanlar tarafından öpülmüştü. Sultan Reşad ilk muayedede saçağı Baş mabeyinci Lütfi Simavi Bey'e tutturdu. Bu ilk muayede resminde devlet ricali, âyan, askerî erkân usulü dairesinde saçağı öptükleri halde başta reisleri Ahmet Riza Bey olmak üzere meb'usların (millet vekilleri) bir kısmı saçağı öpmemiş, temenna ile iktifa etmişlerdi.

Ahmet Riza Bey'in Haluk Y. Şehsüvaroğlu tarafından haşiyelerle neşrolunan hâtıralarında (Cumhuriyet, 1950, tefrika no. 10) bu hâdise şöyle yazılıdır:

«Saçak öpmek, öpmemek bir mesele oldu. Hüseyin Cahit Bey aleyhinde, Yaver Paşa lehinde makaleler yazdılar.

«Sultan Mehmet Reşad zamanında her muayedede saçak öpmiyenler gittikçe azaldı. Üçüncü sene benden başkası kalmadı, ben yalnızdım, diğerlerin hepsi öptüler.

« (1 teşrin-i evvel 1325 tarihli bir tezkireyle Maarif Nazırı Nail Bey saçak öpmek meselesi hakkında Ahmet Riza Bey'e şunları yazıyordu: « Reis Bey Efendi Hazretleri, dün akşam Meclis-i Vükelâda cereyan eden müzakere neticesinde muayede resminin şekil ve suret-i icrası hakkında henüz devletçe bir karar-ı kat'î ittihaz olunmamasına mebni resm-i mezkûrun şekl-i sabıkı veçhile yani saçak öpmek suretiyle icrasına ittifak-ı âra ile karar verilerek Mebus Beylerin dahi bu şekle riayet etmeleri tensib edilmiştir. Keyfiyyetin taraf-ı âlilerine iş'arına bendeleri memur edilmiş olduğmu arz-ı keyfiyyet tekid-i ihtiramat-ı faikaya vesile ittihaz kılındı.»

Hüseyin Cahit Yalçın «Meşrutiyet Hâtıraları»nda (fikir Hareketleri, 16 mayıs 1936, sayı 134) bunu şöyle anlatıyor:

« (Saçak meselesi) etrafında kopan gürültü İttihad ve Terakki içindeki (Kardeş kavgası) hakkında bizi iyice tenvir edebilir. Bayramlarda sarayda bir muayede resmi yapılırdı. Âyan ve meb'usan âzaları da muayedeye iştirak ediyorlardı. Öteden beri kararlaşmış usul ve an'aneye göre, Padişah ayakta durur, vükelâ, teşrifata dahil memurlar ve saire sıra ile huzura gelir, Padişahın önünden geçer ve tahttan uzanan sırmalı bir saçağın ucunu öperdi.

Şimdi aynı usulü tatbik etmek istiyorlardı. Meb'usanın da bu saçağı öpmesini teşrifat sırasına şokmüşlardı,

«Bazı meb'uslar, Sultan Reşad'ın tahtından uzanan bu saçağı öpmedik ve Padişaha selâm vererek önünden geçtik.

«Ertesi günü Tanin'de, saçak öpmenin aleyhinde şiddetli bir makale yazdım. Saçak öpmekteki mânasızlığı ve zilleti izah ederken, «Hürmetin makbul ve memduh olan şekli insancasına yapılanıdır» demişim. Bu tâbir büyük velveleli protestolara sebebiyet verdi.

«O zamanlar, Padişaha karşı büyük bir hürmet vardı. Abdülhamit zamanında bu hürmet pek gösterilemiyordu. Çünkü Abdülhamit'in şahsı ve hatırlardan çıkamıyan istibdadı padişahlık makamına fazla bir merbutiyyet gösterilmesine mâni oluyordu. Fakat Sultan Reşad tahta çıktıktan ve onun tarafından meşrutiyete bir zarar gelmiyeceği anlaşıldıktan sonra, padişahlığa karşı hürmet hislerini göstermekte beis tasavvur edilemiyordu. Bunu yapanların bir kısmı şahsî bir menfaat, yahut müdahene hissiyle değil, daha ziyade Türklüğün menfaati mülâhazasına tebaiyyet ediyorlardı. Çünkü memleketi Osmanlılık bağı ile tutmak zarureti karşısında bu bağın düğüm noktasını teşkil eden padişaha ehemmiyet vermek zaruri idi. Zira Padişah Türktü, Türklüğün üstünlüğü ve hâkimiyyeti için ona şa'şaa, itibar ve haysiyyet vermek lâzımdı. Sonradan da Türk Ocaklarının padişahlardan Hakan, Hakan diye o kadar şevk ve galeyanla bahsetmelerinin hikmeti azçok bu mülâhazadır.

«Onun için; benim saçak öpülmesi aleyhindeki yazım böyle halis düşünen kimseleri rencide ettiği gibi meşrutiyyete için için yan gözle bakan, yeni gençleri bir türlü sevmiyen, onları gâvurlukla itham eden koyu sofu, mutaassıp, dar düşünceli bazı Mabeyn erkâniyle paşalarını, ileri gelen ulemayı ve saireyi de pek köpürtmüştü. Makalede heyecanla kalemden kaçmış olan «insanca» tâbiri onların insan olmadıkları mânasına alınmış ve bu da en mutedillerin bile o zamanlar pek alıngan olan izzet-i nefislerini yaralamıştı. Makaleme karşı İttihad ve Terakki'nin tâ göbeğinden başlıyarak muhaliflere varıncıya kadar bir çok mahafili köpürten infial hissi o zaman Mabeynde bir vazifede bulunan Yaver Paşa'nın ağzından matbuata kadar inikâs etti. Resmî vazifesini ve askerliğini unutan bu Mabeyn Paşası ateş püskürdü. O zaman hâlâ ordu erkânı arasında bulunan başka mangafaların da fena halde hiddetlendikleri işitiliyordu.»

Muayedede saçağı tutmuş olan Baş Mabeynci Lûtfi Simavî Bey hâtıralarında (Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halefinin Saraylarında Gördüklerim, İstanbul, Kanaat Matbaası, 1342-1924, sayfa 67) meb'usların bu hareketlerinin ayıplandığını yazıyor ve hâdiseyi şöyle kaydediyor :

« Muayede resmi esnasında saçağı bana irade-i seniyye ben tuttum. Vükelâ, rical-i devlet, erkân ve ümera-yı askeriyye ve hattâ devlet hizmetinde bulunan bütün ecnebi zâbitan ve memurları saçağı öptükleri halde mebusan -başta reisleri olarak - temenna ile iktifa ettiler. Mebusların o zamanki hükümet şekline nazaran hükümdarlık makamına ve Hilâfete karşı aldıktarı bu tavrı herkes ve hattâ ecanip bile tayip eylediler. Papa'nın terliği üzerinde (Mule du Pape) salip olduğundan kendisine takdim olunan bütün Katolikler diz çöküp salibi öperler. Yüzde doksanı Müslüman olan mebuslarımız saltanat ve hilâfetin timsali olan saçağı öpmeği haysiyyet-i zatiyyeleriyle gayr-i kabil-i telif buldular.»

Vak'ayı göziyle görmüş ve işe de karışmış olan Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında muayede resmini anlatırken (Saray ve ötesi, cilt II, sayfa 146) buna da temas ediyor ve uysal olan Sultan Reşad'ın bunda ısrar etmiş olmasını hoş görmüyor:

«Bu muayede işinde sükût ile geçiştirilmiyecek bir nokta var: Saçak öpmek meselesi.

«Âyandan ve mebusandan bir çok zevat bu saçak öpmek kaidesini pek ziyade haysiyyeti ihlâl edecek, insanlık şerefiyle telif olunamıyacak bir tabasbus kabilinden telâkki ediyorlardı. Muayedenin icrasından evvel bu kaidenin hazfi için müracaatta bulunuldu. Nasılsa saçak öpmek kaidesinin ilgasını şan-ı saltanata ve ecdattan me rus an'aneye mugayır addeden Hünkâr, diğer birçok vesilelerle pek uysal iken, bu noktada musir bulundu. Öyle ki resmî vazifeleri, yahut akideleri itibariyle birçok zevat saçağı öpmekten geri kalmamış iken bir takım hürriyyet-i vicdan umdesine riayeti vazife edinenler de sadece bir temenna ile çekilip yürümek cihetini iltizam ettiler ve bu suretle hazır bulunanlar arasında bir ikilik, bir ayrı düşünüş zâhir oldu. Eğer Hünkâr kendiliğinden şu, hiç te lüzumu olmıyan saçağı kaldırmış ve Baş Mabeynciyi onu saatlerce elinde tutmak yorgunluğundan kurtarmış olsaydı, elbette bu nazariye ihtilâfı, hiç meydana çıkmamış ve mesele yeni hünkâr lehine halledilmiş olurdu.»

Sultan Reşad'ın ilk muayede resminde çıkan bu hâdise ondan sonraki muayedelerde

kaldırılmasiyle tekerrür etmemiş ve bu suretle saçak öpme âdeti de saltanatın sona ermesinden evvel tarihe karışmıştır.

SAÇI (ساچی) [*Hal.*] Eskiden damat tarafından koltuk merasiminde gelinin başına serpilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Davetlilerin getirdikleri düğün hediyyesi yerinde de kullaanılırdı.

Çektir çiçekli entarine telli bir şerit
Akranlarına paça günü giy de körlük it
Kâküllertni bağla saçı düğününe git
Alır seni de belki bugünlerde bir yiğit
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol.
Enderunlu Vasıf

SAÇINI SÜPÜRGE ETMEK (ساچنی سپورگه ایتمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle çalışmak, uğraşmak, emek vermek, didişmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınların saçları uzun olduğu ve iş görmek için eğildikleri zaman saçları yerde süründüğünden çalışkan kadınlar hakkında o münasebetle meydana gelmiştir.

SADAK (صداق) [*Ok.*] Okları koymağa mahsus torba veya kutu şeklindeki kılıfın adıdır. Boyuna asılan bu alete «tirkeş», «tirdan» da denilirdi. Sadeleri olduğu gibi meşin üstüne sırma işlemelileri de olurdu. Tahta kutu şeklinde olanların satıhları fildişi ve sedef kakmaları veya Edirnekâri boya ile nakışlıları vardı.

«Sanat Ansiklopedisi» nde (Sadak maddesi) «Sadak tâbiri daha ziyade torba şeklinde olanlar ve içlerine yay konulanlara mahsus olup ok konulanlara tirdan ve atların sol omuzlarına asılan ok mahfazalarına tirkeş denir. Bunlar suvari tîrendazlarına mahsustur» izahatı da vardır.

SADAKA (صدقه) [*Fık.*] Sevap kastiyle fakire hibe olarak verilen mal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sadaka'nın (Kamus-ı Osmani) deki tarifi şöyledir: «Sıdk ve ihlâs ile livechillâh-i Taalâ (Allah rizası için) verilen para, şey, mesubat'a sıdk-ı rağbeti izhar eylediği için o yoldaki atıyyeye (sadaka) denilmiştir. Cem'i: (sadakat) tır.»

Bu tâbirle vakıf akdini inşa mümkün olduğundan «vakıf» sözünün müradifi olarak kullanılmaktadır.

§ [*Vak.*] Fakir bir meşrut-ün-leh'e hizmet mukabili olmıyarak verilen vazife yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ŞADAKA ARZUHALİ (صدقه عرضحالی) [*Hal.*] Sadaka isteği maksadiyle Padişahlara verilen arzuhaller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fukara takımının verdikleri bu arzuhaller üzerine kendilerine hallerine göre para dağıtılırdı. Sultan Mecit akşamları Tophane Kasrına geldikçe takdim olunan arzuhaller üzerine biriken kalabalığa sadaka dağıtmayı âdet edinmişti. Tevziatı hünkâr yaverleri yaparlardı.

Bu tâbir maaş istemek yerinde de kullanılırdı. Eskiden maaş, Padişah sadakası sayıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

ŞADAKAT (صدقات) [*Fık.*] İslâmın müstahak olduğu üç türlü maldan birinin adıdır. Diğer ikisi «fey» ile «ganimet» tir. «Sadaka» nın cem'i olan «sadakat» iki kısma ayrılır: «Emval-i bâtıne», «emval i zâhire».

Emval-i bâtıne; gizlenmesi mümkün olan altın, gümüş emtia gibi şeylerdir. Bu mallar Beyt-ül-mal haklarından değildir. Beyt-ül-mal emval-i bâtınenin sadakasına, zekâtına müdahale etmez.

Emval-i zâhire; Saklanması mümkün olmıyan mezruat, davar, maden gibi mallardır. Emval-i zâhire Beyt-ül-mal haklarındandır. Beyt-ül-mal bunun sadakasına, zekâtına müdahale eder. Zekâtı Beyt-ül-mal canibinden cibayet olunur. Âşar, ağnam vergileri burada dahildi.

Sadakatın sarf yeri nass ile beyan olunmuştur. Buna müstahak olanlar fakirler, miskinler, hayat ve tahsile memur bulunanlardır.

SADARET (صدارت) [*İda.*] Sadrazamlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça en ileri, en yukarı, üstbaş demek olan sadr'dan gelir. Sadrazam; devlet adamlarının en büyüğü olmak itibariyle bu tâbir kullanılırdı. Sadaretin «Kamus-ı Osmani» de izahı şöyledir: «Fil'asl her şeyin en baş tarafı, kısm-ı âlâsının başlangıcı demektir. Istılahta Devlet-i aliyyenin reis-ülvükelâsı ve resmî mansıpların müntehası bulunan sadrazama ıtlak olunur. İlmiyye tarikinde Şeyh ül-İslâmlık makamından evvel ihraz olunan Anadolu ve Rumeli kazaskerliği pâyelerine de «Sadaret» tâbir olunur ki tarik sâliklerinin en müntehası olmak itibariyledir.»

SADARET ALAYI (صدارت آلایی) [*İda.*] Sadrazamların tâyini münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yanında Şeyh-ül-islâm olduğu halde Beşiktaş'tan Sirkeci'de Vezir iskelesi adını taşıyan şimdiki Sirkeci iskelesine vapurla gelen yeni sadrazam orada saraydan gönderilen saltanat arabasına binerek saray adamları, teşrifat memurları, atlı asker ve polislerden mürekkep alay ile Bab-ı Âli'ye gelir, orada tâyinine dair sâdır olan hatt-ı hümayun okunduktan sonra tebrik

edilirdi. Şeyhülislâm da bu tebeddül sırasında değişmiş, yahut yeniden tâyin olunmuş olduğu için tebrik merasimi daha muhtasar bir surette Meşihat dairesinde de tekrarlanırdı. Sadaret alayı Tanzimat'tan evvel daha debdebeli bir tarzda icra edilirdi.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 124 ve mütaakıp) Tanzimat'tan evvelki alayı şöyle anlatır:

«Sadrazam biri sade ve diğeri serasere kaplı iki samur kürk giyip Padişah'tan mühr-i hümayunu aldıktan sonra Şeyhülislâm'la beraber dışarıya çıkarak Babüssaade ağası odasında biraz istirahati mütaakıp sarayın orta kapısından dışarı çıkınca hazırlanmış olan solak, peyk ve divan-ı hümayun çavuşlarından müteşekkil alayla Bab-ı Âsafi ve Paşakapısı denilen Sadrazam konağına giderdi.

«Bu suretle alayla Paşakapısı ve Bab-ı Âli'ye gelen yeni Sadrazam, evvelâ Şeyhülislâm ve sonra eğer varsa vezirler, Kaptanpaşa, kazaskerler, ulemadan teşrifata dahil olanlar tarafından tebrik olunur ve Sadrazam tarafından Şeyhülislâm Efendi'ye bir ferve-i samur hediyye edilirse de giydirilmek kanun olmadığından kendisine gösterilip adamına verilir ve bundan başka altına takımı mükemmel bir at da çekilirdi. Bundan sonra Sadrazam, vezirler, Kaptanpaşa, kazaskerlerle icap edenlere hil'atler giydirilip anları gönderdikten sonra kendisi divanhaneye çıkarak Divan-ı hümayun ve Paşakapısı ricalinin tebriklerini kabul ile teşrifat mucebince hil'at giydirilir ve bu kürk giyme merasimine resmî lisanda umum hil'ati denilirdi.

«Yeni Sadrazam bundan birkaç gün sonra Şeyhülislâm'ı ziyarete gidip ya yeniden tâyini veyahut makamında ipka edildiğinden dolayı tebrik ile gittiği merasimin ayniyle Paşakapısına avdet eylerdi.

«Sadrazam tâyininden birkaç gün (üç gün) sonra müsveddesi Reis-ül-küttap tarafından yapılıp Padişah tarafından Sadrazama hitaben yazılmış olan bir hatt-ı hümayunla berat gönderilirdi. Bu hatt-ı hümayunun Paşakapısı yani Bab-ı Âli'ye geleceği gün ve saat Sadrazamın bir tezkiresi ile Padişaha arzolunarak ona göre tertibat alınıp icap edenler tezkirelerle davet olunarak hatt-ı hümayun kıraatinden haberdar edilirdi. Hatt-ı hümayun, yapılması icap eden işler hakkında umumi bir direktif mahiyyetinde idi. Hatt-ı hümayun, Paşakapısı'nda merasimle karşılanır ve arz odasında Reis-ül-küttap tarafından umum muvacehesinde okunurdu. Bu hususiaki merasim şöyle olurdu:

«Padişah tarafından vezir-i âzama gönderilen hatt-ı hümayun makrama denilen bir peşkir içine konup üzeri mühürlendikten sonra yollanırdı. Sadrazam, Divan ve Paşakapısı erkânı hatt-ı hümayunu karşılayıp bunu elinde ve başının hizasında mühürlü bir makrama içinde getirmiş olan saray adamının elinden bizzat Sadrazam alır ve öpüp başına koyduktan sonra mühürü açıp okumak üzere Reis-ülküttab'a verir, bu da umum muvacehesinde yüksek sesle, gelen hatt-ı hümayunu okurdu. Bundan sonra hattı getiren ağaya hil'at giydirilir ve kendisine mühr-i [illegible] iktarda atiyye verilirdi. Bu hattın okunmasından sonra Sadrazam salona geçip orada kendisi tebrik edilirdi. Yeni Sadrazam tâyininde İstanbul'da bulunan ecnebi sefirler ve kapı kethüdalarının kendilerine tâyin edilen muayyen gün ve saatlerde Paşakapısı'na gelerek tebrik eylemeleri âdetti. Sadrazam, bunların gelecekleri gün ve saati bir telhis ile Padişah'a arzeylerdi.»

Son devirlerdeki sadrazamlar tebdillerinde mühr-i hümayun eski sadrazamdan bilvasıta alınır ve yeni Sadrazam olacak zat saraya dâvet olunarak mühr-i hümayun Padişah tarafından kendisine verildiği gibi hazırlanmış olan hatt-ı hümayun da atlastan kırmızı kese içinde olduğu halde yeni Sadrazamın yanında Padişah tarafından Başkâtip veya Başmabeynciye teslim edilerek alayla Bab-ı Âli'ye gönderilirdi. Bu alay Padişah Beşiktaş'ta bulunurken Sirkeci'den itibaren yapılırdı. İkinci Abdülhamit zamanında ise Yıldızda bulunduğundan sadaret alayı iki kısım üzerine olurdu. Biri Yıldız'dan itibaren sadaret hatt-ı hümayununu getiren Başkâtip veya Başmabeynci öne düşerek Sadrazam ile Şeyhülislâm Istabl-ı Âmire'den gelen arabalara binerler, arkalarında Mabeyn çavuşları atlanıp muhtasar bir alayla Dolmabahçe Sarayının Hazinei Hassa dairesine gelip muhasebecinin odasında biraz istirahat ile kendilerine ikram edilen şerbetleri içerek rıhtıma yanaşmış olan istimbota binip Sirkeci'ye geçerlerdi. Buradan itibaren sadaret alayının ikinci safhası başlar.

Sirkeci'de sadaret dairesi erkânı Sadrazamla Şeyhülislâmı karşılarlardı. En önde elinde atlas kese olduğu halde Başkâtip, arkada Sadrazam ile Şeyhülüislâm has ahırdan getirilen atlara binerek Bab-ı Âli'ye giderlerdi. Bab-ı Âli'ye gelince arz odasına girilir ve orada Âmedci Bey tarafından Devlet erkânı huzurunda hatt-ı hümayun yüksek sesle okunurdu.

1908 Temmuz İnkılâbından sonraki 31 mart hâdisesini takibeden İkinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine kadar başta Sadrazam olmak

üzere heyet Sirkeci'den Bab-ı Âli'ye Saraydan gönderilen atlarla gidiyordu. Ata binmeğe alışkın olmıyan Devlet erkânının bu alaydaki gülünç vaziyetini gören Hüseyin Hilmi Paşa, atı araba ile değiştirdi. Bu sayede gülünçlük de ortadan kalktı,

Mabeyn Başkâtibi sıfatiyle bu alaya iştirak etmiş olan büyük edip Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve Ötesi, c. 1, s. 81 ve mütaakıp) bunu şöyle anlatır:

«Bu alayı hemen herkes mükerreren görmüş, öğrenmişti. Bab-ı Âli'nin meşhur caddesiyle büyük sofası ve divan odası kaç kereler bu alay için, vakit geçirecek eğlence arayanlarla dolup boşalmak hususunda mümareseye sahibiydi. Beşiktaş'tan Sirkeci iskelesine bahren gelen bir heyet orada kendilerine muntazır olan atlara binerler, Sadrazam ve onunla beraber değişen yahut yerinde ipka edilen Şeyhülislâm önlerinde Mabeyn Başkâtibi ve etrafta yaverlerden mürekkep bir halka ile yavaş yavaş, caddenin berberlerinden, kitapçılarından, kahve halkından birikmiş kalabalığına, o muhteşem resmî elbiselerinin şa'şaasiyle göğüslerini dolduran nişanlarının iltimaını göstererek bir alay-ı vâlâ halinde yokuşu çıkarlardı.

«Bu alay-ı vâlânın asıl hikmet-i vücudu, Mabeyn Başkâtibi'nin bir elinde göğsünün en üst tarafında mukaddes bir nüsha ihtiramiyle al atlas kese içinde sadaret fermanıydi.

«Vezir-i maalisemirim ... diye başlıyan ve daima çıkan için tezlili mutazammın olmamakla beraber gelen hakkında pek iltifatla dolu oluşuna nazaran gidene pek de tesliyet verecek bir mahiyyet göstermiyen bu ferman Bab-ı Âli'de büyük ihtiramla karşılanır ve sanki yeni bir şeyler haber verecekmişçesine bir an evvel en iyi işitilebilecek bir noktaya vâsıl olmak için divan odasına biribirini ite kaka hücum eden kâtiplerin, hademenin, merak sahiplerinden müteşekkil bir kalabalığın arasından teşrifatçıların gayretiyle açılan yolda, yine öyle vekarla, azametle, ağır ağır ilerliyen heyet, izdihamın az yahut çok olmasına göre, iyice dar yahut oldukça geniş bir boşlukta mevki alırdı. Burada Mabeyn Başkâtibi kırmızı torbayı telsim ederek (öperek) ve alnına götürerek sadaret kitapçısına tevdi eder, o da aynı râsime ile alıp torbanın içinden fermanı çıkarır ve gür bir sesle okurdu.

«Mabeyn Başkâtibi Sadrazamı tebrik ettikten sonra çıkardı. Aynı merasim pek çok ihtisarla Bab-ı vâlâ-yı Meşihatta da tekrar edilince artık saraya ait olan vazife biterek hükümet de: Âlem yine ol âlem ... devam etmeğe başlardı.»

SADARET ARZ ODASI (صدارت عرض اوطه‌سی) [*İda.*] Paşakapısı veya Bab-ı Âli'nin kabul ve merasim salonu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Paşakapısı'nda divanhane ve hil'at odası adlı yerler de vardı. Sadrazam'ın divan akdettiği yere divanhane, hil'at giydirildiği yere de hil'at odası denilirdi. Bab-ı Âli'de vaziyyet kısmen değişmiş olmakla beraber yine muhtelif işlerde kullanılmak üzere büyük salonlar ve odalar vardı.

SADARET DAİRESİ (صدارت دائره‌سی) [*İda.*] «Bab-ı Âli» de Sadrazam'ın bulunduğu yere verilen addır. «Bab-ı Âli» denilen ve Vilâyet dairesi olan binada son zamanlarda Sadaret'ten başka Hariciye ve Dahiliye nezaretleri de vardı.

SADARET HATT-I HÜMAYUNU (صدارت خط همایونی) [*İda.*] Sadrazamın değişmesi münasebetiyle Padişah tarafından çıkarılan ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezir-i maalisemirim diye başlıyan bu fermanda değişme sebebi gösterilirdi. Kırmızı atlas kese içinde bulunan Hatt-ı hümayun sadaret alayına iştirak eden Mabeyn Başkâtibi tarafından göğsünün üstünde mukaddes bir nüsha ihtiramiyle taşınır ve Bab-ı Âli'nin kalabalıkla dolup taşan divan odasında öpüp başına koyduktan sonra sadaret mektupçusuna verir, o da aynı merasimle alarak gür bir sesle okurdu. Okunması bitince hazır bulunanlar tarafından yeni Sadrazam tebrik edilirdi.

Osmanlı Hükümet'nin son Sadrazamı Tevfik Paşa'nın sadaretine ait hatt-ı hümayunun sureti:

«Vezir-i maalisemirim Tevfik Paşa

Selefiniz Ferit Paşa'nın ahval-i sıhhiyesinden dolayı vuku bulan istifası kabul olunarak mesned-i sadaret uhde-i istihalenize tefviz ve Meşihat-i İslâmiyye dahi Nuri Efendi uhdesinde ipka edilmiş ve Kanun-ı Esasî'nin yirmi yedinci maddesi hükmüne tatbikan teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükelânın memuriyyetleri tasdikımıza iktiran etmiştir. Cenab-ı Kaadir-i Mutlak Azze Şanühu mesai-i masrufenizde tevfikat-ı celile-i sübhaniyyesini rehber ve muin buyursun âmin. Bihürmetihi seyyid-ül-mürselin. 8 safer 1339, 21 teşrinevvel 1337,

Mehmet Vahidettin.»

SADARET KAYMAKAMI (صدارت قائمقامی) [*İda.*] Sadrazamların sefere memur oldukları zamanlarda devlet merkezindeki işleri görmek üzere vezirlerden bıraktıkları vekil hakkında kullandıkları bir tâbirdir. Buna «Kaimmakam-ı rikâb-ı hümayun» veyahut «Kaim-

makam-ı Âsitane-i Saadet» denilirdi. Resmî vesikalarda ikinci şekiller geçer.

Sadaret kaymakamlığına intihap edilen vezir, Serdar-ı ekrem unvanını almış olan Sadrazamla beraber Padişah tarafından kabul olunarak kendisine samur kürk giydirilip memuriyyeti ilân olunur ve gönderilen hatt-ı hümayun usulen Divan-ı hümayunda okunurdu.

Sadaret veya Rikâp kaymakamı Sadrazamın bütün salâhiyyetlerini haizdi. İşler hakkında kanun dairesinde «Tuğralı ahkâm» gönderir, mahdut işlerde tevcihat yapar, dâva dinler, şer'î ve örfî, yani hukukî kanunî ve cezaî kararlar verirdi. Yalnız ordunun bulunduğu yerlerde Sadrazam vazife ve salâhiyyetini merkezde imiş gibi kullandığı için kaymakam bu salâhiyyeti ancak bunun dışında kalan yerlerde istimal eylerdi.

Kaymakamın reisliğinde akdolunan çarşamba divanına İstanbul kadısı'ndan başka Galata, Üsküdar, Eyüp kadıları gelirlerdi. Bu divana Yeniçeri ağası vekili olan Sekban başı da gelirse de eğlenmeyip giderdi. Fakat cuma divanına Sekban başı gelmezdi.

Kaymakamlar, sadrazamlar gibi zaman zaman kol gezip eşya fiyatlarını tetkik ile narka riayet edilip edilmediğine bakarlar ve yine Sadrazam gibi Tersane'ye gidip bahriye işlerini teftiş ederlerdi.

Müstemen taifesi denilen ecnebi tüccara ait hüküm ve beratlara kaymakam karışamaz ve onlara berat veremezdi. Çünkü bu iş Padişah'a ve dolayısiyle Sadrazam'a aitti.

SADARET KETHÜDASI (صدارت کتخدامی) [*Ida.*] Sadrazamların birinci derecede yardımcısı olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Kethüda-yı sadr-ı âli» suretinde de geçer. İlk zamanlarda sadrazam'ların doğrudan doğruya maiyyet memurlarından olan sadaret kethüdasının hiç bir sıfatı yokken onsekizinci asırdan (yüz yıldan) itibaren ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinden başlıyarak bunların da Devlet kadrosuna girmek suretiyle resmî memur olmaları kabul edilip azil ve tâyinleri sadrazamların inhası üzerine tâyin olunur oldu. Onsekizinci asrın ilk yarısından sonra ise sadaret kethüdaları bütün Divan-ı Hümayun memurlarının fevkine, hattâ Reisülküttapların üstüne çıkartılarak birinci derecede mühim bir mevki sahibi oldular ve bu mevkiden sadrazam olan kethüdalar görülmeğe başlandı. Bununla beraber çok zaman sadrazam'lar gözden düşünce kethüdalar da aynı akıbete uğrarlardı. Bütün Devlet işleri sadrazam'lara varmadan evvel kethüdaların elinden geçer ve Bab-ı âliden çıkan bütün emirler, onun tavsiyesine göre tatbik olunurdu. Kethüdaların ayrı daire ve kalemleri olup kethüda kâtibi adlı birinin nezaretinde idi.

Sadaret kethüdaları daha ziyade dahilî mes'elelerle meşgul olurlardı. Zamanla bütün dahilî işlerin mercii haline geldiler. Nihayet 1835 yılında ve Pertev Efendi'nin kethüda bulunduğu sırada ilga olunarak yerine Mülkiye Nezareti kuruldu ve Pertev Efendi Mülkiye Nazırı oldu. 1837 tarihinde de Mülkiye Nezaretinin adı Dahiliye Nezaretine çevrildi.

SADARET KÜRKÜ (صدارت کورکی) [*Kıy.*] Sadrazamların tâyinleri münasebetiyle Padişah tarafından giydirilen kürke verilen addır. Şeyhülislâmlara da bu münasebetle «Ferve-i beyza» denilen beyaz kürk giydirilirdi.

SADARET MEKTUPÇUSU (صدارت مکتوبجیسی) [*Ida.*] Sadaret dairesinin yazı işlerinin başında bulunan memurun unvanıdır, «Mektubi-i sadaret», «Mektubi-i sadaret-i uzma» suretinde de kullanılırdı.

SADARET MÜSTEŞARI (صدارت مستشاری) [*Ida.*] Sadrazam müsteşarının unvanıdır. Şimdiki Başvekâlet müsteşarlığının eski adı demektir.

SADARET NEZARETİ (صدارت نظارتی) [*Vak.*] Sadrazamların nezareti şart koşulmuş olan vakıfların umumi idaresi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fatih yaptırdığı cami, medrese ile evkafının nezaretini 868 (1463-64) senesinde veziri âzam Mahmut Paşa'ya verdiğinden Sadaret Nezareti bu tarihten başlamış, Evkaf Nezaretinin kuruluş tarihi olan 1242 (1826-27) senesine kadar devam etmiştir.

SADARET PİŞKEŞİ (صدارت پیشکشی) [*Ida.*] Sadrazamların sadarete tâyinleri münasebetiyle Padişah'a takdim ettikleri hediyye hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Nevruziyye pişkeşi» gibi Sadaret pişkeşinin (peşkeş) de takdimi kanun icabındandı. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

SADARET YAVERİ (صدارت یاوری) [*Ida.*] Sadrazamın yaveri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamların mütaaddit yaverleri olduğu için başlarına «Sadaret seryaveri» denilirdi.

SÂDÂT (سادات) [*Hal.*] Hazret-i Muhammed'in neslinden olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Seyyd'in cem-ül-cem'idir.

Öyle bir Seyyid ki zatı fahr-i sâdât-ı kiram

Lâ

SADBERK (صدبرك) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Cilt kapaklarının ortasına süs yerinde yapılan şemsenin üst tarafındaki şekiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu şekiller yaprağı andırdığı ve sayısı çok olduğu için yüz yaprak demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

SADEARŞIN (سادە آرشين) [*Giy.*] Sırmasız olarak dokunub sonradan altın veya gümüş işlenen bir nevi kumaş adıdır. Buna «dip» de denilirdi. Ancak dip gönül ve pembe (pamuk) ile dokunduğu halde arşın ibrişimle dokunurdu.

SADEFKÂR (صدفكار) [*San.*] İnce marangoz işleri yapan ve onları sadef, fildişi, kemik ve saire ile süsliyen sanatkâra verilen addır.

SA'DEYN (سعدين) [*Ast.*] Müşteri ile Zühre yıldızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça sa'd; kutlu, mübarek demektir.

SA'D-İ EKBER (سعد اكبر) [*Ast.*] Müşteri yıldızı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zühre'ye sa'd-i asgar, ikisine birden «sa'deyn» denilir. Sa'd; Arapça kutlu, mübarek demektir.

Neyyir-i subh-i zafer gurre-i sa'd-i ekber
Mah-ı mihr - ahter ü hurşid-i gulâm-ı devlet
Münif

ŞADİRE DEFTERİ (صادره دفترى) [*Ida.*] Resmî dairelerden yazılan yazıların kaydına mahsus deftere verilen addır. Sene başından itibaren bir numaradan başlıyan bu deftere yazılan yazının hulâsası, cevap istenilmiş ise gelen cevabın tarih ve numarası da yazılırdır. Gelen yazıların kaydına mahsus deftere de «Varide defteri» denilirdi.

SA'DİYYE (سعديه) [*Sof.*] Sa'deddin-i Cebavî tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Bazı eserlerle Kadirî tomarlarında Kadirî şubelerinden gösterilmektedir. Sa'deddin İbn-i Mus-eş Şeybani Suriye'de Havran ovasiyle Kudüs arasında ve Kudüs'e sekiz on saat mesafede bir köy olan Ceba'da hicrî 593 senesinde doğmuş, hicrî 700 (1300-1) senesinde Urfa'ya bağlı Birecik kasabasında ölmüştür. Ahval ve menakıbine dair hayli eserler yazılmıştır. Ezcümle Bb-üt-Tayyib Muhammed bin Bedr-ül-İzzî ve Şeyh Şemseddin Muhammed Sa'd-ül-Halebî gerek kendisinin ve gerek evlâtlarının hallerini uzun uzadıya yazdıkları gibi Harirî zade Kemaleddin Efendi de (عبيق السعاده الابديه فى طريق السعادة السعديه) adlı mühim bir eser vücude getirmiştir.

Tarikat silsilesi şöyledir: Abdullah Şeybanî, Mezid Şeybanî, Musa Şeybanî, Ebu Medyen-ül-Mağribî. Ebu Medyen'in kurduğu tarikatın adı «Medyeniyye» idi. Ebu Medyen'in nesep silsilesi sekiz vasıta ile Cüneyd-i Bağdadî'ye müntehi (son) olur. Şu halde Sa'deddin Cebavî Medyeniyye tarikından el almış iken sonradan kendisi başlı başına bir tarikat kurmuştur.

Sa'diyye tarikının dört şubesi vardır: Tagallübiyye, Vefaiyye, Aciziyye, Selâmiyye.

SADRAZAM (صدراعظم) [*Ida.*] Osmanlılarda idare makinesinin başında bulunan memura verilen unvandır. Sadr-ı âzam şeklinde yazılır, Sadrazam telâffuz olunurdu. İlk zamanlarda bunun yerine «Vezir», vezirler çoğalınca da «Vezir-i âzam» kullanılırdı. Sadrazam unvanının ilk defa hangi zamanda ve vezir-i âzamlardan hangisi hakkında kullanıldığını gösteren vesikaya raslanmamıştır. Yalnız bunun bir zamanlar vezir-i âzamla birlikte kullanıldığı, baş vezire gâh vezir-i âzam, gâh sadrazam denildiği «Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi»nden anlaşılıyor. Dördüncü Sultan Mehmet zamanında hicrî 1087 (1676-77) yazılmış olan bu kanunnamede (Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3) sadrazam ve vezir-i âzam birbiri yerinde kullanılmıştır. Ondan evvel Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Lûtfü Paşa tarafından yazılan (Âsafname, sahife 9) de de sadrazam'a raslıyoruz. Bu suretle ilk zamanlarda müteradif olarak kullanılan sadrazam ve vezir-i âzam'ın sonraları ve kuvvetli bir ihtimal olarak Kanunî devrinde büyük bir nüfuz kazanmış olan İbrahim ve Rüstem Paşa'lardan başlamak üzere unvan olarak yalnız Sadrazam şeklinde kullanıldığı anlaşılıyor. Bununla beraber unvan olmak üzere «Sadrazam» kullanılmakla beraber vesikalarda sıfat olarak «Vezir-i âzam» da geçer.

«Sadrazam»; «sadr» ile «âzam» kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Sadr; Arapça ön, en ileri, yukarı, üst, baş demek olduğu gibi âzam da büyük demektir. Şu halde «sadrazam» en büyük vezir demek olur. Sadrazamlar divanda sedirin başında oturdukları için meclisin başı mânasına da gelir.

Sadrazam vezirlerle ümeranın başı ve bütün işlerde Padişah'ın mutlak vekili idi. Fatih Kanunnamesi'nde (sahife 10) şöyle yazılıdır: «Bil gil ki evvelâ vüzera ve ümera'nın Vezir-i âzam başıdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırıdır ve oturmada ve

durmada ve mertebede Vezir-i âzam cümleden mukaddemdir.»

Profesör Mehmet Fuat Köprülü «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» başlığı altında yazdığı dikkate değer bir etütde (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 186) Bizans'tan alındığı bir çok Avrupalı müellifler tarafından ileri sürülen «Vezir-i âzam»lık hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Fatih Kanunnamesi'nde Vezir-i âzam selâhiyyetini ve vazifelerini vazih surette tâyin etmiştir: Padişahtan sonra, Devletin en büyük adamı o'dur ve padişahın vekil-i mutlakıdır; Devlet işlerini sair vezirlerle ve defterdarlarla müşavere eder. Defterdarların buyrultusiyle olan malî işler ve kazaskerlerin buyrultusiyle olan kazaî işler müstesna olmak üzere diğer bütün işler vezir-i âzam buyrultusiyle olur. Vezir-i âzam bazı timarları Padişah'a arz etmeden verebilir. Malî işleri müstakillen gören baş defterdar bile vezir-i âzamla müşavereye mecburdur. Çünkü vekil-i mutlak olmak haysiyyetiyle malî işlerin de nazırıdır. Padişah'ın mührü bu sebeple yani vekâlet-i mutlakası hasebiyle onda durur.

«Bu memuriyyetin İstanbul fethinden sonra Bizanslıların «grand domestique»inden alınmış olmasına en ufak bir ihtimal bile yoktur. Çünkü daha Fatih'ten çok evvel Osmanlılarda «Vezir-i âzam»lığın mevcut olduğu bütün tarihî menbalardan anlaşılıyor: daha (Orhan) zamanından başlıyarak Fatih Mehmet devrine gelinciye kadar bir çok vezir-i âzamların isimleri malûmdur. Esasen Fatih Kanunnamesinde «bu kanunnamenin atası ve dedesi Kanunı olduğunu» söylemek suretiyle, kendisinin, zannolunduğu gibi, büsbütün yeni bir şey yapmadığını açıkça anlatmaktadır. Devlet teşkilâtının başında yalnız bir vezir bulunduğu zaman vezir-i âzam'lığın selâhiyyeti ona aittir; Halbuki vezirlerin sayısı çoğalınca, içlerinden birinin başvezir olması zaruri idi. «Çelebi Mehmet» ve «İkinci Murat» devirlerinde vezirlerin çoğaldığını ve içlerinden birinin «vezir-i âzam» unvanını aldığını o devre ait bütün vesikalardan öğreniyoruz. Hükümdarın vekâlet-i mutlakasını haiz olan «vezirlik» müessesesinin Osmanlı devletine - daha sair bir çok idarî teşkilât gibi - Anadolu Selçukî'lerinden geçtiği pek tabiîdir. XIII üncü asırda Selçukî vezirlerinin - Osmanlı vezir-i âzamları gibi - devlet idaresinin başında ve hükümdarın vekil-i mutlakı olarak bulunduklarını biliyoruz. Bunun, büyük Selçukî imparatorluğundan intikal etmiş olduğu ve yalnız Anadolu Selçukîlerinde değil, Selçukilerin sair şubelerinde, Harzemşahlarda, Atabeylerde, Eyyubîlerde, Memlûklerde de mevcut bulunduğu muhakkaktır. Bu müessesenin tarihî menşeini biraz daha tâmik edecek olursak, Abbasî İmparatorluğundan başlıyarak, hemen bil'umum İslâm devletlerinde vezirlerin mevcudiyyetini görürüz: Selçukîlerin teşkilâtına ekseriya bir örnek vazifesi gören Sâmânîlerde vezaretin ehemmiyyeti ve bu devletin meşhur vezirleri hakkında malûmat vardır. Onların idarî müesseselerini umumiyyetle taklit eden Gaznevîlerde de, vezir, hükümdardan sonra devletin en büyük adamıdır. Hükümdarın mührü onda bulunur, devletin bütün işleri üzerinde nafiz olurdu. Gaznevîlerde vezire Hace-i büzürk unvanı verilirdi ki, bu unvan, muahharan Selçukîlerde ve Harzemşahlarda da devam etmiştir. Bazı geniş ve mühim eyaletlerin başında bulunan ve yine vezir unvanını taşıyan büyük memurla, devlet merkezinde bulunan ve hükümdarın mutlak vekili olan asıl veziri karıştırmamalıdır. Harzemşahların en son zamanlarına kadar vezaret müessesesinin onlarda da bulunduğunu ve vezirlerin daima büyük bir nüfuz sahibi olduğunu biliyoruz. Bu müessese İlhanîlerde de mevcuttu. «Mâverdî» gibi bazı İslâm hukuk nazariyyecileri, vezaretin mahiyyeti, mevkii, hukuk ve selâhiyyeti, vazifeleri hakkında prensipler de koymuşlardır. Bunlara göre «vezaret» başlıca iki nevidir: 1) Vezaret-i tefviz. 2) Vezaret-i tenfiz. Vezaret-i tefviz; Halife'nin müsaadesiyle ve onun nezareti altında Halife namına bütün hükümet işlerini müstakillen yapmağa mezuniyyet ifade eder. Yalnız Halife'nin istifasına, veliaht nasbına, Halife tarafından tâyin edilmiş olan memurların azline selâhiyyetdar değildir. Bu itibarla «vezaret-i tenfiz» ancak bir tane olabilir. İşte şu hale göre, meselâ Selçukîlerdeki vezirler, sonra Osmanlılarda mevcut vezir-i âzamlar «vezaret-i tefviz»i haiz bulunurlardı.

«Abbasî İmparatorluğu'nun daha sair bir çok devlet müesseselerinde olduğu gibi «Vezaret» müessesesinde de, Sâsânîlerdeki «Vazurgframâahar» yani hükümdarın mührünü taşıyan mutlak vekili ne ise, İslâm devletlerindeki vezaret-i tefviz veya vezir-i âzam da odur. Osmanlı vezir-i âzamlarının yalnız mülkî değil askerî memurların da en büyüğü olduğu mes'elesine gelince, eski İslâm vezirlerinde çok kere kumandanlık sıfatının da içtima ettiğini biliyoruz: Abbasî veziri Fadl bin Süheyl bu iki sıfatı cem ettiği için Zürriyaseteyn lâkabını almıştı. Gaznevîlerde ve sair bazı Türk - İslâm devletlerinde de ordu kumandanlığı vazifesini gören

vezirler vardı. Esasen Sâsânîlerde de vezir-i âzamın askerî vazifeleri malûmdur. Vezaret müessesesinin İslâm ve Türk devletlerinde tekâmül tarihini yazmak, İslâmiyyetten evvelki bazı Türk devletlerinde buna mümasil bir memuriyyet bulunup bulunmadığını aramak, mevzuumuzdan hariçtir. Yalnız bu muhtasar izahat, «Fatih Kanunnamesi» ndeki vezir-i âzamlığın Bizanslılardan alınmış olamıyacağını kat'î surette göstermeğe kâfidir.»

Kanunnamelere nazaran (Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Millî tetebbular Mecmuası, cüz 3) Vezir-i âzam «Amme-i mesalih-i din ü devlet ve kâffe-i nizam-ı saltanat ve tenfiz-i hudut ve kısas ve haps ve nefy ve enva-i ta'zir ve siyaset ve istima-ı dâva ve icra-yi ahkâm-ı şeriat ve def'i mezalim ve tedbir-i memleket ve hitabet ve imamet ve kitabet ve cemi' cihet ve taklid-i kaza ve nasb-ı mevlâ ve tefviz ve tevkil ve tâyin ve tahsil ve umur-ı cumhur ve tevcihat-ı gayr-i mahsur velhasıl cemi-i menasıb-ı seyfiyye ve ilmiyyenin tevcih ve azli ve cemi' kazaya-yı şer'iyye ve örfiyyenin istima ve icrası için bizzat cenab-ı Padişah'tan vekil-i mutlak ve memalik-i mahrusa-i Osmanî ve taht-ı hükümet-i Sultanîde olan cemi-i nâs'ın üzerine hâkim sahib-i ferman» idi.

Vezir-i âzam'ın mutlak vekil olmak itibariyle haiz olduğu geniş salâhiyyet bîrun'da, devletin umumi idaresinde idi. Enderun'da, Topkapı Sarayı dahilinde bulunan Ortakapı'dan içeriye ayak basınca hükmü kalmazdı. Sarayda bütün hükm-ü nüfuz Padişah'ta ve onun bendegân-ı hassasından olan Enderun memurlarında idi.

Vekil-i mutlak olduğuna delâlet etmek üzere Vezir-i âzama «Mühr-i hümayun» verilirdi. Evvelleri mühr-i hümayun yüzükte idi. Sadrazamlar parmaklarına takarlardı. Sonradan ince zincire merbut altın kese içinde boyunlarına takıp ceplerinde taşımak âdet oldu.

Mühr-i hümayunun kullanılması keyfiyyeti hakkında Fatih Kanunnamesi'nde (sahife 27) şu izahat vardır: «Mühr-i şerifim vezir-i âzamda dursun, Hazinem ve Defterhanem mühürlenmek lâzım gelse ve açılmak lâzım gelse defterdarlarım emriyle huzurlarında açılıp kapansın.»

Yine Fatih Kanunnamesi'ne göre (sahife 16) vezir-i âzamlar tuğra ile ahkâm buyurmak salâhiyyetini haiz idiler: «Tuğra-yı şerifim ile ahkâm buyurulmak üç canibe müfevvezdir. Umur-ı âleme mütaallik ahkâmı vezir-i âzam buyrultusu ile yazıla ve malıma mütaallik olan ahkâm defterdarlarım buyrultusu ile yazalar ve şer-i şerif üzere dâva hükmün kazaskerlerim buyurultusu ile yazalar.»

Kubbe vezirlerinin bazı işlerde tuğra çekmeğe salâhiyyetli olduğu halde Nişancı'ya hitaben yazılan tashih emirlerine munhasıran Sadrazam'ın tuğra çekeceği (Tevkiî Kanunnamesi) nde yazılıdır: «Lâkin Nişancı'ya hitaben tashih emirlerine tuğra çekmek Sadrazam hazretlerine mahsustur.»

Vezir-i âzamın devlet işlerini kimlerle müşavere edeceğini kanun (Fatih Kanunnamesi) tâyin etmiştir: «Umur-ı saltanatı vezir-i âzam vüzera ile ve defterdarlarım ile müşavere edeler anlardan gayri kimesne vâkıf olmaya.»

Sarayda toplanan divan-ı hümayunda Fatih'e kadar bizzat Padişah'lar reislik ederlerdi. Bir köylünün Padişahı fark etmemesi üzerine meydana gelen hâdise dolayısiyle ve Gedik Ahmet Paşa'nın tasvibiyle Padişahlar perde arkasına çekilince reislik vezir-i âzamlar tarafından ifa olunmağa başlanmıştır.

Sadrazamlar divana merasimle gelirlerdi. Divan, sabah namazını mütaakıp akdolunurdu. Divan günleri kazaskerler gelirler, Sadrazam'ın yanına varırlardı. Vezirlerle defterdarlar ve divana memur olanlar tamamen gelip te müzakereye başlanmak zamanı hulûl edince Çavuşbaşı Sadrazam'ın huzuruna girer «Divan hazırdır» diyerek kendisini haberdar ederdi. Divana giderken saf halinde dizilen erkân ve müstahdemîn tarafından selâmlanarak ilerler, Kubbe altındaki mevki-i mahsusunu işgal eylerdi.

Kanunnamede (Tevkiî Kanunnamesi, s. 522) divanda muamelâtın ne suretle cereyan edeceği yazılıdır: «Tezkireciler erbab-ı mesalihin arzuhallerini nöbetle okuyup ve Sadrazam hazretleri istima' ve şer' ve kanun üzere fasl-ı husumet ve kat-ı niza' buyururlar. İktiza ederse bazı dâvaları Rumeli kazaskeri'ne havale buyururlar ve kesret-i dâva vâkı olursa Anadolu kazaskeri dahi vezir-i âzam hazretlerinin fermanlariyle dâva dinlemek caiz olur.»

Çeşitli işler tamamlanınca Çavuşbaşı mühr-i hümayunu Sadrazam'dan alır, ruznameyi kesecini, Maliye defterhanesini, hazine ve defterhaneyi mühürledikten sonra mührü geri verirdi.

Divan bitince Sadrazam kalkar, yine iki tarafı selâmlıyarak çıkardı. Sarayda divanın in'ikad ettiği günlerde devlet erkânına matbah-ı Âmireden yemek çıkardı. Kanunnamede (Fatih Kanunnamesi, s. 15) Vezir-i âzam'ın Başdefterdar ile yemek yiyeceği ve bunların artığının yoldaşlariyle yemek üzere çavuşbaşıya verileceği yazılıdır.

Tevkiî Kanunnamesi'ndeki sarahate göre (s. 509) sonraları Nişancılar da Sadrazam'ın sofrasında yemek yemeğe başlamışlardır: «Nişancı ile Başdefterdar iskemlelerde otorup vezir-i âzamla tenavül ederler.»

Yine aynı kanunnamedeki sarahate nazaran (s. 509) yemekten evvel Sakabaşı evvelâ Sadrazam'a ve sair vüzeraya ve nişancıya ve sakalar kethüdası da kazasker efendilere ve defterdarlara âdetleri üzere makramalar ve leğen ibrik hizmetini görürler, yemeğin devamı müddetince Enderun erkânı Sadrazam'ın karşısında elpençe divan dururlardı.

Divanda iş bittikten sonra Sadrazam ve diğer devlet erkânı huzura kabul olunurdu. Sadrazam, Babüssaade arasında biri kürklü, diğeri sade olmak üzere iki hil'at giyerdi.

Sadrazam'ın, Padişah huzuruna ne suretle çıktığı da kanunnamede (Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 512) yazılıdır, «Vüzera-yı izam arz odasına girdiklerinde vezir-i âzam âdet üzere yer öpüp badehu Şevketlû Padişah hazretlerinin sağ caniplerine yakın varıp kemal-i meskenet ve âdapla el kavuşturup durur. Sair vüzera ancak selâmlayıp tertipleri üzere vezir-i âzam'ın alt yanına yollariyle dizilip el kavuşup mukabele-i Padişahîde kemal-i meskenet ve âdapla dururlar. Vezir-i âzam arza şuru' ettiği gibi vüzera sol canibine geçip bir miktar baid dururlar. Arz tamam olup izn-i Hümayun sâdır olduğu saat vezir-i âzam yer öpüp sair vüzera selâmlayıp vezir-i âzam'ın akabince arz odasından çıkıp divanhaneye giderler.»

Divanhaneden çıkarken vezirler, erkân, Sadrazam'ı selâmlarlardı. Sadrazam çıkarken (Tevkiî Kanunnamesi s. 511) «Üst kaftanın sağ yenini sol eline alıp ve sol eliyle sağ peşini tutarak vakar ile sağına ve soluna selâm verirdi.» Saraydan ayrılışı, gelişi gibi alayla olurdu.

Divan günlerinde Sadrazam da dahil olmak üzere vezirlerle adamlarının giyeceği de kanunnamede (Tevkiî Kanunnamesi, s. 514) gösterilmiştir: «Divan-ı hümayun günlerinde vüzera-yı izam mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç kaftan giyerler ve ağır raht ve toplu çifte gümüş zincir ve ağır zerduz abayi ile müzeyyen ata binerler. Lâkin Vezir-i âzam hazretlerinin atına altın zincir vurulur ve çaşnigirleri işleme gümüş yönlüklü kırmızı üsküfler ve müteferrikaları ve ağaları ve saraçbaşısı cümle mücevveze giyerler ve mataracı ve tüfekçileri divan dolamalariyle ve sırma işleme gümüş yönlüklü üsküfleriyle amma şatırları ruzmerre sarıklariyle ve kemer kuşaklariyle yürürler. Ancak makam-ı sadarette olanların şatır başıları sorguçlu perişani giyer.»

Sadrazam, başına yarım endazeden uzun ve alt tarafı murabba şeklinde bir külâh giyip üzerine gayet ince Hint tülbendi sarar ve soldan sağa doğru dört parmak geniçliğinde sırma işleme şerit bağlardı. Buna «kallâvi» denilirdi. Arkasına üst tâbir olunur dört kollu ağır sırma işleme kaplı samur kürk giyer, beline de murassa' hançer takardı,

İkinci Mahmut tarafından 1244 senesi şevvalinin 6 sında (1829) neşrolunan Elbise Nizamnamesi'nde Hırka-i Şerif ziyareti, iydeyn (bayramlar) muayedesi, Mevlid-i Şerif kıraeti ve Rikâb-i Hümayun resimlerinde Sadrazamların kenarı sırma işlemeli fes, yakası som sırmalı beyaz çuhadan hırvanî ve çuha elbise giyecekleri, bindikleri atın gaşiyesi Lehkâri kılabdanlı olup rahtının ona münasip düşecek şekilde olacağı zikr ve tasrih olunmuştur. Sadrazamlar son zamanlarda İstanbulin, redingot, başlarına alelâde fes giyerlerdi.

Sadrazam, elçileri divanhanede kabul ederdi. Elçiler divanhaneye girdikleri sırada başta vezirler olmak üzere devlet erkânı kıyam eder, elçi oturmuş olduğu halde kendisini kabul eden Sadrazam'ın eteğini öptükten sonra Nişancının oturduğu sofanın divanhane kapısı haricinde olan tarafına otururdu. Bu muamele Müslüman devletlerin elçileri hakkında idi. Hıristiyan elçileri hakkındaki kabul resmi pek garipti. Kanunnamede (Tevkiî Kanunnamesi, s. 513) buna dair şu izahat mevcuttur: «Amma kefere elçisi ise divanhaneye karib geldikte vezir-i âzam hazretleri abdeshaneye karib varır. Elçi divanhaneye vardığı gibi vezir-i âzam hazretleri dahi abdeshaneden çıkıp makamına gelir. Ol saat vüzera ve sair erkân kıyam ederler, elçi vezir-i âzam hazretlerinin eteğin öptükten sonra divanhane kapısı semtinde vüzera-yi izamın mukabelesinde iskemle üstüne oturur.»

Elçilere saray mutfağından yemek çıkarılırdı. Diğer hususiaki fark yemek sırasında yoktu. İslâm ve Hıristiyan devletleri elçileri iskemlede oturdukları halde Sadrazamla birlikte aynı sofrada yemek yerlerdi. Elçi kabul günlerinde Nişancı ile Defterdar Sadrazam'ın sofrasına oturmaz, onlar için ayrıca hazırlanan sofrada yemek yerlerdi. Elçilerden bazıları istisnaî muameleye tâbi tutuldukları kanunnameden (Tevkiî Kanunnamesi, s. 514) anlaşılmaktadır: «Kıyam teklifine muhtaç olan kefere elçileri Dobronovik ve Erdel elçilerinden maadasıdır. Dobronovik hiç oturmaz hemen gelip vezir-i âzam hazretlerinin eteğin öptükten

sonra çıkar. Hazine semtinde akçesin teslime gider. Amma Erdel elçisi gelip vezir-i âzam hazretlerinin eteğin öptükten sonra mahall-i mezkûrde iskemle üzerine oturur, vezir-i âzam hazretlerinin sinisinde it'am olunur.»

Elçilerin Padişah huzuruna kabulleri sırasında Sadrazam'la diğer vezirler de huzurda bulunurlardı. Bunlar daha evvel huzura dahil olurlardı. Mütaakiben elçi Rikâb-ı Hümayun ağaları vasıtasiyle arz odasına getirilir, yer öptürülürdü. Elçi getirdiği nameyi vezirlerin en kıdemsizi olmak itibariyle aşağıda duran vezire teslim eder ve vezirler biribirlerine vermek suretiyle Sadrazam'a ulaştırılırdı. Sadrazam nameyi taht-ı Hümayunun yanına kordu. Padişah tarafından sorulan suallere elçi cevap verdikten sonra huzurdan çıkar, doğruca ikametgâhına dönerdi. Bunun üzerine Sadrazam nameyi koyduğu yerden alır, tercüme ettirerek suretini Hünkâra takdim ederdi.

Sadrazam'la adamlarının divan günlerinde ne giyeceği, nasıl ata bineceği de kanunnamede (Tevkii Kanunnamesi s. 514) musarrahtı: «Divan-ı Hümayun günlerinde vüzera-yi izam mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç giyerler ve ağır raht ve toplu çifte gümüş zincir ve ağır zerduz abayi ile müzeyyen ata binerler. Lâkin Vezir-i âzam hazretlerinin atına altın zincir vurulur ve çaşnigirleri işleme gümüş yönlüklü kırmızı üsküfler ve makramaları ve müteferrikaları ve ağaları ve saraçbaşısı cümle mücevveze giyerler ve mataracı ve tüfekçileri divan dolamalariyle ve sırma işleme gümüş yönlüklü üsküfleriyle maa şâtırları ruzmerre sarıklariyle ve kemer kuşaklariyle yürürler. Ancak makam-ı sadarette olanların şâtır başıları başına sorguçlu perişani giyer.»

Saraydaki divan salı ve perşembe günleri toplanırdı. Diğer günlerde Sadrazam konağında divan yapar, devlet işlerini orada görürdü. Divan münasebetiyle hazır bulunanlar Sadrazam tarafından it'am olunurdu.

Sadrazamlar muayede merasimine, Mevlid alayına büyük debdebe ile iştirak ederlerdi. Sadrazam arasıra kol dolaşır, narhı yoklar, Tersanenin irad ve masrafına bakardı. Sadrazam'ın ne suretle kol dolaştığı kanunnamede (Tevkii Kanunnamesi, s. 499) yazılıdır: «Kanun-ı kadim üzere kol dolaşmak murad ederlerse Selimî ve erkân kürkü ve divan rahtiyle süvar olup bu zikrolunacak tertip üzere hareket buyururlar. İptida Subaşı perişanî ve Asesbaşı süpürgesiyle yoldaşların önüne dizip kendileri atbaşı beraber eşerler. Badehu Dergâh-ı âli çavuşları mücevveze ve Çavuşbaşı Selimî ve divan rahtiyle eşerler. Badehu şehir kadısı örfiyle yalnız eşer. Badehu Yeniçeri ağası Selimî ve Divan rahtiyle eşer. Badehu üsküflü ve seraser kuşaklı mumcular iki sıra piyade yürürler ve kapı kethüdaları bunların önlerince ikişer ikişer yürüyüp kul oğlanları ol gün cümle vezir-i âzam hazretlerinin önüne düşüp mumcuların ortasında yürürler, İhtisap ağası perişanî ve orta kuşak ve elinde değnek ile vezir-i âzam hazretlerinin rikâbı önünce sağ tarafından piyade yürür. Ve terazi götüren de vezir-i âzam hazretlerinin önünde şâtırların ortasında Saraçbaşiyle beraber yürür. Ve Muhzırağa süpürgesiyle sağ özengide ve Bostancılar odabaşısı solda yürürler. Ve Muhzır yoldaşları üsküfleriyle akabda mutad üzere toptan yürürler. Ve âlet-i darp ve taziri bunlar götürüp ahz ve darbı bunlar ederler. Ve kethüda yerleri ve cebeci ve topçu çavuşları Vezir-i âzam hazretlerinin ağlariyle ğeride karışık yürürler. Bu üslûp üzere saraydan çıkıp iskele yolundan gidip Unkapanı'na uğrar. Zahire yoklamak için ol mahalde attan inmek lâzım geldikte çavuşlardan maadası cümlesi mukaddem atlardan inip hazır bulunurlar. Badehu Vezir-i âzam hazretlerini Yeniçeri ağası attan indirip İhtisap ağası'nın elinden değneği alıp Vezir-i âzam hazretlerinin eline verir. Zehaire mütaallik mesalihi gördükten sonra binip Zeyrek başına doğru giderler.

«Umur-ı narhı bayi ve müşteriye gadrolmamak üzere tesviye edip tutmayanların hakkından gelirler ve iktiza ederse şer' ile müstahakk-ı siyaset olanları ol gün siyaset ve mucib-i ibret ederler. Fırın dükkânlarına uğrayıp ekmek yoklamak murad eyledikte İhtisap ağasına ferman edip İhtisap ağası dükkândan ekmek alıp Vezir-i âzam hazretlerinin eline verir, ekmeği kırarlar bakarlar ve çektirirler, bahanesi yok ise geçerler. Bahanesi olup tazire müstahak ise ve dirliği yok ise hemen ol mahalde alâ meleinnas yatırıp tazir ederler ve tazir tamam olunca tevakkuf buyururlar ve eğer dirliği varsa zâbitine teslim ve tenbih olunup ana tazir ettirirler.

«Vezir-i âzam hazretleri her ne mahalde tevakkuf buyurursa Kadı Efendi ve Yeniçeri ağası karşısına gelip atların başın çekip dururlar. Lâkin kendulere bir hitab ve sual sâdır olmadıkça söylenmezler. Ol mahalde herkes sâmiinden olup Vezir-i âzam hazretlerinden gayri bir ferde söz söylemek kanun değildir.

«Vezir-i âzam hazretleri umur-ı narha mütaallik sual ve hitab öyle mahallerde gâh Kadı Efendi'ye ve gâh İhtisap ağası'na buyu-

rurlar, amma kasap dükkânlarında müzayaka müşahede olunursa meselâ et az olsa yahut arık bulunsa Yeniçeri ağası'ndan sual buyururlar. Amma narha mütaallik umuru ağadan sormazlar,

«Zeyrek başı'na varıldıkta o yolda yani Divanyolu'ndan kendi saraylarına varırlar, cümlesi bile varup selâmladıktan sonra evlerine giderler.»

Evvelleri Padişahlar bizzat sefere giderlerdi. Sonraları bu âdet terkolunarak Sadrazam'ların serdarlıkla gönderilmeleri usul ittihaz olunmuştur. Bu sebeple Sadrazam aynı zamanda başkumandandı.

Padişah'ların bizzat sefere çıktıkları zamanlarda bir ay evvel Tuğ-ı Hümayun çıkarılıp (Babüssaade) önüne merasimle dikilirdi. Bu merasimde Sadrazam bulunurdu. Ağaların çıkardıkları tuğu Sadrazam alır, diğer vezirlerin yardımiyle yerine dikerdi. Bu münasebetle Sadrazam ile vezirlerin giyecekleri elbise ve kullanacakları takım kanun ile (Tevkii Kanunnamesi, s. 538) muayyendi: «Tuğ-ı Hümayun çıkarmak lâzım geldikte vüzera-yi izam Selimî ve erkân kürkü giyerler ve Divan ı Hümayun rahtı ve abayi ile binerler, lâkin çaşnigir ve müteferrika götürmezler, ancak şâtır ve mataracı ve tüfekçiler ve selâm çavuşu ve ağalariyle giderler.»

Seferler için alay olursa bu alaylarda vezirler gibi Sadrazam da kallâvi ve çaprastlı kırmızı mevlidî ve kırmızı kadife şalvar giyer, ve tirkeş kullandığı gibi atına divan rahtı ve hatayi ve abai ve üstüne yancık vururdu. Padişah zırh giyerse vezirlerle beraber Sadrazam da zırh giyerdi.

Alayla otağa varıldığı zaman başta Sadrazam olmak üzere devlet erkânı Padişahı selâmlarlar, ondan sonra vezirler, ulema Sadrazam'ın önüne düşerek çadırına girip orada seferi tehniye ve tebrik ederlerdi.

Padişah gitmeyip de Sadrazam sefere gittiği takdirde «Serdar-ı ekrem» unvanını alır ve İstanbul'dan hareketinden 40 gün evvel huzur-ı Hümayuna kabul olunurdu. O günden itibaren ordugâh kurulur, bütün asker sınıflarının çadırları Sadrazam'ın otağının etrafına ve tuğları otağın önüne dikilirdi. 30 gün sonra Sadrazam ala yı valâ ile ordugâha çıkar, dua okunarak kurbanlar kesilirdi. Yapılacak merasim kanunnamede (Tevkiî Kanunnamesi, s. 500) şöyle tarif olunmaktadır: «Amma vezir-i âzam hazretleri rikâb ı hümayundan mufarakat ve serdarlıkla âda-yı dinin üzerine azimet etmek lâzım gelse Selimî ve nimtene (mintana) kürklü seraser ve kırmızı kadife şalvar ile huzur-ı Hümayuna gelip ruy mal eyler, ol saat muvacehe-i Sultan-ı mezid-i inayet-i hüsrevanide Selimisi üstüne iki kıt'a murassa' toplu sorguçlar vazolunur ve kürklü ve sade ıkı hil'at-i fâhire giydirilir ve Sancağ-ı Şerifi bizzat Şevketlû Padişah hazretleri kendi mübarek elleriyle teslim ve dua-yı hayr ile tekrim eder, ol dahi Sancağ-ı Şerifi omuzuna alıp Babüssaade'den çıkarıp sancaktara verir.»

Seferlerde üç tuğ ve üç direkli çadır ve kandilli sokak istimali Sadrazam'lara mahsus olduğu da kanunnameden (Tevkiî Kanunnamesi s. 501) anlaşılıyor: «Yaldızlı toplar ile müzeyyen üç tuğ ve üç direkli çerge ve sayeban ve kandilli sokak istimal etmek vüzera-yi izam'a mahsustur.»

Yollarda tevakkuf vâkı oldukça Sancağ-ı Şerif Sadrazam'ın sayebanı önünde dikilir ve hakkında divan kaidesi tertip olunurdu. Yollarda divan yapmak lâzım gelse Selimî ve erkân kürkü giyer ve abayi ve divan rahtyile binerdi.

Hududa gelindikte münasip bir noktada ordugâh kurulur, askerî hareket plânı tertip edilirdi. Henüz orduya gelmiyenlerin de gelmeleri beklenirdi.

Ordugâha gelenler gelişlerinde alay gösterilirdi. Alay göstermek, Sadrazam'ın önünde geçit resmi icra etmek demek idi.

Sadrazam'ın maiyyetinde askerî erkândan mürekkep bir divan yani harb meclisi bulunup icabında otağında içtima ile müzakere ve muharebe işleri hakkında karar ittihaz eyler ve harb esnasında bu hey'et lüzum görüldükçe at üstünde dahi tecemmu eder, ümeranın tecrübelileri ve iş bilenleri icabında divana çağırılarak reyleri alınırdı.

Sadrazam'ın bir vazifesi de nezaretine meşrut olan Evkaf'a bakmaktı. Sadrazam'lara bu nezaret hakkı ilk defa olarak hicrî 868 (1463-64) senesinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Mahmut Paşa'ya verilmiş ve Evkaf Nezareti'nin teşekkül tarihi olan 1242 (1826-27) senesine kadar devam etmiştir. Sadrazam'lara şart ve tahsis olunan Evkafı «Reisülküttap» idare ederdi.

(Fatih Kanunnamesi) ne nazaran (s. 28) Sadrazam'lara «on iki kere yüz bin» akça has verildiği gibi Rikâb-ı Hümayuna gelen haraç ve peşkeşlerden de hisse verilirdi. Sâlyane verildiği surette 240 binden 350 bin akçaya kadar ita olunurdu.

Hicrî onbirinci asırda (M. XVII) Sadrazam tahsisatı pek mühim bir yekûne baliğ oluyordu. Kıbrıs ve muahharan Aydın sancaklarından

Sadrazam'lara mahsus olan baslar iltizama verilerek dört beş yüz kese alınır, Fatih, Sultan Selim ve Kanunî Süleyman Vakıflarının idareleri de Sadrazamlar uhdesinde olduğundan masraf çıktıktan sonra bunlardan bir iki yüz kese hasıl olurdu. Vüzera tevcihatında ve bahusus Eflâk ve Buğdân Voyvodalıklarının tebeddülünde Sadrazam'ın mühim avaidi vardı. Mısır, Halep ve Şam valileri de hediyye yollarlardı. «Netayic-ül-vukuat» müellifinin tahminine göre bu tahsisat senevi 20 bin keseye bâliğ olurdu.

Sadrazamlar bayramlarda, Nevruz'da, Padişah'a hediyye verirlerdi. Saray'a, Bab-ı Fetva'ya, Tersane'ye ve yangınlara gittikçe veyahut tebdile çıktıkça avuç avuç altın dağıtması da mutaddı. Bu sebeple bunların bu kadar avaidi bulunmasına rağmen, hele müsrifleri, azillerinde borçlu bile çıkarlardı.

Sadrazamların daireleri üç beş yüz kişiden mürekkep olduktan maada âmedcî, mektupçu, teşrifatçı ve kethüda kalemleri hülefasına kendi kilerinden tayınat verilirdi.

Yeni İslâm olanlara karşı yapılan muamele ve vezir-i âzam canibinden verilen atıyye hakkında kanunnamede (Tevkiî Kanunnamesi, s. 542) şu kayıt vardır: «Divan-ı Hümayun'da Vezir-i âzam huzurunda bir kâfir Müslüman olmak murad etse fihal telkin-i şahadet olunup bir kabza akçe ihsan ve kisvesi için defterdara ferman buyurulduktan sonra bir çavuş getirip mirî eerrahlardan divanda ol gün nöbetçi olan cerraha teslim, carrah dahi hemen ol mahalde köşe-i muayenesine götürüp sünnet eder.»

«Fatih Kanunnamesi» ne nazaran (s; 29) tekaüt istiyen Sadrazam'lara 150 bin akça tekaüdiye tahsis olunurdu. (Tevkiî Kanunnamesi) nde (s. 538) vezirlerin altı yük akçe ile tekaüt edildikleri yazılıdır. On yük, on iki yük verildiği de aynı kanunnamede muharrerdir.

Sadrazam'ların oğullarının müteferrika olmaları da kanun (Fatih Kanunnamesi, s. 20) icabındandı. «Vezir-i âzam oğulları altmış akça ile müteferrika olalar.»

Sadrazam'lara yazılacak elkabı da kanun (Fatih Kanunnamesi, g, 30) tâyin etmişti: «Vezir-i âzam düstur-ı ekrem müşir-i efham nizamül-âlem nâzım-ı menazım-ül-hüküm enis-üddevlet-ül-kaahire celis-üs-saltanat-üz-zâhire cumhur birrey-is-sakib mutemen-i muham-ülenam bilfikr-is-sakib müessis-i cenab-üd-devlet vel ikbal muhassis-i erkân-is-saltana vel iclâl el mahfuf bissunuf-il-avatıf-ül-mülk-il-âlâ vezir-i âzam damallah-ü iclâlüh.»

Kanunî Sultan Süleyman zamanında vezir-i âzamlık makamını ihraz etmiş olan Lûtfi Paşa mazuliyyeti zamanında yazdığı «Asafname» adlı hacmen küçük ve fakat münderecatı itibariyle mühim eserinde vezir-i âzam hakkında kıymetli malûmat veriyor ve mütalâalar yürütüyor.

Sadarete nasbında «ahval-i divan-ı âlişanı ekser süfeha ve mechul-ün-neseb bazı mürtekibin ellerinden hayli perişan bulmuş» olduğunu söyliyen Paşa'nın eserinden aşağıya naklolunan parçalar (s. 9 ve mütaakıp) dikkate değer: «Sadrazam olanda kat'a garaz-ı dünyevî olmamak gerektir Her hususa lillâh, fillâh ve livechillâh etmek gerektir. Zira fevkinde bir mansıb dahi yoktur ki ona vasıl ola ve hak sözü ve beynennas mayup ve gayr-i müstahsen işleri Padişah'a hicab etmeyüb söylemek gerektir. Padişah nedimleri ile çokluk musahabet ve ihtilât etmemek gerektir. Pedişah-ı âlempenah vezir-i ekbere ekser evkatta arz-ı didar ettirmeyüp pes perdeden ettirmek gerektir. Vezir-i âzam gece tenhasında mahremleri olan bigaraz âdemler ile mansıba müstahak fakir ve natüvan olanları yoklattır-p, mansıp verip ayıklandırmak gerektir. Padişah-ı âlempenah hazretlerine vezir'in arzettiği umur dönmemek gerekktir. Maazallah rüşvet ile kimseye mansıb vermemek gerektir Vezir-i âzamlar çendan azilden vehm etmemek gerektir. Bir hizmet-i nahemvar görüp dasitan olmadan azlini ihtiyar edip beynennas şöyle bir yolsuz iş etmedi, azlini ihtiyar etti demek pesendide olmak yektir ve evlâdır. Kapısı açık olup ibadullah ile buluşması âsan olmak gerektir.»

Eski vezir-i âzamların zenginliğini anlamak için Kanunî'nin vezir-i âzamı Rüstem Paşa'nın metrukâtına bir göz gezdirmek kâfidir. Tarih bunları şöyle kayd eder: «815 çiftlik, 476 sudeğirmeni, 1700 köle, 2900 at, 1106 deve, 100 gümüşlü eyer, 500 altın ve zikiymet ahcar ile donatılmış eyer, 2000 zırh, 1500 gümüş kaplı sancak, 130 çift altın üzengi, 760 murassa' kılıç, 1000 gümüş donatılmış mızrak, 800 Mushaf-ı Şerif. 5000 kitap, 78000 doka altını, 11,200,000 akçe kıymetinde 32 adet cevahir. Bunlar o zamanın hesabiyle iki milyon doka altını demekti.»

Sadrazam unvanı hicrî 1254 (1838-39), 1295 (1878), 1296 (1878-79) senelerinde olmak üzere üç defa Başvekâlet'e tahvil olunmuştur. İlk defasında on dört buçuk ay, ikincisinde yüz on dört gün, üçüncüsünde de üç buçuk sene kadar sürmüştür. Son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin de dediği gibi (Tarih Musahabeleri,

sayfa 264) «Bu unvan değişikliği esasa hizmet etmeyip, göz boyama kabilindendi.»

Son Sadrazamların rütbeleri vezirdi. Elkap olarak «Devletlû Fahametlû», hâtime olarak da «Olbapta emr ü ferman hazret-i veliyyül emrindir» yazılırdı.

İlk devirlerdeki vezir-i âzamlar hakkında tam ve kat'î malûmat henüz elde edilememekle beraber adları tarihlere geçen Vezir-i âzam ve Sadrazamlar milliyet bakımından şu suretle sıralanabilir:

Türk 121, Arnavut 22, Gürcü 10, Boşnak 10, Abaza 6, Çerkes 5, Rum 3, İtalyan 2, Hersekli 2, Arap 1, Rus 1, Bulgar 1.

Vezir-i âzamlarla sadrazamlardan ecelleriyle ölenler olduğu gibi Padişahların emriyle ve ihtilâller sırasında öldürülenler, harbde şehit olanlar ve intihar edenler de vardır. Yine tarihlere geçmiş olanlara göre buna ait istatistik şöyledir:

Eceliyle ölen 140, Padişah'ın emriyle öldürülen 44, ihtilâllerde öldürülen 11, şehit düşen 6, intihar eden 1.

Sadrazam unvanı Osmanlı saltanatının tarihine karıştığı 1922 senesine kadar devam etmiş ve saltanatla beraber tarihe karışmıştır.

Sadr-ı âzam aldı gitti Sancağ-ı Peygamberi
Düştüler akdamına feth ü zafer rehber gibi
Sabit

SADRAZAM ARZI (صدر اعظم عرضی) [*İda.*] Sadrazam'ların Padişah'lara yazdıkları kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel bunlara «telhis», «takrir» adı verilirdi. Avrupa usulünde saray teşkilâtı yapılmadan evvel Sadrazam, merkez muamelelerinden, hariçten ve vilâyetlerden gelen tahrirat veya kaimeleri Padişah'a arzedeceği zaman bunları telhis ve takrire lüzum görmeden kenarına kimden geldiğini ve neye dair olduğunu siyah ve bazan kırmızı mürekkeple hulâsatan yazarak takdim ederdi Eğer bunlara dair evvelce bir muamele geçmişse derkenarında onu da hatırlatırdı.

Padişah bu telhis veya takrir üzerine icab eden mütalâayı yazarak iade ederdi. Lüzum görmezse hiçbir şey yazmaz ve bazan da kısaca «manzurum olmuştur» diye okuduğunu beyan ederdi,

Tanzimat'tan sonra Sadrazam maruzatını Mabeyn Başkâtibi vasıtasiyle yapardı.

SADRAZAM DİVANI (صدر اعظم دیوانی) [*İda.*] Sadrazam'ların hükümet işlerini görmek üzere yaptıkları toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlet işlerinin Bab-ı âli'de görülmesinden evvel divan Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'nda yapıldığı gibi ayrıca haftada iki gün sadrazamların konaklarında da yapılırdı.

SADRAZAM RUZNAMÇECİSİ (صدر اعظم روزنامچه جیسی) [*İda*] Tanzimat'tan evvel Sadaret dairesinin hesaplarını tutan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlkin vezir-i âzam'lar, daha sonra değişen bu ismin yerinde kullanılan sadrazam'lar harb vukuunda ordunun başında bulundukları ve baş kumandan sıfatiyle askerî hareketleri idare ettikleri için devlet erkânı hükümet merkezinde birer vekil bırakarak bizzat Sadrazam'ın maiyyetinde bulunurlar, yapmakla mükellef oldukları vazifeleri ifa ederlerdi. Timar ve zeamet sahipleri kanunen getirmek mecburiyyetinde oldukları maiyyetleri halkiyle sefere iştirak etmekte ve harbin devamı müddetince kendilerinin ve adamlarının masrafları taraflarından yapılmakla beraber harbin icab ettirdiği bir çok masarif ihtiyar edildiğinden ruznameci de beraber bulunur ve lâzım gelen kayıt ve hesapları tutardı. Bu vazife sonradan lâğvedilmiştir.

SADRE ŞİFA VERMEK (صدره شفا ویرمك) [*Hal*] Mecaz yoliyle tatyip ve teselli etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Verir sadre şifa yoksa ne kaadir gayri
Sadr içün etmiye tedbir-i müdava-yı sekam
Nabi

SADREYN (صدرین) [*İlm.*] Rumeli ve Anadolu kazaskerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SADREYN MÜSTEŞARI (صدرین مستشاری) [*İlm.*] Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin müsteşarlarına verilen unvandır. Hicrî 1262 (1845) senesinde ihdas olunan bu vazifenin ihdası sebebiyle ilk defa tâyin olunanları Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 8, s. 127) şöyle yazar: «Rumeli ve Anadolu Sadaretleri dairelerinde murafaa günleri mevcut olarak birlikte umur-ı şer'iyye rüyet olunmak üzere sudurdan ikişer zatın birer mah münavebe ile devam eylemeleri ve Anadolu Sadareti mesalihi Rumeli'ye nisbetle hafifçe olduğundan Rumeli sadaretiyle İstanbul mahkemesine daimî muvazzaf olarak bir müsteşar tâyini bittensip ba irade-i seniyye fukaha-yı sudurdan Siruzî Zade Tahir Efendi Rumeli Sadareti ve müderrisînden Arzuhalci Hasan Refet Efendi İstanbul kazası müsteşarlığına memuriyyetleri icra ve sair müteferrikat-ı icabiyyesi makam-ı Fetva'ya havale olundu.»

Sadreyn müsteşarlığı Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

SADR-I RUM (صدر روم) [*İlm.*] Rumeli kazaskeri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kazaskerler biri Rumeli, öteki Anadolu olmak üzere iki idi. Rumeli kazaskeri mertebe itibariyle Anadolu kazaskerinden yüksek olduğu gibi ilmiyye rütbelerinin en büyüğü idi.

SADRİYYE (صدریه) [*Fık.*] Çocuğun anaya nisbeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sadr; Arapça göğüs demektir. Ana çocuğu göğsüyle emzirdiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Çocuğun babaya nisbeti için «sulbî», «sulbiyye» tâbirleri kullanılır.

SAF (صف) [*Ask.*] Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra «tertip» adıyle İstanbul'da yapılan askerî teşkilâtta «bölük» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sekiz alaydan terekküp eden tertibin ikisi Bab-ı Seraskerî'de, altısı da Davutpaşa ile Üsküdar'daki kışla ve barakalarda ikame edilmişti. Sekiz tertibin «Baş binbaşı» unvaniyle bir bölük zâbiti ve her tertibin «binbaşı» namiyle bir âmiri vardı. 1256 kişiden ibaret olan her tertip «saf» adıyle on beş bölüğe taksim edilmiş ve «yüzbaşı» unvanlı bir zâbitin kumandasına verilmişti. Her yüzbaşı'nın refakatinde iki yüzbaşı mülâzimi, bir sancaktar, bir çavuş ve on onbaşı ve «saf»larda da birer top vardı.

1243 (1827-28) deki «Asakir-i Mansure-i Muhammediyye» teşkilâtı sırasında «tertip», «alay», «saf» da «bölük» adını almıştır.

§ [*Mus.*] Mehter usullerinden biri hakkında da kullanılır bir tâbirdir.

SAFER (صفر) [*Tak.*] Kamerî ayların ikincisinin adıdır. Resmî vesikalarla hususi mektuplarda ve takvimlerde safer-ül-hayr suretinde yazılır, (ص = s) rumuzuyle gösterilirdi. Kamerî ayların birincisi muharrem, sonuncusu da zilhiccedir. «Kamus» da safer için şu izahat vardır: «Essafer: Fethateynle bir illet adıdır ki insanın karnına ârız olup benzini kehrüba (kehlibar) gibi sarartır ve safer muharrem ayını safer ayına tehir eylemeğe denir. Cahiliyyette eşhür-ü hurüm'den olan muharrem ayında mübadir oldukları (başladıkları) harb ve garatı icra için tahrimi safer ayına tehir ederler; yani saferi muharreme bedel tutarlardı ve minh-ül-hadis (Lâ safer). Alâ kavlin hadis-i mezkûrde menfi olan saferden murat; illet-i merkumedir ki sâri zuum ederlerdi ve Araplar zu'mun da bir yılan adıdır ki insanın karnında mütekevvin (meydana gelen) ve adelelerine mültasık olup acıktıkta insanın içerisini kavrayıp ısırır. Alâ kavlin başka bir canavardır ki kezalik insanın cevfinde (içinde) iki kemiklerinin tarafını ısırır. İnsan acıktıkta içerisinin sızladığı gûya bundandır ve bir re'ye göre bir nevi kurtcağızdır ki insanın karnında ârız olur. Sıfar (sarılık) dahi derler. Şârih'in beyanına göre murat solucanlardır.»

Buhari şârihi Aynî merhum da bu hadisin şerhinde cahiliyye Araplarının, insan karnında bulunan ve acıktıkça sahibini veca'nâk eyliyen (ağrılara uğratan) bir yılan olduğunu zu'mederlerdi (Lâ asfer) nefy-i Nebevîsiyle o vehmin aslı olmadığı bildirildi, yahut cahiliyye Araplarının yaptıkları gibi hürmet-i muharremin safere tehiri caiz olmıyacağı ilân edildi diyor.

Saferin safer-ül hayr suretinde vasıflandırılmasına rağmen eskiden kadınlar, hattâ bazı erkekler yümünsüz sayarlardı. Bu ayın içinde düğün, dernek gibi hayırlı işler yapılmamakla beraber hassaten kadınlar elbise dikmeyi, hamama gitmeyi bile uğursuz sayarlardı.

Uğursuz sayılmasının vehimden başka bir şey olmadığını kaydeden üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Mahfil, adet 4, 1339 saferine mahsus nüsha) şu tafsilâtı da veriyor:

«Malûmdur ki, cahiliyyet zamanında recep, zilkide, zilhicce ve muharrem ayları (eşhür-ü hurüm) namiyle muhterem tutulur ve bu aylarda cidâl ve kıtâl bertaraf olurdu. Zilkide iptidasından muharremin sonuna kadar üç aylık sükûn müddeti geçip de saferin hilâli görününce yine boğuşulmağa başlanır, halkın huzur ve rahatı mukatelâtın şeameti ile ihlâl edilirdi.

«Kamus tercemesinde (safer)in (hulûv) (boşluk) mânasına geldiği ve saferin hulûliyle Mekke halkının zahire toplamak için etrafa dağılarak Mekke hâli kaldığı cihetle bu aya safer denildiği bildiriliyor. (Bulûg-ül-Areb)de de A'rabın safer girer girmez gazveye çıkmalariyle yurtlarının hâli kalması tesmiyesi sebebidir deniliyor.

«Şu halde saferin uğursuzluğu hakkındaki avamın zehabının asıl menşei bunlar olsa gerektir. Öyle ya bir adamın yurdunda ve ailesi nezdinde rahatça oturmasını ve dağda, bayırda serbestçe gezip dolaşmasını değiştiren, şehirlileri gurbete çıkarıp bedevîlerden bir kısmını gazveye gönderen, bir kısmını da ihtiraz ve tahaffuza mecbur eyliyen bir ay, uğursuz sayılmaz da ne yapılır? İşte Arabistan çöllerinde zuhur eden bu şeamet vahimesi bize kadar sirayet eylemiştir ki hâlâ saferin uğursuzluğu vehmine tâbi olanlarımız bulunmaktadır.

«(Saferin çıktığını bana müjdeliyeni cennetle tebşir edeceğim) mealinde ve Hadis olmak üzere şâyi olan sözün de saferin şeameti hakkındaki vehmin kuvvetlenmesine yardım etmiş-

tir. (Ali yül-Kari) nin mevzu olduğuna kaail olduğu bu hadisi, Mevlâna Celâleddin-i Rumî Mesnevi-i Şerifin dördüncü cildinde nakl ile avamın bu meseledeki sahif itikadını tashih eylemiştir. Mevlâna'nın Mesnevi'deki beyitlerinin meali:

«Nebiy-yi âhir zaman olan Hazret-i Ahmet Aleyh-is-salâtü vesselâm'ın rebiülevvel içinde intikali mukarrer ve mukadder idi. Zat-ı Celil-i Peygamberî de zaman-ı irtihalinden haberdar olduğu cihetle âdeta o vakte âşık olmuş, safer girince bu aydan sonra âhirete sefer edeceğim diye sevinmiş, [illegible]ka-i likaullah ile her gece sabaha kadar (اللهم بالرفيق الاعلى) demeğe başlamış ve herkim saferin çıkıp da rebiülevvelin girdiğini bana tebşir ederse ben ona şefaat ve cennet müjdesinde bulunacağım buyurmuştu. Saferin huruciyle rebiülevvelin hulûli üzerine (Akkâşe) Ya Resulullah; Safer çıktı; gitti, dedi. Aleyh-is-salâtü vesselâm Hazretleri de: Ey koca arslan; Cennet senindir, müjdesini verdi. Muahharen biri daha gelip saferin çıktığını ihbar ettiyse de ona cevaben müjdeyi Akkâşe aldı dedi.»

«Filvâki Akkâşe, Ebu Bekr-is Sıddik (R.A.) devrinde şehiden âzim-i cennet olmuştur.»

Bu izahattan safer ayında şeamet tasavvurunun vehimden başka bir şey olmadığı anlaşılır. Esasen üstadın bir kısım kadın ve erkeklerde mevcudiyyetinden otuz sene evvel bahsettiği uğursuzluk telâkkisi şimdi safer ayının girip çıkışının bile pek az kimseler tarafından bilinmesi yüzünden artık tamamiyle unutulup gitmiştir.

SAFEVİYYE (صفويه) [*Sof*] Safiyüddin-i Erdebilî tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Kurucusuna nisbetle «Erdebiliyye» de denilir. Safiyüddin-i Erdebilî İmam Musa Kâzım neslindendir Şeyh Muhammed Geylânî'den inabe almıştır. Timurleng'in kendisine pek ziyade hürmeti vardı. Bundan dolayı Anadolu cihetinden aldığı esirleri onun iltimasiyle koyvermişti. 735 (1334-35) de ölmüştür. Evlât ve ahfadı yerine postnişin olmuş ve aralarında Uzun Hasan ile sıhrî karabet de meydana gelmiştir. Bunlardan Şah İsmail şeyhliği saltanata tebdil ederek Safeviyye devletini kurdu. Anadolu'da Şiî'liği tamim edip Yavuz Sultan Selim ile harbeden Şah İsmail budur.

Safeviyye'nin Bayramiyye, Ebheriyye Haydariyye adlı üç şubesi vardır.

SAFF-I NİAL (صف نعال) [*Hal.*] Pabuçların sıra ile durduğu yer demek olan bu tâbir aynı zamanda meclisin en aşağı yeri yerinde de kullanılır. «Sanat Ansiklopedisi»nde (Saff-ı nial Maddesi) «Eski Türk evlerinde odaların içinde ve oda döşemesinden yirmi santim kadar alçak olarak kapı önlerinde bırakılan yer ki buradan bir basamakla oda döşemesine çıkılır» suretinde tarif olunan «saff-ı nial» için şu tafsilât da vardır:

«Ayakkabıları veya terlikleri çıkarıp bırakmağa mahsus olan bu yerler odaların iç tarafında ve kapıdan girilince oda boyunca devam eden dar ve uzunca aralık gibi bir yer olup zemini odanın döşemesinden daha aşağı bir seviyede olur. Umumiyetle tuğla döşemelidir ve odanın yüksekçe kısmından, geçecek yeri olan bir basamakla ayrılmıştır. Bu kısmın tavanı da ayrıdır. Ekseriya bu parmaklık tavana sütunlarla bağlanmıştır. Parmaklıksız ve sütunsuz olanları da vardır. Buna Anadolu'da seki altı derler. Odanın seki teşkil eden yüksekçe kısmından aşağı bulunduğu için bu tâbir verilmiştir.»

Mevlevî tekkelerindeki «Saka postu» da bu türlü yerlerden sayılırdı. Çünkü yeni gelen ve en kıdemsiz olan can burada otururdu.

Saff-ı nialde ki buriyade idi yeri
Geleydi meclis-i tefsirine imam-ı Hasir
Sabit

SAFİYYULLAH (صفي الله) [*Hal.*] Hazret-i Âdem hakkında kullanılır bir tâbirdir. Safiyy; Arapça temiz, pâk, saf demektir.

SAFRA (صفرا) [*Bah.*] Muvazenet temini için yelkenli gemilerin sintinelerine konan maden, taş, kum gibi ağırlıklara verilen addır.

SAFRA KUMU (صفرا قومی) [*Bah*] Yelkenlilerde safra için kullanılan çakıllı kumun adıdır. Safra gemilerde muvazenet temini için kullanılır.

SAFRA LÜMBARI (صفرا لومباری) [*Bah.*] Gemi bordalarına safra alıp vermek için açılan lûmbarlara verilen addır. Safra yelkenli gemilerde muvazenet temini için kullanılır.

SAF SECCADESİ (صف سجاده‌سی) [*San.*] Cemaatle namaz kılınırken her şahsa mahsus ve sıra ile dört, beş, yedi ve daha ziyade mihrabı havi dar uzun seccadelere verilen addır. Camaat bunlar üzerinde saf halinde kaldıkları için bu ad verilmiştir. Camilerin bazılarında ezcümle «Nur-ı Osmaniye Camii»nde bu türlü seccadeler olduğu gibi «Türk İslâm Eserleri Müzesi»nde de örnekleri vardır.

SAĞMAKA (صاغ آقچه) [*Mes.*] Sağlam para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Devletçe para

sıkıntısı yüzünden akça bir aralık değerinden fazlasiyle istihkak sahiplerine verildiği ve bu türlü paralara «çürük akça» denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Yine bu yüzden bir aralık paraların ayarı düşürüldüğünden «züyuf akça» tâbiri meydana geldiği gibi kalp paralar hakkında da «kalp akça» tâbiri kullanılmıştır.

SÂGAR (ساغر) [*Sof.*] Envar-ı gaybiyyenin müşahedesine ve idrak-i maaniye yarıyan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sâgar, Farsça şarap kadehi demektir.

Sakıga meclise gel cismime gelsün canım
Ahtlar tövbeler ol sâgara kurban olsun
Nedim

SAGÎR (صغير) [*Fık*] Çocuk yerinde kullanılır bir tâbirdir. İki türlüdür:

1 — Sagîr-i mümeyyiz; iyi ve kötüyü ayırabilen çocuk. «Türk Hukuk Lügati»ndeki izahı şöyledir: «Bey' ve şirayi anlıyan, yani milkiyyet-i bey'in sâlip ve şira'nın galip olduğunu bilen ve onda beş aldanmak gibi gabn-i fâhişi gabn-i yesirden temyiz ve tefrik eden çocuktur»

2 — Sagîr-i gayr-i mümeyyiz; iyi ve kötüyü ayıramıyan çocuk. «Türk hukuk Lügati» bunu da şöyle izah ediyor: «Bey' ve şira'yı fehmetmiyen, yani bey'in milkiyyeti ve şira'nın galip olduğunu bilmiyen ve onda beş aldanmak gibi gabn-i fâhiş olduğu zâhir olan bir gabni, gabn-i yesirden temyiz ve tefrik eylemiyen çocuktur,»

SAĞLAM AYAKKABI DEĞİL (صاغلام آیاق قابی دکل) [*Hal.*] Mecaz yoliyle şüpheli, inanılmaz, güvenilmez, fena adam yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAĞLAM RÜZGÂR (صاغلام روزگار) [*Bah.*] Her hangi bir cihetten devamlı surette esen rüzgâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yelken gemilerinde rüzgârın ehemmiyyeti olduğu ve geminin düzgün yol almasını temin ettiği için bu ad verilmiştir.

SAH (صح) [*İda.*] Fermanlarla beratların ve bazı evrak ve resmî kayıtların sıhhatini temin için tasdik alâmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu işaretin yazılmasına «sah çekmek» denilirdi. Fermanlarla beratlara ve sadaret makamından yazılan buyrultulara ilk zamanlarda bizzat Sadrazam'lar sah çekerlerdi. Sonradan bu işaret Beylikçiler tarafından ve diğer evrak üzerine dairelerdeki alâkalılar tarafından çekilirdi. Kayıtların doğruluğunu tasdik yerine son zamanlarda aslına uygundur demek olan «Aslına mutabıktır» işareti konulur ve dairenin resmî mührüyle mühürlenirdi. Buyrultulara sah yerine mühür basılması Sadrazam Keçeci Zade Fuat Paşa'nın zamanında ve 1278 (1861-62) senesinde başlamıştır.

Yazdı hüccet-i katline âşıkların hatt-ı nigâr
Kaşları imza edüp ol hükme zülfü dedi sah
İbn-i kemal

SAHA-İ HARB (ساحهٔ حرب) [*Ask.*] Harb meydanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saha; Arapça meydan, açık avlu, düz ve geniş yer demektir. Harb meydanları geniş yerler olduğu için bu tâbir meydana çıkmıştır.

SAH ÇEKMEK (صح چکمك) [*İda.*] Ferman ve beratlarla bazı evrak ve resmî kayıtların sıhhatini temin için tasdik alâmeti makamındaki «sah» işaretinin yazılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fermanlarla beratlara ve sadaret makamından yazılan buyrultulara «sah» işareti doğrudan doğruya Sadrazamlar tarafından çekilirdi. Sonraları verilen ferman veya berat Padişah'ın iradesine müstenit ise arkalarına beylikçi kesedarı kalın kalemle büyücek bir beyzi şekil çizip bunun bir tarafına «ba ferman» işaretini ilâve eder, Beylikçi de işaretin bulunduğu cihetin sonuna «sah resid» yazardı. Kesedarlık kalktıktan sonra bu vazife beylikçi tarafından yapılırdı. Verilen ferman veya berat Padişah'ın iradesine müstenit değil ise yalnız kesedar, son zamanlarda beylikçi tarafından işaretle iktifa olunurdu. Fermanların, beratların arkasına yazılan «ba ferman», «sah resid» işaretlerinin üzerine altın rıh serpilirdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra fermanlara yine beylikçi tarafından «Beylikçi-i divan-ı hümayun» ibaresi yazılı mühür basılırdı.

Keçeci zade Fuat Paşa'nın sadaretine gelinciye kadar sadaret makamından yazılan buyrultuların başına Sadrazam tarafından sah çekilirken hicrî 1278 (1861-62) senesinde mühür kullanılmağa başlanmış ve ondan sonra mühür basılması usulüne devam olunmuştur. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 10, s. 38) bunun için şunları yazıyor:

«Makam-ı Sadaretten yazılan buyrulduların balâsına makam-ı Sadarette bulunan zat tarafından kendi kalem ve yedi (eli) ile sah çekilmek âdet idi. Bu iş mesalih i mühimme arasında şugal-i zaid (fazla meşgale, iş) olması mülâhazasiyle bundan sarf-ı nazarla sah yerine mühür basılması itiyat kılındı. Mühr-ü mezkûre (Mehmet Fuat Vezir-i âzam) ibaresi hâkkolundu. (Hâtıra) itiyad-ı kadim yazılan buyruldu-

ların bizzat Sadrazam elinden geçerek mealle-rine ıttıla-ı tamı olması mütalâasına müstenit olsa gerektir. Zira hatt-ı dest ile mührün inti-bamda tefavüt-i azîm (büyük fark) vardır. İntiha.»

Tarf-ı hatta turresi bir akde peyda eylemiş
Gûyüya sah çekmiş Asaf pençe ferman üstüne
Nedim

SAHHAF (صحاف) [*San.*] Eskiden kitap satan, kitapçı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kitap alım satımı revaç bulduğu zamanlarda sahhaflık kârlı bir iş halini almıştı. Kapalı çarşının içinde bir çok sahhaf dükkânı vardı. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde (c. 1, s. 525) şöyle yazar: «Esnaf ı sahhafan dükkân 50. Neferat 300. Bunlar ulema ziyyinde (kıyafet) ulema hud-damları olmakla kazasker alayında tahtrevanlar üzere mürur ederler. Dükkânlarında nice bin ki-tapları bulunur.» Daha sonra Beyazıt Camii avlusundan kapalı çarşıya giden yolun iki taraf dükkânları da sahhaf dükkânı olmuştu. Kitap-çılığın Bab-ı âli caddesine (Ankara caddesi) intikali çok sonradır. Kapalı Çarşıda 1908 İn-kılâbından bir müddet sonraya kadar sahhaf dükkanları vardı. Sayıları çok azalan bu dük-kânlar Birinci Cihan Harbi sıralarında tamamen kapanmış, sahhaflar yalnız Beyazıt Camiinin bitişiğindeki hakkâklar çarşısına inhisar etmiş-tir. Eski kitaplar satan bu dükkânlar da çok azalmıştır.

Bari cem-i kütüb ettin çalış istihrace
Kalma bîberk ü neva dehrde sahhaf gibi
Lâ

SAHHAF KİTABI (صحاف كتابى) [*Hal.*] Es-kiden satışları az olup okuyucuları tarafından saklanan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbir-dir. Necip Âsım Bey (ölümü 1935) «Matbuat Hâtıraları» nda (İkdam, 19 kânun-ı evvel 1337) «Eskiden kütüphanelerde saklanabilecek kitap-lara sahhaf kitapları derlerdi» dedikten sonra şunu da ilâve etmiştir: «Abdurrahman Şeref Efendi benim «Türk Tarihi» için Encümen-i teftiş ve muayenede: «Canım bu kitap sahhaf kitaplarındandır, bırakınız, o herkesin harcı değil» dedikleri meşhurdur.»

SAHHAFLAR ÇARŞISİ (صحافلر چارشيسى) [*San.*] Kapalı Çarşıda eskiden kitapçıların bu-lunduğu yere verilen addır. Vaktiyle bulunduk-ları yere adını verdirecek kadar çok olan sahhaflar sonradan Beyazıt Camii etrafına taşınmışlardır. Son zamanlara kadar kalmış olan iki üç sahhaf da Birinci Cihan Harbi sı-ralarında Kapalı Çarşıdan ayrılmıştır.

SAHHAFLAR ŞEYHİ (صحافلر شيخى) [*San.*] Eskiden sahhaf adı verilen kitap satanların aralarından esnafın anlaşmazlıklarını halletmek ve devlet dairelerindeki işlerine bakmak üzere seçilen sanatkâra verilen addır. Şeyh, esnaf tarafından seçilirdi.

Her seher sahhaflar şeyhiyle ülfet eyleyüp
Hace-i tezvir-i dolab-ı Bedestenden ders alur
Keçeci Zade İzzet Molla

SAHİB HURUC (صاحب خروج) [*Hal.*] Şarkta daima beklenilen Mehdi ve emsali tarzında dünyayı kendisine inkıyada mecbur ve her tarafı zapt ve teshir edeceği itikat edilen kudret ve şevket sahibi hükümdar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı tarihlerinde isyan bayrağı açanlar hakkında sık sık geçer.

Hemen kastı mazlum olan canedir
Hep ef'ali sahib hurucanedir.
Abdülhak Hâmit

SAHİB-İ ARZ (صاحب عرض) [*Mal.*] Arzın (toprağın) sahibi mânasına gelen bu tâbir Timar usulü cari olduğu zamanlarda timar, zeamet ve has sahiplerinin, timar usulünün lâğvından sonra çıkarılan Arazi Kanunu hükümlerine göre de devletin toprak üzerinde haiz olduğu hak ye-rinde kullanılırdı. Osmanlılarda arazide iki türlü tasarruf usulü cari idi Biri tapu ile ta-sarruf eden şahsın emeği mukabilinde arazinin hâsılatından geçici olarak ettiği istifade idi. Bunlara «mutasarrıf» adı verilmiştir. Diğeri ise o arazinin öşrüyle bazı vergilerin ve alım satımındaki harçların devletçe alınma hakkıydı.

Osmanlı hükümeti kuruluş devresinde timar teşkilâtı meydana getirilirken arazi üze-rinde devlete ait olan bu ikinci hakkı hizmet karşılığı olarak ya timar sahibine veya ma-likâne olarak fâtihine vermiş veyahut da hay-rat ve içtimaî müesseseler masrafına karşılık olarak alâkalılara bırakmıştı. İşte bu suretle arazinin hükümet hakkına sahip olana «sahib-i arz» denilmiştir. Arazi sahiplerinden biri top-rağını satacak olsa bunların huzurunda takrir vermesi ve «sahib-i arz»ın izninin lâhik olması lâzımdı.

Sahib i arz, dirliği dahilinde mahlûl olan araziyi ve ekilip biçilmiyen yerleri bedeli mu-kabilinde «tapu-yi misli» ile taliplerine ihale ve tefviz eylerdi. Bununla beraber bunlar hiçbir vakit araziyi kendi uhdelerinde alıko-yamazlardı.

Hicrî 1241 (1825-26) senesinde timarların, 1255 (1839-40) da da mukataa ve malikânelerin

kaldırılması üzerine bu hak arzın asıl hakikî sahibi olan devlete geçmiş oldu.

Bu hususta devleti temsil eden zat hakkında istimali şayidir» suretinde tarif olunan «sahib-i arz» için «Türk Hukuk Lügati»nde mümessillerin temsil tarihleri şöyle gösterilmiştir: Bu mümessiller: Arazi-i emiriyye-i sırfe; hicrî 1255 (1839-40) tarihine kadar: Timar, zeamet, has sahipleri, hicrî 1263 (1847) tarihine kadar: bunlarla mültezim ve muhassiller, hicrî 1274 (1857-58) tarihine kadar: yalnızca mültezim ve muhassiller, hicrî 1290 (1873) tarihine kadar: Mal memurları, milâdî 1926 tarihine kadar: Tapu memurlarıdır. Arazi-i emîriyye-i mevkufede bütün bu devirlerde vakıfların mütevellileridir.»

SAHİB-İ AYAR (صاحب عيار) [*Mal.*] Darphanede kesilen paraların ölçü ve ayarlarını tesbit eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Darphanenin mühim vazifelerindendi.

SAHİB-İ DEĞNEK (صاحب دگنك) [*Bah.*] Eskiden liman reisleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Liman reisleri bir vakitler mavi renkli âsa (değnek) taşıdıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

SAHİB-İ DEVLET (صاحب دولت) [*Ida.*] Sadrazam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlet sahibi demek olan ve tâzim ifade eden bu tâbirden Sadrazam anlaşılırdı.

SAHİB-İ MENZİL (صاحب منزل) [*Ok.*] Şampiyon yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAHİBKIRAN (صاحبقران) [*Hal.*] Padişahlar hakkında zamanının hâkimi ve fermanberi makamında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılardan Fatih ve Kanunî hakkında kullanıldığı gibi pek de mahalline masruf olmıyarak ondan sonraki Padişahlar hakkında da istimal olunmuştur. Bu tâbir iki mânaya delâlet eder: I - Zamanında sa'deyn denilen Zühre ile Müşteri'nin kıranında (birleşmek) dünyaya gelen. II - Kıran bir sikke (para) adı olması itibariyle zamanında para basılan.

Sahibkıran tâbiri Osmanlılardan başka hükümdarlar hakkında da kullanılmıştır. Nitekim Timurleng'e de diğer tâzim lâfızlariyle beraber sahibkıran da denilirdi.

SAHİLHANE (ساحلخانه) [*Mim.*] Deniz kenarındaki binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «yalı» da denir. Eskiden şairler diğer vesilelerle olduğu gibi bu türlü binalar yaptıranlar için de tarih yazarlardı.

Fıtnat Hanım'ın Mes'ut Efendi'nin yalısı için yazdığı tarih:

Taalâllah zehi zibende nev kasr-ı dilâra kim
Nazîrin etmemiş her kim Serimmar-ı kaza inşa
Zarafet tarhına meftun nezaket resmine hayran
Letafet hüsnüne âşık zehi dilcû bina hakka
Bu kasr-ı pâk ü dilkeş bir müsellem beyt-i zibadır
Ferah mazmunudur şâdi zemin-i ayş ü tarp mâna
Musanna' tak-ı valâsı hilâl-i iyde ta'n üfken
Billûrin revzeni rişk âver-i mihr-i cihan ârâ
Edenler seyr zanneyler bu kasr-ı pâk ü dildûyu
Kenar-ı bahrde cay eylemiş bir dilber-i râna
Feramuş eyledi ruhsar ü keşsu-yi âşık-ı şeyda
Yazılmış cild-i vahitte Gülistan ü Bahariştan
Sanur seyreyliyen ezhar-ı günagûnunu gûya
Nazîri yok cihanda bu müfarrah kasr-ı dilcûnun
Meğer kim göstere aksin anın âyine-i derya
Zemin ü dilnişîni hub u ziba cayı anber bû
Havası ruhbahş u dilküşa âbı hayat efza
Ede bânisi Sadüddin Efendiye Hûda mes'ut
Ola daim makarr-ı zevk bu cây-ı ferah pira
Dedim bu mısra' ile Fıtnat'a tarih-i itmamın
Acep pâkize tarholdu bu kasr-ı dilkeş ü vâlâ

SAHİL MUHAFIZLARI (ساحل محافظرى) [*Ask.*] Sahillerde asayiş ve emniyyetin temini ve kaçakçılığın men'i için istihdam olunan efratla gümrük memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhafız; Arapça saklayıcı demektir. Ehemmiyyetli şehir ve kalelerin hıfzına memur edilen büyük adamlara «Muhafız» unvanı verilirdi.

SAHİLSARAY (ساحلسراى) [*Mim.*] Deniz kenarındaki kâşâne, büyük yalı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Habbeza sahilsaray kim reng ü buy ü nevbahar
Gülşen-i pür feyzinin bin gonce-i ra'nasıdır.
Nef'î

SAHN (صحن) [*Mim.*] Orta yer, düz meydan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cami ve medreselerde umumun toplanmasına mahsus üstü kubbe ile örtülü yerlere de bu ad verilir. Buralarda ders okutulur, namaz da kılınırdı.

SAHN MEDRESELERİ (صحن مدرسه‌لرى) [*Mek.*] Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da adiyle anılan camiinin etrafındaki medreseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar yüksek tahsil vermek üzere sekiz medreseden ibaret oldukları için «Sahn-i Seman» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «sahn»ın (Kamus-ı Osmani) deki izahı şöyledir:

«Düz meydan, orta yer, bir mekânın ortası: (Sahn-ı soffa, sahn-ı çemen, sahn-ı dü renk) = leyl ve nehar itibariyle dünyaya ıtlak olunur. (Sahn-ı sîm) = kurs-ı kamerdir, zil.

Bakırdan mamul olup biribirine vurularak çalınan saz âleti, (sahnan) = çifte zil. Büyük kâse. Lisanımızda içine taam (yemek) konulan malûm kaba (sahan' ıtlakı bu mâna itibariyledir.»

Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi» nde (c. 1, s. 93) Fatih'in cami ve imaretini yaptırmak için Bizans İmparatorlarının mezarları bulunan Havariyyun kilisesinin yerini seçerek dümdüz bir hale getirdikten ve düzlüğün ortasına camii kurduğu gibi şimal ve cenup taraflarındaki setler üstüne (eski tâbirle Karadeniz ve Akdeniz cihetlerine) de sekiz medrese yaptırdığını yazarken «Araplar bu türlü düzlüklere ve geniş sahalara sahn dediklerini de kaydettikten sonra sayfanın altında sahn için şunları yazıyor :

«Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı» nda (sayfa 21, kısım 2) «Medrese binaları İstanbul'un tam ortasına düştüğü için sahn adı verilmiştir» demekle ortaya üzerinde epeyce durulacak bir mesele çıkarmışlardır. Evvelâ orasının İstanbul'un tam ortası oluşu fennî harita yapılmamış olduğu o devirlerde nasıl ölçülmüş de bilinmiştir? Saniyen : Sahn'a yalnız ve alelıtlak orta mânası veriş Arap diline de Osmanlıların kullanışına da uygun değildir. Çünkü Araplar Sahn-üd-dar derler ve bunu (صحنها او وسطها) tarzında tarif ve izah ederler. Bu takdirce sahn avlu dediğimiz yer olmuş oluyor. Arapçadan Fransızca'ya kamusun sahn-üd-darı Cour de la maison diye tercüme edişi de bunu gösterir. Araplar bir de (الصحن من الارض) tâbirini (ما استوى منها) ile tavzih ve tefsir ederler. Bu mânaya göre de sahn, düz yer, geniş saha mânasına gelir. Bir evin, bir odanın ortası onun düz yeri ve geniş sahası olduğu için orta tâbiri bundan çıkmış olsa gerektir.

«Camiin avlusuna hâlâ sahanlık denilmekte olması sahn tâbirinde orta'dan ziyade genişlik ve düzlük mânası aranmak lâzım geleceğini gösterir. Tiyatrolarda localara nisbetle oyuncuların oynadıkları yer daha geniş ve düz olduğu için ona da sahne denilmiyor mu?

«Müfti oğlu Ahmet Hikmet : «Sahn denilmesi : mezunlarının sahn-i harbe ekseriyyetle memur edilmelerinben münbaistir demesi büs bütün indî ve aykırıdır (Mihrap Mecmuası, s. 718). Bu devirlerde sahne-i harble alâkası olmıyan bir tek sınıf varsa onlar da medrese mezunlarıdır. Bir lügatın mânasının yanlış anlaşılması onu ne kadar yanlış anlatmağa da sebep oluyor. Hayret.»

Âlî tahsil veren sahn'a girmek için ilk tahsilin verildiği « İbtida-yi hariç » de denilen «Hariç medresesi» ni ve ondan sonra idadî (orta) tahsilinin verildiği «İbtida-yi dâhil» dahi denilen (Dâhil medresesi) nin tamamlanmış olması lâzım gelirdi. Sahn medresesini bitirip çıkan «Müderris» likle tedris (ders okutmak) mesleğini ihtiyar edebileceği gibi «Tarik-ı kaza» «Kadılık, hâkimlik mesleği» ile beraber devletin diğer bütün hizmetlerine girmek hak ve selâhiyyetini kazanmış olurdu.

Tanzimattan sonra muhtelif meslekler için mektepler açıldığından medrese tahsilini görenler için başlıca saha olarak ilmiyye mesleği kalmıştı. Bununla beraber 1908 Temmuz İnkılâbına kadar medreseliler diğer meslekler erbabı arasında da görülürdü. Fakat «Hukuk mektebi» nin açıldığı ve Meşrutiyet devrinde ilmiyye mesleği dışındaki medreselilerin sayısı gittikçe azaldığı gibi «Tarik-ı kaza» «Medrese-tül-kuzat» mezunlarına hasredilmek suretiyle kadılık kapısı da kendilerine kapanmış, yalnız müderrislik, müftilik ve Meşihat memurlukları kalmıştı. Bununla beraber 1908 Temmuz İnkılâbından sonra medreselere rağbet de azalmıştı. Bir aralık programlar değiştirilmiş ise de beklerilen fayda hâsıl olmadı. Cumhuriyet devrinde de diğer medreseler gibi Sahn medresesi de tarihe karıştı.

SAHN-I SEMAN (صحن ثمان) [*Muk.*] İstanbul'da Fatih camiinin iki tarafındaki kârgir ve kurşunlu sekiz medrese hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medresenin dördü Karadeniz, diğer dördü de Akdeniz tarafında idi Karadeniz tarafındakiler: Bahr-i siyah başkurşunlu, Bahr-i siyah çifte başkurşunlu, Bahr-i siyah çifte ayakkurşunlu, Bahr-i siyah ayakkurşunlu, Akdeniz, tarafındakiler de: Bahr-i sefit başkurşunlu, Bahr-i sefit çifte başkurşunlu, Bahr-i sefit çifte ayakkurşunlu, Bahr-i sefit ayakkurşunlu adlariyle anılırlardı.

Sahn medresesi âlî (yüksek) tahsil veren medreselerdi. Bu medreselere girebilmek için îdadisi yerinde olan «Tetimme medresesi» ni bitirmiş olmak lâzım gelirdi. Bu medreselerde hücre sahibi olan talebe ulemadan sayılırdı. İçlerinde makbul telif sahibi olanlar bile vardı. Bunların eskilerine «muid» denilirdi. Muidler Sahn medresesinde müzakerecilik, Tetimme medreselerinde hocalık ederlerdi.

Sahn-ı seman, Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılmış, programları kendisi de dahil olduğu halde (Molla Hüsrev) le Türkistan'dan getirttiği zamanının meşhur âlimlerinden (Ali Kuşçi) ve diğer tanınmış âlimler tarafından yapılmıştı.

Kanunî Sultan Süleyman tarafından «Medrese-i Süleymaniye» nin tesisinden sonra Fıkıh, Kelâm, Arap Edebiyatı gibi şer'î ilimler bu medreselerde, Tabiiyyat, Riyaziyyat, Tıp gibi aklî ilimler de Medrese-i Süleymaniyye'de okutulmağa başlanmıştır.

SAHRINÇ (صهرنج) [*Mim.*] Yağmur sularını biriktirmek için bina altında ve toprak içinde yapılan etrafı duvarlı ve horasan veya çimento sıvalı su mahzenine verilen addır. Halk arasında değişik olarak sarnıç suretinde kullanılan sahrınçtan yukarı tarafında kuyu ağzı gibi bırakılan delikten kova veya tulumba ile su çekilirdi.

Sahrınçların eski zamanlarda büyük ehemmiyyeti olduğu kaydedilen «Sanat Ansiklopedisi» nde (Sahrınç Maddesi) şu tafsilât ta vardır :

«Bir eve en lâzım olan su bu sahrınçlarla temin edilirdi. Şehirlerin de muhtelif yerlerinde bir çok umumi sahrınçlar bulunurdu. İstanbul'un Bizans vaktindeki sahrınçları meşhurdur. Muhasara zamanında düşman şehir dışından şehre gelen suyollarını kestiği cihetle uzun müddet muhasaraya dayanabilmek ve susuz kalmamak için şehrin muhtelif yerlerine büyük yeraltı sahrınçları yapılmıştı ki bunlardan Yerebatan, Binbirdirek, Ayaerini ve Ayasofya yanındaki sahrınçlar meşhurdur. Bu sahrınçların içine gayet güzel işlenmiş mermer başlıklı sütunlar konularak üzerleri kalın tonozlarla örülmek suretiyle örtülmüş ve içerisine girmek için taş merdivenler yapılmıştır. Suyun hava alması için de yukardan hava delikleri bırakılırdı. Sahrınçların üstü açık büyük bir havuz gibi olanları da vardır. İstanbul'da Edirne Kapısı civarındaki Çukurbostanlar vaktiyle üstü açık birer sahrınç idi ki sonradan bostana tahvil edilmiştir. Bunların etrafı gayet kalın ve su sızdırmayan duvarlarla çevrilmiş olup on, on beş metre derinliğinde su depoları idi. Muhasara zamanlarında şehir halkı tatlı su ihtiyacını bu sahrınçlarla temin ederlerdi. Bunların suları şehir haricinde yapılmış olan bentlerden suyolları ve su kemerleri vasıtasiyle gelir ve daima dolu bulundurulurdu.

SAHV (صحو) [*Sof*] Ârifin gaybubet-i histen sonra tekrar hisse rücuu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sahv; Arapça sekr ve istiğrak gibi hallerden kurtulup kendine gelmek, ayılmak demektir. Sahv'ın mukabili «sekr» dir. Sahv ve sekr zevk ve şürbten sonra gelir.

Bezminin mahrem-i bihuşi olan ehl-i huzur
İstemez neşvasini sahv ile etmek tağyir
Tokadt Zade Şekip

SÂİ (ساعی) [*İda.*] Devletçe Posta İdaresinin kurulmasından evvel mektup ve emanet götürüp getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlet işlerine ait kâğıtları götürüp getirenlere «ulak», «tatar» denildiği gibi «sâi» de denilirdi. Sâi tâbiri «Lehçe-i Osmani» de «Ulak, berid suretinde izah olunduğu gibi «Kamus-ı Türki» de de «Ulak, tatar, berid, posta» kelimeleriyle müteradif gösterilmiştir. « Kamus-ı Osmani » nin izahı ise şöyledir : «Sür'atle yürüyücü, yürüyen. Bu mâna da ulak makamında haber, mektup getirip götüren adama itlak olunur.»

Postanın ihdasından evvel sâiliği meslek ittihaz eden adamlar vardı. Bunlar memleketlerinden muhtelif yerlere mahsus mektup ve emanetleri alarak hareket ederler, uğradıkları yerlerde mektuplarla emanetleri dağıttıkları gibi oralardan da gidecekleri yerler için aynı suretle mektup ve emanet alırlardı. Bunların aldıkları ücretler biribirinden farklı idi, uzaklık ve yakınlığa göre değişirdi. Yalnız hediyye, yahut ücretle beraber hediyye alanlar da vardı. Postanın ihdası ve eşhasın mektup naklinin men'i üzerine ortadan kalkmıştır.

§ [*Fık.*] Mevaşinin yani koyun, keçi, sığır gibi hayvanların sadakalarını bulundukları yerlerde cibayet etmek üzere kabîleler arasında dolaşıp duran Beyt-ül-mal memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAİB PAŞA KAİMESİ (صائب پاشا قائمه‌سی) [*Mal.*] Maliye Nazırı Hacı İbrahim Saib Paşa'nın Maliye Nazırlığı zamanında çıkarılmış olan kâğıt para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'ın ilânını mütaakıp Nizamiyye askeri tesisi Rus harbinin iki sene uzamasından başka Yunan gailesi, İşkodra vak'ası ve Mısır hâdisesi gibi vak'aların biribirini takibetmesi münasebetiyle para sıkıntısı başgöstermiş, Tanzimat'ın icabettirdiği bazı tesisatın vücude getirilmesi de paraya mütevakkıf bulunmuş idi. Binaenaleyh para ihtiyacını karşılamak üzere, ilk defa olarak, Sultan Mecid'in cülûsunun ikinci senesinde ve Hacı İbrahim Saib Paşa'nın nezaretine rastlıyan hicrî 1256 (1840) senesinde «Kaime-i Nakdiyye-i Mutebere» adıyle kâğıt para çıkarıldı. Çıkarılan kâğıt paraların miktarı her birinin kıymeti bir kese akçe (500 kuruş) olmak üzere cem'an (32000) keseden yani (160,000) liradan ibaret idi Yüzde sekiz faiz verilecek ve sekiz senede itfa edilecekti. Bu suretle ilk çıkarılan kaimeler, Hazine evrak-ı nakdiyyesinden ziyade, hâmiline ait Hazine tahvilâtı demek idi.

Kaimeler sergi şeklinde ve küçük kıt'ada idi. Elle yazılmış olan bu kaimelerde isim yazılı değildi. Gerek İstanbul'da, gerek memleket içinde nakit makamında tedavüle tahsis edilmiş olduğundan mal sandıklarına ve tahsildarlara vergiye mahsuben nakit gibi verilirdi.

Elle yazılmış olan bu kaimelerin az zamanda sahteleri meydana çıktığı için çok geçmeden toplanmıştır.

SÂK (ساق) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Çiçek motiflerinin saplarına denir. Arapça bir tâbir olan sâk, ağaçlarla nebatların kök taraflarına denildiği gibi insanın baldırına da denir.

SAK (ساق) [*Fık*] Hâkim tarafından tanzim olunan ilâm ve höccetlerin yazılışı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bundan bahseden ilme «İlm-i sak» denir. Halk arasında alınıp verilen sened'e ve vesikaların ibare ve lâfızlarına da sak denir. Cem'i «Sükûk» tür.

Zarp için bağçe-i hüsnünü ibraz etti
Bir perişan hat ile sakk-i müzevver sünbül
Sâbit

SAKA (ساقا) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının su ihtiyacını temin edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sakanın aslı Arapça bir kelime olan sakka'dır. Mânası da su taşıyan, su getiren demektir. Eski adların ve âdetlerin ortadan kaldırılmasına, yenilikler yapılmasına başlandığı İkinci Mahmut devrinde ve Ocağın ilgası arifesinde, hicrî 1241 (1825-26) saka adı «sebilci» ye çevrilmiştir.

Saka teşkilâtı sarayda da vardı. Başlarına «sakabaşı» denilirdi. Bu tâbir aynı mânada halk arasında da kullanılırdı.

§ [*Hal.*] İstanbulda Terkos ve Elmalı su bentlerinin tesisinden evvel su getirenlere de bu ad verilirdi.

SAKABAŞI (ساقا باشی) [*Sar.*] Saray sakalarının başlarına verilen addır. Divan-ı hümayun sakaları da denilen ve ocak halinde bulunan ve bölük itibar olunan sakalar suyu gümüş kaplar içinde taşıdıkları için bunlara «Sakayan-ı sim-i hassa» adı da verilirdi. Divanın toplantı günlerinde sakabaşı yaz ise erkâna buzlu şerbet, kış ise macun sunduğu gibi yemekten evvel Sadrazamla vezirlere ve nişancıya leğen, ibrik ve havlu tutar, yemek yenilirken de hizmet ederdi.

Sakabaşılar aslan baltacılar arasından seçilirken Birinci Mahmut zamanında usule aykırı hareketleri görüldüğü için mutemet hasekilere verilmeğe başlanmıştır.

SAKA GEDİĞİ (ساقا گدیگی) [*Mal.*] Çeşmeden su almak imtiyazı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sened'e bağlanmış olan bu gedik alınıp satılır, vârislere de intikal ederdi. Sanat icrasına dair muayyen şahıslara verilen inhisar mânasına olan «gedik» sonradan gayr-i menkullere de teşmil edilmiş ve memleket iktisadiyatını hayli sarsan bu usulün ilkin sanatın icrasına dair olanı sonradan da gayr-i menkullerdeki kaldırılmıştır.

«Saka gediklerinin, gediklerin ref'inden (kaldırılmasından) hayli sonralara kadar paydar olmuş ve Emaneti (Şehremaneti, Belediye) uzun müddet işgal etmiş» olduğunu kaydeden Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediyye, c. 1, s. 666) şu tafsilâtı veriyor:

«İstanbul ve bilâd-ı selâseye Terkos ve sair şirketler sularının isalesi ve Abdülhamit Han ı Sani'nin en büyük hayır eseri olan Kâğıthane menba' sularının borularla Galata, Beyoğlu ve civarına getirilmesi saka gediklerini büsbütün ehemmiyyetten düşürmüş ise de gerek gedik sahiplerinin, gerek sakalar ahalinin zaman zaman vâki olan şikâyetleri yine Emaneti işgalden hâli kalmamıştır. Binaenaleyh bugün hükümsüz olmakla beraber gedikler hakkında elde ettiğim malûmatı da buraya derç ile bu bahse de hitam veriyorum:

«Saka gedikleri hakkında 15 kânun-ı sani 1282 tarihinde yani inhisar ve gedik usulünün kanunen ve resmen lâğvinden dört sene sonra on yedi maddelik bir nizamname neşrolunmuştur.

«Bunun sernamesinde her ne kadar «Nizamname» ibaresi mevcut ise de gerek yazılış tarzı, gerek Düsturda münderiç olmaması daha ziyade bir «Talimat» mahiyyetinde olduğunu gösterir. Emanet kayıtlarını muhtevi defterlerden birinde sureti münderiç ve bunun tatbik mevkiine vaz'ı hakkında bir de tezkire-i samiye mevcuttur.

«Nizamnamenin umumi hükümleri: Gediklerin umumiyyetle ref'ine rağmen çeşmelerde bir müddet daha ipkası, fakat bunların alım satımının muntazam bir usule ifrağı ile Şehremaneti'ne de kayıt düşürülmesinden ve bilâ velet (çocuksuz) vefat edenlerin gedikleri mahlûl addiyle bâdema kimseye müceddeden gedik senedi verilmiyerek tedricen ortadan kaldırılmasından ve gedikler kâmilen mahlûl olarak arkası alındıktan sonra çeşmeler serbest bırakılmayıp tezkeresiz kimseye sakalık ettirilmemesinden ibaret olup bu tarzı ihtiyara da sebep; harik vukuunda her koldan mürettep olan süvari ve piyade sakaların tertip ve sevk-

lerine halel gelmemek maksadından ileri geldiği de nizamnamede izah edilmektedir. Saka esnafının harik vukuunda ve bir mahalle teşrif-i şahanede güzergâh-ı şehriyarîde bulunarak indelhace su naklinde istihdamları ve mevcut saka gedikleri senedinin Şehremaneti'nce bir deftere kaydı ve sakaların taharet ve nezafete itinaları da nizamnamenin mündericatı cümlesindendir. Gerek gediğin lâğvinden evvel gerek sonra İstanbul'da su gayet mühim bir mesele idi. Sakalar çeşmeleri inhisarları altına alırlar, istedikleri gibi ticaret ettikten sonra suyunu da satıp giderlerdi. İstanbul ahalisini sakaların elinden evvelâ Terkos, sonra Kâğıthane suları kurtarmıştır.

«Halk sakalardan ve gedik ve inhisar usulünden ne derece bizar olduğu şunlarla da sabittir ki bazı çeşmelerde taş üzerine âdeta kitabe gibi muntazam bir yazı ile «Bu çeşmede saka gediği yoktur» ibaresi yazılmıştır. Kasımpaşa'da Okmeydanı'na çıkan Zincirlikuyu yokuşunun alt başındaki büyük çeşme üzerinde hâlâ böyle bir yazı görülmektedir.»

SAKAL (سقال) [*San.*] Mücellit ve müzehhiplerin altın varakları tutmak ve yapıştırmak için kullandıkları seyrek tüylü genişçe fırça adıdır. Sakala benzediği için bu ad verilmiştir.

SAKALAR KETHÜDASI (سقالر کتخداسی) [*Sar.*] Sakalar ocağı'nın kethüdası (kâhyası) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocağın başına «sakabaşı» denilirdi. Divanın toplantı günlerinde Kazasker'lerle Defterdar'lara âdet üzere leğen, ibrik ve havlu tutardı.

SAKALI DEĞİRMENDE AĞARTMAK (صقالی دگرمنده آغارتمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle tecrübesizlik, bilgisizlik, çiğlik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAKALI ELE VERMEK (صقالی اله ویرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle söz dinletememek, düşündüğünü tatbik edemiyerek başkasının arzusuna tâbi olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAKALLI (صقالی) [*Ask.*] Muharebede alınan esirlerden yaşlılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pencik kanunu hükümlerine tâbi tutulan erkek esirler şu kısımlara ayrılırlardı: Şirhar, Becce, Gulâmçe, Gulâm, Sakallı, Pîr. Kadınlar da şu taksime tâbidi: Ümm ül-veled, Mariye, Duhter, Duhterek, Acuze, Fertute, Ma'yube, Bîmare, Yekdest, Yekçeşm. Esirler ve esireler bu taksime göre vergiye tâbi tutulurlardı.

SAKA MEŞKİ (سقا مشکی) [*San.*] Sakaların içine su kodukları kırba ve tulum nev'inden kap adıdır. Çağataca'sı meşiktir. Teki olduğu gibi çifti de vardı. Teki sakalar tarafından sırtta taşınır, çifti de hayvana yükletilirdi. «Başvekâlet Arşivi»ndeki bir vesikaya göre (Askerî fiş numarası 3356, tarihi II n. 1216) «Kırk çift saka meşkinin bedeli cebehaneden sarf olunan yirmi bir vakiye timur (demir) ve iktiza eden kösele, halka, çengel paralariyle üstadiyye bedeli olarak dokuz yüz elli kuruşa bâliğ» olmuş idi.

Meşklerin örtülü olanları da vardı. O gibiler için «Bir çift maa örtü saka meşki» tâbiri kullanılırdı.

SAKANGUR (سقنقور) [*San.*] Bir nevi ince tül ve tülbent adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Yunanî» de eskenkür bir nevi keler, «Kamus-ı Osmani» de de «Mektuplarla kıymetli hediyyeleri sarmak için kullanılan kertenkele derisi gibi delik deşik yapılmış bir nevi tül» suretinde izah olunmuştur.

Bir arşın murabbaı (yetmiş santim) olmak üzere bohça şeklinde, Sadrazamlarla Şeyhülislâmlar tarafından Mabeyn-i hümayuna yazılan ve saraydan irade-i seniyyeye iktiran eden maruzat bununla sarılır ve düğümün üstüne kırmızı mum konulup mühürlenirdi. Maruzatın sayısı on ikiyi geçmezdi. Fazlası ikinci bir paket teşkil ederdi.

Saray matbahlarından çıkacak yiyecek ve içeceğe ait tabla ve testilerin de sakangura sarılması saray usulünden idi.

Doğum münasebetiyle akraba ve dostlara gönderilen loğusa şerbeti sürahilerinde de sakangur kullanılırdı. Kırmızı renkli olan sakangur sürahinin kapağı üstüne bağlanırsa doğan çocuğun kız, boğazına sarılırsa erkek olduğuna işaretti.

SAKA POSTU (سقا پوستی) [*Sof.*] Mevlevihanelerle Bektaşi tekkelerinde sakalık vazifesini görenlerin oturdukları yere verilen addır. Saka postu matbahın kapısının yanında bulunurdu.

SAKAYAN-I MATBAH-I AMİRE (سقایان مطبخ عامره) [*Sar.*] Saray matbahındaki (mutfak) sakalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar saray matbahına lâzım olan suyu getirirlerdi.

SAKAYAN-I SİM-İ HASSA (سقایان سیم خاصه) [*Sar.*] Saray sakaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Suyu gümüş kaplar içinde taşıdıkları için kendilerine bu ad verilmiştir. Bunlar bir bölüktü. Bölüğe «Sakayan-ı sîm-i hassa bölüğü» denilirdi.

SAKAYAN-I SİM-İ HASSA BÖLÜĞÜ (سقایان سیم خاصه بلوکی) [*Sar.*] Saray sakalarının

mensup oldukları teşekküle verilen addır. Suyu gümüş kaplar içinde taşıdıkları için bu ad verilmiştir.

SAKA YERİ (يرِ قا) [*Sof.*] Mevlevi tekkelerinde matbahın kapısının yanındaki yere verilen addır. Mevleviliğe intisap etmek yahut tekke tâbiriyle soyunmak istiyen kazancı Dede'ye müracaat eder, soyunmak istediğini söylerdi. İstekli ikrarı alınmadan «saka yeri» nde üç gün oturarak kalıp kalamıyacağını düşünür, ondan sonra yapabilirse kalkıp hizmete soyunurdu. Mevlevi ıstılahınca «can» düşünce müddetini geçirdiği «saka postu» nda iki diz üzerine murakabe vaziyyetinde oturur, diğer canların gördükleri hizmetleri seyrederdi. Mecburiyyet olmadıkça konuşmaz, bir şey de okumazdı Bin bir günden ibaret olan çile müddetinin sonunda yapılan merasimde de «can» saka postuna otururdu.

İsteklinin üç gün «saka yeri» nde oturuşu kendisini tecrübe için idi. Bununla hal ve şanı da anlaşılırdı.

Mısır Mevlevî Şeyhi Azmi Efendi tarafından « Kanun-ı Mevlevi » ye dair yazılan «Nuhbe-tül-Âdap» adlı eserde (Üsküdar Mevlevi Şeyhi rahmetli Remzi Dede Efendi'nin hususi kütüphanesinde el yazması nüsha, s. 8) bunun için şu izahat vardır:

«Matbah dairesine kabul için ekalli üç günden, ekseri on sekiz güne kadar mizaç ve mişvarı ve sıhhat ve marazı ve tabiat ve etvarı malûm olmak için hizmet tâyin olunmayıp eyyam-ı malûme zarfında matbah hademesi anınla mükâleme etmeyip «saka yeri» tâbir olunan mahalde yalnız başına oturup niyyeti sıdk olduğunu ve feyizden başka maksudu olmadığını tetkik için reis-i matbah her gün gidip hizmetin güçlüğünü ve seyr ü sülûkün meşakkatini beyan ettikçe rızası galip oldukta tabbahine şakird makamında ayakçılık hizmeti verilip badehu başka hizmetlere nakl ile esma-i İlâhiyye adedince bin bir gün âdab-ı hidemat-ı mütenevviayı icrada bulunmak tehzib-i ahlâk içindir.»

SÂKIT (تاقِس) [*Fer.*] Başka vâris bulunmasından dolayı irsten tamamen mahrum olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sâkıt; Arapça düşücü, düşen demektir. Hal edilen Padişahlar hakkında da kullanılır.

SÂKİ (قاسِ) [*Hal.*] İçki meclisinde kadeh dolaştırıp sunan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan şairleri şiirlerinde sâki ve şarabın medhiyle sâkiden şarap isteğini daima izhar etmişler ve «Sâkinâme» adıyle başlı başına şiirler de yazmışlardır. Şairlerin şiirlerinde sâki ve şarabın söz arasında iradı ilham yolunun açılması maksadiyledir. Şiirlerde şarap ile beraber sâki de medhedilir.

Hicrî 1254 (M. 1838) de yaşı sekseni bulmuş olan şair Antepli Aynî'nin zoraki yazılmış görünen manzumelerinde şaraptan, bâdeden, meyden, mahbuptan, sâkiden, meyhaneden dem vurduğunu kaydeden kıymetli müdekkik Reşat Ekrem Koçu içki üzerine mesneviler de yazdığını (Eski İstanbul'da Meyhaneler, Meyhane Köçekleri, sayfa 14) söylemekle beraber örnekler de veriyor:

Komandarıya şampanya vü bordû
Koyup câme içer ol çeşm-i câdû
.....
Müselles anberiyye rum ü vişnab
İder ruhsare i cananı pür tâb
.....
Gice gündüz içüp Erdek şarabı
Ola nukl ü mezem ördek kebabı
.....
Varup sofi içer papas karası
Olur meyhanede yüzler karası
.....
Su katma sâkiya asla müdama
Helâlı gel karıştırma harama

Sonra meze nevilerini sayar: Ceviz, kestane, badem, fıstık, şekerli leblebi, fındık, kiraz, armut, ayva, nar, çilek, incir, üzüm, kavun, karpuz, kızılcık, şeftali, hurma, kurabiye, ağız miski, akide, bademşekeri.

Balık yumurtası pastırma havyar
Torik ve istakoz ve midye derkâr

Balık turşusu sardalya ne ra'nâ
Beher tuzlu semekten mersin a'lâ

Peynirin her bir envaı güzeldir
Eğer taze olursa bî-bedeldir

Sığır dili kavurma kuş kebabı
Söğüş büryan ile nâş it şarabı

Vir ey sâki şarab-ı nâbı evvel
Akibinde meze ihsan buyur gel

Yakınca meclise bâde çerağı
Yere basmaz olur rindin ayağı

Şair, meyhanede rindler meclisinin nasıl hazırlandığını da şöyle tasvir ediyor:

Sürahiler kıyam itsün seherden
Ola pür nûr o vakt-ı feyz eserden

Kadehler olmasın mecliste hâlî
Budur elfaz-ı rengin meali

Konup enva-ı nukliyyat bezme
Bûy efşan ola ıtriyyat bezme

İdince mutriban çeng ü çegâne
Oldu demsâz ney sinekemâne

Olup hanendegân âvâze perdâz
Çıka eflâke âvâz-ı serefrâz

Ele rakkas alınca çârpâre
Ola Zühre semâde pâre pâre

Ola bezme göre yaran ü ahbâb
Heme erbab-ı irfan ehl-i âdâb

Ola can sohbeti eş'ar ü ebyat
Ola meclisleri kân-ı füyuzat

Ve nihayet sâkî'nin evsafını da şöyle tarif ediyor :

Ola sâki edîb ü sâhib-i esrâr
Melek hû mâh sima mihir ruhsâr

Ola tavr u usul ü bezme ârif
Mizac-ı meşreb-i rindane vâkıf

Kızoğlan kız ola ziy-yi püserde
Bir eşi olmaya cins-i beşerde

Beher nev-i şarab ü sâze âlim
Uyûb-i zâhireden pâk ü sâlim

Âşık meşrep şekerleb tatlı dilli
On üç on dört yaşında meh misilli

Gümüş bâzu elinde câm-ı billûr
Ola nûr-ı alâ nûr-ün alâ nûr

Hiram itse ayak üzre o âfet
Kopa bezm-i şarap içre kıyamet

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkiyâ
Kangısın alsam gülü yâhud ki câmı yâ seni
Nedim

Tevbe-i meyde sebat-ı kademimden sorma
Orasın sâki-i gülçehrenin ibramı bilür
Nedim

ŞAKİL (ثقيل) [*Mus.*] Mehter usullerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SÂKİNAME (ساقينامه) [*Ede.*] Sâki ve şarabın medhiyle sâkiden şarap isteğine dair divan şairlerinin yazdıkları manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sâkinamelerle ekseriya manzum hikâyelerde ve söz arasında irad edilerek ilham yolu açılmak için sâkiden şarap istenilir. Bu, âdeta :

— Bir kahve pişirin de biraz kafam dinlensin, kabîlinden bir şeydir. İşte Fuzulî'nin «Leylâ ve Mecnun»unda böyle bir isteği :

Sâki tut elim ki hasta halim
Gam rehgüzerinde pâyimalim
Sensin men-i müptelâya gamhar
Senden özge dahi kimim var
Müşkül işe düşmüşem meded kıl
Mey-i Hızr ile belâmı red kıl

(Şeyh Galip) in «Hüsn ü Aşk»ında aynı temennisi :

Sâki kerem eyle bi-dimağım
Pa beste-i rişte-i ferağım
Mey ver ki bu derd çaresizdir
Derya-yi suhan kenarsızdır
Sâkî; meded et ki müstemendim
Pazar-ı belâde gam pesendim
Mey ver ki suhan hitame erdi
Sermaye-i gam temame erdi
Mey ver bana ey gül-i letafet
Hem sor ki ne eylerim hikâyet

(Nevres-i Cedid) in yarı kalmış bir mesnevîsinde yine böyle bir ricası :

Sâki; bize âteş-i revan ver
Ser çeşme-i Hızr'dan nişan ver
Ol meyle şâmım eyle tatyip
Mey sun ki olam fesane perdaz
Mestane kılam beyane âgaz

Uzunca ve manzum hikâyelerde sâki ile bu yolda muhatabe ve ondan zihin açıklığı için şarap istemek âdettir.

Bir de ayrıca yazılmış Sâkinameler vardır ki başlı başına bir eser halindedir. (Fuzulî) nin Farsça, (Aynî) nin - tasavvufî bir eser olan - Türkçe, (Kâzım Paşa) nın da risale şeklindeki mesnevîleri bayrağı olduğu gibi (Nef'î) ile (Şeyh Galip) in divanlarında, «Sâkinameler», «Terkib-i Bend», (Namık Kemal) in «Sâkiname»si de Kaside şeklindedir. Çok parlak olan (Namık Kemal) in «Sâkiname»sinden bir kaç parça :

Bezm-i safada seyret ol câm-ı gülnisarı
Bir lâle heyetinde gör feyz-i nevbahari
Açmış neşatı gûya her dilde bir gülistan
Etmiş safası peyda her sude âb-ı câri
Tab-ı hazini kılmış pür neşve-i taravet
Koymuş acip acip kim gül şekline hezarı
Bir namenin de kalmış aks-i dehan-ı huban
Ol fasa benzemiş kim yakut ola kenarı
Pehlû-yi şevke düşmüş bak şâhid-i serabe
Sarmış miyan-ı nazın gör eâm-ı şu'ledarı
Gûya edüp tabiat tertib-i bezm-i eflâk
Aguş ü maha vermiş nahid-i işvekârı
Ya eyleyüp meşiyyet te'lif-i tab-ı âfak
Etmiş şafakla memlû bir ahter-i neharı

Ya eyleyüp temaşa bezm-i safada gûya
Huyriz-i tab-ı haclet verd-i cemal-i yarı
Donmuş tahayyüründen mevc-i safa-yi şebnem
Hayretle su kesilmiş reng-i gül ü beharı
Ya eyleyüp tecessüm sihr ile hande-i yâr
Âyineden görünmüş cism-i lâtif varı
Ya eyleyüp tahaccür kalb-i rakik i Cemşid
Hun-i ciğerle eyler âlemde demgüzarı
Pür hûn ise acep mi hâlâ derun-i Cemşid
Almış ecel elinden câm-ı safa medarı
Bir neş'e var ki meyde mahrmunan sezadır
Ah etse ta kıyamet her sebze-i mezarı

Kâzım Paşa'nın « Sâkiname » sinden de seçme üç beş beyit:

Sâki çevir demadem câm-ı safa medarı
Bezm-i felekte tutsun hurşidi şermsarı
Sâki aman hıram et nakısları tamam et
Rindanı mest-i gam et def' eyleyüp humarı
Ey mâh-ı âlem âra sensin cihanda hâlâ
Dihim-i zevk u şevkın sultan-ı şehriyarı
Babında hep gedayız muhtac ü bi-nevayız
Bir câm ile unuttur âlâm-ı rûzgârı
Meydir ilâc-ı derd-i mariz-i aşka
Merhem sürüp elinle mukrim-i iltiyam et
Mey mâye-i mahabbet sen nûr-i çeşm-i cansın
Göster cemâl-i pâkin dünyayı mest-i gâm et
Sâki piyalelerden bir lâlezar göster
Arzet cemal-i pâkin bâğ u bahar göster
Dök zülf-i müşkrizin ruhsar u gerden üzre
Ateşlere sarılmış piçide nâr göster
Eyle habab-ı meyde aks-i lebin temaşa
Mır'at-ı cân içinde nakş ü nigâr göster
Bir elde zülf ü ruyun bir elde sagar-ı mey
Cem' eyle mihr ü mahı leyl ü nehâr göster
Pür çin et ebruvanın baktıkça ehl-i zühde
Ur taşa tig u hançer sayd ü şikâr göster
Sahba perest-i aşka sermest olunca mey ver
Takbil eden ayağın hep kâmyab olsun
Dolab-ı ayş u nuşu kıl öyle kim idare
Ser rişte-i mahabbet bi-piç ü tap dönsün

SAKO (ساقو) [*Kıy.*] Dolama nev'inden üstlük hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kısa palto şeklinde halk tarafından giyilen üstlüğe de bu ad verilir.

SAKSI DİBİ (ساقسی دیبی) [*Kıy.*] Fes'in hazır kalıba çekilen nev'ine verilen addır.

SAKULETE (ساقولته) [*Top.*] Kaval toplariyle şarapnel makamında atılan içleri cıvata, çivi ve bunlar gibi demir parçalariyle doldurulmuş üstüvanî mermilere (gülle) verilen addır.

SAL (سال) [*Brh.*] Ağaç kütüklerini yanyana dizip bağlamak suretiyle meydana getirilen yüzüçü vasıtanın adıdır. Üstüne binilmek ve eşya konulmak suretiyle nakliyyatta istifade olunurdu. Eski devirlerde asker nakliyatında da kullanılırdı. Hâlâ nehirler üzerinde bu türlü iptidaî vasıtalarla nakliyyat yapan yerler vardır.

§ [*Ok.*] Yayın «kabza»ya doğru olan kısmına verilen addır. «Sal»ın «kasan» ile birleştiği noktaya «kasan başı» denir.

SAL (سال) [*Tak.*] Sene, yıl yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarla tarihî eserlerde çok yaşamış, pek yaşlı yerinde sâlhurde, sâldide tâbirleri geçer.

Aradan bin bu kadar sâl mürur etmiş iken
Dil-i hassasta hâkimdir o tesir henüz
Nef'î

SALÂ (صلا) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Arapça bildirmek demek olan salâ, Mevlevilerce dâvet mânasına gelir ve çağırana göre sebebi de değişirdi. Somatçılık hizmetini yapan can, salâ diye bağırırsa «yemek hazır buyurun», kandilci olan can salâ diye seslenirse «camiye namaza buyurun» demekti. Mukabele günleri ise dış meydancısı her höcrenin kapısını vurur ve «Destur, tennureye salâ yahû» derdi. Bu da «Mukabele olacak tennurenizi giyin, hazır olun» yerinde idi.

Salâ, mevlevihanenin orta yerinde yüksek sesle bağırılırdı.

Eskiden şehir ve kasabalarda namaz vaktinden az evvel kayyumlardan biri cami civarında «Vakt-i salâ ya mü'minîn!» diye bağırırdı ki bunun mânası «Abdest alın, namaza hazırlanın» demekti. Büyük camilerde ezandan evvel müezzinlerden biri tarafından «Vakt-i salât» diye şimdi bile seslenilir.

Mestan-ı harâbâbada salâdır ne dururlar
Zahhada tagallüp edecek dem bu zamandır
Nef'î

SALABURUN (صلابورون) [*Bah.*] Tirinket ve mayıstra yelkenlerinin gradin yakalarını serene kaldırmak için kullanılan selviçelere verilen addır.

SALABURUN ASTARI (صلابورون آستاری) [*Bah.*] Salaburnun yelkene değdikçe yelkeni aşındırmamak için yelkenin salaburun hizasına dikilen beze verilen addır.

SALÂHAN (صلاخان) [*Hal.*] Salâ okuyan, namaz vaktini haber veren, müezzin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoliyle meydan okuyan yerinde de kullanılır.

SALÂHİYYE-İ HALVETİYYE (صلاحية خلوتيه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Balıkesirli Abdullah Salâhaddin Efendi'ye nisbetle bu adı almıştır. Şeyh Abdullah Salâhaddin Efendi 1130 (1717-18) de Balıkesirde doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptı. Yirmi yaşında iken İstanbul'a gelerek medrese tahsiline koyulmuş ve çok geçmeden Tahvil kalemi kâtipliğine tâyin edilmiştir. Gösterdiği istidat üzerine az zaman sonra vezirlerden (Hekimoğlu Ali Paşa) ya intisap ederek Mısır valiliğinde divan kâtipliği yaptı. Kahire'de iken (Şeyh Şemseddin-ül-Hafeni) ile sohbet etmiş ve (Şeyh Hüseyin Demenhuri) den cifr, vefk gibi bir takım garip ilimlerle beraber Nakşbendî tarikını almıştır. Ali Paşa ile Rumeli'ye gittiği sırada Şeyh Ebi Nizam Seyyid Cemaleddin Efendi'ye de intisap etmekle beraber dünya işlerinden el çekip yedi sene halvetnişin olarak hizmetinde kaldı.

Kadirî, Sâdî, Mevlevi, Nakşbendi, Bayramî, Halvetî tarikatlarını da haiz ve Halvetiyyenin (Gülşeniyye) şubesine de mensup olduğunu kaydeden rahmetli Sadık Vicdanî Bey (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenamesi, s. 109) şunu da yazıyor:

«Mücahede senelerinin sonlarında (Şeyh-ül-ekber Muhyiddin-i Arabî) Hazretlerini rüyada görmüş, Şeyh-ül-ekber kendisine dört satırlık bir yazı okutmuş, bu okutuş pek çok varidat ve füyuzat-ı kalbiyyeye mazhariyyetini müstelzim olarak telifata başlamıştır. 210 kadar eseri olup 187 sini Şeyh Fahreddin Himmeti Efendi merhum Hazret-i Zekâi hafidi İbrahim Efendi'den naklen beyan etmiştir. 67 si şeyh-i mumaileyh tarafından cem' olunabilmiştir. Bunların bir kaçı matbu'dur. Şeyh-ül-ekber'in (Mevakiun-Nücum) adlı eserine Arapça yazdığı şerh kemalâtına senet ittihaz olunmaktadır.»

Şeyh Salâhî 1198 (1783-84) de ölmüş, Üçüncü Mustafa devri ricalinden Tahir Ağa'nın Fatih'te Âşık Paşa mahallesinde yaptırarak meşihatini kendisine tevcih eylediği dergâhın hatiresine gömülmüştür.

Şairdi. Divanı için şöyle demiştir:

Bezm-i vahdette Salâhî yar ile hemdem iken
Kesreti kalbinde cem' ettin, bu divanın ...dir?

SALÂ KOŞUSU (صلا قوشوسى) [*Ok.*] Okçular arasında yapılan müsabakalardan birinin adıdır. Eski atıcılardan ihtiyarların girdikleri bu müsabakaya iştirak için sporcular arasında fark aranmazdı. Dokuz yüzcü, binci, bin yüzcü, velhasıl nasıl atıcı olursa olsun girebilirdi. Yalnız bir şey aranırdı. O da müsabakaya girecelerin bir örnek yay kullanmaları idi. Dergâhta muhtelif nevileri bulunan yaylardan biri seçilir, hepsi bu yayla ok atardı.

SÂLÂRİYYE (سالارية) [*Mal.*] Emîrler, vezirler ve sair mansıp erbabı için toprak mahsullerinden alınan hisse, mütemmim vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sâlârlık suretinde de kullanılırdı. Sâlâr; Farsça baş ve kumandan demektir.

Sâlâriyye, hububattan öşür ile birlikte alınırdı. Kanunnamede (Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 1, sayfa 103) Sâlâriyye'nin bir rivayete göre, ağalık için alınan hisse olduğuna dair bir kayıt vardır. Bu itibarla sâlâriyye toprak mahsullerinden öşür adı altında, kelimenin mânasına uygun olarak alınan onda bir'den fazlasına ıtlak olunurdu.

Kanunî Kanunnamesi'nde (sayfa 31) nelerden sâlâriyye alındığı ve hangilerinden alınmadığı yazılıdır. Kanunun ibaresi şöyledir:

«Hububattan hınta (buğday), şair (arpa) ve kavres (kara darı) olsa öşür ve sâlârlık alınır ise sekiz müd, galleden (zahire) bir müd olur, her müdden iki buçuk kili (kile) olur. Baki hububattan nohut ve mercimek ve bakla ve penbe (pamuk) ve keten anlardan hemen öşür alınır, sâlârlık alınmaz.»

«Aynı kanunnamede (sayfa 32) günlükten ve safrandan sâlâriyye alınmıyacağı gösterildiği gibi Bolu'da, Kıbrıs'ta, Ereğli'de, Viranşehir'de ve daha bazı yerlerde sâlârlık alınmadığı yazılıdır.

Daha sonraları toplanan kanunnamelerde (Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 103) Sâlâriyye alınmıyan yukardaki şeylere bir kaç kalem daha ilâve olunmuştur. Susam, kendir, darı bu kabildendir.

Sâlâriyye'nin demet veya tane üzerinden alınması hususunda, yerine göre, değişiklik bulunduğu gibi miktarca da, yine yerine göre, fark vardı. Bu sebeple bir yerin mükellefiyyet miktariyle diğer bir yerin mükellefiyyet miktarı biribirine uymazdı. Meselâ Rumeli'de Hıristiyanlarla meskûn yerlerden yüz demette on demet öşür ve üç demet sâlârlık alınırken Semendre'de sâlâriyye olarak her sene buçuk lukne buğday ve buçuk lukne arpa alınırdı. Konya şehri sınırında «sâlârlık bir müd galleden iki kile öşür alındıktan sonra buçuk kile dahi» alınırdı.

Bazı yerlerde bağlardan da, öşürden başka, sâlârlık alınırdı. Amma vilâyet-i Semendre'de bir raiyyet yazıldığı yerde bağ dikse öşrün verdikten sonra otuz müdrede bir müdre (lidre olacak) sâlârlık verir.»

Yine aynı kanunnameye nazaran reayadan biri âhar timarda bağ dikse öşrünü yerin sahibine, sâlâriyyeyi de kendi sipahisine vermesi lâzım gelirdi.

Şiradan da aynı suretle sâlârlık alınırdı.

«Tevkiî Kanunnamesi»nde (s, 103) sâlâriyye için iki fetva vardır, Mevzuu aydınlatmak itibariyle biri aynen naklolunur «Öşür sâlâriyye ile mahlût olsa sâlâriyyenin miktarı ihraç olunduktan sonra yerinde kalan gallenin hillinde şüphe olunur mu? Sâlâriyyenin hürmeti mukarrer midir? Elcevap: Öşür adına alınan öşür değildir, arzın harac-ı mukasimesidir. Haraç elbette onda bir olmaz. Arzın tahammülüne göre alınır. Nısfına değin alınmak meşrudur. Sekizde bir alınmak arzın tahammülü olıcak (olunca) helâldır. (Ketebehu Ebussuut)»

Alelekser Rumeli ve Anadolu kıt'asına mahsus defterlerde tesadüf olunduğunu kaydeden değerli eski Maliye Nazırı Abdurrahman Vefik Bey (Tekâlif Kavaidi, c. 1, s. 37) suret ve tahsil nisbeti için şu izahatı vermiştir:

«Rumeli'de ve Anadulu'da kâin eyalât ve elviye dahillerindeki zeamet ve timar ve mukataat ve evkaf arazisinde ikide ve üçte ve dörtte ve beşte ve altıda ve yedide ve sekizde ve onda bir olarak defatir ve kavanin-i mahsusı mucebince timarlılar ve memurin-i mahsusa marifetiyle cibayet edilmiştir. Şu kadar var ki her timarlı veya zâim kendi defterinde hangi resmi almağa mezun kılınmış ise onu tahsil eder. Haricinde kimseden bir şey istiyemez.»

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

SALÂT-İ HAVF (صلوة خوف) [*Fık.*] Muharebeden evvel kılınan iki rekât namaz hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SALÂT-İ İSTİHARE (صلوة استخاره) [*Fık.*] İstihareden evvel kılınan iki rekât namaz hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SALÂT-İ İSTİSKÂ (صلوة استسقاء) [*Fık.*] Yağmur duasına çıkıldığı zaman kılınan namaz hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SALÂT-İ İŞRAK (صلوة اشراق) [*Fık.*] Güneş çıktıktan sonra kılınan namaz hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SALÂT-İ SEFER (صلوة سفر) [*Fık.*] Yola çıkıldığı zaman kılınan iki rekât namaz hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SALÂ VERİLMEK (صلا ویرلك) [*Hal.*] Ezandan evvel müezzin tarafından minarede nait ve dua okunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Okuma vaktine göre ad alır. Cuma salâsı, sabah salâsı gibi.. Daha ziyade sabah ezanından evvel ve ramazanlarda sahuru müteakıp okunur. Ölüler için de salâ verilirdi.

Alessabah salâlar verildi hiç değil
Sabuh-ı iydte nev ahd-i tevbe oldu şehid
Sâbit

SALÂ VERMEK (صلا ویرمك) [*Hal.*] Cuma günleri öğleden evvel minarelerde okunan dua hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SALBEN İDAM (صلباً اعدام) [*İda.*] Asarak öldürme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü ölümle ölene «maslub» denilir.

SALDIRMA (صلدیرمه) [*San.*] Ucu biraz iğrice ve yatağana benzer uzun bıçak adıdır.

SALHANE (صلخانه) [*San.*] Hayvan kesilip yüzülen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Selhhaneden bozmadır. Arapça selh; kesilen hayvanın derisini yüzmek demektir. Yakın zamanlara kadar kullanılan bu tâbir kasaplık hayvanların Belediyelerce tahsis olunan yerlerde kesilmesi mecburiyyeti konulması üzerine terkedilmiş, bunun yerine gene o mânaya gelen «mezbaha» tâbiri kaaim olmuştur.

Cihan namındaki bir maktel-i âma yolum düştü
Hükümet derler anda bir nice salhaneler gördüm
Ziya Paşa

SALI PAZARI SARAYLARI (صالی پازاری سرایلری) [*Mim.*] Boğaziçinde Salıpazarındaki saraylara verilen addır. Sultan Mecit tarafından kızları Münire ve Cemile Sultanlar için yaptırılmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisinin çalıştığı bu saraylar için tarihî tetkikleriyle tanınmış olan Halûk Y. Şehsüvaroğlu (Akşam, 5 eylûl 1949) şu tafsilâtı veriyor:

«Abdülmecit iki kızına Salıpazarı'nda büyük ve kârgir saraylar yaptırılması hususunda hey'et-i vükelâdan karar almış ve sarayların mimarlığı Dolmabahçe sarayı mimarı Karabet Serkis Kalfa'ya verilmişti. Karabet Serkis Kalfa'nın yaptığı resimler Hünkâr tarafından beğenildiğinden 1856 yılı yazında inşaata başlanılmıştı.

«Ebniye Eminliğine «Hazine-i Hassa»dan Ali ve Mustafa Efendi'lerle Kâtip Sadullah Efendi tâyin edilmişti. (Fabrika-i Humayunlar tahsisatından) haftada verilen kırk bin kuruşun sarfı bu hey'et tarafından yapılıyordu.

«Tuğladan ve yalnız (Papuş ve kapılarının taştan olarak) inşasına başlanılan sarayın büyük bir gayretle Kasım'a kadar üstlerinin örtülmesine çalışıldı. Saraylarda tamamen o devrin malzemesi kullanılıyor ve işçiliği tatbik

ediliyordu. Bazı oda duvarları kurşun kaplanmış, üzerleri boya ile somaki taklidi yapılmıştı. Sarayların onar odasının tezyinatında yaldız kullanılmıştı. Büyük salonlarla diğer bazı salonların tavanlarına boya ile nakışlar vurulmuştu. Yerleri parke döşenmiş, cam çerçeveleri meşe ağacından yaptırılmıştı.

«Sarayların nakkaşı Nikola idi. Dökmeci başı Hacı İbahim Ağa, çilingir Hoca Agop, sıvacı Mardiros ve hamamcıbaşı kayıtlara Boşnak lâkabiyle geçmiş bir usta idi.

«Salıpazarı Sarayları inşaatı ilerlediği bir sırada bazı yeni ilâveler istenildi. Hademe daireleriyle diğer teferruatın genişletilmesi için Münire Sultan, Padişah'a bir tezkire gönderdi. Padişah kızının bu isteğinin yerine getirilmesini kabul ederek icabının yapılmasını emretti. İş Karabet kalfaya havale olundu. Hademe dairelerinin genişliyebileceği yegâne yer eski saray hamlacılarından Mustafa Ağa'nın evi tarafı idi. Burası değerinden fazla bir para ile satın alınmak istendi. Fakat Mustafa Ağa evin istimlâkine karısını razı edemediğinden satın alınması kabil olamadı. Daireleri diğer dükkân ve evlerin bulunduğu yere doğru genişletmek de imkânsızdı. Bunun üzerine cadde üstündeki Harem Ağaları dairesine bitişik bir aşçı dükkâniyle bir tütüncü ve bir berber dükkânı satın alınıp yıktırıldı ve Karabet Ağa'nın çizdiği resim üzerine yeni odalar yapıldı. Ayrıca bazı bendegân daireleri, saray matbahı, arabalık ve ahır genişletildi.

«Diğer taraftan Cemile Sultan sarayı etrafında yapılan inşaat yüzünden saray komşusu olan Şeyh Yunus Efendi'nin iki yüz seksen küsur arşın arsası içine evvelkine benzer bir ev Padişah'ın emriyle Hazine-i Hassaca yaptırıldı.

«Her iki sultanın arzuları üzerine yalıların sokak taraflarında küçük birer daire inşa olundu. Bu dairelerden Münire Sultan'ınki üç yüz yetmiş dört arşın, Cemile Sultan'ınki üç yüz doksan bir arşın yer işgal ediyordu. Bu yapılan sahilsarayların son biten kısmını teşkil etmişti. Ayrıca Kethüda Efendi, Haremağaları ve sair hademe daireleri de bu arada bitmiş oluyordu.

«Sarayların bu son noksanlarının ikmali masrafı üç bin yüz otuz dokuz kese kırk dört buçuk kuruşa mal olmuştu.

«İki sahilsarayın (mefruşatı yekdiğere tamamiyle mutabık ve hemrenk olarak) hazırlanmıştı. Döşeme kumaşları ve perdeler Hereke'de imal ettirilmiş ve diğer eşya hariçten satın alınmıştı. Mefruşat masrafı olarak evvelce dokuz bin kese hesaplanmışken, bazı eşyanın Padişah tarafından gönderilmesi ve Sultanların evvelce muvakkaten taşındıkları yalılardan Topkapı Sarayı'na nakledilen (revnakları kaybolmamış döşemelerin) Salıpazarı Sarayları'na alınmalariyle bu miktar biraz daha azalmıştı.

«Münire ve Cemile Sultanlar yeni sahilsaraylarına 1276 yılı şevvalinde (1859 nisan) naklettiler. Bu nakil üzerine Münire Sultan'ın kışlık konağı Refia Sultan'a verildi. Bu münasebetle konağın mevcut döşemesi kaldırılarak bunlar Sepetçiler Köşkü'ne gönderildi ve bina Refia Sultan için yeniden tamir ettirilip döşetildi.

«Sultanların Salıpazarı Sarayları'na yerleşmelerinden sonra Abdülmecit kızlarını ziyaret etmiş ve yeni binaları büyük bir alâka ile dolaşıp görmüştü. Bu esnada saraylarda bazı ufak değişiklikler yapılmasını emretti. (Daire-i şahane) deki kapı tokmaklariyle hamam muslukları değiştirildi. Hamama yeni mermer taştan oymalı ikişer adet hazine ilâve olundu ve Padişah'a mahsus iskeleye de iki buçuk arşınlık yeni mermer taşlar döşetildi.

«Münire Sultan yalısı, Sultan'ın ölümünden sonra diğer hanedan âzasına geçmiş ve son olarak bu sarayda Abdülâziz'in kızlarından Saliha Sultan oturmuştu.

Cemile Sultan Sarayı ise Çırağan yangınından sonra Sultandan beş bin liraya satın alınarak (Meclis-i Mebusan) haline konuldu. Bina büyük bir faaliyet içinde hazırlanmıştı. Altı yüz amele ve kalfa çalıştırıldı. Binanın salon ve tavanları yeniden boyatıldı. Rıhtımları tamir edildi. Yangın tertibatı yapıldı. Bu inşaata Nafıa Müdürü Frankya Efendi nezaret ediyordu »

Sultan sarayları şimdi Güzel Sanatlar Akademisi ile Atatürk Kız Lisesi tarafından işgal edilmektedir.

SÂLİK (سالك) [*Sof.*] Sülûk edici, yol tutup gidici mânalarına gelen ve tarikatlardan birine müntesip olan yerinde de kullanılan bu Arapça tâbir, sofiye ıstılahı olarak «ilim ve tasavvuf ile olmıyarak mücerret hal ile makamata meşy ü hareket eden kimse» suretinde izah olunur. Sofiyeye ait eserlerde bunun için şu izahat da vardır: «Hal ile hareket ettiğinden hasıl ettiği «ayn» olur. Bir dereceye kadar kendisini ihlâl edecek şüphe husulünden emindir.»

Yine tasavvufa ait eserlerde tarik-ı tasavvuftaki (Tasavvuf yolu, mesleki) dört derecenin üçüncüsü olarak gösterilmekte ve şu tafsilât verilmektedir:

«Birinci ve ikinci derece tâlip ve mürid, dördüncü derece de vâsıldır. Mürid, seyr ve sülûkte bulunur ise ona «sâlik» denir. Sâlik'in atacağı ilk adım «niyyet», sonra « tevbe » dir. Bunu mütaakıp artık «mücahede» yoluna girilir. Sülûk; ahlâkı da, amali de, maarifi de tehzibdir. Bu da zâhir ve bâtını mamur, pür nur kılmak ile iştigal etmek demektir. Sâlik'te imana mukarin olan, ibadet ve ihlâs neticesi olarak zuhur eden ahval ve etvar, tevhid ve irfan mertebesine kadar bir takım zevkler ve hallerin zuhuruna sebep olur. İşte varidat-ı kalbiyye böyle olur. Sâlik için zevk, vecd, hal terakki mirkatıdır. Sâlik varidata vusul için orada itina eder. Evrad varidat için maksud olup doğrudan doğruya maksud değildir. Sâlik için sabit ve rasih olan hallere «makam» denir. Sâlik ya vasıl veya munkati olur. Sâlik'in kalbi Allah'ın inayetiyle meftuh olunca sâlik gaip seyr eder, ilmi ayn olur. Sâlik, kendisine İlâhî hilye münkeşif olarak, Hakka müstağrak olur. Artık sâlikin marufu ancak «Allah», maksudu ancak «Allah» olur.»

Lâyık oldur ki hemîen sâlik-i rah
Diye lâ na'büdü illa iyyah
Hakanî

SALİSE (ثالثه) [*İda.*] Mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. «Saniye» den küçük, « rabia» dan büyüktü. Askerî rütbelerden binbaşıya muadildi.

Diğer rütbeler gibi bu da ilkin memuriyyete mahsus olmak üzere hicrî 1248 (1832-33) senesinde ihdas edilmiş iken sonradan memuriyyetle olan alâka kaldırılmış, yalnız rütbe olarak memurlarla beraber herkese tevcihine başlanmıştır. Vaktiyle bu rütbe ile beraber (nişan) da ihdas edilmişti. Rütbeye mahsus olan bu nişan hicrî 1267 (1850-51) senesinde geri alınmıştır.

İlk ihdası sırasında salise itibar olunan memuriyyetler şunlardı: Ser etibba-i şehriyarî, Tophane müdürlüğü, Asakir-i muntazama kitabeti, Dahiliye kitabeti, Hariciye kitabeti, Evamir-i Maliye kitabeti, Deavî muavinliği, Haremeyn tercümanlığı, Cizye ve Zecriyye muhassillikleri, Ebniyye-i Hassa Müdürlüğü, Feshane Müdürlüğü

Bu rütbe sahipleri rütbenin ihdası tarihinden 1283 (1866-67) senesine kadar resmî günlerde yaka ve kolkapakları mavi çuha üzerine sırma işlemeli koyu lâcivert setre giyerler, sırmalı kılıç takarlardı. O tarihten itibaren setrelerinin rengindeki yaka ve kolkapaklarına sırma işleniyor ve kılıç takılıyordu.

Salise rütbesini haiz olanlar ricalden sayılmadıkları için teşrifata dahil değildiler. Elkap olarak «Rif'atlû» yazılırdı.

Salise hicrî 1259 (1843) senesinden evvel saniye gibi «mütemayiz» ve «sınıf-ı sani» adlariyle iki kısım idi. Ondan sonra «mütemayiz» ve «sınıf-ı sani» dereceleri kaldırılarak yalnız bir dereceden ibaret olmak üzere kalmıştı. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra diğer rütbeler gibi bu rütbe tevcihatı yapılmamıştır.

SALİYE (سالیه) [*Ede.*] Yeni yılın tebrikini ve tarihi havi olmak üzere muharremde yazılıp takdim edilen medhiyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Enderunlu Vasıf'ın «Tarih bera yi vurud-i sâl-i cedid» başlıklı sâliyyesinden seçme beyitler:

Gül gibi açılmış endamın bu rengin şâlle
Başka suret bağlamış hüsnün bu sâl-i âlle
Kime bu iyma- çeşm ey gonca-i ziba-yi âl
Kimin oldun aldayup gönlün yine bu âlle
Göz süzüp uşşaka böyle itme mestane nigâh
Delme bu çağında bağr-ı âşıkı bünyâlle
Benzemez hûban-ı gayre zevk bûs-ı gülfemin
Olamaz hem çeşni-i lezzette sükker bâlle
Lezzeti kand-i musaffa, buyi hoş, rengi lâtif
Anberin gül şerbeti gûya lebin bu hâlle
Beş diyen alur bu sûk-ı aşktır işte peyim
Gevher-i dil gezmede elden ele bu lâlle
Geh hayal-i mumiyan ü gâh eylemiştim zülfüne
Derde saldım başımı ben bu dil-i meyyâlle
Ne muradım söyliyebildim ne halim ol mahe
Geçti vaktım gâh hulya ile gâh ihmâlle
İki yıldır faslederdim yâre ağyarı dahi
Dün gece ref'eyledik meclisten istiskalle
Vasıfa tenşit-i tab-ı şah-ı âlemdir garaz
Tarh-ı tarih-i gazel tebrik-i mâh ü sâlle
Yani şâh-ı mülk-i şan Sultan Mahmud Han kim
Yok adli hüsn-i ahlâk u hulûs-ı bâlle
Vasf-ı hal-i zühd ü takvasında acizdir zeban
Hali tarif olma hiç mümkün mü kıyl ü kalle
. . . . . .
Böyle tarih arz idüp her yıl disünler şairan
Sadola Mahmud Hane sâl-i nev ikbâlle
1226

SALKIM (صالقیم) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Üzüm ve emsali nebatların salkımı şeklinde olan motiflere denir.

SALKIM SAÇAK (صالقیم صاچاق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dağınık, perişan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SALMA (صالمه) [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıdır. Yirmi dört «masura» bir «salma» itibar edilirdi. Bu tâbir suyolcularca kullanılırdı.

Tapu kayıtlarında nâdiren «lüle», alelekser «masura» geçer.

§ [*Mal.*] Köylü tarafından masrafları mal ile deruhde edilerek yaptırılacak işler karşılığı olarak her köylüden hal ve vaziyetine göre alınacak para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden umumi işler karşılığı için bu suretle alınan para ve mallara da bu ad verilirdi.

SALMA ÇUHADARİ (صالمه چوخه‌داری) [*Ida., Ask.*] Eskiden gece gündüz muhtelif kıyafetlerle tebdil gezen ve suçluları takip etmekle inzibatî vazifeler de gören zâbıta âmiri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri zâbitlerinden olan salma çuhadarı'nın maiyyetinde icabında arttırılmak üzere yirmi kadar tebdil neferi vardı. Vazifesi pazar va kalabalık yerleri dolaşmak, kahvelerle berber dükkânlarında halkın zararını mucip olan afyon içmeyi, kumar oynamayı, sair memnu şeyleri yapmayı men', icabında cezalandırılmak üzere kulluğa teslim etmek, ezan okunduğu vakit camiye gitmiyen esnaf ve halkı camilere yollamak, kışlalarından izinli olarak çıkmış olan Yeniçeri'lerin ırz ve edepleriyle gezmelerine, hamama gittikleri vakit gürültü çıkarmamalarına, mahalle ve kabristan aralarındaki fahişelerin rezaletlerinin men' ve def'ine ve günlük hâdiseleri jurnalla Ağakapısı'ndaki âmirlerine bildirmekti. Gördüğü vazifeye göre bugünkü teşkilâttaki polis âmiri, maiyyetindeki tebdiller de polis neferi demektir. Askerlere ait cürümleri men' ve takip vazifesi ile mükellef olan inzibat âmirliğini de uhdesinde cemetmiş demektir.

«Mecmua-i Tesavir» de «Commissaire de police» suretinde gösterilmiştir.

Salma çuhadarları kışlalarında blundukları vakitlerde arkalarına «pirpiri» denilen kırmızı cüppe, dizlerine dövme şalvar giyerler, başlarına da etrafı siyah kuzu derisinden tepesi yeşil çuhalı kalpak takarlardı.

SALMA TOMRUK (صالمه طومروق) [*Ida.*] Tevkifhane mahiyyetindeki hapishaneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü tomruklarda mahpuslar bir yere kapatılmayıp salma suretiyle başıboş olarak bir bina içinde serbest bırakılırlardı. Tâbirin meydana gelmesi de bundan dolayıdır. Salma çuhadarı, salma neferleri denilen bir nevi Belediye zâbıta memurları tarafından sokaklarda cürm-ü meşhut halinde yakalananlar buralarda bir müddet alıkonurlar, ondan sonra lüzum görülürse tomruk dairesine veya zindana sevk olunurlardı.

Tomruk; «Kamus»ta «Eski zamanlarda mücrimlerin ayaklarına geçirilen delikli kütük» suretinde izah olunmuş ise de asıl tomruk yalnız ayağı değil, tekmil vücudu sığacak şekilde içi oyuk kütük demektir. Tahta yapılmak üzere kesilmiş olan büyük ağaç kütüklerine hâlâ bu ad verilir.

Tomruk bir işkence âleti idi. Tomruğa vurulan mücrimin yalnız yüzü dışarda kalırdı. Zamanla bu işkence âleti işkence yerine alem olmuş ve hapishaneye tomruk adı verilmiştir.

Karagümrük'te «Salmatomruk» adlı bir semt vardır. Bu adın verilmesi orada bu türlü bir hapishanenin bulunmasından ileri gelmiştir.

SÂLNAME (سالنامه) [*Hal.*] Bir senelik hâdiseleri (vak'aları) göstermek üzere tertip olunan eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sene, yıl demek olan «sâl» ile mektup, kitap mânasına gelen «name»den mürekkep olan bu tâbirin tam karşılığı «yıllık»tır. «Takvim» de bu mânada kullanılır. «Sâlname» Fransızların annuaire tâbirinin karşılığıdır. Fransa'da ilk annuaire 1793 senesinde Miller tarafından (L'annuaire de la Republiqaine) adiyle Paris'te neşredilmiştir. Bunu o alla muhtelif ilim şubelerine dair çıkanlar takib etmiştir. Yüzlercesinden bir kaçını Annuaire politique, Annuaire administratif, Annuaire de Société Savante, Annuaire Historique teşkil eder. Diğer millet ve memleketlerde de sâlnameler çıkarılmış ve şimdi de çıkarılmakta bulunmuştur.

Yine Fransa'da bu maksadı güden Almanak (Almanach) adlı eserler de neşredilmiş ve Annuaire'ler gibi el'an da çıkarılmakta bulunmuştur. Diğer milletlerde de almanaklar çıkarılır. Ancak almanaklar her şeyden bahsettikleri ve hattâ sayfalarında lâtifeye, mizaha da yer verdikleri halde sâlnamelerde umumiyetle ciddi mevzulara temas edilir ve ekseriya bir fenne, bir maksada tahsis olunur.

Ayları, günleri, vakitleri gösteren takvimlerin ilki Fransa'da 1431 senesinde neşrolunmuştur. Bu takvimlere faydalı malûmat ilâvesi ve sene içindeki en mühim vak'aların konulması daha sonradır.

Avrupa'da resimli gazeteler senelik yazılariyle resimlerinin seçilmişlerinden mürekkep olmak üzere bir seneye ait siyasî ve ilmî hülâsalarla beraber bir senelik takvimin de ilâvesi suretiyle sâlnameler neşretmişlerdir. Güzel resimler, kıymetli hülâsaların bulunuşu bunların büyük bir rağbet kazanmasını mucip olmuştur.

Hususi sâlnameler ve almanaklar yanında resmî sâlnameler de çıkmıştır. Bunlarda memleketin teşkilâtı gösterilmekte, siyasî ve iktisadî hayat hakkında izahat verilmektedir.

Osmanlılarda ilk resmî sâlname 1263 (1847) senesinde neşrolunmuştur. Bunu ilk düşünen ve tatbik mevkiine koyduran Sadrazam Büyük Reşit Paşa'dır. Bu işe Abdülhak Hâmit'in babası Hayrullah Efendi memur olmuş, o da sâlnameyi Ahmet Vefik Paşa'ya yaptırmıştır. Sonraları Cevdet Paşa, daha sonraları da Meclis-i Maarif Başkâtibi Behçet, Meclis âzasından Rüştü Beyler tarafından yapılan sâlnamenin tertibi muahharen irade-i seniyye ile Maarif Nezareti mektubî kalemi heyetine ve 1306 (1888) senesinden itibaren de Memurin-i Mülkiyye komisyonuna bağlı sicill-i ahval idaresine havale edilmiştir. Resmî Sâlname saltanatın sonuna kadar bu idare tarafından tertip edilirdi.

1263 (1847) senesinde küçük kıt'ada neşrolunan ilk sâlnamede bir takvimle devlet teşkilâtı kısaca yazılıdır. Bu sâlnameler Malî 1328 (1912) senesine kadar her sene muntazaman neşredildiği gibi zamanla hacimleri büyütülmüş, mündericatları çoğaltılmıştır. İlk senelerde yüz küçük sayfayı aşmıyan sâlnameler sonraları iki üç yüz, en nihayet yedi sekiz yüz sayfayı bulmuştur. Bunlarda devletin resmî teşkilâtından başka memurların isimleri, tâyin tarihleri, rütbeleri, nişanları gösterilmiş bulunmak itibariyle birer vesika mahiyyetini iktisap eylemişlerdir.

Umumi sâlnamelerden başka yine resmî mahiyyette olmak üzere nezaretlerle vilâyetler ve resmî müesseseler de sâlname çıkarmışlardır. Hariciye Nezareti ilk sâlnameyi Hicrî 1302 (1884-85), Maarif Nezareti 1316 (1898-99), Askerî sâlname 1279 (1862-63) de neşrolunmuştur. Bahriye Nezareti İngiltere rasathanesi tarafından çıkarılan almanağı her yıl Takvim-i Bahrî adiyle tercüme ettirmiştir. 1334 (1915-16) senesinde neşrolunan «İlmiyye sâlnamesi» ise çok kıymetli malûmatı ihtiva etmektedir. Nezaretlerin bir kısmı yalnız bir tane sâlname neşriyle iktifa etmemişler, açtıkları bu çığırda tekâmül göstermek suretiyle devam etmişlerdir. İlk sene için 1257 sayfalık bir sâlname çıkaran Maarif Nezareti 1318 (1900-901) de üçüncü defa olarak bastırdığı sâlnamedeki sayfa sayısını 1678 e çıkardığı gibi memleketin bir de haritasını koymuştur. Hicrî 1325 (1907-08) senesinde son olarak çıkarılan altıncı Maarif sâlnamesi'nin sayfa sayısı 742 dir.

Vilâyetlerce tertib olunan sâlnamelerin ilki 1283 (1866-67) senesinde çıkarılan sâlnamedir. Vilâyetlerin bazılarında yalnız bir tek sâlname neşredildiği halde bir takımlarında yirmiye yakın sâlname çıkarılmıştır. En çok sâlname çıkaran vilâyetler Hüdavendigâr (Bursa), Selânik'tir.

Vilâyetlerce tertip olunan sâlnameler içinde çok kıymetli olanlar vardır. Halep, Hüdavendigâr, Selânik, Manastır, Diyarbekir vilâyetlerine mahsus olanlar hakikaten kıymetlidir. Tarih ve coğrafya ile meşgul olanların işlerine pek çok yarar.

Yalnız ayları, günleri ve vakitleri göstermek üzere «Takvim» adlı küçük kıt'ada eserlar ve yine takvim ile beraber faydalı malûmatı da ihtiva ettikleri için almanak sayılabilen «Takvim-i Ebuzziya», «Takvim-i Bahar» lar çıkarılmıştır. O tarzda çıkan ilk eser Ebuzziya Tevfik Bey'in tertip ve neşrettiği «Sâlname-i Hadika» dır.

Kurduğu matbaada en temiz ve zarif eserler neşreden Ebuzziya (ölümü 1913) «Sâlname-i Kamerî», «Sâlname-i Ebuzziya», «Rebi-i Marifet», «Nevsal-i Marifet» adlariyle çeşitleri ayrı on altı kadar almanak neşretmiştir. Bir takımı bir kaç defa basılan ve içlerinde kıymetlileri bulunan aşağıdakiler de bu kategoriye girer:

«Nevsal-i Âfiyet», «Nevsal-i Asır», «Nevsal-i Askerî», «Musavver Nevsal-i Meşahir», «Nevsal-i Bahrî», «Nevsal-i Baytarî», «Nevsal-i Osmanî», «Nevsal-i Ragıp», «Nevsal i Millî», «Hediyye-i sâl», «Cemiyyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye Sâlnamesi», «Sâlname-i Fennî», «Zümrüdanka Sâlnamesi», «Annelere ve Çocuklara Sâlname».

Avrupadaki gazete ve mecmuaların çıkardıkları almanaklar gibi sâlnameler de çıkarılmıştır. «Nevsal-i Servet-i Fünun», «Diken ve İnci Sâlnamesi», «Karagöz'ün Sâlnamesi». o kabildendir.

SALTA (صالطه) [*Kıy.*] Eskiden giyilen üstlüklerden birinin adıdır. Kolsuzuna «çepken» denir. Eski âdet ve kıyafetleri pek iyi bilen Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) salta ile çepken ve camadanı (Matbuat Tarihinde Medhal, ilk büyük muharrirlerden Şinasi, İstanbul, Yeni Matbaa, 19 7, sayfa 60 haşiyesi) şöyle tarif ediyor:

«Salta; eski kıyafetimizde kollu bir nevi (çepken) idi. (Çepken) kolları yarık, omuza atılan kısa kaputumsu bir libastı ki ekseriya esnaf takımı kullanırdı. Bunun çaprast düğmeli, kolsuz ve yelek gibi içe giyilenine de (camadan) denirdi.»

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nin (Camadan Maddesi) ndeki izahı şöyledir:

«Başlıca kadifelerden yapılır. Kolları dikişsiz olanlarına da çepken derler. Yakası ve kol kenarları sırma veya gaytanla süslenir. Gaytan sımsıkı ve âdeta çiçekler, resimler

teşkil ederek işlenir. Buna salta da derler. Hülâsa camadanla çepken, salta ve sarka birbirinden pek az farklı şeylerdir. İyi kumaştan ve iyi harçlı olarak yapılanlar oldukça para ederler.»

Saltanın kadınlar tarafından giyilen nev'inin bulunduğu ve bunun saraylılar tarafından da giyildiğini Leylâ Hanım'ın (ölümü 1936) hâtıratındaki (Harem ve Saray Âdat-ı Kadimesi, Vakit Gazetesi, 27 kânunusani 1328) şu izahatı gösteriyor:

«Salta; ipekli kumaş üzerine etrafı sırma ile işlenmiş geniş hırkadır. Galiba göğsün, endamın tamamen görünen modası zamanında örtülmek için icad olunmuş. Bütün endamı ve kalçaları örter. Zat-ı Şahanenin yedi ustası, kâhya kadın ve iki kâtibe kalfalar memuriyyetlerine tâyin olundukları vakit Hazine-i Hassadan bu hırkalardan birer tane gelir. Huzur-ı şahaneye saltasız çıkamadıkları gibi resmî günlerde de giymeğe mecburdurlar. Hazinedar kalfaların üniformaları beden ve kollarına göre ve göğüsleri düzce inişle pek az açık, belden bir karış kadar aşağı etekli, kenarları vaktin modasına göre müzeyyen bir giyim idi. Buna (Ayrupa) denirdi. Bu biçim galiba Avrupa' an geldiğinden galat olarak (Ayrupa) denilmiş.»

SALTADURA (صالطه دورا) [*Bah.*] Büyük yelkenlilerde ve eski harb gemilerinde müretteb atın güverteden çarmıklara çıkabilmesi için küpeşteden güverteye uzatılmış ağaç basamaklı şeytan çarmıklarına verilen addır.

SALTAMARKA (صالطه مارکه) [*Kıy.*] Gemicilerin omuzlarına atmak suretiyle giydikleri üstlüğe verilen addır. Salta; kollu bir nevi «çepken» idi.

SALTANAT ARABASI (سلطنت عربه سی) [*Sar.*] Padişahların resmî günlerde bindikleri mükellef ve müzeyyen (zinetli) arabanın adıdır. Vesikalarda «gerdune-i saltanat» suretinde de geçer. İki veya dört atla çekilirdi Seyis, sırmalı esvap giyer, kollarını kavuşturmuş vaziyyette saray mensuplarından, kezalik sırma esvaplı, biri arabacının yanında otururdu. Padişah oğullarından birini yanına almış bulunursa şehzade Padişah'ın karşısına oturur, arabayı başta Serasker olmak üzere yaverler ve mızraklı süvari askerler atla takip ederlerdi. Padişahların arabalarına Paşa'lardan birini aldıkları da olurdu. Bunlar da Padişah'ların karşısında otururlardı.

SALTANAT KAYIĞI (سلطنت قایغی) [*Sar.*] Padişahların deniz gezintilerinde bindikleri kayığın adıdır. Saltanat kayıkları ekseriya on, on iki çifte, kıç tarafları çok süslü ve başına nazaran bir parça yüksek, koyu al atlasla döşenmiş üzerinde kıymetli bir fener bulunan sâyebanı (gölgelik) vardı.

Saltanat kayığını; «İstanbul'un fethinden sonra Boğaziçi ve Marmara sularında Osmanlı hükümdarlarının bindikleri tenezzüh teknelerine (Saltanat kayığı) denilmişti» suretinde tarif eden değerli Deniz Müzesi Müdürü müdekkik Halûk Y. Şehsüvaroğlu (Saltanat Kayıkları, Cumhuriyet, 23 Mart 1952) şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Gemi inşa sanatımızın pek muvaffakıyyetli ve ince birer örneği olan saltanat kayıklarında güzellik ve ihtişam en sade bir üslûpla ifade edilmişti. Köşklü, kuşlu gibi isimlerle anılan saltanat kayıklarının muhtelif boyda olanları vardı. On üç çifte kürekle hareket edenler ekseriya otuz bir, otuz iki metre uzunluğunda, 2,35 metre genişliğinde ve 3,10 metre yüksekliğinde inşa edilirdi.

«Saltanat kayıklarının kıç taraflarında hükümdarların oturmasına mahsus köşk bulunur, başları uzun yahut kıvrık olurdu. Kıç ve baş tezyinatını muhtelif şekillerde ve üzerleri altın yaldızlı oymalar teşkil ederdi. Kayıkların baş taraflarında ayrıca tahtadan yahut gümüşten yapılmış kartallar ve deniz kuşları bulunurdu. Kayıklara çekilen fenerler de gümüşten mamûldü.

«Kayıkların inşa tarzları ve tezyinatları devirlerinin sanat üslûplarına göre zamanla muhtelif biçimler almışlardı. 16 ve 17 inci asırlarda kayık köşklerinin tezyinatı daha göz alıcı bir güzellikte bulunuyordu. Bu asırlarda saltanat kayıklarının köşk tezyinatında altın, gümüş, bağa, sedef ve bazı kıymetli taşlar kullanılmıştı.

«1585 yılında İstanbulu ziyaret eden İngiliz Seyyah John Sanderson, Padişah'ın kayığını şöyle anlatmaktadır: (Bu kayıklar çok süslü ve görülmeğe değer bir güzelliktedir. Kıç, baştanbaşa fildişi, abanoz yahut deniz aygırı dişindendir. Seksen tane seçme kürekçisi vardır. Her kürekte de ikişer kişi bulunur. Bir tarafta yirmi kürek vardır. Kürekçiler hep beyaz mintan ve kırmızı serpuş (başlık) giyerler. Kürek çekerken de çok defa köpek gibi haykırırlar, sebebini bilmiyorum.

Padişah'ın yanına aldığı vükelâsı müstesna, maiyyetindeki dilsizlerle cüceler daima bir başka kayıkta takip ederler, çok kerre kadınları da.) (John Sanderson'un seyahatnamesinden Profesör Orhan Burian tercümesi).

«III. Murat zamanında saltanat kayıklarının köşkleri çini ile de tezyin olunurdu.

Padişah'ın İznik kadısına gönderdiği fermanda (Hâlâ Hassa-i hümayunum için müceddeden bina olunmak fermanım olan kayığın kıçı zeyn olunmak için İznik'te iki bin üç yüz kıta çini piruze renk küre lâzım ve mühimdir.) (Nureddin Yatman, Saray Kayıkları, Eski Çinilerimiz, Yurd Sesi Mecmuası, sayı 1).

«Evliya Çelebi de hünkâr saltanat kayığını ve deniz tenezzühlerini tarif ederken (Kızılağaç kayığının kıçında cevahir, kubbe altında mücevher taht üzerinde sade cura, zurna ve çiftenâra faslı ederek, Halic'in tarafeynde olan kat kat yalıları, bağ ve bağçeleri, Tersaneleri seyir ve temaşa ederek murad buyurdukları yere giderler) demektedir.

«Geçen asırda, saltanat kayıklarının tezyinatında daha ziyade Avrupa tesirleri görülmeğe başlamıştı. II. Mahmud'un ve haleflerinin kayıklarının köşkleri altın yaldızlarla süslü direkler üzerinde tutturulmuş zarif kubbeler halinde yapılırdı. Direklerin arasına ipekli kumaştan perdeler asılır, evvelce sedir bulunan köşk içine de sonraları kanapeler konulurdu.

«19 uncu asırda memleketimizde bulunmuş bir Amerikan elçisi, İstanbul kayıklarına hayran olmuş ve Osmanlı hükümdarlarının saltanat kayıklariyle Venedik Doçları'nın saltanat kadırgalarını, Kleopatrayı Nil üstünde gezdiren kıvrık burunlu, süslü tekneyi mukayese ederek, üstünlüğü bizim kayıklarımıza vermişti.

(Selim'lerin, Murat'ların ve Mehmet'lerin Boğazı geçişlerindeki şahane hal hiç bir saltanat kadırgasında yoktu. Padişah'ın kayığı bir yıldız ve parıltı kütlesiydi. Güneşte büsbütün ışıldıyordu. Bu, kayıktan fazla bir şey, bir ihtişamdı. Edalı iniş, çıkışlariyle, suya vuran parıltıları ve gölgeleriyle âdeta ruhlandırılmış şairane bir varlık halindeydi.) (Cot, Diversions of a diplomat in Turkey).

«Osmanlı hükümdarları, saltanat kayıklariyle İstanbul sularında merasimle tenezzühe çıkarlardı. III. Selim zamanında İstanbul'da bulunan bir yabancı sanatkâr, hükümdarın saltanat kayığiyle Boğaziçi'ne çıkışını şöyle naklet-mektedir: (Sandalya namında altı büyük sandal mevkib-i hümayuna yol açar, bunlara adedi yüz elliye varan hademeler binerler, bunların sağ ve solunda gidip gelen diğer iki sandala da haseki ağalar râkip olurlar. Top gürler gibi çıkan seslerden Padişah'ın yaklaştığı anlaşılır. Ellerinde tuttukları değneklerle hususi vasıtalara emirler verirler.

«Hademelerin sandallarından sonra (Sarık sandalı) denilen bir sandal gelir ki buna (destar-ı hümayun) u nakle memur olan kimse biner, sarık sandalının arkasından da altı kayık yürür. Bu kayıkların her birinde bir Ağa (Mabeynci) bulunur. Bu Ağalar arkalarını (zevrak-ı hümayun) a dönmemiş olmak için yüzlerini kayıklarının kıç tarafına döndürmüş bulunurlar.

«Padişah'a mahsus olan kayıklar iki tanedir, ikisinde de üç fenerli, etrafı som gümüşten mamûl parmaklıklar ile çevrilmiş ve aynı madenden dört sütun üzerine oturtulmuş bir köşk vardır. Bu köşkler, uçları gayet mükellef sırma işlemeli ve ince, halis incilerle süslü fistonlardan müteşekkil saçaklı kırmızı çuhadan yapılmıştır.

«Padişah bu kayıklardan birinde oturmuş, daha doğrusu yatmış gibi görünür, köşkün haricinde ve arka tarafında Bostancıbaşı bulunur ki, dümen tutar. Köşkün içerisi som gümüşten mamûl küçük bir parmaklıkla bölünmüştür. Burayı huzurda olan üç mühim zat işgal ederler.

«Hünkâr kayığında bostancıların teşkil ettikleri iki sıradan her birinin ortasında iki (Başçukadar) bulunur, bunlardan biri bir iskemle tutar ki, Padişah karaya çıkışında ata binmek için buna basar. İkinci hünkâr kayığı da birincisi gibi fevkalâde müzeyyendir. Baş ve kıçlarından tefrik olunur. Bu kayıkta Padişah'ın kılıcını nakle memur olan Silâhtarağa bulunur, fakat kimse kayıkta Padişah'a mahsus yere oturamaz. Padişah dönüşünde arkadan gelen bu kayığa biner. Karadan denize her intikalinde kayık değiştirir.

«Kafileye dahil olan diğer kayıklara haremağaları binerler, bunların başında kızlarağası bulunur. Ağa kayıkta gurur ve rehavet ile yaslanarak oturur.

«Padişah'ın geçtiğini Kızkulesi'nden atılan toplar ilân eyler, bu geçiş esnasında kulenin zemininde bostancılar dizilerek ve iki kat iğilerek hükümdarı selâmlarlar.) (Melling, Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore adlı eserden Ahmet Rasim Bey tercümesi).

«Hükümdarların kayıkları Tersanede inşa edilir, Sarayburnu kayıkhanesinde, Tersanede, Dolmabahçede muhafaza edilirdi.

«Hükümdarların köşklü saltanat kayıklarından maada, muhtelif, kürek adedinde piyadeleri ve filikaları da olurdu. Abdülâziz'in on altı tane kayığı vardı. Bunlardan iki tanesi on üç çifte köşklü, iki tanesi yedi çifte, yedi tanesi beş çifte, bir tanesi dört çifte ve dört tanesi de üç çifteydi.

«Bu kayıklardan köşksüz olanlarında yaz günleri üstü al canfes şemsiye kullanılırdı.

Ayrıca sultanların, saray kadınlarının, saray mensuplarının da rütbelerine göre kürek adetleri bulunan piyadeleri olurdu.

«Bugün Deniz Müzemizde gerek inşa tarzları, gerek devirleri ve taşıdıkları tarihî hâtıralar bakımından dünyanın en güzel ve enteresan kayıkları mevcut bulunmaktadır.

«Üzeri fildişi, bağa, gümüş, sedef tezyinatlı muhteşem köşkiyle saltanat kadırgası dünyanın en eski ve en muhteşem teknesidir. (Venedik doçlarının saltanat kadırgası 1824 e kadar muhafaza edilmişti. Bugün Portekizde eski ve tarihî bir tekne muhafaza edilmektedir.) 19 uncu asırda Osmanlı hükümdarlarının bindikleri köşklü saltanat kayıklariyle, muhtelif tipteki piyadeleriyle Deniz Müzemiz ayrıca dünyanın en zengin kayık kolleksiyonuna maliktir.

«Eski kayıklarımızın bir gün teşhiri mümkün olursa, dünya milletlerinin gözleri önüne sanat tarihimizin yeni bir sahifesini açmış bulunuruz. Bu kayıklar, Halicin, Boğaziçi'nin ve Marmara'nın şi'rini asırlardanberi ne içten duyduğumuzu ne güzel ifade etmektedir.»

Sultan Reşat'ın araba seyranlarına zorlukla tahammül ettiğini kaydeden Mabeyn Başkâtibi tanınmış edip Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve Otesi, c. 1, s. 118-119) saltanat kayığiyle kayık gezintilerini şöyle anlatıyor:

«Araba seyranlarına zorlukla tahammül eden Sultan Reşat'ın en ziyade mahzuziyyetini mucip olan deniz seyranlarıydı ve bu seyranları yapmak için eskidenberi hünkârların pek zevk aldıkları saltanat kayıklarına binerdi. Bu kayıklarla deniz seyranları Abdülhamit zamanında tamamiyle metrûk olduğundan kayıklar da bulundukları yerlerde çürüyüp dökülmekteydiler. Eski an'anelere pek meftun olan yeni hünkâr bu kayıkların tamir edilmesini istemişti. Hattâ pek müzeyyen ve sanatkârane oymalarla, kakma sedeflerle işlenmiş olan hünkâr kayığının tamiri için eski Bahriye zâbitlerinden Vâsıf Bey namında bir zat bulunarak onun himmetiyle bu sanat eseri hal-i aslîsine getirilebilmişti. Bu hünkâr kayığından başka bir de, şimdi ne haldedir bilmiyorum, Avrupa müzelerindeki eski hükümdarların rükûbuna mahsus arabalar kadar (bugün hâlâ İngiliz kırallarına mahsus ve müstesna merasimde müstamel saltanat gerdunesi bu kabîldendir) muhafaza ve teşhir edilmeğe lâyık bir köşklü saltanat kayığı vardı ki Almanya İmparatoru'nun İstanbul'da misafireti vesilesiyle mükemmel bir surette tamir olunmuş ve sonra tam imparatora ikram edilmek sırasında, kim bilir nasıl bir ihbar üzerine mütevehhim Padişah'ın iradesiyle tekrar kayıkhanesine çektirilerek müebbed uykusuna terk olunmuştu.

«Yeni hünkârın bu köşklü saltanat kayığına bindiğini hatırlamıyorum. Fakat yedi çifte saltanat kayığını sık sık hazırlatır ve bazan bir iltifat-ı mahsus olmak üzere Baş Mabeynci ile Başkâtibi de, kendilerine mahsus olan dört çifteden alarak maiyyetinde bulundururdu. Biz bu deniz seyranını bir nimet kabîlinden addederek ve elbette hünkâr kayığında bulunmanın kıymetini takdir etmekle beraber kendi kendimize, bu kayık seyranını bize mahsus dört çiftede şakalarla, gülüşe gülüşe, hikâyelerle süslemeğe müreccah nazariyle bakardık. Nasılsa ayrı ayrı arabalarda yapmak mutad olan kara seyranlarının, Ihlamur, Beşiktaş ve Yıldız sokaklarından taşan hazin tesirler altında ağır ağır sürüklenişlerine mukabil kayıklar, hamlacıların pırıl pırıl uçuşan hilâlî gömlekleriyle âdeta uçmak zevkini vererek bizi hayalen tarihin mes'ut zamanlarına götürmüş olurdu.»

SALTANAT SANCAKLARI (صلطنت سنجاقلرى) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarına mahsus bayraklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilk saltanat sancağı Selçuk Hükümdarı tarafından Osman Gazi'ye verilen ak sancak olduğu, sonradan muhtelif sancaklara bu adın verilmiş bulunduğu bir rivayet olarak ileri sürülmektedir.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserinde (sayfa 240 ve mütaakıp) «Saltanat Sancakları» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlılarda Elviye-i Sultanî, Alemhâ-yi Osmanî, Alem-i Padişahî diye zikredilen saltanat sancakları mütaaddit ise de bunların içinden Akalem denilen beyaz sancak asıl saltanat sancağı idi. An'aneye ve bazı tarihlerle Feridun Bey Münşeatı'na göre Selçuk Hükümdarı bu Ak sancağı Gazi Osman'a beylik alâmeti olarak göndermişti. Bu mütalâa bir sened'e istinat etmediğinden bunun Selçuk hükümdarı tarafından gönderilmiş olması şüphelidir. Yalnız ak sancağın Osmanlılarda saltanat sancağı olduğu muhakkaktır. Bundan başka Osmanlıların ilk zamanlarındaki sancakları arasında bir de kızıl sancak olduğunu görüyoruz.

«935 recep, 1529 mart tarihinde Kanunî Sultan Süleyman vezir-i âzamı İbrahim Paşa'ya seraskerlik beratı verilinciye kadar Liva yi Saadet denilen saltanat sancakları dört iken o tarihten itibaren yediye çıkarılmıştır. Hammer'in yazdığına göre bunların renklerinin

ikisi kırmızı, ikisi çizgili ve diğerleri de beyaz, yeşil ve sarı idi. Selânikî tarihinin basılmamış kısmında, Eğri seferine gidilirken tertip edilen ordu alayından bahsedildiği sırada saltanat sancakları hakkında şöyle denilmektedir:

«Hükümdar ak şîb libaslar giyip çifte sorguç takınıp ve hassa silâhtarı, rikâptar, mîr-i alem ağa münferiden alem-i İslâm önünde yürüyüp ak sancak ve iki kırmızı sancak ve bir yeşil sancak ve iki alaca yeşil ve kızıllı sancak ve bir sarı alaca ve kırmızı sancak ki cümle yedi beden alemli sancaklardı. Bu kayde göre sancaklar bir ak, iki kırmızı, bir yeşil ve iki alaca yeşil ve kızıl ve bir de sarı alaca ve kızıllı idi,

«Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Âsitâne isimli mehazımız bu bayrak renklerini daha açık olarak gösteriyor ise de bazıları biribirini tutmuyor. Eser şöyle diyor:

«Padişah hazretleri ve serdar ardınca yedi sancak gider. Evvelâ baş alem beyazdır; ikinci yeşil, üçüncü sürh (kırmızı), dördüncü zerd (sarı), beşinci beyaz ile yeşil, altıncı kırmızı ile sarı ki Yeniçeri bayrağıdır. Yedinci kırmızı ile beyaz.»

«Selânikî ile Hammer kırmızı sancağı iki gösterdikleri halde yukarıki eserde bir tanedir. Bundan başka iki renk bir arada olan bayrakların tarifleri de biribirine uymuyor. Daha sonra da kırmızı ile sarı bayrağın Yeniçeri bayrağı olduğu zikrediliyor.

«Onyedinci asır başında yaşıyan müverrihlerden Abdülkadir Efendi ise Vakayi-i Tarihiyye isimli eserinde İkinci Osman'ın 1621 senesinde Leh seferine giderken Saltanat sancaklarını zikrederek bunların bir beyaz, bir yeşil, iki kırmızı ve iki alaca yeşilli kırmızılı ve birinin yarı kırmızı ve yarı sarı olduğunu yazmaktadır.

«Yukarda saydığımız dört eserde bir beyaz ile bir yeşilin hepsinde aynı surette kaydedilmiş olduğu görüldüğü halde diğer renklerde ihtilâf vardır. Kırmızılar yalnız Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Âsitâne'de bir ve diğer üç eserde iki olarak gösterilmiş, yine bu eserde beyazlı yeşilli bayrak bir tane olarak gösteriliyorsa da diğerlerinde ikişerdir.

«Bu saydığımız mehazlardan Selânikî tarihi ile Vakayi-i Tarihiyye müellifi onaltıncı asır sonuyla onyedinci asır başlarında yaşadıklarından bunların bayrak renkleri biribirini tutuyor. Onlar orduda ve kalemde memuriyyetle çalışmış, bir çok defalar da bilfiil seferlerde hizmet etmiş olduklarından zannımca bu ikisinin kaydını tercih etmek daha isabetli olur. Yukarda gösterdiğimiz gibi her iki tarihin yazışına göre saltanat sancakları: Bir beyaz, bir yeşil, iki kırmızı, iki alaca yeşilli kırmızı ve bir de Yeniçerilere ait olarak kırmızı ile sarı renklidir.

«Celâl Zade Tabakat-ül-memalik fi Derecat-il-mesalik isimli kıymetli eserinde saltanat sancaklarının sırıklarının başları altın alemli olup bayrak sırıklarının üzerlerinde birer Mushaf-ı Şerif takılı olduğunu ve sancaklarda zafer âyâtı yani İnna Fetahna leke Fethan Mübina gibi fethi tebşir eden âyât-ı kerime bulunduğunu yazmaktadır.

«Her Padişah cülûsundan sonra kendi ismi yazılı yedi sancak yaptırırdı. Nitekim Üçüncü Mehmet Eğri seferine gideceği zaman kanun üzere yeniden yedi sancak biçilip dikilmişti. Saltanat sancakları muharebe esnasında Padişah'ın arka tarafında bulunurdu.

«Sefer iki yerde yani Avrupa ve Asya'da olacak olursa Padişah'lar sefere gitmediği zamanlar Sadrazam ve Serdar-ı ekrem yalnız bir tarafa gideceğinden diğer cepheye de başka bir vezir serdar tâyin edilir ve ona saltanat sancaklarının yeşili verilirdi. Meselâ Hicrî 1012, M. 1603 de Nemçe (Avusturya) ile harb edilip Sadrazam orada bulunurken Sancağ-ı Şerif kendisinde olmasına mebni İran seferine serdar tâyin edilen Çağala Zade Sinan Paşa'ya da saltanat sancaklarından yeşil sancak verilmişti. Dördüncü Murat vezir-i âzamı Şark seferine gönderirken Sancağ-ı Şerif'i vermeyip ona da yeşil sancak verilmişti.

«Padişah'lar bizzat seferde bulunmadıkları onyedinci asırda yine saltanat sancaklarının Serdar-ı ekrem ile gönderildiği anlaşılıyor. Vezir-i âzam Yemişçi Hasan Paşa cephede harb ederken Sancağ-ı Şerif ilerde ve Padişah sancakları Sadrazam'ın arkasında bulunuyordu.

«Saltanat sancaklarını Mehteran-ı alem denilen ve Emîr-i alem maiyyetinde bulunan alemdarlar taşırlardı. Emîr-i alem'in en makbul saltanat sancaklarından olan ak sancağı ve diğer altı alemdarın da bu sancakların diğerlerini taşıdıklarını evvelce söylemiştik.

«Osmanlı Padişahlarından sefere çıkanlar hudutda harb alayı tertip ettikleri zaman yapılan resm-i geçitde, Enderun erkânından silâhtar, çuhadar ve rikâptar ağaları başlarında üsküf olduğu halde hükümdarın arkasında durup anların arkasında da kapı ağası ile anın sağında Mîr-i alem ve solunda kapıcılar kethüdası yürüyüp daha sonra ak sancak gelirdi. Ak sancağın sağında kırmızı sancaklariyle sipah bölükleri ve sol tarafında sarı sancaklariyle silâhtar bölükleri geçerlerdi.

«Buradaki sancaklardan 520×1460 santimetre eb'adında olan kırmızı ipekli büyük bir sancağın üzerine sarı, beyaz sırma ile çiçek, hendesî şekiller, hilâl, zülfikar işlenmiştir. Bunun uçkurluğu yeşil ipek kumaştandır, alt tarafındaki iki geniş bordürün ortası beyaz sırma ile hendesî şekillerle tezyin edilmiştir.

«Yine Topkapı Sarayı Müzesindeki 772×1540 eb'adındaki büyük kırmızı sancak üzerinde sarı, beyaz sırma ile dokunmuş beş parçadan mürekkep işleme olup ucu düzdür. İkinci Sultan Mahmud'a ait olan bu sancağın üzerinde kendisinin tuğrası vardır. Yine Fevzi Kurtoğlu'nun eserinde 290×454 ve 225×500 eb'adında iki yeşil sancağın izahı vardır. Bundan başka aynı müellif on bir metre tulünde Deniz Müzesinde Üçüncü Mustafa'nın ve yine orada on metre tulünde Üçüncü Selim'in kırmızı zeminli büyük saltanat sancaklarını zikretmektedir.

«İşte hülâsa olarak kaydettiğimiz bu sancaklardan ak sancak ile kırmızı sancak belki eserlerde zikredilen saltanat sancaklarından iseler de diğerleri hakkında sarih bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir. Tarif edilen yeşil sancaklar ise küçük olup bunların saltanat sancakları olduğu şüphelidir. Osmanlı Şehzadelerinin sancakları yeşil olduğundan bunlar belki de şehzadelere aittir.

« Hem daha evvel bahsettiğimiz tarihî eserlerde ve hem de Topkapı Sarayı'nda Yavuz Sultan Selim'e ait olduğu bilinen kırmızı sancağın saltanat sancağı olduğuna şüphe yoktur. Sultan Gavri, Yavuz Sultan Selim'e karşı, Osmanlı hükümdarı olarak ilân ettiği Şehzade Kasım'a Halep'te Merc-i Dabık'ta kırmızı ipekten sancak açtırmıştı.

«Osmanlı Padişah'larının seferi terkettikten sonra Sancağ-ı Şerif ve tuğ ihraciyle orduyu sevkettiklerine dair kanunnamelerde epey malûmat varsa da ordu ile saltanat sancaklarının gönderildiğine dair onaltıncı asır sonlarından sonra hiç bir kayıt yoktur.

«Vezir ve beylerbeyilerin rütbe alâmetleri olan tuğ ve sancakları olup bunların kabahatlerine mebni icabında azilleriyle iktifa edilmiyerek tuğ ve sancakları ref' olunur, yani ellerinden alınırdı. Vefat edenlerin tuğ ve sancakları da hükümetçe istirdat olunurdu. Vezir-i âzamın sancağı yeşil, vezirlerin kırmızı ve beylerbeyilerin kızıl renkli olurdu.»

SALTANAT SÜRMEK (سلطنت سورمك) [*Hal*] Padişahlık, Hükümdarlık etmek demek olan bu tâbir mecaz yoliyle refah, saadet ve debdebe içinde yaşamak yerinde de kullanılır.

Padişahanın odur Padişeh-i lemyezeli
Saltanat sürmededir kendiliğinden ezeli
Şinasi

SALTANAT ZIBKASI (سلطنت زبقه‌سی) [*Kıy.*] Saltanat kayıklarındaki hamlacıların giydikleri şalvar nevilerinden birinin adıdır. Kayıkçıların da giydikleri bu şalvarın bacakları kısa, ağı şeniş, rengi beyazdı.

SALYA BASTON (صالیا باستون) [*Bah.*] Cunda yelkenlerini açmak üzere bastonların dışarıya sürülmesi için verilen kumanda hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük ve kuntura bastonların sürülmesi için de kullanılır.

SÂLYÂNE (صالیانه) [*Mal.*] Tanzimattan evvel bir kısım memurlarla müstahdemlere senelik olarak verilen vazife (ücret) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hicrî onüçüncü, Milâdî ondokuzuncu asra gelinciye kadar Osmanlı Devleti'nin doğrudan doğruya istifa eylediği varidat (tahsil ettiği gelir) maadin ve memlehalar hâsılatından ve vergiye bağlanan devletlerle mümtaz eyaletlerden «Maktuat» namiyle alınanlardan ibaret idi. Varidatın büyük ve mühim kısmını teşkil eden Âşar ile bazı resimler has, zeamet ve timar namlariyle vezirlere, ümeraya ve muhariplere dirlik yani geçim vasıtası olarak terk ve tahsis olunduğu gibi diğer bir takım vazife sahiplerine de aynı maksatla verilirdi. Yine birtakım eyaletler ve sancaklar vardı ki fetih sırasında âşarı has, zeamet ve timar suretiyle tefrik ve taksim olunmadığı için bunların âşariyle rüsumu doğrudan doğruya devletçe istifa olunur, işbu hâsılattan mahallî memurlar ile memleketin inzibatını temin eden askerlerin maaşları verildikten sonra üst tarafı hükümet merkezine gönderilirdi.

Sâlyâne ile idare olunan eyaletler Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus'tan ibaret iken sonraları bu usul gittikçe taammüm etmiş ve sâlyâne ile idare olunan yerler çoğalmıştır.

Sâlyâneye tâbi yerlerin bir kısmı valilere ilzam suretinde, bir takımı da hususi memurlarla idare olunurken sonraları bunlar da «mukataa» suretiyle satılmağa başlanmış ve bunların hesaplarını tutmak için merkezde teşkilât yapılmıştır.

Sâlyâne tâbiri Fâtih Kanunnamesi'nde de vardır. Kanunnamede (s. 28) bunun için « Hazinemden vüzerama sâlyâne verilürse iki yüz kırk binden üç yüz elli bin akçayadek verilsin. Sair vüzeraya yüz yirmi bin akça verilsün.»

Sâlyâne tâbirinin vergi yerinde de kullanıldığı aşağıya konulan «Başvekâlet Arşivi» n-

deki (Maliye, numara 2184, tarihi 21 m. 1207) tarihli telhisten anlaşılıyor:

«Bursa'da sakin yorgancı esnafı, hallaç esnafı yamaklarından olup anlarla birlikte ordu akçası ve sâlyâne vermekte olduklarından bezzaz esnafı tarafından bunlara tekâlif tarhı yolsuz olmakla men'i.»

Sâlyâne usulü Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

SÂLYÂNELİ SANCAK (صالیانه‌لی سنجاق) [*Mal.*] Sâlyâne yani hâsılatı bir yıllık olarak verilen sancaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir zamanlar Kaptan Paşa'lara haslı olan sancaklar verildiği gibi sâlyâneli olan sancaklar da verilmiştir. Sâlyâne ile idare olunan eyaletler ilkin Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezayir, Trablus ve Tunus'tan ibaret iken sonraları bu usul gittikçe taammüm etmiş ve sâlyâne ile idare olunan yerler çoğalmıştır.

SÂLYÂNE MUKATAACISI (صالیانه مقاطعه‌جیسی) [*Mal.*] Sâlyâne olarak verilen vazifelerle (ücretler) bunların gelirlerine ait hesapları merkezde tutan memurun unvanıdır. Tanzimattan evvel devlet gelirlerinden timar sahiplerine tahsis olunanlar olduğu gibi bir takım yerler timar şekline konulmıyarak bunların gelirleri doğrudan doğruya devletçe istifa olunur ve bu hâsılattan vezirlerle bir kısım memurlara sâlyâne adıyle ücret verilirdi. İşte bu türlü hesapları tutmak üzere merkezde bir mukataacılık ihdas olunmuştur. 1249 (1833) de «Aklâm-ı seb'a» namiyle teşkil olunan yeni vazife ile birleştirilmek suretiyle tarihe karışmıştır.

SÂLYÂNE MUKATAASI (صالیانه مقاطعه‌سی) [*Mal.*] Mukataaya bağlanan sâlyâneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel bir kısım memurlarla müstahdemlere senelik olarak verilen vazife demek olan sâlyâne sonradan sâlyâneye tâbi yerlerin bir kısmı valilere ilzam suretinde, bir takımı da hususi memurlarla idare olunurken sonradan bunlar da mukataa suretiyle satılmağa başlanmıştır. Bu münasebetle merkezde bunlara ait defterler tutulduğu gibi «Sâlyâne mukataacısı» adlı memurlar da kullanılmıştır.

SAMAKOVCUK NAZIRI (صماقووجق ناظری) [*Ida.*] Sofya civarındaki (Samakov) kasabası Osmanlıların idaresinde iken orada ve (Edirne) mülhakatından (Samakovcuk) daki demir madenleri idaresinin başında bulunan memurun unvanıdır. Samakov elden çıktıktan sonra bu vazife yalnız Samakovcuk'a inhisar etmiş ve çok geçmeden o da lâğvedilmiştir.

SAMAN ALTINDAN SU YÜRÜTMEK (صمان آلتندن صو یورو تمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sezdirmeksizin iş yapmak, sessiz, gürültüsüz iş becermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAMANTI (صمانتی) [*Coğ.*] Eski Maraş sancağında bir kaza adıdır.

SAMSAM, (صمصام) [*San.*] Ufak ufak kesilerek üzerine fıstık, ceviz ve badem serpilip yağda kızartıldıktan sonra şeker şerbetine atılan hamur tatlısının adıdır.

Yüzü dönmez keskin kılıca da samsam denilir.

O şehsüvar-ı neriman şükûh-ı zişan kim
Cihana şa'şaabar oldu berk-i samsamı
Nef'î

SAMSONCU (صامصونجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 71 inci ortanın adıdır. Bunun yerine «Seksoncu», «Sansoncu», «Sanoncu», «Sensoncu» da kullanılırdı. Başlarına «Samsoncubaşı», «Seksoncubaşı», denilirdi. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de Samson'un sekson galatı olduğunu yazar ki doğrusu budur. Bunlar ilk zamanlarda Padişahların av köpeklerini yetiştirdikleri için bu adı almışlardı. Yeniçeri ocağiyle birlikte tarihe karışmıştır.

SAMSONCUBAŞI (صامصونجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 71 inci ortanın başına verilen addır. Bunun yerine «Seksoncubaşı», «Sansoncubaşı», «Sensoncubaşı» suretinde de kullanılırdı. Samsoncubaşı Yeniçeri ocağının büyük zâbitlerindendi.

Seksoncular ilk zamanlarda Padişahların av köpeklerini yetiştirirler ve padişahların avlanmalarına iştirak ederlerken sonradan ocağın diğer ortaları gibi askerlik vazifeleriyle mükellef tutulmuşlar ve Samsoncubaşılar da ortalarına fiilen kumanda etmişlerdir. Cevat Paşa'nın (ölümü 1900) (Tarih-i Askeri-i Osmanî, kitab-ı evvel, s. 25) sonraki teşkilâtta Müşir veya Ferik'liğe muadil gösterdiği Samsoncubaşı yeniçeri ağasının reisliği altında toplanan ocak meclisinde âza sıfatiyle bulunurdu.

Samsoncubaşı'nın giydiği elbise hakkında (Tarihi- Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel, s. 123) Hammer'den naklen şu izahat verilmiştir: «Ocak generalleri Sırp ayısının derisinden kürk giyerlerdi. Bu kürkün biçimi ve şekli ağa kürkü biçiminde idiyse de kabının rengi yeşil idi. Başlarına deve tüyünden mamul tuğ ile reislere mahsus olan kuka giyerlerdi. Samsoncu ve zağarcı başılar pırlantalı balıkçın sorguç takıp hayvan eğer takımı gümüşlü idi»

Samsoncubaşılık Yeniçeri ocağı ile birlikte tarihe karışmıştır.

SAMT (صمت) [*Sof.*] Lisan âfetinden (konuşma kusurundan) korunmak için susmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Samt; Arapça sükût, susma demektir. Abdülhakim Efendi (Erriyaz-uz-Sofiyye) de (sayfa 69) şöyle izah ediyor;

«Samt; âfat ı lisandan bâis i necat ve selâmet ve muvafık-ı hikmet ve mucib-i vekar ve rezanettir. Bilâkis kesret-i kelâm sebeb-i kesret-i hatiat ve zellât olduğundan müntic-i nedamettir. Ancak vâcîp olan Şer'i şerifin itibarıdır. Emir ve nehy muktezasını gözeterek mizan-ı Şer' tekellümü iktiza ederse tekellüm ve sükûtu iktiza ederse sükût eylemektir.

«Bazı evkatta sükût sıfat-ı haseneden ve kâh nutk semat-ı müstahseneden olur. Haktan sükût eyliyen şeytan-ı ahres, Hakkın gayriden sükût âdab-ı hazrettir. Hükema, samt ve tefekkür varis-i hikmet olmuşlardır.

«Bazan bir mecliste hikem ve hakaikten tekellüm eden zata bilâihtiyar samt ü sükût ârız olur ve bu keyfiyyet kendisinden a'lem ve akdem bir zatın meclis-i tekellüme dahil ve hazır olmasıdır. O zatın vürudundan malûmat olmazsa tesirat ve kuvvet ulviyyet-i hal makamından neş'et eder. Bazan bilâihtiyar hal-i sükût ârız oluyor. Bu, mecliste irad olunan kelâmı istimaa ehl, mahrem olmıyan kimse mevcut olmasındandır. Lisan-ı mütekellim hıfz ve vikaye buyuruluyor. Meşayih-i tarikat bazan mecliste cereyan eden kelâmı istimaa ehil olmıyan ecsam ve ervahın mevcut olması sebeb-i sükût olur demişlerdir. Avamın samt ve sükûtu lisan-ı urefanın kulub ile muhibbinin esrar-ı mahabbetten samt ü sükût olur.»

SAMUR (سمور) [*Kıy.*] Sansar cinsinden bir hayvanın adı olan samur aynı zamanda kürk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tüyü sarı olan bu deriden yapılan kürk makbuldü. Nazımda şeddeli olarak sammur suretinde de kullanılırdı.

SANADİD-İ BEKTAŞİYAN (صنادید بکتاشیان) [*Ask.*] Ocak ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sanadid; Arapça bahadır, cesur, ulu adam mânalarına gelen sindid'in cem'idir.

SANAYİ'-İ SIBYAN TABURU (صنایع صبیان طابوری) [*Bah.*] Denizcilik sanatlarının ilerletilmesi maksadiyle kurulan askerî teşekkülün adıdır. Bu yüzden büyük menfaat görülmesi üzerine sonradan «İmalât-ı Sıbyan Taburu» namiyle ikinci bir teşkilât daha kurulmuştur.

SANCAĞ-I SEBZ (سنجاق سبز) [*San.*] Yeşil bayrak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saltanat sancakları arasında yeşil renkli bayrak bulunduğu gibi Sadrazam'ların sancakları da yeşildi. Vezirlerin sancakları ise kırmızı idi.

SANCAĞ-I ŞERİF (سنجاق شریف) [*San.*] Hazret-i Muhammed (S. V.) zamanındaki harblerde kullanılmış olup Emanat-ı Şerife miyanında Topkapı Sarayı'nda muhafaza olunan bayrak hakkında kullanılır bir tâbirdir.

İslâmda ilk bayrak hicretin birinci senesinde kullanılmağa başlanmıştır. Cenab-ı Peygamber uzun bir mızrağa düz beyaz bir kumaş bağlıyarak ashaptan Ebu Mersed'e vererek cihada memur etmiştir. Hayber Gazası'na kadar vuku bulan seriyyelere (askerî müfreze ve gazveler, düşmanla yapılan kavga) hep bu bayrak gönderilirdi. Hayber Gazası'nda bir de siyah bayrak yapılmış, buna «Rayet» (sancak) adı verilmiştir. Sonradan Emevî ve Abbasî'lerle sair İslâm hükümetlerinde bayrak ve sancakların gerek renkleri ve gerek çeşitleri itibariyle sayılamıyacak kadar çoktur.

«Silâhdar Tarihi» adlı eserin müellifi Fındıklılı Mehmet Ağa (c. 1, s. 14) Topkapı Sarayındaki bayrağın Hazret-i Muhammed'e ait olduğunu, adının Ukab olup aslında siyah softan yapıldığını yazar. Yine onun ifadesine göre Ukab Mısır Kölemen beylerinden Hayır Bay tarafından Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiştir. Sancak eskiyip dağılmağa yüz tutunca üç yeni sancak yapılarak bunlara Ukab'dan ikişer üçer parça konmuştur diyor.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserde (s. 248 ve mütaakıp) «Sancağ-ı Şerif için şu tafsilât vardır:

«Sancağ-ı Şerif Cenab-ı Peygambere aidiyyeti rivayet olunan ve Yenisaray'da Hırka-i Saadet dairesinde diğer emanetlerle beraber hıfzedilen siyah renkteki sancak olup Liva-i Saadet ismiyle de maruftur.

«Bazı kayıtlara göre sancağ-ı şerif, yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan avdetinde beraberinde olup İstanbul'a getirilmiş ve diğer bir rivayete göre de Mısır'a beylerbeyi tâyin edilen Memlûk ümerasından Hayır Bey tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Üçüncü rivayet de bunun Şam'dan getirildiğidir.

«Hammer, Kanunî zamanındaki Rodos muhasarasında Mısır valisi Hayır Bey tarafından Ukab ismindeki Liva-i Şerif'in gönderildiğini yazmaktadır. Âli'nin rivayetine göre Sancağ-ı Şerif bir zaman Şam hazinesinde bulunup hacılar ve surre ile beraber Mekke'ye kadar gidip gelmiş ve 1593 tarihine kadar yetmiş beş sene bu suretle devam etmişti. Fakat H. 1001, M. 1593 senesinde Avusturya seferi münasebetiyle

Şam yeniçerileriyle birlikte ilk defa teberrüken muharebe sahasına gönderilmek üzere getirtilip Gelibolu yoliyle orduya, Sadrazam ve Serdar-ı ekrem bulunan meşhur Sinan Paşa'ya gönderilmiştir. 1594 senesi ikinci teşrininin sonlarına doğru Sancağ-ı Şerif ikinci defa olarak Şam'dan, evvelâ İstanbul'a getirtilip hazinede muhafaza edilmiş, sonra bin nefer yeniçerinin muhafazası altında Macaristan'daki orduya gönderilmiştir.

«Kış münasebetiyle ordunun avdetinde Sancağ-ı Şerif tekrar Şam yeniçerileriyle İstanbul'a iade olunarak yine eskisi gibi hazineye konmuştur. Hattâ 1003 rebiülâhirinin on dördünde yani 1595 senesi sonunda sancağın ordudan İstanbul'a getirilmesi üzerine Şam'a gitmeden evvel herkes açılıp görülmesini istemişlerse de ikinci vezir (sadrazam cephede idi) Ferhat Paşa müsaade etmiyerek sandığı ile beraber Hazine-i Âmireye koydurmuş ve sonra mahalline göndermiştî.

«Sancağ-ı Şerif 1003 H., 1595 M. senesinde tekrar sefere götürülmek üzere İstanbul'a istenilmiş ve geldikten sonra getirenlere münasip atiyye ve memuriyyetler verilerek Alem-i Saadet Enderun-ı Hümayun'da alıkonulup artık seferden sonra Şam'a gönderilmiyerek saraydaki emanetler arasında muhafaza edilmiştir.

«İşte bu tarihten sonra Padişahlarla ve onlar bizzat sefere gitmedikleri zaman Sadrazam ve Serdar-ı ekremlerle beraber Sancağ-ı Şerif'in sefere gönderilmesi âdet oldu. Sancağ-ı Şerif Padişah'la beraber ilk defa 1004 H., 1596 M. senesinde Eğri seferine götürülmüş ve sancağın yanında seyyid ve şeriflerden üç yüz kadar evlâd-ı Peygamberî bulunmuştu. Aynı seferde Sancağ-ı Şerif ile beraber teberrüken Hırka-i Şerif yanı Cenab-ı Peygamber'e aidiyyeti olan hırka da beraber götürülmüştü.

«Silâhdar Tarihi (Beyan-ı Hakikat i Sancağ-ı Şerif) başlığı altında bize aşağıdaki malûmatı vermektedir :

«Bu Sancağ-ı Şerif aslında bir kıt'a olup tevatür ile Sultan-ı Enbiya Peygamberimiz Muhammed-ül-Mustafa Sallallahü aleyh-i veselem Hazretlerinin olduğu müsbettir. İsmi Ukab'dır ve siyah softandır. Bazı yerde Ukab nam-ı sancak olduğu mukarrerdir. Fâtih-i Mısır Sultan Selim Han Hazretlerine Hayır Bay gönderdi. Seferde bile götüresiz diye tasrih etmişti. Mürur-u zamanla ecza-yı şerife müteferrika olmakla Devlet-i Aliyyede aslına göre üç Sancağ-ı Şerif işletilip herbirine ikişer üçer kıt'a tâyin olunup üç sancak etmişlerdir. Üçü dahi bir resimdedir. Biri mevkib-i Hümayunla gider, Hırka-i Şerif yanından ayrılmaz. İkincisi Hazine-i Âmirede mahfuzdur. İktiza ettikçe Vezir-i âzam ve Serdar-ı ekrem olanlara verilir ve biri yine hazinede hıfz olunurdu.»

«Silâhdar'ın kaydına göre Sancağ-ı Şerif'in rengi siyah olup ismi Ukab'dır. Mısır beylerbeyisi Hîre Bay (Hayır Bey) tarafından Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiştir. Sancağ-ı Şerif, mürur-u zamanla parçalandığından aslına yani kıt'asına göre üç sancak yaptırılmış ve asıl Sancağ-ı Şerif'in cüzü'leri parça halinde ikişer üçer kıt'a bu yeni yaptırılan sancağa dikilmiş ve bu suretle aslında bir olan Sancağ-ı Şerif üç kısma ayrılmıştır. Hırka-i Şerif dairesinde bulunan bu üç sancaktan biri Padişah bizzat sefere veya Edirne'ye gittikçe Hırka-i Şerif'le beraber götürülürdü. Şayet Padişah sefere gitmiyecek olup Sadrazamı Serdar yapacaksa o vakit ikinci Sancağ-ı Şerif Sadrazam'a teslim edilir ve üçüncü sancak ise Hazinede dururdu.

«Silâhdar Tarihi'nde Sancağ-ı Şerif'in siyah olduğu kayıtlı olup daha sonraki bazı tarihlerde kılıfının yeşil olmasından dolayı yanlış olarak bunun yeşil olduğu beyan edilmiştir. Fakat Silâhdar Mehmet Efendi saraydaki vazifesi itibariyle bunu daha yakından bileceğinden onun mütalâası doğrudur.

«Seferlerde Sancağ-ı Şerif'in Vezir-i âzam ve Serdar-ı ekrem'e teslimi ve sancağın ordu ile beraber teşyi ve istikbali için mükellef merasim yapılırdı. Padişah, huzuruna kabul ettiği Serdar-ı ekrem'e Sancağ-ı Şerif'i bizzat teslim eder ve avdette de yine bizzat teslim alırdı. Ordunun sahraya yani çadırlı karargâha çıkmasından takriben kırk gün evvel Liva-yi Şerif veya Sancağ-ı Şerif'in sandukasından çıkarılarak günder (mızrak) ine takılması kanundu.

«Sancağ-ı Şerif çıkarılacağı gün muayyen bir saatte Padişah Hırka-i Saadet'te bulunurken Sure-i Feth kıraet olunup bunu mütaakıp Sancağ-ı Şerifi Padişah, mahallinden çıkarıp omuzuna alıp Hırka-i Saadet'ten Arz odası'nın kütüphane kapısı önüne kadar iki keçeli dizilmiş olan Enderun halki arasından geçerek müezzin ve hafızların tekbirleri arasında Arz odasına girip taht-ı Hümayunun sütununa istinat ettirilirdi. O sırada müezzin ve hafızlar Sure-i Fetih veya Yasin suresini okurlardı. Okuma bittikten sonra Bab-üs-saade'de kapı ağası dairesinde beklemekte olan Sadrazam'ı silâhtar ağa veya kapı ağası gelip içeriye davet eder ve bu meyanda Şeyhülislâm ve ayrıca meşayihten biri davet olunurdu.

«Sancağ-ı Şerifin Sadrazam'a teslim edildiği yer zaman zaman değişmiştir. Meselâ yu-

kardaki kayıtta Arz odası'nda olduğu görülüyor; mamafih ekseriyyetle Hırka-i Şerif dairesinde olurdu.

Sadrazam ve Şeyh-ül-islâm ve hüsn-ü zan kazanmış olan meşayihten biri Padişah'ın huzuruna girince Sadrazam'a kürk giydirilip başına iki murassa' sorguç takılır ve Şeyh-ül-islâm'a da kürk ve Şeyh Efendiye de hil'at giydirilirdi. Bundan sonra bizzat hükümdar eliyle Sancağ-ı Şerifi alır, öper, Sadrazam'a teslim ederken kendisini sefere memur eylediğini söyler ve muvaffakıyyet temenni ederdi. Sadrazam Sancağ-ı Şerifi omuzuna aldığı zaman Şeyh-ül-islâm ile Şeyh Efendi dua ederlerdi. Bundan sonra Sadrazam omuzunda Sancağ-ı Şerif olarak dışarı çıkar, sipah ve silâhtar ağaları hemen koşarak elinden alıp ortakapı önüne varıncaya kadar önünde götürürler ve sonra Sadrazam'ın imamına teslim edilir ve Feth-i Şerif okunduktan sonra alayla Sadrazam ve Serdar-ı ekrem'in Davutpaşa'daki karargâhına gidilirdi.

«Sancağ-ı Şerif merasimlerinde onyedinci asırla onsekizinci asırdaki usul ve kaidelerde bazı ufak tefek farklar varsa da esasa taalluk etmemektedir.

«Bu sancak merasimlerinden başka Davutpaşa'da da Sancağ-ı Şerifi teşyi' merasimi yapılırdı. Üçüncü Sultan Selim 1204 H. 1789 M. senesinde orduyu ve Sancağ-ı Şerifi teşyi' etmek üzere Davutpaşa'ya giderek orada mahall i mahsusundaki Sancağ-ı Şerifi omuzuna almış ve sonra Alemdar'a teslim eylemiş ve Sadrazam'ın otağı önünde Kapı kulu süvarilerinin sipah bölüğü Feth-i Şerif okuyup duadan sonra Sadrazam ve Serdar-ı ekrem Liva-yi Şerifin önünde ve Padişah arkasında olarak Han çiftliği'ne kadar Sultan Selim sancağı ve orduyu teşyi' etmiş ve burada başka bir merasimden sonra avdet eylemiştir. Sancağ-ı Şerifin hizmetinde ve muhafazasında bulunanlara Liva-yi Şerif takımı denilirdi.

«Hükümdar sefere gitmemişse ordunun avdetinde başta Padişah olarak Sadaret kaymakamı, Şeyh-ül-islâm, devlet ricali, kazaskerler Davutpaşa'ya kadar gidip orada sefere gitmemiş olan Kapı kulu ocaklariyle Sancağ-ı Şerifi karşılardı. Sadrazam Sancağ-ı Şerifi istikbale gelen Padişahı görünce hemen atından inip üç defa yer öptükten sonra Padişah'ın rikâbını öper ve hükümdar tarafından ihsan olunan ata biner ve bu sırada Sadrazam ve Serdar-ı ekrem getirdiği sancağı Padişah'a teslim eder, Padişah sancağı aldıktan sonra tekrar Sadrazam'a verir ve kendisi saraya dönerdi.

«Bundan sonra Sadrazam alayla Davutpaşa'dan Edirnekapı (bazan Topkapı), Saraçhane, Beyazıt ve Divanyolu'ndan geçerek saraya gider, Bab-ı hümayun'dan ortakapıya kadar sipah bölüğü ağasının omuzunda taşıdığı Sancağ-ı Şerifi buradan bizzat Sadrazam alarak ta Arz odası'na kadar omuzunda götürüp orada bizzat Padişah'a teslim ederdi.»

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı bundan sonra Sancağ-ı Şerif ihracı münasebetiyle Osmanlı tarihlerinde kanunnamelerde görülmiyen bazı farklar bulunduğunu beyanla onlar da kayıt ve işaret edildikten ve Sancağ ı Şerif sandığının pek mükemmel ve müzeyyen olduğunu, Sancağ-ı Şerif sandığına konulurken Kur'an okunup dua edildiğini de yazdıktan sonra Sancağ-ı Şerifin seferler dışında çıkarılması bahsine geçiyor ve onun için de (sayfa 259) şunları yazıyor :

«Sancağ-ı Şerif yalnız seferlere inhisar ettirilmeyip bazan İstanbul'da vukua gelmiş olan askerî isyanlarda da çıkarılarak halk âsilere karşı Sancağ-ı Şerif altında toplanmağa davet edilir ve bu suretle âsilerin mâneviyyatı üzerinde mühim bir tesir husule getirilerek hâdise bastırılırdı. Fakat her isyanda sancağın çıkarılması âdet olmayıp fevkalâde anlarda olurdu. Meselâ : 1061 H., 1651 M. senesinde Ocak ağaları'nın çekilmez hale gelen tahakkümlerini bertaraf etmek için Sancağ-ı Şerif çıkarılmış ve bu hal Yeniçeri ocağı ağalariyle taraftarlarını şaşırtarak hükümet bu sayede bunlardan kurtulmuştu.

«Yine bunun gibi 1099 H., 1687 M. senesinde cepheden dönen ve Dördüncü Mehmet'i hal' eden Kapı kulu ocaklarının İstanbul'daki edepsizlikleri tahammül edilmez bir hale geldiğinden, bir işarete bakan halkın ayaklanması neticesinde bundan cesaret alan hükümet Sancağ-ı Şerifi çıkarmak suretiyle işi bastırmış ve ileri gelenler de katledilmişlerdir.

«Ocakliları tedip için Sancağ-ı Şerifin son ihracı 1241 H. 1826 M. senesinde olup bu defa sancak saraydan çıkarılarak Sultanahmet camii minberine dikilmiş ve bir kaç saat içinde Yeniçeri'ler tedip ve kışlaları yıkılarak ocak tamamen söndürülüp Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ismiyle talimli asker ocağının temelleri atılmıştır.»

Sancağ-ı Şerife Osmanlılar tarafından büyük bir kıymet verilmiş ve bu sancak ne zaman çıkarılırsa yedi yaşından yetmiş yaşına kadar her müslümanın onun altına toplanarak cihada iştirak etmesi farz olduğu itikadı beslenmiştir. Hattâ Topkapı Sarayı'nın Arz odası karşısındaki kapısı önüne dikilen sancağın di-

kildiği yere kimsenin ayak basmaması ve bu suretle hürmetsizlik gösterilmemesi için 1908 İnkılâbına kadar dikilen yerde iki süngülü askere nöbet beklettirilmiştir. Temmuz inkılâbından sonra askerler kaldırılmış ise de hatırası kalmak için yerine bir taş dikilmiştir Bu taş kapı önünde hâlâ görülmektedir.

SANCAĞ-I ŞERİF İHRACI (سنجاق شريف اخراجى) [*Idə.*] Sancağ-ı Şerifin çıkarılması demek olan bu tâbir Hazret-i Peygamber'in Topkapı Sarayı'nda Emanat-ı Şerife arasında muhafaza edilen sancağının sefer münasebetiyle çıkarılması yerinde kullanılırdı. Sancağ-ı Şerifin ihracı demek, yine o zamanın tâbiriyle, yediden yetmişe kadar bütün müslümanların din düşmanlariyle harb etmek üzere bunun altında toplanması demekti. Padişahlar bizzat sefere gittikleri zamanlarda Sancağ-ı Şerifi birlikte götürürler, kendileri gitmedikleri zamanlarda «Serdar-ı ekrem» unvanını verdikleri Sadrazam'a kendi elleriyle teslim ederlerdi. Sancağ-ı Şerifin dahilî isyanlar dolayısiyle çıkarıldığı zamanlar da olmuştur. Bu maksatla çıkarılışın sonuncusu Yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1241 H, 1826 M. tarihindedir. Bak. Sacag-ı Şerif.

SANCAĞ-I ŞERİF ŞEYHİ (سنجاق شريف شيخى) [*Sar.*] Seferde Sancağ-ı Şerif ile beraber bulunan Sâdat'tan (Peygamber evlâdının yaşlı ve itibarlılarından) zat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun maiyyetinde Sancağ-ı Şerif altında bulunmak üzere bir kısım Sâdat ta sefere giderdi. Muharebe olurken Sancağ-ı Şerif, Serdar ve Sadrazam önünde durur ve Sâdat ile hâfızlar etrafında Sure-i Fetih okurlardı.

SANCAK (سنجاق) [*Ask.*] Orduların, temsil ettikleri devletin alâmeti olarak, kullandıkları bayrağın adıdır. Sancağın, Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati» ndeki izahı şöyledir :

«Yere saplanıp dikilen şey — eskiden askerin önünde yere saplanıp dikildiği münasebetle — bayrak, alem.» Sancak yerine «bayrak» da kullanılır. Ancak sancak tâbiri daha ziyade dinî bir mahiyyeti haizdir.

Araplar sancak ve bayrak tâbirlerine mukabil «Liva» ve «rayet» kullanırlar.»

Bayrak; pek eski bir şeydir. Eski Mısırlılarla muasır bulunan, yahut onlardan medeniyyet örneği alan kavimler nezdinde de bayrak maruf idi. İslâmiyyetten evvel Araplarda dahi bayrak istimali taammüm eylemişti. Her kabilenin kendisine mahsus bayrağı vardı.

Bayrakların muharebelerde tuttuğu mevki pek büyüktür. Çünkü halk muharebelerde ancak bayrakların gölgesi altında toplanırlar ve bayrakların zevali ile kendileri de dağılırlar.

Arapların istimal ettikleri bayrak veya sancak (Ukab) (Karakuş) namiyle maruf idi. Harbe gidişlerinde sancağı çıkarırlardı. Müzakereden sonra ittifakla birine verilmesi kararlaşırsa ona verirlerdi. Öyle hususi bir ittifak olmazsa asıl bayraktara teslim eylerlerdi Bayraktarlık vazifesi nöbet ile kâh (Beni Ümeyye) de, kâh (Abdüddâr) da bulunurdu. Karinelerden Arapların bayraklarına Ukab (karakuş) namını vermeleri Romalı'lardan iktibas suretiyle vuku bulmuştur. Çünkü karakuş Romalı'ların bir alâmet-i mahsusaları idi. Bunu bayraklarına vaz' ve binalar üzerine nakşederlerdi.

İslâmlar (Bedir) gazasında biri beyaz, diğer ikisi siyah olmak üzere üç sancak kullanmışlardır. Beyaz sancak Hazret-i Peygamber tarafından sahabenin kudemasından (Mus'ab İbn-i Umeyr) e, siyah sancaklardan biri de Hazret-i Ali'ye tevdi olunmuş idi. (Ukab) namında olan bu ikinci sancak Hazret-i Ayşe'nin çarşafından yapılmış idi. Üçüncü sancak Ensardan bir zata verilmişti. Ebu Süfyan bu vak'ada (Rayet-ür-rüesa) yani reislerin sancağını hâmil bulunuyordu. Sancağın adı da Ukab idi. Bundan anlaşılıyor ki Araplar Romalılardan iktibasen bu türlü sancaklara Ukab derlerdi. Yalnız bir sancağın adı değildi. İslâmların Şam, İran ve Mısır'a yayılarak devletlerinin taaddüt ve tenevvüü sancaklarının nevi, renk ve şekillerinin de çoğalmasını intaç etmiştir. Bayraklar bundan sonra uzun yapılmağa ve muhtelif isimlerle anılmağa başlanmıştır. (Ebu Müslim Horasanî) Abbasîler namına Hilâfeti elde etmeğe giriştiği zaman on dört arşın boyunda bir kargı üzerine sancak yaparak Abbasîlerden (İbrahim-ül-Emam) a gönderilmiştir. Bu sancağın ismi (zıl = gölge) idi. Ebu Müslim'in yine ona gönderdiği (sehab = bulut) adında diğer bir sancak on üç arşın uzunluğunda bir mızrak üzerine yapılmış idi.

Sancakların böyle büyük yapılması halk üzerine tesir maksadına müstenit idi.

Abbasî halifelerinin onuncusu olan (Mütevekkil) hicrî 235 (849-850) kendi oğullarını veliahd tâyin ettiği zaman oğullarından her birine iki sancak vermişti. Bunlardan biri veliahdliğe mahsus siyah, diğeri valiliğe mahsus beyaz renkte idi. Abbasî halifelerinden (Me'mun), (Fadl İbn-i Sehl) i serdarlık inzimamiyle bütün Şark valiliğine tâyin ve kendisine «Zürriyaseteyn» lâkabını tevcih ettiği zaman ona harbesi iki şubeli bir sancak yaptırıp vermiştir. Hulâsa İslâmda sancaklar ve bayrakların şekilleri za-

manla taaddüt ettiği gibi hulefa ve selâtîn de sancakların taaddüdü ile iftihar ederlerdi Fatımiyye halifelerinden (Aziz Billah) Şam kıt'asının fethine hareket ettiği sırada maiyyetinde bulunan askerin hâmil bulundukları sancakların miktarı beş yüz ve borizanların sayısı kezalik beş yüze baliğ idi. Bazan sancakların üzerine halifelerin, sultanların yahut askerin kumanda'nığında bulunanların adları yazılırdı. Nitekim (Beckem) in hâmil olduğu sancağa (İbn-i Raik) e nisbetle (Raikî) diye yazılmış idi.

İslâmlarda ilk evvel beyaz ve siyah sancak kullanılmıştır. Ondan sonra teşekkül eden devletlerce kullanılan sancakların rengi devletlerin ihtilâfına göre muhtelif idi. Meselâ Emevîlerin sancakları kırmızı, Alevîliğe taraftar olanların sancakları beyaz renkte idi. Abbasîlerin hilâfetine taraftar olanların sancakları siyahtı Zaten alelıtlak siyah Abbasîlerin mümeyyiz alâmetlerindendi. Abbasîler bu rengi Emevîler tarafından Benî Haşim'den şehit edilenlerin alâmeti olarak ittihaz etmişlerdi. İşte bunun için Abbasîlere (Müsvedde) siyahı iltizam edenler denilmiş idi. Haşimîler ayrılarak Tâlibîler her tarafta Abbasîlerin hilâfetini tanımamağa başlayınca Abbasîlerin mümeyyiz alâmetlerine muhalif muhtelif alâmetler ittihaz ederken beyaz sancaklar kullanmağa başladılar. Bu sebepten onlara (Mübeyyize) beyazı iltizam edenler namı verilmiş idi. Bu karinelerden anlaşılıyor ki Şia'dan (Benî Haşim) taraftarlarının mümeyyiz alâmetleri yeşil renk idi. İşte bu sebepten (Me'mun) Hazret-i Ali'nin ahfadından (Ali Bin Mus-el-Kâzım)ı veliahd tâyin ettiği zaman askere siyah elbiseyi çıkarıp yeşil giymelerini emretmiş idi. Fakat Me'mun bu biattan dönmeğe mecbur olunca siyah renge de. tabiatiyle avdet olundu.

Mağrıptaki Berber mülûkü yalnız bir renkte sancak kullanmamış, muhtelif renklerde sancaklar istimal etmişlerdir. Bunlar fazla olarak sancaklarını halis ipekten mamul altın sırmalı kumaştan yaparlardı.

Eski Türkler de sancak istimal etmişlerdir. Osmanlılarda «Tuğ» namiyle anılan şey eski Türklerin bayrağı idi. Bu bayrak eski Türklerde; Çinliler ve Türklerce mukaddes tanılan «Tibet Öküzü» yani «Yak»ın kuyruğundan yapılırdı. Bu öküzün kuyruğu atın kuyruğuna benzerdi. Onun için sonraları bulunması çok güç olan «Tibet Öküzü» nün kuyruğu yerinde «At kuyruğu» kullanılmıştır.

(Dhosson) un «Moğol Tarihi» nden tercüme edilip «Millî Tetebbu'lar Mecmuası» nda Ziya Gökalp, Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât, c. 1, no. 3) buna dair aşağıdaki tafsilât verilmiştir:

«(Tu) bir sancağın Çince ismidir ki uzun bir mızrağın ucuna Tibet ineğinin kalın bir kuyruğunun takılmasiyle teşekkül eder. Çin imparatorlarının hususi sancakları böyle idi; ve bu imparatorlar tâbileri olan Türk yahut Tatar prenslerine Hanlık rütbesi vermek istedikleri zaman, Hanlık tevcihine delâlet etmek üzere, onlara davullarla beraber bu sancaklardan verirlerdi. Tabl ve alem Türk ve Tatarlar tarafından kabul olunan (tuğ) kelimesinin menşei budur. Fakat Tibet öküzünün kuyruğunu bulamadıkları için mızraklara ona benziyen at kuyruğunu takmakla iktifa ettiler.»

Mahmut Şevket Paşa «Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi» adlı eserinde (s. 37) diyor ki: «Şark memleketlerinde ve Deşt ve Türkistan'da Türk devletlerinde ve Hind ve Çin hükümetlerinde büyük bir sancak üzerine boyalı at kuyruğu kıllarından dağınık saça benzer bir alâmet vazolunarak askerin ilerisinde götürülür ve buna (haliş) denir idi.

«Haliş; Cengiz ve Hulâgû ordularında ve Eyyubîlerle Selçukîler zamanlarında dahi kullanılmış ve fakat risalenin kısm-ı sanisi nihayetine merbut ve resimleri havi levhalardan sonra gelen levha eşkâli miyanında (59) rakamiyle gösterildiği veçhile şekli değiştirilip bir sırığın ucuna perişan bir halde aşağı sarkan ve kırmızıya boyanan at kıllarının balâsına beyaz ve siyah renkte kılların örülmesinden mütehassıl bir kaç büküm saç bırakıldıktan sonra bunların üst tarafına yaldızlı top şeklinde bir filike vazolunmuştur.»

Vak'anüvis Vasıf Efendi Tarihinde (c. 1, s. 134) tuğ ve sancağın Şark ve İslâm devletlerinde ihdas ve istimali hakkında uzun uzadıya izahat verirken şunları da yazıyor:

«Hulefaya mahsus olan tarz-ı kadim bayraklar ve hilâlî ve alemlû siyah ve yeşil sancaklar giderek turuk u sofiye meşayihine kalıp camilerle tekkelerde bulunarak ekâbir cenazeleri önünce götürülür ve aşûra ve sair eyyam-ı meşhurede açılır oldu.

«Dünyanın işi böyledir. Hangi taifenin kuvvet ve şevketi zail olursa onun şöhretine vesile olan rüsum ve âsâr dahi metrûk kalır.»

Emîrlik rütbesini ihraza liyakat gösterenlere hükümdarı tarafından Tabl ve alem ve tuğ itasiyle emsali arasında mümtaz kılınmak eski Türk ananesi icabıdır. İşte bu anane muktezasıdır kî Osman Gazi'nin defalarla Rumlar üzerine gazasına ve Karacahisar'ı feth ve zapt eylemesine karşılık Rum Selçukî hükümdarı

Sultan Alâüddin tarafından kendisine davul, tuğ ve bir de sancak gönderilmek suretiyle beylik verilmiştir.

Osmanlılar tarafından da aşağı yukarı aynı şekilde, Emaret tevcih olunmuştur. Kösemihal misal olarak zikrolunabilir. Tarih-i Osmanî Encümeni adına neşrolunan (Osmanlı Tarihi)nde (s. 607) deniliyor ki: «O ane kadar Osman Han'ın ittifakından ayrılmıyan, lüzumunda sadakat ve fedakârlık gösteren Kösemihal derhal davete icabetle geldi, Osman Han'ın teklifini kabul ile izhar-ı İslâm eyledi, (Abdullah Mihal) adını aldı. Osman Han bundan mahzuz olarak Mihal Bey'e ağır hil'at giydirdi. Bir kat daha mahabbet ve hürmet gösterdi. Oğlunu hizmetine aldı. İdaresindeki mahallin hükümetini uhdesinde ipka ile bir sancak verdi.

«Mihal Bey'e sancak verilmesi Selçuk Sultanı'nın vaktiyle Osman Han'a göndermiş olduğu sancağa nazire gibi idi, yani kendisinin hükümdar ve Köse Mihal'in maiyyeti beylerinden olduğunu gösterir bir muamele idi. O zamanın usul-ü siyasetince mânidar addolunan işbu muamele Osmanlılık âleminde ilk defa vâki oluyordu.»

Bu tarihî kayıttan anlaşılıyor ki Mihal Bey'e resmen Emaret rütbesi tevcih olunmuştur.

Sancak beyliği münasebetiyle eskidenberi merasim yapılmıştır. İslâmiyyetin ilk zamanlarında Halifeler harbe bir ordu sevkettikleri zaman kumandanlara sancak verirler ve tevdi sırasında askerin muzafferiyyetine dua ve sabr u celâdet izharına teşvik eylerlerdi. Hazret-i Ömer sancak verdikçe aşağıdaki nutkunu irad ederdi: «Allah'ın ismiyle ve avn ü inayetiyle bu sancağı tevdi ediyorum. Teyid-i İlâhî ile gidiniz. Muzafferiyyet ancak Cenab-ı Hak'tandır ve ancak Hakkı iltizam ve sabr ü tahammül iledir. Allah'ı tanımıyanlar ile Allah uğrunda harb ediniz. Taaddi ve tecavüzde bulunmayınız. Zira Cenab-ı Hak taaddi ve tecavüzde bulunanları sevmez. Düşman ile karşı karşıya geldiğiniz zaman korkak olmayınız. Zafer neşvesiyle kimseyi işkence ile öldürmeyiniz. Galibiyyet gururu ile düşmana lüzumsuz telefat ve hasarat verdirmeyiniz. İhtiyarlardan, kadınlardan, çocuklardan kimse öldürmeyiniz. İki taraf ordusu müsademe ettiği ve garet yapıldığı zaman öyle kimseleri öldürmekten sakınınız.»

Sancak tevdii esnasında icra olunan dua ve vesayada her halifenin kendisine mahsus bir üslûb tarzı vardı. Şu kadar ki mâna itibariyle hep bir mealde idi. Bir tarafa vali tâyin edilince, bahusus İslâmiyyetin evaili sırasında, valiye sancak tevdi etmek de âdet idi. Çünkü o sıralarda vali asker kumandanı idi. Bu sancaklar tefe'ülen yıldızların kıranları zamanlarında sapa geçirilir, kumandanlara ve valilere verilirdi. Abbasîlerde bir kumandana serhadlerde bulunan bir ordugâh reisine sancak verildiği zaman o kumandan yahut muhafız vazifesinin başına gitmek üzere Halife'nin sarayından çıkarken alemdarlardan ve davulculardan mürekkep büyük alaylarla teşyi olunurdu.

Fatımîlerin Mısır'da (Hazanet-ül-Bunud) namiyle sancak vaz'ına mahsus bir dairesi vardı. Bu dairede sancak ve bayraklardan başka deriden mamul kalkanlar ve sair harb edevatı da muhafaza olunurdu.

Osmanlılarda da sancak verilmesi münasebetiyle merasim yapılırdı. Bilhassa tarihî bir yadigâr olan «Sancağ-ı Şerif» in ihraç ve Serdara teslimi parlak merasimin icrasına vesile teşkil eylerdi. «Sancağ-ı Şerif» e Osmanlılarca büyük bir kıymet verilmiş ve bu sancak ne zaman çıkarılırsa yedi yaşından yetmiş yaşına kadar her Müslümanın onun altına toplanarak cihada iştirak etmesi farz olduğu itikadı beslenmiştir. Hattâ Topkapı Sarayı'nın Arz odası karşısındaki kapısı önüne dikilen sancağın dikildiği yere kimsenin ayak basmaması ve bu suretle hürmetsizlik gösterilmemesi için 1908 İnkılâbına kadar dikilen yerde iki süngülü askere nöbet beklettirilmiştir. Temmuz İnkılâbından sonra askerler kaldırılmış ise de hatırası kalmak için yerine bir taş konmuştur. Bu taş kapı önünde hâlâ görülür.

Kalelerle hükümete ait binalara çekilen devlet alâmetine «Bayrak» adı verilir ki hicrî 1242 (1826-27) senesinde ortalarına ay-yıldız şekli konularak «Sancak» ismi verilmiş ve bu suretle resmî tebligat da yapılmıştır.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi bunu yazarken (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 242) «Hâtıra» başlığı altında şu mütalâayı ilâve eylemiştir:

«Bayrak tâbiri Yeniçeri ıstılahatından olması mütalâasiyle işbu tenbih icra olunmuş zannolunur. Zira «Bayraktar» Yeniçerilere mahsus unvan olduğu müddeayı teyit eder.»

Nakkare önde bir müteharrik cebel gibi
Geçmekte ztvakar u tarap mevkib-i zafer
Sancak o reng-i âl ile fer-i ezel gibi
Fark-ı mehabetinde saçar mevce mevce fer
Tevfik Fikret

§ [*İda.*] Memleketin idarî taksimatından birine verilen addır. Bunun yerine «Liva» da

kullanılırdı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar memleketin idarî taksimatı nahiye, kaza, sancak ve vilâyetti. Nahiye'de «Nahiye müdürü», kaza'da «Kaymakam», sancak'ta «Mutasarrıf», vilâyetde de «Vali» adını taşıyan idare memurları bulunurdu. Sancaklardan müstakil olanları da vardı.

İkinci Sultan Mahmut zamanında yapılan merkeziyyet usulünden evvelki eyalet teşkilâtında da sancak adı altında teşekkül mevcuttu. Mirliva unvanını taşıyan Sancak beyi beş on kazalık yerin mutasarrıfı ve sipahisinin de kumandanı idi.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde (c. 1, s. 178 ve mütaakıp) eyaletlerle sancakları birer birer göstermektedir. Oradaki izahata göre Rumeli eyaleti yirmi dört, Anadolu eyaleti on dört sancaktı. Seyahatnamede eyaletlerle sancaklar şöyle gösterilmiştir:

Karaman eyaleti yedi sancak, Bosna eyaleti sekiz sancak, Kaptanpaşa eyaleti on bir sancak, Mora eyaleti beş sancak, Budin eyaleti iki sancak, Kanije eyaleti yedi sancak, Uyvar eyaleti beş sancak, Tamışvar eyaleti altı sancak, Varat eyaleti beş sancak, Erdelistan eyaleti dört sancak, Özi (Silistre) on bir sancak, Kıbrıs eyaleti yedi sancak, Girit eyaleti üç sancak, Şam eyaleti dokuz sancak, Trablusşam eyaleti beş sancak, Halep eyaleti yedi sancak, Adana eyaleti dört sancak, Diyarbekir eyaleti on dokuz sancak, Kars eyaleti beş sancak, Çıldır eyaleti on üç sancak, Trabzon eyaleti dört sancak, Raka eyaleti yedi sancak, Bağdat eyaleti on üç sancak, Trablusgarp eyaleti üç sancak, Musul eyaleti altı sancak, Van eyaleti on üç sancak, Erzurum eyaleti on sekiz sancak, Şehrizor eyaleti yirmi sancaktı.

Sancak kaza değil bu
Bir mülktür giden kim
Kendi gazaya gitse
Mümkün değil kazası.
Lâ

§ [*Bah.*] Omurgadan geçen amut sathı üzerinde ayakta provaya bakan birinin sağ kol tarafına verilen addır. Buna « Sancak tarafı » da denilir. Bu vaziyetteki adamın sol kol tarafına «iskele» yahut «iskele tarafı» denir.

SANCAK BERATI (صنجاق براتی) [*Bah.*] Geminin hangi devlet sancağı altında olduğunu belirten berat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı hükümeti zamanında bu cihet geminin «Sened-i Bahrî» sine yazılırdı.

SANCAK BEYİ (صنجاق بکی) [*İda.*] Eyalet teşkilâtiyle Timar usulünün cari olduğu zamanlarda beş on kazalık yerin mutasarrıfı ile sipahisinin kumandanına verilen addır. Osmanlıların ilk zamanlarında beylere yahut hükümdar evlâtlarına has olarak verilen mıntakalara «Sancak» denilir, bu sancaklara tasarruf edenlere de «Sancak beyi» adı verilirdi.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı şehzadelerinin sancak beylikleri» hakkında (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 117 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Devlet ailenin müşterek malı idi; Osmanlı beyliğinin kuruluşu devrinde de aynı usul vardı. Osman Bey, idaresi altındaki yerleri kardeşi, oğul ve silâh arkadaşı olan aşiret beylerine vermişti. Meselâ büyük biraderi Gündüz Bey'e Karacahisar ve Sultan Önünü (Eskişehir) mıntakasını Aykut Alp'a, İnönü, Hasan Alp'a Yarhisar, Turgut Alp'a İnegöl mıntakalarını vermişti. Daha sonra Osman Bey'e iltihak eden aşiret beylerinden Konur Alp'a Bolu ve Düzce ve Akçakoca'ya adına mensup olan mıntakalar verilmişti.

«Orhan Bey de idaresindeki yerlere oğul ve sonra beylerini tâyin etmişti. Konur Alp'ın vefatından sonra Düzce ve Bolu havalisine Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa ve Akçakoca'nın vefatından sonra Kandıra ve daha sonra zaptedilen İzmit havalisine de diğer oğlu Murat Bey gönderilmişlerdi. Orhan'ın oğullarından İbrahim, Eskişehirde sancak beyliği ediyordu. Daha sonra İzmit sancağı Süleyman Paşa'ya verilip Murat Bey İnönü ve Karasi beyliğinin kısmen ilhakı üzerine Süleyman Paşa Balıkesir ve Murat Bey de Bursa'ya nakledilmişlerdi.

«Orhan Bey'den sonra (Devlet ailenin müşterek malıdır) diye malûm olan kanunda tadilât yapılmış ve Murat Bey'in cülûsundan itibaren Devlete iştirak hakkı aileden alınarak hükümdar ile onun oğullarına inhisar ettirilmiştir. Buna sebep Murat'a karşı biraderleri Halil ile İbrahim'in muhalefetleri olmuştur.

«1359 da hükümdar olarak kardeşlerinin gailelerini bertaraf eden Murat Bey 766 H. 1365 M. tarihinde Biga'yı zaptettiği sırada orada yakaladığı büyük biraderi Süleyman Paşa'nın oğlu Melik Nâsır'ı öldürmüştür.

«Birinci Murat'ın, Bayezit, Yakup, Savcı isimlerinde üç oğlu vardı. Bunlardan Bayezit, Germiyanlılardan çeyiz olarak alınan Kütahya sancağında, Yakup Karesi yani Balıkesir sancağında ve Savcı da babasının Rumeli'de bulunduğu sırada Bursa'da bulunmuşlardı. Savcı 1385 de babasına karşı isyan eylemişti.

«Yıldırım Bayezit zamanında oğullarından Ertuğrul, Süleyman, İsa ve Mehmet Çelebi'lerden her biri Anadolu beylerinden zaptedilen yerlerde Sancak beyliği etmişlerdi.

«Çelebi Mehmet'in oğullarından Kasım, babasının saltanat mücadelesi esnasında Amasya sancağında bulunurken 809 H. 1406 M. de vefat etmiştir. Çelebi'nin saltanatı zamanında hayattaki oğullarının büyüğü olan Murat Bey Amasya'da, onun küçüğü Mustafa Çelebi Hamideli yani Isparta taraflarında Sancak beyliği etmişlerdi. Çelebi'nin iki şehzadesinden başka Ahmet, Yusuf, Mahmut isimlerinde diğer oğulları varsa da bunlar küçük olduklarından babalarının yanında bulunuyorlardı. Bu şehzadelerden ikisi babasının sağlığında ölmüşler ve diğerinin gözlerine İkinci Murat tarafından mil çekilmişti.

«İkinci Murat'ın oğullarından Ahmet ve onun vefatiyle Mehmet ve Mehmet'in Manisa'ya nakli üzerine Alâüddin Amasya'da valilik etmişlerdir. Ahmet'le Alâüddin babalarının sağlığında vefat etmişler, Mehmet de hükümdar olmuştu.

«Fatih'in oğullarından şehzade Mustafa Manisa'da bulunurken Konya'nın zaptı üzerine Konya valiliğine nakledilmiş ve Candaroğullarından alınan Kastamonu sancağına da şehzade Cem gönderilmiş ve şehzade Mustafa'nın vefatı üzerine Cem Sultan, Karaman valiliğine nakledilmiştir. Fatih'in büyük oğlu Bayezit ise babasının ilk zamanlarından itibaren vefatına kadar uzun müddet Amasya valiliğinde bulunarak buradaki fikir hayatının temadisinde mühim âmil olmuştur.

«İkinci Bayezit'in Abdullah, Şehinşah, Ahmet, Korkut, Mehmet, Mahmut ve Selim isimlerindeki oğullarından her biri bir yerde valilik etmişlerdi.

«Bayezit'in torunları da daha küçük yerlerde Sancak beyliği etmişlerdir.

«Yavuz Sultan Selim babasının elinden saltanatı aldığı zaman Süleyman'dan başka oğlu yoktu. Süleyman, babasının İran ve Mısır seferlerinde Edirne ve İstanbul'da saltanat kaymakamı bulunmuş ve seferden maada zamanlarda ise kendi sancağı olan Manisa'da valilik etmiştir.

«Kanunî Sultan Süleyman'ın oğullarından Mehmet Saruhan'da, Mustafa evvelâ Amasya'da ve sonra Karaman'da, Bayezit evvelâ Karaman ve sonra Kütahya'da ve daha sonra da Amasya'da ve Sarı Selim ise evvelâ Manisa ve badehu Kütahya'da bulunmuşlardır. Selim'in büyük oğlu Murat büyük babasının sağlığında evvelâ Akşehir ve sonra da babasının yerine Manisa'da bulunup kendisi hükümdar olunciya kadar burada kalmıştır. Artık İkinci Selim devrinden itibaren yetişkin şehzadelerin sancaklara çıkarılmaları usulü terkolunarak bunlardan yalnız büyük ve hükümdarlığa namzet şehzadeye Sancak verilmesi takarrür etmiş ve Manisa sancağı veliahd Şehzade sancağı olmuştur.

«Üçüncü Mehmet zamanından itibaren büyük şehzadelerin de sancağa çıkmaları kanunu tamamen kaldırılmış, fakat veliahd olan şehzadelere Anadolu'da ismen sancak verilip bunun bir vekil ile idare edilmesi gibi zavahiri muhafaza edici bir usul koumuştu. Bu yeni usul mucebince Sultan İbrahim'in oğlu Mehmet beş yaşında iken Manisa sancağına tâyin edilip buranın idaresi için bir mütesellim gönderilmiştir. İbrahim'in hal'i ve Mehmet'in hükümdar olması üzerine bu tarz da kaldırılmıştır.

«Yetişkin şehzadelerin sancağa çıkarılmayıp yalnız büyük şehzadenin sancak beyi olmasının kabulüne, Şehzade Bayezit ile Selim arasındaki mücadelenin ve büyük şehzadenin sancağa çıkarılması usulünün kaldırılmasına da Üçüncü Mehmet'in oğlu olan ve babası tarafından öldürülen Şehzade Mahmut hâdisesinin sebep olması ihtimal dahilindedir.

«İşte onaltıncı asır sonlarına kadar Sancak beyliğinde ve valiliklerde bulunmuş olan şehzadelerin bu tarihten sonra vilâyetlere gönderilmemeleri ve bu suretle bunların millet ve memleket hakkındaki vukufsuzlukları devlet idaresinde derhal tesirini göstermiştir.

«Kardeşlerini öldürmiyen Dördüncü Mehmet 1063 H. 1652 M. tarihinden itibaren bunları sarayda Şimşirlik Kasrı'nda oturtmuş ve badema veliahd ve diğer şehzadelerin burada oturmaları âdet olmuştur.»

Sancak beylerine «Ümera» denilirdi. Bunlar sancaklarındaki davaları dinlerler, «İcra-yi ahkâm-ı Şeriat» ederlerdi. Memur oldukları sancakta «hıfz ve haraset-i raiyyet ve zabt u rabt ve def-i mezalim ve umur-ı seyf ve siyasetle memur idiler.»

Fatih Kanunnamesi'nde Sancak beylikleri hakkında ahkâm vardır. Nitekim Divandan bahsolunurken (sayfa 13) «Sofa-i Divan-ı âlide oturmak Beylerbeyilerin yoludur ve Beylerbeyiler yüzera altına, Defterdarlar, Kazaskerler altına otururlar. Sancak beyleri taşrada otururlar.»

Sancak beyleri, işgal ettikleri sancakların ehemmiyyetine göre, derecelere ayrılmışlardı. Dirlikleri biribirinden farklı idi. Dirliği dört

yüz bin akçaya varan sancak beyi, Beylerbeyi olurdu. Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 14) buna dair ahkâm mevcuttur. «Beylerbeyilik dört kimsenin yoludur Mal Defterdarlarının ve beylik ile Nişancı olanın ve beş yüz akça kadıların ve dört yüz bin akçaya varmış Sancak beylerinin yoludur.»

Yine aynı kanunnameye nazaran (sayfa 29) Sancak beyleri, Beylerbeyiler gibi tekaüt hakkına malik idiler. Alacakları tekaüdiyye muayyendi: «Sancak beyiler altmış bin akça ile olalar.»

Vezirlerle diğer devlet erkânı gibi Sancak beylerinin evlâtlarına zeamet verilirdi. Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 21) bunun için şu ahkâm yazılıdır: «Sancak beyi oğulları otuz bin akça zeamet ala.»

Kanun (Fatih Kanunnamesi sayfa 31) Sancak beylerine yazılacak elkabı bile tâyin etmiş idi: «Kıdveţ-ül-ümera-il-kiram sahib-ül-iz vel ihtişam elmuhtass-ı bimezid-i inayet-il-melik-il-allâm.»

Tevkiî Kanunnamesi'nde (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s, 3) Sancak beylerinin Divana gelirken giyecekleri elbise ile istihdam edecekleri hademe yazılı olduğu gibi nerede oturacakları ve Padişah'ın huzuruna ne suretle girecekleri de gösterilmiştir: «Sancak beyleri hil'at ve destbus için Divan-ı hümayuna gelmek lâzım gelse mücevveze ve çatma kapaniçe üst giyerler ve orta raht ve orta abayi ve çifte gümüş zincirli ata binerler, iki şatır bir mataracı ve bir tüfekçi istihdam ederler. Sair hüddam istihdam etmekte hemen Beylerbeyiler gibidir, eğer vüs'ati var ise. Divan-ı hümayuna geldiklerinde Hazine semtinde otururlar ve taam mahallinde kapıcılar matbah-ı âmireden taam getirip it'am olunurlar. Hazine önünde hil'at giydikten sonra destbus için Arz odasına vüzera-yi izamın akaplerince giderler ve huzur-ı Hümayunda takbil-i zemin ettikten sonra asla tevakkuf etmeyip çıkarlar, doğru kendi evlerine azimet ederler.»

Yine bu kanunnamede (sayfa 529) Sancak beylerinin ahkâmda beylerbeyilerden sonra ve kuzattan mukaddem yazıldıkları bildiriliyor ve esbab-ı mucibe de gösteriliyor: «Sancak beyleri ahkâmda Beylerbeyilerden sonra ve kuzattan mukaddem yazılır. Kanun-ı kadim budur. Zira Sancak beyleri mutasarrıf oldukları sancaklarında tabl u alem sahibi valilerdir.»

Vezaret sahibi olan Beylerbeyiler infisal etseler bile avdetlerinde uğradıkları yerlerde dâva dinlemek salâhiyyetini haiz oldukları halde Sancak beyleri, vezaretsiz beylerbeyiler gibi infisallerinden sonra bütün salâhiyyetleri kalkardı Kanunnamedeki ibare şöyledir: «Amma sancaktan azl olunduklarında hükümetten sakıt olurlar. Nitekim vüzera ve Beylerbeyiler dahi böyledir.»

Ayn-i Ali Efendi hiçrî 1018 (1609) senesinde meydana getirilen «Kavanin-i Âl-i Osman der Mezamin-i Defter-i Divan» da (sayfa 37) Sancak beylerinin en az iki yüz bin akça ile tâyin olundukları, gayretleri görüldükçe hasılarının arttığı yazılıdır. Yine oradaki malûmata göre sancağa çıkarılan merkezdeki ağalara iki yüz bin akçeden ziyade verilirdi. Bunlara verilecek has miktarı kanun ile muayyendi. Yeniçeri ağası beş yüz bin, Nişancı ve kapı Defterdarları ve Mîr-i alem dört yüz elli bin, Kapıcıbaşılar, büyük Mirahor dört yüz bin, Çaşnigirbaşı, Çakırcıbaşı, Müteferrikabaşı üç yüz elli bin, küçük Mirahor üç yüz otuz bin, Sipahi oğlanları ağası üç yüz bin, Silâhtarbaşı iki yüz seksen bin, Sağ ulûfeci ağası, Sekbanbaşı, defter Kethüdaları, timar Defterdarları, Yayabeyleri. zeameti elli binden ziyade olanlar iki yüz bin akçe ile sancağa çıkardı. Hizmetleri, hassaten muharebelerde yararlıkları görüldükçe dirlikleri arttırılırdı.

Sonraları Beylerbeyininkiler gibi Sancak beylerinin de hasları azalmıştır.

İkinci Sultan Mahmut zamanında vilâyet idaresinin tatbiki üzerine Sancak beyleri «Mutasarrıf» unvanını aldıkları gibi vazife ve selâhiyyetleri de değişmiştir.

SANCAK BEYİ HASLARI (سنجاق بگی خاصلری) [*Mal.*] Sancak beylerine verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel memurlara maaş verilmez, derecelerine göre zeamet ve has verilirdi.

SANCAK BOĞMAK (سنجاق بوغمق) [*Ask.*] İmdat istemek için verilen işaret yerinde kullanılır bir tâbirdir. İşaret, sancak ortasından boğularak kaldırılmak suretiyle verildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

SANCAK DİREĞİ (سنجاق دیرهگی) [*Bah.*] Sancak çekilen sabit ve uzun direğe verilen addır. Sabit olmayıp elde taşınan veya bir yere saplananlara «Sancak gönderi» denir.

SANCAK GEMİLERİ (سنجاق گمیلری) [*Bah.*] Kaptanpaşa ile birlikte kapudâne, patrona ve riyale gemilerine verilen addır. «Kaptanlarına» da «Sancak kaptanı» denirdi.

SANCAK GÜNDERİ (سنجاق گوندری) [*Bah.*] Gemilerin kıç tarafında sancak çekmek üzere dikilen ağaçlara verilen addır.

SANCAK KADILARI (سنجاق قاضیلری) [*İlm*] Sancak merkezlerindeki kadılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sancak kadıları terfi edince vilâyet kadıları, yahut merkezde bir vazife ile kayırılırlardı.

SANCAK KALDIRMAK (سنجاق قالدیرمق) [*Hal*] Mecaz yoliyle isyan ve ihtilâl yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SANCAK KAPTANI (سنجاق قپودانی) [*Bah.*] Sancak gemisi kaptanına verilen addır. Sancak gemisine aynı zamanda «Kaptan gemisi» de denir.

SANCAK KILIFI (سنجاق قیلیفی) [*San.*] Sancağın kumaş kısmı dürülüp içine konan mahfazanın adıdır. Buna «Sancak torbası» da denir.

SANCAK MUSHAFI (سنجاق مصحفی) [*San.*] Sancak başlarına takılan küçük mushaflar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SANCAK POSTASI (سنجاق پوستەسی) [*Bah.*] Gemide nöbet hususunda ikiye ayrılan zâbit ve askerin sağda bulunanları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SANCAK ŞALİSİ (سنجاق شالیسی) [*San.*] Sancak yapılan yünden dokunmuş kumaş nevilerinden birinin adıdır.

SANCAKTAR (سنجاقدار) [*Ask.*] Sancak taşıyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Alemdar» da denilir. Yeniçeri teşkilâtında bunun için vazifeli olanlar olduğu gibi Saray teşkilâtında «Mir-i alem» adlı büyük bir memur vardı.

§ [*Sof.*] Tekkelerde mevcut sancakları muhafaza ile ve tekke mensuplarının sancakla gittikleri zamanlarda sancağı taşımakla vazifelendirilen derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife tarikatta ilerlemiş olanlara verilirdi.

SANCAK TEPELİĞİ (سنجاق تپەلکی) [*San.*] Sancakların direk veya günderlerinin tepelerine konan tezyinî mahiyyette tepeliğin adıdır. Küre şeklinde yaldızlı bakır veya pirinçten sarı bir top ve bunun üzerinde bir hilâl bulunur. Eski sancaklarda tepeliğin altına tuğ adı verilen muhtelif renkte at kuyrukları da asılırdı.

SANCAK TORBASI (سنجاق طوربەسی) [*San.*] Sancağın kumaş kısmı dürülüp içine konan mahfazanın adıdır. Buna «Sancak kılıfı» da denir.

SANDAL (صندال) [*Giy.*] İpekli ve pamuklu bir nevi kumaş adıdır. Yollu olan bu kumaşın bir yolu ipek, bir yolu pamuktu. Küçük dallı, benekli cinsi de vardı. Kapalıçarşı'da şimdi Belediye'nin mezad idaresi olan yerde satılırdı.

§ [*San.*] Hindistan'dan gelen kokulu ağaç adıdır. Birkaç nevi vardı. En makbulü beyaz nev'i idi. Bundan tesbih, çakmak başı ve daha başka şeyler yapılırdı.

§ [*Kıy.*] Bir nevi çocuk ayakkabısı adıdır.

§ [*Bah.*] Limanlarda yolcu taşıyan çift kürekli kayığa da sandal denir.

SANDAL BEDESTENİ (صندال بدستانی) [*Mim.*] Kapalıçarşı'da eskiden sandal adlı ipekli ve pamuklu kumaşın satıldığı yere verilen addır. Adı ondan dolayı almıştı. Sandal bedesteni şimdi Belediye tarafından mezat yeri olarak kullanılmaktadır.

SANDAL TESPİH (صندال تسبیح) [*San.*] Hindistan'da yetişen sandal ağacından yapılan tespih hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kokulu olan ağacın birkaç nev'i vardı. En makbulü beyaz nev'i idi. Sandal tespihler ekseriya Hicaz'dan getirilirdi.

SANDIK (صندوق = صندیق) [*Tal.*] Tulumba yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yangın tulumbası dört kişi tarafından omuzda taşınmak üzere iki tarafından uzun birer sırık konulmuş sandık şeklinde olduğu için bu ad verilmişti. Tulumbacılar arasında tulumba denilmez, sandık denilirdi.

SANDIK EMİNİ (صندوق امینی) [*Mal.*] Devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan ve bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından mes'ul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine «Veznedar» denilir.

SANDIKLI (صندوقلی) [*Mes.*] İkinci Mahmud'un cülûsunun 21 ve 22 nci senelerinde basılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayriye altını denilen bu altın paralara nakışlarından dolayı halk arasında sandıklı adı verilirdi. Sikkenin yüzünde ve ortada (Tuğra), etrafında (Sultan-ı Selâtin-i Zaman), arka tarafının ortasında (Duribe fi Kostantiniyye), 1223, etrafında (Gazi Mahmud Han) yazılı idi. Sikkedeki (Gazi) kelimesinden dolayı (Gazi altını) da denilirdi. Bu altınlar 20 kırat ayarında olup binde hesabiyle 873 tü.

Bu altınlardan Sultan Mahmud'un Edirne seyyahati vesilesiyle (Duribe fi Edirne) olarak darbedilmiş olduğu gibi Mısır ve Bağdat'ta basılanları da vardır.

ASNDIK ODASI (صندوق اوطه‌سی) [*Mim.*] Eski Türk evlerinde içlerine giyim eşyası ve öteberi konan Sandıkların bulunduğu odaya verilen addır. Daha eskiden Tük evlerinde bunun vazifesini yükler ve dolaplar gördüğü yazılı olan «Sanat Ansiklopedisi» nde (Sandık odası Maddesi) şu tafsilât da vardır: «Sonraları Avrupakârî yapılan evlerde odalar içine dolaplar yapmak âdeti kalkarak eşyalar sandık odalarına konulmuştur. Çamaşır ve elbiseye a't eşyalar hep bu sandık odalarında sıra ile dizilmiş sandıklarda saklanırdı. Her nevi eşya için ayrı sandıklar olduğu gibi ailenin her ferdi için de ayrı sandıklar olur ve bunların içindeki eşyalar gayet tertipli bir surette, bohçalar içine konulmuş olarak durur du. Meselâ: Kürk sandığı, çarşaf sandığı, hamam sandığı, çamaşır sandığı isimleri verilen bu sandıklarda her şeye ait eşya ve çamaşırlar ayrı ayrı yerleştirilmiş bulunurdu. Meselâ: çamaşır sandığındaki bohçaların her biri bir nevi çamaşıra ait bulunurdu. O suretle ki sandıkların ve bohçaların renk ve şekillerinden aranan şeyi derhal bulmak kaabil olurdu.

«Bu sandıkların içine güzel koku vermek için küçük torbacıklar içinde levanta çiçekleri, misk sabunları ve saire konurdu. Şimdi sandıkların yerine çekmeli konsollar ve duvar dolapları, aynalı elbise dolapları ve saire gibi mubilyalar kaaim olmuştur.»

§ [*Mal.*] Maliye dairelerinde para ve kıymetli maddeler muhafaza edilen yerlere verilen addır. Demir kasaların icadından evvel paralar sandıklarda muhafaza edildiği için bu ad verilmişti. Para işleriyle meşgul olan memura da «Sandık emini» denilirdi.

1908 Temmüz İnkılâbından sonra bunun yerine «Vezne» denilmeğe başlanmıştır.

SANDUKA (صندوق) [*Sof*] Türbelerde mezarların üzerine tahtadan sandık şeklinde yapılan ve üstüne yeşil çuha örtülen yerin adıdır. Üzeri bazı taraflarda «misennem» denilen balıksırtı şeklinde, bazı yerlerde ise iki tarafından ortasına doğru darlaşmak ve birleşmek üzere kalkık olarak yapılırdı. Üzerine «Puşide» denilen sade yahut sırmalı örtü örtülürdü. Kadın sandukaları düz olduğu halde erkek sandukalarının baş tarafına bir ağaç konarak üzerine kavuk, taç, şikke gibi sağlığında giydikleri başlık konulurdu. Başlığın konduğu ağaca şal yahut başka kıymetli bir kumaş sarılırdı.

Sandukaların etrafına gümüşten yahut sedef, fildişi kakmalı ağaçtan parmaklık çevrilir, baş ve ayak ucuna gümüş yahut bakır şamdanlar konulup geceleri mumları yakılırdı. Bu türlü sandukalar üstü kapalı türbeler içinde bulunanlar idi. Türbe içindeki sandukalara yazı yazılmaz, baş tarafına içinde yatanın fezailine delâlet eden ve ismini de gösteren bir yazıyı yahut manzumeyi ihtiva eyliyen çerçeveli bir levha asılırdı.

Açık mezarlıklarda sandukalar taştan yapılır, baş ve ayak uçlarına taş dikilerek baştakinin üzerine kitabe yazılırdı.

SANDUKÇE (صندوقچه) [*San.*] Küçük sandık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sedef ve fildişi kakmalı olanları olduğu gibi oyma yazılarla süslenmiş bulunanları da olurdu. Gümüş ve altın kaplı olanları da vardı. Bunlara «Lihye-i Saadet, «Sakal-ı Şerif», «Kur'an-ı Kerim,» «En'am» gibi dinî kitaplar konurdu.

SANEKÂLLAH (سانكالله) [*Hal.*] Allah seni korusun yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Barekâllah ey behişt-âbad vey reşk-i cinan
Sanekâllah ey saray-ı dilküşa vü dilsitan
Nef'î

SANİYE (ثانيه) [*Ida*] Mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. Saliseden büyük, Ûlâ sanisinden küçüktü. «Saniye sınıf-ı sanisi», «Saniye sınıf-ı mütemayizi» olmak üzere iki derece idi. Bununla beraber saniye denilince «Saniye sınıf-ı sanisi», mütemayiz denilince de «Saniye sınıf-ı mütemayizi» anlaşılırdi. Askerî rütbelerden «Miralay» a muadildi.

Diğer rütbeler gibi bu da memuriyyete mahsus olmak üzere hicrî 1248 (1832) senesinde ihdas edilmiş iken sonradan memuriyyetle olan alâka kaldırılmış, yalnız rütbe olarak tevcihine başlanmıştır. İlkin bu rütbe ile beraber nişan da ihdas edilmiş idi. Rütbeye mahsus olan bu nişan hicrî 1267 (1850-51) senesinde sahiplerinden geri alınmıştır.

Rütbenin ihdası sırasında saniye sayılan memuriyyetler şunlardı: Zahire Nezareti, İhtisap Nezareti, Takvim-i Vakayi Nezareti, Gümrük Emaneti, Evamir-i Aliyye kitabeti, Teşrifatçılık memuriyyeti, Maruzat-ı Dahiliyye kitabeti, Dahiliye, Hariciye, Maliye mektupçuları, Divan-ı Hümayun tercümanlığı, Ceride muhasebeciliği, Esham muhasebeciliği, Mukataat muhasebeciliği, Ruznamçecilik, Maliye muhasebeciliği, Evkaf muhasebeciliği.

Bu rütbe sahipleri rütbenin ihdası tarihinden hicrî 1283 (1866-67) senesine kadar Mir-i miranlarla İstabl-ı Âmire Müdürlüğü rütbesini haiz olanlar gibi resmî günlerde yaka ve kol kapakları pembe çuha üzerine sırma işlemel

Koyu lâcivert setre giyerler, sırma kayışlı kılıç takarlardı. O seneden itibaren setrelerinin rengindeki kol ve yaka kapaklarına sırma işleniyor ve sırma kılıç takıyorlardı. Yalnız ricalden sayılmadıkları için teşrifata dâhil değil idiler. İzzetlû elkabı kullanılır, yazılan kâğıtlara başlık olarak saniye sınıf ı sanisine İzzetlû Efendi, saniye sınıf-ı mütemayizine İzzetlû Efendim, hâtime olarak da saniye sınıf-ı sanilere Efendi, mütemayizlere de Efendim yazılırdı.

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra diğer rütbeler gibi bu rütbe tevcihatı da yapılmamıştır.

SANİYE SINIF-I MÜTEMAYİZİ (ثانیه صنف متمایزی) [*Ida.*] Mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. Yalnız «Mütemayiz» suretinde de kullanılırdı. Salise sınıf-ı sanisinden büyük, ûlâ sanisinden küçüktü. Askerî rütbelerden Miralay'a muadildi. Resmî günlerde yaka ve kol kapakları sırmalı koyu lâcivert setre giyerler, sırmalı kılıç takarlardı. Ancak ricalden sayılmadıkları için teşrifata dâhil değil idiler. «İzzetlû» elkabı kullanılır, kendilerine yazılan kâğıtlara başlık olarak «İzzetlû Efendim», hâtime olarak da «Efendim» yazılırdı.

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra diğer rütbeler gibi bu rütbe tevcihatı da yapılmamıştır.

SANİYE SINIF-I SANİSİ (ثانیه صنف ثانیسی) [*Ida.*] Mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. Yalnız «Saniye» suretinde de kullanılırdı. Saliseden büyük, mütemayizden küçüktü. Askerî rütbelerden Miralay'a muadildi. Resmî günlerde yaka ve kol kapakları sırmalı koyu lâcivert setre giyerler, sırmalı kılıç takarlardı. Ancak ricalden sayılmadıkları için teşrifata dâhil değil idiler. «İzzetlû» elkabı kullanılır, kendilerine yazılan kâğıtlara başlık olarak «İzzetlû Ffendi», hâtime olarak da «Efendi» yazılırdı.

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra diğer rütbeler gibi bu rütbe tevcihatı da yapılmamıştır.

SANSONCU (سکسونجی = سکسونجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 71 inci ortaya verilen addır. Bu tâbir vesikalarda «Samson» suretinde de geçer. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de «Sanson» u şöyle izah etmiştir: «Galatı Samsoncu. Sanson = kavga köpeği. Sansoncu, evailde bir güruh avcı asker.» Hüseyin Kâzım Bey de «Büyük Türk Lûgati» nde «San = صاق» kelimesini izah ederken şunları yazıyor: «Sansun - isim - cenk köpeği. Sansuncu - Yeniçeri teşkilâtından, ayı avlamağa mahsus köpeklerin muhafazasına memur olan, yetmişbirinci cemaat.»

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu tâbiri (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, c. 1, s. 202) «Seksoncu (Samsoncu) lar ve «Samsoncubaşı» suretinde, sonradan neşrettiği (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı) adlı eserinde ise «Sanson (Sekson), Sansoncubaşı» şeklinde yazmıştır.

Sansoncular ilk zamanlarda Padişah'ların ayı avlamağa mahsus av köpeklerini yetişdirdikleri gibi avlanmalarına iştirak ettikleri için bu adı almışlardı. Sonradan ocağın 71 inci ortasına ad olmuştur.

Sansoncu teşkilâtı Yeniçeri ocağı ile birlikte tarihe karışmıştır.

SANSONCUBAŞI (سکسونجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 71 inci ortanın kumandanına verilen addır. Yeniçeri ocağı'nın ocak ağaları denilen büyük kumandanlarından olan ve yetmiş birinci ortanın çorbacısı yani bölük kumandanı olduğunu da kaydeden Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, c. 1, s. 202 ve mütaakıp) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Bunun emri altında bulunan orta, ayı avına ve cenge mahsus olan köpekleri beslerlerdi. Ocak ananesine göre Eflak Voyvodası'nın av için Fatih Sultan Mehmed'e göndermiş olduğu seksonlardan dolayı bu oda ihdas edilmiş ve daha doğrusu Eflak Beyi'nin gönderdiği seksonlar daha evvel mevcut olan bu odaya verilmiştir. Nitekim Zağarcı ortası da daha evvel mevcut iken sonradan zağar beslemeğe memur edilmişlerdi.

«Seksonculara köpekleri için Tophane üzerinde bir yaylak tâyin edilmişti. Bazan Padişah'ın huzurunda samsonlar, ayılara saldırılarak talim ettirilirdi.

«Onaltıncı asırdan itibaren bostancılar arasından tazıcılar, zağarcılar ve seksoncular yetiştiği için bu ortanın seksonlarına ihtiyaç kalmamış ve hariçten gelen seksonlar bostancı ocağında beslenmeğa başlanmıştır. Padişah sefere gidecek olursa seksoncubaşı eski ananeyi muhafaza için bostancılardan muvakkaten sekson alıp sefere giderlerdi.

«Seksoncubaşılar terfi ederlerse Zağarcıbaşı olurlardı. Mamafih onaltıncı asrın ilk yarısında ve (927 H. 1521 M.) senesinde Belgrad'ın zaptını mütaakıp sekbanbaşılığa tâyin edilen kul kethüdasının yerine samsoncubaşının kethüda olduğu görülmektedir. Hattâ bu tarihte seksoncubaşının zağarcıbaşıdan fazla yevmiye

aldığı malûmdur. Fakat daha sonraki tarihlerde ocak zâbitan listesi iyice takarrür edince zağarcılar, seksonculara takaddüm etmişler ve zağarcıbaşılar kethüda olmuşlardır.

«Seksoncubaşı (onaltıncı asrın son yarısında) taşra dirliğine çıkarsa kendisine zeamet verilirdi. Seksoncu neferleri de timara çıktıkları zaman senevî onar bin akça ile çıkarlardı. Seksoncubaşı üsküf denilen serpuşunun üstüne balıkçıl tüyü takar ve divan günleri samur ve vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyer ve atına gümüş zincir ve enselik ile gümüş özengi vururdu.»

Sansoncubaşılık Yeniçeri ocağiyle beraber tarihe karışmıştır.

SANSONCU ORTASI (سکسوبجی=سکسونجی اورتاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nı teşkil eden 196 ortadan 71 inci ortaya verilen addır Bunun yerine «Saksoncu ortası», «Samsoncu ortası», «Sansoncu ortası» da denilirdi. Sansoncubaşı'nın kumandası altında bulunan orta, ayı avına ve cenge mahsus köpekleri beslerlerdi. Ortanın Hicrî 1033 (Milâdî 1623) senesinde mevcudu 350, H. 1075, M. 1664 senesindeki mevcudu ise 531 di.

Sansoncu ortası Yeniçeri ocağı ile beraber lâğvedilmiştir.

SANSONHANE (سکسوخانه) [*Sar.*] Sanson denilen av köpeklerine mahsus binanın adıdır.

SANTABARBA (سانتاباربا) [*Bah.*] Eski harb gemilerinde zâbitlerle neferlerin oturup hasbihal etmeleri, dinlenmeleri ve sigara içmeleri için ayrılan yerlere verilen addır.

SAP (صاپ) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Çiçek sapına benzetilerek yapılan şekillere verilen addır.

SAPAN (صپان) [*Ask.*] Ateşli silâhların icadından evvel kullanılan harb âletlerinden birinin adıdır. Bez yahut meşin bir kesenin iki tarafına ip bağlanmak suretiyle yapılırdı. Keseye taş yahut kurşun konulur, bu iki ip kol ile çevrilip sürat verildikten sonra iplerden biri bırakılırdı. Bu hareket ve hız kesedeki taş veya kurşunun uzak bir mesafeye gitmesini mucip olurdu. Osmanlı piyadesi hicrî dokuzuncu (milâdî onbeşinci) asra kadar sapan kullanmıştır.

Sapan âsâ elinde fırlamakta kalmadan Türk'ün
O kaygudan misal-i kaya mehcur olmamız yeydir
Havai

Kazara bir sapan taşı bir altın kâseyi kırsa
Ne artar kıymeti taşın ne kıymetten düşer kâse
Lâ

SAPLAMA (صاپلاما) [*Ask.*] Acemi ocağı'na efrat lâzım olduğu zamanlarda Anadolu ve Rumeli'deki Müslüman çiftçilere verilmiş olan devşirmelerin İstanbul'a getirilmesi sırasında devşirme olmadıkları halde ocağa girmek maksadiyle hariçten karışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yoklama sırasında devşirmelikle alâkası olmadıkları anlaşılanlar aradan çıkarılır, yalnız Hıristiyan çocuklarından mürekkep olan devşirmeler Acemi ocağı'na mal edilirlerdi.

SARAÇHANE (سراچخانه) [*San.*] At takımları, araba koşumlariyle deri ve meşinden muhtelif eşya yapılan ve satılan yere verilen addır. Arapça bir tâbir olup halk arasında saraç şeklinde kullanılan sarraç at ve sair hayvanlara eyer, yular, koşum ve saire yapan sanatkâr demektir. Orta çağlarda feodalizm sisteminin kurulması, büyük şehirler teşekkül ederek sınıflar arasında mücadelenin başlaması halkı teşkilâtlanmaya mecbur ettiği sırada esnaf ve tüccar da, haklarını korumak maksadiyle, cemiyyetler kurmuşlar, Krallardan, Padişahlardan aldıkları fermanlarla birtakım imtiyazlara da sahip olmuşlardır. İşte İstanbul'daki Saraçhane de bu türlü imtiyaza sahip olan teşekküllerden biri idi.

Fatih sultan Mehmet İstanbul'u zaptedince yaptırdığı hayrata gelir kaynağı olmak üzere dükkân, han, hamam, bedesten gibi eserler arasında bugün mevcut olmıyan Saraçhane'nin de bulunduğunu yazan M. Çağatay Uluçay (İstanbul Saraçhanesi ve saraçlarına dair bir araştırma; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, eylûl 1951 — mart 1952, sayı 5-6) şu tafsilâtı da veriyor:

«Saraçlar, İstanbul zaptedilince, Bezesten havalisinde yerleştirilmişti. Fatih, İstanbul'daki maruf camiini yaptırınca, o zaman halî olan o bölgeyi şenlendirmek maksadiyle bugünkü Fatih Hükümet Binası, parkın ve parkın etrafındaki apartmanların bulunduğu yere İstanbul Saraçhanesini - yapılması 1475 de bitmişti - yaptırmış ve Ayasofya'ya vakfetmişti.

«Fatih'in emriyle inşa edilen bu Saraçhanenin şekli, biçimi ve dükkânlarının sayısı hakkında malûmata sahip bulunuyoruz. Evliya Çelebi, esnafın resm-i geçidinden bahsederken İstanbul saraçlarının 1084 dükkân olduğunu yazıyorsa da vesikalardaki rakkamlar bunun çok mübalâgalı olduğunu gösteriyorlar.

«İstanbul'da yapılan bu ilk saraçhane 5 eylûl 1693 (4 muharrem 1105) de tamamen yandı. Saraçhane esnafı Sultan Ahmet'le Bayezit arasında dağıldı ve oralarda saraçlık yapmağa başladılar. Fakat bu hal ne esnafın,

ne de Ayasofya evkafı mütevellisi Babüssaade ağası'nın işine gelirdi. Esasen o devir esnaf kanun ve teamülleri de buna müsait değildi. Saraç esnafının ileri gelenleri, hükümet ve mahkemeye müracaat ederek, yanan saraçhaneyi kendi hesaplarına kâgir olarak yeniden yaptıracaklarını, dağılan esnafın kısa bir zamanda saraçhaneye nakledilmesini rica ettiler. Saraçhane'nin inşasına başlandı, etraftaki kâgir duvarı inşaya sabık Mirahur-ı evvel Ahmet Ağa memur edildi. Bir sene sonra dükkânların büyük bir kısmı yapıldı, diğer kısmın inşaatına daha sonraları da devam edildi.

«İkinci defa inşa edilen saraçhanenin de tarif ve tasnifini yapan bir kaynağa rastlıyamadık. Buna mukabil Saraçhanede uzun yıllar duvarcılık yapan ihtiyar bir zat, Saraçhanenin yuvarlak ve etrafındaki duvarların kârgir olduğunu, üç kapısı bulunduğunu, dükkânların bu duvarların iç kısmında ve kemerli bulunduğunu, dükkânların kepenklerle kapandığını, tam ortasında Saraçhane camii ile loncasının bulunduğunu söylemektedir. Duvarcının bu tarifi tamamiyle vesika ve defterlerdeki malûmata uymaktadır. Saraçhanenin içinde ve dışında dükkânların sulanması, süpürülmesi, derilere tav verilmesi için pek çok musluklar ve tulumbalar vardı. Birçok hayır sahipleri musluk ve camiye vakıf yapmışlardır.

«Saraçhanede bilhassa Sandıkçılar caddesi, Kırbacılar caddesi, Cami-i şerif altı sokağı, Orta sokak, Karaman kapısı sokağı, Başkapı sokağı... ilâh, çok işlek ve canlıydı.

«Saraçhanede, saraçlardan başka sandıkçılar, kırbacılar ve saraçlara malzeme satan tabak tüccarları vardı.

«Bu yeni saraçhane de 1868 (1285) de 290 dükkân, yanmadan önce ise 320 dükkân bulunduğu anlaşılıyor. XIX. asırda, dükkânlara numara verilmiş, bütün muamelât numara esasına göre yapılmıştır. Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilânından sonra dükkânlara numara verilmekle kalınmamış, esnaf defterlerinin tutulmasında da yeni usule uyulmuştur.

«Defterler ve zabıtlar da numara sırasına göre tutulmuştur. Bu defter ve içindeki kararlardan, Tanzimat'ın muamelât üzerinde tesir yaptığı açıkça görülebiliyer.

«Her esnaf, Dükkânının tamirini kendi parası ile yaptırıyor, yanlız Evkaf mütevellisine kirasını ödüyordu. 1836 (1252) yılına kadar dükkân kiraları sabit kalmıştı. Kiralara zam yapılmağa kanun müsait değildi. Halbuki asırlar boyunca fiyatlar yükselmiş, paranın kıymeti düşmüş idi. Ayasofya mütevellisi hükümete müracaat ederek, kira bedellerinin yükselmesini rica etmiş, bu arzusu yerine getirilmişti.

«Saraçhane, ikinci yapılışından 1908 tarihine kadar canlılığını muhafaza etti. Fakat bu tarihte zuhur eden Fatih yangını Saraçhaneyi tamamen yaktı, geriye bir yığın enkaz ile Saraçhanebaşı adını miras bıraktı.»

Değerli müdekkik bundan sonra «Saraçlara verilen imtiyaz ve bundan doğan inhisar» hakkında tafsilât vermektedir.

SARAY AĞALARI (سرای آغالری) [*Sar.*] Saray hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir Enderun hizmetinde bulunanlar hakkında mutlak olarak kullanıldığı gibi «Ak ağalar», «Kapı ağaları» suretinde de kullanılırdı. «Kapı ağası», «Silâhtar ağa» gibi unvan taşıyanlar da vardı. «Ağa» tâbiri saraydaki siyahî hadımağaları hakkında saltanatın sonuna kadar kullanılmıştır.

SARAYDAR (سرایدار) [*Huk.*] Eskiden kibar konaklarında mutfak ve diğer bazı hizmetlerde çalıştırılan Vanlı Ermeni veyahut Kürt uşaklara verilen addır. Bunun yerine daha ziyade «Ayvaz» kullanılırdı. Üstlerine salta yelek, bacaklarına şalvar, ayaklarına muhtelif renkte çizgili aynı zamanda sıcak tutan yün çorapla siyah yemeni giyerler, başlarına ekseriyyetle âbâni sarık sararlardı. İş sırasında geniş yollu «Futa» takarlar, Bursa mamulâtından beyaz bir havluyu da bir omuzdan ötekine gelecek surette boyunlarına sararlardı.

SARAY FRANCALASI (سرای فرانجلاسی) [*Sar.*] Eskiden sarayda şehzadelerle sultanlar için hususi surette yapılan ekmek nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devletliler denilen bu sınıf için susamsız simit adı verilen has çörek de yapılırdı. Saraylılarla kalfalar ve diğer müstahdemler «fodla» yerlerdi.

[redacted] (سرای عامره) [*Sar.*] Padişah sarayı yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlarda Beyazıt'ta şimdiki Üniversite binasının yerinde yapılmış olan «Yenisaray»a bu ad verilmiş, sonra diğer Padişah sarayları hakkında da kullanılmıştır.

SARAY-I ÂMİRE AĞASI (سرای عامره آغاسی) [*Sar.*] Osmanlı sarayındaki iç ağaları'nın dördüncüsüne verilen addır. Enderun tarihi'ndeki malûmata göre (Atâ Tarihi, c. 1, s. 34) Saray-ı Âmire Ağaları; kilerci başılık ve kapı ağalığı ile birlikte İkinci Murat devrinde ihdas olunmuştur. Osmanlılarda ilk saray, Yıldırım Bayezit zamanında kurularak İkinci Murat devrinde

genişlediğine ve Fatih tarafından da en yüksek mertebeye çıkarıldığına dair olan malûmata nazaran Atâ'nın bu ifadesi doğrudur. Zaten Fatih Kanunnamesi'nde Saray-ı Âmire ağalığından bahsolunması da bu vazifenin o zamanlarda mevcudiyyetine şüphe bırakmaz.

Fatih Kanunnamesi'ne nazaran (sayfa 14) arz sahibi olan Enderun ağaları arasında Saray-ı Âmire Ağası da vardı: «İç halkından kapı ağası ve odabaşı ve hazineda-başı ve Saray-ı Âmiremin ağası sahib-i arzdır.» Bununla beraber yine aynı kanunnameden kapı ağası ile odabaşının bu hususta rüchan hakları bulunduğu anlaşılıyor:

«Ekseyiya Odabaşı ve Kapıağası arzetmak gerektir.»

Saray-ı Âmire ağası Enderun-ı hümayun adını alan has, büyük, küçük odalarla sarayın muhafazasına nezaret ederdi. Ağanın maiyyetinde kırk nefer ak ağa vardı.

SARAY-I ÂSAFÎ (سرای آصفی) [*İda.*] Sadrazam dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Paşakapısı» da denirdi.

SARAY-I ATİK-I ÂMİRE (سرای عتیق عامره) [*Sar.*] İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Beyazıt'ta şimdi üniversitenin bulunduğu yerde yaptırılan sarayın adıdır.

Fatih bir müddet bu sarayda oturduktan sanra Topkapı Sarayını yaptırmış, yeni olan Topkapı Sarayı'na «Saray-ı Cedid-i Âmire», Beyazıt'taki saraya da «Saray-ı Atik-ı Âmire» adı verilmiştir. Her iki ad vesikalarda geçer.

SARAY-I CEDİD-İ ÂMİRE (سرای جدید عامره) [*Sar.*] Topkapı Sarayı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u feth edince bir müddet şimdi Üniversite'nin bulunduğu Beyazıt'ta yaptırdığı sarayda oturduktan sonra Topkapı Sarayı'nı yaptırmış ve oraya nakletmiştir. Topkapı Sarayı yeni olduğu için ona «Saray-ı Cedid-i Âmire», Beyazıttaki saraya da eski saray demek olan «Saray-ı Atik-ı Âmire» adı verildi. Her iki ad vesikalarda geçer. Bak. (Topkapı Sarayı).

SARAYLI (سرایلی) [*Sar.*] Saraya mensup kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlıların istilâ ve fütuhat devirlerinde zapt olunan Hıristiyan memleketlerinin genç ve güzel kadınlarından terekküp eden saraylılar inhitat zamanlarında Kafkasya'daki Çerkes ve Gürcülerle yine oradan İzmit taraflarına muhaceretle yerleşmiş olan Çerkeslere inhisar etmiş idi. Padişah sarayından başka şehzadelerle sultanların saraylarındaki o neviden kadınlar da bu unvanı alıyorlardı. Cariye adıyle saraylara giren genç kızlar oraların usulüyle terbiye görürler, içlerinden bazıları gözdelik, ikballik yollarından geçerek kadınlığa kadar yükseldikleri gibi bir kısmı da sarayların muhtelif hizmetlerinde bulunurlar ve saray dışında münasipleriyle evlendirilirlerdi. Bunlar saraylardaki vaziyetlerine ve talihlerine göre yüksek tabakadaki halk ve memurlar ile evlendikleri gibi orta sınıfla ve küçük memurlarla da izdivaç eyliyenler vardı. Saraylılarla evlenenler alelekser memurlardı. Bunlar saraylı unvanını muhafaza ederlerdi. Saraylılar yaşmak, ferace giyerler ve hassaten sultanlarla kadınlar kolalı yaşmaklariyle nazar-ı dikkati celbeylerlerdi.

SARAYLI FERACE (سرایلی فراجه) [*Kıy.*] Feracenin yarım kollu, ayaklara kadar uzun olanına verilen addır. Daha ziyade koyu renk çuhadan yapılan bu feraceyi saraylılar giydikleri için bu ad verilmişti.

SARAYLI HOTOZU (سرایلی خطوزی) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adıdır. Bu türlü hotoz saraylılar tarafından kullanıldığı için bu adı almıştı. Hotozların diğer nevileri şunlardı: Gelin sorguçlu hotoz, felek tabancası hotoz, kürdî hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, çimdik hotoz, dudu burnu hotoz.

SARAY LOKMASI (سرای لقمه‌سی) [*Sar.*] Saray matbahında yapılan lokma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray lokması diye meşhur olan lokmanın en nefîsi saray matbahının «Hel vacıyan-ı hassa» adını taşıyan helvacı ocağı mensupları tarafından yapılırdı.

SARAY USTASI (سرای اوستاسی) [*Sar.*] Saraydaki kalfaların başına verilen addır. Hünkâr defterindeki resmî unvanı «Kâhya kadın» dı. Saray Ustalığı Harem-i hümayundaki cariyelerin en yüksek mansıbı idi. Acemilik, küçük kalfalık, oda kalfalığından sonra bu mansıba gaçirildi. Aylığı, tayını, tablası, harem ağaları baltacıları, kapı halkıyle birdi.

Padişah'ın huzuruna çıkarken ve resmî günlerde giymek üzere Hünkâr tarafından kendisine kadife yahut ipekli kumaş üzerine kenarı sırma ile işlenmiş «salta» verildiği gibi mansıbı tebşir olunurken kabak çiçeğine benziyen beş yapraktan müteşekkil beş tane mücevher iğne de verilirdi.

Âmirlik alâmeti olmak üzere elinde gümüş kaplı bir değnek ile Hünkâr dairesindeki muhtelif eşyayı mühürlemek için yanında mühr-ü hümayun vardı. Padişah'ın kadınları bile ken-

disine riayet ederlerdi. Muavinine «Hazinedar usta» denilirdi.

Saray ustasının bir vazifesi de teşrifatçılıktı. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «Saray Âdetleri»nde (Peyam-ı Sabah, tefrika numarası 7) bunun için şu tafsilâtı vermiştir:

«Saray ustası umum cevarinin âmiri olup daire-i memuriyyeti Yenisaray dahilindedir ve bir de Harem-i hümayunun Teşrifat-ı Umumiyye Nazırıdır. Bu cihetle bayramlarda, velâdet merasimlerinde, hitan ve velime sûr-ı hümayunlarında Padişah'ın oturduğu saraya gelir ve saray dahilinde elinde gümüş âsa ile keşt ü güzar (dolaşır) eder. Bu gibi resmî günlerde zat üz-zevc (evli) sultanlar eski Padişah'ların Kadınefendileri ve İkballeri, Vükelâ, Vüzera ve Müşiran-ı izam ve rical-i devlet haremleri saray-ı Hümayuna med'uv (davetli) olduklarından med'uvvin miyanında saray teşrifatına ve usul ve âdatına vukufu olmıyanlara kendisi ve maiyyeti efradı marifetiyle tarifatta bulunur ve med'uvvin huzur-ı Şahane'ye çıktıklarında (padişaha karşı mesturiyet olmadığından) huzura nasıl çıkılacağını ve nasıl ayak öpüleceğini ve mülâkat sırasında yalnız kendisine sorulan suallere cevap verip kendini beğendirmek için mülâhaza serdine kalkışmak terbiyeye muhalif olduğunu ve zât-ı Şahane mükâlemenin nihayet bulduğnu (ser-i hümayunlarını) (başlarını) çevirmek suretiyle ima buyurduklarından o işaret üzerine derhal ayak öpüp huzurdan geri geri gitmek suretiyle çıkmak lâzım geleceğini şehzadeler ve sultanlar ile olacak mülâkatlarda da bu misillû teşrifat mucebince nasıl hareket edilmek iktiza edeceğini (ve sizi rahatsız etmiyeyim) deyip kalkmak terbiyeye münafi olduğunu velhasıl buna mümasil birtakım usul ve âdetleri bilmiyenlere tarif ederler ve saray ustasının maiyyetinde bulunan teşrifatçı kalfalar derecelerine göre üçer dörder örgülü uzun saç takarlar. Bu türlü resmî günlerde sonraları saray ustasına başkâtip kalfa vekâlet ederdi.»

Saray usta ve kalfalıkları sayıları azalmış olmakla beraber Osmanlı saltanatı'nın sonuna kadar devam etmiştir.

SARBAN (ساربان) [*Sar.*] Padişah'ların develerine bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarban; Farsça deveci demektir. Şütürban da bu mânaya gelir. «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı eserde (sayfa 495) Deveciler başlığı altında şu tafsilât vardır:

«Bunlar da Has ahır'a tâbi olup kışlaklarda bulunan develere bakarlardı. Develerin miktarı asırlara göre muhtelif olup onyedinci asır ortalarında bin katar deve vardı. Devecilerin başına Sarbanbaşı denilirdi ki devecibaşı demektir. Has ahıra lâzım olan develer Anadolu'nun muhtelif mıntakalarından tedarik edilirdi.

«Has ahır'da birinci Mirahur'a tâbi deveciler iki kısımdı. Birinci kısım Sarban-ı mâde= ساربان ماده denilen dişi develeri idare eden deveciler ve diğer kısmı da Sarban-ı ner=ساربان نر ismi verilen erkek devecilerdi.

«Dişi develerin devecileri yirmi dokuz bölük olup birinci bölük, deveciler kethüdasının idaresinde idi. Bu kethüda bölüğünde sekiz nefer, korucu, duacı ve muhafızlar vardı. Her bir bölükte on bir ile üç nefer arasında bir miktar deveci ile deveci şakirtleri olup ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu dişi deveci bölüklerinin en sonunda Fil bakan denilen iki fil bakıcı vardı. Erkek deveciler on iki bölük olup birinci bölük kethüdaya mahsustu. Burada da her bölüğün şakirtleri vardı»

Ol nev' ile zulmet-i şeb-i tar
Kim olmadı sarban haberdar
Fuzuli

SARBANBAŞI (ساربان باشی) [*Sar.*] Padişah'ın develerine bakan teşekkülün başına verilen addır. Devecibaşı demektir. Has ahır'a bağlı olan teşekkül «Mirahur-ı evvel» dahi denilen büyük Mirahur'un nezareti altında idi.

SAREVELE (صاروله) [*Bah.*] Yelkenleri istinga edip toplama yerinde kulanılır bir tâbirdir. Bu işi yapanlara «Sareveleci» denir.

SAREVELECİ (صاروله جی) [*Bah.*] Büyük yelken gemilerinde yelkenleri toplayıp sarmak için serenlere ayrılan neferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Saravele» yelkenleri istigna edip toplamak demektir.

SARI BAYRAK (صاری بایراق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın «Ebna-yı sipahiyan» adını taşıyan altı bölüğün ilk ikisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Silâhtar bölüğü» tâbiri de kullanılırdı.

SARIBEYZADELER (صاری بگزادهلر) [*İda.*] Divan-ı Hümayun'a terceman yetiştirmiş olan bir Rum ailesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer meşhur aileler Yanakizadeler, Kalmakizadeler, İpsilantizadeler, Mihalzadeler ve İskerletzadeler idi. Bunlardan İskerletzadeler en çok terceman yetiştirmişlerdir.

SARICA (صاریجه) [*Ask.*] Anadolu'da türeyen itaatsız askerler hakkında kullanılır bir

tâbirdir. (Sarıca Paşa) ya nisbetle meydana gelmiştir. Fatih zamanında aldığı isyankâr vaziyyet nekbetini mucip olmuştur. Sarıca Paşa isyanı adıyle tarihe geçen bu hâdise sebebiyle bundan sonra isyan hareketi gösteren askerlere bu ad verilmiştir.

SARIK (صاریق) [*Kıy.*] Kavuk, börk, külâh, fes ve emsali başlıklar üzerine sarılan tülbent, ağbani veya şala verilen addır. Bunun yerine Arapçası olan «amame» de kullanılırdı. Sarılış şekline göre dardağan sarık, silme sarık, burma sarık adını alırlardı. Ulema; beyaz, tarikat mensupları; beyaz, kırmızı, siyah, yeşil, halk; ağbani sarık sararlardı. Sarığın sarkık olarak bırakılan ucuna «taylesan» denilirdi. Ulemadan rütbesi olanlar resmî, Halvetî şeyhleri ise âdi günlerde taylesan bırakırlardı. Sarık, Cumhuriyet devrinde çıkarılan kanunla tahdit edilmiştir.

Önü çökmüş sarığın, arka taraf vermiş bel
Çağlıyor püsküle baktım üzerinden tel tel
Mehmet Âkif

SARIKAYA KÖŞKÜ (صاری قیا کوشکی) [*Mim.*] Üçüncü Selim'in annesi tarafından Çamlıca'nın eteğinde yaptırılmış olan köşkün adıdır. İkinci Mahmut, sonraları (Esma Sultan)a verilen ve yıkılmış bulunan, bu köşkte ölmüştür.

SARIKÇI (صاریقجی) [*San.*] Sarığ'a mahsus tülbent ve emsali şeyleri satan ve muhtelif şekil ve nevi'de sarık saran sanatkâr adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başa giyilen kisveler (başlıklar) üzerine sarılan sarık tülbent, ağbani ve şaldan olurdu. Şimdi yalnız imamlar beyaz tülbent sararlar.

SARIKÇIBAŞI (صاریقجی باشی) [*Sar.*] Saray memurlarından birinin adıdır. Kahvecilik, tüfekçibaşılık gibi muteber mansıplardandı. Küçük odanın Seferli'ye kalbinden evvel destar-ı hümayunların tanzimi hizmetine Hazine-i Hümayun'dan sarıkçı yamağı memurdu Hane-i hassadan biri de sarıkçıbaşılık mansıbına geçirilirdi. Birinci Sultan Ahmet zamanında küçük oda seferliye kalbolununca seferberlik halinde bütün çamaşır ve çamaşıra mütaallik eşyanın ve hazar zamanında da yalnız abdest ve yemek havlulariyle peşkir, yağlık, çevre ve el yemenilerinin temizlenme ve muhafazasına seferli koğuşu ağaları memur edildikten sonra sarıkçılık ta onlara intikal etti. Binaenaleyh Örf, Yusufî, Selimî, Düzkaş gibi adlar alan destarların tanzimi için on beş kadar sarıkçı yamağı içlerinden Sarıkçıbaşı namını alan birinin nezareti altında olarak evvelleri «Revan odası» sonraları «Sarık odası» adlı yerlerde hazırlanır, istek olunca takdim olunurdu. Sarık ve puşidelerden eskiyenlerin Hazine baş kullukçusu ve kaftanî marifetiyle yenileri alınırdı.

İkinci Sultan Mahmut tarafından kıyafet tebdil olununca sarıkçılık vazifesi lâğvolunmuştur.

SARIKLI ALAYI (صاریقلی آلایی) [*Sar.*] Cuma selâmlığındaki merasimde sarıklılardan mürekkep alay münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. On iki sarıkçı ve müezzin, kırk has ağa ile ellerinde şimşir değnek bulunan kırk elli kadar haseki bir alay teşkil ederler ve destar-ı Hümayunu sarıkçılar nöbetle taşırlardı. Kıymetli kumaşlardan, gümüşlü ve elmas sorguçlu olan destar halka karşı tutulurdu.

İkinci Sultan Mahmut zamanında kıyafet değişikliği üzerine bu merasim kaldırılmıştır.

SARIKLI SİKKE (صاریقلی سکه) [*Sof.*] Mevlevilerin «Sikke» adı verilen başlıklarından «Destarlı» olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarıklı olmıyanlara «Dal sikke» denilir.

Sikkelere sarık sarılması usule tâbi olduğu gibi ancak Çelebi Efendi tarafından tekbirlendikten sonra sarılabilirdi. Şeyhler destar vermeğe veyahut tekbir etmeğe mezun değillerdi. Çelebi Efendi'ler, sikkenin ancak iki parmak kadar bir yerini işgal eden siyah sarık sararlardı. Üst tarafı ince olup alt tarafı kalınlaştığı gibi ucu uzun bırakılır, Taylesan adı verilen bu parça arkaya sarkıtılırdı. Çelebi Efendi'lerden başka hiç kimse siyah sarık saramazdı.

Şeyhlerin destarları Çelebi Efendi'lerinki gibi idi. Yalnız renkleri koyu yeşildi. Bununla beraber Dede yani şeyh olan zat aslen ve neslen şeyh zade ise destarın ön tarafında kavisvari bir açıklık bırakırdı.

«Mesnevî» den icazet alarak ders vermeğe mezun olan «Mesnevîhan» lar da şeyhi olmıyan tekkelerde bulundukları zaman, Çelebi Efendi'nin müsaadesiyle destar sarabilirlerdi. Bunların destarlarının rengi yeşildi. Ancak Çelebi ve şeyh destarları gibi tamamen sikke kenarında değil bir parmak kadar yukarda idi.

«Neyzenbaşı» nın destarı bunlardan tamamiyle farklı idi. Bu destar, ötekilerden ince ve ensizdi. Biribirinden kısaca fasılalı bir şekilde, iki çizki halinde idi. Rengi yeşildi.

«Kudumzenbaşı» nın destarı, daha hafif olup âdeta bir çizgiden ibaretti. Bunlardan farklı olan yalnız «imam destarı» idi. Mevlevi dergâhlarında imamlar, tarika mensup oldukları için «Sikke» giyerler, üzerine diğer imamlar gibi sarık sararlardı.

SARIK ODASI (صاریق اوطه‌سی) [*Sar.*] Topkapı Sarayı'nda Padişah'ların sarık sardıkları odaya verilen addır. «Revan odası» da denilen bu odada sarıklar gümüş ve altın kaplamalı şimşirden sandıklarda dururdu. Padişah'ın sarığını «Sarıkçıbaşı» sarardı.

SARIK SANDALI (صاریق صاندالی) [*Sar.*] Deniz gezintisi yapan Padişah'ın kavuğunun bulunduğu sandal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şala sarılı olan Padişah'ın kavuğunu saray memuru elinde tutar, kalabalığı bununla selâmlardı.

Eski âdetler ve eğlenceler hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Refik Ahmet Sevengil Üçüncü Selim'in deniz alayını anlatırken (İstanbul Nasıl Eğleniyordu, sayfa 154) şu tafsilâtı veriyor:

«Selim-i Salis'in deniz alayı göz kamaştıracak bir ihtişama malikti. Altı büyük sandal mevkib-i Hümayuna yol açardı. Bunlara yüz, yüz elli iç oğlanı binerdi. Bunların sağında solunda diğer iki sandal bulunur, bunlara Haseki ağalar râkip olurdu. Haseki ağalar sandalda ayakta dururlar, ellerindeki değneklerle etraftaki hususi kayıklara emir verirler, yüksek sesle Padişah'ın destarını nakle memur olan adam bu sandala biner ve sarığı elinde tutardı. Sarık, kıymetli mücevherle işlenmiş bir şala sarılı olarak memurun elinde durur, kalabalığın arasından geçilirken memur sarığı hafifçe oynatır, sağa sola sallar, Padişah'ın kavuğu halka iltifat etmiş olurdu.

«Sarık sandalının arkasından altı sandal daha gelir, bunların her birinde saray ağalarından biri bulunurdu. Bu suretle on dörde baliğ olan pişdar sandalların arkasından da Padişahı hâmil bulunan kayıklar gelirdi.»

SARILMA RUMİ (صارلمه رومی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Bayrağa benzer bir nevi olan «rumi» nin biribirlerine geçirilmesi suretiyle meydana gelen şekle bu ad verilir.

SARMA (صارمه) [*San.*] Kadife ve kumaş üzerine kabartma suretiyle çiçek ve şekiller yapılması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divalın bir başka türlüsü idi. Dival işlerde mukavva veya meşinden kesilmek suretiyle hazırlanan şekiller kumaşın üzerine gergefte teyellendikten sonra sırma veya klaptan sarıldığı halde sarmada mukavva veya meşin konulmaz, çiçek ve şekiller kumaşın üzerine çizilerek mukavva veya meşin yerine iplikle kabartma yapılırdı. Bu suretle hazırlandıktan sonra ipek, sırma ve saire ile o kısımlar örtülürdü. Gelin elbiseleri, oda takımları, minder örtüleri ve emsali şeyler bu işle yapılırdı.

§ [*Mim*] Künk ve su borularının bitişen yerlerinden su sızmaması için sarılan lökünlü kıtık bağlı üstüpüye verilen addır.

SARMA DAL (صارمه دال) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Çiçek ve yapraklı dalların kıvrılarak biribirine sarılmasından meydana gelen tezyinat şeklindeki motiflere denir.

SARRACAN-I ISTABL-I ÂMİRE (سراجان اصطبل عامره) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire denilen saray ahırındaki saraçlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Sarracan-ı Hassa» suretinde de kullanılırdı. Sarracan; sarac'ın cem'idir. Halk arasında saraç suretinde kullanılır.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı eserde (Saraçlar, sayfa 492 ve mütaakıp) bunlar için şu tafsilât vardır:

«Onaltıncı asrın sonlarında mevcutları üç yüz olup sonradan adetleri altmışa inen saraçlar, Has ahır halkından idiler. Seferde Padişah'la beraber bulunurlardı. Onaltıncı asrın sonlarında yevmiyeleri altı ile on arasındaydı. Saraçlığa ait yaptıkları işe göre ayrıca ücret de alırlardı.

«Saraçlar büyük ve küçük imrahurlara tâbi olarak iki sınıf idiler. Bunlardan büyük imrahura tâbi olanlara birinci saraçlar, diğerine de ikinci saraçlar denilirdi. Saraçlar, hassa saraçları ve beygir saraçları olarak iki zümreye ayrılmışlardı.

«Hassa saraçları, Has ahıra ait eyer, koşum takımlarını yaparlardı. Yaptıkları eyerlerin inceliği, zarafeti ve dayanıklığı itibariyle çok makbul ve kıymetli olduğunu ecnebiler de tasdik etmektedirler.

«H, 1139, M. 1726 tarihli recec mevacibinde büyük imrahurluğa bağlı olan Sarracîn-i Hassa on bir bölük olup bazı bölükte on ve bazılarında on bir ve bir kısmında da daha az saraç bulunup bunlardan başka on iki saraç şakirdi ve dört müteferrika vardı. H. 1190, M. 1776 tarihli maaş defterinde ise yine on bölük olan saraçların yirmi üç bölük de şakirtleri bulunmakta idi.

«Onaltıncı asrın son yarısındaki bir kanunla (984 zilki'de tarihli) hassa saraç ve nalbantlarından timara çıkanların yevmiyelerinin bir akçasına bin akça verilmişti. Saraç şakirtleri bazan bölüğe ve bazı defa da timara çıkarılırlardı. Münhal olan yerlere acemi oğlanı alınırdı. Saraçlardan vefat edenlerin oğulları varsa babalarının yerlerine saraç şakirtliğine alınırlardı.

«Büyük mirahura merbut saraçların birinci bölüğünde saraç bölüklerinin âmiri olarak kethüda (birinci mirahurun kethüdası) rahtvan-ı

has, rahtvan-ı sani, kürsidar, ve odabaşılar vardı. Cuma selâmlığında yani Padişah cuma namazı kılmak üzere cami'ye gittiği zaman Padişah'ın, raht-ı hümayun denilen mücevherli hayvan takımlarına nezaret eden ve Istabl-ı Âmiredeki eyer takımlarına bakan efradın âmiri olan saraç cemaati âmirlerinden ikisine rahtvan ağası ve rahtvan-ı has denilirdi. Bu ağalar rahtvan-ı evvel ve rahtvan-ı sani veyahut büyük ve küçük ahır rahtvan ağaları diye iki idi. Büyük rahtvan ağası yani rahtvan-ı evvel, mirahur-ı evvele ve rahtvan-ı sani de mirahur-ı saniye tâbidiler.

«Rahtvan-ı evvellik te münhal olursa rahtvan-ı sani, kanun üzere ağanın yerine geçer ve kürsidar da rahtvan-ı sani olurdu.»

SARRAFİYYE (صرافیه) [*Mal.*] Tanzimattan evvel yapılan istikrazlarda ödenen bir nevi faiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Galata sarraflarından borç olarak alınan paraların re'sülmal va faizi «Sarrafiyye», «Akçabaşı», «Güzeşte», «Senelik nema» adları altında ödenir, defterlere de o adla geçirilirdi. «Akçabaşı» re'sülmal demek olduğu gibi «Sarrafiyye» de ekseriya faiz, bazı kere de komisyon demek idi.

Hükümetin ödediği bu paralar sonradan «Ruz-ı Hızır» ve «Ruz-ı Kasım» tevzileri arasında halktan tahsil olunurdu.

SARUHAN (صاروخان) [*Coğ.*] Aydın (İzmir) vilâyetini terkip eden beş sancaktan birine verilen addır. Eski Lidya arazisinin şimalinin büyük bir kısmını teşkil eden Saruhan Sancağı'nın eski merkezi Kasaba ile Salihli arasında harabeleri bulunan Sard şehri idi. Roma Devletinin parçalanması sırasında Şarkî Roma İmparatorluğunda kalmış, Hicrî VII., Milâdî XIII. asırda Selçuk hükümdarlarından Üçüncü Alâeddin tarafından zaptolunarak ümeradan (Saruhan) in idaresine verilmesi üzerine bu adı almıştır. Birinci Murat zamanında Osmanlıların idaresine geçerek kâh Eyalet, kâh Sancak adıyle idare olunmuş, Vilâyet usulünün ittihazında merkezi İzmir olmak üzere teşkil olunan Aydın vilâyetine mülhak (bağlı) bir Sancak haline konulmuştur. Merkezi (Magnisa) idi.

SATAK (صاتاق) [*San.*] Eskiden eşya ve öteberi satılan çarşı ve pazar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SATH-I MAİL (سطح مائل) [*Coğ.*] Bir tarafı dağ, öbür tarafı ovaya doğru iğri olan arazi parçasına verilen addır.

SAVAK (صواق = صاواق) [*Mim.*] Suların taksimi için üstü ortülü ve gidecek yerlere göre lülelerle kısımlara ayrılmış havuza verilen addır. Savakların ölçü borularına «lüle» denir.

SAVAT (صاوات) [*San.*] Bir maddenin sathına açılan yuvalara eritilmiş bir madde dökülmek suretiyle yapılan «kakma» tarzına verilen addır. Kakma; tahta, taş veya maden'in bazı kısımlarını oyarak daha kıymetli başka bir maddenin o yuvarlak şeklinde parçalar gömmek suretiyle yapılan teryinat işlerine denir. Savatla kakma arasındaki fark, birincisinin eritilmiş siyah bir maddenin açılan yuvalara dökülmesinden, kakma ise altın, gümüş veya sair bir maddenin açıan yuvāya çakılmasından ibarettir.

Arapça sevad'dan bozma olduğu gösterilen savat'ın (Kamus-ı Türkî) deki izahı şöyledir: «Gümüş üstüne kurşunla ve bir tarz-ı mahsusla yapılan karakalem nakıştır.»

Celâl Esat Arseven (Sanat Ansiklopedisi, Savat maddesi) savatın, lûgatların yazdıkları gibi sevad'dan değil suvat ve savattan geldiğini ileri sürüyor. Değerli Sanat Tarihi Profesörünün mutalâası aynen şöyledir:

«Bazı lûgatlar savat tâbirinin Arapça siyah mânasına olan sevad kelimesinden geldiğini beyan ederlerse de bunun Türkçede hayvanları sulamak için dere kenarına açılan çukurlara verilen suvat, savat sözündan alındığı aşikârdır. Türkler, şehirlerin muhtelif kısımlarına ve evlerine su vermek için bentlerden gelen suları taksim etmek üzere su mahzenlerinde yaptıkları bölmelere savak derler. Bu itibarla savak ve «k» nın «T» ye inkılâbiyle savat sözü bölmeli çukur kanal mânasını ifade eder ki bu da savat işlerinin böyle bir şekilde yapılması dolayısiyle ona verilmiş Türkçe bir isim olduğuna şüphe bırakmaz»

Yine «Sanat Ansiklopedisi» nde savat'ın düz savat, perdaz veya tırtıllı savat, şikâf denilen oyma savat olmak üzere üç türlü yapıldığı yazılmakta ve her biri hakkında izahat verilmektedir.

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde (Savat Maddesi) şöyle izah edilmiştir:

«Gümüş eşya üzerine siyah kalemle, çizgiler ve çiçeklerle yapılan bir süstür. Bu sanat Kafkasya'da çıkmış, Van'da, Sivas'ta, İstanbul'da ve Rusya'da daha sonra Paris'te de yapılmağa başlanmış ır. Ancak 150 sene kadar bir mazisi vardır ve gümüşe dirheminde 5-10 kuruş kadar zammedilebilir. Yani on kuruş etmesi lâzım gelen bir gümüş eşya 15-20 kuruş edebilir.»

Nikabin simsiyah etmiş çalışmış eylemiş icâd
Sevadı zineti yeryer gümüşte gösteren üstad
Lâ

SAVİYE-İ HALVETİYYE (صاویهٔ خلوتیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden Dürdiriyye-i Halvetiyye kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Seyyid Ahmet Bin Muhammed-ül-Malikiy-yüs- Savî'ye nisbetle bu adı almıştır. Mısır'ın (Savi) kasabasında doğan ve Şeyh Mehmed - üd - Dürdirî'den hilâfet alan Şeyh Seyyid Ahmet bir hayli zaman ders okuttuktan ve tarikata intisap ile hilâfet aldıktan sonra müritlerinin teslikiyle meşgul olmuştur. Ölümü hicri 1241 (1825-26) de, mezarı da Medine'dedir. İlmî kemalâtı ve kerametleri hakkındaki rivayetleri havî eserler yazıldığı gibi kendisi de Arapça dört eser meydana getirmiştir.

SAVLECAN (صولجان) [*San.*] Ucu sivri ağaç çevkân yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bununla oynanan oyuna «Cirit oyunu» denir.

Savletle gûy u mihri alup tutmak istese
Gerdan o şaha mah-ı nevin savlecan verir
Sünbülzade Vehbî

SAVMAA (صومعه) [*Fık.*] Nesara rahiplerinin nas'tan (halktan) inkıta ve inzivası için tesis edilmiş olan hücrelere verilen addır. Cem'i «savami'»dir. Arapça bir tâbir olan savmaa'nın «Kamus-ı Osmanî» deki izahı şöyledir; «Dervişan ile rehabîn-i Nesaraya (ruhbanlar, papaslar) mahsus üzletgâh, ibadethane ve ekseriya tepelerde ve tenha mahallerde kâin papas üzletgâhı, hücresi makamında kullanılır ki bunlara «Manastır» tâbir olunur.»

Rah yok savmaanın pîr-i aba puşunda
Hal var meykedenin rind-i kadeh nuşunda
Nailî-i Kadîm

SAVM-I DAVUD (صوم داود) [*Fık.*] Bir gün oruç tutup, bir gün iftar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Davud Aleyhisselâm bu türlü oruç tuttuğu için ona nisbetle bu tâbir meydana gelmiştir.

SAVT (صوت) [*Mus.*] Şimdi «miyan», «miyanhane» denilen ve musiki parçalarının ortasında bulunan kısım hakkında eskiden kullanılır bir tâbirdir. Savt; Arapça ses demektir.

SAVVAG (صواغ) [*San.*] Altın ve gümüş işler yapan kuyumcu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «sayyag» da kullanılırdı.

SAVVAG ÇARŞISI (صواغ چارشیسی) [*San.*] Kuyumcu çarşısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Büyük çarşıdaki Kuyumcular çarşısının eski adıdır. Savvag; kuyumcu demektir.

SAYD-I BAHRÎ (صید بحری) [*Mal.*] Deniz, göl ve nehirlerdeki avcılık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız balık avcılığı için «Sayd-ı mahî» tâbiri kullanılır, avlanan balıklardan vergi alınırdı. Kara avcılığı için «sayd-ı berrî» tâbiri kullanılırdı.

SAYD-I BERRÎ (صید برّی) [*Mal.*] Kara avcılığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Deniz, göl ve nehirlerdeki avcılık için «sayd-ı bahrî» tâbiri kullanılırdı. Kara avlarından resim alınmaz, yalnız avcılardan her sene verilen ruhsatname mukabilinde harç alınırdı.

SAYD-I MAHÎ (صید ماهی) [*Mal.*] Deniz, göl ve nehirlerdeki balık avcılığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Avlanan balıklardan vergi alınırdı. Bu resmin ilk esaslı nizamnamesi 18 safer 1299 (1881) tarihlidir.

SAYD-I MAHÎ İSTİKRAZI (صید ماهی استقراضی) [*Mal.*] Deniz avları geliri karşılık olarak gösterilmek suretiyle «Doyçe Bank» tan yapılan istikraz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata bankerleri mukavelenamesiyle sair beş nevi resim gibi Dersaadet ve tevabii rüsum-ı saydiyyesi de rüsum ı sitte idaresine ve Muharrem kararnamesi'yle terk olunan diğer varidat miyanında Düyun-ı Umumiyye idaresine geçmiş olduğu için vilâyetlerin saydiyye resmi karşılık gösterilmek suretiyle yapılan bu istikraz karşılığı olan varidat da yine o idareye devredilmiş idi.

Karadeniz avları hâsılatının beş senelik vasatî miktarı o sıralarda 135000 altın tutuyordu.

SAYD-I MAHÎ RESMÎ (صید ماهی رسمی) [*Mal.*] Deniz, göl ve nehirlerde avlanan balıklardan alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif zamanlarda çıkarılan emirlerle miktarı değişen bu resmin ilk esaslı nizamnamesi Osmanlı Hükümetinin sonuna kadar hükmü cârî olan 18 safer 1299 (1881) tarihli nizamnamedir. Bu nizamname mucebince avlanan balıkların satış bedelinin yüzde yirmisi vergi olarak alınırdı.

SAYE (سایه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle himaye, koruma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saye; Farsça gölge demektir. Padişahların bu türlü muamelelerine karşılık «Saye-i şahane» tâbiri kullanılırdı.

Verdim senin iradene Mazenderanı ben
Sayendedir bu şimdiki dârât ü debdebe
Abdülhak Hâmit

SAYEBAN (سایبان = سایه‌بان) [*San.*] Büyük çadır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu tâbir, gölgelik, tente mânalarına da

gelir. Halk arasında galat olarak «sayvan» suretinde kullanılır.

Çetr-i ikbalin ola kevn ü mekâna sayeban
Sayesinde kâinat âsude ta ruz-ı hisap
Nef'î

SAYE OCAĞI (سایه اوجاغی = ساعی اوجاغی) [*Sar.*] Rumeli'den İstanbul'a getirilip saraya ayrılan koyunları besliyen ve kurbanlık koyun yetiştiren teşekkülün adıdır. Halk arasında «Saya ocağı» suretinde telâffuz olunan bu teşekkülün Rami'nin ötesinde bulunan Küçükköy civarında kârgir bir binası vardı. 1908 İnkılâbından birkaç sene sonraya kadar devam eden teşekkülün mensuplarının kendilerine mahsus kıyafetleri vardı.

«Kamus-ı Osmanî» de (sa'i) kelimesi izah olunurken şu izahat verilmiştir: «Yeniçeri bakıyesi olarak elyevm mevcut olan ve Sayı ocağı denilen mahallin doğrusu (sa'i) dir. Sayı bunun galatıdır. Bunlar (sa'y) dan müştakdır.»

Osman Ergin İstanbul'un et vaziyyetini tetkik ederken (Mecellé-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 821) buna da temas ediyor ve şunları yazıyor:

«Rumeli'den getirilen ağnamı bir müddet beslemek ve bilâhara saray ihtiyacına sarfedilmek üzere şehire sevketmek vazifesiyle mükellef (Saya ocağ) namiyle bir ocak tesis edilmişti. Ocak efradı Rami kariyesinin garb-i şimaline müsadif Küçükköy civarında ve daha ileride bulunurlardı. Doğrusu «Sayı ocağı» olmak iktiza ve 1245 tarihli vesikada muharrer sailleri (s = ص) ile yazmak icap ider. Lisanımız bazı hususlarda gittikçe sadeleştiği halde bu meselede sayı terkedilerek «tadat» kelimesi istimal edilmeğe başlanmıştır. Tadad-ı ağnam memurluğu gibi.

«Sayı ocağı; kadîm teşkilâtımızdan olmak ve bugüne kadar (kitabın yazıldığı zamana kadar) muhafaza-i mevcudiyyet etmiş bulunmak itibariyle şayan-ı tetkik bir müessesedir. Yeniçeriliğin hâlâ bu ocakta yaşadığı işitilmektedir. Ocak efradının kıyafeti, giydikleri cüppe ile fesin şekli ve püskülün biçimi bunların hususiyyetine delâlet etmektedir. Ocağın inzibatı ve efradın âmirlerine keyfiyyet-i merbutiyyeti hakkında bir hayli şeyler işitilmektedir.»

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine diğer yerler arasında Hazine-i Hassa'dan Maliye'ye ve sonradan sermaye olarak Maliye'den Emlâk ve Eytam Bankası'na geçen ve banka tarafından satılan bu yere ve devir tarihine kadar mevcudiyyetini muhafaza eden ocağa Saya ocağı denildiğini kendileriyle görüştüğüm ocaklılar söylemişlerdi. Bununla beraber «saya» nın «saye»den bozma olduğu «Başbakanlık Arşivi»ndeki iki vesika teyit ettiği gibi ocaklıların bir zamanlar hükümet hizmetinde bulunduklarını da gösterir:

«Mîriye ait ağnam hizmetinde istihdam olunan ve sayelû tâbir olunan kimselerin iskânına mahsus olup evvelce inşa olunan odalar ile cami-i şerifin ve ağnam mîri odasının tefrişi mesarifine dair takrir. (Maliye, sıra numarası 2060, tarihi 27 R, 1264,»

«Mîri ağnam hizmetlerinde bulunan saye ahırı hademelerin hâlâ Şeyh-ül-Harem olan Osman Paşa'nın Ağnam Müdürlüğü zamanında senevî tahsis olunan 20000 kuruşun Hazine-i mali'ye dokunmamak üzere tâyinat-ı lâhmiyye idaresi müteahhitlerinin temettülerinden tesviyesi hakkında takrir. (Maliye, sıra no. 2102, Tarihi 26 Ra. 1269».

Farsça «saye» nin bir mânası da himaye, koruma olduğu için hükümetin himayesi altında ocak mânasına olarak vesikalarla teyit olunan «Saye ocağı» tâbirinin doğruluğunu kabul etmek icabeder.

Son zamanlarda bu ocakta saraya ait koyunlar beslenir ve muayyen miktar koyun her gün bu ocak neferlerinden biri ile salhaneye gönderilip kestirilirdi. Son zamanlarda yalnız kurbanlık koyun yetiştirilirdi.

SA'Y-İ MİRİ (سعی میری) [*Mal.*] Devlet namına alınan eşya ile müteahhitlerin taahhüt bedellerinden indirilen kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para sıkıntısı başgösterdiği zamanlarda bir çare olarak başvurulan tedbirler cümlesindendi. Halbuki alacağından indirme yapılacağı bilindiği için fiyat fazla gösterilir, devlet bu yüzden zarara uğradıktan başka alâkadarlar da hırsızlığa alıştırılırdı.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi hicrî 1243 (1827) vak'aları arasında zahire tedarikine memur edilen Yenişehir Defterdarı'nın para isteğine karşı «badehu ileride bu memuriyyette sa'y ü gayreti tebeyyün ettikte akça da gönderilir» yolunda sâdır olan hatt-ı hümayunu kaydederken (Lûtfi Tarihi, c. 1, s, 285) «Sâniha» başlığı altında dikkate değen aşağıdaki mütalâayı yürütmüştür:

— «Olvakit ekser memurların muayyen ve mukannen maaş ve vazifeleri olmadığından doğru iş görenlerle irtikâba meyledenlerin farkı müşkül olmak lâzım gelir Binaenaleyh herhangi memur bir masraf defteri takdim eylese behemehal sa'y-i mîri namiyle tezyil edilirdi. Şu halin cereyanı âmir ile memur arasındaki emniyyetsizliği mucip olduğundan memur olduğu işin para kazanmağa tahammülü var deni-

lerek irtikâp etmemiş olsa da yine o memura yükünü tutmuş nazariyle bakılır idi.»

Sa'y-i mîri usulü 1908 Temmuz İnkılâbına kadar devam etmiştir.

SAYKAL BAŞI (صیقل باشی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında tüfek, kılıç, piştov gibi harb âletlerini temizleme işiyle meşgul olanların başında bulunana verilen addır. Saykal; Arapça perdaht eden, cilâ veren demektir.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesikada (Aşkerî sıra no. 78, tarihi 16 ca. 25) bu türlü silâhların her hafta silindiği yazılıdır. Yine bu vesikaya göre unvanı «ser amele-i saykali» olarak gösterilen saykal başıya otuz akça vazife verilirdi.

SAYREFİY (صرف) [*Sar.*] Para bozmak, para alıp satmakla meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında bunun yerine «sarraf» kullanılır. Külçe halinde, gayr-i madrup altın ve gümüş satıcısı mânasına gelen «Bâyi-üz-zeheb, bâyi-ül-fidda» denilirdi.

Maksad-ı tab-ı sayrefiyyan-ı kemal olur
Hikmet o rütbe gevher-i nazmın güzidedir
Hersekli Arif Hikmet

SAYVAN (صیوان) [*San.*] Büyük çadır, otağ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yine o mânaya gelen «sayeban»dan bozma olduğunu söyliyenler olduğu gibi Arapça olduğunu ileri sürenler de vardır. Saçak, kırma, pervaz gibi şeylere de sayvan denilir.

SAYYADİYYE (صیادیه) [*Sof.*] Rifaiyye tarikati kollarından birinin adıdır. Ahmet İzzeddin-üs-Sayyad tarafından kurulmuş ve bu sebeple adına nisbet edilmiştir. Ahmet İzzeddin-üs-Sayyad hicrî 508 (1114) senesinde doğmuş, 620 (1223) senesinde ölmüştür.

SAZA GİTMEK (سازه گیتمك) [*Mus.*] Çalgı çalınan kahve ve emsali yere gidip çalgı dinlemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAZ ÇALMAK (ساز چالمق) [*Mus.*] Sazla hava çalmak ve ahenk etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saz, telli çalgılardan birinin de adıdır.

Eder senden erbab-ı meclis niyaz
Alıp destine sazını çal biraz
İzzet Molla

SAZ ELVAH (ساز الواح) [*Mus.*] Madenî levhalardan mürekkep eski saz adıdır. Büyük levhanın «pes», küçük levhadan «tiz» ses verdiğini yazan Meragalı Abdülkadir bunun için şu tafsilâtı vermiştir; Dört çubuktan mürekkep dört köşe bir çerçeve yapılır. Bu çerçevenin üst çubuğuna levhaların sayısı kadar delik delinir. Madenî levhaların iki ucuna kezalik birer delik delinir. Bu deliklere sicim geçirilerek tahta çerçeveye asılır İki elde tutulan küçük tokmaklarla vurularak çalınır.

Tarife göre santur demektir.

SAZENDE (سازنده) [*Mus.*] Saz çalan, mutrip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sazendegân suretinde cemilendirilir

SAZ ETME (ساز ایتمه) [*Qk.*] Yaya düzen verme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SAZ KALEM (ساز قلم) [*San.*] Kamıştan yapılan yazı kalemi adıdır. Bunun yerine «kamış kalem» de denir. Çelik uçların icadından evvel hattatlarla beraber yazı yazan herkes bu türlü kalem kullanırdı. Lâtin harflerinin kabulüne kadar kamış kalem kullananlar vardı.

SAZ KÂSE (ساز کاسه) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Bu sazı babasının icadettiğini yazan Meragalı Abdülkadir bunu şöyle tarif ediyor: Birkaç bardağın içine biribirinden farklı yükseklikte (miktarda) su konulur. Bardağın içinde su ne kadar fazla olursa o bardağa dokunulunca çıkan ses o nisbette pestleşir ve aksine olarak içindeki su ne kadar azsa ses o nisbette tizleşir. Bu suretle istenilen miktarda bardak alınarak içlerinde istenilen sesleri verecek nisbette su konulur. Sonra her iki elde birer tokmakla bardaklara vurularak çalınır.

Üstad Hüseyin Sâdettin Arel bunun filcan denilen saz olması ihtimali olduğunu söylemiştir.

SAZ ŞAİRLERİ (ساز شاعرلری) [*Hal.*] Saz denilen telli çalgı çalıp şiir okuyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saz şairlerinin çoğu şiir de söyledikleri için bunlara «Halk şairi» de denilirdi Saz şairleri şehir ve kasabaları dolaşırlar, kahvelerde saz çalarak şiir okurlardı. O türlü kahvelere «Semai kahveleri» denilirdi.

SAZTİRAŞAN (ساز تیراشان) [*Sar.*] Saraydaki «ehl-i hiref» (sanatkârlar) arasında bulunan saz işçileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar hasır yapmakta kullanılan sazları hazırladıkları gibi hasır ve o kabîlden şeyler de yaparlardı.

SEB'A ŞEYHLİĞİ (سبعه شیخلکی) [*Tic.*] Esnaf teşkilâtı reislerinden birine verilen addır. Ahi teşkilâtında yedinci mertebeyi ihraz edenlere şeyh unvanı verildiği için esnaf teşkilâtında da kullanılmıştır. «Fütüvvetname» ye göre «Ahi halife gibidir. Şeyhin kaimmakamıdır. Amma seccade sahibi değildir. Ahi'nin ve halifenin galibi şeyhtir. Kendi taifesi içinde seccade sahibidir.

Seb'a şeyhliği tâbiri de yedinci mertebeyi ihraz münasebetiyle meydana gelmiştir. Seb'a şeyhliği yalnız İstanbul'da değil Anadolu'nun diğer şehirlerinde de mevcuttu. Çırak çıkarılırken yapılan merasim hep şeyhin huzurunda cereyan ederdi.

Son zamanlarda bunların yegâne vazifesi Hacc'a giden ve Hac'dan dönen esnafı teşyi ve istikbal için teşekkül eden heyetlere reislik etmekten ibaret kalmış idi.

Esnafın şeyh, nakip ve duacıları yine esnaf arasından seçilirken fütüvvet tarikatı teşkilâtı terkedildikten sonra bunlara lüzum kalmamış, esnaf işleriyle meşgul olmak üzere bunların yerlerini kethüdalarla yiğitbaşılar almıştır

SEBİL (سبيل-) [*Mim.*] Hayır için parasız su dağıtılan etrafı parmaklıklı ve ekseriya kubbe ile örtülü binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Sebilhane» de kullanılır.

«Yollar üzerinde, gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan binalar ki pencerelerinde daimî surette su ile dolu maşrapalar bulundurulup gelen geçen parasız olarak bu suları içerlerdi» suretinde tarif olunan sebil için (Sanat Ansiklopedisi, Sebil Maddesi) şu tafsilât da vardır:

«Sebiller umumiyyetle yuvarlak ve üstü kubbe ile örtülmüş küçük bir odacık şeklinde olup cepheleri büyük pencere şeklinde açıktır. Pencerelerin iki tarafındaki sütunların arasına gayet müzeyyen şebekeli tunç parmaklıklar konulmuştur. Bu parmaklıkların altında ve yerden bel irtifaına kadar olan duvarın üstünde parmaklığın alt kısmına maşrapa geçecek kadar aralıklar bırakılmıştır. Bu gözler adedince küçük bakır veya pirinç taslar, saplarından, uzun birer zincirle mezkûr parmaklığa bağlanmış olup bunlar boşaldıkça içeride daimî surette oturan sebilci tarafından doldurularak istiyenlerin içmesine hazır bulundurulurdu. Sebiller, gelip geçenlere parasız su vermek üzere hayrat olarak yapılan müesseselerdi ki hemen hemen her camiin yanında inşa olunurdu. Bu sebillerin Ayasofya'daki Sultanahmet sebili gibi çeşmeli olanları da vardır. Türk mimarîsinde mühim bir şube teşkil eden ve üslûpları zamanın üslûbuna uyan mimarî eserlerdir. İht'sar edilerek sebil denilmiştir.»

Kanalların izi yok, köprüler harap olmuş
Sebiller kurumuş, çeşmeler serap olmuş
Mehmet Âkif

SEBİLCİ (سبيلجى) [*San.*] Üzerinde sahtiyandan bir su kırbası, arkasında sahtiyandan caket, ayağında şalvar, başında üzerine ağbani sarık sarılmış beyaz külâh, elinde yazılı sarı tas olduğu halde Hazret-i Hüseyn'in ile Kerbelâ şehitlerinin ruhu için su dağıtan cerrarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sahtiyandan yapılan kırbanın altı dört köşeli bir tahta idi. Sahtiyan bu tahtanın üzerine demir çenberle raptedilirdi. Sebilci kırbaları, sakaların kırbalarından küçüktü. Bir de sakaların kırbaları halkalı bir meşin bağ ile ağızları bağlandığı halde sebilcilerin kırbaları ağızları bir tahtaya geçirilmiş ve bu tahtaya musluk ilâve edilmiş idi. Sebilciler bunu sol omuzlarının üzerine asarlar, sağ ellerinde tuttukları tasları doldurarak istiyenlere sunarlardı. Taslar, alelekser pirinçtendi ve iç ve dışları yazılı idi. Bakırdan olanları da vardı. Bardak hiç bir zaman kullanılmazdı. Sebil; mânasının delâlet ettiği ve görünüşte o maksatla yapıldığı halde su içenlerden para alırlardı. Bununla beraber vermiyenleri para almak için zorlamazlardı.

Sebilciler halk şairlerinden (Harabî Baba)nın aşağıdaki mersiyesini yüksek sesle okurlardı:

İtmeyüp şah Peyamberden haya, Haktan hazer
Kûfe'de ol bivefalar nakz-ı ahd etmiş meğer
Karret-ül-ayn-ı Resulü eylemişler derbeder
Var ise gel hâtır-ı şah-ı Resulüllah eğer

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer
Ver bize lûtfen Hüseyn İbn-i Ali'den bir haber

Teşnegâne kıl nazar bir katre su bulmuş mudur?
Gül'izar-ı Ahmed Muhtarı gör solmuş mudur?
Kerbelâ toprağı al kanlar ile dolmuş mudur?
Ol Hüseyn-i Kerbelâ'yı bak şehid olmuş mudur?

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer
Ver bize lûtfen Hüseyn İbn-i Ali'den bir haber;

Kırdılar mı gülbün-i şah-ı Nebi'nin dalını?
Kestiler mi ol Aliy-yül- Mürteza'nın balini,
Hiç soran var mı garibanın acep ahvalini?
Eyle tahkik hanedan-ı Ehl-i beytin halini;

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer
Ver bize lûtfen Hüseyn-İbn-i Ali den bir haber;

Gel yetimler haline rahm'et Huda'nın aşkına,
Sadık-ul-va'd-ül Emin ol Mustafa'nın aşkına,
Fatih-i Hayber Aliy-yül-Mürteza'nın aşkına,
Kâffeten ervah-ı Mürsel, Enbiya'nın aşkına.

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer,
Ver bize lûtfen Hüseyn İbn-i Ali'den bir haber;

Hazret-i Abbas şehid olmuş ederler cüstücu
Kavm-i Süfyan ordugâh-ı şaha etmiş mi gulu?
Zapt ile almış mıdır nehr-i Fırat'ı ol adu?
Verdiler mi bak yetimâne aceba bir katre su?

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer,
Ver bize lûtfen Hüseyn İbn-i Ali'den bir haber;

Zulmile seddoldu mu rah-ı şehid-i Kerbelâ?
Çıktı mı eflâkedek âh-ı şehid-i Kerbelâ?
Gör zevale erdi mi mâh-ı şehid-i Kerbelâ?
Kan ile alûde mi şah-ı şehid-i Kerbelâ?

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer,
Ver bize lûtfen Hüseyn İbn-i Ali'den bir haber;

Bir haber yok mu (Harabi) şahtan hasretteyiz?
Ağlayup şam ü sehergâh duzah-ı firkatteyiz.
Hâtır-ı naşadı pürhunuz, dem-i vuslattayız.
Bir harabız, matem-i cansûz ile mihnetteyiz.

Ey saba var Kerbelâ deştinden eyle bir güzer,
Ver bize lûtfen Hüseyn İbn-i Ali'den bir haber.

§ [*Vak.*] Halkın parasız su içmesi için hayrat olarak yapılan «Sebil» lerdeki su dağıtma işiyle meşgul olanlara da bu ad verilirdi.

§ [*Ask.*] Eski isimlerin ve âdetlerin ortadan kaldırılmasına ve mümkün olan yenilikler yapılmasına teşebbüs olunduğu İkinci Mahmut devrinde ve Yeniçeri ocağının ilgası arifesinde Yeniçeri ocağındaki (Saka) unvanı (Sebilci) ye çevrilmiştir.

SEBİL ETMEK (سبيل ايتمك) [*Hal.*] Hayır niyyetiyle su dağıtma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «sebil dağıtmak» da kullanılır.

oldu o düstur u celil bu âb-ı cariye delil
Halka edip zemzem sebil celbetti ol şaha dua
Seyyid Vehbi

SEBİLHANE (سبيلخانه) [*Mim.*] Gelip geçenlerin parasız su içmesi için demir parmaklıklı pencerelerinde daimî surette su ile dolu maşrapalar bulundurulan ve ekseriya kubbe ile örtülü olan binalara verilen addır. Bunun yerine «Sebil» de denir. Hayır sahipleri tarafından yaptırılmış bulunan sebilhanelerin mimarî bakımından çok kıymetli olanları vardı.

SEBİLHANE BARDAĞI (سبيلخانه بارداغی) [*Hal.*] Sebilhanelerde gelip geçenlerin içmeleri için dizilen su kapları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Maşrapalar sıra ile dizilmiş oldukları için daha ziyade hasis bir maksatla dizi halini alan insanlar hakkında da «sebilhane bardağı gibi dizilmişler» suretinde kullanılırdı.

SEBSEBİYYE (سبسبيه) [*Sof.*] Rifaiyye tarikatı kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Süleyman Sebsebî'ye nisbetle bu adı almıştır.

SEBÜKRUH (سبكروح) [*Hal.*] Mecaz yoluyle lâubali, zarif, şen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Sebükdil» de kullanılır.

Bârını gerden-i ahbaba edenler tahmil
Ne kadar olsa sebükruh olur elbette sakil
Koca Ragıp Paşa

SECAVEND (سجاوند) [*San.*] Kur'andaki âyetlerin neresinde durulmak, nerelerde durulmadan geçilmek lâzım geldiğini belirten işaretler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tecvid ve kıraat ilimlerine taallûku olduğu için hafızların hocalarından öğrendikleri m = م, T = ط, c = ج, z = ز, k = ق, lâ = لا harfleridir. Bunlar yerine göre konulur.

Bereket zade İsmail Hakkı Bey «Yâd-ı Mazi» adlı eserinde (İstanbul, Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1332, sayfa 22 haşiyesi) «İstidrat» başlığı altında bunun için şu izahatı vermiştir:

«Tecvid ve kıraet ilimlerinde beyan olunduğu üzere vakf: Bir kelimeyi maba'dinden sekte-i tavile (uzun durak) ile katetmeğe denir. Vakf ancak mânası tam olan şey üzerine olur. Bazı tecvit uleması vakfı: Lâzım, mutlak, caiz, mücevvez, murahhas, zaruri olmak üzere beşe taksim etmiş ve vakf-ı lâzime «M», mutlak'a «T», caiz'e «C», mücevvez'e «Z», murahhas'a «S» harfleriyle işaret eylemiştir. Vakf yerlerini gösteren bu işaretlere «Secavend» denir.»

SECCADECİBAŞI (سجاده‌جی باشی) [*Sar.*] Padişah'ın namaz seccadesini muhafaza etmek ve namaza başlarken yayıp, bitirdikten sonra kaldırmak vazifesiyle mükellef olan hususi adamının adıdır. Padişah'ın yakını olduğu için itibarlı vazifelerdendi. Kahvecibaşı ve emsali gibi bu da saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

SECCADENİŞİN (سجاده‌نشين) [*Sof.*] Şeyhler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Postnişin» de denir. Şeyhler tekkelerde seccade ve postta oturdukları için onlara nisbetle bu tâbirler meydana gelmiştir.

SECDE GÜLÜ (سجده گلی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kur'an-ı Kerim'lerde secde âyetlerinin yanına ve sahife kenarına yapılan tezyinî şekle verilen addır. Bu tezyinat gül şeklinde yapıldığı için bu ad verilmiştir,

SECDE-İ ŞÜKÜR (سجدهٔ شكر) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Namazlarda selâm verildikten sonra yapılan secdelere bu ad verilir. Secde esnasında mânası «Allahım beni faydasız şeylerle uğraşmaktan kurtar, eşyanın hakikatlerine erdir» demek olan «الّهی خلصنا عن الاشتغال بالملاهی وارنا حقایق الاشیا کماهی» duası okunur.

Bu secdenin sebebi, namaz kılmak nimetine nailiyyetin teşekkürü idi. Bunun için secdeye o ad verilmiştir.

SECİ' (سجع) [*Ede.*] Nesirde ibare aralariyle fıkra sonlarının kafiye tarzında biribirine uygun olması hakkında kullanılır bir ıstılahtır. Seci'i «nesrin kafiyesidir» suretinde tarif eden Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Edebiyat Lûgati, Seci' Maddesi) şu tafsilâtı veriyor:

«Seci'ler, ya cümlelerin sonunda, yahut arasında bulunur. Sonraki seci'ler, bir kelime vasıtasiyle biribirine bağlanır ve onlara «Seci-i mukayyet» denilir. Aradaki seci'ler ise yekdiğerine bağlı olmadıklarından «Seci-i mutlak» tâbir olunur.

«Namık Kemal'in bir mektubuna muhatap olmakla şöhret kazanmış olan İrfan Paşa'nın bir yazısından alınan:

«Bu vak'a-i meserret efzadan umum bendegân, vâyedar-ı iptihac ü (mesar) ve bittahsis adem-i liyakat cihetiyle (me'yus) ve tabiat-ı beşeriyye iktizasından olan tûl-i emel hükmünce fart-ı arzu ve iştiyak ile (me'nus) iken mahz-ı nimet-i gayr-i müterekkabe olmak üzere maiyyet-i aliyye-i âsafaneleriyle kâmiyap olan bu abd-i (zerre miktar) hariç ez tâbir u (iş'ar) mesrur u (minnettar) olarak» fıkrasında ( ) işaretiyle gösterilenler de seci-i mutlaktır. Böyle iç içe olanlara (Seci' ender seci') denildiği de vardı.

«Seci'de esas: Âdeta (revi) uygunluğudur. Seci'lerin veznen tamam uygun olup olmaması da bir mesele idi. (Vasıl), (hasıl) gibi hem vezin, hem revi itibariyle uygun olanlara (Seci-i mütevazin), yahut (Seci-i mütevazi) veznen mugayir, fakat revileri bir olanlara da (Seci-i mutarraf) denilirdi. İşte şu tarifteki (mugayir) ile (bir) kelimeleri gibi.

«Bir de (Seci-i murassa') vardı ki iki cümleyi teşkil eden kelimelerin biribirleriyle uygun, olması demekti. «Sözlerim evsafınıza munhasır, gözlerim eltafınıza muntazırdır» ibaresinde olduğu gibi.

«Türk nesri, eski zamanlarda seci' gibi külfetlere düşülmeksizin sade ve tabiî yazılırmış. Bunu Orhun kitabelerinden anladığımız gibi 8/14 üncü asra kadar yazılan mensur kitapların ibarelerinde de görüyoruz. 9/15 inci asırda yetişen (Sinan Paşa) Acem nesrini takliden kaleme aldığı (Tazarruname) sinin her fıkrasını müsecca' olarak yazmış, ondan sonra yetişip eli kalem tutabilenleri mutlaka seci'li yazmak merakı sarmıştır. Tanzimat'tan sonraki üstadlar da - lisanı sadeleştirmek istedikleri halde - seci'li hattâ (tersi') li yazılar yazmaktan geri durmamışlardı.»

SEDİR (سدیر) [*San.*] Odalarda pencere önüne yapılıp üstüne minder ve yastık konulan kerevetin adıdır. Her iki pencere veya kapı arasındaki duvarın dolu kısmına da bu ad verilir. Arapça en âli, en yüksek ve şerefli yer demek olan «sadır» dan bozmadır.

Bütün bu neşve-i perrani, ruh u nevvarı,
Bütün bu hüsn ü rebiisi bir güzel seherin
Eder ihata bir sedir-i ezharı;
Yatar o lânede, bir çift şuh u nazende
Tevfik Fikret

SEDRE BEKİ (سدره بکی) [*Hal.*] Saçma sapan, hezeyan, biserübün sözler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Terkiye mir'at asılmaz sen deli misin herif
Her sözün sedrebeki bilmem ne hal olmuş sana
Vasıf

SEDYE (سدیه) [*San.*] Yarım asır evveline kadar Beyoğlu'nda kullanılan nakil vasıtalarından birinin adıdır. «Taht-ı revan» nev'inden olan bu sedyeler için Ârif efendi'nin çıkardığı eski haftalık gazetelerden «Musavver Medeniyyet» de (20 muharrem 1292, 14 şubat 1290, sayı 2) «Beyoğlu'nun sedyeleri» başlığı altında şunlar yazılıdır:

«Bu sedyeler yalnız Beyoğlu'na mahsus olup oradan başka dünyanın hiçbir yerinde bulunmaz. Kışın çamur belâsından sokaklarımızda gezilmek müşkülâttan bulunduğuna binaen sedyeler Beyoğlu halkına hayliden hayli teshilât vermektedir. Hele hastalar için faydası inkâr olunmaz.

«Sedyeler malûm olduğu üzere yalnız kadınlara mahsus değildir. Gerek erkek, gerek kadın pek çok binenler vardır. Fakat bu sedyelerin adedi yakınlarda günden güne azalıyor. Çünkü buna olan rağbet arabaların nakliye fiyatının ağırlığından naşi olduğundan tramvay idaresinin teşkiliyle zuhur eden kupa arabalarının fiyatlarının hadd-i itidalde değilse de itidale karip bulunması sedyeye olan rağbeti azaltmaktadır.

«Sedyeler hamal esnafınca haylice cesim bir ticaret olduğu tarife muhtaç değildir.»

Çocukluğunda ve ilk gençliğinde Beyoğlu'nda çok gördüğünü, pazar günleri Cadde-i kebirdeki (İstiklâl caddesi) merdivenle inilen Katolik kilisesine, Parmakkapı'dan Sıraserviler'e sapan ara sokaktaki Aya Triyanda kilisesinde Frenk, tatlı su Frengi, Rum zenginlerinin gelin olan kızlarını, anasını, kaynanasını, davetli kadınların bununla götürüldüğünü» yazan eski âdetler bilgini Sermet Muhtar Alus «Eski

Beyoğlu'nda Sedyeler» başlığı altındaki yazısında (Tarih Hazinesi, aralık 1950, sayı 2) şu tafsilâtı veriyor:

«Bu yazıda bahsedeceğimiz sedye, hasta ve yaralı nakline mahsus, uzun kerevete benziyen, üstü muşamba örtülü, çifte kollu teskere değildir. Fransızca (Chaise a porteur) tâbir olunan, vaktiyle asilzadelerin, zenginlerin araba yerine kullandıkları, iki uşağa taşıttıkları, şimdi Avrupa'nın hiçbir diyarında bulunmıyan yalnız Doğu Hindistan'da Çin'de, Japonya'da raslanan taht-ı revandır.

«15 inci asırda İtalya'da hasta taşımağa yararmış. 16 ncı asırda Fransa Kraliçesi IX. Charles'ın annesi Saint Barthelemy faciasının müşevviki Catherine de Medicis'in hususi bir sedyesi varmış. Senelerden sonra merkezî Avrupa'nın her tarafında taammüm etmeğe başlanmış. 17 ve 18 inci yüz yılın sedyeleri iki kapılı, önü ve kapı pencereleri camlı, mahun veya abanoz ağacından, gayet sanatkârane yapılmış, renk renk nakışlarla bezenmiş, şatafatlı şeylermiş. Tavanındaki kapak icabında yağışsız havalarda kaldırılır, içindeki kimse ayakta da durabilirmiş.

«Paris'te Versailles'da kira ile tutulanları, muayyen mahallerde müşteri bekliyenleri daima bulunurmuş. Gitgide tamamiyle modası geçtiği için Türkiye'den gayri bir yerde kalmamış.»

İstanbul'daki sedyelerin rivayete göre kaydiyle sakız ağacından Pangaltı'da marangoz Lüks'de yapıldığını kaydeden muharrir bunların kiralanmasiyle taşınanlar için şunları yazıyor:

«Vükelâ konak arabalariyle omuz öpüşen kira paytonlarının, kupalarının kiralandığı yerlerden peylenir, ücreti çorbacıya verilirmiş. Taşıyanlar piyano hammalı kıyafetinde, mosmor fesli, camadanlı, galibarda yün kuşaklı, yumurta ökçe şıpıtıklı palikarya uçarılardı. Müşteriden ayrıca bahşiş de ceplenirlermiş.

«Ücrete gelince; kısacık yüz adımlık mesafeye sarı lirayı koparırlarmış. Doğru mu, mubalâğa mı Allah bilir.»

Yine Sermet Muhtar Alus «Sedyeye en çok ikbal buyuranları söylüyorum» diyerek şu isimleri veriyor:

«Bunlar Zarifi, Hıristaki, Dimitraki, Yeni dünya Mösyö Jorj İstampa, Mösyö Kriko gibi muteberanın familyaları; esbak Bükreş sefiri Edeuard Black Bey'in kızı, zamanının ahım şahım güzeli Madam Coûteaux; Sırbistan'nın eski İstanbul elçisi Corceviç'in kızı, kalantor tacir Vlastiras'ın karısı nadir dilberlerden Madam Vlastiras; Osmanlı Bankasında Direktör Pleiri Bey'in madamı, Etfaiye kumandanı Zitzni Paşa'nın hüsn ü âniyle yekta kızı; Sultan Hamit'in kuyumcubaşısı Harunaçi'nin kızı Rebeka.»

SEFAİN-İ HARBİYYE (سفائن حربیه) [*Bah.*] Harb işinde kullanılmak üzere yapılmış olan silâhlı her nevi gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefain; Arapça gemi, tekne demek olan sefine'nin cem'idir.

SEFAİN-İ TİCARİYYE (سفائن تجاریه) [*Bah.*] Yolcu nakletmek ve her cins hamule (yük) taşımak üzere yapılan gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tüccar gemileri demektir.

SEFARETHANE (سفارتخانه) [*Ida.*] Elçilik binası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sefaret; Arapça elçilik, sefir de elçi demektir.

SEFARETNAME (سفارتنامه) [*Ida.*] Yabancı memleketlere gönderilmiş olan sefirlerin (elçilerin) İstanbul'dan hareketlerinden başlıyarak gittikleri yerlerde gördükleri şeylerle görüştükleri devlet adamları, siyasi hâdiseler ve yaptıkları işler hakkında tanzim ve takdim ettikleri raporlara verilen addır. Osmanlılar Üçüncü Sultan Selim'e gelinciye kadar ecnebi memleketlere daimî sefir (elçi) göndermemişler, Padişahların cülûslarını (tahta çıkışlarını) bildirmek, muahede akdetmek gibi hususların ifası için gönderdikleri elçileri hep muvakkat olarak yollamışlardır. Halbuki Avrupalılar buna mukabil Türkiye'de daimî sefirler (elçiler) bulunduruyorlar, memleketlerinin menfaatlerini onlar vasıtasiyle koruyorlardı. Fransızların hicrî 951, milâdî 1544 senesinden itibaren Osmanlı payitahtı da sefir bulundurmuş olmaları buna misâl olarak zikredilebilir.

Osmanlı tarihlerinde ilk defa olarak sefir yollanmasının (Çelebi Sultan Mehmet) zamanında vâki olduğu yazılıdır. O vakitlerde «Çavuş» unvanını alan bu sefirlerin ilkinin Çelebi Sultan Mehmet zamanında gönderilmiş olması herhalde doğru olmasa gerektir. Çünkü Osmanlılar çok evvel Avrupalılarla bilhassa Venedik ve Bizanslılarla münasebette bulunmuşlardır. Bizanslılarla o vakte gelinciye kadar müteaddit muharebeler yapmışlar, musalahalar akdeylemişlerdir. Binaenaleyh Osmanlıların başka yerlere olmasa bile Bizanslılara elçi gönderdiklerine şüphe edilmemek lâzım gelir.

Sefaretnameler, elçiler tarafından bizzat vücude getirildiği gibi sefirin maiyyeti halkından biri tarafından da yazıldığı vâkidir. Yine

sefaretnameler mensur olarak yazıldıkları gibi manzum olmak üzere de vücude getirilmişlerdir.

Sefaretnamelerde memleketten hareketle beraber hangi vasıta ile nerelere uğranılarak gidilecek yere varıldığı ve sefaret vazifesinin ne suretle ifa olunduğu yazıldığı gibi görülen yerler ve tesadüf olunan hâdiselerden de bahsolunmuştur. Binaenaleyh sefaretnamelerden coğrafya nokta-i nazarından istifade kabil olmakla beraber en ziyade devletler arasındaki anlaşamamazlıklardan bahsetmeleri, bazı mühim vesikaları ihtiva eylemeleri hasebiyle diplomasi tarihi için pek kıymetli birer menba teşkil ederler.

Sefaretnamelerin Avrupa ahvaline dair ihtiva eylediği malûmat, elçiler tarafından dönüşte şifahen verilen izahat memlekette mühim hareketler uyandırmış, Avrupalıları taklit hevesini doğurmuştur. Yirmisekiz Çelebi namiyle tanınan Mehmet Efendi'nin Paris sefaretnamesi bu bapta misal olarak zikredilebilir. Mehmet Efendi'nin Paris ve alelûmum Fransa hakkında verdiği malûmat Üçüncü Ahmet'in pek ziyade nazar-ı dikkatini çekmiş, Versay sarayını takliden saray yaptırmağa kalkışmasını mucip olmuştur. Matbaayı ve onun temin ettiği faydayı yakından gören Yirmisekiz Çelebi Türkiye'de matbaacılığın kuruluşunda büyük hizmeti olmuştur.

Osmanlı memleketinde böyle tesirler yapan sefirler ve sefaretnameler Avrupa'da da bahis ve yazı mevzuu olmaktan hali kalmamıştır. Mösyü Lönuvar İstanbul'un tavsifine dair neşrettiği bir eserde Mehmet Efendi'nin takririnin tercümesini zeyil ettiği gibi aynı sefaretname evvelâ Fiyen, badehu Jülyen Galan taraflarından Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Jeker tarafından «Bir Osmanlı Sefirinin Seyahati» adlı bir eser de vücude getirilmiştir. Bundan başka Kral tarafından kabulünü musavver bir madalya vücude getirildiğini, Kralın emriyle Josef Parosel tarafından iki büyük tablo tersim edildiğini, ressam Koaşen'dan başka diğer ressamlar tarafından kendisinin ve oğlunun muhtelif resimlerinin vücude getirildiğini ilâve edersek Mehmet Efendi'nin Fransız payitahtında bıraktığı tesir anlaşılmış olur.

Sefaretnamelerden yabancı dillere çevrilen sefaretname yalnız Yirmisekiz Çelebi Sefaretnamesi değildir. Ahmet Azmi, Ebubekir Ratip, Mustafa Rasih, Moralı Ali, Vahit, Ahmet Muhip, Dürri, Elhac Ali Ağa'nın sefaretnameleri de Avrupalılar tarafından Fransızca ve Almanca'ya çevrilmiş ve bu suretle faydaları tamim olunmuştur.

Osmanlılar yalnız Avrupa'ya değil, Şarka ve İslâm memleketlerine de sefir göndermişler, onlar da ötekiler gibi sefaretnameler vücude getirmişlerdir. Şarktan en ziyade İran'a elçi gönderilmişdir.

Sefaretnamelerin bir kısmı vak'anüvisler tarafından tarihlere geçirilmiş, birtakımı da sonradan ayrıca neşrolunmuştur. Ebuzziya Külliyatı arasında sefaretnamelerin birkaçı neşrolunduğu gibi Osmanlı tarihlerinde bulunmıyan ve ayrıca basılmamış olan sefaretnamelerin birkaçı da «Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası»nda bastırılmıştır.

Son sefaretname sayılabilen Mustafa Şamî Efendi'nin «Avrupa Risalesi» de hesaba katılmak şartiyle sefaretnameler otuza yakındır.

ŞEFARET TERCÜMANI (سفارت ترجمانی) [*Ida.*] Ecnebi sefaretlerin (yabancı elçiliklerin) tercümanlık işini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük devlet elçilerinin nüfuzlarının pek ziyade artmış olduğu son zamanlarda bunların da nüfuzları fazlalaşmıştı.

SEFER (سفر) [*Sof.*] Lûgat mânası yolculuk demek olan sefer, sofiye ıstılahı olarak mukayyetten mutlaka seyir, daha açık bir ifade ile kalbin Hakka teveccühüdür. Buna seyr-i ilâllah denilir. Sofiyeye göre bu; kâmil insana ancak cezbe ile nasip olabilir. Sofiyeye ait eserlerde bu seferin dört kısım olduğu gösteriliyor ve her birisi için şu tafsilât veriliyor:

«Sefer-i evvel; vech-i vahdetten hucub-i kesreti ref' ve izaledir. Bu sefer menazil-i nefisten seyirdir. Mezahir ve ağyardan taaşşuku izale ile olur. Bu seferle abd ufk-ı mübine vasıl olur. Bu makam kalbin nihayetidir.

«Sefer-i sani; kesret-i ilmiyye-i bâtına vücuhundan hicab-ı vahdeti ref' ve izaledir. Bu; seyr-i fillâh'tır. Bunda abd, sıfat-ı İlâhiyye ile muttasıf esmasiyle mütehakkık olur. Bu; seyr-i fillâh'tır ve bilhaktır. Ufk-ı âlâya müntehi'dir. Bu mertebe Hazret-i Vâhidiyye'nin nihayetidir.

«Sefer-i salis; zâhir ve bâtından ibaret olan zıddeyn ile takayyüdün zevalidir. Ayn-ül-cem' ahadiyyetinin husulüyle olur. Bu suretle ayn-ül-cem'e ve Hazret-i Ahadiyye'te terakki tahakkuk eder. Bu makam, «Kabe kavseyn» makamıdır. Bu makamda isneiyyet yoktur. İsneiyyet mürtefi' olunca varılan makam «Ev ednâ» makamıdır. Bu makam nihayet-ül-velâ yedir.

«Sefer-i rabi; halktan Hakka rücu'dadır. Bu makam cem' ve farkın birliği makamıdır. Sâlik bu makamda Hakkı halkta mündemiç ve halkı Hakta muzmahil görür. Bir surette ki suret-i kesrette ayn-ı vahdeti ve ayn-ı vahdette

suret-i Kesreti rüyet eder. Bu makam, tekmil için seyr-i Billâh an-il-makamdır. Kezalik bu makam, fenadan sonra baka, cem'den sonra fark makamıdır.»

Sofiyece sefer tâbiri lûgat mânasına uygun olarak (seyahat, ziyaret maksadiyle yolculuk) yerinde de kullanılır.

Mevlevi tarikinde sefer için şeyhin izni alınmak lâzım geldiğini kaydeden İsmail Ankaravî (Minhac-ül-Fukara, İstanbul, Ziya Efendi Matbaası, 1286, sayfa 48) usul ve erkâniyle bunda takibi lâzım gelen hareket hattını şöyle yazıyor:

«Azizinden ya ziyaret-i Kâbe-i Mükerreme için veyahut ziyaret-i Beyt-ül-mukddes veyahut ziyaret-i hazret-i Pir için veyahut bazı urefa ve sulehanın ziyaretiyçün icazet isteye. Eğer kemaliyle can u dilden rıza verirse buyurduğu üzere sefer ve seyahat ede ve eğer can u dilden rıza vermezse hazer ede. Valhasıl rızayla sefer ve seyahata izin alırsa eğer sıla-i rahm (ana, babanın, memleketinin ziyareti) vâcip olduysa sıla ede ve eğer sıla vâcip olmadıysa azizlerden ve âriflerden birinin ziyaretine gide ve gittiği yollarda ve şehirlerde evliyaullahı tecessüs ede ve nerede bir himmet sahibi vardır anı tefehhus kıla. Ta'zib-i hayvan bilâ faide kılmıya ve seferin faydalarından bînasip kalmaya. Zira seyahattan maksut ehlullahı bulmaktır ve ulema ve urefa ve sulehaya mukarin olmaktır veyahut ekall-i mayekûn ziyaret-i Beyt-ül-Harem ve Beyt-ül-mukaddes ve âsitane kılmaktır. Yoksa eblehane (abdalcasına) ömr-i nefisi zayi kılmak değildir.»

Yine o eserde sefer için şunlar yazılıdır:

«Sefere anın için sefer dediler ki ahlâkı isfar eyler ve iyi huy izharına sebep olur. Ey ahi (kardeş) bilgil ki sefer iki kısımdır: Biri sûridir ve biri dahi mânevîdir. Asıl ehlullah katında (yanında) makbul ve maksut olan sefer sefer-i mânevîdir. Amma sefer-i sûride dahi çok faideler vardır. Cümleden biri nefis melûfat ve mahzuzatından (alıştığından ve haz ettiğinden) münkatı' olur ve şerbet-i firak-ı yâran ve hillânı çeşide kılur. Bu sıfatla min vechin lezzet-i fenayı bulur ve mevte müstait olur ve bir faide dahi budur ki gariblik sıfatiyle muttasıf olur (وطوبى للغربا) saadetin bulur ve bir faidesi dahi budur ki sıfat-ı hamuli (dayanaklığı) iras eyler ve hamul ve bînam olmak ise tarikat-ı evliya'nın en büyük rüknüdür.»

§ [*Fık.*] Üç gün, üç gece süren yolculuk demektir. Seferin güçlüğü münasebetiyle Şer'an namazların yarıya indirilmesi, ramazan orucunun tutulmaması gibi bazı kolaylıklar kabul edilmiştir.

§ [*Ask.*] Harb, cenk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yarın maiyyetinde olur hazır-ı sefer
Mızraklı, oklu, yaylı tamam elli bin nefer
Abdülhak Hâmit

SEFER BAHŞİŞİ (سفر بخشیشی) [*Sar.*] Padişahlar bizzat sefere giderlerken askere dağıtılan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların sefere gitmeyip sadrazamı «Serdar-ı ekrem» adıyle göndermeğe başlamaları üzerine bundan vazgeçilmiştir.

SEFERBER (سفربر) [*Ask.*] Sefere sebep olan; seferî (harb) hale giren yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harb tehlikesi münasebetiyle askerlik hizmetine çağırılmağa da seferberlik denilir.

SEFER DER VATAN (سفر دروطن) [*Sof.*] Nakşbendî tarikatı tâbirlerindendir. Nakşbendî tarikinde hususi olarak mevcut on bir tâbirden biridir. Diğerleri; huşderdem, nazar berkadem, halvet der encümen, yâd kerd, bâz keşt, nigâh dâşt, yâd daşt, vukuf-ı zamani, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî'dir. Bütün bunların Farsça oluşu sâdât'ın ekserisinin Fürs (Acem) oluşundandır.

Sefer der vatan; sâlikin fena huylardan, beşerin tabiî olan sıfatlardan geçmesi, yani beşerî sıfatlardan melekî sıfatlara, fena huylardan iyi huylara intikal eylemesidir. Habis şahs nereden nereye sefer etse habaset zail olmaz. Habis sıfatlarından geçmeyince kurtulmaz. İşte sefer, bu seferdir. Sofiye ricalinin iptidada sefer, nihayette ikamet, bir takımı iptidada ikamet, nihayette sefer, bir takımı ikisinde ikamet, bazısı da ikisinde sefer lüzumuna kaail olmuşlardır. Nakşbendî hacegânı seferi mürşid-i kâmili bulunciya kadar münasib görmüşler, ondan sonra o mürşidin hizmetinde mukim olmayı tercih eylemişlerdir. Vatanlarında böyle kimseler buldukları surette seferi terkedip onun hizmetinde tahsil-i meleke ve agâhı ve tekmil-i irfan-ı İlâhîde sa'y ve ihtimam ederler. Bu meleke hâsıl olduktan sonra ikamet ve sefer bir olur. Sofiye tarikinde sefer der vatan letaif-i hamseden usulüyle ve usulünden asl-el-usulüne sefer etmektir.

SEFER DUASI (سفر دعاسی) [*Ask.*] Yeniçeriler tarafından harb sahası dâhilinde oldukları zamanlarda ikindi namazı kılındıktan sonra toplu olarak yapılan dua hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak yazıcısının yaptığı duaya Yeniçeriler Allah Allah derlerdi. Dua, hû ile sona ererdi.

«Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu

Ocakları» adlı eserde (c. 1, s. 374) bunun için şu izahat vardır:

«Yeniçeriler harb sahasına girdikleri zaman, yani düşman toprağına ayak bastıkları vakit her ikindi namazı kılındıktan sonra Yeniçeri kethüdası çadırından çıkıp iskemle üzerinde oturur, Yeniçeri ağası'nın iç ağaları ve adamları, Ocak ağalarının maiyyetleri ayak üzerinde bir daire teşkil ederek dururlar. Her odanın neferleri çadırları önünde dizilirler, ordugâhtaki diğer askerler ayağa kalkıp o sırada Ocak yazıcısı, Kethüda Bey'in yanına gelip dua eder ve oradakiler hep bir ağızdan Allah Allah sadasiyle yarım saat miktarı tazarru edip etraftaki dağları inletirler ve üç defa Allah Allah denildikten sonra Padişah, vezirlere, ağalara ve bütün askerlere nusrat temenni olunur ve en sonunda bir hû = هو ile dua biter ve herkes yerli yerine dağılırdı. Bu duaya «Sefer duası» ismi verilmişti.»

SEFERE EŞMEK (سفره اشمك) [*Ask.*] Sefere, harbe gitmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kan akmada rayet-i zaferden
Ma'dut oluyor bu zib ü ferden
Azade olaydılar seferden
Bir ordu çıkardı bir neferden
Abdülhak Hâmit

SEFER GÜLBANGİ (سفر گلبانگی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Dedegân ve muhibbandan birinin ziyaret için Konya'ya, yahut hac maksadiyle Hicaz'a gitmesi üzerine okunan gülbang münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Can yola çıkarken Dede Efendi ile canlar kendisiyle musafaha eyler, selâmetle gidip gelmesi için Dede Efendi dua ederdi.

بده ورا تو خدایا درین حجسته سفر
هزار نصرت وشادی هزار فتح وظفر
بحرمت سه محمد بحق چار علی
بدو حسن بحسین وموسی وجعفر

Mevlevi tarikinde gidenleri teşyi, gelenleri istikbal âdet değildi. Üsküdar Mevlevihanesi şeyhi rahmetli Remzi Dede Efendi bu münasebetle şunları söylemiştir:

— «Tarikimizin büyükleri tarafından dinin erkânını bozmıyacak surette konulmuş olan simatta konuşmamak gibi bazı âdap bir nükteye, bir hikmete mebnidir. Bu cümleden olarak Mevlevilikte teşyi ve istikbal yoktur derler. Halbuki Mesnun ve Minhac'ta yazılı olduğu gibi sefer gülbangi de bu iyi âdetin mevcut olduğuna delâlet eder. Konya âsitanesinde bir aralık dervişlerin sefere hareketi ve bir kısmının seferden avdeti tekessür ve taakup ederek ihvan-ı basafanın teşyi ve istikbal ile iştigali tevali etmiş ve hankahtaki vazifeleri haleldar olmak mertebesine varmış. Mevlevihanenin külâh puşanın dergâhı velev birkaç saat için olsun terk ile sokaklarda dolaşması hoş görülmemiş olmasından ileri geldiğine ihtimal veriyorum. Bu gibi bir mahzur bulunmadığı takdirde uhuvvet ve mahabbetin teyidine bâdi olacak müstahsen âdetin icra ve ifası lâzımdır.»

SEFER İN'AMI (سفر انعامی) [*Ask.*] Sefer (harb) münasebetiyle Yeniçeri Ocağı efrat ve zâbitlerine verilen bahşiş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanat değişikliği sulh zamanında vâkı olmuş ise yeniçerilerle beraber büyük küçük memurlara para dağıtılır, buna «Cülûs bahşişi» denilirdi. Bu bahşiş sırasında kapı kullarına «terakki» de verilirdi. Ancak saltanat tebeddülü harb zamanında vâkı olursa hem kanunî olan «Cülûs bahşişi», hem de harb sebebiyle «Sefer in'amı» verilirdi. Nitekim İkinci Selim'in cülûsu harb zamanına rasladığı ve para darlığı bulunduğu için «cülûs bahşişi» olarak bölük halkına biner, yeniçerilere de ikişer bin akça verilmek istenilmesi üzerine yeniçeriler:

«Üçer biner cülûs, bin akça da sefer in'amı verilmesi kanundur» diye ayak dirediler. Bakıyesinin İstanbul'da verileceği temin edilmek suretiyle mesele güçlükle halledildi.

SEFERİYYE VERGİSİ (سفریه ویرگوسی) [*Mal.*] Harb münasebetiyle alınan fevkalâde vergiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sulh zamanlarında alınan vergiler hakkında da «Hazariyye vergisi» tâbiri kullanılırdı.

SEFERLİ AĞALARI (سفرلی آغالری) [*Sar.*] Enderun'un «Seferli Ocağı» mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah'ların hususi hizmetlerini gördükleri gibi sefere gittiklerinde beraber giderlerdi. Kiler gibi bunların hizmetleri de H. 1249, M. 1833 tarihinde lâğvedilerek yeni bir Enderun teşkilâtı yapılmıştır.

SEFERLİ KETHÜDASI (سفرلی کتخدامی) [*Sar.*] Saraydaki Seferli Ocağı'nın başına verilen addır. Sefer; harbe gitmek, seferli de harbde bulunmak üzere yolculuk eden demektir. Seferli Ocağı H. 1015 (1606) senesinde Birinci Sultan Ahmet devrinde ihdas olunmuştur. Seferliler, başlarında kethüdaları olduğu halde padişahlar sefere gittikleri zamanlarda maiyyetlerinde bulunur, Sefer Mehterhanesi bunlar tarafından idare edilirdi. Bayramlarda, sur-ı

hümayunlarda, muharebelerde bunların mehterhanesi çalınırdı. Seferli kethüdası musiki âletlerinden ve sefere lâzım olan şeylerden başka padişahların destar ve havlu gibi bazı hususi eşyasını da muhafaza ile memurdu.

SEFERLİ KOĞUŞU (سفرلی قوشی) [*Sar.*] Enderun teşekküllerinden «Seferli Ocağı» mensuplarının koğuşlarına verilen addır. Kiler koğuşundan evvel, Doğancı koğuşundan sonra gelirdi. Bu koğuş mensuplarının ilk zamanlarda vazifeleri Enderun halkının çamaşırlarını yıkamak idi. Sonraları teşkilâtı genişlemiş, bir ilim ve sanat mektebi haline gelmişti. Alimler, şairler, musikişinaslar, hanendeler, nakkaşlar, kemankeşler, pehlivanlar buradan yetişirdi. Dilsiz ve cüceler de bu koğuşa mensuptu.

Seferli koğuşu mensupları terfi edince Kiler koğuşuna, dış hizmete verilirlerse Kapı kulu süvari bölüklerine geçerlerdi. Bu koğuş 1247 (1831) de lâğvedilerek mensupları kıdemlerine göre Kiler ve Hazine odalarına verilmişlerdir.

SEFERLİ OCAĞI (سفرلی اوجاغی) [*Sar.*] Saraydaki teşekküllerden birinin adıdır. Buna «Hane-i seferli» de denilirdi. Ocaklılar acemilerin talim ve terbiyesiyle meşgul olurlardı. Başlarına «Seferli Kethüdası» denilirdi. 1015 (1606) da Birinci Sultan Ahmet devrinde ihdas olunmuştur. Padişahlar sefere gittikleri zaman ocaklılar maiyyetinde bulunur, Sefer Mehterhanesi bu ocak tarafından idare olunurdu. Bayramlarda, sur-ı hümayunlarda da bunların Mehterhanesi çalınırdı. Padişahın sarık ve havausunun muhafazası « Seferli Kethüdası » na litti.

SEFER NEYAMEDİ (سفر نیامد) [*Ask.*] Yoklama neticesinde seferde bulunmadıkları anlaşılanların künyelerine yazılan bir işaretti. Sefere iştirak etmedi demektir. Seferde bulunmıyan Yeniçeri ise ocakla alâkası kesilir, sipahi ise timarı geri alınırdı.

SEFER VOYNUKLARI (سفر وینوقلری) [*Ask.*] Voynuklardan sefere iştirak edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çoğu Bulgar olan voynukların iki türlü hizmetleri vardı. Bunların bir kısmı her sene İstabl-ı Âmire'ye ait çayırları biçerler, bir takımı da seferde seyislik yaparlardı. Çayır biçenlere « Çayır voynukları», seferde seyislik yapanlara da «Sefer voynukları» denilirdi.

SEFİH (سفیه) [*Fık.*] Malını yok yere sarfeden kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ebleh (ahmak) ve sadedil olmak hasebiyle kâr ve temettü yolunu bilmeyip de alış verişte aldananlar da sefih sayılır. «Kamus-ı Osmanî»deki izahı şöyledir: «Sefahat ile muttasıf olan, müsrif. Fıkıh ıstılahında malını beyhude sarf ve tebzir ve israf ile izaa ve itlâf eden ve ebleh ve sadedil olup kâr ve temettü ve ahz ü i'ta yollarını bilemiyerek aldanan kimse demektir.»

SEFİNEHAY-I TOP (سفینه‌های طوپ) [*Bah.*] Top gemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gemiler top taşıdıkları için bu adı almışlardı.

SEFİNE-İ NUH (سفینهٔ نوح) [*Hal.*] Hazret-i Nuh'un tufanda kullandığı gemi demektir. Mecaz yoluyle kabalık yerinde kullanılır.

§ [*Ast.*] Göğün cenup kutbuna yakın ve «Süheyl-i rakkaş» la «Süheyl-i huzzar» arasına vasledilen hat üzerinde bulunan bir yıldız adıdır.

SEFİNE-TÜŞ-ŞUARA (سفینهٔ الشعرا) [*Ede.*] Divan şairlerinden toplanan şiir mecmualarına verilen addır. Bunun yerine kısaca «sefine» de denir. Halk şairlerinden toplanan şiir mecmualarına ise «conk» adı verilir. Halk dilinde conk; neşeli mânasına geldiği için gönüllere ferahlık veren mecmualara o ad verildiği gibi divan şairlerinden toplanan şiir mecmuasına da sefine denilmesi bunların çeşit çeşit yolcuları bir araya toplayan bir gemiye benzetilmesinden ileri gelmiştir. Sefineler de, conklar da hep yazmadır ve meşin ciltlidir. Yalnız conklar uzunlamasına açıldığı halde sefineler alelâde kitap gibidir. Sefinelerden basılanlar da olmuştur. Mevlevi şairlerini bir araya toplayan «Sefine-i Mevleviyan» o türlü bir eserdir.

SEĞİRDİM (سگردم) [*Hal.*] Sekmek suretiyle yapılan yürüyüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. « Lehçe-i Osmanî » de «Yaya koşusu, seğirdim yolu; kale bedenlerinde mahfuz yollar, han odaları önünde gezinti» suretinde izah olunmuştur.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensupları için kesilen etlerin nakli sırasında bu vazife ile mükellef olanların etleri sekerek naklettiklerinden dolayı haklarında bu tâbir kullanılırdı. (Bak. Seğirdim aşçıları).

§ [*Top.*] Topun atıldığı zaman geri tepmesi yerinde de kullanılır,

SEĞİRDİM AŞÇILARI (سگردم آشجیلری) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağı aşçılarının bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yamaklar Ocağa ait etleri salhaneden sekerek getirdikleri için bu adı almışlardı. (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, c. 1, s. 247

ve mütaakıp) «Etmeydanı Tekkesi ve seğirdim aşçıları» başlığı altında şu tafsilât veriliyor :

« Yeniçerilerin etleri şehir haricindeki mezbahda kesildikten sonra her sabah salhanelerden (sonraları yalnız Yedikule salhanesinden) hayvanlara yükletilerek Tomruk denilen Etmeydanındaki bir mahalle getirilirdi. Etler otuz kadar hayvana yükletilerek gelirlerken yolda bu hayvanların gerek önünde ve gerek arkasında yeniçerilerin üç beş seğirdim ustası ve kasap bulunur ve (savulun) diye bağırarak koşar adımlarla yürürlerdi. Bu etler yeni odalardaki Etmeydanı denilen mahalde bulunan sekiz et tomruğuna yani kasaphaneye teslim olunurdu. Bu Etmeydanının ortasında tomruklardan başka seğirdim aşçılarına mahsus Tekke denilen bir mahal olup bunun içinde döşeli fevkani bir daire mevcuttu. Tekkenin iki mermer kapısı vardı. Bunun üzerinde kitabe ve tarih taşı ve kapı önünde bir fener bulunmakta idi. Bu tekkenin karşısında tekâliften muaf olarak buraya tâyin edilmiş olan meydan kasapları denilen Hıristiyan kasaplara mahsus bir daire vardı. Hariçte kesilen etler buraya geldikten sonra sekiz adet kasap tomruklarından her orta ve bölüğün efrat ve tayın miktarına göre tevzi olunurdu. Bundan dolayı buraya her sabah orta ve bölüklerin aşçı ustaları bir kısım maiyyetleriyle gelip etlerini alarak giderlerdi. Etin mezbahadan gelişi ve dağılışı birtakım merasimle olurdu. Et yolda gelirken et taşıyan hayvanların önlerinden ve aralarından geçmek katiyen yasak olub bunu yapanlar idam olunurlardı. Bunun için mezbahadan Etmeydanı'na seğirdimler gelirlerken herkes yoldan kaçışırlardı. Hattâ bu hususa dair Üss-ü Zafer'den naklen Cevdet Paşa merhum, tarihinde bir feci vak'a bile anlatmaktadır :

«Bir gün mutad üzere Yedikule'den beygirlere yükletilüp et gelirken Koca Mustafa Paşa civarına geldiği vakit Çınar Camii'nin imamı dalgınlıkla hayvanların önünden geçmiş. Bunun üzerine seğirdimler (uğuru kestin) diye zavallı ihtiyarın üzerine hücum etmişler, dövüb ayaklarının altına alıp başına tekme ile vururlarken bu ihtiyar (Müslüman yok mu) diye bağırınca orada oturan Hekimoğlu Alipaşa hafidi Sadullah Bey'in imamı va Hacı Salih ismindeki çuhadarı ve Hekimoğlu Camii imamı seğirdimlere (bilmemezlik ile geçmiş, artık yeter vazgeçiniz) diye rica edince seğirdim ustası ile maiyyeti onlara dahi sövüp saymışlar ve anlar da mukabele etmişler. Nihayet ocak sekbanları ustaları keyfiyyeti sekban başıya söylemişler ve bu adamların Ağakapısı'na celbolunarak idam edilmelerini istemişlerdir. Sekbanbaşı (Bunlar ulemadandır bu husus uhdemden hariçtir) diyerek işi başından atmak istemiş ise de anı da ölümle tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine Sekbanbaşı kendisinin azlini Bab-ı âli'den rica eylemiş ve bir isyan çıkmasından korkularak Sadullah Bey'in imamı ile Hekimoğlu Alipaşa Camii imamı Ağakapısı civarındaki Süleymaniye tabhanesinde boğulup cesetleri denize atılmıştır.

«Etmeydanına gelen eti, seher vakti oraya giden ve beklemekte olan seğirdim ustaları, hemen koşarak kesilmiş koyunlardan birini kasabın kucağına verirler, kasap kışla kapısının iç tarafında ayak üzere durup seğirdim usta ve neferleri de kışlanın ortasındaki meydanın diğer tarafında hazır bulunurlar. Bu sırada usta çavuş denilen seğirdim aşçılarının meydan şeyhi ismi verilen en büyük üç zâbitinden biri gülbang taşı ismi verilen yüksek bir taşın üzerine çıkarak iki kollarını çaprastvâri birbirinin üzerine atarak bir gülbang çektikten sonra :

(Hazır olun ağalar, et geldi. Bildik bilmedik demeyiniz) der ve ustalariyle beraber oraya et almağa gelen efrada hitaben :

(Çardak önünden geçmeyin, pazara ve sokaklara gitmeyin, halk sizi pazara giden sanmasın, zâbiti görünce kaçın, tozluğunuzu indirin. Peştemallarınızı çeviriniz, haydi babam, haydi)

Diye yüksek sesle bağırınca her bölük ve ortanın etini kapmak için hazır bulunan seğirdimler bir hamlede, eti kucağında tutan kasaba doğru koşarlar ve her kim ete ilk önce el sürerse eti o alır ve arkadaşlarından ikisi onun koltuğuna girip kışlasına götürürlerdi. Bu tarzın her bölük ve orta için ayrı ayrı tatbik edilmiş olduğu zannolunur.

«Seğirdim aşçılarının aşçılar çavuşu denilen üç eskileri yani kıdemlileri vardı. Biri ağa bölüğünden, biri yayabaşılardan ve biri de eski odalardandı. Eski odalardaki seğirdim usta ve çavuşuna (Kantar kulu) denilirdi. Seğirdim aşçılarının zapt ve idaresi bunlara ait olup ete seğirdecek seğirdimleri onlar dizerler ve birisi sırada ileri gidecek olursa ona tura ile [illegible] sıraya koyarlardı. Bunların üçünün her gün bir âlâ koyun tayınları olup paylaşırlardı.

«Bu üç eski sonradan dört olmuştur · İşte vesikalarda gördüğümüz seğirdim ustaları bunlar olup kendilerini orta ve bölük aşçı ustalariyle karıştırmamalıdır.

«Ocaktaki bu seğirdim aşçıları maruf kanunları üzere altı ayda bir saraya ve Bab-ı âli'

ye kâhi denilen börek ve poğaça takdim ile muayyen ve mutad bir bahşiş alırlar ve yine altı ayda bir tanesi çırağ olup sakal salıverirdi. Bunlar topladıkları parayı hariçte sermaye yaparak geçinirlerdi. Fakat bunların onsekizinci asrin son yarısından sonra şımararak yüze çıkmaları üzerine kâhi verilmesini esnafa hattâ hıristiyanlara kadar teşmil ile cerr-i menfaate kalkışmalarına mebni bâdema yalnız sarayda Padişaha ve Dar-üs saade ağasına, Silâhtar ağaya; Bab-ı âli'de Sadrazama, Sadrazam kethüdasına, ve Çavuşbaşıya birer tabla ve Tophane kışlasına ve ocak ricaline de birer tabla ki cem'an onaltı tabla verip bundan başka kimseye birşey vermemeleri emrolunmuştu. Bu emir mucebince Padişaha kâhi takdiminde kendilerine binbeş yüz kuruş verilecek ve bunu aldıktan sonra başka bir yerden para almıyacaklardı.

«Bu yeni emir üzerine 1206 zilkadesinin yirminci günü dört nefer seğirdim aşçısının çırağ olmasına mebni yeni nizam üzere saraydan binbeşyüz kuruş verilmiş ve Sadrazam ile diğerlerinden de atiyyeler almışlardı. Halbuki 1228 senesindeki bir maliye vesikasında Bab-ı Âli'ye kâhi takdimi dolayısıyle aşçılara hazineden dörtbin kuruş verildiği görülüyor ki eski usulün bozulduğunu gösterir.

«Dört nefer seğirdim ustalarının evvelce her altı ayda bir yüz akça ile çırağ olmaları şıkkı kabul edilmişti. Tarihi malûm olmıyan bu vesika, ikinci Mahmut devrine aitti ki ocağın ve bilhassa ustaların herşeye tahakkûm ettikleri son devirlerdir.

«Hükûmetin işlerine müdahale eden yeniçerilerin başında çorbacı ve odabaşılardan ziyade orta ve bölük aşçı ustaları ile bu seğirdim ustaları vardı. Bunların hükûmet işlerini müzakere için Şûraya kabul ve dâvet edilmeleri bunların bütün bütün şımarmalarını mucip olmuştu.

«Seğirdim ustaları çırağ olup çıkınca yerine sırası gelen seğirdim aşçısı bölük veya ortasıyle taşrada kalelerde veya nerede ise kendisi Yeniçeri ağası'nın yarım mühürlü mektubuyla İstanbul'a dâvet edilir ve geldiği zaman meydan hizmetine girerdi.

«Meydan hizmetine giren seğirdim ustalarına çırak koşulur ve bu çırak, kendi ustası meydanda tekmil i tarik edip çıkıncıya kadar serhadlerde kendi mensup olduğu ortsıyla beraber hizmette bulunur ve vakti gelince ocak tarafından dâvet edilir ve meydan ustalığına başlardı. Orta ustalarının yarısı meydana girmedikçe bu çıraklar İstanbul'a getirilmezdi. Bazan emre itaat etmeyip İstanbul'a gelerek fesat çıkaranlar olurdu. Bu gibilerden ocağı tahrik eder diye korkulduğundan bunların dişlileri memleketlerine gönderilerek orada oturtulurdu.»

Seğirdim aşçıları yeniçeri ocağıyle beraber ortadan kalkmıştır.

SEĞİRDİM USTALARI (سگردم اوستالری) [*Ask.*] Yeniçeri efradı için pişirilen etleri mezbahadan alıp matbaha (mutfak) getirmek vazifesiyle mükellef olanların başlarında bulunanlara verilen addır. Dört tane olan bu ustalardan çerağ olup çıkanların yerine sırası gelen seğirdim aşçısı veya ortasıyle taşrada kalelerdekilerden biri tâyin olunurdu. (Bak. Seğirdim aşçıları).

SEĞİRDİM YERİ (سگردم یری) [*Mim.*] Kalelerde siperlerin arkasında muhafızların dolaşması için yapılan düzlüklere verilen addır. Bu yerlere kalenin avlusundan taş merdivenlerle çıkılır, kalelerden de küçük kapılarla geçilirdi.

SEĞİRDİM YOLU (سگردم یولی) [*Mim.*] Kale bedenlerindeki muhafazalı yollar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yollardan sekerek gidildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

SEHİM (سهم) Ucu sivri demirli değnek veya kamış oka verilen addır. Öteki oklar gibi bu da yayla atılırdı. Siham suretinde cemilendirilir.

§ [*Mal.*] Faizi aydan aya alınmak üzere Devlet hazinesine ikraz olunan paraya karşılık olarak alınan resmî senede verilen addır. Esham suretinde cemilenir.

Sehim; hisse, pay mânasına da gelir.

SEHL-İ MÜMTENİ' (سهل ممتنع) [*Ede.*] Kolay zannedildiği halde taklit ve tanziri pek müşkül olan yazı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Hem kolay, hem güç mânasına bir tâbirdir ki yazılışı kolay göründüğü halde taklide kalkışılınca güçlüğü anlaşılan eserlere vasfolunur» suretinde tarif eden Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Edebiyat Lûgati, Sehl-i Mümteni Maddesi) şu tafsilâtı da veriyor:

«Misal olmak üzere en evvel hatıra gelen Süleyman Çelebi'nin Mevlid manzumesidir. Ziya Paşa o samimi eser ile nazımı hakkında:

Yok Rûm'da Mesnevî demiş çok
İran'a kıyas olunsa hiç yok
Bu yolda imam-ı ehl-i irfan
Mevlid eserin yazan Süleyman
Oldur şuarâ-i Rum'a üstâd
Oldur eden ehl-i nazmı irşâd

Manzum o menâkıb-i mukaddes
İsbât-ı kemal için anâ bes
Bilmem ne sühandır ol sühanlar
Aşüfte olur hep işidenler
Yârab o sûziş, ol ne sözdür
Surette eğerçi sâde, düzdür
Aşk u sühan anda müçtemidir
Baştan başa sehl-i mümtenidir

der ve hakikaten doğru söyler. Çünkü, hem şaşılacak bir sadelik iltizam eylemek, hem de:

Âmine hâtun Muhammed ânesi
Ol sadeften doğdu ol dürdânesi

gibi cem'iyyetli söz söylemek, her söyliyenin yapacağı bir iş değildir. Yeni eserlerde sehl-i mümteni aranırsa Mehmet Âkif'in yazılarıdır.»

SEHM (سهم) [*Fık.*] Hisse, vârislerin her birinin terikeden müstahak olduğu yarım, üçte bir, dörtte bir gibi muayyen miktar mal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i sihamdır. Nas ile sarih veya gayr-i sarih bir surette miktarları tâyin edilmiş olan hisselere «siham-ı mefruza» denilir.

SEHRENK (سهرنك) [*Giy.*] Eski ipekli kumaşlardan birinin adıdır. Halk arasında serenk suretinde kullanılan bu kumaş üç renkli olduğu için bu adı almıştır. Sehrenk Şahibenek gibi sırma tel yerine sarı ipek kullanılarak yapılırdı. Çiçekli veya benekli olanı olduğu gibi sadesi de vardı. Yapıldığı yere göre Sehreng-i İstanbul, Sehreng-i Bursa adını alırdı.

SEHTAR (سه‌تار) [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adıdır. «Rebab» ile arasındaki fark Sehtar'ın adından da anlaşılacağı gibi üç, Rebab'ın ise dört telli olmasından ibarettir. Muhtelif mevzulardaki tarihî tetkikleriyle tanınmış olan Ziya Şakir (Mevlevilik nedir?) adlı eserinde Mevlâna'nın musiki bilgisinden bahsederken buna temasla şu izahatı vermiştir:» (Rebab), Konya halkınca da meçhul değildi. Türklerin (Kopuz) una pek çok benziyen bu ahenktar musiki âletine, Konyalılar (saz) derlerdi.

«Tarif edildiğine göre bu saz, Hindistan cevizi kabuğundan yapılırdı ve üstüne deri kursak kaplanırdı. Bir arşın kadar sapı vardı. Bağırsak kirişinden, üç tel takılırdı. At kılından yapılmış yay ile çalınırdı. Üç telli olduğu için Irak ve İranlılar bu saza (Sehtar) diyorlardı. Fakat Araplar bu sazı dört tel ile kullanıyorlar ve (Rebab) ismini veriyorlardı.

«Bir rivayete nazaran Cenab-ı Mevlâna telli İran (Tar) ına iki tel ilâve etmiştir, Böylece (5) telli bir saz olmuştur. Diğer rivayete nazaran (4) telli Arap rebabına (Şeş kûşe-i âlemin esrarı) nı şerhetmek için iki tel ilâve etmiş. Buna (Şeştar) denilmiştir.»

ŞEKBAN (شكبان) [*Ask.*] Muhtelif zümrelere unvan olarak kullanılmış bir tâbirdir. Halk arasında «seymen» denilirdi.

1 — Yeniçeri ocağının ayrılmış bulunduğu üç kısımdan birine «Sekban» denilirdi. Diğer iki kısmına «Ağa bölükleri», «Cemaat» adı verilirdi Yeniçeri ocağını, en son olarak teşkil eden, yüzdoksanaltı ortanın otuzdört ortasını Sekbanlar teşkil ediyor ve bunlara «Sekban bölükleri» deniliyordu.

Sekban'ın lûgat mânası köpek muhafızı demektir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunun için (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, cilt 1, sayfa 162 haşiyesi) şöyle diyor:

«Sekban; aslı Farsça köpek demek olan (sek) ile (ban) dan mürekkep olarak gösterilmekte ise de ben bu hususta müteredditdim. Gerçi bunların avla alâkalarına mebni av köpeği besledikleri için bu mâna muvafık gibi görülüyorsa da bu lûgatın Divan-ı Lûgat-it-Türk, (cilt 1, sayfa 37) Sokman ile münasebeti ihtimali vardır. Sokman'ın mânası muharebe saflarını yaran yiğit demektir. Halk arasında sekbanlara (Seymen) denirdi. Mamafih Sekbanlar bölüklerinin Hasekiler gibi tazı besledikleri av köpekleri için Sekban fırınında ekmek pişirildiğini me'hazlarımız göstermektedir. Kavanin-i Yeniçeriyan bunlara Sekban denilmesinin sebebini şöyle anlatıyor: Fatih Sultan Mehmet (şikâre mail olmağla ol zamanda olan Yeniçeri ağası'nı davet edip kendi ile ava çıkmıya yarar tazılar beslemek lâzımdır; yeniçeri yoldaşlardan bir bölüğü tazı beslemek için tâyin eyleyin dediklerinde kendileri ağa olup sahib-i arzolduğu için kendi bölüklerine Sekbanlar tâyin eylediler.) Varak 71. Sekban teşkilâtı daha evvel mevcut olduğundan bu mütalâa varit değildir.»

Ordinaryüs Profesör'ün bu mülâhazası dikkate değer. Ancak Yeniçeri ortalarının isimleri esasen hep böyle tâbirlerden meydana getirildiği dikkate alınırsa Sekban'ın köpek muhafızı mânasına gelmesi o zaman için fena görülmiyeceğine şüphe bırakmaz. Zağarcı, Sansoncu, Samsoncu, Seksoncu tâbirleri mâna itibariyle Sekbandan aşağı kalmaz. Sekbanlar av maksadıyle teşkil olunmuş idi. Esasen İsmail Hakkı Uzunçarşılı da bunu kabul ediyor.

Cevad Paşa; Hammer'in iki cilt olarak vücuda getirdiği ıstılahlara ait eserindeki izahatla buna dair olan mütalâasını (Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel, sayfa 6) şöyle yazıyor:

«Osmanlıların ilk iki padişahı olan Osman ve Orhan zamanlarında piyadeye avcılıktan iktibasen (Sekban) yani (Muhafız ı kılâp) (köpek bekçisi) denilirdi. Şarkta sayd ü şikâr muharebenin bir timsal ve mukaddimesi makamında sayıldığından ava tatbikan verilen bu ismi herkes bir şeref ve meziyyet addeder idi. Sekbanlardan maada Samsoncu, turnacı ve zağarcılar da var idi ki yeniçerilerin pek çok ortaları mukaddemleri zağar ve tazı ve sairenin muhafazasına tâyin olunanların isimlerini hatırlatmak üzere zağarcı, turnacı ve samsoncu namlarıyle mezkûrdur. Asıl saray bendelerinden sayılan avcılar Doğancı, Şahinci, Çakırcı ve Atmacacı unvanını tyşıyorlar ve dört kısma ayrılıyorlardı. Diğerleri ise yani samsoncu, zağarcı ve turnacılar asıl asker avcıları idi ki işbu usul Avrupa ordularında dahi caridir. Meselâ bizim kulaklarımız nasıl şasör (Chasseur) lâfzına alışmış ise avcı ve zağarcı gibi tâbirler dahi Osmanlılara öylece hoş ve tatlı gelirdi. Hammer'in bu ifadesi yanlış olup Sultan Osman vaktindeki Osmanlı askerleri kâmilen süvari ve akıncı namıyle anıldıkları gibi Orhan devrinde de akıncı ve yaya adlarını haiz idiler. Nitekim Hammer de sonradan yazdığı meşhur tarihinde bu ciheti kendisi de tasdik etmiştir.»

Sekban teşkilâtının Yıldırım Bayezit zamanında tekemmül ettiği Üniversite Kütüphanesin'de Rıza Paşa kitapları arasında «Neşrî ve Rüstem Paşa Tarihi» adıyle yazılı yazma eserde (varak 52) yazılıdır.

Hammer; Yıldırım Bayezit'in Niğbolu harbinde esir düşen frenk asılzadelerini bir doğan avına götürdüğünden bahsederken (cilt 1, sayfa 288) maiyyetinin yedi bin doğancı ve altıbin sekbandan aşağı olmadığını yazıyor. Yine Hammer'de (Şeref-üd-din Yezdî) den naklen bu av da altıbin köpek bulunduğu yazılıdır.

Sekban ortaları otuz dört bölüktü. Hepsi de yaya idi. Sekban böllükleri içinde otuz üçüncü orta sekbanların avcı sınıfını teşkil ederdi. Bu orta sekbanların en itibarlı ortası idi. Büyük devlet adamlarının çocukları ve ocak ağalarının oğulları bu ortada yazılı idi. Bunlar hükümdar için avlanırlar ve yazın Istranca dağlarında yatıp kalkarlardı.

Sekbanlar hükümdarla birlikte sefere giderlerdi.

Her ortanın zâbitleri vardı. En büyük zabitleri «Sekban başı» idi.

Karamanoğlu ile yaptığı harpten dönen İkinci Mehmet yeniçerilerin kendisinden bahşiş istemelerinden hiddetlenerek bunların yayabaşılarını dövüp Yeniçeri ağası'nı azletmiş ve yeniçeriler arasındaki itaatsizlik temayüllerini gidermek için o zamana kadar müstakillen sekbanbaşı kumandasında bulunan yedi bin sekbanı yeniçeriler arasına katarak kendisinin hizmetine mahsus olmak üzere beşyüz seksen kişi alıkoymuştu. İşte bu tarihten itibaren sekbanlarla yeniçeriler birleşerek bütün sekban ortaları birer cemaat itibar olunup altmış beşinci yayabaşılar cemaati adını almıştı. Bu cemaatin bayraklarında sekbanların oturdukları kışlanın resmi vardı. Yeniçeri ocağındaki sekbanlar ocakla beraber tarihe karışmıştır.

2 — Serhad kulları arasında sekbanlar bulunduğu gibi eyalet paşalarıyle sancak beylerinin idareleri altında da bu adla istihdam olunanlar vardı. Bunlardan birincilerin maaş ve tâyinleri Devlet hazinesinden, ikincilerin ise eyalet ve sancağın idare şekline göre has ve salyane olarak eyalet paşaları, sancak beyleri tarafından tesviye olunurdu Hele ihtiyaç hasıl olduğu zaman toplananlar hemen hemen işe yaramazlardı. Cevat Paşa bunlar için (Tarih-i Askeri i Osmanî, ikinci cilt, Üniversite Kütüphanesinde Yıldız kitapları arasında yazma nüsha, No. 136) şunları söylüyor:

«Sekbanlar serhad kulu namıyle tesmiye olunan askerin en fenası idi. Zira bunlar askere ihtiyaç hasıl olduğu vakit toplanan köy halkından ibaret oldukları için kuru bir kalabalık demekti. Salyaneden kurtulmak için bu sınıfa hıristiyanlar bile dahil olabilirlerdi. Sekbanlar bulundukları mahal paşasından başkasını tanımazlardı. Kendilerine istihdam olundukları vakit ulûfe verilirdi. Bayrak namiyle aksama münkasım idiler. Sekban bölükbaşısı ve bayraktar namındaki zâbitlerin maiyyetinde bulunurlardı.

«Bölükbaşı kendi bayrağı altında bulunan askerin âmiri idi. Bir bayrak nihayet altmış sekbandan ibaretti. Bayraktar bölüğün bayrağını taşırdı. Sekban bayrakları cürmü küçük, rengi ekseriya kırmızı filamalar idi.

«Sekbanların istihdamı umumen mevki muhafızlığı ile orduda bulunmak idi. Hıristiyan sekbanlarından teşkil olunan askerler Viyana muhasarasında istihdam olunmuştu. Hattâ bunlardan teşkil edilen ihtiyatlar Kolmberg'de düşmana karşı kuvvetli müdafaada bulunmuşlardı.

«Sekbanların silâhı iyi denmiyecek kadar fena olan bir kılıç ile bir tüfekti.»

3 — Alemdar Mustafa Paşa tarafından ihya olunan Nizam-ı Cedit efradına da «Sekban» adı verilmişti. Halbuki Üçüncü Selim'in teşkil ettiği Nizam-ı Cedid'in efradına Nizam-ı Ce-

did askeri ve Âsakir-i şahane ıtlak olunuyordu. Sekban ismi verilen bu askere aba dizlik ve tozlukla Rumeli halkına mahsus yedi sekiz terekli çuha kalpaktan şubara giydirilirdi. Ulûfe ve tayınatın bolluğu yüzünden pek ziyade rağbet gören ve yeniçerilerden bir kısmının da iltihakıyle sayısı günden güne artan bu teşekkül Alemdar'ın ölmesiyle ortadan kaldırıldı.

4 — Mir-i miran vesair erkân maiyyetinde memleketin âşayişinin temini ile alâkalı bir sınıfa da «Sekban» adı verilirdi. Bunlara resmî vesikalarda «Sarı Sekban», halk arasında ise «Seymen» denilirdi. «Başvekâlet Arşivi» ndeki vesikalardan (Dahiliye fiş numarası: 1634 tarihi 28 n. 1205) bu türlü sekbanların icabettikçe yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu vesikada «Yedi adet karyesi olan ve hiçbir karyesinde zâbitan ve reayası bulunmıyan Umurfakih kazasında eşkıyalar türeyip halka zarar ika ettiklerinden müceddeden sekban neferatı tahriri» yazılı olduğu gibi Mora valisi İsmail Paşa ile Kadı ve âyanlara yazılan diğer bir vesikada (Dahiliye, fiş numarası 1597, tarihi 14 M. 1206) Muhassıllık kaldırıldığı için mahallerince âsayişin temini maksadıyle masrafları kendi taraflarından verilmek üzere lüzumunda sekban tedarik ve istihdamı gösterilmiştir. Vesika şöyledir: «Cezire-i merkume (Mora) kazalarından haydut eşkiyasının defiyçün indel-ihtiyaç taraflarından sekban tedarik ve tayınat verilerek muhafaza olunagelip ancak elhalet-i hazihi muhasıllık unvanı refolunduğu ecilden bu maddede dahi alelumum ehl i kaza ve reaya taraflarından dikkat olunmak lâzımgelmekle fi mâbaad cezire-i mezburede haydut eşkiyasının zuhurunda beher kaza sekban tedarik ve tayınat ve ulûfeleri kazaları taraflarından eda edilerek cezirenin muhafazasına bilcümle reaya taahhütleri üzere iltizam eylemek» lâzım gelir. Sonradan bu vazifeyi görmek üzere «Zaptiye» teşkilâtı yapılmıştır.

5 — Yaz mevsiminde mahsulün muhafazası için kullanılanlara da «sekban» denilirdi. Yalnız bunlara gördükleri işin mahiyyeti anlaşılmak ve öteki sekbanlardan ayrılmak için «kır sekbanı» adı verilirdi. « Başvekâlet Arşivi» ndeki vesikalardan bunların da mahallî hükümeti tarafından tayın ve ücretlerinin tevzi defterlerine geçirilmek suretiyle halktan tahsil olunduğu anlaşılıyor. Vesikada (Dahiliye, fiş numarası 1838, tarihi 1208) «Kaza-i mezbure (Karamürsel) bermutad eyyam-ı sayfta ittihaz olunan kır sekbanı neferat 13, mahiye beher nefere yedişer kuruştan cem'an üç ayda ücretleri yalnız iki yüz yetmiş üç kuruştur» diye yazılıdır. Bundan kır sekbanlarının mahsulün çalınabileceği üç ay için istihdam olundukları anlaşılıyor.

Nice bir nefse uyup bir seke sekbanlık edem
Yeridir fakr u fena mülküne sultanlık edem
Câmi

SEKBANBAŞI (سکبان باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının büyük zâbitlerinden birine verilen addır. Ahmet Vefik Paşa (Lehçe-i Osmani) de (sekbanbaşı) için «Sabıkta Yeniçeri feriki» diyor. Sekbanlar Yeniçeri ocağı'na katılmadan evvel müstakil bir ocak halinde idare olundukları zaman ocağın en büyük âmiri idi. Fatih Sultan Mehmet tarafından Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine açtığı seferden döndüğü zaman yeniçerilerin sefer bahşişi istemelerine canı sıkılarak inzibatı temin edemiyen Yeniçeri ağası Kazancı Doğanı azlederek yeniçerilerin itaatsizlik temayüllerini izale için kendisine daha yakın olan sekbanları Yeniçeri ocağına geçirtmiş ve sekbanbaşıyı da yeniçeri ağası yaptığı gibi ondan sonra sekban başıların yeniçeri ağası yapılmasını kanun haline koymuş olması sekban başılığın ehemmiyyetini artırdı. Fakat Sekban başılıktan Yeniçeri ağalığına gelenlerden birinin yeniçerileri isyana sevketmesi sekban başılara verilmiş olan bu imtiyazın kaldırılmasına sebep olduğundan sekban başılık ikinci dereceye düştüğü gibi işsiz bir mansıp halini aldı. Ondan sonra Yeniçeri ağaları sefere gidince sekban başılar «Ağa kaymakamı» unvaniyle İstanbul'da kalırlardı. Sekban başılık bu itibarla Yeniçeri ağalığının muavini yerine geçti.

Sekban başıların yevmiyesi ilk devirlerde seksen akça iken sonradan artmıştı.

Sekban başılar Yeniçeri ağalarının reisliği altında toplanan divanın tabiî âzasından idiler. Bu divanın teşrifatını kanun tâyin etmişti. O kanun mucebince Sekbanbaşı Yeniçeri ağası'nın sağında otururdu. Sonraları kul kethüdaları sekbanbaşılara takaddüm ettirildikleri için Yeniçeri ağasından sonra kethüda, ondan sonra da sekbanbaşı gelirdi. Yeniçeri ağaları merasimle divana giderlerken Sekban başılar da refakat eder, orada da ağanın sağında giderdi.

Solakzade Yeniçeri silsilesini kayt ve tâdat ederken zağarcı başıların sekban başılığa terfi ettirildiklerini ve sekban başıların da terfi ettiklerinde «Yayabey» mesnedini ihraz eylediklerini yazar.

Sekban başılar uzun etekli kaftan, divana gittikleri zaman da âdi kadifeden cübbe giyerlerdi.

Sekban başılık Yeniçeri ocağının ilgasında kaldırılmıştır.

SEKBAN BÖLÜKLERİ (سکبان بلوکلری) *[Ask.]* Yeniçeri ocağında bu adla mevcut teşekkül hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortanın 34 ortasını Sekbanlar teşkil ediyor ve bunlara «Sekban bölükleri» deniliyordu.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı sekban bölükleri için (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 162 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlılarda Sekban veya Seymen teşkilâtının daha Birinci Murat zamanında yani ondördüncü asrın son yarısı içinde mevcut olduğunu biliyoruz. Bir harb faaliyyetini gösterdiği için Türkler tarafından büyük ehemmiyetle tatbik edilen avcılık gerek Murat Bey ve gerek oğlu Yıldırım Bayezit zamanında pek ziyade tekemmül etmişti.

«Yeniçeri cemaat ortalarının altmış beşinci ortasını teşkil eden ve (Altmış beşinci yaya başılar) denilen sekban ortaları iki kısım olup bunlardan orta olan birinci kısım süvari ve ikinci kısım olan otuz dört bölük de piyade idi. Süvari sekban mevcudu maaş defterlerine göre kırk ile yetmiş arasında idi. Süvari sekbanların ekserisini ocak ağalarının oğulları teşkil ediyorlardı. Onyedinci asrın son yarısında bunların on ikişer akça ulûfeleri, birer okka et ve üçer çift fodlaları vardı. Başlarına sorguç takarlar, arkalarına kemhadan üst elbisesi giyip divana atla giderlerdi,

«Sekban bölükleri içinde on sekizinci bölüğe kâtib-i sekban ve kethüdanın bulunduğu bölüklerden birine kethüda-yi sekbanan ve otuz üçüncü bölüğe Avcı ve kumandanına da Ser şikârî denilirdi. Bu avcı bölüğü, sekbanların en itibarlı bölüğü idi. Devlet adamlarının ve ocak ağalarının oğulları bu bölüğe kayıtlı olup hükümdar için av yaparlar ve Hünkârla ava giderlerdi. Yazın Istranca dağlarında yatıp kalkarlardı. Hükümdar sefere gitse bile bu avcılar gitmezler, ulûfelerini Sekban başı'dan alırlardı. Bunların çorbacısı yerinden ayrılırsa hariçten çorbacı yani bölük kumandanı tâyin olunmayıp içlerinden en kıdemlisi çorbacı olur, yani odabaşı, bölük kumandanı olurdu.

«İlk zamanlarda sekbanlar mutlak surette hükümdarlarla beraber sefere giderlerdi. Daha sonraları tabiî bu usul kaldırılarak Yeniçeri agası, yeniceriler ve sekban başı da sekbanlarıyle sefere gönderilmişlerdi. Her sekban bölüğünün bölükbaşı, odabaşı ve diğer küçük zâbitleri olup en büyük kumandanlarına Sekbanbaşı denilirdi. Yevmiyesi ilk devirlerde seksen akça olup sonradan artmıştı. Sekbanlar kethüdası, sekbanlar kâtibi, sekbanlar çavuşu ile yeniçerilerin kethüda yeri makamında olup Sekbanbaşıya efradın arzıhallerini takdim eden Saraçbaşı sekban bölüklerinin büyük zâbitlerindendiler. Bunlardan başka her odanın çorbacısı, odabaşısı, vekilharç ve bayraktarı vardı. Sekbanlar kethüdasının muayyen odası yoktu. Her odada da kethüda olabilirdi.

«Sekbanlar 1451 senesine kadar Yeniçeri ocağından ayrı olarak müstakil bir ocak halinde idiler. Bu tarihte Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine açtığı seferden dönen Fatih Sultan Mehmet, ilk seferi olması sebebiyle yeniçerilerin kendisinden sefer bahşişi istemelerinden münfail olarak bunların yayabaşılarını dövdürüp inzibatı temin edememiş olan Yeniçeri ağası Kazancı Doğan'ı da azletmiş ve yeniçerilerin itaatsizlik temayüllerini izale için kendisine daha yakın olan ve o tarihe kadar müstakil bulunan altı yedi bin kadar sekbanı yeniçerilerin arasına katmış ve kendisinin av hizmetine mahsus olarak yalnız beş yüz kadar sekban alıkoymuştu. Bundan başka badema Yeniçeri ağalarının sekban başılardan olması da kanun olmuştu.

«İşte bu 1451 den itibaren sekbanlarla yeniçeriler birleşerek bütün sekban mevcudu bir orta itibar edilip Yeniçeri ocağının altmış beşinci ortasını teşkil etmişti. Bu orta mevcudu pek çok olduğundan sekbanlar, süvari sekbanlardan başka otuz dört bölüğe ayrılmışlardı. Bu altmış beşinci ortanın bayrağında sekbanların oturdukları odanın resmi vardı.

«Sekbanların en büyük kumandanı olan Sekbanbaşı'dan sonra sekbanlar kethüdası gelirdi. Yeniçerilerin altmış beşinci ortasının başı olan odabaşısı, bütün sekban bölüklerine nezaret eder ve bu bölüklerin Ağakapısı yani Yeniçeri ağası dairesindeki işlerini takibeyler ve dâvalarını görürdü. Her bölüğün kumandanı olarak da bölükbaşı veya odabaşı ismiyle ayrıca birer zâbitleri vardı. Bölükbaşı'ların yevmiyeleri onaltıncı asir sonlarında onar akça idi.

«İkinci Bayezit veyahut Yavuz Sultan Selim zamanında Sekban başılıktan Yeniçeri ağası olan şahsın, yeniçerileri bir kıyama sevketmesi üzerine sekban başılıktan gelen yeniçeri ağalarına itimat zail olduğundan ağa bölükleri ihdas edilip bu imtiyaz onlara verilmiş ve sekban başılar ikinci dereceye bırakılmıştı. Bununla beraber sekban başılar, Yeniçeri ağası iken gedik olarak (muayyen ve muvazzaf) hizmetlerine bakan sekban başı saraçlığı ve sekban başı çuhadarlığı ve sekban başıların tuğcu ve bayrakçı, mataracı, tüfekçi gibi muayyen hizmete mahsus

maiyyet, yine sekban başıların hizmetlerinde bırakıldı.

«Piyade sekbanlar otuzdört bölük olup Padişah ile ava çıktıkları zaman solak ortaları gibi uzun etekli gömlekler giyip bir ellerinde tazı ve diğer ellerinde ucu gümüşlü hezaran değnekler ile ava giderlerdi. Bunlar, nerede iyi bir tazı olduğunu haber alsalar ellerindeki emir mucebince hemen o tazının bedelini verip padişah namına alırlardı. Tazılara ve diğer av köpeklerine ekmek pişirmek için sekbanlar fırını yapılıp burada acemi oğlanlarından bazıları fırıncılık ederlerdi. Onyedinci asır başlarında ekmekçi başının emri altındaki sekbanlar fırınında otuz acemi oğlanı bulunmakta idi.

«Sekbanlar arasında bir de süvari sekbanlar vardı. Yaya sekbanlar uzaktan çıkan bir ava tazı yetiştiremediklerinden Hünkârla avlanırken tazıyı ava yetiştirmek için bir de süvari sekban sınıfı ihdas edilmişti. Bunların atlarına ve kendilerine kifayet miktarı maaş ve tayın verilirdi. Atlı sekbanlar daha itibarlı olup börklerini ocak çorbacıları yani bölük kumandanları gibi doğru olarak giyerlerdi. Atlı sekbanlar baş sekban (Sekbanbaşı değil) olduktan sonra yayabaşı olurlardı. Tarihlerimizde atlı yeniçeri diye zikredilen yeniçeriler, bu atlı sekbanlar ile atlı zağarcılardır.

«Sekbanların imtiyazları kaldırıldıktan sonra adetleri de azalmıştır. Otuz dört bölüğün her birinde otuzar, kırkar ve bazılarında yüz ve onsekizinci sekbanlar kâtibi bölüğünde ise dörtyüz ve beşyüz kişi bulunurdu.

«Sekbanların ulûfeleri birden çıkardı. Bu toptan çıkan ulûfe, sekbanlar kâtibinin tuttuğu defter mucebince bölük odabaşılarına verilerek isim, isim okunup her odaya tevzi olunur ve o sırada bulunmıyanların paraları kâtip tarafından mühürlenerek sekban başının yanında hıfzolunurdu. Paranın tevziinde odabaşı ve kethüda da bulunur ve maaş Sekban başı'nın önünde verilirdi.

«Sekban ortalarındaki sekban kethüdalarına dirlik verildiği zaman senevî yirmişer bin akçalık zeamet verilirdi. Atlı sekbanlarla yaya sekbanların başları olan baş sekbanlar (sekban başının bölük başıları) timara çıkarlarsa onbeşer bin akçelik dirlik alırlardı. Sekban bölükleri neferleri (yaya sekbanlar) onarbin akçe ile timara çıkarlardı. Atlı sekbanların hergün üçer çift fodlaları vardı.»

Sekban bölükleri Yeniçeri ocağı ile birlikte tarihe karışmıştır.

SEKBAN BÖLÜK BAŞISI (سکبان بلوك باشیسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki sekban bölüklerinin kumandanlarına verilen addır.

SEKBAN-İ CEDİD (سکبان جدید) [*Ask.*] Rumeliden gelip dördüncü Sultan Mustafa'yı halederek İkinci Sultan Mahmud'u tahta çıkaran Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa tarafından meydana getirilen talimli askere verilen addır. 1223 (1808) yılında kurulan bu teşkilât gene o sene yeniçerilerin isyanı ile Sadrazam bulunan Alemdar Mustafa Paşa'yı Bab-ı Âlide bastırmaları ve barut deposunu ateşlemek suretiyle intiharına sebep olmaları üzerine ilga edilmiştir.

SEKBANLAR ÇAVUŞU (سکبانلر چاوشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki sekbanlar ortalarının zâbitlerinden birinin adıdır. Onbeşinci asır ortasından onaltıncı asır başlarına kadar ocak çavuşu olan sekbanlar çavuşu ağa bölüklerinin ihdasından sonra ocak çavuşluğu uhdesinden alınarak ağa bölüğünde ihdas edilen on akça yevmiyeli başçavuşa verilmiştir.

SEKBANLAR FIRINI (سکبانلر فرونی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki sekban ortalarıyle besledikleri tazı ve diğer av köpeklerinin ekmeklerini pişirmek için yapılmış olan fırının adıdır.

SEKBANLAR KÂTİBİ (سکبانلر کاتبی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki sekban ortalarının zâbitlerinden birinin adıdır. Sekbanlar kâtibi sekban kâtibi bölüğü adı verilen bölüğün kumandanı idi. Sekbanların imtiyazları kaldırıldıktan sonra otuz dört bölüğün her birinin efrat sayısı azaldığı halde sekban kâtibi bölüğünde dörtyüz beşyüz kişi bulunurdu. Birden çıkan ulûfenin tevziinde de vazifeli idi. Dağıtma sırasında bulunamıyanların paraları onun tarafından mühürlenir, Sekban başı'nın yanında saklanırdı.

SEKBAN ORTALARI (سکبان اورتالری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının 65 inci ortasına verilen addır. Sekbanlar süvari ve yaya olmak üzere iki kısımdı. (Bak. Sekban).

SEKBAN TAZILARI (سکبان تازیلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağındaki sekban ortalarının besledikleri tazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sekbanlar tazılardan başka diğer av ve harp köpekleri de beslerlerdi.

SEKİ (سکی) [*San.*] Direğin altına konulan taş ayak, kürsü taşı, kapıların yanlarında ve bahçelerde havuzların etrafına yapılan sed ve peyke odaların zeminden yüksekçe olarak bir kısmına yapılan döşeme yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Atın ayağındaki beyaz nişana da bu ad verilir.

SEKİL (سکل) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Bektaşi dervişlerinin boyunlarına astıkları

taşa verilen addır. Bu taş şeriatten bir taş koparan yani bir kabahat işliyen dervişin boynuna takılırdı. Bektaşilerin bunun için şöyle bir kanaatleri vardır: Güya Musa Aleyhisselâm (Nil) e girmiş. Üzerine elbisesini koyduğu taş yerinden koparak elbisesiyle beraber Mısır'a doğru yuvarlanmış Musa sudan çıplak çıkıp taşı kovalamış, yetişemeyince hiddetinden âsâsıyle taşa oniki defa vurmuş. Bu vuruştan taşta on iki delik açılmış. Bunun üzerine taş dile gelmiş: Ya Musa ben Allah'ın emriyle yürüdüm, Yahudiler senin için vücutları yaralıdır, cüzzamlıdır, diyorlardı. Onları bu su-i zandan kurtarmak için senin elbiseni alıp kaçtım. Herkes seni çıplak görüp bu su-i zandan kurtuldu demiş. Bunun üzerine Musa özür dilemiş. Fakat taş: Bunu bir şart ile kabul ederim, beni deliğin birinden ip geçirmek suretiyle boynuna tak, demiş. Musa buna razı olmuş İşte Bektaşilerin boyunlarına astıkları Sekil buradan kalmış.

SEKR (سكر) [*Sof.*] Kalbine lâyıh olan vâridin kuvveti yüzünden sâlikin ihsastan tecerrüd ve gaybeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sekr; Arapça sarhoşluk demektir. Sofiye ıstılâhlarına ait eserlerde sâlikin gaybet halinden his ve şuur haline dönmesi demek olan «Sahv» ile birlikte «Sahv ve sekr» suretinde kullanılır. «Sekr ile gaybet arasında ziyade ve noksanlık cihetinden fark ve tefavüt mevcut» olduğu kaydolunan «Erriyaz-üs-Sofiyye» de (müellifi Esseyid Abdulhâkim, Cüz-ü evvel, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1341, sayfa: 50-51) izahı şöyledir:

«Sâlik sekranın vâridi müstevfa olmamasıyle sekri tam olmayıp gaybet ve ihsas dairesinde müterreddit ve mütelevvin kalır. Bu ise gaybet mertebesinden nâkıs olarak kendinde mesağ-ı ihsas bulan sâlik mütesakirdir. Bazan vâridi kavi ve müstevli olmasıyle sekri tam olup hakka ki mertebe-i gaybet üzerinde zaid olur. Hsılı sekr sahibinin vâridi kavi ve müstevfa olduğu surette gaybeti halinden eşed ve müstahkem olur. Vâridi müstevfa olmadığı taktirde sahib-i sekrden sahib-i gaybetin hali ezyed ve etem olur.

«Sekrin menşe-i vâridi bazan havf ve heybeti mucip olan bir husus olup kalp üzerine galip ve müstevli olur.

«Sekr ancak ashab-ı mevacide (vecd sahiplerine) has olup her ne vakit abd nimet-i cemâl ile mükâşefe olunur ise sekrin husulıyle ruh için tarbu sururden nişan ve kalpte aşk ve heyecan husule gelir. Ve sahv sekr hasebiyle olup sekri Hak ile olan sâlikin sahvı dahi Hak ile olur.

«Sekri huzuz ile mesub ve muhtelif olan sâlikin sahvı dahi hazz-ı sahiha mashub ve muhalit olur ve halinde muhakkak ve müstakim olan sâlik vakt-ı sekrinde mahzuz ve mestur olur ve sekr ile sahv tefrikadan bir cihete işaret olup her ne vakit sultan-ı hakikat zâhir olsa sıfat-ı sâlik müstehlik ve makhur olur (فلما تجلى ربه للجبل جعله دكا وخر موسى صعقا) nazm-ı celili ile işaret buyrulduğu veçhile tecelli-i Rabbanî sırasında cebel-i Tur salâbet ve kuvvetiyle beraber mütezelzil ve menfuş ve hazret-i Kelimullah Aleyhisselâm ulviyyet-i mertebe-i risalet ve celâletleriyle beraber şiddet-i hevlden sâkıt ve medhuş olmuşlardır.

«Sâlik sekr halinde şahid-i hal ve hal-i sahvında şahid-i ilimdir. Hal-i sekrinde kendi mübaşeret ve tekellüfü olmaksızın mahzuz ve hal-i sahvında kendi tasarrufuyle müstâhfazdır.»

«Sahv ve sekr zevk ve şürbten sonra husûle gelir.»

Benim sekrim ikidir halk-ı âlemde bir olur sekr
Bana mahsus bir hâlettir bu hale yüzbin şükr
Lâ

SEKSON (سكسون) [*Hal.*] Asıl vatanı Saksonya olan büyük cinsten bir nevi av köpeğinin adıdır. Yeniçeri ocağında bu adla anılan orta vardı.

SEKSONCU (سكسونجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ortalarından 71 inci orta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Sansoncu», «Seksoncu», «Sensoncu» da kullanılmıştır. Ortanın kumandanına «Seksoncu başı» «Samsoncu başı» «Sansoncu başı» da denilirdi. Sekson av köpeği, harp köpeği demektir. «Lehçe-i Osmani» de seksonun saksondan galat olduğu yazılıdır, Seksoncular padişahların ayı avına mahsus köpeklerini besledikleri için bu adı almışlardır. Sonradan ocağın teşekkülü arasında yer almış ve yeniçeri ocağı ile beraber tarihe karışmıştır.

Seksoncuların köpekleri için Tophane üzerinde bir yer yapılmıştı. Seksonlara Padişah huzurunda av talimleri yaptırıldığı da olurdu. Onaltıncı yüzyıldan itibaren Bostancılar arasında zagarcılar ve seksoncular yetiştiği için bu ortanın köpeklerine ihtiyaç kalmamış, hattâ hariçten gelen seksonlar Bostancı ocağına verilmeğe başlanmıştır. Tafsilât için bak: Sansoncu.

SEKSONCU BAŞI (سكسونجى باشى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ortalarından 71 inci ortanın kumandanına verilen addır. Bunun yerine «Samsoncu başı» «Sansoncu başı» «Sensoncu başı» da kullanılırdı. Seksonçu yahut daha umumî

tâbiriyle «Samsoncu başı» ağa divanının âzasındandı. Yeniçeri ocağı ile beraber tarihe karışmıştır. Tafsilât için bak: Samsoncu başı.

SEKTE (سکته) [*Ede.*] Vezinde bir harekenin düşmesinden ileri gelen âhenksizlik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harekenin düşmesinden güzellik meydana gelme haline «sekt-i melih» denir.

Var bin mazmam-u dilşikârı
Yok bir mısra-ı sektedarı
Abdülhak Hâmit

SEKTE-İ MELİH (سکته ملیح) [*Ede.*] Aruzla yazılmış bir şiirde bir harekenin düşmesinden hasıl olmakla beraber güzellik meydana getiren âhenk kırıklığı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Aruz ahenginin bir nevi duraklamasıdır.» suretinde tarif eden Üstad Tahir Olgun (Ölümü 1951) (Edebiyat Lûgati, Sekt-i Melih Maddesi) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bazıları, o duraklamada bir güzellik buldukları için «melih» vasfını vermişlerdir.

«Sekt, aruzun «Mef'ulu mefailün feûlün» veznine mahsustur. Onu mefulün, failün feulün şekline koyup bir hecesini azaltmak ve dolayısıyle ahengi duraklatmak, sekt olur.

«Divan şairlerinden Mesnevî yazanlar, bazan sekt yapmışlardı. Fuzuli'nin (Leylâ ve Mecnun) undan olan:

Gönlüne katı gelüp bu bidâd
Yumşak yumşak dedi ki: Sayyâd
Sayyad sakın, cefa yamandır
Bilmezsin mi ki kane kandır

«Beytlerinin ikinci mısralarında olduğu gibi. Bu mısralar şövle takti' edilir:

Yumşak yum	*şak dedi*	*ki sayyâd*
Mef'ulün	*failün*	*feûlün*
Bilmezsin	*mi ki ka*	*na kandır*

«Tanzimat üstadlarından Ziya Paşa ile Hâmit'in yazılarında (sekt) e çok tesadüf edildiği halde Namık Kemal, onu yapmağa (münasebetsizlik) der.»

SEKTİRME ENDAHT (سکدرمه انداخت) [*Top.*] Yatık mahrekle yapılan atış hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü atışta mermi sektirerek gittiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

SELÂM (سلام) [*Fık.* - *Hal.*] Aşinalık göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan selâm; ayıplardan ve âfetlerden koruma mânasına gelir. Selâm; ayni zamanda Allahü Taalâ'nın esma-i hüsnasındandır. Kur'anda 12 yerde mümin'e selâm verme şeklinde geçer.

Muhammet Hamdi Yazır «Türkçe Kur'an Tefsir» inde (هو الله الذی لا اله الا هو) âyetini izah ederken (c. 6, s. 4871) «(Esselâm) selâm; her selâmetin menba ve mastarı: kendisi ayıptan, kusurdan, eksiklikten, fena ve zevalden, hâsılı her muhataradan salim olduğu gibi selâmet umulan, selâmet arayanları selâmete erdirecek olan o» suretinde izah ettiği gibi (فیو باحسن منیا) âyetini tefsir ederken de (c. 2, s. 1408) «Allah ömürler versin» mânasına gelen (حیاك الله) yerine İslâm dininin «dünya ve âhiret selâmet ü müselâmet neşreden (السلام علیکم) dua ve iltifatını ikame eylemiş olduğundan İslâmda «tahiyye» selâm olmuştur» dedikten ve «selâm almak farz-ı kifayedir. Nehai'den selâm sünnet, redd-i selâm yani selâm almak farzdır diye mervidir» kaydını da ilâve eyledikten sonra İslâm usul ve edebine göre selâmın nasıl verileceğini şöyle gösteriyor: «Sünnet olan yürüyenin oturana, râkibin maşiye (atlının yayaya), atlının merkepliye, küçüğün büyüğe, erin çocuğa selâm vermesidir. İki kişi karşılaşınca ikisi de mübaderet (davranma) ederler. İmam-ı Âzam'dan mervidir ki selâm alan sesini pek kaldırmaz.»

Selâm alınmıyan ve verilmiyen yerler de şöyle gösterilmiştir: «Hutbede, cehren tilâvet-i Kur'an (yüksek sesle Kur'an okunurken), Hadis rivayeti, tedris i ilim (ders okutulurken), ezan, ikamet esnasında selâma cevap verilmez. Oyun oynıyanlara, şarkı söyliyenlere, kaza-yi hacet edenlere (Abdest bozanlara), hamamda veya diğer bir yerde çıplak bulunana selâm verilmez.»

Resmî ve edebî tetkikleriyle tanınmış olan Faik Reşat Bey (ölümü 1914) «Selâm - Merhaba - Temenna» başlıklı yazısında (Nevsal-i Osmani, 3 üncü sene, s. 177-179 şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlılarda eskiden kalma bir âdet vardır: Yolda bir bildiğine rasgelindiği veya birinin yanına, bir meclise, bir cem'iyyete girildiği zaman el göğsün üzerine konulup «selâmün aleyküm», yahut «merhaba» denilir. Selâm ve merhabayı alan kimse de karşılık olarak «ve aleyküm selâm», yahut «merhaba» der.

«Uhuvvet-i İslâmiyye'nin Osmanlılar nezdinde kadimden beri haiz olduğu ehemmiyyetin en açık delillerindendir ki hâlâ yani ahlâkımızın fesada vardığı şu zamanda bile bazan ve hele yolculuk edenlerde daima görüldüğü üzere selâmlaşmak âdeti yalnız muarefe ve münasebetleri bulunanlarca değil, biri birini asla tanımıyanlarca dahi mer'îdir.

«Yolda selâm alıp vermek, yahut merhaba demek bir kaideye tâbidir eğer birbirine rastgelenler ahbap, akran iseler kimin evvel selâm vermesi yahut merhaba demesi lâzımgeleceğine bakılmaz, amma ahbap veya akran olmayıp da aralarında — surî ve mânevî büyüklük küçüklük gibi bir nisbet yani yaşça, mertebece — bir fark bulunduğu takdirde selâmı iptida büyük verir. Küçük ise selâmı tâzim ve hürmetle alır. Bazan büyük geçinceye kadar durur.

«Çocuklar dahi kendilerinden büyük olanlar hakkında böyle yaparlarsa da amca, dayı, büyük kardeş gibi en yakın akrabasından bulunan erkeklerle hocalarının ellerini öperler.

«Hizmetkâr makulesi aşağı takım halk ise riayet ve tâzime mecburiyyet gördükleri adamların eteklerini öperler.

«Her usul, her âdet zaman ile mekân ile az çok değişir. Bizde de bu selâm ve merhaba ile el etek öpmek âdeti gitgide değişmiş, başka şekiller almıştır. Elini göğsüne koyup (selâmün aleyküm) veya (merhaba) demek usulü şimdi yalnız ulemadan bir kısım ile dervişlerde ve elleri gögüs, yahut — daha tâzimli olmak üzere — dizkapakları hizasından başına kadar götürmekten ibaret olan hareket-i mahsusa kaim olmuş ve büyüklük küçüklük baki kaldığı halde bütün insan sınıflarına taammüm etmiştir.

«Temenna edilirken her iki taraf ya hiç ses çıkarmaz, ya (Allah ömürler versin) der. Temenna edenlerden biri büyük, biri küçük ise bu dua yalnız küçükler tarafından edilir.

«Temennaya (aşinalık) dahi derler. Mertebece pek büyük olanların temennası ekseriya (iltifat) tâbirleriyle tavsif olunur.

«Temennaya (temenna) denilmesinin sebebi bu harekette mahabbet temennisi, atıfet temennisi mânalarının mündemiç olmasındandır zannolunur.

«El öpmek âdeti yalnız çocuklara bazı taşralılarla yola gidip gelen ehibba ve akrabaya münhasır gibidir.

«Etek öpmek âdetine gelince: bu da şimdi — muayede günlerinde âmirlerle memurlar arasında ve erbab-ı hacattan (işi olanlar) dan olup da vükelâ ve ricalden birinin huzuruna giren biçarelerde görüldüğü üzere eğilip elini eteğe götürür gibi uzattıktan sonra çekip temenna etmekten ibaret bir hareket derecesinde kalmakla beraber izzeti nefsini tanıyanlarca zillet, bu zelilâne vaziyete de (eteklemek) tâbir olunur. Nitekim şâir-i hezilgû Deli Hikmet:

Biz ne alçak köpekleriz.
Kimi görsek etekleriz.

demiştir.

«Her kavmin kendine mahsus bir takım âdetleri ve âdabı vardır. Aklen hikmeten, siyaseten muzır olmadıkça onlara riayet hamiyyet ve milliyyet icabıdır. Sebepsiz olarak terk ve ihmal ile sair kavimlerin âdetlerine uymak nefret edilir bir harekettir. Osmanlılarda baş sallamak, şapka çıkarmak, (bonjur-bonsuvar), (adiyö) demek yoktur; temenna etmek, (sabahlar yahut akşamlar hayr olsun), (Allahaısmarladık), (Tanrıya emanet ol), (uğurlar olsun) demek vardır. Teessüf olunur ki zamanımızda temenna yerine baş sallamak, (bonjur), (adiyö) diyenlerimiz gittikçe çoğalıyor. Vakıa bu gibilere biz terbiyesiz, hamiyyetsiz, nazariyle bakarsak ta her fena âdet pek çabuk yayılacağından taammüm ve teessüsünden korkulur.»

§ [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Sema'sırasında dört devreyi ihtiva eden «Âyin-i Şerif» in devreleri arasındaki fasılalar (duraklama) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu dört selâmın da mânası vardır. Resul-ü Ekrem'in günahkâr kulların günahlarını affettirmek için Cenab-ı Hakka dört defa rica ve niyazda bulunmasını hatırlatır. Dördüncü selâm bir beşaret merhalesidir Çünkü Peygamber'i Zişan'ın dördüncü niyazından sonra âsî ve günâhkâr kulların günahlarının affedildiğine işaretttir. Buna binaen âyin-i Şerifin dördüncü selâmı, sema' zenlerin çehrelerinde «Cenab-ı Hakkın merhamet ve nimetlerine karşı derin bir şükran ifadesi» ile neticelenir ve böylece sema'a son verilir.

SELÂMA DURMAK (سلامه طورمق) [*Hal.*] Birinin selâm vermesini beklemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SELÂM AĞASI (سلام آغاسی) [*Sar-İda.*] Padişah bir yere gittiğinde maiyyette bulunup etrafa onun namına selâm veren saray memuruna verilen addır. Vezirlerin de bu adla adamları vardı.

SELÂM BAŞI (سلام باشی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevî âyinleri dört selâm yani fasıldan mürekkeptir. Bir faslın bitmesine «selâm başı» denilirdi. Dördüncü selâmdan sonra şeyh postundan birkaç adım yürüyerek hırkası ile yani kollarını açmaksızın sema' ederdi. Bir de beşinci selâm vardı ki şeyh neşelenir ve meydancı ile mutrip heyetine niyaz gönderirdi. Bunun üzerine:

Şem'i ruhuna cismi pervane düşürdüm.
Hayfa dilimi âteş-i sûzana düşürdüm
Bir katra iken kendimi ummana düşürdüm
Ta'dad edemem derd-i derunum elemim var
Mevlâyı seversen beni söyletme gamım var.

Parçaları söylenmiye başlardı. Buna da «Şem'i okutmak» denilirdi.

SELÂM ALMAK (سلام آلماق) [*Hal.*] Selâm verene karşılık olarak (ve aleyküm selâm) veya (aleyküm selâm) demek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bu makamda iki taraf temenna etmek suretiyle biribirini selâmlardı.

SELÂM ÇAVUŞU (سلام چاوشی) [*Sar.*] Alaylarda Padişah ve Sadrazam atına binerken ve inerken alkışlamak vazifesiyle mükellef olan çavuş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Duacı çavuşu» da denilirdi. Bu alkışa maiyyetinde bulunanlar « hû » diye mukabele ederlerdi.

§ [*İda.*] Vezirlerin iç gedikli tâbir olunan yirmi dört ağanın ikincisine verilen addır. Bundan sonra gelen kapıcılar kethüdası ile teşrifatçılık vazifesini de görürdü.

Sarayda bizzat Padişahı alkışlamak için selâm çavuşu istihdam olunduğu gibi devlet erkânından bazılarına da selâm çavuşu tâyin olunurdu.

Selâm çavuşunun hangi tarihte ihdas olunduğuna dair tarihlerde bir kayıt yoktur. Ancak Fatih Kanunnamesi'ndeki (sayfa 16) «Selâm çavuşu Vüzeraya ve Defterdarlara tâyin olunmak gerektir» ibaresinden bu vazifenin de, diğer bir çokları gibi, eski olduğunu gösterir.

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

SELÂMET AKÇASI (سلامت آقچه‌سی) [*Mal.*] Derbentlerden ve sair geçit yerlerinden geçişlerde alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Müruriyye » demek daha münasip olan bu resme Maliye ıstılahı olarak ayni zamanda «Geçit resmi», halk dilinde de «Toprak bastı parası» denilirdi. Alınan vergi her yerde bir değildi. Bu vergi ihtisap mukataasının ihdas olunduğu hicrî 1241 (1825-26) senesinde değişikliğe uğramış ve Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

SELÂMI SABAHI KESMEK (سلامی صباحی کسمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ülfet ve münasebeti kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SELÂMİYYE (سلامیه) [*Sof.*] Celvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusu Selâmi Ali Efendi'ye nisbetle bu adı almıştır. Selâmi Ali Efendi medrese tahsilini tamamlıyarak müderris olduktan sonra Celvetî tarikine intisap etti. Bursa'da bir zaviye yaptırdı. 1090 (1679) senesinde Üsküdar'da Hüdayî Tekkesi şeyhi oldu. Bir aralık meşihati ref'edilmiş ise de az sonra hatt-ı Hümayunla tekrar şeyhliği iade olundu. 1103 (1691) saferinde öldü. «Sicill-i Osmani» deki hal tercümesinde (c. 3, s. 53) meczup görünüşlü, şuur sahibi, şedid, mehib olduğu yazılıdır. Bağlarbaşı'nda bir tekke ve cami, Bülbülderesi ile Acıbadem'de birer cami, Bulgurlu ve Kısıklı'da birer zaviye yaptırmış, herbirine vazifeler tâyin etmiştir. Çamlıca semtindeki mahallelerden biri adını taşımaktadır.

Sa'diyye tarikatı kollarından biri de bu adla anılırdı.

§ [*Kıy.*] İpekli kumaştan yapılıp başa giyilen bir nevi takke adıdır.

SELÂMLAMAK (سلاملامق) [*Hal.*] Selâm vermek, âşinalık etmek, selâm ve ihtiram için top atmak ve bayrak çekmek suretiyle merasimde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SELÂMLAŞMAK (سلاملاشمق) [*Hal.*] Karşılıklı selâm verip almak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SELÂMLIK (سلاملق) [*Mim.*] Konaklarda erkeklere mahsus daireye verilen addır. Bunun yerine «Selâmlık Dairesi» de kullanılırdı. Kadınlara mahsus kısma «Harem» yahut «Harem dairesi» denilirdi. Selâmlık tâbiri konak sahibinin selâm ve arz-ı ihtiram için gelenleri burada kabul etmesinden meydana gelmiştir. Konaklarda selâmlıklar ayrı bir daire halinde idi. Ev sahibi sabahleyin haremden çıkar, işine gidinciye kadar misafirlerini burada kabul ettiği gibi işinden döndükten sonra da yatma zamanına kadar yine burada oturup gelenlerle vakit geçirirdi. Orta hallilerin evlerindeki selâmlık daireleri konaklardakilere nisbetle basit şekilde idi.

Fahşa ihlâya koşan bir sürü namert öteden
Ne selâmlık, ne harem dinlemeyip çığnerken
Mehmet Âkif

SELÂMLIK ALAYI (سلاملق آلایی) [*Sar.*] Padişahların cuma namazı kılmak için camiye gitmeleri münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Cuma Alayı» da denilirdi. Cumartesi günü çıkan gazetelerde «Resm-i âlî» başlığıyle padişahın hangi camide namaz kıldığı parlak kelimelerle yazılırdı. İkinci Abdülhamit'e gelinciye kadar padişahlar muhtelif camilerde cuma namazı kıldıkları için selâmlık alayları daha debdebeli idi. Abdülhamit cuma namazını Yıldız'daki Hamidiye camiinde kıldığından alayda eski parlaklık kalmamıştı. 1908 Temmuz İnkılâbından az sonra patlak veren 31 mart hâdisesi üzerine saltanat maka-

mını ihraz eden Sultan Reşat eski an'aneyi diriltmiş, cuma namazını başka başka camilerde kılmıya başladığı gibi selâmlık alayına da zamanın müsaadesi nisbetinde bir parlaklık vermek istemiştir.

Mabeyn Başkâtibi değerli edip Halit Ziya Uşaklıgil (ölümü 1945) hatıralarında (Saray ve ötesi, c. I, s. 26 ve mütaakıp) bunu şöyle anlatıyor:

«Her cumartesi sabahı İstanbul matbuatının en başında en müzeyyen cümlelerle, en parlak kelimelerin birbirine tutturulmuş seci'leriyle dolu fıkralardan birgün evvel Yıldız'da Hamidiye Cami-i nurlâmiinde icra edilen selâmlık alayı için kullandıkları tâbir buydu: Resm-i Âli.

«Ben bu Resm-i Âli'yi herşeyden evvel İstanbul'a uğrıyan yabancı seyyahlarla Şark'ın en büyük saltanatının en muhteşem bir levhası kabilinden gösterilecek bir sahne tertibi mesabesinde telâkki etmiş ve bu bakımdan onu o derece gülünç vesaitin mahsulü görmüştüm ki bir kere hazır bulunduktan sonra âdeta kalbimde bir eza duymuştum.

«Beşinci Sultan Mehmet'in cülusunu mütaakıp gelen cuma günü, bu defa yeni padişah için bu Resm-i Âli'nin tekrarı vesilesini getirmiş oldu. Hükümet yeni hünkârı halka mutantan bir çerçeve içinde göstermiye lüzum görüyor, belki halk da hakkında uzun yıllar türlü türlü rivayetlerle kulakları doldurulan bu otuz şu kadar senelik mahbusu nihayet saltanatın ihtişamı arasında görüp tanımak arzusuyle tutuşup yanıyordu.

«Şimdi şu satırları yazmak için yeni padişahın bu ilk selâmlık alayını teferruatıyle tekrar yaşatabilmek arzusuyle gözlerimi yumuyorum ve hiçbir şeyi sarahatla göremiyorum. Bu rasimeye mutantan bir çerçeve yapmak, onu saltanatın ihtişamına muvafık tertibatla ihata etmek için ne hükûmet, ne saray hiç imkâna malik değildi. Geçirilen buhran bütün idare cihazını bozmuş, saray henüz kendisine bir mihver tedarikine vesile bulamamıştı. Istabl-ı Âmire'den köhne alay arabaları çıkarıldı, hünkâra bir saltanat arabası bulunabildi. Arabacılarla seyislere telli pullu, şalvarlı çepkenli elbiseler giydirildi. Müzika ve hademe erkân ve efradı giydirildi, kuşatıldı. Yeni padişahın karşısına en eski müşir sıfatiyle Gazi Ahmet Muhtar Paşa oturtuldu ve böylece bütün vesaitin fıkdanına rağmen halka şöyle böyle bir alay gösterilmek çaresi bulundu. Bu marifeti gösterebilmiş olmak meziyeti yeni yaverlerle Hareket Ordusu erkânının müşterek mesaisine medyundur. İstanbul halkı, nasıl olursa olsun, kendisine bahşedilen temaşa fırsatlarından memnun olmıya alışkın ve hemen alkışlarla onu selâmlamıya müheyya olduğundan, daha dün, ilk önce meşrutiyetin ilânını, Mebusan Meclisinin küşadını, mütaakıben irtica isyanını, Yıldız'da ve İstanbul'da parçalanan biçareleri, biraz sonra isyanı bastırmak üzere yetişen Hürriyet Ordusunu aynı hararetle, aynı şetaretle alkışladığı gibi yine dün Abdülhamit'i nasıl alkışlamış idiyse bugün onun halefini de öyle şevk ve neşve ile alkışlıyordu.

«Baş mabeynci ile başkâtip de, sırmalı yaldızlı, göğüslerinde çeşit çeşit nişanlarla, açık arabalarında, nasıl oturacaklarını, ne nikap takınacaklarını şaşırmış halleriyle bu alayın levazımından sayılıyorlardı. Zaten müteamil olup da sonradan terkedilmiş bir âdet miydi, yoksa yeni padişahın pek fakir olan maiyyetini bir dereceye kadar doldurmak için ihtiyar olunmuş bir tedbir mi idi, bugünden hünkârın resmî ve hususî bütün çıkışlarında bu iki zatın yaverlerle beraber maiyyet-i seniyyede bulunmaları bir kaide hükmüne girdi. Öyle bir kaide ki sarayın kapalı hayatından birkaç saat çıkmak imkânını bahşetmesine rağmen her ikisinde de pek ağır bir külfet tesirini yapardı. Elbette tercih ederlerdi ki o bir kaç saati kendi varlıklarına, kendi dileklerine sahip olarak, şurada burada geçirmekte muhtar olsunlar.

«Bu ilk cuma selâmlığını, yumulmuş gözlerimin içinde, Topkapı Sarayı'ndan Sultanahmet Camii'ne kadar, yerden kalkan, İstanbul'un asırdide kirlerini de beraber kaldırıp havalarda bir bulut yaratan tozları arasında, karma karışık, türlü kıyafetlerle, sarıklar feslerle, Selânik'ten gelmiş çeşit çeşit külâhlar, yer yer mütecessis yabancı şapkalarla, müzdehim ve mütelâtim bir kitle halinde, Istabl-ı Âmire'nin köhne landonlarını zorlukla sürüklemiye uğraşan yorgun, yaşlanmış, iri Macar beygirleriyle yavaş yavaş, sanki kalabalıkta müşkilâtla kendisine yol açıyormuşçasına ilerlemiye çalışıyor görüyorum ve bunun içinde padişahı, en mükellef resmî kisvesiyle, nihayet, o kadar uzun sabır ve intizar yıllarından sonra nasip olan şu saltanat gününden, bittabi pek mes'ut, kendisine ellerinin bitmez tükenmez şakırtılarıyla bi'at ve ilân-ı merbutiyyet eden halka beyaz eldivenin içinde teessürden titriyen elinin selâmını gönderirken görüyorum.

«Nihayet bugün yorucu ve üzücü merasimden sonra saraya tozlara bulanmış avdet müyesser olunca ilk tesadüf eden yere kendimi attım ve geniş bir nefes aldım.»

Selâmlık alayı Osmanlı Saltanatının so-

nuna kadar devam etmiştir. Tafsilât için bak: (Cuma selâmlığı).

SELÂMLIK DAİRESİ (سلاملق دائرەسی) [*Mim.*] Konaklarla evlerde erkeklere mahsus kısma verilen addır. Buna sadece «selâmlık», Kadınlara mahsus kısma da «harem dairesi» yahut sadece «harem» denilirdi. Erkek misafirler selâmlıkta, kadın misafirler haremde kabul edilirlerdi.

SELÂMLIK KAFESİ (سلاملق قفسی) [*Mim.*] Eski Türk evlerinin selâmlık pençerelerine konan kafeslere verilen addır. Harem pencerelerine konanlara «harem kafesi» denilirdi. Aralarındaki fark selâmlık kafeslerinin harem kafeslerinden daha seyrek olmasından ibaretti.

SELÂM TOPU (سلام طوپی) [*Top.*] Bir kaleyi, şehri, veya kumandanı selâmlamak için atılan top hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SELÂM VERMEK (سلام ویرمك) [*Hal.*] Tanıdıkların birine raslandığı zaman (esselâmün-aleyküm) veya (selâm-ün-aleyküm) demek, temenna ve aşinalık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SELÂM YAZMAK (سلام یازمق) [*Hal.*] Mektupta akrabaya veya tanıdıklara selâm yazmak, mektup vasıtasiyle selâm göndermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SELÂNİK EKMEĞİ سلانیك اكمكی [*San.*] İrmikle buğday unu karıştırılmak suretiyle yapılan çaşnili bir nevi has ekmeğe verilen addır. Bu türlü ekmek ilkin Selânik'de yapıldığı için bu adı almıştır.

SELÂNİK ÇUHASI (سلانیك چوخەسی) [*San.*] Selânik'te dokunan bir nevi kumaş adıdır. Yılda bir defa Erbain'den Erbain'e verilen ve iki cins olan bu çuhadan Yeniçeriler tarafından Zemîstanî, Baranî denilen çivit rengindeki kaputlar yapılırdı. Selânik'in İkinci Sultan Murat tarafından zaptından itibaren orada dokunmağa başlanmıştır. Yeniçeri Yayabaşıları için lâzım olan yeşil çuha da orada dokunurdu. Çuhayı Yahudiler dokurlardı. San'atkârlar bu hizmetlerine karşılık olarak Tekâlif-i Örfiyye ve Avariz-i Divaniyye'den muaf tutulurlardı. Vesikalarda Çuha-i Selânik suretinde de geçer.

SELÂSE-İ GASSALE (ثلثهٔ غسالە) [*Hak.*] İçkide ilk üç kadeh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üçüncü kadehten sonra artık perva kalmadığı için üç yıkayıcı demek olan tâbir bu itibarla hakikate de uygundur.

Ey dil bunu söyler sana mecliste seba,
Âlâyiş-i dehr-i sifleden destini ya,
Bildin mi ne dir selâse-i gassâle?
Yani ki selât-ı aşk için eyle vuzû,

Riyazî

SELÂTİN CAMİ (سلاطین جامع) [*Mim.*] Padişahlarla şehzadeler veya sultanlar tarafından yaptırılmış olan camilere verilen addır. Eskiden İslâm mabetlerinin hepsine «mesçit» yani «secde ve ibadete mahsus yer» adı verilmiş idi. Yabancı dillerdeki «moşe», «meskita», «moske» isimleri bunun muharrefidirler. Sonraları cuma ve bayram namazlarının kılındığı en büyük mesçitlere «mesçid-ül-cami» yahut sadece «cami» denildi.

Üç türlü cami vardır: Biri Selâtin camileri, ikincisi Sadrazam ve zengin Paşa ve adamların yaptırdıkları camiler, üçüncüsü mesçitlerdir. Bu nevilere göre camilerin eb'adı değişir ve ona göre her biri ayrı ayrı tezyinatı haiz bulunur.

Selâtin camileri ekseriyyetle İstanbul ile Bursa, Edirne, Kahire, Şam gibi eski paytahtlarda yapılmışlardır. İstanbul'dakilerin başlıcaları şunlardır:

Ayasofya, Sultanahmet, Süleymaniye, Beyazıt, Fatih, Nurosmaniye Sultanselim, Eyüp, Lâleli, Yenicami, Şehzade, Aksaray'da Valide, Üsküdar'da Ayazma, ve Beylerbeyi.

Bunlar umumiyyetle büyük ölçüde oldukları gibi ön taraflarında sütunlarla çevrilmiş bir iç avluyu, geniş bir kubbe ile diğer birkaç kubbe ve yarım kubbeyi havidirler ve birkaç minarelidirler. Bir de «Hükâr mahfili» bulunur.

Selâtin camileriyle diğer büyük camilerin etraf ve civarında vaktiyle gençlerin okuması, fukaranın zaruretlerinin giderilmesi için medrese, kütüphane, imaret, hastahane, bimarhane, tabhane gibi hayra yarar binalarla beraber bu bina sahiplerinin gömülmesi için türbeler ve bir de hatireler yaptırılırdı.

Selâtin camiinin ne olduğunu iyice anlıyabilmek için Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Müdürü rahmetli Abdülkabir Erdoğan'ın Kanunî Sultan Süleyman'ın vakfiyesiyle beraber yerinde yaptığı tetkik neticesinde Süleymaniye camii'nin müştemilâtı için yazdığı kıymetli yazıyı okumak lâzım gelir. Konya Halkevi tarafından çıkarılan (Konya) adlı mecmuada (sayı 8, sayfa 502 ve mütaakıp) «Kanunî Sultan Süleyman'ın Vakfiyyesi ve Kazasker Hâmit Efendi» başlıklı yazıda şu tafsilât veriliyor:

«Süleymaniye camii'ne dair burada söz söyliyecek değilim. Onu mimalar ölçmüş, şair-

ler dilleri döndüğü kadar övmüş ve bütün dünya bu sanat harikasını görmüş ve duymuştur. Loş ve geniş kubbesiyle onun göklere uzanmış olan dört minaresi ve sahibinin Osmanlı silsilesi arasında onuncu Padişah olduğunun remzi olan on şerefesi bütün medeniyet âlemine ün salmıştır. Muhteşem kubbesi altında her gün yüzlerini yere süren müminlerin ve doya doya seyredebilmek için arkalarını yere veren gezginlerin (seyyahların) gözlerinden kaçmış hiçbir şey kalmamıştır. Bu gurur tacının vaktiyle çevresini süsliyen ve fakat bugün başka işlere tahsis edilmeleri dolayısiyle revnakını az çok kaybeden ve üzerleri paslanmış gibi görünen bu on pırlantayı biraz parlatmak ve yeni nesle şöyle bir tanıtmak istedim:

«Bu on müessese sağdan sırasıyle şöyledir: Tabhane, Ziyafethane, Bimarhane, Medrese-i tıb, Çifte-i rabia, Çifte-i salise, Muallimhane, Darülhadis, Çifte-i saniye, Çifte-i ulâ.

«Bunlardan birincisi ve en değerlisi Tabhane'dir. (Tabhane) Farsça bir kelimedir. (Tab), güç ve kudret mânasınadır. Hastahaneden çıkıp da nekahet devresini, yahut taşradan gelip de yorgunluk günlerini geçirmek istiyenlere tahsis edilmiş bir hayır müessesesidir. Burası (48) kubbeyi ihtiva etmektedir. Revakların kemerleri, türlü türlü renkte mermer direkleri ve istalâktitli başlıkları her görenin göz ve gönüllerini çekmektedir. Saltanat devrinde Saraçhane olarak kullanılan bu eşsiz binanın kubbeleri harabe yüz tutmuşsa da Mahkûkât Müzesi olmak üzere Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne bağlandıktan sonra Kültür Bakanlığı fazlaca ilgilenmiş ve geçen yıl ayırdığı sekiz bin küsur lira ile burasını harabiden kurtarmıştır. Karşılık beklemeden muhtaçlara yemek yedirmenin mecburiyyetine dair duvarlardaki âyetler Karahisarlı kulu Hasan Efendi tarafından yazılmışsa da bunun bir kısmı bakımsızlıktan evvelce dökülmüştür.

«İkincisi Ziyafethanedir. Tabhane'ye bitişiktir. Tabhane gibi burası da (45) kurşunlu kubbe ve revaklardan müteşekkildir. Sistemce ona benzerse de düğümbaşı olmak şerefi Tabhane'de kalmaktadır. Süleymaniye çevresindeki bütün müessese mensuplarının yemekleri burada pişirilmekte ve burada yenilmekte idi. Fırınlar, ocaklar, mütaaddit musluklarla bugün bile hususiyyetini muhafaza etmektedir. Tabhane ile Ziyafethane'nin ikisine birden İmarethane unvanı verilmiştir. O günün ihtiyacına uygun olarak yapılmış olan bu müessese de imaretlerin lağvından sonra (Evkaf-ı İslâmiye müzesi) ittihaz olunmuş, (1926) yılında Maarif Vekâletine bağlanarak adı (Türk ve İslâm eserleri müzesi) ne çevrilmiştir.

«Üçüncüsü Bimarhane'dir. Yapılışça bu da diğerlerine benzer. Odaların üzerleri kubbeli ve kurşunludur. Umumî bir hastahane iken sonraları delilere ayrılmış ve (70) yıl önce deliler Üsküdar'daki Bimarhaneye nakledilince burası başka işlerde kullanılmış ve en sonra Askerî basımevi olmuştur. Ziyafethane gibi burasına da çok iyi bakılmaktadır.

«Dördüncüsü Medrese-i Tıb'tır. Bu medrese fevkanidir. Odaları kubbelidir. Alt katları dükkândır. Bunun bugünkü bahçesi eskiden camiin deposu olduğu söylenmektedir. Bu anbarlar esasen Bizanslılardan kalma bir lâhiddir. Birer yüzünde Lâtince yazılar vardır.

«Beşincisi Çifte-i Rabia'dır. Medrese-i Tıbb'a bitişiktir. Dört yanı kubbeli hücrelerle çevrilmiş olan bu medrese bugün kütüphanedir. İstanbul'da muattal kalan (35) kütüphanenin kitapları buraya toplanıp (Süleymaniye Umumî Kütüphanesi) adı verilerek okuyucuların müt.lâasına arzolunmuş, dershanesi de salon haline sokulmuştur.

«Altıncısı Çifte-i salise'dir. Beşinci medrese olan Çifte-i rabia'nın karşısındadır. Sistemce birbirinin aynıdır. Zaten çifte adı da bu yüzden verilmiştir. Bunlara rabia ve salise denmesi ûlâ ve saniye denilen öteki bir çifte mukabil yapılışından dolayıdır.

«Yedincisi Muallimhanedir. Tiryaki çarşısının en sonunda ve üniversite kütüphanesine giden caddenin sağ köşesindedir. Fevkanî ve geniş bir salonu ihtiva eden bu kısım da temiz ve mamurdur. C. H. P. sinin Süleymaniye durağı olarak kullanılmaktadır.

«Sekizinci Darülhadis'tir. Süleymaniye camiinin kıble cihetinde tûlânî ve fevkanî bir medresedir. Alt katındaki dükkânlar döküm-cüler çarşısı adını almaktadır. Bunun batı cihetindeki daire Darülhadis'in dershanesidir. Bugün yedinci ilkokul olarak kullanılmaktadır.

«Dokuzuncusu Çifte i saniye'dir. Müftülük dairesine çıkarken birinci medresedir.

«Onuncusu onun bitişiğindeki Çifte-i Ulâdır. Bu son ikisinin yapılış tarzları birbirlerine çok benzemektedir.

«Şu sayış sağ taraf takibedildiğine göredir. Eğer soldan ve doğrudan gidilirse Çifte-i ulâ'nın birinci olarak sayılması gerekir. Bu on müessesenin inşaatı da cami ile beraber aynı senede başlıyarak (H. 964, M. 1556) da ikmal edilmiştir. Kanunî bunları yaptırırken Fatih medreselerini örnek tutmuştur. Fatih onları Birinci Sinan'a, Kanunî de bunları İkinci Sinan'a yaptırmıştır.

«İlk önce İstanbul'da nekâhethane'ye tabhane adını veren Fatih'tir. Süleymaniye camii gibi Kanunî bu on müesseseyi de Mimar Sinan'a yaptırmış, Rüstem Paşa'yı tesciline Memur etmiş, ümeradan İslâm Bey'e tevliyetini, Konyalı Kazasker Hâmit Efendi'ye vakfiyyesinin tanzimi işini tefviz eylemiştir.»

SELÂTİN CAMİLERİ VAKIFLARI (سلاطين جامعلرى وقفلرى) [*Vak*] Padişahlarla saltanat mensupları tarafından yaptırılan camilere vakfedilen yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vakıflar ilkin sarayda Dar-üs-saade ağaları tarafından idare edilirken Evkaf Nezareti'nin teşekkülü üzerine oraca idare edilmiye başlanmıştır.

SELÂTİN MEYHANE (سلاطين ميخانه) [*San.*] Gedikli meyhanelere sonradan verilen addır. İstanbul meyhaneleri içinde büyük şehirin tarihinde dillere destan ve akşamcılık âlemlerine sahne olan gedikli meyhaneler olduğunu, bunların «Selâtin meyhaneler» adını çok sonra, Abdülâziz devrinin sonlarına soğru aldığını yazan kıymetli müdekkik Reşad Ekrem Koçu (Eski İstanbul'da Meyhaneler, Meyhane Köşeleri) nde (sayfa 7) bunları şöyle anlatıyor :

«Kapıdan girilince ya sağda, ya solda bir tezgâh bulunurdu. Tezgâh bazan da meyhanenin dibinde kapıya karşı olurdu. Tezgâh üzerinde ayakta bir iki tek içip gidecek müşteriler için hazırlanmış rakı kadehleri, şarap bardakları, içinde fasulye piyazı, lâhana turşusu, leblebi gibi mezeler bulunan tabaklar dizilirdi. Gediklilerin tezgâh başı müşterileri, «Dört kaşlı» denilen ve akşamcı olan ağaları, ustaları ile karşılaşıp yüzgöz olmak istemiyen esnaf kalfaları ve çıraklarıydı. Ne keseleri, ne de yaşları akşamcılığa elverirdi. Dükkanlar ezanda kapanır, evlerine yahut bekâr odalarına dönerken bir gedikliye şöyle bir uğrayıverirlerdi. O zamanın tâbiri ile «Akşamcı» diye bellenip altın adlarını bakır yapmaktan çekinirlerdi. «Akşamcılar» ununu eleyip eleğini duvara asmış, oğul ve damat sahibi olmuş kimselerle, akşamcı olarak dile düşmüş, mahallesiyle civarında kız bulamayıp uzak semtlerden aldığı kızın başını ateşe yakmış bıçkınlardı. Çoğu da «bekârlık sultanlık» diyen ve han odalarında oturan işi yolunda esnaf bekârları idi.

«Tezgâhın arkasına düşen duvarda, oymalı raflar bulunurdu. Bu raflara rakı ve şarap binlikleri dizilirdi. Kenarındaki çivilere de camdan yapılmış rakı ve şarap ibrikleri asılırdı. Müşterilere içki bu ibriklerle sunulurdu. Daha eskiden de ibrik yerine kabak kullanılırdı. Meyhanenin etrafına da tahta sofralar, alçak ayaklı masalar ve kısa bacaklı iskemleler dizilirdi. Her sofranın üzerinde de kütükten oyma bir tuzluk bulunurdu. Bazı gediklilerde itibarlı için birkaç basamak merdivenle çıkılan balkonlar, «şirvan»lar bulunurdu. Bazısının da bir üst katı ve bu kat üstünde mükemmel döşenmiş odaları vardı. Bu odalara İstanbul'un azılı zorbaları, kabadayıları tarafından civan kapatıldığı söylenir.

«Meyhanenin, bir duvarı boyunca gayet büyük ve içlerinde cins cins şarap ve rakı bulunan fıçılar ve küpler dizilirdi. Öyle ki bu fıçıların kocaman tahta lülelerine merdivenle çıkılır ve kol gibi fışkıran içkiye çanak, bardak filân değil de kocaman kovalar, çamçaklar tutulurdu. Fıçı yerine küp kullanılan meyhaneler de umumiyyetle «Küplü» diye anılırdı. Bunların en meşhurlarından biri de Galata'da idi. İkinci Abdülhamit'in son yıllarında Galata'nın bir haşarat yatağıydi.

«İstanbul'un gedikli meyhaneleri, mutfaklarının temizliği ve aşçılarının da bilhassa balık ve et yemeklerindeki hünerleri ile meşhurdu. Gediklilerin külbastı ile kebaplı yaz türlüsünü konak aşçıları yapamaz denilirdi.

«Gediklilerin geniş tavanları, ekseriyyetle, direklerle tutturulmuş bulunurdu ki, orta direğin dibinde bulunan büyük bir tuzlu balık fıçısı da bu meyhanelerin hususiyyetlerinden birini teşkil ederdi. Bu tuzlu balıklar Malta'dan yahut Yunan adalarından getirilirdi. Bu balık fıçıları üzerine çok zarif bir akşamcı fıkrası da vardır :

«Meşhur Bekrî Mustafa, akşamcılık ettiği meyhanede bir gece saat bir buçuğa kadar kalır (yatsıdan sonraya kadar). Her ne kadar meyhaneciler meyhaneyi kapıyacaklarını, artık kalkıp gitmesini söylerlerse de dinletemezler. Meğer İstanbul Subaşısı Tuzsuz Ahmet Ağa da yanına aldığı birkaç neferle kola çıkmış imiş. Oradan geçerken meyhanenin hâlâ açık olduğunu görünce müthiş bir hiddetle içeri girer. Meyhaneciler telâşe düşüp Bekrî Mustafa'yı bir türlü çıkaramadıklarını arzederler. Ahmet Ağa:

— Bre ne vakte kadar içeceksin? diye bağırır. Bekrî Mustafa da kayıtsız:

— Ne vazifen... İçiyorum işte... der. Ahmet Ağa, Mustafa'nın bu kayıtsızlığına da kızarak :

— Bre herif bana Subaşı Tuzsuz Ahmet Ağa derler. diye gürleyince koca Bekrî de bir nara atıp fırlar:

— Bre Tuzsuz Ağa... ben seni tuzlıyayım da benim ne Bekrî olduğumu unutma. diye

Subaşı Ağa'yı belinden kavradığı gibi balık fıçısına tıkar, evire çevire tuzladıktan sonra meyhaneden atar. Birbiri arkasından hücum eden neferlerini de Ağaları gibi tuzlayıp fırlatır... Tuzsuz Ahmet Ağa da rind bir adammış, neferleriyle kendisinin perişan halini soranlara:

— Şuraya bir adam tuzlayıcı gelmiş... İsterseniz buyurun; cevabını verir.

«Direklerinin birinde de bir çıngırak bulunurdu. Kapanma saati gelip de akşamcılar dağılmadı mı, meyhanede sakilik eden çocuklardan biri kapı gözcü dikilirlerdi. Kol gezen zâbıta uzaktan görününce çocuk çıngırağın ipini çeker, müşteriler sesi keser, meyhanenin kapı kepenkleri indirilirdi. Kol geçince de gözcü tarafından çıngırağın ipi tekrar çekilir, kapı açılır, âlem eski dengini bulurdu.

«Kol gezen zaptiyeler çıngırak sesini işitirler. Bunu «kendisine ve hükümet emrine gösterilen bir saygı» olarak kabul eder, meyhanenin müşterilerle dolu olduğunu bildikleri halde içeri girip akşamcıların keyfini bozmazlardı.

«Gediklilerde «usta» unvaniyle anılan patron, tezgâh başında dururdu. Şamdanlara ve müşterilerin çubuk ateşine bakan eli yüzü düzgünce bir uşak «ateşçi» yahut «ateş oğlanı» diye anılırdı. Bundan maada bir büyük gediklide en az beş altı tane genç tüvana sofra uşağı, bir ateşçi, ateşçinin bir veya iki tane yamağı bulunurdu.» (Bak: Küplü, küplü güruhu).

SELÂTİN ŞEYHLİĞİ (سلاطين شيخاكى) [*Ilm.*] Cuma günleri cuma namazından sonra vaizedenlerin vazifeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Kürsü Şeyhliği», «Cuma vaizliği» tâbirleri de kullanılır ve vaizlere «Kürsü Şeyhleri», «Cuma vaizleri» denilirdi. Kürsü şeyhliği cuma günü Arapça okunan hutbeyi namazdan sonra Arapça bilmiyen ve hatibin dediklerini anlamıyan cemaate izah maksadıyle ihdas olunmuştu. Hicri 1139 (1726-27) senesinden itibaren cuma vaizleri hakkında «Selâtin şeyhliği» denilmiye başlanmıştır. Bu tâbirle vaizlerin kadirleri bir derece daha yükselmiş oluyordu.

SELBUR (سلبور) [*San.*] İnce çubuklardan yahut ipten kalbur şeklinde yapılan bir nevi ayakkabı adıdır. Eski zamanlarda yolları kar basıp yürümekte güçlük çekildiği zamanlarda kılavuzlar ayaklarına giyerler, karı çiğniyerek yolculara yol açmada kullanırlardı.

SEBEP DAĞITMAK (سبب داغيتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle boş ve asılsız vaitlerle ümide düşürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir söz olan selef bir yerde ve bilhassa memuriyyette daha evvelce bulunmuş olan demek olduğu gibi Fıkıh ıstılahı olarak müsellemünfih olan âcili (آجل), re'sülmal olan âcil (عاجل) mukabelesinde beyi': karz-ı hasen (faizsiz verilen para) demektir, Tâbir bu ikinci halden meydana gelmiştir.

SELEFİYYE (سلفيه) [*Kel.*] Sahabe ile Tabi'in mezhebinde bulunan fukaha ve muhaddisîn hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine (Eseriyye) de kullanılır. Selefiyyenin yolu Kur'an yoludur. Değerli âlim rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye matbaası 1339 - 1341, birinci kitap, sayfa 98) Selefiyyenin yolunu şöyle gösteriyor:

«Vücud-u Bâriye, arzî ve semavî cisimlerin aksâmiyle istidlâl edip taammuku (derinleştirmeyi) terketmek; diğer tâbirle niza'ı mucip ve halli müşkül olan bir takım meseleler ile uğraşmamak, ancak Kur'an ı Mübin'in irae eylediği veçhile aklî ve naklî delillerle iman akidelerini ispat eylemek tarikidir ki tarik-i eslem (selâmet yolu) bu dur.»

Selefiyye tariki yedi esasa dayanır: 1) Takdis, 2) Tasdik, 3) İtiraf-ı acz, 4) Sükût, 5) İmsak, 6) Keff, 7) Ehl-i marifeti teslim.

1 — Takdis; Cenab-ı Bâri'yi, celâl ve azametine lâyık olmıyan şeyden tenzih etmektir.

2 — Tasdik; Kur'an'la Sünnette vârit olan İlâhî isim ve sıfatların celâl ve kemal-i Bâri'ye lâyık bir mânası olduğunu cezm edip Cenab-ı Hak nefs-i süphanisini ve Resul-ü Zişan Cenab-ı Hakkı nasıl vasfetmiş ise, muradolan mânanın velevki hakikatine vakıf olmasın, öylece iman etmektir.

3 — İtiraf-ı acz; Müteşabehette murat ve İlâhî maksada vusulde aczini itiraf eylemektir.

4 Sükût; cahil, umur-ı müteşabeheyi sormamak, âlim de, ona cevap vermemektir. Çünkü cahil sormakla akidesini tehlikeye sokar, âlim de ona cevap vermekle şüphe kapısını açar. Bid'ati kolaylaştırır. Avam umur-u müteşabeheyi sorarsa ondan men'olunur. Nitekim Resul-ü Ekrem kader meselesine dalan ashabı menetmişlerdi. Hazret-i Ömer de (الرحمن على العرش الستوى) âyetinin mânasını soran Subeyg-ı Mısrı'yi Basra'ya nefyetmişti. Bunun gibi «Kur'an mahluk mu, değil mi?» diye soran şahsı da zecr ve meneylemişti.

«Filvaki usul-ü dinden olan ahkâm hakkında söz söylemek, münazara etmek caizdir. Ancak muhatap anlamadan âciz olur ise dalâlete düşmemek için «حدثوا الناس بما يفهمون» kavline uyularak bazı hususatı bildirmemek caiz olur.

5 — İmsak; Nasları zâhir olmıyan mânalarına sarfetmekten, nususta aklı veya zevki hakem kılmak suretiyle tasarruf eylemekten kısası tevilden çekinmektir.

6 — Keff; kalbin fesadına sebep olmamak için tâ'miki (derinleştirilmesi, dalınması) memnu olan umuru kalben de tefekkür (düşünmek) etmemektir.

7 — Ehl i marifeti teslim; Âlî mebhaslar Nebiyyi Zîşane ve ashab-ı güzinine hafi (gizli) değildir. Şu kadar ki bu bahislerle uğraşmak muzur olduğu için menolunmuştur» demektir.

Rahmetli İsmail Hakkı İzmirli selefiyye nazariyyelerini (aynı eser, sayfa 101 ve müteakıp) şöyle hulâsa etmiştir.

«1 — Nazar-ı aklı mesnun olmak şartıyle memur-un bihtir: Âyât-ı mahlûka-i ilâhiyye demek olan edilleye, masnuat ve meknunata nazar; Resul-ü Ekrem'in haber verdiği ilmi muktazi olan nazar-ı sünnete muvafıktır; evamir-i şer'iyyedendir.

«Ehl-i enzar olan mütekellimin ve felâsife indinde alelıtlak nazara itimat olunur.

«Mücerret ilmi muktezi nazar, nasıl olur ise olsun edilleye nazar mütekellimin ve felâsife tariklarıdır. Selefiyyenin nazarı ehas, ehl-i enzarın nazarı eamdır. Selefiyyece nususu takrir eden, nususun mehasinini izah eden, nususu tefsir eden, nususun delâleti cihetini bildiren, ispat tarikını kolaylaştıran nazarlar mesnundur. Tevile veya redde müeddi olan, İlâhi sıfat ve fiillerin tatilini mutazammın olan nazarlar mesnun değildir. Ehl-i enzarın kabul ettikleri nazarlarda mesnun olmıyan bu gibi nazarlar da vardır.

«2 — Ancak edille i Şer'iyye matluptur; Cenab-ı Hakkın mahbubu, marazisi, maksudu uğrundaki irade, Resul-ü Ekrem'in getirdiği irade talep olunur. Ancak Cenab-ı Hakka ibadeti irade maksud olur.

«İradenin medarı ancak bir tek olan Allah'a ibadeti, meşru veçhile ibadeti dilemek üzeredir.

«Mutasavvife alelıtlak iradeyi iltizam etmekle selefiyyeden ayrılmış olur. Buna mebni mutasavvife tarikinde mesnun olmıyan irade, ibadat-ı bida'iyye (bid'at ibadetler) bulunur. Nitekim mütekellimin tarikinde itikat-ı bida'iyye (bid'at itikatlar) bulunur.

«3 — Nususta vârit olan Esma-ı hüsna sıfat-ı celile-i Süphaniyye nususta olduğu gibi şan-ı Bârî'ye lâyık bir surette ispat olunduğu gibi ala vech-it-tafsil ispat olunur. Şan-ı Bârî 'ye lâyık olmıyan teşbih ve temsil icmalen nefy olunur. Sıfat-ı İlâhiyye mahlukun sıfatına benzemez, keyfiyyeti tâyin olunmaz. İlâhî sıfatlarda tevil de olunmaz, tahrif de. Hayat, ilim, kudret, irade, semi', basar, kelâm nasıl zâtî sıfatlardan ise «vecih, yed, ayn» da zâtî sıfatlardandır. Halk, ihya, imate, terzik, afv, ukubet nasıl meşiyyet ve kudretin taalluk ettiği fiilî sıfatlardan ise istiva, nüzûl, muhyi de öylece fiilî sıfatlardandır. Her iki nevi sıfat, zâtî ve fiilî sıfatlar Allah ile kaaimdir. Allah daim mütekellim, daim faildir. Nitekim (لم يزل يفعل اذا شاء - لم يزل يتكلم اذا شاء) bapta birer düsturdur.

«Eş'ariyye meşiyyet ve kudrete taalluk eden fiilî sıfatları, Cühemiyye ve Mu'tezile her iki nevi' sıfatı inkâr ederler, Allah ile kaaim olduğunu kabul etmezler. Mu'tezile esmayi ispat ettiği halde, halis Cühemiyye anı da inkâr eder.

«Esma-ı İlâhiyyenin tevkifi olup olmaması muhtelif-ün-fihtir. Tevkifi taraftarlarınca şer'i naslarda vârid olmıyan esma' Cenab-ı Hakka ispat olunmaz, diğerlerince naksı iyham etmiyen bir mânaya delâlet eden esma' ispat olunur.

«Cühemmiyye Cenab-ı Hakk'ı ancak selbi sıfatlarla tavsif eder. Bunun mahzuru pek büyüktür. Çünkü madum da selbî sıfat ile tavsif olunageldiğinden Cenab-ı Hak ile madum arasında bir fark kalmaz.

«Esma' ve sıfat-ı İlâhiyye (İlâhî isim ve sıfatlar) mahlukun esma' ve sıfatına hiçbir veçhile müşabih ve mümasil olmayıp Zat-ı Bârî'ye lâyıkı veçhile ispat olunur. Zatın keyfiyyeti malûm olmadığı gibi sıfatın keyfiyyeti de malûm değildir. Keyfiyyetten sual bid'attır. «Allah'ın ilim, kuvvet, rahmet, kelâm, mahabbet rıza, istivası yoktur» diyen Muattala'dan «İlmi benim ilmim gibidir, kuvveti de benim kuvvetim gibidir... Ilâh» diyen Müşebbihedendir. Bu sıfatları mahluka mümasil sıfat kılan Mümessiledendir.

«Hulâsa ispat tekyif ve temsilsiz, tenzih tahrif ve tatilsiz olur.

4 — Nususun (nasların) zâhiri, Cenab-ı Bârî'ye lâyık olan mâna maksuttur. Nusus mücerret rey ve nazarla tevil olunmaz.

«Mütekellimîn indinde nusus rey ve nazar ile tevil olunur.

— «Mutasavvıfa indinde zâhir nusus ile bâtın nusus maksuttur.

«Bâtıniyye indinde ancak bâtın nususu maksuttur.

« 5 — Vücud-u Bâri hususunda edille-i Kuran umdedir. Hudus delili, hikmet delili, gibi.

«Hikmet delili iki aslı muhtevidir: 1) Bütün mevcudat vücud-u insana muvafıktır. 2) Bu

muvafakat bizzarure bir fâil-i kaasid tarafından bilittifak değil, bilkasd sâdırdır. Âza-yı beden hayata, eşcar ve hayvan da muhitine uygundur.

«Hudus delili de iki aslı mutazammındır: 1) Bu mevcudat ihtira olunmuştur, hâdistir. 2) Her bir hâdiseye bir muhdis, ihtira olunan her şeye ihtira edici lâzımdır.

«Hulâsa; eşyadaki bu intizam ve tevafuk hakîm ve habîr olan bir zat-ı ecel ve a'lâya delâlet eder; şu muhtereatın da bir hâliki, bir muhterii vardır. Bu da bizzarure malûmdur.

«Kur'an-ı Mübin delili hem yakinîdir, hem mukaddimat-ı kalileye mebnidir. Netayici de bittabi daha yakindir.

§ Selefiyye mezhebi müstakil ve müttehid bir mezheptir. Ancak icmal ve tafsil itibariyle iki nev'e ayrılabilir. Mütekaddimîn-i Selefiyye icmal ile iktifa ettikleri halde müteahhirîn-i Selefiyye tafsile itina etmişlerdir. Selifiyye mezhebi üzere maruf olan eser İmam-ı Hümam Ebu Hanife'nin «Fıkh-ı Ekber» idir. Tafsile itina edenlerin başında Şeyhülislâm İbn-i Teymiye bulunuyor.

«Selefiyyenin hepsi ehl-i sünnet-i hassadır, kudema-yı Hanefiyye Selefiyyedir. Kudema-yı Malikiyye ve Şafiiyye de Selefiyyedir. Hanabile'nin çoğu Selefiyyedir. Eimme-i metbuîn tamamiyle Selefiyyedir. İmam Ahmet Mütekellimînin vazettiği edille ile ehl-i bid'atı reddetmeyi kerih görürdü. Bu hususta pek ziyade mubalâğa ederdi. Cumhur-ı Hanabile bu yola sülûk ettiler. Eş'ariyye ve Matüridiyye gibi İlm-i Kelâm ile müteveggil olmadılar. Ehl-i bid'at-ı akval-i selef, kitap ve sünnet ile reddeder oldular.

«Selefiyye mezhebinin daimî hayatı vardır. Her asırda ehl-i İslâmdan mümtaz bir sınıf enfa-ı ulûm ile, ulûm-ı fıkhiyye ve ilm-i tevhid ve Hadis ile iktifa edip nizaı mucip ve halli müşkül olan mesail-i nazariyyeye rağbet eylemez. Mesail-i âliyeyi, nusus-ı Şer'iyyenin beyanı vechile şek ve şüpheden âri olarak kabul eder. Selefiyyenin mesaili vechen minel vücuh değişmez. Yalnız vesail demek olan delâil teceddüt edebilir.

«Felsefe-i cedide, ulûm-ı asriyye Selefiyyenin usul ve mesailine haiz-i tesir olamaz. Selefiyye mezhebi gıda, Mütekellimîn mezhebi deva menzilesindedir.»

SELEM (سلم) [*Fık.*] Müecceli muaccele satmak, yani peşin para ile veresiye mal almak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Değerli ilim adamı Kâmil Miras, Selem'e dair Hadisleri ihtiva eden «Kitab-üs-Selem» e yazdığı başlangıçta (Sahih-i Buharî Muhtasarı, Tecrid-i Sarih, c. 7, s. 3-5) şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Selem; lûgaten selef demektir. Gerek vezinleri ve gerek mânaları cihetiyle bu iki kelime arasında hiçbir fark yoktur. Her ikisi de teslim ve takdim mânasınadır. Selem'in medlûl-i lûgavisini Kudurî: İki bedelden birinin tâcilini, öbürünün tecilini tazammun eden akitden ibarettir, diye bildirmiştir ki medlûl-i örfî ve fıkhîsine tamamiyle muvafıktır. Selemi fukaha mütaaddit şekilde tarif etmişlerse de bunların içinde en cem'iyyetlisi Seyyid-i Şerif'in şu tarifidir: «Selem; semenden derhal, müsemmende de müeccel olarak mülkiyyeti icabeden bir akittir»

Müsemmen, seleme tâbi olan maldır. Selemin halk lisanındaki tarifi de: «Peşin para ile veresiye mal almak» suretinde bir vecizedir.

«Fukaha örfünde mebi'a müsellem-ün-fih, semen'e re'sülmal, bâyi'e müsellem-ün-ileyh, müşteriye de Rabb-üs-selem tesmiye edilmiştir.

«Bu bey'a selem denilmesi alım satım meclisinde re'sülmalın peşin olarak teslim edilmesindendir. Selef denilmesi de takdim edilmesinden dolayıdır. Şârih-i Kastalânî Nevevî'den selem suretiyle bey'in cevazında icma' bulunduğunu naklediyor. Telvih'te bazı ulemanın selem muamelesini kerih gördükleri bildirilmiştir ki Abdullah İbn-i Mes'ut'un oğlu Ebu Ubeyde selemi kerih gören ulemadandır.

«Selem'in cevazına Kur'andan delil: (يا ايها الذين آمنوا اذا تداينتم بدين الى اجل مسمى فاكتبوه) — Ey o iman eden kullar! Muayyen bir vâdeye muallâk olarak bir borç borçlandığınız zaman bu müdayeneyi (yazı ile tesbit ediniz) kavl i şerifi ile başlıyan ve Kur'an-ı Kerim âyetlerinin on uzunu bulunan Müdayene âyet-i kerimesidir. İbn-i Abbas Radıyallahü Anhüma: (Tazmini muayyen bir zamana muallak olan senet bey'ini Cenab-ı Hak Kitab-ı Mübininde helâl kılmıştır) diyerek ihticac için bu Müdayene âyetini okumuştur.

«Bu âyet-i kerimenin, selemin hilline ve meşruiyyetine suret-i delâleti şöyledir: Bu Müdayene Âyetinde iki nevi bey' zikredilmiştir. Bey-i naçiz, gayr-i naçiz. Bey-i naçiz ki hazır bir malı peşin para ile yeden beyed muaccelen bey'dir. Âyetin alt tarafında olup şimdi tercüme ettiğimiz parçası ile kastolunan da bey-i teatidir Bunun tesbit ve tahririnde bir mecburiyyet i şer'iyye olmadığı talim buyurulmuştur. Ketb ü tahriri emrolunan bey-i gayr-i naçiz olup bunun da muayyen bir vâdeye muallak olduğu müstefat olur ki selemdir.

«Selem de bey' gibi icap ve kabul ile mün'akit olur. Meselâ Rabbüsselem denilen müşteri müsellem-ün-ileyh olan bâyie: Yüz kilo buğday için yüz lira selem verdim, der, o da kabul ederse selem mün'akit olur.

«Selem'in şartları: Mutlak bey' için meşrut olan bütün şartlar selem için de mutebердir. Bey'in bu şartlarından başka selem'in sihhati için fazla olarak altı şart daha vardır ki şunlardır: 1) Müsellem-ün-fih'in deyn olmasıdır. 2) Re's-ül mal olan paranın meclis i akitde verilmesidir. 3) Müsellem - ün-ileyh'in vakt-i vücupta ve muayyen vâdede teslimi mümkün olan veya güç olmıyan bir mal olması (meselâ kış ortasında teslim edilmek üzere bir sepet taze üzüm, yahut beş kırat cesametinde tek taş bir pırlanta üzerinde selem bey'i caiz olmaz. 4) Naklinde meşakkat olan müsellem-ünfih'in mahall-i tesliminin beyan edilmesi. 5) Ö'çeğinin, okkasının, dönümünün, sayısının miktarı malûm olması. 6) Mekilât, mevzunat, mezruat, madudattan olmıyan eşyanın evsaf-ı mazbuta ve meşhureliyle meselâ âlâ, evsat, edna diye tavsif ve tâyin edilmesi şartlarıdır. Bu şartlar arasında en mühimleri beşinci ve altıncı şartlardır. Selem bey'inde müsellem-ünfih için «medar-ı tâyin olan bu şartlardır ki bu bapta Tecrid'e alınmış olan iki hadisin gaye-i sevki de bu şartları teberüz ettirmesidir.»

Bugünden sonra şeftalilerindir mevsim-i tahsil
Ki nakd-i ferda ile akdolmuş selemdir hep
Sabit

SELH (سلخ) [*Tak.*] Arabî ayların son günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk gününe de «gurre» denilir. Selh; Arapça kesilen hayvanın derisini yüzmek demek olduğu ve ay son gününe gelmekle günlerinden insilâh (soyulmuş) eylediği için bu tâbir meydana gelmiştir. İşte bu sebeple vesikalarda 30 ramazan veya 30 N yerine Selh-i ramazan yahut selh-i N yazılı bulunmaktadır.

§ [*Ede.*] Şiirde başkasının sözünü az çok değiştirerek kendine maletmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İki şairin bir zamanda veyahut birbirlerinden haberleri olmaksızın başka zaman ve mekânda meaneri yahut mâna ve lâfızları birbirinin tıpkı olarak söyledikleri şiirlere de «tevarüt» denilir.

Selh u elmam u nevadır deyü sonra çalışır.
Aybını setre nice düzd-i tüvana-yı suhan
Sünbülzade Vehbi

SELİMÎ (سلیمی) [*Kıy.*] Eski başlıklardan birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim'e nisbetle bu adı almıştır. «Mücevveze» den daha uzun altmışbeş santim boyunda, yukarısı ağzından genişçe, tepesi yarık değil düzdü Üzerine tülbend sarılırdı. Ufak değişikliklerle Yeniçeri ocağının ilgasına kadar Padişahlar da bu kavuğu giyerlerdi

(Tevkîî Abdurrahman Paşa) tarafından meydana getirilen kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, cilt 1) deniliyor ki, ilkin payeye mahsus ve payesi olmıyanların «perişanî» giymeleri müteamil iken bu usul hicrî onbirinci (milâdî onyedinci) asır ortalarında terkolunmuş, ondan sonra vezirlerin selimî, yahut kallavî giydikleri yerlerde devlet erkânının selimî giymeleri tecviz olunmuştur. Yine bu kanunnameye nazaran vezir-i âzamlarla vezirler ve diğer devlet erkânı bazı yerlerde «selimî» giyerlerdi. Ezcümle vezir-i âzam serdarlıkla sefere gideceği zaman başında «selimî» olduğu halde padişahın huzuruna çıkardı. Vezirlerin divan-ı hümayundan gayri günlerde padişah huzuruna çıkmaları lâzımgelse «selimî» giyerlerdi. Vezir-i âzam divan günlerinde, kola çıkışında, «bayramın üçüncü günü Eyüp ziyaretine gidişinde «selimî» giyerdi. Yeniçeri ağası, rikâp ağaları, vezirlerin selimî giydikleri yerlerde «selimî» giyerlerdi. Sefere iştirak eden defterdarla nişancılardan vezir olanlar «kallavî», olmıyanlar «selimî» giyerlerdi. Mevlid alaylarında vezirler, nişancı, defterdarlar, yeniçeri ağası, mir-i âlem, rikâp ağaları, bölük ağaları, çavuş başı, reis-ül-küttap, cebecibaşı «selimî» giyerdi. Kola çıkan vezir-i âzama refakat eyliyen yeniçeri ağası ile çavuşbaşı kezalik «selimî» giyerdi.

SELİMİYYE (سلیمیه) [*Giy.*] Eski ve zarif kumaşlardan birinin adıdır. Üsküdarda Selimiyye'de dokunduğu için Üçüncü Selim'e nisbet edildiği kaydedilen «Eski Eserler Ansiklopedisin» de şu izahat da verilmiştir:

«Bunların içinde fevkalâde işlemelileri vardır. Beyaz, açık pempe, tahinî ve daha açık zarif renklerde yollu veya düz çiçeklileri vardır. Bir bohçası 30 ve bir yorgan yüzü 50 ve yüz liraya kadar, entarisi 200 lira kadar eder.»

SELİS (سلیس) [*Ede.*] Halk şairleri arasında gazel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü şiirler Remel bahrinin.

Failâtün feilâtün feilâtün feilün

vezniyle yazılır.

Selis'in murabba', muhammes, müseddes.. şekilleri olduğunu ve bu başlık altında cönklerde tesadüf ettiği şiirlerden bu unvanın yalnız vezne taallukundan bu tesmiyenin veznin selâset ve revanlığından münbais bulunduğunu kaydeden Çankırılı Ahmet Talât Bey (Halk Şiirle-

rinin şekil ve nev'i, İstanbul, Devlet Matbaası 1928, Sayfa 78) Âşık Nuri'nin aşağıya geçirilen şiirini de örnek olarak yazıyor:

Gideli haşre kadar hüzn ile firkat aceba?
Yoksa hasıl ola mı yer ile vuslat aceba?
O mürüvvetsiz, o zâlim, o sitemkârenin âh:
İre mi damenine dest-i mürüvvet aceba?
Beni gördükte yüzün döndürür ol âfet-i can
Ne içündür bana bu rütbe eziyyet aceba?
Baksa bir kerre benim hal-i diğer gunume ol
Çeşm-i inşafla itmez mi mürüvvet aceba?
Kime şekva ideyim, kimlere feryat ideyim?
Uzanırsa nideyim leyle-i hasret aceba?
Mürg-i dildar-ı heves bir gün olup meyil ide mi?
Kona mı (Nuri) kulluk başına devlet aceba?

SELMANİ (سلمانی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Niyaz kabul eden derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Selman-ı Farisî» ye nisbetle bu adı almıştır. Bektaşilikle Mevlevîlikte sadaka kabulü, dilencilik caiz değildir. Yapılan yardım «niyaz» adı altında kabul edilir. Canlar mürşidin müsaadesiyle ellerinde keşkül «Şey'en lillah» diyerek gezerler, verilen niyazı kabul ederlerdi. Kabahatlılar da selmaniliğe çıkarlardı. Bunlar deriden elbise giyer, Allah için «Kerbelâ aşkına» su dağıtırlardı.

SELSEBİL (سلسبیل) [*Mim.*] Şakûlî vaziyyette büyük çeşme aynası olup üzerinde muhtelif yalaklar bulunan ve su birbirinden geçerek aşağıya kadar gelen çeşmelerle suyu birbirine akan teknelerden müteşekkil çeşmelere verilen addır. Selsebil; Arapça tatlı ve hafif su demek olduğu gibi cennette bir pınara bu ad verilir.

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır «Dehr» sûresini izah ederken (Türkçe Kur'an Tefsiri, cilt 7, sayfa 5507) selsebil için şunları yazıyor:

«Selsebil; ilk evvel Kur'anda işitilmiş bir kelime olduğu söylenmiş, bunun selsel ve selsal gibi selâset ve teselsül mânalarıyle alâkadar olarak akımı müteselsil ve içimi ve yudumu boğaza dokunmıyacak surette gayet kolay ve tatlı mefhumunu ifade ettiği de söylenmiştir. Mücahid, cereyanı kuvvetli, içimi kolay demiş, Mukatil de suyu istedikleri meclise diledikleri gibi teselsül eder bir ayn (menba') demiştir. Katade'den rivayet olunduğuna göre Arşın tahtında Adin cennetinden nebean edip bütün cennetlere teselsül eden bir ayndır. Bahır'da der ki: bunun zâhiri bir isim olmayıp insiyağda selis, mezakta sehl diye bir tavsif olmak gerektir. Çünkü hakikaten isim olsa idi te'nis ve aleniyyetten dolayı gayr-ı munsarif olmak lâzım gelir. Mamafih «سلاسلا وقواريرا» gibi fasılaya riayet için tenvinlenmiş olması da melhuzdur. Bazıları da bunun «Bir yol iste!» mânasına «Selsebilâ» terkibinden menkul bir isim olması ihtimalini söylemişlerdir ki ona bir yol arıyanlar, ondan içebilirler mânasını iyma eder, demektir.»

Nice reşk-i behişt oldu diyen âdem gel insafet
Nazar kıl selsebil-i sâfa bak kasr-ı dilâraya
Revadır âb ı canbahşına dense çeşme-i tesnim
Ki oldu masadak aynen tüsemma selsebilâya
Nedim

SELVİÇE (سلویچه) [*Bah.*] Arma bulunan müteharrik halatlara verilen addır.

SELVİÇE BONCUĞU (سلویچه بونجوغی) [*Bah.*] Selviçeye donatılan tek delikli ufak bogatalara verilen addır.

SEMA' (سماع) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin cezbe haliyle ayakta zikretmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Mukabele» de denir. Son zamanlarda sema' denilince mevlevîlerin âyinleri hatıra gelirdi. Diğer tarikatlarda da ayakta zikir yapıldığı halde buna sema' denilmez, «zikr», «mukabele», «devran» denilirdi.

Arapça işitme, dinleme demek olan, lâtif lahinler, tatlı nağmelerle şiir okuyup dinlemek mânasına da gelen sema' sonradan sofiyenin cezbe haliyle ayakta zikretmelerine âlem olmuştur.

Sofiyeye göre sema'ın faidesi çoktur. En başta kalbi rikkate getirmiye yarar.

Sema'ın leh ve aleyhinde birçok sözler söylenmiştir. Sema'; evliya ile âşıklar indinde helâl, tarikatla alâkası olmıyan ulema nazarında haramdır. Mevlâna eserlerinde ve Şems-i Tebrizî ile Seyyid makalâtında sema' müntehilere vâcip ve lâzım, mutavassıtlara mendup ve müstehap, nâkıslara haram olduğunu söylerler. Sultan Veled de bu fikirdedir. Veled Çelebi Efendi (Muhtasar Menakıb-ı Mevlâna) da (sayfa 137 haşiyesi) şöyle diyor:

«Malûmdur ki nevafil-i ibadat (nafile ibadetleri), hususa sema' gibi mahza sâliki daha kolay bir surette kabiliyyetlendirmeğe ait müdavat feraiz ve sünen-i müekkedeye muvazabetten sonra ifa edilecek âyinlerdir. Yoksa İslâm için zarurî olan ibadette kesel (gevşeklik irsenme) ederek naehlâne ve mukallidane ve müraiyane sema' elbette ehlullah nezdinde medhuldür.»

Sofiye ricali sema'ı inkâr edenleri üçe ayırırlar:

1 — Resulullah'ın sünneti olduğundan cahil olanlardır. Bunlar Habeşe kıssasını bilmiyorlar ve Hazret-i Âyişe'nin def çaldırmasına

Cenab-ı Peygamber'in müsaade ettiğinden haberdar bulunmuyorlar.

2 — Resulullah'ın sünnetine minveçhin âlimdirler. Lâkin isimleri sûri ulemanın ilmi gibidir. Bunlar Hazret-i Peygamber'in zevklerine ve haberlerinin esrarına vâkıf bulunmuyorlar. Resulullah'ın sünnetinde evliyanın istihracını bilmiyorlar.

3 — Ruhanî zevklerden haberi olmamış ve mahabbet ve meveddet çeşnisini tatmamış hacer, şecer makulesinden sayılanlar, bunlar sema'ın zevkini tatmamışlardır. Bu sebeple bu gibiler sema'ın lezzetini bilmezler.

Hulâsa; zâhir uleması sema'ın aleyhinde, sofiye ricali ise lehindedir. Her iki atraf birçok şeyler söylemişler, yazmışlardır.

Yine sofiyeye nazaran üç kimse sema' ehildir. Gayrısı hem na ehil, hem de namahremdir.

1 — Sema' edenin muradı nefsanî şehvetin teheyyücü, dünyalığının temini, cismen haz tevlidi için ise bu sema' laab ve lehv olur ve haram hükmünü alır. Böyle olmayıp da muradı tevacüd ise, tekellüfi ve ruhanî zevk bulmak için ise bu sema' mendub ve müstahsendir.

2 — Sema' ile hallerine, makamlarına ve vakitlerine rücu' edenler, bu gibiler sema'ın zevkiyle rahatlanırlar ve ruhanî lezzet bulurlar.

3 — Sema' ile Hakkın muhatabatına ve mükâlemesine mazhar olurlar.

Yine sofiyeye göre sema' nefis ehlinin nefsaniyyetini, ruh ehlinin ruhaniyyetini ve Hak ehlinin de hakkaniyyetini ziyade eyler ve herkesin mertebesine münasip bir kapı açar.

Sema'; sofiye diyor, bir sâiktir ki herkese kendine ve maksadına göre gelir.

Sema'; İlâhî, ruhanî ve tabiî olmak üzere de üç kısma ayrılmaktadır:

İlâhî Sema'; herşey nefselemirde kelimetul-Allahtır. Zira Kün emrinin eseridir. Kelimat-ı İlâhiyye namütenahîdir. Hakkın kelimatını işiten evliyanın da nihayetsiz olan o kelimeler kadar bâtınî semi'leri vardır. Binaenaleyh bu mertebeye yükselen zat o kelimelerin dahi esrarını bilir, anlar ve duyar.

Ruhanî sema'; herşeyin Hakkı tesbih ettiğini ruhuyle duymaktır, zevkiyle fehmetmektir. Vücud; şuhud ehli indinde rıkk-ı menşurdur ve âlem ile ehl-i âlem onda kitab-ı mesturdur.

Elsine-i halk aklam-ı Haktır. Binaenaleyh aklam-ı Haktan sudur eden kelimeler, sadalar, harfler her ne ise ruh duygusuyle mânalarını işitip ona göre iş etmektir. Bu mertebeye yükselen herşeyin tesbihini gûş-ı huşla (akıl kulağıyle) dinler. İşte bu mertebeye erişenler defin, neyin, udun ve diğer sazların çalındığı vakitlerle çalınmadıkları zamandaki tesbihlerini işitirler ve bunları işitmekle kendileri de başka bir zevk ile zevklenirler.

Tabii sema'; buna sûri sema' da denilir. Sûri sema'; birçok kimselerin bir yere gelerek leziz nağmeler, nefis lahnlar işitmelerine denilir. Sofiyenin mâruf heyet üzere ney, def ve kudum seslerini dinlemeleri bu kabildendir.

Sema'ın zâhirî ve bâtınî olmak üzere birtakım âdabı vardır. Dervişlerin şeyhlerinden evvel sema'haneye gelmeleri, edep ve vakarla oturmaları, sağa ve sola, aşağı yukarı bakmamaları, şeyhin sözlerini can kulağıyle dinlemeleri, uyumamaları, na'than, neyzen başlayınca murakabe şeklinde sükûnla oturmaları o cümledendir.

Sema'zen olanların bir de'bi de yolsuz hareketlerden tevekki (çekinmek), halka zevk gelince bağırmaktan hazer (çekinmek)'tir. Mevlevîlere göre velev ki veced tesiriyle olsun hay ve huy küstahlıktır.

Edebiyat Tarihi ve Türk Musikisi tetkikleriyle tanınmış, aynı zamanda şeyhlik mertebesini ihraz eylemiş olan Saadettin Nüzhet Ergun (ölümü 1946) «Sema'» hakkında (Türk Musikisi Antolojisi, İstanbul, Riza Coşkun Matbaası 1943. cilt 2, sayfa 672-673) şu dakika değen satırları yazıyor:

«Mutasavvıfa şiirlerinin bestelerini ve «Nay»ı dinliyerek bir ahenk ve intizam ile dönmek mânasına kullanılan «Sema'» bilhassa mevlevîler arasında şayi' olan dinî rakıslardan biridir. Bu rakısları yapanlara «Sema'zen», bunları idare edenlere de «Sema'zenbaşı» denilmektedir.

«Sultan Veled (vefatı H. 712, M. 1312) zamanındanberi mevlevîliğin âyin erkânlarından biri olarak kabul edilen sema', asırlar geçtikçe büsbütün bedîî bir hal almış, akıcı bir shenkle ve çok mükemmel bir tavırla sema' edebilen şahsiyyetler yetişmiştir. Meselâ XIX. asrın son yarısında Kasım Paşa Mevlevîhanesinin sema'zen başısı bulunan Mehmet Fahri Dede mutrip parmaklığı üstünde de sema' edecek kadar çeviklik göstermiştir. Muktedir sema'zenlerden Yozgatlı Neyzen Salih Dede de bir defa her biri iki kilo ağırlığında bulunan on tennureyi üst üste giymiş ve böyle olduğu halde yine muntazam bir surette sema' edebilmişti. Karamanlı Halit Dede, Şair İsmet, Emin Hâki ve İhsan Mahvî merhumlarla Tahir Olgun, Feridun Nafiz... gibi değerli şahsiyyetler de son devrin en iyi sema'zenlerindendir.

«Diğer bazı dergâhlarda ve bilhassa Kadirî, Rifaî, Bedevî ve Sa'dî tekkelerinde de «İsm-i Celâl» esnasında sema' etmek âdetinin taammüm ettiğini görüyoruz. Bundan dolayıdır ki, bu tarikat mensupları arasında da sema' meşkedenlere tesadüf edilmektedir. Rifailerden Odabaşı Şeyhi Ahmet Efendi, Sünbüliyyeden Merkez Şeyhi Ahmet Mesut Efendi, bu hususta en çok muvaffak olanlardandır.

«Kadirî'lerde yapılan sema' ayrı bir üslûptadır. Ve bu nevi raks Mevlevî'likten sonra en çok bu tarikat mensupları arasında şayi' olmuştur.

«Asırlardanberi yapılan bu muhtelif zikir tarzlarının bilhassa son devirler zarfında büsbütün bedii bir hal aldığını da unutmamak lâzımdır. İlk mutasavvıfların yaşadıkları zamanlardaki «kıyam» ve «kuud» zikirleriyle «devran» ve «sema'» larda bu nevi tekellüf ve tasannuların revaç bulmadığı ve bu tarz hareketlerin daha ziyade «vecd» ile ve «gayr-ı iradî» bir haletle yapıldığı da muhakkaktır. Nitekim Cüneyd, Şiblî... gibi birçok mutasavvıflar, dinî rakısları iradesiz bir vecd ile yapmışlardır. Mevlâna'nın sema'ı da tekellüfsüz ve tasannusuz bir tarzda ve ânî bir heyecanla dönmekten ibarettir.

«Fakat «Tevacüd» yani «tekellüf ihtiyari ile vecdi istemek» de bir çok mutasavvıflarca makbul addedilmiştir. Onlar اذا لم تبكوا تباكوا hadisini delil ittihaz ederek «Tevacüd» ün de nihayet «vecd» e münkalip olabileceğini düşünmüşler ve talimî bir mahiyyeti haiz olan bu hareketleri menetmemişlerdir. Evvelce tekkelerde yapılan gayet tavırlı ve ahenktar zikirler, bundan dolayıdır ki, gittikçe taammüm etmiş, son asırlarda ise cidden güzel denilebilecek mertebelerle vücut hareketleri yapan tarikat mensubu birtakım şahsiyyetler yetişmiştir.

«Şurasını da daima gözönünde bulundurmalıdır ki, İslâmî bir vecd ile yapılan bütün bu dinî rakıslar yani zikirler, devranlar ve sema' tavırları tamamiyle millîdir. Arap illerinde, Hindistan'da, Arnavutluk'ta ve diğer İslâm ülkelerinde şayi olan rakıslarla Türkiyede yapılan rakıslar hiç bir benzerliği yoktur. Bizim rakıslarımız kat'i olarak Türk ruhunun iradesidir. İslâm memleketlerinde dolaşanların tetkikleri Türkiye'ye misafir ırklara mensup dervişlerin rakısları, bu hakikatı açıkça göstermiştir. Millî oyunlarımızla ve lâdinî mahiyyeti haiz danslarımızla birlikte - bilenleri gittikçe azalan - dinî rakıslarımızı da bir an evvel tesbit etmek bir zaruret haline gelmiştir.

«Nitekim değerli terbiyecimiz İsmail Hakkı Baltacıoğlu, bu hususta şunları söylemektedir: (Türke Doğru, s. 140).

«Dinsel dansları ve âyinleri iyi bilen sayılı adamların başında Hacı Bey Zade Muhtar gelir. Onun bu alandaki bilgisi bir hazine kadar zengindir. Onun bildiklerini fotoğraf, film, kroki, yazı ile zaptedelim. Sonra bulamayız. Başta Maarif Vekilliği, Konservatuvarın, Etnoğrafya müzesinin bu işle uğraşması lâzımdır. Türk kültürünün, Türk zihniyyetinin bu noktası karanlıkta kalmamalı.»

Kuşeyrî'nin beyanına göre (Müntehabat-ı Nafia-i Kuşeyriyye, s. 235) «Sema' marifet ehli için ruhun gıdasıdır». Yine aynı eserde (Ebu Osman Hiyeri) ye atfen sema'ın üç vecih üzere olduğu beyan olunmuştur: «Birisi müptedi müridler içindir ki onunla kalbî hallerin hususlüyle makamata vusulü reca ederler ve onlar haklarında bu halette fitne ve riyadan havf ve haşyet olunur. İkincisi sıdk erbabı için olan sema' olup onunla hallerinin artması isteğinde bulunurlar ve vakitlerine uygun olan kavilleri istima' ederler. Üçüncüsü âriflerden istikamet ehli için olup bunların kalplerine vârit olan harekât ve sükûndan ihtiyarsız olarak kıbel-i Haktan (Allah tarafından) her ne ki sanih olur ise muvafakat dairesi hududunu muhafaza ederler.»

Sema'; sema' tahtası denilen ve ortasında çivi bulunan tahta üzerinde ve «Sema'zenbaşı»nın yahut onun münasip gördüğü «Sema'zenlerden birinin nezareti altında öğrenilirdi.

Tarihî tetkikleriyle tanınmış olan Ziya Şakir Bey «Mevlevilik nedir? adlı kıymetli eserinde «Sema' Nasıl Öğrenilirdi? başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Sema' çıkaracak bir derviş ile ya bizzat «Sema'zenbaşı» meşgul olurdu veyahut o (Can)ı, Sema'zen Dedelerden birinin nezaretine tevdi ederdi. Bu dedeye «Sema' Dedesi» denilirdi. (Sema'zen) ise (sema' eden derviş) demektir.

«(Sema')a (meşk tahtası) denilen dört köşe bir tahta üzerinde başlanırdı. Bu tahta, ya ceviz veyahut ıhlamur ağacından yapılırdı ve bunun tam ortasında, iki santim kutrunda, bakır yahut pirinçten bir kabara çivisi vardı.

«Bu sema' tahtası, sema' meşk eden dervişlerin ayak yerinden, âdeta cilâlanmış gibi bir şekil alırdı. Bu cilâ o kadar parlak olurdu ki, en mahir marangozlar bile hayrette kalırlardı.

«Sema'zen olmak istiyen bir derviş, sağ avucuna bir miktar tuz alarak büyük bir hürmetle bu tahtanın yanına gelirdi. Evvelâ (baş keserek) derin bir niyaz gösterdikten sonra, sol dizini yere koyar, sağ dizini de bükerek

oraya çöker. Çiviyi öptükten sonra, avucundaki tuzu. çivinin etrafına ekerdi.

«Sonra derviş ayağa kalkardı. Tekrar baş kestikten sonra, tahtanın üzerine çıkar, çiviyi sol ayağının başparmağı ile ikinci parmağının arasına takar. Sağ kolu üstte olmak üzere kollarını göğsünün üstüne çaprastvarî bağlar, avuçlariyle omuz başlarını tutar, sağ ayağını geriye doğru iterek sol ayağının üzerinde dönmeğe başlardı.

«Sağ ayağa (çarh) ve sol ayağa da (direk) adı verilmişti. Buna binaen o şekilde dönmeğe (çarh atma) denilirdi.

«(Çarh atmak); sağ ayağını bulunduğu yerden alarak - sağdan sola dönmek suretiyle - yine aynı yere bırakmak... Direk ayağının topuğunu da - tahtadan kaldırmaksızın - soldan sağa doğru döndürerek eski vaziyyetini almakla hâsıl olurdu.

«Müptediye ilk gün üç, ikinci gün beş çarh attırılır ve günler geçtikçe, çarhların adetleri artırılmak suretiyle (Sema')a alıştırılırdı.

«İlk meşk ve talimler, böylece ayak parmakları çiviye takılı olarak yaptırılır, sonra, parmaklar çividen çıkarılırdı.

«Bir müddet de, çivisiz olarak çarh attırıldıktan sonra, artık (sema'zen namzedi) olan dervişe sırasiyle (kol açması), (direk tutması yani olduğu yerde dönmesi) ve çarh atarak yürümesi, ayni çizgi istikameti üzerinde hiç şaşmadan ilerlemesi usulleri öğretilirdi. Bütün o küçücek (meşk tahtası) üzerinde yapılan bu talimlerde tam muvaffakıyyet hâsıl olduktan sonra, artık (Sema'hane)ye gidilerek meşklere orada devam edilirdi ve buradaki süratli dönüşlerle eteklerin bir şemsiye gibi açılıp havalanmasına (tennure açmak) denilirdi.

«Sema'zen namzedi, artık bütün meşk ve talimleri bitirip de olgun bir hale geldiği zaman, sema' dedesi tarafından (Sema'zenbaşı) ya haber verilir, (Müptedi mukabelesi) yapılması istenirdi. Sema'zenbaşı, müptediyi sıkı bir imtihandan geçirir, muvaffakıyyetine kanaat hâsıl ederse, meseleyi Şeyh Efendi'ye bildirir. Aldığı müsaade üzerine, münasip bir mukabele gününde, öğle namazından evvel (müptedi mukabelesi) yaparak yeni yetişen dervişleri böylece Sema'hanedeki vaziyyete alıştırdıktan sonra, artık (sema'zen)ler arasına idhal ederlerdi.»

«Mukabele-i şerif» dahi denilen Sema' âyini cuma günleri cuma namazından sonra yapılırdı.»

Sema' âyini için eskiden muayyen gün olmadığını, bunun arzuya tâbi bir keyfiyyet iken sonra gün tâyiniyle sema'ın o gün veya saatte yapılmasının sonradan âdet olup hattâ sema' için meşk dahi yapılmadığını yazan tanınmış Mevlevi şeyhlerinden Azmi Efendi (Nuhbet-ül-âdap, s. 7) bunun için şöyle diyor:

«Tarikat-ı Mevleviyyenin zuhurundan uzun seneler geçinciye kadar sema' âyini için hafta ve gün tertibi olmayıp mürşid-i vaktin kalbine tulû ettikçe ve kalpleri incizaba davetin lüzumu oldukça icra olunmak ve sâliklerin ettiği sema' dahi talim ile olmayıp incizap ile olduğundan müncezip olanlar sema' edip maadasının sema'da hakları olmamak ve bazılarına âyinin hangi selâmında incizap vâkı olur ise sema' etmek ve bazılar için sema' ile müncezip olmak mücaz olup tarikat-ı Mevleviyyenin tekâyaya mahsus olan sema' âyini bu şartlara mebnidir.»

Sema' âyini «Sema'hane» de yapılırdı. Sema'hane; daire şeklinde ve parmaklıkla çevrilmiş, zemini gayet düz ve parlak bir yerdi. Bu dairenin kıble tarafındaki kutbunda şeyh ve onun sol tarafında dervişler hususi elbiseler giymiş oldukları halde diz çökerek otururdu. Şeyhin karşısında ve yukarısındaki yere «mutrip dairesi» denilirdi. Âyinhanlar ve neyzenler yerde mevki alırlar, okuyucular önlerinde «kudum»lar olmak üzere diz çökmüş vaziyyette otururlardı. Neyzenler ise onların etrafında ayakta bir kavis teşkil ederlerdi.

Âyine âyinhanlardan birisinin açık ve parmaklıklı yere giderek, aşağıda oturmakta olan Şeyh Efendi'ye doğru niyaz etmek (eğilmek) suretiyle selâm verdikten sonra doğrulup (Itrî) nin Rast Na't-i şerifini okumakla başlanırdı. Na't bitince hangi makamdan bir âyin-i şerif okunacaksa, neyzenbaşı o makamdan bir taksim yapar, sonunda neyzenler yine o makamda bir peşrev çalarlardı. O anda oturan Şeyh Efendi ile dervişler hepsi birden yere doğru eğilerek ellerini yere vurduktan sonra ayağa kalkarlar, önde Şeyh Efendi arkada dervişler yavaş yavaş çalınmakta olan peşrevi dinliyerek Sema'hane dairesini üç defa devrederler ve şeyhin postunun önüne gelince makama hürmeten eğildikleri gibi karşılaşanlar yine eğilmek suretiyle biribirine selâm vererek devirlerine devam ederlerdi. O zamanlar neyzenler tarafından çalınmakta olan peşrev bitmiş olurdu. Bunun üzerine âyinhanlar okumağa başlarlar, neyzenler de onlara refakat ederlerdi.

Dört selâmdan ibaret olan âyinin birinci selâmı bitince durup eğilmek suretiyle şeyhe ve biribirlerine selâm vererek dairenin muhitine gider, kolları omuzlarına çaprastvari bağlı oldu-

ğu halde ayakta durürlardı. Aynı zamanda âyinin ikinci selâmı okunmakta devam ederdi. Şeyhle beraber üç defa eğilmek suretiyle selâm verildikten sonra önce olduğu gibi şeyhin önüne gidilir, selâm verilip eli de öpüldükten sonra tekrar sema'a başlanırdı. İkinci selâm bitince selâm verilerek evvelkiler gibi üçüncü defa sema'a başlanır ve dördüncü selâmın nihayetinde son peşrev ve yürük semaî ve taksim çalınırken sema'a devam edilerek bitince şeyh efendi Fatiha derdi. Bunun üzerine sema'zenler otururlardı. O sırada mutrip dairesinde aşr-i şerif okunur ve serkudumzen tarafından dua edilirdi. Şeyh efendi de (الا ان اولياءالله لاخوف عليهم ولاهم يحزنون) âyetini türbedeki mezarlara karşı yüksek sesle okuduktan sonra hepsi birden uzunca bir (hû) çekerler, evvelâ şeyh efendi sonra dervişler sema'haneden çıkarlardı.

Meşhur Mesnevihan Hacı Feyzullah Efendi, Mahmut Celâlettin Bey tarafından tercüme olunan «İşaret-ül mâneviyye fi âyin-il mevleviyye» adlı eserinde (İstanbul, Şems Matbaası 1334 - 1336) âyini anlatırken bundaki esrara da işaret ediyor. Âyin cuma günü yapılacaksa cuma, başka bir günde icra edilecekse öğle namazı kılınıp tesbih çekilerek dua da edildikten sonra halka halinde ve namazdaki ka'de (oturuş) gibi oturuşları için şöyle diyor: «Akval ve ahval-i seniyye-i nebeviyyeye ittibaen ve ahkâm-ı İlâhiyyeye münkaden ve mutian güya ki o mecliste o saatte evamir-i İlâhiyyenin nüzulüne muntazır oluyorlarmış gibi bulunurlar. (وكذلك اوحينا اليك روحاً من امرنا ما كنت تدرى ماالكتاب ولاالايمان) âyet-i celilesinin mânevi esrarıyle müte'naim olurlar.»

« Âyinhan tarafından na't okunduktan sonra neyle kudum çalınmıya başlanınca da (كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذوالجلال والاكرام) yani hayat sahiplerinin kâffesi üzerine fânilik muhakkaktır. Ancak baki kalacak Rabbike Zülcelâl vel-ikram hazretleridir. Âyet-i kerimenin sırrı zuhur ederek nefisleri müstehlik-i fizzat vessıfat olur.»

Çalgının verdiği vecd dolayısıyle ellerin vurularak ayağa kalkılmanın sırrı şöyle izah olunmuştur:

«Fâni olan bu vecidde (اركض برجلك هذا مغتسل بارد وشراب) yani ya Eyüp olduğun yeri ayağınla kaz, vücudunu yıkayacak ve içecek su çıkar» âyetine işareten dinliyenler nefislerini beşerî kederden kurtarmak ve mânevî hayata erişmek için ellerini yere vurarak mütefekkir olduklarını haşr ehlinin kalkışını temsilen ayağa kalkarlar. Nasıl ki (فاذا نفخ فى الصور نفخة واحدة وحملت الارض والجبال فدكتا دكة واحدة فيومئذ وقعة الواقعه) (وقال الذين اوتوا العلم والايمان لقد لبثتم فى كتاب الله الى يوم البعث فهذا يوم البعث ولكنكم كنتم لاتعلمون) yani sûr bir nefha olarak üfürüldüğü ve kudret eliyle yer ve dağlar üzerine serildiği vakit onlar kum gibi dağılır ve dümdüz olur. İşte o gün kıyametin vukuu günüdür. Dünyada iken kendilerine ilim ve iman nasip olanlar sağ olanlara hitaben Allah'ın kitabında bildirilen muayyen günü inkârla tevakkufunuz muhakkaktı. İşte şu gördüğünüz vakıa baas günüdür ki şimdi görünüz. Lâkin sizler bunu bilmezdiniz. Nass-ı celileleri işaretiyle şeyhleri önlerinden geçer.»

«Tarikatın «Libas-ı feyzi olan feracelerini telebbüs (giymeleri) ve şer-i şerifin ahkâmıyle tesettür ve âdab-ı tarikatla teeddüp ederek şeyhlerinin isrine ittiba'» etmeleri (يوم ندعوا كل اناس بامامهم) devir sırasında kıble cihetindeki şeyh makamına ve kapıya gelince tâzim makamında eğilerek selâm vermeleri (قل هذه سبيلى ادعوا الى الله على بصيرة انا ومن اتبعنى وسبحان الله وانا من المشركين) ve âyinin sona ermesi üzerine arkalarındaki feraceleri çıkarmaları da (وهذا صراط ربك مستقيما قد فصلنا الآيات لقوم يذكرون) (فاخلع نعليك) âyetlerinin sırlarının tecellisine işaret olduğu da kaydedilmiştir.

Âramımız sema' iledir rüzgârda
Girdab-ı bahr-ı aşka batan mevlevileriz.
Galip Dede

Sırr-ı nây ve sema'ı anlamıyan
Kafana dünbelek desem yeridir.
Ayn-ı mephaste sâkk idi sofi,
Sana anden eşşek desem yeridir.
Ferit Kam

SEMA'A GİRMEK (سماعه گيرمك) [*Sof.*] Mevlevî tarikatı usulünce ayakta yapılan zikre iştirak etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. (bak: Sema').

Âlem-i ma'nî ki hurşid-i cihanâra gibi
Devreder girmiş, sema'a anda ruh u mevlevî
Nef'î

SEMA' ÇIKARTMAK (سماع چيقارمق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Sema' denilen dönmeyi öğrenme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sema' çıkartacak can ile ya bizzat «Sema'zenbaşı» meşgul olur, yahut sema'zen dedelerden birinin nezaretine tevdi ederdi. Sema'a meşk tahtası denilen ve ortasında bir çivi bulunan dört köşe bir tahta üzerinde başlanırdı.

SEMA' DEDESİ (سماع دده‌سى) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Sema' çıkartacak cana sema' usulünü öğreten dede hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema' denilen dönme usulünü öğrenmek istiyen ve mevlevî tâbiriyle sema

çıkaracak cana sema'ı ya bizzat «sema'zenbaşı» öğretir, yahut dedelerden birinin nezaretine tevdi ederdi. İşte bu dedeye «Sema'dedesi» denilirdi.

SEMA' ETMEK (سماع ايتمك) [*Sof.*] Mevlevî tarikati usulünce ayakta zikretmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Bak: Sema').

Râm olup cazibe-i aşkına ecram-ı sema
Daima devriyle etmekte sema'ı tanzir
Tokadî Zade Şekip

SEMA'HANE (سماخانه) [*Sof.*] Tekkelerde âyin yapılan yerlere verilen addır. Mevlevî tekkelerindekilerin öteki tekkelerdekilerden farkı dört tarafında oturulacak yerler kalmak suretiyle ortasının daire şeklinde kısa parmaklıklarla çevrilmiş olması ve bu yere sema'zenlerden başkasının girememesi idi. Parmaklığın dışında kalan yere keçeler serilirdi. Parmaklık içindeki kısım boş ve mücellâ (cilâlı) tahtalı idi. Kapının tam karşısına şeyhin seccadesi ve kırmızı postu, münasip bir yerine de kürsü konurdu. Bazı sema'hane de yan yana, bazılarında karşılıklı iki kürsü vardı. Kürsülerin karşılıklı olmasına sebep birine mesnevîhanın, ötekine kari-i mesnevînin çıkması için idi. Eski mesnevîhanlar hafız-ı Mesnevî (Mesnevi'yi ezberlemiş) oldukları için Mesnevi'yi ezber takrir ederlerdi. Şayet alt tarafını unutursa elinde kitap tutan kari-i mesnevî beyti okumak suretiyle mesnevîhane hatırlatırdı. Sonraları mesnevîhanlar hafız-ı Mesnevî olmadıklarından ellerine kitap almıya ve kürsüye çıktıkları vakit de. kari-i mesnevî olanlar kürsü dibinde oturmağa başlamışlardı.

Sema'zenler sema'hanenin boş ve mücellâ tahtalı olan yerinde sema' ederlerdi. Oraya sema' edenlerden başkası giremezdi. Parmaklıkla bölünmüş ve keçeler konulmuş olan kenarlarda herkes oturabilir, âyini seyreyleyebilirdi. Cuma ve bayram namazı kılınan ve hatibi bulunan tekkelerin sema'hanelerinde minber de bulunurdu. Büyük mevlevîhanelerde sema'haneler de ayrı idi.

Ziya Şakir Bey «Mevlevîlik nedir? adlı eserinde «Sema'hane» için şunları yazıyor:

«Sema'hanenin umumî şekli, tam mânasiyle, bir «mesçit» ten başka birşey değildir ve hemen umûmiyyet itibariyle dört köşe olup, cesameti de, bulunduğu memleketin veyahut semtin kalabalığına göredir.

«Dergâhın bu binasına da bir «cümle kapısı» ndan girilir. Bu kapıdan girildiği zaman, karşımıza çıkan, diğer mesçitlerden bir farkı varsa o da, bu mesçidin ortasında, parmaklık ile çevrilmiş olan büyük bir dairenin bulunmasıdır.

«Bu dairenin haricinde kalan kısmı (cümle kapısı) nın bulunduğu kısımdan itibaren sağ taraf ve bu tarafı takiben ön taraf, kâmilen, âyin-i şerifi görmek için gelen (züvvar) a (ziyaretçilere) mahsustur. Sol tarafta ise, o dergâhın bânisi, şeyhleri, dedeleri vesaire gibi mevlevî azizlerinin (türbe-i şerif) leri olup sıra ile bunların sandukaları bulunur.

«(Mesçit) farzettiğimiz bu binanın (mihrab) ı; ortadaki parmaklıklı dairenin dışında ve cümle kapısının, tam karşısındadır.

«Asıl (Sema'hane) denilen yer parmaklıklı dairenin iç kısmıdır. Bu kısma, (Cümle kapısı) nın birkaç adım ilerisindeki parmaklıklı kapıdan girilir ve bu kapıya (Sema'hane kapısı) denilir.

«Bu cesim (büyük) dairenin içinde ve sema'hane kapısının tam karşı cihetinde, şeyh efendinin makamı vardır ki, kırmızı (şeyh postu) yayılmıştır.

«Şeyhin biraz açıklarında, biri sağda ve diğeri solda iki kürsü vardır. (Cümle kapısı) nda durulduğu zaman görülmesine nazaran, sağdaki kürsü, (Mesnevi-i şerif kürsüsü) dür. Sol taraftaki kürsüye ise (Mevlevi-i şerif kürsüsü) denilir.

«Dairenin iç tarafına (sema'zen) denilen dönen dervişlerin oturması için - yine dairevî şekilde - ensiz bir keçe yayılmıştır. Bu geçe daimîdir. Mesnevî kürsüsünün önünde de ayrıca keçeler yayılmıştır. Bu keçeler daimî olmayıp ancak Mesnevî dersleri takrir edilirken dinliyenlerin oturması için yayılmıştır. Âyin-i şerif başlıyacağı zaman kaldırılır.

«Cümle kapısının, sağ ve sol taraflarında iki merdiven vardır. Bu merdivenlerden bir balkona çıkılır. Bu balkon, birbirinden parmaklıkla ayrılmış, üç kısımdan mürekkeptir. Sağdaki kısımda, (sema') a iştirak etmiyen (muhip) ler oturur. Sol kısımda da, âyin-i şerifi temaşaya gelmiş olan yabancılar bulunur.

«Ortada kalan kısım çok mühimdir. Buraya (Mutrip) denilir.

«(Mutrip) in, sema'haneye nazır, parmaklıklı cephesinde, biri sağda ve diğeri solda olmak üzere iki (sütun) vardır. Bu sütunlardan sağdakinin önünde (neyzenbaşı) nın soldakinin önünde de (kudumzenbaşı) nın postu yayılmıştır.

«Kudumzenler, kudumzen başının postunun önünde, iki sıra olarak otururlar. Neyzenler ise, neyzen başının postundan itibaren, kudumzenlerin arkasına doğru tek sıra üzere oturmuş bulunurlar.

«Sol taraftaki sütun dibi (na't-ı şerif) okunmıya mahsus yerdir.

«İstanbul'daki büyük dergâhlarda, tam mutribin karşısına tesadüf eden diğer bir balkon vardır ki burası da (Hünkâr mahfili) dir. Mahfilin, sema'haneye nazır olan kısmı kafeslidir ve dergâhın servetinin derecesine göre de iç kısmı müzeyyen ve muhteşemdir ve bu mahfile (cümle kapısı) ından ayrı bir kapıdan girilir.

«Asıl sema'haneyi teşkil eden daireyi ihata eyliyen (züvvara mahsus) yerlerin sağ taraftaki üst kısmı da uzun bir balkondur. Bu balkon, kadınlara mahsustur. Sema'haneye nazır cephesi, sık kafesle kapalıdır. Kapısı, harem dairesindedir. Erkekler kısmı ile, hiç bir alâkası yok gibidir.

«Sema'hane binasının dahilinde, tam bir mesçit manzarası vardır. Ortadaki mihrap, bütün cami ve mesçitlerdeki mihrapların aynıdır. Duvarlara (Lâfza-i Celâl) ile (Resul-ü Ekrem Efendimizin mübarek (Muhammed) ism-i Şerifini ve aşere-i mübeşşerenin isimlerini ihtiva eden levhalar asılmıştır. Bunların aralarında (Hazret-i Mevlâna) ile (Hazret-i Şems) in ve (Sultan Veled) in isimlerine veyahut zikr-i cemillerine ait levhalar da vardır. Züvvara mahsus olan kısımlarda — dergâhın servet derecesine göre — halılar ve kilimler yayılmıştır.»

SEMAHATLÛ (سماحتلو) [*Ilm.*] Rumeli ve Anadolu kazaskerlik rütbesini ihraz edenler hakkında «elkab» olarak kullanılır bir tâbirdir. Resmî muharreratta (yazılarda) Semahatlû Efendim Hazretleri yazılır, isimleri yazılmak icabettikçe Semahatlû ..... Efendi Hazretleri denilirdi. Şeyhülislâmlara fazla olarak «Devletlû» de ilâve edilerek «Devletlû Semahatlû» elkabı kullanılırdı.

SEMAÎ (سمائی) [*Ede.*] Aruzun 4 veya 2 mefailün, yahut 4-4 hece ile yazılan ve kendine mahsus bestesi olan halk edebiyatı örneklerinden birine verilen addır. Gazel tarzında bir şekil olduğunu, mısralarının on altı heceli bulunduğunu, saz ve halk şairlerinin aruzun 4 (mefailün) cüzüne uyan şiirlere, İstanbul'da «Efendim» ile başlıyan (tekerleme) lere denildiğini yazan ve «semai» «müsemmat semai», «ayaklı semai» nevilerinin bulunduğunu da ilâve eden Çankırılı Ahmet Talât Bey (Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, sayfa 81 ve mütaakıp) her biri için şu tafsilâti veriyor:

«1 — Semai: Gazel tarzında on altı heceli ve 4 (mefailün) cüzüne tevafuk eden şiirlerdir:

Vefasın görmedim ol şaha meftun olduğum kaldı,
Düşüp sevdasına âlemde mahzun olduğum kaldı.

Görüp gözyâşıma rahmetmedi devletlû sultanım,
Döküp âb-ı sirişki, dide pür hûn olduğum kaldı

Cefa vü cevrine râzı olurdum ben, o dildarın,
Ana vadettiğim can işte, medyun olduğum kaldı.

Eminim Dertli'ye derman edersin, der idim hâlâ,
Senin derdinle şahım derdi efzun olduğum kaldı.

«Divan gibi semainin de (murabba, muhammes, müseddes) şekilleri vardır.

«2 — Müsemmat semai: Her beyti dört parçadan ibaret şiirlerdir. Diğer semailerin vezin ve şekilce aynıdır. Cönklere bu namla geçer.

Hakikat cayıdır cânâ — *Bizim meyhanemiz şimdi,*
Sirişk-i âşıkan âsâ — *Dolar peymanemiz şimdi.*

Ziya-yı şem-i hûbâne — *Düşen tâ haşredek gâne,*
Ruh-ı dildar-ı cünûne — *Döner pervanemiz şimdi.*

Bakar mı hüsn-i dârâye? — *Sala hû câm ı sevdayı,*
Takıldı zülf i Leylâ'ye — *Dil-i divanemiz şimdi.*

Olanlar aşk ile yanık, — *Durur her kavline sadık;*
İçer peymanegi âşık, — *Olur mestanemiz şimdi.*

Enisim (Nari) zar olda — *Kararım bî karar olda,*
Habibim; Beyt-i yâr olda: — *Dil-i divanemiz şimdi.*

Tokatlı Nuri

«3 — Ayaklı semai: Bir nevi (müstezat) tan ibarettir. Cönklere bu unvanla geçer.

Behey zalim, benim erbab-ı aşka âşina dersin;
Geçersin, ruye gülmezsin;
Sula şeftali-i vaslım kamu derde deva dersin
Öpülmezsin sevilmezsin
Sana ağyâre meyletme, dedıkçe zıddına gîttin
Bana yüz bin hitab ettin,
Şaşırdım neyleyim bilmem dövülmezsin sövülmezsin
Niçin îmana gelmezsin?
İşittim şüphesiz âşıklara va'd-i visal ettin
İnanmam kil ü kal ettin
İnan, hem hazır ol, meglim bu şeb senden yana dersin
Gelirim der de gelmezsin.

Öpülmezsin, sevilmezsin deyu şayolda âlemde
Reva mı gençliğin demde?
Olur mu bûse vermek her zaman bedava dersin
Yenilmezsin içilmezsin
Dedi zincir-i zülfe gayr-i mailler âzad olsun
Dedi ömrüm ziyad olsun
Mahabbet bağladım gayrı sana (Kenzi) ya da dersin
Filân kesten kesilmezsin.

« Bu şiiri bazı mecmualarda (Kemterî) namına gördüm.»

§ [*Mus*] Muhtelif şiirlerin aksak veya yürük semai ölçüleriyle yapılmış olan ezgilere verilen addır. Semailer ekseriya lâzime terennümlü, nadiren terennümsüz olurlar. Bu sebeple nakış semai denilir. Bu terennümler ya ikaî veyahut güftevî olur. Bunlar da ya münferit veyahut ikisi de müçtemi bulunurlar.

Semailerde hareketler yürük, orta, ağırca olur. Semailer aşkın hallerini terennüm ederler. Kıt'alarında mevcut mısra'ların sayılarına ve onlara terfik edilmiş olan terennüm lâhinlerine göre bestelenmiş olan semailerin şekilleri muhteliftir. Bestekârların üslûpları zamanlarına ve ölçülerin hareketlerine göre başka başkadır.

Semailer aksak semai ve yürük semai namlarıyle iki nevidirler. Aksaklarda şiirin dört mısraı olur. Evvelâ iki mısraın ve lâzimesinin lahnı birbirinin aynı olur. Üçüncü mısra' meyane namıyle, ilk mısraın ezgisinden gayri bir makama geçili bir lahna bağlanmış olur. Dördüncü mısraın lahni de birincinin gibidir.

Yürük semailerde şiir dört mısra'lıdır. Birinci mısra' bir lahinle asma kalır. Sonra terennüm gelir ve daha sonra ilk mısra'a mütemmim bir ezgi bağlanarak karar eder. İkinci mısraın ezgisi birincinin gibidir. Üçüncü mısra' başka bir makama geçildiği bir lahinle muvakkat kalır. Sonra yine üçüncü mısra' güftesi birincinin kararı gibi kalır. Dördüncü mısraın ezgisi birinci gibidir.

Bunların notalı örnekleri değerli musiki üstadı Doktor Suphi Beyin (Nazarî, Amelî Türk Musikisi) adlı kıymetli eserinde (cilt 3, sayfa 167 ve mütaakıp) verilmiştir.

Mehterhanede çalınan makamlardan biri de bu adı taşırdı.

ŞEMAÎ KAHVESİ (سماعی قهوه‌سی) [*San.*] Saz şairlerinin kahvelerinden sonra ortaya çıkan kahveler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İçtimaî müesseseler hakkında tetkikleriyle tanınmış olan rahmetli Osman Cemâl Kaygılı'nın (ölümü 1945) bildirdiğine göre (İstanbul'da Semaî Kahveleri ve Meydan Şairleri, İstanbul, Burhanettin Basımevi, 1937, sayfa 27) İstanbul'da «Çalgılı Kahve» de Semaî Kahveleri ondokuzuncu yüzyılda kurulmuştur. Saz şairleri burada halk edebiyatının örneklerinden olan «Semaî» okudukları için bu adı almışlardı. Bununla beraber saz şairleri saz çalıp semaî ile beraber mani, koşma, destan da okurlar, birbirleriyle şiir müsabakası da yaparlardı. Memleketin her tarafında dolaşan ve o sırada İstanbul'a da gelen saz şairleri gittikleri yerlerdeki kahvelerde saz çalıp mani, semaî, koşma, destan okudukları gibi birbirleriyle müşaarede (karşılıklı şiir söyleme) de bulunurlardı.»

Ondokuzuncu asrın meşhur saz şairlerinden Dertli İbrahim, Tavukpazarın'daki Âşıklar kahvesinin tavanına asılan şairane bilmeceyi hallederek, o zaman saz şairlerinin reisliğini aldığını yazan Osman Cemâl Kaygılı saz şairleri ile beraber kahveler için de şunları söylüyor:

«Bize öyle geliyor ki, Tanzimat'la beraber divan edebiyatı nasıl karakterini kaybetmiş ve daha sonra nasıl durmuşsa, âşık tarzı denilen saz şiiri de yine Tanzimat'la birlikte hayli gevşemiş ve biraz daha zaman geçince Tavukpazarın'daki âşıklar kahvelerinden İstanbul'un çalgılı kahve denilen yerlerine sığınarak ora'larda aslını muhafaza etmekle beraber şeklini az çok değiştirmek suretiyle 1919 - 1920 yıllarına kadar devam edebilmek imkânını bulmuştur.

«Vâkıa, eski âşık kahvelerinin başka bir şekilde devamı demek olan İstanbul'un yeni çalgılı kahveleri, 1908 İnkılâbından sonra, hayli sarsılmış, yalpalamış ve 1910 dan sonra büsbütün sönmiye yüz tutmuş ise de, yine köşede bucakta tek tük yaşıyan bu kahveler, büyük harp sıralarında bile tamamiyle kapanmamış ve ancak 1920 senesinin sonlarına doğru ortadan kalkmıştır.»

Yine onun haber verdiğine göre (Sayfa 7) «Çalgılı Kahveler, kış mevsimlerinin cuma geceleri ve en çok bütün ramazan geceleri işlerdi. Hemen her meşhur semtte bunlardan bir tane vardı. Beşiktaş'ta, Çeşmemaydanın'da, Tophane'de, Boğazkesen'de, Eyüp Defterdarın'da, Halıcıoğlun'daki çalgılı kahveler bunların en ileri gidenlerindendi. Bu kahvelerin hemen hepsi de oraların en gözde tulumbacı kahveleri idi. Son çağların en meşhur manicileri, semaicileri, koşmacıları, destancıları da ekseriyyetle o zamanların bir çeşit sporcuları olan bu genç tulumbacıların arasından çıkardı. İçlerinde, belki de hiç tulumba sırığını omuzuna koymamışlar da vardı; fakat yüzde yetmişi kuşkusuz tulumbacı idi.»

Kaygılı bundan sonra o zamanın meşhur simalarını, kaydetmekte ve bunların şiirlerinden örnekler de vermektedir.

İstanbul'un birçok yerlerinde saz şairlerinin devam ettikleri mütaaddit kahveler olduğu gibi mani, semaî ve destan söyliyen kahveler de olduğunu kaydeden ve oralarda söylenen mânileri de yazan eski âdetler bilgini Musahip zade Celâl Bey (Eski İstunbul Yaşayışı, İstanbul Türkiye Basımevi, 1946, sayfa 101) hatıraları arasında şu satırları da yazıyor:

«Bundan elli, ellibeş sene evveline kadar devam eden bu semaî kahvelerini gördüm. Âdi günlerde olduğu gibi ramazan gecelerinde Beyazıt'da, Çeşmemeydanı'nda, Fatih'te Tophane'de, Firuzağa'da, Üsküdar'da, Yeniçeşme'de ve Taşçıbaşı ve Dutlu kahve'de Semaî kahveleri vardı. Rahmetli Cenap Şahabettin, tıbbiyenin son sınıflarında iken o zaman intişar eden edebî mecmualara şiirler göndermiye başlamıştı. Ramazan geceleri daha birkaç arkadaşla beraber Beyazıt'da Semaî kahvesi karşısındaki mahallebici dükkânına gider, söylenen manileri, destanları, semaileri dinlerdik. Mahallebici dükkânından dinlememizin sebebi, Cenap'ın ve arkadaşları Emin Âkif, Kehhal Zade Mehmet Alinin arkalarındaki yaka ve kol kapakları kırmızı kadife üzerine omuz başlarına kadar kırmızı ipek şeritle donanmış o zaman tıbbiye mektebi üniformalarıyle kahveye girmemize engel teşkil ettiklerindendi. Mani söyliyenlerin kafa yormadan buldukları kafiyeler, merhum Cenab'ı hayrette bırakırdı. Not defterini çıkarır, kaydeder, yumruğunu deftere vurarak «Bu adamlar okuyup yazsalardı neler söylemezlerdi» diye haykırırdı.

«Bu semai kahvelerini şenlendiren tulumbacıların ekserisi sanat sahibi adamlardı. Dükkânlarında çalışırlardı. Her semtte bulunan yangın tulumbacı teşkilâtına dahil olanlar bunu bir idman ve spor olarak yaparlardı. Tulumbacılık merakına tutulan Defterhane, Bab-ı Âli, Rüsumat, Serasker kapısı, Maliye, Meşihat kâtipleri de vardı.»

SEMA'I RAH (سماعِ راه) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Yolda yapılan sema'a verilen addır. Mevlâna Konya'da Varakçılar çarşısından geçerken çekiçlerin muttarit tarakasından cezbelenip sema' etmiye başlamıştı. Eskiden sema'hanesinde minber olmıyan mevlevihanelerin dışında bayram namazı kılan Mevleviler namazdan dönülürken, yahut tenezzüh için hep birlikte kıra gidilirken ney ve kudum çalınır, o esnada bazılarının sema' ettikleri görülürdü. Esrar Dede'nin:

Gören sanır ki safadan sema'-ı râh ederim.
Döner döner bakarım gûy-u yâre âh ederim.

beyti buna işarettir.

SEMA' MEŞKİ (سماعِ مشقی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tarikata yeni intisap eden «nevniyaz»ın sema' usulünü öğrenmek için çalışması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meşk «sema'tahtası» denilen çivili bir tahta üzerinde yapılırdı.

SEMANİYYE-İ HALVETİYYE (سمانیه خلوتیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden Bekriyye-i Halvetiyye kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Muhammed Bin Abdülkerim-ül-Medeni-üs-Semani'ye nisbetle bu adı almıştır. Hicrî 1132 (1719) senesinde Medine'de doğan ve zamanına göre tahsilden sonra Medine'ye gelen Şeyh Mustafa-ül-Bekrî'den hilâfet alan Şeyh Muhammed'in Kadirî tarikina da nisbeti vardı. Kemal ve irfanındaki genişlikten dolayı zamanının kutbu sayılmıştı. Ölümü hicrî 1189 (1775) dir. Mezarı Cennet-ül-Bakia'dadır. Nefehat-ül-İlâhiyye ve İgaset-ül-hifat adlı iki mühim eseri vardır. Semanî lâkabını alışı zamanının ediplerinden Şeyh Muhammed-ül Hanefî-yyüs Semanî'ye olan bağlılığından dolayı idi. Onun hakkında Arapça pek çok medhiyeler yazmıştır.

SEMA' TAHTASI (سماعِ تختهسی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Nevniyaz»ların (tarikata yeni sülûk edenlerin) sema' meşkettikleri tahtaya verilen addır. Buna «meşk tahtası» da denilirdi. Bir metre murabbaında, dört köşe ve ortasında iki santim kutrunda bakır yahut pirinçten bir kabara çivisi bulunan bu tahta ceviz veyahut ıhlamur ağacından yapılırdı. «Müptedi» sema'ı «sema'zenbaşı»nın yahut onun tâyin ettiği «sema'dedesi»nin nezareti altında öğrenirdi. «Nevniyaz» sema'a başlarken sağ avucuna bir miktar tuz alarak büyük bir hürmetle bu tahtanın yanına gelir, «baş keserek» derin bir niyaz gösterdikten sonra, sol dizini yere koyar, sağ dizini de bükmek suretiyle çiviyi öptükten sonra, avucundaki tuzu, çivinin etrafına ekerdi.

Bunu yaptıktan sonra ayağa kalkar, tekrar başkeserek tahtanın üzerine çıkar, çiviyi sol ayağının başparmağı ile ikinci parmağının arasına geçirmek suretiyle dönmiye başlardı. İlk gün üç, ikinci gün beş çarh attırılır, günler geçtikçe çarhların sayısı arttırılmak suretiyle «sema'» a alıştırılırdı. İlk meşk ve talimler böylece ayak parmakları çiviye takılı olarak yaptırılır, sonra parmaklar çividen çıkarılırdı. Bir müddet de çivisiz olarak çarh attı-

rıldıktan ve öğrendiği yapılan imtihanda gösterdiği muvaffakiyyetle anlaşıldıktan sonra «Sema'hane» de «Âyin-i şerif» e iştirak ettirilirdi.

SEMA' TEKBİRİ (سماع تکبیری) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Tarikata yeni intisap edip sema'ı tamamiyle öğrenen nevniyazın başına giydiği sikkenin şeyh efendi tarafından dua edildikten sonra başına giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nevniyaz bir taraftan matbahtaki (mutfak) işlerine bakar, diğer taraftan sema' meşkine başlardı. Sema'ı tamamiyle öğrenince aşçıbaşı dede şeyh efendinin huzuruna götürüp resmen takdim ederdi. Bunun üzerine şeyh efendi başındaki sikkeyi çıkarır, iki elinde tutarak tarikin usulü veçhile bir dua okumak suretiyle sikkeyi tekbirledikten sonra nevniyaz'ın başına giydirirdi. İşte bu ikinci tekbire «Sema' tekbiri» denilirdi. Birinci tekbir ilkin kazancı dede tarafından sikke giydirilirken yapılırdı.

SEMA'ZEN (سماعزن) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sema' eden derviş yerinde kullanılırdı. «Sema' tahtası» denilen ve ortasında çivi bulunan tahta üzerinde «Sema'zenbaşı» veyahut onun münasip gördüğü «Sema'zen» lerden birinin nezareti altında öğrenilirdi. Sema'zen olmak istiyen bir derviş, sağ avucuna bir miktar tuz alarak büyük bir hürmetle bu tahtanın yanına gelir, evvelâ «baş keserek» derin bir niyaz gösterdikten ve sol dizini de bükerek oraya çöküp çiviyi öptükten sonra, avucundaki tuzu, çivinin etrafına ekerdi. Sonra ayağa kalkıp tekrar baş keserek tahtanın üzerine çıkar, çiviyi sol ayağının baş parmağı ile ikinci parmağının arasına takıp, sağ kolu üstte olmak üzere, kollarını göğsünün üstüne çaprastvari bağlıyarak avuçlarıyle omuz başlarını tutar, sağ ayağını geriye doğru iterek, sol ayağı üzerinde dönmiye başlardı.

Müptediye ilk gün üç, ikinci gün beş çarh attırılır, sonra günler geçtikçe çarhın sayıları arttırılmak suretiyle sema'a alıştırılırdı.

İlk meşk ve talimler böylece ayak parmakları çiviye takılı olarak yapılır, sonra parmaklar çividen çıkarılırdı. Bir müddet de çivisiz olarak çarh attırıldıktan sonra, artık sema'zen namzedi olan derviş sırasıyle «kol açması» «direk tutması», çarh atarak yürümesi, aynı çizgi istikameti üzerinde hiç şaşmadan ilerlemesi usulleri öğretilirdi Tam bir muvaffakiyyet hasıl olduktan sonra artık «sema'hane» ye gidilerek meşklere orada devam edilirdi. Burada süratle dönmelerle eteklerin bir şemsiye gibi açılmasını da öğrendikten sonra «Sema' zenbaşı» tarafından sıkı bir imtihana tabi tutulur, muvaffakiyyetine kanaat hasıl ederse keyfiyyeti şeyh efendiye bildirerek muvafakatını aldıktan sonra münasip bir mukabele gününde öğle namazından evvel «Müptedi mukabelesi» yaparak yeni yetişenleri böylece alıştırdıktan sonra sema'zenler arasına sokardı.

Sema'zenler arasında, hele son zamanlarda, sema'ı bir bedii hale getirenler, seyredenleri vecd içinde bırakanlar olduğu gibi bunu hayreti celbedecek çeviklikle yapanlar vardı.

Sultan Veled zamanındanberi mevlevîliğin âyin erkânlarından biri olarak kabul edilen sema'ın asırlar geçtikçe bedii bir hal almış, akıcı bir ahenkle ve çok mükemmel bir tavırla sema' edebilen şahsiyetler yetişmiş olduğunu yazan rahmetli Saadettin Nüzhet Ergun (Türk Musikisi Antolojisi, İstanbul, Rıza Koşkun Matbaası, 1943, cilt: 2, sayfa 6-2) misal olarak da şunları yazıyor:

«Meselâ XIX. asrın son yarısında Kasımpaşa mevlevîhanesin'n sema'zen başısı bulunan Mehmet Fahri Dede mutrip parmaklığı üstünde de sema' edecek kadar çeviklik göstermiştir. Muktedir sema'zenlerden Yozgatlı Neyzen Salih Dede de bir defa her biri iki kilo ağırlığında bulunan on tennureyi üstüste giymiş ve böyle olduğu halde yine muntazam bir surette sema' edebilmişti. Karaman'da Halit Dede, Şair İsmet, Emin Hâki, İhsan Mahvi merhumlarla Tahir Olgun, Feridun Nafiz... gibi değerli şahsiyyetler de son devrin en iyi sema'zenlerindendir.»

Tennûre bend-i hâle-i envar-ı aşk olup
Mâh-ı sipihr-i mihr-i vefadır sema'zen
Avni

SEMA ZENBAŞI (سماعزن باشی) [*Mev.*] «Âyin-i şerif» esnasında sema'hanede dolaşıp sema' edenlerin biribirlerine çarpmamalarını ve âyinin intizamını bozmamalarını temin eyliyen Dede hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema'zenbaşı kıdemli ve sema'ı mükemmel olan dedelerden intihap olunurdu. Sema'zenbaşı sema' esnasında hırka giyerdi.

Sema' öğrenmek istiyenlere sema' usulünü de o öğretirdi.

SEMEN (ثمن) [*Fık.*] Satılan şeyin bahası, bedeli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarafların rızalariyle tâyin olunan bedele «Semen-i müsemma», emsaline kıyasen ve erbab-ı vukuf (bilir kişiler) tarafından takdir edilen kıymete de «Semen-i misil» denir.

SEMEND (سمند) [*Hal.*] Kula at hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Zehî semend-i mülâyim ki hüsn-i reftarı
Unuttarur dil-i aşşaka cilve-i yarı
Nef-î

SEMENDER (سمندر) [*Mit.*] Hurafeye (Mythologie) göre ateşte hasıl olan ve yanmıyan bir hayvandır. İran ve Türk edebiyatında çok geçen semender için (San'at Ansiklopedisi) nde deniliyor ki: «Keler ve Kertenkele cinsinden bir hayvandır. Soğuk bir hayvan olduğundan ve ateşe girerse söndürdüğünden eskiler bunun ateş içinde bile yaşayabilir bir hayvan olduğunu farzetmişlerdir. Onun için ateşe ve ocağa dair şeyler üzerinde resmi yapılmaktadır. I inci Francois zamanında armalara remzî bir şekil olarak konulmuş ve 1515 ten 1547 ye kadar Fransız Rönesansında tezyinî bir motif olarak kullanılmıştır. Bu motif, uzun boylu ve ağzından alevler çıkan bir kertenkele şeklinde yapılır.»

Âteş'i suzen-i a'daya bizimle girmeğe
Dehr içinde imtihan olmuş semender yok mudur?
Hafız Paşa

SEMEN-İ MİSİL (ثمن مثل) [*Fık.*] Satılan şeye emsaline kıyasen ve erbab-ı vukuf (bilir kişiler) tarafından takdir edilen kıymet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Satılan şeye tarafların rızalariyle tâyin olunan bedele «Semen-i müsemma» denir..

SEMEN-İ MÜSEMMA (ثمن مسمى) [*Fık.*] Satılan şeye tarafların rızalariyle tâyin olunan bedel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Emsaline kıyasen ve erbab-ı vukuf (bilir kişiler) tarafından takdir edilen kıymete de «semen-i misil» denir.

SEMERAT (ثمرات) [*Mal.*] Devlete ait mülk ve akarlarla topraklarından ve mukataalardan alınan irat ve hâsılat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça meyve demek olan semere mahsul yerinde de kullanılırdı. Tanzimat'tan sonra bunun yerine «Emlâk-i Emiriyye» tâbiri kullanılmağa başlanmıştır.

Mukataalar vaktiyle ilzam suretiyle ötekine berikine olduğu gibi vezirlere de verilirdi. Vezirler bunları birer miktar zammetmek suretiyle mültezimlere verirlerdi. Vezirlerin iltizam bedellerine zammetmek suretiyle ikinci mültezimlerden aldıkları farka da «Semerat» denilirdi.

SEMER DEVİRMEK (سمر دورمك) [*Ask., Hal.*] Yeniçeri ocağı mensuplarından birinin bir ortadan başka bir ortaya nakledilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir sonraları halk arasında temayül (gönül verme) yerinde kullanılmıştır. Ocak usulünce bir ortadan diger bir ortaya geçmek çok fena bir şeydi. Ayrıldığı orta için hakaret sayılırdı. Nitekim hicrî 1234 (1818-19) senesinde yirmi beşinci ortadan bir ocaklının yetmiş birinci ortaya semer devirmesi yirmi beşincilerin namusuna dokunduğundan kendilerini bırakan ocaklı öldürüldü. Ölüm hâdisesi ortalığı büsbütün karıştırdı. İki taraftan adamlar öldü. Karışıklık üç gün devam ettikten ve bu arada reaya dükkânları da yağma edildikten sonra ustalarla karakullukçuların araya girmeleri sayesinde iş yatıştırıldı.

SEMERKANDÎ KÂĞIT (سمرقندی كاغد) [*San.*] Eski kâğıtlardan birinin adıdır. Vaktiyle Semerkand'da yapılan esmer ve fakat sağlam bir kâğıt olduğunu söyliyen tanınmış ilim adamı Kilisli Muallim Rifat (ölümü 1953) (Gülzar-ı Savab, Nefes Zade İbrahim, Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatından, İstanbul, 1939, sayfa 83 haşiyesi) eski kâğıtlar hakkında şu tafsilatı veriyor:

«Risalede (Gülzar-ı savab) belli başlı iki türlü kâğıt adı geçiyor. (Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi) nde (Suphi Paşa) da kâğıtlardan biraz bahsedilmiş ise de nevileri iyice gösterilmemiştir. Ben merak ettim, eski mecmuaları karıştırdım. Nihayet Nuruosmaniye Kütüphanesinde 4949 numaralı bir eser gördüm. Bu esere ad verilmemiş ise de (Kâtip Çelebi) nin yazısı olduğu meydanda. Bu eserin 233 üncü yaprağında kâğıt hakkında şu izahat vardır: «Kâğıt; ednadan âlâya terakki ile birkaç mertebedir. 1) Haşebî, 2) Dimişkî, 3) Semerkandî, 4) Devlet Âbâdî, 5) Hatayî, 6) Âdil Şahî, 7) Harirî Semerkandî, 8) Hindî' 9) Nizamşahî, 10) Kasım beykî, 11) Harirî Hindî, 12) Günni-i Tebrizî ki şeker renktir. İşlemesi Tebrizîlere mahsustur. 13) Muhayyerdir. Ol dahi şeker renktir.»

«(Kâtip Çelebi) müdekkik bir zattır. Her halde şu malûmatı zamanındaki kâğıtçılara müracaat edip kâğıtları da aynen gördükten sonra yazmış olsa gerektir. Fakat bu kâğıtların içinde İstanbul kâğıdı gösterilmiyor. Halbuki kanaatime göre Kâtip Çelebi zamanında İstanbul'da kâğıt yapılıyordu. Şu halde Kâtip Çelebi'nin yazdığı kâğıtlar Şark'a mahsus, Şark'ta yapılan kâğıtlar olacaktır. Nasıl ki Kâtip Çelebi Venedik kâğıdından da bahsetmemiştir. Esasen kâğıt hakkında fazla malûmat elde etmek biraz müşküldür. Bu münasebetle (M Cevdet) kütüphanesinde 3 numarada mukayyet Narh defterinde gördüğüm malûmatı yazmak isterim. Bu defter 1009 senesinde Sadrazamın riyaseti altında vükelâ ve ehl-i hibre tarafından İstanbul levazımı için tanzim edilmiş olan bir kanundur. O defterde kırtasî eşyaya ait aşağıdaki malûmata tesadüf ediliyor. Kanunun metni şöyledir:

«Kâğıdın destesi sekiz akçaya, üç adet kâğıt bir akçaya, İstanbul kağıdı tanesi bir

akçaya ola. Kalemtraşın mûtad üzere olanı üç akçaya ola. Kalemin boğumu ki badelkatı, iki tane olur, bir akçaya ola. Gayet âlâ olub Kasım mürekkebi ve Bursalı mürekkebi iki dirhem bir akçaya ola.»

SEMT (سمت) [*Ast.*] Ecramın (yıldızların) irtifa dairelerinin ufku katettiği nokta ile ufkun şimal veya cenup noktası arasında kalan daire-i azime (büyük daire) kavsine verilen addır. Semt; Arapça taraf, cihet, mahal demektir.

SEMT CETVELİ (سمت جدولی) [*Ast.*] Ecramın her hangi bir andaki semtini gösteren cetvele verilen addır Bu cetvel ecramın muhtelif zamanlardaki meyillerine ve mahallin arzına göre hesaplanarak tanzim edilmiştir.

ŞEMT DAİRESİ (سمت دائرهسی) [*Ast.*] İrtifa dairesi denen ve semt-i re'sle semt-i kademden geçtiği tasavvur olunan büyük dairelere verilen addır.

SEMT-İ KADEM (سمت قدم) [*Ast.*] Râsıdın mevkii ile arzın merkezinden geçtiği tasavvur olunan hattın semayı katettiği noktalardan ufkun cenubunda kalan kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimalinde kalanına «Semt-i re's» denir.

SEMT-İ RE'S (سمت رأس) [*Ast.*] Râsıdın mevkii ile arzın merkezinden geçtiği tasavvur olunan hattın semayı katettiği noktalardan ufkun şimalinde kalan kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenupta kalanına «Semt-i kadem» denir.

SENED (سند) [*Huk.*] Lûgatte mutemed, melce (sığınacak yer) demek olan bu tâbir ıstılah olarak hüccet ve bürhan yerinde kullanılır. Dâvacı, bu hüccet ve bürhana dayandığı için «Sened» denilmiştir. Cem'i senedattır.

SENED-İ BAHRÎ (سند بحری) [*Bah.*] Ticaret gemilerinin kimin olduğunu belirten vesika hakkında kullanılır bir tâbidir. Gemilerin alım ve satımı Liman reisleri tarafından tescil edildiği için senedi bahrî de onlar tarafından verilir.

SENED İ HAKANİ (سند خاقانی) [*Mal.*] Tapu senedi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda mal sahiplerine tasarruf vesikası mahiyetinde olan «Sened i Hakani» verilmesi Tanzimat'tan sonradır. Ondan evvel gayr-i menkullerden «mülk» olanlar Şer'iyye mahkemelerinde kadılar tarafından tanzim olunan «hüccet» ler, vakıf olanlar da «mütevelli» ler tarafından verilen vesikalarla tasarruf olunurdu. Hicrî 1272 (1855-56) senesinde çıkarılan bir kanunla tasarruf muameleleri mütevellilerden alınarak «Defter-i Hakani Nezareti» ne devredilerek bütün gayr-i menkuller için «Sened-i Hakani» verilmeğe başlanmıştır. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 9, s. 89) bu hâdiseyi «Teşkil-i Idare i Senedat der Hazine-i Evkaf» başlığı altında dikkate değer bir surette şöyle yazıyor;

«O vakte kadar Evkaf müsakkafat ve müstagallat ve arazi-i sairenin ferağ ve intikalâtı hususatı vakıf odalarında rüyet olunmakta idi. Böyle müteferrik mahallerde muamelât icrasında vukuu tabii olan uygunsuzlukların men'iyle hukuk-ı vakfiyye ve şahsiyyenin temin-i muamelâtı için mezkûr odalardan mesalih-i vakfiyye muamelâtı kaldırılarak Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nde tevhid ve teshil-i muamelât zımnında Senedat İdaresi namiyle bir memuriyyet ihdas olundu. Bu tedbir ile idare-i umur-ı vakfiyyede muhassenat hâsıl oldu. Lâkin hakikat-i halde bu tedbir meşru mu oldu. Çünkü müteferrik mahallerde muamelât icrası sebeb i mucip gösteriliyor ise de muamelâtta teferruk yok idi. Her vakıf kendi muamelâtını daire-i mahsusasında görürdü. Teferruk umumî itibariyle idi. Meselâ Bayezit umur-u vakfiyyesi cami' şerif civarında kâin daire-i vakfiyyede vesair evkaf dahi kezalik muayyen mahallerde rüyetle senedatın mecmuu Evkaf hazinesine gönderilerek badet-tasdik vettahtim (tasdik ve mühürlendikten sonra) ashabına ita ve hasılat-ı vakfiyye ahz ve istifa olunurdu ve bu muamelâtın bu yolda icrası şurut-u vakfiyyeden idi. Buralarda vukuu melhuz ve mer'i olan uygunsuzluğun men'ine ve adem-i vukuuna Evkaf Nezareti nazır idi. Berveçh-i muharrer teşkil olunan İdare-i Senedat memuriyyetine iktiza eden masarif karşılığa muhtaç oldu. Bu cihetle ferağ ve intikal harçlarının zammına Devlet mecbur oldu. Bu vesile ile mütevelli ve câbiler vazifelerini kâmilen Hazine i Evkafa yüklettiler. En sonra bu senedat maddesi evkaf hazinesinden dahi alınıp Defterhane'ye nakliyle birçok memurlar tâyin ve daireler tanzim olundu ve mecmu' mütevelliler tarafından tevkil olunan şahs-ı vâhidin kifayesiyle ve senedat-ı kadime ki her biri birer haritaya müşabih idi. Sahib-i emlâk yedinde bulunan senedat ile malik olduğu mahallin eski sahiplerinin isimleriyle hudut ve vaziyyetlerini mufassalan bilirdi. Bunlara bedel sened-i hakani namiyle verilen ve tez telef olmıya müstait bulunan âdi kâğıtlara eski sahiplerden vesair tafsilâttan bahsolunmadığın-

dan icabında bazı hususatta müşkülât zuhur edeceği cihetle mefrug-un-lehlerden (satın alanlardan) bazan dur endişan (uzağı görenler) senedat-ı kadimelerinin kopyasını almıya mecbur olmaktadırlar.»

SENE-İ HİCRİYYE-İ KAMERİYYE (سنهٔ عربیهٔ قمریه) [*Tak.*] Hazret-i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti esasına dayanılarak tertib edilen takvim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ayın arz etrafındaki devrine istinad ettiği için bu ad verilmiştir. Halife Ömer (R. A.) zamanında ve hicretin 17 inci senesinde kabul olunmuştur. Hicretin ilk senesi Muharreminin birinci Cuma günü olan başlangıç Milâdî senenin 622 senesi temmuzunun 16 ıncı gününe raslamaktadır. «Sene-i Hicriyye», «Hicrî sene» suretlerinde de kullanılır. Güneş hisabına dayanana da «Sene-i Hicriyye-i Semsiyye» denilir. Bu da Milâdî 622 senesi eylûlünün 23 ne tesadüf etmektedir.

SENELİK NEMA (سنهلك نما) [*Mal.*] Senelik faiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nema; Arapça faiz demektir. Tanzimattan evvel yapılan Istikrazlarda bundan başka şu tâbirler de geçer: Sarrafiyye, akçabaşı, güzeşte, Sarrafiyye; komisyon, akçabaşı; resülmâl, güzeşte de faiz yerinde kullanılırdı.

SENG-İ HARA (سنگ خارا) [*Hal.*] Pek sert taş, kaya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Atarlar seng-i harayı diraht-ı meyvedar üzre
Lâ

SENG-İ İBRET (سنگ عبرت) [*Sar.*] Topkapı Sarayı'nın ikinci kapısı olan orta kapının önünde dikili bulunan taşa verilen addır. İdam edilenlerin başları bunun üzerine konulup teşhir edildiği için ibret taşı demek olan bu ad verilmiştir. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

SENG-İ KABİR (سنگ قبر) [*San.*] Mezar taşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Seng-i mezar» da denir.

Ölürsem görmeden millette ümit ettiğim feyzi
Yazılsın seng i kabrimde vatan mahzûn ben
mahzun
Namık Kemal

SENG-İ MEZAR (سنگ مزار) [*San.*] Kabir taşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Seng-i kabir» de denir.

Öyle bir şiddet-i tasmim ile çıktım ki yola
Karşıma çıksa eğer seng-i mezarım dönmem
Abdülhak Hâmit

SENG-İ MUSALLA (سنگ مصلی) [*San.*] Namaz kılınmak için cenaze konan taş hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kadrini seng-i musallada bilüp ey Baki
Durup el bağlayalar karşına yaran saf saf
Baki

SENKENDAZ (سنگ انداز) [*Mim.*] Eski kalelerde kale dibine sokulan düşmana yukarıdan ağır taşlar vesaire atmak için altı açık cumba gibi çıkmalara verilen addır. Kale kapılarını müdafaa için üst taraflarına da böyle senkendazlar yapılırdı.

SENKENDAZ MANCINIK (سنگ انداز مانجنیق) [*San.*] Taş atan mancınıka verilen addır.

SENKTRAŞ (سنگ طراش) [*San.*] Binalara lâzım olan taşları icap eden şekilde kesip yontan, mermer sütunlar, başlıklar ve kabartma tezyinat yapan taşçı ustası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski vesikalarda geçer.

SENLİ BENLİ (سنلی بنلی) [*Hal*] Mecaz yoluyle lâübaliyane teklifsizce görüşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Senli benli olmak, senli benli görüşmek suretinde de kullanılır.

Üftadelerle gerçi o meh senli benlidir.
Benlik derse de yakışır çifte benlidir.
Lâ

SEPET ARDINDAN GELME (سپت آردندن گلمه) [*Ask.*] Yeniçerilikle alâkaları olmadığı halde bir yolunu bularak ocağa intisap etmiş, (girmiş) olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elli, altmış ve hatta yüz akçe yevmiye alan ve açıktan ocağa sokuldukları için «saplama» denilip askerlik nedir bilmiyen bu türlü kimselerin çoğalması üzerine Köprülü Zade Fazıl Mustafa Paşa'nın sadareti zamanında sıkı yoklama neticesinde ocaktan çıkarılmışlardı.

SEPETÇİLER KÖŞKÜ (سپتجیلر کوشکی) [*Sar.*] Sirkeciden Sarayburnu'na gidilirken sol tarafta deniz kenarında bulunan köşkün adıdır. Son zamanlarda askerî ecza-yı tıbbiye deposu olarak kullanılan bu köşk için Abdurrahman Şeref Efendi Topkapı sarayı hakkındaki yazısında (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, birinci cilt, sahife 286) şu tafsilâtı vermiştir:

«Sepetçiler köşkü leb-i deryada (deniz kenarında) surun bedenine kurulmuş yüksek bir bina olup letafet-i mimariyeden (mimarî güzellikten) âri değildir. Üst katında ve deniz cihetinde baştan başa uzayan balkon boğazın ceyyid havasına maruzdur. Köşk bugün Harbiye Nezaretinin ecza-yi tıbbiye deposudur. İçerisi

depo olmıya lâyık bir surette küllî tamire uğramış olduğundan yalnız bir odada müdevver tavan muhafaza olunabilmiştir. Altındaki kapı kale de sonradan açılmıştır Hiç bir tarafında bir kitabeye tesadüf edilemedi.»

SEPETLEMEK (سپتلمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kovmak, uzaklaştırmak, istiskal etmek, def' ve tard etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SEPETLİ FİSTAN (سپتلی فیستان) [*Kıy.*] Balina balığı kemiklerinden yapılmış ince çemberlerle sepet gibi kabarık bir nevi fistan adıdır. Vücudun belden aşağı kısmını örttüğü için fistanın aşağısı şişkin ve çok kumaşlı gösterirdi. Avrupa'da moda olan ve XVIII inci asrın sonlarına kadar devam eden bu biçim fistanlar Türkiye'ye de gelmiş ve «malakof» adını almıştı.

SEPETTE PAMUĞU OLMAMAK (سپتده پاموغی اولماق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle bilgisizlik, irfansızlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SEPET TİMARI (سپت تیماری) [*Mal.*] Sahibinin bir müstahak bırakmaksızın ölümüyle mahlûl olmuş ve tevcih edilmiyerek sahipsiz kalmış olan timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir müddet elde tutulmak lâzımgelen kâğıtlar intizar dosyası mahiyetinde olarak sepette muhafaza edildikleri için bu adı almıştır. Bu timarlar Devlet ricaliyle sancak beylerine me'kel (yemeklik) olmuştu. Timarların kaldırılması üzerine bu tâbir de tarihe karışmıştır.

SERAÇE (سراچه) [*Mim.*] Küçük saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sarayçe'den bozmadır.

Ben sem'i seraçe-i firakım
Süz u ciğer ile hoş mezakım
Fuzuli

SER AHENK (سر آهنك) [*Mus.*] Çalgıcıbaşı, orkestra şefi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ahenk; Farsça seslerin düzgün oluşu, musikî âletleri arasında sesbirliği bulunuşu, çalıp çağırıp eğlenme mânalarına geldiği gibi yine Farsça (serahenk) karakol, çarkacı asker demektir.

SERAHOR (سراخور) [*Ask. İda.*] Osmanlıların ilk devirlerinde ordunun bir yerden başka bir yere hareketinde yolların yapılması ile beraber ağırlıkların nakil ve sairesi veyahut memleket içinde zelzele (deprem) gibi bir âfetin vukuuyle harap olan yerlerin hemen tamir edilmesi işlerinde kullanılanlara verilen addır. Bunlar hıristiyanlardan seçilir ve hizmetlerine mukabil kendilerine ücret verilirdi.

«Lûtfi Paşa Tarihi» nin tashihine bakan rahmetli Âli Bey haşiyelerin birinde (sayfa 161) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Tibyan-ı Nâfi' der terceme i Bürhan-ı Katı'» Bu kelime «Ser ahur» suretinde mazbut olup tavile başı ata dinir» denilmekte «Ferheng i encümen aray-ı Nasırî» de bunu müeyyid bulunmaktadır. «Kamus-u Türkî» de ise «Salahur serahurdan galat' vaktiyle bir kale ve mevkiin muhafazasiyle muvazzaf olup bu hizmete mukabil tekâlif-i emiriyyeden muaf cengâver adam» denilmektedir. «Maani-i Lehçe» de ser ahur; Asakir-i Osmaniyye süvarisinin ikinci alayı efradına verilen nam-ı kadim» suretinde izah olunmuştur.»

Cerahora müteradif tâbirlerden addeden Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunşarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, cilt 1, esahif 3 haşiyesi) şöyle diyor:

«Cerahorlar, ücretli olup ihtiyaç zamanında toplanırlardı. Cerahor veya serahorlar ordu mühimmatını, çadırları, harb levazımatını develerle naklederlerdi. (Halkondil zeyli teşkilât kısmı, s. 38 deki hayvan yatakları kısmında) cerahorlar daha sonraları inşaat ve amele işlerinde istihdam edilmek üzere hudut Hıristiyanlarından alındı.»

SERASER (سراسر) [*Giy.*] İpekli ve altın gümüş işlemeli kıymetli kumaş adıdır. Büyüklere giydirilen kürkler bu kumaştan yapılırdı. Vesikalarda «Serasere kaplı kürk» suretinde geçer. (Başvekâlet Arşivi) nde mevcut bir vesikadaki izahı ve fiyatı şöyle gösterilmiştir:

«Altınlı gümüşlü sarı çınar yaprağı nakışlı, sırmasının beyazı iki yüz on dirhem, ipeğinin Bursa şehrisi yüz sekiz dirhem gelür on bir zira' seraserin âlâsı dokuz bin Akça, evsatı sekiz bin, ednası altı bin dört yüz akça.

«Defa altını gümüşü beyaz üzerine kollu nar nakışlu, yeşil tahrirlû, sırmasının beyazı iki yüz dirhem, sarısı doksan dirhem, ipeğinin Bursa şehrisi yüz sekiz dirhem, Acemi beş yüz dirhem, mecmuu dokuz yüz beş dirhem gelür on bir zira seraserin âlâsı sekiz bin dokuz akçaya, evsatı yedi bin dört yüz, ednası altı bin akçaya.»

Seraser'in İstanbul'da en ziyade tanınmış ve Osmanlı saltanatı devrinde çok ehemmiyyet kazanmış bir kumaş olduğunu, nev'ine göre altın veya gümüş tel ile dokunan bu kumaşın ihsan olunan hil'atlerde kullanıldığını yazan eski eserler bilgini Tahsin Öz (Türk Kumaş ve

Kadifeleri, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1946, sayfa 62) şunu da ilâve ediyor:

«Bunun eski ve nefîs bir parçası Topkapı Sarayı Müzesi hazine dairesinde teşhirdedir. Arz odasının kadim döşemesi olan bu yastık ve örtülerin, kumaşlarının İstanbul seraseri olduğu üzerine inci işlenmiş bulunduğu eski kayıtlarında bildirilmektedir.

«Bilâhare bu kumaşın Has-ül-has seraser, Vezir seraseri, Beylerbeyi seraseri, Evsat seraser, Edna seraser namiyle beş nevi yapıldığı muhtelif kayıtlardan anlaşılmaktadır. Üzerleri tezyinatlı olanlara çi'li seraser namı verilmiştir.»

Nardan bâl açar uçmağa melektir sanasın
Olsa zinpuş seraserle nedem cilvenüma
Nef'î

SERASER DÛZAN (سراسر دوزان) [*San.*] Seraser adı verilen ipekli, altın ve gümüşlü kumaş terzileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Zerdûzan» da kullanılırdı. Vesikalarda her ikisi geçer.

SERASER KUŞAKLILAR (سراسر قوشاقلیلر) [*Ask.*] Yeniçeri ağasına hizmet eden ocaklıların bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bellerine «Seraser» adı verilen kumaştan kuşak sardıkları için bu ad verilmişti. «Ağa gedikli-leri» de denildiği kaydolunan «Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 403) bunun için şu tafsilât verilmektedir:

«Bu sınıf Fatih zamanında meydana çıkmıştı. Evvelce ağaya hizmet edenlerle etmiyenlerin hepsi bellerine Karaman'da dokunan bir kuşak sararlardı. Ağaya hizmet edenlerle etmiyenleri birbirlerinden ayırmak için ağanın gediklilerine seraser denilen kumaştan sırmalı kuşak sardırdılar Onaltıncı asır başlarına kadar Yeniçeri ağalığı sekbanbaşılardan olanlara verildiğinden seraser kuşak sarmak bunların adamlarına mahsustu. Bundan başka Kethüda Beyin (kul kethüdasının) maiyyeti de seraser sarardı. Ağa bölükleri ihdas edilince sekbanbaşı ve kul kethüdasının maiyyetinin seraser kuşak sarmaları kaldırılarak yalnız Yeniçeri ağası maiyyetinin sarması kanun oldu.

«Seraser kuşaklı ağa gediklilerinin birincisi baş mehter olup ağanın yakını ve hususi hizmetkârıdır. Ondan bir derece aşağı olan orta mehter, ağa divanının tertip ve tanzimi ile süpürülmesine bakardı. Küçük mehter ise ağa kapısındaki talimhaneye nezaret ederdi. Bu üç mehter, ağa kapısında hizmette bulundukça her gün başlarına mücevveze denilen serpuşu giyerler ve ağa ile bir yere gidecekleri vakit de yünlüksüz keçe giyerek giderlerdi. Bunlar terfi ederlerse bölükbaşı, küçük çavuş veya âriyeti çavuş denilen çavuş vekili veya namzedi olurlardı. Ağa maiyyetinde hizmet edenlerden biri de saraçtı. Başına yünlüksüz üsküf giyerdi. Saraç; alaylarda ve gidişlerde Yeniçeri ağasının önünde yürüyüp yapuk denilen atların bellemesini taşırdı

«Bundan sonra sırasıyle Yeniçeri ağasının büyük bir kese veya torba içinde kaputunu taşıyan Çuhadar ve yine ağanın su matarasını taşıyan Mataracı, elbisesini götüren Camedan (camedar), tüfeğini götüren Tüfekçi ve bayrağını taşıyan Bayraktar ve ağanın tuğunu götüren tuğcular ve yel mumları denilen açıkta yanan mumları taşıyan üç mumcu ve yine ağanın günder yani mızraklarını taşıyad dört gunderci gelir ki bunların hepsi de seraser kuşak sararlardı.

«İşte mecmuu on dokuz olan bu seraser kuşaklılara ağa gediklileri denilmişti. Bu miktar sonraları bu hizmetlere münasip görülüp âriyeti denilen namzetlerle ziyade olmuş ise de esas olan on dokuz gedik değişmemişti.

«seraser kuşaklıların suçları olursa dayak yemeyip buna mukabil kuşakları alınarak ağanın hizmetinden çıkarılırlardı.»

Yeniçeri ocağı ile beraber bunlar da tarihe karışmıştır.

SERASKER (سرعسکر) [*Ask.*] Eskiden Millî Müdafaa Vekili (Savunma Bakanı) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı kaldırılarak yerine Nizamiyye teşkilâtı yapılırken ocak gibi ağalık unvanı da lâğvedilmiş ve «Umur-ı Berriyye-i Askeriyye Nezareti»nde bulunan zate «Serasker» denilmiştir.

Eskiden harblerde orduya kumanda edenlere «Serasker» ve «Serdar-ı Ekrem» denildiği için «Serasker» unvanı yeni ihdas edilmiş tâbirlerden sayılmaz. Ancak gördükleri iş itibariyle aralarındaki fark meydandadır.

Seraskerliğin ihdası sırasında Yeniçeri ağaları gibi İstanbul'un zabıta işleri ve yangına karşı tedbir alınma vazifeleri de Seraskere tevcih olunmuş idi. Bu hal 1262 (1845-46) senesine kadar devam etmiştir. O tarihte zabıta işlerinin askerlikten tefrikiyle mercii yine Serasker olmak ve fakat idarî işlerde bir dereceye kadar müstakil bulunmak üzere bir «Zaptiyye Müşiriyyeti» kurulmuştur.

Seraskerler ilk zamanlarda «Ağa kapısı»nda vazife görürlerken 1252 (1836) de İkinci Sultan Mahmut'un emriyle Eskisaray boşaltılarak Seraskerlik makamı ittihaz olunmuştur. Şimdi Üniversite olan eski Harbiye Nezareti binası mevcut saray yıkılmak suretiyle 1282 (1865)

senesinde yapılmıştır. Bina, mühendishanenin yetiştirdiği güzide mühendislerden (Ali Paşa)nın eseridir.

1252 (1836) da (Halil Rifat Paşa) ya Serasker olduğu halde Hassa ve Mansure müşirlikleri ile «Anadolu Seraskerliği» unvanı verildi. Sonradan iki seraskerlik (Sait Paşa) uhdesinde birleştirildi. Hicrî 1258 senesi zilhiccesinde (1842) de (Mustafa Nuri Paşa) nın azli üzerine seraskerlik lâğvedilmiş, (Reşit Paşa) ya bu vazife «Asakir-i Mansure Müşiri» unvaniyle tevcih olunmuştur. Bir sene sonra Hassa ve Mansure müşirlikleri birleştirildi ve (Riza Paşa) yine «Serasker» unvanını aldı.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi bu hâdiseyi kaydederken (Lûtfi Tarihi, c. 7, s. 62) dikkate değen bir mütalâada da bulunuyor:

«Asakir-i Muntazame Seraskeri Sır kâtibi Mustafa Nuri Paşa'nın azli seraskerliğin ilgasını ve Hassa Dar-ı Şûrası Reisi Darbhor Reşit Paşa'nın terfi i şan ve şeref ile Asakir-i Nizamiyye Müşiri ve İstanbul Muhafızı nasbını netice vermiş ve Muhafızlık Vekâleti Ferik Eyüp Paşa'ya ihale olunmuştur. (Hatıra) Ol vakit Hassa Müşiri Riza Paşa Serasker madununda bulunmamak ve kendisi Serasker olsa Mabeyn-i Hümayun müşirliğinden dûr olmamak için bu tevcihatı icra ettirmiştir zannederim. Sonraları yine seraskerlik unvanı iade olunması bu mütalâayı teyit ve tasdik eder intiha.»

1297 (1879-80) senesinde yapılan teşkilâtta Seraskerlik lâğvolunarak «Harbiye Nezareti» kurulmuş ve (Hüseyin Hüsnü Paşa) «Harbiye Nazırı» olmuştur. Fakat bu unvan da bir iki seneden fazla sürmiyerek tekrar «Serasker» unvanı ihya edildi ve 1324 (1908) İnkılâbına kadar serasker unvanı muhafaza olundu. 1908 Temmuz İnkılâbı ile «Serasker» unvanı da kaldırılmış, «Harbiye Nezareti» unvanı yeniden kabul olunmuştur.

Koşar mı harbe asakir, uyursa Serasker
Nedir ya görmese gayret sıgar ekâbirde
Abdülhak Hâmit

SERASKER KAPISI (سرعسكر قپوسی) [*Ask.*] «Serasker» adı verilen ve 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra «Harbiye Nazırı» unvanını alan zatın resmî makamî yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden resmî dairelere «Kapı» denildiği için seraskerlik dairesine de bu ad verilmiştir.

SERASKERLİK BERATI (سرعسكرلك براتی) [*Ask.*] «Serdar-ı Ekrem» unvaniyle sefere memur edilen Sadrazamla, «Serasker» unvaniyle kezalik sefere memur edilen Vezirlere bu vazifeleri münasebetiyle verilen fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Serdarlık Beratı» da denilirdi. Beratta yapacağı vazife belirtilir, kendisine geniş salâhiyyet verildiği de yazılırdı.

SERBEST DİRLİK (سربست دیرلك) [*Mal.*] Timar ve zeamet nevilerinden birinin adıdır. Bu türlü yerlerdeki bütün rüsum ve hâsılat mutasarrıflarına aitti. (Bak: Timar ve zeamet).

SERBEST TİMAR (سربست تیمار) [*Mal.*] Timar nevilerinden birinin adıdır. Bunun yerine «serbest dirlik» de kullanılırdı. Timarlarındaki bütün rüsum ve hâsılat mutasarrıflarına aitti. (Bak: Timar).

SERBOSTANÎ (سربوستانی) [*Sar.*] Sarayın «Cemaat-i Bahçe-i Hassa» teşkilâtı arasında bulunan sanat sahiplerinin başları hakkında kullanılır bir tâbirdir Bahçevan başı demektir. « Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı » adlı eserde (sayfa 468) 996 H. 1587-88 M. senesinde bu adla 40 kişinin çalıştığı yazılıdır.

SERÇ (سرج) [*San.*] At eyeri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde saraç diye kullanılan serraç bundan yapılmıştır.

Mutantan ağayan-ı zerrin serç
Şufuf-ı adûyu ider herc ü merç
Sâbit

SERÇAVUŞ (سرچاوش) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitlerinden birinin adıdır. Ağa bölüklerinin beşinci bölüğünün zâbiti olan serçavuşa « Çavuş-ı büzürk» de denilirdi. Her ikisi başçavuş demektir. Yeniçeriliğin lâğvi üzerine meydana getirilen askerlik teşkilâtiyle Tanzimat'tan sonra kurulan ve bilâhare jandarma adını alan «Zaptiyye» teşkilâtında da başçavuş yerinde kullanılmıştır. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra tarihe karışmıştır.

SERÇEŞME (سرچشمه) [*Ask.*] Sergerde, zabıta memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Başvekâlet Arşivi) ndeki 127 numaralı «Mühimme defteri» nin 212 nci sayfasındaki «Ferman» da «Süvari sekban levendatının büyük bir zâbitinin adıdır» denilmiştir. Yeniçeri ocağının lâğviyle askerî teşkilât yapılıncıya kadar memleketin bazı yerlerinde Yeniçeri teşkilâtına dâhil askerler bulunduğu gibi eyalet ve sancaklarda da eyalet askeri vardı Beylerbeyilerle Sancak beylerinin de maiyyeti halkını teşkil eden birtakım kuvvetler mevcuttu.

Eyalet askeri kısmen sulh vaktinde dahi silâh altında bulunur ve kısmen son zamanlardaki redif ve müstahfız teşkilâtı gibi muharebe vukuunda silâh altına alınırlardı. Taşrada

bulunan ve eyalet askeri adını alan bu askerler yerli kulu piyadesiyle serhat kulu ve topraklı namlarındaki süvarilerden terekküp ederdi. Yerli kulu piyadesi azeb, sekban, icâreli, lâğımcı ve müsellem olmak üzere beş sınıfa ayrılmışlardı. Sekbanlar fevkalâde ihtiyaç zuhurunda kendi rizalarıyle iş başına gelen köylülerden ibaret idi. Sekbanların zamanla ehemmiyetleri zail olduğu için yerlerine «tüfenkçi» namıyle bir sınıf piyade istihdam olunmıya başlanmıştır. Her elli altmış tüfenkçi bir bayrak itibar olunur ve «gönüllü zâbit» adlı bir zâbitin kumandası altında bulunurlardı. Her eyalet veya sancağın tüfenkçi bayrakları «Tüfenkçi başı» adını taşıyan bir zâbitin kumandasına verildiği gibi ehemmiyyetleri ziyade olan eyaletlerde üçer veya beşer tüfenkçi başı mevcut olduğu cihetle bunlardan birine «serçeşme» ıtlak olunarak 1908 Temmuz İnkılâbına kadar devam eden zaptiyye alay beyleri hükmünde tutulurdu.

Yine eyalet askerini teşkil eden ve «Serhat kulu» namını alan süvarilerin her elli altmış kişisi «bayrak» nami altında bir müfreze teşkil eder ve bu müfrezelerin bir kaçı birleştirilerek «Deli başı» adını alan bir zâbitin kumandasına verilirdi. Birkaç Delibaşılığın birleştirilmesinden hasıl olan teşekkülün başına da (Alay beyi) yahut (Serçeşme) namı verilirdi. Anlaşılıyor ki «Serçeşme» lik binnetice alaybeyliği gibi oldukça mühim bir vazife idi.

Eyalet, Beylerbeyilerin idaresinde olduğu için bütün bu teşkilât onların emri altında idi. Eyalet paşalarından daire halkı geniş olup aynı teşkilâtı kendi hususî dairesinde vücude getirmiş olanlar da vardı.

Bûtane gamzesi serçeşmedir o hunrîzin.
Silâh-ı gam kuşanup biz dahi levend oluruz.
Sâbit

§ [*Hal.*] Suyun başı ve çıktığı yer, pınar, kaynak yerinde de kullanılır.

Gezen peykânlarındır tende ya can bağına aşkın
Belâ serçeşmesinden her taraf sular revan etmiş
Fuzulî

SERÇİN DERÇİN RESMİ (سرچين درچين رسمی) [*Mal.*] Kesilen hayvanlardan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «mürde bacı», «zebhiye resmi» de denilirdi. Bunların her üçü müteradif lâfızlardandı.

«Lehçe-i Osmanî» de «Serçin»: «Seçme, baş, boy. Serçin perçin aslı serçin derçin perakende; rüsumat, canavar resmi» suretinde izah olunmuştur.

«Serçin derçin resmi» İstanbul ile Rumeli de, «mürde bacı» ile «Zebhiye resmi» de eksériya Anadolu ve Arabistan'da kullanılırdı. Bu resim ayrı bir mukataa idi ve «mukataat hazinesi» varidatından maduttu.

Sonraları ilk iki tâbir terkedilmiş, vakıa daha uygun olan «zephiye resmi» baki kalmıştır. Zephiye resmi» 1908 Temmuz İnkılâbından sonra belediyelere terkedilmiştir.

SERÇİNÎ (سرچينی) [*Sar.*] Baş pişirici yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SERDAB (سرداب) [*Mim.*] Padişah saraylarında cenahlarında (sağ ve sol taraflarında) bir yahut birer oda bulunan üç köşeli sofalara verilen addır. Sarayın musiki âlemleri burada yapılırdı. Serdab; Farsça yer altında olan serin ve soğuk oda, bodrum demektir. Böyle yerler ekseriya sıcak yerlerde gündüzleri sıcaktan korunmak için yapılır. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna «zir-i zemin» denir.

SERDAB ÂLEMLERİ (سرداب عالمری) [*Sar.*] Saraylarda yapılan saz âlemleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu âlemler sarayın «serdab» denilen cenahlarında (sağ ve sollarında) bir yahut birer oda bulunan yerde yapıldığı için bu adı almıştır. Kendisi de musiki üstadı olan ve Şark musikisinin en parlak devri sayılan Üçüncü Selim zamanında bu âlemler sık sık yapılırdı.

SERDAB KASRI (سرداب قصری) [*Sar.*] Topkapı Sarayında Üçüncü Selim'in annesi için yaptırdığı köşkün adıdır. Abdurrahman Şeref Efendi Topkapı Sarayı hakkındaki yazısında (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, birinci cilt, sahife 290) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Topkapı Sarayının arkasında Sultan Selim Han-ı Salis validesi için Serdab denilen kasr-i şirini yaptırmıştı. Bu köşk Şelimiye ve Adalar cihetine nezaret-i kâmileye malik ve balgamî taştan masnu' bir bedia olup odalarının duvarları aynalarla kaplanmış ve aralarına çiçek saksıları vazolunmuş ve saksılardan sular akarmış. Sultan Abdülmecid Han Yeni sarayı teşriflerinde mutlaka bu kâsr-ı dilnişinde bir müddet aram ve istirahat etmek âdetleri imiş. Has Oda kethüdalığından mütekait Hacı Hayri Beyefendi Serdabı târif ederken ağzı sulanıyor ve nazarında hiçbir köşkün bunun kadar değeri olmadığı ifadesinden anlaşılıyor. Serdab dahi emsalinin yanına gitmiş, yanı bilârahm (acımadan) hedmedilmiştir (yıkılmıştır).»

SERDAR (سردار) [*Ask.*] Harp halinde bulunan ordunun kumandanına verilen unvandır. Bunun yerine «Serasker» de denilirdi. Eskiden padişahlar tarafından görülen bu vazife sonra-

dan kubbe vezirlerine verilmiye başlanmış, Yeniçeri ocağının lağvından sonra da askerden yetişen kumandanlara verilmiştir. Sadrazam bizzat memur edilmiş ise ona «Serdar-ı Ekrem» denilirdi.

Geniş salâhiyyetleri bulunan serdarlar hakkında (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 192 ve mütaakıp) ında şu tafsilât vardır:

«Kubbbe vezirlerinin herhangi birisi serdar veya serasker unvanıyle sefere memur edildiği zaman kendisinin maiyyetine kapıkulu askerinden münasip miktar yeniçeri, cebeci, topçu ve süvari askeri verilirdi. Bu, serdar olan vezirin padişah tarafından kabulünde sadrazamın serdar-ı ekremliğinde olduğu gibi başına sorguç takılmaz ve kendisine bazan saltanat sancaklarından birisi verilir vesair vezirlere giydirilen bir samur kürk giydirilirdi. Serdarlara icabında kullanmak ve doldurmak üzere üstüne padişahın tuğrası çekilmiş beyaz yani boş ve yazısız ahkâm kâğıtları verilirdi. İcabında serdarların kendileri de verilen müsaade üzerine H. 1050 M. 1640 senesine kadar tuğra çekerler, fakat çok zaman almış oldukları tuğralı kâğıtları kullanırlardı.

«Serdar olan vezirin maiyyetinde malî işleri görmek üzere ya bir defterdar veya defterdar makamında bir hazine kâtibi bulunur ve kendi tezkirecisi de reis-ül-küttap vazifesini görürdü. Serdar vezir hareketinden itibaren divan kurar, dâva dinlerdi Maiyyetindeki vazife sahipleriyle gideceği mıntakalardaki azil ve tâyin hususunda selâhiyyeti vardı. Fakat seferden avdetten sonra bunların hesabını verir ve sadrazamla arası iyi ise verdiği memuriyetler kabul olunurdu.

«Serdar olan vezirlere serdarlık fermanı verilirdi. Bunların şevk ve gayretlerini artırmak için kendilerine iltifat olmak üzere kürk, sorguç, kılıç veya hançer gönderilirdi. Gerek mansıba çıkan ve gerek serdar olan bir vezirin silâhtar ile çuhadarı alayda kırmızı zerdûz üsküf ve kırmızı kadife şalvar siyerdi. Şatırlarının başlarında zerrin taçlar vardı. Serdar olan vezir alayında yedi baş yedek at yedilirdi.»

Kaza gibi küçük yerlere Yeniçeri ağası tarafından tâyin olunanlara da «Serdar» adı verilirdi. «Yeniçeri serdarı» da denilen serdar bulunduğu kazadaki yeniçerilerin ve acemi oğlanların hattâ cebeci ve topçuların zapt u raptından mes'uldü. Serdar, Yeniçeri ağasının mektubu ile tâyin olunurdu. Kasaba ve şehirlerdeki Yeniçeriler sefere memur olurlarsa Serdarları maiyyetiyle gelip yeniçeri kuvvetlerine iltihak ederlerdi.

SERDAR-I EKREM (سردار اکرم) [*Ask.*] Ordu başkumandanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bu vazife bizzat Padişahlar tarafından görülürken kendileri harbe gitmekten vazgeçince başkumandanlık vazifesi Sadrazamlara verilmiş ve bu işi üzerine alanın kadri bir kat daha yükseltilmek maksadiyle «Serdar-ı Ekrem» den lmiştir.

Serdar-ı Ekrem unvanını alan Sadrazamın zaten icraat ve tevcihat hususu da pek geniş olan selâhiyyeti bir kat daha arttırılırdı. Serdar-ı Ekremler tam nüfuz zahibi ve Devletin her türlü icra kuvveti selâhiyyetini haiz olduklarından Tersane, Darphane gibi işleri itibariyle mutlaka İstanbul'da bulunmak zaruretinde olanlardan maada vezirler de dâhil olmak üzere bütün menasıp erbabı, askerlikle alâkalı ocaklılar ve ağaları ordu ile gider, Payitahtta (başkent) ise kethüda, defterdar, reis-ül-küttap ve sair mansıp sahipleri yerlerine birer vekil bırakırlardı. Eyalet paşalariyle sancak beyleri dahi daireleri halkı ve livaları altında bulunan zuama ve timar erbabı ile birlikte gelip taraf taraf kale muhafızlıklarına ve Serasker maiyyetlerine tâyin olunarak Serdar-ı Ekrem'in maiyyetinde vazife görürler, onlar da mansıplarını bıraktıkları müteselliimler vasıtasiyle idare ettirirlerdi. Kubbe vezirlerinden harbe memur olanlara da «Serasker» unvanı verilirdi. İlkin bazan biribirine karıştırılan bu unvanlar sonraları tamamiyle ayrılmıştır. Bu serasker tâbiri «Vidin seraskeri», «Şark seraskeri», «Beriyye-tüş-Şam seraskeri» gibi unvanlardan da anlaşıldığı üzere kumandan mânasına iken yeniçerilerin lâğvı üzerine 1241 (1825-26) senesinde «Umur ı Berriyye-i Askeriyye Nezareti» ne tahsis kılınmıştır. Seraskerliğin ihdası sırasında Yeniçeri ağaları gibi İstanbul'un zabıta işleri ve yangınlara karşı tedbir almaları vazifeleri de seraskere tevcih olunmuştu. Bu hal 1262 (1845-46) senesine kadar devam etmiştir. O tarihte zabıta işlerinin askerlikten ayrılarak mercii yine Serasker olmak ve fakat idarî işlerde bir dereceye kadar müstakil bulunmak üzere bir «Zaptiyye Müşiriyyeti» kurulmuştur.

Serdar-ı Ekrem, Payitahttan hareket etmeden evvel eski âdet veçhile alay ile otağ-ı Hümayuna gider, orada murassa kılıç, destar, Selimî üzerine mücevher sorguç ve nimtene kaplı samur kürk ilbas (giydirilmek) edildikten sonra Sancağ-ı Şerif Padişah eliyle kendisine teslim olunurdu.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 160 ve mütaakıp) ında «Serdar-ı Ekrem» lik için şu tafsilâtı veriyor:

«Sefere memur olan Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem, hareketinden evvel Şeyhülislâmla beraber Padişah tarafından kabul olunarak kendisine üstüste iki kat kürk giydirilip beline müçevherli hançer ve başına otaga veya sorguç takılır ve eline bizzat Padişah tarafından Sancağ-ı Şerif verilerek muvaffakıyyet temenni olunurdu. Bazı vezir-i âzamların başlarına fevkalâde bir iltifat olmak üzere iki ve hattâ üç sorguç takılırdı.

«Omuzunda Sancağ-ı Şerif olduğu halde Padişahın huzurundan çıkan Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem sefer ekseriyyetle Avrupa kısmında yapıldığı için mükemmel bir alayla Sancağ-ı Şerif yanında salât ü selâm getirilerek Davutpaşa'daki ordugâha giderdi. Padişah kapı kulu ocaklarının Davutpaşa'dan hareketinden evvel ordugâha gelip kanun üzere Sancağ-ı şerifi ve orduyu teşyi ederdi. Sefere memur olan Sadrazama serdarlık beratı verilirdi.

«Sadrazam ve Serdar-ı Ekremle beraber Devlet merkezindeki memurlar, Hazine, Defterhane, divan kuyudatı ve defterleri de beraber gider ve icab eden muamele ordugâhta yapılırdı. Devlet merkezinde Sadrazama vekâlet edecek olan rikâb-ı Hümayun veya Sadaret kaymakamı denilen bir vezir bırakılır, bunun maiyyetine de sefere memur olanların yerlerine vekil olarak müdür ve kâtipler tâyin olunur, bunlar da Devlet merkezindeki muamelelere ait rikâp defterleri denilen muhtelif defterleri tutarlardı.

«Vezir-i âzam ve Serdar-ı Ekrem, seferlerin uzaması ve asker ihtiyacına mebnî icabında kendi kesesinden olarak mühim miktar asker de yazardı. Meselâ 1104 H. 1692 M. senesinde Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa beş yüz süvari ve iki yüz piyade yazmıştı.

«Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem seferde bulunduğu müddetçe bütün tevcihatı, azil ve tâyinleri, nefiy ve idamları Padişaha sormadan yapardı. Onun emri ferman demekti. Zaten seferde iken bütün fermanları o, dilediği gibi yazdırırdı. Ordudan yazılan hükümler, fermanlar Padişaha sorulmadan yazılmış olan tuğralı hüküm ve fermanlardı. Ordu kışlakta bulunurken Sadrazam, divan ı Hümayunda olduğu gibi haftanın muayyen günlerinde divanı akdederdi.

«Sadrazamların beraberinde nişancı veya tevkiîler sefere gitmedikleri zam (onaltıncı asır sonlarına kadar) serdar olan vezir-i âzama tuğralı ahkâm kâğıdı denilen ferman verilir ve bunu Sadrazam lüzumu halinde de dururdu. Mamafih onyedinci asırdan itibaren nişancıların da Sadrazamla beraber sefere gitmeleri ve yerlerine vekil bırakmaları âdet olduğundan sonraları bu tuğralı kâğıtlara lüzum kalmamıştı. Ordudan yapılan tâyinleri merkezdeki tâyinlerden ayırmak için ordu tâyinlerine (ordudan tâyin edilmiştir) denilirdi. Seferde olan Sadrazamların telhisleri nüfuzlarını takviye için reddedilmezdi.

«Serdar-ı Ekrem olan Vezir-i âzamların seferde gayretlerini artırmak ve onları teşci etmek için kendilerine Padişah tarafından fevkalâde iltifatı havi hatt-ı Hümayun ile murassa kılıç veya hançer, kürk ve sorguç gönderilmesi âdetti. Hatt-ı Hümayun ile beraber gelen bu hediyyeler orduda merasimle karşılanır ve Sadrazam hatt-ı Hümayunu öperek alır ve gelen şeyleri giyer, hançeri beline takar ve hatt-ı Hümayun baş çadır veya divan çadırına davet edilen ordu erkânı huzurlarında Reis-ül-küttap tarafından okunurdu.

«Vezir-i âzam ve Serdar-ı Ekrem seferden kendi arzusuyle avdet edemezdi. Kış münasebetiyle avdeti lâzım gelirse avdeti için Padişah tarafından kendisine hatt-ı Hümayun gönderilir ve ancak davet hattı denilen bu emri alınca kapı kulu ocaklariyle beraber Devlet merkezine gelirdi. Yalnız bu kanuna muhalif olarak Dördüncü Mustafa zamanında Rusçuk yaranının teşvikiyle Çelebi Mustafa Paşa ansızın Edirne'den İstanbul'a hareket etmiş ve Padişah da bu emr-i vâkii kabule mecbur olmuştu.

«Serdar-ı Ekrem olan Sadrazamların yapacakları masarıften dolayı kendilerinden hesap sorulmazdı. Onaltıncı asır başlarında bir defa böyle bir harekete teşebbüs edilmiş ise de sonradan vazgeçilmişti.

«Vezir-i âzam ve Serdar-ı Ekrem olanlar sefere çıktıkları günden hududa varıncıya kadar her menzilde arpa, et, ekmek, yağ ve ballarını sürsattan alırlardı. Bu muamele hakkında baş muhasebe ile nüzül emini ve koyun emini defterlerine işaret edilirdi. Harb sahasına girilince artık sürsat zahiresi temin edilemiyeceğinden muamele burada nihayet bulurdu. Bundan sonraki sarfiyat nüzül ve iştira zahiresinden tedarik ve sarf olunurdu. Yağ ve bal verilmezdi.»

Serdar-ı Ekrem unvaniyle sefere giden Sadrazam'ların altısı vazife başında şehid olmuştur.

1 — Hadım Ali Paşa; Osmanlı tarihinde Şeytan kulu adıyle anılan çapulcu âsileri takib ederken Kayseri ile Sıvas arasında Gökçay'da göğsüne ok isabetiyle şehid olmuştur (Rebiülâhir 917 - 1511).

2 — Hadım Sinan Paşa; Mısır seferinde Yavuz Sultan Selim'i öldürmek için otağ-ı

Hümayuna kadar sokulan fedailer tarafından sancak dibinde durduğu sırada şehid edilmiştir (29 zilhicce 922 - 1517).

3 — Tayyar Mehmet Paşa; Bağdat muhasarasında kaleden atılan bir kurşunla alnından vurularak şehid olmuştur (19 şaban 1048 - 1639).

4 — Köprülü zade Mustafa Paşa : Düşman eline geçen Niş, Vidin ve Belgradı geri aldıktan sonra İstanbula dönüp ertesi sene tekrar Macaristan seferine giderek Salankamin Muharebesinde şehid olmuş, na'şı İstanbula getirilerek babasının yanına gömülmüştür (25 zilkide 1102-1691).

5 — Elmas Mehmet Paşa; Tameşvar üzerine giderken Tise çayı'na Zenta mevkiinde kurulan köprüden karşıya geçip düşmanın hücumuna maruz kaldığı sırada köprünün yıkılması yüzünden geriye dönememesi neticesi olarak şehid olmuştur ((23 safer 1109 - 1697).

6 — Şehid Ali Paşa; Avusturyalılarla Varadin muharebesinde Anadolu beylerbeyi Ahmet Paşa'nın şehadeti ve fırkasının hezimeti üzerine askeri teşci için eline aldığı Sancağ-ı Şerifle askerin önünde hücuma başladığı sırada alnına kurşun isabetiyle şehid olmuştur (16 şaban 1128 - 1715).

Serdar-ı Ekrem unvanı sonradan askerlerden tâyin olunan başkumaneanlara verilmeğe başlanmıştır. En son Serdar-ı Ekremler askerlerden 1270 (1853) harbinde Ömer Paşa, 1293 (1876) harbinde de Abdülkerim Paşa'dır.

SERDARLAR (سردارلر) [*Ask.*] Yeniçeri ağası tarafından kaza gibi küçük yerlere tâyin olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Yeniçeri Serdarı» da denilen serdarların vazifesi mahallerindeki askerî teşkilâtın zapt ü raptını temindi.

SERDAR-I ULEMA (سردار علما) [*İlm.*] Zamanındaki âlimlerin en yükseği, yaşlı ve bilgilisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların hocaları hakkında da kullanılırdı. «Fatih Kanunnamesin» de (Sayfa 10) «Şeyh-ül-islâm ulemanın reisidir ve muallim-i Sultan dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezir-i âzam anları riayeten üstüne almak münasiptir ama müftü ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tesaddür dahi ederler» diye yazılıdır.

SERDARLAR KÂTİBİ (سردارلر كاتبی) [*Ask.*] Yeniçeri ağası'nın mektubuyle ağa tarafından kaza gibi küçük yerlere «serdar» adıyle tâyin olunanların yazılarını yazmak vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Yeniçeri Serdarı» da denilen serdarın vazifesi mahallindeki askerî teşkilâtın zapt ve raptını temindi. «Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapı Kulu Ocakları» adlı eserde (cilt 1, sayfa 327) deki kayde göre ocakta en son Serdar Kâtibi Haşmet Efendi isminde biri olup ocağın lağvından sonra kendisine Hacegân rütbesi verilmişti.

SERDARLIK BERATI (سردارلق براتی) [*İda.*] Sefere memur olan ve «Serdar-ı Ekrem» unvanı verilen sadrazamlarla vezirlere verilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Seraskerlik Beratı» da denilirdi.

SERDEFTER (سر دفتر) [*Hal.*] Bir gürühun başı ve reisi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Buna âlem eder şimdi şehadet ittifak üzere
Ki sensin ehl-i tab'a daniş ü idrâke serdefter
Nef'î

SERDEFTERCİ (سر دفترجی) [*İda.*] Sadarete bağlı Beylikçi kaleminde defterlerin muhafazası hizmetini gören memurların başına verilen addır. Defterhane'de de bu adla memur bulunduğu gibi resmî dairelerin bir çoklarında Defterci adlı memurlar vardı. Eskiden arşiv yerinde kullanılan «Mahzen» deki defterlerden lüzum görülenleri bunlar çıkarıp alâkalı memurlara götürürler, işleri bitince tekrar alıp mahzendeki yerlerine koyarlardı.

SERDENGEÇTİ (سردن گچدی) [*Ask.*] Akıncılardan düşman ordusu içine dalmak veya muhasara altına alınan bir kaleye girmek için fedaî yazılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara, ellerinde kınlarından sıyrılmış kılıçlarla bu tehlikeli işlere atıldıkları için «Dalkılıç» da denilirdi. Düşman ordusuna dalacak veya kaleye girecek olanların dönmelerinden ziyade ölmeleri ihtimali olduğu için bu adı almışlardı. Düşman ordusuna dalmak üzere ayrılan serdengeçtiler düşman ordusunun sağ, sol veya arka tarafından ve hep birden hücum ederler, maksatlarına nail olmadıkça dönmezlerdi. Zaptı uzayan kalelere geceleyin merdiven kurmak suretiyle girerler, rastladıklarını kılıçtan geçirmek suretiyle maksadı temin ederlerdi.

Serdengeçtilerden girdikleri tehlikeli işten kurtulanlara üçer beşer akçe terakki verildiği gibi hususî bir imtiyaz eseri olmak üzere «Serdengeçti kavuğu» adlı yeniçerilerin başlarına giydiklerinden farklı bir serpuş giymek salâhiyyetini iktisap ederler ve «Serdengeçti ağası» diye tâzim ve tekrime de mazhar olurlardı.

İlk zamanlarda büyük muvaffakiyyetler temin eden ve ekseriyyetle teşebbüsleri ölümle neticelenen serdengeçtiler yerine sonraları menfaat temini maksadıyle o yolu tutanlar olmuş ve bu sebeple eski kıymet ve ehemmiyetini kaybetmiştir. Nitekim Kaynarca Muahedesi'ni intaç eden muharebede bir senede üç kere serdengeçti yazılıp ulûfeye nail olanlar görülmüştür. Bunun da sebebi Yeniçeri ocağı'nın eski intizamını kaybetmiş olmasıyle beraber serdengeçti yazılanlarla sonradan bu maksatla yazılanlar arasında fark hasıl olmasıdır. İlk zamanlarda serdengeçtiler, yeniçeriler arasından çıkardı. Serdengeçti bayrağı açılınca yeniçerilerden istiyenler bu bayrağın altına gelirdi. Sonraları ise yine yeniçerilerden serdengeçti yazılanlar olmakla beraber sefer vukuunda payitahtta ve taşralarda serdengeçti bayrakları açılır, hariçten herkim olursa olsun «teshih bedergâh» kılınmak suretiyle ocağa kabul edilirdi. Yeniçerilikle alâkası olmıyan ve talim ve terbiye görmiyen eski tâbir veçhile «nefir-i âm» kabilinden olan bu türlü derme çatmalardan istifade olunmamak tabiidir.

Serdengeçtilere fazla yevmiye ve içlerinden sağ kalanlara hizmetlerinin derecesine göre yayabaşılık, bölük başılık, zağarcılık, sekbanlık, solaklık, sipahilik ve kapıcılık verilirdi. İçlerinde kale yürüyüşlerinde en evvel hücum edene, kaleye bayrak dikene sancak beyliği verildiği de vâkidi.

Serdengeçti yazılanlara ulûfe senedi makamında olmak üzere «memhur» tâbir olunan bir kâğıt verilirdi. Bu kâğıtlar sonraları orduda birtakım kârcılar tarafından tutturulabildiğine satın alınır, bu suretle bir kısım mutavassıtlar bu işlerden istifade yolunu bulurdu.

«Serdengeçti» tâbiri Yeniçeri ocağı'nın kalkmasıyle ortadan kalkmıştır.

SERDENGEÇTİ AĞASI (سردن چکدی آغاسی) [*Ask.*] Düşman ordusu içine dalmak veya muhasara altına alınan bir kaleye girmek için fedaî yazılıp üzerine aldığı işi başararak ölümün gerdiği kanadın altından kurtulup geri dönenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu unvan cesaretin bir timsali sayılırdı.

SERDENGEÇTİ BAYRAĞI (سردن چکدی بایراغی) [*Ask.*] Düşman ordusu içine dalmak veya muhasara altına alınan bir kaleye girmek için fedaî yazılmak maksadiyle açılan bayrağa verilen addır. «Dalkılıç» da denilen «Serden geçti» ye lüzum hasıl olduğu zamanlarda bu bayrak açılır, memleket uğrunda ölümü göze alan yiğitler bu bayrağın altına koşardı.

SERDENGEÇTİ KAVUĞU (سردن چکدی قاووغی) [*Kıy*] Düşman ordusu içine dalmak veya muhasara altına alınan bir kaleye girmek için fedaî yazılıp yüzde yüz ölümden kurtulmuş olanların giydikleri başlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilerin başlarına giydikleri serpuştan farklı idi. Tüylerle süslenen bu kavuk, giyene mehabet verirdi.

SERE (سره) [*Öl.*] Başparmağın ucundan şehadet parmağının ucuna kadar germek suretiyle hâsıl olan uzunluk ölçüsüne verilen addır. Karıştan küçüktü. Dört sere bir arşın sayılırdı.

§ [*San*] Tuğranın dört kısmından ilkini teşkil eden metin kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kısımda Padişahın ve babasının adları yazılırdı. Buna «kürsü» de denilirdi.

SEREFRAZ (سرافراز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle başkalarından farklı, mümtaz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça baş kaldıran mânasına gelen mürekkep sıfattır. Serfiraz suretinde de kullanılır.

Milyonla çalan mesned-i izzette serefraz
Birkaç kuruşun mürtekibi cây-i kürektir
Ziya Paşa

SEREN (سرن) [*Bah.*] Direkler üzerinde yelken açmak ve işaret kaldırmak üzere ufkî olarak bağlanan günderlere verilen addır.

Nahuda eylerse Nuh'a bu keştiye huda
Mevce-i Tufan'a ne yelken doyanır ne seren
İzzet Molla

SERENE YAYILMAK (سرنه یایلمق) [*Bah.*] Yelkenleri sarmak veya fora etmek için gemicilerin hamaylıdan cundaya kadar muayyen açıklıkta marsipet üzerine dizilmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SEREN KAPLAMASI (سرن قاپلامه‌سی) [*Bah.*] Serenlerin orta kısımlarını kuvvetlendirmek için üzerlerine civata veya çemberlerle bağlanan sert ağaç parçalarına verilen addır.

SEREN TİRİZİ (سرن تیریزی) [*Bah.*] Ana serenlerin aşağı veya yukarı hareketlerinde direk çemberlerinin serenleri zedelenmemesi için çemberlerin direğin prova tarafına kalan kısımları üzerine vurulan çıtalara verilen addır.

SEREN VARDEVELESİ (سرن واردوه‌لاسی) [*Bah.*] Dört köşe yelkenlerin üst yakalarının bağlanması ve marsipet üzerine yayılan efradın tutunması için serenlerin üzerine seren boyunca konan ve seren üzerindeki mapalardan donatılan halat veya demir çubuklara verilen addır.

SEREN YAKASI (سرن یقاصی) [*Bah.*] Yelkenlerin serene bağlanan üst kenarlarına verilen addır. Buna «matafyon yakası» da denilir.

SERESVABİ (سراسواقی) [*Sar.*] Padişah'ın giydiği elbiseleri hazırlıyan ve muhafaza ile vazifeli bulunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahın yakınlarından olması hasebiyle nüfuzlu mansıplardan sayılan «Seresvabi» vesikalarda «Esvapçıbaşı» suretinde de geçer. (Bak : Esvapçıbaşı).

SERETAN (سرطان) [*Ast.*] «Cevza» ile «Esed» burçları arasında ve doksanıncı derecede bulunan burcun adıdır. Güneş bu burca 8/21 haziranda girer, 8/21 temmuzda çıkar.

«İlm-i Nücum» adlı eserde (sayfa 35) güneş, seretan burcunda iken doğanların tâli' ve siretleri şöyle anlatılıyor :

«Güneş, seretan burcunda bulunduğu zaman doğanlar hisli, mahcup, uzlet güzin (tenhalığı seven) ve bunula beraber pek muannit (inatçı) olurlar. Nazar-ı dikkati çekmeyi severler Fakat aynı zamanda, pek basit kendilerini göstermiye meyyal görünürler. Mu'tekit, muhafazakâr hayal perest, ruhî, hûlyaperver olurlar ve kendilerini anlattıracak ve gösterecek derecede garip ve yekdiğerine mübayin bir takım garip hevesler izhar ederler. Neşesizlik, burcun hassasından olduğu cihetle kendilerini idare eden ve nefislerine hâkimiyyetten âciz kalan kimseler ekseriyyetle tabiatsız, sıkıntılı, üzüntülü olurlar. Mânen tekemmül etmemiş olanlar hissiyat ve tahassüs hususunda müteredditt, kararsız, metanetsiz, bir sinir yığınından ibarettirler. Fakat, mânen ve ahlâkan tekemmül etmişlerse bu sinirlilik (asabiyyet) inatçı bir irade kuvveti veyahut sebatlı bir arzu doğurur ki bu hal o türlü kimseleri, ya zekâ ve istidatlarının istimali ile veyahut metin bir kanaat vasıtasıyle (müdahane ile) gayelerine doğru sevkeder

«Bu burçta iki zıt tabiat vardır: Biri, ihmâlkârlık ve tenbellik, diğeri : bati olmakla beraber ciddî ve faal olmaklıktan ziyade sebatlı ve muannit bir fütursuzluk ve ikbalperestlik. Bu burca mensup olanlar : İhtiyarları ve eski âdetleri, maziye ait hatıraları yâda vesile olacak bütün âsar-ı atikayı severler.

«Bünye o kadar kuvvetli olmayıp fazla çalışmakla zayıflamıya müstaittir. Mide hazımsızlığa, romatizmaya, kan deveranının natamam olmasından meydana gelen inkibaza sebebiyyet veren endişe ve can sıkıntısının tesiri altında olarak çok ıstırap çeker.

«Bu türlü kimseler, direktör, mütaahhit, kaptan, dükkâncı, ebe kadın, manifaturacı ve saire olmak suretiyle muvaffakıyyet kazanırlar. Umumî işlerde ve para tebdiline ve malî muamelelere ait hususlarda rüçhanı haizdirler.

«Güneş, akrep ve hut burcunda iken doğanlarla pek anlaşamazlar ve geçinemezler.

«21 - 30 haziran arasında doğanlar : pek hissî, mutekit, sebatkâr ve ikbal düşkünü olurlar. Temmuzun ilk on günü içinde doğanlar : Hisler cihetinden tehlikeye maruzdurlar. İstedikleri şeyi takibe tam bir ikdam ile beraber hayata şedit ve muannidane bir surette alâka gösterdiklerinden birçok uygunsuz haller geçirirler. Mânen veya ahlâkan tekemmül etmemiş iseler pek tehlikeli, pek kıskanç olurlar. Afv cihetine asla yanaşmazlar. Tasavvufa, ilhama düşkün olurlar. 10 - 20 temmuz içinde dünyaya gelenler hayatlarının ilk senelerinde o kadar tali'li değildirler. Fakat yaşları ilerledikçe süratle tekemmül ederek pek sevimli, hayırhah, misafir düşkünü, afv ve safha meyyal oldukları cihetle bulundukları muhitte hürmet ve itibar görürler. Bu devrede dünyaya gelen kadınlar iyi hasta bakıcı ve müdire olurlar. Erkekler ise, denizcilikte fazla istidat sahibi olduklarından su işlerini severler ve bu cihetten zengin olurlar.

«Güneş; bu burçta iken doğanlar arzularında musir ve şöhret düşkünüdürler. Vatanlarına, yurtlarına, ailelerine, ana ve babalarına pek ziyade mutî' olurlar. Ziyadesiyle teessür kabiliyyetine maliktirler. Akibeti düşündükleri gibi tedbirli ve yenilik taraftarı olurlar. Demokratlığı severler.

«Seretan burcu; vücudün üst kısmı, alt kısmına nisbetle daha büyükçe olmak üzere alelâde bir boy, dolgun bir sima, beyaz tatlı bir renk, kısa ve yuvarlak bir burun, açık kumral saç, mavi veya elâya çalar küçük gözler oldukça zayıf ve pek sağlam olmiyan bir bünye getirir. Yirmibeş yaş bunlar için pek mühim ve buhranlı olduğu gibi ellinci ve altmışbeşinci yaşlarda da aynı haldedirler.»

Üstüne konmuş Esed, sırtına binmiş Seretan
Ruzu şep mel'abe-i âlem-i hayvanidir
Seyh Ziya'yı Tâlibanî

SER ETİBBA (سر اطبا) [*Tıp.*] «Hekim başı» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine daha ziyade «Reis-ül-Etibba» kullanılırdı. Vakfiyelerde geçer.

SER ETİBBA-İ HASSA (سر اطباء خاصه) [*Sar.*] Padişahın Başhekimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sonradan bunun yerine «Sertabib-i şehriyarî» denilmiye başlanmıştır.

SERFÜRU (سرفرو) [*Hal.*] Mecaz yoliyle tâzim, hürmet; itaat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Serfüru etmez idi payına yüz sürmek için
Olsa isyana eğer kudret-ü imkân felek
Nef'î

SERGEN (سرگن) [*Mim*] Eski evlerin odalarında yapılan büyük dolap adıdır. Odanın içine serilerek yatılan yatak takımları sabahleyin kaldırılarak içine konulurdu.

SERGERDE (سرگردہ) [*Hal.*] Farsça baş, demek olan bu tâbir gönüllü olarak harbe iştirak eden kafilelerin başlarına verilen addır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra ihdas olunan «Zaptiyye» teşkilâtının ilk devrelerinde binbaşı yerinde kullanılmıştır. Son zamanlarda eşkıyalık gibi kötü teşekküllerin başında bulunanlar hakkında kullanılmıya başlanmıştır.

SERGİ (سرکی) [*Mal.*] Hazineden (Devlet kasasından) ödenecek paranın miktarını gösterir istihkak sahibine verilen vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1324 (1908) İnkılâbına kadar Devletçe ödenmesi lâzımgelen paralar malî zorluktan dolayı hak sahiplerine tahakkuku anında ödenemediği için imkân hasıl oldukça ödenmek üzere alacak sahiplerine «Sergi» adıyle vesika verilirdi. Ödeme yapıldıkça sergiden düşülür, muhteviyatı tamamen ödenince istirdat (geri almak) olunurdu.

Maliyeden alacağı olanlara daha evvelleri, alacaklarının ödenmesi iki suretle vuku' bulurdu. İstihkak münferit veya mütaaddit şahıslara ait olup da hazineden taksitle veya müteferrik surette ödenecek neviden ise ona mukabil «Sergi» verilirdi. Böyle olmayıp da bir alacaklıya ait ve defaten tediyesi meşrut olan istihkak mukabilinde verilenlere de «Suret» denilirdi.

Sergi denilmesinin sebebi alacaklının ve ödeme taksitlerinin müteferrik olması itibariyledir. Hattâ bölük ve takım halinde bulunan istihkak sahiplerine her birerlerinden ayrı mühür veya imza alınarak haklarının verilmesi icabettiği zaman «Sergi ferşi» ile tediyesi emrolunurdu. Suret tâbiri asıl istihkak defterinde tahakkuk eden kaydın sureti o senet üzerine nakledilmesi lüzumunu gösterir bir kaidenin mahsulü idi.

Sergi ve suretler siyakat yazısı ile yazılırdı. Bundaki maksat da taklit korkusu idi.

«Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtın» da (sayfa 384) «Sergi» için şu izahat vardır;

«Maliye hazinesinden para verilirken veya verilecek paraya mukabil tanzim olunan senedlerin adı. Hazine tezkireleri ve bu sergi kâğıtları, Devlet hazinesinin herhangi bir şahsa karşı borçlu olduğunu gösterirdi. Malî buhran dolayısıyle onyedinci asır ortalarına doğru miktarı artan bu sergileri Kemankeş Kara Mustafa Paşa merhum bedellerini ödemek suretiyle ortadan kaldırdıysa da sonraları yine meydana çıkmıştı. Sergi döşemek maaş tediyesi için hazırlanıp mevacip vermek demektir.»

Sergi işlerine bakmak üzere memurlar vardı. Onların başlarına «Sergi Nazırı» denilirdi. Bu memur sergilerin muvazene mucebince verilmesini ve alacaklılara istihkaklarından fazla sergi verilmemesini temin ile mükellefti.

Bu memuriyet 1249 (1833 34) senesinde (Aklam-ı seb'a hocalığı) adıyle yapılan teşekkülle birleştirilmiştir.

Sergi usulüyle ödeme 1908 İnkılâbına kadar devam etmiş, ondan sonra alacaklar muntazam ödendiği için sergi usulü tarihe karışmıştır.

SERGİ FERŞİ (سرکی فرشی) [*Mal.*] Muhtelif alacak sahiplerinin alacakları için tanzim olunan «Sergi» ler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alacaklı bir olur ve bir defada ödenmesi lâzımsa onun namına «suret» tanzim edilir, çok olursa her birinin alacağı gösterilmek suretiyle «sergi» vücude getirilirdi.

SERGİ HALİFESİ (سرکی خلیفه‌سی) [*Mal.*] Hazineden ödenen paralar için tanzim olunan «sergi» leri hazırlamakla ve buna mütaallik işleri görmekle mükellef olan memura verilen addır.

SERGİ KALEMİ (سرکی قلمی) [*Mal.*] Hazineden ödenen paralar için tanzim olunan «sergi» leri hazırlamakla vazifeli kalemin adıdır. Kalemin «sergi nazırı» adıyle âmiri olduğu gibi «sergi halifesi» adı verilen memurları da vardı. 1908 İnkılâbından sonra yapılan teşkilâtta bu ad tarihe karışmıştır.

SERGİ-İ UMUMİ-İ OSMANİ MADALYASI (سرکی عمومی عثمانی مدالیه‌سی) [*San.*] Hicrî 1279 (1862) tarihinde İstanbul'da açılan sergi münasebetiyle çıkarılan madalyanın adıdır. Altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç nevidi.

SERGİ NAZIRI (سرکی ناظری) [*Mal.*] Hazineden ödenecek paralar hakkında tanzim olunan «sergi» işleriyle meşgul memurların başına verilen addır. Vazifesi sergilerin muvazene (bütçe) mucebince verilmesi ve alacaklılara istihkaklarından fazla sergi verilmemesini temindi.

Bu memuriyyet 1249 (1833-34) senesinde «Aklam-ı Seb'a hocalığı» adıyle yapılan teşekkülle birleştirilmiştir.

SER HABBAZ (سر خباز) [*Vak.*] Ekmekçi başı demektir. Vakfiyyelerin imaret kadrolarında geçer.

§. [*Sar.*] Ekmekçi başı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saraya ait vesikalarda geçer.

SERHAD (سرحد) [*İda.*] Hudut başı, iki devlet toprağının birleştiği sınır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu tâbirin Arapçası «sugur» da bu mâna'da kullanılırdı.

Saadetle otağın kurmadan serhadd-i İran'a
Düşe Turan zemine saye-i tuğ-u serefrazı
Nef'î

ŞERHADDÎ (سرحدی) [*Kıy.*] Kısa, serasere kaplı samur kürk adıdır. Dar-üs-saadeden mansup (nasbolunan, tâyin olunan) hazine vekili, musahip ağalarla Bab-üs-saade gediklileri olan hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası ve Galatasaray ağası gibi sarayın yüksek adamları giyerlerdi.

ŞERHAD KULU (سرحد قولی) [*Ask.*] Hudutlardaki kalelerde ve hudutlara yakın yerlerde vazife gören askerî kuvvetlere verilen addır. Bunlara «Yerli kulu» da denilirdi.

Hicrî onbirinci (milâdi onyedinci) asır başlarına kadar Osmanlıların mücavir hükümetlerden hiç birisiyle hududu tâyin edilmemişti. Serhad akıncıları sulh vaktinde bile fırsat buldukça «çeteye gitmek» tâbiriyle bitişik memleketlere tecavüz ederek yağma ve taraç etmek uhuda mugayir sayılmıyordu. Bu sebepten uzun müddet serhad beyliklerinde kalan (Mihal Oğulları), (Evrenos Zadeler) gibi eski beyzadeler «Akıncı» namıyle anılan hafif süvari askerlerinin başında bulunarak akınlardan büyük menfaatler temin etmişler ve titretici bir şöhret kazanmışlardı.

Hududlar tâyin olunmıya başladıktan sonra dahi akıncılık tamamen bertaraf olmamış ise de komşu hükümetler kuvvet peyda eylemiş olduğundan tecavüze karşı koymak ve icabında çeteye gitmek üzere serhadlerde teşkilât yapmak mecburiyyeti hasıl oldu.

Osmanlılar fethettikleri yerlerde ve bilhassa hudutlarda fethi mütaakıp teşkilât yapıyor, muhafaza kuvvetleri ikame ediyorlardı. Teşkil ettikleri eyalet ve sancak beylerinin refakatında oraların asayişini koruyacak ve düşmanın tecavüzüne karşı koyacak kuvvetleri vardı.

Serhadlerdeki teşkilât biri doğrudan doğruya Devlete, diğeri eyalet başındaki beylerbeyilerle sancakları idare eden sancak beylerine ait olmak üzere iki kısımdan mürekkepti.

Devlet hesabına serhad kulu adı altında beş teşekkül vardı: Azep, hisarlı, sekban, lâğımcı, müsellem. Bu beş teşekkülün ayrı ayrı âmirleri, zâbitleri vardı.

Beylerbeyilerin maiyyetinde de ilk zamanlarda «deli» yani «delil», «gönüllü», «beşli» olmak üzere üç ad altında muhtelif kuvvetler vardı. Sonradan «levend» ve «hayta» namlarında iki sınıf daha bunlara inzimam etmiş, üç olan bu sınıf da beşe çıkmıştır. Bunların her elli altmış kişisi «bayrak» adı altında bir müfreze teşkil etmekte ve bu müfrezelerden bir kaçının birleşmesinden teşekkül eden kuvvete «deli başı» namında bir zâbit tarafından kumanda edilmekte idi. Birkaç delibaşılık askerin başında da «Ser çeşme» adıyle büyük bir zâbit bulunurdu. Bu hususî teşekküller yalnız serhadlere münhasır değildi. Hudud olmıyan eyaletlerdeki beylerbeyilerin ve sancak beylerinin maiyyeti halkını teşkil eden bu kuvvetler mevcut idi.

Gerek devlete tâbi resmî ve gerek eyalet paşalarıyle sancak beylerinin daireleri halkını teşkil eden hususî teşkilât her tarafta bir değildi. Mevkiin ehemmiyetine, ümeranın servet ve itibarına göre değişir, çok veya az olurdu.

Timar ve zeamet sahipleri de bunlara ilâve olununca eyalet askerî kuvvetinin ehemmiyeti anlaşılır.

İkinci Sultan Mahmut zamanında Yeniçeriliğin lağvı ve mütaakıben merkeziyyet usulünün tesisi bu kuvvetlerin dağıtılmasını, yerlerine yalnız devlet teşkilâtının ikamesini mucip olmuştur.

ŞERHADLİ (سرحدلی) [*Kıy.*] Tanzimattan evvel büyük devlet adamlarının giydikleri bir nevi seyahat elbisesinin adı idi. Kakum adı verilen kürk nevilerine «kakum serhadli» denilirdi.

SERHADLİK (سرحدلق) [*Kıy.*] Yandan kopçalı, uzun konçlu bir nevi lâpçin (ayakkabı) adıdır. Yeniçeriler harbe gittikleri zaman giydikleri için bu ad verilmiştir. Yeniçeri ocağının lağvından sonra kurulan «Nizam-ı cedid» teşkilâtında zâbitler ayaklarına kırmızı «serhadlik», neferler de kırmızı renkte «yemeni» giyerlerdi.

ŞERHADLİ MESTİ (سرحدلی مستی) [*Ky.*] Yerli sahtiyandan yapılan topuksuz mest adı-

dır. Baldırı aşan bu mesti serhadlılar giydikleri için bu ad verilmiştir.

SERHADLU (سرحدلو) [*Ask.*] Hudut Boylarını bekliyen, hudutlardaki kalelerde vazife gören askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Serhad» hudut, sugur demektir.

SER HAFİYYE (سر خفیه) [*Ida*] Saraya gizli haberler veren «Hafiyye» adlı teşekkülün başında bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten İkinci Abdülhamit devrinde polis teşkilâtı arasında bu işi görenler olduğu gibi büyük küçük devlet memurları arasında da, asıl vazifelerine ilâveten, jurnalcılık edenler de vardı. Tanınmış vazifelerden biri de «ser hafiyye» adıyla anılırdı.

SER HALİFE (سر خلیفه) [*Ida.*] Resmî dairelerde eskiden kâtip yerinde kullanılan «Halife» nin üst derecesinde bulunanlara verilen addır. Halifelerin yazdıkları yazıları düzeltirler, mühim olan yazıları da yazarlardı. Tanzimattan sonra «Mümeyyiz» adını almıştır.

SER HALKA (سر حلقه) [*Hal*] Mecaz yoliyle bir sanat ve mesleğin ileri geleni yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Olaldan halka-i zülfünle Nev'î biser ü sâman
Mahabbet bezminin serhalka-i rindaniyiz cânâ
Nev'î

SER HAYYATİN-İ HIL'AT (سر خیاطین خلعت) [*Sar.*] Sarayın «ehl-i hiref» adı verilen sanatkârlar arasında hil'at (üste giyilen elbise) dikenlerin usta başılarına verilen addır.

SER HÂZİN-İ BİRUNÎ (سر خازن بیرونی) [*Mal.*] Dış hazinenin baş veznedarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlarda kubbe altında bulunan hazinenin hazinedar başısı olan ser hâzin-i bîrunî onun hisap ve muhafazasından da mes'uldü. Askere ulûfe verildiği hazineyi açmak ve meşin keselerde hazırlanan ulûfeden lâalettayin (sondaj usulüyle) bir kesesini «akça tahtası» na dökerek saymak da vazifesi icabındandı. Tanzimattan sonra unvanı «Baş veznedar» a, tahvil olunmuştur.

SER HÂZİN-İ ENDERUNÎ (سر خازن اندرونی) [*Sar.*] Saraydaki iç hazinenin baş veznedarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Paradan başka hil'at vesair kıymetli eşyanın da muhafazası vazifesiyle mükellefti. Padişahların ihsanlarını da dağıtırdı. Maiyyetinde «Hâzin» namıyle mütaaddit memur vardı. Tanzimattan sonra vücude getirilen «Hazine-i Hassa» teşkilâtında unvanı «Veznedar» lığa tahvil olunmuştur.

SERHENG (سرهنك) [*Sar.*] Divan-ı hümayun çavuşları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Serhengân-ı Divan-ı Hümayun» suretinde geçer. Anadolu Selçukilerinde alkış vazifesiyle mükellef olan çavuş'ara serhenk denildiği için Osmanlılarda da aynı vazifeyi yapan divan çavuşları hakkında da kullanılmıştır.

Hakanıyım ben muhteşem yanında serheng-i haşem
Nef'î

SERİR (سریر) [*San*] Hükümdarların oturdukları taht, sandalye; oturulacak mükellef yer, yüksek yatak, karyola yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Oturanın şerefi ve yüksekliği itibariyle bu mânayı almıştır.

Tac'u taht-ı saltanat berbat olur çün akibet
Kendini âlem seririnde Sülayman oldu tut

SER İSKEMLE-İ ŞEHRİYARİ (سر اسکمله شهریاری) [*Sar.*] Dergâh-ı âli bevvaplarının (orta kapı kapıcıları) bölük başılarından birinin adıdır. Mensup olduğu bölüğe nisbetle bu adı almıştır.

SERİYYE (سریه) [*Ask.*] Dörtten veya yüzden dörtyüze kadar olan askerî müfrezeye verilen addır. Seriyyenin «ya geceleyin yürüyüş demek olan «ser» den veya nefis şey demek olan «seriy» den, yahut müntehap (seçkin) mânasına olan «istira» dan geldiği» gösterilen (Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu) unda (üçüncü cilt, sahife 373) de şu tafsilât da vardır: «Seriyyeleri teşkil eden erler, ekseri geceleyin yürüyüp gündüzleri saklandıkları veya behadır, güzide efrattan seçildikleri için bu namı almışlardır.»

Seriyyenin cem'i: serayadır.

SER KARİN (سر قرین) [*Sar.*] Baş mabeyinci yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Karin-i evvel», «Ser kurana» da kullanılırdı. Karin; Arapça yakin demektir. Hükümdara yakınlıklarından dolayı bu adı almışlardı. Vesikalarda dördü de geçer.

SER KÂTİP (سر کاتب) [*Ida.*] Resmi dairelerde başkâtip yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Saray başkâtibine «Mabeyn başkâtibi» denildiği gibi «Serkâtib-i Şehriyarî» de denilirdi.

SER KEHHAL (سر کحال) [*Sar.*] Padişahın baş göz hekimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kehhal; Arapça göz hekimi demektir. Cerrahlar gibi göz hekimleri de «Hekim başı» ya tâbi idiler.

SERKIRTASİ-İ MİRÎ (سر قرطاسی میری) [*Ida.*] Devletin kırtasiye ihtiyacını temin vazifesiyle mükellef olan memura verilen addır. Bunun yerine «Kâğıtçıbaşı» da denilirdi. Her iki tâbir vesikalarda geçer.

SER KİLÂRÎ (سر کیلاری) [*Sar.*] Kilerci başı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda bunun yerine «Ser kilâri-i hassa» suretinde de geçer.

SER KÖSÎ (سر کوسی) [*Sar.*] Mehterhane takımındaki «kös» adlı davulu çalanların başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üstad sanatkâr olan ser kösî mehterhanenin ser zurnazen, ser nakkarezen ve emsali sanatkârlar gibi kös çalanların büyüğü idi. Hepsinin âmiri de «Ser mehterhane-i alem» di.

ŞER KUDUMÎ (سر قدومی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevî âyinlerini idare edene verilen addır. Orkestra şefi (Chef d'orchestre) vaziyyetindedir. Mevlevî erkânından sayılır, erkânın bir kısmı evlenemediği halde ser kudumî evlenebilirdi.

SER KURENÂ (سر قرنا) [*Sar.*] Başmabeyinci yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ser karin», «karin-i evvel» de kullanılırdı. Karin; Arapça yakın demektir. Hükümdara yakınlıklarından dolayı bu adı almışlardı. Vesikalarda dördü de geçer.

SERLEVHA (سر لوحه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. El yazması kitapların ilk sahifelerine yapılan tezhipli başlığa verilen addır Bir levhanın veya kitabın başına yazılan yazı ve yapılan resme de bu ad verilir.

SER MAHFİL (سر محفل) [*Sar.*] Saray adamlarından birine verilen addır. «Müezzin başı» nın muavini (yardımcısı) yerinde idi Müezzinler «mahfil» denilen ayrı ve yüksekçe bir yerde oturdukları için bu adı almıştı. Bu vazifeye sesi güzel, musikide de bilgili olmakla beraber sarayda itibar kazanmış olanlar tâyin olunurlardı. Vazifesi müezzinlik nöbeti tutmakla beraber koğuş ağalarından lüzumu halinde müezzinlere mülâzim olmak üzere seçilenlere ezan ve kamet usulünü öğretmek ve müezzinliğe lâyık görülenleri müezzin başıya tavsiye eylemek idi. Açılan müezzinliğe mülâzimlerin en eskisi gediğe geçirilir ve gedikler yoluyle terakki ederek ser mahfil olurdu.

Ayn-ı Ali Efendi tarafından Birinci Sultan Ahmet zamındaki vazife sahiplerini göstermek üzere hazırlanan «Risale-i vazifeharan ve meratibi bendegan-ı Âl-i Osman» da (sayfa 49) hassa müezzinlerinin onbeş ve yevmiyeleri yekûnunun da yüzdoksansekiz akçe olduğu gösterilmektedir. Yine o esere göre müezzinler maaşlarını aylık olarak alırlardı.

SER MATARA-İ ŞEHRİYARÎ (سر مطرهٔ شهریاری) Dergâh-ı âli bevvaplarının (orta kapı kapıcıları) bölük başılarından birinin adıdır. Mensup olduğu bölüğe nisbetle bu adı almıştır.

SER MEHTERAN-I ALEM (سر مهتران علم) [*Sar.*] Padişahın mehterhane takımının başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hükümdar mehterhanesi oniki kattı. Padişah seferde bulunduğu zaman mehter takımı iki misline çıkarılırdı. Kösler yalnız padişah mehterhanesinde bulunurdu.

SER MİMARAN I HASSA (سر معماران خاصه) [*Sar.*] Saray mimarlarının başına verilen addır. Tanzimattan evvel Hassa mimarları sarayla beraber şehir işleriyle de meşgul olurlardı.

İnşaat işlerinin kontrolu Ser mimar-i Hassa'nın vazifesi idi. Ser mimar evlerin yapılışını teftiş ettiği gibi İstanbul'a gelen keresteleri de tetkik ederdi. Direklerin, merteklerin, tahtaların, badavraların eni, boyu, kalınlığı hükümetçe tâyin olunmuştu.

Muayyen miktardan eksik ve âlâsından kesilmeyen kerestelerin satılmasını Ser mimar-i hassa derhal men'ederdi. Ser mimar bu gibi işlerde vazifesini daima İstanbul kadısı ile birlikte yapardı.

SER MUALLİM-İ TALİMHANE (سر معلم تعلیمخانه) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı Ağa bölüklerinden 54 cü bölüğün kumandanına verilen addır. Bunun yerine «Muallim-i talimhane» de denilirdi. Efradın talimleriyle meşgul olduğu için bu adı almıştır.

SERMUHARRİR (سر محرر) [*Hal*] Gazete ve mecmuaların başmuharriri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SERMÜNECCİM-İ HASSA (سر منجم خاصه) [*Sar.*] Müneccimbaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sarayda muteber bir mevki sahibi idi. «Vazife» adıyle aldığı maaştan başka ikramiyye nev'inden şeyler de verilirdi. Nitekim «Başvekâlet Arşivi» ndeki bir vesikada (s. 2, ca. 1164, sıra numarası 59) «Sermüneccim-i hassa olanlara Nevruziyye olmak üzere her sene verilegelmekte olan 6000 sağ akçanın 1164 (1750) senesi için de verilmesi» yazılıdır.

SERNAME (سر نامه) [*Ida.*] Resmî muharreratın (yazıların) üst tarafına yazılan ibare hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sername, yazı-

lanın işgal ettiği makama göre değişir ve kâğıdın baş tarafının ortasına ve besmele işareti olan (۴)ın altına yazılırdı. Sernameler şunlardı:

Padişahlara:
Atebe-i felekmertebe-i hazret-i zillullahiye

Sadrazamlara:
Huzur-ı sami-i hazret-i sadaretpenahiye

Şeyhülislâmlara:
Makam-ı muallâ-yi hazret-i fetvapenahiye

Seraskerlere:
Makam-ı celil-i canab-ı seraskeriye

Nezaretlere:
... Nezaret-i celilesi makam-ı âlisine

Ordu müşürlerine:
... ordu-yı hümayun müşiriyyet-i celilesine

Valilere:
... vilâyet-i celilesine

Feriklere:
... fırka kumandanlığı canib-i âlisine

Mutasarrıflara:
... mutasarrıflığı cânib-i vâlâsına

Livalara:
Liva kumandanlığına

Miralaylara:
... alay kumandanlığına

Askerî kaymakamlara:
... alay kaymakamı ... beye

Kaza kaymakamlarına:
... kazası kaymakamlığına

Binbaşılara:
... alayın ... taburu binbaşılığına

Sernameler büyükten küçüğe, küçükten büyüğe yazıldığına göre değiştikleri gibi o makamı işgal eden zatın rütbesine göre de tebeddül ederdi. Meselâ bir Nezaret makamını işgal eden zat vezir değil ise Sadaret tarafından kendisine Nezaret-i celilesine yazılmaz, Nezareti cânib i vâlâsına veyahut Nezaret-i aliyyesine yazılırdı. Valiler hakkında da böyle idi. Vali, vezir ise vilâyet-i celilesine, değil ise vilâyet-i aliyyesine yazılırdı. Küçükler tarafından yazılan muharreratta ise bu cihet gözetilmez, makama göre sername istimal olunurdu. Mutasarrıflar valilere, vezir olsunlar olmasınlar vilâyet-i celilesine ve hattâ fazla tâzim gösterilmesi maksadıyle vilâyet-i celilesi cânib-i âlisine yazarlardı.

SER NAKKAREZEN (سر نقارەزن) [*Sar.*] Hükümdar mehterhanesinde «nakkare» adlı çalgıyı çalanların başına verilen addır. On iki kat olan hükümdar Mehterhanesinde çalgıcılar ayrı ayrı bölük itibar edilmişlerdi. Hepsinin âmiri «Ser mehteran-ı alem» di.

SER NAYÎ (سر نایی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Neyzenbaşı demektir. Mutriphanenin zâbiti sayılır, neyzenlerle kudumzenler bunun idaresi altında bulunurdu. Hattâ mukabeleden sonra Şeyh Efendi sema'haneden çıkarken mutrip heyetine verdiği ikinci selâm heyet namına bunun tarafından alınırdı.

SER NEFİRİ (سر نفیری) [*Sar.*] Hükümdar Mehterhanesinde «nefir» adlı çalgıyı çalanların başına verilen addır. On iki kat olan hükümdar Mehterhanesinde çalgıcılar ayrı ayrı bölük itibar edilmişlerdi. Hepsinin âmiri «Ser mehteran-ı alem» di.

SER OTAĞI-İ ŞEHRİYARİ (سر اوتاغی شهریاری) [*Sar.*] Dergâh-ı âli bevvaplarının (orta kapı kapıcıları) 14 üncü bölüğün odabaşısına verilen addır. Mensup olduğu bölüğe nisbetle bu adı almıştır.

SER PAŞ (سرپاش) [*Kıy.*] Eski harblerde muhariplerin giydikleri demir başlığın adıdır. Bu başlık kafanın her tarafını örter, yalnız gözleri açık bırakırdı. Buna «kellepuş» da denilirdi.

SER PEYKÂN-I HASSA (سر پیکان خاصه) [*Sar.*] Padişahların alaylarında bulunan peyklerin zâbitlerinden birinin adıdır. Bundan sonra sermüjdeci, peykler kethüdası, müjdeci-i sani gelirdi. Sefer münasebetiyle yapılan alaylarda peyk başı başına mücevherli taç giyer, murassa' tirkeş kuşanırdı. Peyklerin nezareti kap ağasına aitti.

SER PİYADEGÂN (سر پیادگان) [*Ask.*] Cemaat ortası «yayabaşısı» yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SERPME (سرپمه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Benek benek serpilmiş olan çiçek, yaprak ve emsali tezyinata verilen addır.

SERPME ZERETİN (سرپمه آلتون) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Serpme suretiyle yapılan ufak ufak aralıklı noktalardan ibaret olarak yaldız tezyinatına verilen addır Püskürme olanına «zerefşan» denir.

SERPUŞ (سرپوش) [*Kıy.*] Başa giyilen şeyler, başlıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İnsanlar havanın tesirinden kendilerini korumak için elbise giymiye mecbur oldukları gibi serpuş kullanmak zaruretini de duymuşlardır. Başlıklar ilk zamanlarda şüphesiz ki herkesin arzusuna bağlı idi. İstiyen istediği şeyi başına

takardı. Serpuşun nizam ve intizam altına alınışı insanların bir araya gelerek bir reis idaresinde birleşmelerinden, daha doğrusu hükûmet teşkilinden sonradır. İnsanlar medeniyyet yolunda ilerledikçe herşeyde olduğu gibi başlık istimalinde de terakki ve tekemmül göstermişlerdir. İnsanlar tabiatları icabı olarak gösterişe meclûp olduklarından zaman geçtikçe serpuşta tenevvû göstermişler ve giderek bunu da bir debdebe vasıtası haline koymuşlardır.

Diğer milletlerde olduğu gibi ilk İslâmlarda da serpuş gayet basit idi ve bundan gaye yalnız başın soğuk ve sıcaktan muhafazasıydı. Fakat sonraları iş değişmiş, havanın tesirinden korunma ile beraber bazı ahvalde ondan da üstün olarak debdebe ve dârat vasıtası olmuştur. İslâm devletlerinde ihtişam Emevîler ve daha ziyade Abbasîlerle başlamış ve zaman geçtikçe artmıştır.

Osmanlılarda İkinci Sultan Mahmut'un zamanına ve Yeniçeri'lerin kaldırılması tarihine kadr resmî ve hususî hemen herkesin başına giydiği takke ve kavuk gibi şeylerdi. Sonraları kabul ve taammüm etmiş olan fes gibi kavuk ve emsali şeyler giyilmesinde halk o kadar insicama itina etmezdi. Bazılar kavuk, bir takımlar keçe külâh, bir kısmı da hasır vesaireden yapılmış şeyleri serpuş ittihaz eylerlerdi. Yalnız resmî şahısların giydikleri şeyler muayyen ve kanunların tarifelerine uygundu. Halk için mevcut değildiyse de gayr-ı müslimlerin müslümanların giydiklerine benzer şeyler giymeleri memnu idi ve bu memnuiyyet yalnız serpuş hakkında değil elbise hususunda da cari idi. Müslümanların giydikleri kavuk, elbise ve hattâ kunduraları gayr-ı müslimlerin giymiye başladıkları görülünce derhal menedilir, tekâsül gösterenler cezalandırılırdı.

Osmanlı Devletletinin kurucusu Osman Gazi (Börk-i Horasanî) adı verilen kırmızı çuha veya kadifeden yapılma fes büyüklüğünde bir külâh giyer, üstüne de tatar usulünde bir destar (sarık) sarardı. Kırmızı renkli olan bu külâhın tepesiyle sarık kenarına gelen kısmına altın levhalar da koydururdu

Ata[illegible]bin'de Osman Gazi'nin Mevlevî tarikatına mahabbetinden dolayı mevlevî dervişlerinin giydikleri sikkeyi (külâh) giydiği ve bunun üstüne bir destar tekvir (sarmak) ve tepesine sırma vaz'iyle tezyin eylediği yazılı ise de ilk Osmanlı padişahının (Börk-i Horasanî) giydiğinde ve Mevlevî sikkesini onun değil torunu Süleyman Paşa'nın başlık olarak kullandığında şüphe yoktur. Nitekim Hammer mütercimi Ata Bey merhum (Ölümü: 1919) da Paşa'nın sikke-i mevleviyye giymediğini yazıyor ve o da bu ikinci malûmatı tasdik ediyor. Süleyman Paşa'nın giydiği sikke, hırka tâbir olunan bol yenli ferace ve tennure ve kemerden ibaret bir takım elbise ile birlikte Mevlâna Celâleddin-i Rûmi'nin hafidi Feridun Ulu Arif Efendi tarafından kendisine hediyye edilmiş ve Paşa teberrüken ve memnuniyyetle bunları giydiği gibi bu elbise Fatih'e kadar Osmanlı Padişahlarının kisvesi ittihaz olunmuştur.

Sikkeler sonradan sırma ile süslenerek ismine «Takke» denilirdi. Nitekim tennure «kaftan», hırka «biniş ve kontuş», kemer de «kanun kuşağı» namı aldı ve bu isimler epey bir zaman muhafaza edildi.

Hüdavendigâr Sultan Murat «üsküf» adını verdiği bir serpuş ihdas etmiş ve kendinden sonra Osmanlı tahtını işgal eden Osmanlı Padişahları bunu tac-ı Sultanî ittihaz eylemiştir. Yavuz Sultan Selim de bir serpuş meydana getirdi, ufak değişiklikle yeniçerilerin lâğvına kadar Padişahların tacı olan bu kavuğun adına «Selimî» denilirdi. Selimî bir endaze uzunluğunda, üstüvanî bir alâmet üzerine ince tülbent sarılı bir nevi külâhtı. Bunun Keyhüsrev'in tacına benzediğini tarihler yazarlar.

Kanunî; babasının yaptırdığı külâhı üstünü mütaaddit dilimler teşkil edecek ve tepesini biraz görünecek surette tülbentle sarmış ve ön tarafına iki sorguç takarak buna «Yusufî» ismini vermiştir.

Dördüncü Sultan Mehmet'e kadar «Mevlevî», «Selimî», «Yusufî», «Örf», «Serdengeçti», adı verilen serpuşlar giyilirken ondan sonra «Düzkaş», «Kalafat», «Dardağan», «Mollayî», «Paşayî», «Toğtüş», «Zaimî», «Kâtibî», «Kafesî», «Perişanî», «Çatal», «Silâhşor» adı verilen başlıklar kullanılmağa başlanmıştır. Bunların ne oldukları aşağı yukarı isimlerinden de anlaşılıyor. «Mollayî» mollaların kullandıkları imame, «Paşayî»; paşalara mahsus bir nevi serpuştu. «Kâtibî»; kalem erbabının kullandığı başlık, «Silâhşorî» ise silâhşorların giydikleri külâhtı. Bunların arasındaki fark azdı. Bazıları üzerindeki tülbendin dar veya geniş olmasiyle, bir takımları da diğerinden uzun veya kısa bulunmasiyle biribirinden ayrılıyordu. Meselâ «Kafesî» çuhadan yapılan kavuğun içine bir okkadan ziyade pamuk konur, alt tarafa gelecek yere de tülbent kafes gibi sarılırdı. Diğerleri de buna benzer bir örnekte yapılırdı.

Orhan Gazi zamanında ulemaya beyaz, Padişah hizmetine memur olanlarla askerî zâbitlere kırmızı, kalem erbabına sarı, sair ha-

[illegible] Yıldırım Bayezit zamanında ise beyaz asker, kızıl ileri gelenlerin alâmeti addedilmiş idi. Fatih «Ak börk»ü sanayi-i zerdûzî (altın işleme) ile tezyin ettirerek Yeniçeriye, «Kızıl börk»ü türlü süslerle süsleterek erkân ve ekâbir-i devlete mahsus alâmetlerden addettirdi. Kanunî yarım endazeden uzunca ve üzerine gayet ince Hind tülbendi sarıldıktan sonra sağdan sola doğru dört parmak kalınlığında sırma ile işlenmiş çadır biçiminde ve ön tarafı ağır telli serpuşu Sadrazam ile vezirlere tahsis eylemişti. Enderun ve birun ricâl ve bendegânı «Selimî» ile «Mücevveze» giyerlerdi. «Mücevveze» nin «Selimî» den farkı birincinin ikincisinden fazla olarak üstünde ceviz gibi kırmızı bir alâmetin bulunmasından ibaretti. Sonraları serpuşun envaı çoğalmış, bunlar «takke», «yelken», «barata», «tas», «kalpak», «kalıp işi», «şemle» isimlerini almıştı. Boyu az, eni ziyade fes gibi bir alâmetin etrafına iki parmak sarık sarmak suretiyle hâsıl olan serpuşa «kavuk», Şeyh-ül islâmların resmî günlerde giydiklerine «örf», örfe benzer ve yalnız daha küçük olana «küçük tepeli», hırka dikişi gibi dikişli, uzunca, sarığı kavukdaki gibi birbiri hizasında olmayıp biraz mukavvesçe sarılmış olana «patlak dikişli», aşağısı dar, yukarısı geniş ve biribirine muvazi destar ile sarılmış olan «kalafat», kalafatın çatal sarıklı olanına «çatal kalafat», kıvırcık kuzu derisinden yapılanına «kalpak» adı verilirdi.

Serpuşların nevileriyle kullanılış suretlerine dair eski kanunnamelerde izahat vardır. Fatih Kanunnamesi'nde «Kanunname-i Âl-i Osman» da (sayfa 15) serpuşa ait olmak üzere yalnız şu fıkra vardır: «Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur ve beylerbeyiler ve sancak beyleri üsküf yürütmek gerektir.»

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 (1676) senesinde meydana getirilmiş olan kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, sayı 3) ise daha fazla malûmat vardır. Buradaki izahata göre sonraları vükelâ ve vüzera ile halkın bir nevi serpuş kullanmıyarak resmî ve hususi günlerde başka başka şeyler giydikleri ve resmî günlerdeki serpuşların bile aynı einsten olmayıp resmî günlere göre onların da değiştikleri anlaşılıyor. Ezcümle «Vezir-i âzam hazretleri rikâb-ı hümayundan müfarekat ve serdarlıkla a'danın üzerine azimet etmek lâzım gelse başında «Selimî» olduğu halde huzur-ı hümayuna çıkardı. Sefer vukuunda vezirler yollarda «kallâvî» giyerlerdi. Cuma alayına iştirak eden vezirler «mücevveze» takarlar, divan-ı hümayundan gayri günde huzur-ı Padişahiye çıkmak lâzım gelse «Selimî» giyerlerdi. Yalnız yangına gittiklerinde ruzmerre (günlük) istimal ettikleri sarıkları takarlardı.

Vezir-i âzam divan günlerinde «Selimî»» kanun-ı kadim veçhile kol dolaşmak üzere çıktığında da kezalik «Selimî» giyerdi. Divan-ı hümayun günlerinde vezirler «mücevveze» giyerler, bayrama mahsus olmak üzere arifeden bir gün evvel yapılan tebrik merasiminde Sadrazam mücevveze iktisa eylerdi. Arife günü vezir-i âzam «kallâvî» giyer, arz odasında Enderun ricalinin tebriklerini bununla kabul ederdi. Sonra mücevveze ve üst giyerek divanhaneye çıkar ve vezirlerle erkân-ı sairenin tebriklerini de o kıyafetle kabul ederdi. Vezirler bayram günlerinde evlerinde gelenleri «kallâvî» ile kabul eder, gelen vezir olur ve Selimî giymiş bulunursa o da Selimî ile kabul eylerdi. Kanun mucebince bayramın üçüncü günü Eba Eyyüp Ensarî türbesinin ziyaretine gittiğinde Sadrazam «Selimî» giyerdi. Yeniçeri ağası divan-ı hümayunda «Mücevveze», vezirlerin Selimî giydikleri yerlerde de Selimî giyerdi.

Rikâp ağaları da vezirlerin Selimî giydikleri yerlerde Selimî giyerler. Mir-i miran divana geldiklerinde vezirler gibi mücevveze iktisa eylerlerdi. Sancak beyleri divana mücevveze ile çıkarlardı. Süfera (elçiler) münasebetiyle yapılan alaylarda vezirler kallâvî takarlar, Padişah zırh giymiş bulunursa onlar da zırh giyerlerdi. Vezaret rütbeleri olan nişancı ve defterdarlar «kallâvî», olmıyanlar da «Selimî» iktisa ederler, Şeyh-ül-islâm ve Kazasker Efendiler de «örf» giyerlerdi. Yeniçeri ağası, rikâb-ı hümayun ağaları, cebecibaşı işbu alaylarda Selimî giyerler, divan hocalarından yalnız Reis Efendi (reis-ül-küttab) Selimî, diğerleri ise mücevveze iktisa eylerlerdi. Müteferrikalar, çaşnigirler, dergâh-ı âli çavuşları mücevveze giyerlerdi.

Mevlid alaylarında vezirler, nişancı, defterdarlar, yeniçeri ağası, mir-i alem, sair rikâp ağaları, bölük ağaları, çavuşbaşı, reis efendi, cebecibaşı «Selimî» giyer, ulema da «örf» iktisa ederdi.

Vezirlerle sair erkânın tâbi oldukları bu ahkâmdan başka kanunnamelerde huddama (hizmetkârlara) varıncıya kadar herkesin ne giyeceği ve ne suretle hareket eyliyeceği yazılıdır. Meselâ yukarda kaydedildiği veçhile Sadrazam kanun-u kadim üzere kol dolaşmak muradettiklerinde «Selimî» giyer, subaşı, şehir kadısının kethüdası «perişanî» iktisa ederek asesbaşı, çardak çorbacısı ile birlikte sadrazamla atbaşı

beraber giderlerdi. Bunları dergâh-ı âli çavuşları, çavuş başı, şehir kadısı ve yeniçeri ağası sırasıyle takibeder ve en nihayet mumcular iki sıra piyade olarak yürürdü. Bunlardan dergâh-ı âli çavuşları «mücevveze», çavuş başı ile yeniçeri ağası «Selimî», şehir kadısı «örf», mumcular da «üsküf» giyerlerdi. Kol ağaları yalnız bunlardan ibaret değildi. İhtisap ağası, saraç başı, bostancılar oda başısı, muhzır ağa, kethüda yeri, cebeci, topçu başılar, vezir-i âzamın ağaları birlikte bulunurlar, muhzırlar da iştirak ederlerdi. Bunlardan evvelkiler «perişanî», sonrakiler «üsküf» giyerlerdi.

Divan-ı hümayun günlerinde Sadrazama refakat edenlerin ne giyecekleri de kanun ile tâyin olunmuştu. Tevkii kanunnamesi'nde buna dair şu izahat vardı: Divan-ı hümayun günlerinde sadrazama refakat eden çaşnigirler sırma işleme gümüş yönlüklü kırmızı «üsküf», müteferrikaları, ağaları, saraç başı «mücevveze», mataracı, tüfekçileri sırma işleme gümüş yönlüklü «üsküf», şatırlar ruzmerre sarık giyer, yalnız şatır başı başına sorguçlu «perişanî» takardı.

Askerler sınıflarına göre türlü şekillerde serpuş giydikleri gibi diğer memurlar da serpuşların şekline ve üzerlerindeki süs ve alâmetlerin nevine göre yekdiğerinden tefrik olunurdu. Yeniçeri efradı «börk», zâbitleri de «üsküf» giyerlerdi. Yeniçeri zâbitlerinden bazısı alaylarda keçeden yapılıp alt tarafı sırmalı şerit ve üst tarafı sorguç ile tezyin edilen ve rütbelerine göre sorguçlarının şekil ve uzunluğu değişen külâh giyerler, sair zamanlarda umumiyyetle kavuk iktisa eylerlerdi. Kapı kulu denilen asakir-i hassa ocaklarından altı bölük neferatı gerek hazar ve gerek seferde başlarına kavuk giyerlerdi. Fakat bunların giydikleri kavuklar yeniçeri zâbitlerinin giydiklerinden farklı idi.

Lağımcılar kalpak, topçu ile tersane kalyoncuları «pûşi» kullanırlardı.

Askerî sınıflar içinde bulunan zırhpuşlar başlarına «zerrin külâh» adını alan madenî «miğfer» giyer, padişah maiyyetinde bulunan solaklarla peykler de «tas» adı verilen serpuşu iktisa eylerlerdi. Miğferlerin de muhtelif nevileri vardı.

Eyalet askerinin piyadesini teşkil eden yerli kulu ile süvari olan zuama ve timarlı sipahileri memleketlerinde giydikleri başlığı takarlar, delil ve levendler ise alelumum kalpak giyerlerdi.

İkinci Sultan Mahmut tarafından Yeniçerilerin ilgasını mütaakıp serpuş olmak üzere fes kabul edilmiş, ulema ise buna sarık sarmak suretiyle imtisal eylemiştir. Fes hicri 1241 (1825-26) senesinde kabul edilmiş olmakla beraber memlekete ilk girmiş değildi. Ondan evvel askerî sınıfının bir kısmı fes giydiği gibi sahiller halkı da fes giyerlerdi. Fesin çıkarılıp şapkanın giyilmesi Cumhuriyet devrindedir.

Serpuşun olan kâkül ü zerrin
Döksen kılar endamını tezyin
Abdülhak Hâmit

SERRİŞTE (سرریشته) [*Hal.*] Farsça ipucu demek olan bu mürekkeb isim mecaz yoliyle bir şeyin husulüne bais olan sebeb, vesile yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Demem serrişte-i maksuda ehl-i cahtan bulsun
Gönül esbaba etmez iltica Allahtan bulsun.
Münif

SER SUHAN (سر سخن) [*San.*] Yazma kitapların cümle başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cümle başları siyahla yazıldığı gibi kırmızı lâcivert ile de yazılırdı. Eski kitaplar tarif edilirken «ser suhanları sürhle yahut siyahla» denilirdi.

SER SURE (سرسوره) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Mushafların sure başlıklarına verilen addır. Bunun yerine «iklil», «serlevha», «başlık» da denilir.

Zerd olsa nola kaşların ey ruhları gülgûn
Ser sureleri mushafın ekser olur altun
Vahid

SER ŞİKÂRÎ (سر شکاری) [*Ask.*] Sekban bölüklerinden otuz üçüncü bölük kumandanına verilen addır. «Avcı» adını taşıyan bu bölük sekbanların en itibarlı bölüğü idi. Devlet adamlarının ve ocak ağalarının oğulları bu bölükte kayıtlı idiler. Bunlar hükümdar için av avlarlar ve hünkârla birlikte ava giderlerdi.

SER ŞÜKÛFECİ (سر شکوفه‌جی) [*Sar.*] Çiçekçi başı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üçüncü Ahmet devrinde ser şükûfeci olan (Şeyh Mehmet) in vazifesi lâlecileri, lâle bahçelerini, lâle alım satımını teftiş ve murakabe altında bulundurmak, narhtan fazla fiyatla çiçek ve hassatan lâle satanları cezalandırmaktı. «Lâle devri» nin sadrazamı Damat İbrahim Paşa bu suretle hareket edenlerin çiçeklerinin zapt ve müsadere edilmesi hakkında bir de «ferman» çıkartmıştı.

SER TABBAH (سرطباخ) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Aşçıbaşı demek olan sertabbah'ın tarikat teşkilâtında mevkii mühimdi. Konya'daki Mevlâna makamında «Ser tarik Dede» den sonra

gelen «ser tabbah» ondan sonra da «türbedar Dede», «Neyzenbaşı» taşra mevlevihanelerinde «kudumzen başı» gelirdi. Ziya Şakir Bey «Mevlevilik nedir?» adlı kıymetli eserinde bunun için şu tafsilâtı veriyor: (Ser tabbah) yahut (aşçı dede) mevlevî tarikinin teşkilât ve teşrifatında, dergâhların en büyük zâbitidir ve «ser tarik» den sonra, ikinci gelir. Vazifesi son derecede mühimdir. Bu vazife, zâhiren (matbah-ı şerif) de pişen yemeklere nezaret etmek ise de asıl işi, (adam pişirmek) ve (insan-ı kâmil) yetiştirmektir.

«Dergâhın varidat ve masarifini kontrol etmek, dervişane verilen ve (niyaz) denilen (aylık) mangırlarının derecelerini tâyin eylemek gibi maddî ve mânevî bir hayli mühim işler de (aşçı dede) nin vazifesi cümlesindendir.

«Konya dergâhında (Çelebi Efendi) ye, diğer dergâhlardan (şeyh efendi) lere bütün mesuliyyeti deruhte eden en mühim şahsiyyet, (aşçı dede) dir. Buna binaendir ki, gerek Çelebi Efendi'lere ve gerek şeyh efendilere, dergâhlarının bütün umurunu onlara bırakırlar ve kendileri sadece «mânevî ve ruhanî» işler ile meşgul olurlar.

«Müptedi terbiyesine memurdu. Tarikate girmek istiyen âşık onun huzurunda çilekeşliği kabul ettikten sonra «kazancı dede» ye teslim edilir ve bu suretle terbiyesine başlanırdı.

§ [*Vak.*] Aşçı başı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerin imaret kadrolarına aşçı yerinde geçer.

SER TABBAH KÖÇEĞİ (سرطباخ کوچکی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Aşçıbaşının çömezine verilen addır. İlmiyye sınıfında çömez, Mevlevi tarikatında da köçek genç olur, efendisinin hizmetini görürdü.

SER TABBAL (سرطبال) [*Sar.*] Hükümdar mehterhanesinde davul çalanların başına verilen addır. Hükümdar mehterhanesinde davuldan başka «kös» de vardı. On iki kat olan mehterhanede çalgıcılar ayrı ayrı bölük itibar edilmişlerdi. Hepsinin âmiri «Ser mehteran-ı alem» di.

SER TABİB-İ ŞEHRİYARİ (سرطبیب شہریاری) [*San.*] Padişah'ın başhekimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda kullanılan bu tâbirin yerine daha evvelleri «Hekimbaşı», «Ser etibba-yi hassa» kullanılırdı

SERTAB (سرتاب) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Eski kitaplarda cildin mütemmimi (tamamlayıcısı) olarak yapılan ve kitabın üst kısmını örten «miklap» ın açıkta duran üst kısmına verilen addır. Kıymetli ciltlerin sertaplarına Kur'an ise bir ayet, ilim ve fenden bir kitapsa bir beyit veya münasip bir fıkra yazılırdı.

SERTARİK (سرطریق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çelebi Efendinin muavini ve Konya Mevlevihanesi'nin şeyhi yerindeki kıdemli dedenin unvanı idi. Çelebi Efendi Konya'dan bir yere gittiği zaman, mukabele-i şerifden maada. her şeye nezaret ederdi. Bununla beraber bu mevkii ihraz edenin şahsiyyetine göre değişen zamanlar da olmuştur. Son Mevlevi teşkilâtında bazı güzide makamlar şeyhlerinden maada Âsitane şeyhlerine takaddüm ederdi.

Bir de İstanbul'da Koca Mustafa Paşa'da Sünbülî âsitanında sertarik vardı. Bu vazife dergâhın halifelerinin eskilerine tefviz olunurdu. Bu sertarik dervişlerin surî işlerine karışmazdı.

Birisi şeyh-i tekke-i İslâme sertarik
Birisi mekteb-i kerem ü adle râhber
Seyyid Vehbi

SER TERAZECİLİK (سرترازوجیلق) [*Ida.*] İhtisap işleriyle meşgul memurlardan birinin adıdır. Terazecibaşı demek olan bu memur tartı işleriyle meşşul olurdu.

SER TOP (سرطوپ) [*Bah.*] Harb gemilerinde çavuştan büyük bir rütbe adı idi.

SERT RÜZGÂR (سرت روزگار) [*Bah.*] Babafingo yelkenlerini sarmağa ve gabya yelkenlerini bir kat camadana vurmağa mecburiyyet görülecek şiddette esen rüzgâra verilen addır. Bunun bir derece daha kuvvetlisine fırtına denir.

SER TURNAİ (سرطورنائی) [*Ask*] Yeniçeri ocağının 68 inci ortasının kumandanına verilen addır. Turnacıbaşı demektir. «Devşirme» adıyle Hıristiyan çocuklarının alındığı devirlerde bu vazifeyi de görürdü.

SER Ü PAY (سر وپای) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Dervişin giydiği fukara kisvesini soyup ikrar vermezden evvel giydiği elbiseyi giydirerek yol vermek, başka bir tâbirle dervişin tarikat ve Mevlevihane ile bağını kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu muamele «Seyyah vermek» ten ağırdı. Çünkü seyyah verilen can sikkesini, hırkasını, tennuresini, elifî nemedini muhafaza ettiği için «höcrenişin» ise istediği desgâha gidip bir «höcre» sahibi olabilir, «matbah canı» ise yeniden dilediği dergâha ikrar verebilirdi. Fakat «ser ü pay» olan bir derviş artık hiçbir dergâha kabul edilmezdi.

Cürmü şeni' (pek kötü) bir şey değilse uzun müddet geçtikten ve salâh kesbettiği tahakkuk ettikten sonra merhamete mazhar olabilmesi me'mul idi.

Ser ü pay aslında teşrifat ıstılahıdır. Mavera-ün-nehr'de elbise-i fâhire ilbası (rütbe elbisesi giydirilmesi) na denilirdi.

SERVET-İ FÜNUN EDEBİYATI (ثروت فنون ادبیاتی) [*Ede.*] (Servet-i fünun) mecmuası etrafında toplananlar tarafından meydana getirilen edebiyat mektebi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tutulan tarz eskiye nazaran bir yenilik teşkil ettiği için buna «Edebiyat-ı Cedide» adı da verilmiş, sonraları birincisi bırakılarak ikincisi kullanılmıştır.

Tanzimatla başlıyan yenilik hareketini daha büyük bir hızla ileri götüren bu edebiyat 1908 temmuz inkılâbına kadar sürdü. Ondan sonra «Fecr-i âti» adı altında bir değişiklik geçirerek milliyyet cereyanlarının ortaya çıkmasıyle işini tamamlamış ve edebiyat tarihi içindeki rolünü yapmış oldu.

Değerli edebiyat üstadı Agâh Sırrı Levend «Edebiyat Tarihi dersleri»nde (Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1938) «Servet-i Fünun edebiyatı'nın devam ettiği yıllar istibdadın gittikçe artan zamanlarıdır. Tanzimatçılar, memleketin ilerisini çok parlak değilse bile her halde karanlık da görmüyorlardı. Tarihin akışı içinde, o zaman için parlak görünen eski günlerin tekrar geleceğine ve düzgün bir idarenin kurulacağına inanmışlardı» mukaddimesiyle «umumî vaziyyet» i belirttikten sonra «edebî vaziyyet» e geçiyor ve şunları yazıyor:

«Ekrem'le Naci arasında 1885 de başlıyarak gittikçe kızışan Zemzeme, Takdir-i Elhan ve Demdeme münakaşaları kapandıktan sonra edebiyatımıza bir durgunluk gelmişti. Sürgün bulunduğu yerlerden gönderdiği mektuplar ve yazılarla edebiyat alanında bir kımıldama meydana getirmiye çalışan Namık Kemal 1888 de ölmüş, Ekrem de köşesine çekilmişti. Hâmit ise uzakta idi. 1886 da çıkardığı Belde ve Bunlar Odur ile 1887 de çıkardığı Hacle'den sonra o da susmuştu. Ortada edebiyat namına kıymetsiz ve sönük yazılardan başka birşey görünmüyordu. 1893 de Muallim Naci ölünce, edebî hayatın o yüzü de kapanmış oldu. Yalnız bazı mecmualarda Mehmet Tevfik, Cenab Şehabeddin, Halit Ziya gibi yeni imzalar üstünde görülmiye başlıyan yazılar, ilerisi için yeni istidatları müjdelemekte idi.

«Servet-i Fünun Edebiyatı'nın başladığı yıl İstanbul'da çıkan mecmuaların başlıcaları Servet-i Fünun, Hazine-i Fünun, Musavver Malûmat, Mektep ve Maarif idi.

«Bir Musavver Malûmat'ın 20 sayılı nüshasında Hasan Asaf adlı bir gencin Bürhan-ı Kudret başlıklı bir manzumesi çıkıyor. Mecmuanın münekkidi bu manzume hakkındaki fikirlerini yazarken «abes, muktebes» kelimelerine ilişerek, bu iki kelimenin birbiriyle kafiye yapılamıyacağını iddia ediyor. Münekkid, bu söze, «sizin gibi şairliğe yeltenen nevresidegân evvelce hangi kelimeye kafiye olacağını öğrenmelidirler de sonradan tanzim-i eş'are çalışmalı. Öyle kafiye kulak içindir filân gibi mânasız lâkırdılara havale-i sem-i itibar ederseniz emin olunuz ki gehvareyi zerreye bin kerre takfiye etmekten kurtulamazsınız» cevabıyle karşılaşınca, Ekrem de Maarif Mecmuasın'a gönderdiği «Sanat müşkül ise de muahaze âsan değildir» başlıklı bir yazı ile kafiye hakkındaki eski telâkkileri tenkit ederek fikrini müdafaa ediyor.

«O sırada üstad Ekrem Selânik'te çıkan Asır gazetesinde tefrika ettirdiği Şemsa adlı hikâyesini kendine sormadan gazetesine geçiren Muasavver Malûmat mecmuası sahibi Baba Tahir'in bu yolsuz hareketi hakkında Servet i Fünun'a iki mektup göndermişti. Bu meptupları gaztesine basan Servet-i Fünun sahibi İhsan Bey, Ekrem'in Maarif Mecmuas'nda çıkan Araba Sevdası adlı bir romanının resimli olarak teffika edileceğini müjdeledi. İşte Ekrem, bu vak'a üzerine mecmuanın sahibi İhsan'la görüşerek, vaktiyle Galatasaray'da muallim iken tanıyıp takdir ettiği talebesinden Tevfik Fikret'i mecmuaya getirdi ve o tarihten sonra Fikret Servet-i Fünun Mecmuası'nın idaresini üzerine almış oldu.

«256 ncı sayısından itibaren Tevfik Fikret'in «Musahabe-i Edebiyye» leri ve şiirleriyle çıkmıya başlıyan Servet-i Fünun mecmuasında, önce A. Nadir «Ali Ekrem» le Cenab Şehabeddin'in şiirleri görülür ve Halit Ziya'nın Mavi ve Siyah adlı romanının tefrikasına başlanır. Bir müddet sonra Hüseyin Cahit, Hüseyin Suat, Hüseyin Siret, Ahmet Hikmet ve Mehmet Rauf, daha sonra da Ahmet Şuayıp, Servet-i Fünun'un şairleri arasına karışınca, şiirleri, roman ve hikâyeleri, musahabe ve tenkitleriyle Servet-i Fünun edebiyatı meydana çıkmış olur.

«Servet-i Fünun Mecmuası'na yazı yazanlar arasında yukarda isimlerini saydığımız şair ve romancılardan başka Sami Paşa Zade Sezai, İbrahim Cehdi «Süleyman Nazif», Süleyman Nesip «Süleyman Paşa Zade Sami», Faik Âli, H. Nazım «Reşit», İsmail Sefa da vardır. Hattâ

Abdülhak Hâmit ile Fikret adlı şairlerden yeni şiirler Servet-i Fünun'a göndererek tefrika ettirmiştir.

«Bir taraftan, edebiyatta garbe dönmek hususunda duydukları kuvvetli istek, diğer taraftan istibdadın zoru karşısında, birbirlerine sokulup dayanmak ihtiyacı, bu gençleri, çabucak birleştirdi. Gerçi istibdada karşı koymak hususunda açıkça çekişmekten kaçındılar. Fakat yeni edebiyatı ilerletip yükseltmek yolunda karşılarına çıkan engellerin hepsiyle çarpışmaktan çekinmediler. Sanat ve teknikte karşılarına çıkanlardan üstün olmaları onlara hâkimiyeti kazandırdı.

«Onlar bellibaşlı bir sanat prensibi etrafında toplanmış kimseler değildi. Vâkıa nasıl Tanzimatçılar daha fazla romantik edebiyatın tesiri altında kaldılarsa, bunlar da realizmin tesirine kapılmışlardı. Fakat hepsi de bu mesleğin nazariyyelerine sımsıkı bağlanmış ve onu bir prensip olarak tam tamam kabul etmiş değillerdi. Müsbet ilimlerin ve yeni cereyanların tesirini kabul etmekle beraber, her biri, beğendiği ve hoşlandığı yolda yürümeyi daha iyi bulmuş ve sanattaki benliğini daha sıkı kayıtlarla bağlamıya lüzum görmemiştir. Onların eserleri şiirde romantiklerin, parnasyenlerin hattâ senbolistlerin, roman ve hikâyede realist ve natüralistlerin hattâ başka yeni cereyanların tesirlerini taşır.

«Onları asıl bir nokta etrafında toplıyan, sanatkârlık düşüncesi ve yeni edebiyatı kuvvetlendirip yükseltmek gayreti idi. Onlar, muhakkak ki, sanat ve edebiyatı kendilerinden önce gelenlerin hepsinden daha iyi anlamışlardı. Bize edebiyat ve sanat zevkini ilk önce duyuran, düzgün bir teknikle yeni bir ufuk açan onlardır. Hiç bayağılığa ve âdiliğe düşmeden, yalnız sanat idealiyle güzeli aramıya koyulmuşlardır.

«Yalnız ilâve edelim ki, bu sanat, cemiyet içindeki yoksolluğu benimsiyecek, idealleri bulup gösterecek, heyecanları taşırıp haykıracak derecede âlemi kucaklıyacak bir genişliği ve kuvveti olan bir sanat değildir. Bu hususta Tanzimatçıların yaptıklarını yapamadılar. İstibdadın gittikçe artan tazyiki buna mânidi. Onlar, ancak kendi ruhlarını arayıp gösterebildiler. Ferdî düşünce ve duygulara fazla yer verdiler. İnce fakat hasta bir hassaslığı taşıdılar. Bunu kendileri de itiraf etmişlerdi. Fikret Servet-i Fünun'a yazdığı bir musahabede şunları yazıyordu: «Tekmil şiirlerimizde, hikâyelerimizde, tasvirlerimizde bir solgunluk, bir kansızlık, bir eser-i hezal görülür. Bu daima mevzuların hüznengiz oluşundan ileri gelmiyor, şatır mevzularda mahiyyet-i hüzniyyesiyle sanki ağlıyor. Sâkin, takatsız bir ağlayış. Evet takatsız, bîtab; ayniyle ciğerlerinde öldürücü değil, fakat yaşatmayıcı bir illet taşıyan bir çocuk gibi. Evvelâ bizde bilir misiniz eksik olan ne dir? Hayat. Ters anlaşılmasın, eserlerimizde hayattan bahsetmiyoruz demek istemiyorum. Bilâkis, en ziyade ondan bahsediyoruz; hattâ yalnız ondan bahsediliyor, ondan başka bir şeyden o kadar bahsedilmiyor; maksadım eserlerimizin hayatsız, cansız olduğunu anlatmaktır. Ruhsuz değil, fakat cansız. İşte bütün inceliklerine, sanatlarına mukabil edebiyat-ı hazıranın telâfisi bize nasip olmıyacağından korktuğum noksanı bu cansızlıktır.»

«Mehmet Rauf da yine Servet-i Fünun'da romanlarımız hakkındaki yazısında şöyle diyordu: «Madem ki hayat ve tabiat tasvir edilecektir, hayat ve tabiat bizim gördüğümüz, yaşadığımız hayat, etrafımızdaki tabiat demek değil midir? Halbuki eserlerimizde en çok bulunmıyan bir şey varsa zannediyorum ki bunlardır. Evet niçin yazılmıyor, bizde de niçin yazılmıyor? Eserlerimizi baştan başa hep ihtisasat ve bazan ihtirasat-ı âşıkaneye, hele sırf tasvirat-ı hususiyye ve samimiyyeye, muhit ve zamana ehemmiyyet vermiyerek tasvir-i ahval-i ruhiyyeye hasretmişiz. Hayatta eşvak ve âlâm-ı âşıkaneden başka şevk ve elem, zâbıta mukatelâtından başka cinayet yok mudur?»

«Onlar için sanat bir vasıta değildir; bir gayedir. Sanat ancak sanat içindir. Onlar, yalnız bu noktada kalmamışlar, sanatta aristokrasiyi kabul ederek, okuyucuların ancak yüksek kısmını almışlar ve yalnız onlar tarafından anlaşılmayı kâfi görmüşlerdir.

«Servet-i Fünuncu'lar mevzu itibariyle çok dar bir çerçeve içinde kaldılar. Bunun başlıca sebebi, o zamanki cemiyyet hayatının müsaadesizliğidir. Hayat dar, muhit kapalı ve görgü kıttı. O zaman kadının kapalı bulunması, dış hayatın içinde yeri ve rolü olmaması, romanlardaki aşkın çok defa basit hattâ çocukça olmasını zaruri kılmıştır.

«Taassup yüzünden cemiyyet hayatını alâkalandıran birçok mevzulara yanaşmak mümkün olmadığı gibi, istibdadın zoru karşısında vatan ve hürriyet duygusuyle memleket düşüncesini eserlerde hissettirmek de kaabil değildi. Bu asil duygular, ancak bir remizle gizli ve kapalı olarak ifade edilebilirdi. Bu edebiyat, işte bu yüzden, o neslin mahrumluğunun ve acizinin en doğru bir ifadesidir. Bu edebiyatın biraz içli olması, biraz herşeyi karanlık gör-

mesi de yine bu yüzdendir. Onlar, bu zor karşısında sinmiş ve korkmuş gibidirler. Bu memlekette de birgün sabah olacağını çok zayıf bir ümit ve çok uzun bir ihtimal olarak görüyorlardı. Ümitlerini büsbütün kaybettikleri de oluyordu. O zaman muhayyel âlemleri ve bu âlemlerin muhayyel saadetlerini düşünüyorlardı. Yahut garp eserlerinde yaşatılan hayatı özlüyorlardı. Sevilecek ve yaşanacak hayat o idi. O da ancak tahayyül edilebilir, nihayet benzetilebilirdi.

«Onlar mevzularını genişletip derinleştiremedilerse de, buna mukabil üslûplarını zenginleştirdiler. Ona değişiklik ve olgunluk kazandırdılar. Lisanı her türlü duyguları ve düşünceleri güzelce ifade edebilecek hale getirdiler. Akıcı ve musikili bir nesir yarattılar. İbarelerin şeklini değiştirdiler, yenileştirdiler. Düşüncelerini zarif cümlelerle yazabilmek sanatının sırrını buldular. İstediler ki, üslûpları, herkesin üslûbundan parlak, renkli ve zarif olsun. Vâkıa buna çok bağlı kalmak bir çok yerde onları biraz da yapmacığa götürdü ve bu yüzden, bazı kere haklı, birçok hücumlara uğradılar; fakat bu uğraşma yazılarına bir Avrupalı kılığı verdi.

«Ötedenberi Servet-i Fünun edebiyatında bulunan en büyük kusur, lisanın eski ve külfetli olmasıdır. Külfetli ve ağır olduğu muhakkaktır. O tarihlerde belli-başlı gazete ve mecmualarda lisan ve imlâ hususunda süren uzun münakaşalara ve muhitte uyanmıya başlıyan sadelik akışına karşı, bunlar çok geri kalmışlardır. Fakat acaba bu lisana eski denebilir mi? Gerçi kelimeler eskidir. Fakat bu eski kelimelerle ortaya konan lisan, bünye itibariyle hiç de eski değildir. Aksine olarak, cümlelerin teşekkül ve tertibi, terkiple yaratılmak istenen hayalleri, nihayet ruhî noktasından yenilik, sadeliğe aykırı gitmeleri yolundaki kusuru örtmez. İsteselerdi, aynı yeniliği ve güzelliği sade lisanla yapabilirlerdi. İşte yukarda söylediğimiz gibi, sanatkâr üslûp yaratmak ve sanatkâr görünmek kaygusu, bununla beraber sanatta aristokrasiye bağlı kalmak düşüncesi onları sadelikten uzaklaştırmıştır.

«Servet-i Fünun»cular, şiirde Fikret'in, nesirde Halit Ziya'nın üstünlüğünü tanımışlardır. Gerçi Fikret'in edebiyattaki bilgisi çok derin ve geniş değildi. Fakat klâsik zevkiyle birlikte, düşüncelerindeki doğruluk ve sanatta gösterdiği titizlikle, bu üstünlüğü kendisine hak etmiştir. Halit Ziya ise, henüz küçük yaşta iken Fransız edebiyatını yakinen ve iyice tanımıştı. Arkadaşları onun üstadlığını tanımakta hiç tereddüt etmediler. Cenab hem şiirde hem de nesirde kudret gösterdi. Hüseyin Siret, Hüseyin Suat, Faik Âli, A. Nadir (Ali Ekrem), H. Nazım «Reşit» şiirde; Hüseyin Cahit, Mehmet Rauf, Ahmet Hikmet roman ve hikâyede birer şahsiyyet kazandılar. Fikir cihetinden de Ahmet Şuayip, Hüseyin Cahit, Halit Ziya ve Mehmet Rauf'un edebî tetkikleriyle buna benzer yazılarını hatırlamak gerektir Fakat bu devirde, edebiyat alanında haftalık mecmualarda çıkan edebî musahabelerin «icmal»lerin büyük bir kıymeti yoktur.

«Servet-i Fünun edebiyatı, bu çalışma senelerinde arka arkaya birçok hücumlara ve tarizlere uğradı. Bunların bir kısmı, yeniliğe doğru yapılan ileri hareketin biraz eskiye bağlı kalanlar tarafından hoş görülmemesinden ileri geliyordu. Diğer kısımda ise, Servet-i Fünun namına yenilik hareketini müdafaa eden Hüseyin Cahit'in bazı dokunaklı yazıları sebep olmuştu. Servet-i Fünun'un karşı safında bulunanlar arasında Halil Edip, Mehmet Celâl, Ali Kemal, Mustafa Sabri (mütareke yıllarında Şeyh-ül'islâm olan) hattâ Ahmet Rasim ve Ahmet Mithat vardı Bütün bu münakaşalarda üstünlük hep Servet-i Fünun tarafında kaldı. Çünkü onlar yalnız cevap vermekle kalmıyorlar, arka arkaya ortaya çıkardıkları yeni eserlerle kudretlerini zorla tanıtıyorlardı. Hattâ önce «Dekadanlar» diye yenilerle alay eden Ahmet Mithat, sonraları «Benim Tevfik Fikret ve Halit Ziya gibi ediplere diyeceğim yoktur» demeğe mecbur kalmıştı.

«1901 yılında A Nadir ile H. Nazım Servet-i Fünun'dan ayrıldılar. Buna, bazı kimselerin eserlerine karşı A. Nadir'in yazdığı dokunaklı bir yazının, mecmuanın sermuharriri olan Tevfik Fikret tarafından düzeltilmesi sebep olmuştu. Bundan canı sıkılan A. Nadir, yazısını. Servet-i Fünun'un rakibi olan Musavver Malûmat gazetesinde bastırdı. H. Nazım ise musavver Malûmat'a geçerek eski arkadaşlariyle karşılaştı.

«Nihayet o yıl içinde, Servet-i Fünun'un 553 üncü sayısında Hüseyin Cahit'in Edebiyat ve Hukuk başlıklı bir yazısından ötürü, mecmua 6 hafta kapatıldı. Bu vak'a mecmuanın etrafında toplanan sanatkârların dağılmasına ve Servet-i Fünun edebiyatı denilen edebî hareketin durmasına sebep oldu. Her biri kendi köşesine çekilen bu sanatkârlardan, Meşrutiyet ilânından sonra tekrar yazı hayatına atılanlar oldu. Fakat Servet-i Fünun edebiyatı, artık tarih içindeki yerini yapmış ve işini tamamlamıştı.»

Değerli Edebiyat üstadı Agâh Sırrı Levend Servet-i Fünun edebiyatı'nın şiirdeki tesirini de (sayfa 15-16) şöyle anlatıyor:

«Tanzimat devrinde Hâmit'le ilerliyen şiir, mevzuunu genişletmiş, lirik, didaktik, dramatik, pastoral nevilerin hepsini kucaklamıştı. Hâmit, günlük hayatın empresyonlarından en basit hâdiselere varıncıya kadar, insan düşünce ve duygularının bütün görünüşlerini şiire sokmuştu. Servet-i Fünun şairleri, Hâmit'le açılan bu yolda muvaffakıyyetle yürüdüler ve mevzularını daha kuvvetle benimsediler. Ufak bir düşünceyi, geçici bir duyguyu yakalıyarak şiir haline koydular. Artık şiire girmiyecek hiçbir mevzu, hiçbir düşünce ve duygu kalmadı.

«Tanzimat şairleri, şiirlerini çok defa eski şekiller altında yazmışlardı. Servet-i Fünun şairleri eski şekilleri büsbütün attılar. Hususiyle Sonnet tarzını çok kullandılar. Eski edebiyatta ara sıra görülen müstezat tarzını çoğalttılar.

«Onlar vezne daha kuvvetle ve daha ustaca tasarruf ettiler. Lisana hâkim oldular. Kelime ve terkipleri vezin ve kafiyenin hatırı için kullandılar.

«Kafiye telâkkisi de onlarda büsbütün genişledi. Vâkıa Ekrem onlardan evvel «kafiye kulak içindir» demişti. Fakat onlar o zamana kadar kafiye yapılması hoş görülmiyen kelimeleri de biribiriyle kafiye yaptılar. Böylece meselâ fiilin fiil, ismin isimle kafiye yapılmasının kulakta bıraktığı ağır ahenk göze çarpmazdı. İşte Servet-i Fünun'cular, başta Fikret olduğu halde aynı cinsten devam eden bu kafiye tarzını değiştirdiler. Meselâ zarar - çıkar, balta - arada, günlerimin sakin kelimelerini kafiye yaparak kafiye telâkkisinin sınırlarını büsbütün genişlettiler.

«Servet-i Fünun şairlerinin şiire getirdiği bir yenilik de tabiî ifadenin şiire girmesidir. Eskiden mâna mutlaka mısra' veya beyitte biterdi. Onlar, ifadenin mutlaka mısra' veya beyitte değil, cümlenin icabına göre mısra'ların ortasında bitmesini de denediler. Vâkıa bunun çok kullanılması, şiirin, güzelliği toplu ve tesirli bir tarzda ifade etmek gibi kendine mahsus olan kudretini kaybettirir. Fakat şiirin, Tanzimatçılardan sonra herhalde böyle bir yoldan ve duraktan geçmesi lâzımdı.

«Servet-i Fünun şairleri, şiirde, Türkçe şiveyi hâkim kıldılar. Eskiden Arapça ve Farsça kelimeler hususiyle nazımda daima yabancılığını muhafaza ederdi ve Türkçe kelimelerin söylenişi de vezin veya kafiyenin hatırı için onlara uydurulur ve bozulurdu. Meselâ Türkçe olan «aradan» kelimesi «çareden» kelimesiyle kafiye yapılarak «areden» şeklinde söylenirdi.

«Gerçi Muallim Naci, daha önce, Türkçe'yi müdafaa ederken «Arapça ve Acemce kelimeleri söylenişte de bir dereceye kadar keyif bizimdir» demişti Fakat böyle olduğu halde, eserlerinde, yine yabancı şiveden büsbütün kurtulamamıştı. Halbuki Servet-i Fünun'cular, bu yabancı tesirden kaçındılar.

«Servet-i Fünun devrinde Hâmit'in meydana getirdiği uzun ve tek şiirler görülmez. Onların ortaya koyduğu şiir mecmuaları ufak manzumelerden toplanmıştır.»

SER VEZZAN-I HASSA (سر وزان خاصه) [*Sar.*] Enderun hazinesinin baş veznedarına verilen addır.

Sarayın kantarcı başısına da bu ad verilirdi. Vezzan; Arapça tartıcı, kantarcı demektir. Vezzan, ser vezzan tâbirleri vakfiyyelerde de geçer.

SER ZAĞARÎ (سر زغری) [*Ask.*] Yeniçeri cemaat ortalarından 64 üncü ortanın kumandanına verilen addır. Zağarcı başı demektir. Kethüdadan sonra ocağın en yüksek rütbelisi idi. Ortası efradı hem atlı, hem yaya efrattan mürekkepti. Atlılar yayalara nisbetle daha azdı. Zağarcılar av için hükümdara mahsus av köpekleri beslerlerdi.

Padişahlar avlanırlarken zağarcıbaşı da beraber bulunurdu. Hükümdarlar ava gitmekten vazgeçtikten sonra av işleri de gösterişten ibaret kaldı. Zaten sonraları bu av hizmetleri kapıkulu efradından alınarak bostancılardan tazıcılar, saksoncular ve şikâr ağaları ile saray doğancılarına verildiğinden Yeniçeri ocağında bunların yalnız adları kaldı. Bununla beraber icabında yine eski an'aneye göre merasimde av hayvanları yederlerdi.

Zağarcıbaşı terfi edecek olursa ocak kethüdası olurdu. Zağarcı başılar timara çıkarlarsa bir zaman'lar yirmi altı bin, daha sonraları kırk bin akçalık zeamet verilirdi.

SER ZERGERAN (سر زرگران) [*Sar.*] Kuyumcubaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zerger; Farsça kuyumcu demektir.

SER ZEVVAKİN-İ HASSA (سر ذواقین خاصه) [*Sar.*] Çaşnigirlerin başına verilen addır. Vesikalarda bunun yerine «çaşnigirbaşı» da geçer.

SER ZURNAÎ (سر زورنائی) [*Sar.*] Hükümdar Mehterhanesinde zurna çalanların başına verilen addır. On iki kat olan hükümdar mehterhanesinde çalgıcılar ayrı ayrı bölük itibar edilmişlerdi. Hepsinin âmiri «Ser mehteran-ı alem» di.

SESLENMEK (صسلنمك) [*Tal.*] Nara atmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Naralar en çok geçit yerlerine yakın başlar, tam geçit yerinde biterken tulumba ve efrat da takım kovarak son sürati alırdı. Nara atılacağı zaman reis, naracı'ya emrederdi: Seslen bakalım. Tâbir reisin bu emrinden meydana gelmiştir.

SETTAR-ÜL-UYUB (ستارالعيوب) [*Hal.*] Ayıp örtücü mânasına gelen bu terkib, kulların ayıplarını örtüp yüzlerine vurmıyan Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şiirde settar-ı uyub suretinde kullanılır.

Settar-ı uyuba ediyor arz-ı dehalet
Lâkin biri var ortada mahsul ü sekâlet
Abdülhak Hâmit

SEVAD-I A'ZAM (سواد اعظم) [*Coğ.*] Büyük şehir, büyük yerlerdeki insan kitleleri, hassaten İslâm toplulukları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mekke-i Mükerreme hakkında da kullanılır bir tâbirdir.

SEVAÎ (سوائی) [*Giy.*] İpekli kumaşlardan birinin adıdır. Tellisine «telli sevaî» denilirdi. Elbise, gelinlerin beline sarılmak üzere kuşak yapılırdı.

İyde ey gülberk-i nazım
Berk i gülden came lâzım
Sana zira servinazım
Bâr olur telli sevaî
Vasıf

SEVAÎ KUŞAK (سوائی قوشاق) [*Kıy.*] «Sevaî» denilen ipekli kumaştan yapılan kuşaklara verilen addır. Bu kuşak gelinlere baba, amca, dayı gibi velileri tarafından bağlanırdı. Geline «şal kuşak» bağlıyanlar da vardı.

SEVR (ثور) [*Ast.*] On iki burçtan ikinci burca verilen addır. Bu burç esnasında yıldızlar öküz şeklini gösterdiği için burca öküz demek olan bu ad verilmiştir. Güneş bu burçta Rumî 8, Milâdî 21 nisan ile Rumî 7, Milâdî 20 mayıs arasında bulunur. Her burç gibi bunun da müdür yahut hâkim seyyaresi vardır, o da Zühre'dir. Yıldızlar ilmine dair olan eserlerde mayısta yani güneş sevr burcunda iken doğanların, çekingen, ihtiyatlı, sebatkâr, bati, çalışkan, mahabbetleri mutavaatkârane veya sâkin, sabırlı ve hassas, pek az bir mukavemet gösterdikleri, fakat, ciddî surette hiddetlenirlerse pek sert oldukları gösteriliyor.

«İlm-i Nucum» adlı eserde (Ragıp Rıfkı, İstanbul, Cihan Biraderler Matbaası, 1341, sayfa 29 ve mütaakıp) bu burçta doğanların tâli' ve siretleri hakkında şu tafsilât vardır:

«Güneş Sevr burcunda iken dünyaya gelenler: metin, ihtiyatkâr, amelî, orta derecede inatçı, azim sahibi, sabırlı, musır, muhafazakâr olurlar. Bunlar, söz ve hareketleri itibariyle namuslu, tedbirli adamlar oldukları gibi esas rüknü liyakat ve nefse itimat olan memuriyyetleri de ihraz etmiye lâyıktırlar.

«Sevr burcunda doğan kimseler, kuvvet ve iktidarlarını israf etmedikleri gibi faaliyyete gelmek için teşvika muhtaçtırlar. Fakat pek ziyade gazaplandırılınca deli gibi olurlar. Hiddet, bunları kendilerinden geçirir. Bu hal umumiyyetle onlara hücum edenlerin, bu fevkalâdelikten doğan hayretleri karşısında vukua gelir.

«Sevr burcunun amelî tabiatında hassaten ruhî bir cihet vardır ki bu da ekseriyyetle bazı müstesna şeylerle derin surette teheyyüç eden hissiyat ile tenmiye eder. Bu burçta fikir ve hisler pek karışıktır. Binaenaleyh, bunlardan hangisinin daha hâkim ve galip olduğunu söylemek pek müşküldür. Çünkü irade ve arzu kuvveti denilen ruhî hal, bu burçta ittihad ve imtizaç ettikleri cihetle mânen tekemmül etmiş olanlar bu ruhî meyli itidal dairesinde idare etmek ve nefsanî hareketlerden kendini kurtarmıya çalışmak suretiyle hakikatlerin keşfine pek müstait olurlar. Aksine olarak mânen tekemmül etmiyen mensupları da sefalet ve eğlencelere olan meyillerini arttıran süflî hareketlere tâbi olarak arzularının mahkûm ve esiri olurlar ki böylece tesirler vicdana tefevvuk eder. Güneş bu burçta iken doğanlarda hissiyat pek ziyade mektum ve derunî olduğundan mânevî halleri pek sağlam olmadığı takdirde bunlar: gıpta, haset, kin ve garez şeylere meyyal olurlar,

«Bu burçta iki gaye vardır: 1) Esasen kuvvetsiz, tesirsiz bir hayata düşkün tenbel adam. 2) Bu burcun mutavaattan ibaret cibilî hassasının hakiki kıymetini anlıyarak sükûnetle ve hasis menfaatine tâbi olarak başkalarının iyiliğine çalışan âlicenap ve insanlık muhibbi sâkit adam.

«Nisan ayının son haftasında dünyaya gelenler, aslî tabiatları mutavaat ve inkiyat veyahut aksi olarak inatçılık olan kimselerdir.

«Mayısın 10 uncu gününe kadar doğanlar tab'an hayale ve sihhatlerine düşkündürler. Aslî tabiatları iktisat olduğundan iyi şeyi temyiz etmeyi bildikleri cihetle pek iyi bir tüccar veya müşteri olurlar. Bunlarda bu halin zıddı olan haset ve buhl (cimrilik) meşhut olabilir.

«Mayısın 10-20 nci gününe kadar doğanlar hakiki muhafazakâr ve iyiliksever olurlar. Bu sonuncular, hiçbir mükâfat ve takdir fikri

beslemiyerek halka hizmet etmeyi seven insaniyyet dostu ve hayrıhah kimselerdir. Mâhaza, bu sınıfa mensup pek genç olanlar, tecrübesizlikten naşi süfliyyete meyyal iseler de metanet ve azimleri sayesinde hayat kavgasında muvaffakiyyet kazanabilirler.

«Güneş, bu burçta iken doğan kimseler, zaten az çok kadirperesttirler. Öğleyin veya gece yarısı dünyaya gelenler, tâli' ve kaderin daha ziyade tahakküm ve nüfuzu altında bulunurlar.

«Geceyarısı ile güneş doğarken doğanlar zengin olurlar; fakat güneşin batışıyle geceyarısı arasında doğanlar bir servete konmuş iseler bunu kaybetmek tehlikesine mâruz oldukları gibi hayatlarında servet sahibi olamazlar.

«Bu burçta doğanlar: doktor, elektrikçi, sarraf, mültezim, çiftçi, bahçıvan olurlar. Sâkit, ihtiyat, maharet, metin azim istiyen bütün işlerde ve sanatlarda temayüz ederler. Kadınlar: iyi sütnine, hizmetçi kadın, aşçı olurlar. Erkekler malî işlerle müdürlüklerinde teferrüt ederler.

«Bunların bünyeleri sağlam olursa da kalp, boğaz, böbrek hastalıklarının tehdidi altında bulunurlar. Yaşama kuvvetlerinde bir fazlalık bulunduğundan ihtiyatkârane ve âkilâne bir surette yaşamazlar veya haddinden ziyade sefahate dalarlarsa bu fazla kuvvet bir mahreç bulamıyacağı cihetle âni bir ölümle karşılaşırlar. İzdivaçta mesut olmak için bunların 22 Ağustos - 21 Eylûl veya 21 Kânunuevvel (Aralık) - 19 Kânunusani (Ocak) zarfında doğanlarla evlenmeleri lâzımdır.

«Sevr burcu: Umumiyyet itibariyle orta bir boy, kalın ve sağlam bir vücut, geniş bir alın, yuvarlak bir sima, çıkıntılı ve koyu mavi gözler, kısa bir boyun, kalın dudaklar, büyükçe bir burun, koyu renk, kumral veya siyah alelekser alnın üstüne rastlıyan kısmı kıvırcık saçlar husule gelir.

«Güneş bu burçta iken doğanlar, arazi, maden ve yapı işlerinde muvaffakiyyet gösterirler. Maden işleri kendileri için pek müsaittir. En iyi fırsatlara orta yaşta nail olurlar. Bunların en müsait devirleri: 16, 24, 30 ve 33 yaşlarıdır.»

SEYF (سيف) [*San.*] Kılıç yerinde kullanılır Arapça bir tâbirdir. Tarihlerde ve vesikalarda geçer.

Seyf-i meslûl-i celâdet ki düm-i şemşîri
Zafere âb-ı baka fitneye berk-i hirmen
Nedim

SEYİS (سايس) [*Hal.*] Atın tımarına yemine vesairesine bakan adam, uşak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda sarayın Hasahır hademeleri arasında geçer.

Ağlaşıp ahırda seyisler dedi tarihini
Kaçtı dünyadan gemalmaz ah kırdı kösteği
Sururî

SEYİSHANE (سايسخانه) [*Hal.*] Yük yükletilmekle beraber üstüne de seyisin bindiği at hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Türki» de «(zebanzedi: sisane) levazım-ı seferiyyeden ibaret hafif bir yük konup üstüne de seyisin bindiği beygir ki ekseriya iri ve tüvana olur» suretinde izah olunmuştur.

SEYİSHANE PARASI (سايسخانه پاره‌سی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının orta sandığında işletilen paralardan birinin adıdır. Yeniçeriler sefere giderlerken ağırlıkları taşımak için İstanbul'da mevcut yük hayvanlarını sahiplerinden orta sandığından bedeli mukabilinde alırlar, harpten dönüşte hayvanlar satılarak tekrar orta sandığına yatırdıkları paraları işletirlerdi. İlkin ocak tarafından verilen hayvan bedelleri yüzünden halkın gadre uğradığı anlaşılarak sonradan hayvan paralarının hazineden verilmesi ve satılacak hayvanların bedellerinin de orta sandığına konulması kararlaşmış olduğundan ocağın lağvına kadar bu suretle tatbik olunmuştur.

SEYLAN (سيلان) [*San.*] Seylan adasında çıkan güzel, şeffaf, koyu kırmızı, vişne rengindeki taşın adıdır. Yüzük, nadir olmakla beraber tesbih de yapılırdı. Tesbihlerin düzgün çekilmişleri 1000 liradan fazla değer taşır.

SEYR (سير) [*Sof.*] İntisap edilen tarikatta o tarikat müessisinin koyduğu usul dairesinde mâneviyyatın yükseltilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Seyr; Arapça yürümek, bakmak demektir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, İstanbul. Kenan Basımevi, 1942, sayfa 31) sofiye ıstılahları arasında seyr için şunları söylüyor:

«Seyr: İkidir:

1 — Nüzulî: Mukayyed vücudün zuhuru için mutlak vücudün seyridir. Bu; Ahadiyyetin imkân kesretleri mertebesine nüzulidir. Vâcibin imkân mertebesine, mutlakın mukayyede, küllün cüz'e nüzuline seyr-i inbisatî ve zuhuri de derler. Bu seyr; akl-ı külden insan mertebesine kadardır. Bu seyrde mebde'den ne kadar uzak düşülürse denizin sahile seyri gibi daha zâhir ve câmi' olur.

2 — Urûcî: Mukayyedin mutlakda muzmahîl olmak için seyridir. Bu; cüz'ün külle seyridir. Buna seyr-i şuurî de denilir. Bu seyr; insan mertebesinden mutlaka kadardır. Bu seyrde mebde'den ne kadar uzaklaştırılırsa-

damların denize düşmesi gibi - daha ziyade mücerred olur.

SEYR AKÇASI (سير آقچه‌سی) [*Mal.*] Yeniçeri kalemine çerağ edilenlere alınışlarında ödenen paraya verilen addır. Yeni işe alınanlara epey bir zaman birşey yazdırılmaz, yalnız kalem usullerini öğretilirdi. Bu öğrenme zamanında yalnız yapılan işlerin şekil ve mahiyyetini bakıp öğrendikleri için bu paraya o mânaya delâlet eden ad verilmiştir. Yeniçerağ olan kâtibin bunun dışında olarak yalnız bir vazifesi vardı. O da divandan gelen Yeniçeri efendi'sini selâmlamaktı. Öğretilen şeyleri öğrendiği yapılan imtihanla anlaşılınca «esame» suretleri yazdırılmıya başlanır, sonra kabiliyyetine göre diğer işlerle de tavzif edilirdi.

SEYRAN (سيران) [*Hal.*] Gezip dolaşmak, seyr-ü temaşa etmek; gezinme, teferrüç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İrişip mevsim-i Kâğıthane
Nazeninler çıkacak seyrane
Sünbülzade Vehbi

SEYRANGÂH (سيرانگاه) [*Hal.*] Seyir yeri, mesire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SEYR ANİLLÂH (سير عن الله) [*Sof.*] Seyr ü sülûkün dört mertebesinden dördüncü mertebe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sefer-i rabi» denildiği gibi «telvin bad-ettemkin» de denir. Sofiye ıstılahlarındaki izahata göre bu hareket vahdetten kesret tarafına olan seyirdir. Bundan maksat Hak'tan halka rücû' edip talibleri terbiye ve irşad etmektir. Bu mertebeye «beka ba'd-el-fena», «sahv ba'd-el-havf», «fark ba'd-el-cem'» dahi denilir. Bu mertebeye ermiş olan zat vahdeti kesrette, kesreti vahdette görür. Bundan maksat: Şol hareket-i ilmiyyeden ibarettir ki onunla ilm-i â'lâdan ilm-i esfele ve esfeleden esfel-il-esfele tenezzül ile gerisi geriye ulûm ve meratip ve vücub ve vücuttan ilm-i esma ve sıfata ve andan ilm-i mümkinata rücu olunur. Bunun ehli «فى الله بالله» «ورجع من الله مع الله» mertebesini haizdir. Böyle olan ârif hem vâcid, hem fâkid, hem vâsıl ve hem mehcur, hem karip ve hem baid mesabesindedir.

Bu seyrdeki sâlike «müntehi-i kâmil» denilir. Böyle denilmesinin sebebi sofiyeye ait eserlerde şöyle izah olunur: «Zira intihanın birbiri fevkinde meratibi vardır ki Şeyh liecl-il-maslaha âlim olan müptediye icazet verirse ana şeyh-i mutavassıt ve mücaz-ı mutlak denir ve eğer müntehiye icazet verirse ana şeyh-i terbiye ve halife denir ve eğer müntehi-i kâmile icazet verirse ana mürşid-i kâmil ve şeyh-i terbiye ve halife denir.»

SEYREK ORDUGÂH (سيرك اردوگاه) [*Ask.*] Askerî kıt'aların aralarında geniş mesafeler bırakılmak suretiyle tabiye ve hıfz-ıs-sıhha (sağlık) kaidelerine uygun surette yerleştirilmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SEYR FİLLÂH (سير فى الله) [*Sof.*] Seyr ü sülûkün dört mertebesinden ikinci mertebesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sefer-i sani» (cem') de denir. Sofiye ıstılahlarındaki izaha göre Sıfatullah ile muttasıf ve Esmaullah ile mütehakkık ve Ahlâkullah ile mütehallik olmak ve «ufk-ı âlâ» ya erişmek ve cümle sıfat-ı beşeriyyeyi fani ve muzmahil bulmaktır Bu seferin nihayeti «vücuh i âlemden ref-i nikab olup sâlike ilm-i Ledünni münkeşif olmak» tır. Yahut «şol hareket-i ilmiyyeden ibarettir ki ol ilim meratib-i vücub-i vücud ve esma-i sıfat ve şüun ve itibarat ve takdis ve tenzih-i İlâhîde olup sâlik anda bir makama ere ki andan tâbir ve işaret ve tesmiye mümkün olmaz.» Tarikatın sadâtı buna «Baka Billâh» derler.

SEYR FİL-MENAM (سير فى المنام) [*Tıp.*] Uyurken yataktan kalkıp yürüdükten, gezindikten sonra tekrar yatağa yatmak gibi garip hal gösterme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yine uykuda gezinen mânasına gelen «seyr fin-nevm» de denilir. Bu hale tutulanlar uyandıktan sonra sorulsa yaptıklarından hiçbir şey haber veremezler.

SEYRETMEK (سير ايتمك) [*Bah.*] Denizde bir cihete doğru gitmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Seyr; Arapça yürümek, gezmek demektir.

SEYR İLÂLLAH (سير الى الله) [*Sof.*] Seyr ü sülûkün dört mertebesinden ilki hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sefer-i evvel» de denir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: Sâlikin zikrederek Hak Taâlâ'ya uruç tarikıyle hareket ve ilm-i esfelden ilm-i âlâ ve eşrefe ve meratib i zılâl-i Esmaullah'tan mebde-i taayyünü olan isme vâsıl ve müntehi olur. Sâlikin bu seyr ve hareket-i ilmiyyesi kalbinden ilm-i mümkinatın cem'isi zail olduktan sonra hâsıl olur ki velâyet-i suğra dairesinin nihayetidir. Buna «Fena fillâh» mertebesi denir.

Seyr ilâllah iki nevidir. Birine «seyr-i âfâkî», ötekine «seyr-i enfüsî» denilir. Seyr-i âfâkî'ye «sülûk», seyr-i enfüsî'ye «cezbe» adı verilir.

SEYR-İ SEFAİN (سير سفائن) [*Bah.*] Deniz üzerinde bir noktadan bir noktaya gitmek için takibolunması lâzım elverişli yolu tâyin etmek ve her hangi bir zamanda parakete iş'ariyle

veya mevadd-ı arziyyeden yapılan kerterizat ianesiyle bulunan noktayı tâyin etmek ve tehlikeli mıntakalardan korunarak geçmek usullerinden bahseden fennin adıdır.

§ [*İda.*] Gemi işletmek üzere kurulan teşekkülün adıdır. Resmî unvanı « Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi» olan bu idare «İdare-i Mahsusa» nın yerine kaaim olmak üzere 1326 (1910) da teşekkül etmiş ve Cumhuriyet devrinde de adı «Deniz Yolları» na çevrilmiştir.

SEYR MAALLAH (سير مع الله) [*Sof.*] Seyr ü sülûkün dört mertebesinden üçüncü mertebesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sefer-i salis», «fark ba'd-el-cem'» de denir. Sofiye ıstılahlarında bunun için şu tafsilât verilmektedir: Bundan maksat sâlikin her mertebede Allah ile olan seyridir. Bu mertebede ikilik şaibesi ortadan kalkar. Bu mertebeye «makam-ı kabe kavseyn ev edna» denir ki nehayet-i velâyettir. Be seferin nihayeti mertebe-i aynül-cem'de külliyyetle azdadı zâhiren veya bâtınen mahvolmuş bulmaktır.

SEYR Ü SÜLÛK (سير وسلوك) [*Sof.*] Tarikatta takıbolunan usul yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört mertebesi vardır: «Seyr-i İllâllah»; « Seyr-i Fillâh », « Seyr-i Maallah » « Seyr-i Anillâh». Bunlara bak.

SEYYAH VERMEK (سياح ويرمك) [*Sof.*] Bektaşi ve Mevlevi tâbirlerindendir. Bir tedibe (cezaya) müstahak olan veyahut inkişafı için gezmesi lâzım gelen sâlike muayyen bir müddetle verilen seyahat izni hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bektaşilerde canın eline bir ekmek vermek, Mevlevilerde ayakkabı çevrilmekle seyahat verildiği anlaşılırdı. Mevlevilerde höcresine giren meydancının hırkasını arkasına vermek de seyahat verme alâmeti idi. Bu remizlerden kendisine seyahat verildiğini anlıyan derviş «niyaz» eder, tekkeden ayrılırdı. Mevlevilerde bir de «ser ü pay» vardı. O, bundan ağırdı. Çünkü «ser ü pay» muamelesine uğrıyan canın tarikatla bütün alâkası kesilirdi. Seyahat alan ise seyahat müddetini doldurunca tekrar döner, yahut başka bir Mevlevihaneye intisap eyliyebilirdi.

SEYYAR (سيار) [*Kıy.*] Fesin muayyen yerinde durması için dikilmeyip askıda bırakılmış olan püskülün duruş vaziyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız tepeden geçme olan püskül bu vaziyyette bir yerde durmayıp başın hareketine göre fesin etrafında döndüğü için bu tâbir meydana gelmiştir.

«Lisan-ı zarafetin « yar tekmesi », halkın «kuş yuvası» dediği çukurlu feslerde püskülün bu vaziyyette olduğunu» yazan Ahmet Rasim Bey (ölümü 1952) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bu kuş yuvalı feslerin püskülleri dikili olmaz ve bu cihetle (seyyar) tâbir olunur ki, ekseriya sol taraftaki şahnişinin galatı (kâkül) üzerine yıkılan tarafın mukabiline getirilir, yani sol kulak ile sol şakak arasında muhayyer bırakılır,»

SEYYARE (سيارة) [*Ast.*] Güneşin etrafında dönen ve ondan ziya ve hararet alan yıldızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i seyyarat'tır. Sabit olan yıldızlara «sevabit» denir.

Çıkmadan seyre sipihrin sûbesû seyyaresi
Dide-i giryanımın yıldızları seyyar idi
Üsküdarlı Talât

SEYYİB (ثيب) [*Fık.*] Gerek boşanma ve gerek ölüm sebebiyle dul kalmış olan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kız demek olan «bikr» in karşılığıdır. Cem'i « seyyibat » tır. Halk dilinde kullanılan ve bir kısım vesikalarda da görülen «seyyibe» yanlıştır.

Gençliğin geçti havayi sana şimden sonra
Kız değil koca diye seyyibe avrat gelmez
Sarurî

SEYYİD (سيد) [*Hal.*] Hazret-i Muhammed'in torunu (Hüseyin) in neslinden gelenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Hasan)ın neslinden gelenlere «Şerif» denir. Seyyid; Arapça ulu, büyük, efendi demektir. Cem-ül-cem'i sâdât'tır.

Ey hâme-i nakıs beyan başla dua-yi seyyide
İt sen de sarf-ı iktidar durma sena-yi seyyide
Lâ

SEZAİYYE (سزائية) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatının Gülşeniyye Şubesi kollarından birinin adıdır. Kurucusu Morevî Hasan Sezaî Bin Aliyür-Rumî'ye nisbetle bu adı almıştır. Sonradan «Edirnevî» lâkabını da alan Şeyh Hasan Sezai 1080 (1669-70) senesinde Mora yarım adasının (Gordos) kasabasında doğdu. Memleketin 1098 (1687) senesinde istilâya uğraması üzerine bir gemiye binerek İstanbul'a gelmiş, oradan Edirne'ye gidip akrabasından Mukabeleci Ali Efendi'nin yanında kalmıştır. Hicret sırasında rastladığı Halvetiyye meşayihinden bazılarının tesiriyle sofiyyeye mahabbet bağladı. Bunun tesiriyle Gülşeniyye şeyhlerinden Ali Efendi'ye intisap ederek ondan hilâfet aldı. Ölünce de yerine şeyh oldu. Silsilesini Sezaiyye mensuplarından Hasip Bey yazdığı manzume ile tesbit etmiştir:

Rehmetli Sadık Vicdani, «Tomar-ı turuk-u âliyye'den «Halvetiyye Silsilenamesi» nde (S. 50) silsilesi için şöyle diyor: «Harirî Zade Tibya'nın (Uşşakiye) den munşeap şuubatın beşincisinin müessisi olarak zikrediyor ve silsilesini şu veçhile:

«Şeyh Hasan Sezaî, Şeyh Muhammed Lâlî-i Fenaî, Şeyh Sadık (Edirneli), Şeyh Mustafa (Kuloğlu), Şeyh Sinan (Gelibolu'lu), Şeyh Ömer Karinî (Gelibolu'lu), Şeyh Muhammed Can (Sarıhanlı) vasıtalariyle Hasan Hüsameddin-i Uşşakî Hazretlerine müntehi gösteriyorsa da Hasip Bey'in manzumesindeki silsilenamesi bizim tercih ve tesbit ettiğimiz silsileyi musaddıktır.»

«Sezaî mahlasını (Mısrî-i Niyazi) den almış ve 1151 (1738-39) senesinde Edirne'de ölüp adıyla anılan dergâha gömülmüştür. Ârifane manzume ve ilâhileri havi basılmış divanı ve vâkıfane, âlimane, âşikane matbu mektubatı vardır.

Bülbül-i Gülşen sera ya'ni Sezaî Şeyh Hasan
Pertev'i Şems-i fenayi, nur-i bahş'i encümen
Onları irşadeden Şeyh'i Muhammed Lâli'dir
Ma'den-i feyz-i ilâhî'nin seramed lâlidir.
Şeyh-i irşadı ânın dahi Muhammed Sırrî dir
Kutb-u asrın mazharı, Gavsın müeyyed sırrıdır
Âdem-i ma'nayı mir'at eyliyenler zahiren
Seyr eder Allahı halkta; halkı da Allah ta
Sa'y edüp kullukta mahvol sıdkıle kim lâcisim
Abd-ı mahzı şâh ederler bu ulu dergâhta
Bade-i Engûre el sunmam bu bezm-i fanide
Bulmuşum câm-ı mahabbet neşvesin ben âhte
Sanma menzilde karar eden olur ehl-i kemal
Ey (Sezaî) kâmil oldur ki ola dâim rahta

SIBTEYN (سبطين) [*Hal.*] Hazret-i Muhammed'in iki torunu İmam Hasan ve İmam Hüseyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sıbt; Arapça evlât, torun demektir.

Midhat-ı sıbteyn ile verdikçe ben mânaya renk
Bağ-ı hüznün gülnihal-i sebz ü âlidir sözüm
Yenişehirli Avni

SIBYAN BÖLÜKLERİ صبيان بلوكلرى [*Ask.*] Süvari zâbiti yetiştirilmek üzere Hassa Müşiri Ahmet Fevzi Paşa tarafından hicrî 1247 (1831-32) senesinde Selimiyye kışlasında Hassa dördüncü alayı ikinci taburu efradından mürekkep olmak üzere kurulan askerî teşekküle verilen addır.

Birinci Sultan Mahmut zamanında ve 1157 (1744) yılında orduya kumandan yetişmek üzere Üsküdar'da Toptaşı'nda açılan «Humbarahane-i Mühendishane» adlı müessse gibi bu sıbyan bölükleri de Harbiye Mektebinin ilk temelleri sayılır.

SIBYAN MEKTEBİ (صبيان مكتبى) [*Mek.*] İlk tahsili vermek üzere tesis olunan mekteplere verilmiş olan addır. Bu mektep'erde sabi denilen beş altı yaşındaki çocuklar okuduğu için bu ad verilmiştir. Hemen her mahallede bir tane bulunduğundan halk arasında «Mahalle Mektebi» adıyle anıldığı gibi çoğu taşla yapılmış binalardan oldukları için «Taş Mektep» de denilirdi. Bu mektepler ekseriyyetle camilere bitişik büyük bir odadan ibaretti. Camilerin müştemilâtından olarak imam ve müezzinlere mahsus odalar gibi bir odanın mektep ittihaz olunduğu da vâkidi. Ayrı olanlar çokluk büyük camilerin bitişiğinde, odalar ise küçük camilerle köy camileri içinde idi. Sıbyan mektebinin camiye bitişik veya cami içinde olmasının sebebi okumakla beraber çocuğun dinini öğrenmesi için idi.

Camiinin garp kapısı tarafında Fatih'in «Darüttalim» adlı bir ilk mektep açtığını ve ondan sonrakilerin buna Darülilim, Muallimhane, Mektephane dediklerini yazan değerli müdekkik Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, cilt 1, sayfa 68 ve mütaakıp) oğlu ikinci Bayezit'in camiinin yanında yaptırdığı mektep için vakfiyyesinde «Ve Muallimhaneyi dahi talim-i eytam ve evlâd-ı fukara için vakfetti ki anlara Mektephanede muallim ve halife olanlar talim-i Kelâm-ı Kadim ve Kur'an-ı azim ederler» denildikten sonra şu kayıtların bulunduğunu da yazıyor:

«Ve bir sâlih Hâfız-ı Kelâm-ullah ve namazın erkânın ve şeraitin bilir ve sıbyan talimine münasip ve kaadir kimesne (kimse) Muallimhanede eytamdan ve sıbyan-ı fukaradan otuz nefer oğlancıklara yevm-i cumadan gayri günlerde Mushaf-ı kerime baka, Kur'an-ı münif okuda ve kemayenbegi öğrete ve bildire ve mazilerin ve geçmiş derslerin dinliye ve namaza mütaallik nesneleri okuda ve bildire ve tedibe muhtaç olanları tedib-i şer'î eyliye ve hizmetinde daim cidd-u sa'y eyliye ve destur vericik (akşam evlerine gitmek üzere talebe salıverildiği zaman) vâkıfın ruhiyçin ve kabul-ü tilâvet-i eytam için dua ettire ve bir sâlih hafız kimesne anda halife (kalfa) ola, sıbyan okutmakta ve bildirmekte ve tedipte muallime daim muâvenet eyliye..»

İslâm dini kadın ve erkek herkesi ilim tahsiline mecbur tutmaktadır. Ana, baba çocuklarını, akılları ermiye başlayınca okutmakla mükelleftirler. Bu sebeble eskiden çocuklar daha pek küçük iken mektebe başlattırılır, bir taraftan da tatbikata geçmeleri temin edilirdi.

Kınalı zade Ali Efendi bu ilk tahsil ve terbiyeyi şöyle tarif ediyor: «Din, sünnet ve

şeriat âdabını talim ve telkin ederler. Farz, sünnet, helâl, haram nedir talim ve telkin ederler. Çünkü Hadis'te vârit olmuştur ki çocuklarınız yedi yaşına vardıkta namaz kılmayı emredin. On yaşına vardıkta kılmazlarsa dövün. Buna ilâve olarak da sâlih adamları ve hayır sahiplerini medh ve şerir ve şakileri zemmetmeli ki çocuk şerden sakınsın ve hayra rağbet etsin.»

Erkek ve kız çocukları mekteplere altı yedi yaşlarında iken başlattırılırdı. Dört yaş dört ay ve dört günlük gibi daha küçük bir yaşta iken de başlattırılanlar olurdu. Çocuk mektebe merasimle başlattırılırdı. Ziyafetler verilir, hocaya hediyyeler takdim olunur, mektepteki çocuklara şekerler, simitler dağıtılırdı. Mektebe başlıyan çocuğa yeni elbise giydirilir, altınlar, elmaslar takılır, işlemeli cüz kesesi boynuna asılırdı. Mektebin çocukları yeni başlıyacak çocuğun evine gelirler, ilâhilerle, âminlerle alıp mektebe götürürlerdi. Buna «Âmin alayı» denilirdi.

Sıbyan mektepleri yalnız bir odadan ibaret olduğu gibi tek bir hoca tarafından idare olunurdu. Hoca Efendiler medrese tahsili görürler, oradan yetişirlerdi. Ekseriyyetle bir camiin ya imamı, yahut müezzini idiler. Çocukları çok olan mekteplerde hocanın yetiştirdiği talebesinden seçilmiş kalfaları vardı. Bu kalfalar hocanın yardımcısı idiler. Hoca Efendi bir kısım talebe ile meşgul olurken kalfa diğer bir kısım talebe ile meşgul olurdu.

Sıbyan mekteplerinde okutulan dersler elifbadan (alfabe) başlamak üzere Kur'an, yazı, ilmihal, hesaptan ibaretti. Sonraları bir parça tarih ve coğrafya da ilâve edilmişti. Kur'anı düzgün okumak için «Tecvid» de okutulurdu. Lûgat öğretmek için «Tuhfe» ezberletilirdi. Namaz sureleri de hassaten öğretilirdi.

Bu mektepler sabahleyin erkenden açılır, ikindiye kadar devam ederdi. Şimdiki mekteplerde olduğu gibi teneffüs yoktu. Yalnız öğle zamanı yemek yenmek üzere tatil edilirdi. Bu tatil müddetinde yemekten başka namaz da kılınırdı. Çocuklar esasen mektebe yakın yerlerde oturdukları için yemeklerini evlerinde yerler, işlerini bitirdikten sonra mektebe gelirlerdi. Bu mekteplerde teneffüse ihtiyaç görülmemesi derslerin fasılalarla verilmesinden ileri geliyordu. Hoca bir kısım talebe ile meşgul olurken öteki talebe serbes kalırdı. Bu arada istiyen çalışır, arzu eden yazı yazardı. Bir şey yapmadan oturmasına da bir şey denilmezdi. Yalnız hocanın dersini ihlâl edecek kadar gürültü etmek yasaktı.

Sıbyan mekteplerinde sınıf taksimatı yoktu. Bununla beraber dersleri muvazi gidenleri hoca bir araya toplar, hepsine birden, sınıf gibi, ders gösterirdi. Hatim indiren, mektebi bitirmiş oluyordu. Hatim merasimle indirilirdi. Ziyafetler, hocaya hediyyeler verilirdi. Bundan sonra istiyen medreseye gider, arzu eden hıfza çalışırdı. Hiç birini yapmıyan bir memuriyyete veya sanata intisap eder, hayatını o suretle kazanırdı.

Sıbyan mektebleri ücretli idi. Talebe velileri kudretleri nisbetinde birer şey verirlerdi. Memurlar aylık, çiftçiler harman zamanında buğday ve saire verirlerdi. Çocuğun tahsil derecesi yükseldikçe hocaya bir hediyye verilmesi âdet idi. Bu hediyye yine velînin kudretine bağlı idi. Kimi kumaş getirir, kimi bir şal takdim ederdi. Koyun sahibi olan bir koç hediyye eder, kunduracı ise kendine veya refikasına bir kundura yapardı.

Onyedinci asır ortalarında yaşıyarak hocalık yapmış ve başından geçen hazin bir aşk macerasını mevzu ittihaz ile «Nevha-tül-uşşak» adlı bir manzume yazmış olan Mehmet Efendi eserinde sıbyan mektebini şu beyitlerle belirtmiştir:

Dolardı mektebin içi sıbyan
Iderdim onlara talim-i Kur'an
Olup beş vakit mihraba mülâzim
Bu nâlanardı ancak bana lâzım
Değildim halkın ag u karasında
Oturmazdım avamın arasında

Burada dikkate değer bir cihet te sıbyan mektebi muallimlerinin, hocalığın şeref ve haysiyyetine uymayan yerlere gitmek şöyle dursun, avam arasına girip oturmaları bile hoş görülmezdi.

Sıbyan mekteplerinde bugün alfabe dediğimiz elifba denen kitapla okumağa başlanır, harfler bolletilirken hece başta gelirdi. Harfleri çeşitli tekerlemelerle öğreten muallimler de vardı. Tekerlemeler şöyle idi:

«Elif» oklava gibi; «be» çanak gibi, «te» ona bezer, «se» ona benzer, «cim» karnı yarık, «çim» ona benzer, «ha» ona benzer, «hı» ona benzer, «dal» ın beli bükük, «zel» ona benzer, «rı» çengelli, «ze» ona benzer, «sin» üç dişli, «şın» ona benzer, «sat» tava dudaklı, «dat» ona benzer, «tı» bacaklı, «zı» ona benzer, «ayın» ağzı açık, «gayın» ona benzer...

Çocuklara noktalı, noktasız harfler de şöyle ezberlettirilirdi:

«Elif» te yok, «be» altında bir nokta, «te» üstünde iki nokta, «se» üstünde üç nokta, «cim» karnında bir nokta, «çim» karnında üç nokta, «ha» da yok, «hı» üstünde bir nokta.

Harekeler de şöyle öğretilirdi:

Elif küsü en, elif küsü in, elif küsü ün; be küsü ben, be küsü bin, be küsü bün; te küsü ten, teküsü tin , te küsü tün. İlâh.

Birincisi iki üstün en, ikincisi iki esre in, üçüncüsü iki ötre ün muhaffefidir.

Sıbyan mekteplerinde terbiyeye mühim bir mevki verilirdi. Ahlâk ve inzibat cismanî cezalarla, dayakla, falaka ile temin olunurdu.

Falaka; iki ucundan bir iple yahut kayışla bağlanmış bir birbuçuk metre boyunda bilek kalınlığında bir ağaçtı. Ceza maksadıyle falakaya yatırılacak çocuğun ayakları ip veya meşinin arasına sokulur, ağaç döndürülmek suretiyle ayaklar sıkıştırılır. İki çocuk bu ağacın iki tarafından tutar. Hoca da insafına, daha doğrusu çocuğun kabahat ve tahammülüne göre sopasını çocuğun ayaklarına indirir.

Tokat atmak, başına gözüne sopa indirmek, kulak çekmek, tek ayak üzerinde durdurmak da bu mekteplerde tatbik olunan cezalardandı.

Sıbyan mekteplerinde şöyle bir âdet de vardı: (الم نشرح لك) suresine çıkan çocuk o gün hocasının karşısında sureyi okurken kalfası arkasında, elinde işlemeli «cüz' kesesi» olduğu halde gizlenir ve çocuk surenin sonu olan (فرغب) kelimesini okuyunca başındaki fesini alarak elindeki cüz' kesesini boynuna geçirirdi. Çocuk bu vaziyyette hocasının elini öper ve mektebin büyük kalfaları varsa onların da ellerini öptükten sonra kalfa ile birlikte evine giderek evdeki büyüklerinin kezalik ellerini öpmek suretiyle o sureye çıktığını onlara da bildirmiş olurdu. Ebeveynin (ana ve babanın) içtimaî vaziyyetine göre ya kalfaya verilmek veyahut ayrıca adamla gönderilmek suretiyle hediyye verilirdi. «Fergab fesini kap» sözü bundan kalmadır.

Sıbyan mektebi tâbiri Maarif-i Umumiyye Nizamnamesinde dahi kabul edilmiş idi. Şu kadar ki bu mekteplerin sınıflara taksimi ve her sınıfta okutulacak derslerin nevi' ve dereceleri tâyin edilmek ve köy sıbyan mektepleriyle kasaba mektepleri nazarı dikkate alınmak suretiyle daha iyi bir hale konulmuştu. Sonradan resmî iptidai mekteplerinin açılması ve çoğalması ile «Sıbyan mektebi» tâbiri bırakılmış, onun yerini «Mekâtib-i İbtidaiyye» almıştır.

SIBYAN MEKTEPLERİ GÜLBANGİ (صبيان مكتبلرى گلبانكى) [*Mek.*] Eskiden ilk tahsili veren sıbyan mekteplerinde talebeler tarafından hep bir ağızdan okunan dua mahiyyetindeki şey hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gülbangi « Gülbank yahut gülbenk yüksek sesle hep bir ağızdan okunan şey veya söylenen söz demektir» suretinde tarif eden ve «Bu tâbir en çok Bektaşi'lerle Yeniçeriler arasında geçer. Fakat Bektaşi gülbankleriyle Yeniçeri Gülbankleri az çok birbirlerinden ayrıdır.» izahatını da ilâve eden Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: I, sayfa: 80 haşiyesi) «Her ikisininki de kitaplarda ve mecmualarda mazbut ise de mektep çocuklarınınkine bir yerde rastlamadığım için artık tarihe malolmuş olan bu gülbangi de şuracığa kaydediyorum» diyerek üç parçadan mürekkep olan mekteplıler gülbangini eserine geçiriyor. Gülbangin Mevlevîlerde de mevcut olduğunu (Bak: Gülbank) kayıt ve işaret ettikten sonra aynen aşağıya geçiriyorum:

Allah, Allah İnnallah, celil-ül-cebbar, muin-üs settar, hâlik-ul leyl-i ven-nehar, lâyezal, zülcelâl, birdir Tanrı; erin erliğine, Hakk'ın birliğine; din-i mübin uğruna, şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah Allah, Allah daim hay (üç defa)

«Evveli Kur'an, âhiri Kur'an, Tebarek-ellezi nezzelel Kur'an; eli kan, kılıcı kan, sinesi üryan, ciğeri püryan; din-i mübin uğruna, şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah, Allah, Allah daim hay (üç defa)

«Evveli gaza, âhiri gaza, inayet-i Hüda, kasd-i a'da; din-i mübin uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah, Allah, Allah, daim hay (üç defa)

«Hacılar, gaziler, râviler; içler, yediler, kırklar, gülbang-i Muhammedî, nur-u Nebi, Kerem-i Ali, pirimiz, üstadımız Hazret-i Osman-ı Zinnureyn-i velî; gerçekler demine devranına hû diyelim huuuuu.

(Hep bir ağızdan uzun bir hû çekilir).

Değerli müdekkik şu izahatı da ilâve ediyor:

«Mekteplıler gülbangi bizde okuyup yazmayı teşvikten ziyade askerliğin, askerde ölenlerin hatıra getirilmesi için yapılmışa benzer. Bu asker ve cenkçi bir millet olduğumuzu gösterir. Yine bu gülbangte Hazret-i Osman'ın muallimlere pîr gösterilmiş olması bu zatın İslâmlarca en büyük kitap olan Kur'an'ın birçok nüshalarını yazdırarak İslâm diyarının her tarafına göndermiş ve bu yüzden İslâmî ilimlerin öğretilmesine hizmet etmiş olmasından ileri gelir. Şu halde İslâm âleminde ilk Muallim Üçüncü Halife Hazret-i Osman sayılır demek olur. Pîr; tâbiri bunu gösterir. Çünkü Pîr; bir işi ilk defa yapana denir.»

SICAK HAZİNE (صيجاق خزينه) [*Sar.*] Yıldız Sarayı'nda İkinci Abdülhamit tarafından

her zaman sıcak su bulunmasını temin maksadıyla yaptırılan tesisat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hünkâr su çok kullandığı ve soğuk sudan hoşlanmadığı için devamlı bir surette su ısıtma tertibatını havi bu yeri yaptırmıştı. Sıcak hazine adı verilen bu yer odun yakılmak suretiyle ısıtılırdı.

SIÇAN DİŞİ (صیچان دیشی) [*San.*] Sıçan dişiyle delinmiş gibi delikli işleme ve dikişlere verilen addır.

SIÇAN KULAĞI (صیچان قولاغی) [*San.*] İşlemenin küçük yaprak şeklindeki motiflerine verilen addır.

SIÇRATMA MENTEŞE (صیچرانمه منتشه) [*Mim.*] Eşiği olmıyan kapılarda kapı açılırken halı kalınlığı kadar kapıyı yukarıya kaldırmak ve kapanırken kendiliğinden kapanmak üzere kullanılan menteşe nevilerinden birinin adıdır.

SIDK (صدق) [*Sof.*] Sâlikin yalandan kaçınarak doğruluktan ayrılmaması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde Kur'an'daki (کونوا مع الصادقین) âyetiyle sâliklerin ehl-i sâdıkına mukarenet (yakınlık) ile emir ve tavsiye olunduğu işaret edildikten sonra şunlar ilâve olunuyor:

«Sâlikin kavil ve fiilinde sıdkı itiyat ederek taharri-i sıdktan zâil ve hâli olmayıp hakkaki indallah sıddîk unvanıyle kabul olunur. Sâlik âhir kizib ile me'lûf olarak taharri-i kizb ve duruğdan (yalan) hâli ve zâil olmayıp İndallah kezzap olmakla merdut olur. Sıdkın ekal derecesi sır ve alâniyede (gizli açık) müsavattır. Sâdık akvalinde ve sıddik akval ve ahvalinde doğruluk olan kimsedir.»

SIFÂT-I İLÂHİYYE (صفات الهیه) [*Sof.*] Kendisini ve zıddını Cenab-ı Hakk'a nisbet caiz olan evsaftır. Rıza, rahmet, sıhhat, gazap gibi vasıflar bu cümledendir.

SIFÂT-I CEMÂLİYYE (صفات جمالیه) [*Sof.*] Lûtuf ve merhamete taalluk eden vasıflar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SIFAT-I SÜBUTİYYE (صفات ثبوتیه) [*Sof.*] Hayat, ilim, semi' basar, irade, kudret, kelâm, tekvin gibi Cenab-ı Hakka izafe edilen sıfatlardır.

SIFÂT-I ZATİYYE (صفات ذاتیه) [*Sof.*] Kudret, azamet, izzet gibi Cenab-ı Hakk'a izafe edilen ve zıddının nisbeti caiz olmıyan vasıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SIFIRI TÜKETMEK (صفری توکتمك) [*Hal.*] Mecaz voluyle kuvvetten düşmek, mukabele ve müdafaadan âciz kalmak, iflâs etmek, ölmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

SIGAÇA (صیغه چا) [*San.*] Kalın kerestelerı amudî (dikine)olarak kesmeğe yarıyan enli ve kısa destere adıdır.

SIĞIR DİLİ (صیغیر دیلی) [*San.*] Tulânî (uzunlamasına) açılan kitap ve mecmualar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sığır diline benzediği için bu ad verilmiştir. Bunun yerine «beyazî» de denilirdi. «Beyazî» tâbirini İranlılar, «sığır dili» tâbirini de Türkler kullanırdır.

SİĞIR TOPUĞU (صیغیر طوپوغی) [*San.*] Kadeh nevilerinden birinin adıdır. Keyif verici şeylerin içilmesinde kullanılan bu kadehlerin muhtelif büyüklükte olanları vardı. Sığır topuğuna benzediği için bu adı almıştı. «Atkulağı», «devetabanı» adı verilenler de vardı.

İster gussayı kaldırmagiçün hatırdan
Çekelim atkulağı mı devetabanı mı var
Sâbit

SIHHATNAME (صحتنامه) [*Ede.*] Hastalanan birinin iyileşmesi münasebetiyle yazılan manzume hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan şairleri ramazan, bayram ve sair vesilelerle olduğu gibi bu maksatla da manzumeler yazarlar ve takdim ettiklerinden «caize» koparırlardı.

Sünbülzade Vehbi'nin Şeyh-ül-İslâm Mehmet Esat Efendi'ye yazdığı sıhhatname:

Dergeh-i Hakka olup nasiye fersa-yi sücûd
Durmayup şükr ü sipası kılalım nama'dûd
Nice şükr itmiyelim kim o hudavend-i kerim
Niam-ı lûtfi ile kıldı cihanı hoşnûd
Hamd ü lillâh ki mizacında veliyy-in-niamın
İtidal oldu bedidar u tegayyür nâbûd
Gülşen-i afiyet ü sıhhata verdi revnak
Gül gibi tab ü taravetle o pâkize vücûd
Nice dilhaste-i enduhe olur çâre resan
Anı da hıfs ider eltafı ile Hay yi vedûd
Mazhar-ı hayır dua-yı zuafadır zâtı
Eser-i za'f-ı uücad anda olur namevcûd
Sıdk u ihlâs ile enfâs-ı dua-yı âlem
Şüphesiz eyledi ta dergeh-i Rahmane suûd
Nahl-i ümmid-i cihandır ola ser sebz-i devam
Sâye-i re'feti bu bağda olsun memdûd
Evc-i ikbal-i saadette o necm-i Es'ad
Ola mânend-i Süreyya şeref arâ-yi suûd
Devlet-i ömrünü müzdad ede her dem Bârî
Mütezayid ola daim maraz-ı kabl-i hasûd
Abd-i dai-i nazarkerdesi Vehbi'ye dahi
Devlet-i ömrü temadisidir ancak maksûd

SIKMA (صیقه) [*Kıy.*] Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra teşkil olunan «Nizam-ı Cedid» de neferlerin giydikleri şalvar biçimi pantolonun adıdır. Mahmut Şevket Paşa (ölümü 1913) «Nizam ı Cedid» askerlerinin kıyafetlerinden bahsederken (Osmanlı Teşkilât ve kıyafet-i askeriyyesi, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325, c. 2, s. 38) «Sultan Selim-i Salis Nizam-ı Cedid'in teşkilini ferman buyurdukları vakit neferata setre ve pantolon iksa ettirmiyerek elbise-i atikamızdan bunlara yakın bir şekilde olanlarını kabul buyurmuşlardır» dedikten sonra giydikleri elbiseyi şöyle tarif ediyor:

«Uzunca bir mintanın setreye ve dar bir şalvarın pantolona hayli müşabehetleri olduğu derkâr olduğundan neferat-ı askeriyyeye «sıkma» tâbir olunur dize kadar paçaları dar ve yukarısı biraz geniş bir şalvar ile uzunca bir mintan giydirilmiş ve zâbitan için «Boy cepkeni» namında dar bir cübbe ve bunun altına kısa entari ve şalvar kabul olunarak efradın beline «kemer» ve zâbitanın beline dahi «şal» bağlanması ve umumen başlarına eski kavuk ve sarıklara bedel «barata» namında bir kisve giydirilmesi karargir olmuştur.»

İkinci Mahmut zamanındaki «Asakir-i Mansure-i Muhammediyye» teşkilâtında kıyafetçe bazı değişiklik bulunmakla beraber zâbitlerle neferlere «Nizam-ı Cedid» neferlerinin giydikleri «sıkma» giydirilmişti. Aynı eserde (sayfa 40) bu teşkilâta ait kıyafet için de şu izahat verilmiştir:

«Eşkenci muallim namiyle Sultan Mahmud-ı Sani devrinde tertip kılınan askere mahsus olarak neşrolunan kanun lâyihasında eşkencilerin elbisesine dair bazı izahat münderiç ise de bunlar tertip olunmaları akabinde lâğvolunarak Asakir-i Mansure i Muhammediyye teşkil buyurulduğundan eşkencilerin kıyafetine dair malûmat itasından sarf-ı nazarla asakir-i mansure elbisesi hakkında bazı izahat dermiyan olunur.

«Asakir-i merkumeden «tertip» namiyle askerî kıt'alar teşkil olunduğu esnada kabul olunacak kıyafet-i askeriyye hakkında ariz u amik tetkikat icrasına vakit müsait olmadığından muvakkat olmak üzere «Nizam-ı Cedit» elbisesine hayli müşabih bir kıyafet-i askeriyye kabul buyurulmuş idi.

«Binbaşılar başlarına yedi sekiz dilimli çuha kalpaktan ibaret olmak üzere Rumeli ahalisinin giydikleri «şupara» namında bir kisve giyip bunun üzerine lâhur şalı sarar ve arkalarına kadifeden sırma çaprazlı «boy çepkeni» ve bacaklarına dahi «sıkma» namında bir dar şalvar iktisa ederler idi.

«Kolağalarla bunların mülâzimleri başlarına kezalik «şubara» giyip bunun üzerine Bağdatkârî şal sarar ve arkalarına çuhadan kısa çepken ve bunun altına kısa entari ve bacaklarına kezalik «sıkma» giyerler idi. Yüzbaşılarla bunların mülâzimleri ve sancaktar ve çavuşlar dahi şaldan maada mezkûr elbiseyi giyip neferat-ı askeriyye sade şupara ve talim abası ve çuhadan kısa entari ve çuhadan yelek ve karaceler kuşağı iktisa eder ve omuzlarına hamailvarî bir palaska takarlar idi.

«Ol zaman ittihaz olunan usul icabınca tertip namındaki her kıt'a-i askeriyyeye memur edilen topçu, arabacı, cephaneci ve mehterbaşılar mar-üz-zikir (yukarda geçen) nefer elbisesini giyerler ise de başlarına fazla olarak bir de Bağdat şalı sararlar ve imtiyaz için nefer kâtipleri bir boy çepkeni iktisa eylerler idi.»

SIK ORDUGÂH (صیق اردوگاه) [*Ask.*] Askerî kıt'aların biribirine pek yakın ve sık olarak yerleştirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SILA-İ RAHM (صلهٔ رحم) [*Hal.*] Akrabayı ziyaret veya mektup yahut hediyye göndermek gibi bir suretle lûtufkârlıkta bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunu terke «kat-ı rahm» denir.

SINIF-İ SANİ (صنف ثانی) [*İda.*] Mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. Salise rütbesinin iki derecesinden biri idi. Öteki mütemayizdi. 1259 (1843) senesinde salisenin bu iki derecesi kaldırılarak yalnız salise olarak kalmıştır.

SINIR (سنور) [*Hal.*] Kıyı, hudut, serhat yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» ye göre Arapça hudut demek olan «sugur» dan bozmadır.

Rindi yaklaştırmamak ister civar-i cennete
Vaizin ba hay u huyu hep sınır kavgasıdır.
Ziya Paşa

SIR (سر) [*Sof.*] Gizli şey demek olan sırrın sofiyyeye ait eserlerde ıstılah olarak izahı şöyledir: «Kalpte vedia-i Rabbaniyye ile lâtifedir. Bedende ruhun vedia olması gibi. Ruh; mahall-i mahabbet; kalp; mahall-i marifet olduğu gibi Sır da mahall-i müşahededir»

Mevlevilikte sırra ehemmiyyet verilir, gizlilik hiçbir suretle ihlâl edilmezdi. Nitekim hücrede bulunan dede'nin hücresinin anahtarı kapının kilidi içinde ve koridora açılan küçük pencerenin perdesi de açık ise hücreye girilebilir, perde kapalı ise içerde bulunan dedenin

ya istirahat ettiğine veyahut kendisine göre bir işi olduğuna delâlet ettiği için içeriye girilemezdi İşte bu hale mevlevîlikte «sır» denilirdi.

Meydandan kaybolmak, görünmemek, ölmek yerinde de kullanılır.

Hayflar göz yumup Esrar Dede sırroldu
Sarurî

SIRACI (سراجی) [*San.*] Kadın çengilerin çalgıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadın çengiler tıpkı erkek köçekler gibi teşkilâta tâbi esnaftan idiler. Kadın çengi kumpanyalarına «kol» denilirdi. Bir çengi kolu «Kol başı» dan, muavininden ve oniki oyuncu kadından müteşekkil idi. Bunların dışında bir de dört kişilik bir saz heyeti bulunurdu. Sıracı adını alan bu dört çalgıcının biri keman, biri çifte nara, ikisi de daire (def) çalarlardı.

SIRÇA KÖŞK (صرچه کوشك) [*San.*] Topkapı Sarayı içindeki köşklerden birinin adıdır. Abdurrahman Şeref Efendi Topkapı Sarayı hakkındaki yazısında (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Birinci cilt, Sayfa 284) «Çinili köşk» ün «Sırça köşk» olduğunu yazar.

SIRF MAHLUL (صرف محلول) [*San.*] Ölünün gerek ashab-ı intikal ve gerek ashab-ı tapudan olup da hakkını iskat eylemek suretiyle hak sahibi bulunmadığından mahlûl kalan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü arazi hükümete intikal eder ve müzayede (arttırma) ile satılırdı.

SIR KÂTİBİ (سر کاتبی) [*San.*] Bab-ı âli'den saraya gönderilen telhislerin padişah huzurunda mühürlerini açarak takdim etmek, padişah tarafından hatt-ı hümayun yazıldıktan sonra destmale sarılıp üzerleri mühr ü hümayunla mühürlenerek «telhisçi» ile Bab-ı Âli'ye göndermek vazifesiyle mükellef olan memurun unvanı idi. Sonradan «Mabeyn başkâtibi» adını almıştır. Telhislerin alınıp verilmesi işi evvelleri Bab-üs saade ağası ve 1115 (1703-4) tarihlesinde Çorlu'lu Ali Paşa'nın silâhtarlığı sırasında Silâhtarağa marifetiyle «Arzhane» de yapılırken sonradan sır kâtip'leri tarafından Hünkâr nerede ise orada yapılmıya başlanmıştır.

Sır kâtipliği baş çuhadarlıktan sonra gelirdiyse de bu hizmete memur olanların zaman zaman devletin esrarına vakıf olmaları cihetiyle mabeyncilerin çoğundan makbul ve muteber tutulurlardı. Evvelleri bu vazifeye hazine-i hümayun yazıcılığından «Hane-i hassa» ya alınmış olan okur yazar, eskilerin tecrübeden geçirilmiş iş bilirlerinden alınırken 1030 (1620-21) senesinden sonra bazan hane-i hassaya dahil olmamış hazine kâtiplerinin müstaitlerinden yekten hazine-i hassaya alınmak suretiyle hüner ve marifet sahiplerinin uhdelerine tefviz olunduğu da olmuştur.

İhdas senesi Osmanlı tarihlerinde açıklanmıyan sır kâtibinin vazifesi enderun tarihi olan Ata'da (c. 1, s. 201) şöyle gösterilmektedir.

«Bu mansıbın hizmeti Bab-ı âli'den mevrut (gelen) telhisat-ı âliyyenin huzur-u hümayunda mührünü fek ile takımıyle dest-i Hazret-i Hazret-i padişahiye (padişahın eline) teslim ve takdim ederek müeddaları mütalâa ve iktizaları hutut-u hümayun ile tâyin ve irade buyurulduktan sonra destmale vaz' ve tekvir ile üzerleri mühr ü hümayun ile bittemhir asıl haseki ağa ve koz bekçi başı ve baltacılar kethüdasından hangisinin telhis nakli nöbeti ise ona teslimen Bab-ı âli'ye irsal olunmak ve icabında muvakkaten ve müebbeden hıfzı emr ü ferman buyrulan evrakı muhafaza ve torbasına vaz' ve hıfz ile iadesi zamanı hulûlünde (geldiğinde) arz ve ihtar ile iade etmek ve cuma selâmlıklarında ve saltanat binişlerinde rikâb-ı hümayuna ref' ve takdim olunan arzuhalleri yamağına hülâsa ettirdikten sonra asıllarıyle beraber silâhtarağaya vermek hizmetlerinden ibarettir.»

Tanzimattan sonra devlet işleri çoğalınca sır kâtibi unvanı başkâtipliğe tahvil olunduğu gibi birçok kâtipler de kullanılmıştır İkinci Abdülhamit'in 1908 temmuz inkılâbına takaddüm eden saltanatı sonlarında başkâtiplik şu vaziyyette idi. Mabeyn başkâtibinin maiyyetinde yirmi kadar kâtipten teşekkül eden bu daire Yıldız sarayında tam mânasıyle yegâne resmi makam idi. Bu dairenin vazifesi sadaret, meşihat, nezaretlerle valiler ve sefirlerden vâki olan maruzatı padişaha takdim ve çıkan iradeleri ait oldukları dairelere tebliğ etmekten ibaretti. Kitabet dairesinin bu vazifesinin ehemmiyyetini bilen Sultan Hamit kâtiplerin seçimine dikkat ederdi. Ekseriyyetle Mülkiye'den birincilikle çıkanları alırdı. Kâtipler sabahları gayet erken işe başlarlar, gece yarılarına kadar çalışırlardı. İkisi nöbete ayrılan kâtiplerin her gece bir kısmı nöbette kalır, sarayda yatardı. Gece yarısından sonra acele bir tezkire yahut telgraf için kâtiplerin yataklarından kalkıp çalıştıkları ekseri vâki idi.

1908 Temmuz inkılâbından sonra başkâtiple başmabeyncinin intihabı hükûmete intikal etmiş ve eskisi gibi vazife ifasına devam olunmuştur. Saltanatın ilgasıyle diğer birçok işler gibi başkâtiplik de lağvolmuştur.

SIR KÂTİBİ YAMAĞI (سرکاتبی یاغی) [*San.*] Sonradan «Mabeyn başkâtibi» unvanını alan «Sır kâtibi» nin yardımcısına verilen addır. Bu vazife ilkin hazine koğuşu yazıcılarının müstaitlerine mahsus olmak üzere ihdas edilmiş iken sonradan üç koğuş ağaları okur yazarlarına tefvizi usul ittihaz olunmuştur. Vazifesi hünkâra mahsus yazı levazımını ihzar ve kalemlerini açarak beyaz üzerine yazılacak hatt-ı hümayunlar için lâzım olan kâğıdı ve bir kısım evraka yapıştırılacak kırmızı balmumu ile bu mumun üzerine basılacak mühr ü hümayun yazısının bozulmamasını teminen üzerine konulan «kozak» ları hazırlamak ve resmî günlerle saltanat binişlerinde rikâb-ı hümayuna takdim olunan arzuhalleri hülâsa ederek asıllarıyle birlikte silâhtar vasıtasıyle hünkâra takdim olunmak üzere sır kâtibine tadim etmekten ibaretti.

Tanzimat'tan sonra saray teşkilâtında yapılan değişiklikler sırasında bu unvan kaldırılmıştır;

SIRIK ARABASI (صیریق عربه‌سی) [*San.*] Dört tekerleğin bir kaç sırıkla biribirine bağlanması suretiyle yapılan araba nevilerinden birinin adıdır. Mermer, demir gibi uzunluğu ziyade olan şeyler bu türlü arabalarla taşınırdı.

SIRIK HAMMALI (صیریق حمالی) [*San.*] Sırıkla ağır eşya nakleden hammallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük fıçı ve variller ağırlıklarına göre iki yahut dört hammalla nakledilirdi. İki hammalla naklolunanlar bir sırığa geçirilir, hammalın biri önde, öteki arkada olmak ve sırığın uçları omuza konmak suretiyle taşınırdı. Ağırlığının fazlalığı hasebiyle dört hammalla taşınanlar ise çaprasvarî iki sırıkla ve hammalların ikisi önde, diğer ikisi de arkada olduğu ve sırıkların uçları kezalik omuza alınmış bulunduğu halde nakledilirdi. Sırık hammallığı Cumhuriyet devrinde menedilmiştir.

SIRIM HALAT (صیریم خلاط) [*Bah.*] Sığır derilerinden biçilmiş ince sırımlardan İzbarçina bükümünde yapılan halatlara verilen addır. Pek kuvvetli olmasından dolayı eskiden dümen donanımlarında kullanılırdı. Islandığı vakit pek fazla uzadığından sonradan terkedilmişti.

SIRMAKEŞ (صیرمه‌کش) [*San.*] Gümüş ve altını haddeden geçirerek sırma çeken sanatkâra verilen addır.

SIRRA KADEM BASMAK (سره قدم باصمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla saklanmak, kaybolmak, görünmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SIRREN TEZKİYE (سراً تزکیه) [*Fık.*] Kadının «mesture» denilen «varaka» (yazılı kâğıt) ile bir şahid'in âdil olup olmadığını mensup olduğu yerden tahkik etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şahid memur ise âmirinden, değilse oturduğu mahallenin imamından sorulurdu.

SIRRETMEK (سر ایتمك) [*Sof.*] Tekkelerde hassaten Bektaşi ve Mevlevilerde kapamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SIRR-I İSTİVA (سر استوا) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir Siyah bir şerit adı olan istiva yüksek bir alâmet sayılırdı. Cenab-ı Mevlâna'dan kalmış olup iki yollu olan «külâh-ı seyfî» veya «kılıcî taç» yollarına takılan şeride «sırr-ı istiva» denilirdi. Bu tacı ancak «Cezbe-i Rahman» ile «İstiva» nın sırrına vâkıf olan mümtaz zatlar giyebilirlerdi.

SIRR-I KADER (سر قدر) [*Skf.*] Kaderin gizliliği demek olan bu tâbir sofiye ıstılahlarına dair olan eserlerde şöyle izah olunmaktadır:

«Şol şeydir ki Allah Taalâ ezelde her ayndan yani her şeyin hakikinden anı malûm etmiştir ve şey anınla ezelde muntabı' ve müstait olmuştur ve her şey vücude geldikte istidadı kadar ol şey andan zuhur eder ve bir şeye hükmolunmaz. Sübutu halinde illâ anın ezelde ayndan malûm olan şey olduğuna hükmolunur.»

SIRR-I RUBUBİYYET (سر ربوبیت) [*Sof.*] Rububiyyetin merbub üzerindeki nişanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarına dai olan eserlerde izahı şöyledir: «Perverde-i yedd-i kudret olan eşyanın rububiyyete nisbeti olduğundan eşya müntesibîn-i rububiyyettir. Binaenaleyh her şey merbubtur ve merbub kıdemde olan a'yan-ı sâbitedir. Binaenaleyh denilmiştir ki sırr-ı rububiyyet bir sırdır ki eğer zâhir olsa, mütevakkıf-ün-aleyh olduğu şeyin butlanı sebebiyle, bâtıl olur.»

SIRR-I TECELLİYAT (سر تجلیات) [*Sof.*] Kalbe tecelli-i evvelin inkişafiyle meydana gelen ve cemi' esma beyninde ehadiyyet-i cem'iyyeyi izhar eden şuhud ve zuhur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bunun için şu izahat ta vardır: «Her şeyi her şeyde müşahede etmektir. Bu zevkın husulü ol zamanda olur ki kalp, ehadiyyet-i cem'i beyn-el-esma müşahede ede. Zira mertebe-i ehadiyyette her isim cemi' esma ile müttehittir.»

SIRROLMAK (سر اولمق) [*Hal.*] Kaybolmak, gizlenmek, nam ve nişanı görünmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SIRR ÜS-SIR (سرالسر) [*Sof.*] İcmal ve cem-i ehadiyyette hakayıkın tafsilât-ı kâmilesine ve hakayıkın müştemil olduğu kâffe-i müteallikata hakikatları veçhile ilim gibi Hakkın abidden teferrüdüne bâis olan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre kayıp anahtarları Hakk'ın yanındadır. Onları kendisinden başkası bilmez demek olan (عنده مفاتح الغيب لايعلمها الا هو) buna işarettir.

SIVAD (سواد) [*Sof.*] Sıvad'ın sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: Hakk'ın halkta müstetir olmasından ibarettir. Çünkü taayyünat-ı halkıyye Hak Taalâ'nın perdeleridir. Hak o taayyünatta taayyünata göre zâhirdir. Sıvad, halkın Hakta istirarına da denir. Çünkü halkıyyet mefhumu, halkıyyetle zâhir ve meşhud olan Hakk'ın vücudunda ma'dumiyyet üzere baki bir emr-i ma'kuldür.

SIVAD-ÜL-VECH FİDDAREYN (سوادالوجه فىالدارين) [*Sof.*] Sofiye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir; Bilkülliyye fena fillâh'tan ibarettir. Bir şekilde ki sahibinin aslen ve kat'an, zâhiren ve bâtınen, dünya ve ahireten vücudu yoktur. Bu mertebe, fakr-ı hakiki makamı olup adem-i aslîye rücu neş'esidir. Bunun için «اذا تم الفقر فهوالله» demişlerdir.

SIVAMA ALTIN (صيوامه آلتون) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kat kat sürülen altına verilen addır. Bir kat olarak sürülen altına «sürme altın» denir.

SIVAMA SEMSE (صيوامه شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Zemini altınla kaplanmış olan kitap kaplarının üzerindeki şemse nev'ine verilen addır. Şemsenin diğer nevileri şunlardır: Yekpare şemse, mülevven şemse, üstten ayırma şemse, alttan ayırma şemse, Rumî şemse.

SIVAMA YALDIZ (صيوامه ياليز) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Her tarafı yekpare ve som olarak yaldızlanmış tezyinat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SIVASİYYEİ HALVETİYYE (صيواسية خلوتيه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden Şemsiye-i Halvetiyyenin kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Abdülehad-ün-Nuri-i Sıvasi'ye nisbetle bu adı almıştır. Halvetiyye şeyhleri arasında fazl u irfan ile şöhret bulan Şeyh Abdülehad ün-Nuri hicri 1003(1594-5)senesinde Sivas'ta doğmuştur. İlim tahsiline başladığı sırada Üçüncü Sultan Mehmet tarafından çağrılan dayısı Şeyh Abdülmecit Sivasî ile İstanbul'a gelerek zahirî ve bâtınî ilimleri ondan öğrendikten sonra Midilli'ye gidip talebeye ders okuttu. Bir müddet sonra İstanbul'a çağırılarak Mehmet Ağa Tekkesi meşihatına tâyin edildiği gibi, hicrî 1040 (1630-31) da Fatih, 1051 (1641-42) de Bayezit, sonra Ayasofya camileri vaizliklerine memur oldu. Ölümü hicrî 1061 (1650-51) dedir. Eyüp Nişancasında dayısı Abdülmecit Sivasî' nin türbesi yanında gömülüdür.

«Mühim eserleri olduğunu, divan-ı İlâhiyyatının leali-i sofiyye ile mali» bulunduğunu yazan rahmetli Sadık Vicdani (Tomar-ı Turuk-u Aliyyeden Halvetiyye silsilenamesi, sayfa 117) şunları da ilâve ediyor:

«Abdülehad Nuri Hazretleri Halvetiyyenin Şemsiyye şubesini İstanbul'da vâsi' bir feyz ile neşretmiş olduğu cihetle kendisine (Sivasiyye) namiyle bir şube müessisi nazariyle bakılmıştır. İçtihat ve teceddüdüne dair malûmat alamadım. Müşarünileyhten sonra İstanbul'da (rivayet sahih ise) (40) kadar Sivasiyye şubesine mahsus zevaya ve tekâya peyda olmuş ise de Şemsiyye ve Sivasiyye şubeleri buraca o kadar halife yetiştiremediklerinden bilâhara zevaya ve tekâyay-ı mezkûre meşihatleri diğer Tarikat ve şubelere mensup meşayih uhdesine tevcih olunmuştur. Bu şubeyi Taşkasap'ta Zeyin'i Saadet dergâhında silsile-i nesebi müşarünileyh Abdülehad-ün Nuri Hazretlerine müntehi Şeyh Seyyid Yusuf Ziyaeddin Efendi ihya etmekte, dergâh-ı mezkûr esasen bir zaviye-i nakşbendiyye olduğundan Hatm-ı hacegân da okunmaktadır.»

Sofiya; esma da kalma; gel, müsemma dersim al
Bil, müsemmadır gözüm ta'lim-i esmadan garez
Lâ

SİVASTOPOL MADALYASI (واستپول مداليه‌سى) [*İda.*] Müttefik devletlerle birlikte Ruslarla yapılan Sivastopol muharebesi münasebetiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. Altın olan bu madalya 1271(1854-55) senesinde çıkarılmıştır.

SIVIŞ YILI (صويش يىلى) [*Mal.*] Her otuz üç kamerî yılda kaybolan bir malî seneye verilen addır. Bunun yerine «Sıvış senesi» de kullanılır. Sıvış; sekte, idgam, hazf demek olan sıvışmek) mastarından gelir. Bu itibarla sıvış senesi demek tedahül senesi, tedahül yılı demektir. Osmanlılar tarafından ilk zamanlarda «Kamerî sene» kullanılır, herşey gibi aylıklar masraflar da o yıl hesabiyle ödenirdi. Sonraları malî muzayaka (para sıkıntısı) baş gösterince «Şemsi sene» ile «Kamerî sene» arasındaki on bir ve küsur günden ibaret olan farktan istifade maksadile Şemsî sene «Malî sene» olarak kabul edilmiştir.

Cevdet Paşa (ölümü 1895) «Takvim-ül-Edvar» adlı eserinde (Sayfa 52 ve mütaakıp) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Evail-i Devlet-i Âliyyede (Osmanlı Devletinin kuruluşunun başlarında) şuhur-u şemsiyye itibarına itina olunmadı. Zira öşür ve resm-i koru gibi varidatı (zeamet ve timar) sahipleri bizzat ahz-u kabzeder olduklarından hazinenin muvazenesine (bütçesine) dokunmaksızın ikiyüz bukadar bin asker idare olunurdu. Vüzera ve mir-i miran daireleri halkınca dahi başlıca bir askerî kuvvet olduğu halde irad ve masrafları hazine-i maliyenin muvazenesinden hariç idi. Elhasıl askerî ve mülkî masrafların ekseri yerli yerince muhassas olan varidat ile idare edilirdi. «Kapı kulu» denilen mürettep muvazzaf askerlerin «mevacibine» karşılık olan varidatın dahi ekseri şuhur-u şemsiyye itibariyle istifa olunan bazı mukataat bedeli olmakla bunlara «tefavüt-i hasene» namıyle birer miktar şey zammolunurdu. Mamafih şuhur-u kameriyye ile şuhur-u şemsiyyenin yekdiğerine nisbetinden bir takım küsurun (kesirlerin) terakümünden (birikmesinden) ve sikke ahvalinin tebeddülünden naşi hazinenin zarara uğradığına ıttıla' olunarak sonraları bu hususa ehemmiyyet verilmiye başlandı Hattâ (1205-1790/91) senesinde (esham-ı gümrük) hakkında şuhur-u kameriyye şuhur-u şemsiyyeye tahvil olundu. Ve bu münasebetle mukataaların bazısına zammolunan tefavüt-i hasene hesabında hazinenin zarar görmekte olduğunu (1209-1794/95) senesinde Defterdar bulunan (Moralı Osman Efendi) tahkik ve isbat ederek hatayı tashih eyledi.

«Badehu timar ve zeamet usulünün ilgasıyle öşür vesair varidat doğrudan doğruya hazineden istifade edilmiye ve becayiş ve tayinler hep hazineden verilmiye başlanınca hazinece şuhur-u şemsiyye itibariyle ifa olunur (ödenir) oldu. Ve Suriye tarafında kullanılan Rumî tarih kaidesi üzere esami-i şuhur-u Süryaniyye (adları) kullanılıp fakat mart, mayıs ve ağustos isimleri rumî tarihten alınarak (âzer), (eyar) ve (âb) makamında istimal olunageldi ve ol vakit hazinenin en başlı işi mukataa umurundan ibaret olmasıyle bu sene-i şemsiyyenin iptidası mukataanın ilzam ve ihale mevsimi olan mart itibar edildi.

«Fakat Şuhur-u şemsiyye sene-i şemsiyyenin aksamı olduğu halde hazinece itibar olunan şuhur-u şemsiyye tarih-i kameriye nisbet olunarak filân sene-i hicriyyenin martı, nisanı denilir oldu.

«Halbuki ümem-i salifeden (eski milletler) bazıları eski minval üzere seneleri ve ayları kamerî itibar edip bu dahi arşını ondan küçük olan endazenin aksam ve küsuruyle takdir ve tâyin kabilinden olduğu cihetle ma'kul birşey görünürse de mahreç kesirleri mütebayin (değişik) olduğundan yukarıdaki hesapça büyük güçlük ve müşkülâta yol açmıştır. Amma seneleri kamerî ve şuhur-ı şemsî olmak üzere bir tarih ittihazı endazeyi ondan büyük olan arşının aksam ve küsuruyle takdir ve tâyine benzer ma'kul olmıyan birşey olduğu cihetle şimdiye kadar ümem i salifenin (eski milletlerin) birinde böyle bir tarih tutulmamıştır.

«Bu dakikalar derpiş edilmiyerek (düşünülmiyerek) hazinece her nasılsa bu mesbuk bilmisil (geçmiş örneği) olmıyan bir tarih vücude geldi ve tarih vaz'ından zamanın tâyini ve şüphenin ortadan kaldırılması iken aksine olarak bazı teşevvüşat-ı acibe (acayip karşıklıklar) peyda ve iştibahat-ı garibe (garip şüpheler) hasıl oldu.

«Ezcümle işbu 1287 (1870) senesi (eserin yazıldığı sene) martı zilhiccesinin yirmi birinde dahil olacağı cihetle yalnız (dokuz günü) o sene içinde vâki olarak eyyam-ı sairesiyle şuhur-u bakıyesi kâmilen (1288) senesine kalacağından meselâ seksenyedi senesi nisanı denildikte acaba meram seksenyedi senesinde vâki olan nisan mıdır, yoksa dokuz günü seksen yedide vâki olup da bakisi seksensekize kalan senenin nisanı mıdır? Burasını beyan için bir uzun şerha (izaha) muhtaç olur ve 1255 (1839) senesinde olduğu gibi gelecek (1288) senesinde dahi asla mart duhulü vâki olmıyacağından seksensekiz senesi martı diye yazılan senedin hiç hükmü olmamak lâzım gelir ve mart iptidası bir sene-i kameriyye Zilhiccesinin otuzuna tesadüf ettikte yalnız bir günü itibariyle bu mart o sene-i kameriyyeye nisbet olunurken diğer beldede hilâl-i muharremin birgün evvel isbat olunduğu bir müddet sonra tebeyyün edince o martın sene-i kameriyye-i lâhikaya nisbet olunması lâzım gelir. Böyle tebeddül ve iştibahı mucip olan itibaratın tarih ittihazına şayan olamıyacağı beyandan müstağnidir.

«Ve nasıl garip ve gayr-i makul bir şeydir ki bir sene olsun da onun mebdei (başlangıcı) olan martı yahut nisanı veya diğer ayları olmasın? Ve (1287) sene-i hicriyyesi martı tâbiri hicret i nebeviyyeden o kadar mart geçmiş dememek olmalıyken (1249) mart geçmiş olması dahi bir garip mânadır.

«Elhasıl takvimlerimizde tarih-i hicri-i kameri ile beraber Rumî ve Frengî diye iki şemsî ve şuhuru (ayları) şemsî olmak üzere fenn-i heyet ve hesabın bilâfı ve kaide-i akıl ve hik-

mete münafi bir de (sene-i şemsiyye-i mevhume) itibar ediyoruz. Halbuki bazı feraiz-i diniyyenin ifası için şuhur-u kameriyyeye itibar olunmak lâzım gelerek millet-i İslâmiyyede bir tarih-i kameri-i hakiki tutulmuştur ve devlet muameleleri için madem ki bir de sene-i şemsiyye itibariyle bir tarih ittihazı lâzımdır. Bunu akıl ve hikmete muvafık surette tutmalıdır. Yine millet-i İslâmiyyede bir tarih-i Celâlî vazolunmuştur ki seneleri hakiki olmak hasebiyle sair şemsî tarihlere müreccahtır. Fakat mebdei Sultan Celâleddin'in asrından itibar olunmaktan ise hicret yılından itibar olunmak enseb (münasib) ve evlâdır.»

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra Malî tarih ile Efrenci tarih arasındaki onüç günlük fark ortadan kaldırılmış ise de yıl karışıklığı devam etmiş ve 31 kânun ı evvel 1341 (1925) tarih ve 698 numaralı kanunla yıl karışıklığı da ortadan kalkmıştır.

SIYIRMA YELKEN (صيرما يلكن) [*Bah.*] Mavna yelkenleri gibi sereni üzerinde kasnaklarla açılıp kapanan pena yelkenlere verilen addır. Bu yelkenlerle sert havalarda çördek koyverilerek ve conda yarım istinga edilerek seyredilme haline «yelken sıyırmak» denir.

SİAYE (سعاية) [*Fık.*] Mükâtebin kitabet bedelini ödiyebilmesi için çalışması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SİAYE-İ MİLK (سعاية ملك) [*Fık.*] Kazancı mevlâsının mülkü sayılan memlûkün çalışması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müdebber gibi bunun kisbî mevlâsına ölümünden sonra borcu için kıymeti nisbetinde çalışmaya mecbur olurdu.

SİAYE-İ ZAMAN (سعاية زمان) [*Fık*] Kazancı mevlâsının mülkü olmıyan ve yalnız kendi borcunu ödemek için çalışan memlûkün çalışması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mükâtebin çalışması bu türlüdür.

SİCİL (سجل) [*İda.*] Divan-ı hümayun, Şer'î mahkeme, Nüfus kayıtları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sicillât suretinde cemilenir.

SİCİLL-İ AHVAL (سجل احوال) [*İda.*] Memurların sicil kayıtlarının tutulduğu daireye verilen addır. Osmanlılarda memurların sicil kaydı 1296 (1878-79) senesinden itibaren tutulmıya başlanmıştır. Memurlardan imzaları ile alınan hal tercümeleri sıra numarası altında büyük defterlere yazılıyor, ondan sonraki değişiklikler bu defterler üzerinde yürütülüyordu. Osmanlı saltanatının sonuna kadar tutulmuş olan ikiyüzden fazla defter (Başvekâlet Arşivi)'de bulunmaktadır.

Maarif Meclisi âzasından Süreyya Bey (ölümü 1908) Osmanlı Devletinin kuruluşundan 1313 (1897) seesine kadar arada geçen müddette yetişen yüksek dereceli memurlarla bir suretle tanınmış olanların hal tercümelerini muhtevi olmak üzere yazdığı 4 ciltlik esere «Sicill-i Osmani» adını vermiştir. Süreyya Bey'in bıraktığı 1897 senesinden Osmanlı hükümetinin tarihe karıştığı 1922 senesine kadar olan müddetteki bu türlü adamların hal tercümeleri tarafımdan «Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Osmanlı Büyükleri Ansiklopedisi» adı altında 2 büyük ciltte toplanmış ve basılmak üzere bulunmuştur.

SİCİLLÂT (سجلات) [*Ilm.*] Kadıların verdikleri ilâm, hüccet gibi vesikaların aynen geçiridiği defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Sicillât-ı Şer'iyye» de denilirdi. Kazaskerlerin «Ruznamçe» lerine de bu ad verilirdi. Sicillât; sicillin cem'idir. Sicillin «Kamus» ta târifi şöyledir: «Essicill kesreteyn ile ve teşdid-i lâmle mahkemede uhud ve mevasık (vesikalar) ve ahkâm makulesi ketbolunan (yazılan) mecelle ve kitabe denilir. Cem'i (sicillât) tır. Haliya, kadı'nın suver-i deavi (dâvâ örnekleri) kaydedildiği kitapta mütearifitir. Kazaskerlerin (Ruznamçe) lerine de ıtlak olunur ve bazılar (tomar) ile beyan eylediler ve ind elbaaz senk (taş) ve (kil) «toprak» muarrebidir (Araplaştırılmıştır). Evailde ona yazı yazarlardı. Badehu mektub-un-fih olan (yazı yazılan) sahifede istimal olunup mertebe-i salisede kadı sicilinde mütearif oldu.»

Sicillâtın tarih nokta-i nazarından ehemmiyyeti büyüktür.

SİCİLLÂT-I ŞER'İYYE (سجلات شرعية) [*Ilm.*] Kadıların verdikleri ilâm, hüccet gibi vesikalar aynen geçirilen defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «Sicillât» da denilirdi. Tanzimattan evvel Kadılar bulundukları yerin aynı zamanda idarî işleriyle de meşgul oldukları ve hükümet merkezinden kendilerine doğrudan doğruya ferman ve hüküm gönderilerek bu türlü vesikalar da sicillâta kaydolundukları cihetle sicillerin tarih nokta-i nazarından kıymet ve ehemmiyyeti büyüktür.

SİCİN (سجن) [*Sof.*] Arapça zindan demek olan sicin'in sofiye ıstılahı olarak izahı şöyledir: «Tabiat-ı süfliyye-i muzlime derekâtında füccarı hakir eden mertebe-i vücuttur.» Hafifletilerek sicn suretinde de kullanılır.

Feyzinle oldu bezm-i cihan sicn iken behişt
Lütfunla olda çarh-ı felek pir iken civan
Nedim

SİFTAH (صفتاح) [*Tic.*] Esnafın ilk satış muamelesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden esnaf buna pek dikkat eder, müşterilerden bir kısmının alışını uğurlu, bir takımınkini uğursuz sayarlardı. İlk satışı veresiye vermiyen esnafa hâlâ tesadüf olunur.

«Lehçe-i Osmani» de «Alış veriş istiftahı, ilk satım, Siftah etmek, bed'i şıra» suretinde izah olunan bu tâbir için Osman Ergin (Mecelle-i umur-u belediyye, birinci cilt, sayfa 603 haşiyesi» şunları yazmıştır:

«İstiftahtan galattır. İstiftah; birşeyi açmıya çalışmak, açmıya başlamak mânasınadır. Bu münasebetle esnafın zuumlarınca kısmetini, uğurunu açmıya sebep olan ilk alış verişe âlem olmuştur.»

SİGAYA ÇEKMEK (صيغه يه چكمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla istintak ve isticvap etmek, sorgu sualde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SİHİR (سحر) [*Mit.*] Bir kimseye dubara, hile etmek ve batılı hak suretinde göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «büyü» de kullanılır. Bunu yapanlara «Sihirbaz» denir. Tılsım ile beraber sihir eskilerce bir ilim sayılmış bunun için eserler yazılmıştır.

Büyük âlim Elmalı'lı Hamdi Yazır «Felâk» suresini izah ederken «Türkçe tefsir, cilt 8, sayfa 6359 ve mütaakıp» sihir için şu kıymetli izahatı veriyor:

«Nihaye'de der ki: Arabın kelimatında sihir, (صرف الشى عن وجهه) birşeyi vechinden sarf ve tahvil eylemektir. Kamus'ta sinin fethiyle sehr, akciğer ve zammiyle suhr, yüreğe denilir. Sinin kesriyle isim olarak sihr «كل ما لطف ورق مأخذه» tutumun lâtif ve ince olan herhangi bir şeye ve fi'le denir. Mastar olarak da, hud'a ve cadılık ve göz bayıcılık etmiye denilir.

«Ragıp der ki: Sahr, hulkumun ucu ve riedir. Sihrin de bundan müştak olduğu, yani ciğere işletmek mânasından mehuz olduğu söylenmiştir ve sâhir birkaç mânaya ıtlak olunur:

«Birincisi: Hakikati olmıyan tahyilât ve hud'aya denilir ki: el çabukluğuyle yaptığını gözlerden kaçırtmak suretiyle «şa'bezeci» hokkabazların yaptıkları ve yaldızlı sözlerle kulakları avutarak nemmamların, koğucuların yaptıkları bu kabildendir. «سحروا اعين الناس، يخيل اليه من سحرهم» buyurulması bu mâna üzerinedir, kâfirler Musa Aleyhisselâm'a bu nazarla baktıklarından dolayı «يا ايها الساحر» demişlerdi.

«İkincisi: Şeytana bir nevi takarrüp ile onun muavenetini celbeylemektir «هل انبئكم على من تنزل الشياطين تنزل على كل ولكن الشياطين كفروا يعلمون الناس السحر» buyurulması da bunun üzerinedir.

«Üçüncüsü: (Eğtâmın) avammın zâhip olduklarıdır ki: kuvvetinden suver ve tabayii tağyir ederek bazı mertebe muavenetlerini isticlâp eder. Meselâ insanı eşek yapar diye zu'm ettikleri fiilin ismidir. «Muhassilin» indinde ise onun hakikatı yoktur. Ragıp'ın bu son sözünü sade Mu'tezile kavli imiş gibi telâkki edenler olmuş ise de öyle değildir. Kamus sahibi de Besair'de bunu şöyle ifade etmiştir:

«Feth ile sehr, hulkumun ucuna ve akciğere denir, bedenden ona muhazi olan uzva da mecazen ıtlak edilir. Kesr ile sihr ki, Türkçemizde büyü ve cadılık dahi tâbir olunur - fil'asl bir adamın sehrine yani akciğerine vurup onu mütegayyir ve sersem eylemek mânasına mastar olup sonra cadılıkta kullanılmıştır ki üç türlüdür:

«Birincisi: Sırf hida' ve tahyilâttır ki hakikatı yoktur, şa'bede. ve gözbayıcılık tâbir olunur. Hiffet-i yed (el hafifliği, çabukluğu) ve sür'atten neş'et eder.

«İkincisi: Şeytanlara takarrüp ederek bazı mertebe muavenetlerini isticlâp ile olur.

«Üçüncüsü: Küfrü irtikâp ile efsun ederek suver ve tabayii güya tağyir ederler. Bu dahi gerçi müessirdir, lâkin hakikati yoktur. Meshur olan kişi kendisini eşek olmuş kıyasiyle öyle şive yapar, herbalde sihrin vukuu vardır. Bütün bunlarda ince bir hile ve hud'a mânası bulunmakla beraber hakikatı yoktur demek büsbütün yalandan ibarettir demek de olmayıp maddî ve ruhanî olarak gizli bir takım sebepler istimali ile tahrif-i hakikat edilerek yapılan ve mahiyyetinde mutlaka bir şeytanet ve hud'a mânası bulunan ve bu suretle bir takım kimseleri manyatize ederek (yani mıknatıslar gibi cezb-ü teshir eyliyerek) iradesine rameyliyen habis bir sanat diye de târif olunabilir. Nitekim Ebülbeka külliyyatında bunların hepsine şâmil olmak üzere sihrin örfî mânasını şöyle târif eylemiştir: Kesr ve sükûn ile sihr, nüfus-i habisenin bir takım ef'al ve ahvale uğraşmasıdır ki o fiillere bazı harikulâde umur terettüp eyler. Mamafih muarezası müteazziz olmaz ve Ezherî'nin Eerra' ve saireden naklîne göre aslı lûgatte sihr, sarftir yani çekip çevirmek, birşeyi yünetinden çıkararak tağyir ve tahvil eylemektir. Ve hiyel ve sanayi erbabının alât ve edevat ianesiyle yaptıkları fiillere ve el çabukluğuyle yapılanlara sihr ıtlak edilmesi de birşeyi cihetinden sarf ve tahvil etmek mânası bulunmak itibariyle hakikat-ı lûgaviyyedir Sihr-i kelâmî da, kelâmın garabeti ve

kalplerdê müessir olan letafetidir ki onları sihir gibi bir halden bir hale tahvil eyler. ان) من البيان لسحرا) hadisinin mânası da (Kamus'un beyanı üzere) Allah u a'lem şudur: İnsanı metheder, onda sadık olur, dinliyenlerin kalplerini ona çevirir, aynı zamanda zem de eder, onda da sadık olur, ona da kalplerini çevirir. Nihaye de bu hadisi şöyle izah eylemiştir: «Yani beyanın bazısı vardır ki hak olmasa bile samiînin kalblerini çevirir, bir de denilmiştir ki bunun mânası: bazı beyan vardır ki onunla sâhirin sihr ile kazandığı günah gibi günah kazanılır, buna göre hadis zem siyakındadır. Medh siyakında olması da caizdir. Çünkü onunla kalbler istimale olunur, dargınlar hoşnud edilir, sertler yumuşatılır, indirilir. Sihir de kelâm-ı Arap'ta « حرف الشئ عن وجهه » dir. Ragıb da hunun hakkında şöyle der: Sihirden bazan hüsün tasavvur olunur. Nitekim «ان من البيان لسحرا» denilmiştir. Bazan da filin inceliği tasavvur olunur, nitekim etibba «tabiat sahirdir» derler. Bunlardan anlaşılıyor ki sade hüsn-i letafet ve incelik itibariyle sihir ıtlakı mecazdır. Aslında sarf ve tağyir ile sırrî bir hud'a ve şeytanet mânası vardır, örfî mânası olan büyücülüğe, caduluğa ıtlakı da bu itibar ile ve habaseti haysiyyetiyledir. Tarifinde «muarazası müteazzir olmaz» diye kaydlanması da mucizeden farkını göstermek içindir. Araplarda sihre bir de tıb tâbir olunduğu ve sihir yapılana matbub denildiği de anlaşılıyor ki bu bizim lisanımızda da vardır, filâna büyü yapılmış, yahut o, büyülü imiş mânasına ona ilâç yapılmış, o ilâçlı imiş denilmek de şayidir. Kamus şarihi sihre tıb ıtlakının yılan sokana selîm, sahraya mefaze tâbir edilmek gibi ifakata tefe'ül için olduğunu söylemiştir. Mamafih bunun tababettê edviye istimaliyle yapılan hazakat ve meharet kabilinden bir tesir mülâhazasiyle ıtlak olunması da pek melhuzdur.

«Hasılı, lisanımızda büyü, ilâç, avsun, cadılık, nirenk, füsun ve efsun gibi tâbirlerle yâdolunan sihir frenkçe de magie ve sorcellerie tâbirleriyle yâdolunduğu anlaşılıyor. Bu münasebetle burada onların fikirlerini de hülâsaten kaydeylemek faidesiz olmıyacaktır zannederim: Larousse'ta diyor ki: mage: Medyalılarda ve Fürste ruhban sınıfı âzası, Yunanlılarda ve Romalılarda; müneccim, efsuncu, sâhir. Magicıene: Sihir sanatı yapan sihirbaz, mecazen: hayretengiz ve anlaşılmaz şeyler yapan şahıs: Artistler büyük sehhardırlar denilir. Magie (yani sihir): Acaip birtakım ameller vasıtasiyle, kavanin-i tabiiyye hilâfına bazı âsar istihsali iddia olunan sanattır: Magie (sihir) eski Mısırlılarda çok mergup idi. Magie noire kara sihir: Şeytanları celp için yapılan idi. Magie blanche (beyaz sihir): zâhiren fevkalâde, hakikatta ise esbab-ı tabiiyyeye medyun bazı âsar hususle getirmek sanatıdır. Mecazen: Şayan-ı hayret eser, iğfal ve idlâl kuvveti mânalarına gelir. Nitekim üslûb sihirî denilir. Maglar, Zerdüşt dininin rüesası bilhassa nücum, ahkâm-ı nücum ve diğer fevkattabia kuvvet isnat olunan tılsımat gibi fenlerle yetiştirilirlerdi ki magie kelimesinde hâlâ onların hatıraları saklanır. İradesine kuva-yı ulviyyeyi münkadetmek, onları celbeyleyip muavenetleriyle birtakım zuhurat husule getirmek: şirinlik yapmak, cezb ve teshir etmek, şifa-yı âcil vermek gibi ilâh. Acaip ve harikulâde eserler isnadolunan bu iddiaî sanat, erkenden Yunanlılara ithal olunmuştu Lâkin bâtıl akide ile dessaslığın semeresi olarak her asırda ve cahil halkın hepsinde bulunur. Kurun-u vustada sihir ile lekelenerek itham olunan her ferd şiddetle yakılırdı. Bugün sihirbazlık ve cadılık sorcellerie medeniyyetin terakkisi önünde hemen hemen tamamiyle kaybolmuş gibidir. Sorcellerie demek sorcier mesleki ve ameli demektir ki kurun-u vustada bu bir cinayet gibi mülâhaza olunurdu. Sorsiye, yani cadu o şahıstır ki halk onun sihir ile fenalık yapmak için vakit vakit şeytan ile hal-i içtimada bulunduğunu zu'mederlerdi. Bu zu'm hâlâ gayr-ı medeni halkta tamamen kaybolmamıştır. Mecaz olarak: Pek meharetli şahsa denir, ihtiyar fena karıya da «koca cadı karı» denilir.

«Görülüyor ki bunlar da kelime iştikakından kat-ı nazarla hakikat ve mecaz ma'na ve mahiyyet itibariyle bizimkilerin beyanatından pek farklı değildir ve oldukça bir tarih de yapmış, bir ucunu Mısır'a, bir ucunu da Midyalılarla eski Fürs'e dayamıştır. Midyalılar Elcezire'de olmak, Babil'de orada bulunmak itibariyle bunun Babil'de Harut ve Marut hikâyeleriyle alâkadar olan sihir demek olacağını da anlamak iktiza eder. Mage lafzı Lâtince bu bizim Mecus dediğimiz olmuş oluyor. Şu halde Fransızların sihir mânasına kullandıkları (magie) tâbirinin asıl lûgavî mânası Mecusîlik, yani Mecusî işi, Mecusluk sanatı demek olduğu anlaşılır. Sonra sihrin zâhiren fevkalâde görünen hakikatte ise esbab-ı tabiiyyeye müstenit bulunan ve beyaz sihir tâbir olunan bir kısmından bahsediliyor ki bundan da sihrin bazı hakikatler karıştırılarak yapılan ve fakat o hakikat gösterilmediği için harikulâde zannedilen bir kısmı bulunduğu da söylenmiş oluyor. Filvaki sâhirler böyle cismanî ve ruhanî birtakım esbab-ı tabiiyye istimal ederek zâhiren fevkattabia, hari-

kulâde görünen bir takım âsar-ı garibe izhar eder ve böylelikle Peygamberlerin mucizelerine ve Evliyanın kerametlerine rekabet etmek de isterler ve bundan dolayıdır ki sihr talim ve taallümü kaabil bir hüner ve sanat kabilinden olarak telâkki olunur. Halbuki fevkattabia olan mucize ve keramet kesb ile değil, ancak mevhibe-i İlâhiyye olarak kaabil olur. Bununla beraber şu da inkâr olunamaz ki esbab ve hâdisat-ı tabiiyye denilenler içinde kanunları izah olunabilen ve fennî olarak sanat halinde müttariden tatbiki kaabil olduğundan dolayı âdi ve tabiî sayılanlar olduğu gibi kanunları izah edilemiyerek amperik surette tatbik edilebilen ve ilmiyyeti meçhul olarak tesadüf edilegelen nadir ve gayr-i nadir, nice hâdiseler ve tecrübeler bulunduğu da günden güne tezayüt edip duran keşfiyyat ve müşahedelerle görülüp duruyor. Bu noktalar iyi mülâhaza edilince şu da anlaşılır ki medeniyyetin terakkisi karşısında sihrin kaybolduğunu zannetmek de doğru değildir. Bilâkis fününun ve vesait-i medeniyyenin terakkisi içinde sihrin tebdil-i şekil ile tenasuh ederek türlü namlar, şekillerle daha ziyade tevessü' etmekte olduğunu itiraf etmek icabeder. Sâhirlerin ervah ve nüfus-u âliyyeyi celbetmek iddiaları yalan olduğunda şüphe yok ise de hâdise ve nüfus-u salifeyi celb ve teshir edebildikleri ve bu suretle nüfus-u âliyyeyi de izhara çalıştıkları muhakkaktır ve bundan dolayı sihir en şeni küfürler ve şeytanetlerle mütelâzimdir. Her zaman beşeriyyet onun şerrinden Allah'a sığınmak ihtiyacındadır.»

Kıymetli edebiyat müverrihi Agâh Sırrı Levend de «Divan Edebiyatı» adlı kıymetli eserinde (sayfa 222 ve mütaakıp) «İlm-i Sihr ve tılsımat» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Eskiden sihir ve tılsıma çok fazla itikat ederlerdi. Musa'dan evvel Babil'de ve Mısır'da sihir ve tılsım çok ragbetteydi. Bunun için Musa'nın mucizesi de bu cinsten olmuştur.

«Buna dair yazılan eserlerden çok bir şey intikal etmemiştir. İntikal edebilenlerden (Kitab-ı Felâhat-ı Nebatiyye) tercüme olunmuş ve sonra bazı ıstılahlar konarak nücum hakkında «Kitab-ı Tamtam-ı Hindî» gibi bazı telifler yapılmıştır.

«Büyük sehereden olan Kûfeli Cabir bin Hayyam bu hususta pek çok eser telif etmişti. Usturlap üzerine bin meseleyi şâmil risalesi meşhur olmuştur. Daha sonra Endülüs'te, Mesleme Bin Ahmed-ül- Mecritî bunların hepsini telhis ederek Gayet-ül-hakîm isminde bir eser yazmıştır.

«Sihir ve tılsım Musa zamanında çok revaçta olduğu gibi, Süleyman'a da sihir isnat olunmuştur. Kur'anda bunu red için şöyle buyuruluyor: (وما كفر سليمان ولكن الشياطين كفروا) Süleyman sihir yapıp kâfir olmadı, lâkin şeytanlar kâfir oldular, mânasınadır.

«Sihir, Peygamber zamanında da vardı. Hattâ sihirden korunmak için (ومن شر النفاثات في العقد) ayeti nâzil olmuştur.

«Sihir ve tılsım hakkındaki itikada misal olmak üzere « Mukaddime-i İbn-i Haldun» dan şu ibareyi nakledelim: (Ve keza amel-i sihre sülûk edenlerden bazıları bir cameye veya bir deriye işaret edip sırren ona tekellüm ettikte derhal kesilip yırtıldığını ve bazıları otlakta gezerken koyunların butununa (karınlarına) nefh ile işaret edince, koyunların bağırsakları butunundan yere düştüğünü müşahede etmişizdir. Ve işittik ki hâlâ canib-i Hind'de bazı sehere varmış ki, insana işaret edip kalbini ahz ve kabzedermiş. Hattâ teşrih olundukta kalbi yerinde bulunmazmış. Ve rummana (nar) işaret etmekle kat' ve feth olundukta içindeki tanelerin hiç birisi bulunmazmış. Ve kezalik işittik ki arz-ı Sudan ile arz-ı Türk'te sahaba (bulutlara) sihredip de yağmur yağdıran bazı sehere varmış.)

«Sihir ve tılsım eskilerce üç derece itibar olunmuştur.

1 — Âletsiz ve yardımcısız olarak himmet ve (teveccüh-i kalp) ile müessir olmak ki, asıl sihir buna derler.

2 — Yıldızlardan, unsurlardan, âdetlerin hassalarından bir yardımcı ile müessir olmaktır ki, buna ba (tılsım) derler.

3 — (Kuvve-i mütehayyile) de bir tesir vardır ki, sahibi, diğer (kuvve-i muhayyile) lere kast ve teveccüh edip onlar üzerinde müessir olarak, hayalâtı hakikaten mevcut gibi göstermek. Buna da (gözbağcılık) derler.»

Divan şairleri sihir ve tılsıma mütaallik efsanelere telmih ederek birçok manzumeler yazmışlardır. Meşhur Harut ve Marut efsanesi bunların başında gelir. Bu efsane ile alâkalı olan « Çah-ı Babil » (Babil Kuyusu) de o aradadır.

Sihirin bozulması için dua kitapları da yazılmıştır. «Bâtılname» adı verilen bu dua kitaplarından husuşi kütüphanemdeki yazma nüshanın başlığı şöyledir: «Haza dua-i sihr: Sihri bâtıl etmek için okuya, su üzerine üfliye, ol suyu içe ve gaslede, şifadır». Bundan sihrin kimlerin nerelerde, nelerle yapıldığını da öğreniyoruz. Fakat o kadar çok şey sayılıyor ki hepsini yazmak yirmi bir sayfadan ibaret olan bu garip dua kitabını olduğu gibi geçirmek demektir. Yapanlar topyekûn Âdem oğlanları

ve Havva kızları suretinde gösteriliyor, yapılan yerler olarak da şunlar sayılıyor: Yer altı, yer yüzü, öldürülmüş adamın mezarı, han kapısı, han duvarı, han eşiği, ev içi, ev avlusu, dağlar, dereler, ovalar, ağaçlar, taşlar, döşek› yorgan gömlek, yaşmak.

Sihir yapılan şeylerden bir kaç örnek: Ölü toprağı, tabut tahtası, kurt, tavuk, kaz, güvercin, kumru, karga, serçe başları, koyun, sığır, ceviz, fıstık, badem, balık yağları, tarçın, zencefil, karanfil, hardal, haşhaş, hurma, gül, lâle, arpa, buğday, pirinç, ekmek ve saire ve saire.

Sihr ile mâr gibi Marut'u
Çâha salaydı, belki Harut'u
Hamdullah Hamit

Çâh-ı Babil'de olan iki melek
Biri Harut u birisi Marut
Sünbülzade Vehbi

SİHİRBAZ (ساحر) [*Mit.*] Sihir, büyü yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SİHR-İ HELÂL (سحر حلال) [*Ede*] Beyt ve söz arasında hem evvelki kelimelerin tamamlayıcısı, hem sonraki kelimelerin mukaddimesi hükmünde bulunacak bir lâfz veya terkip irad etmek sanatına verilen addır. «İbare arasında hem üst tarafına, hem alt tarafına raptedilebilecek bir söz söylenmesidir» suretinde tarif eden Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Edebiyat Lûgati, Sihr-i helâl Maddesi) aşağıdaki örnekle beraber tafsilât veriyor:

Dünya ona etmiş olsa ta'rîz
Eyler bana iftiharı tefvîz
Zeylinde durur iken o takrîz
Meydan okurum suhanverâna

parçasındaki 2 ve 3 üncü mısralarda (Sihr-i helâl) vardır. Çünkü ikisi de hem üst, hem alt taraflarına bağlanabilirler ve şöyle mânalar ifade edebilirler: «Dünya ona ta'riz etmiş olsa bana iftihar duygusu verir. Altında o (takriz) dururken bana iftihar duygusu verir. Altında o takriz dururken şairlere meydan okurum.»

«(Sihr-i helâl) terkibi «güzel söz» makamında da kullanılırdı.

Hazan harabesi olmuş riyâz-ı irfânın
Elimde nâmiyesiz bir nihâl-i kalmıştır
O nahl-i berk cüdânın cihâna ey Tâhir
Nesis i ömrü. şa sihr-i helâl kalmıştır

beytlerinde olduğu gibi»

Olmayup sihr-i harama meyyal
Şi're sa'yet ki odur sihr-i helâl
Sünbülzade Vehbi

SİKAYET (سقايت) [*İda.*] Mekke-i Mükerreme'de hacılara Zemzem dağıtma hizmeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sikaye; Arapça çeşme, havuz gibi su içecek yer, su içilen kap demektir.

Olda hicaletle sikayet tamam
Onlar için hizmet-i Beytülharam
Nahifi

SİKKE (سكه) [*Mes.*] Kıymeti Devletin resmî damgasiyle teminat altına alınan madenî para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sikke; Arapça akça, üzerine darbolunan nakış, damga; yol, sokak, Mevlevi külâhı mânalarına gelir. Para mukabili olarak kullanılan bu tâbir Osmanlılarda iki mânaya gelmek üzere istimal olunmuştur. Biri Fransızca'da Coin mânasını ifade eden «damga» mânasına geliyordu. Bu mânada istimali kastolundugu zaman «Sikke-i Padişahî ile meskûk» denilirdi. Diğeri ise doğrudan doğruya «nakid» (para) idi. Bu takdirde ise «sikke-i hasene», «sikke-i efrenciyye» suretinde kullanılırdı. Garp dillerinde Macar ve Venedik dukalariyle eski Osmanlı altınlarına sikkeden alınmış olan (sequin) (sekin) kullanılmıştır. Redhouse'un Türkçe ve İngilizce lûgatlerinde (sekin) in çıkından bozma olduğu yazılıdır.

Sikke milâttan evvel 8 inci asırda Anadolu'da Lidyalılar tarafından kullanılmağa başlanmıştır. Tarihten önceki zamanlarda para olmadığından alım satım trampa usuliyle yapılırdı.

Meskûkât mütehassısı Dr. E. Bosch'un bildirdiğine göre (Eski Sikkeler Rehberi, 1. bölüm, Yunan Ruman ve Avrupa Sikkeleri, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1951, sahife 3 ve mütaakıp) «Sikkenin istimalinden evvel meselâ Hititler, Babilîler, Mısırlılar gibi daha eski kültür ulusları, ticarî münasebetlerini başka cins paralarla halletmişlerdi: Satıcının gözü önünde tartılan ham madenle, maden külçelerle (bunların ağırlıkları bazan evvelden tesbit edilmiş ve bir damga ile teminat altına alınmıştı.) Nihayet bugün ciro muamelesi dediğimiz kıymetleri havale etmek suretiyle. Bu cins paralar bilhassa büyük ödemeler için elverişli olduğundan, milyonlar tutan tediyat için bugün dahi külçeler kullanılmaktadır. O halde, bunlar küçük bir sınıf teşkil eden zengin ve kudretli kimselere mahsus bir ödeme vasıtası olup, hiçbir vakit halk tarafından benimsen-

memiştir. Ferdin kütle bağlarından sıyrılıp hürriyyete kavuşması ve eski kültüre sebep olan medeniyyetin yani burjuvazinin vücude gelmesiyle, küçük kimselerin de kullanabileceği başka bir tediye vasıtasına ihtiyaç hasıl olmuştur. Büyük kıymette bir külçeyi ufak parçalara taksim etmek ve her parçaya, taksim nisbetinde verilen kıymeti parçanın üzerinde bir işaretle göstermek suretiyle, artık tartmadan ve yalnız sayarak kullanılabilen sikkeler vücude gelmiş oldu. Ticarî münasebetlerde bu sayede elde edilen kolaylık ve sadelik o kadar sarihtir ki, meskûkâtın istimali kabulünden beri hiçbir inkıtaa uğramamıştır.»

İlk sikkeler dövmek suretiyle yapılırdı. Aynı eserde bunun için şu tafsilât veriliyor:

«Sikkeler dökmekten ziyade darp suretiyle vücude getirilmiştir. Bir hâkkâk sikkenin üzerindeki tasvir ve yazıları demir yahut tunç kalıplar üzerine ters olarak yazardı. Ön tarafın kalıbı bir örs içine gömülü, arka tarafınkine bir sap yapılırdı. Kanunen tâyin edilmiş terkipte yapılan sikke madeninden dökmek yahut kesmek suretiyle, sikke taslağı dediğimiz düz yahut yuvarlak bir maden parçası vücude getirilirdi. Bu taslak kızdırıldıktan sonra iki kalıbın arasına konur ve üstteki kalıbın sapına bir çekiçle vurularak her iki kalıbın üzerindeki resim ve yazılar taslağa basılırdı.

«Bu eski usulde tersin resmini taşıyan üst kalıp alt kalıptan çok daha çabuk eskirdi. 300 çekiç darbesinden fazlasına her halde hiçbir kalıp tahammül edememiştir. Bundan dolayı, bilhassa tersin kalıpları sık sık yenilenir ve bu suretle her defasında kalıbın üzerindeki resim ve yazılar tamamen değişmezse de her halde ufak farklar vücude gelirdi. Eski paraların resimlerindeki (Tip) zenginlik ve tenevvüünün sebepi işte budur ve bizim bu kadar alâkalarımızı celbetmeleri de onların bu vasfından ileri gelmektedir. Bugün makinelerle basılan asrî paralar ise biribirinin tamamen aynıdır.»

Sikkenin altın - gümüş halitası olan elektron, altın, gümüş, bakır ve tunçtan yapıldığını, bugün elde edilen sikke şekilleri küçük elektron külçeleri olduğunu yazan Bergama Müzesi Müdürü Osman Bayatlı (Bergama Tarihinde Sikkeler. İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1953, sahife 4 ve mütaakıp) ilk sikkeler hakkında şu tafsilâtı veriyor: «En eski sikke resmi Lidya kırallarının Arslan armasıdır. Elektrondan yapılmış bu Anadolu sikkelerinin tersinde yalnız çukur bulunmaktadır.

«Yine Lidya Devleti ilk defa altınla gümüşü ayırarak çifte kıymette para usulünü meydana getirmiştir. Lidya Kıralı Kreusos'un (561-554) bastığı paralarda bir arslanla bir boğanın ön kısımları vardır.

«Anadolu'nun Persler tarafından işgalinden sonra İran Şahı Darius I zamanında da altın ve gümüş sikke basılmış ve bunlar, IV-V. yüzyıllarda ticaret ve siyaset üzerinde önemli rol oynamıştır.

«Sikkeler, kısa bir müddet içinde bütün ticaret şehirlerinde para olarak kullanılmağa başlamıştır. Darp sanatı, o zamanki medenî âlemin en uzak köşelerine varıncıya kadar yayılmıştır. Aynı zamanda şehir armaları ile çeşitli örnekler meydana gelmiştir. Bu zamanlarda bakır para basılmamıştır.

«Yunanistan ve İtalya'da yalnız gümüş sikke basılmıştır. Altın sikke basmak hakkı ise sikkenin icadından beri yalnız krallara mahsus bir imtiyaz olarak kalmıştır.

«Sikke darbı sanatı, M. Ö. V. yüzyıldan itibaren en yüksek derecesine çıkmıştır. Sikke sanatında büyük başarı gösterenlerin adlarını sikkelere koymak şerefi de kendilerine verilmiştir.

«Pers'lere karşı zafer kazanan Elen'ler pek çabuk kalkınmışlar ve ticaret münasebetlerini genişletmişlerdir. Bu yüzden Yunanistan'da ve Anadolu'da daha fazla sikke basılmağa başlanmıştır.

«Her günkü hayatın en küçük masraflarını bile sikke ile ödemek mecburiyyeti karşısında çok miktarda gümüş sikke basıldığı gibi, aynı zamanda daha aşağı kıymette olan bakır (bazan tunç) para basılmasına da başlanmıştır. İlk zamanlarda az olan bakır paralar gittikçe lüzumundan fazla çoğalmıştır.

«Makedonya Kıralı Philippos II. zamanında (M. Ö. IV. yüzyıl) çıkarılan altın sikkeler, bu devletin kudreti nisbetinde önem kazanmıştır. Sikkelerin üzerine Olympiad oyunlarının yarış arabaları konmak suretiyle, kendilerinin de Elen aslından geldikleri anlaşılmış ve böylece siyasî propagandaya paralar da ilk defa yer verilmiştir.

«Oğlu Büyük İskender'in dünyayı istilâsı sırasında ticaretin sağlam bir temel üzerine kurulması için, o zamanın muteber parası olan Attika tetradrahmi'sini esas alarak para bastırmıştır.

«Bunların yüzünde - İskender'in esatirî atası olan Herakles'in resmi, tersinde krallık kudreti ve zaferi bağışlıyan - Elen büyük tanrısı Zeüs'ün tahta oturmuş resmi vardır. Bu, sikke resminin arma tarzından yavaş yavaş tan-

rıların resmine gidişini göstermektedir. Bu suretle tanrı başlarında ruhî canlılık ve özellik meydana getirilmiştir.

«Büyük İskender'den sonraki 300 yıl içinde Elen kültürü Hindistan'a kadar genişlemişti. Bu yayılma zamanla büyük çöküntü göstermiştir. Bunu bu devrin sikkelerinde görmek mümkündür. Bu sırada piyasaya çıkarılan sikkelerin sayıları çoğalmış, fakat tiplerdeki zenginlik azalmıştır. Bu da Hellenistik devletlerin, o zamana kadar müstakil olan bir çok küçük şehirlerin sikke darbetmek hakkından mahrum edilmesinden ileri gelmiştir.

«Büyük İskender'in geniş ülkesinin paylaşılması üzerine meydana gelen devletler, kendi adlarına para basmışlardır. Mısır'da Ptolemaios, Suriyede Selevkos, Trakya'da Lysimachos, Bergama'da Philetairos (M. Ö 281) gibi İskender' in komutanları tarafından kurulan kırallıklar bunlardandır.

«M. Ö. III. Yüz yıldan itibaren kral resimlerinin de paralara girmesi tasvir sanatını yüksek ve parlak bir dereceye çıkarmıştır. Çokluk büyük bir sanat gösteren bu tasvirler, Hellenistik sikkelerin esas güzelliği sayılmıştır. Umumiyetle canlılık ve hareket gösteren resimler yerine, şimdi daha sabit hususi alâmetler meydana getirilmiş oluyordu.

«Bu suretle, kalıp kesme sanatı da tezyinî şekilden uzaklaşmış, yüksek kabartmaları ve süslü örnekleriyle göze çarpan sikkeler azalmıştır.

«Sikkelerin üzerine kıralın resmini, ad ve unvanını koymak âdeti Hellenistik sikkelerin başlıca özelliği olmuştur. Bazı sikkelerde, şakağın üzerindeki büyük koç boynuzu, kıral Tanrı Ammon'un oğlu olarak gösteriyordu.

«Roma Cumhuriyetinde kendi tasvirlerini paralara koymak hakkı ilk defa Çesar'a verilmiştir.

«Bu zamanda, yazı süs gibi paralara girmiştir. Önceleri resmin yanında boş kalan yerlere yerleştirilen harfler, gitgide sikkenin yuvarlaklığına uydurulmuş ve nihayet resmin etrafında bir daire çevirmiştir.

«Resim ile yazının birbirinden ayrılmış olması, bugün dahi düstur olacak önemde büyük bir buluş sayılmış ve sikkenin sabit bir şekle girmesine sebep olmuştur.

«Ancak bu şekil, daha sonraları, İslâm âlemince canlı tasvir yasak edildiğinden, sikkelerde resim yerine yazıya tezyini bir şekil vermek suretiyle, en zarif bir tarzda düzenlenmiştir.

«Sikkenin üzerindeki yazı, ilk zamanlarda parayı basanın sorumluğu için çok defa onun adının birkaç harfinden ibaret bulunuyordu. Fakat sonraları şehirlerin, Hellenistik devirde ise kıralların da isimleri tam olarak yazılmağa başlanmıştır.

«Yine Hellenistik devirde, meskûkâtı teminat altına almak için yalnız devlet isminin konması yeter görülmediğinden, para işlerinden sorumlu olanların adları monogram şeklinde sikkelerde gösterilmiştir.

«Yazı, sikkeyi basanı (şehir, devlet, kıral, birlik) ve sikke memurlarını tanıttıktan başka, sikkenin tarihini de anlatmaktadır. Bu inkişaf Roma imparatorluğu sikkelerinde de en yüksek derecesini bulmuştur.

«Bu devir sikkelerinin sanat bakımından düşüklüğüne karşı, tarihçiler için en başta gelen bir kaynak olması bakımından çok önemi vardır.

«Bu arada iktisadî sebepler yüzünden ilk para birliğini Bergama devleti meydana getirmiştir. Bunun için, Kistophor denilen gümüş bir para basılmış, Bergama Devleti içindeki şehirlerde para birliği sağlanmıştır.

«Bu suretle, sikke darbının birliğinde ilk adımı atan ve batı Anadolu'daki devletlere de örnek veren Bergama kıralları olmuştur.

«Roma Devri:

Romalı'lar Hellenistik devrin sonunda bütün akdeniz havzasının hâkimi olmuşlardı. Roma İmparatorluğuna çevrilmesiyle imparatorluğun bütün sikke darbı yeni bir düzene konmuştur.

«İmparatör - Senato ve sonraları yalnız imparatorlar tarafından basılan sikkelerin yazıları lâtince olup, bunlara (Devlet parası) denilmiştir.

«Şehirler tarafından basılanların adı ise (Şehir parası) dır. Bunların yazıları Elence'dir.

«Bu iki sikkeden başka bir de imparatorun emriyle Romalı valiler tarafından kesilmiş olanları vardır. Bunlara (vilâyet parası) deniliyordu.

«Bu devirde de, Hellenistik Kırallar gibi, sikkelerin yüzlerine kendi (veya tanrı) tasvirlerini koymak hakkı hükümdarlara verilmiştir. Bunun sayesindedir ki, imparatorların sırasını ve durumunu düzenlemek imkânı bulunmuştur.

«İmparatorlar beğendiği kimselerin tasvirlerini sikkelere koydurduğu gibi, ailesinden bazı kadınlara da sikkeler üzerinde yer vermiştir. Antonius, sikkelerine kendi resmi yanında karısından başka, sevgilisi Mısır kıraliçesi Kleopatra'nın da tasvirini koydurmuştur.

«Trayanus'a kadar resimlerde sakal yok iken, Hadrianus'dan itibaren sikkelere sakal girer. Bu arada saç tuvaletine de önem ve-

rildiğinden saç, paranın ait olduğu devrin teş-, hisini kolaylaştırmıştır.

«İmparatorluk devrinde sikkelerin tersindeki resimlerin tipleri, sikkelerine göre başka mâna taşıyordu. Eskiden kalıbı kesenlerin bütün dikkati sikkeye sanatkârane bir şekil vermek üzerinde toplanıyordu. Bu zamanda ise, resimlerin konusu esas alınıyordu. Bu da propaganda bakımındandı.

«Para her zaman elden ele geçtiği için, onun resim ve yazıları siyasî mâna ve fikirlerin yayılmasına yarıyordu. İmparatorların bütün maksat ve hareketleri ile zafer ve barış getirici, bereket sağlayıcı, cihan idarecisi, devletin efendisi veya birinci vatandaş gibi unvanları sikkelerde yeralıyordu.

«Sikkelerde imparatorlar adına kurulan şeref takları, şehir kapıları, mabedler ve binalarla, imparator heykelleri, zafer kabartmaları gibi eserler de bulunuyordu.

«Bazı hükümdarlar da ölümünden sonra tanrılaştırılıyordu. Ölü imparator ise, mukaddes hayvanı kartal olan baştanrı Jüpiter'i, imparatoriçe ise, Jüpiter'in tavuskuşu alâmetli karısı Juno olurdu.

«Bütün iyilikler ve kudretler tanrılardan geleceği için sikkelerde bunlara da önemli bir mevki verilmiştir:

«Millî bir Roma harp tanrısı olan Mars, efsanevî ana Venüs, ocak tanrıçası Vesta, bereket sağlıyan Ceres, sulh veren Minevra, deniz tanrısı Nepton, selâmet ve bereketi getiren Apollon, ay tanrıçası Diana, sağlık tanrısı Asklepios ve dünyayı canavar ve belâlardan koruyan Hergül gibi tanrılar bu kabildendir.

«Roma şehrinin kurucuları olan ve dişi kurd tarafından emzirilen ikizler, ebedî varlığın sembolü idiler. Bunlar, uykuda iken toprak tanrıçası Rea'ya yaklaşan harp tanrısı Marsın oğulları sayılıyordu.

«Bu devirde, sikkelerin resim ve yazıları imparatorluk içinde büyük rol oynamıştır. Bununla beraber darp sanatı bir yükselme göstermemiştir. Altın sikkelerin tasvirleri güzelliğini muhafaza etmekle beraber, diğer paraların ayarı düşürülmüş ve daha sonraları biçimi de bozulmuştur.

Şehir paraları:

Şehirler Roma'ya bağlı olmakla beraber muhtar bir şekilde idare edildikleri için, bakır para basmak yetkisini de taşıyorlardı.

«Şehir paralarının yüzünde, yaşıyan imparatorun resmi ile adı bulunuyordu. Ancak pek az sikkelerin yüzüne şehre ait bazı resim konduğu da olmuştur.

«Arka yüzünde ise, daha ziyade mahallî olaylar belirtilmiştir. Tanrılar, mabedler ve şehir suları gibi şehrin umumî varlığını ilgilendiren tasvirler bunlardandır.

«Doğuda öteden beri büyük bir rol oynamış olan mezhep en başta geliyordu. Bergama'da Asklepios, Ephesos'ta Diana kültü gibi...

«Eski doğu tanrılarının sikkelerde kullanılmış olması umumî kültür tarihi bakımından önemlidir. Çünkü eski Anadolu kültürünün, kendinden sonra gelen bütün diğer kültürler ve yabancı tesirler içinde, varlığını binlerce yıl nasıl korumuş olduğunu ve onlara kendini kabul ettirmekle ne kadar kuvvetli bir kökü bulunduğunu göstermiştir.

«Altın ve gümüş para basmak hakkı şehirlere verilmediği halde, iktisadî düzen bakımından zarurî görülen bazı şehirlere gümüş sikke basması için izin verilmiştir. Bergama kıralları zamanında varılan para birliği üzerine basılmış olan kistophor'lara benzer, Romalı valiler tarafından çıkarılan latince yazılı gümüş sikkeler bu kabildendir.

«İmparatorluğun sonlarına doğru (M. S. 290), devlet sikkelerindeki ayar bozukluğu yüzünden, şehir paraları büyük bir kıymet olarak kalmıştır.

«Bu yüzden alış-verişte şehir paralarının itibarı arttığından, şehirler para basmak güçlüğüne uğramışlardır. Bunun içindir ki, devletin itibarını korumak maksadiyle şehir paraları ortadan kadırılmış ve her tarafta devlet parası hâkim olmuştur.

Bizans Devri:

«Elen-Roma kültürü ve Akdeniz'deki Roma hâkimiyeti, dördüncü asrın sonunda devrini tamamlamış ve İstanbul'da bir Bizans Devleti kurulmuştur. Bu devirlerde şehirlerin muhtariyeti kaldırılmış ve sikke basma imtiyazı yalnız devlete bırakılmıştır.

«İlk sıralarda eski inanışlar bir müddet daha baki kalmış ve tanrılar yaratılmış ise de Hıristiyanlığın yerleşmesinden sonra, haç ve mukaddes bayrak üzerine işlenmiş olan İsa'nın monogramı da sikke resmi olarak kullanılmıştır.

«Sanat bakımından ifadesiz ve birbirine benzeyen paralardaki tasvirler, önceleri yandan görünürken sonraları önden yapılmağa başlanmıştır. Bu şekil, bundan sonraki paralarda âdet olmuştur.

«Sikkelerde, Roma devrinin uzun unvanları yerine şimdi (efendimiz) mânasına gelen kelimelerin baş harfleri kullanılmıştır.

«M. S. VI. yüzyılda başlıyan Bizans'ın parlak devrinde ise, sikkelerin üzerinde hüküm-

darlarla birlikte şerikleri, evlâtları, kardeşleri ve kudretli generalleri de bulunmuştur.

«VIII. yüzyılın sonunda, sikke resmi olarak İsa'nın büstü de kullanılmağa başlanmıştır. Bakır sikkelerin yüzünde imparatorun tasviri yerine İsa'nın resmi, tersinde İsa'nın ismi bulunuyordu.

«Geniş sınırların para ihtiyacını karşılamak üzere, maden darlığı yüzünden, eski bakır paralar tekrar basıldığından, yassı ve ince bir hale girmiştir. Kıymetli madenden olanlar ise daha çok incelmiştir.

«X. yüzyılda sikkelerde görülen çukurluk, para darbında bir özellik meydana getirmiştir. Scyphati denilen bu kaşık şekli, madenin fazla inceliğinden sikkeye şiddetli vuruş sırasında yukarıya doğru kıvrılmasından ileri gelmiştir.

«Daha sonraları, Bizans'ın çöküntü zamanları olmuş, kıymetli madenlerden sikke darbı hakkı Venedik'lilere geçmiştir. Haçlı istilâsı ile Selçuk ve Osmanlı Türklerinin genişlemeleri de Bizans'ın sikke darbını fakirleştirmiş ve sona erdirmiştir.»

İslâmiyyetin ilk zamanında, Hazret-i Peygamber'in sağlığında sikke basılmamış, Araplar arasında evveldenberi tedavül etmekte bulunan paralar olduğu gibi alınıp verilmiştir. Bu sebeple Hicaz'da, Suriye'den «Rumî» dedikleri Rum İmparatorlarının dinarları, İran'da «Kisrevî» tâbir ettikleri Sasaniyan hükümdarlarının dirhemleri, Yemen'den de «Himyerî» adı verilen paraları, başka memleketlerin de muhtelif ad taşıyan sikkeleri tedavül ederdi.

Tanınmış meskûkât bilgini İsmail Galip Bey'in (ölümü 1895) verdiği malûmata göre (Meskûkât-i İslâmiyye Kataloğu, Medhal) Peygamber zamanında olduğu gibi Ebubekr-is-Sıddık ile Ömer-ül-Faruk'un ilk zamanlarında da meskûkâtın muayyen bir rayici yoktu, külçe halinde alınıp verilirdi. İslâmiyyette ilk sikke Hazret-i Ömer zamanında Sasani memaliki zaptedildikten sonra bazı değişiklik ve ilâvelerle İran sikkeleri tarzında basılmıştır. Değişen şey vezinleri, ilâve de Kûfî hatla bazı dinî kelimelerdi. 20, 12 ve 10 kırat ağırlığında olan İran paraları yerine 14 kırat para basılmış ve Kûfî yazısı ile birer yüzünün kenarına (بسم الله), (بسم الله ربی), bazan da (الحمد لله), (بسم الله لا اله وحده محمد رسول الله) yazılmıştır Bu hal Hülefa-yı Raşidin zamaniyle Emevî'lerin ilk devirlerinde devam ettiği gibi Abbasîler vaktinde Taberistan kıt'asında da hicrî yüzaltmış senesine kadar bu hal devam eylemiştir. Emevî'lerle Abbasîler devrinde Taberistan'da basılanlarda Husrev adı kaldırılarak valilerin isimleri iptidaları Pehlevî sonraları Kûfî yazısı ile yazılmıştır.

«Abdullah İbn-i Zübeyr'in hilâfeti zamanında Mekke'de müdevver sikke basıldığı gibi o vakte kadar gayr-i muntazam olarak basılan sikkelerin şekil ve nakşı intizama konmuştur. Bu itibarla İslâm'da şimdikiler gibi para o tarihte basılmış demektir. Bu sikkelerin bir yüzüne (محمد رسول الله) öbür yüzüne de (امر الله بالوفا والعدل) yazılmıştı. Irak'a vali naspettiği kardeşi Mis'ab, halîfeden aldığı salâhiyyet üzerine bir yüzünde (لله) öbür yüzünde (برکة) kelimeleri yazılı para bastırmıştı. Sonraları sikke darbında devam edilmiştir.

«Hicaz'da tedavül eden altın meskûkât yalnız memalik-i Rum'dan gelen ve (Dinar-ı Rumî), yahut (Herakliye) tâbir olunan Bizans imparatorlarının sikkelerine münhasır» olduğunu ve «bunların bidayette (teber) yani külçe halinde ad ile bilvezin» alınıp verildiğini kaydeden İsmail Galib Bey bu günkü dile çevrilen şu tafsilâtı da veriyor.

«Hazret-i Ömer zamanında Suriye'nin İslâm eline geçmesi üzerine her tarafta İslâm idare tarzının kurulmasına başlanmış ise de bunların lisan ve âdetlerinin birden bire değiştirilmesi kaabil olmıyacağı için mahallerince iktiza eden usul ve kaidelere tâbi' tutulmak zarureti hasıl olmuştur. Binaenaleyh alınan tedbirler arasında sikkenin de eskisi gibi tedavül ettirilmesi uygun görülmekle beraber İslâm hükümetine aidiyyeti bilinmek için Arapça bazı kelimeler ilâvesi uygun görülmüş ve müşterek lisanla sikke basılmasına Emeviler zamanında hicrî 77 senesine kadar devam etmiştir.

«Bizantin tarzında olarak bu günkü günde koleksiyonlarda mevcut olan İslâmî meskûkât alelumum bakır olup bu tarzda altınlar pek nadirdir. Dinar ve dirhemin İslâmî tarza tahviliyle beraber Bizantin resim ve şeklindeki bakır meskûkâtın dahi ortadan kaldırılması lâzım gelmekle bunların yerine füls adlı ve Arapça ibareli bakır sikkeler basılmıştır. Altın ve gümüş sikkelerde olduğu gibi bunlarda da tevhit usulü kaabil olamadığından her memleket için hemen başka başka tarz ve şekil kabul olunmuştur. Bunların bir takımında yalnız kelimei tevhid yazılmış ve bir takımında basıldığı yerler, bazılarında da basıldığı tarihler, bir takımlarında ise umumî kaideye aykırı olarak halife ismi ile vali adları yazılı bulunmuştur.

«Fülslerin hususi alâmetleri de vardı. At, Fil, Tavşan gibi resimler, ara sıra hurma dalları, ekseriya hilâl ve yıldızlar, İbarelerin ortalarına yahut yanlara nakşedilmiştir.

«Emevilerden Mervan'ın oğlu Abdülmelik paralarda İslâmî bir tip kabul ederek tasvirli

paraları kaldırmıştır. Abbasîler de paralarda bazı değişiklik yapmışlar, Artık oğulları ise Halifeleri saydıkları halde paralarında İslâm tipi yerine Orta Asyadan getirdikleri inanışlara uygun para basmışlardır. İlhanîler de resimli para basmışlar ve Uygurce yazı yazmışlardı.»

Diğer İslâm hükümetlerinde olduğu gibi Osmanlılar'da da sikke basılmıştır. İsmail Galip Bey (Takvim-i Meskûkât i Osmaniyye) adlı eserinde Osman Gazi'nin zamanında sikke basılıp basılmadığını tetkik ederken bir bakır sikkenin o zamana ait olmak ihtimalini ileri sürmüştür. Tarihle beraber meskûkat ilminde de geniş malûmat sahibi olan ve kıymetli kolleksiyonu da bulunan Ahmet Tevhit Bey (ölümü 1940) (Takvim'i meskûkât-ı Osmaniyye) adlı eserinde (Sahife 4 ve mütaakıp), Osmanlılar'da ilk sikke bastıran padişahın Orhan Gazi olduğunu ve hicri 729 senesine rastlıyan cülûsunun üçüncü yılında Bursa'da bastırmış bulunduğunu söylüyor. Gene onun verdiği malûmata göre Orhan Gazi zamanında gümüş sikke bastırılmakla beraber (dirhem) isim ve usulü kaldırılarak Mogol dilinden alınan ve beyaz sikke demek olan (akça) tâbiri kabul ve yeniden kesilen sikkelere mensup olduğu devletin kurucusunun adına olarak (Osmanî) kelimesi eklenmek suretiyle (Akçei Osmanî) ve daha çokluk sadece (Osmanî) istimal olunmuştur. Osmanlı sikkeleri başlıca (Akçe-i Osmanî) ve (kuruş) olmak üzere iki usul üzerine tertip edilmiş ve zamanla ikincisi birincisinin yerine kaaim olmuştur.

Tarihe ve meskûkâta ait yazılariyle tanınmış olan Halil Ethem Bey de (ölümü 1938) «Meskûkât-ı Osmaniyye» adlı eserinde (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1334, c. 1, s. 1) «Sultan Osman Han-ı Evvel'in nam-ı hümayunlarına şimdiye kadar hiçbir sikke bulunmamıştır» dedikten sonra (1) işaretiyle ilâve ettiği haşiyede şöyle diyor: «Galip Bey (Takvim i Meskûkât-ı Osmaniyye) de Sultan Osman Han-ı Evvel'in zaman-ı saltanatında sikke darp olunup olunmadığına dair bazı mütalâat beyanından sonra isimsiz bir bakır sikkenin o zamana ait olmak ihtimalini dermiyan ediyor. Bu sikkelerden Müze-i Hümayun'da mahfuz meskûkât miyanında mütaaddit olarak mevcut olup bunların hem vecih ve zahirlarında şu şekilde gösterildiği vechile (خلد الله ملكه) madruptur.

«İsimsiz olarak erbab-ı meraktan bir zat tarafından (Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye) namiyle 1318 senesinde Türkçe ve Fransızca olarak neşrolunan bir kataloğun 507 numarasında Sultan Osman Han-ı evvel sikkesi olmak üzere vechinde kelime-i tevhid ve etrafında cihar-ı yar-ı güzin esamisini ve zahrında (ضرب امير عثمان) ibaresini havi bir sikke kaydedilmiş ise de şekli münderiç olmadığından bu babta bir şey denilemez. Akkoyunlu'lardan Kara Osman'ın sikkesi olmak ihtimali vardır.»

Osmanlılar'da altın para Fatih zamanında basılmıştır (Bak: Akçe).

§ [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tarz, kaide, kanun, siyret ve namus, kisve ve libas mânalarına gelir. Mevlevîlerin başlarına giydikleri serpuşa da sikke denilir. Sikkeye «Külâh-ı Mevlevî» de denir. Sikke, dövme yünden deve tüyü renginde yirmibeş otuz santim boyunda idi. Gecelik sikkeler boyu itibariyle daha kısa olurdu. Şeyh efendilerle mesnevihan gibi mertebeleri yüksek olanlar destar sararlardı. Sikkeler Konya ve Bursa'da yapılırdı. Katmerli olurdu. Yani içinden tutulup da çekilecek olursa üstüvani şekil alırdı. Mevlevî tarikatında tekbir ve külâh giydirme üç mertebe idi.

Birinci mertebe; külah-ı teberrük ve emanetti. Muhiblere ve matbahta çile çıkarmış olan canlara giydirilirdi. Hizmet zamanlarında, sahibinin arzusuna tabi olarak eyyam-ı mübarekede giyilirdi. Gayri zamanlarda giyilmek mecburi değildi. İkinci Mertebe; külah ı iradetti. Hizmetini tekmil etmiş olan dervişlere giydirilirdi. Giydirildiği andan sahibının ölümüne kadar başından çıkmazdı. Hattâ dedegânın kıdemlileri saçlarını kestirdikleri zaman külâhı başlarından çıkarmazlar, sağa, sola, öne, arkaya çevirmek suretiyle saçlarını kestirirlerdi. Hamama da sikke ile girerler, başlarını yıkadıklarını mütaakıp başlarına geçirirlerdi. Külâh-ı iradeti hâmil olan fukaradan biri öldüğü zaman külâhı kefeni üzerinden başına giydirilerek kabre o veçhile konulurdu.

Üçüncü mertebe; külâh-ı hizmetti. Sülûkü tekmil ile hilâfet derecesine yükselenlere giydirilirdi. Külâh-ı hilâfet mâruf tarzda tekvir olunmuş beyaz, koyu yeşil, yahut siyah, destarı sarı idi.

Sahibinin istihkak ve istidadına göre teberrük ve emanetle külâh-i iradete destar tekvirine Çelebi Efendi tarafından mezuniyyet verilebilirdi. Muhibbanın müstahikleri ile sâliklerin bir kısmına ve Konya'da Tarikatçı, Mesnevihan, Aşçı dedelerle diğer hankahların aşçıbaşı ve neyzenbaşı gibi tarikatın zâbitlerinden istihkakı görülenlere giydirilirdi. Bu külâhlar hilâfet külâhı değildi. Bununla beraber bunu taşıyanlar diğerlerinden mümtaz sayılırlardı.

Destarı havi olan külâh-i emanet ve iradet giydirildiği zaman tekbir edilirdi. Sikke tekbiri gülbangi: «بسم الله الرحمن الرحيم ان الذين يبايعونك انما

يبايعون الله فسيؤتيه اجراً عظيما لقد رضي الله عن المؤمنين اذ يبايعونك تحت الشجرة فعلم ما في قلوبهم وانزل السكينة عليهم واثابهم فتحاً قريبا صدق الله العظيم »

Barekâallah Sultan-ı Kevneyn ve Resulüs-Sekaleyn habib-i Huda Hazret-i Muhammed-ül-Mustafa sallâllahü ve sellem efendimiz hazretlerinin pâk, münevver, mutahher ve mücellâ, musaffa, aziz ve lâtif ruh-i mukaddese-i şerifleriçün ve kutb-ül-evliya, fahr-ül-esfiya Hazret-i Mevlâna min küll-ül-vücuh evlâna kaddesenallahü bi sırrıl'âlâ efendimizin ruh-i kudsiyyeleriçün, tarikat-i aliyyelerinden ve nesl-i pakizelerinden güzeran olan Çelebiyan, meşâyih, hulefa, fukara, ehibba ervahiçün, dervişan inabeti mübarek olmasiçün ve Hak Sübhane ve Taalâ Hazretlerinin riza-i kerimiçün Fatiha, ruh-i pür futuh-i Hazret-i Seyyid-üs-Sekaleyn'a salevat, azamet-i Hak tekbir...

Veled Çelebi Efendi «Muhtasar Menakıb-ı Mevlâna» adlı eserinde (Üsküdar Mevlevi Şeyhi Remzi Dede'nin hususi kütüphanesinde yazma nüsha, sayfa 61) Mevlevi serpuşları için şu tafsilât vardır:

« 1 — Eskiden iki ve şimdi tek katlı «arakıye» ki el'an elbise-i Mevlâna içinde mütaaddit nev'i mevcuttur. Hazret-i pîr kâh buna ve kâh diğerlerine destar sararlardı. Selâtin ve ümera gibi sikke-i mevleviyyeyi iktisa edemiyecek zevata ve hanımlara eskiden arakıye tekbir ederlermiş. Sefine'de de yazar ki padişahtır diye Sultan Ahmet Salis hazretleri için serpuş tekbir ettirmek istemişlerse de Sadreddin-i Evvel Çelebi yünden arakıye şarttır, başkası mesmuumuz değildir diye ikna edip arakıye tekbir eylemiştir.

« 2 — Tepesi ince, giyilecek mahalli geniş «destar sikkesi» ki muhallefat miyanında yoktur. Dal sikke olarak telebbüs edilemez.

« 3 — Bildiğimiz iki katlı «sikke-i şerife» dir ki eski sikkelerin kalın ve bülent olduğu halde Cenab-ı Pîr'den kalanlar hem gayet-ülgaye ince ve pişkin kadife gibi ve kısa boyludur.

« 4 — Bizim bildiğimiz iki katlı bir parmak kalınlığında bir karış dört parmak boyunda sikke-i şerifedir ki destar için iki parmak kadar uzun olur. Resulüllah Efendimizin devavin-i hadiste mastur imameli, imamesiz telebbüs eylediği ve icabında sütre de yaptığı «Kalensüve-i şerife» nin bu neviden olduğu zannolunur. Sahih hadislerdendir ki Hazret-i Peygamber Efendimiz kırda namaz kılarken bazan başlarındaki Mevlevî sikkesi gibi, belki daha uzun, kalensüveyi sütre yapardı. Yani önünden insan ve hayvan geçmesiyle namazın bozulmaması için secde ettiği yerin önüne koyardı.

« 5 — Kılıcî taç ki «Külâh-ı sëyfî» derler. Emanat-ı mukaddese içinde iki dürülmüş ince iki katlı sikke-i şerifedir. Ekser mecazib-i kiram giyerlermiş. Giyilecek mahalli müdevver, üstü ikiye bükülmüş yassı ve iki yolludur. Bazan o iki yola siyah hat çekilir ki «Sırr-ı istiva» derler. O makam-ı kudsiye baliğ olanlara mahsustur. İstanbul'da (Sineçâk) hazretleriyle kudemadan bazı dedelerin mezar taşlarındaki sikkeler seyfî tarzdadır.

«Hâtıra; Eskiden destarlar mütenevvi surette sarılırdı. Sonra en son tarz olmak üzere [illegible]senten ince şerit gibi kırk arşın uzun sarık armudî vaziyyette sarılmaktadır.»

SİKKEKEN (سكّكن) [*Mes.*] Darphanede para ve madalya kalıbı yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazırlanan kalıplar Darphane'nin teferrüatından olan «Teksirhane» ye verilir, orada çoğaltılan kalıplarla para ve madalya basılır.

SİKKEKENLİK (سكّكنلك) [*Mes.*] Darphanenin hâk, çinkoğraf, kuyumculuk, fotoğraf, galvano dairelerinden terekküp eden işyeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para ve madalya kalıbı yapanlara «Sikkeken» denir. Hâk dairesinde sikke, madalya kalıplarının ve evaniye mahsus sah damgalarıyle mühür vesairenin hâk ve tashihi; çinkoğraf dairesinde pul damga kalıpları, klişeler, resmî mühür ve damgalar; kuyumculuk dairesinde madalya ve madalyonların kulp ve iğneleri; fotoğraf kısmında sikke ve madalya kalıplarının yapılması için intihap edilen yazı ve resimlerin heykeltraş tarafından alçıdan yapılan kalıpları hususî makine vasıtasıyle istenilen kuturda küçültülerek bakıra nakil; galvano dairesinde de galvaniz işleri yapılır.

SİKKEHANE (سكّكخانه) [*Mes.*] Para basılan yere verilen addır. Sonradan bunun yerine «Darphane» denilmiştir. Vesikalarda geçer.

SİKKE-İ HASENE (سكّهٔ حسنه) [*Mes.*] Para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sikke; Osmanlılarda biri damga, diğeri nakit yerinde olmak üzere iki şekilde kullanılırdı. Nakit yani doğrudan doğruya para kastedildiği zaman «Sikke-i hasene» denilirdi.

ŞİKKE-İ ŞERİFE (سكّهٔ شريفه) [*Kıy.*] Mevlevî tarikati mensuplarının başlarına giydikleri külâh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları arasında asıl adı «Sikke» ise de Mevlevîler tarikata ait şeylere mânevî bir kıymet vermiş olmak için «Şerif» sıfatını da eklediklerinden buna da «Sikke-i Şerife» demişlerdir.

SİKKEPUŞ (سکه پوش) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Sikke denilen başlığı giyenler hakkında kullanılır.

Hakka iysal eyliyen şehrahı bul,
Âlem-i kesrette vahdetgâhı bul,
Sikkepûş ol zevk-i eyvallahı bul,
Gel harim-i aşka gir dilhahi bul,
Masivadan el çeküp Allahı bul.
Tokadizâde Şekip

SİKKE SURET (سکه صورت) [*Hal.*] Yüzünü gözünü boyama, para gibi kendini parlak gösterme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Altın, gümüş ve bakır gibi madenler üzerine vurulan hükümet damgası ile bir kat daha kıymetlendikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

Cahili riş, cübbe vü destar,
Âlem içinde sikke suret eder.
Açmayup perdeyi sükût etsün,
Yoksa kendüye çok mazeret eder.
Lâ

Sikke suret gösterüp san'atla dilber saydeder
Bunda kırtasiyye'dir sermayesi ferzanenin
Sabit

SİKKEŞİNAS (سکه شناس) [*Mes.*] Meskûkât mütehassısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meskûkât mütehassısı paraların hangi devlete ve zamana ait olduğunu bilene denir.

SİKKE TEKBİRİ (سکه تکبیری) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tarikate yeni intisap eden nevniyazın başına sikke giydirilirken yapılan dua hakkında kullanılır, tekbir biri intisabını mütaakıp matbahta iken «Kazancı Dede», ikincisi de sema' usulünü öğrendikten sonra Şeyh Efendi tarafından yapılırdı.

SİKKEZEN (سکه زن) [*Mes.*] Darphanede para kesenler (basanlar) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para demek olan «Sikke» ile Farsça vurmak, basmak mânalarına gelen «zeden» mastarının emr-i hazırı olan «zen» den mürekkeptir. Para kesen demektir. Başlarına, şeflerine «sikkezen başı» denilirdi.

SİKKEZEN BAŞI (سکه زن باشی) [*Mes.*] Darphanede [illegible] kalıbı yapanların başlarına verilen addır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde (cilt I, sayfa 572) zamanında sikkezenbaşı için şunları yazıyor:

«Sikkezenbaşı kazıyacağı sikkeyi pulad-ı Nahcivanî (Nahcıvan çeliği) üzere hassa kapıcılarından mütedeyyin, ihtiyar üç adet salih, müslüman adamların nezareti altında kazar. Yanlış kazsa ellerini keserler. Kazdığı sikkeleri mühürleyip vakt-ı merhununda Darphane'ye defter ile teslim ederler. Bunların damgacı başı hücresinde ayrıca hücreleri vardır.»

SİLÂHDAR (سلاحدار) [*Sar.*] Sarayın ileri gelen erkânından birinin unvanıdır. «Silâhdar-ı şehriyari» de denilirse de mâruf olan «Silâhdar Ağa» dır. Silâhdar ağa ilk zamanlarda «Erkân-ı havass-ı cuvanî» denilen ağaların ikincisi idi. Birincisi « Has oda başı » yidi. Silâhdar padişahın mukarriplerinden (yakınlarından) olduğu için mühim bir vazife idi. Merasim ve alaylarda at üzerinde, başında zülüf ve kırmızı kadifeli üsküf olduğu ve padişahın kılıcı sağ omuzunda bulunduğu halde hükümdarın sağ gerisinde yürürdü.

Silâhdarlık; Enderun Tarihi müellifinin beyanına göre (Atâ Tarihi, cilt I, sayfa 201) Yıldırım Bayezit devresinde ihdas olunmuştur.

Fatih Kanunnamesi'nde «Umur-ı saltanata mütaallik tertib-i âyin beyanındadır» başlığı altında ayrılmış olan kısımda (sayfa 23) şöyle yazılıdır:

«Bir Has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhdar ve biri rikâbdar ve biri çukadar ve biri tülbent oğlanı ola.»

Kanunnamedeki bu kayıt silâhdarlığın daha Fatih devrinde ehemmiyyetli bir vazife olduğunu gösteriyor.

Yine Fatih Kanunnamesi'ne nazaran (sayfa 24) silâhdarın çıkarılması icabettiği surette müteferrikalıkla çıkarılırdı: «Anlar çıkmak lâzım gelse silâhdar ve rikâbdar elli akçe müteferrika olalar riayet olunsa bölük ağası ve çaşnigirbaşı ola.»

Bazan daha yüksek işlerle de çırağ edildiği yine kanunnamedeki (sayfa 24) şu kayıttan anlaşılıyor: «Silâhdar kapıcıbaşı olmak dahi vâki olmuştur.»

Kanunnamedeki bu kayıtlar gösteriyor ki silâhdar padişah'ın mukarriplerinden (yakınlarından) olmakla beraber o zaman Çaşnigirbaşı ve hattâ Bölükbaşıdan da daha aşağı bir mertebede idi.

Silâhdarın sarayda terbiyevî bir vazifesi bulunduğunu da kanunnamedeki (sayfa 24) şu kayıt gösteriyor:

«Oda oğlanının zaptı Odabaşına müfevvezdir. Silâhdar dahi acemilere sille çalmağa memurdur.»

Silâhdarlık Çorlulu Ali Paşa'nın silâhdarlığına gelinciye kadar ocak yolu ile Hane-i hassa'dan eskiyerek çuhadar ve rikâbdar gibi Padişahların hususi hizmetlerinde bulunmuş iken 1110 (1698-99) da İkinci Sultan Mustafa ta-

rafından silâhdarlığa getirilmiş olan Ali Ağa (Çorlulu Ali Paşa) tarafından maruzatın Silâhdarlara hasrı yolunda istihsal olunan hatt-ı hümayun ile silâhdarlığın mevkii pek ziyade yükseldiği gibi Enderun-ı hümayundaki bütün hizmetlere nezaret hakkı da silâhdara verilmekle itibarı bir kat daha artmıştı.

Atâ Bey (Tarih-i Atâ, c. 1, s. 161) Ali Paşa'nın silâhdarlığa bu ehemmiyyeti verdirmesinin sebebini ak ağalardan maruz kaldığı dürüşt muameleye atfediyor ve iradenin istihsali hakkında da şu malûmatı veriyor:

«Müşarünileyh (Çorlulu Ali Paşa) seferli koğuşunda iken ak ağalardaki saray ağasından meşhudu olan muamele-i dürüşti ve esna-yi tenavül-i taamda ariza-i gafletle (yemek yerken gafletle) bir gün bir kerecik sofra başı olan ak ağadan evvel taama el uzattığında terk-i edep ve usul-i serzenişle mumaileyh eski ak ağa müşarünileyhin zahr-ı yeddine (elinin arkasına) ağaç kaşığın teknesiyle şiddetlice darp ve tekdir ve bu vesile ile dilgir ettiğinden müşarünileyh tenavül-i taamdan dest keşide-i ferağ ile (yemekten el çekerek) sofradan kalkması adem-i inkıyadına hamlile tekrar darp ve tahkir olunduğunu hasbelbeşeriyye unutamayıp bin yüz on tarihinde (Sultan Mustafa Han-ı Sani) hasbelistidat müşarünileyh Ali Paşa'yı silâhdarlığa irtika ettirmek için huzur-u hümayunlarına ihzar buyurduklarında iktisa-yı hil'atte (hil'at giymekte) gösterdiği tereddüt ve imtina'ın sebebinden sual buyurduklarına cevaben Bab-üs-saade ağaları vesatatiyle ibtida vezir kapısı ve sonra bab-ı âsafî ve ahiren Paşa kapısı ve muahharen Bab ı âli tâbirine nail olan merkez-i mesalih-i devlet-i aliyye'ye ref' ve isal buyurulan ve vekâlet-i mutlaka canibinden takdim ve irsal kılınan hatt-ı hümayun ve telhisat-ı aliyyenin ba'deizin silâhdarlık makamı vasıtasıyle teatisi usul ittihaz olunmasının Sadaret ve Silâhdarlık makamlarına ba hatt-ı hümayun emr ü ferman buyurulması silâhdarlık memuriyyetinin tezyid-i vaka' ve haysiyyetini mucip ve bu ise saray-ı hümayunun bir kat daha iktisab-ı intizam ve mazbutiyyetini müstevcip olur zemininde serdeylediği kelimat-ı ma'kule ve ifadat-ı müessire tab'ı hümayunu temyil (meylettirmek) ile tasdika tergip ettirerek biri Bab-ı âli ve diğeri Silâhdarlık makamına hitaben olbabta iki kıt'a hatt-ı hümayun keşidesiyle işleri pek te selâmlık tarafına taalluk etmiyen Dar-üs-saade takımından maada Bab-üssaade ile beraber Enderun-u hümayuna müteallik kâffei hademenin nezaretini uhde-i liyakatına alarak nizamlarını tecdit etmiştir.»

Ali Ağa'nın silâhdarlığa temin ettiği salâhiyyet bundan ibaret kalmamıştır. Padişahların bendegânına vaki' olan ihsanlarına kadar herşeye Silâhdarın müdahale hakkını da temin etmiştir. Tarih bu bapta diyor ki:

«Kurena ve arz ağaları tâbir olunan Dar-üs-saade ve Silâhdar ve Bab-üs-saade ve Çukadar ve Rikâbdar ve Tülbend ve Anahtar ve Baş Peşkir ağaları ve Hazine ve Kiler ve Seferli kethüdaları ve Sır kâtibi ve Baş çukadar ve Tüfekçi ve Kahveci ve Müezzin ve Berber ve Sarıkçı başılarla Taşçı ve Baş lalalar ve saireden birisine nakit ve eşyadan birşey ihsan buyuruldukta mazhar-ı ihsan olanlar malik oldukları eşyayı aynen huzur-u silâhdariyye arzetmek ve ne makule eşya ve ne kadar nakit ise Hazine kethüdası dairesindeki harc-ı hassa dolabı ceridesine kaydolunmak için taraf-ı silâhdarîden Hazine kethüdasına nail-i ihsan olan zatın ismiyle miktar-ı atiyye ve tarihini mübeyyin memhur pusla ile emir verilmek ve eğer mücevherat ve hançer ve seyf ve pala ve bıçak ve akva ve kama ve cenbiye ve tirkeş ve sorguç ve çelenk ve altın zincir ve saire gibi giranbeha birşey ihsan buyurulur ise zikrolunan pusla balâsına (ihsan-ı hümayunum olmuştur) ferman-ı şahanesiyle hatt-ı hümayun keşide buyurulmak ve dahil-i daire-i hümayundaki kâffe-i hususata Silâhdarların ilmi lâhik olmak gibi cereyân-ı nüfuza muvaffakıyetle saray-ı hümayunu bir usul ü mazbuta raptetmiştir.»

Yine Atâ'nın verdiği malûmata göre (cilt I, sayfa 162) Ali Paşa'nın silâhdarlığı hünkârdan aldığı hatt-ı hümayun ile silâhdarlık şu şekli almıştır: «Bu hizmetin tüvana ağaların eshab-ı dirayet ve liyakatinden intihab ve irade buyurulacak zatlara hasriyle silâhdarlığı saray-ı hümayunun umum nezareti makamına terfi' ve is'ad ve Dar-üs-saade takımından başka cümlesinin âmir ve zâbiti olmak üzere tansis ve çukadar ve rikâbdar ağalıklarına yoluyle otuzbeş kırk senede nail olan bir zatın en aşağı altmış yaşında bulunması umur-u tabiiyyeden olmasıyle hasbes-sin vel herem küll-i yevm kaaimen hidemat-ı ruzimerreye muktedir olamıyacakları itizariyle bunların kadr ü kıdem ve emek ve itibarat-ı zâtiyyelerini muhafazaya çukadar ve rikâbdar ağa olanlar silâhdarlığa mülâzemet tarikiyle vaka' ve haysiyyetlerini tezyidederek muntazam ve mükemmel tayinat ve taam ve vazife ile daire-i mahsusalarında âram ve iyd-i şerif ve cuma günlerinde saltanatla cami-i şerif veya tenezzühgâhtan bir mahalli teşrif-i hümayun vukuunda silâhtarağa ile beraber mevkib-i hümayunda bulunmalarını ve çukadar ağalığı

silâhdarlığın mülâzimi ve rikâbtar ağalığı anın zilyeddi tülbent ağalığı bunun musili ve anahtar ağalığı anın mülâzimi ve peşkir ağalığının peyrevi olmak üzere ma'kul ve makbul böyle bir silsile-i tarik itibar ve tertibiyle nizam-ı sabıkı tenvir etmiştir.»

Aynı eserde (cilt I, sayfa 209) Silâhdarların hizmetlerine ve onları alâkadar eden hususata dair aşağıdaki malûmat ve tafsilât vardır:

«Silâhdar ağalar Dar-üs-saade takımından maada mabeyincilerle beraber Enderunda olan kâffe i bendegânın zâbitidir. Sabah namazını liecl-il-eda mabeyn-i hümayun açılarak saray-ı hümayun cami-i şerifindeki mahfil-i mahsus-u hümayuna teşrif-i şahane buyurulduğu andan ta ba'del-işa mabeyn-i hümayun çevrilinceye kadar nezd-i hümayunda mevcut bulunup teati-i telhisat hizmeti vesair sâdır olacak iradat-ı seniyye-i mulûkâneyi ifa eyler. Darphane ve matbah-ı hümayun ve Şehreminleriyle Bostancı başılar irade-i seniyye istihsaline muhtaç olacakları hususatta Silâhdar ağaya müracaat ve anın marifetiyle hakipay-ı hümayuna arzolunarak irade-i seniyye istihsaline muhtaçtırlar.

«Enderun u hümayun'daki ağaların okuyup yazmaları ve salâh ve iffetle vakit imrar etmeleri hususuna medd-i enzar ve daima tecessüs ve istihbar ederek bu bapta edna mertebe tekâsül müşahede edince hazine ve kiler ve seferli kethüdalarını mas'ul tutar,

«Arzhane derunundan girilen ve vaz'ında silâhdarlar yedd-i vediatında bulunan ve elhalet-i hazihi heyet-i asliyye-i ebniyesi baki olup şimdilerde emanat-ı celile hazine-i mübarekesi ittihaz olunan hazinede mevcut esliha ve müteferriatiyle seferî halinde lüzumu olan her nevi eşyanın temiz ve pâk ve muntazam ve mükemmel bulunmasına dikkat eder. Hazine koğuşundan lüzumu kadar ağa celbederek temizletip tehiyye ettirir.

«Hırkai saadet daire-i âliyyesi cidar-ı haricisinde muallak Şeşhane tüfekler ve sarık odası dolabında mahfuz silâhlar velhasıl tüfekçi başıya teslim olunmuş olan esliha ve tüfeklerin intizamına nezaret eyler.

«Ramazan-ı şerifin onikinci günü Hırka-i Saadet sandukası münifesi zatı hümayun-u şahane mevcut olduğu halde mahfil-i âlisinden ref' ile Revan odası'na badelisâl rida-i saadet beyt-i âlisi derununda mahfuz (Fahr-i Âlem Sallallahü Taalâ aleyh-i vesellem) Efendimiz Hazretlerinin üç kabza şemşir-i adu tedmir-i risaletpenahilerini bizzat zat-ı şahane ahz ve yadigâr-ı mebruke-i Hazret-i Peygamberiyi binnefs menkib-i hümayunlarına ref' ile tâzim ve telsim ederek (Revan) odasına vaz' buyururlar. Bunlardan maada Hazret-i (Ebubekr-is Sıddık), ve (Ömer-ül-Faruk), ve (Oaman Zin Nureyn) ve (Aliyyül-Murtaza) ve (Ammar ibn Yasir) ve (Câfer-Tayyar) vesair ashab-ı Resûl-i Müçteba ki cem'an yirmiüç kabza-i mukaddese (hisam) münevvereyi silâhdar ağadan başlıyarak eski eskiye sırasıyle hane-i hassa ağavatı ba kemal-i tâzim vaz'ı ektaf-ı tekrim ile Revan odasına naklederek iki gece orada bulundukları esnada beyt-i rida-i şerifin izale-i gubar ve tecliyesi tülbend ağalarının hizmet-i mahsusası ise de silâhdar ağalar dahi ol hizmete bizzat muavenetle ifade ki iştiraklerine iftihar ederler.

«Beyt i rida-i şerif derunundaki perdeleri celbolunan çadırcı esnafı çıkararak terzi başı ağa nezaretiyle terziler kârhanesindeki terzileri vasıtasıyle tamir eder. Ve evani-i zer-ü simini tecliyeye zülüflü baltacılara mahsus olan nanparelerden kuyumcu başılık ile çırağ olan zat marifetiyle celbolunan devatcı esnafı cilâ eder. Taht-ı beyt-i şerife vazolunmak için hatap anbarı dairesindeki hasırcı ocağında nesç olunmuş olan kaba hasırı ocağ-ı mezkûr eskilerinden çend nefer suleha getirip elleriyle ferşeyler. Bu hizmet-i mebruke iki günde bedelhitam şehr-i şerif ruzenin(ramazanın) on dördüncü günü gerek rida-i saadet ve gerek emanat-ı bereket ayat ber minval-i sabık mahfil-i âlisine vaz'olununcaya değin bizzat Silâhdar ağalar nezaret ve hizmet ederler.

«Saltanatla bir mahalli teşrif-i hümayun vukuuyle taama rağbet-i şahane şayan buyuruldukta Silâhdar ağalar huzur-u hümayunda bulunarak et'ime tenevvü' ve tebeddül ettikçe Silâdar ağa kaşığı değiştirir, diğerini her defa tebdilde mutahhar ve mertup dülbentlerle tathir ve taamın nefaset ve evaninin nezafetine dikkat eyler. İydeyn ve menkıbe-i Celile kıraeti ve cuma selâmlıklarında ve bayram ve arife muayedelerinde ve Yeniçeri ulûfesinin eyyam-ı itası olan salı günleri kese divanlarıyle baklava tevziinde ve biniş yerlerinde ne kadar teşrifat ve hidemat var ise Silâhdar ağaların tertip ve nezaretleriyle icra olunur ve enderuna kabul ve mansıp alacaklar ile mahlûl nanpâre vukuunda çırağ olacaklar Silâhdar ağanın arzıyle icra buyurulur.

«Darphane nezareti, matbah ve şehremanetleri, hekim başılık, müneccim başılık, ve özengi ağaları tâbir olunan büyük ve küçük mirahurluk, mir-i alemlik, bostancı başılık, başkapıcı başılık, kapıcılar kethüdalığı, şikâr ağaları tâbir olunan çakırcı başılık, şahinci başılık, İstanbul ağalığı, anbar emaneti, masraf

kitabeti, vekilharçlık, aşçıbaşılık, kuşçubaşılık, zülüflü baltacılar kethüdalığı, kozbekçi başılık, karakulaklık, iskemleci başılık ve telbisçiliklerle solakbaşılık, peykbaşılık, daha bunlar gibi olanlar Silâhdar ağaların maiyyeti memurlarından addolunur.

«Harc-ı hassa tâbir olunan ceb-i hümayun dahi ve harç dolabının (vezne, kasa) bir miktarı silâhdar ağanın yedd-i vediatında ve birazı Hazine kethüdası dairesinde ise de yine cümlesine silâhdarlar nezaret eyler. Silâhdar ağa nezaretinde olan dolaptan vuku bulan masarifatı silâhdar ağa kaftancısı deftere kaydeder. Hazine kethüdası dolap masarifini Hazine kethüdası kaftancısı zapt ve tenmik eyler ve her ay başlarında defter müfredatını silâhdarlar görüp tasdik etmek kaidedendir.

«Silâhdarlar aynı zamanda Sadarete getirilecek olan vezirin davetine giderlerdi. Sadareti tensip olunan vezir ehemmiyyet-i mahsusayı haiz değil ise çukadar, rikâbdar veya bostancı başılardan biri marifetiyle celbedilirdi.

«Silâhdar ağaların maiyyetlerinde Hane-i hassa ağavatı müsteiddanından beş nefer lala ve aşağı koğuşların okur ve yazar müstaidlerinden bir kaftancı ve kiler koğuşundan bir kilerci ve istediğ koğuştan bir de tütüncü ve baş ve ikincilerle beraber çukadar ağalardan yedi nefer çakır salan ve kilercibaşı baltacısiyle beraber üç nefer zülüflü baltacı ve sofalılardan emin hasekisi ve palûdeci namiyle muteber bir sofalı ve gedikli ve mahiyeli beş nefer sofalı ve has ahırdan on iki nefer yedekçi ve heybeci ocağından iki nefer heybeci ve sakalar ocağı muteberanından bir nefer saka ve Bab-ı âli'nin mübeşşir mehterleri gibi çırağ ve begâm olanlara mübeşşirlik etmek hizmetiyle (ölmez) tâbir olunan aşçılardan beş nefer de ölmez bulunur.»

Ehemmiyyeti yukardan beri verilen izahatla anlaşılmış olan silâhdarların taltifleri lâzım geldiği surette vezirlik rütbesiyle Mısır eyaleti veya başka ehemmiyyetli bir eyalet valiliği, sıhriyyetle kubbe vezareti, derya kaptanlığı ve hattâ Sadaretle begâm edilirlerdi. Bu şerefe nail olamıyanlar ise o zamanların ıstılahınca vezir tayını tâbir olunan mükemmel bir tayın ve içlerinde emek ve sadakatı mücerrep olanlara mukataa, zeamet, timar ve tevliyet gibi nanpâreler ilâvesiyle begâm edilir (sevindirmek, maksadına erdirmek) ve bu suretle mazhar-ı taltif olanlar ömürleri oldukça sahilhanelerinde pek müreffeh bir hayat geçirirlerdi.

Atâ tarihinde (c. 1, s. 253) «Silâhdarlık Tebeddülü Nizamı» başlığı altında da şu izahat verilmektedir:

«Silâhdar ağalar mağduben (gazaba uğramak) mâzul olmadığı halde infisalinin üçüncü günü saray-ı hümayuna davet ve daire-i silâhdarîye azimetle halef ve selef birlikte hâkipay-i şahaneye mesul olarak halef ve selef vüzera-yi izam hil'atlerinden silâhdarlığa mahsus olan bol yenli sırtı samur kürk hil'atler ilbasiyle mazhar-ı iltifat olduklarından selef arz ağaları ve sağ eshab-ı menasıp dairelerini dolaşıp istihlâl-i hukuk (helâllaşma) ederek Hane-i hassaya muvasalatla buralarda tatlı ve kahve ve şerbet ve güllâp ve buhur gibi riayet-i tâzimiyye ile tekrim olunduktan sonra başpeşkir ağasiyle köşe peşkir ağalarının en eskisi begalgiri (koltuğuna girmek) ve arkasında kaftanî-i silâhdarî belindeki futa ile mütemeşşi (yürüdüğü) olduğu halde Bab-üs-saade ve hazine ve kiler ve seferli ve zülüflü baltacılar koğuşlarını gezerek her birinde resm-i nevazişkârî icra ve istihlâl i hukuka itina olunmasiyle emare-i mahabbet olarak herkesin arz-ı hoşnudî ile kudretine göre birer çevre ve kalemkâr yemeni destavizini kaftancının belindeki futaya vaz' ve takdim ile arz-ı ihtiram ederler. Futada teraküm eden destmal (mendil) ve çevreler kaftancıya ait olup fakat kabul-i ammeye mazhar olmak şerefinin kadrini bilenler indlerinde hazain-i cihankıymetten zıkıyem (kıymetli) olan ve insaniyyet tanıyanlara göre kabul-i ammeden değerli define tasavvur olunmıyan halkın rıza ve hoşnudiyyetini işrap ve ilân eden bu riayet-i mahsusa ağa-yi sabık hissesine isabetle tezyini hilye-i istidat ve insaniyyet eyler.

«Silâhdar-ı sabık bu resmin itmamından sonra müftehiren ve müreffehen hanesine azimet eder. Eğerçi bu usul kadîm ise de çünkü Silâhdar ağalardan çırağ olduktan sonra mesanid-i ulyaya tesaud etmiş (yükselmiş) pek çok zevat olup hin-i ihraçlarında Enderundan sıfr-ul-yed (eliboş) devrolanların mukaddema bulundukları mesnedin ref'i cihetiyle hasıl olmuş olan vak' ve itibarlarını muhafazaten kürk ilbası Çorlulu Ali Paşa silâhdarlığına silâhdarlığa haysiyyet ihsan buyurulduktan sonra ittihaz olunmuştur.

«Ancak Silâhdar ağaların ekserisi doğrudan doğruya silâhdarlıktan Sadaret-i uzma ve kapudane-i derya ve nişancılık ve kubbe vezareti ve taşra valilikleri ve yeniçeri ağalığiyle begâm olduklarından bu avatıf-ı aliyye ile nail-i meram olanlar bu resmin icrasında

bulunmakta mazur oldukları cihetle beray-i istihlâl-i hukuk bunların yerlerine koltuk tekellüfü bertaraf olarak yalnız anahtar ağası vekâleten kaftancı ile beraber gezer ve bilvekâle silâhdar-ı sabık için istihlâl-i hukuka hizmet eder.»

Enderun tarihi olan Atâ'da (c. 1, s. 284) Silâhdarın kıyafeti hakkında da şu malûmat verilmiştir: «Silâhdar ağa nısf-ı âlâsından yukarısı Orhan Han-ı Gazi zamanında ittihaz olunmuş olan börkün aynı olarak kırmızı çuhadan ve aşağısı sırmadan mamul üsküf tâbir olunur müzeyyen ve müzehhep bir şey giyip zülf terhil (salmak, uzatmak) ederek arkasına pek kıymettar sevaî anteri (entari) ve hazine malı olan incili ağır kaftan tılebbüsle bellerine çifte paftalı gayet giranbeha som mücevherli kemer kuşanmaları ve altın köstekli som murassa ve zıkıymet bıçak takarak üzerine seraser ağır kaftan giyip murassa seyf-i Selimîyi sağ omuzunda tutarak akib-i rikâb-ı hümayunda bulunmaları» usuldendi.

Silâhdarlığa tâyin olunanlara «acemilik» adı altında bir para verilirdi. Zamanla değişen bu paranın hicrî on ikinci (milâdî onsekizinci) asırdaki miktarı 11600 çürük akçe idi. (Başvekâlet Arşivi) ndeki bir vesikada (Saray, 22 ca 1174, sıra numarası 645) silâhdarla beraber diğer saray büyüklerine bu adla verilen para miktarı şöyle yazılıdır:

«Enderun-u hümayunda silâhdar ağa, çuhadar ağa ve rikâbdar ağa olanlara iptida olduklarında «Acemilik» namiyle silâhdar ve çuhadar ağaların her birine 11600 ve rikâbdar ağaya 10600 çürük akçe verilmesi mutad olduğundan bu defa tâyin olunan silâhdar, çuhadar ve rikâbdar ağalara da olveçhile verilmesi...»

Zamanın ve Devlet ve Saray teşkilâtının değişmesi hasebiyle kıymeti azalan Silâhdar ağalık Giridî Ali Ağa'nın hicrî 1247 (1831-32) senesinde ölümü üzerine vazifesi Hazine kethüdalarına ilâve olundu. Yenilik taraftarı olan İkinci Sultan Mahmut eskilik ve biraz da gerilik ifade eden bu tâbiri kaldırırken vezirlerle kübera (büyükler) dairelerinde silâhdar namıyle adam kullanılmasını da menettti. Bu suretle Silâhdar tâbiri de tarihe karışmış oldu.

Silâhdarlığın ilgasıyle başkitabetin teşkülünü mütaakıp Sadrazam tarafından padişaha hitaben yazılan takrir ve telhislerin bundan böyle Mabeyn başkitabetine yazılması usul ittihaz olunmuştur.

Silâhdarların hemen hepsi malûmatlı şahsiyyetlerdendi. İçlerinden yirmiye yakın Sadrazam olmuştur.

Şehit Ali Paşa'nın silâhdarlığına Abdülbaki Ârif Efendi'nin tarihinin ilk ve son beyti:

Silâhdar oldu bir kân-ı kerem sad hamd Mevlâya
Sunulda destine tîg-i mücevher hân-ı Ahmet'ten
Bu âli rütbeye Ârif dedi bin şerm ile tarih
Silâhdar oldu kudretle Ali, seyf aldı Ahmet'ten

Yegâne şehsüvar-ı kahraman kevkep ki lâyıktır
Felek ana silâhdar etse Behramı silâhşoru
Nef'i

§ [*İda.*] Sadrazamlarla vezir Beylerbeyi gibi devlet adamlarının da bu adla adamları vardı. İkinci Sultan Mahmut maiyyet halkı arasında bu adla adam kullanılmasını menetti.

SİLÂHDAR AĞA (سلحدار آغا) [*Sar.*] Sarayın yüksek memurlarından birine verilen addır. Vesikalarda «Silâhdar-ı Şehriyari» suretinde de geçer. (Bak: Silâhdar).

SİLÂHDAR BÖLÜĞÜ (سلحدار بلوکی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın altı bölük olan süvari teşekkülünün ikinci bölüğüne verilen addır. İlk teşekkül eden süvari bölüğü budur. Ötekilerin adları şunlardır: Sipah, Ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, Gureba-yi yemin, Gureba-yi yesar.

Sefer zamanında ordunun geçeceği yolu emniyyete almakla vazifeli idiler, harpte süvari olarak savaşırlardı. İçlerinden yirmiüç kişi tuğcu adıyle Padişah'ın tuğlarını taşır, otuz kişi yedek atlarını götürürdü. Bundan başka Padişah'lar camiye çıktıkça fukaraya sadaka dağıtmak ta bunlar arasında buçuklu denilen zümreye aitti.

SİLÂHDAR HAZİNESİ (سلحدار خزینه‌سی) [*Sar.*] Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Şerif dairesine bitişik olup arzhane denilen dairenin içinde Silâhdar ağanın muhafazası altında bulunan kıymetli eşya ve silâhların bulunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Anahtarı silâhdar ağada duran bu hazinedeki kıymetli eşyanın «Sır kâtibi» ile «Hazine Başyardımcısı» tarafından yapılıp mühürlenen defteri padişaha verilir ve onun tarafından müsaade edilmedikçe bir tarafa verilemezdi. Saltanat değişikliklerinde diğer kıymetli şeyler gibi bu hazine de defteri mucibince sayılırdı.

SİLÂHENDAZ (سلاح اندار) [*Ask.*] Tüfekli piyade neferi, harp gemilerinde gemicilik ile mükellef olmayıp silâh taşıyan bahriye askerleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SİLÂHHANE (سلاحخانه) [*Ask.*] Silâhların muhafaza olunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerrine silâh deposu da denir.

SİLÂHLIK (سلاحلق) [*San.*] Bıçak ve tabanca gibi silâhlar sokulmak üzere bele bağlanan geniş, gözlü deri kuşak adıdır. «Sanat Ansiklopedisi» nde (Silâhlık maddesi) şu tafsilât vardır: «1300 Hicrî tarihinde saraçlar, Rus telâtininden, devecilere mahsus, dört katlı ve tek kayışla bağlanır silâhlıklar yaparlardı. Sonraları delikanlılara mahsus olmak üzere yerli sahtiyandan iki kulaç kadar uzunlukta çifte kayışlı üç veya yedi katlı silâhlıklar yapılırdı. Bunların en üst katı sırma klabdan işlemeli tezyinat ile süslenirdi. Efeler tek kayışlı silâhlıklar takarlardı.»

SİLÂHŞOR (سلحشور) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinin bir takımı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Silahşor; silâhları karıştırıcı, silâhlarla oynayıp uğraşıcı demektir. Eski zamanlarda bir sınıf silâhlı askere, hususiyle muhtelif silâhları kullanmakta fevkalâde meleke ve maharet ile mümtaz olup maiyyette istihdam olunanlara verilen addı.

§ [*Sar.*] Padişahın maiyyetinde muhafız olarak kullanılanlara bu ad verilirdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra kaldırılmıştır.

Belki kırkellibin askerle sarılmış «Yıldız»;
O silâhşorlar, o al fesli herifler sayısız;
Mehmet Âkif

SİLİK AKÇA (سيليك آقچه) [*Mes.*] Çok kullanılmaktan yazı ve nakışları aşınmış paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar devlet kasalarına noksanına alınır, darphaneye verilerek eritilip yeniden basılırdı. 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra bu türlü paralar veznelere düştükçe tedavülden kaldırılmıya başlanmıştır.

SİLİSTRE MADALYASI (سلستره مدالیه‌سی) [*San.*] 1270 (1853-54) Rus harbi münasebetiyle çıkarılan iki madalyaya verilen addır. 1271 (1854-55) senesinde çıkarılan ve altın ve gümüş olan bu madalyaların bir takımı sancaklı idi.

SİLKME (سيلكمه) [*San.*] Bir yazı ve tezyinin (süsün) aynını bir kâğıda çıkardıktan ve üzerinden iğne ile küçük delikler yaptıktan sonra o kâğıdı duvar veya başka bir kâğıt üzerine koyup üstünden içi kömür tozu ile dolu kese geçirerek duvar veya kâğıtta iz bırakma usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu izler üzerinden geçmek suretiyle duvar yahut kâğıtta yazı meydana gelirdi. Bu suretle iğnelenen kâğıda «silkme kalıbı» denilirdi. Eski hattatlar yazılarını bu suretle silkerek ve üstünden geçerek aynını çıkarırlardı. Meşhur hattatların bu gibi silkme kalıplarına şimdi de rastlanmaktadır.

SİLKME KALIBI (سيلكمه قالبی) [*San.*] Bir yazı veya tezyinin (süsün) aynını bir kâğıda çıkarıp üzerinden iğne ile küçük delikler açmak suretiyle meydana gelen yazı ve süs kopyası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kopyanın üzerinden kömür tozu geçirilmek suretiyle yazı veya süs istenilen yere geçirildiği için bu ad verilmiştir. Meşhur hattatların bu gibi silkme kalıplarına şimdi de rastlanmaktadır.

SİLKME KESESİ (سيلكمه كيسه‌سی) [*San.*] Silkme yapmak için kullanılan kömür tozunun konulduğu torbanın adıdır. Torba keseye benzediği için bu ad verilmiştir.

SİLKME TOZU (سيلكمه توزی) [*San.*] Silkme usuliyle resim ve yazı nakletmek için kullanılan söğüd kömürü tozuna verilen addır. Kömür tozu «Silkme kesesi» adı verilen torbaya konulur ve mesamatlı olan bu kese örneği nakledilmek istenilen delikli yazı veya resmin üzerinden geçirilirdi.

SİLONGO (سيلونغو) [*Bah.*] Cunda yelkenlerinin serenini kaldırmakta kullanılan kandilisalara denilir. İskopomar silöngosu trinket cundasından bastonun cundasındaki tornodan, kordelisa veya kordelisanın silongoları gabya ve babafingo serenlerinin cundalarındaki tornolardan donatılır.

SOLONGO BAĞI (سيلونغو باغی) [*Bah.*] Serenleri makaralara veya bastikalara diğer bağlardan daha ziyade yakın bulundurmak için babafingo ve kuntura serenlerinin kandilisalarıyle cunda serenleri silongolarının bağlandığı bağın adıdır.

SİLONGO HEYBELERİ (سيلونغو هكبه‌لری) [*Bah.*] Silongolar donatılmak üzere gabya ve babafingo kolombirlerinde sancak ve iskeleye asılan tornolara verilen addır.

SİLONGO TORNOLARI (سيلونغو تورنولری) [*Bah.*] Silongolar donatılmak üzere gabya ve babafingo serenlerinin cundalarına bağlanan tornolara verilen addır.

SİLSİLE (سلسله) [*Hal.*] Soy sop, ırk, ocak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir tâbir olan silsile bundan başka zincir, biribirine ulaşıp giden şeylerin heyet-i mecmuası yerinde de kullanılır.

§ [*Ilm.*] İlmiyye sınıfının meratibi (hiérarchie) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Silsileyi

takip suretiyle yükselmeyip bir, iki veya daha ziyade derece atlıyarak yükselmiye de «tafra» denilirdi.

SİLSİLE-İ CİBAL (سلسلهٔ جبال) [*Coğ.*] Sıra dağlar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SİLSİLE-İ MERATİP (سلسلهٔ مراتب) [*İda.*] Devlet memuriyyetlerinin mertebeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlmiyye ıstılahı olarak yalnız «silsile» suretinde de kullanılırdı.

SİLSİLENAME (سلسلهنامه) [*Hal.*] Bir ailenin soy, sopunu gösteren cedvel hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyece tarikat silsilesini gösteren bu türlü cedvellere «Tomar» denir.

SİLSİLE-TÜZ-ZEHEP (سلسلة الذهب) [*Sof.*] Oniki imamı tasdik etmek, candan sevmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SİM AKÇE (سیم آقچه) [*Mes.*] Gümüş para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sim; Farsça gümüş demektir. Osmanlılarda ilk gümüş para Orhan Gazi zamanında «akçe» adıyle basılmıştır. «Mecidiye» ve aksamı bu kısma dahildi.

SİMAT (سماط) [*San.*] Üzerine yemek dizilen yaygı; bir sıraya dizilmiş şeyler; sofra yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Bektaşi ve Mev.evî tekkeleriyle halk arasında galat olarak «Somat» suretinde kullanılırdı. Bak: Somat.

Minnet Allaha simat-ı niam-ı Mevlâna
Fukara bendelerin etmedi keşkül delisi
Manastırlı Nailî

Benzer mi anın dergehi bâb-ı vüzeraya
Bir bir çekilir hân-ı simatı fukaraya
Manastırlı Nailî

SİME-TÜL-VAKF (سیمة الوقف) [*Vak.*] Vakıf nişanesi olan alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kütüphanelerdeki bazı kitapların üzerinde görülen «Bu kitap vakıftır» yazısı yahut ona benzer mühür bu kabildendir. Sime; Arapça nişan, alâmet, dağ mânalarına gelir. Cem'i simattır.

SİMİT (سیمیت) [*Kıy.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Sikke» nin üzerine destarın altına sarılan bez hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pamuktan yapılır, «destar» (sarık) bunun üzerine sarılırdı.

§ [*Mus.*] Kuduma kaidelik vazifesini görmek üzere meşinden yapılıp içerisine ot doldurulan âlete de bu ad verilir.

ŞİMİTÇİ (سیمیتجی) [*Ask.*] Sekbanlar fırınında çalışanların, «sanatkârların» ilk kademedekilerine verilen addır. Daha eskilerine «hamurkâr» denilirdi. Oradan ocakta yükselenler olurdu. Saray fırınında da bu adla çalışan sanatkârlar vardı.

SİMKEŞ (سیمکش) [*San.*] Sırma çeken sanatkâr hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Haddeden tel gibi çektin kendine târ-ı dili
Ey cüvan-ı simkeş âferin üstadına
Seyyid Vehbi

SİMKEŞHANE (سیمکشخانه) [*San.*] Gümüş ve altın teller çeken sırmacı ve kılapdancı esnafın bulunduğu yere verilen addır. İlkin Irgat pazarı'nda Çorlulu Ali Paşa Cami ve medresesinin yerinde iken sonradan Beyazıt'tan Aksaray'a giden cadde üzerindeki binaya nakledilmiştir. Simkeşhane resmî bir müessese halinde idare edilirdi. Memleketin zengin bulunduğu ve sırma işlemeli şeylerin rağbette olduğu zamanlarda mühim işler yapan bu müessese Tanzimat sıralarında işlerin azalmasından dolayı kapanmış iken 1283 (1866-67) senesinde hükümetçe teşkil olunan komisyonun verdiği karar üzerine «sırmakeş» esnafına bin kese akça sermaye verilmek suretiyle tekrar faaliyyete geçirildi. Resmî elbiselerle sancakların ve bu neviden işlemeli şeylerin buradan satın alınması da karar altına alındı. Bununla beraber, ne devlette eski malî kudret, ne de memurlarla halkta evvelki hal ve vaziyyet kalmadığı için devam edemedi. İşsiz kalan esnaf öteye beriye dağıldığından simkeşhane kapandı.

İlk istanbul darphanesi «Simkeşhane» nin içinde idi. Sonradan Topkapı Sarayı'nda bulunan şimdiki yerine nakledildi.

SİM MECİDİYE (سیم مجیدیه) [*Mes.*] Gümüş mecidiye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «Mecidiye» de denirdi. Vesikalarda her iki surette geçer. Yine vesikalarda «Sim Mecidî» suretinde de rastlanır.

SİM SAKALAR (سیم سقالر) [*Sar.*] Saray sucularının bir kısmına verilen addır. Gümüş kaplar içinde temiz su getirerek Hırka-i Saadet dairesinin taşlığını yıkamak vazifesiyle mükellef tutuldukları için bu adı almışlardı. Koğuşları Topkapı Sarayı'na «Bab-ı Hümayun»dan girilince sol tarafta idi.

SİMURG (سیمرغ) [*Hal.*] Hurafeye (Mytologie) ye göre Kaf dağının arkasında yaşadığı itikat edilen bir kuşun adıdır.

Bivücud olmak gibi yoktur cihanın rahatı
Gör ki simurgun ne dâmı var ne de sayyadı var
Koca Ragıp Paşa

SİMYA (سیمیا) [*Hal.*] Kimya ve bazı garip şeylerle altın ve gümüş yapmak gibi tabiat kanunlarına aykırı eserler meydana getirme ilim ve sanatı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kimya ilmi kimi etti gani
Simya sime batırmaz elini
Sünbülzade Vehbi

SİNAN (سنان) [*San.*] Mızrak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Surlarla tarihe ait eserlerde ve vesikalarda geçer.

Amma ne neş'e kim eseri fikr ü zikrinin
Kalb ü lisana halet-i tîg u sinân verir
Nedim

SİNANİYYE (سنانیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden «Ahmediyye-i Halvetiyye» nin kollarından birinin adıdır. Kurucusu İbrahim bin Abdurrahman-ül-Halveti'nin mahlâsı olan «Ümmî Sinan» a nisbetle bu adı almıştır. Müstakim zade « Meşayihname » sinde Ümmî Sinan'ın «Nevâhi-i Kisra min Bilâd-ı Arnavut» demek suretiyle Arnavutlukta doğduğunu, Hariri zade ise «Tibyan-üt-Turuk» ta «İcazetnamelerin bazısında doğum yerini «Bursa» olarak gördüğünü» yazar. Sadık Vicdanî de « Tomar-ı Turuk» tan «Halvetiyye silsilenamesi» nde «aslen Pizrenli denilir ise de (Osmanlı müellifleri): «Musahhah bir icazetnamede Bursalı oldukları görülmüştür. Karaman diyarından oldukları mervidir» diye işaret ediyor.

Şeyh İbrahim Ümmî Sinan Efendi, ulemadan olduğu halde gördüğü bir rüya üzerine (Ummî) tahallus etmiştir. «Ümmî» mahlâsını almış olması hakkında (Bukağılu Baba) namıyle maruf Şeyh Hasan-ül-Üskübî (Ölümü 1010 (1601-602) icazetnamesinde şu malûmat vardır: Bursalı Kutb-ül-Ârifin Hazret-i Pir Ümmî Sinan Efendi fünun-u aşk-ı hakiki tekmilinde ifna-yı vücut eyleyüp usul-ü tevhit ve vusulünde kemahüve hakkihi kâmil oldukları gibi ilm-i zâhirde dahi fazıl ve mahirdirler. Bu şöhreti ihtiyar ettiklerine rivayet-i kesire vardır. Ezcümle Fahr-ı Âlem Sallallahü aleyh-i vesellem in Nebiyy-il-Ümmî deyu medholunmakla aziz-i mumaileyh dahi teberrüken can ve dilden kabul etmişlerdir ki aslında Ümmî Sinan namıyle meşhur olmuşlardır.»

Tarikatı Şeyh İzzettin Karamani'den aldı. Silsilesi şöyledir: Şeyh İzzettin Karamanî, Ahmet Şemsüddin Yiğitbaşı, Alâüddin Uşşakî, Şeyh İbrahim Taceddin Kayserî, Pir Mehmet Behaeddin Erzincanî, Seyyid Yahya-yı Şirvanî.

«Halvetiyye Silsilenamesi» nde «Kasım Çelebi» den onun da İzzeddin Karamanî'den icazet aldığı yazılır. Şeyh İzzettin kendi şeyhi Yiğitbaşı'ya gitmesine izin vermiş, o da İstanbul'a gelerek Topkapı kurbünde Kürkçübaşı mahallesinde bir zaviye yaptırarak orada irşad ile meşgul olmuştur. 976 (1568-69) senesinde vefat ederek halifesi Şeyh Nasuh'un Eyüp'te Oluklubayır'daki tekkesine gömüldü.»

Sadık Vicdanî Merhum «Halvetiyye silsilenamesi» nde ölümü hakkındaki yanlış bir tarihi şöyle düzeltmiştir: (Osmanlı Müellifleri): Rıhletleri (gitti 950 de Ümmî Sinan) mısraı veçhiledir» diyorsa da mısraa benzemiyen o ibaredeki sehvi (Sôfî) isminde bir nâzımın şu kıt'ası tashih ediyor:

Elli sekizde rihleti, yazıldı, lâkin sıhhatı
Allah u a'lem haliya, gûş it bu beyt ider ayan:
Ol şeyh-i hakanı cemal, buldu visal-i Zülcelâl
Tarihi eyler (Sôfîya) bu lâfz «şeyhullah» beyan

976

Türbesinin niyaz penceresinde şu beyit asılıdır:
Mürid-i râh-ı Hakka kıblegâh-ı aşıkandır bu
Edeble gir, gözün aç, türbe i Ümmî Sinandır bu

İlâhileri vardır. Şu iki beyit onlardandır:
Frenlerin hücceti ele giresi değil
İkrar ile gelenler mahrum kalası değil
Ümmî Sinan yol ayan oluptur her şey beyan
Dervişlik yolu hemen tac-ü hırkası değil

Seyyit Seyfüddin ile Hüsamettin Uşşakî halifelerinin meşhurlarındandır.

Tesis ettiği şubeden «Muslihiyye» kolu meydana gelmiştir.

SİNAN PAŞA KÖŞKÜ (سنان پاشا کوشکی) [*Sar.*] Koca Sinan Paşa tarafından Üçüncü Murat için Topkapı Sarayı'nın Marmara sahilinde yaptırılan köşkün adıdır. Tanınmış tarihçi Ahmet Refik Bey (ölümü: 1937) İstanbul Sarayı tetkikatı: İncili - Sinan Paşa köşkü başlığı altında yazdığı bir yazıda (Yeni Mecmua, No. 82) bunun için şu tafsilâtı vermiştir:

«Köşkün plânını mimar (Davud Ağa) hazırladı. Kaptan-ı Derya da nezaret etti. Köşk 999 Şabanında ikmal edildi. Haricî tezyinatı pek güzeldi. Küçük şehnişinler, kubbelerin üzerleri altın yaldız âlemlerle süslendi. İçinin tezyinatı daha parlaktı. Büyük merdivenli kapıdan girilince geniş sofa, dört tarafı koyu mavi, beyaz, açık filizi, yeşil üştüne karanfil, gül, sünbül çiçekleri tersim edilmiş, şal örneği kenarlı çinilerle duvarlar örtülmüştü. Gül şeklinde altın kakmalar arasında firuze, laal gibi kıymettar taşlar yaldızlı tavana konulmuştu. Odaların bir kısmı çiçekler, kabartmalarla süs-

lenmiş, ipek üstüne klabdanlı perdelerle pencereler örtülmüştü.

«Büyük sofada, nohut büyüklüğünde inci dizilerinin arasına zümrüt, yakut, murassa' mücevherat ile müzeyyen top, avizeler takılmıştı. Köşelere altın, gümüş, şamdanlar, duvarlar içinde yapılan küçük hücrelere mertebani kâseler konmuştu. Odalar kâmilen Bursa'nın ipeklileri, Anadolu'nun nefis ince halıları, Bilecik'in çatmaları ve Keşmir şallarıyle döşenmişti.

«Bucaklar, geniş kanape üstüne üstü pırlantalı altın düğmeli sırma püsküllü yastıklar, büyük minderler konmuştu. Salon ve odalarda mütaaddit murassa' aynalar vardı. Dolap kapakları ceviz üstüne sedef işlenmiş idi.

«Hulâsa ırkımızın sadelik içindek zerafeti beğenen asîl gönlünün eserini sanatkârlarımız bol bol göstermişlerdi.»

SİNCAP KÜRK (سنجاب كورك) [*Kıy*] Sincap adlı hayvanın postundan yapılan kürke verilen addır. Kurşunî renklidir.

SİNEBEND (سينه بند) [*San.*] Memeleri göğüse yapıştıran ve arkadan bağlanan sütiyen adıdır. Hayvanların koşumlarında göğüse gelen kayışa da bu ad verilir.

Namahreme açılma bozup sine bendini
Etme döşek esiri kocan derd-i mendini
Rusva-yı âlem eylemeden kendi kendini
Komşu babanın öpüp elin dinle pendini
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Sünbülzade Vehbi

SİNEK AVLAMAK (سينك آولامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla boş ve işsiz oturmak yerinde kullanılır bir tâbirdir Ticarî hayatın durgunluğu münasebetiyle de kullanılır.

Kaf-ı ikbalde anka iken âh
Avlıyor şimdi sinek parası yok
Saffet

SİNEKLİK (سينكلك) [*Kıy.*] Sorguç yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sineklik halk arasında «cibinlik» yerinde kullanılır.

SİNE SAF (سينه صاف) [*Hal.*] Mecaz yoluyla gıllügıştan âzade, yüreği temiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sine saf olsun hemen reyb ü riyadan zâhida
Elde tesbihe bedel câm olsa da mâni değil
Nedim

SİNEYE ÇEKMEK (سينه يه چكمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla sabr ve tahammül etmek, sesini çıkarmamak, kabul etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SİNEYE ELİF ÇEKMEK (سينه يه الیف چكمك) [*Hal.*] Âşıkların aşklarının galeyaniyle göğüslerini yırtmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan edebiyatının en menfur örfüne dayanır. O edebiyatta sevgili erkektir. Bu; aslında tasavvufî bir mahiyyette «Cemal-i Mutlak» ı muhatap ittihaz ederek hep güzellikler onda bulunmuş, hep muhatap o ittihaz edilmiş ise de ehl-i heva bundan istifade ederek mecazi mahbup sevmek âdeta zarafet ve irfan levazımından addedilmiştir.

Halk edebiyatında da bu kabîl şairler ekseriyyeti teşkil eder. Hicrî 900 (1494-95) tarihinden sonra «mahbup» lara «şah» derlerdi. İsimlerinin sonuna getirilir, «Ahmet Şah», «Ali Şah» denilirdi. İşte bunlar için sinesini yırtanlar hakkında bu tâbir kullanılırdı. Âşıklardan sinesini gerçekten yırtanlar olduğu gibi göğüslerine «dövme» usuliyle «ahım şahım» yazdıranlar da bulunurdu. Buna da «sineme elif çektim» veya «âh yazdım» denilirdi.

Şair Rahmi:

Nahunumla âh-ı şahım nakşedersem sineme
Nakşeder mi levh-i aşşaka beni şahım Ali

beytinde «Ali Şah» adındaki sevgilisine bu yolda hitabeder.

SİNİ (سينى) [*San.*] Üstüne yemek sahanları konarak etrafına oturup yemek yemeğe mahsus tekerlek ve kenarlı bakır ve pirinçten büyük tepsiye verilen addır. «Lehçe-i Osmanî» de «Çin'den gelen resm-i mahsus sofra tablası, kenarsız büyük tepsi, bakır sini, pirinç sini, kadayıf sinisi, büyüğü meydan sinisi» suretinde izah olunmuştur. Eskiden küçük yer minderlerinde halka olarak oturulup yemek yenildiği için alçak iskemleler üzerine sarı ve bakır siniler konulur ve peşkir denilen dokuma bezi peçete yerinde kullanılırdı.

SİNN-İ BULÛG (سن بلوغ) [*Fık.*] Bulûğ yaşı mânasına gelir bir tâbirdir. Başlangıcı erkekte on iki, kızda dokuz, sonu ikisinde de on beştir.

SİNOP MADALYASI (سينوب مدالیه سی) [*San.*] Hicrî 1270 (1853-54) senesinde tunç olarak çıkarılan bu madalya Rusların Sinop baskını münasebetiyle yaptırılmıştır.

ŞİNTİNE (سينتينه) [*Bah.*] Gemiye giren suların biriktiği en münhat yere verilen addır. Biriken suları boşaltmak için kullanılan tulumbalar orada nihayetlenir.

ŞİNTİNE BÖLMESİ (سينتينه بولمه سی) [*Bah.*] Sintinede bulunan tulumbaların sandık veya valflarına süprüntü veya başka şey girip tı-

kanmamak ve yalpalı havalarda üzerlerine bir cismin devrilmesiyle ezilip kırılmamak ve bunların muayene ve tamiri lâzım geldiği zaman kolaylıkla inilebilmek için tulumbaların etrafına sintineden kontra tavlona kadar yapılan mahfazanın adıdır. Buna « sintine kuyusu » da denilir.

SİNTİNE ÖRTÜSÜ (سينتينه اورتوسى) [*Bah.*] Sintine yollarını temizlemek için üzerlerine konulan mütebarrik kapaklara verilen addır.

SİNTİNE YOLU (سينتينه يولى) [*Bah.*] Sintineye suyun nakli için iç omurgasının sancak ve iskele tarafında vâkı baştan kıça doğru uzanan oluğa verilen addır.

SİNTİNE ZİNCİRİ (سينتينه زنجيرى) [*Bah.*] Suyun sintineye kolaylıkla geçebilmesi için lo deliklerinden geçirilmiş ve baştan kıça kadar uzanan zincirin adıdır. Baş ve kıç çımasından baş ve kıça doğru çekilmek suretiyle delikler temizlenir.

SİPAH AĞASI (سپاه آغاسى) [*Ask*] Yeniçeri ocağının altı bölük olan süvari teşekkülünün birinci bölüğü kumandanına verilen addır. Sipah; Farsça asker demektir.

SİPAH BÖLÜĞÜ (سپاه بلوكى) [*Ask.*] Kapıkulu süvari bölüklerinin birincisine verilen addır. Fatih Sultan Mehmet tarafından teşkil olunan bu bölüğe ilk devirlerde sulh zamanlarında ekseriya Cizye ve Mukataa'ların tahsili vazifesi de verilirdi. Padişah'ların camiye çıkışlarında refakat ederler, harbde merkezin sağında saltanat sancaklarının altında ve bazan Hükümdarın arkasında yer alırlardı. Ordu sefere giderken önde yürüyüp yolları emniyyete almak ta vazifelerindendi. Her biri yirmi, otuz kişilik üç yüz bölükten müteşekkil olup her bölüğün zâbitine «bölükbaşı» ve hepsinin âmirine «Sipah ağası» denirdi. Enderun koğuşlarının ileri koğuşlarından çıkan oğlanlar sipah bölüklerine verildikleri gibi Silâhdar ağası olursa bir miktar silâhdar da Sipah bölüğüne geçerdi. Kırmızı bayrak taşırlardı. Öteki bölüklerin adları da şunlardı: Silâhdar, ulûfeciyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemîn gureba-yi yesar.

SİPAHİ (سپاهى) [*Ask.*] Osmanlı askerlik teşkilâtında «Timar» namıyle öşür ve rüsumunu aldıkları araziye mukabil harp zamanlarında kendi hayvanları ve kanunen götürmeye mecbur oldukları cebelûleri ile birlikte sefere iştirak eden bir sınıf süvari askerine verilen addır. Bunlar akıncılık, çapulculuk ve karakol hizmetlerini ifa ederler ve düşman karşısında piyadelerin muhafazasını temin ettikleri gibi icabında hücum işlerini de yaparlardı.

Sipahiliğin Orhan Gazi zamanında ihdas olunduğu Osmanlı tarihlerinin bazılarında yazılı ise de kanunnamelerde (Osmanlı kanunnameleri, Millî Tetebbu'lar Mecmuası, cilt 1, sayı 2, sayfa 325) Birinci Murat zamanında tesis edildiği gösterilmektedir. Kanunnamedeki ibare aynen şöyledir: «(Kanun) Sultan Murat Gazi zaman-ı şeriflerinde iptida sipahi ve silâhdar olmak ve erbab-ı timar oğulları mahrum olmayıp babaları fevt oldukta oğullarına kanun üzere timar verilmek ve kul oğulları mahrum olmamak ve voynuk yazılmak cümlesi Rumeli'nde ve Bosna vilâyetinde Rumeli beylerbeyisi Timurtaş Paşa ilkasıyle olmuştur.»

Sipahilere verilen timarlar bin akçeden yirmibin akçeye kadardı ve miktarı çoğaldıkça timar sahibi olan sipahi kendinden başka sefere «cebelû» ve «gulâm» götürmek mecburiyyetinde idi. Üçbin akçeden fazla timara sahip olan sipahinin madununda (kendinden aşağısından) temayüzü anlaşılmak için başına «bürüme sarık» sarmak salâhiyyetini haizdi.

Sipahiler sefer ilânı münasebetiyle vâkı olan davet üzerine «Serasker» in bulunduğu yere geldiklerinde «yoklama» olunup gerek dirlik sahibi ve gerek cebelûleri ayrı ayrı deftere yazılıp filân sipahi ve filân cebelû «falanca paşanın defterlisidir.» denilirdi ve bu kayt sipahinin ispat-ı vücut ettiğini gösterirdi. Davet olunup da sefere iştirak etmiyen sipahinin elindeki timar zaptolunur, başkasına verilirdi. Kanunen götürmek mecburiyyetinde oldukları cebalû ve gulâmı getirmiyenler veya götürüp de kaçanların yerlerine diğerlerini tedarik edemiyenler hakkında da aynı muamele tatbik olunurdu.

Harp levazımı ve emsalinin ve bazı ahvalde memleketin muhafazası için Beylerbeyi'lerin muvafakatiyle Sancak beyleri tarafından bir kısım sipahiler memleketlerinde bırakılırdı. Bu suretle kalanlar tabiatıyle ellerindeki timarların alınması gibi bir muameleye uğramazlardı.

Meşru bir mazeret dolayısıyle iştirak edemiyenlerin de timarlarının zaptı cihetine gidilmezdi. Ancak bu gibiler mazeretlerini ispat zaruretinde idiler.

Sultan Süleyman Kanunnamesi'nde (Sayfa 13) mazeret hakkında şu hüküm vardır: «Eshab-ı timardan şol ki sefere varıp ma'reke olduysa ma'rekede bile olup amma yaralı olup sonra teftiş olıcak (olunca) o yoklamada bulunmamıya sebebi cerahatı ola veya bir maraz

arız olmuş ola veyahut muharebeden yaralu çıkup sonraki seferde giru mecruh bulunup cerahatı ol sefere varmasına mâni olup yerine ademisiyle cebelûsun göndermiş ve itmam-ı hizmet etmiş ola ki sancak beyi şahadet vere veyahut şuhudiyle ispat ile sâbit ola onlar dahi makbuldür dahlolunmaz.»

Sipahilerin seferde bulundurmıya mecbur oldukları cebelû ve gulâmların teftişi Beylerbeyi'lere aitti. Beylerbeyiler teftiş neticesinde bulamadıklarının bir cetvelini yapar, mevkufçıya bildirirdi. Bunu alan mevkufçı da derhal bu gibilerin yerlerini zapteder, hasılatını devlet nam ve hesabına cibayete başlardı.

Harbin uzaması dolayısıyle hudut boylarında kışlamak icabedince her sancak sipahisi içlerinden beşer onar adam intihap edip memleketlerine yollarlardı. Bunlara (harçlıkçı) denilirdi. Bunlar memleketlerine gidip hudutta kalanlara harçlık getirirlerdi.

Sipahiler timar ve zeametin tamamına mutasarrıf oldukları gibi bazan bir timarda iki veya daha ziyade sipahi müştereken mutasarrıf bulunurdu. Sipahilerin bu suretle müşterek oluşu timar veya zeameti teşkil eden köyün fazla varidatlı olmasından ileri gelirdi.

Sipahilerin beratlarında ve defter suretlerinde bazan bervech-i nakid diye akçe gösterilir, bazan gösterilmezdi. Müştereken tasarruf olunan timarlarda sipahilerden birinin beratında akçe yazılı olur, ötekinde yazılı olmazsa yazılı olan o miktarı ötekinden alır, fazlasına karışamazdı. Her ikisinde yazılı ise yazıları nisbetinde hasılatı taksim eylerlerdi.

Sipahiler tarafından ortaklaşa tasarruf olunan timarlardaki arazinin bir kısmı şürekâdan (ortaklardan) biri tarafından tapı ile ahare tefviz edildiği surette diğer şerikin bu muameleyi tanıması Kanun icabındandı.

Reaya çiftlikleri ister bütün çiftlik olsun, ister nim çiftlik veya eksik olsun sipahiye aitti. Hattâ yazılı olmıyanlara bile âmillerin ve başkalarının müdahale hakkı yoktu.

Sipahi kendi timarı dahilinde sakin olan reayadan şahsî vergi mahiyyetinde olan «ekinlu bennâk», «caba bennâk» resimlerini aldığı gibi araziden öşür, salariye, dönüm resmi dahi istifa ederdi. Koyunlardan ağnam resmi, arı kovanlarından kovan resmi, değirmenlerden, bağlardan kanunen muayyen olan rüsumu almak kezalik sipahiye aitti. Velhasıl bugün devlet namına cibayat olunan vergi ve resimler o zaman kendi nam ve hesabına sipahi tarafından alınırdı.

Sipahilerin timarları dahilinde eşhas tarafından tasarruf olunan yerler olduğu gibi doğrudan doğruya kendisi tarafından ekilip biçilen ve «hassa çiftliği», «hassa yeri» denilen mahaller de vardı. Evvelkilerin rüsumu ve ikincilerin hasılatı tamamen kendilerine aitti.

Sipahiler sahibinin varissiz ölümü hasebiyle mahlûl kalan yerleri hassa çiftliği gibi sürüp biçebildikleri gibi ahara tapı ile temlike de salâhiyyetli idiler.

Kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası cilt 1, sayfa 70) tapı miktarının ne suretle tâyin olunacağı bir fetva ile gösterilmektedir: «Resm-i tapı ücret-i muacceledir (peşin). Ücretin miktarı arz tefvizine göre ehl-i hibrenin (bilir kişilerin) tahmin ve takdirine mevkuftur.»

Kanunnameden hassa çiftliklerinin de sipahilerin bazısı tarafından eşhasa tapı ile temlik edildiği anlaşılmaktadır. Mamafih kanunnamede hassa yerlerin bu suretle temliki ancak sipahinin o timarı tasarrufu ile mukayyet gösteriliyor, değişince hükmü olmdığı tasrih olunuyor. Sipahilerin mahlûl yerleri kendilerinin ekip biçmeleri veya ortağa vermeleriyle o yerlerin raiyyetlik yerlerden çıkamıyacağı ve hassa çiftliği olamıyacağı da kanunnamede tasrih edilmiştir. Bu ahkâm Kanunî kanunnamesi'ne aittir. Ebussuut Efendi asrında cari olduğu kaydiyle cem' ve telfik olunan (toplanan) diğer kanunnamede reayanın elinde bulunan Rumeli'deki arazinin bey'i (satılışı), rehni, ariyeti, şuf'ası ve istibdali hakkında kadılar tarafından verilen hükümlere dair sorulan bir suale verilmiş bir fetva yazılıdır. Gerek bu fetva ve gerek aynı kanunnamedeki diğer hükümler sipahinin bu hususlaki salâhiyyetinin ne derece geniş bulunduğunu gösterir: «Reaya ellerinde olan arazi ne öşriyye ve ne haraciyyedir belki arz-ı memlekettir ki arz-ı miri demekle maruftur ve meşhurdur. Ekerler ve biçerler harac-ı muvazzafını çift akçesi adına bazı diyarda tasma akçesi adına ve haraç mukavelesini öşür adına verirler. Biri fevt olup oğlu kalsa kendi gibi tasarruf eder (kimse) dahledemez. Ve illâ sipahi ahare tapıya verir. Kızı kalsa el verdiği tapı ile ana verir mutasarrıf olanlar asla tasarrufat-ı mezkûreden hiç birine şer' ile kadir olmazlar. Eğer birisi birinden hak kararın alıp tasarrufun tefviz ettikte sipahi eğer caiz görürse tasarrufa kadirdir ve illâ değildir kuza[illegible] dılar) bey' ve şıra hüccetin vermek batıl-ı mahzdır onun gibi vâkı olacak sipahi izniyle filândan şu kadar akçe alıp yerinin tasarrufun ona tefviz edip sipahi dahi ona tapıya verdi deyu hakk-ı kararın yazmak gerektir vediat komak ve ariyet vermek bir hükm-ü şer'î icabeder nesne değildir. Ve reaya yerlerini kullanmıya ya-

hut hıfzetmiye bir kimesneye verse beklediği vakitte yine almıya kadirdirler.» (Millî Tetebbu'lar Mecmuası cilt 1, sayfa 51).

Yine aynı kanunnamede (sayfa 52) mevcut diğer bir fatvada «sipahiden izinsiz olan muamelât külliyyen batıldır» deniliyor.

Sipahinin timarı dahilindeki arazinin hibesi bile ancak sipahinin izniyle caiz olabilirdi. Kanunnamedeki (Millî Tetebbu'lar Mecmuası cilt 1, Sayfa 92) fetva bunu açıkça göstermektedir: «Arz-ı miri yerinde olan bağın hibesi sahih olur mu? Elcevap sipahi izniyle caizdir (Ketebeşi Mîr Mehmet)»

Sipahilerin dirlikleri olan timarları tasarrufları vazifelerini bilfiil ıra ile meşrut idi. Aslî vazifelerini terk ile ticarete veya sair bir mesleğe girmeleri halinde ellerindeki timar ve zeametler alınırdı.

Kanunname (Millî Tetebbu'lar Mecmuası cilt 1, sayfa 210) bu müddeti âzami yedi sene olarak göstermektedir. Binaenaleyh yedi seneyi geçirenler raiyyet yazılırlar ve reayanın tediyesiyle mükellef oldukları rüsum ve tekâlifi ödemekle mükellef tutulurlardı. Ancak dirlik ümidi ile İstanbul'a gelenler veyahut Beylerbeyi kapısına mülâzemet eyliyenler alâkalarını kesmemiş telâkki olunarak, işleri başından yedi seneden fazla müddetle de ayrılsalar mutasarrıf oldukları yerler ellerinden alınmazdı. Tasarruf ettikleri timar ve zeametler yedlerinden nez' olunmıyanlar (alınmıyanlar) da bermutat vergi ve rüsum ile mükellef tutulmazdı.

Mazul sipahinin mazuliyyet müddeti iki sene olmadıkça kendisine mahlûlden timar verilmesi kanunen memnu' idi. Bu memnuiyyet ölen timar mutasarrıfının bıraktığı timarın hukukunun muhafazası içindi. Sipahilikten feragat etmiş birinin timarı hakkında bu memnuiyyet yoktu. Bunun da sebebi suiistimalin önünü almak maksadından mütevellitti. Çünkü aksi taktirde Beylerbeyiler kendi adamlarını himaye ederek ölen birinin bıraktığı timarı adamlarından birine tevcih eder, timarı alan da diğerine satarak feragatten sonra yeniden timara konmak suretiyle ötekinin berikinin haklarını gasbeyliyebilirdi. Binaenaleyh buralara mahal kalmamak için elindeki timarı ahare satmak, veya ticarete girişmek suretiyle hakkından vazgeçen sipahi aradan iki sene geçmedikçe mahlûl timar alamazdı.

Zuama ile sipahizadelerin babaları hayatta olduğu müddetçe babaları beratıyle timar almaları kanunen caiz değildi. Babalarının tekaüdü hasebiyle muvakkaten timar tasarruf eden çocukların babalarının ölümünden itibaren yedi ve babaları büyük babalarından evvel ölüp de büyük babaları sonradan ölenler büyük babalarının öldükleri tarihten on sene zarfında timar ve zeameti namlarına geçirebilirlerdi. Bu müddet içinde müracaat etmiyenler bu işlerle alâkalarını kesmiş sayılarak dirlikleri ellerinden alınır, diğer müstahaklarına verilirdi. Bu gibiler artık raiyyet telâkki ve reayanın tediyesiyle mükellef tutuldukları vergi ve rüsum ile bunlar da teklif olunurdu.

Sipahilikten tekaüt olduktan sonra da raiyyet yazılmıyanların asker sayıldığı Sultan Süleyman Kanunnamesin'deki (sayfa 39) sarahatten anlaşılmaktadır.

Raiyyet yazılı iken sipahi olan ve kendilerine timar verilenler raiyyetlikten çıkmazlar ve raiyyet resminin tediyesinden kurtulamazlardı. Bu gibilerin rüsum ve tekâliften kurtulabilmeleri timara çıktıkları vakit padişaha raiyyet oldukları arzolunup yoldaşlığı mukabelesinde timar verildiği beratında yazılmış olmıya mütevakkıf idi. Böyle berat istihsal edenler raiyyetlikten çıkar ve çıkınca da vergiden kurtulurlardı.

Lûtfi Paşa (Asafname, sayfa 18) varidata noksanlık geleceği mülâhazasiyle ecdadından bu imtiyazı bulunmıyanlara yeniden sipahîlik verilmemesini tavsiye ediyor: «Reayadan olup ata ve dededen sipahi zade olmıyanlara iptidadan sipahi etmede gayet dayanmak gerektir. Maazallah ol kapı açılınca herkes raiyyetlikten kaçıp sipahi olmak lâzım gelir, Raiyyet kalmayınca irad-ı Padişahî kıllet bulur.»

Reayadan sipahi olanların kendilerine bahşolunan muafiyyetten akrabalarını da istifade ettirmeğe koyulanlar olduğunu yine Lûtfi Paşa'dan öğreniyoruz. Kanunî'nin değerli sadrazamı aynı mülâhaza ile buna da müsaade olunmamasını söylüyor ki pek haklıdır: «Reayadan biri küllî hizmette bulunup mezid-i inayetten timara müstahak olup sipahi olsa akrabasına sıyanet etmemek gerektir (Asafname sayfa 25).

Sipahiler devletin diğer askerî teşkilâtı gibi intizamlarını muhafaza ettikleri müddetçe devletçe vücutlerinden istifade edilmiştir. Ancak sonradan diğer müesseseler gibi sipahi işleri de bozuldu. Birinci Abdülhamit zamanında bir parça intizam verecek nizamlar konulduğu halde faydası görülmedi. (İsmail) kalesinin muhafazasına memur edilen Anadolu sipahilerinin bu harbde gösterdikleri garabet sipahiliğin son asırdaki elîm vaziyyetini göstermeğe kifayet eder. Tarih bu bapta diyor ki: (Netayic-ül-vukuat, cilt 4, sayfa 110) iki yüz

beş senesinde (1790-91) Anadolu eyaletinin bilcümle sipahisi İsmail kalesi muhafazasına memur oldukları halde Rusyalu harben kale-i merkumeye müstevli ve pek çok telefat vâkı olduğundan şühedanın keyfiyyat ve miktarı tebeyyün edinciye kadar mahlûl denilen timarların tevcih olnmaması hususuna irade-i seniyye mütaallik buyurulmuşken badelmusaleha ashab-ı timarın ekserisi hayatta ve beldelerinde istirahatta oldukları nümayan ve sefere gelmeyip birer suretle alay beylerini ve sair zâbitlerini irza ve iskât eyledikleri ayan olmağın hem erbab-ı ticareti bir nevi tedib ve hem de Nizam-ı Cedid için varidat bulmak maksadiyle timarat-ı mahlûle cebelûlerine yani mülâzimlerine tevcih olunmayıp cümlesi mukataaya tahvil ve Mirîye zapt usul ittihaz olunmuştur.»

Bundan sonra tevcihat yapılmamak dolayısiyle sipahinin sayısı azalmış ise de yine şöyle böyle otuz bini buluyordu Bundan bir müddet sonra Arnavutlukta bulunan sipahilerden bazıları humbaracı ve lağımcı ocaklarına ilhak olunmuş ve bu yüzden epeyce fayda da görülmüştür.

Hicrî 1241 (1825-26) senesinde ve Yeniçeri ocağı'nın lâğvına takaddüm eden aylarda Rumeli ve Anadolu'daki sipahilerin mühim bir kısmı humbaracı ve lâğımcı ocaklarına geçirilmişlerdir. Ocağın kaldırılmasını mütaakıp muntazam askerî sırasında bunların da muntazam bir hale konulması düşünülerek kendilerinden zâbitler tâyin edilmiştir. Fakat bir kaç sene bu suretle geçtiği halde beklenilen faydanın hasıl olmadığı sonradan 1260 (1844) senesinde zabtiyye vazifesi görmek için çağırıldıkları sırada gösterdikleri vaziyyet ile anlaşılmıştır. Bu sebeple 1263 (1847) senesinde bütün timar ve zeamet erbabı hayat kaydi şartiyle ve yarı timar bedeli ile tekaüt edildi ve bu suretle «sipahi»lik tarihe karıştı.

Yeniçeri teşkilâtı arasındaki süvarilere de «sipahi» denilirdi. Bunlar merkezde bulunur ve Yeniçeri ocağı teşkilâtından addolunurdu. İsyanları tarihe geçen sipahiler işte bu Yeniçeri sipahileridir. Bunların asıl timarlı sipahilerle bir alâkası yoktur.

Yeniçeri teşkilâtına dâhil bulunan bu süvarilere «Dergâh-ı âli sipahileri» denildiği gibi «Kapıkulu süvarileri» ismi de verilirdi. «Altı bölük neferleri» denildiği de olurdu. «Süvari ocakları» adını da taşıyan bu sipahiler altı bölüktü. Altı bölüğün ayrı ayrı adı vardı: Sipah, silâhdar, ulûfeciyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesa, gureba-yi yemîn, gureba-yi yesar. Bunların ilk ikisine «baş», diğer ikisine «orta», son ikisine de «aşağı» bölükler denilirdi. Bu bölüklerin bayrakları da biribirinden farklı idi. Bunun için sipah bölüğüne «kırmızı bayrak», silâhdar bölüğüne «sarı bayrak», orta ve aşağı bölüklere de «alaca bayrak» da denilirdi.

Kapıkulu süvari ocaklarının esasını, piyadeler gibi, devşirmelerle esir çocukları teşkil ederdi. Bu çocukların mütenasip ve kabiliyyetlileri İstanbul, Edirne ve Gelibolu'da terbiye olunduktan sonra yedi senede bir kere «çıkma» tâbiriyle bölüklere taksim olunurdu.

Altı bölük halkı Kanunî zamanında yedi bin kişi raddesinde iken Üçüncü Murat devrinde Yeniçeriler gibi bunlar da çoğalmış, yirmi bini bulmuş idi. Bunların ulûfeleri de biribirinden farklı idi. Baş bölükler neferatının yevmiyeleri on üçer akça, orta bölükler halkının yevmiyeleri on birer akça, aşağı bölükler takımının yevmiyeleri de dokuzar akçadan başlıyor, kıdem ve ehliyyete göre artıyordu.

Sipahi bölükleri baş kâhya, kâhya yeri, başçavuş, baş bölükbaşı adlı dört zâbit tarafından idare olunurdu. Altı bölüğün umumi kumandanı «Sipahi ağası» unvanını taşıyordu. Onun vazifesi harb zamanında ordunun büyük sancağını taşımaktı. Bundan dolayı o bölüğün kıymeti ötekilerden üstündü.

Kapıkulu süvarilerinin yeniçeriler gibi kışlaları yoktu. Buna da sebep at beslemek hususundaki kolaylık mülâhazası idi. Bunun için bunların Bursa ile Edirne arasındaki köy ve kasabalarda oturmalarına müsaade olunmuş idi. İstanbul ve civarında da oturanlar vardı. İstanbul'daki Kurşunlu Han en sayılı kargâhları idi.

Harb olmadığı zaman sipahilerin belli başlı bir hizmetleri yoktu. Bu yüzden düzenleri pek çabuk bozulmuştu. Ulûfeleri tefecilerin eline geçmişti İstanbul'da beş on çavuşla ocak kâhyalarından başka sipahinin görülmediği günler vardı. Ancak aylıkları verilirken bir kaç yüz tanesi toplanır ve haklarını aldıktan sonra ertesi günü başka adla yine gelip bulunmıyan yoldaşların ulûfelerini alırlardı.

Kanunî seferlere çıktıkça «mülazim» namiyle süvari bölüklerinden üç yüz kişi ayırtır, bunları kendi dairesinin muhafazası işinde kullanırdı. Muharebe bitip dönüşte de hizmetlerine mükâfaten bazı Selâtin tevliyetlerinin ve büyücek Mirî mukataaların bir senelik idaresini ve cizye cibayeti gibi hizmetleri bunlara verir, bu suretle kendilerini faydalandırırdı. Bu kaide giderek kanun hükmünü aldıktan başka mülkiyye işlerinden ve iltizamcılıktan lezzet aldıkları gibi bu sayede zengin olmuşlar ve debdebe

dârâta da koyulmuşlardı. Binaenaleyh evvelâ zenginlik, sonra da İran seferlerinde içlerine ecnebi karışması terbiyelerini bozdu. Bunun neticesi olarak Üçüncü Murat zamanında iki defa isyan bayrağını açtılar, münasebetsizliklere koyuldular. 1000 (1591-92) tarihinden sonra sefer olsun olmasın her sene bunların kudretlilerinden bir çok kimseler «mülâzim» yazılıyor ve «hizmet» namiyle her nevi mülkî hizmetleri ve divan işlerini ele geçiriyorlardı. Hattâ bu sayede «kubbe altı menasıbına ve sadrazamlığa kadar çıkmak bizim hakkımızdır» demek suretiyle devlet adamlarına etmedik ceza ve cefa bırakmıyorlardı.

Sultan Ahmet zamanında yazılıp müellifi gösterilmiyen yazma eserde «Esas-ı Nizam-ı Yeniçeriyan, Süleymaniye Kütüphanesi, numara 2068, sayfa 24) Yeniçeri ocağı'na sonradan usul dışında alınma yüzünden meydana gelen fenalıklardan bahsedilirken şu tafsilât veriliyor:

«... Ama çorvacı (çorbacı) iken yahut sair ocak ehlinden sipahi ve Çavuş olduktan sonra olan oğlu kuloğludur deyu yazmak kanun değildir, kendu yollarınca behremend (bilgili) olmak lâzımdır sonradan Sultan Selim Bin Sultan Süleyman hazretleri taht-ı izzete cülûs eylediklerinde yeniçeriden sipahi olanların oğulları kalelerde kapanıp dokuz akçe sipâhi olmaktan ise bir akçe ile acemi oğlanı olmaktır, sekiz akçe hazineye sa'y vardır deyu rica eylediklerinde olmaların binbir türlü ikdam ile ihsan eylediler velâkin anların gemiye yarıyanların yazalar deyu ferman buyurdular ve lâkin ocak içinde olan küttab ve sair ehl-i rüşvete bu denlû fürce olıcak eğer yeniçeriden çıkma sipahi oğlu ve eğer sair sipahi oğludur farketmeyip hemen ferzend-i sipahi deyu akçe ile deftere kaydettiler onınla dahi olmaz Türkü ve Türk evlâdını akçe kuvveti ile ferzend-i sipahi diye deftere kaydeyleyüp Yeniçeri ocağı'na hariçten adam dahil eylediler. Olzamandan bu âne değin durmadı ferzend-i sipahi ve ferzend-i çavuş deyu Türk'ü acemi oğlanı ve yeniçeri etmektedirler. Ol ecilden kanun icra olunmamakla yeniçeri ve hem sipahi ocağını harap eylediler. Zira sipahi oğlunun yolu kalelerde kapanıp hizmeti mukabelesinde dokuz akçe ile sipahi olmaktır. Anlar birer akçe ile acemi oğlanı olalıdan beru kalelerde kapanmıya sipahi oğlu bulunmamakla anda dahi Türk'ü kuloğlu deyu deftere kaydeyleyüp sipahi eylediler ve yeniçeri ocağında ise kuloğlunun arasına hariçten adam konması mümkün değildir. Zira babası olmasının oda başısı yoldaşımız oğludur demez ve demiye kadir değillerdir. Zira altı yanında olan vekilharç anın yerine taliptir. Oda başılığı verildikten sonra muhkem hakkından gelinür. Ol ecilden kuloğlu namiyle hariçten adam ocağa dahil olmaz. Cümle ferzend-i sipahi namı ile olur. Zira anların babaları odaları olmadığından mada sipahi oğludur deyu deftere kaydederler idi, anın babası sipahi olmadığını kim sorardı. El altından divan kâtibi ve yeniçeri kâtibi ve mukabeleci eliyle ederler idi ve Ağa önünde olanın sorduklarında iki nefer sipahi babası sipahidir dediklerinde kaydederler idi. Anlar ise kendü zâbitleri değildir ki havfedeler, birkaç altına şehadet ederler, velhasıl eğer ferzend-i sipahidir ve eğer ferzend i çavuştur ve eğer ferzend-i bevvab bunlar cümle bid'atlardır ve kanundan hariçlerdir. Çavuş oğlu çavuş ve kapıcı oğlu kapıcı ve sipahi oğlu sipahi olmaktır. Min baad bunlardan birisi ocağa dahil olmamaktır. Eğer yeniçeri ocağından çıkmış dahi olur ise. Zira kanun değildir. Elhamdülillâh-i Taalâ saadetlû padişah hazretlerinin zaman-ı âliyyelerinde eğer zikrolunan ferzend i sipahi ve ferzend-i çavuş ve ferzend-i bevvap ve ferzend-i çaşnigirdir bilkülliyye etmeleri ref olunmuştur. Olcihetten Yeniçeri ocağı açık olmıya yüz tutup pâk olmuştur. Şöylekim eğer terakkilerin mukarreri dahi görülüp ziyade terakki verilmekten menolunurise alem de vardığı yerlerde dahi feth ve fütuhları olur. Zikrolunan ferzend namı ref' olunmak kul oğlunun ihyasına sebeptir ve ağa çırakları dahi ref olunmak devşirme taifesinin ihyasınadır. Bihamdilillâh bu iki tarik ile ocağın ihyası saadetlû padişahımıza müyesser olmuştur.»

Üçüncü Murat devrinde Topkapı Sarayına hücum eden sipahiler İkinci Osman'ın öldürülmesiyle neticelenen isyana da önayak olmuşlardı. Dördüncü Sultan Murat ise uzun yıllar askerî zümrenin elinden üzüntü ve sıkıntı çekip durmuştu. Bundan dolayı sarayla ve Bab-ı âli ile sipahilerin arası ikiyüz yıl kadar açık kaldı. Zaman zaman iki kuvvet arasında harp oldu, kan döküldü. Sarayla Bab-ı âli, yeniçerileri ele aldıkça sipahileri ezmiş ve onlar yeniçerilerin bîtaraflığını veya elbirliğini temin ettikçe sarayı hırpalamiştır.

Sipahilerin kolunu kanadını kıran ve bütün kıymetlerini, ehemmiyyetlerini sıfıra indiren hâdise (1648) deki Sultan Ahmet Camii vak'asıdır. Sipahiler Bıyıklı Mahmut adlı birinin teşviki ile bir isyan çıkarmışlardı, Sadrazamla Şeyh-ül-islâm'ı öldürtmek için sarayı sıkıştırmıya başlamışlardı. Sadrazam Sofu Mehmet Paşa yeniçerilerle anlaştı, sipahilere karşı

sert bir vaziyyet aldı. Hattâ üç sipahinin Atmeyadanı'nda başlarını kestirdi. Mızraklarını bacaklarının arasına sokturarak cesetleri o biçimde ortada bıraktı. Bu hal sipahileri büsbütün coşturdu, gürültü büyüdü ve yeniçerilerin sadrazama taraftarlık ettiklerinin anlaşılması üzerine onlar aleyhine de harekete geçildi. Bir yeniçeri zâbiti öldürüldü. Nihayet yeniçeriler silâhlandı, Atmeydanı'nda toplanmış olan sipahiler üzerine saldırdı. İki asker yıllanmış hınçların ateşiyle birbirine girdi. Sipahiler erkekçe döğüşmekle beraber çokluk önünde bozulmuşlar, Sultan Ahmet Camii'ne sığınmıya mecbur olmuşlardı. Yeniçeriler rakiplerinin ak saçlı başlarını doğrıya doğrıya cami avlusuna gelmişlerdi. O güzel sanat eseri baha biçilmez kapılarını ateşe tutarak delik deşik ediyorlardı. O gün yüz sipahi öldürüldü. Mütaakıp günlerde birçok sipahi giderildi ve bu suretle sipahilik tamamiyle kıymetten düşürüldü.

Sipahiler beş on yıl sonra yine ayaklanmıya yeltenmişlerse de Köprülü Mehmet Paşa'nın kılıcına çarparak ezilmişler ve bir daha kımıldanamamışlardır.

Saray ve Bab-ı âli bu hâdiseler üzerine sipahi ocağını ağıza bile alamıyor ve ordunun bu mühim unsurunu ihmal edip gidiyordu. Gerçi sipahi ocağı resmen kaldırılmamıştı, lâkin devlet nazarında artık sipahi ve sipahilik yoktu. Bu vaziyyet İkinci Mahmut devrine kadar sürdü. Yeniçeri ocağı kaldırılırken sipahi ocağı da kaldırıldı.

Sipahiler sakal bırakmazlar, bıyıklarını yataklı denilen şekilde uzun ve kalın bir biçime sokup yüzlerini korkunçlaştırırlardı. Onların en büyük meziyyetleri binicilikti, kılıç kullanmada eşleri yoktu. Bir sipahi tek bir vuruşla başı miğferli bir düşmanı ikiye bölerdi. Ok atışları da kılıç kullanışları gibi yamandı. (1648) hâdisesinde Sultan Ahmet Camii minarelerinden birine sığınan genç bir sipahi yedi okla yedi yeniçeriyi birbiri arkasına kalbinden vurup öldürmüştü.

Canım kurtaramaz verse sinanın yerine
Bir sipahisi alırsa fukaradan suzan
İzzet Molla

SİPAHİ SENEDİ (سپاهی سندی) [*Mal.*] Sipahilerin timarları dahilindeki arazi-i emiriyyeyi çiftçilerden müstahak olanlara parça parça tefvizini belirtmek üzere verdikleri vesikanın adıdır. Buna «Tapı temessüğü» de denilirdi.

SİPAH KALEMİ (سپاه قلمی) [*Mal.*] Altı bölük olan kapı kulu süvarilerinden sipah bölüğünün eşkinci ve tekaüd esamelerinin kaydedildiği kalemin adıdır. Tevcih ve mahlûlleri zaptolunarak maaş çıktığı zaman eshabına tevzi ve taksim olunurdu.

SİPAHSÂLÂR (سپاهسالار) [*Ask.*] Ser asker, askerin en büyük âmiri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir keline olan sipahsâlâr daha ziyade hafifletilerek sipehsâlâr suretinde kullanılırdı.

SİPARONER (سپاروندر) [*Bah.*] Eskiden maltızlar tarafından kullanılan altları düz ve pruva taraflarında bir direği bulunan sür'atli bir sınıf küçük teknelere verilen addır. Bunlar sakuleva yelkeni açarlardı.

SİPER (سپر) [*Ok.*] Okun giderken kabzayı zedelememesi için sol elin üzerine konulan âletin adıdır. Bu âlet; tabla, oluk, eşik ve tokalı kolandan terekküp ediyordu. Ok oluğun üzerinden çekilerek atılırdı. Siperin tablası keler, boğa ve manda boynuzundan yapılır, etrafına şiraze örülürdü. Oluk; siperin üzerindeki kısımdı. Boynuzdan yapılırdı. Eşi; kayın ağacından imâl olunurdu.

Siper sol ele takılırdı. Baş parmağın köküne gelen yerine «siper başı», nihayetine «siper kuyruğu», ortasına ve eşiğin ucuna gelen yere «atış yeri» denilir.

Ya ol kişi kim tîr-i cigerdûz-i kabzaya
Hasmane çeküp tîg-ı zebanın siper eyler
Nej i

§ [*Ask.*] Muharebede askerin kurşun ve gülleden korunması için toprak kazılarak açılan ve ön tarafına çıkan topraklar yığılmak suretiyle vücuda getirilen korunma yerlerine verilen addır.

§ [*Mim*] Kalelerin üstünde ok ve kurşun atmağa mahsus mazgallar yanında duracak askerlerin korunmaları için insan boyunda olan ve uzaktan diş diş görünen arkalıklı duvar parçalarına verilen addır. Bunun yerine «Kale siperi», «Mazgal siperi» de denir.

SİPER BAŞI (سپر باشی) [*Ok.*] Okun giderken kabzayı zedelememesi için sol elin üzerine konulan «siper» in baş parmağın köküne gelen yere verilen addır. Siperin son kısmına «siper kuyruğu», [illegible]na ve eşiğin önüne gelen yere de «atış yeri» denilir.

SİPER-İ SAİKA (سپر صاعقه) [*San.*] Yıldırımdan korunmak için gemilerle, minarelere ve büyük binalara konan âletin adıdır. Şimdi bunun yerine Fransızca olan paratoner (paratonnerre) kullanılır. Gemilerde direklerin şapkalarına konulur ve üzerlerine bir ucu denize

kadar sarkıtılmış bakır tel bağlanır. Direkleriyle teknesi ağaç olmıyan gemilerde tel yoktur. Telin gördüğü nakil hizmetini geminin demir kısmı yapar. Minarelerle büyük binaların en yüksek noktalarına konularak sarkıtılan bakır tel toprağa gömülür.

SİPER KUYRUĞU (سپر قویروغی) [*Ok.*] Okun giderken kabzayı zedelememesi için sol elin üzerine konulan siperin son kısmına verilen addır. Baş parmağın köküne gelen yerine «siper başı», ortasına ve eşiğin önüne gelen yere de «satış yeri» denilir.

SİRACİ (سراجی) [*Vak.*] Kandilci yerinde kullanılır bir tâbirdir. Siraç; Arapça kandil, mum, yanar fitil demektir. Petrol ile elektiriğin keşfinden evvel aydınlık vasıtası olarak kandil ve mum kullanıldığı için o hizmeti görenlere siracî denilirdi. Vakfiyyelerle vesikalarda ve sofiyyeye ait eserlerde geçer.

SİRAYET FİLCİNAYE (سرایت فی الجنایه) [*Fık.*] Bir yaralama sonunda meydana gelen şeccenin (Baş yarığının) veya yaranın dairesini genişletmesi, yahut ölüme sebep olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ceza aldığı şekle göre hafif veya ağır olurdu.

SİRKENKEBİN (سرکنکبین) [*San.*] Ekşi bal şerbetine verilen addır. Bal ile sirke karıştırılarak yapılırdı.

SİSANE (سیسانه) [*Hal.*] Yük yükledilmekle beraber üstüne de seyisin bindiği at hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Türki» de seyishane kelimesi «(zebanzedi: sisane) levazım-ı seferiyyeden ibaret hafif bir yük konup üstüne de seyisin bindiği beygir ki ekseriya iri ve tüvane olur,» suretinde izah olunmuştur. Evliya Çelebi seyahatnamesi'nde (c. 3, s. 346 - 348) seyishane ve sishane suretlerinde geçer (Bak: Seyishane).

SİTAYİŞNAME (ستایشنامه) [*Ede.*] Medhiye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sitayiş; Arapça medih, övme demektir. Divan şairleri bu başlık altında manzumeler yazarlardı. Eşref Paşa Sultan Aziz'e yazdığı bir kaside münasebetiyle Ziya Paşa'ya (Divan-ı Eşref-üş-şuara, sayfa 82) «Sitayişname» başlığıyle şu manzumeyi yazmıştır:

Vasf-ı şahâne ülüvv-ü şanına rükn-i rekin
Bir kaside eylemiş Ziya Bey âferin
Mihr imiş tab-ı Ziya yanında anın zerredir
Enverî âsa nice nazmaveran hurdebin
Tarh-ı tertibi dilâra hüsn-i terkibi beliğ
Her hurufu nakd-ı can her noktası dürr-i semin
Ruh-i Selman ü Zahir icazını itsün hayal
Tevriye, iyham u tarsi' bedi-i dilnişin
Habbeza üstad-ı sahib hamse-i devran kim
Nazm-ı pâki mağz-ı hikmet tab-ı derraki metîn
Gıpta ferma-yı Nizami nâzım-ı mu'ciz beyan
Sa'di-i âhırzaman Firdevsi-i sahip zemîn
Kâtib-i şah-ı felekler fahr-ı erbab-ı hüner
Sair-i kudsi eser Hakani-i sihr âferin
Çehre-i fenn-i kasaid revnak-ı berter bulur
Öyle şair böyle şahinşaha oldukça karîn
Padişah amma hilâfetle celîl-ü muhteşem
Şehriyar-ı ma mehabetle emir-ül müminîn
Vasfeder elbet şeh-i devranı ol şirin zeban
Medh-i şahı farzdır ber mucib-i şer'-i mübin
Kurb-ı şahide o nazım daima izzet bulup
Matla'-ı irfanı olsun maşrik-i ilm-il yakîn

SİTAM (ستام) [*San.*] At takımı, hususiyle altın ve gümüş başlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Murassa rikâb ü mücellâ licam
Müzerkeş keçim ü mücevher sitam
Sabit

SİTİL (ستیل) [*San.*] İçinde «fındık ateşi» denilen yuvarlak küçük kömür ateşi bulunan ve çubuk takımını teşkil eden zincirli ateşliğin adıdır. İçine su ve ateş konulan ve başka işlerde de kullanılan âletlere de bu ad verilir. «Lehçe-i Osmani» de tarifi şöyledir:

«Büyük bakraç; atlara onunla su verirler. Ateş sitili; zincirle asılır. Gümüş buhur ve kahve mangalı. Berberlerin asma güğümü.»

Lâtince kuyudan su çekmiye mahsus kova adı olan stula'dan geldiği gösterilen «Sanat Ansiklopedisi»nde (Sitil maddesi) şu tafsilât da vardır:

«Türkçede ve bilhassa Osmanlı Türkçesinde sitil diye içine ateş konan ve üstüne bir güğüm oturtularak zincirle asılmak suretiyle istenilen yere götürülen altı mangallı müteharrik güğümlere denir. Bu sitiller kahve sularını ısıtmak veya içinde buhur yakmak için de kullanılırdı ki kiliselerde günlük yakılan ve zincirlerden tutularak sallanan buhurdanlık ta sitilden başka bir şey değildir.

«Eski zamanlarda yani, bundan yarım asır evvellerine kadar Osmanlılarda ve bilhassa saray ve konaklarda misafirlere kahve ikram etmek için böyle sitiller kullanılırdı. Bazı ricali kahve ile zehirlemek âdet olduğu zamanlarda misafirin şüphesini davet etmemek için kahveler fincan içine konmuş olarak verilmeyüp bir küçük sitile oturtulmuş bir güğüm içinde getirilir ve kahve misafirin, önünde fincana konurdu. Ev sahibi de aynı güğümdeki kahveyi içtiği cihetle şüpheye mahal verilmezdi. Güğümün

içindeki kahvenin soğumaması için bu güğümler, uç tarafında zincirlerle bir halkaya asılı olan ve elde tutulan küçük bir mangalın ateşi üzerine konulmuş olarak getirilirdi. İşte bu mangala ve takımın üzerindeki güğümle beraber tekmil takıma kahve sitili denir. Kahve sitillerinin bakırdan, gümüşten, tombaktan yapılmış ve gayet güzel oyma ve kabartmalarla süslenmiş olanları vardı.»

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde de (Sitil maddesi» şu tafsilât vardır:

«Sitil, ayaklı büyük bir tas biçiminde olup üstünden üç kalın zincire bağlı olarak yapılır. Bunlar gümüşten veya civa yaldızlı bakırdan yapılmış olur. İçerisinde kendi desenine uygun on oniki fincanlık bir de kahve güğümü bulunur. Bunlar kalemkârane işlenmiş lâhana yaprakları, gül dalları ve çiçeklerle müzeyyen ve bazan ajorlu bir şekilde işlenir, bu sitilin altına müdevver ve yarım metre kutrunda, kenarı dik ajorlu bir tepsi konulur. Yani vitrinde duruş vaziyeti dip tarafı tepesi de olduğu halde zinciri de vitrinin yukarı katındaki çiviye asılmış bir tarzda durur. Buna ayrıca - gümüş astarından değil - dövme gümüşten biner dirhem sikletinde beyzi ve kulplu iki adet tepsi de ilâve edilir ve aynı işte ve aynı desende iki deste de zarf konulunca sitil takımı ikmal edilmiş olur.

«Sitil takımı ile kahve tevzii: Mülga Osmanlı saltanat saraylarında birçok ocaklar gibi bir de kahve ocağı teşkilâtı vardı. Bir kahveci başı'nın idaresinde bulunan bu kahveciler, kollar sıvalı, kaytanla işlenmiş çepkenlerin kolları arkaya ilişik, bellerinde fıta, omuzlarında havlu tertemiz, çabuk ve çâlâk delikanlılardı. Sarayda bir cemiyyet olduğunda sitil takımlarını alıp hizmete koyulurlardı. Evvelâ kahveci başı elinde sırmalı bir havlu ile önde, arkasında büyük tepsi içerisinde ağızları yukarı olarak konulmuş boş fincanlar ve hizalarında zarflar olduğu halde diğer bir kahveci, daha arkada sağ eli sitil tepsisi altında sol elle sitil zincirini tutmuş ve güğüm pişmiş kahve dolu olarak üçüncü bir kahveci ve en arkada büyük ve boş bir tepsiyi hamilen dördüncü kahveci olarak sıraya dizilirler. Kahveci başı kapıdan girer, arkasından getirilen sitilden kahve güğümünü alarak boş fincanları hemen bir hamlede mütesavi ve mütevazin bir halde doldurur ve kahve tevzii başlar. Sitil tepsisini hâmil kahveci çıkarken boş tepsiyi hâmil kahveci içeri girip bir taraftan boşalan fincanları toplar. Bu sitil takımı eski zamanlara aitse gerek gümüş ve gerek tombak olsun bin lira kadar eder.»

SİTTE (ستّه) [*İlm.*] İlmiyye rütbeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sitte; Arapça altı demektir. Sünbülzade Vehbi Rodos kadısı iken Rus'ların himayesinde olarak Kırım Han'lığını kabul etmiş ve sonradan Kırım'ın Moskoflar tarafından ilhakı üzerine iltica eylemiş olan Kırım Hanı Şahingiray'ın idamı münasebetiyle Birinci Abdülhamit'e gönderdiği «Tayyare Kasidesi» nde bu hizmetine mukabil padişahtan «Efendim, bu çaresizi «Sitte» den bir mansıp ile sevindir de âlemin her tarafındaki hüner sahipleri iftihar etsin» demek olan:

Hünermendan-ı âlem şeş cihette iftihar itsün
Efendim sitteden mansıpla şâd eyle bu nâçârı

beytinde bu tâbiri kullanmıştır.

SİTTE-İ SEVİR (ستّهٔ ثور) [*Tak.*] Sevir burcunun altı gününe verilen addır. Nisan ayının ortalarına rastlar. Soğuğu ile meşhurdur.

Sitte-i sevr-i ile berd-i acuzu birdir
Böyle eyyam-ı gumumun şeb-ü ruzi birdir
Lâ

SİVRİ KÜLÂH (سیوری کلاه) [*Kıy.*] Hıristiyan çocuklarından «Devşirme» suretiyle alınanların toplandıkları yerlerden merkeze sevkleri sırasında giydirilen külahın adıdır. Külahın tepesi sivri olduğu için bu ad verilmişti. Rengi sarı idi. Sırtlarına da sarı aba giydirilirdi.

SİYADETLU (سیادتلو) [*İda.*] «Nakib-ül-eşraf» olanlar hakkında elkab olarak kullanılır bir tâbirdir. Siyadet; Arapça seyyitlik, ululuk demektir. Nakib-ül-eşraflar Peygamber (S. V.) sülâlesinden oldukları için bu unvan meydana gelmiştir.

SİYA ETMEK (سیا ایتمك) [*Bah.*] Filikalarda kürekleri tersine işletmek yani kıçtan başa doğru hareket ettirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Siya yapmak» da denir. Siya; teknenin durdurulması istenildiği veya dümenle çevirmiye müsait olmıyan dar sahada kalındığı zamanlarda yapılır.

SİYAHİ (سیاهی) [*Sar.*] Siyah Hadım ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarihlerle vesikalarda geçer.

SİYA İSKELE (سیا اسکله) [*Bah.*] Teknenin iskele tarafı küreklerinin aksine işletilmesi için verilen kumandaya denir. Sancak tarafı kürekçilerinin siya etmeleri için verilen kumandaya da «siya sancak» denilir.

SİYAKAT (سیاقت) [*San.*] Eski yazılardan birinin adıdır. Resmî ve hassaten malî işlerde kullanılmıştır. Dolayısiyle para işlerine taalluk

etmek itibariyle Vakıf işleriyle Defterhane kayıtlarında bu yazı istimal olunmuştur. Vakıf defterlerindeki esbab-ı mücibe lâyihalarının başları siyakatle yazılırdı. Bunda vakıf olacak yerin ve malın ilân, teftiş ve arzı yazılıdır. Defterlerin öteki yazıları Talikî Reyhanî denilen ve rık'ayı andıran bir yazı ile vakıf sureti kaydedilirdi. Bu itibarla siyakat; resmî bilhassa Maliye, Defterhane ve Vakıf dairelerinde kullanılmış bir yazıdır.

Bu yazının devlet dairelerinde ve hassaten Maliye işlerinde kullanılmış olduğunu görenler buna esrar mânası vermişler ise de bu telâkki yanlıştır. Bunda yalnız gizlilik değil ihtisar yani kısalık ta bahis mevzuudur. Çünkü siyakat ince, girift ve ekseriya noktasız yazıldığı için hem az yer kaplar, hem de çabuk yazılır bir yazıdır. Rık'a ile bir sahifelik yazı siyakatle dört beş satır teşkil eder. Sır sayılışında ihtimal ki siyakatle tutulması usulden olan kayıtların her memur tarafından değil bununla meşgul olanlar tarafından tutulmasından ileri gelmiştir. Halbuki siyakatle tutulan kayıtlar mühim şeyler olduğu için bu kayıtları o yazıyı öğrenmiş olanlara tutturmak tabiî idi. Nitekim bunun için suret-i mahsusada adamlar yetiştirilir ve kayıtlar onlar tarafından tutulurdu. Bunun böyle olduğuna kayıtların intizamı delâlet eder. Çünkü bu yazı ile tutulmuş olan defterlerde yanlış, çizik şöyle dursun bir leke bile yoktur. Eski Maliye kayıtları cidden muntazam tutulmuştur.

«Hat ve Hattatan» müellifi Habip Efendi (sayfa 22) otuz yediye çıkardığı yazıların son üçünün yani «Divanî, Siyakat ile Kırma» nın sonradan arttırıldığını söylemekte, ilâveten de «amma hak budur ki yirmi üçten sonra yazılan isimler ism i hat olmayıp sanattır ve sair esmaya ilâve olunarak anları tavsif eder. Bu suretle hutut mevzua-i asliyye yirmi iki olur» demektedir.

Siyakat yazısını Arap yazısından çıkararak ilk yazan (Hüsam-ı Rumî) olduğunu müverrih Âli «Menakıb-ı Hünerveran» da (sayfa 62) yazar: «Üslûb-i defter-i siyakatte dahi hoşnüvis ve mümtazlar vardır ki mucit ve muhterileri merhum Sultan Mehmet Han Gazi Evkafı kâtibi (Hüsam-ı Rumî) dir.»

«Siyakat Yazısı ve Kuyud-ı Atika» başlığı altında Belediye Mecmuasının 87 nci nüshasında yazıp bilâhara bir broşür halinde neşrettiği kıymetli bir tetkik yazısında (sayfa 5) Prf. Dr. Süheyl Ünver diyor ki: «Siyakat tahrif olunmuş bir yazı tarzıdır. Daha evvelleri de bu yazı malûm lu. Selçuklar da bu yazıyı kullanmışlardır. Lâkin kullanılan yazı tam siyakat değildir. Reyhanî denilen yazıdır. Hele son siyakat hiç değildir. Onun için çok eski bir şifredir. Hattâ bazı cihetleri Uygur harflerinde az çok bir müşabehet vardır. Hüsam-ı Rumî Muallim Cevdet Bey'in dediğine göre belki bunun bizde tatbikinde âmil olmuş ve bazı tadilât yapmış olabilir. Siyakatin Abbasîler zamanında da icat olunduğunu söyliyenler vardır.

«Yine Cevdet Bey'e göre Fatih devrine kadar esasen az bulunabilen kuyudat siyakate benzer bir yazı ile yazılmıştır. Bu yekdiğerini mütenakız cihetlerin tahkiki lâzımdır.

«Müverrih Hüseyin Hüsameddin Bey'e göre 910 tarihlerinde bizde siyakatin tatbikinde hizmet edenlerden biri Amasyalı Taci zade Câfer Çelebi'dir. Bu zat yirmi sene nişancılık etmiştir. Kuyudatı muntazam defterlerle siyakate çeviren bu zattır. Şu muhakkak ki siyakate benzer bir yazı Selçuklarda da vardır. (İbn-i Bibi) Tarihinin «Zikr-i İmaret baru-yi Konya ve Sivas der sene 618) bahsinin manzum kısmında:

Bu resimle olurdu ol vakit kâr
Siyakatle inşa hututu şumar
Muhasip ki fennine mahir ola
Rükn-i siyakatle kaadir ola
Kişi kim siyakatte kadir değil
Ulular huzurunda hazır değil

diye yazar. Bu satırlar yazının Selçuklar zamanında da kullanıldığına güzel bir vesikadır. O zamanlar yalnız yazı değil rakamlar da hususi bir tarzda tatbik edilmiştir. Muhasiplerin bu hususta ihtisas sahibi olmaları esas tutulmuştu. Siyakate vâkıf olmıyan memurlar mergup değildi. Defterhane memurlarından birisinin ifadesine göre satılan evrak miyanında Kanunî zamanında hazineye konmuş Selçukilerden müdevver ve siyakate benzer bir nevi yazı ile muharrer evrak da bulunuyordu. Bu suretle siyakat yazısının esası Selçukîlerden intikal etmiş olabilir. Bu cihette tereddüt yoktur. Bütün mütehassıslar bu noktada müttefiktir. Mamafih gerek Hüsam Çelebi ve gerek Câfer Çelebi bu tarz yazının ıslah ve tadilinde ve yeni bir şekilde tatbikinde âmil olmuş sayılabilirler.»

D'Ohsson «L'Empire Ottomane, 1787» adındaki üç ciltlik eserinde siyakati «Caractere finances» diye tavsif eder. Eserine 1193 (1779) tarihli bir siyakat nümunesi de koymuştur.

Siyakat yazısı bir çeşit değildir. Bunun kolay okunabilen nev'i olduğu gibi mütehassıs-

larca okunabilen nev'i de vardır. Uzun hatlarla biribirine karışık şekilde yazılmış olanları bulunduğu gibi, rık'a tarzında ve altları harflerin uzatılmasından mütevellit hatlarla yazılı olmıyarak kısa şekillerle yazılmış olanları da mevcuttur.

1110 (1698-99) tarihli siyakatler ince yazılmış ve girift bir haldedir. Bu sebeple eski siyakatler kolay okunamaz.

Siyakat yazısı umumiyyetle bir sıraya dizilmiş ve harflerin bazılarının sonları uzatılmış bir yazıdır. Eski Türk hekimleri el yazısı tıp kitplarında ve mecmualarındaki ilâç terkiplerinde herkes tarafından kolaylıkla okunmaması için siyakate benzer bir yazı kullanılmıştır.

Siyakat; noktalı veya noktasız olarak iki şekilde kullanılmıştır. Lâkin noktalılarda da noktalar tam konulmazdı. Elifba'da nokta hemen yok gibidir. Yalnız چ = c, پ = p, ش = ş harflerinde nokta vardır. Bazan nokta da ں = n yerinde kullanılmıştır. Ayrı ayrı kolaylıkla tanınabilen harfler bir araya gelmekle okuması güç bir şekil almaktadır. Son devre siyakat yazıları nisbeten seçkin yazıldığı için oldukça kolaylıkla okunabilirdi. Bununla beraber esas bilindikten sonra bunları okuyabilmek alışkanlık meselesidir.

«Siyakat alfabesini öğrenerek yalnız bununla siyakat yazısını söküp okumak kaabil değildir» diyen Muallim Cevdet (ölümü 1935) yazı hakkındaki mütalâası ile sarfettiği emek hakkında Osman Ergin'in hazırladığı (Muallim M. Cevdet, İstanbul, Bozkurt Basımevi. 1927, sayfa 692) şu tafsilâtı veriyor:

«Bu yazıyı okuyabilmek için miftah (anahtar) gibi bazı kelimelerin düstur şeklinde yazılmış örneklerine ihtiyaç vardır. Ben de birçok miftahların yani harflerin değil kelimelerin hususiyyetlerine dikkat ettim. Fakat siyakat muhtelif ellerde ve yazmanlarda öyle tuhaf şekiller almış ki benim tesbitini düşündüğüm miftahların da her vakit her çeşit yazıyı halle yaramıyacağını gördüm. Bir kelimenin de bazan pek çok miftahları görülüyor. Bunların hepsini toplamak büyük bir zaman alacaktır. Hayatımın şu onbeş senesi zarfında ümmin surette beni azar azar eriten ve yoran hastalık diğer çalışmalarım arasında başarmıya imkân vermedi. Yoksa böyle sayfalar dolusu listeler hazırlamak ve onları neşretmek isterdim. Buna muvaffak olamadım. Yalnız topladığım malûmatın nümuneleri - ne kadar eksik olsa yine - bu yazı ile alâkadar olacaklara faydalı olacağı kanaatındayım.»

Siyakat hakkında esaslı izahatla beraber birçok örnekler de koymak suretiyle bu yazıyı öğrenmek istiyenler için « Siyakat Yazısı, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1941 » adlı ve kıymetli bir eser yazmış olan Mahmut Yazır «Siyakat yazısı, okunması cidden zor olan yazılardandır. Bu zorluğun birçok sebepleri de vardır» dedikten ve «pek mühimlerinden bazılarına burada işaret etmek faydalı olacaktır» mütalâası da ilâve ettikten sonra (Sayfa: 5 ve mütaakıp) şunları yazıyor:

«1 — Asıl siyakat harfleri, diğer yazıların harflerinden ayrı bir şekilde olmamakla beraber her yerde aynı siyakat harfleri kullanılmamış, yerine göre nesih kırması, tâlik kırması, ince divanî, rık'a kırması ve hattâ kûfî hurdesi gibi bazı yazıların harflerinden de karıştırılarak yazılmıştır. Anın için yalnız siyakat harflerinin müfret ve mürekkep şekillerini görmek, o karışık harflerle yazılmış olan kayıtları okumıya bir dereceye kadar hizmet etse bile diğer taraftan yanlış okumıya da sebep olur. Meselâ ﻉ şekli yerine göre on ve hattâ onbeş türlü okunmıya ihtimali bulunan bir kelimedir. Asıl siyakat harfleriyle yazılmış ise ﻉ dir, becayiş okunur.

«2 — Binaenaleyh, diğer yazıların harf şekillerini veya hiç olmazsa bunlardan siyakate sokulmuş olanlarını dahi öğrenmek lâzım gelecektir. Bundan dolayı siyakat harflerini aşağıda arzederken böylelerini de kaydedeceğiz. Mamafih, bunların hepsini tahdit ve tesbite yine imkân yoktur. Çünkü bunlar, yazılmış siyakatler kadar çok ve çeşitlidirler.

«3 — Siyakatte de noktalı harfler esasen mevcuttur. Fakat bu yazıda gözetilen sür'at, ihtisar ve sırrıyyete (gizlilik) mebni birçok yerlerde nokta bil'iltizam terkedilmiş ve takdirleri karineye, makamın icaplarına, zekâ ve dikkate velhasıl meleke ve ihtisasa bırakılmıştır.

«4 — Lisanın ıslahı bakımından ayrı yazılmak icabeden harflerin siyakatte ekseriya bitişik olarak yazılması hemen hemen bir kaide gibidir. Buna fazla bağlanan hattatlar veya kâtipler yazdıkları harflerin şekillerini bildiğimizden bambaşka bir kılığa sokmuş bulunduklarından ayrıca ve zamanla ve hattâ ehlinden bilinmesi icabeden hususiyyetlerdendir. Misal: ﻉ , ﻉ , ﻉ kelimelerinden evvelkisi: Ezan, ikincisi: Abdullah, üçüncüsü: Mahmut okunur.

«5 — Bazı harflerde ve kelimelerde şahısların yazış tavırlarından doğmuş ince başkalıklar da bulunur ki bunları siyakat harfleri-

nin şu veya bu şekillerini görmekle ayırdetmek veya bunları yazı ile tarif ve tesbit edebilmek mümkün değildir. Bunlar, nihayet bozuk siyakatlerle yazılmış kayıtlar üzerinde uzun zaman çalışmakla halledilebilecek inceliklerdir. Meselâ: ﷲ , ﷺ , ﷺ gibi sırasıyle (illallah, ehali, derun okunurlar.

«6 — Demek ki siyakatın aşağıda arzedilen harf şekillerini bellemek iptidaî halde bulunanlar için bir dereceye kadar müfit olsa bile yukarda kaydedilen sebeplerden ve bunlara inzimam eden hususiyetlerden dolayı güdük bir bilgi olmaktan ileri geçemez. Anın için önce eski yazıların kendi usul ve kaidelerine ve yazılar arasındaki umumî irtibat esaslarına dayanarak sağlam bir surette bellenmesi ve siyakatın en sona bırakılması şayan-ı tercih görülür. Bu sayededir ki hafıza birçok hususî şekilleri zapt ve hıfzetmek yorgunluğundan kurtulacağı gibi diğer yazılarla yazılmış eski kayıtları da okumak imkânı elde edilmiş, aynı zamanda düşülebilecek hataları bulup tashih etmek kudreti de hasıl olmuş bulunur.

«7 — Siyakatte başlı harfler umumiyyetle küçük, bacaklı harfler kısa, çanaklı ve Kavisli olanlar da düzümsü yazılır. Bununla beraber bazan başlar büyük, bacaklar uzun, çanaklar kavislice olur. Harfler, kelimeler, satırlar daima biribirine yakın ve hattâ bitişmiş bile bulunur.»

Eserde bundan sonra işaretler, harfler gösterilmiş ve bunları takiben misaller verilerek yazının bütün teferruatı izah olunmuştur. Sonuna siyakatle yazılmış yazıların fotoğrafları da konulmak suretiyle eserin faydası bir kat daha arttırılmıştır.

Siyakatın yazısı gibi rakamları da ayrı ayrı idi. Birli rakamlarını okumak kolaysa da hep bir araya gelince onlu, yüzlü, binli rakamları okumak müşküldür. Bunun mâruf şekillerine alışmak lâzımdır. Çünkü bunlar alelâde rakamlara benzemez. Siyakat rakamları Arap kelimelerinden ihtisar edilmek suretiyle tertip olunmuş idi. Daha doğrusu bir nevi remzdi. Bu rakamlar eski erkam-ı Hindiyyeye tekabül etmektedir.

Tapuda kayıtlar 1295 (1878) senesine kadar siyakatle tutulmuştur.

SİYAKAT RAKAMI (سیاقت رقمی) [*San.*] Her bir adedin (sayının) mertebe ve kemiyyetini ifade için Arap isimlerinden muhaffef olarak tertip edilen rakamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asıl ismi «Erkam-ı divaniyye» olan bu rakam alâmetleri siyakat yazısı ile beraber istimal edilmiş olmasından kinaye olarak Osmanlılar tarafından bu suretle adlandırılmıştır. Bunlar Hind rakamları gibi birden dokuza kadar olan adetlere mahsus birer işaret değildir. Bu rakamların ahadı ile aşaratı biribirinden farklıdır.

SİYAKAT VAVI (سیاقت واوی) [*Hal.*] Mecaz yoluyla iki büklüm, kanbur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Siyakat yazısının vavı o türlü olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

SİYA SANCAK (سیا سنجاق) [*Bah.*] Teknenin sancak taraf kürekçilerinin siya etmeleri için verilen kumandaya denir. İskele tarafı küreklerinin aksine işlettirilmesi için verilen kumandaya da «Siya iskele» denilir.

SİYASET ÇEŞMESİ (سیاست چشمه‌سی) [*Hal.*] Topkapı Sarayı'nda kabahatli sayılanların başlarının kesildiği çeşme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine « Cellât çeşmesi » de kullanılırdı. Vesikalarda her ikisi geçer.

SİYASET-İ ÂMME (سیاست عامه) [*Fık.*] Bütün bir cemiyyetin salâh ve intizamı için iltizam olunan bir kısım hükümler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tazir demek olan siyasetin tarifi şöyledir: «Veliyy-ül-emrin raiyye üzerindeki emr ü nehyi», « Adaba, mesaliha, intizam-ı emvale riayet için mevzu kanun», «Dünya ve ahirette necatlarına bâdi olacak bir yola insanları irşad ile beşeriyyetin salâhına çalışmak.»

«Türk Hukuk Lûgati»nde siyasetin «Tedbir-i umurdan, her işi güzelce tesviyeye kıyamdan ibaret cemiyyetli bir kelime» olduğu da yazılıdır.

SİYASET-İ HASSA (سیاست خاصه) [*Fık.*] Bazı cürüm sahipleri hakkında ve bu katil suretiyle olsun, vuku bulacak zecir ve te'dip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nehb ve garet gibi, fısk u fücur gibi memnu fiillere mükerreren cür'et edenlerin kahr u tenkil edilmesi bu kabildendir.

SİYASET-İ ŞER'İYYE (سیاست شرعیه) [*Fık.*] Ülülemr denilen hükümdarla onun vekilleri bulunan ve Osmanlılarda Vezir-i âzam'ın, taşralarda eyalet valileriyle sancak beylerinin ve emsali salâhiyyet sahiplerinin tertip ettikleri ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir tarifle âmmenin salâh ve intizamı için İslâmiyyetin muamelât ve kubatta kabul ve iltizam ettiği hükümler demektir. Ölümden, el kesilmek, göz çıkarılmak, diş kırılmak, hapsedilmek gibi muhtelif tazir şekilleri bu tâbirde dahildir.

Yazdığı yazıları mustatil şekilde ve genişliğine ciltlenmiş defterlere yazdığı için (Cöngî) adıyle anılan Hicrî onbirinci (Milâdî onyedinci) asır ulemasından (Dede Efendi) ümera tarafından tatbik olunan cezalar hakkında «Siyasetname» adlı Arapça bir eser meydana getirmiştir. (Dede Cöngî) nin bu eseri Bursalı Mehmet Sebz Efendi tarafından zamanının sade Türkçesiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Sonradan Şeyhülislâm olan Meşreb Zade hafidi Mehmet Ârif Efendi de zamanının şeyhülislâmı Ârif Hikmet Bey'in tavsiyesiyle ikinci defa tercüme eylemiştir. Bu tercüme evvelkine nazaran mustalahtır.

SİYEH KALEM (سیه قلم) [*San.*] Eskiden kara kalem resim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Siyeh, kara demek olan siyahın hafifletilmiş şeklidir.

SİYEHMEST (سیه مست) [*Hal.*] Fazla sarhoş yerinde kullanılır bir tâbirdir..

Siyehmest olma aklı etme zâil
Beher bîcâ kelâmı olma kaail
Aynî

SİYER (سیر) [*Ede.*] Cenab-ı Peygamber'in hayatından bahseden eser yerinde kullanılır bir tâbirdir Tarihin şimdi biyoğrafi adı verilen bir faslı sayılır. Arapça siyer; siyretin cem'idir. Siyret; insanın tuttuğu yol, gidiş; ahlâk, tavır, hareket demektir. Hadis'e ait eserlerde cihadla birlikte bahis mevzuu edilir.

Siyretin cem'i olduğu siyer ise tarikat, haslet, heyet ve bir nevi hareket mânasını ifade ettiği gösterilen «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu) nda (3 üncü cilt, sahife 373, Siyer Maddesi) deniliyor ki: «Maahaza siyer tâbiri, müverrihler tarafından en ziyade Peygamber-i Zişan Efendimizin evsaf ve menakıbinden, yüksek mücahedelerinden bâhis olan kitaplara verilen bir unvandır. Bu itibar ile «Kitab-üs siyer» tarihin hususi bir şubesi makamında bulunmuş olur.

«Hukuk kitaplarında cihada ait mebahis ve ahkâmı ihtiva eden kısma «Kitab ül-cihad» denildiği gibi «Kitab-üs-siyer» de denir.»

Âferin ey siyer nüvis-i Habib
Ehl-i imanı eyledin tatyib
Muallim Naci

SİYERCİ (سیرجی) [*San.*] Hükümdar saraylarında Peygamber'in ve ashabının hayatından, gazvelerinden ve muahhar devirlerdeki İslâmî fütuhattan bahsetmeyi meslek ittihaz edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aarpça siretin cem'i olan siyer reviş, ahlâk, etvar, meşrep gibi insanın mânevî ve zahirî âdetleri mânasına gelir. Siyer; tarih yerinde de kullanılır. Siyerciler gitgide mevzularını gayr-ı dinî sahalardan almıya ve «kıssahan» ismiyle anılmıya başlamışlardır. Kıssahanların bazıları Peygamber ailesini, din imamlarını ve hükümdarları medheden fıkralar da naklettikleri için gitgide «meddah» namı almışlar ve sonradan ilk ikisi unutularak bu türlü sanatkârlar neden bahsederlerse etsinler «meddah» diye anılmışlardır.

SİYİL (سیل) [*Bah.*] Direği istenilen istikamette tutmak için direk ile güverte iskaçası arasına konulan kamaların adıdır.

SOBRAMANİ ÇUHA (صوبرامانی چوخه) [*Gig.*] Kaputluk yeşil çuhanın adıdır. Vesikalarda «sobramin» suretinde de geçer. Yeniçeri çorbacılariyle Sekban bölükbaşıları bundan yapılan kaput giyerlerdi.

SOF (صوف) [*Gig*] İnce keçi kılından şalî gibi dokunan bir nevi kumaş adıdır. İnce sof, kalın sof, muhayyer, mevceli nevileri olduğu gibi yapıldığı yere göre Ankara sofu, Bağdad sofu adını da alır. En muteber ve meşhur olanı Ankara sofudur. Eski zamanlarda Ankara'ya Engüri denildiği için vesikalarda «Engüri sofu» diye geçer.

Çok eski zamandan beri Ankara'da sof dokunmaktadır. Ankara keçilerinin tiftiği çok iyi olduğu için dokunan soflar ipek gibi parlamakta ve dayanıklığı rüçhanına sebep olmaktadır. Ankara sofları vaktiyle memleket dışına, Avrupa'ya da satılır, bu yüzden memlekete yabancı paranın girmesine sebep olurdu. Softan erkeklere kürk, cübbe; kadınlara ferace yapılırdı. Son zamanlarda ceket yapılmaktadır.

Görmüşüz çok mutaassıp sofî
Rehn edip pîr-i mugane sofi
Fazıl

SOFA (صوفه = صفه) [*Mim.*] Binaların içinde büyük ve geniş olarak bırakılan ve odaların kapıları oraya açılan yere verilen addır. Doğrusu soffa olan ve halk arasında sofa suretinde kullanılan bu tâbir için «Sanat Ansiklopedisi»nde (Sofa Maddesi) «Ferah ve sefalı yer mânasına sefa'dan veya düzlük mânasına safih'den gelmiş olması muhtemel» olduğu kaydedildikten sonra deniliyor ki: «Eski Türk evlerinde odalardan daima böyle geniş bir sofaya çıkılır. Burası ev halkının birleştiği ve oturduğu ferah ve büyük bir oda mahiyyetindedir.

Saray ve konak gibi büyük binalardaki sofaların büyüklerine divanhane tâbir olunur. Meclis kurulan yer mânasınadır. Anadolu evlerinde bu sofaların bir tarafı duvarsız ve bahçeye nazır olarak açık bırakılmış ve tavanının bu kısmı fasılalı direklerle tutturulmuştur ki bunlara Türkiyenin muhtelif mıntakalarında ayrı ayrı isimler verilmektedir. Ankara ve civarındaki evlerin önü açık sofalarına sergâh, Kütahya, Eskişehir ve Konyada yazlık, İzmir ve civarında hanay ve bazı yerlerde tahtapoştan muharref tahtaboş denir. Şam ve Bağdad taraflarında eyvan ve İran'da talâr, Türkistanda talvar tâbir olunur. Sofa tâbiri daha ziyade her tarafı kapalı ve odaların ortasında bulunan geniş kısımlar hakkında kullanılır. İstanbul evlerinde önü açık sofalar olmadığı için bunların büyüklerine divanhane ve küçüklerine sofa tâbir olunur. Önü açık olanlara ise tahtaboş denir ki şimdi veranda veya örtülü taraça denilmektedir. Cami ve tekkelerde ve büyük koğuşların içinde sütunlar veya kısa parmaklıklarla ayrılmış olan oturmağa mahsus geniş kısımlara da sofa denir. Süleymaniye Camii'nin yan sofaları gibi.

«Bazı sofalarda döşemenin pencerelere yakın olan kısmında oturmağa mahsus olarak zeminden yüksekçe yapılan geniş sekiler olursa bu gibi sofalara da setli sofa denir. Camilerin avlularında cami binasına girilen cümle kapısının iki yanında ve revaklar altında yüksekçe olarak yapılan son cemaat yerlerine de sofa tâbir olunur.

2 — Kabristanlarda zeminden yüksekçe olarak set halinde yapılmış ve mütaaddit mevtaların gömülmesine ait mezarlıklardır. Bunların topraklarını tutmak için etrafına kısa duvarlar örülür ve bazan da etrafına parmaklık çekilir. Bunlar ekseriya aynı bir ailenin ölülerine tahsis olunur. Bunlara aile sofası denir.

3 — Oturulacak yer ve set mânasına da kullanılır. Sofalı çeşme ki iki tarafında oturulacak yeri olan çeşme demektir. Su kablarını doldıranlar destileri doluncıya kadar burada oturup dinlenir ve kablarını koyarlar.

4 — Otellerde müşterilerin oturması ve beklemesi için yapılmış olan etrafı kapalı ve ekseriya sütunlarla müzeyyen ve üstü camlı, büyük, kapalı avlulara da denirse de diğer sofa ve salonlardan tefrik için buna hol tâbir olunmalıdır.

5 — Bahçelerde çiçeklerin toplu olarak bulundurulduğu az irtifada toprak döşek. Lâle sofası, karanfil sofası, çiçek sofası gibi.»

§ [*Sar.*] Hırka-i Saadet dairesinin yirmi iki günde bir kere süpürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. O gün hizmet nöbetçilere münhasır değildi. «Hane-i Hassa» ağalarının çoğu mefhareti mucip sayılan bu hizmeti görürlerdi.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ıstılahlarındandır. Koğuş yerinde kullanılırdı.

SOFA-İ HÜMAYUN (صفهٔ همایون) [*Sar.*] Padişahın oturduğu sofaya verilen addır. Buna «Hünkar sofası» da denilirdi.

SOFA KÖŞKÜ (صفه = صوفه کوشکی) [*Mim.*] Topkapı Sarayındaki kasırlardan birinin adıdır. «Topkapı Sarayı'nın dördüncü yerinde sofa ismiyle anılan setler üzerindeki binalardan birisi de Mustafa Paşa köşküdür. Binaya ayrıca sofa veya «Merdiven başı kasrı» da denildiğini kaydeden Halûk Y. Şehsuvaroğlu (Sofa köşküne dair, Cumhuriyet, 30 Ağustos 1953) şu tafsilâtı da veriyor:

«İlk inşa tarihi bilinmiyen kasır, muhtemelen yaptıranın ismine izafetle Mustafa köşkü diye yâd edilir olmuş, fakat sonraları esaslı tâmirlere, değişikliklere uğramıştır. Bugün sağlı sollu iki odadan müteşekkil kasrın ortasına tesadüf eden ve alt bahçeyi lâlelikten ayıran binanın en eski kalıntısı olan kapı kemerinin bir yanında 1704 (1116) de III. Ahmed'in yaptırdığı tamire, diğer tarafında I. Mahmud'un 1752 (1166) de yaptırdığı diğer esaslı bir tamire ait iki kitabe mevcut bulunmaktadır.

«1116 tarihli kitabede burada mevcut (sofa, kasır, duvar, havuz ve bahçenin cümleten ve yer yer tamire muhtaç) olduğu belirtilmektedir. III. Ahmed kasrı baştanbaşa tamir ve yeniden ihya etmiş ve içini devrinin tezyinatiyle süsletmiştir.

«Bu suretle sofa köşkü bugünkü inşa ve tezyin karakteriyle Lâle devri'nin ayakta kalabilen pek nefis bina örneklerinden birini teşkil etmektedir.

«Bina bir istirahat köşkü olarak ferah bir mimaride yapılmıştır. Şair Dürri'nin III. Ahmed için yazdığı tarih kitabesinde bu ferahlık (Zevk ede bunda gönül hoşluğuyla daima) (Sofa köşkü oldu hâlâ sofa-i sahn-ı safa) mısralariyle belirtmektedir.

«Sofa köşkü bir orta kısmı ve iki çıkıntısiyle üç parçadan ibarettir. Yanında merdiven başından geçilen alçı ocaklı küçük bir namaz odası ile bir ayakyolu vardır.

«Üç parçadan müteşekkil olan büyük odanın sedlerinin etrafı birinde yedi, diğerinde sekiz olmak üzere onbeş pencere ile bir taraftan lâleliğe, diğer taraftan alttaki büyük ha-

vuzlu bahçeye nazırdır. Pencerelerin üstünde ayrıca alçı pencereler bulunmaktadır. Orta kısımda mevcud iki kapıdan biri lâle bahçesine diğeri hem lâle bahçesine, hem aşağıya inen merdiven başına açılmaktadır.

«Sofa köşkleri arasında bu onsekizinci asır binasının tezyinat karakterini, diğerlerinin nefis çini duvarlarına ve klâsik nakışlı tavanlarına mukabil pek ince bir tahta oymacığı ve yer yer çiçek nakışları teşkil etmektedir.

«Oymalı inişler, nakışlı kapılar, duvar kitabeleri ve bilhassa üç parça halindeki tavan Türk rokokosunun en nefis örneklerindendir Duvarı çepçevre talik bir yazı ile Hakani Mehmed Bey'in Hilye'sinden alınan beytler süslemektedir.

«Büyük salonun iki setli kısımlarında, pencere kenarlarını sedirler işgal etmekte, ortada 15. Lui'nin I Mahmud'a hediyye ettiği Duplessis imzalı, altın yaldızlı bronz mangal durmaktadır. Bazı şamdanlar, saatler, Edirnekâri bir küçük masa, Japon işi dolaplar, salonun sonradan konulmuş eşyaları arasındadır.

«Sofa küşkü de, Osmanlı hükümdarlarının harem dışında geçen zamanlarında hemen her gün uğradıkları yerlerden biri bulunmaktadır. Burada kabuller olur, Huzur dersleri verilir, eğlenceler, oyunlar tertip edilir, saz âlemleri yapılırdı.

«III. Ahmet Kalaylı Koz Ahmed Paşa'dan sadaret mührünü bu kasırda aldırtmış, Kırım Hanı Devlet Giray'la, Deli Petro'nun ahvalini bu geniş salonda konuşmuştu.

«Kırım Hanı, Mustafa Paşa köşkünün altın yaldızlı tavanlarını dolduran gür sesiyle o gün padişaha; (Şevketlû hünkârım, bu kâfir bir hilekâr ve mekkâr kâfirdir. Eğer sulhuna itimat ve arz mahzarlarına iğmaz-ı ayn-ı itimat buyrulursa aynı âkıbet kâi pek duşvar olur, Hele Kırım memleketi şimdiden elden gitti, Rumeli de kabza-i tasarruftan çıkmağa yüz tutmuştur. Ve bu kâfirin kasdı İstanbul olup umumen reaya keferesiyle ittihat ve ittifak üzere olduğu zâhir olmuştur) demiştir.

«Han'ın bu açık ve mert sözleriyle meşverette bulunanlar titremişler, III. Ahmet Devlet Giray'a an'anevî kadifeye kaplı kürk, mücevher iki sorguçlu samur kalpak, mücevherli kılıç, sırma eğerli bir at hediyye etmiştir.

«Mustafa Paşa köşkünde o acı meşveretten sonra belki Prut zaferinin şenlikleri yapılmış, III. Ahmet sedirinden sazendelere, o günlerin şevki içinde kimbilir ne cömerd ihsanlarda bulunmuştu.

«I. Mahmut cülûsundan sonra ilk defa Rebiülevvelin yirmiyedisinde Sofa Kasrına gelmiş ve burada has odalılara atiyyeler vermişti. Padişah burada zaman zaman oyun oynayan iç ağaları, musiki fasılları yapan sazendeleri altınlarla taltif ederdi.

«III. Osman üç senelik kısa saltanatında Merdivenbaşı kasrında (Faslı musiki ve tomak el'abı ile zevkyap olur), bazı günlerde burada yemek yiyip kahve içer ve namaz odasında bir miktar eğlenip) hareme avdet eylerdi.

«III. Mustafa cülûsuna yazılan kasideleri Sofa köşkünde okutup dinlemiş, o da selefleri gibi köşkün geniş pencerelerinden kâh kar topu, kâh tomak oyunları seyretmiş, burada baharın alâmeti sayılan ilk nisan sularını kimbilir kaç yıl dualar ve saadet temennileriyle içip ihsanlar dağıtmış, av ağalarının getirdikleri avlar için, çantacıdan alınan paralar verilmişti.

«I. Abdülhamid de Huzur ders'lerini bazı ramazanlar Mustafa Paşa köşkünde yaptırırdı, 1775 yılında kızı Hatice Sultan'ın doğumu münasebetiyle yapılan büyük şenliklerde padişah Sofa kasrına gelip tantana-i pür velvele mehterhane ile enderun-ı hümayunu ağavatı kullarına para ve altın dağıttırmıştı

«1790 yılında Mehmet Mekki Efendi (Beyzayı meşihatı) giymek üzere saraya davet olunduğu zaman Mustafa Paşa köşkünde ağırlanmış ve buradan sünnet odasına götürülüp III. Selim'in huzuruna çıkarılmıştı.

«O yılın ramazanında hazine-i hümayun hocası Veliyyiddin Efendi Zade Seyyit Abdurrahman Efendi ile refiklerinin Huzur dersleri de gene aynı Mustafa Paşa köşkünde dinlenmişti.

«III. Selim yer yer harap olan kasrı gene aynı yıl içinde (hariçten ve dahilden serapa sıvaları tecdit vesair tamirlerle) yenileştirmişti.

«Topkapı sarayının son sakini olan II. Mahmut ömrünün son yıllarında Mustafa Paşa köşkünde bazı musiki fasılları yaptırıyor ve ecdadından bütün hayatlarını geçirdikleri bir meydan üstünde belki geçmiş zamanları ve kendi saltanat yıllarını düşünerek memnun ve mahzun hâtıralara dalıp gidiyordu.»

— **SOFA KURMAK** (صوفا قورمق) *[Tul.]* Tulumbacılar arasındaki her hangi bir rajonsuzluğu halletmek için reislerin idaresi altında toplantı yapılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rajonsuzluk, usulsüzlük demektir.

Osman Ergin «Tulumbacılar» hakkında izahat verirken (Mecelle-i Umur-u Belediye, birinci cilt, sayfa 1196) bunun için şunları yazıyor:

«Devair-i merkeziyye ve mahallât tulumba ocaklarında (Sofa) namıyle bir nevi sulh ceza mahkemesi de vardır. Bu mahkemenin reisi tulumbanın asıl reisi olup toplantı halinde (Sofa) nın makam-ı mahsusuna gelir. Tulumba uşakları da gelip karşısında otururlar. Herkes toplandıktan sonra «fenerci» maznunu (kabahatliyi) (sofa) ya getirerek elindeki kırbacı reisin önüne bırakır. Badehu maznunun kabahatını şerh ve tâdat (sayıp dökmek) ederdi. Bu mahkemede iki nevi ceza verilirdi: Tomruk, kırbaç.

«Tomruk: Maznunun ayağına pranga vurup cezası kaç gün tâyin edilmiş ise o kadar gün koğuşta bağlı kalmaktan ibaretti. Fakat mahkûm tomruğa vurulduktan sonra bir yangın zuhur ederse o zaman pranga derhal açılır, mahkûm da kurtulup koşardı.

«Kırbaç: Reis kaç tane hükmederse derhal infaz ve icra edilirdi.»

SOFALARI BİR TERTİP (صفه‌لری بر ترتیب) [*Ask.*] Araları iyi olan Yeniçeri ortaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ortalardan her hangi birinde zuhur eden bir hâdise üzerine sofaları bir tertip olan ortalar tarafından o ortanın yardımına koşulurdu. Semer devirmek gibi ocaklıları en ziyrde kızdıran hâdiselerde her iki tarafa yardım edenler çıkar, arada kan döküldüğü de olurdu.

SOFALI (صفه‌لی) [*Sar.*] Hırka-i Saadet dairesinde süpürücü, temizleyici hademe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların mensup oldukları kuruma «Sofalı ocağı» denilirdi.

SOFALILAR (صفه‌لیلر) [*Ask.*] «Tashih-i Bedergâh» suretiyle Yeniçeri ocağı'na yazılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehir delikanlıları askerlik imtiyazlarından istifade etmek ve bu sayede gezip tozmakta serbest olmak için ulûfesiz yeniçeri yazılır ve yazıldıkları ortanın nişanını kollarına ve baldırlarına dövdürürlerdi. Muharebe olunca turnacıbaşılar gönderilerek takım takım toplanıp ordu-yi Hümayuna getirilirler ve «tashih-i bedergâh» yani adları kütüğe geçirilip ulûfeye istihkak kesbederlerdi.

SOFALILAR PALÛDECİSİ (صفه‌لیلر پالوده‌جیسی) [*Sar.*] Silâhdarın maiyyetindeki Enderun-ı Hümayun Hassa ocağı'nın zâbitine verilen addır. «Emin hasekisi» de denilirdi. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas olunmuştur. Asıl vazifesi saray muhafızlığı idi. Ulûfe dağıtılma merasiminde Sadrazam'a giydirilen hil'ati getirmek de vazifesi cümlesindendi.

SOFALI OCAĞI (صفه‌لی اوجاغی) [*Sar.*] Hırka-i Saadet dairesinin temizlik işini gören teşekkülün adıdır. Silâhdarın maiyyetinde olan ocağın zâbitine «Sofalılar palûdecisi», «Emin hasekisi» denilirdi.

SOFA TEZKİRESİ (صفه تذکره‌سی) [*Ask.*] «Tashih bedergâh» usulüyle Yeniçeri ocağı'na yazılanlara ocağa mal edildiklerine dair verilen vesikanın adıdır. Yeniçeri ocağı'nın kuruluşunda ocağa girmek için sıkı şartlar konulmuş ve bu şartlara riayet edildiği müddetçe Yeniçeriler nizam ve intizamlarını muhafaza ettikleri gibi Tük bayrağını kıt'alara dikmek muvaffakiyyeti gösterilmişti. Sonradan tedricen bozulmıya başlıyan yeniçerilik Üçüncü Sultan Murat'ın meşhur sünnet düğünü vesilesiyle kendisini eğlendiren çalgıcılarla oyuncuların ocağa girmeleri hakkındaki arzularının yerine getirilmesi yüzünden ilk ve mühim darbe indirilmiş, 1153 (1740-41) senesinde ortaya bir de «Ulûfe»nin alınıp satılması meselesinin çıkarılması ikinci ve amansız bozgun vesilesini teşkil etmiştir. Bu müsaadeler verilince önüne gelen ocağa yazılıyor, fakat nizamlara riayet etmiyerek bir taraftan da iş ve gücü ile meşgul oluyordu. Bir takım serserilerin ocağa girmiş olmaları ise halkın başına belâ kesilmelerini doğurmuştur. İşte bu gibiler taşradan gelen bir hemşehrilerini hemen yakalıyor, «gel yoldaşım seni Yeniçeri idelim» diyerek mensup oldukları orta kışlasına götürüp Yeniçeriliğe kaydedildiğine dair «sofa tezkiresi» aldıktan sonra yazıldıkları ortanın alâmetlerini kollarına ve baldırlarına dövdürürlerdi. Sofa tezkiresi bu itibarla yeniçeri kayıt vesikası demek oluyordu. Orta çorbacısının mührünü ve ortanın nişanını havi olan tezkire aynen şöyle idi: «Mümininiz kalû belâdan beri, Hakk'ın birliğini eyledik ikrar. Bu yola vermişiz seri, Nebimiz vardır Ahmet Muhtar. Ezelden beru mestaneleriz. Nur-u İlâhide pervaneleriz, bir bölük bu cihanda divaneleriz. Sayılmayız parmakla, tükenmeyiz kırılmakla. Taşradan sormakla kimse bilmez halimiz. Oniki imam oniki tarik cümlesine dedik beli. Üçler, yediler, kırklar, Nur-u Nebî, Kerem-i Ali, pirimiz Sultan Hacı Bektaş Veli. Bin iki yüz otuz dört senesi, Cennetmekân Firdevs âşiyan kanun sahibi Elgazi Sultan Süleyman Han Hazretlerinin kurduğu nizam-ı müstahsen üzere ondokuzuncu bölüğün çorbacısı Hüseyin Ağa'nın izniyle aşçı usta ve odabaşı ağa ve cümle ihtiyarların marifetiyle Mehmet Ataullah Efendi İbn-i Abdurrahman Bey yoldaşlığa talip ve ragip olup ismi kul defterine kayıt ve sofamıza yağmurluk vaz' edip yedine

işbu sofa tezkiresi ita kılındı. Vakt-ı hacette ibraz oluna. 5 sefer 1234 (1818).»

Bu tezkirenin kenarları eski yazma eserler gibi tezhip makamında selvi işlemeli idi. Üstündeki iki mühürden birisinde seyyit Hüseyin 19 yazılı olduğu gibi bir de selvi resmi bulunurdu. Mühür Çorbacı Hüseyin Ağa'nın mührü olduğu gibi selvi de bölüğün sembolü idi.

SOFİ (صوفي) [*Sof*] Tasavvuf ehli olan ve onlardan gibi görünenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu Sûfî suretinde kullananlar da vardır. Bu fark ıstılahın menşeinden ileri gelmektedir. Softan, sofostan, safadan, sıfattan, safvetten geldiğine kail olanlar, yahut dindarlıktan kinaye olduğunu düşünenler Sofî; Sufan veya Sufaneden, yahut Suffadan geldiğini ileri sürenler ve kaba saydıkları sofu'dan ayırmak istiyenler de Sûfî suretinde kullanmışlardır.

Sofîyi başka başka tarif edenler olmuştur. Bir kaçının tarifi şöyledir:

«Sofî; o kimselerdir ki kalbi Allah için safvet bulmuştur.» (Beşir bin El Haris El Hâfi El Sofî).

Yani tertemiz olmuş ve berraklık kazanmıştır.

«Sofî; Hakkın kendisi için seçerek onunla safa üzere bulunduğu nefsinden kurtararak onunla ilişiği kestiği ve bir dâvayı yüklemediği kimsedir.» (Bendar bin El Hüseyin).

«Sofî safa ile sof'u giyen, sevgiye cefa tadı tattırmıyan, dünyaya aldırış etmiyen ve Hazret-i Muhammed Mustafa'nın yolunu tutan kimsedir.» (Ebu Ali Ruzbari).

«Sofî; bulanıklıktan kurtularak durulan, düşünce ile dalan, beşerden kesilerek Allah'a bağlanan ve altın ile taşı bir sayan kimsedir.» (Sehl bin Abdül-üt-Tüsterî).

Sofîyye'yi İslâm dininin, sofiye içtihadına göre, müteşekkil bulunduğu dört rüknün yani şeriat, tarikat, hakikat ve marifetin hikmet ve esbabına vukuf kesbedenler suretinde izah eyliyenler de olmuştur.

Diğer bir rivayete göre sofîlerin «Ehl-i Soffa» ya benzemeleri kendilerine bu ismin verilmesini mucip olmuştur. Bazılarına nazaran sofî kelimesinin aslı safevî olup talaffuz sakil (ağır, güç) olduğundan sofî kelimesine kalbolunmuştur. Sofî kelimesi için saf'tan müştak bir kelimedir diyenler de vardır. Bu kelimenin Rum «Sofiya» sından veya Yunan (Sofus) undan alınmadır diyenler dahi olmuştur. Yine Sofî'nin Kâbe'ye hizmet eden ve ibadetle iştigalleri hasebiyle sofî adını alan «Mudar» kabilesine mensup bir kabile isminden alındığını söyliyenler de bulunmuştur.

Sofî tâbirinin yünden bir kumaş olan «sof» a nisbetle vücude gelmiş olduğuna «Sofî ve Tasavvuf» kelimeleri hakkında başlı başına bir eser vücude getirmiş olan Sadık Vicdani Bey (Tomar-ı Turuk-u Aliyye, 4 üncü kitap, Sofî ve Tasavvuf, sayfa 60) ihtimal verdiği gibi Darülfünun müderrislerinden Mehmet Ali Aynî'de (Ölümü 1945) «Tasavvuf tarihi, sayfa 180» buna kail olmaktadır.

İlk evvel Sofî lâkabını alan zâhitlerin büyüklerinden künyesiyle meşhur (Ebu Haşim-el-Kûfî) dir. Ebu Haşim Hicrî ikinci (Milâdî sekizinci) asrın ortasında (hicrî sene 150 (767)) vefat ettiğine göre bu tâbirin ikinci asrın ilk yarısında meydana geldiği anlaşılır.

Ömer Rıza Doğrul (Ölümü: 1952) kıymetli birçok dinî ve içtimaî kitapları arasında yer alan «Tasavvuf» adlı eserinde (Kâğıt ve basım işleri Anonim Şirketi, İstanbul, 1948, sayfa 60 ve mütaakıp) «Sofî kelimesinin asıl ve tarihi» hakkında şunları yazıyor:

«Sofî kelimesinin ne vakit ortaya çıkmış olduğu üzerinde türlü fikirler ileri sürülmektedir. Bazılarına göre bu söz hicretin iki yüzüncü yılından evvel, yani ashap ve tabiîn devrinden sonra peyda olmuştur. Bazılarına göre bu söz daha önceden Müslümanlarca malûm idi. Daha başkaları bu sözün cahiliyyet devrine ait olduğunu ve Arapların İslâmdan önce de bu sözü tanıdıklarını anlatıyorlar. Bu ayrılık ne mahiyette olursa olsun tasavvufî kaynakların en sağlamı İslâm âleminde kendisine sofî denilen ilk zatın Hicretin 150 nci senesinde vefat eden Ebu Hâşim-el-Kûfî olduğunu bildirmektedir. Bu zat hayatının en büyük kısmını Şam'da geçiren bir Kûfe'li idi. Boyun eğdiği en büyük tesir Hazret-i Peygamber'le, arkadaşlarının yaşayışındaki sadelik ile dünya alâyişinden yüz çevirmeleri idi. Kur'an'da, suçların mahiyeti vê kıyamet günü bütün suçların hesabı verileceği de, üzerinde tesir etmişti. Kuşeyrî, kendilerini ruh hayatına veren ve bu hayatın çeşit çeşit gelişmelerini yaşıyan kimselere lâyık görülen isimleri anlatarak der ki: «Müslümanların büyükleri, Hazret-i Peygamber'in devrinden sonra Peygamber'in arkadaşı olmaktan da büyük bir isim alamamışlar ve almak istememişlerdi. Çünkü Hazret-i Peygamber'in arkadaşı olmaktan daha yüksek bir sıfat tanımıyorlardı. Onun için bunlara Peygamber'in Ashabı denilmişti. Daha sonra ikinci asırda ashabın ashabı yetişmiş ve bunlara da Tâbiin denilmişti. Yani bunlar da en şerefli sıfatı, Peygamber arkadaşlarına uymakta bulmuşlar ve onun için «Ashaba uyanlar» mânasındaki Tâ-

biin adını almışlardı. Bunlardan sonra gelen nesil de «Tebe-i Tâbiin» yani «Hazret-i Peygamber'in ashabına uyanlara, uyanlar» adını en şerefli ad bulmuşlar ve bu adı almışlardı. Daha sonra ihtilâf başgöstermiş, insanların mertebeleri ve mevkileri ayrılmış, dine en büyük değeri veren kimselere zâhidler ve âbitler denilmiş, daha sonra bid'atlar başgöstermiş ve fırkalar arasında dâvalar başlamıştır. Her fırka kendi içinde zâhidler bulunduğunu ileri sürüyordu. Fakat nefislerini Allah ile koruyan ehl-i sünnet tasavvufu benimsemişler ve onların büyükleri, Hicretin iki yüzüncü yılından evvel bu isimle şöhret kazanmışlardır. (Risale-i Kuşeyriyye, sayfa 7-8).

«O zamandan beri Tasavvuf ve Sofî isimleri yayılmış, zâhidlerin zühdünü, âbidlerin ibadetini, fakirlerin fakrını ve bunlara katılan daha başka şeyleri ihtiva eden mesleğe tasavvuf denilmiş ve bunlar bu isimle sair dindarlardan ve din ulemasından, yani şeriat hükümlerinin zahiriyle meşgul olan fukahadan ayrılmışlardı.

«Sofî kelimesinin ne zaman zuhur etmiş olduğu üzerinde ihtilâf olduğu gibi bu kelimenin aslı hakkında da bir sürü ihtilâflar olmuştur. Bazılarına göre bu, bir isim değil, bir lâkaptır. Çünkü Arapça'da onu destekliyecek hiçbir iştikak veya kıyas bulunmamaktadır. Bazılarına göre bu kelimenin aslı safa ve safv, yahut saff'tır. Bazılarına göre suffa veya saffa'dır. Hattâ onun esas itibariyle hububattan olan sufane'den gelme olduğunu söyliyenler de vardır. Onu mutasavvıfların giydikleri «sof» a isnat edenler de bulunuyor. Çünkü mutasavvıflar, herkesten ayrılmak için sof giymişler ve bunu giymekle temayüz etmişlerdir. Hakikati bulmak için burada bir lâhza durmak icabediyor.

«Sofî'nin safa'dan ve safv'dan müştak olduğuna gelince bu, mânevî cepheden doğru olabilir Fakat dil bakımından doğru değildir. Sofî'nin safî bir kalp sahibi olması gerekleştiği şüphe götürmez. Fakat dil iştikakı bu mânayı kabul etmez. Çünkü safaya nisbet edildiği taktirde Safevî demek icabeder. Safv'a da nisbet edilince safî değil safvî demek zarureti hasıl olur

«Sofî'nin saff yani sıra mânasındaki kelimeden gelme olduğunu söylemek de yanlıştır Gerçi sofi'ler, Tanrı huzurunda ilk safta, ilk sıradadırlar. Himmetlerinin yüksekliği, kalpleriyle Tanrıya yönelişleri onlara bu mevkii sağlamıştır, onun için bu mânada, mânevî bakımdan doğru olmakla beraber, dil bakımından yanlıştır. Çünkü saff'a nisbet edildiği zaman saffiy denilir, sofî denilmez.

«Sofî'yi suffa'ya, yani Hazret'i Peygamber'in devrinde bütün hayatlarını İslâmiyyeti öğrenmiye ve Peygamber'in hiçbir irşadını kaçırmamıya dikkat eden fakir muhacirlere nisbet etmek de, sofîlerin yaşadığı hayat ile Ehl-i Suffa'nın yaşadıkları hayat arasındaki bağlantıyı ifade ederse de lisan bakımından bunu da kabul etmiye imkân yoktur. Çünkü Suffa'ya nisbet edildiği zaman Suffî denilir, sofî denilmez.

«Sofî kelimesinin sıfat'a nisbet olduğunu söyliyenler de vardır. Maksatları sofî'nin en iyi sıfatlarla vasıflanması ve en kötü vasıflardan tecerrüd etmesi gerekleştiğini anlatmaktır. Fakat bu kelimeye nisbet edildiği taktirde sofî değil, belki sıfatî demek icap eder.

«Sofî'yi Sufân veya sufâne adındaki nebata izafe edenlerin kastettikleri mâna, tasavvufun az yemek yemeği ifade eden cephesini iltizam etmektir. Çünkü mutasavvıflar, çok yemek yemiyen, yemeğe değer vermiyen kimselerdir. Fakat bu da lisan bakımından doğru olamaz. Çünkü Sufân veya Sufâne'ye nisbet edildikte sufânî demek icabeder. Yoksa, sofî demiye imkân yoktur. Geride kalan bir şey varsa sofî kelimesini isim değil de lâkap saymaktır. Sofî'nin sofa nisbet edildiği iması bunu cerheder. Çünkü sof giymek, zâhitlerin şanı idi. Onun için mutasavvıflarla mutasavvıf olmıyan ilim adamları bu nokta-i nazarı kabul etmişlerdir El-Lum'a adlı eserin sahibi Tus'lu Serrac ile Risale-i Kuşeyriyye Şarihi Zekeriyya-el Ensarî, İbn Teymiyye ve İbn Haldun bu fikirdedir. Lum'a sahibinin ne dediğini tesbit ederek bu büyük ilim adamının sofîliği, sofîlerin dış elbisesi olan sof'a nasıl nisbet ettiğini görmek son derece faydalı olur: «Sofîlerin sof giymeleri dolayısıyle onları giyinişlerine izafe eden isim, mücmel ve umumî bir tarzda (onların mutasavvıf oldukları bütün ilimleri, amelleri ve ahlâkı ifade etmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim Hazret-i İsa'nın en yakın dostlarını dış giyinişlerine izafe ederek anmış ve «Hani Havarîler demişlerdi ki...» diye söz söylemiştir. Havarîler ise beyaz elbiseler giyen kimselerdi. Allah da onları elbiselerine nisbet etmiş ve onların haiz oldukları ilmî ve amelî vasıflara işaret etmemiştir. Çünkü sof giymek, Peygamberlerin, gerçeklerin ve kendilerini ibadete vermiş olan nâsiklerin şiarı idi. (Hazret-i İsa'nın en yakın dostlarına Havarî denilmesinin sebebi hakkında, bunların elbiseleri yıkayan ve tahvir eden, yani beyazlaştıran kimseler olduklarıdır.) Eski Peygamberlerin sof giydikleri doğru ise ve mutasavvıf-

lar da onlara uyarak bu kaba elbiseleri giydikleri hakikat ise, bunlarla beraber El-Luma' sahibinin havarîlere verilen ismi izah yolunda verdiği malûmat hakikate uygunsa, sofî kelimesinin sofa nisbetinin de doğru olduğuna bakarak bu nokta-i nazarı kabul etmek icabeder.

«Fakat daha başka bir telâkki vardır. O da «Birûnî» ye aittir. Birûnî, sofî kelimesinin Yunanca «hikmet» mânasındaki «Sofya» kelimesinden gelme olduğunu söyler. Birûnî, Hind ve Yunan hükemasından bahsettiği sırada: «Bunlar bir nokta üzerinde ittifak etmişlerdir. Bu nokta içlerinde şu görüşü ifade eden kimseler bulunduğudur: Hakiki varlığı illet-i ulâ'ya atfetmek. Çünkü illet-i ulâ bizatihi başka her varlıktan müstağnidir ve her varlık ona muhtaçtır. Varlık için başkasına muhtaç olanın varlığı ise hayal gibidir. Hak değildir. Hak ise ilk birdir.» Birûnî daha sonra şunları söyler: «Sofîlerin reyi budur ve bunlara hükema da denir. Çünkü Yunanca'da sofî hikmet demektir ve onun için filozofa Plasoya, yani hikmetin muhibbi, derler. Müslümanlar içinde bunların düşüncelerine yakın düşünceler taşıyan kimseler peyda olduğu için onların isimleriyle alınmışlardır. Bu lâkabın mahiyyetini bilmiyenler onları tevekkülleri hasebiyle Suffa'ya, nisbet etmiş ve bunların Hazret-i Peygamber devrinde yaşıyan suffa ehli olduğunu söylemiştir. Daha sonra, bundan vazgeçilmiş ve bunların sof'a mensup oldukları söylenmiştir. Eb-ül-Feth-ül-Büstî ise bütün bunları bırakarak sofi' nin safvetten geldiğini iddia etmiştir. Tahkiku ma lil Hind, s. 16).

«Yeni ilim adamları içinde Birûnî'nin tutmuş olduğu yolu tutanlar da vardır ve bunlar İslâm tasavvufunun gerek adıyle, gerek metodu ile ve konusu ile Yunan felsefesinin eserlerinden olduğunu söylemişlerdir. Von Hammer'in bunlar arasında olduğunu söylemek kâfidir.

«Burada mülâhaza edilecek en mühim nokta, bu mezhebin, riyazet ve mücahede, zevk ve müşahede olan tasavvufu, fikrî görüş ve mantıkî istidlâl olan felsefe ile karıştırılmasıdır. Buna bir de şunu ilâve etmek gerektir. Sofîlerin yaşadıkları hayat tarzı ve bu hayatın pek sadeliği dolayısiyle medeniyet hayatının karışıklıklarından azadeliği, refahtan ve refahın inceliklerinden uzaklığı, zâhidlik, fakirlik ve nâsikliğin desteklediği bir ülküyü gözetmeleri, sofîlerin, Yunanca «Sofya» kelimesini alarak ona intisap etmediklerini, belki giydikleri sof'a intisap etmeyi tercih ettiklerini ve böylece daha önce gelen Peygamberlere ve güzide büyüklere benzemek istediklerini anlatır. Tasavvuf ilmi ilk görüşü sırasında kalbin iç yüzü ve ruh sırrının ilmi idi. Hedef, insanın erişeceği makamlarla en yüksek hakikatı bulmaktı. Bu da tasavvuf ile Yunan felsefesini birbirinden ayırmıya ve tasavvufun, katılık ve kabalık ifade eden sof ile bağlanışını kuvvetlendirmeğe kâfi gelir.»

Maarif Tarihi gibi tasavvufa dair tetkikatıyle de tanınmış olan Osman Ergin «Sûfî, tasavvuf; felsefe ve Filozof tâbirlerinin menşeini» tetkik ederken (Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, Kenan Matbaası, 1942, sayfa 288 ve mütaakıp) şunları yazıyor:

«Bu kelimelerin menşei hakkında İslâmî eserlerde birçok vecihler ve buluşlar gösterilmektedir. Şimdiye kadar bu tâbirlere me'haz ve menşe' olarak ileri sürülen kelimeler şunlardır. Teozofya, Sofos, Sofya, Sof, Safa, Safvet. «Tarih-i Felâsife-tül-İslâm» da (انها من كلمة صوفيا اليونانيه ومعناها الحكمة الربانية فالصوفى هو الحكيم فى سبيل الله.)

«Halbuki «Lügatçe-i Felsefe» Thésophie' nin tasavvuf karşılığı olmasını kabul etmiyor ve «Tasavvuf, İslâm dininde nefisleriyle fâni ve Allahüteala ile bâki, tabayiden kurtulmuş ve hakikat-ül hakayika vâsıl olmuş olan zümre-i havassa mahsus bir mezhep olmasına ve Thésophie'nin ise pek kadim bir mezhep olduğu bilinmesine ve sihir dahi bu ilim aksamından bulunmasına nazaran, buna tasavvuf denilmesi doğru değildir. Bu kelimeyi mâna-yı iştikakisi olan «marifet-i umur-u İlâhiyye» tâbiriyle tercüme müreccah görülür» diyor.

«Elmüncit» adlı Arap lûgati de hemen bunu böyle gösteriyor:

«İslâm tasavvufu hakkında güzel bir eser yazmış olan Beyrut'daki Amerikan üniversitesi profesörlerinden Abdüllâtif Ettibavî, Hammer'in bu kelimenin Yunanca «Sofos ten geldiğini söylediği Noldke'nin de bunu kabul etmiyerek Arap dilinde yün demek olan sof'tan geldiğini iddia ettiğini söyler.

«Doktor Zeki Mübarek (Ettasavvuf-ül-İslâmî» adıyle neşretmiş olduğu iki ciltte 818 sayfa tutan eserin 17 inci sayfasını bu kelimenin menşeine tahsis eder ve Şarkta, Garp'ta bu bapta söylenmiş olan bütün sözleri orada toplu bir halde gösterir.

«İstanbul Üniversitesi İslâm Felsefesi Profesörü İsmail Hakkı İzmirli de (İslâm Mütefekkirleri: Gazalî) başlığı altında (Ceride-i İlmiyye) ile neşretmiş olduğu makaleler silsilesinde, sofî tâbirine me'haz ve menşe' olabilecek bütün kelimeleri ele alarak; uzun uzadıya tahlil ve tetkik ettikten sonra diyor ki:

«Sofiyyenin çoğu sof giydiklerinden bu nam onlara verilmiştir. Libas-ı sofun libas-ı enbiya olduğu da mâruftur. Hazret-i Muhammed'in bile sof giydiği mervidir. Suleha, zühhad ve ubbad daima sof giyerlerdi. Terk-i ziynete delâlet eden sof, suleha, zühhad ve nüssake münasip bir tarz-ı telebbüs idi. Sofiyeyi sof giymiye nisbet etmek tevazua elyak ve akreptir.

«Bir takım zevatın: (sûfî kelimesi Yunanca Sofos lûgatinden muarreptir. Sûfiye hakikat-i islâm[illegible]yeyi taharrî eden ukalâ mânasınadır. Kütüb-ü Yunaniyye'nin Arapça'ya tercüme ve naklinden, felsefe lâfzının lûgat-i Arabiye duhulünden sonra; sûfiye ismi tanınmış, sûfiye ulûm-u zâhir olmuştur) sözleri doğru değildir. Çünkü zühhad tarikine sülûk eden zevatın sûfiye ismiyle iştiharları kütüb-ü Yunaniyye'nin tercümesinden, felsefe lâfzının şüyuundan sonra olabilecek idi. Niçin sûfiyeye felâsife denmiyor? Madem ki felâsifenin eserlerinde, kavillerinde bahsi vardır. Niye felâsifeye sofiye denilmemiştir? Madem ki felâsifenin eserlerinde, kavillerinde tasavvuf bahsi vardır; İslâmda hikmet ve felsefe ile iştigal edenlerin akdemi olan Yakup İbn-i İshak-ul Kindi'ye niçin Feylesof-ul-Arep denildi de Sûfiy-yül-Arep denilmedi.»

«Sûfiye ismi; felsefece mâruf ve me'hazı malûm olduktan sonra, zuhur etmiş ise; niye bir çoklarına müphem kalıyor da, türlü türlü vecihler gösteriliyor?

«Sûfiye tariki, felâsife tariki ile tahlil olunursa görülür ki: Asıl tarikat-ı sûfiye, tarikat-ı felsefiyyeden uzaktır. Felâsifeyi en ziyade inkâr eden sûfiyedir. Binaenaleyh sûfiye isminin kadimen kütüb-ü Yunaniyyeden Arapçaya menkul, sofos kelimesinin Araplarca maruf olmasından ve 200 tarihinden evvel ehl-i İslâm arasında, ubbad ve zühhad mabeyinlerinde mâruf idi. Fakat taammüm ve iştiharı kurun-u selâseden sonra idi.» «Ceride-i ilmiyye, sayı 72, 1337 - 1340, İstanbul).

«Muhterem profesör bu iddiasında o kadar musirdir ki (Türk Tarihi Anahatları) kitabı için en son yazmış olduğu eserde, tasavvufun ilk önce Basra'da ortaya çıktığını anlattığı sırada sözü yine bu mevzua getirerek, fakat eski fikirlerini tadil ederek: «Basra'da zâhitler, sof, aba giydiklerinden bu namı almışlardı. Mavera-ünnehr, Horasan ve Mağrip'te sof giydiklerinden onlara sofi denilmişti. «diyor.» (Müslüman-Türk Filozofları, sayfa 66).

«Acaba bu ayrılık elbise farkından mıdır? Yoksa Yunanca Sofos ve Sofya kelimelerinin oralara girmemiş, yahut oralarca mâruf olmamış olmasından mıdır? Bence ikinci şık daha doğrudur Mağrip'te güneşin sıcağından korunmak için umumiyyetle ve ta Romalılar zamanından beri beyaz yünden (toj) denilen ihram giyildiği gibi Mavera-ün-nehr ve Horasan'da da soğuktan muhafaza için tabiatiyle yün elbise giyilmekte olmasına ve yünden istiğna hiçbir kimse için mümkün olmamasına, hattâ yün, pamuğa nisbetle iptidaî kavimlerce daha kolay tedarik edilebilmesine göre, bunda ısrar etmek doğru olmasa gerek.

«Şu halde muhterem profesörün tasavvufa me'haz oluşlarını kabul etmediği صف = saf, صفا = safa, صفة = saffe, صفوت = safvet ilâh kelimelerine - müsaadelerine güvenerek - yünden yapılmış elbise demek olan (صوف = sof) u da ilâve etmek lâzım gelir. Öteki kelimeler, kendi tetkik ve kabulleri veçhile, tasavvufa me'haz olmaktan ne kadar uzak ise, sûfî'nin yün demek olan sof'tan gelmiş olması da o kadar aykırıdır. Nitekim başkalarına hacet yok, yine kendilerinin: «Mamafih her sof giyene sûfi denilemiyeceği gibi, her sûfinin sof giymesi de lâzım gelmez» sözleri buna delil olabilir.

«Arap şairlerinden Eb-ül-Feth-il-Büstanî:

تنازع الناس فى الصوف، واختلفوا
فيه، وظنوه مشتقاً من الصوف ؟
ولست امنح هذا الاسم غير فتى ؟
صافى، فصوفى؛ حق لقب الصوفى.

«Yani halk sûfi isminde nizaa, ihtilâfa düştü. Onu sof'tan müştak sandı. Ben bu ismi beğenmiyorum. Şu kadar var ki o yiğit musafî (Muhibb-i halisi) oldu. Ona da musafat olundu. Tâ ki sûfi lâkabını aldı.» (Tercüme Profesör İsmail Hakkı İzmirli'nindir.) Sözleri de sûfi'nin softan gelişini reddeder.

«İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Ferit Kam (Vahdet-i Vücut) adlı eserinde bu mevzuu uzun uzadıya münakaşa ettikten sonra der ki:

«Sûfiye hazeratının meslek-i mahsusları esasen meslek-i hikmet ve marifetten ibarettir. Şu hale nazaran kendileri de kemalât-ı, sûfiye ve mâneviyyeyi câmi birer zûfünun oldukların-dan sûfi kelimesinin filozof kelimesi gibi âkil, hakîm mânasına olan sofos kelime-i Yunaniyyesinden ta'rib (Araplaşmak) ve kendilerine alem edilmiş olması pek muhtemeldir. Nitekim bu kelime Fisagor'a gelinciye kadar tarik-ı hikmet ve marifete sâlik olan hükema-yi Yunaniyyeye alem olmuştu. Fisagor bu unvanı lâzime-i tevazua mugayir gördüğünden kendisinin hakîm

değil ancak filozof yani muhibb-i hikmet olduğunu beyan etmiş ve kendisinden sonra gelen hükemanın kâffesi bu unvan ile yâdedilmişlerdir. Fisagor'un lâzime-i tevazua mugayir gördüğü bu unvan nasıl olmuş ta, sûfiyyun hazeratı tarafından kabul edilmiş? diye itiraz edilecek olursa biz bu itirazı cevaptan müstağni görürüz. Kaldı ki bu unvan sûfiye hazeratı tarafından mı ihdas edilmiş, yoksa anların tarik-ı hikmet ve marifete sâlik olduklarını görenler tarafından mı tevcih olunmuş? Burası malûm değildir. Hazerat-ı sûfiyenin o zümreden olmıyanlar tarafından bu unvan ile yâdedilmiş olmaları muhtemeldir.»

«Değil mesleklerin hattâ ırkların ve milletlerin adlarını bile ekseriya başkaları vermiş olduğu malûm olmasına göre, sûfiyeye sûfi yani hakîm ve âkil unvanını da, onların vaz'ını, tavrını, yaşayışını ve mesleklerini görenlerin eski Yunanistan'da bu türlü adamlara verilmiş olan bu unvanı onlara da vermiş olmaları muhtemel değil muhakkaktır.

«Filhakika felsefe ve ilim tarihlerinin bildirdiğine göre ilk önce bulundukları zamanlarda malûm ve münteşir olan ilimlerin bütün şubeleriyle uğraşanlara ve onları bilenlere, bilhassa Yunanistan'da akıllı mânasına olarak sofos yani hakîm denilirdi.

«Bizde de her hangi bir âlimin, bir büyük adamın hal tercümesi tetkik edilecek olursa bu adamın aynı zamanda tabib, filozof, mutasavvıf, müfessir, muhaddis, müverrih, kelâmcı, şair, hattat ve idare memuru yahut hâkim (kadı) olduğu görülmez mi? Hattâ son zamanlarda bu ilimler arasında yalnız tıpla uğraşanları, yahut tıbba çok ehemmiyyet ve kıymet verenleri, eskiden her şeyi bilen onlarla uğraşan hakîmlerden tefrik etmek için hekim şeklinde yazmaz mıydık?

«Fakat gitgide bu türlü hakîmler ve âkiller arasında bir takım şarlatanlar türiyerek edinmiş oldukları derme çatma, karışık ve eksik bilgilerini siyasi külâhlar kapmakta ve cerbeze ile halkı aldatmakta kullandıkları görüldüğünden ve bu suretle ilim ve fazilet ortada kaynayıp gittiğinden bunlarla mücadele etmek, bunların gururlarını kırmak, bunları halk önünde gülünç bir mevkie düşürmek ve aynı zamanda mahviyyet ve tevazu göstermiş olmak için kendileriyle taraftarlarını hakîm değil muhibb-i hikmet yani hikmeti seven philosophe adı ile anmağa başlamışlardır.

«Daha sonraları Aristo gelerek, birincilerle mücadele etmek hususunda istifade olunmak üzere Mantık'ı ortaya atmış ise de, gitgide filozofya da sofya mânasına alınarak onunla müteradif bir hale gelmiştir.

«Bu vaziyyet karşısında filozofya lüzumsuz ve mânasız bir tâbir haline gelmekle beraber, o tarihlerden bugüne gelinciye kadar hér ikisi de mânaca ve hizmetçe beraber olarak kalmış oldular.

«Yunanlılardan sonra komşuları ve ilimle medeniyyette vârisleri ve muakkipleri olan Araplarla İslâmlar, her iki kelimeyi de dillerine alarak bunların birincisinden zühd ve ibadet sahasında sofi, tasavvuf ve mutasavvıf, mantık muhavere ve kelâm sahasında sûfestai, safsata, safsatiyyat ve yalnız metafizik sahasında ise felsefe, tefelsüf, feylesof ve felsefiyyat gibi tâbirler ve kelimeleri Arap diline malettiler.

«Hattâ ne tasavvufla, ne de felsefe ile uğraşmıyan, bilâkis bunlarla uğraşanlara tekfir eden, fakat biraz fıkıh ve biraz da şer'iyyat ve o miyanda gûya Şeriati müdafaa için felsefenin ve tasavvufun dar bir şubesi, mahdut bir sahası olan (Kelâm) ilmini okuyan medrese mensuplarına da sûfestai'den bozma softa denildi. Arap, Fürs ve bilhassa Türk kamusları bu kelimenin menşe ve me'hazini kestirememiş ve bulamamış oldukları için onu, âdetleri veçhile mutlaka Arap ve Fürs dillerinden birine maletmek istiyerek Fürsçede yanmış, tutuşmuş (niye yanmış, niçin yanmış ve kime tutuşmuş, belli değil) mânasına gelen suhta'dan bozmadır, diye gösterirler ki pek aykırı ve pek gülünçtür.

«Muhterem Profesör İsmail Hakkı İzmirli'nin «İslâm âleminde Yunan felsefesinin şuyuundan önce (sûfi) tâbirinin bulunmuş ve kullanılmış olduğunu söylemesi, bu dâvanın lehinde değil aleyhindedir.

«Nitekim Kitab-ül-ulûm fit-tasavvuf'da Muhammet İbn-i İshak İbn-i Yesar'ın Mekke tarihine dair verdiği malûmata göre: «İslâmiyyetten önce ve Kâbe kimse tarafından tavaf edilmediği zamanlarda, uzak memleketlerden sûfi denilen kimseler gelir, Kâbe'yi tavaf edip giderlerdi. Eğer bu rivayet doğru ise, bundan, İslâmiyyetten önce de sûfi tâbirinin malûm ve müstamel olduğu ve bu tâbirin fazl u salâh sahibi kimselere verildiği anlaşılır» denilmesi de bunu teyit eder.» (Sayfa 22).

«İşte sophie ve philosophie asırlarca yanyana Yunanistan'da birlikte yaşamış olduğu gibi, bu tâbirlerin ilki İslâm âleminde felsefe cereyanı başlamadan önce İslâm zâhitleri arasında kullanılmağa başlanmış ve sonraları, yani felsefe Araplar ve İslâmlar arasında şayi ve malûm olduktan sonra da yine bu âlemde yanyana yaşamış durmuştur.

«İslâmda (الرهبانية في الاسلام) düsturu malûm olmasına rağmen zühd ve inziva şekli, İslâm âleminde de ortaya çıkarak, yer yer birçok âbitler, zâhitler türemiş ve bunlara komşuları olan Şarkî Romalıların veya Bizanslıların veyahut bunların mensup oldukları din sâliklerinin veyahut kaynağı Mısır ve İskenderiyye olan Eflâtunî felsefe mensuplarının kullanmış ve vermiş oldukları (sûfi) adı verilmiştir.

«Bunun için felsefe ilminin ve felsefe tâbirinin Arabistan'a gelmesine kadar beklemeğe hacet var mıdır? Bu milletin maddî ve sınaî medeniyyet gibi mânevî medeniyyeti olan dil ve ilim de kuvveti ve cazibesi nisbetinde komşuları tarafından hapsedilmiyecek bir şekilde, fakat kat'î olarak tâyin ve tesbit edilmiyecek bir zamanda o komşu memlekete ve o memleketin diline girebilir. Bir çokları da böylece girmiştir ve hâlâ da girmektedir.

«Binaenaleyh sûfi ve tasavvuf yün demek olan (sof) tan değil, Yunanca hikmet mânasına olan (sofos) veya (sofya) dan Arap diline ve İslâm âlemine geçmiştir.

«Kıt'alar, milletler, dinler ve ilimler arasında bu türlü kelime idhalât ve ihracatı her zaman vâkı olmaktadır.

«Meselâ İslâm medeniyyeti ve ilmi son haddine vâsıl olduğu zaman Araplar ondan istifade ederek İslâm riyaziyecilerinden (Harezmî) nin ileri götürdüğü bir riyaziye şubesini öğrenmişler ve bunun adını algorythme diye ve riyaziyenin bir şubesine alem olarak dillerine almışlar ve ilmi Şarklılardan ziyade ve onların tanımıyacakları bir tarzda ileri götürmüşlerdi.

«Bu suretle Garpta ilim ve medeniyyet terakki ederek bu sefer Şark Garptan istifade etmek istediği zaman onlar da bu ilmin adını (logaritme) ye çevirmek suretiyle tekrar Şark'a getirmişlerdi.

«İşte bunun gibi Arab'ın sophos, sophie kelimesini ilk önce (sûfi) şeklinde Şarklılar dillerine alıp bir ilme ad yaptıktan sonra İslâm felsefesinin adı olan bu tâbir tekrar Garba geçerken, hiç olmazsa yanlış ve söyleniş tarzını biraz değiştirerek soufi, soufisme şeklini almıştır.

«Bu bahse ait son söz olarak şunu da söyliyeyim ki: Şarkta ve bilhassa Türkler arasında (sûfi) nin bir üçüncü kullanış şekli daha ortaya komuştur ki o da (sofu) dur. Bu tâbir, ne tasavvuf, ne de felsefe ile alâkası olmıyan, bilâkis bunlarla meşgul olanları tekfir eden yobazlara ve eski bir tâbir ile zühd-i huşk erbabına alem olmuştur ki buna halk dilinde çok yerinde olarak kaba sofu denilir.

« Şu halde Yunanlıların (sofos) yahut (sofya) sı, Şarkta umumiyyetle sûfi, Türkler arasında, fakat dar bir sahada sofu ve Garplılarda soufi gibi üç muhtelif şekil ve aynı zamanda üç ayrı mâna almış oluyor.

«Buraya kadar verilen izahattan anlaşılmıştır ki tasavvuf ta, felsefe de ve binnetice mutasavvıf ve filozof ta, hattâ softa ve sofu da aynı kökten çıkmış, aynı işleri görmek için ihdas edilmiş, fakat sonraları ilimde ihtisas ve iş bölümü ortaya çıkarak sahaları ayrılmış olduğu gibi mânaları ve kullanış tarzları da az çok değişmiştir.»

Sofiyye tâbiri birinci hicrî dördüncü milâdî onuncu asırda Irak'ın bütün zâhidlerine teşmil edilmiş idi.

İslâm arasında zuhur eden fitne, halkın ibadet ve tâattan inhirafa meyli sofiyye'yi mustakil bir fırka şeklinde bulundurmuştur.

Sofiyye ilimlerine « Tasavvuf » denilir. Tasavvuf; kitap, sünnet ile mukayyed, müşeyyeddir. Tasavvufun zuhurundan ve sofîlikten maksat iyi amellerle ahlâkı tehzip, nefsi dine cezp, aynı zamanda manevî bir zevkten ibarettir. Mücahede neticesinde inkişaf eder. İlim halinde tedvin olunması bu maksadın temini içindi.

Sofiyye'nin ayrı bir ilim ile mümtaz oldukları tasavvuf başlıca iki kısma ayrılır: Tahalluk, tahakkuk.

Tahalluk kısmı ahlâkın tehzibine, din yoluyla nefsin tedibine, ihlâs için nefsin murakabe muhasebesine ait bir ilim idi. Daha doğrusu ümmetin havassına mahsus bir terbiye usulü idi.

İslâmın zuhurundan evvel Yunan ve Hind filozofları tasfiye tarikine sülûk etmişler idi. Tasfiye ehli olan felâsife başka, İslâmda zuhur eden mutasavvife yine başkadır. Zühhad tarikine sülûk eden zevatın «Sofiye» ismiyle iştiharları felsefenin İslâm âleminde intişarından, felsefeye ait kitapların naklinden evveldi. Mutasavvife-i felâsife sofiyenin vasıl olduğu gayeye vasıl olamamışlardı.

Sofiyye tasfiyede, zikr ve taatta muvazabette İslâm kanunu üzere hareket ederdi. Felâsifenin tasfiyeleri ise keyfe mâyeşa idi. Kevnin esrarına, hilkatin tabayiine ait olan tahakkuk kısmını sofiyye sıbga-i din (din boyasıyle) isbat etmişlerdi.

Molla Câmi bunu şöyle anlatır:

حکمت یونانیان پیغام نفست وهوا
حکمت ایمانیان فرمودهٔ پیغمبرست

İslâmda pek ziyade mazarratı görülen batınıyyenin iltizam ettikleri meseleler bu kıs-

mın kisvesine (şekil ve kıyafetine) bürünerek lâşuurî bir surette ehl-i İslâm tarafından terviç olunmakta idi. İşte din âlimlerinin ve muhaddislerinin şiddetle hücum ettikleri tasavvuf tahakkuk kısmı idi, mükâşefe veya tevhide ait İlm-i Tasavvuf idi.

Şer'î hükümlerin zâhirlerine karşı pek ziyade muhafazakâr olan fukaha tasavvufa karşı geliyorlar, hususiyle sofiyyenin zühd hakkındaki mubalâğası eimmenin bazısına hoş gelmiyor, tahakkuk kısmı gibi tahallük kısmı da taana uğruyor idi Nitekim (Hafız Ebu Zer'a) sofiyye eimmesinden (Hâris-i Muhasibi) nin vara' ve takvaya, nefsin muhasebesine ait yazmış olduğu (Erriaye) adlı eser hakkında şiddetli intikadde bulunmuş idi. Bayezid-i Bestâmî, Cüneyd-i Bağdadî, Zünnun-ı Mısarî, Şekik-i Belhî gibi sofiyyenin büyükleri bile bir kısım fukaha tarafından taan ve inkâra duçar olmuşlardı. Evvel ve ahar sofiyye ricali bir kısım ulema tarafından inkâr olunagelmekte idi. Turuk-u Aliyye pîranı da taan ve inkâra uğramışlardır. Bu husus tarz-ı tefekküre, nokta-i nazara, içtihada ait bir meseledir. Binaenaleyh her iki taraf mazurdur.

Sofiyye ile Batınıyye'yi biribirinden ayırmalıdır. Vakıa ikisi de tevil eder. Fakat sofiyye ayet ve hadisleri zâhirlerine, batınıyye ise zâhire de ehemmiyet vermiyerek keyiflerine göre tevil ettikleri için aralarında fark vardır.

Sofiyye başlıca iki kısma ayrılabilir:

1 — İlim yoluna sülûk edenler.

2 — Mücerred zevk ve vecd yoluna gidenler.

Evvelkisinde seyr-i illallaha istikamet, havl ve kuvvet-i Bâri ile avn-i Süphanî ile mehalik ve mevani' ve kavatı'ı def' hususunda kuvvet hasıl olur. Bu tarik mahzurdan salimdir.

İkinci yol; sâliklerinin ilimlerinde cid, zühdlerinde itina, seyir ve sülûklerinde ihtimam bulunur. Ancak bu tarik erbabı iyman akidelerine şüphelerin gelişi indinde bîbasar (görünmez) olur. Hattâ mabudunu bile bilmiyebilir. Ya vecd ve zevkiyle, ya kavminin âdetine ittiba ile, ya dinde bir emeli olmadığı halde sonradan muhdes olan bazı evza' ile yahut nefsin arzularıyle ibadet eder. Bu [illegible] mahzurdan salim olmaz.

Sofiyye-i tahalluk ile sofiyye-i tahakkuk maksatlar ve hakikatler hususunda bir takım resimler ve vasıtalar ihdas etmişlerdir. Fakat bu vasıtalar ve resimler bu âyini umde edinmemişlerdi.

Sonraları zâhirî rüsum galebe etti. Nitekim sofiyyeden «Ebu Hasan-ül-Buşenci» (ölümü H. 328, M.1939) (التصوف اليوم اسم ولاحقيقة وقد كان حقيقة ولااسم) demiş idi.

Artık birkısım zühhad (zâhidler) reftar ve güftarda (sözde ve harekette) sadık sofîlere benzemek için gözler resme bağlandı. Tasavvuf ehlinin şiarı olan «Lübs-i murakka'», ehemmiyet kesbetti. Âyin ve merasim umde oldu. Bir remz, bir vasıta olan âyin-i mahsus, rüsum-ı zâhire hakikat yerine geçti. Zâhirî rüsumdan yalnız zikr denilen esvat (sesler) ve harekât (hareketler) kaldı.

Sofiyye, insanları üç kısma ayırıyorlar. Bu cihet; (Avarif-il- Maarif) ten naklen «Tasavvuf Tarihi» nde (sayfa 183) şu suretle kaydedilmiştir:

«Birinci sınıfta olanlara kâmil ve vâsıl diyorlar. Bunlar da iki kısımdır. Birinci kısma umumen Enbiya, ikinci kısma Resul-i Muhterem Hazretlerine kemal-i mütabaatları sebebiyle Hakka vâsıl olduktan sonra tekrar beşeriyyete avdetle insanları irşada memur olan evliya dâhildir. İşte kâmil ve mükemmel dedikleri zatlar bunlardır. Bununla beraber, vâsıllerin hepsi irşada memur olmuyor. Bazıları «Bahr-i cem' ve hayret ve batn-ı hut-ı fena'da müstehlik olurlar» meczup dedikleri bunlardır.

«İkinci sınıf insanlar sâliklerdir. Bunlar da iki kısımdır. Bir kısmı yalnız Veçhillâh'ı tâlip ve hem dünya ve hem ahirette zâhit oldukları halde, ikinci kısmı cenneti istiyenler yani dünyada zâhit ve ahirete ragıp olanlardır. Yalnız Veçhillah'ı istiyenleri de ikiye ayırıyorlar: Sofiyye, Melâmiyye. Cenneti istiyenler de de dört kısımdır: Zâhidler, fakirler, hâdimler, âbidler.

«Üçüncü sınıf insanlara gelince bunlar mukimîn tabakasıdır ki esrar ve ashab-ı şimalden mürekkeptir. Bu şimal tâbiri Kur'andan iktibas olunmuştur. Bu cihetle birinci sınıfa dâhil olanlara mukarribun denildiği halde ikinci sınıftakilere ashab-ı şimale mukabil olmak üzere ashab-ı yemîn ve ebrar ıtlak ederler.»

Halvetiyye tarikatının bir kolunun kurucusu olan Dede Ömer Ruşenî (ölümü 892-1486-87) «Sofî» başlıklı manzumesinden seçme beyitler:

Ana demiş tasavvuf ehli: soft
Ola mecmu'i esrarâ vukufi
Hisap ehli ana demiş ki: soft
Eliftendir diye elf ü ulufi

Muvahhitler katında oldur ki; soft
Huruf ola ve almıya: (hurufi)
Rasat ehli katında oldar ki; soft
Anın bakmaz ola şems, küsufi

Nücum ehli ana derler ki; sofi
Nücumu olmıya herkiz husufi
Demiş bir gönlü sâfi, merd-i Kûfi
Küdüretten safa bulana: sofi

Sana derim deme ey merd-i mûfi
Perakende olan kişiye: sofi
O saflnin ki vardır lâfi, lûfi
Anı bil kim değildir merd-i sofi

Ona der (Ruşeni) derviş sofi
Bile mecma-i esmadan «Rauf» i
Bilendir, bildirendir merd-i sofi
Sıfat ü zatı, Allah-ı atufi

Odur sofi irişüp kurb-i kurbe
Serüp bu'di müdami düşe şürbe
«Mi-nes-sofi» diye sorulsa da, sen:
Ki oldur kim ola bil-ma vü bi-men

Görmüşüz çok mutaassıp sofi
Rehnedüp pir-i mügana sofi
Fâzıl

SOFİYAN (صوفیان) [*Mus.*] Mehter usullerinden birinin adıdır.

SOFİYAN-I KULE (صوفیان قله) [*Sar.*] Saray kapıcılarının bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar saraydaki kulede vazife gördükleri için bu adı almışlardı.

SOFORİN (صوفورین) [*Mus.*] İspanya altınlarından birinin adıdır. Bir aralık 104 kuruş mukabilinde tedavülü için karar verilmiş, sonradan tedavülü menedilmiştir. Ellerde ve Eytam sandıklarında bulunanlar fiyatlarıyle Darbhane'ce toplanarak eritilip Osmanlı altını basılmıştır.

SOFRA (سفره) [*San.*] Yere yayılarak üzerinde yemek yenilen yuvarlak yaygıya verilen addır. Meşinden yapılan bu yaygının kenarlarındaki deliklere geçirilen kaytanla torba gibi büzülerek çanta haline getirilmek suretiyle taşınırdı. Üzerinde yemek yenen, hamur işleri yapılan ayaklı yuvarlak âlete de bu ad verilir.

§ [*Bah*] Gabya yelkeninin çanaklık ve saire ile sürünüp zedelenmemesi için yelkenin kıç tarafına vurulan enlice astarın adıdır.

SOFRA BEZİ (سفره بزی) [*San.*] Üzerinde yemek yenen sininin altına konan yaygıya verilen addır.

SOFRA ESKİSİ (سفره اسکیسی) [*Sar.*] Saraya yeni alınan iç ağalarına yemek yemek usulünü öğreten ak ağaların mütehayyizlerine (itibarlı) verilen addır.

§ [*Hal*] Saraylarla büyük dairelerde kıdemli kalfa ve ağalara da bu ad verilirdi.

SOFA İSKEMLESİ (سفره اسکمله‌سی) [*San.*] Üzerine üstünde yemek yenen tepsi veya sini konan iskemleye verilen addır. Bunların taşınması kolay olmak için açılır kapanır şekilde olanları dört veya altı köşeli ve sedeflileri de vardı.

SOFTA (صوفته) [*Hal.*] Medrese talebesi hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdir. Medrese ıstılahınca talebeye «Tâlip» denilirdi. Medrese mensuplarının sözlerine göre tâliplerin ilim aşkıyle yanmalarından kinaye olarak halk arasında ilkin «suhte» denilmiş, bu tâbir sonradan tahrife uğrıyarak «softa» şeklini almıştır.

Değerli Profesör Ferid Kam (Vahdet-i Vücud) adlı kıymetli eserinde «Sofî» tâbirini incelerken bunun için şöyle diyor:

«Ne tasavvufla, ne de felsefe ile uğraşmıyan, bilâkis bunlarla uğraşanları tekfir eden, fakat biraz fıkıh ve biraz da şer'iyyat ve o miyanda gûya şeriatı müdafaa için felsefenin ve tasavvufun dar bir şubesi, mahdut bir sahası olan (kelâm) ilmini okuyan medrese mensuplarına da sofestaî'den bozma softa denildi.

«Arap, Fürs ve bilhassa Türk kamusları bu son kelimenin menşe ve me'hazını kestiremiş ve bulamamış oldukları için onu, âdetleri veçhile mutlaka Arap ve Fürs dillerinden birine mal etmek istiyerek Fürs'çede yanmış' tutuşmuş (neye yanmış, niçin yanmış ve kime tutuşmuş, belli değil) mânasına gelen sûhte'den bozmadır» diye gösterirler ki pek aykırı ve pek gülünçtür,»

Rahmetli üstadı bu mütalâaya sevkeden son zamanlarda, zihniyyet itibariyle, terakki düşmanlığı yerinde kullanılması sebep olsa gerek. Çünkü softa tâbiri yetişmiş ve ilmî münakaşaya karışmış olan medrese mensupları hakkında değil, henüz tahsil çağında bulunanlar hakkında kullanılırdı. Tâbirin kullanılış şekli buna şüphe bırakmaz.

SOFTA KÜLÂHI (صوفته کلاهی) [*Kıy.*] Medrese talebesinin giydikleri başlığa verilen addır. Sarılan sarık ilmiyye büyüklerininkiler gibi muntazam olmadığı için bu ad verilmiştir.

SOFU' (صوفی) [*Hal.*] Dinin emirlerini yerine getiren, nehiylerinden kaçınan, zâhid, müttaki yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofî tâbirini inceliyen Osman Ergin (Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun. s. 294) «Bu bahse ait son söz olarak şunu da söyliyeyim ki» kaydını koyarak diyor ki: «Şark'ta ve bilhassa Türk'ler

arasında (Sûfî) nin bir üçüncü şekli daha ortaya çıkmıştır ki o da (Sofu) dur. Bu tâbir, ne tasavvuf, ne de felsefe ile alâkası olmıyan, bil'akis bunlarla meşgul olanları tekfir eden yobazlara ve eski bir tâbir ile zühd-i huşk erbabına alem olmuştur ki buna halk dilinde çok yerinde olarak kaba sofu denilir.»

Kıymetli müdekkikin bahis mevzuu ettiği sofular olsa olsa sofiyyenin haklarında «zühd-i huşk» ve emsali ağır sözler sarfedenler gibi ifrata sapanlardır. Yoksa dinin emirlerini yerine getirenler esasen dinen menhi olan tecavüzden sakınmak mecburiyyetindedirler. Bununla beraber sofiyyenin Şeriat'a ve İslâmiyyetin ruhuna uygun olmıyan fikir ve hareketlerini haklı olarak tenkid edenlere bu hükmü vermek doğru olamaz. Tasavvufla meşgul olanlar tarafından zühd-i huşk erbabı denilen sofular İslâm dininin esasını teşkil eden farz, vâcip, sünnetle iktifa etmiyerek müstahap ve mendupları dahi tamamen yerine getirdikleri ve menhiyyattan çekindikleri halde mutasavvıfenin çoğu, hele bunlardan ileri gidenler bir takım tevillere saparak bu hususta çok lâübali davranırlar. Şu halde onların bu türlü hallerini ve Kur'an'ın sarih hükümlerine, Peygamber'in hadislerine aykırı hareketlerini ilmî delillerle ortaya koyarak doğru yolu gösterenleri yobazlıkla tavsif etmek insafa uygun düşmez.

SOGRA (صوغرا) [*Bah.*] Kaplama veya güverte tahtalarının başbaşa getirilmiş vaziyyetlerde aralarında kalan aralıklara verilen addır.

SOĞUK İPLİK (صفوق ايپلك) [*San.*] Mücellit tâbirlerindendir. Meşin şemse ciltlerin üstüne yer etmek üzere «soğuk iplik demiri» ile çekilen çizgiye verilen addır. Bu çizgiler altınlanmaz, boş bırakılırdı.

SOĞUK İPLİK DEMİRİ (صفوق ايپلك ديمورى) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Meşin şemse ciltlerin üstüne yer etmek üzere çekilen «soğuk iplik»in yapılmasında kullanılan âletin adıdır. Teber şeklinde idi.

SOHBET (صحبت) [*Sof.*] Görüşüp konuşmak demek olan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak tarikatın iki esasından birini teşkil eder. Öteki «hizmet» tir. Tahir-ül-Mevlevî (Üstad Tahir Olgun (ölümü 1952) «Hikem-ül-Urefa» adıyle sofiyye ıstılahları hakkında yazmağa başladığı eserinin mukaddemesi olduğunu beyanla neşrettiği bir yazıda (Mahfil, adet 8) bu iki tâbir hakkında şunları yazıyor:

«Musil-i Hakikat bulunan (hakikate erişdirecek olan) turuk-ı aliyyeden her birinin «hizmet» ve «sohbet» namiyle iki rüknü vardır. Bunlar birer cenah-ı itilâ (yükselme kanadı) gibi sâlik'in mânevî fezada yükselmesine vasıta olurlar.

«Hizmet: Kâmil bir şeyhin teslik ve terbiyesinde bulunmak, sohbet ise bir pîr-i mükemmelin ifazat-ı mâneviyyesinden dil agâh olmaktır. Sohbetin derece-i tesiri ve tabayiin istidad-ı kabiliyyeti malûm olduğundan gerek hükema, gerek urefaca bu hususa fevkalâde ehemmiyyet verilmiştir,

«Mevlâna Celâleddin-i Rumi Hazretleri:

همیشه اهل معنا باش تا
هم عطایا بی و هم باشی

beyt-i mürşidanesiyle sülûk sahiplerini irfan sahiplerinin meclislerine tergip eylemiştir ki beyt «hem atây-i ârifanelerinden istifade, hem rical-i tarikat zümresine iltihak etmek için ehl-i mânaya mukarin ve mücalis ol» demektir.

«Sohbetin ehemmiyyetinin büyüklüğüne en parlak bürhan; lika-yi Peygamberîye nailiyyetle (peygamberle buluşmak şerefiyle) mümtaz olan sabikîn-i eslâfa (ashab) unvanı verilmesindeki lâtif nüktedir. Ashab-ı Kiram; sebil-i İlâhînin sâliki ve riza-yi Bâri'nin müridi oldukları halde (ashab) tâbirinin bu sıfatlara galebesine Resulüllah'a şerefinin ulviyyet ve kudsiyyetinden maada bir sebep gösterilemez.

«Hususiyle meşçid-i Nebevî'nin mesken-i guraba yani zaviye-i fukara (fakirler barınağı) olan soffa-i mübarekesine, gece'gündüz muvazib (devam eden) ve ekseri evkatda zat-ı akdes-i Nebevî'ye musahip bulunanlara (Ashab-ı Suffe) denilmesi, bunlar içinden yetişenlerin diğer ashaptan ziyade hadis rivayet etmesi, sohbetin ne kadar mühim ve ne derece müfit olduğunu ispat eder.

«İşte bu mühimme nazar-ı dikkate alınarak mütekaddimîn-i sofiye tarafından tekkeler açılmış ve ârifane musahabelerle sâlikîn-i muhlisa terbiye ve irşad edilmeğe başlanılmıştır. Şu halde tekkeler; Meşçid-i Nebevî'deki soffa-i şerifenin birer naziresi ve huzzarını behredar-ı irfan edecek faydalı musahabeler meclisi olmaktan başka bir şey değildir.

«O irfan meclislerinde ve ikan mecmualarında istifade ve ifade, istifaza ve ifaza eyliyerek yetişmiş ve yetiştirmiş ne kadar büyük zatlar gelip, geçmiş olduğu inkâr edilemiyen hakikatlerdendir.

«Fakat teessüf ve insaf ile teslim ve itiraf olunacak feci hallerdendir ki bugünkü tekkelerimizden bazıları, tesislerindeki maksatlarından pek ziyade uzaklaşmış ve mukabele günleri ârifane musahabelere bedel kahve ocağı sohbetleriyle heder edilmeğe kalkışılmıştır.

«Tarikat gibi dünden bugüne müteali bulunması lâzım gelen mukaddes bir mesleğe kapılık etmekle mükellef olan tekklerin şu müthiş sukuta uğraması ne kadar acıklı bir haldir.»

Salâhiyyetli bir zatın bu itirafiyle sâbit olan halin neticesidir ki tekkelerin kapanmasını mucip olmuştur.

SOKAK (سوقاق) [*Sar.*] Padişahların halvetleri yani geçişlerinin halk tarafından görülmemeleri için yolun iki tarafına gerilen bezler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Duvar şeklinde çekilen bezlerle ancak Hünkârla maiyyetinin geçebileceği bir yol meydana geldiği için bezlere bu ad verilmişti. Sokaklar halvet-i Hümayon vukuunda kullanıldığından bunlara «halvet-i hümayun sokakları» da denilirdi. Süslü olmak maksadiyle parça parça kesilen bezlerden yapılanlara «Kandilli sokak» adı verilirdi.

SOKAK SÜPÜRGESİ (سوقاق - پوزگه‌سی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle daima gezen, dolaşan, sürtük yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kız dinle nush u pendini kavlinde sadık ol
Gözle riza-yi kayinanayı kal halayık ol
Kim derse sana ki bir çamura var bulaşık ol
Ne keşretiyle zâhide ne pek de âçık ol
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol

SOLAK (سولاق) [*Sar.* - *Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 60, 61, 62 ve 63 üncü ortalara verilen addır. Bunların boylu boslularından seçilip padişahların hizmetlerinde bulunanlara da «Solakan-ı Hassa» denilirdi. Solakan-ı Hassa «Solak başı» adı verilen birinin emri altında bulunurdu. Solak teşkilâtı Yıldırım Bayezit zamanında yapılmıştır.

Hassa solakları gerek sefer ve gerek rikâb-i hümayun resimlerinde padişahın etrafında yaya olarak yürürlerdi. Köprü geçirilirken solak başı padişahın atının dizginlerini tutar, atın ürkmesi gibi bir halin vuku bulmamasına dikkt ederdi.

Solakan-ı hassa onar kişilik mangalara ayrılmakta, ve her mangaya bir çavuş kumanda etmekte idi. Manga çavuşları son zamanlardaki hademe-i hümayun gibi yürüyüş nizamını muhafaza ederlerdi. Hassa solakları hiç bir vakit dört yüzü geçmezdi. Münhal vuku' buldukça yeniçerilerin bu namda olan ortalarından alınırdı.

Solakların başlarına birbuçuk karış uzunluğunda dökme yaldızlı ve ön tarafı servi şeklinde yeşil sorguçlu külah, arkalarına saçaklı entari, üstüne dolak tarzında kaftan, bacaklarına kırmızı çakşır, ayaklarına çakşıra dikilmiş sarı mest, bunun üstüne sarı çizme giyer, bellerine yaldızlı som kemer bağladıkları gibi bu kemere gümüş kabzalı uzun bir kama sokarlardı. Ellerinde derviş teberine benzer bir silâh taşırlardı.

Solakan-ı hassa alay günlerinde başlarına tuğlu külah, arkalarına beyaz biniş, üzerine beyaz ve dört kollu kaftan giyerler, kaftanın kollarından ikisini giyip diğer ikisini kuşaklarına sararlardı. Ellerinde yay ve arkalarında tirkeş bulunurdu.

Solaklar ulûfe defterlerinde biri padişah hizmetinde bulunanlar, diğeri ocakta müstahdem olanlar olmak üzere iki kısım üzerine yazılırdı.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı Kulu ocakları» adlı eserinde (s. 221 ve müteakıp) solaklar için şu tafsilâtı veriyor:

«Padişah memleket dahilinde gezerken veya camiye giderken solak gömleği denilen ince uzun bez veya tülbentten gömlek giyen rikâp solakları hünkârın önünde yürürlerdi. Kıdemsizleri önde, kıdemlileri padişaha yakın olarak geride bulunurlardı. Ellerindeki yay ve okları çekilmiş bulunurdu. Başlarında altın üsküften serpuşları ve sorguçları vardı. Harp sahasında davet edilenlerden maadasının sık sık hükümdarın yanına gitmesine solaklar müsaade etmezlerdi. Vezir-i âzam bu kaideden hariçti.

«Sefere gidişlerde solaklar dolamalarının uzun eteklerini bellerindeki kuşaklarına sokarlar ve üzerlerinde beyaz ve dört kollu kaftanlarıyle yay ve okları kurulu olarak padişahın önünde yürürlerdi. Dört kollu kaftanın iki kolunu giyip diğer ikisini kuşaklarına sararlardı. Solak başıların en kıdemlilerinden ikisi hünkârın sağında ve diğer ikisi de sol tarafında giderlerdi. Bunlardan altmış iki ve altmış üçüncü solak başıları sağda ve altmış ile altmış birinci ortaların solak başıları ve kethüdaları hükümdarın solunda yürürlerdi. Padişahın sağında bulunanların hepsi sol ellerini ve solunda bulunanların hepsi de sağ ellerini kullanırlardı. Ellerini bu suretle kullanmalarına sebep padişaha arkalarını dönmeden oklarını kullanabilmeleri içindi. Solakların arkalarında tirkeş denilen ok çantaları ve bellerinde hançer ile birer eğri kılıçları vardı. Bunlar tüfenk kullanmazlardı.

«Solaklık mahlûl olunca Yeniçeri ağası arzetmedikçe oraya kimse verilmezdi. Solak ortalarına verilen efradın iş bilir, yaşlı başlı, muharebelerde ve fütuhatta bulunmuş olanlarla Yeniçeri ağası'na hizmet eden kullukçuların boylu boslularından veya hepsine tercihan solakların hizmetine bakan ve kendilerine Müteferrika-i Solakan denilen hizmet neferlerinden seçilir-

lerdi. Bunların pek iyi ok atmasını bilmeleri şarttı. Bunların ahlâkan mazbut, sadık ve fedakâr olmasına dikkat edilirdi. Ağa bölükleri odabaşıları da solaklığa namzet olanlardan idiler. Cemaat ortaları kumandanlıklarında yani yaya başılıklarda bir münhal vukua gelecek olursa bunun solak ortaları oda başılarına verilmesi kanundu.

«Solak odalarından 60, 61, 62 inci orta odaları eski odalarda ve 63 üncü oda ise yeni odalarda idi.

«Solak efradı başlarına yeniçeri çorbacılarının yani orta kumandanlarının giydikleri sırmalı, süpürge sorguçlu çorbacı geçesi giyerler ve önlerinde tüylük denilen mahfazaya turna teli takarlardı. Solak başılar ve kethüdaları aynı serpuşu giyerlerse de turna teli yerine balıkçıl tüyü korlardı.

«Halkondil zeylinin teşkilât kısmındaki solak resminin tarifinde, solaklara senede iki kat elbise verildiği, bunların Şam kumaşı veya beyaz satenden mamul olup cübbe yapıldığı yazılıdır. Bu cübbenin arka etekleri dizlerden biraz aşağı inmektedir. Ön etekleri ise daha kısadır ve yan tarafında iki uçları beldeki ipekli, sırmalı geniş kuşağa takılır. Cübbenin yani dolamanın altında bir beyaz gömlek vardı ki o da dizlere kadar uzundu. Başlarında börk denilen etrafı sırmalı ve ipekle işlenmiş yüksek bir külâh (çorbacı geçesi) vardı. Külahın yani üsküfün önünde sahibinin malik olduğu servet nisbetinde kıymetli taşlarla müzeyyen bir sorguçluk veya tüylük ile bu sorguçluğa takılmış diğer kalın bir sorguç görülmektedir.

«Solaklardan bölüğe yani kapı kulu süvariliğine çıkanlar onbeş akçe yevmiye ile çıkarlardı. Bu miktar onaltıncı asra aitti. Suçlu olan solaklara timar verilerek ocaktan uzaklaştırırlardı. Onaltıncı asır ortalarında timara çıkacak solaklara onbeşer bin akçelik dirlik verirlerdi. Solak müteferrikaları ise senevî onar bin akçe ile timara çıkarlardı.

«Solaklardan kıdemli olup yeşil renkli sobramânî çuha giyenlerin, senede bir verilen yüzellişer akçe yaka akçesi olup sair mirî çuhalı solakların ise altmış akçe yaka harçları vardı. Solak müteferrikaları ise on ikişer akçe yaka eakçesi yani elbise dikiş parası alırlardı.

«Yeniçeri ocağının ilgasından evvel solaklardan rikâp solakları denilen saraya mensup mahdut bir kısım sefere gitmeyip padişahın alayla bir mahalle gidişlerinde ve camiye çıkışlarında süslü elbiseleriyle maiyyetinde bulunurlardı. Teşkilât iyice bozulduğu vakitlerde çoğunun defterde isimleri var fakat cisimleri olmadığından padişahın gezişlerinde derme çatma efrat tedarik edilir ve elbise giydirilerek gösteriş yapılırdı. Yeniçeri ocağının söndürülmesinden sonra tabii solak ortaları da tarihe karışmış ve rikâp solak başısı ile beraber hükümdarın maiyyetinde sekiz gedikli ve dört nefer mülâzım ve oniki nefer solak kalmıştı. Bunlara onsekiz nefer daha ilâve edilerek mecmuu otuz olmuştu. Bunun dördü mülâzım sakallı olup sonradan ilâve edilen onsekiz solak bıyıklı ve hepsi de seçme, yirmi ve yirmibeş yaşlarında güzel yüzlü idiler. Kıdemli solak olan oniki neferden biri çırak olacak veya vefat edecek olursa onsekiz neferin baş eskisi yani en kıdemlisi sakal salıverip oniki nefere dahil olacaktı. Açık kalan onsekiz kişilik kısma ise hariçten matlup evsafı haiz birisi alınacaktı. Alınacak yeni solağın aslı, nesli, hüviyyeti iyice anlaşılarak mutemet kefiller vermek suretiyle kayıtlarının yapılması şarttı.»

Hicrî onüçüncü Milâdî ondokuzuncu asrın ortalarına doğru saray eski debdebesini kaybetmiş olduğu için acayip kıyafetlerle hünkârın önünde iki sıra olarak giden solakların sayısı azaldığından alay günlerine mahsus olarak «düzme solak» adıyle şuradan buradan bir takım adamlar toplanır, bunlarla solak ve peyklerin sayısı arttırılırdı.

Rikâb-ı hümayun solaklarına kışlık elbise de verilirdi. «Başvekâlet Arşivi» ndeki bir vesikada (Saray, 24 Z 1218, sıra numarası 804) Hicrî 1218 (1803) senesinde verilen kışlıkların bedelinin 290280 akçenin karşılığı olan 2419 kuruş tutmuştu. Yine bu vesikadan o tarihte rikâb-ı hümayun solaklarının onaltı kişiden ibaret olduğu anlaşılıyor.

Solaklar, peykler ve hasekilerle birlikte Hicrî 1244 (1828-29) senesinde lağvedilmiş, bunların ihtiyarları tekaüt edilerek her üç teşekkülün genç ve yakışıklılarından «Hademe-i rikâb-ı hümayun» adıyle bir bölük teşkil olunmuştur. Hademe-i rikâb-ı hümayun için kabul olunan elbise gayet süslü setre ve pantalonla üzerlerinde türlü türlü tüy takılan kadifeli ve kordonlu kalpaktı. Bunlar alaylarda padişahın önünde ve atı etrafında yürürler, içlerinden bazıları yaldızlı teber de taşırlardı.

(Nedim) şu beytinde solakların zamanındaki ihtişamını şöyle tasvir etmiştir:

Bir solağında olan haşmet sözün sağı budur
Olmamıştır runüma ne Zâl'de ne Sam'de

Bu tak-ı lâciverdi zer-beft otağın olsun
Mihriyle meh yanınca iki solağın olsun

Lâ

SOLAKAN-I HASSA (صولاقان خاصه) [*Sar.*] Padişahların rikâblarla alaylarında debdebeyi arttırmak maksadıyle bulundurulan maiyyetleri halkının bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Öteki kısmına «Peyk» denilirdi. Bunlara «Rikâb-ı Hümayun Solakları» adı da verilirdi. Solaklar boylu boslu, yakışıklılardan seçilirdi. Onbir kişilik mangalara ayrılan solakan-ı hassanın başlarına «Solak başı» denilirdi.

Solak teşkilâtı hicrî 1244 (1828-29) senesinde lâğvedilmiştir.

SOLAKBAŞI (صولاق باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 60, 61, 62 ve 63 üncü ortaların kumandanlarına verilen addır. Padişahın alay ve seferlerinde solakbaşıların en kıdemlilerinden ikisi Hünkâr'ın sağında ve diğer ikisi de solunda giderlerdi. Bunlardan 62 ve 63 üncü solakbaşıları sağda ve 60 ile 61 inci ortaların solakbaşıları ve kethüdaları Hünkârın solunda yürürlerdi.

Solakbaşıların sefer vukuunda rikâb-ı Hümayunda bulunmalarına dair Fatih Kanunnamesinde (sayfa 27) şu kayıt vardır:

«Sefer-i zafer rehberim vâkı oldukta rikâb-ı Hümayunda solakbaşı ve peykbaşı yürüsün,»

Kanunnamenin bu kaydı solakbaşının peykbaşıdan mertebe itibariyle yüksek olduğunu anlatır.

Solakbaşılar diğer yayabaşılar gibi atlı idiler. Samur ve vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyerler, başlarındaki sorguçlarına balıkçıl tüyü takarlardı. Arkalarına da zencir ve enselik, gümüş özengi ve topuz koyarlar ve sarı çizme giyerlerdi. Sefer esnasında nerede köprü varsa orada attan inip Hünkârın selâmına dururlardı.

D'Ohsson, solakbaşıların Padişahın taşraya çıkışlarında atının yanı sıra gittiklerini, üniformalarının yeşil kadifeden olup içinin vaşak kürkle kaplı olduğunu, kayd-ı hayatla bu hizmette bulunduklarını, yerlerine rikâp solakları denilen ve en kıdemli kethüdaların seçildiğini yazar.

Solak kethüdaları da solakbaşılar gibi atlı olup diğer oda başılar ile solaklar yaya idiler.

Solakbaşıların mutedil, güzel söz söyler, ihatalı, tecrübeli, intikali seri' ve ihtiyatlı olmaları icabederdi. Solakbaşıların değişmesi icabederse mazul solakbaşıya Yedikule dizdarlığı verilirdi.

Padişahlar, gerek sefer esnasında ve gerek gezintilerinde Bursa, Edirne, Belgrad ve saire gibi bir yere gittikleri zaman o şehir halkının ve esnaf ve tüccarının hükümdara ikram maksadiyle payendaz diye geçeceği yere serdikleri kumaşlarla halılar solakbaşılarla hükümdarın silâhdar ve ibrikdarına ait olup aralarında paylaşırlardı.

«Osmalı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları» nda (c. 1. s. 223) mevcut malûmata göre «Kanunî Sultan Süleyman devrinde solakbaşıların yevmiyeleri yirmi üç akça olup sonra artarak onyedinci asırdaki maaş defterlerinde yirmi altışar ve kethüdalarının ise yirmişer akçe olmuştur. Yine bu ulûfe defterlerinde her bir ortadaki yüz solaktan başka seferlerde ve hazarda bunlara hizmet etmek üzere müteferrika-i solakan ismiyle epey kalabalık bir maiyyet halkı vardı. Hicrî 1073, M. 1623 tarihli maaş defterinde altmışıncı solak ortasının 264, altmış birinci solak ortasının 295, altmış ikinci solak ortasının 303 ve altmış üçüncü solak ortasının ise 381 müteferrikası vardı. Hicrî 1074, M. 1663 tarihli ulûfe defterinde ise bu miktar sırasiyle 258, 281, 227 ve 257 müteferrikadır.

«Solakbaşılar dirliğe çıktıkları vakit kendilerine otuz altışar bin akçalık ve solak kethüdalarına da yirmişer bin akçalık zeamet verilmek kanundu. Bu miktar (H. 942, M. 1535) tarihindeki kanuna göre olup bundan sonraki tarihlerde yani (H. 985, M. 1577) senesinde de böyle olup daha sonraki senelere ait bir kayıt yoktur.»

§ [*Sar.*] Padişahların maiyyetlerini teşkil eden «Solakan-ı Hassa» nın başlarına da «Solakbaşı» denilirdi. Yeniçeri ocağı emektarlarından ve boylu boslu olanlarından dördü kethüda, dördü solakbaşı olmak üzere sekiz kişi seçilir ve bu sekizin en eskisine «Solakbaşı» denilirdi. Kethüdalar terfi ederek solakbaşı olurlardı.

Solak teşkilâtının lâğvedildiği hicrî 1244 (1828) senesinde solakbaşılık da tarihe karışmıştır.

SOLAK ORTALARI (صولاق اورتالری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 60, 61, 62 ve 63 üncü ortalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ortaların kumandanlarına «Solakbaşı» denilirdi.

SOLDA SIFIR (صولده صفر) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kıymetsiz, ehemmiyyetsiz, mânasız, hiç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SOL KOLAĞASI (صول قول آغاسی) [*Ask.*] Askerî rütbelerden birinin adıdır. Yüzbaşı ile Binbaşı arasında olan Kolağasının sağ ve sol olmak üzere iki derecesi vardı. Yüzbaşı terfi edince Sol kolağası, Sol kolağası terfi edince Sağ Kolağası, Sağ Kolağası terfi edince de

Binbaşı olurdu. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra kaldırılmıştır.

SOLUGAN (صولوغان) [*Bah.*] Uzun mesafelerden gelen ve rüzgâr altı sahillerle kapalı limanlar içine istikamet değiştirerek giren ve ilerliyen dalgaların liman içerisinde ve sahil boyundaki ric'î (dönekli) hareketlerine verilen addır.

SOLUĞU BAĞDAT'TA ALMAK (صولوغی بغداده آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kaçmak, uzaklaşmak, kurtulmağa çalışmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SOMAKİ EBRUSU (صوماکی ابروسی) [*San.*] Somaki damarları gibi olan ebrulere verilen addır. Ebruli kâğıt; ebru yapılmış kâğıtlara denir. Eskiden bu kâğıtlar kitap ve defter kaplarının üzerine geçirilirdi.

SOM ALTIN (صوم آلتون) [*San.*] Kaplama olmıyan, yekpare olan altın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Parlak olan bu türlü altınlara «Som parlak altın», mat olanlarına da «Som mat altın» denir.

SOMAT (صماط) [*Sof.*] Sıra, dizi; sofra mânalarına gelen Arapça simattan bozma olan bu tâbir tekkelerde ve hassaten Mevlevîlerle Bektaşilerce meşinden yahut bezden sofra yerinde kullanılırdı. « Kamus » ta dizi, sıra, tabur, vâdi mânalarına geldiği de gösterilmiştir. Vahîd Efendi galatatında «الدرر المنتخبات المنثوره فی اصلاح الغلطات المشهوره» (Sımat Maddesi) Arabîde kesr-i sin ile « Ferş-olunan (döşenen) sofra-i taamın ismi, zamm-ı sin ile somattan galat olup Farisi'de mutlak sofra mânasına han derler.» diyor. Üç türlü somat vardı. Biri meşinden mü evver kesilmiş ve etrafına halkalar dikilmişti. Bu halkalardan geçirilen zincir vasıtasıyle toplanınca torba yahut dağarcık şeklini alırdı. Seyyah dervişler kullanırlardı. İkincisi dergâhlarda ve hassaten Konya asitanesinde kullanırlardı. Üçüncüsü ise bir arşın genişliğinde uzun bir meşinden ibaretti Uzunluğundan dolayı buna «Elifî Somat» denilirdi.

Mevlevîler tarafından somat üzerinde yemek yenilip bitirildikten sonra «Gülbank» okunurdu. Buna «Somat gülbangi» denilirdi.

Gına-yı kalb kadar ni'met olmaz ehl-i dile
Bu tekkenin fukarası somat bilmezler
Nailî

SOMATÇI (صماطجی) [*Sof.*] Mevlevî ve Bektaşi tekkelerinde sofrayı hazırlamak ve kaldırmak vazifelerini gören derviş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofracı demektir. Meşin veyahut bezden yapılıp yere döşenen sofraya Arapça sofra demek olan simattan bozma somat denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

SOMAT GÜLBANGİ (صماط کلبانکی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde somat denilen meşin yahut bez sofra üzerinde yemek yenildikten sonra dua yerinde okunan «Gülbank» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gülbank şöyle idi:

Ma sofiyan-ı rahim, ma tablahar-ı şahim, payende dar ya Rab, in kâse-i ab-u hanra, El-hamdülillâh, Eşşükr-i lillâh, Hak berekâtın vere, erenlerin han-ı keremleri müzdad ve sahib-ülhayrat güzeştegânın ruh-ı şerifleri şâd ü handan, bâkileri selâmette ola, demler şafalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlâna sırr-ı Şems, kerem-i imam-ı Ali Hû diyelim Hû!

SOM GÜMÜŞ (صوم گوش) [*San.*] Kaplama olmıyan, yekpare olan gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SOM MAT ALTIN (صوم مات آلتون) [*San*] Kaplama olmıyan, yekpare olan mat renkli altın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü parlak altına «Som parlak altın» da denir.

SOM PARLAK ALTIN (صوم پارلاق آلتون) [*San.*] Kaplama olmıyan, yekpare olan parlak altın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mat renkli olanına «Som mat altın» da denir.

SOMUN (صومون) [*San.*] Yuvarlak ekmeğe verilen addır. Top ve yuvarlak şeylere, vidanın başındaki yuvarlağa da bu ad verilir. Vesikalarda geçer.

SONRADAN GÖRME (صوکرادن گورمه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle türedi, şımarık, yüzsüz, pespaye yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SONUNU GETİRMEK (صوکنی گتیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle muvaffak olmak, işi başarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SORGUÇ (سرغوچ = صورغوچ) [*Kıy.*] Serpuşların (kavuk, başlık) ön taraflarına süs nev'inden takılan muhtelif şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Beyaz veya siyah tüyden, balıkçıl tüyünden, kıymetli mücevherden olurdu. Tepeli kuşların tepelerine de sorguç denir. Çelenk de bu mânada kullanılır. Gelinlerin başlarına takılan süslere de bu ad verilir. Sorgucun lâle, çiçek, armut, yuvarlak, topuz gibi muhtelif şekilleri, altından olanları, firuze ve yakutla süslenenleri vardı. Padişahların kavuklarına takılanlar o türlü kıymetli maddelerden yapılırdı. Topkapı Sarayı Müzesiyle Türk ve Islâm Eserleri Müzesinde muhtelif nevileri vardır.

Sorguç, Padişahlar tarafından hükümdarlara, hattâ kadınlara verilirdi. Ondokuzuncu asır başlarında ilk Osmanlı elçisi olarak Londra'ya giden Agâh Efendinin götürdüğü hediyyeler arasında sorguç da vardı. Bunlardan bir tanesi kıraliçeye, bir tanesi de kıralın kızına verilmişti. «Sefaretname»den öğrendiğimize göre kıraliçe sorguçu «mahall-i kalbi» (kalbinin yeri) olan sol böğrüne, kızı da başına takmıştır.

Gördü mahsus olduğun meydan-ı istisna bana
Şehperin gönderdi sorguç kaftan Anka bana
Hayali

SORGUÇLU DARDAĞAN (صورغوچلی داردانان) [*Kıy.*] Dördüncü Murat zamanında yapılan renkli kavuğa verilen addır.

SORGUÇLU DESTAR (صورغوچلی دستار) [*Kıy.*] Sorguç takılmış olan sarık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sorguç; süs nevilerinden birine verilen addır.

SORGUÇLUK (صورغوچلق) [*Kıy.*] Başa giyilen börk ve üsküfün önünde sorguç takmağa mahsus yere verilen addır. Buna «Tüylük» de denilirdi.

SOYA (صویا) [*Ok.*] Menzil oklarının ucuna takılan kemik parçasının adıdır. Puta oklarına kemik yerine «Temren» adı verilen demir veya pirinç takılırdı. «Soya» ile «temren» in takılışında fark vardı. Ok soyaya, temren ise oka takılırdı.

SOYGUNCU KADINLAR (صویغونجی قادینلر) [*San.*] Düğünlerde davetlileri ellerinde def olduğu halde «makama yar safa geldi, hoş geldi» diyerek istikbal eden kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Davetlileri bahşiş almadan bırakmadıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

SOYTARI (صویتاری) [*San.*] Güldürücü, paskal yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «hayasız, mukallit, maskara» suretinde izah olunmuştur. Sarayda Seferli koğuşu'ndaki dilsiz ve cücelerin sanatkârlarına da bu ad verilirdi.

İşte yavrum, bu omuzlarda gezen dilli düdük,
Havlıyan, zil takınan, sonra zuhuriye dalan
O bizim soytarının kendi değil miydi?..
— Yalan.
Mehmet Âkif

SOYUNMAK (صویونمق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevleviliğe intisap etmek yerinde kullanılır. Mevlevî olmak istiyen «Kazancı» ya müracaatla soyunacağını, yani tarikate girmek istediğini söyler, kazancı dede: «Dervişlik zordur, çileyi kırmak iyi değildir. Dervişlik ateşten gömlek, demirden leblebidir. Aç kalmak, dövülmek, haksız yere söz işitmek vardır. Dervişlik ölmezden evvel ölmek demektir. Bunlara tahammül edersen gir» derdi. Bütün bunları kabul edenin, Şeyh Efendi'nin muvafakatiyle, ikrarını alırdı.

Ölmeden evvel feda-yi hesti-i mevhum için
Sevb-i sürîden çıkup tennureden giydim kefen
Tahir-ül-Mevlevî

§ [*Sar.*] Enderun hizmetinde bulunanlardan rahatsızlananlara başlarındaki sırmalı takkeyi, arkalarındaki dolamayı çıkarıp gecelik kavuk, uzun kürk ve cübbe giyme müsaadesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Koğuş ağalarından yolu ile eski veya gedik sahibi olup da camekânda oturmak hakkı bulunanlardan maadasının rahatsızlıkları halinde lala emrinde yazılı acemi lalaları vasıtasıyle şirvana çıkmış olanlar bizzat koğuş zâbitine müracaatla soyunuk gezme müsaadesi alırlardı. Soyunuk gezme müsaadesi alanlar bu kıyafetle koğuş dahilinde gezebilirler, dışarı çıkamazlardı.

SOYUNUK ESKİ (صویونوق اسکی) [*Sar.*] Padişahların hususî hizmetlerinde bulunan dokuz saray adamına verilen addır. Soyunuk ağa da denilen eskiler « Hazine koğuşu » na mensup idiler. Zâbitleri koğuşun en eskisi olan «Giyim başı» idi. Koğuşta giyim başıdan sonra muavini yerinde olan «Göç eskisi», daha sonra on tane olan «Bıçaklı eski» ler, onlardan sonra da dokuz soyunuk eski gelirdi. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam camekânlarda otururlar, zâbitleriyle padişahların huzuruna resmi elbise ile çıkarlardı. Soyunuk eskiler arasında ocak yoluyle terakki ile beraber has odaya geçmelerine imkân bulunmıyan «Bizebanlar» (dilsizler) da vardı.

Tanzimattan sonra Dolmabahçe Sarayı padişahların ikametgâhı olduktan ve saray idaresi yeni şeklini aldıktan sonra bunlar, emsali gibi işsiz kalmışlar ve tarihe karışmışlardır.

SÖNBEKİ (سونبکی) [*Bah.*] Bir nevi gemi adıdır. Hükümet tarafından insan nakil vasıtası olarak kullanılırdı.

SÖZ EBESİ (سوز آبه‌سی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle bilgiç, geveze, malûmatlı görünmiye çalışan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Şi'ri baziçe-i tıflân iden eşhâsın
Kimisi söz ebesidir kimi bâba-yi sühan
Sünbülzade Vehbi

SU (سو) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin köşelerinin dışına basılan motiflere verilen addır. Bütün cilt devredilmek suretiyle yapılanına «Yekpare su», biribirine bitişik olmıyarak ayrı ayrı ve parça parça olanına «parça su» denilir. Bu tâbir yazı levhalarının etrafına yapılan fasılasız tezyinat hakkında da kullanılır.

SUAL-İ MUKADDERE CEVAP (سؤال مقدره جواب) [*Ede.*] Muharririn kendi dâvasında hatıra gelen itirazı kaabil bir noktaya, gûya vârit olmuş gibi, cevap vermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SUBAŞI (صوباشی = سوباشی) [*İda.*] Şimdi zabıta ve daha ziyade Belediye memurlarının gördükleri işleri gören ve kaza itibar olunan kasabaların idaresi başınd bulunan memurun unvanıdır.

(Âşık Paşa Zade) nin beyanına göre (Âşık Paşa Zade Tarihi, sayfa 20) Osmanlılarda ilk ihdas olunan memuriyyetlerden biri de «Subaşılık» tır. Osman Gazi Karahisar'ı fethettiği zaman hükümet işlerini oğlu (Orhan Bey)e, Subaşılığı de kardeşi (Gündüz Bey) e tevcih etmişti.

(Tac-üt-Tevarih) in ifadesine nazaran (c. 1, s. 447) Fatih, İstanbul'u zaptedince (Süleyman Bey) i Subaşı tâyin ile şehrin imarını ona tefviz eylemiştir.

Mehmet Ziya Bey İstanbul'un ilk subaşısı (Süleyman Bey) den bahsederken (İstanbul ve Boğaziçi, c. 1, s, 201) subaşılığı vali ve şehremini addetmiş ve eserinde onun hakkına «İstanbul'un ilk valisi ve şehremini» tâbirlerini kullanmıştır. Ziya Bey şehreminliği tâbirini Hammer'den almıştır. Filhakika Hammer (c. 3, s 224) «Vezir-i âzam»ların vazife ve salâhiyyetlerinden bahsederken «pazarların en büyük memuru demek olan muhtesip ile şehremini demek olan subaşı kendisinin refakatinde bulunduğu halde şehri teftiş etmek» fıkrası görülmektedir. Hammer bunu Fatih asrı Rum müverrihi (Kritovulos) tan nakletmiştir. Kritovulos, (Tarih-i Sultan Mehmet Han-ı Sani, s. 90) «Padişah Hazretleri (Fatih) Süleyman Bey'i Şehremini (Subaşı) nasp ve şehrin imarını uhdesine tevdi edip mevsim-i sayfta (yaz mevsiminde) kendisi Edirne'ye avdet etti» diyor (Tac üt-Tevarih) müellifinin subaşılığa ait gösterdiği vazife Hammer'i subaşılığın şehreminliği olması hükmünü verdirmeğe âmil olmuştur.

Osman Erğin (Mecelle-i Umur-ı Belediyye, c. 1, s. 903 haşiyesi) subaşılık için diyor ki: «Subaşı'nın mânası, tarz-ı imlâsı ve vazifesi muhtelif eserlerde başka surette gösterilmiştir. Evvelemirde (ص = sat) ile «Subaşı = صوباشی) yazıldığı görülmektedir. Halbuki kütüb-i kadime (eski kitaplar) ile sicillâtta mukayyet eski imlâsı «ص = sin» le (سوباشی = sübaşı) dır. Soybaşı (kavim ve kabîle reisi), سوء باشی = sü'başı (fenaların başı); صوباشی = su başı, (suyun başı) mânasına geldiği de vâkidir. Bunların en doğrusu (سوباشی = sübaşı) dır. (سو = sü), sulemek - sefer etmek mânasına Türkçe bir mastardan me'huzdur Selçukîlerde سوباشی = subaşı kumandan, serasker mânasına olarak zabıta umurunda müstamel idi. Selçukîlerde fazla olarak bir de (şahne) vardır. Şahne; Kamus'a nazaran şının kesriyle şihne şehirlerde subaşı tâbir olunan zâbite denir ki taraf-ı sultanîden mansup ve şehrin zapt u raptı hususuna kâfil olur. Hâlâ lisan-ı avamda (halk dilinde) şının fethiyle şahne mütedavildir.

«Bizde de subaşıların sıfat-ı askeriyyesi vardı. Bu mânaya vâkıf olmıyanlar (suyun başı) mânasına olduğunu zannediyorlar. Hattâ Şemseddin Sami Bey «Kamus-ı Türkî'de «صو باشی = subaşı: Suyun kıt bulunduğu yerlerde iska-yi hayvanat ve irva-yi arazi (hayvanları ve toprağı sulamak) için suyun suret-i taksimine nezaretle münazaatın önünü alan adam, şahne, çiftlik kâhyası سوء باشی = sü'başı suretinde tevili lüzumsuz ve gayr-i sarihtir» mütalâasını dermiyan etmekte ise de kendi nokta-i nazarında da isabet görülememektedir. Velhasıl bu zanne sahib olanlar (Bal yemez) tâbirini Türkçe zanniyle kaba görüp (asel nemi hored) diye Farisî mukabilini kullandıkları gibi subaşıya mukabil olarak da (serçeşme) tâbirini ihdas etmişlerdir ki bu da bir askerî rütbedir. Hattâ semere-i dehası olarak Mısır Hidiviyyetine irtika eden Mehmet Ali Ağa'nın (Paşa) devletine isyandan evvelki rütbesi Serçeşmelik idi.»

Vahîd Efendi ğalatatında (الدرر المنتخبات المنثوره فی اصلاح الغلطات المشهوره) (صوباشی = Subaşı Maddesi) bu tâbır için şunları yazıyor:

«Kasabat ve kura'da zabıta ve Âsitane-i aliyyede (İstanbul) zindan zâbitine ıtlakı mâruf bir asla mebni olmayıp müvellede i Kostantiniyye'den sü'başı'dan (سوباشی = Sü'başı) galat olması mülâyimdir. Arabîde zamm-ı sin ile sü' gussa mânasına olmakla Farisî'de sü'başı mânasına iki cüzden mürekkep serbakten tercüme olması gayr-i baittir. Feth-i sin ve sükûn-i ra ile serbaş ve medd i ba-i muvahhide ve aharda kâf-ı Arabiyye ile bâk, havf ve ihtiraz mânalarına mâruf. Binaberin sebeb i gussa ve havf ve ih-

tiraz olması ile Türkî ve Farisî'de iltizamen ıtlakı aşikâr olur. Amma menhil-i nâs olan subaşı (صوباشی) merci-i enam olmakla melâz-ı erbab-ı mesalih olan kimesneye (kimse) (صوباشی subaşı) lâfzı ala sebil-il-kinaye ıtlak olunmak gayr-i baittir ve nâsın vakt-i niza'da (anlaşmazlık) zâbite gidelim diyecek mevkide suyun başına varalım tâbirleri bu veçhi müeyyid olduğuna nazaran galattan salim olur,»

Subaşı tâbirine eski kanunnamelerde de tesadüf olunmaktadır. Fatih Kanunnamesi'nde yalnız bir yerde «Subaşı» tâbiri geçmektedir. Kanunnamede (Fatih Kanunnamesi sayfa 28) «Ahval-i cerayim ve ehl-i mansıba tâyin olunan mahsulâtı beyan eder» başlıklı kısımda «evvelâ cerime kanunda gerek mirî subaşılarına (صوباشیلرینه) ve gerek ehl-i timar subaşılarına (صوباشیلرینه) üç bin akçe ola» denilmektedir.

Kanunî Kanunnamesi'nde subaşı tâbirine çokluk tesadüf olunur. Fatih Kanunnamesi'nde olduğu gibi bu kanunnamede de vazife ve salâhiyyetleri ile muayyenatı bahis mevzuu edilmektedir.

Subaşılığın ne demek olduğunu anlıyabilmek ve bu bapta bir hüküm verebilmek için Kanunî Kanunnamesi'ndeki ibareleri gözden geçirmek icabeder.

Kanunî Kanunnamesi'nde (sayfa 12) «Subaşıların (صوباشیلرك) her dört bin akçeye bir cebelû ve her otuz bin akçeye bir geçim ve âlâsına iki çadır tenktur ednasına».»

(Sayfa 18) «Ve her kâh vilâyet-i mahrusada azep vâkı olursa subaşılar (صوباشیلر) ve timar erleri raiyyetlerin kadı katına ihzar idüp kadı yazıp padişahın emrini yerine koyalar temerrüd eden kimesneleri bile koşulan kul muti edivere.»

«Resm-i çift ve bennâk, resm-i ağnamı ve âsiyabı beyan eyler» faslında liva-i Hamit'den bahsedilirken (sayfa 28) «Bazı nevahide bütün çiftlüden yirmi yedi akçe sipahi ve üç akçe sancak beyi ve on iki akçe subaşı (صوباشی) alur, nim çift nısf-ı zâlikdir, üslûb-i mezkûr üzere.»

«Resm-i bağ ve çayır» faslında Karaman vilâyetinden bahsolunurken (sayfa 34) «Kâfirin bağı olup şira hasıl olan yerlerde ve eğer şehirde ve eğer köyde subaşı (صوباشی) ve süvari iki ay monopolye dutup sucisin sata narhtan ziyadeye gücile kâfir üzerine bırakmıyalar.» Yine aynı fasılda (sayfa 35) «Subaşı (صوباشی) veya süvari monopolye dutmak istiyecek kâfirin fuçılarını ve küplerini mühürliyeler bunların şırası satılmayınca hiç kimse suci satmıya ve iki ay monopolye için yılın kangı ayını itibar ederler ise ol kâfirden alınan ondaya ol aylarda satalar ve eğer subaşının (صوباشینك) ya süvarinin bir iki aydan sucisi artsa gücile kâfir üzerine dökmiye, meğer kâfir il narhına razı olup ala ve kâfir şırası korikasına koyup sıkmak isteyicek def-ül-vakte bırakmayup sıkmağa destur vireler ve destur için nesne almıyalar koyalar şırasını sıka tâ ki zayi olmıya.»

Badihava faslında (sayfa 38) «Serbest olmıyan timarların nısıf cerimesi sahib-i raiyyetin ve nısf-ı aharı hariçten dahleden sancak beylerinindir veyahut hariçten dahleden subaşınındır (صوباشی). İkisi bile tasarruf ettiği yerde her birisi rubu' tasarruf (ider amma vilâyet-i Karaman'da nısf-ı ahar) şehzade haslarına yazılmıştır ve resm-i arusiyye kaydolunan yerlerde dahi bu tarik üzere dahlederler »

«Gerdek değeri ve yer tapusu Bolu sancağında timar erinindir, sancak beylerinin ve subaşıların anlarda medhali yoktur. Koyun hakkı ve cerayim sancak beyi ile subaşınındır. Sahib-i timarın dahli yoktur. Meğer ki timar serbest ola veya has kaydedilmiş ola.»

Yine o fasılda (s. 39) «Gerdek değeri resmi bâkire kızdan raiyyet sahibinindir ana hükmoluna ve eğer süvarinin kızı çıksa gerdek değerin subaşı (صوباشی) ala. Subaşılık eli altında ise ve illâ sancak beyi ala yörükte lâmekân olduğu sebepten bâkire ile seyyibe anasına tabî' olmakta birdir.»

Bir zamanlar cürüm işliyenlerden kanun ile tâyin olunan nakdî cezayı kadılar aldıktan sonra subaşılar da bir o kadar nakdî ceza alırlarken «bida'-ı merfua» meyanında (s. 67) subaşıların da ikinci defa ceza almaları menedilmiştir.

Dikkate şayan olan bir nokta «subaşı» tâbiri sicillerde, hükümlerde, eski kayıtlarda ekseriyyetle (sin - س) ile yazıldığı halde kanunnamelerde (sat - ص) ve (ص = sin) ile yazılmasıdır.

Kanunnamelerdeki sarahattan «subaşı» lığın muhtelif memuriyyetlerin unvanı olduğu da anlaşılmaktadır. Fatih Kanunnamesi'ndeki sarahat buna şüphe bırakmamaktadır.

Subaşılık biri mirî, diğeri timar subaşılıkları olmak üzere iki kısımdı. Mirî subaşılar şehirlerde ihtisap vazifesiyle mükellef olan subaşılardı. Bunların vazifesi gündüzleri kol gezerek çarşı, pazar ve mahalle aralarının temizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmek, yıkılmak tehlikesine maruz evlerin yaptırılması için «Mimar başı» ya haber vermek, geceleri «Ases başı» ile kol gezerek uygunsuz takımının teftiş ve taharrisi ile meşgul olmak gibi zabıta ve belediyeye taalluk eden şeylerdi. Bunlar kadıların emri altında bulunurlar, hem belediye, hem de zabıta işlerine bakarlardı. Bunların

ellerinde kırbaç ve taziyane (kamçı) bulunduğu halde şüphelendikleri kimseleri kayd-ü bend (elini kolunu bağlamak) eylemiye ve mahkeme naibiyle beraber bazı evleri basıp aramıya memur olduklarını Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yazar.

Timar subaşıları, sipahilik ile sancak beyliği arasında bir vazife idi. Bunlar eyalet ve sancak merkezlerine bağlı küçük şehir ve kasabaların idare âmirliğini yaparlardı. Timar subaşılarına dirlik olarak timar verilirdi. Bu subaşılar bütün timar mutasarrıfları gibi timarlarına tasarruf ederler, sipahi ve zaimler gibi harbe iştirak ettikten başka mutasarrıf oldukları timare göre cebelû götürürlerdi. Başında bulundukları kasabaların ihtisap işlerini de o miyanda görürlerdi. Hammerin de sipahilik ile sancak beyliği arasında gösterdiği bu subaşılara kadılar gibi merkezden hüküm gönderilirdi.

Subaşı namı altında daha bazı vazife erbabına tesadüf olunmaktadır. Tomruk tâbir olunan hapishanelerle zindanların idaresi de « subaşı » adı verilen memurlara aitti. Hapishanelerden doğrudan doğruya kendileri mes'ul idiler, asesbaşılar yalnız muhafaza ile mükelleftiler. Subaşının bu baptaki vazifesi ile hapishanelerin eski zamanlardaki vaziyetlerini gösteren şu vesika (Mecelle-i Umur-u Belediyye (c. I s. 911) tetkike değer:

«Evvelâ bir mücerreb-ül etvar ve kâr güzar (hali düzgün ve iş bilir) subaşı nasb ve zindanın her umuruna nezaret ve mahpusların me'kûlâtları (yiyecekleri) hususunda kemal-i dikkat edip bir mahpus ıtlak olundukta mutad üzere yirmi paradan ziyade harç aldırmayup ve kule penceresinden münadiye verilen sadakatten cem olan akçeye Baba Cağfer Zaviyedarı mütevelli, subaşılar nazır nasbolunup beher yevm mahpusanın çorba ve ekmekleri mutad üzere verildikten sonra fazla kalan akçeyi nazır olan subaşı ve mütevelli marifetiyle derkise (keseye koymak) ve temhir ve mütevelli yedinde hıfzolunup her dört ayda bir defa İstanbul Kadıları marifetiyle hisapları rüyet ve fazla kalan akçe ile deyni olup hapsi mütemadi ve edaya adem-i kudreti olan medyunlardan fazla zuhur eden akçe kâfi olduğu mertebelerde şayan-ı merhamet olanların dayinle rıza ve bedel i sulh için ita olunup derkenar iktiza eyledikte kırk akçeden yirmi paraya dek harç alınıp ve kudreti olmıyan fukaraya meccanen derkenar ve evamir-i aliyye ve ilâm-ı şer'iyye bilâ noksan ve ziyade kaydolunup hilâfiyle hareket eden kâtiplerin kitâbetleri ref' ve muhkem haklarından gelinüp ve her ne taraftan mahpus gelir ise vaz' ve ihraçta çavuşbaşı ağaya inha olunmak kezalik zindan hasekileri dahi kâr güzar ve mütecessis ve mutabassır birer kimse olmak lâbütdür. Subaşı olan bu tenbihatın infaz ve icrasında daima teyakkuz ve intibah üzere olup maazallah-ı Taalâ bir kimseden hilâfiyle hareket zuhuru vâkı ve tama'-ı hame tebeiyyet halâtı müşahede olunur ise subaşı olanın bilâ aman cezası tertip olunmak suretleri hıfzen lin nizam ve taleben limaradat-il-melik-il allâm baş muhasebeye kayt ve zindan defterlerine ve İstanbul kadısı tarafına ilm ü haber kaimeleri verilmek ile bir müddet ehl-i zindanın memur tea idisinden halâsları muvafık-ı rıza-yı Cenab ı Rabb ül-İzzet olduğu takrir olundukta ilâh.»

Bu vesikadan hapishane müdürüne subaşı denildiği anlaşılıyor.

Çöplük subaşısı; Evliya Çelebi'nin (c. I. s. 954 ve mütaakıp) İstanbul ve tevabiindeki asakir ve esnaf arasında gösterdiği bu subaşılığın vazifesi şehrin temizliğine bakmak ve çöpleri imha eylemekti. Bu vazife 1242 (1826-27) senesinde (İhtisap Nezareti) vazifeleri arasına idhal olunmuştur.

Vezir subaşısı; vezirlerin hususi hizmetkârlarından maduttu. Mecelle-i Umur-ı Belediyye müellifinin «Serçeşme» liğe inkılâp ettiğini söylediği subaşılık bu subaşılıktı. Sonradan bu vazife zaptiyyeye ve nihayet jandarmalığa inkılâp etti.

Cuy-i çemen bağ değil rind-i baharın
İşretgehini basmak için gitti subaşı
Sâbit

Subaşı oldu gönül şehr-i zor-ı firkatte
Nukud-i eşki döküp bilvekâle didelerim
Ârif

§ [*Hal.*] Rumeli'de çiftliklerde kâhya makamında kullanılanlara bu ad verilirdi. Bu itibarla «Kamus-ı Türkî» müellifinin o yoldaki ifadesi yanlış değildir.

SUBHA (صبحة) [*Sof*] Binefsihi aşikâr ve meycut olmayıp fakat eşyanın sureti ile vuzuh bulduğu için heyulâ denilen heba hakkında kullanılır bir tâbirdir. Heba; Güneşin ziyasında görülen ince toz demektir. Sofiye ıstılahına ait eserlerde bunun için şu tafsilât da vardır:

Subha; şol zulmete denilir kî (خلق الله الخلق فى ظلمته ثم شى عليهم من نوره فمن اصابه من ذلك النور اهتدى ومن اخطاه ظل وغوى)
Hadis-i şerifinde olan zulmettir. İşte bu zulmet içinde Allah Taalâ mahlûkatın hakayıkını halketti ve mahlûkat üzerine kendi nurundan

ifada eyledi. Bu nurdan her kime isabet etti ise dünyada vâsıl-ı hidayet oldu ve her kime isabet etmedi ise dalâlet ve gabavette kaldı.»

§ [*San.*] Subha; Arapça elde çekilen tesbih, doksan dokuz tane dizili şey mânalarına da gelir.

SUCİ (سوجی) [*San.*] Şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kanunnamelerle vesikalarda şarap yerine hamr gibi suci de geçer.

SUDAGABO (سودەغابو = سودەغبو) [*Bah.*] Bahriye topçu teşkilâtındaki vazife sahiplerinden birine verilen addır. «Defterlerde eski harflerle aynen سودەغبو = sudagabo imlâsında ve Halil Nuri Bey Tarihinde ise صودەغابو = sudagabo tarzında yazılıyor ve kalyon ve diğer yelkenlilerde topçubaşı ile beraber kaydedilmiş olarak görülüyor» diyen Ordinaryüs Orofesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 489) bunun için şu tafsilâtı da veriyor:

«Sudagabo, onsekizinci asrın son yarısındaki tâbirlerden olup, daha evvel kullanıldığına dair bir kayıt yoktur. Onsekizinci asır başlarındaki kalyon efradı arasında sudagabo'lardan bahsedilmiyerek topçubaşı ve topçu kethüdasından sonra topçu olarak, saatçi ve topçu diye iki sınıf topçu zikrediliyor. Sudagabo'ların bu saatçi denilen sınıf olması muhtemeldir.

«1230 R. 1815 M. tarihli üç anbarlı Mahmudiyye mürettebatı arasında sudagaboha maa sertopi başlığı altında dört topçubaşı (güverte ve anbar kısımlarının), sertopi-i emanet denilen topçubaşı vekili veya ihtiyatı ile doksan bir sudagabo vardır,

«Keza 1819 tarihli diğer bir üç anbarlı kalyonda da dört topçubaşı (ikisi güvertenin) ile 120 kadar da sudagabo'nun bulunduğu görülüyor. Bir kapak kalyonda biri güverte topçubaşısı olarak yüz topçu ve 64 sudagabo ve bir firkateynde de sudagabo maa sertopi kaydiyle iki topçubaşı, ve 32 sudagabo ve bir brikte bir topçubaşı ve 14 sudagabo ve bir firkate'de bir topçubaşı. altı sudagabo ve bir şalupe ve bir firkata'da bir topçubaşı, altı sudagabo bulunmakta idi.

«İşte sudagabo'ların defterlerde topçubaşılarla beraber kaydedilerek kalyon, firkateyn ve sairede ayrıca topçu neferlerinden bahsedilmemiş olmasından bu sudagabo'ların gemilerdeki topçu efradı olduğu anlaşılıyor. Vak'anüvis Halil Nuri Bey Üçüncü Selim zamanındaki Tersane nizam ve ıslahatından mufassal surette bahsederken (bir gemide topçubaşılık gediği mahlûl olsa ol geminin topçu kethüdası ehil ise ona, değil ise sudagabo'lardan fenn-i top endazide mütefennin ve mahareti zâhir olana) verilmesini kaydediyor ki bu kayıt sudagabo'ların top atan efrat olduğunu göstermektedir.»

SUDAN CEVAP (صودن جواب) [*Hal.*] Mecaz yoluyle baştan savma söz, boş, ehemmiyyetsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SU DOLABI (صو دولابی) [*San.*] Kuyudan su çıkarmağa mahsus çarka verilen addır. Su, hayvanla döndürülmek suretiyle çıkarılırdı.

SUDUR (صدور) [*İlm.*] Kazaskerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadr'in cem'idir. Vesikalarda sudur-i kiram suretinde de geçer.

SU ETMEK (صو ایتمك) [*Bah.*] Bir geminin içine her hangi bir yerinden su girmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine (su gösterdi) denir.

SUĞLA (صوغله) [*Coğ.*] Senede en az kırk gün su basması icabeden yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SUĞUR (ثغور) [*İda.*] Hudut başı, iki devlet toprağının birleştiği yer yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça dağınık, müteferrik şey demek olan suğr'un cem'i olan bu tâbirin Farsçası «Serhad» de bu mânada kullanılırdı. Her ikisi de tarihlerle vesikalarda geçer.

O şehriyar-ı serir i beka ki yoktur anın
Kalemrevinde sugur u memalikinde hudud
Sâbit

SUGURYA (صوغوریا) [*Hal.*] Bolluk, istediğin kadar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Canda sagurya durur derd ü belâ, renc ü ama
İstife oldu gönül mangaları mihnetten
Agehi

SUGURYACI (صوغوریه جی) [*Bah.*] Filika-i Hümayunda kürekçilik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SUHA (سها) [*Ast.*] Benat-ün-Na'ş-ı suğra denilen küme yıldızların en küçük görünen bir yıldızın adıdır. Eskiden hiddet-i basar (gözün keskinliği) bununla anlaşılırdı.

Çıktı bir gün ziyasında tamami-i rüsûl
Oldu mahv öyle ki hurşid ziyasında suha
Fuzuli

SUHANPERDAZ (سخن پرداز) [*Ede.*] Mecaz yoliyle fasih, beliğ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Divan şairleri hassaten «Fahriyye» lerde kullanırlardı.

Hususa ol suhanperdaz üstadım ki eş'arımı
Yazar müşkülpesendan-ı cihan evrak-ı can üzre
Nef'î

SU HATTI (سو خطی) [*Bah.*] Gemi güvertesinin deniz sathiyle olan fasl-ı müşterekine verilen addır.

SUHTE (سوخته) [*Hal.*] Medrese talebesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Talebeye medrese ıstılahınca «Tâlip» denildiği için ilim aşkıyle yanmalarından kinaye olarak halk arasında «Suhte» denilmiştir. Suhtegân suretinde cemilendirilir. Bu tâbir sonradan tahrife uğrayarak «Softa» olmuştur.

Sındılar duhter-i reze Araplarla yancuk
Suhtegân zümresine câ olalı Kazguncuk
Sevahilname - Fennî

SU KEMERİ (سو کمری) [*San.*] Suyu, seviyyesini kaybetmeden iki yüksek arazi arasındaki dere ve vâdiden karşıya geçirmek ve aynı irtifa'da bir noktaya isal etmek için, köprü şeklinde, ayaklı kemerler üstüne yapılan su yollarına verilen addır.

SUKRE (سوقره) [*Mim*] İki ağaç veya tahtadan başbaşa bitişmesinden hasıl olan ek yerine verilen addır.

SULBİYYE (صلبیه) [*Fık*] Ölünün sulbünden hasıl olan kız çocuk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çocuğun anaya nisbeti için «Sadriyye» tâbiri kullanılır.

SULHİYYE (صلحیه) [*Ede.*] Harpten barışıklığa geçilmesi münasebetiyle yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sulhiyyeler kaside nev'ine dahil olduğu için harbin fecaati, sulhün nimeti anlatılmakla beraber yazılanın meziyyetleri göklere çıkarılmak suretiyle anlatılır ve caize ümidiyle sona erdirilirdi. Sulhiyyeye parlak bir örnek olmak üzere (Sabit)'in Amca zade Hüseyin Paşa'nın (ölümü 1702) sadrazamlığı zamanında yapılan Karlofça muahedesi Hicrî 1110, Milâdî 1699) münasebetiyle yazdığı sulhiyyedir.

Değerli bir şair olan (Sâbit) in basılmamış olan divanındaki (hususi kütüphanemde yazma nüsha, varak 18) sulhiyyesinden seçme beyitler:

Şükr ü Bari ki befetva-yı İmam-ı İslâm
Şerbet-i sulh helâl oldu mey-i cenk haram
Mühr sanman raf-ı gerdune kodu halkasını
Kaldırıp çetr-i hümayunu seferden akkâm
Astılar çember-i kandiline hambareleri
Cami-i sulh-u musafata virüp zinet-i tam

Buk'a-i ahde tüfek namlısını lüle idüp
Eyledi kayyımı itfa-i kanadil-i hıtam
Toplardan döşenüp mihr-i vefa rahına künk
Geldi ta kasr-ı dile âb-ı safa bahş-ı meram
Han çeküp aşti-i matbah-ı tevfik yine
Kös kazganların eyledi kazgan-ı taam
Nizenin sih-i kebabe dönecek haleti vâr
Miğfer-i rezm olup encümen-i bezmde câm
Tabak-ı şehd-i musaffa mı değil suret-i zil
Zarf-ı helva mı değil heyet-i tabl-ı ârâm
Leb-i âlûdesini şerbet-i kırmızla yuda
Navek'i cenk nigeh menkıbet-i han ââm
Şahne-i ismet idüp sefk-i dimadan tahzir
Kimseden kan almaz şimdi fuzuli haccam
Âlet-i harp eser etmemek içün min baad
Bağladı gerden-i ecsame hamail samsam
Kavs i ebru vü hadenk-i nigeh olsun derkâr
Yayını yastı keman okunu attı sehhâm

Ziver-i haclegeh-i vaslat içün salihtir
Hayl-ı esvab-ı cihaz olmağa etnab-ı hıyam
İttiniz muy-ı miyandan deyû kat'-ı peyvend
Gamzeler tiglere şimdi keserler endam

Dalgalık kalmadı liman-ı emandır şimdi
Razgâr-ı sitemin dadını alsun eyyam

Kâfir-i gamzen ile itmişiken harbe kıyam
Sulha çekti dili zülf-i siyeh-i anber fâm
İyddır sulh olalım tig-i nigâhinle dedim
Dedi ey dilşade sağ olana her gün bayram
Sulh edüp âşık u mâşuku öpüştürmüşler
Buselektir çalınan meclis-i ülfette makam
Gel frenk-i hat-ı pür şuriyle sulh al der idim
Nevk-i gamzen gibi geçse dil-i mecruha recam
Akl-ü aşkı getürüp bir yere ıslah edemez
Ham-ı mergule-i zülf itmesun endişe-i hâm
Şâne-i maşita-i şive girüp mabeyne
Fitne-i zülf-i hatın hayr ile buldu encâm
Zapt idüp fitne-i ye'cuc-i şıkakı verdi
Âşti seddini İskender-i ahd istihkâm
Mefhar-ı sadr-ı güzinanı sera perde-i câh
Server-i kubbe nişinan ü serefraz-ı izam

Vefk-ı dihîm-i sadaret Hüseyin Paşa kim
Çarh bilmez nice ide şanına lâyık ikram

Silk-i manzume-i eyyamına bu düstûran
Nice teşbih olunur ahd-ı perişan-ı Nizam
Bulsalar na'lce-i müzesini Bermekiyan
İdeler şöhret idüb mehçe-i ferk-i i'lâm
Ra'de teşbih idüp velvele-i nevbetini
İtmesün evc-i felekte topatanlık Behram
Âteş-i divgüdaz-ı gadabı halinde
Çıkmasun karşusana yoksa çalar Rüstemi Sâm

Tayan rıbka-i teslime boyun eymiyeni
Hüccet-i kati'a-i tigile eyler ilzam

İnhiraf üzre idi nâz-ı mizâc-ı devlet
Olup âzürde-i humma-yı gumam-a âlâm
Gerçi âmâde idi şerbet-i sıhhat amma
Dert bunda yoğidi nabz şinas-ı eskam

Bağ-ı eltaf-ı İlâhiden olundu teslim
Dest-i tedbirine güldest-i miftah-ı meham

Bâd-ı tevfik müsadif getürüp takdire
Taş dıkti verüp ahval-i perişane nizam

Kürsi-i natıkada nakl-i meratip iderek
Vaiz-i şehr gibi cerre çeker sevk-i kelâm
Çerri sevmem kıyamam dq kala na müstamel
Sevdiğim kafiyedir lâfz-i şerij-i in'am
Getürür ol sadedi şâhid-i lütfun amma
Gamzelerle iderek arz-ı merame ibram
Biz dua niyyetine el açarız halisçe
Ne tekellüf, ne tesannu', ne garaz, ne iyham
Hilye-i sıdkile ihlâsile pür ziver idüp
Verelim şahid-i endişemize hüsn-i hitam.

SULTAN (سلطان) [*Sar*] Osmanlı Padişahları hakkında, diğer islâm hükümdarları gibi, unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Hükümdarlar hakkında kullanılan bu tâbirin ilkin Abbasî Devleti vezirlerine verildiğini ve bu unvanla ilk anılanın «Cağfer Bin Yahya» olduğunu (İbn-i Haldun) yazar. Corci Zeydan tarafından yazılıp Zeki Megamiz (Ölümü: 1932) tarafından Türkçeye çevrilen «Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi'nde (c. 1, s 137 ve mütaakıp) bunun için şu izahat vardır:

«(Sultan) lâkabı vaktiyle Bağdat ve Şam valilerine ıtlak olunuyordu. Mezkûr valiler belki bugünkü polis nazırına ve şehreminine müşabih bir halde idiler. Bazan da (Sultan) lâfzından bizzat Halife'yi muradederlerdi. Fakat bu lâfzın medlûlü hangi mâna olursa olsun o sıralarda ıtlakı mecaz kabilinden idi. Çünkü (Saltanat) resmî bir rütbe olarak ancak (Mahmut Gaznevî Bin Sebüktekin) in hükümeti zamanında tanılmıştır. İslâmiyyette resmen ilk Sultan lâkabını ihraz eden zat müşarünileyhtir (Mahmut Gaznevî) hicrî dördüncü asır evahirinde (Emir-ül-ümera) lâkabına bedel (Sultan) lâkabını almıştır. İhtimal ki (Emirülümera) lâkabı (vezir ismi gibi pek müptezel bir halde görüldüğünden (Sultan) diye bu yeni lâkaba tahviline lüzum görülmüştür. Daha sonra Sultan lâkabı Selçukîler, Eyyubîler, Kölemenler, Osmanlılardan ve saireden, Türk, Kürt, Çerkes hükümdarlarına lâkap olmuştur. Sultan makamı nezaret şeklinde iken intikalinde irs şart değildi. Fakat bilâhare bir hükümdarlık şeklinde saltanat mertebesine tahavvül edince intikalinde irs şart ittihaz edilmiş ve sultan vefat etmeden evvel veliahd tâyin edilmiye başlamıştır. Mamafih (İbn-i Hallegân) ın tabib (Râzi) nin tercüme-i halinde verdiği malûmata göre mülûk-i Samaniyye kendi padişahlarına (Sultanüs-Selâtin) namını verirlerdi. Samanîler Gaznevîlerden evvel idiler. Şu halde bu lâkap daha evvel hükümdarlara ıtlak edilmiş oluyor. Sultan lâkabının daha evvel o suretle istimal edildiği sahih itibar olunursa Gaznevîlere verilen bu lakabın Samanîlerden kendilerine intikal ettiğine hükmetmek iktiza eder. Fakat bizim bu hususta icra ettiğimiz tetkikat (İbn-i Hallegân) ın rivayetinden ziyade diğer mütalâayı yani (Mahmut Gaznevî) den daha evvel sultan lâkabıyle hiçbir hükümdarın resmen telkip edilmediğini te'yidediyor. Yok, öyle değil ise, o halde Samanîler İslâmiyyeti kabul etmeden daha evvelki zamanlarda sultan lâkabını istimal etmişler demektir. Binaenaleyh İslâmiyyette sultan lâkabını resmen ilk ihraz eden zat (Sultan Mahmut Gaznevî) dir demek doğru addolunur.

«Mezkûr lâkabın ihdası sıralarında kuvvet ve nüfuz sultanların elinde olmakla beraber yine selâtine sultan lâkabını veren hülefa idi. Zira mezkûr lâkabın halife tarafından tevcih edilmesi din nazarında zarurî görülüyrdu. Saltanat lâkabının tevcihi pek parlak ihtifal ve debdebeler ile icra olunurdu. Halife kendisine «Sultan» lâkabını tevcih ettiği zata yedi hil'at ihsan eder; ona gerdanlık, taç ve iki bilezik giydirir, eline sancak teslim eder, kendisine kılıç kuşatır, namına hutbe okuturdu. Ezcümle Abbasî halifelerinden (Müstazhar Billâh) Bağdat'ta (Muhammed Bin Melikşah) biraderi (Sencer) in huzurunda saltanat lâkabını tevcih ettiği zaan (Müstazhar) omuzunda hırka-i Nebi ve başında hilâfet sarığı (Destar-ı hilâfet) ve elinde asa-yı saltanat olduğu halde taç kubbesinde hilâfet tahtına oturarak Sultan Mehammet'e merasim-i mahsusa ile hil'atler, gerdanlık, taç, bilezik giydirmiş, eline sancak tevdi etmiş, beline iki kılıç kuşatmış mücehhez beş at ihda eylemiş, Bağdat Cami-i kebir'inde de saltanatı adına hutbe okutmuş idi. Selâtine sultan lâkabı tevcihi merasimi icra olunduğu sıralarda hilâfetin onlar ile teeyyüd eylediğini müfit olarak kendilerine Nâsır-ud-Devle), (Seyf-üd-Devle) (Adud-ud-Devle) vesaire gibi elkap dahi verilirdi.»

Osmanlı padişahlarından hangisinin ilk evvel (Sultan) unvanını aldığına dair kat'î malûmat yoktur. Osmanlı Padişahlarından sikkelerinde (Sultan) ve (Han) unvanını (Çelebi Sultan Mehmet) kullanmıştır. Ondan evvel

paralarda hiçbir elkap yazılmak âdet değildi. Hattâ meskûkât mütehassıslarından İsmail Galip Bey (ölümü 1855) bu ciheti nazar ı dikkate alarak (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye) adlı eserinde (s. 28) «şu halde Padişahan-ı Âl i Osman'ın zikrolunan unvan-ı celiller ile benam buyrulmaları bu tarihten bed'eylemiş olmak lâzım gelir» kanaatını izhar etmiştir.

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonraki yazılarıyle tarih okuma zevkini yayan Ahmet Refik Bey (ölümü: 1937) «İkdam» gazetesinde «Türkler ve Bizans» başlığı altında yayınladığı tarihi tefrikada Osmanlı hükümdarlarına «Sultan» unvanının verildiği tarihi tetkik ederken (Yıldırım Bayezit) e sultan denilmediğini, bu unvanın iptida (Çelebi Sultan Mehmet) e verildiğini ileri sürmesi üzerine kıymetli Profesör Fuat Köprülü tarafından neşrolunan bir tetkik yazısında (Osmanlı Hükümdarlarında «Sultan» unvanı, İkdam, 24 teşrinisani 1337/1921) Sultan unvanının (Yıldırım Bayezit) e verildiğini zamanında yazılmış iki mühim vesikaya istinaden şunları yazıyor:

«(Yıldırım Bayezit) devrinin maruf şairlerinden bir Şeyh Oğlu vardır ki, kıymet ve ehemmiyyetine rağmen şimdiye kadar hakkında hiçbir tetkik yapılmamıştır. «Sehi» tezkiresi gibi menbaların buna dair verdikleri malûmatta ehemmiyyetli birşey sayılamaz. Yıldırım'ın sarayında mühim bir mevki işgal eden hükümdarın mazhar-ı iltifatı olan bu zatın o devre ait hususiyyetleri ve padişaha «Sultan» unvanı verilip verilmediğini herkesten âlâ bileceği müstağni-i izahtır. İşte bu zatın «Kenz-il-Kübera» namıyle 803 de yazdığı ve hatt-ı destiyle (el yazısı ile) muharrer yegâne nüshası hususî kütüphanemde bulunan gayet kıymetli bir eseri vardır ki, millî tarihimiz için her nokta-i nazardan emsalsiz bir vesikadır.

«Çünkü lisan ve edebiyat itibariyle haiz olduğu ehemmiyyetten başka, o devir hayatına ait birçok tefsilâtı ihtiva eder. Nüshanın harekeli olması ve kıdem ve sihhati filoloji itibariyle ne kadar mühim ise, tercüme-i haline o devirdeki bazı şairlere ait malûmatı ihtiva etmesi de edebiyat tarihi noktasından ona nihayetsiz bir kıymet vermektedir. «Şeyh oğlu» nun hayat ve âsarına dair hazırladığım uzun bir tetebbu'nameyi yakında neşretmek emelindeyim; o zaman bu eserin mahiyyeti daha iyi anlaşılır. İşte bu eserde mevcut bir fıkra, Yıldırım'a Sultan unvanının verildiğini pek sarih bir surette gösteriyor:

«Bihamdülillah-ı Taalâ şimdiki vakitte Sultan üs Selâtin zill ull-allah-ı fil'arzın Sikender-i ruy-i zemin, kami'-il-bugat vel mütemerridin, kaatil-il-kefeyet-i velmüşrikin Eb-ül-feth şahanşah-il muazzam melik-il berr-ü vel bi'har Hüdavendigâr kâmran ve kâmkâr Eba Yezid Han İbn Murad Han İbn Orhan İbn Osman halledallahu memleketuhu ve saltanatuh....»

«İşte bu fıkra, «Sultan» unvanı hakkında Refik Bey'in serdettiği iddiayı tamamen çürütmektedir. Çünkü bu satırları yazan Yıldırım'ın devrinde yaşıyan, iltifatına mazhar olan ve ona verilecek unvanı pek iyi bilen bir şairdir.

«Şimdi müddeamızı ispat edecek ikinci vesikaya nakl-i kelâm edelim: yine «Şeyh oğlu» nun «Hurşitname» adlı maruf bir mesnevisi vardır ki, nüshalarına İstanbul'da, Biritiş Müzeümde, Berlin Kütüphanesinde tesadüf olunur. Hattâ Paris Kütüphane-i Millîsinde bunun mütaaddit nüshaları vardır. [Hamidiye Kütüphanesi esami i kütübiyle, «Ryo», «Perç» kataloklarına ve Paris Kütüphanesi fihristine bakınız]. Lisan ve edebiyat itibariyle şayan-ı ehemmiyyet olan bu eserin mukaddimesinde «Dermedh-i Bayezit Han» sernamesi altında bir parça vardır ki, ondan nakledeceğimiz birkaç beyit «Yıldırım» a o zaman «Sultan» unvanı verildiğini te'yit edecektir:

Ne Sultan İbn-i Sultan İbn-i Sultan
Şehinşeh Bayezit Bin Murat Han
Ki bünyad olalı Tanrı cihane
Anın gibi yiğit yoktur yegâne
Kılıcından kuşanır düşmeni kan
Kılıcından bağışlar canlara can
Iraktan aldı düşman selini yir
Yakından bulsa saymaz yüzbini bir
Savaşta öyledir derlerse haktır
Ki yakmakta eman andan iraktır
. . . . . .

«İşte bu iki fıkra, Ahmet Refik Bey biraderimize «Yıldırım» a «Sultan» unvanı verildiği hakkında itminan bahş olabilir kanaatindeyiz. Görülüyor ki edebî vesikalar yalnız edebiyat tarihi değil, tarihin bil'umum şubelerini tenvire hizmet edebilir.

«Yıldırım Bayezit'ten bahsederken burada istitraden küçük bir mesele hakkında da birkaç söz söylemeyi müfid addediyorum: «Bayezid-i Evvel» e Yıldırım unvanı verildiğini bilûmum menabi-i tarihiyye teyidettiği gibi, yukarda «Hurşitname» den naklettiğimiz parçanın sonundaki beyit de kat'î surette göstermektedir. Fatih'in oğlu İkinci «Sultan Bayezit» e de bu lâkabın verildiğini bazı menabi-i tarihiyye bize anlatıyor: Meşhur şair «Câmi» nin müşarünileyhe ait bir menzumesinde:

مهبط العز والعلا سلطان
بايزيد ايلدرم شه دوران

beyti vardır. Bu manzumenin muharrer olduğu bir «Riyazî» tezkiresi nüshasının hâmişinde bunun galat olduğu muharrerse de «Kâtip Çelebi» tarafından ayrıca yazılmış olan bir hâşiyede «İdris-i Bitlisî» den, «Silsile-tüz-zeheb-i Câmi» den, «Şerh-i Rubaiyyat-ı Celâl Devvanî»-den naklen «Bayezid-i Sani» ye de ceddi gibi «Yıldırım» denildiği ve «Velilik» in sonradan alem olduğu zikredilmiştir.

«Tarihimizin daha bunlar gibi inceden inceye aranacak ne kadar hurde noktaları, en mühimlerinden, en ehemmiyyetsizlerine kadar ne kadar muhtac-ı tetkik ve tashih cihetleri var. Vesaikın bu kadar meçhul ve tetkikatın bu kadar iptidaî bulunduğu bir devrede, hattâ en ufak meseleler hakkında bile kat'î hükümler vermekten çekinmek lâzım geldiğini Ahmet Refik Bey biraderimiz teslim eder zannındayız.»

Değerli Profesörün bu yazısı üzerine Ahmet Refik Bey tarafından yazılan iki makale de (Padişahlarımız ve Sultan unvanı, İkdam, 1 ve 2 kânunuevvel 1337-1921) nokta-i nazarını tekrar etmiş ve şunları yazmıştır:

«Hükümdarlarımızın kayden hangi padişahtan itibaren (Sultan) unvanını aldıklarına dair Divan-ı Hümayun defterlerinden şu netice çıkıyor:

«Osman, Orhan, Murat ve Bayezit Gazilerle Emîr Süleyman'a (Bey, Hünkâr) deniliyor; (Sultan) unvanı kullanılmıyor. Çelebi Sultan Mehmet zamanına ait bir defterde: (Sultanımız tarafından nişanı vardır). Murat Sani'ye ait bir defterde: (Sultan Murat Bin Mehmet Han) ve Çelebi'den bahsedilirken: (Merhum Sultan Murat Bin Mehmet Han), Sultan Önü Evkaf defterinde: (Osman Bey, Osman Hünkâr, Emîr Süleyman Hünkâr, Orhan Bey, Murat Bey, Bayezit Bey) kayıtları vardır. Şu takdirde (Sultan) unvanı Çelebi Sultan Mekmet'ten başlıyor demektir.

«İşte, (Türk ve Bizans) ta, tetkikatımızı bu neticeye istinat ettirerek, Çelebi Sultan Mehmet'e kadar gelen padişahlara (Sultan) denilmediğini ve kayıtların da ne tarzda yazılmış olduğunu gösterdik. Yoksa ilk padişahlarımızın, divan kuyudu haricinde, (Sultan, Sultan-ül-guzat) unvanı aldıkları bizce de malûmdur. Bu bapta kuvvetli deliller de vardır:

1. Feridun Bey'in (Münşeat-üs-Selâtin) inde Mısır Halifesi tarafından Bayezit Bey'e gönderilen namede (Sultan-ı Iklim-i Rum) yazılıdır.

2. Bayezit Bey'in türbesinde 809 tarihli şu kitabe vardır:

(هذه روضة السلطان السعيد المرحوم ومغفور بايزيد خان ابن مراد خان ب..)

Tarih Encümeni Mecmuası, sene 1328, numara 12.

3. (Bursa) da Orhan Bey Camiinde şu kitabe mevcuttur:

(وهو الامير الكبير المعظم المجاهد سلطان الغزاة غازى بن الغازى شجاع الدين الدين الافاق جهادر زمان اورخان بن عثمان.)

Tarih Encümeni Mecmuası, sene 1330, numara 39.

4. İbn-i Batuta Seyahatnamesi, s. 341, (Bursa Sultanı, Sultan Orhan) sene 733.

«Demek, kitabelerde ve edebiyatta, padişahlarımız hakkında (Sultan) unvanı suret-i umumiyede mevcut. Divan kayıtlarında ise mesele başka. Bu unvan, Çelebi'den itibaren başlıyor. Mamafih bazı kitabelerde (Bey) kaydiyle (Sultan) unvanının da birlikte zikredildiğine bakılırsa, (Sultan) unvanı alelûmum kullanılmıyor demektir Şu halde Divan kayıtlarına istinaden (Sultan) unvanının kayden Çelebi'den başladığına dair çıkardığımız neticeyi Şeyh Oğlu'nun (Kenz-ül-kübera) sından çıkarılan unvanlar ve mısra'lar değil, ancak Meşihat'tan; Evkaf'tan, veya yine Bab-ı âli'den çıkacak kayıtlar çürütebilir. Fuat Bey biraderimiz bu hakikati teslim eder zannederiz.

«Müze-i Hümayun Müdürü Halil Bey Efendi'nin mektuplarına gelince: Halil Bey Efendi, Paris'te Louvr Müzesindeki bakır tas üzerinde mevcut (Es-Sultan Orhan fi sene 740) yazısını, «Vesika-i nadire» olarak gösteriyorlar. Halbuki (Bursa) da da (Sultan-ül-guzat Gazi Bin-il-Gazi Şucaeddünya ved-din-il-âfak bahadır-ı zaman Orhan Bin Osman) kitabesi var. Fakat buna mukabil de, yine (Bursa) da, Orhan Gazi Camiinin kapısında 820 tarihli şu kitabe mevcut: (Sultan-ül-guzat vel-mücahidîn Orhan Bey Bin Osman). Keza Gazi Hünkârın (Kosova) da şehadetini mütaakıp Mısır Sultanı Ebu Sait Berkok tarafından Hüdavendigâr Gazi'nin türbesine vakfedilen Kur'an-ı Kerim cüz'leri üzerinde de yaldızla (على تربة المرحوم الشهيد مراد بك ابن اورخان بك بن عثمان) yazılıdır. Birinde hem (Sultan-ül-guzat), hem (Bey), diğerinde yalnız (Bey) unvanı var. Halil Bey Efendi bu unvanları nasıl izah buyururlar?

«Halil Bey Efendi diyorlar ki: «İlm-i meskûkât mütehassıslarından Miralay Ali Bey'in İtalyan İlm-i Meskûkât Mecmuasında neşrettiği tetkikat-ı ahiresine nazaran Orhan Gazi'nin ilk meskûkâtında isimden evvel (سلطان الاعظم) muharrer olup bu halde Sultan unvanının Padişah-ı müşarünileyh için kat'iyyen kesb-i resmiyyet etmiş olur.»

«Miralay Ali Bey'in İtalyan meskûkât Mecmuasında intişar eden ve yakında da (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası) nda neşredilecek olan mühim tetkikini, biz İtalyancası neşredilmezden evvel, gördük. Hulâsasını da, 21 eylûl 8806 numaralı (İkdam) da, Orhan Gazi'ye dair intişar eden tetkikimizde yazdık. Orhan Gazinin siyaseten (السلطان الاعظم) unvanını koyduruduğunu, fakat sonra maksadı hasıl olur olmaz kaldırdığını zikrettik. (Sultan) unvanının, ahfadı gibi, Orhan Gazi tarafından da daimî ve resmî bir alâmet olarak istimal edilmediğini göstermek istedik. Binaenaleyh Halil Bey Efendi'nin verdikleri malûmat bizce mechul değildir.

«Halbuki Miralay Ali Bey (Osmanlı İmparatorluğunun İlk Sikkesi) nde diyor ki: «Orhan Gazi'nin zaman-ı saltanatında darbedilen sikke unvansızdı. Mufassalen iş'ar edildiği üzere sonra sikkesine (السلطان الاعظم) unvanı konuldu. Bu bir icab-ı siyasiyye idi. Tekrar mezkûr unvan ref'edildi. Tekrar unvanlı sikkeler darbedildi. Hüdavendigâr Sultan Murad Han pederi tahta cülûs edince sikkesine unvan-ı sultanî yazdırmadı.

«İlca-yi zaman Sultan Murat Han'ın bir sikkesine (السلطان الغالب) unvanı yazdırmağa mecbur eylemiştir. Hakikaten 780 senesine kadar bir akçeliklere resmen sultan unvanı konulmamıştır.»

«Çelebi Sultan Mehmet hakkındaki mütalâaları da şudur:

«Mehmet Çelebi namına Amasya'da darbedilen bir akçeye (السلطان الاعظم) unvanı yazılmış ve Bursa'da darbedilen bir akçeye de (غياث الدنيا والدين) unvanı geçirilmişti. Bu unvanlar izhar-ı şadumanî için geçirilmiştir, Keza tuğralı sikkesine (Sultan) ve diğer bir bakır sikkesine (السلطان الملك الاعظم) unvanını yazdırmıştı. Bu unvanları biraderi Emir Süleyman Han'e tefevvuk dâvasından dolayı yazılmıştır. Nihayet müstakillen padişah olduktan sonra (816) senesinde darbettirdiği sikkelerine (Sultan Bin Sultan) ve pederine (Han) unvanını yazdırmıştır. Fakat mezkûr tarihten sonra darbettirdiği akçelerine kadimî veçhile hiçbir unvan yazdırmamıştır.»

«Bu mütalâadan anlaşılıyor ki, ilk padişahlarımızdan Orhan, Murat ve Yıldırım Gazilerle Çelebi Sultan Mehmet, sikkelerine daimî surette (Sultan) unvanı yazdırmamışlardır. Ancak, hasbessiyase, onu da muvakkat bir zaman için yazdırmışlar, sonra tekrar kaldırmışlardır.

«Halil Beyefendi: «Osman Gazi gibi koca Bizans devletini telâşa düşüren bir hükümdara bu unvanın verilmiş olmaması tasavvur edilemez» buyuruyorlar. Ali Bey'in tetkikatı da bilâkis gösteriyor ki: Âl-i Osman esasen (Bey, Şah, Han, İbn-i Han) unvanını neslen haiz oldukları için, «Koca Bizans devletini telâşa» düşürecek kudret ve şevkete sahip oldukları zaman, (Sultan) unvanını sikkelerinden bile kaldırmışlardır. Hattâ Ali Bey bu meseleyi vazıhan hallediyor: «Orhan Gazi dahilen hükümeti takviye ve haricen sıyt ve şöhret-i hasenesinin şayi' olduğuna itminan-ı kalp hasıl eyledikten sonra tecdid-i meskûkâta karar vermiştir.

«... Yeni akçede kadim akçelerde meskûk tarih, mahall-i darp, unvan-ı sultanî ve hattâ pederleri namı bile tay ve hazf edildiği misillû...

«Bu da ispat ediyor ki, Halil Beyefendi'nin tâbirleri veçhile «Sultan unvanının padişah-ı müşarünileyh için kat'iyyen kesb-i resmiyyet» etmemiştir; bilâkis ilk padişahlarımız bu unvanı resmî ve daimî bir unvan olmak üzere kullanmıyarak sikkelerine nadiren koydurmuşlar, bilâhare yine kaldırmışlardır.

«Halil Beyefendi ilk padişahlarımıza (Sultan denildiğini kat'î bir surette beyan buyurduktan sonra, Osman Gazi için «filvaki bu hususta şimdiye kadar müşarünileyh hakkında bir vesikamız yoktur» diyorlar. Halil Beyefendi divan defterlerine itimat buyururlarsa, orada Osman Gazi hakkında kâfi kayıt vardır. Hepsinde de: (Bey, Hünkâr) yazılıdır; (Sultan unvanı yoktur.)

Bir kaç misal:

Cedvel-i evkaf Sultan İnönü:

1. Metalipte Mehmet ve Ahmet ve Bayezıt Seyyit Osman Bey nişanıyle.

2. Murat Baba Oğlu Bayramiç Şeyhinin kızı oğlu Kıllı Seydi. Bir çiftlik yeri. Osman Hünkâr ve Murat Hünkâr tabe serahuma nişanıyle mukarrerdir.

3. Çomaklu'da İlyas Fakı. Otuz dönüm yer. Orhan ve Osman Hünkâr tabe serahuma nişanıyle vakıftır.

Vilâyet-i Şili ve Kanderi evkafları beyanındadır:

1. Karye-i Esrayın vakıftır. Orhan Beyden.

3. Mezraa. Kanderi divanında ağaç oğlu timarında Bey Musa oğlu İsa Fakinin çiftlik. Vakf-ı evlâttır. Emir Süleyman Çelebi'den Murat Bey'den ve Sultanımızdan elinde mektupları vardır. (Buradaki Sultan, Çelebi Sultan Mehmet'tir.)

Vilâyet-i Gebze vakıfları beyanındadır.

Karye-i Kızul vakfıdır. Gebzenin camiine. Orhan Beyden.

2. İç alanda Hacı Fakı oğlu Durmuş Fakı'nın çiftlik yeri vakıftır. Murat Bey'den.

3. Hamam. Yıldırım Hünkârın, vakıftır.

(Bu defter Çelebi Sultan Mehmet devrine aittir.)

Taallûkat-ı evkaf vilâyet-i Teke:

1. Karye-i Kirti Bolu. Seyyit Adil oğlu Şeref oğlu Seyyit Bey. Teke beylerinden ve Bayezit Bey Hünkârdan ve merhum Sultandan vakfiyyet üzere hükümleri varmış (bu merhum Sultan, Murad-ı Sani'dir).

2. Kalkanlı'da Ermenâk imam Ahi Yusuf'a verildi. On müdlük yeri vardır. Vakıf, Ahi Devlethan zaviyesine, Bayezit Bey Hünkârdan ve Mustafa Çelebi'den nişanları vardır.

3. Aklar köyünde Şeyh Mehmet oğullarının iki müdlük yeri vardır. Bayezit Bey hünkâr nişanıyle. (Bu defter Fatih Sultan Mehmet zamanına aittir.)

«Bu vesikalar sarahaten ispat ediyor ki, ilk padişahlarımız için daima (Bey, Hünkâr) tâbirleri istimal olunmuştur. Meselâ, (Bursa) da Orhan Bey'e ait bir kitabede: (Sultan-ülguzat) unvanıyle beraber (Orhan Bey Bin Osman Bey) unvanı olduğu gibi, bu defterlerde de (Bayezit Bey Hünkâr) unvanları yazılıdır.

«Bu da gösteriyor ki, Çelebi'ye kadar; ilk padişahlarımız için resmî kayıtlarda (Sultan) unvanı kullanılmayıp bilhassa (Bey) unvanına daha ziyade ehemmiyyet verilmiştir.

«Türkoğlu Türk olan Hakanlarımız, ilk devirlerde, an'anelerini daima muhafaza etmişlerdir.

«(Dimetoka) da yatan Kızıl Deli Sultan'a ilk padişahlarımız tarafından epeyce arazi temlik edilmiş. Nişan verilmiş. Evlâdı, beratlarının yenilenmesi için, Musa Çelebi'ye müracaat etmişler. Musa Çelebi, (Edirne) de saltanat sürdüğü esnada, beratlarını yenilemiş ve şu (Biti) yi vermiş:

(Bu biti hükmi oldur ki Şeyh Kızıl) (Delü'nun köyünü evelki Beyler vakf ve) (müsellem etmişlerdir. Öyle olsa ben dahi eline) (nişan-ı hümayun verdüm ki bugünden geru) (muaf ve müsellem ola ve naib ve hacib ve) (subaşı ve Hüdavendigârın yuvasına varan kul-) (larından ve doğancı ve sekban ve yolcu ve) (hiç veçhile kimse varup üşendirmiye ve zahmet) (vermiye ve sahradan ve salgından ve harçtan) (ve avaidden ve avarizden ve cemi' teklifattan) (emin ola her kim ki bu hükümden tecavüz) (ederse Hüdavendigâr katında ve bizim katı-) (mızda suçlu ve günahkâr olacaktur. Bilüdm) (bilmedüm dimeyeler biti mütaâla kılanlar) (tahkik bilüp itimad kılalar fi evail-i Muhar-) (rem-ül-haram sene hamse aşır ve semane mie) (hurrire fi mevzi'-i Edirne El-Mahruse)

«Sultan İbrahim zamanında, Kızıl Deli Sultan'ın evlâdı beratlarını tekrar yeniletmek istemişler. Kendilerine Sultan İbrahim tarafından da şu (nişan) verilmiş:

(Nişan-ı Şerif Âlişan budur ki)

(Medine-i Dimetoka müzafatından Cebel) (nahiyesinde)

(Kutb-ül-Ârifin Kızıl Deli Sultan Kud-) (dise Sırrıh-ül-azize selâtin-i maziyeden Tarı) (yolu Büyük Viran ve Tarfillu Viran nam mez-) (raalar temlik olunup oldahi evlâd evlâdına) (aleliştirak vakf ve şart idüp evlâddan işbu) (rafiül tevki-i şerifi âlişan-ı hakanî Seyyid) (Abdurrahman ve Seyyid İvaz ve Seyyid Zey-) (nel ve Seyyid Hüseyin ve Seyyid Hızır be-) (ratların getürüp tecdid olunmasın reca eyle-) (dikleri ecilden üzerlerinde ise müceddeden) (bu berat-ı hümayunumu verdüm ve buyurdum) (ki varup badelyevm bervech-i iştirak mezrea-i) (mezbureye mütesarrıflar olup hizmet-i lâzıme-) (lerin edadan sonra vâkıfın ruhu ve benim de-) (vam-ı devletim ed'iyesine iştigal üzere olup) (olbapta hiç ferd mani' ve mezahim olmayup) (dahl ve taarruz kılmıya. Şöyle bileler. Alâmet-i) (şerife itimad kılalar. Tahriren fi evahir-i şehr-i) (Rebiülevvel sene ihda ve hamsin ve elf)

Be Makam-ı Kostantaniyye
Elmahruse

«Tarih, lisan ve üslûp nokta-i nazarından pek kıymettar olan bu iki vesika, hakikaten, tetkike sezadır. Biri, Osman oğulları'nın ilk devirlerinde, lisanı ne kadar açık ve Türkçe, ne kadar samimî ve mütaazzımane elkaptan âri olduğunu gösteriyorsa, öbürü de o derece teşrifata tâbidir.

«Birincisinde, Türklüğün safvet ve samimiyyeti, ikincisinde merasim ve teşrifatın tumturaklı tâbirleri kendini gösteriyor. Fakat bizim için şayan-ı dikkat, her iki nişanın ilk satırlarıdır.

«Yıldırım Bayezit'in fedakâr oğlu Musa Çelebi diyor ki:

(Bu biti hükmi oldur ki Şeyh Kızıl) (Delü'nün köyünü evvelki Beyler vakıf v-) (müsellem etmişlerdir.)

«Sultan Ahmed-i Evvelin şehzadesi Sultan İbrahim de diyor ki:

(Nişan-ı Şerif-i âlişan budur ki)

(Medine-i Dimetoka müzafatından Cebel) (nahiyesinde Kutb-ül-Ârifîn Kızıl Deli Sultan) (Kuddise sırrıh-ül-azize selâtin-i maziyeden) (Tarı yolu ve Büyük ve Tarfillu Viran nam) (mezraalar temlik olunup).

«Bu satırlarda Yıldırım'ın fedakâr oğlu Musa Çelebi, Kızıl Deli Sultan için:

(Şeyh Kızıl Delü'nün) Sultan Ahmed-i Evvel'in şehzadesi Sultan İbrahim: (Kutb-ül-Ârifîn Kızıl Deli Sultan Kuddise sırrıh-ülaziz); Musa Çelebi, muhterem ecdadı için: (Evvelki Beyler), Sultan İbrahim: (Selâtîn-i maziyye) diyor.

«Bu iki vesika bize artık pek vazıh bir surette gösteriyor ki, Oğuz'un merd ve fedakâr hafidleri, Türklüğü İlhani'lerin tecavüzlerinden kurtararak şeref ve haysiyyetiyle yaşatmağa azmettikleri devirde, (Sultan) unvanından ziyade, (Bey) unvanına ehemmiyyet vermişlerdir. Hattâ Fatih'in halefleri zamanında, (Sultan) unvanı daimî olarak kullanıldığı halde, arazi ve emlâk hakkında (beylik) tâbiri yine terkedilmemiştir.

«Hulâsa:

1. (Sultan) unvanı, Çelebi Sultan Mehmet'e kadar, Divan-ı Hümayun kayıtlarında yoktur. Orhan ve Murat Gazilere, divan kayıtlarında da, hattâ bazı kitaplarda da (Bey) denilmiştir; fakat Çelebi'ye (Bey) denildiğine dair bir kayda tesadüf edilememiştir.

2. (Sultan) unvanı, Çelebi Sultan Mehmet'e kadar akçelerimize daimî ve resmî bir unvan olarak konulmamıştır.

3. (Sultan) Sultan-üs-Selâtîn, Sultan-ül-Mücahidîn, Sultan-ül-Guzat, Emîr-ül-Kebir) unvanları gerek tâzimen, gerek suret-i umumiyyede, padişahlarımız hakkında kitaplara ve kitabelere yazılmıştır.

«Halil Bey Efendi, (Sultan) unvanının resmî kayıtlarda ve meskûkâtta, daimî ve resmî olarak, Osman Gazi'den itibaren kullanıldığını ispat buyururlarsa ancak o zaman: «Bilmem bu mesele neden bu kadar uzun mübahaseleri mucip oluyor. Bunda hiç tereddüt edilecek bir cihet yoktur, buyurduğunuz gibi «ilk padişahlarımızın (Sultan) unvanı aldıklarında hiç şüphe yoktur» demeğe hak kazanabilirler.»

«Profesör Fuat Köprülü'nün makalesi münasebetiyle» kaydiyle ve (Osmanlı hükümdarlarında «Sultan unvanı»), başlığı ile Ali Seydi Bey (ölümü 1933) tarafından yazılan bir yazıda (İkdam, 5 kânunuevvel 1337-1921) şu tafsilâtı veriyor:

«İstikakını burada tezbir ve tefsire hacet görmediğimiz «Sultan» tâbiri garbî ve vasatî Asya Türkleri'nce pek eski zamandan beri mâruf idi. (388) sene-i hicriyyesinde (Gazne) de hükümran bulunan (Mahmut İbn-il-Emir Sebüktekin)e (Sultan) denildiği gibi ehl-i Salib'e karşı müdafaat-ı kahramananesiyle şöhretşiar olan (Kılıç Arslan)ın lâkabı da (Sultan-ı İklim-i Rum) idi. Meşhur (İbn-i Batuta) (Türkçe İbn-i Batuta Seyahatnamesi, s. 92) «Isparta, Manisa, Aydın» beylerine, hattâ yüzünü görmediği Orhan Gazi'ye dahi (Sultan) unvanını veriyor.

«Yalnız Osman Bey'in garsı yümn-i yemini olan Şecere-i Âl-i Osman'a ne zamandan beri resmen ve örfen ve kayden (Sultan) elkabının mukarin olduğu hakkında ötedenberi müverrihler arasında bir rey ihtilâfı mevcuttur.

«Ma'şer-i müverrihin, (789) da vâkı olan (Nigbolu) muzafferiyyet i azîmesini tebşiren ve âdet-i cariyeye tebean (Yıldırım Bayezit Han) tarafından civar mülûk-i İslâmiyye ile beraber Mısır'da mukim Halife-i Abbasîye yazılan name-i hümayuna Halife'den mevrut ve (799) tarihiyle mu verrah cevapnamede Padişah-ı müşarünileyh'e (Sultan-ı İklim-i Rum) diye hitab edilmesine mebni o tarihten itibaren Selâtîn-i Osmaniyyeye (Sultan) denilmeğe başlandığını kabul ederler.

«Halbuki: Bir kısım müverrihler bu unvanın daha ziyade kıdemine kaildirler. Hattâ bazıları bunu (Murat Hüdavendigâr)ı ve Orhan Gazi'yi bile aşırarak Osman Bey'e kadar isal ve ilsak etmektedirler.

«Tarih-i Atâ'da (cilt 1) Sultan Zade Mehmet Bey'in mecmuasına atfen, Murat Hüdavendigâr'ın (Sofya)nın fethi üzerine sâlifüzzikir Halife-i Abbasîye tastir eylediği mektubun cevapnamesinde ve mahall-i elkapta «Sultan-ül-Guzat vel-Mücahidîn» diye muharrer olduğu temhit ve Netayic-ül-Vukuat'ta (cilt 1) dahi bu rivayet teyit edilmekte olduğu gibi Orhan Gazi'nin Bursa'daki cami-i şerifi'nin kapısı üzerinde bulunan ve (738) tarihini havi olan kitabede «Sultan-ül Guzat vel-Mücahidîn Orhan Bey» ibaresi muharrer ve İlm-i Meskûkât mütehassıslarından Miralay Ali Bey'in tetkikatiyle sabit olduğu üzere kezalik Orhan Gazi'nin ilk sikkesinde isimden evvel (Es-Sultan-ül-Âzam) terkibinin mürakkam olması da maddeten ispat ediyor ki: (Orhan Gazi) bile (Sultan) elkabını haiz idi.

«Bundan maada «İkdam»ın geçen günkü nüshasında Halil Bey efendi üstadımızın imzasıyle münderiç makalenin bir fıkrasında «Orhan Gazi'nin sultan unvanını ahzetmiş olduğu, bir b[illegible]r tas üzerinde gümüş kakma olarak mahkûk bir kitabe ile müeyyettir ki: Bu vesika i nadire elyevm Paris'te (Louvr) Müzesi âsar-ı İslâmiyye şubesinde mahfuzdur. Kitabenin metni şöyledir: (لولانا السلطان الكامل الفاضل اورخان فى سنه ٧٣٠) diye münderiç olması dahi kavl-i mebsutı maddi bir surette teyideyler.

«Ve yine Orhan Gazi'nin badelfeth emr-i idaresini büyük şehzadesi (Süleyman Paşa) ya

ki: Müşarünileyhe aynı zamanda Süleyman Bey - dahi denirdi - tevdi eylediği (İznik beldesinde imarat-ı saireye ilâveten bir medrese dahi ihya ve inşa ile bunda tedris olunacak (ulûm-ı nafıa) nın hangileri olduğunu mahall-i muhtelifede mukim bazı meşahir-i ulemadan ba muharrerat istifsar eylediği sırada meşhur (Davud ı Kayserî) tarafından yazılıp bir nüsha-i gayr-i matbuası elyevm (Millet Kütüphanesi) nde bulunan (El-İthaf-is-Süleymanî fi ahd-il-Orhanî» ismindeki Arabiyy-ül-ibare Risale-i mutavvelenin mukaddimesinde:

«...يشبوع زلالي الافضال، على جناب السلطان المعظم، الشهنشاه المفخم ..... سليمان (باشا) ابن السلطان الاعظم الملك الاعدل الاعلم، مالك رقاب الامم ... السلطان ارخان..»

denilmesine bakılırsa ta o zamanlar bile Osmanlı padişahına (Bey), (Emîr) mânasına olan (Sultan) denildiği kat'î bir surette zâhir olur,

«Köprülü Zade Mehmet Fuat Beyefendi'nin bahis ve (803) te telif edildiğini beyan ettiği (Kenz-ül-Kübera) dan yetmiş, seksen sene daha evvel vücude getirilmiş olması mumaileyhin (Sultan) unvanının kıdemi hakkındaki iddialarını teyidetmekle beraber unvan-ı mebhusun (Yıldırım Bayezit) a mahsus olmadığını da aynı zamanda tevsik eyler.

«Zaten hatır-ı âcizanemde kaldığına göre Ahmet Refik Bey biraderimiz (Yıldırım Bayezit) zamanında (Sultan) unvanının mevcudiyyetini selp ve nefy etmiyor. Çelebi Sultan Mehmet devrine kadar (Bey) unvanının (e'am) olduğunu iddia ediyor ki: Bu da bir çok vesaik ve ezcümle divan kuyuduyle sabit ve bunların irat ve isbatı bittabi bizden ziyade kendisine aittir.

«Ne hacet! Bursa'daki (738) tarihli kitabede Orhan Gazi'ye Sultan denilmekle (Bey) dahi denilmesi (Bey) elkabının ne derecelerde (e'am) ve (eşa') olduğunu isbatetmez mi? Hattâ büyük şehzadelere (Paşa) denilmek kaideden iken şehzade (Alâeddin) ve (Süleyman) a hem (Paşa) hem de (Bey) denilegelmiştir ki: Bu da (Unvan)-ı mebhusun eski Osmanlılarca haiz olduğu kıymet ve ehemmiyyeti irae eyler.

«Hele (Davud-ı Kayserî) nin lâm-ı tarif ilâvesiyle tertip eylediği (Şehinşah) unvanı da şayan-ı nazar olup padişahlarımıza aynı zamanda (Şehinşah) dahi denildiği anlaşılmaktadır. Mâhaza bu; elkab-ı resmiyyeden ziyade, elkab-ı tâzimiyyedendir. (Sultan) ın müstakil hükümdar mânasını tazammun eylediğini müeyyid bir vesikamız daha vardır. Gayr-ı matbu' «İbn-i Kemal» tarihinde (Millet Kütüphanesi, c. 1, s 19) görüldüğü üzere (689) senesinde Osman Gazi'nin (Karacahisar) Cuma namazı ikamesi için (Dursun Fakih tarafından izn-i sultanî istihsali hakkındaki arz ve teklife karşı: Ben kimsenin taht-ı emrinde değilem, kendi başıma sultanım. Benim iznim yetişmez mi? Demesi Gazi-i müşarünileyhin bile saded-i istiklâlde kendi kendisine «Sultan» unvanını verdiğini göstermektedir.

«Hulâsa: (Sultan) unvanının kıdemi gayr-ı kabil-i red olup ancak bu mebhaste tevsik ve isbat olunacak bir cihet varsa o da (Sultan) elkabının ne zaman iktisab-ı resmiyyet eylediğini meydana çıkarmaktan ibarettir.»

— Ahmet Refik ve Ali Seydi beylerin yazıları üzerine Profesör Fuat Köprülü «Osmanlı Hükümdarlarında (Sultan) unvanının eskiliğine dair (İkdam, 15 Kânunuevvel 1337/1921» tarihli yazıyı yazmış ve Ahmet Refik Bey'in Sultan unvanının Çelebi Sultan Mehmet'ten başladığı hakkındaki nokta-i nazarı çok hafif bir faraziyye olduğundan şimdilik onu kabulde mazur olduğu neticesine varan yazıyı neşretmiştir. Yazının, söylenenlere ait kısımlardan, sarf-ı nazarla, son parçalarını nakliyorum:

«Bize göre, Refik Bey'i şaşırtan cihet, münhasıran divan kuyuduna atf-ı ehemmiyyet etmesi ve onun haricindeki vesikaları nazar-ı itibara almamasıdır. Halbuki sikkeler, kitabeler, bizzat hükümdarlara verilmiş kitaplar, her halde divan kayıtları kadar kıymetli birer vesika-i tarihiyyedir. Hele divan kuyudatının Çelebi Sultan Mehmet zamanına kadar çıktığı ve Osman, Orhan, Murad-ı evvel devirlerinde yazılmış kuyudatın adem-i vücudu düşünülünce, bizzat o devirlerden kalmış sikkelerin, kitabelerin, kitapların vesika-i tarihiyye olmak üzere daha kıymetli ve daha şayan-ı itimat addedilmemesi tabiidir.

«Halil Ethem ve Ali Seydi beyefendilerin de tekit de iştirak ettikleri veçhile, benim ileri sürdüğüm nokta-i nazar, «Sultan unvanının daha ilk padişahlarımızdan itibaren mevcut ve müstamel olduğu şeklinde idi. Elde bulunan kıymetli vesikalar karşısında. Refik Bey de bunu tasdik ediyor; lâkin eldeki divan kuyuduna istinaden bu unvanın «Çelebi»-den itibaren diğer elkabı unutturacak derecede kat'î bir mahiyyet aldığını söylüyor.

«Halbuki Çelebi'nin sikkeleri bu faraziyyeyi teyit edecek mahiyyette değildir. Sonra Yıldırım'a gelen «Sultan-ı İklim-i Rum» unvanlı name de, bu hususta nazar-ı itibara alınacak bir vesika-i mühimmedir. Sikkelerin şahadeti karşısıdda, divan defterleri nihayet divan teamüllerini gösterebilecek bir vesikadır. Eğer Çelebi'nin sikkeleri Refik Bey'in fikrini teyit

etseydi, o zaman Sultan unvanının ondan itibaren resmiyyet ve kat'iyyet kesbettiği fikri kaydolunabilirdi. Halbuki eldeki vesaik Sultan unvanının ne zamandanberi iktisab ı katiyyet ettiği hakkında bize kat'î bir fikir verebilmekten uzaktır. Şu halde:

1 — İlk padişahlarımızdan itibaren «Sultan» unvanı kullanılmıştır. Vesaik-i mahkûke ve muharrere bunu kat'i bir surette gösteriyor.

2 — Elde mevcut divan kuyudunda Sultan unvanına Çelebi'den itibaren rast geliniyor. Eski zamanlara ait divan kuyudu mevcut olmadığından, ilk padişahlara kendi zamanlarına ait muharreratta ne gibi unvanlar verildiğini kat'î surette bilemiyoruz. Binaenaleyh sair vesaik muvacehesinde, Sultan unvanının Çelebi'den itibaren kat'iyyet kesbettiğini iddia edemeyiz.

3 — Bilhassa Çelebi devrine ait meskûkât, bu iddiayı kabul etmemize mânidir. Çünkü onun sikkelerinde de eslâfında olduğu gibi Sultan unvanı nadiren kullanılmıştır. Eğer bu unvanı resmî ve kat'i bir mahiyette olsaydı, herşeyden çok sikkelerde buna riayet edilmesi icabederdi.

«Netice: Sultan unvanının ilk padişahlardan itibaren kullanıldığı hakkındaki nokta-i nazarımız Refik Bey'in de itirafı veçhile bir hakikat-ı tarihiyyedir. Halbuki Refik Bey'in buna mukabil ileri sürdüğü Sultan unvanının Çelebi'den itibaren kesb-i kat'iyyet etmesi çok zayıf bir faraziyyedir ki, vesaik-i mevcudeye nazaran şimdilik onu kabulde mazuruz.»

«Sultan» unvanı ile beraber «Bey» ve Osmanlılar zamanında para basılması gibi mühim bahisleri ihtiva eden bu ilmî tetkikler Ahmet Refik Bey'in (Bey) ve (Sultan) unvanları, İkdam, 22 Kânunuevvel 1337/1921» başlıklı aşağıya konulan yazısıyle sona ermiştir:

«(Bey) ve (Sultan) unvanlarına dair bir netice hasıl olmadı. Bu meseleyi, (Türk ve Bizans) ta, ilk evvel, ortaya koyduğumuz için, karilerimize muhtasaran hulâsa etmeyi muvafık görüyoruz:

«Tarihimizin müphem ve meşkûk olan ilk devirlerini bize tenvir edecek menba'lar, müsbet ve gayr-ı şahsî vesikalardır. Bunların en itimada şayan olanları da, bittabi' devletin resmî divanından çıkan beratlar, nişanlar, bitiler, fermanlar, divan-ı hümayun ve evkaf kayıtlarıdır. Fuat Bey bütün bu kayıtlarda mevcut (Bey) unvanını hiç nazar-ı itibara almıyarak, ilk makalesinde Yıldırım'a (Sultan) unvanının verildiğini iddia etti: «İlk defa Sultan lâkabını alan Çelebi Sultan Mehmet midir? Bu iddia yanlıştır» dedi. İddiasını ispat için de şu vesikaları gösterdi:

1. (Kenz-ül-kübera) dan: (Sultan-üs-Selâtîn, Zıllullahi fil-araziyn... Bayezit Han İbn-i Murat Han).

2. (Hurşitname) den:

Ne Sultan ibn-i sultan ibn-i sultan
Şehinşeh Bayezit bin Murat Han

«Bizim fikrimizce, bu unvanlar, Anadolu tavaif-i mülûkünün ekserine tâzimen verilen lâkaplardır. Meselâ İbn-i Batuta, Selçukilerin inkırazı üzerine, Anadolu'da teşekkül eden tavaif-i mülûkün hepsine (Sultan) diyor: Alâiye Sultanı Yusuf Bey İbn-i Karaman, Antalya Sultanı Hızır Bey İbn-i Yunus Bey, Milâs Sultanı Sultan-ı Mükerrem Şecaüddin Orhan Bey İbn-i Menteşe, Larende Sultanı Melik Bedreddin bin Karaman, Berki Sultanı Mehmet Bey Bin Aydın, ilâh... Orhan Gazi için de: Bursa Sultanı İhtiyarüddin Orhan Bey İbn-i Sultan Osman Çuk (s. 311-341). «Bey, Melik mânasınadır» (s. 311).

«Görülüyor ki, İbn-i Batuta (Sultan) unvanını bütün Beyler için (Hükümdar) mânasına kullanıyor, hattâ: «Orada (Han) sultan demek» diyor. Bu da ispat ediyor ki, Anadolu'da Osman oğlu, Karaman oğlu, Menteşe oğlu gibi teşekkül eden tavaif-i mülûkün haiz oldukları (Bey) ve (Han) unvanları onların (hükümdar) lıklarını göstermek için kâfidir. (Sultan) unvanı ancak tâzimen kullanılmıştır. Meselâ: Karaman oğlu Bedreddin Mahmut Bey hakkında, İbn-i Batuta (Sultan) dediği halde, Bedreddin Mahmut Beye ait kitabede bu unvan yoktur: (عمر هذا الجامع الشريف محمود بك بن قرمان . التاريخ سنه اثنا وسبعمائه). Menteşe oğullarından Orhan Bey hakkında: (Milâs Sultanı Şecaüddin Orhan Bey) dediği halde, Milâs'taki cami kitabesinde de (Sultan) yoktur: (الامير الكبير شجاع الدوله والدين ارخان بك ... سنه ثلثين وسبعمائه ٧٣٠).

«Karaman oğulları'nın resmî kayıtları malûmumuz olmamakla beraber yalnız kitabeleri gösteriyor ki, Karaman oğulları'nda bidayetten itibaren (Bey) unvanı 772 senesine kadar muttariden devam ettiği halde, Seyfeddin Süleyman Bey'den sonra, hem (Sultan) unvanı muttariden kullanılıyor, hem de (Bey) unvanı kaldırılıyor. Acaba Osman oğulları (Bey) unvanını hangi padişaha kadar muhafaza etmişler ve hangi tarihten itibaren yalnız (Sultan) unvanını resmî ve daimî surette kullanmışlardır?

«Biz, Osman oğullarına verilen (Sultan-üs-selâtîn, Sultan-ül-âzam, Kahir-ül-mütemerridîn, İhtiyarüddin, Şecaüddin) unvanlarının tâzimen verildiğine kailiz. Fuat Bey'in göster-

diği vesikayı yazan, «Yıldırım'ın devrinde yaşıyan hükümdarın mazhar-ı iltifatı olan «Şeyh oğlu'nun da bu unvanı «iltifatına mazhar» olduğu bir hükümdara tâzimen vermesini pek tabiî buluruz.

«Halil Bey efendi'nin Fuat Bey'e gösterdikleri vesikalar da şunlardır:

1. Paris'teki bakır tas kitabesi: (مولانا الفاضل الكامل السلطان اورخان فى سنه ٧٣٠).

2. Miralay Ali Bey'in tetkikatından (Es-Sultan-ül-âzam) unvanı.

«Bunlardan bakır tas kitabesi, bittabi' mevzu-ı bahs olamaz. Çünkü ondan daha kıymetli vesikalar mülkümüzde mevcuttur. Üzerindeki (الفاضل الكامل السلطان) unvanlarının tâzimen yazıldığı besbelli. (السلطان الاعظم) unvanının siyaseten ve muvakkaten alındığını ise, vesikanın asıl sahibi Ali Bey sarahaten ispat ediyor.

«Ali Seydi Bey'in gösterdiği vesikalar içinde iki vesika nazar-ı dikkati caliptir:

1. Davut Kayserî'den alınan şu unvanlar: (اعنى جناب السلطان المعظم الشهنشاه المفخم... شجاع الدوله والدنيا والدين ... سليمان باشا ابن السلطان الاعظم ... السلطان اورخان).

«Orhan Gazi'nin oğlu resmen (Bey) dir; (Paşa) değildir, hele (السلطان المعظم، الشهنشاه المفخم) hiç değildir. Kardeşi Hüdavendigâr Gazi Evrenos Bey'e verdiği fermanda: (Tevki-i refi hükmü oldur ki karındaşım ve emîrim (Gazi Süleyman Bey) dediği gibi, bütün vakfiyyelerde de (Süleyman Bey) yazılıdır. (فلما توفى ووصل الى رحمة الله تعالى السيد الشهير المغفور المرحوم سيد الغزاة والمجاهدين معين الاسلام والمسلمين سليمان بك بن اورخان). Süleyman Beye: (السلطان الاعظم) unvanını veren Davud-ı Kayserî'nin tâzimen Orhan Gazi'ye de aynı unvanı vermesi, bu unvanın artık resmiyyetine delâlet eder mi?

«Fuat Bey (Sultan) unvanının Orhan Gazi'den itibaren resmiyyet kesbettiğini ispat için bu vesikayı ikinci makalesinde tekrar etmiş ise de, aynı unvanın Süleyman Bey hakkında da istimal edilmiş olması, Fuat Bey'in nokta-i nazarını bilâkis nakzetmiştir.

«2. Ali Seydi Bey'in diğer vesikası: İbn-i Kemal Tarihi'nden:

— Ben kimsenin taht-ı emrinde değilim, kendi başıma sultanım. —Benim iznim yetmez mi?

«Bu cümledeki (Sultan) tâbiri İbn-i Kemal'in ihtiraıdır. Menbaı Âşık Paşa Zade'dir. Âşık Paşa Zade'de aynen şu cümle vardır: «Sultanın bunda ne dahli var kim andan izin alam. Ana Sultanlık veren Allah bana dahi Hanlık verdi.» Esasen o tarihte Osman Bey'in kendisini «Sultan» unvaniyle yâdetmesi imkân haricinde idi. Değil Osman Bey, Hattâ Orhan Bey bile, uzun müddet, sikkesine (Sultan) unvanını koydurmamıştı. En müstamel unvan, (Han) dı.

«Nitekim Ruhi: «Ulu Türk Beyleri asıl vasiyyet ile amel edip Osman Bey'i kendülere Han eylediler» dediği gibi, (Cami-üd-düvel) de, Lûtfi Paşa Tarihi'nde de yalnız (Han) unvanı vardır; (Sultan) unvanı yoktur (sayfa 17 yazma nüsha).

«Fuat Beyin, bu sefer, ikinci makalesinin unvanı: (Sultan unvanının eskiliğine dair). Fakat makalede, isbat-ı müddea için, yazılanlardan gayrı, yeni hiçbir vesika zikredilmemiş. Fuat Bey «Tarihin bilûmum şubelerini» tenvir için «Edebî vesikalar» ın kıymetini, ilk makalesinde dermiyan etmiş iken, bu sefer, Ali Bey'in tetkikatına dair yazılan satırları esas ittihaz ederek meskûkâttan da bahsetmiş.

«Fuat Bey'in ispat etmek istediği mesele, (Sultan) unvanının Yıldırım zamanında müstamel olduğuna dairdi. Biz bu unvanın değil Yıldırım'dan, hattâ Orhan Gazi'den itibaren tâzimen kullanıldığını söyledikten sonra, muhterem biraderimize düşen vazife, (Bey) unvanının gayr-ı resmi olduğunu yine resmî vesikalarla ispat etmek olacaktı. Çünkü (Sultan) unvanının ilk padişahlar için resmî bir unvan olmadığından bahsetmemize sebep, resmi kayıtlarında (Bey) unvanının Çelebi'ye kadar müselselen mevcut olmasıdır.

«Fuat Bey, gösterdiğimiz divan vesikaları hakkında birinci makalede: «Mahdut bir takım vesaik-ı resmiyye», ikinci makalede: «Sikkelerin şahadeti karşısında divan defterleri nihayet divan teamüllerini gösterecek bir vesika» dediği gibi, o devirlerden kalmış kitapları ve kitabeleri, devletin resmî kayıtlarından «vesika-i tarihiyye olmak üzere daha kıymetli şayan-ı itimat» buluyor. Sebep olarak: «Osman, Orhan, Murad-ı evvel devirlerinde yazılmış kuyudatın adem-i vücudunu» zikrediyor. Divan kayıtlarına müsteniden delâiliyle zikrettiğimiz bir hakikatı: «çok zayıf bir faraziyye» addettiği gibi, en ziyade Halil Beyefendi'nin haber verdikleri bakır tasa ve (Es sultan ül âzam) unvanına itimat ediyor.

«Filhakika, divan ve evkaf kayıtlarında, Çelebi Sultan Mehmet'e kadar, (Bey) unvanını müselselen görmemiş olsaydık, biz de bittabi, o devire ait kitapları, bakır tas kitabesini daha şayan-ı itimat bulurduk. Halbuki, o vesikalar divan ve evkaf kayıtları karşısında, ikinci derecede ehemmiyyeti haizdir; çünkü şahsîdir. Divan kayıtları ise, resmî ve kanunîdir. Bir

şair, kâtip, sanatkâr, âlim, hükümdarlar hakkında istediği elfaz-ı tâzimiyyeyi kullanabilir; fakat bunun divan kayıtlarına geçebilmesi için düstur şeklini alması icap eder. Divan defterleri divan teamüllerini göstermez; Devletin kanununu, nizamını, resmî teşkilâtını gösterir. Defterlerde mukayyet her hüküm, kanun kuvvetini haizdir; çünkü padişahın tasdikini havidir. Divan kayıtlarında, tâbirler hiç değişmez; ancak hatt-ı hümayunla değişebilir Elçilere verilen şarap miktarı bile, asırlarca, eski kayıtlar çıkarılarak, tâyin edilmiştir. Meselâ, eski defterlerde Osman, Orhan, Murat ve Bayezit Gaziler hakkında (Sultan) unvanı bulunsaydı, hangi divan veya evkaf kâtibi bu unvanı daha sonraki kayıtlarda (Bey) e tahvil edebilirdi? Fuat Bey o devirlere ait defterler henüz mevcut değil diyor. Ya Musa Çelebi'nin bizzat verdiği berat? Musa Çelebi ecdadına kayden ve resmen (Bey) denildiğini bilmeseydi, Kızıl Deli Sultan'a verdiği beratta ecdadı için (Kadimî Beyler) der miydi? Burada beylerden maksat, (padişahlar) demek olduğu ap aşikârdır; çünkü Sultan İbrahim zamanında aynı ferman yenilendiği vakit, (Kadimi Beyler) yerine (Selâtin-i maziye) yazılmıştır. O halde (Sultan) unvanı beratlarda ve fermanlarda resmen ve muttariden hangi padişahtan itibaren kullanılmıya başlamış? Bu fikrimizi Ali Seydi Bey de tasdik ediyor: Mesele (Sultan elkabının ne zaman iktisab-ı resmiyyet ettiğini meydana çıkarmak» tır diyor.

Fuat Bey, yazılan vesikalar içinde, Yıldırım Bayezit'e Mısır'dan gelen fermanda (Sultan-ı İklim-i Rum) unvanı için (nazar-ı itibara alınacak bir vesika-i mühimme» diyor. Yine Mısır' dan, Bayezit'in babası Murat Gazi Türbesine konulmak üzere gönderilen Kelâm-ı Kadim cüz' leri üzerindeki: المرحوم الشهيد مراد بك بن اورخان بك (بن عثمان da «nazar-ı dikkate alınacak bir vesika-i mühimme» değil midir? İşte bu iki vesika ilk makalesinde Yıldırım'a, ikinci makalesinde «Padişahlarımıza Orhan Gazi'den başlıyarak Sultan unvanının verildiğini» yazan Fuat Bey biraderimizin müddeasını cerhedecek mahiyyettedir.

«Fuat Bey diyor ki: «İlk padişahlarımız sikkelerinde daimî surette Sultan unvanını kullanmamışlarsa ve bu gayr-i muttarit istimal onların resmen Sultan unvanını almadıklarına bir delil ise, aynı hal Çelebi Sultan Mehmet için de vârit değil midir?»

« Biz makalemizde (Sultan) unvanının sikkelerde gayr-i muttarit istimali, bu unvanın resmî olmadığına delildir, diye bir şey yazmadık. İddiamızı ispat için meskûkâtı da delil tutmak istemedik. Halil Beyefendi'nin meskûkâtta (السلطان الاعظم) unvanını irae buyurmaları üzerine, muhterem Ali Beyefendi'nin makalesini izah ederek, sikkelerin meseleyi halle medar olmadığını, (Sultan) unvanının muvakkaten ve siyaseten kullanılmış olduğunu, hattâ Çelebi'nin de sikkesine bu unvanı muttariden koydurmadığını gösterdik. Daha doğrusu, Divan-ı hümayun kayıtlarının Çelebi'den itibaren başlıyan ıttıradına daha ziyade ehemmiyyet verdik. Binaenaleyh bütün bu hakikatleri vazıhan göstermek «büyük bir tenakuz» eseri midir, yoksa vesaika müstenit bir meseleyi ilmî bir surette göstermek midir?

«Hulâsa: Tahammülünden fazla uzıyan bu meseleden bizim çıkardığımız son netice şudur:

«1. İlk padişahlara verilen (Sultan) unvanı tâzimendir. Divan kayıtlarında, Çelebi'ye kadar (Bey, Hünkâr) yazılıdır. Çelebiden sonra (Bey) unvanı yoktur.

2. İlk padişahlarımız meskûkâtta (Sultan) unvanını siyaseten ve muvakkaten kullanmışlar, sonra yine terketmişlerdir.»

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 230 ve mütaakıp) «Osmanlılarda Sultan Tâbiri» başlığı altında şunları yazıyor:

«Sultan tâbiri, Müslüman hükümdarlarının bilhassa Sünnî kısmına ait bir unvandır. Süryaniceden alınmış olan kelime iktidar sahibi demektir. Daha sonraları hâkimiyyet, delil ve burhan mânasına da alınmıştır.

«İlk Osmanlı Hükümdarları kendi kitabeleriyle namlarına yazılmış olan eserlerde Emîr, Emîr-i Kebir ve bazan da Sultan diye anılmışlardır. İbn-i Batuta Anadolu'yu gezerken oradaki bütün küçük memleket sahiplerine Sultan demekte ve aynı tâbiri Orhan Gazi hakkında da kullanmaktadır.

«Bursa'daki ilk kitabelerden Orhan Bey'e ait bir cami kitabesinde: (امير الكبير المعظم الجاهد سلطان الغزاة مآثر زمان غازى اورخان بن عثمان) denildiği gibi Ankara'daki H. 763, M. 1361 tarihli Lulu' Paşa Camii kitabesinde de Osmanlı hükümdarı hakkında Sultan-ı âzam tâbiri hâkkedilmiştir. Yine Ankara'da 777 muharrem, 1375 haziran tarihli kitâbede:

(ملك العادل الغازى السلطان غياث الدنيا والدين ابوالفتح مراد خان بن اورخان) kitabesi görülüyor. Bursa'da bir 802, M. 139[illegible] senesinde yapılan Ulu Cami kitabesindeki Sultan-ül-muazzam Bayezit Han Bin Murat kaydı ve H. 809, M. 1406 senesinde babasının türbesini yaptıran Süleyman Çelebi'nin kitabesinde:

(هذه روضة السلطان السعيد المرحوم المغفور بايزيد خان بن مراد خان بناها السلطان الاعظم مولى ملوك العرب والعجم سليمان خان بن بايزيد خان) tâbirleri ile 816 H., 1413 M. tarihli Ankara'da Ahi-Elvan camisinin kitabesinde: (سلطان الاعظم مولى ملوك العرب والعجم سلطان محمد خان بن بايزيد خان بن مراد خان) ve Bursa'daki H. 821, M. 1418 kale kitabesinde: (السلطان ابن السلطان سلطان محمد بن بايزيد خان) kitabelerinde Sultan tâbirleri görülmektedir.

«Bundan sonra gelen padişahların kitabeleri ise tumturaklı olarak hep Sultan İbn-i Sultan diye yazılmaktadır. İkinci Murat'tan sonra bu unvan daha şümullü olarak devam ettiğinden misal gösterilmesine lüzum görülmedi.

«Bu kayıtlar gösteriyor ki Osmanlı hükümdarları baştan Orhan Gazi'den başlıyarak kitabelerinde hep Sultan tâbirini kullanmışlardır. Kendilerine takdim edilen eserlerde de bu unvan görülüyor.

«Sikke yani kestirdikleri paralarına gelince: İlk defa Sultan sıfatiyle Birinci Muat Bey'in bir bakır sikkesi görülmüş ve bu sikkeyi merhum Bay Halil Ethem (السلطان الغالب) diye okumuştur. Emîr Süleyman'ın sikkelerinde yalnız Emîr Süleyman diye tuğralı olarak para kestirilmiş ise de daha sonra Sultan ve Sultan-ı a'zam, Es-Sultan-ül-Melik-ül-A'zam unvaniyle akçe-i Osmanî denilen gümüş sikkeyi Çelebi Sultan Mehmet kestirmiştir. Bundan sonra İkinci Murat'ın bazı sikkelerinde Sultan unvanı bulunduğu gibi halefleri de mebzul surette paralarında Sultan tâbiri kullanmışlardır. Hattâ Fatih Sultan Mehmet: (سلطان البرين وخاقان البحرين السلطان ابن السلطان) kılişesiyle on akçelik sikkeler kestirmiştir.

«Bu kayıtlardan, Osmanlıların bir Beylik kurdukları zamandan itibaren hükümdarların Sultan sıfatını kullandıkları anlaşılmakla beraber gerek Mısır ve gerek İran menba'larında kendilerine Bey veya Melik-i Rum İbn-i Osman denilmektedir. Yalnız İbn-i Ayas H. 886, M. 1481 tarihinde Fatih Sultan Mehmet'in vefatını yazarken Melik-i Rum ve Konstantiniyye-i uzma sahibi Sultan-ı Muazzam-ı Mufahham tâbirini kullanmaktadır. İbn-i Ayas Yavuz'un Memlûk devletin ortadan kaldırdığı zamanda hayatta olduğundan ve ortada artık Osmanlı devletinden daha büyük bir devlet olmadığından eserinde Sultan tâbirini kullanmakta bir beis görmemiştir.

«Bizim tarihler, Yıldırım Bayezit'in Niğbolu muzafferiyyeti üzerine Memlûk hükümdarının müsaadesiyle Kahire'de bulunan Abbasî Halifesinden Sultan unvanını aldığını yazmaktadırlar. Aynı hâdiseyi İbn-i Şahne de teyit etmektedir. Filhakika Osmanlılar iptidadan beri Sultan unvanını kullanmışlarsa da bu unvan kendilerine Abbasî Halifesi tarafından verilmiş olmadığından, sonradan Sultan-ı Mülk-i Rum unvanının Halife tarafından kendilerine verilmiş olmasının nüfuzlarını takviye için faydası olacağı hatıra gelmektedir. Nitekim Osmanlı hükümdarı İkinci Bayezit'in idaresi altındaki yerlere Sultan olması yani Osmanlı memleketlerinde Bayezit'in Sultan olarak tanınması hakkında Memlûk Hükümdarı Kaytbay'ın Osmanlı Hükümdarına bir müracaatı olduğunu İbn-i Ayas yazmaktadır. Böyle bir teklife sebep te Memlûklerle mücadele eden Dulkadir oğlu Alâüddevle Bey'e Osmanlıların yardım etmemesini temin etmekti.

«Memlûk hükümdarı H. 890, M. 1485 İkinci Mirahur Cani Bey'i İskenderiyye'den deniz yoluyle Osmanlı Hükümdarı İkinci Bayezit'e elçilikle göndermişti. Kaytbay, Osmanlı Padişahının gerek bilâd-ı Rum'da yani elindeki yerlerde ve gerek fethedeceği küffar memleketlerinde Sultan makamında olmasını teklif etmiş ve halife de bunu bir taklid (tevcih) yani menşur ile iki Sultan arasında bu Dulkadir Oğlu meselesiyle tekevvün edecek hâdisenin ve çıkacak fitnenin bertaraf olmasını tavsiyeyi havi Sultan Bayezit'e bir mektup göndermişti. Bu mektupta Osmanlı Padişahına gayet nazikâne hitab etmekte idi.

«Osmanlı Hükümdarı kendisiyle yakın karabeti olan Dulkadir Oğlu'na yardım edilmesi yolundaki teklifi ve bu miyanda tabiî olarak Halife'nin tavsiyesini de reddettiğinden iki devlet arasındaki husumet genişlemiş ve beş sene süren bir harbe müncer olmuştu.

«Bu kayıtlar sarahaten gösteriyor ki ilk Osmanlı hükümdarları Abbasî Halifesi tarafından verilen menşur ile değil, kılıçlarının hakkı olarak Sultan olmuşlar ve bu unvanı halefleri de devam ettirmişlerdir.

«Sultan tâbiri Osmanlılarda iptidadan itibaren halk arasında şümullü olarak kullanılmayıp daha ziyade kitabe, para ve vesikalarda zikredilmektedir. Hattâ Tuğra'da bile bu sıfat yoktur ve onun yerine (Han) unvanı vardır. Halk arasında en ziyade Hünkâr ve Padişah isimleri söylenmektedir. Hattâ yalnız Sultan tâbiri, hükümdara mahsus bir kılişeden ibaretti. Halbuki muamelâtta bazı istidalarda ve mektuplarda Sultanım tâbiri küçükten büyüğe yazılan elkap ve konuşmalarda da hürmet makamında olarak kullanılmıştır. Sultanım tâbiri asaletmeab mukabilidir. (Sultanım hazretleri sağ olsun) ibaresinin yüksek makama ve bilhassa Sadrazam'a verilen istidalarda kullanılmış olduğunu vesikalarda sık sık görmekteyiz.

«Sultan tâbiri sonraları Osmanlı padişahlarının erkek evlâtlarına, kızlarına ve hattâ padişah valide lerine, ailelerine kadar teşmil edilmiştir. Sultan unvanı Padişahın erkek çocuklarında ismin evveline ve kızlarda ise ismin sonuna gelmek âdet olmuştu. Sultan Selim, Sultan Mehmet, Ayşe Sultan, Esma Sultan gibi. Valilik eden şehzadelere de Çelebi Sultan denildiğini, şehzadeler kısmını yazarken bilmünasebe söylemiştik. Padişah valide lerine Valide Sultan ve padişahların zevcelerine Haseki Sultan, Hürrem Sultan, Nurbanu Sultan denilmekte olduğunu tarihlerde görüyoruz.

« Sadrazam'ın Padişah'a takdim ettiği telhis ve takrirlerinde Sultan tâbiri kullanılmayip anın yerine Padişahım denilmektedir. Osmanlılarda hükümdardan başka hiçbir kimseye verilmiyen tek unvan «Hünkâr» tâbiridir.

«Onaltıncı asır ortalarında Şark vilâyetlerindeki bazı Kürt Beylerine Sultan unvaniyle ferman gönderilmiş olduğunu arşiv vesikaları arasında görmekteyiz. Sultan tâbiri İran'da vali ve emsali zatlara mahsus bir unvan olduğundan bu isim üzerinde Osmanlılar hiç taassup göstermemişlerdir. Bununla beraber Kanunî Sultan Süleyman'ın Vezir-i âzamı İbrahim Paşa Olama Han'ın teşvikiyle kendisinin elkabına ilâve ettiği (Serasker Sultan) tâbirinin kurbanı olmuştur. Kırım Hanı'ndan maada olan Han zadelere de devlet tarafından yazılan muharreratta isimleriyle beraber Sultan tâbiri kullanılırdı.»

Osmanlı saltanat hanedanına mensup erkeklerin büyüklerine ilkin «Paşa» denilmiş ise de sonraları bu unvan vezirlere tahsis ve şehzadelere Fatih devrine kadar «Çelebi» denilerek ve daha sonra bundan da vaz geçilerek saltanatın sonuna kadar «Efendi» unvanı kabul edilmiştir.

Birinci Sultan Ahmed'e kadar şehzadeler erkek çocuk yapabilirken onun zamanında çıkarılan kanunla erkek zürriyeti yasak edilmiş, kızların erkek çocuklarına Bey. kızlarına Sultan denilmiştir Sonradan vezirlerle evlendirilen Sultanların erkek çocuklarına Bey, kızlarına Hanım Sultan denilmeğe başlanmıştır.

Şehzadelerin Sultanlarına doğuşlarından itibaren sarayda «Bucak» adı verilen daire tahsis edildiği gibi baltacıları, harem ağaları, tabl-laları da ayrılırdı. Büyüyünce evlendirilirlerdi. Erkekler için parlak sünnet, kızlar için de evlenme düğünleri yapılırdı. Kanunî'nin İbrahim Paşa ile evlendirdiği kız kardeşi için masallardaki gibi kırk gün kırk gece düğün yapılmıştı. Osmanlı tarihi yedi yaşındaki sultanların kırk yaşındaki vezirlerle evlendirilmesi gibi garibelerle doludur. Son zamanlarda kızlar tahsil görmüş, asîl ve güzel erkeklerle evlendirilirlerdi.

«Sultanla evlenmek pek cazip bir şeydi. Çünkü Sultan isminin altında süslenmiş nice güzel şiir ile dolu hayaller bulunurdu. Gençliğin sevda hulyaları arasında gizlenen ve türlü emellerin vaatleriyle gülümsiyen, şuradan, buradan, hikâyelerden, şark masallarından birikmiş Sultan simaları gece rüyalarını süsliyen şeylerdi, elbette. Buna ilâve etmek lâzım gelen teferruat da vardı; Konaklar, arabalar, atlar, ihtişam ve servet içinde kurulmuş bir hayat, fazla olarak rütbeler, nişanlar ve hepsinin üzerinde kulaklarda iyi çınlıyan, etrafta takdir ve haset ihtizazları uyandırarak in'ikâs eden bir unvan: Damad-ı Hazret-i Şehriyarî...» suretinde tasvir eden Sultan Reşat'ın başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşaklıgil (Ölümü: 1945) hatıralarında (Saray ve Ötesi, c. II. s. 93 ve mütaakıp) şunları da yazıyor:

«Yeni padişah (Sultan Reşat) a seleflerine imtisal ederek, yapılacak bir vazife terettüp ediyordu: Hanedandan henüz teehhül etmemiş olan sultanları evlendırmek. Yalnız saltanatın vârisi sıfatiyle değil, aynı zamanda hemen bütün evlenmek çağına yetişmiş sultanlara birer koca bulunmuş, her birine ayrı bir saray yaptırılmış ve o zaman intihap edilen damatların tahsil gören, asalet ve nezahet sahibi, hattâ güzel gençlerden seçilmesine dikkkat edilmişti. Öyle ki nesebi yakın olsun, uzak olsun saltanat makamıyle alâka kesbedince tefrik edilmeksizin Damad ı Hazret-i Şehriyâri mutantan unvanını taşıyacak olan bu gençlerin üzerinde o süslü damga yakışık almalıydı. Hakikaten intihap edilen damatlar hemen kâffesi vezir, müşir, rical evlâdı ve yakışıklı gençlerdi. Abdülhamit bu meselede pek titiz davranır ve evlendirilen sultanlar için mesken ve cihaz hususunda semahatla para sarfetmekten çekinmezdi. Yalnız bu defa büyük biraderi Sultan Murat'ın kızlarına birer koca bulmak lâzım gelince mutadının haricine çıkarak, kendisine mahsus vehimlere tebaiyyetle bunlar için pek mütevazı' ailelerden, Darüşşefaka mezunlarından iki genç bulunmuştu. Her ne olursa olsun bir izdivacın mes'ud netice vermesi mutlaka çiftlerin şu veya bu sınıftan olmasına tevakkuf etmediğinden sultan hanımın bizzat kendi kızlarından biriyle Sultan Murat'ın kızlarından birinin istikbali aynı menfi şekle vasıl olmuştu. Bunların maceraları o zaman memleketin içinde çalkanmış birer hikâye teşkil ettiğinden bunları tekrardan içti-

nap edeceğim. Hattâ ne Damad-ı Hazret-i Şehriyari unvanını taşıyanların, ne de zevceleri olan sultanların uzun fihristini yazacak değilim. Hatıralarımı yalnız, bizzat müşahedat dairesine girenlerden yani Sultan Reşat zamanında evlendirilen sultanlardan kısaca bahsettikten sonra bunlardan ancak birinde, hikâyesinin oldukça garabetine mebni, bir nebze tevakkuf edeceğim.

«Evlendirilmeleri vazifesi yeni padişaha teveccüh eden sultanların adedi oldukça çoktu. Bunların arasında hattâ Abdülhamid'in bir kerimesiyle, Salâhaddin'in iki sultanı ve Süleyman Efendin'in bir sultanı da vardı. Bunlar sırasıyle evlendirildi.

«Nikâh Merasimi Dolmabahçe Sarayı'nda yapılırdı. Ekseriyet üzere sultanların vekili Başmabeynci, damatların vekili Başkâtip'ti. Bu vazife onlar için hem bir vesile-i şeref, hem bir sebeb-i istifade olurdu. Bunu izah için başka bir tâbir bulamıyorum. Nikâh kıyıldıktan sonra, hünkârın mürüvvetleri malî kudretiyle mütenasip, binaenaleyh mefkut denecek kadar mahdut olduğundan o, bu fırsatı münasip bir vesile addeder, Baş mabeynci'siyle Başkâtibi'ne ihtiyar ettikleri zahmetin mukabili olarak bir kırmızı atlas kese içinde kırkar lira gönderirdi. Bir müddet sonra da damatlardan ve sultanlardan onlara birer hediyye gelirdi. Bir altın tabaka yahut bir saat.

«Hünkâr elbette nihâhı kıyan zamanın Seyh-ül-islâmını da taltif ederdi. Nikâh merasimi Dolmabahçe'nin büyük bir salonunda icra olunurdu. Hünkâr bir kanapede, diğer zevat ve bunların başında hanedandan davet edilmiş bulunanlar, yerde, ipek minderler üzerinde diz çökerek oturmuş bulunurlardı. Vekiller ve şahitler Şeyh-ül-İslâm'ın iki tarafında mutad olan «Tezevvüç ettiniz mi? Tezviç ettiniz mi? suallerine muvafakat cevabı verdikten sonra Şeyh-ül-İslâm nikâhı kıymış olur, duasını okur, aşirler okunur ve böylece hanedanda yeni bir çift teşekkül etmiş olurdu.

«Bundan sonra vazife Hazine-i Hassa'ya ait olurdu. Vüs'ati ne kadar kıt olursa olsun padişah ya bir konak aldırarak tamir ve tefriş ettirir, almak mümkün olmazsa kirası hazineden verilmek üzere istîcar edilir, yine masarifi hazinece tesviye olunarak mükellef bir düğün yapılırdı.»

Kıymetli edip bundan sonra Sultan Reşad'ın kardeşi Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan'la Enver Paşa'nın ondan sonra da Hafız İsmail Hakkı Paşa ile Şehzade Salâhaddin Efendi'nin kızının evlendirilmelerini, hassatan ikincisine ait macerayı uzun uzadıya anlatır.

§ [*Hal.*] Sultan tâbiri daha başka mânalarda da kullanılmıştır:

I — Mecaz yoluyle Kudretin menbaını tavsif için kullanılırdı.

Döşedi mihr-i felek yolları dibalar ile
Etti teşrif çemen mülkünü sultan-ı bahar
Baki

II — Kendi âleminin padişahı olan dünyadan gani (zengin) nâstan (halktan) müstağni olarak yaşıyan yerinde kullanılır, bununla kendi mihnetinden başka kimsenin minnetini çekmez demek istenilirdi.

Gönlümün aşk-u vefadır şeref-ü unvanı
Sevenin ben külayım sevmiyenin sultanı
Şinasi

III — Mânevî saltanat ile tasarruf etmeleri dolayısıyle bazı tarikat pirlerine unvan olarak verilirdi. Sultan Abdülkadir-i Geylani gibi.

IV — Tâzim kasdiyle kullanılırdı. A sultanım! a benim sultanım! o kabildendir.

SULTAN EFENDİ (سلطان افندی) [*Sar.*] Osmanlı hükümeti zamanında, padişahların kız kardeşleriyle kızlarına verilen unvandır. Ancak sultan tâbiri isimden sonra gelir. Âdile sultan, Fatma sultan denilirdi.

SULTANÎ (سلطانی) [*Mes.*] Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir darphanelerinde basılan Osmanlı altınları hakkında oralarca alem olmuş bir tâbirdir. Bir kısım ecnebi müverrihleri Osmanlı altınlarına ilk zamanlarda «Sultanî» denildiği gibi Yavuz Sultan Selim zamanından başlıyarak Mısır'da ve tahsisen Cezayir, Tunus ve Trablus darphanelerinde basılan Osmanlı altınlarına kezalik oralarca umumiyyetle «Dinar-ı Sultanî» veyahut yalnızca «Sultanî» adının verildiğini yazmışlardır. Ancak gerek İstanbul'da, gerek Rumeli ve Anadolu'da basılan altın paralara Sultanî denilmemiş, bu tâbir yalnız Arabistan ve Mağrip taraflarında kullanılmıştır. Sultana nisbeti ifade eden bu tâbir Arap şivesine uygun olduğu gibi Osmanlı altınlarının tedavül eden ecnebi altınlarından tefriki maksadiyle oralarda bu tâbirin kullanılmış olması ihtimali de vardır. Dördüncü Sultan Mehmet zamanında Trablus Garp'ta «Sultanî» altınlarının bir de yarımı demek olan «Nısfiyye» si basılmıştır. Osmanlı paraları içinde yarım altının birinci defa kesilişi itibariyle hususi bir ehemmiyyeti vardır.

§ [*Mek.*] 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra «İdadi» programlarının bir parça genişletilmesi

suretiyle vücude getirilen mekteplere verilen addır. Sultanî tâbiri daha evvel de vardı ve yalnız «Galatasaray»a verilmişti.

Cumhuriyet devrinde bu ad «Lise» ye çevrilmiş, bu suretle «Sultanî» tâbiri tarihe karışmıştır.

SULTANÎ KÂĞIT (سلطانی کاغد) [*San.*] Eskiden yapılan iyi cins kâğıt nevilerinden birinin adıdır.

SULTAN KETHÜDASI (سلطان کتخداسی) [*Sar.*] Padişahlarla şehzadelerin evlendirilen kızlarının dairelerine ait işlere bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazifelere eski ve sulehadan (dindar) olan büyük adamlar tâyin olunurdu. Kâhyalar memur oldukları yerin varidat ve masraflarına baktıkları gibi resmî dairelerdeki işlerini de takibederlerdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

SULTAN VELED DEVRİ (سلطان ولد دوری) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mukabele günü Semaa başlanmadan evvel Şeyh Efendi önde, canlar (Mevlevîler) arkada olduğu halde Sema'hane'nin etrafında halka şeklinde yürümek suretiyle yapılan üç devir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Devr-i Veledî» de denilirdi. Bu suretle tesmiyeye sebep bu devrin (Sultan Veled) tarafından tertip edilmesinden dolayı idi.

SULTAN VELED MAKAMI (سلطان ولد مقامی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevihanelerde canların (Mevlevî mensuplarının) toplantılarına mahsus olan «Meydan-ı şerif» deki kırmızı post'a verilen addır. Meydan-ı şerifte bunun yanında ve alt tarafında bir de beyaz post vardı. Bu da «Ateş bâz-ı Veli makamı» idi. Merasim için Şeyh Efendi meydan ı şerife geldiği zaman kırmızı postta otururdu.

SULTAN ZADE (سلطان زاده) [*Sar.*] Saltanat hanedanına mensup kadınlarla evlenen damatların erkek çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanat mensubu olan kadınlar «Sultan» unvanını haiz oldukları için bu unvan erkek çocuklarına da verilirdi.

SU MANCANASI (سو مانجانه سی) [*Bah.*] Gemilerde tatlı su taşımak veya koymak için kullanılan ağızları dar, ortaları şişkin ufak fıçılara verilen addır.

SUNDÜR (سوندور) [*Mus.*] Eski telli çalgılardan birinin adıdır. Çökür nev'inden demir telli idi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde (c. 1, s. 640) Kürdistan'da icadedilmiş olan bu sazın mucidinin malûm olmadığını, Kürt mutriplerine mahsus olduğunu yazar.

SUPARA (سوپارا) [*San.*] Mektep çocuklarının okudukları kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elifba cüz'ü, (alfabe) yerinde elifba suparası, Amme cüz'ü yerinde Amme suparası denilirdi. Az sayfalı demek olan (صحف پاره) den bozmadır. Vahîd Efendi galatatında (المنتخبات المنثوره فی اصطلاح الغلطات المشهوره، Supara Maddesi) bunun için şöyle diyor:

«Kitabın bir bölüğü mânasına elifba suparası gayet meşhurdur. Arabîde kesr-i hemze ve sükûn-ı dat ile idbade ve Farisîde kesr ve medd-i sin ile sîpare ıtlak olunmakla ikisi dahi asıl olmağa lâyıktır.»

SUR (سور) [*Mim.*] Düşman hücumundan korumak ve müdafaa etmek için şehirlerin etrafına çekilen kalın ve yüksek kale duvarlarına verilen addır. «Sur tâbirinde kale duvarları ve kuleler de dahil» olduğu yazılı bulunan «Sanat Ansiklopedisi»nde (Sur Maddesi) şu izahat ta veriliyor: «İstanbul surları denildiği vakit yalnız kale duvarları anlaşılmayıp bu duvar boyunca fasılalı olarak inşa edilmiş olan müdafaa kuleleri ve önlerindeki hendeklerin heyet-i mecmuası da anlaşılır. Kale duvarı veya peçe duvarı tâbiri yalnız kuleler arasındaki duvar kısımlarını ifade eder.»

SUR (صور) [*San.*] Boynuzdan yapılmış boru, nefir; kıyamette ölüleri diriltmek için İsrafil tarafından çalınacak olan boru adıdır. Büyük bir boynuzdan yapılan uzunca boru vaktiyle derviş kıyafetindeki kalenderler yanlarında taşırlar ve icabında çalarlardı. Tehlike ve harb vukuunda çalınan boruya «Nefîr-i âm» tâbir olunur. Kıyamet gününde çalınacak boruya çalana izafetle «Sur-i İsrafil» de denir.

Elmalılı Hamdi Yazır (ویوم ینفخ فی الصور) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 5, s. 3707 ve mütaakıp) diyor ki: «Ekser müfessirînin kavlince bazı hadislerde vârit olduğu üzere Sur, büyük boru gibi bir şeydir ki üç defa nefh olunacaktır. Birincisi nefha-i feza, ikincisi nefha-i saik, üçüncüsü nefha-i kıyam' dır ve buna memur olan İsrafil'dir. Bu âyette beyan olunduğu üzere birincisi olan nefha-i fezada göklerde ve yerde kim varsa Allah Taalânın dilediği zevattan maadası hep dehşetten sarsılacak. Sure-i (Zümer) deki (ونفخ فی الصور فصعق من فی السموات والارض الا من شاءالله) kavl-i kerimi mucebince ikincisi olan nefha-i saik'ta ise Allahın dilediklerinden mada hepsi yıkılıp ölecek; (فاذا هم من الاجداث الی ربهم ینسلون)، (ثم نفخ فیه اخری فاذا هم قیام ینظرون) mucebince üçüncüsü olan nefha-i kıyamda kabirlerinden kalkıp mahşere koşacaklardır.»

Ey Sur-ı kıyamet yine gavga ise maksud
Kaldırma bizi hâkte asûde yatarken !
Âtıf

SURET (صورت) [*Mal.*] Hazineden (devlet sandığından) ödenecek paranın miktarını muhtevi (ihtiva eden, gösteren) istihkak sahibine (alacaklıya) verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazineden alacağı olanlara alacaklarının ödenmesi iki suretle yapılırdı. Alacak bir yahut bir kaç kişiye ait olup da taksitle ve dağınık olarak ödenecek neviden ise suret yerine yine bu işi gören «sergi» verilirdi. Böyle olmayıp da bir alacaklıya ait ve birden ödenmesi meşrut olan istihkak mukabilinde verilenlere de «suret» denilirdi. Suret tâbiri asıl istihkak defterinde tahakkuk eden kaydın örneğinin o senet üzerine nakledilmesi lüzumunu gösterir bir kaidenin mahsulü idi. Eskiden sergi ve suretler siyakat yazısı ile yazılırdı. Bundaki maksat da taklide meydan vermemekti.

1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu usul kaldırılmıştır.

SÛR-İ HÜMAYUN (سور همايون) [*Sar.*] Padişahların erkek çocuklarının sünnetleri, kızlarının da evlendirilmeleri münasebetiyle yapılan düğünler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sur; Farsça düğün, yümünlü bir sebeple yapılan ziyafet, sevinçli şenlik demektir. Osmanlı Padişahları'nın hele saltanatlarının parlak devirlerinde düğünleri binbir gece masallarını gölgede bırakacak şekilde yapılırdı. Bu düğünler münasebetiyle vak'anüvislerin tarihlerine geçirdikleri sayfalar, şair ve ediplerin yazdıkları «Sûriyye» ve «Sûrnameler» okuyanları hayrete düşürecek mahiyyettedir. Kanunî'nin Damat İbrahim Paşa için yaptığı havsalaya sığmıyan evlenme, inhitat devrinin başlangıcı olan Üçüncü Murat'ın elli üç gün süren büyük oğlu Şehzade Mehmet'in zihinlere durgunluk veren sünnet düğününden sarf-ı nazar yine o devrin epeyce ilerlediği bir zaman olan Dördüncü Mehmet'in iki oğlunu sünnet ettirmesi ve kızını evlendirmesi münasebetiyle yapılan düğünde dört yüz elli aşçı, iki yüz tablakâr, 150 saka, binden fazla meş'aleci çalıştırılmış olması, binlerce koyundan başka 37000 tavuk, 5000 kaz, 6000 ördek kesilmiş bulunması sûr-i hümayunların ne türlü şeyler olduğunu belirtmek için kâfidir.

Tanzimat'tan sonra da parlak sûr-i hümayunlar yapılmıştır. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey Sultan Mecit zamanında yapılan iki düğünü (Saray Âdetleri, Peyam-ı Sabah, tefrika no. 9) şöyle anlatıyor:

«Sultan Mecit devrinde icra olunan sûr-i hümayunların külfetlisi Kırım muharebesi'nden sonra iki defa yapılan sûr-i hümayunlardır. Bunun birincisi 1273 (1856) tarihinde Reşat, Burhaneddin ve Kemaleddin Efendi'lerin hitan sûru ve ikincisi de 1274 (1857) tarihinde Hakan-ı müşarünileyhin üçüncü kerimesi Cemile Sultan'ın Fethi Paşa Zade Mahmut Paşa ile, dördüncü kerimesi Münire Sultan'ın Mısır valisi Abbas Paşa Zade İlhami Paşa ile velimeleri sûr-i hümayunları idi. Birincisi on, ikincisi on beş gün devam ettiler.

«O tarihlerde Nişantaşı civarı ebniyeden hâli ve yığınlarca halkı istiabe kâfi olduğundan sûr mahallî ittihaz edilmiş ve çadırların rekzi ve mevkiinin tanzim ve tesviyesi Muzika-i Hümayun Mirlivası Necip Paşa'ya havale olunmuştu.

«Hitanı icra olunacak etfalin tahririne ve hitan hane ittihaz olunan mekteb-i îdadinin tefrişine birkaç mah mukaddem mübaşeret olundu. Şehzadegânın saray-ı hümayunda vâki hitan dairesi sırmalı kaliçeler ve birçok kıymettar kumaşlar ile tezyin edildi. Hitanı icra olunacak bendegân zadeler ile sair sıbyana tahsis olunan mahallere de müzeyyen ve mükellef döşekler ve sırmalı yorgan ve yataklar vazolunmuştu. Bir pazartesi günü şehzadegânın hitanları musammem olduğundan elbise-i resmiyye ve dârât-ı mahsusa ile harem-i hümayun kapısından çıkılarak mevki-i sûr dolaştırılıp saltanat kapısından duhul ve limonluk hizasında nüzul olunarak hâkipa-yı şahaneye ruhsude ve yine olveçhile avdet olunmuştur. Ekselans Hekim İsmail Paşa, cerrah Şakir Kadri ve Mehmet Beyler marifetleriyle emr-i hitan icra kılındığını mütaakıp toplar atılmış ve bilcümle vükelâ ve vüzera ve ulema zat-ı şahaneye resm-i tebriki ifa ve badehu kızlar ağası delâletiyle şehzadegân hazaratına âram ettikleri mahallere giderek tehniyyet merasimini icra eylemişlerdir.

«Sûr'un iptidasından intihasına değin yevmiyye beşaltıyüz çocuk sünnet olduğunu ve bunların cümlesi dokuzbin nefere baliğ olup içlerinde sakallı ve bıyıklı elli altmış kadar adam bulunduğu olvakit rivayet edilmişti. Bunların her birine elbise ve atiyyeler verilirdi. Cemiyyetin iptidasından nihayete kadar bilcümle memurin i mülkiyye ve ilmiyye ve seyfiyye ve rüesayi ruhaniyye ve esnaf kethüdaları takım takım mevki-i hitane davet olunmuşlardı. Sazlar ve canbaz vesair sanayi-i acibeler temaşa olunurdu. Tebea-i ecnebiyye muteberanı ile milel-i erbaa Patrikleri için üç adet hayme ilâve olun-

muştu. Sadrazam ve vükelâ-yı fiham hazaratıyle süferaya çadır kurulmuştu. Geceleri mevki-i sûrda kalıp eğlenirlerdi. Sûrun onuncu günü Beşiktaş Sarayı'nda süfera ve vükelâya umumî bir ziyafet verildi.

«Nışantaşın'da icra olunan sûrun ikincisi 1274 (1857) tarihindeki velime sûr-i hümayunlarıdır. Sultan Abdülmecid'in üçüncü kerimeleri Cemile Sultan ile Fethi Ahmet Paşa zade Mahmut Celâleddin Paşa ve dördüncü kerimesi Münire Sultan ile Mısır Valisi esbak Abbas Paşa zade İlham Paşa teehhül etmişlerdi. Bu iki sûr-ı hümayun onbeş gün devam etti. Âdet-i kadimeye tevfikan pazartesi günleri cihaz ve perşembe günleri de arus (Gelin) alayları tertip olunurdu. Vükelâ, Ulema ve Ümera-yı Askeriyye kâmilen alaylarda bulunurlardı. Mukaddema Fatma ve Refia Sultanların velime surları Kırım Muharebesi zamanına tesadüf etmesinden dolayı suret-i muhtasarede icra olunmuştu. Mezkûr muharebenin galibiyyetle neticelenir olmasından nâşi işbu 73 ve 74 senelerinde icra olunan sûr-ı hümayunların debdebe ve tantanası şan-ı saltanata lâyık ve emsaline kat ender kat faik idi. O külfetli eğlencelerden ve parlak şenliklerden ve en gamlı simalar bile mütenebbih ve münşerih olduğu o zaman yetişenlerden işitilirdi.

«Ondan sonra, İkinci Abdülhamit ve Sultan Reşad zamanlarında da sûr-i hümayunlar yapılmış ise de Sultan Mecit zamanındakilerle kıyaslanamıyacak kadar sönük olmuştur.»

SÛRİYYE (سوريه) [*Ede.*] Düğün, ziyafet, şenlik gibi şeyleri tasvir için yazılan mensur, manzum yazılara verilen addır. Kaside nev'inden olan Sûriyye'nin yerine «Sûrname» de kullanılır. Üçüncü Murat'ın, oğlu Şehzade Mehmet için yaptığı düğün münasebetiyle Şair (Nev'î) Sûriyye kasidesi, Üçüncü Ahmet zamanındaki «Sûr-i Hümayun» için de Vehbi «Sûrname» yazmıştır.

(Nev'î) nin Sûriyyesinden birkaç beyit:

Sûr-i azim sünnetine hizmet etmiye
Cemoldu serveran-ı selâtin-i her diyar
Hâkan-ı Türk ü Han-ı Çepen, Hâkim-i Yemen
Rayan-ı Hind ü daver-i Keşmir u Kandihar
Bilmez düğün evin ki gele kâselis ola
Fağfur-ı mülk-i Çin ile Giray-ı tâcidar
. . . . . .
Sir oldu aç olan iyi yufka gülaçtan
Geldi mizaca kelle-i şekerden inkisar

SÛRNAME (سورنامه) [*Ede.*] Düğünler münasebetiyle yazılan şeylere verilen addır. Sûr; Düğün, velime, ziyafet, şenlik, şehr-i âyin, name de mektup, hikâye tarzında yazılan veyahut suret-i mahsusada bir bahse dair olan kitap, risale vesaire demektir. Sûrname; bu itibarla düğün, ziyafet, şenlik gibi şeyleri tasvir eden yazılar demek olur. Sûrnameler manzum ve mensur yazılardı. Şair (Nev'î) kırk gün kırk gece diye anlatılan Şark düğünlerinin en sürekliisi olmak üzere 1582 Haziranının iptidasından Temmuzun yirmiikisine kadar elliüç gün süren Üçüncü Murat'ın büyük oğlu Üçüncü Mehmet için yaptığı düğün münasebetiyle «Sûriyye» adlı manzum bir kaside vücude getirdiği gibi (Vehbi) de Üçüncü Ahmet zamanındaki meşhur düğünü bütün tafsilatıyle mensur olarak yazmıştır. (Nabi) nin, (Abdi) nin, daha başkalarının kezalik mensur ve manzum sûrnameleri vardır.

Sûrnamelerin tarih bakımından ehemmiyeti vardır. Çünkü yazıldıkları asırlardaki hayatı tasvir ederler. Düğünlerde kullanılan vasıtalar, yenilen içilen şeyler, tertip olunan oyunlar kaydedilmiş, tafsilâtıyle anlatılmış olduğu için o zamanları tetkik etmek istiyenlere kıymetli birer me'haz hizmetini görürler.

Dördüncü Mehmed'in iki oğlunun sünneti ve kızı Hatice Sultan'ı Musahip Mustafa Paşa ile evlendirmesi münasebetiyle yapılan düğünü anlatan Abdi, Hatice Sultan'ın Musahip Mustafa Paşa Sarayına götürürken binmesine mahsus gümüşten bir araba yapıldığını yazdığı gibi düğünde yenilecek yemekleri hazırlamak için yüzelli hassa aşçısından başka dışardan da üçyüz aşçının tutulduğunu kaydeder. Yine o sûrname'de düğünde ikiyüz tablakâr, 150 saka, binden fazla meş'aleci bulunduğu, 37000 tavuk, 5000 kaz, 6000 ördek kesildiği yazılıdır. Bu ve diğer malûmat kıymetlidir.

(Nev'î) de «Sûriyye» sinde şöyle tasvir eder:

Sur-ı azim sünnetine hizmet etmiye
Cemoldu serveran-ı selâtin-i her diyar
Hâkan-ı Türk ü Han-ı Çepen, Hâkim-i Yemen
Rayan-ı Hind-ü daver-i Keşmir u Kandihar
Bilmez düğün evin ki gele kâselis ola
Fağfur-ı mülk-i Çin ile Giray-ı tacidar
Bir katra gelmiye kef-i kadrine bihar
Sir olda aç olan igi yufka gülâçtan
Geldi mizaca kelle-i şekerden inkisar

Kıymetli bir şair ve değerli bir edebiyat hocası olan Tahir Olgun (Ölümü: 1951) (Nev'î) nin Sûriyye kasidesini küçük bir eserde tahlil ve izah etmiştir.

Pek değerli edebiyat hocalığından başka kıymetli eserler de yazmış olan Agâh Sırrı Le-

vend de (Nabi) nin sûrnamesini şairin uzun bir tetkik mahsulü olan biyografisi ile beraber bastırmıştır Gelen hediyyelerin hepsini sahiplerinin isimleriyle yazmış olan şairin sûrnamesinden Sadrazam Ahmet Paşa'nın hediyyelerini «müfredat-ı pişkeş-i Hazret-i Sadr-ı âzam Ahmet Paşa» başlığı altında şöyle kaydediyor:

Evvelâ Hazret-i Sadr-ı a'zam
İtti ihdâ vüzeradan akdem
Cevherî cild ile bir Mushaf-ı hûb
Varak-u kıt'a vü hattı mergûb
Bir dahi Mahzen-ül-Esrar-ı lâtif
K'eylemiş Şeyh Nizamî te'lif
Cevherî raht ile bir rahş-ı kühayl
Görse Şebdiz ana olurdu tufeyl
Mâdiyan bir dahi raht-ı lulâ
Üç aded rahş dahi sarsar pû
Tuhfe serpûş ile bir kâse-i zer
K'eylemişlerdi murassa' yekser
Çâr ü bist boğçe meta'-ı gavrâ
Atlas u hâre Hatâî dîbâ

Yine onun şehzadelere gönderdiği hediyyeleri de «Hediyye-i Hazret-i Sadr-ı a'zam Beşehzadegân-ı âlişan» başlığı altında şöyle anlatıyor:

Sonra şehzadeye itti ihdâ
Cevherî Cild ile Mushaf Zîba
Bir dahi Tuhfe-tül-Ahrâr-ı lâtif
Anı da eyledi Câmî tasnif
Bir murakka ki nazîri nâyâb
Bir de evrâkı tamam oyma kitab
Bir de Sâhî-i Acem dîvânı
Ki ider seyri gözü nûrânî
Cevherî raht ile bir esb-i divanî
Üç adet rahtsız esb-i pûyan
Bir dahi sorguc-i elmâsnişan
Üç nefer şûh u dilârâ gılman
Şem'dan sîmden olmuş peydâ
Beş aded bohçe meta'-ı zîbâ
Virdi Şehzade-i sânîye tühaf
Lîk Şehzâde-i evvelden ehaf

SURRE (صرّه) [*San.*] Para kesesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Surre; Arapça para kesesi demektir. Kamus»da «Sad'ın zammiyle keseye ıtlak olunur ki içine akçe ve altın vazolunur», «Lehçe-i Osmani» de de «Çıkın, Haremeyn surresi; mücavirîn ve eşrafa atiyye-i mahsus» suretinde tarif olunmuştur. Osmanlı Hükûmeti tarafından her sene hac mevsiminde Haremeyn (Mekke ile Medine) ehalisine gönderilen para hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Paralar keselere konulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Bir adı da «Malûmiyye» idi. Tafsilât için bak; (Surre-i Hümayun).

Bilmem kı nice bu ramazan ü nice bu ıyd
Ne saat ü ne şal ne ihram ü ne surre!
Fâzıl

SURRE ALAYI (صرّه آلایی) [*Sar.*] Surre-i Hümayun'un Haremeyn'e (Mekke ile Medine'ye) gönderilmesi münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Surre; para kesesi demek olduğu ve para keseler içinde gönderildiği için bu münasebetle yapılan merasime bu ad verilmiştir. Surre yahut resmî tâbiriyle Surre-i Hümayun Osmanlılarda ilk defa Çelebi Sultan Mehmet zamanında gönderilmiş, fakat her sene muntazaman gönderilme âdeti Hadim-ül-Haremeyn iş-Şerifeyn unvanını alan Yavuz Sultan Selim ile başlamıştır. Bu cihet tarihlere geçen kayıtlarla bilinmekte ise de bu münasebetle merasim yapılmıya başlanma tarihi hakkında bir malûmata rastlanmamaktadır. Herhalde ilk zamanlarda sade olarak yapılan bu merasim sonradan parlak bir şekil almış olmalıdır Arşiv tetkikatı bu hususu aydınlatmak ihtimali vardır.

Surre alayı zaman zaman değişmiştir. Elimizdeki vesikalara göre bunu biri Tanzimat'tan evvel, ikincisi sonra olmak üzere belli başlı iki kısma ayırmak mümkündür. Tanzimattan evvel hattâ ondan bir müddet sonraya Hicrî 1281 (1864) senesine kadar karadan katır ve develerle gönderilirken o tarihten itibaren denizden vapurla gönderilmiye başlanmış ve Hicaz Demiryolu'nun yapılması üzerine de trenle yollanmıştır. Surre-i Hümayun karadan gönderildiği sıralarda Receb'in on ikinci günü merasimle İstanbul'dan yola çıkarılırken denizden gönderilme kararı üzerine, yolun kısalması münasebetiyle, Şaban'ın onbeşinde gönderilmiye başlanmış ve Surre-i Hümayun Birinci Dünya Harbin'de Hicaz'la irtibat kesilinciye kadar gönderilmekte devam olunmuştur.

Surre-i Hümayun; «Surre Emini» adı verilen dindar ve namuskârlıkla tanınmış devlet adamlarından birinin idaresinde olmak ve epeyce maiyyet halkıyle beraber muhafız askerler de terfik edilmek suretiyle gönderilirdi

Tanzimattan evvelki zamanlarda surre alayı şöyle yapılırdı:

Merasim esnasında bulunmaları lâzımgelenlere Dar-üs-saade ağasıyle Kethüda bey tarafından bir gün evvel tezkireler yazılır, surrenin Üsküdar'a nakli için Kireç Kapısı iskelesinde bir «çekdiri» bulundurulması hususu da Kaptan Paşa'ya bildirilirdi. Divan-ı Hümayun ile tefriş ve tezyini icabeden yerlere döşemeler, perdeler konulur ve lüzumu kadar çadır da kurdurulurdu. Davetliler sarayda Dar üs-saade ağa-

sı'nın divan akdettiği yazıcı odasında beklerler, ağa gelince Mekke Şerifi'ne gönderilmesi mutad olup daha evvel Sadrazam huzurunda mühürlenmiş olan name-i hümayunu Dar-üs-saade ağasına teslim eder, davetlilere ağa tarafından hil'atler giydirilirdi. Bu sırada hazırlanan surre-i hümayun defterlerini Dar-üs-saade ağası yazıcısı mühürleyip sonra Haremeyn müfettişi mühürler ve Defterdar da kendi imzası yerine kuyruklu işaretini koyup daha sonra da Nişancı tarafından tuğra çekilirdi. Bundan sonra Reis-ül-küttap'tan name-i hümayunu alan Dar-üs-saade ağası enderuna hareket eder, davetliler yemek yerdi. Yemek yenince Padişah'ın çıkması beklenirdi. Padişah'ın gelmekte olduğu divan-ı hümayun çavuşları tarafından haber verilmesi üzerine davetliler tarafından karşılanırdı. Zat-ı şahane mevkib-i hümayun ile gelip kubbe-i hümayuna girer ve harem ağalarının omuzlarında getirilen keseler ile bunlara ait defterler ve Mekke Emiri'ne hitaben yazılan name-i hümayun padişahın muvacehesinde Kızlar ağası vasıtasıyle Surre emini'ne teslim olunurdu. Bu sırada hil'atler giydirilir, yerler öpülürken bir taraftan da Kur'an ve Na't'lar okunur ve mahmil devesi ahır kethüdası, yedek deve de Serban başı tarafından kubbe-i hümayun önünde gezdirilirdi. Duadan sonra mahmil devesi Dar-üs-saade ağası tarafından dolaştırılırdı. Bu an ağa için gayet heyecanlı bir zaman idi. Çünkü tebdil ve teb'idi (değiştirilip uzaklaştırılması) matlup ise yular ağanın elinde bırakılır ve deve ile beraber orta kapıdan dışarıya çıkarılıp Surre emini ile birlikte Hicaz'a yollanırdı. Vazifesinde bırakılacaksa aldığı emir üzerine devenin gümüş zincirini Surre emini'ne, ipek yularını Saka başı'ya verir, ipkasını ilânen getirilen (maa üstlük) serasere (kaplı samur kürk) ü giyip kubbe-i hümayun'a karşı yer öper ve bab-ı hümayuna kadar alayı teşyi' ederdi.

Mahmil i şerif develeri sırasıyle ve surre-i hümayun katırları katarıyle sevkedilerek, bab-ı hümayuna bitişik kapı arası ve Defterdar hazinesi tâbir olunan yıkılan eski maliyeye muttasıl hastalar kapısı önüne gelip durur ve duadan sonra Saray-ı hümayun ağası, Saray-ı hümayun kethüdası, Kilerci başı, Hazinedar başı, Bab-üs-saade ve Dar-üs-saade ağaları hastalar kapısından dönerdi. Alay bundan sonra takımıyle bab-ı hümayundan çıkıp alay köşkü altından Hocapaşa'ya, oradan Bahçekapısı yoluyle Kireç iskelesine varılır, orada tekrar dua edilerek hazır olan çekdiriye girilerek Üsküdar'a geçilir, oradan kara yoluyle Hicaz'a gidilirdi.

Bulunduğu vazife münasebetiyle alaya karışmış olan Mabeyn Başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşaklıgil Osmanlı saltanatının son zamanlarındaki merasimi hatıralarında (Saray ve öteşi, c. 3 s. 55 ve mütaakıp) şöyle anlatıyor:

«Surre alayı olacaktı. Gençler bu surrenin ne olduğuna vakıf değillerdir. İçlerinden tarih tetebbuunda bulunanlar ve eski kitapları okumak imkânına mâlik olanlar buna dair malûmat edinmişlerdir. Ben, burada pek kısaca anlatayım:

«Saltanat ve Hilâfet makamı, Hadim-ül-Haremeyn yani Mekke ve Medine'nin hadimi sıfatıyle her sene Hicaz'a para gönderirlerdi. Hicaz hem bir vilâyet, hem de Mekke bir Emaret olduğu için vilâyet mülkiye teşkilâtına ve orada bulundurulan kuvve-i askeriyye masarifine medar olacak çareyi mahallî varidattan temin etmek, emaret de metbuu olan merkez i hükümete muayyen bir vergi tediye etmek, akla en evvel gelecek icabat-ı tabiiyyeden olmasına rağmen, bunun aksine, hükümet Hicaz vilâyeti masarifini kâmilen kendi uhdesine aldıktan başka emarete de, mühim bir miktarda para göndermek an'anesine tâbi bulunurdu. İşte bu para Surre-i Hümayun namıyle tanılırdı.

«Bu para ne olurdu? Haremeyn'in idaresine taalluk eden masarife karşılık olmakla beraber emaret bunun oldukça kabarık bir kısmını kabile reislerine, aşiret şeyhlerine tevzi eder ve bu suretle Hicaz'da Cidde'den, Mekke'den Medine'ye kadar olan yollarda hüccac kafilelerinin, urbanın taarruz ve iz'acından masun kalmaları temin edilirdi: Binaenaleyh Hac mevsimi gelmeden evvel surrenin yola çıkarılması lâzım gelirdi. İşte bu, Surre alayı denilen merasimin icrasına sebep olurdu.

«Bu merasim ne idi? Epeyce bir zaman evvelinden başlıyarak, Evkaf Nezareti, türlü tavsiyeler, müracaatlar, teşebbüsler arasında bir Surre emini intihap ederdi. Bu vazifeye tayin edilen zatın elbette birçok menfaatleri olurdu. Emin tâyin edildikten sonra gönderilecek para, altın ve gümüş meskûkât şeklinde, gayet kavi torbalara yerleştirilir, bağlanır, mühürlenir ve kıymettar hamule bir deveye yüklenirdi. Asıl merasimin kahramanı bu deve idi. Bittabi o en yakışıklı, en gösterişli olanlardan seçilir ve ne kadar mümkünse o kadar donatılır, süslenirdi. Öyle ki lüzumundan fazla takıştırmış hadden aşırı süslü püslü kadınlar için «Surre devesi» demek halk lisanında sık sık tesadüf olunan bir tâbirdi.

«Bu merasim Dolmabahçe Sarayı'nda yapılırdı. Hünkâr o sene Yıldız'dan Dolmabah-

çe'ye indi. Süslenmiş deve önde, Surre emini etrafında icabeden memurin ve hademe, çanları çala çala sarayın bahçesinde ağır, ağır, baygın gözleriyle şu cereyan eden rasimenin mânasını anlamıya çalışıyor zannedilir bir merak ile, üç kerre çarh çevrilirdi. Hünkâr, vükelâsı, yukarı katta haremden gelmiş kadınlar, kalabalık bir züvvar kitlesi, bütün cazibesi, devenin salına salına gezinmesinden ve çanların kulakları yırtan tıngırtılarından ibaret olan bu rasimeyi temaşa ederler. Nihayet bir saatten fazla süren bu merasimden herkes memnun, deve de yola çıkardı: Yola... Yani Üsküdar'a geçerdi. Orada ne olurdu? Üsküdar'dan ne suretle, ne vasıta ile mahall-i maksuda gidilir, müşkilât ve mezahimin üzerinden nasıl geçirilirdi, orasını bu yola çıkanlardan sormalı.»

Eski âdetleri fotoğraf adesesi sadakatiyle tespit eden Ercümend Ekrem Talu, değerli sanatkâr Münif Fehim'in kıymetli bir tablosiyle de süslediği «Surre alayı» nı (Dünden Hatıralar, 7 Gün Neşriyatı) şöyle anlatıyor:

«Hac mevsimi yaklaşırken, her sene Mekke ile Madine'ye başlıca iki yerden deve yükleriyle hediyyeler giderdi. Bunlardan en mühim olanını «Hadim-ül-Haremeyn-iş-Şerifeyn» sıfatını haiz Osmanlı Padişahı, diğerlerini de Mısır Hidivi gönderirdi. Osmanlı Padişahı'nınkine «Mahmil-i Hümayun», ötekine de «Mahmil-i Mısrî» denirdi.

«Mahmil-i Hümayun İstanbul'dan Şaban ayının tam ortalarında alay-ı vâlâ ile hareket eder, Üsküdar'da Paşakapısı'nda konaklar, oradan da, son zamanlarda şömendöferle Mekke'ye isal edilirdi. Ondan evvel, demiryolu yokken, karadan deve sırtında gidermiş. Kurban bayramına yetişecek bir şeyin bu kadar erken yola çıkarılması âdeti de oradan kalmış.

«Mahmil, yahut ki, Surre-i Hümayun merasimi eski İstanbul'un en meraklı manzaralarından birini teşkil eden, en tantanalı, en debdebeli merasimdendi.

«Saray olsun, halk olsun buna fevkalâde önem verirlerdi. Zira mahmil, makamat-ı mübarekeye yalnız Padişahın ve saray erkânının değil, müminlerden her kim dilerse onların da armağanlarını iletirdi. Bunun için, ötekinin berikinin, Evkaf Nezareti vasıtasiyle alınır, verilir, bir yüzünde gönderenin, öbür yüzünde de alacak olan kimsenin adresleri işlenmiş, meşinden yapılı «feraşet» çantaları olurdu. Bu çantanın içine sahibi, kudretine göre bir miktar para koyar gönderir, dönüşte de yine aynı çanta ile zemzem, kına, ödağacı, hurma, akik yüzük, gümüş basur halkası ve saire gibi ufak tefek hediyye alırdı. Bu hediyyeleri gönderen «feraşet vekilleri», İstanbul'da kalan ve herhangi bir yüzden bizzat hacca gidemiyen müminlerin namına Kâbe'de hizmet ve dua eden birtakım fukara idi ki, bütün yıl, işte şundan bundan gelen o paralarla geçinirlerdi.

«Surre-i Hümayun, Şaban'ın on altıncı günü saraydan kalkardı. Devletin emektar, taltife şayan askeri, mülkî veya ilmî ricali arasından seçilen ve Mahmil-i Hümayun'a ta Hicaz'a kadar refakat edecek olan Surre Emini Evkaf Nazırı olan zatla beraber o gün büyük üniformalarını giymiş olarak Mabeyn'e gelir, huzura çıkarlardı. Biraz sonra makamat-ı mübarekeye, Mekke Emîrine, Hicaz valisine, Medine muhafızına, Şeyh ül-haremé, Harem-i Şerif Müdürüne ve sair erkâna mahsus hediyyelerin bulunduğu sandıklar, Evkaf Nezaretinin tedarik ettiği bir devenin sırtına yüklenir, haremden saray bahçesine Kızlar ağası marifetiyle çıkarılırdı. Bu esnada Padişah pencereye çıkar, Evkaf Nazırı ile Surre Emini de bahçeye, devenin yanına inerlerdi.

«Âdet; Kızlar ağası deveyi üç defa dolaştırırdı. Üçüncüsünde Padişah, devenin Evkaf Nazırı'na teslimini emretmezse, kızlar ağası, mâzul sayılırdı. Bu sebepten zavallı arap, üçüncü devir sona ererken helecana düşer, sırmalı üniformasının içinde soğuk terler dökerdi. Eğer gazab-ı şahaneye uğramaz da işaret alırsa, dolaştırıldığını bilmiyen şaşkın hayvanın yularını Nazır'a teslim eder, o da bir kere dolaştırıp Surre Eminine tevdi eylerdi.

«Bu esnada, saray bahçesinde kurbanlar kesilir, buhurdanlar yakılır, tekbirler alınırdı.

«Yıldız ve bazan da Dolmabahçe Saraylarının bahçelerinde yapılan bu merasim biter bitmez alay yola düzülürdü.

«En önde, has ahır atlarından birine binmiş, alayı idareye memur, büyük üniformalı teşrifatçı, onun arkasında, Kaftancıbaşı, kâhya, Surre emini, mahmil-i hümayun ve sair hediyye sandıklarını taşıyan develer, akkâm, kimi atta, kimi yaya giderler, iki taraflı piyade askeri, polisler de mevkibi çevrelerlerdi.

«Mahmil Kabataş'a gelince iskelede hazir bulunan araba vapuruna gider, bu esnada toplar atılır, surre uğurlanırdı.

«Üsküdar'da alay tekrardan, aynı veçhile teşekkül eder, yalnız bu sefer Üsküdar Mutasarrıfı ile Evkaf memuru ve liva erkânı da içine katılırdı.

«Çarşı boyundan seyre çıkmış kalabalığın arasından geçilerek Doğancılar meydanına çıkılır, oradan da biraz ötede bulunan mutasarrıflık dairesine, (Paşakapısı) na gidilirdi.

«Burada Mutasarrıf surreyi makbuz mukabilinde teslim alır, jandarmaların muhafazası altında büsbütün sevkedildiği güne kadar saklardı.

«Böylece merasim de bitmiş olurdu.

«Mübarek makamlara, Mekke Emiri'ne ve sair ileri gelenlere gönderilen hediyyeler, her sene bir kaç bin liraya maledilirdi. Nadir ve kıymetli halılar, murassa' avizeler, şamdanlar, baha biçilmez mushaflar, levhalar, puşideler, gümüş perde halkaları, okkalarla buhurlar, sonra Emîr'e mahsus sırmalı, elmas ve inci işlemeli kaftan (hil'at), yine mücevherli kılıç, inci tesbih, hasıl-ı kelâm dünyanın parasını tutan eşya küçük küçük sandıklar içerisinde Hicaz'ın yolunu tutardı.

«Daha eskiden bu binbir gece kervanının yolda eşkıya hücumuna uğradığı, soyulduğu ve hediyyelerin sahiplerinin ellerine varmadığı da olurmuş Onun için, çöl başlamadan evvel son mamur merhale olan Sam'da bir «Emîr-ül hac» bir de «Muhafız» bulundurmak âdet olmuş. Hicaz demiryolu yapıldıktan sonra da devam eden ve bir prenslik gibi babadan oğula kalan bu önemli ve şerefli unvanın son sahibi Osmanlı âyan meclisi âzasından Abdurrahman Paşa idi.

«Fakat artık onun fiilî bir vazifesi kalmamıştı. Mahmil, her hangi bir tüccar eşyası gibi güzel güzel, Haydarpaşa'dan, kurşunlu ve mühürlü bir furgona bindiriliyor, ta Hicaz toprağında indiriliyordu.

«Asırlarca, bu kadar külfetlerin, hediyyelerin, hususiyle alâ'kanın ne semereler verdiğini. ne karşılık gördüğünü Harb-i Umumî'de hepimiz gördük ve hâlâ da unutamayız... Değil mi?»

SURRE ALTINI (صره آلتونی) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut'un 15 ve 16 ncı cülûs senelerinde (1822 - 1823) basılan altın paralar hakkında halk arasında kullanılır bir tâbirdir. Bunların birinde Dar-ül-hilâfe-tül aliyye, ötekinde Dar-ül-hilâfe tüs-seniyye yazılı olması münasebetiyle bunlara Dar-ül-hilâfe altını da denilirdi.

SURRE DEVESİ (صره دوه سی) [*Hal.*] Lüzumundan fazla takmış takıştırmış, hadden aşırı süslü püslü kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Surre alayı»nda en gösterişli bir deve seçilerek donatılıp süslendiği için takıştırma ve süsleriyle onun haline benzediklerinden bu tâbir meydana gelmiştir.

SURRE EMİNİ (صره امینی) [*Ida.*] Her sene Haremeyn'e gönderilen «Surre-i Hümayun»un idaresi uhdesine tevcih olunan memurun unvanıdır. Bu vazifeye dindarlık ve doğrulukla tanınmış olan yüksek rütbeli askerî, mülkî veyahut ilmî memurlardan biri tâyin olunurdu. Surre Emini «Surre alayı» denilen merasimle yola çıkar, emanetleri alâkalılara dağıttıktan ve hac farizasını da eda eyledikten sonra İstanbul'a dönerdi.

Surre eminliği şerefli bir vazife olmakla beraber tahsisatın azlığından dolayı eminler ceplerinden bir hayli şey eklemek mecburiyyetinde kalırlardı. Bu sebeple surre eminliği aynı zamanda zengin olanlara tevcih olunurdu. Osmanlıların parlak zamanlarında memurlar içinde zengin adamlar çok olduğu için bu şerefli vazife uğrunda bir çok paralar sarfından çekinmiyenler vardı. Fakat sonraları bilhassa hicrî onikinci asrın sonlarında (Milâdî onsekizinci) bunların sayısı azaldığı için sarfedecek paraları olmadığını ileri sürerek tevcih olunan Surre emanetini kabul etmek istemiyenler, bu vazifeden kendisini affettirmek için öteye beriye başvuranlar görülmeğe başladı. Teberrük olunacak bir mansıbın bir nevi idbar sayılması ve deruhde edilmek istenilmemesi Devletçe münasip görülmiyerek hicrî 1207 (1792-93) senesinde ve Üçüncü Selim zamanında Surre eminliğinin tahsisatına elli bin kuruş ilâve olunmak suretiyle, diğer mansıplar gibi herkesin tâlip olacağı bir mansıp haline getirildi.

Vak'anüvis Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c. 6, s. 50) hicrî 1207 senesi vak'aları arasında, bunu şöyle yazıyor:

«Surre emanetine dahi bu hilâlde nizam verilmiştir. Şöyle ki: Kıla' (kaleler) ve sair ebniye i emiriyye inşası emanetleri gibi Surre emaneti dahi her sene mütemevvilân-ı ricalden (zengin büyük Devlet adamlarından) birine ihale olunagelip niceleri ise sarf-ı malden iba (çekinmek) ve izhar-ı acz ile temaruz vâdisinde kendusini affettirmek için etrafa düşmekle ve böyle teberrük olunacak bir mansıbı herkes kendi hakkında bir nevi idbar addeylemesi nareva olmakla Surre emanetinin muayyen-i kadiminden fazla senevî elli bin kuruş tahsis olunarak menasıb-ı saire gibi herkesin tâlip ve ragıp olacağı bir mansıb-ı müfit olmuştur.»

Surre eminliği son zamanlarda bir çoklarının istedikleri bir vazife haline gelmişti. Dindarlardan bunu elde etmek için öteye beriye başvuranlar çoğalmıştı.

Son Surre Emini Temyiz Mahkemesi reisliğinden tekaüt edilmiş ve bir aralık noterlik de yapmış olan eski Meşihat müsteşarı rahmetli (Hacı kâmil efendi) dir. Hacı Kâmil Efendi bu vazifeyi görmek üzere merasimle İstanbul-

dan ayrılmış, fakat Birinci Cihan Harbi dolayısiyle yollar kapandığı için ancak Şam'a kadar gidebilerek oradan geri döndüğünden «Surre-i Hümayun» gibi Surre eminliği de tarihe karışmıştır.

SURRE-İ HÜMAYUN (صرهٔ همایون) [*Mal.*] Hac münasebetiyle Haremeyn'e gönderilen para ve hediyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Haremeyn'e, Mekke ile Medine'ye surre gönderilmesi Abbasiler zamanında başlamış, Osmanlıların son zamanlarına kadar devam etmiştir.

Eyyüp Sabri Paşa'nın «Mir'at-ül-Haremeyn» adlı eserinde (c. 5, s. 670 ve mütaakıp) buna dair şu malûmat vardır:

«Haremeyne ilk defa surre irsali (Elmuktedir Billâh Abbasî) asrında yani 311 (923-24) senesinde âdet olmuştur. Elmuktedir Billâh'ın gönderdiği surrenin miktarı 315426 filori altını idi.

«Elmuktedir Billâh'tan tahminen seksen bir veya seksen iki sene evvel (Elvâsık Billâh) tarafından dahi Haremeyn fukarasına ihsan ve ikram edilmiş ise de sene besene gönderilmeyip yalnız esna-yı hacda tevzi edilmiştir.

«Fatımîler Hicaz'ı kendilerine bağlamak için Haremeyn'e para gönderirlerdi. Her sene Hicaz'a gönderdikleri mürettebatın miktarı 120000 dinar idi. Vezir (Bazurî) zamanında bunu 200000 dinara çıkardılar. Osmanlılara gelinciye kadar Hicaz'a gönderilen paranın miktarı hiç bir devlet zamanında bu miktara varmamıştır. Mısır hükümetleri Haremeyn'e gönderdikleri «Mahmil»e pek ziyade itina ederlerdi. Hattâ Mekke'ye varıncıya kadar uğradığı yerlerin en büyük memurlarının «Mahmil»i taşıyan devenin ayağını öpmesi riayet olunan usulden idi. Mekke Emîrleri de öperlerdi. Hicrî 843 (1439-40) senesinde Mülûk-i Çerakeseden (Sultan Çakmak) bu âdeti kaldırmıştır.

«Kölemenlerden sonra Haremeyn'e surre gönderen Osmanlılardır. Osmanlılardan ilk surre gönderen (Çelebi Sultan Mehmet) tir. Çelebi Sultan Mehmet iki defa surre göndermiştir. Bu yolda üçüncülük şerefine oğlu mazhar olmuştur. Babasının gönderdiği surrenin miktarı hakkında bir malûmat yoksa da oğlu tarafından gönderilenin miktarı 35000 filori olup bu miktarın beher sene gönderilmesi usul ittihaz edilmiştir.

«Dördüncü defa da Sultan Murad-ı Sani (827-1424) göndermiş, beşinci defa gönderilen surre de (855-1451) tarihine tesadüf eylemiştir. 855 (1451) senesinde gönderilen surrenin miktarı 801 kese olup 843 (1440) tarihinde Timur'un oğullarından (Şahruh) dahi bir miktar surre irsal eylemiştir.

«886 (1481) senesinde Sultan Bayezid-i Sani, nısfı ehl-i Mekke ve nısf-ı diğeri ehl-i Medine'ye mahsus olarak senevî 14000 altın surre irsalini mutad edinmiş ve ondan sonra surrenin miktarı tezayüt ede ede şimdiki raddeye varmıştır»

Yine «Mir'at-ül-Haremeyn» müellifinin beyanına göre İkinci Bayezit'in surresine şükrane olmak üzere Medine şairlerinden Şeyh Şehabeddin:

خذوا من ثنای موجب الحمد والشکر
ومن درّ لفظی طیب النظم والنثر

matla'lı bir kaside yazıp Mekke hatiplerinden Şeyh Muhyiddin Abdülkadir-ül-Irakî ile İstanbul'a göndermiş ve sağ oldukça almak şartiyle senelik bin altınlık bir caizeye nail olmuştur.

İkinci Bayezit'e kadar Osmanlı Padişahlarının gönderdikleri surreler teberruat ve teberrükât kabîlinden idi. Fakat Birinci Selim devrinde iş değişti. Haremeyn'e surre gönderilmesi siyasi vazifeler sırasına geçti.

Yavuz, Mısır'ı zaptedince Mekke Şerifi (Seyyid Berekât) on üç yaşında bulunan oğlu (Ebu Nemi) yi Mısır'a göndermiş, Hazret-i Peygamber'in emanetlerini ve Kâbe'nin anahtarını yollamakla beraber 923 (1517) senesi arifesinde umum Hicaz ve Tehame'de namına hutbe okunmuştu. Okunan hutbede adının Hadim-ül-Haremeyn-iş-Şerifeyn suretinde anılması, emanat ı şerifenin de gönderilmesi Sultan Selim'i pek ziyade memnun etti. Bunların şükrane nişanesi olmak üzere Haremeyn halkına 200000 filori ile 7000 erdeb zahire gönderdi. Bunları dağıtmak için (Emir Muslihiddin) namında bir zatı memur ettiği gibi her sene bir «Surre» nin gönderilmesini de emretti.

Bundan evvel de Eyyubîlerden sonra Mısır'ı ele geçirmiş olan Kölemenler, Hicazlıların taraftarlığını kazanmak için her sene bir miktar zahire gönderirlerdi. Haremeyn'de buna «Sadakat-i Mısrıyye» denilirdi. Hicaz ahalisi Sultan Selim'in surresinden pek ziyade memnun oldular. Buna da «Sadakat-i Rumiyye» adını verdiler. Osmanlıların gönderdikleri zahirenin miktarı İkinci Sultan Mahmut zamanında 17000 erdeb, paranın yekûnu da İkinci Abdülhamit ahdinde 3 513.615 kuruşa baliğ olmuştu. Bütçeye konulup da gönderilemiyen 1334 malî (1918 milâdî) senesi Surre-i hümayun tahsisatı ise 3.640.272 kuruşa yükselmişti.

Eskiden surre Dar-üs saade ağaları'nın nezaretiyle ihraç olunurdu. Çünkü Haremeyn

hizmetinden başka Haremeyn mesalihi evkafı nezareti de Dai üs-saade ağaları'na verilmiş idi.

Surre, bir emin'in nezaret ve id resi altında gönderilirdi. Eminlik vazifesi doğruluk ve dindarlıkla tanınmış devletin büyük adamlarından birine tevcih olunurdu.

Surre-i Hümayun evvelleri Topkapı Sarayından çıkarılmağa başlanmıştır. Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarılmağa başlanması sebebini vak'anüvis Lûtfi Efendi 1280 (1863) vak'aları arasında (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, cilt 10, sayfa 74) şöyle yazar:

«Beher sene Surre-i Hümayun Topkapı Saray-ı Hümayun'undan çıkarılmak âdet-i kadime idi. O gün surre alayı temaşası için saray-ı mezkûrden Bahçekapısı civarında Vezir iskelesine kadar surrenin güzergâhı ahali ile hıncahınç dolar idi. Bahçekapısı'nın o gün alt eşiği bir iki arşın kadar hafr (kazılmak) ile mahmil-i şerif sühuletle imrar olunur idi. Alay geçtikten sonra kapısının eşiği yine imlâ olunur idi. Sonraları Fuat Paşa zamanında «girmek istiyene kapımız açıktır» demek olan (بابنا مفتوح لمن دخل) yolunda koca İstanbul'un bin yıllık kapılarının ref'iyle apaçık bıraktılar. Gelelim maksada saray-ı mezkûrun ihtirakı (yanması) sebebiyle o seneden bed' ile surrenin Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarılması itiyat kılındı. (İlâve) Vak'a-i Hayriyyeden evvel cennetmekân Sultan Mahmut Han zamanında saray-ı mezkûr ecille-i rical-i asırdan Selânikli Abdurrahman Bey'in nezaret ve emaneti ile müceddeden gayet mükellef ve müzeyyen olarak bina ve inşa olunmuş ve olvaktin halince nazîri nâbut yaldızlı kapılı bir sahilsaray-ı mes'ut idi. Bu saray-ı dilküşa bir ütü şeraresiyle güpegündüz mahv ve heba olmuştur. O esnada yine hakan-ı müşarünileyhin asâr-ı bergüzarilerinden olan Beylerbeyi Saray-ı zîbası yıktırılmakta idi. Tuhaf söz söylemekte ve hazırcevaplıkta meşhur olan Sadrazam ve Serasker Fuat Paşa yevm-i mezkûrde «Padişahımızın iki âli sarayı var idi. Birisi yanıyor, öbürü yıkılıyor» demiştir. Bekçi ve tamirat masarifinden halâsı niyyetiyle miydi ne hikmete mebni bilmem ötede beride ve hususiyle Boğaziçi'nin nokat-ı dilküşasında selâtîn-i hassa asârı olarak vaktiyle bina olunmuş ve teferrücgâh-ı selâtîn bulunmuş olan saray ve antika kasırlar o esnada yıktırılmıştır.»

Surre-i Hümayun evvelce Üsküdar'dan kara yoluyle yollandığı için ihraç merasimi Receb'in on ikisinde yapılırdı. Denizden gönderilmeğe başlanınca Şaban'ın on dördünde yola çıkarıldı. Hicrî 1281 (1864) senesinden itibaren yapılan bu değişikliği vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, husui kütüphanemde müellif'in el yazması nüsha, cilt 10, sayfa 87) şöyle yazar:

«Vapurların zuhurundan sonra Surre-i Hümayun'un ve beraberinde gidecek hüccacın karadan gidip gelmek tekellüfüne hacet kalmamış olduğundan ve hususiyle Surre-i Hümayun eminlerinin avdetinde surrece işleri kalmadığından eyab ve zehapta (gidip gelme) vapur ile azimet olunması ve mevsim-i hacca vaktin müsait olması cihetiyle mutad-ı kadim olan Recebin on ikinci gününe inhisarın terkiyle Surre-i Hümayun ihracının Şabanın on dördüncü gününe tahsis itiyat kılındı.»

İkinci Abdü hamit zamanında Hicaz hattı yapılınca Surre-i Hümayun yine karadan trenle gönderilmeğe başlanmış ve sonuna kadar kara yoluyle gönderilmiştir.

Merasim esnasında bulunması lâzım gelenlere bir gün evvel tezkireler yazılırdı. Davetliler geldikten sonra başta Hünkâr olmak üzere bulunan bu merasimde Kur'an, Na't okunup dua da edildikten sonra Surre Emini'ne teslim edilerek Üsküdar'a nakledilir, Paşakapısı'nda şimdiki Adliye binasının arkasında e'an mevcut kârgir binada bir gece muhafaza edildikten sonra ertesi gün gönderilirdi.

Tanzimat'tan evvel Surrenin çıkarılacağı gün büyük ziyafet tertip olunurdu. «Başvekâlet Arşivi»nde mevcut bir vesikada (Saray, fiş numarası 1694, tarihi 14 R 1235) Surre ihracı günü pişirilen yemek ihtiyacı için İstanbul ağası tarafından yirmi çeki odun verildiği yazılıdır.

Surrenin nakid kısmı meşin keselere konulur ve mühr-i hümayun ile mühürlenirdi. Surre defterlerine eskiden Maliye Nazırı demek olan Defterdar tarafından imza konulur ve Nişancı tarafından tuğra çekilirdi. Reis-ül-küttap Mekke Şerifine hitaben name-i hümayun yazar ve imzalatırdı. Name-i hümayunlarda Padişahın imzası altın yaldız ile namenin kenarına (mektup) yazılırdı. Nameler, mutad veçhile çatma, kadife yahut yeşil veya kırmızı atlas ve bez keselere konulur, sonra gümüş kozalak bağlanıp üzeri balmumu ile mühürlenirdi.

Son zamanlarda paraya ait muameleler Evkaf Nezareti tarafından yapılır ve name-i hümayun Bab-ı âli'den yazılırdı.

Surre-i Hümayun Birinci Cihan Harbi içinde Haremeyn ile rabıta kesilinciye kadar gönderilmiştir.

SURRE İHRACI (صره اخراجی) [*Mal.*] Hac münasebetiyle Haremeyn'e (Mekke ile Medine) gönderilen surrenin İstanbul'dan yola çıkarılması münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Surre; Birinci Dünya Harbi sırasında Haremeyn yolunun kapatılmasına kadar gönderilmiştir.

SUSUZ KÖFTE (صوسز کوفته) [*San.*] Ben mari (Bain marie) usuliyle pişirilen köfte hakkında kullanılır bir tâbirdir. Susuz piştiği için bu adı alan eski yemeğin «Tarihte 50 Türk Yemeği» adlı eserde (sayfa 27) pişirilme şekli şöyle tarif edilmektedir :

«Evvelâ ince kıyılmış koyun etinin tuz ve biber ve darçın ile yuvarlak köfteler yapıp badehu bir tencerenin vasatına (ortasına) cüz'i su ile bir tas koyup etrafına kemikleri var ise onları çok temiz kamışlar üzerine bir miktar maydanoz kökü ve üzerine köfteleri dizip ve tencerenin kapağını kapayıp etrafına yaş astar sarıp mutedil ateşte pişireler. Gayet lâtif olur.»

SUVARİ KAPTAN (سواری قپودان) [*Bah.*] Eski Bahriye teşkilâtında kapudane, patrona, riyale'den sonra gelen kaptanlara verilen unvandır. Terfi ederse riyale veya liman reisi olurdu. Suvari kaptanlar, devlete ait gemilerde kaptanlık ederlerdi. Gemilerine fener takmak salâhiyyetini haiz idiler. Muavinlerine «Mülâzim kaptan» denilirdi.

SUVARİ MUKABELE KALEMİ (سواری مقابله قلمی) [*Mal.*] Kapı kulu suvarilerinin maaş defterleri ile saray ağalarının maaş defterlerinin kontrol edildiği kalemin adıdır. Bu defterler Yeniçeri ve saraydaki teşekküller tarafından tanzim edilir, Maliyeye gönderilen nüshası bu kalemde tutulan kayıtla karşılaştırılırdı.

SUYA SABUNA DOKUNMAMAK (صویه صابونه دوقونمامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ilişmemek, incitmemek, zarar vermemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SUYOLCU (صو یولجی) [*Vak.*] Su yollariyle «Maslak»ların tamiri ve suların şehrin muhtelif yerlerinde ve evlerdeki çeşmelerde muntazaman akması işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Terkos'un tesisinden evvel şehrin bendler vasıtasiyle temin olunan akar suları alınıp satılır ve tapu ile tasarruf olunurdu.

«Sanat Ansiklopedisi»nde (Suyolcu Maddesi) şu tafsilât verilmektedir: «Bunların maaşları Su idaresi tarafından verildiği gibi, kendi mıntakalarında bendlerden su gelen evler ve hamamlardan da aylık ve tamir bedelleri alırlardı. Muhtelif semtlerde koğuşları vardı ve daimî surette burada yatar ve nöbet beklerlerdi. Lüzum görüldüğü vakit oraya muracaat edilir ve bir suyolcu gelerek tamiratı yapardı.»

İstanbul'da sular 831 numaralı kanunla Belediyeye devredildikten ve Terkos idaresiyle birleştirildikten sonra vaziyyet değişmiş ve «Suyolcu» tâbiri de bu suretle tarihe karışmıştır.

SUYOLCU BAŞI (صو یولجی باشی) [*Sar.*] Su işlerine bakan memura verilen unvandır. «Şehremini»nin emri altında idi. Enderun hazinesinden parası verilerek yaptırılan çeşmelere de bakar, icap edenleri tamir ettirmek suretiyle muntazaman akmalarını temin ederdi.

SUYUNCA GİTMEK (صویونجه گیتمك) [*Hal.*] Başkasının isteğine göre hareket etmek, başkasına uymak, mümaşat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Aksinle hemâgûş olalı tefl-ı şirişkim
Manend-i habab iki gözüm gitti suyunca
Beliğ

SUYUNA TİRİT (صویینه تریت) [*Hal.*] Mecaz yoluyle sade, tatsız, ehemmiyyetsiz, azla kanaat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SÛZENÎ (سوزنی) [*San.*] Kasnak iğnesi ile işlenen bir nevi ince işleme adıdır. Sûzen; Farsça iğne demektir. Nakış iğne ile işlendiği için bu adı almıştır.

SÜHEYL-İ HUZZAR (سهیل حضار) [*Ast.*] «Sefine-i Nuh» la «Süheyl-i rakkaş» arasına çekilen hat üzerinde bulunan ve «Sefine-i Nuh»a yakın olan yıldızın adıdır.

SÜHEYL-İ MAHLEF (سهیل محلف) [*Ast.*] «Sefine-i Nuh» la «Süheyl-i rakkaş» arasına çekilen hat üzerinde bulunan ve «Süheyl-i huzzar» dan sonraya kalan yıldızın adıdır.

SÜHEYL-İ RAKKAŞ (سهیل رقاش) [*Ast.*] «Sefine-i Nuh» la «Süheyl-i mahlef» ten geçen hat üzerinde «Süheyl-i mahlef» ten sonra gelen yıldızın adıdır.

SÜHEYL-İ YEMANÎ (سهیل یمانی) [*Ast.*] «Sefine-i Nuh» la «Recül-ü Yesar-ı cevza» arasına çekilen hat üzerinde «Sefine-i Nuh» tan sonra gelen yıldızın adıdır. Süheyl doğduğu zaman Yemen'de çıkan akik taşı rengini ondan alırmış.

Nedir ol reng-i akikî bu süheylî kadehin
Sâkıya cevheri yok ise Yemen'den mi gelür
Sünbülzâde Vehbî

SÜHREVERDİYYE (سهروردیه) [*Sof.*] Şeyh Ömer Şahabeddin Sühreverdî tarafından kurulan tarikatın adıdır. Bazı eserlerle Kadirî to-

marlarında sühreverdiyyenin Kadirî tarikatı şubelerinden gösterilmektedir. Şahabeddin Sühreverdi 539-542 (1145-1147) senelerinde Irak'ın Sühreverd kasabasında doğdu. Kurduğu tarikatın Sühreverdiyye adını alması bundandır. Nesebi şöyle gösteriliyor: Şahabeddin Ebu Hafs-us-Sühreverdi-yyül-Bağdadî-yyül Bekri İbn-i Muhammed Bin Abdullah Bin Muhammed Bin Abdullah Bin Saad Bin-il-Hüseyin Bin-il-Kasım Bin-in-Nasır Bin Muhammed Bin Abdullah Bin Abdurrahman Bin-il-Kasım Bin Muhammed Bin Ebu-Bekir-is-Sıddık.

Şeyh Şahabeddin Sühreverdî zamanı âlimlerinden okudu Şafii idi. Tarikatı amcası Eşşeyh Ebu Necip Ziyaeddin Abdülkadir Sühreverdî'den aldı. Abdülkadir Geylâni'den istifaza etti Bazılarınca Sühreverdiyye'nin Kadiriyye şubelerinden sayılması bundandır. Halbuki Sühreverdiyye Kadiriyye'nin şubesi değil müstakil bir tarikattır.

Kadirî silsilenamesi yazmış olan rahmetli Sadık Vicdani de bunu teyit ediyor. «Tomar-ı Turuk-u Aliyye» den «Kadiriyye silsilenamesin» deki (s. 40) kayıt şöyledir:

«Sühreverdiyye tarikat-ı âliyye i müstakillesini de şuabat-ı Kadiriyye'den addetmenin bu tarikat pîri Şahabeddin Sühreverdî'nin hal-i şebabından (gençliğinden itibaren Gavs-i Efhamdan (Abdülkadir Geylâni'den) feyzyap olmuş bulunmasından inbias eylediği ve halbuki müşarünileyhin hırka-i tarikatı, amm-i ekberi (büyük amcası) Şeyh Ebu Necip Ziyaeddin Abdülkadir Sühreverdî'den giymiş olup silsile-i tarikatı başka bulunduğu, Gavs-i Efham'a nisbeti hırka-i teberrük giymek derecesinde kaldığı anlaşıldı»

632 (1234-35) senesinde öldü. Kabri Bağdat'tadır. Ömer Rıza Doğrul (Tasavvuf, s. 114) O. Leary bunu maktul Sühreverdi olduğunu sanarak yanılır» diyor. Zamanının üstadı ve feridi idi. «Avarif-ül-Maarif», «Reşf-ün-Nesayih», «A'lâm-ut-Takiy» gibi eserler yazmıştır. Asrında Bağdat'ın şeyh-uş-şuyuhi (en yaşlı Şeyhi) olup zamanının çoğunu halkın muğlak ve müşkül işlerini halletmekle geçirirdi. Tanınmış urefadan (Sa'düttin-i Hamevî) ye Şahabeddin Sühreverdî'yi nasıl buldun diye sordukların-da şu cevabı vermiştir: «Nur-ı mutabaat-ı Nebevî nasiyesinde lemean (yüzünde parlamak) eyler bir Şeyh-i kâmildir.»

Bedriyye, Zeyniyye, Bahaiyye, Kemaliyye, Yafiiyye, Ahmediyye, Necibiyye bu tarikat şubelerindendir.

SÜLEYMANİYYE KÜPÜ (سلیمانیه کوپی) [*San.*] Musluklu büyük küp hakkında kullanılır bir tâbirdir. Terkos gibi akar su teşkilâtı bulunmadığı zamanlarda el yüz yıkamak, abdest almak için kullanılırdı. Hâlâ bazı yerlerde bu türlü küpler hakkında kullanılır.

SÜLEYMANİYYE MUSLUĞU (سلیمانیه موصلغی) [*San.*] Süleymaniye küpüne takılan musluğun adıdır.

SÜLEYMANİYYE TETÜMMELERİ (سلیمانیه تکمله‌لری) [*İlm.*] Yüksek tahsil veren «Medrese-i Süleymaniyye» nin talisi (orta) olan medreselerine verilen addır. Bunlar aynı zamanda temin ettikleri tahsile göre «İbtida-i hariç» ve «İbtidai dahil» (dahil medreseleri de idadî lise) mertebesinde idiler. İbtida-i hariç ile medrese tahsiline başlanır, ibtida-i dahilin ikmalinden sonra «Sahn» a geçirilirdi. Sahn; yüksek tahsil medresesi idi. Sahn'ı bitiren medrese tahsilini tamamlamış olurdu.

Süleymaniyye tetümmelerine aynı zamanda «Musile i Süleymaniyye» de denilirdi.

SÜLÛK (سلوك) [*Sof.*] Tarikate girip müntesiblerinin âdet ve fiilleriyle âmil olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sülûk; Arapça yola girmek, zâhip olmak; bir meslek veya tarikata girmek demektir. Sofiyyeye göre sülûk, vusule istidat kesbetmek için ahlâkın tehzibinden ibarettir. Kulun nefsini cah (kadir, mansıp) mahabbetinden hikd ü hasetten, hırstan, zulümden velhasıl fena huyların hepsinden ve maasiden (isyan hareketlerinden) temizlemesi ve buna karşı ilim, hilm, haya, rıza ve adalet gibi iyi huylarla huylanması lâzımdır.

Kâşanî sülûkü «Allah Taalâ'nın cemalinin tecellisi için kalp evini yabancı şeyleri düşünmekten boşaltmaktır» demek olan (ان السلوك تفريغ بيت القلب عن ملاحظة الاغيار لحصول تجلي الملوك الجبار) suretinde tarif etmiştir.

(İsmail Hakkı) nın tarifi şöyledir: «Sofiyye ıstılahında sülûk cehilden ilme, fena huyları iyi huylara, kendi vücudünden hakkın vücudüne harekettir. Yani âlem-i ervahtan biri geçtiği meratib-i vücude ilim ve nuut-ı kevniyye ve İlâhiyye ile fena-i külli ve Hakla baka-yı zati lâzımdır ki «Sülûk» mükemmel ve küll i makasıt mahasal ola.»

Sülûk tâbiri yalnız başına kullanıldığı gibi «Seyr-ü sülûk» suretinde ve seyr kelimesi ile bir arada da kullanılır. Seyr tâbiri yalnız olarak, bazan da seferle birlikte «seyr ü sefer» suretinde istimal olunmuştur. Seyr de, sefer de sülûk mânasınadır. Her üçü biribirinin müradifi kelimelerdir. Fakat ıstılâhta kullanıldıkları

yerler biraz değişir. Bunların hepsi ruhani ve mânevî bir harekete dairdir.

Mânevî seferin ehlullah indinde dört mertebesi vardır. Üç sayanlar da mevcuttur.

Bunların sofiyye'ye ait eserlerdeki izahı şöyledir:

Birincisi «Seyr-i İllâllah» tır. Nefs menzillerinden kalkıp hakiki vücut tarafına «Ufk-u Mübin» e sefer etmektir. Sefer «Ruy-ı vahdetten hicab-ı kesreti mürtefi'» olduğu gibi kalkar. Yahut «Şol hareket-i ilmiyyeden ibarettir ki ol hareket edna ve esfel olan ilimden â'lâ ve eşref olan ilme ye ondan aliyy-ül âlâ ve eşref-ül-eşrafe terakki ederek Vacib-ül-vücudün ilmine müntehi olur. Bu ilim, ulum-u mümkinatın cümlesi sâlikin nakş-ı dilinden izale olduktan sonra hasıl olur ki bu halete «Fena fillâh» denilir. Bu birinci seyr «makam-ı kalbin ve tecelliyat-ı semaiyye'nin» dir.

İkincisi; «Seyr-i Fillah» tır. Sıfat-ul-Allah ile müttasıf ve esmaulllah ile mütehakkik ve ahlâkullah ile mütehallik olmak ve «ufk-u âlâ» ya erişmek ve cümle sıfat-ı beşeriyyeyi fâni ve muzmahil bulmaktır. Bu seferin nihayeti vücub-i ilimden ref-i nikap olup sâlike ilm-i ledünnü münkeşif olmaktı. Yahut seyr-i fil-Allah «Şol hareket-i ilmiyyeden ibarettir ki ol ilim meratib-i vücub-u vücut ve esma-i sıfat ve şüun ve itibarat ve takdis tenzih-i İlâhide olup sâlik anda bir makama ire ki andan tâbir ve işaret ve tesmiye mümkün olamaz. Buna «Baka Billah» denilir,

Üçüncüsü; Seyr-i maallah tır. Sâlikin her mertebede Allah ile olan seyridir. Bu mertebede ikilik şâibesi ortadan kalkar ve sâlik Hazret-i Ahadiyyete terakki etmiş olur. Bu mertebeye «Kaab-ı kavseyn evedna makamı» denir ki velâyetin nihayetidir. Bu seferin nihayeti mertebe-i ayn-ül-cem'de külliyyetle ezdadı zâhiren veya batınen mahvolmuş bulmaktır.

Dördüncüsü; Seyr-i anillâh tır. Bu hareket, vahdetten kesret tarafına olan seyirdir. Bundan maksat Hak'tan halka rücu' edip tâlipleri terbiye ve irşat etmektir. Bu mertebeye «beka bâd-el-fena», «sahv bâd-es-sahv», «fark bâd-el-cem'» dahi denilir. Bu mertebeye eren vahdeti kesrette, kesreti vahdette görür. İmam-ı Rabbani'ye göre bundan maksat «şol hareket-i âliyeden ibarettir ki onunla ilm-i âlâdan ilm-i esfele ve esfelden esfel-ül-esfele nüzul ile gerisi geriye ulûm ve meratip ve vücub-i vücuttan ilm-i esma ve sıfata ve andan ilm-i mümkinata rücu olunur. Bunun ehli (فى الله بالله ورجع من الله مع الله) mertebesini haizdir. Böyle olan ârif hem vâcid, hem fâkid, hem vâsıl ve hem mehcur, hem karib ve hem baid mesabesindedir.

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılıyor ki Hakka vâsıl olmak için evvelâ ondan başka her şeyden yüz çevirmek, sonra yalnız ona teveccüh etmektir. Şu halde bu, bir yolculuk oluyor. Ancak bu yolculukta ne gibi şeyler hazırlamak ve sefere nasıl çıkmak lâzımdır. Bütün meşayihin ittifakına göre bu yolculuk için her şeyden evvel bir mürşide, bir delile, bir rehbere ihtiyaç vardır. Yolu şaşırmak, maksada erişinciye kadar tesadüf edilecek vesvese, evham ve hayalât gibi muhataralara uğramak ihtimali olduğundan o gibi hallerde mürşidin tane ve imdadına kat'î ihtiyaç hasıl olur. Zâhirî olan bu delilden başka mânevî bazı muinler de ister ki bu bilhassa aşktan ibarettir. Zira aşk olmayınca hiçbir maksat hasıl olmaz ve çekilecek zahmetler tamamen boşa gider. Mânevî muinlerin bir kısmı da, ihlâs ve ihsandır.

İhlâs ve ihsan imanın levazımındandır. İhlâsın aşağı mertebesi tevhid-i şeraittir ki lâ mabud illâllah'tır. Âlâ mertebesi tevhid-i hakikattir ki lâ mevcud illâllah'tır. İhsanın ednası şuhut seyridir ki bilâ takyid veçh-i mutlaka nazardır. Velhasıl bu şartların vücudü ile vukua gelecek sülûk, hal ile olmuş olur. Zira yalnız ilm-i mücerret ile sülûk olmaz. Yani bir kimse ilim yüzünden bütün makamatı bilse ve lâkin onda ilm-i taayyün ve zevk ve hal olmasa ona sâlik denilmez. Belki ehl-i ilim ve ehl-i ıstılah denilir. Meselâ şekerin tatlı olduğunu duymuş fakat tatmamış olan bir kimse şekerin tatlılık keyfiyyetini nasıl bilebilir.

Sülûk esnasında zihne gelecek bin türlü vesvese, evham ve hayalâttan kendisini kurtarmak için sâlikin Allah Taalâ'yı şöyle bilmesi icabeder:

Vâcib-ül-vücud ve hâlik-i cemi-i mevcudat ve alîm ve kaadir ve kayyumdur. Semi' ve basîr ve fa'al ve mütekellim ve müdir, vâhid ve ehaddir. Ferd ve sameddir. Zat ve sıfatta misli ve halk âlemlerde şerik ve nazîri ve halk ve icadında muin ve zahîri yoktur. Tebeddül ve tagayyür ona târi olmaz. Kaabil-i inkısam ve tecezzi değildir. Mahall-i imkân-ı hudus olmaz ve zaman ve mekânda ve cihet-i erkânda kaaim olmaz. Elvan ve eşkâlden münezzehtir. His ve ebsar ve ukul ve efkâr ile derkolunmaz. Ancak nur-ı iman ve keşf-i irfan ile derkolunur. Hakikatini kendinden gayrı bilir yoktur. Cemi' ulviyyata ve süfliyyata kurbiyyeti müsavidir. Cemi' kâinatı muhit olup ihatası tahdit tariki üzere değildir. Cemi' eşyayı zerre zerre bilir ve bilmesi mahlukun bilmesi gibi değildir. Cemi, mahluk ile maiyyeti vardır. Lâkin maiyyeti hu-

lûl ve imtizaç ve mukarenet ve ittisal üzere değildir. Cemi' mahlûkun azemetleri anın azemeti indinde zerre değildir. Cemi' mevcudat onunla kaaimdir. Hatıra her ne gelirse onun gayrıdır.»

Teslikin başlıca iki yolu vardır: Biri nefsi terbiye etmek, diğeri ruhu tasfiye eylemektir.

Sofiyyeye göre nefs ikiye ayrılır. Nefs-i nâtıka, nefs-i hayvanî. Burada mevzubahis olan nefs-i nâtıkadır. Kur'an'dan istinbat olunmak suretiyle nefs-i nâtıkanın yedi mertebesi olduğu da onlar tarafından heber veriliyor. Onlar da şunlardır: Emmare, levvame, mülheme, mutmainne, raziyye, marzıyye, kâmile.

Nefs-i nâtıka nefs i hayvaniye tâbi' olursa ona «Emmare» denilir. Eğer Hakka tâbi' bulunmakla beraber yine kendisinde fâni olan şehvetlere meyili kalmış bulunursa ona «levvame» adı verilir. Bu meyil zail olup nefs-i şehvaniye muhalefet edebilir ve kendi âlemine meyledip ilhamata müstait olursa «mülheme» denilir. Nefs-i emmare hükmünden tamamen çıkıp ubudiyyet makamına varmış ise ona «mutmainne» ıtlak olunur. Bu halden geçmiş muradatın cümlesinden geçerek fâni olmuş ise o vakit «raziyye» olur. Eğer bu hal kemal derecesine gelmiş ise ona «marziyye» denilir. Kemal sıfatlarının hepsiyle muttasıf olup ibadın irşadı için memur edilmiş ise ona da «kâmile» ıtlak olunur.

Sofiyye ruh için de bazı mertebelerin vücudunu kabul ediyorlar. Ruhun bir batını vardır ki ismine «Sır» derler. Sırrın da bir batını vardır. Buna «Sırr-üs sır» ıtlak ederler. Sırr-üs-sırr'ın batını «hafi» ve hafinin batını «ihfa» dır. Bir şeyin batınından maksat o şeyin mâyesi (mayası) veya hakikatı demektir. Ruhun son mertebedeki hakikatına «ihfa» dediklerinin sebebi bir «emr i vâhid-i Rabbani» olmasınddan ve fevkalhad lâtif ve seyyal bulunmasından dolayıdır. Bunların hepsine aynı zamanda «lâtife» ismi verilir. Lâtiferlerin hepsi altı tanedir. Bu altı lâtifenin beşi âlem-i emirden, biri âlem-i halktan addolunur. Âlem-i emirden olan letaifin en yüksek mertebesi «ihfa» dır. Sanki merkez noktasında bulunuyor. Bunun zarfı hafi, hafinin zarfı sır, sırrın zarfı ruh, ruhun zarfı kalbtir. Kalb hepsinden geniş ise de bu zahiren böyledir. Hakikatte hepsinden geniş ve büyük olan «ihfa» dır. Bu letaifin insanın bedeninde birer mahali de vardır. İhfanın taalluku sadrın vasatında, hakikatın taalluku sadrın sağ canibinde, sırrın taalluku sol tarafında, ruhun taalluku sağ memenin altındadır. Nefs-i nâtıkanın dahi taalluku başta olan ümm ü dimağdadır. Ancak bu letaifin bu mahallere taalluku hulûl ve sereyan üzerine dahil belki tedbir ve tasarruf üzeredir. Letaifin â'lâ mertebesi olan ef'alin Hazret-i Hakk'a ve edna mertebesi olan nefs-i nâtıkaya taalluku vardır. Ancak Hakka olan ittisal cismanî olan ittisal gibi değildir.

Letaif için insanın bedeninde böyle birer mekân tahsisini meşayihin bazısı reddetmiştir.

Nefsi terbiye ile irşat ve teslik yolu, cehrî zikri iltizam eden, meşayihin terviç ettikleri bir vasıtadır. Bu terbiyeye başlanacağı vakit mürid, şeyhe karşı evvela on şeye riayet edeceğini taahhüt eder. Ondan sonra şeyh o sâlike istiğfar, salât-u selâm ile emredip elini tutar. Sâlik Cenab-ı Peygamberi rüyada görünceye kadar bu vazifeye devam eder. Gördüğünü müteakip şeyh ona «Kelime-i Tevhid» telkin eder. Bu hengâmda sâlik Kelime-i Tevhide «لا معبود الا الله» mânasını verir. Sâlikin bu muddet içinde nefsi «emmare» mertebe ve makamındadır. Bu sebeple işlediği günahların farkında değildir ve kendisini yüksek bir pâyede zu'meder. Sâlikin bu birinci merhalede makamı emmare, evradı Lâilâhe illâllah, seyri seyr-i illâllah, hali havf ve reca, âlemi âlem i şehadettir. Bu merhalede sâlikin nefs-i emmaresiyle mütemadiyen mücahede ve ona muhalefet eylemesi elzemdir. Şan ve şeref kazanmak, zengin olmak dâvasından, velhasıl dünyevî şeylere mahabetten behemehâl vaz geçmelidir. Bu mücahede kolay birşey değildir. Hattâ aksine pek müşküldür. Zira dünya gayet sevimli ve câzıptir. Bu sebeple cenk meydanlarında düşmanla vuruşmayı Hazret-i Peygamber küçük bir muharebe saydıkları halde insanın nefsiyle cenkleşmesini «Cihad-ı Ekber» addetmişlerdir. Velhasıl müşahedenin derecesi mücahedenin derecesine tâbidir. Nihayet bu mücahede neticesini göstermiye başlar. Sâlikin ahlâkı güzelleşir. Metanet kesbederse şeyhi kendisini onu sonra yolculuğun ikinci merhalesine geçirir.

İkinci makam; sülûkün bu ikinci merhalesinde nefs «levvame» sıfatını iktisap eder. Kötü bir şey işliyecek olursa bundan utanmıya ve peşiman olarak bundan nefsine levm ve itabe ve vicdan azabı duymıya başladığı gibi ağlamıya da koyulur. Bu esnada dökülen gözyaşları hem kaynar su gibi sıcak, hem acı olur.

Bu ikinci merhalede şeyh sâlike «Lafza-i Celâl» e devam etmesini emreder. Bu makamda iken sâlik, zikir ve fikirden telezzüz eder. Zikrine «La maksude İllâllah» mânasını verir. Sâlikin bu ikinci merhalede makamı «levvame», evradı; Allah, seyri; seyr illallâh, hali kabz u bast, âlemi âlem i berzahtır. Bu makamda iken

sâlik devam ettiği Lafza-i Celâl'in imdadiyle ahlâkını daha ziyade iyileştirmeye muvaffak olarak nefsi «mülheme» sıfatını iktisap eder. Fakat bu ikinci makamda iken ahlâkım düzeldi, dünyaya mahabbetim kalmadı gibi kendini beğenmiye ve riyakârlığa delâlet edecek şeylerden pek ziyade sakınmak lâzımdır.

Üçüncü makam; şeyh sâlikin ahlakında o tebeddül ve halâsı görünce kendisini yolculuğun üçüncü merhalesine geçirir. Zikrini değiştirir. Ondan sonra «Hû» lafzını zikretmesini emreder. Sâlikin bu makamda Kelime-i Tevhide verdiği mâna «La mahbube İllâllah» tır. Sâlikin bu üçüncü merhalede makamı «mülheme», evradı Hû, seyri seyrillâh, hâli heybet âlemidir. Bu makamda iken sâlik devam ettiği zikirden tamamen lezzet almıya, kalbinde aşk ateşi yanmıya başlar. Evvelce dünyaya mahabbetten vazgeçtiği gibi bu defa uhrevî mükâfat emelini de bir yana bırakıp yalnız «Mahabbet-ul lah» a istekli olur. Zikir harareti sâlikin iklim-i bedenine tesir eder. Bütün âzasından zikir sadasını işitir. Bundan başka bilcümle mevcudatın da tesbih ve tehlillerini duyar. Keşf-i kubur, keşf-i kulûp ve keşf-i zamire bu esnada muvaffak olur. Ancak bu makamda iken çok yemak yemekten, çok uyku uyumaktan, çok lakırdı etmekten çekinip uzleti ihtiyar etmesi, zikre, namaza, oruca daha ziyade gayret eylemesi lâzımdır. Böyle yapılır ve niyyet halis olursa sâlikde «tecelli-i esma» ve «tecelli-i ef'al» zuhur eder. Sülûkde «feth-i evvel» budur. Bununla beraber gerek bâtında ve gerek zâhirde tecellli edecek şeyleri mürşide haber vermek ve o her ne emrederse ona razı olmak icabeder. Zira böyle yapılmazsa nefsin igvaatı ile yolu şaşırmak mümkündür. Nefis, insana «Sen artık işini bitirdin, büyük makamlara eriştin» gibi tesvilâtta bulunur. Binaenaleyh mürşide iş haber verilirse onun ihtar ve nasihatiyle bu berzahtan kolayca geçmeğe muvaffak olur. Bu üçüncü makama gelinceye kadar sâlikin ilmi «ilm-il-yakîn» mertebesinde iken artık «ayn-el-yakîn» mertebesine erişir ve bundan böyle şu iş böyle oldu, filân şey olmadı, buna filân sebep oldu veya filân mani oldu gibi tereddüt ve endişelerden gönül halâs olur. Her işin fâili Allah olduğuna kat'î itikat ve (قل كل من عند الله) «Herşey Allahtan de» âyetinin müeddasına kâmil bir itmi'nan hasıl olur. Bu haller sâlikde tevhid-i ef'alin kemâl bulduğuna delâlet eder. İşte hem buna ve hem yeniden zuhur edecek diğer bazı delâile nazaran sâlikin terakkiye istihkakı olduğu gibi şeyhi kendisini dördüncü makakama geçirir.

Dördüncü makam; bu makamda sâlike «Hak» lafzını zikretmesi emrolunur. Sâlik bundan böyle Kelime-i Tevhide «La mevcude illâllah» mânasını verir. Bu makamda sâlikin nefsi artık «mutmainne» sıfatını iktisap eder. Yani dünya ve mafiha gönülden çıkmış olup yalnız Hakkın tecelliyyat-ı ef'alinin âsarından başka bir şey görülmez. Bu makamda iken sâlik gayet sahi olur. Dost yoluna bütün emval ve emlâkini vermiye razı olur. Değil mal dost yoluna canını ver deseler boynunu uzatır. Bu makamda ziyade rikkat-i kalp hasıl olur. Sâlikte hüzün ve girye artar ve Allah eşyanın hepsinden tecelliye başlar. Onun nazarında anasır ve eşya perdesi henüz kalkmamıştır. Binaenaleyh sâlik durmadan ah ü enin ile ağlar ve gözyaşı âdeta su gibi akar. Mevcudatın kimini gözü, kimini hali ile fehmeder. Keşf ve kerametlere muvaffak olur. Velhasıl ıstılah-ı mahsus ile bu makamda sâlike «feth-i sâni» veya «feth-i mübin» müyesser olur. Ancak mütecelli ve münfetih olursa yine mürşide haber vermek lâzımdır. Zira yine nefsin ıdlâl ve ıgvasına kapılıp aldanmak ve âdeta tenasuha kail olmak gibi mehalike de düşmek ihtimali vardır. Bu dördüncü merhalede sâlikin makamı «mutmainne», evradı; Hak, seyri; seyr-i maallah, hali; sekr, kâh sahv, âlemi; âlem-i ceberuttur.

Ehlullahın bazısı bu dört makamın birincisini makam saymazlar. Sülûk edecek makamatı üçe hasrederek birincisi «levvame», ikincisi «mülheme» üçüncüsü «mutmainne» dir derler. Aşağıda yalnız beşinci, altıncı ve yedinci makamları da makam addetmeyip «cezebat-ı Hak» diye gizlerler. Binaenaleyh o âli zatlar sâlikleri levvame makamında «La ilâhe illallah» ı mülheme makamında «Allah Allah» ı, mutmainne makamında dahi «Hû Hû» lafzını zikre memurederler.

Beşinci makam; mürşid dördüncü makamda bulunan sâlikin terakkiye liyakatine hükmederse kendisini beşinci makama geçirir ve bundan sonra «Ya Hay» lafzını zikre devam etmesini emreyler. Bu makamda sâlikin nefsi raziyye sıfatını iktisap ettiğinden makama da « raziyye » derler. Bu makamda beşeriyyet sıfatları mahv ve bakaya istidat hasıl olur. Zira bu makamın hali seyr-i fillâh ve âlemi âlem-i lâhût, mahalli sırr-üs-sırdır. Bu makamda bulunan sâlike varidat ve sanihat olmaz. Zira beşerî evsafı eseri kalmıyacak kadar zail olmuştur. Binaenaleyh bu öyle bir halettir ki yaptıklarını bilmez. Sâlik bu makamda gezdiği, durduğu yerde hep «la maksude velâ mahbube İllallah» diye çağırır. Bununla beraber yine ah edip ağlar ve gözyaşları su gibi akar.

Nefsi raziyye sahibi olan kâmil Hak Taalânın indinde aziz ve mükerremdir. Halkın ona tâzimi cebrî ve kahridir.

Altıncı makam beşinci makamın sonuna doğru gelen kâmil tecelli-i ef'ali geçip tecelliyat-ı esmaiyye ve hakkaniyyeye gelerek altıncı makama çıkar, yani ilmel-yakîn mertebesine geçer ve buradan bir cezbe ile yedinci makama terakki edip kendisinde Hakk-al-yakîn hasıl olur.

Sâlik altıncı makama kadar mücahede ile vasıl olabilir. Yedinci makama geçmek için mutlaka Hakkın cezbelerinden bir cezbe lâzımdır. Bu mertebeye Hakk-al-yakîn denildiği gibi ahadiyyet, cem-ül-cem' ve ama mertebesi dahi denilir. Altıncı makamda sâlikin nefsi «marziyye» sıfatını iktisap eder. Bu makamda sâlikin makamı marziyye, evradı Ya Kayyum, seyri, seyr-i anillah, hali temkin ve hayret, âlemi âlem-i şehadettir. Nefsi marziyye sahibi olan kâmil hüsn ü hulk, afv-ı zünup, setr-i uyup, hüsn-ü zan ve cümleye telattuf ve şefkatle muttasıf olur. Bu makamda bulunan zat halk ile Hâlikın mahabbetini cem'edebilir. Onun için bu makamda olan kâmil, zahirî hasebiyle avamm-ı nâstan fark olunmaz, amma bâtın hasebiyle kibrit-i ahmer gibi misli bulunmaz bir has-ül-hastır. Bu makama nail olan kâmile hilâfet-i Kübra tebşir ve tevcih olunur. Fakat maksat hâşâ o adam Allah yerine kaaim olur, veya tâbir-i diğerle ayn-ı Hak olur demek değildir. Zira Hak Taalâ bir nesneye veya bir nesne ona hulûl etmekten münezzehtir. Zevka ait olan bu umur akl ile idrak olunamaz. Ancak hal ile bilinir. Bu makamda iken o kâmile, tarik-ı Hakka mahsus makamatın en yükseği olan «suret-i âdemiyye» münkeşif olur ki bu suretin hakikatı, hakikat-ı Muhammediyyedir, lâtife-i Rabbaniyyedir, sırr-ı âzam-ı Hû'dur.

Yedinci makam; yedinci makama çıkan kâmilin nefsi «kâmil» sıfatını iktisap eder. Nefs-i kâmilin, evradı, Ya Kahhar, seyri; seyr-i billâh, hali; baka, âlemi, kesrette vahdet, vahdette kesrettir. Sıfatı da sıfat-ı hamîdedir. Bu makamda bulunan kâmilin devam ettiği «Ya Kahhar» lâfzı kutuplara mahsus bir zikirdir. Bu makam diğer bütün makamların fevkindedir. Zira burada batın saltanatı kemâle ermiş, mücahede de tamam olmuştur. Binaenaleyh artık riyazete ihtiyaç kalmamıştır. Bu makamdaki kâmilin her muradı hasıl olup yalnız mevlâ'nın rizasını talep kalmıştır. Bu zatın harekât ve sekenatı hasenat ve ibadettir. Enfas-ı tayyibesi kudret ve inayettir, sözleri mahz-ı hikmettir, didarı huzur ve nüzhettir. Bu azizi görenlere zikir ve fikir-i Mevlâ gelir ve ona huzu' ve huşu, ile müteveccih olur.

Salâhaddin Uşşakî; diğer bazı sofiyye ricali gibi bu yedi makama «Etvar-ı seb'a» yani yedi tavır tesmiye etmekte, sülûkün hicrî onikinci asrın ikincinci yarısındaki tarzını «Mir'at-ül-Esma» adlı risalesinde şu suretle hülâsa eylemektedir: «Etvar-ı seb'ada hakikatı üzere sülûk, icra-yı rüsum-ı tarikat-ı âliyye hayli riyazet ve mücahedeye ve tevecciih-i tam ve hulûs-u mâlâ kelâm ile nice müddet mülâzeme-i esmaya muhtaç olup, meşakkat-ı dûr u dıraz, zamane sâliklerine vehm ve fütur iras edip terklerini mucip olmağın meşayih-i müteahhirin Etvar-ı seb'anın sıfat ve asârına müşahede ile ubur ve tezkiye-i nefs ettirip tasfiye-i kalb ile tekmil-i sülûk için füruatı telkin ederler.»

Var olan Hak varlığıdır benden eylersen sual
Yokluğun irfanı kâfidir sülûk erbabına
من عرف نفسه فقد عرف ربه remzini bildinse ger
Hırz-i can et söyleme zann ü sülûk erbubına
Mustafa İzzet

§ [*İda.*] Tanzimattan sonra 20 Şevval 1257 (1842) de ikinci def'a Sadrazam olan İzzet Mehmet Paşa'nın, eski devrin hükümlerini yerine getirmek üzere, giriştiği icraat cümlesinden olarak ihdas ettiği Nişana (alâmet) verilen addır. Müslümanlardan ayrılmaları için Hıristiyanların takacakları bu nişan raiyyetin (raiyyet, raiyye, hükümet tabaası) (ر = R) sine alâmet olmak üzere kurdeleden uzunca ve eğrice yapılmıştı. Bir senesini tamamlamadan azlı üzerine daha başka icraat gibi bu da tarihe karışmıştır.

SÜLÜS (ثلث) [*San.*] Eski İslâm yazılarından birinin adıdır. Şekil nokta-i nazarından mukayese edilirse sülüs ile Nesih arasında münasebet bulunduğu anlaşılır. Sülüste şekiller nesihteki basitliği, iptidailiği muhafaza etmemiş, bir kat daha tekemmül etmiştir. Bir çok harflerin gözleri, dişleri, ağızları, başları daha mürekkep şekiller almış, şahsiyyetleri bir derece daha taayyün ettiği gibi çizgiler de münhaniler gibi bünyenin esaslı bir unsuru olmuştur. Hareke şekilleri de daha vazıhtır. Tesiri ibtidaî şekillerin üstünde tamamiyle nemalanmış, tekâmülün tabiî haddini bulmuş bir bünye tesirini veriyor.

«Nesh»in tarihi hakkında az çok malûmat bulunduğunu, Sülüs'ün zuhuru ise yazı tarihinin en karanlık noktalarından birini teşkil etmekte olduğunu söyliyen ve «Bu yazı Nesh'in bünyevî bir inkişafı neticesi olarak mı zuhur etti, yoksa «Kûfi» nin tamamiyle münhaniye

inkılâbından vücude gelmiş bir yazı mıdır? Nesh'in mucidi değilse bile müessisi, müceddidi sayılabilen «İbn-i Mukle» yi Sülüs'ün doğrudan doğruya mucidi saymak pek hatalı bir hareket olmaz» fikrini de ilâve eden değerli ilim adamı ve aynı zamanda kıymetli yazı mütehassısı İsmail Hakkı Baltacıoğlu «Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası»ndeki yazısında şu tafsilâtı veriyor:

«Hicrî beşinci (Milâdî onbirinci) asırda yetişen (Ali İbn-i Bevvab) (ölümü 413-1022/23) İbn-i Mukle'nin yazılarını toplıyarak bu mesleğin terakkisi için çalışmıştır. İki yüz sene sonra Abbasîlerden Mu'tesam Billâh'ın kölesi (Yakut-ı Musta'samî) Halifenin teşviki ile sülüs ve nesh'in ıslahına çalışmıştır. Altı yüz senelik bir maziye ait olan bu yazılarda yalnız mevzuniyyet, tenasüp ve camidiyyetten ibaret esas bir tabiat vardır. Yazı bu sabit vasıflariyle sanat âlemine girmiştir. Araplarda sülüs ve neshin en parlak devri bu olmuştur. Bunu iki yüz senelik bir sükûn devri takibederek yazılarda bir değişiklik olmayıp Hicrî dokuzuncu (Milâdî onbeşinci) asrın ortalarına doğra yetişen (Şeyh Hamdullah) yazı tarihinde büyük bir inkılâp vücude getirmiştir. İkinci Bayezit Amasya'da vali iken şeyh Hamdullah'dan yazı meşketmiş, tahta çıkınca da kendisini İstanbul'a getirmiştir, şeyh Hamdullah böyle müsaadekâr bir muhitte çalışarak yazıda tenasüp ve tevazünü takviye eden esaslı kaideleri, güzelliğin hususi şartlarını tesis etmiştir. Sülüs ile nesh'e hissiyyatı tasvir edebilecek bir ifade kazandıran odur. İki yüz senelik bir sükûn devrini harekete getiren büyük sanatkâr ölümünden sonra uzun bir istikbalin sanatkârları üzerinde nüfuzunu hissettirmiştir.

«Hamdullah Efendi'nin ölümünden bir iki asır sonra sülüs ve nesh'te bir teceddüt devri başlamıştır. Bu devrin yazılarındaki canlılık için belli başlı bir istidat hasıl olmuş, şekiller zarif, narin bir hale gelmiştir. Tarihlerin rivayetine göre bu teceddüdün müessiri (Hafız Osman) dır. Tevatür şeklinde zamanımıza kadar gelen malûmat da bunu teyid ediyor. Hattâ «Hafız Osman yazısı» darb-ı mesel olmuştur. Bununla beraber tetkikat müceddidlikte Hafız Osman'ın yalnız olmadığını gösteriyor O devirde kendisi kadar çalışmış başka sanatkârlar da vardır. Nitekim tarihlerde ismi bile geçmiyen muasırı (İmam Abdullah)ın eserleri pek ziyade dikkate değer.

«Bu devirden sonra gelen sanatkârlar hep bu temel üzerinde yenilik göstermişlerdir. Asırların ihtiyacına, bedii zevkine göre bu iki yazıda yeni yeni üslûplar, tarzlar vücude getirmişlerdir. Ezcümle Hicrî onüçüncü (Milâdî ondokuzuncu) asır hattatlarından (Mehmet Şevki Efendi) sülüs ile nesh'te en yeni bir sanat mektebinin sahibi olmuştur. Şekillerindeki keskinlik, vuzuh, cereyanlarındaki şiddet üslûbunun en birinci vasıflarındadır. Hassaten nesihlerinde gösterdiği şekiller her türlü tasavvurun fevkindedir.

«Sülüs harfleri hattatlarca nokta hesabiyle yazılırdı. Mizanı da noktalardı.

Meselâ د=d harfinin içi dört nokta, yukardan ve aşağıdan seviyeleri ikişer ve sol kuyruğu bir nokta idi. Kezalik ن=n harfinin içi beş nokta, ت=t harfinin boyu üç, içi dört nokta idi. İşte yirmi sekiz harften her birinin resim ve terkibinde bu noktaların adet ve miktarı bilinmek lâzım gelirdi.

«Bir sene sülüs yazıya devam eden on sene Rık'a yazmıştan daha iyi ve keskin yazardı. Fakat çalışma sırasında sülüsü bırakmağa gelmezdi. Çünkü bir kaç gün bu yazı yazılmamış olsa yazı derhal belli olurdu. Halbuki rık'ada bu fark hissolunmaz gibi idi.

«Gerek sülüs ve gerek Celî, ötedenberi hattatlarca diz üstünde yazıldığı halde Matbaa-i Osmaniyye hattatı İzzet Efendi bu iki yazıyı masa üzerinde yazmak gibi hattatlıkta emsali görülmemiş bir yenilik göstermiştir.

«Sülüs ile nesih yazılarına ait olarak eslâftan intikal eden yazılar üç dört nevide toplanabilir: Mushaflar, dinî kitaplar, murakka'lar, levhalar.

«Mushaflar; daima nesih'le yazılırdı.

«Murakka'lar; hemen harflerle kasidelerden ibarettir.

«Levhalar; bunların mevzuu âyet, hadis, kelâm-ı kibar (büyüklerin sözleri), beyitler.

«Levhaların kenarını tezyin etmek mutattı. Levhalar Şark'ta asırlarca resmin yerini tutmuştur. Levhaların mühim kısmını «hilye»ler teşkil eder. Bunlar ekseriya kâğıt üzerine yazılarak Arap usulü tezyin şeklinde kesilen tahtalar üzerine yapıştırılmıştır.

«Sülüs nev'ine nesih ve celî'den başka bunlardan teşa'ub eden daha üç yazı ilâve olunabilir. İcazet, Muhakkak, Reyhanî.

«Son zamanlarda en iyi sülüs yazanlar (Sikkezen Fettah), (Reis-ül-hattatîn Hacı Kâmil) Efendilerdi.

SÜMÜN (ثمن) [*Mes.*] Hicrî onbirinci (Milâdî onyedinci) asır ortalarında çok miktarda tedavül eden ecnebi kuruşu aksamından bir nevi sikkeye (para) verilen addır. Hicrî 1094 (1682) senesinde Osmanlı askerinin İstirya'da

bulunduğu esnada ganimetlerin çokluğundan bahisle Vak'anüvis Raşit Efendi (c 1, s. 414) beher sığırın otuz akça ve beher koyunun bir «sümün» bedel ile satıldığını yazması meskûkât mütehassısı (Belen) i kuruşun küsuratından olarak bu adla bir gümüş sikke bulunduğu zehabına düşürmüş ve işbu «Sümün» denilen sikke, kuruşun sekizde biri olup binaenaleyh beş para kıymeti olacağı ve ihtimal ki «beşlik kara» lara ilkin «sümün» denilip ancak bunun bir isim olarak istimali çok vakit devam eylemediği gibi Osmanlı kuruşlarının sekizde bir kesri zamanına kadar baki bulunduğu fikrini ileri sürmeye olmuştur. İsmail Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye, s. 225) «sümün» tâbirinin Osmanlı sikkelerinden hiç bir sikkeye hiç bir vakitte alem olmadığını söledikten sonra (Taverinier) nin Şark Seyahatnamesi'nden aşağıdaki malûmatı naklediyor: «Lehistan'da darp olunup memalik-i şahaneye naklolunan kem'ayar rubu' riyallerin Osmanlılar tarafından mazhar-ı rağbet olduğu ve sebebi ise kıt'alarının ufak olması idüğü anlaşılması üzerine Marsilya tüccarları (beş su) kıymetindeki Fransız sikkelerinden külliyyetle nakil ve ithal etmeğe başlamışlardır. Osmanlılar işbu küçük ve şekil ve kıt'aları zarif olan sikkelere daha ziyade rağbet edip ve hattâ bunları riyalin sekizde biri kıymetinde zanniyle sekiz adedini bir (ecu = ekü) yani bir riyal mukabili olarak ahz ve kabul ederler idi ve bunların ismine her tarafta «sümün» tesmiye etmişlerdi. Bu sikkeler memalik-i Osmaniyye'de ziyadesiyle intişar edip ahalinin üçte bir raddesinde zarar ve ziyanı ve tüccarın ihtikârı anlaşılmasiyle hükümetçe bu halin men'ine teşebbüs olunmuştur.»

İsmail Galip Bey bunu naklettikten sonra diyor ki: «İşbu tafsilâttan anlaşıldığı üzere «sümün» itlak olunan sikke zikrolunan (beş su)-luk Fransız sikkeleri envaından olup müverrih Raşit tarafından zikir ve beyan olunan «sümun» ler dahi başka bir şey olmıyarak mezkûr sikkelerden olduğu cay-ı tereddüt değildir.»

§ [*San*] «Kâmil» kıt'asındaki kâğıdın sekize bölünmesi suretiyle meydana gelen kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski yazma kitaplardan bu eb'attaki kâğıtlara yazılmış olanlara da bu ad verilirdi.

SÜNBÜLE (سنبله) [*Ast.*] On iki burçtan dokuzuncusuna verilen addır. Bu burç esnasında yıldızlar başağa benzedikleri için bu ad verilmiştir. Güneş bu burçta Rumî 9, Milâdî 22 ağustos - Rumî 8, Milâdî 21 eylûl arasında bulunur. Her bir burç gibi bunun da müdir veya hâkim seyyarı vardır. O da Utarit tir. Yıldızlar ilmine dair olan eserlere göre eylûl ayında doğan çocuklar haşin, asabî, mümeyyiz ve pek müdekkik olurlarsa da hava değişikl klerinden çabuk müteessir olduklarından nazik ve muhterizdirler.

«İlm-i Nücum» adlı eserde (sayfa 41) güneş sumbüle burcunu işgal ettiği zaman doğanların tali ve siyretleri şöyle yazılıdır:

«Güneş sümbüle burcunda iken dünyaya gelenler iyiyi ve kötüyü ayırdetmeği bildikleri cihetle mümarese'i, münekkit, intizamlı, müdebbir, zeki olurlar. Bu, ruhanî âlemin mevcudiyyetine şüphe etmiyen ve fakat, vaktini hulya ve gayr-i mer'i şeyler hakkındaki faydasız nazariyyatla uğraşarak geçirmiyen bil'akis her şeyi, herkesin anlıyabileceği bir hale getirmeğe çalışan bir iş adamına delâlet eden bir burçtur. Bu burç içinde doğanlar metîn, soğukkanlı oldukları için halim, dikkatli, fa'al, istidatlı, fatin, çevik, intizamsever, her fırsattan hemen istifade etmeğe hazır, açık gözlüdürler.

«Bu burçta, hemen zıt hiç bir şey yok gibidir. Bu adamlar soğukkanlı olduklarından nazar-ı dikkati celbetmiyecek veçhile çalışmayı severler. Mağrur ve benlik iddiasında değildirler. Şan ve şöhret veya diğerlerinin şükranına meyyal olmayıp ellerinden geldiği derecede gizlice çalışırlar.

«Pek afif ve müstakim iseler de nefs-i emmareye pek meclûpturlar. Bu da kısmen geçirdikleri hayattan ileri gelir. Bu hayat tüccarî teşebbüslerde diğerlerinin nüfuzu altında bulunursa da yine bilhassa hürmeti çeken, ruhanî ve cismanî olan kendi ahvallerine de tâbidir. Bu burç dahilinde doğanlarda mevcut üç türlü ahlâka gelince: Ağustos ayının son on günü zarfında dünyaya gelenler hesaplı olurlar ve pek nadiren kendi meyillerinne göre hareket edip daima birşeyi yapmadan evvel uzun uzadıya düşünüp taşınmıya meyyaldirler. Bunlar, inzivadan hazzederler ve alelekser mahcup, kandırılmaları müşkül olur. Eylülün 1 - 10 uncu gününe kadar doğanlar pek vicdanlı oldukları cihetle en iyi tabiatlı, kimselerdir. Umumiyyet itibariyle fenni ve münekkit, ahval i mücavireyi pek iyi teferrüs ederek âkil ve hassas olurlar. Bunlar basiretli ve sebatkâr; hak ve insaf sahibi, akıllı adamlardır. Eylülün 10 - 20 nci gününe kadar dünyaya gelenler o kadar talihli olmayıp pek ziyade ihtiyatlı olduklarından az fa'al bir hayata maliktirler. Metin olurlarsa da pek afif ve müstakim değillerdir. Bünye o kadar sağlam olmayıp sihhatin duçar olacağı teessürler nokta-i nazardan tâli' burcunun pek çok medhali var-

dır. Bunlar: üzüntüden, diğerlerinin tesirlerinden pek ziyade müteessir olurlarsa da sihhatlerinin sağlam olmasını arzu edenler yemeklerinin iyi olmasına dikkat etmelidirler. Sünbüle burcunda doğanlar: Memurlukla, alış verişte, tüccarlıkta müteahhitlikte, kimyagerlikte, fotoğrafcılıkta, seyahatta hülâsa ticarî teşebbüsatta muvaffakiyyet kazanılır. Kısmı âzamî koca veya karılarının iffet ve namusuna müteallik olmak üzere, evlenmekten pek ziyade müteessir olurlar. Bunlar: Gnneş Cedi burcunda iken dünyaya gelenlerle ünsiyet kesbederle. Bunlar: İşgüzardırlar, hassastırlar, ticaret adamıdırlar, samimilikle riyakârlığı hemen anlarlar. İçten vesveseli ve çekingen olup kimseye emniyyet etmezler. Kendilerini medhetmeyi severler. Her işte beceriklidirler.

«Sünbüle Burcu: Umumiyyet itibariyle orta boylu, düzgün endamlı, dolgun simalı, kırmızımsı veya koyu renkli, koyu ve siyah saçlı insan husule getirir.

«Bunlardan en mühim devreleri: 21, 31, 41 ve 50 yaşlarıdır.

§ [*San.*] Tezhip istilâhlarındandır. Başak şeklindeki motiflere verilen addır.

SÜNBÜLİYYE-İ HALVETİYYE (سنبلية خلوتيه) [*Sof.*] Helvetiyye tarikatı şubelerinden «Cemaliyye-i Halvetiyye» nin kollarından birinin adıdır. Sünbül Sinan adıyle meşhur Sinaneddin-i Borlovî tarafından kurulduğu için bu adı almıştır (Yusuf Sinan) da denilen Sünbül Sinan (M rzifon) civarındaki (Borlu) da doğmuştur. Babası (Ali Bey Bin Kaya Bey) dir. Merzifon'a giderek oranın ulemasından okudu. Hocalarından birisi de (Efdal Zade) dir. Sonradan kendisine tasavvuf meyli galebe çaldığı için meşhur (Cemaleddin-i Halvetî) ye intisap etti. Yanında kaldığı dört sene içinde riyazet ve mücahede ile uğraştı. Şeyhi irşada memur ettiğinden (Mısır) a giderek Cami'-ül-Emir'de irşad ile meşgul oldu.

899 (1494) senesinde Hacca niyyet eden ve Mısır mevkibi ile Hacca gitmesini tavsiye eden Cemaleddin-i Halvetî'nin emriyle Hicaaz'a gitti. Harem-i şerifte rastladığı şeyhinin talmizlerinden birinden Cemaleddin-i Halveti'nin yolda öldüğünü ve kendisinin İstanbul'a gitmesini, kızı (Safiye) ile evlenerek makamına oturmesını vasiyyet eylediğini öğrendi. Kalbi mahzun olduğu halde Hac farizasını ifa ettikten sonra İstanbul'a geldi. Koca Mustafapaşa'daki zaviyenin meşihatini işgal etti. Şeyhinin kızı ile de evlendi. İsteklilerin terbiyesiyle meşgul oldu. Bir kısmını da irşada memur etti. Ömrünün sonuna kadar bu halde devam eyledi. Ölümü 936 (1529-30) senesindedir. Kocamustafapaşa' daki türbesine gömüldü. Ölümü umumu müteessir etmiş, bilhassa Cenab-ı Müftis - Sekaleyn-i mersiyehan etmişti.

Eyledi bustan-ı zühdün Sünbülü me'vaya azm

Beyti ölüm tarihidir.

Tefsir ilminde bilgisi yüksekti. Tefsirden vaazda bulunurdu.

Eaerleri: رسالة الحقيقيه لطالب الايقان فى طريق الصوفيه، رسالة الاطوار،

Cehrî zikrin ve devran'ın cevazına dair Türkçe risale.

Aynı zamanda şairdi.

Şanının vasfında:

Halka-i tevhidi farzetsek eğer bir gülistan
Bir gül-ü sadberkidir ol gülşenin Sünbül Sinan

Diyen şair hakayık-ı Sünbüliyyeye hakikaten tercüman-ı beyan olmuş olduğunu yazan Sadık Vicdanî (Tomar-ı Turuk-u Alliyye'den Helvetiyye silsilenâmesi, s. 59) «Ravza-i tevhid-i Cemalî'de her veçhile zîkemal olarak yetişmiş» bulunduğunu ve « (Devran-ı Sofiyye) hakkında Müftis - Sakaleyn (İbn-i Kemal) ile mübahasatı meşhur olduğunu yazar.

İlâhilerinden bir tanesi:

Hama-yı aşkı sayditmek dilersen
Dil-i viraneme gel kim yataktır
Gel ey sâlik; diyem bir söz ki haktır.
İşidir Hakkı şol kim hak kulaktır
Şarab-ı aşkı içmiş (Sünbüli) çün
Ani mest eyliyen şol son ayağtır.

SÜNBÜL SAKSI (سنبل ساقسى) [*Kıy.*] Hazır kalıba çekilmiş olan fesler hakkında kullabir tâbirdir. Bu türlü fesler saksı biçiminde oldukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

SÜNDÜS (سندس) [*Giy.*] Altın yeya gümüş tellerle işlemeli ve nakışlı olarak dokunmuş ipek kumaşlardan birinin adıdır. Nazik atlas nevilerinden olanların çiçekleri de vardı. Buna «diba-yi münakkaş» denilirdi. Eskiden çok makbul olan bu kumaşlardan elbise ve kaftanlar yapılır, sündüsî denilirdi.

Bunu tahkik bil o reşk-i suraş
Oldu hurâ gibi hem sündüs puş
Hakanî

SÜNDÜSÎ (سندسى) [*Kıy.*] Sündüs denilen çiçekli ince kumaştan yapılan elbiseler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

SÜNGÜSÜ AĞIR (سونكوسى آغر) [*Hal.*] Mecaz yoluyle sevimsiz, nahoş, kanı soğuk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

SÜNNET (سنت) [*Fık.*] Lügat mânası âdet, yol demek olan Sünnet Fıkıh ıstılâhı olarak Cenab-ı Peygamber'in söz ve hareketiyle müslümanların yapması emir ve işaret oluuan husus yerinde kullanılır. Değerli âlim Ömer Nasuhî Bilmen «Hukuk-ı İslâmiyye ve ıstılahat-ı Fıkhiyye Kamusun» daki izahı şöyledir:

«Lügatte âdet, tarikat demektir. Fıkıhta «Resul-i Ekrem Sallâllâhü aleyhi vesellem Efendimiz tarafından farz ve vacip olmaksızın bazan terkedilmek üzere iltizam buyrulmuş olan herhangi bir fiil ve harekettir. Bu fiil ve hareket, ibadet kabilinden «Sünnet-i Hüda», Resul-i efhame mahsus âdet-i seniyye kabilinden ise «Sünnet-i zevaid» adını alır.

«Usul ıstılahınca sünnet ise Nebbiyy-i Zîşan Hazretlerinden sudur eden sözlerle fiillerden ve takrirlerden herhangi biridir.

«Resul-ü Ekrem'in mübarek sözlerine «Sünnet-i Kavliyye», fiillerine «Sünnet-i fiiliyye», yapıldığını gördüğü bir şeye karşı sükût edip red ve inkâr buyurulmaması da bir «Sünnet-i Takririyye» dir ki, o şeyin cevazına delâlet eder. Sünnetin cem'i sünen'dir.»

Tıfl iken ol diler idi ümmetin
Sen kocaldın terkedersin sünnetin
Süleyman Dede

SÜNNET DÜĞÜNÜ (سنت دوکونی) [*Hal.*] Erkek çocukların sünnet edilmeleri münasebetiyle yapılan düğüne verilen addır. Müslümanlığın, aynı zamanda sıhhî olduğu en salâhiyyetli doktorlar tarafından ortaya konulan bu güzel an'anasına şimdi de bu adla yapılan eğlencelerle devam edilmekte ise de eski düğünlerle şimdikiler arasında büyük bir fark vardır. Şimdi bir kısım âileler tarafından basit bir şekilde, Kızılay, sıyasî partiler gibi müesseseler tarafından ise nisbeten canlı bir halde yapılan sünnet dâğünleri eskiden çok tantanalı idi. Hele düğün sahibi zengin ise düğünün yapıldığı mahalle değil şehir yerinden oynardı.

Eski âdetleri bir fotoğraf adedesi sadakatiyle tesbit ederek bundan sonraki nesillere hediyye eden Ercümend Ekrem Talu, kıymetli ressam Münif Fehim'in bir tablosiyle de süslediği «Sünnet Düğünü» başlıklı yazısında (Dünden Hatıralar, 7 Gün Neşriyatı) şöyle anlatıyor:

«İlk mürüvvet; Eğer mektebe başlatmayı da mürüvvetten sayacak olursak, o zaman ikincisi. Fakat ne de olsa, ana-baba erkek evlâtlarının sünnet düğününü hayatın en mühim safhalarından biri addederlerdi.

«Çocuk henüz gelişmiye başlarken sünnet lâfı ortaya atılır:

— Gelecek Ağustosta, inşaallah!

— Erken değil mi kardeş?

— Yoo; Oğlan Hıdrellezde altısını bitirip, yedisine basacak, tam zamanıdır.

«Filhakika, yedi yaş bu iş için normal sayılırdı ve bilmem hangi hikmete mebni sünnet mutlaka tek yaşlarda olurdu. Tıpkı, hamamda başa sürülen sabun gibi!...

«Mevsim yaklaşıp da karar verildimiydi, hazırlıklar görülürdü. Evin kadını, sandıktan kendi işlemeli yatak takımlarını çıkarır, şiltelerin, yastıkların pamukları hallaca verilip atılır, oda takımlarının yüzleri yenilenir, mahdumla birlikte sünnet ettirilecek fukara çocuklar tespit olunur, kaplar kalaylattırılır, ev halkına yeni urbalar yaptırılır, havalar müsait gidiyorsa, daha çok davetli bulundurulabilmek için bağa, yahut ki, bahçeye çadırlar kurulur, zamanın en meşhur hayalcisi, hokkabazı, saz heyeti, aşcısı, sofracıları, çengiler peylenirdi.

— Falan gün, falan Paşanın Çamlıca'daki köşkünde sünnetdüğünü varmış...

Haberi şehrin içinde yayıldı mı, zaten loncanın bütün lübiyatcı esnafı tetikte dururdu. Başına neler geleceğini, ne acılar duyacağını iyice farkedemiyen çocuk, o haftanın en mühim bir şahsiyeti haline gelir, herkesi kendisiyle meşgul görmekle, bütün o hazırlıkların yine kendisi için olduğunu bilmekle duyduğu gururun sarhoşluğu içerisinde dolaşır durur.

«Tıpkısı, kurbanlık koyunlara karşı gösterilen merhametle şefkat arası ihtimamın bazan onu pek fazla şımarttığı da olur, fakat bu şımarıklık hoş görülürdü.

«Sünnet düğünden bir iki gün evvel, başına işlemeli ve nazarlıklı takkesi, sırtına yeni elbisesi giydirilen, göğsüne mavi renkli hamaylı kuşatılan çocuk ev haricindeki büyüklerin ellerini öpmiye götürülür, oradan Eyup Sultan'a, yahut ki, Baba Câfer'e de uğranarak türbedara nefes ettirilir, tesbihten geçirilir, kendisine arzu ettiği oyuncaklar alınırdı.

«Fkseriya bir hiss-i kablelvuku' sünnet sabahı, çocuğunu gözden nihan ediverirdi. Koydunsa bul. Kim bilir hangi tecrübeli arkadaşının boşboğazlığı yüzünden birdenbire içine giren korku ile tavan arasına saklanan, yahut öteki mahalleyi boylayan yaramaz nihayet ele geçer ve mukadderata boyun eğerdi.

«O, hayatının böylece ilk acısını duyadursun, düğün evi harekete gelir, yahudi hokkabaz tef gürültüsü ile karışık tekerlemelerine hız verir, evi, yahut ki, bahçeyi dolduran eşdost, konu komşu, hısım akrabadan mürekkep kadın kalabalığı hep bir

ağızdan: «Maşaallah; Kırkbir kere!... Koltukta güveyliğini de görürüz inşaallah!» temennileriyle ortalığı çınlatır, büyük anne yüksek sesle tekbir alır, anne düşer bayılır, hasılı bir hengâmedir kopardı.

«Derken, birer birer kesilen çocukları bu hay huy arasında getirip yataklarına yatırırlardı. Önlerinde bir geçit resmi başlar.

«Maşaallah! Uğurlu kademli olsun!» temennileri tekrar edilerek çeşit çeşit hediyeler, bazan gösterişle, yorganın üzerine bırakılır, bazan da mahviyetle yastığın altına sıkıştırılırdı. Yükte hafif, bahada ağır bir şeyse, çocuk pansıman değiştirmiye gittiği zaman aşırılmasın diye, ev halkından biri hemencecik müdahale ederek:

— A, neye zahmet ettiniz?

Hitabiyle, getirenin elinden kapar ve taht-ı temine alırdı.

«Gündüz, düğün ekseriya kadın davetliler içindi. Erkekler akşama, rakı ziyafetine ve saz âlemine gelirler, lâkin yer müsait ve geniş ise, ara yere enti püften bir perde gerilerek kadın, erkek birlikte çağırılırdı.

«Hele geceleyin, karagöz oynıyacağı vakit, kadınları erkeklerden ayırdetmenin imkânı yoktu ve karagözcü perde bîrunana cinaslarını tekerledikçe erkekler tarafından yükselen kahkahalara öteyandan, gevrek kadın gülüşleri de karışırdı.

«Erkek evlâtlarının bu ilk mürüvvetlerine hal ve vakti yerinde olan âile reisleri âzamî şa'şaa ile kutlamayı âdeta bir fariza bellemişlerdi. Sünnet düğününü «ailenin şan-u şerefine lâyık ve akran ve emsaline faik» bir surette yapabilmek için neleri var, neleri yoksa rehine koyarlar, evlerini istiğlal edenler bile vardı. Yüksek ve zengin muhitte dostları olanlar da çocuklarının sünnet düğününü, kıymetli hediyeler toplamak için bir vesile sayarlardı.

«Ne de olsa, bu kabil düğünlerin ekseriya yapıldığı son bahar, İstanbul'da sayılı eğlence mevsimi idi. Son baharın tercihan seçilmesindeki sebep de sıcakta, yaraların daha güç ve geç iltiyam bulduğu (iyileştiği) hakkındaki bir kanaattan başka birşey değildi.

«Ağustos ayı girdi miydi, yollarda, sazlarını, pusatlarını, takımlarını koltuklamış lonca esnafına, kirizcilere, hokkabazlara, hayalcilere, çengilere, düğün aşcılarına rastlardınız. Hepsi de hergün birer sünnet merasimine taşınırlardı.

«Evlerde de harıl harıl dikişler dikilir, yaşmaklar, feraceler, ütülenir, Kapalıçarşıdaki en muteber tuhafiyecilerden, kuyumculardan, saatcilerden, Fincancılar Yokuşundaki çanakcılardan, Eyüp'teki oyuncakcılardan çeşit çeşit hediyeler satın alınırdı. Bazan hem çapkın, hem de kılıbık olan erkekler bu sünnet mevsimini fırsat sayarak:

— Falanca kalem arkadaşımın sünnet düğününe gidiyoruz....

Diye Beyoğlu'na pirelerini dökmiye giderlerdi. Ve şayet:

— Ben de gideceğim:

Tarzında ayak direyen kadın olursa, ona da:

— Yerleri darmış, sâde erkekleri dâvet etmişler.

Kabilinden bir mâzeretle mukabele edilirdi.

«Bu düğünler umûmiyetle yirmi dört saatten fazla sürmez, lâkin dedikodusu ertesi yıla kadar devam ederdi.

«Bilhassa kadınların birbirlerini tenkit ve tezyifi ki bu, Havva kızlarının ezelden başlayıp ebede kadar sürecek itiyadlarından biridir.!»

SÜNNÎ (سُنّي) [*Kel.*] Hazret-i Muhammed'in yolunda ve mesleğinde gidip dört imamdan birinin mezhebine sâlik olanlar, yahut başka bir tarifle Ehl-is-sünnet velcemaa mezhebinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dört imam şunlardır: İmam Ebu Hanife, İmam Şafii, İmam Malik, İmam Hanbel.

İslâmın çoğunluğunu teşkil eden Sünniler itikat hükümlerinde eskiden üç kısma ayırmışlarken sonradan meydana çıkan yeni üç kısımla mezheplerinin sayısı altıya yükselmiştir. İlk mezhepler Eseriyye, Matüridiyye, Eş'ariyye idi. Sonrakiler de şunlardır: Vahhabiyye, Ahmediyye, Mehdiyye.

1 — Eseriyye: Eseriyye'ye Selefiyye de denilirdi. Selefiyye; sahabe ile tâbiîn mezhebinde bulunanlardır. (Bak: Selefiyye).

2 — Matüridiyye; Ebu Mansur Muhammed Bin Muhammed-ül-Matüridi'yi imam edinenlerdir. Matüridiyye mustakil bir fırka değildir Mütekellimînden ziyade fukahadan bir taifedir. Mavera-ün-nehr fukahası tarikatıdır. Mavera-ün nehr fukahasına Matüridiyye denildiği halde Irakayn ve sair yerler fukahası yine Hanefiyye namını muhafaza etmişlerdir. Nesefîler Matüridiyye'ye intişar etmekle Matüridiyye lakabı şâyi' olmuş, Hanefiyye lakabı unutulmuştur

Matüridiyye Selefiyye ile Eş'ariyye arasındadır. Eş'ariyye'den ziyade Selefiyye'ye yakındır.

3 — Eş'ariyye; Ebül-Hasan Ali Bin İsmail-ül-Eş'ariy'yi (Ölümü: 333 H. 944, 45 M.) imam edenlerdir.

Rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Ölümü: 1945) (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap. s. 110) Eş'arilerin mezheplerini şöyle hülâsa etmiştir:

«1 — Ef'al-i ihtiyariyye Allah ile kaaim değildir Eş'arî bu hususta Selefiyye'den ayrılıyor, Cühemiyye'ye muvafakat ediyor. İbn-i Kelâb ile beraber oluyor.

«2 — Abd için bir kudret-i hadise ve ihtibar vardır. Fakat bu kudret hadisenin makduru icadda hiç bir tesiri yoktur, yalnız makdure iktiranı vardır ki ana «kesp» derler. Abd kâsip, Allah hâlıktır. Kesb; mahall-i kudret ile kaaim olan bir fiildir, halk; mahall-i kudretten hariç olan bir fiildir.

«Kesb-i Eş'arî pek dakik olmakla (هذا ادق من كسب الاشعرى) sözü darb-ı mesel olmuş idi. Çünkü âciz ile kaadir arasında bir fark kalmıyor, her ikisinde de tesir bulunmuyor. Eş'arî kaderde Mu'tezileye okadar muhalefet ediyor ki Cühem Bin Safvan'a, cebre yaklaşıyor. Yalnız kesb ile ondan ayrılıyor. Eş'arî indinde halk mahlukun aynı olduğundan Cenab-ı Hakk'ın fi'li mefulünden ibaret oluyor, bu halde ef'al-i ibad Cenab-ı Hakk'ın fi'li olmuş oluyor. Bu ise cebr-i mahz olmakla Eş'arî düştüğü varta i cebirden nefsini kurtarmak için ibad hakkında mecazen istimal olunan «ef'al-i ibad» için bir kesb ispat ediyor. Kudret hadisenin makdure iktiranından ibadet olan kesb sebebiyle kudret-i kadime-i Süphaniyye fi'li halk ediyor. İşte bu kesb teklife mahal oluyor da bununla teklif sâkıt oluyor. Eş'arî bu bapta cumhur-u ehl-i sünnete muhaliftir.

3 — Ef'al i Baride ayrıca bir hikmet sıfatı yoktur. Hikmet-i İlâhiyye ilm i İlâhye raci'dir.

«4 — Ef'al sebebe merbut değildir.

«Eş'arî bu iki bapta eimme-i hadise ve fukahaya muhalefet, Cühem Bin Safvan'a muvafakat ediyor. Bu iki madde mucebince Eş'arî indinde Cenab-ı Hak bir şeyi esbap ve hikmetten âri olarak işliyor, Esbap ve hikmetin fi'le iktiranı âdet-i İlâhiyye'nin cereyanından nâşi oluyor. Yoksa ortada bir sebep, bir hikmet, bir gaye yoktur. Havadiste kuvanın tesiri yoktur.

«5 — Kelâmullah mâna yı vâhittir. Allah ile kaaimdir. Bu mâna yı vâhit memur un-bihi emr, menhi anhi nehiy, muhbir ün-bihi ihbardır. Bu mâna Arabî ile tâbir olunur ise Kur'an, İbranî tâbir olunur ise Tevrat'tır.

«Eş'arî burada İbn-i Kelâb'a muvafakat ediyor. Yalnız İba-i Kelâp ile aralarında dakik bir fark vardır. Elfaz ve esvat İbn-i Kelâb'a göre mânayı hikâyedir. Eş'ariyye'ye göre mânasının ibaresidir. İşte bu mana gayr-ı mahluktur, Allah ile kaaimdir. Allah'tan munfasıldır. Eş'arî bu mes'elede Selefiyye'ye muhaliftir.

«6 — Hüsn-ü Kubh ancak Şer'i'e sâbit olur.

«Eş'arî burada hem ehl-i hadise, hem fukahaya muhalefet ediyor. Cühem Bin Safvan'a yaklaşıyor. Cühem Bin Safvan indinde imanda marifet kâfidir. Eş'arî indinde tasdikın kabulü için şehadeteyni telâtfuz şarttır. Yahut ikrar ahkâmın şartıdır. Ebu Mansur Matüridi'nin mezhebi de budur.

«8 — «Vecih, yedeyn, istiva, sem ü basar ilâh» Allah'ın sıfatıdır.

«Eş'arî burada selefiyye ile beraberdir. Cühemiyyeden ayrıdır.

«9 — Sıfat-ı İlâhiyye Zat ı Bâri'nin aynı da değildir, gayri de.. Eş'arî burada İbn-i Kelâb'a muvafakat ediyor.

«10 — Allah cisim değildir. Eşyaya da müşabih değildir. Eş'arî burada Mücessime ve Müşebbihe'yi reddediyor.

«11 — Ehl-i Kıble tekfir olunmaz.

«12 — Rü'yet-i Bâri haktır.

«13 — Kelâmullah zâhir ve hakikatı üzere mahmuldür.

«14 — Kitap ve sünnet'e, sahabe ve tâbiîn ve eimme-i hadisten mervi olan rivayete temessük; sıkatın Aleyissalâtü Vasslâm Efendimizden rivayet ettikleri şeye itikat lâzımdır.

«Eş'arî bu dört maddede diger ehl-i sünnet ile beraberdir.

«Eş'arî ve kudema-yi ashabı «Yed ve istiva» gibi sıfat-ı sem'iyyeyî isbat ederler. Fakat müteahhirîn-i Eş'ariyye Cühem den ziyade Eş'arî ve kudema-yi ashab'a yakındır. Çünkü Cühem Bin Safvan gibi sıfât-ı sem'iyyeyi te'vil ederler.

«Malikiyye ile Şafiiyye Eş'ariyy-ül-mezheptir. Mamafih kudema-yi Malikiyye ve Şafiiyye selefiyyedir. Hanabilede Es'ariyye pek azdır.»

Üstad bundan sonra Eş'ariyye ile Matüridiyye arasındaki farkları uzun uzadıya izah etmiştir.

4 — Vahhabiyye mezhebi Necid'de zuhur etmiştir. Benî Temim'den Muhammed Bin Abdülvehhab-ı Necdî'nin (ölümü H. 1206, M. 1791-92) mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İbn-i Teymiye ile İbn-il-Kayyim'in memnu addettikleri bir şeyi Muhammed Bin Abdülvuhhab küfrü mucip fiillerden saymış, muhalefetlerini de şiddetle redderek Asr-ı Saadetten sonra zuhura gelen bid'tleri ref'eylemek daiyesine düşmüştur.

Vehhabiyye mezhebi Hanbeliyye mezhebinin guluvvudur.

5 — Ahmediyye; takriben Hicrî 1292, (1875) senelerinde Hindistan'ın Pencap kıt'asında Mirza Gulâm Ahmet tarafından ortaya atılan mezhebtir. İslâmdaki Nüzul-i İsa itikadı bu mezhebin zuhuruna sebep olmuştur. Yahudilerin hidayeti için kaaim olduğu gibi (Ahmet Kadiyanî) de Müslümanların hidayeti için kaaim olmuştur. Bunlarca İsa Aleyhisselâm vefat etmekle Keşmir'e gömülmüştür. Mirza Gulâm Ahmet Berehim'e adasında İslâmı neşrediyor, gündüzleri telif ile, cedel ile meşgul oluyordu. Yerinden ancak cuma namazı için çıkardı. Kendisinin hayli eseri vardır. Ahmediyye, ölümünden sonra iki kola ayrılmıştır. Oğlu babasının peygamber olduğunu iddia etmişti İkinciler ise ancak bir müçtehid, yani bir mezheb sahibi olduğunu kabul ederler. Nübüvvetini kabul etmiyenler ekserîyyeti teşkil ettikleri gibi aynî zamanda münevverdirler de. Bunların merkezi Lâhur'dur. Lâhur'da büyük bir İslâm Üniversitesi vardır.

6 — Mehdiyye; Âl-i Hasan'dan Muhammed Bin Abdullah tarafından kurulan mezheb taraftarlarına verilen addır. Sonradan bu adla ortaya atılanlar ve bu mezhebin yayılmasına çalışanlar da vardır. İslâmdaki «Zuhur-ı Mehdi» itikadı bu mezhebin meydana çıkmasına sebep olmuştur.

Hind'de zuhur eden Mehdiyye imamet meselesine müdahale etmez. Mirasın taksimi ve saire gibi hususlarda ehl-i sünnetten ayrılmıştır.

Magrib'de zuhur eden Mehdiyye (İsmailiyye) kolundandır.

Magrib'deki «Sunusî» mezhebinin zuhurunda da «Zuhur-ı Mehdi» itikadı âmil olmuştur. Sunusîlerin mezhebi Sünnî ve Malikî'dir.»

SÜPÜRGE SORGUÇ (سپورگه صورغوچ) [*Kıy.*] Başlıklara takılan sorguç nevilerinden birinin adıdır. Süpürge şeklinde olduğu için bu ad verilmişti.

SÜR'ATÇİ NÂZIRI (سرعتچی ناظری) [*Ask.*] «Sür'atçi Ocağı» adıyle 1198 (1783-84) senesinde Yeniçeri topçu ocağından ayrı olarak kurulan teşekkülün başına verilen addır, «Sür'at topu» denilen toplarda vazife görmek üzere kurulan bu teşekkül sonradan Yeniçeri topçu ocağıyle birleştirilmiştir.

SÜR'ATÇİ NEFERATI (سرعتچی نفراتی) [*Ask.*] «Sür'atçiyan ocağı» efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Sür'at topu» denilen toplarda vazife gördükleri için bu ad verilmiştir. Yeniçeri ocağı, topçu ocağından ayrı olarak 1198 (1783-84) sedesinde kurulan ve sonradan Yeniçeri topçu ocağıyle birleştirilen «Sür'atçiyan ocağı» 1241 (1825) senesinde Yeniçeri ocağı ile birlikte lâğvedilmiştir.

SÜR'ATÇİYAN OCAĞI (سرعتچیان اوجاغی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtına dâhil ocaklardan birine verilen addır. Halil Hamit Paşa'nın sadrazamlığı zamanında (1198-1783-84) ihdas olunan bu ocağın vazifesi «Sür'at topu» adı verilen topların mütehassıs ve talimli eller tarafından kullanılmasını temindi. Ocak «Sür'atçi Nazırı» adını taşıyan birinin idaresi altında bulunurdu. Ayrı kışlaları vardı. İlkin 3000 nefer olarak tertip edilmişti. Bozuk olan Topçu ocağının yeni bir unsurla takviyesi maksadıyle vücude getirilen ve faydası görünmeğe başlanan bu teşekkül çok geçmeden bozuldu. Çünkü kışlalarına mürettep olan ekmek ve eti, ocağın diğer zâbitleri gibi, zâbitleri yemeğe, neferleri aç gezdirmeğe başlamışlardı. Fazla olarak topçu ocağının mürettep olan miktarının ancak dörtte biri mevcut olup ötekilerinin istihkakları yemlik olarak zâbitlerinin ellerinde bulunduğu için kârhanede yahut topcu meydanında bir yere top nakli gibi hizmetler, angaryeler sür'atci neferlerine gördürülmiye başlandı Daha sonra ocak, Topçu ocağına bağlandı Sür'atci neferlerinin on beşer, yirmişer akçe yevmiyeleri bulunduğu halde kimse rağbet etmemiye başladı. Hatta kaçanlar bile oldu Ölenlerin ve kaçanların yerlerine çoğu hırsız, bir kısmı da hiç bir yerde iş bulamıyan çingene makulesinden kimseler alınmıya başlandı. Bu gibiler çalacak birşey ele geçirinceye kadar otururlar, kıymetli birşey ele geçirenler savuşup gidiyorlardı. Talim ve terbiyeye de yanaşmıyorlardı. Yeniçerilerin bütün zaaf ve kusurları bunlarda da göründü. 1241 (1825) de ocakla birlikte bunlar da kaldırıldı.

SÜR'AT TOPU (سرعت طوپی) [*Top.*] Eskiden kullanılan toplardan birinin adıdır. Altı kişi tarafından kullanılan ve tekerlekleri öteki topların tekerleklerinden büyük olan bu toplar için 1198 (1783-84) senesinde Yeniçeri ocağı.daki topcu teşkilâtının dışında «Sür'atciyan Ocağı» adıyle 3000 kişilik bir teşekkül vücude getirilmişti. Bu teşekkül sonradan ocağın topcu teşkilâtıyle birleştirildi.

SÜRÇ-İ LİSAN (سورچ لسان) [*Hal.*] Konuşurken istemiyerek yapılan ve karşısındakini yahut toplantıda hazır bulunanları gücendirecek bir şekil alan konuşma; ağızdan kötü bir laf kaçırma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanınmış ilim adamı A. Adnan Adıvar «Sürç-i lisan» başlıklı kıymetli bir yazıda diyor ki: «Bilmem sürç-i lisan yerine bugün ne diyoruz;

bu eski bir tâbirdir. Sürç-i kalem, sürç-i lisan der dururduk. Dil noktasından doğru bir terkip değildi. Çünkü bildiğimize göre türkçe kaymak mânasına gelen sürçmek mastarının aslı olan sürç kelimesiyle arapça kalem ve lisan kelimelerin Farisî kaidesiyle yapılan bu terkip eski telâkkiye göre hataların en büyüğü idi. Fakat ne gariptir ki bu hataların en büyüğü hataları tevil veyahut itizar yoliyle tashih etmek için kullanılan vasıtaların da büyüğü idi. Pek çok fesahat meraklılarımız bu kelimeyi yazarken tereddüt etseler bile söylerken asla tereddüt etmezlerdi. Sürç-i lisan konuşurken ağızdan kaçan hataya, sürç-i kalem de yazarken kalemden kaçan hataya derlerdi. Fransızca ve Almanca lâtince hata masasına gelen Lapsus sözü ile yapılan «Lâpsus lingue» ve «lapsus calami» terkipleri İngilizcede Türkçede olduğu gibi kaymak mânasına olan «Slip» sözü ile yapılan tâbir kullanılıyor. Sürçmek mastarı Türkçemizde pekâla «dilim sürçtü, kalemim sürçtü» diye kullanılmak lâzımgelirse de bu pek o kadar sık geçer bir cümle değildir. Zaten hatayı itiraf etmek olan bu sevimli bir işi ifade etmediği için pek sık kullanılmaz: «kababati gelin etmişler de kimse almamış». En çok kullandığımız «bir sürçen atın başı kesilmez» darbımeselidir. (Bu darbımeseli pek severiz. Hele Msarif işlerinde bir değil beş sürçen talebenin bile mekteplerle alâkasını kesmiyoruz.) Darbımeseldeki sürçmek sözü yerine dilimizde tökezlemek mastarı vardır. Fakat «tökezleyen atın başı kesilmez» demeyiz; galiba evvelki şeklin mevzuu olması bu tercihe sebep olmuştur.

«Sürçmelerden biri de pek sık tesadüf edilen hafıza sürçmesidir. Kalem veya dil sürçmesi bazan insanı müşkül mevkie koymak suretiyle sıkarsa da derhal tashihi kabil olduğu için o kadar ehemmiyeti yoktur. Fakat hafıza sürçmesini tashih etmek ve ettirmek tabii zordur. Çünkü herkes hafızasına güvendiğini söylemese de gene güvenir.

«İmdi bu sürç-i lisan, sürç-i kalem tâbirlerinin büyük faydası da münakaşa ve hatta kavgaların önüne kolaylıkla geçen bir vasıta olmasıdır. Muhatabınızı veyahut okuyucularınızı darıltacak bazı sözler ağızdan veya kalemden kaçınca derhal bunun bir sürç-i lisan veyahut sürç-i kalem olduğunu söylerseniz karşınızdakilerin bu en tabiî hata itirafına karşı bir diyecekleri kalmamak lâzımgelir. Fakat burada dikkat edilecek nokta, sürçmeyi itiraf için vakıt kaybetmemektedir. Çünkü itirafta geç kalınırsa hatanın sürçme neticesi olduğuna güç inanılır. Fevren hemen yapılmayan tashih, hatanın kasten yapıldığını ve fakat sonradan düşünülme neticesinde anlaşılıp düzeldiğini gösterir. Onun için sözünüzün muhatabınız üzerindeki tesirini anlar anlamaz, yazınızı tekrar okuyunca kendiniz yanlışın farkına varır varmaz tashihe koşmak lâzımdır. Tâ ki hatanın kasdî olmayip ağızdan kaçma olduğuna herkes inanabilsin.»

Sayın A. Adnan Adıvar bundan sonra sürç-i lisan ve kaleme dair örnekler vermektedir.

SÜREYYA BURCU (ثریا برجی) [*Ast.*] Sevr burcuna yakın «Mirfak-ı Süreyya» ve «Menazil-i Süreyya» yıldızlarının dahil bulunduğu yedi yıldızdan mürekkep manzumenin adıdır,

Ebr-i nisanî açık türbene çatsam da tavan
Yedi kandilli Süreyyayı uzatsam oradan
Mehmet Âkif

SÜRGÜNE GÖNDERMEK (سورگونه گوندرمك) [*İda.*] Bulunduğu memleketten çıkarıp başka yere göndermek, nefyetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Sürgün etmek» suretinde de kullanılır.

Binler yaşa ey mihr-i mahabbetle doğan gün
Sayende ne zindan, ne eza kaldı, ne sürgün;
Abdülhak Hâmit

SÜRH (سرخ) [*San.*] Bab veya fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olan yazma kitaplar hakkında kullnılır bir tâbirdir. Ateş renginde olanlara «mâdenî sürh» denilir. Sürh; Farsça kırmızı demektir. Bu türlü kitapların sayfalarına da siyah, mavi yahut altın «cedvel» çekilirdi.

Safha-i ruhsarına, la'line cedvel çekmeğe
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildade sürh
Sâbit

SÜRME (سرمه) [*Bah.*] Gemi yapmakta kullanılan kereste nevilerinden birinin adıdır. Sürmeler, Tersane'de «çeşm» adı verilen üstü örtülü göz göz ayrılmış sundurmalarda muhafaza olunurdu. «Gözden sürmeyi çekmek» darb-ı meselinin bununla alâkalı olduğunu kaydeden Muallim M. Cevdet (Muallim M. Cevdet in hayatı, eserleri ve kütüphanesi, s. 149) Balıkhane Nazırı Ali Bey'e atfen şu tafsilâtı veriyor: «Tersane içinde, asker nöbetcilerin nezareti altında olan bu gözlerden sürme denilen keresteleri çekip çıkarıp çalmaktaki müşkilâtı hatırlatarak el çabukluğunu ifade etmek üzere dilimizde bir adamın hırsızlıktaki maharetinden bahsedilirken (gözden sürmeyi çeker) denildiğini ve bu tarihî malûmata vakıf olmıyanlar bu tâbiri insanın gözüne çekilen, yahut

kirpiklerine sürülen sürmeyi yine insanın gözü bakarken çekmek ve almak ne kadar mâhirâne bi hareket ise bahsolunan hırsızlığınki de öyle mâhirane olduğu tarzında bir mâna verdiklerini de söyler ki doğru bir mütalâadır.»

SÜRME ALTIN (سورمه آلتون) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Bir kat olarak sürülen altın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalınkat olduğu için o kadar makbul değildi. Kat kat sürülen altına «sıvama altın» denir.

SÜRMEDAN (سرمه‌دان) [*San.*] İçine sürme konulan kabın adıdır. Ağaçtan, kemikten yapılanları olduğu gibi gümüş ve altından olanları, yahut altın işlemelileri de olurdu. Ekseriya bunun kapağına merbut uzunca bir mil olurdu ki sürme bununla çekilirdi.

Çekmeğe mil-i şihap ile felekler çeşmine
Dûd u kühlü ruşenadır dûdgâh-ı sürmedan
Nef'i

SÜRSAT (سورصات) [*Mal*] Tanzimattan evvel harp zamanlarında halktan tekâlif-i harbiyye suretinde alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alınan maddeler hayvan, buğday, arpa, mısır, yulaf gibi şeylerdi. Ordugâha civar olan yerler bir takım mıntakalara ayrılır, alınacak şeyleri tedarik etmek için her mıntakaya birer memur gönderilirdi. Sürsat'ın fena olan tarafı çok kere alınan şeylerin parasının hemen verilmemesi idi. Bedelin bir kısmı nakden ödenir, üst tarafı için senet verirdi. Bu senedin muhteviyatı uzun gecikmelerle ödenirdi. Hiç ödenmediği zamanlar da olurdu.

«Başvekâlet Arşivin» de mevcut bir vesikada (Maliye, fiş numarası 2799, tarihi 1125) «Karlı ili sancağında vâki kazaların kadılarına ve liva-i mezkûrun cizyedarı Halil zide kadruhu'ya hüküm ki yüzyirmibeş senesi liva i merkumun üçbin sekizyüz kuruş sürsat bedeli malı olup cem' ve tahsili» denildiğine bakılırsa bir bedel mukabilinde alınan zahireden başka bazı yerlerde bu namla avarız-i divaniyyenin de tahsil olunduğu anlaşılmaktadır.

Tanzimattan sonra diğer bir çok vergi ve resimler meyanında bu da kaldırılmıştır.

SÜRSAT BEDELİYYESİ (سورصات بدليه‌سی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel harp zamanlarında halktan «sürsat» adıyle ve tekâlif-i harbiyye suretiyle alınan zahirenin bedeli hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zahire yerine para alındığı da olmuştur.

SÜRSAT MEMURU (سورصات مأموری) [*Mal.*] Tanzimattan evvel harp zamanlarından halktan «sürsat» adıyle alınan tekâlif-i harbiyyenin alınması işinde çalıştırılan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sürsat namıyle alınan şeyler buğday, arpa diğer zahire ve hayvandı. Bu adla para alındığı da olurdu. Ordugâha civar olan yerler bir takım mıntakalara ayrılır, alınacak şeyleri tedarik etmek için her mıntakaya birer memur gönderilirdi.

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

SÜRSAT ZAHİRESİ (سورصات ذخیره‌سی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel harp zamanlarında tekâlif-i harbiyye suretiyle alınan buğday, arpa gibi hububat ve saire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ordugâha civar olan yerler bir takım mıntakalara ayrılır, alınacak şeyleri tedarik etmek üzere her mıntakaya birer memur tâyin olunurdu. Alınan mahsulün bedeli ilk zamanlarda hemen verilirken para sıkıntısı çekilen devirlerde bir kısmı nakden ödenir, üst tarafı için senet verilirdi. Bu senetlerin bedeli uzun gecikmelerle ödendiği gibi hiç ödenmediği zamanlar da olurdu. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

SÜRÜ (سوری) [*Ask.*] Devşirme suretiyle alınan Hıristiyan çocuklarının yüzer, yüzellişer, ikiyüzer veya daha ziyade kişilik kafileler halinde sevk edilmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sürü adı verilen bu kafileler sürücülerle muhafızların nezareti altında hükûmet merkezine sevkedilirlerdi. Sırtlarına kızıl aba, başlarına sivri yeşil külâh giydirilerek sevk olunan devşirmelerin kaçmamaları ve değiştirilmemeleri için de sıkı tedbirler alınırdı.

SÜRÜCÜ (سوریجی) [*Ask.*] Devşirme suretiyle alınan Hıristiyan çocuklarını kafile halinde hükûmet merkezine getirmiye memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sürü adı verilen ve yüzer, yüzellişer, ikiyüzer ve daha ziyade kişilik olan bu kafilelerde sürücülerden başka muhafızlar da vardı.

SÜRÜ GELMEK (سوری گلمك) [*Ask.*] Devşirme suretiyle toplanan Hıristiyan çocuklarının kafile halinde İstanbul'a getirilmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Devşirme kafilelerine sürü denildiği için onların gelişlerine de sürü gelmek denilmiştir.

SÜT KEBABI (سوت کبابی) [*San.*] Eski yemeklerden birinin adıdır. Or. Pr. Dr. A. Süheyl Ünver tarafından neşrolunan «Tarihte 50 Türk Yemeği, İstanbul Akgün matbaâsı, 1948, s. 23» etin sütle pişirilmesi münasebetiyle bu adı alan kebabın yapılışı şöyle târif edilmektedir:

«Kuzu yahut koyun etinden kâfi miktarda doğrayıp, tuz - biber koyup bir iki saat dur-

duktan sonra tencereye koyup üzeri örtülünce halis süt koyup tamam köpüğü gelip alınca gereği gibi kaynadıktan sonra tencereyi indirip etleri çıkarıp soğudalar. Sonra etleri kaidesi veçhile şişlere geçirip mutedil kor üstünde çevirmiye başladıktan sonra tekrar halis süt tedarik edip ateş kenarında sıcak durup tavuk yeleği (tüyü) ile vakit vakit ondan tıla ederler (süreler) ve damlası ziyade oldukça az halis un seperler. Bu veçhile tamam kızarıp piştikte hemen sıcak sıcak tabağa koyup soğutmaksızın üzerine darçın ekip tenavül buyuralar (yiyeler).»

SÜTLÜ KADAYIF (قطائف سوتلي) [*San*] Tatlı nevilerinden birinin adıdır. Or. Pr. A. Süheyl Ünver tarafından «Fatih Devri Yemekleri» adıyle neşrolunan eserde (İstanbul, Kemal Matbaası, 1952, s 23) şu izahat verilmiştir: (Fatih Sultan Mehmet in mutbak defterlerinden hükümdar ve maiyyeti için hatta kaymaklısı da yapılmakta olduğu öğrenilmiş ir. Şaban 878 (1473) kadayıfın muhtelif çeşitleri vardır. Sarayda ve hariçte yapılanlar XVIII. inci asra âit «Taam pişirme» risalesinde sıralanmıştır Türlü türlü pişirilir. Yapılması kolaydır. Arabistanda buna künyefe diyorlar. Kunyefe ve kadayif buradan geliyor. Sütlü olanı azdır. Beyaz kadayıfi Birinci Sultan Mahmut 1730 - 1754 çok seviyor ve Kızlar Ağası Hacı Beşir Ağa da Padişahın çok sevdiği tarzda bunların hazırlanmasına nezaret ediyor ve çok meraklı olduğundan kendisi târif ediyordu. Kitapta kaymakları ve çeşitleri tarif edildiği halde sütlüsünden hiç bahis yoktur. Süt kadayıfi daha ziyade yumuşaktır: Bu kadayıfların yapılması için bakınız: 50 Türk Yemeği Eserine.»

Değerli Profesör şu haşiyeyi de ilâve etmiştir. «Acaba dişlerinin çoğunu en olgun yaşlarında kaybettiği kanaatinde olduğumuz Fatih'in kolayca yiyebilmesi için mi süt katılıyordu, bir şey denemez.»

SÜTRE (سترة) [*Fık.*] Oda ve çayır gibi açık bir yerde namaz kılınırken önünden insan ve hayvan geçmesi münasebetiyle namazının bozulmaması için dikilen mania hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yarım arşına yakın (kırk santim kadar) bir deynek veyahut o boydan eksik olmamak üzere mania vazifesi görebilecek harhangi birşey dikilir. Harp zamanlarında kılıç bu vazifeyi görürdü Mevlâna'nın sikkesini bu makamda diktiği Mevlevîler arasında söylenir. Sütre; Arapça perde, örtü demektir. Kanun-u Osmanî'de üste giyilen setrenin bundan geldiği yazılıdır.

Ş

ŞABAN (شعبان) [*Tak.*] Arabî aylarından sekizinci ayın adıdır. Arabî ayları aya göre hesaplanıp adlandırıldıkları için «Kamerî» de denilen Arabî ayların ilki Muharrem, sonuncusu da Zilhiccedir. Araplar arasında eski adı «Âzil» di.

«Kamus» da izahı şöyledir:

«Bir mâruf ayın ismidir ki Recep ile Ramamazan beynindedir. Arap bu ayda su talebi, yahut nehb-ü-garet (soygunculuk ve yağmacılık) için müteşa'ib ve müteferrik (dağılma, ayrılma) olmalarıyle Şâban tesmiye eylediler.»

Araplar Şâban'a (Şehr-ullah-ı muazzem) dedikleri gibi (Şehr-ül-kerame) ve (Şehr-ül kasir) de derler. Böyle demelerinin sebebi bu ayda bostanlara çıkıp beraberlerinde götürdükleri yemek ve öteberi şeyler pişinciye kadar gezüp eğlenmeyi âdet edindiklerindendir. Medine'liler onbeşinci gecesine (Leyle-tül-Helva) «Helva gecesi» derler. O gece evlerinde hallerine göre tatlılar pişirip yerler ve yedirirler. Bizde de eskiden hemen her kandil gecesi bir leyle-tülhelva idi. Fakir, zengin böyle gecelerde helva pişirmek, akrabaya, konuya komşuya dağıtmak âdetti.

Şaban ayı, Muharrem, Recep, Ramazan, Şevval ve Zilhicec aylarında olduğu gibi bazı mübarek geceler bulunduğu için müslümanlar arasında, geri kalan yedi aydan faziletli sayılır. Bu faziletlerin birincisi «Şuhur-ı Selâse» denilen «Üç Aylar» ın İkincisi olmasıdır. Üç Ayların birincisi Recep, Üçüncüsü de Ramazan' dır. Müslümanlar bu aylarda ötekilerden fazla ibadet ve taatta bulunurlar. Faziletlerin ikincisi «Leyle-i Berat» (Berat Gecesi) denilen mübarek gecenin bu ayın onbesinci gecesi olmasıdır. Berat gecesinin mübarek oluşu o gece meleklerin inmesi, duaların kabulü, kazayanın faslı, nîmetlerin, dualarn geri çevrilmediği beş geceden biri olması o geceye ve bu aya ayrı bir kıymet verdirmiştir. Diğer dört gece şunlardır: Cuma, gecesi, Receb'in ilk gecesi. Ramazan Bayramının gecesi, Kurban Bayramının gecesi. Bir hadis-i şerifte beş geceyi ihya edenin saadete nail olacağı da belirtilmiştir.

«Fezail-i şuhur» adlı eserde (müellifi Eyüp Bin Abdullah, Mısır'da Bulak Matbaası, 1300, s. 19) Şaban'ın fazileti hakkında şunlar yazılıdır.

«Şaban'da oruç tutun. Ramazan için kendinizi alıştırın. Herkim Şaban'da üç gün oruç tutsa ve iftar vaktinde üç kerre selâvat getirse günahı affolur. Şaban'ın onbeşine raslayan Berat gecesinde dua müstecaptır (Kabul olunur). Rahmet kapıları açılır. Bu geceyi kıyamla (namazla) ve gününü sıyamla (Oruçla) ihya edin ve çok istiğfar edin tâ ki mağfirete nail olasınız. Zira o gece Hak Taala gün batandan fecre (sabaha) kadar ibadına rahmet nazariyle tecelli buyurur.»

Şaban; aynı zamanda bazı mühim İslâmî hadiselerin vuku bulduğu aydır. Hicretin ikinci yılına rastlıyan Şaban'ın ortalrında nâzil olan âyetle kıble Mescid-i Aksa'dan (Kudüs'ten) Mescid-i Haram'a (Kâbeye) çevrilmiş, başka bir âyetle de Ramazan Orucu farz kılınmıştır.

« Sürre » nin bu ayda yola çıkarılması ve bunun için alay yapılması da Şaban ayı için bir fazilet teşkil ederdi.

İkinci Abnulhamit'in doğumu Şanban'ın onyedisine rastladığı için onun saltanatı zamanında cülûsu olan Ağustos'un ondokuzu günü gibi bu gece de tes'it edilirdi.

Şaban ayı vesikalarda (Ş - ش) rümuziyle gösterilir, 12 Şaban 958 yerine 12 Ş 958 yazılırdı.

§ (Ede.) Şaban, Divan edebiyatında âşık mânasına kullanılırdı.

Sana ben Türkçesi Şabanım ey dost
Lâ

ŞABANİYYE-İ HALVETİYYE (شعبانیه خلوتیه) [*Sof*] Halvetiyye tarikatı aslî şubelerinden birinin adıdır. Kurucususu Şaban-ı Veli'ye nisbetle bu adı almıştır. Şan ve irfanı hakkında:

Sarıl gel, damen-i ihsanına sen Şeyh Şâban'ın
Harabiden geçüp ma'mur-u âbâd olmak istersen

gibi sözler söylenmiş, büyüklüğü irfan âleminde de tebcil edilmiş olan Şabann-ı Veli Kasta-

monu'ya bağlı kaza merkezi Taşköprü kasabasında doğmuştur.

Kendisinin kurduğu şubenin kolları bulunduğu için «Hazet-i Pîr» unvaniyle anılan Şeyh Şaban-ı Veli memleketinde, bir müddet de Kastamonu'da okuduktan sonra İstanbul'a gelmiş, medrese tahsilini tamamlamıya koyulmuştur. O sırada cezbeye tutularak höcreye kapandı. Kimse ile görüşmez oldu. Nihayet memleketine dönmek için mânevî bir emir telâkki ettii. Bolu'ya varınca orada halkı irşat ile uğraşan Halvetiyye tarikatının Cemaliyye Şubesi halifelerinden (Hayreddin-i Tokadî) ye giderek halini bildirdi. Ondan el aldı. Zikr, mücahede, fikir ve murakabe ile odara oniki sene haldı. Sihhatinin iyileştiğini, mâneviyatının yükseldiğini gören Şeyhi kendisini irşada memur etti. (Kastamonu) ya gitmesine izin verdi. Hüsam Halife mescidinde bir müddet oturdu. Mücahede ve murakabe ile iştigal eyledi. Lisanı zikirle, kalbi fikirle meşguldü. Mânevî fakır gibi sûrî fakır da kendisinde galipti. Nihayet (Yahya-yı Şirvanî) hulefasından Hisar arkasındaki Halvetiyye Şeyhlerinden Seyyid Sünnetî Efendi'nin yaptırdığı dergâha giderek orada erbain çıkardı. ¡Tekken'n Şeyhliği münhal olunca o vazifeyi üzerine aldı. Burada tarikatını neşrederek bir çok urefa ve hulefa yetiştirmiştir. Ölümü: Hicrî 976, Milâdî 1568 - 1569 da, Mezarı da o dergâhtadır.

Tarikatı silsilesi şöyledir: Şeyh Hayrettin-i Tokadî, Çelebi Halife Mehmet Celâleddin, Pîr Mehmet Erzincanî, Seyyid Yahya-yı Şirvânî Bu silsileye göre Nakşibendiyye ve Halvetiyye tarikatlarını cemetmişti.

Tarikatı halifelerinin büyükleri ve hassaten (Mustafa-ul-Bekri) vasıtasıyle (Fas)a ve Hicaz'a kadar yayılmıştır.

Halifesinin halifesi Ömer Fuadî tarafından toplanıp yazılan menakıpnâmesi Mehmet Sait Efendi tarafından 1293 (1876) senesinde Kastamonu Matbaasında basılmıştır.

Şubeleri şunlardır: Karabaşiyye, Nasuhiyye, Çerkeşiyye, Bekriyye.

ŞABANÖZÜ (شعبان اوزی) [*Coğ.*] Eskiden Ankara dahilinde bir kaza adı idi.

ŞABRAK (شابراق) [*San.*] Eyerlerin üzerlerine örtülen örtüye verilen addır.

ŞADD-I VAKIF (شد واقف) [*Vak.*] Vakfın umur ve hususunu murakabede bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yaptıkları iş cami ve mesçitlerin açılıp açılmadığını, temizliklerine dikkat edilip edilmediğini araştırmaktan ibaretti. Evkaf Nezareti'nin teşekkülünden sonra «Evkaf Müfettişleri» adını alan bu vazife sahiplerinden murat namaz vakitlerini ilân ile muvazzaf kimseler de olabileceği «Türk Hukuk Lûgati» nde yazılıdır.

ŞADIRVAN (شادروان) [*Mim.*] Etrafında bulunan müteaddit musluklardan ve bir fıskıyeden su akan havuz tarzında kubbeli çeşme adıdır. Şadırvanler cami avlularında halkın abdest alması için yapılırdı.

«Üstü çadır şeklinde bir dam ve yahut bir ahşap kubbe ile örtülü yüksek bir mermer havuz olup içinde bir fıskıyeden veya bir lüleden akan sular toplanarak dış tarafında fırdolayı sıra ile takılmış musluklardan akar» suretinde tarif olunan şadırvan için «Sanat Ansiklopedisi» nde şu izahat da verilmiştir:

«Şadırvanların Türk mimarîsinde mühim bir yeri vardır. Üslûplârı da ait olduğu eiminin mimarî üslûbunda olur. Şadırvanların damları direkler veya sütunlar üzerine tutturulmuş olup ileriye taşkın saçakları olur. Musluların önünde fırdolayı tahtadan sabit oturacak sıralar ve ayak koyacak taşlar vardır. Musluktan akan suyun sıçramaması için derince olarak yapılmış yalakları olur. bazı şadırvanlarda kuşların suyu kirletmemesi için hazne denilen yüksek havuzun üstü tel kafesle örtülmüştür. Şadırvanlar umumiyyetle yuvarlak veya çok köşeli olduğu gibi dördül veya müstatil olanları da vardır. Her ufak caminin bile behemehal bir şadırvanı bulunur.»

ŞADİLER (شادیلر) [*Ask.*] Acemi ocağı efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Torba oğlanları» da denilirdi.

ŞAH (شاه) [*Ida.*] Hükümdar, padişah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine hafifletilmişi olan şeh de kullanılır. Cem'i şahandır. İran hükümdarlarının resmî unvanıdır. Mahbubtan kinaye olarak ta kullanılırdı.

Zülfünün zencirine kul eyledin şahım beni
Kulluğundan kılmasın âzade Allahım beni!
Avni (Fâtih)

ŞAH (شاه) [*Mus.*] Nefesli sazlardan biri olan ney'in akor itibariyle değişen adlarındandır. Mansurden pest'dir.

ŞAHANE (شاهانه) [*Sar.*] Hükümdara lâyık ve yakışır surette mânasına ge... bir tâbirdir.

ŞAHBEYT (شاه بیت) [*Ede.*] Bir manzumenin en iyi beyti, kasidede methedilen zatın ismi bulunan beyit hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafifletilerek «Şehbeyt» suretinde de kullanılır.

Sözü şehbeyte şerefnam-i divan-ı hüner
Nam-i tuğra-yi menaşir-i kemal
Veysi

ŞAHESER (شاه اثر) [*San.*] Bir müellif veya sanatkârın en güzel ve mükemmel eseri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Şehkâr» da denir.

ŞAH-I KEVNEYN (شاه كونين) [*Sof.*] Hazret-i Muhammed hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir.

Şah-ı kevneyn ü imam-ül-Haremeyn
Nur u bişeyn ü Nebiyy üs-sakaleyn
Hâkanî

ŞAH-I LEVLAK (شاه لولاك) [*Sof.*] Hazret-i Muhammed hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir.

Şah ı levlâk gibi hisn-ı hasinim var iken
Ne bu suziş, bu güdaziş ne bu ah ü feryat
Nâbi

ŞAH-I MERDAN (شاه مردان) [*Sof.*] Hazret-i Ali hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeh-i merdan suretinde de kullanılır.

Yüz meşakkat çekse kâm-ı dil tapar encam-ı kâr
Her kimin mevlâsı âlemde Şeh-i merdan olur
Fuzulî

ŞAH-I RİSALET (شاه رسالت) [*Sof.*] Hazret-i Muhammed hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Peygamberliğin şahı demektir.

ŞAH-I VELÂYET (شاه ولايت) [*Sof.*] Hazret-i Ali hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ŞAH-I ZÜLFİKAR (شاه ذوالفقار) Hazret i Al hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir.

Bunda bağlanmış gaza şemşirini sultan-ı Rum
Bunda salmış saye-i ikbal şah-ı zülfikar
Fuzulî

ŞAHÎ (شاهی) [*Mes.*] Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim'in bastırdığı altın para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu adın verilmesi «Şah» kelimesinin yazılı bulunmasından dolayıdır. Kanunî Sultan Süleyman'la İkinci Selim'in ve Üçüncü Murad'ın altınlarında da «Şah» tâbiri vardı. Hicrî bin tarihlerine (Milâdî XVI asır) yakın zamanlara kadar akçelere mahsus olmak üzere de «Şahî» tâbiri kullanılırdı. İran Şahları'nın paraları olan bu akçeler bir zamanlar yirmi paraya tedavül ededi.

§ [*Top.*] Eskiden kullanılan bir nevi uzun menzilli topun adıdır.

§ [*San.*] Eskiden yapılan bir nevi helvaya verilen addır; Mermer nev'inden ince beze de bu ad verilirdi.

ŞAH-I BENK (شاه بنك) [*Giy.*] Atlas üzerine zerbeft çiçekli kumaşlardan birinin adıdır. Sehrenk gibi sırma tel yerine sarı ipek kullanılarak yapılırdı. Çiçekli veya benekli olurdu. Gümüş telle işlenenleri de vardı. Bunlara «Şah-ı benk-i müzehhep basim» denilirdi.

ŞAHİD (شاهد) [*Sof.*] Lûgat mânası şehadet edici, eden, bir madde hakkında gördüğünü veya işittiğini söyliyen demek olan şahidin tasavvufa ait eserlerde sofiyye ıstılahı olarak izahı şöyledir:

«Şahid, ıstılah-ı mutasavvıfa kelâmında kesret üzere meşhuttur. Falan şahid i ilim, filân şahid-i vecd, filân şahid-i haldir derler. Bu tâbir ile sâlikin kalbinde hazır ve mevcut olarak kalbin m şgul i mülâhazası olduğunu (akliyle düşündüğünü) murad ederler Kalbi istilâ eden ilim ise şahid-i ilim, vecd ise şahid-i vecd denir. Bir kimse bir şahsa alâka-i derun hasıl eylese (gönül bağlasa) işbu alâkadarı olduğu şahs-ı mahbup (sevilen) o kimsenin şahididir.

ŞAHİDE (شاهده) [*San.*] Mezara dikine dikilen ve üzerinde yazı ve çiçek bulunan mermer baş ve ayak taşları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oradaki yazı ile mezarın kime ait olduğunu belirttiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

ŞAHİD İ ZUR (شاهد زور) [*Fık.*] Yalan şahidi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğru şehadet edene «Şahid-i âdil» denir.

Seni ol mahkemeye celbeder ki anda değil
Seza-yı sem'i kabul iddia-yı şahid-i zur
Yenişehirli Avni

ŞAHİNCİ (شاهينجی) [*Sar.*] Padişahların avlandıkları şahinleri üretüp besleyenle kurumun mensublarına verilen addır. Bunlara «Çakırcı» da denilirdi.

ŞAHİNCİ BAŞI (شاهينجی باشی) [*Sar.*] Padişahların şikâr (av) ağalarından şahin besliyenlerin başlarına verilen addır. Tanzimattan evvel hele Dördüncü Murat gibi avcılıkla tanınmış pedişahların zamanlarında şahinci başıdan başka çakirci başı, atmacı başı ve daha başka avcı başılar da vardı.

ŞAHİNCİYAN I HASSA (شاهينجيان خاصه) [*Sar.*] Padişahların avlanmakta kullandıkları şahinleri yetiştirenlerle avlarda kendilerine refakat edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassa şahincileri demektir. Başlarına «Şahinci başı» denilirdi.

ŞAHİNŞAH (شاهنشاه) [*Hal.*] Büyük padişah, şahların şahı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şahinşeh, şehinşah, şehinşeh suretlerinde de kullanılırdı. Mecazen Allah demektir.

Mazaffer ola serdarın aya şahinşeh-i gazi
Ne Tebriz'i koya Şah-ı Kızılbaş'a ne Şirazı
Nef'i

ŞAHNE (شحنه) [*İda.*] Şehrin inzıbat işleriyle alâkalı memurlardan birine verilen addır. (Kamus) daki izahı şöyledir: Şının kesriyle (şihne) şehirlerde subaşı tâbir olunan zâbite (asayiş memuru) denir ki Sultan tarafından mansup olup inzibatının husulüne kâfil olur (inzibatı temin eder). Hâlâ avam lisanında şının fethiyle (şahne) suretinde mütedavildir (kullanılır).

(Lehçe-i Osmanî) de «Devr-i sabıkta şehrin zaptiyye memuru, daruga» suretinde tarif olunmuş, daruga için de «Şehremini, kethüda» izahatı verilmiştir. (Kamus-ı Türkî) de şöyle izah olunmuştur: «Şihne; Ar. (zebanzedi) (şın-ı meftuha iledir) Selefte şehrin zapt ü raptına ve hususiyle gece inzibatın muhafazasına nezaret eden memur, subaşı, zabıta müdürü, ihtisap ağası.»

Şahane; Selçuklarla, İlhanîlerde de kullanılmıştır. «Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal» adlı eserde (sayfa 53) Selçukîlerde bu ad verilen memurun vazifesi için «Hilâfet merkezi olon Bağdat'ta Selçukîlerin şahne adıyle merkezdeki işlere bakan ve aynı zamanda Halifenin vaziyyetini kontrol eden bir vali vardı.» İlhanîlerdeki için de (sayfa 277 haşiyesi) «Şane, Şahne veya Şihne, Moğol ailesinin idare ettiği mıntakada Kaan tarafından o memleketin muamelâtının kontrolü için tâyin edilen memurdur. Bundan başka vali, zabıta müdürü mânalarına da gelir» izahı vardır.

Şahne; meyhanelerin inzibatiyle sıkı bir surette alâkası olduğu için meyhor (içki içen) şairler birçok beytler vüeude getirmişlerdir.

Birkaç beyt:

Ey şahne senindir götürü salb ü siyaset,
Ağyâra aman verme götür bir yere çek as.
Sâbit

Civar-ı şahnede mutrip teraneseno olma
İşitmesün seni şeytan kulağına kurşun
Sâbit

Der-i meyhaneyi şahne kapamak ister imiş
Ayağı denk alarak gizli kapağı attık
Sünbülzade Vehbi

§ [*Mal.*] Âşar devam ettiği müddetçe Anadolu'da muaşşire (mahsulün öşrünü alan memura) «Şahne» denilirdi.

§ [*Hal*] Dikine olmıyarak kulaklara doğru sivriliğine bükülen posbıyığa bu ad varilir ve şu darb-ı mesel de söylenirdi: «Şahne yarağı gibi bıyık».

ŞAHNİŞİN (شاهنشين) [*Mim*] Evin sokak üzerine olan çıkmalarına verilen addır. Şahların oturmalarına lâyık yer demektir. Şahinşin suretinde de kullanılır. Halk arasında şahniş denir.

Göz atardı kafese, pencereye
Şahnişinlerde olan manzareye
Sünbülzade Vehbi

ŞAHTUR (شاهتور) [*Bah.*] İnce donanma gemilerinden birinin adıdır. İskandinavya'dan büyük, cekelve'den küçüktü. Meşhuf denilen teknesi gayet ince tahtadan yapılmış ve üzeri tamamen ziftlenmiş sivri kayıklara da bu ad verilirdi. Bu türlü kayıklar nehirlerde nakliyat işlerinde kullanılırdı.

ŞA'İR EMİNİ (شعير اميني) [*San.*] Saray hayvanlarına lüzumlu olan arpa, ot ve diğer levazımı temin vazifesiyle mükellef bulunan memurun unvanıdır. Şa'ir; Arapça arpa demek olduğu için Şa'îr Emini arpa emini denmektir. Vesikalarda ve tarihlerde bazan «Emin-i cev» suretinde de geçer Hacegân-i divan-i hümayun rütbesinde olan Şa'ir Emin'leri her sene ilk baharda İstabl-ı Âmire atlarının çayıra çıkarıldıkları gün Kâğıthane'deki İmrahor köşkünde Padişahlara ziyafet çekerlerdi. Ondokuzuncu asrın ilk yarısında Zahire Nezareti ile birleştirilmiştir.

ŞAKİKA (شقيقه) [*Fık.*] Ana baba bir kız kardeş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Tıp.*] Yarım baş ağrısı yerinde kullanılır.

ŞAKİRT (شاكرد) [*İda.*] Resmî Dairelerde şimdiki stajiyer yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mektep talebesiyle sanat öğrenmek üzere bir ustanın yanına devam eden çıraklara bu ad verilirdi. Resmî dairelerin en mühimlerinden biri olan Divan-ı Hümayun kalemi de dahil olmak üzere Defterdarlık, Tersane ve diğer kalemlere şakirt adıyle stajiyerler alınır, gösterdikleri kabiliyete göre maaşa geçirirlerdi. Tanzimattan evvel hatta bir bakıma 1908 inkilâbına kadar kalemler aynı zamanda mektep vazifesini görürdü. Şakirt olarak alınan genç, kalemde yazı

meşkiyle işe başlar, sonra kalemin yazılarını yazardı.

Tanzimattan sonra bunun yerine «Mülâzim» denilmiye başlanmıştır.

«Türkiye Maarif Tarihin» de «Mülâzim ve şakirt» tâbirleri için (c. 1, s. 53 haşiyesi) şu izahat vardır.

«Mülâzim ve Şakirt: Her ikisi de hiçbir şey bilmiyerek bir kaleme yazılan ve orada okuma, yazma ve kalem muamelesi öğrenerek sonra aylığa geçen genç memurlara denilir. Mektep talebesine de evvelce şâkirt denilmesine bakılırsa o zamanlarda resmî daireleri tamamen birer memur mektebi sayabiliriz.

«Tanzimattan sonra bu iki tâbirin kullanış şekilleri biraz değişerek şâkirt okumak için mektebe ve mülâzim de aylık almaksızın sırf iş öğrenmek üzere kaleme devam eden çocuklara alem oldu.»

Dili ne mâil-i vadi-i kisb ü kâr edebildik
Ne sâil-ü ne beste-i kibâr edebildik
Büyük sarık ile şakirdimiz bu babe getirdik
Ne bir efendi dedirdik ne kisedar edebildik
Hevayî

§ [*Sar.*] Sarayın harem dairesine yeni alınan Cariyelere de şakirt denilirdi. Kendilerine bu adın verilmesi muhtelif işlere bakan kalfaların yanına iş öğrenmek üzere verilmiş olmalarından dolayı idi.

ŞAKİRDAN-I EHL-İ HİREF (شاگردان اهل حرف) [*Sar.*] Sarayda «Ehl-i hiref» denilen sanatkârların yanında çırak sıfatiyle çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ŞAKLABAN (شاقلبان) [*Hal.*] Şen, şatır, hoppa; aldatıcı, avutucu; güldürücü, soytarı yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nedir mi? Anlatayım: Sizde olmayan irfan
Biraz hayâ edin, öyle ise şaklabanlıktan
Mehmet Âkif

ŞAKLOZ (شقلوز) [*Top.*] Eskiden tüfek adıyle kullanılan top nevilerinden birine verilen addır. (Başvekâlet Arşivin'deki bir vesikanın «Askerî fiş, tarihi 1128, numarası 3380) bunların Rumeli'de, Taşlıca'da yapıldığı anlaşılmaktadır. İlâm olan bu vesika aynen şöydiir:

«Hersek Sancağı'nda vâki Taşlıca kasabası sâkinlerinden ahengeran taifesinden Ali Beşe İbn-i Abdullah ve Simo ve şeriki Yuvan meclis-i hatîr-ı lazım-üt-tevkirde halâ Bosna Ordu Defterdarı mefhar-ül-eşbah elhac Mustafa Efendi Bin Osman mahzarında ikrar ve takrir-i kelâm idüp işbu sene-i mübarekede Bosna serhadinde müçtemi' olan asakir-i islâm ordusunda istimal ve nakli âsân olan yirmi adet şakloz tüfekleri müceddeden yaptırılup ve bahası Ordu Defterdarı yedinden verilmek üzere müteaddit varit olan buyuruldi-i şerifleri mucebince yaptırılup ve orduya götürülmekle beher tane şakloz otuzar vakiyye (okka) timur (demir) min hays-ul-mecmu' altıyüz vakiyye olur kasr ve tenzil olunan kırkar akçadan maada beher vakiyyesine yüz altmış çürük akçeden yalnız doksan altı bin akçe kuruş hisabiyle dört yüz Esedi kurş eder meblağ-ı mezburdan iki yüz elli kuruş biddefeat defterdar-ı mumaileyh tarafından ahz ve kusur kalan yüzelli kuruşluk memhur temessük verilüp akçesi taraf-ı mîriden geldikte eda olunmak üzere defterdar-ı mumaileyh yedimize memhur temessük verüp itiraf ve veçh-i meşruh üzere mubayaa olunduğu vaki-ül-hal olmakla bittalep ketbolundu evasıt-ı Receb-ül-ferd sene seb'a ve işrin ve mie ve elf Mustafa Çelebi Bin Elhac Hasan.

Şuhud-ul-hal: Elhac Yusuf Efendi, Mehmet ağa, Ömer.

Defterdara yazılan emir de aynen şöyledir:

«Bosna Defterdarı Mustafa Efendi bazı iktiza eden mahalle nakli âsân olmakla yirmi tane timur (demir) şakloz tüfekleri araba ve kundaklaklarıyle yaptırıp hazır ve müheyya eyliyesin 20,1127»

Bu vesikalardan her biri otuz vakiyye (Okka) = 38,5 kilo) ağırlığında olduğuna ve araba ile nakledildiklerine göre bunlara tüfek değil top demek daha doğru olur.

ŞAKŞAK (شاقشاق) [*San.*] Hokkabazların çıraklarına, orta oyununda pîşekârın kavukluya vurduğu bir tarafının iki ucu bitişik, öbr tarafının uçları serbest iki parça tahtadan yapılma âletin adıdır. Halkı güldürmek için kullanılan bu âlet vurulunca şak, şak diye ses çıkardığından bu ad verilmiştir.

ŞAKŞAKÇI BAŞI (شاقشاقچی باشی) [*Hal*] Büyük Devlet adamlarının yaptıkları işleri mübalağalı şekilde etrafa yayan, dalkavuk yerinde kullanılır bir târiftir. Hokkabazla pîşekârın kullandığı şakşak adı verilen tahtadan yapılma âletin gördüğü işe benzetilen bu ad verilmiştir.

ŞAL (شال) [*Gig.*] Yün kumaş nevilerinden birinin adıdır. İran ve Hindistan taraflarında yapılanları daha kıymetli idi. Vesikalarda Şal-ı Keşmirî, Şal-ı Kâşânî suretinde geçer. Trablus ve Tosya'da da şal dokunur ve o adlarla anılırdı. Şallar umumiyetle çubuklu olduğu halde Horasan şalı çizgisiz, serpme çiçekli idi.

Şaldan elbise, yorgan, bohça ve daha başka şeyler de yapılırdı.

Omuza ve başa örtülen dört köşe büyücek yün veya ipek kumaşlara da şal denir.

ŞALÂKİ (شالاكى) [*San.*] Şala benzeyen bir nevi yün taklidi kumaş adıdır Elbise, hırka, yorgan yüzü yapılırdı. «Çerkeziyye» ve «Buhurlu» denilen nevileri vardı. Bir nev'ine de Hindistan'ın Lahor şehrine izafetle «Lâhoraki» denirdi.

ŞAL BAĞLAMAK (شال باغلامق) [*Hal.*] Gelinin beline şal kuşak bağlanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski zaman düğünlerinde baba ve amca gibi büyükleri tarafından gelin olduğu gün kızın beline şal bağlandığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

Hacle-i nâsûte girmezden mukaddem Âliyem
Eyledin rihlet diriga halvet-i lâhutuna
Bekliyorken ben sana şal bağlamak hengâmını
Bağladım amma zavallı kardeşim tabutuna.
Tahir Olgun

ŞÂLİ (شالى) [*Giy.*] Tiftikten dokunan ince kumaş adıdır. Bayrak yapmıya mahsus olan kaba ve seyrek dokunmuşlarına Kaba şâli» tâbir olunur. Ankara Şâlisi meşhurdur.

ŞALLAK (شاللاق) [*San.*] Ufak tefek, cici bici mahiyyette şeylerin bir zincir ucuna takılması suretiyle yapılan süs nevilerinden birinin adıdır. Aynı zamanda uğur, nazarlık ve tılsım sayılan şallak saat kordonlarına veya bileziklere asılırdı.

ŞALLAK MALLAK (شاللاق ماللاق) [*Hal.*] Açık saçık, dökük saçık, perişan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kart kıvrak, pşa hazretleri, şallak mallak
Biri durdukça edepsiz, biri gittikçe salak
Mehmet Âkif

ŞALOPE (شالوپه) [*Bah.*] Yelkenli harp gemilerinden birinin adıdır. Yirmi zira boyunda, iki direkli ve sübye denilen iki düz yelkenli, anbarsızdı. Brik'ten küçük, ateşgemisin'den büyüktür. Oniki topla mücehhez olan bu gemide bir reis, iki reis muavini, bir yelkenci, bir kâtip, bir çavuş, bir kılavuz, beş humbaracı, yedi topçu ve kırküç kalyoncu bulunurdu.

ŞALVAR (شالوار) [*Kıy.*] Üst kısmı geniş ve kırmalı, bacakları don gibi ayrı ve bol üstlük don adıdır. Çuha, kazmir gibi kalın, atlas gibi ipekli, şal gibi ince yün kumaşlardan yapılırdı. Kadın ve erkek şalvarları arasında yalnız kumaş itibariyle fark vardı. Erkeklerinkinden paçaları daha dar olanlarına «Potur», geniş olanlarına «Çakşir» denir.

Şalvarların ceplerinin kenarlarıyle paçaları sırma ve ipek işlemeli olanlarına «Kadı şalvarı» adı verilirdi.

İçi canfesli ne renk kestirelim ferrace
Şalvar, entari bir örnek yapalım â'lace
Yürüyüp gezmelidir zevk dediğin dünyaca
Neme lâzım kocaya varma kızım taş başına
Sermet

§ [*Ok.*] Yirmi dört derece itibar edilen okun altı derecesine verilen addır. Yirmi dört derecesinin sıra ile dört derecesine «Boğaz», yedi derecesine «Göbek», altı derecesine «Şalvar», yedi derecesine «Ayak» denir.

ŞALVARBEND (شالوار بند) [*Kıy.*] Şalvar uçkuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şalvarın bele gelen uçkurluğun içinden geçmek suretiyle şalvarın ağzını büzerek bele sarılan uçkurların uçları çok süslü işlemelerle tezyin olunanları vardı. Bu uçlar aşağıya doğru sarkarak aynı zamanda bir süs teşkil ederler.

ŞAMDAN (شمعدان) [*San.*] İçine mum dikilen aydınlatma vasıtasına verilen addır. Şamdan; petrolün icadından evvel aydınlatma vasıtası olarak kullanılan mumun dikilmesi için altın da dahil olmak üzere muhtelif mâdenlerden yapılırdı. Şamdanların bir tek mum dikilip yakılanları olduğu gibi, birkaç mum konmıya mahsus olanları da vardı. Yirmi otuz santimden başlıyarak bir iki metre boyunda olanları, hayvan ve insan resimleriyle süslenenleri de mevcuttu. Cami ve tekkelere vakfedilenlere vâkıfın ismi yazılırdı. İslâm-Türk Müzesi'nde kıymetli şamdanlar vardır.

(Sanat Ansiklopedisin) de, «Üstüne mum dikilip gece ortalığı aydınlatmak için yakılan muhtelif maddelerden yapılmış, muhtelif şekilde ışık vasıtası» suretinde tarif olunan «Şamdan» ın nevileri ile bunlar hakkında şu tafsilât verilmiştir:

«Ayaklı şamdan, el şamdanı, gümüş şamdan, toprak şamdan, pirinç şamdan, duvar şamdanı, kollu şamdan gibi nevileri bulunur. Şamdanların gayet kalın ve iri mumları dikmiye mahsus büyük şekilde olanları da vardır ki bunlar umumiyetle câmi mihraplarının iki tarafına konulduğu için mihrap şamdanı denir. Pirinçten, bakırdan, veya tunçtan yapılan bu nevi şamdanlar ekseriya çok sanatkârâne oyma ve kazma şekillerle tezyin edilir ve bir sanat eşyası mahiyetinde olur.

«Duvar şamdanı, duvarlara asılan kollu ve sâbit şamdan.

«Kulplu şamdan; bir tarafında tutulacak kulplu olan el şamdanı.

«Uzun şamdan; mum dikilen yerinden aşağısı uzun ve kaidesi geniş olan şamdan.

«Yedi kollu şamdan; yahudilerin dua ve merasimde kullandıkları yedi kollu ve yedi mumlu şamdandır ki Süleyman Peygamber tarafından Kudüs Mâbedine konulan şamdan şeklinde kullanılır.»

(Eski Eserler Ansiklopedisi) nde de (Şamdan maddesi) şamdan için şu tafsilât vardır:

«İçine mum dikilip ışığında oturulan şamdanlar bakırdan, pirinçten, gümüşten hatta altından da yapılmıştı Şamdan faslında da Türkler çok zengindir. Tâ Artıklar devirlerinde yapılan ve üzeri oymalarla, yazılarla işlenen büyük cami şamdanları vardır. Gümüş çakma şamdanlardan bin lira edenler bulunduğu gibi camilerde gördüğümüz bir buçuk metre uzunluğunda ve kol kulınlığında mumlar dikilen şamdanlerımız da vardır. Bilhassa Birinci Sultan Ahmed'n camiine bitişik türbesinde gümüşten mamul baştanbaşa âyetlerle, hadislerle tezyin edilmiş iki şamdan ve iki de rahlesi vardır ki bu şamdanlar insanın boyu uzanamıyacak kadar uzun ve büyüktür. Yüzlerce kilo ağırlığındadır. Gerek yapılış tarzı ve gerek işlemesi cidden şaheserdir. Kıymet konulmıyacak kadar mühimdir. Hele Sultan Mecid'in 80 er okkalık altın ve pırlantalarla müzeyyen bir çift şamdanı ise dünyada emsali bulunmıyacak kadar kıymettar bir şaheserdir. Bunlardan başka büyük küçük şamdanlarimizla dolu bulunan camilerimizde fevkalâde itina ile yapılan tombak cıva yaldızli şamdanlardan 10 liradan 100 liraya kadar edenleri vardir. Selâtîn camilerindeki büyük bakır ve pirinç şamdanlar da kıymetlidir. Harb içinde Anadolu'dan toplanan bakırlarımız, işlemelerimiz gibi bunlar da vapurlar dolusu Amerika'ya çekilmiştir. Hâlâ pirinçten mamul uzun cami şamdanları da Avrupa'ya, Amerika'ya çekilmekte ve burada da Şark salonlarında elektrik konularak kullanılmakiadır.»

Şamdanı bir tetkik yazısında (Tanin, 26 şubat 1946) «Müslümanlar camilerde kullandıkları pirinçten, bakırdan veya salonlarda kullanılan gümüş ve altından yapılan ve içine mum dikilerek ziya için istimal edilen bir şeydir» suretinde tarif eden eski eser bilgini Nureddin Rüştü Bingül şu tafsilâtı da veriyor:

«Şamdan; topraktan, billür, fayans, porselen, fildişi, ağaç gibi madenlerden de yapılır. Bunların da antikaları olduğu gibi Himyerî, Gassanî, İran, Mısır, Şam, Artukî, Osmanlı mamulâtı da vardır. Bunların yazılı, resimli, ajurlu olanları bulunur. Bakır ve pirinç üzerine altın kakmalıları, gümüş çakmalıları da olur. Bunlar ayrı desenlerle, oymalarla, yazılarla müzeyyendir. Fevkalâde hurde işlemeler, hendesî usullere uygun şekiller verilmiş, bazılarında hükümdar, namlı zevat isimleri, tarihleri ve âyet ve hadis'le süslenenleri ve bu suretle ziynetleri artırılanları ve zamana uygun beytlerle, kelâm-ı kibarlarla özene bezene bir sanat âbidesi ibda' edilmiştir.»

ŞAMDANCI BAŞI (شمعدانجی باشی) [*Sar.*] Saraylarda şamdanlarla kandillerin yakıp söndürülme ve temizlenme ile vazifeli memurların başına verilen addır. Vesikalarda «Ser şamdanî» suretinde de geçer.

ŞAMDAN HOKKASI (شمعدان حقه‌سی) [*San.*] Şamdanın tepesindeki oyuk kısma takılan mâdenî zarfın adıdır. Müteharrik olup istenildiği zaman çıkarılan ve biriken yağlar temizlendikten sonra tekrar takılan bu zarf parça hokkaya benzediği için bu ad verilmiştir.

ŞAMDANÎ (شمعدانی) [*San.*] Şamdancı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri Ocağında mum dikilmek suretiyle aydınlatma âleti olarak kullanılan şamdan yapanlar olduğu gibi sarayda da aydınlatma işleriyle meşgûl olanlardan bu adı taşıyanlar vardı. Yeniçeri ocağının «Kârhane-i Şamdâni» denilen şamdan imalâthanesinde Hicrî 1175 (Milâdî 1761-62) de 26 işçi çalışırdı.

ŞAMDAN KÜLÂHI (شمعدان کلاهی) [*San.*] Şamdanların mumlarını söndürmiye mahsus mâdenî âletin adıdır. Ucu sivri olan bu âlet külâha benzediği için bu ad verilmiştir. Buna «Mum külâhı» da denir.

ŞAMDAN PULU (شمعدان پولی) [*San.*] Şamdanlara dikilen mumların eriyen yağlarının yere damlamaması için mumların diplerine geçirilen ortası mum kalınlığında delik ve kenarları mum hokkasından taşkınca mâdenî veya cam damlalığına verilen addır.

ŞAMDAN SOFRASI (شمعدان سفره‌سی) [*San.*] Şamdanların konulduğu altlığın adıdır. Meşinden yuvarlak ve süslü olan bu altlık fakir âilelerde ve tekkelerde yemek sofrası makamında kullanıldığı için bu ad verilmiştir.

ŞAM EKMEĞİ (شام اکمکی) [*San.*] Şam'da Fodla şekil ve kıt'asında has buğdaydan yapılan bir nevi ekmek adıdır İstanbul'da bazan küçük Francala kıt'asında kezalik has undan yapılan bir nevi ekmeğe de Şam ekmeği denilirdi.

ŞAM FISTIĞI HOŞABI (شام فیستیق خوشابی) [*San.*] Eskiden yapılan hoşaflardan birinin adıdır. «Tarihte 50 Türk Yemeği» ndeki (s. 31) tarifi şöyledir:

«Evvela Şam Fıstığından kâfi miktarda alup üzerinde olan zarları temizledikten sonra bir miktar gülâb ve su ile mermer havanda gereği gibi dövüp tamam mertebe hal olundukta birer miktar şerbet koyarak beyaz badem şerbeti kıvamına gelinciye kadar karıştırdıktan sonra kâseye koyup üzerine bir miktar soyulmuş fıstık ekilerek tenavül buyurula (yenile). Gayet leziz ve lâtif hoşab olur. Suyuna çiçek suyu, yahut gülab konsa gayet lâtif olur.»

ŞAM HIRKASI (شام خرقه‌سی) [*Kıy*] İçi pamuksuz olarak kalınca bir astar üzerine gayet ince çizgiler hasıl edecek surette iğne ile dikilen bol kollu, yakası açık hırka adıdır. Erkeklerin sıcak havalarda entari üstüne giydikleri bu hırka çoklukla sarı renkli kumaştan yapılırdı.

ŞÂMÎ ÇOMAK (شامی چوماق) [*Ask.*] Tüfeğin icadından evvel harp âleti olarak kullanılan çomağın Şam'da yapılanlarına verilen addır. Demirden yapılan çomağa topuz da denirdi.

ŞAPA OTURMAK (شاپه اوطورمق) [*Hal.*] Ne yapacağını bilmemek, şaşırıp kalmak, muvaffak olamamak, çıkmaza saplanmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Şap Denizin'de gemilerin şapa oturmalarına ima suretiyle meydana gelmiştir.

ŞAPRAK (شاپراق) [*San.*] Eğerin üstüne konulan örtüye verilen addır. Arapcası gâşiye, Türkçesi haşa olan bu örtüye «Çaprak» da denir.

ŞARAPDAR (شرابدار) [*Hal.*] Şarkta hükümdarların ve ekâbirin maiyyettinde içecekleri şarabı muhafaza ve icabında takdim eden (sunan) adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı teşkilâtında şarabdar diye bir unvan ve şarabdarlık adıyla bir memuriyyet yok ise de Hünkâr müteferrika'ları arasında cerrah, hakkâk, mücellit, hanende, meddah, okçu gibi sanatkârlar arasında şarabdar adlı kimseler de bulunmakta idi.

ŞARK-I KARİP (شرق قریب) [*Coğ.*] Küçük Asya, Anadolu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yakın Şark demektir. Vesikalarda geçer.

ŞARKI (شرق) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Türkmenler çalarlardı.

ŞARKIYAT (شرقیات) [*Mus.*] Dört, beş, altı ve daha ziyade mısra'lı şiirlerden terennüm güftesi yapılan ezgilere verilen addır. Şarkı'nın cem'idir. Eski zamanlarda Zincir, Türkî zarb, Berefşan, Sakil, Devr-i kebir, Zarb ı fetih gibi büyük ölçülerde şarkılar yapılmış olduğunu kaydeden doktor Suphi Ezgi (Nazarî, Amelî Türk Musikisi, c. 3, s. 21) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bugün elimizde mevcut şarkılar Sofiyan, Aksak, Türk aksağı, Aksak semaî ilâh gibi ufak ölçülerle ölçülmüştür. Büyük ölçülerin istimalinde onların birinci mertebesinin kullanılmış olduğu pek muhtemeldir. Şarkıların ölçüldüğü usullerde yürük, orta, ağır gibi her nevi hareketler istimal edilmiştir. Her makamdan şarkılar bestelenmiştir. Şarkıların bestelere göre fârik vasıfları şunlardır: (1) Küçük ölçülerle inşa edilmiş olmaları (2) Şarkıda bir kaç kıt'anın mevcudiyyeti ve en azden beyitlerinde bir ara nağme devresiyle iki kıt'ada aynı lâhnın tekrarı. (3) Onların terennümsüz olmaları. (4) Usluplarının hususiyyetleri. Müstesna olarak bazı şarkılara güftevî terennüm katılmış ve onlar mülâzime olarak bestelenmiştir. Usullerin hareketlerine göre şarkıların uslûpları zarif, şakrak yahut temkinli olurlar ve muhtelif tarih bestekârlarına nazaran de uslûplarda farklar vardır. Şarkılarda ekseriya aşk ve garamın bütün halleri tebeliğ edilmiştir. Şarkıların ezgileri bazan temli ve bazan da temsizdirler.»

Değerli doktor kıymetli eserine şarkıların hususi şekilleri ile notalarını da geçirmiştir.

ŞART-I BÂTIL (شرط باطل) [*Vak.*] Vâkıfın fayda ve maslehattan âri ve vakfın gayesine muhalif olan arzusu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütevellinin azl olunamaması, mevkuf akarın şu miktardan fazlaya kiralanamaması gibi şartlar bu kabildendir.

ŞART-I CAİZ (شرط جائز) [*Fık*] Bey'in akdi icabından olan, yahut akdin muktezasını teyit eden veyahut beldenin örf ve âdeti icabından bulunan şartlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü şartlarla yapılan bey' sahih olur.

ŞART-I LÂĞIV (شرط لغو) [*Fık.*] Bey' akdinin muktezasından olmadığı gibi akdin muktezasını teyit dahi etmiyen ve müteârif ve akdî yapan taraflardan birine veya ma'kud-ün-aleyhe faydası bulunmıyan şart hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu şartla bey' sahih, lâkin şart lâğıv olur. Başkasına satmamak şartiyle yapılan satış o kabildendir.

ŞART-I MÜFSİD (شرط مفسد) [*Fık.*] Bey' akdinin muktezasından olmadığı gibi akdin

muktezasını teyid dahi etmiyen ve mütearif ve meşru olmamakla beraber âkitlerden birine faydası bulunan şart yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu şart müfsit ve bu şartla bey' fasittir. Ara sıra binmek üzere bir at satışı bu şarta bir örnek teşkil eder.

ŞART-I SARİH (شرط صريح) [*Vak.*] Yekdiğerine atıf suretiyle kullanılan tâbirleri muttasıl olarak tekit edip onlara vuzuh veren kayıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Çocuğuma ve çocuğumu çucuğuna ve neslime vakfeyledim» diye sayılan meşrut-un-lehleri takiben zikrolunan «Erkek» lâfzı gibi ki bütün sayılanlar için muteber addolunur.

ŞART-I VÂKIF (شرط واقف) [*Vak.*] Vâkıfın vakfı yaparken izhar ettigi arzu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vâkıfın arzusu şariin nassı gibidir.

İşletti şeyh-i bâde harabat imaretin
Hep şart-ı vâkıf üzre pişirüp kotarıyor
Sâbit

ŞAST (شصت) [*Ok.*] Baş parmağın yay çekilen yerine ve takılan yüzüğe verilen addır. Farsça şest'ten bozmadır. Bunun yerine «Zihgir» de denir. «Telhis-i Resail-ür-rimâd» de (sayfa 79) atış vaziyyeti anlatılırken şöyle deniliyor:

«Şast yumruğu hiyn-i küşatta (açışta) cevanib-i selâseye (üç tarafa) meyletmeyip zemine meyillenmiş göstermek yani hiyn-i küşatta filcümle şast yumruğu aşağı bakmak memduhtur. El de bir surette ola ki üstüne su ile dolu fincan vaz'olunsa hiyn-i küşatta dahi düşmeyüp suyu da dökülmeye deyu mubalâğa etmişler. Hattâ eski tîrendazlar (okçular) şast yumruğunu cevanibe meylettirene kabzadaş fincanı düşürürsün, ziyade meylettirirse fincanı düşürdün deyu lâtife ederler imiş.»

Âferin şast-ı hümayununa kim oklarının
Mûmdan olsa yine taşı deler peykânı
Nef'î

ŞATAF (شطف) [*Mim.*] Kereste veya taşların köşeleri mailen kesilerek husule getirilen pahlara verilen addır. Yapılış haline göre ad alır. Şataflı sütun, şataflı silme, şataflı korniş gibi.

ŞATAFAT (شطفات) [*Hal.*] Çok süslü, gösterişli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ŞATH (شطح) [*Sof.*] Sekir halinin galebesiyle uygunsuz sözler söylemek, ehl-i haktan ıztırar ve ıztırab ile sadır olan ve zâhiren tevili kaabil olmıyan sözler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye bunun için (ان الله لا يؤاخذ العشاق بما يصدر منهم) (Allah âşıkları kusurlarından dolayı muahaze etmez) mealinde bir de had's riva yet ederler. Hallac-ı Mansur'un «En-el-Hak», Muhyiddin-i Arabî'nin «Sizin Allah nız benim ayağımın altındadır» demesi o kabildenir.

ŞATHİYYAT (شطحيات) [*Ede.*] Dudaklarda bir tebessüm uyandırmak maksadiyle söylenen manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Dertli) nin buna örnek sayılan bir manzumesi:

Girdab-ı mihnette kapandın kaldın,
Vermedin bir yandan ses kara bahtım;
Anladım gafilsin, uykuya daldın,
Deli poyraz gibi es kara bahtım;

Âlemde bir candan korkulmaz iken,
Pençenden kimseler kurtulmaz iken,
Arslana, kaplana yırtılmaz iken,
Dedirdin tilkiye (pes!) kara bahtım;

(Dertli ye çıkar mı işin ucu,
Şimdi fark eden yok altını, tuncu;
Evvel beğenmezdim mesti, pabucu,
Verdirdin çarığa mesh kara bahtım;

(Seyranî)-nin koşma tarzındaki şu manzumesi de şathiyyatın güzel örneklerindendir:

Mahabbet küpünün olsam şarabı,
Yar beni doldurup içer mi bilmem?
Ma'mur olmak için gönül harabı,
Bir mimar eline geçer mi bimem?

Olur mu âşıkın çile çekmezi?
Olur mu çilenin boyun bükmezi?
Helâl süte katmış haram pekmezi,
Gönül murad etse seçer mi bilmem?

Bülbüle gül yarar, deveye diken;
Ma'şuktur âşıkın boynunu büken;
Tarlasına haram tohumunu eken;
Helâl mahsulü biçer mi bilmem?

Kimi mevtasına kefen biçmiyor,
Kimi helâl rızkın yeyüp içmiyor,
Bu (Seyranî) yavrusundan geçmiyor,
Tanrı (Seyranî) den geçer mi bilmem?

ŞATHİYYAT-I SOFİYANE (شطحيات صوفيانه) [*Ede.*] Bazı meczupların sözlerini taklit suretiyle yazılmış, zâhirde saçma görülen, fakat şerh ve tahlili halinde mânidar olduğu anlaşılan manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu nevi manzumelere Bektaşi şiirlerinde çok tesadüf olunur. Bektaşi şairlerinin pîri sayılan (Kaygusuz Aptal) ın şathiyyatı dindarlar nazarında küfriyyattan sayılır. Meşhur bir

şatıriyyatından alınan aşağıdaki parçalar zâhir ulemasının hoşuna gitmez:

Yücelerden yüce gördüm,
Erbabsın sen Koca Tanrı;
Âlem okur kelâm eyler,
Sen okursun Koca Tanrı;

Âsi kullar yaratmışsın,
Varsın şöyle dursun deyu,
Onları koymuş orada,
Sen çıkmışsın uca Tanrı;

Kıldan köprü yaratmışsın,
Gelsün kullar geçsün deyu,
Hele biz şöyle duralım,
Yiğit isen geç a Tanrı;

ŞÂTIR (شاطر) [*Sar.*] Padişahların bir kısım maiyyeti halkına verilen addır. Şatırlar merasim ve alaylardaki debdebeyi arttırmak maksadıyle «Peyk» ler gibi Padişahların maiyyetinde giderlerdi. Sadrazamla vezirlerin de bu adla maiyyet halkı bulunduğundan onlardan tefrik için saray mensuplarına «Hassa Şâtırları» denilirdi.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda (s. 445 - 446) saray şâtırları için şu tafsilât vardır:

«Şâtırlar da yaya sınıfından olup vazifeleri itibariyle peyklere benzerlerdi Bu teşkilât lüzumsuz görülerek birkaç defa kaldırılıp tekrar ihya olunmuştur. Bunlar da merasim ve alaylarda padişahın rikâbında ve solakların önlerine yürürlerdi. Sadrâzam ve serdarlara yapılan merasimde de bunlar bulunurlardı. Sadrâzam tâyininde bunların alayla saraydan Babıâli'ye gidişlerinde de şâtırlar, solak ve peyklerle beraber bu alaya iştirak ederlerdi.

«Şâtırlar da peykler gibi sür'atle koşardı. Hatta şâtirlar Başçavuş'u bir bahse tutuşarak Edirne sarayı'ndan yaya koşup iki menzil olan Dimetoka kasabasına üç buçuk saatta gidip oranın naibinden bir kâğıt aldıktan sonra ikindi ezanı vaktinde Edirne sarayı'na avdet eylemiş ve gidiş geliş on saat sürmüştü. Padişah Dördüncü Mehmet bu şâtır çavuşuna ihsan vermiştir.

«Şâtır ocağı onyedinci asrın ortalarına doğru kaldırılmış 1077 Muharrem 1666 Temmuz'da ihya olunmuştu. Bu münasebetle Enderun'dan yirmi nefer iç oğlanı şâtırlığa ayrılıp içlerinden biri Şâtır başı diğeri kethüdalığa tâyin edilmişti. Bunlara dibadan elbise, murassa' kemer ile sorguç verilip bellerine de pala takmalarına müsaade edilmiştir. Bu yeni teşkilâtı müteakip Dördüncü Mehmet bu şâtır alayı ile bir Cuma Selâmlığı yaparak camiye gitmiştir. Bu yeni kanun mucebince badema şâtırlığa alınacak efrat, peykler arasından seçilecekti Şâtırların başlarında, peykler gibi altın yaldızlı taslar ve ellerinde teber yani sapı uzun ağzı kavisli balta bulunuyordu.

«İkinci Süleyman hükümdar olunca şâtırlık ile rikâp solaklığını kaldırmıştı. Fakat H. 1118, 1706 M. de Üçüncü Ahmet babasının kanununu ihya edip peyklerin on ikisini bu hizmete ayırmıştır.

«Onaltıncı asır sonlarında şâtırların mevcudu elli yedi olup Dördüncü Mehmet bu ocağı ihya ettiği zaman mevcudunu yirmi nefer olarak tertip etmiş ve oğlu Üçüncü Ahmet ise bunu on iki olarak tesbit eylemişti.

«Hassa şâtırları da denilen bu saray şâtırları «Müşahere haran» denilen aylıklı sınıftan olup maaşlarını aydan aya alırlardı.»

Şâtırlık solaklık ve peyklik gibi Tanzimattan sonra tarihe karışmıştır.

§ [*İda.*] Sadrazamla vezirlerin ve diğer büyük mansıp sahiplerinin silâhlı adamlarına da «Şâtır» denilirdi. Halktan yolsuz hareketleri sebebiyle cezalandırılmaları icabedenlerin tevkif ve götürülmesi de vazifeleri cümlesindendi. Yaptıkları hizmetlere nazaran bunlara bir nevi Zaptiyye yahut yeni tâbirle Jandarma da denilebilir. Şâtılar aynı zamanda ricalin debdebelerini arttırma vasıtası idi. Şehir içinde dolaştıkları sırada mensup oldukları zatın sağ ve solunda yürürlerdi.

Her menâr olda birer şâtır-i zerrine kemer
Sadr-ı âlinin ola tâ ki rikâbında revan
Sâbit

ŞÂTIR BAŞI (شاطر باشی) [*Sar.*] Merasim ve alaylardaki debdebeyi arttırmak maksadıyle Padişahların rikâbıdda giden şâtırların başlarına verilen addır. Şâtır başılık şâtır teşkilâtı gibi birkaç defa kaldırılmış ise de sonradan tekrar ihya edilmiş, en nihayet peyk ve solaklarla beraber Tanzimattan sonra şâtırlığın kaldırılması üzerine tarihe karışmıştır.

ŞATRANÇ (شطرنج) [*Ede.*] Halk şiirleri şekillerinden birine verilen addır. «Henüz birçok mütetebbi'lerin işitmedikleri bu isim «صدرنج» (Sadrenç) kelimesinden, yahut meşhur oyunun oynandığı tahtanın şeklinden alınmış olsa gerektir. Bu şekilde irticalen şiir söylemek suubeti (güçlüğü) mucip olduğu için (Satranç) tan veyahut bentlerinin adedi onaltıyı, ekseriya, tecavüz etmediği için (satranç) tahtasının şek-

linden alınmış olması muhtemeldir. Conklere (شطرنج = satrenç) yazılır» diyen Çankırılı Ahmet Talât Bey (Halk Şiirlerinin şekil ve nev'i s. 68) şu tafsilâtı da veriyor:

« Şatrançlar ekseriya onaltı müsemmat beytli, yahut her beytten bir bend vücude gelen bir şekildir. Müsemmat parçasının hecesi sekizdir. Arûzun (müfteilün-müfteilün) cüzüne tevafuk eder. Şu halde her mısra dört (müfteilün) den mürekkep gibidir. Bunun da âruz şiirleri miyanına idhale çalışacak gayretliler, belki bulunur. Fakat dikkatli takti bunun hece ile yazıldığını, hususî ahenkle okunduğu zaman âruza tevafuk ettiğini meydana çıkarır. Tıpkı destan şeklindedir Vezin ve taganni ile tefrik olunur. Nümunesi pek azdır. (Dertli) nin Âlişan Bey'in himşiresi (Bostan Hanım) için söylediği:

Methine meddah olalım hüsrev-i hûban güzele
Vasfına sözler bulalım, dinleye yaran, güzele

matlaıyla başlıyan şatrancı ile (Emrah) ın:

Sevdi gönül bir püseri san'atı terzi güzeli
Methine bir muhtasarı şerh ederek söylemeli

matla'lı şatrancı meşhurdur.»

Değerli müdekkik eserine (Kemalî) isminde bir şairin sofiyane bir şatrancını da koymuştur.

ŞAYAK (شایاق) [*Gîg.*] Çuhadan daha seyrekçe ve iplikleri verev olarak dokunan dimi nev'inden yün kumaş adıdır. Çuhaya nisbetle kaba olmakla beraber daha sıcak tuttuğu ve ehven blunduğu için iş güç sahipleri tarafından giyim eşyası yapılır.

ŞAYİAN TASARRUF (شایعاً تصرف) [*Huk.*] Bir gayr-i menkulü müteaddit kimsenin müştereken tasarruf etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü tasarruflardaki hisselere «Hisse-i şayia» denilir

ŞAYKA (شایقه) [*Bah.*] Altı düz ve enli büyükçe bir nevi harb gemisinin adıdır. Ruslar bu türlü gemilerle Karadeniz'deki Osmanlı sahillerini tahrip ve yağma ettiklerinden mazarratlarına meydan vermemek için deniz kuvvetleri gönderilmek suretiyle büyük gayretler sarfolunurdu.

« Başvekâlet Arşivi » ndeki bir vesikada (Askerî, sene 1150, numara 7314) Karadeniz'e çıkarılacak donanmadan bahsolunurken « üç kalyon, seksen bir kıt'a firkate, elli şayka» diye yazılmış bulunmaktadır.

ŞAYKA TOPLARI (شایقه طوپلری) [*Top.*] Şayka adı verilen harb gemilerindeki toplara verilen addır. (Başvekâlet Arşivi) ndeki bir vesikaya göre (Askerî, tarihi 18, s 1179, liş numarası 2798) bu toplarla on altı karış boyunda, yirmi iki okkalık (29 kilo) mermer gülle atılırdı. Başlıkları karaağaçtan yapılırdı. Vesikada «kebir şayka» denildiğine bakılırsa bu topların muhtelif büyüklükte olanları bulunduğu da anlaşılıyor.

ŞAZELİYYE (شاذلیه) [*Soy.*] Eb-ül-Hasan Takiyyüddin Ali bin Abdullah-üş Şazelî tarafından kurulmuş olan tarikatın adıdır. Ali bin Eb-ül-Hasan-üş-Şazelî. Hicrî 593 (Milâdî 1196-1197) senesinde Afrika'da Septe civarındaki Gamare nahiyesi köylerinden birinde doğmuştur. «Şeref ve hasebi müsellem, cismanî ve ruhanî iki neseb-i tâhireyi câmi' Muhammedî, Alevî, Hasanî, Fatımî» olduğunu yazan Hoca zade Ahmet Hilmi Efendi (Hadika-tül-Evliya, Pir-i Tarikat Eb-ül-Hasan Aliyy-üş-Şazelî ve Sa'deddin-il-Cebavî, İstanbul, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1318) nesebini şöyle gösteriyor:

« Eb-ül-Hasan Aliyy-iş-Şazelî Bin Abdullah Bin Abdülcebbar, Bin Temim Bin Hürmüz Bin Hâtem Bin Kusey Bin Yusuf Bin Yuşa, Bin Verd Bin Battal Ali Bin Ahmet Bin Muhammed Bin İsa Bin Muhammed Bin-el-Hasan Bin Ali Bin Ebi Talib». İlim tahsiliyle fazl u kemal sahibi olduktan sonra tarikate sülûk etmiştir.

«Silsilesi şöylekir: Şeyh Abd-üs-Selâm bin Müşeyyeş, Abdurrahman Medenî, Takıyyüedin-ül-Fakîr, Nureddin Ali, Taceddin. Şeyh Şemseddin, Ebu İshak İbrahim, Ebu Muhammed Feth-us-Suudî, Sa'd-ül-Kayrevanî, Cabir bin Abdullah Ensari, İmam Hasan Bin Ali. Başka bir tarikla (yolla) nisbeti Ebu Medyen-ül-Mıgribî vasıtasiyle Cüneyd-i Bağdadî'ye dayanır.

«Şeyhinin kim olduğunu soran birine «Evvelce Abd-üs-Selâm bin Müşeyyeş idi. Şimdi ise beşi semavî ve beşi arzî on denizden su alırım» cevabını vermiştir.

Birçok memleketler gezmiş ve asrının tanınmış adamlariyle görüşmüştür. Bir müddet İskenderiyye'de kalmış, sonra Kahire'ye giderek orada İbn-i Atiyye ile beraber Şifa okutmakla beraber tarikatını da neşreylemiştir.

Hacca giderken Hicrî 659 (1260) de ölmüş, Mısır'ın Humeysera mevkiinde İyzab sahrasına gömülmüştür. Hakkında birçok kerametler rivayet edilen Ali-yyüs-Şazeli'nin ölümü için (İbn-i Batuta) nın şunu yazdığını «Hadikatül-Evliya» müellifi kaydediyor:

«İbn-i Batuta der ki Şeyh Yakut-ul-Arşî kendi şeyhi Ebul-Abbas Meresî'den rivayeten

bana nakletti ki: Ebulhasan-uş-Şazeli Hazretleri her sene Hacce giderdi. Son yola çıktığı sene hizmetcisine yanına bir balta, bir çapa almasını emretmesi üzerine ne lüzumu olduğunu sonra hizmetciye Humeysera'da işi anlarsın buyurmuş. Vakta ki oraya varmışlar. Hazret-i Şeyh igtisal edrek iki rekât namaz kılmış ve son secdede ruhunu teslim etmekle orada gömülmüştür.»

Tarikat esasının «İskat-üt-tetbir velcem' alâllah-i Teala» olduğunu kaydeden Hariri Zade Kemal Efendi (تبيان وسائل الحقائق فى بيان سلاسل الطرائق) Fatih Kütüphanesinde yazma nüsha, numara 1876) onaltı şubesi bulunduğunu söylüyor ve isimlerini şöyle yazıyor:

Vefaiyye, Zerukiyye, Bekriyye, Cezuliyye, Raşidiyye, Hanefiyye, Gaziyye, Nasıriyye, Afifiyye, İseviyye, İlmiyye, Mustariyye, Fuadiyye, Şerefiyye, Mürsiyye, Madaviyye

Şubelerinden Dessûkiyye gibi bazıları başlı başına birer tarikat sayıldığı gibi bir kısmı da diğer tarikatlardan dahi inabe almışlardır.

ŞEPÇERAĞ (شب چراغ) [*Mit.*] Eski İran hurafelerinden geceleri çerağ gibi ziya neşrettiği itikat edilen bir nevi' cevher adıdır. Efsanesi şudur: Gav-ı bahr denilen hayvan, otlamak için karaya çıktığı zaman, şebçerağı da beraber getirip otlayacağı yere koyar, onun aydınlığında otlarmış. Divan edebiyatında geçer

Şebçerağ-i din ü devlettir vücudun hıfz içün
Kat kat olmuş ejdehalar heft çarh-ı çemberi
Nef'î

[*Sof.*] Bektaşî tekkelerinde on iki köşeli tas şeklindeki kandile verilen addır. Köşelerin on iki oluşu on iki imama işaretti.

ŞEBDİZ (شبديز) [*Hal.*] Karayağız at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüsrev Perviz'in, öldüğü zaman ağlayıp merasimle gömdürdüğü atın adı idi.

Hüsrev-i kâmran ki lâyıktır
Afitâb olsa na'l-ı şebdizi
Nef'î

ŞEBEKÎ (شبكى) [*San*] Balık ağı ve kafes şeklinde olan tezyinata verilen addır.

ŞEBHANE (شبخانه) [*Vak.*] Fakirlerin parasız olarak geceyi geçirmeleri için hayır sahipleri tarafından yaptırılan binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerde geçer.

ŞEBHUN (شبخون) [*Ask.*] Düşmanı gafil avlamak için gece yapılan hücum, gece baskını ile yapılan çapul yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Reha bulur mu o reh bulsa da Horasane
Biter mi onda o şebhun u bî-hirasane?
Abdülhak Hâmit

ŞEB-İ ARUS (شب عروس) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Hazret-i Mevlana'nın ölüm gününün hatırası olarak yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkindiden sonra Kur'an okunmak ve Ayn-ül-cem' yapılmak suretiyle icra edilen bu merasimin gecesine aynı zamanda «Leyle-tül-Ârus» da denilir. Şeb; Farsça, leyle; Arapça gece demek olduğu için tâbirlerin ikisi de bir mânaya delâlet etmektedir.

Bu gecenin gülbangi şöyle idi:

پیش ترا پیش ترا جان من پیك در حضرت سلطان من

Vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola şerler def'ola leyle-i arus-ı Rabbanî vuslet saray-ı Subhanî hakk-ı akdes-i Hüdavendigâride an bean vesile-i i'tilâ-yı makam ve füyuzat-ı ruhaniyyet-i âliyyeleri cümle peyrevanı hakkında şâmil ve âm ola dem-i Hazret-i Mevlâna Hû diyelim Hû.

ŞEBİH (شبيه) [*San.*] İnsan resmi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sonradan bunun yerine «tasvir» denilmiye başlanmış, yakın vakitlerde o da terkolunarak yerine «portre» tâbiri kaaim olmuştur. Eskiden insan resmi yapmıya «Şebih yazmak» denilirdi.

ŞEB'İH YAZMAK (شبيه يازمق) [*San.*] Resim yapmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden resme «şebih» denildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Şebih; Arapça benziyen demektir.

ŞEB-İ YELDA (شب يلدا) [*Tak.*] Kışın en uzun geceleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efrenci kânunuevvel (aralık) ayının 29 undan kânunusaninin (ocak) 9 una kadar olan geceler kışın en uzun geceleridir.

Şeb-i yeldayı müneccimle muvakkit ne bilir,
Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat?
Lâ

ŞEBKÜLÂH (شب كلاه) [*Kıy.*] Kavuk altına giyilen külâh ve takke adıdır. Gece külâhı demektir.

ŞEC (شج) [*Fık.*] Baş veya yüzün yaralanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeriat hükümlerinde birini öldürmek, uzvunun birini sakatlamak gibi bunun da cezası muayyendi. (Bak: Şecce).

ŞECCE (شجه) [*Fık.*] Başta ve yüzde hasıl olan yara yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yaranın şekline göre ayrı ayrı on ad alırdı. Şeriat

hükümlerinde yara ve berelerin hallerine göre buna sebebiyyet verenlere ceza tâyin olnnurdu.

1 — Mevziha; baş ve yüzde kemik meydana çıkıp gürünecek derecedeki yaraya denir.

II — Hâşime; baş ve yüzdeki kemiklerden birinin kırılması demektir Bu türlü yaraya sebep olana diyet-i kâmile (tam diyet) in öşrü (onda biri) hükmolunurdu.

III — Münekkile; baş ve yüzdeki kemiklerden biri kırılmakla beraber yerinden oynamış olması haline denir. Bu türlü yaraya sebep olana şer'an diyetin öşrüyle öşrünün nısfı yani tam diyetin yüzde on beşi lâzım gelirdi.

IV — Âmme; baş kemiğinin iç tarafında ümm-üd-dimağ denilen yere kadar derinleşen yara demektir. Bu türlü yaraya sebep olana, şer'an tam diyetin üçte biri lâzım gelirdi.

V — Harısa; baş ve yüzde baş ve yüzün kan çıkmıyacak şekilde yalnız derisinin cüz'ice yarılması demektir. Bu türlü yarada hüküm ayıp hasıl olup olmamasına göre değişirdi.

VI. — Damia; baş ve yüzden kan çıkıp gözyaşı gibi biriken ve fakat akmıyan yaradır. Bundaki hüküm ayıp hasıl olup olmamasına göre değişirdi.

VII — Dâmiye; baş ve yüzden kan akan yara demektir. Buna sebep olan hakkında hüküm de ayıp hasil olup olmamasına göre değişirdi.

VIII — Bâdia; başın veya gözün derisi hafifçe kesilip yarılan etinden biraz kan çıktığı halde akmıyan yaradır. Bundaki hüküm de ayıp hasıl olup olmamasına göre değişirdi.

IX — Mutelâhime; baş veya yüzün derisi ile beraber eti de kesilmiş olan yaradır. Bundaki hüküm de ayıp hasıl olup olmamasına göre değişirdi.

X — Simhak; baş ve yüz kemiklerinin üzerinde zar gibi olan ince deriye kadar yırtılıp fakat o deri yırtılmamış bulunan yaradır. Bundaki hüküm de ayıp hasıl olup olmamasına göre değişirdi.

ŞECERE (شجرة) [*Hal.*] Bir şahsın mensup oldugu aileyi veya bir hükümdar ailesinin tâ en uzak ceddinden başlıyarak bütün kolları ve evlâtlarını gösteren cetvel veya ağaç şeklinde şematik resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Silsilename», «Ensab kütüğü» de denir.

§ [*Sof.*] «İnsan-ı Kâmil» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«İnsan-ı kâmil'e denirilir ki ecsam-ı külliyyenin ve anların cisim ve heykellerinin müdebbiridir. Zira insan-ı kâmıl, câmi-ül-hakikadır. Her şeyin dekayikını insan-ı kâmil neşreder. İnsan-ı kâmil bir şecere-i vasatiyyedir ki (لاشرقية = lâ şarkıyye) ve vücubiyyedir ki (لا غربية = lâ garbiyye) belki beyn-el-emreyndir. Aslı arz-ı süflîde sabit ve ref'i semavat-ı a'lâdır. Furuatının ruhaniyyeti sebebiyle ecza-yı cesimesi uruk ve hakayıkıdır. Ahadiyyette neticepezîr olan hakikatı yine ahadiyyete mahsus olan tecelli-i zatîden ibarettir.»

ŞED (شد) [*Sof.*] Arapça sıkı bağlamak, sıkı bağlanmak; seğirtmek demek olan şed; sofiyye ıstılahı olarak boyun atkısı gibi yünden bükülmüş kuşak, esnaf tâbiri olarak da peştemal yerinde kullanılır. Kuşak karnın üstünde düğümlenip uçları sarkıtılırdı. Bir hizmet görüleceği vakit ayaklarına dolanmamak için entari veya cübbenin eteği kaldırılır, kenarlarına, sarkan uçları da koyuna sokulurdu. Şed; dervişlerin beline şeyh, kendisinden sanat öğrenen çıraklara da ustası tarafından bağlanırdı. Şed her iki halde merasimle bağlandığı için bu münasebetle yapılan merasime «Şed bağlamak» denilirdi.

Rifai, Sa'di ve Bedevî tarikatlarında Şed büyük merasimle bağlanırdı.

ŞED BAĞLAMAK (شد بغلامق) [*Sof.*] Tarikat menduplarına şeyhleri tarafından bellerine kuşak bağlama yerinde kullanılır bir tâbirdir. Boyun atkısı gibi yünden yapılan şed merasimle dervişin beline bağlanırdı. Rifaî, Sa'dî ve Bedevî tarikatlarında bu münasebetle büyük merasim yapılırdı.

§ [*San.*] Sanat öğrenen çırağa ustası tarafından izin makamında peştemal kuşatılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şed bağlanan çırağa ustası tarafından hocaların talebelerine, şeyhlerin müridlerine verdikleri silsilenâmeler gibi silsilenâme yerildiğine dair bir kayıt görülememiş ise de usta tarafından çırağa şed bağlama sırasında «Pîr» adı verilen ilk ustaya kimin şed bağladığı ve bu merasimin kimin huzurunda yapıldığı da bilinmek usuldendi. Bununla beraber «Fütüvvetname» lerde aşağı yukarı bütün sanatlerın iptida kimin tarafından icra edilmiş olduğuna ve asr-ı Saadette (Hazret-i Peygamber'in zamanında) ashaptan hangisi tarafından o san'atın yapıldığına dar tafsilât verdir. (Şed) in bağlanmasında, katlanmasın da velhasıl herşeyinde birçok mânalar bulunduğu Fütüvvetname'lerin çırak çıkarma merasimi hakkındaki izahlarından anlaşılmaktadır. Fütüvvetnâme» de (husûsî kütüphanemde yazma nüsha) bunun için göyle garip ve aslı olmıyan tafsilât vardır:

«Cebrail Aleyh-is-selâm cennetten bir kuşak getürdü. Pamuktan ve bir rivayette yünden getürdü. Âdeme (Âdem Aleyh-is-selâm) eyitti ki ya Âdem bu kuşağa şedd-i vefa derler beline kuşadurum. Tâ ki ahde vefa kılasun ve şeytana mütabeat kılmayasun (uymıyasın) ve hemişe anunla adavet kılasun ve dünyaya mahabbet itmiyesun ve Hakk'ın kaza ve kaderine sabır kılasun Tâ Hak Taalâ rızasın hâsıl idesun. Ve ol kuşakla belin bağladı ve tekbir eyledi ve Âdem'in eline verdi ve eyitti ki ya Âdem her kaçan ki gitsen bu tûğ seninle bile olsun ki Allah Taalânın bunda hikmeti vardır ve Âdem'i hilâfet seccadesine geçürdü ve Cennet Irmaklarından bir miktar süt ve bir miktar bal birbirine halt edüp (karıştırup) helva eyledi ve zarfa koyup Âdem'e getürdü ve Hacer-ül-esved üzerine koyup Âdem'e sundu ve o helvadan yedi ve Havva için nasip alıkodu.»

Esnafın merasimle çırak çıkarmaları devam ettiği müddetce şed bağlamak usulü de devam etmiş ve Hicrî onüçüncü (Milâdî on dokuzuncu) asrın ortalarından sonra terkedilerek diğer birçok merasim gibi bu da tarihe karışmıştır.

ŞEDDE (شدّه) [*Sarf*] Eski yazıda bir harfi iki defa okutmak için üzerine konulan işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. İşaret şöyledir:

ŞEFFAF KÂĞIT (شفاف كاغد) [*San.*] Bir tarafından bakılınca öbür tarafındaki ışık görünen ve bir resim üzerine konulunca altındaki resimi görmek kaabil olan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resim kopya etmiye mahsus olanlarına «Saman kâğıdı» denir.

ŞEFİ' (شفيع) [*Huk.*] Şuf'a hakkı olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şuf'a; satılan yeri müşteriye kaça mal olduysa o mikdar bedelle almak hakkına denir.

ŞEFKAT NİŞANI (شفقت نشانی) [*İda.*] Muharebelerle, zelzele, yangın, su baskını gibi hâdiselerde para vermek, fîlî hizmette bulunmak suretiyle memleket ve millete yardımı dokunan kadınlara verilmek üzere ihdas olunan nişanın adıdır.

— Selh-i Ramazan (Ramazanın son günü) 1295 (1878) de çıkan Padişah iradesi ile yapılan bu nişanın birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç rütbesi vardı. Nişan, altından yapılmış olup ortası göbekli ve üzeri güvez minalı beş köşeli bir yıldız şeklinde idi. Yıldızların dış zaviyelerinde (köşelerinde) her biri dokuzar şua'lı (güneş ziyalı) gümüş parçalar bulunup bu şuaların en ortadakinin ucu iki tarafındaki altın yıldızın uçlarının hizasında bulunduğundan nişanın umumî heyeti on köşeli bir güneş şeklini alırdı. İki mücavir gümüş parçanın sivri uçları arasındaki muakkariyyet (çukurluk) bu iki uç ile ortalarında bulunan yıldızın ucundan geçtiği farzolunan yani nişanın kendi asıl kutriyle çizilecek bir daire kavsine müsavidi. Altın yıldızın arka tarafı cilâlı ve cüz'i (az) muakkar olup dılı'larına muvazi olarak kalem ile şikâf çizgisi işlenmişti. Yıldızın beş ucundaki topuzlar tam kürevî olmayıp yıldızların kalınlığı irtifaında bir üstüvane-i kaaîme şeklinde idi. Gümüş parçaların altları cilâlı olup üzerlerinde altından bir defne dalı ve bunların bir tarafında üç yaprak ve dört tomurcuk ve öbür tarafında iki yaprak ve üç tomurcuk vardı. Yapraklar umumiyyetle yeşil minalı olup tomurcuklar birinci ve ikinci rütbelerde yakuttan, üçüncü rütbelerde kırmızı mineli idi. Nişanların göbeğinde altın üstüne madrup (basılmış) birer tuğra bulunup bunun etrafında üzeri yeşil mineli bir altın çenber vardı. Çenberde yeşil mina üzerine altından kabartma harflerle yazılı ve birer ufak mustatil çerçeve ile çevrili üç kelime vardı. Gümüş parçalar birinci ve ikinci rütbelerde murassa' olup üçüncü rütbelerde yalnız fasetalı idi. Birinci rütbe göğse takılmak için arkasında dikine konulmuş uzun mandallı bir altın iğne vardı. İkinci ve üçüncü rütbelerde tuğranın üstüne gelen yıldızın ucuna raslayan bir mafsalla merbut ve yıldızı yukarıya müteveecih olarak güvez mineli altından bir ay-yıldız ve bunun üzerinde yine altından bir kordelâ halkası, arkada da iğne vardı.

Birinci rütbenin beş parçasından her birinde cem'an (2) kırat ağırlığında (7) pırlanta ve her biri birer otuz ikilik (7) tane ufak yakut bulunduğundan bütün nişanda cem'an (10) kırat ağırlığında (115) tane pırlanta ve yine cem'an bir kırat yarım buğday ağırlığında (55) yakut vardı.

Nişanların ortasında altın levha üzerine Sultan Abdülhamit'in «Elgazi» unvanlı tuğrası, altında 1295 tarihi konulmuştu. Tuğra onu çevreliyen çenber içinde birer ufak mustatil şeklinde çerçevelerle yeşil mine üzerine «İnsaniyyet, Muavenet, Hamiyyet» kelimeleri bulunup «Muavenet» kelimesi nişanın yukarı tarafında takılma yerinin altına ve «İnsaniyyet» kelimesi «ا = elif» harfi aşağıdan başlamak üzere sağda «Hamiyyet» kelimesi «ح = ha» yukarıdan başlamak üzere solda olduğu gibi birinci rütbenin şemsesi 290, ikinci rütbenin şemsesi 65, üçüncü rütbenin şemsesi 55 milimetre kutrunda idi.

Birinci rütbe gerdana, ikinci rütbe göğsün ortasına, üçüncü rütbe de göğsün sol tarafına takılırdı.

Nişanın gerek ilk ve gerek tebdilen verilişinde berat da verilirdi.

Ölüm vukuunda, takılma hakları olmamak üzere, yadigâr olarak vereseye bırakılırdı.

ŞEHABÎ ZURNA (شهابی زورنا) [*San.*] Zurna nevilerinden birinin adıdır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde (c. 1, s. 641) zurnaları şöyle sayar: Kaba zurna, Âsafî zurna, Arabî zurna, Acemî zurna, Şehabî zurna. Yine Evliya Çelebi «Magrip zemininde Şeyh Şehab'ın telif ettiği» Şehabî zurnayı çalanların sayısını 40 olarak gösteriyor ve Fas vilâyetinde çalındığını söylüyor.

ŞEHADET GETİRMEK (شهادت گتیرمك) [*Fık.*] Allah'ın birliğine, Hazret-i Muhammed'in peygamberliğine dair olan Kelime-i Şehadet'i söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bora estikçe, dalgalar azdıkça azar...
«Getirin ibreyi» der, bulmanın imkânı mı var?
«İbre yok, Beybaba ne getirsek?» derler;
O da «Öyleyse şehadet getirin» der bu sefer
Mehmet Âkif

ŞEHADETNAME (شهادتنامه) [*İda.*] Bir şahsın, hususi bir müessesenin yahut resmî bir makamın bir vakıayı tasdik ve teyit için tanzim ettiği varaka (kâğıt) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yapılış maksadına göre ad alır: Hüsn-ü hal şehadetnamesi, Menşe' şehadetnamesi, Mektep şehadetnamesi gibi. Mahallelerden bazı hususlar için verilen şehadetnamelere «Mahalle ilm ü haberi» denilirdi.

ŞEHAMETLÛ (شهامتلو) [*İda.*] İran şahları hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda Şehametlû Devletlû suretinde de geçer. Şehamet; Arapça cesaret ve cür'etle beraber şiddetli zekâ, sür'at-i intikal; nüfuz ve kudret sahibi reis demektir.

ŞEHBENDER (شهبندر) [*İda.*] Ticaret Nezareti'nin teşekkülünden evvel ticaret işlerine bakmak ve tüccarlar arasındaki ihtilâfları halletmekle vazifelendirilen memurun unvanıdır. Vesikalarda gene o mânaya gelen «Şahbender» suretinde de geçer.

«Türk Hukuk Lûgati»nde (Ticaret ve Ziraat Nezareti Maddesi) şu tafsilât verilmiştir:

«Bu Nezaretin geçirdiği istihaleler bir hususiyyet arzetmektedir. İkinci Sultan Mahmut devrinde mahallî ticaretin ecnebilerin inhisarına geçmekte olduğu görülmüş ve ticaret iki kısma ayrılarak İslâmlara «Hayriye tüccarı», gayr-i müslimlere «Avrupa tüccarı» denilerek hayriye tüccarlarına bazı imtiyazlar verilmişti. Hayriye tüccarlarının ileri gelenleri arasından bir memur intihap edilerek buna «şehbender» unvanı verilmiş ve bu zat tüccara nezaret ve bunlar arasındaki ticarî ihtilâfları halletmekle mükellef tutulmuştu. 1254 de bir «Meclis-i Ziraat ve Sanayi» teşkil edilmiş, bir kaç gün sonra buna «Meclis-i Umur-ı Nafıa» adı verilmiş ve nihayet 1255 tarihinde «Ticaret Nezareti» ihdas edilerek bu meclis de oraya ilhak olunmuştu.»

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Şehbender-i takrir şeklinde yazdığı bu vazife sahibi için (c. 1, s 554) şöyle diyor:

«Dükkânı yoktur. Balkapanı hanında ikamet eder bir nefer ağadır. Piri serçeşme-i ankadır. Kabri Mısır'ın cenup tarafında İmam Şafii kurbündedir. Cemi' vüzera ve hükema ve suleha ve mollaların polise kâğıtları hizmetinde olup cümle diyarın tüccarı bunun kabza-i tasarrufundadır. Gayet müsâ'im ve mutemet zattır.»

Şehbenderin Hayriye tüccarı nezdinde ehemmiyyet-i mahsusası vardı. Zaten şehbender, Hayriye tüccarları arasından intihap edilirlerdi. Yine o tüccarlar içinden seçilen iki muhtar ile birlikte şehbender Hayriye tüccarının yeniden intihabında ve bunlarla birlikte diğer tüccarların ticarete mütaallik işlerinin görülmesinde salâhiyyet sahibi idi

Şehbender tâbiri sonraları konsolos karşılığı olarak yabancı memleketlerde devletle memleket tebeasının ticarî menfaatlerini korumak vazifeleriyle mükellef tutulan memurlara unvan olarak kullanılırdı. Şehbenderler; baş şehbender, şehbender, şehbender vekili, şehbender memuru olmak üzeke dört sınıftı.

1908 Temmuz İnkılâbından sonra terkedilerek bunun yerine konsolos denilmeğe başlanmıştır.

ŞEHBEYT (شهبیت) [*Ede.*] Bir manzumenin en gözel beyti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Namık Kemal'in:

Ne efsünkâr imişsin âh ey dîdar-ı hürriyyet
Esir-i aşkın olduk, gerçi kurtulduk esâretten

beyti, Hürriyyet kasidesinin şehbeytidir.

Yenişehirli Avni'nin:

Gel ser-i kabrimde dur bir lâhza ey simin beden
Nûrdan bir serv dikmişler kıyas etsin gören

beyti de bir şehbeyttir.

ŞEHİNŞAH (شهنشاه) [*Hal.*] En büyük padişah, padişahların şahı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şahinşah'ın hafifletilmiş şeklidir.

ŞEHİR BEYİ (شهر بكى) [*İda.*] Şehir idaresinin başında bulunan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Zâhida şehr beyi cübbeler etmiş peyda
Eşeginden çulu pek eski meseldir gûya
Sâbit

ŞEHİR KETHÜDASI (شهر كتخداسى) [*İda.*] Şehirlerde malî ve idarî işlerle vazifeli memurlardan birine verilen unvandır. Devletçe yazılan ferman ve hükümlerin bir örneği de valiler ve sancak beyleri gibi kâh âyan ve kâh şehir kethüdası unvanını alan bu memurlara gönderilirdi. Şehir kethüdaları halk ile hükümet arasında vasıtalık hizmetini görürlerdi. Bir zamanlar cemaat usulüyle alınan vergileri servet ve iktidarlara göre halka tevzi ve tahsil ederlerdi. Bu itibarla şehir kethüdaları bu gibi işlerde halkın vekili ve hükümetle halk arasında vasıta idi.

Hicrî onüçüncü (Milâdî ondokuzuncu) asır başlarında kaldırılmış olan «Âyan» lığın yerini alan, Şehir kethüdalığı işlerde karışıklık başgüstermesinden dolayı lâğvedilmiş, «Âyan» lık tekrar ihdas olunmuştur'

«Başvekâlet Arşivin» deki Rumeli ve Anadolu cihetlerinde bulunan kadılarla naiplere gönderilen bir hüküm suretinde (Dahiliye, Evahir-i ra 1205, fiş numarası: 1409) «Memalik-i Osmaniyye Âyanlığının kaldırılarak Şehir kethüdalarının nasbı neticesi olarak mühimmat-ı seferiyyenin ve mesalih-i nasın matlup veçhile rü' yetî kaabil olmadığından Âyanlığın iadesi fakat âyanların azil ve nasbına vâliler ve sair memurlar tarafından müdahale olunmayıp ehalinin intihabiyle olması» emir ve tebliğ olunmuştur. Eski Cuma kadısına yazılan diğer bir hüküm suretine göre de «Başvekâlet Arşivi, Dahillyye, tarihi: s. 1216. Milâdî 1801/802) senesine kadar devam etmiş, o tarihte Şehir kethüdalığı lağvolunarak Âyanlık tekrar ihdas olunmuştur.

«Şehir kethüdalarını garplıların (Pudesta) dedıkleri şehir beyine teşbih edersek hata etmemiş oluruz» diyen ve «Âyanlık veyahut Şehir kethüdalığı onuncu asr-ı hicrîden yani Kanunî Sultan Süleyman devrinden Mahmud-ı Sânî zamanına kadar tedricen terakki ederek devletin başına mühim gaileler açacak derecede mevki ve nüfuz sahibi olmuşlardır» kaydını da ilâve eyliyen Osman Ergin (Mecelle-i Umur-u Belediye, birinci cilt, s. 1657) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bidayette (ilkin) bunların vazifeleri vergi tahsilâtında ahali ile hükümet arasında bir vasıta olmaktan ibaretti. Binaenaleyh mürettebat-ı emiriyye vergilerini ve memleket masarifini tevzi ve tahsil ve defterlerini tertip ve terkim eylemek için vâlilerle hâkimler âyan ve şehir kethüdalarıyle münasebette bulunmıya mecbur idiler. Şehir kethüdaları da bu işleri memleketin ileri gelenleriyle istişare ederek tesviye ederlerdi ki bu takdirce ahalinin vekili ve hâkimlerle ahali arasında vasıta demek olurlar. Şehir kethüdaları mensup oldukları memleketlerin zenginlerinden ve nüfuz ve haysiyet sahiplerinden olmalarıyle sonraları valilere ve mutasarrıflara büyük büyük menfaatler temin ederek mütesellimlik ve voyvodalık etmiye başladılar. Hatta pek ziyade âsar-ı liyakat göstererek servet ve kudret kesbetmiş olanların ekserisinin vefatında hânedanından veya mensubininden bir muktediri onun makamına kaaim olurdu. Bunların sonradan ahaliye pek çok zulüm ve i'tisafı olmuştur.

«Şehir kethüdalarının nüfuzu çoğaldıkça ehaliye zulümleri ve hükümet işlerine müdahaleleri de o nibette artmakta idi. Binaenaleyh hükümet vakit vakit nizamlar neşriyle bunların suret-i intihabını, memuriyyetlerinin tasdikini ve salâhiyyet derecelerini tâyin ve tahdit etmekten hâlî kalmıyordu. İlk nizam Muhsin Zade Mehmet Paşa'nın sadareti hengâmında, ikincisi 1198 (1785/1786), üçüncüsü de 1200 (1785/1786) tarihinde neşrolunmuştur.»

Değerli müdekkik nizamname mahiyyetinde olan Hicrî 1200 tarihli hükmü aynen ve Üçüncü Selim'in evasıt-ı L. 1203 (1789) tarihli fermanı kısmen geçirdikten ve «Memalik-i Osmaniyye'nin Anadolu ve Rumeli kıt'alarında Âyan, eşraf ve Şehir kethüdası namlarını haiz olan mütegallibeye Mısır Kıt'asında Şeyh-ül-Beled denildiğini kaydederek buna dair Vasıf tarihinden (c. 1. s. 212) bir fıkra da naklettikten sonra şu neticeye varıyor:

«Buraya kadar verilen izahat Şehir kethüdasının şehirle, alelhusus ahali ile münasebetli bir memuriyyet olduğunu, hatta Devlet-i Osmaniyye'de ahalinin intihap ve müdahalesiyle tâyin olunan ilk memuriyyet idüğini göstermektedir. Gerçi esas vazifeleri hükümetin ancemaatin (cemaat üzerine) talep ettiği vergileri servet derecelerine ve içtimaî mevkilerine göre ahaliye âdil bir nisbette tevzi' ve tahsil etmekten ibaret idiyse de hükümet bu hakkı Şehir kethüdalarına vermekle daha doğrusu ahali bu hakkı hükümetten istihsal etmekle hürriyyet ve Meşrutiyyete doğru mühim bir

hatve (adım) atılmış demektir. Zaten Meşrutiyyetin mebadisi (başlangıcı) bu gibi Belediye haklarının istihsaliyle başlamış olduğundan Şehir kethüdalarına şimdiki ıstılahata göre birer Belediye Reisi nazarıyle bakılırsa hata edilmiş addolunmaz.»

ŞEHİD (شهيد) [*Fık.*] Allah yolunda yapılan bir muharebe esnasında veya bagiler (âsiler), yahut kutta-ı tarik (yol kesenler) ile çarpışma esnasında ölen Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü ölümle ölen hem dünya, hem de âhiret hükümleri itibariyle şehid sayıldığından kendisine «Şehid-i hakikî» denir. Bir de «Şehid-i hükmî» vardır ki o da gark (suda boğulmak), harik (yangında yanmak), garip (kimsesiz) olarak, yahut zelzele neticesinde bina veya toprak altında kalarak ölen mü'mindir. İlim yolunda ölen de hükmî şehid sayılır.

Bayrağın bir yalan mıdır? tutuyor,
Her karanlıkta bir şehidin eli
Mithat Cemal Kuntay

ŞEHİR NAİBİ (شهر نائبی) [*İda.*] Eyalet ve Sancaklarda bulunan memuriyyetlerden birinin adıdır. Arapça vekil demek olan naib, kadı yerinde de kullanılırdı. Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinin vekilleri oldukları için bu adı alırlardı. Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nde (c. 4, s. 175) Van'daki şehir naibi için şunları yaziyor: «Şehir naibi dahi her divanda Paşa huzurunda mevcut olup bu naip yılda bir kere karyeleri dolaşarak avait (aidat) tahsil eder».

ŞEHKÂR (شهكار) [*Ede*] Fransızca Chef-d'oeuvres karşılığı kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Şaheser» de denilir. Bir şairin, bir muharririn en güzel eseri demektir.

ŞEHLEVEND (شهلوند) [*Bah.*] Levendlerin reisi, güzellerin güzeli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça şehlevend; boylu boslu, serbes tavırlı, güzel genç demektir.

Görür ayine-i sagarda aks-i ruy-i tabanın
Anınçün şehlevendim içse câkeyler giribanın
Hâletî

ŞEHNAME (شهنامه) [*İda.*] Tarihî vak'alara ait eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehnameler manzum olarak yazılırdı. Osmanlılarda tarihî Vak'aların zaptına memur edilenlere «Şehnamehan» unvanı «vak'anüvis» liğe çevrildiği gibi vak'anüvislerin yazdıkları tarihlere de, yazanlar tarafından birer isim verilmiş olmakla beraber umumî surette vak'anüvis tarihleri adı verilmiştir.

ŞEHNAMECİ (شهنامه جی) [*İda.*] Devlet tarafından tarihî hâdiselerin zaptına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife sahiplerinin asıl unvanı «Şehnamehan» dı. «Şehnamehan» unvanı sonradan «Vak'anüvis»e çevrilmiş ve bu tâbir Osmanlı deletinin sonuna kadar kullanılmıştır. Vesikalarda bunun yerine «Şehname nüvis», «Şehnamegûy» de geçer. (Bak: Şehnamehan).

ŞEHNAMEHAN (شهنامه خوان) [*İda.*] Devlet tarafından tarihî hadiselerin zaptına memur edilenlere verilen unvandır. Şehnameciler eserlerini manzum olarak yazarlardı. Vak'anuvis Lütfi Efendi Osmanlı Şehnamehanları için (Lütfi Tarihi, c. 1, s. 4) «Zapt-ı vakayıa memur zevata bin senelerine kadar «Şehnamehan» ıtlak olunup muahharen Vak'anüvis namı verilmiştir. Şehnamehan unvaniyle Devlet-i âliyyede en evvel zapt-ı vakayıa memur olan ve İran'dan hicretle Devlet-i âliyye hizmetine girip 960 (1553) senesinde vefat eden (Fethullah) Efendidir. Kanunî Sultan Süleyman Hazretlerinin gazevatına Türkî ve Farisî manzum tarihleri vardır. Bundan sonra (Lokman) ve (Kâtip Mehmet) ve (Hükmî) Efendi namlarıyle gelen şehnâmehananın eserlerine zaferyab olunamamıştır. Sonrakilere Vak'anüvis tesmiye olunmuştur.» izahatını vermiştir.

Ta likî Zade demekle mâruf Kâtip Mehmet Efendi'nin «Şehname-i Tâlikî Zâde» adıyle Türkçe manzum eseri Abdulhamid-i Evvel kütüphanesinde ve 1774 numara ile yazmalar arasındadır. Eğri Fatihi Üçüncü Sultan Mehmet namına 1015 (1606/1607) senesinde telif olanan bu eser altın ve diğer renklerle yazılmıştır. İlk sayfasında kendisinden evvel şehnameci olan Fethullah ile kendisinden sonraki şehnameci Hasan Hükmî Efendi'nin tercüme-i halleri yazılıdır. Dört tane minyatür vardır. Bunlardan bir tanesi müellifin kendi minyatürüdür. Hicrî onbirinci milâdî onyedinci asra âit olan bu eserde ince ve nefis tezhipler, kıymetli levhalar vardır.

Şan meydanlarında kazanılan zaferlerin şanlı bir destan makamında asırlara naklettirmek istiyen Osmanlı Padişahlarının bu gayeyi temin maksadıyle şehnameciliği ihdas ettiklerini yaza Ahmet Refik Bey (Ölümü: 1937) (Bizde Şehnamecilik, Sait Lokman ve Halefleri, Yeni Mecmua, sayı 9) başlangıcıyle vazifeleri için şunları yazıyor:

«Padişahın evsafını, şan ve zafer günlerini kaydetmek, şehnamecinin vazifesi idi. Şehnâmecinin maiyyetinde kâtipler, musavvirler ve müzehhipler vardı. Bu vazifeyi ilk defa ihdas eden Fatih Sultan Mehmet Han idi. Şehnâme-

ciler eserlerini ilk zamanlarda manzum yazarlardı. Bilâhare Lokmand'dan itibaren manzum ve mensur yazmıya başlamışlardı. Hayatları malûm olan ilk şehnâmeciler: Fethullah, Eflâtun, Lokman, Ta'likî Zade Kâtip Mehmet Efendi ve Hasan Hükmî Efendi idi»

Rahmetli tarihçi bundan sonra şehnamecilerle eserleri hakkında kıymetli malûmat vermektedir.

«Şehnâmehân yerine «şehnâmenüvis» tâbirini kullanan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı da Osmanlı Devrinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı, s. 65) şu tafsilâtı veriyor:

«Şehnâmenüvis denilen Lokman Üçüncü Murat zamanına kadar olan şehnâmeyi nazmedip Üçüncü Mehmet'in zamanına âit vukuattan hiçbir şey yazmamasından dolayı Padişahın canı sıkılmış ve bundan dolayı 1004 Hicrî Senesi başında kendisini bu vazifeden azleylemişti. Mâzul şehnameci Lokman, Üçüncü Mehmet namına olan şehnameyi tamamlamak üzere Ordu'dan İstanbul'a gönderilmiş ise de şehnameci olamamıştı. Urmiyeli Seyyit Lokman Hüseyin'in Hünername isimli nefis eseri Topkapı Sarayı Kütüphanesindedir.

Şehnamehanların dördüncüsü Hükmî Efendi'nin memuriyetine dair olup örneği Resmî Ahmet Efendi tarafından «Reis-ül-küttap» ların tercüme-i hallerine dair olan Sefine-tür-Rüesa) adlı eserine (s. 28 - 30) konulmuş olan «Suret i menşur de» bu vazifeye tâyin olunacak zatın «nazım ve nesirde ve imlâ ve inşada ve hüsn-ü hat ile eda-yı tahrirde şahib-i ehliyyet olması matlup olduğu» tasrih olunduğu gibi maiyyetine kâtipler, musavvir ve müzehhipler tâyini müttehaz usûl iktizasından bulunduğu ve vazifesinin «mürür-u duhur ile hudut ve sugurde ve memalik-i nezdik ü durde (uzak ve yakın memleketlerde) müteceddit olan fütuhat ve gazevat ve mearik (harp meydanları) ve muharebat vesair kazayayı divaniyye ve vekayi-i yevmiyyeyi nazım ve nesir ile tertip ve tedvin ve tezhip ve tezyin edüp rikâb-ı hümayuna isal olduğu yazılıdır. Bundan başka 1020 (1611/1612) senesinde ve Üçüncü Mehmet zamanında verilen bu menşurda «Şehnâmehan» yerine «Şehnamegûy» ve «Şehnameci» denildiği de anlaşılıyor.

ŞEHPER (شهپر) [*San.*] Başa takılan kuş kanadının en uzun tüyleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şahper; Şahbal, Şehbal suretinde kullanılan bu tâbir padişahların kavuklarına da takılırdı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın mecmuasına koyduğu bir gazelindeki (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, a. 14):

Şahbazım âvın almış, başına şehper takar
Hoş yaraşmış başına olmaya ol perden leziz

mısra'ındaki şehper tâbiri için Ali Emirî Efendi şu izahatı vermiştir:

«Şu beyt-i Süleymanî'de başa şehper takmak, avını alan şahbazlara mahsûs olduğu beyan buyrulmasına ve kadim zamandanberi padişahların tâc-i ikballerinde şehper bulunmasına ve niçin şehper takmakta olduklarının sebebi tarihen bilinmemekte olmasına nazaran hümayı ikbal-i saltanatı saydederek (İran esatirine göre gölgesi başına raslayanı ikbale eriştiren huma kuşunu avlayarak) vasıl-ı meram olduklarına alâmet olmak üzere tâlik olunmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu, ta Keykubad zamanlarına kadar pek eski bir âdetti.»

ŞEYH POSTU (شيخ پوستى) [*San.*] Şeyhlerin sema'hanede üzerine oturdukları posta verilen addır. Post; koyun derisinin temizlenmişine denir. Şeyhler misafir kabul ettikleri hesusî dairelerinde de post üzerine otururlardı. Beyaz, siyah koyun derisinden yapılma postlar olduğu gibi yeşil ve kırmızıya boyananları da vardı.

ŞEHRAN (شهران) [*Coğ.*] Şehr-i Zor'un eski adıdır. Bir adı da Harir'di. Sehr-i Zor Musul vilâyetinin üç sancağından birinin merkezi idi.

ŞEHRÂYİN (شهرآيين) [*Hal.*] Her hangi bir hâdisenin hatırlanması için yapılan donanma ve şenlik yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Malûm ve muayyen günlerde veya bir milletin umumuna âit olmak üzere zuhur eden sevinçli bir hâdiseden dolayı yapılan şenliklerdir» suretinde târif eden değerli tarihci Efdalüddin Bey (İslâm-Türk Ansiklopedisi, Âyin maddesi) yapılan şehrâyinler hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«İslâmda ilk şehrâyin Hezret-i Peygamber Efendimizin hicret suretiyle Medine'ye vusullerinde yapılan sürûr ve şadumanlıktır: Ehl-i Yesrip (Medineliler) ol şems-i münir-i risaleti istikbal ederek fevkelâde izhar-ı meserret ve icra-yı şehrâyin ettiler. «Zübdet ül-kısas». İkinci şehrayin dahi sekizinci hicrî senede Mekke fethine azmeden İslâm ordusunun Mekke önünde fetih gününün bir evvelki gecesinde onbin ateş yakarak ertesi günkü zaferi tes'it eylemeleridir. İslâm-Türk devletlerinde daha pek çok şehrâyinler kaydolunmuştur. Meselâ 352 hicrî senesinin Zilhiccesinde Bağdat'da İyd i gadîr-i Hum resmi icra olunarak gece çarşılar açılmış ve memleket kandiller ile donatılmıştır.

«Gadîr-ı Hum Mekke ile Medine arasında bir mahallin ismidir. Şi'a'nın tarihî bir değeri

olmıyan bir telakkisine göre (Bedr) gazasından avdet eden mevkib-i celile-i Risaletpenahî (Peygamber Ordusu) orada konakladığı zaman Hazret-i Ali hakkında taraf-ı zîşeref-i Nebevîden büyük bir iltifat zahir olmuştu. Şi'a'nın büyük bir şubesi olan İmamîler bu hadiseyi tes'it ile bayram günü ittihaz eylemişlerdir. O mevki namına tevsim ettikleri (adlandırdıkları) bu bayramı iyd-i Gadîr-i Hum unvanı verilmiş ve her sene-i devriyesinde şenlikler ihdas eylemişlerdir Halife Muktedir, Sultan Melekşah-ı Selçukî'nin kızı Hatun Kadın ile izdivaç eylediği zaman 480 Hicrî senesinde Bağdat'da misli görülmemiş bir şehriâyin yapılmış ve şehir günlerce baştanbaşa tezyin edilmiş ve donanmıştır.

«Osmanlı Devletinin devamı müddetince de vakit vakit şehrâyinler yapılmıştır. Bu şehrâyinlerin dinî kısmı da Osmanlı Türkleri tarafından kurulmuştur denilebilir. XV. asırda dinî şehrâyinlere dair bir kayd-i tarihî henüz görülmemiştir. Ancak XVI asır sonunda bazı malûmat vardır. Koca Mustafa Paşa Dergâhı Şeyhi olan Hasan Necmeddin Efendi namında bir zat Rebiülevvelin onikinci Mevlid-i Şerif-i Risâletpenahiyi tebcilen dergâhın kapısını donatmak ve minarelerde kandil yakmak usulünü koyup devam eylediği ve Birinci Sultan Ahmet'in bunu görüp müstahsen olarak câmilerde de kandil yakılmasını emreylediği hakkında tarih kitaplarında yazılı malûmat vardır. Bu suretle câmilerde ve minarelerde kandil yakmak âdeti teessüs ve taammüm etmiştir.

«Bu i'tiyat taammüm ederek Mevlid, Regaib, Berat ve Kadir gecelerinde, Ramazan-ı Şerifte, iki bayramda minarelerin kandil ile donatılması, zaviye ve hankahlarda bu gecelerde mutadın fevkinde tenvirat yapılması âdet edinildiği gibi bilâhare mahyacılık dahi ihdas tarihi kat'i surette belli olmamakla beraber Evkaf kayıtlarındaki esasata göre mahya kurmak suretiyle minarelerin tenviri onyedinci asır sonlarından onsakizinci asır ortalarına kadar gayr-i muttarid (bir düziye olmıyarak) ve müteferrik surette yapılırken onsekizinci asır sonlarında tedavül görmiye başlamış ve ilk defa 1138 (1725/1726) senesinde Üçüncü Ahmet tarafından Topkapı Sarayı'nda yapılmış, kütüphane vakfından 9000 akçe tahsisiyle Ayasofya mahyacılığının tesisine dair emr-i şerif sadır olmuştur. Diğer câmilerde de ondokuzuncu asır içinde müteaddit tedavüller kaydedilmiştir 1206 tarihinde Fatih, 1220 de Lâleli, 1245 te Selimiyye, 1263 Nur-u Osmaniyye, 1264 te Süleymaniyye, 1272 de Sultan Selim, 1275 te Sulan Ahmet, 1279 da Bayezit camileri mahyacılıkları tedavül görmüştür. Şu kayıtlara nazaran evvelce mevcut olan bu işin salif-üz zikir tarihlerde kuyudata geçerek tedavül ettikleri bedihidir.

«Bilâhare Abdulhziz ve İkinci Abdulhamit devirlerinde resmî donanma gecelerinde de minarelerin donanarak şenliğe iştirakleri de usûl ittihaz olunmuştur. Bu usûl elyevm câri bulunmaktadır. Resmî donanmalar itibariyle tarihin kaydettiği şehrâyinlerden başlıcaları şehzadelerin velâdetleri (doğumları) münasebetiyle top atılmak ve tezyinat yapılmak ve hünkârların doğum ve cülûs günlerinde şenlik yapılmak, ecnebî hükümdarların resmî ziyaretlerinde şehir donatılmak mutad olmuştur. Tarihinin bahsettiği şehrâyinlerin en meşhurları şunlardır: I. Kanunî Sultan Süleyman'ın Siketvar fethi gecesi zaferi tes'it suretiyle orada yapılan şehrâyin Bu eğlence önce vâki olan hünkârın ölümünü ordudan gizlemek maksadıyle Sokullu Mehmet Paşa tarafından tesbit edilmişti. 2) Preveze zaferini müteakip İstanbul'a gelen Hayrettin Paşa donanmasının İstanbul'a geldiği gün yapılan şenlik. 3) Dördüncü Mehmet'in doğduğu gün yapılan şenlik. 4) Eğri Zaferi akabinde orada yapılan şehrâyin. 5) Abdulmecit devrinde Sivastopol zaferini ve sulhü tes'iden yapılan donanma. 6) Fransa İmparatkriçesi Öjeni'nin İstanbul'u ziyareti münasebetiyle üç gün üç gece devam eden şenlik. 7) Abdulaziz'in Avrupa ve Mısır seyahatlerinden avdetinde yapılan donanma. 8) İkinci Abdulhamit'in 25 inci cülûs senesinde yapılan şenlik. 9) Almanya İmparatoru'nun İstanbul'u ziyaretinde yapılan şenlikler. 10 İkinci Meşrutiyet ilânındaki donanma. 11) Çanakkale zaferinin gecesi yapılan şenlik.

«Cumhuriyet devrinin de en parlak şehrâyinleri şunlardır: 1) 30 Ağustos zaferi. 2) Cumhuriyet İlânı. 3) Atatürk'ün İstanbul'a ilk geldiği gün denizde ve karada yapılan tezahürat ve şenlikler. 4) Cumhuriyetin 10 uncu yıl dönümü münasebetiyle üç gün üç gece devam eden şehrâyin.»

ŞEHREMANETİ (شهرامانتی) [*İda.*] İstanbul Belediyesi'nin eski adıdır. Başındaki memura «Şehremini» denilirdi. Eski İslâm hükümetlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da belediye işleri Kadılar tarafından görülüyor ve «İhtisap Ağası» gibi bazı memurlar da bu hususta yardımcı mevkiinde bulunuyordu. Şehremanetinin teşekkülü Hicrî 1271 (Milâdî 1854/1855) tarihindedir. Bundan evvel de Hicrî 1247 (Milâdî 1831/1832) tarihinde lağvolunan «Şehremini» adlı bir

memur var idiyse de saray memurlarından olan bu memurun sonradan münhasıran Belediyye işleriyle meşgul olmak üzere teşkil olunan, Şehremanetinin başında bulunan «Şehremini» ile hiçbir münasebeti yoktur.

Maarif gibi belediyyeye âit tetkikleriyle de tanınmış olan Osman Ergin Şehremaneti tâbiri için (Mecelle-i Umur-u Belediyye, Birinci c. s. 1969) şöyle diyor:

«Kırım Muharebesinden sonra Avrupalılar ile temas ve thtilât ziyadeleşerek devair-i hükümetin (hükümet dairelerinin) teşkilât ve muamelâtı Garp memleketlerine benzetilmiye uğraşıldığı sırada münhasıran belediyye umuruyla (işleriyle) meşgul olmak üzere ayrıca bir idare ihdasına lüzum görülmüş ve Avrupalıların bu makamda kullandıkları (Prefecteure de la ville) mukabili olarak 1271 tarihinde (Şehremaneti) namıyle bir memuriyyet-i cedide (yeni bir memuriyyet) ihdas (kurulmak) olunmuştur.»

Kadılar tarafından görülen belediyye işleriyle Şeremaneti teşkilâtı arasındaki fark iyice anlaşılabilmek için bir hulâsa yapmak zarureti olduğunu söyliyen kıymetli müdekkik şu tafsilâtı da veriyor:

«Kuzat (Kadılar), halk arasında tahaddüs eden ihtilâfların hall ü faslına mahsus memuriyyet demek olduğundan kadıların belediyye umuruna müdahaleleri de esnaf ve es'ar meseleleri dolayısıyledir.

«Arap ve İslâm teşkilâtında belediyye vazifelerinin kadılar tarafından ifa edildiğine bugünkü İspanyol belediyye teşkilâtı da şahittir. Elyevm İspanya'da (Komün) ün reisine (Alkad = Alcade) denilmektedir ki bu; (Elkadi = القاضي) kelimesininin tamamen aynıdır. Larus' un ondokuzuncu asır diksiyonerinde (Komün) maddesinde İspanya Belediyye teşkilâtında bahsedilirken «Kesir-ül-a'za (âzası çok) bir Belediyye Meclisinin muavenetiyle her sene yeniden intihap edilen Alkad zabıta i adliye ve maliyeyi velhasıl (Komün) ün bütün hususatını tedvir ederdi.» fıkrası İslâm belediyye teşkilâtının İspanya'daki tesirlerini gösterir.

«Osmanlı Devleti de bir İslâm Hükümeti olmak itibariyle evail-i teşekkülünde (kuruluşun başlarında) kaza usulünü kabul ve tatbik etmiş ve müessis-i Devlet Osman Gazi'nin ilk tâyin ettiği memurun (Kadı) ile (Subaşı) ve ilk tarh ettiği resmin de (Bac pazar) denilen ve belediyyeye taalluk eden (pazar resmi) olduğu Neşri ve Âşıkpaşa Zade gibi en mu'teber tarihlerde yazılıdır. Bir de belediyye vazifelerinin kadılar tarafından ifa edilmekte olmasının sebebi; esnaf ve es'ar işleri idi. Kadının aynı zamanda bir mahkeme reisi olması, verdiği hükmün istinaf ve temyizden âri bulunması ve alelhusus gayet sür'atle hüküm verebilmesi bu teşkilâttan a'zamî derecede istifade temin ediyordu. Hal-i hazırda Almanya'da Belediyye reislerinin hükkâm sınıfı arasından intihap edilmekte olması ve İngiltere'nin paytahtında (Bordmer) in Şehremaneti binası dâhilinde hususi bir mahkemenin reisi bulunması ve diğer İngiliz şehirlerinde de (Mer) lerin memuriyyet müddetleriyle anı velyeden (takib eden) senede o şehirde sulh hâkimliği etmesi velhasıl Avrupa'nın sair beldelerinde ekseriyyetle Belediyye reislerine bilhassa zabıta-i Belediyye işlerinde hakk-ı kaza bahşedilmiş bulunması (kaza hakkı verilmesi) Osmanlı Belediye teşkilâtının eski tarzının pek ma'kul ve muvafık olduğunu gösterir.

«Tanzimat-ı Hayriyye'ye gelinciye kadar İstanbul; umur-ı Belediyyeyi rüyet hususunda Dersaadet ve bilâd-ı selâse namiyle dört kazaya (mevleviyyete) taksim olunmuş ve bu dört kaza başkaca kırk mahkemeye (şubeye) ayrılmıştı. Bunların içinde İstanbul efendisi (Kadısı) hepisine tefevvuk eder ve doğrudan doğruya Sadaret makamından emir telâkki eylerdi. Şehrin vali ve hâkimi ve Belediyye reisi İstanbul Kadısı idi. Bilâd-ı selâse denilen Üsküdar, Galata ve Eyüp kadıları da bulundukları mahallerin mutasarrıfları veya daire müdürleri hükmünde idiler. Hal-i hazırda Belediyye teşkilâtına yeni bir şekil verilmek istenildiği sırada bir Şehremaneti ile İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar cihetlerinde birer Belediyye teşkili ve bu üç Belediyyenin 30-40 mıntaka veya mevkie ayrılması nazariyyesine de sık sık tesadüf edilmekte olduğundan bu tarz-ı teşkilâtı ma'kul görmemekle beraber az çok eski Belediyye teşkilâtına tevafuk ettiği de kaabil-i inkâr değildir.

«Evailde İhtisap emin ve ağaları da vezaif-i Belediyye ile alâkadar olup şu kadar ki bunlar kadıların maiyyetinde icra memurluğu ve zabıta-i Belediyye müfettişliği vezaifini ifa ederlerdi.

«Kadıların bilhassa esnaf üzerindeki nüfuzu hem kat'î, hem de serî ve cezalar ise gayet şedit idi. En hafifi aylarca hapisten ibaretti. Kadılar yalnız Yeniçeri'lerden esnaflık edenlerin cezalandırılmasında biraz müşkilâta tesadüf ederler idiyse de bu, şekle ait olup temerrüd (dikbaşlılık) edenleri Yeniçeri Ağasına danışmak şartiyle hafif cezalarda Rumeli Hisarı'nda ve ağır cezalar da Kilid-ül-bahr kalesinde hapsettirmek kadı'nın selâhiyyeti cümlesinden idi Bu devirlerde bir mücrim kolay kolay hapisten salıverilmezdi. Mensup ol-

duğu esnaf müştereken kefalet etmedikçe ve irade-i seniyye (Padişah emri) sâdır olmadıkça kimse çıkarılamazdı. Kadılar bir sene müddetle intihap edilirler ve kendi evleri hükümet, belediyye ve mahkeme konağı ittihaz olunurdu. Bu hal 1253 senesine kadar devam etti. O sene mahza orada boş odalar bulunduğu için Meşihat dairesine nakledilmekle kadıların merci ve merbutiyyeti bu suretle Meşihata ilâve edilerek selâhiyyeti şer'iyyatla meşgul bir memur menzilesine tenzil ve istiklâli refolundu (kaldırıldı).

«Esasen biraz evvel yani 1242-1253 tarihleri arasında iptida (İhtisap Nezareti) ve bilâhare devair-i merkeziyye tesis ve küşat edilmekle kadıların bir hayli vezaif ve selâhiyyet-i belediyyesi uhdelerinden nez' edilmiş ve Tanzimat-ı Hayriyye'den sonra tedricen nizamî mahkemeler teşkil edilmekle de kadıların nüfuz ve selâhiyyeti talak ve nikâh işlerine ve miras taksimine yani hiç menzilesine indirilmiştir.

«Halbuki bu tarihlere gelinciye kadar İstanbul'un umur-ı mülkiyye ve zabıtasında ve bilhassa esnaf ve es'ar işlerinde kadıların mühim hizmetleri sebkederdi.

«1271 de Şehremaneti teşkil edildikten sonra kadıların asırlarca ifa etmiş oldukları vazifenin belediyyelerce ne suretle rü'yet edildiği ve bunda muvaffak olunup olunmudığı velhasıl kadim teşkilâtı bozmakla kâr mı yoksa zarar mı edildiği dercolunan vesaikten anlaşılacaktır. Şu kadar var ki bizim memleketimizde yıkmakla yapmak arasında çok fark olduğundan ve ekseriyyetle yıkılan şeyin yerine her nedense daha iyisi konulamadığından bu nokta-i nazardan demek isterim ki:

«Kadıların belediyye vazifelerine müdahaleleri Tanzimat'tan sonra ref edileceğine Avrupa belediyyelerine kıyasen takviye edilmiş ve mehakim-i nizamiyye tesis ve küşat olunacağına Mehakim-i Şer'iyye tensik ve ıslah edilmiş bulunsa yahut kaza ile belediyye ayrılmakla beraber belediyye zabıtası hususunda belediye reislerine kaza hakkı bahşedilmiş olsaydı şimdi Osmanlı belediyyeleri de tenfiz-i icradan (icra salâhiyyeti) ve bilhassa sür'at-i muamelât hususlarında emsali hükümetler belediyelerinden aşağı kalmazdı»

Eserde bundan sonra Şehremanetinin teşkili hakkındaki vesaik ile Şehremaneti nizamname lâyihası ve diğer vesikalar aynen konulmuş ve bu hususta çok kıymetli tafsilât verilmiştir.

Altmış yedinci defa olarak en son neşrolunan 1328 (Milâdî 1912) senesine mahsus umumî Sâlname'de Şehremaneti teşkilâtı için şu tafsilât mevcuttur:

«Şehremini, biri reis olmak üzere beş âzadan mürekkep meclis-i emanet, meclis kalemi, mektubî kalemi, muhasebe kalemi, heyet-i fenniyye kalemi, hukuk müşavirligi, heyet-i sıhhiyye idaresiyle yirmi belediyye dairesi. Yirmi belediyye dairesi şunlardı: 1) Beyazıt, 2) Sultanahmet, 3) Fatih, 4) Samatya, 5) Eyüp, 6) Beyoğlu, 7) Hasköy, 8) Beşiktaş, 9) Arnavutköy, 10) Yeniköy, 11) Tarabya, 12) Büyükdere, 13) Beykoz, 14) Anadoluhisar, 15) Beylerbeyi, 16) Üsküdar Yenimahalle, 17) Üsküdar Doğancılar, 18) Kadıköy, 19) Adalar. 20) Makrıköyi (Bakırköy).

Ankara'nın hükümet merkezi ittihazı üzerine orada da «Şehremaneti» adıyle belediyye teşkilâtı yapılmış, sonradan İstanbul'daki gibi bu da «Belediyye Reisliği» ne çevrilmiştir

ŞEHREMİNİ (شهرامينى) [*Sar., Ida.*] Biri Tanzimat'ın ilânına yakın bir zamana kadar saray memuru, öbürü Cumhuriyet devrinde tarihe karışan Belediyye Reisi olmak üzere bu adla mevcut iki vazife sahibinin unvanıdır. Saray memurları arasında bulunan ve vazifesi saray ve hükümete ait binaların tamir işlerine bakmak, lüzumlu şeyleri satın almak olan Şehremini. Fatih Kanunnamesi'nde yazılı olduğuna göre eski memuriyyetlerden olduğu anlaşılmaktadır.

«Bu vazife son bir asırda İstanbul'da şehir işleriyle meşgul olup yakın zamana kadar Şehremaneti denilen İstanbul Belediyyesi reisliği olmadığını» söyliyen Ordinaryüs Profesür İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 375 ve mütaakıp) bunun için şu taçsilâtı veriyor:

«Osmanlılarda Tanzimat'a kadar Şehreminliği, saray ve hükümete ait tamirat ve bina işleriyle meşgul olan, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı'nın yiyecek ve giyeceklerini ve eski ve yeni sarayların, Harem-i Hümayun'nun maaş ve masraflarına bakıp maaşlarını veren ve daha sair bazı vazifesi olan mühim bir memuriyyet idı. Bunlar yukardaki hizmetlerinden başka sarayların vekilharçlığını da yapıyorlardı. Meselâ saraya ait nakliyyat ücretleri, sarayın hastahane arabelarının tamiri, Surre alayında lâzım olan mühimmatın tedariki, Enderunun kâse, kaşık ve sairesinin temini ve icabında bunların tamiri, nakliyyat ambalajlarının yapılması, sarayın ve iç oğlanlarının sicim, makara ve pamuklarının satın alınması, hassa matbahiyle Dar-üs-saade ağası matbahı ve hassa harcı matbahına her sene verilmesi lâzım gelen urgan, muşamba ve keçelerin temini, her sene Eskisaraya verilen kanca, balta, kürek ve kü-

felerin tedariki ve buna mümasil alınacak şeyler hep bunun vasıtasiyle tedarik olunurdu. Şehreminlerinin, onaltıncı asrın son yarısında Osmanlı hudutlarından içeri giren elçilerin devlet merkezine kadar yol masraflarını temin ettikleri de görülmekte idi.

«Şehremininin, Fatih Kanunnamesi'nde derecesi yüksek olup terfi ederse Defterdar olurdu. Yine bu kanuna göre teşkilâtta Defteremininden sonra ve Reis-ül küttap'tan evvel gelirdi. Yevmiyesi onbeşinci asır ortalarında yüz yirmi akçe olup merasimde bölük ağalarına takaddüm ederdi.

«Onyedinci asrın son yarısında H. 1071, M. 1660 senesinde saray mühimmatı ve Enderun hademeleriyle Eskisaray hademelerinin yiyecek ve içecekleri ve bazı tamirat ve inşaat için Şehreminine senede 276 yük ve 32674 akçe verilirdi ki 6900 kese tutmakta idi. Onsekizinci asrın son yarısında Şehremini senede Maliyeden sekiz yüz elli bin kuruşluk bir tahsisat alırdı. Bunun bir kısmını Yenisarayın ve bir kısmını Eskisarayın levazimatına ve mütebakisini de Galatasarayındaki iç oğlanlarının ihtiyaçlarına sarfederdi H. 1247, M. 1831 senesinde Enderunluların maaşlarının ceb-i Hümayun yani Padişah tarafından tesviyesi takarrür edince sarayın maaşının tevzi işi Şehremininden alınarak Hazine Kethüdası'na verilmişti.

«Şehreminleri divan-ı Hümayun hocalarından olup muayyen maaşları vardı ve başlarına kafesi destarlı kavuk giyerlerdi. Şehreminliğine tâyin edilen bir zat, Paşakapısı'nda Sadrazam'ın huzurunda hil'at giyer ve sonra Bostancı karakulağı ile beraber saraya gidip Darüs-saade ağası'ndan da ayrıca hil'at giyerdi. Şehremini dairesi sarayın birinci avlusunda yani bab-ı Hümayun ile orta kapı arasındaki sahanın solunda bulunmakta idi.

«Şehreminlerinin emrinde sarayda bir şehremini ambar ile usta ve kalfalar ve bir de kâtip bulunduğu gibi, şehremini halifesi ve Şehremini ruznamecisi gibi maiyyeti vardı. Şehreminine tâbi olan başmimar ile mimarlar muamelâtta kendisinin maiyyeti gibi idiler.

«Resmî binaların inşa ve tamirlerinde Şehremini ile Mimarbaşıların beraber çalışmaları, aralarında ihtilâfı mucip oluyordu. Her ne kadar Şehreminleri inşaatın malzemesinin tedariki, masarif ve yevmiyelerinin verilmesini temin ve yalnız bu hususlara dair hisap defteri tutmakta iseler de bunların haricinde inşaata müdahale ediyorlardı. Nihayet 28 cumadelûlâ 1247 (M. 1831) tarihinde her iki vazife yani Şehreminliği ile Mimarbaşılık birleştirilerek Ebniye-i hassa müdürlüğü ihdas edilmiş ve Şehreminliği kaldırılmıştır.

«Padişahlar sefere gitseler bile Şehreminleri gitmezler ve vazifeleri sebebiyle İstanbul'da kalıp Sadaret kaymakamının akdettiği divana girerlerdi. Padişahlar uzun müddet oturmak üzere Edirne'de Bulunurlarsa icabında Şehremini oraya giderdi.

«Divan-ı hümayun içtimalarında Şehreminleri divana gelip diğer eminlerle beraber hariçte muayyen yerde oturur ve kendisinden bir şey sorulacak veya bir emir verilecekse divana çağırılıp mütalâası alınır ve icabında tebligat yapılırdı

«Dördüncü Murat'ın son zamanlarına kadar Şehremini ile diğer eminlerin azillerinde ellerindeki mühür alınarak bir zarfa konup mühürlenerek hıfzedilirmiş. H. 1057, M. 1647 senesinde bu usul kaldırılmış ve fakat Sofu Mehmet Paşa'nın Sadaretinde ve bir sene sonra tekrar eski usule avdet olunmuştu.

«Hare-i hassa kalemindeki memurların terfi ve terakkileri Şehremininin arzıyle olurdu.»

Şehreminlerini ayrı ayrı tetkik eden Osman Ergin (Mecelle-i Umur-i Belediyye, c. I, s. 1358 ve mütaakıp) bunlardan birincisi için şu tafsilâtı veriyor:

«İstanbul'un payitaht ittihaz edildiği 857 tarihinden 1247 (1453-1831) senesine gelinciye kadar kuyut ve kütüb-i kadimede (eski eserlerde) rical ve memurin-i devlet miyanında (Şehremini) ismine de tesadüf olunmakta ise de kablelfetih Bursa ve Edirne'de (Şehremini) namiyle bir memur istihdam olunduğuna dair bir kayt ve malûmata desteres olunamamıştır(elde edilememiştir). Binaenaleyh Şehremininin unvaniyle vazifesinin Bizanslılardan iktibas olunduğu zannedilmektedir. Çünkü Şehreminlerine tevdi olunan tamirat ve inşaat vazifesinin İstanbul'un fethinden evvel (Subaşı) tarafından ifa edilmekte olduğuna « Tac-üt-tevarih » in (c. 2, s. 247) şu fıkrası delâlet etmektedir:

«Fatih, İstanbul'u teshir ve sur-ı barusunu tamir ettikte Süleyman Bey nam kulunu İstanbul subaşısı tâyin ile tamir (imar mânasına olacak) şehri ana tefviz eyledi.

«Binaenaleyh hükümet-i Osmaniye İstanbul'da takarrür ve teessüs ettikten sonra Bizans teşkilât idaresinden bazı usuller ahz u iktibas ettiği gibi Şehremini unvanı ve vazifesini de almıştır.

« Bizanslılar zamanında Şehreminlerinin mebani-i emiriyye (resmî binalar) tamiratına memur oldukları surların üzerindeki kitabeden

anlaşılmaktadır. Meselâ 1438 senesi kânunusanisinin yirmi yedisinde vukubulan bir zelzelede İstanbul surları yıkılmıştı. O zaman Şehremini bulunan Kiros Kostantin'in sa'y ü ikdamiyle surlar altmış günde mükemmelen tecdit ve inşa edilmiş ve suret-i inşayı mübeyyin olmak üzere Halice nazır olup Eksiles Rekos denilen Parmakkapı'nın balâsına (üstüne) bir levha vazolunmuştu.

«Bu levhada; «İmpartor Teodüsyos Şehremini Kostantin bu surları altmış günde yaptılar» ibaresi muharrer olduğu gibi Marmara Denizi cihetinde son kapı olan Birikyon kapı üzerinde de şu «Kavi-üş-şekime bir imparator zamanında Şehremini Kostantin bu surları altmış günde inşa etti» denilmektedir. (İstanbul ve Boğaziçi, Mehmet Ziya Bey, s. 272).

«Şehreminlerinin esas vazifesinin biri de sarayda ve diğer mahallerde hükümete ait inşaat ve tamiratın malezime ve sairesini bittedarik esmanını ve çalışanların istihkakını tesviye ile hisaplarını tutmaktan ibaretti. Şu halde şimdiki Şehremini tâbiriyle o zamanki Şehremini arasında lâfız müşabehetinden (benzeyişinde) başka bir münasebet yoktur.

«Fatih'in kanunnamesi'nde Şehreminlerinin rütbe ve maaşıyle elkabı hakkında izahat veriliyorse da vazifesi gösterilmemektedir. Kanunnamede deniliyor ki:

«Meratipte Defter emini, anın altına Şehremini, anın altına Reis-ül-küttap otururlar ve Şehremini yüz yirmi akçe ulûfeye mutasarrıf olur... ve Defter emini ve şehremini bölük ağalarına tasaddur ede. Amma Defter emini pâyede Defterdara kariptir. Şehreminine, Reis-ül-küttaba da tasaddur ede.

«Kanunnamenin şu fıkralarına nazaran bidayet-i ihdasında Şehreminliği Defterdarlığından yani Defter-i hakanî Nazırından küçük fakat Divan-ı hümayun kâtiplerinin reisi ve o zamrnın Hariciye Nazırı olan Reis-ül-küttap'tan büyük bir unvan ve memuriyyettir.

«Kanunnamede hanedan-ı saltanat ile bilumum memurine elkaplar tahsis olunduğu gibi Şehremini için de şu elkap ile hitabedilmesi de tasrih edilmiştir:

«Şehreminine ve Reis-ül-küttaba böyle yazıla: İftihar-ül-eali vel-eazım muhtar-ül-ehali vel-ekârim el muhtas bimezid-i inayet-ül-mülk-üd-daim.

«Kanunname-i Muhammedî'nin (Fatih Kanunnamesi) bu fıkralarından maada Şehreminlerinin vezaifine ve suret-i nasp ve terakkilerine dair malûmata desteres olunamamıştır. Ancak Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin «Hadikat-ül-Cevami'» inde şöyle bir kayde tesadüf edilmiştir:

«Vaktimiz ricalinden olup bu mahallede dünyaya gelenlerden Hafız Elhac Mustafa bin Ahmet Çelebi ki evail-i halinde (ilk zamanlarında) Dar-üd-darb-ı Sultanî dairesi (Darphane) kâtipleri zümresine dâhil ve yoluyle sahib-i ayar olmuştu. Mevlidi olan bu mahallenin (doğum yerinin) (Aksaray'da Toklu İbrahim Dede Mahallesi) mescidi için hizmet-i uhreviyye eylemek murad edip bir vakıf tedarik ve mescid-i mezburun mihrabı için iki adat kebir şem-i asel (balmumu) ve kandillerine rugan-i zeyt (zeytinyağı) ve hizmet için kayyıma yevmiyye tâyiniyle bunları idare edecek musakkafat vakfeyleyip ve bu mescid-i şerifin hemcivarı olan Ebu Şeybet-ül-Hudrî Hazretlerini ziyaret muradedenlerin sıuubet çekmemesi için eski tarikten başka mumaileyh Hafız Efendi kurbünde olan kale kapısı ittisalinde bir tarik-ı eshel tedarik buyurup ramazan-ı şerifin dördüncü pazartesi günü mübaşeret ve vesile-i dua-yi hayr olmağa müsaraat ve az vakitte itmam-ı hizmet eyledi. Tarik-ı mezburu küşad eden mumaileyh Mustafa Efendi mansıb-ı mezburde senesini tekmil edip Kanun-ı Osmanî üzere Şehremanetine naklolundu. Badehu Sultan-ı zaman Abdülhamit Han binagerdeleri (yaptırdıkları) olan imaret-i âmireleri ve Beylerbeyinde inşa buyurdukları cami-i şerif ve sair hayır lûtuflarında Bina emini olup anların tamamında medrese-i celile ve türbe-i bihişt âsâye dahi şuru' karib oldukta tam-ül-ihlâs 1194 tarihi cumadelâhiresinin gürresi günü medrese-i mezburde esna-yi itmamda bir zelzele-i şedide vuku bulmakla fevkalgaye duçar-ı ru'b-i hiras olarak (fazla korkmak) hanelerine avdet ve ertesi günü dâr-ı bekaya rihlet eyleyip Eğrikapı haricinde vâkı Büyük Tokmaktepe denmekle maruf mahalde valideyni civarında defnolundu.

«Bu ibaredeki «Kanunname-i Osmanî üzere Şehremanetine naklolundu» fıkrasında mevzu-ı bahis edilen Kanunname-i Osmanî'ye ittıla' kesbedilememiştir.

«Şehremini yalnız pay-i tahtta değil vilâyetlerde mühim şehir merkezlerinde de vardı. Meselâ Evliya Çelebi Budapeşte'nin âmir ve hâkimlerinini saydığı sırada (c. 4, s. 413) orada bir de şehremini bulunduğunu zikrettiği gibi Bağdat için dahi: «Kırk birinci hâkim Şehreminidir ki askeri yoktur. Amma şehrin cümle umuru bundan sorulur» demektedir. Yine aynı zat Bosna şehrinden bahsederken (c 5, s 413) «Kırkıncı zâbit mimarbaşıdır ki beş yüz adam

ile kale imaretindedir» tarzındaki izahatı nazar-ı dikkate alınırsa taşradaki Şehreminlerinin imaret ve inşaat ile meşgul ve muvazzaf olmayıp vazifeleri şehir kethüdalığından ibaret olduğu anlaşılır. Mısır Kahire'deki (Şeyh-ül-Beled) in de bunlara mukabil bir memuriyyet olduğu zannedilmektedir.

«Evliya Çelebi eserinin diğer bir yerinde (c. 1, s. 569) Şehremini için diyor ki: «Masuldar emanettir. Her şey bu Şehreminlerinin eliyle olur. Mirî meremmatı ve binaları bunun eliyle tamir olunur. Senevî iki üç bin kese muhasebesi görülür. Üç yüz nefer tevabii vardır.»

«Şehreminliği vazifesiyle Mimarbaşılık vazifesinin taaruz eyledidi zannedilebilirse de yine aralarında fark olduğu aşikârdır. Şehreminliğinin her halde Mimarbaşılıktan evvel ihdas edilmiş olduğu ve Mimarbaşılık fennî ve ilmî bir memuriyyet ve vazife olmak itibariyle hükümetçe yapılacak inşaat ve tamiratın plânını ihzar ve fennî teferruatını ikmal Mimarbaşı ile maiyyetindeki mimarlara ait olup Şehremininin de malzeme tedariki, hisapların tutulması ve ameleye nezaret gibi işlerle meşgul bulunduğu derkârdır.

«Şehremininin bina ve su işlerine ne suretle ve ne derecelerde müdahale ettiğini ispat için buraya mütaaddit vesikalar derciyle ispat-ı müddeaya hacet gürülmemiştir. Dokuzuncu babın mütaaddit fasılalarına dercedilmiş olan vesikin mütalâası bu bapta bir fikir verebilir. Buraya yalnız bir vesikanın derciyle iktifa olunacaktır.

«Bir de mezkûr babın birinci faslında münderiç 1233 tarihli vesika dikkatle mütalâa edilecek olunsa görülecektir ki son zamanlarda Mimarbaşılara ait vazife bile Şehreminlerine intikal etmiş ve inşaatın kârgir olup olmaması, harikın men'i için ne gibi tedbirler alınması lâzım geleceği hakkında hükümetçe Şehremininin fikri sorularak ve alınan cevaba dayanılarak binanın irtifaı, inşaatın nev'i ve saire hakkında kanun vazedilmiştir. Şehremininin ebniye nizamı dolayısiyle keşf için gönderilecek hey'et miyanına da bir memur terfik ettiğini, binaenaleyh bu işe de karıştığını eski vesikalar göstermektedir.

«Padişahlar İstanbul'dan gayri bir mahalle gittikleri zaman esasen saray memuru olan Şehreminleri de beraber giderlerdi. Meselâ 1085 senesinde Edirne'de icra kılınacak olan sur-i hitan (sünnet düğünü) dolayısiyle yapılacak tertibat ve inşaata Şehremininin ne suretle müdahale etmiş olduğunu nâtık (belirten) şu fıkra (Surname-i Abdi, Millet Kütüphanesi, s. 4) şayan-ı dikkattir:

«Harikmeydanı tâbir olunan meydan-ı vâsi' (geniş meydan) sur-i hitan cemiyyetine münasip fehmolunup cemiyyet-i suriyye mahall-i mezburda cilveker olmak karardade (karar vermek) için Harem-i hümayunda meydana nazır olan Alay Kasrından seyreylemeleri lâzım gelüp lâkin tenk-i havsala (görüş vaziyyetinin darlığı) olmakla Şehremaneti hizmetinde olan Durmuş Mehmet Efendi'ye kemal-i vüs'at birle binası ferman olduğundan....»

«Şu vesika da Şehremininin su işlerine ne suretle müdahale ettiğini göstermektedir:

«Şehremininе hüküm ki:

«Edirnekapısı kurbündeki Gümrükhane çarşısında haliya getürülen çeşmenin meremmatı (tamiri) ve harc-ı lâzımı sair hassa-i hümayunum tarafından getirilen çeşmeler gibi hassa harçtan verilip ve zikrolunan çeşmeyi görüp gözlemek için tâyin olunan bir akçe dahi su yolcu başı olanlara verilip ol gözetmesin emredüp buyurdum ki emrim üzere zikrolunan çeşmenin vâkı olan harc-ı lâzımın sair çeşmelere verilegeldiği gibi hassa harçtan verilüp haliya ve minbaad (bundan sonra) her kim su yolcu başı olursa zikrolunan çeşmeyi görüp gözlemek için tâyin olunan ol bir akçe ana meşrut olup defterine olveçhile kaydeyliyesin.»

(Sekban Kara Ali Beye verildi)
26 Ramazan 973»

«İstanbul'da Fransa'nın kırk üçüncü sefiri Kont Andreosi'nin 1826 da Paris'te tabedilmiş olan İstanbul'a dair eserinde Şehremini için «Prefet de ville» tâbiri kullanıldıktan sonra «İnspecteure palais du grand seigeur et des murs de capital» suretinde tefsir ve biraz aşağıda dahi «İnspecteure des édifices publics» kelimeleri irad edilmektedir.

«Tarih-i Ata'ya nazaran Şehremini ile Mimar ağa'ya ve maiyyetlerine tamirat ambarı takımı denilip bunlar Yalı Köşkü ile Sepetçiler Kasrında oturmakta idiler.

«Buralarda Şehremini ile birlikte bulunanlar şunlardır:

«Şehremini, Mimar ağa, Su Nazırı, İstanbul ağası, Kireççibaşı, Ambar Müdürü, Ambar birinci kâtibi, Sermimar, Mimar-ı sani, Tamirat Müdürü.

«Halbuki tarih-i Ata'nın beyaniyle aşağıya aynen nakledilmiş olan 1247 tarihli resmî tebliğin ve Kont Andre Osi'nin şu: «Aprés l'eglise de Sainte-Iréne vient l'hotel des mounaies composé de batimens spécieuse, mais qui n'ont rien remarquable; et à cotè des batimens de la monnaies sont habitès par le chehir-emini et

le Tansy?» Efendi (secrétaire du chef des eunuques noirs) beyanatı Şehreminlerinin şimdiki Askerî Müzesi ve Darphane binası geçildikten sonra Müze-i hümayuna inecek yolun sağ tarafında elyevm arsa halinde bulunan yerde bulunduğunu ve harem ağaları kâtibinin de burada oturduğunu göstermektedir. Sepetçiler Kasrı Darphane kurbünde idiyse ihtilâfı mucip bir nokta kalmaz.

«Şehreminlerinin inşaat ve tamirattan ve malzeme tedarikiyle hisapların kaydından maada bir vazifesi de Saray-ı hümayun kethüdalığı ve daha doğrusu masraf nazırlığı gibi bir hizmettir. Tarhuncu Ahmet Paşa tarafından 1064 tarihinde tanzim ve Sultan İbrahim'e takdim edilen muvazene defteninde - ki tarihimizde Tarhuncu Ahmet Paşa lâyihası namiyle meşhurdur - görülen şu: «Ve Şehremini kulları yedinden eğer mevacibat ve eğer Saray-ı İbrahim Paşa ve Saray-ı Galata için lahım (et) ve sair mühimmat için sene-i kâmilede yedi yüz yirmi dört buçuk kese akçe sarf olunur» fıkrası buna delâlet eder.

«Yeniçeriliğin ilgasından sonra devletçe birçok ıslahat ve teceddüdata tevessül olunduğu sırada bina işlerine hem Şehreminlerinin, hem de Mimarbaşılarının karışmakta olmasındaki sekamet nazar-ı dikkati celbettiği gibi Şehremininin fazla olarak saray masarifat ve maaşatına da karışmasının diğer vazifesiyle müna sebeti olamıyacağı düşünülerek lâğvı tensip edilmiştir. Lâğvı mutazammın olan meclis-i âli mazbatasında deniliyor ki: Şehremaneti mansıbının elhaleti hazihi müstakil memura muhtaç olacak mertebe hizmeti olmıyarak mutasarrfları dahi fenn-i mimarîye vâkıf olmamaları cihetle bütün umur-ı ebniye mimarbaşı bulunanların marifetiyle görülmekte olmasına nazaran bu iki memuriyyet birleştirilerek elhaleti hazihi mimarbaşı bulunan Abdülhalim Efendi kullarının fenn-i mimarî ve hendesede mehareti olmak hasebiyle anın uhdesine müceddeden tevcihi»

«Yine bu mazbatada Şehremininin maaş ve muhassesatı için de: «Şehremininin muayyenatı matbah-ı Âmirelerinden mürettep biarz tâyinat ile yevmiyye yüz akçe vazife harc-ı hassadan beher üç mahda yüz kuruştan» ibaret olduğu zikredilmektedir.

«Velhasıl 858 tarihinden 1247 senesine kadar devam eden Şehreminliği tarih-i mezkûrda (o tarihte) lâğvedilmiştir. Lâğvı keyfiyetinden bâhis olan tezkire-i ma'ruza ile hatt-ı hümayunun sureti 980 inci sayfada mukayyet olmakla beraber Takvim-i Vakayi'deki tebliğ-i resmî Şehreminliğinin son zamanlarındaki vazifesini de göstermek itibariyle şayan-ı dikkat olduğundan berveçh-i zir dercedilmiştir:

«Ezkadim ümena (eminler) menasıbının rütbelüsü olan Şehremaneti mutasarrıfının hizmeti ebniye-i dahiliyye ve hariciyye ve Enderun-ı hümayun ve ebniye-i saire-i miriyyenin tamir ve tecdidine nezaret ve hademe-i saray-i hümayunun üç ayda bir kere vazifelerini gümrükten idare olunur bazı ocaklıktan müretteb mebaliğten ita etmekten ibaret olup lâkin emanet-i mezkûrenin mutasarrıfı Hayrullah Efendi'nin hastalığı münasebetiyle saray tamiratı ve vezaifi misi bilvekâle idare edilmekte olduktan başka devr-i müstahsen-üt-tavr-ı Padişahîde her umurun cihet i vahdeti yani dağınık mesalih birleştirilip usulüyle merkez-i itidalde görülmesi matlup olduğuna binaen şehremini maiyyetinde ve Darphane-i Âmire civarında kâin ambar denilen mahalde olan ketebeden başkâtip emeği mukabili bir maaş ile kaldırılıp ve Enderun ı hümayunun vazife haranı yoklanup isbat-ı istihkak edenlere ceb-i hümayun hazinesinden Hezine kethüdası marifetiyle mah bemah ita ve bilcümle ebniye mesalihinin îdaresi Mimarbaşı bulunup fenn-i bina ve hendesede meharet ve dirayeti mücerrep olan Abdülhalim Efendi'ye ihale olunması babında sudur eden irade i istihsan ifadei şahane mucebince Şehremaneti ve Mimarbaşılık birleştirilüp Ebniye-i hassa müdürlüğü unvaniyle hacegân-ı divan ı hümayuna bil'ilhak mumaileyhe tevcih ve ihsan ve rütbesi tevcihat defterinde Mansure kitabeti zirine kaydiyle mümtaz-ül-akran kılınmış ve Şehremanetine merbut tâyinat ile şadan olmuştur.

«İşte 857 den beri devam eden Şehreminliği 1247 de şu suretle ilga edilmiştir. Gerçi 1271 de tekrar ihdas olunmuş ise de aşağıda ita edilecek izahatlan anlaşılacağı üzere kadim Şehremaneti ile bunun bir münasebeti yoktur.»

Yine Osman Ergin kıymetli esarinde «Belediyye Reisliği» makamında olarak teşkil olunan «Şehremaneti» hakkında izahat verirken (sayfa 1369) başındaki memura unvan olarak verilen «Şehremini» için şöyle diyor:

«Kırım muharebesinden sonra Avrupalılar ile temas ve ihtilât ziyadeleşerek devair-i hükümetin teşkilât ve muamelâtı Garp memleketlerine benzetilmeğe uğraşıldığı sırada münhasıran Belediyye umuruyle meşgul olmak üzere ayrıca bir idare ihdesına lüzum görülmüş ve Avrupalıların bu mekamda kullandıkları Prefecture de la ville mukabili olarak 1271 tarihinde «Şehremaneti» namiyle bir memuriyyet-i cedide ihdas edilmiştir. Prefecture de la ville'in

tam mukabili (Şehreminliği) demek olurse da ona yakın tarihî bir tâbir yani (Şeâremini) evvelce müstamel fakat metrûk olduğu için atik Şehreminlerinin vazifeleriyle bu defa ihdas olunanların vazife ve salâhiyyetleri arasındaki fark nazar-ı dikkate alınmıyarak tâbir-i mezkûr ihya olunmuştur.»

Şehremaneti Cumhuriyet devrinde İstanbul Belediyesi adıyle ve Vilâyetle İstanbul birleştirilerek «Şehremaneti» ile birlikte Şehremini tâbiri da tarihe karışmıştır. (Bak Şehremaneti).

ŞEHREMİNİ HALİFESİ (شهرامینی خلیفه‌سی) [*Sar.*] Saray ve hükümete ait binaların tamir ve inşasiyle sarayın levazım işleriyle meşgul olan «Şehremini» nin maiyyetindeki memurlardan birinin unvanıdır. Vazifesi yazı işleriyle meşgul olmaktı.

ŞEHREMİNİ RUZNAMECİSİ (شهرامینی روزنامه‌جیسی) [*Sar.*] Saray ve hükümete ait binaların tâmir ve inşasiyle sarayın levazım işleriyle meşgul olan «Şehremini» nin maiyyetindeki memurlarden birinin unvanıdır. Vazifesi hisap işlerine bakmak, buna ait defterleri tutmaktı

ŞEHRENGİZ (شهرانگیز) [*Ede.*] Ortalığa velvele salacak ve dedikoduya sebep olacak şeyler hakkında yazılan şiirlere verilen addır. Engiz; Farsça koparıcı, depretici, karıştırıcı demektir. Şair Sünbülzade Vehbi'nin gençlere fazla iltifat eden zamanın Maliye Nazırı Defterdar Hilmi Paşa için «شهرانگیز برای چند جوانان مشهور وملقب استانبول در دفترداری حلیمی پاشا برای لطیفه نوشته بود» başlığıyle yazdığı aşağıdaki manzume buna bir örnek teşkil eder:

Habbeza şehr-i Sitanbulda güruh-i hûban
Hüsn ile her birisi velvele âra-yi cihan
Yusuf'a kul olayım padişeh-i hûbandır
Olsun İsmail'e de can-ı azizim kurban
Rayimi zerdeden ayva gülünün hasretidir
Dağdar etti dili lâle izarım Nu'man
Yeni doğmuş aya benzer deyu şehr-i Recebin
Nereye gitse geçer ardına âlem Şa'ban
Gerçi saçlı doru da hayli zarifti amma
Şimdi bu arsada divan atınındır meydan
İşlemezse eğer ol basma koyun saatinin
Her dakika gerisin bindire görsün yaran
Gümüş endazeye çok ölçünegördük amma
Gelmedi arşına ol kâle-i zerduz giran
Sib-veş gabgabın okşatsa da cib elması
Taze şeftalusunu almağa yoktur imkân
Kurda kaptırmıyalın pek küçütür Kuzulu
Koyuna girsün emin olsun o âfetten aman
Pek cefakâr değil gerçi Vefalı bilürüz
Harcına liyk vefa etse nukud-i gâran
Şimdi gayette tâleklendi periçehre Halil
Gerçi bıldırcın idi bu sene oldu şeytan
Tur-ı uşşak idi Musa Çelebi dükkânı
Lîk Fir'avn imiş ol ustası çingâne heman
Çün Beşiktaşlı henüz dâye kucağında gezer
Mehd-i âğuşa bilinmez çü çocuktur o cevan
Serv-i naz ise dayakçı efeyi savsa dahi
Yine her köşede talib bulunur calkızenan
Buna kayruklu çekerse yakışır defterdar
Ki bütün kayrağa dair kaba saçma hezeyan

ŞEHRÎ (شهری) [*Hal.*] İstanbullu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şehrî, köylü olmayıp şehirli olmak mânasına da gelir.

§ [*Mal.*] Aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «şehriye» de denilirdi.

ŞEHRİYAR (شهریار) [*Hal.*] Padişahlar hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Büyük, kudretli, şevketli demektir.

Şehriyar-ı şehriyaran-ı cihan
Tacdar-ı tacdaran-ı zaman
Ziya Paşa

ŞEHRİYE (شهریه) [*Hal.*] Aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «şehrî» de denilirdi.

ŞEHRİYE-İ DEKÂKİN (شهریهٔ دکاکین) [*Mal.*] Temettü (kazanç) verkisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Esnaftan bu vergi biri aylık, diğeri gündelik hisabiyle alındığı için aylık hisabiyle alınana «Şehriye-i dekâkin», gündelik hisabiyle alınana da «Yevmiyye-i dekâkin» denilirdi. Tanzimat'tan sonra «Temettü' vergisi» adını almıştır.

ŞEHTİYE (شهتیه) [*Bah.*] Brik nev'inden iki direkli beylik (devlete ait) gemi adıdır. Halk arasında «şityc» suretinde de kullanılırdı. Vesikalarda «Şehtiye-i Brik» suretinde de geçer.

ŞEHZADE (شهزاده) [*Sar.*] Osmanlı hükümdar sülâlesinin erkek evlâtları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aslı şah oğlu, padişah oğlu demek olan Şahzadedir. Şehzade bunun hafifletilmiş şeklidir. Bununla beraber bazı vesikalarda Şahzade suretinde de geçer. İlk devirlerde bunun yerine «Çelebi» denilirdi. Şehzade tâbiri sonradan kullanılmağa başlanmış, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserinde «Osmanlı Şehzadeleri» başlığı altında (sayfa 106 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor;

«Osman oğullarının erkek çocuklarına şahzade ve tahfifen şehzade denilmiş ve bunlardan ikincisi taammüm etmiştir. Bu çocuklar, Padişahların haseki, ikbal ve odalıklardan da doğarlardı. Yani kimden doğarsa doğsun bu erkek çocuklara şehzade denilirdi. Padişah çocuklarına Çelebi Mehmet zamanına kadar Çelebi denilmiş ve şehzade tâbiri bundan sonra taammüm eylemiştir. Padişahların kız evlâtlarına Sultan unvanı verilmişti.

«Tarihi iyice tesbit edilmiyen, fakat onyedinci asırdan beri görülen usule göre şehzade ve sultanların doğumları bir hatt-ı hümayunla Paşakapısı'na yani Sadrazam'a bildirilirdi. Doğan çocuk erkek ise Sadrazam'a gönderilen hatt-ı hümayunu Dar-üs-saade ağası ve kız ise yüksek rütbeli bir saray ağası getirirdi. Bu tebliğ üzerine Sadrazam ve Şeyh-ül-islâm, Vezirler ve diğer teşrifata dâhil devlet ricali ve Kazaskerler, Yeniçeri ağası ve saire saraya giderler ve Silâhtar ağa vasıtasiyle davet olunarak huzura kabul olunurlar, tebrikten sonra kürk ve hil'at giydirilerek avdet ederlerdi. Doğum münasebetiyle Padişah tarafından Sadrazam'a ve diğer ricale lohusa şerbetleri gönderilir ve bunların zevceleri mahsus bir baltacı ile saraya davet edilirlerdi. Şehzade veya sultanın doğması dolayısiyle keyfiyyet toplar atılmak suretiyle İstanbul'da ilân edildiği gibi memleketin her tarafına da fermanlar gönderilir ve mahallin Şer'î mahkemelerinde sicillere kaydolunarak toplar atılıp şenlikler yapılırdı. Atılan topların adedi, şenlik günleri, doğan çocuğun erkek ve kız olduğuna ve Padişahın ilk ve diğer evlâtları oluşuna göre değişirdi.

«Padişahların ilk oğulları doğduğu zaman donanma günü fazla olur, diğer oğulları doğarsa donanma günleri azalırdı. İkinci Osman'ın ilk oğlu olduğu zaman yedi gün yedi gece şehir donanması olmuştu. Dördüncü Mehmed'in H. 1074, M. 1663 senesinde Mustafa ismindeki büyük oğlu doğmuş ve yedi gün yedi gece ve H. 1084, M. 1673-74 de ikinci oğlu Ahmet doğduğu zaman ise üç gün üç gece donanma ve şenlik yapılmıştı. H. 1117, M. 1705-706 da Üçüncü Ahmet'in Mehmet adındaki büyük oğlu doğunca ilk şehzadesi olmasına mebni on gün on gece bütün memlekette donanma yaptırmıştı. Yine aynı hükümdarın aynı senede İsa adındaki şehzadesine beş gün beş gece ve H. 1119, M. 1707-709 de doğan şehzade Selim için de üç gün üç gece şenlik yapılmıştı.

«Bazı padişahların çocukları doğmayınca hânedanın inkıtaa uğrıyacağından dolayı telâş edilirdi. Nitekim Birinci Mahmut ile kardeşi Üçüncü Osman'ın hükümdarlıkları zamanında otuz sene kadar çocuk doğmamasından dolayı epey dedikodu olmuş ve Üçüncü Mustafa'nın cülûsunu mütaakıp Hibetullah Sultan isminde bir kız evlâdı dünyaya gelince padişahın akim olmamasından dolayı saray ve hükümet memnun olara evvelâ yedi gün yedi gece ve sonra halkın arzusu üzerine üç gün daha ilâvesiyle on gün on gece donanma yapılmış ve eğlence ve oyunlar tertip edilmiş ve hattâ ecnebi devletleri sefaretleri bile donanmaya iştirak etmişlerdir.

«Birinci Abdülhamit'in ilk çocuğu doğduğu zaman ehemmiyyetli surette şenlik yapılmış ise de ikinci oğlu doğunca lüzumsuz masraf istemiyerek «Böyle maskaralık lâzım değildir, dervişan tekkelerine nezirler ve sadakalar verilip mektep hocalarına Paşakapısına gelince hil'at giydirilip, kalfalarına sarık parası ve masumlara çil para ve pilâv zerde» verilmesini emreylemiştir

«Padişahın çocuğu olduğu zaman daha evvel söylediğimiz gibi Sadrazam ve diğer erkânın saraya gidip tebrik etmeleri usuldendi. Bundan başka doğan çocuğa Sadrazam tarafından mücevherli beşik gönderilir ve bu beşik Sadrazam kethüdası vasıtasıyje Dar-üs-saade ağa'sına teslim olunurdu.

«Yine doğan şehzadenin hizmetine, usta denilen yirmi kadar genç kız tâyin edilir ve validesi çocuğun bakılmasına ve büyümesine nezaret ederdi. Bu maiyyetin başlıcalarından ağa denilen üç kişi has odalılardandı. Bunların içinden en yaşlısı şehzadenin baş mürebbisi olup kendisine başlâla derlerdi. Bunun emri altındaki diğer üç hadım ağası da lâla unvanını taşırlardı.

«Osmanlı şehzadesi beş altı yaşına yani tahsil çağına geldiği zaman kendisine bir hoca tâyin olunarak merasimle derse başlattırılırdı. Şehzadenin bu derse başlamasına bed-i besmele denilirdi. Bu merasimde ve davetlilerin huzurunda iptida Şeyh-ül-islâm teberrüken şehzadeyi eski alfabe tertibi üzere elif'ten ye'ye kadar okutur ve sonra dua eder ve merasim nihayet bularak tahsili, tâyin olunan hocasına bırakılırdı. Şehzade, Şeyh-ül-islâm'dan ilk alfabeyi okuduktan sonra anın elini öpmesi lâzımdı. Lâkin Müfti (Şeyhülislâm) elini öptürmiyerek şehzadenin omuzunu öperdi. Şehzadenin derse başlaması münasebetiyle kendisine lâzım olan elifba ile cüz kesesi, hilâl ve saire mükemmel ciltlenmiş müzehhep olarak Sadrazam tarafından hediyye olarak takdim edilirdi. Şehzadenin hocası Dar-üs-saade ağası dairesin-

de ders verirdi. Kur'an-ı Kerimi hatmeden şehzadeyi Sadrazam ve sair devlet erkânı tebrik ile kendisine hediyyeler verirlerdi.

«Avcı Sultan Mehmet 1080 muharrem 1669 haziranında Mora Yenişehirinde bulunurken o tarihte 6 yaşında bulunan büyük oğlu Şehzade Mustafa'ya hoca tâyin edilmesini emreylemiş ve Doğan köyünde bed-i besmele yapılmıştı. Şehzade alayla getirilerek evvelâ babasının elini öpmüş ve Padişahın hocası meşhur Vanî Mehmet Efendi teberrüken besmele çektirip (رب يسر ولا تعسر رب تمم بالخير) duasını okuttuktan ve elifbanın ilk dört harfini (ا ، ب ، ت ، ث) okutup bunları üç defa tekrar ettirdikten sonra ayağa kalkıp dua eylemiş ve bu suretle derse başlama merasimi nihayet bulmuştu.

«Padişahların oğullarına yaptırdıkları sünnet dühünleri de merasimle olurdu. Sünnet düğününden üç dört ay evvel keyfiyyet bütün eyaletlere bildirilir ve düğünde bulunmak üzere ileri gelen valiler ve vezirler davet edilirlerdi. Sünnet düğünleri bazan on on beş gün ve bazan da daha uzun süredi. Fatih'in 861 Hicrî, 1457 Milâdî senesinde Amasya valisi Bayezit ve Manisa valisi Mustafa isimlerindeki oğullarına yaptığı sünnt düğününde bütün komşu hükümdarlar med'uv oldukları gibi düğün de bir ay sürmüştü. Lûtfi Paşa Sadaretinde ve 946 recep, 1539 ikinciteşrin tarihinde şehzade Bayezit için Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa sarayında yapılan sünnet düğünü on üç gün sürmüştü. Üçüncü Murat'ın oğlu şehzade Mehmet için tertip ettirdiği sünnet düğünü iki aya yakın bir zaman devam etmiş, 22 temmuz 1582 de bitmişti. Hükümet erkânı, askerî sınıflar, ulema ve şeyhler, esnaf takımı ve ecnebi devletlerin sefir ve maiyyetleri bu düğne davetli olup herkes derecesine göre hediyyeler takdim etmişler ve kendilerine ziyafet çekilerek tertip edilen eğlence ve oyunları seyreylemişlerdi.

«Dördüncü Mehmet 1084 Hicrî, 1673-74 Milâdî senesinde Edirne de oğulları Mustafa ile Ahmet'i sünnet ettirdiği zaman bu düğün, geceli gündüzlü on beş gün sürmüştü Bu gibi düğünlerde her sınıf erbabının sanatlarını göstererek Padişahın huzurundan geçmeleri âdetti. Dördüncü Mehmet bu sünnet düğünü münasebetiyle memnuniyyetini beyan etmek için Sadrazam Köprülü Zade Fazıl Ahmet Paşa'ya elli ve diğer vezirlere kırkar esame vererek bunları herkesin kendi maiyyetine dirlik yani maaş olarak tevzi eylemelerini emretmişti. Bu düğünlerde hokkabaz, cambaz, perendebaz, hayal-i zil denilen karagöz, at koşuları, muhtelif fişek oyunları, yağlı direk, göğsü üzerinde örsle nal yapmak ve saire gibi hünerler gösterilirdi. Şekercilerin yaptıkları bahçe ve hayvanat resimlerini havi tepsiler bilhassa onaltıncı asırda pek meşhurdu.

«On üç ve on dört yaşına gelen ve sünnet olan şehzadeye ayrı bir daire verilir ve bunu kendi validesiyle hemşiresinden başka bir kadının görmesine müsaade edilmezdi.

«Babasının sağlığında bir şehzade saraydan dışarı çıktığı zaman başlarına mücevveze veya sorguçlu destar ve arkalarına ferace samur kürk giyerlerdi.

«Osmanlı şehzadaleri saraya kapattırılmayıp serbest bulundukları zaman tahsil ile beraber ata binip inmek, ok atmak, avlanmak, gürz kullanmak gibi spor hareketlerinde ve silâhşorlukta mümarese peyda ederlerdi. Bunlar saraya kapatıldıtan sonra babalarının sağlıklarında daha serbest bir hayata malik olup tahsil görürler, yazı meşkederler, ata binmek zamanı gelince babalariyle beraber cuma namazına giderlerdi. Maiyyetlerinde kendi daireleri ağaları bulunurdu. Deniz gezintisi esnasında yine maiyyetleriyle gezerlerdi. Bunların kayıklarının örtüleri mavi veya sarı çuhadandı. Babalarının ölümlerinden sonra ise şehzadele, kendilerine tahsis edilen daireden inziva hayatına geçerek yaşarlar ve içlerinden sırası gelenler hükümdar olurlardı.

«Babaları ölüp kafes hayatı yaşıyan şehzadelerin ikametleri Harem-i hümayuna muttasıl şimşir ağaçlariyle ihata olunduğundan dolayı Şimşirlik denilen mahalde idi. Burada on iki daire olup her dairenin mütaaddit odaları vardı. Şimşirlik mevkii yüksek duvarlarla ihata edilmiş olup küçük bir bahçesi de bulunuyordu. Bu Şimşirlik dairesine kafes ismi verilmekte idi. Bu kafes hayatında yani inziva halinde yaşıyan her şehzadenin on, on iki cariyesi, hazine, kiler ve seferli koğuşlarından alınmış ağaları vardı. Fakat bu şehzadeler, hizmetlerine tahsis edilen ağaları görüp konuşamazlardı.

«Şehzadeler burada sıkı bir kontrol altında idiler. Hiç kimse ile muhabere etmelerine müsaade olunmaz ve duyulursa muhabereyi temin eden idam olunurdu. Hasta olan bir şehzadenin yanına gidecek tabip Padişahın müsaadesiyle gider ve nezaret altında bulunurdu. Şehzadeler biribirleriyle sık sık görüşmezlerdi. Padişahın müsaadesiyle bazan valideleri Eski saraydan gelerek oğullarını görür ve görüşürlerdi. Bayram tebriki merasimi de Mabeynde yapılır, hariçten hiç kimse şehzadeleri göremezdi. Kafes hayatı yaşıyan şehzadenin babası

saltanatta olursa o şehzade, pek az farkla diğerlerinden daha iyice idi.

«Bazı isyan hadiselerinde asker, şehzadelerin hayatta olup olmadıklarını anlamak için şehzadeleri görmek isterdi. Nitekim Dördüncü Mehmet ile Üçüncü Selim'den böyle bir istekte bulunmuşlardı. Kapıkulu efradı ayak divanında Dördüncü murat'tan şehzadeleri görmek istemişler, o da kardeşleri Bayezit, Süleyman, Kasım ve İbrahim'i çıkarıp göstermiş, bunların hayatlarına dokunmıyacaklarına dair teminat vermiş ve Vezir-i âzam Topal Recep Paşa ile Şeyh-ül-islâm Ahi Zade Hüseyin Efendi kefil olmuşlardı. Keza Kabakçı Mustafa isyanında Üçüncü Selim'in Şehzade Mustafa ile Makmut'a bir süi kast yapmaması için âsiler saraya Aygır İmam denilen Rumeli Kazaskeri pâyeli Derviş Efendi isminde biriyle esbak Sekbanbaşı Osman Ağa'yı göndermişlerdi. Bu itimatsızlıktan pek müteessir olan hassas Padişah Bab-ı âli'ye gönderdiği hatt-ı hümayuda:

« Benim zürriyetim yoktur, şehzadeler benim evlâdım, nur-ı aynımdır, maazallah ben onlara süi kast ile sülâle-i pakize-i Osmaniyye'nin inkırazına ve Devlet-i Osmaniyye'nin izmihlâline sebep olmak hayal ve hatıra gelir şey midir? Allah o günleri göstermesin, Cenab-ı Bâri onların ömrünü ruz efzun eylesün.» demişti. Hatt-ı hümayun Bab ı âli'de okunurken mevcut ulema hep ağlamışlardı.

«İşte sonradan Osmanlı tahtını işgal ile Devlet idaresini ele alan şehzadeler böylece kapalı bir hayat geçirerek zenci harem ağalariyle bir kaç cariyeden başka kimseyi görmiyorlardı. Hattâ bunlardan İkinci Süleyman, biraderinin hal'i üzerine hükümdar olduktan sonrr Sadr-ı âzam Siyavuş Paşa'ya:

« Kırk yıldır bir karanlık yerde mahbus ve hayattan me'yus iken yeniden dünyaya gelip gözüm açtım ve âlemi herc ü merç buldum; iki eteklerimizi belimize çalıp din ve dünyamıza hayırlı olan işlerde bulunup gereği gibi hizmet-i ibadullahı yerine getürmeğe sa'yedelim.»

sözleriyle kırk seneden beri çektiği ıstırabı anlatmak istemişti.

«Şehzadeler inziva hayatında cariyeler tarafından tahsil görürler ve bazıları can sıkıntısından vakit geçirmek için mücevhercilik, kuyumculuk, tornacılık gibi sanat öğrenirler, ok ve yay yaparlar, bağa ve fildişi ve abanoz işlerle, sahtiyan üzerine nakış yaparlar, yazı yazarlar ve Kur'an-ı Kerim istinsah ederlerdi. Birinci Mahmut mücevhercilikte mahirdi.

«Şehzadeler bu kafes hayatında yaşarken yetişmiş ve teehhül çağına gelmiş iseler hizmetlerindeki cariyelerle vukua gelen temasta cariye gebe kalıp çocuk doğurursa doğan çocuk derhal ifna edilirdi. Fakat bazan habersizce doğan çocuğun hariçte bir sütanaya verilip büyütüldüğü vâkidi. Fakat pek nadirdi. Meselâ Birinci Abdülhamit'in, kafes hayatında iken doğan bir kızı bu suretle büyütülmüş ve kendisine Ahretlik Hanım denilmişti. Abdülhamit hükümdar olduktan sonra şehzadeliğinde bir kızı olup adının Dürrüşehvar olduğnu Paşakapısına pildirmişti.

«Bir padişah vefat ettiği zaman yerine geçen hükümdar anın kadın ve kızlarını Eski saray'a nakledip erkek şehzadeleri kendi yanında, yani sarayda alıkoyarak yukarda dediğimiz gibi nezaret altında bulundururdu.

«Kafes hayatı yaşıyan şehzadelerden pek ender olarak hariçle temas ve muhabere edenleri de görülmüştü. Amcası Birinci Abdülhamit'in müsamahasından istifade eden Veliaht Selim, hariçte Ratip Efendi'yi elde ederek o vasıta ile Fransa Kralı Onaltıncı Louis'ye mektup göndererek hükümdar olduğu zaman yapacağı işler hakkında kralın fikirlerini sormuştu.

«Osmanlı şehzadelerinden biri vefat edecek olursa cenazesinde Sadrazam, Şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, İstanbul kasısı, Nakib ül-eşraf, Yeniçeri ağasiyle süvari bölükleri ağaları, vezirler ve devlet ricali hazır bulunurlardı. Bunlar baba ve cedlerinin türbelerinden birine defnedilirlerdi. Vefat eden şehzadelerin bir süi kaste uğrayıp uğramadıkları Yeniçeri ocağı namına Kul kethüdası muayene ederdi.

«Hayatları böyle inziva halinde ve daima korku içinde geçen şehzadelerin bu ıstırap verici halleri ahlâkları üzerinde müessir olmuş, cesaretleri kırılıp kabiliyyetleri sönmüştür. Osmanlı şehzadelerinden İkinci Mahmut'un on iki yaşında iken yapılmış bir resmi Güzel Sanatlar Mecmuasında vardır ve bunda küçük yaşta bir şehzadenin kıyafeti gürülmektedir.»

Bu malûmata ilâve olunacak iki üç nokta şunlardır: Padişah kadınları her birinin kaç evlâdı olursa olsun kendi çocuklarıyle «Bucak» adı verilen bir yerde otururlardı. Ancak şehzadelerle sultanların her birinin «Ev» tâbir olunan ayrı daireleri vardı. Küçük yaşta anneleri ölen şehzade ve sultanlar daireleri halkıyle beraber Hünkâr tarafından münasip görülen kadın efendilerden birinin himayesine verilirlerdi. Sultan ve şehzadelerden birinin ölümü halinde hizmetinde bulunan kalfaların büyükleri ceyizleri verilerek azad edilir, küçüklerin-

den hünkâr defterinde yazılı olanlar daire-i hümayuna, ölenin defterinde yrzılı bulunanlardan anne, kız veya erkek kardeşe verilirlerdi. Bucakta bulunan kalfalardan hünkâr defterinde yazılı bulunanların maaşları Hazine-i hassa'dan, kendi defterlerinde yazılı bulunanların maaşları da kendi taraflarından verilirdi.

Şehzadelerin çocuk yapmamaları yasağı Tanzimat'tan sonra gevşemiş olmakla beraber ilân keyfiyyetinin memnuiyyeti baki idi. Nitekim Abdülâziz'in veliahtliği zamanında doğan Yusuf İzlettin Efendi ile Beşinci Murat'ın şehzadeliğinde dünyaya gelen Salâheddin Efendi'nin doğumları gizli tutulmuştu.

Şehzadeler için yasak olan bir şey de sakal salıvermekti.

Saray hayatını yakından görmüş olan Leylâ Hanım (ölümü 1936) «Harem ve Saray Âdat-ı Kadimesi» başlığıyle çıkan hâtıratında şehzadelerin son devirlerdeki vaziyyetlerini şöyle anlatıyor:

«Şehzadeleri dâye emzirir, yakın hizmetini dadı ifa eder, validesinin nezaretinde büyür, dâye ve dadıdan başkasının kucağına verilmez, padişah evlâdını hiç kimse öpemez. Yörümeğe başlayınca dadısı daima takibeder, eğlendirici küçük cariyeleri de etrafında bulunur, oyuncaklarla eğlendirir. Validesi veya büyük kalfa, daye ya dadısı bir harem ağası refakatiyle araba ile gezmeğe götürülür. Hocaya başlatmak sinni gelince ba irade-i seniyye (Padişahın emriyle) Mabeyn-i Hümayunda huzur-ı şahanede besmele-i şerifi çekip her gün şehzanelere mahsus olan binadaki dairesine harem ağası götürür, hocasından orada okur. Haftada iki gün gezmeğe çıkmağa mezundur. Mukannen günün sabahı ceb-i hümayundan yarım kese çil (250 kuruş) gezmek parası gelir. Efendi hazretleri lâlası olan Beyle araba ya faytonda gider Bendegânı atla takibederler. Ekseriya Hacı Hüseyin bağı yahut Küçük Çiftlik Köşküne gider. Biraderleri de oraya gelirler. Öğle taamından sonra midilli koşulu küçük faytonlarını kendileri kullanarak köşkün bahçesinde gezerler, ok ve küçük tüfekle nişan talimi eder. Akşam üstü gelirler. Saray-ı hümayunda hemşire ve biraderleriyle toplanır, eğlenirler. Peder-i zişanlarına her cuma günü giderler. Şehzadeler küçükken bayramlarda saz ve eyyam-ı sairede dadı ve bir cariyesiyle büyük sofalarda, devairde gezer. Fakat sabaveti geçince sinniyle beraber temkini de kemale vasıl olur, Muayede resmini Mabeyn-i hümayunda icra edarler. Valideliklerine ve kardeşlerine tebrike dairelerine giderler. Saz âlemlerinde bulunmazlar. Sofalarda da mümkün mertebe gezmezler. Dışarı çıkmadığı gün keni daireiinde mütalâa ve valide ve haremiyle ve konuşmakla vakii geçirir. Akşamları birader ve hemşireler yekdiğerine gider, musiki ile eğlenirler. Bazan istedikleri sazende kalfalardan da bir ikisini celbeder, beraber çalarlar Her halde ansızın gitmezler. O gece karar verilmemişse istimzaç ederler, Şehzade haremlerine isimleriyle beraber Hanım denir. Diğer şehzadeleri huzurlarına çıkmazlar. Yalnız Sultan Efendiler olursa ve çağırılırlarsa çıkarlar, Büyük kalfalara Hanımlar da kalfam derler. Hizmetlerini ayrı cariyeler ifa ederler. Sofalarda da, bahçede de çok gezinmçzler. Odalarında mütalûa ve musiki ve bazı küçük elişleriyle vakit geçirirler. Bu Hanımlar sarayda terbiye görerek büyümüş kızlardandır.»

Osmanlı Devletinin kuruluşunda diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Devlet, ailenin müşterek malı sayıldığı için Osman Bey zaptettiği yerleri kardeşi, oğlu ve silâh arkadaşı olan aşiret beylerine vermişti. Orhan bey de idaresindeki yerlere oğul ve sonra beylerini tâyin etmişti. Orhan bey'den sonra (Devlet ailenin müşterek malıdır) diye malûm olan kanunda tadilât yapılmış ve Murat Bey'in cülûsundan itibaren devlete iştirak hakkı aileden alınarak hükümdar ile onun oğullarına inhisar ettirilmiştir. Buna da sebep Murat'a karşı kardeşleri Halil ile İbrahim'in muhalefetleri olmuştur. Şehzade sancaklarının ekserisi Anadolu beylerinden zaptedilen yerlerdi. Şehzadeler bu beyliklerin baş şehirlerini kendilerine de merkez yapmışlardı.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan onaltıncı asır başlarına kadar olan zamanda şehzadelerin fırsat buldukça saltanat iddiasiyle ortaya atılanları görülmüş ve muvaffak olamayıp yakalananlar derhal öldürüldükleri gibi içlerinden memleket dışına kaçanlar da olmuştur. Bu hal saltanat hırsı, can kaygısı, hariçten ve dahilden vuku bulan tahrikler başlıca sebeplerdir.

Şehzadelere son zamanlarda «Efendi» denilir, «Devletlû Necabetlû» elkabı kullanılırdı. Kâtip ve kâhya gibi adamlarına da «Bey» denilirdi.

ŞEHZADE ALAYI (شهزاده آلايى) [*Sar.*] Devlet idaresinde bilgi edinmek için, onaltıncı asrın sonlarına kadar, Sancak beyliğiyle eyaletlere gönderilen şehzadelerin vazifeleri başına gitmek üzere merkezden hareketleri sırasında yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üçüncü Murat'ın oğlu şehzade Mehmet'in Manisa Sancağına göndertilmesi münasebetiyle yapılan alay Âli, Selânikî ve Peçevî'den hulâsa

olarak «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» ndo (sayfa 127-128) şöyle anlatıyor:

«Murad'ın büyük şehzadesi Mehmet, sünnet olduktan sonra yani 991 zilhiccesinin ikinci cumartesi günü (17 birinci kânun 1583) babasıyle vedalaştıktan sonra Manisa Sancağı'na gitmek üzere saraydan çıktı ve kanunî hükümlere göre Şehzadeyi teşyi için seher vaktinde Sadrazam, vezirler ve diğer devlet erkânı sarayın Bab-ı hümayun denilen birinci kapısında hazır bulundular. Yalnız Yeniçeriler getirilmemişti. Şehzade Mehmet önünde valilik sancağı, başında müzeyyen ve murassa' mücevveze denilen kavuğunun üzerinde sorguç takılı olarak saray kapısından çıktı. Divan-ı hümayun çavuşları alkış yaptılar. Sadrazam ve diğer devlet erkânı derecelerine göre şehzadenin önüne düşüp yürüdüler. Evvelâ hocası Nevaî Efendi, şehzadenin yanına sokulup kendisiyle görüştü. Sonra Sadrazam Siyavuş Paşa reayaya dair şehzadeye vesaya ve nasihatlerde bulundu. Anı mütaakıp vezirlerden Mesih Paşa, Cerrah Mehmet Paşa ve Rumeli Kazaskeri Molla Efendi ve Anadolu Kazaskeri Abdullah Efendi sırasıyle yanına gıdip dinî ve dünyevî işler hakkında ayrı ayrı görüşüp nasihat ettiler. Gidiş böylece Eminönü iskelesine kadar devam etti.

«Şehzade alayında, maiyyetine verilen yeniçerilerle memurlardan başka sipahi, silâhtar, sekban, solak ve peykler ile kendisinin has ahır hademeleri, matbah, kiler hizmetkârları ve saire vardı ki şehzade Mehmet'in bu suretle maiyyeti mevcudu iki bin kişiyi buluyordu.

«Şehzadeyi, Eminönü iskelesinde Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa karşıladı. Şehzade Baştarde denilen Kaptan Paşa kadırgasına binerken toplar atıldı. Vezirler ve sair erkân ve şehzadenin maiyyeti diğer kadırgalara binip Üsküdar'a geldiler. Burada yine alay tertip olunup kendisini otağına kadar götürdüler. El öptüler. Ertesi gün kanun üzere Sadrazam ve vezirler ve devlet erkânı hediyyelerini takdim ettiler. Bir gün daha kaldıktan sonra şehzadeye veda edildi ve o da hemen sancağına hareket eyledi.»

ŞEHZADE HOCALARI (شهزاده خواجه‌لری) [*Sar.*] Padişahların erkek çocuklarını okutanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça havace'den bozma olan hoca; muallim demektir. Osmanlı şehzadeleri beş, altı yaşına yani tahsil çağına geldikleri zaman kendilerine bir hoca tâyin olunarak merasimle derse başlattırılırdı. Şehzadenin bu derse başlamasına «bed-i besmele» denilirdi. Bu merasimde ve davetlilerin huzurunda iptida Şeyh-ül-islâm Efandi teberrüken şehzadeyi elif'ten ye'ye kadar okutur ve sonra dua ederdi. Şehzadenin okumağa başlaması münasebetiyle kendisine lâzım olan elifba (şimdiki tâbirle alfabe) ile cüz kesesi, hilâl ve saire Sadrazam tarafından hediyye olarak takdim edilirdi. Haca şehzadeyi Tanzimat'a kadar Dar üs-saade ağası dairesinde, Tanzimat'tan sonra sarayda tahsis olunn dairelerden birinde okuturdu. Kur'an-ı Kerimi hatmeden şehzadeyi Sadrazam ve sair devlet erkânı tebrik ederler, hediyyeler de verirlerdi.

Şehzadelerden padişah olanların hocalarına «Muallim-i Sultanî» denilirdi.

ŞEHZADEGÂN MEKTEBİ (شهزادگان مکتبی) [*Sar.*] Padişahların çocuklarının okudukları mektebe verilen addır. Topkapı Sarayında Dar-üs-saade ağası'nın bulunduğu binanın üst katında olan bu mektep için Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 9 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Mektebin âmiri ve nazırı Dar-üs-saade ağası'dır. Tahsil derecesi halk tabakasına mahsus sıbyan mekteplerinin aynıdır. Osmanlı hânedanından bir kısmının oldukça okur yazar olması bu mektepten aldıkları bilgiden ziyade onların sonradan hususi surette okumuş veya terbiye görmüş olmalarından ileri gelir.

«Halkın sıbyan mekteplerinde olduğu gibi burada da yalnız Kur'an okutulur, namaz sureleri ezberletilir ve biraz da yazı meşk ettirilirdi.

«Hânedana mensup kızlarla erkeklerin bir arada okudukları şüphesizdir. Çünkü buraya devam edenler yalnız padişahın çocukları yani biribirinin kardeşleri oldukları için aralarında - o zamana göre bile - kaç göç olamazdı. Topkapı Sarayı'nda başka yerlerde oturan şehzadelerin çocukları ise taibatiyle bu mektebe gelemezlerdi. Onlar da saraylarında okurlardı.

«Şehzadegân mektebi için tarih ve ilim bakımından söylenecek başka bir şey göremiyorum. Bugün mektep binasının eşyasıyle birlikte bir müze halinde kullanılmış olması çok yerindedir. Şimdiki ve gelecek nesiller bir sıbyan mektebinin ne olduğunu ancak bu binada görebileceklerdir. Rahleler, minderler, şehzadelerin el yıkadıkları musluklar, su içtikleri küplerin bile yerli yerinde bırakılmış olmasında isabet edilmiştir. Hattâ abdesthanenin şekli bile orayı gezenin dikkat gözünü üzerine çekmektedir. Hele büyük salonun yanındaki odanın tavanının çinî olması, odada birtakım dolaplar bulunması çok dikkate değer.

«Yalnız şehzadelerin ilk defa derse başladıkları zaman onlar için yapılan tören (me-

rasim) hem Maarif, hem Osmanlı Tarihi bakımından ehemmiyyetli görüldüğünden burada biraz ondan bahse zaruret vardır.

«Bu tören; söylemeğe lüzum yok ki, şehirde halk tabakası tarafından yapılan bed-i besmele cemiyyetinden daha parlak, daha muhteşem olurdu.

«Hamit I. devrine ait bir vesikaya göre törene başlanmadan iki gün önce İncili Köşk önündeki sahraya (açık, geniş, ağaçsız bir meydan) Sadrazam için bir otak, Şeyh-ül-islâm için bir oba, Nakib-ül-eşraf ve Sadreyn için obalar, Yeniçeri ağası, Defterdar, Reis-ül-küttap ve Çavuşbaşı ve saire için de on beş kadar çadır kurulurdu.

«Tören günü bütün davetliler gelip yerli yerine otururlar, kahveler ikram edilir, öğle yemeğini de orada yerlerdi. Yemekten sonra Hünkâr mutad olan merasim ve teşrifatla İncili Köşke gelir, yukarda adları geçen devlet erkânı Hünkârı köşk önünde karşılarlar. Sonra bu heyet şehzadeyi karşılayıp birlikte getirmek üzere büyük bir alay ile orta kapıya kadar giderlerdi. Bir çeyrek saat sonra mektebe başlıyacak olan şehzade bir at üzerinde olduğu, sağ ve solunda Dar-üs-saade ağası ile Hazine-i Şehriyari bulunduğu halde görünür, Nakib-ül-eşraf orada bir dua okur, Sadrazam ile Şeyh-ül-islâm şehzadenin eteğini öperler, alay-ı valâ ile İncili Köşke gatirirler, orada iki musahip tarafından çil paralar saçılır, sonra herkes dağılır ve rikâp taşında yalnız Sadrazam kalırdı. Sadrazam şehzadeyi attan indirip kucağına alarak köşke götürür, Hünkârın elini öptürdükten sonra babasının yanında hazırlanan yere oturtulurdu.

«Bu tören yapılırken Sadrazam, Şeyh-ül-lâm, Nakib-ül-eşraf, Sadreyn ve Ayasofya şeyhi ile birinci ve ikinci imam otururlar, geri kalan devlet erkânı ayakta dururlardı.

«Hünkârın oturduğu yerin yanına iki ihram yani yaygı, bunların ortasına bir rahle konulur ve Sadrazam yine çocuğu kucağına alarak getirip rahlenin önüne oturturdu.

«O sırada Hünkârdan başka herkes ayağa kalkarak çocuğa besmele çektirilir, okumağa başlatılırdı. Tören sonunda Şeyh-ül-islâm ile Ayasofya şeyhi birer dua okurlar, dışarda bulunan saray müezzinleri yüksek sesle âmin derlerdi.

«Bu işler de bittikten sonra şehzade yine geldiği alayla orta kapıya kadar götürülür, orada attan indirilerek hemen dairesine teslim edilirdi.

«Daha sonra İncili Köşk'te Hünkâr tarafından Sadrazama, Şeyh-ül-islâma, Dar-üs-saade ağasına, Nakib-ül-eşrafa, birinci ve ikinci imamlara birer kürk giydirilirdi.

«Sadrazam de İncili Köşk önündeki sahrada başta Yeniçeri ağası olduğu halde bu tören teşrifatına dahil 23 kişiye Padişah namına birer hil'at giydirilir ve başka atiyyeler ve ihsanlar dağıtılırdı.»

Kanun halinde tesbit olunan bu merasim için tarihlerde tafsilât bulunduğu gibi şairlerden bazıları bu merasimi manzum risalelerle de tesbit etmişlerdir. Birinci Abdülhamit'in Şehzadeleri Mustafa ile Süleyman'ın Hicrî 1198 (1783-84) senesinde okumağa başlamaları münasebetiyle Enderunlu Fazıl'ın (Fatih Millet Kütüphanesi, No. 387) yazdığı manzum risale onlardan biridir.

Manzumeden seçme bir kaç beyt:

Şeh-i Abdülhamid ol şâh-ı keramet girdar
Ki ana mülhem olur her ne zuhur eylerse
Akseder âyine-i kalbine levh-i mahfuz
Cümle malûmu olur her ne havadis varse
Dahi şehzadesi Sultan Süleyman-ı zeki
Ki olur ana müyesser neye kim başlarse
Başladı derse bu demlerde henüz amma kim
Şeyhülislâmı yanıltır her ne ki söz söylerse
Tıfl amma ki bu necabet ile Şeyhülislâm
Gelsün andan okusun fazl ü hüner isterse
Hızr ü Cibrildir anın hacesi anlardan hep
Ahz eder her ne öğrense, ne ezberlerse
Saklasun anı hemen cümle kazadan Mevlâ

. . . . . .

Böyle mi meth-i şehinşah ederdi Fâzıl
Dil-i giryanını gamdan azıcık kurtarse

ŞEHZADE LÂLALARI (شهزاده لالاری) [*Sar.*] Padişahların erkek çocuklarının maiyyeti halkını teşkil edenlerden birinin adıdır. Şehzadelar valilikle taşraya gönderildikleri devirlerde lâlalığa tanınmış adamlar tâyin olunurdu Bu sebeple o zamanlar devlet işlerinin idaresinde mühim rol oynarlardı. Lâlalık saltanatın son günlerine kadar devam etmiştir.

ŞEHZADE SANCAĞI (شهزاده سنجاغی) [*İda.*] Şehzadelerin valilik ettikleri sancaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devlet idaresinde bilgi edinmek için şehzadeler onaltıncı asrın sonlarına kadar sancak beyliği ile daha ziyade Anadolu'ya gönderilirken sonradan bundan vazgeçilmiştir. Şehzadelerin bu memuriyyetleri sırasında sancak (bayrak) ları da vardı. Bunların rengi yeşildi.

ŞEKER ÇİĞNEMEK (شکر چیکنمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla yalandan vadetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Âh kim ağzım sulandı seyrederken sakızı
Bûse va'diyle şeker çiğnerdi bir tersa kızı
Sümbülzade Vehbi

ŞEM'A (شمعه) [*San.*] Mektup zarflarının üstüne yapıştırılan ve mühürle de mühürlenen kırmızı balmumunu eritmekte kullanılan sarma ince fitil adıdır. Arapça şem'a ince mum, balmumlu fitil demektir. Şem'a beyaz balmumundan yapılırdı. İnce mum, balmumlu fitile de bu ad verilirdi.

LEM'ACI (شمعه جی) [*Sar.*] «Ehl-i hiref» denilen saray sanatkârlarından mumcular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şem'a; ince mum, balmumlu fitil demektir. Kırmızı mühür mumunu eritmek için kullanılan sarma ince fitile de şem'a denilirdi.

ŞEM'AGERAN-I HASSA (شمعه گران خاصه) [*Sar*] Saray mumcuları hakkkında kullanılır bir tâbirdir. Mumlar; balmumu ile içyağından yapılırdı. Petrolün aydınlık vasıtası olarak kullanılmağa başlandığı ondokuzuncu asırdan itibaren bu vazife tarihe karışmıştır. Bununla beraber saraylarda son zamanlara kadar mum kullanılırdı.

ŞEM'İN KÜLNÜ ALMAK (شمعك كولی آلمق) [*Sof.*] mumu fitilini kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun için makasa benziyen âlet kullanılırdı.

ŞEM'İ OKUNMAK (شمعی اوقونمق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Dört selâmdan ibaret olan mukabelelerden neş'eli geçenlerinin tesirini bir kat daha arttırmak maksadiyle okunan âyinlerden birinin adıdır.

Âyin:

Şem'i ruhuna cismimi pervane düşürdüm
Evrak-ı dili âteş-i sûzane düşürdüm
Bir katre iken kendimi ummane düşürdüm
Ta'dat idemem derd-i derunum elemim var
Mevlâyı seversen beni söyletme gamım var

parçasıyle başlardı.

Bu âyiniu okunması için Şeyh Efendi meydancı dede vasıtasıyle mutrip heyetine (niyaz) denilen bir kaç para gönderirdi. Mukabele bu nunla sona ererdi.

ŞEMLE (شمله) [*Kıy.*] Sarık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şemle; Arapça elbise, başörtüsü, kıldan örtü yerinde de kullanılır.

Kimi seyis kimisidir akkâm
Sarınıp şemle bürünmüş ihram
Sümbülzade Vehbi

ŞEMSÂBÂD (شمس آباد) [*Mim.*] Güneşe ziyade maruz olan ve çok güneş gören ev veya bina hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ŞEMSE (شمسه) [San]. Eski kitap ciltlerinin üzerine altın yaldızla yapılan süs hakkında kullanılır bir tâbirdir. Güneşe benzeaiği için bu ad verilmiştir. Şemse kitabın ilk sayfasının bulunduğu sağ kapağın üzerine yapılırdı. Kapağın tamamını kaplıyan meşinin üstüne yapıldığı gibi ayrı bir parça halinde kabı örten meşinin ortası hazırlanan parça büyüklüğünde kesilip yerleştirilmek suretiyle yapıldığı da olurdu. Parçalı olmayıp kapağı kapıyan meşinin üzerine yapılana «yekpare şemse», parça üzerine yapılana da «parçalı şemse», dört köşesi şemseli olanlara «köşeli şemse», etrafı zincir şeklinde olan şemselere «zincirli şemse», kapakların mukavvası oyulup içine kabartma olarak oturtulan şemseye «gömme şemse», cilt kabının şemse kısmı zemin kısmından başka renkte olan kabarma şemseye «mülevven şemse», sırf altın yaldızla basılan şemseye «mülemma' şemse», kesilerek oyulmuş deriden yapılan şemseye «müşebbek şemse», cildin üzerine kalıpla kabartma olarak basılan ve üzerina yaldız vurulmıyana «soğuk şemse» denir.

Şemseli olan ciltlere «şemseli kap» adı verilir.

§ [*Kıy.*] Güneş şeklinde olan işlemelere de bu ad verilir, yapılan yere göre cebken şemsesi, ferace şemsesi denilirdi.

«Nizam-ı Cedid» askerî teşkilâtında asker takım,na giydirilen elbiseler de rütbe alâmeti idi. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa «Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi, kısm ı sani, c. 2, s. 39» bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Cepkenin iki tarafında bulunan «gül» ve «şemseler» rütbe alâmet-i farikası olmak üzere kabul edilmiş olduğundan Ocak kethüdasının cepkeninde beş, sağ kolağasında dört, bölükbaşıda kolağasından elbisenin şekliyle fark olunmak üzere kezalik dört sarı ve mülâzım-ı evvelde dört ve mülâzım-ı sanide üç ve alemdar'da iki ve çavuşta bir beyaz bulunur idi.»

ŞEMSELİ KAP (شمسه لی قاب) [*San.*] Kabında «şemse» adı verilen süs bulunan kitap ciltleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şemse cildin sağ kapağı üzerine yapıldığı gibi kabın köşelerine ve etrafına da yapılır, yerine ve şekline göre ad alırdı. (Bak; şemse).

ŞEMSİ DESTEGÜLÜ (شمسی دسته گلی) [*Kıy.*] Kolsuz ve kısa hırkaya verilen addır. Dervişler giyerlerdi.

ŞEMSİ PAŞA KASRI (شمسی پاشا قصری) [*Sar.*] Vezir Şemi Paşa tarafından yaptırılan kasrın adıdır. Şemsi Paşa; Üsküdar iskelesi civarında Şemsi Paşa adıyle anılan yerde H. 988 (M. 1580) senesinde yaptırdığı bu kasrı Üçüncü Murat'a hediyye etmişti. Bir kaç defa ve son olarak 1242 (1817) senesinde İkinci Mahmut tarafından tamir ettirilen kasır sonradan yıkılmıştır.

«Şemsi Paşa krsrının gerek mevki itibariyle, gerek mimarî bakımından her devirde beğenilmiş, şairlere ilham vermiş bir güzelliği» olduğunu kaydeden Haluk Y. Şehsuvaroğlu (Şemsi Paşa Kasrı, Akşam, 26 haziran 1948) şu malûmatı da veriyor:

«Selimiyye'deki Nakşbendî dergâhı yeniden ve genişletilerek inşa edilmiş ve 1835 senesinde bir açılış merasimi yapılmıştı. Pertev Paşa tarafından meşhur şahsiyyetlere ve şeyhlere tekkede bir ziyafet çekilmiş, bu münasebetle Şemsi Paşa Kasrına gelen II. Mahmut'a bu yemekten ikram edilmişti, Kasırda yemek yiyen ve istirahat eden Padişah sonra yeni dergâhı görmeğe gitti.

«II. Mahmut son zamanlarında Şemsi Paşa Kasrına rağbeti artırdı. Dahilî ve haricî gailelerden kendisini içkiye kaptırmış bulunan hükümdar yaz akşamları Şemsi Paşa Köşküne gelip orada sarhoş olur, kayığına konulup sarayına geçirilirdi.

«Şemsi Paşa Kasrının dış şekli ve iç taksimatı hakkında bir malûmatımız olmamakla beraber sarayın XIX. asırda yabancı seyyahlar ve ressamlar tarafından çizilmiş bazı kroki ve resimleri mevcuttur.

«Şemsi Paşa Kasrının Abdülhamit zamanında mamur olduğunu ve burada bazı yabancı misafirlerin ağırlandığını görüyoruz.

«1853 yılıak İstanbul'a gelen Mısır valisinin oğlu İlhami Paşa, Şemsi Paşa Sarayında yirmi iki gün oturmuştu.

«Kasır tahminen 1861 senesinde yanmıştır.»

«Kasrın hicrî 1242 senesindeki tamiri münasebetiyle Sadrazam Halil Paşa'nın yeğeni kiler kethüdası Vasıf Osman Bey tarafından yazılıp Kasrın kapısın üzerine konulan tarih:

Rütbe-i zatını Vâsıf söyledi halka beyan
Bende-i halka begûş-i deridir cüml şehân
Öptü payin eyledi Mahmut Hane ıntisab
Kasr-ı iclâle kapı yoldaşı olmuştur bu bab

ŞEMSİYYE-I HALVETİYYE (شمسیهٔ حلوتیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı aslî şubelerinden birinin adıdır. Şeyh Şemsüddin Ahmed-üs-Sıvasî'ye nisbetle bu adı almıştır. Halvetiyye ricalinin büyüklerinden olan Şeyh Ahmed-üs-Sımavî Hicrî 926 (Milâdî 1520) senesinde (Zile) de doğmuştur. Babası Amasyalı Şeyh Hacı Hızır Efendi'nin müridlerinden Mehmet Efendi'dir. Zile'de ilk tahsilini yaktıktan sonra (Tokat) a giderek Arakıyyeci Zade'nin dersine devam etmiş ve kendisinden icazet almıştır. Ondan sonra İstanbul'a gelip tekrar tahsile koyulmuş ise de evvelce gördüğü rüya tâbirinin tecellilerinin başlangıcı zuhur ettiginden dersi bırakıp Hicaz'a gitmiş, Hac farizasını ifa ettikten sonra (Zile) ye dönerek ders okutmağa başlamıştır. Bir aralık (Cuma Pazarı) na gidip Halvetiyye ricalinden (Şeyh Muslıhüddin Efendi) den niyabet aldıktan ve sülûkünü de ilerlettikten sonra Tokat'ta, daha sonra Zile'de terar ders okutmağa devam etmiştir. O sıralarda Tokat'a gelen Halvetiyye şeyhlerinin büyüklerinden (Mecdüddin-i Şirvanî) nin daire-i terbiyetine girip kendisinden altı ay zarfında sülûk yollarını tamamlıyarak kendisinden hilâfet almıştır. Bunun üzerine isteklileri irşad ile iştigale başlıyan Şeyh Ahmed-üs-Sıvasî'nin az zamanda şöhreti etrafa yayılmağa başladığından bunu haber alan Sıvas valisi (Hasan Paşa) Sıvas'ta yaptırdığı cami ile tekkenin imamlık ve şeyhliğiyle Sıvas's çağırmış ve orada ölüm tarihi olan Hicrî 1006 (1597-98) senesine kadar irşad ile meşgul olmuştur.

Nüh felek Şemsi dolandı nûr ile

mısraı ölüm tatihidir.

İsmail Hahhı Uzunçarşılı ile Rıdvan Nafiz Bey taratından birlikte hazırlanan «Sıvas şehri âbide ve kitabeleri» nde (İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, sayfa 131) türbesinin Meydan Camii avlusunun şimal tarafında olduğu ve aşağıdaki menzum kitabenin Sülüs hattıyle yazılı bulunduğu gösterilmiştir:

Sehr-i Sıvas içre cana iş budur
Şeyh Şemsüddin kutbun meşhedi
Dedi Fevrî künbedi tarihini
Nurle dolsun metaf-ı merkadi

Eserde şu izahat da vardır:

«Son mısra' tarihinin hisabına göre bu türbe (H. 1009, M. 1600-602) senesinde yani Şemüsddin Efendi'nin vefatından iki buçuk, üç sene sonra yapılmıştır.»

Üçüncü Sultan Mehmet, Eğri seferine giderken ordunun mâneviyyetını takviye için şöhreti İstanbul'a kadar gelen Şemsüddin Efendi'yi paytahta davet etmiş, davete icabetle orduda bulunarak muzafferiyyeti mütaakıp Sıvas'a dönmüştür.

Âlim, fazıl, ârif bir zat olan Şemseddin Efendi'nin menakibi Şeyh Receb-üs-Sıvasî'nin (Necm-ül-Hüda), Şeyh Nazmi İstanbulî'nin (Hediyye-tül-ihvan), Müstakim Zade'nin (Hülâsa-tül-hediyye) adlı eserleriyle diğer eserlerde yazılı olduğunu kaydeden Bursalı Tahir Bey (ölümü 1926) (Osmanlı Müellifleri, c. 1, s. 95) on beşi manzum olmak üzere otuz eseri bulunduğunu da yazıyor. Eserleri şunlardır:

Mensur olanlar:

1 — شرح مختصر المنار المسمى (زبدة الاسرار)
2 — شرح قواعد الاعراب لابن هاشم المسمى (بحل المعاقد)
3 — Menakıb-ı Ciharyar-ı güzin (basılmıştır.
4 — جلاء عيون العرائس المخدره
5 — نقد الخاطر
6 — عمدة الاديب فى التعلم والتأديب (فارسى قواعد)
7 — Şerh-i gazeliyyat-ı Sultan Murat Hân-ı Salis
8 — الجام النفوس
9 — لطائف الايات ونقوش البينات
10 — دائرة الاصول
11 — حجة البهيه
12 — Kıssa-i Musa ve Hızır
13 — شرح كلمات كميل بن زياد
14 — منازل العارفين
15 — Meclis

Manzum olanlar:

1 — Menakıb-ı İmam-ı Âzam (basılmıştır)
2 — ارشاد العوام
3 — Menasik-i Hac
4 — مرآت الاخلاق ومشوق الاشواق
5 — İbretnüma
6 — Gülşenâbad
7 — Heşt behişt
8 — ترجمهٔ الهى نامهٔ شيخ عطار
9 — ترجمهٔ پندنامهٔ شيخ عطار
10 — Süleymanname
11 — Divan-ı ârifane
12 — Mevlid-i Nebi (basılmıştır)
13 — الفصايح فى ترجمة الوايح
14 — Terçüme-i Kaside-i Bür'e
15 — مرآت اشواق

Şemseddin Efendi şairdi. Mürettep divanı varsa da basılmamışrır.

Ârifane bir gazeli:

Vasıl olmaz kimse Hakka cümleden dur olmadan
Kenz açılmaz şol gönülden tâ ki pür nur olmadan

Mutu kable en temutu sırrına mazhar olan
Gördü anler haşr ü neşri nefha-i Sûr olmadan

Sen müyesser eyle ya Rab bizlere beytin tavaf
İlmin ile âmil eyle va'de tekmil olmadan

Hak cemalin Kâbesini kıldı âşıklar tavaf
Yerde Kâbe gökyüzünde beyt-i mamur olmadan

Mest hem mestane geldim ta ezelden ta ebed
İçmişim aşkın şerabın âb-ı Engûr olmadan

Mest olanların kelâmı kenduden gelmez veli
Pes Enel Hak nice söyler kişi Mansur olmadan

Bir devasız derde düştü bu dil Semsî müdam
Hakka makbul olmak ister halka menfur olmadan

Bu beyt de onundur:

Garibindir anı hoş tut efendim işte ben gittim
Gönül derler ser-i gûyunde bir divanemiz kaldı

Sadık Vicdanî'de (Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye Silsilenamesi)nde (sayfa 15) şu malûmatı veriyor:

«Tesis ettiği Halvetiyye şubesi Sivas vilâyetinde ve bilhassa (Zile) taraflarında taammüm ve intişar etmiş ve Şeyh Evhadüddin Abdül'ehad-ün-Nuri vasıtasiyle İstanbul'da da intişar ederek (Şemsiyye) namiyle bir Halvetiyye şubesi teşa'ub eylemiştir. Müşarünileyh (Esma-i Seb'a) ya kaadir, kavi, cebbar, mâlik, vedud esma-i hüsnanın ilâvesiyle (12) esma üzerine teslik-i tâlibin etmiştir. Bu şubede ahval-i halvet pek mücahedanedir» diyor.

(Sıvasiyye-i Halvetiyye) bunun koludur.

ŞEMŞİR (شمشير) [*San.*] Kılıç yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça kılıç demek olan bu tâbir Şimşir suretinde de kullanılırdı. Vesikalarda geçer.

Şemşir gibi rûy-i zemine taraf taraf
Saldın demir kuşaklu cihan pehlivanları
Bâki

ŞEMŞİRGERAN (شمشيرگران) [*Sar.*] Sarayın «Erbab-ı hiref» adı verilen sanatkârları arasında kılıççı'lar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça kılıç demek olan şemşir; şının kesriyle şimşir suretinde de kullanıldığı için şimşirgeran da denilebilir.

ŞEMŞİR-İ HİNDİ (شمشير هندى) [*San.*] Çelikten yapılmış makbul kılıç adıdır. Hindistanda yapıldığı için bu adı almıştır.

Ser-i hasmı şemşir-i Hindî zülâl
Dü nîm eyledi hindüvane misal
Atâî

ŞERAB-I BİGAŞ (شراب بى غش) [*San.*] Hilesiz ve katıksız şarap hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Her rind şerâb-ı bigaş üzre
Titrerdi çü şu'le âteş üzre
Riyazî

ŞERAB-I NÂB (شراب ناب) [*San.*] Halis şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Evvel üfürüp içenler âbı
Şimdî üfürür şerâb-ı nâbı
Riyazî

ŞERAB-I NUHÎ (شراب نوحی) [*San.*] Bin senelik eski şarap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sâki kanı ol şerâb-ı Nûhî
Kim bin yaşar eyliyen sabûhî
Riyazî

ŞERAB I RUMMANÎ (شراب رمانی) [*San.*] Nar rengindeki şarap adıdır.

Bilür hararetimi ol tabîb-i can ü dilim
Sunarsa kâse-i la'li şerâb-ı rummânî
Nazîm

ŞERBET (شربت) [*Tıp*] Müshil ilâç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Istılahatı sever mânasız
Şerbet ü hukne yapar eczasız
Nâbî

ŞERBETÇİLER KÖŞKÜ (شربتجیلر کوشکی) [*Sar.*] Sirkeci'den Sarayburnu'na giderken sol tarafta deniz kenarında bulunan köşkün adıdır. Son zamanlarda askerî ceza deposu olarak kullanılırdı.

ŞERBETHANE (شربتخانه) [*San.*] Eskiden meyhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şerbethaneler gedikli olup gediksiz meyhane açılmasına sonradan izin verilmiştir. Yazdığı yazılarla eski âdetleri unutulmaktan kurtaran Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey (Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, İstanbul eğlenceleri, Peyam-ı Sabah, tefrika numarası 18) şerbethaneler için şu tafsilâtı veriyor:

«Eskiden meyhanelere şerbethane ıtlak olunurdu. Hattâ temessüklerinde de şerbethane tâbiri istimal edilirdi Şerbethaneler umumen gedikli olup gediksiz meyhane küşadına sonraları ruhsat verilmeğe başlandı. Bu şerbethaneler Balıkpazarı'nda, Zındankapısı'nda, Asmaaltı'nda, Kitapcılar'da, Mahmutpaşa'da, Tavukpazarı'nda, İskenderboğazı'nda, Gedikpaşa'da, Kumkapı'da, Yenikapı'da, Langa'da, Samatya'da, Yedikule'de, Karagümrük'te, Topkapı'da, Tekfürsarayı'nda, Balat hariç ve dahilinde, Fener'de, Cibali'de, Unkapanı'nda, Kerestecilerde, Galata'da, Beyoğlu'nda, Hasköyde, Kadıköyü'nde bulunup herbiri bir ustanın idaresi altında idi ki bunlara meyhaneci ustası denilir ve başlıcaları Gümüş Halkalı, Kılıçlı, Asmalı gibi namlarla yâdolunuyordu. İstanbul'da halkımızın işrete inhimaki en ziyade Selim Sani asrındadır. Başta Padişah olduğu halde devrin en meşhur adamları bile işret müptelâsı idiler. Meyhaneler birer encümen-i zürefa addolunurdu. Fakat gûnagûn uygunsuzluklar da vuku bulurdu ve hele meyhane müdavimlerinin çoğu henüz genç denilecek bir sinde yakasını mevtin pençesine teslim ederdi.

«Meşhur olduğu üzere Selim Sani'nin cülûsuna müdmin-i hamir (alkolik) terkibi tarih düşürülmüştür. Kanunî Sultan Süleyman zamanında işretin men'i iradesi çıktığı vakit şairlerin zürefasından biri;

Humlar şikeste cam tehi yok vücud-i mey
Ettin esir-i kahve bizi hey zemane hey

beytini söylediği gibi o zaman hayatta bulunan meşhur Hayali dabi:

Şimdi mezmum-ı cihan oldu ise bâde yine
Vakt ola rehne kona hırka vü seccade yine

beytini söylemiştir.

«Çaylak gazetesi muharrirliğini ifa ettiğinden dolayı (Çaylak Tevfik) diye iştihar eden ve hakikaten hoşgû ve nadir-ül-emsal olan Tevfik Bey merhumun (İstanbul'da Bir Sene) unvaniyle telif ettiği kitab-ı mergub'unda yazılı olduğu üzere şerbethanelerin meyhane olduğuna alâmet olmak üzere sokak kapısının üst süvesine bir hasırlı asılırdı. Kapıdan girildiği gibi iptida tezgâh göze çarpardı Tezgâhın üzerinde rakı ve şarap kadehleri, su kupaları, ufak tabaklar içinde fasulye, lâhana haşlamaları, leblebi kabak çekirdeği gibi mezeler bulunurdu. Bu mezelerin bulundurulması dehrin gamını başından atmak ve biraz kendini avutmak hulyasiyle ayakta bir kaç kadeh atıp gidenler içindi. Bu hale erbabı tezgâhbaşı âlemi tâbir ederler. Bu âlemle iktifa edenler uzun uzadıya meyhanede oturmağa halleri ve zamanları müsait olmıyanlardır. Hattâ bu takımdan bazıları ağızlarının kokusunu belli etmemek için çiğ nohut ve kuru kahve, günlük, kakule, karanfil gibi şeyler yemeğe bile kendilerini mecbur tutarlardı.

«Meyhaneler içinde rakılar, şaraplar kebir (büyük) fıçılar, büyük küplerde hıfzedilir, fıçılardan kovalarla şarap almak için meyhane miçoları denilen hizmetçiler fıçının ağzına merdivenle çıkarlardı. Meyhanelerin raflarında bir çok şarap ve rakı şişeleri dizilir ve duvarlara birtakım kabadayı resimleri asılırdı. Akşamcılar için meyhanenin münasip yerlerine müdevver (yuvarlak) tahta sofralar konulmuş, etrafına dört ayaklı hasır iskemleler dizilmişti. Yukarı

katlarında şirvanlar ve birer ikişer döşeli odalar bulunurdu. Böyle yerler servet ve sefahat erbabının hususi eğlencelerine mahsustu.

«Meyhanelerde aşçı ve mezeci tezgâhları da vardı. Bunlarınki külbastı, sarma, midye, ciğer tavaları, balık ıskarası ve sair deniz mahsulleri salatası gibi mezeleri o kadar güzel yaparlardı ki yemekle doyulmazdı.

«Meyhanelerin mütaaddit hizmetçileri olduğu gibi çubuklara ateş yetiştirmek için müstakil ikişer nefer de ateşçi bulundurulurdu. Vakt-i mekruh hulûlünden evvel hizmetçiler tahta sofraları siler, süpürür, toprak şamdanlara mumları dikip sofraların etrafına kor, kökten içleri oyulmuş tuz kutularını, meyhaneci tarafından meceanen hazırlanan meze tabaklarını, rakı şişe ve kadehlerini sofraya dizerlerdi. Meyhane ustası da yerinde oturup müşterilerinin gelmesini beklerdi. Sofraların mumlarını yakmak ve müşterileri karşılamak vazifesi ustaya aitti. Akşamcılardan bazıları şişeleri, kadehleri, bardakları filânları tekrar kendi elleriyle yıkayıp kendi temiz mendilleriyle kurularlar, hattâ damacanadan şişelere rakı koymak hizmetini de kendileri ifa ve istimal edecekleri huniyi bile yıkamak ihtiyatında bulunanları vardı.

«Meyhane müşterilerinden bazıları nargile müptelâsı olduğu ve kendisi de merak sahibi bulunduğu için meyahnecinin hazırladığı nargileyi hemen içivermezdi. Kollarını dirseklerine kadar sıvayıp nargilenin sürahisini, serini, lülesini, marpuçunu bizzat uğraşarak temizler, sürahisine suyu kedi kor, lüleyi kendi doldurur, kendi ateşler, hattâ bazıları marpuç başlığını ağızlarına temas ettirmek istemediğinden bir kâğıt parçasını zıvana gibi başlığın deliğine sokmuş olduğu halde içerdi. Keyif levazımı nisbeten daha kolay olan tütün tiryakilerinden bazıları meyhane ve kahvehane gibi umuma mahsus yerlerin müdavimleri ortahalli adamlar olup maiyyetlerinde hizmetkârları olmadığından taşıdıkları çubuklar geçme tâbir olunan çubuklardı. Bu geçmeler birer karış uzunluğunda üç parçanın zıvanalı vidalarla biribirine eklenmelerinden teşekkül ederdi. Lülesi imamesi beraber olarak çuhadan bir kese içinde olduğu halde kaput, cübbe, sako gibi elbisenin altında kaytan ile belde asılı olarak saklanırdı.

«Müdavimlerden tabiat sahibi ve hal ve vakti uygun olanlar yolda rastladıkları, kayısı, şeftali, armut, portakal gibi mezeliğe elverişli meyvelerden, sucuk, pastırma, havyar misillû çerezlerden münasip miktar mezelik alıp getirirler, bazıları da pişirtmek üzere lüfer, kılıç, barbunya gibi mevsim balıkları da alıp gelirlerdi. Keyif ehli birer ikişer kapıden girdikçe hizmetçilerden biri derhal (Buyurun efendim buyurun) diyerek istikbal eder, elinde böyle mezelik gördüğü gibi hemen koşup elinden alarak temizlerdi. Pişirilecek olanları pişirtirdi. Sofraların etrafını eşi dostu ile alan müşteriler istedikleri veçhile hazırlanan nargileleri tokurtatmağa, çubukları tellendirmeğe, kadehleri doldurup boşaltmağa ve bu suretle emeklerinin mükâfatını görmeğe başlarlardı. Rindane meslekleri iktizasınca herkes yekdiğerine mezelerinden ikram etmek taamülüne riayet ederler, hattâ diğer sofralarda bulunan göz âşinalara rakı ile meze ihdasıyle hulûs ve meveddet ibraz eylerlerdi.

«Akşamcılar arasında zürefadan nükteşinas, fıkragû ve şuaradan zevat bulunduğu gibi güzel sesli musikişinaslar, keman çalanlar, neyzenler, giriftzenler, taklit yapan tuhaflar da bulunurdu. Bu gibilerin içinde muhtaçlar da bulunduğundan böylelerin masrafları iktidar sahipleri tarafından ödenir, bu suretle hem kendileri, hem de onların keyiflerini yerine getirenler eğlenirdi

«Eyüp'ün kebap ve kaymağı gibi bir vakitler Yedikule'nin de başı maruf idi. Bu sebeple Samatya meyhaneleri akşamları ve tatil günleri pek cemiyyetli olurdu. Uzak yakın demeyip İstanbul'un her tarafından gelirlerdi. Meyhane müdavimlerinin hempalarından bazı bedmest olanlar ve meclisi allak bullak edenler de olur, böylelerini kapı dışarı ederlerdi.

«Vak'a-i Hayriyye namı verilen Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından evvel meyhanelerin münasip bir yerinde büyük bir çıngırak asılır ve meyhane kapısına da nöbetçi bir zâbit geçecek olursa hizmetkârın çıngırağı çekip derhal meydan kapısının kapatılması için imiş.

«Akşamcıların bir de sabahçıları vardır ki mahmurluk bozmak arzusundan ileri gelir. Akşamdan gıdayı aşıranlar sabahları mide bozukluğu, vücut kırgınlığı ve baş ağrılarıyle yataktan kalktıklarından renkleri soluk, gözleri bulanık olur, bu fenalığı gidermek için tekrar rakı içerler. Fakat bu sabah rakısının ilk kadehine biraz limon sıkarlar, akıllarınca hıfz-ıssihhate riayet etmiş olurlardı.

«Meyhanelerden kalkıp evlerine gelmek için herkes samimiyyetle birleşir, sohbet ederek dağılırlardı. Akşamcıların bu dönüş halleri hakkında pek çok menkibeler söylerler.»

Fazla kaçırıp ta ayaklarıyle yürümeye vakıtları müsait olmadığı için araba ve atla gidemiyenlerin küfe ile götürüldükleri de olurdu. Bu gibilere «küfelik» denilirdi.

ŞERBETHANE GEDİĞİ (شربتخانه گدیگی) [*Mal.*] Şarap ve rakı satmak ruhsat ve imtiyazına dair olan gedikler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden şarap ve rakı satılan yerlere meyhane yerine «şerbethane» denilirdi. Gedik inhisar hakkı verir, gedikli olan şeyleri ancak gedik sahibi bulunanlar satabilirdi.

ŞERBETLİ (شربتلی) [*Hal*] Yılan ve emsali zehirli haşaratın sokmasından müteesir olmamak işin afsunlu şerbet içip muafiyyet kazanmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yapılması uygun olmıyan şeyleri yapmakta beis görmiyenler hakkında da kullanılır, olur olmaz şeyler için yemin edenler hakkında «şerbetlidir yemin eder» denilirdi.

ŞERBET ŞEKERİ (شربت شکری) [*San.*] Eskiden şerbet yapılmak için şekercilerin yaptıkları şeker nevilerinden birinin adıdır. Kırmızı renkli baklava şeklinde, yahut kenarı oymalı yuvarlak olarak yapılırdı.

ŞERBET VERMEK (شربت ویرمك) [*Sôf*] Bedevî tarikatında biat sırasında mürşit tarafından müride yapılan telkin ve içirilen şerbet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yedi şeyle şerbet verilirdi. Mürit eğer ziyade cezbeli olmasını isterse nefesle, yahut sirke ve sütle, orta cezbe murad ederse hurma ve kara üzüm ve Arapça kuru üzüm, kuru incir demek olan zebib ile, edna cezbe isterse zeytinyağı ve su ile şerbet verilirdi.

ŞEREFÂBAD KASRI (شرف آباد قصری) [*Mim.*] Üsküdar'da Salacak'ta bulunan köşklerden birinin adıdır. Sonradan yıkıldığı için şimdi yerinde yeller esen bu kasır, diğer emsali gibi Üçüncü Ahmet'in Hicrî onikinci (Milâdî onsekizinci) asırdaki saltanatı zamanında Sadrazam İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Nevşehirli, kayın babası olan Padişahı Nedim'in aynı zamanda bestelenmiş bir şarkısı olan şu manzumesi ile kasra davet etmiş idi:

Vasf-ı hüsn ü behçeti bir vechile gelmez dile
Gel Şerefâbadı gör şevketlû hünkârım hele
Anlaşılmaz hak bu kim ârayışı takrir ile
Gel Şerefâbadı gör şevketlû hünkârım hele

Her nefes âb u hevası câna canlar katmada
İntisâbınla cihane nâz u nahvet satmada
Kangı gün teşrif eder şâhım deyu cân atmada
Gel Şerefâbadı gör şevketlû hünkârım hele

Anı zinetlerle bünyad etti sadr-ı âzamın
Tâ ki açılsun temaşasiyle tab-ı ekremin
Lûtf ü ihsan kıl diriğ etme efendim makdemin
Cel Şerefâbadı gör şevketlû hünkârım hele

Ben kulun sordum Nedim'adan anın evsafını
Vasf u medhetti begayet tarhını, etrafını
Ruha teşbih eyledi hattâ heva-yi sâfını
Gel Şerefâbadı gör şevketlû hünkârım hele

Zamanımızın büyük şairi Yahya Kemal Bayatlı da «Şerefâbad» başlıklı şiiriyle, yapılış tarzını bile bilmediğimiz, ancak o zamanda yapılanlara benzediğini tahmin ettiğimiz kasrı aşağıdaki şiiriyle canlandırmıştır:

O şuh ağlar bugün kasr-ı Şerefâbad'e geldikçe
O Nuşanuş günler hâtır-ı nâşâde geldikçe

Ne cuşan sarab ü lâle bir devr-i behariydi
Ki hâlâ çeşmeler pürhun olur her yâde geldikçe

Gülerdi taht-ı zerrin üzre Cem gülşende güllerle
Sebu endam sâkiler elinden bâde geldikçe

Dururdu rindler dembeste, ney dembeste vecdinden
Ağaçlıklarda bülbül dûrdan feryade geldekçe

Görür mecliste tıfl-ı naz iken timsalini nâzan
Kadeh berkef huzur-ı hazret-i damada geldikçe

Hayalından bakar puşide i evrak olan havza
O şuh ağlar bugün kasr-ı Şerefâbad'e geldikçe

Tarihî tetkikleriyle tanınmış olan Haluk Y. Şehsuvaroğlu İstanbul'un meşhur binalarına tahsis ettiği seri yazıların sekizincisi olarak (Şerefâbâd) başlığıyla yazdığı kıymetli bir yazıda (Cumhuriyet, 30 haziran 1952) diyor ki:

« İstanbul'un bugün mevcut olmıyan eski binalarından biri Üsküdar kıyısındaki Şerefâbad kasrıdır, Kanunî Sultan Süleyman'ın II. Selim'in ve nihayet III. Murad'ın musahibi olan Şemsi Paşa kendi adına izafetle yaptırdığı bir cami ve medrese yakınında bir de kasır inşa ettirmişti.

« Şemsipaşa Kasrı Kanunî'nin ve selefl erinin ziyaret ettikleri, içinde hoş vakitler geçirdikler; bir bina idi.

«Fatih'ten itibaren her asırda biraz daha güzelleşip, genişliyen İstanbul, Lâle devrinde en mamur manzarasını almıştı. Haliç ve Boğaziçi kıyılarında yer yer yeni kasırlar yapılıyor, Nevşehirli İbrahim Paşa bu kasırların açılış merasimlerine III. Ahmed'i davet ediyordu.

«Eski Şemsipaşa Kasrının yerinde de Şerefâbad ismiyle yeni bir kasır yapılmıştı. Böylece Fındıklı'da Emnâbad, Defterdar burnunda Nişatâbad, Bebek'te Hümayunâbad, Çubukl'da Feyzâbad, Kanlıca'da Mirâbad, Kandilli'de Nevâbad, Çengelgöyü'nde Ferahâbad, Beylerbeyi'nde Şevkabad, Üsküdar'da da Şerefâbad kasırlariyle Boğaziçi süslenmiş bulunuyordu.

«Şemsipaşa kıyıları baştanbaşa bir rıhtımla çevrilmiş, leb-i deryada bulunan kasrın arkasını bir servi korusu kaplamıştı. 1718 yılında Doğancılar'da bir de maksim yapılmış, buradan hem kasra, hem de Üsküdar'a su verilmişti. Hâlâ mevcut olan maksimin kitabesinde:

(Şerefâbd içindir aslı amma kim bu maksiminden - Bu şehir Üsküdara dahi küllî hisse-i peydadır) deniliyordu.

Şair Nedim bu yeni kasra III. Ahmedi şu mısra'larla davet ediyordu:

Vasfı hüsn ü behçeti bir veçhile sığmaz dile
Gel Şerefâbadı gör şevketlü hünkârım hele
Anlaşılmaz hak bu kim ârayişi takrir ile
Gel Şerefâbadı gör şevketlü hünkârım hele

«Osmanlı hükümdarlarının Biniş kasırlarından biri olan Şerefâbad muhtedlif devirlerde esaslı tamirler görmüş ve bu sebeple şekli de değişmişti. İki büyük tamirden birisi 1742 de yapılmış ve bu işe Darphane Nazırı Abdullah Efendi memur edilmişti. 1775 yılında da (Şerefâbad sahilsarayı) esaslı bir şekilde elden geçirilmişti.

«1816 yılında II. Mahmud'un ampir üslûpta yeniden yaptırmığı Şerefâbad diğer ismiyle Şemsipaşa kasrı gene leb-i deryada ve direkler üstünde inşa edilmişti. Binanın çıkıntı teşkil eden orta kısmı iki kat olup, yanları direkler üstüne ve bir kat halinde bulunuyordu.

«Bu kasırdan maada Salacak tarafında ve dönemeç yerinde ayrıca başka bir bina da yapılmıştı. Rıhtım boyunca bahçe, duvarla örtülmüş, duvarlar üzerine muayyen fasılalarla demir parmaklıklı pencereler açılmıştı. Bu pencereler yeşile, duvar kapıları kırmızıya ve kasır da açık lâciverde boyanmıştı.

«Kasrın kapısı üstündeki kitabe Bostancıbaşı, Sadrazam Halil Paşa yeğeni Kiler kethüdası Vasıf Osman Bey tarafından yazılmıştı. Kitabede:

Rütbe-i zatını Vâsıf söyledi halka beyan
Bende i halka begûş-i deridir cümle şehân
Öptü pâyin eyledi Mahmut Hana intisab
Kasr-ı iclâle kapı yoldaşı olmuştur bu bâb

deniliyordu

«İkinci Mahmut Şemsipaşa kasrını pek sever, devlet gailelerinden yorgun düştükçe, sandalla Üsküdar'a geçip kasırde dinlenir, ömrünün son senelerinde de burada fazlaca işret ederdi. Böyle akşamlarda maiyyeti Hükümdarı kayığına koyarlar ve Beşiktaş sarayına geçirirlerdi

«Zaman zaman Kızkulesi önünde, kasrın sığ kıyılarında bazi deniz kazaları da olurdu. 1825 senesinde (Şemsi Paşa sarayı önünde bir kalyon) oturmuş ve (kurtarılması için Tersane haznesinden bahşişler) verilmişti.

«1835 tarihinde genişletilerek yaptırılan Selimiye'deki Nakşbendî tekkesinin açılış merasimi münasebetiyle Mülkiye Nazırı Pertev Paşa dervişlere bir ziyafet çekmiş, o gün Şemsi Paşa kasrına gelen İI. Mahmut da bu yemekten yemiş, sonra tekkeyi görmeğe gitmişti.

«Şemsipaşa kasrının letafeti devrinin sohbet mevzularından biriydi. Şair Keçecizade İzzet Molla'nın da İstanbul'da en fazla sevdiği mevkilerden birisi Şemsipaşaydı.

«Kendisi bir gün Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi ile görüşürken söz Şemsipaşa civarının güzelliğine intikal etmiş, İzzet Molla (Şevketmeab Efendimiz bana Molla, dile benden ne dilersin buyursalar ben de sağlığınızı dilerim desem, ferman-ı hümayunları tekerrür etse, efendim Şemsipaşa kasr-ı hümayununuzu Mevlevihane ittihaz ve dainizi senevî elli bin kuruş irad ile oranın meşihatine intihab buyursanız hayatımın son gününe kadar velinimetime dua ile meşgul olurdum ve artık bir şey istemezdim) demiştir.

«1853 senesinde Abdülmecid'in kerimelerinden Münire Sultan'ın namzedi bulunan Mısır Valisinin oğlu İlhami Paşa İstanbul'a gelmiş ve (Şemsipaşa sarsyında) misafir edilmişti. İlhami Paşa maiyyetindekilerle beraber yirmi iki gün bu kasırda oturmuştu.

«Paşanın emrine mütaaddit ahçılar ve uşaklar verilmiş, Şemsipaşa kasrının mutfaklarında yirmi iki gün usta saray ahçıları en nadide yemekleri hazırlamışlardı.

«Abdülmecid'in son senelerinde kasır harap olmağa başlamış, cuma ve pazar günleri Şemsipaşa kıyıları umumi bir mesire haline gelmişti. Kadınlar, çocuklar rıhtım üzerinde otururlar, yemekler yenir, sohbetler edilirdi.

«Şerefâbad tahminen 1861-1871 yılları arasında yapmıştı. Zamanla rıhtımlar da yıkılmış, bu kıyılar uzun zamanlar harap bir halde kalmıştır. Şerefâbadı bu harap kıyılarda, ebedî mısra'larıyle yeniden ihya eden büyük şair Yahya Kemal:

Görür mecliste tıfl-ı naz iken timsalini nâzan
Kadeh ber kef huzur-ı hazret-i damada geldikçe
Hayalinden bakar puşide-i evrak olan havza
O şuh ağlar bugün kasr-ı Şerefâbada geldikçe

mısra'larını söylemiştir.

SEREFE (شرفه) [*Mim.*] Minarelerin üstünde müezzinlerin ezan okudukları fırdolayı balkon gibi çıkıntılı kısmın adıdır. Ekserisi bir şerefeli olmakla beraber mütaaddit şerefeli olan minareler de vardır.

ŞEREFPÂRE (شرفپاره) [*Coğ.*] Sıvas sancağında bir kaza adı idi.

ŞERİAT (شریعت) [*Fık.*] Allah tarafından Peygamber vasıtasıyle vaz' ve tebliğ olunan hükümleri havi İlâhî kanun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeriatin «Türk Hukuk Lügati»ndeki izahı şöyledir:

«İbadet ve muamelâta mütaallik olan dinî ahkâmın heyet-i mecmuasıdır ki bunlara «Ahkâm-ı şer'iyye-i ilmiyye» denir. Cem'i «şerayi'» dir.

«Mamafih şeriat tâbiri, din mânasında da müstameldir. Bu takdirde hem ahkâm-ı asliyye denilen itikadiyyatı, hem de ahkâm-ı fer'iyye denilen ibadat, ahlâk, muamelâtı ihtiva etmiş olur.

«Şer'î, şir'a, meşr'a hükümleri esasen insanı bir nehre, bir su menbaına götüren yol mânasınadır. Dinî ahkâm da insanları içtimaî ve mânevî hayatın mabihil kıvamı olan bir feyz ve itilâya yetiştirecek bir tarikat-i İlâhiyye olduğu cihetle şer'î ve şeriat namını almıştır.»

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır «ثم جعلناك على شريعة من الامر» âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 5, s, 4317) şunları yazıyor:

«Bahir'de der ki: Kelâm-ı Arap'ta şeriat, nâsın ırmaklardan ve emsalinden su almağa vardıkları mevzi'dir, din şeriati de bu mânadandır. Çünkü nâs ondan Allah'ın emirlerine ve rahmetine ve kurbüne erer. Ragıb da demiştir: Şeri' aslında mastardır. Sonra açık ve geniş yola isim yapılmış, şer', şir'a ve şeriat denilmiştir. Bu da dinde tarikat-i İlâhiyyeye istiare edilmiştir. Bezıları şeriate şeriat denilmesi şeria-i maye şu veçhile bir teşbih olduğunu söylemişlerdir. Çünkü hakikat ve sıdk üzere ona sülûk eden hem kanar, hem temizlenir. Kanmaktan murat bazı hükemanın dediğidir: İçerdim kanmazdım. Vakta ki Aallah'ı tanıdım, içmeden kandım. Temizlenmekten murat da «انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت ويطهركم تطهيرا» mazmunudur. Burada «شريعة» de tenvin tâzim içindir. Emir, din işi, yahut Allah'ın emri demektir. Yani bu Kur'anda beyan olunduğu üzere Allah'ın sana vahy eylediği emir ve nehyinden bir büyük ve geniş yol, muazzam bir şeriat üzere seni memur ettik.»

Şeriat «Erriyaz-us-sofiyye» de (cüz 1, s. 61) Hakiatle bir arada bahis mevzuu edilmiş ve şöyle izah olunmuştur:

«Şeriat: İltizam-ı ubudiyyetle emirden ve hahikat müşahede-i Rububiyyetten ibarettir. Şeriatle müeyyed olmıyan hakikat merdut ve matruhtur. Hakikat ile mukayyet olmıyan şeriat müstahil-ül husuldür.

«Şeriat teklif-i halk ile hakikat tasrif-i halk ile müfesserdir. Şeriat ana ibadet, hakikat mabudunu müşahededir.

«Şeriat emir ile kaaim, hakikat kaza ve kederi şahit ve her şeyden ahfa ve her şeyden azherdir. (ایاك نعبد) hıfz-ı şeriate ve (ایاك نستعین) ikrar ı hakikate işarettir. Şeriat; emir ile vâcip olduğu cihetten hakikattir. Hakikat; Hak Sübhanehu ve Taalâ'nın marifetini bilmek ile memur oldukları cihetten şeriattir.»

Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediyye, c. 1, s. 567 haşiyesi)nde şeriatle kanun ve nizam arasındakt fark hakkında şunları yazıyor:

«Âsar ve muharrerat-ı kadîme (eserler ve eski yazılar) üç kelimeye kesretle tesadüf edilmektedir. Bu keilmeler: Şer' veya şeriat ile kanun ve nizamdır. Bunlardan şeriat ve nizam tâbirleri kanundan ziyade müstameldir.

«Fıkıh kitaplarında sarahaten mukayyet olmayıp da sonradan zaman ve mekân itibariyle görülen lüzum üzerine devletçe idareten ve siyaseten vazolunan usulleri veyahut bazı eşya ve levazımdan cibayet olunacak tekâlif-i örfiyyenin nevi ve miktarlarını tâyin ve irae eden emirlere kanun ve meselâ bir esnafa sanatları umurunu mübeyyin olarak verilen imtiyazlara mütaallik evamir ve talimata, hattâ narh hakkındaki mukarrerat ile tanzim edilen tarifelere de nizam denildiği görülmektedir.

«Şer' veya şeriat tâbirinin ise ithal edilmediği mahal yoktur.

«Eski vesika ve muharreratta müstamel olan bu üç kelimeden şeriat tâbirinin mânası değişmemiş ise de kanun ve nizam kelimelerinin şimdiki mahall-i istimalleriyle eskisi arasında büyük fark hasıl olmuştur.

«Kâffe-i umur ve muamelâtı şer'-i şerife tevfik etmek daiyyesinde oldukları ifadelerinden anlaşılan Osmanlı Padişahları ısdar ettikleri her ferman ve ahkâmda şeriatten bahsetmeği ihmal etmemişlerdir. Hattâ bu gibi hususatta (Kanun) tâbirinin kullanılmamasını emreden Padişahlara da tesadüf edilmektedir. Ezcümle İkinci Sultan Mustafa'nın 1107 senesinde Sadaret Kaymakamına hitaben ısdar ettiği hükümde bademe evamir ve muharreratta münhasıran şeriat lâfzı kullanılarak kanun ke-

limesinin şeriat lâfzıyle birlikte irad edilmemesi emrolunmaktadır.»

Gene Osman Ergin: «Mutasavvıflar varlık bilgisini şu tâbirler ve şu misallerle anlatmak isterler» diyerek (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti, s. 230 ve mütaakıp) şunları yazıyor:

«Dinin şeriat kısmı cevizin ham ve yeşil olan kabuğuna, tarikat kısmı sert olan iç kabuğuna, hakikat kısmı yenilecek olan içine, marifet kısmı ise cevizin aslına ve mahiyetine benzer.

«Bal, bal denil nekle ağız tatlılatmıyacağı gibi, bir cevizin yeşil kabuğu ısırılmakla da, ondan ağıza bir tad gelmez. Asıl tad cevizin içinin yenilmesindedir. Bununla beraber, cevizin tâ kendisi olabilmek ise daha iyidir. İşte mutasavvifenin bilmek, bulmak ve olmak gibi üç kelime ile hulâsa ve ifade ettikleri mâna budur. Yalnız cevizin adını işitmek sonra onu arayıp bulmak, hattâ yemek kâfi değil, cevizin tâ kendisi olmak da lâzımdır.

«Bu dört mertebenin birincisi şeriattir, avama mahsustur. İkincisi tarikattir, havassa mahsustur. Üçüncüsü hakikattir, havass-ül-havassa mahsustur. Dördüncüsü de marifettir, ehass-ı havass-ül-havassa mahsustur.

«Kastamonulu Şaban-ı Veli, bu dört yolu şu suretle de ifade etmiştir: Şeriat, beden için; tarikat, halk için; hakikat, ruh için; marifet, Hak içindir.

«Yine bu yollar arasında mutasevvifeler şöyle bir fark gösterirler:

«Şeriatte: Bu senindir, bu benim.

«Tarikatte: Benimki senin, seninki benim.

«Hakikatte: Ne senindir, ne benim.

«Marifette: (Bu ifade edilmiyor)»

Değerli müdekkik (aynı eser, sayfa 330) bu farkları Bağdatlı Cüneyd'e atfolunan bir fıkra ile de şöyle anlatıyor:

«Adamın biri Cüneyd'e müracaatla, tarikatine sülûk etmek, yani gittiği yoldan gitmek istediğini söyler. Cüneyd, bâtın gözüyle bakar ve görür ki bu adamda o kabiliyyet yok:

— Sen bu yola gidemezsin, bu güç bir yoldur. Beş vakit namazına dikkat et. Bu sana kifayet eder; der.

«Fakat adamcağız buna kanmaz, talebinde ısrar eder. Nihayet Cüneyd, dergâhında birer odaya çekilmiş, ibadet ve riyazetle meşgul olan dört derviş gösterir ve:

— Sıra ile bunların odalarına gir. Hiç bir şey söylemeden enselerine birer tokat indir söyledikleri sözleri ve yaptıkları muameleleri gel bana anlat. Ben de ona göre sana son sözümü söylerim, der.

«Adamcağız Cüneyd'in dediğini yapar ve evvelâ birinci odaya girer. Gözünü kapamış, boynunu bükmüş, evrad ve ezkâr okumakla meşgul olan dervişin ensesine tokadı aşkeder etmez derviş derhal yerinden fırlar, tokadı o adama iade eder.

«Adamcağız bundan payını aldıktan sonra ikinci odaya girer. Aynı muameleyi oradaki dervişe de yapar. Bu ikinci derviş tokada karşı:

— Ne yapıyorsun be adam?

demekle iktifa eder, mukabelede bulunmaz.

«Üçüncü odadaki derviş ise, bu âni tokat karşısında başını kaldırır, hayran hayran bu adama baka kalır.

«Dördüncü dervişe gelince: Ne başını kaldırır, ne de bir söz söyler ve hiç aldırmaz.

«Bunun üzerine Cüneyd:

— İşte gördün ya; senin yaradılışın o dervişinkinin aynıdır. Matlup olan ise dördüncü dervişin halidir. Sen bunu yapabilir misin? der. O da yapamıyacağını söyliyerek ve özür diliyerek Cüneyd'den ayrılır.

«Bu dervişlerden birincisi şeriat, ikincisi tarikat, üçüncüsü hakikat ve dördüncüsü marifet yolundan gidenlerin halini tasvir eder.»

Şeriat kim sara-yı Kibriyadır
Hakikat mülküdür muhkem binadır
Anın bir tâşını her kim koparsa
Yerine bâsını koymak revadır
İbn-i Kemal

ŞER'Î DİRHEM (شرعی درهم) [*Öl.*] Yetmiş tane orta boy arpanın ağırlığınaki ölçü adıdır. Bak: Dirhem-i Şer î.

ŞERİF (شریف) [*Ida.*] Cenab-ı Peygamber'in torunu Hazret-i Hasan'ın neslinden gelenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazret-i Hüseyin'in neslinden gelenlere «Seyyid» denir. Şerif; Arapça şerefli demektir.

ŞERİF-ÜN-NESEB (شریف النسب) [*Hal.*] Asîl, necip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şerif; Arapça şeref ve itibarı olan demektir.

İhtiram eyle şerif-ün-nesebe
Sahib-i ırz u vakar ü edebe
Sünbülzade Vehbi

ŞER'Î HASILAT (شرعی حاصلات) [*Mal.*] Şer'iyye mahkemelerinin hasılatı (resimleri) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadılarla maiyyetlerindeki kâtiplerin devletçe bağlanmış maaşları olmadığı için hasılatın bir kısmını kendileri alırlar, bir kısmını da merkezde bulunan «Kazasker»lere gönderirlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra hasılat devlet

bütçesine alınmış ve kadılarla kâtiplerine ve diğer ilmiyye mensuplarına maaş bağlanmıştır.

ŞER'İ MAHKEME SİCİLLERİ (شرعی محکمه سجلاری) [*Fık.*] Şer'i mahkemelerin tarih sırasıyle tutulan kayıtlarına verilen addır. Bunler şöyle sıralanabilir:

I — Kadı tarafından verilen hükümler.

II — Her hangi bir hadiseyi, bir şehadeti, bir ikrarı, bir hibeyi, resmiyyete raptolunması istenen bir hususu zaptedenler.

III — Devlet merkezinden gelen bütün fermanlar, emirler ve tebliğler kadı tarafından tetkik olunup doğru oldukları tespit edildikten sonra hulâsaları deftere yazılanlar.

ŞER'İ VERGİ (شرعی ویرگو) [*Mal.*] Şeriat hükümlerine dayanılarak alınan vergiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda bunun yerine (Tekâlif-i şer'iyye) de geçer. Şer'î hükümlere uygun olmıyan vergilere (Tekâlif-i örfiyye) denilir. Şer'î vergiler; zekat, öşür, haraç, cizye'den ibaret olmak üzere dörttür. Zaman zaman artan ve türlü adlar alan örfî vergiler de iki kısma ayrılır, birine (tekâlif-i âdiye veya mu'tade) «mutad vergiler», ötekine (tekâlif-i şakka) «ağır vergiler» denilirdi.

Tekâlif-i mu'tedenin vaz' ve tarhına Şer'î cevaz vardı. Asıl sebebi cihad'dır. Cihad; din uğrunda muharebedir. Bu tarzdaki vergilere Şeriat lisanında «جعل=Ca'l» denir. Ca'l'dan murad, amel mukabiline mal iltizamından ibarettir ki halk dilinde buna Bedel denilmiştir. Bedel-i hac, Bedel-i kaza gibi.

Yukarıda işaret edilen dört verginin kısaca izahı:

1 — Zekât: Lûgatta ziyade mânasınadır. Zekâtta dünya için mal, ahiret için sevap ziyadeliği vardır. Zekâtın meşruiyyet ve farziyyeti «وآتوا الزكواة الآيه» âyeti ve «ادوا الزكواة اموالكم» hadisi ile sabittir.

Zekât; biri farz, öteki vâcip olmak üzere iki nevidir. Farz olan zakât «zekât-ül-mal», vâcip olan zekât «zekât-ür-re's» dir. Zekât-ül-mal, malın zekâtı, zekât-ür-re's ise «Sadaka-i fıtır» dır.

Zekâtın ödenmesi için aslolan «nisab» ve «havl-i havelan» dır.

Nisab; Zekâtın vâcip olduğu miktar, havl-i havelan da nisabın üzerinden bir sene geçmektir. Nisab olmaz ve bunun üzerinden bir sene de geçmazse zekât lâzım gelmez. Nisab miktarını aştığı halde zekât lâzım gelmiyen şeyler de vardır: Ev eşyası, bir ilim adamının kitapları o cümledendir.

2 — Âşar: Toprak mahsullerinden alınan vergidir. Âşar; onda bir mânasına olan «öşr»ün cem'idir. Öşür; toprak mahsullerinden alındığı için arzın mükelefiyyeti demektir.

Toprağın mükellefiyyeti pek eskidir. Denilebilir ki insanların toplu bir hey'et haline girdiklerinden ve idarelerini içlerinden birine tevdi eylediklerinden itibaren başlamıştır. Şekilleri muhtelif olmakla beraber en mühiminin ve en eskisinin âşar olduğunda şüphe yoktur.

Şeriatların hepsinde toprak mahsullerinden vergi alınması vardır. İbrahim, Yakup, Musa Peygamberlerin âşar aldıkları tarihlerde geçer Hıristiyanlıkta dahi öşür ilkin malî ibadet cümlesindendi. Sonradan mecburiyyete çevrilmişti.

Avrupalılar âşarı biri âdi, diğeri fevkalâde olmak üzere ikiye ayırmışlar ve senelik olan âdi kısmını mütaaddit nevilere teksim etmişlerdir.

İslâmiyyet de daha ilk anlarda âşarı kabul etmiş ve fazla olarak zekât saymıştır. Âşarın zekât olduğuna (وآتوا حقه يوم حصاده) âyeti ve (ليس فى المال حق سوى الزكات) hadisi delâlet eder.

Arazi; Şer'î hükümlere göre iki kısma ayrılmıştı: Arazi-i öşriyye, arazi-i haraciyye. Fetih sırasında ganimîne (zaptedenlere) dağıtılan yahut ahalisi İslâm olup da kendilerine bırakılan araziye «arazi-i öşriyye», fetih vaktinde ganimîne dağıtılmayıp gayr-i müslim olan sakinlerine bırakılan araziye de «arazi-i haraciyye» denilmiştir. Bu iki kısım arazi arasında tâsarruf cihetiyle fark yoktu. Yalnız arazi-i öşriyyeden alınan vergiye «öşür», arazi-i haraciyyeden alınan vergiye de «haraç» denilirdi.

Diğer İslâm hükümetleri gibi Osmanlılar da mahsulâttan öşür alınması esasını kabul ve saltanatlarının sonuna kadar bu usulü devam ettirmişlerdir. Ancak kelimenin mânasına uygun olarak mahsulün onda biri devlet hesabına alınmak, dokuzu toprak sahibine bırakılmak suretiyle tatbik edilmiş değildi.

Onda bir olarak alınan vergi Tanzimat'tan sonra devletçe ihtiyaç görüldükçe öşür tâbiri ıstılah makamında baki kalmak şartiyle miktar muhtelif zamanlarda arttırılarak en nihayet sekizde bir alınmak usulü kararlaştırılmıştı. Bu arttırılıştan bazı faideli şeyler de meydana gelmiştir. Menafi hissesi namiyle zam olunan miktar ile «Ziraat Bankası» kurulmuş, Maarif hissesiyle de mekteplere yardım ekilmiştir.

Âşar Osmanlılarda müzayede (arttırma) usulü ile isteklilere satılır, bedeli taksit ile alınırdı. Tahmis usulü tatbik edildiği zamanlar da olmuştur.

Haraç: Lûgat mânası arazinin hasılatından veya çalışanların emeğinden elde edilen şey demek olan haraç ıstılah olarak devletçe fertlerden alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer'î lisanda haraç, biri adam başına alınan, diğeri topraktan veya hasılatından istifa olunan vergi veyahut hissedir. Adam başına alınan ve şahsî vergi mahiyyetinde olup «cizye» dahi denilen birinci kısma «harac-ı ruus», topraktan alınan vergiye ve hasılattan istifa olunan hisseye de «harac-ı arazı» denilir.

Haraç; İslâm hükümetleri tarafından ekseriya iltizam suretiyle idare olunmuştur.

«Harac-ı muvazzaf» ve «harac-ı mukaseme» olmak üzere ikiye ayrılan haraç, bu iki kısma göre hükümlere tâbi tutulmuştur.

A) Harac-ı muvazzaf; ziraate elverişli arazide, yerin tahammülüne göre maktu olarak dönüm veya cirip gibi miktarlar üzerine tarholunan para veya diğer mislî şeylerdir.

B) Harac-ı mukaseme; arazinin hasılatından, yerin tahammülüne göre onda birden yarıya kadar tâyin olunurdu. Bölüşmek mânasına gelen bu tâbiri yerin inbat kabiliyyetine göre, hasılattan onda bir, beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve nihayet ikide bir hisse olmak suretiyle, bir paylaşma vaziyyeti husule getiren arazi vergisi için ıstılah olarak kullanılmıştır.

Osmanlılarden biri öşür ve diğeri çift akçesi gibi yine araziye mütaallik bir takım rüsum namı altında cibayet edilmiş olan haraç mahsulât-ı öşriyye ile arı kovanlarından alınan «kovan resmi» hariç olmak üzere diğer resimlerin ekserisi Tanzimat-ı Hayriyye sırasında muhtelif vesilelerle lâğvolunmuştur.

4 — Cizye; İslâm devletlerince gayr-i müslim tebaadan alınan vergilerden birinin adıdır. Cizyenin matrahı gayr-i müslim tebaanın erkekleri olduğundan bu vergi şahsî vergi mahiyyetinde idi. Cizye, borcunu ödedi demek olan ceza kökünden gelir.

Haraç ve cizye kelimeleri bazan «varidat», bazan da «emlâk vergisi varidatı» mânasına olarak da kullanılmıştır. Bununla beraber bu makamda sonraları gayr-i müslimlerin adam başına olmak üzere kafa vergisi kaaim oldu.

Cizye, İslâmiyyetten evvel de tatbik olunmuştur. Cizye ilk devirlerden itibaren mevcuttu. Yunanlılar Milâd-ı İsa'dan evvel beşinci yüzyıl sıralarında Finikelilerin hücumlarından korunmak için Küçük Asya halkı üzerine cizye koymuşlardı. İranlılar da hâkimiyyetleri altında bulunanlardan cizye alırlardı.

Cizye, İslâmiyyette ilkevvel Hazret-i Peygamber tarafından tarholunmuştur. İlk cizye hal ve mevki icaplarına ve yapılan muahede hükümlerine göre tâyin edilmiştir. Hazret-i Muhammed Gubran ahalisine her sene Safer ayında ve ilmek üzere iki bin, Recep ayında da bin takım elbise, Ezreh halkına da her sene Recep ayında ödenmek şartiyle yüz dinar cizye vermek üzere muahede yapmıştı. Halifeler zamanında da muhtelif şekil ve miktarda cizye alınmıştır.

Osmanlılar da devletlerini kurdukları andan itibaren zaptettikleri yerlerdeki gayr-i müslimlerden cizye almışlar ve bu vergiyi veren ve reayalığı kabul eden[illegible]n mal, ırz ve canlarını tekeffül eylemişlerdi.

Cizye; fakirlerden yaya, orta halkilerden süvari, zenginlerden nefisleriyle beraber başka birini de atlandırma esas tutulmak suretiyle, âlâ, evsat, edna itibariyle üç kısma taksim olunmuş ve bu esas üzerinden tesis olunan mükellefiyyet nisbeti zaman zamn arttırılmak suretiyle devam eylemiştir. Köprülünüu Sadareti zamanında âlâdan kırk sekiz, evsattan yirmi dört, ednadan on iki dirhem gümüş olan cizye Hicri onikinci, Milâdî onsekizinci asırda, dört, iki ve bir altın olmak üzere tâyin edilmişti.

Her kazanın cizye evrakı Maliyece tanzim ve mühürlü bohçalara konularak « cizyedar » denilen memurlarla mahallerine gönderilir, sene başı olan Muharrem ayı gelince bohça açılarak Kadı'nın reisliğinde kurulan hey'et tarafından tevzi olunurdu.

Cizye, Hicrî 1272 (M. 1850) senesinde kaldırılıp yerine askerlik hizmeti karşılığı olarak «Bedel-i askerî» adıyle vergi tarhedilmiştir. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra gayr-i müslimlerin de askere alınmaları kararlaştırılması üzerine Bedel-i askerî de tarihe karışmıştır.

ŞER'İYYATÇI (شرعیاتجی) [*İlm.*] Fetvahanede ahkâm-ı şer'iyyeyi hükme geçiren memur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ŞERRİNE NİNNİ (شریره بینی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle Allah şerrinden saklasın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ebna-yi zaman mâil-i ikaz-ı fitnedir
Gehvaredeki gûdekinin şerine ninni
Lâ

ŞEŞHANE (ششخانه) [*Tap.*] Hava payını gidermek ve mermiye bir mihver hareketi vermek imkânını menetmek üzere mucefler içine açılan yivler ve bu şekilde yapılan toplarla tüfeklere verilen addır. Altı köşeli ve altı yivli oldukları için bu ad verilmiştir. Halk arasında

şeşane suretinde de kullanılırdı. Namlusunun içi boş olanlara «Kaval» denir.

Bir haneye malik değilim şu cihanda
Kutta-ı târikın dahi şeşhanesi vardır
Pertev Paşa

ŞEŞİ BEŞ GÖRMEK (ششی بش گورمك) [*Mal.*] Yanlış görmek, seçememek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası altıyı beş görmek demektir.

ŞEŞPER (شپر) [*San.*] Altı dilimli topuza verilen addır. Soğancık denilen altı başlı topuza da bu ad verilirdi. Eski harb âletlerindendi.

Bir avuç gevher saçardı âleme gûya kefin
Saldığınca düşmene gâhî murassa' şeşperi
Nef'î

ŞEŞTAR (ششتار) [*Mus.*] Altı telli saz adıdır. «Cami-ül-Elhan» da (Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi, 3644 numara) üç nevi olduğu söylenmekte ve her biri hakkında aşağıdaki izahat verilmektedir:

1 — Armudî biçimindedir. Kâsesi ud'un kâsesine nisbetle yarısı kadardır. Altı teli vardır. Teller bazan tek tek, bazan da çift çift bağlanır. Bu sebeple saz üç telli imiş gibi üç ses üzerinden akort edilir. Sapında perde bağları vardır.

2 — Kâsesi ud kâsesi büyüklüğündedir. Sapı ud'un sâkından uzundur. Altı telli olup telleri çifte çifte bağlanır. Birincisi gibi bu da üç ses üzerinden akort edilir.

3 — Tıpkı ikinci çeşit gibi, fakat üst tarafına kısa teller bağlanır. Teller çift çift düzenlenir. Tellerin sayısı otuzdur. Tellerin ikisi bir sese düzenlendiği için on beş telli imiş gibi olur. Kısa teller mızrapla ve sapın üzerine parmak basılarak uzun telden çıkan sesi kısa telin sesine benzetilir. Kısa telin açık olarak çıkardığı ses uzun telin parmakla basıldıktan sonra çıkardığı sesle birlikte işitilir.

Mevlevî âyinleri sırasında çalınan şeştar Cenab-ı Mevlâna tarafından bu hale konulduğuna dair bazı rivayetler vardır. Rivayetlerin birine göre Mevlâna Celâleddin üç telli İran «Tar»ına iki tel ilâve etmiştir. Böylece beş telli bir saz olmuştur. Diğer rivayete nazaran dört telli Arap «Rebab»ı da «Şeş köşe-i âlem esrarı»nı şerhetmek için iki tel ilâvesiyle şeştar haline getirmiştir.

Tar, İran çalgısı, şeş de altı demek olduğuna göre bu rivavetler zayıf olsa gerektir.

ŞEŞTARÎ (ششتاری) [*Giy.*] Yollu kumaşlardan birinin adıdır. Hind'de, Şam'da ve daha başka yerlerde yapılan ve her rengi bulunan bu kumaştan erkek üst gömlekleri, entariler yapılırdı.

ŞEVK (شوق) [*Sof.*] Gönlün bir şey hakkındaki meyil ve hevesin kemali mânasına gelen şevkin sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki (Istılahat-ı Meşayih, Müellifi Halit, Osman Ergin'in hususi kütüphanesinde yazma nüsha, s. 98) izahı şöyledir:

«Şevk ve iştiyak, lûgatte nefsin bir şeye müncezip olup arzu kılmasına derler. Istılahata «الشوق هبوب القلب الى غائب» yani şevk, kalbin esmesidir ve talepte hareket kılmasıdır kaybolan mahbup canibine. İmam Fahr-i Razi Tefsir-i Kebirinde (والذين آمنوا اشد حبا لله) âyetinin izahında, şevk ilâllah meselesinde diyor ki (tercüme) ey tâlib-i mâna-yi şevk malûmun olsun ki şevk ancak min veced müdrik olmıyan şeyde mutasavver olur ve amma ol şey ki asla müdrik olmıya ana iştiyak olunmaz. Zira bir kimse bir şahsı görmese ve sözünü işitmese ve vasfın bilmese ana iştiyak tasavvur ulumaz. Ve dahi bikemalihi idrâk olunana da iştiyak olunmaz. Pes ma'şuka şevk iki veçhiledir. Biri budur ki ma'şuku göresin andan sonra senden kaybolduktа anın rü'yetine müştak olasın. İkincisi budur ki bir kimse bir mahbubunun vechin (yüzünü) göre ve lâkin sair mehasinin (güzelliklerini) görmiye ol mahbupta görmediği mehasinin münkeşif olmasına müştak olur. Bu iki vecih Cenab-ı Hak'ta mutasavver olur (burada tercüme bitti). Veçh-i evvelin pes veçh-i evvele göre şevkin Hak Taalâ'da mutasavver olması şöyledir ki sâlikân-ı rah-ı hakk-ı âlem (Elest) de rabbilerin gördüler ve (beli) deyüb ikrar kıldılar. Bu âlemde hücb-i beşeriyyet (beşeriyyet icabı olarak görememek) anları müşahededen dûr ve mehcur etti. Dünyada ol rü'yete âşık oldular ve ol likaye (yüz, çehre) arz-ı iştiyak kıldılar. Allahın buyurduğu gibi (الاطال) شوق الابرار الى لقائى وانا اشد اليهم شوقا ve veçh-i saninin tevcihi de şöyledir ki ârifan-ı İlâhî eğerçi bu âlemde âyine-i dilde ruy i yâri müşahede kıldılar, Ve lâkin tecelliyyat-ı İlâhiyyeye ve eltafı kabcaniyyeye nihayet yoktur. Pes kemaliyle rü'yet ve vuslat bu bedende müyesser değildir. Neş'e i uhreviyye i'dad olunan tecelliyata ve kurretü a'yün'den ihfa olunan müşahedata müştaklardır.»

ŞEVKABÂD KASRI (شوق آباد قصری) [*Sar.*] Eski kasırlardan birinin adıdır. «Kıyıdan tahtırevanla çıkılan Şevkabâd kasrı Beylerbeyi'nin

üst kısmında ağaçlıklar arasında» olduğunu söyliyen Haluk Y. Şehsüvaroğlu (Eski Beylerbeyi Sarayı, Cumhuriyet, 17 temmuz 1949) şu tafsilâtı da veriyor:

«Birinci Ahmet bu kasır ve civarına bir mesçit ve maiyyet memurları için de daireler yaptırmıştı. Padişah yaz mevsimlerinin çoğunu İstavroz bahçelerinde geçiriyordu. Bu mevsimlerden birinde (Müzab-ı Kâ'be) Beylerbeyi Sarayının yanına kurdurduğu bir kuyumcu inşalâthanesinde kaplama ile yaptırttı.

«Birinci Ahmed'in oğullarından Şehzade Murat 1021 (1612) Cemaziyelâhiresinin 28 inci günü Beylerbeyi'nde dünyaya geldi Bu şehzade IV üncü Murat namiyle Osmanlı tahtına oturduğu vakit, kendi doğduğu ve babasının çok rağbet ettiği İstavroz bahçelerine ve kasırlarına sık sık gitmeğe başladı

«Padişah bu sarayda tâyin olunduğu Şam eyaletini beğenmiyen ve hastalığını ileri süren İlyas Paşa'nın başını kestirmiş ve bu esnada huzurda olan ve hakkında şikâyetler bulunan Küçük Ahmet Paşa heyecanlı bir nutukla hayatını güçlükle kurtarmıştı.»

Şevkabd adlı bir kasrın İkinci Mahmut'un saltanatının son senelerinde yapıldığını Ziver Paşa'nın (Asâr-ı Ziver Paşa, Divan ve Münşeat, Bursa Vilâyet Matbaası, 1313, sayfa 90) tarihinden anlaşılıyor. «Kasr-ı Şevkabâd Tarihidir» başlıklı olan bu tarih şöyledir:

Esas-ül-feyz ü kasr-ı saltanat Sultan Mahmudun
Bina yi adli ziynet verdi nüzhetgâh-ı ekvane

O mihr-i evc-i şevket ruşen ettikçe kudumiyle
Eder bu kasrı zıl-efken sipihr-i şems-i tâbane

Olunca namı ba emr-i hümayun kâsr-ı Şevkabâd
Verir yümn ü meserret zib ü fer lâbüd bu eyvane

Ola sayfi şitai kasırlar, büldan-ı Şark u Garp
Tulû ettikçe hurşid-i zafer, ol şâh-ı devrane

Dedi tebrikine Ziver kulu tarih-i cevherdar
Bu valâ kasr-ı Şevkabâd ola mes'ud hakane
1254

ŞEVKETLÛ (شوكتلو) [*San.*] Padişahlar hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Şevket; Arapça heybet, azamet demektir. «Kamus-ı Osmani» de «Aslında hiddet-i silâh mânasına» (heybetli silâh takınmış) olduğu yazılıdır.

Şehinşah-ı cihan şevketlû sultan Ahmed-i Gazi
Hemişe taht-ı âli üzre iclâli mezid alsun
Nedim

ŞEVVAL (شوال) [*Tak.*] Arabî aylarından onuncu ayın adıdır. Araplarca aylar, aya göre hisaplandıkları ve aya nisbetle adlandırıldıkları için Kamerî de denilen Arabî ayların ilki Muharrem, sonuncusu da Zilhiccedir. Araplar arasında eski adı Vâgıl'dı,

Ay isimleri değiştirildiği sırada Şevl maddesinden gelen Şevval denilmesi dişi develerin bu ayda kızgınlığından yahut gebeliğe alâmet olmak üzere kuyruklarını yukarıya doğru kaldırmalarından ileri geldiği «Kamus» da yazılıdır. Şevvalin Kamus tercümesindeki tarifi şöyledir:

«Şeddad vezninde şehr-i fıtr (iftar ayı, oruç tutulmıyan ay) ismidir ki bayram ayıdır. Cem'inde şevavil ve şevvalât denir. Şarih'in beyanına göre nâka'ların (develerin) şevl-i eznabı (kuyruklarını sallamaları) ol maha müsadif olduğu bais-i ıtlakı olmuştur.»

Şevval ayının öteki ayların bir kısmından faziletli oluşu «Şeker Bayramı» denilen Ramazan Bayramı'nın bu ayın ilk üç gününde olmasıdır.

Müslümanlıkta bayram ikinci hicret senesinin Şevvalinde başlamıştır.

Şevval ayının yalnız bayram olan ilk gününde oruç tutulmaz. Öteki günlerinde kaza yahut nafile olarak oruç tutulabilir. Hattâ ramazan orucundan sonra şevvalde altı gün oruç tutanın senelik oruç tutma sevabına nail olacağına dair rivayet vardır. Bir iyilik yapana on sevap yazılır mealinde olan Hadis'e dayanılarak otuz gün ramazan orucunun üç yüz, altı şevval orucunun da altmış güne bedel olacağı ileri sürülmek suretiyle üç yüz altmış günlük ve binaenaleyh kamerî ay hisabiyle senelik oruç tutulmuş sayılacağı neticesi çıkarılmaktadır.

Şevval ayı vesikalarda (L=J) rümuzuyle gösterilirdi.

ŞEYH (شيخ) [*Sof.*] Bir tarikatın pîri ve muktedası (imam gibi kendisine uyulmuş olan) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında hafifletilerek Şeh denirdi. Sofiyyeye ait eserlerdeki tarifi şöyledir: «Tarik ı hakka sülûk etmiş ve mehavif (korkulacak şeyler) ve mehaliki (tehlikeli şeyler) bilmiş olan zata ıtlak olunur.»

Müridi irşad eder, ona faydası olacak ve zararı dokunacak şeyleri gösterir. «Şeyh, Din ve şeriatı müritlerin kalblerinde yerleştiren kimsedir» suretinde tarif edenler olduğu gibi «Allah'ın kullarını Allah'a ve Allah'ı da kullarına sevdiren ve Allah'ın kullarının en sevgilisi olan kimsedir» diye tarif eyleyenler de vardır.

Şeyh «Kudsiyyet-üz-zat (zatı pâklik, mâsumluk) ve fani-yüs-sıfat (sıfatı yok olucu) kim-

sedir» suretinde de tarif olunmuştur, Şeyh Kutub Bahtiyar Oşî'nin tarifi şöyle dir: «Şeyh ol kimsedir ki nazar-ı bâtın kuvvetiyle dünya ve saire paslarını müridin kalbinden izale eder. Tâ ki gıll ü gış, fuhş ü alâyiş-i dünya küduretlerinden hiçbir şey anın sinesinde kalmaz.»

«Mecma-üs-sülûk» sahibinin tarifi: «Bizim indimizde şeyh ol kimsedir ki şer'-i şerifte müstakim ola, gerek ona Şeyh kutb ud-din veya Seyyid Muhammed desünler, gerek demesünler.»

Diğer bir sofiyye tarifi daha: «Şeyh; şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerinde kâmil olan insan ve yine şeriat ve hakikat ilimlerinde tekmil derecesine vasıl olan zat.»

Şeyhin «Istılahat-ı Meşayih» te ki tarifi şöyledir:

«Ulûm ı şeriat ve hakikatte kâmil olana derler, Nüfusun âfatına ve emrazına ve edevatına ilmi ve nefsin fesadında ilâç ve devasına ve hidayete kifayeti olduğundan şeriatte, hakikatte tekmile iktidarı olur.»

Seyyid Muhammed Hüseyni Kisudıraz'ın şeyhte bulunması lâzım gelen vasıflar hakkında mütalâası şöyledir:

«Su veya hava üzerinde yürüyen, dediği hemen vâkı olan, rical-i gayb ile mülâki olan, yemek yemiyen, su içmiyen kimse şeyh olamaz. Şeyh o kimselerdir ki kendisine keşf i ervah ve kubur (ruhların ve mezardakilerin hallerini keşif) vâkı olur. Ervah-ı enbiya ile (Peygamberlerin ruhlarıyle) mülâkat eder. Tecilli-i ef'al ve sıfata mazhar olur. Birtakım akabelerden (tehlike) geçmiş bulunur. Bu hal nakd-i vakt olur. Halifesi de bu sıfatlarla muttasıf bulunur.»

Şeyh uçmazsa kerametle eğer
Mu'tekitler uçarur tâ bekamer
Yenişehirli Avni

ŞEYHAN (شيخان) [*Fık.*] Hanefiyye fukasınca İmam-ı Ebu Hanife ile İmam ı Ebu Yusuf hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ŞEYHEYN (شيخين) [*Fık.*] Siyer kitaplarında Hazret-i Ebubekir ile Hazıt i Omer'e, İslâm hukukunda da İmam-ı Âzam ile İmam-ı Yusuf'a verilmiş olan unvandır.

ŞEYH-İ İMARET (شيخ عمارت) [*Vak.*] İmareti idare ve misafirleri istikbal (karşılıyan) ve i'zaz ve muhtaç ve fakirleri kabul ile ikram eden zat hakkında kullanılır bir tâbirdir Vakfiyyelerde geçer.

ŞEYH-İ NECDİ (شيخ نجدى) [*Hal.*] Mecaz yoluyle şeytan, iblis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

بر نجد شدی زایر وجدی
شیخانه ولی نه شیخ نجدی
نظامی

ŞEYH POSTU (شيخ پوستى) [*Sof.*] Tarikat şeyhlerinin oturdukları posta verilen addır. Tüylü koyun derisi güzelce temizlenir, bazan da boyanırdı. Tarikatın usulüne göre şeyh postları mevkiin en şerefli yerine, mihrap bulunan yerlerde mihrabın sağına konulurdu. Mevlevî şeyhlerinin kırmızı renkli olan postları odanın kapıya nazaran karşıya gelen sağ köşesinde bulunurdu.

ŞEYH-ÜL EKBER (شيخ الاكبر) [*Sof.*] Muhyiddin i Arabî hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyece pek büyük tanıldığı için bu unv n verilmiştir

ŞEYH-ÜL-HAREM (شيخ الحرم) [*İda.*] Harem-i şerifte (Mekkede) Halife tarafından memur bulunan zat hakkında kullanılır bir tâbirdir. « Şeyh-ül harem-i Nebevî » de denilir. Hac yolu üzerinde bulundukları için eskiden Şam valileri hakkında da kullanılırdı.

İmanı ise öyle ki Şeyh ül-harem olsa
Kur'anı yakar Kâbeyi beyt-üs-sanem eyler
Yenişehirli Avni

ŞEYH-ÜL-İSLÂM (شيخ الاسلام) [*İlm.*] İlmiyye sınıfının başında bulunan zatın unvanıdır. Halk arasında hafifletilerek Şehislâm suretinde de kullanılırdı. Şeyh-ül-islâm tâbiri Osmanlılar tarafından meydana getirilmiş değildir. Bu unvan daha Hicrî dördüncu (Milâdî onuncu) asırda tâzim lâfzı olarak kullanılmağa başlanmıştır. Mamafih «İslâm» kelimesine eklenmek suretiyle meydana çıkan ve tâzim lâfzı makamında kullanılan yalnız bu değildi. İmad-ül İslâm, Fahr-ül-İslâm, Rükn-ül-İslâm, Zeyn-ül-İslâm, Şems-ül-İslâm, Cemal-ül-İslâm, Ziya-il-İslâm, Beha-ül-İslâm, Hüccet ül-İslâm, Burhan-ül-İslâm, Nizam-ül-İslâm gibi daha bir çok tâzim ifade eden vasıflar zuhur ve kullanılmağa başlanmış, bununla beraber her biri ancak bir kaç zata münhasır kalmıştır. İmam-ı Gazalî'ye Hüccetül İslâm denilmesi gibi.

Şeyh-ül-İslâm unvaniyle bir çok büyük âlimler ve fazıl fakihler şöhret bulmuşlardır. «Kitâb-ü Âlâm-ül-ahyar» da büyük âlimlerin hangilerine «Şeyh-ül İslâm» denildiği şöyle tarif olunuyor:

«Fukaha-yi izam ve fuzala-yi fihamdan (büyük fıkıh âlim ve fazıllarından) şol sahib-i sadr-ü iftaye denilir ki aralarında tahaddüs eden

münazaa ve muhasamadan dolayı hall-i müşkilât-ı enam eyliye.»

Bu tarihten sonra Hicretin beşinci ve altıncı (Miladî onbirinci ve onikinci) asırlarında Hanefî âlimlerinden «Şeyh-ül-İslâm» unvanını ihraz edenlerden: Eb-ül-Hasan Aliy-yüs-Suğdî, Ata Bin Hamza-tüs-Suğdî, Ali Bin Muhammed-ül-Esbicanî, «Sahib-ül-hülâsa» nın ceddi Abdürreşit, «Hidaye» sahibi Burhanüddin Aliy-yül-Merginanî, Nizamüddin Ömer Bin Burhanüddin'i sayıyor.

Bununla beraber o asırda bu lâkapla iştihar edenler bunlardan da ibaret değildi. Daha bir çokları vardı. Hanefî âlimlerinin en büyüklerinden Mevlâna Muhammed Bin El-Hüseyin Bin Muhammed-ül-Bari'i «Müftil-enam ve Şeyh-ül-İslâm unvanlarını birleştirmişti.

Osmanlı Devletinin kuruluşu sırasında Şeyh-ül-İslâm unvanıyle bir çok zatların mevcudiyyeti bu suretle anlaşılmaktadır. Ancak ilâve edilmek lâzım gelir ki bu resmî bir unvan değildi. Fazl ü kemallerine binaen muasırları tarafındkn kendilerine verildiği gibi zamanlarındaki hükümetlerin resmî birer memuru olmadıkları için azil ve nasba da tâbi değillerdi.

Osmanlılarda ilk «Şeyh-ül-İslâm» unvanının (Mevlâna Elvan Fakih)e verildiğini görüyoruz.

«Feridun Bey Münşeatı»nda (Evrenos Bey)e ait fermanda «Umum Rumeli vilâyetine Şeyh-ül-İslâm tâyin olunan Fahr-ül-ulema Elvan Fakih zide ilmuhuye riayet idüp gözliyesün. Ulema-yi izam veresе-i Enbiyadır kemal-i lûtf u şefkatle mer'î ve muteber tutup ibka-i din-i mübin ve icra-yi şer'-i metin anların vücud-ı şerifleri ve enfas-ı lâtifeleri berekâtında bilüp (غرض علما مسرة) muktezasınca hâtır-ı âtırlarını rencide etmekten begayet hazer edesün» diye yazılıdır.

Eeridun Bey'in eski fermanlarla muharreratı tahrif ederek bulunduğu asrın şivesine uydurduğu sabit olduğuna nazaran Evrenos Bey'e ait fermanın aslı görülmedikçe Şeyh-ül-İslâm unvanının Elvan Fakih hakkında kullanıldığı şüpheli olduğu gibi bu tâbirin devlet teşkilâtında resmî bir makam olan Şeyh-ül-İslâmlık'a tamamen karşılık olmadığı da görülüyor. Bu, olsa olsa «Baş müftü» mânasını ifade edebilir. Esasen Osmanlı Devleti teşkilâtında şer'î işler esas itibariyle «kaza» ve «ifta» adıyle ikiye ayrılmış, ifta, şer'î meselelerin tatbikatı, kaza da icrası yerinde telâkki olunmuştur. Çünkü İslâmda ifta için resmî bir sıfatın mevcudiyyetine lüzum yoktur. Her âlim fetva verebilir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin teşekkülü sırasındaki âlimlerden «Kara Rüstem» ile «Davut Kayserî» nin müfti oldukları bilindiği gibi «Koca Mahmut Efendi» nin de kırk sene Bursa'da Kadılık ettiğine nazaran Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sıralarında hem müftilik ve hem de kadılık bulunduğuna göre «Elvan Fakih» in memuriyyeti henüz Osmanlı mülküne ilhak olunan «Rumeli» nin baş müftisi olduğu ihtimalini kuvvetlendirir. Kendisinin Rumeli'ye gönderilmiş olması da buna delâlet eder. Demek ki o zaman fethedilen yerlere müderrislik, müftilik yapmak üzere âlimler gönderildiği gibi hepsinin başı olarak bir de «Baş müfti» gönderilmiş, yahut öylelerine ilimlerine hürmeten böyle bir unvan verilmiştir.

Hammer; Fatih zamanındaki devlet müesseselerini tetkik ederken (c. 3, s. 225) sonradan «Şeyh-ül-İslâm» unvanını alan «Müfti» lik için şunu yazar:

«Ordu kadılığından (kadıasker), sonra en yüksek ilmiyye hizmetleri Padişah ve Şehzade muallimliği (hoca) ile şer'î hükümleri nihaî derecede tefsire salâhiyyeti olan en büyük memur idi ki müftilik demektir. Sonradan Kanunî Sultan Süleyman zamanında ifta mansıbı bütün şer'î mansıpların birincisi olmuştur. Şüphe edilen maddelerde kendisine müracaat olunup da kadı tarafından ma'mulün bih (kanun ve nizam gibi kendisiyle amel olunan) olmak üzere bir karar veren her fakih «kararı kat'î ve nakabil-i istinaf mânasına» olarak Müfti unvanı verilir. Bu müftilerdir ki biri hayatına ilişmiyeceğine dair olan vaade rağmen Bosna Kıralının idamına mezuniyyet veren ve diğeri her Padişahın cülûsunda kardeşlerinin idamını kanunî emir haline koyan iki meşhur fetvayı İkinci Sultan Mehmed'e vermişlerdir. İlk müftilik hizmeti İstanbul'un fethinden sonra yeni payıtahtın Kadısı Celâl zade Hızır Bey Çelebi'ye tevcih olundu. Sonradan Edirne Kadısı Abdülkerim Efendi'ye ve daha sonra bir medresenin müderrisi Aliy-yül-Arabi'ye tefviz kılınarak daimî halini iktisap eyledi. Lâkin müftiler sonradan nail oldukları nüfuza o vakit malik olmadıkları gibi ilmiyye meratip silsilesinde Rumeli ve Anadolu Kazasker'lerinin ve onları takiben Muallim-i Sultanî ile İstanbul Kadı'sının henüz muhafaza etmekte oldukları birinci dereceye terfi edilmemiş idiler. Kazaskerlerin muhassesatı günde beş yüz akçe olmak üzere hisap edilmiş ise de aynen verilen zahirelerle bu miktar on misline baliğ olurdu. İşbu büyük memurlar o zaman Divan günleri vezirleri takiben Padişahın huzuruna girmek hakkını haiz

oldukları gibi salı ve çarşamba müstesna olmak üzere her gün öğleden sonra kendi ikametgâhlarında hususi bir divan akdiyle kadı ve müderrisleri kabul ederlerdi.»

Hammer'in bu ifadesinde yanlışlıklar vardır. Bir defa (Hızır Bey) ilk Müfti değildir. Çünkü müftiliğin eskiliği hakkında şimdilik başka bir delil olmasa bile (Elyan Çelebi) İstanbul'un fethinden çok evvel o unvanla tâyin ve tavzif olunmuştur. Saniyen; Fatih zamanında müftilerin resmî birer sıfatları olmamakla beraber Hammer'in saydığı makam sahiplerinden yüksek bir içtimaî mevki sahibi oldukları Fatih Kanunnamesi'ndeki sarahatten anlaşılmaktadır.

Şeyh-ül-islâm tâbirine şüpheden uzak bir surette ilk defe olarak Fatih Kanunnamesi'nde rastlamaktayız. Filhakika kanunnamede (sayfa 10) «Ve şeyh-ül-islem ulemanın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır Vezir-i âzam anları riayeten üstüne almak münasıptir amma müfti ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur (üstlerinde yer işgal ederler) dahi ederler.»

Görülüyor ki burada «Şeyh-ül-islâm» ile «Müfti» müteradif elfazdan olarak kullanılmıştır. Hattâ ibare resmî unvanın «Müfti» olduğuna ve müftilere hürmeten «Şeyh-ül-islâm» denildiğine kuvvetle delâlet etmektedir. Nitekim o zamanlara ve hattâ çok sonralrra ait eserlerde Müfti tâbiri kullanılmış, sonradan terkedilerek «Şeyh-ül-islâm» tâbiri istimal olunmağa başlanmıştır. « Atâ Tarihi » nde (c. 1, s. 34) Şeyh-ül-islâmlığın İkinci Murat zamanında ihdas olunduğu yazılıdır. Rifat Bey «Tarih ve Coğrafya Lûgati» nde tarih göstermemiş, Kazaskerlikten yarım asır sonra ihdas edildiğini kaydetmiştir. « İlmiye Sâlnamesi » ne kıymetli bir tetkik yazmış olan Ali Emiri Efendi ise (sayfa 317) Şeyh-ül islâmlıkla Kazasker'liğin aynı zamanda başladığını, (Elvan Fakih) in ilk «Şeyh-ül-islâm» ve Çandarlı (Kara Halil Efendi) nin de ilk Kazasker olduğuna kaaildir. Sâlnameye Şeyh-ül-islâm'ların tercüme-i hallerini yazan Ahmet Refik Bey «Mehmet Şemsüddin Fenari Efendi) ile başlamış ve şu haşiyeyi koymuştur: «Müellefat-ı tarihiyye ve müdevvenat-ı resmiyyede (tarihî ve resmî eser ve vesikalarda) Meşihat-i celileyi ihraz eden zevat-ı kiramın esamisine Merhum Mehmet Şemsüddin Fenarî Efendi'nin nam-ı mübarekleriyle bed' edilegeldiğine binaen İlmiyye sâlnamesi de bu isre iktifa eylemiştir.»

Vak'anüvis Lûtfi Efendi 1289 (1872) senesi vak'aları arasında Turşucu Zade Muhtar Efendi'nin Şeyh-ül-islâm'lığa tâyinini yazarken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, cilt 14, sayfa 50) şu «İlâve»yi yazmıştır.

«Bu makam-ı celil-i fetva, Gazi Murat Sani zamanında tahaddüs etmiştir. İptida-i teşkilinde yalnız şer'-i şerif ile görülen dâvalar için fetva alınmağa mahsus bir makam idi. Hattâ Kazasker'lerin müftilere takaddüm hakkı var idi. Sonraları makam-ı fetvaya gelen zevatın ülüvv-i kâab (şahsî meziyyetleri) ve kıdemi ve Kazasker'liğin Rumeli ile Anadolu'ya taksimi ulema-i saireye takaddümünü mucip oldu. Günbegün makam-ı fetvanın daire-i memuriyyeti kesb-i tevessü'le (genişlemesiyle) kâffe-i ulema ve fukahanın azl ü nasbı ve tâyin ve tertib-i meratibi müftilerin re'yine müfevvez olmuştur. Meşayih-i İslâm hazaratına arz odası dâvaları dahi havale olunmuştur. Meşayih-i İslâmiyyenin ekserisi temadi-i müddet ve asâr-ı kalemiyyeleri ile namlarını unutturmamışlardır. Müşarünileyhimden tarih-i tahrir olan (eserinin yazılış tarihi) bin üç yüz on sekiz sene-i Hicriyyesine kadar rahmete kavuşan zevatın icmal suretiyle ahvaline vukuf için tanzim olunan cetvel zeyl-i kitaba derc olunmuştur.»

Lûtfi Efendi cildin sonuna «Cetvel-i Meşayih-i İslâmiyye» başlığıyle koyduğu cetvele Şemsüddin Fenari ile başlamış ve Cemaleddin Efendi'ye kadar Şeyh-ül-islâmların doğum, nasp, ölüm tarihleriyle gömüldükleri yerleri göstermiştir.

Şeyh ül-islâm'ların terceme-i hallerine dair olan «Devha-tül-Meşayih» de de (hususi kütüphamde yazma nüsha) aynı suretle Şemsüddin Fenari ile başlanmıştır.

Vak'anüvis tarihlerinde Yavuz Sultan Selim ve hattâ Kanunî Sultan Süleyman zamanları yazılırken daima «Müfti» tâbiri kullanılmakta, «Şeyh-ül-islâm» unvanı yazılmamaktadır. Bu sebeple «Şeyh-ül-islâm» unvanının devletçe resmen istimali daha sonra değilse her halde Kanunîden evvel olmadığı şüphesizdir. Zaten müftilerin ve tâbirlerin taammümünden sonra «Şeyh-ül-islâm» ların resmî memur olmamaları unvanın tarih noktasından büyük bir ehemmiyeti olmadığını gösterir bir keyfiyyettir. Çünkü yine Fatih Kanunnamesi'nden anlaşılıyor ki (s. 10) Müftiler devletin resmî işleri ile alâkalı değillerdi. Kanunnamede Divan'da kimlerin bulunacağı şöyle gösterilmiştir:

«Bir cemiyyet-i âli ve bir mecma-ı ehali olsa divana ahardan âdem karışmasun evvelâ Vüzera anlardan sonra Kazaskerler andan sonra Defterdarlar andan sonra Yeniçeri Ağası ve

sair özengi ağaları Mîr-i alem ve Kapıcıbaşı ve Mirahur oturur.»

Kazaskerler esasen zamanın aynı zamanda en büyük âlimleri oldukları için şer'î işleri divanda onlar görürlerdi. Kendilerinin mevcudiyeti Müftilerin veya başkalarının bulunmasını müstağni bırakırdı.

Şeyh-ül-İslâm'ların o unvanla devlet işlerine karışmaları «Meclis-i Hass»a girmeleriyle başlar ki bu da İkinci Sultan Mahmut zamanında ve Yeniçeri'liğin kaldırılmasından sonradır. O vakit Kazasker'ler meclisten çıkarılmış, Şeyh-ül-islâm'lar bu makamı işgal etmiştir. Bununla beraber «Müfti» lerin, daha sonra unvanın değişmesiyle «Şeyh-ül-islâm» ların divanda bulunmamaları onların devlet işleriyle tamamen alâkadar olmadıklarını ifade etmez. Harb ilânı gibi fevkalâde hallerde onlar da çağırılır, reyleri alınırdı.

Şeyh-ül-islâmlık ehemmiyyetli bir mevki yerine geçince yeni Sadrazam'ın tâyininde birlikte huzura girer, Sadrazam'a olduğu gibi Şeyh-ül-islâm'a da körk giydirilirdi. Hattâ Sadrazam'la birlikte alayla Bab-ı âli'ye gelirdi «Osmanlı Devrinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı»nda (sayfa 123 ve mütaakıp) bunun için şu izahat vardır:

«Şeyh-ül-islâm'lığın ehemmiyyet kesbetmesi üzerine onyedinci asırdan itibaren Sadrazam tâyinlerinde bunların Sadrazamla beraber huzura kabulleri kanun oldu. Bunun muttarit surette devamını onyedinci asır ortalarından itibaren görmekteyiz. Sadrazam'a tâyini münasebetiyle Sadaret kürkü giydirilirken Şeyh-ülislâma da ferve-i beyza denilen beyaz Meşihat kürkü giydirilmesi âdetti.

«Sadrazam biri sade diğeri kaplı iki samur kürk giyip Padişah'tan mühr-i hümayunu aldıktan sonra Şeyh-ül-işlâm'la beraber dışarıya çıkarak Bab-üs-saade ağası odasında biraz istirahatı mütaakıp sarayın orta kapısından dışarı çıkınca hazırlanmış olan solak, peyk ve divan-ı hümayun çavuşlarından müteşekkil alayla Bab-ı âsafî veya Paşakapısı denilen Sadrazam Konağına gelirdi.

«Bu suretle alayla Papakapısı veya Bab-ı âli'ye gelen yeni Sadrazam, evvelâ Şeyh-ül-islâm ve sonra eğer varsa Vezirler, Kaptan Paşa, Kazaskerler, ulemadan teşrifata dahil olanlar tarafından tebrik olunur ve Sadrazam tarafından Şeyh-ül-islâm Efendi'ye bir ferve-i samur hediyye edilirse de giydirilmek kanun olmadığından kendisine gösterilip adamına verilir ve bundan başka altına takımı mükemmel bir at da çekilirdi.

«Yeni Sadrazam bir kaç gün sonra Şeyh-ül-islâm'ın ziyaretine gidip ya yeniden veyahut makamında ipka edildiğinden dolayı tebrik ile gittiği mersimin ayniyle Paşakapısı'na avdet ederdi.»

Şeyh-ül-islâmların tebdilleri eskiden Çavuşbaşı vasıtasiyle yapılırdı. Değişmesi lâzım gelip de Padişah tarafından sevilenlerin değişikliği Reis ül-küttap vasıtasıyle tebliğ olunduğu da olurdu.

Tanzimat'tan 1908 Temmuz İnkılâbına kadar Şeyh-ül-islâm'lar, nazırlar gibi, Mabeyn Başkâtipliğinden yazılan tezkire ile tebdil edilirlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra kabine ile beraber değişirlerdi.

İlmiyye mesleğinin ilk devirlerinde pâye olarak Kazaskerlik tevcih edildiği halde ihraz etmedikleri Meşihat'ın pâye suretiyle tevcih edildiği de görülmüştür. İki kişiye münhasır olan bu tevcihlerden biri (Kara Çelebi Zade Abdülâziz Efendi, öteki de Şeyh-ül-islâm (Feyzullah Efenbi) nin büyük oğlu (Fethullah Efendi) dir. Abdülâziz Efendi Rumeli Kazaskeri olduğu halde Hicrî 1059 (1649) senesinde Meşihat pâyesi varilmiş, sonradan 1061 (1650) senesinde bilfiil Şeyh-ül-islâm olmuştur.

Rumeli Karasker'liği pâyesiyle Nakib-üleşraf olan (Fethullah Efendi) ye babasından sonra Şeyh-ül-islâm olmak üzere Meşihat pâyesi verilmiş ise de Edirne Vak'ası diye tarihe geçen hal' hadisesinde babasıyle birlikte kazaya kurban gittiğinden Şeyh-ü-islâmlık kendisine nasip olmamıştır.

Şeyh-ül-İslâm'lar infisal etmiyerek ölümleri üzerine yerlerine başkaları tâyin olunduğu halde Kanunî'nin saltanatının ortalarında ilk defa olarak (Çivi Zade Muhyiddin Mehmet Efendi), 948 şevvalinde (1542) de Meşihat makamından uzaklaştırılmış, yine ilk defa olarak sınıfının tenziliyle Rumeli Kazaskerliği'ne tâyin olunmştur.

Hicrî bin tarihine kadar da bir zatın iki defa Şeyh-ül-islâm olduğu görülmemişken müftilikten çekilerek altı yüz akçe vazife ile tekaüt edilen (Bostan Zade Mehmet Efendi) 1006 saferinde (1597) Rumeli Kazaskerliği'ne tâyin ve yine o sene şevvalinde ikinci defa Şeyh-ülislâmlığa terfi olunmuştur. Meşihatın tekerrürü bu suretle ilk defa bu zatta vâkı olmüştur.

Abdurrahman Şeref Efendi «Tarih Musahabeleri»nde (sayfa 1286) diyor ki «Şeyh-ülislâm tâbiri Eb-us-Suud Efendi ve emsali hakkında medlûlüne masadak olup uzun olan Meşayih-ül islâm silsilesinde ilim ve fazilet ve kemal ve mekânet itibariyle tarihın (ilmiyye

meslekinin) bilfiil şeyhi ve ulusu olanlar nâdir değilse de Fetvahane teessüs eyledikten sonra fetva yazılma işi mütehassıs bir heyete tevdi kılındığı cihetle Meşihat makamı gitgide menasıb-ı divaniyye idadına girerek sudurun mütehayyizlerinden talihi yâver olanlara güzergâh olmuştur. Hükkâmın azl ü nasbı ve ilmî rübelerin tevcihi ve müderrislen terfi ve terlihi ve medreselerin nezareti makamlarına ait olduğu cihetle sabıkta Adliyye ve Maarif Nezaretleri vazifesini cemetmişler demektir.»

Son vak'anüvisin son zamanlarda aralarında fazl ü kemal sahibi olanlar bulunmakla o makam için lâzım gelen bilgiyi haiz olmıyanların bulunduğuna kendilerine sunulan fetvalara «Elcevap olur»; yahut «Elcevap olmaz» diyecek kadar iktidar ve malûmatı olmıyanlar o makamı işgal ettiklerinden yanlışlığa meydan kalmamak için «olur» cevab nın yazılması lâzım gelen fetvalar «yeşil», «olmaz» diye yazılması icap edenler de «kırmızı» atlas keselere konkluğu ağızdan ağıza bize kadar intikal etmiştir. Bunun sıhhati olmasa veya mübalâğalı olsa bile Şeyh-ül-islâm'lar içinde ne kâabda adamlar bulunduğunu umumi kanaat halinde belirtmek itibariyle mânalı bir keyfiyyettir. ▾

Kâbe-i İslâmdır dersem acep mi sahibin
Şeyhülislâm eylemiş lütf ü Hüda-yi müstean
Nef'î

ŞEYH-ÜL-İSLÂM ARZI (شيخ الاسلام عرضي) [*Ilm.*] Şeyh-ül-islâm tarafından her hangi bir iş için Padişah'a yazılan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeyh-ül-islâm'lar eskiden tâyinler münesebetiyle Padişah'a arzda bulundukları gibi bazı devlet ve hususi işler hakkında da arzda bulunurlardı. Tanzimat'tan sonra ilmiyye tâyinleri hakkındaki arzlar Sadrazam'la birlikle yapılırdı.

ŞEYH-ÜL-İSLÂM KAPISI (شيخ الاسلام قپوسي) [*Ilm.*] Şeyh-ül-slâm'ların vazife gördükleri resmî daire yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Daire-i Meşihat» de kullanılırdı.

ŞEYH-ÜL-İSLÂM TEBDİLİ (شيخ الاسلام تبديلي) [*Ilm.*] Şeyh-ül-islâm'ın değişmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel Şeyh-ül-islâm tebdilleri Çavuşbaşı vasıtasiyle yapılırdı. Fakat bazan değişmesi lâzım gelip de Padişah tarafından sevilenlerin değişikliği Reis-ül-küttap vasıtasiyle tebliğ olunduğu olurdu. Tanzimat'tan 1908 İnkılâbına kadar Şeyh ül-islâm'lar, nazırlar gibi, Mabeyn Başkitabetinden yazılı tezkire ile tebdil edilirlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra kabine ile beraber değişirlerdi.

ŞEYH-ÜL-İSLÂM TELHİSİ (شيخ الاسلام تلخيصي) [*Ilm.*] Şeyh-ül-islâm tarafından Padişah'a yazılan «Telhis» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Telhis; devlet işlerine dair Padişah'a yazılan arizalara verilen addır. Şeyh-ül-islâm'ların yazdıkları kâğıtlara sonraları «Şeyh-ül-islâm arzı» denilirdi.

ŞEYH-ÜL-MEYDAN (شيخ الميدان) [*Ok.*] Şimdiki tâbirle Okçuluk kulûbü sayılan «Okçular tekkesi» nin başına verilen addır. Buna «Bin iki yüzcu Şeyhi» de denilirdi. Buradaki şeyh, tekke şeyhi değil, ihtiyar demektir İlk zamanlarda rikâb-ı hümayun atıcıbaşısı Şeyh-ül-meydan olurdu. Sonraları kemankeşlerin menzil sahibi olanlarından ve ihtiyarlarından seçilirdi. Bu vazife kayd-i hayat şartiyle idi. Bugünkü kulûp reislerinin haiz oldukları salâhiyyetlere malikti.

ŞEYH-ÜL-VÜZERA (شيخ الوزرا) [*Ida.*] Vezirlerin en yaşlısına verilen unvandı, ölünce kalanların en yaşlısı bu unvanı alırdı.

ŞEYHZADE (شيخ زاده) [*Sof.*] Tarikat şeyhlerinin oğullarına verilen addır. Şeyh oğlu demektir. Halk arasında hafifletilerek şehzade suretinde kullananlar da vardı. Tarikatların bir kısmında şeyh oğulları babalarının ölümüyle yerlerine geçerler, bir takımlarında ise ehliyyet arandığı için ehil olmıyan yahut istemiyenlerin yerine tarikatin yüksek simalarından birini seçmek suretiyle geçirirlerdi.

ŞEYPUR (شيپور) [*San*] Muharebe günlerinde çalınan tunç borunun adıdır. Mehterhane denilen eski mızıka heyetlerinde de çalınırdı.

ŞEYTAN (شيطان) [*Mit.*] Daima şer işliyen ve insanları fenalığa ve Allah'a karşı isyana teşvik eden lâtif cısım nev'ine verilen addır. «Kamus» taki izahı şöyledir: «Farisîde (Dev) denir. Bu madde hakkındaki akvale göre insanı gavayet (Hak yolundan sapmak) ve dalâlete sevkeden gerek beşer nev'inden, gerek cin tayfasından utûvv (kibir, azamet) ve temerrüd (inat) sahibi, azgın olanlara ıtlak olunur. Lisanımızda zeki, kurnaz olan ve şer ve hud'a (hile) kasdıyle muamele eden adama (Şeyten) denilir. (Şeytan) Hak'tan yahut Rahmetten baid (uzak) olduğu için böyle tesmiye olundu ki «Bu'd» (uzaklık) mânasına olan (şetun) dan müştaktır. Yahut (Şeytan) kuvve-i nariyyeden (ateş kuvvetinden) mahluk olmak hasebiyle yanmak mânasına olan (şeyt) maddesinden me'huzdur. Başka bir kavle göre aslı helâk mânasınadır.»

Şeytan için rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (واذا خلوا الى شياطينهم) âyetini şerh ve izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 1, s. 238) şunları yazıyor:

«Şeytan her hangi bir mütemerrid, yani azgınlıkta, şer ve habasette fevkalâde bir temayüzle sınıf ve eşbahının haricine (benzerlerinin) çıkmış şerir, anud (inatçı) mânasına bir ism-i cinstir ki gerek insandan, hayvandan, yılan gibi mahlûkat-ı zâhireden ve gerek sair mahlûkat-ı hafiyyeden alâka i ruhiyyesi bulunan habislere ıtlak olunur. İnsan şeytanı, hayvan şeytanı, cin şeytanı denilir. Nitekim Kur'anda şeyatin-i ins ve şeyatin i cin tâbirleri çok defa geçer. İnsan görünür, fakat esas habaset ve şeytaneti görünmez, asâriyle belli olur. Binaenaleyh insan şeytanında bile şeytanlık bir emr-i hafiydir (gizli bir buyruk). Bunun için şeytan ismi gizli bir kuvvet-i habise, bir ruh-ı habis mülâhazasına raci olur ve şeytan-ı ins, şeytan-ı cinne merbut demektir. Bazı felâsifece yalnız mücerredat-ı mâneviyye olarak izah edilmiş ise de bunun maddî haysiyyetini de inkâr etmek doğru olamıyacağından buna habis olan mâddî kuvvetleri de ilâve etmek zaruridir. Ehl-i Sünnetin izahı da böyledir. Bu suretle şeytan ism-i cinsi bilhassa gayr-i mer'î (görünmez) olan ervah ve kuva-yi habiseye isim olmuştur ki hilkatte her cins bir ferd-i evvel ile başlamış olduğundan şeytan denilince bu cinsin babası olan o ferd-i evvel yani İblis hatıra gelir ve o zaman ism-i has gibi olur. Şeytana lisan-ı Farisî'de dev denilir ki bu kelime Garb'e dolaşmış, aksine İlâh mânasına diyö olmuştur, Eimme-i lûgatin beyanına göre şeytan kelimesi mefhum nokta-i nazarından bir mâna-yi vasfiyi haizdir ve bunun iştikakında iki kavl vardır. Birisi Sibeveyh'in dediği gibi uzaklık mânasına (şatn = شطن) maddesinden fial = فيعال veznindedir ki baid, uzak demektir. Filvâki şeytan da Haktan uzaktır Ondon da uzaklaşmak lâzm gelir, diğeri ihtirak veya butlan mânasına (şeyt=شيط) maddesinden fi'lan = فعلان vezninde olmasıdık ki yanmış ve bâtıl demektir. Filvâki şeytan da böyledir. Bu surette kel me alem olmadığı için munsarıf olmuştur. (Şatn = شطن) maddesinin lisan-ı Arab'ın gayride de bulunduğu mevzuubahis oluyor. Binaenaleyh şeytan bir ism-i cinsdir. Bundan şeytan-ı cin cinsi tebadür etmekle beraber şeytan-ı inse dahi hakikat olarak ıtlak edilir ve hattâ hayvana bile. Nitekim Hazret-i Ömer Şam'a teşriflerinde bir ata bindirilmiş idi. Biner binmez at çalım yapmağa başlayınca hemen inmiş ve beni bir şeytana bindirdiniz, buyurmuştu. Bu âyette ise insan şeytanları olduğunda müfessirînin ihtilâfı görülmüyor.»

ŞEYTAN ARABASI (شيطان عربه سى) [*San.*] Şömendüfer garlarıyle Gümrüklerde eşya naklinde kullanılan üç tekerlekli küçük yük arabalarına verilen addır. Kendi kendine atsız yürüdüğü için şömendüfere bu adı verenler de vardı.

ŞEYTAN KULAĞINA KURŞUN (شيطان قولاغنه قورشون) [*Hal.*] Yapılan bir şeyin duyulmaması, işlenen bir şeyin gizli kalması isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Civâr-ı şeyhte mutrip terane-senc olma
İşitmesin seni şeytan kulağına kurşun
Sâbit

ŞEYTAN TAŞLAMAK (شيطان طاشلامق) [*Fık.*] Hac menasiki sırasında hacıların attıkları taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hicvedersem haini zâhid günah ettin deme
Din-i İslâmda sevaptır çünkü şeytan taşlamak
Eşref

ŞIKKEYN EFENDİLER (شقين افندىلر) [*Mal.*] Şıkk-ı evvel ve şıkk-ı sani defterleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başdefterdar da denilen Şıkk-ı evvel defterdarı «Maliye Nazırı» demekti. Tanzimata kadar Maliye Nazırları'na «Şıkk-ı Evvel defterdarı» denilirdi. Şıkk-ı Sani defderdarı yardımcı vaziyyetinde idi.

ŞIKK-I EVVEL DEFTERDARI (شق اول دفترداری) [*Mal.*] Maliye teşkilâtının başında bulunan memura verilen unvandır. Bunun yerine «Başdefterdar» da kullanılmıştır. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Dovrinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 330 haşiyesi) Tanzimat'tan sonra «Maliye Nazırı» unvanını alan bu tâbir için şunları yazıyor:

« Başdefterdara her zaman Şıkk-ı evvel denildiğine dair vesika ve tarihlerde bir kayde tesadüf etmedim. Şıkk-ı Evvele tâbi olarak tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı evvel, tezkire-i şıkk-ı evvel, mevkufat-ı şıkk-ı evvel, varidat-ı şıkk-ı evvel diye vazife ve memurlardan bahsedildiği halde (Kâmil Tasnifi defterleri, 6593) birinci defterdara mutlak Şıkk-ı Evvel Defterdarı denilmeyip başdefterdar tâbiri kullanılıyor (Selânikî, sayfa 169). Demek bu 990 H. 1582 M. de Şıkk-ı Evvel Defterdarı unvanı henüz taammüm etmemiştir. 1024 H 1615 M. tarihli Maliye ahkâm defteri'nde «Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel Mustafa Paşa» denildiğinden bu tâbirin onyedinci asır başlarından itibaren taammüme başlıyark Başdefterdar unvanının yerini aldığı görülüyor.» Tafsilât için bak: (Defterdar, Başdefterdar).

ŞIKK-I RABİ DEFTERDARI (شق رابع دفترداری) [*Mal.*] Yavuz Sultan Selim zamanında Halep'te yapılan Maliye teşkilâtının başına ve-

rilen unvandır. Merkezdeki Maliye teşkilâtının başındaki memura «Şıkk-ı Evvel Defterdarı» denilirdi. Şıkk-ı sani, şıkk-ı salıs adlarıyle ikinci ve üçüncü defterdar da vardı Şıkk-ı rabi defterdarlığı çok devam etmiyerek lâğvedilmiştir. (Bak: Defterdar).

ŞIKK-I SALİS DEFTERDARI (شق ثالث دفتردارى) [*Mal.*] Maliye teşkilâtı arasında bulunan yüksek memurlarden birinin unvanıdır. Maliye teşkilâtının başında Tanzimattan sonra «Maliye Nazırı» unvanını alan ve «Başdefterdar» da denilen «Şıkk-ı Evvel Defterdarı» bulunduğu gibi «Şıkk-ı Sani» adlı muavini yerinde ikinci bir defterdar da vardı. (Bak: Defterdar).

ŞIKK-I SANİ DEFTERDARI (شق ثانى دفتردارى) [*Mal.*] Maliye teşkilâtının başında bulunan defterdarın yardımcısı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Teşkilâtın başında bulunan defterdara «Şıkk-ı Evvel defterdarı» denildiği gibi «Başdefterdar» da denilirdi. Daha sonra da «Şıkk-ı Rabi Defterdarı» adıyle dördüncü bir defterdar tâyin edilmiş, fakat çok geçmeden bu defterdarlık lâğvedilmiştir. (Bak: Defterdar).

ŞILIK.FES (شيلق فس) [*Giy.*] Fes nevilerinden birinin adıdır. Avusturya'da yapılan bu feslerin iç kısmı mukavvalı olduğu için ötekiler gibi kalıp istemezdi.

ŞİBANE (شبانه) [*Bah.*] Dicle nehrinde işliyen hükümete ait kayıklarda çalışan denizci efrad hakkında kullanılır bir tâbirdir. Amare livasında zabıta hizmeti gören piyade ve süvariler arasında bulunan bu denizcilerin sayısı H 1320 (1902-903)senesinde sayıları 32 idi. Zabtiyye taburunda kayıtlı bulunurlar ve zabtiyyeden maaşı alırlardı. Aynı teşkilât Basra ile Müntefik'de de vardı. 1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra lâğvedilmiştir.

ŞİBH-İ HÜSN-İ TA'LİL (شبه حسن تعليل) [*Ede*] Bir hâdisenin vukuuna şairane olmakla beraber kat'î olmıyan bir sebep gösterilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üstad Tahir Olgun (ölumü 1951) (Edebiyat Lûgati, sayfa 123) örnek olarak Muhyittin Raif'in:

Niçin hamidesin ey çarh; söyle, boynunda
Birikmiş âhların mı vebali kalmıştır

beytini gösteriyor ve şu izahatı da veriyor:

«Feleğin eğrilmesine insanların çektiği ahların birikip ağır bastığı sebep gösterilmek isteniliyor. Fakat bu hüküm, kat'î olarak verilmiyor da öyle mi oldu diye soruluyor. İşte bu hareket, (Bedi')de (şibh-i hüsn-i ta'lil) denilen sanattır.»

ŞİBİH CEZİRE (شبه جزيره) [*Coğ*] Üç tarafı su, bir tarafı kara ile çevrili kara parçasına verilen addır. Bunun yerine «Yarım ada» da kullanılır.

ŞİDURGU (شيدورغو) [*Saz.*] Telli saz nevilerinden birinin adıdır. Yarı yüzüne deri geçirilen ve kâsesi uzunca olan bu saz dört tellidir. Tellerin alttan üçü ud gibi düzenlenir. Hatay Türkleri bu sazla uşşak, neva ve puselik makamlarından parçalar çalarlar ve bunlardan her birine «Kök» derler.

ŞİFAHANE (شفاخانه) [*Top.*] Timarhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şifa bulacak yer demektir.

Kimse bi-sun olamaz dairе-i hayretten
Bu şifahanede kanun gibi zencir olmaz
Yenişehirli Avni

ŞİFAYI BULMAK (شفايى بولق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle derde uğramak, hastalanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ŞİÎ (شيعى) [*Kel.*] Müslümanlar arasında bu adı taşıyan fırkaya mensup olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şia; imam Ali ile Ehl-i Beyte mahabbet dâvasıyle ortaya çıkanlara denir. İslâmın ayrılmış bulunduğu yetmiş üç fırkadan yirmisini iki kısım olan şia teşkil eder. Şia'nın Mârika'nın zuhuru sırasında meydana çıktığını kaydeden İsmail Hakkı İzmirli (ölümü 1946) (Yeni İlm-i Kelâm, Birinci kitap, sayfa 120 ve mütaakıp) usulleriyle ayrılmış bulundukları fırkaları için şu tafsilâtı veriyor:

«Hazret-i Osman (R, A.)ın şehadetinden sonra ümmet ikiye ayrıldı. Biri Müşar-ün-ileyhe, diğeri Hazret-i Ali'ye taraftar oldu. Evvelkisine «Şia-i Osman», ikincisine «Şia-i Ali» denildi. Şia i Osman'dan olup da Hazret-i Ali'yi kadh edenlare «Nâsibe» denildi. Sonraları Şia ismi yalnız Hazret-i Ali taraftarlarına has oldu. Hazret-i Ali'nin hilâfetine nusret edenlerse, Yaran-ı Ali'ye «Şia-i Ulâ», «Şia-i Muhlisîn» denir. Şia-i Ulâ şeyheyne ve Hazret i Osman'a tâzim eder. Hattâ şeyheyni Hazret-i Ali'ye bile tafdil eder. Yalnız emr-i Hilâfet'te (Hilâfet meselesinde) Hazret-i Ali'ye muhalif olanları bâgi bilir. Şia-i Ulâ bilâhare zuhur eden Zeydiyye, İmamiyye fırkalariyle iltibas vâki olmamak için bu lâkabı terk ile ehl-i sünnet vel cemaat lâkabını aldılar,

«Usul-i Şia — Mezheb-i Şia Hazret-i Ali ve Ehl-i Beyte mahabbetten ileri gelmiş idi. Usul-i Şia'nın ihdasına sebep olan Yehudiy yülasıl San'alı İbn-i Sebe'dir.

«Usul-i Şia Hazret-i Ali zamanında «Mufaddile, Sabbe, Müellihe» olmak üzere üçe münhasır idi.

«Mufaddile — Mufaddile Hazret-i Ali'yi bakıyye i ashaba tafdil edenlerdir. Anlarca hilâfete ehak olan Hazret-i Ali ve âl-i Ali'dir. Mufaddile ashab-ı kiramı hayır ile yâdederlerdi.

«Sabbe — Sabbe ashab-ı kiramı sebbedip (sövüp) anlardan teberri edenlerdir. Sabbe diğerlerinden daha çok idi. Asıl Şia bu idi.

«Takiyye Sabbe'nin usul-i dini idi ki muzmarat-ı kalbiyyesinin hilâfını izhar etmek demek idi. Sabbe'ce Hazret-i Ali'ye mahabbet ashab-ı kirama seb ile hâsıl olurdu.

«Müellihe — Müellihe Hazret-i Ali'ye ulûhiyyet isnat edenlerdir. Müellihe İbn-i Sebe'in ehass-ı ashabından idi.

«Hazret-i Ali ve Ehl-i Beyt bu üç fırkanın itikadatından tamamiyle berî idi.

«Hazret-i Ali'nin irtihalinden (ölümünden) sonra usul-i Şia dört asla baliğ oldu: Kisaniyye, Zeydiyye, İmamiyye, Galiyye.

« 1 — Kisaniyye — Kisaniyye, Kisan nam şahsın etba'ıdır. Kisan hakkında ihtilâf olunmuştur. Hazret-i Ali'nin azatlı kölelerindendir. Muhammed bin-il Hanefiyye tilmizidir. Muhtar-ı Sakafî'nin kendisidir. Hazret-i Hasan'ın lâlasıdır.

«Kisaniyye'nin mümeyyiz vasfı Muhammed bin-il-Hanefi'nin birader-i mükerremleri Haseneyn-i ahseneynden evvel veya sonra imam olması muhtelef-ün-fihtir.

«Muhammed bin-il-Hanife Kisaniyye'den müteberri idi. Meşhur Muhtar-ı Sakafî Kisanî reisi idi.

«Muhtar havass-ı etbaı yanında nübüvvet izharına başlamış idi ki İslâma müntesip olanlardan en evvel nübüvvet dâvasında bulunan işte bu şahıstır. Muhtar bidayi de (bir şey Cenab-ı Hakk'a sonradan zahir olmak) ihdas etmiş idi.

«Muhammed bin-il-Hanife'nin vefatından sonra Kisaniyye'den bir kısmı müşar-ün-ileyhin cebel-i Radaui'de ihtifa ederek hay ve baki Mehdi-i muntazır olduğuna kaail olmakla Şia arasında Mehdi'nin ihtifası meselesi zuhur etti.

«Zeydiyyenin zuhuruna kadar Gumhur-ı Şia Kisaniyye idi. Kisaniyye Sabbe idi. Kisaniyye ile diğer Sabbe arasında fark ancak imamet meselesinde idi. Kisaniyye Muhammed bin-il-Hanife, daha sonra Âl-i Abbas taraftarları idi. Diğer Sabbe ise daima Âl-i Fatime taraftarı idi.

«Kisaniyye iki noktada ittifak etmiştir: 1) İmam, Muhammed bin-il-Hanife'dir, 2) Beda caizdir.

«Kisaniyye'nin fıkhı müdevven değildir. Kisaniyye mürur-ı zamanla Zeydiyye ile İmamiyye arasına karışmış, gitmiştir.

« 2 — Zeydiyye — Hazret-i Hüseyin (R. A.) ın evlâdından Zeyd Bin Ali Zeynelâbidin'in etbaıdır. Zeydiyye mufaddileden müvelleddir (doğmadır).

«Zeydiyyece Hazret-i Ali efdal-ı ashaptır. Bununla beraber Hulefa-i selâsenin (Ebubekir, Ömer, Osman) Hilâfeti sahihtir. İmamet evlâd-ı Fatıme'ye mahsustur. İmamet dâvasıyle huruç eden âlim, zâhid, şeci', sahi olan her Fatımî imam-ı muta' olabilir.

« Zeydiyye imamet meselesinden maada usulde ehl-i i'tizale muvafakat etmişlerdir. Zeydiyye muhtelif kollara ayrılır. Bunların içinde elyevm ehl-i sünnete en yakın olan «Bütriyye» koludur. Bütriyye Hazret-i Osman'ın zem ve kadhinde tevakkuf eder. Bütriyye indinde imamet beyn-el-halk bir emr-i şuradır. Efdal'ın vücuduyle beraber imamet caizdir. Zeydiyyeden (Carudiyye) kolu ashab ı kiramı taan ve teşni' eder.

«Zeydiyye elyevm Yemen havalisinde çoktur Uleması, müdevven kitapları, fıkıhları vardır. Zeydiyye bidayette usulde mutezilî, furu'da Hanefî idi. Yalnız eimmelerinden rivayet ettikleri meselelerde bu iki mezhebe muhalif idi. Sonraları mesail-i fıkhiyyede içtihad ederek bir takım mahalde Hanefiyyeye muhalefet ettiler. Yemen'de Zeydiyye'nin resmî mezhebi «Bütriyye» dir. Urbanda «Carudiyye» vardır.

« 3 — İmamiyye — İmamiyye Zeyd Bin Zeyn-el-Âbidin'i, huruç esnasında, muharebenin yaklaştığı bir sırada, şeyheynden teberri ettiğinden dolayı (rafz) «terk» eden şia-i sebe'dir. Bu itibarla kendilerine (Râfıza) dendiği gibi Zeyd'den ayrılarak bir imam intihabına kalkıştıklarından kendilerine « İmamiyye » de denilmiş idi.

«İmamiyye, imam tâyini hakında pek çok ihtilâf eder. Bu sebeple pek çok kollara ayrılmıştır. İmamiyye'nin ferd-i kâmili İsnaaşeriyye'dir. Bunlar on ik imam kabul ederler. Elyevm Şia dediğimiz Müslümanlar İsnaaşeriyyedir.

« İmamiyye'nin havassı imam-ı ma'sum isbatı, imam-ı ma'suma nass isbatı'r. Evvelâ; imam ma'sumdur. Kavlen, fi'len hatadan salimdir. Buna mebni Imamiyye ind de huruç bisseyf yoktur. Cihad da caiz değil ir.

«Saniyen: İmam mansustur. He bir imam hakkında ya Nebiyy-i zişan veya ima n-ı sabık tarafından bir fassa vakıftır. İmamiyye bu fass

meselesinden naşi Hulefa-yi selâse'ye taan eder, bugz ve sebbeder, kibar-ı ashabı tefsik ve tekfir eder.

«İmamiyye ancak eimmenin kavillerine itimad eder. Sahib-i emrolan Mehdi'nin hatt-ı desti ile yazılana «Ruka'» derler.

« İsnaaşeriyyenin havassı bu iki hassa ile beraber eimme-i ma'sumini on ikiye hasr ile niyabettir. İmam-ı ma'sum külliyyat ve cüz'iyyatta, naib ancak cüz'iyyatta ma'sumdur.

«On ikinci imam olan Mehdi'nin Samera'ya duhuliyle gaybet'inden itibaren yetmiş üç sene kadar bir müddet «gaybet-i sugra», andan sonraki müddete de «gaybet-i kübra» derler.

«Ancak eimme-i ma'sumînin kavline itimat edenlere «Ahbariyye», enzar-ı akliyye, istinbatat ve içtihadat-ı fıkhiyyeye itimat edenlere «Usuliyye ve kelâmiyye» derler. Kudema-yi imamiyye ahbariyyedir. Usuliyye ve kelâmiyye bilâhare zuhur etmiştir »

İslâmın ayrılmış olduğu yetmiş üç fırkanın yirmisini teşkil eden Şia fırkaları «Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye»nin «İtikat» maddesinde (c. 1, s. 188 ve mütaakıp) şöyle yazılıdır:

Sebeiyye, Kâmiliyye, Ulyaiyye, Mugiriyye, Mansuriyye, Hatabiyye, Hişamiyye, Nu'mauiyye, Yunusiyye, Nusayriyye, Cenahiyye. Gurabiyye, Rizamiyye, Zerariyye, Müfevviza, Bidaiyye, Yenaniyye, Bâtıniyye, Zeydiyye, İmamiyye.

Maddede bu fırkaların kurucularıyle her birerlerinin itikatları hakkıuda tafsilât verilmiştir.

ŞİKÂF (شكاف) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Boya ile yaldızın birlikte kullanılması suretiyle yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yazma kitaplarda bu türlü tezyinat yapılırdı.

ŞİKÂR (شكار) [*Hal.*] Mecaz yoluyle değerli, kıymetli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Avcılık bir şikâr şey mi acep
Gönül avla budur nişan-ı edep
Faik Memduh Paşa

ŞİKÂR AĞALARI (شكار آغالرى) [*San.*] Osmanlı Padişahlarının avlanmalarında beraber bulunarak kendilerine yardım edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türklerin muharebe taklidi olarak çok eski olan avla meşgul olmalarını Osmanlı Padişahları da uzun zaman devam ettirmişler, bu maksatla avda kullanılmak üzere hayvanlar yetiştirdikleri gibi türlü adlar ve vazifelerle kalabalık bir maiyyet halkı da kullanmışlardır.

Şikâr ağaları «Padişahların maiyyetinde rikâp ağalarından olan ve kendileriyle beraber av yapan bir zümrenin âmirlerine şikâr ağaları» denildiği ve «bunların derece sırasıyle yukarıdan aşağıya doğru Çakırcı başı, Şahinci başı, ve Atmacacı başı» olduğunu yazan Ordünaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 420 ve müteakip) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bu üç ağa sarayın Erkân-ı Birun denilen dış hizmetinde bulunan avcı başılardır. Bunlardan başka bir de Enderun ve Erkân-ı havass-ı cüvanî'den olan doğancı başı ile maiyyeti olan Doğancılar vardı. Doğancı başı av esnasında padişaha en yakın olanıdır. Av getirdikçe bahşiş alır, Enderundan çıktığı zaman çok defa Çakırcı başı veya Şahinci başılık ile çıkardı. Bazan kendilerine Sancak Beyliği ve daha yüksek vazifeler de verilirdi.

«Doğancı başı'nın yevmiyyesi onaltıncı asır sonlarında yirmi akçe olup yıllık âidatları da rikâptar ağanın yıllığı kadardı.

«Doğancı başı onaltıncı asrın son yarısında kanun üzere üçyüzbin akçe ile Sancak Beyliğine tâyin edilirken sonraki zamanlarda Beylerbeyi ve vezir olarak da çıkarılmışlardı. Onyedinci asrın başında ve ortasında ve son yarısında doğancılar otuz ve kırk kişi olup bunların üçü Has Oda'da, yedisi Hazine Odasın'da ve yirmisi de Seferli Koğuşu'nda bulunuyorlardı. Fakat bu onyedinci asırda ve Dördüncü Mehmet zamanında Enderun Doğancıları kaldırılmıştır.

«Padişahlar Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgul olmamışlar ve fakat bu gibi teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza eylemişlerdir. Onyedinci Asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan 30 neferi doğancı, 271 neferi çakırcı, 286 sı şahinci ve 45 neferi atmacacı olmak üzere mevcutları 592 idi. H, 1169, M 1755/1756 senesinde Çakırcıyan-ı Hassa, yirmi bölük olarak görülüyorsa da yalnız birinci bölükte üç, dördüncü bölükte bir ve onuncu bölükde de iki ki cem'an altı avcı vardı ve diğer bölükler hep boştu Fakat bunların Müteferrika denilen hizmet efradının mevcudu ayrı bir bölük halinde olarak 148 idi. Yine aynı senede onaltı bölük olan şahincilerde de cem'an 7 şahinci ile 147 müteferrika vardı. Bir bölük halinde bulunan atmacacılar ise 30 kişi idiler.

«H. 1190, M. 1776 tarihli mevacip yani maaş defterinde şahinciler onaltı bölük olup mevcutları 6, müteferrikaları 157 dir. Bu kayıtlar, sarayın avcı teşkilâtının şöyle böyle hemen ismen devam etmiş olduğunu göstermektedir. Şahincilerin maaş defterlerinin sonunda Bursa'daki şahin avcılarından bahsedilmektedir ki bunlar, defterli mirî sayyad'lardır.

«Gerek bizzat saraydaki av kuşlarına bakan ve gerek hariçte hizmet edip saraya av kuşu yetiştiren üç sınıf avcı vardı. Bunlar, ulûfeli, timarlı ve tekâliften muaf olmak üzere üç kısım idiler. Maaşlı olanlar yani ulûfeliler sarayda hizmet eden avcılardı. Diğerleri Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde av kuşları yetiştirmek için hizmet ederlerdi. Ulûfeli çakırcı, şahinci ve atmacacılardan senede ikişer kişinin çırağ edilmeleri kanundu. Taşradaki avcılardan bir kısmı yuvacı ve yavrucu ve bir kısmı götürücü ve gürenci ve diğer bir zümre de sayyad denilen avcılardan mürekkebdi. Bunlar dağlık ve kayalık mahallere hassa yani saraya âit çakır, şahin ve atmaca yuvalarına bakarlardı. Yuvacı ve yavrucular, yuvaları muhafaza ederler ve yavruların kanatlanmasına bakarlardı. Yavrucuklar üleş zamanında İstanbul'a gelerek yavruları Doğancı başıya verirlerdi. Diğer kısım ise av yaparlardı. Doğancılar meydanı, av kuşlarını besliyen zümrenin meydanı olup Üsküdar'da halâ ismini muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve Bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Her sene Eflâk ve Buğdan'dan hassa doğancı başı vasıtasıyle İstanbal'a şahin getirilirdi. Bunun miktarı onaltıncı asırda dört iken, sonradan yirmibeşe hatta elliye kadar çıkmıştı. Mîrî avcılar avladıkları postlu hayvanların postlarını her sene ağalarına getirip, eda tezkiresi yani teslim vesikası alırlardı. Bünlar ayı, kaplan, zerduva, sansar, vaşak, tilki, çakal avlarlar ve postlarını ağaları vasıtasiyle verirlerdi

«Taşrada hizmet eden, zeametli, vergi ve tekâliften muaf kuşcuların yani çakırcı, atmacacı ve şahincilerin vilâyet, sancak ve kazalariyle hizmetlerini, isim ve şöhretlerini ve ellerindeki dirliklerin hasılâtını göstererek ayrı ayrı defterler vardı. Bu defterler mufassal ve mücmel olarak iki kısımdı ve her vazife shibinin ellerinde hizmetlerini gösteren beratları bulunurdu. 1037 H. 1627 Milâdî tarihli Şahinciyan defterinde Rumeli'deki şahinci, kayacı, görücü ve şahin tuzakcılarından bahsedilmete ve bunların her kazada bulundukları köylerin isimleri gösterilmekted r. Bunlar babadan evlâda, kardeşe, akrabaya intikal etmek üzere bu hizmetle mükellef olduklarından birinin vefatında hizmetleri bunlara intikal etmekte idi. Keza 1129 Hicrî tarihli (M. 1716/1717) diğer bir defterde de Maraş, Sis, Kayseri, Karaman vesair kazaların kuşbazlarının dirliklerini görmekteyiz. Daha böylece Rumeli ve Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki avcıların defterleri vardır. Kuşbazların bir kısmı Müslüman ve bir kısmı Hıristiyan idiler.

«Hassa şahinci başlığı, 8 Şaban 1243 (Milâdi 1828) de ve çakırcı başılık ise 1246 Rebiülâhar (Milâdi 1830) lâğvedilerek üzerlerindeki dirlikler Mukataat hazinesi'ne verilmiş ve bunlara tabi taşralardaki şahinci ve çakırcıların da muafiyyetleri kaldırılıp kendileri diğer köylü gibi vergiye bağlanmışlardır.»

ŞİKÂRGÂH (شکارگاه) [*Sar.*] Av avlanan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahları ekseriyyetle İstirarca, Kâğıthane, Üsküdar, Sarıyer taraflarında avlanırlardı. Bilhassa Çatalca'daki İstiranca dağları en geniş av mıntakası idi. Padişahlar içinde avcılıkla en çok meşgul olan, bundan dolayı da «Avcı» lakabını alan Dördüncü Mehmet Edirne'ye gider, uzun zaman kalarak o taraflarda avlanırdı.

ŞİKÂR HALKI (شکار خلق) [*Sar.*] Saraya mensup avcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahlarının erkân-ı bîrun denilen teşkilât arasında avcı başıları olduğu gibi enderun erkânından olan Doğancı başı ile maiyyeti de vardı. Onyedinci asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan 30 neferi doğancı, 271 neferi çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 neferi atmacacı olmak üzere mevcutları 592 idi. Zamanla bunların sayıları değişmiştir.

Padişahların saraydaki av kuşlarına bakanlar olduğu gibi hariçte hizmet edip saraya av yetiştiren avcılar da vardı. Bunlardan başka defterli avcılar adı verilen bir kısım avcılar da avladıkları hayvanların postlarını her sene getirip teslim ederlerdi. Bunların avladıkları hayvanlar ayı, kaplan, zerduva, sansar, vaşak, tilki, çakaldı.

Saray avcı teşkilâtı İkinci Mahmut zamanında H. 1243 (m. 1828), 1246 (1830) senelerinde lâğvedilmiştir.

ŞİKÂYETNAME (شکایتنامه) [*Ida.*] Bir memurun fiil ve hareketinden dolayı merciine verilen kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şikâyetnamelerin bir şehir, kasaba veya köy halhının imza veyahut mühürleriyle olanlarına «Mahzar» denilirdi.

ŞİKESTE (شکسته) [*San.*] Eski yazı çeşitlerinden birinin adıdır. Kırık, dökük şekilde olduğu için bu ad verilmişti.

Şikeste hattiyle serbeste namına yazdım
Şikeste beste bu manzume-i perişanı
Vesi

ŞİKESTE BESTE (شکسته بسته) [*Hal.*] Kırık dökük, iyi kötü, şöyle böyle yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Aldım o hevesle kilki deste
Bu nazmı dedim şikeste beste
Galip Dede

ŞİMŞİRLİK (شمشیرلك) [*Sar.*] Babaları ölen şehzadelerin sarayda oturdukları yere verilen addır. Bir adı da «Kafes» olan ve hareme bitişik bulunan bu bina yüksek duvarlardan başka şimşir ağaçlariyle çevrili olduğu için bu adı almıştı. Mütaaddit odalardan mürekkep on iki daireli idi. Şehzadeler gayet sıkı bir kontrol altında tutulurlar ve kimseyle muhaberede dahi bulunamazlardı. Hastalanan şehzadenin yanına ancak Padişahın izniyle tabib «hekim» girebilir, tedavi eyleyebilirdi. Şehzadeler biribirleriyle de fazla görüştürülmezlerdi. Yalnız Padişahın müsaadesiyle Eski Saray'da bulunan validеleri (anneleri) bazan gelip oğullarını görebilirlerdi. Padişahlar, Mabeynde yapılan Bryram tebriki merasimi hariç olmak üzere şehzadeleri asla huzuruna kabul etmezlerdi.

Padişahın ana baba bir kardeşi olanların vaziyyeti ötekilerden biraz dahâ iyice idi. Babaları ölüp kafes hayatına mahkûm olan şehzadelerin tahsilleri de yarım kalır, ancak okur yazar cariyelerden bir miktar ders görürlerdi.

ŞİMŞİR KOZAK (شمشیر قوزاق) [*San.*] Name keselerine bağlanan kozaklardan şimşir ağacından yapılmış olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kozaklar gümüş ve altından da yapılırdı. Bak: Kozak.

ŞİNİK (شینیك) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. (Lehçe-i Osmanî) de «Yunanî'den çanak ve kutu dedikleri sümün kile ölçüsü» suretinde izah olunmuştur. Mikyasa dair eserlerde şinik biri «mayiat ve hububat», diğeri «evzan ve ekyal» mikyasları arasında olmak üzere iki türlü şinik gösterilmektedir. Birincisinde; 1 kile (hektolitre) = 10 şinik (dekalitre), 1 şinik (dekalitre) = 10 ölçek (litre), ikincisinde; İstanbul kilesi = 4 şinik, 1 şinik = 2 kutu, 1 kutu = 2 zarf» suretinde gösterilmektedir.

Rumeli'de kilenin dörtte birine şinik denilirse de İstanbul kilesi ile Rumeli kilesi arasında fark vardı.

Rumeli kilesi ortalama hisapla seksen okka olduğu için şinik yirmi okka demekti. Bu takdirde Rumeli şiniği İstanbl kilesi demekti. Çünkü İstanbul kilesi ortalama yirmi okka idi.

ŞİP (شیپ) [*Gıy.*] Kıl gibi ince gümüş telle işlenmiş bir nevi ipekli kumaş adıdır. Bundan giyim eşyası yapıldığı gibi yastık örtüsü gibi ev eşyası da yapılırdı.

ŞİRAN (شیران) [*Coğ.*] Gümüşhane'de bir kaza adı idi.

ŞİRAZE (شیرازه) [*San.*] Ciltlenen kitap formalarının arkalarındaki dikişten başka alt ve üst taraflarına renkli ipekle yapılan ilmikler hakkında kullanılır bir tâbirdir Şiraze formaları iki taraftan sağlam tuttuğu ve biribirine sıkıca bağladığı için şirazeli kitaplar çabuk dağılmazdı. Son zamanlarda mücellitler Avrupa'dan gelen ve şiraze taklidi olan şeritleri süs olsun diye takarlar.

Kolonları formaların ortasından alınanlara «Nişanlı şiraze», kolonları formaların ortasından alınmayıp gelişi güzel yerlerinden alınanlara da «Saplama şiraze» denir.

Kopup damanları şirazesiz kitaba döner
Kalır sahayifi yarlerde rasgelen çiğner
Mehmet Âkif

ŞİRAZESİNDEN ÇIKMAK (شیرازه‌سندن چیقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle iş bozulmak, muhtel olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ŞİRB (شرب) [*Fık.*] Ekin ve hayvan sulamak için su ile intifa' etmek nöbeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna (Hakk-ı şefe) denir ki su içmek hakkı demektir. Hakk ı şirb eam, hakk-ı şefe ehastır. Hakk-ı şirb mezari', insan ve hayvana şamil olduğu halde hakk-ı şefe yalnız insana ve hayvana mahsustur.

ŞİRGİR (شیرگیر) [*Hal.*] Çakır keyif, sarhoş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eğer derd üstüne içse müselles
Olur bir şirgir-i ner müennes
Aynî

ŞİRHAR (شیرخوار) [*Ask.*] Acemiliğe alınmıyan veya sayısı beşten eksik olan esirlerden hir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pencik kanunî hükümlerine göre esirler; Şirhar, beççe, gulâmçe, gulâm, sakallı ve pîr olmak üzere sınıflara ayrılır ve bu tertibe göre vergiye tâbi tutulurlardı. Üç yaşına kadar olan çocuklara süt emen mânasına gelen Şirhar, üç yaşından sekız yaşına kadar yavru demek olan beççe, sekizle on iki yaşındakilere gulâmçe, büluga erenlere gulâm, epeyce traşı gelenlere sakallı, yaşlılara da pir denilirdi.

ŞİRKET (شرکت) [*Huk.*] Ortaklık, bir adamın yapamıyacağı şeyi meydana getirmek ve mütemetti' olmak için birden ziyade şahısların

muhtelif suretlerle birleşmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Lûgatta ortaklık, ortak olmak demek olan şirketin ıstılahata «bir şeyin birden ziyde kimselere ihtisası ve o kimselerin o şey ile imtiyazı demektir» diye yazılı olan «Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu» nda (c. 5, s. 458) şu tafsilât da vardır:

«Mamafih şirket tâbiri, böyle bir ihtisasa sebep olan akd-i şirket yerinde de mütearefitir.

«Şirket sahiblerinden her birine şerik, müştərik ve müşarik denir. Şirketin sermayesi olan mala da mal-ı müşterek, mal-ı müşterek-ün-fih denilir. Ortaklığa da «İştirâk» tâbir olunur.

«Şirketler başlıca şirket-i mülk, şirket-i akd ve şirket-i ibaha kısımlarına ayrılır.

«Şirket-i mülk: Bir malın birden ziyade kimselere temellük sebeplerinden biriyle muhtas olmasıdır ki, ihtiyarî ve gayr-i ihtiyarî nevilerine ayrılır. Şöyle ki: İştira, intihab, kabul, vasiyyet gibi şeriklerin fiilleriyle sabit olan şirket, bir şirket-i ihtiyariyyedir. Tevarüs gibi veya malların biribirinden kolaylıkla tefrik edilemiyecek surette ihtilâtı gibi bir sebeple vücuda gelip şeriklerin fiilleriyle sabit olmıyan şirket de bir şirket-i gayr-i ihtiyariyyedir. Bir hanede veya biribirine karışmış olan bir miktar zahirede iki kimsenin hisse sahibi olması gibi ki bunlara şerik, müteşarek, hissedar denilir.

«Şirket-i akd: İki veya daha ziyade kimseler arasında bir akd ile yani: Bir icap ve kabul ile husule gelen şirkettir ki, kazanılacak bir kâr aralarında müşterek olmak üzere yapılır.

«Şirket-i akd, şirket-i inan, şirket-i müfaveze kısımlarına ayrılır. Bunlar 'an her birine şirket-i emval, şirket-i a'mal ve şirket-i vücuh nevilerine münkasim olur,

«Şirket-i ibaha: Mübah olan şeyleri yani: Müfrez bulunmıyan sular, hudayi nâbit otlar ve av hayvanları gibi fil'asıl kimsenin mülkü olmıyan şeyleri ahz ve ihraz ile temellük hususunda Ammenin müteşarik olmasından ibarettir.»

ŞİRKET-İ MÜFAVEZE (شركت مفاوضه) [*Huk.*] Ortaklar arasında hem sermeyenin miktarı ve hem de kâr hisseleri müsavi bir halde bulunup hiç birinin fazla ticarete elverişli malı bulunmamak üzere akdedilen şirkete verilen addır. Müfaveze suretiyle şirket kuranlara «müfavizîn» denir.

ŞİRKET-İ MUDAREBE (شركت مضاربه) [*Huk.*] Bir taraf sermaye koymak, diğer taraf çalışmak üzere kurulan şirkete verilen addır. Bir taraf arazi tahsis etmek diğer taraf ekip biçmek suretiyle kurulan şirkete «Şirket-i muzarea» denir.

ŞİRKET-İ MUVAZAA (شركت مواضعه) [*Huk.*] Ortaklar arasında sermaye koymakta, tasarrufta ve menfaatleri bölüşmekte müsavat olan ve her biri diğerine vekil ve kefil bulunmak üzere kurulan şirkete verilen addır.

ŞİRKET-İ MUZAREA (شركت مزارعه) [*Huk.*] Bir taraf arazi koymak, diğer taraf ekip biçmek suretiyle çalışıp ürünü aralarında bölüşmek üzere kurulan şirkete verilen addır. Bir taraf sermaye diğer taraf çalışmak üzere kurulan şirkete «Şirket-i mudarebe» denir.

ŞİRKET-İ VÜCUH (شركت وجوه) [*Huk.*] Sermayeleri olmıyan birden ziyade kimsenin itibarlarıyla veresiye mal alıp satmak ve kârını aralarında taksim etmek suretiyle kurulan şirkete verilen addır. Buna «Şirket-i mefalis» de denir.

ŞİŞEBAZ (شيشه باز) [*San.*] Şişelerle oyunlar yapan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir testi üzerine dört kollu bir ağaç konulur, birbiri üzerine vazo şeklinde çiçek koymağa mahsus içleri su dolu yirmi şişe sıralanır, bunların üstüne bir tabla, tablanın üstüne de üç büyük şişe konulurdu. Sanatkâr da seyircilerin ortasında bunları heyetiyle alıp başının üstüne koyarak sıçrayıp oynamağa başlar, hiç birini devirmeden, bir kazaya uğratmadan raksı tamamlardı. Zahirde basit görünen bu işin ne büyük bir meleke, maharet ve mümareseye ihtiyaç gösterdiği meydandadır.

ŞİŞEHANE (شيشه خانه) [*San.*] Şişe yapılan imalâthane, fabrika yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'da Beykoz'da, Ayvansaray'da ve Tekfur Sarayı yanında böyle birer şişehane vardı.

ŞİTAİYYE (شتائيه) [*Ede.*] Kış vesilesiyle ve soğuklar tasvir edilerek yazılan kasidelere varilen addır. Divan şairleri «Caize» koparmak için türlü vesilelerle kasideler yazarlar ve manzumelerini yazıldıkları vesileye göre adlandırırlardı. «Bahariyye», «Sayfiyye», «Ramazaniyye», «İydiyye» ve emsali o kabildendir. Bu türlü kasideler ne maksatla yazılmış ise onunla beraber yazıldığı adamın meziyyetlerinden bahsolunur, dua ile sona ererdi.

Enderunlu Fazıl'ın Valide Sultan kethüdası Yusuf Ağa'ya yazdığı uzun şitaiyyeden (Enderunî Fazıl Divanı, Bulak Matbaası, 1258, s. 88-93) seçme beyitler).

Verdı eyyam-ı şita kuvvet-i hurşide fütûr
Perde-i ebri küşad eyliyemez pençe i nûr
Eylemiş mihr-i cihantabe eser şiddet-i berd
Ateş alur gibi sür'atle eder çarha mürûr
Can atar dehşet-i serma ile nar-ı şafaka
Oldu sincab-ı sehabî ile kat kat mestûr
Erdi bir rütbeye te'sir-i heva-yı bârid
Ki melek etse bu demlerde eğer nefha-i sûr
Da'vete belki icabet edemez sermadan
Gerek erbab-ı hayat-ü gerek erbab-ı kubûr
Hased-i külhaniyan etse reva ehl-i çemen
Gıbta-i duzahiyan eylese vâiz ma'zûr

. . . . . .

Meş'al-i mihr ile âdem bulamaz hânesini
Gümle puşide-i berf oldu mahallat-u kusûr
Şeyh ü şab oldu bütün berfile hep ak bıyık
Olmasun pîre civanlar niğeh endaz-ı gurûr
Merkez-i İsvec'e nakloldu meğer İstanbul
Küre-i arz bekavl-i hükema kıldı mürûr

. . . . . .

Ten bürehnelere cevreyledi fasl-ı kânun
Kandesin kande eya vakt-i şerif-i bahûr
Nâye döndü meded ey ehl-i aba üryane
Ra'şeden dişleri avaze ţesan-ı tanbur

. . . . . .

Suyun akıntısına rahrevan olmuş iken
Eyledi hâtırıma halvet-i germabe hutûr
Olmuşum nafeyedek garka-i berf-i kakum
Ya'ni giydirdi felek sırtıma bir su semmûr
Gülhanî halet ile vasıl olup hammame
Edicek kûşe-i tab' aver-i halvette huzûr
Âlem-i âhere düşmüş gibi guya ande
Başkadır gerdiş-i ruznâmçe-i eyyam u şuhûr

. . . . . .

Ande ol ruh-i mücerred gibi her bir dellâk
Âh o gerdan, o beyaz sine, o sâk-i billûr
Dâr-ı cennette olurmuş bilürüz hûrigan
Niçün ol nâr-ı cahîm içre gezer zümre-i hûr

. . . . . .

Der-i germabeden ol hal ile olduk birun
Reviş-i âheste eden semte temayül mahmûr
Çünkü serma zarar eyler tene badel hammam
Şarttır âteş-i seyyale bekavl-i cumhûr
Gidelim sûy-i harabate ki âbâd olalım
Dil-i viranemize reşk ede beyt-i ma'mûr

. . . . . .

Üft-ü hizan olarak pir-i mugane düştüm
Tenim efsürde, elim beste, dehanım memhûr
Destgir ol bir ayâg ile bize hey pirim
Sensin iklim-i nişat içre cenab-i Takfûr
Bulda germiyyet-i hatır dil-i sermadîde
Seyr-i gülzare şitabetti hemen tab'i cesûr
Neş'e cuş eyledi tenk oldu bize meyhane
Vüs'at-ı meşreb-i rindane cihan hane-i mûr

. . . . . .

Habt-u halt eyliyerek âzim-i gülzar olalım
Komadı neş'e-i mey dilde hisab-ı mahzûr
Kızdırup duhter-i rez berfe bizim yüzümüzü
Karı bildirmedi hakkâ bize ol ümm-i fücûr
Zemherire nefes-i bâde ile sine gerûp
Dil gülsitane kudum eyledi mestane fahur
Berf ile hep çiçek açmış gibi ezhar-ı çemen
Hem zemin üzre şükûfeleri olmuş mensûr

. . . . . .

Subesu gülşeni tenhace gûzar eyler iken
Berk-i hâtif gibi bir âfet-i can kıldı zuhûr
âfet amma ki ne âfet, nice berk-i cansûz
Sanasın gülşene bir saika olmuş me'mûr
Karda eylese reftar eser etmez peyda
Ben de bilmem ki peridir ya mücessem bir nûr

. . . . . .

Göricek meh yüzünü buz gibi dondam filhâl
Açtı tir-i nigeh-i sînede zahm-ı nasûr
Dedim ey nur-i basar böyle havade ne acep
Keştedersin bu gülistanı misal-i meshûr
Sana bu tenle fakat bister-i mader yaraşur
Bildiğim penbe-i nâz içre gerektir fagfûr
Zemherire bu ten-i nerm ile çıkmak ne reva
Saht bir maslahat etmiş mi acep yoksa zuhûr
Bir tebessümle dedi ebred-ü min yah bu sual
Güzer eyler mi cihan içre sebepsiz bir mûr
Buldu cür'et dil-i zarım bu cevabiyle dedim
Kulana hikmetini söyle be Fürkan-ü Zebûr
Dedi cem'iyyet-i helvade iken biz bu gece
Zikr-i erbab-ı himem eyledi meclisde murûr
Bir kerem ehli, himem sahibi hâlâ vâr imiş
Her kese himmet-ü ihsan ile olmuş meşhûr
Bir tuhef meyve yahut tuhfe şukûfe aradım
Hazret-i pâke ola lâyık-ı ihda-yı huzûr
Bu sebeble olayım müntesib-i dergâhı
Ki Süleyman'e olur pây-ı melah tuhfe-i mûr
Dedim ey âfet-i devran bu hisaliyle acep
Kim ola şehir-i Sitanbul'da o zat mezkûr
Dedi ol kân-ı ata, mevhîbe-saz-ı fukara
Mukteda-yı uzama kıble-i saff-ı cumhûr
Daver-i ehl-i himem Hazret-i Yusuf Ağa
Tab-ı pakizesi takat şiken-i ehl-i şu'ur

. . . . . .

Dondu destimde kalem başla duaye Fâzıl
Katı ateşli gerek lik dua-yı mezbûr
Zemheririn küresinden güzeretmez zira
Varmadan arşa donar şimdi dua-yı me'sûr

. . . . . .

Dil-i viranımı tamire bu himmetlerine
Dilerim Hak iki dünyasını kılsun ma'mur

ŞORBA KAZASI (شوربا قضاسی) [*Coğ.*] Eskiden Bazöyük sancağında bir kazanın adı idi.

ŞÖHRET DEFTERİ (شهرت دفتری) [*Ask.*] Yeniçeri Ortaları'nda, orta efradının isim ve şöhretleriyle vilâyetlerini (hangi vilâyet hal-

kından olduklarını) gösteren defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu defterler Orta kâtipleri tarafından tutulurdu.

ŞUBARA (شوبارا) [*Kıy.*] Tepesi müdevver, dilimli çuha kalpak (başlık nevilerinden biri) adıdır. Yeniçeri zamanında suvari askerinin giydikleri serpuş, Yeniçerilerin kaldırılması üzerine teşkil olunan Eşkinci zâbitlerine de giydirilmiş idi. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Eşkinci muallim teşkilâtının kıyafetlerini yazarken (Osmanlı Teşkilât ve kıyafet-i Askeriyyesi, Kısm-ı sani, c. 2, s. 40) şu tafsilâtı veriyor:

«Eşkinci muallim Binbaşıları başlarına yedi sekiz dilimli çuha kalpaktan ibaret olmak üzere Rumeli ahalisinin giydikleri «Şubra» namında bir kisve giyip bunun üzerine lâhur şalı sarar ve arkalarına kadifeden sırma çaprastlı «boy çepkeni»ve bacaklarına dahi «sıkma» namında bir dar şalvar iktisa ederler idi.

«Kolağalarla bunların mülâzimleri başlarına kezalik «Şubara» giyip bunun üzerine Bağdadkârî şal sarar ve arkalarına çuhaban kısa çepken ve bunun altına entari ve bacaklarına kezalik «sıkma» giyerler idi, Yüzbaşılarla bunların mülâzimleri ve Sancaktar ve çavuşlar dahi şaldan maada mezkûr elbiseyi giyip askerî neferler sade şubara ve talim abası ve çuhadan kısa entari ve çuhadan yelek ve karacalar kuşağı iktisa eder ve omuzlarına hamailvari bir palaska takarlar idi»

ŞU'BEDEBAZ (شعبده باز) [*San.*] Oyuncu yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Şu'bede; Farsça hokkabazların el çabukluğu ile gösterdikleri hüner, oyun demektir. Şu'bedebazlar, eskiden İstanbul'un lu'biyat (oyunlar) kumpanyalarını teşkil ederlerdi. Bunlar muhtelif meslek ve meharet sahiplerinden yüz elli, iki yüz kişinin bir araya gelmesinden hasıl olmuş «ocak» lar hlinde çalışır ve kazanırlardı. Bu kumpanyaların her birine «kol» denilir ve kolbaşi adıyle anılırlardı. Çalgıcılar, rakkaslar, karagözcüler, meddahlar, mukallit ve mudhikler bu miyanda idi. Şu'bedebazlar arasında gözbağcılık ve hokkabazlıkla iştigal edenler pek çok hünerler gösterirlerdi.

ŞUF'A (شفعه) [*Fık*] Satılan yeri müşteriye kaça mal olduysa o miktar bedelle almak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü alış keyfiyyetine «Şüf'a hakkı», bu hakka sahip olana da «şefi'» denir. Şüf'a; ancak bir bedel mukabilinde satılmış veya ivaz mukabilinde hibe edilmiş olan emlâk ve malda cereyan eder.

Şuf'anın şefi' kelimesinden geldiği şefi'in lûgat mânası çift demek olduğu gibi şefaat kelimesinin de bundan türediği yazılı olan «Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıhhiyye Kamusu»nda (c. 5, s 143) ıstılah olarak izahı şöyleeir: «Satılan veya ivaz şartıyle hibe edilen bir akarı veya o hükümde olan bir malı müşteriye veya mevhubünlehe her kaça mal olmuş ise o miktar ile müşteriden veya hayiiaden veya mevhubünlehten cebren alıp temellük etmektir. Bu cihetle şuf'a sahibi kendi mülküne böyle şuf'a ile aldığı malı zammetmiş olur. Şuf'a, meşfu' olan malı temellük mânasında da müstameldir.»

ŞUHUR-I SELÂSE (شهور ثلثه) [*Tak.*] Arab aylardan Recep, Şaban ve Ramazan ayları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında aynı mânaya gelen «Üç aylar» denilir. Mubarek sayılan bu ayları dindarlar oruç tutmak, nafile namaz kılmak, zekât vermek gibi fazla ibadetlerle geçirdikleri gibi medrese talebesi de okudukları Kur'an, kıldırdıkları Teravih ve yaptıkları vaızlarla temin ettikleri nakdî ve aynî (para ve yiyecek, giyecek gibi şeyler) yardımlarla bir senelik tahsil hayatını temin etmek üzere kasaba ve köylere «cetre» giderlerdi.

ŞUKKA (شقه) [*San.*] Mektup yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şukka; Arapça parça demek olup kâğıt parçası itibariyle mektup mânasında kullanılmıştır. Lûgatlerde şikka suretinde de harekelenmiştir. Büyükten küçüğe ait resmî vesikalarda mektup yazıldı yerinde «terkim-i sukka-i senaveri kılındı» geçer.

Atlas-i gerdun mu peyveste nihal-i sidreye
Ya firaz-ı rayetinde şukka-i valâ mıdır
Nef'i

ŞUNE (شونه) [*San.*] Ambar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şuanî suretinde cemilenir. Şuanî harb gemisi mânasına da gelir. Arapça vesikalarda geçer.

ŞÛRA (شوراء) [*İda.*] Müşavere, istişare yeri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Devlet işlerini görüşmek için toplantılar yapılır ve bu toplantılara «Şûra», «Şûra-yi Saltanat» denilirdi. Sonradan Devlet işleri hakkında kararlar vermek, yapılan nizam ve kanunları tetkik eylemek, bir kısım memurları muhakeme etmek üzere teşekkül eden daireye «Şûra-yi Devlet» denilmiştir. Cumhuriyet devrinde bu ad «Danıştay»a çevrilmiştir.

ŞÛRA-Yİ DEVLET (شورای دولت) [*İda*] Hicrî 1284 (H. 1867) yılında Meclis i Valâ'nın lâğviyle kurulan teşekkülün adıdır. Devlet işleri hakkında kararlar vermek, yapılan

kanun ve nizamları tetkik eylemek, yüksek memurları muhakeme etmekle vazifelendirilmiş olan Şûra-yi Devlet; Tanzimat, Maliye, Maarif, Nafıa daireleriyle İhtilâf-i Merci Encümeni, Heyet-i Umumiyye, Temyiz, İstinaf, Bidayet mahkemeleri ve Heyet-i İthamiyye diye anılan Müddei-i Umumilik heyetinden mürekkepti. İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

ŞÛRA-Yİ SALTANAT (شورای سلطنت) [*Ida.*] Harb ilânı, sulh akdi gibi fevkalâde hadiseler hakkında büyük devlet adamlarıyle, ilim, irfan sahiplerinin reyleri alınmak üzere Padişah'ların huzuruyle yapılan toplaatılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar zamanında bir çok defalar yapılan bu toplantıların sonuncusu Vahideddin'nin padişahlığı ve Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı zamanında yapılmıştı.

ŞUYU' (شیوع) [*Fık.*] Şeriklerden her birinin aralarındaki müşterek malın her bir cüzüne sari olmak üzere hisselerinin yapılmış olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şuyu'; Arapça meydana çıkmış, herkesçe duyulmuş demektir.

ŞÜKRÂVİZ (شکرآویز) [*Kıy.*] Sofiyyenin başlarına giydikleri taclara sarılan parçanın adıdır. Buna «Risale» de denir.

ŞÜKÛFE (شکوفه) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Mushaflarla yazma kitapların başına çiçek şeklinde yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tezyinat altın üzerine üstübeçle yapılırdı. Şükûfe; Farsça çiçek demektir.

ŞÜKÛFEDAN (شکوفه‌دان) [*San.*] İçine çiçek koymak için sürahi şeklinde yapılan kabın adıdır. Topraktan, çiniden, porselenden, camdan, madenden, gümüş ve altından yapılırdı. Şükûfe; Farsça çiçek, dan de zârf-ı mekân edat dır.

ŞÜKÛFE ÜSLÛBU (شکوفه اسلوبی) [*San.*] Tabiî veya üslûplanmış şekildeki çiçeklerle yapılan tezyinat tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şükûfe; Farsça çiçek demektir.

ŞÜKÜR (شکر) [*Sof.*] Görülen nimet ve ihsanın kadir ve kiymetini bilip sena ve duada bulunmak demek olan şükrün sofiyyeye ait eserlerdeki izahı şöyledir:

«Şükür, in'amatı mahallinde sarfetmekten ibarettir. Ulemanın şükrü kavilde, âbidlerin şükür ve in'amatı fiilde, ârîflerin istikamet i ahvaldedir. Cenab-ı Hak (وان شکرتم لازیدنکم) buyurmuştur. Şükür; noksanı müstelzımdir.»

Abdülkadir Geylânî «Fütuh-ül-Gayb» da şükr için şöyle diyor;

«Şükür, ya lisan veya kalb veyahut cevarih ile olur. Lisan ile şükür, nimetin Allah Taalâ'dan olduğunu itiraf ve halka izafeti terk eylemektir. Ne kerdine, ne kol ve kuvvetine ve ne kesbine, ne de senin gayrinden ellerinde cereyan edenlerin hiç birine isnat etmemek, çünkü sen de onlar da hep o nimet için esbab, alât ve edevatsınızdır. Onu kısmet eden, gönderen, icadeden, onunla meşgul eyliyen, müsebbip olan Allah ü Azze ve Celle'dir. Kasım O, mu'ti O, mucid O'dur. Şükre ehak olan O'dur. Hediyyeyi getiren uşağa bakılmaz, gönderen efendiye bakılır. Bu bakışı bilmiyenler hakkındadır ki يعلمون ظاهراً من الحياة الدنيا وهم عن الآخرة هم غافلون» buyurulmuştur. Zâhire, sebebe bakıp da ilim ve marifeti ondan ilerisine geçmiyen cahildir, nakıstır, aklı kaasirdir.

«Çünkü âkil'e âkil denilmesi akibeti görmesi itibariyledir. Kalb ile şükür, sende olan nimetlerin hepsi zâhirde ve bâtında harekât ve sekenatındaki menfaatlerin, lezzetlerin cümlesi başkasından değil, ancak Allah'tan olduğuna itikad-ı daimle sağlam bağlanmaktır ki lisanınla şükrün, kalbindeki şükrün tercümanı olur. (واسبغ علیکم نعمه ظاهرة وباطنة ومایکم من نعمة) (وان تعدوا نعمت الله لاتحصوها ، فن الله) buyuruluyor ki mü'min için Allah'tan başka mün'im kalmaz. Cevarih ile şükre gelince: Bütün âzalarını Allah Taalâ'nın taatinde tahrik ve istimal eylemektir. O halde Allah'tan i'raz bulunan her hangi bir hususta halktan hiç birine ibadet etmemek lâzım gelir ki bu, nefse, hevaye, iradeye, emaniye ve sair halka şamildir. Allah'a itaati asıl ve metbu' ve masivasını feri ve tâbi kılmak gibi Başka türlü yaparsan cebbar, zalim ve Allah'ın hükmünün gayriyle hâkim olmuş olursun.

ŞÜTÜRBANAN (شتربانان) [*Sar.*] Has ahırdaki deveciler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şütür; Farsça deve, şütürban da deveci demektir. Şütürbanan, şütürban'ın cem'idir. Deveciler arasında bir de şütürbanan-ı lök adı verilenler vardı ki çift hörküçlü develere bakanlar demekti.

ŞÜTÜRBAN ORTALARI (شتربان اورتالری) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağı'ndaki deveci Ortaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda bunun yerine «Cemaat-i şütürbanan» tâbiri de geçer. Yeniçeri Ocağı teşkil edildiği zaman ocak an'anesine göre bin Yeniçeri alınmış ve her yüz nefere yayabaşı adıyle bir kumandan tâyin edilmiş idi. Bu itıbarla ilkin on orta, yani bölükten ibaret olmak üzere kurulan ocak sonradan muhtelif tarihlerde mevcudu ve ortası

artmış ve cemaat denilen orta sayısı yüz bire kadar yükselmiştir. «Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları»nda (c. 1, s. 156 ve mütaakıp) Yaya veya cemaat ortalarının tertiplenme şekli şöyle gösteriliyor:

«Birinci cemaat orta veya bölüğünden beşinci cemaate kadar olan yaya ortalarına cemaat-i şütürbanan yani deveciler cemaati adı verilmişti. Numarası hiç değişmiyen bu devèci ortalarından başka diğer Şütürban ağa ortaları da varsa da bunların orta numaraları zaman zaman tebeddüle uğramıştır. Meselâ 1033 H., 1623 24 M. tarihli Yeniçeri ulûfe yani maaş defterinde orta birden beşe kadar olan devecilerden başka 8, 29, 33, 39, 40, 46, 55, 57, ve 95 inci ortalara şütürban ortaları olduğu halde 1074 H., 1663-64 M. senesindeki maaş defterinde ise yine birden beşinci ortaya kadar devecilerden maada ve evvelki ulûfe defterinden farklı olarak 6, 8, 26, 29, 33, 39, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 57, 75, 78, 86, 87, 91. 95, 98 inci ortaların deveciler ortası olduğu görülmektedir.

«Bu izahat bize cemaat veya yayabeyler ortalarındaki deveci kısımlarının numaralarının zaman zaman değişmiş ve artmış olduğunu göstermektedir. Hattâ bir me'hazımızda 40 ıncı ortanın Tekke ortası va 25 inci ortanın da Katrancılar ortası olduğu göterilmektedir.»

Yeniçeri Ocağı ile berader bu ortalar da tarihe karışmıştır.

T

TAAHHÜT TEMESSÜKÜ (تعهد تمسكى) [*Mal.*] Müteahhitlerle mültezimlerin ve kefil olan sarrafların hazineye ve mal sandıklarına verdikleri senet ve kefaletnâmeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar taahhüt yerine getirildikten sonra sahiblerine geri verilirdi.

TAAMİYYE (طعامیه) [*Vak.*] Misafirlerle fakirlerin karınlarını doyurmaları için yedirilen yemek, verilen erzak ve para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Taam; Arapca yiyecek şey, yemek demektir. Medreselerle tekke ve hastahanelere âit vakfiyyelerde geçer.

§ [*Ask.*] Harp vesair fevkalâde hal dolayısıyle askerlere verilen iaşe bedeline de bu ad verilir.

TAASSUP (تعصب) [*Din - Hal.*] Lûgat mânası akraba ve mensup olduğu kavmin ferdleri hakkında yardım ve taraftarlık demek olan bu tâbir ıstılah olarak din, ahlâk, âdet vesaireden lüzumlu lüzumsuz taraftarlık ve gayretkeşlik göstermek demektir. Nakle akle uygun şeylerde ifrata varmamak şartiyle iyi, Şer'an ve aklen uygun olmıyan yerlerde kötü sayılır. Her suretle fena tefsire uğramış ve mâna ve kullanışı ifrat ve tefritten kurtulmamış olan bu tâbirin mevcut lûgatlardaki en uzun ve iyi izahı Ebuzziya Tevfik Bey'in (ölümü 1913) tamamlıyamadığı (Lûgat-ı Ebuzziya) da'dır. Oradaki izahı aynen şöyledir: «Bu kelime en ziyade su-i tefsir ve istimale uğramış elfazdandır. Taassup lûgatta: asabiyyet icra etmek yani akraba ve efrad-ı âilesi ve bittevsi (genişletilerek) kavmi hakkında yar ve yaverlik kaydında olmaktır. Istılahta: gerek umur-i diniyyede ve gerek adât ve ahlâk-ı kavmiyyede müteşebbisane taraftarlık, gayretkeşlik göstermektir. Taaasup makul olan hususatta ifrata varmamak üzere memduh, tavr-ı akla mülâyim olmıyan halâtta nasıl olsa mezmumdur. Meselâ bir müslüman itikad ettiği Şer'î mes'elelerden birinin taarruza uğradığını gördükte taassup izharı ile o mes'eleyi tesahup (sahip çıkmak, korumak) etmeye mecburdur. Böyle bir halde taassup müstahsen olur. Ve meselâ bir mahalde bulunup da efrad-ı melleti veya âdat-ı kavmiyyesinden (kavminin âdetlerinden) bazısı hakkına zem ve tarizi mütazammin (havi olan) söz işittikte gerek milletini ve gerek âdetlerini korumada taassup ve sebat eylerse memduhtur. Fakat mugayir-i dindir (dine aykırıdır.) Zu'mu ile (itikadiyle) yabancı dil tahsiline ve yeni fenler taallümüne (öğrenmeye) ve meselâ fotoğrafla resim aldırma veya fotoğrafçılık öğrenmeye ve hasılı manen ve maddeten mazaratı olmadıktan maada büyük faideleri müstelzim olan umura (işlere) taassup ilcasiyle muhalefete kalkışırsa makduhtur (kötüdür). Şinasi'nin şu beyti ise bu gibi ahvale tarizen inşad olunmuştur: (Olmuş insana taassup bir unulmaz illet - Hüsn-ü tedbirin ile kurtulur andan millet) ve meselâ dinî farizaları iltizam ile riayet edenlere mütaassıp veya müraatına (riayet edilene) taassup namını vermek ise bu kelimeyi istimalde tefrittir ki diğer tarafın ifratından inbias eylemiştir. (Koca Sekban başı: bir alay kendini bilmez nesnas (maymun makulesi mahlûkat) cahilâne taassupla Nizam-ı cedid gibi bir cünd-i muntazamın (muntazam askerin) mahvını iltizam ile dünya ve âhiretlerini harap eylediler. Boş yere taassup göstermek en mühlik (helâk edici) bir âfettir) (Bir adamın millî taassubuna dokunmak kadar hamakat olamaz.) (Cezmi: Cizvit cemiyyeti sureti insan velâkin kendisi şeytan bir mahlûk-ı garibin saye-i taassup ve riyasında teessüs etidi.) Bu misaldeki sureti istimalinden münfehim olduğu üzre (anlaşıldığı üzre) taassup bazı defa riya kadar mezmum bir suret almaktadır. (İbret: Bir şeyi mücerret eskiden kalma olduğu içiu iltizam etmek nasıl beyhude bir taassup ise bir şeye mücerret yeni çıktığı için taraftar olmak dahi onun gibi ve fakat ondan muzır bir taassuptur. Bu ibare taassubun tazammun ettiği manayı tâyin etmiştir.»

Son devrin en büyük İslâm Mütefekkiri Muhammed Abduh (Ölümü 1905) tarafından Arapça yazılıp İstiklâl Marşı şâiri Mehmet Akif (ölümü 1936) tarafından Türkçeye tercüme edilen ve kolaylıkla anlaşılması için bazı yerleri bugünkü dile çevrilen (Taassup) başlıklı yazıda deniliyor ki:

«Her tarafta, bilhassa Şark memleketlerinde umum halkın dilinde dolaşan, bütün mahfillerde (toplantı yerlerinde), cemiyyetlerde mânası ağızdan düşmiyen bu kelimenin (tâbirin) kullanılışındaki bolluk o dereceye varmıştır ki bugün iyi söz söylemek kudreti olmıyanların yardımcısı hep bu kelimeden ibaret kalmıştır. Hiçbir ibare geçmiyor ki bütün bahislerin yerini zapteden bu kelime ile başlamasın, yahut bununla bitmesin.

«Taassup her belânın sonu, her musibetin aslî sebebi sayılır. Asabiyyetle muttasıf olanlarla fevz ve felâh (muvaffakiyyet ve selâmet) arasına gerilmiş en kalın bir perde olduğu vehmedilen bu lâfız söylenilince zihinlere nakısalardan (kusurlardan), rezailden ibaret bir örnek geliyor. Hele kendilerinde doğru ile iğriyi ayırmak kudreti olmadığı halde Frenk kıyafetine bürünerek Garpları körü körüne taklit kötülüğüyle, en yakışıksız mesleklere sapanlara gelince; onlar bu yeni türeyen bid'atı sözlerine sermaye etmek hususunda en ileri gidenlerdir.

«Bakarsın ki herifler taassubun fenalıklarını sayarken başlarını sallarlar, kaşlarını çatarlar; bıyık, sakal altından istihzalar ederler. Sağa, sola taan ve tezyif okları yağdırırlar; kadrini küçültmek istedikleri adamın ismine Frenklerin fanatik lâfzını eklerler. Her kimde olursa olsun kendi meşreplerine aykırılık görürlerse onu mutaassıp sayarak kaşlariyle birbirine gamzederler. Böylelerine rasgeldikleri yerde yüzlerini ekşitirler; konuşmaya lâyık görmezler, arkalarını çevirirler; zavallının haline teessüfler ederler. İyi ama bu lâfızdan (taassup tâbirinden) ne mâna çıkarıyorlar ki bütün uğursuzluğun temeli zannında bulunuyorlar.

«Taassup, asabiyyet sahibi olmak mânasınadır. Asabiyyet nisbî mastarlardandır. Asabeye mensup olmak demektir. Asabe ise bir adamın mensup olduğu kavimdir ki onun zatî kuvvetini teyid eden, şahsını zulüm ve tecavüzden koruyan hep odur. O halde taassup insanın ruhuna ait bir sıfattır ki insanın kendisine münasebeti olanlrı koruması, haklarını müdafaaya kalkışması hep bu sıfatla ittisafından (vasıflanmasından) ileri gelir. Taassubun nevileri, dereceleri, beşer mefhumunun muttasıf olduğu malûmata, bilgiye göre değişir.

«İşte Cenab-ı Hak beşer kabilelerinin, milletler binasını hep bu sıfat üzerine kurmuştur. Her milletin esas rabıtası bu sıfattır; daha doğrusu bu sıfat, muhtelif unsurlardan müteşekkil olduğu halde bir ruh tarafından idare edilmekte olan beden gibi, müteferrik milletleri bir isim altında toplıyarak İlâhî takdir ile cümlesini bir vücut şeklinde kemâle eriştiren umûmî bir hayattır ki o sayede bütün millet her tavır ve şanı, bütün saadet ve mahrumiyyeti kendisine ait ve sair şahıslardan tamamiyle müstakil bir şahış makamına kaaim olur. İşte bu suretle hasıl olan ittihattır ki muhtelif milletler, dağınık kabileler arasında meydan alan müsabakalara yol açar, iki karşılıklı milletten her birinin diğerine karşı refah feyzi, maişet genişliği gibi saadet sebeplerinin çokluğu ile izzet ve satvet, yüksek makam, hürmet ve mehabet ibda etmek (meydana getirmek) gibi büyüklük delillerinin fazlalığı ile övünmiye sevkeder. Halbuki milletler arasında meydana gelen rekabet daiyesi, şahıslar arasında da olduğu gibi yaşamıya lüzumlu olan bütün şeylerde kemalin en yüksek gayesine doğru imkânın müsaadesi nisbetinde en büyük saiktir.

«Taassup küllî bir ruhtur ki yeri milletin umumî hey'etidir; millet fertlerindeki ruhlar ise o umumî ruhun havas ve müdrekâtı (his ve idrâk edilen şeyler) kabilindendir. Binaenaleyh bu havassın birine hariçten uygun olmıyan bir hâdise isabet edecek olursa derhal buradan küllî ruh münfail olarak o hadisenin def'i için galeyana gelir. Bu cihetten taassup vatanî hamiyyetin biricik heyecan verici bir sâiki, cinsî yardımın âdeta bir körüğü mesabesindedir. Millet fertlerini, milletin zararını, kötü akibetini mucip olacak bir takım denaetler cinayetler, irtikâbından meneden kuvvet ancak taassuptur. Her millette faziletli ahlâkın kuvvetlenmesi, tabiatların istikameti o milletteki taassup ile fertleri arasındaki ittihat nispetindedir. Çünkü canlı her fert bir bedeni teşkil eden azâ cümlesinden selîm bir uzuv mesabesinde bulunur. Bu yüksekliğe ne mağrur olarak ayaktan istiğna gösteremediği gibi ayak da aşağıda bulunduğuna bakarak vücuttaki mertebesinin düşkünlüğüne hükmetmez; cümlesi birden bedenin hıfz ve bekası için hususî vazifesini görür.

«Taassup zaafı sebebiyle fertler arasındaki bağ gevşediği zaman milletin âsabına gevşeklik gelir; tutunacak dayanaklar kırılır; o tannan olan tellerin sesi çıkmamağa başlar, bedev binası nasıl zevale yüz tutarsa, milletin yapısı da o suretle çöküntüye düşer. Artık küllî ruh mahvolur. Fertlerin kalsa bile milletin hey'eti bozulur, fesada uğrar. Bu haldeki millet de dağınık bir takım cüzlerden başka bir şey değildir ki bu da tabiatın değişmiyen kanunu iktizasınca diğer bir takım bedenlere temessül suretiyle bâki hayatını muhafaza eder;

yahut ikinci bir ruh nefholununcaya (üfürülünceye, verilinceye) kadar ölümün pençesinde esir olarak kalır.

«Hâlıkın bu hilkat âlemi üzerindeki değişmez ebedî kanunu o surettedir ki; bir kavmin asabiyyeti zayıflaştığı zaman Cenab-ı Hak onu gaflet içinde bırakır, fertler birbirinden habersiz bulunur. Millet arasına tefrika düşer; ecnebilerin, yabancı unsurların müdahalesi için gayet geniş bir meydan açılır. Artık böyle bir kavim için düştüğü ölüm bataklığından doğrulup kalkmak kaabil değildir. Meğer ki Kudret-i Fatıra tarafından taassup ruhu ifazâ olunsun da ikinci bir doğuş suretinde tekrar diriltilmiş olsun.

«Evet taassubun da sair vasıflar gibi bir itidal haddi, bir de ifrat tefrit dereceleri vardır. Asabiyyette itidal, şu meziyyetlerini saydığımız kemaldir. Tefrite gelince, bundan doğacak musibetleri de gösterdik. İfrat ise sahiplerini zulüm ve teaddiye sevkedeceği için gayetle kötüdür. İfrat ile müteassıp olanlar kavmini haklı olsun, haksız olsun daima müdafaada bulunurlar. Mensup oldukları cemaatı her türlü müsaadelere istihkak hususunda münferit göstererek, kendilerinden olmıyanları başıboş hayvanlar göziyle bakarlar. Onların da berikiler gibi meşru' hakları olacağını hatırlarına bile getirmezler. Bu suretle adaletin geniş yolundan çıkarlar ki o zaman taassuptan beklenen inkılâp mazarrata inkilâp eder, milletin şerefi gider, daha doğrusu şeref ve yüksekliğin temelleri sarsılır. Çünkü insan cemiyyetinin dayandığı temel adalettir. Milletlerin hayatı adil ile kaaimdir. Adalet kanununa boyun eğmeyin hiç bir kuvvet yoktur ki nihayet mahvolmasın. Zaten taassup ifratı «Asabiyyete sebeb olan bizden değildir» mealinda olan (ليس منا دعى الى عصبية) hadis-i şerifi ile Hazret-i Şâri' Sallallahü aleyhi vesellem Efendimiz tarafından nehy buyurulmuştur.

«Taassuptan murat olan mâna neseb bağlılığından doğan cinsî nusrat olduğu halde örf ehli bu mânayı daha ziyade genişleterek diyanet bağlılığı ile birleşen şahısların birbirine yardımlarına, korumalarına itlak etmeğe başlamışlardır. Zaten Frenk müelliflerinden ileri gidenleri taassubun yalnız bu nev'ini kötülemeğe şayan buluyorlar. Lâkin zannetmeyiniz ki onların bu mesleki aklın kabul edeceği bir meslek olsun. Zira başka başka şahısları ayrı ayrı kabileleri ittihada sevkederek bu suretle gaileleri def'e, faziletleri celbe muktedir bir kudret icat eden akrabalığın ister menşei din olsun, ister mezhep olsun, tesiri asla değişmez.

«Bahusu muhtelif beşer kümelerinde iki cins rabıtanın mevcudiyyeti Allahın takdiri iktizasındadır ki bu âlemde insaniyyetin iftihar edebileceği güzel şeyler hep o iki bağlılık sayesinde meydana gelmiştir. Neseb ve cinsiyyet cihetiyle karabeti olanların birbirlerini müdafaa etmeleri, maişet levazımını hazırlamak hususunda birbirlerine müzahir olmaları ile dinî karabet ve mezhep rabıtası ile birleşmiş olanların bu türlü muameleleri arasında akıl için zerre kadar fark yoktur. Dinde müşterek akait usullerinde müttefik olan adamların asabiyyeti itidalini muhafaza eder de muamelâtta taaddiye meydan vermez. Ve kendilerine dinen muhalif olanlara karşı ahdi nakzeylemek, hürmetsizlikte bulunmak, haklarını inkâr etmek gibi tecavüzlere müncer olmazsa bu nevi taassup beşer faziletlerinin en büyüğü, en faydalısıdır. Daha doğrusu böyle mutedil bir taassup en mukaddes, en ulvî bir bağlılıktır ki lâyıkiyle tahmin edilirse en yüksek mertebeye çıkanları efendiliğin şahikasına, büyüklüğün ve şerefin zirve ine (tepesine) yükseltir. Hele bu habl-ı metine temessük edenler (bu sağlam halata tutunanlar) şeriata tamamiyle baş eğmişlerse dinî şevket aradaki cinsiyyet ve kavmiyyet gayretini İslâmiyyette olduğu gibi büsbütün mahvetmek derecesinde kuvvet bulmuşsa taassubun tesiri bir kat daha artar.

«Dinî taassup bağların en kuvvetlisidir, tarzındaki sözümüzden dolayı muaheze edilmeyiz zannederim. Çünkü asabiyyetin bu nev'ini nasıl muhtelif fertler arasındaki ihtilâfları mahvederek cümlesini aynı maksatlara aynı emellere hâdim ediyorsa, yine o suretle kabileler, cemaatler arasındaki zıddiyyet ve münafereti kaldırarak, hattâ neş'e, lisan, âdetler itibariyle muhtelif olan, belki de suret ve şekiller cihetinden birbirinin tam zıddı bulunan müteferrik cinsler beynindeki uzaklık sebeplerini bertaraf ederek umumunun temayülât ve temenniyatını bir maksada irca' eder ki o da büyüklük ve şerefin devam ettirilmesinden ve toplayıcı bir isim altında namını teyid etmekten ibarettir. Tarihin şehadeti ile sabit olan bu emir, dinî taassubun şevketi sayesinde husule gelmiştir ki bu işte cinsî rabıtanın zerre kadar tesiri yoktur.

«Son zamanlarda türeyen dinsizlerden bir takımı dinî taassubun fesadcılığı namiyle bir çok hezeyanlar ileri sürüyorlar. Bunların zu' munca diyanet erbabını medenî kemalâta doğru terakkiden alıkoyan; basiret nazarlarını mârifet nuruna karşı perdeliyerek kendilerini cehalet karanlıklarında dolaştıran, kezalik dinlerine muhalefette bulunanlara karşı bunları

zulüm ve i'tisafa sevk eden sebep, din kardeşlerini mezalime hedef olmaktan korumak için gösterdikleri hamiyyetle dinlerine ârız olan bozgunluk sebeplerini yoketmek için gösterdikleri yardımdan başka bir şey değilmiş. Binaenaleyh meydandaki fenalıkların kalkması, işlerin düzelmesi için dinî asabiyyeti hiçbir eseri kalmıyacak surette mahvetmekten, aklı akidelerin nüfuzundan kurtarmaktan başka çare yokmuş.

«Şimdi herifler şu mütalâayı yürüttükten sonra fazla olarak Müslümanlar hakkında bir alay eracif tasni' ediyorlar, biçarelerin taassup saikasiyle yapmış oldukları fenalıkları sayıp sayıp bitiremiyorlar.

«Yalanlariyle kalsınler! Din en evvelki muallim, en mükemmel üstad olduğu gibi, insanları ilim iktisabına, marifetlerini tevsie sevk hususunda en muvaffakiyyet sahibi bir hadisedir. Ruhu ahlâkî faziletler ile, yüksek seciyyeler ile mütehallik etmek, adl ve savap şehrahından ayırmamak, kendisindeki şefkat ve merhamet hassasını uyandırıp heyecana getirmek için din en şefkatli bir mürebbi, en basiretli bir edep muallimidir. Hususiyle İslâm dini, tabiatlerinde kökleşmiş kötülük ve kabalık itibariyle, vahşetin son devresinde bulunan bir milleti pek az bir zaman içinde hikmet ve medeniyyetin en yüksek payesine yükselmiştir.

«Cinsî taassuba ârız olan ifrat bazan dinî taassuba da girer ki bu yüzden bir takım mezalim zuhur eder. Hatta bir din ile mütedeyyin olanların diyanetten kendilerine muhalefette bulunanları mahvetmeğe, dünyadan vücutlarını kaldırmağa kalkışmalarını bile intaç eyler. Ezcümle Garp milletlerinin Ehl-i Salip namiyle maruf müthiş muharebelerde fütuhat hırsiyle, yahut dine davet maksadiyle olmıyarak mahza Müslümanları mahv için Şark memleketlerine hücum etmeleri, İspanyolların da Endülüs Müslümanları hakkında türlü türlü mezalimi reva görmeleri gibi ki daha evvel de buna benzer bir çok vak'alar meydana gelmiş, hattâ Hıristiyanlığın şevket kazandığı ilk zamanlarda Mesihîler Yahudileri Kudüs'te toplıyarak yakmışlardı. Şu kadar vardır ki bu gibi ârızalar din usullerine muhalif olarak zuhura geldiği için pek az müddet devam edebilmiş, sonra din sahiplerinde de dinin sulh kanunları, âdil ve merhamet kaideleri üzerine müesses esas usullerine avdet eylemiştir.

«Müslümanlara gelince; bunlardan da geçmiş asırlarda taassubu pek ileri götüren bazı taifeler zuhur etmemiş değildir. Ancak bu ifrat onlara hiçbir vakit dinen kendilerine muhalif olan kavimlerin helâklarını kastettirecek dereceye varmamıştır. Müslümanların Ceziretül-Arap hududunu tecavüz ettikten sonra böyle bir harekette bulunduklarına dair İslâm tarihinde bir haber yoktur. Biz iddiamıza en kuvvetli bir delil olmak üzere Müslüman memleketlerinde birçok muhtelif milletlerin mevcudiyyetini zikrederiz ki o zamanlar satvetin, şevketin müntehasında bulunan Müslümanlar tarafından memleketleri istilâ edildiği sırada kendileri zaafın, inhitatın kemalinde iken eski âdet ve akidelerini muhafaza etmiş, halâ da etmektedirler. Evet; Müslümanlar fütuhata, memleketlerini tevsie haris idiler; satvet ve ikballerinin terakkisine hâil olmak istiyen kavimlere karşı şedit idiler. Bununla beraber sair dinlerin hürmetini muhafaza ve zimmîlerin hakkına riayet ederler, kendilerine tâbi olan muhtelif milletlerin hukukunu mer'i tutalar, onları harice karşı müdafaada bulunurlardı. Zaten onların tâbiiyyetlerini kabul edenlerin menfaati kendi menfaatleri, mazarratları da ayniyle kendi mazeretleri hükmünde bulunması kökleşen akidelerindendi. Zimmîlere karşı olan muamelelerinde ise (يا ايها الذين آمنوا كونوا قوامين بالقسط) İlâhî emirden harice çıkmamışlardır, meğer ki insan tabiatı için külliyen kurtulmak kaabil olmıyan bazı müstesniyat zuhura gelmiş olsun.

«Müslümanlar neş'etlerinin bidayetinden bugüne kadar sair dinler ashabını müstahak oldukları yüksek makamlardan, büyük mansıplardan hiçbir vakit mahrum etmemişlerdir. İslâm hükümetlerinin her birinde, hem de feyiz ve kemal devrinde muhtelif dinler ashabından pek çoğu yüksek mansıplara çıkarılmıştır. Halâ da öyledir. Zannederiz ki Garp milletleri âdil ve müsavatın bu derecesine bugün bile varamamıştır. Yazık o kimselere ki Müslümanlar taassupları sebebiyle sair dinler ashabını haklarından mahrum bırakıyor gibi cahilâne zanda bulunuyorlar.

«İslâm hükümetleri ilk zuhurlarındaki şevketle, o kadar fütuhatla mülk ve saltanatlarını teyit hususunda gösterdikleri o kadar azim ve himmetle beraber muhaliflerine dinlerini cebren kabul ettirmek meslekini kat'iyen iltizam etmemişlerdir. Yalnız bir kere İslâma davet ederler, kabul olunmazsa haraç makamında bir resim alırlardı ki bu resim fıkıh kitaplarında tasrih edilmiş olan bir takım âdil şartlar dairesinde tarh olunurdu. Görülüyor ki Müslümanların bu hali Nasraniyyeti kabul etmiş olan Roma ve Yunanlıların şevketlerin bidayetindeki halinin büsbütün hilâfınadır. Çünkü berikiler hiçbir memlekete girmezlerdi ki ahalisine asil dinlerini bıraktırarak kendi nasraniyyetlerini

kabul ettirmesinler. Nitekim Mısır'da, Suriye'de, hatta bizzat Frenk memleketlerinde hep bu usule riayet etmişlerdi.

« Vâkıa sözün gelişi ile sadetten biraz uzaklaşır gibi olduk; mamafih bu sözlerde de basiret erbabı için itibara değer cihetler vardır. Haydi sadede rücu edelim: Hiç aklından zoru olmıyan bir adam için mutedil dinî bir taasubu nakisa addetmek kaabil olabilir mi? Hiç dinî taaasup ile cinsî taasup arasında evvelkisinin temin edeceki faydaların daha kudsî, daha pâk, daha şamil olmasından başka bir fark bulunabilir mi? Zannetmeyiz ki iddiamızın sıhhatinde şüpheye düşecek bir âkil bulunsun. Öyle ise bu heriflere ne oluyor ki bilmidikleri, anlamadıkları maselelerde böyle birçok hezeyanlar ediyorlar. Acaba yalnız vatan sevgisi namını verdikleri sinsi taassup ile böbürlenerek bnuu en şerefli bir fazilet itikat eylemek hususunda hangi mâkul esasa istinat ediyorlar? Acaba mutedil bir dinî taassubu hakaret nazariyle görmek, ondan mümkün olduğu kadar uzak durmak icap eden bir nakisa suretinde tanımak için hangi içtimaî kaaideye itimat ediyorlar. Evet; Müslümanlar arasındaki rabıtaların en kuvvetlisi din olduğunu, bütün İslâm kuvvetinin ise itikat asabiyyetinden başka bir suretle teeyyüt etmiyec ğini yakinen anlamış olan Garplılar İslâm memleketlerini teshire son derece haris oldukları için olanca himmetlerini Müslümanların zihinlerine bu gibi bozuk fikirleri yerleştirmek cihetine hasrettiler. Milletin temelini esasından yıkacak, milleti tefrikaya düşürmek için bu mukaddes rabıtayı kırıp atmak mecnunane teşebbüsü onların nazarında bir hikmet tavrı suretinde göstermeğe başladılar. Çünkü bütün akıl sahiplerince malûm olduğu üzere Müslümanların din ve itikat haricinde olarak cinsiyyet gibi bir rabıta tanımadıkları onlarca da yakinen anlaşıldı. Bahusus birtakım müfsitler İslâm memleketlerine sokuldu, bir alay beyinsiz Müslümanlar ise cahilâne taklit beliyyesiyle bunlara önayak oldu. Müslümanları, dinî taassuptan uzaklaştırmak hususunda heriflere muavenette bulundu. Halbuki bir taraftan mahvına çalışarak muvaffak oldukları dinî taassubun yerine, cehil ve dalaletlerinden dolayı o kadar payelendirdikleri cinsî rabıtayı olsun ikame etmediler. Bunlar ayniyle kendisine bir başka barınacak mahal tedarik etmeden oturduğu evi yıkıp açıkta, tabiatın müessiratı tehdidi altında kalan sersemlere benzerler.»

Büyük âlim bundan sonra Garplıların Müslümanlığı yıkmak için takip ettikleri yolu yazdıktan ve Müslüman kıyafetine sokulanların yaptıkları propaganda ile yollarını şaşıranlar hakkında « yazıklar olsun o namerde ki milletini bir lokma ekmek yoluna, haklarını bir zelil menfaat uğruna feda eder» dedikten sonra yazısına şöyle devam ediyor:

« İşte bu siyaset tarzı, Şraktaki harisane arzularına muvaffakıyyet için Garplılar tarafından müracaat edilen has bir nevidir ki Avrupa devletleri bunu bittecrübe kabul ederek nâfi' semerelerini iktitaf eylediler. Şarklıları bununla avlamağa başladılar. Bu devletlerden bir çoğu Osmanlı ülkesine, Mısır'a ve sair İslâm memleketlerine tuzaklar kurdular. Hükümet ricalinden, modern ilim ve medeniyet müntesiplerinden pek çoklarını avlıyarak onları yine kendi memleketlerindeki maksatlarını istihsale âlet yaptılar.

«Mamafih biz hiçbir vakit İslâm kıyafetinde görünen bu dinsizlerin, bu zındıkların böyle birtakım bâtıl heveslere, rezil emellere esir olmalarına taaccüp etmeyiz. Biz asıl birtakım halis Müslümanların haline taaccüp etmekteyiz ki akidelerinde daim, imanlarında sabit oldukları halde dinî taassubu alabildiğine zemmediyorlar: Mutaassıpları gılzetle, huşunetle medeniyet i hazıraya karşı bigânelikle müttehim tutuyorlar. Heyhat, bilmiyorlar ki böylelikle milliyyet esasını sarsmış, milletin halini ifsad etmiş yegâne me'valarını kendi elleriyle, birtakım fesat ve şekavet erbabını elleriyle yıkmış oluyorlar. Mutedil taassubun mahvını istiyorlar, öyle mi? Va esefa ki bunun mahvı bütün milletin mahviyle ecnebilerin ellerine düşmesi demektir. Hem bir kere o ellere geçecek olursa artık yer ve gök durdukça esaretten kutulmak mümkün olamaz.

«Vallahi biz bu ikinci fıkranın halline o kadar taaccüp etmiyoruz. Taaccübe vücuh ile şayan bir şey varsa o da Şarklılar arasında bu gibi kötü fikirleri yaymağa çalışan Garplıların halidir ki bunlar dinî taassubu zemmetmekten, mutaassıpları vahşetle, huşunetle itham eylemekten hiç utanmıyorlar. Halbuki taassubun bu nev'inde Frenkler kadar ileri gitmiş, asabiyyet daiyesiyle kıyam meselesinde Frenkler kadar haris bir kavim yoktur Ne hacet, zaten dini neşre memur olan misyonerleri himaye ederek vazifelerine ait hususatta lüzumu kadar yardımda bulunmak o hükümetlerin esas kanunları cümlesindendir.

« Bilfarz bunların din ve mezhepdaşlarından birine insan cemiyyetinin hiçbir zaman azade olamadığı, uygunsuz hâdiselerden biri isabet edecek olsa Gârbın bütün mütemeddin memle-

ketlerinin ufukları derhal her taraftan yükselen feryatlar, eninler, şikâyetlerle çalkanır. Hepsi birden: kalkınız ne duruyorsunuz? Gayet müthiş bir felâket meydan aldı, pek ciddî bir hâdise zuhure geldi. Toplanınız, el ele veriniz, tâ ki şu musibeti defedelim. Bir daha zuhur etmemesi esbabını düşünelim. Yoksa Mesihî dini mahvoluyor» yaygarasını göğe çıkarırlar.

« İşte o zaman bütün Garp milletleri aralarında cinsiyyet ihtilâfı gibi, buğz ve adavet gibi, siyasî husumet gibi birçok tefrika esbabı bulunmakta, [illegible]let lâyıkıyle intikam almak için rakibi bulunan devletin felâketini dört gözle beklemekte iken bir de bakarsın ki derhal ittifak etmişler, bütün harb kuvvetlrini ve siyasetlerini dindaşlarının himayesi cihetine tevcih ediyorlar; isterse müdafaasına azmettikleri adam dünyanın öbür ucunda olsun, isterse kendileriyle onun arasında cinsen hiçbir rabıta mevcut olmasın.

«Lâkin beri tarafta fesat ve fitne tufanları feyezan etse de yeryüzünü kaplasa, onlara dinen muhalif olan milletlerin kanları belâ seli gibi akıp gitse, heriflerin bedeninden bir kıl bile ürpermez. Hattâ işten gûya haberleri bile olmaz. Beşer fıtratında merkûz olan şefkat ve merhamet hissinden külliyyen zühul ederler. Varsın tahripkâr belâ seli sürükleyip götürmekte olduğu musibet enkazı ile beraber tabiatiyle gidip dayanacağı gayeti bulsun diyerek kendi haline bırakırlar. Gûya bunların nazarında Mesih dininden hariç olanlar başıboş bir sürü hayvan menzilesindedir de kendi zuumlarınca hâmisi, muzahiri bulundukları insaniyyete mensup değildir. Hem bu hal onların mütedeyyinlerine hastır, zannetmeyin. Mülhitleri Allaha, Peygambere, semavî kitaplara kat'iyyen inanmıyanlara da dinî taassup meselesinde mütedeyyinleriyle müsabaka ederler. Asabiyyetlerini teyit için hiçbir işten geri durmazlar. Bari Hakkı tanısalar da oraya gelince dursalar ne alâ. Lâkin heyhat ki onu pek çok tecavüz ederler.

«Evet; Frenklerin dinî asabiyyete temessük hususundaki halleri cidden gariptir. Meselâ içlerinden Gladston gibi biri çıkar; fikir hürriyyetinin müntehasına varan kavmi tarafından ahrarın riyasetine geçirilir de sonra herifin ağzından bir kelime çıkmaz ki içinde rahib Sen Piyer'in ruhu duyulmasın; doğrusu onun ruhu papazın ruhanun kopyası olduğu istid âl edilmesin. (Gladston'un Hutbelerini okuyunuz).

«Ey ümmet i merhume! Bu sizin hayatınızdır, muhafaza edin. Bu sizin kanınızdır, heder etmeyin. Bu sizin ruhunuzdur, elden kaçırmayın. Bu sizin saadetiuizdir, hiçbir bahaya vermeyin. Böyle sağlam millî rabıtanız meydanda durur iken birtakım türrehata aldanmayın. Hak varken bâtıla kapılmayın. İm'an gözünden vehim perdesini kaldırın.

«Fakat diğer taraftan kanun-i kavimi adalete inkıyat lüzumunu da unutmayın. Zira kâinatın esası, âlemin ruh-ul-bekası adildir. Adalet hükmüne hürmet etmiyen kavim için felâh mutasayver değildir. Allah'tan korkun. Sair dinler erbabının haklarını muhafazaya dair olan emirlerine hakkıyle riayet edin. Kendi dininizden olmıyan vatandaşlarınızla, komşularınızla hüsnü muaşerette bulunun. Memleketinizin menafiine ait hususatta onlarla anlaşmağa çalışın. Çünkü sizin menfaatleriniz onlarınkiyle, onların menfaatleri de sizinkiyle kaaimdir. Asabiyyeti zulüm ve adavete, başkalarının haklarına taarruza vesile ittihaz etmekten sakının Zira dininiz sizi bundan nehyediyor. Böyle yakışıksız harekete karşı şiddetli tehditlerde bulunuyor. Bir de asabiyyeti yalnız biribirinize meyil ve mahabbete kasretmeyin Mecd ü rif'atte terakki ve şevkette, ilim tahsili, fazilet iktisabı, insanî kemalât ihrazında sair milletlerle müsabaka için bu kudretten istimdat edin. Emel ve fikirlerinizin bir noktaya in'itafı için, aradaki tefrikaların zevali için asabiyyete tevessül eyleyin. Her biriniz din, vatan kardeşinin eline yapışarak zillet alçaklığından şeref ve kemale yükselmeğe gayret etsin. »

TABAKA (طبقه) [*San.*] İnce yaprak halindeki kâğıda verilen addır. Bunun yerine «yaprak» da kullanılır. Ancak yaprak tâbiri daha ziyade kitap ve defterlerin kâğıtları ve iki sayfası hakkında kullanılır. Eski yazma kitaplarda «varak» tâbiri de aynı maksatla kullanılır ve her varka bir sayfa numarası konulurdu.

TABAK ALTLIĞI (طبق آلتلغی) [*San.*] Sini üzerinde yemek yenirken sahan ve tabakların kaymaması ve sini veya örtüyü kirletmemesi için altlarına konulan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Nihali» de denilen tabak altlığı bezden, deriden, tahtadan işlemeli olarak yapılırdı.

TABAKHANE (دباغ خانه) [*San.*] Hayvan derilerinden meşin, kösele yapılan yer, imalâthane hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü iş yapanların Arapçası olan debbağ dilimizde tabak şekline sokulmuş ve o türlü iş yapılan yerlere de tabakhane denilmiştir.

TABAN SAVAGI (طبان صواغی) [*Mim.*] Hazine ve sarnıçların içini temizlemek için diplerine yapılan deliğin adıdır.

TABBAH (طباخ) [*San.*] İmaret, tekke ve hastahane gibi müesseselerde yemek pişirip hazırlıyan, aşçı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tabh'tan gelir. Tabh; Arapça pişirmek, pişirilmek, tabbah ta aşçı (ahçı) demektir, Vesikalarda geçer.

TABBAHÎN-İ HASSA (طباخين خاصه) [*Sar.*] Saray aşçıları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray aşçılarının bir kısmı saray adamlarının, bir takımı da hususi surette Padişahların yemeklerini pişirirlerdi. Tabbah; Arapça aşçı demektir.

TABBAL (طبال) [*Sar.*] Davulcu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça davul demek olan tabl'dan gelir. Sarayın Tabl ü alem mehterhannsi denilena«Mehterhane» takımında on altı tabbal yani dayulcu vardı.

TABANI YANIK (طبانی یانق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle çok gezip dolaşan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TABANKEŞ (طبانکش) [*Hal*] Yaya yürüyen, piyade yerinde kullanılır bir tâbirdir. Keş; Farsça çekmek demek olan keşiden mastarından gelir.

TABANLARI KALDIRMAK (طبانلری قالدیرمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle hızlı koşup kaçmak, savuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yoksa hep çiftçiler kırar sabanı;
Toplanan ordu kaldırır tabanı.
Abdülhak Hâmit

TABANLARI YAĞLAMAK (طبانلری یاغلامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle hızlı yürümek, koşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TABANSIZ (طبانسز) [*Hal.*] Mecaz yoluyle korkak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TÂBAN (تابان) [*Mim.*] Eskiden tepe pencerelerine verilen addır. Tâban; Farsça ziyalı, parlak demektir. Bu türlü pencereler etrafı aydınlattığı için bu ad verilmiştir.

TABE SERAH (طابی سراه) [*Hal.*] Kabri pâk, mezarı cennet olsun yerinde ve dua makamında kullanılır bir tâbirdir. Eski Padişahların adları anılırken söylenir ve yazılırdı. Vesikalarda geçer.

TÂBHANE (تابخانه) [*Vak.*] Yoksulların barınması için kurulmuş olan hayır müesseselerinden birinin adıdır. Bunun yerine «Tavhane» de denilirdi. Farsça «tâb» yahut «tâv» ı hararet, güç va kudret mânalarına gelir. Hastahane'den çıkıp da nekahet devresini geçirme yahut taşradan gelip de iş bulunciya kadar barınma ihtiyacını duyan fakirler buraya sığındıkları için bu adı almıştı. «Misbah» da fakirler için yapılan yere Arapça «ribat» denildiği, «Haniye» de de insanın tasadduk eylediği şeylerin efdali ribat bina etmek olduğu yazılıdır.

Abdûlkadir Erdoğan «Kanunî Sultan Süleyman'ın vakfiyyesi ve Kazasker Hâmit Efendi» başlıklı tetkik yazısında (Konya «mecmua», numara 8) şimdi Türk - İslâm Müzesi halinde kull nılan Tâbhane ile bitişiğindeki ziyafethanenin ikisine birden imaret denildiğini yazıyor.

Belediyye ve Belediyye işleri hakkındaki kıymetli tetkikleriyle tanınmış olan Osman Ergin İstanbul Üniversitesi'nde verdiği konferanslara dair olan «Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı» adlı broşürde tâbhanelere de temas edilmiş ve şu izahat verilmiştir: «Yalnız İstanbul'da «Tâbhane» adı verilen ve yoksulların barınmalarını temin eden yirmi kadar müessese vardı. Hemen her büyük camiin yanında bir «tâbhane» bulunurdu. İstanbul'a gelen fakir seyyahlar, garip kimseler, yoksul adamlar buralarda yatarlar, kalkarlar ve yanıbaşlarındaki imaretlerde de karınlarını parasız doyururlardı. Aç kalmış, kuvvetten düşmüş, zayıflamış kimseler burada yeyip içip kuvvetlenmekte idi. Hattâ Evliya Çelebi'n'n bu müesseselere «tavhane» dediğini de düşünerek tavlanmakta idi diyebiliriz.»

İstanbul'da ilk tâbhane «tavhane» adıyle Fatih tarafından imaretinin arkasında yaptırılmıştır.

Bu tâbhanede bir lokma nân için hayfa
Bütün belâ ile geçmektedir sinin ü şuhar
Yenişehirli Avnî

TAB'HANE-İ ÂMİRE (طبع خانه عامره) [*İda.*] Devlet Matbaası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üçüncü Ahmet zamanında İbrahim Müteferrika marifetiyle kurulan Devlet Matbaası'na verilen bu ad sonra «Matbaa-i Âmire» adını almıştır.

TABİB-İ ADLİ (طبیب عدلی) [*Tıp.*] Öldürme, yaralama, intihar gibi adlî tıp işleriyle vazifelendirilmiş olan doktor hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TABİB-İ RUHANİ (طبیب روحانی) [*Sof.*] Saliki irşat ve tekmile muktedir olan Şeyh yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeyh; ruh doktoru sayıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

TABİB İ RUHANİ-İ HASSA (طبیب روحانی خاصه) [*Sar.*] Saray tabipleri arasında vazifesi saraylıları okumak, nefesle tedavi etmekte olan birine verilen unvandır. Hekimbaşının inhasıyle tâyin olunan tabib-i ruhani-i hassa maaşını İstanbul hassa harcı malından alırdı.

TÂBİ'İN (تابعين) [*Fık.*] Hazret-i Muhammed'i görmüş, meclisinde bulunmuş olup Şeriat lisanında «Sahabe» denilen zatlara yetişen ve kendilerinden Hadis nakledenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların zamanına yetişenlere de «Teba'-ı tâbi'in» denilir. Arapça «tâbi» in cem'idir.

TÂBİİYYET (تابعيت) [*İda.*] Bir devletin tebeasından bulunmaklık, vatandaşlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TÂBİİYYET KALEMİ (تابعيت قلمى) [*İda.*] Osmanlı memleketindeki yabancı devlet tebeasının kayıtlarını tutan ve o gibiler hakkında tetkikat yapmakla vazifeli bulunan resmî dairenin adıdır. Hariciyye Nezareti'ne bağlı idi.

TABIRNAME (تعبيرنامه) [*Hal.*] Rüyaları yorumlamak üzere yazılan kitaplara verilen addır. Muhtelif mânası olan Arapça tâbirin bir mânası da düşü yorumlamaktır. Bunların güzel resimli el yazmaları olduğu gibi basmaları da vardır.

TABKUR (طابقور) [*Ask.*] Tabur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski Türkçede dört yandan dizilip istihkâm şeklini almış ve araları zincirle bağlanmış arabalar demek olan Tabkur düşman karşısındaki askerlerin halini belirttiği için tabur yerinde de kullanılmıştır. Tarihlerle vesikalarda geçer.

TABKUR KOLANI (طابقور قولاغى) [*San.*] Haşayı eyere bağlıyan kolana verilen addır.

TABL (طبل) [*San.*] Arapça davul adıdır. Mehterhanelerde diğer çalgılarla beraber davul da çalınırdı. Davulun büyüğüne « Kös - Kûs » denir.

Çalındı kûslar tabl ü nekkare kaldı avaze
Düğün bayram idi gûya guzata cenk meydanı
Baki

TABLA (طبله) [*Hal., Sar.*] Yemek sahanlarının bir yerden bir yere naklinde kullanılan tahtadan daire şeklindeki âletin adıdır. Tabla denilince bir övünlük yemek anlaşıldığı gibi bu makamda «yemek tablası» tâbiri de kullanılırdı. Tablaya çorbadan tatlıya kadar bir sofralık (övünlük) kâse ve sahanlar konulur, üstü bezle örtüldükten sonra başta taşınırdı. Aşçı günde beş tabla yemek çıkarıyor, selâmlığa sabah akşam birer tabla yemek veriliyor denilince aşçının günde beş sofralik yemek pişirdiği, selâmlığa da birer sofralık yemek çıkarıldığı anlaşılırdı. Tablayı mutfaktan selâmlık ve harem dairelerine götürenlere « tablakâr » denir.

Saraylarda Şehzdaelere, Sultanlara, Efendilere ayrı ayrı, yaşlı, kıdemli kalfalara da aynı surette ayrı birer tabla yemek çıkarılırdı Acemi cariyeler ise beşer onar toplanarak bit tabla başında sofra kurarlar ve hep beraber yemek yerlerdi.

Yemek zamanları gelince harem ağaları anahtarla kapıyı açar, «destur» dedikten sonra «tablakârlar» başlarında taşıdıkları yemek tablalarını herkesin dairesinin önüne bırakarak dışarı dönerlerdi.

Büyük konaklarda da avlunun bir kenarında bulunan mutfaktan yemekler tabaklarla harem ve selâmlığa taşınırdı.

Osmanlı sarayında tabla usulü, Sultan Reşat'ın cülûsiyle tarihe karışmıştır. Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Uşaklıgil sarayda yenilikler yapıldığı sırada yemek odasının tertip tarziyle tabla usulünün kaldırılmasını hâtıralarında (Saray ve Ötesi, c. 1, s. 69) şöyle anlatır:

«Gayet yüksek, camekân kısmiyle altında ağır kısmı tıklım tıkız tabak ve bardak takımlarıyle, çatal, bıçak ve teferruatla, bir sofra için her türlü levazımla dolu iki büyük dolap, ortada yirmi dört kişilik, biraz sıkışılınca hattâ otuz altı kişilik bir masa, kenarlarda hizmet masaları, velhasıl vükelâyı, meb'usanı, süferayı Mabeyn erkâniyle beraber it'ama müsait bir yemek odası vücude geldi. Enderun hademesinden eline iş yakışır dört genç celbedilerek bunlara beyaz ceketlerle münasip bir kıyafet verildi. Kendilerini böyle bir sofrada lâyıkıyle hizmete alıştırmak üzere muvakkat bir zaman için muallimlik vazifesini görecek bir mütehassıs celbolundu. Bu gençler, esasen tensik edilmek mukarrer olan Enderun'dan alınarak Mabeyn hizmetine nakledildi.

«Bütün bu iş gayet seri' vücude gelince her yemeğin tertibini Matbah-ı Âmire kâtibi ile kararlaştırmak vazifesini de ikinci Mabeynci Tevfik Bey üzerine aldı ve neticede Başmabeynci'nin riyaseti altında kâtiplerden, yaverlerden, diğer Mabeyn erkânından ve bizlerle beraber yemekte bulunmak istiyen Beylerden yani Hünkârın bendegânından müteşekkil bir heyet saraya lâyık ve tamamiyle zamanın şeraitine muvafık bir sofrada yemek yemek imkânını bulabildiler. Ma'hut tabla usulü bu suretle tarihe karışmış oldu.»

§ [*San.*] Gezici esnafın sattıkları ufak tefek şeyleri koyup başlarında veya ellerinde taşıdıkları tahtadan veya madenden bu türlü şeylere de «tabla» adı verilir: Simitçi tablası, mahallebici tablası gibi. Mangal ve ona benzer şeylerin altına konulan sini gibi şeyler de bu

ismi alır: Mangal tablası, terazi tablası gibi. Bazı şeylerin üstündeki düz yerlere de bu ad verilir; Direk tablası, çadır tablası gibi.

§ [*Bah.*] Dışbudak, karaağaç veyahut demirden yapılıp makaranın iki yüzünden her birini teşkil enen dış kısımlara tabla denir.

§ [*Ok.*] Siperin bir parçasının adıdır. Diğer parçalara oluk, eşik, tokalı kolan denir. Tabla; Keler, bağa ve manda boynuzundan yapılırdı. Köşeleri müdevver, mustatil şekilde idi. Küçük dılı'lar beş santim kadar olup üzerinde eşik, eşiğin üstünde de oluk bulunurdu. Tokalı kolan siperi başparmağın arasından ele bağlanırdı. Eşik ağaçtan, oluk boynuzdan yapılırdı.

TABLA FES (طبله فس) [*Kıy.*] Tepesi geniş fese verilen addır. Daha ziyade yaşlı esnafın giydikleri bu fesi vaktiyle saraylı kadınlar da başlarına giyerlerdi. Sonraları bu türlü fes yalnız yaşlı saraylılarda kalıp gençler ortasından ibrişim sarkıtılmış bir avuç büyüklüğünde küçük bir fes takarlar ve bu fesi yemenisine iliştirmedikçe efendisinin huzuruna değil, odadan bile çıkamazlardı. Saraylılar fesi Sultan Aziz zamanında çıkarmışlardır.

TABLAKÂR (طبلهکار) [*Hal., Sar.*] Matbahtan yemek tablasını getirip götürenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayda yemekler tabla ile götürüldüğü için bununla yemek götürüp getirenlere ba ad verilmişti. Konaklarda da bu vazifeyi görenlere «tablakâr» denilirdi.

§ [*San.*] Esnafın sokakta tabla ile öteberi nakleden, satan yanaşmalarına da « tablakâr » denir.

Helvacıya tablakâr lâzım
Ol kâre de iktidar lâzım
Ziya Paşa

TABLA TAŞI (طبله طاشی) [*Mim.*] Üzerine «Kitabe» yazılmak üzere bırakılan düz satıhlı taş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «kitabe taşı» da denir.

TABLHANE (طبلخانه) [*Sar.*] «Tabl ü alem Mehterhenesi» denilen saray Mehterhanesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TABL Ü ALEM-İ HASSA (طبل وعلم خاصه) [*Sar.*] Saray Mehterhanesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Mehterhane i Tabl ü alem-i hassa» da denilirdi.

UABL Ü ALEM MEHTERLERİ (طبل وعلم مهترلری) [*Sar.*] Padişahlara mahsus «Mehterhane» mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TABLZEN (طبلزن) [*San.*] Davulcu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tabl : Arapça davul demektir.

TABUR (طابور) [*Ask.*] Müstahkem mevkiler, harb zamanlarında sığınılacak yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tabya ve sığınak demektir. Sonraları dört bölükten terekküp eden askerî kıt'aya bu ad verilmiştir.

TABUR AĞASI (طابور آغاسی) [*Ask.*] Tabur kumandanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu ad sonraları tabura kumanda eden Zabtiyye Binbaşı'larına münhasır kalmıştı. 1908 İnkılâbı'ndan sonra onlara da «Tabur kumandanı» denilmiştir.

TABUR KURMAK (طابور قورمق) [*Ask.*] Ordunun etrafını hendek çevirerek veya başka bir suretle taarruzdan masun bulundurarak harbe hazır olma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TABYA (طابیه) [*Ask.*] Münferit olan veya bir istihkâmın siperlerinden dışarıya doğru taşan top mahalli yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» de Arapça ta'biye'den bozma olduğu gösterilen tabya'nın izahı şöyledir: «Cenkte düşmanı müdafaa için askeri birleştirecek metris, istihkâm, top siperi demektir.»

Ok tabya, ay tabya, yarım tabya gibi muhtelif şekilde olanları vardır.

TABYA YAMAĞI (طابیه یامغی) [*Ask.*] Yeniçerilerden kale muhafazasında bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara yalnız «yamak» da denilirdi.

TAÇ (تاج) [*İda., Skf.*] Hükümdarların resmî günlerde başlarına giydikleri murassa' başlık, bazı şeyh ve dervişlerin kezalik başlarına giydikleri başka başka şekildeki külâh adıdır. Hükümdarların cülûslarından sonra merasimle taç giyişlerine «Taç giymek», tarikat mensuplarının yine merasimle taç gidirilişine «Taç giydirmek» denilirdi.

(Eb-ül-Kasım Gürgânî) ye gelinciye kadar meşayih (şeyhler) taç giymezler, sarık sararlardı. Melâhine ve revafızın sofiyyeye karışması üzerine farkedilmek için imameli taç giyilmiş, taç ondan sonra taammüm etmiştir.

Tarikatlerin bazılarında taç hırka ile birlikte giydirilirdi. Şeyhin müridin arkasına ya bir hırka veya başka bir şey giydirmekten ve başına bir taç, yahut sarık sardırmaktan maksat ona bütün iyi huyları giydirmekti.

Tarikat pirleri tacı seyren (görünme) ve tav'an (isteyişle) zâhir ve bâtına tevafuk etmek

üzere tertip etmişlerdi. Bazıları taçlarına bir terk yapmışlardı. Bunlar Allah birdir, birliği sever demek olan «ان الله فرد يحب الفرد» Hadis-i şerifine dayanıyordu. Bazıları dünya veya ukbanın terkine işaret olmak üzere iki terk yapmışlardı, Bir takımı da tevhid-i zat, tevhid-i sifat ve tevhid-i ef'ale delâlet etmek üzere üç, diğerleri rubaiyyata yani ulûm, nüfuz, tabayi' ve anasıra işaret olmak için dört, bir kısmı havass-ı hamse veya İslâmın rüknüne yahut beş vakit namaza delâlet etmek üzere beş terk yapmışlardır. Altı cihete ve iman şartlarına işaret için altı, yedi esmaya delâlet için yedi, Kelime-i Tevhid'in harflerinin sayısını veya on iki imamı hatıra getirmek için on iki terk yapanlar olduğu gibi terkin sayısını on üç, on dört, yirmi dört, yirmi sekize çıkaranlar da vardı.

Tacın muhtelif şekilleri olduğu gibi sarılan amamelerin renk ve şekilleri de değişirdi.

Tarikatların bazıları beyaz, bir kısmı siyah, bir takımı da kırmızı sarık sararlardı.

Bir kaç türlü tacı olan tarikatlar da vardı. Nitekim Halvetiyye'nin dal, halı, yekta adı verilen üç türlü tacı mevcuttu.

Seyyid Seyfeddin'in «Tacname»si; (Abdullah Selahi-i Uşşakî) nin «Tac-i kemer»i, (Abdullah Nuri) nin «Risale-tüt-Tac»ı, (Müstakim Zade) nin «Risale-i Tac»ı, (Yenişehir Fenerli Ni'metullah) ın «Risale-i Tac ve Hırka»sı «Taç» hakkında yazılmış eserlerdir.

Hırka vü tac ile zâhid kerem it sıkleti ko
Âdeme cübbe vü destar keramet mi verir?
Şeyhülislâm Yahya

§ [*Mim.*] Binaların üstüne, mobilya ortası yukarısına veya kapı balâsına konulan tezyinatlı kısmın adıdır. Buna «Alınlık», «Tepelik» de denir. Bugünkü ismi «Fronton» dır.

TAÇ BEYT (تاج بيت) [*Ede.*] «Kaside» nin sonlarında nâzımının (yazanın) mahlâsı bulunan beyte verilen addır. Bundan sonra dua beytleri gelir.

Başla şimden sonra ey Nef'î dua-yi devlete
Bir dua et kim ola hüsn-i kabulün mazharı
Eyleye tâ Hüsrev-i sahipkıran-ı şark u garp
Eşheb-i zer palheng-i subh ile cevlângeri
Nef'î

TAÇ GİYDİRİLMEK (تاج گيديرلمك) [*Sof*] Şeyhler tarafından tarikat mensuplarına taç giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Taç; serpuş, başlık demektir. Bir tarikate intisap ve zikre devam suretiyle ilerliyerek irşad mertebesine yükselenlere şeyhlerinden gördükleri usul dairesinde isteklilerin irşad ve terbiyesine ruhsat verilirken «İcazetname», «Hilâfetname» adı verilen mühürlü bir vesika verildiği gibi başına da merasimle taç gidirilirdi.

Hırka gibi taç da her tarikata göre ayrı ayrı merasimle giydirilirdi. Kadirîlere ait merasim «Nefhat-ür-Riyaz-ül-Âliye»den naklen «Tasavvuf Tarihi»nde (sayfa 226) şöyle yazılıdır:

«Tarikat-ı Kadiriyye'de taç ile hırkanın giydirilmesi merasiminde şeyh hatime-tül-kitabı (Fâtiha) kıraet edüp Canib-i Vâcib-ül-Vücudtan ve Server-i Enbiya Efendimizden niyabet kast ve niyyet ederek kendi eliyle hırkayı müride giydirir. Bundan sonra her hangi şeyhe intisabı varsa onu ve onun şeyhini ve ilâ ahirihi Resulüllah Efendimize müntehi oluncıya kadar her birinin ism-i şeriflerini beyan edüp der ki benim şeyhim filân bana yed-i mübarekiyle ilbas eyledi ve ona dahi filân ilbas eyledi ilâ ahirihi beyan edüp ben dahi şeyhimin ilbas eylediği minval üzere sana giydiriyorum der veyahut icazetnameyi okur.»

TAÇ GİYMEK (تاج گيمك) [*İda*] Eski sultanlarla Avrupalı hükümdarların başlarına giydikleri başlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hükümdarların cülûslarından sonra merasimle taç giymelerine verilen addır. Taç; resmî günlerde başlarına giydikleri murassa' başlığın adıdır. Buna «tetevvüç» merasimi de denir.

TACİRHANE (تاجرخانه) [*San.*] Sahtiyan (ayakkabı yapmağa maksus deri) tacirlerinin «Lonca»larının bulunduğu Mercan'daki yerin adıdır. İstanbul'da işlenen ve Rumeli ile Anadolu'dan gelen sahtiyan, meşin, kösele ve sair ayakkabı levazimi resmi ödendikten sonra buraya getirilir, esnafa satılırdı.

TAC-İ SER (تاج سر) [*Hal.*] Mecaz yoluyle muhterem, aziz, kıymetli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası baş tacı demektir.

Hâk ol ki Huda mertebeni eyliye âli
Tâc i ser-i âlemdir o kim hâk-i kademdir
Ruhî

TAÇ KAPI (تاج قپو) [*Mlm.*] Mühim binaların cephesini süsliyen abidevî büyük kapılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Selçuk cami ve medreselerinde olduğu gibi Osmanlı mimarîsinde de böyle kapılara çok ehemmiyyet verilirdi. Süleymaniyye camiinin avlusuna bakan kapısı bunlardan birini teşkil eder.

TAFRA (طفره) [*Ilm*] İlmiyye rütbelerinin atlanarak ilerlemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmanî»de Arapça bir kelime olan Tafra'nın izahı şöyledir: «Aslında aşağı-

dan yukarıya sıçrayıp atlamak mânasınadır. Istılahımızda münasebetsiz, sebepsiz bir surette nefsini i'zam ile ve haddini bilmiyerek atıp tutmak, kendini âli göstermek mânasında kullanılır. İlmiyye rütbelerinin yükselmesine de ıtlak olunur. Cem'ı olan tafarat bu mânada kullanılır.»

İlmiyye mesleğinde pâye atlamak İkinci Sultan Mustafa'nın Şeyh-ül-İslâmı Feyzullah Efendi'nin ihdas ettiği (peydahladığı) «Zadegân»lıkla başlamıştır. Ondan evvel meslekte terakki kanun ile muayyendi. Sırası gelmedikçe kimse terakki edemezdi.

Analarının karnında iken okutulmuşlar gibi doğdukları gün beşiklerine nazar boncuğu kabîlinden «Rüus» asılmağa başlıyan devirler gelmeden evvel tafra ile terakki almış yürümüştü.

Vak'anüvis Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c. 2, s. 12) H 1232, M. 1817) senesi ilmiyye tevcihatından bahsederken şu satırları yazar: «O devirlerde ilmiyye tarihi pek ziyade resme dökülüp (el'akdem, fel'akdem) kaaidesi mer'iyy-ül-icra olduğu halde ara sıra tafarat-ı mahdumane eksik değildi. Şeref-i intisap ile tafralar vukua gelirdi. Amma ilm ü fazl ile terakki pek müşkil idi. Bazan serpilip çıkan ehl-i kemal dahi haset ve çekememezlik sadmelerine uğruyordu.»

Doğarken Rüus almak, tafralarla yükselmek mevcut olduğu bir devirde medreselerin küflü odalarında diz çürüterek çalışanların bulunduğunu görmek bile insana hayret verir.

Tafra ettikse da biz kat-ı tarik eylemedik
Razıyüz her kişinin böyle gele hempası
Sünbülzade Vahbi

TAĞAR (طغار) [*Öl.*] Kile nev'inden zahire ölçüsüne verilen addır. Bağdat tagarı sekiz yüz kıyye (okka) idi.

TAĞARCIK (طغارجق) [*San.*] Tulum halinde çıkarılan koyun ve keçi derisinden yapılan çanta nev'inden âletin adıdır. Çobanlar yiyeceklerini koydukları tagarcığı alt ve üst kısmından bağlanan ipi omuzlarına geçirmek suretiyle arkalarında taşıdıkları gibi köylü kadınlar da içlerine çocuklarını koyup taşırlar. Eskiden hokkabazların takımlarını koydukları çantaya da bu ad verilirdi, Kuduz devenin dili altından sarkan kesaye de deve tağarcığı denir.

TAĞRİB (تغريب) [*İda.*] Bir kimseyi bulunduğu memleketten uzaklaştırmak, başka bir yere nefyetmek, sürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda geçer.

TAGRİR (تغرير) [*Fık.*] Alış verişte müşteriyi aldatmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TAĞŞİŞ (تغشيش) [*San.*] Sâfi ve halis olan bir şeyi başka şeylerle karıştırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tağşiş; Arapça giş'tan gelir. Giş; mastar olarak aldatmak; karıştırmak; isim olarak da aldatma, fesatlık, karışık ve mahlût olma demektir. Yiyecek, içecek, kullanılacak saf ve halis maddelerin başka şeylerle karıştırılması, ilâ, gibi bazı maddelerde tehlikeli vaziyyet meydana getirmesi, zararsız halde de alıcıları aldatma kastı bulunması hasebiyle tağşiş hükümetlerce ötedenberi menedilmiş, zararsız hallerde de maddenin karışık olduğu alanlarca bilinmek ve bu suretle ihtikârı önlemek maksadiyle etiketlere mağşuş olduğu yazılmak usulü koulmuştur. Bununla beraber memnuiyyete rağmen esnafın kontrolün zaafından istifade ederek bu türlü hareketlere giriştikleri ve mağşuş şeyleri halis adı altında sattıkları daima görülen hallerdendir.

TAHAFFUZHANE (تحفظخانه) [*Tıp.*] Bulaşık hastalık zuhurunda karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis olunan yerlere verilen addır. Tahaffuz; Arapça sakınmak, korunmak demektir.

TAHIL (طحل) [*Huk.*] Buğday, arpa ve sair toprak mahsulü, zahire yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de «Türkî'de Tahıl = mahsul, tereke mânasına, tahıl pazarı un ve hububat fiyatı» suretinde, Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati»nde de «Garp Arapça دخل = dahil - İsim - zahire. Hububat ve un satılan çarşı» şeklinde izah olunmuştur. Dördüncü Sultan Mehmet zamanında ve 1091 (1680) senesinde tanzim olunan kanunamede تحل = tahıl şeklinde yazılarak şöyle deniliyor: «Tahil pazarında satılan buğday ve arpa ve hububat her ne ise samanlı ve kesmik olmaya, pâk ola.» Hükümetçe narhın kaldırılması hakkında alınan karar üzerine 15 temmuz ve 4 rebiülevvel 1282 (1865) tarihli ve 810 numaralı Takvim-i Vakayi'de ise طحل = tahıl suretinde yazılmış ve şöyle denilmiştir: «Bimennihi Taalâ ileride Dersaadet'in münasip mahallerinde tahıllar yani civar karyelerde olan mahsul sahiplerinin doğruca mahsullerini götürüp halka satacak pazar mahalleri yapılmak üzere yalnız ekmeğin istisnasiyle andan evvelce narhları ilga olunan eşyadan maada Dersaadet'te narhlı olarak füruht (satılmak) edilmekte olan kâffe-i erzak ve hububatın esarı külliyyen ilga olunup keyfiyyetin umum ahali ve esnafa ilânı.» Bu iki vesi-

kadan tahıl tâbirinin hem toprak mahsulleri, hem de bu mahsullerin satıldığı pazar mânasına geldiği anlaşılmaktadır.

TAHIL PAZARI (طحل بازاری) [*San.*] Buğday, arpa ve sair toprak mahsullerinin satıldığı pazar yerine verilen addır. Bak: tahıl.

TÂHİR (طاهر) [*Sof.*] Aarapça temiz demek olan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak İlâhî emirlere muhalefetten Allahın koruduğu adam yerinde kullanılır.

TÂHİR-ÜL-BÂTIN (طاهر الباطن) [*Sof.*] Cenab-ı Hakk'ın vesavis ve havacisten (vesvese ve şeytanın ilkasıyle kalbte peyda olan düşünceler) koruduğu adamın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TÂHİR-ÜS-SIR (طاهر السر) [*Sof.*] Cenab ı Hak'tan bir lâhza gafil olmıyan kimse hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

TÂHİR-ÜS.SIR VEL ALÂNİYYE (طاهرالسر والعلانيه) [*Sof.*] İçi ve dışı temiz demek olan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak hem Hakk'ın, hem de halkın haklarına tamamiyle riayetkâr olan yerinde kullanılır.

TÂHİR-ÜZ-ZÂHİR (طاهر الظاهر) [*Sof.*] Dışı temiz demek olan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak Cenab ı Hakk'ın maasiden koruduğu adam yerinde kullanılır.

TAHKİM (تحكيم) [*Fık.*] Hasımların husumet ve dâvalarını fasl için hariçten bir kimseyi hakem ittihaz eylemeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TAHKİMNAME (تحكيمنامه) [*Fık.*] Mevcut bir ihtilâfın halledilmesi için tarafların yaptıkları yazılı mukaveleye verilen addır.

TAHKİYELİ (تحكيه لى) [*San.*] Efsanevî ve tarihî eşhas (şahıslar, adamlar) suretleriyle süslenen kumaş, halılarla kabartmalı sütun başlıkları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbirin esası Orta çağda İncil'deki sahneleri, yani tarih-i Mukaddesi gösteren eşhastan ibaret resimler hakkında kullanılmış olduğu kaydedilen (Sanat Ansiklopedisi) nde (Tahkiyeli Maddesi) şu tafsilât da vardır: «Sonraları İran halılarında olduğu gibi av, muharebe ve sair sahneleri tasvir eden insan ve hayvan resimleriyle tezyin olunmuş duvar örtüleri ve kumaşlara tahsis olunmuştur.

TAHLİF (تحليف) [*Fık.*] Hasımlardan birine hâkimin yemin vermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi «And içmek» tir. Yemin edene «Hâlif», yemin edilen şeye «Mahlûfünaleyh», yemin ettirmeğe ve yemin istemeğe «İstihlâf» denilir.

TAHLİSİYYE MADALYASI (تخليصيه مدالياسى) [*İda.*] Can kurtarmada fi'lî olarak hizmeti görülenlere verilmek üzere ihdas oluna madalyanın adıdır. Hicrî 1276 (1859-60) senesinde ihdas olunan bu madalya gümüş ve bakır olmak üzere iki nevi idi. Gümüşten olanı 7,5 dirhim (yirmi gramdan fazla) ağırlığında, 36 milimetre kutrunda ve 830 ayarında idi. Bakırdan olanı yapılmamıştı. Yüzünün etrafında Arap tarzında nakışlar ortasında tuğra vardı. Arkasında kezalik Arap tarzında nakışlar, ortasında «Halka düştükçe edenler imdad * olunur midhat ü tahsin ile yad» beyti yazılı idi.

25 Rebiülâhir 1310 (1892) de çıkarılan yeni bir nizamnamenin üçüncü maddesinde madalya verilecekler şöyle gösterilmiştir: Yangında nefislerini kurtaamağa muvaffak olamıyarak ateş içinde kalanların, kazaen deniz, nehir ve göllere düşüp muhatarada bulunanların, anî olarak yıkılan bina ve duvar altında kalıp kurtulmak imkânı bulamıyanların ve bu türlü âfetlerden tehlikeye uğrıyanların canlarını kurtarmak maksadıyle kendilerini tehlikeye koymak suretiyle gayret gösterenler bu madalya ile taltif olunur.

Madalyanın yeşil, kırmızı, beyaz ve bu üç renk bir arada olmak üzere dört türlü kordelâsı vardı. Hizmeti tekerrür edenlere her hizmeti için başka başka madalya verilmez, ilk defasında yeşil, ikinci defasında kırmızı, üçüncü defasında beyaz, dördüncü defasında da üç renkli yalnız kordela verilirdi.

Beş kuruş berat harcı alınarak verilen madalya istenildiği zamın göğse takıldığı gibi sahibinin ölümü halinde, takmak hakkı olmamak üzere, veresesine intikal ederdi,

TAHMİS (تخميس) [*Ede.*] Evvelden söylenmiş bir manzumenin her beytini matla'da her iki mısra'iyle, diğerlerinde yalnız birinci mısra'iyle aynı kafiyede olmak üzere üç mısra' zammederek beş mısra'a çıkarılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısra'ların sayısı beşe çıkarıldığı için bu ad verilmiştir. Tahmis ekseriya gazelde yapılırdı. Üstad Recaî zade Ekrem'in tahmis ettiği Muallim Naci'nin gazeli:

Şu bir garib gibi vakt-i ihtizarında
Ki pare pare kefen duş-ı iftikarında
Enin-i hasret eder kabrinin kenarında
"Nedir o nevha şu viranenin kenarında„
"Dokunda hatırıma hal-i inkisarında„

*

Ne zevki ülfet-i yâran ne şevk-i üns-i kitab
Şarabtır bana imdad eden şarab şarab
Düşüp bürehneser âlûde-i gubar u türab
"Değil garib bulunsam müdam mest-i harab„
"Misafirim vatanın bir harâbezarında„

*

Ne derttir ki eder böyle zar-ü zar beni
Ne bahttır ki eder böyle bîkarar beni
Eden nedir bilemem böyle bîmedar beni
"Havada yaprağa döndürdü rüzgâr beni„
"Hazane muntazırım ömrümün beharında„

*

Ziyane çıktı bütün intifa'-ı milk-i vücud
Yeter bana yeter oldu sıda'-ı milk-i vücud
Vatan da olsa çekilmaz niza'-ı milk-i vücud
"Ederse dil yeri vardır veda'-ı milk-i vücud„
"Garibe yer bulunurmuş adem diyarında„

*

Reca-yı bade ile destbus-i hamarım
Şarabsız duramam neş'eden de bîzarım
Şu bezm-i köhnede bir sudsuz günahkârım
"Kararyab olamam gerçi mest-i serşarım„
"Hased o rinde ki âsudedir mezarında„

*

Reva.mı (Ekrem) unutmak o mihr-i gannaci
Reva da olsa ne mümkün gönülden ihraci
Hayale bârikalar saldı şevk-i minhaci
"Gönül o nevsefer nur-ı tal'atın (Nâci)„
"Yanar kıyametedek nâr-ı intizarında !„

İlâveler asıl gazelin birinci ve ikinci mısra'ları arasına sokuşturulmuş olanlara «Mutarref tahmis» adı verilir,

Kanunî Sultan Süleyman'ın bir gazeline Aynî'nin mutarref bir tahmisinden iki bend:

"Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi„
Mansıbı derd ü meşakkat, râhatı mihnet gibi
Nimeti nikmet bu dehrin, izzeti zillet gibi
Ekl ü şürbü can ü cisme sıklet ü illet gibi
"Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi„

"Ger huzur etmek dilersen ey (Muhibbî) fâriğ ol
Gafil olma, aç gözün (Aynî) budur asl-ı usul
Kıble-i kalbe teveccüh kıl, tarîk-ı Hakk'ı bul
Bir ehadle ülfet etme, pendimi eyle kabul
"Olmaya vahdet mekamı kûşe-i uzlet gibi„

TAHMİS (تخميس) [*San.*] Kavrulmuş ve dövülmüş kahve satılan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yakın vakitlere kadar kullanılan bu tâbirin yerine şimdi kuru kahveci denilmektedir. Tahmis; kahve ve benzeri şeyleri kavurmak demektir, «Kamus-ı Osmanî» deki izahı şöyledir:

«Deva makulesi şeyleri ateş üzerinde kızdırıp tavlamak mânasınadır. Mânanın yakınlığı ile lisanımızda kahveyi kavurmağa ve sonra istimalinin kesreti sebebiyle kahve kavrulup satılan mahalle (تخميص = Tahmis) ıtlak olunmuştur. (تخميص = Tahmis) lûgatte nısf-ın-nehar vaktinde âhu saydetmek mânasına tahsis olunmuştur. Vâkıa (خمص = muhammes) kavrulmuş tane mânasını ifade ederse de (تخميص = tahmis)in mevzu mânasına külliyyen muhalif olan kahve kavurmak mânasına kullanılması savab (doğru) olmasa gerektir. Binaenaleyh «Lehçe-i Osmanî» ve «Lûgat-i Naci» ile sair bazı lûgat kitaplarında (تخميص = tahmis) in bu mânadaki tarifi tasvip edilemez». Tahmis'in gerek resmî vesikalarda, gerek eski harflerle yazılmış olan yerlerde (tahmis=تخميس) şeklinde değil, (tahmis = تخميص) suretinde geçer.

TAHMİSHANE (تخميصخانه) [*San.*] Kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yere verilen addır. Halk arasında bunun yerine «Tahmis» tâbiri taammüm etmiş, yakın vakitlere kadar kuru kahveci yerine tahmis denilmekte bulunmuştu.

TAHMİSHANE MÜDÜRÜ (تخميصخانه مديرى) [*Mal.*] Kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı idarenin başında bulunan memurunun unvanıdır. Kahve Türkiye'de ilk defa H. 950, M. 1543-44 tarihine doğru görülmüş ve İstanbul'da ilk kahvehaneda Tahtakale'de bir Halepli, yahut bir Mısırlı tarafından açılmıştır. Kahve ve kahvehanenin halkın işinden gücünden olacak dereceye vardığını gören hükümet, men'i için Fetva aldığı ve şiddetle hareket edilmiş bulunduğu halde çoğalması menedilemedi. Hattâ H. 1040, M. 1630-31 yılında mevcut kahvehaneler yıktırılmasına rağmen yine tamamiyle men'i kaabil olamamıştır. Bunun üzerine ikrisadî ve malî tedbirlere başvurularak gelen kahvelerden alınan Gümrük resminden başka «Resm-i bid'at» adıyle okka başına başkaca bir resim alınmakla beraber satışı da inhisar altına alındı. Her yerde tahmishaneler açılarak bu resimlere ilâveten hem kavurma ve dövme ücreti, hem de inhisar resmi alınmak ve dövülmüş kahve devletçe tâyin edilen fiyat üzerinden satılmak esası konuldu. İşte Tahmishane müdürlüğü bu münasebetle ihdas edilmiştir. Bu memuriyyet bir aralık «Tahmishane eminî» unvanını da almıştır. Bir zamanlar diğer vergi ve resimler gibi kahve resmi de mukataa suretiyle mültezimlere satılmıştır.

TAHMİS USULÜ (تخميس اصولى) [*Mal.*] Toprak mahsullerinde alınan vergi nevilerinden

birinin adıdır. Bütün İslâm hükümetlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da toprak mahsullerinden öşür alınmakta ve emanet adı altında memurlar tarafından idaresindeki zorluklar sebebiyle devlete ait hisse (öşür) müzayede (arttırma) ile isteklilere satılmakta idi. Mültezim adı verilen alıcıların halka reva gördükleri haksız muamelelerden dolayı şikâyetler çoğalması üzerine bazı yerlerde ihaleden vazgeçilerek âşarın vergi haline konulması düşünülmüş ve beş senelik ihale bedelleri yekûnunun beşe taksimi suretiyle elde edilen miktarın esas tutulması kararlaştırılarak bulunan miktarlar halktan vergi suretinde alınmağa başlanmıştır. Tanzimat'ın ilânından az sonra başlanan bu muameleden beklenen netice alınamamasına binaen çok geçmeden vazgeçilerek tekrar ihale usulüne dönülmüştür.

TAHRİÇ (تخریج) [*Fık.*] Çıkarmak demek olan tahriç ıstılah olarak müçtehitlerin dayandıkları naslara, kaaidelere, asıllara tatbikan şer'î hükümler istihraç etmek yerinde kullanılır. Bu türlü hükümler çıkaranlara «Muharriç», «sahib-i tahriç» denildiği gibi bu istihraca da «Tahriç» denilir.

TAHRİCİYYE RESMİ (تحریجیه رسمی) [*Mal.*] Hicaz'da nakliyyatta kullanılan deve ve katırlardan muayyen bir nisbette alınan resim (vergi) adıdır. Bu resim 31 Temmuz 1300 (1884) tarihli Şûra-yi Devlet kararı üzerine çıkan irade ile ihdas edilmiş ve 1327 (1911) senesi bütçe kanununun beşinci maddesi ile ipka olunmuş idi.

TAHRİR (تحریر) [*İda.*] Nüfus ve arazi gibi umumi olarak yapılan yazma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar zapt ettikleri yerleri tesçil maksadiyle tâyin olunan heyetler marifetiyle yazdırırlar ve bunlara dayanılarek arazi ve emlâkin kayıtlarını muntazam surette tuttururlardı. Bundan başka 80-100 senede bir veyahut daha kısa fasılalarla tahrir tekrar edilir, bu suretle yeni kayıtlar vücude getirilirdi.

Tahrir işleri «Tevkii» denilen «Nişancı»nın nezareti altında cereyen ederdi. Bir yerin tahriri yapılacağı zaman evvelâ bu işi idare edecek «Muharrir-i memalik» yahut «Muharrir» veya «İl yazıcı» adı verilen bilgili, namuslu, her suretle itimada lâyik biri seçilirdi. Bunun refakatinde (yanında) yazılacak yerin ehemmiyetine göre kâtipler bulunurdu. Muharririn istediği bütün yardımı devletin mahalli idarî ve adlî teşkilâtı yapmağa mecburdu. Arazi evvelâ Padişahlara mahsus haslar, Vezirlere ve Sancak beylerine mahsus haslar, zeametler ve timarlar, Padişahlara mahsus vakıflar, diğer vakıflar ve bütün mülkler olmak üzere muhtelif cinslere bölünürdü. Sonra İl yazıcı şehir, kasaba ve köyleri birer birer dolaşarak buralarda oturan vergi mükelleflerinin künyelerini, içlerinde vergiden muaf olnlar varsa hangi vergilerden ve ne sebeplerle muaf olduklarını tasrih ederek yazardı. Bu arada topraklı ve topraksız köylü, evli ve bekâr, ihtiyar, sakat, sanat sahibi ve ilmiyye sınıfına mensup olanlar ayrı ayrı kaydolunurdu. Sonra, her köyün mer'ası, kışlağı ve yaylağı, korusu, ormanı, çayırı cins cins gösterilmek suretiyle buğday, arpa, nohut, ceviz, üzüm, bal, sebze, meyve, pirinç ve sair mahsullerinin yıllık miktarı ve nihayet senede vermekle mükellef olduğu vergi yazılırdı. Bu sırada mer'a, yayla, kışlak gibi hususlarda köylüler arasında bir ihtilâf çıkarsa hemen yerinde halloluurdu. İl yazıcı merkeze döndükten sonra elindeki müsveddeleri birleştirerek bir defter vücude getirirdi. Aynı zamanda idarî teşkilâtı da gösteren bu defter «mufassal» diye anılırdı. Sonra buna nazaran idarî teşkilâtla köy isimlerini ve yıllık hasılat miktarlarını gösteren daha muhtasar bir defter hazırlanırdı. Bunun adı da « Mücmel » veya «İcmal defteri» idi. Nihayet Nişancı bunları tetkik ve icabında tashih ederdi. Sonra iki nüsha olarak hazırlanan bu defterlerin biri Defterhane hazinesine konur, öbürü tuğrasız olarak sarayda muhafaza edilirdi. Bunlar vatan topraklarının ana ve esas kaydı olup tapu hükmünde idiler. Bu yüzden sonraları tapu defteri diye anılmışlardır. Tahrir defterlerinden ayrıca iki tahrir arasındaki günlük muamelelerin yani has, timar ve zeametlerin tevcihi gibi hususların kaydı için icmal defterine benzer yalnız köy isimleri daha seyrek yazılmış nüshalar da hazırlanır ve bunlar Divan-ı Hümayunun Tahvil kalemi'nde muhafaza edilirdi. İsimleri «Ruznamçe» ve «Derdest» defterleri idi. Sonradan bunlara «Tahvil» defterleri denmiştir.

Zamanla bir yerin geliri büyük miktarda artar veya eksilirse, nüfusu başka yere geçerse veya yeni göçlerle kalabalıklaşıp yeni köyler kurulursa, yahut da arazi ihtilâfları artarsa, bir de tahrir üzerinden bütün bunlara tabiatiyle sebep olabilecek kadar bir zaman geçerse arazi yeniden yazılırdı. O zaman eski tahrire ait olan defterler de İl yazıcının yanına verilir ve yeni tahrir bunlarla mukayese edilerek yapılırdı. Bundan sonra yeni Tahvil defterine «Cedid», eskisine «Atik» ve atik defter «Köhne» adını alırdı.

§ [*San.*] Tezhib ıstılahı olarak boya veya

altınla işlenen tezyinî şekillerin çevrelerine daha koyu renkte ve ekseriya mürekkeple ince olarak geçirilen çizgi adıdır. Çinî mamulâtın nakışlarında boyaların etrafına hudut olarak çizilen çevre çizgilere de bu ad verilir.

TAHRİRAT (تحريرات) [*Ede., İda*] Başka başka memleketlerde bulunan resmî makamlar arasında yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı şehir içindeki makamların biribirlerine yazdıkları resmî kâğıtlara «tezkire» denilirdi. Sadrazamların merkez dışındaki resmî makamlara yazdıkları kâğıtlara «Tahrirat-ı sâmiye», İstanbul'da bulunanlara yazdıklarına da «tezkire-i sâmiye» adı verilirdi. Tahrirat; Arapça yazmak, yazılmak demek olan tahrir'in cem'idir. Bununla beraber müfret makamında kullanılırdı. Mektup demektir. Halk arasında da mektup yerinde tahrirat kullanılırıdı.

TAHRİRAT-I SAMİYE (تحريرات سامیه) [*İda.*] Sadrazam tarafından İstanbul dışındaki resmî makamlara yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul içindekilere yazılanlara «Tezkire-i Samiye» denilirdi.

TAHRİRAT KALEMİ (تحريرات قلمی) [*İda.*] Resmî dairelerin yazı işleriyle meşgul kalemlerine verilen addır. Nezaretlerle vilâyet merkezlerinde yazı işlerinin başında «Mektupçu» bolunduğu için vilâyetlerip yazı işleriyle meşgul kalemlerine «Mektubî kalnmi» denilirdi.

TAHRİRAT KÂTİBİ (تحريرات كاتبی) [*İda*] Kazalarda yazı işleriyle vazifeli bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Livalardaki (Sancaklarda) bu türlü vazife sahiplerine «Tahrirat Müdürü», vilâyetlerle Nezaretlerdekilere de «Mektupçu» denilirdi.

TAHRİRAT KESESİ (تحريرات كيسه‌سی) [*İda.*] Resmî dairelerden yazılan yazıların müsveddelerinin konulduğu zarflara verilen addır. Eskiden «Kaaime», «Tahrirat» denilen müsveddeler ay üzerine tertip olunan keselere konulur, o suretle «mahzen» lerde muhafaza olunurdu.

TAHRİRAT MÜDÜRÜ (تحريرات مدیری) [*İda.*] Devlet dairelerinde resmî yazıları yazmakla vazifelendirilen tahrirat kalemlerinin başındaki memura verilen unvandır. Osmanlılar zamanındaki Sancak (Liva) teşkilâtında yazı işlerini gören kalemin başındaki memura da bu ad verilirdi. Vilâyetlerde bu vazifeyi görenlere «Mektupçu», kalemlere de «Mektubî kalemi» denilirdi. Nezaretlerin yazı işlerinin başında da «Mektupçu» bulunuyor ve kaleme de «Mektubî kalemi» deniliyordu.

TAHRİRAT-I UMUMİYYE (تحريرات عمومیه) [*İda.*] Şimdiki tamim yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TAHRİR ÇEKMEK (تحرير چكمك) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Satırlar arasına yapılan yaldızların etrafına mürekkeple ve fırça ile çekilen çizgilere verilen addır.

TAHRİR DEFTERİ (تحرير دفتری) [*Mal.*] Arazi yazılırken tutulan defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tahrir defterleri biri «Mufassal», diğeri «Mücmel» olmak üzere iki tane idi. Mufassal; arazinin sahiplerinin isimlerini, mesahasını, hudutlarını; mücmel ise hülâsalarını ihtiva ederdi.

TAHRİRÎ (تحريری) [*Ede.*] Yazı ile yazma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdi yazılı denilmektedir. Bunun yerine tahriren de kullanılırdı.

TAHRİR-İ NÜFUS (تحرير نفوس) [*İda.*] Nüfus yazımı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilk nüfus sayımı Tanzimat'tan sonra yapılmıştır.

TAHRİR-İ RAKABE (تحرير رقبه) [*Fık.*] Memlûkün (köle ve cariyenin) azat edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Münhasıren Allah rızası için vuku bulan i'taklarda (kul azadında) istimali galiptir.

Arapça tahrir; yazmak demek olduğu gibi kurtarmak mânasına da gelir. Memlûkü esaretten tahlis, kendisinin hürriyyetini ispat edeceği cihetle i'taka tahrir denilmiştir.

TAHRİRLİ HALKÂR (تحريرلی خلكار) [*Sar.*] Yazma kitapların sayfa kenarlarına altınla yapılan çiçek ve şekillerin etrafına «tahrir» çekilmiş olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çiçek ve şekillerin etrafına tahrir çekilmemiş bulunanlara «Halkâr» yahut «Halkârî» denir.

TAHSİN (تحسين) [*Mek.*] «Âfarin» den bir derece aşağı bir takdir kâğıdının adıdır. Eskiden mekteplerde muvaffak olduğu ders münasebetiyle o dersin muallimi tarafından talebeye (öğrenci) muvaffakıyyetinin derecesine göre şifahen (ağızdan) âferin dediği gibi sınıf defterine işaret etmek suretiyle idare tarafından «tahsin» yahut «âferin» yazılı bir kâğıt verilirdi. İki «tahsin» bir «âferin» yerini tutardı.

Tahsin; Arapça bir şeyi güzel görüp beğenmek; âferin, beğenme alkışı mânalarına gelir bir tâbirdir.

Devlet memurları tarafından her hangi bir işde gösterilen muvaffakıyyet sebebiyle o işi

beğenildiğine dair yazılan kâğıtlara da «Tahsinname» denilirdi. Sonraları bunun yerine «Takdirname» denilmiştir.

TAHSİNNAME (تحسينناميه) [*İda.*] Devlet memurları tarafından her hangi bir işde gösterilen muvaffakıyyet sebebiyle o işi beğenildiğine dair âmiri tarafından yazılan kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bunun yerind «Takdirname» denilmiştir.

TAHSİSAT (تخصيصات) [*Mal.*] Osmanlı devletinin fütuhat devirlarinde zaptolunan araziden yararlıkları görülen gazilerle kadirleri müsellem bulunan eizze (azizler) evkafına bağışlananlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Her yer zaptedildikçe arazisi memurlar vasıtasiyle tahrir edilerek (yazılarak) varidatı (geliri) «dirlik» namiyle sipahilere, zaimlere, eminlere, vezirlere, «arpalık» unvanıyle sancak beylerine, kale dizdarlariyle muhafızlarına, «Tahsisat» adıyle yararlıkları görülen gazilerle eizze evkafına tahsis edilir, bir kısmı da «Havass-ı Hümayun» namiyle devlet uhdesinde ipka olunurdu.

Tahsisat namiyle eizze evkafına tahsis edilen yerler timardan farklı değildi. Arazi yine eski sahipleri üzerinde bırakılarak onlar tarafından ekilip biçilir, yalnız öşür ve sair rüsumu evkaf namına cibayet edilirdi.

Tahsisat ödenek karşılığı olarak ta kullanılmıştır.

TAHSİSAT-I SENİYYE (تخصيصات سنيه) [*Sar.*] Padişahların devlet hazinesinden aldıkları aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Has kılmak, kılınmak; bir şey yalnız bir şeye hasr ve tâyin etmek, bir şeyi sair şeylerden ayrılıp yalnız başına tâyin edilmek mânalarına gelen tahsis'in cem'i olan «tahsisat» müfred yerinde ve «muhassasat» mânasında kullanılmıştır. Osmanlı Padişahlarının tahsisatları zaman ile değişmiş, çoğalıp azalmıştır.

Yazdığı eserlerde eski zamanlar hakkında kıymetli malûmat vermiş olan Semih Mümtaz S. (Tarihimizde Hayal olmuş Hakikatler, s. 230-231) «Tahsisat ı Seniyye» başlığı altında diyor ki:

«Sultan Abdülâziz'in Hazine-i Maliyeden aldığı Tahsisat-ı Seniyye ayda 100 bin altındı. Cülûsundan sonra Sultan Abdülhamit bu parayı 60 bin altına indirdi: «Bu kadarı bize kâfidir» dedi. Bundan başka Hazine-i Hassa'nın, yani Osmanlı hanedanının hususi emvalinin idaresine memur olan Nezaretin de gene ayda 20 bin lira kadar (altın) varidatı vardı. Maaşlar, atiyeler (Padişah vergilerine yani Padişahın verilmesini emrettiği paralar); mutfak masrafları, ahırlar, atlar, arabalar; tamirler ve inşaat ve mefruşat hep bu para ile tesviye edilirdi. Sultan düğünleri, şehzadelerin sünnet düğünleri masrafları ve hediyyeleri Hazine-i Hassa'dan verilirdi.

«Mutfak masrafı hakkında bir fikir vermek için şunu arzedeyim: Meşrutiyyete kadar saraylara günde 500 tavuk alınırdı ve bunlara 3000 kuruş bedel verilirdi. (Sonraları saraya günde yalnız üç tavuk alınıyordu ve halem ü haşem'in (hademe ve uşakların) mîktarı 5000 den 1800 e inmişti ve umumi saray mutfakları lâğvedilmişti. Her sultan veya şehzade kendi mutfağında yemeğini hazırlatırdı. Ve tahsisatını doğrudan doğruya Maliye Nezareti'nden aldırıyordu. Sultan Reşat'la halefi bunu böyle yaptırmışlardı.

«Saray mutfaklarının aylık masrafı 10 bin altındı. Sultan Abdülhamid'in israfı sevmiyen zamanında dahi. Fakat sonraları harpler ve bin türlü dertler yüzünden fiatlardaki terakkiye karşı bir medar (yardım) olması için ihsanlar ve masraflar saraylarda tenkihata uğradığı hâlde Tahsisat-ı Seniyye ile idare-i maslahat edilmedi, tahsisata Meclis-i Vükelâ kararıyle 20 bin lira zammolundu. (Meşruriyyetin sonlarına doğru). Bunlar da böyle olduğu halde saraylar artık hüsn-i idare edilemiyordu. Daha sonraları emsaline nisbetle ne at ne araba kalmıştı, ne de at uşakları emirlere âmade idiler ve ne de sokaklarda tablakârlar ve bedava yemekler görünüyor ve yeniyordu. Yüzlerce ve yüzlerce ustalar, kalfalar, çıraklar ve uşaklar sokaklara ve yer bulmak emeliyle mahalle kahvelerine dökülmüşlerdi.»

TAHSİSAT KABİLİNDEN VAKIF (تخصيصات قبيلندن وقف) [*Vak.*] Beyt-ül-male (Devlete) ait bir yerin rakabesi eskisi gibi beyt-ül-male ait olmak üzere menfaatinin Sultan tarafından bir cihete tahsisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «irsad», «mirsad» da denir.

Tahsis iki nevi'dir:

1 — Beyt-ül-male ait varidat, Beytülmal masrafına ait cihete tahsis olunmaktır. Bu tahsis sahihtir. Meselâ arazi-i emiriyye Sultan yahut Sultan'ın izniyle diğeri tarafından mesçid, medrese, çeşme ve talebenin iaşesi gibi Beyt-ül-mal tarafından ödenecek bir cihete vakfolunursa tahsisat kabilinden bir vakıf olmakla beraber tahsis, mahalline masruf olduğu cihetle sahih olur. Bu gibi vakıfların şartlarına riayet vâcip değildi. Sultan, meşru' maslahat üzerine şartları arttırabilir yahut azaltabilirdi. Fakat vakfı başka bir cihete sarf ve tahvil edemezdi. Çünkü

beyt-ül-mal-i Müslimînin maslahatı içindi. Beyt-ül-mal ödeneği ile alâkalı olan cihet-i vakıf iptal olunamazdı.

2 — Beyt-ül-male ait varidat beyt-ül-malden olmıyan bir cihete tahsis olunmaktır. Bu tahsis sahih değildi. Meselâ arazi-i emiriyye, Sultan yahut Sultan'ın izni ile diğeri tarafından şer'an beyt-ül-malde hakkı olmıyan birine tahsis olunursa Müslimînin (Müslümanların) bakıyyesinin haklarının tatiline sebep olacağından sahih olmaz, iptali lâzım gelirdi.

Sahih vakıfla gayr-i sahih vakfın bir yerde içtimaı da vâki olurdu. Meselâ arazi-i memlûkeden biri maliki tarafından vakf-ı sahih ile vakfolunduktan sonra o arazinin beyt-ül-male ait olan âşarı Sultan tarafından bir cihete vakfolunsa o arazide sahih vakıfla tahsisat kabîlinden olan gayr-i sahih vakıf birleşmiş olurdu.

Tahsisat kabîlinden gayr-i sahih vakıfla vakfedilmiş olan arazi-i emiriyye üç kısımdır:

1 — Rakabesi gibi tasarruf hakları da beyt-ül-male ait olduğu halde yalnız âşar ve rüsumatı bir cihete vakf ve tahsis olunan arazi-i emiriyye.

2 — Rakabesi ile âşar ve rüsumatı beyt-ül-male ait olduğu halde yalnız tasarruf hakları bir cihete vakf ve tahsis olunan arazi i emiriyye.

3 — Rakabesi beyt-ül-male ait olduğu halde hem tasarruf hakları, hem âşar ve rüsumatı bir cihete vakf ve tahsis olunan arazi-i emiriyye.

TAHT (تخت) [*Sar.*] Padişahların merasim günlerinde üstünde oturdukları sandalyeye, süslü sedire verilen addır. Arapçası «serir» dir Vesikalarla tarihî eserlerde taht gibi serir de geçer. Serirlerin umumî tarifinden tahtın «gayetle müzeyyen ve muhteşem olarak bir kerevet üzerine konulan ve gölgelik altında bulunan koltuk kürsü» olduğunu ve «Şarkta taht denilir denilmez Süleyman'ın tahtını hatırlamamak mümkün olmadığını» kaydeden Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) «Menakıb-i İslâm, kısm-ı sani, sayfa 394 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Rivayete göre bu serîr (Hazret-i Süleyman'ın tahtı) fildişi parelerinden (parçalarından) mamul ve altın kakmalar ve kıymetli taşlarla murassa' idi. Zaten Nübüvvet ve saltanatı cem' eden Benî İsrail Peygamberlerinin hazır bulunanlardan yüksek bir yerde vaaz ve nasihat ettikleri muhakkaktır.

«İran hükümetlerine mahsus olan tahtlar arasında «Taht-ı Takdis» namiyle meşhur bir serir vardır ki (Tercüme-i Bürhan-ı Katı') bunun hakkında:

«Garip ve acip bir serirdir. (Efridun) dan intikal ederek (Hüsrev Perviz) e vasıl olmuştur. Bir kaç tabakası var idi. Cümlesi türlü cevahir ile murassa' ve muhtelif av hayvanı ve saire resimleriyle beraber buruc ı felekiyye ile de musavver ve müşekkel idi. Dört mevsime mahsus döşemesi vardı. Her birini fasıl ve mevsiminde kullanırdı.

«İslâm devletlerinden ilk taht ittihaz eden Muaviye'dir. Teşrifata ait eserlerde görüldüğü üzere müşarünileyh bir gün devlet erkânını toplayıp:

«Elhamdü lilâh-i Taalâ temeddünümüz ve hey'etimiz kemal rütbesine erdi ve şevketimiz istiklâl nisabına yetti. Düşmanlara rağmen ve Hilâfet makamına tâzimen taht ittihaziyle imtiyaz-ı a'van ve ensar-ı dinin i'zazı için lâzımdır» diyerek ilk İslâm tahtını ihdas eyledi.

«Muaviye'nin seriri ceviz tahtalarından uzunluk ve genişliği üçer arşın bir sandalî olup dört zaviyesindeki dört üstüvane üzerinde mutalla nuhastan (yaldızlı bakır) baba dedikleri filikeler var idi.

«Abbasî devletlerinde ve hususiyle Harun-ur-Reşit, Me'mun ve Mu'tesim zamanlarındaki serirler başka türlü idi. Bunlar Hind'ten gelen ve namına (sandal) denilen tahtalarla kâfur ağacından yapılmış olup hurde (ufacık) kalemkârî nakış, mücevher sahaif-i zerrin (altın kaplama) ile tezyin edilir ve başa gelen cihete mihrapvarî düz şaldan örtüler konulurdu.

«İbranî hükümdarları «kısa hamalkut» ve yahut sadece «kısa» denilen serirlere otururlar, hükümdaran-ı Yehud (Musevî hükümdarları) resm-i kabullerde hil'at-i fâhire giyerlerdi. Bu serirler adî kürsülerden biraz daha yüksek olup fevkalâde müzeyyen ve (hadum) tâbir olunan kademeye malik idi. Kadim Yunan hükümdarlariyle eski Habeş mülûkünün oturdukları serirlerin dahi bu tarzda olduğu «Homer» in tariflerinden anlaşılıyor. Hattâ Şiraz'ın altmış kilometre kadar şimalindeki (Istahr) kadim beldesi hafriyyatında (kazılarında) bulunan heykellerde bunların eşkali vardır.

«Avrupa'da eski eserlerden sayılan serirlerden biri de Frenk kıralllarından (Dagober) in sandalisidir. Bu sandali Fransızca X harfi şeklinde olup tunçtan mamul ve uçları arslan pençesi ve başi resimli gümüş kakmalarla nakışlıdır. Buna Milâdî onüçüncü asırda dervaze-i şebeki (kafesli kapı) şeklinde bir arkalık ilâve edilmiş ve ondördüncü asırda pek ziyade taammüm eylemiş idi.

«İngiliz hükümdarlarının (Vest Minister) adlı meşahire mahsus mezarlıkta mahfuz bulunan serirler kollu, murabba-uş-şekil (murabba' şeklinde) birer koltuk olup arkalıkları dervaze şeklinde ve oturacak yerleri iki hiddetli arslan üzerindedir.

«Velbasıl serir, kurun-ı kadimeden (ilkzamanlar) beri bütün akvam nezdinde muallâ bir barigâh-ı saltanat (büyük saltanat çadırı) olmak üzere kabul edilmiştir »

Osmadlı Padişahlarının saraylarında tahtları olduğu gibi Yeniçeri Ocağı'nda ve daha başka resmî yerlerde de tahtları bulunurdu. Oralara gittikleri zaman o tahtlarda otururlardı.

§ [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. « Meydan » daki makamların en büyüğü idi. Diğer makamlarda olduğu gibi burada da niyaz olunurdu. Nasip alan yeni tâlip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman rehber bunu şöyle tarif ederdi: «Buna taht derler. Emr-i Subhanî ile ve Selman-i pâk marifetyile Hazret-i Peygamber-i Âlişan için kurulan minber-i Resulüllahtır.»

TAHTA (تختە) [*Sar.*] Topkapı Sarayında «Kubbealtı» nda divanın toplandığı yerin dışında iki kubbe arasında Reis-ül-küttap'la kâtiplerinin oturdukları yere verilen addır. Divan haftada dört gün toplanır ve Reis-ül-küttap ile kâtipleri bu yerlere otururlardı.

TAHTA ÇIKARMAK (تختە چيقارمق) [*Ida.*] İclâs etmek, Padişahlığa çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine « Tahta geçirmek», «Tahta oturtmak» da denilirdi. Padişahlar merasim günlerinde «Taht» denilen serire çıkıp oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTA ÇIKMAK (تختە چيقمق) [*Ida.*] Cülûs etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Tahta oturmak», «Tahta geçmek» de denilirdi. Padişahlar merasim günlerinde «Taht» denilen sedire çıkıp oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTA GEÇİRMEK (تختە كچيرمك) [*Ida.*] İclâs etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine « Tahta çıkarmak », « Tahta oturtmak » da denilirdi. Padişahlar merasim günlerinde « Taht » denilen serire geçip oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTA GEÇMEK (تختە كچمك) [*Ida.*] Cülûs etmek, Padişah olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Tahta çıkmak», «Tahta oturmak» da denilirdi. Padişahlar merasim günlerinde «Taht» denilen serire çıkıp oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTALI HAN (تختەلى خان) [*Hal.*] Mecaz yoluyle mezar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mezara çökmemek için tahta konulduğundan bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTA OTURMAK (تختە اوطورمق) [*Ida.*] Cülûs etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir, Bunun yerine «Tahta çıkmak», «Tahta geçmek» de denilirdi. Padişahlar merasim günlerinde «Taht» denilen sedirde oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTA OTURTMAK (تختە اوطورتمق) [*Ida.*] İclâs etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine « Tahta çıkarmak », « Tahta geçirmek » de denilirdi. Padişahlar merasim günlerinde «Taht» denilen bu sedirde oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAHTA PABUÇ (تختە پابوج) [*Kıy.*] Evin içinde giyilen topuksuz ve arkasız terlik adıdır. Eski evlerin tahtadan yapılan döşemeri üzerinde yürüdüğü için bu ad verilmişti.

TAHTELBAHİR (تحت البحر) [*Bah.*] Eskiden denizaltı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Denizin altında hareket eden gemi demektir.

TAHTGÂH (تختگاه) [*Coğ.*] Padişahın, hükümdarın oturduğu şehir, pay-i taht yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tahtgeh suretinde de kullanılırdı. Taht yeri demektir.

Haktaalâ azamet âleminin Padişehi
Lâmekândır olamaz devletinin tahtgehi
Şinasi

TAHT GEMİSİ (تخت كمیسی) [*Bah.*] Osmanlı Padişahlarının bindikleri gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hükümdara mahsus gemi demektir.

TAHT-I HÜMAYUN (تخت هايون) [*Sar.*] Padişahların merasim sırasında oturdukları sedire verilen addır.

TAHTIRAVAN (تخت روان) [*San.*] İnsan omuzunda götürülür veya icabına göre deve, at veya katıra yükletilir üstü örtülü tekerleksiz bir nevi araba adıdır. Tahtadan, küçük uzunca bir oda şeklinde idi. Padişahlar veya büyük adamlar bunlarla bir yerden bir yere nakledilirdi. Her iki tarafa birer ikişer kişi alacak tarzda yapılan ve biribirine bağlanarak hayvana yüklenip insan ve hafif yük nakliyatında

kullanılan «Mahfe» tahtırevanın başka bir şeklidir. Farsça kecabe, kecave, Arapça mahmil bu mânayı ifade eden tâbirlerdir.

Osmanlıların son zamanlarında yalnız «Surre alayı»nda «Surre emini»nin bindiği tahtıravan eski tarihî yadikâr olarak görülürdü.

Tahtıravan bozulsa ben idim düzen demiş
Katırları topal edici nalbant imiş
Hezliyyat - Sürurî

TAHT KADILARI (تخت قاضیلری) [*İlm.*] İstanbul'da bulunan şer'î mahkemelerin kadıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar merasimde İstanbul Kadılarının tebriklerini kabul ederler, Üsküdar Kadı'sına kadar taht Kadılarını da Sadrazamlar Hünkâra takdimeylerlerdi. Beşer yüz akça taht Kadılarına böyle yazıla «اقضی قضاة المسلمین اولا ولاة الموحدین معدن الفضل والیقین وارث علوم الانبیا والمرسلین حجة الحق علی الخلق اجمعین المختص بعزید عنایت الملك المعین».

TAHTNİŞİN (تخت نشین) [*İda.*] Hükümdar, padişah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar merasim günlerinde «Taht» denilen serirde oturdukları için bu tâbir meydana gelmiştir.

Bir kudrete malik ki nice tahtnişînin
Alur kelle vü efserini derbeder eyler
Nef'i

TAHT ODASI (تخت اوطه‌سی) [*Sar.*] Sarayın «Arz odası» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahların oturdukları «Taht»ın bulunmasından dolayı bu adı almıştır.

TAHT SALONU (تخت سالونی) [*Sar.*] Hükümdar saraylarında merasim yapılan büyük salon hakkında kullanılır bir tâbirdir. Salonda hükümdarın oturmasına mahsus «Taht» adı verilen kürsü, sedir bulunduğu için bu ad verilmiştir.

TAHVİL (تحویل) [*Mal.*] Sefere iştirak etmemek veya ölüm sebepleriyle mahlûl kalan timar ve zeametlerin başka birine tevcihi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Divan-ı Hümayunda bu kaydları tutmak için teşkil edilmiş olan Tahvil kalemi'nden buna dair yazılan kâğıda «Tahvil tezkiresi» denilirdi. Cem'i tahvilât'tır.

Devletçe yapılan istikrazlar için verilen senetlere de «tahvil» denirdi. Cem'i «tahvilât» tır.

TAHVİL HÜKMÜ (تحویل حکمی) [*Mal.*] Mahlûl timar ve zeametlerin başka birine tevcihine dair yazılan kâğıda verilen addır. Buna «Tahvil tezkiresi» de denilirdi. Tahvil kaleminden yazılan bu hüküm üzerine Beylikçi kalemince berat yazılırdı.

TAHVİL KALEMİ (تحویل قلمی) [*İda.*] Merkezden tâyin edilen büyük memurlarla mahlûl timar ve zeametlerin tevcihine dair olan kayıtları tutan ve tezkire ve vesikaları yazan kalemin adıdır. Buna «Nişan kalemi» veya «Kese kalemi» denildiğini de kaydeden Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 43) şu tafsilâtı da veriyor:

«Birinci sınıf şehir hâkimlerinden yani mevali denilen vilâvet kadılarının, vezir, beylerbeyi, sancak beyi, beratlariyle zeamet ve timarların kayıtları hep burada idi. Bir kimseye zeamet veya timar tevcih olunduğu zaman iptida derkenar olmak üzere Defterhane'ye gider ve orada derkenar olunup buyuruldusu alındıktan sonra tahvil kalemine gönderilirdi. Tahvil kaleminde yazılan evrak şunlardır:

«1) Vezir, beylerbeyi, sancak beylerinin beratları. 2) Beratla berader vezir, beylerbeyi ve sancak beylerine verilmesi şart ve vazife icrasını mutazammın olan tevcih fermanı. 3) Tahvilât denilen mahlûl timar ve zeametlerin tevcihini mutazammın olan tahvil hükümleri yani tahvil tezkireleri (Bunlar burada yazıldıktan sonra Beylikçi kalemi'ne gönderilip beratları hazırlanırdı).

«Tahvil kalemi bazan işinin çokluğu sebebiyle vezaret, beylerbeyilik ve mirlivalık yani sancak beyliği tâyinlerini, mevleviyyetler, arpalıklar ve saire ile mevaliye resmen yazılacak davet tezkirelerini Anadolu müstahfızlıkları ve dizdarlıkları, kale ağaları, çavuşlar, şahinci timarları ve nişan kayıtlarını yazılmak üzere Beylikçi dairesine havale eder ve bunlar Beylikçi dairesinin emektar ve tecrübeli memurları tarafından yazılırdı. Yine bu cümleden olarak mütevellilik veya Mesihat ve esnaf kethüdalıkları tahriratı da buradan yazılırdı. Hülâsa devletçe yazılan bütün beratlar tahvil ve beylik kâtipleri tarafından yazılıp berat mümeyyizi tarafından tashih ve Âmetçi tarafından kontrol edilerek gönderilirdi. Tahvil kaleminin şefine «tahvil kesedarı» denilirdi.

«Onsekizinci asır ortalarında tahvil kalemi tarafından vuku bulan inhalardan yirmişer para ve tahvillerinden ikişer kuruş resim alınır ve bir kuruşun süfesesi [illegible] Reis-ül-küttab'a verilirdi.

«1289 (1872) tarihli tahvil kaleminin vezaif ve nizamat-ı dahiliyyesi ismiyle bir mukaddime ve on madde üzerine tertip edilmiş

olan bir nizamnamede tahvil kaleminin vazifesi şöyle gösteriliyor:

«Bu kalem bir kesedar ve bir mümeyyiz idaresinde olup üç sınıf üzerine teşkil edilmiştir. Birinci ve ikinci sınıflar mübeyyiz ve üçüncü sınıf kâtipler de mülâzimlerdi. Bu kalemin vazifesi, kazaskerlerden İzmir mevleviyyetine kadar pâye, mansıp ve arpalık tevcihatiyle eskiden beri ordudan verilen bazı memuriyyet ve rütbe ve tahvilât ve timar ve zeamet ve mülkname ve muafname-i hümayuna dair emr-i âli ve beratlar ve varit olan suallere icap eden cevapler teşkil ederdi. Gelen evrakı mümeyyiz ve kesedar telhis ile beylik kesedarlığı canibine gönderir ve oradan da Beylikçi'ye takdim olunur, o da yazıla diye işaret ettikten sonra tebyiz olunup fermanları yazılarak mukabele edilip kesedar tarafından sah işareti konulduktan sonra beylik odasına gönderilirdi.»

TAHVİL KALEMİ MÜMEYYİZİ (تحويل قلمى ممیزی) [*İda.*] Tahvil kaleminin şef muavini yerindeki memura verilen unvandır. Şefe tahvil kesedarı denilirdi.

TAHVİL KESEDARI (تحويل كيسه‌دارى) [*İda.*] Tahvil kaleminin şefine verilen unvandır.

TAHVİL-İ DÜYUN (تحويل ديون) [*Mal.*] Devlete veya başka bir âmme hükmî şahsa ait olup muayyen faizli bir borç yerine daha az faizli bir borç ikame etmek yrinde kullanılır bir tâbirdir. Bu muamele hâmillere ya mecburî olarak tahmil edilir veya hâmiller re's-ül-malı geri almak yahut borcu tahvil ettirmek arasında muhayyer bırakılır.

TAHVİL-İ DÜYUN KARARNAMESİ (تحويل ديون قرارنامه‌سى) [*Mal.*] Devlet istikrazları tahvillerinde değişiklik yapılmasına dair çıkarılan kararnameler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TAHVİL TEZKİRESİ (تحويل تذكره‌سى) [*Mal.*] Mahlûl timar ve zeametlerin başka birine tevcihine dair yazılan kâğıda verilen addır. Buna «Tahvil hükmü» de denilirdi. Tahvil kaleminden yazılan bu tezkire üzerine Beylikçi kaleminco berat yazılırdı.

TAK (طاق) [*San.*] Donanma ve şenliklerde sokağın bir tarafından öbür tarafına doğru kurulan ve bayrak ve kandillerle donatılan kemer şeklindeki şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tak; Arapça ve Farşça'da kemer demektir. Zafer münasebetiyle dikilenlere «Tak-ı zafer» denir.

TAKAMAKA (طاقامقا) [*Giy.*] Âdi kumaş, bir nevi telli gaz (ince bez) adıdır.

TAKATUKA (طاقه‌طوقه) [*San.*] Tütün çubuğunun külünü silkmek için kullanılan şimdiki sigara tablaları nev'inden âletin adıdır. Buna «Taktuka» diyenler varse da yanlıştır. Uzun çubuğun ucundaki lülenin vurulmasından çıkan ses münasebetiyle bu adı almıştı. Tahtadan dört köşe olarak yapılır, iç ve dışı gümüşle kaplanırdı. Madenden yapılanlar da vardı. Odanın ortasına konulan takatukaya duvar kenarlarındaki şilte veya minderlerde oturanlar uzun çubuklarının küllerini boşaltırlardı.

Eskiden ahşap gemilerde kullanılan takatukalar evdekilerden farklı olarak içleri bakır, çinko veya tenekeden şimdiki kâğıt sepetler şeklinde idi.

TAKÇE (طاقچه) [*Mim.*] Tak-ı zaferlerin iki tarafındaki küçük kemerlere verilen addır. Alelâde küçük kemerlerle bir duvarın içine oyulmuş gibi yapılan öteberi koymağa mahsus üstü kemerli, kârgir veya ahşap höcreye de bu ad verilir.

TAKDİS (تقديس) [*Sof.*] Ulûhiyyete lâyık olmıyan şeyden Cenab-ı Hakkı âli bilmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Takdis; Arapça pâk, sâf, münezzeh tutmak; şirk ve ayıp ve noksanlardan kat'iyyen ve kül iyyen beri addetmek demektir..

TAKIM (طاقم) [*Tul.*] Sandığın (eski mahalle tulumbasının) altına giren dört tulumbacı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her mevkiin tulumbacıları birinci, ikinci, üçüncü ilâh. olmak üzere takımlara ayrılırlardı. Birinci takım en usta, en mahir, en çok koşan dört kişi idi. İkinci, üçüncü ve diğer takımlar ehliyyet ve maharetlerine göre bu suretle ayrılmış bulunurlardı.

TAKIM KOVMAK (طاقم قوغق) [*Tul.*] Mahalle tulumbalarının geçit yerlerinden süratle geçmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. En çok takım kovanlar birinci, bazan da ikinci takımlardı.

TNKIMPARE YELKEN (طاقم پاره يلكن) [*Bah.*] Bir gemide mevcut yelkenlerin hepsinin açık bulundurulması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TAK-I ZAFER (طاق ظفر) [*Mim.*] Bir zaferin hâtırası olarak yapılan mimarî âbide adıdır. Altından geçilen ve bir veya birkaç kemerden ibaret olan tak-ı zaferlerin muhtelif şekilleri yapılmıştır.

TAKKAPI (طاق قپو) [*Mim.*] Büyük binaların avlularına girecek yerde altından açılan

zafer takı gibi kapılara verilen addır. Sonraları tahrif olunarak «Tahtkapı» denilmiştir.

TA'KİD (تأكيد) [*Ede.*] İbarede vuzuhsvzluk yani ne demek istenildiği kolayca anlaşılmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Biri lâfzî, diğeri mânevî olmak üzere iki kısımdır. Lâfzî ta'kid; «za'f-ı te'lif», «garabet», «şivesizlik» gibi lâfza ait kusurlardır Mânevî ta'kid; sözün sebk ü raptında kusur olmamakla beraber mânasında vuzuh bulunmamaktır.

Lâfzî Ta'kid'e bir örnek:

«Beşinci Hicret asrında zannediyorem ki Türk edebiyatı ikiye ayrılmıştı»

Bu ibare şöyle olmalıydı:

Zannediyorum ki Türk edebiyatı Hicretin beşinci asrında ikiye ayrılmıştı.

Mânevî Ta'kid' de (Sami) nin şu meşhur beyti örnek teşkil eder:

Hâzır ol bezm-i mükâfata yâ mest-i gurur
Rahne-i seng-i siyeh penbe-i minadandır.

TAKİYYE (تقيه) [*Kel.*] İman ve itikadını, yerine ve zamanına göre, saklıyarak başka türlü itikat ve başka biçim iman izhar etmek, diğer bir tarifle olduğu gibi görünmemek, göründüğü gibi olmamak yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Hassaten Şiîler, Sünnîlerle karşılaştıkları ve maksatlarına ermek için o yolda göründükleri zaman bu yolu tutarlar. Takiyye; Cem'i etkıya gelen «takıyy» in müennesidir. Takıy; lûgatte Allah'tan korkup haram işlemekten çekinen, perhizkâr davranan kimse demektir. Bir de yine sakınma, ihtiraz mânasına olarak «tukye» lûgati vardır. Istılahın ifade ettiği mânaya göre o maka ında bunan kullanılması lâzım gelmektedir. Çünkü lûgatte bu kelime için «bir mezhebe müntesip olan adamın o mezhebe intisabı olduğunu kimseye sezdirmemek için ihtiyar eylediği muvazaaya ıtlak olunur» izahatı mevcuttur.

TAKKE (تقيه = تاقيه) [*Kıy.*] Başın terini çekmek ve kavuk çıkarıldığı zaman başın üşümemesini temin etmek için başlık altına giyilen bezden, ince kumaştan başlık adıdır. Ev içinde giyilen başlık yerinde de kullanılır. Şekil ve nevilerine göre sade takke, kürklü takke, musannifî takke, kemha takke, Bursa çatması takke gibi adlar verilirdi. Yatarken başın üşümemesi için giyilenlerine gece takkesi yahut şeb takke denilir.

Dalkavuklar serfirazıyım efendimin yine
Takkesin kaptım bugün başımda tac etsem gerek
Sürurî

§ [*Tıp.*] Kel başlardaki saçları yolmak için çam sakızından ve ziftten yapılan ve başı tamamiyle örten yakıya da bu ad verilir.

TAKKE AKÇESİ (تاقيه آقچه‌سی) [*Sar.*] Sarayda hizmet eden Seferli ve diğer koğuşlara esvaplık bedeli arasında verilen başlık parası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Esvaplık koğuşlulara senede bir defada, para verilirse bedeli dört taksitte ödenirdi.

TAKKE ATMAK (تاقيه آتمق) [*Hal.*] Meçaz yoluyle sevinmek, sevincini göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TAKKECİ (تاقيه‌جی) [*San.*] Kadın başlığı yapanlara verilen addır. Takyeci suretinde de kullanılırdı. Takkeciler kadın hotozlarına, başlıklarına türlü zarif şekiller vermişlerdi. Takkeciler yaptıkları başlıkları Beyoğlu'nda Frenk ve zengin Rum kadınlarına bile beğendirirlerdi. Hotozlar Avrupa'ya da gönderilirdi.

Takkeciler çarşının zengin esnafı arasında idiler. Erkek serpuşu (başlığı) yapanlara «Tarpoşçu» denilirdi.

TAKKE KAPMAK (تاقيه قاپمق) [*Hal.*] Meçaz yoluyle açık gözlülük, kurnazlıkla menfaat temin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «külâh kapmak» da denilir.

Takke kapmak nice olur bağda görsün hurşid
Bir gün anı da felek jalenin âhiyle tutar
Hâtem

TAKLİD-İ KAZA (تقليد قضا) [*Fık.*] Hâkimliğe nasb ve tâyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça takmak, takılmak; kuşanmak, kuşadılmak demek olan taklid; gerdanlık mânasına olan «kılade» den alınmıştır. Hâkimliğe tâyin edilmekle şerefli bir unvan takıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAKLİD-İ SEYF (تقليد سيف) [*Sar.*] Osmanlı Padişahlarının tahta oturmaları üzerine hükümdarlik alâmeti olarak kılıç kuşanmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Her devlette hükümdarların cülûsu münasebetiyle bir takım merasim yapılır ve bu merasim o memleketin an'aneleri dairesinde icra edilir. İşte Osmanlı Padişahlarının tahta oturmalarını mütaakıp, biat gibi, diğer bir takım merasim arasında kılıç kuşanmaları da o kabildindir. Kılıç merasimle kuşatılır ve bu münasebetle yapılan merasime «Kılıç alayı» denilirdi. Taklid-i seyf; kılıç kuşanmanın tam karşılığıdır.

Kılıç kuşanma, saltanatın sonuna kadar devam etmiş ise de hangi padişahın ilk defa kılıç kuşandığına dair henüz elimizde kat'î bir

vesika yoktur. Bununla beraber bu merasimi ilk zamadlara kadar çıkaranlar, hattâ Osman Gazi'ye kılıç kuşatanlar bile olmuştur. Ali Emirî Efendi (ölümü 1924) onlardan biridir. Rahmetli «Taklid-i seyf» hakkındaki kıymetli yazısında (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, adet 20) Ni'metullah Ahiören ile Hacı Baktaş-ı Veli ve Şeyh Üdebali Osman Gazi ricalinden olup gazi-i müşarünileyhe ilk kılıcı bu üçü merasim ve ed'iyye-i mahsusa (hususi dua) ile kuşatmışlar» diyor.

Hacı Bektaş'ın bu kılıç kuşatma rivayetinin, Yeniçeri Ocağı'na duası gibi, asıl ve esası yoktur. Çünkü Hacı Bektaş-i Veli o devrin adamı değildir. Böyle olunca ötekilerin kılıç kuşatmış olmaları şüpheli olur.

Esnaflığın Ahi teşkilâtı ile münasebetini tetkik eden Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediyye, c. I, s. 546) tahta çıkan Osmanlı Padişahlarına kılıç kuşatılması ile Ahi teşkilâtının «Şed» merasimi arasında münasebet görmekte, hattâ bu kanaatini daha ileriye götürerek «Taklid-i seyf merasimi», «Bel bağlamak»tan başka bir şey değildir» demektedir.

Değerli müdekkiki bu mülâhazaya sevkeden Padişahların kılıç kuşanmalarıyle ustanın çırağın beline peştemal kuşatması arasında münasebet görmesinden ve her ikisinde kuşanmanın bahis mevzuu olmasından ileri gelmiştir. Halbuki yalnız esnafta değil tarikatlarda da «Şed bağlamak» vardır. Şeyhin şed bağlaması gibi Padişahların kılıç kuşanmasının da bu itibarla «fütüvvet» le münasebeti yoktur.

Yine Osman Ergin, Ali Emirî Efendi'nin aynı yazısında Osman Gazi'nin «Neşri» ile «Âşık Pasa Zade» tarihlerindeki «Himmet Kılıcı» tâbirinin beline, ötekinin gönlüne bağlamasını yazmasını da mânidar buluyor. Halbuki Osman Gazi Hıristiyan olan komşularının memleketlerini ele geçirmeğe kalkıştığı için müverrihler bu hareketine dinî bir mahiyyet vermek istemişler ve eserlerine o kayıtları koymuşlardır. Nitekim daha Cenab-ı Peygamber zamanında gazaya memur edilenlere ve o miyanda Hazret-i Ali'ye kılıç ve zırh kuşatılmıştır.

«Taklid-i seyf merasiminin suret-i icrası ancak H. 1000 (M. 1600) tarihinden sonra yazılan tarihlerimizde - an'ane i kadime i Devlet-i Osmaniye'den olduğu üzere - ibaresiyle başlar. Halbuki Hicret-i Seniyyenin 1000 tarihinden evvel yazılan tarihlerimizde bu an'aneden bahis bile olunmaz» diyen Ali Emirî Efendi bunun için şunları da yazıyor:

«Zannımda yanılmıyorsam - Taklid-i seyf - merasiminin icrasını iptida izahlıca yazan Karaçelebi Zade Şeyh-ül-İslâm Abdülâziz Efendi'dir. Müşarünileyh - Ravza-i Ebrar - Tarihinde Fatih i Bağdat Sultan Murat Hân-ı Rabi' hazretlerinin Taklid-i seyf merasimini şöylece kaydediyor:

«Sultan-ı sa'd ahter hazretleri resm-i dirin i selâtin (Sultanların eski usulleri) üzere Ebâ Eyyüb-i Ensarî merkad-i münevverelerinde kutb-ül-ârifin Üsküdarî Şeyh Mahmut Efendi hazretleri dest-i şerifinden (şerefli ellerinden) kılıç kuşanıp ol ruz-ı firuzun şam-ı sürür encamında riayet-i sünnet-i seniyyeyi hitama ikdam ettiler»

«Lâkin bu «resm-i dirin-i selâtin» ne vakitte başlamış, ne suretle icra olunmuş olduğuna dair sarahat vermez ve Sultan Osman-ı Sani ile Sultan Ahmed-i Evvel hazeratının kılıç kuşanmalarından da bahseder de kimler tarafından taklid-i seyf edildiğini göstermez. Bu hususta (teracüm-i ahval kitaplarımız daha biraz semahatlıca davranmışlarsa da) yine hangi padişahtan itibaren başladığını kayıt ve izah etmiyorlar.

«Meselâ Sultan Ahmet Hân-ı Evvel'in 1012 sesindeki cülûs i hümayunları üzerine Üdebali hazretlerinin ahfadından ulûm-i diniyye ve yakiniyyeden Eşşeyh Ali Bey Bin Hüsrev Bey tarafından vâkı olan - Taklid-i seyf - merasimini Nev'i Zade Atayî Çelebi Zeyl-i Sakayık'ta şöylece yazıyor:

«1012 recebinde Sultan Ahmet Bin Mehmet Hân vâris-i taht-ı İlhanî ve evrenk nişîn-i cihanbani oldukta kanun-ı selâtin-i kiram üzere merkad-i Ebâ Eyyüb Ensari'de taklid i şemşir-i cihanî etmek lâzım olup bunlar kuşatmışlar idi.

«Görülüyor ki Atayî Çelebi'nin bu kaydı pek mühim olmakla beraber (Kanun-ı selâtin-i Kiram üzere) ibaresini yazıyor da o Kanun-ı Selâtin'in ne vakitten beri başladığını göstermiyor. Sultan Ahmed-i Evvel gibi Padişah'ın üstad-ı âzam ve şeyh-i muazzamları Aziz Mahmut Hüdayi hazretleri daha sair bazı meşayih-i izam ve ulema-yi zevil ihtiram hazeratı mevcut iken Üdebali hazretlerinin İznik'te yetişen hafidin'n Sultan-ı müşarünileyhe - Taklid-i seyf - buyurmaları gayet mânidardır.

«Kezalik Taşköprülâ Zade Mustafa Usamüddin Efendi Şakayık-ı Nu'maniyye'de Emir Buhari hazretlerinin tercüme i ahvalinde şu ibareyi kaydediyor: «Selâtin-i izam-ı Osmaniyye hazretlerinin keramatını çeşm-i zahirbin ile müşahede edip ve dide-i besaret dide ile de muayeneten gördükleri (kerametlerini gözleri ile görüp muayeneden geçirdikleri) ecilden

kemal-i tâzim ile tekrim ederler idi. Sefer-i hümayuna kast ve azimet eyleyip kemer-i cezm ve hazm ile gaza-yı zafer âraya bel bağladıkta kılıcı andan kuşanup duasını alurlar idi.»

« Lâkin bu - taklid-i seyf - merasimini hangi padişah hakkında icra ettiğini izah etmediği gibi onden evvelki zamanlara ait olan - taklid-i seyf - den de bahsetmiyor.

«Emir-i Buhari hazretleri Yıldırım Sultan Bayezit Hân zamanında Bursa'yı teşrif etmiş ve Çelebi Sultad Mehmet Han ile Sultan Murad ı Sani hazretlerinin evail-i saltanatında berhayat bulunup 833 senesinde vefat eylemiş olduğundan teklid-i seyf merasimini bu Padişah-ı zîşanların üçüne de mi ve yahut hangisi hakkında icra edildiği tasrih olunmuyor.

«Bununla beraber teracüm-i ahval kitaplarımız - taklid i seyf - merasimini hiç olmazsa Yıldırım Bayezit Hân zamanına kadar çıkarmakta oldukları halde bin tarihinden evvel yaz ıı tarihler gûya böyle bir merasim-i müba· .e ve müdebdebe (debdebeli) icra edilmem gibi bîkayt (kaydsız) bulunuyorlar »

Kı'ıç kuşanma resminin icrası için muayyen bir müddet yoktu. Bu padişahın isteğine ve daha doğrusu maslahata tâbi idi. Çünkü son hükümdarlardan Beşinci Mehmed'in (Sultan Reşat) kılıç kuşanma merasimi cülûsunun on dördüncü günü icra edildiği gibi İkinci Sultan Abdülhamit cülûsunun sekizinci, Sultan Mecit tahta çıkışının on birinci ve altıncı Mehmet (Validüddin) de yirmi birinci günü kılıç kuşanmışlardır. Saltanat müddeti üç ay süren Beşinci Murat ise hasta olduğu için kılıç alayı yapılmamış ve bu sebeple usulen kılıç kuşanmamıştır.

Kılıç kuşanma merasimi Eyüp Sultan'da yapılır va bu münasebetle yapılan merasime «Kılıç alayı» denilirdl. Bak: (Kılıç alayı).

TAKLİP (تقليب) [*Ede.*] Cinas nevilerinden birine verilen addır.

Mur gibi emrine kılmıştır itâat halk-ı Rum
Râm olaptur nitekim Musa'ya ey şeh sihr-i mâr
Sururi-i Kadim

TAKLİT (تقليد) [*Fık.*] Başkasının fiil ve hareketlerine uymak demek olan taklit, Fıkıh ıstılahı olarak bir zata ittibaan varlığı için bir delil olmadığı halde mücerret muhik (haklı, doğru) olduğuna itikat ile intisap ve ittiba' etmektir.

§ [*San.*] Ötekinin berikinin halini, sözlerini benzetmek suretiyle müzeyyifane (tezyif ederek) maskaralık etmeğe de taklit denir. Taklit yapmak suretinde de kullanılır.

Kurbağa mandayı taklit edemez
Yakışır mı deveye kazzazlık?
Safa

TAKRİR (تقرير) [*İda.*] Bir işi resmen ve yazılı olarak merciine bildirme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tekarir suretinde cemilendirilir. Tanzimata kadar resmî dairelerden yazılan takrirlerde adres, tarih ve imza yok gibidir. Mühürlü resmî takrirler Hicrî 1245 (1829-30) senesinden sonra görülmektedir. Patrikhanelerle sefarethanelerden verilen takrirlere «takrir-i şifahî» denilirdi. Takrirler büyük tezkirelik kâğıda yazılırdı.

TAKRİR-İ ÂLİ (تقرير عالى) [*İda.*] Sadrazam tarafından Padişah'a yazılan kâğıda verilen addır. Buna önceleri «Telhis» denilirdi. Takrirlere evvelleri tarih konulmadığı gibi mühürle de mühürlenmezdi Bunun yerine malûm kelimesinin ilk harfi olan (م = M) işareti konulurdu. Padişah iradesini (mutalâasını) üst kısmına kendi eliyle yazar, Sadrazam'a geri gönderirdi. Padişahlar tarafından yazılan iradelere kezalik tarih konulmaz, imza da atılmazdı.

TAKRİR-İ ŞİFAHİ (تقرير شفاهى) [*İda.*] Sefaretlerden imzasız olarak verilen «takrir» ler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TAKRİRLİK KÂĞIT (تقريرلك كاغد) [*San.*] Takrir yazmağa mahsus kâğıda verilen addır. İyi cinsten olan bu kâğıdın uzunluğu genişliğinden fazla idi. Ekseriyyetle tek olan takrirlik kâğıdın çift olanlarına «çifte takrirlik» denilirdi. Takrirler bu türlü kâğıtlara yazıldığı için bu ad verilmişti.

TAKRİZ (تقريظ) [*Ede*] Bir eseri mensûr veya manzum bir yazı ile methetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Takriz; Arapça mathetmek, edilmek demektir. Takariz suretinde cemilenir.

Takrizler eserin başına, nadiren de sonuna konur. Garpta da takriz yazmak âdeti varsa da Şarktakinden farklıdır. Şarkta takriz mutlaka methi tazammun eder. Garplılar ise bir eseri ilmî kıymetini belirtmek maksadiyle takriz yazarlar, müellifi ulu orta methetmeyip tenkit dahi ederler. Yalnız Recai Zade Ekrem Bey (ölümü 1913), zamanında üstad tanıldığından olacak, yazdığı takrizlerde meth ile iktifa etmemiş, gördüğü yanlışlıkların bazılarını da kayt ve işaret etmiştir. Recai Zade «münferiden bulundukları zaman sırf faydasız kaldıkları halde toplu bulununca bir faydaya hâdim» ola-

bilecekleri mülâhazasiyle takrizlerini fazla olarak «Takrizat» adlı küçük bir kitapta toplamıştır.

Etti takrizine sarf-ı meknet
Keçeci Zâde Mehmet İzzet
İzzet Molla

TAKTİ' (تقطيع) [*Ede.*] Mevzun bir sözün, veznin eczasına göre ayrılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Gerek aruzda, gerak parmak hesabında her veznin durulacak yerleri olduğunu» kaydedn üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Edebiyat Lûgati, Takti' maddesi) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bunlara aruzda (ecza), hecede (durak) denilir. Veznin eczası, yahut durağı kaçar heceli ise mevzun sözün onlara göre ayrılacak parçaları da o kadar heceli olmak lâzımdır.

«Aruz vezninde cüzlerin heceleriyle beraber açık ve kapalı uygunluğu da bulunmak şarttır. Meselâ:

Kâinatın hali daim bikarar

mısra'ı: Fâilâtün, fûilâtün, fâilât
veznindedir. Veznin de mevzunun da heceleri açık ve kapalı itibariyle ayrılırsa şöyle olur:

— ⏑ — — — ⏑ — — — ⏑ — —

İlmin hepsini de bir Türk bilmeli

mısraı hece vezninin altılı, beşli ölçüsüne göre yazılmıştır. Bunu takti' eder, yani duraklara ayırırsak:

İlmin hepsini de — Bir Türk bilmeli

olur, hecelerin sayısı duraklara uygun bulunur. Hece vezninde kelimelerin duraklara taksim edilmiş olması ehemmiyetlidir. Yani kelimenin yarısı bir durakta, yrısı öbür durakta olmamalıdır.

«Yukarki mısra'da bu taksim vapılmıştır. Fakat:

Gâfıl golcu gâfil golcu
Ozan yok kırık gay ucu

beytinin ikinci mısraında taksime dikkat edilmemiş, o mısra'daki (kırık) kelimesi âdeta orta yerinden kırılmış, bir hecesi birinci durakta kalmış, ikinci hecesi ikinci durağa geçmiştir.

«Kelimelerin duraklara teksim edilemeyişi, hece vezninin âhengini bozar. Aruzda ise bu şart yoktur. Yani yerine göre kelimenin bir kısmı bir cüzde kalır, bir kısmı öbür cüz'e geçer. Orada dikkat edilecek şey; hecelerin sayısı ile açık ve kapalı uygunluğudur. Meselâ 4 (mefâîlün) dörder heceli dört cüzden müteşekkil bir vezindir. Bunun açık ve kapalı hecelerini şöyle gösterebiliriz:

⏑ — — ⏑ ⏑ — — ⏑ ⏑ — — ⏑ ⏑ — —

«Buna göre tanzim edilmiş olan:

Ne efsunkâr imişsin âh ey didâr-ı hürriyyet

mısraını şöyle takti' ederiz:

Ne efsukâr imişsin âh ey didâ-rı- hürriyet

⏑ — — ⏑ ⏑ — — ⏑ ⏑ — — ⏑ ⏑ — —

«İnşad esnasında uzunca okunan (imale) li heceler takti'de iki hece sayılır. Mısra'daki (âh) kelimesinin iki hece itibarı gibi.»

— **TAKVA** (تقوى) [*Sof.*] Allahın emrini tutup azabından korunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu da işlemek veya terketmek suretiyle nefsi ukubete müstahak kılan şeyden korumaktır. Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (ان اكرمكم عند الله اتقيكم) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 6, s. 4479) şu tafsilâtı veriyor:

«Takva lûgatte vikayedendir. Vikaye; fart-ı sıyanet yani gayet iyi korunup sakınmaktır. Aslı, vakya'dır. «و = vav» ı tüklân ve tücah gibi «ت» ya, «ة» sı da takva gibi «واو»a kalbedilmiştir ki nefsı korkulacak şeylerden vikayeye koyup korunmak, tâbir-i aharla sipere girip korunmak demektir. Lûgatte hakikati budur. Sonra bazan korkuya takva ve takvaya korku tâbir olunur. Şeriatte iki mâna da kullanılır: Birisi geniş olan amm mânasınadır ki sonunda Ahirette muzır olandan sakınıp korkmak demektir. Bunun ziyadeyi ve noksanı kabul eden geniş bir mânası vardır ki en aşağısı Cehennemde muhalled kılan şirkten sakınmaktır. En yükseği de sirrini Hak'tan işgal edebilecek her husutan temiz tutarak bütün mevcudiyyetiyle Hakka tebettüldür. Bütün mânasıyle Allahın vikayesine duhuldür ki «اتقوا الله حق تقاته» kavlinde murad olan hakikî takva budur. Bir de Şeri'de mütearef olan hass mânası vardır ki mutlak olarak takva denildiği ve karine bulunmadığı zaman murad bu olur: Nefsi ukubete müstahik kılacak gerek fiil ve gerek terk her hangi bir günahtan korunmaktır. (الذين يجتنبون كبائر الاثم والفواحش الا اللمم) mucebince günah-i kebairden içtinap bil'ttifak lâzımdır. Sagairden içtinap hakkında söz edilmiştir. Tirmizî ve sairenin rivayet ettiği bir hadis-i şerifte «لا يبلغ العبد ان يكون من المتقين حتى يدع مالا بأس به حذر اعمار به بأس» kul be's olan şeyden sakınmak için lâ be'se bih olanı terketmedikçe müttekilerden olmaz» buyurulmuş olması hasebiyle haram şübhesi bulunan helâllardan, yani kerahet-i tahrimiyye ile mekruh olanlardan dahi içtinap lâzımdır, Râgıp der ki: Şer'in tearüfünde takva: Nefsi isimden hıfzetmektir, bu ise haramı terk ile olur, bu da mübahatı terk ile tamam olur. Çünkü riva-

yet olunan (الحلال بين والحرام بين وبينهما شبهات) hadisi mucebince kuyunun kenarında otlıyan, içine düşebilir.» Buharî, Müslim ve sairede tahriç olunduğu üzere Resulullah Sallâllahü aleyhi vesellem buyurmuştur ki: Halâl belli, haram da bellidir. Yani şer'an beyan olunmuştur. Fakat bu ikisi arasında ikisine de benziyebilen şübheli şeyler vardır ki nâsın çoğu onları bilmez. Binaenaleyh şübühattan korunan kimse dinini ve ırzını temiz tutmuş olur. Şübühata düşen ise harama da düşer. Nitekim koru kenarında güden çobanın koruya düşmesi pek melhuzdur. Haberiniz olsun ki her melikin bir korusu vardır, Allah'ın korusu da meharimidir. Haberiniz olsun ki cesedde bir et parçası vardır, o iyi olursa cesedin hepsi iyi olur. O bozuk olursa cesedin hepsi bozuk olur. Biliniz ki o kalb'dir. Birgivî bu hadisi naklettikten sonra der ki: Lûgavî mâna şer'de mümkün olduğu kadar mer'îdir. Fart-ı sıyanet mânası ise sagair ve şübühattan dahi korunmayı iktiza eder. Lâkin bu zamanda şübühatın hepsinden ihtiraz mümkün değildir. Onun için harama karip olan şüphelerdan maadası hâriç olur. Çünkü taat bikader-it-takattır. O halda takvanın tahakkukunda her hir haramdan, bir de kerahet-i tahrimiyye ile mekruh olanlardan içtinap lüzumu taayyün eder. Bu izahta takvanın yukarlarda zikredilmiş olan üç mertebesine de işaret edilmiş oldu. Bunlar gösteriyor ki takvalı olabilmek için korunulması lâzım gelen günahları, tehlikleri bilmek lâzım gelecek, ilim olmadan takva olamıyacaktır. Bu ise «انما يخشى الله من عباده العلماء» mazmununa işaret olur. Bu cihetle takva lâzımı olan havf ü haşyet ile tefsir edilecek olursa en takvalı demek Allah'tan en çok korkan mânasını da ifade eder. Bu suretle bu âyet, yani bu âyette işbu (ان اكرمكم عند الله اتقيكم) düsturu bu surenin bir gayesi olarak mülâhaza olunmak iktiza edecektir. Başta (واتقوا الله) ve (اولئك الذين امتحن الله قلوبهم للتقوى) buyurulması da bunu anlatır. Bir hadis i şerifte buyurulmuştur ki «من سره ان يكون اكرم الناس فليتق الله = her kimi nâsın en mükerremi olmak mesrur ederse Allah'a takvalı olsun», diğer bir hadis-i şerifte de Aleyh is-salâtü vesselâm buyurmuştur: Ey nâs! İnsanlar iki adamdan ibarettir. Biri mü'min, takiy, Allah yanında kerim, biri de fâcir, şaki, Allah yanında hakır. İbn-i Abbas'tan şöyle mervidir: Düyanın keremi zenginlik, âhiretin keremi takvadır. (ان الله عليم خبير) Şüphe yok ki Allah alîmdir, habîrdir. — sizi ve her yaptığınızı bilir ve ahvalinizin iç yüzünden de haberdardır. Hanginiz etka olduğunu o bilir (هو اعلم بمن اتقى).»

Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir:

Taatta bununla ihlâs murad olunur. Ma'siyette olursa terk ve hazer kast olunur. Takva hakkında muhtelif kaviller vardır. 1) Abdin masivallahtan ittikası. 2) Şeriatin âdabını muhafaza. 3) Hak'tan seni uzaklaştıran her şeyden mücanebet (sakınmak). 4) Nefsin hazlarını nehye muhalefeti terk. 5) Allah'tan başkasına nefsinde bir şey görmemek. 6) Nefsini hiç bir kimseden hayırlı ve efdal görmemek. 7) Madun-i İlâhiyi terk, buna kaail olanların maksadı havaya mutavaattan (uymaktan) ittikadır. 8) Nebiyy-i Ekrem'e kalben ve fi'len iktidadır.

Sanma menşur-i hired ya iffet ü takva yürür
Bezm-i Cem'dir bunda hükm-i câm-ı gamfersa yürür
Ragıp Paşa

TAKVİM (تقويم) [*Tak.*] Seneleri, ayları, günleri, mevsimleri, namaz vakitlerini ve sair malûmatı havi çıkarılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Takvimler kitap şeklinde olduğu gibi duvra asılacak tarzda da yapılır. Kitap halinde olanların muhtelif şekilleri olduğu gibi duvar takvimlerinin de türlü tarzları vardır. Senelik olarak yapılanlar olmakla beraber uzun zamanlar için hattâ daimî mahiyyette olarak yapılmış olanlar da vardır. Takvimin esası tarih ve bu itibarla senedir. Tarihler de muhteliftir. Hicrî, Rumî, Malî, Efrencî ve daha başka tarihler de mevcuttur. Osmanlılar zamanında bunlardan Kamerî de denilen Hicrî, Malî diye de adlandırılan Rumî, Milâdî dahi denilen Efrencî tarihler kullanılmıştır.

İsa Peygamberin doğumundan hemen beş asır sonraya kadar Roma'nın kuruluşu tarihi kullanılmakta idi. Bu tarih Milât'tan 753 sene evvel başlamıştır.

Roma devrinin 1285 senesinde yani Milât'tan 532 sene sonra (Diyonisyos Eksigos) adlı bir papas İsa'nın doğumunu tarihin başlangıcı olarak kabul edilmesini ruhanî meclise teklif etmiştir. (Diyonisyos Eksigos) tetkikleri neticesinde doğum gününü Roma tarihinin 753 üncü senesi Kânun-ı evvelinin (Aralık) 25 inci günü olduğunu istidlâl eylemiş ve fakat Roma tarihinin başlangıcı Kânun-ı saninin (Ocak) ilk günü yani Milât'tan 7 gün muahhar (sonra) olduğundan bu tarih için de senenin başlangıcı eskisi gibi aynı günden itibar edilmesi daha elverişli bulmuştu. Binaenaleyh İsa'nın doğumunun birinci senesi Roma'nın kuruluşu tarihinin 754 üncü senesi ile birlik olması kararlaştırılmıştır.

Tarihlerde zaman vahid-i kıyasîsi (365,242217) şems günlerinden ibaret olan Şemsî senesidir.

Bu vahid-i kıyasînin kullanılışında kesri olan 0,242217 nin tatbiki mümkün olmadığı için en kolayı biri medarî seneden asgar, diğeri âzam olmak üzere iki muhtelif zaman kabul etmektir ki bu tullerin biri 365, öteki 366 günden ibarettir. Bir gü farkı olan bu iki senenin devir ve taakubundan intizamı ve bu veçhile aralarındaki münasebetleri en sade bir usulde muhafaza etmek hususunda tatbiki kolay olacak muayyen kaaideler bulmaktır.

Kayser Jül Sezar'ın davet ederek Rumî takvimin tertibini teklif ettiği İskenderiyyeli (Suzijen) de bir medarî seneyi 365,25 addeyle miş, kullanılışta kolaylık için, âşarî kısmı olan 0,25 i bırakmış ve biribirini mütaakıp dört senede toplanmış olan âşarlar (kesirler) dördüncü senede bir gün ettiğinden dördüncü senenin günlerini 366 yapmakla hatayı düzelterek 366 gün olan seneye «Kebise» adını vermiştir.

Suzijen bu tertibinde medarî seneyi 365,25 gün itibar eyledikten ve hakikatte ise bir medarî sene 365,242217 gün olduğundan bir senede:

365,25—365,242217=0,0033 gün fazlalık oluyor ve bu münasebetle 128 senede bir veya takriben 400 senede üç günlük bir hata meydana geliyor.

1582 Milâdî senesinde Papa 13 üncü Gregovar bu hatanın ıslahını ve büyük Paskalya'nın kış zamanına getirilmeyip Nevruzdan sonraya konulmasını bir cemiyyete teklif etmiştir. Binaenaleyk o meclis tarafından 400 senedeki üç günlük hata aşağıdaki şekilde düzeltilmiştir.

Jül takviminde (4) ile taksimi kaabil olan seneler, kebise itibariyle 366 ve dört ile taksimi kaabil olmıyanlar âdiye adıyle 365 gün yapılmakta idi. Gregoyar ıslahında ise asır başlarında asır rakamlarının 4 ile taksimi kaabil olmıyanlarını âdiye ve taksimi kaabil olanlarını kebise itibar edince dört asırda yani 400 senede üç gün tayyedilmiş oluyor ki Rumî takvimde her asır başı mutlaka kebise olmakta ve bu suretle Rumî takviminde 400 senede 100 kebise senesi yapıldığı halde Gregovar takviminde 97 kebiseye yapılarak üç günlük hata düzeltilmiş olmaktadır. Gregovar bu ıslahı 1582 senesi teşrinevvelinin (ekim) beşinci günü tatbik mevkiine konulduğu ve bu seneye kadar birikmiş olan hatalar 10 güne baliğ olduğu cihetle teşrinevvelin beşinci gününe 15 inci gündür diyerek 10 gün atlatılmıştı

İşte bu münasebetle 1700 senesine kadar Rumî ile Efrencî günleri arasındaki fark (10) ve 1700 de (11), 1800 de (12) ve 1900 de (13) güne bâliğ olmuştur.

Hicrî tarih; kamer yani ay esasına dayanan Hicrî tarihin başlangıcı Hazret-i Muhammed'in hicreti esasına dayanmakla berabe gününde tam bir mutabakat yoktur. Senebaşı ittihaz olunan Muharrem'in ilk günü hicret gününden iki ay on gün kadar evveldir. Tarihin başlangıcı hakkında birçok münakaşalar cereyan etmiştir. Ashabın bir kısmı, bi'setin (Peygamberliğin) başlangıç teşkil etmesini teklif etmişlerse de günü hakkında ittifak edememişler, Peygamber'in ölümünü ise hiç muvafık görmemişlerdir. Nihayet Hazret-i Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinin başlangıç ittihazı ileri sürülmüş ve bu teklif kabul olunmuştur. Bu tarih Hazret-i Ömer'in Hilâfeti zamanında ve hicretin on yedinci senesinde tatbik mevkiine konulmuştur.

Peygamber'in hicreti Milâdî tarihin 622 nci senesi Temmuzunun 16 ncı gününe raslamaktadır. Bir Kamerî senenin havi olduğu şemsî günler ise 354,367 dir.

Malî tarih; Rumî tarih de denilen Malî tarih Devletçe Hicrî tarihin kullanılmasından meydana gelen 10 küsur günlük bir farktan istifade için kabul olunmuştur. Hicrî tarihte aylar 28 ve 29 olduğu halde Malî tarihte, Milâdîde olduğu gibi şubat müstesna olmak üzere 30 ve 31 gündür. Bu sebeple Devlet lehine her sene on günlük bir fark ve bu münasebetle de gelir ve masraflarda o nisbette bir kazanç hâsıl olmuştur.

TAKVİMHANE (تقويمخانه) [*İda.*] Devletin resmî gazetesi olarak neşri kararlaştırılan «Takvim-i Vakayi»in basılması için tesis olunan matbaanın adıdır. Müteferrika İbrahim Efendiden sonra ikinci matbaa Üçüncü Selim zamanında « Dar-üt-tıbaat-ül-Âmire » adıyle Üsküdar'da kurulmuş, sonradan yine o adla Beyazıt'da Üniversitenin arkasındaki Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin yanında faaliyyete devam etmiştir.

Takvimhane Hicrî 1247 (1831-32) de yine Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin köşesinde Kapıcıbaşı Musa Ağa'dan beş yüz keseye satın alınan konakta tesis olunmuştur. Vak'anüvis Esad Efendi nâzır tâyin edilmiş idi.

Takvimhane Hicrî 1280 (1863-64) senesinde daha evvel yine o civarda Kaptan Paşa hamamı'nda kurulan ve sonraları «Matbaa-i Âmire» adını alan « Dar-üt-tıbaat-ül-Âmire » ile şimdiki Maarif Basım evi birleştirilmiştir.

TAKVİM-İ BAHRİ (تقويم بحرى) [*Bah*] Güneşin, ayın, sabit ve seyyar yıldızların; arz, tul, meyil ve metali'lerini (doğuşlarını) ve diğer felekî meseleleri halle yardımı olan cetveller bulunan takvime verilen adeır. Almanak demektir.

TAKVİM-İ CELÂLÎ (تقويم جلالى) [*Tak.*] Selçuk Sultanı Celâleddin Şah'a nisbet edilen takvimin adıdır. Celâlettin Şah içlerinde meşhur İran âlim ve şairi Hayyam da dahil olmak üzere birçok heyetşinasları (kozmoğrafya bilginleri) toplıyarak kendilerini eski İran takvimini rasat ve hesaplarına göre ıslah ve tanzime memur etti. O zamanki İran takvimi şu esaslara dayanıyordu.

Bir sene, her biri 30 gün sayılan 12 ay idi. Yıldan artan 5 gün Âbân denilen 8 aya ilâve edilirdi. Fakât sene takriben $365\ ^1/_4$ günden ibaret olduğu için, 4 senede bir günlük ve binaenaleyh 120 senede 1 aylık hata husule gelmiş oluyordu. Bu itibarla her 120 yıla bir ay ilâve edilirdi. Böylece her 120 senede 13 aylık olân bir sene gelirdi. Arap fütuhatı ile, İslâm takviminin kullanılmağa başlaması yüzünden, itibardan düşmüş olan bu takvimdeki hata Julien takviminin aynı idi. Fakat İran takviminde kebise tâbirinin, 4 senede bir değil, ancak 120 senede bir yapılması sebebinden, bu takvim Julien takvimi kadar kullanışlı değildi. Celâlettin'in davet ettiği heyet âlimlerinin bu sistemde yaptıkları tâdilâtın neden ibaret olduğu, kat'î olarak, malûm değildir. Yalnız şu nokta üzerinde ittifak edilmiştir ki, bu âlimler, hem 30 ar günlük 12 ayı, eski adları ile, hem de seneye 5 gün ilâvesi usulünü muhafaza etmişler, fakat bu günleri 12 ayın sonuna ilâve eylemişlerdir. Diğer taraftan her 4 senelik bir devreye bir 6 ara gün ilâve olunmuştur.

TAKVİM-İ DAİMÎ (تقويم دائمى) [*Tak.*] Ayları, günleri bildirmek üzere yapılan takvim nevilerinden birinin adıdır. Şimdiki cep ve duvar takvimleri gibi bir senelik olmayıp uzun zaman yahut yüz senelik oldukları için bu adı alırlardı. «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde (Takvim-i Daimî Maddesi) bunun için şu izahat vardır «Bir zaman iki metre kadar uzunluğunda gayet ince deri üzerine yapılır ve bu ince hesap ve zarif tezhiplerle meydana konulan takvime Takvim-i Daimî ve Ruzname denilirdi. Müddeti yüz sene idi. Bu işlé pek çok uğraşanlar olmuş, fakat (Süleyman Hikmetî) isminde bir zat teferrüt etmiştir. Bu zat iki buçuk asır evvel gelip geçmiştir. Bu takvimlerin iki ucu fildişi parmak kadar ve daha böylece masura gibi bir şeydi. Bunlar pek çok yapılmış olup âdileri bir iki liraya, iyileri 10-15 ve fevkalâdeleri 30 liraya kadar satılırdı.»

TAKVİM-İ VAKAYİ (تقويم وقايع) [*Ida.*] Osmanlı Devletinin ilk resmî gazetesinin adıdır. Resmî gazete için hazırlanan isimlerin puslası Bab-ı Âli'den saraya gönderilmiş, Sultan Mahmut bunlardan hiç birini beğenmiyerek gazetenin «Takvim-i Vakayi» adıyle neşrini irade etmiştir. Takvim-i Vakayi Hicrî 1247 (1831) senesinde Üniversite'nin arkasındaki Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin köşesinde Kapıcıbaşı Musa Ağa'dan beş yüz keseye satın alınan konakta «Takvimhane» adıyle tesis olunan matbaada basılmağa başlanmıştır. Takvim-i Vakayi haftada bir defa basılıyor, bütün vükelâ, ulema, ümera ile yüksek memurlara, taşra a'yaniyle mu'teberanına ve ecnebi devletler sefirlerine gönderilirdi. Senelik Abonesi 120 kuruştu.

TALÂK (طلاق) [*Fik.*] Nikâhı elfaz-ı mahsusadan (belli sözlerden) biriyle halen ve mealen ref'etmek (kaldırmak, bozmak) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Elmalılı Hamdi Yazır Talâk sûresini tefsir eddrkan (Türkçe Tefsir, c. 6, s. 5042) talâkı şöyle tefsir ve izah etmiştir:

«Lûgatte ıtlak eylemek, yani bir kaydı, bağlantıyı kaldırıp salıvermektir. Şer'an da: Nikâh ile sabit olan kaydi ref'eylemektir. Bu mâna ile talâk, asıl nikâhın bozulması demek olan fesihten, infisahtan başka bir hükmü hâizdir.

Yine rahmetli Büyük âlim (ان طلقتم النساء فطلقن لعدتهن) âyetini izah ederken (c. 1, s. 791) talâka dair olan bir hadis-i şeriften şöyle bahsediyor:

«Deniliyor ki bazıları nikâh, talâk ve atak yapar, sonra canım ben şaka yapıyorum, dermiş, bu sebeple bu nazm-ı celil nazil olmuş ve bunun için Aleyhissalâtü vesselâm «üç şeyin ciddi cid, hezli de ciddir: Nikâh, talâk, atak» buyurmuştur. Binaenaleyh ey Müslümanlar! Bu bapta hezilden, istihfaftan son derece içtinap ediniz.»

Yine Hamdi Yazır (c. 6, s. 5049) da «(اذا طلقتم) şartı, talâkın diyaneten Allah Taalâ indinde esas itibariyle matlup bir şey olmayup «ehven-i şerreyn ihtiyar olunur» hükmünce nihayet bir müsaadeden ibaret olduğunu da ima eder. Çünkü bilâ kayd ü şart talâka teşviki tazammun eden hiç bir delil yoktur dedikten sonra aksine dair olan hadisleri kayıt ile şu tafsilâtı veriyor.

«Bilâkis Ebu Davud'un ve İbn-i Mace'nin rivayet ettikleri «ان من ابغض المباحات عند الله عز وجل الطلاق = Allah azze ve celle indinde mubahların en mebguzlarından talâk». Diğer birinde de «ابغض الحلال الى الله الطلاق = Allaha en mebguz olan halâl talâktır.» Bu hadisler de mubah ve halâl tâbirlerinin bulunmasından dolayı bir takımları, asl-ı talâkın mubah olduğuna kaail olmuşlarsa

da İbn-i Hümmam'ın tahkiki veçhile esah olan budur ki: Asl-ı talâk, nikâh nimetine küfran olduğundan dolayı mahzurdur. Çünkü Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: «لعن الله كل مذواق ومطلاق = çok talâk verici zevkine düşkünden her birine Allah lânet eylemiştir.» Onun için hacet olmayınca mekruh olur. Bundan dolayı mebguz buyrulmuştur. Mubah tâbir edilmesi ancak hacet vakitlerinde mubah olması hesebiyledir. Beyhakî de bugün vakt-i mesnune riayet edilmiyerek talâk ika' edilmesinde olduğunu söylemiştir. Şafiiyyeden İbn-i Hacer'in beyanına göre: Talâk bazı ahvalde vâcib, bazan mendub, bazan haram veya mekruh olur. Vâcib olan iylâ yemini yapıp da vati' arzusu bulunmıyan kimsenin dört ay bekletmemek için talâkı ve hakemeynin talâk re'yinde bulunmaları halindeki talâk gibi. Mendub olan talâk: Kadının hukukunu eda etmekten zevcin gerekse kayıtsızlıktan dolayı olsun âciz olması veya kadının âdeten kendisiyle geçinmeğe cebredilemiyecek derecede huysuz olması veya kadının fücurundan korkulacak derecede olmamakla beraber pek afif olmaması halinde talâk gibi. Ve fakat bu son surette tatlik edilince kadının fücura düşeceğinden korkulur veya onun firakına tahammül edemiyecek erkeğin onunla fücura sapması veya meşekkat çekmesi melhuz bulunur, ve halbuki tatlik edilmediği takdirde bu korkular vârid olmıyacak olursa o vakit talâk mekruh ve belki haram olur. Nitekim talâk bid'i, yani bu âyette emr olunanın hilâfına olarak kadının âdeti vaktinde veya üç talâk birden verilmek haramdır. Bütün bu ahvâlden salim olduğu takdirde de mekruh olur. Çünkü naklolunduğu üzere hadis-i sahihte «Halâllar içinden talâk Allah Taalâ'ya en mebguz olduğu» beyan buyurulması kerahetini tarif eder. Çünkü kerahet hill ile içtima edebilmek itibariyle hill ile bid'in içtimaından mütebadir olan kerahet olur. O halde hill cihetini teyid eder sebepler inzimam ettikçe kuvvetlerinin derecesina göre kademe kademe mubah, mendub, vâcib mertebelerine doğru çıkar. Kerahet cihetini teyid eder esbap inzimam ettikçe de buğuz haram mertebesine varır ve buna nazaran halâl veya mubah tâbiri vukua işaret olup haram olan talâkın dahi iyka' ile vâki olacağını gösterir. Nitekim bid'î talâkın dahi vâki olacağı hakkında fukaha, icma-ı ümmet bulunduğunu söylemektedirler. Buna karşı İbn-i Teymiyye ile İbn-i Kayyim-i Cevzî'ye talakı buguzdan olan üç talâk birden tatlikın haram olması hasebiyle bunda birden ziyadesinin vâki olmaması cihetini içtihat mevridi gibi göstererek terviç etmek ve bu surerle pek ehemmiyyetli bir noktaya basmak istemişlerse de bütün mezheblerin ittifak ve içtima etmiş bulunduğu bir meselede usulen içtihada mesağ görülmiyeceği cihetle iltifata şayan görmemişlerdir.»

Talâkın nevilerinin başlıcaları şunlardır:

1) Talâk-ı bâyin: derhal zevciyyeti izale eden talâktır.

2) Talâk-ı ric'î; karının iddeti içinde kocanın vazgeçme hakkı olan talâktır.

3) Talâk-ı selâse; üç talâkla vâki olan talâktır.

İlk iki talâkta tekrar nikâh yapılabildiği halde üçüncü talâkta ancak kadının başka biriyle evlenip ayrıldıktan aonra nikâhı caizdir.

Değerli âlim Ömer Nasuhî Bilmen «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (c. 2, a. 116) «Tahlil Usulünün Hikmet-i Teşriiyyesi» başlığı altında talâk için şunları yazıyor:

«Nikâh şer'an ve aklen caiz, nafi olduğu gibi talâk da öylece caiz ve bazan nafidir. Nikâh gibi talâk da içtimaî münasebetlerin, beşerî ihtiyaçların zarurî bir neticesidir. Fakat bir zaruret tahakkuk etmedikçe talâk tarikine gidilmemesi lâzımdır. Tahakkuk edecek bir zaruret ise alelekser bir veya iki talâk ile zail olur Artık üç talâka ikdam edilmesi zaittir, ihtiyata münafidir, nikâh nimetine karşı bir küfrandır.

«Binaenaleyh malik olduğu talâk salâhiyyetini büsbütün elinden kaçıran bir şahıs hakkında bir küfran cezası olmak üzere tecdid-i nikâhın müşkül bir hale getirilmesi hikmet muktezasıdır, Tâ ki başkaları da bundan mütenebbih olsunlar. beyhude yere küfran-ı nimette bulunarak zevciyyet rabıtasını böyle bir veçhile izaleye ikdam etmesinler.

«Şu kadar var ki, bu rabıtayı tecdid imkânını büsbütün selbetmek de içtimaî hayatın ihtiyaçlarına, temayüllerine tamamen tevafuk edemiyeceği cihetle bu tecdid meselesi, zevç için ruhanî bir ceza, vicdanî bir azap tevlit, mânevî bir ukubet teşkil edecek olan bir tahlil usulüne raptedilmiştir,

«Filvaki bu tahlil usulü, mânevî bir cezadır ve küfran-ı nimette bulunarak nikâh nimetini takdir edemiyenler için tecdid-i nikâhı men' ve tahdit edecek ruhanî bir maniadır. Çünkü tahlil üsulü için bir kere başkasiyle bir nikâh akdedilecektir. Bunula beraber takarrüp de bulunmuş olacaktır. Böyle bir halden ise her selim tabiat teneffür eder.

«İkinci zevç ile mücerret bir nikâh akdedilmesi, selim tabiatlerin, nezih ahlâk sahiple-

rinin nefret ve istikrahını mucip olamıyacağından tahlil hususunda mucerret nikâh, kâfi bulunmamaktadır. Zira mücerret bununla zecr ve men' maslahatı temin zevc-i mutlak hakkında bir ceza tertip edilmiş olamaz.

«Şunu da ilâve edelim ki, bir kadının yabancı bir erkek ile meşru bir münaeebet temin etmesi, nasıl ki akd-i meşru sayesinde vücude geliyorsa ikinci bir erkek ile böyle bir münasebet tesis etmesi de yine böyle meşru bir akd ile vücude gelmiş bulunacaktır.

«Mâhaza kadın, ikinci bir nikâha mecbur değildir. İsterse başka bir kocaya varır, onunla beraber yaşar, sonra o koca vefat eder veya kendisini arzusuyle boşarsa bu kadın iddetini bitirdikten sonra yine hürdür, kalbinde eski kocasına karşı bir mahabbet ve temayül eseri görüyorsa onunla tekrar aile hayatı tesis edebilir ve illâ etmez.

« Demek ki kadının ikinci bir şahs ile evlenmesi de tabiî surette meşruan husule gelmiş ve nihayet bulmuş bir nikâhtan ibarettir. Yoksa sun'î muvazaalı, şarta mukrin bir nikâh, asla bahis mevzuu değildir. Böyle matlup olmıyan bir nikâhın mahiyyetini, hükmünü yukarıda bertafsil göstermiş bulunuyoruz.

« (Allah Taalâ, muhalile de muhalle-lünlehe de lânet etsin) mealindeki bir hadis-i şerif, bu gibi muvazaalı nikâhlara cür'et edenler hakkında en büyük bir tehdidi haiz bulunmaktadır.»

Eserde talâkın rüknü, nevileri ve talâkta müstamel tâbirler hakkında da uzun uzadıya tafsilât verilmektedir.

TALÂN (تلان) [*Hal.*] Yağma, çapul yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Oldu talânla agaçlar semerinden üryan
Kimimiz vâlih ü hayran kimimiz de giryan
Lâ

TALAZLIK (تالازلق) [*Bah.*] Filikaların kürek lombarlarının açıldığı küpeşteye verilen addır.

TALEBE-İ ULÛM (طلبهٔ علوم) [*Mek.*] Medrese talebesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Medrese talebesine; mektep öğrencilerine denildiği halde «Talebe», sûhte'den bozma «Softa» da denilirdi.

TÂLE BEKA' (طال بقاء) [*Hal.*] Ömrü uzun olsun yerinde ve dua makamında kullanılır bir tâbirdir.

Günden güne na't-i pâkin gûşedenler dediler
Merhaba nutk-ı Nazîm-i pürhüner tâle beka
Nazîm

TALİA (طليعه) [*Ask.*] Keşf için ileri gönderilen müfreze yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çarhçı askerine de mecaz yoluyle bu ad verilirdi.

Zehi talia-i feyz-i saadet tâli'
Ki oldu mazhar-ı âsarı bende vü azat
Nef'î

TÂLİB (طالب) [*Sof.*] Tarikata girmek istiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört derecenin ilkidir. Ondan sonrakiler sırasiyle «mürid», «sâlik», «vâsıl» dereceleridir. Tarikata girmek istiyen tâlib hemen kabul olunmaz, tavır ve hareketi, ahlâkı bir müddet tecrübe edilirdi. Bundan maksat tâlibin isteğinin tarikatın sırlarını öğrenmek maksadiyle düzme mi? yoksa hakikaten mânevî yükselme arzusundan doğma ciddî mi? olduğu anlaşılmaktı. Tecrübe sonunda itimat olunabileceği kanaatine varılırsa alınır ve alınınca da «mürid» sayılırdı.

Tâlib olan tutar mürşid elini
Hakka verir oldem can ü dilini
Tig bend ile bağlar mürid belini
Mürşidin pendini tutmak sezadır
Mehmet Ali Hilmi Dede Baba

TA'LİK (تعليق) [*San.*] İslâm yazılarından birinin adıdır. Ta'lik'ın zuhuru hakkındaki rivayetlerin muhtelif olduğunu yazan hattatlıkla da tanınmış kıymetli ilim adamı İsmail Hakkı Baltacıoğlu (Tedrisat Mecmuası, 15 mayıs 1328, numara 20) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

« Bir rivayete göre bu yazıyı «Tacüddin-i Isfehanî» icat etmiş, «Hoca Abdülhay» mükemmelleştirmiştir. Diğer rivayete nazaran mucidi « Hoca Ebulal » isminde biridir. Hoca Ebulal bunu Farsça yazmak için «Kûfî» ve «Pehlevî»den çıkarmıştır deniliyor. Fakat asâr-ı atika tetkikatı Arap yazısından ayrıldığını gösteriyor. Ta'likın şekli de bu kanaati teyit eder mahiyyettedir. Çünkü şekil nokta-i nazarından ta'lik Acemlerin millî zevkine göre istihale etmiş Sülüs veya Nesih yazısından başka bir şey değildir. Ta'likın zuhurunda, Acemlerin eski millî yazısı olan «Pehlevî» nin tesiri olduğunu düşünmek de doğru olabilir.

«Ta'likın zuhur ettiği tarih malûm değildir. Şu kadar ki Acemlerin Hicrî beşinci (Milâdî onbirinci) asır iptidalarına ait olan kitap yazılarında ta'likın zuhur edeceğini bildiren alâmetler göze çarpmaktadır. Hicrî yedinci (Milâdî onüçüncü) asırdan itibaren ta'lik Acemlerin edebî kitaplarında görülüyor. O zamana kadar kitaplar daima Arap yazısiyle yani Nesih'le yazılagelmiştir.

«Sülüs'le ta'lik'ın şekilleri mukayese edilecek olursa sülüsteki şakulî kısımların ta'likte sağdan sola doğru meylettiği, (ﻭ=v), (ﻑ=f), (ﻙ=k) ve (ﻡ=m) gibi bazı şekillerin de gözleri kapanarak ufaldığı, (ﺏ=b) ailesinden şekillerle (ﻑ=f), (ﺱ=s), (ﺵ=ş), (ﻚ=k) ve (ﻙ= kef) kollarının, çanaklarının uzayıp gittiği, yahut açılıp kaldığı görülür. Şu halde ta'lik, sağdan sola doğru meyletmiş, kuyruk kısımları fazla uzamış Sülüs'ten başka bir şey değildir. Diğer tâbirle ta'lik yazı Sülüs'ün müsbet ve menfi cihetlere doğru muhaleğasından vücude gelmiş bir nevi yazıdır.

«Ta'lik'ın Sülüs ve Celi'de olduğu gibi insanın âzasına müşabeheti pek uzak kalır. Çünkü Sülüs'ten Ta'lik'ı vücude getiren istihale bu müşabeheti mahvetmiştir. Bu istihale şekillerde mükemmelden basite doğru bir ric'attir. Ta'lik'te bünyenin en mühim unsurları münhani ve muavveç (eğri büğrü) çizgilerdir. Şekiller böyle basit unsurlara inkılâp ediverince artık Celi'de olduğu gibi zevilhayatta (canlılarda) tecelli eden güzellik evsafını tasvire imkân kalmamış, sanat her şeyden evvel çizgiler, cereyanlar üzerinde teessüs etmiştir. Onun için Ta'lik'te güzelliğin erkânı çizgilerin tenasübünden, âhenginden, hareketinden, basit şekillerin mevzuniyyetinden ve hey'et-i umumiyyedeki vahdetten ibaret kalmaktadır. Münhani, muavveç çizgileri hareket hissi verir şekilde telif etmek, işte ta'lik nüvisliğin (ta'lik yazıcılığının) bütün esrarı bu noktada gizlenir. Ta'lik'te güzelliği kısaca tarif etmek için «çizgilerin musikisi» demelidir. Nasıl ki musikide tiz ve pes savtların (seslerin) hüsn-ü imtizacı ruhumuzda muhtelif tesirler, hazlar tevlit ediyorsa ince, kalın çizgilerin, diğer tâbirle hafif, şiddet cereyanların temaşası da öylece hazlar, bedii zevkler verebilmektedir.

«Sülüs ile Ta'lik nev'i Aaraplar ile Acemlerin tabiatları arasındaki farkı pek güzel izah eyler: Sülüs ile Celi'nin şeklindeki metanet, tezyin ve ihtişama olan meyil Ta'lik'te görülmez Ta'lik'te şekiller nazik ve akıcı, bünyesi her türlü tezyinat külfetinden âri, sâde, serbest, hayata, harekete son derece münahemiktir. İncelerek, bükülerek bir iki çizgi gird-i bâdı (kasırgası) tersim ettikten sonra uzayıp giden keşideler ince bir çengele ilişip kalan uzun çanaklar Ta'lik'te güzellik tasviri için en iyi zeminlerdir. İşte bu tabiat-ı esasiyye ve tesir farkları aynı vuzuh, aynı kuvvetle Acemlerin mimarilerinde, tezyinlerinde, lisanlarında, musikilerinde bile görülür. Nasıl Ta'lik Arap yazısından parçalanarak ayrılmış, ayrıldıktan sonra tabiat-ı esasiyyesini değiştirmiş ise bir zamanlar Arap mimarîsinin tesirini, nüfuzunu o kadar hissetmiş olan Acem mimarî üslûbu da öylece muhitine göre değişerek şahsiyyetini, istiklâlini kazanmıştır,

«Sülüs'te olduğu gibi Ta'lik'te de üç istihale devri görülür: Ta'lik nesbi, Ta'lik sülüsü, Ta'lik celisi.

«Ta'lik sülüsüne Çardank yahut Çardange; Ta'lik celisine de kamış kalem de denilir.

«Ta'lik neshî: ihtiyaç tesiriyle bozularak gayet çirkin ve okunmaz bir hale gelmiştir. Buna Acemler (Şikest) derler. Osmanlılarda «Ta'lik» denilen yazıya Acemler, «Nesih» ile «Ta'lik» den muharref olarak «Nesta'lik» ıtlak ederler. Onların asıl «Ta'lik dedikleri yazı Osmanlılarda «Ta'lik» tanılandan pek farklı da değildir.

«Ta'lik de Sülüs gibi birtakım tekâmül devirleri geçirmiştir. Eski nümunelerde esas çizgileri vuzuh ile tâyin edememiştir. Bunun neticesi olarak şekillerin harekete delâleti pek mahdut kalmıştır. Eski Ta'lik yazılarında en ziyade göze çarpan şeylerde biri de, muvazenesizlik, taşkınlıktır.

«Ta'lik'ın ıslahı ile Acemler ve Osmanlılar müştereken çalışmışlardır. Çünkü Osmanlılar Acemlerin lisanından, edebiyatından bir çok şeyler aldıkları gibi yazılarını da almışlardı. Fakat iki devletin sanatkârları bazı noktalarda, ezcümle tenasüpte biribirinden ayrılırlar. Tercüme-i hal (biographie) kitaplarında mazbut olan Acem ta'liknüvisleri Hicrî dokuzuncu asırdan sonra gelenlerdir. Bunlar arasında Mir Ali, İmad, Şah Mahmut meşhurdur. Mir Ali ile İmad Ta'lik için Şeyh tanınmışlardır. Osmanlılardaki Ta'lik yazanlar Hicrî onbirinci asırdan itibaren mazbuttur.

«Osmanlı hattatlığı için bir tealî (yükselme) devri yaşatan Hicrî onüçüncü asır Ta'lik için de büyük bir teceddüd (yenilik) devridir. Bu teceddüdün esasını «Yesarî Mehmet Esad Efendi» isminde bir sanatkâr hazırlamıştır. Onun için «Yesarî» solaktı. Onun için «Yesarî» deniliyordu. Acemlerin İmad'ları, Mir Ali'leri koca bir yığın teşkil eden eserleriyle ortada dururlarken Yesarî'ye Ta'lik'te bir inkılâp gösterdi denilemez. Yalnız eserlerine nazaren bir hüküm verilmek lâzım gelirse «Ta'liki Osmanlı sanat zevkine alıştıran Osmanlı gözüyle gören» denilebilir. Yesarî Ta lik yazısına ettiği bu hizmetin nev'ine göre Osmanlılarda «Ta'likın şeyhi» demek de doğru olabilir. Yesarî yazılarının bağlı olduğu kaaideler, nizamlar o kadar esaslıdır ki son yarım asır zarfında

gelen Osmanlı ta'liknüvisleri hep bu mektebe mensupturlar. Yesarî; yazılarında Şeyh Hamdullah, Mustafa Râkım, Celâleddin gibi tabiat-ı esasiyye göstermektedir. Bu tabiat-ı esasiyye o kadar kökleşmiştir ki nerede Yesarî yazısı görülse derhal mümeyyiz çizgileri kolayca tefrik edilir. Yesarî yazılarında şekillerin tenasübü, âhengi gibi evsafın heyet-i mecmuasından çıkarılan birlik fikri, birlik tesiri pek vazıhtır. Asalet, vakar, sükûn ve muvazenet ifadeleri de en büyük hasiyyetlerindendir.

«Yesarî Zade Mustafa İzzet Efendi bu mektebin en büyük talebesidir. Babasının yazısında o kadar vuzuh ile ve kat'iyyet ile kökleşen tabiat ı esasiyye; Yesarî Zade için Ta'likte parlak bir teceddüt göstermeğe kâfi gelmiştir. Râkım'ın celinüvislikte yaptığı inkılâbı aynı asırda Yesarî Zade Ta'lik'te vücude getirmiştir. Bu iki muasır hattat aynı muhit, aynı şerait ve avamil tesirinde yetişmişler, aynı zihniyyet, aynı içtihat ile çalışmışlardır. Zamanlarının bedii ihtiyaçlarını, muhtelif yazı nevileriyle temine hizmet etmişlerdir.

«Yesarî yazısının vakur bünyesinde ve ondan evvel Acem ta'liknüvislerinin yazılarında görülemiyen canlılık ve hareket, sür'at ve akıcılık Yesarî Zade'de birden başlamıştır. Çizgilerin ruhî havassına ait esaslı vukufu, derin ihtisasları onu şekillerinde mahdut bir muhit içinde döndükten sonra ansızın koparılıp fırlatan bir kuvve-i anilmerkeziyye sür'atini, cevv-i havada kanatlariyle asılı kalmış bir kuş seyrini, daima kımıldanmak, daima oynamak istiyen canlı bir kitlenin hareketleriüi eserlerinde tasavvura sevkeylemiştir. Yesarî Zade'den sonra Osmanlı ta'liknüvisliği Ali Haydar Bey, Sami Efendi, Nazif Bey gibi sanatkârlar yetiştirmiştir.

«Ta'lik Araplar tarafından baz-ı evani-i beytiyyede (ev eşyası) ve duvar levhalarında kullanılmıştır. Ancak tezyinat ve ihtişam ile alâkası olmıyan bu yazı Araplarda Sülüs ve Celi'den fazla bir terakki gösterememiş, şekiller tabiattan mahrum, kabatəslak kalın çizgilerden ibaret kalmıştır.

« Osmanlılarda Ta'lik yazıları ekseriya levha halinde yahut murabba', mustatil gipi hendesî zeminler üzerinde âbide ve mezartaşı kitabeleri yazmak için kullanılmıştır. Sülüs ve Celi'ye nisbetle boyca yarı yarıya kısa olması ekseriya dar ve uzun zeminlerde tercih edilmesine sebep olmuştur. Binaenaleyh Osmanlı mimarlığında Ta'lik Celi'ye nisbetle ikinci derecede kalır. Mimarî eseriyle doğrudan doğruya münasebette bulunan bir kitabe, meselâ cami kubbesinin etrafını dolaşan kuşağı doldurmak için daima Sülüs celisi tercih edilmiştir. Bir de Ta'lik Evkaf dairesinde resmî yazı gibi kullanılagelmiştir. Acemlerde ise bilâkis Sülüs celisi nisbeten daha az kullanılmıştır. Ta'lik Acemlerin kitaplarında, kumaşlarında, evani-i beytiyyelerinde, alât-ı harbiyyelerinde... bazan yapraklar üzerine döşenmiş olarak kesret ve mebzuliyyetle tatbik edildiği görülür.»

Ta'lik Meşihat dairesinde ve Şer'î mahkemelede resmî yazı gibi kullanılmıştır. Eski Hocaların yazıları hemen hemen Ta'lik'ten ibaretti.

Gaybe iman getür ey mülhid-i fâcir ki sana;
Âhiretten hat-ı ta'lik ile hüccet gelmez.
Sâbit

TALİKA (طالیقه) [*San.*] Araba nevilerinden birinin adıdır. « Lehçe-i Osmanî » deki izahı şöyledir: «Leh lisanında Asma araba, Koçu, Serem arabasının küçüğü.» Tek atle çekilen bu türlü arabalar bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

TA'LİKAT (تعلیقات) [*San.*] Bir kitabın münderecatını tashih veya izah maksadiyle sayfa kenarlarına yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski yazma kitaplarda bu türlü yazılar vardır.

TA'LİK KÂĞIDI (تعلیق کاغدی) [*San*] Ta'lik yazı yazmak için hazırlanan kâğıtlara verilen addır. Arkası nakışlı yahut ebrulü bir kâğıda ortasından yapışmak üzere bundan dört beş milimetre ufak olan Hind âbâdisi ve emsali kâğıtlardan üzerine yapıştırılırdı. İstanbul'da bu kâğıdı hazırlıyanlar kâğıdın köşelerine soğuk damga basarlar, yahut altın varak üzerine isimlerini yazarlardı.

TALİMHANE (تعلیمخانه) [*Ask.*] Askerlerin talim yaptıkları yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ok ve tüfek talimhanelerinin birer atış mektebi halinde onaltıncı asır sonlarına kadar devam ederek ondan sonra eski ehemmiyyetini kaybettiği yazılı bulunan «Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları» adlı eserde (cilt 1, sayfa 228) şu tafsilât da vardır:

«Bir me'hazımız (M. 1608. H. 1017) vakayii arasında Yeniçerilerin kaaideleri üzere ok meydanlarında (Yeni odalardaki ok meydanı) ve talimhanede her zaman tüfek attıklarını yazmaktadır. Fakat bu tarihten sonra ok atmasını bilmiyenler ve tüfekten anlamıyanlar buralara zâbit tâyin olundular, meraklı olup talim yapmak istiyen Yeniçeriler çarşılardaki talimhanelerde para ile talim yapmağa mecbur edilmişler ve buna ise daimî surette para yetiştir-

meleri mümkün olmadığından bittabi, hevesleri kırılarak talim işini terk eylemek ıstırarında kalmışlardı.

«Talimhanelerde hedef-ittihaz edilen mahalde yontma taştan kârgir bir duvar vardı. Bunun orta yerinde somaki mermerden nişangâhlar yapılmıştı. Bundan başka meteris için somaki miller diktirilmişti. Tüfek hedefi olarak Yeniçeriler için mahsus surette testiler yaptırılırdı. Osmanlı tarihlerinde Yeniçerilere atfen söylenen (testiye kurşun atarız) sözü nişanlarının tesiri olmasından dolayıdır.»

TALİMHANECİ (تعلیمخانه‌جی) [*Ask.*] Ağa bölüklerinin elli dördüncü bölüğü kumandanına verilen unvandır. Bölüğü efradiyle beraber Yeniçerileri talim ettirmek vazifesiyle mükellef olan ve «Talimhaneci başı» da dedilen talimhaneci ulûfe defterlerinde «Muallim-i talimhane» veya «Sermuallim-i talimhane» suretinde geçer. Hükümdar sefere giderse o da gider, gitmezse gitmezdi. Terfi ederse «Zenkberci başı» olurdu. Talimhaneci diğer bölükbaşılara tefevvuk ederek ok ve yay taşımak imtiyazına malikti. Kaunuî devrinde talimhanecinin yevmiyesi yirmi akça idi.

TAMA'-I HÂM (طمع خام) [*Hal.*] Mecaz yoluyle yapılması mümkün olmıyan bir şey isteme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dilberin vasl-ı firavanına ikdam etme
Gönül ol simbedenden tama-ı hâm etme
Nev'î

TAMAN (طامان) [*Coğ.*] Koban nehrinin biri Karadeniz'e, diğeri Azakdenizi'ne dökülen iki kolu arasındaki araziye verilen addır. Vesikalarla tarihlerde çok geçer.

TAMET-ÜL-KÜBRA (طامة الکبری) [*Sof.*] Kıyamet günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tam; gömmek demektir. Kıyametle bütün mevcudat yok olacağı için bu tâbir meydana gelmiştir.

TAMİRAT AMBARI TAKIMI (تعمیرات انبارى طاقمى) [*Sar.*] Şehremini ile Mimar Ağa'nın ve maiyyetleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Yalı Köşkü ile Sepetçiler Kasrı'nda kendilerine ayrılan yerlerde otururlardı.

TA'MİYE (تعمیه) [*Ede.*] Ebced hisabiyle yazılan tarih mısra'ında fazla gelen sayının çıkarılması, noksan gelenin de eklenmesi işareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. 1346 senesinde ölen annesi için bulduğu:

Ellisinden sonra öksüz koydun anne oğlunu

mısra'ının da 9 sayı eksik olduğunu gören üstad Tahir Olgun:

Nüh felekten gûşuma târih-i menkatun gelir

mısraını yazarak bundaki 9 demek olan nüh'le ve ta'miye ile eksik kalan dokuzu tamamlamıştır.

TAM TAM KAPI (طام طام قپو) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'da Mevlâna türbesinin şimal cihetinde mescidin tarsini (sağlamlaştırılması) için yapılan istinat duvarı altında kadınlar kafesine çıkılacak kapının açılıp kapanmasında hasıl olan sadadan kinaye olarak kullanılırdı. Büyle bir kapı şimdi mevcut değildir.

TAMU (طامو = طامر) [*Hal.*] Cehennem yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Gice gündüz işleri isyan kamu
Korkarım ki yerleri ola tamu
(Mevlid) *Süleyman Dede*

TANBURE-İ TÜRKÎ (طنبورهٔ ترکی) [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adıdır. Meragalı Abdülkadir «Cami-ul-Elhan» da Türklere mahsus olduğunu kaydettiği bu sazı şöyle tarif etmiştir: Kâsesi ve sathı tanbur-ı Şirvnî'ninkinden daha küçük, sapı ise daha uzundur. Alt teli, üstündekinin üç rub'unua (dörtte üçüne) müsavidir. Bazan iki, bazan da üç tel bağlanır.

TANDIR (تاندر) [*San.*] Soğuğa karşı yapılan ısınma tertibatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanda şehirlerde soba tertibatı olmadığı için odalar mangalla ısıtılırdı. Büyük odalar ise mangalla ısıtılamazdı. Bu sebeple ortaya ayakları kısa, dört köşe bir masa altına mangal konulur, masanın dört tarafını kaplamak üzere pamuklu bir örtü ile örtülürdü. Herkes bunu etrafına toplanarak örtüyü üstüne çeker, dizlerini masanın altına yerleştirirdi Ayakları mangalın etrafında, tandır içinde ısınırdı. Köylerde odanın ortasında açılan çukura dışarıda yakılan odun ateşi konulur, etrafında tahtadan yapılan yüksekçe yere oturularak üstlerine örtü örtülürdü. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde (Tandır Maddesi) bunun için şu izahat verilmekdedir:

«Altı ayaklı, altı köşeli veya müdevver ağaç masa altında kendisine mahsus bir mangal ateş konur, üzerine çaprazvari yorganlar ve daha üstüne halılar örtülür. Etrafına yapılan yataklara girilir ve ayaklar masaya doğru uzatılır. İşte buna «Tandır» derler. Çok soğuk yerlerde kullanılır. Bunları vaktiyle saraylarda da kullanırlar ve soğuk günlerde içinden çık-

mayıp Duduname (Tûtiname) gibi masal kitaplarını okurlardı. Bunlardan büyük bir tandır masası Edirne işi mükemmel telvin edilmiş bir tanesi 30 liraya satılmıştı. Almadığıma hâlâ acırım.»

Yere gömülü fırınlara da «Tandır» denir. Bunlarda pişirilen etlere «Tandır kebabı» adı verilir.

TANDİRNAME (تاندیرنامه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kış günlerinde tandır başında söylenen şeyler nev'inden masal, boş ve asılsız hikâyeler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TANSİF TÜLBENT (تنصیف تولبند) [*Giy.*] Tülbent nevilerinden birinin adıdır. Yemeni, baş örtüsü, namaz bezi, yazma tâbir olunan boyama yorgan ve yastık yüzü, uçkur, çevre yapılırdı.

TANTUNA GİTMEK (طانطونا گیتمك) [*Hal.*] Mecaz, yoluyle maksatsız, sebebsiz ölmek, heder olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tantun top ve davul sesi yerinde kullanıldığı o türlü şeyler ise boşa giden gürültüden başka bir şey olmadığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

TANZİFAT RESMİ (تنظیفات رسمی) [*Mal.*] Yolların temizlik masrafına karşılık olarak halktan alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'da tanzifat resmi Beyoğlu'nda teşkil olunan ilk Belediyye dairesiyle başlamış, sonraden memleketin diğer yerlerine de teşmil olunmştur. Temizlik işini Belediyye üzerine almadan evvel halk çöplerini evinde muhafaza ediyor, «Çöp çıkaran» diye bağırarak sokak sokak küfelerle dolaşanlar tarafından ufak bir ücret karşılığında alınıp denize dökülürdü.

Vak'anüvis lûtfi Efendi Hicrî 1276 (1859/60) senesi vak'aları arasında Belediyye işlerinden bahsederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 9, s. 131) tanzifat için dikkate değen şu satırları yazmıştır:

«Tanzifat ise o da halkın parasiyle gözönünde olan sokakların tathirinden (temizlenmesinden) ibarettir. Tanzifat kaaidesi icra olunalıdan beri kenar yerler pislikten hâli değildir. Mukaddema sokağa süprüntü dökmek âdeti yok idi. Şimdi her ev süprüntüsünü sokağa atıyor. Yaz günleri taaffünden (kokudan) geçilmiyor. Süprüntü arabası hiç geçmiyen yerlerden de para alınıyor. Elhasıl devair-i Belediyye birçok hademe ve memurların geçinmesi için yapılmış ve hazinenin bir takım varidatını da alıp hükümet içinde hükümet bulunmuş gibidir.»

Yine Lûtfi Efendi Hicrî 1285 (1868) senesi vak'aları arasında (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, s. 2) bugün bile tamamiyle halledilememiş olan temizlik işleri için «Nezafet» başlığı altında şunları yazmıştır:

«Dersaadet ile Bilâd-ı selâse esvak (sokaklar) ve pazarı ve sair mahallerin süprüntü ve muzırr-ı sıhhat olan şeylerin aleddevam tathir ve tanzifine ihtimam olunması umum ahali ve sekeneye şediden ve ekiden tenbihat icra ve bu usul-i tanzifiyyeye mütemadiyen dikkat ve nezaret için taraf taraf müfettişler tâyini irade buyurulmuştur. Bu tenbih ile tenbihin devam-ı icrasına ikdam olunmuş olsaydı muahharen devair-i Belediyyenin tanziminde tanzifat namiyle birçok mesarifata yol açan tekellüfata (zorluklara) hacet kalmazdı.

«Bu tanzifat usulünün icrasından evvel Dersaadet ile Bilâd-ı selâsenin kâffe-i esvak ve mahallât aralarının ve çarşı, pazar yerlerinin temiz tutulması umumen halkın mutad vazifeleri idi. Hane, dükkân ve magazaların önleri daima süpürülür, biriken süprüntüler arkalarında küfeleriyle sokak sokak gezen süprüntücülere kaldırtılarak kimin ki ev ve dükkânı hizasında mani-i nezafet (temizliği bozan) bir şey görülür ise komşuları dâvacı olup derun-ı memleketin (şehir içinin) umur-ı tanzifiyyesi taksim-i a'mal kaaidesi üzere icra olunur ve haneler derunundaki süprüntüler dahi mezkûr küfecilerle izale olunur idi. Umuma ait olan bu vazifeyi devair-i Belediyye deruhte edeliden beri ahali bunun için bir nevi vergiye raptolunarak mütemeddin memleketler ahalisi gibi tanzifat kaydından vareste olmuşlar ise de devair-i Belediyye elhaleti hazihi (şimdiki zamanda) bu işin tamamiyle icrasına muktedir olamadığı yalnız büyük caddelerle bazı gözönüne tesadüf eden mahalleri tathir edebilip mahallât araları ve Edirne ve Silivri kapıları civarlarında tanzifat arabaları görülmediğinden bellidir. Çünkü İstanbul'un vüs'at ve taaddüd-i mahallâta (genişlik ye mahallelerin çokluğuna) göre tamamiyle tanzifat icrası pek çok mesarife muhtaçtır. Bu mesarife karşı varidat istihsaline ise halkın hali mütahammil olamadığından ve mütahammil olanların dahi çoğu bu vergiyi ödemediklerinden memleketin tamamiyle tathiratı müteazzir (güçlük) menzilesinde kalıp gitmektedir.»

Tanzifat vergisi şimdi Temizlik vergisi adı altında mal sahiplerinden alınmaktadır.

TANZİMAT DAİRESİ (تنظیمات دائرهسی) [*İda.*] Şûra-yı Devlet dairelerinden birinin adı-

dır. Hicrî 1288 (1871) tarihli İrade (Padişah emri) ile kurulan bu dairenin asıl vazifesi kanun ve nizamları tetkik ve icabında tefsir etmekti. Biri reis olama üzere mütaaddit âzadan terekküp ederdi. Şura-yı Devletin en mühim dairesi olduğu için buraya tanınmış adamlar tâyin olunurdu.

TANZİMAT EDEBİYATI (تنظیمات ادبیاتی) [*Ede.*] Tanzimat'ın ilânından sonra meydana gelen edebî değişiklik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu değişiklik aynı zamanda eskiye nazaran yenilik olduğu için buna «Teceddüt edebiyatı» da denilmiştir. Ancak iki tâbir arasında bir bakıma fark da göze çarpar. Çünkü «Tanzimat Edebiyatı» Tanzimat'ın ilânından biraz sonra başlıyan ve «Servet-i Fünun Edebiyatı» ile karakterini az çok değiştiren edebiyat olduğu halde «Teceddüt Edebiyatı» Tanzimat ile beraber Servet-i Fünun, Fecr-i Âti ve Millî Edebiyatı da şümulü içine alır.

Milâdî onüçüncü asırda başlıyan Türk edebiyatı ondördüncü asırda âhenk peyda etmiş, onbeşinci asırda da mahallîleşmiştir. Baki kelime oyunlarına fazla düşkünlük göstermekle beraber onaltıncı asırda imaleleri azaltmak, zihafları (bak: imale ve zihaf) kaldırmak suretiyle İstanbul lehcesini şiire tatbik etmekle kaside ve gazel vadilerinde üstad tanındı. Onyedinci asırda Nef'î kaside, Yahya gazel, Haletî rubaî, Atâyî mesnevî vadilerinde kendilerini gösterdiler. Onsekizinci asırda Nâbî ile Nedim didaktik ve şûhâne şiirin üstadı göründüler. Muasırları; ya birincisini, ya ikincisini yahut her ikisini taklit etti. Bu asrın sonunda yetişen Şeyh Galip ise tasavvuf ile tahayyülü mezcederek (karıştırmak) mistik ve senbolik bir çığır açtı. Ondokuzuncu asrın başlarında bir çok nâzım bulunmakla beraber edebiyat lâfız sanatlarından ibaret kalmıştı. Enderunlu Vâsıf ve Fâzıl ile Vehbi, Süruri bir de İzzet Molla bunların kalburüstüne gelenlerindendiler. Bununla beraber Tanzimat tarihine kadar yetişmiş olanlar içinden gösterdikleri yeniliklerden dolayı üç kişiyi ayırmak lâzım gelir. Onlar da Âkif Paşa ile Ahmet Âsım ve Hoca İshak Efendi'lerdir.

Yenileşmiş ve ilerlemiş Avrupa'ya eskilik ve gerilikle karşı durulamıyacağı memleketin düşünebilenlerince anlaşılmış, yenileşmek ve ilerliyebilmek için mütefekkirlerce bir gayret uyanmıştı. O gayret sevkıyle bazı hareketlerde bulunuldu. Lâkin o hareketler ileri gidemedi. Cehil, taassup en ziyade menfaatperestlik manialarına çarptı ve yıkıldı. Nihayet Büyük Reşit Paşa'nın (ölümü: 1857) ölümü göze alarak hazırlayıp Milâdî 1839 senesine raslıyan 26 şaban 1255 de Gülhane'de okuduğu Hatt-ı Hümayun ile «Tanzimat»ın ilânı yeni bir devir açtı. İşte bu devir idarî ve siyasî hareketler gibi edebî bir devrin de başlangıcı olduğu için bu devir edebiyatına «Tanzimat Edebiyatı» denildi. «Teceddüt Edebiyatı» de denilen bu edebiyatın o adı alması işte bundan dolayıdır. Bunlara şunu da ilâve etmek icab eder ki Tanzimat davri 1839 da başladığı halde Tanzimat edebiyatı Şinasi'nin 1861 de neşrettiği (Tasvir-i Efkâr) gazetesinin çıkmasıyle başlamıştır. Şu halde devir ile edebiyatın başlaması arasında 22 senelik bir müddet var demektir.

Üstad Tahir Olgun (ölümü 1951) (Edebiyat Dersleri) nde (hususi kütüphanemde kendi el yazısı nusha) Divan ve Teceddüt edebiyatları arasındaki başlıca farkları şöyle sıralıyor:

«1 — Şinasi Paris'te okuduğu sırada Fransız edebiyatında Romantizm hüküm sürüyordu. Teceddüt edebiyatımızın müessisi de bundan müteessir oldu ve o tesir altında yeni bir edebiyatın temelini attı. Şu halde bizim edebî yeniliğimizde Fransız romantizminin tesiri vardır, yani Divan edebiyatımız da romantizmi andırır.

«2 — Yine Şinasi'nin Paris'te bulunduğu devirde Fransız yazılarında patrie, nation kelimeleri geçip duruyor, evvelce kıralın olduğu zannedilen şeylerin millete ait bulunduğu söyleniyordu. Çünkü orada kırallık kaldırılmış, yerine Cumhuriyet getirilmişti. Şinasi bunları da yeni edebiyatımıza soktu. Evvelce (insanın doğduğu yer) mânasına kullanılan (vatan) kelimesinin (millî hâkimiyyet) sahası demek olduğunu anlattı.

«3 — Bizde evvelce nasyonalizm yani miliyyet fikri yoktu. Onun yerine uhuvvet-i diniyye yani din kardeşliği vardı. Yeni edebiyatta bu fikir de meydana çıktı. Onun neticesi olarak Türk diline ehemmiyyet verildi. Sade Türkçe kelimelerden manzumeler yazmak ve hece vezni kullanmak merakı peyda oldu.

«4 — Eski şair ve nâsirlerimiz yazılarını gayet koyu ve kapalı yazıyorlardı. Teceddüt edebiyatında halka anlatmak fikiryle sade yazmak esası âdet oldu. Bir de bitip tükenmiyen uzun cümleler mümkün mertebe kısaltıldı. Okuyanlara nefes alacak yer bırakıldı.

«5 — Divan edebiyatı, Arap ve Acem tarzına göre tesis edilmiş olduğundan o lisanlardaki edebî kaaidelerin ve nazım şekillerinin mahkûmu idi. Bir türlü onların haricine çıkamazdı. Şinasi mensur yazıların koyuluğunu ve uzunluğunu tâdil edebilmiş, Ethem Pertev Paşa

ise ilk defa alafranga bir şekil ile manzume yazmıştı.

« 6 — Divan edebiyatının ekseriyyetini teşkil eden gazel ve kaside gibi beytlerin her biri ayrı ayrı güzeldi. Fakat yan yana durdukları vakit umumi bir güzellik göstermiyorlardı. Çünkü «yek âhenk» değildiler. Teceddüt edebiyatında ise manzumelerde vahdete dikkat edildiği için bizde de külliyyet itibariyle güzel yazılar yazılabilirdi.

« 7 — Divan edebiyatımızda trajedi ve romanesk neviler yoktu. Teceddüt edebiyatında ilk komediyi Şinasi, ilk romanı Namık Kemal vücude getirdi.»

Değerli edebiyat muallimi Âgâh Sırrı Levend de «Tanzimat Edebiyatı Dersleri»nde (sayfa 17-18) Tanzimat edebiyatının edebî vaziyyetini şöyle belirtiyor:

«Edebî ve fikrî hayatımızda yenilik Şinasi ile başlar. Şinasi'nin 1860 tarihinde çıkardığı Tercüman-ı Ahval ve iki sene sonra neşre başladığı Tasvir-i Efkâr gazetesiyle ortaya koyduğu yeni fikirler, yeniliğin ilk defa olarak şuurlu ve sistematik bir tezahürdür. Ondan önce ortaya atılan bazı yeni fikirler, münferit kalmış ve devamlı olmamıştır. Tanzimat edebiyatı'nın bu safhasında göreceğimiz yenilikler, şekil ve neviden daha fazla, fikre, ruha ve mânaya aittir. Garp medeniyyetinin hayatımıza girmeğe başladığı bu safhada, edebiyatımızda, bu yeni hayat ve ihtiyacı ifade için, yeni mefhumlar, yeni kelimeler ve terkipler bulmağa çalışıyor. Tabii bu yeni fikirleri halka anlatmak zarureti, ifadede daha sade bir temayülü uyandırıyor. Üslûp, basitleşiyor. Daha kat'î ve daha vâzıh bir şekil alıyor. Mümkün olduğu kadar seci'lerden ve lâfza ait süslerden kurtulmağa çalışıyor.

«Tanzimat edebiyatı'nın bu safhalarında nesir, nazma nazaran daha çok mütekâmildir. Yenilikleri daha fazla haizdir. Gazetelerin ve mecmuaların intişara başlaması, gittikçe genişliyen Maarif teşkilâtı içinde, yüksek mekteplerin birer birer açılması, ilmî mahfillerin teşekkülü, temaşa hayatının başlamasıyle bu sahadaki eserlerin yavaş yavaş ortaya konması, Fransız lisanından yapılan tercümelerin çoğalması hep bu zamana tesadüf eder. Artık fikirler uyanmış, muhitler teşekkül etmiş, yenilik, kuvvetli bir cereyan halinde, münevverler arasında gittikçe genişliyerek, fikir ve edebiyat sahasında hakikî bir rönesans başlamıştır.

«Yeniliğin bu ilk safhasında, göze çarpan şahsiyyetlerin en mühimleri Şinasi ile Ziya ve Ethem Pertev Paşalardır. Cevdet, Münif ve Vefik Paşa'lar ise kendi sahalarında yeniliğin inkişafına müessir olmuşlardır. Gerçi bunlar muayyen bir gaye veya bir meslek etrafında toplanmış şahsiyyetler değildir. Fakat her biri, kendi kudreti nisbetinde, garptan aldığını muhitimize taşımış ve getirdiği bu yenilikle, muhitimizde yeni fikrin ve yeni edebiyatın temelini atmakta birer âmil olmuştur. Bu yenilikleri, edebî nevileri izah ederken sırasiyle söyliyeceğiz. Fakat burada kaydedeceğimiz bir şey varsa, o da, asıl Garp fikirlerinin yayılmasında hepsinden fazla Şinasi'nin müessir olduğudur. Bu itibarla, Şinasi'yi, devrin mümessili olarak telâkki edeceğiz.

« Şiir:

« Şiirde yenilik Ethem Pertev Paşa'nın Fransızca'dan tercüme ettiği iki manzume ile başlar. Şinasi'nin tercümeleriyle, bu tercümelere benzeterek yazdığı manzumeleri bunu takibeder. Bu safhada şiir, şekil itibariyle, Ethem Pertev Paşa'nın bir manzumesi müstesna olmak üzere, tamamiyle eskidir. Yenilik, ancak fikirde ve mânadadır. Tabiî bu yeni mefhumları ifade için yeni kelimeler, yeni terkiplerde manzumeler de görülmeğe başlar.

« Şiirde Ethem Pertev Paşa ile Şinasi'yi Ziya Paşa'yı birer şahsiyyet olarak görmüş olacağız. Biz şimdiye kadar yeni Edebiyatın bir müjdecisi olarak zikredilmekte olan Âkif Paşayı, yeni edebiyatın başında belli başlı bir şahsiyyet olarak göremiyoruz. O, esas itibariyle, eski devre mensuptur. Vâkıa Âkif Paşa'nın meşhur Adem kasidesi, o zamana kadar kasidelerde mutad olan nesip kısmını ihtiva etmiyerek, doğrudan doğruya maksada kirmesi ve baştan sona kadar muayyen bir mevzu olarak adem fikrini ihtiva etmesi itibariyle, bazı yenilikleri havi sayılır. Bundan başka, torunu için hece vezniyle ve sâde bir üslûp ile yazmış olduğu mersiye, ihtiva ettiği samimiyyetle güzeldir. Fakt bütün bunlar, Âkif Paşa'yı yeni edebiyatın müjdecisi olarak telâkki etmek için kâfi sebepler değildir. Belki bazı mensur yazılarında, nazımdan daha fazla vuzuh ve sadelik ihtiyar etmiştir. Fakat Âkif Paşa, mubakkak ki, yeniliği şuurlu olarak duymuş veya bu hareketin başına geçmiş bir şahsiyyet değildir.»

Tanzimat edebiyatında yer alan simalar şunlardır:

Reşit Paşa, Âlî Paşa, Ethem Pertev Paşa, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Cevdet Paşa, Abdülhak Hâmit, Ahmet Vefık Paşa, Mahmut Celâleddin Paşa, Âlî Bey, Recaî zade Ekrem Bey, Tevfik Fikret, Ahmet Mithat Efendi ve saire.

TANZİMAT-I HAYRİYYE (تنظيمات خيريه) [*İda.*] Sultan Mecit'in cülûsu üzerine Hicrî 1255 (1839) senesinde Büyük Reşit Paşa'nın teşebbüsü neticesinde yapılan idarî yenilik hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkinci Mahmut'un saltanatının sonlarına doğru Devletin iç ve dıştan dağılma alâmeti olan birçok âmiller ve müessirlere mâruz olarak hayatı kökünden sarsılmış olmasıyle yıkılmağa mahkûm gibi gürünmekte ve sukut ve zevali ihtimalini düşünmek kabiliyyetini haiz olan memleket evlatlarını telâşa düşürdükten başka Avrupa devletlerini de türlü düşüncelerle düşündürmekte idi. İşte Tanzimat bu suretle tezahür eden endişe ve emellerin bir eseridir.

Vaz' ve ilânı sebebi itibariyle tetkik edilecek olursa Tanzimat'ın, bütün millet efkârında olmasa bile hiç olmazsa hükümet erkânının mühim bir kısmında yeni istikamet veçhesi husulüne yol açan tarihî bir vak'a olduğu anlaşılır.

Tanzimat-ı Hayriyye'nin esası halkın o âne kadar tanınmamış, devletçe olduğu gibi tebeanın çokluğunca da meçhul bulunmuş bir kısım hakların genişletilmesi suretiyle devlete yeni bir veçhe ve istikamet vermekten ibarettir. Bundan gözetilen umumi maksat ise İslâm içtimaî heyetini asırlarca zamandan beri mânen ve siyaseten ayrı yaşamış olduğu Hıristiyan içtimaî heyetine yaklaştırmaktı. Memleketin o zamanki vaziyyeti gözönüne alındığı surette bunun müşkilâtı kolaylıkla idrak olunabilir. Çünkü mania telâkki olunan dinî hükümlerin tesirlerinden tamamen veya kısmen kurtulmağa çalışmak demek olan bu keyfiyyet memlekette kolay kolay hazm olunamazdı. Mamafih vatanın tehlikede olduğunu, bundan başka kurtuluş çaresi olmadığını görenler, başta Reşit Paşa olmak üzere, her ne bahasına olursa olsun tatbikata girişmekten nefislerini menedemediler.

Avrupa'nın yorulmak bilmiyen faaliyyeti ile sağdan soldan sıkıştırılan ve son derece müşkil bir durumda bulunan bir hükümet tarafından kabul olunan Tanzimat, her şeyden evvel Avrupa'yı tatmin ederek devlete karşı daha mülâyim ve müsaadekâr davrandırmak maksadına müpteni idi Mübrem olan bu ihtiyaç karşısında kalan Türkiye Avrupa'nın teveccühünü kazanmak, reayaya haklar bahşetmek, galip milletle mağlûp millet arasında müsavat kaaidesini kabul ve tedricen tatbik eylemek mecburiyetinde idi. Tanzimat; İşte bütün bu gayeleri hedef tutuyordu.

Büyük Reşit Paşa İkinci Mahmut'a dinletemediği fikirlerini nihayet yeni ve genç Padişah Abdülmecit'e kabul ettirdi. Sultan Mecit in bunu kabul etmesi biraz da henüz saltanat istibdadını tatmamış ve cülûsunun gaileli bir zamana raslamış olmasından ileri gelmiş idi. Bir müddet sonra onun da bunu kabul eylemesi şüpheli idi.

1839 teşrinsanisinin (kasım) üçünde (Hicrî 1255) Topkapı Sarayı içindeki Gülhane Köşkünde Sultan Abdülmecit de hazır olduğu halde kalabalık huzuruyle Osmanlılara bahşolunan hürriyyet hakları ve teminatını muhtevi bir berat hüküm ve kuvvetini haiz olan ve okunduğu yere izafetle «Gülhane Hatt-ı Hümayunu» denilen Hatt-ı Şerif okundu.

Vergilerin yeknesak ve muntazam bir usul ve kaaideye uyularak tarh ve cibayeti, askerlik mükellefiyyetinin tatbiki gibi mühim yenilikleri ilân eden Gülhane Hattı vâkıa hükümet kuvvetlerinin hudut ve salahiyyetini hiç bir suretle değiştirmiyor, hakikat-ı halde yalnız idareye taalluk etmekten ibarbt kalıyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşıyan millet efradının medenî şartlarının ıslahı lüzumunu ilân etmesi ve «Kavanîn ve nizamatın bilcümle tebeaya emniyyet-i can ve mal ve mahfuziyyet-i ırz ve namus temin etmesi lâzım geleceği ve taraf-ı Şahaneden bahşolunan bu eltafın her hangi din ve mezhepte olursa olsun herkese şamil olduğu, herkesin bilâ istisna bundan müstefit olacağı» zikredilmesi Hatt-ı Hümayunun ehemmiyyetini anlatmak için kâfidir.

Hattın ihtiva ettiği esaslardan bazılarının Şer'î ahkâma mugayir olduğu bir çokları tarafından derhal ileri sürüldü En ziyade itirazı davet eden nokta Hatt-ı Hümayunun ruhunu teşkil eden Hıristiyanlara Müslümanların haiz olduğu hakların verilmiş olması idi. Hatt-ı Hümayunun fikirler, âdetler ve menfaatlerini altüst etmekte olduğu mütaasıp muhitte tatbik mevkiine konulmanın bir çok müşkülâta uğranılacağını hissetmemek, bu bapta yanlış tahminlerde bulunmanın zararlı olacağını hisaplamamak kabil değildi. Bizzat Reşit Paşa dahi bu hususta kayıtsız ve şartsız emniyyet ve itimat göstermekten pek uzaktı. Mamafih bütün bu itirazlar ve tarizlere göğüs gerilerek tatbikata geçildi. Bir müddet sonra Reşit Paşa'nın mevkkinden düşmesi işi durdurdu. Hattâ geriye doğru adımlar bile atıldı. Daha sonra yine Gülhane Hattı teyit edilmiş ve mütaakıben yine Rişit Paşa iktidar mevkiine getirilmekle bu cihet bir kat daha kuvvetlendirilmiş ise de ümit edildiği gibi faide temin edilememiştir. Hattâ çok geçmeden hükümetin umumî teveccühü kaybetmesi mutaassıplar güruhunu ümide düşürdü. Çünkü onlara göre Tanzimat bir belâ idi ve

her ne suretle olursa olsun o belâyı devletin başından atmak lâzım geliyordu. Terakki yolunda atılmış olan bu adımı geriya çevirtmek istiyenler bulunmakla ve bunlar mühim bir yekûn teşkil etmekle beraber zaman Tanzimatçılar lehine iyice yol almış olduğundan bocalamağa rağmen yine hedefine doğru yürüyüp gidiyordu. Gülhan Hattından on yedi sene sonra Hicrî 1273 (1856) da ıslahata dair neşrolunan ikinci Hatt-ı Hümayun bunun en bariz bir misalini teşkil eder.

Tanzimat'ın tuhaf bir mazhariyyeti vardır. Mutaassıplar külliyyen aleyhinde bulundukları gibi kendilerini terakki sever sayanlar da yapılan işin tam olmadığından dolayı Tanzimat'ı iyi bulmuyorlar. Halbuki insaflı bir gözle bakılacak olursa o zaman için böyle bir yenilik hareketine lüzum vardı ve bununla devletçe faide de sağlanmış oldu. Ancak prensiplerle tatbikattaki bazı yanlışlıklar yüzünden zararlı neticeler verdiğinde de şüphe yoktur. Bunu anlamak için yakın zamanlara kadar lehte ve aleyhte yazılmış olanları dikkatle gözden geçirmek kâfidir.

TANZİMAT-I HAYRİYYE MADALYASI (تنظیمات خیریه مدالیه‌سی) [*Ida.*] Tanzimat'ın ilânı münasebetiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. Hicrî 1267 (1850) senesinde ihdas olunan bu madelya tunçtandı.

TANZİR (تنظیر) [*Ede*] Bir şairin bir şiirinin alelekser gazelinin başka bir şair tarafından aynı mevzu ve kafiyede olmak üzere benzerinin meydana getirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü şiire «Nazire» denilir. Nazire bir eseri taklit demek olduğu için taklit edilenden yüksek olmasa bile aşağı olmamalıdır. Eskiden bu vadide pek çok şiirler meydana getirilmiş ise de aslına tefevvuk etmiş olanlar nâdirdir.

Kongre çoktur bu nev ebyatını tanzir için
Şa'iran yapsınlar isterler ise bir konferans
Nazif

TAPA (طابیه) [*Top.*] Topun «hazine nihayeti» nin takviyesi için yapılmış olan parçanın adıdır. Merminin ağzına vidalı olan parçaya da bu isim yerilir Tapalar musademe veya şaniyeye göre mesafe taksimatlıdır.

TAPKUR (طاپقور) [*Ask.*] Dört yana dizilerek istihkâm şekli verilen ve araları zincirlerle bağlanarak bir müdafaa mevkii haline konan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TAPU (طابو) [*Ida.*] Tasarruf kâğıdi yerinde kullanılan bu tâbir itaat va inkıyat mânasına gelen Türkçe bir kelimedir. Tapu lâfzının «arz» mânasına gelen Rumca «tapus» kelimesinden alındığı ve bazıları tarafından Farsça bir lâfız olduğu ileri sürülmüş ise de denildiği gibi Rumca veya Farsça'dan alınmış bir tâbir olmayıp inkıyat (itaat) mânasına gelen «tapuk» kelimesinin değişik şekli olduğuna dair olan fikir doğruluğa en yakın olanıdır. Lûgatların çoğu tapu kelimesinin Türkçe olduğunu göstermesi de bunu teyit eder.

Istılahan; zer' (ekin ekmek) ve gars (ağaç dikmek) ve bina gibi tasarruf hakkı mukabilinde verilen ve mîri için araz gibi tefevvuz eden kimseden peşin alınan akçadır.

Tapu son zamalarda alelıtlak tasarruf hakkı karşılığında verilen bir vesika demektir. Şu halde her iki cihet birleştirilerek ifade edilmek istenilirse tapu; ferağ, mübadele, intikal, senetsiz tasarruf, hakk-ı karar ve mahlûlât vukuu üzerine arazi-i emîriyyenin icar ve tefevvuzu esnasında mîrî canibinden tasarruf hakkı karşılığı olarak tefvizinden alınan muaccel ücret (satış münasebetiyle alınan bedel) ve tasarrufu müş'ir memuru tarafından verilen senede ıtlak olunur suretinde tarif olunabilir.

Arazi-i emîriyyenin mîrî tarafından tefvizi mu'tad icare ile icar demek olup arazinin kıymetine müsavi peşin alınan ve tapu denilen meblâğ icare-i müaccele ve öşür ve hums gibi alınan hasılat hissesi icare-i müeccele olur. (Bak : İcare-i muaccele, İcare-i müeccele).

Eski kanunnamelerde tapu lâfzı icare-i müecceleyi ifade etmektedir.

Arazinin tasarrufunu müsbit olmak üzere tapu adıyle Devlet tarafından vesika verilmesi Tapu kanunu'nun tatbikinden sonra ve binaenaleyh çok yeni bir şeydir. Ondan evvel böyle vesikaya lüzum görülmez ve alım satım zamanında sonradan «Mabeyn senedi» dedilen eski sahibinin alâkası kalmadığına dair bir kâğıt verilmekle iktifa olunurdu. Satışın bir vesikaya dayanma mecburiyyeti yoktu. İstiyenler alır verirlerdi.

Tapudan evvel o makamda «Mülknâme-i Hümayun» ve «Temessük» tâbîrleri kullanılırdı. Temlikname-i Hümayun dahi denilen Mülknâme-i Hümayun Padişah'lar tarafından bir yerin temlik olunduğuna (mülk olarak verildiğine) dair şahıslara verilen vesikaya, «Temessük» de timar, zeamet ve has sahiplerinin timarları dahilindeki araziden müstehikkine tefviz olunan yerler için kezalik verilen varakaya ıtlak olunur.

TAPU TEMESSÜKÜ (طابو تمسکی) [*Mal.*] Sipahilerin timarları dahilindeki arazi-i emîriyye nim müstahik olanlara parça parça tef-

vizi belirtmek üzere verdikleri vesikanın adıdır. Buna «Sipahi senedi» de denilirdi.

TAPU-Yİ MİSİL (طاپوی مثل) [*Mal.*] Tefviz edilecek arazinin bigaraz ehl-i vukufun (garazsız bilir kişilerin) tâyin ettikleri kıymet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâyin olunan bu bedel müstehiklerinden alınarak gayr-i menkul için namına tapu verilirdi.

TARAKLI BAĞDAT ÇARŞAFI (طراقلی بغداد چارشافی) [*Kıg.*] Kadınların tesettür maksadiyle giydikleri çarşaf nevilerinden birinin adıdır. İpekli ve iki parçadan ibaret olan bu çarşaf Bağdat'da yapıldığı için bu adı almıştı. Taraklı denilmesinin sebebi de tarak dişi şeklinde klapdan işlemeli olmasından dolayı idi. Dayanıklı olduğu için makbuldü.

TARDİYYE (طردیه) [*Ede.*] Beşinci mısra'ı, birinci bendin dört mısra'ıyle kafiyeli olmıyan «Muhammes» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Tard-ı rekib» de denir. Şeyh Galib'in aşağıya alınan iki bendi buna örnek teşkil eder.

Bir şâha esir oldu kim dil
Her gamzesi kahramân kaatil
Gamzeyle sitemde lâ'li yekdil
Bîgâne nigâhı kune mail
Tîr-i gamı câna âşinadır

Galib gibi sad hezâr meftun
Sahrâ-yi mahabbetinde mecnun
Olmaz yine kimse zâr ü dilhun
Her cevrine ehl-i derd memnun
Amma ki ne çâre bîvefadır

TARD Ü AKS (طرد وعکس) [*Ede.*] Bir cümlenin yahut bir mısra'ın altını üstüne getirmekle başka bir cümle veya mısra' meydana getirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Hakk'ı zatına nazaran bilmek, sıfatına nazaran bilmemek imkânı olmadığını belirten:

Mümkün değil Hüdayı bilmek de bilmemek de

mısraının bir kısmı «mümkün değil Hüdayı», diğer kısmı «bilmek de bilmemek de» olup ikinci kısmın öne alınması yahut birinci kısmın geri bırakılması kalinde:

Bilmek de bilmemek de mümkün değil Hüdayı

mısra'ı zuhura gelerek:

Mümkün değil Hüdayı bilmek de bilmemek de
Bilmek de bilmemek de mümkün değil Hüdayı

şeklinde bir beyt teşekkül etmiş olur. İlim ve hüner öğrenme vakti gençliktir demek olan aşağıdaki beyt de öyledir:

Hengâm-ı civan tahsil-i hüner vakti
Tahsil-i hüner vakti hengâm-ı civandir

TARHALA (تارهالا) [*Coğ.*] Soma kazasının eski merkezinin adıdır.

TARHANDİL (طرخندیل) [*Bah.*] Mora kıyılarında ve küçük deniz hizmetlerinde kullanılan gemi nevilerinden birinin adıdır.

TARHMNCU LÂYİHASI (طرخونجی لایحه‌سی) [*Mal.*] Sadrazam Tarhuncu Ahmet Paşa tarafından yapılan bütçe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fasıle-i mürekkebedeki kuku bir ot olan Tarhun'un Arapça adı ra'lûl, Fransızca ismi Estragon'dur. (Kamus-ı Tıbbî) de «Menşei Hazer denizi sahilleridir. Taze yaprakları baharlı olup yemeklere katılır ve taktir (inbikten geçirmek) ile yeşil bir zeyt-i tayyar (uçucu yağ) çıkarılır» suretinde tarif olunan tarhun'un (Lehçe-tül-Lûgat) daki izahı şöyledir:

«Tabiatı ikinci derecede har ve yabistir. Bazıları bürudeti vardır dediler. Rutubeti tecfif (kurutmak) eder. Ağız kokusunu giderir. Çiğneyip ağızda tutulsa şehvet-i cima'ı giderir. Sair havassı tıp kitaplarında yazılıdır.

Pek bozuk olan malî vaziyyetin düzelmesi ancak sarfiyyatın varidata uydurulması ile kaabil olacağını düşünen Ahmet Paşa Hicrî 1054 (1653-54) senesinde bir bütçe yaptırmış ve Devletin varidat ve masraflarını bütün tafsilât ve müfredâtiyle göstermiştir. İşte bu ilk bütçe Osmanlı tarihinde adına nisbetle «Tarhuncu lâyihası» namiyle anılmıştır.

Muvazene defteri denilen bu bütçeye nanaran devletin masrafı varidatından fazladır ve binaenaleyh açıktır. Çünkü bütçede varidat olarak on dört bin beş yüz üç kese ve masraf olmak üzere de on altı bin dört yüz kese yazılıdır. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki bu varidat ve masarif devletin bütün irat ve masrafını ifade etmezdi. Çünkü o zamanın usulünce tekmil varidat devletin kasasına girip sonradan masraf namiyle oradan çıkmazdı. Devletin kasasına varidat adıyle giren cizye, gümrük, maadin ve memlehalar hasılatından ve düvel-i mütecavire (komşu devletler) ile mümtaz eyaletlerden «Maktuat» namiyle alınan vergilerden ibaret idi. Varidatın büyük kısmını teşkil eyliyen öşür ile birçok rüsum has, zeamet ve timar adlariyle vezirlerle, ümeraya ve timar ve zeamet erbabı denilen muhariplere bırakılırdı Yurtluk ve ocaklık, voynuk ve saire namlarıyle de birçok yerlerin âşar ve rüsumu sahiplerine bırakılmıştı. Binaenaleyh memleketin o zamanki bütün varidatını ve tekmil masarifini anlamak kaabil değildir. Hattâ bu bütçe

yalnız Kapıkulu denilen Yeniçerilerle maaşları hükümet tarafından ödenen ve heyet-i umumiyyesi İstanbul'a maksur olanlara ait mebaliği ihtiva edip devletin kasasından girip çıkmıyan taşra varidat ve masarifi o miyanda dahil bile değildir.

Memlekete iyilik etmek istiyen Ahmet Paşa bu yüzden gazaba uğramış, idam edilmiştir.

TA'RİFHAN (تعريف خوان) [*Vak.*] Cami ve tekkelerde namazdan evvel Cenab-ı Peygamber'le büyüklerin evsafına dair cemaate yüksek sesle izahlarda bulunan vazife sahipleri hrkkında kullanılır bir tâbirdir. Ta'rif; Arapça bir şeyi alâmetleriyle, etrafiyle anlatmak; Han da okuyan demektir. Vakfiyyelerde geçer.

TARİH (تاريخ) [*Ede.*] Harfleri Ebced hisabınca bir hâdisenin vuku bulduğu seneyi gösterir bir cümle, yahut bir mısra' veyahut bir beyt tertip edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu da Bedi' sanatlarından sayılır.

Ebced hisabının orta zamanlarda kullanıldığı malûm ise de edebiyatta ne vakit istimale başlanmış olduğu kat'î olarak bilinmiyor.

Cevdet Paşa; «Belâgat-ı Osmaniyye»sinde «Evailde bu sanat yok idi. Sonraları, vak'aya tarih olmak üzere bir kelime yahut bir ibare bulunmak beyn-el-üdeba de'b (âdet, usul) ve âdet olmuştur. Şöyle ki 791 sene-i Hicriyyede fevt olan (ölen) (Hafız Şirazî) nin vefatına tarih olmak üzere «hâk-i musalla» terkibi bulunmuştur ki Ebced hisabiyle aded-i hurufu sene-i mezbureye muvafıktır» diyerek «Hâk i musalla» terkibinin ilk blunmuş tarih olduğuna ima eder gibi oluyorsa da Hicretin 691 senesinde ölen (Şeyh Sa'di) için söylenmiş «زخاصان بود ازان تاريخ ضد خاص» mısra'ı vardır ki «has» kelimesi 691 adedini gösterir. Keza (Abdülkadir Geylânî) için tanzim edilen:

ان باز الله سلطان الرجال
جاء فی العشق توفی فی الکمال

beyti hatıra gelir ki Hazret-i Abdülkadir'in «aşk» yani 470 de doğduğunu «kemal» yani 561 yılında öldüğünü anlatmaktadır.

Eğer bunlar sonradan bulunmuş değilseler Cevdet Paşa'nın sözü biraz şüpheli görülür. Şunlar da epeyce eski tarihlerdir:

Harab = 803 Sıvas'ın Timur tarafından tahribi.

Bünyan-ı Mehmet Han = 856 Rumeli Hisarı nın binası.

Belde-tün tayyibe = 857 İstanbul'un fethi.

وينصرك الله نصراً عزيزاً = 878, Fatih'in Uzun Hasa'n galebesi.

ومن دخله كان آمنا = 898 Molla Câmi'nin ölümü.

Osmanlılarda manzum tarihler Hicrî dokuzuncu asrın sonlarında başlamış ve onüçüncü asırda yaşıyan Adanalı Sürurî ile kemal mertebesini bulmuştur.

Tarihlerin mütaaddit nevileri vardır. Bir tarihteki harflerin hepsi hisaba dahil edilmişse o tarihe «tam» denir. Noktalı harfleri hisap edilmişse «menkut», «mu'cem», «cevher», «mücevher», «gevher», «güher», noktasız harfleri sayılmışsa «mühmel», «sade» tâbir edilir.

Senin sinnin Sürûrî geldi kırka
1205

Cihandan göçtü Bülbül Hoca kondu adn-i a'lâya
1227

mısra'ları tam bir tarihtir.

Aldı ol Hazreti Hak Celle Celâl
1326

Âlem-i câvîde gitti ruh-ı Şeyh-i Mevlevî
1353

mısra'ları mücevher.

Bekir Ağa kurup sur-ı tezevvüç bermurad oldu
1192

Fer verir möhr ile Galib gibi Paşa sadre
1239

mısra'ları mühmel birer tarihtir.

Bazan iki mısra'ın mecmuu (birleşir) bir tarih olur. Suud-il-Mevlevî'nin babası Rıza Safvet Bey'in öülümü için Tahir-ül-Mevlevî'nin yazdığı şu parçada olduğu gibi:

Yâd-ı ân-ı vefatı olmak içün
Beyt-i âti çekildi imlâye
Ruh-ı Safvet edüb de azm-i alâ
Aldı ecel Rıza'yi Rahmane

Bazan bir beytin iki mısraı ayrı ayrı tarih olur. Sürurî nin:

Kırkları her halde Mevlâ muini eyliye
Sinni kırk oldu Cenab-ı Şeh Selim'in bu sene

beyti gibi ki her mısra'ı 1215 yılını göstermektedir.

Bazan bir mısra'dan iki tarih çıkar. Yani matlup olan senenin iki katı olur. Buna «katmerli» demek olmak üzere «tarih-i düta» tâbir edilir. Sürurî'nin:

Bir cuma gün Şevket ile Sultan Osman oldu şah
1168 1168

mısraında olduğu gibi.

«Düta» nın dütası olmak üzere yazılmış tarihler de vardır. (Neşatî) nin Hafız Ahmet Paşa'nın Sadareti için yazdığı şu tarih gibi.

Hatem Be Hafız âmede ba zıll-ı Hak mahfaz bâd
1041 1041 1041 1041

Neşatî'nin tarihi gibi olan tarihlere «Tevarih-i musanna'a» denilir. Bunun envai vardır. Hem lâfzan, hem mânen tarih olur.

Sürurî'nin:

Bin iki yüz on altıda alıp Mısır'ı benam olduk
1216

mısraı gibi ki hem bin iki yüz on altı senesi söylenmekte, hem de harflerinin adedî kemiyyetleri (harflerin Ebced hisabiyle sayıları) o yılı göstermektedir.

«Tevarih-i musanna'a» nın biri de, bir beytin iki mısra'ı birer tarih olduğu halde her mısra'ının ahad, aşerat ve miâtı biribirine müsavi oldukta nakl-i diğer usulüyle altı tarih daha peyda olur.

Nitekim 1216 senesinde Mısır'ın Fransızlardan kurtarılışına tarih olmak üzere Sürurî'nin söylediği:

Rezmile İslâmiyan bozdu France ceyşini
Eyleyip cumhuru nabûd aldı Mısır'ı Seh Selim

beytinden bu türlü sekiz vecihle tarih çıkar.

Bazan bulunan bir mısra' matlup olan senenin adedinden ya az, yahut fazla olur. Azı doldurmak, fazlayı çıkarmak için müracaat edilen usule «ta'miye» denilir.

Tahir-ül-Mevlevî'nin (Tahir Olgun) annesinin ölümü için söylediği:

Ellisinden sonra öksüz koydun anne oğlunu

mısraının noktalı harfleri 1337 ye baliğ olur. Halbuki annesi 1346 da ölmüştü. Epeyce hissî olduğu için mısra'ı feda edemiyerek eksiği bulunan 9 sayısını «nüh felek» ta'miyesiyle doldurmak suretiyle şu kıt'a meydana gelmiştir:

Terkedip gittin nihayet kimsesiz evlâdını
Ayrılıkmış mehr-i bî pâyanımın ahar sonu
Nüh felekten gûşuma tarih-i menkutun gelir
Ellisinden sonra öksüz koydun anne oğlunu
1346

İşte buradaki «nüh felek» ve «gelir» kelimelerinin delâletiyle tarih mısraına 9 zammedil ği anlaşılır.

Bu zam ve tenzil usulünün daha kapalı olanları vardır. Revan muzafferiyyeti için (Seyyid Vehbi) nin yazdığı:

Şeh-i âlem alınca Behmenin tâcın dedim tarih
Acemden geldi miftah-i Revan Bâb-ı hümnyune
1137

tarihi iki fazla olduğu için şair (Behmen) in tacını yani o kelimenin başında bulunan «b» harfini aldırmak ve onun delâlet ettiği 2 rakamını kaldırmak suretiyle bir ta'miye yapmıştır.

Abdülmecit'in cülûs senesi olan 1255 i gösteren:

Bir, iki, iki delik
Abdülmecit oldu melik

ve 1055 (١٠٥٥) de ölen bir adamın mezar taşı için yazılan:

Şerha çektim, dağ yaktım, göz göz ettim sinemi
Dağımı seyreyliyen görsün benim tarihimi

gibi tarihler de vardır ki âdeta muamma kabîlindendir.

Gene böyle karışık tarihlerden «ithal ve ihraç usulü» ile (koyup çıkarmakla) yapılmış olanlar vardır:

اشرف از تیغ پادشاه گریخت

mısraı onlardandır.

1142 senesinde Efganlı (Eşref Han) Osmanlılarla harbetmiş, bozulup kaçmıştı. Bu hâdiseyi tevrih için Şair (Müştak) yukarki mısra'ı havi bir tarih yazdı. Eşref; Padişahın kılıcından kaçtı demek olan bu mısra'deki Eşref kelimesi yani onun delâlet ettiği 581 rakamı «tig-i padişah» dan yani 1723 den çıkınca 1142 senesi kalır.

Her âlemin sinin ü tevarihi muhtelif
Her bir zeminde başka hisap üzredir zaman
Ziya Paşa

TARİHÇİ (تاریخچی) [*İda.*] Padişah adına yazılan ferman ve beratların sonuna Arapça ibare ile tarih koymak vazifesiyle mükellef bulunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarihçilik mansıbı Bab-ı âli kâtiplerinin seçkinlerine tevcih olunurdu. Nitekim Üçüncü Selim zamanında Sadrazam olan Galip Paşa ikinci halife (kâtib) iken tarihçilik mansıbı da uhdesine tevcih olunmuş idi.

TARİHÇİ KALEMİ (تاریخچی قلمی) [*Mal.*] Maliyenin kalemlerinden birinin adıdır. Maliye kalemlerinden çıkan resmî kâğıtlara tarih atmak ve verilen havale ve senetleri hazırlamak vazifesiyle mükellefti. Mektubî kaleminden yazılan berat ve emirlere tarih konulmak mukabilinde aidat da alınırdı.

TARİH OLMAK (تاریخ اولق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle tarihe intikal etmek; unutulmak mânasında kullanılır bir tâbirdir.

TARİHÎ ÂBİDE (تاریخی آبده) [*San.*] Tarihe ait bir vak'ayı hatırlatmak üzere yapılan mimarî eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir şeyin bu adı alması için yapıldığından en az bir asır geçmesi lâzımdır.

TARİHÎ SÜTUN (تاریخی ستون) [*San.*] Tarihe ait bir vak'ayı hatırlatmak üzere dikilmiş olan sütun hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sütun; Farsça direk demektir.

TARİK (طریق) [*Ida.*] Mutlak surette yol manasına gelen tarik, geçim için ihtiyar edilen meslek yerinde de kullanılır bir tâbirdir. Tarik ile aynı zamanda silsile de anlaşılırdı. Nitekim eskiden davlet memurları «Tarik-ı İlmiyye», «Tarik-ı Seyfiyye», «Tarik-ı Kalemiyye» olmak üzere üç kısma ayrılmış, her üç kısım için de kanun ile başka başka silsileler kabul olunmuş idi.

Cevdet Paşa Hicrî 1224 (1808) senesi vak'aları sırasında Yeniçeri Ağası'nın azline sebep olan Ocağın bozgunluğundan bahsederken (Cevdet Tarihi, c. 9, s. 228) Şanî Zade'ye atfen diyor ki: «Sunuf ve efrad-ı devlette her fırka mavecebe aleyhini (yapmakla mükellef olduğu vazifeyi) bilmekte ve her bir madde ve kaide altına ithal olunmakta azîm menfaat olduğundan ulema ve Bektâşiyan zümrelerine ve bazı sunuf-ı askeriyyeye (askerî sınıflar) vaz-ı kanun (kanun konulması) kabîlindendi. Bunlara tarik tâbir olunduğundan ilh.»

Şanî Zade'nin Cevdet Paşa tarafından teyit olunan bu ifadesi tarikın silsile ve meslek mânasına geldiğini gösterir.

TARİKAT (طریقت) [*Sof.*] Kâmil bir mürşidin irşadiyle nefsin ibadete hasriyle vahdet hakikatine vusul yolu tutulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer bir tarifle feraiz ile amelden (farzlar yapıldıktan) sonra nevafil (nâfileler) ile Allah'a yakınlık tahsil etmektir. Tarikatın esası insan ruhunun terbiye ve irşad ile haricî âlemden alâikın (münasebetlerin) kesilmesi ve bâtın âlemiyle irtibatın teminidir.

Müslümanlıkta hakikatı arayıp bulmak için iki meslek meydana gelmiştir. Bu iki mesleğin biri «Kelâmiyyun», diğeri «Sofiyyun», mesleğidir.

Kelâmiyyun; hakikati keşf için her hangi bir mevzuu meydana koyarak üzerine mübahase etmektir. Kelâmcıların ölçüleri mantıktır. Her şey onunla ölçülür, onunla mukayese olunur. İslâmda iman lâzım gelen mevad (maddeler, şeyler) hep bu yolla tahkik olunmuştur. İşte Müslümanlarca «usul-i kelâm» denilen ilim, fen «usul-i akait» tir. Bu mübahase ve mücadelelerin husule getirdiği neticeler bir yere toplanarak «İlm-i hal» meydana gelmiştir.

Müslümanlarca Kur'ana inanmak, İslâm dinine göre, ukalânın (akıllıların) borcudur. Şu halde Kur'an muhteviyatının aklî hakayıktan olması şarttır. Çünkü Allah Kur'anda tahammülün haricinde bir şeyle kimseyi mükellef kılmadığını sarahaten söylüyor. Eğer Kur'anın içinde aklın kabul etmiyeceği bir şey bulunsaydı yine Kur'an hükmiyle inanmamak lâzım gelecektir. Çünkü iman ile mükellef olan ukalâyı akla aykırı bir şeye inanmağa mecbur tutmak tahammülün haricinde bir teklif olur, o halde de Kur'anda tenakuz bulunurdu. Bir taraf, diğer tarafı tekzip etmek lâzım gelirdi. Böyle olduğu halde Kur'anda bazı şeyler, ilk bakışta, akla aykırı görülür, bazı şeyler de anlaşılmaz.

Kur'an kendisi muhteviyatını ikiye taksim eder. Bir kısmına (muhkemat), diğer kısmına (müteşabihat) der. İlk nazarda anlaşılmıyan şeyler ile aklın muaraza edeceği şeyler bu ikinci kısma aittir. Bu ikinci kısım âyetlerinin mânaları, yine Kur'anın beyanına göre, bir Allah bir de ulema-yi rasihîne (din ilimlerinde meleke sahibi âlimler) malûmdur. İşte bu nokta mantıktan başka bir yol ile aranmağa şayan birtakım hakikatler olduğunu talim ve ifham etmiş ve bu yolu keşf için mücahede ve riyazet yolu kurulmuştur. «Tarikat» budur ve «Tasavvuf» yahut «dervişlik» denilen mesleğin adına alem olmuştur.

Rahmetli Profesör Mehmet Ali Aynî (ölümü 1945) «Bizdeki tarikatler» başlığı ile yazdığı bir yazıda (İkdam 25 şubat 1337-1921) tarikat için şöyle diyor:

«Müslümanlık hadd-i zatında Allah'ı ve Resulünü tasdikten ibaret olmakla beraber bu tasdik keyfiyyeti bilâhare bir muahede ile teyit edilmiştir. Şöyle ki bu mukavele pek muhataralı ve tehlikeli bir günde Müslümanlar ile Nebileri arasında aktolunmuştu. Müslümanlar o gün Resulüllah'ın elini tutarak kedilerinden ayrılmıyacaklarına söz vermişlerdi. İşte onların bu samimî ittihadı kendilerini o tehlikeden kurtarmıştı. Binaenaleyh bir Müslümanın bugün özü, sözü ve fiili biribirine uygun ve düzgün, fazilet ve istikametle muttasıf ve mahabbet ve itimada lâyık bir zatı bulup onun huzurunda o güne kadar işlemiş olduğu günahlardan tevbe ve nedamet (peşimanlık) ettiğine ve ondan itibaren kimseye fenalık etmiyeceğine, yalan söylemiyeceğine, kimsenin malını çalmıyacağına, kimseyi öldürmiyeceğine velhasıl her türlü menahiden sakınacağına dair söz vermesi ve bu taahhüdüne Allahı ve Resulüllahı ve Piran-ı

izamdan (tarikat kurmuş olan büyüklerden) birini şahit tutması, o birinci muahedeyi tecdit ve tekit etmekten ibarettir. İşte Şeriatın bâtını (içi) olan tarikata girmek bu demektir. Yoksa tekkede oturup çorba içmek değildir. Ondan sonra o adamın bütün ef'al ve herekâtı o intisap ettiği zatın nezaret ve murakabesine tâbi olur. Ben dünyada bundan müessir ve bundan nâfiz ve feyyaz bir ahlâk zabıtası mevcut olacağını zannetmiyorum.»

Tarikat; «Yol, hal ve şan anlamlarına gelen bu kelime tasavvufun sistemleşmesinden sonra meydana gelen ve giyim, zikir tarzı ve telâkki ayrılıklarıyle hususiyyetler gösteren sofî teşekküllerine ad olmuştur» suretinde ta'rif eden değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (Aylık Ansiklopedi, No. 42) şu tafsilâtı veriyor:

«İlk zamadlarda sert bir zâhitlik tarzında görünmekle beraber gene de Bayezid-i Bistâmî (874-75) ve Hüseyin ibn-i Mansûr-el-Hallaç (921) gibi sofîlerin aşırı vahdet-i vücut (varlık birliği) fikirlerini taşıyan ve Hicretin altıncı yüzyılından itibaren de hemen hemen tamamiyle vahdet-i vücutçular tarafından temsil edilen tarikatların, din ve mezheple farkı şudur: Din, inanış, ibadet ve muamelât esaslarını ihtiva eden ve inananlarca, Tanrı tarafından Peygambere vahyedilerek halka bildirilen hükümlerin topluluğuna denir. Siyasî, iktisadî ve içtimaî sebeplerle dinin inanış ve bilhassa ibadet ve muamelât hükümlerini anlayıştan doğan ve zamanın gelişmesiyle gelişerek diğer anlayışlardan tamamiyle ayrılan sisteme «Mezhep — gidilecek yol» adı verilmiştir. Tarikat ise ibadet ve muamelâtta bir ayrılık göstermez. Zâhitlerce fazla ibadetten, vahdet-i vücudçularca inanışta bir telâkki tarzından ibarettir ve bir tarikatta biribirine aykırı mezhep sâlikleri de bulunabilir.

« Tasavvuf, Hind - İran, Yunan - Roma tesirlerinin, bir taraftan Hıristiyanlıkla, yeni - Eflâtun'cuların nazariyyeleriyle, Yahudilikle, bir taraftan da, bilhassa Türk tarikatlarında, Şamanizm'in, Mazdeizm'in ve nihayet yerli geleneklerin hususiyyetleriyle ve hepsinin de İslâmî unsurla karışmasından meydana gelmiş idealist bir tefekkür sistemidir. Ancak tasavvuf, bütün sofîlerde aynı tarzda tezahür etmemiştir. Şarap, nasıl insanın tabiat ve meşrebini meydana çıkarırsa, vahdet-i vücut da, tahakkuk da sofînin tabiat ve meşrebini meydana çıkarmıştır. Bu yüzden şeriatin zahirî hükümlerine hiç ehemmiyet vermiyen ve kaba bir ibahaya varan, yahut şeriati, halkın düzenini korumak için kurulmuş kabul ederek kendilerince «edeb-i Muhammedî» denen bu hükümlere riayet eden ve muamelâtta şeriatten ayrılmıyan, kurdukları sistemi dünyevî yücelişe bir basamak yapıp padişahlık elde eden, hükümetler kuran, yahut muvaffak olamayıp tarih sayfalarına bir kargaşalık unsuru olarak geçen, vahdet-i vücudü bilgi bakımından kabul etmekle beraber ileriye gidemeyip tenakuzlar içinde bocalıyan, hareketiyle inancını yalanlıyan, vahdetin yalnız bilgisini kuran ve kurulmuş bilgi sistemini şerheden, İslâmileşmiş Yunanî-Eflatunculuk felsefesine kendisini verip din adına dinsizlik yapacak kadar ileri giden. hattâ Peygamberliği bir irfan mertebesi sayıp bu dâvaya kalkışan, yahut da devrindeki büyüklere çatıp zengin gelirli bir tekke kurarak Padişahlara bile hükmedecek kadar nüfuz kazanan ve çeşitli tabasbuslarla bu nüfuzu koruyan sofîler vardır »

Değerli müdekkik «sofî» kelimesi hakkında izahlarda bulunduktan ve «tarikatlardaki esaslar» a, «tarikatlarda dereceler» e, «sülûk»e, «âyîn mertebeleri» ne, «sülûk mertebeleri» ne dair de kıymetli bilgiler verdikten sonra «ilk tarikatlar» a geçiyor ve şu tafsilâtı veriyor:

« Müslümanlık, hududunu genişletip bir taraftan Hind-İran, bir taraftan da Bizans illerine girmiş, bu suretle birçok din ve geleneklerle karşılaşmıştı. Aynı zamanda Emevîler ve bilhassa Abbasî oğulları zamanında eski Yunan felsefesi, Müslüman bilginleri tarafından benimsenmiş, İsmailîler bu felsefeyi halka yaymışlardı. Nihayet yine Yunan felsefesinin tesiri altında ve İslâmiyyet umdelerini müdafaa için «kelâm» bilgisi tedvin edilmiş, bir yandan da tasavvuf sistemleşmeğe başlamıştı İlk olarak kurulan tekke, Şam'da ve Kûfeli Ebu Haşim (767) adınadır. En eski kaynaklar, ilk tarikatlardan olarak İbrahim İbn-i Ethem'e (777) nisbet edilen «Ma'rufiyye», «Bayazid-i Bistamî»ye nisbet edilen «Bayazidiyye», yahut «Tayfuriyye», «Sehl İbn-i Abdullah-ı Tüsterî» ye (896) nisbet edilen «Süheyliyye» yahut «Tüsteriyye», «Cüneyd-i Bağdadî» ye (909) nisbet edilen «Cüneydiyye» ve Bâtınî-Şi'î inanışlarla aşırı vahdet-i vücut inanışini birleştiren ve Hıristiyanlıktan müteessir olan bu yüzden 921 de Bağdat'da idam edilen Hüseyin İbn-i Mansur'a nisbet edilen «Hallaciyye», yahut «Mansuriyye» gibi bazı tarikat adları veriyorlar. Fakat Cüneyd ve Bayazit'in «Risale-tül-Melâmetiyye»ye nazaran zamanlarının meşhur Melâmetiyyelerinden oldukları Hüseyin bin Mansur'un da bir tarikattan ziyade Bâtınî bir mezhep kurucusu olduğu düşünülürse adları verilen tarikatların,

tam mânasiyle birer tarikat olmayıp adları geçen sofilerin etrafında toplanmış zümrelere verilmiş birer ad olduğu sonucuna varmamız pek tabiidir.»

Sayılmıyacak kadar çok olan tarikatlar başlıca üç gruba ayrılır:

1 — Zühd ve ibadet tarikı; bu tarik amel sahiplerinin sülûk ettiği (tuttukları) tariktir. Zahirî amellerin namazın, orucun kesretle (çoğunlukla) bulunduğu tariktir. Kudemada ekseriyyetle bulunan tarik budur. Buna «Ahyar tarikı» derler.

2 — Tasfiye ve mücahede tarikı; bu tarik «Ebrar» tarikı Hak ile, halk ile muamelede sadık olanların tarikıdır. Riyazetin hulâsası nefsin istediği şeyleri yapmamaktır. Bu sayede insan nefsini kötü huylardan temizler ve kalbini tasfiye eder.

3 — Aşk ve mahabbet tarikı; bu tarik seyirde bulunanların tarikıdır. Buna «Tarik-ı sair» veya «Tarik-ı şettar» denilir. Bütün tarikatlar şettar dairesine dahildir.

« Bütün tarikatların silsileleri, ashab-ı kirama ve o vasıta ile Nebiy-yi Zîşâna müntehi olur. Sofiyyeye ait eserlerin yazılmağa başlandığı Hicrî üçüncü (Milâdî dokuzuncu) asırdan itibaren İslâmda tarikatlar kurulmuştur. Tarikatların vazı'ları, tarikatların pirleri, mezheblerin imamları gibi kendi namlarına izafetle bir tarikat tesis etmemişlerdir. Yalnız Pirân'ın, Eimmenin ashabı, salih kişiler onların sülûk ettikleri, tarika, mezhebe iktida etmeleri, bu tarik ve mezhebin yayılmaları itibariyle Mezhepler imamlarına, Tarikatlar pirlerine nisbet olundu. Tariklarda hasr u kars yoktur. Rivayete göre meslek ittihaz olunan tariklar yüden fazladır.»

Tarikatın esası ve tarikata intisap ve zikrin telkini hususi iki rivayete dayanır:

Birincisi; Hâkim «Müstedrek» adlı eserinde Evs bin Şeddad'dan rivayet eder ki Şeddad söylüyor ve Ubadet-ibn-i Sâmit hazır olmakla anı tasdik ediyordu. Dedi ki huzur-ı Resulâllah'ta bulunuyorduk, buyyrdular ki içinizde garip yani ehl-i kitaptan kimse var mı? yoktur ya Resulâllah dedik, Kapıyı kapatmamızı emrettiler ve ellerinizi kaldırın (Lâilâhe illâllah) deyiniz buyurdular. Bir saat kadar ellerimizi kaldırdık ve tevhidi okuduk. Sonra Elhamdülillâh Ya Rab sen beni bu kelime ile ba'aettin ve anı emrettin ve anınla Cenneti vaad buyurdun sen vaadinde hulf (sözünde durmamak) etmezsin dedi ve mütaakıben mübeşşer olunuz Hazret-i Allah sizi mağfur kıldı buyurdular.

İkincisi; Hazret-i Ali, Nebiy-yi Zîşâna ya Resulâllah Hazret-i Allah'a vuslat yolunun en yakını ve kullarına en kolayı ve Allah indinde en feziletlisi ne ise delâlet buyur ricasında bulundu. Hazret-i Peygamber ya Ali halvette Allahı zikre müdavemet et buyurdu. Ali nasıl ya Resulâllah dedi. Nebiy-yi Zîşân gözlerini kapa ve benden dinliyerek üç kere (Lâilâhe illâllah) de dedi. Ali dinledi ve üç kere de Hazret-i Ali (Lâilâhe illâllah) dedi.

Mevlevî şeyhlerinden ve kemal sahiplerinden Hüseyin Azmi Efendı «Beyan-ül-makasit» adlı eserinde «Usul-i şeriatin furuu (fer'leri, kısımları) zamanın adem-i müsaadesiyle şeriat müçtehitlerinin zamanına teahhür ettiği gibi usul-i tarikatın dahi furuu ahkâm-ı şer'iyye ba'deiçtihat tarikat müçtehitlerinin zamanına teahhür edip tarikatın furuu dahi usulün ikmali olduğundan gerek şeriatin gerek tarikatın sadr-ı evvelde feri'leri tedvin olunmaması talim i diyanet ve emr-i cihada iştigalden zamanın adem i müsaadesine tesadüften kat-ı nazarla o zaman için furua dahi ihtiyaç olmadığına» mebni olduğunu söylediği gibi yine o eserinin diğer bir yerinde de «Ahkâm-ı şer'iyye istihkâm pezir olunciya (sağlamlaşıncıya) kadar binanın esası binadan evvel vazolunmak iktiza ettiği gibi elzemi takdim ve lâzımı tehir kaaide siyle tarikatın fer'inin» geri bırakıldığıdı ilâve eylemiştir.»

En evvel teessüs eden ve şöhret bulan tariklar şunlardır:

1 — Muhasibiyye; Muhasibiyye tarıkı Bağdat Şeyh-ül-meşayihi olan meşhur Hâris-i Muhasibi'ye mensuptur. Hâris-i Muhasibî bir takım sofiyye meşayihine muhalefetle halin devamını tecviz ederdi. Bu zatın muamelâta ait kitapları meşhurdur.

2 — Kassariyye; Kassariyye tarikı «Melâmetiyye» piri Hamdun Kassar'a mensuptur «Melâmetiyye» muamelâtta melâmet neşretmek tarikıdır. « Melâmetiyye » ye mukabil bir de «Kalenderiyye» vardır ki bunlar halkın nazarlarına iltifat etmezler, amelleri izhar veya ihfa hususunda halkın nazarı ile mukayyet olmazlar. «Melâmetiyye» bütün feraiz ve nevafile mütemessiktir, Şu kadar ki, riya korkusundan naşi, halkın nazarından gizler, Kassariyye hem Sıddik'a, hem Aliy-yül-Murtaza'ya mensuptur. Evvelkisi meşhurdur.

3 — Tayfuriyye; Tayfuriyye tarikı Ebu Zeyd Tayfur-i Bistamî'ye mensuptur. Bu tarik sekiz tariktir. Meşhur olduğuna göre tarik-ı hafidir. Tarikı Habib-i Muazzam-ı Kureşi vasıtasiyle Hazret-i Sıddik'a, Ca'fer-i Sadık vasıtasiyle Hazret-i Ali'ye mensuptur.

4 — Cüneydiyye; Cünydiyye tarikı Seyyid-üt-Taif'e Cüneyd-i Bağdadî'ye mensuptur. Bu tarik Tayfuriyye tarikının aksi olarak tarik-ı sahvdır. Cüneyd-i Bağdadî, Seri-i Sakatî'nin ashabındandır. Tarikı Hazret-i Hüseyin, Hasan-ül-Basrî tarikleriyle Hazret-i Ali'ye müntehi olur.

5 — Nuriyye; Nuriyye tarikı Eb-ül-Hasan-ün-Nuri'ye mensuptur. Bu tarik, tarik-ı iysardır ki başkalarına nefsini tercih etmek tarikıdır.

6 — Süheyliyye; Süheylivye tarikı, Süheyl-i Tüsterî'ye mensuptur. Bu tarik, mücahede-i nefs, riyazet tarikıdır.

7 — Hakimiyye; Hakimiyye tarikı, Hakem-i Tirmizî'ye mensuptur. Bu zatın sözü hakikat-i velâyet hakkındadır. Tarik Hüzeyl bin Ivaz vasıtasiyle hem Hazret-i Sıddik'a hem de Hazret-i Ali'ye müntehi olur.

8 — Haraziyye; Haraziyye tarikı, Ebu Said-ül-Haraz'a mensuptur. Ebu Said Beşir-i Hâfî'nin, Zünun-ı Mısrî'nin, Seri-i Sakatî'nin ashabındandır. Seri-i Sakatî ile Hazret-i Ali'ye, Zünnun ile Hazret-i Cabir'e müntehi olur.

9 — Hafifiyye; bu tarik, Muhammed Bin Hafif-is-Şirazî'ye mensuptur.

10 — Seyyariyye; bu tarik da Eb-ül-Abbas Kasım Bin Elmehdiy-üs-Seyyarî'ye mensuptur.

11 — Hubeyriyye; Hubeyriyye tarikı, Hubeyre-tül-Basrî'ye mensuptur

Sonradan zuhur eden tarikatlar bütün bu on bir tarikatla alâkalıdır. Bunların meşhurları da şunlardır:

1 — Kadiriye; Kadirî tarikati (Abdülkadir Geylânî) ye mensuptur. Abdülkadir'in şeyhi (Ebu Said-ül-Mübarek-ül-Mahrumî) idi. Onun da silsilesi şu suretle gelmektedir: (Eb-ül-Hasan Ali-yil-Hekarî). (Eb-ül-Ferec Tarsusî), (Eb-ül-Fazl Abd-ül-Vahd-üt-Temimî), (Ebu Bekir Şiblî), (Cüneyd-i Bağdadî). Cüneyd'in nisbet silsilesi (Seri-i Sakatî), (Mâruf Kerhî), (Davut Taî), (Habib-i Acemî), (Hasan Basrî) vasıtalariyle (Hazret-i Ali) ye vasıl olur.

Kadirî tarikatının şubeleri şunlardır: Esediyye, Ekberiyye, Makdesiyye, Garibiyye, Eşrefiyye, Rumiyye, Yafiiyye, Hammadiyye, Hilâliyye, Hindiyye.

2 — Rifaiyye; Rifailer (Seyyid Ahmet Eb-ül-Hasan Aliy-yür-Rifai) ye mensuptur Ahmet Rifai'nin silsilesi şöyledir: (Ali-yül-Kari-i Vasıtî), (Eb-ül-Fazl Bin El-Kameh-il-Bağdadî), (Ebu Ali Gulâm), (Ali-yül-Acemî), (Ebu Bekir Şiblî), (Cüneyd-i Bağdadî). Cüneyd Bağdadî'de Kadiriyye ile birleşen Rifaiyye'nin de binnetice (Hazret-i Ali) ye müntehidir. Rifaiyye'nin şubeleri şunlardır: Haririyye, Kiyaliyye, Sayyadiyye. Aziziyye, Cündeliyye, Aclâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasıtaiyye, Cebretiyye, Zeyniyye, Nuriyye.

3 — Kibreviyye: Kibreviyye tarikatı (Necmeddin-i Kibrevî) ye mensuptur. Necmeddin'in silsilesi şöyledir: (Ammar İbn Yasir), (İsmail Kasrî), (Ruzbehan Baklî), (Eb-ün-Necip) (Abdülkahir), (Ziyaeddin-i Sühreverdî), Kibreviyye tarikatı bu silsile ile (Cüneyd-i Bağdadî) ye vasıl olur.

Şubeleri şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nuriyye, Rükniyye, Hemedaniyye. Nur-i Bahşiyye, Berzenciyye.

4 — Sühreverdiyye: Sühreverdiyye tarikatı (Şahabeddin Sühreverdî-i Bakırî) ye mensuptur. Sühreverdî amcası (Şeyh Eb-ün-Necip Sühreverdî) den o da sırası ile (Ömer Bekrî), (Radi-yüd-din-ül-Kazî), (Muhammed Bekrî), (Ahmet Dineverî), (Memşad Dineverî) vasıtalariyle (Cüneyd-i Bağdadî) den almıştır. Bu tarikatın şubeleri de şunlardır: Bedriyye, Zeyniyye, Bahaiyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye.

5 — Medeniyye: Medeniyye tarikatı (Ebu Medyen Şuayıp Bin Hasan El-Telemsanî) ye mensuptur. Onun şeyhi (Ebu Said-ül-Mağribî) idi. Bu ikisinin birden şeyhi (Eb-ül-Berekât-ı Ali-yül-Bağdadî), onun şeyhi (Eb-ül-Fazl Muhammed-ül-Bağdadî), onunki (Ahmet El-Gazalî) dir. Bundan sonra Kibreviyye ile birleşir. Ebu Medyen'in bir şeyhi de (Abdülkadir Geylânî) dir. Bunun şubeleri şunlardır: Cebertiyye, Meymuniyye, Deceaniyye, Alvaniyye-i Hameviyye.

6 — Ekberiyye: Ekberiyye tarikatı (Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed Bin Ali-yül-Mağribî-yüt-Taî) ye mensuptur. Ebu Abdullah'ın silsilesi (Cemalüddin Yunus Bin Yahya El-Abbas) vasıtasiyle (Abdülkadir Geylânî) ye ve (Takıyüddin-i Cami) tarikıyle (Hazret-i Hızır)a dayanır. Bu tarikatın vazıı (Muhyiddin-i Arabî) eserlerinin çokluğu ile maruf ve pek meşhurdur.

7 — Şazeliyye: Şazeliyye tarikatı (Eb-ül-Hasan Ali Bin Abdullah-üş-Şazelî) ye mensuptur. Eb-ül-Hasan inabeti (Abdüsselâm bin Meşiş) ten almıştır. Abdüsselâm'ın silsilesi de (Abdurrahman Medenî), (Takıyüddin-ül-Fakîr), (Nureddin Ali), (Tacüddin), (Şemsüddin), (Ebu İshak İbrahim), (Ebu Muhammed Feth-üs-Suudî), (Sa'd-ül-Kayrevanî), (Cabir Bin Abdullah El-Ensarî) vasıtalariyle (Hazret-i Hasan)a dayanır. Şazeliyye'nin diğer tarikle nisbeti (Ebu Medyen-ül-Mağribî) ile (Cüneyd-i Bağdadî) ye müntehidir. Şubeleri: Dusukıyye, Ahmediyye,

Vefaiyye, Zerukıyye, Hanefiyye, Cezveliyye, İseviyye, Nasırıyye, İlmiyye, Mastariyye, Afifiyye.

8 — Bedeviyye: Bedeviyye tarikı (Ahmed-El-Bedevî) ye mensuptur. Ahmet Bedevî'nin şeyhi (Şeyh Abdülcelil Bin Abdurrahman Nişaburî) olup o da yedi vasıta ile (Davut Taî)-den. (Davut Taî) de (Habib-i Acemî) den. o da (Hasan Basrî) den almıştır. Bu suretle Bedeviyye terikatının nispet silsilesi (Hazret-i Alî) ye vasıl olur. (Habib-i Acemî) nin iki vasıta ile (Enes İbn-i Malik) e intisabı olduğundan icazetnamelerde bu silsile yazılmaktadır. (Bedevî) nin (Şeyh Berrî) ve (Şeyh Ebu Naim) vesıtasiyle (Ahmed-ür-Rifaî) ye ve bilâvasıta (Şazelî) ye dahi intisabı vardır. Şubeleri de şunlardır: Şenaveriyye, Metbuliyye, Halebiyye, Beyumiyye, Merzukıyye, Sutuhiyye, Alevaniyye.

9 — Mevleviyye: Mevleviyye tarikatı, Celâleddin-i Rumî'ye nispet edilmekte ise de tarikatin asıl kurucusu, oğlu Sultan Veleddir. Tarikati babasının adına nispet ettiği için o suretle şöhret bulmuştur. Silsilenamelerde şu isimler geçer: (İmam Ahmet Gazalî), (Ebu Bekir Nessac), (Muhammed Züccac), (Ebu Bekir Şiblî), (Güneyd-i Bağdadî), (Seriyüs-Sakatî), (Mâruf Kerhî), (Davut Taî), (Habib-i Acemî). (Hasan Basri), Emîr-ül-Mü'minîn (Ali Bin Ebi Tâlib).

Mevlevî tarikatinin şubeleri yoktur.

10 — Dussukıyye: Dussukıyye tariki (İbrahim-ed-Dussukî) ye mensuptur. İbrahim-ed Dussukî) nin bir şeyhi (Eb-ül-Hasan Şazelî), diğer şeyhi de (Necmüddin Mahmut İsfehanî) ve (Nuruddin Abd-üs-Samet Nazarî) dir. Silsile (Şeyh Necibüddin Ali Şirazî) ile (Şahabüddin Suheverdî) ye dayanır. Şubeleri: Şernubiyye, Aşûriyye'dir.

11 — Sa'diyye: Sa'diyye tarikatı (Sa'düddin-i Cibavî) ye mensuptur. Tarikat silsilesi şöyledir: (Abdullah Şeybanî), (Mezid Şeybanî), (Yunus Şeybanî), (Ebu Medyen Mağribî). Ebu Medyen'in nispet silsilesi sekiz vasıta ile (Cüneyd-i Bağdadî) ye dayanır. Şubeleri şunlardır: Tagallübiyye, Vefaniyye, Âciziyye, Selâmiyye.

12 — Bektaşiyye: Bektasiyye tarikatı (Hacı Bektaş Horasanî) ye mensuptur. Hacı Bektaş'ın silsilesi (Lokman Horasanî), (Hoca Ahmet Yesevî), (Yusuf Hemedanî) ye vasıl olur. Hoca Yusuf Hemedanî altı vasıta ile Hazret-i Ebu Bekir'e ve diğer bir tarik ile de Hazret i Ali'ye vasıl olur.

13 — Nakşbendiyye: Nakşbendiyye tarikatı (Hoca Mehmet Bahaüddin Şah Nakşibendî yül-Veysî el Buharî) ye mensuptur Mehmet Bahaüddin (Hoca Emîr Yenelal) den o da (Mehmet Baba-yı Somas) tan, bu sonraki dahi azizan demekle mâruf (Hoca Ali Ramitinî) den almıştır. Ali Ramitinî'nin nispet silsilesi (Hoca Mahmut Encir-i Mağnevî). Hoca Ârif Rikverî) vasıtalariyle (Abdülhâlik Gacdevanî) ye ve bu tarikle (Hazret-i Ebu Bekir-is-Sıddik) a müntehidir. Şubeleri: Ahrariyye, Naciyye, Kâsaniyye, Mecdediyye, Muradiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nuriyye, Câmiyye, Halidiyye.

14 — Halvetiyye: Halvetiyye tarikı (Ömer Ekmelüddin Halvetî) ye mensuptur. Bu tarikatın silsilesi şöyledir: (Ahi Muhammed-ül-Harezmî), (İbrahim Zâhit Geylânî), (Cemaluddin Tebrizî), (Şahabüddin Sirazî), (Rüknüddin Sencasî), (Kutbüddin Ebherî), (Eb-ün-Necib Abdülkahir Ziyaüddin Sühreverdî). Eb-ün-Necib'in nisbeti Halvetîlerce (Kadı Vahdüddin Ömer-ül-Bekrî), (Muhammed Bin Ömeriyye-tül-Bekrî), (Ebu Ahmet Esved Dineverî), (Memşad Dineverî) vasıtalariyle (Cüneyd-i Bağdadî) ye ve o tarikle de (Hezret-i Ali) ye müntehidir. Halvetiyye tarikatında (Es-Seyyid Yahya Eş-Şirvanî) pîr-i sani'dir. Bu zatın tarikat silsilesi de (Sadrüddin Hayyavî), (Hacı İzzüddin), (Ahi Emirim Muhammed) vasıtalariyle (Ömer El Halvetî) ye vasıl olur. Tarikatın neşri Yahya-yi Şirvanî ile başlamıştır. Onun için Halvetiyye tarikatı kol kol olmuş ve Gülşeniyye- Halvetiyye, Mürdaşiyye-i Halvetiyye, Sünbüliyye-i Haivetiyye, Bahşiyye-i Halvetiyve, (Asaliyye-i Halvetiyye) tarikleri zuhura gelmiştir.

15 — Bayramiyye: Bayramiyye tarikatı (Hacı Bayram Ankaravî) ye mensuptur. Hacı Bayram'ın tarikat silsilesi (Hâmid-i Kayserî), (Hoca Ali Erdebilî), (Sadrüddin Erdebilî, (Safiyyüddin Erdebilî) vasıtalariyle (İbrahim Zâhid Geylânî) ye müntehi olur. (Hâmid-i Kayserî) nin bir nispeti de (Beyazıd-ı Bistamî) ye varır. Şubeleri; Melâmiyye, Hamzaviyye, Şemsiyye, Tennuriyye, Himmetiyye, İseviyye, Celvetiyye.

16 — Zeyniyye: Zeyniyye tariki (Zeynüddin Ebu Bekir Elhafî) ye mensuptur. Tarikat silsilesi şöyledir: (Abdurrahman Nuruddin Mısrî), (Cemalüddin Yusuf Gûranî), (Hüseyin Hüsameddin-i Şimşirî), (Necmüddin Mahmut İsfehanî) ve bu tarik ile (Şahabüddin Suhreverdî) Zeynüddin'in mensup olduğu (Abdurrahman Mısrî) nin silsilesi (Zahirüddin İsel Mısrî) vasısiyle (Ahmed-ür-Rifaî) ye dayanır.

17 — Gülşeniyye: Gülşeniyye tarikı (İbrahim Gülşenî-i Heybetî) ye mensuptur. İbrahim

Gülşenî tarikatı (Ömer Dede Ruşenî) den almış olduğundan nispet silsilesi (Yahya-yi Şirvanî) ye vasıl olur. Şubeleri: Sezaiyye, Haletiyye

18 — Sünbüliyye: Sünbüliyye tarikı (Sünbül Sinan Yusuf El-Merzifonî) ye mensuptur. Sünbül Sinan'ın tarikat silsilesi, Çelebi Halife demekle meşhur (Mehammet Cemal El-Halvetî), (Pîr Muhammt Erzincanî) ile Yahya-yi Şirvanî) ye müntehi olmaktadır. (Cemal Halvetî) nin Zeyniyye tarikatı ile de nispeti vardır.

19 — Ahmediyye: Ahmediyye tarikı (Ahmet Şemsüddin Marmaravî Saruhanî) ye mensuptur. Bu zat min tarafillâh (Allah tarafından) umum meşayihin terbiyesine memur olduğundan (Yiğit başı denmekle meşhur idi. Nispet silsilesi (Alâüddin Uşşakî), (İbrahim Kâmil Kayserî), (Pîr Muhammed Bahaüddin Erzincanî). vasıtasiyle (Yahya-yi Şirvanî) ye vasıl olur. Bu tarikat Halvetiyye silsilesi arasında orta kol sayılmaktedır. Şubeleri: Sinaniyye, Uşşakıyye, Ramazaniyye, Cerrahiyye, Nısriyye, Buhuriyye.

20 — Şa'baniyye: Şa'baniyye tarikati (Katamonulu Şa'ban-ı Veli) ye mensuptur. Şa'ban-ı Veli'nin şeyhi (Hayrüddin Tokadî), onun da şeyhi (Mehmet Cemalüddin Halvetî) idi. Şa'baniyye tarikatı bu itibarla Sünbüliyye gibi Zeyniyye ve Halvetiyye tarikatlarını da câmi' sayılır. Şubeleri: Karabaşiyye, Nasuhiyye, Çerkeşiyye, Bekriyve.

21 — Uşşakıyye: Uşşakıyye tarikı (Hüsamüddin Buharî-i Uşşakî) ye mensuptur. Tarikat silsilesi (Seyyit Ahmet Es-Semerkandî), (Elhac İzzüddin Karamanî) ye vasıl olur. Hüsameddin Buharî İstanbul'a geldikten sonra (İbrahim Ümm-i Sinan) a da intisap eylemiştir.

22 — Celvetiyye: Bayramiyye'nin ana bir şubesi olan Celvetiyye (İbrahim Zâhid Geylânî) zamanında hilâl mertebesinde iken (Şevh Muhammed Üftade) ve (Aziz Mahmut Hudaî) zamanlarında bedr haline gelmiştir. Hudaî Mısır'da (Şeyh Kerim-üd-din Halvetî) den nispet almış ise de asıl terbizesi (Üftade) dendir. Şeyhi cihetinden Mahmut Hudaî'nin nispet silsilesi (Hızır Dede) ve o vasıta ile (Hacı Bayram-ı Veli) ye dayanır. Bayramiyye'nin bir şubesi oluşu da bundandır.

23 — Mısriyye: Mısriyye tarikatı (Muhammed Niyazi-i Mısrî) ye mensuptur Mısrî'nin tarikat nispeti (Sinan Üm-ül-Malî) (Er Zade Şeyh Ahmet), (Abdülvehhab El-Malî), (Tâlib Ümmî) ile (Yiğit başı) ya dayanır.

24 — Cerrahiyye: Cerrahiyye tarikı (Nuruddin Cerrahî) ye mensuptur. Nuruddin Cerrahî'nin şeyhi (Ali Köstendilî) idi. Bu zat sekiz vasıta ile (Yiğit başı) dan feyz almıştır.

25 — Bekriyye: Bekriyye tarikı (Mustafa El Bekriy-yüs-Sıddıkî) ye mensuptur. Tarikat silsilesi de Mısrî Hacı Baba denmekle mâruf (Şeyh Mustafa El-Belevî). (Karabaş-ı Veli), (İsmail Çorumî), (Ömer-ül-Fuadî), (Şeyh Muhyiddin) vasıtalariyle (Hacı Şa'ban-ı Veli) ye müntehidir. (Mustafa El-Bekrî) nin (Abdülgani Nablusî), (Mehmet Bekir Dimyatî). (Muhammet Bin Ukeyle-tül-Mekkî) den de istifaza eylemişlerdir. Şubeleri: Hanefiyye, Summaniyye, Dürdiriyye, Ezheriyye, Ticaniyye, Saviyye, Kemaliyye, Halyetiyye.

26 — Halidiyve: Halidiyye tarikatı (Ziyaüddin Mevlâna Halid) e mensuptur. Tarikat silsilesi şöyledir: (Abdullah Dehlevî), (Şemsüddin Can-ı Canan Mazhar). (Muhammed Nur Bedevanî), (Seyfüddin Ârif), (Mehmet El-Ma'sum), (Ahmet El-Farukî-i Serhendî). Ahme-El-Farukî'nin tarikat silsilesi altı vasıta ile (Şah Nakşibend) e varır.

Tarikatlar arasında iyi karşılanmıyanlar ve bu sebeple «Turuk-ı merdude» adını almış olanlar da vardır. Başlıcaları «Hulûliyye» ile «İbahiyye» dir. Hulûliyye; hulûl ve imtizacı kabul edenler, İbahiyve de Şeriati terk ve ibaha kail olanlardır. Turuk-ı merdude erbabı sofiyve zey ve kıyafetinde bulunanlar ise de sofiyyenin itikatlarından, a'mal ve ahvalinden mütecerrid (ayrılmış) bulunanlar.

Tarikatta gaye hep yukarda saydığımız neticelere varmak için çalışmaktır. Binaenaleyh tarikatların hepsi gayede birleşirler. Ancak tatbikatta yekdığerinden farkları vardır. Bir takımları zikirlerini âşikâre, bir kısmı gizli yaparlar. Bektaşîlerle Melâmîlerin zikirleri halkın enzarından saklıdır. Zikre ancak tarikat sâlikleri iştirak edebilir. İhvan olmıyanlar mahremiyyet dairesine kabul olunmaz. Zikirlerini aşikâre yapanlar da ikiye ayrılırlar. Bir kısmının zikri hafi (gizli), ötekinin celi (aşikâr) dir. Nakşîlerin ve o zümreden olanların zikirleri hafi. Halvetîlerin, Rifailerle emsalinin celi'dir. Zikir kıyam (ayakta) ve kuud (oturarak) itibariyle de ikiye ayrılır. Tarikatların bir kısmı zikirlerini oturdukları yerde, bir takımları ise ayâkta icra ederler. Mamafih bu zikir ekseriya birlikte icra olunur. Yani hem kaaiden zikrederler, hem de kıyam eylerler. Ancak tarikatların bazısında kuud asıldır. Kıyam yoktur. Nakşbendîlerin zikri gibi. Tarikatlarda zikir lâfızlarında da fark vardır. Tarikatların hemen hepsinde «Lâilâhe illâllah» dendiği halde Mevlevîler «Allah» derler.

Tarikatlar zikrin şekli itibariyle biribirlerinden farklı oldukları gibi Şeyhlerle müridlerinin giydikleri elbise ve başlarına taktıkları taç ve külâh itibariyle de biribirlerinden ayrılırlar. Bektaşîler başlarına On iki İmama delâlet eden dilimli ve basık taç giydikleri halde Mevlevîler düz ve uzun sikke istimal ederler. Taçlara sarılan tülbendin rengi ve şekli ile de tarikat mensupları biribirinden ayırd edilirler. Meselâ Rifaîler alelûmum siyah sarık sararlar.

Tarikatlar Türkiyede tekkelerin ilgası hakkındaki kanun ile menedilmiştir.

Şeriattır tarikatın kapısı
Tarikkattır hakikatın yapısı
Hakikattır marifetin tapısı
Marifet gevheri hazine-tullah
Mehmet Ali Hilmi Dede Baba

TARİKAT CİHAZI (طریقت جهازی) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının sırtlarına giydikleri elbise, başlarına giydikleri külâh, ayaklarına giydikleri pabuç, ellerine aldıkları asâ (baston), kemer, hırka ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TARİKATÇI (طریقتجی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevî tarikatına girmiş olanlara tarikat usul ve adâbını öğretmekle vazifeli dedeye verilen addır. Buna «Sertarik» da denilir ve Çelebi Efendi'nin muavini yerinde sayılırdı. Diğer tarikatlarda bu vazife sahibine «Piş kadem» adı verilirdi.

TARİKATÇI KÖÇEĞİ (طریقتجی کوچکی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Tarikatçı»nın hizmetinde bulunan cana verilen addır.

TARİKATÇI MEZARÎ (طریقتجی مزاری) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlâna'nın türbesinin Bab-üs-Selâm'dan girilince sol tarafında bulunan mezarlığın adıdır.

TARİK BEDELİ (طریق بدلی) [*Mal.*] Yol vergisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar kuruluşlarından itibaren yolların ve köprülerin yapılması ve tâmiri işlerine büyük bir ehemmiyet vermişler, bunun için türlü adlarla teşkilât vücude getirmişlerdir. Bazı köyler halkının köprücüler ve derbentçiler gibi daima yol işlerinde çalıştırıldığı da olmuştur. Tanzimata kadar bu, böyle devam etmiş, neden sonra mükellefiyyet şeklinde değişiklik yapılmıştır.

1908 Temmuz İnkılâbını mütaakıp toplanan Meb'usan meclisine sunulan 1325 (1909) bütçesinin varidat kısmında yer alan Tarik bedeli için (Turuk-u maabir mükellefiyyet-i şahsiyye'si» başlığı altında şu tafsilât verilmiştir:

«İşbu teklif mukaddema (evvelce) turuk-u maabir nizamnamesi mucebince on altı yaşından yukarı ve altmış yaşından aşağı erkeklerin on iki saat mesafe dahilindeki yollar ameliyatında bizzat veya bilvasıta senede dört gün hizmet etmek ve yük araba hayvanlarını da kezalik senede dörder gün çalıştırmak suretinde müesses iken tatbikatında görülen müşkilâta binaen 1316 (1900) senesinden itibaren hayvanat mükellefiyyeti kaldırılarak on altı yaşından başlıyan mükellefiyyet yirmi yaşından itibar olunmuş ve mükellefler de dört gün yol yapmakta çalışmak yahut bedel-i nakdi (yol parası) vermek hususlarında muhayyer tutulmuş ve bu bedel her vilâyetin amele ücreti nisbetinde on iki ve on altı kuruştan itibaren olmak üzere tâyin edilip yalnız Hüdavendigâr vilâyetince (Bursa) yirmi yaşından başlıyan mükellefiyyet sonradan on sekiz yaşına indirildiği gibi dört günden ibaret olan mükellefiyyet müddeti de beş güne çıkarılmıştır.»

Lâyihada yapılan tetkikler neticesinde yeni bir kanun projesinin hazırlandığı gösterildiği gibi ödeme için de düşünülüş şekli şövle gösterilmiştir:

«Mükelleflerin mükellefiyyetlerini bedenen yahut bedelen yapmakta muhtar tutulması karışıklığa mahal vermekte olduğundan mükellefiyyet bedelini nakden ifa etmek için çare bulamıyanlara yol ameliyatında iş gösterilerek alacağı gündelikten borcunu ödemek üzere mükellefiyyetin mutlak surette bedelen (para olarak) istifası münasip mütalâa kılınmıştır.»

Bununla beraber bu usul tatbik edilememiş, yine tâyin olunan parayı vermiyenler dört gün müddetle yolda çalıştırılmıştır.

Yine bu lâyihaya göre tarik bedelinin 1319 (1903) senesinden 1323 (1907) senesi sonuna kadar beş senelik tahsilâtın vasatîsi (ortalaması) olan 399,931 liraya karşı bütçeye varidat olarak 617,241 laranın konulduğu gösterilmiştir.

27 şubat 1329 (1914) tarihli kanuna göre nakdî bedelin âzamîsi 40, asgarîsi 12 kuruştu. Her vilâyette alınacak verginin miktarı, bu iki had arasında olmak üzere, vilâyet umumi meclisleri tarafından tâyin olunurdu.

Tarik bedelinden 20 yaşından küçük, 60 yaşından büyük olan erkeklerden başka bedenî ve ona tebean nakdî mükellefiyyetten müstesna tutulanlar da vardı. Onlar da askerler, hocalar, hahamlar ve malûllerdi. Kadınlar da bu vergi ile mükellef değillerdi.

TARİK-I ÂM (طریق عام) [*Ida.*] Herkesin geçmesine mahsus yol hakkında kullanılır bir

tâbirdir. Muayyen mülk sahiplerinin geçmelerine mahsus olan yollara «tarik-ı has» denir.

TÂRİK-İ DÜNYA (تارك دنيا) [*Sof*] Dünya ile alâkasını kesen, halvete çekilen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Târik-i dünya geçünür derbeder
Der tama' etme bana kendi eder
Vahîd

TARİK-I HAS (طريق خاص) [*İda.*] Yalnız mal sahiplerinin geçmelerine mahsus yol hakkında kullanılır bir tâbirdir. Herkesin geçmesine mahsus olan yollara «Tarik-ı âm» denir.

TARİK-I TEDRİS (طريق تدريس) [*İlm.*] Tahsil şekil ve derecesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tanzimat'ın ilânından sonra açılan mekteplerden evvel memleketin en büyük tedris vasıtası Medrese idi.

İstanbul'un fethine kadar Bursa âlimlerin, fâzılların, şairlerin merkezi idi. Fetihten sonra bu şerefi İstanbul ihraz etti. İslâm dünyasının her tarafından, şöhret bulmuş âlimler, İstanbul'a geldikleri gibi medreselerden de çok değerli adamlar yetişmiştir. Fatih'in İstanbul'da yaptırttığı medreselerin proğramlarının tertip ve nizamlarının konuluşunda bizzat himmeti geçmiş olduğu gibi Türkistan'dan davet ettiği (Ali Kuşçu) ile (Molla Hüsrev) in ve zamanındaki diğer ulemanın da yardımı olmuştur.

Medreselerde bulunan talebeden biri (Danişmend) yani (Müderris) lik yolunu tutmak istediği surette iptiea ulemadan bir zata varıp (Hariç dersleri) ni yani mukaddemat-ı ulûmü tahsil ettikten sonra o zatın delâletiyle müderrislerden birinden (Dahil dersleri) ni görür, sonra (Sahn dersleri) ni takibe liyakat kesbeylerdi. Âlî olan Sahn derslerine girebilmek için tâlîsi makamında bulunan medreselerde tahsili tamamlamak lâzım gelirdi ki bunlara (Musıla-i sahn) denilirdi. Sahn medreseleri Fatih Camiinin iki tarafındaki kârgir ve kurşunlu sekiz medrese idi. Bunun için bunlara (Sahn-ı seman) adı verilmişti. Bunlarda hücre (yatıp kalkacak oda) sahibi olan talebe âlim ve fâzıl zatlar idi. Değerli eserleri vardı. Bunların eskilerine (Muid) denilirdi. Muidler medreselerde müzakerecilik ve bunların arkrlarında ve idadiyeleri makamında bulunan sekiz (Tetimme medresesi) ndeki talebeye hocalık ederlerdi.

İşte talebe-i ulûm bu medreselerde tahsillerini bitirdikten sonra (Mülâzim) olur, isimleri (Ruznamçe-i hümayun) a kaydolunurdu. Bu mülâzimlerden akran ve emsalinden mümtaz ve (arkalarından gidilecek âlim ve tahkik sahibleri) demek olan (قدوة العلما والمحققين) demeğe lâyık olanlar (İptida-i hariç) «iptidai» derecasindeki medreselere, sonra sırası geldikçe rütbesi terakki ederek (dahil) «idadi», (Sahn) «âlî» medreseleri müderrisliği rüusuna nail olurlar, müderris olamıyanlar da «Tarik-ı Kaza» ya (kadılığa) giderlerdi.

Sekiz sahn müderrisleri bütün ulemanın mümtazı idiler, halk arasında pek ziyade itibarları vardı.

Bütün ilimlar, fenler bu medreselerde okutulurdu. Hâkimler, hekimler, mühendisler tekmil bu feyz yerlerinden yetişirdi. Eslâf içinde Fazıl Ahmet Paşa gibi, Müderris Osman Paşa gibi müderrislikten vezir olanlar da vardı. Bunlar ilmen, liyakaten her iki meslekte de kemal ve dirayet gösteren adamlardı.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında memleket pek ziyade büyümüş, imar işlerine de fazlasiyle ehemmiyet verilmiş olduğu için (mühendis) e, (hekim) e büyük ihtiyaç hasıl olmuş idi. Mevcut tedrisat bunu tatmin etmediğinden (Süleymaniye) civarında tababet ve riyaziyyat tahsiline mahsus olmak üzare bir takım medreseler vücude getirildi. Ezcümle etibba için hassaten bir (Tıp medresesi) ve onun yanında da bir (Dar-üş-şifa) bina olundu Yaptırılan medrese kendi namına nisbetle anılan cami ile birlikte İstanbul için aynı zamanda bir şeref taşkil etti.

Bu marifet müesseseleri riyazî tahsiline tahsis edildi. Yine o büyük ma bedin karşısında bir (Dar-ül-Hadis) yapılarak zamanında ihtisas şubeleri bu suretle büsbütün ayrılmış oldu.

Dar-ül-Hdis medresesi, ilim ve eskilik itibariyle mevcut medreselerin akdemi (kıdemlisi, eskisi) sayılırdı. Bir takım medreseler ise (Medrese-i Süleymaniyye) nin idadisi mertebesinde bulunduklarından bunlara da (Musıla-i Süleymaniyye) adı verildi.

İptida-i dahil ve İptida-i hariç medreselerinde okuyup tamamlıyan tabiiyyat gibi, riyaziyat gibi, tababet gibi aklî ilimler tahsil edecekse (Musıla-i Süleymaniyye) ye (Süleymaniyye Tetimmeleri) ne, Arabiyat gibi, fıkıh gibi, kelâm gibi şer'î ilimler öğrenecekse (Fatih Tetimmeleri) ne girerlerdi. Devlet kaydlarında (Ruznamçe) (Mülâzim) unvanına istihkak ancak (Tetimme) yi tamamlamağa bağlı idi.

Fatih'in yaptırdığı Medrese-i Semaniyye de (Seyyid-i Şerif) in eserlerinden olan (Haşiye-i Tecrid) gibi (Şerh-i mevakif) gibi eserlerin okutturulması bu medreselerin kuruluşlarında takarrur etmiş ve proğramlara da o suretle geçirilmiş idi.

Kanunî'den biraz sonra (bu dersler felsefiyyattır) iddiasiyle (Sahn-ı seman) programlarından çıkarılarak yerlerine (Hidaye) gibi (Ekmel) gibi eserler ikame edildi. Daha sonraları fünun-ı cedide (yeni fenler) hakkında ulema beyninde bir takım garip itikatlar peyda oldu.

987 de (Takiyüddin-i Mısrî) Tophane'nin üstüne raslıyan tepede bir (Rasathane) vücude getirmişti. «Cihan-ı gaybın keşf-i ahvaline buradan ıttıla ediliyor itikadiyle» bir takım itirazlara ve manialara uğradı. Riyazî tetkiklerin faideli neticelerine tatbik mahalli olmak üzere kurulan bu fen yuvası bir bâtıl itikat karşısında dağıldı.

Muallim Mehmet Emın Bey (Sebil-ür-Reşat) da «Tarihçe-i Tarik-ı Tedris» başlığı altında yazdığı tetkik yazısında (c. 17, s. 186» bu münasebetle şu (istidrad)ı koymuştur. «Meşhurdur ki 987 tarihinde Takıyüddin-i Mısrî» Tophane'nin üstüne tesadüf eden zirve-i cebelde (dağın tepesinde) bir Rasathane vücude getirmişti. Cihan-ı gaybın keşf-i ahvaline buradan ıttıla ediliyor itikadiyle bu eser-i bedi' bir takım ta'rizat ve mümaneata uğradı. Hattâ vaktin Şeyh ül-İslâmı olan zat rasadat ile esrar-ı felekiyyeye ıttılaı meş'um addederek böyle bir bidi'a-ı marifetin ortadan kaldırılmasını der-i devlete (Padişaha) arzeyledi. Arz-ı vâkı şayan-ı kabul görüldü. Kaptan Kılıç Ali Paşa'ya hemen kat'iyyülmefad (kat'î emir) bir hatt-ı şerif yazıldı. Seyr-i kevakibi (yıldızların hareketini) ve zıll-ı irtifa-ı şemsi (güneşin yükseliş alçalışını) tâyin için birçok himmetlerle vücude getirilen o te'sisler kâmilen tahrip olundu. Tetkikat-ı riyaziyyenin mahsulat ve netayic-i nafıasına mahall-i tatbik olmak üzere nazar-ı irfan önüne kurulmuş olan böyle bir bedia-i fen âmalara yakışacak bir iddia-yı bâtıl karşısında mahvolup gitti.»

Müderrislerin teşrifatça olan mevkileri kanunlarla tâyin olunmuş idi. Fatih Kanunnamesinde (sayfa 20) Sahn mollalarını Mevleviyyet makamında addediyor, bunları Sancak beylerine takaddüm ettiriyordu.

«Sahn mollaları makam-ı Mevleviyyettedir, anlar cümle Sancak Beyleri'ne tasaddur ederler.»

Elli akçeli Müderris, «Reis-ül-küttap» ve «Defter emini» nin üstünde oturmak salâhiyyetini haizdi: «Elli akçe Müderris Reis-ülküttaba, Defter Emini'ne tasaddür ede (Fatih Kanunnamesi, sayfa 22).

Fatih Kanunnemesinde (sayfa 20) müderrisliğin kaç akçeden başlıyacağı ve ne suretle terakki edeceği gösterilmiş ve elli akçe olan Müderrislerin cümle Ağalara takaddüm edeceği de tasrih olunmuştur:

«İptida yeni mülâzim yirmi akçe medreseye, andan yirmi beş, andan otuz, andan otuz beş, andan kırk, andan kırk beş, andan elli akçeye vâsıl olur. Elli akçe Müderris cümle Ağaların üstüne oturur.»

Yine aynı kanunname (sayfa 20) Sahn Müderrislerinin Kadı olacakları da yazılıdır: «Sahn'a vardıktan sonra beş yüz akçe ile Kadı olur.»

Mülâzimlere zeamet verildiği de Fatih Kanunnamesi'ndeki (sayfa 21) sarahattan anlaşılmaktadır: «Mülâzim zeamet istese yirmi bin akçe timara emir vereler.»

Sadrazamdan itibaren bütün büyük memurların oğulları hakkında taltifkâr muamelelerden Sahn Müderrislerinin evlâtları da istifade ettikleri aynı kanunnameden (sayfa 21) anlaşılıyor: «Sahn mollası oğulları yirmi akçeye mutasarrıf ola.»

Kanunname (sayfa 31) müderrislere yazılacak elkabı bile tâyin etmişti.

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 senesinde hazırlanan kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası c. 1, ssayı 3, s. 539) Müderrislerin teşrifatça olan mertebeleri hakkında daha fazla tefsilât vardır. Ona nazaran «Müderrisler Süleymaniyye Müderrisleri Musıla-i Süleymaniyye Müderrislerine, Musıla-i Süleymaniyye Müderrisleri altmışlı Müderrislere, altmışlı Müderrisler Sahn Müderrislerine, Musıla-i Sahn Müderrisleri Dahil Müderrislerine, Dahil Müderrisleri Hariç Müderrislerine takaddüm eder» di. Yine aynı kanunnamede buna dair şu malûmat da mevcuttur: «Hariç Müderrisleri kuzat-ı kasabata tasaddür eder: Lâkin bu tasaddür ıtlak üzere değildir. Hariç Müderrisleriyle kuzat-ı kasebat mabeynlerinde ilm ü İrfan ve zat ve zaman itibar olunur. Ve bilcümle kasaba Kadısı bir zîşan kimse olsa elbette Hariç Müderrislerine tasaddür ettirilir.»

Tevkiî Kanunnamesi'nde müderrislerin biribirlerinin üstünde oturmaları keyfiyyeti şöyle yazılıdır: «Müderrisin her sınıfında olan Müderrisler kendi hempâyelerine tasaddürleri zat ve zaman itibariyledir.»

Süleymaniyye medreslerinin yapılışından sonra müderrislerin mertebeleri aşağıda yazılı on iki derece itibar olunmuştur:

1) İptida-i hariç, 2) Hareket-i hariç, 3) İptida-i dahil, 4) Hareket-i dahil, 5) Musıla-i sahn, 6) Musıla-i seman, 7) İptida-i altmışlı, 8) Hareket-i altmışlı, 9) Musıla-i Süleymaniyye,

10) Havamis-i Süleymaniyye, 11) Süleymaniyye, 12) Dar-ül-Hadis.

Musıla-i Süleymaniyye ile üst tarafında bulunan medreselerde müderrislik edenlere (Kibar-ı müderrisîn) denilirdi. Bunlar (Mevleviyyet) e namzet idiler. Alt taraftakiler de iki sınıftı. Mülâzemet günlerinde yani her hafta perşembe günleri Müderrisler Şeyh-ül-İslâm Efendi ile görüşmeğe gittiklerinde (Sahn-ı seman) ile ondan yukarı derecede bulunanlar hususi bir odada otururlar, (Musıla-i sahn) ile andan aşağı raddede bulunalar sofada beklerlerdi. Hey'etçe Şeyh-ül-islâm'ın yanına girdiklerinde (Dar-ül-hadis) Müderrisi cümlesine reislik ederdi.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesin'den aynı mülâzemetin bir zamanlar Sadrazama da yapıldığı anlaşılmaktadır. Cuma günleri sabah namazından sonra müderrislerin Sadrazamın konağına gitmeleri kanun icabından idi. Müderrisler o gün «örf ve uzun yenli üstleriyle» giderler. Sadrazam tarafından kabul edilmezden evvel o zamanlar intizar salonu makamında olan divanhanede «yollarıyle dizilip otururlardı» Biraz sonra Kazaskerler gelirler. tevakkuf etmeksizin müderrisleri selâmlıyarak içeri girerlerdi. Sadrazam divana çıkmadan evvel Çavuş başı mülâzemete gelen ulemayı arzederdi. Bunun üzerine Kazaskerler arz odasına geçerlerdi. Biraz sonra Sadrazam Selimî ile arz odasına gelir, Kazaskerler kıyam etmek suretiyle hakkında vazife-i ihtiramı ifa eylerlerdi. Sadrazam sağında Rumeli Kazaskeri, solunda Anadolu Kazaskeri olmak üzere sadırda ahz-i mevki (oturma) eylerdi Mütaakıben çavuş marifetiyle divanhanedeki müderrisler haberdar edilir, teşrifat sırasiyle dahil olan ulemayı Sadrazam kaimen kabul eylerdi. Sadrazam tarafından tanınmıyanlar, yahut yeniden (Mülâzim) olanlar Kazasker tarafından kendisine takdim olunurdu. Takdim muamelesi bitince Sadrazamın işaretiyle hepsi oturur ve pek kısa süren celseyi mütaakıp hepsi birden kalkarak Sadrazamı selâmlayıp çıkarlardı.

Yine Abdurrahman Paşa'nın haber verdiğine göre eski kanun mucebince «vekâlet-i uzma mevkiinde olan vüzera-yı ızama ulema bu vech üzere mülâzemet edegelmişler» di, Ancak mühim devlet işleri yüzünden yorucu olan bu âdet 1067 tarihinden itibaren terk olunmuştur.»

Yukarda yazılrn müderrislerden başka dört Süleymaniyye medresesinin dört Müderrisi vardı. (Havamis) bu dört medrese ile Musıla-i Süleymaniyye arasında başkaca beş medrese idi. Evvelleri beş Müderris bulunurken sonra çoğaltılmış, «Havamis» (hamise) ye kalbolunmuştur. Ondan sonra bu medreseye (Hamise-i Süleymaniyye) denildi.

Sahn-ı seman müderrisi sekizdi. Bunlar artıp eksilmezdi. Fakat diğer derecelerde bulunan medreseler mütaaddit olduğundan zaman zaman tesis edilmiş olan medaris muhassesatına göre yukarda sayılan derecelerden birine ilhak olunurdu. Evvelleri medaris muhassesatına hak kazanmak fi'lî hizmete mütevakkıftı. Fi'lî hizmet mevzu nizamların ihlâl edilmesiyle beraber terk edilmeğe başladığından bir medresenin müderrisliği bulunduğu sınıfın derecesinde bir itibar vehmi halini aldı Bu itibarlar da yine zaman zaman çoğaldı. Böyle uydurma bir itibara mazhar olan müderrisîn medreselerinin semtlerini bile bilinmez bir hale geldi. İş bir dereceye vardı ki büsbütün harap, hattâ yanarak tamamen yok olmuş medreselerin müderrisliği ötekine berikine tevcih olunmağa başlandı. Bu suretle medrese hayatında doldurulmaz bir boşluk açıldı.

Yeniçeriliğe en büyük darbe Üçüncü Murat'ın arzusunu yerine getirmek için nizamı bozmamak maksadiyle istifa eyliyen Yeniçeri ağası(Ferhat Ağa) nın yerine gelen (Yusuf Ağa) tarafından (Ağa yamağı) adıyle açılan yol münasebetiyle nasıl vurulmuş ise İlmiyye tarikına da en büyük fenalık İkinci Sultan Mustafa'nın hocası meşhur (Feyzullah Efendi) tarafından öylece vurulmuştur. Hicrî onikinci asır başlarında Şeyh-ül-İslâm olan Feyzullah Efendi İlmiyye tarikında ihdas olunan « Zadegânlık » sınıfı İlmiyye mesleğinin inkırazının başlıca âmillerinden biridir. Çünkü ulema evlâtlarına daha ana rahminde iken kıbel-i Rahmanîden (Allah tarafından) okutulmuş gibi doğdukları gün beşiklerinin başına nazar boncuğu kabilinden «Rüus» asıldığını ve bütün İlmiyye tarikının bu gibiler için açık olduğunu görenler artık medresenin loş ve mütaeffin havasında vücut çürütmenin lüzumsuzluğuna kail olmuşlardır. İşte ondan sonradır ki bütün ömrünü tahsile hasrederek bu sayede tabiatın fevkine çıkmak kudretini gösteren liyakat sahipleri yerine birtakım cahiller kaim olmuş ve bu yüzden de ulemanın eski itibar ve kıymeti kalmamıştır.

Osmanlı Devleti için bir teceddüt ve inkılap devri olan Üçüncü Sultan Selim zamanında medreselerin ve o miyanda tarik-ı İlmiyyenin ıslahına himmet sarf edilmek istenildi. O zamanlar Fetva Eminliği'ne getirilen Hamidî Zade işe başladı. Fakat zamanın halini düşünemediği için mazul hattâ medhul oldu. Onu

istihlâf eden Ömer Hulûsi Efendi da ıslahata çalıştı. Fakat onun da çalışmasından bir faide çıkmadı. 10 Temmuz İnkılâbından sonra yine medreselerin ıslahı mevzu-ı bahs oldu. Hattâ programlar yapıldı. Taşkilât icra edildi. Fakat bunlardan da hiç bir semere hasıl olmadı. En nihayet Osmanlı Hükümeti medreselerle beraber İlmiyye tarikı da tarihe karıştı.

TARİK KADILIĞI (طريق قاضيليغى) [*İlm.*] İtibarî bir kaza tarikı (kadılık, hâkimlik yolu) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Her sene Bab ı Meşihatta bu namla bir imtihan açılır, imtihanda muvaffak olanlara mürasele verilirdi. Tarika dahil olanların kıdem ve naspına göre bir iki senede bir itibarî bir kaza zaptolunurdu. Birinci defa zaptolunan kazanın on iki ve ikincisi ile daha sonraları sırasıyle zaptedilenlerin on sekizer ay imtidat eden maaşları vardı. Tarikın bidayetinde maaşlar gayet az idiyse de kıdem peyda edildikçe miktarı hayliden hayli yükselirdi.

Tarik kadılığı evvelleri İlmiyye ricalinin (büyüklerin) konaklarındaki hademeye dahi mükâfaten tevcih olunagelirken sonraları bu atıfete rical hademesinden ziyade din hademesi (dinî işlerde çalışanlar) uygun görülerek talebe-i ulûma (medresede okuyanlanlara) tahsis olundu.

Tarik kadılığı hadd-i zatında pek o kadar ehemmiyyeti haiz bir şey değilse de talebeler bunu bir zekâ yarışı telâkki ettiği ve tahsile de mani teşkil etmediği cihetle ehemmiyyetli tutulur ve bilfiil kazaya o zamanlar rağbet göstermedikleri halde bu tarik kadılığını elde etmeğe uğraşmalar ziyade idi.

TARİK MAAŞI (طريق معاشى) [*İlm.*] İlmiyye mesleği mensuplarının geçim vasıtaları, aylıkları yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlmiyye mensuplarının bulundukları resmî vazifeden başka meslek dolayısiyle ayrıca tahsisatları da vardı. «Arpalık» da bunda dahildir.

TARİKTEN HAK (طريقدن حق) [*İlm.*] İşledikleri kabahattan (suçtan) dolayı İlmiyye mesleğinden alâkaları kesilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hâk; Arapça kazımak, bir şeyin üzerine çelik kalemle yazı veyahut resim olarak oymak demektir. Adları hükümet kaydından silindiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

TA'RİZ (تعريض) [*Ede.*] Lûgat mânası sataşmak, ilişmek demek olan bu tâbir edebiyat ıstılahı olarak kapalıca itiraz ve sitem yerinde kullanılır. Kendisiyle değil, ancak hâtırasiyle vakit geçirdiğinden dolayı sevgiliye sitem yolunda söylenen aşağıdeki beyt buna bir örnek sayılır.

Vefalı yadına benden hezâr şükran ki
Bırakmıyor beni tenha şeb-i melâlimde.
Lâ

TARPUŞ (طرپوش) [*Kıy.*] Başlık nevilerinden birinin adıdır. Püsküllü kırmızı, fese benziyen bu başlığı kadınlar gibi erkekler de giyerlerdi.

Pullar dizüp ibrişim ile tarf-ı tarpuşa
İp takma sakın ipsiz edepsiz sarhoşa
Yan çiz koparma destmalin ellerin boşa
Başın tutar yeter yorulursun koşa koşa
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderunlu Vâsıf

TARPUŞÇU (طرپوشجى) [*San.*] Erkek kavuk ve başlığı yapan esnafa verilen addır. Kadın hotozları, başlikları yapanlara «Takkeci» denilirdi.

TARRAH (طراح) [*San.*] Eskiden resim, hassaten bahçe resimleri yapanlara verilen addır. Tertip etmek, yapmak mânalarına da gelen Arapça tarh kökünden yapılmadır.

TARTUR (طرطور) [*Kıy.*] Başa giyilen bir nevi başlık adıdır.

TAS (طاس) [*Kıy.*] Solaklarla peyklerin giydikleri başlığın âdıdır. Tasa benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur.

TASADDİ (تصدى) [*Hal.*] Başlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bil illeti kıl sonra müdavata tasaddi,
Her merhemi her yareye merhem mi sanırsın?
Ziya Paşa

TASAVVUF (تصوف) [*Sof.*] Sofiyye ve mutasavvifenin ilimlerine verilen addır. Tasavvuf; tarikatın nazar cihti, dervişlik amelî tarafıdır. Tarikatın nazarî cihetine «İlm-i Tasavvuf» (Tasavvuf ilmi), amelî tarafına «dervişlik» denilmiştir. Tasavvufun bir çok tarifleri vardır. Mutasavvifenin büyüklerinden Cüneyd; Tasavvuf Hakk'ın seni senden öldürmesi ve kendisiyle yaşatmasıdır. Yani nefsin nefsini yok etmesi ve Hak ile hak olarak yalnız Hakk'ın irade ve ihtiyariyle hareket etmesidir. Yine Cüneyd bir suale tasavvuf gayre alâkasız olarak Allah ile olmaktır cevabını vermek suretiyle Tasavvufu tarif ettiği gibi Şer'î ve ahlâkî zemimeye (kötü hal) karşı devamlı surette mücahededir de demiştir. Şiblî'nin tarifi şöyledir: Endişesiz Allah ile olmaktır. Ebu Muhammet Ceriri'nin tarifi:

İyi ve yüksek huyları almak, kötü huyları bırakmaktır. Mutasavvifînden büyük bir zat da şöyle tarif etmiştir: Tasavvuf; ahvali iyi yani nâfiz nazarla görmektir. Edep iltizam etmek demektir. Garazlardan çekinmektir. Hakka boyun eğmektir. El emeğiyle kazanmaktır. Başkalarının ellerinde bulunan şeylere tama' ve haset etmemektir. Ma'ruf Kerhî, Tasavvuf; hakikatları almak ve yaratılmışların elinde her ne varsa hepsinden ümidi kesmektir. Daha başkalarının târifleri neticesi olarak Tasuvvf; beşerî sıfatlardan sıyrılarak melekî sıfatlarla ve İlâhî ahlak ile muttasıf ve mütehallik olmağa yarıyan bir haldir diye târif olunabilir.

Tasavvufun sofiyye ıstılahlarına ait eserlerden birindeki (hususi kütüphanemde müellifi meçhul yazma mecmua) izahı şöyledir:

«Zâhiren adab-ı şer'iyyeye vukuftur. Bu takdirde zâhirde olan ahkâmı bâtından görür. Bâtınen de adab-ı şer'iyyeye vukuftur. Bu takdirde ahkâm-ı bâtıneyi zâhirden görür. Bu iki rü'yetle müteeddep için kemal hasıl olur.

«Tasavvuf bir meslektir ki o mezhebin her şeyi ciddîdir. O mezhebe hezilden hiç bir şey karıştırmazlar. Bazıların kavlince tasavvuf halka muvafakatten kalbi tasfiye, ahlâk-ı tabiiyyeden nefsi tezkiye, sıfat-ı beşeriyyeti izale, deva'i-i nefsiyyeden içtinap, sıfat-ı ruhaniyyeye teali, ulûm-ı hakikate hakkıyle teşebbüs, evlâ ve efdal olan şeyi aleddevam istimal, cemi' halâika hâlisen livechillâh va'z u nasihat, hakkıyle uhud-i İlâhiyyeye müraat, şeriatte Resul-i Ekreme ittiba'dır. Bazı ulema kavlince «ihtiyari terk» den ibarettir. Yine bazı ulemaya göre bezl-i mechud, üns-i ma'but'tur. Bazılarına göre nefse mütabaattan havassını muhafaza etmektir. Bazılarına nazaran itirazdan i'razdır. Bazılara göre Allah ile olan muameleyi sâfi kılmakten ibarettir ki aslı dünyadan feragattir. Bazılara nazaren emir ve nehiy altında sabırdır. Bazılara göre hizmet-i teşerrüf, terk-i tekellüf, istimal-üt-teşarrüftür. Bazılara göre ahz-i hakayık, nutk-ı dekayık, inkıta' an-il-halâiktir.»

Yayınladığı değerli eserlerle tanınmış olan Ömer Rıza Doğrul «Tasavvuf» adlı kıymetli eserinde (Kâğıt ve Basımişleri A. Ş. 1948, s. 67) «Tasavvuf Kalbin Bâtın İlmidir» başlığı altında şunları yazmıştır: «İslâm ilimleri tarihinden anladığımıza göre İslâmın ilk devirlerinde, şeriatin hükümleri yazılı değildi ve ilmî bir tarzda nizamlanmamıştı. Bu hükümlerin ibadete, itikatlara ve muamelelere ait olanları hatırlarda tutuluyor ve ezberleniyordu. Fakat çok geçmeden din işleri ile onlara ait şer'î hükümler bir ilmî metod dairesinde toplanmış, tedvin işinin başlaması üzerine ilim adamları evvelâ amelî ilimle, yani zâhirî hükümlerle alâkalı olan şeriat ilmi ile meşgul olmuşlar, bu yüzden fakihler, fıkıh ile fıkıh usulü hakkında eserler ve risaleler yazmışlar, sonre kelâm ilmiyle alâkalanmışlar ve onun meselelerine dair yazı yazmışlar, velhasıl Kur'an ve Hadis'le bağlı olan ilimlere ehemmiyyet vermişlerdi. Bütün bunların etrafında dönüp dolaştığı meseleler dinin esaslarıyle şeriatin hükümleri idi. Fakat bu ilmî durumu ele alanlar, yalnız fakihler değildiler. Mutasavvıflar da, şer'î hükümlerin fıkıh gibi dış yüzü ile değil, bu hükümlerin iç yüzüne alâkalanarak aynı şekilde hareket etmişler, fakihlerin telif ettikleri eserlere, söyledikleri sözlere ve tuttkları mezheplere kendi riyazetlerini, ruhî hayatlarını, kalbi tasfiye ve ruhu tezkiyeyi, elhasıl dinî bütünleştirmeyi gözeten hallerini tanzim eden bir ilme muhtaç olduklarını anlamışlar, bu yüzden zâhidlerin zâhidliği, âbidlerin ibadeti, fakirlerin fakirliği gibi amelî esaslara dayanan İslâm ruh hayatı, ilmî bir mahiyet almış ve bunun neticesinde kendine göre metodu, meslek ve meşrebi, mevzuatı ve kaaideleri, ıstılahları ve mezhepleri bulunan Tasavvuf ilmi vücut bulmuştu. Bu ilmin erbabı mutasavvıflardı ve bu yolda söz söylemek onların hakkı idi.

«Zâhir ilmi, bâtın ilmi:

«Böylece şeriat ilmi biribirinden ayrı iki bölüme ayrılmıştı. Biri ibadetlerden, muamelelerden bahseder, umumi hükümler verir ve fakihler ile müftiler tarafından idare olunurdu. Diğeri murakabe, riyazet, mücahede, hal ve makam ve bunlara ait her şeyden bahseden ilimdi. Bu da bâtın ilmi idi, yahut tasavvuftu.

«Fakihler, kitaplar yazarak Kur'an ve Hadis'ten çıkardıkları hükümleri kaydetmişler, mutasavvıflar da eser yazarak yaşadıkları vecitleri ve keşfettikleri hakikatleri kaydeylemişlerdi. Fakat fakihlerin fıkhı ile mutasavvıfların tasavvufu biribirinden ayrı idi. Ve ayrılığın sebebi, fıkhın ibadetlere, âdetlere ve muamelelere ait zâhirî hükümlerle meşgul olması, yani insanın dış hayatını düzenliyen ilim olması mukabilinde tasavvufun ruhu terbiye etmek, kalbi heyecanlandırmak, elhasıl iç yüzü düzenlemek ilmi olmasıdır. Elhasıl şeriat ilmi iki ilim olmuştu. Biri insanın ibadet için nasıl temizleneceğini, namazı nasıl kılacağını, orucu nasıl tutacâğını, zekâtı nasıl vereceğini, sonra muamelâtta hangi esaslara saygı göstereceğini, alış veriş, feraiz, kısas meselelerini nasıl halledeceğini ve bütün bu işleri nasıl düzenliyeceğini anlatıyor, diğeri

kalb ve ruh işleriyle alâkalanıyor, bâtın işleriyle meşgul oluyor, bâtınî a'malin mahiyyetini anlatıyor ve bu bakımdan kemale ermenin yolunu göteriyordu. Onun için mutasavvıflar kendilerini hakikat erbabı saymış ve başkalarını zâhir erbabı, rüsum uleması tanımışlardı. Böylece Tasavvuf, konusu, metodu, hedefi olan bir ilim olarak belirmiş ve mutasavvıflar onun hususiyyetlerini izah eden eserler yazmışlardır. Muhasibî «Vesaya» yı, «Riaye» yi, «Mahabbet üzerinde bir Fasl» ı, Kelabazî «El-Taarruf li-Mezheb-i Ehl-it-tasavvuf» u, Tusî «El-Luma'» ı, Ebu Tâlib Mekkî «Kut-el-Kulûb» u, Kuşeyrî «Risale» yi yaymiştır. Bunların içinde nefsi hesaba çekmek ve terbiye etmek gibi tek mevzular üzerinde yazı yazanlar bulunduğu gibi mütaaddit mevzularr üzerinde yazı yazanlar da bulunuyordu. Nihayet Gazalî gelerek muazzam olan «El'ihya ulûm-al-Din» i yazarak yolun bütün edep ve erkânını anlatmış, ıstılahlarını ve işaretlerini izah etmiş ve böylece Tasavvuf, bir ibadet yolu olmakla kalmıyarak muntazam bir ilim mahiyyetini almış, daha önce Ilim, tefsir, hadis, fıkıh, usul ve kelâm çerçevesi içinde kaldığı halde o da bunların yanında varlığını tanıtmıştı.

«Mutasavvıfların ilmi, fakihlerin ilminden ayrı olmakla ve mutasavvıflar fakihleri zâhir ehli sayarak onların ilmine fazla değer vermemekle beraber onların ilminden faydalanıyorlardı. Onun için Sühreverdi, (Avarif-el-Maarif) adlı eserinde tasavvf ilimlerinin doğuşunu mutasavvıfların takva esasını gönüllerine yerleştirmelerine ve dünyanın gelip geçici alâyişlerinden yüz çevirmelerine atfederek gönülleri için ilim çağlıyanlarının çağladığını ve onların «Nakil ve akıl» a istinat eden her ilimden hissemend olduklarını, ibadetlere ait zâhir hükümleri öğrenerek bunlarla amel ettiklerini, sonra diğer din âlimlerinden ayrılarak kendilerine mahsus bir ilimle temayüz ettiklerini, bu ilmin veraset ilmi, (yani Tasavvuf ilmi) olduğunu, dinin kaidelerini ve esaslarını araştırmakta derinleşerek dinin hakikî mânasını anlıyan zâhid ve müttaki âlimlerin bu mânaya erdiklerini ve bununla tam itikat ve teslimiyete kavuştuklarını, esasen dinin de insanın Rabbına tam itikat içinde yaşamak olduğunu anlatır.

«Sühreverdî'nin sözlerinden anlaşılıyor ki tasavvuf uleması, Tanrının emirlerini ve yasaklarını Hazret-i Peygamberin yolunu ve izlerini takib ederek araştırmışlar ve her şeyi ona göre tesbit ederek zâhidlikleri ve ahirete karşi olan sevgileri dolayısiyle bu ilmî kurmuşlar, iç yüzlerinin temizliği ve vicdanlarının safveti dolayısiyle buna imkân bulmuşlardır. Mutasavvıflar, bu sayede kendi ilimlerini, şeriatin buyruklarına ve yasaklarına istinat ettirmekle ilimlerinin sancağını yükseltmişler ve bu yoldan hal ilmi, hatır ilmi, yakîn ilmi, ihlâs ilmi, ahlâk ilmi ve daha başka vicdanî ve zevkî ilimler kurmağa imkân bulmuşlar ve bunları dinin esaslarına ve şeriatin hükümlerine dayamağa ehemmiyet vermişlerdir. Yani, tasavvuf ilimleri, aklî ve naklî diğer ilimlerden vücut bulmuştur. Kaymak nasıl sütten çıkarılırsa, bu ilimler de öylece diğer ilimlerden alınmıştır. Nasıl süt olmazsa kaymak ta elde edilemezse bu naklî ve aklî ilimler de bulunmasaydı, tasavvufun doğmasına imkân kalmıyacaktı. Böylece varılacak netice şudur: Tasavvuf ilimleri ilk mertebede, «ilmelyakîn» mertebesindeki diğer ilimlerle birleşiktir. Bu mertebede ise her şeyi olduğu gibi görerek delil vermektir. Fakat tasavvufun temayüz ettiği iki mertebe daha vardır. Biri Aynelyakîn mertebesidir ki onu müşahede ve keşif temin eder, diğeri «Hakkalyakîn» mertebesidir ki kulun Hak ile hak olması, yani Zat-ı Kibriya içinde fena bulması ve onunla beka bulması, bunu ilmen, şuhuden ve halen yaşamasıdır.

«Burada tasavvufun, bâtın ilmi ve ibadet yolu olmak dolayısiyle şer'î hükümleri ruhî mânalariyle ve kalbler üzerindeki tesiriyle telâki ettiğini ve bu bakımdan ibadetleri ve muameleleri dış yüzü ile ve dış şekilleri ile anlatan fıkıhtan ayrıldığını söylemek mümkünse de tasavvufun daha başka bir cephesi bulunmaktadır. O da, yakinî marifeti ve hakikî bahtiyarlığı araştırarak tasavvuf yoluyle bulmaktır. Onun için tasavvuf, marifete erdiren ve bahtiyarlığa kavuşturan yol sayılmış ve böylece kelâm erbabı içindeki görüş sahiplerinin yoluna tekabül eden bir yol tutmuştur. Bu yüzden tasavvufa verilen isimler çoğalmış ve herkes ona ayrı bir isim vermiştir. Fıkıh ilminin mukabili olarak onu bâtından bahseden bir ilim telâkki edenler, onu bâtın ilmi, esrar ilmi, ahval ve makamat ilmi, sülûk ilmi, tarikat ilmi demişler, onu kelâm ilminin mukabili olarak nazarî ve aklî marifetten değil, fakat zevkî marifetten bahseden bir ilim sayanlar ona maarif ilmi, mükâşefe ilmi, hakikat ilmi demişlerdir. Ona bâtın ilmi diyenler daha fazla Hicretin üçüncü ve dördüncü asırlarında, ona marifet ve bahtiyarlık ilmi diyenler ise daha fazla Hicretin beşinci ve altıncı asırlarında göze çarpıyorlar. Bu asırlarda zuhur eden ve tasavvufa felsefî bir renk veren büyük mutasavvıflardan bahsederken bütün bu hususlar belirtilecektir.»

Değerli müdekkik bundan sonra üçüncü ve dördüncü asır tasevvufunun hususiyyetleriyle üçüncü ve dördüncü asır mutasavvıflarından uzun uzadıya bahsettikten sonra «Fukaha ile mutasavvıflar arasındaki savaş» başlığı altında diyor ki:

«Şeriat ilminin zâhir ilmi ve bâtın ilmi diye iki kola ayrılmış olduğunu anlattığımız sırada bâtın ilmine mensup olan mutasavvıfların fakihlere zâhir ehli diye baktıklarını ve kendilerini bâtın ehli ve hakikat erbabı telâkki ettiklerini söylemiş ve bu telâkkinin fakihleri az çok küçümsiyen bir mâna ifade ettiğine de işaret etmiştik. Buna karşı fakihler de mutasavvıflara karşı susmamışlar, bilâkis onlara karşı hattâ daha fazla şiddet göstermişler, onları kâfir saymışlar, onların mezhebleri aleyhinde ne söylemek mümkünse hepsini söylemişlerdir. Çünkü fakihler, mutasavvıfların söyledikleri sözlere ve bahis mevzuu ettikleri hallere bakarak bunların bâtın işlerine daldıklarına dikkat etmişler ve bâtından ilham aldıklarını iddia ederek bir taraftan marifeti bu ilhama dayadıklarını, diğer taraftan bu ilham ile ameller hakkında hükümler verdiklerini görmuşler, buna kızmışlar ve bu durum ile Kur'anın esasları arasındaki aykırılığı belirtmeğe koyulmuşlardı. Mutasavvıflar, kalb yolu ile hasıl olan bâtınî marifetten bahsediyorlardı. Halbuki Kur'an itibar (yanî ibret almak) ve istibsar (yani basiret gözünü açarak dikkat etmek) ten bahsetmiştir. Mutasavvıflar zamirden (içten ve vicdandan) ve onun bir fi'lin hayır olması yahut şer sayılması hakkındaki ilhamından bahsetmişlerdi. Halbuki Kur'an zâhire bakarak iyilik edeni mükâfatlandırmakta ve kötülük edeni cezalandırmaktadır. Bu yüzden fakihler, mutasavvıfların niyyeti amelden üstün, sünneti farzdan hayırlı, itaati ibadetten efdal tutmalarını sapıklık sayarak üzerlerine yüklenmişlerdi. Fakat buna rağmen sünnî Müslümanlan mutedil tasavvufe rağbet göstermekten geri kalmamışlar, bilâkis onların hal ve tavrından hoşnutluk göstermişler, muamelelerinde ve ibadetlerinde onların gösterdikleri yolda yürümüşlar ve 181 de vefat eden İbni Eb-id-Dünya'nın yazdığı risalelerle 386 da vefat eden Ebu Tâlib Mekkî'nin yazdığı Kut-el-Kulûb gibi esarlere rağbet göstermişlerdir.

«Fakat Hicretin üçüncü asrında ikinci yarısı fukaha ile sofiler arasındaki mücadelenin başlangıcına şahit olmuş, bu yüzden Zünnun-el-Mısrî, El-Nuri, Ebu Hamza ve Hallaç muhakeme edilmek üzere Bağdat kadılarına gönderilmiştir, bu asrın sona varacağı sıralarda zındıkların sayısı artmış olması vaziyeti büsbütün azdırmış ve bu durum İslâm Devletinin bütün hayatı üzerinde tesir ettiği gibi umumi emniyyeti sarsmış ve intizamı bozmuştur.»

«İslâm arasında zuhur eden fitne, halkın adât ve taattan inhirafa meyli sofiyyeyi müstakil bir fırka şeklinde bulunduğu» söyliyen üstad İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, sayfa 148) Tasavvuf için şu tafsilâtı veriyor:

«Tasavvuf; kitap, sünnet ile mukayyet ve müşeyyettir. Tasavvufun zuhurundan maksat a'mal-i hasene ile ahlâkı tehzip, nefsi dine cezbetti. A'mal-i hasane semeredar olmakla sofiyyede maarif İlâhiyyeyi kabule bir safa-i fehm hazırlandı. Artık lisandan sonra bir lisan, irfandan sonra bir irfan hasıl oldu. Tahalluk ile başlıyan tasavvuf tahakkuka geçti. Filvaki mücahede, halvet, zikir neticesinde ekseriya hicap hissi münkeşif, âlem-i gaybe ıttıla' müyesser, mevahib-i İlâhiyye futuh ve füyuz-ı Sübhaniyye hasıl olurdu.

«Bu halde tasavvufun evveli «ilim», ortası «amel», sonu «mevhibe» dir. Sofiyyenin ayrı bir ilim ile mümtaz oldukları ilm-i tasavvuf başlıca iki nevi ilme ayrılır. Tahalluk ve tahakkuk, ya muamele ve mükaşefe yahut ahlâk ve tevhid.

«Tahallak kısmı tehzib-i ahlâka, adâb-ı din ile tehzib-i nefse, ihlâs için nefsi murakabe ve muhasebeye ait bir ilim idi. Ümmetin havassına mahsus bir usul-i terbiye idi. Tahakkuk kısmı ise tahalluk ve talimden başka olup ilmi, hikmeti taahhüd demek idi. Hiş ve aklın mâverasında ulûm-ı gaybiyyeye dair ulûm ve maarif ve ahval ile hakikatlenmek idi ki asıl tasavvuf bu idi.

«İslâmın zuhurundan evvel Yunan ve Hint felâsifesi tasfiye tarikına sülûk etmişrer idi. Ehl-i tasfiye olan felâsife başka, İslâmda zuhur eden mutasavvife yine başkadır. Zühhad tarikına sülûk eden zevatın sofiyye ismiyle iştiharları felsefenin âlem-i İslâmda intişarından, felsefe kitaplarının naklinden evvel idi. Mutasavvife-i felâsife sofiyyenin vâsıl olduğu gayeye vâsıl olamamışlardı. Sofiyye tasfiyede, zikir ve tâata muvazabette kanun-ı İslâmî üzere hareket eder idi. Felâsifenin tasfiyeleri ise keyfemayeşa idi. Esrar-ı kevne esrar-ı tabayi'i hilkate ait olan tahakkuk kısmını sofiyye sıbga-i din ile ityan etmişler idi, İslâmda pek ziyade mazarratı görülen Bâtıniyye'nin iltizam ettikleri mesail bu kısmın kisvesine bürünerek lâ şuuri olarak ehl-i İslâm tarafından tervic olunmakta idi. İşte birçok din âlimleriyle muhaddislerin

şiddetle hücum ettikleri tasavvuf tahakkuk kısmı idi. Mükâşefe veya tevhide ait ilm-i tasavvuf idi.

« Ahkâm-ı şer'iyyenin zevahirine karşı pek ziyade muhafazakâr olan fukaha tasavvufa karşı geliyorlardı. Hususa sofiyyenin zühd hakkındaki mubalâğası imamların bazılarına hoş gelmiyor, tahakkuk kısmı gibi tahalluk kısmı da ta'ne duçar oluyordu. Nitekim Hafız Ebu Zer'a eimme-i sofiyyeden Hâris-i Muhasibî'nin vera'u takvaya, muhasebe-i nefse ait yazmış olduğu «Erriaye» hakkında şiddetle intikadda bulunmuş idi. Ebu Zeyd Bistamî, Cüneyd-i Bağdadî, Zunnun-ı Mısrî gibi eazım-ı sofiyye bile bir kısım fukaha tarafından ta'n ve inkâra düçar olmuşlar idi. Evvel ve âhır rical-i sofiyye bir kısım ulema tarafından inkâr olunagelmekteydi. Tarik-ı aliyye pîranı da ta'n ve inkâra düçar olmuşlar idi. Bu husuş tefekkür tarzına, nokta-i nazara, içtihada ait bir meseledir. Her iki taraf mâzurdur.

«Tasavvuf: Hind-İran, Yunan-Roma tesirlerinin, bir taraftan Hıristiyanlıkla yani Yeni-Eflâtuncular nazariyyeleriye, Yahudilikle, bir taraftan da, bilhassa Türk tariklerinde, Şamanizm'in Manihizm'in ve nihayet yerli geleneklerin hususiyyetleriyle ve hepsinin de İslâmî unsurlarla karışmasından meydana gelmiş idealist bir tefekkür sistemidir» diyen değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (Aylık Ansiklopedi, no. 42) tezahür tarzı için de şunları söylüyor:

« Ancak Tasavvuf, bütün sofilerde aynı tarzda tezahür etmemiştir. Şarap, nasıl insanın tabiat ve meşrebini meydana çıkarırsa Vahdet-i vücut'da tahakkuk da, sofinin tabiat ve meşrebini meydana çıkarmıştır. Bu yüzden şeriatin zâhirî hükümlerine hiç ehemmiyet vermiyen ve kaba bir ibahaya varan, yahut şeriati, halkın düzenini kurmak için kurulmuş kabul ederek kendilerince «edeb-i Muhammedî» denen bu hükümlere riayet eden ve muamelâtta şeriatten ayrılmıyan, kurdukları sistemi dünyevî yüceliş bir basamak yapıp padişahlık elde eden, hükümetler kuran, yahut muvaffak olamayıp tarih sayfalarına bir kargaşalık unsuru olarak geçen, vahdet-i vücudu bilgi bakımından kabul etmekle beraber ileriye gidemeyip tenakuzlar içinde bocalıyan, hareketiyle inancını yalanlıyan, vahdetin yalnız bilgisini kuran ve kurulmuş bilgi sistemini şerheden, İslâmîleşmiş Yunanlı Eflâtunculuk felsefesine kendisini verip din adına dinsizlik yapacak kadar ileri giden, hattâ Peygamberliği bir irfan mertebesi sayıp bu dâvaya kalkışan, yahut da devrindeki büyüklere çatıp zengin gelirli bir tekke kurarak padişahlara hükmedecek kadar nüfuz kazanan ve çeşitli tabasbuslarla bu nüfuzu koruyan sofiler vardır.»

Halvetiyye tarikatı büyüklerinden Dede Ömer Rûşeni'nin manzum tasavvuf tarifi:

Tasavvuf: «terk-i dâvadır» demişler
Dahi; «Ketman-ı mânadır» demişler
Tasavvuf: «terk-i kil ü kale» derler
Hemen «Vecd ü sema' u hale» derler
Tasavvuf: «Hıfz-ı evkat» e demişler
Tasavvuf: «terk-i tâmat» e demişler
Tasavvuf: babıdır bezl ü atanın
Tasavvuf: beytidir mihr ü vefanın
Tasavvuf: bir hidayettir Hüdadan
Bunu ben söylemedim bil havadan
Tasavvuf: «terk-i evtandır» demişler
Tasavvuf: «hicr-i ihvandır» demişler
Tasavvuf: dâim olmaktır mürakib
Oulp irte gece halin muhasib
Tasavvuf: etmemekliktir tesallaf
Hakkın emrine etmeyüp tasarruf
Tasavvuf: kalbi Hakka bağlamaktır
Yüreğin aşk odiyle dağlamaktır
Tasavvuf: hüsn ü hulk ile edebtir
Veli hüsn ü edeb i'ta-yı Rabtır
Tasavvuf; bilmedir etvar-ı kalbi
Eridüp koymıya kalbinde kalbı
Tasavvuf: yâr olap bâr olmamaktır
Gül-i gülzar olup hâr olmamaktır
Cihanın şahı (Abdullah Ensar)
Demiş! yâr ol, veli bâr olma, zinhar
Düşüben aşk odına bîtekellüf
Yanıp gülü kül olmaktır tasavvuf
Yanar bir şem'idir Hakkın tasavvuf
Dememektir iyiye, yavuza «tüf»
İradettir demiş ba'zı tasavvuf
Demeyüp şeyhine, üstadına «yüf»
Demiş bir uğrıyan feth ü fütuha
Tasavvuf: bezl-i nefse, bezl-i ruha
Keramet satmamaktır tasavvuf
Hakkın işinde etmeyüp tasarruf
Vefa göstermedir manend-i Yusuf
Ganimet bilmedir vakti tasavvuf
Geçen ömür içün edüp teessüf
Cefa eden kesan içün telettüf
Demiş: Zünnun-i Mısrî kim tasavvuf
«Kabul-i şer'» dir, «terk-i tekellüf»
Demiş: Maruf-ı Kerhî kim tasavvuf
Temelluktur, tahalluktur, telettüf
Bbu Bekr ü Ömer der kim tasavvuf
Ta'arruftur, ta'arruftur, ta'arruf
Denilmiştir tasavvuf mesebaktan
Sükûn-i kalbtir maduna Haktan
Demiştir bu sözü (Hamdun Kassar)
Mürid-i bu Türab şeyh-i ebrar

Tasavvuf: oldur olup çeşm-i tayyar
Ola ahval-i kalbi ayn-ı seyyar
Demişler bu sözü sahib icabet
Nedir dense tasavvuf? de: inabet
Olar kim şeyhlik: temkine derler
Tasavvuf: tevbe vü telkine derler
(Ebu Osman Mekki) nin sözüdür
Tasavvuf: zühd ü takvanın özüdür
Demiştir kim tasavvuf (Bişr Hafi):
Eridüb etmedir gönlünü sâfi
Tasavvuftur diyen (İbrahim Edhem):
Tarikatta Hakkın durmağı muhkem
Tasavvuftur denilmiş üns ü kurbet
Arayerden sürünüp havf ü heybet
Tasavvuf: bağz-ı dünya-yı denidir
Bu sözü söyliyen bil (Rusenî) dir
Kitabında demiş sahib-i tasavvuf
Cemi'i (10) dur erkân-ı tasavvuf:
Tasavvuftur denilmiş safvet-i kalb
Hüdadan gayriden kalbin edüp kalb
Tasavvuf halktan kaçmağa derler
Öziyçün Hakka yol açmağa derler
Keramet satmamaklıktır keramet
Keramettir denilmiş terk-i âdet
Muhib, mahbupla ey sahib-i saadet
Görüp söyleşmedir keşf ü keramet

TASHİH BEDERGÂH (تصحیح بدرگاه) [*Ask.*] Isimleri Yeniçeri Ocağı kütüğüne yazılma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri Ocağı nizam ve intizamını muhafaza ettiği müddetçe Kapı kulu'nun sayısı ve ulûfeleri (maaşları) muayyen ve mahdut iken sonraları nizam bozulup da önüne gelen Yeniçeri yazılmağa ve kışlanişin olmak (kışlada yatıp kalkmak) kaydı kalkarak herkes istediği gibi hareket ve alış verişle de iştigal etmeğe başlayınca ocak hemen hemen birtakım serserilerin melce'i (barınağı) olmuş ve bir çoklarının Yeniçeriliğe nisbeti mensup oldukları Ortanın alâmetini kollarına, bacaklarına dövdürmekten (dövme vurdurmaktan) ibaret kalmıştı. İşte vaziyyet bu merkezde iken sefer vâki oldukçe ocak zâbitlerinden Turnacı başılar gönderilerek bayraklar açılır ve bu gibilerin orduya iltihakı temin olunurdu.

Bunlar vaktiyle ulûfesiz olarak Yeniçeriliğe kaydedildikleri için bu defa isimleri ocağın kütük denilen «Esame» defterine geçirilir ve o tarihten itibaren de ulûfeye müstahak addedilirlerdi. Yine seferlerde Serdengeçti bayrakları açılmak suretiyle yapılan davete icabet edenler Yeniçeriliğe kabul edilir ve bu suretle ocağa intisap edenler artık Yeniçeri sayılırlardı.

Ocağa kabul olunan bu gibilerin adlarının «Esame» denilen kütüğe yazılmasına «Tashih bedergâh» denilirdi.

TASHİH FERMANI (تصحیح فرمانی) [*İda.*] Tapu kaydının düzeltilmesi için yazılan ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferman Nişancı'ya gelir, tapu defterini getirterek kaydı kendi kalemiyle düzelttikten sonra defteri geri gönderirdi.

TAS-I GERDUN (طاس گردون) [*Hal.*] Gök, kubbe-i sema yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Vaktidir ola biizn-i lûtf-ı Hallâk-ı ezel
Gulgul-i kös-i zaferden tas-ı gerdun pür tanin
Üsküdarlı Hakkı Bey

TASI OKUMAK (طاسی اوقومق) [*Hal.*] Cinleri toplamak maksadiyle tasa doldurulan suya afsun okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cinci denilen birtakım açıkgözlerin afsunladıkları bu su ile safdiller ellerini yüzlerini, yıkarlar ve bununla tutuldukları hastalık, yahut sihirden kurtulacaklarını sanırlardı.

Olup bir zaman ol dahi münkati'
Hemen tas okurlardı lâyénkati'
İzzet Mulla

TASI TARAĞI TOPLAMAK (طاسی طاراغی طوپلامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle pılıyı pırtıyı toplayıp gitmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Germabe-i vaslında bayıldık o perinin
Gel gayri yeter toplıyalım tası tarağı
Kâni

TA'SİRHANE (تعصیرخانه) [*San.*] Zeytin, keten tohumu, ayçiçeği gibi yağlı madde ve tohumların yağlarının çıkarıldığı yerlere verilen addır. Ta'sir; Arapça bir şeyin içindeki mayi'i yani suyu, yağı çıkarmek için sıkmak demektir. Ta'sirhanelerde yağlı maddeler torbalar içine konulup makine ile sıkıştırılmak suretiyle yağları çıkarıldığı için bu ad verilmiştir.

TASLAKÇI (طاسلاقچی) [*Ask.*] Yeniçeri geçinen ve Orta alâmeti taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İş ve güçleriyle meşgul olan ve kışlanın semtine uğramıyan bu gibilerden sefere iştirak eyliyenler «Tashih bedergah» suretiyle Ocağa yazılırlar ve ondan sonra Yeniçeri sayılırlardı. Sefer olmadığı zamanlarda Yeniçerilik taslıyarak istifade ettikleri için bu ad verilmişti.

TASLAMAK (طاسلامق) [*Ok.*] Ok, yay ve sairenin ilk ameliyesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*San.*] Ciltlerin ve mahfazaların hazırlanması yerinde de kullanılır.

TASMA AKÇASI (طاسمه آقچه‌سی) [*Mal.*] Timar sahibinin timarı dahilindeki arazi sahiplerinden aldığı resimlerden (vergi) birinin adıdır. Buna «Çift akçası» da denilirdi. Arazi-i haraciyye'den harac-ı muvazzaf namiyle alınan vergi hakkında da bu tâbir kullanılır, çift başına alındığı için bunun yerine «Resm-i çift» de denilirdi.

TASNİFAT (تصنيفات) [*Mus.*] Bestelenmiş musiki parçası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tasnif; Arapça takım takım ayırmak, ayrılmak; yapmak, yapılmak mânalarına geldiği, dağınık olan musiki parçaları bu suretle bir araya getirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Kitap yazma yerinde de kullanılır, bunun yerine daha ziyade «Te'lif» denilirdi.

TAS PARASI (طاس پاره‌سی) [*Mal.*] Yeniçeri Ocağını teşkil eden «Orta»lara ait sandığın sermayesini teşkil etmek üzere Yeniçeri ulûfelerinden kesilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sandık hisabına toplanan para ulûfenin tevzii sırasında üstü çuha kaplı, altı paranın atılmasına mahsus delikli bir tasta toplandığı için bu adı almıştı. Bu para sandıkta biriken metrukât bedeli ve faizlerle birlikte Yeniçerilerden muhtaç bulunanlara ikraz olunur ve içlerinden harbde esir düşenlerin kurtarılması için «fidye-i necat» olarak ta verilirdi.

TASVİR (تصوير) [*San.*] Resim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Karagöz oyunundaki deve derisinden yapılmış olan insan, hayvan ve sair şekillere de «tasvir» denilir. «Tasvir gibi güzel» darb-ı meseli kusursuz güzel yerinde kullanılırdı.

Süvar oldakça tasvirinde âcizdir musavvirler
Ne denlû dikkat eylerse eğer Behzat Kermanî
Nef'î

TASVİR-İ HÜMAYUN (تصوير همايون) [*San.*] Padişah resmi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TRSVİR KESMEK (تصوير كسمك) [*San.*] Karagöz oyununda kullanılan insan, hayvan ve sair tasvirlerin yapılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasvirler deriden kesilerek yapıldığı için bu tâbir me[illegible]a gelmiştir.

Kalın deriden yapılan tasvir beygir, dana ve sığır derilerinden de yapılır idiyse de en makbulü eşek ve deve derisinden yapılanlardı. Deri kazınmak suretiyle şeffaf bir hale getirildikten sonra gerilir ve kurutulurdu. İşleme sırasında derinin biraz nemli olması lâzım geldiğinden ameliyyenin en münasip zamanı sonbahar ve kıştı. Tasviri kesmekte nevrekân adı verilen ucu çok keskin bir âlet, delmakte de demirden yuvarlak zımba kullanılırdı.

Deri ilkin bir kütük üzerine serilerek iyice tesbit edildikten sonra verilecek şekil ne ise nevrekânla kesilerek meydana getirilirdi. Çarpılmakak için de derinin ters tarafından kesilir, sonra da boyanırdı.

TAŞ ÇIKARTMAK (طاش چيقارتمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle meharette veya fenalıkta başkasından üstün olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Karabaş sonra Zahuriye de çıksın mı sana?
Hem nasıl? Taş çıkarır belki burunsuz Hasan'a
Mehmet Âkif

TAŞ DİKMEK (طاش ديكمك) [*Ok.*] Rekor kırma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Okçulakta rekor kıranlar için taş dikildiğinden bu tâbir meydana gelmiştir.

Gelüp şevketle Okmeydanı'na tîr attı bin adım
Kemankeşligte taş dıkti hüner gösterdi üdvana
Aynî

TAŞDÖVEN (طاش دوكن) [*Hal.*] Mecaz yoluyle dayanıklı, bünyesi kavi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Zebun olda aşka nice taşdöven
Tahammül götürmez idi kûhken
İzzet Molla

TAŞKALEM (طاش قلم) [*San.*] Kayağan taşından düz ve ince bir safiha halinde yapılan ve taştahta denilen yazıtaşı üzerine yazı yazmak için kullanılan kalemin adıdır. Esmerce bir taştan kalem şeklinde yapılan bu kalem taştahta üzerinde beyaz bir iz bırakır ve süngerle silinirdi. Nadir olmakla beraber bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

TAŞKÜNK (طاش كونك) [*Mim.*] İçinden su geçirilmek için ortası boru şeklinde oyularak başlarına zıvana açılmış taş borulara verilen addır. Eski zamanlarda demir borular olmadığı için suyollarında toprak künk gibi bu türlü taş künk de kullanılırdı.

TAŞLA DÖVÜNMEK (طاشله دوكونمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle nâdim ve peşiman olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kanlı yaşlar dökelim, ağlaşalım, nleşelim
Taşlarla dövünüp bağrımızı kan idelim
Ruhî

TAŞLIK ŞAİRİ (طاشلق شاعری) [*Hal.*] Ellerinde tanbura nev'inden telli sazlarla kahvelerde dolaşarak Destan ve Mani okuyanlara

verilen addır. Bu gibiler şairlik dâvasında oldukları için «kaldırım şairi» tâbirinin karşılığı olmak ihtimali vardır. Bu gibilere «Meydan şairi» de denilirdi. Sünbülzade Vehbi Suhan kasidesi'nde :

Kaldırım taşları altında birer şair var
Diye taş vurmuş idi Sâbit dana-yi suhan

diyor. Vehbi bununla Sâbit'in şairlerin çokluğundan şikâyetine hak veriyor.

TAŞRA DİRLİĞİ (طشره ديرلكى) [*Hal.*] İstanbu dışında ve memleket içindeki sipahilik ve diğer yazifeler münasebetiyle tahsis olunan geçim vasıtası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Timar, zeamet o türlü dirliklerdi.

TAŞRA HAZİNESİ (طشره خزينه‌سى) [*Mal.*] Dış hazine yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda bir zamanlar biri Enderun hazinesi veya İç hazine, diğeri Bîrun hazinesi veya Dış hazine olmak üzere iki hazine vardı. Onaltıncı asrın ortalarında bir de «Yedikule hazinesi» mevcuttu.

TAŞRA KULLUĞU (طشره قوللغى) [*Ask.*] İstanbul dışında ve memleket içindeki karakol zâbitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı'nın tecrübe görmüş ihtiyarlarından buna talip olanlar isteklerini Kul kethüdası'na bildirirler ve onun vasıtasiyle ve dokuz ay müddetle tâyin olunurlardı. Vazifeleri bulundukları şehir ve kasaba halkının emniyyetini temin etmekti. Kullukların muhafızlarına «Ya sakçı» denilirdi. Her kaza ve şehirde yasakçı yoktu. Hangi kaza halkı kendilerini muhafaza için yasakçı isterlerse o zaman Kethüdanın mektubuyle oraya yasakçı tâyin olunurdu.

Taşra kulluklarının her birinden dokuz ay için üç kuruş ile on beş akça alınır, bunun on beş akçası kâtibin, üç kuruşu da Kethüda Bey'in idi.

TAŞRA MEYDANCISI (طشره ميدانجيسى) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'daki dergâhla büyük Mevlevî tekkelerinde iki meydancı dede vardı. Birine «İçeri meydancısı», ötekine dışarı meydancısı demek olan «Taşra meydancısı» denilirdi. Küçük dergâhlarda taşra meydancılığını Kazancı dedeler yaparlardı.

Meydancı dedeler doğrudan doğruya Şeyh Efendilerin emirleri altında idiler. Başlıca vazifeleri de, Şeyh ile dervişler arasındaki irtibatı muhafaza etmek, Şeyh Efendi bir yere ziyarete gittiği zaman ona refakat eylemekle beraber dergâhın iç ve dış hizmetlerini görmekti.

TAŞRALI (طشرلى) [*Hal.*] İstanbullu olmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Payıtaht olan İstanbul dışında bulunan şehir, kasaba ve köylere taşra denildiği için oralardan gelmiş olanlara taşralı denilirdi.

TAŞRAYA ÇIKTI (طشره‌يه چيقدى) [*Sar.*] Saray mensuplarından sarayla alakalarını kesenler hakkında kullnılır bir tâbirdir. Saraya ve hânedana mensup olmıyanlara ve halk tabakalarına İstanbullu olsun, taşralı olsun sarayda «taşralı» denilirdi. İstanbul'dan, memleketin şehir ve kasabalarından birine gidenlere halk arasında «Taşraya gitti» denilirdi.

TAŞ SÜRMEK (طاش سورمك) [*Ok.*] Bir okçunun evvelce diktiği menzil taşını aşırması münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Dikili taş yarinden kaldırılıp son atıştaki ileri menziline sürülerek yeniden dikildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [*Hal.*] Dama ve şatranç oyunlarında taşların ilerletilmelerine de taş sürmek denilir.

TAŞ TEKNE (طاش تكنه) [*San.*] Öteberi yıkamağa mahsus taştan oyulma suretiyle yapılan tekne adıdır. Çeşmelerde muslukların altına konulan mermer tekneye «tekne taşı» denir.

TAŞ YEDİRMEK (طاش يديرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle musibet ve beliyyeye uğratmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Taşlar yedirdi nân yerine bir zaman felek
Nân verdi şimdi ah ki dendane kalmadı
Ziya Paşa

TATAR (تاتار) [*İda.*] Postanın kuruluşundan evvel posta işlerini görenlere verilen addır. Bunlar bir ocak itibar edildikleri için «Ocak tatarları» da denilirdi. Ulak tâbiri de bu mânaya gelir. Hususi olarak posta işini görenlere «sâ'i» denilirdi. Sonraları bu işe her sınıf halk alındığı halde ilk zamanlarda bu vazife münhasıran Tatarlar tarafından gördürülmüş bulunduğu için tatar tâbiri postacı yerinde kullanılmıştır.

«Kamus-ı Türkî» de bunun için «Mektup nakleden seri'-ül-hareke sâ'î, vaktiyle bu hizmeti sür'at-i meşy (yürüyüşü sür'atli) ile meşhur Tatar efradı ifa ettiklerinden bu mânaya tahsis olunmuştur» izahatı vardır.

Hükümet merkezi olan İstanbul'da bu maksatla teşkilât vücude getirilmiş ve Tatarların konup göçme ve hayvan değiştirmelerini kolaylaştırmak üzere memleketin muhtelif yerlerinde «Menzilhane»ler de kurulmuş olduğu gibi her vezirin dairesinde de tatarlar vardı. Tatarların sayısı elli altmışı bulan vezir daireleri mevcuttu.

Tatarlar mühim işler için Bab ı âli'den verilen fermanlarla İstanbul'dan Belgrat'a, Üsküdar'dan Bağdat'a kadar sağ, sol ve orta kollardan yolları üzerinde bulunan şehir ve kasabaların Şer'i mahkemelerinde ahaliyi toplıyarak hâmil oldukları (taşıdıkları, getirdikleri) fermanları okuturlar, i'lâmlarını ve «hizmet-i mübaşiriyye»lerini (ücretlerini) alırlardı. Vezirler de kâğıtlarını, paralarını tatarlarla hükümet merkezine ve maiyyetini teşkil eyliyenlere gönderirlerdi.

Tatarların indikleri menzilhanelerde ve gittikleri yerlerde etmedikleri kalmazdı. Her menzilde bir kaç hayvan ölür, sürücüler bunların kırbaçları altında ezilirdi. Menzilhanelerde hayvanların çabuk hazırlanmamaları yüzünden menzilhaneciyi astıkları da olurdu.

Tatarlar kendilerine mahsus elbise ile uzun kalpak giyerlerdi. Onlara mahsus elbise ile kalpağın başkaları tarafından giyilmesi yasaktı.

Bize bir millî hazine bırakmış olan Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde; bir kış mevsiminde Van'dan Melek Ahmet Paşa'nın haber ve mektuplarını İstanbula getirip dönmesini hikâye eder. Bu tatar yolculuğunda Evliyamız, uğradığı menzilleri, o yerlerin ahvalini etrafiyle, hattâ saatleri ve isimleriyle yazar. Şanlı dedelerimizin atlı sporu ne derece-i mükemmeliyete vardırdıklarını, vücut tahammülünü nasıl hayretlere şayan bir mertebeye yükselttiklerini göstermesi itibariyle bu mevzu, bilhassa gençlerimiz tarafından tetkike değer.»

«Van'dan sekiz adet atlara süvar olup, Bismillâh diyerek canib-i şimale gidip, Amik kalesini geçip menzil beygirleri alarak Bargiri, Malazgirt, Altınbalkalı Köprüsünü geçip Hasankalesinde menzil aldık. Andan Tavunçu Mustafa Paşadan mektup ve ihsan alıp Erzincan kalesinde menzil aldık, bu minval üzere nice kura ve kasabatı geçip on üçüncü günü İstanbul'a varmış olduk.»

Yunan ihtilâli sırasında İngiliz donanmasiyle şark sularında hizmet eden ve Sultan Mahmut'un girıştiği ıslahat ve yenileşme hareketi sırasında İngiltere Devleti tarafından Osmanlı donanması emrine verilerek Müşavir Paşa unvaniyle donatmamızda hayırlı ve faydalı hizmetler ifasına muvaffak olan amiral Sir. A. Slade, memleketimize dair yazdığı seyahatnamede, Tatarlar hakkında gördüklerini şöyle izah eder :

«Rumeliyi dolaşmak üzere Tekirdağından yola çıktığım zaman, yanımda memlekette Tatar denilen ve posta hizmetinde kullanılan bir Türk bulunuyordu. Adı Veli olan bu adam, ırkının en yakışıklı ve çok güzel bir örneği idi. Veli'nin mensup olduğu tatarlık mesleğinde hayatın nasıl geçtiğini lâyıkıyle anlamak isteyen bir Avrupalı, İstanbul'dan Üsküdar tarafına geçmeli ve bu tatarları uzun bir yola çıkarken veyahut uzun bir yoldan geldiği vakit kendi gözü ile görmelidir.

«Tatar Üsküdar'dan yola çıkarken hayat, neş'e, sıhhat ve cevvaliyet modelidir. Saçı sakalı tek teline kadar itina ile taranmış, tuvaletli ve yüzü taravetli olup insana itimat verir bir haldedir. Uzun kalpağı şöyle çapkınca bir yana doğru yıkılmış, üzerine de parlak çiçekli bir yemeni sarılmıştır. Kolları yırtmaçlı kırmızı çuha ceketi, şalvarı, güzel çizmeleri parlak ve son derece temizdir. Alaturka geniş üzengiler ne kadar parlatılmak mümkünse o kadar parlaktır. Güzel eğer takımları, belinde gümüş kakmalı çifte tabancaları, kehribar ağızlı çubuğu ile cidden görülmeğe değer bir Türk şövalyesidir.

«Lâkin, kendisini bir de uzun yoldan geldiği zaman görünüz. Onu doğurup büyüten anası bile tanıyamaz. Altındaki at durur durmaz eyerden inmeğe vakit bulamaksızın kendini âdeta toprağa bırakıverir. Bir çubuk bile yakmağa mecali yoktur. Ağrı ve sızı ile bitkin bir haldedir. Tatarların üzerinde bizim için taşınması imkânsız hacımda kuşak, ağır tabancalar, yatağan bıçağı, havlular, çevreler, mendiller, işlemeli tütün kesesi, süslü enfiye kutusu ve saire vardır. Bu haliyle âdeta cephane ve levazım deposu gibidir. O zamanda Türkiye'de en ziyade medh ü sena olunan tatarlar Suriye sahilindeki Akka kalesine gidip gelen Tatarlar olup, bu mesafeyi on iki günde alırlarmış. İstanbul'dan Edirne'ye iki günde giderlermiş.» Müşavir Paşa, İstanbul'da bulunduğu tarihlerde yaşıyan yaşlıca bir Tatardan bahseder ki, bu tatarın İngiltere Sefareti tarafından Hindistan'a ait mektupları Bağdat'a ulaştırmak için istihdam olunduğunu ve bu Tatarın İstanbul'dan Bağdat'a kadar olan 2,300 kilometrelik mesafeyi on dört günde aldığını yazmakta ve başka bir tatarın da bu mesafeyi dokuz günde almak suretiyle rekor kırdığını bilditmektedir. Ancak bu tatarın İstanbul'a yetişmesinden iki saat sonra öldüğünü ilâve eder.

Tatarların âmirlerine « Tatar Ağası » dedilirdi.

Tatar şitap ile memur iken konak yerine
Ulaştırmayınca durup atına kaşan mı verir ?
Sürurî

Sadr-ı İskender-haşem kim dergehinde bir nice
Nâme-ber tâtarlar var Toli vü Öktâ gibi
Nedim

§ [*Hal.*] Mecaz yoluyle zalim, gaddar, merhametsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eyledi tatar-ı gamzen kâr ü bârım tarümar
Dilharabın dâd elinden ey şeh-i bîdadkâr
Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey

TATAR AĞASI (تاتار آغاسی) [*İda.*] Postanın kuruluşundan evvel posta işlerini görenlerin başına verilen addır. Postacılar ilkin Tatar oldukları için bu vazifeyi görenlar postacı yerinde Tatar denilmiş, sonradan muhtelif ırk ve kavimlere mensup olanlar tarafınean görülmüş olmasına rağmen tâbir olduğu gibi muhafaza olunmuştur. Hükümet merkezinde bu maksatla tesşkilât mevcut olduğu gibi her vezirin dairesinde de mütaaddit Tatar vardı. Bunların âmiri olmak üzere bir Tatar odabaşısı, bir de Tatar Ağası bulunurdu. Posta işlerinden doğrudan doğruya Tatar Ağası mes'ûldü. (Bak : Tatar).

TATAR DOLAMASI (تاتار دولاماسی) [*Kıy.*] Posta vazifesini gören «Tatar» adlı memurların giydikleri üstlüğün adıdır. Bunun alelâde dolamadan farkı murabba' şeklinde olmasından ibaretti.

TATARÎ (تاتاری) [*San.*] Yarı pişmiş et yerinde kullanılır bir tâbirdir. Posta Tatarlarının işi acele olduğu için, onlar için pişirilen etlerden kinaye olarak bu tâbir meydana gelmiştir.

Getürün eklidelim mahazarı
Puhte olmazsa da olsun tatarî
Nâbi

TATAR KALPAĞI (تاتار قالپاغی) [*Kıy.*] Posta vazifesini gören tatarların başlıklarına verilen addır. Siyah kuzu derisinden tepesi sarı uzunca bir külâhtı. Vezir Tatar Ağası'nın kalpağının tepesi yeşildi.

TATAR OKU (تاتار اوڭ) [*San.*] Silâhın icadından evvel kullanılan harb âletlerinden birinin adıdır. Bükülür ağaçtan, boynuzdan yahut madenden yapılmış bir yay ile yayın iki ucuna bağlı ve öküz yahut koyun barsağından yapma bir ipten ve bir kundak ile oku koymağa mahsus kundak oyuğundan (ok yuvası) ibaretti. Kundağın ucu, nişan almak ve atılmak için omuza dayatılabilecek surette bir dipçiği vardı. Adına bakılırsa bunun Osmanlılara Tatarlardan intikal etmiş olması lâzım gelirse de Romalılar ve Bizanslıların «Ârbalet» adıyle böyle oklar kullandıklarına göre Tatarlara da kendilerinden evvel gelmiş olan milletlerden intikal etmiş olmalıdır. Tatar oku; yayını bir iki adamın çekemiyeceği kadar sert ve aynı zamanda o nisbette büyük bir oktan başka bir şey değildi. Yay bir manivela vasıtasiyle çekilir, bırakılınca ona iliştirilen oku oldukça uzak bir mesafeye kadar fırlatırdı.

Manivelanın küçük kolundaki iki çengelden biri yayın kundağına, öteki de kirişine geçirilir, gerilen kiriş «ceviz» denilen yere kadar götürülüp bu suretle nişangâhı ile nişan alınarak tetiği çekilirdi. Bu oku süvariler kullanırdı. Buna «keçi ayaklı» adı da verilirdi. Bir başkasını da piyadeler kullanırdı. Piyadelerin kullandıkları okun yay kundağının dipçik tarafına konduktan sonra manivelânın çevrilen kolu döner ve kolu döndükçe bir ucu kendisine, diğer ucu yaya makarası vasıtasiyle merbut olan ip kola sarılırdı. Binnetice yayı çekerdi. Tatar oklarının kirişleri çelikten yapılmış olduğu gibi uzun ve ağırdı, bunların meterislerde kullanılan daha büyükleri de vardı. Tatar okunun bir de ateşlisi mevcudttu. Okun ucuna kabil-i iştial (yanabilen) bir şey konur, atılırken yakılan bu madde okla beraber gittiği yerde yangın çıkarırdı.

TATLI LOKUM (طاتلی لقوم) [*San.*] Eskiden yapılan tatlı nevilerinden birinin adıdır. «Tarihte 50 Türk yemeği» adlı eserde (sayfa 13) «Envaı çok olup lâkin bu bir acaip nevidir ki gayet hoştur» denilerek yapılış şekli şöyle gösteriliyor:

«Evvelâ bir ölçu sade yağı kızdırıp iki ölçü miktarı has un içine koyduktan sonra itidale gelinceye kadar süzülmüş ekşi torba yoğurdu koyup yoğuralar. Sonra bir iki saat örtülü olarak dura. Tekrar cüz'î yoğurup lokum yahut kurabiye gibi kesilerek ziyade kızmış yağa koyup pişince sıcak safi bal yahut şekere bırakalar. Tatlısını içince kevgir ile tabağa çıkarıla. Pek lâtif olur.»

TATLI SU FRENGİ (طاتلی صو فرنگی) [*Hal.*] Frenklik taslıyan ve Garp âdetlerini taklit eden Şarklı Hıristiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TAVALİ' (طوالع) [*Sof.*] İlâhî esma tecelliyatından abd'in bâtınında ilk zuhur eden taat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bâtının tenviriyle abd'in ahlâk ve sıfatını tezyin eder.

TAVAŞİ (طواشی) [*Sar.*] Hadım yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hadımlık; erkeğin erkeklik âletinin çıkarılması ve bu suretle tenasül kudretinden mahrum edilmesi demektir. Hadımlık pek eski zamandan beri vardır. Asurîler

ile Babilîler ve Mısırlılarca şayi' olmuş bir âdetti. Tavaşilik bunlardan Yunanlılara intikal etmiş, onlarden da Romalılara ve Franklara geçmiştir. Rivayete göre tavaşiliği ilk defa icad eden Milâttan iki bin sene evvel hükümdarlık eden Âsuriyenin cihangir melikesî Semiramis idi.

Hadım oldukları halde cesaret, dirayet ve tedbir ile şöhret bularak muhtelif zamanlarda mühim makamlar işgal eden birtakım adamların isimlerini tarihler kaydediyor. Milâdî altıncı asırda İmparator (Zutiniyen) zamanında yetişen (Narses) namındaki meşhur Romalı kumandan ile (Aristo) tarafından mezarına kurbanlar kesilen ve hakkında manzum medhiyeler söylenen (Atarne) «Atarnée» şehri hükümdarı meşhur (Mermes) o cümledendi. Mısır hükümdarı (Kâfur Ahşidi) İslâm devrinde iştihar eden siyah tavaşildrden olduğu gibi (Hakim Biemrillâh) zamanında Mısır'da saltanat naibi olarak bir müddet hükümet işlerini gören (Ercivan) dahi beyaz bir tavaşi idi. Hind, Fürs, Çin kıtalarında dahi birtakım tavaşiler büyük büyük mevkiler işgal etmişlerdi. Roma devletinin son zamanlarında tavaşiler pek büyük mevki ve nüfuz sahibi olmuşlardı.

Osmanlılarda da vezirlik ve Sadrazamlık gibi en büyük makamleri işgal eden tavaşileri tarih yazıyor. Hadım Ali Paşa, Hadım Süleyman Paşa gibi.

Tavaşilikte birtakım maksatlar takip edilirdi. Haremlerde kıskançlık saikasiyle onların istihdamı o maksatların en başlıcası idi.

İslâmiyyet tesettürü emretmesine ve (İbn-i Maz'un) tarafından rivayet olunan bir hadise göre İslâm şeriatinin tavaşiliği ibahadan ziyade tecrim (cürüm saymak) tarafını iltizam eylemesine rağmen Müslümanlarca da tavaşi istihdamında mahzur görülmemiştir. İslâmlardan tavaşileri ilk kullanan Emevîlerden (Zeyd Bin Muaviye) dir. Yezid (Fetih) adlı bir tavaşiyi mabeynci yapmıştı. Daha sonra gelen Halifeler bu yolu takip ettiklerinden İslâmlarda tavaşi kullanılması pek ziyade çoğalmıştır.

İslâmlarda tavaşi çalıştırmağa rağbet çoğaldıkça çokluk Yahudilerden aslen esir tüccarları birtakım köleleri tavaşi ederek yüksek fiyatlarla satmağa başlamışlardır. Tavaşi ticareti bir zamanlar büyük bir revaç bulmuş, tavaşi yapmak için mütaaddit ameliyyathaneler tesis edilmişti. Bu ameliyyathanelerin en meşhuru Fransa'da son Fransız-Alman muharebesinde büyük bir şöhret kazanan (Verdun) şehrinde tesis edilen Tavaşihane idi. İnsanlık hislerinden uzak olan esirciler birtakım biçare çocukları bu ameliyyathanelere getirerek üzerlerinde o müthiş ve vahşi ameliyyeyi yaptırırlardı. O zavallı çocukların çoğu bu ameliyyenin neticesinde ölürdü. Sağ kalanlar ise İspanya'ya gönderilerek büyükler ve zenginlere yüksek fiyatlarla satılırdı. Zaman geçtikçe tavaşileri at, ev eşyası ve evani gibi biribirine hediyye etmek bir âdet hükmüne girdi. Meselâ Frank hükümdarları Endülüs ve sairedeki İslâm hükümdarları ile hoş geçinmek istedikçe onlara hediyyelerle beraber birtakım tavaşiler de gönderirlerdi. (Berslon) (Berçlone) ve (Targüne) (Tarragons) hükümdarı Eedülüs Halifesi (Mustansır) ile sulhu yenilemek istedikleri zaman ona İslâv çocuklarından yirmi tavaşi ile yirmi kantar samur kürk ve saire takdim eylemişlerdi. Hulefa saraylarında tavaşilerin miktarı zamanla pek ziyade çoğaldığından sair memalik ve kölelerden nasıl birtakım fırkalar teşekkül etmiş ise havasın muhafaza ve hizmetine mahsus olmak üzere tavaşilerden dahi öylece birtakım taburlar teşkil edilmiştir. Binaenaleyh Halife, Veliahd tâyini ve sair mühim işlerde alaylar teşkil ettikçe kölemenler ile tavaşiler bu alayların ziynet ve debdebesi cümlesinden bulunvrdu.

İslâm memleketlerine getirilen tavaşiler ekseriyyetle (Endülüs) kıt'asından getirilirdi. Çünkü bu biçareler o kıt'aya yakın yerlerde tavaşi yapılırdı, Bunlardan maada (Horasan) cihetlerinde Horasanlılar tarafından dahi birtakım İslâv ve tavaşiler getirilirdi.

Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki bunlar en mahrem işlerde kullanıldıkları için kazandıkları nüfuz sayesinde hükümet işlerine karışmaları da pek eskidir. Hattâ eski zamanlarda Mısır hükümdarları nezdinde bile politika işlerine karışmışlardır.

Vaktiyle bazı mutaassıp Hıristiyanlar gûya dünya lezzetlerinden kendilerini mahrum bırakarak nefislerini sırf âhirete vakfetmek maksadiyle bizzat kendilerini hadım ederlerdi. Bunlar arasında (Orijen) adlı İskenderiyeli bir akaid âlimi bile vardır. Orta zamanlarda (Valeziyen) denilip dünyaya zürriyyet getirmeyi günah bilen garip bir mezhep müntesipleri de kendilerini hadım ederlerdi. İtalya'da da bir zamanlar seslerini muhafaza maksadiyle kendilerini hadım ettirenler vardı.

Osmanlılara ait tarihlerde isimlerine sık sık tesadüf olunan hadım ve tavaşiler iki kısımdı. Beyazlarına «Ak Ağa», siyahlarına «Hadım Ağa» denilirdi

Osmanlı sarayında Ak Ağalardan tavaşi istihdam eden İkinci Murat'tır. Ondan evvel

hadımların blundurulduğuna dair tarihlerde bir kayıt yoktur. Tavaşiler ilk evvel saray hizmetine alınmışlar, sonradan içlerinden bir kısmı Birun hizmetleriyle çerağ edilmişlerdir. Hadımlardan yetişen Vezirler, Sadrazamlar bu suretle Bîrun hizmetine geçenlerdir.

Zenci bir hadım saraya alınınca ona « En aşağı » denilirdi. Bu suretle anılan tavaşi ilkin Dar-üs-saade Ağası huzuruna çıkarılır, ondan sonra « Oda lâlası » ile bundan itibarca sonra olan «Hasıllı» ların en eskisi «Baş kapı gulâmı Ağa» ya gönderilerek deftere kaydolunurdu. Hadımın sarayda ilk gördüğü bu adamların hepsi kendisi gibi tavaşi idiler. Ondan sonra «Hasıllı» veya «Ortanca» ların içinde muteber bir «lâla» ya el öptürülürdü. Bu da kendisi gibi hadımdı. Bir yeni Ağa daha yazılınca «En aşağı» ya «Acemi Ağa» unvanı verilirdi. Burada acemilik demek yenilikten kurtulmak demektir.

En aşağı, sarayın harem kapısını bekliyen beş nefer «Nöbet kalfa» larının emri altında kalır, «Acemi Ağa» olduktan sonra da kendinden eskilerin hizmetine bakardı. Abdest ve namaz vakitlerinden maada kapı beklemek hizmetinden ayrılamazdı.

Acemilerin en eskisi «Nöbet kalfası» olurdu. Nöbet kalfalarının hizmetleri şunlardı: Harem-i hümayun kapıları anahtarlarını Dar-üs-saade Ağası ndan sayarak almak, lüzumuna göre kapıları açık kapadıktan sonra yine sayarak Dar-üs-saade Ağası'na teslim etmek.

Nöbet kalfalığından sonra «Ortanca» lık mansıbı gelirdi. Ortancalar dört tane idi. Sıraları gelince «Hasıllı» olurlardı. Hasıllıların eskisi nöbetle kapı nöbetçilerine nezaret ederlerdi. Kapılardan Hasıllılar mes'ûldüler. En eski Hasıllı da sırası geldiğinde «Baş kapı gulâmı» rütbesina çıkar ve ondan sonra da «Yeni saray baş kapı gulâmı» olurdu. Yeni saray baş kabı gulâmlığı silsilenin müntehazı(sonu) sayılır, oraya çıkan menasıp silsilesini bitirmiş olurdu. Bunlardan tali li olanlar «Dar-üs saade Ağası» olurdu. Dar-üs saade Ağalığı sarayın en büyük mevkii idi.

1127 (1715) senesinde Üçüncü Ahmet zamanında Sadrazam Damat Ali Paşa Mısır valisi ve kadısına bir emirname göndererek «saray-ı saltanatı tavaşi namına havaşiden» kurtarmak için tavaşi yapma âdetini yasak etmiştir. Çünkü o vakitler hattâ son zamanlara kadar siyahî tavaşiler hep Sûdan'dan Mısır'a getirilmiş olanlar teşkil ediyordu. Gazvelerle ve para ile Sûdan'dan tedarik olunan çocuklar Mısır'da erkeklikleri yok edildikten sonra İstanbul'a ve memleketin diğer yerlerine gönderiliyordu. Bununla beraber Üçüncü Ahmet'in verdiği emrin faydası olmamış, saltanatın kaldırılmasına kadar yine bu usul, azalmış olmakla beraber devam edip gitmiştir.

Hayat-ı devlete ait mu'zamat-ı umur
Siyah magz-ı tavaşiden eyliyordu zuhur
Kemalzade Ekrem Bey

TAVAT (تواط) [*Hal.*] Gürcistan zâdegânı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TAVHANE (تاوهانه) [*Vak.*] Yoksulların barınması için kurulmuş olan hayır müessesesinin adıdır. Bunun yerine «Tâbhane» de denilirdi. Farsça tav yahut tab; hararet, güc ve kudret mânalarına gelir. Hastahaneden çıkıp nekahet devresini geçirme yahut taşradan gelip de iş bulunciya kadar barınma ihtiyacını duyan fakirler buraya sığındıkları için bu adı almıştır. (Bak: Tabhane).

§ [*Mim.*] Duvarların arası hamam müceffleri gibi boş bırakılarak inşa edilen ve buralardan duman ve hararet geçirilerek ısıtlan kışlık odalara da bu ad verilir.

TAVIÇA (طاوچه) [*Ask.*] Akıncıların kazalarda bulunan «Çeribaşı» larına verilen addır. Bunlar kıdemli ve fedakâr akıncılardı. Akıncı Beyi'ne akın için emir geldiği vakit, bu Çeribaşılar vasıtasiyle akıncılar haberdar edilirdi.

TAVÎLE (طاويله) [*Mim.*] Ahır, tavla yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu tâbirin «Kamus-ı Osmanî» deki izahı şöyledir: «Aslında hayvanın ayaklarına bağlanan veyahut bağlandıktan sonra bir ucu tutulup mer'aya salıverilen uzun ip demektir ki dilimizde kullanılan (tavla ipi) bundan bozmadır. Yine bu münasebetle dilimizde hayvan bağlanan ahıra (tavîle), halk arasında da tahrifle (tavla) denilmiştir. Tarihlerle saraya ait vesikalarda geçer.

Nişimengâh-i tâlâr-ı tavîle cây-ı kemterdir
Der-i istabl-ı hâsında olan hüddam ü derbâna
Sünbülzade Vehbi

TAVÎLE KÂTİBİ (طاويله كاتبى) [*Sar.*] Has ahırda yazı işiyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tavîle; Arapça ahır demektir. Tavla bundan bozmadır,

TAVLA (طاوله) [*San.*] Hayvan bağlanan ahır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça hayvanın ayaklarına bağlanan veyahut bağlandıktan sonra bir ucu tutulup mer'aya salıverilen uzun ip demek olan «tavîle» den bozmadır.

«Sanat Ansiklopedisi»nde «Tavla Maddesi» «Hayvanların tavlanması yani istirahat edip çalışacak kıvama gelmesi ve tâb yani kuvvet ve tâkat kazanması için beslendiği yer» suretinde tarif edilmiştir.

TAVSİYENAME (توصيه نامه) [*Ede.*] Tavsiyeyi havi olarak yazılan mektuba verilen addır. Tavsiye; bir işi bir kimseye sipariş ve havale etmek, bir kimse hakkında birinin iyi nazar ve teveccühünü celp için delâlet ve tavassutta bulunmak demektir.

TAVŞAN (طاوشان) [*San.*] İnce marangozluk işleri yapan usta hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kelimenin esası Almanca'da ince marangozluk işleri yapmak mânasına tauschiren kelimesinden gelmiş olması muhtemal» olduğu kaydolunan «Sanat Ansıklopedisi»nde (Tavşan Maddesi» bunun için şu tafsilât da vardır:

«Fransızca'da aşağı yukarı bunun mukabili olan «ébéniste» tâbirinin kullanılması ancak XVIII inci asırda marangozların abanoz işlerini terkettikleri zamana tesadüf eder. O vakit abanoz kaplıyan ve geçme işler yapanlar biri kaplamacı marangoz, diğeri çatmacı marangoz diye ikiye ayrılırdı. O vakittenberi herhangi bir ağaçtan olursa olsun süslü ve zengin mobilyalar yapan ince marangozlara bu isim verilmiştir. Bizde de tavşan tâbiri sonradandır ve yabancı bir dilden gelen bir tâbirin Türkçeleştirilmiş bir şekli olması muhtemeldir. Bizde bu gibi ince marangozluk yapanlara «ebeniste» mukabili olarak sedefkâr denilirdi.»

Tavşan tâbiri Osmanlılar zamanında, hattâ yakın vakitlere kadar kullanılmıştır. Nitekim vesikalarda da geçer.

TAVŞAN AYAĞI (طاوشان آياغى) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Altın tozlarını toplama ve süpürme işinde kullanılan fırça adıdır Bu işte ekseriyyetle tüylü tavşan ayağı kullanıldığı için bu tâbir meydana galmiştir.

TAVŞAN OĞLANI (طاوشان اوغلانى) [*San.*] Adalı genç Rum rakkaslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rakkasların ikinci kısmına da «köçek» denilirdi. Aralarındakî fark oyundan ziyade giyinişlerinda idi. Tavşan oğlanları siyah çuhadan topuklara kadar şalvar, çuhadan gayet dar, vücutlarının hatlarını belli edecek şekilde bir camadan giyerler, bellerine rengârenk şallar sararlardı. Köçeklerin başları açık olduğu halde bunlar başlarına gayet ufak süslü külâh giyerlerdi. Raks denilen vücudu her şekle sokan muharrik hareketlerle, kıvırmalar, göbek atmalar, arkaya doğru yatmalar, tekrar doğrulup öne arkaya kıvrılıp bükülmalerle dikkati çekerlerdi.

TAVŞAN RAKSI (طاوشان رقصى) [*San.*] Koşmak, hafifçe sıçramak, tavşan taklidi yapmak suretiyle oynanan dir nevi raksın adıdır. En ziyade Saraylarda güzel ve talimli cariyeler tarafından yapılan bu raks güçlügü ve yoruculuğu dolayısiyle oralarda bile nâdiren oynanırdı. Bunu oynıyanlar çuha üstüne klaptan bükme ve pullarla işlenmiş, ayaklar yanlarından çıkarılan gayet geniş şalvar ve mintan giyerler, bellerine de bir değirmi şal sararlardı. Elbisenin ağırlığı yorgunluğun artmasına sebep olurdu. Daha sonraları çuha yerine atlas kaaim olmuş, şalın yerine de kemer takılmağa başlanmıştı.

TAVUK KAZALARI (طاووق قضالرى) [*Sar.*] Saraya tavuk veren yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Başvekâlet Arşivi»ndeki bir vesikada (Saray, fiş numarası 536, tarihi 19 z 1108) «Tavuk kazalarından Göynük, Göl ve Taraklı'dan beher haneye düşen kırk tavuk avarız bedeliyyesinin tahsili» yazılıdır. Ancak vesikada tavuk tazalarının bunlardan ibaret olduğu tasrih edilmediği ve başka yerlere ait vesaika da tesadüf olunamadığı için tavuk vergisi ile mükellef daha başka yerler olup olmadığı kestirilememektedir. Gerçi iki üç kaza halkının ev başına vereceği kırk tavuğun yekûnu mühim bir miktar teşkil etmek lâzım gelirse de sarayda yenilen tavuk sayısının bir zamanlar binleri bulduğu nazar-ı dikkate alınırsa bunlardan başka yerlerin de bu vergi ile mükellefiyyetleri ihtimali bittabi' yersiz sayılmaz.

TAVVAF (طواف) [*İda.*] Eskiden resmî dairelerin gece bekçilerine verilen addır. Tavaf; Arapça bir yerin etrafını dolaşmak demektir. Hacılar menasik sırasında Kâbe'nin etrafını dolaştıkları için buna «Tavaf» bunu yapanlara da «tavvaf» denilmiştir. Bunlar geceleri memur oldukları yerlerin etrafını dolaştıklarından bu adı almışlardı. Bunlara verilen ücrete «Tavvafiyye» denilirdi. Vesikalarda geçer.

TAVVAFİYYE (طوافيه) [*Mal.*] Resmî dairelerin gece bekçilerine verilen ücret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden gece behçilerine muhafazasiyle vazifeli oldukları dairenin içini ve dışını dolaştıklarından «Tavvaf» denildiği için ücretlerine tavvafiyye denilmişti.

TAYCILAR (طايجيلر) [*Sar.*] Has ahır için tay yetiştirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Bunlardan bir taycı cemaatini Eskişehir'de görüyoruz» diyen Ordinaryüs Profesör İsmail

Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 500) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bu taycıların, hizmetleri mukabelesinde vergileri af olunmuştur. Bunların âmiri Taylar Ağası'nın ise timarı vardı. Sultanönü yani Karaca hisar livasındaki taycılara dair olan H. 1034, M. 1624 tarihli Taycılar Kanunu bunların vazife ve hizmetleri hakkında bir fikir verebileceğinden yazıyorum:

«Kanun-ı Taycıyan-ı Hassa der liva-i Sultanönü

«Her çiftlikte iki tay besliyeler; rahtı (eğeri) ve nalı taycı yanındadır (yani taycıya aittir) ve hassa çayırların biçmesi ve taşıması ve akın çıkarması ve yundlara (kısraklara) tokat düzmesi (ağıl, ahır) ve hassa ahırların aygırlar yunda çekilecek vakit hıfz olunması ve hassa ahırların meremmeti harcı (tamir masrafı) ve Bursa'ya tay yedip iletmesi taycı üzerindedir (taycıya aittir). Bu hizmetlerinden gayri Hazine-i Âmireye yılda veregeldikleri on sekiz bin akçe mukataaları avatıf-ı hüsrevâne ve merahim-i şahaneden ita olunduğu mukayyettir. Ve merkum taycılar Trabzon'dan ve Mısır'dan gelen hassalar tavîleleri yundları çayıra çıkıp kıluncuklar (yani doğan yavrular) doğururken her sene iki ay bekliyeler.»

TAYFURİYYE (طيفوريه) [*Sof.*] Ebu zeyd Tayfur Bin İsa Bin Suruşan-ül-Bestamî tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Ceddi Mecusî iken müslüman olmuş idi. Üç kardeştiler: Âdem, Tayfur, Ali. Her üçü zâhidti. Ebu Yezid ötekilerden faziletçe yüksekti. Ölümü Hicrî 231 (845-46) yahut 234 (848-49) sanesindedir.

Başlı başına bir tarikat sayılan «Nakşbendiyye» nin bunun bir şubesi olarak gösterildiği gibi «Aşkıyye» ve «Bayramiyye» adlı diğer iki kolu da vardı.

Şeyh Tayfur-uş-Şamî'nin kurduğu tarikata kurucusunun adına nisbetle «Tayfuriyye» denildiği gibi «Medariyye» de denilirdi.

TA'YİNAT (تعيينات) [*Ask.*] Askere verilen erzak ve yiyecek yerinde kullanılır bir tâbirdir. O mânaya gelen Arapça ta'yinin cem'idir. Aynen verilmeyip de karşılık olarak para verilirse «Ta'yinat bedeli» denilirdi.

TAYLÂSÂN (طيلسان) [*Kıy.*] Kavuk, taç, fes gibi muhtelif neviden başlıklara sarılan sarığın ucundan sarkan parçasına verilen addır. Ulema fesin, Kadirîler tacın sol, Mevlevîler ise sikkenin arka tarafından bırakırlardı. Sağdan veya soldan salıveren tarikatlar de vardı. Mevlevîlerinki yarım endaze (otuz beş santim) uzunluğunda olduğu halde ulema ile diğer tarikatlarınkiler yirmi santimi geçmezdi

Hususi hütüphanemde müellifi yazılı olmıyan «Tac Risalesi» nde bunun için şu tafsiât vardır:

«Taylasan, tabutlarda ve sandukalarda olan kisvelerde destarın balâsından iki karış miktarı taylasan vaz'olunmak cümle turuk (tarikatlar) ricalinde riayet olunan sünnettir Taraf-ı imameyi (sarık) irsal ve adem-i irsal (uzatmak, uzatmamak) yani taylasan dedikleri nesneyi vaz' ve terk (koymak, koymamak) şeri'de yeksandır. İkisinde dahi kerahet yoktur. Lâkin bazılar imameden arkasında beline varıncıya fahiş irsali (fazla uzatılması) eğer kast ile olursa İmam Nevvevî Mühezzeb şerhinde haramdır deyu musarrahdır. Hususa örf i belde olmıya. Eğer kasdı yok ise ihtimamı bilüzum iltizam olmakla mekruh idüğü, Ebu Davud ve Nesei rivayetleriyle bir Hadis vârid ve iptida taylasan irsali İslâmda Cübeyr bin Mut'am nam sahabeden vâki' olmuştur. Ve imam Abdurrahman Suyuti'nin «Taylesan» adında bir eseri vardır.»

Taylasanına dolaşma zâhidin ey rind olan
Kıl hazar kejdum sıfattır zehri kuyruğunadır
Mevlâna Mecdi

TAYYARAT (طيارات) [*Mal.*] Muayyen ve mukarrer olmıyan varidat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbirle malhuz, me'mul, mukannen, mukarrer olmıyan varidat kastedilirdi. Bazı kayıtlarda «Semerat» ile birleştirilmiştir. Sonradan «Hâsılat-ı müteferrika» adını almıştı.

Eyalet valileriyle Sancak beylerinin idareleri altındaki yerler halkından aldıkları bir kısım hâsılata da bu ad verilirdi. «Kapı altı hâsılatı» da denilen bu gelir, tahsiliyye, cinayet işliyenlerden alınan cerime, Voyvodalarla aşiret beylerinin verdikleri maktu vergi ve mutad hediyyelerden ve bir kısım müteferrik resimlerden ibaret idi.

TAYYARE MADALYASI (طيارە مدالیەسی) [*Ida.*] Tayyare (uçak) ianesinde bulunanlara verilmek üzere iğdas olunan madalyanın adıdır. Hicrî 1330 (1911) de ihdas edilmiş olup altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç nevi'di. En az iane verenlere bakır, fazla verenlere gümüş, yüz altından ziyade verenlere de altın verilirdi. Kenarları beyaz, ortası kırmızı renkte ipek kordelâ ile göğse takılırdı. Altın için elli, gümüş için beş kuruş berat harcı alınırdı. Altından maadası, takmak hakkı olmamak üzere aileye intikal ederdi.

TAZARRU'NAME (تضرعنامه) [*Ede.*] Bir şey istemek için kendini alçaltıp yalvararak yazılan tezkire, mektup ve manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan tazarru'; tevazu' ve tezellül ile yalvarmak demaktir. Harputî Ahmet Ferid'in bu başlıklı manzumesinin başından iki beyit:

Rahm kıl Yarab bana ism-i Rahimin aşkına
Nare yakma cismimi huld ü naîmin aşkına
Mekr-i şeytan ü havadan hıfz kıl imanımı
Ol elest bezmindeki ahd-i kadimin aşkına

TAZICILAR AHIRI (تازیجیلر آخوری) [*Sar.*] Padişah'a mahsus tazıları yetiştiren, bakan teşekküle mahsus ahır hakkında kullanılır bir tâbirdir. Merkezi Üsküdar'da Doğancılar'da bulunan ocak Bostancı ocağı'na bağlı idi.

TA'ZİR (تعزیر) [*Fık.*] Lûgatte med', red, icbar. tahkir, te'dib, hak üzere tevkif mânalarına gelen bu tâbir İslâm hukukunda hakkında muayyen bir hadd-i şer'î (Şer'î ceza) olmıyan cürümlerden dolayı Ulülemr (hükümdar, padişah) veya naibi tarafından tatbik edilen cezalar hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

«Hukuk-ı İslâmiyye ve ıstılahat-ı Fıkhiyye Kanunu» nda (c. 3, s. 325) tarifi yapıldıktan sonra deniliyor ki:

«Bu kelimenin lûgavî mânalariyle ıstılahî mânası arasındaki münasebet ise hafi değildir. Çünkü ta'zir, müessir bir ibret teşkil ederek başkalarını cürümlere mücaseretten (cesaretten) men'edeceği gibi mücrimleri de tekrar cürme mücaseretten men'eder.

«Diğer bir itibar ile ta'zir, haklarına tecavüz edilen veya mazlum mevkiinde bulunan kimselere karşı bir yardım, bir takviye mahiyetinde tecelli eder.

«Diğer bir itibar ile de ta'zir, mücrimleri zulümden, denaet ve ma'siyyetten (günah işlemekten), men' ile tehzib-i ahlâka (ahlâkı düzeltmeğe) nail, vekar ve nezahete mazhar eder.

«İşte bu gibi mülâhazalara mebni bir kısım cezalara «ta'zir» adı varilmiştir. Cem'i ta'zirat'tır.

«Kamus» ta meşruiyyeti için «Ta'zirin meşruiyyeti, kitap ile, sünnet-i Nebeviyye ile ve icma'-i ümmet ile sabittir. Resul-i Ekrem Sallâllahü aleyhi vesellem Efendimiz, birisine «ey muhannes» diye tahkirde bulunan bir şahsı ta'zir etmişti, diğer bir şahsı da bir töhmetten dolayı ta'zir olmak üzere haps buyurmuştu» denildikten sonra ta'zirin ehemmiyyetine ve nevilerine geçiliyor, bu hususta uzun tafsilât veriliyor.

(Hukuk Lûgati) nde da (Ta'zir Maddesi) bunun için şu tafsilât vardır:

«Ta'zirin mahiyyeti, cürmün mahiyyetine ve mücrimin haline göre tebeddül eder. Cürüm gerek Hakkullaha ve gerek hukuk-ı ibade müteveccih olsun.

«Ta'zir dövmekle, hapisle, hattâ katil ile olabileceği gibi azarlama, sert lakırdı veya bakış veya herhangi bir tavır ve vaziyyet ile de olabilir.

«Dövmek suretiyle olan ta'zir, otuz dokuz değnekten fazla olamaz.

«Bir kavle nazaran para almak suretile de ta'zir caizdir.

«Ta'zir kelimesi esasen levm veya tevbih, men' veya tedip mânalarını müfid olduğu gibi nusrat, iane, takviye, tevkir ve ta'zim mânalarını da müş'irdir:

A) Ta'zir-i ahissa; İçtimaî vaziyyetleri düşkün, sefeleden ma'dut kimseler hakkıddaki ta'zirdir ki, hem mahkemeye celbedilerek ilâm suretiyle, hem de darp ve hapis suretiyle yapılabilir.

B) Ta'zir-i eşraf; Ümera, yüksek tüccar, köy a'yanı gibi şerefli kimseler hakkındaki ta'zirdir ki, ya bilvasıta ilâm suretiyle, veya mahkemeye celbedilerek bilmuvacehe ihtar suretiyle yapılır.

C) Ta'zir-i eşraf-ül-eşraf; Şürefa ve ulema gibi zevat hakkında yapılacak ta'zirdir ki, bilvasıta ilâm suretiyle olur.

«İlâm; Kadının «Sen şöyle şöyle yapmışsın veya yapıyormuşsun» diye ihtar etmesidir. Kadı kendî eminini göndererek onun vasıtasiyle de bu ilâmda bulunabilir,

«Fakat kendilerinden darp veya şetm (dövmek, sövmek) gibi mürüvvete münafi. (uygünsüz) nâsın hukukuna raci' bir kusur zuhuru takdirinde mahkemeye celbedilerek haklarında başka suretle de ta'zir icra edilir.

Ç) Ta'zir-i evsat; İçtimaî mevkileri orta halde bulunan kimseler hakkındaki ta'zirdir ki, hem mahkemeye bilcelp ilâm suretiyle, hem de hapis suretiyle yapılabilir.

D) Ta'zir-i te'dib; Âkil bâlağ olduğu halde henüz mükellefiyyet çağında bulunmıyan bir çocuğun yaptığı bir cürümden dolayı hakkında te'dib ve ta'zib maksadiyle yapılan ta'zirdir.

E) Ta'zir-i ukubet; Mükellef bir şehıs tarafından irtikâp olunup da şer'an muayyen bir cezası bulunmıyan bir cürümden dolayı ukubeten yapılan ta'zirdir. Mücrimin bu hususta Müslim ile gayr-i müslim; hür ile abid, erkek lle kadın olması müsavidir.»

TA'ZİYETNAME (تعزیتنامه) [*Ede.*] Ölüm gibi bir musibete uğrıyana teselli maksadiyle yazılan mektup hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça ta'ziyenin (Kamus-ı Osmanî) deki izahı şöyledir: «Musibetzede (musibete uğrayan) olan bir adamı sabr u tahammüle dair sözlerle teselli etmek. Türkçesi «Başınız sağ olsun» demek. Farisî tarziyle «Ta'ziyet» suretinde dahi kullanılır.»

İlâhi değildir sözüm iftihar
Teselli-i mader için bir medar
Bu üslup ile maksadım ta'ziyet
O mahzune kalbini takviyet
Muallim Naci

TAZMİN (تضمین) [*Ede.*] Beşkasının manzum veya mensur bir sözünün kendi nesir veya şiiri arasında irad edilmesi (kullanılması) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nef'î, zamanı şairlerinden Sabri-i Şakir'in bir mısra'ını:

Bihamdillâh zamanında bekavl-i Sabri-i Şâkir
«Giriban-ı felek mehcur-i dest-i âh-ı şekvadır»

suretinde tazmin ettiği gibi bazan manzumelerinden bile istifade ettiği Baki'nin bir beytine şöyle tazmin yapmıştır:

Bu mahalde acep evsafına cesban görünür
Nola bu beytini Baki'uin edersem tazmin
«Def-i Ye'cuc-i game eşiğidir sedd-i sedid»
«Men-i ceyş-i eleme dergehidir hısn-ı hasiu»

Nazımda tazmin edilen mısra', yahut beytin sahibinin işaret edilmesi şarttır.

TEBA'-I TABİİN (تبع تابعین) [*Fık.*] Tabiine mülâki olub onlardan Hadis nakledenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazret-i Peygamber'in zamanını idrâk etmiş olanlara «Tabiîn» denir.

TEBDİL (تبدیل) [*İda.*] Kıyafetini değiştirerek gizli işleri araştıran adam, casus yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray memurları arasında bu türlü vazife sahipleri olduğu gibi 1908 Temmuz İnkılâbına kadar Şehremaneti'nin (İstanbul Belediyyesi) zabıta memurları arasında da bu adla memurlar vardı. Belediyyenin resmî kıyafetlilerine «kavas», «çavuş» denilirdi.

TEBDİL ESKİSİ (تبدیل اکیسی) [*Sar.*] Tebdil gezenlerin kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında kullanılan bu tâbirin doğrusu «Tebdil Hasekisi» dir. Padişahların tebdil gezişlerinde maiyyetinde bulunmak, şehirde tebdil gezip lüzum görülen şeyleri öğrenmek ve gizli emirlerle taşraya gönderilmek vazifeleriyle mükellef tutulan tebdiller hasekilerden seçilirdi. Sayıları on iki idi.

TEBDİL GEZMEK (تبدیل گزمك) [*Hal.*] Kıyafet değiştirerek dolaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı Padişahları halkın fikirlerini öğrenmek ve vezirlerle büyük devlet memurlarını gafil avlamak için kıyafenlerini değiştirirler, gündüz ve gece şehir içinde gezerlerdi. Bunlardan bazılarının girdikleri kıyafetler tarihe geçmiştir. Kanunî Sultan Sülayman Sipahi, İkinci Ahmet Mevlevî şeybi, Üçüncü Mustafa Suyolcu, Birinci Abdülhamit Softa, Üçüncü Selim de Humbaracı kıyafetine girerlerdi.

«Dördüncü Murat'ın Ocaklıyı (Yeniçerileri) ve İstanbul'daki serserileri tedib için durmadan tebdil gezdiğinin meşhur olduğunu» yazan Or. Pr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 61) şu tafsilâtı da veriyor:

«Vezir-i âzam Tabanı yassı Mehmet Paşa ordu ile İran seferine giderken Dördüncü Murat tebdil gezerek ordu vaziyetini tetkik etmiş ve hattâ Malta'da dolaşırken vezirlerden Çağalazade Mahmut ve Yusuf, Sultan zade Mehmet ve vezir Mustafa Paşaları yerlerinde göremeyince gazab edip kadırgalara bindirtip Kıbrıs adasına sürgün ettirmişti. Yine bu hükümdar İran seferine gitmeden evvel kardeşi Şehzade Süleyman ile beraber de şehirde tebdil gezermiş. Üçüncü Mustafa çok zaman tebdil olarak Ayasofya camii'ne gidip sabah namazını orada kılarmış Hattâ bir gün tebdil gezerken gördüğü sefaret tercümanlarından birinin hüviyyetini tahkik ile bunun kibar konaklarına gidip devlet esrarını öğrenip sefarethanelere haber verdiğini anlayınca hemen boynunu vurdurmuştu.

«Üçüncü Osman tebdil gezerken çarşıda satın aldığı gözleme, kebap, lebledi, mahallebi gibi şeyleri yolda beygir üzerinde yermiş.

«Padişahlar tebdil gezerlerken kendilerini tanıyıp arzuhal vermek âdet değilmiş. Hattâ 1171 senesinde Üçüncü Mustafa tebdilde iken Çorum Alaybeyi Feyzullah isminde birinin usul hilâfına arzuhal tekdim eylemesi, bu zavallının katlini mucip olmuştu.

«Birinci Abdülhamit çok tebdil gezen padişahlardandı. Tebdilde gördüğü yolsuzlukları Sadrazam'a bildirirdi. Buna dair hayli Hatt-ı hümayunu vardır. Bu hükümdar, zamanın hürmetini kazanmış velilerden, Galatasaray hocası meşhur Geredeli Hacı Halil Efendi'ye mahabbetinden dolayi bu zatın vefatında tebdil-i kıyafetle Fatih camii'ne giderek cenaze namazında bulunmuştu.»

Padişahlar gibi Sadrazamlar, Yeniçeri Ağaları da tebdil gezerler, kabahatlileri takhik ve takip ile geçirdiklerini, yahut fenalıklarını haber aldıklarını cezalandırırlardı.

TEBDİL HASEKİSİ (تبديل خصكيسى) [*Sar.*] Hasekilerden Padişahların tebdil gezişlerinde beraber bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında bunun yerine «Tebdil eskisi» denilirdi. Hasekilerden ayrılan bu tebdillerin sayısı on iki idi. Lüzumu halinde bunlar kıyafet değiştirerek İstenbul'da dolaşırlar ve gizli emirlerle vilâyetler ve sair yerlere de gönderilirlerdi.

TEBDİL-İ HÜMAYUN HAMLACISI (تبديل همايون حملاجيسى) [*Sar.*] Kıyafet değiştirerek gezen Padişahların bindikleri kayığın kürekçileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kayıkhane ocağının eskilerinden ve itimat edilenlerinden seçilirlerdi.

TEBDİL PİYADELERİ (تبديل پياده‌لرى) [*Bah.*] Osmanlı Padişahlarının Boğaziçin'e kıyafet değiştirerek çıkışları sırasında bindikleri kayıkların adıdır. Piyade; kayık nevilerinden birinin adıdır.

TEBENNİ (تبنى) [*Fık.*] Nesebi malûm bir çocuğu evlât edinme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEBER (تبر) [*San.*] Eskiden Padişahların maiyyet halkını teşkil eden Peyk'lerle dervişlerin kullandıkları ay biçiminde bir nevi harb âletinin adıdır. Buna balta, nacak adı da verilirdi. Taşlıcalı Yahya Bey'in şair Hayalî Bey hakkında söylediği:

Ben erenler nacağıyım, o ışıklar teberi
Ben savaş günü çeriyim o hemen cerde ceri

beytinde bu iki tâbiri kullanmıştır.

Teberler; demir yahut ağaç bir çubuk üzerine genişliğine takılmış bir tarafı ay şeklinde, öbür tarafı sivri, yahut iki tarafı ay şeklinde, bazılarının da ayların uçları kesik olmak üzere muhtelif tarzda yapılır ve silâh makamında kullanılmağa başlanmıştı.

Bazılarının üzerinde:

Destime aldım teberi
Kimseden etmem hazeri

yazılı idi.

Teberdir sureta gerçi velî bir berk-i suzandır
Hararetten ağız açmış şehid intikamiyçün
Lâ

TEBERDAR (تبردار) [*Ask*] Silâhın icadından evvel harb âleti olarak kullanılan «Teber» li efrat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Teberdaran suretinde cemilendirilirdi. Teber; demir, yahut ağaç çubuğa takılmış bir tarafı ay şeklinde, öbür tarafı sivri balta nev'inden bir harb âletidir. Bunun yerine «Baltacı» da kullanılırdı. Teberdarlık İkinci Murat zamanında kurulmuştur. Teberdarlar; Anadolu halkının genç ve iri vücutlularından seçilirdi. Bunlar ordunun önünce giderler, yürüyüşe enkel olan şeyleri ortadan kaldırmak suretiye askere yol açarlardı. Ordugâhta çadır kurmak da bunların vazifeleri cümlesindendi. İstanbul'un fethinde bu ocak ikiye ayrıldı. Birincilerine «Zülüflü baltalar», ötekilerine «Seray baltacıları» denilirdi. Sonraları saray hizmetkârlığına münhasır kalmıştır.

TEBERDARAN (تبرداران) [*Sar.*] Saray hizmetkârlarından olan teberdarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Teber denilen ay şeklindeki bir nevi küçük balta taşıdıkları için bu adı almışlardı. Bunun yerine «Baltacılar» da denilirdi.

Zamânında teberdâran mekânı yanıp emretti
Ki istihkâm ile bünyâd olup sedd-i sedîd olsun
Nedîm

TEBERDARAN-I HASSA (تبرداران خاصه) [*Sar.*] Saray baltacıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Zülüflü Baltacılar» da denilirdi.

TEBERDARAN-I SARAY-I ATİK (تبرداران سراى عتيق) [*Sar.*] Eski saray baltacıları yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'un fethinden sonra Baltacıların bir kısmı Zülüflü ismiyle Yeni saray'da alıkonulup diğerleri Eski saraydaki kışlalarda bırakıldıkları için bu adı alan vazife sahipleri için «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda (sayfa 432-433) şu tafsilât verilmektedir:

«Eski saray baltacıları ve zülüflü baltacılar diye başlıca iki kısım olan baltacıların, birinci kısmını yani teberdarân-ı saray-ı atik ismi de verilen eski sarey baltacıları yeni sarayda harem-i hümayun ile eski sarayın şehzedelerin ve saray haricinde sultanların muhafazalarına ve hizmetlerine memur bir sınıf olup vazifeleri dolayısiyle Darüssaade Ağalarına merbuttu. Bunların kışlaları Eski sareyın Mercan kapısı tarafında olduğundan dolayı kendilerine Eski saray baltacıları denilirdi. Fakat gündüzleri Yeni sarayde bulunarak vazife görürler ve başlıcaları Kızlar Ağası'nın ve maiyyeti ağalarının hizmetlerinda istihdam olunurlardı. Bundan başka saraydaki kdın efen-

dilerin ve şehzadeler ile sultanların birer baltacıları vardı. Padişah sefere gidecek ve bir kısım ailesini de beraber götürecek olursa ve yahut aileleriyle Edirne'ye gidecek veya Edirne'den İstanbul'a avdet edecek olursa kadınların arabalarının yanında ellerindeki teber ve baltalarla bu baltacılar muhafızlık ederler ve yolda çadır kurulduğu zaman harem-i hümavunun bulunduğu mahallin etrafına çadırlarını kurarlarbı.

«Baltacılığa, onaltıncı asrın ortalarında Galatasarayından ve daha sonra saray aşçılarından ve helvacılarından ve saray haricindeki teşkilâttan acemi alırdı. Aşçılardan alınan baltacılar, helvacılıktan baltacılığa gelenlerden daha yukarı sayılırlardı. Yeni alınan acemi baltacı, iki güğüm ile sarayın kapısı önündeki çeşmeden su taşıyarak büyük güğümleri doldururdu.

«Eski saray baltacılarının en büyük âmiri Darüssaade Ağası olup ondan sonra asıl ocak ağaları, baltacılar kethüdası ile bölükbaşı ve odabaşılar gelirlerdi.

«Enderun tarihinde, Eski saray baltacılarının ekserisinin Haremeyn Evkafı hizmetinde bulunup içlerinden okur yazarlarından bir tanesinin Darüssaade Ağası yazıcılığında ve altı yazıcının halifelikte ve diğerlerinin Eski saray muhafazası ile oradaki kadınların hizmetlerinde bulundukları yazılıdır. Yine aynı esere göre Eski saray baltacılarından bir kısmı Sultan Bayezit camiinde ders okutan hocalardan ders görüp yetişirlerdi. Darüssaade Ağası yazıcısı ile halifeleri, Yeni sarayın birinci avlusvnda Orta kapı kurbünde (yanında) bulunan dairede oturup Haremeyn Evkafı muamelâtı için haftada bir defa akdettikleri divan burada toplanırdı. Baş yazıcılık münhal olursa altı halifeden başhalife olanı, Ağa yazıcısı olurdu.

«Eski saray baltacıları ocağı H. 1171, M. 1757 senesinde ve Üçüncü Mustafa'nın cülûsunu mütaakıp lâğvedilmiş ve bunların Eski saraydaki odalarına Galatasarayı'nda bir odanın oğlanları naklolunmuştu. Buna da sebep, Darüs saade Ağası nezaretindeki evkafı, Eski saray baltacılariyle yazıcılarının zayi etmiş olduklarını Sultan Mustafa'nın şehzadelik zamanında yakînen öğrenmiş olması idi. On yedi sene bu halde kalan Baltacı Ocağı Birinci Abdülhamit'in cülûsu üzerine 1187 zilkidesinde (1774 ikinci kânun) tekrar ihya olunmuştur.

«Baltacı ocağı ağaları başlarına kırmızı çuhadan bostancıların başlığına benziyen ve barata denilen serpuşu giyerlerdi. Baltacı neferlerinin serpuşları ise mor keçedendi. Baltacıların dolamaları da kırmızı ve yeşil renkte idi.

«Eski saray baltacı veya teberdarlarının miktarı onyedinci asrın son yarısında 812 ve onsekizinci asrın son yarısında 400 kadardı. Baltacılar çıkmalarda kapıkulu süvari bölüğüne tâyin edilirlerdi. İçlerinde müteferrika olan kıdemli baltacılar da vardı.»

TEBERDARAN-I ZÜLÜFDARAN (تبردارانِ زلفدارانْ) [*Sar.*] Zülüflü teberdarlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Zülüflü baltacılar» da denilirdi.

TEBERDARAN OCAĞI (تبرداران اوجاغی) [*Sar.*] Saray hizmetkârlarından olan teberdarların teşkilâtına (kurumuna) verilen addır. Baltacı da denilen teberdarlar merasim sırasında ellerinde teber adı verilen ağaç yahut demir çubuğa takılmış ay biçimindeki küçük baltalar taşıdıkları için bu adı almışlardı.

TEBERRA (تبرّی) [*Sof.*] Emevîlerin ikinci hükümdarı Yezid ile onun neslinden gelenleri ve taraftarlarını sevmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça aslı teberrü olup beri olmak, sevmeyip yüz çevirmek, uzaklaşmak demektir. Sofiyye hassaten Bektaşîler Hazret-i Ali ile evlâtlarını sevmek yerinde kullanılan «tevellâ» ile «teberra»ya çok ehemmiyet verirler.

TEBERRU' (تبرّع) [*Fık.*] Bir mal veya hakkın ahare meccanen terk ve temliki (parasız bağışlanması) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan teberru'; uhdesine vâcip olmıyan atiyyeyi, hediyyeyi vermek demektir. Cem'i teberruat'tır.

TEBERZİN (تبرزین) [*San.*] Eskiden harb âleti olarak kullanılan büyük baltanın adıdır.

TEBEŞİR ÇUHASI (تباشیر چوخه‌سی) [*San.*] Hat ıstılahlarındandır. Perdahı gidermek ve kalemin iyi işlemesini temin etmek için kâğıda tebeşir sürme işinde kullanılan çuha parçasının adıdır. Çuha tebeşir tozuna batırılır, kâğıda sürülürdü.

TEBŞİRİYYE-İ MU'TADE (تبشیریهٔ معتاده) [*İda.*] Büyük memurların bir yere tâyinlerinde vermeleri âdet olan bahşiş nevilerinden birinin adıdır. Yine bu memurlar tarafından kudumiyye, câize, hediyye ve kaftan baha ve daha başka adlarla da bahşişler verilirdi. Bunların sayıları çok, nisbetleri de farklı idi. Bu bahşişler memurlara ait diğer harç ve masraflar gibi tevzi defterlerine konulur, halktan tahsil

edilirdi. Halkı bıktıran diğer bir çok emsali gibi bunlar da Tanzimat'a kadar devam etmiş, sonra lâğvedilmiştir.

TECAHÜL-Ü ÂRİF (تجاهل عارف) [*Ede*] Bir sözün bir nükteye mebni, hakikat-i hal bilinmiyormuş gibi, söylenmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «Tecahül» denildiği gibi «Tecahül-i ârifane» de denildiğini, bununla beraber «Tecahül-i ârif»in her ikisine de tercih olunduğunu kaydeden Muallim Naci (Istılahat-ı Edebiyye, s. 56 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Tecahül-i ârif pek lâtif bir üslubtur. Fakat unvanından dahi anlaşılacağı üzere bu yolda söz söyliyecek adam hakikaten ârif olmak lâzım gelir. Böyle olmazsa ona «Tecahül-i ârif» değil «Tearüf-i cahil» demek münasib olur.

«Tearüf-i cahil için bir misal aranırsa tevbihe lâyık olan bir şahsa tevbih suretinde «Ne yapıyorsunuz?» diyen bir adama o şahsın «Şükür iyiyiz, siz ne yapıyorsunuz?» yollu cevap vermesi tasavvur olunsun.

«Şeyh Galib'in:

Gel ârif ol ki ma'rifet olsun tecahülün

sözü tecahül-i ârifin ârifane bir tâbiridir.

«Tecahül-i ârife tenşit, tevbih, tahayyür, tedellüh, aşkta medhuşi, medihte mübalâğa, zemde mübalâğa gibi nükteler itibar olunur.

«Tenşite misal:

«Abbasî halifelerinden Mansur, ölen amcası kızını gömülmek üzere hazırlanan mezarın kenarına gelerek cenazenin gelmesini hüzünle beklerken Arabın zarafetiyle meşhur şair Ebu Dulâme huzurunda bulunuyordu. Aldığı emir üzerine o da bir tarafa oturdu. Halife mezarı göstererek dedi ki:

— Ya Ebu Dulâme: Burası için ne hazırladın?

Şair şu cevabı verdi:

— Halifenin amcası kızını.

Bu cevap Maasur'u gülmeğe mecbur etti.

«Fıkranın revişinden anlaşıldığı veçhile Halife'nin «burası için ne hazırladın?» demekten maksadı «âkıbet ölüp kabre girdiğin zaman işine yarıyacak sâlih amelin var mı?» demek olduğu bilindiği halde Halife'yi tenşit kasdiyle tecahül ederek yukardaki cevabı vermiştir.

Rahmetli üstad tahayyüre;

Bir başka bedi'a gösterir her dam-i aşk
Hakkıyle kim olmuş kim olur mahrem-i aşk
Geh gülşen olursun dile gâhi külhan
Cennet mi cehennem misin ey âlem-i aşk

Tedellüh'e de:

Merhaba ey tarab âbâd-ı hazin ü hali
Bir zaman olmuş idin yâr ile sen de hemdem
O ne hoşdem, ne kadar neşveli bir âlem idi
Aceba avdet eder mi o zaman-ı hürrem?

manzumelerini örnek olarak kaydettiği gibi tavsife de Nef'înin Edirne hakkındaki şu parçasını göstermiştir:

Edrine şehri mi bu ya gülşen-i me'va mıdır?
Ande kasr-ı padişahı cennet-i a'lâ mıdır?
Beyt-i ma'mur-i felek mi ol fezade ol saray?
Ya zemini cennet olmuş Kâ'be-i ulya mıdır?
.....
Daima böyle müferrih mi bu cây-i dilküşa?
Her zaman âb u havası böyle rahefza mıdır?
Yoksa şimdi eyliyen âb u havasın terbiyet
Âfitab-ı devlet-i şâh-ı cihan-ara mıdır?

Aşağıdaki beyit de tecahül-i ârife örnek teşkil eder:

Ben mi çıdırdım İlâhi; yoksa hiç mi farkı yok?
Gördüğüm çılgın güruhun zümre-i divâneden?
Lâ

TECAVEZALLAHÜ AN SEYYİATİH (تجاوز الله عن سيآته) [*Hal.*] Allah günahını affetsin yerinde kullanılır bir tâbirdir. İyi nam bırakmamış olanlardan bahsolunduhu sırada kullanılan bu tâbir tarihlerle terceme-i hal (biographie) kitaplarında geçer.

TECEDDÜT EDEBİYATI (تجدد ادبياتی) [*Ede.*] Tanzimatla başlıyan edebiyat maktebi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Tanzimat Edebiyatı» da denir. Bu devre edebiyatının teceddüt vahut tanzimat adını alması, başlangıcının Tanzimat'a raslaması itibariyledir. Hicrî onüçüncü (Milâdî ondokuzuncu) asır ortalarında yenileşmiş ve ilerlemiş Avrupa'ya eskilik ve gerilikle karşı durulamıyacağı anlaşılarak yenileşmek ve ilerliyebilmek için mütefekkirler arasında uyanan hareket tesiriyle H. 1255, M. 1839) senesinde Gülhane'de okunan Hatt-ı hümayunla «Tanzimat» ilân olundu. Tanzimat ile başlıyan yenilik hareketlerinden edebiyat da hariç kalamazdı. Nitekim öyle olmuş nesirde ve nazımda birtakım yenilikler meydana getirilmiştir. İşte Teceddüt edebiyatı bu yeniliğin mahsulüdür. (Bak: Tanzimat Edebiyatı).

Bu devri «Servet-i Fünün», onu «Fecr-i âti», Fecr-i âtivi de «Millî Edebiyat» takibetmiştir.

TECELLİ (تجلی) [*Sof.*] İlâhî feyzin mü'minlerin balbinde zuhuru yerinde kullanılır

bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerde «Envar-ı guyubtan kalblere münkeşif olan hal» diye tarif olunan bu tâbirin izahatı şöyledir:

«Gayb kelimesinin cemilenmesi mevarid-i tecellinin taaddüdü itibariyledir. Çünkü her ism-i İlâhînin ihata ve vücuhu itibariyle tecelliyat-ı mütenevviası vardır. Bâtınından tecelliyat zuhur eden gayıpların usulü yedidir: 1) Gayb-ül-hak; gayb-il-hak ile onun hakayıkıd r. 2) Ev Edna mertebesinde en hafi temyiz ile gayb-ı mutlaktan münfa'il olan gayb-ül-hafadır. 3) Kabe kavseyn mertebesinde hafi temyiz ile gaybet-i İlâhîden munfasıl olan gayb-üs-sırdır. 4) Gayb-ür-ruhtur. O da tâbi-i emri de temyiz-i ihfa ve hafi ile munfasıl olan sırr-ı vücudî mertebesidir. 5) Gayb-ül-kalbtir. Bu da ruh ile nefsin teanuku mahalli olup sırr-ı vücudîyi istilâ mevkiidir ve cemi-i kemalin ahadiyyeti kisvesinde sırr-ı vücudînin isticlâsına minessa-i (gelin sandalyası) ziynetidir. 6) Gayb-ün-nefstir. Bu da münazıra-i mâneviyyeye ünsiyyet derecesidir. 7) Letaif-i bedeniyye gaybidir. Bu da cem'an ve tafsilen letâifin müstahik olduğu şeyi keşf için enzar-ı fikriyyenin mahall i tarhıdır.»

Sen tecelli eylemezsin perdede ben var iken
Şart-ı izhar-ı vücudundur adîm olmak bana
Avnî

TECELLİ-İ ÂSAR (تجلّی آثار) *Sof.*] Cismanî suretteki şehadet âlemi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Vesait-i ulvî ve süflîden ve mürekkebattan her suretle ki Hazret-i Hakkı müşahede ede ve hiyn-i rü'yette bile ki Hazret-i Haktır. Ana tecelli-i âsarî derler. Cemi' tecelliyyat-ı âsarîden bir tecelli-i sûrî vardır. Suret-i insanda müşahede etmek etem ve âlâdır.»

TECELLİ-İ EF'AL (تجلّی افعال) [*Sof.*] Allahın fiillerinden bir fiilin, kulun kalbine münkeşif olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlere göre bu mertebe müptediler için korkulu ve ayak kayacak bir mevkidir. Sehve ve dalâlete düşmemeğe çok dikkat lâzımdır. Tecelli-i ef'ali savn-ı Hak ile atlatan daha yüksek bir mertebe olan «Tecelli-i esma»-ya mazhar olur. Bunlar ancak ehline malûm birer keyfiyyettir. Tecelli-i ef'al; yedi mertebesi olan sülûkün üçüncü mertebesinde zuhur eyler.

TECELLİ-İ ESMA (تجلّی اسما) [*Sof.*] Allahın esma-i hüsnasından bir ismin abd'in kalbine münkeşif olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlere göre tecelli-i ef'ali savn-ı Hak ile atlatan kâmil tecelli-i esma ve sıfata yükselir. Böyle bir tecelli vâki olunca o kimse o ismin nurları altında öyle mağlûb ve o derece büyük bir hayret ve velehe (şaşkınlık) düşer ki eğer Hak Taalâ o isimle nida olunsa o kimse bu nidaya cevap verir. Gerek tecelli-i ef'al ve gerek tecelli-i esma ve sıfat ancak ehline malûm birer keyfiyyettir. Tecelli-i esma; yedi mertebesi olan sülûkün dördüncü mertebesinde zuhur eylediği yine sofiyyeye ait eserlerde yazılıdır.

TECELLİ-İ RAHİMÎ (تجلّی رحیمی) [*Sof.*] Allah tarafından mü'minlere, sıddiklere ifaza olunan kemalât yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Tecelli-i has» dahi denir. Marifet, tevhid, riza, teslim, tevekkül, nehyolunan şeylerden kaçınmak şeklinde olan bu tecelliler sayesinde mü'min kâfirden, muti âsiden, kâmil nâkıstan mümtaz olur.

TECELLİ-İ RAHMANÎ (تجلّی رحمانی) [*Sof.*] Allah tarafından mevcudata ifaza olunan vücut yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bütün mevcudatta müsavi olan bu tecelliye «Tecelli i Âm» da denir.

TECELLİ-İ SIFAT (تجلّی صفات) [*Sof.*] Allahın sıfatlarından bir sıfatın kulun kalbinde münkeşif olması yrinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlerde o sıfatın bazı eserleri Allahın fazl ve keremi o fani abdde zâhir olurdu. Meselâ Allah ona semi' sıfatiyle tecelli kıldıkta o kimse cemadatın (cansız şeyler) bile konuşmalarını işitip mânasını anlıyabilirler. «Hakk al-yakîn» mertebesi bu makamdı.

TECELLİ-İ SIFATÎ (تجلّی صفاتی) [*Sof.*] Mebdei, zattan temeyyüz ve taayyün edecek vecihle İlâhî sıfatlardan bir sıfatla vuku bulan tecelli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TECELLİ-İ ŞÜHUDÎ (تجلّی شهودی) [*Sof.*] Nur ismi ile müsemma (adlanmış) olan vücudun zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu, Hakkın halk etmiş olduğu ekvanda (varlıklarda) esmanın zuhurudur ki buna nefs-i Rahman denir.

TECELLİ-İ ZATÎ (تجلّی ذاتی) [*Sof.*] Hiçbir sıfat itibar etmeksizin mebde-i zât olan tecelli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlere göre tecelli-i zatî, tecelli-i esma ve sıfatın tavassutiyle kaaimdir. Çünkü Hakkın mevcudat üzerine min hays-iz-zat (zata, şahsa nispetle) tecellisi ancak hücüb-ü esmadan (Allahın gizli isim ve sıfatlarından) bir hicab (perde, örtü) arkasından olması zarurîdir.

TECERRÜD (تجرد) [*Sof.*] Masivadan tamamiyle el çekerek Allah'a müteveccih olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tecerrüd; Arapça soyunmak demektir. Bu türlü hal sahiblerine «Ehl-i tecrid» denir.

TECHİZAT-I SEFERİYYE (تجهيزات سفريه) [*Ask.*] Yola çıkacak askerî kıt'aya lüzumu olan erzak, eşya, mühimmat ve sair her türlü eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harb gemilerinde yakacak da bunlara dahildir. Techizat; lüzumlu şeyleri hazırlamak demek olan techiz'in cem'idir.

TECHİZ VE TEKFİN (تجهيز وتكفين) [*Fık.*] Ölünün gömülmesi için lâzım olan kefen, pamuk ve saire gibi şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Techiz ve tekfin terikeye (halk arasında tereke) taalluk eden hakların ilkini teşkil eder. Techiz ve tekfin terikenin haline göre mâruf ve mutedil olmak lâzımdır.

TE'CİL-İ DÜYUN (تأجيل ديون) [*Mal.*] Ödenme vakti gelen borcun geri bırakılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Garb dillerinde karşılığı Moratoryum.

TECRİD (تجريد) [*Ede.*] Bir şairin kendini mücerred bir şahıs yani ayrı bir adam farzederek ona hitab eylemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ey altmışına sâl-i hayatın eren âdem;
Altmış senelik ömrün, elinde nesi kaldı?
Gaflet mi tegafül mü nedir, neyse uyan bak
Bihude güzar eylemesin müddet azaldı.
Tahir Olgun

§ [*Sof.*] Masivadan el çekerek Allah'a müteveccih bulunmak hali yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü hal sahiplerine «Ehl-i Tecrid» denir.

Meslek-i tecriddir feragat evi
Terk-i mal eyle hanümandan geç
Fuzuli

TECVİD (تجويد) [*Kır.*] Arapça güzel yapmak, yapılmak demek olan bu tâbir ıstılah olarak harflerin her birini mahreçlerinden sıfatlariyle meydana getirerek söylemek, okumak yerinde kullanılır. Bu münasebetle Kur'anı güzel okumağa yarıyan ilme alem olmuştur.

Sada-yı seyl çeker medd-i muttasıl yani
Ki medd-i muttasıl ile olur kıraat-i mâ
Fuzuli

Tecvid'e göre (ماء = ma') kelimesinde harf-i med olan (ا = elif) ten sonra sebeb i med olan (ء = hemze) bulunduğu için (mâ) kelimesini (medd-i muttasıl) ile çekerek okumak lâzımdır.

TEDAHÜLE KALMAK (تداخله قالمق) [*Mal.*] Aylık ve sair alacakların vaktinde ödenmeyip geri kalması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Biribirine girişmek, iki şeyden her biri diğerine karışmak demek olan tedahül, ekseriya geri kalma mânasında ve borç taksitleriyle saire hakkında kullanılır.

TEDAHÜL YILI (تداخل يلى) [*Mal.*] Hicrî sene ile Malî, Şemsî sene arasındaki farktan doğan sene kaybı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ay esasına göre hisablandığı için Kamerî de denilen Hicrî sene ile Milâdî sene arasında da 36 senede bir sene fark hasıl olmakta, bu da tedahül yılı sayılmakta idi. Tedahül; Arapça biribirine girişmek, iki şeyden her biri diğerine karışmak demektir.

TEDANİ (تدانى) [*Sof.*] Mukarriblerin mi'racı (urucu, çıkacak yeri) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlerdeki izaha göre mukarribînin mi'racı bil'asale yani verasetsiz olunca kab-ı kavseyn mertebesine müntehi olur. Veraset-i Muhammediyye hükmü ile olursa «Ev edna» mertebesine varır. Bu mertebe rakika-tüt-tedaninin mebdeidir.

TEDELLÂ (تدلى) [*Sof.*] Sofiyye ıstılahı olarak mukarrebînin, makamların son mertebesine yükseldikten sonra ifakatbahş olan bir sahne nüzulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlerdeki izaha göre tedellâ, Hakkın zât-ı kudsîsinden nüzulü mukabilinde de söylenir. Buradaki kudsî zat bir kudsiyyettir ki masivallahın kadem-i istidadı oraya basamaz. O istidad ister vâsi', ister zîk olsun.

TEDVİR (تدوير) [*Ede.*] Döndürmek, döndürülmek demek olan bu tâbir edebiyat ıstılahı olarak bir mısra'deki kelimelerin yerini değiştirmekle veznin ve mânanın bozulmaması yerinde kullanılır.

Semen geldi Recâî ye bu mahbesde oturmaktan

Mısra'iyle meali bozulmıyan aşağıdeki şekilleri buna örnek teşkil eder:

Recâî ye semen geldi bu mahbesde oturmaktan
Bu mahbesde oturmaktan Recâî ye semen geldi
Oturmaktan bu mahbesde Recâî ye semen geldi

Kelime oyuncağı olan bu türlü şeyler Divan edebiyatı'nda hüner sayılırdı.

TEFARİK (تفاريق) [*San.*] Az kıymette olan ufak tefek şeyler, küçük hediyyelik eşya ye-

rinde kullanılır bir tâbirdir. Ekseriya hacıların akraba ve dostlarına getirdikleri hediyyeler hakkında kullanılır.

TEFAVÜT-İ HASENE (تفاوت حسنه) [*Mal.*] Hicrî sene ile Malî sene arasındaki on gün ve yirmi bir saatlik farktan meydana gelen varidat (gelir) farkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu fark Hicrî senenin 354 gün 8 saat 48 dakika, Malî senenin ise 365 gün 8 saat 5 dakika olmasından ileri geliyordu. Maliyece mukataalar Hicrî sene üzerine ihale edilir ve bu iki sene arasındaki farka isabet eden kısım ayrıca alındığından bu farka «Tefavüt-i Hasene» denilirdi.

TEFE (تفه) [*San.*] İçinde yirmi altın yaprak bulunan pakete verilen addır. On yaprağı ihtiva eden paketlere «Deste» denilir. Yerli altın varaklarının 10 yapreğına «Deste», 10 desteye «tefe», Avrupa altın varaklarının yirmi yaprağına «deste», 200 yaprağına «tefe» diyenler de vardır.

§ [*San.*] At eyerinin iki taraflı yuvarlak eteği ile tef gibi yuvarlak şeylere de «tefe» denir.

TEFE BAŞI (تفه باشی) [*Giy.*] Sırma işlemeli kadın elbisesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sırma işlemeler hakkında da kullanılır.

TEFECİ (تفه‌جی) [*San.*] İzin almadan faizle para vermeği âdet edinmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tefecilik ödünç para verme kanunu hükümlerine aykırı olduğu için suçtur. Kanun hükümlerine göre tefeciliğin suç teşkil etmesi kanunla tâyin olunan miktardan çok yüksek faiz alınmasından ve bu suretle muztar vaziyyette bulunanların zarara sokulmasından dolayıdır.

TEFELİ BEZ (تفه‌لو بز) [*San.*] Tarakla ziyade vurulup sık dokunmuş bez adıdır. Dayanıklı olduğu için makbuldu.

TEFE'ÜL (تفأل) [*Hal.*] Fal açmak, fal tutmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bakla, kahve telvesi gibi şeylerle fala bakmayı uygun görmiyenler ve daha ziyade okumuşlar Hafız'ın divanından tefe'ül ederlerdi. Divandan tefe'ül, açılan bir sayfa ve o sayfanın başında, orta veya sonundaki beyit tutulmak suretiyle yapılırdı.

TEFVİK (تفویق) [*Ok.*] Yayın sol el ile yukarıya kaldırılması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEFVİZ (تفویض) [*Mal.*] Arazi-i Emiriyyenin müzayede veya mukadder (takdir olunan) bedeli peşin alınarak devlet tarafından satılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir işi bir kimseye havale etmeğe de tefviz denilir. Tefviz· Arapça bir şeyi veya bir işi birine ihale ve sipariş etmek, edilmek demektir.

§ [*Sof.*] Lûgat mânası bir şeyi veya bir işi birine sipariş etmek demek olan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak her şeyi Allaha havale etmek, her şeyi Allah'tan beklemek yerinde kullanılır. «Tevekkül, tefvizin bir şubesi gibidir» denilen (Istılahat-ı Meşayih) te şu tafsilât da vardır :

«Tefviz her veçhile tevekkülden evsa'dır (geniştir) ve hem edebe evfaktır (uygundur) ve sâlike elyaktır (lâyıktır). Zira tefviz havl ve kuvvetten berî olmak ve kenduyi Hak rızası için keni tasarrufundan tahliye kılmaktır. Tevekkül ise nefsin mesalihinde Hakkı kenduye vekil ittihaz etmektir. Bunda min veçhin (bir cihetten) cür'et ve cesaret vardır ve nazar olunsa su-i edepten halî değildir. Eğer Cenab-ı Hak Celle Şanühu tevekkülü mendup kılmaya idi enbiya ve evliyadan kimse buna cür'et etmezler idi.»

Gelir elbette zahura ne ise hükm-i kader
Hakka tefviz-i umur et ne elem çek ne keder
Vâsıf

TEFVİZ-İ TALAK (تفویض طلاق) [*Fık.*] Kocanın talâkı (boşamayı) karısına veya üçüncü bir şahsa bırakması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bununla beraber kocanın boşama hakkı bakidir. Halk arasında nadiren yapılan bu mumaele Hükümdarların (Padişahların kızları, kızkardeşleri ve mensupları) evlenmelerinde ekseriya tatbik olunurdu. Bundan maksat kocasiyle anlaşamıyanların kolaylıkla ayrılmalarını temin içindi. Vesikalarda geçer.

TEGAZZÜL (تغزل) [*Ede.*] Gazel yazmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Divan Edebiyatı nevilerinden biri olan gazel, ayrıca yazıldığı gibi kaside arasında da yazılır, bununla beraber tâbir daha ziyade kasidelerdeki gazeller hakkında kullanılırdı, Nedim, «Gelir» redifli kasidesine :

Nâz u şiveyle ki âguşama cânâne gelir
Sine-i kalbi geçüp tâ harem-i câne gelir

diye bir gazel ile başladığı gibi Nef'î de :

Şükr kim bir bârigâh-ı lûtfe kıldım intisap

mısra'iyle başlıyan kasidesinin sonlarında :

Göz ucuyle âşıka geh lûlfeder gâhi itab
Bir suale yer komaz ol gamze-i hazır cevab

TEHALLİ (تحلی) [*Sof.*] Lûgat mânası zinetlenmek, donanmak, güzel şeyle bezenmek demek olan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak İlâhî ahlâk ile sıfatlanmak yerinde kullanılır.

TEHALLÜS (تخلص) [*Ede.*] Mahlâs almak, asıl adından başka bir isim kullanmak demektir. İsimlerinden ziyade mahlâslariyle şöhret bulan şair ve muharrirler vardır.

Bir de hüsn-i tahallüs vardır ki mahlâsın yalnız lâfzı değil, mânasını da murad etmektir. Bakî'nin:

Minnet Hüdaya, devlet-i dünya fena bulur
Bakî kalır sahife-i âlemde âdımız

beytindeki (Bakî) kelimesinin kullanılışı gibi.

TEHARUC (تحارج) [*Fık.*] Vereseden bazısının terikeden (halk arasında tereke) muayyen bir şey veya hisse üzerine uzlaşarak terikeden çıkması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEHECCÜD (تهجد) Gece vakti kılınan namaza verilen addır. Tanınmış âlim Kâmil Miras, teheccüd hakkındaki Hadislerin tercüme ve izahına (Sahih-i Buharî Muhtasarı, c. 4, s. 9 ve mütaakıp) «Habibim! Sana mahsus bir sevap ve fazilet olan gece namazına, gecenin bir kısmında uyan, kalk» mealindeki (ومن اللیل فتهجد به نافلة لك) âyeti ile başlıyor ve şu tafsilâtı veriyer:

«Kibar-ı tâbiînden ve Muhadremundan Esved ile Alkame «التهجد بعد النوم = teheccüd, uykudan sonradır» demişlerdir. Binaenaleyh teheccüd için uyku haylulet etmek (araya girmek) şarttır. Hattâ hiç uyumaksızın bütün geceyi ibadetle geçirmeyi âdet edinmek mekruh addedilmiştir.

«(نافلة لك) Nazm-ı şerifindeki «Nâfile» ziyade mânasınadır. Emirin veya kumandanın askerinden fazla yararlık gösterenlere muayyen hisselerine zamime olarak verdiği ganimet malına «Nefil» ıtlak olunur ve «infal» ile cemilenir. «Lâm» da ihtisas içindir. Binaenaleyh Âyet-i kerimeden teheccüd namazının Peygamberimize ümmetinden müstesna olarak tahsis buyurulan bir ibadet olduğu müstefad oluyor (anlaşılıyor). Fakat bu ziyade ve müstesna ibadetin hükmü, mahiyyeti nedir? Bu mübarek namaz Resul-i Ekrem için bir fazilet-i zâide midir? Binaenaleyh «Mendub» demek midir? Yoksa beş vakit namaz üzerine ziyade kılınmış fariza-i zâide mi demektir? Bu cihet seleften halefe ihtilâf edilerek intikal etmiş bir meseledir.

«Tâbi'in müfessirlerinden «Mücahid ibn-i Cübeyr» demiştir ki: Teheccüd namezı Hazret-i Resul için nafiledir, ziyade-i sevabtır, ziyade-i fazilettir. Çünkü Peygamber-i Zîşanın ma tekaddem ve ma teahhar yani geçmiş olan işlenmiş ve işlenecek bütün günahları mağfiret olunmuştur. Ümmet hakkında ise böyle değildir. Onlar için gece namazı kefaret-i zünuptur (günahların kefaretidir); vesile-i mağfirettir. Mücahit gibi Kutade'nin âyet-i kerimedeki nâfileyi tetavvu' (nâfile namaz) ve faziletle tefsir ettiği rivayet edilmiştir. İbn-i Hibban'ın rivayetine göre Ebu Ümame Radıyallahü anhten: «Teheccüd namazı kılan bir mü'min için bu namaz nâfile midir? Yani ziyade-i mesubat hükmü cari midir?» diye sorulmuş o da cevaben: «Bu fazilet Resul-i Ekrem'e mahsustur. Her ân günahtan hâli olmıyan ümmet hakkında bu nasıl olur? Teheccüd ümmet için kefaret-i zünuptur» demiştir. Buharî şarihlerinden İbn-i Battal seleften gece namazı Resul-i Ekreme vâcibti, diyenlerin teheccüd âyeti hakkındaki şu tefsirlerini nakletmiştir: Bu gece namazı Habibim senin için beş vakit namaz üzerine ziyade kılınan bir farzdır; bu namazla sen, ümmetinden mümtaz kılındın.»

Üstad, teheccüd namazının Cenab-ı Risaletmeab hakkındaki hükmün mendup veya vâcib olduğuna dair Fıkıh kitaplarındaki iki nevi içtihad taraftarlarının mütalâalarını yazdıktan sonra «Teheccüdün efdal vakti» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Sahih-i Müslim'de Ebu Hüreyre Radıyallahü Anhten rivayet edilen bir hadis-i şerifte Teheccüd namazının faziletli ve en feyzli namaz gece namazıdır. Geceyi taksim edersek, nısf-ı ahiri (ikinci yarısı) namaz için en faziletli bir vakittr. Eğer geceyi üçe bölersek orta kısmı en mübarek zamandır» buyurmuştur. Salât-ı Davud Aleyh-is selâm hakkında (581) inci olarak tercümesi gelecek olan Abdullah İbn-i As'ın hadisine göre gecenin altı cüz'ünden dördüncü ve beşinci cüzlerinde kılınan namaz daha faziletlidir.

«Sünen-i Ebu Davud'da teheccüd namazına tergip için akdolunan bir babda Ebu Said-i Hudrî ile Ebu Hüreyre Radıyallahü anhümadan rivayet olunan bir hadis-i şerifte: «Her kim gece uyanır ve hayat arkadaşını da uyandırır da ikisi birlikte iki rek'at namaz kılarlarsa bu zevç ve zevce (الذاكرين الله كثيراً والذاكرات) zümresinden sayılırlar» buyurulmuştur. Bu hadis i şerifte: «Erkek olsun, kadın olsun Allahı çok zikredenler (Yok mu? İşte) Allah Taala bu ehl-i zikr için marifet ve yüce ecr ü menzilet ha-

zırlamıştır» mealindeki âyet-i kerimenin tefsirine de işaret buyurulmuştur.»

İbadet ve taatı zevk edinmiş dindarlarla beraber Nakşî ve Celvetî gibi Sünnî olan tarikat müntesipleri Teheccüd namazına devam ederler.

Eyledi teheccüd şeban gâh
Kalbinde durardu haşyetullah
Lâ

TEHEKKÜM (تهكّم) [*Ede.*] Lûgat mânası istihza etmek, zevklenmek demek olan bu tâbir edebiyat ıstılahı olarak «ta'riz» in tesirli kısmı yerinde kullanılır.

Edebiyâtı tutup boğdu gürûh-i kudema
Okuyun siz de onun cânına ey genç üdeba
Tahir Olgun

TEHİ DEST (تهی دست) [*Hal.*] Mecaz yoluyle müflis, züğürt yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ey tehi dest ü belâ dide kasavet çekme
İrişir gam yeme vakt-i kerem Allah kerim
Fâzıl

TEHLİL (تهليل) [*Sof.*] Lâilâhe illâllah kavl-i şerifini zikretmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şairler bu başlıkla şiirler de yazarlardı. Bu itibarla Edebiyat tâbirlerinden de sayılır.

TEHLİL

Zâtım benim ey zâtına hüccet olan Allah
Ey varlığı varlık ile müsbet olan Allah

Evhama hakayık olamaz münkeşif amma
Zulmetler eder kalbime envarını iyma

Manzurum olan hey'et-i mecmua-i zerrat
Bir namütenahiliği etmektedir ispat

Daldıkça temaşa-yı masabih ile zikre
Mecbur olurum her gece tesbih ile zikre

Sensin getiren gördüğüm eflâki vücude
Sensin beni meyyal kılan hâk-i sücude

Bir zerre kalırsa bu semavata göre arz
Binnisbe demek etmeliyim kendimi yok farz

Mahdud iken insandaki akl ey ulu Yezdan
Olmaz mı bu payansız olan mülküne hayran

Bilfarz kabul etmese de akl, tenahî
Bir cüz kalır, külli onun sensin İlâhî

Bir cüz'e bakıp külli nasıl eylerim inkâr
Bir katre eder fikrime ummanları ihtar

Ecram birer zerre-i zişan-ı celâlin
Ezhar ise evrak-ı perişan-ı cemâlin

Ebhar meraya-i feza-yı melekûtun
Kûhsarlar âsar nüma-yi ceberutun

Eşcarda kuşlar ediyor namını tebcil
Eşcar ki ervaha olur minber i tehlil

Gerdenşüde-i feyz i derindir bu avalim
Baziçe-i dest-i kaderindir bu avalim

Muhtaç değilsin bu hükûmette şerike
Ey şâh-ı melâik sipeh ü arş erike

İdrak-i ulûhiyyetine var mıdır imkân?
Aklın daha mahiyyetini bilmiyor insan

Bivalid ü mevlûd vücud-ı samedîsin
Allah ü ehadsin, ezelîsin, ebedîsin.
İsmail Safa

Şinasî'nin «Tehlil» başlıklı kıt'ası:

Cenab-ı Kibriya elhak sezavâr-ı ibadettir
İbadet ana zikr ü fikr-i hâlisten ibarettir
Garaz bundan mücerred i'tiraf-ı zât-ı Vahdettir
Nehavf-i nâr-ı duzahtır, ne şevk u zevk-i cennettir

Hilâli her ne zaman görsem eylerim tehlil,
Değil mi vahdetine sâni'in delil-i celil?
Muallim Nacî

TEHZİL (تهزيل) [*Ede.*] Ciddî bir eseri hezil suretine koymak, yahut başka bir tarifle hezl tarzında nazire yazmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tehzil; edeb dairesinden çıkmamak şartiyle makbul sayılır. Bu yolda eski şairlerden (Mürekkepçi Havaî) ile (Sürurî) tehzilde şöhret almışlardır.

Mürekkepçi Havaî'nin tehzillerinin bazıları asıllariyle birlikte aşağıya yazılmıştır:

Derd-i serden nice azâd olur ol taife kim
Bâde nuş eyliyecek yerde gülâb isterler
Sen hemen dildeki nakş-ı hevesi nahveyle
Senden ey hoca ne defter ne kitab isterler
Nâbi

Sancıdan kışta nice kurtulur ol taife kim
Çorba nuş eyliyecek yerde hoşâb isterler
Sen hemen kışta çarıksız koma şakirdlerini
Senden ey usta ne kalçın, ne çorab isterler
Havâî

*

Dili ne nâil-i zevk-i visal edebildik
Ne kaail-i elem-i günc i intizar edebildik
Reca-yı vasl ile ol şaha arzıhaller ettik
Ne bir mahalli dedirdik ne derkenar edebildik
Nâbî

Dili ne mâil-i vadi-i kisb ü kâr edebildik
Ne sâil-i der-i nabeste-i kibar edebildik

Büyük sarık ile şakirdimiz bu babe getirdik
Ne bir efendi dedirdik ne kisedar edebildik
Havâî

*

Gerdun verirdi çehre-i mihr ü mehe kesad
Hıfz-ı gubar-ı hatırıma bir yer istemem
Nâbî

Şakirdler siler süpürür hırdavatı hep
Dükkânda buriya bulamam minder istemem
Havâî

*

Dağıttın hâb-ı nâz-ı yârı ey feryâd; neylersin?
Edip seyrangehim yekser harâb âbâd, neylersin?
Behâyî

Dağıttın arpa vü buğdâyımı ey bâd; neylersin?
Edip harmengehim yekser harâb âbâd, neylersin?
Havâî

TEKADÜM-İ ZAMAN (تقادم زمان) [*Huk.*] Bir hâdisenin vukuundan itibaren bazı hallerde dâvanın bakılmasına, şehadetin dinlenmesine mâni teşkil eden müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Tekaddüm-i Ahd» de denir.

TEK AHARLI (تك آهارلى) [*San.*] Üzerine bir defa «Ahar» sürülen kâğıtlara verilen addır. İki veya daha ziyade defa ahar sürülmüş olan kâğıtlara «çift aharlı» denilir. Ahar; yumurta akı, şap ve daha bazı maddelerden yapılır. (Bek: Ahar).

TEK ALİ (تك علی) [*San.*] Eski kâğıt nevilerinden birinin adıdır. Tek bir sayfadan ibaret olduğu için bu ad verilmişti. Aynı kâğıdın iki sayfalı olanlarına «Çif ali» denilirdi.

TEKÂLİF İ EMİRİYYE (تكاليف اميريه) [*Mal.*] Devlet nam ve hisabına alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Toprak, hayvan mahsulleriyle arazi, bina ve saireden velhâsıl her ne nam ile ve her neden olursa olsun alınan vergi ve resimler tekâlif-i emiriyyeden sayılırdı.

TEKÂLİF-İ ÖRFİYYE (تكاليف عرفيه) [*Mal.*] «Tekâlif-i şer'iyye» (Şer'î vergiler) dışında olarak alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Angarye de bunda dahildir,

İslâm Devletinde vergiler başlıca iki kısma ayrılmıştır:

1 — Tekâlif-i şer'iyye.

2 — Tekâlif-i fevkalâde.

Tekâlif-i şer'iyye; hükümleri fıkıh kitaplarında tafsilâtı yazılı ve taksimatı şer i şerife uygun olan, Tekâlif-i fevkalâde de onların dışında kalan vergilerdir.

Tekâlif i fevkalâde şöyle tarif olunmaktadır: Devletin fevkalâde ihtiyaçları için hükümdarların emirleriyle vaz'olunan tekliflerdir.

Fevkalâde vergiler ikiye ayrılmıştır:

1 — Tekâlif-i örfiyye.

2 — Tekâlif-i şakka.

Tekâlif-i örfiyye; cihad ve harb ihtiyaçları için devlet hazinesinde karşılıyacak para bulunmadığı zamanlarde tekâlif-i âdiye kaaidelerine tevfikan tarh ve tahsiline mesag (ruhsat) bulunan tekliflerdir.

Tekâlif-i şakka; ihtiyaca müstenit ve teklif kaidelerine muvafık olmıyan ve binaenaleyh vaz' ve tahmiline şer'î cevaz bulunmıyan tekliflerdir.

Şer'an birine mesag gösterilip diğerine gösterilmemesinin sebebi, birincisinde nısfet ve adalet vâzıh olduğu halde ikincisinde bunlardan bir eser görülmemesidir.

Hulefa-yi Raşidîn, tekâlif-i şer'iyyeden ayrılmamışlar, örfî teklif tarh ve tahsil etmemişlerdir. Ondan sonra gelen İslâm Devletlerinde ihtiyaçlar çoğaldığı için tekâlif-i örfiyyeye müracaat zorunda kalmışlardır.

Tekâlif-i örfiyye Osmanlılarda ilk defa olarak İkinci Bayezit zamanında (Avarız vergisi) adı altındaki vergi ile başlamıştır. Bu da o sırada hissolunan malî zaruret olmasiyle tarh ve tahsil olunmuştu.

Osmanlılarda gösterilen şer'î cevaza istinaden biribirini takibeden muharebeler sebebiyle tekâlif-i örfiyye tarh ve tahsil olunmuş ve şer'î mesag dışında olarak tekâlif-i şakka suretinde bir teklif tarh ve tahsil olunmamıştır. Şu kadar ki tekalif-i örfiyye esasen muvakkat ve fevkalâde şeyler iken harblerin ve dahilî gailelerin biribirini takibetmesi yüzünden hemen hepsi daimî bir teklif şeklini almış ve içlerinden bazıları kaidelere aykırı olarak tarh edildiği için «tekâlif-i şakka»ya benzemiştir.

Osmanlıların istilâ devrinde dış ve iç hazinelerdeki nukut (para) ve hâsılat harb masraflarını daima temine kâfi idi. Binaenaleyh muharebeler için bu suretle tekâlife lüzum görülmezdi. Fakat sonraları muharebeler biribirini takibetmiş, iş büyümüş, mevcut para kâfi gelmemiş olduğundan bu yolda vergi alınmağa zaruret hasıl olmuştur ki bu ihtiyaç Hicrî onbirinci (Milâdî onyedinci) asırdan itibaren başlar.

Tekâlif-i örfiyye; İstanbul ve mümtaz eyaletlerle o vakit müstesna bir surette idare olunan Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Musul,

Trablusgarp, Bingazi ve Yemen vilâyetlerinden maada Anadolu, Rumeli ve Arabistan vilâyetlerinde tatbik mevkiine konulmuştur.

Tekâlif-i örfiyyenin tarhı şu suretle cereyan ediyordu: Her sene Vali, Mütesellim ve Voyvodalar tarafından vücuh ve âyan-ı memleket (memleketin ileri gelenleri) ve Kadı marifetiyle memleketin erkek nüfusu veya evi üzerine konularak (Ruz-ı Hızır) ve (Ruz-ı Kasım) itibariyle iki taksitte alınmak üzere tevzi defterleri tanzim edilir ve bu defterler Şer'iyye mahkemelerinin sicill-i mahsusuna (defterlerine) kaydolunurdu. Şer'î hüküm mükelleflerce makbul ve mesmu' olduğundan herkes hissesine düşeni derhal vererek kurtulur, bakayası kalmamak hasebiyle gerek memurlarca ve gerek defter ve kayıtlarca bir gûna müşkilâta tesadüf edilmezdi.

Bu tevzi defterine bir memleket ahalisinden istihsali mukarrer ne kadar tekâlif-i örfiyye var ise hepsi idhal edilirdi. Tevzi olunacak tekâlifin umumi miktarı kaça baliğ olmuşsa mevcut nüfusa alesseviye taksim edilmekte ve defterin tasdikli bir örneği tahsil için kethüdalarla emirlere verilmekte idi.

Sayısı 97 ye kadar çıkan tekâlif-i örfiyye şunlardı: İmdadiyye-i seferiyye, imdadiyye-i hazariyye, iane-i cihadiyye, mukabele akçesi, avarız akçesi, menzil bedeli, konak masrafı, han ve çayır kirası, bedel-i nüzul, peksimet baha, zahire baha, ulûfe baha, komanya baha, tâyinat bedeli, nan baha, katık baha, taamiyye, nevale baha, kürkçü bedeli, Tersane bedeliyyesi, Kalyoncu bedeliyyesi, gabyar bedeli, bedel-i asakir-i bahriyye, kürekçiyan-ı avarız, harc-ı ferman, harc-ı evamir, tebşiriyye-i mutade, harc-ı baha, kudumiyye, cevaiz, hediyye baha, ruba nüvas, iane i hükkâmiyye, bedel-i mübaşiriyye, huddamiyye, kethüdaiyye, kalemiyye, kâtibiyye, avaid-i hademe, harc-ı bab, harc-ı defter, ihzariyye, muhzıriyye, harc-ı hademe, harc-ı mahkeme, harc-ı kitabet, yazıcı akçesi, kaydiyye harcı, ilâm harcı, ahz-i vekâlet harcı, tahsildariyye, daire masrafı, beygir masrafı, mürur ve ubur masrafı, devir masrafı, taahhüt temessükâtı, reddiyye-i temessük, harc-ı reddiyye, derbend resmi, selâmetlik, bac, yasak, yol resmi, müruriyye, tırtıl resmi, resm-i meks, izn-i sefine, öşr-i diyet, sarrafiyye, akçe başı, güzeşte, senelik nema, küherçele bedeli, kömür bedeli, kereste bedeli, kendir bedeli, köprücü derbendci, suyolcu, beldaran, sekbanlar, topçular, kumbaracılar masrafı, sefine masrafı, kayık mesrafı, avaid-i mu'tade, şütürban bedeli, kâtib-i emlâk tahsisatı, maaş-ı Maliye, ceyb-i hümayun akçesi, Bab-ı âli tamiratı, devair tefrişatı, tevziat, ianat, semerat, tayyarat.

Bunlardan «İane-i cihadiyye» doğrudan doğruya merkeze gönderildiği için «İmdadiyye-i seferiyye ve hazariyye» den ayrılırdı. Mukabele akçesinden nevale behaya kadar gelen teklifler berrî ve bahrî asker, zâbit ve memurların ikamet, beytutet, istirahat zamanlarında verilmek üzere ihdas edilmiş teklifler olup kürekçi bedelinden kürekçiyan avarızına kadar olan vergiler dahi gemilerde kürek çekmeğe ve yelken açıp toplamağa kadir olanları hükümet onar akçe ile istihdam ettiğinden bunların masarifine karşılık tutulurdu. Gabyar, İtalyanca bir kelime olup «gabye» denilen yelkeni açıp toplıyanlara mahsus bir isim idi. Harc'ı fermandan ruba nev'ine kadar olan vergiler ise vezirler, müşirler, valiler, hâkimler ve mutasarrıflarla sair memurların memuriyyetlerine, seferlerine, mukataat ve iltizamat ile sair hususlara dair verilen fermanlardan ve emirlerden alınması kanun olan harçlar ve büyük memurların bir yere tâyinlerinde veya kudumlarında (işe başladıklarında) tebşiriyye ve kudumiyye va câize ve hediyye ve kaftan beha namiyle sarf ve tediye etmeleri mutad olan bahşişlerdi. İane-i hükkâmiyyeden tahsildariyyeye kadar gelen teklifler de hâkimlerin, kadıların, naiplerin verdikleri hüccetlerle örflerden ve sicillâta yazılan kazalar ile mahkeme işlerine dair sair mevaddan ve mal ve mukatea kalemlerinde icra olunan muamelâttan kanun hükümleriyle bir takım harçlar ve memur, kâtip, tahsildar, mübaşir, muhzır ve hademe gibi müstahdemlerin masraflarına mukabil iane ve ücret olarak tâyin olunan şeylerdi. Mübaşirler yalnız mahkeme mübaşirleri olmayıp her işde kullanılan mübaşirlerdi. Bunlara ayak kirası, beytutet, zahmet mukabili olarak ekseriya pek fahiş ücret ve bedeller verdirilir ve bir mübaşir gönderilecek işe ekseriyyetle beş mübaşir gönderilirdi. Daire masrafı, beygir, mürur ve ubur, devir masrafları büyük memurların ve maiyyetlerinin vardıkları, geçtikleri, oturup yattıkları yerlerde vuku bulan masraflarının halka yükletilmiş karşılığı idi.

Taahhüt temessükâtı, reddiyye-i temessük, harc-ı reddiyye, müteahhit ve mültezimlerin kefil olan taraflardan Hazineye ve Malsandıklarına verdikleri taahhüt ve kefalet senet ve temessüklerini taahhüdün ifasından sonra geri verilen maktu veya nisbî olarak alınan harçlardı.

Derbend resminden resm-i meks'e kadar teklifler tüccar'ın geçtiği derbendlerde, kapı-

larda, geçitlerde ve ekserisi Rumeli kıt'asında olmak üzere güçlükle geçilen yerlerde ikame edilen bekçiler ve han, ahşap, kârgir köprüler inşası ve tamir ve muhafazası harşılığı idi. Bu teklifler mültezimlere ihale olunurdu. Bu yüzden pek çok şikâyetler ve anlaşmazlıklar çıkardı. Çünkü mültezimler tarifeleri bozarak iki misli resim almak isterlerdi. Derbendlerde mükerrer resim alınırdı.

İzn-i sefine harçları gemilerden alınan resimlerdi. Bu resimler her devletin gemisine göre değişirdi.

Devlet sandıklarında para mevcut olmayınca sarraf, muameleci, murabahacı ve faizcilerden borç para alınır ve buulara verilen faizler tevzi defterlerine geçirilerek halktan tahsil olunurdu İşte tekâlif-i örfiyye miyanında görülen sarrafiyye, akçe başı, güzeşte, senelik nema bunlardandi

Baruthanelerle Tophane, Tersane ve sair fabrikalara lüzumu olan küherçele, kömür, kereste, kendir gibi iptidaî maddeler ve mühimmat sahilde bulunan kazalardan ve daha nerelerde çabukluk, kolaylık, ehvenlik varsa oralardan veya meccanen tedarik ve nakli mümkün olan yerler halkından bu mevaddı imal, ihraç, kat' ve zer' ettiren ve nakil ve teslimini kaide ittihaz ederek meselâ bir senede birkaç yüz sefine inşa edebilecek ve esliha-i nariyesini (ateşli silâhları) daima düşmanlarınkine faik bulundurmak gibi âkılâne tetbirler ittihaz etmiş ve bu teklif ile mükellef olanları tekâlif-i örfiyyenin hepsinden müstesna tutmuş idi. Fakat sonraları süi istimal ile bu muamele de zulüm şeklini almıştır.

Askerî ve ticarî yolların iyi halde muhafazası ve geçiş selâmetinin temini, su yollarının tamir ve inşası gibi mühim maksatlar için de bazı yerler ahalisi tekâlif-i örfiyyeden affedilmişlerdi. Bu yerler ahalisi yolların bozulan yerlerini köyce ve cemaatçe tamir ve bunlarla beraber derbendleri, geçitleri nöbet ile bekleyip muhafaza ederlerdi. Köprücü, derbendçi, suyolcu resimleri bunlardı. Beldaran, maaşlı derbendçiler demekti. Sekban ve kale topçu, kumbaracıları için tâyinler ve giyim eşyası ile sair masarif hattâ yuvarlakların (gülle) imal ve nakil masarifi, sefine, kayık masarifi, eşkıya ve kaçakçı takibine, vali ve mutasarrıfların maiyyetine memur gemi ve kayık tertibatiyle efradının muayyenat ve ulûfeleri dahi tevzi defterine girerdi.

Avaid-i mu'tade; birtakım memur, kâtip ve hademenin ne oldukları bellisiz avaidi ve nişanhane gibi imalâthanelere nakliyyat içrasında kullanılan develerin masrafı, emlâk, mal kâtipleri maaşları, Bab-ı âlînin tamiratı, devair tefrişatı bedeli dahi halktan tahsil olunurdu.

Vergi içinde vergi denilmeğe şayan olan ve tevziat namiyle anılan aralık tevzileri dahi vardı. Bu tevziat gûya müstacel masraflar için ahaliden tahsil olunurdu. Bu teklif için bir dâva açılsa ilâm ve mahkeme harçları diğer bir tevzi defterine konulup yine halktan alınırdı.

Yangın, seylâp ve zelzeleden zarar görenlere, hükümet namına edilecek yardımlarla valilerin konaklarına gelen fakirlere, dervişlere seyyahlara, meczuplara verilen hususi sadaka ve bahşişler, memurlardan toplanan ianeler de tevzi defterlerine geçerdi

Kısas mukabili olan diyetten bile rubu' ve öşür alınır, tayyarat namiyle havaî varidat, semerat ismiyle devlet idaresinde bulunan emlâk ve akar ve arazinin her nevi iltizamat ve mukataatın devlet memurları tarafından idaresi halinde verdiği irad ve getirdiği kira ve hasılatı da tekâlif i örfiyyeye dahil bulunurdu.

Tanzimat'tan sonra bu vergilerden çoğu kaldırılmış ve kanunlar da nisbeten ma'kul bir tarza ifrağ olunmuştur.

TEKÂLİF-İ ŞAKKA (تكاليف شاقه) [*Mal.*] Şer'î cevaz bulunmıyan ve tekâlif kaaidelerine de uymıyan vergilere verilen addır.

İslâm devletlerinde tekâlif başlıca iki kısma ayrılmıştı: Tekâlif i şer'iyye, tekâlif i fevkalâde. Ser'î vergiler, esasları Fıkıh kitaplarında tafsil edilen ve taksimatı şeriat hükümlerine dayanan vergilerdi. Fevkalâde teklifler de ikiye ayrılmıştı: Tekâlif-i örfiyye, tekâlif i şakka.

İlk zamanlarda vergiler tekâlif-i şer'iyye ve tekâlif-i örfiyye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şer'î tekliflerin dışında kalanlar örfî teklifleri teşkil ederlerdi. Örfî tekliflerin «tekâlif-i örfiyye» ve «Tekâlif i şakka» namiyle ikiye ayrılması tekâlif-i örfiyye arasındaki bir kısım vergilerde adaletten eser bulunmamasından ileri gelmişti.

Tekâlif-i örfiyye ilk zamanlarda harb ihtiyaçları için devlet hazinesinde yetişecek kadar para bulunmadığı zamanlarda şer'î mesağa (izin) binaen ihdas edilmişti, Halbuki sonraları bu vergilerin bir kısmı daimîleştirilmiş, daimî ve muvakkat olan bir kısım tekliflerde ise ağırlık bariz bir surette göze çarpmıştır.

TEKÂLİF-İ ŞER'İYYE (تكاليف شرعيه) [*Mal*] Hükümleri Fıkıh kitaplarında yazılı ve taksimatı şeriat hükümlerine dayanan vergiler

hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tekâlif-i şer'iyyenin esasları dörttü:

1) Zekât. 2) Öşür. 3) Haraç. 4) Cizye.

Zekât; nisaba malik olanların, yıllanmış mallarının bir miktarını seneden seneye vermesinden ibaret malî bir ibadettir.

Zekâtın vücup mahalli beştir:

1) Savaim. 2) Nukud ve uruz. 3) Âşir. 4) Rikâz. 5) Hariç.

Savaim; senenin yarısından ziyadesinde ot otlayarak barınan, kırda yayılan ve etleri yenilen deve, manda, sığır, koyun, keçi gibi ehli hayvanlardır.

Savaimde zekât nisabı: Develer için beş, manda ve sığırlar için otuz, koyun ve keçiler için kırk tane olmaktır. yavrularından ve atlarla ester (katır) ve merkeplerden (eşek) zekât alınmaz.

Nukud ve uruz; altın ve gümüştür. Bunlardan imal olunan hulliyat ve evanidir (kıymetli zinetler, mücevher takımları). Sikke (para) olsun, külçe halinde bulunsun nisapta dahildir, Gümüşün nisabı 200 dirhem, altının nisabı 20 miskaldir. Hulliyat ve evanide, kıymetleri bu miktara baliğ olanlardır. Kırkta biri zekât olarak verilir.

Âşir; devlet tarafından ticaret yolları üzerine nasbolunan ve ticarî emtianın zekâtını almakla muvazzaf bulunan memurlardır. Âşirin aldığı zekâta «Zekât-ı âşir» ve «Sadakat-ı ticariyye» denir. Şimdiki Gümrük resmi demektir. Mal getiren tüccar «harbî» ise onda bir, «zimmî» ise yirmide bir, «müslim» ise kırkta bir verir.

Rikâz; Madenlerle definelerden alınan zekâttır. Arazi-i Emiriyyeden bir maden bulup çıkaran, humsunu (beşte birini) zekât olarak öder, arazi-i memlûkede bulunursa tamamı sahibine ait olurdu. Arazi-i Emiriyyede define bulunursa şekline göre hüküm değişirdi. Define; İslâm eserlerinden ise lükata hükmü cereyan ederdi. Sahibi çıkıp da sahabet ettiği takdirde alabilir, çıkmadığı surette bulanda kalırdı.

Hariç; yerden çıkan hububat, meyve ve ağaç gibi her nevi mahsulâttan alınan zekâttır. Bunlarda nisap yoktur. Ne kadar mahsul çıkarılırsa o nisbette zekât alınırdı. «Zekât-i hariç» öşür ve haraç vermiyen araziden alınan mahsulâttan istifade olunurdu, nisbeti de öşür gibi idi.

Öşür; arazi-i öşriyye mahsulâtından tam öşür ve nısıf öşür olarak alınırdı. Tam öşür, yağmur ve dere sulariyle vasıtasız, nısıf öşür; dolap, makine gibi vasıta ile sulanan arazi mahsulâtından alınırdı.

Arazi-ı öşriyye; hükümdar İslâm bir memleketi fethedip arazisini askerine taksim etse, yahut fetihten evvel ahalisi İslâm olup hükümdar araziyi ellerinde ipka eylese o arazi öşriyyedir.

Haraç; arazi-i haraciyye ölçülerek maktuiyyet veçhile dönüm veya cerib başına senede bir miktar vergi almaktır.

Harac-ı mukasim; arazi-i haraciyye mahsullarından onda birinden yarısına kadar hisse almaktır.

Arazi-i haraciyye; hükümdarı İslâm bir memleketi fethettiği zaman ahalisini esir etmeyip memleketlerinde ipka ve ellerindeki yerlerini yine kendilerine temlik ederek onlara mal vazifesi tâyin ve kendilerine cizye vaz'ederse o arazi haraciyye ve o vazife haraçtır.

Cizye; gayr-i müslim nüfus üzerine askerî hizmet karşılığı tarh olunan vergidir. Birisi maktu, diğeri alerrüus (adam başına) olmak üzere iki kısımdır.

Maktu cizye; fetih sırasında sulh yoluyla tâyin edilen maktu bedeldir. Nasıl kararlaştırılmış ise o miktarda alınır. Emaretlerden alınan cizye ve maktu vergiler bu kabildendir.

Alerrüus cizye; herkesin malî kudreti gözetilmek üzere adam başına tarh olunan cizyedir.

Şer'î kaaideler şöyledir:

1 — Mükellefler üç kısma ayrılarak zenginlerden senede kırk sekiz, orta hallilerden yirmi dört, fakirlerden on iki dirhem almak.

2 — Bir seneliği toptan istenmeyip ödeme kolaylık olmak üzere aya isabet eden dört, iki ve bir dirhemini aylık olarak tahsil etmek.

3 — Kadın, sabi, kötürüm, a'ma, meflûc, pîr-i fâni, keşiş (papas) olanlardan cizye almamaktı.

Bunlardan başka Beyt-ül-male ait birtakım varidat daha vardı. Onlar da şunlardır:

1) Ganaim-i cizye; muharebelerde iğtinam olunan (ganimet olarak alınan) menkul malların beşte biri.

2) Terike; vâris bırakmaksızın ölenlerin metrukâtı.

3) Lükata; sahipsiz olarak bulunup hâkime teslim olunan eşya ve hayvanlar.

Şeriat hükümleri mucebince tekâlif ve öşür varidatının sarf yeri şöyle tâyin edilmişti:

1 — Sadakat-i emval adı altında toplanan zekât-ı savaim, âşar ve İslâm tüccarından alınan Gümrük varidatı, Beyt-ül-malden fukara ve mesakin ile mal memurlarına;

2 — «Fey ve haraç» adı altında toplanan haraç, cizye, emaretlerden alınan vergi ve sair zimmî ve ecnebi tüccardan alınan Gümrük varidatı gazilere, muhtaçlara, gariplere, askerlere, kadılara vn sair memurlara;

3 Humslar adı altında toplanan ganimet hisseleri, rikâz zekâtı; müftiler, muallim ve müteallimler, serhad ve derbend muhafızları, hayır müesseseleri, Nafıa inşaatı, eytam, mesakin, fukara, ebna-yi sebil olanlara;

4 — Terike, yave, lükata varidatı dahi «Hukuk-ı Beyt-ül-mal» adıyle birleştirilerek hastahanelere, muhtaç ve marizlerin nafaka ve ilâçlarına, malsız ölenlerin techiz ve tekfinlerine, kisp ve ticaretten âciz kalanların iaşelerine, lâkitlerin infakına verilirdi.

Bu dört kısım altında birleştirilen varidat birer fasıl ve nevileri de birer madde addedilir ve kezalik her birinin sarf yerleri olarak sayılan masarif birer fasıl ve sarf nevileri birer madde olarak kabul olunursa «Şeriat bütçesi» vücude getirilmiş olur.

İslâmın başından itibaren kurulan bütün İslâm devletlerinde tekâlif şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmış ve sarfiyatta da konulan esaslar aşağı yukarı muhafaza olunmuştur. Osmanlılar da bu esasla işe başlamışlar ve fakat asırların meydana getirdiği ihtiyaçlarla gerek vergilerde, gerek cibayet olunan tekâlif ve rüsumun sarfında o ane kadar mevzu esaslardan ayrılmağa mecbur olmuşlardır,

Tekâlifi, biri şer'î, diğeri örfî olmak üzere ikiye ayıran eserlerde aşagıda yazılı vergi ve rüsum tekâlif-i şer'iyye miyanında gösterilmektedir :

Aded-i ağnam rüsumu, ondalık ağnam resmi, selâmet akçesi, geçit resmi, toprak bastı parası, ağıl resmi - çit parası, otlak, yaylak, kışlak resimleri - ağnam bacı - kasaphane, salhane, serhane, kellehane, paçahane başlariyle kelle, ayak, ciğer parası - dem, balta, serçin, derçin, zephiyye, resimleriyle mürdebacı - deve, camus, manda, öküz, inek, at, ester, merkep resimleri - resm-i harir, canavar resmi, öşür, dimos, ıkta" salariyye - resm-i dönüm, resm-i zemin, basma akçesi, boyunduruk, ağalık, kulluk hakları. resm i ç ft, çift akçesi - resm-i çift bozan, resm-i tapu, resm-i asiyab, resm-i bahçe, bostan, bağ, fevakihe, küvare, kovan, penbe, harir, şira resimleri - resm-i mücerred, resm-i raiyyet, resm-i bennâk, resm i badihava, resm-i caba akçesi, resm-i arus, resm-i ispenç, cürüm ve cinayet, ihtisap resmi, cizye-i şer'iyye, müstesna eyaletler varidatı, imaretler mal-ı maktuu, Gümrükler, madenler, emlâk-i emiriyye, emlâk-i mazbuta, rüsum-ı mütenevvia, hasılat-ı mütenevvia, mukataat ve iltizamat bedelâtı, yave ve kaçkın resmi, Beyt-ül-mal resmi.

Tekâlif-i şer'iyye adı altında tahsil olunan vergi ve resimler bu suretle seksene varırdı.

TEKAÜDİYYE (تقاعدية) [*Mal.*] Tekaüt (emeklilik) kanununun kabulünden ve memurlara tekaüt maaşı bağlanmadan evvel vezirlerle büyük memurlara ve her hangi bir suretle hizmeti görülenlere ihtiyarlık ve malûliyyetleri sebebiyle Devletçe bağlanan maaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tekaüt edilenlere nâdiren İstanbul civarında ve ekseriya Bursa, Gelibolu, Tekirdağı gibi yerlerde ikamete mecbur edilenlere Gümrüklerden bin kuruş, beş yüz kuruş derecesinde aylık verildiği gibi ihtiyar ve malûl kâtiplerle diğer meslek muhtaçlarına yine gümrüklerden «tekaüt ulûfesi» adıyle birer miktar akçe tahsis olunurdu. Yeniçeri ocağıyle topçu, arabacı gibi diger Ocak mensuplarından ihtiyarlıkları sebebiyle çıkarılanlardan muhtaç veya malûl olanlara da tekaüdiyye verilirdi.

«Başvekâlet Arşivi» nde mevcut bir vesikada (askerî, fiş numarası 3185, tarihi 1234) bir kısım askerî mensuplarına hizmetleri sebebiyle bağlanan tekaüdiyye şöyle yazılıdır:

26 ncı usta top 5	18 top 7
Emektar ve zıyk-ı sadra müptelâ	Emektar ve kulakları alil
Osman	Hüseyin
Tophane	Cibangir
120	60
Yevmiye	Yevmiye
60	35
15 cebeci	32 usta top 5
Sol ayağı mecruh	Emektar ve zıyk-ı sadır ve gözleri alil
Ömer	Ârif
Tophane	Tophane
75	120
Yevmiye	Yevmiye
50	50

Mâruz bendeleridir ki :

Dergâh-ı âli topçuları ocağı ortalarından balâda mastur dört neferin suret-i halleri muayene ve her birinin illetleri tefehhus ve esamileri balâlarına başka başka tasrih kılınmakla fi-nefs-el-emr eda-yi hizmete bir veçhile liyakatleri olmadığı zâhir olup şayan-ı merhamet ve sezavar-ı âtıfet olmağın esamileri zîrine sürhle işaret kılındığı miktar yevmiye ile ber mucib i şurut Ocak sergisinden ahzeylemek

üzere Gümrükten tekaütlükleri tevcih ve ihsan ve iktiza eden senedatı ısdar buyurulmak babında emr ü ferman hazret-i men leh-ül-emrindir.

Bende	Bende
Mehmet Nazif	Mehmet
Nâzır-ı Tophane-i Âmire	Sertopi i Dergâh-ı âli

Arzları ve meşrutu mucebince tekaütlük tevcih oluna. 28 c 34.»

TEKAÜT (تقاعد) [*Mal.*] Memuriyyetten çekilip çerağ olmak, işten ayrılıp oturmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tekaüt; bazan «mütekait» makamında da kullanılır. Memuriyyet ve hizmetten çekilip çerağ olan mânasına gelen mütekait yerine şimdi «emekli» kullanılmaktadır. Tekaütlük devlet veya bir âmme müessesesinde kanunun tâyin ettiği müddet hizmet görmenin bir memura veya müstahdeme temin ettiği haktır,

Osmanlılarda Tanzimat'tan sonra teşkil olunan Askerî ve Mülkî tekaüt sandıklariyle meydana gelen tekaüt müessesesinden evvel de devlet hizmetinde bulunan'ara hizmetlerine karşılık olarak yaşlandıkları zaman tekaüt aylığı bağlanır ve buna «Oturak ulûfesi» adı verilirdi.

TEKÂVER (تكاور) [*Hal.*] Seğirdici, yorga yürüyüşlü ata verilen addır.

Zehî rahş i tekâver bâdpây ü berk sür'at kim
Hayâli beste-i fitrâk-i hayret eyler âhûyu
Nevres

TEKBİR (تكبير) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevî tarikatına giren «nevniyaz» ın başına sikke giydirilmesi münaseberiyle kullanılır bir tâbirdir. Tarikata kabul olunan nevniyaz tecrübe devresi olan on sekiz günü geçirdikten sonra «Kazancı Dede» tarafından başına bir «sikke», sırtına da «hırka» giydirilirdi. Sikke giydirilmesi bir merasime tâbidi. Kazancı Dede sikkeye bir dua okuduktan sonra nevniyazın başına geçirirdi. İşte buna «tekbir» denirdi. Nevniyaz bundan sonra «sema'» meşkine başlar, sema'ı tamamiyle öğrenince Aşçıbaşı Dede tarafından Şeyh Efendi'nin huzuruna götürülerek kendisine takdim edilirdi. Şeyh Efendi nevniyazın başındaki sikkeyi çıkarır, iki eline alır, tarikın usulü veçhile dua okuyarak sikkeyi tekbir eder, kendi eliyle tekrar nevniyazın başına giydirirdi. Buna da «sema' tekbiri» denirdi.

Şer'i tâbir olarak tekbir; «Allah ü Ekber» demektir.

TEK DEMİRDE (تك ديرده) [*Bah.*] Bir geminin demirlerinden yalnız biri üzerinde bulunması haline verilen addır.

TEK DİKİŞ (تك ديكيش) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Tek dikişle dikilen ciltli kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEKE BİÇAĞI (تكه بچاغی) [*San.*] Sapının ucu kulaklı, namlusu eğrice büyük bıçak, saldırma adıdır.

NEKELİ KÖŞKÜ (تكه لی كوشكی) [*Mlm.*] Yeniçeri Ağası'nın reisliği altında Ocak meclisinin toplandığı salonun bulunduğu yerin adıdır. Bu yer, şimdi İstanbul Müftiliği olan binada «Şeyh-ül-İslâm»ların arz odası olarak kullandıkları oda idi.

TEKELTİ (تكلتی) [*San.*] Eğerin altında hayvanın sırtına vurulan keçenin adıdır.

TEKER (تكر) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kapların üzerine «yekşah» yapmak için kullanılan âletin adıdır. Buna «yekşah demiri» de denilir, Etrafında ufak ufak dişleri olan ve ortasından bir sapa takılı bulunan saat çarklarına benzer madenî bir dairedir. Yaldızların üzerinden yürütüldüğü zaman «yekşah» ismi verilen noktalar hasıl olur.

TEKERLEME (تكرلمه) [*Ede.*] Saz şairlerinin fasıl adını vardikleri toplu âhenk sırasında musabaka mahiyyetinde şiir söylenmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Divan edebiyatı şairleri ise Arapça konuşmak demek olan «Tekellüm» derler. Cevap vermiyen mağlûp sayılır.

Halk şiirlerine dair kıymetli tetkiklerde bulunan Çankırılı Ahmet Talât Bey (Halk Şiirlerinin Şekil ve nev'i, s. 90 ve mütaakıp» tekerleme için şu tafsilâtı veriyor:

«Tekerleme: Tek kelimesinin aded-i tevziiyyesi olan (teker) kelimesinden alındığı kuvvetle muhtemeldir. Bu halde (tek, tek), (teker teker) mânasını, yani mütekabilen ve sıra ile söylemek mefhumunu ifade ediyor demektir. Araba tekekleklerinin yuvarlanması gibi, hasmın da mağlûben faslı bırakması, ikbal sedirinden yuvarlanması vâki olduğundan (araba tekeri) kelimesinden alındığı da hatıra gelebilirse de bu çok uzak bir tevil olur. Halk şairlerinin (tekellüm) dediklerine bakılırsa halkın bu kelimeyi (tekerleme) kelimesiyle mübadele ettikleri, yahut Türkçeleştirdikleri ve pek musip bir harekette bulundukları da dermiyan olunabilir. Ancak (tekellüm) ün (mükâleme) mânasında kullanıldığı ve (tekerleme) nin de aynı mânayı ifade ettiği düşünülürse kelime

mübadelesi olmadığı, binaenaleyh (tekerleme) kelimesi, halkın mahsulü olduğu ve (tekellüm) kelimesini az çok tahsili olan şairlerin bir zarafet göstermek maksadiyle ortaya attıkları bihakkin iddia edilebilir.

Fasıl arasında dar kafiye ile tekellüme başlamağa (ayak açmak) denildiğini yazan değerli müdekkik aşağıdaki örneği de veriyor:

«Erzurumlu (Emrah) ın çıraklarından Tokat'lı Âşık Nuri Çankırı'ya geldiği ve şairlere meydan okduğu zaman (kalem şuarası) ndan (Zahmî), Nuri fasla başlamazdan evvel:

Tâlib-i hak er misin, ya erenlerden misin?
Yoksa kim rehber misin, rehberlenenlerden misin?
Puta-i sırr-ı hakikattan sızılmış ehl-i dil
Mâyesi gevher misin, gevherlenenlerden misin?
Nice zat râh-ı Ali'ye cümle biat ettiler
Bende-i Hayder misin, Hayderlenenlerden misin?
Bazı münkir sureta erkân-ı haktan dem vurur
Zümre-i Cafer misin, Caferlenenlerden misin?
Böyle eş'ara naztre dil dolaştırmaklığa
(Zahmiya) söyler misin, söylenenlerden misin?

«şiirini yazıp gönderir, mukabele talebinde bulunur. Lisanında rekâket bulunan Nuri, bu şiiri saz faslında ne okumuş, ne de irticalen cevap vermiştir. Binaenaleyh mağlûp sayıldığı için gece kaçmış!»

Eserde tekerlemelerin türlü nevileri için de şu tafsilât vardır:

«Tekerlemelerin bir nev'i de lâfız oyuncağından ibarettir:

Ge ge gel yanıma dilber, se se seni seveyim,
A a ateşlere yaktın, fi firakınla beni..

«Tekerlemelerin diğer bir nev'i vardır ki oldukça müşküldür ve hakiki tekerlemeler bunlardır. Çünkü müşaare arasında biribirini imtihan ve hicvetmek âşıklarca âdettir. Söz altında kalan mağlûp addolunur. Bazan âşıkların evvelce sözleşerek ve tekerlemelerin mevzuunu kararlaştırarak müşaarede bulundukları olur ki halkın (kavilli döğüş) dedikleri hilelerdendir.

«Meselâ rakibinin ismi (Remzi) olan bir şaire hitaben diğeri şöyle bir kıt'a ile hücum eder:

Şairsen gel işte hazırdır meydan
Bunda belli olur namerdle merdan
Tutmak ister isen bu yerde mekân
Serim kırktır, pâyim elli Remziya!

«Kıt'adaki (meydan), (merdan), (mekân) kelimelerinin ilk harfi olan (M = م) ler Ebced hisabiyle kırk, nihayetlerindeki (N = ن) ler ellidir. Binaenaleyh muhatabının da böyle kafiyelerle cevap vermesi ve hicivde bulunması şarttır. Meselâ:

Dilin zehirlidir misal-i maran
Lisanın mı yoksa leşker-i Mervan
Sen gibi bedmesti çok gördü mugan
Serim kırktır, pâyim elli Sadriya!

cevabını verir ve bittabi mükâleme devam eder. En sonunda böyle bir kafiyeyi bulamıyan mağlûp olur.

«Zamanımızda kudretli saz şairi kalmadığı için teessüf olunur ki yarınki ve hattâ bugünkü nesil, âşıkların müşaarelerini, sazlarını göremiyecek, dinleyemiyecektir.»

§ [*Hal.*] Mecaz yoluyle boş ve yalan söz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bilmezsin ilâç bâri sorma
Bimarı tekerlemeyle yorma
Şeyh Galip

TEKE SAKAL (تکه سقال) [*Kıy.*] Tekelerin (erkek keçi) sakalı gibi çenede bir tutam olarak bırakılan sakal adıdır. Buna «Frenk sakalı», «didon sakal» da denir.

TEKFUR (تکفور) [*Ida.*] Bizans İmparatorluğunun valilik derecesindeki idarî hizmetlerinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muharip, mücahit, muzaffer mânalarına gelen Rumca Nicephoros'tan bozmadır. (Lehçe-i Osmanî) deki izahı şöyledir: «Ermenice takavor, tacavor yahut Rumca'dan Efendi, metbu' zebanzedi tekir'den.»

Osmanlıların ilk devirlerinde çok geçer. Bizans İmparatorluğuyle beraber bu tâbir de ortadan kalkmıştır. Bazı şehirler buna izafe edilmişti. Rumelide adı sonraden «Tekirdağı» na tahvil olunan şehrin evvelki ismi «Tekfürdağı» idi.

Olsoydım Osman Gazi'nin bir neferi
Çakırpınarda ben yatsaydım pusuya
Dalkılıçlar Tekfur'un gelini Nilüferi
Adını ben verseydim Bursa'dan geçen suya
«*Öyle bir günden den: Yusuf Ziya Ortaç*

TEKFUR SARAYI (تکفور سرایی) [*Mim.*] Bizans İmparaturlarının saraylarından birinin adıdır. Eğrikapı'da olan bu saraya, fethi müteakıp giren Fâtih, sarayın harap olduğunu görünce hayretle Farsça: «Baykuş Efrasiyab'ın saray harabesinde nevbet çalıyor, örümcek; Kayser'in sarayında perde çavuşluğu ediyor.

بوم نوبت میزند برطارم افراسیاب
پرده داری میکند درقصر قیصر عنکبوت

Beytini tekrarladı.

Tarihe ait tetkikleriyle tanınmış olan Mehmet Ziya Bey «Elyevm asâr-ı bâkıyesi erba-ı tetkik tarafından büyük bir merakla temaşa adilen bu saray, emsali malûm olan (mülkî tarz-ı mimari) Architekture civil'in yegâne eseri olarak kalabilmiştir» dediği bu saray için (İstanbul ve Boğaziçi, c. 2. s. 109 ve mütaakıp) şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Hata eseri olarak (Velisaryüs) sarayı Palais de Bélisuaire, Kostantin Porfiroye Nitos Palais de Const. Prophyrogénète veyahut Evpomun serayı Palais de l'Hedmon dahi dedikleri bu binaya biz Türkler Tekfur sarayı diyoruz.

«Bu saray müstatil-üş-şekil, iki katlı bir bina olup Teodosyos'un inşagerdesi (yaptırdığı) olan iki sûr arasında mebnidir. Bundan dolayı vaziyyeti tetkike şayandır.

«Elyevm (şimdi) molozla memlû ve mülevves (dolu ve pis) olan zemin katı, vaktiyle doşemesi, mermer direklere istinat ettirilmiş, mütaaddit kubbe ve kemerli, on yedi metre tulünde (uzunluğunda) bir divanhane idi. Bu divanhanenin şimale yani Adilşah Kadın Efendi camiine nâzır cephesi altı cesîm mermer sütuna müstenit kemerlerle müzeyyendir.

«Bu zemin katın yukarısını yani birinci katını müstatilî büyük bir divanhane teşkil eder Divanhanenin şimal cihetine nâzır cephesinde kemerli mütaaddit pencere vardır. Burası merasime mahsus bir yer idi.

«Bunun üstündeki katta (23) metre tûl (uzunluk) ve (10) metre arz (genişlik) ve (6.30) metre yüksekliğinde cesîm bir salondur. Bu kısmın da lâtif ve renkli tuğlalarla örülmüş kemerli mütaaddit pencereleri vardır. Binanın cephesindeki balkon dışarıya doğru çıkmış kemerler üstüne oturtulmuş ve cenuba bakan yüzünde de büçük bir kulübe şeklinde bir kısım, daha doğrusu bir şahnişin mevcut olup divanhanenin dahiline tesadüf eden kısmı âdeta bir mihrabiyye gibi çıkıntı teşkil eder.

«Sarayın bu katı, etrafı muhat olan (çevrilen) sûrların irtifaından yüksektir. Vaktiyle üzeri beşik örtüsü denilen şekilde bir sakf (dam) ile kapanmıştı.

«Tekfur sarayının en ziyade tetkike şayan olan cihetı, haricen olan fevkalâde tezyinatıdır. Asar-ı İslâmiyye ve Osmaniyyenin resim ve plânlarını muhtevi olup müellefat-ı mühimmeden bulunan Cornelius Gurlitt'in meşhur albümünde bu Tekfur sarayının en eski ve mükemmel resmi vardır. Bu eseri nazar-ı tetkikden geçilenlerce malûm olduğu üzere, sarayın iptidaî şekli hakikaten zarif ve muhteşem imiş. İttisalinde kâin olup, elyevm harap olan mahkeme kulesinin Tour du Tribunal üst tarafı de, sairleri g bi hisar peçeli imiş. Kule, daha doğrusu şahnişinin üzeri vaktiyle kubbeli olduğu albümde pek güzel görünüyor. Ön cephesi ve yan trrafları mütenazır olmak üzere beş cepheli ve cephesi kemerli iki ve yan cepheleri de birer pencerelidir. Gerek istinat ettiği kemerli konsollar, gerek şahnişin kâmilen yontma taştan zarif bir surette inşa edilmiş, binanın hey'et-i umumiyyesiyle lâtif ve âhenktar bir kül teşkil etmekte bulunmuştur. Binanın haricî beyaz ve sarı (balgamî) renkli mermerler arasına konulmuş kırmızı tuğlaların hey'et-i umumiyyesi pek lâtif hendesî şekiller arzediyor. Zemin katının kemerleriyle pencereleri de muhtelif renkli mermerlerle inşa ve cephsi fevkalâde zarif ve lâtif ufak tuğlalarla âdeta mozayik suretinde tezyin olunmuştur.»

Müellif bazı tarihî tafsilât verdikten sonra «Tekfur serayının hal-i hazırı» başlığı altında şunları yazıyor:

«Kostantin Porphyrogénète sarayı dahi denilen Tekfur sarayı (35,82) metre tûlünde (eski mikyası ile 18 tuvardır) büyük ve murabba'-uş şekil bir bina olup âdeta üç katlı bir kuleye müşabihtir.

«Binanın çevresindeki mermer kuşak hâlâ mevcut ise de, binayı tutan mermer sütunlardan ekserisi yıkılmış, mermerlerin üzerlerindeki oyma ve kabartmaların içerilerine toz toprak dolmuş, hariçteki kemerler toprağa gömülmüş ve zemin katının kemerleri, musanna' (sanatlı) kubbeleri yıkılmış, hülâsa, he'yet-i umumiyyesi muazzam bir enkaz kitlesi hrlinde kalmıştır.

«Şimal yani poyraz cihetine nâzır olan cephesinin birinci kat cephelerinin üst tarafında mermer levha üzerinde şu IIX işaretle birlikte iki başlı bir kartal kuşu resmi mahkûktür. Bu harfler Paleologos ailesine işarettir.

«Bazı Avrupalılar, bu harflerin büyük paskalya kelimesini ifade ve binaenaleyh paskalya günlerini irae eylediği fikrindedirler. Ehl-i Salip zamanında Kont Baudouin, işte bu paskalya zamanında İstanbul'a muzaffaren girmekle, bu Tekfur sarayında resm-i tetevvücü (taç giymesi) icra edilmişti.

«Kezalik Birinci Leon Tribunus (457) senesi şubatının yedinci günü, Birinci Leon, Leon 1 Makellis unvaniyle bu sarayda Kayser ilân edilmişti.

«İstanbul'un fethinden sonra Tekfur sarayı terk ve ihmal edilmiştir. Bir aralık içerisine bir şişe fabrikası tesis olunarak epeyce zarif şişe ve sair evani imal edilmişse de, bilâhare bu şişehane de terk ve sed olunmuştur.»

TEK GÖBEK (تك گوبك) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Yalnız ortasına «şemse» yapılmış olan ciltler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEKİN (تكين) [*Hal.*] Bir babanın en küçük oğlu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski Türklerde en büyük evlâda «Ağa», ortancaya «Adsız» denilirdi. Bir baba öldüğü zaman arazi, mülkler, saltanat gibi gayr-i menkul şeyler «Tekin»e yani küçük evlâda kalır; koyun ve at sürüleri, asker, ordu gibi menkul ve mütaharrik şeyler «Ağa»ya yani büyük kardeşe intikal ederdi. «Adsız»a yani ortancaya bir şey kalmazdı. Miras mahrumu olan ortancanın ismi bile olmazdı. Adsız'a yalnız bir kılıçla bir at verilir, «Git kısmetini ara!» denilirdi. Adsızlar kendi talihlerinin halikları (yaratıcıları) olmağa mecburdular. Bundan dolayı büyük cihangirlerin çoğu adsızlardan yetişmiştir. Ailede oğulların bu üç muhtelif vaziyyeti içtimaî hayattaki millî vazifelerin taksimini gösteriyor. Tekin: hayatını mensup olduğu «Oymak»a yani aşirete vakfederdi. «Tekin», duran mânasınadir ki Ocakta duran, baba ocağının muhafızı demektir. «Ağa»: mensup olduğu «Ulus»a yani millete hizmet ederdi.

TEKİN DEĞİL (تكين دكل) [*Hal.*] Mecaz yoluyle cinlerin barındığı yer; muhataralı, belâlı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Peki! Ne yapmalı çarpılmak istemezsen eğer?
Tekin değil mi nedir, pek acâibimsi bu yer?
Mehmet Âkif

TEKKE (تكيه) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, âyin icra etmlerine mahsus yere verilen addır. Farsça tekyeden bozmadır. Tekye; dayanma, dayanacak yer demektir. Cem'i «tekâya» dır. Ufak tefek farklarla «zaviye», «hankah», «dergâh», «âsitâne» de tekke demektir.

Mısır Mevlevî Şeyhi, kemal sahiplerinden Azmi Efendi «Nuhbe tül-âdab» adlı eserinde tekke için diyor ki:

«Tekâya, ilim ve fen tahsil ederek dünya alâkalarından el çekenler ve ruhanî seyr ve terakkıyata sa'yedenler (çalışanlar) için bina olunduğundan ilimde behresi (nasibi, payı) olmıyan cahiller evvelâ ilim tahsili için medreseye gönderilmeleri yahut tekkede talim ve tedrise muktedir zatlar tarafından okutulmalıdır.»

İlk tekke (Remle) de Ebu Haşim-ül-Kûfî tarafından açılmıştır.

Olalı müntesib-i aşkın ey mâh
Tekkeden Tekkeye koşmaktan usandım billâh
Muallim Naci

TEKKE EDEBİYATI (تكيه ادبياتى) [*Ede.*] Sofiyye meslekine mensup veya tarafdar olanların meydana getirdikleri edebiyat mektebi hakkında kullanılır bir tâbirdir. En iptidaî şekillerden en yükseklerine kadar muhtelif din devreleri geçiren Türkler karşılaştıkları İslâmiyyeti kabul ettikten sonra diğer sahalarda olduğu gibi edebiyatta da büyük kıymetler yetiştirmişlerdir.

«İslâmiyyet, ikinci Hicret asrına raslıyan VIII asırda Maveraünnehir Türklerinin Müslümanlığı kabul etmeleriyle Türklerin içine girmeğe başlamıştır. Bu sırada Suriyeliler, İranlılar ve o havalide bulunan muhtelif itikat sistemine mensup olanlar da İslâmiyyetin mânevî istilâsına maruz kalmışlardı. Arap olmıyan ve her birinin kendilerine göre bir kültürü bulunan bu insanların Müslüman olmaları, İslâmlık içine yeni fikir ve itikadın girmesine sebep oluyordu. Bununla beraber bu haricî sebeplerin zuhurundan önce de İslâm içine siyasî ve fikrî ihtilâfların girmeğe başladığını Mu'tezile, Marika, Şia gibi fırkaların mevcudiyyeti gösterir» izahiyle başlayıp sofîliğin doğuşunu:

«İslâm ordularının İran ve Suriyeyi istilâsından sonra oralardaki parlak medeniyyetle Müslümanlar temas edince İslâmlığın basit ve tabiî prensiplerine uymıyan bir maddecilik başlamıştı. Mefkûreci Muhammed'in telkin ettiği fikirlere uymıyan bu maddecilik, ona samimî surette bağlı kalan birtakım Müslümanları üzüyor, kırıyordu. Bu kırılıştan yeni bir duyuş ve düşünüş doğdu: Dünyadan kaçmak, Allah'a yakın olmak. İşte zühd ve inziva şeklinde tezahür eden sofîlik böyle doğmuştur. Elde mevcut tarihî kaynaklara göre kendine ilk (Sofî) adını veren ve Suriye'de ilk zaviyeyi kuran zat, Hicretin ikinci asrının birinci yarısı sonunda göçen (767) Kûfeli İbn-i Haşim'dir. İlk sofîlerden Zünnun Mısrî, Bayezid-i Bestamî, Hallac-ı Mansur gibi büyük sofîler hep İslâma sonradan girmiş, memleketlerde yetişmişlerdi. Biri Hıristiyan keşişlerinin bulunduğu Mısır'a mensup, diğeri Horasanlı, sonuncusu ise İrandaki Beyza şehrinden idi» suretinde hülâsa eden Hasan Âli Yücel (Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış, Birinci kitap, İstanbul, Türkiye Matbaası, 1932, sahife 49 ve mütaakıp) Türklerde tasavvufun intişarı ile Mevlevîlik, Bektaşîlik ve Alevîlik hakkında yine kısa fakat özlü malûmat verdikten sonra «Tekke Edebiyatının İki Mektebi» başlığı altında diyor ki:

«Bizde tekke edebiyatı, şiirde Yesevî ve Mevlâna ile başlamış addolunabilir. Fakat bu edebiyat ondan sonra iki yol takip etti. Bektaşilik va bu meşrepte olup ta halktan çıkan ve halka hitap eden dervişler millî vezinle açık Türkçe söylemişlerdir. Bunlar Halk tekke edebiyatını vücude getirdiler. Diğerleri ise şekilde aruz veznini kullandılar, lisanları da işlenmiş, münevver zümrenin diline uygun, ıstılahlı bir dildi. Bunlar da Divan tekke edediyatı'nın teşekkülüne sâik oldular.

«Halk Tekke Edebiyktı: Yunus - Tekke edebiyatının en eşsiz şahsiyyeti «Yunus Emre» sayılabilir. Ondan sonra gelen bütün halk şairleri onun yolundan çıkmadıkları gibi üslûbunu bile değiştirmediler. Yunus Emre'yi tanıdıktan sonra ona üstün görebileceğimiz ikinci bir halk tekke şairi bulamıyoruz. O, bu derece orijinal ve taklidi muhal bir şairdir. Bunun sebebi ise Yunus'un samimiliği ve lirizmidir: Yunus, Peygamberi, yakın bir dost gibi sevmiş; Allahı mahabbet yüzünden görmüş, yaradılışı bu mahabbetin yüze çıkması halinde duymuştu.

Canım kurban olsun senin yoluna
Adı güzel, kendi güzel Muhammed

beytini okuduğumuz zaman cana yakın bir sevgiliye hitap edildiğini kolayca duyuyoruz. Sofî fikirlerini başka dilde, başka vadide söylemiş olan Mevlâna'dan ilham aldığı halde Yunus o ilhamı tamamiyle millîleştirmeğe muvaffak olmuştur. Sözleri, asırlarca Türkün maverai hayatı için duyduğu ümit ve iştiyaklara dil olan Yunus, samimîlik ve harareti sayesinde asırlarca ruhlar üzerinde müessir oldu.

Ben Yunüs-i biçareyim
Aşk yüzünden avareyim
Baştan ayağa yareyim
Gel gör beni aşk neyledi?

«Yunusun bu ilâhî ve mahrem suali gönülden gönüle intikal ettikçe Türkün vecitli ruhu ona kelimelere muhtaç olmadan, sade göz yaşiyle cevap verdi. Bu kuvvetli tesiriyle Yunus için, bütün halk tekke edebiyatından daha büyüktür demekte hiç te mübalâğa yoktur.

NEFES

Ben bu yolu bilmez idim
Aşk gönlüme düştü gider
Aşk elinden dertli yürek
Kaynayuben taştı gider.

Kani bizden öğdin olan
Kalmadı dünyaya gelen
Dün gün arı taat kılan
Ol Sıratı geçti gider.

Nefsi boyunca yiyenler
Kana kana uyuyanlar
Dili gıybet söyliyenler
Cehenneme düştü gider.

Cehenneme düştü kişi
Zarılıktır anın işi
Unulmaz bağrının başı
Püryan olup pişti gider.

Aşk oduna yanmayanlar
Öleceğin sanmayanlar
Göz açıp uyanmayanlar
Şöyle gaflet bastı gider.

Bu aşk bana bir düş idi.
Hak müyesser kılmış idi
Derviş Yunus bir kuş idi
Hak içinde uçtu gider.

NEFES

Hak bir gönül verdi bana
Ha demeden hayran olur,
Bir dem gelür şadi olur
Bir dem gelür giryan olur.

Bir dem sanasın kış gibi
Şol zemheri olmuş gibi
Bir dem cehalette kalur
Hoş bağ ile bostan olur.

Bir dem gelür söyliyemez
Bir sözü şerheyliyemez
Bir dem cehalette kalur
Hiç nesneyi bilmez olur.

Bir dem varır meşçitlere
Yüz sürer anda yerlere
Bir dem varir deyre girer
İncil okur rühban olur.

Bir dem gelür İsa gibi
Ölmüşleri diri kılar
Bir dem girer kibr evine
Fir'avn ile Haman olur.

Bir dem döner Cebrail'e
Rahmet saçar her mahfile
Bir dem gelür gümrah olur
Miskin Yunus hâyran olur.

NEFES

Yoldaş olalim ikimiz
Gel dosta gidelim gönül
Haldaş olalım ikimiz
Gel dosta gidelim günül

Kılavuz olgıl sen bana
Gidelim dosttan yana

Kayılmagıl önden sana
Gel dosta gidelim gönül.

Bu dünyaya kanmayalım
Fanidir aldanmayalm
İkimiz ayrılmayalım
Gel dosta gidelim gönül.

Dünya değildir payidar
Aç gözünü canın uyar
Olgıl bir yoldaş ile yâr
Gel dosta gidelim üönül.

Bu dünyadan biz geçelim
Ol dost yoluna uçalım
Arz u havadan geçelim
Gel dosta gidelim gönül.

Ölüm haberi gelmeden
Ecel yakamız almadan
Azrail hamle kılmadan
Gel dosta gidelim gönül.

Gerçek âşıkı bulalım
Hakkın haberin alalım
Âşık Yunus ölelim
Gel dosta gidalim gönül

«Yunus Emre» den sonra izini takip edenlerin bir kısmı Yunus'taki saffete sahiptiler. Hacı Bayram, Eşref oğlu, İsmail Maşukî, Gaybî, Ahmet Sarban bu zümredendirler. Bir kısmı da ondaki rindliği büsbütün lâübali bir hale getirmiş, Yunus'taki inanma ve inandırma kudreti yerine «Şüpheci» bir duyuş göstermiştir. Sait Emre, Kaygusuz Abdal, Kul Himmet... ve diğer bazı Bektaşî şairleri buna birer örnek olabilirler.

«Divan Tekke edabiyati (Âşık Paşa, Nesimî). Tekke edebiyatının bir de, aruz veznini ve Klâsik Edebiyat şekillerini kabul eden, o devir münevverlerinin diliyle söyliyen mutasavvıf şairleri vardır. Bunların başında Âşık Paşa'yı buluruz. Âşık Paşa «Garipname» isminde'ki didaktik eseriyle Mevlâna'nın Mesnevi'de tesbit ettiği sofîye esaslarını anlatmağa çalışmıştır. Bundan başka Divan edebiyatı'na has olan gazel şeklini almış, sofiyane gazeller yazmıştır. Hece vezni ile Yunus vadisinde ilâhîleri varsa da o kadar muvaffakıyyetli sayılamaz. Tasavvuf vecitleri daha çok gazallerinde görülür.

GAZEL

Serin âşıkların kılmaz nazar Firdevs i a'lâya
Ne huriden haber söyler, ne meyleyler musaffaya

Nüfusi masivallahtan geçirmiş bunları aşkın
Komuşlar bunca sevdayı, ulaşmışlar bu sevdaya

Eğer Nasranî, ger Tersa, cemiılin pertevin görse
Ki secde kılmaya hergiz Menat ü Lât ü Uzzaya

Enelhak kıblesin bulmuş yüzünü Hakka döndürmüş
Şerab-ı lem yezel içmiş, bakın Mansur-ı şeydaya

Eğer derya-yı aşkından ki katra nuş ede sâlik
Hemandem cümle kevneyni verir tarac ü yağmaya

Sorarsan âşıkın halini zâhit kenduden sorgıl
Fenâ bahrına garkolmuş ulaşmış katra deryaya.

Gel ey miskin gözün yum sen cemal-i masivallahtan
Bugün gör bunda didarın ne hacet va'd-i ferdaya

«Bu gazelde mistisismin coşkunluğu pek açık görülmektedir. Fakat dil itibariyle yabancı tâbirlerin tasavvuf ıstılahları halinde edebiyatımıza nasıl girmeğe başladığı, bu tâbirleri biribirine bağlıyan kelimelerin de yavaş yavaş bozulduğu ayrıca göze çarpıyor.

«Âşık Paşa ile başladığını farz ettiğimiz bu yolda, vecit ve ilham itibariyle Divan tekke edebiyatının en kudretli şahsiyeti Nesimî olmuştur. Nesimî, kendi yolunda büyük bir şairdir. Fazl-ı Hurufî'yi Allah tanıyan Hurufiliğin ilk müntesiplerinden olan Nesimî, bu itikadına candan bahlılığını, derisi yüzülüp öldürülünciye kadar muhafaza etmiştir. Mistik duyuş ve coşkunluk yönünden Nesimî, Yunus Emre ile beraber tekke edebiyatımızın iki kutbu olmuştur. Bunu şu gazelde görebiliriz:

GAZEL

Gerçi firaka düşmüşüm, ayn-ı vısal içindeyim
Gel nazar eyle hâlime gör ki ne hâl içindeyim.

Vasl-ı ruhun zülâline susadım işte yanarım
Gözüme bak ve gör nice âb-ı zülâl içindeyim.

Nakş-i hayali suretin sanma ki benden ayrıdır,
Çün bu hayal ü nakşile nakş ü hayal içindeyim.

Hurrem eder ümit ile vasl-ı ruhun beni veli
Vasl erişince çanıma hüzn ü melâl içindeyim.

Zülf ile kaş ü kirpiğin ebced ü cim ü dâl imiş,
Ben bu huruf şekliçün cim ile dal içindeyim.

Tâli ü baht yıldızım kevkeb-i nahse uğradı
Ey şerefim saadetim gel ki vebâl içindeyim.

Vaslına ermek isterim gerçi ki aynıyım anın
Benden anı âyıra kim fikr-i muhâl içindeyim.

Sen benim olduğun şeha düşmene zâhir olmamış
Münkir ile bu maniden kil ilé kaal içindeyim.

Suret ü nakş ü alnına verdi Nesimî gönlünü
Ben bu sebepten ey güneş bedr ü hilâl içindeyim.

«Bu gazelde, sofiye esaslarının en mühimlerini görüyoruz. Bir gölgeden başka olmayan bu âleme geldiği için, aslı olan Allahtan ayrıldığını; fakat hakikatte onunla tam bir beraberlik içinde bulunduğunu; ona kavuşmak, Allaha ermek istediğini devrinin en ileri telâkkilerine göre maharetli bir dille söylüyor. Bilhassa Hurufiliğin çetrefil uydurmalariyle kendinin Allahtan başka olmadığını anlatıyor ki harflerle varlığı izah etmek nazariyesi, harf yerine sayı kullanılmak üzere eski Yunan filosoflarından Pitagorda da görülür.

— «Bu kadar anlattığımız şeyler, verdiğimiz örnekler, tekke edebiyatının gerek öz Türkçe, gerek Arap ve Fars kelimeleriyle karışık mahsulleri hakkında toplu bir fikir vermiştir. Âşık Paşa'nın yabancı unsurlarla bozulmağa başlıyan dilinde yazan sonraki şairler, ondan daha önce ahlâkî - sofî eserler veren (Ahmet Fakih, Şeyat Hamza, Sultan Velet) gibi şairlerden mevzuca ve dilce ayrılmışlardır. Ya doğrudan doğruya tasavvuf nazariyelerini söylemişler, yahut bu nazariyelerin gönüllerinde bıraktığı izleri birer duygu halinde anlatmışlardır.»

TEKKELİ (تكيه‌لى) [*Sof.*] Nakşî tarikinde tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEKKELİ KÖŞKÜ (تكيه‌لى كوشكى) [*Sar.*] Üsküdar'da «Ağakapısı»ndaki köşkün adı idi. Buna «Dilküşad Köşkü» de denilirdi. Hicrî 1050 (1640) de yapılmıştı.

TEKKENİŞİN (تكيه‌نشين) [*Sof.*] Tekkede oturan, yatıp kalkan derviş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEKKE ORTASI (تكيه اورتاسى) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağı'nın kırkıncı ortası hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEKKEYE KURBAN GELMEK (تكيه‌يه قربان گلمك) [*Hal*] Mecaz yoluyle fırsat düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir işin olması veya hastalığın geçmesi için eskiden tekkeye kurban göndermek adağında bulundukları ve maksadın hasıl olması üzerine kurbanlarını gönderip orada kestirerek dervişlere yedirildiğinden bu tâbir meydana gelmiştir.

Dün demiştin ki bizim tekkeye kurban gelecek
Şeyh Efendi bu sözün işte kerametçesine
Sâbit

TEK KUZU (تك قوزى) [*San*] Tezhib ıstılahlarındandır. Mushaflerla yazmalarda yazı ile kenarı biribirinden ayıran kalın cetvelin kenarına çekilen ince cetvele verilen addır. Cetvel, yeşil altınla sarı altın bir arada olarak çekilir ve araları mürekkeple ve ince cetvelle ayrılırdı. «Kuzu» adı verilen bu cetvelin yalnız dışına çekilenlere «Tek kuzu», iç ve dışına çekilenlere de «Çift kuzu» denilirdi.

TEKMİL-İ SELÂSİN (تكميل ثلثين) [*Tak.*] Gurre-i ramazanın (ramazanın birinci gününün) tâyini için şabanın otuz gün sayılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda Rasathanece aylar hesaplanmak suretiyle hazırlanan takvimlerde ramazanın ilk günü gösterildiği için tekmili selâsine hacet kalmamıştır. Vesikalarda geçer.

TEKNE SARIK (تكنه صاريق) [*Kıy.*] Tepesi tekneye benziyen karpuz şeklindeki büyük sarığa verilen addır. Tekneye benzediği için bu adı almıştı.

TEKNE TAVAN (تكنه طاوان) [*Mim.*] Tavanların etrafına yapılan silme avadanlığı kabarma ile ortasında hasıl olan çökertmeye verilen addır. Tekneye benzediği için bu ad verilmiştir.

TEK PERVAZ (تك پروز) [*San*] Tezhib ıstılahlarındandır. Kenarlarına yalnız bir renkte kâğıt yapıştırılmış olan levhalara verilen addır. Yanına ince hat şeklinde başka renkte ikinci bir kâğıt da yapıştırılmış olanlara «Çifte pervaz» denilirdi.

TEKSİRHANE (تكسيرخانه) [*Mal.*] Darphanede para basılan yere verilen addır. Teksir; çoğaltmak demektir. Hazırlanan kalıplariyle para çoğaldığı için bu ad verilmiştir.

TELÂTİN (تلاتين) [*San*] Parlak kalın dana ve öküz derisi adıdır. Bundan hurç, seccade, sofra altı yapılırdı. Moskof meşiniyle Deşt-i kıpçakta yapılan bir nevi meşine de bu ad verilirdi.

TELDE OYNAMAK (تلده اويناماق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle marifet göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kıldın girifte zülf-i siyahdara gönlümü
Havfim budur ki oynayamam böyle telde ben
Vâsıf

TEL EHLİ (تل اهلى) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ehl-i dil, rind meşrep yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gümüşten tel ve sırmalı tel işliyen sanatkâra da bu ad verilir.

Görse tel ehline ip takmaz resenbaz ı felek
Bulsa bir nadanı amma âleme serdar eder
Vâsıf

TELHGÂM (تلخگام) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ümitsiz, kederli, mahzun yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nevresi etmez senin şîrin kelâmın telhgâm
Sen hemen eyle tekellüm razıyım düşnâme ben
Nevres

TELHİS (تلخيص) [*Ida*] Sadrazam tarafından Padişah'a sunulan yazılı kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Telhis; Arapça hülâsa etmek, uzun yazıyı kısaltmak demektir. Sadrazam'ların yazdıkları kâğıtlar alâkalı madde mütalâasını kısaca ihtiva ettiği ve başkalarının yazılarını takdim ederken hülâsa eylediği için bu tâbir meydane gelmiştir. Telhis: «Kavanin, nizamat, tevcih ve usul ve âdet ile muayyen olan ve fakat hükümdarın tasdikına muhtaç bulunan Sadrazam arzıdır» suretinde tarif eden Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 66) şu tafsilâtı da veriyor:

«Sadrazam, takririnde hâdiseyi arzeder ve bu husus hakkında kendisinin nokta-i nazarını beyan eyler ve hükümdarın bu hususa dair mütalâasını sorardı. Eğer mesele mühim olup Sadrazam divanında görüşülmüş ise müzakere neticesini beyan eylerdi. Bazan telhis ile takririn biribirine karıştığı görülmektedir. Sadrazam'ın hükümdara yazdığı, tebrik, ta'ziye gibi tezkirelerine de telhis ismi verilmektedir.

«Telhis ve takrirlerin elkabı Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın sadaretine kadar (Saadetlû Padişahım), (Devletlû Padişahım), (arz-ı bende-i bîmikdar budur ki), (benim devletlû, merhametlû Padişahım), (bende-i kemineleridir ki), (arz-ı kullarıdır ki) gibi kısa yazılırken yavaş yavaş bu elkap şişirilerek (Şevketlû, kerametlû, inayetlû, Padişahım) ve (Şevketlû, merhametlû, inayetlû Padişahım) ve (arz ı bende-i bîmikdar budur ki), (Şevketlû, inayetlû, mehabetlû, kerametlû Padişahım) şeklini almış ve nihayet Üçüncü Ahmet zamanında ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinden itibaren «Şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû veli nimet-i bîminnetim efendim Padişahım» tarzında karar kılmıştır. Padişahım kelimesi satırın üstüne ve sol kısmına yani satırdan daha yukarıya yazılırdı.

«Sadrazam, merkez muamelâtından ve hariçten ve vilâyetlerden gelen tahrirat ve kaimeleri (rapor) Padişaha arzedeceği zaman bunları telhis ve takrire lüzum görmeden kenarına kimden geldiğini ve neye dair olduğunu siyah ve bazan kırmızı mürekkeple hülâsaten yazarak takdim eylerdi. Eğer bunlara dair evvelce bir muamele geçmişse derkenarında anı da hatırlatırdı.»

Telhisleri Paşakapısı'nda «Telhisî» denilen memur saraya götürüp «Kapı ağası» vasıtasiyle takdim ederdi. Eğer telhis divan günü Padişaha verilecekse o zaman «Kapı ağası» veya «Kapıcılar kethüdası» vasıtasiyle takdim olunmak kanundu

Sadrazam ve Serdar ı ekremler tarafından cepheden gönderilen telhislerle arz ve istizan olunacak meseleler mühürlü olarak Padişaha takdim edilmek üzere Rikâb ı hümayun kaymakamı'na yollanır ve onun vasıtasiyle takdim olunarak yine mühürlü olduğu halde cevabı alınırdı.

İkinci Mahmut zamanında Sadrazam tarafından Padişaha yazılan kâğıtlara «takrir-i âli» adı verilmiş, devlet erkânından biri tarafından yazılıp bir haşiye ile Sadrazam tarafından Padişaha sunulan kâğıtlara «Telhis» denmekte devam olunmuştur. Tanzimattan sonra her ikisi kaldırılarak «tezkire-i ma'ruza» denildi ve saltanatın sonuna kadar böylece devam etti.

Tevcih olunan bir memuriyyet veya rütbenin tevcihine dair ferman ı âli ısdarı hakkında Meşihatten Sadarete yazılan tezkireye de «telhis» denilirdi.

Ancak bu telhislerin kâğıdı, tezkirelerinkinden farklı olduğu gibi yazılış şeklinde de ikisi arasında fark vardı. Tezkirelerde «sername», «elkab», «hâtime» yazıldığı halde telhiste yalnız elkab yazılırdı Bu da tezkirelerinkinin aynı değildi. Tezkirede «ma'ruz-ı da'i-i kemineleridir» denildiği halde telhiste «ma'ruz-ı da'i-i devlet-i aliyyeleridir» denilirdi. Tarih koymakta da tezkire ile telhis arasında fark vardı. Tezkireye alelâde tarih yazıldığı halde telhiste «...ف...» ibaresi yazılırdı.

Şeyh ül-İslâm'ların Bab ı âli ye gönderdikleri telhis'ler Divan ı hümayuna havale edilir, Mühimme kalemine tevdi olunurdu. Orada fermanlar yazılarak Meşihat dairesinin Kapı çuhadarı vasıtasiyle gönderilirdi.

Fesâd-ı gamzeyi lâ'lin ki mühür sahibidir
Cenâb ı padişâh ı hüsne eylesün telhis
Sâbit

TELHİS KÂĞIDI (تلخيص كاغدى) [*San.*] Telhis yazılmağa mahsus kâğıtlara verilen addır. Bu kâğıtlar «Hazinedar başı» tarafından muhafaza edilir, icab ettikçe verilirdi. «Başvekâlet Arşivi»ndeki bir vesikada (Maliye, sıra numarası 203) şöyle yazılıdır:

«Hazinedar başı ağa Maliye kaleminde ahkâm-ı mühimme tahriri için gayet âlâ olmak üzere on deste telhis kâğıdı versin 22 L 1183».

TELHİSİ (تلخیصی) [*İda.*] Telhisleri götürüp getiren memura verilen addır. Telhisçi de denilirdi.

TELHİS KESESİ (تلخیص کیسه‌سی) [*İda.*] Telhislerin konulduğu zarfa verilen addır. Osmanlılar Tanzimat'tan evvel zarf yerine bez, atlas ve kumaş kese kullandıkları için bu tâbir meydana gelmiştir. Telhis keseleri bir destimal ile de sarılırdı.

TE'LİF (تألیف) [*Ede.*] Lûgat mânası alıştırmak, imtizaç ettirmek demek olan bu tâbir edebiyat ıstılahı olarak bir ibarenin tertibi yerinde kullanılır. Tertibin bozukluğuna «zâf ı te'lif», rabıtasızlığına da «fesad-ı te'lif» denir. Telif; aynı zamanda kitap yazmak yerinde de kullanılır. Kitap yazan demek olan müellif eserini bahisleri biribirine alıştırmak, uydurmak suretiyle hazırladığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Cem'i te'lifat'tır. Te'lifat eskiden müellefat yani kitaplar yerinde kullanılırdı.

TEL KAKMA (تل قاکمه) [*San.*] Pirinç veya üstüne açılan yuvalara altın veya gümüş kakarak gömme suretiyle yapılan tezyinat işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tahta, taş veya her hangi maddenin bazı kısımları oyularak daha kıymetli bir maddeden o yuvalara parçalar gömülmesi suretiyle yapılan tezyinata da kakma denir.

TELKÂRÎ (تلکاری) [*San.*] İnce madenî tellerin biribirine lehimlenerek raptedilmesi suretiyle imâl edilen evaniye verilen addır. Gümüşten yapılmış bu nevi birçok şeyler vardır. Hususiyle telkârî fincan zarfları meşhurdur. Bunların en güzelleri Pizren'de yapılırdı.

TEL KIRMAK (تل قیرمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle münasebetsiz ve dokunacak söz söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Pot kırmak» da aynı mânaya gelir.

Ey şâne kıyl ü kal ile tel kırmadan varup
Şerheyle yâre hâl-i perişanı mübemâ
Cevdet Paşa

Tel kırma sakın zülf-i perişane dokunma

TELLENDİRMEK (تللندیرمك) [*Hal.*] Tütün çubuğunu tel ile açıp işletmek, dumanı tüttürmek; çubuğu yakıp keyfine bakmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yolculur Bafrayı tellendirivermez mi sana?
Kaçıver, belli ki çıngar çıkacak, durmasana.
Mehmet Âkif

TELLEYİP PULLAMAK (تللیوب پوللامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle süslemek; bezemek; işi beğenilecek bir şekle getirmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

TELLİ BEZ (تللی بز) [*San.*] Aralarında sırma teller olan ince kumaş nevilerinden birinin adıdır. Vaktiyle en çok Bursa'da dokunan bu kumaştan kadınlar başörtüsü yaptıkları gibi kâse, testi üzerine örtmek üzere telli örtüler de işlerlerdi. Havlu ve makreme olarak gümüş ve altın tellerle işlenmiş işlemelere telli işleme denir.

TELLİ KAVUK (تللی قاووق) [*Kıy.*] Sadrazam'ların giydikleri kavuğun adıdır. Telli olduğu için bu isim verilen kavuğun asıl adı «Kallâvî» idi.

TELLİ PULLU (تللی پوللو) [*Hal.*] Göze çarpacak derecede parlak şeylerle süslenme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bu yanda hâle-nüma telli pullu bir cevelân
O bir peri-i tarabtır ki raks içinde nihan
Tevfik Fikret

TELMİH (تلمیح) Söz arasında meşhur bir vak'a, veya mâruf bir fıkraya veyahut mu'tad bir usule işaret etme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nabi'nin:

Ey nâme; sen ol mâhlikadan mı gelirsin?
Ey hüdhüd-i ümmid; Sebadan mı gelirsin?

beytiyle tarihî bir vakaya, Kırımlı Rahmi'nin:

Âbisten-i safa vü kederdir bütün leyâl
Gün doğmadan meşime-i şebden neler doğar

beytinde de «geceler gebedir» darb-ı meseline, Üstad Tahir Olgun'un:

Hacle-i nâsuta girmezden mukaddem Âliyem;
Eyledin rihlet diriga halvet-i lâhutuna
Bekliyorken ben sana şal baglamak hengâmını
Bağladım amma zuvallı kardeşim: tabutunal

beytlerinde ise gelinlerin koca evine giderken arabaya binecekleri sırada velileri tarafından bellerine şal kuşatılmak âdetine işaret olunmuştur.

TEL TANBUR (تل طنبور) [*Mus.*] Eski telli çalgılardan birinin adıdır. Üç telli, perdeli bir sazdı. «Zenpare» sazı olduğunu Seyahatnamesinde kaydeden Evliya Çelebi (c. 1, s. 640) Kütahya'da (Fetedli Oğlu) nun icat ettiğiydi, «o kadar sûznâktir ki mahalle arasında çalınsa ana, bacı, hala, teyzelerin pencerelere birikerek baktıklarını» yazar.

TEL TEL (تل تل) [*Hal*] Her biri ayrı ayrı ve tek tek olan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Başta süslü boneta zülfü taranmış tel tel
Görenin aklı gider ya dokunur bir zararı
Muharrem Dede

TELVİN (تلوين) [*Sof*] Bir halden bir hale veya bir makamdan bir makama geçmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstikamet yolundan veced istiyecek bir makamdır diyenler de vardır.

§ [*Ede.*] Aynı zamanda muhtelif aruz vezinleriyle okunan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEMCİD (تمجيد) [*Hal.*] Sena ve tâzimi havi olarak sabaha karşı minarelerde «lâhn ile» okunan dua hakkında kullanılırbir tâbirdir. Temcid; Arapça överek tâzim, ululamak demektir, «Kamus-ı Osmanî» de «Bu dua ekseriya sahur vaktinde okunduğundan halk arasında (sahur) mânasına kullanılır, Temcid vakti denilir» diye yazılıdır.

Hacı Zihni Efendi «Kitab-üs-Salât» da şunları yazıyor:

«Hazret-i Bilâl Mescid-i şerif-i Nebevî civarında bulunan büyutun (evlerin) en yükseği olmak üzere Benî Neccar'dan bir hatunun hanesi (evi) üzerine çıkıp ezan okurdu. Sonradan mescidin arkasında kendisi için bir yer yapıldı. Minare ki mi'zene dahi denir Anı mescidlerde en evvel ihdas eden Muaviye zamanında Mısır Emîri olan Seleme Bin Haleftir.

«Ezandan sonra minarede Nebiy yi Aleyhisselâm Efendimize salât okunması 791 (1388) tarihinde Mısır'da ziyade edilmiştir. Bidat-i hasenedir.

«Gecenin sülüs-i ahirindeki (sonuncu üçte) bir tesbih ve temcid (ki biz ana esselât deriz) o dahi öyledir. Sultan Tacettin'nin emriyle başlamıştır.»

Sabah olunca ilâhiye soktular rindi
Müezzinan-ı şeb-î iyd verdiler temcid
Sâbit

TEMCİD PILÂVI (تمجيد پلاوى) [*Hal.*] Tekrar tekrar bahsedilen şey, daima öne sürülen madde yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üstad Tahir Olgun «Mahfil, aded 11», (Temcid pilâvı gibi) meselini: «mükerreren ortaya sürülen bahis, yahut söylenilen söz hakkında darbolunur. Menşei; erkeğini sahura bekliyen kadının pilâvı yanmasın diye kaldırması ve soğumasın diye tekrar koyması olsa gerektir» diyor.

TEMENNA (تمنّى) [*Hal.*] Elini başına kaldırıp âşinalık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Selâm işareti makamına da gelir. Temenna; dilemek, arzu etmek, arzu edilmek mânalarına gelen Arapça temenni'nin Farsça üslûp tarzıdır. Kıymetli ilim adamı Veled Çelebi (Veled İzbudak) Osmanlılarda eskiden kalma âdet olup tarihe karışmak üzere olan selâm ve merhaba ile birlikte bir tetkik yazısına mevzu ittihaz ettiği temenna için (Nevsal-i Osmanî, üçüncü sene, 1327 (1911), s. 177-179) şu tafsilâtı veriyor:

«Yolda bir bildiğe rast gelindiği veya birinin yanına, bir meclise, bir cemiyyete girildiği zaman el göğüs üzerine konulup «Selâmün aleyküm», yahut «merhaba» denilir. Selâmı veya merhabayı alan kimse de karşılık olarak «ve aleyküm selâm» yahut «merhaba» der.

«Yolda selâm alıp vermek, yahut merhaba demek bir kaaideye tâbidir; Eğer biribirine rast gelenler ahbap, akran iseler kimin evvel selâm vermesi, yahut merhaba demesi lâzım geleceğine bakılmaz. Amma ahbap veya akran olmayıp da aralarında - sûrî ve mânevî - büyüklük küçüklük gibi bir nisbet, yani sınce, mertebece bir fark bulunduğu takdirde selâmı ibtida büyük verir. Küçük ise selâmı tâzim ve ihtiramla alır, bazan büyük geçinciye kadar durur.

«Çocuklar dahi kendilerinden büyük olanlar hakkında böyle yaparlarsa da amca, dayı, büyük birader gibi en yakın akrabasından bulunan erkeklerle hocalarının elerini öperler.

«Hizmetkâr makulesi aşağı takım halk ise riayet ve tâzime mecburiyyet gördükleri adamların etteklerini öperler.

«Her usul, her âdet zaman ile, mekân ile az çok değişir. Bizde de bu selâm ve merhaba ile el, etek öpmek âdeti gitgide değişmiş, başka şekiller almıştır Elini göğsüne koyup «Selâmün aleyküm» veya «merhaba» demek usulü şimdi yalnız ülemadan bir kısım ile dervişlerde ve bazı vilâyetler ahalisinde kalıp bunun yerine «temenna» denilen ve elleri göğüs, yahut - daha tâzimli olmak üzere diz kapakları hizasından beşına kadar götürmekten ibaret olan hareket-i mahsusa kaaim olmuş ve büyüklük ve küçüklük itibarı bakî kaldığı halde bütün insan sınıflarına taammüm etmiştir.

«Temenna edilirken her iki taraf ya hiç ses çıkarmaz, ya «Allah ömürler versin!» der. Temenna edenlerden biri büyük biri küçük ise bu dua yalnız küçükler tarafından edilir.

«Temennaya «aşnalık» dahi derler. Mertebece pek büyük olanların temennası ekseriya «iltifat» tâbiriyle tavsif olunur.

Temennaya «temenna» denilmesinin veçhi temenni-i mahabbet, temenni-i âtıfet mânalarının mündemiç olmasıdır, zannolunur.

«El öpmek âdeti yalnız çocuklara ve bazı taşralılarla yola gidip gelen ehibba ve akrabaya münhasır gibidir.

«Etek öpmek âdetine gelince: Bu da şimdi - muayede günlerinde âmirlerle memurlar arasında ve hacet sahiplerinden olup da vükelâ ve ricalden birinin huzuruna giren bîçarelerde görüldüğü üzere - eğilip elini eteğe götürür gibi uzattıktan sonra çekip temenna etmekten ibaret miskinane bir hareket dereceesinde kalmakla beraber izzet-i nefsini tanıyanlarca zillettir. Bu zelilâne harekete de «eteklemek» tâbir olunur. Nitekim hezilgû şair Deli Hikmek:

Biz ne alçak köpekleriz
Kimi görsek etekleriz

demiştir.

«Her kavmin kendine mahsus birtakım âdet ve âdabı vardır. Aklen, hikmeten, siyaseten muzır olmadıkça onlara riayet mukteza-yı şiar-ı hamiyyet ve milliyyet ve sebepsiz terk ve ihmal ile sair kavimlerin âdetlerine tebaiyyet şayan-ı nefrin bir harekettir. Osmanlılarda baş sallamak, şapka çıkarmak, «bonjur - bonsuar», «adiyo» demek yoktur. Temenna etmek, «sabahlar - yahut - akşamlar hayrolsun», «Allah'a ısmarladık», «Tanrıya emanet ol», «uğurlar olsun» demek vardır. Teessüf olunur ki zamanımızda temenna yerine baş sallamak, «bonjur», «adiyo» diyenlerimiz gittikçe çoğalıyor. Vakıa bu gibilere biz terbiyesiz, hamiyyetsiz nazariyle bakarsak da her fena âdet çabuk yayılacağından taammüm ve teessüsünden korkulur.

«Ahmet Mithat Efendi «Tarih-i Buse ve Temenna» unvaniyle vaktiyle «Tercüman ı Hakikat» a yazdığı uzun bir makalede der ki:

«Temennanın hakkiyle suret-i icrasına dikkat edilse hâlâ bu işarette bûse hükümleri görülebilir; zira sağ elini doğrudan doğruya başına götürmekten ibaret olmayıp el evvelâ çene hizasına kadar kalktığı zaman bir kere çeneye işaret eder gibi bir hareket gösterir de ondan sonra başa kalkar.»

«Benim yetmiş beşlik, seksenlik ihtiyarlardan işitip bellediğime göre temenna aslında üç hareketten, bu da sağ eli iptida göğüs hizasına, sonra dudaklara, ondan sonra da alına veya başa götürmekten ibaret olup bu hareketlerin her biri de bir mânayı mutazammındır ki ilk hareket «mahabbetin yüreğimde», ikincisi «yâdın dilimde», üçüncüsü «yerin başımda» demektir.

«Bir mahalde oturan bir adamın oradan geçen bir bildiğine selâm verişine dikkat olunsa bu üç hareket ap aşikâr görülür. Selâmlaşanların selâmlarını biribirine göstermeleri, yani mahabbet ve hürmet ibraz etmeleri hareketlerini tesrie lüzum gösterdiğinden bu sürat-i temennayı eli hemen kaldırıp başa götürmek gibi bir harekete kasretmiş ve böyle yapıla yapıla diğer iki hareketle beraber mânaları da kaybolmuştur.

«Mithat Efendi o yazısında askerde küçükten büyüğe verilen selâm için diyor ki:

«Bu suret doğrudur; zira temennanın küçük tarafından edilmesi «siz makamınızda bulunsanız da ben dahi huzurunuza girecek olsam eteğinizi şöyle tutup öper ve başıma koyar idim» demek olur. Vâkıa büyük adam dahi bir ufacık temenna ile selâmı reddederse de bundan anın dahi küçük adamın damenini bûs (eteğini öpmesi» lâzım gelmeyip ya arz olunan muhalâsatı mânevî bir nimet olmak üzere öpüp başa konulacak bir şey diye telâkki eylediğine yeyahut «ben de senin damenini bûs edecek kadar vazi'im (adı, aşağıyım)» yollu eser-i tenezzüle hamlolunur.»

«Şu lâtif ve zarif yazıya bir daha devam edelim. Yine diyor ki:

«Bir büyük adamın huzuruna girildiği zaman el, etek, ayak öpmek âdaptan olup fakat etek öpmek resmini daha ziyade tâzimkârane bir dereceye isal etmek (vardırmak) lâzım geldikte «Damen-i mübarekiniz ol kadar pâk ve mübarektir ki ana dokundurmak haddim değildir» mefhumiyle elini gûya eteği tutarak öpüp başına koyuyor imiş gibi el ile bir hareket icra edilmiş ve işte bu hareket bir huzura girildiği zaman el etek öpmeğe bedel bir temenna usulünüd teessüsünü müntiç olmuştur. Bundan mukaddem huzurlara girildiği zaman temennayı iki el ile birden icra edenler bulunurdu ki bunu daha büyük tâzim addederlerdi. Vâkıa daha büyük tâzim addolunmak becadır; zira «dameniniz (eteğiniz) ol kadar büyüktür ki tutup kaldırarak öpüp başa koymak için bir el âciz kalır» mefhumiyle ol damen-i âliyi ancak iki el ile kaldırabilmek lüzumuna işarettir.»

Dört türlü temenna vardı: Bamyacı temenna, âdeta temenna, yerden temenna, kandilli temenna.

Esnafın gelişi güzel temennasına «bamyacı temenna», sağ elin çeneden alına götürülmesi şeklindeki temennaya «âdeta temenna», yerden çeneye, çeneden de alına götürülmek suretiyle yapılan temennaya «yerden temenna», eli çene ile alın arasında bir kaç defa hareket ettiril-

mek suretiyle yapılan temennaya da «kandilli temenna» denilirdi. Yerden temenna, Nâzır, Umum müdür gibi yüksek mevki sahiplerine karşı küçük memurlar, kandilli temenna da büyük adamlar tarafından sarfolunan iltifatkâr sözlere karşı küçükler tarafından yapılırdı.

TEMEL BIRAKMAK (تمل براقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ziyaret veya bir şey istemek için gidilen yerde rahatsızlık verecek kadar oturmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Temel atmaktan gelmedir.

Demesünler kuluna bunda bıraktın mı temel
Dil-i viranımı yapsan da yıkılsam gitsem
Sâbit

TEMESSÜK (تمسك) [*İda., Mal.*] Türlü iş ve mânada kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelimenin «Kamus-ı Osmanî» deki izahı şöyledir: «İhtimam ile tutunmak, yapışıp sıkı tutmak: (Şeriat-i garraya temessük, bürhan-ı katı'a temessük) Bu mânada ekseriya mâneviyatta kullanılır.

§ Senet. Borç için alınıp verilen kâğıt ve istimlâk sırasında alınan hüccet demektir. (Yedinde temessük var mı? temessükünü çıkarsın.» Temessükât suretinde cemi'lenir.

1 — Muahede, sulhname ve emsali resmî ve devlet tarafından veya muahedeyi yapan tarafından verilen mühürlü kâğıda «temessük» denilirdi. İki taraf alıp verirdi. «Temessük almak», «temessük vermek» tâbirleri muahede akdini ve muahedenin teatisini ifade eder. Temessük alıp verme, şimdiki muahedelerin teatisinde olduğu gibi, merasim yapılırdı. Sulhün yenilenmesi için hazırlanan «ahitname-i hümayun» diğer taraf sefirine, yahut kapı kethüdasına verileceği sırada bütün vezirler tâzim makamında ayağa kalkarlardı. Bu münasebetle sefir veya kapı kethüdasına kürk giydirmek, at vermek, maiyyeti halkına da hil'at giydirmek, âdet idi.

2 — Arazi-i Emiriyye'de ferağ ve mahlûl vukuunda sahib-i arz sayılan timar ve zeamet sahipleri de bir aralık mültezim ve muhassıllarla vaktiyle Evkaf memurları ve mütevelliler tarafından tasarrufa dair olan vesikalara «temessük» adı verilirdi. Bu itibarla temessük tasarruf vesikası demekti. Tanzimat'tan sonra o makama «Tapu» tâbiri kaaim olmuştur.

3 — Borç için alınan senede «temessük» ismi verilirdi. «Başvekâlet Arşivi» nde mevcut bir vesikada (Askerî, fiş No. 2302) «sabık ocak bezirgânı Baruh ve oğlu ve şeriki Avramaçi ve Çelyen ve şapçı Muiz Yahudiler getürdülüp enva-i tehdit ve ihafe ve tahzir olunarak ve bir kaç defa taşra ve içeru idhal ve ihraç olunarak açık-ı mezkûre bedel hezar ikdam ile bin beş yüz kese eda eylemeleri şartiyle kat' ve meblâğ-ı mezburun dört yüz elli kesesini mesfur Muiz Yahudi vermek ve bin elli kesesini diğer dört neferi eda eylemek üzere rabıta verilip va'de-i malûmelerinde Darphane-i Âmireye eda eylemek üzere iki kıt'a temessük alındığı» yazılıdır.

4 — Kefaleti tazammun eden vesikalara da «temessük» denilirdi. Yine o vesikada; «ve mesfurdan dört nefer biribirlerine kefil ve zâmin olduklarını mübeyyin bir kıt'a temessük ahz olunmuş olmağla» denilmekteeir.

Hâtem gibi nam ister isen semt-i sehada
Bas mührü temessüklere esnafı dolandır.
Lâ

TEMETTÜ' VERGİSİ (تتبع ويركوسى) [*Mal.*] Tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Temettü'; Arapça kâr etmek demektir. Verginin mahiyyeti anlaşılmak için Tanzimattan evvel ve sonra iki cihetten tetkiki icabeder.

1 — Tanzimat'tan evvel; temettü' vergisinin esası Hicrî 1241 (1845) tarihinde Sultan Mahmut zamanında ihdas olunan İhtisap resmidir. İhtisap resmi «Şehriyye-i dekâkin», «yevmiyye-i dekâkin» adıyle anılan vergilerle bütün yiyecek, içecek, giyecek ve saireden muhtelif adlarla ve başka başka tarifelerle alınan müteferrik ve mütenevvi resimlerden (vergilerden) ibaretti.

16 Cumadelûlâ 1255 (1839) tarihli fermanla bu İhtisap resmi'nin kaldırılması düşünülmüş ve 19 zilkide 1255 tarihli nizamname ile «tekâlif-i örfiyye» nin herkesin emlâk ve arazi ve hayvanlarına ve esnafla tüccarın senelik kazançlarına birer kıymet takdir olunmak suretiyle ve binde hisabiyle tarh ve tevzi edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu itibarla senelik kazanç miktarının ilk takdir ve tahmini Tanzimat-ı Hayriyye ile başlar. Fakat o vakit senelik kazanç üzerine ayrı bir vergi konulmayıp herkesin emlâk, arazi, emval ve hayvanatı ve senelik kazancı için birer kıymet takdir edilmek suretiyle vücude getirilen şahsî servet üzerine bir had ve vergi vaz'olunmuştur. Binaenaleyh Tanzimat'tan evvel bina ve arazi üzerine ayrı vergi olmadığı gibi kazanç üzerine de başka vergi yoktu.

2 — Tanzimat'tan sonra; 1255 (1839) senesinden 1275 (1858) senesine kadar yirmi sene temettü' vergisi «an cemaatin» tevzi olunan

vergi'nin bir cüz'ünü teşkil etmek şartiyle «muvahhid vergi» (birleşik vergi) arasında idi.

1275 (1868) tarihli Tahrir talimatı ve 1277 (1860) tarihli Tahrir-i umumî Nizamnasei mucebince herkesin emlâk ve arazisi ve serelik kazancı tahrir ve tahmin edilerek ilk defa senelik kazanç üzerine binde otuz vergi konulmuştur.

5 Rebiülevvel 1297 (1879) ve 4 şubat 1295 (1880) tarihli Emlâk ve Ağnam ve Âşar kararnamesi'nde «Temettü' vergisi her şahs ı mütemetti'in yani ticaret, sanat ve hirfet i'e meşgul olanların senelik kazançlarından muayyen bir nisbet üzerinden alınan vergidir Bunun miktarı icabına göre Müvazene-i maliyye kanunu (bütçe) üzerine sadır olacak irade-i seniyye (Padişah emri) mucebince tezyit ve taklil (çoğaltılıp azaltılmak) olunur» diye yazılı olduğundan o seneden itibaren temettü vergisi nisbeti binde kırka ve 1303 (1885) senesinde binde elliye çıkarılmış ve evvelce yalnız ticaret ve sanat sahiplerinden alınan bu vergi sonradan maaş sahiplerine de teşmil edilmiştir.

Osmanlı memleketinde ecnebilerin oturmalarına müsaade edilmediği vakitler bu verginin sırf Osmanlılara aidiyyeti tabiî ise de ecnebi tebaasının memleket içinde oturup ticaret yapmalarına müsaade olunduktan sonra bütün Avrupa devletlerinde cari kaidelere uyularak onların da Osmanlılar gibi temettü vergisine tabiiyyetleri adalet kaaaideleri icabından olmasına mebni Devletçe 1874 senesinde bir lâyiha halinde vâki tebliğe, 1908 İnkılâbı üzerine 1325 (1909) senesi için Maliye Nazırı Ziya Paşa tarafından hazırlanıp basılı olarak mabuslara dağıtılan bütçe mukaddimesinde uzun uzadıya gösterildiği veçhile ecnebi sefirlerin bunu tasvipten istinkâfları (kabul etmemeleri) ve 10 haziran 1295 (1879) tarihinde çıkarılan Patent vergisi kararnamesine karşı da itiraz eylemeleri üzerine 1880 senesinde Hariciye Nezaretinde teşkil olunan muhtelit komisyonun müzakere sonunda sefirler arasında anlâşma hasıl olmuş idi. Fakat 1883 senesinden itibaren tatbik mevkiine konulacağı sırada bazı devletlerce verginin tarh ve kaydı hakkında yine birtakım şartlar ileri sürülmüş ve bu bapta tekrar bir nizamname kaleme alınarak 1839 esnesinden itibaren tatbiki kararlaştırılmış iken bunun da devletlerce kabulüne yanaşılmadığından 1891 senesinde tâdilen başka bir nizamname daha yapılmış ise de o da tatbik edilememiş idi. Bununla beraber Berlin Muahedesi mucebince Karadağ tebeası, Osmanlı tebeası gibi telâkki edilmesi lâzım geleceği cihetle Karadağlılar ve Sırplılarla akdolunan 28 mayıs 1906 tarihli ticaret muahedesi hükemlerine dayanılarak Sırplılar ve Yunanlılarla yapılmış bulunan 5 zilkide 1271 (1854) tarihli muahedenin on yedinci maddesi mucebince Yunanlılar ve 8 kânunevvel 1291 (1875) tarihli mukavelenin ikinci maddesine tevfikan da İranlılar temettü vergisine tâbi tutulmuşlardır.

Verginin tarh ve cibayeti hakkında bir nizamname bulunmaması hasebiyle tatbikatında bazı vilâyetlede anlaşamamazlık neticesi olarak âşar ve ağnam ile mükellef olan çiftçilerle mandıra sahipleri de kazanç sahiplerinden addedilerek temettü vergisine tâbi tutulmuş olmasından doğan şikâyetler artmakla 1313 (1897) senesinde çıkan irade ile Rumeli, ertesi sene de Anadolu çiftçileri ve daha sonra da hayvan besliyenlerle bağcılar, bahçıvanlar muafiyyete mazhar olmuşlardır. Bu sebeple senelik 800.000 lira varidat (gelir) temin eden temettü vergisi birdenbire 380.000 liraya düşmüştür.

Tahriri icra olunan Bağdat, Basra. Trablusgarp, Yemen, Hicaz ve Erzurum vilâyetlerinde alınmakta olan İhtisap resminin lâğviyle yerine Temettü vergisinin alınması kısmen 1325 (1909) ve kısmen de 1326 (1910) seneleri bütçe kanunlariyle karar altına alınmıştır.

İstanbul ve mülhakatında İhtisap rüsumu lâğvolunduktan sonra ona mukabil Şehremanetince yani Belediyelerce Esnaf tezkiresi adıyle bir vergi ve Ticaret Nezaretince köşe sarraflarından bir resim alınıyordu. Onlar da 1325 (1909) senesinden itibaren kaldırılarak haklarında temetu vergisi tatbik edilmiştir.

Temettü vergisi için vergi kararnamesinden sonra ilk kaleme alınan nizamname 22 mart 1323 (1907) tarihli nizamname ve ikincisi de onu tâdilen 8 kânunevvel 1323 (1907) de çıkarılan nizamnamedir. Bu ikinci nizâmname mucebince temettü vergisi; vilâyet, liva, kaza merkezlerinde ve nüfusu iki binden ziyade olan yerlerdeki ticaret, sanat ve hirfet erbabından alınır ve mart ve eylûl ayları içinde iki taksitte olmak üzere tahsildarlar vasıtasiyle tahsil olunmuştur.

Temettü vergisi iki kısımdı: Birinci kısım maktu olup dört sınıf üzerine mürettepti. Mükellefler kazançlarının yüzde üçünü geçmemek şartıyle dahil oldukları sınıflara göre aşağıda yazılı tabloda gösterildiği üzere muayyen bir vergiye tâbi idi.

Âzamî Kuruş	Asgarî Kuruş	
5000	750	Bankerler ile toptan alış veriş eden tacirler vr şirketler.
400	150	Sarraf ve köşe sarrafları.
2500	300	Fabrikalar, peynir, sabun, zeytinyağı dar-üs-sınaa ve saire.
200	25	Su ve yel değirmenleri.
2000	500	Komisyoncular, kambiyo tellalları ve acenteler.
300	20	Mimarlar, mühendisler, kalfalar, emanetçiler ve emlâk tellâlları ve münadiler.
250	10	Ticaretgâh ve fabrike ve imalâthanelerdeki direktör, işbaşı, amele ve saire.
50	10	Kereste, odun ve kömür ameleleri ve seyyar esnaflar.
1000	50	Tiyatro kumpanyaları, deniz hamamları, mültezimlerle celep ve hayvanat tacirleri.
100	5	Arabacılar ve sürücüler.

İkinci kısım ise muayyen bir nisbet üzerine vergiye tâbidi Bu da üç nevi idi :

1 — Maktu vergiye tâbi olmıyun ticaretgâh ve dar-üs sınaalar ile sanat icrasına mahsus yerlerin yazılı kıymetlerinin binde üçü.

2 — İmtiyazlı şirketler müşterilerinin senelik ücretlerinin aylık üç yüz kuruş hisabiyle üç bin altı yüz kuruştan fazlasının yüzde üçü.

3 — Erzak ve yol mütaahhitleriyle âşar ve mütenevvi rüsumat mültezimlerinin taahhüt ve iltizam bedellerinin yüz bin kuruşa kadar olan miktarının yüzde onu, fazlasının yüzde beşi kazanç farz edilerek işbu kazancın yüzde üçü.

Temettü vergisinin adı sonradan «Kazanç vergisi» ne çevrilmiştir.

TEMİZE ÇIKMAK (تمیز چیقمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kabahatsızliği anlaşılmak, beraet kazanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEMKİN (تمکین) [*Sof.*] İstikamette rüsuh ve istikrar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Temkin; Arapça vekar, ağır başlılık demektir. Sofiyye ıstılahına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Abd, tarik-ı talepte daim oldukça mebhul-i telvindir (boyanma, değişme). Çünkü bir halden diğer bir hale irtika (yükselme) ve bir vasıftan diğer bir vasfa intikal eder. Hakikate irişilince rüsuh ve istikrardan ibaret olan temkin de hasıl olur.»

§ [*Tak.*] Şer'î gurup ile ondan sonra vukua gelen zâhirî gurup arasında geçen müddete muvakkitlerce «temkin» denir, Bu fark zâhirî gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

TEMLİKNAME (تملیکنامه) [*Mal.*] Arazi-i Emiriyye manfaatlerinin bir cihete tahsis veya miktarı şartlarına uygun olarak rakabenin temlikini tazammun eden vesika adıdır. Aynı makamda «Temlikname-i hümayun» denildiği gibi «Mülkname», «Mülkname-i hümayun» da kullanılırdı. Temlikname; «temlik» ve «name» kelimelerinden meydana gelen temliknamenin lûgat mânası (mal kâğıdı» demektitr.

Temlik olunan yerler meccanen verildiği gibi «mukataat» tan birkaç senelik bedeli peşin veya taksitle ödenmek üzere muayyen bir bedel mukabilinde de verilirdi. Lâla Şahin, Timurtaş, Evrenos, gibi gazilerle bazı kimselere meccanen, bir kısım eşhas ile memurlara da maktu bedeli mukabilinde temlik olunmuş ve mülkiyyetlerini gösteren temliknameler verilmiştir.

Temlikname ile temlik olunan bu kabîl yerlere «Malikâne» denilirdi. Tanzimat'tan sonra malikâne verilmesi usulü kaldırıldığı gibi temlikname ile tasarruf olunan yerlerden timar ve zeametten mukataaya ve mukataadan da malikâneye kalbedilen yerler, bedelleri verilmek suretiyle, hükümetçe sahiplerinden alınmış ve kimse ile alâkası olmıyarak mülk gibi tasarruf olunan yerler için de temlikname mukabilinde sahiplerine Tapu verilmiştir.

İslâm-Türk Müzesinde Birinci Sultan Mahmut'un 632, 655 numaralarda kayıtlı iki temliknamesi vardır.

TEMME (تمه) [*Ede.*] Eski harfle yazılan kitapların bittiğine işaret olarak son sayfalarına konulan alâmettir. Bitti demek olan bu tâbirin yerine «تمت = temmet» kullanıldığı gibi yine o manaya gelen «hitam», «intiha», «son» da kullanılırdı.

TEMMET (تمت) [*Ede.*] Eski harfle yazılan kitapların bittiğine işaret olarak son sayfalarına konulan alâmettir. Bitti demek olan bu tâbirin yerine kısaltılmışı olan «تمه = temme» de kallanıldığı gibi yine o mânaya gelen «hitam», «intiha», «son» da kullanılırdı.

TEMMUZİYYE (تموزیه) [*Ede.*] Yazdan ve yaz sıcağından ve o arada Temmuzdan bahsedilerek ve bunlar teşbib yapılarak büyüklerin medhine dair yazılan kasidelere verilen addır. Eski şairler «Caize» koparmak için muhtelif vesilelerle kasideler yazarlar ve büyüklere takdim ederlerdi. Senebaşı münasebetiyle «Muharremiyye», Ramazan vesilesiyle «Ramazaniyye»,

bayram dolayısiyle «İdiyye», kış için «Şitaiyye» ve emsali o kabildendir.

Nef'înin (Nasuh Paşa) vasfında yazdığı bir Temmuziyye'nin baş tarafı şöyledir:

Yine irişti temuz oldu cihan pür tef ü tâb
Girdi bir hilkate hep âteş ü bâd, âb ü türab
İrdi bir gayete te'sir-i heva kim bir mûr
Bir dem-i germ ile eyler yedi deryayı serâb
Hâk bir mertebe germ oldu ki devran edemez
Nice tufan ile bir zerre gubarın sirâb
Dökülen hâke bu fasl içre değildir bâran
Huy feşan olmadadır tâb i temuz ile sehâb
Öyle germada ki deryaları haşk itti hevâ
Gûhten zâhir ü câri o'anı sanmanız âb
Tâb-ı mihr oldu güdazende-i tig-i gûhsâr
Cûy ves akmadadır her yane pûlad ı müzâb
Böyle kalırsa güdazendegi-i mihr ile
Ma'den-i sîm olan yerleri bahr-i simâb
Nazm içün vasfını bû fasl-ı cahîm efruzun
İtse bir şair eğer tab'ına tevcih-i hitâb
Düşmeden dâm-ı hayale dahi bir demde ider
Tâb-ı endişesi mürgân-ı meaniyi kebâb

TEMREN (تمرن) [*Ok.*] Okların ucuna demir veya sarıdan takılan parçaya verilen addır. Menzil oklarına maden yerine kemik tukılır, ona da «soya» ismi verilir. Temren ile soyanın takılışında fark vardı. Temren oka, ok ise soyaya takılır.

Recanında ucunda rüşvet ister olmağa nâfiz
Hedeften âirin istirca'ı temrensizliğindir.
Yüsrî

TENAFÜR (تنافر) [*Ede.*] Bazı harflerin, yahut kelimelerin yanyana gelmesi, yahut biribirine yakın bulunması yüzünden telâffuzun güçleşmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Birincisine «tenafür-ü huruf», ikincisine «tenafür-ü kelimat» denir. Nabi'nin:

Letafet kat kat olmuş ârızında nesterenlenmiş

mısraındaki (nesterelenmiş) «tenafür-ü huruf», Âmid'li Hâmi'nin:

Ey andelib; o gül uyumuşmuş ses istemez

mısraında da «tenafür-ü kelimat» vardır.

TENÂSÜB (تناسب) [*Ede.*] Mânaca biribiriyle münasebeti olan kelimeleri bir araya toplamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hüner ve marifete pek müsait olan ve «Müraat-ı nazîr» de denen bu edebî sanata Divan edebiyatında çok ehemmiyet verilirdi.

O âşıkane terânen ki bin bâhâra değer;
Gıda-yı rûhu mudur gülsitânın ey bülbül?
Muhyiddin Raif

TENFİL (تنفيل) [*Fık.*] Ulülemir tarafından harbe tergib ve teşvik için gazilere fazla sehim veya bazı şeyler tahsisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tenfil, gazilerin umumna ait olursa «tenfil-i âm», bir kısmına mahsus olursa «tenfil-i has» denir.

TE'NİS (تأنيس) [*Sof.*] Lûgat mânası munis kılmak, kılınmak; vahşeti giderip insana sokulmağa alıştırılmak demek olan bu tâbirin sofiyye ıstılahı olarak târifi şöyledir: «Müptedi müride te'nis ve tezkiye ve tasfiye için mezahir-i hissiyyede zuhur eden tecelliye denilir. Suver-i esvap da zuhur ettiğinden dolayı tecelli-i fiili dahi denir.»

TENKTÜR (تنكتور) [*San.*] Çadır nevilerinden birinin adıdır. Çadırlar; «sokaklı çadır», «sâyeban», «çadır» ve «tenktür» olmak üzere dört kısma ayrılırdı. Çadır «hazine» adını taşıyan on iki parça bezin bir araya getirilmesi suretiyle yapıldığı halde tenktür'de hazine sayısı daha az olduğundan çadırın en ufağı idi.

TENNÛRE (تنوره) [*Kıy.*] Mevlevîlerin giydikleri kolsuz, yakası yırtmaçlı, bel tarafı kırmalı, geniş bir nevi uzun entari adıdır. Tennûre «Elifî nemed» ve «destegül» adlı iki parçadan terekküp ederdi. Tennûre giyildikten sonra bele «elifî nemed» sarılır, daha üstüne salta biçiminde olan «destegül» giyilirdi. Tennûr; Arapça ekmek pişirmek için topraktan yapılan fırın, Türkçe tâbiriyle tandır demektir.

Tennûreler her güne ve «sema'» a mahsus olmak üzere iki nevi idi. Günlük tennûreler diz kapaklarını biraz geçecek kadar kısa, sema' tennûreleri ise dönerken bacakları göstermemek için uzunca idi.

Mevlevî canları ilk terbiye yeri olan matbahta «tennûre», «hücre» de ise «destegül» giyerlerdi. Âyin sırasında tennûre üzerine «elifî nemed» denilen kuşağın sarılması da mecburî idi.

Şeyh Azmi Efendi (Nuhbet-ül-adâb, sayfa 9) gerek buna ve gerek diğer Mevlevî elbiselerine dair şu malûmatı veriyor:

«Seyr ve sülûke medhali olmıyan kisve-i tarikattan taife-i Mevleviyyenin tennûre üzerine iktisa ettikleri (giydikleri) kısa destegül âdet olmıyan yahut kolsuz şema destegülü âdet olan zamanda tennûreler kollu olmak âdet iken abdest için kısa destegülü Sultan-ı Divanî Hazretleri ihtira' ve ihdas ettikte tennûreler kolsuz olmak âdet kaldığı menkulâttan olduğu gibi asitini (edekleri) tavil (uzun) ve ariz (geniş) ırkaların dahi rcsm-i mahsusu dokuz yüz yirmi

tarihlerinde müşarünileyh hazretlerinin Mısır'a seyyahatlerinde âlâ rivayetin ehl-i Mısır'dan taklit olunup tarih-i mezburda Buhara hırkası iktisa olunduğu vâzi-i tarikatın hırka i mahfuzasından (muhafaza edilen hırkasından) müsteban iken muahharen ihdas olunduğuna taife-i merkumenin cühelâ-yı nâsın (cahil insanların) uyubunu setr için (ayıblarını örtmek) işarete hamlolunup asitini vâsi olmıyan taife dahi vâsi olmamasını nâsta meayib görmemek işaretine zehapları cehilden hâdis olduğuna şüphe yoktur.»

Maha bak tennûre puş olmuş fürug-i hâleden
Şems ise bir küçük zerrin külâh-ı Mevlevî
Tahir olgun

TENNÛRE AÇMAK (تنوره آچق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Sema sırasında «tennûre» nin açılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bazı semazenler tez sema ettikleri için tennûreleri fazla açılır ve bu sebeple fazla yer kaplarlardı. «Semahane» küçük, «semazen» ler kalabalık olursa, biribirlerine çarpmamak için, ağır sema edilirdi. Bu halde tennûrenin etekleri o kadar açılmazdı. Buna da «tennûre söndürmek» denilirdi. Şayet tennûrenin etekleri, diğer birinin tennûresine dokunacak olursa buna da «tennûre çarpmak» denilmekte idi.

TENNÛRE ÇARPMAK (تنوره چارپمق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Semazen» lerden birinin «tennûre» sinin eteklerinin diğer birisinin tennûresine dokunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çarpan mukabeleden sonra çarptığı candan «huzuruna mani oldum, affet!» diye özür dilerdi. «Ssma'hane» küçük, «zema'zen» ler de kalabalık olduğu zamanlarda biribirine çarpmamak için ağır «sema'» edilir, bu sebeple tennûrenin etekleri çarpmazdı.

TENNÛRE SÖNDÜRMEK (تنوره سوندیرمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Sema» edilirken «tennure» nin eteklerinin açılmaması yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Sema'hane» küçük, «semazen» ler kalabalık olduğu zamanlarda biribirine çarpmamak için ağır «sema edilir, bu sebeple de tennûrenin etekleri açılmazdı. Tennûrenin eteklerinin açılışına «tennûre açmak», tennûrenin eteklerinin diğerinin tennûresine dokunmasına da «tennûre çarpmak» denilirdi.

TENNÛREYE SALÂ (تنوره یه صلا) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Mukabele» günü «dış meydancı» sının «höcre» leri dolaşarak canların tennûre giymelerini haber vermesi yerinde kullanılırdı. Meydancının bu ihtarını duyan canlar hazırlanırlar, «semahane» ye giderek semaa iştirak ederlerdi.

TENTE (تنته) [*Bah.*] Gemilerde güneş ve yağmurdan korunmak için yelken bezinden güverteler üstüne gerilen örtülerin adıdır.

TENTE BONCUĞU (تنته بونجوغی) [*Bah.*] Vardavelelerin başlarına tente kulaklarının donanması için bağlanan tek dil i bogatalara verilen addır.

TENTE GÖNDERİ (تنته گوندری) [*Bah.*] Tentelerin gerili vaziyyette bel vermemesi için tente omurgası boyunca puntallar üzerine örtülen serenlere verilen addır.

TENTE KAZ AYAĞI (تنته قاز آیاغی) [*Bah.*] Tentelerin gerilmiş vaziyyetlerini muhafaza etmeleri, bel vermemeleri için omurgalarını aşağıda bulundurmak üzere yapılmış ve kordenele bagatasından donatılarak vücude getirilmiş tertibat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TENTE KULAĞI (تنته قولاغی) [*Bah.*] Tenteleri doldurmak üzere göşelerine bağlanan kamçılara verilen addır.

TEPEBAŞI (تپه باشی) [*Giy.*] Düz canfes üzerine kılapdanı kara pulla tutturulmuş buzlu işlemeli kumaşın adıdır. Orta halliler entari yapıp giyerlerdi.

TEPELİ ÇEŞME (تپه لی چشمه) [*Sar.*] Halvet vukuunda kullanılan çeşmelerden birinin adıdır. Çeşmelerin bir de açığı vardı. Ona da «açık çeşme» denilirdi.

TEPELİK (تپه لك) [*Sar.*] Eskiden köylü kadınların kullandıkları başlık nevilerinden birinin adıdır. Eski eserler mütehassısı Nurettin Rüştü Büngöl hâlâ Şark köylü kadınlarının kullanmakta devam ettikleri yassı bir tas biçimindeki gümüşten ve bazan da altından yapılan tepelik için (Eski Eserler Ansiklopedisi, Tepelik Maddesi) şu tasilâtı da veriyor:

«Bunun etrafına ve alına gelecek yerlerine altın ve gümüş paralar dizerek süslenir, üzerinde kök zümrütler ve mercan, seylân taşları da oturtulur. Bir zamanlar bir tane yüz altmış sekiz dirhem sikletinde (ağırlığında) bir altın tepelik Bedesten'e gelmiş ve Paris ile iş yapan bir Yahudi antikacı 800 liraya alıp Paris'e göndermişti. Başka altına tesadüf etmedim. Gümüşlerinin içerisinde de yarım okkalıkları bulunur ve dirhemi 25 kuruşa kadar satılırdı.»

§ [*Mim.*] Bina, kapı ve mobilyaların balâsına (üst kısmına) konulan süslü kafesin adıdır. Buna «alınlık», «taç» da denir. Bu türlü şeylere şimdi «fronton» denir.

§ [*Tul.*] Eskiden mahalle tulumbacılarının sandık denilen tulumbaları ın üzerindeki ay,

yıldız, güneş, çiçek gibi şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Süs nev'inden olan bu türlü şeyler tulumbanın üst kısmında bulunduğu için bu ad verilmişti.

TEPE MAZGALI (تپه مازغالی) [*San.*] Kalelerde seğirdim yerlerinin duvardan dışarıya taşan kısımlarını tutan konsolların aralarında bırakılan mazgal şeklindeki deliklere verilen addır. Kale muhafızları tarafından oradan düşman gözetlenir ve kale duvarı dibine kadar sokulup tırmanmağa çalışanlara taş ve kaynar su dökülürdü.

«Sanat Ansiklopedisi»nde (Tepe Mazgalı veya Deliği Maddesi) şu tafsilât da vardır: «XII nci asırdan sonra bu kârgir mazgallar kaldırılarak yerine meteris şeklinde ahşap çıkıntılar yaptırılmıştır. XII nci asırda topların ıslahından sonra bunların bir faydası kalmadığından kaldırılmıştır.»

TEPSİCİ BAŞI (تپسیجی باشی) [*Sar.*] Saraydaki altın ve gümüş tepsilerin muhafaza ve temizleme işiyle vazifeli memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kiler koğuşunda çavuş makamında idi.

TERAKKİ (ترقی) Nizamen verilenden fazla olarak yapılan zam yerinde kullanılır bir tâbirdir. Terakki; Yeniçeri efradına olduğu gibi timar ve zeamet sahiplerine de yapılırdı. Ancak timarlardaki «terakki»ye «hisse» de denilirdi. Terakki daha ziyade muharebelerde gösterilen yararlık neticesinde verilirdi. Padişahların cülûslarında atiyyeden başka terakki verilmek de mu'taddı.

Timarın yerine göre 2000-6000 den, zeametin yirmi binden fazlası terakki sayılırdı. Timarlarda asgarî hadde «kılıç» denilirdi. Kılıç hakkı Rumeli ve Anadolu'ya nazaran değiştiği gibi Anadolu'daki vilâyetlerin bazılarında da farklı idi. Bu sebeple timarlarda terakki yerine göre iki bin ile altı bin akçe arasında değişirdi. Zeametin kılıç hakkı her yerde yirmi bin akçe idi.

Timar ve zeametin inhilâl dolayısiyle yeniden tevcihinde «terakki» verilmez, yalnız «kılıç» verilirdi. Bununla beraber şehit olan timar sahiplerinin tasarruf ettikleri timarın terakkisi kesilmeden olduğu gibi oğluna verilmek kanundu.

TERAKKİLÛ (ترقیلو) [*Ask.*] Muharebe zamanlarında kaleye düşman tâsallutu vukuu melhuz olduğu sıralarda eski ulûfelerine üçer beşer akçe zam ile muhafaza hizmetinde bulundurulan Yeniçeri efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Timar ve zeamet sahiplerine kılıç haklarına ilâveten yapılan zamlar münasebetiyle de kullanılırdı.

TERANE (ترانه) [*Mus., Ede.*] Bir şiiri makam ile okuma, şarkı söyleme, âhenk yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Lâzımsa eğer sana fesâne
Sen dinle ben eyleyim terâne
Şeyh Galip

TERBİ' (تربیع) [*Ede.*] Evvelden söylenmiş bir manzumenin her beyti matlada her iki mısraiyle, diğerlerinde yalnız birinci mısraiyle kafiyeli olmak üzere iki mısra ekliyerek dört mısraa çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Terbi edilecek gazel, başkasının olduğu gibi terbi edecek şairin kendisinin de olabilir. Nitekim Muallim Naci:

Verdim âteş dillere sûz-i dil-i âvâreden
Eyledim icâd bin yangın bir âteş pâreden

«mısralı» gazeline sonradan ikişer mısra ilâve etmiş ve:

Aldım âteş bir zaman bir âteşin ruhsâreden
Farkolunmam şimdi bir âteşfeşan seyyâreden
«Verdim âteş dillere sûz-i dil-i âvâreden»
«Eyledim icâd bin yangın bir âteş pâreden»

şekline sokmuştur.

Gene rahmetli Muallim, terbi için (Istılahat-ı Edebiyye, s. 190-194) şu mutalâayı da ilâve ediyor:

«Terbide en ziyade dikkat olunacak cihet zamimenin (eklenenlerin) mânen asla irtibatıyle beraber lâfzan dahi anınla hemâhenk olmasıdır. Ekseriya olduğu veçhile asıl, başka bir şairin eseri ise terbi baştanbaşa bir tabiatın mahsulü gibi görünmelidir. Böyle olmayıp da zamime asla nisbetle aşağı bulunursa yama gibi görünerek zevk sahiplerini gülmeğe mecbur eder. Bu mülâhaza (tahmis) ile (tesdis)e dahi şamildir.»

Divan edebiyatında makbul sayılırdı.

TERCEMAN (ترجمان) [*Hal.*] Mecaz yoluyle bir başkasının emel ve maksatlarını bildirmekle mükellef olan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Gamzen suale başlasa uşşaka her müjen
Gûya lisan-ı halle bir terceman olur
Nef'î

TERCEME-İ HAL (ترجمهٔ حال) [*Ede*] Bir kimsenin heyatının geçiş tarzı, sergüzeşti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda terkipsiz olarak hal tercümesi suretinde kullanılmaktadır. Fransızcası «biographie» dir

Feryâd. . bu söz terceme-i hal-i felektir
Her ân-ı cihan bir ebedî âh demektir.
Kemal Zade Ekrem

TERCİ'HANE (ترجیع خانه) [*Ede.*] «Terci-i bend»i teşkil eden bend, yahut kısımların her birine verilen addır. Bend yahut kısımları birbirine bağlıyan beyte de «vasıta» denir.

TERCİ-İ BEND (ترجیع بند) [*Ede.*] Gazel şeklinde ve aynı vezinde yazılmış mütaaddit manzumenin mükerrer bir beyt ile birbirine bağlanması suretiyle meydana gelen şiir şeklinin adıdır. O parçaların her birine «terci'hane», beyte «vasıta» denir. Vasıta değişirse «terkib-i bend» adını alır. Terkib-i bend eski şairler arasında pek makbul olduğu halde terci-i bend o kadar rağbete mazhar olmamış idi. Bunun da sebebi terkib-i bend'den güç oluşudur. Çünkü terci-i bend'de fikirler daima bir nokta üzerinde gider. Bu ise kolay bir şey değildir. Ziya Paşa'nın Terci-i bend'i o türlü şiirlerin en güzelidir. Örnek olarak bir bend'i olduğu gibi aşağıya geçirilmiştir:

Etmiş kimisi rahatın ikbal için feda
Olmuş kimi beliyye-i idbare mübtelâ
Olmuş kimi tüvanger-i devran iken zelil
Olmuş kimine devleti sermaye-i ina
Toplar kimisi vâris ü hâdis için nukud
Eyler kimisi servet için ömrünü heba
Düşmüş kimi tecessüs-i kibrit-i ahmere
Olmuş kimine mucib-i iflâs kimya
Etmiş kimi haris-i kıtal arzu-yı şan
Kilmış tama' kimisini can-dade-i vega
Olmuş kimi musahhar-ı efsun-i çeşm-i yar
Olmuş kimi mukeyyed-i geysu-yi dilrüba
Etmiş hava-yi lâle kimin dağdar-ı gam
Olmuş kimine derd gül ü yasemen belâ
Tefrik içün kimisi okur rukye-i füsun
Teshir içün kimisi yazar nusha-yi dua
Olmuş kımi safa ile rind-i piyalekeş
Olmuş kimisi hırs ile üftade-i riya :
Etmiş hülâsa bir emel-i has-ı bîlüzûm
Her şahs-ı hürri kayd-i esaretle müptelâ

سبحان من تحیر فی صنعه العقول
سبحان من یقدرته یعجز الفحول

TERCÜMAN (ترجمان) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Meydanda (dar) adı verilen yerde (özürdar) denilen âyetle salât ü selâmdan sonra okunan bir nevi özür dileme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Okunan şey şudur: «Allah Allah yüzüm yerde, özüm darda, erenler huzarunda, Hak Muhammed, Ali divanında, canım kurban, tenim tercüman bu hakirden incinmiş, gücenmiş can kardeşler var ise dile gelsün yol ile yoldayız. Allah eyvallah, erenler kimsenin hakkı kalmasın, hakkı olan gelsin hakkını alsın. Zira bu meydan Muhammed, Ali divanıdır. Erenler hû dost.»

TARDAMEN (تردامن) [*Hal.*] Mecaz yoluyle fâsik, günahkâr, âşüfte yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Terdamen olanlâr bizi âlûde sanur lik
Biz mail-i bûs-i leb-i cam ü kef ü destiz
Ruhi

TERDİD (تردید) [*Ede.*] Bir sözü beklenmedik bir surette bitirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meselâ:

Erbab-ı teşaur çoğalıp şair azaldı

mısraını işiden bir kimse daha bir kaç şair varmış zannına düştüğü halde:

Yok öyle değil, şairin ancak adı kaldı

yı duyunca beklemediği bir neticeyi almış olur.

Bu edebî sanatı «sözü beklenilmiyen bir neticeye isal etmektir» suretinde tarif eden değerli Profesör Dr. Ali Nihad Tarlan (Edebî Sanatlar, s. 86) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bu sanat, Talim-i edebiyatta: «İfadesine başlanılan bir sözün neticesi hakkında erbab-ı mütalâayı meraka düşürmek için istimal olunur bir tâbir-i hastır» şeklinde tarif ediliyor. Zannımıza kalırsa ifade her an için neticesi hakkında kari'i meraka düşürür. Asıl terdid mukaddime ile neticenin tesadümünden husule gelir.

«Talim-i edebiyattaki misalleri tetkik edelim:

«Malûm-ı devletleridir kı insan dünyayı iğfale muvaffak olursa bir şahıs kalır ki onu aldatmasına imkân olamaz, o da kendi nefsidir.»

«Burada terdit, «o da kendi nefsidir» cümlesindedir. Zira birinci cümlede «bir şahıs» kelimesiyle kari'in tasavvurunu tamamen başka bir vadiye sevkettikten sonra «kendi nefsidir» deyince onu ümit etmediği bir netice ile karşılaştırıyor, hayrete sevkediyor.

2 nci misal:

Şuara-yi zamaneden birisi
Düzd-i maniden eyledi şekva
Dedi nazmımdaki hayalâtım
Çaldılar hep birer birer zürefa
Gûşedenler düruğa hamladıcek
Ben dedim: «Kim bilir ki sadık ola»
Filhakika sözünde sadık imiş,
Gördük eş'arı cümle bîmâna
Melihî

«Burada da son mısraa kadar intizar vaziyyetindeyiz, hayrette değiliz. Ancak biz o şairin sözünü tasdik vadisinde bir netice beklerken tamamen aksine şahit oluyoruz. (Bîmâna) kelimesindeki «iyham» sanatı üzerine istinat eden bu «terdit» bizi hayrete düşürüyor.

«Diğer misalleri de tetkik edersek ayni neticeye vasıl oluruz Bu sanat, ciddî ve mizahî mevzularda muvaffakıyyetle kullanılabilir. Tesiri çok kuvvetlidir.» «Terdid» in güzelliği, tabiiliğindedir. Bu tabiiliğinde çok hoş bir «safdilânelik» vardır. Sun'î terditler aks-i tesir yapar. Mebani-ül-inşa'daki zam şeklinde [illegible]ih, ve medih şeklinde zam sanatları ki birisini zemmeder gibi görünüp methetmek, metheber gibi görünüp zemmetmektir, terdit sanatından başka bir şey değildir. Şekil ve gayesi aynıdır.

Dehrde anlamayıp bilmediği ola meğer
Tama' u bugz u nifak u haset ü gadr ü sitem
Nabî

Ne evamir, ne nevahi, ne namaz u ne niyaz
Asrımız saye-i şahanede cennet gibidir
Kâzım Paşa

TEREK (ترك) [*Mim.*] Eski Türk odalarına boy yetişecek yükseklikte olmak üzere duvarlara boydan boya yapılan raflara verilen addır. Dükkânlarda eşya koymaga mahsus bölmeli raflara da terek denilir.

TEREKE (ترکه) [*Hal.*] Her nevi hububat ve toprak mahsulleri hakkında kullanılır bir târiftir. Henüz yetişmemiş olan bu türlü mahsule «gök tereke» denir. Ölünün bıraktığı mala da «tereke» deyenler varsa da doğrusu «terike»dir. (Bak: terike).

TEREKE PAZARI (ترکه بازاری) [*San.*] Her nevi hububat ve toprak mahsullerinin satıldığı pazar yerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TERENCİBİL (ترنجبیل) [*Hal.*] Bazı ağaçların dal ve yaprakları üzerinde hasıl olan pestil gibi tatlı madde, kudret helvası demektir.

TERENNÜM (ترنم) [*Mus.*] Hoş, pest ve tiz ezgilerle âhenk icra etmek demek olan terennüm musiki ıstılahı olarak kârlarda güftesi olan şiir mısa'larının veya bir kısmının bazan evvellerine ve bazan sonlarına tane, ten, tena, tenen, tâni, tenen, teneneden, lellel, yel, yelelâli yalâ yele lel ilh. gibi her hangi bir ikaı güzelce temsil eden, fakat mânasız hecelerden ibaret ika'î lâfızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Terennüm bazan da şiirin müfadiyle uygun olarak ah, vay, ahha, canım, can-ı men, ruh-ı revanım, mihr-i tabânım ilh. gibi mânalı ufak terkiplerden ibaret olur.

TER GEÇMEK (ترگچمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ehemmiyyet vermemek yerinde kul anılır bir tâbirdir.

Ter geçme âteş-i teri ey rind-i bihaber
Yakmıştır âl ile nice hânmanları
Muallim Naci

TERHAN (ترخان) [*İda.*] Her türlü vergi ve tekliften muaf ve Hân'ın huzuruna izinsiz girip çıkan imtiyazlı Âyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Kaatı» daki izahı şöyledir: «Mercan vezninde ol kimseye denir ki, taraf ı saltanattan murahhas-ı tâm olup üzerinden kalem-i tekâlif merfu (mükellefiyyeti kaldırılmış) ve her türlü evza ve etvarı muaf olmakla kat'a itap ve ta'zir ma'razına götürülmeğe (soru sualden âzâde) Şark sultanları beyinlerinde böyle bir kanun var idi. Meselâ: Bir kimsenin devlete mütaallik büyük ve güzel bir hizmet görmesine karşılık olarak yedine (eline) berat-ı Tarhani itâ olunup ol kimesne (kimse) vech i meşruh üzere min küll-il-vücub (her cihetten) muaf ve müsellem ve Padişah nezdinde cümleden aziz ve muhterem olup kusurlarına bakılmaz, niyaz ve istidası kabul ve ısga olunur idi.»

Vesikalarda «Berat-ı Terhanî» suretinde geçer.

TERİKE (ترکه) [*Fık.*] Ölünün bıraktığı mal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «muhallefat» da kullanılır. Halk arasında yanlış olarak «tereke» suretinde kullanılan terikeye şunlar girer:

1 — Ölünün techiz ve tekfini.
2 — Ölünün borçları.
3 — Vasiyyeti.
4 — Veresenin hakkı.

Techiz ve tekfin terikenin haline göre ma'ruf ve mu'tedil olmak lâzımdır. Terike borcu ödemeğe kâfi olmayıp da alacaklı bir şahıs ise bütün terikeyi alır, mütaaddit ise alacakların nev'ine göre muamele yapılır. Vasiyyetin mahiyyet ve şartları, sihhat ve lüzumu vasiyyete mütaallik eserlerde tafsilâtiyle gösterimiştir. Vasiyyetin tenfizinden sonra kalan mal verese arasında taksim olunur. Eski hükümlere göre veraset derecesi dokuzdu: 1) Ashab ı feraiz. 2) Asabe-i nesebiyye. 3) Asabe-i sebebiyye. 4) Furuc-i nesebiyye ashabı üzerine red. 5) Zevilerham. 6) Mevl el-mevalât. 7) Mukir-ün leh binneseb tahmilen alel gayr. 8) Musî leh bima zade ales sülüs. 9) Beyt-ül-mad.

TERİKE DEFTERİ (دفتر ترکه) [*Fık.*] Vârisi olmayan veya olup da mal tasarruf edemeyecek yaşta ve vaziyyette bulunan ölülerin mallarına dair Kadılar tarafından tutulan hisap defteri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Paraya çevrilen malların bedeli Eytam idarelerince nemalandırılır, vâris çıkınca, küçükler de büyüyünce kendilerine verilir, kanun ile tâyin olunan müddette alacaklı çıkmadığı takdirde Malsandıklarına devredilirdi.

Buna tereke defteri deyenler varsa da yanlıştır.

TERK (ترك) [*Kıy.*] Bektaşilerin ve hassaten fakr u fena ehli dervişlerin başlarına giydikleri taç ve külâhların şakulî (uzunlamasına) yol alâmetlerine verilen addır. Yolların sayısı tarikatlere göre değişirdi. Bektaşilerin taçları «isna aşere» işaret olmak üzere on iki terekli yani kabarık dilimli idi.

Her taç olamaz fakr u fena şahına sertaç
Terk ehlinin ey hace biraz bâşı kabadır
Baki

TERKİ (ترکی) [*Hal.*] Hayvan eğerinin heybe ve torba koymağa mahsus arka kısmına verilen addır. Ata binmiş olan kimsenin arkasına birini alması haline terkiye almak denir.

Kimi terkiye asar bilsem o saydeşken-î nâz
Ki âhu-yi çeşmini hasretkeş-i fitrâk eyler
Nâbi

TERKİPHANE (ترکیب خانه) [*Ede.*] «Terkib i bend» i teşkil eden bend yahut kısımların her birine verilen addır. Bend yahut kısımları biribirine bağlıyan beyitlere de «vasıta» denir.

TERKİB-İ BEND (ترکیب بند) [*Ede.*] Gazel şeklinde ve aynı vezinde yazılmış mütaaddit manzumenin birer beyit ile birbirine bağlanması suretiyle meydana gelen şiir şeklinin adıdır. O beyte «vasıta», vasıtaların biribirine bağladıklakı kısımlara da «bend» yahut «terkiphane» denilir.

Eski şiirin en güzel şekillerinden olan «terkib-i bend» e benziyeu başka bir nazım şekli de «terci-i bend» dir. Aralarındaki fark terkib-i bendlerde «vasıta» lar taaddüt ettiği yani her bendin altında ayrı bir beyit bulunduğu halde tarci-i bendlerde vasıta beyti tekrarlanır,

Terkib-i bend her mevzuda yazılır. Daha doğrusu her mevzu bununla nazmedilebilir. Yani - esas itibariyle - kasidenin medhe, gazelin sevgiye muhassas olması kabilinden değildir. Meslâ Ruhî ile Ziya Paşa'nın terkib-i bendleri intikadî (tenkid yollu), Arpa Emini Zade Saminki tasavvufî mahiyyette olduğu gibi Baki'nin, Taşlıcalı Yahya'nın, Enderunlu Vâsıf'ın, Nevres'in terkib i bendleri birer mersiyedir.

Terkib-i bend denilince hatıra en evvel Ruhî'nin, sonra da Ziya Paşa'nınki gelir. Örnek olarak Ruhi'ninkinden iki bendi aynen aşağıya geçirilmiştir :

Sanman bizi kim şire-i Engûr ile mestiz
Biz ehl-i harabâtlanız, mest-i elestiz
Ter dâmen olanlar bizi alûde sanır, lîk
Biz mâil-i bûs-i leb-i câm ü kef ü destiz
Bu âlem-i fânide ne mîr ü ne gedayiz
Âlâlara a'lâlanırız, pest ile pestiz
Sadrın gözedip neyliyelim bezm-i cihanın
Pây-ı hûm-ı meydir yerimiz bâde perestiz
Mâil değilüz kimsenin âzarına amma
Hâtır şiken-i zâhid-i peymane şikestiz
Erbab-ı garaz bizden irağ olduğu yeydir
Düşmez yere zira okumuz sahib-i şestiz
Bu âlem-i fânide ne mîr ü ne gedayiz
A'lâlara a'lâlanırız pest ile pestiz
Hem-kâse-i erbâb-ı diliz arbedemiz yok
Meyhanedeyiz gerçi, veli aşk ile mestiz

Biz mest-i mey-i meykede-i âlem-i cânız
Serhalke-i cemiyyet-i peymâne keşânız

. . . . . .

Dünya talebiyle kimisi halkın emekte
Kimi oturup zevk ile dünyâyı yemekte
Yok derdine bîr çâre eder mîr ü gedâda
Sen çektiğin âlâmı gerek sakla gerek de
A'yân-ı cihandan kerem umma anı sanma
Asâr-ı atâ ola ya Pâşada ya Beyde
Maibahlarına aç varan âdem değenek yer
Derbanları var göz kapıda el değenekte
Bir devrde geldik bu fenâ âleme biz kim
Asâr-ı ata yok ne beşerde ne melekte
Ağyâr vefadan dem urur yâr cefadan
Âdemde vefa olmaya var ola köpekte
Evc-i feleğe bastı kodem câh ile câhil
Erbab-ı kemâlin yeri yok zir-i felekte

Yârab bize bir er bulunup himmet eder mi?
Yoksa günümüz böyle felâketle geçer mi?

Ziya Paşa'nın Terkib-i bendinden de bir bend aşağıya konulmuştur :

İkbal için ahbabı siayet yeni çıktı
Bilmez idik evvel bu dirayet yeni çıktı
Sirkat çoğalıp lâfz-ı sadakat modlandı
Namus tamam oldu hamiyyet yeni çıktı
Düşmanlara ahbabını zem oldu zarafet
Dildardan ağyara şikâyet yeni çıktı
Sadıkları tahkir ile red kaaide oldu
Hırsızlara ikram ü inayet yeni çıktı

Evrak ile ilân olanur cümle nizamat
Elfaz ile terfih-i raiyyet yeni çıktı
Âciz olanın katmolunur hakk-ı sarihi
Mahmileri her yerde himayet yeni çıktı
İsnad-ı taassup olanur merd-i gayure
Dinsizlere tevcih-i reviyyet yeni çıktı
Islâm imiş devlete pabend-i tarakki
Evvel yogidi işbu rivayet yeni çıktı

Eyvah bu bâziçede bizler yine yandık
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık

Ali Ekrem Bolayır Ruhî'nin terkib-i bendine bir çok nazireler yazıldığını söylerken (Nazariyyat-ı Edebiyye Dersleri, 331-332, taş basması, sayfa 304) şu hükmü veriyor:

«Ziya Paşa'nın terkib-i bendi hepsinden güzel olmakla beraber Ruhi'nin şiirine nazaran sönük kalır.»

TERK-İ SALTANAT (ترك سلطنت) [*İda*] Bir hükümdarın haiz olduğu hükümdarlık sıfatını terk ettiğini beyan ve ilân etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir Bunun yerine «Saltanattan feragat» da kullanılır. Hükümdarın millet tarafından makamından uzaklaştırılmasına «hal' etmek» denir.

TERKİYE ALMAK (ترکیه آلمق) [*Hal.*] Birini eğerin (at eğeri) arkasına bindirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TERKİYE ASMAK (ترکیه آصمق) [*Hal.*] Heybeyi eğerin (at eğeri) arkasından aşağıya sallandırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TERSÂBEÇE (ترسابچه) [*Sof.*] Mürşid-i kâmil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan tersa çok korkak; Hıristiyan demektir. Allah korkusu mürşidlerin takınmaları lâzım gelen belli başlı bir sıfat olduğu için karine delâletiyle kullanılmıştır. (İstılahat-ı Meşayih) de «Mürşid-i kâmile tersâbeçe denilmesi tersâyide yani inkıta ve tecerrütte kesb-i kemal etmiş diğer bir kâmile nisbet-i kâmilesi olmasındandır ki bu nisbet bitteselsül (teselsül yoliyle) Fahr-i Risalete müntehi olur» denilmektedir.

Tersânın bir mânası da Hıristiyan olduğu için tersâbeçe Hıristiyan çocuğu demektir. Tersâbeçegân suretinde cemilendirilir. Vesikalarda geçer.

TERSANE (ترسانه) [*Bah.*] Gemi ve gemiciliğe ait levazım yapılan, Bahriye askerlerinin talim ve terbiyesiyle beraber denizcilik işleri görülen yere verilen addır.

Bahriye mektebi hocalığında bulunmuş olan Mehmet Şükrü Bey «Esfar-ı Bahriyye-i Osmaniyye» adlı eserinde (sayfa 148) bu tâbirin aslı ve değişiklik şekli için diyor ki:

«Yebancı dillerden alarak halkımız arasında da istimali şüyu bulmuş olan Tersane, amiral, kaptan, levend gibi alem olarak kullanılan lûgatlerin hangi lisanlardan ve ne veçhile alınmış oldukları keyfiyyeti Osmanlı muharrirlerinin bazıları tarafından tetkik mevzuu ittihaz edilmiş ve her birisi ayrı ayrı mütalâalar ileri sürmüştür. Ezcümle (Rifat Efendi) «Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye» sinde (tersane) lâfzı «tersahane» den muharref olup İstanbul'un fethinden sonra şimdi'i tersanenin yerinde harb esirlerinin tevkifleri için «tersahane» ismiyle inşa kılınmış bir mahallin bulunmasından ileri geldiği ve bu tâbirin «dar-üs-sınaa» lâfzından tahrif edilmemiş olduğu ve mütalâasını kuvvetlendirmek için Araplarda «Mersa» lûgati varken «dar-üs-sınaa» tâbirini kullanmağa ihtiyaçları olmıyacağı beyan edilmekte ise de kendi tahkikatıma göre (tersane) lâfzı «tershane»den muharref olmayıp İspanyol lisanında esliha ve harb edevatının imal ve muhafazasına mahsus umumi bir daire mânasını mutazammın olan «dar-ı sina = d'arcinah» lâfzından muharref olduğu şu iki surtin hem mânen hem de şeklen yekdiğerine gayet müşabih olmalariyle sâbittir. «Dar ı sina» lâfzının ise (dar-üs-sınaa) dan tahrif edilmiş olduğu şüphe edilmiyecek derecelerdeki müşabehetleriyle sabittir. Mamafih liman bulunan mahalde tersane bulunmıyacağına nazaran (Mersa) lûgatinin delâlet ettiği mâna ile (dar-üs-sınaa) tâbirinin medlûlü bulunan mânanın hiç bir veçhile tevfik kabul etmez derecelerde farklı olduğu Lûgat-i Tarihiyye sahibi tarafından dahi tasdik edilir zannındayız. Müddeanın teyidi için şunu dahi arzedelim ki dil ilmi âlimlerinden meşhur müdekkik İngiliz Webster telif etmiş olduğu muhtasar «Diksiyoner» in yirmi dokuzuncu sayfasının birinci sütunu nihayetlerinde (House of industry) yani (dar-üs-sınaa) tâbirinin aynen mânasını müfit olan (dar-ı sina) lûgatini İspanyolların Araplarlardan almış olduklarını ifade eylemekte olup Portekiz, İtalyan, Fransız, İngiliz gibi denizcilikle tarihçe mühim mevkiler kazanmış olan meşhur Avrupa milletlerinin de o tâbiri - tophane, cebehane, silâhhane, tersane - mânalarını tazammun etmek üzere cüz'î ve küllî değişikliklerle lisanlarına alarak kullanmakta olduklarını söylemektedir. Ezcümle İngiliz ve Fransızlar ve İtalyanlar (arsinali) suretlerinde tahrif ile kullanmaktadırlar ki bu kabilden olarak Osmanlılar dahi İspanyolların zaten muharref olan istimallerini bir kat daha tahrif

ile «tersane» suretinde kullanagelmişlerdir. Hasıl-ı kelâm tâbirin (dar-üs-sınaa) dan galat olduğu vusuk ve bedahet (inanma, aşikâr) mertebesindedir.»

Araplar; Endülüs, Afrika, Şam ve Mısır'da pek çok tersaneler tesis etmişlerdir. İslâmlarda ilk tersane Hicretin birinci asrı sonlarında (Revza) adasında kurulmuştur. Tolonluların, Fatimîlerin de tersaneleri vardı.

Osmanlılar ilk gemileri İzmit kıyılarında (Karamürsel) de yaptıkları için Osmanlıların tersanesi şüphesiz ki pek iptidaî bir surette de olsa orada tesis edilmiş demektir. (Gelibolu) fethdilince tersane daha müsait olan bu şehre nekledilmiş ve (İstanbul) un fethine kadar tersanelik vazifesini (Gelibolu) görmüştür. Gelibolu ve İstanbul tersaneleri yelkenli gemilerle iş görüldüğü müddetçe dünyanın en mühim donanmalariyle boy ölçüşecek derecede mükemmel gemiler yapılıyordu. İetanbul tersanesinde yapılan gemiler dayanıklıklariyle beraber zariflikleriyle de nazar-ı dikkati celbediyordu. Bahriye Müzesinde mevcut tarihî (kadırga) Osmanlıların gemi imalindeki maharet ve sanatkârlıklarının en büyük delilidir.

Bu bapta salâhiyyetli bir zat olan Ali Haydar Emir Bey (Bahriye Müzesi Kataloğu) ndaki yazısında (sayfa 13) diyor ki: «Tersanemiz (İstanbul tersanesi) bize başka bir milletten kalmamıştır. Sırf bizim eserimizdir. Bizim ibdaımızdır. Finike milleti tarafından şimdiki (Moda) civarında Yenişehir (Kalkidoni) ve daha sonra (Kadıköy) mevkiinde Haliç'ten evvel (Prokerati) kasabaları tesis edildiği eski yıllarda Saraybumu ve havalisi bir fakir balıkçı ahali ile meskündü. Romalıların (Bizansiyum) dedikleri bu kadîm köyciğezin Eyüb'e doğru olan tarafları, Haliç sahilleri bomboştu Bizanslıların, kendi kayıklarını inşa ve techiz edecek kifayetde bir tersaneleri vardı. Bu tersane, (Kadırga meydanı) dediğimiz mahalde vaktiyle mevcut olan bir liman dahilinde bulunuyordu. Bizans, Roma eyaletleri arasına katıldığı esnada mamuriyet kazanmağa başladı. (Büyük Kostantin) zamanında (Yeni Roma) namiyle tevsim edilen (adlandırılan) Bizans, genişledi. Kara tarafındaki sur, Samatya - Balat hatt-ı muavvecine yani Etyemez - Hekimoğlu - Sinanpaşa - Eskialipaşa - Unkapanı istikametine dayandı. Eski Tersane, Şark İmparatorlugu bahriyesinin beşiği oldu. Kadırga limanı temizlendi ve Tersanenin sa'y (çalışma) kudreti büyütüldü. Bilâhare (Teodosyen) devrinde şehir bir misli daha genişliyerek bu mühim paytahtı ihata eden sûr, elyevm meşhud olan (görünen) vaziyyete geldi ve şimdiki Langa Bostanı mevkiini işgal eden koyun içerisinde bir tersane daha vücude getirildi. Diğer taraftan Galata, Bizansın karşısında burçları ve kaleleri ile küçük ve metîn bir kale helinde yükseliyordu. Galata'da elyevm (Garp kapısı) dediğimiz noktaya müntehi idi. Arazi, bu noktadan Kâğıthane'ye kadar hâliydi. Maahaza (Aynalı kavak = Ayı-ı Ali Kavağı) taraflarında imparatorların teferrüç ve tenezzühlerine mahsus bazı bahçeler, köşkler yapılmağa başlamıştı. (İctanbul) un Fatih tarafından zaptı esnasında vaziyyet bu idi. Hazret-i Padişah fethi takib eden günlerde muzaffer ordusuna burada ve buraya nâzır tspelerde büyük ziyafetler vermiş, ganaim burada tevzi edilmişi ve bu eğlencelerden en mühimmini tîrendazlık (okçuluk) teşkil etmiş olduğundan bütün o tepelere (Ok Meydanı) adı verildi.

«(Langa) ve (Kadırga) tersaneleri Osmanlılar tarafından kullanılmamıştır. Bunlar muhasara esnasında yıkılmış, bozulmuş ve kısmen dolmuştu. Bundan başka (Gelibolu) da vâsi ve kabiliyyetli bir Türk tkrsanesi vardı. Gelibolu başlı başına bir tersane, bir üss-i bahrî idi. Mahallâtını Demirciler, Çılingirler, Marangozlar, Simitçiler, Peksimetçiler. Boyacılar, Yelkenciler) gibi isimler altında hep inşaat-ı bahriyye müessseleri teşkil ediyordu. Türklerin ara sıra denize çıkardığı filolar, Fatih'in İstanbul muhasarasında kullandığı donanma ve bâhusus Bizanslılarla Osmanlılardan evvel Marmara ve Adalar denizi yalılarında sakin olan Selçukî Türklerinden heyet-i mecmuasiyle Osmanlı Türklerine geçen ticaret-i bahriyyenin lâzım olan sayısız sefain-i ticariyye hep bu tersanede yapılmış ve donatılmıştı. Bunun için (Langa) ve (Kadırga) tersanelerinin müstacelen ihyalarına lüzum görülmemişti. Bununla beraber Fatih Okmeydanı'nda bir âbide-i diniyye bıraktığı gibi muzaffer askerlerine ilk mel'abe-i cûş ve huruş (gürültülü patırdılı oyun yeri) olan (Aynalı Kavak) sahilinde de (Tersane-i Âmire) esasını kurmuştur. Artık devletin reşmî inşaat-ı bahriyyesi siklet merkezi yavaş yavaş Gelibolu'dan buraya nakletmeğe başlamıştır.

«İstanbul tersanesinin asıl ehemmiyetli devresi İkinci Bayezit zamanında başlar. (Buruk Adası) deniz muharebesi, bu devrin en parlak semeresidir. «Türklerin denizde gayr-i kabil-i galebe oldukları» akidesini Avrupa'ya veren, bu muharebenin tetviç ettiği (taçlandırdığı) muzafferiyyettir. Akdeniz'de Türk-Venedik rekabeii başledığı zaman Gelibolu tersanesi devletin muhtaç olduğu muazzam donanmaların ihzar ve idamesi emrinde izhar-ı acz etmiş ve

bütün müessesat-ı harbiyyenin süratle tahaşşüt ve tecemmü eylediği İstanbul şehkinde müesses Tersane-i Âmire'nin tevsi ve takviyesi zaruret halini almıştı. O vakit Kemal, Burak ve Pîrî reis'lerin riyasetleri altında büyük bir kafile-i bahriyyun (bahriyeliler kafilesi), Garp ocaklarından paytahta getirilmiş ve Osmanlı bahriyyesinin umur-ı hazariyye ve seferiyyesi hazarî ve seferî işleri) bu mütahassıs ellere tevdi olunmuştu. İşte zamanın en büyük amirallerinden sayılan Kemal ve Burak reislerin yorulmak bilmiyen gayreti ve deniz âlemini muhit olan (Pîrî Reis) in ilm ü fenne müstenit himmeti ile burada, dünyanın en bübük gemileri yapılmiş ve sonra bu gemilerle dünyanın en büyük deniz muharebelerinden biri kazanılmıştır.

«921 de Gelibolu tersanesi İstanbul tersanesinin nef'ine (menfaatine) olarak biraz daha küçüldü. Çünkü Yavuz Sultan Selim Gelibolu deniz müesseselerinin bir kısmını kaldırtmıştı. İşte bu sırada (Aynalı kavak) tersanesi Galata önünden yani şimdiki Kalafat yerinden Balat Kapısı karşılarına kadar tevsi ve her biri elli bin (Osmanî) ye mal olan «kûh sima tersaneler» (dağ gibi tersaneler) inşa edildi. Mahzenler ve meskenler yapıldı. (Parmak Kapı) haricinde (Divanhane-i Bahriyye) namıyle (Kaptanpaşa kapısı) tesis olundu.

«Tersane-i Âmire halkı «Zindan Arkası» cihetlerini tedricen iskân ve imara baş'amıştı. Kenunî devrinde Gelibolu tersanesi başbuğluğunda buluna ve bilâhare vezir olup Güzelce Kasım Paşa namiyle anılan Kasım Ağa Gelibolu tersanesini ve buna müteferri diğer tesisleri amele ve ustalarından bir çoklarını aileleri efradıyle beraber İstanbul'a kaldırıldı ve elyevm namına izafetle yâd ediled semti bunlarla iskn etti. Cami, mektep ve imaret yaptı. Dereyi tathir ve tevsi ederek İplikçi Hamamı) taraflarının kadar seyr ü seferi temin etti. (Kasımpaşa, bahriyelilerle dolu bir mâmur kasaba oldo. Tersane-i Âmire bütün teferrüatını câmi büyük bir resmî müessese haline geldi ve (Hay rettin Paşa) bilstiklâl Kaptan Paşalık makamına çıkarak (Kubbealtı) nda ihraz-ı mevki eyledikten sonra (mevki sahibi olduktan sonra) bu resmî müesseseye tehacüm eden Magrib-i aksa bahriyyununun (Tunus ve Cezayir denizcilerinin) ehliyyetli ellerinde (Tersane-i Âmire) Kanunî'nin muhteşem devrine lâyık ehemmiyetli bir noktaya yükseldi.

Divanhanenin ilk inşası 921-922 tarihlerine müsadiftir. Binanın mevkii şimdiki daire mevkiinin daha geris'nde idi. Bununla beraber yapılış tarzı ile şekil ve heyeti malûm değildir. Bunun yıkılıp (Divanhane) nin ikinci defa olarak yapılması 1134 senesi sonlarındadır. kaydlara nazaran ihinci Divanhane bir ve iki katlı muhtelif ve müteferrik binalardan ibaret idi. En mühim kısmı önünde ahşap iskelesiyle ve bir çok yerleri kaziklar üzerine inşa edilmiş deniz cenahı idi. Burada Kaptan paşalara mahsus (Kasr-ı Kebir =Büyük kasır), biraz uzağında Padişaha mahsus diğer bir kasır mevcut olup bir câmekân ile bir hamam binaaı ikisini biribirine raptediyor ve her iki kasır iki katlı ve dıştan tahta kaplamalı olarak cenahın iki müntehasını teşkil eyliyordu. Kasr-ı kebirin sağ tarafında Kâhya Bey dairesi, tercüman dairesi, kalem ve Başçavuş odası bulunuyordu. Bilâhare işbu ebniyenin nihayetine hademeye mahsus bir hamam yapılmıştı. Sol tarafında ise sergi odası, divan yeri, cami i şerif. hazine dairesi ve hademe odaları vardı ve her iki tarafta ayrı binalar dahilinde Sofracıbaşı, baş çuhadar ve kahve odaları, Divan Efendisi dairesi ve cümlesinin fevkinde Gedikli Ağalar dairesi mevcut idi.

« (Aynalı Kavak) sahillerinden Okmeydanı eteklerine doğru olan saha (Tersane bahçesi) namiyle yâd olunuyordu. 1022 de Birinci Sultan Ahmet bu bahçenin ihya ve imariyle dahilinde bir de saray inşasını emreylemişti. Bilâhare tevsi edilmiş, Aynalı Kavak Sarayı vücude gelmişti.

«Kaptan-ı Derya Hasan Paşa 1035 senesinde «Tersane-i Âmire» işlerine himmet sarfedip tersane gözlerini ve mahzenlerini bina etti ve donanma mühimmatına ziyade revnak vardı. O zamanlar (Mahzen-i serp) denilen (Mühimmat-ı harbiyye anbarı) elyevm Parmakkapı'dan itibaren ikinci binanın yerinde idi ve mürur-u zamanla eskimiş ve nihayet kazaen yanmıştı.

«1220 de (Aynalı Kavak Sarayı) yıkıldı. Bunun yerine yapılan inşaattan birincisi hâlâ baki olan (Taş Kızak) tır. Bu kızak 1256 senesinde ikmal edilmiştir. İkincisi (Haddehane) binasıdır. Bu bina 23×21×8 zira' eb'dında ve ana bina ile derununa (Hadde çarkı) konmak için bir (çarkhane-i ebniyye) ve ittisaline bir furun ve sahil tarafına 20×40 zira' eb'adında iskelesi, 20×15×10 eb'adında iki kat hademe dairesi, Çarkçı meydanında (Havz-ı âb = su havuzu)-lardan ibaretti. 1247 de bina emini (Ali Efendi) marifetiyle inşasına başlanmış iken toprağın çürük çıkması sebebiyle daha geriye alınmış, 1248 de binaların inşası ikmal edilerek İngiltere'den gelmiş olan çarklar yerlerine konulmuş, ve aynı zamanda (dökemhane) nin inşasına başlanmıştır.

«Tersanedeki ilk havuz Sultan Mahmud I Evvel tarafından yapılan (Kasımpaşa havuzu)-dur. Orta havuz 1241 de ve tersane emini Sait Efendi vedaatiyle yapılmıştır. 1273 de üçüncü bir havuzun inşasına teşebbüs edilmiştir. İnşası uzun sürmüştür.»

Hicrî 1248 (Milâdî 1832) senesine gelinciya kadar «Tersane emini» unvanını taşıyan sivil bir memur tarafından idare olunurdu. Kaptan paşalar yalnız donanma sevk ve kumandasiyle iştigal ederler, tersane işlerine karışmazlardı. Tersanenin denizcilikten haberi olmıyan bir memur tarafından idaresindeki yanlışlık ve bu yüzden doğan zarar anlaşılarak tersane işlerinin idaresi de usta Kaptan paşaların uhdesine tevcih olundu. İdarî işlerle meşgul ve Kaptan paşalara karşı mes'ul olmak üzere Tersane Müdürlüğü namiyle de bir müdürlük ihdas edildi.

Bahriye Nezaretinin teşekkülü üzerine Tersane, Bahriye Nezaretine bağlandı.

Müceddet havzlar, anbarlar, âlât yaptırdı,
Bütün Tersanenin ikmal olundu neyse noksanı.
Ziya Paşa

TERSANE AĞASI (ترسانه آغاسی) [*Bah.*] Tersenenin büyük memurlarından birinin unvanıdır. Kaptan paşa'nın Tersanedeki vekili idi. Üç çifte kayığı vardı.

TERSANE ANBARLARI EMİNİ (ترسانه آنبارلری امینی) [*Bah.*] Tersane anbarlarının başındaki memura verilen unvandır. Anbarlara giren ve çıkan şeylerden mes'uldu. Dördüncü sınıf hacegândan sayılırdı.

TERSANE ANBARLARI NÂZIRI (ترسانه آنبارلری ناظری) [*Bah.*] Tersane anbarlarına giren ve çıkan şeylerin giriş ve çıkışına, defter ve kayıtlarının muntazam surette tutulmasına nezaretle mükellef memura verilen unvandır. Dördüncü sınıf hacegândan sayılırdı.

TERSANE BAŞÇAVUŞU (ترسانه باش چاوشی) [*Bah.*] Tersanenin iç işlerinden mes'ul küçük zâbitlerden birinin unvanıdır. Maiyyetinde «Divanhane çavuşları» denilen çavuşlar bulunurdu.

TERSANE BAŞMİMARI (ترسانه باش معماری) [*Bah.*] Tersanede yapılan gemilerin plânlarını hazırlamak ve yapılışlarına nezaret etmekle mükellef fen şubesinin başında bulunana verilen addır.

TERSANE BEDELİYYESİ (ترسانه بدلیه‌سی) [*Mal.*] Tanzimat'tan önce gemilerde kürek çekmek, yelken açıp toplamak işlerinde kullanılanların ücretlerine karşılık olmak üzere dörtten on eve kadar bir kürekçi itibariyle ve yevmî onar akçe hisabiyle tarh ve tahsil olunan verginin adıdır. «Kürekçi bedeli», «kalyonciyan bedeliyyesi», «Gabyar bedeli» «bedel-i asakir-i bahriyye» de denilirdi.

TERSANE DEFTER EMİNİ (ترسانه دفتر امینی) [*Bah.*] Kaptan Paşa eyaletinde sancakların timarlı sipahilerinin defterlerini tutturmakla vazifeli memurun unvanıdır. Tersane reisine bağlı olup maiyyetindeki defter kethüdası ve kâtipleri günlük muameleleri yaparlar ve tahvilleri Divan-ı hümayun rüus kalemine bildirirlerdi.

TERSANE DEFTERHANESİ (ترسانه دفتر خانه‌سی) [*Bah.*] Kaptan Paşa eyaletine tâbi sancakların zeamet ve timar kayıtlarının tutulduğu kaleme verilen addır. Bunların tevcihatı Derya kalemine bağlı olan Tersane defterhanesinde yapılır, kendilerine Kaptan Paşa tarafından mühürlü Tezkire verilirdi. Bazı tevcihler Sadrazam'a arzolunarak Defterhane'deki kayıtlarına işaret ettirilirdi.

TERSANE EMİNİ (ترسانه امینی) [*Bah.*] Tersanenin malî ve idarî işleriyle meşgul olan memurun unvanıdır. Birinci sınıf hacegân rütbesinde olan Tersane Emini için «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» nda (sayfa 425-426) şu izahat vardır:

«Tersane Emini, tersanenin ve gemilerin varidat ve masraf defterleriyle inşaat, tamirat ve alım satım işlerine bakar. Bütün levazimati mübayaa ve ihzar ve depoların eşyalarını ve ayniyat defterlerini tetkik ve kontrol eyler, hülâsa tersaneye taalluk eden bütün irat ve masraf bunun nezaret ve vasıtasiyle yapılırdı. Kendisine mahsus gemi ile altı çifte kayığı vardı. Kaptan paşanın denize çıkışında kendine ait muamelâtta ona vekâlet ederdi. Divan-ı hümayun içtima ettiği tarihlerde müzakerelere iştirak etmez, fakat orada bulunarak kendisine sorulacak şeyler hakkında mütalâası alınır ve yahut kendisine icab eden emirler verilirdi.

«1219 H., 1804 M. tarihinde Tersane Eminliği, Bahriye hazinesine bakmak üzere Şıkk-ı salis Defterdarı ve Umur-ı Bahriyye Nezareti ismiyle Tersane Defterdarlığına kalbolunarak bu hizmete eski Paris Sefiri Seyyit Ali Efendi tâyin edilmişti. Bu yeni usule sebep Osmanlı Devleti'nin kuvvetli bir donanmaya ihtiyacı ve buna da kuvvetli bir hazinenin lüzumu idi. Bu suretle sarayın kapı arasında müstakil bir tersane hazinesi teşkil edilerek Osmanlı donanmasının Avrupa bahrî devletleri

donanması gibi yükselmesi için faaliyyete geçilmişti.

«Tersane Eminliği, Üçüncü Selim'in hal'ini mütaakıp tekrar meydana çıkmış ve 1246 H., 1830 M. tarihinde lâğvolunarak bu vazife Kaptan Paşaların mes'uliyyeti altına verilmiş ve bu iş için kendisine bir de muavin tâyin olunmuştur. Tersane veznesinden çıkan paranın yüzde onu Tersane Emini'nin maaşı karşılığı idi.»

TERSANE HALKI (ترسانه خلقی) [*Bah.*] Harb gemilerinde çalıştırılan kaptanlar, reisler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar ve saire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Silâhendazlık vazifesini gören asker takımı bunlara dahil değildi.

TERSANE-İ ÂMİRE EMİNİ (ترسانهٔ عامره امینی) [*Bah.*] Tersanenin malî işleriyle meşgul ve bunları idare ile mükellef olan memurun unvanıdır. Bunun yerine kısalmışı olan «Tersane Emini» de denilirdi. Yeni gemi yapıldıkça mühimmatiyle beraber suvarisine teslim ve liman defterine de kaydolunduktan sonra bir sureti sonraları «Bahriye Nazırı» unvanını alan «Kaptan-ı Derya» ya ve bir aynı da (kopyası) vaktin Maliye Nazırı bulunan «Defterdar» a verilirdi. Sonradan Tersane müdürlüğüne tahvil olunmuş, bir müddeet sonra da istiklâli kaldırılarak Kaptan paşaların maiyyetine verilmiştir. 1249 (1833) de Müsteşarlığın ihdası üzerine lâğvolunmuştur.

TERSANE-İ ÂMİRE HAZİNESİ (ترسانهٔ عامره خزینه‌سی) [*Mal.*] Tersanenin para işlerini gören veznesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda Beyt-ül-mal adı verilen ve bir Defterdar idaresinde bululan para işleri, yine aynı mânayı ifade etmek üzere, «Hazine-i devlet», «Hazine-i emiriyye», «Hazine-i hassa» gibi muhtelif adlar almış, sonraları harb masrafları fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidat-ı havass-ı hümayun hasılatı, ganaim humsu, hükümdarlardan alınan hediyyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlariyle tesisat vücude getirilmiştir. Daha sonra varidat ve hasılatın artan nevilerine ve bunların kullanılış tarzlarına göre hazineler arttırılarak «Hazine-i âmire», «Mukataat hazinesi», «Barut-hane-i âmire hazinesi», «Darphane-i âmire hazinesi», «Evkaf-ı hümayun hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir. Tersane-i Âmire hazinesi de bu türlü hazineler miyanındadır.

TERSANE KÂTİBI (ترسانه کاتبی) [*Bah.*] Tersan-i Âmire emini'nin varidat ve masraf muhasebesini tutan memurun unvanıdır. Bunun yerine «Cânib Efendi» de denilirdi. Ruzname kâtibi ve İcare kâtibi adlı iki muavini vardı.

TERŞANE KETHÜDASI (ترسانه کتخدامی) [*Bah.*] Tersanenin büyük memurlarından birinin unvanıdır. «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» nda (sayfa 417) bunun için şu tafsilât veriliyor:

«Bahriye ümerasından olan Tersane kethüdası, kalyonların taammümüne kadar Vis amiral (tüm amiral) mevkiinde idi. Birinci derecede tersanenin inzibatiyle alâkadardı. Eskiden Azeb reisliğinden yolu ile gelir ve bir gemide gardiyanbaşı, yani suvarı olur ve sonra baştarde-i hümayun veya hünkâr gemisi reisi olur ve daha sonra kethüdalığa geçerdi. Fakat sonraki tarihlerde Kaptan paşa eyaletindeki Derya beyliğine tâyin edilmişlerdir.

«Tersane kethüdası, Kaptan paşadan sonra tersanenin birinci hâkimi olup, hâkimiyyetine alâmet olmak üzere elinde Hind kamışından mavi renkli asası vardı. Kayığı altı çifte idi. Padişah baştarde ile Boğazda gezinti yaptığı vakit geminin dümenini tutmak buna aitti. Evvelce Kaptan paşalarla beraber sefere çıkmaları âdet iken sonraları Tersanede bırakılmışlardı. Kaptan paşa eyaletindeki Sığla sancencağı (İzmir ve havalisi) bunun birliği idi.»

TERSANE MAHZEN KÂTİPLERİ (ترسانه مخزن کاتبلری) [*Bah.*] Terseneye ait kereste mahzeni (deposu) ile diğer malzemelere ait mahzenlerin hisaplarını tutan kâtiplere verilen addır. Birinci mahzene mahzen-i cub, ikinci mahzene mahzen-i sürb denirdi. Kurşunlu mahzen diye de meşhurdu

TERSANE MUHAFIZLARI (ترسانه محافظلری) [*Bah.*] Tersanede kıçtan karaya yatan gemilerin koruyucuları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mandacı da denilen Tersane muhafızları Liman Reisi'nin emrinde idiler. Tersane rıhtımını sabaha kadar dolaşırlar, bir şeyin çalınmamasına dikkat ederlerdi.

TERSANE MÜDÜRÜ (ترسانه مدیری) [*Bah.*] Tersanede malî işlere bakan memurun unvanıdır. Sonradan «Tersane Emini» ne bu ad verilmiş ve 1249 (1833) de Münteşarlığın ihdası üzerine lâğvedilmiştir.

TERSANE REİSİ (ترسانه رئیسی) [*Bah.*] Tersanenin büyük memurlerından birinin unvanıdır Vazifesi Tersaneye ait timar ve zeametlere mütaallik ve bu itibarla Tersane defterhanesi müdürlüğü idi. Tersanenin Defter kethüdasiyle Defter emini buna merbuttu.

TERSANE RİCALİ (ترسانه رجالی) [*Bah.*] Tersanede Kaptan Paşa'dan sonra gelen büyük mamurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sırasiyle şunlardı: Tersane emini, Tersane kethüdası, Tersane ağası, Liman reisi, Tersane kâtibi, Tersane reisi, Tersane defter emini.

TERSANE RUZNAMÇECİSİ (ترسانه روزنامچه جیسی) [*Bah.*] Tersanenin günlük varidat ve masarifatını tutmakla vazifeli memura verilen unvandır. Eskiden bu iş için Halife ismiyle iki kâtip varken sonradan ruznamçecilik ihdas edilmiştir.

TERSANE SARAYI (ترسانه سرایی) [*Mim.*] Kasımpaşa'da Tersane'deki sarayın adıdır. Adını bulunduğu Tersane'den almış olan bu saray daha ziyade «Aynalı Kavak Sarayı» adıyle meşhurdu. «Kasımpaşa'da Haliç sahilinin en büyük sarayı, İstanbul'un Topkapı ve Üsküdar saraylarından sonra mükellef ve büyük bir yapısı idi» diyen değerli tarihçi Haluk Y. Şehsüvaroğlu (İstanbul Ans klopedisi, Ayvansaray Sarayı) şu tafsilâtı veriyor:

«İnşasına, Birinci Ahmet zamanında ve bu hükümdarın emriyle Hicrî 1022 yılı sonlarında (1613 M.) bir kasır ile başlanmış, bu kasır bir müddet metrûk kaldıktan sonra hedmedilmiş, Üçüncü Selim devrine kadar, tecdiden yapılan binalar ve ilâvelerle büyütülmüştü.

«İmparatorluk Tersanesinin Kasımpaşa'da kuruluşu Yavuz Sultan Selim zamanında başladı (B. Tersane, Tersane-i Âmire). Fatihten Yavuz devrine kadar, Haliç kıyısından Okmeydanı'na doğru Kasımpaşa sırtlarını büyük bir koru kaplamıştı (B. Kasımpaşa); bu koru, Fatih Sultan Mehmet'in sevdiği yerlerdendi. Otağ-ı hümayununu kurdurarak sık sık gelir, Okmeydanı'nda da kemankeşlik yapardı. Yavuz zamanında sahildeki araziye tersane kurulunca, koruda ona nisbetle «Tersane bahçesi», hükümdarın bir tenezzüh yeri olması itibariyle de «Has bahçe» diye anılır oldu.

«Hicrî 1022 senesi şevvalinin başlarında Birinci Ahmet bir Edirne seyahatine çıktı. Sadaret kaymakamına gönderdiği bir hatt-ı hümayuniyle, bir yıl kadar kalmağa niyet ettiği Edirne'den avdetine değin, pek sevdiği ve ekseriya oradan yaya olarak Eba Eyyüb-ül-Ensarî'nin türbesini ziyarete gittiği tersane bahçesinde bir kasır yaptırılmasını emretti; bunu, Vak'anüvis Naima Efendi, tarihinin ikinci cildinde şöyle kayt ve tesbit eder:

«Bina i kasr-ı tersane - kenduler Edirne'de iken Tersane bahçesinde bir kasr-ı âli maa tetimmatiha (tetimmeleriyle birlikle) bina olunmak buyuruldu, İstanbul'a teşrif buyurduklarında sabıka ve lâhika ekser anda olup gâhice Eba Eyyüb ül-Ensarî Radıyallahü anh ül-bâri Hazretlerinin ziyaretlerine rah-ı pinhan (gizli yoldan) ile tevazuan piyade hareket ederler idi.»

«Birinci Ahmet Edirne'den Hicrî 1023 muharremi başlarında (1614 şubatı) döndü. Vak'anüvis'in tasviri ile «âvan-ı berf ü bâran (karlı yağmurlu zamanda) idi. Yollarda çok zahmet çekilmiş, bilhassa Çorlu ile Silivri arasında «çamur sine bende çıkmış idi». Genç hükümdar, sayfiye mevsiminin gelmesini beklemeden Tersane bahçesine gitti.

«İstanbul'a gelişinden bir kaç gün sonra Tersane bahçesine bir kaç gün göçüp mukaddema binası ferman olunan kasr-ı vâlâ tamam olmakla anda ârâm buyurdular ve Tersane bahçesine bittabi (tab'an) meyilleri olmakla iç harem bahçesine âyandan şükûfe erbabı (çiçekçiler) enva ı ezhar götürüp muteber olanları birer mahalle tarh ettiler. Hattâ Müfti ve vüzera ol emre mübaşir oldular.»

«Naima Tarihi'nin yine ikinci cildinden alınmış olan bu bend de aydın olarak gösteriyor ki, Tersane kasrının yanında bir de çiçek bahçesi tanzim edilmiş, başta Şeyh-ül-islâm gelmek üzere devrin vüzerası, uleması muhtelif nadide çiçek, soğan ve fidanları hediyye etmişlerdir. Burada Birinci Ahmet devrinin Türk çiçekçiliğinde parlak bir devir olduğunu hatırlamak lâzımdır ki tarihimizde «Lâle devri» diye bir çiçeğe nisbetle anılan Üçüncü Ahmet devri, XVII nci asrın büyük çiçekçileri ayarında simalar yetiştirmemiştir.

«Tersane sarayı harem ile enderun takımından ancak bir kısmını alabildiğinden, Padişah buraya göç ettiğinde maiyyetinden bir kısmı da Halic'in nihayetlerinde Karaağaç kasrı ile yanında yine emlâk-i miriyyeden Yusuf Efendi bahçesine çıkardı. Birinci Ahmet'in en küçük şehzadesi Sultan İbrahim Tersane sarayında doğdu.

«Sultan Ahmet'in üç oğlu ve bir torunu, İkinci Osman, Dördüncü Murat, İbrahim ve Dördüncü Mehmet, babalarının ve dedelerinin pek sevdiği Tersane sarayını ihmal etmediler, kendi zevklerine uygun ilâvelerle bilâkis tevsi ettiler.

«Bu devrin adamı olan Evliya Çelebi Tersane sarayı hakkında şunları yazıyor: «Hasköy kurbünde leb-i deryada (deniz kenarında) Tersane bahçesi Padişahlara mahsustur. Kefere arasında da krallara mahsus bağ imiş. Fatih Sultan Mehmet fetihten sonra iptida çadırını burada kurdurup gaza malını burada tevz

etmiş. Fermanı ile hamam ve kasır, sofalarla havuz ve şadırvanlar yapılmış. Satrançvari on iki bin servi ağacı dikilmiştir ki rayihası dimağı ta'tir eder. Bu ağaçlardan dolayı bu bağa güneş girmez. Bu bağın abdar şeftalisi, kaysısı pek memduhtur. Leb-i deryada İbrahim Han bir kasır bina etmiştir.

«Bahçe önündeki denizde bir gûna deniz hayvanı çıkar ki ayrıca sayyadları vardır, adına istiridye derler, sedef gibi kabuk içre zîruh bir mahluktur ki meyhor kimseler zeyt yağıyle pişirip yahut limon ile çiyce tenavül ederek bâde nuş ederler. Bahçe ustasına sayyadları senevî on bin akçe avaid verirler.

«Bu bağın bir ustası üç yüz kadar halifesi vardır ki hizmet ederler. Hünkârlara mahsus kayıkhaneler vardır. Padişah Yeni saraya (Topkapı sarayı) ve gayri bir yere gitmek isterse, kayığın kıçında cevahir kubbe altında mücevher taht üzerinde sade cura, zurna ve çifte nakkare faslederek Halic'in tarafeyninde olan kat yalıları, bağ ve bağçe ve tersaneleri seyr ü temaşa ederek giderler. Bu bahçede bir has ahır vardır. Okmeydanı'na cirid oynamağa giderler.»

«Naima'nın dördüncü cildindeki bir kayde göre Tersane sarayı'nın harem kısmı denizi görmezdi Önünde yüksek bir duvar vardı. Gününün büyük bir kısmını haremde geçiren Sultan İbrahim tarafından bu duvar Hicrî 1057 yılında yıktırıldı. Haremin yüzü denize açıldı. Buna mukabil, o taraftan pereme ve kayıkların geçmesi şiddetle yasak edildi. Fakat bu yasağın halka verdigi sıkıntı pek çabuk anlaşılarak bir hafta sonra yasak kaldırıldı.

«Tersane sarayına sık sık giden hükümdarların biri de Dördüncü Mehmet olmuştur. Kanlı bir ihtilâlde tahttan indirilmiş olmasına rağmen, kırk senelik saltanatı imparatorluğun en muhteşem devrini temsil eden bn hükümdarın zamanında, Hicrî 1089 Muharremi (M. 1677 martı) ortalarında bir yangın felâketi gördü. Vak'ayı, müverrih Silâhtar Fındıklılı Mehmet Ağa, kendine nisbetle anılan tarihinin birinci cildinde şöyle nakleder:

«İhrak şüden harem-i hass-ı bağçe-i Tersane; evasıt-ı mah-ı mezburde (o ayın ortalarında) sabaha karib Tersane bahçesi hareminde horanda odalarının birinin ocağından ateş isabet edip içinde olan kirişe ve badehu tavanına yapışıp kara Ağalar söndürememekle ân-ı vâhitde bütün odayı ihata ve etrafında olanlara dahi sirayet edicek, içindeki cariyeler ancak birer başları ile Padişah hazretlerinin olduğu camlı büyük köşke firar, anda dahi karar edemeyip âkıbet deryaya nazır kafesli köşke kaçtılar. Biemrillâh-i Taalâ ol derece bir azim duman (gayet kesif sis) olmakla şule-i ateş bir yerden müşahede olunamayıp ancak anda hazır bulunan iki yüz miktar halvetçi bostancılar ile Bostancıbaşı Rum Salih Ağa ve ocaklarının Başçavuşu Kanozlu Uzun Ali yetişip ve Zülüflü baltacılar gerdeller ve aşçılar iri kazanlarla deryadan su taşıyıp semender vâr dört taraftan kuşatıp balta üşürdüler. Eski bina olmakla faide etmeyip gittikçe ateş iştial bulup camlı büyük köşke yapışmağa on zira' miktarı kaldığı mahalden Başçavuş kestirip biavnillâh-i Taalâ altı katlı duvar çökmekle ateş teskin oldu. Ve illâ müşkül olurdu. Müellif-i hakir zümre-i bostaniyandan olmamız hasebiyle hizmette hazır, varta-i hevilnak-i ibretnümaya (ibret alınacak korkunç hâdiseye) nâzır idim. Taraf-ı Padişahîden azim lûtfa mazhar olduk. Müceddeden tamirine ferman-ı hümayun sâdır olup Karaağaç bahçesine ve bir aydan sonra, evasıt-ı bahar idi. Üsküdar sarayına nakil ve teşrif buyurdular.»

«Yine aynı müverrih, Hicrî 1090 yılı muharreminde (M. 1679 şubatı) Polonya seferinden dönen Dördüncü Mehmet'in büyük şehirde üç gün üç gece süren bir donanma ve şehrâyin ile karşılandığını kaydediyor ki, bu münasebetle, Haliç'te kayıklarla büyük bir de esnaf alayı tertip edildiğini zikrediyor, şöyle ki: İstanbul esnafı kiraladıkları at kayıklarını ve mavnaları biribirine çattırıp üstüne köşkler yaptırıp Galata önünde toplanırlar, enva-ı türlü oyunlar oynıyarak bu kayık ve mavnalar ile Tersane sarayı önünden geçerek alay gösterirler, Padişah bu alayı kafesli köşkten seyreder.

«Tersane sarayı 15000 arşın murabbaı sahayı kaplıyordu. Arka tarafta sed sed yükselen 9000 arşın murabbaında bir bahçesi vardı. Haliç'ten bakılınca sarayın bütün daireleri görülürdü.

«Harem dairesi 4300 arşın murabbaı yer işgal ediyordu: iki katlı idi, dairenin önünde alt katını baştan başa bir camekân örtüyordu, haremin, üstü kiremit örtülü bir hamamı vardı. Haremin ön tarafında da üzeri kurşun örtülü bir kasır vardı, deniz tarafında tahtanî çamaşırhanesi ile kârgir ocak yeri inşa edilmişti.

«Harem dışında üzeri kiremit örtülü tahtanî bir kasır bulunuyordu ve bu binadan sonra üzeri kiremitli büyük saray kapısı geliyordu. Harem tarafındaki «Daire-i hümayun» üzeri kiremit kaplı olmak üzere 1162 arşın murabbaı bir sahayı işgal eden iki katlı bir bina idi;

dairenin, üzeri kurşun örtülü bir hamamı, bahçesinde bir pavyonu, bir kameriyesi ve daire-i hümayun önünde etrafı mermer döşenmiş, ortası kale resminde fıskıyeli bir havuz vardı.

«Deniz tarafında üzeri kurşun örtülü tezhipli namazgâh köşkü 264 zira' murabbaı bir yeri işgal ediyordu; bundan sonra da sarayın camii geliyordu. Camiin etrafı üzeri kurşunlu turre saçaklarla çevrilmişti. Kurşun damlı, mermer sökeli, kemerli ve fenerli mükellef bir kapısı vardı. Camiin yanında demir parmaklıklı büyük bir köşk bulunuyor, ondan sonra hamamlar, Kızlar Ağası dairesi, Hazinedar Ağa ve maiyyetinin dairesi, Acemi Ağalar koğuşları, hademe odaları geliyordu. Burada, harem Ağalarına mahsus bir cami inşa edilmişti.

«Harem Ağaları dairesi ile harem-i hümayun arasında bir taş duvar ve üzeri kiremit örtülü ve fenerli büyük bir kapı vardı. Bu sahada «Has oda tahtı» tâbir olunur, üzeri kurşun örtülü, iki tarafında üçer adet cenahlı ve abdest odalı, divanhaneli daire-i hümayun 979 arşın murabbaı bir sahayı kaplıyordu. Mülevven, turre saçaklı idi. Kubbesi altın yaldızlı iki fener alem vardı. Bu daireye altın puşideli tahtanî bir hamam yapılmıştı ve etrafında Enderûn Ağalarının odaları, Silâhdar Ağa, hazine ve seferli daireleri yapılmıştı. Divanhaneli daire-i hümayun önünde, üç yerde «tahtı rahtlı ve mermer pehlûden döşeli» binek taşı mevcut idi.

«Divanhaneli kasr-ı hümayun miyanında üzeri kiremit örtülü fevkanî bir köşk Silâhdar Ağa dairesi altında da «tahtı rahtlı köfege pehlûden» binek taşı vardı. Daire-i hümayunun etrafında açıklık mahalde mermer döşeli ve demir kapak parmaklıklı balıkhane 30 zira' murabbaında bir yeri işgal ediyordu. (Bu malûmat, merhum Saffet Bey tarafından 1329 da neşredilmiş Bahriye Arşivinde 1220 tarihli bir vesikadan hülâsa edilmiştir).

«Tersane sarayının «Aynalı Kavak sarayı» adını alması Üçüncü Ahmet zamanında, 1718-den sonradır. Bu tarihte Venedik cümhuriyyeti ile Pasarofça muahedenamesi imza edilmiş, Cumhuriyet Osmanlı Padişahına gayet büyük ve güzel Venedik aynaları hediyye edilmişti. Üçüncü Ahmet de bu aynaları Tersane sarayının muhtelif dairelerine koydurtmuş «kavak kadar uzun endamlı aynaları» dillere düşüp «Aynaları Kavak Sarayı» günlük sohbet ağzında «Aynalıkavak sarayı» diye kısaltılmış ve Tersane sarayına alem olarak kalmıştı.

«Üçüncü Ahmet, şehzadelerinin sünnet düğününü Nevşehirli İbrahim Paşa Sadaretinin ilk yılında, Okmeydanı'nda ve on beş gün on beş gece devam etmek üzere pek parlak bir surette yaptırmıştı. Düğünün devamı müddetince kendisi de harem-i hümayun takımı ile beraber Tersane sarayında ikamet etmişti ki, sarayın önündeki deniz, geceleri pek muhteşem fişek hüner ve eğlencelerine sahne olmuştu.

«1779 da. Küçük Kaynarca muahedenamesinin Ruslar tarafından kasten karışık ve muğlâk yazılmış maddelerini açmak ve izah etmek için Türk ve Rus murahhaslarından mürekkep bir konferans Aynalıkavak sarayında toplanmış ve yeniden imzalanan muahedename tarih kütüğüne «Aynalıkavak tenkihnamesi» adı ile geçmişti.

«Aynalıkavak sarayı, Üçüncü Ahmet'den sonra bir müddet Padişahların iltifat ve rağbetinden mahrum kaldı ve harabîye yüz tuttu. Nihayet Hicrî 1201 de Birinci Abdülhamit'in Sadrazamı Koca Yusuf Paşa'nın nazar-ı dikkatini çekerek bu vezirin himmeti ile tamir edildi. Şöyle ki:

«Bu güzel sarayın âcilen tamir edilmediği takdirde yıkılıp kaybolacağını gören Yusuf Paşa, bir kaç defa Aynalıkavak'a gidip bütün dairelerini gezmiş, Padişah'a yazdığı bir telhiste bu sarayın tamiri ve müceddeden tefrişi ile ihyası fikrini kabul ettirmiş ve hemen işe girişmişti. Aynalıkavak sarayının Koca Yusuf Paşa tarafından tamirine dair Başvekâlet Arşivinde kıymetli vesikalar mevcuttur. Tamiri süratle tamamlanan sarayın tefrişinde de, Müneccim başının tâyin eylediği «vakt-i mes'ud» de, 1201 şevvalinin 22 nci pazartesi günü (M. 1787) temmuzunun sabah alaturka 12 yi 37 geçe başlandı. Sarayın bu tamirine söylenen tarihlerin en güzellerinden biri şudur:

Tasvire benzedi bakın Aynalıkavak
Hicrî 1201

«Yine sarayın sahne olduğu ilk tarihî vak'a, 1787 Rus harbine takaddüm eden günlerde, Koca Yusuf Paşa'nın İngiliz Elçisi ile gizli mülâkatıdır. Sadrazam, Aynalıkavak mülâkatında: «Elçi Bey, seninle sinîn-i adideden beri dostluğumuz ve hukukumuz vardır, ben Sadrazam ve siz Elçi farz olunmıyarak ve hariçten bîgaraz iki dost mesabesinde biraz sohbet edelim» diye söze başlamış, Elçi ile Rusya'nın Türkiye'ye karşı durumunu mütalâa ettikten sonra Türkiye'nin Rusya ile bir harbi göze aldığı takdirde İngiltere'nin dostluğuna itimat edebileceği neticesine varılmıştı. Rusya'ya harb ilânı, Avusturya'nın Türkiye'ye karşı harbe iştiraki, Rusların karşısında uğranılan çok ağır ve kanlı mağlûbiyyetler, Birinci Abdül-

hamit'in bu felâketler karşısında duyduğu teessürle menzulen ölümü, bu maddenin çerçevesi içinde mütalâa edilecek mevzular değildir. Harbin devamınca, Aynalıkavak sarayı yine bekçiler eline terkedilmişti. Bir ara da mirî anbar olarak kullanılmıştı.

«Birinci Abdülhamit'in yerine Osmanlı trhtına oturan Üçüncü Selim'in ilk saltanat yıllarında Aynalıkavak sarayı, Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa'nın sarayı da alınarak Aynalıkavak sarayının harem dairesine eklendi. Tamire başlandığı zaman, sarayın içinde bulunan mirî buğday ekmekçilere tevzi edilmiş, arpa da Arpa Eminine teslim edilerek saray bir iki gün içinde boşaltılmıştı. Fakat Üçüncü Selim bu sarayda ancak bir bahar geçirdi. Bir maddesi ile Kırım'ın Rusya'ya ilhakını Türkiye tarafından tasdikını ihtiva eden Ziştovi Muahedenamesini bu sarayda imzalıyan Üçüncü Selim, derin bir teessür içinde Beşiktaş sahilsarayına gitti. Aynalıkavak'a bir şeamet çöktü ve evvelâ bir daha tamir edilmemek üzere kendi haline terkedildi. Sonra, Tersane, Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle tevsi edilirken, sarayın binaları da kısım kısım yıktırılarak Tersane sahasına ilhak edildi H. 1217-1218 (M. 1802-1803) arasında da son izler kaldırıldı. Câbi Sait Efendi'nin el yazması vakayi'namesinden Reşat Ekrem tarafından çıkarılmış ve bu satırların muharrirlerine tevdi edilmiş küçük bir notta: «Aynalıkavak sarayı hedmedildi, yeri Tersaneye ilhak olundu ve amelimande sefaine tahsis olundu, etrafı sedd ü bend edilerek Tersane-i Âmire emini olanlara mahsus bir iki daire inşa edildi. Aynalıkavak sarayının taşları, Mihrişah Valide Sultanın Eyüp'te inşa edilecek medrese ve türbesinde kullanılmak üzere Eyüpsultan'a naklolundu» deniliyor.

«Büyük Tersane sarayı yıkılırken, Üçüncü Selim yerine Hicrî 1206 (M. 1791) de Has Bahçe köşkünü inşa ettirdi. Bu köşk, harabesi erzak anbarı olarak kullanılan kasr-ı hümayunun yerine yaptırılmıştı.

«Üçüncü Selim zamanında İstanbul'a gelmiş olan ressam ve Mimar Melling, meşhur resim albümünün izahnamesinde Aynalı kavaktan bahsederken, bu sarayı, Fatih Mehmet'in ahfadından birine, dünyanın en güzel sahiline malik olmak gururunun yarattığını söylüyor. Saray yıkıldıktan sonra, Haliç sahilleri, onun İstanbul zarafeti eseri o güzel adını uzun zaman unutmadı. Nasıl unutabilirdi ki, Aynalı kavak, aynı zamanda, üzerine şarkılar tanzim edilip bestelenmiş bir mesire idi. Lâtif Ağa'nın Hicazkâr'dan bestelediği aşağıdaki şarkı, Haşim Bey'in kendi adına nisbetle anılan meşhur mecmuasından nakledilmiştir:

İster isen biz bize ey dilşikâr
Aynalı kavağ'a gitsek bu pazar
Sen, de reftar eylesen orda ne var
Aynalı kavağ'a gitsek bu pazar

Bir müferrih yer gibidir Ihlamur
Şimdi Boğaziçine gitmek de zor
Cambaza gitsek olursun bihuzur
Aynalı kavağ'a gitsek bu pazar

Pek kalabalık Kâğıthane hele
İmrahor'a azmedüp düşme dile
Bir iki candan güzel ahbap ile
Aynalı kavağ'a gitsek bu pazar

«Hicrî 1286 da Tersanede inşa olunan 195 tonluk bir vapurumuza da Aynalıkavak adı verilmiştir.»

TERSANE SERGİSİ (ترسانه سرگیسی) [*Bah.*] Tersanede çalışanların alacakları hakkında hazırlanan hisap cetveline verilen addır. Şimdiki tâbirle bordro demektir.

TERSANE TİMAR SİPAHİSİ (ترسانه تیمار سپاهیسی) [*Bah.*] Kaptan Paşa sancağında bulunan timar sipahilerine verilen addır. Timarlarındaki gelirlerine karşı bahriye hizmetinde çalışırlardı.

TERSANE ZİRAI (ترسانه ذراعی) [*Öl.*] Eskiden Tersane'de kullanılan ölçülerden birinin adıdır. Yirmi dört «Canne» e münkasimdi. Bu zira' mimarî zira'dan üç parmak uzundu. Çünkü yirmi dört parmaktan ibaret olan bir mimarî zira' yetmiş beş santimetreye ve bir metre otuz yedi Fransız pusuna müsavi olduğu halde yirmi dört kaneden ibaret olan bir eski tersane zirai otuz Fransız pusuna müsavi idi. Bu itibarla yirmi yedi parmak uzunluğunda olan Tersane zirai, yirmi dört parmak olan mimarî ziraından üç prrmak uzun demektir.

TERSİ' (ترصیع) [*Ede.*] Bir beyti teşkil eden mısra'lar ile bir fıkrayı terkip eden cümlelerdeki lâfızların (kelimelerin), vezin ve kafiye itibariyle biribirine uygun olarak yapılmış olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Namık Kemal'in aşağıdaki beyti buna bir örnek teşkil eder:

Ecza-yi beşer câlib-i ta'cil-i fenadır
İbka yi eser mucib-i tahsil-i bekadır

TERSİNDEN OKUMAK (ترسندن اوقومق) [*Hal*] Çabuk anlamak, uyanıklık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TERTİB-İ EVVEL (ترتيب اول) [*Ask.*] Kur'a efradının bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Öteki kısmına «tertib-i sani» denirdi. Eskiden askerlik hizmetine alınacaklar kur'a çekerler ve çektikleri tertibe göre hizmete tâbi tutulurlardı. Bunlardan «tertib-i evvel» çekenler hemen, «tertib-i sani» çekenler ise lüzumunda askere alınırlardı. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu usul kaldırılmış, askerlik çağı gelenlerden sıhhî durumu müsait olanlar bu türlü tefrik yapılmaksızın, hizmete alınmağa başlanmıştır.

TERTİB-İ SANİ (ترتيب ثانى) [*Ask.*] Kur'a efradının bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Öteki kısmına «tertib-i evvel» denirdi. Eskiden askerlik hizmetine alınacaklar kur'a çekerler, çektikleri tertibe göre hizmete tâbi tutulardı. Bunlardan «tertib-i evvel» çekenler hemen, «tertib-i sani» çekenler ise lüzumunda askere alınırlardı. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu usul kaldırılmış, askerlik çağı gelenlerden sıhhî durumu müsait olanlar, bu türlü tefrik yapılmaksızın, hizmete alınmağa başlanmıştır.

TERTİL (ترتيل) [*Ede.*] Okumak; harflerin mahreçlerine riayet ederek okumak; her harfin hakkını vererek ve durulacak yerlerde durarak yavaş okumak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Daha ziyade Kur'an hakkında kullanılır.

Baktım olmuş pür kevakip âsmân
Hâlık-ı ecramı tebcil eyledim
Doldu gönlüm nûr ile bi ihtiyar
Sure-i Vennecm'i tertil eyledim
Muallim Neci

TERTİP (ترتيب) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında teşkil olunan «Asakir-i Mansure-i Muhammediyye» de askerî kıt'a yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Eşkinci Muallem» namiyle teşkil olunan askerden «tertip» adiyle askerî kıt'alar teşkil olunduğunu yazan Mahmut Şevket Paşa (ölümü 1913) «Osmanlı Teşkilât-ı Askeriyyesi» (cilt 2, sayfa 40) şu tafsilâtı da veriyor:

«Ol zaman ittihaz kılınan usul icabınca tertip namındaki her askerî kıt'aya memur edilen topçu, arabacı, cephaneci ve mehter başılar ma'raz-ı zikir (yukarda yazılı) nefer elbisesini giyerler ise de başlarına fazla olarak bir de Bağdat şalı sararlar ve imtiyaz için nefer kâtipleri bir boy çepkeni iktisa eylerler idi.»

Sonradan yapılan askerî teşkilâtta bu tâbir kullanılmıştır.

TERVİH (ترويح) [*Mus.*] Eskiden çalınan sazlardan birinin adıdır. Meragalı Abdülkadir'in oğlu Abdülâziz tarafından icat edilmiş olan bu saz birbiri arkasına konmuş iki kanundan müteşekkildi. Alt sathı tahta ile örtülü idi. Üstüne sazın uzunluğunca bir tahta levha konulmuş, levhanın her iki kenarına iki sıra demir çivi mıhlanmıştı. Sağ tarafındaki çivi sırası sağda bulunan tellere, sol taraftaki çivi sırası da solda bulunan tellere aitti. Bu sazın telleri yegâh perdesinden tiz nevaya ve tiz nevadan nevaya kadar düzenlenirdi.

TESBİ' (تسبيع) [*Ede.*] Evvelden söylenmiş bir manzumenin her beytini matla'da her iki mısraıyle aynı kafiyede olmak üzere beş mısra' ilâve edilerek yedi mısraa çıkarılması, yahut yine evvelden söylenmiş bir mısraa altışar mısra' ilâvesi suretiyle yedişer mısra'lı manzume vücude getirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. İzzet Molla'nın Fuzulî'nin:

Eyledim tahkik görmüş kimse yok cananımı

mısraına altışar mısra' ilâvesi suretiyle meydana getirdiği tesbi'den ilk parça:

Âhtan gayri bilen var mı dil-i suzanımı
İtmedim mahrem derunum derdime öz canımı
Hiç kim sormaz cihanda bâis-i efganımı
Bir yıkan vardır dimezler hatır-ı viranımı
Su besu mecra-yi eşkimden akıttım kanımı
Her gören ta'yib kıldı dide-i giryanımı
«Eyledim tahkik görmüş kimse yok cananımı»

TESBİH (تسبيح) [*San.*] Namazın sonunda tesbih çekildiği ve bazı Esma-i hüsna okunduğu zaman, sayının anlaşılması için kullanılmak üzere ufak tanelerin iplik yahut ibrişime dizilmiş şekline verilen addır. Bu adın verilmesi namazın sonunda tekrarlanan üç kelimeden birincisinin «Sübhanallah» olmasından dolayıdır. Tesbihin, (hâlâ aramızda yanlış olarak tespihin) aslî imlâsiyle, Arapça Cenab-ı Hakkı tenzih ve takdis etmek, Sübhanallah diye dua etmek olması bunu ispat eder.

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır (سبح لله ما فى السموات والارض وهو العزيز الحكيم) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 6, s. 4729) tesbih için şu izahatı veriyor:

«Tesbih, Allah Taalâyı Cenab-ı Akdesine lâyık olmıyan şaibelerden gerek itikaden, gerek kavlen ve gerek kalben tenzih etmek ve uzak tutmaktır, takdis de böyledir. Bunlar esasen uzak gitmek ve uzaklaştırmak mânasından me'huzdur. «سبح فى الماء» derler. Su da uzağa gitti demektir.»

Yine rahmetli büyük âlim «فسبح بحمد ربك» ayetini izah ederken de (cilt 8, sayfa 6241) şöyle diyor:

«Tesbih esasen balığın suda, kuşun ve atın havada, nücumun eflâkte hızla geçişleri gibi süratle geçmek yani hızla yürümek mânasına sebahattan tef'il olduğu için çok yüzdürmek mânasının lâzımı olarak çok uzaklaştırmak veya pâklıkta, temizlikte çok ileri götürmek mânasından me'huz olarak tenzihte mütearef olmuştur. Ragıp der ki Tesbih, Allah Taalâyı tenzihtir. Bunun aslı da ibadette süratle gidiştir. İb'ad ابعاد الله = Allah ırak etsin» gibi şer hakkında kullanıldığı gibi tesbih de fi'l-i hayre tahsis edilmiştir ve tesbih, gerek kavl ve gerek fiil ve gerek niyyet, ibadatın hepsine de ıtlak olunur. (فلولا انه كان من المسبحين) min-el-müsallin, diye tefsir edilmiştir. Mamafih evlâ olan üçüne de şamil olmaktır. «الحمد لله = Elhamdü lillâh» demek hamd'in bir ifade-i mahsusası demek olduğu gibi «سبحان الله = Sübhanallah» demek tesbihin bir alem-i mahsusu olduğundan dolayı Kamus'da mezkûr olduğu üzere tesbih, Sübhanallah demek mânasına da gelir ve yerine göre «Sübhanallah» demek taaccüp makamında da söylenir. Eğer taaccüp fevkalâde bir güzellik münasebetiyle istihsan makamında ise yaradanı bu bedi' sun'iyle tenzih mânasında olur ve eğer bir münasebetsizliğe taaccüp ile istihcan makamında ise Hâlik Taalâyı ondan tenzih ederim mânasında olur. «سبحان = Sübhan» kelimesinin Esma-i hüsnadan olarak Zât-i Bâriye ıtlak olunduğu da zikrolunmuştur Eb-ül-Beka külliyyatında da şöyle mezkûrdur: Kur'anda tezekki, İslâm mânasına olduğu gibi tesbih de hep salavattır. Mamafih Kur'anda tesbih, vücuh ile tenzih mânasına da varit olmuştur.»

Namazlarda ve zikirlerde kullanılan tespihin ne vakit ve kimin tarafından ilk defa olarak yapıldığına dair tarihî bir kayde raslamadığım gibi ilk tesbihin doksan dokuzlu mu, yoksa otuz üçlü mü olduğuna dair de bir malûmat elde edemedim. Ancak namazın sonunda tesbih çekmek namazla beraber başladığına ve namazda otuz üçer defa «Sübhanallah», «Elhamdü lillâh», «Allah-ü ekber» denildiğine göre tesbihin yapılışını İslâmın ilk devirlerine irca' etmek ve ilk tesbihin de o ihtiyacı karşılamak üzere doksan dokuzlu olarak yapılmış olduğunu kabul eylemek yanlış olmaz zannederim.

Doksan dokuzluk tesbihlerde «İmame» denilen ve tanelerden farklı olarak uzunca olan kısım, tesbihin cinsine göre, ağaçtan, taştan veya madenden yapılma bir başlık olduğu gibi kezalik nev'ine göre yine ağaçtan, taştan, madenden veya akik, mercan, altın ve gümüşten yapılmış iki de «nişane» adı verilen durak vardır. Nişaneler otuz üçer tanesinin aralarına konulmak suretiylt tesbihi otuz üçer taneli üç kısma ayırmaktadır. Otuz üçlü tesbihlerde ise yalnız «imama» bulunur. Her iki nev'in ucunda da ibrişimden bir püskül yahut «kamçı» adı verilen gümüş veya altından ince, uzun örme bir süs bulunur.

Doksan dokuzlu tesbihleri, namazda çekilmek üzere dindarlar, otuz üçlüleri de sofulardan alafrangalığa kaçanlarla halktan istiyenler kullanırlar.

Tesbihlerin tekkelere mahsus nevileri de vardı. Bunlar beşyüzlük ve binlikti. Bunların alelâde tesbihler gibi küçük tanelileri olduğu gibi fındık veyahut küçük ceviz büyüklüğünde olanları da vardı. Dervişler bunlarla zikrettikleri gibi hastalar ve muradı olanlar Şeyhler tarafından bu uzun tesbihlerin içinden geçirilirlerdi. Bu türlü iri taneli tesbihlerin türbelerde «sanduka»ların üzerine konulduğu da vâkidi.

Tesbihler muhtelif maddelerden, türlü şekilde yapılır ve şekillerine göre ad alırlardı. Eski âdetleri ve kullanılan şeyleri en ince teferruatına kadar tetkik etmekle tanınmış olan rahmetli Ahmet Rasim Bey Ramazan müsahabelerinin birinde (İstikbal-i Ramazan, Menakib-i İslâm, Kısm-ı sani, sayfa 414) tesbihlerin şekilleriyle nelerden yapıldıklarını şöyle kaydetmiştir:

«Tesbihçiler; armudî, tam yuvarlak, uçlu, yuvarlak, yarım beyzî, pelesenk, kuka, gül, tırnak, bağa, yeni çıkma, galliht veya süt taşı, kehribar'dan otuz üçlük, doksan dokuzluk tesbihlerini perdaht ve çekmecelere istif ederler.»

«Nadir ve güzel taşlardan veya rengi ve kokusu güzel ağaçlardan yapılmış, ortası delik ufak toparlakların bir ipliğe dizilerek uçlarının birleştirilmesi suretiyle yapılan dizgi» suretinde tarif olunan Tesbih için «Sanat Ansiklopedisi»nde (Tesbih Maddesi) şu tafsilât veriliyor:

«Tesbihlerin bir sanat eşyası addedilecek derecede güzel olanları vardır. Dünyanın en güzel tesbihleri İstanbul'da yapılmıştır. Tesbih tanelerinin ve bilhassa, Yeşim, Mercan, Kehribar, Zümrüt, Yakut, Firuze gibi kıymetli ve sert taşlardan olanların aynı şekil ve hacimde yapılması çok zahmetli ve büyük maharete mütevakkıf bir iş olduğundan, bunlar içinde bir sanat eseri sayılanlar vardır. Mücevher taşlarının tıraş edilmesi kadar ve hattâ ondan daha güç işlenen bazı tesbihlerin yapılması on sene kadar sürer. Bu sebeple bir kaç bin liraya

(altın para ile) satılmış tesbihler vardır. Güzel ve kıymetli tesbihler onları yapan ustaların isimleriyle yâdolunarak filân veya falanın tesbihi diye anılırdı. Bu tesbihler tornada çekildiği için onları yapanlara Çeken tâbir olunur Vaktiyle çok sanatkâr ustalar vardı. Elli sene evvel Horoz lâkablı Hasan Usta meşhurdu. Son zamanlar da Halil Usta ile Tophane'li İsmet ve Sahaflarda Nuri ustalar meşhurdu.

«Ağaç tesbih imali için intihap olunan ağaçtan yapılmış ince çubuklar testere ile küçük küçük doğrandıktan sonra bu parçalar iki tarafında karşılıklı olarak ucu sivri birer mil bulunan bir mengenenin milleri arasına konarak sıkıştırılır ve rende ile etrafı yuvarlatılır. Tesviye edilerek hazırlanmış olan bu küçük takozlar bir çıkrıkta kemane ile döndürülerek keskin bir kalemle yuvarlatılır ve bir hadde ile ayar edilerek hep bir boyda olmak üzere tesviye edildikten sonra delikleri açılır. Taştan yapılan tesbihler elmas tozu ile çarkta aşındırılarak tıraş edilmek suretiyle işlenir. Tesbihler umumiyyetle 33 veya 99 taneli olarak dizilir. Her otuz üç tane de bir yassıca ve ortası delik bir başka şekil tane ile ayrılır ki bu parçalara nişane tâbir olunur. Tesbihin kavuştuğu ve ipliklerin birleştiği yere çekme ve süslü bir uzunca sap ve buna bağlı bir püskül konur. Bu sapa imame denir. Bazı tesbihlerde yedi defa tekrar edilecek olan dualar için baş taraftan, yani imamenin yanından itibaren yedi taneden sonra da mercimek gibi yassıca küçük bir parça konur ki buna da pul tâbir olunur.

« Tesbihlerin ucuna tire, ipek, gümüş, veya altın tellerden yapılmış bir püskül takılır ki buna kamçı tâbir olunur. Tesbih taneleri, tam toparlak yani kürevî, yassıca toparlak, beyzî, şalgamî (şalgam şeklinde iki tarafı basık), servi ve sair şekillerde çekilir. Taneleri çok küçük olanlara kadın tesbihi denir.

«Tesbihler umumiyyetle taş (madenî ve hayvanî dahil) ve ağaç olmak üzere iki nev'e ayrılır.

«Taş tesbihlerin yapıldığı madenî ve hayvanî madde cisimleri aşağıde alfabe sırasiyle gösterilmiştir:

Akik: (Sırmanî cinsi makbûldür.)

Anber: (Ak ve siyah nevileri vardır, güzel kokuludur.)

Bağa: (Kaplumbağa kabuğu.)

Cam.

Eskişehir taşı: (Lüle taşı; beyazdır, kullanıldıkça sararır.)

Fil dişi.

İnci.

Kantaşı: (Koyu zeytunî içinde kırmızılı.)

Kehribar: (Kedi gözü, limonî, sarı, buzlu siyah nevileri vardır,)

Mercan: (Naka balık dişi ve kemiği.)

Narçin: (Hindistan cevizinden yapılır, samur rengi makbûldür, terden çatlar.)

Necef: (Umumiyyetle fasetalı yapılır.)

Sedef: (Som yeşil renktedir. Fildişi bakır mahlûlü içinde bırakılarak elde edilir.)

Şahmaksut: (Sarı ve filizî olur. Yeşili makbûldür.)

Yeşim; (Jad denilen tirşe rengindeki taş. Türklerce mukaddestir. Yağmur taşı da denir.)

Yıldız: (Kedi gözü ve aşk taşı da derler.)

Yüzsürü: (Siyah Erzurum kehribarı üstüne gümüş kakma.)

Zergerdan; (Gergedan boynuzu).

Ağaç tesbihlerin yapıldığı ağaç cinsleri:

Abanuz: (Siyah ve serttir).

Demirhindi: (Koyu kahve rengi).

Düveydarî.

Fethipaşa.

Gül ağacı: (Hind ve Mısır göl ağaçları makbuldür).

Kelenbek.

Kan ağacı.

Kuka.

Maverd: (Güzel kokuludur).

Nebik: (Sakız ağacı).

Ödağacı: (Güzel kokuludur).

Pelesenk.

Sandal: (Servi).

Sırçalı kuka.

Yılan ağacı.

Zeytin ağacı.

« Türkiye'de bir çok tesbih meraklıları bunlardan koleksiyonlar yapmaktadırlar.

«Tesbihler: tesbih çekmek için kullandıkları tezgâha Tesbihçi tezgâhı denir. Bu tezgâhın muhtelif kısımlarına şu isimler verilir: Alt ağaç; Yanlarda tay denilen iki ayağını tutan kısımdır. Delikli peşme: Ortasında ayar delikleri olan ağaç. Kubbe: Dönen yuvarlak kısım. Kelebek; Kubbeyi tutan kısım. Tezgâh takuzu: Tesbihçinin çalışırken ayağını dayadığı ağaç.»

Esir-i dâne-i rızk oldu zâhid-i kattaş
Elinde dâne-i riyadır çevirdiği tesbih
Rahi-i Bağdadî

TESDİS (تسديس) [*Ede.*] Evvelden söylenmiş bir manzumenin her beytini matla'da her iki, diğerlerinde yalnız birinci mısra'ıyle aynı kafiyede olmak üzere dört mısra' ilâve edilerek altı mısra'a çıkarılması yerinde kullanılır bir

tâb'rdir, Muallim Neci (Istılahat-ı Edebiyye, s. 198) Tesdis ekseriya seçilmiş matla'larla yapıldığı için şöyle de tarif olunabileceğini söylüyor:

«Evvelden söylenmiş bir matla'ı birinci bendde onun her iki mısra'ıyle hemkafiye olmak ve diğer bendlerde yalnız eklenen mısra'lar biribirleriyle mukaffa bulunmak üzere dört mısra' zam ederek altı mısa'a iblâğ eylemektir.»

Recai Zade Ekrem Bey'in, Yahya Bey'in matla ını tesdis etmek suretiyle meydana getirdiği menzume:

Hicrandan Şikâyet

Yıkılıp kasr-ı felek hâk ile yeksan olsa
Mihr ü mahı ademin ka'rına galtan olsa
Âlemin unsur u eczası perişan olsa
Garhı tufan-ı kaza, lokma i niran olsa
«Dâr-ı dünya deli gönlüm gibi viran olsa»
«Ne cihan olsa, ne cân olsa, ne hicran olsa.»

Hicre düştüm yine çeşmanıma dar oldu cihan
Yakmada âteş-i seyyal gibi cismimi can
Ne yaman derd imiş Allah, bu derd-i hicran
Ola şayet ki halâsa bu belâdan imkân
«Dâr-ı dünya deli gönlüm gibi viran olsa»
«Ne cihan olsa, ne cân olsa, ne hicran olsa.»

Âhına, sûzişine bakmadın ey mâh cemal
Eyledin Ekremi hicrinle perişan ahval
Ederek ye's ile kurtulmağa bin çare hayal
Geliyor hâtıra biçareliğimden bu meal
«Dâr-ı dünya deli gönlüm gibi viran olsa»
«Ne cihan olsa, ne cân olsa, ne hicran olsa.»

TESETTÜR (تستر) [*Fık.*] Kadının yabancılardan kendini sakınması ve nâmahrem (ihtilâtı ve ünsiyyeti haram olan) olanlarla temas zaruretinde kaldığı surette bir örtü örtünmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Osmanlı hükümetinin son günlerine kadar hususi ve hattâ resmî mehafilde bahis mevzuu edilen, lehinde ve aleyhinde bir çok sözler söylenmiş, mütaaddit eserler neşrolunmuş olup vakit vakit muhafazası için beyannameler ve emirnameler de çıkarılan tesettür meselesi daha ziyade dinî ve içtimaî bir mevzudur. Ancak bilhassa Osmanlı tarihinde sık sık yer bulan bu kelime tarihî tâbirler sırasına geçmiştir.

Bayezit Dersiam'larından olup İstanbul Müftiliğiyle beraber bir çok yüksek mekteplerde hocalık ta etmiş olan rahmetli Mehmet Fehmi Efendi, kabil olduğu kadar sadeleştirilen, «Hikmet-i Hukuk-ı İslâmiyye» adlı kıymetli eserinde (sayfa 30) diyor ki: «İslâmın yüksek şeairinden ve dinin iyi âdetlerinden biri olan tesettür-i nisvan keyfiyyeti de (kadınlar için esaret ve zilleti mucip diye) Garplılar tarafından itiraza uğramaktadır. Halbuki tesettür, şeref ve izzet sebebi olup açıklık ise bilâkis onlar için hakaret ve zillet sebebidir. Çünkü, tesettür etmiyen kadının erkekler tarafından taarruza uğraması ihtimali vardır. Bu ise bir kadın için en büyük bir hakarettir. Semavî dinler ve bilhassa İslâm şeriatı kadınları bu gibi tecavüzlerden masun bulundurmak için tesettürü emir ve açıklığı nehyeylemiştir. Nitekim İncil'de (bir kadın ki başı açık bir halde taatta bulunur ve re'y beyan ederse başına namussuzluk davet etmiş olur) diyor ve meşruiyyeti emir ve tenbih ediyor. Kur'an-ı kerim'in (قل لازواجك وبناتك ونساء المؤمنين يدنين عليهن من جلابيبهن ذلك ادنى ان يعرفن فلا يؤذين) âyeti de aynı maksat ile mütezahir bulunuyor. Mâna-yı münifi (Ya Nebiyyallah karılarına ve kızlarına ve sair Müslüman kadınlarına söyle ki onlar dışarıya çıktıklarında yüzlerini ve başlarını örtsünler, yani tesettür kaidesine riayet eylesinler. Bu onların taarruza uğramamaları ve eza duymamaları için pek iyidir) demektir. (قل للمؤمنين يغضوا من ابصارهم ويحفظوا فروجهم ذلك ازكى لهم ان الله خبير بما يصنعون ، وقل للمؤمنات يغضضن من ابصارهن ويحفظن فروجهن ولا يبدين زينتهن الا ما ظهر منها وليضربن بخمرهن على جيوبهن ولا يبدين زينتهن الا لبعولتهن او آبائهن.) âyet-i kerimeleri de bu bapta şerefnazil olan beyanat-ı aliyyedendir. Meal-i şerifleri (Ya Resulallah mü'minlere söyle ki gözlerini na mahremlere bakmamak ve avret yerlerini koruyup saklamak onların hakkında pek faidelidir ve Cenab-ı Hak onların fiil ve nazarlarına vâkıf ve habîrdir. Kadınlara da söyle ki onlar da bu memnuiyyet ve örtünmeğe riayet etsinler ve ziynetlerini zarurî olan kısımlar müstesna olmak üzere zikir ve tâdat edilen mahremlerinden başkasına göstermesinler) demektir. İkinci âyette hassaten mü'minata hitaptan anlaşılır ki erkeklerin kadınlara bakmaları nasıl haram ise kadınların da erkeklere bakmaları böylece haramdır. Çünkü hürmete sebep olan fitne her iki surette de hasıldır.

«Ashab-ı kiramdan İbn-i Ümm-i Mektum'un Peygamberin huzuruna girişinde Risaletmeap Efendimiz yanlarında bulunan ezvac-ı mutaaharata (karılarına) tesettür etmelerini emr ü ferman buyurduklarında onlar ya Resulâllah o a'ma değil midir, ne için tsettür edelim demelerine cevaben Hazret-i Peygamber o a'ma ise siz değilsiniz, o sizi görmüyorsa siz onu görüyorsunuz buyurmuşlardır.

«Tesettür iki nevidir. Biri ev içindeki örtünmedir ki kadınların ev içinde kocasının ve mahremlerinin gayriye görünmesidir. Diğeri ev dışındaki örtünmedir ki kimseye görünmemek

üzere yüzünü ve baştan ayağa kadar bütün endamını ve hattâ elbisesini örterek, saklamaktır. Dar örtü ve çarşafla yabancılara karşı boy göstermek te memnudur. Yüzlerini ve ellerini ve hattâ ayaklarını namazda açık bulundurabilirlerse de fakat zaruret olmadıkça bun'arı dahi namahreme gösteremezler. (Yüz namahrem değildir) tâbiri namaz hakkında olup namazın gayride galattır.

«Tesettürün hikmeti işaret edildiği veçhile kadınları erkeklerin taarruzundan masun ve taadi ve tecavüzlerinden emin bulundurmak içindir. Çünkü kadınların fazilet ve iffetlerine karşı daima hücum ve tasallut eylemekte olan erkeklerin savletini (saldırışını) def' edecek kadar fıtrî salâbeti olmıyan kadının müdafaa âleti ancak tesettür etmesi olabilir. Tertemiz alınlarını lekelemek istiyen erkeklere karşı korunma silâhları ancak arkalarına aldıkları örtüleri olabilir.

«Mesturiyyet, iddia olunduğu gibi kadınlar için esareti mucip değil belki, istiklâl ve hürriyyetlerini müstelzimdir. Çünkü tesettür etmeyip te bütün güzellik ve süs püsleriyle kendini yabancı gözlere vaz' ve teşhir eden bir kadın tabiîdir ki istiklâl ve hürriyyetini ve vakar ve izzetini muhafaza edemez. Taarruza uğrar. Halbuki kadın lâtif bir mahlûktur. Tecavüz ve taarruzdan korunması lâzımdır ki koruma sebeplerinden biri de tesettürdür.

«Muarızlar diyorlar ki tesettür kadınların tabiî hürriyyetlerine ve terbiyelerini ikmal eylemelerine ve zaruret vaktinde nafakalarını kazanmalarına manidir.

«Cevaben deriz ki tesettür kadınların hürriyyetini yok etmez. Belki yukarda söylendiği gibi onları hakiki hürriyyete kavuşturur ve terbiyelerini ikmale kudret verir ve dış işlerde erkeklerle iştirâk beliyesinden korur.

«Diyorlar ki tesettürün üç mazarratı vardır. 1) Kadının sihhatini bozar, asabî rahatsızlıklara uğratır. 2) Evlenecek olan adamın alacağı kadını görememesini icab eder. Bu ise imtizaçsızlığın ve binaenaleyh boşanmanın vukuuna sebep olur. 3) Kadınların okuyup yükselmelerine mani olur.

«Biz bu iddialarred ve iptal için de deriz ki; tesettür kaaidesine riayet eden kadınlar asabî rahatsızlıklara uğramış değil, bilakis açık gezen kadınlardan daha sağlam, daha kuvvetlidirler ki bu hal herkesin gördüğü ve bildiği şeydir. Tesettür, kadını asabî hastalıklara maruz kılsaydı on üç asırdan beri mestur olarak yaşıyan Müslüman kadınlarının sihhatleri bozulmuş olması, tevarüs yoluyle bütün Müslümanların zayıf ve zebun ve hastalıklı olması lâzım gelirdi. Âsap za'fını ise asıl Garp kadınlarında görmekteyiz Zira âsap za'fının başlıca delili intihar olup Müslüman kadınlarında hemen yok denilecek derecede olduğu halde Avrupa kadınları arasında pek çoktur. Fransa'da resmî istatistiklerden alınan malûmata göre 1889 dan 1893 senesine kadar geçen dört sene zarfında 5869 kadın intihar etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki Şark kadınlarının âsabı Garbinkilerden daha kuvvetlidir.

«Tesettürün erkeğin alacağı kadını görmesine mümanaatı ve bunun boşanmağa sebebiyyet vermesi mülâhazasına da deriz ki; evvelâ boşanma Müslümanların yüksek ve orta tabakalarında hemen yok gibidir. Eğer denildiği gibi boşanmanın sebebi erkeğin alacağı kadını görmemesinden olsaydı bunun şu iki kısım halkta da aşağı tabakada ne kadar ise o kadar olması icab ederdi. Halbuki görünüş bunun aksini göstermektedir. Bir de erkeğin alacağı kadının ahlâkını evlenmeden evvel görüp anlaması boşanmamaya koruyucu sebep olsaydı Garpta boşanmanın bu kadar çok olmaması lâzım gelirdi. Çünkü onlarda tesettür olmadığı için bu maksat istenildiği gibi istihsal edilebilir. Halbuki bugün oralarda boşanmanın çokluğu Garbin ukalâsını düşündürecek bir mertebeyi bulmuştur.

«Tesettür, kadınları okumak ve yükselmekten meneder sözü ise doğru değildir. Çünkü bir kızın rüşd yaşında mektepte bulunması onun terbiye ve tehzibine pek âlâ kifayet eder. Alelhusus ekseriyyeti kadın muallim olan kız liselerinde okutturulmaları mümkün olduğu gibi yüksek tahsil de yaptırılabilir. Bu suretle kızlar da erkekler gibi talim ve terbiye edilebilirler.

«Şu ileri sürülen mütalâalardan malûm olur ki mesturiyyet ne sihhati bozar, ne âsabı za'fa düşürür, ne de nefsanî hevesleri uyandırır. Bilâkis mefasid ve rezaile karşı öyle maddî bir mani teşkil eder ki eğer buna bir de mânevî mani ilâve edilirse o zaman sırf maddî olan şu medeniyyetin vücudünde kanlı yaralar şeklini almış olan felâketlerin, musibetlerin pek çoğu beşeriyyetin üstünden sıyrılmış olur.»

Tarihî peçe ve çarşafın çıkarılması bahis mevzuu olduğu günlerin birinde kıymetli edib Cenab Şahabeddin'in tanınmış bir Fransız kadınının ağzından naklettiği, zamanımızdaki hâdiselerle doğruluğu anlaşılan, aşağıdaki sözlerle de yukardaki yazıları çürütecek değil kuvvetlendirecek mahiyyettedir.

«Bugün Fransa'nın en büyük şairesi Madam Dolaro Maridos'tur. Ekseriyyet-i zekiyye

(akıllı çoğunluk) onu Kontes Övaye tercih ediyor. İki sene evvel bir akşam Tokatlıyan'da bu şaire-i muktedirenin şerefine Cavit ve Cahit (Hüseyin Cahid Yalçın) Beyler tarafından verilen ziyafette bulunuyordum. Madam Dolaro Mardinus dedi ki :

«Kadınlarınıza söyleyiniz, saadetlerini bilsinler Kapalı yaşamağa mecburiyyetleri onları öyle ıstıraplardan mahfuz tutar ki.. Ah, şu omuzumda hıçkırarak ağlamış muhibbelerimin adedini bir bilseniz... Kulaklarımda öyle feci ve dilhıraş kadın şikâyetleri mevcuttur ki... Evet pür envar ve ezhar (nurlar ve çiçekler içinde) bir baloya girebilmek şüphesiz çok istenilir bir müsaade gibi görünür. Fakat sevdiği zevci ile oraya dahil olan kadınların kalbini kemiren kıskançlık ne müellim yılandır. Bunu tasavvur edebilir misiniz? Balo, tiyatro bütün mahafil-i mülâkat (toplantı yerleri) zevcesine karşı lâkayt olmıyan bir erkek, yahut kocasını seven kadın için Saint Ofis'in bir darüt-ta'zibi (azap yeri), bir cehennemdir, anlıyor musunuz? Bunları zevcelerinize, hemşirelerinize iyice anlatınız.»

TE'SİSAT-I ASKERİYYE MADALYASI (تأسيسات عسكريه مدالیه‌سی) [*Ida.*] Askerî tesisata (kurumlara) para yardımında bulunanlara verilmek üzere ihdas olunan (çıkarılan) madalyanın adıdır. 21 Recep 1314 (1896) da ihdas edilmiş olup altın ve gümüş olmak üzere iki nevi idi. En az yirmi altın iane verenlere verilen madalyanın bir tarafında defne dalı içinde «Nişane-i hamiyyet-i vataniyye» ibaresi, tarih, öbür tarafında tuğralı arma, armanın altında da madalya sahibinin adı yazılı idi. Düz yeşil bir kordelâya bağlı olarak göğse takılırdı. Osmanlı tebeasının erkek nüfusuna mahsus olmakla beraber kadınlarla ecnebilerden aynı şekilde yardımda bulunanlara da verildiği gibi madalya verilenlerin adları gazete ile resmen ilân da edilirdi. Altınından elli, gümüşünden on kuruş berat harcı alınırdı. Sahibinin ölümü halinde takmak hakkı olmamak üzere, veresesine intikal ederdi.

TESLİM (تسليم) [*Sof.*] Lûgat mânası emre itirazsız uyma, rıza, boyun eğme demek olan teslim, sofiyye ıstılahı olarak gayıb âleminden gelen şeylere razı olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Istlahat-ı Meşayih) deki izahı şöyledir: «Âlem-i gaybdan zuhura gelen umura razı olmak. Çünkü her kaza ve belânın vukuu meşiyyet-i Hüda iledir. Teslim ana derler ki sâlik sülûkünde akla muhalif ve kalbe mezahim her ne görse ana itiraz kılmaya. Hattâ mehalik ve mehavife (korkulacak şeylere) ve cenk ü cidale tesadüf etse riza göstere. Şeyh Abdullah Rebi' der ki: Bir kaza ile ceng-i Cengize müptelâ oldum. Yanımda bulunan yâranımı birer birer katlettiler. Pes nevbet-i katil bana takarrup oldukta nefsime dedim ki ey nefs nicesin hükm-i Hüdaya razı mısın, gördüm ki mevt (ölüm) ile hayat ana (ona) müsavi ve hükm-i Hakka kemaliyle razıdır. Bu halete begayet hamdeyledim. Pes Cenab-ı Hak o kavmden beni halâs eyledi amma halâsa mesrur (sevinmek) olduğumdan ziyade hulûsa ferahnâk oldum.»

Ahdında halâik unudup semt-i hilâfı
Ayrılmıyalar cadde-i teslim ü rısadan
Naili

TESLİMATÇI (تسليماتجی) [*Mal.*] Şıkk-ı sani defterdarlığına bağlı memurlardan birinin unvanıdır. Vazifesi ehl-i hirefe (sanat sahiplerine) ve saireye dikilmek ve işlemek üzere verilen elbiselerin kaydını tutmaktı.

TESLİM HALKASI (تسليم حلقه‌سی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Mücerret kolundaki Bektaşi dervişlerinin kulaklarına taktıkları küpenin adıdır. Buna «menkûş» de denilirdi. Bu küpe Balım Sultan tarafından icat edilmiştir. Gûya Balım Sultan'ın dervişlerinden birisini bilmiyerek öldürmüşler. İşte bunun üzerine alâmet olmak üzere bu küpe âdet edilmiş. Mücerret kalacak bir dervişin kulağı Balım Sultan'ın türbesi eşiğinde delinir, derviş bu suretle «Pîrin kulağı küpeli kölesi» olmuş olurdu. O derviş artık evlenemezdi. Dünyadan bekâr gelir, geçerdi. Mücerretler dergâhlarda ve zaviyelerde, târik-i dünyalar gibi, otururlar, yerler, içerlerdi.

TESLİM TAŞI (تسليم طاشی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Bektaşi babalarının göğüslerinde taşıdıkları gümüş mecidiyeden daha büyükçe, on iki köşeli taşın adıdır. On iki köşe, on iki imama işaretti. Kırşehir'de çıkan ve Hacı Bektaş taşı denilen bu taş Bektaşiler an'anesine göre Hacı Bektaş Veli'yi zehirlemişler, kendisine derhal malûm olmuş. Hemen kusmuş, damarlı olan taşlar kusuntudan hasıl olmuş imiş. Bunu takmakla pîrlerine teslimiyyet gösterilmiş sayılırdı.

TESRİH-İ LİHYE (تسريح لحيه) [*Sar.*] Sakal salıvermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tesrih; Arapça ayırmak, salıvermek, boşamak mânalarına da gelir. Hükümdarlığa geçen şehzade cülûsunu mütaakıp tıraş olur ve ondan sonra sakal bırakırdı. İşte buna «Tesrih-i Lihye»

denilirdi. Küçük yaşta hükümdar olanlar, yaşları yirmiyi geçince sakal koyverirlerdi

TESTİLİK (دستيلك) [*Mim.*] Eskiden evlerde, hassaten Anadolu evlerinde su dolu testileri koymak için iç avlulara yapılan delikli tahta raflara verilen addır. Testi, topraktan yapılıp fırında pişirilen, ağzı dar, uzunca ve aşağı kısmı karınlı muhtelif büyüklükte su kabı adıdır.

TESVİYEHANE (تسويه خانه) [*San.*] Madenî işlere mahsus torna makinelerini havi atölyeye verilen addır. Tesviye; taş, tahta veya madenî iki parçanın biribirine bitişecek satıhlarını düzliyerek iyice intibak edecek hale getirme işine denir.

TEŞBÎB (تشبيب) [*Ede.*] «Kaside» nin âfakî mukaddimesi (şundan bundan sözler) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu başlangıç sevdiğini yahut tabiatın güzelliğini tavsif yollu beytler olabildiği gibi bazan da gazel olurdu. Teşbîb; edebî sanatlardan sayılırdı.

TEŞBİH (تشبيه) [*Ede*] Aralarında ya hakikat yahut mecaz yoluyle münasebet bulunan şeyleri biribirine benzetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Teşbihin müşebbeh = benziyen, müşebbehünbih = kendine benzetilen, vech-i şebeh = aradaki münasebet, vasıta-i teşbih = benzeyiş hükmünü ifade eden kelime adıyle dört «rükn» ü vardır.

Bir teşbihte rükünlerin dördü de bulunursa ona «teşbih-i mufassal», vech-i şebeh bulunmazsa «mücmel», vasıta-i teşbih hazf edilmişse (atılmışsa) «müekked» denilir. Teşbihin rükünleri azaldıkça mânası kuvvetlenir.

Divan edebiyatında teşbihten istifade edilerek hüner de gösterilirdi:

Kaş ra kad elif dehan ise mim
Kıldın ey mâh halkı emrine râm

Eski harflerle kaşa, boya, ağıza benzetilen (ra, a, m) harfleri yan yana getirince ikinci (râm) kelimesi meydana çıkmış olur.

Sana ey nur-ı mucessem nice teşbih edeyim
Yogiken vech-i şebeh tâze nihâl-i çemeni
İbn-i Kemal

TEŞEHHÜD MİKTARI (تشهد مقداری) [*Hal.*] Az vakit, biraz zaman yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEŞHİS (تشخيص) [*Ede.*] Eşyaya şahsiyyet vermek, onları adam yerine koyup hitab etmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Tahir Olgun'un aşağıdaki gazelinde «nâle» ye «âh-ı tahassür» e «şerh-i sine» ve «mev'id-i didar» edilen hitaplar gibi.

Ey nâle; yeter çarpınışın tâk-ı sipihre
Ben öyle sağır ma'kes-i şivenden usandım
Ey âh-ı tahassür; feleğe saçma şirâre
Tâ bende olan leyle-i ruşenden usandım
Ey tir-i kazadan açılan şerha-i sine;
Dilhanede ki perdeli revzenden usandım
Ey mev'id-i didâr: benim olma serâbım
Doydum yalana, va'de-i pürfenden usandım.

TEŞNE (تشنه) [*Hal.*] Farsça susuz, susamış demek olan bu tâbir mecaz yoluyle müştak, heveskâr yerinde kullanılır. Bundan pek ziyade susamış, dudağı kurumuş demek olan teşne leb, istekli mânasına gelen teşne dil ve daha bazı mürekkep sıfatlarla da meydana getirilirdi.

Can la'lin eyler arzu, yâr içmek ister kanımı
Ya Rab ne vadidir bu kim can teşne cânan teşnedir
Bakî

TEŞRİFAT (تشريفات) [*İda.*] Merasim sırasında mansıb ve rütbe sahiplerinin makam ve rütbelerine göre muteber ve mer'i olan takaddüm ve taahhur yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Daha sade bir tarifle rical ve devlet memurlarının resmî günlerde bulunacakları sıra ve sınıflar demektir. Teşrifat; Arapça teşrif'in cem'idir. Teşrif; şereflendirmek, şeref vermek mânasına gelir. Teşrif'in bir mânası da güzel, şa'şaalı, şanlı elbise, hil'at demektir.

TEŞRİFATÇI (تشريفاتجى) [*İda.*] merasimde teşrifât işlerini idare eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Teşrifatî» suretinde geçer. (Bak: Teşrifatî).

TEŞRİFAT DAİRESİ (تشريفات دائره سى) [*İda.*] Teşrifat işleriyle meşgul olan dairenin adıdır. Başındaki memura «Teşrifat Nazırı» denilir. Resmî günlerde ve sair merasim sıralarında teşrifata dahil olanlara bu daireden davet tezkiresi yazıldığı gibi eskiden uhdelerine iradeli memuriyet tevcih olunanlara yine buradan yazılan resmî tezkire ile davet olunarak «icra resmi» adı verilen resmî tevcihler Sadrazamın huzurunda yapılırdı.

TEŞRİFAT DEFTERİ (تشريفات دفترى) [*İda.*] Merasim sırasını ve kabul gün ve saatlerini gösteren deftere verilen addır. Padişahların, Sadrazamların, Seyhülislâmlarla diğer Devlet erkânının ayrı ayrı teşrifat defterleri vardı.

TEŞRİFAT HARCI (تشريفات خرجى) [*Mal.*] Nâzırlık, müsteşarlık ile ikinci derecedeki ne-

zaret ve emanetler, devair reislikleri ve saire gibi yüksek memuriyyetler ve Bâlâ ve Ûlâ gibi yüksek rütbeler tevcihinde Divan kalemi'nden yazılan fermanlar münasebetiyle alınan harçlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muayyen tarifeye tâbi olan ve teşrifat ve Divan dairesi memurlariyle müstahdemînine ait bulunan bu harçlar teşrifat dairesinden resmî pusla yazılmak suretiyle istenilirdi.

TEŞRİFATÎ (تشريفاتى)· [*Ida.*] Merasimde Teşrifat işlerini idare eden memura verilen unvandır. Bunun yerine «Teşrifatî i Divan-ı hümayun», «Teşrifatçı» suretlerinde de kullanılırdı. Arapça teşrif'in cem'i olan teşrifat; resmî ıstılah olarak mutad merasim ve meratip erbabının makam ve rütbelerine göre mu'teber ve mer'î olan takaddüm ve taahhur (öne geçmek, arkada kalmak) demektir. Teşrifatçılığın divan-ı hümayundaki mühim vazifelerinden biri bulunduğunu ve Hammer'in kaydına göre Kanunî Sultan Süleyman tarafından ihdas edildiğini yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 58 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Saray seremonisini ve bütün merasimi bilmesi lâzımdı. Gerek saray ve divan-ı hümayunda ve gerek Paşakapısı'nda yapılan merasimde elindeki defter mucebince protokolü tatbik ederdi. Divanda mevacib (maaş) verilmesi, ziyafetler, elçilerin vürudu, Mısır hazinesinin gelmesi, Padişahın cülûsunda veya bayramlarda sarayda yapılan muayede ve tebrikler, donanmanın denize çıkması ve bir geminin denize inmesi, hükümdara peşkeş çekilmesi, hil'at giydirilmesi, senelik tevcihat ve huzurda tâyin münasebetiyle giydirilen hil'atler ve daha sonra Sadrazam dairesindeki merasim dolayısiyle mevcut teşrifat kanununa tatbikan yapılan işler hep teşrifatçıya aitti. Bundan başka vezir, beylerbeyi ve erkân-ı devlete ait olan rüsum ve harçların da defterini tutardı. Evvelce teşrifatçı divan-ı hümayuna merbut iken Üçüncü Ahmet zamanında Paşakapısı'na nakledilmiştir.

«Teşrifatçının emri altında bir teşrifat kalemi vardı. Kalem şefi olan teşrifatçıdan sonra derece sırasiyle muavin olarak teşrifat kesedarı, teşrifat halifesi, kaftancıbaşı ve teşrifat kesedarı yamağı gelirdi. Teşrifat halifesi veya teşrifatçı kalfası ve kesedar teşrifatçının muavinlerinden olup saray ve devlet merasiminin tekmil sicillerini muhafaza etmekle mükelleftı. Kaftancıbaşı ise Padişah veya Sadrazamın huzurlarına kabul edilecek olanlara giydirilecek hil'atleri muhafaza eder ve icab attikçe çıkarırdı.

«Teşrifatçılık sonradan Bab-ı âli'ye devredilen vazifelerden olmakla eski mu'tena mevkiini burada da muhafaza etmiştir. Bundan dolayı teşrifatçı üzeri menekşe ipek kumaşla dikili üst kürk giyerdi. Halbuki bu kürkü Sadrazamın maiyyeti olan âmedci ve kethüda Beyin maiyyeti giyemezlerdi.»

Sonradan «Teşrifat Nazırı» unvanını almıştır.

TEŞRİFATÎ-İ DİVAN-I HÜMAYUN (تشريفاتىٔ ديوان هايون) [*Ida.*] Teşrifat işlerini tanzim ve idare eden memurun unvanıdır. «Teşrifatî», «Teşrifatçı» suretlerinde de kullanılırdı. (Bak· Teşrifati).

TEŞRİFAT-I MÜLÛKÂNE (تشريفات ملوكانه) [*Ida.*] Bir kimseyi taltif için Padişah tarafından gönderilen hil'at ve hediyyeler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Teşrifat'ın müfredi olan Arapça teşrif'in bir mânası da şanlı, şa'şaalı elbise, hil'at demektir.

TEŞRİFAT NÂZIRI (تشريفات ناظرى) [*Ida.*] Bab-ı âli'nin mühim vazife sahiplerinden birinin unvanıdır. Merasimde teşrifat işlerini idare ederdi. (Bak: Teşrifatî),

TEŞTİR (تشطير) [*Ede.*] Bir gazeli teşkil eden beytlerin her bir mısra'ı arasına ikişer mısra' ilâvesi suretiyle meydana getirilen manzumeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Teştir'in bir nevi «terbi'» olduğunu söyliyen Tahir Olgun (Edebiyat Lûgati, Teştir Maddesi» aşağıdaki izahatı da veriyor ve bir örnek de ekliyor:

«Fakat terbi'de beytlerin üst tarafına iki mısra' ilâve edildiği halde teştir'de ilâveler beytlerin mısra'ları arasına sokuşturulur. Bu suretle asıl gazelin bir mısra'ı, bir beyt haline gelir. Hüseyin Sîret'in bir gazeline benim yaptığım bir teştirden bir kaç beyt:

«Ehval-i âkıbetle perakende fikretiz»
Müstakbeli görenlere bir levh-i ibretiz
Asâyiş-i cihânı makabirde seyredip
«Asudegân-ı âleme baktıkça rahatız»
«Bir girdibâd-ı fikre sarılmış bütün gece»
Emvac-ı leyl içinde garîk-ı felâketiz
Girdâb-ı pürhuruş-ı fena cezbeder de biz
«Aheng-i kalb i zâr ile raksân-ı nekbetiz»
«Herkes büruc-i âliye fevkinde sayesâz
Biz düşmüşüz zemine zılâl-i musibetiz
Lâkin bakın sukutumuza: i'tilânümâ
«Biz Kerbelâ-yi mihnete alkanlı râgetiz»

TETABU-U İZAFAT (تتابع اضافات) [*Ede.*] Bir kaç kelimenin biribirine müzaf ve müzafün-ileyh olması yahut diğer bir tarifle izafetlerin biribirini takibetmesi yerinde kullanılır

bir tâbirdir. Eskiden Türkçe kaidesiyle yapılan izafetlerde iki, Acemce izafetlerde ise üç dereceye kadar caiz görülürdü. Tetabu-ı izafete örnek teşkil eden bir beyt:

Medâr-ı iftihâr-ı dâdman-ı Âl-i Mevlânâ
Yegâne vâris-i sahib kemâl-i şîr-i yezdânî
Lâ

TETİMME MEDRESELERİ (تتمه مدرسه‌لری) [*Mek.*] Medrese müştemilâtından olan binalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tetimmeler, âli (yüksek) tahsil veren Sahn medreselerinin tâlisi (ortası) yerinde idiler. Fatih İstanbu'un fethini mütaakıp camiye tahvil ettiği kiliselerde birer medrese vücude getirdiği gibi kendi namına nisbetle anılan camii yaptırırken sekiz medrese de yaptırmıştır. «Semaniyye-i sahn», adını alan bu medreselere devam eden talebenin ikameti için medreselere bitişik sekizer tane de bina yaptırmış ve medreselerin mütetimmatından oldukları için bunlara «tetimme» denilmiştir. Her tetimmede sekiz höcre ve her höcrede de üç talebe bulunurdu. Şu halde sekiz tetimmede iki yüz doksan iki talebe bulunuyor demekti. Fatih medresesinin sekiz tetimmesinden dördü Akdeniz, dördü de Karadeniz tarafında idi. Akdeniz tarafındaki tetimmeler; Tetimme-i ûlâ, tetimme-i saniye, tetimme-i salise, tetimme-i rabia, Karadeniz tarafındakiler de; tetimme-i hamise, tetimme-i sadise, tetimme-i sabia, tetimme-i samine isimlerini taşırlardı.

Talebeye her gün fodladan başka pirinç çorbası ve et haşlaması, haftada iki defa tatlı yedirilir ve cep harçlığı olarak da ayda on iki akça verilirdi.

Süleymaniye medreselerinin de aynı suretle tetimmeleri vardı,

TETİK BULUNMAK (تتیك بولونمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle dikkatli ve hazır bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine tetik durmak, tetik davranmak da denir.

Dokuma keyfine: Yalnız tetik bulun, zira
Deniz kdın gibidir: Hiç inanmak olmaz hâl!
Tevfik Fikret

TEVACÜD (تواجد) [*Sof.*] Tekellüf ihtiyariyle vecd istemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait eserlere göre tevacüd sahibinde vecdin kemali bulunmaz. Çünkü kelime tefaul babındandır. Bu bap ise mevcut olmıyan bir sıfatı izhar mevkiinde kullanılmıştır. Bazıları da vecd tahsili ma'razında bulunduğundan tecviz etmişlerdir. Bu bapta asl olan Risalet-penahın (ان لم تکونی تباکی) hadisidir. Ağlamazsanız ağlar gibi görününüz. Cenab-ı Peygamber'in buradaki tebakiden maksadı ağlama istidadı olan adamın halini tasvirdir. Yoksa gafilin ağlayışı için değildir.

TEVARÜD (توارد) [*Ede.*] İki şairin aynı zamanda veya biribirinden haberleri olmaksızın başka zaman ve mekânda mealleri ve yahut mâna ve lâfızları biribirinin tıpkısı olarak söyledikleri şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski şairlerden görüp beğendikleri bir mısra' veya bir beyti benimsiyenler, itiraz edilince de tevarüd vâki olmuş diye geçiştirmek istiyenler görülürdü. İstiklâl şairi Mehmet Âkif'in ölümü üzerine Sadettin Nüzhet ile Suud-i Mevlevî'nin bir ta'miyeli olarak biribirinden haberli olmaksızın söyledikleri:

İrtihal etti bekaya Âkif

tarihi tevarüde örnek sayılır.

TEVBE (توبه) [*Sof.*] Günahtan, kabahatten peşimanlıkla dönerek bir daha işlemekten vazgeçmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır (یا ایها الذین آمنوا توبوا الی الله توبة نصوحا) âyetindeki Tevbe-i Nasuhu izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 6, s. 5126 ve mütaakıp) halk arasında yanlışlıkla tövbe suretinde knllanılan tevbe için şu tafsilâtı veriyor:

«Tevbe-i Nasuh: Nasuh bir tevbe - Tevbe iman makamlarının evveli, Hak yolculuğunun mebdei, vuslat kapısının anahtarı. Lûgatte rücu etmek demek olan tevbe, şer'an da kabahattan nedamet ederek vazgeçmektir. Vicdanında o çirkinliğinden dolayı değil de bedenine veya malına veya haysiyyetine bir zarar gibi her hangi bir korku veya ümit sebebiyle vazgeçmek, geçenlere tevbe değildir. Tevbe yaptığı kabahatin bir menfaatini bile görse onun hadd-i zatında çirkinliğini duyup tiksinerek vazgeçmektir. Burada tevbenin sıfatı olan Nasuh ise gafur vezninde mübalâğa sigası olup nush, nasihat maddesindendir. Bu madde Kamus sahibinin de Besair'de beyan ettiği veçhile esasen iki mânaya mevzudur. Birisi halislik ve sâfilik mânasınadır. Nitekim mumu alınmış halis bala «asel-i nâsih» denilir. Bu mânaca nasuh çok halis ve temiz demek olur. Birisi de söküğü dikmek, yırtığı yamamak suretiyle düzeltilmek mânasınadır. Nitekim elbisenin dikişine «nesahat-üs-sevb» denilir. Bu mânaca nasuh, çok islâh edici, hiç bir gedik bırakmıyacak veçhile eskilikleri düzeltip iyi onarıcı demek olur. Bu iki mânanın mecmuundan me'huz olarak da nush, hüsn-i niyyet ve hulus-ı kalp ile hayırhahlık ederek eksiklikleri

düzeltüp ıslah edecek öğüt vermek, vaazetmek, nasihat eylemek mânasına gelir ki nasihat o verilen öğüdün ismidir Bu mânaca da nasuh, çok iyi nasihat edici demek olur. Evvelki ikisinde nasuh, tevbenin doğrudan doğru sıfatı olarak halis,, ciddi, temiz bir tevbe veya insanın dinini, ahlâkını çok ıslah edecek müessir bir tevbe demektir. Üçüncü mânaca ise nasuh hakikatte tevbe eden kimsenin vasfı olup tevbeye mecaz-ı aklî suretiyle isnadediş olur. Yani bir tevbe ki onunla tevbe eden kimse evvelâ kendi nefsine sonra da dolayısiyle diğerlerine çok iyi nasihat verip düzeltmiş olacağından nefsin hakkıyle düzelmesine sebep olan o tevbesine izafet terkibi ile çok iyi nasihatçının tevbesi mânasına tevbe-i nasuh demek doğru olacağı gibi tavsif terkibiyle çok iyi nasihat edici, nasuh tevbe mânasına tevbe-i nasuh demek de daha beliğ olarak doğrudur. Bu tevbe nasıl olur? Kabahatlerden başka bir sebeple değil, mahza çirkinlikleri yani Allahın rızasına muhalif bir kabahat oldukları için vicdanında nedamet ederek ve irtikâbından şiddetli gam duyarak ve bir daha bir çirkinlik yapmamağa azmeyliyerek vaçgeçmek ve nefsini buna alıştırıp hiç bir sebep ve mania karşısında dönmemeğe karar vermekle olur. İbn-i Merduye'nin rivayet eylediği bir hadis i şerif'te: Muaz ibn-i Cebel Radıyallah-ü anh, ya Resulellah dedi. Tevbe-i nasuh nedir? Buyurdu ki: Kul yapmış olduğu günaha öyle nedamet etmek ve Allaha öyle arz-ı i'tizar, sonra da, öyle dönmemektir sütün memeye dönmediği gibi. Hazret-i Ali Radıyallah-ü anhten mervidir ki: A'rabînin birini «اللهم انى استغفرك واتوب اليك» derken işitmiş, ya haza demişti: Tevbeye dil çabukluğu yalancıcılar tevbesidir. O halde tevbe nedir? deyince de demiştir ki: Geçmiş günahlara nedamet, feraizi iade, mezalimi red, hasımlarla helâllaşmak ve bir daha dönmemeğe azmetmek, nefsi ma'siyyette büyüttüğün gibi Allah'a taatta eritmek ve ona maasinin tadını tattırdığın gibi taatın da acısını tattırmaktır. Tevbenin kabulü bahsinde sure-i Nisa'da geçen (انما التوبة على الله الآية.) âyetine bak Gereği gibi yapılan tevbenin kabulü vaad buyurulmuş olduğuna dair hayli âyet ve hadis vardır.»

Sofiyye ıstılahı olarak tevbenin izahı şöyledir: Günah işlemekten geri dönmek mânasınadır. Şer'an tevbenin üç şartı vardır: Birincisi peşiman olmak, ikincisi işlenilen günahı derhal terketmek, üçüncüsü de bir daha günah işlememeğe azmeylemektir. İlâhî emirlerden birini terk, nevahîden birini irtikâp gibi bir seyyienin vukuunda derhal tevbe etmek ve ibadın haklarına bir tecavüzü mutazammın ise mezalimin reddi ile beraber helâllaşmağa çalışmak her bir müslim ve müslime üzerine şer'an vâciptir. Bu vâcibin terk ve ihmali ise diğer bir seyyiedir ki bundan dahi hemen tevbe etmek vâcip olur. Binaenaleyh tevbe ihmal edildikçe müteselsilen seyyieler dahi tevali (biribirini takip) eder gider. Seyyieler ve hatalar mânevî mesuliyyeti avam ve havassa göre farklı derecelerde bulunduğu gibi tevbelerin dahi bunlara nisbetle dereceleri farklıdır.

Tevbe, sülûk ehlinin ilk menzilidir.

Gönlümde günah işlemeğe istek var
Dildeyse gezer tevbe ile istiğfar
Halimle sakızımdan utandım billâh
Affeyle benim şu tevbemi ya gaffâr
Tahir Olgun

TEVBE-İ NASUH (توبهٔ نصوح) [*Fık., Sof*] Sıdk ve kavi azm ile edilmiş olan tevbe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında «Tevbeler tevbesi» yahut «Nasuh Yusuf tevbesi» suretinde de kullanılır. (Bak: Tevbe).

TEVBEKÂR (توبه‌کار) [*Hal.*] İşlediği çirkin şeylerden vazgeçen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hassaten fuhuştan vazgeçen kadınlar hakkında kullanılır.

TEVBE TAŞI (توبه طاشی) [*Hal.*] Şarap içmekten tevbe makamında olarak kadehin taşa çalınıp kırılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden mevcut olan böyle bir taştan kinaye olarak kullanılmakta devam olunmuştur.

Gelüp huzuruna görseydi pâk meşrebini
Çalardı haclet ile câmı tevbe taşına Cem
Fuzulî

TEVBEYİ SUYA DÜŞÜRMEK (توبه‌یی صویه دوشورمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle tevbeyi bozmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Korkarım tevbeyi âb'a düşürürsün zâhid
Hele hengâm-ı çemen mevsim-i işret gelsün
Nâbi

TEVCİHAT (توجیهات) [*İda*] Memuriyyete tâyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif mânalarla beraber memuriyyet ve rütbe vermek demek olan Arapça tevcih'in cem'idir. Tanzimat'tan evvel vazifelerinden azillerini mucip bir harekette bulunmıyan vezirler de dahil olmak üzere bütün devlet memurları bir sene müddetle tâyin olunur ve bu tevcihat şevval ayında yapıldığı işin buna «Şevval tevcihatı» denilirdi. Gerek askerî, ilmî, idarî ve gerek malî tâyinler yani bütün vazife ve memuriyyetler Sadrazamın arz ve buyruldusuyle olurdu. Yalnız ilmiyye tâ-

yinlerini Şeyhülislâm arzeder, Sadrazam bu arz üzerine (mucebince tevcih olunmak buyuruldu) veya (işaretleri mucebince tevcih olunmak buyuruldu) derkenarını yazarak tâyin muamelesine muvafakat ederdi.

Şevval ayının ilk haftasında yapılan bu tevcihat için «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» nda (sayfa 150 ve mütaakıp) şu tafsilât vardır:

«Tevcihat vezir, beylerbeyi, sancak beylerine, devlet ricaline, ocak ağalarına ve divan-ı hümayun hocalarına ait olmak üzere başlıca dört sınıf üzerine olurdu. Fakat bunlardan bazan devlet ricaliyle hacegânin ve ocak ağalarının isimleri bir listeye ve vezirlerle beylerbeyi ve sancak beylerinin diğer bir listeye konmak suretiyle iki defter üzerinden de tevcihat yapılırdı. Bunun için Şevval yaklaşınca Sadrazam vazifede bulunup tevcihata dahil olanların isimlerini havi kendisinin yapmak istediği tadilâtı ipka veya tevcih ibareleriyle göstermek suretiyle iki veya üç cetvel tertip edip bir telhis ile Padişaha arz ve takdim eder ve kendisinin yaptığı tâyinlerde Padişah değişiklik yapmak istiyorsa üzerlerine işaret olunmasını telhiste beyan ederdi. Padişah isterse arzu ettiği tadilâtı yaptıktan sonra cetvelleri iade eyler ve Sadrazam da bu yeni ve muaddel şekil üzerine yeni bir cetvel yaptırıp tekrar arz ile Padişahın muvafakat ve iradesini alırdı. Bu son cetvelin üzerine Padişah kendi el yazısiyle tevcihata müsaade ettiğini beyan ederdi. Padişah bu tâyin cetvellerini çok zaman aynen tasvip eder ve bazan bir iki isme ilişirdi.

«Bundan sonra Sadrazam yeni tâyin ve ipka münasebetiyle yeni vazife sahiplerine rüus verdirip ipka edilenlerin de işaret edilmesini emrederdi.

«Memuriyyetlerinde ipka veya yeniden tâyin edilen vali, vezir ve beylerbeyilerin İstanbul'da bulunanları olursa bizzat kendilerine Paşakapısı'nda Sadrazam huzurunda hil'at giydirilir ve bu suretle memuriyyeti ilân olunurdu. Eğer bunlar taşrada vazifeleri başında veya bir hizmette iseler bunların İstanbul'da bulunan kapı kethüdaları Paşakapısı'na davet olunarak hil'at giydirilirdi. Tevcihatta İstanbul'da bulunan büyük memurlar, kapı kuluna ulûfe çıkıp arz olunduğu zaman yeni memuriyyetleri hasebiyle Padişah tarafından kabul olunurlardı. Divan-ı hümayun içtimaları muntazam yapıldığı zamanlar vezirlik verilen veya büyük bir hizmete tâyin edilen askerî ve mülkî memurların huzura kabulleri âdet olmuş ise de bu, sonraları hemen hemen terkedilmiş ve pek mahdut olarak ancak ulûfe tevzii zamanlarında tatbik olunur olmuştu.

«Tevcihat gecesi malûm olunca Kethüda Bey ile kâtipleri ve halifeleri kapıda (Bab-ı âli'de) kalıp devlet ricaline gidecek tezkirelerin üzerleri tahrir ve yatsı namazından sonra Sadrazam hazinedarı ve sair gedik ağaları Kethüda Bey odasına gelip hazırlanan defter mucebince her bir tezkire bir ağaya verilerek davetli olanlara gönderilir ve ancak bundan sonra Kethüda Bey evine giderdi. Ertesi gün davetliler gelirler, Sadrazama haber verilir ve o da hemen arz odasına gelirdi. Bunun üzerine hademe-i Bab-ı âli denilen Paşakapısı ricali arz odasına gelirler ve iptida Kethüda Bey ve sonra diğerlerine kürk giydirildikten sonra yerlerine giderlerdi. Fakat Reis-ül-küttap Efendi içeride kalıp teşrifatçıya verilen defter mucebince Bab-ı âli hademesinden sonra birer birer iptida ağaları çağırıp gelirler, bunların tevcih veya ipka hil'atleri veznedarbaşıda tamam olurdu. Bunları mütaakıp Defterdar Efendi ile defter kalemi hacegânı birer birer Sadrazamın huzuruna girip hil'at giyerlerdi. Eğer vezirin tevcihatı aynı günde yapılacak ise bunların kapı kethüdaları de davet olunup teşrifatçının okuduğu defter mucebince sırasiyle kendilerine hil'at giydirilirdi.

«Tanzimattan sonra Bab-ı âli'de yapılan tevcihatta Teşrifatçı Efendi, Sadrazam huzurunda hil'ati giydirdikten sonra «filân vilâyet valisi Saadetlû filân Paşa'ya tevcih» diye yüksek sesle bağırırdı. Kezalik İstanbul'da nezaretler erkânından bir zata memuriyyet verilince teşrifatçı, memuru önüne katıp Sadaret dairesine görürür ve Sadrazamın huzurunda meselâ «filân nezeretin mektupçuluğu mektubî hulefasından İzzetlû filân Beye tevcih» diye bağırıp memuriyyetini ilân ederdi.

«Yeniçeri ocağı'nın ilgasından sonra her sene Şevvalde yapılan tevcihat usulü kaldırılmış ve bunun yerine Şaban'dan Şaban'a tevcihat yapılması münasip görülmüştü. 1254 H. 1838 M. senesinde ise sene tevcihatı tamamen kaldırılıp bundan sonra memurların sebepsiz azledilmemesi ve herkesin vazifesinde devamı münasip görülmüştür.

«Sadrazamlarla bir kısım maiyyetleri divan menasıbı ve eyalet tevcihlerinde valilerden caize ismiyle kanunen bir miktar para alırlardı. Bu caize, valinin tâyin edildiği vilâyetin varidatının derecesine göre az veya çok olurdu. 1193 H. 1779 M. den itibaren Sadrazam'dan maadasına tevcihat dolayısiyle verilmemesi emrolunmuştu.»

Tevcihat yapılması için «eşref saat» ihtiyar olunduğu da aynı eserdeki (sayfa 156) şu tafsilâttan anlaşılmaktadır:

«Tevcihat yapılması için bir eşref saat ihtiyarı âdet olduğundan Vezir-i âzam, bu husus için Müneccimbaşı'dan bir zayiçe ister ve o da bunu tertip ederek Sadrazam'a ve Sadrazam da bundan bahisle zayiçeyi Padişaha takdim eder ve muvafakatini alırdı.»

1908 Temmuz İnkılâbı'ndan sonra büyük memurların tâyini meclis-i vükelâca karar verilerek arz olunur, çıkan irade üzerine resmî gazete ile ilân edilirdi.

Böyle lâf ile geçer evkatı
Gözetir leyle-i tevcihatı
Vehbi

TEVCİHAT-I MU'TADE (توجيهات معتاده) [*İda.*] Her sene Şevval ayının ilk haftasında memurlar arasında yapılan değişiklik münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Şevval'de tevcihat icrası mutad olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Şevval tevcihatı ile vezirler, rical; hacegân müceddeden (yeniden) yahut ipka veya tahvil suretiyle tâyin olunurdu.

İkinci Mahmut zamanında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını mütaakıp Şevval tevcihati Şaban'da yapılmağa başlanmış ve nihayet bunun zararı anlaşılarak H. 1254 (1838) senesinde zarurî bir sebep üzerine icab ettikçe değişiklik yapılmak üzere mutat tevcihattan vazgeçilmiştir.

TEVCİHAT-I UMUMİYYE (توجيهات عموميه) [*İda.*] Devlet memurlarının tâyinlerine dair olan kararlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimata kadar umumi tevcihat Şevval ayında yapılır, bu münasebetle yapılan tavcihata «Şevval tevcihatı» denilirdi. Şevval tevcihatında bir kısım memuriyyetlere yeni memunlar tâyin edilir, bir kısım memurlar yerlerinde ipka, bir takımı da tahvil olunurdu.

TEVCİH FERMANI (توجيه فرمانی) [*İda.*] Vezir, beylerbeyi ve sancak beylerine tâyin münasebetiyle çıkan ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bulunduğu vazifede ipka edilenler hakkındaki fermana «ipka fermanı» denilirdi.

TEVCİH TEZKİRESİ (توجيه تذكره‌سی) [*İda., Mal.*] Mevacip ve emsalinin verilmesi münasebetiyle ait olduğu kalemlerden yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEVEKKÜL (توكل) [*Sof.*] Kalbin Allaha itimadı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tevekkülde aslolan kalbin mustarip (rahatsız) olmamasıdır. Çünkü kalb mustarip olursa tevekkül olmaz. Tevekkül; Arapça her işde esbaba teşebbüsle beraber Allah'a teslimiyyetle inkiyat etmek, Allah'a güvenmek demektir. Tasavvuf ıstılahlarına ait eserlerde tevekkül için şöyle deniliyor: «Tevekkül makamiyle men'ut olanların hali bazısı beyne yedullah gassal önünde meyyit gibi olur ve bazının hali mal hususunda oğulun babasiyle olan hali gibi olur.»

Allaha tevekkül edenin yaveri Hak'tır
Lâ

TEVELLÂ (تولی) [*Sof.*] Âl-i Aba'nın velâyetini tanımak, onları sevmek, onlardan medet ve şefaat istemek, onları dost bilmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tevellâ; birisini dost etmek, sevmek mânasına gelen Arapça tevelli'nin Farsça kullanılır tarzıdır. Tevellâ ile Muaviye ve taraftarlarını sevmemek yerinde kullanılan «teberra» ya Bektaşiler çok ehemmiyyet verirler.

TEVFİK MADENİ (توفيق معدنی) [*San.*] Malatya civarında Gerger kazasındaki gümüş ve kurşun madeninin adıdır. Devlet tarafından işletilmişti.

TEVHİD (توحيد) [*Sof.*] Allah'ı tasavvur ve tahayyül olunan şeylerin hepsinden birlemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Büyük âlim Kâmil Miras Tevhid hadisini terceme ve şerh ederken (Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih, c. 12, s. 447) şöyle diyor:

«Tevhid, lûgat cihetiyle bir şeyi birlemektir. Tevhid-i İlâhî de Allahü Taalâ'nın vahid-i hakikî olduğuna ve şerik ve nazîrden münezzeh bulunduğuna iman etmekten ibarettir. Allah'ı tevhid ve Allah'ı birlemek İslâm dininin üssül- esasını (temelini) teşkil eden iman umdesidir. Ve bu dinin en mühim hassa-i farikasıdır.»

Sofiyyeye göre tevhid üç şeyden ibarettir. Cenab-ı Hakk'ı rububiyyetle marifet, vahdaniyyeti ikrar, misil ve nazîrden tenzihtir.

§ [*Ede.*] Allahın varlığına ve birliğine dair yazılan manzumelere verilen addır. Kara Çelebi zade Abdülâziz Efendi'nin (Gülşen i Niyaz) ından aşağıya konulan parça tevhidin güzel örneklerinden birini teşkil eder:

Vahdet-i zâtı eyleyüp tahkik
İtmişimdir sıfatını tasdik

İlm ü kudret hayat ü sem ü basar
Zât-ı pâkinde oldular muzmer

Gerçi zâtınla kadîm oldu sıfât
Ne sıfat zâttır ne gayr üz-zât

A'cez-el-vâsıfûne an sıfatik
Mâ arefnâke hekka mârifetik

Ahadiyyette yok şebîh ü nazîr
Mülkde hâcet-i müşir ü vezîr

Ne arazsın ne cism ü cevhersin
Müteşekkil ne hod musavversin

Yani min haysü zâtih-il-akdes
Sıfat-ı Hak hemin tecerrüd bes

Sende yoktur eyâ Semi u Mücib
Hadd ü add ü tecezzi vü terkib

Sana nisbetle yâ Âliy-yüş şan
Ne zaman itibarı var ne mekân

Olmadı yok o ihtimal yine
Ekl ü şürb ü libas ü nevm ü sene

Pâktir dâmen-i celâlet-i Hak
Şehvet isnad olunmadı mutlak

Fer ü asl ihtimalin eyledi sed
Âyet-i (lem yelid ve lem yûled)

Lemyezel ü lâyezâlsin bîşek
Safha-i dil bu itikada mihek

Evveli bîbidayet oldur ol
Âhiri bînihayet oldur ol

Muhdıs-i kâinat o Zât-ı Kadîm
Heme masnu-ı feyz ü fazl-ı amîm

Eser i sun u âlem ü âdem
Hükmü vefkıncadır vücud u adem

Emr-i (kün) den zuhura geldi tamam
Ulvi vü safli cümle-i ecrâm

İtmese mümkinata feyz-i vücud
Hiç bilinmezdi resm ü râh-ı şühud

Hâlik-ı hayr ü şer cenabındır
Masdar-ı her fial bâbındır

Kodun amma bemukteza yi hikem
Halkda ihtiyar-ı cüz'i hem

Pes odur merkez-i hata vü saveb
Ana vâbestedir sevâb ü ıkab

Ziya Paşa'nın «Harabat» mukaddimesinin baş tarafına koyduğu:

Ey varlığı, vârı vâr aden vâr
Yok yok, sana yok demek ne düşvar

beytiyle başlıyan tevhid hem ârifane, hem şairane bir eserdir.

Dâğ dâğ et sineni ser tişe i tevhid ile
Meş'al efrug-i reh-i aşk ol dilersen ihtida
Leskofçalı Galib

TEVHİDHANE (توحيدخانه) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tekkelerin bazısında Sema âyini icra edilen yere verilen addır. Bu yere Mevlevihanelerin çoğunda bunun yerine «Semahane» denilir. Tevhidhaneler yahut daha umumî tâbiri ile semahaneler ekseriya daire şeklinde yapılır, etrafı parmaklıkla tahdit edilirdi. Orta yeri boş ve mücellâ tahtalı idi. Kenarlarından yetmiş santim kadar eninde keçeler bulunurdu. Sema, boş olan yerde yapılır, kenarlarda da herkes oturabilirdi.

TEVHİD-İ DÜYUN (توحيد ديون) [*Mal.*] Borçların bir anlaşma ile birleştirilmesi demek olan bu tâbir Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarına doğru Avrupalı alacaklılarla yapılan anlaşma yerinde kullanılır. İmparatorluk son zamanlarda her cephede olduğu gibi malî cephede de mutlak bir aciz gösteriyor, bunun pek tabiî bir neticesi olarak da yine istikraz ardında dolaşıyordu. Bu sebeple Muharrem kararnamesinden sonra 1886, 1890, 1893, 1894, 1896, 1903, 1904, 1905 ve 1908 senelerinde muhtelif nam ve vesilelerle Düyun-ı Umumiyenin kefaleti altında istikrazlar yapıldı. Bu miyanda mühim bir malî ameliye de cereyan etti. Bu «Tevhid-i düyun» borçları birleştirilmesi ameliyyesidir. Sadrazam Halil Rifat Paşa zamanında (1901) bu niyyetle bir teşebbüse girişildi. Sait Paşa'nın o mevkie tekrar geçmesiyle iş ciddileşti. Uzun müzakereler ve muhabereler yapıldı. Nihayet Ferit Paşa'nın sadareti yıllarında Muharrem kararnamesine merbut bir kararname ile, eylûl 1903 de, bu iş bitirildi. Bu müzakere başladığı sırada Osmanlı haricî borçlarının itibarî miktarı 79,000,000 lira olarak gösteriliyor, ekseriyyet itibariyle B. C. D. tertipleri adı altında toplanıyordu. Fakat B tertibi tahvillerinin yüz kuruşluğu Borsa'da 51, C tertibindeki de 25 kuruşa satılıyor, yani Osmanlı Devletinin malî itibarı Borsalarda 0/060 nisbetinde aşağılaşmış bulunuyordu. Fransız Maliye Nazırlarından Mösyö Röviyer'in mühim bir komisyon mukabilinde idare ettiği müzakereler neticesinde yetmiş dokuz milyonluk tahvil piyasadan kaldırılarak yerine 32,733,772 liralık yeni tahviller çıkarıldığı gibi üç tertip bir tertip altında birleştirilirdi. Faiz 0/04 ve imha akçesi 0/045 santimdi. Bu muameleler cereyan ederken de birçok dalavereler çevrilmiş ve Osmanlı hazinesine hayli zararlar verdirilmiştir.

TEVKİ' (توقيع) [*İda.*] Tuğra ve nişan müradifi olarak kullanılır bir tâbirdir. Tevki'; berat, ferman, menşur ve mektup gibi şeylere mahsus alâmet demektir. Alâmet hükümdar namına konulur, bu sebeple tevki' denilince imza anlaşılırdı. Divan-ı hümayundaki «tuğrakeş» lerin başına «Nişancı», «Tevkiî» denilirdi.

Emrine ram oldılar sultan-ı aşkın kâinat
Kaşların tevki' vü tuğra çektiler ahkâmına
Bâki

TEVKİÎ (توقيعى) [*İda.*] Osmanlılar zamanında yüksek vazifelerden olan Nişancı'lara aynı zamanda verilen addır. İslâm hükümetlerinde «Sahib-i kalem-i âlâ», «Sahib-i divan-ül-inşa», «muvakki'», «tuğraî», «Pervane» adları verilen makam sahibine Osmanlılar Tevkiî unvanını vermişlerdir. Bu vazife sahibine «Nişancı» da denilirdi. Resmî dairelerde tevki' denilince imza anlaşılırdı. Hükümdarların alâmetini havi olan ferman ve beratlara Türklerde «Nişan» ismi verildiğinden bu alâmeti çekmeğe mezun makam sahibine bu itibarla «Nişancı» denilmiştir.

Arapça bir kelime olan tevki'in mânası, sultanın emirlerine çekilen alâmet, nişan demektir. «Ahteri» de «Ettevki'; alâmet ve nişan-ı Sultan ve berat mânasına da gelir ve dahi kılıca saykal etmek (cilâlamak) ve hayvan bağı olmak» suretinde izah olunmuştur.

«Lehçe-i Osmanî» de (1306 tab'ı) şu izahat vardır: «Tevki' evamir-i sultaniyyeye çekilen alâmet ve nişan, tuğra, tevkiî = tuğrakeş, sabıkta Defter-i Hakanî Nazırı.»

Halifeler zamanlarında tevki' demek halifelere sunulan istidalara yapılması lâzımgelen muameleyi yahut verilmesi icab eden cevabı havi, bugünkü derkenarlar gibi, Halife tarafından yazdırılan şerh demekti. Bu şerh İnşa divanının reisi ve yahut onun makamına kaaim olan zat tarafından yazılırdı. Divan reisi Halifenin huzurunda bulunarak Halife tarafından arzu olunan derkenarları, buyurultuları, en muhtasar (kısa) bir üslûp ile yazardı.

İlk Halifeler bu derkenarları kendileri yazarlardı. Halifelerin yazdıkları buyrultular ekseriya bir âyet veya hadisten, yahut bir hakîmane veya meşhur bir beytten alınma şeylerden müteşekkil bulunurdu. Hazret-i Ömer (Amr-ibn-il-Âs) ın bir kâğıdına şunu yazmıştı: «Emirin senin hakkında nasıl olmasını arzu ediyorsan sen de halk hakkında öyle ol.»

İstida ve şikâyetnameler üzerine yazılan derkenarları ihtisar ile yazmağa o kadar dikkat sarfedilirdi ki bu suretle meydana gelen ibareler belâgate örnek teşkil ederdi. Uzun uzadıya izahlar ve mutalâalar yerine bir harf veya işaret ile meramı anlatmak tutulan usul cümsinden idi.

Osmanlılarda imza yerine «Tuğra» kullanılması âdet olmuştur. Muharrerata (yazılı şeylere) tuğra çekmek tevkiilerin vazifesi idi. Bununla beraber vezirler de tuğra çekmek selâhiyyetini haiz idiler. Hattâ Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 15-16) «Tuğra-yi şerifi vezirler çekip nişancıya yardım etmek kanunumdur» denilmektedir.

Eski vesikalarda tevkiî yerine daima nişancı kullanılmıştır. Fatih Kanunnamesi'nde Nişancı yazılı olduğu gibi Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından Hicrî 1087 (1676) senesinde toplanan kanunnamede de nişancı yazılıdır. Abdurrahman Paşa «Tevkiî» likle şöhret bulduğu halde kanunnamede bu tâbirden bahsetmemesi o zamanlarda bu vazifenin resmî unvanının Nişancı olduğunu, nişancıların gördükleri vazifeye tevki' denildiğini gösterir.

«Başvekâlet Arşivi» ndeki bir vesikada (Dahiliye, fiş numarası 1632, tarihi: 26 ca 1217) «Tevkiî divan-ı hümayun olanlara tâyin olunan bedel-i has aylara taksim olunarak tesviye olunmamasına mebni bir aylığının hisap edilerek tezkire ile verilmesi» gösterilmiştir. Bu vesikadan sonraları Nişancı yerine Tevkiî denilmeğe başlandığı anlaşılıyor.

Divan-ı hümayunda tevkiî olanlara dört taksitte ödenmek üzere senede altı bin altı yüz yirmi kuruş aylık tâyin olunduğu yine «Başvekâlet Arşivi» nde (Maliye, sıra numarası 591, tarihi 23 n 1291) tarihli vesikadan anlaşılmaktadır.

§ [*San.*] «Sülüs» ün hurde (küçük) yazılış şekline verilen addır.

TEVKİÎ-İ DİVAN-I HÜMAYUN (توقيعى ديوان همايون) [*İda.*] Bab-ı âlinin yüksek vazife sahiplerinden birine verilen unvandır. Bunun yerine kısaltılmışı olan «Tevkiî» denildiği gibi «Nişancı» da denilirdi. (Bak: Tevkiî).

TEVLİYET (ولايت) [*Vak.*] Vakıf işine bakmak vazifesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Vazife münasebetiyle berat verilir ve verilen berata «Tevliyet beratı» denilirdi. Velâyet maddesinden gelmedir. Bu mânada «nezaret» de kullanılmıştır. Vakfiyyelerde geçer.

İşler miydi ta ahd-i Safi'den bu imaret
Evlâdına meşruta eğer tevliyet olsa
Sâbit

TEVLİYET BERATI (تولیت براتی) [*Vak.*] Vakıf işlerine bakmak ile vazifelendirilenlere verilen berat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEVRİS (توریث) [*Fık.*] Vâris kılmak, malını birine bırakmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. İras da bu mânadadır. Ölüye müverris, muais, terikeden hissesi olana vâris ve mirasçı denir.

TEVRİYF (توریه) [*Ede.*] Biri yakın, öbürü uzak yahut diğer bir ifade ile hakikat, yahut mecaz olmak üzere iki mânası olan bir kelimenin uzak mânası kastolunarak söyleme edebî sanatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. İzzet Molla'nın herkesin bildiği kazan ve ocak kelimelerini Yeniçerilerin isyanı ve kazan kaldırmaları münasebetiyle kullandığı aşağıdaki kıt'a buna örnek teşkil eder:

Tecemmu eyleyip meydan-ı lâhme
Tuz, ekmek hâini bir nice bâği
Koyup kaldırmadan ikide, birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı

TEVRİYE GÜNÜ (توریه گونی) [*Fık.*] Zilhicce ayının sekizinci günü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hacılar o gün Mekke-i Mükerreme'den iki saat uzaktaki Mina'ya giderler. O güne bu adın verilmesinin sebebi orada su olmadığından hacıların kendileriyle bineklerinin iyice susamış olmalarından ötürüdür. Başka bir rivayete göre, Hazret-i İbrahim oğlunu Kurban etmesi hakkındaki rüyayı o gece görmüş ve o gün düşünüp ertesi günü bunun Rabbanî bir emir olduğunu anlıyarak ertesi gün kurban etme işine girişmiş olmasıdır. Düşünmesi teverri olduğu için o güne «Tevriye günü» denilmiştir.

TEVSEN (توسن) [*Hal.*] Serkeş, azgın at yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Neylesün râyiz-i endişe nice zaptetsün
Rahş-ı tab'ım gibi bir tevsen-i câbükpayı
Nef'î

TEVŞİH (توشیح) [*Mus.*] Mevlid ve Mi'raciyyelerin aralarında okunan musiki eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tevşih; Arapça süslemek demektir. Tevşihler güfteleri Arapça yahut Türkçe olmak üzere manzum şeylerdir. Bazan başlangıç veya sonunda «Münacatlar» da okunur. İki, dört, beş, altı mısradan ibaret olur. Ekserisi büyük mutasavvıfların şiirlerinden seçilmiş olan bu manzumeler muhtelif makamlarda bestelenmişlerdir.

Tevşihler ekseriya sofiyan, yürük semaî, muhammes, devr-i kebir, çenber, hafîf, evsat, fahta usulleriyle ölçülenir. Lâhinler ya temli veya temsiz olur. Doktor Suphi Ezgi'nin kıymetli eserinde (Nazarî, Amelî Türk Musikisi, c. 4, s. 76 ve mütaakıp) muhtelif makamlarda tevşihler vardır.

TEVVABİN (توابین) [*Sof.*] Kerbelâ hâdisesinde Hazret-i Hüseyin'e yardım edilmemesinden doğan peşimanlık esasına dayanarak kurulan fırkanın adıdır. Ashaptan Süleyman b. Sadr-ul Huzaî fırkanın haşına geçmiş idi. Bu fırka mensupları İmam Hüseyin'in intikamını almak için Hicrî 65 (684) senesinde mezarına gelerek yirmi dört saat müddetle başında feryat ve figan ve bükâ (ağlama) ile matem yapmışlar ve tevbe ve istiğfar ettikten sonra Şamlılara karşı harekete geçmişlerdi. Tevvabînin bu kareketi Muharrem ayında yapılan matem ayının esasını teşkil etmiş, hassaten Aleviler arasında yayılmıştır.

TEVZİAT (توزیعات) [*Mal.*] Halkın ödemekle mükellef oldukları örfî verginin halka dağıtılarak tahsil olunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dağıtma demek olan tevzi'in cem'idir. Tevziat «Ruz-ı Hızır» ve «Ruz-ı Kasım» olmak üzere senede iki defa yapılırdı. Fevkalâde hallerde yapıldığı da olurdu. Buna da «Aralık tevzii» denilirdi.

TEVZİ DEFTERİ (توزیع دفتری) [*Mal.*] Halkın ödemekle mükellef oldukları örfî vergiyi gösteren müfredatlı hisap hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Sâlyane defteri» de denilirdi. Her kazada ayrı ayrı olarak yapılan tevzi defterlerine o yer halkının ödemesi lâzım gelen memleket masrafı, oradan gelib geçen memurların menzil ücretiyle kaldıkları müddetteki masrafları, vali, mütesellim, voyvodalarla köy muhtarlarının kezalik masrafları, hükümet konakları, kışlalar, köprüler, suyolları inşaat ve tamir bedelleri geçirilirdi.

Tevzi defteri «Ruz-ı Hızır» ve «Ruz-ı Kasım» olmak üzere senede iki defa tanzim olunurdu. Bazan fevkalâde hâdise dolayısiyle tevziat yapıldığı da olurdu. Buna da «Aralık tevzii» denilirdi.

Tevzi defterleri vali, mütesellim ve voyvodalar tarafından memleketin ileri gelenleri hazır olduğu halde Kadı'nın huzuriyle yapılır, tanzim olunan defter mahallî şer'iyye mahkemesinin sicilline kaydedilirdi. Kadılar bu tevziattan kuruşta bir para hisabiyle «harc ı imza» namiyle tasdik harcı alırlardı. Hazırlanan defter İstanbul'a gönderilir, merkezde tetkik olunarak uygun görülmiyenler çıkarıldıktan sonra defter yazılan hatt-ı hümayun ile yerine iade edilirdi. Bu suretle kanuniyyet ke«beden defterin yekûnu ya erkek nüfusa yahut eve göre tevzi olunurdu. Kanunen vergi ile mükellef olmıyanlar veya muaf bulunanlar, tevzi dışında kalırlardı.

Tevzi defterlerine geçirilmek suretiyle tahsil olunan vergilerin nevi ve miktarı «Tekâlif kavaidi» nde (c. 1, s. 72-85) yazılıdır.

Tevziatın tasdikli defterlere dayanılarak yoluyle yapılmadığını tetkik için arasıra İstanbul'dan memurlar gönderilir, yolsuz görülenler geri alınır, alınamıyanlar verenlere ödetilirdi. «Başvekâlet Arşivi» ndeki bir vesika (Dahiliye, sıra numarası 1699, tarihi 23 s 1208) şöyledir:

«Bursa'ya tâbi Yarhisar kazası masarifi tetkik olundukta üç kimsenin düğünü için hediyye olarak 150 kuruş verildiği görüldüğünden bu paraların istirdadiyle gelecek tevzi defterine irat yazılması tebliğ edilmiştir.»

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

TEYDİRMEK (تيديرمك) [*San.*] Ciridi yere atıp birkaç taklak attırmak suretiyle hüner gösterme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TEYELTİ (تيلتى) [*San.*] Atın eyeri altına konan kaba dikişli kebe adıdır.

Kullanır yok şimdi, besler yok küheylân atları
Hane-i fâriste zin ile teyelti kalmamış
Havaî

TEYEMMÜM ETMEK (تيمم ايتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yapılması mümkün olmıyan şeylerin hülyası ile geçinmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fıkıh ıstılahı olarak abdest için su bulunmıyan yerde, şartları dairesinde kolları ve yüzü toprakla meshetmek yerinde kullanıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

Ey Gubarî ele girmezse serab işte gubâr
Su bulunmazsa zarurette teyemmüm caiz
Gubarî

TEZAD (تضاد) [*Ede.*] Mânaca biribirine zıt kelimeleri bir arada kullanma edebî sanatına verilen addır. Muallim Naci'nin «Ağlarım» la «Gülüştüklerimiz» kelimelerinin bir arada bulunduğu:

Ağlarım, yâdıma geldikçe gülüştüklerimiz

mısraı bu : örnek sayılır.

Bu sanata (tıbak) ve (mutabakat) denildiğini söyliyen Tahir Olgun (Edebiyat Lûgati, Tezad Maddesi) şunları da ilâve ediyor:

«Tezad'ın bir de (iyham) ı vardır.

«(İyham-ı tezad): Bir mânası, diğer bir kelimenin mânasiyle zıd bir lâfzın o kelime ile birlikte zikrolunmasıdır.

Eline geçeni biraz da sakla
Ak akça, kara gün içindir derler

beytindeki (ak) ve (kara) kelimelerinin birlikte iradı gibi.

«Vâkıa (ak) ve (kara) arasında zıddiyet vardır Lâkin (kara gün) felâket günü demek olduğuna ve karanın bir mânasında da felâket bulunduğuna göre (ak akça) ile (kara gün) arasında tam tezad değil, iyham-ı tezad vardır.»

TEZAKİR-İ ŞUARA (تذاكر شعرا) [*Ede.*] Şairlerin hal tercümeleriyle eserlerinden örnekler bulunan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Tezkire», «Tezkire-tüş-şuara», «Şuara tezkireleri» de denir. Tezkirelerin bir kısmı müelliflerine nisbetle anılırlar, «Lâtifî tezkiresi», «Tezkire-i Sâlim», «Tezkire-i Rıza» gibi. Bir takımları da ayrı ayrı isimler almışlardır. «Heşt behişt», «Meşair-üş şuara». «Zübde-tül-eş'ar» gibi. Tezkirelerin bir kısmı da hem adları ve hem de müelliflerinin isimleriyle tanınmışlardır. «Heşt behişt» in «Sehî tezkiresi», «Meşair-üş şuara» nın «Âşık Çelebi Tezkiresi» bu kabildendir.

Osmanlı şairlerinin hal tercümeleri tezkirelerde toplandığı gibi şair olmıyan diğer ilim ve marifet erbabı için vücude getirilmiş olan eserler de yazılmıştır. «Şakayık», «Sefine», «Güldeste-i riyaz-ı irfan», «Sicill-i Osmanî» ve emsali eserler bu cümledendir.

Osmanlılarda tezkirelerin yazılmasına çok eski zamanlarda başlanmıştır. İlk tezkireyi Sehî, Hicrî onuncu (Milâdî onaltıncı) asırda son tezkireyi de İbn-ül-Emin Mahmut Kemal İnal 1930-1941 de basılmıştır.

Türk Divan edebiyatının bütün nevileri gibi tezkirecilik nev'i de klâsik İran edebiyatı örnek tutularak meydana geldiğini» söyliyen değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (Şuara Tezkireleri ve Tezkireciler, Aylık Ansiklopedi, yeni seri, numara 2) şu kıymetli tafsilâtı da vermiştir:

«Divan Edebiyatı tekniği, maalesef tezkireciliği de, divan nesri esaslarına uygun, müsecca' cümleler yığını haline getirmiş olduğun-

dan tezkirelerden şairlerin hal tercümelerini, ruhî haletlerini, edebiyattaki tesirlerini, hasılı gerçek hüviyyetlerini bugünkü zihniyyetle anlıyabilmemize imkân yoktur, Tezkireciler, çok defa şairlerin doğum ve ölüm tarihleriyle eserlerini bile göstermeden şairler hakkında seci'li cümlelerle satırlar veya sayfalar doldurmuşlar, tahlil ve tenkid cihetine hiç gitmemişler, birinin yaptığı tarihî bir hatayı öbürleri de aynen nakledecek kadar bu işi ehemmiyet vermeden yapmışlar, hattâ şairlerin şiirlerinden seçip kaydettikleri beytleri bile rasgele seçmişler, ruhî haletlerini, yahut edebî kudretlerini göstermek lüzumunu bile duymamışlardır. Bu bakımdan tezkireler, bize ancak *yol* göstermek, şairlerin adlarını tesbit etmek, asırlarını bildirmek, dolayısiyle değerli sayılabilirler. Fakat şunu da söylememiz gerektir ki edebiyat tarihini meydana getirmek için elimizde tarihlerle hususi, yani bir zümreye ait, yahut Umumi mahiyyette yazılmış tezkirelerden başka bir şey de yoktur. Aynı zamanda tezkireciler içinde Lâtifî, Âşık Çelebi gibi Güftî gibi bazıları, hele Lâtifî, şairlerin edebî kudretleriyle hususi hayatlarını iyice tetkik edip bu hususta sayfalar doldurarak yapılabilecek tahlil ve tenkitleri bir kaç cümlenin içine sığdırmışlar, âdeta bir komprime haline getirmişlerdir.

« Türkçe en eski şuara tezkiresi Hicrî 906 da (1500-1501) ölen Ali Şir Nevaî'nin «Mecalis-ün-nefais» idir. Ali Şir, bu kitabı ölümünden on yıl önce telif etmiştir. İran - Çağatay şairlerine ait olan ve Çağatayca yazılmış bulunan bu tezkirenin, Sultan Muhammed Fahri-i Heratî tarafından Ali Şir'in ölümünden otuz yedi yıl sonra istinsah edilmiştir. Bir nüshası Britanya müzecindedir. Bu Farsça tercüme ile 922 de (1516-1517), yani müellifin ölümünden on altı yıl sonra Hakîm Şah Muhammed-i Kazvinî tarafından yapılan Farsça tercümesi müellif ve kitap hakkında çok değerli bir ön sözle, İran Hariciyye Veziri Ali Asgar Hikmet tarafından 1323 Hicrî-i şemsî yılında (1944) Tahran'da bastırılmıştır. Mecalis - ün - nefais, Hicrî dokuzuncu yüzyıl (Milâdî onbeşinci) şairlerinin hal tercümelerini muhtevidir.

«İkinci şuara tezkiresi, Hicrî onuncu yüzyılda (M. onaltıncı), bir aralık İkinci Şah İsmail'in (1576-1587) kütüphaneciliğini yaptığı için Mekteb-dâr diye şöhret kazanan Sadıkî'nindir. Sekiz fasıldan meydana gelmiş olan bu kitabın yedinci faslı Türk şairlerine aittir. Profesör Doktor Abdürresul Hayyam Pur tarafından 1327 Hicrî-i şemsi yılında (1948) Tebriz'de bastırılmıştır.

«Bu iki tezkireden sonra Osmanlıca ile yazılan tezkireleri tarih sırasiyle aşağıda gösteriyoruz :

1 — Heşt Behişt : Sehî tezkiresi diye anılan bu küçük tezkire 955 de (1538-1539) yazılmıştır. Hicrî sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar (ondört - onaltı) gelen Osmanlı şairlerinin adlarını bildirmek ve bu suretle o devirde Osmanlı ülkesindeki mezhep cereyanlarını da işaret etmek bakımından değerlidir.

2 — Lâtifî tezkiresi : 990 Hicrîde (1582) Mısır yolunda ölen Lâtifî tarafından 935 Hicrîde (1528-1529) tertip edilmiştir. İkinci Murat devrinden (1421-1451) telif tarihine kadar gelip geçen şairlerin hal tercümeleriyle şiirlerinden seçme şiirleri ihtiva eden Lâtifî tezkiresi; tezkireler içinde en mühimmidir. Lâtifî, tezkiresine aldığı şairlerin en mühimlerinin divanlarını tamamiyle okumuş, edebî kudret ve hüviyyetleri hakkında birer ikişer cümleyle verdiği hükümleri, ondan sonra vermiştir. Şeyhî'nin şiirlerini Farsça'dan tercüme sayan, Ahmet Paşa'yı, Farsça şiirlere Türkçe elbise giydirmiştir diye vasfeden, Necati'yi, Türkçe Divan şiirinin ilk büyük şairi olarak takdim eden, Fuzuli'yi, Ali Şir Nevaî tarzında, fakat sanatında eşsiz olarak öven Lâtifî'nin bu hükümleri, bütün bu şairlerin divanlarını iyice tetkik ettikten, İran şairleriyle karşılaştırdıktan sonra vardığımız ve varacağımız kat'î kanaatleri gösteren hükümlerdir. 1314 de (1898) İkdam Matbaasında basılan Lâtifî tezkiresi, maalesef yer yer noksandır. Her halde basılırken iyi ve tamam bir metin ele geçmemiştir. Bu bakımdan bu en değerli tezkireden faydalanmak için mutlaka yazmalarını tetkik etmek zarureti vardır.

3 — Gülşen-i Şuara : 1002 Hicrîde (1593-1594) ölen Bağdatlı Ahdî'nindir. 971 de (1563-1564) telif edilen bu tezkire, 960 la 971 arasındaki (1522-1533) şairleri ihtiva eder. Bilhassa onaltıncı yüzyılda ve Bağdat'taki irfan hayatını, bir çok hususiyyetleriyle göstermesi bakımından çok mühimdir. Yine bu değerli Ansiklopedide, Ruhî'nin (1605-1606) hal tercümesini yazarken manzum mektuplarında geçen adların çoğunu, bu tezkirede bulmuş, hüviyyetlerini mümkün olduğu kadar tesbit edebilmiştik.

4 — Meşair-üş-şuara : 979 da (1571-1572) Üsküp'de ölen Âşık Çelebi tarafından 974 de (1566-1567) telif edilmiş olan bu tezkirede H. sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl (ondört-onbeşinci) şairleriyle kendi çağdaşları, yani onaltıncı yüzyıl şairleri vardır. Âşık Çelebi, şairlerin hususi hayatlarına, mezhep ve meşreplerine temas eden ve onları bu bakımdan tenkid eden bir adam-

dır. Bu bakımdan tezkiresi, şairlerin mezhepli ve meşrepleriyle ruhî temayüllerini göstermek, o devirdeki tarikatlerin, halk ve ulema tarafından nasıl görüldüğünü, ne gibi telâkkilere meydan verdiğini bildirmek hususunda değerlidir. Ali Emirî kütüphanesinin tarih kısmında, 772 numarada kayıtlı nüsha minyatürlüdür. Şairlerin hayatlarında yapılan bu tezkire şüph yok ki çok ehemmiyetlidir.

5 — Hasan Çelebi Tezkiresi: 1012 de (1603-1604) Mısır'da Reşit kasabasında ölen Kınalı Zade Hasan Çelebi, tezkiresini 994 H. de (1585-1586) meydana getirmiştir. Evvelki tezkirelerde bulunan şairlerle kendi çağdaşlarını toplıyan bu tezkire de tahayyül ve tenkid bakımından ehemmiyetlidir. Aynı zamanda bu tezkire Âşık Çelebi'yi âdeta tamamlar.

6 — Beyanî tezkiresi: 1006 Hicrî'de (1587-1598) ölen Rusçuklu Carullah oğlu Mustafa Beyanî'nindir. Hesan Çelebi'deki şairlerin en tanınmış olanlarını hülâsa yollu nakledip çağdaşlarından bir kaç şairi de ihtivâ eden muhtasar bir tezkiredir.

7 — Zübde-tül-eş'ar: 1031 de (1621-1622) ölen Kaf Zade Abdülhay Faizi'nin tertip ettiği bu tezkire, âdeta bir antolojidir. Hicrî dokuzuncu yüzyıldan (onbeşinci) bir kaç şairle onuncu ve onbirinci yüzyıllarda (onaltı - onyedi) yaşıyan şairlerin yalnız vefat tarihleriyle şiirlerinden nümuneleri ihtiva eder.

8 — Riyaz-üş-şuara: 1054 de (1644-1645) ölen şair Riyazî Mehmet tarafından 1018 de (1609 1610) telif edilen bu tezkirede dokuzuncu ve onuncu yüzyıl (onbeş - onaltıncı) şairleriyle onbirinci yüzyıl (onyedinci) başlarındaki şairerin ve çağdaşlarından bir kaç şairin hal tercümeleri vardır.

9 — Yümnî.: 1073 de (1662-1663) ölen Kadı Yümnî, 1030 dan başlayıp (1620-1621) Faizî tarzında ve âdeta ona zeyl olarak böyle tertibine başlamış ve tamamlamadan ölmüştür. Bu tezkirede yirmi dokuz şairin adı ve şiirlerinden nümuneler vardır.

10 — Rıza: 1082 de (1671-1672) ölen Zehrimar Zade Seyyid Rıza tarafından tertip edilen bu küçük tezkirede 1000-1050 ye kadar (1591-1640) gelip geçen şairlerin çok muhtasar hal tercümeleri ve şiirlerinden nümuneler vardır. 1316 da (1900) Ikdam Matbaası tarefından bastırılmıştır.

11 — Âsım: 1086 da (1675-1676) ölen Âsım'ın bu tezkiresi de Faizî'ye zeyldir. 1030 dan (1620-1621) zamanına kadar yetişen şairlerin şiirlerindan nümunelerdir. Bazılarının kenarlarına ölüm tarihleri keydedilmiştir.

12 — Teşrifat-üş-şuara: 1088 de (1677-1678) ölen Edirneli Kadı Güftî Ali'nin bu manzum tezkiresi, Lâtifî ve Ahdî ile Âşık ve Hasan Çelebi'lerin tezkirelerinden sonra ilk değerli ve ehemmiyetli tezkiredir. Ölmüş yahut yaşıyan bazı şairlerin hal tercümelerini, manzum yazarken onların yaşayış tarzlarını, meşreplerini, dinî ve mezhebî temayüllerini, hususi hayatlarını ve zevklerini belirten Güftî, bu tezkiresiyle edebiyyat âlemine büyük bir hizmette bulunmuştur.

13 — Mücib: 1139 da (1727) de ölen Mücib Mustafa, Hasan Çelebi ile Riyazî ve Rızanın tezkirelerine geçmiyen şairleri toplamış ve bu suretle de 1050 (1640) yılına kadar gelip geçen, fakat bu tezkirelere alınmamış olan şairlere ait bir şuara tezkiresi meydana getirmiştir. Bu tezkire, yukarda adı geçen tezkirelerin zeyli sayılabilir.

14 — Salim: 1155 da (1743 1744) ölen Mirza Zade Salim tarafından, kendi doğum tarihi olan 1099 dan (1687-1688), 1132 (1719-4720) yılına kadar yetişen şairlerin hal tercümelerini ihtiva etmek üzere tertip edilen bu tezkirede şairlerin edebî kudretlerini tahlil etmek ve haklarında doğru hükümler vermek bakımından hakikaten değerlidir Meselâ Nedim hakkında en doğru ve yerinde hükümleri bu tezkirede bulmaktayız. 1315 de (1899) İkdam Matbaası tarafından bastırılmıştır.

15 — Nuhbet-ül-âsar min fevaid-il-eş'ar: 1137 de (1724-1725) ölen Safayi Mustafa'nın 1132 de (1719-1720) telif ettiği bu tezkire, 1050 den (1640-1641) itibaren sekzen iki yıl içinde gelen şairlerin hal tercümelerini muhtevidir. Safayî, Salim'in tezkire yazmasına kızarak ve o tezkireyi beğenmiyerek bu tezkireyi meydana getirmiştir. Salim tezkiresini âdeta tamamlar.

16 — Nuhbet-ül-âsar li-zeyl-i Zübdt-il-eş'ar: 1172 de (1758-1759) ölen Beliğ'in bu tezkiresi, Faizî'ye bakılmıyarak 1030 dan (1620-1621) 1139 a kadar (1726-1727) yetişen şairleri ihtiva eden muhtasar bir tezkiredir.

17 — Mir'at-ı Şi'r: Koca Bekir Paşa torunlarından olup 1181 de (1767 1768) ölen Enderunlu Âkif'indir. Eserin adı, ebced hisabiyle tamamlandığı tarih olan 1211 (1796-1797) yılını gösterir. Çağdaş olan Enderun şairlerinden yirmi üç kişilik muhtasar hal tercümeleriui ihtiva eder.

18 — Âdâb-ı Zurafa: 1200 de (1785-1786) ölen Aziz Zade Mustafa Naim oğlu Ramiz Hüseyin'indir. Salim tezkiresine zeyl olarak yazılan bu tezkire bazı hal tercümeleri noksan olduğu

gibi bazı şairlerin şiirlerinden nümuneler de yoktur. Tamamlanmadığı anlaşılıyor.

99 — Silâhtar Zade: Silâhtar Zade Mehmet Emin'in tamamlanmıyan bu tezkiresinde 1166 dan (1752-1753) 1204 e kadar (1789-1790) gelip geçen ve 1204 den sonra hayatta bulunan şairler, birer satırla kaydedilmiştir. Kaf Zade tezkiresi tarzında tertiplenmemiştir.

20 — Esrar Dede Tezkiresi: Esrar Dede'nin ölüm tarihi olan 1211 yılına (1796) kadar gelip geçen Mevlevî şairlerine aittir. Şeyh Galip (1213 H. 1798) tarafından müsvedde halinde yazılmış, tertip ve ikmal edilmesi için Esrar Dede'ye verilmiş ve Esrar Dede tarafından ilâvelerle tertip ve ikmal edilmiştir. Dede, Mevlevîlik gayretiyle Mevlevî olmıyan bir çok şairleri de kayt ve tescil ederek tezkiresine almış, mesalâ Cevrî'nin mevlevîliği gösteren bir şiiri Ruhi'ye atfederek Hurufî Ruhîyi Mevlevî yapıvermiştir. Bu bakımdan tetkik edilmeden istfade edilemez.

21 — Nuhbet-ül-âsar fi Fevaid-ül eş'ar: Kemiksiz Zade Safvet Mustafa'nın bu tezkiresi, 1197 de (1782 1783) Safayî tezkiresinden bazı şairler seçilerek ve hal tercümeleri kısaltılarak Safayî tezkiresinin telifinden sonra hayatta bulunanlara ait bazı notlar ilâve edilerek meydana getirilmiştir.

22 — Şefkat — 1242 de (1826-1827) ölen Bağdatlı Şefkat tarafından 1206 da (1791-1792) ölen Ahmet Ratip Paşa oğlu Şair Naşit İbrahim Beyin «Müntenabat Mecmuası», alfabetik tertip edilmiş ve bazı ilavelerle bir tezkire haline getirilmiştir. 1143 ten (1730 1931) 1219 a kadar (1813-1814) yetişen şairlerin hal tercümeleri, birer ikişer satırla yazılmıştır. Safayî ve Salim tezkirelerine zeyl sayılabilir.

23 — Bahçe-i Safa Endûz: 1264 de (1847-1848) ölen Sahaflar Şeyhi Zade Esat Efendi tarafından 1251 de (1835-1836) tertib edilmiştir. Salim tezkiresinin bitiminden sonra 1251 e kadar gelip geçen şairleri ihtiva eder. Adı, Ebced hisabiyle yazıldığı yılı gösterir. Hal tercümelerinin çoğu tamam olmadığı gibi şiir nümuneleri de yoktur.

24 — Ârif Hikmet: 1276 da (1859-1860) ölen Şeyh-ül-İslâm Ârif Hikmet Bey'in bu tamamlanmamış ve müsvedde halinde tezkiresinde hal tercümeleri birer ikişer kelime veya satırla hülâsa edilmiştir. 1000 yılı (1591-1592) şairlerinden bahsedildiği gibi 1235 de (1836-1837) ölenlerden de bahsedilmiştir. Ârif Hikmet Bey'in «Mecmuat üt-teracim» adlı Arapça bir eseri de Millet Kütüphanesi'nin tarih kısmında 788 numarada kayıtlıdır.

25 — Hatimetül-eş'ar: 1283 de (1866-1867) ölen Fatin Davud Efendi'nindir Salim Safayî'ye zeyl olan bu tezkire 1269 yılına (1862-1863) kadar gelip geçen şairlerin hal tercümeleriyle şiir nümunelerini ihtiva eder.

26 — Kafile-i Şuara: Çopur ve Çaylak adıyle tanınan ve 1311 de (1893-1894) ölen Mehmet Tevfik'indir. Tevfik, alfabetik bir tertiple yazmağa başladığı bu eserin «D» harfinde kalmış, tezkiresini temamlıyamamıştır.

27 — Bunlardan başka 1756 da ölen Hammer'in Osmanlı Devletinin kuruluşundan 1250 Hicrîye (1834-1835) kadar gelip geçen iki bin iki yüz şairin hal tercümelerini havi bir eseri de vardır ki dördüncü cildinin ilk tarafları olan 1113 yılından 1123 yılına kadar (1701-1711) yaşıyan şairlerin hal tercümeleri, Mehmet Sıraceddin tarafından tamamlanarak «Mecmua-i Şuara ve tezkire-i Üdeba» adı altında vücude getirilmiş ve 1325 Hicrîde (1907) bastırılmıştır.

28 — Ayrıca Ali Enver de (vefatını bulamadık) Esrar Dede tezkiresini «Semahane-i Edeb» adı altında hülâsa ederek bir tezkire vücude getirmiştir. Bu eser 1309 da (1891-1892) İstanbul'da basılmıştır.

29 — Bütün bunları tamamlıyan, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1930-1941 de İstanbul'da bastırılan İbn-ül-Emin Mahmut Kemal İnal'ın «Son Asır Türk Şairleri» dir. Üstad bu eserinde, asrımıza kadar gelen, ölmüş olan ve yaşamakta bulunan şairlerin yalnız hal tercümelerini kaydetmekle kalmamış, hususi hayatları, ruhî temayülleri ve edebî kudretleri hakkında da bilhassa yarın için çok değerli bir kaynak olacak tahlillerde bulunmuştur.

«Sadettin Nüzhet de (vefatı 1946), «Türk Şairleri» adlı bir eser hazırlamağa başlamış, bu eserinde tezkirelerdeki şairlerle tezkirelerde bulunmıyan şairleri ve zamanımızda yaşıyanları toplamağa koyulmuş, fakat müellifin ölümü üzerine tamamlanamamıştır. Bu eser, zamanımızdaki bir çok şairleri ihtiva etmemekle beraber bir çok da şair sayılmıyacak adları toplıyan, aynı zamanda eski şairlerin hal tercümelerinde bir hayli yanlış bulunan eserdir.

«1902 de (1681) ölen Vişne Zade İzzetî ile 1122 de (1710-1711) ölen Himmet Zade Şeyh Abdî'nin de birer tezkiresi olduğu rivayet edilmekte ise de bu iki tezkire bugün ortada yoktur.

«1262 de (1845-1846) ölen Hoca Fehim tarafından İran şuara tezkirelerinden Devletşah ve Sam Mirza tezkireleriyle Ali Şir Nevayî'nin Mecalis-ün-nefaisi, bazı ilâvelerle tercüme edilerek «Sefinet-üş-şuara» adlı Türkçe bir tezkire vücude getirilmiş ve bu tez-

kire İstanbul'da basılmıştır. Fakat daha ziyade İran şairlerine ait olan bu tezkire, bizim edebiyatımızı ilgilendirmemektedir.»

Abdülbaki Gölpınarlı bundan sonra «Bunları kısmen ikmal, kısmen itmam eden bibliyografyaya ait» eserler hakkında izahat verdiği gibi yazısının sonunda da şunu söylüyor:

«Kütüphaneler tasnif komisyonu üyelerinden Nail, bütün şuara tezkirelerinde adları geşen şairleri alfabetik bir sıraya koyup her şairin kayıtlı bulunduğu tezkireleri, ölüm ve belli ise doğum tarihleri gösterilmiş, bu suretle büyük bir katalog meydana getirilmişse de maalesef bu çok mühim eser, henüz basılamamıştır.»

Recai Zade Ekrem Bey'in (ölümü 1913) «Kudemadan bir kaç şair» i, Faik Reşat Bey'in (ölümü 1914) iki ciltten mürekkeb «Eslâf» ı, Muallim Naci'nin (ölümü 1893) «Osmanlı şairleri», İsmail Hakkı Bey'in «Muasır Şairlerimiz», Muhtar Bey'in «Şair Hanımlarımız» ı, bunlardan başka son zamanlarda yayımlanan «Trabzon şairleri», «İzmir şairleri», «Tekirdağ şairleri» gibi eserleri de bir bakıma göre tezakir-i şuaradan saymak mümkündür.

TEZHİB (تذهيب) [*San.*] El yazması kitaplarla murakka'ların boya ve altın tozu ile çiçekler ve nakışlarla süslenmesine verilen addır. Böyle eserlere «müzehheb», tezhib yapanlara da «Müzehhib» denir. «Sanat Ansiklopedisi» nde (Tezhib Maddesi) «Eskiden el yazması kitapları ve Hüsn-i hat murakkalarının kenarlarını boya ve yaldızlı süslemelerle tezyin etmek işine verilen isimdir» suretinde tarif olunan tezhib hakkında şu tafsilât da vardır:

«Arapça'da altınlama mânasına gelen tezhib sözü yalnız altın yaldızla işlenen işleri ifade etmez; boyalarla yapılan ince kitap tezyinatına da denir. Sırf altınla yapılan işlere halkârî tâbir olunur ki altın yaldız mânasına gelir. Müzehhibler ekseriya nakış, resim (Fr. Miniature) de yapan sanatkârlardır. Vaktiyle mühim olan her el yazması ve bilhassa Kur'an-ı Kerimler umumiyetle tezhiblenirdi. Tezhib işlerini Türkler Orta Asya'dan getirmişlerdir. Selçuk Türklerinde hayli ilerlemiş olan bu snat onlardan Osmanlı Türklerine geçmiş ve XVI ncı asırda en yüksek derecesine vasıl olmuştur. Bugün müzelerde gayet güzel tezhib olunmuş fevkalâde eserler mevcuttur.»

Ansiklopedide bunlardan sonra müzehhiblerle tezhib tekniği hakkında kıymetli izahat verilmektedir.

İstanbul Darülfünunu Sanat Tarihi Müderrisliğinde bulunmuş olan Vahit Bey «Bazı Istılahat-ı Mühimme-i Sınaiyye Hakkında Mütalâat» adlı kıymetli eserinde (İstanbul Matbaa-i Âmire 1331) bir arada kaydettiği miniature kelimesi ile Enluminure hakkında şu malûmatı vermektedir: «Bu kelimelerin ikisi de kurun-ı vustada (orta zamanda) yazma kitapları tezyin eden resimlere verilmiş isimlerdir. Ancak minyatür, vaktiyle yazma kitapların fasıl başlarında ve ibarelerin ilk kelimelerindeki tezyinat idi. Halbuki sonraları vesait-i tezyiniyyeye yaldız, gümüş dahi karıştırılarak usul-i tezyin tevessü ettiğinden bu ikinci tarz-ı tezyine anluminure denirdi. Demek ki minyatür' yazma kitaplarda elvan-ı muhtelifeden (türlü boyalardan) müteşekkil ufak ve süslü resimler, enluminure ise aynı kıtaplarda elvan-ı mütenevviadan başka bir de yaldız ve saireden teşkil olunan zinetlerdir. Bunlardan birincisinde kullanılan boyaların esası (Miniyum) olduğu için minyatür namını almıştır ki şu halde miniaturiste (minyatürkâr) diye tercüme olunmak icab eder. İkinci kelimeye gelince bunun medlülü olan sanat bizde dahi mevcuttur. Yazma kitapların sayfalarını altın suyu ve bazı elvan ile tezyin, fasıl başlarını tevşih eden, satırlar arasında durak yerlerini belli etmek üzere altın suyundan daireler vazeyliyen ve emsali tezyinatı icra eden erbab-ı sanata «Müzehhib» tâbir olunur ki enluminure'ün tercümesidir. Şu halde enluminure dahi «tezhibat» demek olur.»

Tezhib, Garpten ziyade Şarkta ilerlemiş nefîs bir sanattır. Acemlerin çok kıymetli tezhib eserleri ve müzehhibleri vardır. Daha sonra Osmanlılarda da tezhib çok taammüm etmiş, karşılarında hayran kalmamak mümkün olmıyan eserler vücude getirilmiştir.

Osmanlıların siyasette olduğu gibi ilim ve sanatta da merkezi olan İstanbul'da hadsiz hisapsız müzehhib yetişmiştir. İnce bir sanat olan tezhibin kıymetli üstadları saraylarda çalıştırılır, devletin resmî işleri bunlara tezhib ettirildiği gibi büyük adamlarla zenginler tarafından zevkleri okşıyacak eserler de yaptırılırdı. Osmanlı sanatkârları tezhib yolunu muhtelif devirlere göre değiştirmişlerdir. Bunda bidayette Selçuk ve Orta Asya tesiri vardı. Bu eserler o kadar ince değildir Osmanlıların i'tilâ devrinde tam hususi bir tarz vardır. Bu devrin eserleri çok ince ve mükemmeldir. Son zamanlara doğru «Pesend» yolu, çiçek tersimi usulü ve rokoko tesiriyle garip, lâkin Türk zevkiyle millîleştirilmiş şekiller moda olmuştur. Son asırda tezhib tarzı garip bir yola dökülmüştür Bununla beraber ciddi eserler yapanlar az değildir. Topkapı Sarayı Müzesinde bu devrin güzel eserleri vardır. Bu ufak kâğıt üstün-

deki nakışlar yapıldıkları devirde ev, konak ve saray tezyinatı hakkında bir fikir vermektedir. Bu suretle zamanın zevklerini ve zevk değişikliklerini iyi öğrenmek kaabil olur.

Osmanlılarda tezhib daima yazı ile beraber inkişaf etmiştir.

Tezhibin yapılış tarzına göre değişen nevileri vardı. Halkâr, halkârî, tahrirli halkâr, pesend = perdah, perdaht, şikâf, şükûfe, zerenderzer, zerefşan, minyatür, lâke bu nevilerin aldıkları isimlerdir.

Ruhsarını eşkimle teretsem yaraşırdı
Ol Mushaf-ı zibâye bu tezhib-i müferrih
Sâbit

TEZHİB KALIBI (تذهيب قالبي) [*San.*] Mushaflarla yazmalara yapılacak tezhibin evvelce hazırlanmış olan kalıbına verilen addır. Kalıp alelâde bir kâğıttan ibarettir Bu kâğıda yapılmış olan şekil iğnelenir ve yapılmak istenilen yere konularak silkilir, kalıp kaldırılınca kâğıtta meydana gelen noktalar üzerinden geçilmek suretiyle istenilen şekil meydana getirilir.

TEZKİRE (تذكره) [*Ede., İda.*] Aynı şehir ve kasabade bulunan resmî dairelerin birinden ötekine ve halkın biribirine yazdıkları kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tezkere suretinde kullanılması yanlıştır. Şehirler arasındakilere «Tahrirat» denir Tezkire tâbiri daha başka mânalara da gelirdi.

1 — Resmî dairelerde yazı işleriyle meşgul bulunanlara tezkireci yerine tezkire denilirdi: Tezkire-i divan, tezkire-i şıkk-ı evvel gibi.

2 — Divan ı hümayun kâtiplerine «Reis-ül-küttap» tarafından verilen hüviyyet varakalarına da tezkire denilirdi. Hicrî 1245 (1829) senesinde Reis-ül-küttap Mehmet Hamit Efendi tarafıdan Avni Zade Avni Efendiye verilip aslı «Başvekâlet Arşivi» nde bulunan (Dahiliye, fiş numarası 1037) tezkirenin sureti:

«Dadende-i tezkire

«Orta boylu az sakallı tahminen yirmî sekiz yaşında şehriy-yül-asıl Avni Zade Avni Efendi Divan-ı hümayun ketebesinden olmakla bermucib-i usul ve nizam işbu tezkire tahrir ve yedine i'ta kılındı 23 ş 45.»

3 — Şairlerin tercüme-i hallerinden bahseden eserlere «Tezkire» denilirdi. (Bak: Tezakir-i şuara).

4 — Esnafa ve halka verilen resmî kâğıtlara da bu ad verilirdi. Esnaf tezkiresi, mürur tezkiresi, nüfus tezkiresi, redif tezkiresi, Gümrük tezkiresi o kabildendir.

TEZKİRECİ (تذكره جي) [*İda.*] Divan-ı hümayunun yazı işleriyle meşgul bulunan memurun unvanıdır. İlk zamanlarda maiyyetinde bir kaç kâtip bulunan bir tek tezkireci varken sonraları «Tezkire-i evvel» ve «Tezkire-i sani» unvaniyle iki tezkireci kullanılmıştır. Âmirleri Reis-ül küttap'tı.

Tezkireciliğin ihdası tarihi hakkında Osmanlı tarihlerinde bir kayde raslanmamaktadır. Yalnız Fatih Kanunnamesi'nde yazılı bulunması eskiliği hakkında bir fikir verebilir. Kanunnamede (sayfa 18) kâtipler mertebesinde sayılan tezkirecinin teşrifat itibariyle olan mevkii şöyle tarif olunmaktadır: «Küttap meratibinde Reis-ül-küttap anın altına Yeniçeri kâtibi anın altına Ruznameci anın altına Mukabeleci anın altına Mukataacı anın altına Tezkireci anın altına reis kâtipleri oturur.»

Yine Fatih Kanunnamesi'ne nazaran (s. 18) tezkireci hoca makamında idi. Divana uzun yenli üst ile girerdi. «Yukarda mezkûr olan küttap hoca makamındadır, Anlar Divanda uzun yenli üst giyerler. Reis kâtipleri neferdir ve bu zikrolunan küttabın azl ü nasbı defterdarlarıma müfevvazdır anların hüddamıdır.»

Divanın toplantılarında büyük tezkireci de denilen «tezkire-i evvel» Vezir-i âzamın önünde ayak üzerinde durarak arzıhalleri okur ve lâzım gelen yerlere havale ederdi. Büyük tezkireci bulunmadığı zaman bu vazifeyi Reis-ül-küttap görürdü. Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından hazırlanan kanunnamede (Millî Tetebbüler Mecmuası, sayı 3) bu husus şöyle yazılıdır: «Tezkirecinin biri divanda bulunmasa Reis Efendi büyük tezkirecinin yerine durup arzıhal okur ve buyurur.»

TEZKİRE-İ EVVEL (تذكرهٔ اول) [*İda.*] Divan-ı hümayunun yazı işleriyle meşgul bulunan memurun unvanıdır. «Divan kâtibi» demektir. Tezkireci ilkin bir tane iken sonradan sayısı ikiye çıkarıldığı için birinciye «Tezkire-i evvel», ikinciye «Tezkire i sani» denilmiştir. Kubbe altında toplanan Divan-ı hümayuna uzun yenli üst ve mücevveze ile girer, Vezir-i âzamın önünde ayakta durarak kâğıtları okur ve havale ederdi.

Büyük tezkireci bulunmadığı zaman bu vazifeyi «Reis-ül küttap» yapardı.

TEZKİRE-İ HUSUSİYYE (تذكرهٔ خصوصيه) [*İda.*] İrade-i seniyyeyi (Padişahın emrini) muhtevi olarak Mabeyn başkâtibi tarafından yazılan tezkireler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefirlerle yapılan görüşmeler gibi işler hakkında Sadaretten Mabeyne yazılan tezkirelere de «tezkire-i hususiyye» denilirdi. Bu tezkireler

Sadrazam tarafından Mabeyn başkâtibine hitaben yazılırdı. Resmî tezkirelerden ayrılmaları için ayni şehir ve kasabadaki hususi şahısların biribirlerine yazdıkları tezkirelere de tezkire-i hususiyye denir.

TEZKİRE-İ MA'RUZA (تذكرهٔ معروضه) [*İda.*] Sadrazam tarafından Padişaha sunulan yazılı kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel bunun yerine «telhis», «Takrir-i âli» denilirdi. Mabeyn başkitabetine hitaben yazılan tezkireyi başkâtip Padişaha okur ve şifahen emrini alarak derkenar suretiyle Sadrazama bildirdiği gibi ayrı bir tezkire ile de cevap verilirdi.

TEZKİRE-İ OSMANİYE (تذكرهٔ عثمانيه) [*İda.*] Şimdiki tâbirle nüfus cüzdanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «nüfus tezkiresi», halk tabakası arasında «kafa kâğıdı» da denilirdi. Bunlar cüzdan halinde değil, çizgili birer kâğıt şeklinde idi. Sahibinin, baba ve anasının adları, eşkâli, oturduğu mahalle ve sokak adlariyle evin numarası, doğum tarihi yazılı idi. İlk Tezkire-i Osmaniye Hicrî 1280 (1863) senesinde yapılan nüfus tahriri üzerine verilmiştir.

TEZKİRE-İ SAMİYE (تذكرهٔ سامیه) [*İda.*] Sadrazam tarafından yazılan tezkireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TEZKİRE-İ SANİ (تذكرهٔ ثانی) [*İda.*] Divan-ı hümayunun yazı işleriyle meşgul memurlardan birinin unvanıdır. Divan kâtibi demektir. Tezkireci ilkin bir tane iken sonradan sayısı ikiye çıkarıldığı için birinciye «Tezkire-i evvel», ikinciye «Tezkire-i sani» denilmiştir. Divana uzun yenli üst ve mücevveze ile girer, ayakta durarak yazı işleriyle meşgul olurdu.

TEZKİRELİK (تذكرهلك) [*San.*] Tezkire yazmağa mahsus kâğıtlara verilen addır. İyi cins olan bu kâğıtların kıt'ası küçük, aynı zamanda dar ve uzundu. Daha büyüklerine «Takrirlik» denilirdi.

TEZKİYE (تزكيه) [*Fık.*] Bir kimsenin hal ve şanının bilenlerden sorulup anlaşılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tezkiye gizli ve aleni olmak üzere iki türlü yapılırdı. Gizli olarak yapılanına «sirren tezkiye», alenen yapılanına «alenen tezkiye» denilirdi. Şer'î mahkemelerde şahitler kadı tarafından bilenlerden yazı ile sorulur, iyiliğine şahadet edilenlerin şahadetleri kabul, edilmiyenlerin şahadetleri reddolunurdu. Kadı'nın yazdığı kâğıda gizliliği sebebiyle «mesture» denilirdi. «Mesture» ile şahidin müstahdem bulunduğu daireye, yahut oturduğu mahallenin muhtarına sorulması Hicrî 1283 (1866) senesinde ve Refik Efendinin Şeyh-ül-islâmlığı zamanında başlamıştır Ondan evvel tezkiyeler hususi surette yapılırdı. Ölünün tezkiyesine tezkiye-i meyyit denir.

TEZKİYESİ BOZUK (تزكيهسی بوزوق) [*Hal.*] Hakkında kimse tarafından iyi şehadet edilmiyen, kötü adam yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TIBB I RUHANİ (طب روحانی) [*Sof.*] Kalblerin kemal bulmasını, âfetlerini, hastalıklarını, tedavilerini ve hıfz-ı sıhhat ve itidalini öğreten ilim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye göre cismanî tıp olduğu ve bununla bedenin sihhat ve tedavisi temin edildiği gibi ruhanî tıpla da ruhun sihhati ve tedavisi temin olunur.

TIBHANE (طبخانه) [*Mek.*] Tıbbiyye mektebine verilen ilk addır. İkinci Sultan Mahmut zamanında ve 15 Şaban 1242 (14 Mart 1827) de Veznecilerde Acem oğlu kışlası yakınında Tulumbacıbaşı konağında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin nezareti altında açılmıştı- (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye) de (c. 1, s. 6). talebe (öğrenci) kayt ve kabuliyle öğretim usulü şöyle yazılıdır: «Tıbhaneye girmek arzusunda bulunan talebenin duhullerini teshil ve teşvik maksadiyle duhul (giriş) imtihanı olmaksızın ol vakit mektebin kâtibi bulunan Hacı Feyzi Efendi'ye müracaatla isimlerini kaydettirmek şartiyle herkes kabul olunurdu. Mektep leylî (yatılı) olmadığından gece mektepte yatılmaz, yalnız mektepte bulundukları için öğle vakti yemek verilirdi. Bundan başka talebelerin yirmişer kuruş aylıkları vardı. Her şeyin kuruluşunda olduğu gibi tıbbhanede de dershaneler olmadığından camilerde verilen Arapça derslerde olduğu gibi talebeler hasırlar üzerinde diz çökerek ders okurlardı. Dersler ikişer saat sürer ve her biri için yarım saat ara verilirdi, Dersler Fransızca okutulduğu için talebeye ilkin Fransızca öğretildi.» (Bak: Tıbhan i Âmire ve Cerrahhane-i Ma'mure).

TIBHANE-İ ÂMİRE VE CERRAHHANE-İ MA'MURE (طبخانهٔ عامره وجراحخانهٔ معموره) [*Mek.*] Tıp tahsili için açılmış olan mektebin adıdır. Tıphane, İkinci Sultan Mahmut'un Hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendinin gösterdiği lüzum ve verdiği takrir üzerine 1242 (1827) tarihinde açılmıştır. 22 ca 1242 tarihli olan bu takririn «Türkiye Maarif Tarihi» ne (c. 2, s. 282) konulmuş olan ehemmiyetli parçalarında şöyle deniliyor:

«Sunuf-ı asakir-i cihadiyyenin neferatı hasta ve mecruhlarına sefer ve hazarda kanun-ı tıbbî üzere bakılmak ve tımar ve tedavi olunmak vâcibeden idügi zâhir ve ıyan ise de Âsitane-i aliyyede bulunan İslâm etibbasının ekserisi tıbb-ı kadîm usulü üzere iştıgal ve tıbb-ı cedid usulüyle çendan muarefeleri olmayıp tabib ıtlakına salih olan kimse ise mutlaka usul-i kadîm ve usul-i cedid malûmatını câmi olarak baktığı hastalara işbu iki usul-i mizandan müstenbat malûmatını icra eylemek şerait-i eshab-ı ukul-i salime ve erbab-ı âra-yi müstakimeye vazıh ve ayan olduğu ve usul-i cedide üzere tahsil i fen ve hazakat ise bieyyi vech-i kân (ne suretle olursa olsun) lisan-ı ecnebi tahsiline mevkuf ve muh aç bulunduğu vareste-i kayd ü beyan olup Âsitane-i aliyyede şurutuna riayet şartiyle bir müstakil dar-üt-tıbb-ı âmire inşa buyurulup hâzık muallimler vasıtasiyle kadîm ve hâdis fünun-ı tıbbiye talim olunsa bitevfikihi Taalâ bir kaç sene zarfında asakir-i mansure-i Muhammediyye tertiplerine kefere etıbbası istihdamından istiğna hasıl olup ehl i İslâmdan çend sene zarfında âlim ve hâzık tabip ve cerrah husule geleceği varste-i kayd ü beyandır.»

Takririn bundan sonraki kısmında mektebin proğramı hakkında uzun uzadıya izahat verilmektedir.

Tıphane 15 şaban 1242 (14 mart 1827) senesinde açılmış, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi mektebe hem nazır, hem muallim tâyin edilmiştir.

Değerli müdekkik Osman Ergin bir çok tafsilât arasında şunları da söylüyor:

«Tıphanenin eski Tersane kumandanlığına bağlı olarak açılıp sonradan kapatıldığını bilmiyenler onu yalnız asker hekimi yetiştirmek üzere ikinci defa Seraskerliğe merbut olarak açılışına büyük ehemmiyet verirler. Hattâ buna Tıp Fakültemizin başlangıcı adını verecek derecede kıymet biçerlerse de onların bu hükümleri siyasi mevcudiyyet taribleriyle akran tıp fakültelerine malik olan Romanya ve Mısır'la beraber yüz senelik fakülte bayramı yapmak düşüncesinden doğmuştur. Ciddi bir tetkik ve malûmat mahsulü değildir.

«Tıphanenin ilk açılışında tıbbet ile cerrahlık bir arada tedris edilmiş, hattâ alınan talebeyi uzun uzadıya okutup yazmağa vakit ve imkân bulunamadığı için alelâcele 20 kadar pratik yetişmiş cerrah tedarik olunarak biraz nazariyyat gösterildikten sonra hemen orduya ve hastahanelere dağıtılmışlarsa da bunlar da kâfi gelmediğinden ve harb dolayısiyle cerraha tabipten ziyade ihtiyaç görüldüğünden 1247 (1831) de Topkapı Sarayı müştemilâtından üç koğuş cerrahhane ittihaz olunarak tıphanedeki cerrahî talebesi oraya nakledilmiş ve Sade de Calère adında bir Fransız cerrahın emrine verilmiştir. Fakat aradan beş sene geçmeden 1252 (1836) de yine Tıphane ile birleştirilerek her ikisi saray içinde Otlukçu kışlasında Mekteb-i Tıbbiye adını almıştır.»

TIĞ (تيغ) [*San.*] Ucu iğne gibi sivri küçük demir âlet adıdır. Kasnak işlerinde kullanılan ucu çengelli iğnelere «tığ iğne» denir.

§ [*Sof.*] Rifaî tâbirlerindendir. İnce çorap şişi kalınlığında bir ucu sivri ve keskin bir demir parçasının adıdır. Şeyh zikir sırasında, bürhan makamında, dervişin ağzından sokup avurdundan çıkarırdı. Bazan bununla, teberrüken, kız çocuklarının kulakları da delinirdi. Rifaî şeyhleri kılıçla da bürhan gösterirlerdi. (Bak: Rifaî; Bürhan).

TIĞ-I BEND (تيغ بند) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Bektaşî tarikine girecek olan talibin intisap günü kurban edilmek üzere gönderdiği koyunun tüylerinden mensup kadınlar, muhibbeler tarafından örülmüş ince bağ adıdır. Bu bağ rehber tarafından âşıkın boynuna takılır, ucundan çekerek meydan evine getirilirdi. Evvelce meydana dahil olmuş olan talip bir kısım merasimin icrasından sonra abdest almak üzere rehber ile birlikte dışarı çıkar, abdest aldıktan sonra baş açık ve yalın ayak olduğu halde yine rehberin delâletiyle mütebaki merasim yapılmak üzere meydana girerdi. Rehber tığ-ı bendi talibin boynuna takarken «destûr» der ve ondan sonra aşağıdaki âyetle salevatı okurdu. (Besmeleden sodra) «شهد الله انه لا اله الا هو . ان الدين عند الله الاسلام Pür cemal Muhammed kemal, Hüseyin Ali ra salevat».

Bu tâbir Mevlevîlerde de vardır. Mukabele günü giyilen tennureyi biraz kısaltmak için bele bağlanılan kuşağa tığ ı bend denilir, tığ-ı bendin üstüne de elifî nemed sarılırdı.

TIĞLAMAK (تيغلامق) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kurban kesildi denilmez, kurban tığlandı denilirdi.

TILA (طلا) [*San.*] Eskiden hattatların yazı yazdıkları kâğıtlara âhar sürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sürülecek ve sürünecek madde demek olan tıla, kâğıdı cilâlamak ve yanlış yazılan bir harf veya kelimenin silinip yerine doğrusunun yazılmasını temin etmek maksadiyle kullanılırdı. «Gülzar-ı Savab» da

(sayfa 83) yapılışla kullanılış tarzı hakkında şu tafsilât verilmiştir:

«Nişayı (nişasta) külap (gül suyu) ile ve yahut su ile gayet âbı (sulu) iken muhkem kaynatalar. Badehu bir miktar soğutup dahi ılıcaklığı gitmeden içine on tane incir sütü ile kesilmiş ve süzülmüş yumurta beyazını halt edüp muhkem karıştıralar. Paluzeç gibi ola. On gün durduktan sonra anınla Sultanî ve Semerkandî kâğıtları tıla edüp gölgede kurutalar. Badehu yine bir iki defa tıla edüp kuruduktan sonra gayet kaynar sudan geçirip yağı izale olunduktan sonra iyice mühre vurulsa gayet lâtif ve cevherdar (parlak) tıla ola. Mir İmad merhum dahi ekser vech üzere iderler imiş.

«Âhar-ı mezbure bir miktar Edirne tutkalı halt olunup İstanbul kâğıtları üzerine minval-i meşruh üzere (bu şekilde) el ayasiyle iki üç defa tıla olunup muhkem mühre vurulsa gayet lâtif olup ik üç defa yazılıp silinmeğe mütahammil olur.»

TILSIM (طلسم) [*Mit.*] Sihir nevilerinden biri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sari hastalıkların sirayetini önlemek maksadiyle olduğu gibi insanlarla hayvanların âfetlerden korunması için de yapılırdı Evliya Çeledi Seyehatnamesi'nde (c. 1, s. 60 ve mütaakıp) «İslâmbol'da olan mutalsemat-ı garibe ve acibeyi beyan eder» başlığı altında şehir halkının her türlü «belâdan ve âfat-ı semaviyyeden muhafaza olunmaları için» İstanbul'un yüksek yerlerinden yirmi yedi yerde tılsımlar yapıldığını yazıyor. Bu tılsımlar arasında «Çenberlitaşı, Sultanahmet'teki Burmadireği, Altımermerdeki şeyleri, Binbirdirek'i, Zeyrek'teki mağarayı saydığı gibi «Deryaya mütaallik tılsımat-ı acibe» başlığı altında denizdeki tılsımlar arasında Çatladıkapı'da Güngörmez sarayının cenubundaki devi, Kadirga limanındaki bakır gemiyi, Saraybumu'nda tunçtan üç başlı ejderhayı saymakta ve bunlardan çoğunun yıkıldığını kaydettiği gibi ne gibi şeylere karşı yapılmış olduklarını da söylemektedir. Saraçhane başındaki «Kıztaşı»nın imparatorun gömülü olan kızının cesedinin karınca ve yılandan korunması, Altımermerdeki amudun İstanbul'a sivrisinek girmemesi, yine Altımermer'deki kurt tılsımının İstanbul ovalarında koyunların çobansız gezip kurt şerrinden korunmaları, Beyezit hamamının altındaki direklerin tâundan korunması için imiş. Ötekilerin de buna göre faydaları varmış.

Sihir ve tılsımı edebiyat nokta-i nazarından tetkik eden değerli edebiyat üstadı Agâh Sırrı Levend (Divan Edebiyatı, s. 222 ve mütaakıp) sihir ve tılsımın üç derece itibar edildiğini söylüyor ve her birini ayrı ayrı olarak şöyle tarif ediyor:

1 — Âletsiz ve yardımcısız olarak himmet ve (teveccüh-i kalb) ile müessir olmak ki, asıl sihir buna derler.

2 — Yıldızlardan, unsurlardan, âdetlerin hassalarından bir yardımcı ile müessir olmaktır ki, buna da (tılsım) derler.

3 — (Kuvve-i mütehayyile) de bir tesir ki, sahibi,, diğer (kuvve-i mütehayyile) lere kast ve teveccüh edip onlar üzerinde müessir olarak, hayalâtı hakikaten mevcut gibi göstermek. Buna da (gözbağcılık) derler.

Açılur günc-i cemalinden tılsım-ı kâinat
Gûyiya efsun okur urur saba pinhan ana
Necati

TILSIMI BOZMAK (طلسمی بوزمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ehemmiyetini kaybetmek, kıymetten düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TIMAR (تیمار) [*Tıp.*] Hastaya bakmak, yaranın üzerine ilâç koyup sarmak yerinde kullanılır bir tâbiridir.

Ders-i hicrani benî şöyle ki bimar etmiş
Bana tımar edemez cümle etıbba yi vatan
Hasırcı zade Hafız

TIMARCI (تیمارجی) [*Tıp.*] Eskiden hasta bakıcı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan hastahanelerde hizmet edip ehliyyet ve kabiliyyet gösterenlere Sertabipler (başhekimler) tarafından birer cerrahlık vesikası verilir ve orduda sivil olarak Yüzbaşı tahsisatiyle kendilerine gösterilen sıhhî vazifeleri görmekle beraber vakit ve imkân bulanlardan yaralıları tedavi edenler ve dişçilik yapanlar da vardı.

TIMARDA (تیمارده) [*Sar.*] Hastalanan saray mensuplarının tedavi için hastahaneye veya evlerine gönderilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler sorulunca hastahanede yahut evinde denilmez, «tımarda» denilirdi.

TIRAZ (طراز) [*San.*] Elbiselerin yakalarına, yen ağızlarına, önlerine sırma ve saire ile işlenilen alâmet ve ziynet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rahmetli Muallim Cevdet (ölümü 1935) Emevîler devrinden başlıyarak Abbasîlerde ve diğer Türk ve İslâm devletlerinde kullanılan ve bu türlü alâmetleri yapmak için dâr-üt-tıraz adı altında imalâthaneler kurulmuş olan bu tâbir için (Sözlük, sayfa 58) şu tafsilâtı veriyor:

«Türklerde, İranîlerde, Araplarda bu kelime elbiseden başka mânalarda dahi kullanılmıştır. Maddî ve mânevî (alâmet ve iz) maka-

mında çok görülmüştür. Dikkat edilmelidir ki (dâr-üt-tıraz), resmî bir alâmeti taşıyan elbise fabrikaları demek olduğu halde yalnız (tıraz), elbise mânasına değil, (damga, alâmet, nakış, iz ve tarz) gibi anımlara yarar.

«(Tıraz) yani alâmetler, (binalar, eşyalar ve evrak) üzerine konur. Bu mânada Fransızca karşılığı (Marque ve blaton) dur. Bir hükümetin veya ticaret ve sanat evlerinin «alâmet-i farika» ları da işte tıraz denilen şeydir.

«Türk, Arap, Fars, göçebeler bile (tıraz, nişan) kullanırlar. Fakat adına «damga» derler. (Divan-ı Lûgat üt-Türk) (Oğuz Orukları)-nın 24 boyunun nişanlarını (Oğuz) maddesinde göstermiştir. Mısır'da Yakup Artin Paşa Kafkasya tıraz yani nişan ve damgaları'nı Kahirede Türkçe bastırdığı risalede ve umum Türk ve İslâm devletlerinin (tıraz larını) da (1902) de (Contribution à l'étude du blaton en Orient) dediği eserde tanıtmıştır. Doktor (Riza Nur), Sinop civarındaki göçebelerle bazı sanatkârların ne gibi işaretler kullandıklarını ve bunların Oğuz göçebeli nişanlariyle münasebetini yazmıştır: 1928 (Journal Asiatique).

«Topkapı Müzesi'nde (Kayıtbay ve Guri) gibi Mısır Sultanlarının silâhlariyle elbise, kitap, tabak, kandil gibi eşyalar üzerinde (ad) ve alâmetleri yani tıraz ları vardır (Şah İsmail) in halılarında adı, ipekle örülmüştür ki bir (Tıraz) dır.»

Muallim Cevdet bundan sonra Tıraz eski Türkler öz Türkçe olarak (damga, ongun, başlık, örgülü ad) dediklerini yazdıktan ve bunlar hakkında bazı izahlarda bulunduktan sonra tıraz ların Şark ve Garptaki örnekleri hakkında uzun uzadıya izahat vermiştir.

Armalarda şiar olarak kullanılan söze de tıraz denir. Bir şeyin etrafındaki su veya yazıya da bu ad verilir.

Tutalım ikisi bir hil'atın eczası imiş
Çıkamaz sadr-ı giribane tıraz-ı dâman
Sâbit

TIRNAK (طيرناق) [*Bah*] Demirin kollarının toprağı daha ziyade tutması için her kolun bitiminde müselles şeklinde yapılan enlice parçanın adıdır.

TIRNAKÇI (طيرناقجى) [*Sar.*] Padişahın tırnaklarını kesen memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Has odalılardan olan tırnakçı Padişahın tırnaklarını perşembe günleri keserdi. Tırnakçı aynı zamanda Mabeynci olduğu için Padişahın diğer hizmetlerinde de bulunurdu. Birinci Abdülhamit devrinin sonlarına kadar devam etmiş, ondan sonra tarihe karışmıştır.

TIRNAK MÜHRE (طيرناق مهره) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse kapları parlatmak için açılmış kurşun kalemi şeklindeki mühreye verilan addır.

TIRNAK SÖKMEK (طيرناق سوكمك) [*Hal.*] İşkence etmek, ezmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TİCANÎ (تجانى) [*Sof.*] Afrika'nın şimal-i garbisinde, mağrip taraflarında, Hicrî 1200 (1785) tarihlerinde meydana çıkan bir tarikatın adıdır. Kurucusuna nısbetle bu adı almıştır.

Tarıkatın kurucusu Hicrî 1150 (1737) senesinde Fas ülkesinde Aynimazi şehrinde doğmuş, M. 1792 de kendi memleketinde ölmüş olan Ahmet Tıcanî'dır. Künyesi Ebu Abbas, babası Ebu Abdullah Muhammed Bin Muhtar' dır. Annesi Ayşe Senusî, Tıcanî ve Madavî nisbetini taşıyan Ebu Abdullah Muhammed'in kızıdır ki bu kadının mensub olduğu bu aileye Ticanî denildiği için sıhriyyet münasebetiyle Ahmet'in soyuna, babalarına da Ticanî nişbeti verilmiştir. Kendileri Muhammed Neszüzzekiyye'nin, yani Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan'ın torununun neslindendir.

Ancak Ahmet Ticanî kendisinin Hazret-i Ali evlâtlarından olduğu ve ecdadından böyle rivayet edildiği halde ağızdan nakledilen bu rivayetlere kulak asmamış ve kendisinin söylediğine göre bizzat Cenab-ı Peygamber'den doğmuş ve «Evet, sen benim hakikaten evlâdımsın ve nesebin Ali oğlu Hasan'a vâsıldır» cevabını almıştır. Bu sual ve cevap rüyada değil, kendisinin söylediğine göre, bizzat uyanık halinde cereyan etmiştir.

Ahmet Ticanî ilk tahsilini ana baba ocağında yapmış ve yedi yaşında hafız olmuştur. Ana ve babası 1152 (1748) de tâundan öldüğünden bir müddet sonra tahsil için Fas'a gitmiş, tahsilini tamamladıktan sonra Telmesan'a giderek orada zahitlik yolunu tutmuştur. 1186 (1772 de hacca gitmek üzere oradan ayrılmış ve seyahatlerde bulunmuştur. Bu seyahatleri arasında büyük Sahra'ya, Ezher'e, Mekke ve Medine'ye gitmiştir. Fas'a döndükten sonra bir aralık Abdülkadir-i Geylânî'nin tarikatına girmiş, sonra Nasıriyye, daha sonra Halvetiyye tarikatlarından da izin almıştır. Kısa bir seyahattan sonra 1191 (1777) de döndüğü Fas'ta Halvetî tarikatını telkine başladı. 1196 (1781) de Sahra-yı Kebir'de ve diğer yerlerde meşhur velîleri ziyarete ve esrar-ı ulûmu iktisaba çalıştı. Bu sıralarda doğrudan doğruya Hazret-i Peygamber'den aldığını söylediği istiğfar ve salavat-ı şerifeden ibaret evradını yaydı. Gene

Cenab-ı Peygamberden bizzat aldığını bildirdiği kendine mahsus tarikatını yaymağa başladı.

Ticanî tarikatının türlü adları vardır. Bu adlar, Tarikat-ı Ahmediyye, Tarikat-ı Muhammediyye, Tarikat-ı İbrahimiyye-i Hanifiyye ve Tarikat-ı Ticaniyye'dir Diğer tarikatlar bir kaç adla anılması bir takım faziletlerinden ileri gelmiştir. İsim çokluğu müsemmanın fazlına delâlet eder. Nitekim Hazret-i Peygamber'in beş ismi ve Cenab-ı Allah'ın bir çok esami-i hüsnâsı vardır. Bu tarika Ahmediyye denilmesinin asıl sebebini hakikat-i Ahmediyyeye vâkıf olanlar anlar. Aynı zamanda bu tarikatın uyanık halde Peygamber'den alınmış olması da bu adla anılmasına sebep olmuştur.

Tarikat-ı Muhammediyye sebebine gelince: Nasıl Hazret-i Muhammed'den bütün Peygamberler füyuza mazhar olduysa Şeyh Tican da bütün velîlere böyle füyuzat verildiği için kendisine bu isim verilmiştir.

İbrahimiyye-i Hanifiyye adı ise Hazret-i Muhammed'e hususi intisabı İbrahimiyye olmasını zaruri kılar. Aynı zamanda tarikatta mahabbet ve Halilıyyet cem'edilmiş olduğu gibi tarik İbrahim Peygamber'in dini gibi yolların ve tarikatlerin en kolayıdır ve bu tarikatın mensuplarına Cenab-ı Allah Hazret-i İbrahime yaptığı muamele gibi yapacağına işaret sayılmıştır.

Seyyid Ömer'in kitabında bu tarikata verilen bu isimlerin bir çok vecihleri daha zikredilmektedir.

Ticanî tarikatının başlıca hususiyyeti: Ahmet Ticanî Hazret-i Peygamber'den bizzat aldığını söylediği evrad ve ezkârı tamamlayınca artık kendisi de evrad ve ezkâr vermeğe ve halkı terbiye etmeğe Cenab-ı Peygamber tarafından mezun oldu. Zira kendisinin beyanına göre, artık bizzat Peygamber kendisinin mürebbîsi ve kefilidir, kendisine her şeyi doğrudan doğruya Peygamber bildirir, arada vasıta yoktur ve Peygamber kendisine; «Sen Şeyhlerden kimseye minnet etme, tarikatlardan aldığın usulleri kâmilen bırak, halveti de terk et, diğer velîleri de. Artık senin vasıtan ben'im» dedi. Binaenaleyh Ticanî tarikatının zikri Hazret-i Peygamber'in doğrudan doğruya tertip ettiği zikirdir Evrad okunurken Peygamber'in huzuru lâzımdır, Peygamber huzurunda oturur gibi oturulacaktır.

Ahmet Ticanî söylediğine göre Peygamber'le sık sık buluşur, kendisinden emirler alır ve bazı hâdiselerin sıhhatini Peygamberden sorar. Musa ve İsa'nın ve diğer peygamberlerin ahvalini öğrenirdi. Bu hal Ahmet Ticanî'ye ve onun tarikına girmiş olanlara has sayılır. Zira bu tarikat ehlinin terbiye ve himayesini ve hattâ işlerini görmeyi (tevliyet umurunu) bizzat Cenab-ı Peygamber üzerine almıştır. Bunu Peygamber kendisine haber vermiş «Sana mahabbeti olan benim mahbubumdnr. Böyle bir kimse öldüğü zaman her halde kat'î velî olarak ölür.»

Gene Ahmet Ticanî'ye Hazret-i Peygamber rüyasında «Senin izin verdiğin bir kimse başkasına izin verirse senden müşafeheten almış gibidir» demiştir Binaenaleyh bu tarikatta vasıtalardan, başka şeyhlerden ve diğer evliyadan ve onların tarikatlarından bahsedilemez, Onlar ziyaret edilemez. Zira başka evliyayı ziyaret eden bir mürid şeyhinden uzaklaşmış olur. Buna mukabil başka tarikatlardan birinin zikrini bırakıp da Allah'ın bütün tarikatlar üzerinde şereflendirdiği bu tarikata girerse Allahtan ve Peygamberden ölüden ve diriden, bir şeyden korkmazlar. Bu tarikatın hususiyyeti ve meziyyeti bu dereee yüksektir. Bizzat Ahmet Ticanî'nin haber verdiğine göre, kendisi bir çok şeyhlerden tarik aldığı halde onlardan maksuduna ulaşamamış ve bu yüzden tarikatını doğrudan doğruya Hazret-i Peypamberden almıştır. Bu tarikattaki senedi de budur.»

Tarikatın hususiyyetine dair ileri sürülen nokta-i nazarla beraber diğer tarikatları redde kadar varması itibariyle öteki tarikatlar gibi bir tarikat olarak telâkkisi teemmüle muhtaç olan Ticanî tarikatının zikir usulü için de şöyle deniliyor:

Ahmet Ticanî'nin bütün halka Müslümanlardan büyük olsun, küçük olsun, kadın olsun, erkek olsun, itaatlı olsun, âsi olsun, istiyenlerden her talip olana telkin ettiği evrad Peygamberin tertip ettiği ve şeyhin Peygamberden bütün halk için aldığı şu evraddır: 100 defa Estağfirullah, hangi siga ile olursa olsun, 100 defa salâvat ve 100 defa heylele'dir. Heylele «Lâilâhe illâlllah» kelime-i tevhidini zikir halinde söylemek demektir. Peygambere salâvatın en ma:bulü salât-ı Fatih'tir. Sonra ruh salâvattır. Ondan soura da «اللهم صل على سيدنا محمد عبدك ونبيك» demektir. Artık bunlar evradı verecek olanın reyine ve talibin ehliyyetine göre verilir.

Evradın vakti: Sabah namazınan kuşluk vaktine, ikindi namazından yatsı namazına kadardır. Bu iki vakitte mazeretinden dolayı yapmıyan için gece ve gündüz her zaman müsaittir. Amma bu evradı üzerine alıp da tenbellik yüzünden ara sıra veya külliyyen terke-

derse helâk olur. Hazret-i Peygamber şeyhe bu suretle haber vermiştir. Bu evradı terkeden başka girecek bir kapı bulamaz.»

TİCARET VE ZİRAAT NEZARETİ (تجارت وزراعت نظارتی) [*İda.*] Osmanlı İmparatorluğunda ticaret ve ziraat ve maadin işlerine bakan idareye verilen addır. Başında bulunan memurun unvanı «Ticaret ve Ziraat ve Maadin Nazırı» idi. Bu nezaret muhtelif safhalar geçirmiştir. İkinci Sultan Mahmut devrinde ticaretin ecnebi inhisarına geçmekte olduğu görüldüğünden Devletin ticaret işleriyle uğraşmasına lüzum görülmüş ve «Hayriye Tüccarı» adını taşıyan Müslüman tüccarlara bazı imtiyazlar verildiği gibi işlerine bakmak ve aralarındaki ihtilâfları halletmek üzere ileri gelenlerinden birine «Şehbender» unvanı verilmiştir. 1254 (1838) de bir «Meclis-i Ziraat ve Sanayi» teşkil edildiği gibi kısa bir zaman sonra buna «Meclis-i umur-ı nafıa» adı verilmiş ve nihayet 1255 (1839) senesinde «Ticaret Nezareti» ihdas edilerek bu meclis de oraya ilhak olunmuştur. Bu Nezaret Hayriye ve Avrupa tüccarlariyle, kambiyo işleriyle uğraşanlarla meşgul oluyor, aralarındaki ihtilâflara da bakıyordu.

TİĞ (تیغ) [*San.*] Kılıç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Aferin ey ruzgârın şehsuvâr-ı safderi
Arşa as şimden geru tiğ-ı süreyya gevheri
Nef'î

§ Tezhib ıstılahlarındandır. «Serlevha»ların üzerlerine kitabın kenarlarına temas edercesine çekilen çizgi ve şekillere verilen addır.

TİĞ-I BÂTIN (تیغ باطن) [*Sof.*] Nereden ve nasıl geldiği bilinemiyen felâket, İlâhî ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bâtın kılıcı demektir.

Olma herkiz emin şerrinden
Şeyh-i dehri görüp abâ içre
Tiğ-ı bâtın dediği sofînin
Sih-i efrenci'dir asâ içre
Tıflî

TİĞ-I BÜRRAN (تیغ برّان) [*San.*] Keskin kılıç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nedem azmeyleyüp meydana at salsaydı küffâre
Sanırdın berk-i hâtiftir elinde tiğ-ı bürrânî
Hemdemî

TİĞ-I HİNDÎ (تیغ هندی) [*San.*] Hindistan'da taban demirindeu yapılan kılıç adıdır.

Kilk-i Mısrî kasebi maşita-i kişver-i Rum
Tiğ ı Hindî nesebi memleket âşûb-ı Frenk
Neç'i

TİĞ-I TİZ (تیغ تیز) [*San.*] Keskin kılıç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tiğ-ı sertizin ki yarup sinemi peykân arar
Hızırdır zulmette gûya çeşme i hayvan arar
Günabî

TİLÂVET İSKEMLESİ (تلاوت اسکملهسی) [*San.*] Üzerinde Kur an okunan rahle ve iskemleye verilen addır. Okuyan, yerde oturur, Kur'anı bunun üzerine koyardı.

TİLÂVET ODASI (تلاوت اوطهسی) [*Sof.*] Tekkelerde dervişlerin Kur'an okudukları odaya verilen addır. Toplu halde zikir yapılan yere «Semahane» denir.

TİLKİ BEDEN (تیلکی بدن) [*Giy.*] Yakası tilki derisinden olan camadan, kısa ceket adıdır. Bunu eskiden Devlet erkânı giyerdi.

TİMAR (تیمار) [*Mal.*] Fetih sırasında Arazi-i emiriyye itibar edilen yerlerden sipahilerle zaimlere kılıç hakkı olarak verilen Beyt-ül-mal hissesi yerinde hakkında bir tâbirdir. Timar için «Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan» da (sayfa 61) şöyle deniliyor:

«A'da ile cenk etmek mukabelesinde tâyin olunmuştur.»

Osmanlılarda «Timar» suretinde taammüm eden bu tâbirin karşılığı İslâm hükümetlerinde «ıkta'» idi. Timar tâbiri Anadolu Selçukilerinde de kullanılmıştır.

Değerli Profesör Fuat Köprülü «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» başlıklı kıymetli tetkik yazısında (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 238 haşiyesi) bu ıstılahın lûgat mânasiyle kullanılış tarzı hakkında şu malûmat mevcuttur: «Timar kelimesinin esasen Farisî bir kelime olduğunu ve kelimenin Acem ve Türk lisanlarındaki muhtelif mânalarını J. Deny de makalesinde göstermiş ve bunun ancak XVI ncı asır Rum metinlerinde tesadüf edilen «Timarion» kelimesinden gelmiyeceğini ve bilâkis bu Rumca kelimenin Osmanlılardan alınmış olacağını tekrar etmiştir. Deny'ye göre Timar kelimesi Farisî lisanında hiç bir zaman «askerî ıkta'» mânasında kullanılmamıştır. Osmanlılar Bizanstaki «pronuya»ları taklit ve daha doğrusu ipka ettikleri zaman bu kelimeye mânaca muadil olarak timar kelimesini kullanmağa başlamışlardır. Esasen gerek pronuya kelimesi, gerek onun Lâtince mûtearifleri, mâna

itıbariyle, timar kelimesinin ifade ettiği mânaları ifade etmektedir. Yani «évolution semantique» hepsinde hemen hemen aynı tarzda olmuştur. Bz Deny'nin bu hususiaki nokta-i nazarını kabul etmekle beraber, bunu, Osmanlı timar sisteminin Bizanstan alındığına bir delil telâkki etmiyoruz. Çünkü, bu sistemin Selçuk Devletinden alındığına şüphe yoktur. «Timar» kelimesine gelince, eski Acemce tarihî metinlerde «ihtimam, ihsan ve inayet, bu maksatla verilen para, zahire, maaş veya ıkta'» mânalalarında bu kelimeye daima tesadüf ediyoruz. Mamafih bütün eski tarihî metinlerde bir çok ıstılahlar daima müteradif olarak kullanıldığından biribirinden farklarını anlamak ekseriya imkânsız denecek kadar müşkül oluyor: Meselâ yukarda (sayfa 222, not 2) «Mevacip ve cameki» yerine «iktaat» tâbirine tesadüf etmiştik. Kezalik bu metinlerde maaş mukabilinde aralarında bazı farklara «nan pare, rüsum, müşahere, mevacip, cameki, berat, idrarat, zindegâni» ve maaşlı mukabilinde «ruzî har, ecrî har» tâbirlerine tesadüf olunur. Daima biribiriyle karıştırılan ve müteradif olarak yekdiğeri makamında kullanılan bu kelimeler arasında «timar» kelimesinin de bulunması, bunun «pronoya» mukabili olarak meydana çıkarılmadığına bir delildir. Anadolu Selçukilerine ait metinlerde (meselâ Houtsma külliyyatı c. IV, s. 242) de yukarda zikredilen mânalarda «timar» kelimesi mevcuttur:

و دیدند که بایجو کسی را که بدو تولا می کنند تیار می دارد.

Yukarda zikredildiği veçhile XIV üncü asır sonlarına ait Osmanlı eserlerinde «ekmek, ikta', timar, dirlik» kelimeleri müteradif olarak kullanılmıştır. İslâm eserlerinde daima tesadüf edilen «zaim, zeamet» tâbirleriyle, has kelimesinin de eski İslâm-Türk devletlerinde mevcut olduğunu düşünürsek, Osmanlı timar sistemindeki ıstılahların kâmilen İslâm menşeinden geldiğini söyliyebiliriz. Timar kelimesi, Osmanlılara gelinciye kadar mâna itibariyle uzun bir tekâmül devresi geçirmiş ve ancak o devirde muayyen bir ıstılah olarak takarrür etmiştir. Osmanlı timar sisteminde ehemmiyet-i mahsusası olan «dirlik» ve «sipahi» kelimelerine gelince, birinci kelime «maaş, zindegâni» gibi Arap ve Acem tâbiratının Türkçe tercümesinden başka bir şey değildir. «Sipahi» ıstılahına ise İran'da daha Selçukilerden evvel bile tesadüf edilmektedir.»

«Osmanlılarda timarın kuruluşunu askerî bir devlet olan Osmanlı hükümeti Beyt-ül-malde toplanan araziden askerliğe nâfi' fayda temin etmek ve fetihten sonra (İmam, Halife, Padişah) için hasılı muhayyerlikten esasen fetih dolayısiyle hakları taalluk eden ganimiyne (ganimet sahiplerine) tevzi şıkkının ihtiyar edilmemesinden münbais tesirleri tadil eylemek maksadiyle efrad-ı nâsa tefviz olunacak arazinin mirî menfaatlerini cihet-i askeriyyeye bırakmış» olduğu suretinde izah eden büyük Hukuk âlimi Ebulâlâ Mardin (Hukuk-i Tasarrufiyye-i arazi Hülâsaları, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328, sayfa 14 ve mütaakıp) konulan usul hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Tahrir müteakip arazi tahrir olunacak, her kazanın mirî menafii, nüfusu, kaç haneden ibaret olduğu, arazi-i metrukesi tesbit ve kayd edilecek ve sair arazi has, timar, zeamet olarak ayrılacaktır. Mirî menafiin kemiyyetine göre üç bin akçeden yirmi bin akçeye kadarı timar, yirmi binden yüz bine kadar olanı zeamet, yüz binden yukarı olanı has ad olunacaktır. Timar; muharebede hazır bulunacak sipahiye yani silâhlı suvari nefere, zeamet silâhlı suvari zâbite, has ümera ve hükümdar ve hanedanına aittir. Muharebe vaktinde timar sahibi kılıç tâbir olunan harb vazifesini şâmil esas yani üç bin akçe için kendisi bizzat ispat-i vücut edeceğinden uhdesinde bulunan timarın bu miktardan fazla olması halinde beher üç bin akçe için beraberinde bir suvari nefer getirecek, has ve zeamet sahipleri de kendilerini hisaba katmaksızın her beş bin akçe için silâhlı bir suvari neferi istishâb (beraber getirmek) edecektir. İşte arazi-i miriyye menafiinin şu suretle taksimi orduya iki yüz bin suvari temin etmiştir. Rumeli'de on iki bin, Anadolu'da yedi bin kılıç bulunduğu defterle sabittir. Akçe o zamanın hisabiyle bir kuruştur. Yaşlılık halinde terakki - yani kılıçtan fazla nail olduğu zam ki hisse deniyor - kendisine bırakılarak kılıç istirdat olunur. Ölüm halinde de bakılır; yetişmiş, harb ve darbe kaadir erkek evlâdı var ise veya sagir (küçük) olup da hizmet ehliyyeti kazanacak zamana kadar şahsî bir bedel taahhüt olunuyorsa evlâda tevcih olunur. Yoksa veya olup da bu şekilde taahhütde bulunuluyorsa usulen kayıtlı mülâzime verilir. Timar, sahiplerine tevdi olunan vazife itibariyle (3) nevidir:

1 — Eşkinci timarı ki buna sahip olanlar Alay beylerinin bayrağı altında sefere giderler. Zaten eşkin; eşen, çabuk yürüyüşlü mânasınadır

2 — Mustahfız timarı, muharebe zamanında mensup oldukları kaleleri muhafaza ederler.

3 — Hademe timarı, Serhadlerdeki cami-

lerde imamet ve hitabette bulunurlar. Vâkıa bunlar asker değildir. Fakat serhadlerde bulunmak dolayısiyle nev'umma askerliğe bir taalluk vardır. (Hademe timarına saray hizmetlerinde bulunanlar da nail olurdu.) Hasılâtın terakkisi ihtimali nazara alınarak her yüz senede bir umumi tahrir icrası takarrür etmiş ise de İkinci Selim zamanında ikmal olunan ikinci tahrirden sonra bir daha yazılmamış ve «yazı» da yani mukayyet hasılatta tezayüt ve tenezzül meşhut ve muhakkak iken beratlar tashih olunmamıştır.

«Bu tafsilâttan anlaşılıyor ki bir karye arazisi tasarruf senetleriyle ahaliden bir çok kimselerin tasarruflarında bulunduğu halde o karyenin bütün arazisi üzerinde bulunan ve Beyt-ül-mal'e ait olan mirî menafi' bir sipahinin timarı veya bir zaimin zeameti veya bir mirlivanın hassı oluyor. Diğer tâbirle bunlar şu kadar akçelik arzın mutasarrıfı değil şu kadar öşrün, mirî menafiin sahibi ad olunuyor.»

İtimat olunan tarihî eserlerin beyanına göre Osmanlı devletinin büyümesinde birinci derecede âmillerden olan timar usulü Osman Gazi zamanında başlamış, evlâda geçmesi usulünü de o koymuştur.

Osmanlı devletinin fütuhat devirlerinde arazi timar ve has namiyle ikiye ayrılırdı. Meselâ 300 köylü bir sancağın 200 köyü ikişer veya üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, hak kazanan muhariplere tefviz edilirdi. Kalanı has itibar edilerek bundan Vezirlere, Beylerbeyilere, Sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra artanı «Hass-ı hümayun» namiyle devlete kalırdı.

Sipahiye verilen yerlerden yirmi bin akçeye kadar hasılatı olana «timar», fazlasına da miktarına göze «zeamet» ve «has» denilirdi. Timarlar sonradan ikiye ayrılarak küçük kısmına timar, daha büyük kısmına «zeamet» adı verilmişti. «Has» tâbiri daha sonraları meydana çıkmıştır.

Zeamet tâbirini bu şekilde ilk defa Osmanlılar kullanmışlar ve onu Memlûkler ve Anadolu Selçukilerinde kullanılan reis ve baş mânasına gelen «zaim» tâbirinden almışlardır.

— Has tâbiri Harzemşahlar, Memlûkler ve Anadolu Selçukilerinde vardı. Bu suretle timarı üçe ayıran Osmanlılar, «hass» ı, hükümdar, şehzade, Vezir, Beylerbeyi, Sancakbeyi, Defterdar, Nişancı gibi yüksek devlet adamlarına, «zeamet» i Alaybeyi, Timar defterdarı, Timar kethüdası, Divan katip ve çavuşlariyle Müteferka ve saire gibi orta dercedeki devlet memurlarına, «timar» ı da sipahilere tahsis eylemişlerdi. Timarın büyüğü demek olan «zeamet» çok değildi. 7311 kılıç olan Anadolu eyaletinin yalnız 195 i «zeamet», üst tarafı «tezkireli», «tezkiresiz» timardı. Öteki eyaletlerde de aşağı yukarı böyle idi.

Timarın üç bin akçesine «kılıç», üst tarafına da «terakki» denilirdi. Bununla beraber bu nisbet her tarafta bir değildi. Rumeli'deki timarlarda kılıç hakkı altı bin akçeye kadar olan yerler de vardı. Basra, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat ve Şehr-i zor eyaletlerinde de timarların kılıç hakkı altı bin ve üç bin akçe olmak üzere iki nevidi. Anadolu, Cezayir, Kıbrıs eyaletlerinde ise beş bin ve iki bin akçeli timarlar vardı.

Tevcih usulü, ilkin, filân timar falanca ve falan zeamet filâna verilsin emrinden ibaret idi. Yahut hudud ve miktarı tâyin edilmeksizin örneği aşağıya yazılı berat gibi yalnız tevcihi gösterir bir berat verilirdi. Çelebi Sultan Mehmet İstanbul'u feth için ordusuyle gelip (Merdivenköyü) nde kışladığı zaman verilmiş olan bir timar beratı şöyledir:

«Sebeb-i tahrir-i nişan oldur ki

« اعزالله فی الدارین Lâçin timarına mutasarrıf kıdve-i meşayih şeyhim İvaz fakih, yedinde olan timarı evlâd meşrutu eylemek murad eylediğin bildirildikte yedine bu berat verilmiştir tarafımızdan ve taraf-ı ahardan kimesne (kimse) müdahale eylemeyüp işbu alâmete itimat kılalar. Hurrire fi evasıt-ı safer liseneti isna işrin ve semâne mie bemüştay-i Nerdübanlı.»

Fatih Sultan Mehmet'in «Buğdan» seferinde timar ve zeamet işlerinde bir çok karışıklıklar görüldüğünden İstanbul'a dönünce 881 (1476) de bunlara mahsus defterler tanzim ve hususi beratlar ihdas olundu. Timarlılarla zaimlerin tasarrufları altında bulunan dirliklerin bulunduğu köy ve mezariin isimlerinin derciyle ve hisse-i yazılarının tasrihi suretiyle yedlerine (ellerine) hem berat ve hem de suret-i defter itası usul ittihaz olunmuş ve bu defterlere «suret-i defter-i hâkanî» namı verilmiştir.

Bu berat eski mutasarrıfın ölümünden dolayı verilmiş ise yeni timar sahibi timarını tevcih tarihinden, evvelkinin azli üzerine verilmişse beratın vilâyete gelişiyle sicille kaydi tarihinden itibaren zaptederdi.

Timarlarla zeametlerin varidata mütaallik hisapları Defterhane kayıtlarında o vaktin para vahid-i kıyasisi olan «akçe» üzerine yürütülürdü Yukarda işaret olunduğu veçhile işbu hisselerin son haddi timarlarda yirmi bin, zeametlerde yüz din, haslarda da yüz binden ziyade idi.

Timara mutasarrıf olan sipahilerin beratlarında ve suret defterlerinde bazan akçe yazılmadığı olurdu. Müştereken tasarruf olunan timarlarda sipahilerden birinin beratında akçe yazılı olur, diğerinde yazılı bulunmuyorsa yazılı olan o miktarı ötekinden alır, fazlasına karışamazdı.

Kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s. 93) buna dair su sarih kayt vardır: «Bir timarda iki nefer müşterek sipahi olsa birinin beratında ve suret defterinde berveçh-i nakit deyu kayd olunsa ancak ol bin akçeyi müşterekten alıp sair mahsula karışmaz gayri mahsul nakit kayd olunmıyan müşterek sipahinin olur kanundur.»

Müştereken tasarruf olunan timarlardaki arazi şeriklerden biri tarafından tapu ile ahara tefviz edildiği surette diğer şeriklerin bu muameleyi tanımaları kanun icabiydi. Aynı kanunnamede (sayfa 94) şöyle deniliyor: «Tarla tefvizinde timarda şerik olanlardan birinin izni kifayet eder.»

Timarda tasarruf sipahiliği veya zaimliği fi'len ifa ile meşruttu. Tasarruf ettikleri yerlerin hasılatına göre sipahi veya zaim namını alanlar aslî vazifelerini terk ile ticarete veya sair mesleğe başlamaları halinde ellerindeki timarlar alınır, diğer müstehiklere verilirdi. Kanunname bu müddeti yedi sene olarak göstermektedir. Binaenaleyh yedi seneyi geçirenler raiyyet yazılırlar ve reayânın ödemekle mükellef oldukları bennâk ve avarız rüsumunu tediye ile mükellef tutulurlardı. Ancak dirlik ümidi ile İstanbul'a gelenler veyahut Beylerbeyi kapısına mülâzemet eyliyenler timarlarından yedi seneden fazla müddetle ayrılsalar bile mutasarrıf oldukları timarlar ellerinden alınmazdı. Tasarruf ettikleri timarlar ellerinden alınmıyanlar da bermu'tat vergi ve rüsum ile mükellef tutulmazdı.

Timar sahibi aynı zamanda timarın bulunduğu sancakta oturmak mecburiyyetinde idi. Bir sipahinin sancak dışında oturması azline sebep olurdu. Mâzul sipahinin mâzuliyyet müddeti iki sene olmayınca kendisine mahlûlden timar da verilmezdi. Bu memnuiyyet ölen timar mutasarrıfının bıraktığı timarın haklarını muhafaza içindi. Sipahilikten vazgeçen birinin timarı hakkında bu memnuiyyet yoktu. Bunun sebebi de sui istimalin önünü almak msksadından başka bir şey değildi. Çünkü aksi takdirde Beylerbeyiler kendi adamlarını himaye ederek ölen birinin bıraktığı timarı adamlarından birine tevcih eder, timarı alan da diğerine satarak yeniden timara konmak suretiyle ötekinin berikinin hakkını gasbeyliyebilirdi. Binaenaleyh buralara mahal kalmamak için elindeki timarı ahara satmak suretiyle sipahilikten feragat eden adam iki sene geçmedikçe yeniden timar alamazdı.

Timar ve zeamet babalarının ölümüyle oğullarına intikal ederdi. Binaenaleyh babalar sağ oldukça evlâtlara timar ve zeamet verilmezdi, Ancak timara mutasarrıf olan sipahi harbe gidemiyecek kadar ihtiyarlamış ise kendisi başka timar istememek şartiyle hakkını oğluna devredebilirdi. Babalarının tekaüdü hasebiyle muvakkaten timar tasarruf eden çocukların babalarının ölümünden itibaren yedi ve babaları büyük babalarından evvel ölüp de büyük babası sonradan ölenler büyük babalarının öldükleri tarihten on sene zarfında timar veya zeameti namlarına geçirebilirlerdi. Bu müddet içinde müracaat etmiyenler alâkalarını kesmiş telâkki olunarak dirlikleri ellerinden alınır, diğer müstehiklerine verilirdi. Bu gibiler artık raiyyet sayılır ve reayânın ödemekle mükellef oldukları vergi ve rüsum bunlardan da alınırdı.

Rahat döşeğinde ölenle harb meydanında şehit düşenin mutasarrıf bulunduğu timarın evlâda intikalinde de fark vardı. Timar; intikal ederken terakkisi değil yalnız kılıç hakkı verilirken şehitlerin oğullarına ya aynen ve yahut bir miktar tenzil olunarak ve fakat her halde kılıç hakkından fazlasiyle verilirdi. Bu suretle fazla verilmesi sebebi de «Mahall-i ma'rekede firarı ihtiyar etmeyip şehit olursam ocağım sönmez, dirliğim oğluma verilir» kanaatinin husulüne yardım etmek içindi. İlk zamanlarda herkesin seve seve ölümü ihtiyar edişinde şehadet mertebesi ile beraber bunun da dahli vardı. Fakat sonraları bir çok fesat ve karışıklık araya girdiği için işler gevşemiş, timar sahiplerinde de o fedakârlık görülemez olmuştu.

Raiyyet yazılı iken sipahi kayt ve timar elde edenler raiyyetlikten çıkmazlar ve raiyyet resmini ödemekle mükellef tutulurlardı. Bu gibilerin rüsum ve tekâliften kurtulabilmeleri timara çıktıkları vakit Padişah a raiyyet oldukları arz olunup yoldaşlığı mukabelesinde timar verildiği beratında yazılmış olmağa bağlı idi. Böyle berat istihsal edenler raiyyetlikten çıkar ve çıkınca da vergiden kurtulurlardı.

Orhan Gazi zamanında tesis edilip Birinci Murat'la Fatih zamanında sağlam esaslara bağlanan timar usulünde sonradan bazı bozukluklar görülmesi üzerine Kanunî tarafından bir kat daha kuvvetlendirilmiştir.

Timar erkekten erkeğe kalır, sipahi erkek

evlât bırakmadığı surette mahlûl sayılırdı. Bir timar sahibi tarafından yapılan cinayet onu timardaki hakkından mahrum edebilirse de bu mahrumiyyet evlâdına şamil olmazdı. Bir kişinin üzerinde bir kaç timar toplanabildiği gibi, bunların zeamete tebdili de caizdi. Fakat bir zeametin bir kaç timara taksimine cevaz verilmezdi. Timarların tevcih hakkı Vezirlere, Beylerbeyilere münhasırdı.

Vezirlerle Beylerbeyiler ve Sancakbeyleri ölünce adamlarına bir dirlik verilmek kanundu. Vezirlerin on dört, vazife sahibi iken ölen Beylerbeyilerin sekiz, Sancakbeylerinin altı adamına timar verilirdi. Bunların sağlıklarında adamlarına timar verilemezdi. Bu usul sonraları bozulmuştu. Sağlıklarında timar ehlini maiyyetlerinde kullanırlardı.

Kanunî saltanatının onuncu senesinde bundan sonra Beylerbeyilerin hükümet merkezinin izni olmaksızın timarları tevcih edebilmelerini kanun haline koydu. Bunlara «Tezkiresiz» denilirdi. Bu salâhiyyet ancak «kılıç» hakkına münhasırdı. Üç bin akçeye kadar olan yerlerde iki bin dokuz yüz doksan dokuz, altı bin akçeye kadar olan mahallerde de beş bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye kadar olan timarları Beylerbeyiler istizansız (merkezden sormadan) tevcih eder ve kendi nişanlariyle berat verirlerdi. Ondan ziyadesi için İstanbul'a yazarlar, beratını merkezden getirtirlerdi. Merkezden istizan olunanlara da «Tezkireli» denilirdi. İşte bundan dolayıdır ki timarlar «Tezkireli» ve «Tezkiresiz» olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Zeamet esasen bu miktarlardan fazla olduğu için zaimlere ait timarları Beylerbeyiler tevcih edemezdi. Bunları mutlaka merkezden sormak mecburiyyetinde idiler.

Yine Kanunînin ısdar ettiği kanuna göre yirmi binden elli bin akçeye kadar hasılatı olan bir zeamet sahibi üç evlât bırakarak öldüğü surette bunlara dört binden altı bin akçeye kadar hasılatlı birer timar tesisi caizdi. Bu cevaz zeametin timara tebdili hakkında bir istisna teşkil ediyordu. Yoksa haddizatına zeametin parçalanmasına kanun müsaade etmezdi.

Timar sahipleri seferlere bizzat iştirake mecbur oldukları gibi timarların hasılatına göre (cebelû) ve (gulâm) da götürmek mecburiyyetinde idiler. Sultan Süleyman kanunnamesinde (sayfa 11) bin akçelik timarı tasarruf edenin bir cebelû, iki binlik timarı tasarruf eyliyenin Cebelû ve Gulâm ile bulunacağı gösterildiği gibi diğerlerinin de kaçar cebelû ve gulâm götürecekleri tasrih edilmiştir. Yine bu kanunnameye nazaran üç binden yukarı timar sahiplerine «bürüme» kullanmağa salâhiyyet verilmek suretiyle madunlarından temayüz ettirildiği de anlaşılıyor. Bu temayüz bu gibilerin zâbit telâkkisi fikrini vermektedir. Sipahiler ümera ve beylerbeyilerin maiyyetinde harbe iştirak ettiklerine göre bin akçeden fazla timara mutasarrıf olanların ümeradan küçük, diğerlerinden de büyük olduklarına şüphe yoktur. Şu halde bunlar sipahilerin zâbitleri makamında idiler denilirse hata edilmiş olmaz.

Timar sahiplerinden sefere iştirak etmiyenlerin hasılatı mevkuf tutularak (Mevkufçu) adı verilen memur tarafından cibayet olunması da bu kanun icabındandı. Yine bu kanunnameden anlaşılıyor ki timarların bazısı müştereken tasarruf etmek üzere iki ve daha ziyade sipahiye verilebilirdi. Hatta bu gibilerin nöbetle sefere iştirakleri bile caizdi. Bu kabilden müştereken tasarruf olunan timar sahiplerinden nöbeti olan sefere gitmezse yalnız onun hissesine Mevkufatçı tarafından el konulur, nöbeti olmaması dolayısiyle gitmemiş olanların hissesine mâdahale olunmazdı.

Timarların zaptı mazeretsiz gitmeyenler hakkında tatbik olunurdu. Meşru mazereti olanlara bir şey denilmezdi. Kanunnamede (sayfa 13) buna dair şu hüküm vardır:

«Asbab-ı timardan şol ki sefere varıp ma'reke olduysa ma'rekede bile olup amma yaralu olup sonra teftiş olucak o yoklamada bulunmamaya sebebi cerahatı ola veya bir maraz ârız olmuş ola ve yahut muharebeden yaralı çıkup sonraki seferde gene mecruh bulunup cerahatı ol sefere varmasına mani olup yerine ademisiye cebelûsun göndermiş ve itmam-ı hizmet etmiş ola ki Sancakbeyi şehadet vere ve yahut şuhudiyle ispat ile sabit ola anlar dahi makbulduür dahl olunmaz.»

Beylerbeyiler «sefere varan» sipahilerden bazılarını ordunun harb levazım ve sairesinin muhafazası için bırakabilirlerdi. Bunlar emre uymuş ve emirle kalmış olduklarından hasılatlarına mevkufçunun müdahaleye salâhiyyeti olamazdı.

Timar sahipleri sefere birlikte götürdükleri cebelûlerle oğlanlardan her hangi biri kaçarsa yerine başka birisini tedarike mecbur idiler. Yoklamada kaçanların yerine bedel ikame etmedikleri anlaşılanların hasılatı derhal zaptedilirdi.

Timar sahiplerinin kanunen getirmeğe mecbur oldukları cebelû ve gulâmların teftişi Beylerbeyilere aitti. Beylerbeyiler bunları yoklarlar, getirmiyenlerin veya getirdiklerinden kaçanların hasılatını, mevkufçuya bildirmek suretiyle, zaptettirirlerdi.

Timarlar serbest olup olmaması cihetiyle ikiye ayrılır ve o suretle adlandırılırdı. Serbest timarın diğerlerinden farkı «rüsum-ı serbestiyye» tâbir olunan vergilerin timar sahibine ait olarak kendi tarafından istifa edilmesinden ibaretti. Bu rüsum cürüm ve cinayet, arusane resimleriyle köle ve cariye müjdelerinden ibaret olup defterde mukayyet bulunurdu. Serbest olmıyan timarlarda müstakil hasıl yazılmadıkça müjdeler alınmazdı.

Timar sahiplerinin timarları dahilindeki yerlerden istifadeleri iki türlü idi. Biri: esasen tapu ile eşhas tarafından tasarruf olunan ve timar sahibi tarafından öşür ve sair rüsumu alınan arazi idi. Diğeri de; tapu ile mutasarrıf kimse olmayıp doğrudan dohruya timar sahibi tarafından ektirilip biçtirilen yerlerdi. Bu ikincilere «Hassa çiftliği», «Hassa yeri» denilirdi.

Sipahilerin hassa çiftliklerindeki çayırları reaya biçmeğe ve tepe haline getirmeğe kanunen mecbur idiler. Kanunun (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s. 57) kaydı aynen şöyledir:

«Sipahilere hassa kaydolunan çayırların raiyyetleri biçip yerinde yığarlar, evlerine götürmezler.»

Reava çiftlikleri deftere geçirilmiş olsun olmasın timar sahibine aitti. Bunlara kimsenin müdahaleye hakkı voktu. Timarı teşkil eden arazi mutasarrıflarının ölümlerinde yalnız oğullarına intikal ederdi. Başkalarına intikal etmezdi. Oğullarına intikal eden araziden de sipahi tapu akçesi istiyemezdi. Ancak ölünün oğlu kalmayıp da kardeşi, kız kardeşi ve yahut sair akrabası kalırsa o zaman metrukât sipahiye ait olurdu. Maahaza kardeşi aharın verdiği tapu resmini verdiği surette timar sahibi tercihan ona vermeğe mecburdu. Kardeşi o bedelle almak istemezse ancak o zaman sipahi kime isterse araziyi ona verebilirdi. Kanunnamede (Osmanlı Kanunnameleri, hususi kütüphanemde yazma nüsha, varak 4) bu cihet şöyle yazılıdır: «Bir raiyyet fevt olup oğlu kalsa baştınası (arazi, çiftlik) kanun-ı kadim üzere oğluna intikal eder, sipahi andan tapu akçesin talep edemez, lâkin oğlu kalmayıp karındaşı ve kız karındaşı ve sair akrabası kalsa baştına anlara intikal etmez, sipahiye ait olup ol vakit il verdüği resm-i tapuyu karındaşı vericik sipahi ahara veremez, il virdüği tapuyu karındaşı vermeyicik ol zaman sipahi muhtardır kime dilerse verir kızları ve karındaşları ve sair akrabası mani olamaz.»

Kanunun bu hükmü arazi hakkında idi. Değirmen, bağ ve bahçe bu hükümden hariçti. Bunlar evlâda intikal ettiği gibi evlâdın bulunmaması halinde hakk-ı intikalden olan diğer vereseye intikal ederdi. Timar sahiplerinin bunları çiftlikten ad ve binaenaleyh ahara temlike selâhiyyeti yoktu.

Arazi sahipleri vâris bırakmaksızın ölürler ve yahut yerlerini terk ile giderlerse timar sahipleri o yerleri ya kendileri «hassa yeri» gibi işletirler veyahut ahara tapu ile temlik eylerlerdi. Mamafih bu yerler kendi işlemeleri ile «hassa çiftliği» olamazdı.

Yerlerini bırakıp gidenler fitret (harb, zelzele gibi) sebebi ile başka vilâyete gitseler bile avdetlerinde yerlerine temellük edemezlerdi, bunları timar sahipleri diledikleri veçhile tasarruf eylerlerdi. Çiftlik ve arazisini terk ile giden reayanın damı ve avlusu da arazisi gibi sipahinin olurdu.

Timar sahibi reayayı yerinden uzaklaştırmak salâhiyyetini haizdi. Ancak bu takdirde damı ve avlusu kendisinin olduğundan bunları dilediği surette kullanmakta serbestti. Tabiî bu bapta yapacağı şey kaaimen olduğu gibi satmak veya hedm ile (yıkıp) enkazını alıp götürmekten ibaret olabilirdi.

Bununla beraber reayadan birinin bir yerden diğer bir yere gidebilmesi timar sahibinin muvafakatına bağlı idi. Çünkü bu suretle yerlerini bırakıp gidenleri bulundukları yerlerden kaldırılıp eski yerlerine naklettirmeğe timar sahipleri salâhiyyetli idiler. Ancak nakillerinden on sene geçtiği surette artık kaldırılıp naklettirilemezdi. Hattâ bu halde bile zaruret sebebiyle on senenin geçmesine rağmen kaçanların eski yerlerine nakillerini kanun tecviz ediyordu. Kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, sayı 2, s. 305) buna dair şu hüküm vardır: «Amma Derbend reayasında ve Evkaf reayasında bu kanun icra olunmaz. Derbend hali kalmağın kaldırılıp karyelerine iletirilüp derbend hıfz ve haraset ettirilüp ve kıptiyanı tutup kendi cemaatine katmak kanundur.»

Kanunun bu ibaresindeki «kıptiyanı tutup kendi cemaatine katmak» ibaresinden de göçebe halinde bulunan çingeneleri seyyarlıktan çıkarıp iskân ettirilmek istenildiği de anlaşılıyor. Halbuki kıptilerin çiftçiliğe, daha doğrusu zorlu işlere çokluk yaramadıklarından olacak ki kanunun bu sarahatine rağmen çingenelerin asırlarca göçebelikleri devam etmiş ve etmekte bulunmuştur.

Timarı teşkil eden arazinin öşür ve rüsumundan başka timar hududunu teşkil eden yerlerdeki sahipsiz ağaçların mahsulünün yarısı da timar sahibine aitti. Öteki yarısı da devşirenin olurdu. Bunun için kanunnamede (Sul-

tan Süleyman Kanunnamesi, sayfa 15) şu sarahat vardır: «Dağlarda olan kestane kökleri ki raiyyetler ve hariçler devşireler raiyyetin sahabetlerine nazar idüp emeklerine göre kimin timarında ise üleşeler.»

Timar sahipleri öşür, ağnam, çift resmi gibi matrahları başka başka olan vergileri aldıkları gibi raiyyet kaydolunan kimselerden ayrı bir vergi de alırlardı. Buna «Bennâk» resmi denilirdi. Bu iki türlü idi. Biri «Ekinlû bennâk»ti. Ekinlû bennâk: nim çiftlikten ekal (yarım çiftlikten az) yeri olanın verdiği vergi idi. Miktarı on sekiz akçeydi. Caba bennâk; uhdesinde arazi olmadığı halde evli olan kimsenin ödediği vergi idi. Bunun da miktarı on iki akçeydi.

Çiftlik sahibi olan reaya arazinin sahibi ve maliki olmakla beraber çiftlik arazisini ekip biçmeğe mecburdu. Bu mecburiyyeti kanun reayaya yüklüyordu. Hattâ kanunen asgarî bir miktar ile mükellef bile tutulmakta idiler. Nitekim çiftlik sahibi olan reaya arazisine Bursa müddiyle en az dört müd tohum ekmeğe mecburdu. Hiç ekmediği surette kendisinden elli akçe, yarısı derecesinde ektiği takdirde yirmi beş akçe alınırdı. Kanunnamenin (Sultan Süleyman Kanunnamesi, sayfa 54) buna ait hükmü şöyledir: «Bir raiyyetin elinde çiftliği olsa Bursa müddiyle dört müd tohum ekmek her yıl borcudur, hiç ekmediği yılda elli akçe ekilmediğiyçün alına. Bursa müddiyle iki müd ekse yirmi beş akçe alına ve amma dört müd tohum tamam ekdikten sonra gayri sanat işler ise dahl ve taarruz olunmıya.»

Kanunnameye nazaran (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s. 1) timar sahibinin hakkı olan öşür demet itibariyle ayrılırdı. Ancak bu öşrü veren askerî taifesinden ise demetleri sipahiye ait harman yerine kadar götürmeğe ve raiyyeden ise fazla olarak döğmeğe mecburdu. Yaya, müsellem, voynuk ve emsali askerî taifesinden ma'dut idiler. Yine Kanunnameye nazaran (Sultan Süleyman Kanunnamesi, sayfa 54) reaya döğdükleri sipahiye ait öşür mahsulünü anbara kadar götürmeğe de mecbur idiler. Ancak mesafe yirmi dört saatten fazla ise sipahi kendilerini zorlıyamazdı.

Vaktiyle reaya sipahiye ev ve anbar yapmak mecburiyyetinde idiler. Kanunî Kanunnamesi (sayfa 54) reayanın sipahiye mesken yaptırmasını menetmiş, yalnız mahsulün konulması için anbar yapılmasını tecviz etmiştir.

Harmanların hazırlandığı sipahiye haber verildiği halde ölçmek için gelmekte teehhür ettiği reayanın şikâyetinden anlaşılması üzerine Kanunî tarafından tanzim ettirilen kanunnamede (sayfa 54) köylüye bir hafta intizardan sonra sipahinin veya adamının gelmemesi halinde kövün ihtiyar heyeti huzuruyle harmanların ölçülmesi salâhiyyeti verildiği gibi sipahilerin bu baptaki taaddilerinin Kadılar tarafından men'i lüzumu tasrih olnnmuştu.

Diğer kanunnamede sipahiye ait öşrün demet üzerinden alınacağı yazılı olduğu halde Kanunî Kanunnamesi'nde harmandan bahsolunması bazı verlerde demet itibariyle ve bir takım mahallerde de harman suretiyle öşürün istifa edildiğine delâlet etmektedir Hattâ son zamanlarda mültezimler bile kâh demet, kâh harman edilen mahsulün öşrünü alırlardı.

Köyün suret defterinde muharrer olanlardan olmayıp da hariçten timar dahilinde bulunanlar gibi timar sahiplerine rüsum-ı örfiyyeyi ödemekle mükellef bulunuyorlardı. İtiraza mahal kalmamak için kanunnamede (s. 55) bu cihet sarahaten zikir ve kaydedilmiştir.

Yörük, sipahiden yer tutarak ziraat ettiği surette öşür ve sâlârlıktan başka «resm-i boyunduruk» namiyle on iki akçe vermek kanun icabiydi. Fazla alınmasını kanun tecviz etmiyordu.

Sipahinin suret defterinde arazinin resme veya öşre tebaiyyeti gösterilirdi. Binaenaleyh defterde resme tâbi olduğu yazılı olan araziden timar sahibi resim ve öşre tâbi olduğu yazılı bulunan araziden de öşür alırdı. Defterde resim va öşür tasrih edilmemiş olan araziden sipahi öşür istifa eylerdi.

Kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s. 105) «Kurada ev harimlerinde ehl ü ayalleri mühimmatiyçün olan bağ ve bahçe ve bostanlıklardan ve sebzeden öşür ve resim» alınmıyacağı «amma müstakil meyvesi satılır» ise alınacağı tasrih olunmaktadır. Son âşar kanunu da varım dönümden az olan avlulardaki mahsulü öşürden muaf tutuyordu.

Sipahiden çiftlik tutan reayadan tuttuğu arazi tamam çiftlik ise tamam çift vergisi, nim çiftlik ise yarım çift resmi ödemekle mükellefti. Yarımdan da az olduğu surette sulak veya toprağının inbat kuvveti cihetiyle her sene ziraate elverişli olduğu surette iki dönüme bir akçe, mutavassıt ise üç dönüme bir akçe, edna olduğu tekdirde dört beş dönüme bir akçe resim alınmak kanun icabındandı.

Çiftlik ile dönümü kanunname (Sultan Süleyman Kanunnamesi, sayfa 52) şu suretle tarif etmektedir: «Has yerden yetmiş ve seksen dönüm yer ve mutavassıt-ül-halden yüz dönüm ve edna yerden yüz otuz, yüz elli dönüm bir

çiftlik itibar olunur. Dönüm dahi hatavat-ı mütevessita (orta adımlar) ile tûlen ve arzen (uzunluk ve genişlik) kırk hatve yerdir.»

Raiyyetten biri ihtiyarlık veya hastalık gibi sebeple çiftini bozarsa elindeki araziyi timar sahibi alır, başkasına verirdi. Yalnız bu adam artık çift resmini vermezdi. Sebepsiz çifti bozanlardan «çift bozan» resmi alınırdı.

Kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası. c. 1, sayı 1. s. 111) çift bozan resminin miktarı şöyle yazılıdır: «Defterde yazılı raiyyet çift çubuğun bozup tasarrufunda olan ziraate salih hasıl verir yerlerin ziraat ve haraset etmeyüp boz ve hâlî koyup kâr ve kesblerin ahar sanattan edinüp yerleri boz ve hâlî kalsa an asıl raiyyetin yerleri bütün çift ise her yıl zecren lehüm üç yüz akçe ve nısıf çiftten yüz elli akçe ve nısıf çiftten ekal ise kanun-ı kadim üzere yetmiş beş akçe çift bozan resmi alınır ve çift bozan resminde güzeşte alınmaz.»

Çift Bozan resminde Müslüman ile Hıristiyanın farkı yoktu. Aynı kanunname (sayfa 112) «Kanun çift bozan hususunda Müslüman olan reaya dahi dâhildir.»

Arazi bazan sahibinin mukayyet bulunduğu yer haricinde ve binaenaleyh kendisinin tâbi olduğu timar sahibinden başka birinin timarı dahilinde bulunurdu Bu gibi ahvalde çift resmini mukayyet bulunduğu yer kimin timarı ise o alırdı, ötekinin bir şey istemeğe hakkı olamazdı. O yalnız öşür ve sâlârlık alırdı.

Timar dahilindeki muhdesattan (veniden peydalanmış) resim almak hakkı da timar sahibine verilmişti. Meselâ bir köyde değirmen yapılsa ve yahut arı kovanı getirilse timar sahibi bunlardan kanunen lâzım gelen vergiyi alırdı. Kanunî Kanunnamesi'ndeki bu hükmün sonradan değiştiği, yeniden ihdas olunan değirmenlerden resim alınması keyfiyyetinin mirî ve mal edildiği anlaşılıyor. Muahhar tarihli kanunnamedeki (Millî Tetebbu,lar Mecmuası, c. 1, sayı 1, s. 104) şu sarahat buna delâlet eder: «Amma ol karyenin toprağında tahrirden sonra değirmen ihdas olunsa resmi sahib-i timarın olmaz mevkufçu resmin alur deyu ahkâm-ı şerif verilür.»

Timarda hasıl kaydolunmuş olan bir değirmen mürur-ı zamanla harap olsa sahibine yapması teklif olunurdu. Yapmadığı surette her sene timar sahibinin aldığı resmi değirmen sahibi vermeğe mecbur tutulurdu. Yapmağa ve resim vermeğe kudreti olmadığı surette Kadı marifetiyle değirmen diğerine satılır ve timar sahibine ait olan resim yeni sahibi tarafından ödenirdi.

Değirmenlerden alınan vergi değirmenin işleme müddetine göre değişirdi. Bir sene fasılasız işliyen değirmenden altmış akçe, altı ay işliyenden otuz akçe, üç ay işliyenden on beş akçe alınırdı.

Serbest timarlarda müsellem ve yürükândan gayri reayanın sahipsiz tesadüf olunup muhafaza altına alınan ve «yâve» adı verilen hayvanlarda köle ve cariyelerin müjdeleri de timar sahiplerine aitti.

Serbest olmıyan timarların yarı cerime hasılatı timar sahibine ve diğer yarısı da Sancak beyine aitti. Bazan bu ikinci yarımda hem Sancakbeyi'nin ve hem de Subaşının hisseleri olurdu. O gibi hallerde yarısını timar sahibi alır. diğer yarısı da Sancakbeyi ile Subaşı varıya pavlaşırdı Mamafih bu kaidenin bazı istisnaları da vardı. Nitekim Karaman timarlarının yarısı timar sahiplerine ve öteki yarısı da hasları olmak dolayısiyle şehzadelere aitti. Bolu sancağında ise gerdek değeri ve yer tapusu hasılatı timar sahibinin idi Sancak beyi ile Subaşının bunlara müdahale hakkı yoktu. Buna mukabil ağnam resmi ile cerimeler hasılatı Sancakbeyi ile Subaşının idi. Timar sahibi bunlardan bir şey alamazdı. Mamafih timar serbest ise veya has kaydolunmuşsa diğerleri gibi timar sahibi ile müştereken taksim olunurdu.

Kanunî tarafından vaz' ve birinci Ahmet tarafından teyit olunan (Kanun-ı Reaya) tebaanın timar ve zeamet sahiplerine ödeyecekleri vergi şu suretle icmal edilebilir: Emlâk vergisi; (resm-i çift, resm-i dönüm), müteehil olmıyanlar vergisi; (resm-i mücerred). teehhül vergisi; (resm-i arus), koyun vergisi; (resm-i ağnam), otlak vergisi: (resm-i otlak). kışlak vergisi; resm-i kışlak), arı vergisi; (resm-i kovan), değirmen vergisi; (resm-i değirmen), içecek tütün ve baharat vergisi: (resm-i duhan), esir vergisi; (resm-i esiran), dâvalardan alınacak resim; (resm-i kaza), cizye, harç ve cerime resimleri ilâve olunacak olursa vergi ve resimler hakkında tam değilse bile kâfi derecede bir fikir edinilmiş olur.

Timar sahiplerinin cizye, gümrük, maadin ve memlâhadan başka bütün vergileri almak salahiyyetini haiz oldukları yukardan beri verilen izahat göstermiştir Bunu nazar-ı dikkate alan Defter-i Müktesid müellifi (cilt 2, sayfa 58) timar sahiplerinin birer küçük hükümet vaziyetinde görüyor ki hakkı meydandadır,

Süleyman Sûdi Efendi'nin bu baptaki ifadesi şöyledir: «İmdi ashab-ı timar sakin oldukları yerlerde mansıbı olan timarının bittabi zâbit ve hârisi olmakla lâyıkıyle muhafazasına

ve kendisi dahi hissemend-i menafi (menfaatinden hissesi) olduğu cihetle ziraat ve harasetinin tezayüt ve terakkisine sa'y ü gayret eyledikten başka yalnız arazi üzerine mevzu olup gerek harac-ı muvazzaf ve gerek harac-ı mukasim namları tahtında mündemiç olan tekâlifi kendi hesaplarına ahz ü kabz ile iktifa etmiyerek belki cizye-i şer'iyyeden ve gümrük ve maadin ve memalih gibi menafi-i varidattan maada sair her ne türlü varidat var ise anları dahi ahz ü istihsal ile hem kendileri ve hem de tâbileri umurlarında keyfe mayeşa (istedikleri gibi) sarf ve istihlâke mezun olduklarından işbu salâhiyyetin derece-i vüs'ati nazar-ı mütalâaya vaz' olunacak olur ise işbu timarlar bir silsile-i mütetabiaya tâbi birer hükümet-i sagire (hükümetçik) gibi telâkki olunabilir.»

Timar usulü giderek sui istimale uğramış, müstahiklerinden ziyade fazla rüşvet verenlerle büyük hükümet adamlarına mensup olanlara verilmeğe başlanmıştır. Bu hareket Devletin askerlik kuvvetine halel getirdikten başka memleket halkını da ziyadesiyle mutazarrır etmiştir.

Hammer (c. 9, s. 263) Birinci Mustafa zamanındaki ahvali tetkik ederken sözü timarlara da getiriyor ve yapılan sui istimaller hakkında şunları yazıyor: «Timar ve zeametlerin bir kısm-ı azimi sepete düşmüş, yani isimleri defterde yazılı olduğu halde hiç bir zaman ordu ile birlikte bulunmaz adamlara ihsan ile dolmuştu. Nasuh Paşa, intizamsızlığa çare bulmak için Edirne'de timar ve zeamet sahiplerini yoklama ettiği zaman ekâbir-i devletin kendilerine sepet ve timar zeametleri verilmiş adamları sipahi silâh ve elbisesiyle arz-ı vücut (boy göstermek) ettiğinden süi istimal eskisi gibi berkarar oldu.»

Netaic-ül-vukuat müellifi de (c. 2, s. 96) bu münasebetle şu dikkate değen satırları yazmaktadır: «Eyalât askeri olan zuama ve erbab-ı timar kâbiren an kâbir (büyükten büyüğe) memleketlerinin hanedan ve ocak zadelerinden olup dirlikleri hasılatından maada emlâk ve akar sahibi zîkudret ve erbab-ı tevabi ve haşmet (kudretli ve maiyyet halkı çok) adamlar olmalariyle bunların servet ve daratları menzur-ı nazar-ı devlet oldukça atâyay-ı devletten istifadeleri istiksar olunmağa (zenginlikleri göze batmağa) başladığından asr-ı Mehmet Hân-ı Salis'de zeamet ve timarlarının esas muamelâtı olan akçe itibariyle ve bedel-i timar namiyle nabeca vergi istihsal kılındığından başka gülle ve cephane misillû ordular mühimmat-ı harbiyyesinin nakli bunlara tahmil ve bazı kalelere vaz' olunmak için yine akçe itibariyle zehair-i ayniyye tahsil olunur idi. Ve canlıca timarlar mahlûl oldukça mukataat-ı miriyyeye tebdil olunmağa ve bazıları dahi bittefrik üç beş kişiye tevcih kılınmağa başlanıldı. Mamafih mahlûl olan timar ve zeametleri her kim ziyade rüşvet arzeder ise (verirse) Beylerbeyiler anlara tevcih ettirmeyi âdet ve sefere gidilmek lâzım geldikte zîkudretlerinden rüşvet ahziyle seferden affettirmeyi usul ittihaz etmeleriyle vaktiyle Devlet-i aliyyenin pek muntazam ve mükemmel olan ve cebelûleriyle beraber yüz bin neferden mütecaviz bulunan timarlu suvarisine zaaf ve kuvretsizlik tari olduğundan sefere gelenleri eskisine nisbetle pek az ve anlar dahi işe yaramaz idi. Vüzera ve vükelâ tevabiatından efendilerinin kuvve-i nüfuziyyeleri ile timar ve zeamete nail olmuş pek çok eşhas var idi ki metbularına istinaden sefere gitmek tekellüfünden vareste olduklarından maada dirlikleri dahilinde bulunan ahaliyi dest-i mültezimine (mültezimlerin ellerine) teslim ederek enva-ı cevr ü cefaya ve tahrib-i bilâd-ı fukaraya bais ve badi (halkı türlü eziyyetlere uğratmakta, bu yüzden de memleketler harab) olmakta idiler.»

Yine Mustafa Paşa eserinin diğer bir yerinde (Netaic-ül-vukuat, c. 3, s. 94) zeamet gibi timarın bozulması esbabı hakkında mühim mutalâalar ileri sürmektedir. Ehemmiyyeti sebebiyle o satırlar da aynen naklolunmuştur: «Bin tarihlerine gelinciye kadar saltanat yine erbab-ı zeamet ve timar ve bunların cebelûları olarak at ve eslihası mükemmel ve fenn-i feres-ranide (at sürmekte, kullanmakta) mahir seksen, yüz bin suvariye malik iken bu kuvvet dahi adedce rubu' ve işe yaramak itibariyle öşrü derecesine tenezzül eyledi ve bu tenezzülün esbabı mütenevvi olup birincisi cesim ve nemadar (büyük ve fazla gelirli) zeamet ve timarlar mahlûl oldukça canib-i miriden zaptolunarak mukataat-ı miriyye silkine ithal kılınmasıdır. İkincisi bir takım zeamet ve timarlar saray-ı hümayun ağavatına çıraklık olarak tevcih olunmak ve Sadaazam ve uzama-yi devletin kendi hizmetkârlarına bu misillû ashab-ı seyfe mahsus olan dirlikleri ihsan edebilmek kaidesinin hudusudur. Çünkü kuyud-ı hakanîde tevkiî kalemleriyle tashih olunmuş pek çok kayt görülmektedir ki filân zatın uhdesinde bulunan falanca zeametin mukataata tahvili iltimas olunup her ne kadar bu misillû dirliklerin mukataaya tebdili ashab-ı seyfin tenakusunu mucip olacağı cihetle memnuiyyet-i kaviyye tahtında ise de mumaileyh emektar-ı devlet ve şayan-ı âtıfet

idüğinden emsal olmamak üzere is'af-ı mes'ulü (isteğinin yerine getirilmesi) hususuna bil'istizan irade-i seniyye sâdır oldu ve bu veçhile tashih kılındı deyu muharrer ve bazılarında dahi filânca ve falanca timar bîhasıl olup deruhdesine talip bulunmadığından mukataaya bittahvil Sadrazam veya Kaymakam Paşa silâhtarı veya mühürdarı filâncaya ihsan buyurulmasına bil'istizan irade-i seniyye taalluk eyledi diye masturdur. Üçüncüsü bir timar veya zeamet mahlûl oldukta vülât ve alay beyleri istihkaka nazar etmeyüp her kim ziyade rüşvet [illegible] ise ana arzederler ve tevcih ettirirlerdi. Dördüncüsü sepet timarı namiyle bir takım timar var idi ki gûya tekallüb-i edvar (devirlerin değişikliği) ile bunların nemaları pek ziyade tenakus eylediğinden kimse talip olmamakla beratı sepete konulmuş demek mânasına olup halbuki bunların içinde hasılatlı ve beş on talipli timarlar olduğu halde vülât ve alay beylerine me'kel olmak için sepet timarı denilmiş ve bazısına ism-i bîmüsemma (karşılıksız ad) olarak berat da tanzim ettirilmiştir. Beşincisi erbab-ı zeamet ve timarın bir canibe memuriyyetleri zuhurunda vülât ve alay beyleri bunların agniyasından paralar alarak bir özr-i vâhi isnat idüp zuafasını sefere götürmeleridir. İşte bu sebepler muallem ve muntazam büyük bir suvari kuvvetinin sektedar olmasını müstelzim oldu. Berveçh-i muharrer ordulara gelen zuama ve erbab-ı timar zaaf ve fukara güruhu olduğundan biçareler rical ve kibar dairelerinde seyislik gibi hidemat-ı süfliyyeyi (süflî hizmetler) ihtiyare muztar olurlar idi.»

Timarın; kılıç timarı, eşkinci timarı, munavebe timarı, mülk timar, müstahfız timarı, hizmet timarı, mensuhat timarı, sepet timarı gibi muhtelif nevileri vardı.

Kılıç timarı; timarın en azı idi Bu, sipahinin sırf geçimine tahsis edilen kısımdı. Kılıç timarının miktarı Rumeli, Anadolu, Arabistan'a göre değişirdi.

Eşkinci timarı; Alaybeyinin kumandası altında bilfiil sefere gitmekle mükellef bulunan sipahilerin timarlarına verilen addı. Eşkinci timarları serbest olup olmamak itibariyle iki kısımdı. Serbest timar; timarı dahilindeki cürüm, cinayet, gelin, gerdek resimleriyle köle, cariye müjdelerinden istifade etmek suretiyle sahibine daha ziyade menfaat temin eden timardı. Subaşı, Çeribaşı ve saire gibi bir takım vazife sahiplerinin timarları serbest timar addedilmişti. Bu serbestlik daha ziyade Alaybeyi, Emir alem, Dizdar, Divan-ı hümayun müteferrikaları gibi zeamete mutasarrıf olanlarda vardı.

Münavebe timarı; buna «benevbet timar» da denilirdi. Bir kaç kişinin üzerinde olan timarlar bu ismi alırdı. Buna sahip olanlar, harb zamanlarında nöbetle sefere gittikleri için bu isim verilmişti. Benevbet timar; (eyalet-i Rum) denilen Sivas eyaletinde sipahilerin mevrus mülkü gibi mutlaka varislerine intikal ederdi. Anadolunun diğer yerlerindeki münavebe timarı ise mülk gibi olmayıp sahibinin ölümünde oğluna, oğlunun oğluna ve kardeşe verilirdi.

Mülk timar; sefer vukuunda kendisi gitmeyip cebelû göndermesi şartiyle tevcih olunan timarlara verilen addı. Bu nevi timarlar Anadolu eyaletinde vardı. Bunun diğer timarlardan farkı cebelû göndermediği zaman timarı başkasına verilmez, yalnız cebelû göndermediği senenin mahsulü hazine tarafından cezaen alınırdı. Bu timar, timar sahiplerinin oğullarına ve vârislerine intikal ederdi. Buna «Malikâne timarı» da denilirdi.

Müstahfız timarı; bir kaleyi muhafaza ile mükellef olanların timarlarına verilen isimdi. Bu timar sahipleri başka yerlere gitmezler, bulundukları kaleyi muhafaza ile mükellef bulunurlardı.

Hizmet timarı; serhadlerde bulunan camilerle zaviyelerin hademesine verilen timarlara verilen addır. Daha sonraları saray müstahdemlerine de bu arada timarlar tefviz edilmiş ve meselâ saraya senede otuz bin sünbül soğanı veya şu kadar şahin ve çakır kuşu vermek ve daha buna benzer toprakla münasebetli işler görmek vazifesine mukabil verilen timarlar da ihdas olunmuştur.

Mensuhat timarı; hîn-i hacette (lüzumlu zamanda) bir hizmet mukabilinde tevcih olunmak üzere ayrıca idare ve kaydedilmiş olan timarlara, tâbi tutuldukları muameleye işaret makamında olarak verilmiş olan isimdir. Bu mensuhat timarları bilâhare ehemmiyyetli bir miktara vardığından «Derya kalemi» namiyle teşkil olunan kaleme nakil ve timarlar da «Levend» lerin teşkilâtında onlara tevcih olunmuştur.

Sepet timarı; hasılâtları az olan ve kimseye tevcih olunmayıp gûya sepette kalan bir takım timarlara, gördükleri muameleden kinaye olarak, bu isim verilmişti. Bu timarlar sonraları ötekine berikine me'kel (yemeklik) olmuş idi.

Sipahi timarlarından başka bir de «Mirahur timarı» da vardı. Timarlara tasarruf hususunda mirahurlarla sipahiler arasında fark yoktu. Hattâ kanunnameye nazaran (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, sayı 2, s. 323) sipahiler

timar dahilindeki raiyyetin rüsum ve tekâlifi Mirahurlara aitti. Kanunun bu baptaki hükmü şöyledir: «Mirahur timarlarının bad-ı hevası kendülerinindir ve koruda tutulan yave ve kaçkun dahi Mirahurundur.»

Yeniçeri ocağı kaldırılarak Paytahtta (hükümet merkezinde, İstanbul'da) muntazam asker vücude getirildikten sonra intizamlarını bütün bütün kaybetmiş olan timar sahiplerinin de eskisi gibi bırakılmaları muvafık görülmemiş, Hicrî 1263 (1848) senesinde bütün timar sahipleri kayd-ı hayat şartiyle ve yarım timar bedeliyle tekaüt edilerek bu suretle timar usulüne nihayet verilmietir.

Eyledim tevcih içelden dağ-ı dil timarını
Enderun-ı sineden çıksun cerağım olsun âh!
Ali Rıza

TİMAR BERATI (تیمار برائی) [*Mal.*] Timar tevcihi münasebetiyle verilen berat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Timar; seferlere atlı olara iştirak edenlerle diğer bir takım hizmet sapiblerine verilirdi. (Bak: Timar).

TİMAR DEFTERDARI (تیمار دفتردارى) [*Mal.*] Timar işlerine bakan mal memuruna verilen addır. Timarlarla timarlıların defterlerini tutar, bunlara ait vukuatı yürütürdü.

TİMARLI ÇAVUŞ (تیمارلی چاوش) [*Sar.*] Divan-ı hümayun çavuşlarından timar sahibi olanlar hakkında kullanılır hir tâbirdir. Divan-ı hümayun çavuşları yevmiyeli ve timarlı, zeametli olmak üzere iki kısımdı. Timar veya zeametli olan gedikli çavuşların dirlikleri serbest dirliklerden olup bunlardaki bütün rüsum ve hasılat temamen kendilerine aitti.

TİMARLI SİPAHİ (تیمارلی سپاهی) [*Ask.*] Timar sahibi olan sipahi hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Timarlû» tâbiri de aynı mânaya gelirdi. (Bak: Sipahi).

TİMARLÛ (تیمارلو) [Mal.] Timar sahibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dirlik olarak timar verilenlere «sipahi» ve «zaim» unvanı verilirdi. Bu münasebetle «Timarlû sipahi» tâbiri de kullanılırdı.

TİMAR PARÇALAMAK (تیمار پارچه‌لامق) [*Mal.*] Ata binmeğ ve silâh kullanmağa yarar evlât bırakmadan ölen timar sahibinin timarının Alaybeyinin inhasiyle parçalanarak münasip olanlara verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Timar parçalanırken asıl kılıç timardan başka «hisse» ve «ibraz» diye mütaaddit kısımlara ayrılır ve bu suretle yeni timarlar meydana çıkardı. Ölen timar sahibinin çocuğu veya çocukları varsa timarın bir kısmı onlara verildikten sonra, diğer kısımları da yine parçalara ayrılırdı. Yalnız bu parçalanma ölen timar sahibinin timarının kılıç hakkından fazla olması halinde idi. Timar; kılıç hakkından fazla olmaz ve timar sahibinin oğlu bulunursa timarın tamamı ona intikal ederdi. Zeametin bu suretle parçalanmasına da «zeamet paaçalanmak» denilirdi.

TİMAR YAYI (تیمار یایی) [*Ok.*] Okçuluk ıstılahlarından dır. Menzile atılan yaylara verilen addır. Sandık içinde fırına konulan sağrısız yaylar da bu ismi alırdı.

TİMURLİ (تیمورلی) [*Mes.*] Akkerman taraflarında tedavül eden paralardan birinin adıdır. «Başvekâlet Arşivi» ndeki bir vesikada yedi buçuk kile tuzun beher kilesi 20 timurliden 150 timurlı ve o zamanki akçe ile 58 kuruş 30 para olduğu gösterilmiştir.

TİYN-İ HİKMET (طین حکمت) [*San.*] Hattatlar tarafından tebeşire verilen addır. Tebeşir çuhaya sürülür ve tebeşirli çuha gezdirilmek suretiyle kâğıdın yağlılığı giderilirdi. Bu ameliye kalemin kâğıdın üzerinde kaymaması için yapılırdı.

TİR (تیر) [*Ok.*] Ok yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sâidinde kalmadı tir ü tüfenge iktidar
Vâr ise nîru-yi cünbüş gerden-i hûbana at
Ragıp Paşa

TİRDAN (تیردان) [*Ok.*] Ok koymağa mahsus üstü nakışlı ve müzehhep bir arşın kadar uzunluğunda tahtadan boyuna asılan kutu adıdır. (Eski Eserler Ansiklopedisi) nde (Tirdan maddesi) «İyisi İstanbul ve Edirne'de imal olunur. Sahibinin ismi ve nadiren hükümdar adı yazılı olanlar kıymetlidir. Ok hakkında vecizeler, beyitler yazılırdı. Baga, fildişi, sedefle işlenenler kıymetlidir. Edirne'de işlenenlerin sadeleri 10 lira kadar eder. Sedefli olanlar 10 liradan 30 liraya kadar satılır. Saraylara mahsus murassa' olanları ise çok kıymetlidir.» Bunun yerine tirkeş de denirdi.

TİREBAHTİ (تیربختی) [*Bah.*] Yelken gemilerinin ve umumiyyetle her sınıf sefainin baştan demirliyerek veya şamandıraya bağlıyarak kıçtan da palamar vererek yatışlarına verilen addır.

TİRENDAZ (تیرانداز) [*Ok.*] Ok atıcı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde becerikli, eline ayağına çabuk kimselere tirendaz denir.

Bağlayup tirini dedi târih
Âferin ay hidiv-i tirendaz
Nef't

TİRENDAZLAR TEKKESİ (تیراندازلر تکیه‌سی) [*San.*] İstanbul'da okçuların şimdiki adla kulûbü yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Okçular tekkesi» de denilen tekke okçuların ok talimi ve müsabakaları yaptıkları «Okmeydanı»nda idi. (Bak: «Okçular tekkesi).

TİRENGETE (تیرنگته) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb gemilerindeki birinci direğin en altındaki serende bulunan dört köşe yelkenin adıdır. Geminin büyüklüğüne göre büyük yahut küçük olurdu. Altı yüz arşın bezden yapılanları vardı,

TİR GEÇİMİ (تیر گچمی) [*Ok.*] Yayın, sal ile kabza denilen kısımların birleştiği yerin adıdır. Buna «kabza buğazı» da denilir.

TİRGERAN (تیرگران) [*Sar.*] Saraydaki sanat kurumlarından birinin adıdır. Padişahlarla saray halkının kullanacağı oklarla ecnebi hükümdarlara hediyye edilecek okları bunlar yaparlardı. Yeniçerilere âit oklar beylik darüssınalarda (imalâthanêler) yapılırdı.

TİRİD (تیرید) [*Hal.*] Mecaz yoluyle pek ihtiyar ve kocamış adam yerinde kullanılır bir tâbirdir. Et suyunda pişirilen ekmeğe de bu ad verilir.

TİRKEŞ (تیرکش) [*Ok.*] Ok koymağa mahsus mahfazanın adıdır. Tirkeş meşinden tabanca kılıfı şeklinde yapılır, arkada taşınırdı. Suvariler atın eğer kaşlarına takarlardı. Okluklar ancak elli kadar ok alırdı. Bunun yerine tirdan da kullanılırdı.

Kalsaydı tirkeşimde bugün tek bir altın ok
En tatlı bir hayal için atmazdım ufkuma
Yahya Kemal Beyatlı

TIRŞE (تیرشه) [*San.*] Üzerinde yazı yazılacak şekle konulmuş hayvan derisine verilen addır. Tirşe Fransızca parchemaine (parşömen) karşılığı olarak da kullanılırsa da aralarında fark vardır. Çünkü kâğıt nev'ine giren parşömen ile hayvan derisinin terbiye edilerek kâğıt işini görebilecek hale gelmesi başkadır.

Tirşe yahut papiros eski Mısırlılar tarafından ora bataklıklarında yetişen ve papirüs adı verilen bir nevi kamıştan yapılırdı. Bununla beraber papiros'un iyi cinsi dinî muharrerata ve okumak yazmak ise kâhinlere mahsus olduğundan harice çıkarılması yasak edildiği için tirşe imali terakki etmiştir

Tirşe imalinde en ziyade dana, keçi, koyun, ceylan derileri kullanılırdı. Türkistan'da daha ziyade ceylan derileri kullanılmıştır. Bu derilerin hazırlanması sadece kurutmaktan ibaretti. Bu sebeple ilk tirşeler papirüsler kadar iyi değildi.

Kâğıtçılıktaki ihtisasiyle tanınmış olan Mehmet Ali Kâğıtçı (Kâğıtçılık Tarihi, sayfa 6) bunun için şunları yazıyor:

«Mısır'a hâkim olan Batlamyus'ların beşinci hükümdarı Epiplâae (Milâttan evvel 181-205) senesinde mısır hükümdarı idi.) Mısır'dan papirüs ihracını men' ettiğinden büyük bir hars ve sanat sahibi olan eski Bergamalı'lar deriden yazı safihası ihzarı usulleri ıslah ve nâmütenahi dayanacak kabiliyyette gayet güzel bir madde imalini keşfetmişlerdi (Milâttan evvel 170). Koyun, keçi ve bilhassa dana derisi ile imal olunan bu yazı safihasına Bergama (Bergamus) şehrinin isminden müştak alarak Bergameon, Bergamek veya Bergamenum namı verilirdi.

«Parşömenin iyisi genç dana derisinden, âdileri koyun ve keçi derilerinden yapılırdı. Eskiden kalma yazılara nazaran da parşömen hülâsaten şöyle ihzar olunurdu:

«Deri, kılları kesildikten ve kireçlendikten sonra ağaçtan sathı yarım üstüvanî bir mesnet (dayak) üzerine serilir, evvelâ ete yapışık sathı küt ve eğri bıçakla - kesilmeksizin - kazınarak yapışık kalmış et ve yağ bakıyeleri kaldırılır, bunden sonra kıllı sathı da eğri bıçakla kazınarak beşere tabakaları izale olunur, bol su ile yıkanır, böylece temizlenirdi. Ondan sonra tahtaya gerilerek ete mülâsık sathına, ince elekten geçirilmiş, tebeşir tozu serpilir ve sathı gayet düzgün sünger taşı ile düzeltilir. Kıllı sathı da sünger taşı ile - fakat tebeşir tozu serpmeksizin - hiç bir kıl bakıyesi kalmayıncıya kadar tesviye edilir. Bu ameliyat esnasında deri sathının çizilip pürüzlenmemesine fevkalâde dikkat etmek lâzımdır. Böylece hazırlanan parşömen çerçeveye gerilerek ihtimamla sıcak ve kuru havada kurutulur.

«R. Guilmain'e nazaran daha sonraki asırlarda parşömen imali usulleri aşağıdaki şekilde tekâmül etmiştir:

«Deriler evvelâ ıslatılarak yumuşamağa terk olunur. İyice yumuşadıktan sonra sıkılır, evvelce kullanılmış kireç havuza daldırılır. (Bu havuza 9 kısım kirece mukabil 1 kısım zırnık ilâve edilir.) Bundan sonra hiç kullanılmamış beş kilsî mahlûlüne daldırılır. İkinci ki-

reç havuzundan birer birer çıkarılan derilerin kıllı satıhları küt ve eğri bıçaklarla kazınarak beşere tabakası ve kıllar izale olunur. Böylece temizlenen deriler tekrar kireç havuzuna daldırılarak dört gün bırakılır. Bundan sonra bol su ile yıkanır. Ete yapışık satıhlardaki yağlar da kazındıktan sonra ekşimiş kepek banyosuna veya ayran banyosuna daldırılır. Burada bir iki gün terk olunur. (Hal-i hazırda hamız-ı leben kullanılmaktadır).

«Kepek veya ayran banyosundan çıkarılan deriler kuvvetle sıkılır ve satıhlarına parmak ucu ile - fazla kurumuş kumaşların ütülenmeden evvel su serpildiği gibi - balıkyağı serpilir. Üzerine yağ sürülen deriler mengenede tazyik olunduktan sonra havalandırılır. Bu ameliyeye deriler kâfi derecede düzelinciye kadar devam olunur. Bundan sonra kapalı bir yere konularak üzerleri örtülmek suretiyle kızışmaları temin olunur. Kızışma bittikten sonra deriler evvelâ 45 derecede müsahhan suya daldırılıp sıkılarak ve sonra hafif potas yadut sud-ı muhrik mahlûlüne yatırılarak fazla yağlarından tecrit olunur. Tekrar sıkıldıktan sonra kurutulur. Kururken sertleşmelerine meydan vermemek için, sık sık muhtelif istikametlerde çekiştirilir. Kuruduktan sonra bir tahtaya gerilerek ete bitişik satıhına, iyice söndürülmüş ve kuruduktan sonra ince elekten geçirilmiş kireç tozu serpilir. Düzgün sünger taşı ile tesviye olunur. Kıllı satıhı da - kireç tozu serpilmeksizin - tesviye edilir. Bundan sonra gölgede ihtimamla kurutulur. Kuruyan derilerin satıhındaki fazla kireçler dikkatle silinir. Küçük pürüzler sünger taşı ile izale olunur.

«Bu usul ile elde edilen parşömen ince, gayet beyaz ve ziyaya karşı manzarası mütecanistir. Bu nevi parşömenlere Velin namı verilirdi.

«Parşömenlerin satıhı ayırtlanırdı. Ayırtlamak için parşömenin satıhına nişasta macunu sürülür ve kuruduktan sona teyik olunur.

«O zaman ihtiyaca kâfi deriyi her yerde bulmak kabil olduğundan parşömen papiros'a rekabet edebilmiştir. Papiros'un zamanla gevreklenmesi ve kırılır bir hal alması parşömenin ise bilâkis nâmütenahi denecek kadar dayanması parşömene karşı rağbeti arttırmıştır. Bu sebepten parşömen bugünkü kâğıdın taammümünden sonra da (onbeşinci asra kadar) kullanılmıştır. Asırlarca dayanması matlup olan vesikalar, kıymetli eserler için parşömen tercih olunmuştur.»

Tirşe beyaz, sarı, kırmızı olmak üzere üç nevi idi. Yazı derinin bir yüzüne yazılırdı. İki yüzüne yazmak nadiren vâki olurdu. Tirşe parçaları biribirine yapıştırılarak uzunlaştırılır, bir değneğe sarılıp tomar şekline konurdu.

Tirşenin imalini nizam altına koyan ve himaye eden hükümetler de zuhur etmiştir. 1545-1550 tarihlerinde Fransa'da bir tirşeci esnafı teşkil edilmiş ve ondördüncü Louis zamanında bu esnafın talimatı tadil edilmiştir. Muaddel nizama göre bir adam tirşeci olmak için evvelâ dört sene çıraklık etmek, üç yıl ustasiyle birlikte çalışmak ve bu müddetin sonunda nefîs bir eser meydana getirmek şarttı. Paris Encümen-i Danişi tirşeci loncasına neraret ederdi. Pamuk, paçavra ve bılâhare ağaçtan kâğıt imaline başlanılması tirşeciliği gözden düşürmüş ve son zamanlarda bazı Darülfünun şahadetnamelerinin tab'ı ve pek mühim kitaplar için ara sıra kullanılmakta bulunmuştur.

Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali'ye isnad olunan Kur'an-ı Kerimler tirşe üzerine yazılırdı.

Tezhib ıstılahı olarak altın incelenmekte kullanılan deriye de tirşe denir. Altın davul derisine benziyen bu derinin içinde incelinceye kadar dövülür, sonra «zar»ın içine alınarak varak halinde getirilirdi. Bu suretle varak haline gelen altın tezhib ve teclitde kullanılırdı.

TİRYAK (تریاق) [*Tıp.*] Zehirli maddeleri bozucu ve sancı ile öksürüğü iyileştirici afyonlu macuna verilen addır. Afyonlu olan bu macunun Mitridat tarafından icad edildiğini söyliyenler vardır.

Zehri tiryak eyleyüp tiryakı zer eylerdi halk
Olmasa tağyir-i mahiyyat-ı eşya mümteni'
Yenişehirli Avni

Yılan eti ilâvesiyle tiryâk yapıldığı Nabî 'nin, dört nev'i bulunduğu da Nedim'in aşağıya konulan beytlerinden anlaşılmaktadır.

Umma dârû-yi şifâ hokka-i çerh-ı dûndan
Cüz-i mârî variken nüsha-i tiryâkinde
Nabî

Görün bu derdi ki tiryâk-ı erbaayla tabib
Diler ki zahm-ı çihar ebruvâna çare göre
Nedim

TİRYAKİ (تریاکی) [*Hal.*] Keyif verici maddeler kullanmağa düşkün olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Titiz ve huysuz adama da tiryaki denir.

Telh olur zâika-i idraki
Şükregler ise dahi tiryaki
Vehbi

TİRYAKİ FİNCANI (تریاکی فنجانی) [*San.*] Ağzı geniş, kulpsuz büyük fincan adıdır. Kahveye düşkün olanlar bununla kahve içtikleri için bu ad verilmiştir.

TİZREFTAR (تیزرفتار) [*Hal.*] Acele giden, sür'atle yürüyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

İrişür menzil-i maksuduna âheste giden
Tizreftâr olanın pâyine damen dolaşır
Edirneli Hatemî

TOBRA (طوبره) [*İda.*] Eskiden dosya vazifesini gören torbanın eski yazı ile imlâ şeklidir. Bez ve astardan yapılan torbalar vesikalarda torba yazılmaz, tobra yazılırdı.

TOBRA KEŞAN BARGİR (طوبره کشان بارگیر) [*Sar.*] Yük taşıyan beygirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray eşyası çuval şeklindeki torbalarla nakledildiği için bu tâbir meydana gelmiştir, «Başvekâlet Arşivi»ndeki bir vesikaya göre (Saray, Tarihi, 1243, sıra numarası 25) tobra keşan beygirler Beşlüciyan Ocağında bulunurdu.

TOĞÛLGA (طوغلغه) [*Kıy.*] Başlık, miğfer nevilerinden birinin adıdır. Demirden taş şeklinde yapılan toğulgaların altın ve gümüşleri de vardı. Bunun yerine «Tolga» da kullanılırdı. Vesikalarda daha ziyade tolga geçer.

TOKALI KOLAN (توقالی قولان) [*Ok.*] Siperin parçalarından birinin adıdır. Sol elin baş parmağı arasından geçip siperi sımsıkı bağlamağa yarardı. İstenildiği kadar sıkabilmek için ucunda toka bulunması ve kayışın ata eğeri bağlamak hizmetini gören kolan gibi iş görmesi bu adın verilmesine sebep olmuştur.

TOLGA (طولغه) [*Kıy.*] Başlık, miğfer nevilerinden birinin adıdır. Bunun yerine «Toğulga» da kullanılırdı. Demirden taş şeklinde yapılan tolgaların altın ve gümüşlüleri de vardır.

TOKAT (توقات) [*Mim.*] Kale içi, siper, ahır, ağıl yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «el içi gibi yer, dere arası olan hayvan mer'ası, el içiyle vurulan sille» şeklinde izah edilmiştir.

TOMAK (طوماق) [*San.*] Üstü meşin, içi keçe olmak üzere uzunluğuna dikilmiş, sonra da kadın saçı gibi örülmüş âletin adıdır. Tutulacak tarafı uzunca, vurulacak kısmı yassı olan bu âlet yine bir oyun âleti olan «tura»ya benzerdi. Tomak, çuha çanta içinde muhafaza edilirdi. «Lehçe-i Osmani» de «Ağaç top, sabıkta kalın top, çizme galoş, sabıkta elde taşıdıkları lobut, kalın çomak, ağaç gürz» suretinde izah olunmuştur. Tomak baston gibi korunma âleti olarak kullanıldığı gibi oyun da oynanırdı. Onunla oynanan oyuna «Tomak oyunu» denilirdi. «Cirit oyunu» nu atlılar oynarlardı.

§ [*Kıy.*] Eskiden çizme içine giyilen bir nevi ayak kabına da «tomak» denilirdi. Yumuşak meşinden dikilir, koncu uzun ve kopçalı olurdu. Ökçesizdi. Altı kösele olanına «mest» denilirdi. Ancak mestlerin koncu kısa yapılırdı. Hem altı kösele, hem koncu uzun olanları hudut askerleri tarafından giyildiği için onlara da «serhadlık» tâbir edilirdi.

Tomaklar bilhassa Sünbülî dervişlerinin devran esnasında giydikleri ayakkabı idi. Hattâ Sünbülî dervişine ilk tomak merasim ve tekbirle giydirilirdi. Sünbülîlerin buna rağbet etmesi, devran esnasında baldırları örterek muhafaza etmekle beraber ökçesi olmadığı için bir yere takılmamasından ayağına basılanın canını yakmamasındandı.

TOMAKÇI (طوماقچی) [*San.*] Tomak adı verilen âletle «tomak oyunu» oynıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saraylılardan eli çabuk olanlara medh yerinde tomakçı denilirdi.

TOMAK OYUNU (طوماق اویونی) [*San.*] Tomak denilen üstü meşin, içi keçeli ve kadın saçı gibi örülmüş «tura» nev'inden âletle oynanan oyunun adıdır. «Cirit oyunu» nu atlılar, «tomak oyunu» nu ise yayalar oynarlardı.

Tomak oyunu altışar kişilik iki takım tarafından oynanırdı. Her takımın birer tomağı vardı. Oyun cirit gibi karşı taraftakilere vurmaktan ve bir takımın öteki takımı pes dedirtecek kadar hırpalamaktan ibaretti. Tomak hasmın arkasına vurulurdu. Bu sebeple hamle edenlere karşı öteki taraftakiler kollarını verirler ve bu suretle hasmın vurmasına meydan bırakmazlardı. Cirit gibi, şimdiki futbol gibi bu oyunda da hareket çabukluğu göstermek, hasmın hücumlarını atlatmak gayesi güdülürdü. Tomak oyunu oynıyanlara «tomakçı» denilirdi.

Tomak oyunu saraylılar tarafından da oynanırdı. Padişahların huzurunda oynanan oyunlardan biri de bu tomak oyunu idi. Saraydaki tomak oyunlarına Silâhdarın Başçavuşa verdiği işaretle başlanır, Çavuşbaşının «çek» deyişiyle sona ererdi. Oyunun sonunda oyunculara «atiyye» dağıtılırdı.

TOMAR (طومار) [*İda.*] Dürülüp bükülmüş kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de «Toplu uzun şey, kâğıt tomarı» şeklinde izah olunmuştur. «Kamus-ı Osmanî» de

tomarın da bu mânaya geldiği ve mânalarında gizlemek hükmü mündemiç (içine saklanan) bulunduğu da yazılıdır. «Sanat Ansiklopedisi»nde (Tomar Maddesi) izahı şöyledir:

«Vaktiyle parşömen gibi derilerin uzun ve ensizce kesilerek üzerine yazı yazılıp yuvarlanarak toplanan şey. Böyle üstüvane şeklinde sarılmış kâğıtlara ve yazılara tomar ve kumaşlara top tâbir olunur. Boru gibi içi boş olan ve yazı kalemleri ve kalemtraş koymağa mahsus olan madenî veya üstü nakışlı ve lâklı tahta ve mukavva kutulara tomar divit veya kubur denilir ki bunların sanat eserlerinden addolunacak kadar güzelleri vardır.»

Eskiden resmî dairelerde gönlük kâğıtlar bir «tomar», her ayın tomarları bir «Torba» ve her yılın torbaları bir «sandık» teşkil eder ve o suretle muhafaza edilirdi. Torbaların fazlalığı halinde sandıklar çoğalırdı.

Tayyoldu simat-ı bezm-i rindan
Tomar-ı safayı dürdü devran
Riyazî

TOMBAZ (طومباز) [*Bah.*] Nehirlerde nakliyyatta ve köprü dubası yerinde kullanılır altları düz bir nevi 'kayık adıdır.

TOMRUK (طومروق) [*İda.*] Mutlak idarelerde kullanılan işkence âletlerinden birinin adıdır. «Kamus» da «Eski zamanlarda mücrimlerin ayaklarına geçirilen kütük» suretinde tarif edilmiştir. Vaktiyle hükümet konaklarının cümle kapıları arkasında duran tomruk dört beş metre uzunluğunda, kırk elli santim kutrunda ağaç bir kütükten ibaretti. Boylu boyuna ortasından ayrılmış olan bu kütüğün bir başı açılır, kapanır vida ile tutturulduğu gibi kilitlenmeğe elverişli surette yapılırdı Büyüklü küçüklü sekiz on çift ayak yeri açılırdı. Kaçmaları ihtimali olan mücrimlerin o ağaçtaki deliklerden hangisi baldırına uyarsa ayakları oraya sokulup kilitlenirdi. Tomruğa vurulanların yatması, kalkması, uyuması, abdest bozması hep tomrukta geçerdi. Tomruğun daha fecii olan bir nev'i de vardi O türlü tomruklarda ağaç yalnız ayağı değil bütün vücudu sığacak şekilde oyuktu. Bu tomruğa vurulan suçlunun yalnız başı dışarda kalırdı. Suçunu söyleyinciye kadar bu vaziyyette kalır, bu ölüm cenderesinden ancak itirafta bulunmakla yakayı kurtarabilirdi. Tomruğa vurulanlardan suçlarını söyliyenler olduğu gibi kendisine isnat olunan suçun faili olmadığı halde kurtulmak için itirafta bulunanlar ve o tazyik âletinin içinde can verenler de vardı.

Mürür-ı zamanla bu işkence âleti, işkence yerine alem olmuş, tevkifhaneye «Tomruk» adı verilmiştir.

Tomruklarda türlü türlü işkencelerle cürmü söyletilenler «zindan» denilen hapishaneye konulurlardı.

İstanbul'da Bâb-ı Âli'nin (şimdiki vilâyet hükümet konağı) karşısında jandarmanın işgali altında bulunan binaya «Tomruk Dairesi» denilirdi. Tanzimat'tan evvel «Çavuşbaşılık», sonradan «Deavî Nezareti» Bab-ı Âli'de vazife gördüğü sırada burası tevkifhane idi.

Tomruk dairesinin başındaki memura «Tomruk ağası» denilirdi.

§ [*San.*] Büyük ağaç kütüklerine de «Tomruk» denir,

TOMRUK AĞASI (طومروق آغاسی) [*İda.*] Eskiden tevkifhane müdürlüğü yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul da «tomruk» adiyle tevkifhaneler bulunduğu gibi «zindan» adını taşıyan hapishaneler de vardı. «Bab-ı Âli» nin (şimdiki vilâyet hükümet konağı) karşısında jandarmanın işgali altında bulunan bina «Tomruk Dairesi» idi. «Çavuşbaşılık» sonraları «Deavî Nezareti» Bab-ı Âli'de vazife gördüğü sıralarda işbu Tomruk dairesi Bab-ı Âli'nin tevkifhanesi idi. Hapishane; Sultanahmet'teki binaya kaldırıldığı tarihe kadar Çavuşbaşı'nın hükmü ve İstanbul ağalarının nezareti altında idi. Zindan işleri «Subaşı»lara ait olup «Asesbaşı»lar da muhafaza ile mükelleftiler.

Tomruklar çok eski olduğa halde Tomruk ağalığı unvanının ihdası yenidir. Yeniçeri Ocağının kaldırılması üzerine Hicrî 1241 (1825) bu vazife ile mükellef olan Muhzır ağalığı unvanı Tomruk ağalığı'na tahvil olunmuştur.

Tomruk ağalığı Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

TOMRUĞA VURMAK (طومروغه ووروق) [*İda.*] Suçluları söyletmek için tomruk denilen işkence âletine konulma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Büyük ağaç kütüğünden yapılan tomruğa suçluların suçlarına göre ayakları geçirildiği gibi yalnız başları dışarda kalmak üzere bütün vücutları da geçirilirdi. (Bak: Tomruk).

TOMRUK DAİRESİ (طومروق دائره‌سی) [*İda.*] Tevkifhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Suçluları söyletmek için «tomruk» denilen işkence âleti kullanıldığı için bu adı almıştı. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır. (Bak: Tomruk).

TONÇ (طونج) [*Ok.*] «Çile» nin ik başına verilen addır. İpeklerin tonca bağlandığı kısma «Tonç düğümü» denilirdi.

TONÇ DÜĞÜMÜ (طونج دوگومی) [*Ok.*] «Çile» nin iki başındaki tonçların bağlanmalarından meydana gelen düğüme verilen addır.

TOPA BAĞLAMAK (طوپه باغلامق) [*Ida.*] Eski zamanlarda büyük cinayat işliyenlerin topa bağlanıp ateş verilmek suretiyle idamları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TOP ALTI (طوپ آلتی) [*Ask.*] Kalenin önündeki açıklık ve meydana verilen addır.

TOP ARABACIBAŞI (طوپ عربه‌جی باشی) [*Ask.*] Eskiden toplarla levazımını bir yerden bir yere taşıyan teşekkülün başına verilen addır. Teşekküle «Top arabacı ocağı» denilirdi.

TOP ARABACI OCAĞI (طوپ عربه‌جی اوجاغی) [*Ask.*] Eskiden top arabacı teşekkülü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Toplarla levazımı bu ocaklılar tarafından nakledilirdi. Zâbitleri bulunduğu gibi başlarına «Top arabacı başı» denilirdi. Top arabacı efradı acemi oğlanları arasından «yarar ve tuvana olup hizmete kaadir olanlar» seçilirdi,

TOP ATMAK (طوپ آتمق) [*Hal.*] İflâs etmek, fakir düşmek, sınıfta kalmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

TOPÇU BAŞI (طوپچی باشی) [*Ask.*] Kapı kulu ocaklarından Topçu ocağı'nın başına verilen unvandır. Topçubaşılık son zsmanlardaki «Tophane Müşirliği» demek ise de eskiden topçubaşılar Osmanlı İmparatorluğu dahilinde bulunan umum topçu ve sanayi askerlerinin kumandanlığını ifa etmek ve İstanbul'daki anbarlardan başka kalelerdeki anbar ve cephanelerin dahi muhteviyatını kaydettirerek noksanlarını ikmal ettirmek vazifeleri ile de mükellef olduklarından vazife ve salâhiyyetleri Tophane Müşirliğinden de daha geniş demektir.

Topçubaşılığın hangi tarihte ihdas olunduğuna dair tarihlerde bir kayıt ve sarahat yoktur. Ancak Fatih Kanunnamesi'nde topçubaşılıktan bahsolunduğuna göre pek eski bir vazife olduğu ve topun Osmanlılarda kullanılmağa başlamasiyle beraber bu vazifenin de ihdas edilmiş bulunduğu anlaşılıyor.

Topçubaşılar Ağalardan sayılırlardı. Yalnız Ağalar arasında mevcut teşrifattaki mevkileri en aşağı idi.

Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 11) Ağalar arasındaki teşrifat şöyle gösteriliyor: «Ağalardan Yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş Yeniçeri ağası anın altına mir-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, emirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altıda topçu başı oturur.»

Topçubaşının maiyyetinde top dökmeğe mahsus levazımın vakt ü zamaniyle kâfi derecede tedarikine ve dökücülerle bu işte kullanılan amelenin sanatlarında meleke ve maharet kesbederek vazifelerini lâyıkıyle yapmalarına dikkat ve nezaret etmek üzere «dökümcübaşı» adlı bir zâbit de bulunurdu,

Topçubaşı başına yeşil çuhadan «kalafat», arkasına uzun kollu, içi kürk kaplı kırmızı çuhadan «kaftan», bunların altına «entari» giyerdi. Ayağına da «sarı çizme» giyerdi.

Ayn-i Ali Efendi'nin 1018 (1609) sensinde yazdığı «Risale-i Vazife hâran ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da topçuların 1552 nefer olduğu ve senelik ulûfeleri yekûnunun da 3 953 292 akçeden ibaret bulunduğu gösterilmiştir.

Belediyeye ait tetkikleri ile tanınmış olan Osman Ergin (Mecelle-i Umur-i Belediyye, c. 1, s. 920-921) Topçubaşılığın askerlik işinden başka zabıta vazifesi gördüğünü de söylemekte ve şu tafsilâtı vermektedir:

«Topçu başılık mühim ve mu'tena memuriyyetlerden olup vazife-i askeriyyesinden maada Tophane ve Beyoğlu ile civarının umur-ı zabıtası da Topçubaşılara tevdi' olunmuştur.

«Topçubaşılık 1284 de (Tophane Müşiriyyeti) ünvanına tahvil olunmuş ise de zabıta vazifesi müşirlerin uhdesinden nez'edilmeyip o tarihten Seraskerler Yeniçeri Ağalarına kıyasan İstanbul'un zabıta umuruna baktıkları gibi Tophane müşiri de Galata, Beyoğlu ve civar mahallatın asayişinden mes'ul idilr. Hatta 1261 de İstanbul'da ilk defa olarak polis teşkiline lüzum hissedildiği zaman polisler Tophane Müşiriyyetinin maiyyetine verilmiştir.

«Şayan-ı dikkattir ki bu güne kadar cihet-i aidiyyeti halledilememiş olan zabıta-i Belediyyenin bidayeten polise mevdu' olduğu o zaman sefaretlere tevdi' olunan müzekkere-i umumiyye ile nizamnameden anlaşılmaktadır.»

Tophane Nezareti'nin teşkiline kadar Topçubaşılık devam etmiştir. (Bak: Tophane).

TOPÇU OCAĞI (طوپچی اوجاغی) [*Ask.*] Kapı kulu ocağı teşekküllerinden birinin adıdır. Top dökmek ve top kullanmak üzere iki kısımdan mürekkepti. Birinci Sultan Murat zamanında kurulan ocağa acemi ocağından efrad alınırdı. Fatih'ten sonra daha genişletilmiş, büyük toplar dökülmüştür. Topçu kışlaları ile top dökümhanesi Galata suru dışında, Kılıç Ali Paşa Camii civarında şimdi tophane denilen yerde idi. Rihtegân-ı top denilen dökücüler

tarafından her cins top dökülürdü Topçuların kışlası da bunun bitişiğinde idi. Burası sonradan yanmış ve Üçüncü Sultan Mustafa tarafından bir mesçid ilâvesi ile yeniden yaptırılmıştı. Daha sonra da Tophaneden çıkan bir yangın sonunda kışla tamamen, dökümhane kısmen yandığından 1825 te İkinci Sultan Mahmut tarafından gene yeniden yaptırılmış, bir de iki minareli cami inşa edilmiştir.

Topçu ocağı'nın âmiri Sertopî de denilen Topçubaşı idi. Dökümhane de ona bağlı idi. Ocakta topçubaşıdan sonra dökmecübaşı gelirdi. Maiyyetinde bir muavin, tamirci, dökümcü, burgucu, yamacı, demirci, marangoz gibi sanatkârlar bulunurdu. Topları kullananlar ise tıpkı Yeniçeri ocağı gibi Ağa bölükleri ve cemaat ortaları olmak üzere iki kısımdı. Ağa bölükleri 5 tane, cemaat ortaları 71 tane idi. Her ortada bir çorbacı, bir odabaşı ve daha küçük rütbede diğer zâbitler bulunurdu. Ocak kethüdası, ocak çavuşu ve kâtibi de büyük âmirlerdendi. Bundan başka Tophanede sivil memurlardan olmak üzere bir Tophane Nazırı ve Emini vardı. Tophane Emini satın alınan ve sarfedilen malzemenin hisabını tutar, defterlerini hazırlardı. Kendisi Tophane Nazırı'na, Tophane Nazırı ise Tophanenin bütün muamelelerden devlete karşı mes'uldü.

TOP GİBİ GÜRLEMEK (طوپ کبی گورلمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle bağırıp çağırmak, mübalâğa etmek, övünmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

TOPHANE (طوپخانه) [*Ask.*] Eskiden top yapılan yere verilen addır. İstanbul'da hâlâ bu adı taşıyan yerde top yapıldığı gibi sonradan orada bir de Sanayi mektebi kurulmuştu. Bir çok istihaleler geçiren bu mektep 1923 ten sonra Ankara'ya nakledilmiştir. Askerî Sanat Mektebini bitirenler orduda «Tüfekci» adıyle kullanılırlardı.

Orduların top ve silâhlarının Tophane imalâthanesinde yapıldığını yazan Halûk Y. Şehsuvaroğlu (XIX. asırda Tophane, Akşam 12 Temmuz 1947) bunun için şu tafsilâtı da veriyor:

«18 inci asır sonlarında III. Selim'in ıslahat hareketleri sırasında Tophane fabrikalarının kifayeti arttırılmış, sonradan da Dolmabahçe'de yeni bir tüfek fabrikası kurulmuştu.

«Tophane İstanbul'un bir büyük sanayi mahallesiydi. Meydanın deniz tarafında sıra ile kahveler bulunur, Talimhane meydanı ismini alan saha üzerinde de toplar dizili durardu.

«XIX. asır başlarına ait bir Bostancıbaşı defteri Tophane kıyılarının manzarasını şu suretle tesbit etmektedir: (Kılıçalipaşa cami-i şerifi kurbünde Hatab meydanı, Tophane-i Amire iskelesi kurbünde serapa kahve dükkânları, maydan-ı mezburda Cennetmekân Sultan Ahmet Han ve Sultan Mahmut Han Çeşmesi, Tophane-i Âmire pişgâhı talim meydanı ve serapa topla, kurbünde Top arabacıları kışlası Çavuşbaşı iskelesi, Süleyman, Alemdar kullarının kahvesi, Softa limanı nam mahaldir. Balıkçılar taifesi iskân olunduğu odalar, terziler ve Yiğitbaşı Abdurahman ağa kullarının yalısı, Arif Ağa kulları kayıkhanesi...)

«Bu meydanda III. Selim Topçubaşı ile kalemi için bir küçük bina inşa ettirmişti. Sonradan bu bina esasından yıktırılarak yerine II. Mahmut tarafından 1826 da cephe duvarları musanna' mermerlerle süslü olan büyük mermer sütun bulunuyordu. Bu sütunlar Şehzadebaşındaki Yeniçeri kışlasınının cadde üzerinde bulunan ve (Kırkdört) ismiyle anılan büyük, meşhur kapısından sökülüp getirilmişti. II. Mahmut yeniçerilere karşı olan topçu askerine bu sütunların bir hatıra olarak dikilmesini istemişti.

«Topçubaşı resmî ikametgâhı olan bu bina ikinci defa tamir gördüğü vakit mermer sütunla heybetli bir manzara alan kapının üstündeki kitabede:

Bu babın sakf-ı balâsında ki kasrın edüp tecdit
Dedi ihsan kıldım anı Topçubaşı Nu'man'a

beyti okunuyordu.

«Uzun seneler bu sütunlar topçuların bir iftihar nişanesi olarak yerlerinde kaldı. 1839 da bu bina yanındaki arsa üzerinde bir topçu mektebi inşasına başlandı. Birçok paralar sarfiyle temel duvarları meydana çıkan bina sonradan bazı sebeplerle terkolunarak yeri dolduruldu ve bahçe haline getirildi.

«II. Mahmut zamanında Topçubaşı binası olan bu daire sonradan (Müşiriyyet dairesi) ismini aldı ve 1864 yılında ikinci katta kalem odaları yanındaki kahve ocağı bacasının tutuşmasıyle çıkan yangında binanın iç ve ahşap kısımları tamamiyle yandı. Bunun üzerine yanan bina arsasıyle yapılamıyan topçu mektebi arsası üzerine yeni ve kârgir büyük bir bina kuruldu.

«Eski müşiriyyet dairesi ile mühimmat anbarları arasında bulunan ahşap binalar yıktırıldı. Bu binalar eski asırlardan kalmış yapılardı. Kerestelerin bir kısmı yeni binada kullanılıp, büyük kısmı da kireç ve tuğla parası karşılığı olmak üzere satıldı.

«Aynı zamanda da yeni binanın önüne rastlıyacak olan birtakım intizamsız tahta dük-

kânlar da tamamen kaldırılarak meydan açıldı. Yalnız binanın alt kısmında kârgir bazı dükkâ.ı kısımları bırakıldı.

«İstanbul'da uzun müddet bulunmuş bir İngiliz elçisinin 1862 de basılı eserinde verdiği malûmata nazaran Tophane'deki top dökümhanesi de şu vaziyetteydi: Top dökümhanesi Tophane'de muhteşem bir binadır. Sultan Süleyman zamanından kalmadır. İki furunu vardır. Yirmi dört bin pundluktur. Senede her kalıbrede üçyüz top yapılır. Topların son imâl safhası yirmi beş beygir kuvvetinde bir buhar makinasiyle yapılmaktadır. Stok olarak bulunan topların sayısı 1848 tarihinde bin iki yüz idi. Şimdi bir hayli artmış olması muhtemeldir.

«Aynı muharrir Dolmabahçe silâhhanesi için de şu malûmatı vermektedir: «Dolmabahçe'deki silâh fabrikasında senede otuzbin misket yapılıyor. Üçyüz işçi çalıştırılmaktadır. Elli beygir kuvvetinde bir buhar makinesi İngiliz mütehassısların nezareti altında iş görür.»

Tophane'de «Topçubaşı» nın maiyyetinde top dökmiye mahsus levazımın vakt ü zamaniyle kâfi derecede tedarikine ve dökücülerle bu işde kullanılan amelenin sanatlarında meleke ve maharet kesbederek vazifelerini lâyıkıyle yapmalarına dikkat ve nezaret etmek üzere «dökücübaşı» adlı bir zâbit de bulunurdu

Top dökülecegi gün Todçubaşı tarafından Sadrazam, Şeyhülislâm, Kazaskerlerle vezirlere ziyafet verilir ve dökücülerle sair işçiler de bu ziyafette bulundurulurdu. Dâvetliler gelince dökücü ustalarla ameleden kırk ve vezirlerle şeyhlerden de kezalik kırk kişi ayrılarak dökümhanede bırakılıp diğerleri «Tunç deryası aktığı vakit nazarı sevmez» denilerek dışarı çıkarılır ve dökümhane içinde kalan vezirlerle şeyhler sofalar üzerinde oturup (lâ havle velâ kuvvet» evradına müdavemet eyledikleri ve ustalar küreklerle ocakta eriyen mâdenden ibaret olan tunç deryasına icâbı kadar kalay attıkları esnada «dökücübaşı» hazır bulunanlara hitapla «Sultanım din-i mübin aşkına zekât ve sadakanızdan altın, kuruş ne olursa olsun şu tunç deryasına para bırakınız» demesi üzerine Sadrazam ve hazinedar ve sair vezirler taraflarından birkaç kese altın dökücübaşıya teslim olunur, o da «Bismillah» diyerek paraları tunç deryasına atardı. Sonra erimiş olan mâden hazırlanan kalıplara dökülürdü.

Top döküldüğü gün yetmiş kişiye hil'at giydirilmesi ve birçok kimselere de terakkiler verilmesi usuldendi.

TOPHANE-İ ÂMİRE (طوپخانهٔ عامره) [*Ask.*] Eskiden top yapılan yere verilen addır. «Tophane» şeklinde de kullanılan bu yer sonradan topçuluğa müteallik işlerle meşgul olan «Tophane Müşirliği» dairesi ittihaz edilmişti (Bak: tophane).

TOPHANE KASRI (طوپخانه قصری) [*Mim.*] İstanbul'da Tophane'de deniz kıyısındaki kasrın adıdır. Bulunduğu yere nisbetle bu adı almıştır. Kasır, Sultan Mecid'in sık sık ziyaret ettiği binalardan biri olduğu gibi tarihî ziyaretlere ve toplantılara da sahne olmuştur.

1892 senesindeki Yunan sulhü İstanbul'daki büyük devletler sefirleriyle bu kasırda imzalanmıştı. 1901 yılında da Islahat-ı Maliye komisyonu bu kasırda toplanmıştır. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra ve Sultan Reşat zamanında Sırb Kralı Petro Kara Yorgeviç'in İstanbula gelişinde Nusretiye Camiinde yapılan selâmlık resmini bu kasırdan seyretmişti. Tophane kasrı mütarekede İngiliz bahriyesi tarafından işgal edilmişti. Lozan sulhünden sonra bu kasır Boğazlar Komisiyonu'nun çalışmalarına tahsis olunmuştur.

TOPHANE MÜŞİRİ (طوپخانه مشیری) [*Ask.*] Top, tüfek, kurşun gibi harb levazımı işleriyle alâkalı müesseselerin (kurumların) başında bulunan memura verilen addır. Bugünkü tâbirle Mareşallık demek olan Tophane Müşirliği Hicrî 1248, M. 1832 yılında Topçubaşılığın yerini almasiyle meydana gelmiştir. Topçubaşılar Osmanlı İmparatorluğu dahilinde bulunan umum topçu ve sanayi askerlerinin kumandanlığını yaptıkları gibi İstanbul'daki Askerî levazıma ait ambarlardan başka kalelerdeki ambar ve cephanelerin muhteviyatı ile de meşgul olurlar ve askerlik vazifesi ile beraber Tophane ve Beyoğlu ile civarının da zabıta işlerine bakarlardı.

Tophane Müşirliği kurulurken Seraskerler Yeniçeri ağalarına kıyasen İstanbul'un zabıta işlerine baktıkları gibi Tophane Müşirleri de Galata, Beyoğlu ve civar mahallelerin asayişinden mes'ul idiler. 1'61 (1845) de ilk defa olarak polis teşkilâtı yapılırken polisler Tophane Müşirinin maiyyetine verilmişlerdi. Sonradan Zaptiyye Nezareti kurulunca zabıta işleri Tophane Müşirliğinden alınarak Tophane Müşirliği yalnız askerlik harb levazımı ve bunlarla alâkalı işlere bakmakla vazifelendirilmişlerdi.

Tophane Müşiri ayni zamanda meclis-i vükelâya (vekiler heyeti) dahil olduğu gibi son Tophane Muşiri Zeki Paşa askerî mekteplerin nazırlığını da yaptığı için Tophane Müşirliği devlet teşkilâtında çok mühim bir mevki işgal ediyordu.

(Tophane-i Âmire) adıyle de anılan Tophane Müşirliği Hicrî 1326 M. 1323 senesine mahsus Umumi Salname'deki (sahife 348-366) teşkilât kadrosu şöyle idi: 1 — Bir reis 14 âzadan mürekkep Harbiyye dairesi. 2 — Bir reis 10 âzadan mürekkep Tecrübe dairesi. 3 — Bir reis 11 âzadan mürekkep Divan-ı harb dairesi. 4 — Bir reis 3 âzadan mürekkep Ebniye komisyonu. 5 — Bir reis 1 âzadan mürekkep Sevk komisyonu. 6 — bir reis 4 âzadan mürekkep Mübayaat-ı müstacele komisyonu. 7 — Mühendishane-i berrî-i hümayun (Askerî mühendis mektebi). 8 — Birinci, İkinci Sanayi alayı. 9 — Tophane-i Âmire muzikası. 10 — Seyyar Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı Topçu alayları. 11 — İstihkâm alayı. 12 — (Bahri siyah (Karadeniz) boğazı topçu alayı. 13 — Bahr-i sefit (Akdeniz) boğazı Topçu birinci, ikinci alayları. 14 — Bolayır istihkâmı Topçu alayı. 15 — Bahr-ı sefit kılaı (kaleleri) birinci, ikinci Topçu alayları. 16 — Gümüşsuyu hastanesi. 17 — Zeytinburnu hastanesi. 18 — Liman-ı kebir hastanesi. 19 — Kale-i Sultaniyye (Çanakkale) hastanesi. 20 — Muhasebe kalemi. 21 — Vezne kalemi. 22 — Mektubî kalemi. 23 — Harbiyye dairesi kalemi. 24 — Tecrübe dairesi kalemi. 25 — Yoklama kalemi. 26 — Ruznamçe kalemi. 27 — Jurnal kalemi. 28 — Evrak kalemi. 39 — Tophane-i Âmire merkez ambarı. 30 — Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci daire-i hisabiye kalemi. 31 — Ebniye komisyonu. 32 — Sevk komisyonu. 33 — Gazhane-i Âmire dairesi.

Tophane Müşirliği 1324 (1908) Temmuz İnkılâbından sonra (İmalât-ı Harbiyye Müdiriyyet-i Umumiyyesi) adını almıştır.

TOP KANDİL (طوپ قنديل) [*San.*] Camilerdeki asma kandillerin kubbe ortasına asılanlarına verilen addır. Camiin tam ortasına raslıyan topkandil camideki kandil kümelerinin en büyüğünü teşkil ederdi. Bazılarının itikadına göre Ayasofya Camiinin ortasındaki topkandilin altında kırk sabah namazı kılanın dileği kabul olunduğundan bu maksatla erkenden gelip orada namaz kılanlar görülürdü.

TOPKAPI SARAYI (طوپ قپو سرايى) [*Mim*] Baha biçilmez bir müze haline konulmuş olan Sultanahmet'deki sarayın eski adıdır. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra Bayezit meydanında şimdi Üniversite olan yerdeki sarayı yaptırdığı gibi bir müddet sonra da Sarayburnu'ndaki Topkapı Sarayı'nı yaptırmış, evvelki eski, sonraki yeni olduğu için birincisine «Eskisaray», ikincisine de «Yenisaray» denilmiştir. Yapılışı 1478 yılında sona eren Topkapı Sarayı'nın etrafına bir çok kuleler ve kapılarla mücehhez mazgallı kalın duvarlar, her Padişah lüzum ve ihtiyaca göre ilâveler yaptırdığı gibi ilk yapılan ve ahşap olan kısımlar da zaman zaman çıkan yangınlarla yanmış ve yeniden yapılmıştır. Topkapı Sarayı 1871 yılına kadar çepçevre sur ile çevrili idi. Kara surları Sirkeci istasyonu münasebetiyle yıktırılmıştır.

Topkapı Sarayı hakkında pek çok yazılar yazılmış. saray sanat ve tarih noktasından tetkiklere mevzu teşkil etmiştir. Tetkiklerin başlıcalarından birini son Vak'anüvis Abdürrahman Şeref Efendi'nin «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası» (cilt 1-2) çıkan yazı silsilesi teşkil eder. «Sanat ansiklopedisi»nde (Topkapı Sarayı Müzesi Maddesi) Topkapı Sarayı hakkında kıymetli malûmat verildiği gibi pek güzel resimler de konulmuştur.

Tarihî tetkikleri ile tanınmış olan (Reşat Ekrem Koçu) da (Aylık Ansiklopedi'de, numara 34) de istifadeli bir hülâsa meydana getirmiştir. «İstanbul Ansiklopedisi» sahibinin bu kıymetli yazısından, hakkında fikir edinilebilecek, parçalar aşağıya konulmuştur:

«Bugün, içinde baha biçilmez, eşsiz kıymette sanat hazineleri bulunan bir müze olan Topkapı Sarayı, dünyanın en önemli saraylarından biri olub, İstanbul'un Sarayburnu denilen en güzel bir yerinde, kasırlar, köşkler, daireler, camiler, kütüphaneler, mutfaklar, bahçeler, avlular, bostanlar ve ahırlardan mürekkep muazzam bir yapı mecmuasıdır. Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu bu saray, her devirde bir çok ilâveler görmüş, en son binası olan bir köşk de, Abdülmecit tarafından inşa ettirilmiştir. Topkapı Sarayı deniz ve kara taraflarından bir surla çevrilmiştir. Osmanlı hanedanı teşrifatındaki resmî adı da «Saray-ı cedid-i âmire = Yeni saray» dır.

«Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldığında, ilk sarayını Bayezit'de bugünkü Üniversite binasının yerinde yaptırmıştı. Fakat bir müddet sonra şehrin en güzel bir köşesi olan Sarayburnu'na 1474-1478 senelerinde yeni sarayı yaptırmıştır. Bu suretle Bayezit'teki saraya da «Eskisaray» denmeğe başlanmıştır.

«1720 de Patrona ihtilâlinin tahta çıkardığı Birinci Mahmut, ihtilâl zorbalarını tepeliyerek hükümet kudretini ele alınca, ilk işi ihtilâlin tahrip ettiği Lâle devri mamurelerini yeniden ihya etmek olmuştu. İstanbul'un muhtelif yerlerinde birtakım kasırlar, muhteşem çeşmeler yaptırırken, Yenisarayda da, tam Sarayburnu'nda, deniz kenarında, Harem ve Salacak'a bakan muhteşem bir ahşap saray yaptırmıştı.

«Yenisarayı çevirmekte bulunan deniz surunun bu noktasında kuleli bir kapı vardı; önünde toplar dururdu. İstanbul'a gelen gemiler sarayı top atarak selâmladıklarından bu kapı önünde de karşılık selâm topu atılır ve bu kapıya «Topkapı» denilirdi. (Asıl büyük Topkapısının şehrin kara surlarında, Edirnekapısı'yle Mevlânekapısı arasında olduğunu unutmamalıdır). Birinci Mahmut'un büyük ahşap sarayı da bundan dolayı Topkapı Sarayı adını aldı ve kısa bir zaman sonra halk ağzında Yeni saray'a «Topkapı Sarayı» denilegeldi. Asıl Topkapı Sarayı 1862 de yandı, fakat adı kaldı.

«Topkapı Sarayı vaktiyle beş avlu ve bir de bunları çerçeveliyen sahadan mürekkepti. Bugünkü durumuna göre sarayın dört kısma ayrılarak ele alınması daha yerinde olacaktır: 1 — Sarayın dış kısmı: yani birinci avlu ile saray içi sahası. Birinci avlu (birinci yeri); bu Bab-ı hümayun'dan Ortakapı'ya kadar olan meydan Saray içi; bu meydanın sağında Çizmekapı'dan ve solunda Kozbekçiler kapısı'ndan başlıyarak sarayı çerçeveliyen köşkler, bahçeler ve diğer binalarla müştemilâtının bulunduğu saha. II - İkinci avlu; Ortakapı'dan Akağa kapısı'na kadar olan kısım. III - Üçüncü avlu (Enderun); Akağalar kapısı'ndan sarayın dördüncü kapısına kadar olan saha. IV - Harem dairesi.»

Değerli müdekkik surlar ve kapılar hakkında izahat verdikten sonra köşklere geçiyor ve şu tafsilâtı veriyor:

«Alayköşkü: Soğukçeşme kapısından girince solda, sarayın kara surunun Bâb-ı âli kapısındaki köşesi üzerinde mermer bir köşktür. Bugünkü yapısı İkinci Mahmud devrine âittir. Pencerelerinin üzerindeki yedi âyetlik tarih kitâbesinden Hicrî 1225 (1810) da yapıldığı öğreniliyor. Alayköşkü, İstanbul tarihinde, Topkapı Sarayı'nın adı en çok geçen yapılarından biridir. Eski şeklinin nasıl olduğu malûm değildir. Seferler, zaferler ve saray düğünleri münasebetiyle yapılan büyük ordu-esnaf alaylarını Padişahlar bu kasrın penceresinden seyrederlerdi. İhtilâllerde de Padişahların, ayak divanına burada da davet edildiği vakidir. Padişah Alay köşkünün penceresine çıkar, ihtilâle önayak olanlar da bizzat hükümdara hitabederek ona, vezirlerinden ve yakınlarından şikâyette bulunur, ekseriya da Padişahtan, bir çok kimselerin başları istenirdi.

«Çinili köşk: Yukarıki binayı az geçtikten sonra sol kolda ki köşktür. Türk yapı sanatının şaheserlerindendir. Kapının üzerindeki mozayık çini kitâbesinde inşasının Hicrî 877 Miladî 1472) de bittiği gösterilmiştir. Sarayın Fatih devrinden kalma en eski binalarından biridir. Sırça köşk adıyle de anılır.

«Çinili köşkün karşısında bulunan arkeoloji binasının yerinde de eskiden Üçüncü Mehmet köşkü, Kummeydanı ve Mimarbaşıyle Şehremini yeri vardı. Surre alayları Üçüncü Mehmet Köşkü önünde yapılırdı. Padişahlar Surre-i hümayunu bu köşkten uğurlarlardı.

«Sepetciler köşkü: Deniz kenarından, deniz surunun üzerindedir. Yeni sarayın en güzel kasırlarından biri olup üst katında boydan boya uzanan balkonunun Boğaz ve limana nezareti meşhurdu. Cihet-i askeriyyeye verilmiş ve bu münasebetle içi tamamiyle değişmiştir.

«Yalı köşkü: Sarayburnu yanında yeni sarayın çok zengin hatıralara sahip bir köşküydü. Bostancıbaşı dairesi ve Hasekiler koğuşu da yalı köşkü civarındaydı. Padişahlar deniz tenezzühlerine çıkacakları zaman saltanat kayığına buradan binerlerdi. Kaptan paşalar sefere çıkarken hükümdara bu köşkte veda eder, sefer dönüşünde de burada kabul olunurlardı. Bir bodrum katı üzerinde etrafı revaklı ve geniş saçaklı harikulâde zarif bir köşktü. Serdâb köşküyle beraber tanzimat ricalinden Keçecizade Fuat Paşa sadaretinde, galiba tamir masrafından kurtulmak üzere yıktırılmıştır.

«Yeni köşk: Fatihten sonra oğlu İkinci Bayezit'in yaptırdığı ikinci binadır ki Yalıköşkü yakınlarındaydı.

«Topkapı Sarayı: Sarayburnun'da deniz kenarında; Boğazıçi'ne Üsküdar'dan Kadıköy ve Moda'ya, Marmara'ya nezareti olan bir büyük ahşap saraydı ki bütün Yenisaray'a adını vermiştir. İlk yaptıran Üçüncü Ahmet ve tevsi' eden birinci Mahmut'tur. Bir Sırkâtibi'nin hatıra defterinden öğreniliyor ki, arkasında bir büyük lâle bahçesi vardı. Geceleri çiçek tarlalarının arasına billur kandiller konulur, kandillerin ışığı billûr menşurlarla çiçeklere aksettirilir, pek muhteşem çeragan safaları tertip olunurdu. Hayli harap olan bu ahşap sarayı Üçüncü Selim yeniden yaptırmayı düşünmüşse de fırsat bulamamış, nihayet Hicrî 1233 (Milâdî 1817 de İkinci Mahmut yenilemişti. 1862 de bir yangında mahvoldu.

«Serdab Köşkü: Topkapı Sarayı'nın arkasında, Üçüncü Selim tarafından anası için yaptırılmış gayet güzel bir kasırdır. Bir adı da Şevkiye kasrıdır. Selimiye ve adaları bir panorama halinde görürdü. Balgamî taştan yapılmış bir bedia olup iç duvarları aynalarla kaplı ve aralarına çiçek saksıları yerleştirilmiş olup saksılardan şelâlecikler halinde sular döküldüğü nakledilir. Bakımsız kalmış, haraba yüztutmuş,

Yalıköşkü ile beraber Fuat Paşa sadaretinde yıktırılmıştır.

«Mermerköşk: Birinci Selim tarafından bilhassa iç süslerine çok ehemmiyet verilerek yaptırılmış bir bina idi.

«İshakiye kasrı: Abdülâziz zamanında yaptırılmış küçük fakat zarif bir köşktür.

«İncili köşk: Yeni saray'ın deniz kenarında bir binasıydı. Üçüncü Murat zamanında Sinan Paşa tarafından Yeni Camiin mimarı Davut Ağa'ya yaptırılmıştı. Sinanpaşa kasrı diye de anılır. Bugün ancak temelleri kalmıştır.

«Beşirağa camii ve hamamı: Hasahır kapısını geçince görülen bu cami', husûsî mimarî bir güzelliği olup Hacı Beşir Ağa hayratıdır. Hamamı yıkılmıştır.

«Kubbealtı: İkinci avlunun en mühim yapısıdır. Dünyanın en mühim imparatorluklarından birinin yüzyıllarca idare edildiği bir devlet dairesidir. Merkezî bir mutlakıyyet-i mutlaka rejiminde hükümdarın sonsuz salâhiyyetle vekili olan Sadrazam'ın riyasetinde Divan denilen nazırlar heyetinin toplandığı yerdir.

«İç hazine: Kubbealtı'nın yanındadır. Onbeşinci yüzyıl yapısıdır İç hazine, imparatorluğun, her türlü masrafları çıktıktan sonra fazla gelirinin konulduğu bir ihtiyat hazinesidir. Lüzumunda fevkalâde harp masrafları buradan karşılanırdı. Bazan da vergi tahsilâtı yapılıncaya kadar, Sadrazam'la Defterdar müşterek bir senetle bu hazineden istikrazde bulunurlardı. Üstü iki sıra üzerine sekiz kubbeyle örtülmüş mustatil şeklinde bir binadır. Bunlar ortada, dört köşe, üç adet büyük fil ayağına istinat ettirilmiştir. İçinde, pencereler önünde üzerleri demir kapaklı taştan oyulmuş iki metreküp büyüklüğünde sarnıç gibi yerler para saklamıya mahsustu. Bugün Topkapı müzesi'nin silâh müzesi olan iç haz'nede eşsiz bir koleksiyon bulunmaktadır.

«Arz odası: Bab-üs-sade'yi geçince, gayet zarif müstakil bir oda ile karşı karşıya gelinir. Mustatil şeklinde, etrafı fırdolayı revaklarla çevrilmiş ve gayet geniş saçaklı, klâsik Türk mimarisinin nefislerinden olan bu köşkün adı Arz odası'dır. İkisi Babüsseadeye, biri de arkaya açılan üç kapısı vardır. Babüsseade'den gelirken Arz odasına düzayak girildiği halde arka kapısından üçüncü avluya bir çift merdivenle inilir.

«Arz odası, Padişahların Sadrazamı, devlet erkânını ve ecnebi elçileri huzuruna resmen kabul ettiği yerdir. Arz odası'nın ön cephesinde gayet güzel çini panolar ve onaltıncı yüzyıldan kalma çok güzel bir çeşme vardır. Çeşmenin yanındaki kapının üstündeki Besmele'i Şerif Üçüncü Ahmet'in, direkteki bir «Habib-ullah ve Ni'm-el-vekil» yazısı da İkinci Mahmut'un el yazılarıdır. Sağ taraftaki kapının önünde, yerde yuvarlak bir kırmızı porfil görülür. 1808 hükümet darbesinde, Alemdar Mustafa Paşa sarayı bastığında Sultan Mustafa'lılar tarafından şehit edilen Üçüncü Selim 'in na'şı bu taşın üstüne bırakılmıştı.

«Arz odasının içi ufak bir salondan ibarettir. Bab-üs-saade tarafından girildiğine göre karşı sol köşede geniş bir sedirden ibaret üzeri kubbeli bir sedir vardır. Kubbesinin içindeki tarih manzumesinden 1595 yılında yapıldığı anlaşılıyor Üçüncü Mehmet'in zamanına rastlar. Bu tahtın döşemesi ve odanın perdeleri eskiden, inciler ve zümrütlerle işlenmiş gayet ağır serâser denilen, ipeklidendi İmparatorluğun bütün azamet ve haşmeti bu odada teksif edilmişti. Arz odası 1856 da yanmış, yalnız taht ile tunç dökme ocak kurtarılabilmişti ki aynı yangında Akağalar dairesiyle Enderun'u hümayun mektebi de harap olmuştu. Arz odasının içinde bir de çeşme vardır. Hükümdarın huzuruna kabul ettiği devlet adamlariyle mahrem görüştüğü zaman dışardan dinlenilmemesi için bu çeşmenin açıldığı ve içindeki konuşmanın su sesine boğulduğu rivayet edilir.

«Üçüncü Ahmet kütüphanesi: Arz odasının kapısından çıkınca karşıya gelen binadır. Tekmil beyaz mermerden, üzeri kubbelerle örtülü, başlı başına, Türk yapı sanatının şah eserlerinden bir bediadır. Üzerindeki Arapça kitabesi 1719 da yapıldığını göstermektedir. Bu kütüphanenin yerinde, eskiden de Mimar Sinan yapısı bir şah eser bina varmış. İkinci Selim tarafından yaptırılan ve Havuzköşkü diye anılagelmiş olan bu nefise hernedense yıktırılmış ve yerine bu kütüphane inşa edilmiştir.

«Akağalar camii: Eskiden Enderun-ı hümayun ağalarının namaz kıldıkları ma'bettir. Sarayın en büyük camiidir. Yeniçeri ocağı'nın kaldırılması kararı bu cami'de verildiğinden, mimarî kıymetinin yanında tarihî hatırası da mühimdir. Fatih devrinden kalmış bir yerdir. İçi on yedinci yüz yılın en nefis çinileriyle tezyîn edilmiştir. Bugün Topkapı sarayı kütüphanesi ve mütalâa salonu haline konulmuştur. Bu her iki kütüphanede yirmi beş bin cilt nadir, yazma, minyatür, ciltlerle nefis eser bulunmaktadır.

«Fatih Köşkü: (Hazine): Sarayburnu'nun en hâkim noktasına Türk mimarlarının büyük bir maharetle kurdukları bu bina mimarimizde, bir ihtişam nümunesidir. Hele Marmara ve Bo-

gaz'a bakan eyvânı, (hayatı) Fatih'in cidden yüksek ve ince zevkini temsil edecek kudrettedir. Bu iki bina, yine hazine eşyasının teşhir yeri olacaktır.

«Sofa köşkü: Mustafapaşa köşkü de denilir İlk yapısının hangi devre ait olduğu bilinmiyor. 1804 de Üçüncü Ahmet tarafından yeniden yaptırılırcasına tamir ettirilmiş, bir esaslı tamir de 1752 de Birinci Mahmut zamanında görmüştür. Mustafapaşa köşkü denilmesine sebep, 1752 tamirine Sadrâzam Mirahur Mustafa Paşa'nın nezaret etmiş olmasıdır. 1710 da Rusya çarı Büyük Petro'ya karşı harp ilânı kararı bu köşkte verilmişti Türk rokokosunun en zarif örneklerinden biri olan bu köşkün dahilî tezyinatı da pek lâtiftir. Duvarlarına Hâkanı Mehmet Bey'in Hilye'sinden alınmış beyitler nefis bir tâlik hat ile yazılmıştır. Yerle bir pencereleri Lâle bahçesine bakan salonun ortasında, Fransa kralı Onbeşinci Louis tarafından Birinci Mahmut'a gönderilmiş, altın yaldızlı bir bakır mangal vardır ki Duplessi'nin imzasını taşıyan gayet kıymetli bir sanat eseridir.

«Revan Köşkü: Lâle bahçesinin karşısında göze ilk çarpan bina Revan kösküdür. Bu köşkün kenarından mermer bir merdivenle mermer havuzlu büyük mermer taraçaya çıkılır. Revan köşküne, Sarık odası da denilir. 1735 de Dördüncü Murat tarafından Revan (Erivan) fethi hatırası olarak yaptırılmıştır. Bir kubbe etrafında üç çıkıntısı olan bu köşkün kubbesi ve çıkıntıları, tavanları Türk süsleme sanatının en güzel örneklerindendir. Dördüncü çıkıntıya da zarif, fakat sade bir saçak yerleştirilmiştir. Çıkıntılardan ikisi kapaklı olup küçük bir kütüphane haline konulmuştu.

«Bağdat Köşkü: Mermer taraçanın limana bakan köşesinde, Revan küşkü ile aynı üslûpta fakat ondan daha büyük ve pek muhteşem bir yapıdır. Topkapı sarayı'nın en güzel köşküdür. Dördüncü Murat tarafından 1630 da Bağdat fethinin hatırası olarak yaptırılmıştır. Zarif bir kubbenin etrafından açılmış geniş bir saçakla örtülmüş olup saçağın kenarları mermer sütunlar üzerine atılmış kemerler de köşkü fırdolayı çevirir. Dış duvarlarının alt kısmı mermer ve renkli taşlarla kaplanmış, üst kısmı da eşsiz güzellikte çinilerle tezyin edilmiştir. Köşkün içi ise, göz kamaştıran bir ihtişamdadır. Kapıdan girilince sağdaki çıkıntıya yerleştirilmiş olan basamağı çerçevesi altın yaldızlı mâdenî ocak bir şah eserdir. Kapıları, pencere kanatları sedef ve bağa işlemelidir. İç duvarlar ve kemerler kubbeye kadar çini kaplıdır. Ocağın iki yanındaki çini panolar, on yedinci yüz yıl Türk çiniciliğinin en güzel örnekleridir. Alt pencerelerle camları renkli olan tepe pencereleri arasında, bir su halinde çiniden, mavi zemin üzerine beyazla «Âyet-ül kürsi» yazılmıştır. Kubbeye ve çıkıntıların tavanlarına gelince, altın yaldızlı, kırmızı, mavi ve beyaz çiçeklerle nakışlıdır.

«Sultan İbrahim Kameriyesi: Mermer taraça, liman ve Gülhane parkı'na nazır, üzeri bakır gölgelikli basit bir kameriyedir. «İftariyye» diye de anılır.

«Hırka-i Saadet Dairesi: Sarayın bir kutsiyyet taşıyan dairesidir. Hazret-i Peygamber'in hırkası ile sair emanat ı mübrekenin hıfzedildiği dairedir. Üçüncü avluda bulunan asıl medhal kapısının üzerinde Kelime-i Tevhid ile Üçüncü Ahmet'in tuğrası ve hicri 1138 (milâdi 1725) tarihi vardır Bu mühim daire Topkapı Müzesi Müdürlüğü'nce halka açılmamış daireler arasında bulunmaktadır

«Harem: Haremin iki kapısı vardır. Biri üçüncü avluda, Akağalar camii arasında kalmış çıkıntının nihayetinde Kuşhane kapısıdır, ki sonraları açılmıştır. Diğerleri de ikinci avluda kubbe altının arkasına düşen köşede araba kapısıdır İçiçe, çok karışık dairelerden, salonlardan bunların arasında kalmış avlulardan mürekkep olan harem, bütün sarayın Gülhane-parkı'na bakan batı kısmını kaplar.

«Topkapısarayı'nın harem kısmı, yüzyıllar boyunca muhtelif devirlerde yapılmış binalardan mürekkepse de hepsinin birbirleriyle kapıları olduğundan ve hepsinin çatıları da birbirine eklendiğinden bütün haremi, inşası yüzyıllar sürmüş bir bina olarak kabul etmek mümkündür. Öyle bir bina ki yer yer pek muhteşem daireleri bulunan muazzam lâbirent demek de mümkündür. Sarayın sair yapılarında olduğu gibi haremin çatısı da kurşun örtülüdür. Haremin asıl medhal kapısı Araba kapısı ise de, Topkapı Müzesi gezilirken hareme Kuşhane kapısı'ndan girilir. Burada haremin tarifi ona göre yapılmıştır.

«Haremi de iki kısma ayırmak mümkündür. Biri asıl harem, diğeri de asıl haremle enderun arasında haremin nezaretine memur Harem ağaları ve musahiban daireleridir.

«Nöbet yeri: Haremin cümle kapısından girilince rastlanan bir yerdir. Cümle kapısından maada ikisi karşısında biri solda üç kapısı daha vardır. Karşıdaki kapılardan sağdaki kapalıdır. Gerisinde Altınyol vardır. Altınyol sarayın en eski bir kısmı olup Hırka-i Şerif'e kadar de-

vam eder. Karşıda soldaki kapıdan Valide taşlığına girilir. Soldaki kapı, ki bu da kapalıdır, Aşkapısı adını taşır. Buradan cariyeler dairesine gidilir. Nöbet yerinde haremağaları hizmete hazır olarak nöbet beklerler. Sağ taraftaki set, ağaların oturmasına mahsustur. Sol tarafta bir taş tezgâh vardır. Hareme gelen yemek tablalarının konulmasına mahsustur.

«Valide taşlığı: Harem taşlığı da denilir. Üstü açık, taş döşeli dört köşe bir avludur. Eskiden etrafı da mermer sütunlu bir revakla çevrilmişti. Sonra bazı inşaat dolayısiyle üç kenarının sütun araları doldurularak duvar örülmüştür. Yalnız cephe kenarında altı sütunlu bir revak kalmıştır. Bunun altında klasik üslupta büyük ve sade bir çeşme vardır ki yapı tarihi Hicrî 1078 (Milâdî 1667) dir. Hemen yanında gayet güzel işlenmiş bir de küçük çeşme vardır. Bu avlunun dört tarafındaki duvarlar gayet güzel çinilerle kaplıdır. Soldaki bina Valide Sultan dairesidir.

«Valdesultan Dairesi: Valide taşlığına açılan kapısından küçük bir dehlize girilir. Duvarları çirkin sarı İtalyan çinileriyle tezyin edilmiştir ki Türk çiniciliğinin ölümünden sonra yapılan bir tamirde konulmuştur. Sağda bir oturma odası, karşıda bir koridor, odanın gerisinde bir yemek odası, onun içinde bir yatak odası ve arkada da bir hamamdan ibaret olan Validesultan dairesinden yalnız hamam ziyaretçilere açılmıştır. Validesultan dairesinin içi ahşap ve onsekizinci yüzyıl Türk rokokosu üslûbunda tezyin edilmiştir. Duvarlarındaki mavi beyaz çiniler de İtalyan işidir. Abdülâziz tahttan indirildiğinde dört gün kadar bu odada ikamet etmiştir. Yine İtalyan çinileriyle tezyin edilmiş koridor geçilerek bir merdivenle bu merdivenin ikinci kısmına çıkılır Kapısının üzerinde 1667 tarihi okunur. Yüksek kubbeli bir oda olan Validesultan yemek odası 1817 de İkinci Mahmut tarafından tamir ettirilmiştir Bu tamirden evvel pek nefis çinilerle müzeyyen olduğu bakıyye kalan bazı parçalardan anlaşılmaktadır. İşlemeli dolap ve kapı kanatları onyedinci yüzyıldan kalmadır. Arada Validesultan yatak odası küçük bir odadır. Işığı tepe pencerelerinden, kısmen de önündeki odadan alır. Duvarları onyedinci yüzyılın en güzel çinileriyle tezyin edilmiştir. Ziyaretcilere açılmamış olan Valide hamamı 1653 de Turhan Sultan tarafından yaptırılmıştır.

«Hünkâr Sofası: Haremin en büyük ve en süslü bir salonudur. Harem de bir merasim salonudur. Üstü büyük bir kubbe ile örtülüdür. Mimar Sinan yapısı bir şaheserdir. Eskiden bütün duvarları onaltıncı yüzlılın en nefis çinileriyle kaplı iken, zamanla harap olmuş, Üçüncü Osman zamanında tamir edilirken bu çinilerden kubbe ile duvarların birleştiği yerde salonu fırdolayı çevirmiş Kur'an âyetlerini ihtiva eden bir çini su bırakılmıştır. Türk rokokosunun kendine has güzellik'erine rağmen klâsik Türk mimarisi tezyinatının asaleti karşısında düştüğü küçüklüğe, bu muhteşem salon, muhteşem bir misaldir. Tavan, eşsiz bir sanat eseridir. Sol tarafta görülen ayna aslında bir kapıdır. Buradan saz heyetlerine mahsus olduğu kuvvetle tahmin edilen şirvana çıkılır. Sağ taraftaki orta avna da bir kapı olup buradan Üçüncü Ahmet'in yemek odasına geçilir. Hünkâr sofası, Müze müdürlüğünce, İmparatorluğun haşmetini gösteren en kıymetli eşya ve döşemelerle ince bir zevk sağlam bir bilgiyle döşenmiştir.

«Kızlarağası Dairesi: Haremin cümle kapısından dışarı çıkınca muhtelif geçit ve kapılarla bölünmüş bir yol gelir. Üstü yeryer örtülü veya açıktır. Revaklar, kubbeler vardır. Duvarları onyedinci yüzyılın en güzel çinileriyle kaplıdır. Büyük sarayın has mânada romantik bir parçası ve Türk klâsik mîmarisinin orijinal bir eseridir. Harem ile Enderun arasında zenci ve habeş Harem ağalarının dairesidir.

«Sağdaki ilk kapıdan girilince iki basamaklı bir mermer merdivenle küçük bir taşlığa çıkılır. İçiçe iki kapıdan geçilir. Solda güzel bir çeşme vardır. Yanındaki bir pencereden harap bir halde bulunan Kızlarağası hamamı görülür Sağdaki kapıdan Kızlarağası'nın, yahut tantanalı unvanıyle Dar-üs-saade-tüş-şerife ağasının odasına açılır. Güzel bir ocakla bezenmiş, duvarları klâsik devrin çinileriyle kaplı loşca bir odadır.

«Hamam kapısı yanından dolambaçlı bir merdivenle üst kata çıkılır. Merdiven bir sofada nihayet bulur. Merdivenle beraber zevksiz Avrupa çinileri de nihayete erer. Gözler, yine nefis Türk çinileriyle karşılaşır. Merdivenin tam karşısındaki çini üzerine Kâbe resmi yapılmıştır.

«Topkapı sarayı, Türk Tarihinin ve yapı sanatının bir hazinesidir. Bu hazinenin içinde de nefis sanat eserlerinden mürekkep eşsiz hazineler bulunmaktadır.»

TOPRAKBASTI PARASI (طوپراق باصمه پاره‌سی) [*Mal.*] Ağnamın (Koyun ve Keçi) İstanbul'a sevkinde ve taşralarda derbentlerden ve sair geçit yerlerinden geçirilişinde alınan verginin adıdır. «Mürüriyye» demek daha müna-

sip olan bu resime malî ıstılah olarak «selâmet akçesi» ve «geçit resmi», halk arasında da «toprakbastı parası» adını almıştır. Hayvan başına alınan resim her yerde bir değil idi. Muhtelifti. Bu resim İhtisap mukatasının ihdas olunduğu Hicrî 1241 (1825) senesinde tadilâta uğramıştır.

TOPRAK KADISI (طوپراق قاضیسی) [*Ilm.*] Toprağa yani gayrimenkule müteallik dâvaları yerinde dinliyen ve arazi hudutlarını sınırlıyan kadı naiplerine verilen addır. Bunun yerine «naip» de denilirdi.

TOPRAKLI SÜVARİ (طوپراقلی سواری) [*Ask.*] Sefer zuhurunda atlı olarak harbe iştirak eden askerî kuvvetlere verilen addır. Bunların neferlerine «sipahi», zâbitlerine «zaim» denilirdi. Bu teşkilât Osmanlı İmparatorluğunun temeltası vazifesini görmüş ve büyümesinde en büyük âmil olmuştur.

Topraklı suvarisinin geçinme vasıtası «timar» dı Timar; bir kısım toprağın öşür ve vergilerinin tahsis olunması demekti Timar sahibi olanlar aldıkları bu hasılata mukabil harp zamanlarında kendi hayvanları ve kanunen götürmiye mecbur oldukları cebelûleri ile birlikte harbe giderlerdi.

Timar veya zeamet sahibinin dirliği yani geçinmesi için ayrılan timar veya zeamet hissesine «kılıç timar» veyahut «kılıç zeamet» denilirdi. Timar veya zeamet sahibi bundan fazla miktar için harbe cebeli götürmeye mecburdu.

Timar; bin akçeden başlıyarak yirmibin akçeye kadar yükselirdi. Zeamet de yirmi binden başlar, yüzbine kadar çıkardı. Dirlik miktarı yüzbini geçenlere de «has» denilirdi.

Sipahi adıyle kanunnamelere giren Topraklı suvari teşkilâtı Birinci Murat zamanında yapılmıştır. Kanunnamede (Osmanlı Kanunnameleri, Millî Tetebbu'lar Mecmuası, cilt 1, Sayı 2, Savfa 325) buna dair şu kayıt vardır: (Kanun) Sultan Murat Gazi zaman-ı şeriflerinde iptida sipahi ve silâhdar olmak ve erbab-ı timar oğulları merhum olmayıp babaları fevt oldukta oğullarına kanun üzere timar verilmek ve kuloğulları mahrum olmamak ve voynuk yazılmak cümlesi Rumelin'de ve Bosna vilâvetinde Rumeli Beylerbeyisi Timurtaş Paşa ilkasıyle olmuştur.»

Timar sahipleri kendi timarları dahilindeki kazalarda oturmağa ve çağırdıkları vakit cebelileriyle birlikte Alaybeylerinin bayrakları altında sefere gitmeğe mecburdular. Zeamet ve has sahipleri de bu ahkâma tâbi bulunuyorlardı. Çeribaşı, Subaşı, Alaybeyi isimli kumandanları vardı. En büyükleri Alaybeyi idi. Alaybeyleri Sancakbeylerinin emirleri altında oldukları gibi Sancakbeyleri de Beylerbeyilerinin kumandaları altında idiler.

Timarlılarle cebelûler birtakım bölüklere ayrılmışlardı. Her bölüğün Çeribaşı'dan sonra Bayraktar ve çavuşları vardı. Bunlarden her on bölüğe bir Alaybeyi kumanda ederdi

Sipahilerin kendilerinden başka getirdikleri cebelûlerin da iaşesi kendilerine aitti. Devletçe bu hususta hiçbir masraf ihtiyar olunmazdı. Sipahi mazeretsiz sefere gitmiyecek olursa timarı elinden alınırdı. Harpte yararlık gösterenlerin ise timarları arttırılırdı.

TOPRAK NAİBİ (طوپراق نائبی) [*Ilm.*] Toprağa yani gayr-i menkule mütaallik dâvaları yerinde hal ve fasl etmek üzere nasbolunan «naib» e verilen addır. Buna «Toprak kadısı» da denilirdi.

TOPUK DÖVEN ENTARİ (طوپوق دوکن انتاری) [*Kıy.*] Ayak topuklarına kadar uzayan uzun entariye verilen addır. Etek uçları yürürken topuklara çarptığı için bu ad verilmişti.

TOPUK MESTİ (طوپوق مستی) [*Giy.*] Eskiden kadınların giydikleri kısa mestlere verilen addır Sivah olup çedikten sonra giyilen ve koncu aşığı iki parmak kadar geçen bu mestlerin üstüne pabuç veya yemeni giyilirdi.

TOPUZ (طوپوز) [*San.*] Silâhın icadından evvel kullanılan harb âletlerinden birinin adıdır. Baş tarafı yuvarlak olduğu için bu ad verilmişti. Cevat Paşa (Tarih-i Askeri-i Osmanî, kitab-ı evvel, sayfa 151) «Yakından istimal olunan taarruz silâhları» arasında göstermiştir.

Topuzlar, yekpare demir veya bakır olarak yapıldığı gibi sapları ağaç, baş tarafları demir veya bakır olarak da yapılırdı.

Suvari ve piyadeye mahsus olmak üzere ayrı ayrı topuzlar vardı. Suvarilerinki ağır, piyadelerinki hafifti. Suvariler topuzu eğerin sol tarafına asarlardı.

Cevşenli teberzenler, uzun saplı topuzlar
Simaları heykel gibi, bazular, omuzlar
Mithat Cemal Kuntay

§ [*Sof.*] Rifai tâbirlerindendir. Bir karıştan fazla uzunlukta, üst tarafı yuvarlak yahut oyuklu, baş tarafında ağaçtan yuvarlak bir tepeliği bulunan âletin adıdır. Tepeliğin etrafında ince zincir parçalarından saçağı vardı. Bunu zikir sırasında şeyh alır, ucunu ağzında ıslattıktan sonra bürhan makamında dervişin karnına, koluna, yanağına saplardı. Bazan de derviş şey-

hinden müsaade istiyerek aldığı topuzu kendisi ötesine berisine saplardı.

TOPUZLU SÜVARİ ÇAVUŞLARI (طوپوزلی سواری چاوشلری) [*Ask.*] Harb esnasında askerin gerilemesine veya kaçmasına meydan vermemek için ordunun etrafında bulunan ve kaçanları döndürmekle vazifelendirilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ellerinde «topuz» taşıdıkları için bu adı almışlardı.

TOP YOLUNA GİTMEK (طوپ یولنه گیتمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle ehemmiyetsiz bir şey için ölmek, heder olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TOR (تور) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. «Pazarcı» olan canın öteberi almak üzere çarşıya çıktığı sırada taşıdığı peştemalın adıdır Birkaç kat olmak üzere boyuna katlanmış olan bu peştemalın pazarcı eliflâmedinin soluna doğru sokar, öteki ucunu sağ omuzundan aşağı sarkıtırdı Bu, canın bir hizmetle sokağa çıktığına alâmetti.

TORBA (طوربه) [*Ida.*] Eskiden muamelesi biten kâğıt ve dosyaların konulmasına mahsus torbalara verilen addır. Bezden yapılan bu torbalara işi biten kâğıt'lar aylık olarak konulur, her torbanın üzerine hangi aya ait olduğu yazılırdı. Sene sonunda torbalar sandıklara konularak arşiv vazifesini gören depolarda saklanırdı.

Yine eskiden muamelede bulunan kâğıtlar tetkik olunmak üzere torbalarla daire âmirlerinin evlerine gönderilir, onlar tarafından tetkik ve lâzım gelenler imza edildikten sonra geri çevrilirdi.

§ [*Ask.*] Devşirme suretiyle alınan Acemi oğlanların Yeniçeri kâtibi tarafından deftere geçirilmek üzere Divan kâtibinin yazıp Yeniçeri Ağasının mühürlediği kâğıda verilen addır. Müellifi meçhul «Esas-ı Nizam-ı Yeniçeriyan»-da (Süleymaniyede Es'ad Efendi kitapları arasında yazma nüsha, No. 2078) «Acemi odalarına getirilip otuz bir odaya tevzi edilen devşirmelerin adları tevzi muktezasınca bir kâğıda yazılıp nihayetine Ağa mühür vurup Yeniçeri kâtibine göndereler ol dahi ana göre kayd evliye kanun budur birer akçe yazılır buna Torba derler ve bu yazıya Torba yazısı derler »

§ [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitap kapları taslanırken derinin yapıştırılmasından evvel kitabın üzerine iki taraflı konulup uç tarafı kitabın kalınlığına göre yapıştırılan kâğıdın adıdır. Körük bunun üzerine yapıştırılırdı.

§ [*Ok.*] Ok koymağa mahsus mesk mahfazasına verilen addır «Telhis-i Resail-ür-Remat» daki tarifi söyledir: «Sabun çuvalı yahut abadan olmak üzere uzunluğu bir arşın, genişliği de varım arşın olmak üzere üstüvanî şekilde dikildikten sonra ağzı büzülmek üzere kalın gaytan geçirilir dibine de okların dikine durmasını temin edecek ve pot durmıyacak surette konulan pamukla beraber biribirine dikilmiş keçe yerleştirilirdi. Bundan sonra da ağzı bir karış kadar pamuk çekirdeği yahut ok talaşı sıkı bir surette doldurulurdu. Bu suretle hazırlanan torbaya oklar dikine yerleştirilir.»

TORBA ACEMİLERİ (طوربه عجملری) [*Ask.*] Acemi ocağına kayıtlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «torba oğlanı» da denilirdi. İsimleri torba içinde muhafaza edilen defterde yazılı olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

TORBA OĞLANI (طوربه اوغلانی) [*Ask.*] Acemi ocağına kayıtlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «torba acemileri» de denilirdi. (Bak; Torba acemileri).

TORLAK (طورلاق) [*San.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Acemilikleri sebebiyle yeni intisap etmiş olanlar hakkında kullanılırdı.

TOROSA (طوروسه) [*Bah.*] Gabya, babafingo ve kontra serenlerini mensup oldukları çubuklara bağlamak için kullanılan halatın adıdır. Ana serenini direğe bağlıyan zincirden yapılma mütaharrik torosa «anatorosa» denilir.

TOYAGA (طویاغه) [*Hal.*] Kalın değnek, sopa yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TOZ KONDURMAMAK (توز قوندورمامق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kabahat ve mes'uliyyeti üzerine almamak, itiraz ve tenkide dayanmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ey Gubârî senin eş'arına hiç
Kimse bir zerrece toz konduramaz
Meğer ol kâtib-i müsta'cil kim
Hatt-ı şi'rim kuruyunca duramaz
Gubârî

TOZLUK (توزلق) [*Giy.*] Ayakkabıların üstü ile bacakların alt kısmını toz ve çamurdan muhafaza için kumaş veya deriden çorap konçu şeklindeki giyim âletine verilen addır. Tozluk aynı zamanda ayak ve baldırların sıcaklığını da temin ederdi.

TOZU DUMANA KATMAK (توزی دومانه قاتمق) [*Hal.*] Hızlı yürümek, koşmak, gürültü etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TOZ VARAK (توز ورق) [*San.*] Tezhib ve teclit işlerinde kullanılan altın tozundan yapılma varak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Altın tozu tazyikla varak haline getirilmiş olduğu için bu ad verilmiştir.

TRABZAN BABASI (طرابزان باباسی) [*Hal.*] Hayırsız, şefkatsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ol tıfl-ı naza öf deyüp etti nigâh-ı germ
Yüzu soğuk rakip trabzan babasıdır.
Refî i Âmidî

TUĞ (طوغ = توغ) [*Ida.*] At kuyruğu bağlanmış, ucuna da altın yaldızlı top geçirilmiş mızrak nev'inden alâmet adıdır. Tuğ; ilkin Çinlilerle Türklerce mukaddes sayılan uzun tüylü Yak adındaki öküzün kuyruğundan yapılırken sonradan Türklerce at kuyruğundan yapılmağa başlanmış ve Osmanlılar zamanındaki tuğlar hep at kuyruğundan yapılmıştır. Tuğ; Hanlık alâmeti olarak, eski Türklerde, Hind ve Çinlilerde mevcuttu. Türkler hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Hüseyin Namık Orkun «Arma» hakkındaki kıymetli yazısında (Yeni Türk, sayı 52) «Tuğ» için şunları diyor ki:

«En eski devirlerden itibaren Türklerde muayyen grupların muayyen işaretleri olduğunu görmekteyiz. Çin tarihleri Türk beylerine Çinliler tarafından davul ve bayrak gönderildiğini mütaaddit defalar yazmaktadırlar. Fakat bu bayrağın mahiyyetini maatteessüf elimizdeki vesikalar izah etmediği için bu hususta hiç bir şey söylemeğe imkân yoktur. Mahmut Kâşgarî de Türklerin bayraklarından bahsetmekte ise de bize vâzıh malûmat vermemektedir. Burada bayrağın adını tuğ diye bulmaktayız. Tuğ adının Çinceden geçme olduğunu biliyoruz Türkler Çinlilerden davul ve bayrak aldıklarına göre anlaşılan tuğ adını da bu suretle almışlar ve her ikisine de bu ismi vermişlerdir. Kâşgarlı Mahmut tuğ adını hem bayrak, hem de köse diye tercüme etmektedir. Bu çalınan tuğ muayyen zamanlarda çalınırdı, yani nevbet çalındığı gibi harblerde de tuğlar vuruldu. Bayrak olan tuğ ise at veya başka bir hayvanın kuyruğundan yapılmakta idi. Fakat Kâşgarlı Mahmut bu tuğ'un bir kumaştan yapıldığını sarahaten söylemektedir:

«Hakanın işbu dokuz bayrağı tefe'ül maksadiyle turuncu kumaştan yahut ipekten yapılır.» Fakat Mahmut'un bu izahının tuğ'a ait olup olmadığı meselesini gözönünde tutmak gerektir.

«Tuğ'un adedi bunların büyüklüğü nisbetindedir. En büyük ve en meşhur Han'ın dokuz tuğu olabilir.

«Ramsedt'in neşrettiği Uygur kitabelerinin birinde üç tuğluk Han tâbirini görmekteyiz.

«Bu tuğ adedi bütün Türklerde son derece müteammim olduğu gibi Osmanlılar arasında dahi cariydi. Padişahın yedi tuğu vardı. Vezir-i âzamın beş tuğu, Vezirlerin üç, Beylerbeyilerin iki, Sancakbeyleriyle Mirlivaların da bir tuğu olurdu. (Bakınız: Mahmut Şevket; Osmanlı Teşkilâtı ve Kıyafet-i Askeriyyesi. c. 1, s. 38).

«Bu tuğ denilen bayrağın üzerinde neler vardı bilmiyoruz. Lâkin ekseriya bu bayraklarda hayvan şekilleri olduğunu görmekteyiz. Attilâ'nın yahut Hunların bayrağında bir kuş resmi vardı. Göktürklerin bir kurt başını bayrak gibi kullandıklarını biliyoruz. Osmanlılarda ise sancak vardır. Bunun üzerine de hilâl'in konduğunu görmekteyiz.»

Tuğ'un Türkçe olduğunu, İslâmiyyetten sonra da Türk devletlerinde kullanıldığını yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 261 ve mütaakıp) şu tafsilâtı veriyor:

«Bir sırığın baş tarafına at kıllarından tertip edilip takılmış olan tuğ, rivayete göre Çinliler ve Türklerce mukaddes addedilen ve Kota denilen, tüyleri uzun olan Yak ismindeki Tataristan veya Tibet öküzünün kuyruğundan yapılırmış. Sonraları bunun yerine Türklerce pek sevilen atın kuyrukları kaaim olmuştur. Başka bir rivayete ve madalyonlardaki resmine göre Büyük İskender de miğferine at kılları takmış. Hammer'in kaydına göre de Hektör de başına at kılı takarmış.

«Bu kısa malûmat ve rivayete göre başa at kılı takmak veya at kılını beylik ve hükümdarlık alâmeti olarak kullanmak çok eskidir. Çinlilerle eski Türk devletlerinden sonra Cengiz imparatorluğunda, Anadolu Selçukilerinde, Memlüklerde, Timurîlerde, Akkoyunlularda bunu görmekteyiz. Memlüklere tuğa çalış derlerdi.

«Osmanlılarda da tuğ, Hükümdarlık, Vezirlik, Beylerbeyilik, Sancakbeyliği ve daha umumî tâbirle askeri vezife ve memuriyyet alâmeti idi. Vazifenin derecesine ve ehemmiyetine göre adedi çok ve az olurdu.

«Osmanlıların tuğları on altıncı asırda baş tarafında bir yaldızlı top ile Anadolu Selçûkilerindeki gibi üzerinde gümüş hilâl bulunan (bazan hilâlsiz de olur) bir sırığa ve topun alt kısmına takılmış uzun ve boyalı at kıllarından muteşekkildi. Halkondil zeylindeki benzetişe göre top güneş'i ve hilâl ay'ı ve at kılları da güneşin şua'larını temsil ediyormuş. At kıllarının sırığın tepesine doğru gelen kısmı beyaz

ve siyah renkteki kıllarla örülür ve kırmızıya boyanan alt kısmı dağınık bir halde bırakılırdı. Bundan dolayı bazı eserlerde Tuğ-ı perişan perçem tâbiri geçmektedir.

«Marsigli, Osmanlı ordusunda görmüş olduğu tuğu şöyle tarif etmektedir:

«En ziyade şerefli ve şanlı olan tuğlar, at kuyruğundan olarak sanatkârane yapılmakta ve birçok kıllardan mürekkep olarak kırmızı renge boyandıktan sonra bunun tepesine ince kıllardan yapılmış bir başlık saçaklı olarak konulmakta ve renkleri beyaz ve siyah ile karışmaktadır. Bütün bunların üzerine bakırdan altın yaldızlı büyük bir yuvarlak (top) konulmaktadır. Bunu esasen Türkler Tatarlardan almışlardır ki kumandanlık alâmeti ve nişanesi olarak kullanılır.»

Değerli Ordinaryüs Profesör Padişahın tuğlarının sayısı üzerinde uzun uzadiye durarak yedi olduğunu söyliyenler varsa da henüz bir senet görmediği için eldeki vesikalara göre altı olduğu hükmünü verdikten sonra sefer münasebetiyle çıkarılma bahsine geçiyor ve şu tafsilâtı veriyor:

«Bir muharebe zuhurunda Kapı kulu ocaklarının İstanbul'dan hareketlerinden bir bucuk, iki ay evvel, Padişah tuğlarından ikisi merasimle çıkarılarak Cebehane önüne ve daha sonraları da Ortakapı ve Bab-üs-saade denilen Akağalar kapısının önüne dikilmek kanundu. Padişah tuğunun çıkmasını müteakip Vezir-i âzam ve sefere memur olanlardan tuğ sahibi olanların kendi konaklarının önüne tuğlarını dikmeleri usuldendi

« Tuğ-ı hümâyun ihracı on yedinci asrın son yarısıyle on sekizinci asrın başlarında şöyle olurdu: «İptida Padişahın tuğlarından ikisinin çıkarılıp Bab-üs-saade önüne dikilmesi için keyfiyet Vezir-i âzamla Şeyh-ül-islâm, Kazaskerler, Nişancı, Defterdar, Yeniçeri ağası, Mîr-i alem ve diğer rikâp ağalarına bildirilir ve hepsi de merasim elbisesi ve merasim kavuklarıyle muayyen zamanda sarayın orta kapısında beklerdi.

«Bu sırada enderundan, tuğ-u hümayunun hazırlandığına dair haber gelmesi üzerine önde Vezir-i âzam olmak üzere hey'et içeriye girip Bab-üs-saade'de akağaların oturdukları aralıktaki sedirlere oturup beklerler, bu sırada Hassa müezzinleri Sure-i Fetih okumıya başlarlar,tamam olup dâvetli şeyh efendilerden birinin duasını müteakip Fatiha okununca ağalar içerden tuğ-u hümayundan ikisini çıkarırlar, hemen devlet erkânı kalkıp tuğları ağaların ellerinden alırlar ve derhal birinciyi Sadrâzam ile Şeyh-ül-islâm ve diğerini de vezirlerle Kazasker alır diğer dâvetliler dahi tutup Bab-üs-saade önündeki muayyen yerlerine dikerler, bunun üzerine Şeyh-ül-islâm veya Nakib-ül-eşraf tarafından dua edilir ve tuğlar yerlerine iyice yerleştirildikten sonra merasime nihayet verilirdi. Bu tuğ ihracı merasiminde Sadrâzam ve diğer devlet erkânı başlarına Selimî denilen serpuş ve divan çavuşları Mücevveze giyerlerdi. Gerek Şeyh-ül-islâm ile Kazaskerlerin ve gerek Nakib-ül-eşraf'ın kavukları Örf denilen büyük serpuştu

«Bundan sonra otağ-ı hümâyun denilen Padişahın kırmızı renkteki çadırının ordunun ilk menzili olan mahalle kurulması münasebetiyle tuğların oraya nakli de yine aynı merasimle olurdu. Ordu İstanbul'dan Rumeli tarafına hareket edecek ise otağ-ı hümayun Davutpaşa sahrasına, Anadolu tarafına gidecek ise Üsküdar'da Doğancılar meydanına kurulurdu. Eğer sefer karar verildiği mahal Edirne ise yani padişah ve hükümet Edirne'de bulunuyorlarsa otağ-ı hümayun Kabak meydanı denilen mahalle kurulurdu. Sadrâzam ve devlet erkânı Bab-üs saade önündeki iki tuğu merasimle alarak otağ-ı hümayun önüne dikerler ve konakcı ile tuğculara ve alemdarlara hil'at giydirilirdi.

«Seferlerde Padişahın tuğlarından ikisi daima bir konak ileri gidip oraya kurulan otağ-ı hümayun önüne dikilirdi. Bundan dolayı asıl ordugâhta Padişah tuğlarından dördü bulunurdu. Tuğlardan ikisini konakçı tayin edilen bir Mîr-i miran (beylerbeyi) veya Sancak beyiyle tuğcular bir konak ileri götürürlerdi. İkinci Osman'ın Leh seferinde başkapıcı başı olup otağ ve tuğlar ile ileri gönderilmişti. İkinci Süleyman'ın Edirne'den İstanbul'a avdetinde Seyyid Ömer konakcı ve tuğ-u hümayun hizmetine memurdu. Kamaniçe seferinde hükümdarın tuğlarını nakle Çirmen Beyi memur edilmişti. Tuğların nakilleri için tayin olunan dört otakçıdan ikisine kondurucu ve diğer ikisine de götürücü denilirdi. Bunların içlerinden birisi konakçı başı olurdu.

«Sefer esnasında Padişah tuğları âdet üzere düşman hududuna kadar önde gider ve hududa gelince ileri gitmesi tabii mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu. Yalnız Dördüncü Murat Bağdat seferi esnasında Kaptan Paşa'nın tavsiyesi üzerine tuğları ordunun önünde sevketmişti. Mamafih bu müstesna olup serhadde gelince tuğların ileri gönderilmemesi kanundu. Padişahlar on sekizinci asırdan itibaren sefere gitmemeleri sebebiyle tuğları yalnız sarayda dikilirdi.

«Padişahtan başka Vezirlerin, Beylerbeyi ve Sancakbeylerinin, Şeyh-ül-islâmın ve Kazas-

kerlerin, yeniçeri ağası, sekban başı ve kapı kulu suvarilerinden altı bölüğün, cebecilerin, Erdel kıralının, Eflak ve Buğdan voyvodalarının da tuğları vardı.

«Vezir-i âzam ile diğer vezirlerin tuğları üç tane idi. Sadrâzamın dört ve hatta beş tuğu olduğunu yazan eserler vardır. Fakat elimizdeki kanunname ve vesikalarda Sadrâzamın dört veya beş tuğu olduğuna dair hiç bir kayıt yoktur Hatta Fazıl Ahmet Paşa'nın Avusturya seferinden dönüşünde orada bulunmuş olan Riko, Sadrâzamın üç tuğu olduğunu beyan ediyor. Mir-i miran denilen beylerbeyilerle aynı derecede itibar edilen Eflak ve Buğdan voyvodalarının ikişer ve sancak beylerinin birer tuğları vardı.

«Seyh-ül-islâmın iki tuğu olup biri toplu (tuğ sırığının başı yaldız toplu ve diğeri de topsuzdu.) Kazaskerlerin birer tuğu olup topları yoktu. Yeniçeri ağaları evvelleri sancak beyi rütbesinde sayılıp birer tuğ verilmişken sonradan iki tuğ verilmişti. Vezir olan Yeniçeri Ağalarının üç tuğu vardı Sefer vukuunda Yeniçeri ağalarının tuğları Ağa kapısına dikilirdi. Sekban başılar onbeşinci asrın son yarısında ocakta ağalık ettiklerinden dolayı birer tuğları varken kendilerininin bu ağalık imtiyazı alındıktan sonra tuğları yine kendilerinde bırakılmıştı Altı bölük ağalarıyle cebecilerin, topçuların da ocak tuğları vardı.

«Tuğ ile sancak, rütbe ve memuriyyet alâmeti olduğundan kendisine tuğ verilen şahıs tuğlarının miktarına ve memuriyyetlerinin gelirine göre Tuğ caizesi olarak hazineye para verirdi. Vezir, Beylerbeyi ve Sancakbeylerine verilecek tuğlar ve sancaklar İstanbul'da Mîr-i alem tarafından verilir ve bazan da bilvasıta gönderilirdi. Vazifeden azledilmek tuğ ve sancağın elinden alınmasını icabettirmez, fakat üzerinden rütbesini aldıracak kadar cürmü olanların tuğ ve sancakları elinden alınarak bütün haklarını kaybederdi.

«Bir sefer vukuunda Vezir-i âzamın üç tuğundan yalnız birisi Paşa kapısının önüne ve binek taşına dikilirdi. Bu münasebetle merasim yapılıp hafızlara Kur'an okutulur ve davet edilen seyh efendilerin zikir ve tehlilleri arasında Sadrazamın tuğu mahalline konurdu.

«Onyedinci asrın sonlarından itibaren Padişah bizzat sefere gitmediği ve ordu ile memleket dahilinde muayyen bir mahalle kadar hareket etmediği zamanlar, Sadrâzam yalnız kendi tuğlariyle hareket ederdi. Muharebe safında Serdar-ı ekremin tuğları yeniçerilerin arkalarında bulunur ve tuğun dibinde de Mehterhane ile beraber gedikli müteferrikalar ve anların arkasında ise Sancak-ı Şerif ve daha sonra da Sadrâzam ve Serdar-ı ekrem dururdu.

«Sefere memur diğer ocak erkânı ile sair tuğ sahipleri de birer tuğlarını kendi dairelerinin önlerine takarlardı. Vezir-i âzam tuğunun ihracı sebebiyle artık divan-ı hümayunda içtima olmaz ve yalnız vezir-i âzam kendi konağında vani Paşa kapısında ikindi divanı akdederdi. Vezir-i âzamıntuğu Davutpaşa'ya çıktıktan sonra sadaret kaymakamı tâyin edilen vezir divan akdiyle ikinci derecedeki işlere bakardı. Asıl mühim işlerin halli orduda sadrâzama aitti.»

Sekl ü simada hüdavend-i celil-ül-kadrin
Dergehinde dikilen tuğuna benzer sünbül
Sâbit

Münif Paşa'nın, Köse Raif Paşa'nın vezirliği için söylediği kıt'a:

Üç tuğlu vezir olurdu evvel
Üc tüylüsü oldu şimdi peyda
Mazi ile hali bir kıyas eyle
Devlet ne idi ne oldu halâ

§ [*San.*] Tuğra'nın dört kısımdan üçüncüsünü teşkil eden ve sereve amud olarak yukarı doğru çekilen üç muvazi hatta tuğ denir. Bunun yerine «elif» de kullanılırdı.

TUĞCIYAN-I HASSA (توغجیان خاصه) [*Sar.*] Tuğ-ı hümayun denilen Padişah'a mahsus tuğların taşıma hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ser tuğcıyan denilen bir tuğcubaşının emri altında bulunan bu tuğcular Kapı kulu suvarilerinin Silâhdar bölüklerine mensuptular. (Bak: Tuğ).

TUĞ-I HÜMAYUN (توغ همایون) [*İda.*] Padişaha mahsus tuğ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tuğ: at kuyruğu bağlanmış, ucuna altın yaldızlı top geçirilmiş mızrak nev'inden alâmetin adıdır. Padişahlar sefere giderken tuğ-ı hümayunlar da beraber götürülür ve bu münasebetle merasim de yapılırdı. Padişahlar tarafından büyük devlet adamlarına verilen tuğlar hakkında da «Tuğ-ı Hümayun» tâbiri kullanılırdı. (Bak: Tuğ).

TUĞ-I HÜMAYUN CAİZESİ (توغ همایون جائزه‌سی) [*Mal.*] Tuğ alanların hazineye ödedikleri para yerinde kullanılır bir tâbirdir Caize yani resim tuğların sayısına ve memuriyyetin gelirine göre değişirdi. (Bak: Tuğ).

TUĞ-I PERİŞAN PERÇEM (توغ پریشان پرچم) [*İda.*] Tuğ'un alt kısmındaki at kıllarının

dağınık olması münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. (Bak: Tuğ).

TUĞ KEŞAN (طوغ كشان) [*Sar.*] Tuğ-ı hümayun denilen Padişah'a mahsus tuğları taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapı kulu suvarilerinin Silâhdar bölüğüne mensup olan tuğ keşanın sayısı yirmi dokuzdu.

TUĞRA (طغرا) [*Ida.*] Ferman, berat, menşur ve saire ile paralarda Padişahların nişan ve alâmetleri olarak kullanılan işaretlerin adıdır. Tuğranın islâm hükümdarları tarafından ihdas olduğunu söyliyen Corci Zeydan «Medeniyyet-i İsmlâmiyye tarihi «Zeki Megamiz tercemesi» C. I, S. 112) Şu tafsilâtı veriyor: «Âlem-i İslâmîde tavaif-i mülûkü teşkil eden saltanatlar türediği zaman bunlar da kendi hükümetlerine Hulefanın istimal ettikleri mühür alâmeti gibi bir alâmet ittihaz ederek buna (Tuğra) namını verdiler. Tuğra malûm olduğu üzere hükümdarın isim ve elkabını havi kalın kalemle yazılmış bir nakıştır. Bu (tuğra) hükümdarın işaret-i mahsusası yerine kaaim idi. Selâtin ve ümera zamanında fermanlar ve beyannameler (tuğra) ile muvaşşah (süslenmiş) olunca hükümdarların kendi elleri ile diğer bir işaretin konulmasına lüzum görülmezdi. Selçukîler inşa (mükâtebat) divanına (Tuğra divanı) namını verirlerdi.

«Rivayete göre tuğraya bu namın verilmesi meşhur (Lâmiye-tül-Acem) kasidesi nâzımı olan (Hüseyin Ebu İsmail-üt-Tuğraî) ye mensup olmasından neş'et eylemiştir. (Tuğraî) Selçuk Mülûkünden Sultan Mes'ud'un veziri idi. Güzel yazısı vardı. Tuğrayı o güzel yazı ile yazardı. İşte ana nisbetle (tuğra) denildi. Hatta ilk (tuğra) yazan da kendisidir. Mumaileyh 515 sene-i Hicriyesinde idam edilmiştir. Bizim de fikrimize göre tuğranın aslı bu olmak lâzım gelir. (La Martin) ve (Jovannin) in dedikleri gibi Sultan Murad'ın avucunun şekli değildir.»

«Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar» başlığı altında Profesör Fuat Köprülü tarafından yazılan kıymetli etütte «Reis-ül-Küttaplık ve Nişancılık» tetkik olunurken (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası sene 1931 cilt 1, Sayfa-199) şu haşiye vardır:

«Esasen Oğuz Türklerine mahsus «Tuğra» hakkında en toplu malûmat Jean Deny'nin İslâm Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu «Tuğra» maddesindedir. Yine orada nişancılık hakkında da biraz izahat verilmiş olmakla beraber, bu müessesenin menşei hakkında malûmat yoktur. Mamafih bu makalede bilhassa Memlûklerin ve Osmanlıların tuğraları hakkında malûmat verilmiş olup, Selçukilerin ve sair Türk devletlerinin tuğraları hakkında hemen hiçbir şey söylenmemiştir. Bu mesele hakkında bir makale neşredeceğiz. Yalnız şimdilik şunu söyliyelim ki ilk Selçukî Sultanı Tuğrul Bey'in tuğrası çomak şeklinde idi. (P. 98 I Gibb Memorial, n. s. II Rahat-us-sudur).

«Biz, Ravendî'nin tesbit ettiği ve çomağa benzettiği bu şeklin, Selçukî hânedanının mensup olduğu Kınık boyunun damgası olduğu fikrindeyiz. Tuğrul'dan sonra, İslâmiyyet tesiri altında tuğralar mühim bir tahavvüle uğradı: Alparslan'ın tevki'i «يثق بنصرالله», Berkyaruk'un «اعتمادی علی الله», Muhammed İbn-i Melekşah'ın «استعنت بالله», Sencer'in «توکلت علی الله», Mahmut Bin Muhammed'in «اعتصمت بالله» Tuğrul Bin Muhammed'in «اعتقدت بالله وحده», Mes'ud Bin Muhammed'in «اعتمادی علی الله», Melekşah İbn-i Mahmud'un ve Süleyman İbn-i Muhammed'in «استعنت بالله», Arslan İbn-i Tuğrul'un «اعتقدت بالله», Tuğrul Bin Arslan'ın «اعتقدت بالله وحده» idi. (Rahat-us-sudur ve onun bir hulâsası olan «المراضه السلجوقیه فی الحکایه» yeye bakınız. «Büyük emirlerin de tevkileri vardı. Meselâ Emir Gökçe'nin Allah ve Şimşir idi (Rahat-us-sudur 391) Harzemşahların ve sair İslâm Türk sülâlelerinin de tevki'leri vardı.»

«Osmanlılarda Padişahın imzası (alâmeti) olarak kullanılmış olan tuğra, ananeye göre Oğuz Han'ın tahriri imzası imiş» diyen ve (Belleten) de (sayı 17-18) «Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair» kıymetli bir etüt neşreden Ordinaryüs Profesör İsmai Hak-Uzunçarşılı (Osmanlı Devrinin Saray Teşkilâtı, sayfa 237 ve müteakip) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bir takım Türk âlimleri bu tâbirin efsanevî bir kuş olan Toğru'dan geldiğini ve bu kuşun Oğuzların büyük hâkanının arması olduğunu kabul ediyorlarsa da me'haz göstermiyorlar. Bazı âlimler tarafından ayrıca tetkik edilip henüz kat'i bir neticeye varılmamış olan tuğrayı, büyük Selçukîlerde ve Anadolu Selçukîleriyle Anadolu beyliklerinde, Memlûklerde ve nihayet Osmanlılarda görmekteyiz. Divan-ı Lügat-üt-Türk'de tuğranın aslı Oğuzca /Tuğrag olup bunun hükümdarın basılmış nişanı (imzası) olduğu zikredilmektedir. Garp Türkçesinde bu kelimenin sonundaki (ğ = G) harfi okunmadığından tuğra (tura) diye kullanılmıştır. İbn-i Mühenna lügatinde ise tevki' tuğranın ve mühür ile alâmet de damganın mukabili olarak gösterilmektedir.

«Osmanlı tarih vesikalarındaki tevki'-i hümayun, tevki'-i refi', nişan-ı şerif-i âlişan-ı sultanî ve tuğra-yı garra-yı sâmi mekân-ı hâ-

kanî, tevki'-i refi'-i hümayun, nişan-ı hümâyun, misal-i meymun, nişan-ı şerif-i âlişan, alâmet-i şerife, tuğra-yı garra gibi tâbirlerin hepsi de tuğra demektir. Türkçe olan tuğranın farsçası nişan ve Arapçası tevki'dir. Osmanlılarda tuğra, Padişahın ismini havi alâmeti, imzası demektir. Ferman, berat, menşur ve sairedeki alâmet-i şerifeden maksat tuğradır. Büyük Selçukîlerde ve Memlûklerde tuğra, alâmetin bir cüz'ü olduğu halde Osmanlılarda tuğra alâmet ve alâmet de tuğra demektir. Çünkü bu isimlerini saydığımız devletlerde bir cümle-i duaiyye olan tevki' veya alâmet ile tuğra ayrı ayrı şeyler olarak kabul edilmiştir.

«Osmanlılarda nişan, tevki' tâbirleri tuğradan daha çok taammüm etmiştir. Hükümdarın imzası olan tuğrayı çekene Tuğraî, Tevkii veya Nişancı denilirdi. Tuğralarda hükümdarın isminden başka babasının ismi de yazılırdı.

«Tuğrayı Orhan Bey'de görüyoruz. Tabii bunun diğer Anadolu beyleri gibi Anadolu Selçukîlerinden almıştır. O halde tuğranın Birinci Murad Bey'in pençesi ve parmaklarının şekli olduğu hakkındaki rivayetin bir kıymeti kalmamıştır. Orhan'ın tuğralarından biri 724 Rebiyülevvel (1324 mart) ve diğeri ise 749 Rebiyülâhır (1348 temmuz) tarihlidir. Daha sonra Birinci Murad Bey'den itibaren hükümdarların babalarının adlarıyle kendi adlarından terekküb eden tuğraları görülmektedir. Orhan Gazi ile oğlu Murad'ın ve emir Süleyman'ın tuğralarında yalnız Orhan b. Osman, Murad b. Orhan, Emir Süleyman b. Bayezid diye yazılmış olup Çelebi Mehmed'ten itibaren Han sıfatı da ilâve edilmiştir. Tuğranın üç keşideli ve çifte kavisli şekli Birinci Murad Bey'den itibaren başlamaktadır. Bundan başka cümle-i duaiyye olarak Muzaffer dâima veya harf-i tarifle El-muzaffer dâima yazılmasını şimdilik İkinci Murad'tan itibaren görmekteyiz. Ondan evvel ilk padişahların Çelebi'ye kadar olanlarında böyle ibare görmedik. İkinci Murad'ın tuğrasında ise Muzaffer daima ibaresi vardır. Bu tâbir İkinci Murad'tan itibaren sona kadar bu tarz devam etmiştir.

«Meskûkât mütehassısı Merhum Ali Bey, tuğraların paralara hâkkedilişini Birinci Murad Bey zamanında görmekte olup elindeki sikkelerin kendisi tarafından yapılmış şekillerini resmetmiştir. Meskûkât-ı Osmaniyye katoluğunda gördüğümüz ilk tuğralı sikke 406 H., 1403 M tarihli olup Emir Süleyman'a aittir Fakat yukarda söylediğimiz gibi ilk tuğralı sikkede Birinci Murad Bey takaddüm etmiştir.

«Padişahların tuğraları ahitnâme, nâme-i hümâyun ferman, menşur berat ve sairenin üstüne ve ortaya konulurdu. Tuğra kâğıtların ve yazıların büyük, orta ve küçük oluşuna tâbi olup yazı ve kâğıtlarla mütenasip büyüklükte çekilirdi. Tuğraların sağ tarafına çiçek koymak veya mahlâs yazmak usulü sonradan ihdas edilmiştir.

«Son devirlerde berat, menşur, ferman, ahitnâme ve saire üzerine çekilen tuğra, paralarda ve Defterhane defterlerinin (arazi, timar ve saire) başlarına da çekilmiş olup daha sonraki tarihlerde ise bir arma olarak senetlerle pullarda, bayraklarda, nüfus kâğıdı üzerlerinde, binalarda, yapılan çeşme, cami', imaret kitabeleri üzerinde de görülmek suretiyle umumileşmiştir.»

«Tuğranın zaman ve ihdas sebebiyle malûm şekli hakkındaki rivayetlerin müverrihler arasında henüz kat'iyyetle halledilmemiş olduğunu söyliyen meskûkât mütehassısı rahmetli Ali Bey (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, cüz, 43-44) tuğranın Birinci Murad'ın Ragoza cumhuriyyetinin himaye ahitnâmesine elini mürekkebe batırmak suretiyle meydana gelen alâmet olduğunu yazan Hammer'le Ahmet Mithat Efendi merhumun (Mufassal Tarih-i Kurun-u Cedide) adlı eserde Tuğranın Osmanlılardan evvel kullanıldığı hakkındaki mütalâalarını yazdıktan ve Ahmet Mithat Efendi'nin mütalâasının yerinde olduğunu «Lehce-i Osman-i» ile «Ferhenkte»ki izahat ile teyit eylemekle beraber Orhan'a ait olanları görmediği için saltanatı devrinde memleketin büyümesi sebebiyle verilecek beratlarla sair vesikalara böyle bir alâmetin vaz'ı zaruretinden dolayı Osmanlılar tarafından tuğranın ilk defa Birinci Murad zamanında ihdas edildiğini söyledikten sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Düvel-i ecnebiyyede arma nerelere vazedilirse tuğra da Padişahlara mahsus sancağa, ferman, berat, tezkire-i Osmaniyye, senedat-ı hâkaniyye, sikke, ebniye-i emriyye kapıları üzerine, posta pullarına velhasıl arma konulması icabeden mahallerin cümlesine konulmaktadır. El'an fermanların balâsındaki tuğranın zîrine yazılan bir satır yazının ilk cümlesi «Nişan-ı şerif-i âlişan-ı sami mekân-ı sultâni» dir ki tuğranın asıl isminin nişan olduğunu gösterir. Nişan kelimesi resmî lisanda ferman ve yerlige de alem olmuştur. Çünkü balâları (nişan) ile müzeyyendir. Tuğranın arma yani nişan olduğuna dair verilen mukni' izahatı kâfi görmeyüp de bir misal gösterilmek suretiyle teminat arayanlara (Tarih-i Osmanî Encümeni

Mecmuası) nın 35 numaralı cüzünde münderiç medenî ve siyasi vesikayı irae eylerim. Mezkûr vesikanın hulâsa-i müfadı «Ragoza'dan âidat-ı cüz'iyyelerini alamayan Aynoroz'daki Sırp manastırı ruhbanının şikâyet eylemek üzere derbar-ı şevket karare (hükûmet merkezine) gelmelerinden Padişahın malûmatı yoktur. Çünkü huzur-ı şahaneye girmelerine müsaade etmedim. Bu âidatı mütedahiliyle beraber tediye ediniz. Tekrar şikâyete gelecek olurlarsa alıkonulmamaları mukarrerdir. Her veçhile mucib-i itmi'nan olmak üzere siz dostlarıma bende-i sıddıkım Radiç'i izam eyledim. Bu madde hakkında her ne söylerse itimat edesiz. Ayniyle bizim sözümüzdür» den ibarettir. İslâv lisaniyle yazılmış olan mezkûr mektup âdi mekâtipten olmayıp (mektub-i sâmi) olduğuna alâmet olarak bâlâsı sol tarafına bir tuğra keşide edilmiştir. Çünkü tuğra Osmanlı Devleti nışanıdır. Padişahın malûmatı olmadığı bildirilen bir maddeye dair resmî bir mektuba onun için konulmuştur. Arması bulunmıyan bir mektuba itimat ile Radiç'in söyliyeceklerine inanılamazdı. Şu vesikadan anlıyabildiğim mevaddan biri vaktiyle Ragozalılara ihsan buyurulan fermanın da İslâv lisanıyle yazılmış olacağı ve vak'a-i sabikadan beri mezkûr cumhuriyyetle teati edilen resmî evrakın tuğra ile muveşşah bulunmasıdır.

«İşte Hammer Ragoza tarihinin yanlış kaydedildiği bir vakayı kendi tarihine aynen almış ve Osmanlı Padişahı hakıda nâbeca isnatda bulunmak hatasına düşmüştür.»

Ali Bey merhum bundan sonra tuğranın ilk şekliyle bunun geçirdiği safahat hakkında uzun uzadıya izahat vermekte ve meskûkâta da tatbik edildiğini kayıt ve beyan eylemektedir. Çıkardığı şu netice kayda değer: «Hüdavendigâr Gazi tuğrası bizim gösterdiğimiz şekildedir. Hafitlerinden ikisi cedlerinin tuğrasına benzer tuğralar teşkil etmişlerdir. Eğer cedlerinin tuğrasını örnek ittihaz etmeselerdi aralarındaki tefevvuk (üstünlük) dâvasından dolayı birinin tuğrasının şekli diğerlerininkine benzemiyecekti. Ve keza Hammer'in iddiası gibi tuğra sekli pençe-i Sultan Murad Han'dan me'huz olsaydı buraya kadar resmeylediğimiz tuğralarda başparmağı gösterir bir alâmet veya harf olurdu. Halbuki hiç birinde yoktur. Kezalik cümle tuğraların vasat-ı ulyasında (üst yarısında) üç parmağı gösterir üç eliflâm bulunmak lâzımgelirdi Şekillerde görüleceği üzere Hüdavendigâr Gazi tuğrasında iki ve emir Süleyman Şah tuğrasında üç fakat Çelebi Sultan Mehmed Han'ın tuğrasında dört eliflâm vardır. Bu tetkikten de anlaşılıyor ki zamanımızda gördüğümüz gibi her tuğranın vasat-ı ulyasındaki üç eliflâmlar misillû kadîm tuğralarda seyyanen üç eliflâm yoktur. Emir Süleyman Şah'ın tuğralarında üç eliflâm olması tuğrayı teşkil eden kelimelerin icabıdır.

«İşte Hammer, kadîm tuğraların şeklini zamanımızdakilere kıyas ederek tuğra şeklini Sultan Murad Han Evvel'in Ragoza fermanına bastığı pençe şekline benzetmesi ve öyle hükmeylemesi sebebiyle ikinci defa olarak bir daha hataya düşmüştür.»

Yine Ali Bey; Tuğraların üç eliflâm ile yapılmalarının sebebini şu suretle anlatılıyor: «Hattatlar, Hüdavendigâr Sultan Murad Han'ın tuğralarındaki iki elifi az, Çelebi Sultan Mehmet Han'ın tuğralarındaki eliflâm-ı çok görerek vasatı olan Emir Süleyman'ın tuğraları zevke uygun bulunduğunu bihakkın takdir edip anı sermeşk (örnek başı) ittihaz etmişlerdir. İşte tuğraların kısm-ı ulyasındaki üç eliflâm bu suret ve sebeple takarrür ve taayyün eylemiştir.»

Ahmet Mithat Efendi merhumun rivayeti hakkındaki mütalâsı da şudur: «Efendi Hazretleri Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye'nin Avrupa kıt'asında mucib-i istikrarı (yerleşmesi) olan Kosova melhame-i kübrasını (büyük muharebeyi) kazanıp bu uğurda Şehid olan Sultan Murd Han-ı Evvel Hazretleri gibi bir Padişah-ı zafer penaha Hammer'in tarihinde «Ümmî» lik isnad eylemesine hasbel hamiyye dayanamayıp bütün kuvve-i kalemiyyesiyle kudret-i ilmiyyesini bu isnadın reddine hasreylemiştir. Bu hususun verdiği asabilik ile tuğra-yı hümayunun pençe-i Murad Han'dan alınmış bir şekil olduğuna itimat etmeyip «Lehce-i Osmani» de muharrer tuğra kelimesinin izahı delâletiyle Oğuz Hâkanının nişanı olan Tuğri denilen bir kartal kuşundan me'huz bulunduğu zu'munu ima eder surette idare-i lisan eylemiş ve buna inanmış gibi görünmüştür. Bu sebeple efendi merhum bizi iki maddenin tetkikine sevkeylemiştir: (1) Oğuz Han'ın nişanı kartal mıdır değil midir? (2) Tuğramız Oğuz Han nişanının ayni midir, gayri midir? Malûm olduğu üzere (Türk) kavmini teşkil eden yirmi kabileden birisi de (Oğuz) kabilesidir. Mezkûr kabile yirmidört büyük aşireti havi olup her birinin ayrı ve hususî damga yani nişanları vardır. Bu nişanlar içinde zîruh (canlı) nakşı bulunmaz. Ya birer kelimenin ilk harfleridir, yahut uydurma şekillerdir. Her dört aşiret bir hanlıktır. Bu halde yirmidört aşiret altı han tarafından idare olunur demek olur. Her Han 'ın bir (ongun) u yani mukaddes tanınmış bir

kuşu vardır ki bu ongunlar da (tavşan, şahin, kartal, uçkuşu, sungur, çakır) gibi avcı ve yırtıcı kuşlardır.

«Bir Han'ın ongunu isimlerini yazdığımız avcı kuşlarından hangisi ise o kuşu mezkûr Hanlığı teşkil eden dört aşiret efradı indinde mübarek ve mukaddes olup onunla tefe'ül edilir, incitilmez, ona ok atılmaz, avlanmaz ve eti de yenmezdi. Hanlar Hanı yani Hâkan olan Oğuz'un da ongunu tuğri kuşuydu. Hanların ongunu nasıl idareleri altındaki dört aşiret efradı tarafından ongun ittihaz edilmiş ise Oğuz Han'ın mu'tekit olduğu (tuğri) de cümle hanlar ve bütün aşiret efradı beyninde mukaddes ve mübarek sayıllp oğuz kabilesinin umumî ongunu ittihaz edilmişti. Bu sebeple tuğri kuşunu temsil eden her hangi bir şeklin verdiği hükmü umumun icra ve intaç eylemesi itikat icabı idi İşte bu temsile de mezkûr kuşun ismine nisbetle (tuğrağ) namı veriliyordu. Bu tafsilâtı yazmaktan maksat, tuğrinin kartal kuşu olmadığını ve Romalıların kartalıyle hiç bir münasebeti bulunmadığını ispat eylemektir.

«Tuğri; kartal değildi. Çünkü kartal Oğuz kabilesinin havi olduğu altı Hanlıktan Ay Han'ın ongunu olduğundan yalnız mezkûr Han'ın idaresinde bulunan (Yazer ve Döğer ve Duderga ve Babırlı) aşiretleri tarafından tefe'ül ediliyordu. Bu halde mertebesi tuğriden dûn idi. Kezalik tuğriye hiç bir zaman kartal denilemezdi. Çünkü tuğri (Divan-ı Lügat-üt Türk, Sayfa: 400) (Bir kuş imiş ki bin kuş öldürür, ancak birini yermiş yahut «Avcılar bazan kırlarda yüzlerce kuşun başları kopmuş ayakları kırılmış, karınları deşilmiş bir halde görürlermiş» bu kuşları tuğri telef edermiş. Amma şimdiye kadar hiç bir kimse bu (tuğri) kuşunu görmemişler. Yalnız eserinden istidlâl ediyorlarmış. Bu halde Araplarda Anka, Acemlerde Simurg nasıl ismi var cismi yok birer kuş ise Türklerde de Tuğri öyledir. Bu nevi' kuşların üçüncüsüdür. İşte bu sebeplere mebni bizim tuğrimiz kartal olamaz. Çünkü kartal ismi gibi cismi de mevcut ve ammenin malûmu bir kuştur. Tuğri ise esatiridir, hayalidir. Tuğrinin lehçe'de muharrer olduğu üzere bir kartal olmadığı ve olmıyacağı şu izahatla sabit olduktan sonra mezkûr tuğrinin (nişan ı hâkanî) yani selâtin-i Osmaniyyece alâmet-i mahsusa ittihaz edilip edilmediğinin tetkikine nakl-i kelâm edilince: Oğuz Han tevki'ine kabilesi efradı (tuğrag) dedikleri yazılmış idi. Fakat şimdi bu tevki'in ne resim ve ne şekilde olduğu malûm değildir. Oğuz Hakan'ın zaman-ı hükûmeti Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından yazılan Osmanlı Tarihinde (Sayfa; 9) dokuzuncu asır-ı Hicriden kırk asır evvel ve (Tarih-i Âlem) de (cilt 1, Sayfa 397) Hicret-i Nebeviyyeden (3400) sene mukaddem farz ve tahmin ediliyor. O zamanca tertip edilecek tuğranın her halde iptidaî eşkâlden ibaret olacağı derkârdır. Nasıl ki hâkan-ı müşarenileyhin vefatını müteakip kabilesinin hâvi olduğu yirmidört aşiretten her biri için ihdas olunan damgalar da böyledir. Evvelce yazdığımız veçhile içlerinde bir zîruh veya hendesî nakış görülmez. Eğer Oğuz Hakanın tuğrağı bir kuş şeklinde bulunsaydı yirmidört aşiret damgasından birinde olsun öyle zîruh nakış bulunması evlâdın ecdadı taklit tabiatının muktezası idi. Muhmut Kâşgarî 466 sene-i Hicriyesinde yazdığı lûgatnâmeye (Divan-ı Lügat-üt-Türk de tuğrağ kelimesi) (tuğrag) ismini tahrir ile bu kelime hakkında (Oğuzların tevki'idir, bunun aslını Türkler bilmediği gibi ben de öğrenemedim» demiştir. Bu halde o seneye kadar Oğuz Türkleri beyninde (tuğrag) denir bir tevki'in mevcudiyyeti anlaşılıyor. Mahmut Kâşgarî Oğuz aşiretlerinin damgalarını biliyordu, lûgatinde bu şekilleri de göstermiştir. Fakat tuğragın ne şeklini resmetmiş, ne de muhteviyatından bahseylemiştir. Mezkûr lûgatnamenin tertip edildiği senede Selçukîlerden Sultan Celâleddin Melekşah Iran'da hükümran idi. Malûm olduğu üzere bu hükümdar Oğuz kabilesinin (Kınık) aşiretindendir. Hükûmetlerini de sair Oğuz aşiretlerinin yardımıyle tesis eylemiştir. Bu suretle kendi tevki'leri Oğuzların mezkûr seneye kadar muhafaza eyledikleri (tuğrag) olması milliyyet muktezasıydı. Halbuki mezbur hükümetin sikkelerine tuğrağı andırır bir şekil ve Kınık aşiretine mahsus damga konulmayıp bilâkis muahharen teşekkül eden Rum Selçukîleri meskûkâtına İranîlere mahsus Şir ü Hurşid alâmeti konulduğu görülür. Onlar İran'ı zaptedince mahallî âdetlere tâbi' olup Fürs lisanını resmî lisan ittihaz eyledikleri misillû kadim tuğrağları yerine İranî bir tevki' kabul ederek, fakat namını (tuğrag) isminin İranîlerin suret-i talaffuzuna muvafık olarak (Tuğra) vazzeyle miş oldukları me'muldür.

«Bu suretle Selçukîlerin zamanına kadar malûm olan şekil tuğrağ Selçukîlerden sonra Oğuz kabilesinden yeni hükûmetler tesis eden (Kayı) aşiretiyle (Devlet-i Osmaniyye) Bayındır aşireti (Akkoyunlu hükûmeti) halkında meçhul kalmış (kayı) Osmanlılar nişan dedikleri şekli Bayındırlılar da kadîm aşiretleri damgasını tevki' ittihaz eylemekte muztar kalmışlardır. Fakat halk yine bu tevki'leri (Tura) na-

miyle yadeylemeyi unutmamışlardır Hasılı Osmanlılara Selçukîlerden Tuğranın lâfzı kalıp şekli tevarüs ve intikal etmemiştir İsmiyle beraber şekli de intikal etseydi hükûmet-i Osmaniyyenin bidayet-i teessüsünden itibaren istimal edilir ve Hüdavendigâr Gazi ahdında Ragoza elçisine tuğralı ferman verilirdi. Kezalik tuğranın şekli kadimi Oğuz Han tuğrağına benzeseydi Bayındır devletinde Bayındır aşireti damgası yerine şekl i mezburu veya ona karip bir şekli kabûl edileceği şüphesiz idi. Çünkü onlar da Oğuz evlâdı olup tuğrağın şeklinde bir tevki ihdasına hak ve salâhiyyetleri derkâr idi.

«Bu tafsilâttan gaye Lehçe-i Osmanî'de muharrer olan Oğuz Han'ın tuğrağı da Osmanlılarca nişan ittihaz edilmediğini anlatmaktadır. Filhakika nişan-ı hâkanî ittihaz edilmiş olsaydı yine Lehçe-i Osmanî muharririnin (Fezleke-i Tarih-i Osmanî) sinde (sayfa 15) «Ragoza Cumhuru senevî vergi tediyesi mukavelesiyle ahitnameye nâil oldu. Hüdavendigâr Gazi ol senede «kanun-i kadîm-i Oğuziyâne» riayeten imza yerine pençesini al boyaya vurup basmakla ona takliden icad kılındı» demezdi. İşte Ahmet Midhat Efendi merhumu yanıltan lehçe olmuştur. Merhum-ı müşarünileyh Vefik Paşa merhumun Türklüğe fart-ı mahabbetleri olduğunu ve bu sözleri (Varsun böyle bilsünler) diyerek kasten yazdıklarını düşünmemişlerdir. Vefik Paşa Tarih-i Osmani'nin şimdi yazdığımız kısmında Hüdavendigâr'ın pençe basmasını (Kanun-i kadîm-i Oğuziyâne) olmak üzere tavsif buyuruyorlar. Halbuki Paşa-yı müşarünileyh böyle basmanın Cengizyane olduğunu bizden daha âlâ biliyorlardı. Tuğra ismi Osmanlılara refik-i gayr-i mülariki olan (hümayun) kelimesi ile birlikte gelmiştir. Bu kelime (hüma) ile (yönü) edatından ibarettir. (Hüma) bir kuş ismidir ki sâyesi (gölgesi) kimin başı üzerine düşerse şeref ve ikbale nail olurmuş: Aslı (humay) dır. Halk lisanında devlet kuşu namiyle yadedilen (humay) kadîm Türkçe'de (umay) suretinde olup Oğuz Hakanı'nın zevcesinin ongunu olduğu Millî Tetebbu'lar Mecmuası'nın üç numaralı nüshasında «Eski Türklerde içtimai teşkilât» unvanlı mühim makalede gösterilmiştir. Bu surette (tuğra-yı hümâyun) terkibi Oğuz Hakan ile zevcesinin ongunu kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu anlaşılıyor.

«Menşurlar bâlâsındaki nişana Araplar (tevki') dediklerinden bu kelime de Osmanlı resmî lisanına nakledilmiş ve nişancılık rütbesini ihraz buyuran zevata alem olmuştur.

(Tuğra şekli ezhan-ı umumiyyde iki şeye teşbih edilmektedir. Bunlardan pence şekline benzetmek istiyenler Hammer tarihini okuyanlar ve onun gibi kadîm tuğramızın şeklini bilmiyenlerdir. Kuş şekline teşbih edenler de Ahmet Mithat Efendi'nin Mufassal'ını mütalâa ederek mevhum ve muhayyel tuğri kuşunun şeklini (tuğra) ismi gibi Osmanlılara intikal eylemiş zu'munda bulunanlardır. 767 senesinde ihdas edilmiş olan Tuğranın şekli pençeye ve kuşa benzemediği gibi o seneden evvel olan Islamî tevki'lerin hiç birine de benzemez. Tuğranın suret-i teşekkülü ile şekl-i iptidaisi ve uğradığı tekallübatı evvelce yazmıştık. Bügünkü muntazam ve zarif şeklini Abdülmecit Han'ın saltanatlarının beşinci senesinde icra edilmiş olan tecdid-i meskûkât münasebet-i hasenesiyle iktisap eylemiştir ki o sene hüsn-i hatt-ı Osmani'nin mertebe-i tekâmülünü irae eyler. Tuğray-ı hümayunun şekli kendine mahsustur. Hiç bir zinet-i resmiyye ve nakşiyye kabul etmez. Etrafını câbeca güller ve çiçeklerle tezyin etmek istiyenler onun ziynet-i sâdegisiyle azamet-i mâneviyyesini selp ve ihlâlden başka birşey yapmamış olurlar. Tuğraya nazar edenler onda bir mahabet hissederler. Beratlarda tuğranın zîrine yazılmış olan şu bir satır yazı onun hakiki sebebini gösterir: «Nişan-ı Şerif-i âlişan-i sâmi mekân-ı sultanî ve tuğra-yı garra-yı cihan sitan-ı hâkani hükmü oldur ki» şimdi bu beratın münderecatına hükmeden kimdir? Nişan-ı şerif ve tuğra-yı garra. Çünkü tuğra (Zat-ı hazret-i Padişahînin temsilidir) nişan-ı şerifin hükmü bizzat Padişah hazretlerinin irade-i seniyyeleridir.»

Tanzimat'tan sonra tuğra gayet muntazam ve lâtif bir şekil almıştır. Bu şekli ilk defa muvaffakiyetle tatbik eden Hattat Rakım Efendi'dir. Kardeşinin oğlu Sikkezen başı Hattat Haşim Efendi de tuğrada maharet göstermiştir. Vahdetî, Sami Efendi'lerle Tuğrakeş şöhretiyleanılan İsmail Hakkı Bey tuğracılıkta ileri gitmişlerdir.

Tuğraya Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam edilmiştir. Cumhuriyet idaresi henüz böyle bir nişan ve alâmet kabul etmemiştir.

Tuğra-yı âh çekmeğe müştak idi gönül
Sultan-ı aşktan sana izn oldu var çek
Sâbit

TUĞRA ÇEKMEK (طغرا چكمك) [*İda.*] Berat, ferman ve sair vesikalara tuğra denilen alâmetin yazılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel Tuğra «Nişancı» yahut

«Tuğrakeş Vezir» denilen tuğra çekmeğe salâhiyyetli olanlar tarafından çekilirdi. Son zamanlarda bu vazifeyi görmek üzere Bab-ı âli'de «Tuğrakeş» adlı hususî memurlar vardı.

TUĞRAÎ (طغرائی) [*Ida.*] Berat, ferman ve sair tuğra çekilen kâğıtlara Tuğra alâmetini yapanlara verilen unvandır. Bunun yerine «Nişancı», «Tevkiî» de denilirdi. (*Bak*; Tuğra).

TUĞRAKEŞ (طغراکش) [*Ida.*] Berat, ferman ve sair tuğra çekilen kâğıtlara tuğra çeken yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu vazifeyi gören memura «Tuğraî», «Nişancı», «Tevkiî» de denilirdi. Tuğra çekmek salâhiyyeti bulunan vezirlere «Tuğrakeş Vezir» denilirdi. 1254 H, 1838 M. den itibaren bu vazifeyi görmek üzere Bab-ı âli'de hususi memurlar tâyin edilmiştir.

TUĞRAKEŞ VEZİR (طغراکش وزیر) [*Ida.*] Bulunduğu eyalet valiliğinde veya ordu kumandanlığında verdiği emirlerin üstüne Padişah namına tuğra çekme salâhiyyeti bulunan vezirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu salâhiyyet sonradan vezirlerden kaldırılmıştır.

TUĞRALI AHKÂM KÂĞIDI (طغرالی احکام کاغدی) [*Ida.*] Serdar-ı ekrem sıfatiyle muharebeye giden Sadrazam'a lüzumunda kullanmak üzere verilen tuğralı kâğıtların adıdır. Sadrazam lüzum gördükçe bunları doldurur ve alâkalılara verirdi. Bu tuğralı kâğıtlar Nişancı'ların Sadrazam'la birlikte sefere gitmedikleri zamanlarda verilirdi Onyedinci asırdan itibaren Nişancı'ların da Serdar-ı ekrem'le birlikte sefere gitmeleri ve yerlerine vekil bırakmaları usul ittihaz olunduğundan sonraları bu tuğralı kâğıtlara lüzum kalmamıştı.

TUĞRALI EMR-İ ŞERİF (طغرالی امر شریف) [*Ida.*] Tuğra denilen alâmet bulunan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TUĞRALI FERMAN (طغرالی فرمان) [*Ida.*] Üstünde tuğra bulunan ferman'lar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fermanların hepsinde Padişahların alâmeti olan tuğra vardı.

TUĞRA NÜVİS (طغرانویس) [*Ida.*] Berat, ferman ve sair vesikalara tuğra çeken memura verilen addır. Nişancı'nın onsekizinci asır sonlarında işinin pek azaldığını ve asıl vazifesi olan tuğra keşidesini Tuğrakeş denilen muavininin yaptığını yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 227) şunu da ilâve ediyor:

«Bir aralık yani 1263 H., 1836 M. tarihinde lâğvedilen Nişancı'lığın vazifesi Defterdarlığına verilmişti. Mühim işlere mütaallik fermanların üzerlerine Bab-ı âli ve diğerlerine de Defterdarları tarafından tâyin olunup Tuğranüvis denilen memurlar tarafından tuğra çekilirdi. 1254 H, 1838 M. de Defterdarlığı'ndeki tuğranüvislik hizmeti kaldırılıp Bab-ı âli ile Defterdarlığı tuğracılığı birleştirilmiş ve bu hizmetin Bab ı âli'de görülmesi muvafık görülmüştür.»

Tuğranüvis sanma ki zerrin nişan çeker
Ol şaha tuhfe bir sarı tozlu keman çeker
Nev'î

TUĞRA-Yİ ŞERİF HİZMETİ (طغرای شریف خدمتی) [*Ida.*] Tuğra çekmekle vazifeli memur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Berat, ferman ve sair vesikalara tuğra çeken memura «Tuğraî», «Nişancı», «Tevkiî», «Tuğrakeş» denilirdi.

TULHANE (طلخانه) [*San.*] Sütlhane ve yağhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hususi şahıslara ait olanlar bulunduğu gibi Devlete ait olanlar da vardı. Devletinkilere «Mirî tulhane» denilirdi. Hususi şahıslar açtıkları tulhaneler için Devlete muayyen bir resim veya civardaki imaret ve medreselere bir miktar yağ verirlerdi. Ancak bir yerde tulhane açmak için mevcut Mîrî tulhaneye zarar vermemesi lâzımdı.

TULÛAT TİYATROSU (طلوعات تیاتروسی) [*San.*] Sahnede malûm ve muayyen tekerlemeler ve taklitlerle piyes şeklinde oynanan oyuna verilen addır. Açıkta oynanan «Orta oyunu»nun sahneye çıkarılmış şekli olan «Tulûat» ilk zamanlarda bocaladığı halde sonradan tutunmuş ise de Avrupa tekniğini alarak temsiller veren kumpanyaların kurulması ve 1908 İnkılâbından sonra hükûmetçe tesis olunan «Dar-ül-Bedayi'» in faaliyete geçmesi üzerine mevkiini kaybederek ortadan büsbütün çekilme vaziyyetine düşmüştür. Tulûat; yazılı bir eser temsil edilmeyüp aktörün sahnede aklına geleni, vaziyyetin icabettirdiğini söylemek, rolü sahnede yaratmak demektir.

Güllü Agop'un kurup Sadrazamın delâletiyle Padişahtan süflörle Türkçe piyes oynamak imtiyazını alması üzerine sanatlarına son verme vaziyyetine düşen tulûatçıların zekâlarının imdada yetiştiğini, meslekten değil fakat süflörden vaz geçmek suretiyle faaliyetlerine devam ettiklerini yazan Refik Ahmet Sevengil (İstanbul nasıl eğleniyordu?, Sayfa 195 ve

müteakıp) şimdi bir iki dökünтüden ibaret kalan bu sanat için şu tafsilâtı veriyor:

«Bunun neticesi, (süflörden vaz geçme neticesi) bu kabil tiyatrocuların işi büsbütün atıcılığa vurmaları demektir. Eski orta-oyunu perde, dekor ve saire gibi Garp tiyatrosu malzemesini almış fakat bir taraftan mazbut ve muayyen tekerlemelerin hududunu alabildiğine genişletmiş, aynı zamanda eski Lâz, Kürd, Çerkes, Arap ve saire taklitlerinden istifadede devam etmiş ve ortaya yeni bir nevi tiyatro çıkmıştır: İşte tulûatçılık!

«O gün bu gündür bu sahnenin aktörlerini bazan bir sünnet düğününde ehalinin arasına kurulan bir iskemle ile paravana şeklinde bir tahtadan ibaret (Yeni Dünya)nın, Hayali cihannümanın etrafında kavukluya, Kürde ve zenneye çıkmış gürürüz. Bazan Kadıköyün'de, Şehzadebaşın'da veya İstanbul'un diğer bir semtinde genişce bir salaşın içinde toplanan yüzlerce seyirci karşısında beş perdelik, iki tabloluk, üç sahnelik taklitli, acıklı, gülünçlü dram! oynadıklarını ve kodamanlarının daima para kazandıklarını biliriz.

«Evvelce Abdürrezak ve Şevki kodamanları idi. Bilâhare perdecilikten yetişip bu sayede bizim memleketimizin servetlerine göre oldukça zengin bir adam olan Kel Hasan, senelerce İstanbul'un eğlence piyasasına hâkim olmuştur. Saray halkı, vükelâ, vüzera, ağniya sınıfı, binlerce kadınlar ve erkekler Kel Hasan'ın süpürge sopasını biçare Ali Rıza Efendi'nin başına nasıl indireceğini ve gaz tenekelerinin nasıl yuvarlanacağını, uşağın evin hanımına nasıl arsızca ilân-ı aşk edeceğini görüp eklenmek (!) için saatlerce yoldan araba tutup Şehzadebaşı'na gelirlerdi.

«Komik-i şehir (!) boş vakitlerinde konaklara çağırılır, î'zaz ve ikram edilir, bir maskaralığına bin atiyye verilir, hatırı tatyip olunurdu. Hepsi de öldüler.

«Bugün aynı sahada, aynı sahnede başka bir yıldız etrafa aydınlık saçmaktadır: Nâşit Bey (ölümü 1938).

Bütün bu düşünceleri hülâsa edecek olur isek, Tulûat tiyatrosunu bugünkü tiyatro telâkkisi ile telife imkân bulamayız. «Tulûat tiyatrosu devrini ikmal etmiş, yerini hakiki tiyatro sanatına terketmiştir.

«İkinci Abdulhamit zamanında tiyatrolar kadınlara ayrı, erkeklere ayrı günlerde temsil verirdi. Genç kızlar, ihtiyar anneler, kırmızı elma şekeri ağzında çocuklar tiyatroya gelirler ve küçükler vızvızlanırken büyükler sahnedeki perdebirunluklar ile ahlâkları bozularak gülerler, gülerler ve gülerlerdi.

«Tulûat tiyatrolarında piyes, piyeste mevzu ve saire yoktur. Esas, halkın bir buçuk, iki saat meşgul ve alâkadar edilmesidir.

«Bu itibarla tenevvuu temin etmek için asıl oyun haricinde kantolar söylenir.

«Perde alelekser bozukdüzen bir orkestranın gümbürtüleri, zırıltıları içinde açılır, sahnenin bir köşesinden kantocu kızlardan biri çıplak denilecek bir halde tül elbiseler içinde hoplıyarak, zıplıyarak ortaya gelir, halkı tahrik eder vazı'larla göbek kıvırır, şarkı söyler. Hiç bir bedi'i kıymeti olmıyan bir güfte, hiç bir bedi'i kıymeti olmıyan bir beste, hiç bir bedîî kıymeti olmıyan bir raks. İşte bu kantodur.

«Burada asl olan ne musiki, ne de raks-tır. Çıplak bir kadının vücut hareketleriyle halkı tahrik ve alâkadar etmesidir ve perde bozuk düzen orkestranın gümbürtüleri, zırıltıları arasında kapanırken salonu yıkacak şekilde kopan ve coşan alkışlardan anlaşılır ki maksat hasıl olmuştur.

«İkinci Abdülhamit zamanında Garp usulü tiyatro her türlü tazyiki görürken tulûat rezaleti tam bir serbestiye mazhardı. Bir günün içinde tümen tümen «Tulûatçı» yetişir, tiyatro namı altındaki bu rezalet kumpanyalar iki buçuk uydurma aktör, bir iki kadın ve bir sandık eşya ile şehir şehir Anadolu'yu, Rumeli 'yi gezerler, gezdikleri yerleri haraca keserlerdi.

«Kantocu kızların yüzlerle, binlerle âşıkları vardı. Kanto söylenirken localardan, parterden, paradiden gümüş çeyrekler, mecidiyeler, altınlar sahneye yağdırılır, tiyatrodan sonra üftadeler kantocu kızların yollarını beklerlerdi.

«Tulûat tiyatroları Meşrutiyetin ilânından sonra da eskisi kadar olmamakla beraber yine rağbet görmekte devam etti. Son seneler içinde suflörsüz piyes oynamak ve tekerlemeler ve saire esnasında perdebirunane ve müstehcen sözler sarfemek zabıtaca menedildi.

«Mamafih kepazeliğin önüne geçilmiş değildir. Medenî ve bedîî tiyatroya muzır bir rakip olan tulûat bir taraftan halkı zehirlerken diğer taraftan birçok istidatları da çürütmüş oluyor. Zira kaydetmek lâzımdır ki tulûat oyuncuları içinde cehaletlerine, görgüsüzlüklerine rağmen birçok kıymetli kabiliyyetlerin mevcut olduğu ve maalesef müsait ve müfit bir sanat sahasına intikal edemeden sönüp gittikleri görülmüştür.»

TULUM (طلوم) [*San.*] Sığır derisinden yapılan su kabına verilen addır. Tulum denil-

mesi hayvanın derisinin olduğu gibi çıkarılması yüzündendir.

Tulumlardan ordularda ve hassaten seferlerde istifade olunurdu. Yavuz, Mısır seferinde tulumlarla ordunun su ihtiyacını temin etmiş, bir araya getirmek ve duba gibi kullanmak suretiyle kurduğu küprüden ordunun ağırlığını geçirmişti.

Tulum; uzak yerlerden su taşımak mecburiyyetinde olan bir kısım köylüler tarafından hâlâ kullanıldığı gibi koyun ve keçi derilerinden yapılanlar da yağ ve peynir koymakta kullanılır.

TULUMBACI (طلمبه‌جى) [*Hal*] Yangın söndürme âleti olan tulumbalarda hizmet edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tulumbacı tâbiri hassaten Hicrî onüçüncü (Milâdî ondo kuzuncu) asır başlarında takındıkları tavır ve hareket dolayısiyle külhan beyliği ile bir sayılırdı.

İstanbul'da tulumbacılık teşkilâ ı Hicrî 1132 (1719) senesinde ihdas edilmiş olan «Dergâh-ı Âlî Tulumba Ocağı» ile başlamıştır. İlk ocak Yeniçeriliğin bir şubesi halinde kurulmuştu ve Yeniçeri usul ve nizamlarına tâbi tutulmuştu.

Tarihî menbalar ocağın ihdasını Tophane yangınında kullanılarak büyük faydası görülen Fransız mühtedisi Davut Gerçek Ağa'nın (ölümü 1146/1733) yaptığı tulumba ile başladığını gösterirler. Yine onlara göre yangınların birbirini takibetmek suretiyle çoğalması tulumbacılığın tâmimi zaruretini meydana çıkarmış ve Yeniçeri ocağı'nın kaldırılması dolayısiyle Dergâh-ı Âli Tulumba Ocağı da o miyanda lâğvedilmiş olduğundan 1243 (1827) tarihinden sonra her mahallede birer tulumba buludurulmuş ve bu tulumbaları kullanmak için teşkilât yapılmıştır.

Bununla beraber tulumbacılık bununla da kalmamıştı. Devlet dairelerinin her birinde «Ocak» adıyle bir tulumbacı teşkilâtı yapıldığı gibi muhtelif milliyyetler ve ezcümle (kilise heyetleri) de iştirak ettirilerek her kilisenin ayrıca bir tulumba takımı vücude getirilmişti.

Bu üç teşkilâtın üçünde de ilkin «Ağa» ve son zamanlarda «Reis» namiyle birer baş bulunurdu. Reisin mazereti halinde tulumbacılar arasında «sandık» adı verlen (tulumba)yı idare etmek için ikinci bir reis daha vardı.

Mahalle tulumbalarında asıl reis yangına gitmez, tulumbayı ikinci reis kaldırıp yangına götürürdü.

Sandık meratip silsilesi (hierarchie) bu iki reisten sonra «fenerci», «borucu», «hortumcu» gibi daha dört mertebeyi havi idi Fenerci; tulumbanın Ağası yerinde sayılır, borucu; su sıkmağa mahsus boruyu taşıdığı gibi yangına su sıkar, kökenci; borucunun kullandığı borunun düşmemesi için boruyu tutar, hortumcu da hortumları kullanırdı. Tulumbanın âmirleri, zâbitleri sayılan bu dört kişiden başka «uşak» tâbir edilen ve aralarında biribirlerini «omuzdaş» diye çağıran efrat da tulumbayı taşırlardı.

Sandık takımının ağası yerinde bulunan fenerci, ikinci reisin bulunmadığı zamanlarda sandık kaldırmak salâhiyyetini de haizdi. Uşaklar arasında kavga zamanlarında sözü, emri dinlenen «fenerci» idi. Bu işte sözü reisinkinden fazla geçerdi. Bundan başka fenerci tulumba heyetinin «baş muhzır»ı, diğer esnaflardaki «çavuş», yahut «yiğit başı» pâyesini de haizdi

Reis yolda takım değiştirme emrini verir, uşakları yormamıya gayret ederdi. Tulumba dört kişi tarafından omuzda taşınırdı. Yangın yerine kadar tulumba omuzda yaya gidileceği için efradı yormamak icabederdi. Çünkü aksi takdirde bir iş görmek kaabil olamazdı. Hattâ güçlü kuvvetli olan reisler sandığın altına bile girer, tulumbanın taşınmasına yardım ederlerdi. Fakat ekseriyyeti at üzerinde tulumbayı takibederdi.

Efrattan mühim vazifesi olanlardan biri fener çekendi. Yangına giderken önde fener çeken; yolun bozuk ve çukur olup olmadığını haber vermek vezifesiyle mükellefti. Yolda ıslaklığa tesadüf ederse «yalama var», çukur ve bozuk kaldırıma rast gelirse «atlama var» diye haber verirdi. Fenercinin ufak bir dikkatsizliği süratle giden tulumbanın devrilmesine sebep olabilirdi. Bunun için vazifesi mühimdi. Bilhassa geceleri tulumbanın hayat ve selâmeti bunun elindeydi.

Tulumbacılar yangına giderken ve gelirken dönemeç yerlerde, geçit mahallerinde ve bazan halkın toplu bulunduğu kalabalık caddelerde na'ra atar, nerenin tulumbası olduğunu söylerlerdi. Na'ralar bir kaç elif miktarı çekilen bir (ha't. t) tan sonra «Yaman gider memleket kurtaran filân yerli» şeklinde idi. Her semt tulumbasının başka başka na'raları vardı; ve bunlar az çok o semtleri ima edecek sözlerden ibaretti. Meselâ Kocamustafapaşa tulumbacıları: Yedi kubbe altında hû çeken Hazret-i Sünbülî, Belediye tulumbacıları: Cihana tezkire dağıtan Belediyeli, Kazlıçeşmeli'ler de oradaki Salhanelere telmihan: Kelle kesen salhaneliler derler ve bu sözleri işitenler sormadan tulumbanın nerenin tulumbası olduğunu anlarlardı.

Yangınlarda ev kurtarmak için ev sahibi ile tulumba heyeti arasında mukaveleler aktedilirdi. Sigorta kumpanyaları da bunlardan istifade ederlerdi.

Tulumbaların temin ettikleri istifade reise üç, ikinci reis ile fenerci, borucu ve hortumcuya ikişer, efrada da birer hisse olmak üzere dağıtılırdı. Borucu, kökenci, fenerci için ev sahibinden «borucu bahşişi» adıyle bir para da alınırdı. Bazı yerlrde payların tevzii reislerin arzusuna bağlı idi. İstediğine arzu ederse fazla verebilirdi.

Tulumbacılar ekseriya yangınlardan kurban alırlardı. Evleri yangından kurtulanlar nezrettikleri kurbanı tulumbacılara verirlerdi. Bu suretle aldıkları kurbanın yangın yerinde kulakları kesilir, akan kanın birazı sandığın tahtasına, bir miktarı da yangından kurtulan evin kapısına sürülürdü. Şayet kurban tamamen kesilirse kanını sandığın içine akıtırlar, arkasından bir na'ra ile o kanlı suyu basarlardı.

Tulumbacı ocaklarında bir nevi teşkilât daha vardı. Dairelerin tulumbalarıyle mahalle tulumbalarında «sofa», kilise heyetlerinde «divan» bir nevi sulh ceza mahkemesi idi. Bu mahkemenin reisi, tulumbanın asıl reisi idi. «Sofa» veya «divan»ın toplantısında makamına gelir, muhakeme edilecek tulumbacı karşısına oturtulurdu. Herkes toplandıktan sonra «fenerci» yanında kabahatlı olduğu halde «sofa»ya gelerek elindeki kırbacı reisin önüne bırakır, kabahatlının kabahatını anlatırdı. Bu mahkemede iki nevi ceza verilirdi: Tomruk, kırbaç

Tomruk; kabahatlinin ayağına pranga vurup cezası kaç gün tâyin edilmiş ise okadar gün koğuşta bağlı kalmaktan ibaretti. Ancak mahkûm tomruğa vurulduktan sonra bir yangın çıkarsa o zaman pranga açılır, mahkûm da kurtulup arkadaşlarıyle beraber yangına koşardı.

Kırbaç; hükmolunan dövme cezasının tatbik âleti idi. Reis kabahatın derecesine göre kaç tane hükmederse derhal vurulurdu.

Ocakta dört kişi bir takım teşkil ederdi. Tulumba takımlarının ayrı ayrı adları vardı. Birinci takımın adı ekseriyetle «Muşlu» idi. Reis ve yahut uşaklar diğer takımlara türlü isimler verirlerdi. Karakaçan, Kaptan, Hırvat ve saire gibi. Bu isimler ekseriya takımı teşkil eden fertlerden mülhem idi.

Tulumbacıların çokluk birbirleriyle kavgaları da olurdu. Her nedense iki sandık birbirine düşman oldu mu kılavuz, gözcü kullanmak suretiyle birbirini gözetirler, ilk yangın zuhurunda yangın yerine gider veya dönerken şayet bunlardan biri bir sokaktan, diğeri de öteki sokaktan, çıkmak suretiyle birbirleriyle karşılaşırlarsa o zaman kendisine güvenen sandık öne düşer, öteki kovalardı. Yetişirse sandıkları indirirler, usturpa, toka, yumruk ve sopa ile dövüşürlerdi. Bu kavgalar pek müthiş olurdu.

Ocakların yani tulumba heyetlerinin bazıları ezcümle Galatasaray, Tersane, Selimiye, Paşakapısı, Çeşmemeydanı, Üsküdar ve Bâb-ı Zaptiyye en meşhurları idi. İkinci, üçüncü ve altıncı daire tulumbaları da oldukça şöhretli idiler. Kilise tulumbaları içinde de meşhur olanları vardı.

Vaktiyle her sınıf halkın hususî bir kıyafeti mevcut olduğu gibi tulumbacılar da kendilerine bir kıyafet seçmişlerdi. Yeniçeri ocağındaki ilk ocağın elbisesi Yeniçerilerin ozamanki kıyafetlerine benzer şeylerdi. Ocağın kaldırılmasından sonra bütün resmî kıyafetler gibi tulumbacıların kıyafetleri de değişmiştir.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi; 1243 (1827) senesi vak'aları arasında tulumba ocağının ihyasını, eski tulumba teşkilâtını ve tulumbacıların şekil ve kıyafetlerini şöyle anlatır:

«Vak'a-i Hayriyye'den mukaddem (Tanzimat'tan evvel) her dairenin mürettep harik tulumbalarına nezaret eden «Tulumbacı başı» namiyle ocak muteberanından memur-ı mahsus vardı. Bostaniyan-ı hassa tulumbacıları gibi içlerinden bazısı Yeniçeri namiyle yâdedilmiş ise de neferatı esnaf delikanlılarından ve Yeniçeri eşbehlerinden olup harik zuhurunda her ocağın tulumba neferleri başlarında çorba tası ve üzerleri kaçıncı ortadan ise nışanlı taslar ile etraftan koşuşarak yangın yerine dalıverirler ve sair vakitlerde başlarında koca bir sarık ve omuzlarında «kartal kanat» tâbir ettikleri kırmızı kaput ve baldırları çıplak olarak ayaklarına yemeni giyerlerdi. Yeniçerilerden sonra bunlar dahi dağıldığından yalnız Bâb-ı Seraskerî'de bulunan tulumbalar icabında derme çatma takım ile idare olunmakta ve askerî neferat dahi istihdam kılınmakta ise de bu suretle idaresi yolsuz olmakla nizama raptı zımnında bir müdür tâyinle beher tulumbaya hariçten neferat tahririne mübaderet olundu.»

Tulumbacılar, son zamanlarda, (mintan) dedikleri kukuletalı koyu deve tüylü aba ile potur ve başlarına siyah ve kalıplı sıfır numaralı bir fes giyerler, üstüne de Trablus kuşağı veya ipekli mendil ve bellerine Girid kuşağı sararlardı. Ayaklarına da uşaklar yemeni, reisler yumurta ökçeli iskarpin giyerlerdi. Kilise tulumbacıları ise «patatuka» denilen yakası kadifeli, çapraz ilikli mintan ve bol Fransız pantalonu iktisa eylerlerdi.

Reisin sol omuzundan bir de gümüş köstek sarkardı. Reislerin hususiyle resmî dairelerle Belediyyeye mensup olanlarının rütbelerini gösterir bir işaretleri de vardı. Birinci reis sol kolunun bazusu üzerine 3, ikinci 2, fenerci ile borucu kezalik ikişer sırmalı ve 8 numarayı andıran nişanlar takarlardı.

1908 İnkılâbından ve hassaten Birinci Cihan Harbi'nden sonra tulumbacılık ehemmiyetini kaybettiği gibi kıyafetleri de yavaş yavaş setre-pantalona tebdil edilmiştir.

Mahallalerde tulumba teşkilâtı başladığı zaman bu mesleği birtakım serseriler, kopuklar, külhanbeyleri yağmacılığa ve çapulculuğa müsait gördükleri için hemen benimsemişler, bunlara nisbetle içtimaî mevkileri yüksek olan birçok İstanbul gençleri de tulumbacılığa heves etmişlerdi. Temmuz İnkılâbına gelinciye kadar birçok kibar evlâtları yangın zuhurunda soyunarak dizlikle yangına koşarlardı. Pek çok kalem Efendileri pantalonlarının altlarına tulumbacı dizliği giyer ve yangını duyar duymaz bağlasalar masa başında duramazlardı.

Önceleri, ağır başlı bir esnaf teşekkülü manzarası arzeden tulumbacılık zamanla birçok hususiyyetlerini kaybederek çığırından çıktığını ve bu yüzden (tulumbacı) halkın ağzında en ağır tahkir elfazından olduğunu kaydeden eski zamanlar bilgini Ercümend Ekrem Talu (Dünden Hatıralar, 7 Gün neşriyatı) şu tafsilâtı veriyor:

«Yangını kulelerdeki nöbetçi râsıtlar (gözlevici) görür, kule ağasına:

— Ağa! Bir çocuğun oldu!... diye haber verirlerdi. O da sorardı:

— Kız mı? Oğlan mı?

Kız; Beyoğlu'nu, oğlan; İstanbul'u kastederdi.

«Mütaakıben «köşklü» ler dışarıya fırlar, sırtlarında alev rengi ceket, ellerinde kargı olduğu halde koşarak, önce şehrin asayişi ile ilgili makamları, Şehremanetini, Zaptiyye Kapısını, karakolları ve sair resmî devairi haberdar eder, arada bir de sokak başlarında na'ra atarak halka malûmat verirlerdi. Bu sırada köşklüye:

— Yangın nerede?

Sualini soran olursa en galiz bir küfürle mukabele görürdü. Bunu bilenler hitaplarını sadece:

— Uğurola!

Şeklinde yapar ve ancak o vakit doğru dürüst cevap alabilirlerdi.

«Köşklü, yangın haykırır haykırmaz, tulumbacı koğuşlarında ve omuzdaş kahvelerinde bir kaynaşma başgösterirdi.

«Bütün uşaklar, hortumcu, fenerci, vardacı, takım ağaları, acemiler, gönüllüler koğuşa seğirtirler, soyunurlar, bir ten fanilesi, bir dizlik kalırlar, başlarına dört ucu düğümlü birer mendil, yahut ki, birer keçekülâh geçirirler, oradan da ekseriya cami avlusunda duran (sandık)ı sırtladıkları gibi «yallah» yola düzülürlerdi.

«Reis giyimli olarak, at üstünde, fiyakalı, arkadan gider, takımın raconunu kollardı.

«Takım sırası şöyle idi: En önde anahtarcı, onun arkasında fenerci, hortumcu, sonra orta yerde sandık, sandığın etrafında da kol değiştirmeğe hazır omuzdaşlar. Bunlar koşarak, kendi tâbirlerince sandığı uçurarak, giderler, meraklı halkın kesif olduğu noktalarda, Taksim'de, Galatasaray'ında, Karaköy'de, Aziziyye karakolunun önünde, Istanbul'da Yenicami merdivenleri hizasında, takımlarının hususiyyetlerini öven, âdeta parola döviz mahiyyetinde olan na'ralarını atarak geçerlerdi.

— Haaaayt!... Karada arslan, denizde kaplan... Yetmiş iki buçuk millete duman attıran... Yaman gelir, yaman gider.. Peruz (Firuz) Ağanın yiğitleri Haaaayt!...»

Eski âdetleri canlılıkla belirten üstad tanınmış tulumbacılar hakkında izahat verdikten ve bunların biribirlerini çekememeleri yüzünden kavgalar çıktığını yazdıktan sonra yangın vaziyyetini söyle anlatıyor:

«Zavallı şehrin bilmem hangi semti çıralar gibi yanar dururken, kimin umurunda? Tulumbacılığın şiarı söndürüp de hayır işlemekten ziyade, caka etmek, rakipleri, hasımları altedip de kendi şöhretini! artırmaktı sanki!

«Esasen tulumbacılar bir iş görmek isteselerdi de göremezlerdi. Biri diğerinin üzerine binmiş, kav gibi ahşap, köhne evlerden müteşekkil mahalle aralarında, serçe parmağı kalınlığında akan çeşmelerden, sakaların ufacık meşin kırbalarla taşıyacakları su ile, verden bir kaç karış yükseğe fışkıramıyan hortumlarla, İstanbul'un o hiç bir şeye benzemiyen, yamanın yamanı yangınlarını söndürmek, tahribatını durdurmak, Hızır'ın bile başaramıyacağı işti.»

TUNDAN TUNA ATMAK (توندن تونه آتمق) [*Hal.*] Şuradan buraya, buradan oraya atmak, yerinden etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Keşti-i kâme dur göründü kenâr hayf
Tundan tuna atar beni bu ruzgâr hayf
Sünbülzada Vehbî

TUNDAN TUNA DÜŞMEK (توندن تونه دوشمك) [*Hal.*] Gurbete gitmek, diyar diyar dolaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TUNUS GEDİĞİ (تونس گدیگی) [*Hal.*] Yağlı kuyruk, hırs uyandıran, iştiha şahlandıran cazip ve kıymetli şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna benzer bir tâbir de «Cidde gümrüğü» dür. Cidde gümrüğü çok gelirli bir yer makamında kullanılırdı Cidde gümrüğünün hele bulunduğu mevki itibariyle göz kamaştıracak kadar gelirli bir yer olduğu için tâbirin meydana gelmesi sebebi anlaşılmakta ise de Tunus gediği'nin ne sebepten meydana geldiği bilinemiyor.

TURA SAÇAK (طورا صاچاق) [*Mim.*] Ensiz saçaklar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

TURNACI (طورنه جی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağını teşkil eden 196 ortadan 68 inci ortanın adıdır. Bir zamanlar kuş avında kullanılan köpeklerle takip işlerine yarıyan köpeklere ve tazılara da bakarlardı. Başlarına «Turnacıbaşı» denilirdi.

Devşirme vazifesiyle Rumeli ve Anadoluya gönderilen Yeniçeri zâbitlerine de «Turnacı» denilirdi. Turnacı memuriyyetine dair emirle gider, gittiği yerlerde Kadı ve diğer alâkalı memurların yardımı ile Yeniçeri Ocağiyle saray hizmetlerinde kullanılmak üzere Hıristiyan çocuklarını toplayıp İstanbul'a getirirdi.

TURNACIBAŞI (طورنه جی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağını teşkil eden 196 Ortadan 68 inci ortanın başına verilen addır. Diğer bir çokları gibi bu da ilk Osmanlı Padişahlarının şikâr ağalarının (avcılar) adlarından alınmıştır. Hıristiyan çocuklarından Yeniçeri Ocağı için alınan «Devşirme» lerin toplanması da bunun vazifesi idi.

TURNA GAGASI (طورنه قاقاسی) [*San.*] Tezyinat nevilerinden birinin adıdır. Turna gagasına benzediği için bu ad verilmişti. Bunun yerine «dön baba» da denilir.

TUT (توت) [*Tak*] Mısır'da Kıptî aylarından birinin adıdır. Eylülün dördünde başlıyan bu ay için «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» nda (sayfa 386) şu tafsilât verilmiştir:

«Bu, kıptîlerin yılbaşı olduğundan Osmanlılar Mısır valilerini Tut ayı iptidasında tâyin ederlerdi. Nil nehrinin yükselmesi bu ayda kemal derecesini bulurmuş. (Bak: Risale-i Mısriyye fil-Menafi-id-Divaniyye, Nişancı Feridun Beyin eseri, Münşeat, c 2, s. 502)»

TUTİYA (توتیا) [*Tıp.*] Göze çekilen bir nevi ilâç, tozundan sürme yapılan taş yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tutiya görmiyecektir gözümüz
Hâk-i pâye süremezsek yüzümüz
O siyeh zülfünü etme rûpûş
Geceden farkedelim gündüzümüz
Manastırlı Nailî

TÜFEK (تفنك) [*San.*] Ateşli silâhlara verilen addır Eski yazı ile Farsçası olan tüfenk yazılır, halk arasında tüfek denilirdi. «Sanat Ansiklopedisi» nde (Tüfek maddesi) «Ağaçtan bir sap üzerine tesbit edilmiş, uzunca ve dar madenî borudan ve içine konan mermiyi uzağa atacak bir borusu, ateşlemeğe mahsus bir makanizması bulunan, elde ve omuzda taşınır bir ateşli silâhtır. Barutun icadından sonra yapılan bu silâhın evvelâ çakmak taşiyle ve fitille ateşlenen çakmaklı ve fitilli denilen ibtidaî şekildekileri yapılmış ve bunlar tekâmül ettirilerek bugünkü mükerrer ateşli nevilerine kadar imal olunmuştur. «Eski eserler ansiklopedisi»nde de (Tüfenk maddesi) şu tafsilât vardır: «Mavzer ve şimdiki harb tüfekleri antika olmazsa da şişhane, karabina, çakmaklı, fitilli tüfenklerin haylıce para edenleri vardır. Bunların demiri gayet arı duru çelikten yapılır ve üstadlar elinde içerileri yivlenir, ivi su verici demirlerin ve çakmakların üstü altın kakma çiçeklerle bezenilir. Kundağı som ve fildişinden yapılır ve hatemî dedikleri ince zernişanlarla süslenir, sahibinin ismi ve tarihi de yazılı olursa yüzlerce ve Padişahlara ait olanları binlerce lira eder. Topkapı Müzesinde bulunan Padişahlara, Kırım Tatarhanlarına ve büyük vezirlere ait pek çok güzelleri, mükemmelleri vardır.»

Tüfengimi doldurdum *Yol üstüne oturdum*
Senin sevdan yolunda *On beş adam öldürdüm*
Lâ

Kesb-i meharet eylemeyince tüfenkle
Mümkün mü kimse galib ola cenkle
Şeyh-ül-islâm Ârif Hikmet

TÜFEKÇİ (تفنكجی) [*Sar.*] Saray muhafız teşkilâtı mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Silâhşor» da kullanılırdı. Tüfekçiler Arnavut, Boşnak, Türk ve Çerkeslerden mürekkepti. Ancak çoğunluğu Arnavutlar teşkil ederlerdi. Sivil ve asker olmak üzere iki kısımdı. «Tüfekçibaşı» adı verilen birinin emri altında bulunan bu teşekkül mensupları halkı bizar edecek taşkınlıklarda bulunurlardı.

İkinci Abdülhamit'in son devirlerinde başkâtipliğini yapmış olan Tahsin Paşa hatıratında (sayfa 97-98) «Tüfekçiler Teşkilâtı» başlığı altında şunları yazıyor:

«Sarayda tüfekçiler namı altında bir muhafız teşkilâtı vardı. O devri yaşamış olanlarda bu teşkilâta ait hatıralar çok acıdır. Çünkü Padişahın şahsını ve sarayını muhafaza maksadiyle vücude getirilmiş olan bu teşkilât gitgide öyle şımarık bir şekil almıştı ki pek çok kimseler bundan cidden bîzar olmıya başlamışlardı. Tüfekciler, yahut o devrin hususî bir tâbiri ile, Silâhşorlar Arnavut, Boşnak, Türk ve Çerkeslerden mürekkep olup ancak ekseriyyet-i azimeyi Arnavutlar teşkil ederdi. Bunların âmiri Tüfekçibaşı Tahir Paşa idi. Tahir Paşa Sultan Hamit'e cülûsundan evvel intisap etmiş, hünkârın mahabbet ve itimadını kazanmış bir zat idi. Sarayın inzibatı Tahir Paşa'nın idaresi altındaki tüfekcilere mevdu idi Bunlar sarayın kapısından başlıyarak ta Sultan Hamit'in yatak odasının kapısı önüne kadar her noktada muhafaza vazifesiyle mükellef idiler Tüfekçibası Tahir Paşa her istediği zaman doğrudan doğruya gidüp hünkârı görebilen saray erkânından idi.

«Mabeyn erkâniyle münasebeti yoktu. Hiç bir daireye merbut değildi. Hiçbir makamdan emir ve tebligat telâkki etmezdi. Gerek mevkiinin ehemmiyyeti, gerek şahsî nüfuzu hasebiyle hariçten Tahir Paşa dairesine birçok kimseler gelir, birçok maruzat bu daire vasıtasiyle hünkâra arzolunurdu Saraydaki Arnavutların idaresi kendisine mevdu olduğundan bunlar üzerinde tesir-i mahsusu vardı İkinci fırkaya merbut olan Arnavut taburları zâbitleri de Tahir Paşanın haiz olduğu mevkie riayette ve Tüfekçibaşı dairesine devamda kusur etmezlerdi

«Tahir Paşa zararsız bir zat idi. Mevkiinin nüfuzunu şunun bunun canını yakmakta ve şerre âlet olmakta kullanmazdı. Mertliği buna mâni idi.

«Ancak tüfekci silkine dahil olan ve kimisi sivil, kimisi muhtelif askerî rütbeleri haiz bulunan bir takım kimseler şımarıklıkta pek ileri giderlerdi Hele bazıları o kadar taşkınlık ederlerdi ki rahatsız olmamak kaabil değildi. Bunların bir nevi masuniyyete mâlik oldukları ve her ne yaparlarsa yanlarına kâr kalacağı kanaati zihinlere o derece yerleşmişti ki herkes korku belâsı bunlardan uzak durmıya bakardı. Bu gibiler zapt u rapt dinlemezlerdi Doğrudan doğruya Sultan Hamit'in himayesine mâlik olduklarından Tahir Paşa bile bunlara söz geçiremezdi.

«İtiraf etmek lâzımdır ki buna Sultan Hamit'in siyaseti sebep olmuştur. Bunlar vasıtasiyle sarayını ve şahsını muhafaza ettirmekte olduğuna kaani ve bunların sadakat ve merbutiyyetlerinden emin olan Sultan Hamit bu tüfekcilerin doğrudan doğruya kendisine müracaat etmelerine müsaade etmişti. Böyle olunca disiplin denilen şeyden eser kalmıyacağı tabiidir. Tüfekçibaşı Tahir Paşa şahsen hürmet ve riayet edilen bir âmir olmakla beraber ledelhace (icabettikçe) o taşkınlara hadlerini bildirmek veyahut onlar hakkında bir ceza tatbik etmek kudretini haiz değildi Esasen bu siyaset sarayın işine gelmezdi. Bütün tüfekcilerin tam mânasiyle bir âmire bağlı ve her hal ve hareketleri hakikî surette ona tâbi olması kontrol sistemine muğayirdi. Rabıta ve teşkilât zahirî bir keyfiyyetti. Asıl lâzım olan şey bu teşkilâta dahil olanların her lütfu hünkârdan beklemeleri ve binaenaleyh doğrudan doğruya hünkâra bağlı bulunmalarıdır. Bu noktadan hareket edilince tüfekcilerin hendilerini kanun fevkinde görmeleri ve taşkınlıklarını gittikçe artırmaları pek tabiidir. Gerçi bunların halkı bîzar eden ahvali tamamen Sultan Hamit'in kulağına gitmezdi. Çünkü bu tarzdaki şikâyetlerin pek müsmir olduğu vaki değildi. Ondan sonra şikâyet eden veya şikâyeti hünkâra isal eyliyen kimse kendi aleyhine bir intikam cereyanı uyandırmaktan korkardı. Bu itibarla tüfekcilerden bazı kimselerin bütün taşkınlıklarını hünkâra atfetmek ve bundan dolayı Padişahı mesul tutmak pek doğru o'mamakla beraber kendisi tarafından terviç ve teşvik edilen kontrol sisteminin o taşkınlıklara yol açtığı da inkâr kabul etmez hakikatlardandır.»

1908 İnkılâbından sonra kaldırılmışlardır.

§ [*Ida.*] Tanzimattan evvel vezir dairelerinde bulunan teşekküllerden birinin başında bulunana verilen addır. Vezir dairelerinde biri muhafız, diğeri muharib olmak üzere iki teşekkül vardı. Tüfekçibaşı ikinci teşekkülün başıdı.

§ [*Ask.*] Askerî sanat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TÜFEKÇİBAŞI (تفنكجى باشى) [*Sar*] Kahvecibaşı, Berbeabaşı gibi sarayın itibarlı mensuplarından birinin adıdır. Hazine, Kiler ve Seferli ağalarının seçkinlerinden alınarak «tüfekçi yamağı» adı verilen teşekkülün başı idi. Tüfekçibaşılar bu yamaklardan yoluyle «Hane-i hassa»ya alınanların ehliyyetlilerinden seçilirdi.

Yamaklar padişahlara mahsus olup Tüfekçibaşıya teslim olunan ve Revan odasındaki dolopta mahfuz bulunan tüfeklerle rida-ı Saadet beyt-i âlisi sofasının duvarında (Emanat-ı Şerife dairesinde) asılı bulunan tüfekleri temizlerler ve bir eksik veya bozukluğu olanlar yaptırılarak mükemmel bir halde muhafazalarına itina eylerlerdi. Sarayın hazine ve diğer

dairelerindeki tüfek, tabanca ve karabina gibi esleha-i nariyyenin (ateşli silâhlar) hepsi ayda bir defa, Tüfekçibaşının nezareti altında, yamakların yardımıyle temizlenir ve çaplarına göre kurşunları da doldurulurdu. Bunlar için icabeden barut Silâhdarağa marifetiyle tedarik olunurdu.

Saltanat binişlerivle bahçe ve saraylardan birine teşrif-i şahane (Padişahın gidişi) vukuunda nefs i humayuna mahsus olan tüfekler İkinci Sultam Mahmut zamanında mabeyn bostancılığına tahvil olunan avadan bostancılarına taşıtılmak suretiyle götürülürdü. Gidilen yerde tüfek atılmasına irade olunduğu surette padişahlara mahsus olan tüfekleri yamakları ile beraber Tüfekçibaşı doldurup has odalı ağalar vasıtasiyle zat-ı şahaneye (Padişah'a) takdim olunurdu. Nişan yeri olmak üzere biri padişahın, diğeri tüfekçi yamaklarının hedefi olarak su dolu iki testi konulur, isabet ettirenlere atiyye verilirdi.

Tüfekçibaşının hizmetinde bir Zülüflü baltacı, bir sofalı, bir helvahaneli, bir bostancı yedekli ve bir de heybeci bulunurdu. İcabında avadan bostancılarını da istihdam salâhiyyeti vardı.

İstanbul'daki avcılara ruhsat tezkiresini Tüfekcibaşılar verirlerdi.

Tüfekçibaşılığın vazifesi Tanzimattan sonra değişikliğe uğramış, saray muhafızlığı yapan ve «Silâhşor» da denilen tüfekçilerin âmiri yerinde kullanılmıştı. İkinci Abdülhamit'in saltanatın'ın sonlarında bilhassa tüfekciler pek çok zorbalıklar yapmışlar halkı canlarından bezdirmişlerdi.

Tüfekcibaşılık 1908 Temmuz inkılâbına kadar devam etmiştir. (Bak: Tüfekçi).

TÜFENKCİ YAMAĞI (تفنكجى ياغى) [*Sar.*] Padişahlara mahsus silâhların muhafaza ve temizleme işini gören teşekkülün mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Tüfekçi başı» nın nezareti altında bulunan teşekkülde yamak adıyle yirmi otuz kişi bulunurdu. Yamaklar padişahlara mahsus olup Tüfekçibaşıya teslim olunan tüfekleri temizler, bozulanları tüfekçi başı marifetiyle tamir ettirirlerdi.

TÜFENK ENDAZ (تفنك انداز) [*Ask*] Tüfek atan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Askerî teşkilâtta nefer (er) yerinde kullanılırdı.

TÜFENKHANE (تفنكخانه) [*San*] Osmanlı ordusunda kullanılmak üzere tüfek yapılan yere verilen addır. Tüfekhane Cibali'de idi. Tüfekhane hakkında tarihlerin bir şey yazmadıklarını, yerinin ancak iki yangın münasebetiyle kaydedilmiş bulunduğunu söyliyen Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, cilt: 1, sayfa 42) şu tafsilâtı veriyor:

«Tarihler 1130 (1717) senesi Şaban'ının 18 inci pazar günü çıkan bir yangını haber verirken «İstanbul'da Cibali kapısı haricinde Tüfekhâne kurbünde vâki bir yehudihanede ateş-zuhur edip» diyerek dolayısiyle orada bir tüfek dar-üs-sınaası olduğunu kaydetmiş oldukları gibi yine 1249 (1833) senesi Rebiyülâhirinin 14 üncü cuma günü Cibali'de çıkan bir yangından bahsederken «Dersaadet'de Cibali kapısı civarında Tüfekhane derununda zuhur eden ateş derhal etrafa sirayetle dahil i sûra tecavüz eylemişti» demesinde de tüfekhanenin o tarihe kadar yaşadığını ve Cibali kapısı dışarısında sahilde bulunduğunu öğreniyoruz. 1249 (1833) den sonra Tophane fabrikasında ve Zeytinburnu dar-üs sınaasında tüfek yapılmıya başlandığı şüphesizdir.»

Değerli müdekkik kitabına koyduğu bir haşiyede de yerini şöyle gösteriyor:

«Tüfekhane binasının yeri şimdiki Galata köprüsü ile Cibali iskelesi arasında ve yolun ortasına düşer. Bunun arsasına 1318 (1900) senesinde soğuk hava deposu yapılmış fakat bu depo 1328 (1912) senesinde yanmıştır. Şimdi yerinde hususi bir bina vardır.»

TÜFENKLİK (تفنكلك) [*San.*] Tüfekleri dayamak için koğuşlarda ve kışla kapılarında göz göz yapılmış, bölmeli yuvalı dayama âletlerine verilen addır.

TÜLBEND AĞASI (دلبند آغاسى-تولبند آغاسى) [*Sar.*] Padişahın sarık ve çamaşırlarını muhafaza, temizleme ve padişahı giydirme vazifesiyle mükellef memurun unvanıdır. Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 24) «dülbent oğlanı» suretinde geçer. «Tülbent gulâmı» ve «tülbent ağası» da denilirdi. Sonradan «Esvapçı başı» denilen «Sarıkcı başı»lığın ihdası üzerine bu vazife ona verilmişti. Tülbent ağası «Hırka i şerif» dairesinin temizliğine de bakardı.

«Enderun Tarihi»nde (cilt: 1, sayfa 207) Rikâpdar ağalığı'nın mülâzimi olarak gösterilen Tülbent ağalarının vazifesi Yavuz zamanında ihdas olunan Hırka-i saadet dairesindeki emanetlerin temizlenmesi işiyle beraber Kur'an okuma ve tesbih ve tehlil olan has odalıların nöbetlerini tertip ve hizmetlerine nezaret ettiği ve kabahatlileri tekdir ve tevbih edip ağır cezayı icabettirenlerin hareketlerini Silâhtar ağa'ya bildirerek o vasıta ile cezalandırmak olduğu yazılıdır.

Tülbent ağalığı 1249 H 1833 M. senesinde lağvedilmiştir.

TÜLBENT BOZMAK (تولبند بوزمق) [*Ok.*] Atılan okun bütün menzil taşlarını geçmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeni tâbirle rekor kırma demektir.

TÜLBENT GULÂMI (تولبند غلامی) (*Sar.*) Padisahların sarık ve çamaşırlarını muhafaza, temizletme ve padişahı giydirme vazifesiyle mükellef memurun unvanıdır. «Tülbent oğlanı», «tülbent ağası» da denilirdi. «Tülbent oğlanı» şeklinde Fatih Kanunnames'inde de (sayfa 24) geçer. Sonradan «Esvapcı başı» denilen «Sarıkcı başı»lığın ihdası üzerine bu vazife ona verilmişti.

«Osmanlı Devletinde Saray Teşkilâtı»nda «Tülbent gulâmı» için (sayfa 351 ve müteakip) şu tafsilât vardır:

«Buna sonraları Tülbent ağası da denilmişti. Fatih'in kanunnamesi'nde Has oda'nın ağalarından olduğu görülüyor. Bu, onsekizinci asırdan evvelki teşkilâtta Rikâptardan sonra gelirdi. Çorlulu Ali Paşa'nın Silâhtarlığında yapılan teşkilâtta has odabaşından has oda zâbitliği alınıp Silâtar enderun nezaretini ele aldıktan sonra tülbent gulâmı has odanın âmiri olmuştur.

«Tülbent gulâmı'nın esas vazifesi, Padişahın sarıklarını ve giydiği çamaşırı muhafaza etmek olup icabında bunları giydirirdi. Merasim ve alaylarda at üzerinde merasime iştirak edip maiyyetinde elinde Padişahın sarığı görülürdü. Daha sonraları merasimde Padişahı at üzerinde takibeden ve elinde padişahın sarığını tutan tülbent gulâmından başka hükümdarın solunda diğer bir has odalının ikinci bir sarık taşıdığını ve bu sarıkların hafifce iki tarafa eğilerek selâm verilmek suretiyle halka padişahın iltifatını saçtıklarını D'Ohsson yazmaktadır. Has oda vazifeleri arasında bir de Sarıkçıbaşılık varsa da bu, padişahın sarığını sarmakla mükellef olup sarıklardan birinin merasimde taşınması tülbentağası'na aitti. D'Ohsson'un Tülbent ağasının alaylarda sarık taşımasından bahsettiğine göre on sekizinci asrın sonlarında ve Üçüncü Selim zamanında ve hattâ on dokuzuncu asır başlarında bu vazifenin devam ettiği anlaşılıyor. Tülbent gulâmının Hırka-i şerifin nezafet ve intizamına memur edilmesi merasim haricinde enderun'a mahsus ilâve-i memuriyyet olarak sonradan verilmiş olacaktır.

«Tülbent gulâmı saraydan dışarı hizmetine çıktığı vakit Yeniçeri ağası ve vezir de olurdu. Meselâ 1063 hicrî 1653 M. senesinde tülbent gulâmı Gürcü Mustafa Ağa'ya vezirlikle Yeniçeri ağalığı verilmişti ve 1099 H. 1687 milâdide tülbent ağası Hasan Ağa Yeniçeri ağası olmuştu.

«Tülbent ve Peşkir ağalıkları 1249 H. 1833 milâdi senesinde lağvedilmişlerdir.»

TÜLBENT İŞLEMF (تولبند ایشلمه) [*San.*] Mendil yerinde kullanılan «çevre» işlemelere verilen addır. Çamaşır için kullanılan ipek kenarlı bezler sert olduğundan çevreler ondan değil yumuşak olan tülbentten yapılırdı. Çevrelerin dört köşesi gergef'te «hisap işi» denilen el işi ile işlenirdi. Tülbent işleme zamanın en ince işlerinden sayılırdı.

TÜLBEND OĞLANI (دلبند اوغلانی=تولبند اوغلانی) [*Sar.*] Padişah'ın sarık ve çamaşırlarını muhafaza, temizleme ve kendisini giydirme işiyle vazifeli memurun unvanıdır. «Tülbend gulâmı», sonraları «Tülbed ağası» denilirdi. Tülbend oğlanının ihdası hakkında Osmanlı tarihlerinde bir kayde rastlanmamış ise de Fatih Kanunnamesi'nde yazılı olduğuna göre eski saray vazifelerinden olduğuna şüphe yoktur. Tülbend oğlanı Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 23) «Umuru-saltanata müteallik» âyin beyanındadır» başlıklı fasılda geçer: «Bir hasoda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet hasoda oğlanı ile içinde biri silâhtar ve biri rikâptar ve biri çuhadar ve biri tülbend oğlanı ilh »

Tülbend ağalığı Peşkir ve Anahtar ağalıklarından sonra gelen bir vazife idi. Terfi edince Rikâptar olurdu.

İlk zamanlarda vazifesi daha mühim iken sonraları Esvapçıbaşı demek olan Sarıkçıbaşılığın ihdası eski ehemmiyetinin kaybolmasına sebep olmuştur. Tülbent ağası ondan sonra Hırka-i saadet dairesinin temizlik ve idaresine memur edilmiştir. Bununla beraber rikâptarlığın mâdun ve mülâzimi bulunmak vazifesini muhafaza etmiştir. Hırka-i saadet dairesine memuriyyeti yine kendisine bir ehemmiyyet verdirirdi.

Tülbent ağası Hırka-i saadet dairesinin ve içindeki emanetler ile mevcud eşyanın temizliğine memur olan has odalıların nöbetlerini tanzim ve hizmetlerini tayin ederdi. Bunlardan kusuru görülenleri tevbih ve tekdir ettiği gibi kabahatleri daha ağır cezayi müstelzim olanlar (icab ettirenler) hakkında Silâhtara şikâyet ile tedip ettirmeye salâhiyyeti vardı.

Hırka-i saadet dairesinin temizliğinde kullanılan tülbendlerin tedarik ve mübayaa etmek ve kenarlarına bazı güzel sözler yazdırmak vazifesi cümlesindendi. Diğer lüzumlu şeylerin temini ile de mükellefti

Tülbent ağaları daimî surette hizmetinin başında bulunmak mecburiyyetinde olduklarından sayfiyyeye gidemezlerdi.

Sonradan «Esvapçıbaşı» denilen «Sarıkçıbaşı» lığın ihdası üzerine bu vazife ana verilmişti.

TÜRBE (تربه) [*San., Sof.*] Ölünün gömülü bulunduğu mezarın üstüne yapılan binaya verilen addır. Arapça ölünün gömüldüğü toprak, yer demek olan türbe etrafı çevrilmiş, yahut üstü örtülmüş olan mezar yerinde kullanılmıştır.

Sanat Tarihi'ndeki bilgisiyle tanınmış olan Celâl Esat Arseven tarafından neşrolunan L'art Turc adlı kıymetli eser hakkında bir kitabiyyat yazısı yazan değerli ilim adamı Osman Şevki Uludağ (Yeni Türk, eylûl 1939, sayı 81) muharririn türbe hakkındaki haşiyesini ele alarak şu mütalâayı yazmıştır:

«L'art Turk'ün 78 inci sayfasında bir haşiye var: «Türbe kelimesi belki de Tombeau ve Tomulus kelimeleriyle etimolojik bir nisbeti olan Tomba veya Tonba kelimesinden gelir.

«Biraz duralım. Tumulus'un Lâtince bir kelime olduğunu herhangi bir lûgat kitabından okumak mümkündür. Bunu höyük diye tercüme ediyorlar. Tumba kelimesinin mânasını elimde bulunan dört Fransızca lûgatte bulamadım. Fransızca bir etimoloji lûgatinde ise bu kelimeyi Sepulcre diye tercüme edilmiş buldum ki mânası bizim lûgatlerimizde «mezar, kabir» diye gösterilmektedir. Şemseddin Sami bu kelimenin yalnız mukaddes kitapların lisanında kullanıldığını ayrıca işaret ediyor. Bizim Türkdili Araştırma Kurumu'nun neşrettiği (Türkçe'den Osmanlıca'ya cep kılavuzu)nu karıştırdım. Türbe kelimesi orada Türkçe bir kelime olarak gösteriliyor. Galiba muhterem Celâl Esat Arseven bu kelime hakkında Türkdili Araştırma Kurumu'na hesap vermek mecburiyyetine düşmüştür.»

Türbenin Tumba ile mümba ile münasebeti olmadığı gibi Türkçe de değildir. Kelime arpça'dır. Muallim Naci, «Lûgat-i Naci» de toprak demek olan Arapça «türab» kelimesinin yanına «terb» kelimesini de koymuş, böylece «türab» gibi «türb»ün Arapça toprak demek olduğunu göstermiştir.

Salâhî Bey «Kamus-ı Osmani» de, Hüseyin Kâzım Bey de «Türk Lügati»nde «türbe»nin Arapça olduğunu yazmışlardır. «Kamus» tercümesinde «türb» ve «türbe diye bir şey geçmiyor. Buna mukabil tureb vardır ve «hep topraklı yer» mânasına geldiği gösteriliyor. «Ahter-i kebir» de de toprak mânasına terba ve «bir nesneyi toprakla örtmek ve üstüne toprak saçmak» mânasına terb kelimeleri mevcuttur. Vahîd Efendi Galatat'ında türbe için şöyle diyor: «Ziyaret olunan mekâbir-i kibare (büyüklerin mezarlarına) itlakı meşhurdur. Farisî'de türbet'ten galat olup Arabîde mezar derler. Türbet Arabî kıyasla ta'-i kasir kaydolunup hafifletilerek türbe demeleri mülâyimdir.» Binaenaleyh şu izaha göre türbeyi Arapça bir tâbir olarak kabul etmek lâzımgelir.

Büyük adamlar kendilerini öldükten sonra da başka ölülerden farklı vaziyyette bulundurmak için ayrıca bir mezar yaptırmayı, orada yalnız başına, yahut çoluk çocuğu ile yatmayı arzu etmiş olduklarından sağlıklarında yahut bıraktıkları servetle ölümlerinden sonra kendileri için birer türbe yapılmış, hattâ bazıları tarafından açıp kapamak, hizmetinde bulunmak, başucunda Kur'an okumak üzere «Türbedar» adıyle vazife sahibi kimseler de tâyin olunmuştur. Tarikat mensupları şeyhler, bir kısım zenginler de «mezanne» den sayılanlar için türbeler yaptırmışlardır.

Türbeler içinde basit bir taş yığınından ibaret olanlar bulunduğu gibi mimarî kıymeti olanlar da vardır.

Abdülhak Hâmit'in Fatih için yazdığı manzumeden:

Herdem sana açıktır
Ebvab-ı arş-ı rahmet
Türbendir en azîmi
Fethettiğin diyarın

TÜRBEDAR (تربه دار) [*Vak.*] Türbe bekçisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türbedarlar aynı zamanda türbenin temizlik ve sair işlerine de bakarlardı. Vakfiyyelerde geçer, (Bak: Türbe).

Beyt-i Hûdaya konmuş
Câhın Mataf-ı eslâf
Durmaş başında bekler
Bir kavm türbedarın
Abdülhak Hâmit

TÜRBEDAR DEDE (تربه دار دده) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'daki Mevlâna türbesiyle semahanenin nazırı (bakıcısı) yerinde bulunan dede hakkında kullanılır bir tâbirdir. Maiyyetinde «Bevvab» denilen yardımcı dervişler vardı.

TÜRE (تورە) [*Ida.*] Âdet, nizam, kanun yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Ağız töresi, taamül demektir.

Türe; Orhon kitabelerinde «türü» şeklinde olduğu gibi Mahmut Kâşgarî «Divan-ı Lûgat-

üt-Türk» de «Türü» olarak yazılıdır. Tomsen Orhon kitabelerindeki «türü» yü bir yerde «kanun», başka bir yerde de «müesseseler» diye terceme etmiştir. Kâşgarlı Mahmut ise «türü» yü «resim» yani «kanun ve kaaide» mânasında gösteriyor. «İl kalır, türe kalmaz» darb-ı meseli «eyaletler bırakılır, fakat türe bırakılmaz» mânasını ifade etmektedir. Bu darb-ı mesel Türklerin türeye ne dereceye kadar riayet ettiklerini ve aynı zamanda bir ülkede millî türe hükümden sakıt olunca Türklerin niçin çekilmekte acele ettiklerini gösterir. Bugün bile Türk hükümetinin çekildiği bir yerden, Türklerin derhal muhacerete başlamaları bu eski an'anenin devamını bildirir.

Türe'nin «Lehçe-i Osmanî» deki izahı şöyledir: «Türe, Tevrat, âyet, nizam, kanun, yasa, muntazam yasak - pişva Nizam-ül-mülk - bey, istihkâm nizamı, metris, tabur.»

İbn-i Kemal; «Dekayik-ül-hakayik» adlı eserinde «âyin» kelimesi için izahat verirken âyinin «türe» mânasına geldiğini de söylüyor. Müellifin ifadesi şöyledir: «Âyin, Farsça'dır Şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler, resim derler. Türk dil'nde türe derler ve âdette lüzum olduğundan ötürüdür.»

Ziya Gökâlp «Türk Türesi» adlı kitabının başlangıcında «Türe ne demektir?» sualini koymuş ve şu izahatı vermiştir:

«Selçukîlerle ilk Osmanlılar devirlerinden kalma teamüllere «Oğuz türesi» derlerdi. Lûtfi Paşa Tarihi Osman Gazi'nin Oğuz Beyleri tarafından Hanlığına intihabını şu suretle anlatıyor: Siz Kayı Han neslindensiniz. Bu, Oğuz Han'dan sonra Oğuz Beylerinin Ağaları ve Hanları idi Gün Han ve Kayı, Oğuz türesi mucebince Oğuz neslinden kimse olmayınca Hanlık, Padişahlık Kayı soyu var iken özge boy soyuna düşmez.»

Cengiz Han yasası dahi denilen türeye (Timurlenk) pek ziyade hürmet ve riayet ederdi. Hattâ türeyi «Kur'an» a tercih ettiği içindir ki fukaha kendisini tekfire kadar varmışlardı. Timur; türeyi «tüzükât» unvanı altında tertip etmiş olduğu kanun ile ikmal etmiştir. En ziyade orduların tanziminden, saray ve devlet memurlarının teşrifat usulünden, adlî ve malî idarelerden bahseden bu kanun (Antoin) in hikmetinden, (Kostantin) nin ukalâlıklarından azâde olmakla beraber ordu tertibi ve siyasi idare hakkında derin fikirleri ihtiva etmektedir. Hind hükümdarlarının ikisi (Babürşah) ile (Ekberşah) tanzim ettikleri şerhlerde ve hükümet kaide'erinde tüzükâtı tanzire çalışmışlardır.

TÜRKÂNÎ (ترکانی) [*Kıy.*] Eskiden Türk kadınlarının giydikleri bir nevi feraceye verilen addır.

TÜRKKÂRÎ (تورکاری) [*San.*] Türk sanat ve tarzında yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

TÜTSÜ (تۆتسۆ) [*Hal*] İyi koku vermek veya efsun yapmak ve nazardan korunmak maksadiyle duman hasıl etmek için yakılan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ödağacı, günlük, üfürükçü tarafından hazırlanmış yazılı kâğıt parçası ve daha başka şeyler bu maksatla yakılır.

Tütsü, alelâde mangal veya ateşte yapıldığı gibi tütsülük denilen küçük mangalda da yakılırdı. (Bak: Tütsülemek)

TÜTSÜLEMEK (تۆتسۆلەمك) [*Hal.*] Tütsü ile tedavi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanlarda bir takım açıkgözler nefes ve nüşha (muska) ile olduğu gibi yaktıkları otların dumanlarını üstlerinde gezdirmek, yahut dumandan atlatmak suretiyle saf insanların hastalıklarını tedavi ederlerdi.

TÜTSÜLÜK (تۆتسۆلك) [*San.*] İçinde tütsü yakmağa mahsus ayaklı veya zincirlerle asılı olarak elde sallanan veya duman çıkarmak için delikli ve kapaklı küçük madenî mangalın adıdır. İyi koku veya efsun için icabına göre ödağacı, günlük ve saire yakılır.

TÜTÜNCÜBAŞI (تۆتۆنجی باشی) [*San.*] Padişah'ın tütün işlerine bakan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Berberbaşı», «Kahvecibaşı» gibi tütüncübaşılık da saltanatın sonuna dadar devam etmiştir.

TÜYLÜK (تویلك) [*Kıy.*] Yeniçeri zâbitlerinin giydikleri «Börk» ün tüy takılan yeri e verilen addır. Başlığın o kısmı tüyün takılmasına mahsus olduğu için bu ad verilmişti.

U

UBUDİYYET (عبودیت) [*Sof.*] Bendelik, kulluk demek olan ubudiyyet sofiyye ıstılahı olarak ahidlere vefa, hududu muhafaza, mevcuda rıza, yokluğa karşı sabır yerinde kullanılır bir tâbirdir. Huduttan murat İlâhî huduttur.

UÇ (اوج) [*İda*] Türk devletlerinde hudutlara, hudut boylarındaki vilâyetlerle sancaklara verilen addır. Bunların başlarında yarı müstakil vaziyyette bulunanlara (Uçbeyi) denilirdi.

UÇARI BİÇİM (اوچاری بیچیم) [*Kıy*] Kırışık şekilde giyilen fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) kabadayıların giydikleri bu tarzı şöyle izah ediyor «Fes üç dört yerinden yar tekmesiyle bozuk düzen durur. Buna «uçarı biçim diyorlar.»

UÇBEYİ (اوج بگی) [*İda.*] Hudutlardaki Sancakbeyleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Orta çağlarda Türk devletlerinin uçbeyleri yarı müstakil idiler Bağlı bulundukları Devletler zayıfladıkça istiklâl dereceleri artar, sonunda müstakil devlet olarak ortaya çıkanlar olurdu. Akkoyunlular, Karakoyunlular ve nihayet Osmanlılar bu şekilde müstakil birer devlet olarak meydana gelmişlerdir.

UÇKUR (اوچقور) [*Giy.*] Don ve şalvarı bele bağlamak için uçkurluğun içine geçirilen uzun kuşak adıdır. Aslı öz Türkçe yuvarlak ve kuşak mânasına iç ve kur kelimelerinden iç kuşağı mânasına içkur'dur. «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde (Müellifi Nureddin Rüştü Büngül, Uçkur Maddesi) bunlar iki metre kadar boyunda ve bir karış kadar eninde bezler üzerine az sırma ve çok ipeklidir. Gergeflerde işlenir bir nevi işlemedir. Eski erkekler bunu çakşıra takarak uçlarını işlemesi de görünür bir halde gezerlerdi. Bunların pek eski ve zarif işlemelileri 5-6 liraya kadar satılır. Adileri ise 40-50 kuruştan ibarettir.

Uçkurun bulmaz olur çakşırın
Peştemalın kuşanur natırın
Sünbülzade Vehbi

UÇKURLUK (اوچقورلق) [*Giy*] Don ve şalvar gibi belden aşağı giyilen şeylerin bel kısmında uzun torba şeklinde dikilmiş iki tarafı açık bez oluk adıdır. Uçkurları uçkurluğa geçirmeğe mahsus ucunda kaytandan bir halkası olan küçük değnekçikten ibaret âlete de bu ad verilir.

UÇURMA (اوچورمه) [*Bah.*] Yelkenli harb gemilerinden teşkil olunan ince donanmanın en küçük gemisinin adıdır. Çok sür'atli olduğu için bu adı almıştır.

UÇURMAK (اوچورمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle yürütmek, kaçırmak, büyültmek, çalmak, kaybetmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

UFKİ (افقی) [*Coğ.*] Ufka yani su sathına muvazi hat veya satıh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü hat veya satıh şakule amut olur.

UFK-İ A'LÂ (افق اعلی) [*Sof.*] Ruh makamının son mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu da Hazret-i Vahidiyye ve Hazret-i Ulûhiyye'den ibarettir.

UFK-İ MÜBİN (افق مبین) [*Sof.*] Kalb makamının son mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

UĞRUN KAPI (اوغرون قپو) [*Mim*] Gizlice dışarıya uğrayıp düşmana baskın yapmak için kalelerin görünmiyen bir yerinde yapılmış olan küçük ve dar kapılara verilen addır. Gizli kapı demektir. Yanlış olarak urgun şeklinde kullananlar da vardır.

UKAB (عقاب) [*İda.*] Hazret-i Peygamberin siyah renkli sancağının adıdır. Hilâfet münasebetiyle emanat-ı mübareke arasında Osmanlılara geçmiş ve diğer emanetlerle birlikte Topkapı Sarayı müzesinde muhafaza edilmekte bulunmuştur.

UKALÂ DÜMBELEĞİ (عقلا دومبلاغی) [*Hal.*] Her şeye kulp takan, kimsenin fikrini beğenmiyen, hodbin yerinde kullanılır bir tâbirdir.

UKUBET (عقوبت) [*Fık.*] Ceza ve azap yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer'î hükümlere göre ukubet işlenen fi'le göre darb ile (dövmek), haps ile, kat-ı uzuv ile, (insanın el, ayak, diş gibi uzuvlarından birinin kesilmesi, kırılması) katl (öldürmek) ve recm (beline kadar çukura konnlup taş atılarak öldürmek) şeklinde yapılır. Cem'i ukubattır.

UKUR (عقور) [*Vak.*] Irak tarafında icareteyn yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda geçer.

ÛLÂ (اولی) [*Iad.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Bunun yerine «Ûlâ evveli» de denilirdi. «Ûlâ sanisi»nden büyük, «Bâlâ»dan küçüktü. Bu rütbeyi ihraz edenler ricalden sayılırlar, teşrifata da dahil bulunurlardı. Askerî rütbelerden «Ferik»liğe muadildi. Ancak bu rütbe sahiplerine «Paşa» denilmez, evvelki vaziyetlerine göre, «bey», yahut «efendi» denilirdi.

Diğer rütbeler gibi bu da memuriyyete mahsus olmak üzere hicri 1248 (1832) senesinde ihdas edilmiş iken sonradan memuriyyetle olan alâkası kaldırılmış, yalnız rütbe olarak tevcihine başlanmıştır. Ûlâ ile beraber diğer rütbeler gibi ona mahsus nişanı da ihdas edilmişti. Rütbeye mahsus olarak ihdas edilen bu nişanlar hicri 1267 (1850) senesinde sahiplerinden geri alınmıştır.

Ûlâ rütbesi ihdas olunurken Kethudalık, Defterdarlık ve Res ül-küttaplık bu rütbeden sayılmıştı. Daha sonra bunlar vezirlik ve müşirlik mertebesine çıkarıldıkları için Haremeyn Nezareti, Divan-ı Deavî Nezareti, Harbiyye Nezareti, Defter Emaneti, Masarifat Nezareti, Hariciyye, Dahiliyye, Maliyye, Darphane, Bahriyye Müsteşarlıkları ûlâ evveli rütbesi itibar edildi. Önce yalnız «Ûlâ» olarak ihdas olunan bu rütbe sonradan «Ûlâ evveli» ve «Ûlâ sanisi» olmak üzere ikiye ayrılmış, birincisi ricalden sayılarak teşrifata da ithal edildiği halde ikincisi edilmemiştir.

Ûlâ rütbesini haiz olanlar resmî günlerde buna mahsus alâmet-i farikayı (öteki rütbelerden farklı) sırmalı esvap giyer, kılıç da takarlardı. «Elkap» olarak «Saadetlû» «hatime» olarak da «olbapta emr ü irade efendim hazretlerinindir» suretinde yazılırdı.

ÛLÂ EVVELİ (اولی اولی) [*Ida.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Bunun yerine yalnız «Ûlâ» da denilirdi. «Ûlâ sanisi»nden büyük, «Bâlâ»dan küçüktü. Bu rütbeyi ihraz edenler ricalden sayılırlar, teşrifata da dahil bulunurlardı. Askerî rütbelerden «Ferik»liğe muadildi. Ancak bu rütbe sahiplerine «Paşa» denilmez, evvelki vaziyyetlerine göre «bey», yahut «efendi» denilirdi.

Memuriyyete mahsus olmak üzere hicrî 1248 (1832) senesinde ihdas olunan «Ûlâ» rütbesi sonradan «Ûlâ evveli» ve «Ûlâ sanisi» olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ancak bunlardan birincisi ricalden sayılarak teşrifata dahil bulunduğu halde ikincisi ricalden sayılmıyor ve teşrifata da dahil bulunmuyordu.

Ûlâ evveli rütbesini haiz olanlar resmî günlerde buna mahsus alâmeti farikalı (ötekilerden farklı) sırmalı esvap giyer, kılıç da takarlardı. «Elkab» olarak «saadetlu», «hatime» olarak da «olbapta emr ü irade efendim hazretlerinindir» suretinde yazarlardı. Yalnız ûlâ evvellerine «saadetlû efendim hazretleri» denildigi halde Ûlâ Sanilerine «saadetlû efendim» denilirdi.

ULAH (اولاح) [*Ida.*] Rumlar, Bulgarlar, Sırplar gibi Rumeli'nde mevcut bir kısım hıristiyan kavmi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulahlardan toplu olarak yaşıyanlar sonradan şimdiki Romanya devletini kurmuşlardır.

ULAK (اولاق) [*Ida.*] Devlete ait kâğıtları bir yerden başka bir yere götürüp getiren resmî memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lûgat-i Çagatay ve Türki-i Osmanî'de «Ulag, Ulak: Beygir, yam «Manzil beygiri» «Yamcı» Tatar, kaasid, postacı, arizacı, müjdeci, çapar, haberci», (Lehce-i Osmani) de «Ulak» Sâi, berid, yamcik, posta, ««yam, yamcı: sürücü ve sürücünün yağmurluğu», (Burhan-ı Kaatı') da «Yam, ol ata denir ki menzilhanelerde hıfz olunur süratle gelip giden ulaklar binmek için» izahatı vardır.

Ulak tâbiri Osmanlılarda sonraları «Tatar» şeklinde kullanılmıştır. (Kamus-u Türkî) de Tatar'ın izahı şöyledir: «Mektup nakleden seri'ül hareke sâi. Vaktiyle bu hizmeti sür'at-i meşy (hızlı yürüyüş) ile meşhur Tatar efradı ifa ettiklerinden bu manaya tahsis olunmuştur.»

Posta ve telgrafın icadından evvel halkın mektuplarını yolcular ve sâilerle, Devlete ait olanların da ulaklarla gönderildiğini yazan Raşit Gökdemir kıymetli bir tetkik yazısında (Ulak, Yenitürk, sayı 59) şu tafsilâtı veriyor:

«Ulak kelimesi ulaştırıcı demektir. Bu usul bütün devletlerde cari olduğu gibi Halife Hazret-i Ömer zamanında İslâm memleketlerinde de ihdas olundu. Buna (berid) ve (neccab) derlerdi. İran ve Suriye ve Mısır'a kadar olan memleketlerle İslâm memleketi büyüdü, işler çoğaldı, hükümet merkezinin emirlerini buraların valilerine ulaklarla göndermek usulü ihdas

olundu. Gidecek ulaklara bey-tül-malden yani Devlet hazinesinden develer verilir, geçecekleri yerlerin askerî kumandanlarına, valilerine ve sair memurlara da mektuplar yazılarak şayet ulaklar avdet etmiyecek olurlarsa develerinin alınmasını ve develer yorulmuş olursa alınıp yerine hazineden başka deve verilmesini emrederlerdi. Bu usûl Emevî, Abbasî hükûmetleri zamanlarında da devam ederek Cengizler Irak'a, Anadolu'ya müstevli olduktan sonra kullandıkları ulaklar, ahalinin hayvanlarından istifade ederek kimin elinde ve nerede at, katır, deve bulurlarsa alıp giderlerdi

«Bu usûl Osmanlı Devletine de Cengizlerden geçmiştir. 946 senesinde Kanunî Sultan Süleyman'ın Sadrazamı olan Lütfi Paşa tarafından (Tarih-i Âl-i Osman) namıyle yazılmış olan tarihte (sayfa: 374) bu mes'ele ve yapılan zulümler hakkında tafsilât verilmektedir.

«Lütfi Paşa diyor ki: Ulak yürütmek bundan evvel Osmanlının katında güya ki saltanattan bir cüz'idi. Yani Padişahlara müteallik küllî ve cüz'î (az çok) her ne işleri olsa günde bir maslahat olsa bir ulak hükmü (emri) verirlerdi. Ol gittikten sonra bir maslahat dahi düşse bir ulak hükmü dahi verirlerdi. Valhasıl günde nice türlü maslahat düşse her birisi için bir hüküm verilirdi. Aleddevam bunu icra ederlerdi.

«Kendisi Sadrâzam olmadan evvel sancak beyliği ve beyler beyilik yapmış ve hayli zaman taşrada bulunarak halka yapılan zulümleri görmüş ve bahusus ulakların yaptıkları halleri hepsinden fena bulmuş olmasıyle padişahı günahtan ve kendisini vebalden, halkı zulümden kurtarmak için çok çalışmış ve keyfiyyeti padişaha da anlatarak onun da men'i hakkında emirlerini almış olduğunu söylüyor. Hatta Yavuz Sultan Selim'den bizzat işittiği üzere Padişahın (bu ulak zulmü bize ne dünyada ve ne de ahirette rahatlık verir. Hak Taalâ katında bu hususta gayet şermsarız (utanıcı vaz' iyyetteyiz) dediğini ve Yavuz'un İran, Mısır, Suriye gibi yerleri zapteden büyük bir hükümdar olduğu halde ulak zulmünü kaldırmıya muktedir olamadığını yazıyor.

«Bu meseleyi kaldırmak istedikleri vakit İstanbul'da bulunan Fransa, İspanya, Avusturya, Lehistan, Rus, Macar, Eflâk sefirlerine kendi memleketlerinde ulak işinin nasıl olduğunu sormuşlardı. Sefirler kendi memleketlerinde ulak zulmü olmadığını söylemişlerdir.

«Memleket zaptolundukça devletin işleri; çoğalıp merkez-i hükûmete evvelâ Bursa sonra Edirne, daha sonra İstanbul'a vilâyetlerin mesafesi uzayıp hükûmet emirlerinin tebliği ve yahut emirlerin mülhakata isali için mütemadiyen ulak istihdamı icabederek bunlar yalnız gitmeyip yanlarına beş altı kişi alırlardı. Meselâ Anadolu'ya gidecekler kayıkla Üsküdar'a geçtikten sonra burada buldukları binek atlarını, katırları sahipleri elinden cebren ve kahren alarak her biri en tuvana bir ata bindikten senra yedeklerinde de birer at götürürler, gittikleri yerlerde hem kendilerinin, hem atlarının boğazını halka bedava besletirler, atları zebun düşerse birer tane daha tedarik ederlerdi.

«Ulakların çokluğundan ve zulmünden memlekette at kalmayıp halkın zengin ve fukarası eşeğe binmeğe mecbur olmuşlardı. Atların fiatları pek çok arttığı gibi merkepler de bahalanmıştı. 130 akçeye alınan bir eşek 300-350 akçeye çıktı. Yalnız ulakları padişahlar ve vezir-i âzamlar kullansa ne ise vezirler, defterdarlar, yeniçeri ağaları ve bazı işi olanlar en ufak bir iş için ulak gönderirlerdi. Ellerindeki (hüküm) leri yani emirnameleri mahallerinin kadısına, subaşısına gösterince atlar tedarik olunurdu.

«Süleyman-ı Kanunî zamanında ve Sadrâzam maktul Damat İbrahim Paşa Rumeli'ye ulak olarak iki çavuş gönderip bunlar da altışar, yedişer hizmetçi alıp yola çıkmışlar, kime rast geldilerse sipahi veyahut fukara olduğuna bakmıyarak ellerinden hayvanlarını alıp yola çıkmışlar, İstanbul'dan hareketten sonra Bergos kasabasına gelip bu atları değiştirmek isterler. Buradaki sipahilerden zorla at almak için müracaat edilince vermezler ve aralarında güzelce kavga olur, avdetlerinde işi Sadrâzama söylerler ve Sadrâzam da sipahilerden ikisini astırır.

«Bir kere de Mısır'daki mukataaların muhasebeleri İstanbul'da görülmek için emir çıkar. Bu muhasebelerin sahipleri kırk kadar adammış, kendi atlarına binmiyerek ulak sıfatiyle hareket ve önüne gelenlerin atlarını aldıkları gibi, Lütfi Paşa'nın vali olduğu Konya şehrinden de seksen at alıp giderler.

«İşte buna benzer birçor zulümler yapılmış ve atlarını vermiyenlerin bazıları öldürülmüş, ırz ve namusları harabedilmiştir. Bu zulmünü Kanunî Süleyma'nın ref' eylediğini Lütfi Paşa tarihinde yazıyorsa da nasıl olduğu hakkında tafsilât vermiyor.

«Tarihlerde görüldüğü üzere bundan sonra da ulak istihdam edilmiş ise de yollarda (miriye ait menzilhane) ler kurularak ulaklar için hayvan beslenir yerle yapılmış ve (Tatar ağası) denilen postacılar buralara uğrayarak

hayvanlarını değiştirdikleri gibi kendileri de orada kalırlardı.»

Postanın ihdasından sonra bu usul tarihe karışmıştır.

ULAK GEMİSİ (اولاق گمیسی) [*Bah.*] Haber ve posta işlerinde kullanılan gemiye verilen addır. Haber ve resmî kâğıt taşıdığı için bu ismi almıştı. Ulak gemisi vazifesi icabı olarak diğer gemilerden daha sür'atli hareket ederdi.

ULAK HÜKMÜ (اولاق حکمی) [*İda.*] Ulak denilen posta memurunun geçtiği yerlerde istediği atları almak, gecelediği yerlerde hayvanlariyle beraber iaşesi temin olunmak üzere verilen emir hakkında kulanılan bir tâbirdir Ulak hükmünün büyük zararlara sebep olduğunu yazan Lütfi Paşa (Asafname, sayfa:11) fukarayı bundan kurtarmak için sadareti zamanında bazı yollara menzil beygiri koydurduğunu yazar. (Bak: Ulak).

ULAK RESMİ (اولاق رسمی) [*İda.*] Posta ve telgrafın icadından evvel halkın mektup ve emanetlerinin nakli münasebetiyle alınan ücret hakında kullanılır bir tâbirdir. (Bak: Ulak).

ÛLÂ SANİSİ (اولی ثانیسی) [*İda.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. «Mütemayiz» den büyük, «Ûlâ evveli» nden küçüktü. Askerîden «Livâ» lara muadildi. Ancak bu rütbe sahiplerine «Paşa» denilmez, evvelki vaziyetlerine göre «Bey», yahut «Efendi» denilirdi. Memuriyyete mahsus olmak üzere hicrî 1248 (1832) senesinde ihdas olunan «Ûlâ» rütbesi sonradan «Ûlâ evveli» ve «Ûlâ sanisi» olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ancak bunlardan birincisi ricalden sayılarak teşrifata dahil bulunduğu halde ikincisi ricalden sayılmıyor ve teşrifata da dahil bulunmuyordu.

Ûlâ sanisi rütbesini haiz olanlar resmî günlerde buna mahsus alâmet-i farikalı sırmalı esvap giyerler, kılıç da takarlardı. «Elkap» olarak (Saadetlû), hatime olarak ta «olbapta irade efendimindir» suretinde yazılırdı. Yalnız Ûlâ evvellerine «Saadetlû efendin hazretleri» denildiği halde ûlâ sanilerine «Saadetlû efendim» denilirdi.

ULEMA (علما) [*İlm.*] İlim sahibi, bilgin demek olan âlim'in cem'idir. Âlim bir ilim ve fenni inceliklerine nüfuz ederek (dalarak) bilen demektir. Osmanlılarda münhasıran din ilimlerini bilenlere ulema denilirdi.

ULEMA-Yİ ÂMİLİN (علمای عاملین) [*İlm.*] Din hükümlerini yerine getiren âlim yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ULEMAY-İ RUSUM (علمای رسوم) [*İlm.*] Dindeki gayenin zahirî hükümlerden ibaret olduğuna kaail olan din âlimleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Şöyle horetti kendusun ulema
Deyme yerde selâmın alamazlar
Kadh ü zem olmaz ise bir îşte
Cem'olup bir araya gelmezler
Lâ

ULEMA-Yİ SELEF (علمای سلف) [*İlm.*] Geçmiş zamanın tanınmış âlimleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ULÛFE (علوفه) [*Mal.*] Maaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yulaf demek olan Arapça aleften gelir. Bu tâbir ilkin Sipahi yani suvari askerin hayvanı için verilen yulaf yani yem parası mânasını ifade ederken sonradan Yeniçeriliğin cari olduğu devirlerde asker ve sair muvazzaf memurlara verilen maaş yerinde kullanılmıştır. Halk ağzında ulûfe şeklini almıştı.

Ulûfe yevmiyye hisabiyle verilirdi. Yeniçerilığin kuruluşunda her nefere iki akçe ulûfe tahsis edilmişti. Ulûfenin miktarı yevmiyye hisabiyle tayin edilmiş ise de gündelik değil üçer aylık olarak ödenirdi. İşte bunun içindir ki her üç Arabî ayının adlarını teşkil eden harflerden biri alınıp birleştirilmelerinden hasıl olan lâfız üç aylık taksite alem ittihaz olunmuştu. Böylece Muharrem, Safer, Rebiyülevvel aylarının taksitine «meser», Rebiyülâhır, Cumadelûlâ, Cumadelâhire taksitine «recec», Recep, Şaban, Ramazan taksitine «reşen», Şevval, Zilkide, Zilhicce taksitine de «lezez» denilirdi. Bu taksitlerin umumuna birden «mevacib» de denilirdi.

Yeniçerilerin ilkin iki akçeden ibaret olan ulûfeleri sonraları arttırılarak efradın hizmet ve yararlıklarına göre muhtelif derecelerde olmak üzere üç, beş ve yedi akçeye çıkarılmıştır. Bu sebeple efrada da aldıkları ulûfe nazarı itibara alınarak üçerli, beşerli, yedişerli tâbirleri verilmiştir. Giderek bazı emektarlara ve alelhusus muharebelerde «Serden geçti» ve «Dal kılıç» adlariyle akıncılardan fedaî yazılıp muharebeden sonra sağ kalanlara daha ziyade ulûfe verildiği gibi tağşişten dolayı paranın kıymeti düşmesi üzerine de efradın yevmiyyeleri yirmi üç akçeye kadar çıkarılmıştır.

Ulûfe defteri «kütük» ve «esame» denilen ana defterinden çıkarılmak suretiyle hazırlanırdı. «Mevacib defteri» adını taşıyan bu defter «Siyakat» yazısıyle yazılırdı. Bu defterden üç suret çıkarılırdı. Birincisi Yeniçeri ağası'nın dairesinde durardu. İkincisine «mükerrer», üçüncüsüne de «hazine» denilir, «mükerrer» Padişah'a «hazine» de Defterdar'a verilir-

di. Padişah'a takdim olunan defter Silahtâr tarafından eskisiyle karşılaştırılır, Defterdarlığa verilen de defterdarlıkça tetkik olunurdu.

Yeniçeriliğin iyiden iyiye bozulmuş bulunduğu 1153 (1740) senesinde ulûfenin bey' ve şirasına (alınıp satılmasına) müsaade olundu Bu müsaade ile ulûfe bir nevi' sehm kâğıdı yerine geçti. Askerlik başka ve ulûfe sahibi başka gibi haller hasıl oldu.

«Tarih i Askeri-i Osmanî» de (kitab-ı evvel, sayfa 52 54) buna dair dikkate değen şu malûmat ve izahat vardır: „Ulûfeyi iştira eden esnaf ve etba' Yeniçeri, (uydurma Yeniçeri) ortalarının alâmetlerini kollarına, baldırlarına dövdürüp tafra satan ulûfesiz hammal ve esnaf ile şehir eşbehleri olduğundan devlet uğurunda dökülecek kana bedel verilen askerlik ulûfesine askerlik etmiyerek evlerinde barklarında rahat eden ve ulûfe kâğıtlarının hâmili olan etba' ve esnaf alır, Yeniçerilerden satanlar ise ulûfe almazlardı. Ancak bu ulûfesiz yeniçeriler mahza halka cevr ve zulm eylemek için ocağa girmiş olan hammal cammal makulesi olmakla bunlar ortanın alâmetinden başka ne yeniçeriliğin ulûfe ve tayin ve elbisesine ve ne de talim ve terbiyesine iştirak edemediklerinden esasen asker de değiller idi.»

Ulûfe bey'ü şirasından (alım satımından) Yeniçeri ağa'ları da istifade etmişler, hazinenin zararına olarak keselerini doldurdukları gibi ötekinin berikinin gönlünü de, bu sayede, almışlardır.

Tarih (Netayic-ül-vukuat cilt-3, sayfa 86) bu keyfiyyeti şu suretle kaydetmektedir: «Bey'ü şira maddesi yalnız eşhas beyninde (halk arasında) cereyana münhasır olmayıp Yeniçeri ağaları dahi mahlûl olan ulûfenin bir miktarını hazinemande (tasarruf) edilmek için taraf-ı devlete irae ve bir miktarını furuht (satar) ve bir azını dahi şuna buna îta ederler idi. Meselâ her ulûfe itasında beşbin akçe mahlûl zuhur eder ise bunun ikibin beşyüzünü devlete göstermeyip iki binini satar ve beşyüzünü dahi kendi adamlarına ve bazı ocak yoldaşlarına ve enderun ricali ve erkân-ı devlet tevabiatı canibinden rica ve iltimas olunan eşhasa üçer beşer akçe olarak takdim ederler idi. Bu misillû etba' gürûhunun uhdelerinde bulunan ulûfeye «kapılı ulûfesi» ve iratçıların ulûfelerine de «Otak ulûfesi» itlak olunagelmiştir.»

Yeniçerilerin mevacibi divan ı hümayunda, kapı ocaklarından olan yeniçerilerininkiler ise ya kendi kışlalarında ve yahut Sadrazam divanında tevzi olunurdu.

Ulûfe; salı günleri verilmek ve ödeme gününden iki gün evvelki pazar günü Sadrazam'a ulûfe icmali götürülmek usûlden idi. En ufak teferruata varıncıya kadar her şeyi bir usûl ve nizam altında olan ve maatteessüf sonraları bozulan Yeniçeriliğin bu icmal resmi muamelesi münasebetiyle de teşrifat yapılırdı. Şöyleki: çıkacak mevacibin icmalini Yeniçeri efendisi ve diğer alâkalılar pazar günü bab-ı asafiye (Sadrazam kapısına) götürürler ve gelişlerini usulen Sadrazam'a bildirirlerdi. Vezir-i azamın huzuriyle toplanan meclise her takım yeniçeri, topcu, cebeci ve sair ocak kâtipleri defterleri ellerinde olduğu halde ilkin Yeniçeri efendisi sonra Baş muhasebeci ve daha sonra Anadolu muhasebecisi ve Suvari mukabelecisi ile Yeniçeri ve sair, ocaklar aklâm ümerası olan hulefa efendiler arz odasına girip Sadrâzam'ın eteğini öperler, ellerinde tuttukları defterleri huzur-ı âsafiye takdim ederlerdi. Bunlardan Yeniçeri efendisi ile yeniçeri hulefası Sadrazam'ın sol ve Başmuhasebeci ile diğerleri de sağ tarafına geçerler ve Paşa tarafından verilen müsaade üzerine otururladı. Bu esnada Reis-ül-küttap gelir, defterleri alırdı.

Bundan sonra tatlı, hahve, şerbet, buhur getirilerek mertebelerine göre ikram olunurdu. Bu suretle sona eren merasimi müteakip en küçüğünden başlanarak hazır bulunanların hepsi Sadrazamın evvelki gibi eteğini öper ve çıkardı. Merasimin devamı sırasında Muhzır ağa ile çavuş ağalar el kavuşturup saf-ı nialde (kapı kenarında) dururlar ve onlar etek öpme merasimine iştirak eylemezlerdi.

Resmî bir mahiyyeti haiz olan bu muamelenin yapılması için gelenlerin erkân kürkü, âdi destar ve ferace giymeleri usuldendi. Sadrazam'ın yanından ayrılan hey'et tam bir intizamla Sadaret kethüdası'nın daresine giderler ve erkân kürkü veya sof ferace giymiş olduğu halde Kethüda bey tarafından kabul olunurlardı. Hattâ icmal getirmeğe memur olanların Sadrazam tarafından daveti de meşruttu. İşte bu maksatladır ki cuma günü kendileri birer tezkire ile kabul günü olan pazarın saatı de gösterilmek suretiyle davet olunurlardı.

Ulûfenin dağıtma muamelesi de suret-i mahsusada tertip olunan fevkalâde merasim ile icra edilirdi. Ulûfenin tevzi günü usulen divan-ı hümayun akdolunur, Sadrazam ile Kubbe vezirleri ve sair erkân yerlerini işgal ederlerdi. Padişah da kafes arkasından tevzi işine nezaret eylerdi. Böylece hey'et teşekkül edince Sadrazam namına yazılmış olan hatt-ı hümayun okunurdu. Padişah mevacip tevzii münasebetiyle Sadrazam'a hattan başka devir kürkü ve hançer de gönderirdi. Hatt-ı hümayunun

okunma merasimi bittikten sonra ocağı teşkil eden ortaların sayısına göre suret-i mahsusada ve kırmızı meşin keseler içinde hazırlanmış olan ulûfe bedelleri ortaya konulurdu. Bu sırada Yeniçeriler zâbitleriyle beraber saraydaki orta kapıya gelirler, Sadrazam'la vezirleri selâmlarlardı.

Matbah-ı âmirede bugün için hazırlanan ve çorba, pilâv ve zerdeden ibaret bulunan yemek aşçılarla matbaha memur olanlar tarafından getirilip Bâb-üs-saade önüne konulurdu. O sırada kubbe altında bulunan Yeniçeri erkânından Kul kethüdası elbisesinin eteğiyle verdiği işaret üzerine orta kapıda duran Yeniçeriler koşarak karavanaları alırlar ve hemen orada, avluda yemeğe başlarlardı. Bunun üzerine kurbanlar kesilirdi. Bu kurban kesme meselesi işe mânevi bir şekil vermekten ziyade başta Padişah olmak üzere erkânı tatmin etmek içindi. Çünkü birer vesile ile isyana hazırlanan Yeniçeri ve Sipahiler tam bu sırada yemekleri almazlar ve o suretle hareketlerine isyan rengi verirlerdi. Yemeklerin alınması isyanın mevcut olmadığına delâlet ediyor, bu sayede herkes müsterih oluyordu. Yemek bitince efrat tekrar orta kapıya gelip mevki alırlardı. Bundan sonra Yeniçeri ocağı zabitlerinden «Başçavuş» kubbenin önünde ayakta durup ellerini Bektaşî fukarasının niyazı şeklinde göğsüne koyduktan sonra gür ve yüksek bir sesle «Allah Allah illâllah baş üryan, sine püryan, kılıç alkan, bu meydanda nice başlar kesilir hiç soran olmaz, eyvallah eyvallah kahrımız kılıncımız düşmana ziyan, kulluğumuz Padişaha ıyan, üçler, yedıler, kırklar gülbank-ı Muhammedi, nur-i Nebi, kerem-i Ali, pirimiz, sultanımız hünkâr Hacı Bektaş-i Veli, demine devranına hû diyelim hû» diyerek bir gülbank çektikten sonra yine yüksek sesle «Birincinin ağa bölüğü» diye bağırırdı. O bölük efradından biri «burada» cevabını vermesi üzerine Başçavuş «haydi» diye tekrar bağırır ve bunun akabinde birinci bölük neferleri süratle seğirtip o ortaya mahsus olarak ayrılmış olan para keselerini kapışırlardı. Neferlerin bazısı birkaç kese yakalıyabildiği halde bir kısmı bir şey alamazdı. Bunlardan birinciler nev'umma (bir suretle) mağrur, ikinciler ise mahzun olurdu. Keseleri alanlar onları omuzlarlar, diğerleri de onlara iltihak ederek kışlalarına giderlerdi.

Başçavuş bundan sonra sırasiyle ikinci, üçüncü ve dördüncüyü ve anı takiben de beşinci, altıncı ve ilâahiri çağırarak cümlesi aynı merasim ile keseleri alır ve giderlerdi. Altmış beşe sıra gelince birinci ve ikinci dâveye cevap verilmemesi ve üçüncü çağırılmıya «yoktur» cevabını alması üzerine Başçavuş «Yok olsun» der ve meydanda duran neferler de hep bir ağızdan «Yok olsun» cümlesini tekrar ederlerdi. Sonra altmış altıya geçilerek böylece sonuncuyu teşkil eden yüz doksan altıncıya kadar hepsi gelir, kendilerine ait keseleri alırlardı.

Altmış beşinci orta hakkında yapılan bu lanetlemeye iki sebep gösterilmektedir. Birincisi; Genç Osman adiyle anılan ikinci Osman'ın bu orta efradı tarafından öldürülmesi ve hakkında âdi bir şahsa bile reva görülemiyen eza ve hakaretin yapılmasına cüret edilmiş olması keyfiyyetidir. İkincisi de galib zanna göre Üçüncü Mehmet'in idam ettirdiği Şehzade Sultan Mahmut duçar olacağı akibeti anlıyarak altmış beşinci bölüğün kışlasına sığındığı halde onlar tarafından himaye edilmiyerek teslim ile idamına meydan verilmesi meselesidir. İşte bu sebeplere binaen bölüğün adı tamamen çıkarılmış ve bu tevzi merasiminden başka her akşam ocak efradının bunlara lânet etmesi usulü konulmuştu.

Efrat tarafından kışlalarına getirilen ulûfe oralarda şu şekilde tevzi olunurdu: Ulûfe namiyle alınmış olan para üçüncü ayın son haftası zarfında icra kılınan tetkikat ve yapılan yoklama üzerine tanzim ve ona göre tahakkuk ettirilmek üzere tanzim kılınmış olduğu için tabii bu miktar efradın sayısına ve her birinin istihkakına uygun bulunuyordu. Ulûfe kışlada biri zâbitlere, diğeri neferlere göre ayrılırdı. Ümera ve zabitan bunları alırlar, aralarında istihkaklarına göre taksim ederlerdi. Efrada mahsus olan paralar da odabaşı, vekilharç, çorbacının beraber bulundukları yere götürürlerdi. Çorbacı, hazinedara verilen defter mucebince ortasını yoklama ederdi. Bu muamele bitince isim üzerine Ömer bin Mehmet Bursalı yevmiye beş akçeden yüz elli akçeye müstahak diye çağırır ve nefere «say: al git» dedikten sonra eline sunulan parayı nefer sayarak alır, yalnız orta sandığına borcu var ise o miktar alacağından kesilirdi.

Yeniçeri nizamları bozulup ulûfe alınıp satılma kötülüğü meydana çıktıktan ve alelhusus ölülerin esamisi tetkik edilmiyerek uzun müddet berhayat (sağ) gösterilmek gibi ağalara ve ocak zabitlerine me'kel (yemeklik) kapısı açıldıktan sonra işi kapatmak ve Padişah huzurunda icra kılınan tevziat sırasında keyfiyyeti sezdirmemek için ulûfe divanlarından bir gece evvel usta ve odabaşılar İstanbul'da ulûfesiz yani baldırlarına ve kollarına

orta alâmeti dövdürüp yeniçeri taslaklığı eden hammal, cammal makulesini toplayıp o gece kışlalarda yatırırlar, ve ertesi günü asker kıyafetiyle ulûfe divanına onları da götürürlerdi. Bu suretle istihkakları olmadığı halde namlarına ulûfe tahakkuk ettirilmiş olan şahısların bir kısmı tamamını, bir kısmı da kendileri için alıkoydukları az bir paranın üstünü ağalara bırakırlar, sözde Yeniçeri olan kibarzadeler de a'acaklarının tamamını hediyye eylerlerdi. Böylece ağalar taplanan paraları ceplerine indirirler ve vazifelerini su-i istimal eylediklerinden dolayı bir teessür olsun duymazlardı.

Burada kaydolunacak mühim bir nokta vardır. O da zamanın Padişahının adının birinci bölük yoldaşları arasında lâkapsız olarak meselâ Ahmet bin Mehmet gibi kayıtlı olması hususudur. Bir zamanlar Kralların ve prenslerin alaylara kumandanlık ve sair suretlerle tefahur maksadiyle kendilerini kaydettirmeleri keyfiyyetiyle Osmanlı Padişah'larının nefer gibi yazılmaları hususu nazar-ı mütalâaya alınmıya ve gösterdikleri tevazu hakikaten kaydolunmaya lâyıktır. Hattâ Padişah mevacib çıktığı günün ertesi kendisi Yeniçeri ağası ve kurenası Yeniçeri efradı kıyafetinde tebdilen birinci bölüğün kışlasındaki hususi daireye gider ulûfesini de alırdı.

Elçi gelişinde huzura kabulü sırasında haşmet gösterilmesi maksadiyle ulûfe dağıtılması gününe tesadüf ettirilmekte ve bu merasim ötekinden farklı bir surette yapılmakta idi. Şöyle ki: Yabancı devletler elçilerinden birinin huzurunda ulûfe tevzi olunacağı gün Sadrazam sabah namazını Bab-ı âli'de kılar, sonra hazırlanarak divan erbabının Bâb-ı hümayundan geçtikleri haberinin gelmesini beklerlerdi. Divana memur vezirlerle Şeyh ul-islâm, Sadrazam ve Yeniçeri ağasının Topkapı Sarayı'na geldikleri haberini haberci çavuşu getirince «beyaz atlas üst, kallavi ile divan bisatlû esb-ı hoşhiramlarına suvar» (divana mahsus eğerli ve yürüyüşli ata biner) olur, ve Alay kasrı altında Çavuşbaşı ile elçi muntazır olduğundan kendilerine selâm resmini ifadan sonra saray-ı hümayun yoluna koyulurdu. Orta kapıya gelince atından iner, üst kürkünün sağ yenini eline alarak iç kapıdan geçerdi. Sadrazam'ın gelişine muntazır olmak üzere sipah ve silâhtar ağaları sol, yeniçeri, çorbacı ağaları da sağ tarafta mevki almış olduklarından Vezir-i âzam iptida sol tarafa selâm verir ve selâmı yüksek sesle Selâm çavuşu tarafından alınırdı. Orta kapıda bekliyen Kethüda beye de alelusul selâm verdikten sonra mukabelede istikbal vazifesini ifa eylemek üzere mevki almış olan çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdasına da selâm verir ve ağalar ellerindeki gümüş âsaları yere vurarak hareketleri üzerine Sadrazam iki tarafa selâm vererekten ilerlerdi. Yeniçeri ağası birinci binek taşında Vezir-i âzama muntazır olmasiyle oraya gelişinde ağaya selâm verir ve selâmını yine Selâm çavuşu alırdı, Böylece divanhane önüne yaklaşınca vezirlerle sadreyn ve defterdarların ve teşrifatçıya muntazır olmaları lâzım gelen diğer zatların hazır olmalarını ihtar makamında olarak Sakabaşı «buyur» diyerek keyfiyyeti ihbar ettiği gibi Sadrazam da o sırada divanhane kapısının etrafında mevki alan Çavuşbaşı ağa ile kapıcılar kethüdasının yanlarından geçerek Bab-üs-saadeye teveccüh ile selâm taşı hizasında kaldırım ortasındaki büyük yassı taş üzerine gelince Bab-üs-saadeyi selâmlar ve hazine önünde durarak kendisini bekliyen zevata ve bilhassa aklâm hülefasiyle hâcegân efendilere selâm verirdi. Vezirler evvelki ihbar üzerine kubbe-i hümayun civarındaki taş direkler yanına gelerek mevki almış oldukları cihetle onlara selâm verdiği gibi sağ tarafta duran sudur-i izama, ve müteakiben solda bulunan Deterdar, Tevkii, Defter emimi ve Teşrifatî efendilere selâm verdikten sonra kubbe-i hümayuna dahil olur, yerine geçerek iptida vezirlere, müteakiben sadreyne, defterdarlara, nişancıya iltifatta bulunurdu.

Mevsim yaz ise Sakabaşı helvahane-i hassa'dan mümessek (miskli) şerbet, kış ise mümessek mâcun getirip takdim, ve o da bir parça alarak damağını telziz ederdi. Bunun üzerine hazine kapısı mum mühürünü, hayme mehterbaşısı da kubbe-i hümayun hazinesi mum mührünü getirirler ve o sırada divanhane önünde güzel sesli bir hafız tarafından sure-i Fetih okunduğu gibi hayme mehterbaşısına vereceği emir üzerine derhal meydandan fodla ve Reis-ül-küttap efendinin mehterbaşısı da pilâv zerde getirerek Sadrazam'a ve diğer vezirlerle Sadreyne ve Defterdara, Nişancı efendilere ve kubbe haricinde kalan Reis-ül-küttap efendiye takdim ederler ve onlar da istedikleri kadar yerlerdi. Yemek yenileceği sırada Fet-hi şerifin okunması da sona ermiş olacağından elçinin davet için haber gönderilirdi. Elçi Sadrazamı takiben Bâb-ı âliden saray ı hümayuna müteveccihen hareket eder, fakat eski Divanhane önünde işbu davet haberinin vukuuna intizaren tevakkuf ederlerdi.

Çavuşbaşı ağa sim âsa ile ve çavuşlar

kâtibi ve emini hususî elbise ve kıyafetleriyle elçinin önüne düşerek orta kapıdan içeri birlikte girerler, ve elçinin maiyyeti kendilerine mahsus olarak hazırlanan yemekten yemek üzere orada alıkonulur, elçi divanhaneye doğru ilerlerdi. O sırada elçinin gelişi Sadrazam'a haber verilmiş olduğu için o da çıkıp «davet odası» na geçerdi. Kubbe-i hümayun taş sütunları civarında Kapıcılar kethüdası elinde sim âsâ olduğu halde elçiyi karşılar ve divanhane kapısından geçilerek Nişancı efendi'nin alt yanına konulmuş bulunan sandalyeye kadar getirilirdi.

—Elçinin [illegible] yerini aldığı Sadrazam'a haber verilince kalkar, tekrar makamına gelip otururdu. Sadrazam'ın elçinin gelişinden evvel çıkışı ve onun gelişinden sonra girişi elçiye kalkmamak ve bilâkis elçiyi kendisine kalkmaya mecbur etmek içindi. Elçiye divan tercümanı vasıtasiyle Sadrazam tarafından iltifat olunurdu. Bunun üzerine Reis-ül-küttap telhis kesesini getirip takdim ederdi. Bundan sonra divan açılıp mevcut işlerin görülmesine, elçinin huzuriyle devam olunurdu. İcabedenler dâvet edilir, davası, şikâyeti bulunanlar dinlenir, velhasıl divan işleri mutat veçhile görülürdü. Resmî işler böylece görülüp tamamlanınca Hayme mehterbaşısı ve Kethüdası ve Veznedarbaşı ellerinde bir kese olduğu halde divanhaneye girer temenna ettikten sonra keseyi Sadrazam'ın önüne koyardı. Müteakiben diğer keseler de getirilir, böylece yerleştirilirdi. Keselerin yarısı kadarı getirildiği sırada Reis ül-küttap efendi divanhaneye gelerek ulûfe istizanını havi telhisi getirip Sadrazam'a takdim, o da okuduktan sonra zarflanmak ve möhr-i hümayun ile mühürlenmek üzere yine Reis efendiye iade eylerdi. Mühürlenme işi bitince Kapıcılar kethüdası, padişaha takdim olunmak üzere telhisi alırdı. Keselerin tamamen ikmali üzerine içlerinden bir tanesi muayene edilmek üzere açılır, içindeki paralar akçe tahtası üzerine dökülerek hayme mehterbaşısı tarafından iptida Sadrazam'a ve müteakiben sırasiyle kubbe vezirlerine, kazaskerlere, defterdarlara, nişancıya gösterilir; sonradan tekrar keseye konularak Ruznameci efendiye mühürlettirildikten sonra yerine konulurdu. Bu muayene böylece yapılırken takdim olunan telhis Padişah tarafından ısdar olunan hatt-ı hümayun ile birlikte iade edildiğinden Çavuşbaşı ağa bâb-üs-saadeye kadar gider, Sadrazam da divanhane kapısı yanında telhisi istikbal eylerdi.

Hatt-ı hümayun gelince Sadrazam alır, öptükten sonra başı üzerinde taşıdığı halde makamına gelerek orada möhr-ü hümayunu çıkardıktan sonra Reis-ül-küttap efendi'ye teslim ve o da öptükten sonra koynuna koyardı. Müteakiben hatt-ı hümayun Reis efendi tarafından okunur ve hazır bulunanlar tarafından ayakta dinlenirdi. Bunun üzerine verilen haberi müteakıp Yeniçeri efendisi'yle Kul kethüdası kubbe-i hümayun kapısından içeri girerek Sadrazam'ın eteğini öper, vezir-i âzam hürmeten ayağa kalkardı. O sırada Ruznamçe-i evvel efendi elinde tevzi defteriyle hacegân tarafındaki kapının önüne gelip defteri okumıya başlardı. İsmi çıkan ortaya gelip kemal-i ihtiram ile kendisine ait olan keseleri alır, çekilip giderdi. Bu suretle tevzi işi sona erince Yeniçeri efendisi, Kul kethüdası gelerek tekrar etek öptükten sonra gerek onlar ve gerek ocak kâtipleri ve kethüdaları mertebeleri sırasiyle ulûfelerini alırlardı. Bundan sonra Ruznamçeci efendi ve diğerlerine hil'atler giydirilirdi. Bu sırada yemek te hazırlanmış, siniler kurulmuş bulunurdu.

Elçi Sadrazam'ın sofrasında maiyyeti erkânı rütbelerine göre Kaptan Paşa, Defterdar, Nişancı efendilerin sofralarına otururlar, birlikte yemek yerlerdi. Yemek sırasında Sadrazam'a şerbet getirilir, içince vezirler «afiyet olsun» makamında temenna etmeleriyle Sadrazan aynı suretle muamele eylerdi. Yemek bitince elçi eski divanhane önüne götürülür, orada kendisine ve adamlarına ruznamçe kaydı mucebince kürk ve hil'at giydirilirdi. Bu esnada Yeniçeri ağası âdet veçhile Bab-üs-saadeye gelip kapıcıbaşıların oturdukları tûlâni sofaya otururdu. Padişahın arz odasını teşriflerinde iptida kendisi huzura girip biraz sonra çıkınca sadreyn müsül şerefine nâil olurlar, onlar da hil'atlarla taltif edilirlerdi. Ondan sonra Sadrazam teşrifatla huzura kabul edilir, ve Dedfterdar efendi huzurda ulûfe telhisini okuyup yer öperek çıktıktan sonra usul ve erkânı veçhile elçi huzur-u şahaneye kabul olunurdu.

Vak'anüvis Lütfi Efendi hicrî 1241 (1825) senesi vak'alarından ve Yeniçeri ocağının lâğvından bahsederken (Lütfi Tarihi, cilt 1, sayfa 152) «... Mecmû ocakların bir senede ulûfeleri onaltı bin şukadar kese kuruş olduğu bazı evrakta görülmüş» olduğunu yazar.

ULÛFECİYAN (اولوفه جيان) [*Ask.*] Ulûfeciler demek olan bu tâbir Kapıkulu süvarisini teşkil eden altı bölükten iki bölüğe verilen addır. Bunlara «Ulufeciyan-ı yemin ve yesar» da denilirdi.

Devlet hazinesinden ulûfe ve yevmî tayinat ile muvazzaf bulunan Kapıkulu suvarisi; sipah, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin ve yasar, gureba-yı-yemin ve yasar olmak üzere altı bölüten terekküp ediyordu. İşte ulûfeciyan bu altı bölüğün iki bölüğü idi.

Ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar, sağ ve sol ulûfeciler demektir. Bu isimleri harb esnasında işgal ettikleri mevkilere göre almış'lardı. Ulûfeciyan-ı yemîn, harb'te Vezir-i âzam ile devlet erkânının muhafazasiyle mükellef idiler. Ulûfeciyan-ı yesar, hükümdarın sancağının muhafızlığında ve Vezir-i âzamın maiyyetinde bulunurdu. Diğer Kapıkulu süvarilerininki gibi silâhları bir pala ve bir mızrakla, eğerlerinin başına asılı olan ve «gaddare» adı verilen bir kılıçtı. Harbte iki derin hat üzerinde nizam alarak münavebe ile düşmana hücum ederlerdi.

Ulûfeciyana aynı zamanda «Orta bölüklüler» de denilirdi. Onların bu ismi almaları altı bölükten sipah ve silâhtar bölüklerinin «Baş bölüklüler», gureba-yi yemîn ve yesarın da «Aşağı bölüklüler» adını taşımalarından ileri geliyordu. Altının ortasındaki iki bölüğü teşkil ettikleri için bunlara da «Orta bölüklüler» deniliyordu.

Kapıkulu süvarisinden ilk teşkil edilen sipah ve silâhtar bölüklerinin birincisine «Kırmızı bayrak», ikincisine «Sarı bayrak» isimleri verildiği gibi gureba ile ulûfeciyan bölüklerine de, bayrakları alaca olduğu için, aynı zamanda «Alaca bayrak» da denilirdi.

Ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar, diğer bölükler gibi, ayrı ayrı bölük ağası, kethüda, kethüda yeri, kâtip, kalfa adlariyle büyük, başçavuş, çavuş namleriyle de küçük zâbitleri vardı.

Ulûfeciyanın ulûfeleri Yeniçerilerininki gibi Divan-ı hümayunda merasimle verilmezdi. Süvari bölüklerinin maaşlarını bir memur divandan alır, sonra Vezir-i âzamın huzuruyle kendilerine dağıtılırdı. Neferlerin yevmiyeleri on birer akçeden başlıyor, kıdem ve ehliyyete göre artıyordu.

Ayn-i Ali Efendi Birinci Sultan Ahmet zamanındaki vazife sahipleri hakkındaki «Risale-i Vazifehâran ve Meratib-i Pâdegân-ı Âl-i Osman» adlı eserinde Ulûfeciyan-ı yemînin iki bin elli beş nefer ve yevmiyelerinin 26812 akçe olduğu, Ulûfeciyan-ı yesarın da bin dört yüz yirmi üç nefer, yevmiyelerinin 17083 akçe olduğu yazılıdır. Sadrazam Tarhuncu Ahmet Paşa tarafından Hicrî 1062 (1651) senesinde tanzim olunan ve «Tarhuncu lâyihası» namiyle meşhur olan bütçe lâyihasında Ulûfeciyan-ı yemîn 175 nefer, yevmiyeleri 4769, Ulûfeciyan-ı yesar 153 nefer, yevmiyeleri 4168 akçe olarak gösterilmiştir.

Diğer süvari bölükleri gibi Ulûfeciyan-ı yemîn ve yesarın da Payitahtta müstakil kışlaları yoktu. Bunlar da ötekiler gibi bir zamanlar İstanbul'da bulundurulmuşlarsa da sonraları at beslemek hususunda kolaylık olmak için İstanbul, Edirne ve Bursa civarındaki kasaba ve köylere yerleştirilmişlerdi. İstanbul'da bulunanlardan evli olanlar evlerinde, olmıyanlar da hanlarda ve bilhassa «Kurşunlu han» da iskân edilirlerdi.

Ulûfeciyan ağalarından Ulûfeciyan-ı yemîn ağası sancağa çıkacak olsa iki yüz bin akçe has ile Sancakbeyi olurdu. Ulûfeciyan-ı yesar ağası ile Gureba-yi yemîn ve yesar Ağaları gibi harice çıktığı vakit Sancakbeyliği ile değil Defter kethüdalığı ile çıkardı.

Ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar bölükteri baş ve aşağı bölüklüler gibi hükümdarların iştirâk ettikleri seferlere giderler, Padişahların bulunmadıkları muharebelere iştirâk etmezlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman sefere çıktıkça süvari bölüklerinden üç yüz kişi ayırtır, daire-i hümayunun muhafazasında ve muhabere işlerinde kullanırdı. Bu miyanda ulûfecilerden de o hizmete ayrılanlara, muharebenin sonunda, ötekiler gibi, hizmetlerine mükâfat olmak üzere selâtin tevliyetlerinin ve mukataat-ı mîriyyenin idaresini ve cizye cibayeti gibi işlere memur edilenler olurdu. Giderek bu bir kaaide halini aldı. İltizamdan lezzet aldıkları gibi içlerinden zengin olanlar da çoğaldı.

Hicrî 1000 (M. 1591) tarihinden sonra sefer olsun olmasın her sene kudretlilerinden bir çoğu «mülâzim» yazılmağa ve «hizmet» namiyle mülkî işleri ele geçirmeğe başladılar. Hep birden «Sipah» namını alan bu süvariler bazan yalnız başlarına, bazan da Yeniçerilerle birlikte isyan bayrağını açarlardı. Sultan Osman vak'ası gibi feci bir hadiseye de ulûfeciyanın da bulunduğu bu kapıkulu süvarisi sebebiyyet vermişti.

Cür'etleri küstahlık mertebesini bulduğu için evvelâ Dördüncü Murat'ın sonre da Köprülü Mehmet Paşa'nın şiddetli darbesine uğradılar, tamamen kaldırılmamış iseler de ondan sonra eski itibarları kalmadı. Muhassas olan ulûfeleri şuna buna me'kel (yemeklik) halini almış bulunuyor, bu da hazine için bir yük teşkil ediyordu. Bu sebeple Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, Hicrî 1241 (1825) diğer dört bölükle beraber bunların da ipkasında bir mâna görülemedi. İstanbul'da bulunup da ulû-

fehâr olanları (ulûfeliler) birer miktar maaş bağlanmak suretiyle tekaüd edildi. Rumeli ve Anadolu'da bulunanlar hakkında da o yolda muamele ifası mahallerine bildirildi. Bu suretle Kapıkulu süvarisi miyanında bulunan Ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar da tarihe karıştı,

ULÛFECİYAN-I YEMÎN (عارفه جيان يمين) [*Ask.*] Kapıkulu süvarisini teşkil eden atlı bölüğün «Ulûfeciyan» denilen ikisinden ilkinin adıdır. İkincisine «Ulûfeciyan-ı yesar» denilirdi. Sağ ulûfeciler demektir. Bu adı taşımaları harpte aldıkları mevkiden ileri geliyordu. Ulûfeciyan-ı yemîn harpte Vezir-i âzam ile devlet erkânının muhafazasiyle mükelleftiler. Diğer kapıkulu suvarilerininki gibi silâhları bir pala ve bir mızrakla eğerlerinin başına asılı olan ve «gaddare» adı verilen bir kılıçtı.

Birinci Sultan Ahmet zamanında sayıları 2055 nefer, yevmiyeleri de 26812 akçe idi. «Tarhuncu lâyihası» nda sayıları 175 nefer, yevmiyeleri de 4769 olarak gösterilmiştir.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra bunlar da tarihe karışmıştır. (Bak: Ulûfeciyan).

ULÛFECİYAN-I YESAR (عارفه جيان يسار) [*Ask.*] Kapıkulu süvarisini teşkil eden altı bölüğün «Ulûfeciyan» denilen ikisinden ikincisinin adıdır. Birincisine «Ulûfeciyan-ı yemîn» denilirdi. Sol ulûfeciler demektir. Bu adı taşımaları harpte aldıkları mevkiden ileri geliyordu. Ulafeciyan-ı yesar harpte hükümdarın sancağının muhafızlığında bulunurlardı. Diğer kapıkulu suvarilerininki gibi silâhları bir pala ve bir mızrakla eğerlerinin başına asılı olan ve «gaddare» adı verilen bir kılıçtı.

Birinci Sultan Ahmet zamanında 1432 nefer, yevmiyeleri de 18085 akçe idi. «Tarhuncu lâyihası» nda sayıları 153 nefer, yevmiyeleri de 4168 akçe olarak gösterilmiştir.

Yaniçeri ocağının kaldırılmasından sonra bunlar da tarihe karışmıştır. (Bak: Ulûfeciyan).

ULÛFE DEFTERİ (علوفه دفترى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı efrat ve zâbitlerinin ulûfe yani maaşlarının yazılı bulunduğu defterin adıdır. (asıl), (kütük), (esame) denilen ve (Siyakat) yazısiyle yazılan bu deftere Ocağa alınan efradın adları, künyeleri ve eşkâliyle yevmiyeleri miktarı yazılırdı. Defter su-i istimale meydan kalmamak için Yeniçeri efendisi de denilen Yeniçeri kâtibi'nin nezareti altında tutulurdu. Ocak kâtibi Yeniçeri ağası tarafından tezkire gelmedikçe ölenlerin ve ayrılanların yerlerine hiç kimseyi yazamazdı. Bunu yaptığı takdirde vazifesini su-i istimal etmiş sayılırdı. (Asıl) da denilen Ulûfe defteri üzerine yazılması lâzımgelen şerhleri ve tashihleri bizzat kendisi yapar, terfileri, korucu kayıtlarını, hizmete memur olanları kendi kalemiyle yazardı. İşte Yeniçeri kütüğü bu (Asıl) ismi verilen defterdi.

Asıl defterindeki isimler yevmiyenin azlığına, çokluğuna göre yazılırdı. (Korucu)lar en yüksek yevmiyeli olduklarından bunlar orta veya bölük kumandanlarından sonra baş tarafa yazılırlar ve isimlerinin üzerine Yeniçeri efendisinin kalemiyle korucu diye şerh verilirdi. Koruculardan sonra kimlerin gündelikleri fazla ise onlar yazılır, böylece en küçük yevmiyelilere kadar inilirdi. Eğer bir ulûfe evvelki asıl defterinde meselâ beş akçeli bir Yeniçerinin yevmiyesi artırılıp yedi akçe olduğu zamam yeni asıl defterinde bulunanların adları yedi akçe yevmiyelilerin en sonuna yazılırdı. Bu yeni asıl defterindeki künye meşruhatı Yeniçeri efendisinin kalemiyle yapılırdı. Yani bazı isimlerin üzerindeki danışmend, korucu, talib-i ilim vesaire gibi şerhleri Yeniçeri kâtibi yazardı. Gene bunun gibi ocaktaki mahlûl ve mükerrerler de onun kalemiyle olurdu. Bu asıl defteri Yeniçeri efendi'si dairesinde durdurdu.

Ulûfe defterlerinde seferlerde bulunan efradın isimleri üzerine bulunduğu yerin kırmızı mürekkeple yazılması usuldendi. Ulûfenin yani maaşın ödenmesi için ulûfe defterinden üç suret çıkarılır, birincisine, (mevacib), ikincisine (mükerrer), üçünüsüne (hazine) denirdi.

Mevacib Yeniçeri ağası'nın dairesinde durur, (mükerrer) Padişah'a, (hazine) de Defterdara verilirdi. Padişah'a takdim olunan defter Silâhtar tarafından eskisiyle karşılaştırılır, defterdarlığa verilen de Defterdarlıkça tetkik olunurdu.

Ulûfe veya mevacib defterlerini yazmak için evvelce Yeniçeri kâtib'inin maiyyetinde onbeş şakird vardı. Sonra yeniçeri ile acemi sayısı artınca bu kâtipler yazmağa yetişemediklerinden kâtip sayısı kırka, onyedinci asrın başlarında yetmişe, hattâ seksene kadar çıkarılmıştı. D'huson kendi zamanında (onsekizinci asır sonları) Yeniçeri efendisi dairesinde yüz kâtip bulunduğunu yazar.

Yeniçerilere ikisi bir ve biri de ayrı ayrı ikişer defa da olmak üzere üç kıst ulûfe verildiğinden defter senede üç defa baştan aşağı ve bir senelik künyeler bir cilt itibar edilirdi. Bu defterlerde şaşılacak kadar bir intzam görülürdü. Doğrusunu söylemek lâzımgelirse eski zamanlara ait kaytlarda bir mükemmeliyyet vardı.

Ulûfe defterini yazmak üzere Yeniçeri

kâtibi'nin nezareti altında bir kalem heyeti vardi. Mevacib defterinin bâlâsında (başında):

Ya hay ya Ali ya muin

ibaresi yazılı olup ondan sonra:

Defter-i Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli lâzale galiben ya Ali ya Bakî köçekân dervişan ve gaziyan mühibban-ı Hazret-i Sultan Haci Bektaş-ı Veli kuddise sırruh-ul Azır der mevacib-i reşen lisene 1030.

Cemaat

Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli der zaman-ı Hüsrev Ağa ağay-ı Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli der zaman-ı hazret-i Malkoç Efendi kâtib-i yeniçeriyan-ı dergâh ı âli.

Bölük

Mehmet kethüda-yı Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli başlığı yazılı olduğu gibi defterin arkasında da örneği aşağıda konulan gülbank yazılıdır:

«Euzü Billâhi Mineşşeytan-ir-racim Bismillâh-ir-rahman-ir-rahim. Dua edelim Allah-ü Taalâ Hazrtlerinin birliği için Hâtem-ün-Nebiyyin Hazret-i Muhammed Mustafa'nın Sallallah-ü Taalâ aleyh-i ve sellem pâk, münevver, mutahhar, aziz ve şerif ve lâtif ruh-ı şerifleriyçün, evlâdiyçün, ashabiyçün, Cihar-ı yâr-ı güzin ervahiyçün, tebe-i tabiîn eimme-i müçtehidîn ervahiyçün, gelmiş geçmiş Enbiya ve evliya-i izam ve meşayih-i kiram seyyid-üs-sâdat ruh-i şerifleriyçün, baki ulema ve meşayih-i kiram selâmetliğiçün, Kutb-ı âlem sultan Hacı Bektaş-ı velî kaddesallah-ü sırrullah-ül aziz hazretlerinin ruh-ı şerifleriyçün, Rıdvanullah-i Taalâ aleyhim-ül-ecmain. Sırları ve himmet-i âliyeleri üzerlerimize ve üzerlerinize hazır ve nâzır olmaklığıyçün, hâlâ izzetlû saadetlû Padişah-ı âlempenah hazretlerinin ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad ber-ziyad olmaklığıyçün, asakir-i İslâm her nereye müteveccih olurlarsa mansur ve muzaffar olup a'da-yi dinin hor ve hakir olmaklığıyçün, Ağa hazretlerinin selâmetliğiyçün, ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad ber-ziyad olmaklığıyçün, ve bu sadırdan gelmiş geçmiç kâtibîn-i maziyîn içün, hâlâ Efendi hazretlerinin selâmetliğiyçün, ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad ber-ziyad olup tevabii ve levahiki sihhatte ve selâmette olmaklığıyçün, ve bu makamdan gelmiş geçmiş halifelerimiz ervahiyçün, ve hâlâ halifelerimizin gönülleri muradıyçün, devam-ı din ve devlet içün, def-i belâ içün, redd-i kaza içün, huzur-ı hazıran içün ve riza-yi Habibullah içün Celle ve alel Fâtiha.»

Esami bundan sonra başlardı. Bu defter tulânî (uzunlamasına) ikişer sayfalı birtakım tabakalardan mürekkepti.

Cemaat ve bölüklüler de her sayfanın genişliğine doğru on isim ve uzunluğuna on bir sıra vardı. Bu itibarla bir sayfada yüz on esami mevcut bulunurdu. Sekbanlarda ise sayfanın aldığı kadar isim yazılırdı.

ULÛFE DİVANI (علوفه ديوانى) [*Ida.*] Kapıkulu Ocaklarına maaş verilmesi münasebetiyle yapılan divan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Salı günleri yapılan bu divana «Galebe divanı» da denilirdi. O gün öteki divan günlerinden fazla sayıda Yeniçeri divana geldiği gibi Matbah-ı âmirede pilâv zerde de pişerdi

Divanda mutad üzere dâva dinlenip işler bittikten sonra mehterler ulûfe keselerini divanhaneye getirip onar onar heyetin önüne dizerlerdi. Keseler tamam olunca tevzi için Vezir-i âzam Padişah'tan bir telhis ile müsaade ister ve müsaadeyi havi hatt-ı hümayun telhisin üzerine yazılmak suretiyle istenilen müsaade alınınca Muhzır Ağa vasıtasiyle ocağa haber verilirdi.

Bunun üzerine büyük ruznameci Defterdarın yanında durarak Yeniçeriler orta orta çağırılır ve âdet veçhile keseler onlar tarafından kapışılırdı.

Ulûfe günü Sadrazam arza girerken kendisine ulûfe tevziindeki muvaffakıyyetinden dolayı Bâb-üs-saade arasında birisiri üzerine ikî ve Başdefterdara da bir hil'at giydirilirdi.

ULÛFE İCMALİ (علوفه اجمالى) [*Mal.*] Kapıkulu Ocaklarının ulûfe yani maaşlarını gösteren hisap hülâsası yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ULÛFE KESESİ (علوفه كيسه‌سى) [*Mal.*] Kapıkulu Ocaklarının ulûfe yani maaşlarına ait paraların konulduğu keseye verilen addır. Keseler ulûfe divanına Mehterler tarafından getirilir ve Yeniçeri ortaları birer birer çağırılarak dağıtılırdı. Yediçeriler keseleri kapmak suretiyle alıp götürürlerdi.

ULÛFELİ ACEMİ (علوفه‌لى عجمى) [*Aşk.*] Acemi Ocağında yazılı devşirmelerin acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türklerin hizmetine verilen ulûfesizlerden ayırmak için bu tâbir kullanılırdı.

ULÛFELİ ÇAVUŞ (علوفه‌لى چاوش) [*Ida.*] Divan-ı Hümayun çavuşlarından ulûfeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ULÛFELİ DİVAN-I HÜMAYUN KÂTİPLERİ (علوفه‌لى ديوان همايون كاتبلرى) [*Ida*] Divan-ı Hümayun kâtiplerinden ulûfeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulûfesi olmıyanlara «ulûfesiz Divan-ı Hümayun kâtipleri» denilirdi.

ULÛFELİ MÜTEFERRİKA (علوفه‌لی متفرقه) [*İda.*] Müteferrikalardan ulûfeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ULÛFESİZ ACEMİ (علوفه‌سز عجمی) [*Ask.*] Türklerin hizmetine verilen devşirmeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçe öğrenmek ve din terbiyesi görmek üzere Türklerin hizmetine verilenlere ulûfe verilmediği için bu tâbir meydana gelmiştir.

ULÛFESİZ DİVAN ŞAKİRDİ (علوفه‌سز دیوان شاکردی) [*İda.*] Aylık ve geliri olmıyan divan şakirtleri (stajiyerler) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ULÛFE TELHİŞİ (علوفه تلخیصی) [*İda.*] Kapıkulu Ocaklarının ulûfe yani maaşlarının verilmesine müsaade isteğini hâvi Sadrazam tarafından Padişah'a yazılan telhise verilen addır. Padişah müsaadeye dair olan hatt-ı hümayunu üzerine yazarek iade eder, bunun üzerine ulûfe dağıtılırdı.

ULÛFE TEVZİİ (علوفه توزیعی) [*Mal.*] Kapıkulu Ocaklarının maaşlarının verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ulûfe divanda dağıtılır ve bunun için yapılan divana «Ulûfe divanı» denilirdi.

UMDE-TÜL-MÂNEVİ (عمدة المعنوی) [*Sof.*] Semavatın mabih-it-temessük'ü yani semaları mürtefi ve âli tutan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyyeye ait ıstılahlarda «رافع السموات بغیر عمد ترونها» kavlinde buna işaret olduğu gösterilmekte ve şu izahat da verilmektedir: «Zira semavatın yani ecram-ı semaviyyenin muallak olarak muntazaman devir ve hareketleri bir kuvvetin tasarrufunda olmak iktiza eder ki o kuvvet bir umde-i mâneviyyedir.»

UMUM ÇIKMASI (عموم چیقمه‌سی) [*Sar., Ask.*] Padişahların cülûsları münesebetiyle yapılan çıkma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Cülûs çıkması», «Büyük çıkma» da denilirdi. Çıkma; acemilerin Yeniçeri Ocağı'na geçirilmeleri, saray hizmetinde bulunanların da taşra hizmetlerine veya saraydaki odalardan birinden diğerine memur edilmeleri demektir.

UMUM HİL'ATI (عموم خلعتی) [*İda.*] Padişahın ölümü veya hal'i yüzünen saltanatın tebeddülü münasebetiyle yeni Padişah tarafından başta Sadrazam ve Şeyh-ül-İslâm olmak üzere Devlet erkânına hil'at giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saltanat değişikliğinde Sadrazam da dahil olduğu halde büyük Devlet adamları ma'zul sayılır ve yeni Padişah ilk iş olarak kendi adına kazıttığı mühürlerden bir tanesini Sadrazama vererek onu makamında ipka ederdi. Yeni Sadrazam yanında Şeyh-ül-İslâm olduğu halde alaylı Paşakapısı'na gider ve diğer devlet ricaline hil'at giydirerek bu suretle onlar da makamlarında bırakılmış olurdu. İşte bu hil'at giydiriş umumi bir halde cereyan ettiği için bu tâbir meydana gelmişti.

UMUMHANE (عمومخانه) [*Hal.*] Bugünkü tâbirle «genel ev» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kerhane» de denilirdi. Osmanlılarda umumhane işletilmesine Tanzimat'tan sonra müsaade edilmiştir.

UMUR-I BAHRİYYE NEZARETİ (امور بحریه نظارتی) [*Bah.*] Bahriyye Nezareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bahriyye Nezaretinin teşkilinden evvel deniz işleri «Tersane Emini» adını taşıyan memur tarafından görülürdü.

UMUR-I HARİCİYYE NEZARETİ (امور خارجیه نظارتی) [*İda.*] Hariciyye Nezareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hariciyye Nezaretinin teşekkülünden evvel bu vazifeyi gören «Reis-ül-küttab» lık Hicrî 1251 (Milâdî 1836) yılında lâğvolunmuştur.

UMUR-I MÜLKİYYE NAZIRI (امور ملکیه ناظری) [*İda.*] Dahiliyye Nazırı, (İç İşleri Vekili) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda devletin bütün işlerinin mercii Sadrazam'dı. İç ve dış işlerin hepsinden o mes'uldü. Dış işlerine bakan «Reis-ül-küttab», maliye işlerini idare eden «Defterdar», diğer işleri gören bu türlü memurlar hep onun emri altında idiler. Dahilî işlere Sadrazam Kethüdası bakardı.

Hükümet işlerinin Avrupaî bir tarzda tanzimine başlandığı İkinci Mahmut devrinde «Kethüda-yı sadr-ı âlî» unvanı bir hatt-ı hümayun ile «Umur-ı Mülkiyye Nazırlığı» na çevrilmiştir.

Hicrî 1253 (1837) de «Dahiliyye Nazırı» denilmiş, saltanatın sonuna kadar öylece devam eylemiştir.

UMUR-I MÜLKİYYE NEZARETİ (امور ملکیه نظارتی) [*İda.*] Hicrî 1251 (M. 1835) yılında lâğvolunan Sadaret Kethüdalığı yerine ihdas edilen makam hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki sene sonra adı (Dahiliyye Nezareti) ne çevrilmiştir. (Bak: Umur-ı Mülkiyye Nazırı).

UNKAPANI (اون قپانی) [*Tic.*] Eskiden un ve zahirenin toptan satıldığı yere verilen addır. Bugün bile isimlerini muhafaza eden un, yağ ve bal kapanlarının o adları almaları bir zamanlar bu maddelerin toptan satılış yerleri olmalarından ileri gelmiştir. Kapan; Arapçası

kabban büyük terazi, kantar, mizan, çardak, tuzak demektir.

Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, ipek, pamuk, mensucat kapanlara getirilir, oralardaki Emin ve Naipler tarafından bunlardan ihtisab, imaliyye ve resm-i munzam gibi adlarla devlet namına varidat tahsil olundugu gibi narh da konulurdu.

Kapanların ihdasından maksat vergi ve rüsum alınması ile beraber şehir halkının muhtaç oldukları şeyleri ihtikâra meydan bırakmıyacak ve bir kısmının istediklerini alabilmelerine mukabil bir takımının mahrum kalmalarına mahal verilmiyecek şekilde dağıtımını temin etmek ve o arada saray ihtiyaçlarının - esnafa dağılmadan evvel - günlük narh üzerinden tedarikini temin idi.

Kapanlar ilk zamanlarda havass-ı hümayun, madenler, memlâhalar ve saire gibi varidat menbaları kethüda ve ümena marifetleriyle idare edilirken sonraları baş gösteren malî muzayıkalar yüzünden «iltizamat» ve «mukataat» adlariyle seneden seneye multezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü ihdas edilmiştir. Sonradan bu gelirler kısmen Rüsumat, kısmen de Şehremanetine (Belediye)ye terk olunmuştur. Belediyenin şimdi de almakta bulunduğu Kantar resmi bunun adı değişik şeklidir.

Yukardan beri verilen izahattan anlaşılacağı üzere Kapan İstanbul ile diğer büyük şehirlerde Belediyelerin tesisine uğraşıp da çoğunun hâlâ kurmağa muvaffak olamadığı umumi pazar yahut hususi tâbiriyle «Hal» den başka bir şey değildir. (Bak: Kapan).

UNSUR-I ÂZAM (عنصر اعظم) [*Sof.*] Hazret-i ahadiyyetten nazil olan mertebeler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Zira zat-ı akdesiyyet meratibte taayyünata tenezzül eder ve libas-ı esma ve sıfatla muttasıf olur. Ondan sonra sıfat-ı ruhaniyye-i misaliyye ile hissiyyete tenezzül eder ve anınla telebbüs eder.»

UR (اور) [*San.*] Önünde hendek olan istihkâm; yüksek ve müstahkem yer, toprak tabya yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Burç, baru mânasına da gelir.

URASİYE ATMAK (اورا سیه آتمق) [*Ok.*] Ayak yeri ve ayak taşı tâyininden sonra menzil atanların ana taşına doğru yaptıkları atış hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ok dışarıya düşerse «şeşt attı», solundan tarafa dışarıya sapacak olursa «kabza attı» denilirdi.

UR BEYİ (اور بکی) [*Ask.*] Kale muhafızı, dizdar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ur; toprak tabya, yüksek ve müstahkem yer demektir.

UR KAZMAK (اور قازمق) [*Ask.*] Ur yani hendek açmak; sipere girip barınmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

URUB (اوروب) [*Öl.*] Arşının dörtte biri yerinde kullanılır uzunluk ölçüsüne verilen addır. Arapça dörtte bir demek olan rubu'dan bozmadır.

URUÇ (عروج) [*Hal.*] Arapça yukarı çıkmak demek olan uruc, Hazret-i İsa'nın göğe çıkması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Peygamberimizinkine Mi'raç denir.

Asman tarihe kıldı serfüru
Ruh-ı İsa etti eflâke uruc
Sürurî

URUZ (عروض) [*Fık.*] Araz'ın cem'i olup nukut ve hayvanattan ve mekilât ve mevzunattan (tartılacaklardan) ve akardan başka olan meta', kumaş ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir «Uruz» bazan yalnız hayvan ve akara mukabil olarak kullanılır ki bu suretle uraz mekilât ve mevzuata dahi şamil olur.

USKUMRU CİBAYETİ (اسقومرو جبایتی) [*Vak.*] Bayezit-i Veli vakfı müştemilâtından Beşiktaş'tan Rumelifeneri'ne kadar olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bayezit vakfının «Galata cibayeti», «Kasımpaşa cibayeti» adlı daha iki cibayeti vardı. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve cabileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler de evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezareti'nin teşekkülü üzarine kâtib ve cabilerinin ölümlerinden sonra evlâtlarına tevcih edilmiyerek vazifeleri Evkafça zaptedilmiş, her üç kâtip ortadan kalkmıştır.

USKUNA (اوسقونا) [*Bah.*] Pruva direği kabasorta «tekmil seren» yelkenlerini hâvi» ve grandısı sübye donatım olan iki direkli yelkenlilere verilen addır.

USTA (اوستا) [*Ask.*] Yeniçerilerin küçük zâbitlerinden birinin unvanıdır. Her ortanın ayrı ayrı ustası vardı. Ustanın vazifesi aşçıbaşılıktı. Birinci ortanın ustası arkasına beline kadar gelen kısa bir kürk, altına dolama, içine mintan giyer, bacağına mavi şalvar, mor tozluk, ayağına da kırmızı yemeni geçirirdi. Beline mâden kuşak, dizine gelen yere de araba atlarının bazan dizlerine konulan meşin gibi şeyler ustanın müzeyyenatını teşkil eylerdi. Başındaki kalafatın arkası da saçaklı idi.

Kürkün kolları çok uzun olduğundan dizlerine kadar sarkardı. Diğer ortaların ustaları başlarına kalafat, arkalarına cübbe gibi kollu ve uzun, önünde de iki düğmeli kaftan, şalvar, mintan giyer ve mâdenî kuşak takarlardı. Birinci ortanın ustası gibi otuz ikinin avcı ustasının da elbisesi farklı idi. Bektaşi hırkasını andıran meşinden bir hırka giyer, madenî olan kuşağına yere kadar çanlar takardı.

Eski isimlerin ve âdetlerin ortadan kaldırılmasına, mümkün olan yeniliklerin yapılmasına teşebbüs olunduğu İkinci Mahmut devrinde ve Yeniçeri ocağı'nın kaldırılması arifesinde, hicrî 1241 (1825) usta unvanı «Aşçıbaşı» lığa çevrildi.

§ [*Sar.*] Saray «kalfa» larının kıdemlileri (eskileri) hakkında kullanılır bir tâbirdir Saray-ı hümayunda (Padişah sarayı) olsun Sultan saraylarında olsun kalfaların mevkileri ve itibarları kıdemle yükselirdi. Bunlar gördükleri işe göre ad alırlardı. Hazinedar usta, Çamaşırcı usta, Kahveci usta o türlü adlardır.

§ [*San.*] Selâtin meyhanelerdeki garsonlara da eskiden «usta» denilirdi.

Sanat sahiplerine olduğu gibi eskiden kızlara nakış öğretenlere de usta denilirdi. 1908 Temmuz İnkilâbından az evvel bir kız çocuğu dokuz on yaşına gelince mektepten alınır, nakış öğrenmek üzere usta namını alan, bir hanımın yanına verilirdi.

Ustalar mahallenin nakış bilir hanımları idi. Bir ustaya bazan muhtelif ailelerden aynı zamanda bir kaç kız devam ederdi. Ustaya gidiş müddeti üç dört sene idi. Dokuz on yaşında başlıyan bir kız on üç yaşına kadar ustaya giderdi. Kız fazla neşvünema (gelişirse) bulursa hemen ustadan alınır, evde görücüye çıkmaya namzet addedilirdi. Usta; mahallenin veya semtin ağırbaşlı, eli marifeli, ev kadını hanımlarından intihap olunurdu. Ustanın evinde erkek çocuk bulunmamak da esasdı. Erkek çocuğu olanlar ne kadar marifetli olsalar usta olamazlardı. Kızı olup ta ustaya vermek isteyen bir anne usta olarak kızına seçmek istediği hanımın evine gider, «Kızımı size çırak vereceğim, ne istiyosunuz?» diye sorardı. Usta kızını çırak verecek hanımın ailevî vaziyyetine göre bir şey isterdi İstenilen şeyler bir ferace, bir elbise, bir elmas yüzük ve buna benzer şeylerdi. Çocuk ustanın evine mektebe gider gibi yemeğiyle sabah erkenden giderdi, Gittiği evde müteaddit halayıklar da olsa ustaya giden bir kız çocuğu nakış işlemeye başlamadan evvel odayı süpürmeye, kuyudan su çekmeye, su taşımıya, abdesthane yıkamaya, kahve fincanlarını tanzim etmeye, hattâ ustanın evine misafir gelen misafirlere kahve pişirmeye mecburdu. Çırak müteaddit ise, bu işleri münavebe ile görürlerdi. Bu hizmetler bitince gergefin başına geçer, iş işlemeye başlardı. Çıraklar ustaların hisabına iş işlerlerdi. Ustaya giden kızlar bu suretle hem ev işi, hem de nakış öğrenirlerdi. Üç yahut dört sene bitince çocuğun annesi ustaya vadettiği ne ise onu verir, usta da kızın ustaya işlediği nakışlardan en iyisinden birisini kendisine hediyye ederdi.

USTURLAB (اسطرلاب) [*Ast.*] Yıldızların hareketlerini tetkik ve hisap etmek için yapılan âletin adıdır. Usturlabın İsâ'nın doğumundan iki asır evvel eski Yunan âlimlerinden (Hipark) tarafından icat edildiğine ve (Batlamiyus) tarafından kullanıldığına dair rivayet vardı. Müneccimler daima kullandıkları bu âletle herkesin talihini, muharebelerin âtisini, herhangi bir teşebbüsün yıldız perilerince nasıl telâkki ve takip edileceğini söylerlerdi. Çinilikköşk müzesi'nde bir usturlab âleti muhafaza edilmektedir.

USUL-İ AŞERE (اصول عشره) [*Sof.*] Seyr ve sülûke giren mürid için kabul edilen on esas hakkında kullanılır bir tâbirdir.

I — Tövbe İhtiyar ve irade ile mukayyettir. Günahtan istiyerek rücu' demektir. Talibe vacib olan, Allah'tan gayrı her şeyden, hattâ kendi vücudundan dahi geçmektir.

II — Zühd. Dünya nimetlerinden, şehvetten ve müştehî olan her şeyden nefsini kesmektir. Yani terk-i dünya etmektir. Hattâ buna ahireti de zammetmek lâzımdır.

III — Allah'a tevekkül Yani Allah'tan gayriden halâs olmaktır.

IV. — Kanaat. Nefs - i hayvani'nin alışkın olduğu şeyleri terketmektir. Yani bir hırka ve bir lokma ile kısmete rıza göstermektir.

V. — Uzlet. Halkla teması kesmektir.

VI. — Zikir. Masivallah'ı gönülden çıkarmak için gece gündüz Allah'ın zikri ile meşgul olmaktır. Bu daimî zikre müshil derler. Bu zikir, fâsit olan maddeleri izale eder.

VII. — Allah'a teveccüh. O kadar ki, sâlik dünyası olan zahirî ilmi ve ukbası olan batınî ilmi bile terkederek fikri ve hatırı Hakka tahsis etmelidir.

IX — Mürakabe. Salik kendi küvvetini ve tahavvül kabiliyyetini terkederek,

Hakk'a nâzır olmaktır. Sâlik ona bakmağa doyamaz. Şevke gelip coşar, yahut ağlayıp inler.

X — Rıza. Kendi nefsinin rızasından çıkıp, Allah'ın rızasına girmektir. Bu ise her şeyin ezelde takdir ve ebette tedbir olunduğunu teslim etmektir.

UŞŞAKİYYE (عشاقیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Hasan Hüsameddin-il-Buharî tarafından tesis olunmuştur. Hasan Hüsameddin Efendi Hicrî 880 (1475) senesinde Buhara'da doğmuştur. Babası (Hacı Teberrük) ticaretle meşguldü. Tahsilden ve bir aralık ticaretle de uğraştıktan sonra babasından kalan malları kardeşi Mehmet Çelebi'ye bağışlıyarak sofiyye mesleğine girdi. «Kibreviyye» ve «Nur-ı Bahşiyye» nin büyüklerinden feyz almışsa da buna kanaat edemiyerek mânevî işarete tebe'an seyahata çıkmış, Erzincan'da rastladığı Şeyh Ahmed-üs Semerkandî'ye de intisabla aradığı feyz ve kemali bularak hilâfet aldıktan sonra şeyhinin emriyle Anadolu'ya geçmiştir. «Uşak» a gelip yerleşmesi « Uşşakî » şöhretiyle anılmasına sebep oldu. Hasan Hüsameddin Efendi Uşak'da iken Üçüncü Murat adiyle Osmanlı tahtına çıkan Şehzade Murat Manisa valisi bulunduğunu ve cülusun bir mektupla daha evvel bildirmiş olduğu için İstanbul'a dâvet etti. Bir müddet Aksaray'da tahsis edilen konakta, Fatih'te Nişancı Mehmet Paşa zaviyesinde ve daha bazı semtlerde oturmuş, halkın kendisine karşı gösterdikleri mahabbet neticesi olarak mensubiyni çoğalınca Kasımpaşa'ya çekilip «burası Uşak'a benziyor» diyerek orada irşad ile meşgul olmuştur. Fakat devlet erbabından başlıyarak etrafını alanlar kendisini rahatsız edecek kadar çoğaldığından Padişahın müsadesiyle Hacc'a gitmiş, dönüşte Konya'da ölmüştür 1001 (1592). Na'şı İstanbul'a getirilerek Kasımpaşa'daki tekkeye gömülmüştür. Cenazesi Üsküdar'da (Aziz Mahmut Hüdaî) tarafından karşılanmış ve teşyi' edilmiş idi.

Hasan Hüsameddin-il-Buhari'nin Ümmî Sinan ile mülâkat ve ondan da feyz alarak taç ve hırka giydiği anlaşıldığını yazan Rahmetli Sadık-Vicdanî (Tomar-ı Turuk-u Aliyyeden Halvetiyye Silsilenamesi, sayfa 103 ve müteakip) şu tafsilâtı da veriyor:

«Şeyh Ahmet Hüssamî divanında:

Kendi pirinden alup irşad bes
Hem dahi Ümmî Sinan etmiş nefes

beytiyle buna işaret etmiştir. Şeyh Müştak-ı Kadirî:

İder bir anda vasıl guy-i yare cümle Müştak
Nigâh ı himmet eylerse Hüsameddin-i Uşşakî

diye arz-ı tazimat eylediği gibi Niyazi-i Mısrî de alâ rivayetin o hankahta aziz-i müşarünileyh nezdinde bir müddet inziva buyurmuş ve «Mısrî kuyusu» denilen kuyuyu kazdırmıştır. Şeyh İsmail Hakkı'ya Halvetî türbesi için: «Ziyaretiyle teberrük olunur bir makam-ı âli» dir diye erbab-ı aşkın nazar-ı dikkatini çekmiştir. Gayet yüksek bir aşk ve vukuf ile tertip ettiği (Evrad-ı kebiri) kâ'bının ulviyyetine delildir. Sivas meb'usu Edip Efendi merhum ruhaniyyetinden;

Husam himmetinle ejder-i nefsi zebun eyle
Meded ey pir-i can perver Hüsameddin-i Uşşakî

beytiyle mededhân olmuştur.

«Tesis ettiği Halvetiyye şubesinden (Cemaliyye) namiyle bir şube meydana gelmiştir.

«Mir'at-it-Turuk» da «Bunlara resmi mahsus saim-üd-dehr olmaktır ki tariklerinde ziyade alelmansustur» deniliyor.

UTARİD (عطارد) [*Ast.*] Seyyar yıldızlardan güneşe en yakın olan yıldızın adıdır. Farisîde «debir» denilir. İran esatirinde küttabın (kâtiplerin, yazarların) piri addolunur.

Mümteziç adıyle maruf olan Utaridin tabiatı münferit bulunduğu halde itidal ile barit ve yabistir. Utaridin diğer yıldızların tabiatlariyle imtizaç etmek hassasına mâlik bulunması (mümteziç) ve (münafık) sıfatlariyle tavsifine sebep olmuştur.

Utarid ikinci feleğe ve pazar gecesi ile çarşanba gününe hâkimdir. Bu gece ile o günün ilk saatleri buna nispet edilmiştir. Bu sebeple o gün ve saatlerde doğanlar Divan edebiyatı'nda «debir-i felek», «münşi-i çarh» gibi tâbirler Utaritten kinayedir

Dest urmuş idi kilk-i şıhaba debir-i çarh
Tuğrânüvis-i hükm-i Hüdavend-i ins ü cân
Baki

UYANDIRMAK (اویاندیرمق) [*Sof., Sar.*] Mumun ve benzerleri ışık veren şeylerin yakılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mumu yak» denilmez, «mumu uyandır» denilirdi. Bunun gibi söndürme yerinde de dinlendirme kullanılır, «mumu dinlendir» denilirdi.

Servera lûtfün uyandırsın muradın şem'ini
Bunca demdir ki uyarmaz, baht-ı nabina uyur
Müverrih Âli

UZUN PAYI (اوزون پای) [*Top.*] Topun «çenber-i salis» denilen üçüncü çenberin sonundan «fem» e kadar olan kısma verilen addır.

Ü

ÜBBEHETLÛ (ابهتلو) [*Ida.*] Sadrazam mazülleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saderetten infisal etmiş olanlara yazılan kâğıtlarda, adları geçen yazılı yerlerde «Übbehetlû Devletlû.. Paşa hazretleri» denilirdi. Übbehet; Arapça büyüklük, mehabet; gösterişli olmak demektir.

ÜCRET-İ SUKUK (اجرت صکوك) [*Ilm.*] Kadılar tarafından alınan harç ve resim nevilerinden birine verilen addır. Hüccetten yirmi beş akçe, sicilden yedi akçe, nikâhtan on iki akçe alınması ve resm-i kısmetin (ölünün taksim edilen terikesinden binde yirmi olması kanun ile tâyin olunmuştu. Bu hasılat Kadılara maaş olarak muhassastı. Osmanlılarda ilk sâk ücreti Yıldırım Bayezit zamanında meşhur Kadılar hâdisesi üzerine teessüs etmiştir. Tanzimattan sonra Harç tarifesi yapılmış ve 1908 Temmuz İnkılâbından sonra da kadılar tavzif olunduğu (maaş bağlandığı) için bu türlü harçlar Devlete intikal eylemiştir.

ÜÇ ANBARLI (اوچ آنبارلی) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan birinci sınıf yelkenli harb gemilerinden birinin adıdır. İkinci sınıftan sayılan «Kapak» lar gibi üç anbarlılara «Kalyon» da denilirdi. Ahşap olan gemilerde en üst güvertesinden başka birbiri altında üç batarya top vardı. Toplarının sayısı 110 dan 121 e kadar çıkanlar bulunurdu.

Anbarlar güverteden itibaren güverte, palavra, orta kat ve top anbarı adlarını taşırlardı.

Üç anbarlı gemiler Osmanlılar tarafından 1093 (1682) senesinden itibaren kullanılmağa başlanmıştır. İlk yapılanların yüz onar topu vardı.

Güvertesine fazla top konarak güverte bordası üç anbarlının palavra bataryası gibi beyaza boyanan «Kapak» lara «Meze üç anbarlı» adı verilirdi.

ÜÇ AYLAR (اوچ آیلر) [*Hal.*] Recep, Şaban ve Ramazan ayları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Arapçası olan «şuhur-i selâse» de denir. Mübarek sayılan bu aylarda sofuluğu ileri götürenler oruç tuttukları gibi medreseler tatil edildiği için talebeler de cerre çıkarlardı. Memleketin her tarafına dağılan talebeler gittikleri yerlerde Kur'an okurlar, vaaz ederler, buna karşılık olarak da halktan zekât ve sadaka adları ile para, erzak ve sair suretle yardım görürlerdi (Bak: Cer).

Şabanım o mehruye ki ismi Ramazandır
Eşk-i terim anınçün üç aylarda revandır
Lâ

ÜÇERLEME (اوچرلمه) [*Bah.*] Denizli havalarda birbiri peşinden gelen üç büyük dalga hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÜÇ ETEKLİ ENTARİ (اوچ اتکلی انتاری) [*Kıy.*] Eskiden giyilen entari nevilerinden birinin adıdır. Biçimi itibariyle üç etek şeklinde olduğu için bu ad verilmişti. Sarayda bulunan cariyeler yaz ve kış ince gömlek üstüne üç etekli entari giyerler, hırka giymekten memnu oldukları için soğuğa dayanamıyanlar arka etekleriyle omuzlarını örterlerdi. Kalfalar üç etekli entari altına topuklarına kadar bol paçalı şalvar giyerlerdi. Sultan Mecid zamanında üç etek yerine iki etek moda olmuş, fes yerine de «hotoz» giymek âdeti çıkmıştı. Şehir kadınları da üç etekli entari giyerlerdi. Bu entariler sırma ve ipekle işlenirlerdi,

ÜÇ İPLİK RUMİ (اوچ ایپلك رومی) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Levha kenarlarının iç pervazına «zencirek» yerine resmedilen şekillere verilen addır.

ÜÇ TUĞLU PAŞA (اوچ توغلی پاشا) [*Iba.*] Üç tuğ sahibi olan vezirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Bak; Tuğ).

ÜFÜRÜKÇÜ (اوفورکجی) [*San.*] Nefes etmek, muska yazmak, falına bakmak, cin ve peri çarpmalarına, yılan sokmalarına, türlü hastalıklara karşı ilâç vermek suretiyle saf insanları dolandırmayı sanat ittihaz etmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üfürükçülerin yaptıkları marifetler bunlardan da ibaret değildi.

Sevdiğine kavuşamıyan âşıkların sevgililerini ayaklarına getirmek, kocalariyle araları açılan kadınların aralarını bulmak, istikbalden haber vermek, kayıpları meydana çıkarmak, elhasıl akıl ve mantığın kabul etmediği şeyleri nefes, muska yahut yenilecek, içilecek şeylerle hal ve fasl edip işin içinden çıkmak bunların yaptıkları marifetlerdendi.

Halk arasında en büyük hekimlerden daha meşhur üfürükçüler olduğunu yazan eski âdetler bilgini Ercümend Ekrem Talu (Dünden Hâtıralar, Yedigün Neşriyatı) bunlar hakkında dikkate değen şu tafsilâtı da veriyor:

«Bunlar safdilleri ve cahilleri türlü türlü avlarlardı. Kimi doğma büyüme buralı olduğu halde kendine Hindli, Yemenli, Cavalı, Buharalı süsünü verir, kimi meczup rolü oynar, kimi hacet ehlini paylar, söver, kendini (celallı) tanıtarak nefesinin daha müessir olduğuna inandırırdı.

«Dertlilerin tâ nerelerden kalkıp geldiği, hem bir defa değil de günlerce taşındığı meşhur bazı üfürükçüler ayda elli altın liraya kâr demezlerdi. İçlerinde, mahdut ve muayyen işlere bakan, nefes eden mütehassıslar, hekimlere meydan okuyan mütetabbibler, kurşun dökenler, istikbalden haber verenler, can kavuşturanlar, sevdazedeleri - diledikleri gibi - biribirinden soğutan ve yahut ki, daha ziyade yaklaştıranlar, sarılık kesenler, sıtma bağlıyanlar, neler neler vardı.

« Bu adamlar ellerine düşen safdilleri birer sağmal inek gibi sızdırmasını çok iyi bilirlerdi. Önlerinde içi kum dolu bir çanakla iş gören (remilci) ler duvara bakıp da gûya cinlerle perilerle konuşan, onlardan direktif alan (karışmış) lar, aynadan istikbali keşfeden, yere atılan bir tesbihin arzeylediği şekilden türlü mânalar çıkaran âlimler, nazara, kurşuna, yılan ısırmasına, akrep sokmasına karşı muska yazanlar, işte bütün bu keramet sahipleri bilgi ve marifetlerinin tesirini mümkün olduğu kadar pahalıya satarlardı.

«Meselâ, saf, cahil kadıncağızın biri bu adamlardan bir tanesine, çaresiz kalıp da başvurdu mu, üfürükçü onu karşısına oturtur, evvelâ kurnazca sorguya çekerdi:

— Nedir derdin bakayım hanım?

— Derdim size malûmur elbet (helbet), Efendi hazretleri!

— Malûm ya! Bir de senin ağzından dinliyeyim dedim.

— Ah, nasıl söyliyeyim? Bizimkine bir hal oldu, on sekiz yıllık ehlim...

«Bu kadarı kâfi. Üfürükçü gûya cezbeye varır, bir şeyler mırıldanır, oflar, sabit bir noktaya bakarak şöyle bir kehanette bulunurdu:

— Hanım! Bir erkek görüyorum. Bu, senin kocan mı?

— Evet.

— Havalanmış! Yanında bir de kadın var.

— Var ya, gözü kör olsun!

— Hem de bu iş yeni değil, epey olmuş.

— Geçen seneden beri, büyük tövbede tam yılı oluyor.

— Niçin bu kadar geç kaldın? Daha evvel niye gelmedin?

— Ne bileyim? Sizi yeni sağlık verdiler.

— Kocanın adı ne?

— Abdullah.

— Ya Abdullah! (kadına) Cevap veriyor. Bu iş çetin olacak. Büyülemişler senin kocanı. İyicene bağlamış o kadın, neydi kadının adı?

— Zilha!

— Ya Zilha! (kadına) O da susuyor. Şu dakikada beraber bulunuyorlar.

— Boyu devrilsin! Teneşirde uzansın inşaallah! «Zavallı kadıncağız, hüngür hüngür ağlamağa başlar.» Üfürükçü bundan cesaret alırdı:

— Bak, dinle beni Hanım!

— Emredin, Efendi hazretleri!

— Sen yarın bana bir tane lekesiz siyah tavuk, kocanın bir kat çamaşırını, yedi dirhem ak anber, dinliyor musun?

— Dinliyorum, Efendi hazretleri!

— Yetmiş dirhem çörotu (kadının parmaklarına usulca bakıp orada gördüğü yüzükten ilham alarak) gümüş halkalı bir akik yüzük. Bunları getirirsin.

— Baş üstüne.

— Şimdi de iki liran varsa ver bana. İyi saatte olsunlara ziyafet vereceğim. Yavru Beyle Rüküş Hanımı çağıracağım. Onlara olur olmaz şeyler ikram edemem.

— (utanarak) Üzerimde bir lira var, affedersiniz, bilemedim.

— Zararı yok! Ver onu. Üst tarafını yarın getirirsin!

— Buyurun efendim.

« Zavallı dertli hatunun edeceği zarar bukadarla kalsa neyse ne idi. Fakat çapkın kocayı evine barkına döndürmek pek öyle kolay iş değildi. Çok masrafı mucipti. Üfürükçü üç, beş, on ne sızdırabilirse sızdırır. türlü büyüler yapar, yaptırır, bu esnada koca tesadüfen evine dönerse ne âlâ! Dönmezse bu muvaffakiyyetsizlik ya kadının iman za'fına yahut ki bu yolun âdap ve erkânına tamamiyle riayet etmediğine atfedilir, işin içinden çıkılırdı.

«Hastalığa nefes eden üfürükçülere gelince, onlar da, hastalık geçmediği, yahut ki, ölümle neticelendiği takdirde kabahati hekimlerin müdahalesinde bulurlar, ciğeri yanan hasta sahiplerini, üstelik itikatsizlikle, imansızlıkla itham ederler, azarlarlardı.

«Ne gariptir ki, o devirde, Padişah bile böyle şeylere inanır, ehemmiyet verir, sarayında hususi üfürükçüler, mutatabbibler bulundururdu.

Bunların arasında Kazaskerlik payesine kadar yükselen Ebülhüda ile generallik ihraz eden Basurcu Agâh Paşa en meşhurları idi.

«Artık bunu da bildikten sonra, zavallı halkın bu bâtıl şeylere inanmış olmasını tabiatiyle mazur görmeliyiz »

ÜLKE (اولكه) [*İda.*] Devleti teşkil eden unsurlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muayyen olan hudutları içinde yalnız onun sahip ve hâkim olduğu bu unsurlar kara, deniz ve hava'dan mürekkeptir.

ÜLÜLEMR (اولوالامر) [*Fık.*] Şeriat ve adalet hükümlerini yerine getiren İslâm hükümdarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası ilim ve fazl, hak ve adl ile muttasıf olan emir sahipleri demektir.

ÜMERA (امرا) [*İda.*] Sancak beyleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arabca reis, bey yerinde kullanılan emir'in cem'i olan ümera tâbiri sonraları büyük askerî zabitleri hakkında kullanılmıştır. Osmanlılarda idare-i umumiyye-i vilâyat kanunu'nun neşriyle Vilâyet usulünün kabulünden evvel memleket Eyaletlere, Sancaklara, Mütesellim ve Voyvoda namını alan memurlar bulunurdu. Sancak beylerine (Ümera) denilirdi. Ümera vali demekti. Beylerbeyi ile Sancakbeyi arasındaki fark ümeranın Beylerbeyi'lere tabi' bulunmalarından ve vilâyet-i amme cihetinden Beylerbeyiler derecesinde salâhiyyeti olmamalarından ibaretti. Beylerbeyiler hakkında da ümera tâbiri kullanılmıyor değildi. Nitekim eski tarihlerde bir devrin ümerası zikrolunurken Sancakbeyleri gibi Beylerbeyiler de aynı başlık altında yazılmaktadır. Bununla beraber ümera denilince hatıra en evvel Sancakbeyleri gelirdi.

Ümeranın geniş salâhiyyetleri vardı. Sancaklarındaki dâvaları dinlerler, «icra-yı ahkâm-ı şeriat» ederlerdi. Memur oldukları sancakta «Hıfz-ı haraset i raiyyet ve zabt-u rabt ve def'-i mezalim ve umur-ı seyf ve siyesetle memur idiler.»

Sancak beylerinin, Beylerbeyi gibi, hangi tarihte ihdas olunduğuna dair tarihlerde bir sarahat yoktur. Orhan Gazi, Epeyce süren sükûn devrinde, diğer bir kısım teşkilât gibi, eyâlet teşkilâtının temelini atmış, Birinci Murat ile haleflerinin de bunu esaslandırmış olması çok memuldür. Birinci Murat ve Yıldırım Bayezit zamanında Beylerbeyi ve Sancakbeylerine tesadüf olunması buna kuvvetli bir delil teşkil eder.

Fatih kanunnamesi'nde Beylerbeyilerle ümera hakkında hükümler vardır. Nitekim divandan bahsolunurken (sayfa 13) Beylerbeyilerin divanda oturmak selâhiyyetleri olduğu ve Sancakbeylerinin ise taşrada oturdukları yazılıdır: «Sofa-i divan-ı âlide oturmak Beylerbeyilerin yoludur ve Beylerbeyiler vüzera altına Defterdarlar, Kazaskerler altına oturalar. Sancakbeyleri taşrada otururlar.»

Sancakbeyleri; başında bulundukları Sancağın ehemmiyetine göre derecelere ayrılmışlardı. Dirlîkleri birbirinden farklı idi. Dirliği dört yüz bin akçeye varan Sancakbeyi terakki edince Beylerbeyi olurdu. Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 14) buna dair ahkâm vardı: «Beylerbeyilik dört kimesnenin yoludur mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beş yüz akçe kadıların ve dört yüz bin akçeye varmış sancak beylerinin yoludur.»

Yine aynı kanunnameye göre (sayfa 29) Sancak beyleri Beylerbeyiler gibi tekaüt hakkına malik idiler. Ümeranın alacakları tekaüdiyye bile kanunen muayyendi, «Sancakbeyiler altmış bin akçe ile olalar.» Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 (1673) senesinde hazırlanmış olan kanunnamede (Millî Tetebbu'lar mecmuası, cilt 1, sayfa 538) tekaüdiyye şu suretle yazılıdır: Ümeradan birine tekaüt verilmek muradolunsa yüz elli akçe ile verilir.

Vezirlerle diğer devlet erkânı gibi Sancakbeylerinin evlâtlarına da zeamet verilirdi. Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 21) bunun için şu hüküm vardır: «Sancakbeyi oğulları otuz bir akçe zeamet ala.»

Kanun (Fatih Kanunnamesi, sayfa 81) Sancakbeylerine yazılacak elkabı bile tayin etmiştir: « قدوة الامراء الكرام صاحب العز والاحتشام المختص بمزيد عنايت الملك العلام ».

Tevkiî Kanunnamesi'nde (sayfa 529) Sancakbeylerinin divana gelirken giyecekleri elbise ile istihdam edecekleri hademe yazılı olduğu gibi nerede oturacakları ve Padişahın huzuruna ne suretle girecekleri de yazılıdır: «Sancakbeyleri hil'at ve destpus için divan ı hümayun'a gelmek lâzımgelse mücevveze ve ve çatma kapanıçe üst giyerler ve orta raht ve orta abayı ve çifte gümüş zincirli ata bi-

nerler iki şatır bir mataracı ve bir tüfekçi istihdam ederler. Sair hüddam istihdam etmekte hemen Beylerbeyiler gibidir. Eğer vüs'ati var ise Divanı hümayun'a geldiklerinde hazine semtinde otururlar ve tam mahallinde kapıcılar matbah-ı âmireden taam getürüp it'am olunurlar. Hazine önünde hil'at giydikten sonra destbus için arz odasına vüzera-yı izamın akablarınca girerler ve huzur-u hümayunda takbil-i zemin (yer öpmek) ettikten sonra asla tevakkuf etmeyüp çıkarlar. Doğru kendi evlerine azimet ederler.»

Yine bu kanunnamede (sayfa 539) ümeranın ahkâmda Beylerbeyilerden sonra ve kuzattan mukaddem yazıldıkları bildiriliyor ve mucip sebepler de gösteriliyor: «Sancak beyleri ahkâmda Beylerbeyilerden sonra ve kuzattan mukaddem yazılır. Kanun-u kadim budur. Zira Sancakbeyleri mutasarrıf oldukları sancaklarında tabl ve alem sahibi valilerdir.»

Dâva dinlemek salâhiyyetini hâiz oldukları halde Sancakbeyleri vezir olmıyan Beylerbeyiler gibi infisalden sonra bütün salâhiyetleri ellerinden alınırdı Kanunnamedeki ibare (Tevkiî Kanunnamesi, sayfa 529) şöyledir. «Amma sancaktan azlolunduklarında hükûmetten sakıt olurlar. Nitekim vezaretsiz Beylerbeyiler dahi böyledir.»

İdare-i umumiyye-i vilâyet kanunu tatbik olununca Sancakbeyleri «mutasarrıf» unvanını almış ve kanunda muayyen olan evvelkilerden çok mahdut vazifelerle tavzif olunmuşlardır.

Ümera hakkında bir noktanın ilâvesi lâzım gelir ki o da Sancakbeyleri Beylerbeyiler gibi sefer vukuunda maiyyeti halkı ve sancağı dahilindeki timar ve zeamet sahipleri ile birlikte harbe iştirak ettikleri maddesidir. Ümera harplerde pek çok yararlıklar göstermişlerdir.

ÜMERA-YI ASKERİYYE (امرای عسکریه) [*Ask.*] Büyük rütbeli zâbitler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bahriyye (deniz) zâbitlerinin büyüklerine «Ümera-yı bahriyye» denilirdi.

ÜMERA-YI BAHRİYYE (امرای بحریه) [*Bah.*] Bahriyye (deniz) zâbitlerinin büyük rütbelileri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kara kuvvetlerinin büyük zâbitlerine «Ümera-yı askeriyye» denilirdi.

ÜMM-ÜL-KİTAB (ام الکتاب) [*Sof.*] Akl-ı evvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Ümm-ül-kitab» Kur'an tâbirlerindendir. Arşın üstündeki kaza ve kader levhasına denir ki bunun adı Şeriat dilinde «Levh-i mahfuz» tur.

Kur'an'ın ilk sûresi olan «Fatiha», «Umm-ül-kitab» diye anılır. Fatiha sûresi Kur'an'ın bütün sûrelerinden büyük olduğu Cenabı Peygamber tarafından söylenmiş olduğundan asıl mânasına işaret olmak üzere «Ümm ül-kitab» adını almıştır.

Yok kayd ı masiva dıl-i kudsî cenâbda
Olmaz hata sahife-i Ümm-ül-kitâbta
Hersekli Ârif Hikmet

ÜMM-ÜL-VELED (ام الولد) [*Fık.*] Mevlâlarının firaşından (yatağından) ikrarlarına mukarin olarak çocuk doğurmuş olan cariye hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cemi ümmehat-ül-evlâd'tır.

ÜNS (انس) [*Sof.*] Kalpte cemal i hazret-i İlâhiyye müşahedesinin eseri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerde «Cemal-ül Celâl» suretinde gösterilir.

ÜNSİ (انسی) [*San.*] Kamış kalemin iki kısımdan terekküp eden kesik kısmının alt parçasına verilen addır. Üst parçasına «vahşi» denilirdi.

Âli; «Menakıb-ı Hünerveran» da (sayfa 10) «Küttab-ı dekayık şinas (bilgili yazıcılar) kalemin kâtipten canibe olan şakkına(yarığına)» ünsi denildiğini kaydettikten sonra muhtelif yazılara göre kalemin nasıl kesilmesi lâzım geleceğini tarif ediyor: «Nesih ve sülüs ve rık'a ıtlak olunan rakamda ayni ki beyn el-küttap muteber ve mazbut olan şeş kalemde vahşi tarafı ünsi canibinin zı'fı (iki misli) miktarı ola ve kalem-i divanîde (divani yazı) yani hatt-ı çüpte ve kırmada ve deştî de ber akis (aksine olarak) ünsisi vahşisinin zı'fı miktarı ola. Amma kalem-i nestta'lıkda ünsisi vahşisi beraber ola.»

Yine, Âli, aşağıdaki satırlarla bu ciheti izah ediyor: «Mahasal küttab-ı pesendide erkam ki (yazıları beğenilen kâtipler) şeş kalem mahareti ile şehere ve benam olmuşlardır. Kalemlerini olveçhile muharref (eğri) kat' kılalar ki kendülerinden canibi nokta miktarı ise taraf-ı uhra iki nokta denlü ola ve divâni ve kırma yazanlar kalemlerini ber akis eyleyip kendülerinden tarafı iki nokta ve taraf-ı ahirini bir nokta miktarında ihtiyar eyliyeler. Amma yazdıkları nestalik ise tarafeyni beraber kat' kılalar. Eğerçi ki bir miktar muharref kullananları da vardır. Amma bu tahkik eserine binaendir.»

Hattatların nasıl kalem kullandıkları bile tahkik edilmiş ve kitaplara geçirilmiştir. Bunlara göre nesta lık de üstad mertebesinde olan (Ali Meşhedî), (Mir Ali), (Malik), (Mahmut Şehanî) ve onların peyrevleri eğri, (Enisî),

kardeşi (Abdulkerim), babası (Abdurrahman) la şakirtleri doğru kesilmiş kalemle yazarlardı. (Şah Mahmut) orta şekilde kesilmiş kalem kullanırdı. Son zaman hattatlarının en büyüklerinin kalemleri iğri idi. Kazasker Efendi, Şevki Efendi fazlaca muharref olarak kesilmiş kalem kullanırlardı. Muasır hattatlardan merhum İzzet Efendi «Kalem kesmek ve tutmak usulü» muhtırasında bunu şöyle tarif eder: «Kalemi evvelâ baş parmak bükümü miktarınca aşağı ucuna doğru gittikçe ünsi kesildikten sonra ortasından bir miktar şak ve iki yandan matlup olan kalınlık derecesine kadar kesip makta üzerine vazolundukta sol elinin baş parmağıyle üzerinden kalemi ve diğer parmaklarla maktaı tutarak kesilen kalemin ortasından aşağıya doğru hafifce traş eder gibi alınır. Badehu katedilecek ucunu kalemin yalnız sırçası üzerinden eğer sülüs ve nesih kalemi ise iğrice, rık'a ve divanî kalemi ise biraz doğruca katedilir ve kalemi sağ elinin baş ve şehadet parmaklariyle tutarak orta parmağiyle de iane ettirmek lâzımdır. Fakat hakk-ı kalem lâyıkıyle icra olunmak üzere kalemin kesilmiş tarafını yazılan satırın üzerine çevirerek hareket ettirmelidir.»

«Mustafa Subhi Efendi» de (Kavaid-i hat) adlı kitabında şu tenbihlerde bulunmaktadır: «Hüsn-i hat için kalemin âlâsı, mürekkebin rânası, kâğıdın zibası gerektir.

«Kalemin âlâsı kızılı pek kızıl ve beyazlığı pek az, sengin ve damarları doğru olanıdır. Zira doğru olmazsa şak (ayırmak) edildiğinde iğri şak olur ki iğri şak olan kalemden de hüsn-i hat hasıl olmaz. Kalemin kalınlığı serçe parmak kalınlığı kadar, uzunluğu on veya on iki parmak miktarı olmalıdır.

«Esatize-i Hattatin (hattatların üstadları) kalemde altı sıfat ararlar ki bunlardan üçü hüsn-i hatta gelir ve üçü gelmez. Hüsn-i hatta gelen sıfatlar kızıl ve sengin olmaktır. Sert ve siyah ve muavveç ve damarluca olanlar ikinci üç sıfattır.

«Kalem pek olursa ziyade yontup etinden çok almalı, yumuşak olursa pek yontmayıp etli bırakmalı. Kalemin şakkı (yarığı) ta ortaya isabet etmeli ve vahşi canibi ünsü canibinden kuvvetli yani etli, kalın olmalıdır. Hüsn-i hatta kalemin şakkı kalemine göredir. Kalem pek olursa şakkı uzunca, yumuşak olursa şakkı kalil olmak gerektir.

«Kalem üç türlü kat' edilir: Cezm, vasat, muharreftir. Cezm doğru, vasat iğri kesilmiş demek olan muharref ile cezm ortasıdır. Kalemin makta' üstüne koyup baş parmağiyle kalemtraşın arkasına bastıkta kalemin kat diye avazı çıkmalıdır. Avazı kat' diye çıkmıyan kalem iyi kat' edilmemiştir.»

Tanıdığı büyük hattatların kullandıkları kalem şekilleri hakkında malûmatına müracaat ettiğim üstat Tuğrakeş Hakkı Bey merhum (Hakkı Altınbezen) şu malûmatı verdi: «Şeşkalemde maharet sahibi olan Râkım Efendi'nin, Eğrikapılı Râsim Efendi'nin, Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin, Şefik Bey'in, Hocamız Sâmi Efendi'nin kalemlerinin ünsisi ve vahşisi müsavi surette idi.»

ÜSKÜDAR (اسکدار) [*Ida.*] «Kamus-ul-A'lâm» da (c. 2, s. 923) (Scutari) şeklinde yazılmış olan Üsküdar'ın bu adı alışının izahı şöyledir:

«Üsküdar eski bir şehir olup, ism-i kadimi (Hrisopolis) yani «altın şehir» yahut «altın şehri» idi. Vech-i tesmiyede ihtilâf olup, bir rivayette (Aga memnun) un oğlu (Hrises) tarafından tesis edilmiştir. Burhan-ı Katı' ise (Bulak tabı 1268) «üsküdar» Zamm-ı kâf-i Farisi ile menzilhaneye derler ve menzil atına dahi denir ve merhalede biribirine elden ele sür'at-i isali matlup ahkâm-ı padişahî ve sair mekâtip isali için vaz ve tayin olunan piyadelere ve ulaklara dahi derler ve ulakların mektup vazeyledikleri keseye ve haritaya dahi denir. Türkide çevrezen tâbir ederler» denilmektedir.

ÜSKÜDAR KAYMAĞI (اسکدار قایماغی) [*Sar.*] Üsküdar'da yapılan peynir nevilerinden birinin adıdır. «Başvekâlet Arşivi»ndeki bir vesikada (Saray, tarihi: 3 L 1222, sıra numarası: 755) Nefaseti cihetiyle «Nefs-i hümayun için» (Padişahın yemesi için) alındığı yazılıdır.

ÜSKÜF (اسکوف) [*Kıy.*] Eski başlıklardan birinin adıdır. Arapça kûfiye, Rumca Χουφος'dan geldiği söylenir. Boru şeklinde ve bir endazeden fazla uzunlukta olup başa giyilince yarısı arkaya sarkan Yeniçeri «börk» ünün kenarının sırmalısı idi. Birinci Murat zamanında ihdas olunmuş ve kendisinden sonraki padişahlar tarafından tâc-i sultanî ittihaz olunmuştur.

Hammer (cilt: I, sayfa: 136) yuvarlak üstüvane şeklinde olan zâbitan kavuklarına üsküf adının verildiğini ve Osmanlı Padişahlarının börk yerine üsküfü alıp Birinci Murat'ın Avrupa'daki fütuhatı sırasında kâmilen sırma ile süslediğini söylüyor.

«Üsküf» için «Tac-üt-Tevarih»te (cilt: I, sayfa: 282) şöyle deniliyor: Ele geçen «Apolonya» kalesindeki birçok ganimetler arasında bir altın tas da bir Yeniçerinin eline geçmiş ve Yeniçeri tası saklamanın biricik çaresi ba-

şına geçirmek olduğuna hükmederek o suretle başına giydikten sonra üzerine sarığını sarmıştı. Yeniçerinin başındaki serpuş (başlık) dikkati çekmekle sorularak iş anlaşılmış ve lûtuf eseri olarak tas Sultan Murat tarafından kendisine bırakılmakla beraber şekli hoşuna gittiğinden bunun resmî sarpuş şekli olmasını emretmiştir.

Hoca Sadettin Efendi'nin sözünü aynen eserine geçiren Cevat Paşa (Tarih-i Askeri-i Osmanî, kitab-ı evvel, sayfa: 112) ihdası tarihine ait diğer rivayeti de şöyle yazıyor: «Üsküfün ihdası sebebine dair Tac-üt-Tevarih'teki malûmatı aşağıya yazdık. Diğer tarihlerde ve hususiyle «Saî» ve «Âli» de «Tâc-üt-Tevarih» in verdiği malûmat tasdik olunmuş ise de Âli merhum bunu Serez kalesinin fethinden, Tâc-üt-Tevarih ise Apolonya kalesinin zaptından sonra vuku bulduğunu rivayet eylediklerinden iki müverrihin rivayetlerinde şu kadarcık bir tebayün (aykırılık) görülmüştür.»

Birinci Murat zamanında beyaz börkün tepesiyle başa girecek kısmın ön tarafı sırma ile işlenerek hükümdarlarla ümeranın giymesi âdet olmuştu. Üsküf divan günlerinde etrafına bir parça ilâvesi suretiyle giyilirdi.

Fatih zamanına kadar o halde devam eden üsküf onun vaktinde daha süslü ve sırmalı bir şekle konulup Kapı kulu piyadesiyle bunların zâbitlerine tahsis edilmiştir.

Üsküfün kırmızı kadifelisini iki tarafına birer de zülüf takarak Silâhtarlar giyerlerdi

ÜSKÜFE (اسكوفه) [*Kıy.*] Vaktiyle kadınların başlarına giydikleri fese verilen addır. XVI ncı ve XVII nci asırlarda Avrupa'da moda olan kenarları sırma veya ipek örme kaytanlı baş kisvelerine «eskofyon» denilmiştir.

ÜSKÜRE (اسكوره) [*San.*] Dudağı biraz yayvan bakır tas yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saraya ait vesikalarda geçer.

ÜSRUBÎ (اسربی) [*San.*] Bina ve kubbeler için lâzım olan kurşunları döküp hazırlayan sanatkâra verilen addır. Üsrüb; Farsca kurşun demektir.

ÜST (اوست) [*Kıy.*] Eskiden Sadrâzam'la büyük devlet adamlarının giydikleri dört kollu sırma işleme kaplı samur kürk adıdır. Börklere de bu ad verilirdi. Yalnız Sadrâzamların giydiği ile ricalin giydikleri arasında derecelerine göre fark vardı. Memuriyyet tevcihi sırasında giydirilen bu börkler çıkarken geri alınırdı

Güruh-i ehl-i divane bakup divane-veş ben de
Tedarük eyledim (erkân)ü (üst)ü (raht)ı divanî
Libas-ı müstear-âsa yine tüccara reddettim
Zaman-ı naks-i kıymetle çeküp enva-ı hüsranı
Sünbülzade Vehbi

ÜSTLÜK (اوستلك) [*Kıy.*] Elbisenin üstüne giyilen palto, manto ve pardesü gibi şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÜSTÜ AÇIK (اوستی آچیق) [*Bah.*] Kayık nevilerinden birinin adıdır. Tuna ve Don nehirlerinde işleyen gemilerden olup bir dümenci ve sekiz kürekçisi vardı. 18 inci asırda yüz kadar üstü açık mevcuttu. Bunlar nakliyatta kullanılırlardı.

ÜSTÜN (اوستون) [*Hal.*] Eski yazıda harfleri (e) sesli okutmak için kullanılan ve harflerin üstüne konan düz ve ufkîce küçük çizgi adıdır. Harfi (i) sesli okutmak için altına konan ayni şekildeki çizgiye de (esre) denir.

ÜSTTEN AYIRMA ŞEMSE (اوستدن آیرمه شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Zemin olduğu gibi bırakılarak yalnız şekillerinin altınlanması suretiyle yapılan şemselere verilen addır.

ÜSTÜME İYİLİK SAĞLIK (اوستمه ایلك صاغلق) [*Hal.*] Eskiden kadınların kullandıkları tâbirlerdendir. «Allah bizi esirgesin, fenalığı bana dokunmasın» mânasına gelir. Başkasına da «Üstünüze iyilik sağlık» diye söylenilirdi.

ÜSTÜNE KIRILMAK (اوستنه قیرلق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fazla mahabbet ve alâka göstermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kırılır üstüne uşşak o gözü badamın
Zer-i mahbub ile Fındıklı'ya çek âl kâmı
Abdullah Hilmi Dede

ÜSTÜNKÖRÜ (اوستون کورو) [*Hal.*] Ehemmiyet verilmiyerek, acele ve dikkatsizlikle iş yapma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÜSTÛRE (اسطوره) [*Hal.*] Efsane, bâtıl, uydurma masal ve kahramanlık hikâyeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i olan esatir de o makamda kullanılır.

Hüsnün idi dildârma her veçhile üstün
Üstûre-i Yunandaki ma'bude-i hüsnün
Lâ

ÜSTÜNLÜ ESRELİ (اوستونلی اسرملی) [*Hal.*] Harekeli, fetha, kesre ve zamme işaretli yazı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski yazının okuma güçlüğü yüzünden hassaten halkın okuduğu kitaplar harekelenirdi. Bunun yerine «harekeli» de denirdi.

ÜVEYSÎ MEŞREB (اویسی مشرب) [*Sof.*] Durup dururken müstağrak olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Müstağrak; cinnet (delilik) alâmeti göstermek demektir.

ÜZENGİ (اوزنگی) [*San.*] Ata binildiği vakit ayakları koymak üzere eğerin iki tarafına birer kayışla asılan altı düz madenî halkanın adıdır. Türlü şekilleri, Padişahlarla zenginlerin altından yapılanları, bu sebeple antika olanları vardır.

Üzengi parlatıp şâhân-ı asra sahn-ı devlette
Sıtabl-ı hâsının sayisleri Sâsâniyan âsâ
İzzet Molla

ÜZENGİ AĞASI (اوزنگی آغاسی) [*Sr.*] Padişahın bindiği atın üzengisini tutan ve yanında yürüyen saray memuruna verilen addır. Bunun yerine «Rikâbdar» da kullanılırdı.

ÜZENGİ PARLATMAK (اوزنگی پارلاتق) [*Hal.*] Binicilik ve cündilik etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Afvederse vaz-ı küstahânemi, şâirlere
Bir üzengi parlatayım ki kamaşsun gözleri
Vâsıf

ÜZGEÇ (اوزگچ) [*Mim.*] İp merdiven yerinde kullanılır bir tâbirdir.

V

VÂCİB (واجب) [*Fık.*] Dînen farz mesabesinde olup terki günah olan İlâhî emir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacı Zihni Efendi «Nimet-ül-İslâm» da (Kitab-üt-Tahare, sahife 7) vâcib için şu tafsilâtı veriyor:

«Vücubün taaluk ettiği fiil «vâcib» tir. Vâcibin hükmü dahi amelen farz gibi olmak yani fiiline sevap ve bilâözür (mazeret olmaksızın) terkine ikap (ceza) terettüp etmektir. İtikaden farzın hükmü gibi olmadığı için vâcibin münkiri ikfar olunmaz (kâfir sayılmaz): Kurban kesmek, vitir ve bayram namazları kılmak ve ve karip (yakın) muhtacîne bakmak gibi.

«Vâcibin dahi alelkifaye olan kısmı vardir: Şaban ve Ramazan sonlarında hilâlin rüyetini istemek gibi.

«Bir ibadetin vâcibatından birini terkin muktezası amden (kasten) ise kerahet-i tahrimiyye ile mekruh olmak ve sehven ise hakkında sücud-ı sehv lâzım gelmektir.»

§ [*Ask.*] Ulûfe, mevacib yerinde de kullanılır. (Bak: Ulûfe).

VÂCİB LİZATİHİ (واجب لذاته) [*Sof.*] Ademi mümteni olan mevcuttur ki vücud kendisinden olup başkasından olmadığı için ma'dumiyyetin imtinaı zaruret halinde olduğu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vücub-i vücud lizatihi olursa «vâcib lizatihi», vücub vücud-i gayr nazar-ı itibara alındığından naşi olursa «vâcib ligayrihi» denir.

VÂCİB-ÜL-VÜCUD (واجب الوجود) [*Sof.*] Vücudu zatından olup vücutta başka hiçbir şeye muhtaç olmıyan Cenab-ı Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VÂCİB-ÜR-RİAYE (واجب الرعايه) [*İda.*] Sadrazamlarla Vezir, Nişancı ve Beylerbeyilerin oğulları hakkında kulanılır bir tâbirdir. Tâbirin lûgat mânası «gözetilmeleri, sayılmaları lâzım olanlar» demektir. Bu gibilere haklarında bir lûtf-i mahsus olmak üzere Müteferrikalık pâyesi tevcih olunur ve kendilerine ulûfe tahsis kılınırdı. Ulûfenin miktarı babalarının işgal ettikleri makama göre değişirdi. Yüksek makam sahibinin oğlu ötekilerden fazla ulûfeye sahib olurdu. Kanunnamede (Fatih Kanunnamesi, sayfa 20) ulûfenin miktarı şu suretle tasrih olunmuş idi: «Vezir-i âzam oğulları altmış akçe ile Müteferrika olalar ve sair vüzera oğulları elli akçe ile Müteferrika olalar ve Nişancı oğulları dahi kezalik kırk beş akçe ile Müteferrika olalar ve Beylerbeyiler oğulları dahi kırk beş akçe Müteferrika olalar.»

Müteferrikaların bir kısmı ulûfe diğer kısmı dirlik tasarruf ederlerdi. Bu sebeple bunlara «Ulûfeli müteferrika», «Timar ve zeamet müteferrikaları» denilirdi. Mahlûl vuku buldukta yerine başkası geçirilirdi. Padişahlar sefere gidince Müteferrikalar da beraber giderler, şehri dolaşmağa çıktıkları zamanlarda da önlerinde yürürlerdi.

Huzuruna çıktıklarında Sadrazamın ayağa kalkıp Müteferrikalara tâzim etmesi kanundu.

VÂCİB-ÜR-RİAYE AĞALAR (واجب الرعايه آغالر) [*Sar.*] Müteferrikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hürmet ve riayet edilmesi lâzım olan Ağalar demektir. Müteferrikalığa kanun mucebince Sadrazamlarla Vezir, Beylerbeyi ve Nişancıların oğulları tâyin olunduğu için bu tâbir devlet ricalinin oğulları hakkında kullanılmış oluyordu.

VÂHA (واحه) [*Coğ.*] Çöl ortasında sulak ve ağaçlık yere verilen addır.

İnkâr ile, ibham ile mâna-yı hayatı
Sevdamızı bir vâha-i gaflette yaşattık,
Bâziçe-i âmâl ederek hep sadematı
Bir mehd-i serâbîde çocuklar gibi yattık.
Tevfik Fikret

VAHDET-İ VÜCUD (وحدت وجود) [*Sof.*] Bütün mevcudat mutlak vücudun yani zât-ı Ahadiyyet'in esma ve sıfatı olduğu ve onda müstehlik bulunduğu nazariyyesine dayanan «Felsefî» yahut diğer bir tâbirle «Tasavvufî» meslek hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Vahdet-i vücud hakkında tafsilâta girmeden evvel «vücud ve zat» a dair ileri sürülen fikirleri kaydetmek icabeder.

Vücud; varlık, zat, mahiyyet demektir. Yeni felsefeciler mahiyyet tâbirine karşılık tabiat tâbirini kullandıklarını söyleyen tanınmış ilim adamı İsmail Hakkı İzmirli (ölümü 1945) «Yeni ilm-i Kelâm, birinci kitap, sahife: 253 ve müteakip» diyor ki:

«Vücud tasavvuru bedihîdir, nefs i natıkanın en umumî, şümullü bir mefhumudur. Buna mebni vücud tarif olunamaz. Felâsife-i cedidenin bu reyi İslâmî tefekkirlerinin ekserisinin reyine uygundur Çünkü «vücud a'ref-i eşyadır» denilmiştir.

«Vücud başka, zat ve mahiyyet yine başkadır. Zat ve mahiyyet vücuddan evveldir. Meselâ bir demir parçası hariçte vaki olmadan evvel onun zat ve mahiyyeti mütasavverdir. Vücud işte bu zat ve mahiyyet üzerine zâid olarak hususî arazların ilâvesiyle hasıldır. Zatî keyfiyyetler, bazı arazî keyfiyyetler ile birleşmedikçe vakide mevcud olmaz. Meselâ balmumunun şekli, hacmi, sıkleti, kesafeti tahavvül ettiği halde yine balmumu vakidir. İşte bu, arazî keyfiyyetler olup balmumu denilen mahiyyet üzerine zâidtir. Balmumu denilen bir şeyin bir hacmi, bir şekli, bir sikleti bulunmadıkça mevcud olması kaabil değildir. Bulmumu kaybolmaksızın onun kimyevî terkibi değişemiyor. Fakat şekli, hacmi, sikleti değişiyor da balmumu yine balmumu olarak kalıyor. Zâti ve aslî keyfiyyetler asla değişmeyip yalnız yerini başka mevcuda, başka bir tabiata terketmek için kayboluyor ki bu keyfiyyetler mevcudun tabiatını veya mahiyyetini veya zâtını takvim eder.»

Rahmetli profesör «tabiî ve mütehakkak mevcudların bir zât ve mahiyyeti olduğu gibi aklî mevcudların da bir zât ve mahiyyeti» olduğunu kayıtla bu bapta tafsilât verdikten ve (havass-ı zât) hakkında da kıymetli fikirler yürüttükten sonra «vücud-u has ve vücud-u mutlak» a geçiyor ve şunları söylüyor:

«İslâm feylesofları vücud-u Vâcibi vücud-u has addediyorlar. Mahiyyetin tahakkuku da vücuda ihtiyacı, vücudun velev akılda olsun, âriz olmak için mahiyyete ihtiyaçları hususlarını: velevki taakkul itibariyle olsun, Vâcib-ül-vücudun mürekkep olması keyfiyyetini külliyen reddediyorlar. Gayre ihtiyaç, emare-i imkân olmakla Vâcib-ül-vücudda ayrı bir mahiyyet, ayrı bir vücud kabul etmiyorlar. Yalnız mahiyyet de değildir, yalnız vücud da değildir. Mahiyyet ile vücuddan mürekkep te değildir. Mahiyyet ile vücud birdir. Vücud-u vâcib bir vücud-u hastır ki zihnen veya aynen bizatihî kaaimdir; fâil mevcde veya akılda bir mahall-i mukavvime muhtaç değildir» diyorlar. Bu vücude «vücud-i baht» ta diyorlar.

«Vücud-u mutlak alelıtlak varlık demektir, vücud-u has vücud-u mutlaka muhtaçtır. Has ansız tahakkuk edemez.

«İslâm feylesofları arasında vücud-u mutlakın vücud-u vâcibin mukavvim olup olmaması arasında ihtilâf vardır: Ekseriyyet indinde vücudi- vâcib kevn-i has olup binefsihi (fâil ile değil) mütehakkak, bizatihi (mahiyyet ile değil) kaaim olmakla tahakkukta vücud-u mutlaktan vesair avariz ve esbaptan müstağnidir. Vücud-u mutlakın vücud-u vâcib'e vuku-u vuku-u lâzım-ı haricidir, yoksa Vücud-u mutlak vücud-u vâcib için mukavvim değildir. Âm hassın zâtisi olur ise has âme taakkule muhtaç olur. Âm hassa âriz olur ise has âma muhtaç olmaz. Fakat âm herhalde hassa muhtaçtır. Çünkü âm ancak has zımnında tahakkuk eder. Artık vücud-u vâcibte terkibte yoktur, ihtiyaç ta yoktur.»

Çok eski olan Vahdet-i vücud felsefesinin doğuş yeri Hindistan'dır. Hind'de Vahdet-i vücud mezhebî ve dinî bir şekilde ve muhtelif meslekler suretinde zuhur etmiş ise de esaslı olarak dört şekil vardı. Bu dört mezheb taraftarları arasında (Kabılan) aynen (Spinoza) gibi bir cevherin vücudüne kaaildir. Ona göre cevher maddeden ayrı bir şey değildir. Başlıca sıfatı da şu'ur ve idrâktir. Hind lisanında (Bûdî) kelimesi akıl mânasına mevzu olduğundan hikmet-i taakkul demek olan «Bûda» perestlik bu kelimeden çıkmıştır. Hind Vahdet-i vücudunda görülen (Bûdî), (Spinoza) felsefesinin «şu'ur» una ve yine Hind felsefesinin «madde» si (Spinoza) Vahdet i vücud'unun «hayyiz» ine muadildir.

Vahdet-i vücud felsefesi Hindistan'dan Yunanistan'a geçmiş, oradan da âleme yayılmıştır.

Seyyid Seyfullah Efendi «Risale-i Miftah-ı Vahdet-i vücud» da (hususi kütüphanemde el yazması nüsha) sofiyyenin vahdet-i vücud telâkkisini şöyle anlatıyor:

«Vahdet i vücud'a kaail olan ehlüllah'ın kelâmından fehmolunan mâna budur ki: «Vücud birdir, birden artık değildir. Ol vücud hakkın vücududur. Hakkın vücudundan gayri bir şeyin vücudu yoktur. Bu kesret-i kevniyyede görünen cemi kâinatın varlığı bir zattandır. Şek yoktur ki cümle eşyada ol zât-ı vâhid kendi varlığını ve birliğini gösterdi. Pes bunların her biri anın varlığına ve birliğine delâlet eder. Sanma ki bunların her biri başlı

başına varlardır. Ne başlı başına her biri var olabilir ve ne cümlesi bir uğurdan var olabilir. Bil ki bu, cümle eşya ile âlem yoğidi. Ol zât-ı vâhid var idi. El'an kemakân var olan ol zât-ı vâhidir ve ol zât-ı vâhidden gayri bir vücud yoktur.

«Alem dedikleri anın varlığ nın alâmetidir ve bu âlem yüzünde görünen kesret-i kevniyyede cemi'i kâinat bir anda var görünür. Yine ol an içinde yok olur. Varlık ile yokluk beyninde ziyade sür'at ile inkilâbından her şeyin varlığı his ile idrak olunur. Ol içinde yokluğu idrak olunmaz. Zira her anda yokluğu varlık taakup eder. Bu ecilden müddet-i medide (uzun müddet) üzere her şey varlık ile mütemadi olur zannederler. Her şey'-i mümkünde ise varlık bir karar üzere mütemadî olmaz. Belki bir varlık gelüp sel gibi sür'at ile gider yine yerine bir varlık dahi gelir. Her anda ve her lahzada biri gidüp biri gelmede de ne geldiği görünür, ne de gitiği hissolunur. Anın içün her şey'-i mümkünde varlık bir karar üzere durur zannolunur. Ol ise her anda ademe gidip ma'dum (yok olmak) olmaktır. Zira anasıl yok idi, yine yoktur. Pes ol yok üzerine bir varlık pertevi uğrayıp tareyan (birdenbire çıkmak, gelivermek) eyledi. Ol varlık pertevi lâyenkatı' (inkıtaa uğramadan) sel gibi seyelân (akmak) etmektedir. Yahut cevval daire misali cevelân (dönmek) etmektedir. İmdi mecmu-i âlem ol varlık pertevi içinde bir zıl-li hayaldir (hayal gölgesidir). Zira varı varlık bir var kî evvel ve ahır var olan ol vardır. Andan gayrı var yoktur. Bu âlem bir var imiş bir yok imiş mealindedir. Yani ezelde bir zat var idi, andan gayri kimse yok idi. Ol zât-ı âlinin ilminde bu âlem böyle olacağı var idi Pes kendi perteviyle ilminde olduğu gibi bu âlemi var eyledi ve varlık suretinde bunca eşyayı âşikâr eyledi. Yine bir anda yok eder ve var eder. Yokluk ile varlık arasında sun'unu izhar eder. Ezelde yok olan her halde yoktur. Gerekse var suretinde görünsün, gerekse görünmesin. Yine hiç idi, ol yoktur ve ezelde var olan hemişe ebedî vardır, Ve bu cümle eşya ile var olan yine ol vardır. Minel-ezel, il-el-ebed (ezelden ebede kadar) birdir. Birligiyle bu cümleye kaadirdir.

«Ol kaadir-i mutlak kemal-i kudretiyle kendi vücud-i zillisini sana ve bana ve efrad-ı âlemden her ferde ita eyledi (verdi). S n ve ben, senlik ve benlik ile birbirimizden seçilip imtiyaz eyledi. Pes «tayin-i vücud-i zill-i hayali» ile her birimiz başka başka müteayyin olduk, ve ol taayyün içre bize her ne gerekse levazım-ı tayin-i vücud kesir ve noksan etmeyip ol zât-ı mutlak ita eyledi, ve mukteza-yı istidat-i ezelimize göre her birimize kendüye hidayet eyledi. Nitekim buyurur: (اعطى كل شئ ثم هدى). Bu takdirce her birimize istidad-ı ezelimiz muktezasınca Hak süphanehu ve Taalâ hidayet eyleyip pertev-i vücudiyle nur-i hidayet bahş ve ita eyledi. Felillâhil-hamd hisse-i mukadderemize razı ve hoşnud olmaktan gayri bizim için bir şey bâki kalmadı ve eğer bunu böyle bildikten sonra yine kendi varlığımıza itina eyleyip senlik ve benlik ortasında Hak varlığından başka varlık vardır kıyas edip bir kimse ol varlığın artıklığın tahsil etmek için sa'yeylese abes yere zahmete giriftar olur. Hemişe kârı (her zaman işi) ah-ü zâr olur. Belki müstahakk-ı duzah ve nâr (ateş ve cehenneme lâyık olur) olur. Zira kendi varlığın görüp ve varlığına itina ile itimad edenin hali düşvar (güç) olur. Amma kendimizden ol varlığı nefiy ve selb edip (yok etmek) varı varlığı Vacib-ül-vücude versek, ana teslim olup kendimizi yok yerinde tutsak ol teslim ile yokluk içinde devamda olsak bize bir Hakkın varlığı bir veçhile zâhir olur ki ol varlık tükenmez ve vüs'atinin nihayeti yoktur. Ve füshatinın sikleti olmaz, ve ol bir meydan-ı vahdettir ki anda kesret-i kevniyyenin zahmeti olmaz. Madem ki kendi varlığımızı görmedikçe anda bize mezahim yoktur. Pes Hakkın varlığı sayesinde rahat içinde bâki oluruz. İmdi kemal-i dikkat ile meratib-i tevhide riayete tenbihe ihtiyaç mes etmiştir.

«Mâlûm ola ki: Tevhidi ef'al ile tevhid eyliyen muvahhid-i ârife insandan, melekten, hayvandan, şeytandan sâdır olan cümle ef'ali fi'l-i Hak bilip ve lâkin ilm ü irfanla meratib-i vücude riayet edip gözetmek lâzımdır. Zira muvahhid-i ârif iptida hakayika ârif olmak gerek. Zira hakayik-ı İlâhiyye olmak var, hakayik-ı kevniyye olmak var. Hakayik-ı İlâhiyeden meselâ mertebe-i esmada Allah, Rahman, Rezzak gibi isimler var. Bu isimlerin müsemması hakikat-ı vâhidedir. Amma yine her birinin medlulü mefhum hasebiyle ahirine mugayirdir. Eğerci zat hasebiyle mugayir değil ise indel akil hakayık-ı mütemayize oldular. Pes ârif bunların mabihil imtiyazların ve mabihil ittihadların bilip ciheteyne riayet ile adab-ı şeriati gözetir.

«Hakayık-ı kevniyyeden meselâ mertebe-i esmada insan, hayvan, melek ve şeytan gibi isimler var. Bu esmaları müsemmaları mertebeleri vâhidiyyettedir. Mertebe-i vâhide taayyün-i evvel, âlem-i ceberut, hakikat-ı Muham-

mediyye dahi derler. Eğerçi müsemma-yı vâhidedir. Amma yine ol mertebeden tenezzül ile her biri kendi mertebesinden taayyün eylemiştir. Şek yoktur ki bunlardan her biri kendi muayyenesi itibariyle aharin aynı olmaz. Belki gayri olur. Pes hakayık-ı kevniyyeden bunların hakayık-ı muayyeneleri aklen ve hissen sâbit ve mütehakkak olur. Ârif-i ehl-i şuhud eğerçi bütün hakayık-ı ilâhiyye ve hakayık-ı kevniyyede hakikat-ı vâhide-i mutlakayı müşahede edip cemi ef'al ve sıfatı ana nisbet eder. Amma yine her birinde ind el-akıl temeyyüz ve indelhis taayyün görüp temeyyüzleri ve taayyünleri cihetiyle meratib-i vücude riayet eder. İmdi kaail olan ya keşf ve ayan ile veya keşf ü ayana imanla kaail olandan hata ve zilel mutasavver değildir. Meğer münkire mutasavver ola. Amma keşif ve ayana inanla kaail olandan elfaz ve ayana imanla kaail olandan elfaz ve ibaret ile kendi edasında hata etmek ihtimali vardır. Pes ayan mertebesinde olmayıp ayana iman mertebesinde olana lâyık olan oldur ki Vahdet-i vücud kelâmında lisanın hatadan hıfzetmek içün ziyade ihtimam eyliye. Zira Vahdet-i vücud sırf elfazla tâbire gelmez. İllâ kesret zımnında gelir. Anın için «Elhakika vâhide vettayünat müteaddide» buyurdular.

«Nazar-ı ârif-i ehl-i tahkik (tahkik ehli olan ârife göre) suret-i müteşabihede mütezahir olan (biribirine benzer görünen) ayn-ı vâhidedir. Kesret-i taayyünatı gayr-i mütenahiye görürkim esma-i İlâhiyyeden kaadir ve Âlim ve Hâlik ve Rezzak gibi bu esmanın mefhumlariyle mânalarının ihtilâfiyle bile medlûlleri bilhakika medlul-ü vâhittir, esma-i İlâhiyyenin maanisi bir kesret-i makuledir ki müsavi-i vahid-ül-a yinde itibar olunur. Anın ayn-ı hakikatinde asla kesret yoktur ve her ismin suretinde görünen tecelliyat müteakibe-i müteşabihe hakikatte birdir. Taayyünatla müteaddide ve mütekessirdir. Pes bu mukaddimattan malûm oldu ki ârif-i ehl-i tahkik katında Vahdet-i vücudü idrak kesret-i ma'kule kesret-i meşhude zımnında sâbit olur. İmdi bu malûm olduysa bu dahi malûm ola ki Vahdet-i vücud meselesi bâbında kuvve-i rasıha sahibi olup tefevvüh-i kelâm eyliyen bazı sikattan menkuldür ki evvelâ vücudün vahdetinde ve meratibinde ihtilâf vâki olmuştur. Ekalli vücud-i Hakkın iki mertebesi vardır. Bir mertebesi oldur ki anda sıfat tasavvur olunmaz. Tâ ki biribirine mukabil ve muhalif ola. Ol mertebe zât-ı bahttır (halis, öz). Ol mertebeye Ahadiyyet denilir. «Âlem-i lâhût» ve «Âlem-i lâtaayyün» ve «Gayb-ı hüviyyet» dahi derler. Ol mertebe ancak zevkle bilinir.

«İkinci mertebesi oldur ki anda cemi' sıfat bulunur. Ol sıfat ile biribirine muhalif ve mütekabil görünür. Ol mertebeye «Hazret-i Vahidiyyet» denilir. «Âlem-i ceberut» ve «Taayyün-ü evvel» ve «hakikat-ı Muhammediyye» dahi denilir ve bu Hazret-i Vahidiyyetin iki yüzü vardır. Biri bâtındır ve biri zâhirdir. Bâtın yüzüne «Hazret-i Ulûhiyyet», zâhir yüzüne «Hazret-i rububiyyet» denilir. Maratib-i vücudün vahidiyyetinde de üç mertebe, beş mertebe, yedi mertebe ve daha ziyade mertebeler bulunduğu kitaplarda yazılıdır. Hatta Şeyh Abdulkadir Geylâni Hazretlerinin hafidi Şeyh Abdulkerim Çelebi kendi müellefatından «Meratib-i Vücud» risalesinde vücud için kırk mertebe beyan ettikten sonra şöyle demişlerdir: فان مراتب الوجود كثيرة لا تحصى Velhasıl aded-i mahsur ile zikreyledikleri meratib-i vücudun had-dü hasrı yoktur, gayr-i mütenahidir. İmdi vücudun vahdeti bilinmez illâ meratibin sihhati ile bilinir ve meratibi bilmek vücudün vahdetini zevk etmeye mevkuftur, ve ol Vahdet-i vücud'un zevki mahabbet-ullahın semeresidir. Meratib-i vücud dediğimiz vücud-ı vâhidin vucuhatıdır ki ol vucud-ı vâhidden zait değildir. Nitekim şemsin eşi'ası aynı şemsten zâit olmadığı gibi. Pes Hakkın kelâminda «فايما تولوا فثم وجه الله» buyurulduğu vücud-i vâhidin meratibine işarettir. Feemma vücud-i vâhidin meratibini ilimde râsih ve muhakkik olanlar üç bölüktür. Bir bölüğü muzmahil ehlidir. Yani vücud-i vâhidden gayri kendilerde vücud zu'um eyleyip ol vücud mevhumlarının izmihlâline sa'yetmiye meşgul olanlardır. Bir bölüğü mün'adim ve fena ehlidir. Bunlar kendilerde z'umeyledikleri vücudun in'idam ve fenasına mukayyet olanlardır. Bu iki bölük vücud-i vâhid'in vücuhatını yani meratibini sihhati üzere bilmemek ile kendilerini muzmahil eylemek, ya mün'adim ve fanî kılmak kaydına giriftar oldukları ecilden ekserisi şirk-i hafîye maillerdir. Zira bunlar vücud-i vâhidin vücuhatını vücud-ı vâhidin vücudünden başka tevehhüm edip ol tevehhümleri üzere şirk-i hafîye düşerler. Üçüncü bölüğü oldur ki vücud-i vâhidin vücuhatını bildiler. Şöyle ki: Cemi eşya ol vücud-i vâhidin vücuhatındandır. Nitekim «فايما تولوا فثم وجه الله» buyuruldu. Bu takdirde insanda olan vücuh-ı cehl dahi ol vücuh-i vâhidin vücuhatından bir vecihtir. Pes taife-i evvel vech-i cehlin mün'adim ve muzmahil olmasına zâhib oldular ve hicab-ı cehlin izalesini talep eylediler. Tâ ki vücud-i vâhid veçh-i ilimle mütecelli ola. Ve yine vücud-i vâhidin vücuhatın vücud-i vâhid üzerine zâit görmediler. Eğer-çi kim vech-i mahsus

ile taayyünde vücud-i vâhide mugayir görünür ise de ind-et-tahkik vücud-i vâhid üzerine zâid değildir. Bu da malûm ola ki cemi'-i menhiyyat ol vücud-i vâhinin vücuhatıdır. Şöyle ki: Ol menhiyyat vech-i cehlin zuhuruna sebeptir. Bu veçhile cehil gayret ile gayriyyet artırır. İmdi bu itibar ile cehil ve esbab-ı cehil ve gayret ve gayriyyet cehennemdir ki vücud-i vâhidin vech-i kahrıdır. Cemi' evamir-i şer'iyye ol vücud-i vâhidin şol vücuhatıdır ki vech-i ilmî ve vech-i ayniyyeti arttırır. Pes bu itibar ile ilim ve esbab-ı ilim ve ayniyyet-i cennettir ki vücud-i vâhidin vech-i lâtifidir.»

Beşeriyyeti cehil ve hicab zulmetlerinde sayan, İlm-i kelâm ve Felsefe erbabının istiqlâl ve muhakemelerini temelsiz kil ü kalden addeden Mutasavvıflerin, mebde' ve ma'ad meselesinde en salim tarik kendi meslekleri iddiasında bulunduklarından ruh hakkındaki nazariyyelerinin birçok cihetten tetkike şayan olduğunu ve gösterdikleri muhtelif beda'iyyetlere rağmen Vahdet-i vücud sistemi etrafında toplanmış olduklarından ruh hakkındaki nazariyyelerinin tavzihi için evvela bu sistemin teşrihi iktiza etmekte bulunduğunu kaydeden değerli ilim adamı M. Şemsettin Bey (Şemsettin Günaltay) (Felsefe-i Ulâ, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiyye matbaası, 1339-1341, sayfa 406 ve müteakip) şunları yazıyor:

« (Sa'deddin-i Taftazanî) tasavvuf erbabını vücud hakkındaki telâkkilerine göre iki zümreye ayırmaktadır: «Birinci zümreye dahil olanlar Vahdet-i vücud meselesini aklın ihatası dışında bir şekilde tasvir etmemişlerdir. Bunlara göre mevcud gibi vücudda da kesret vardır. Fakat, sâlik sülûkünde Allaha vasıl olunca tevhid ve irfan denizinde müstağrak, kendi zâtı, Zatullah'da, kendi sıfatı, Sıfat-ul-Allah'ta muzmahil olur. O zaman bu sâlikın nazarında Masivallah kaybolur. (Vücud) da (Allah) tan başka bir şey görmemiye başlar. Tasavvuf erbabının (Fena fit-tevhid) dedikleri halet budur. Zât-ı Risaletpenahi (ان العبد لا يزال يتقرب الى بالنوافل حتى احبته فاذا احببته كنت سمعه الذى به يسمع وبصر الذى يبصر) hadisiyle bu mertebeye işaret buyurmuştur. Bu mertebeye yükselen sâlik, şahid olduğu hâleti tasvir edecek tâbirler bulamıyacağından -ekseriya kendisinden hulûl ve ittihadı iyma eden sözler sâdır olur. İkinci mertebeye mensup olanlar, bilâkis açıktan açığa Vahdet-i vücuda taraftar olmuşlardır. Bunlara göre vücud birdir. O da vücud-i mutlaktan yani Zât-ı Bâriden ibarettir. Vücud-i Bâriden başka vücud yoktur. Olması da mümkün değildir. Âlemde görülen kesret, ancak hayal ve serâb menzilesinde olan izafat ve taayyünattadır. Çünkü eşyanın kâffesi hakikatte birdir. Onlardaki tekessür (çoğunluk) ancak mezahir (görünüş) itibariyledir.

«Sadeddin Teftazani'nin pek güzel ayırmış olduğu şu iki zümre İslâm tasavvufunun inkişaf tarihine pek muvafıktır. (Sadeddin) in birinci zümresi, tasavvuf tarihinin (Sofiyye) namiyle ayırdığı mütekaddimîn, ikinci zümre ise «Mutasavvifîn» denilen müteahhirîn'dir. (Sofiyye) nin Vahdet-i vücud telâkkileri zahirî bir görüşten ibaret olduğu halde ikincilerin telâkkisi bakikî bir kanaat, bir felsefedir. Mamafih, her iki zümre de görünüşte Vahdet-i vücud sisteminin mümessilleridir.

«Vahdet-i vücud sisteminin ruhunu, mutasavvıflardan İlm-i kelâm ve Felsefede de mütebahhir salâhiyyetli bir sima o (Celâleddin-i Devvâni) şu suretle izah etmektedir: «Zamanî olsun, zâtî olsun mutlaka havadisin lâşeyden hudusu muhal olduğundan her şey-i mümkünün behemehal Vâcib-ül-vücud bir illete istinadı lâzım ve zarurîdir. Şu halde hiçbir malûl kendi kendine kaaim olamadığı gibi istinat ettiği (zât-ı illet) e mübayin (aykırı) değildir. Belki mükevvenattan her şey, (zât-ı illet) ile kaaimdir. Yani (zât-ı illet) in şüunatından bir şe'ni itibarat-ı lâyıkasından bir emr-i itibarîsidir. Binaenaleyh, mâlûl yani mahluk bir şey, itibar-ı mahzdan başka bir şey değildir. Mâlûl, eğer illete mensubiyyeti itibariyle, mensup olduğu vecihle mülâhaza edilirse anın bir nevi vücud ve tahakkuku vardır. Fakat müstakil bir zat olarak itibar olunursa mâdum ve belki de mümtenidir. Nasıl ki, bir cisimdeki (karalık) o cisim ile kaaim bir hâlet ve bir sıfat olmak üzere mülâhaza olunursa mevcuttur. Fakat, o cisimden ayrı ve müstakil bir zat olarak itibar edilirse mâdumdur. Nasıl ki, pamuktan yapılmış bir elbise, pamuğun bir sureti olmak üzere mülâhaza olunursa mevcuddur. Eğer pamuktan ayrı ve müstakil bir zat olarak mülâhaza edilirse, mâdum ve belki de mümteni'dir. Madem ki, illet silsilesinin sonu, şey-i vâhit ve bütün eşya ya bizzat ve yahut bilvasıta o şey-i vâhide müstenittir. O halde hakikaten zat, o şey-i vâhitten ibaret demektir. O şey-i vâhidin maadası ise, onun şüunundan, vücuhundan ve sair itibarat-ı lâyıkasından başka bir şey değillerdir. Binaenaleyh vücud âleminde ve zât-ı müteaddide yoktur. Belki birçok sıfatlarla muttasıf zât-ı Hak vardır. Bütün mümkinatın behemehal kendisine asla adem târi olmıyarak bâki bir asla intihası ve cümlenin o asılda ittihadı lâbüd ve zaruridir. Binaenaleyh bir

mâlûlün yani bir şey-i mahlûkun zevali, hakikat ve nefs-ül-emir de illetin başka bir tavırda zuhurundan ve vech-i evvele mugayir diğer bir vech-i nisbî ile tecellisinden ve itibarat ve şüunat-ı zâtiyyesinde bir itibardan diğer bir itibara, bir şe'inden başka bir şe'ne intikalinden ibaret demektir.

«Şu izahat, İslâm mutasavvıflarının vahdet-i vücud sisteminin mahiyyetini pek güzel teşrih etmektedir. Bu sisteme göre, «vücud-i Hak» tan başka mevcud-i hakikî yoktur. Eşya ve ekvan, eşhas ve efrat, vücud-i Hakkın şüunat-ı zâtiyyesinden ibaretttir. Bilcümle mevcudat vücud-i mutlakta müstağraktır. Binaenaleyh, vücud, vücud olduğu hasiyyette vücud-i Hakka münhasırdır. Allah'tan gayri bilcümle mevcudatın vücudu, mecazî ve itibarîdir. (Muhyiddin-i Arabî) nin (Fütuhat) ta: (اعلم ان الحق تعالى موجود بذاته مطلق الوجود غير مقيد بغيره ..) ifadesiyle bu noktaya işaret ettiği şüphesizdir. Nasıl ki «Molla Câmi) de:

كل مافى الكون وهم اوخيال اوعكوس فى المرايا كالظلال

beytiyle bu kanaati terennüm etmiştir.

«Fakat, (Zât-ı Hak) tan gayri mevcudatın vücudu izafî ve itibarî olunca, eşyanın bihasebil-hakika mâdum olmaları icap etmez mi? Vahdet-i vücud sistemine göre bu icap zarurîdir. Esasen Mutasavvıflar da: «A'yan-ı sabite rayiha-i vücudü koklamadı va zâhirde olmadı ve ebediyyen de olmıyacaktır. A'yan-ı sabitenin ancak resmi zuhur etmektedir» diyerek bunu böylece kabul etmişlerdir. Hattâ (Bedreddin-i Samavenevî) daha ileri giderek:

(وجميع المراتب منطويه فى عالم الاجسام حتى لوارتفعت لم يبق شئ من الارواح وغيرها من المجردات ...) ifadesiyle ervah, ukul ve nüfus-i mücerredenin bile vücudlarına zannî bir mahiyyet vermiştir, Filhahakika (Bedreddin) in şu ifadesine göre, zâhirî ve bâtınî mertebeler ulvî ve süflî diye ikiye ayrılan cisimlerde muntavî (devşirilip sarılmış olan) bulunmaktadır. Bu intivada hurma ağacının hurma çekirdeğinde intivası gibidir. Halbuki ervah, ukul ve nüfus-i mücerrede vücud-i mutlakın meratibi olduklarından ecsamın kâffesi mürtefi' olunca, ervah-ı ulviyye ve süfliyyenin (ulvî ve süflî ruhların) de kalmamaları zarurîdir. Çünkü ervah ve mücerredat vücud-i mutlakın meratibi, ecsam ise vücud-i mutlakın mezahirîdir. Vücud da ancak bu meratib itibariyle âlem-i ecsamda zâhirdir. Binaenaleyh mezahir kalmayınca meratibin de kalmaması ve yalnız vücud-i mutlakın pâydar olması lâzım gelmez mi?... Demek ki İslâm mütasavvıflarına göre âlem, kendi nefsine nazaran mâdumdur. (Celâleddin-i Devvanî) ise, bir kademe daha ileri giderek hakayik-ı mümkinenin yani (âlem) in, zât-ı illete yani (Allah) a mübayin bir takım zevat-ı müstakille olarak mülâhaza olunmasının, hem vücuden, hem de zuhuren mümteni' olduğuna kaaildir; «Hakayikın, zât-ı illete mübayin bir takım zevat-ı müstakille olarak mülâhazası, hem vücud itibariyle, hem de zuhur itibariyle mümteni'dir. Evvelâ vucuden mümteni'dir. Çünkü Cenab-ı Hak'tan başka bir şeyin bizatihi mevcud olması muhaldir. Zuhuren de mümteni'dir. Çünkü bir şeyin zuhuru, ancak Hak'tan ibaret olan vücude irtibatla hasıl olur. Şu halde hakayık, müstakil ve Hakka mübayin olarak mülâhaza edilirse, o vücude irtibatı tasavvur olunamaz ki zâhir olabilsin. Fakat, hakayik-ı mümkinat zât-ı Hak'ka tâbi ve Hak ile kaaim olmak üzere itibar olunursa, mevcuddur. Yani vücude irtibatı cihetiyle zâhirdir. Demek oluyor ki, âyan-ı sâbite (hakayık-ı mümkinat), vehmin itibar ettiği zevatiyle aslâ mevcud değildir. Buna göre, meselâ insan, bizatihi; yani Hak'tan ayrı ve sıfat-ı mahsusayı havi olarak; mevcud değildir. Belki (Zât-ı Hak), vasf-ı insan ile muttasıf ve insanda zâhir olur da zattan mücerred olan vasf-ı insan (Hak tan ibaret (vücud) e taallûku itibariyle mevcud olur. Zira muhakkikine göre (mevcud) ancak hakikat ve mahiyyeti (vücud) tan ibaret olan (Hak) tır. Bunun maadası vücud ile muttasıf manasına mevcud olmayıp belki vücud ile kaaim mânasına mevcuddur. Çünkü vücud gayr ile kaaim bir mâna değil belki (Zât-ı Hak) tan ibarettir.

«Vahdet-i vücud meselesinde pek ileri giden (Muhyiddin-i Arabî) ye göre bir neş'etten, bir tezahürden, bir ukûsten ibaret olan âlemin hey'et-i mer'iyyesi (görülen hey'eti) bile müstemir-rül-vücud (devamlı olarak vücudlu) değildir. «Âlem, her ân mütebeddildir ve Allah daima âlemde mütecellidir. Birinci tecellinin aslına rucuiyle âlem mâdum olur. İkinci tecelli ile de tekrar vücud bulur. Bu tecelliler o kadar seri' olur ki her iki tecelli arasında infisal müşahede olunamaz. Tâbir-i diğerle hiç kimse âlemin bir ân-ı gayr-ı münkasemde evvelâ ma'dum ve sonra mevcud olduğunun farkına varamaz.

«(İbn-i Arabî) nin bugünki ilmî telekkıyatımıza göre bize pek garip görünen bu fikri, madde hakkındaki telâkkisinin bir neticesidir. Çünkü Şeyh-i Ekber nazarında bir kısım mütekellimlerim (Eşâire) cevher dedikleri şeyler, Hakk'ın vücudüne nisbeten, a'raz kabilindendir. A'raz, cevherin eczasını teşkil etmektedir. Diğer tâbirle cevher, a'raz-ı müçtemiadan ibaret-

tir. A'razdan hiçbiri nefsiyle kaaim bir mevcudiyyete mâlik olmadıklarından a'raz-ı müctemiadan ibaret olan cevherin de nefsiyle kaaim bir vücudü yoktur. Nefsiyle kaaim, ancak zât-ı Bâridir. Sair eşya, ancak Hakk'ın mevcudiyle kaaimdir. (Gazalî), bu akideyi kelâmî bir lisanla şu şekilde icmal etmektedir: «Allah, kendi zâtiyle mevcuddur. Eşya ise, zatiyyet-i mahsusaları itibariyle mâdumdur. Zât-ul-Allah'tan başka zevat, eşya, ademden ibarettir. Çünkü eşyaya vücud, âriyyet tarikiyle Allah'tan gelir.

«Vücudün vahdetiyle eşyanın kesreti arasındaki tezad, Vahdet-i vücud sistemine karşı muaraza edenlere karşı en müsait bir itiraz vesilesi teşkil ettiği cihetle, sistem taraftarları bu cihetin izahına fazla ehemmiyet vermişlerdir. Erbab-ı tasavvuftan (Aziz b. Muhammed ün-Nesefî) bu hususu şu şekilde izah etmektedir: «Her ne kadar vücud birden ziyade değilse de, o vücudün zâhirî ve bâtinî bir nurdur ki ruh-i âlemdir. Âlem bu nur ile mâlâmaldir. Bu nurun haddi, gayeti yoktur. O bir bahr-i bigerandır (Ucu bucağı olmıyan denizdir). Hayat, ilim, irade, kudret bu nur ile kaaimdir: Eşyanın görmesi, işitmesi, söylemesi, tasarrufu, hareketi bu nurdandır. Belki her şey bu nurdan ibarettir. Eşyanın tabiatı, havassı, efa'li bu nurdadır. Her ne kadar eşyanın ve sıfat ve efa'li bu nurdan ise de bu nur, birdir. Birden ziyade değildir. Efrad-ı mevcudatın kâffesi onun mezahiridir. Bu mezahirin her biri bir pencere gibidir. Bu nurun sıfatı o deriçelerden (pencereciklerden) zuhur etmiştir. Onun evveli ve ahiri yoktur. Kendisine adem ve fena târi olamaz. Yeni yeni deriçeler peyda olur..»

Görülüyor ki vahdet-i vücud taraftarları, hakikat sahasında Allah'ın vücudundan başka bir vücudün sübutuna kaail değillerdir. Bunlarca mümkünata mevcud denilmesi mazhariyyet alâkasiyle mecazî bir isnattır. Yani mümkinata vücud ısnadı; onlarla vücudün kaaim olması demek değildir. Belki mümkinatın vücud kendisinden ibaret ve kendi zatiyle kaaim olan Allah'a bir nevi' taallukla intisapları demektir. Bu taalluk, Allah'ın (a'yan-ı sâbite) ye yani mümkinatın âlemi İlâhîde sâbit olan hakayıkına tecellisi ânında hasıl olmaktadır. İlâhi tecellilerin mezahiri olan a'yan ı sâbitenin mütehalifül-istidat olmaları, mevcudat-ı mütehalifenin zuhurunu intaç eylemiştir: Bir suret müstevi, muhaddeb ve muakkar aynalarla mütehalif şekillerde görüldüğü gibi Allah'ın zât ve sıfatı da mezahirin mütehalif istidatlarından nâşi, mevcudat-ı mütehalife suretinde tecelli etmiştir. İşte bu tecelli itibariyledir ki mumkinata, mecazen, mevcudata ıtlak edilmektedir. Yoksa, hakikat-i halde bunların kendileriyle kaaim vücutları yoktur. Ezelen ve ebeden ma'dum olan mümkinata vücud isnadı, mazhariyyet alâkasiyle mecazî bir isnattır.

«Hülâsa, Vahdet-i vücud sistemine göre vücud-i hakiki birdir. Bu vücud bir (nur), bir (umman) dır. Kâinat ve eşya, bu nurun mezahirinden, bu ummanın mevcelerinden başka bir şey değildir. Bu sistem, şöyle bir misal ile tavzih edilebilir: «Saf ve sakin bir gün, semayı temaşaya dalacak olursak ekseriya hava-yı nesimi içinde su buharının tekâsüfüne şâhid oluruz. Mütekâsif buhar evvelâ el kadar geniş bir yumak şeklinde zuhur eder. Bilâhare bir bulut halini alır. Bu bulutun arz ettiği manzara hava-yı nesimînin o esnadaki ahvaline tâbi olur. Bazan parlak bir beyazlık, bazan da korkunç bir zulmet arz eder. Bazan da etrafında müzehheb bir saçak müşahede olunur. Bulutun sinesinden bazan şişmekler fışkırır, ra'adler (gök gürlemesi) duyulur. Bazan da bu kadar korkunç hâdiseleri izhar etmeksizin, nasıl tekevvün etmiş ise öylece sükûn içinde dağılır gider. Artık mevcudiyyeti kalmaz. Biliyoruz ki, bu bulut, ancak mikroskopla görülebilecek kadar küçük milyarlarca habbeciklerden müteşekkildir. Bu habbeciklerden her biri, hava-yı nesimi içinde diğerlerinden müstakil olarak mevcud bulunmaktadır. Her habbenin; ne kadar küçük olursa olsun, bir şahsiyyet-i mahsusası vardır. Bu bulut, şekil ve renk itibariyle tahavvül edebilir. Fakat daima, yine bir buluttur. Bir müddet, muhtelif tezahürata sahne olduktan sonra tedricen kaybolup gider. İşte, bu bulut Vahdet-i vücud sistemine göre kâinatın timsalidir. Bize mer'inin gayr-ı mer'iden (görünmenin görünmiyenin) nasıl sudur ettiğini ve ona nasıl rücu' edebileceğini göstermektedir. Tıpkı bulut gibi, bu muvakkat kâinat da, kendisini, diğer mümasil avalimin (benzer âlemler) taakup etmesi için zuhur ve rücu etmektedir.»

«Fakat, vücud bir umman, kâinat ve eşya da bu ummanın mevceleri olduğuna göre, acaba, bu mevceleri bir mevcudiyyeti yok mudur? Gerçi mutasavvıflar, hakikî itibariyle (umman) dan ayrı bir şey olmıyan mevcelere hakikî bir vücud isnat etmiyorlar. Fakat, şekil ve zuhur itibariyle mevcelerin de bir taayyün ve temayüzü olduğunu kabul etmişlerdir. Demek ki mevceler, zuhurları itibariyle bir taayyüne mâlik oldukları gibi umman da müstehlik olmak itibariyle de ummanın aynı oluyorlar.

«Sistemleri mücmelen beyan edilen mutasavvıfların ruh hakkında fikirleri, tabii mezhebleriyle hem âhenktir. Her şey vücud-u Hak'tan ibaret olunca, şahsiyyet-i insaniyyenin bir kıymeti kalmamak lâzım gelirse de mutasavvıfin, başka bir nokta-i nazardan insanda, velev zahirî olsun, bir varlık tanımışlardır. Mutasavvıfların (nefsi imate) ve (enaniyyeti imha) düsturları, bu varlığı kabul etmiş olduklarını göstermektedir. Bir taraftan mevcud-i hakikî ancak Zat-ı Bâri olduğunu iddia, diğer taraftan da nefsi imate ve enaniyyeti imha gibi tavsiyelerle şahsiyyet-i insaniyyeyi kabul, zâhiren mütezad şeylerdir. Bunun içindir ki mutasavvifin, kendilerine mahsus bir ibhamla bu iki esaslı telife çalışmışlardır.

«Nefsi imate ve benliği imha tavsiyesi Vahdet-i vücud esasına mugayir değildir. Çünkü şahsiyyet-i insaniyye bir hakikat değil, belki bir emr-i vâkidir. İrfanen lüzumu derecede yükselmemiş olan insanların, ilk sülûk merhalesine ayak basmadan evvel; bu emr-i vâki'i bir hakikat telâkki ettiklerini görüyoruz. Hatta bu gibi insanlar, kendileri için en bedihî ve bilâ vasıta malûm bir mevcudiyyet varsa o da nefislerinin mevcudiyyeti olduğuna inanıyorlar. Tasavvuf erbabının sâliklere nefsi imate ve enaniyyeti imha yolundaki tavsiyeleri onlardaki bu mevcudiyyet kanaatini yıkmıya ma'tuftur. Yoksa bu tavsiye ile Vahdet-i vücud esasına muhalif olarak insanda hakikaten bir mevcudiyyet bulunduğu kabul edilmiş değildir. Bu sâlikler, mertebe-i şuhuda vâsıl olunca, kendi mevcudiyyetleri hakkındaki kanaatlerinin butlanını anlamakta, mevcud-i hakikinin ancak Zât-ı Bâri olduğunu idrak eylemektedirler.

«Şu halde, mutasavvifine göre insanın şahsiyyeti, nefs-el-emirde bizatihi mevcud bir hakikat değil, belki bir emr-i vâki', bir cilve-i neş'ettir. Ruh denilen şey bu neş'etten ibarettir.

«Ruh-i beşer, Zât-ı Bâri'nin, ruh-i küllînin bir şe'ninden başka bir şey değildir. Ruh-i beşer, bir (umman) olan Vücud-u Mutlak'a nisbetle bir mevce gibidir. Deniz üzerinde teşekkül eden bir mevce şekli sebebiyle etrafındaki eşya için bir aynadır. Bu ayna, kendisini muhit olan eşyadan başka doğduğu ve üzerinde temevvüç ettiği denizi bile gösterir. Mevce kendikendisinden müna'kis olan eşyanın suretlerini, hakikatte olduğu gibi, ziyalariyle, gölgeleriyle, bu'diyyet ve kurbiyyetleriyle velhasıl bilcümle ânâtlariyle beraber, aksettirir. Fazla olarak onlara kendi renk-i mahsusunu da verir. İşte bu mevce mutasavviflere göre ruhun tam ve vâzih bir misalidir. Mevce, namütenahi ve namahdut bir ummandan çıkmıştır. Hiçbir hususta kendisini tevlid eden menbadan farklı değildir. Arz ettiği temayüz, hususî şekli ve içinde bulunduğu ahval ve keyfiyyatın mevlududur. Bu ahval ve keyfiyyatın tahavvülüne göre mevcede bazan burada, bazan da orada telâtüm (dalgalanma) eder. Bazan de tesadüf ettiği başka bir mevceye karışır. Yeni şekiller alır, büyür, küçülür, kaybolur. Tekrar zuhur eder. Fakat, mevcenin bu seyranında maruz kaldığı teselsül ne olursa olsun, kendisini ictinabi (korunması) kaabil olmıyan bir âkibet beklemektedir. Yani bu mevce nihayet hasıl olduğu ummana rücu' eder. Nasıl denizden çıkmış ise yine öylece denize avdetle onda garib ve fâni olur. Demek ki ruh da Vücud-u Mutlak'tan bir şe'ndir. Mevce, ummana ittisal itibâriyle ruh, mevcelik itibariyle şahsiyyet ve nefistir. Nefis ruh-i hakikînin bir cesetle tezahür ve teşe'ünüdür. Şu halde de Tasavvuf kitaplarında görülen ruh-i nebatî, ruh-i hayvanî, ruh-i sultanîye ruh-i izafî gibi tâbirler, teşe'ün ve taayyün itibâriyle olan meratibe göre verilmiş isimlerdir. Yoksa bunlar hakikatte mevcud ve ayrı ayrı şeyler değildir. Tasavvuf erbabının en yüksek bir siması olan (İbn-i Arabî) nin mevt (ölüm) hakkındaki mütalâası diğer mutasavvıflardan az çok farklıdır: «Cenab-ı Hak, mevt ile bu neş'etin hedmini kastetmiyor. Mevt, bu neş'eti îdam değil tefriktir. Bu tefrik ile Zat-ı Bâri onun ruh ve hakikatini kendine alır. Emrin küllisi Hakk'a râci'dir. Allah insanı mevt ile kendine aldığı vakit onun ruh ve hakikatı için bu merkebden (bedenden) başka bir merkeb tesviye eder. Bu yeni merkeb meyyitin intikal ettiği dârın (evîn, yerin) cinsindendir. Bu dâr, baka âlemidir. Zira o âlemin vücudü itidal üzeredir.»

Mutasavvıfların «Ulema-yı rusum» dedikleri zâhir ulemasının yüksek simalarından Elmalılı Hamdi Yazır (ومن الناس من يتخذ من دون الله اندادا يحبونهم كحب الله) âyetinin izahı sırasında (Türkçe Tefsir, cilt: I, sayfa: 574 ve mütaakib) «Vahdet i vücud» için diyor ki:

«Felsefe-i İlâhiyye ve Vahdet-i vücud namı altında gizlenen bir felsefe-i ta'til vardır ki din ve ahlâk namına ilmî ve hikemî şekilde en büyük zarar bundan neş'et edegelmiştir. Ve her nerede bir şirk varsa, bununla az çok bir alâkası vardır. Evvelâ şunu kaydedelim ki (والهكم اله واحد لااله الاهو) âyetinde dahi sarih olduğu üzere din-i İslâmda emrolunan umumî mevzu-i îman «Lâ İlâhe İllâllah» tevhidi, yani Tevhid-i ulûhiyyettir. «Lâ mevcude İllâllah» diye ifade edilen tevhid-i vücud değildir. Bu, olsa

olsa tarik-i ma'rifette kat'-ı merhale etmiş (marifet yolunda merhaleler aşmış) havas için mevzu-u bahs olabilir. Ve bizim nazarımızda Vahdet-i vücud alelıtlak münker değil, belki keşfen müsbettir. Lâkin «Allah'tan başka mevcud yoktur» demekle «her mevcud Allah'tır» demek arasında pek büyük fark vardır. Evvelkisi tevhid-i mahz olabilir. Lâkin ikincisi şirk-i mihazdır. «Allah'tan başka mevcud yoktur» denildiği zaman masivaya isnad edilen vücudün hakikî olmayıp hayalî, vehmî, şuurda müna'kis bir emr-i zillî olduğu ve vücud-i hakikînin ancak Allah'a muhtas bulunduğu ikrar ve âlemin bizatihi ve lizatihi vücud-i hakikîsi nefyedilmiş olur ki bu Vahdet-i vücud dur. Çünkü keşfen sâbit olduğu üzere biz âlem namına ne biliyorsak hepsi mahsusatımız, hayalimiz, suver-i zihniyye ve intibaat-ı ruhiyyemizden ibarettir. Bunları a'yan tasavvur etmemiz ve bilizafe Hak diyebilmemiz zâtında vâhid-i ekmel olan Hak mefhumunun ezelden ve ebeden tahakkukunu tasdik sayesinde mümkün olabilir ki bunu Fatiha'da izah etmis idik. Binaenaleyh Vahdet-i vücud tevhid-i vücudîsi, eşbah-ı âlemin zıllî ve hayalî olduğunu görmek ve onları silip mâverasındaki hakikî vahidin vücuduna iman eylemek ile mümkün olur. Nitekim «Lâ ilâhe illâllah» Allah'tan başka Allah yoktur dediğimiz zamanda da bir takım putların, birçok kimseler tarafından ma'bud ittihaz edildiğini inkâr etmiş oluyoruz da bunlaların Hak olmadıklarını ilân ve ancak bir Allah isbat ve kabul etmiş oluyoruz. Lâkin «Her mevcud Allah'tır» denildiği zaman vücudta hakikî bir kesret kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki bunda tevhid yok, bilâkis Allah'ı teksir ile işrâk vardır. Bu, bir Vahdet-i vücud değil, ittihad-ı vücud veya hulûl nazariyyesidir ve yahut Allah'ı inkâr ile ancak âlemi ispattır, «bir» e «her» demektir. Lâ şerike leh olan Allah'a nâmütenahi şerikler isbat etmek, mevcudat-ı hayaliyyeyi mevcud-i hakikî farz etmektir. Buna en ziyade «Panteizm», «ittihad-ı i ilâhiyyet» denilir ki bu nazariyyede Allah ve vücud hakikaten her şey ile müttehidtir veya her şeyin içine hulûl etmiştir. Hâşâ Ati ilâh, Veli ilâh, Firavun ilâh, Nemrud ilâh. ilâh... Her şey ilâhtır. Bunda isbat-ı âlem ve nefy-i sânî' vardır. İşte bir takım cehele veya melâhide hikmet-i İlâhiyye namiyle muhal olan bu ittihad veya hulûl veya ta'til nazariyyesini Vahdet-i vücud ve mahz-ı tevhid diye ele alarak «Lâ ilâhe illâ hû» demek «Lâ mevcude illa hû» demek olduğunda ısrar eder ve bunu da «Her mevcud O'dur» mânasiyle tefsir eyler ve hatta küll-i mecmu'u ile küll-i efradîyi tefrik etmiyerek «heme Ost» der. Her şeyin mâverasında Allah'ı görecek yerde her şeyde ve hatta her şeyi Allah görmek ister. (هوالاول والاخر والظاهر والباطن) âyetinin beyan ettiği mertebe-i cemi' mertebe-i farkta ayrı ayrı söyler ve bu suretle kendini Allah görmek ve göstermek için kâmil insanları bizzat Allah gibi gösterir. Artık erenler, evliyalar, ilâhlar cemaatı manzarasında tahayyül olunur. Halbuki bu nazariyyenin esasına göre şeytanların velilerden, kâfirlerin mü'minlerden farkı kalmamak lâzım gelir. Çünkü her mevcud O sayılır. İşte (ومن الناس من يتخذ من دون الله اندادا يحبونهم كحب الله) âyet-i kerimesi bilhassa bunları redd ü iptal içindir. Zaten İsa'ya Allah veya İbn-ul-Allah denilmesi de Mısır'dan, Hind'den, Yûnanî'den, Roma'dan gelen bu ittihad nazariyyesinin bir fer'idir.»

«Vahdet-i vücud» felsefesini uzun uzadıya tetkik etmiş olan Profesör İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, İkinci Kitap, sayfa 193-194) «Tenbih» başlığı altında şu satırları da yazmıştır:

« 1 — Vahdet-i vücud itikadına eimme-i selef, akdemin-i sofiyye, ulema-i şeriat, sofiyye-i şuhudiyyenin pek çoğu, Semnanî, İmam-ı Rabbanî gibi müteehhirin-i sofiyye muhaliftir. Seyyid-i Şerif hiçbir şey yoktur ki Hak Celle ve Alâ o şeyin hakikati olmasın. Yalnız «eşya takayyüdat ve ta'ayyunat itibariyye iledir» sözü tavr-ı aklın verasındadır, buna ancak müşahedat-ı keşfiyye ile vasıl olunur» diyor.

«Eslem tarik Vahdet-i vücudü ne itikat, ne inkâr etmemek, meseleyi hakîm-i allam olan Cenab-ı Hak'ka bırakmaktır. Kavlen ve fiilen, zâhiren ve bâtınen, amelen ve itikaden Hazret-i Peygamber'e, şer-i envere mütabi' olanları tekfir eylememektir. Ancak Vahdet-i mevcud'e kaail olup «Allah mecmu' âlemden ibârettir, vücud-ı Hak vücud-u âm» dır, itikadında bulunan gulât-ı vücudiyye bu hükümden hâriçtir.

« 2 — Vahdet-i vücud itikadı ile (İlâh-i ferd) itikadının te'lifi bir az müşküldür. Bu da küllî ile şahsînin, alelıtlak mütebayin olmadığını, bir vahdet-i külliyye-i şahsiyye tasavvurunun mümkün olduğunu kabule mevkuftur. Vahdet-i vücud ashabı buna kaaildir. Nitekim « Vücud-ı mutlak vâhiddir, şahsdır, vücud hakikat-ı müşahhasdır» diyorlar. Böylece bu müşkil mahzuru defettikleri gibi vücud-i mutlakın hâriçte vücudü yoktur» tarzında irad edilen diğer bir müşkülü de defediyorlar. Bundan başka teklif hususunda yine bir müşkül vardır: Mükellif ile mükellef arasında mugayeret yoktur. Kim kime teklif edecek? بالبت

الكلف من شمرى ? Buna da şöyle deniyor: Teklif eden zât Hak, teklif olunan da taayyünattır. İşte bu mugayeret-i itibariyye teklif ve tekellüfe müretteb olan şeyi sahih kılar. Ancak şeriat itibariyle vücud-ı mutlakı i'tikad etmek doğru değildir. Çünkü şeriat tekâlif-i İlâhiyyedir, taayyünat-ı hariciyyeye mebnidir. Mugayeret itibariyle kâfi değildir. Emr ve nehyi her halde iki şey iktiza eder.»

VAHŞİ (وحشى) [*San.*] Kamış kalemin iki parçadan terekküp eden yazı kısmının üst parçasına verilen addır. Alt parçasına da «Ünsi» denir. Âli; «Menakb-ı Hünervan» da (sayfa 10) «Küttab-ı dekayık şinas (yazının inceliğini bilen yazarlar) kalemin hat yazısından yana olan şakkına (yarığına) «vahşi» ıtlak ederler» dedikten sonra muhtelif yazılara göre kalemin nasıl kesilmesi lâzım geleceğini şu suretle izah ediyor: «Ve bu mânayı tahkik kılurlar ki nesh ve sülüs ve rık'a ıtlak olunan rakamda (yazı nevi'lerinde) yani ki beyn-el-küttab mu'teber ve mazbut olan şeş kalemde (altı türlü yazıda) vahşi tarafı ünsi canibinin zı'fı (iki misli) miktarı ola ve kalem-i divanda yani hat-ı çüpte ve kırmada ve deştide beraks olup ünsisi vahşisinin zı'fı miktarı ola. Amma kalem-i nestalikte ünsisi vahşisi beraber ola». Yine Âli Efendi daha sonra aşağıdaki satırlarla bu bapta daha bazı tamamlayıcı izahat da veriyor: «Mahasal küttab-ı pesendide erkam ki (yazıları beğenilenler) şeş kalem mahareti ile şehere ve benâm olmuşlardır kalemlerini ol vechile muharref kat' kılalar ki kendülerinden canibi nokta miktarı ise taraf-ı ahari iki nokta denlû ola ve divanî ve kırma yazanlar kalemlerini beraks kateyleyüp kendülerden tarafını iki nokta ve taraf-ı aharini bir nokta miktarınca ihtiyar eyliyeler. Amma yazdıkları nesta'lik ise tarafını beraber kat' kılalar. Eğerçi ki bir miktar muharref kullanırları da vardır. Amma bu tahkik ekserine binaendir.» (Bak: Ünsi).

VÂİZİYYE (واعظيه) [*Ilm.*] Vâizlere gördükleri vazife münasebetiyle verilen «cihet» ler (hizmet parası) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerde geçer.

VAKA'-İ HAYRİYYE (وقعهٔ خيريه) [*İda*] Yeniçeri ocağı'nın kaldırılması münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir İlkin büyük hizmetleri görülen Yeniçeriler zamanla nizam ve intizamlarını kaybettikleri gibi son zamanlarda uygunsuz hareketler ve isyanlarla memleketin başına belâ kesildikleri için Ocağın lâğvı hayırlı sayılmış ve bu sebeble bu tâbir meydana gelmiştir. Yeniçeri kalkmadıkça zamanın ihtiyaçlarına uygun askerî teşkilâtın yapılamıyacağı Sultan Mahmud'un zihninde yer ettiği gibi (Mora) isyanının bastırılmasında «Cihadiyye» adını alan Mısır askerinin gösterdikleri yararlık Padişah'la beraber devlet ricalinden bir kısmının nazar-ı dikkatlerini celbetmişti. Benderli Selim Paşa'nın Sadarete getirilmesinden sonra Kadı Zâde Tahir Efendi'nin Meşihat makamına getirilmesi bu maksadın elde edilmesi için kendisinden istifade maksadına mebni idi.

Sultan Mahmut bu işi başarmak için zaten Yeniçeriler aleyhine dönmüş olan umumî efkârdan istifadeye çalıştığı gibi diğer taraftan bilhassa ulemaya iltifatta, topculara da ayrıca tevcihatta bulunarak gizli müzakerelerle bazı tedbirlere baş vuruyordu. Bu müzakereler sonunda muntazam asker teşkiline karar verildi. Bunun ne suretle icra mevkiine konulabileceğine dair re'yine müracaat olunan Ağa Hüseyin Paşa'nın «Mütevelli, aşçı, usta, haseki oturağı denilen orta kısımdan maadasının yani Yeniçeri büyükleriyle küçüklerini teşkile razı etmek kaabil ise de bu orta kısım aşağı kısmı teşvik ile isyana sürüklemeleri kuvvetle muhtemeldir. Bunların sayısı mahdut olmakla beraber sözleri yalnız İstanbul kışlalarında geçtiğinden hepsinin idamı maksadın husulüne kifayet eder» yolunda kestirme cevap verdi. Fakat şiddet yerine «uslub-u hakîmâne» ye (akla uygun yola) müracaate karar verildi. Bu karar mucebince Ocak kaldırılmıyacak, Yeniçerilerden istiyenlerin de girebileceği bir teşkilât vücude getirilecekti. «Eşkinci» adı verilen bu teşekkülün meydana getirilmesi için Yeniçeri ağası Celâleddin Ağa vasıtasiyle Kul kethüdası Hasan, Ocak söz sahiplerinden Kürd Yusuf ve daha bazı nüfuzlulara rütbeler, atiyyeler va'diyle maksat anlatıldı. Kendilerinden söz alındı. Bunun üzerine Şeyh-ül-islâm konağında Sadr-âzam Selim Paşa da dahil olmak üzere ricalden ve ulemadan mürekkep kurulan mecliste talimin lüzumuna dair karar verildi. Yeniçeri ağası Celâleddin Ağa tarafından da ocaklının asker yazılmasına müteahhit oldukları beyan edildi. Bu suretle «Eşkinci» adiyle teşkilât yapılması kararlaştı. «Eşkinci Lâyihası» adiyle hazırlanan ve ocaklının da taahhüdü alınan projenin tatbikine girişildi. Birkaç gün içinde Eşkinci sayısı birkaç yüzü buldu, ve bunların Atmeydanı'nda talimlerine başlandı. Fakat yeni teşekkülü menfaatlerine uygun bulmıyan ve Ocağın istikbali için zararlı gören Yeniçeriler isyan bayrağını açarak Etmeydanı'nda toplan-

dılar. Kazanlarını almışlar, onları da meydana koymuşlardı. Etrafa dağılan zorbalar adam topluyor, zenginlerin mallarını yağma ediyorlardı.

Vaka'yı haber alan Sadrâzam, Ağa Hüseyin ve Mehmet İzzet Paşa'ların askerleriyle Yalıköşkü'ne gelmelerini emretti. Kendisi de kayıkla Topkapı Sarayı'na geldi. Keyfiyyetten Beşiktaş Sarayı'nda bulunan Sultan Mahmud'u haberdar etti.

Şeyh-ül-islâm Tahir Efendi ile devlet ricalinden bazıları ve o miyanda topcu meşhur Karacehennem İbrahim ile humbaracı, lâğımcı, Tersane ocakları da ağalariyle beraber gelmişlerdi.

Tebdil kayığiyle saraya gelen Sultan Mahmud evvelâ Sadrâzamla Şeyh-ül-islâmı sonra ricali, ulemayı kabul ederek onlara yeniçerilerin tahammül edilmez hale gelen isyan hareketlerinden bahsetti, bu defaki hareketin huruç alessultan'dan (Padişaha karşı isyan) başka bir şey olmadığını söyliyerek bu hainlerin tedibi emrinde tedbiriniz nedir ve kıtallar hakkında hükm-i şer'î ne veçhiledir? diye sordu. Ulema katilleri meşru olduğuna dair fetva verdi. Hazır bulunanlar da «ölüm var, dönme yok» dediler.

Sultan Mahmud Sancağ-ı şerifin çıkarılmasında müteredditt bulunuyordu. Korkusu umûmî bir kıtalin vukuu ve zorbaların galebesi halinde her şeyin bitmiş olacağı idi. Hazır bulunanlardan gerek Abdurrahman Efendi'nin şiddetli sözleri, şiddetle yere çarptığı tesbihinin kopup dağılması her kesi heyecana getirdi. Sultan Mahmud ağlıya ağlıya liva-i şerif odasına giderek sancağı çıkardı. Sadrâzamla Şeyh-ül-islama verdi. Bir taraftan zorbalar:

— Yeniçeri olanlar kazanlar yanına gelsin, diye bağırıyorlar, bir taraftan da:

— Müslüman olanlar Sancağ-i şerif altına gelsin, sesleri işitiliyordu. Te'dib kuvveti âsilerle çarpışarak ilerlerken Yeniçeriler Sultanahmet ve Bayezit meydanlarında birkaç kişiyi öldürerek göz korkutmak istemişlerse de muvaffak olamadılar.

Sultanahmet camii te'dip kuvetleri için hareket üssü ittihaz olundu. İçcebehane açılarak silâhı olmıyanlara silâh verildi. Tekbirlerle getirilen Sancağ-ı şerif minbere dikildi. Ağa Hüseyin ve Mehmet İzzet Paşalar da askerleriyle gelmişler, meydanda mevki almışlardı. Camide bulunan Sadrâzam Paşaları âsiler üzerine gönderdi. Sekbanlar, topcu, humbaracı, lâğımcı, kalyoncu askerleriyle talebe-i ulûm (medrese talebesi) ve hükûmet taraftarleri hep birden yürüdüler.

Zorbalar Divanyolu ile Bayezit'in etrafını, Üzunçarşı ile o tarafın yollarını tutmuşlardı. Karacehennem'in iki top çektirerek tekbir velveleleriyle gelmekte olduğunu gören zorbalar kaçarak Atmeydanı'nda toplandılar. Ağa Hüseyin Paşa topcu askerleriyle Divanyolu'ndan, İzzet Paşa da humbaracı, lâğımcı, kalyoncu askerleriyle Saraçhane'den yürüyorlardı.

Sultanahmet meydanı gayret sahipleriyle doluyordu. Sadrazam imdad için bunlardan bir fırka daha tertip etti. Bunları da âsiler üzerine saldırdı.

Hüseyin Paşa kolu Horhor'da zorbalarla müsademeye tutuştu. Bunlar topların üzerindeki iki neferi öldürmüşlerse de fazla dayanamayıp Etmeydanı'na can attılar. Kalanlar kışlanın kapısını kapayıp arkasına taş dayadılar. O sırada İzzet Paşa kolu da yetişerek Meydan kışlası sarıldı. Karacehennem meydan kapısına girerek nasihat ettiyse de dinlemediler. Bunun üzerine Karacehennem topları ateşletti. Güllenin isabetiyle Meydan kapısının bir kanadı kırıldı. Arkasına toplananların çoğu telef oldu. İzzet Paşa öbür kanadını da bir topcu bahadırına açtırdı. Karacehennem ile Tophane imamı içeri girince her kes cesarete geldi. Karacehennem topuğundan yaralandıysa da aldırmadı. Zorbalar bu hücuma tâkat getiremiyerek bir kısmı tekkeye, bir kısmı da kışlalarına girdiler. Bu esnada topcu Mustafa atılarak elindeki mehtapla ocağı «tomruk» adı verilen kasap dükkânından tutuşturdu. Toplar da salkım ve yağlı paçavra atıyordu. Âsilerden telef ve perişan olanlardan başka kışla da yandı. Muvaffakıyyet haberini Sadrâzam'a Veli Paşa Zade İsmail Bey getirdi. Bunun üzerine vükelâ birbirlerini tebrik ederken ortalık umumî bir sevinç na'rasiyle çınlıyordu. İşte böylece beş yüz senelik Ocak dört beş saat içinde yıkılıp söndürüldü. Bunun üzerine temizliğe başlandı. Hüseyin ve İzzet Paşa'lar Eski odalar denilen kışlaya giderek kaçanlardan gerek burada ve gerek başka yerlerde ele geçenleri Atmeydanı'na göndermiye başladılar. Devlet ricali ile beraber camiin avlıya nâzır sol tarafında duran Sadrâzam tutulanları hafif bir istintaktan sonra mahfil-i hümayun altında meclisin toplandığı odada boğdurarak leşini çınar önüne attırıyordu. Ertesi ve daha ertesi günler böylece yakalananlar öldürülüyor, bu suretle memleket zorbaların vücudundan temizleniyordu. Tellallar sokaklarda «Yeniçerilik namı kalktı. Asakir-i Mansure-i Muhammediyye yazılıyor. Ehl-i ırz olanlar dükkânlarını açsınlar. Şevketlû Padişahımıza dua etsinler» diye bağırırlarken

Sadrâzam ile Şeyhülislam, devlet ricali, ulema Sancağ-ı şerifi Sultanahmet camiinden alarak tekbir ve tehlille saraya getirdiler. Sultan Mahmut sancağı karşıladı. Sadrâzam'ın elinden alarak Babüssaade sakfı altında taht kurulan yere dikti. Etrafında nöbet beklemek üzere Zülüflü teberdarlar kondu. Yere renk renk halılar döşendiği gibi yerine konuluncaya kadar öd ağacı ve anber yakıldı Kur'an okunarak cemaatle namazlar kılındı. Sancağ-ı şerifi yerine koyduran Sultan Mahmut teşekkürlerini bildirdikten sonra vükelâ yapılacak işleri görüşmek üzere saraydakalmışlar, diğerleri dağılıp gitmişlerdi.

Âsilerden ele geçenler îdam edildikleri gibi kırk iki gün içinde fenalıkla tanılanlardan yirmi bin kişi sürüldü. Yeniçeriliğe ait ne kadar âdet varsa kaldırıldıktan başka Bektaşi tarikatı da bu miyanda yasak edilerek tekkeleri kapatıldı.

VAK'ANÜVİS (وقعه نويس) [*Ida.*] Tarihî hâdiselerin kayd ve zaptı için tayin olunan resmî memurun unvanıdır. Tarihin lüzum ve faydası anlaşılıp da kendilerinden sonra gelecek nesillere zamanlarından bir iz, bir eser bırakmak arzusu duyulduğu andan itibaren vak'alar resmî memurlara tutturulmuş ve bu vakayi'nâmeler birer vesika olarak eskiler tarafından yenilere bırakılmıştır. Bu zarureti hissetmiş her devlet gibi Osmanlılar da memleket hâdiselerini bir yere kayd ile tarihini vücude getirmenin faydası takdir olunarak (Vak'anüvis) lik memuriyyeti ihdas edilmiş ve bu vazifeyi ifa eyliyenlere (Vak'anüvis) denilmiştir.

Galatat sahibi Vahîd Efendi (Eddürer-ülmüntehabat-ül-mensure, sayfa 508) «Vak'anüvis» tâbirinin uydurma olduğunu yazıyor ve bunun için şu izahatı veriyor: «Devlet-i aliyye hizmetlerinden vukua gelen havadisatı (havadisleri, hâdiseleri) tahrir ve tedvine memur olanlara ıtlakı şayi'dir. Zemahşerî «Üss-ülbelâga» da Arabın istimal tarzına nazaran Arabîde vakayi'nüvisten galat olup Farisisi Şehnamenüvis olur. Vak'anüvis'in biri Arapça diğeri Farsça iki kelimeden meydana gelmiş bir terkib olmakla muhteri'at-ı ebnay-ı Rumdan olması hafiy (Türklerin uydurmalarından olduğu) değildir. Hattâ bin tarihlerinde Farisî ismin ilk cüz'üne Türkçe nisbet edatının ilhakiyle Şehnâmeci olmuştur.»

Vak'anüvislik hicrî on ikinci (milâdî on sekizinci) asırdan itibaren başlamıştır. Gerçi ondan evvel de «Şehnâmehan» unvaniyle memurlar vardı. Ancak bunların vazifesi Padişahların evsafını, şan ve zafer günlerini kayd ve zaptetmekten, eserlerini «Şehnâme» tarzında manzum olarak meydana getirmekten ibaret olduğu için onları tam mânasiyle vak'anüvis saymağa imkân yoktur.

On sekizinci asırdan itibaren Divan-ı hümayun dairesinde vak'anüvislik ismiyle bir memuriyyet olduğunu yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa 64 ve mütaakıb) şu tafsilâtı veriyor:

«Bu, devletce zapt ve tahriri kendisine verilen vesikaları kaydederdi. Bütün vesaikın vak'anüvise verilmesi icabetmezdi. Bundan dolayı vak'anüvis tarihleri dördüncü, beşinci derecedeki malûmatı havi olup bunların içinde tevcihata taalluk eden şeyler mühim bir yekûn teşkil ederdi. Tevcihat yani memuriyyete tayin evrakı tahvil ve rüûs kalemlerinden ve neşriyyata müteallik olanlar da teşrifat kaleminden vak'anüvislere verilmek usuldendi. Fakat bir müddet terkedilen bu usul 1210 hicrî 1795 M. de tekrar meydana konmuş ve bademe mektubî, beylikci ve âmedî efendiler tarafından zaptedilecek hususatın derhal vak'anüvise verilmesi ve tevcihat ile teşrifatın da eskisi gibi yazdırılması emrolunmuştu.

«Bundan anlaşıldığına göre Osmanlı vak'anüvisleri bütün vesaiki görmeyip gizli olanları ağızdan ve tayin ve teşrifat merasimi gibi pek ehemmiyetsiz şeyleri de tahvil, rüus ve teşrifat kalemlerinden aldıklarından dolayı bu tarihlerde ehemmiyetli şeylere tesadüf edilmemektedir. Halil Nuri Bey, Vâsıf'ın basılmamış kısmı ve Cevdet Paşa ile Lütfi tarihî vesikalardan istifade veya nakil itibariyle diğer vak'anüvislerden daha zengin malzemeye mâliktirler.»

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı Şehnamecilikten ve onların vücude getirdikleri eserlerden bahsettikten sonra sözü tekrar Vak'anüvise intikal ettiriyor ve şunları yazıyor:

«Resmî olarak ilk Vak'anüvis Halebli Mustafa Naima Efendi olup meşhur tarihini Sadrâzam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın emriyle yazmış ve tarihine «Ravzat-ül-Hüseyin fi hülâsat-ı ahbar-il-hafikin» adını vermiştir. Naima, tarihe 1000 hicret senesinden başlamış ve kendisinden evvel yazılmış olan hususî tarihlerden istifade eylemiş ve bazı hâdiselere şahid olanların mütalâalarını da eserine kaydeyliyerek bize çok mükemmel tasvir edilmiş bir tarih yadigâr bırakmıştır. Yavuz zamanına kadar yazılmış olan Tac-üt-Tevarih muhtelif hususî tarihlerden (Âşıkpaşa zade, Neşrî, Heşt behişt) istifade edilerek vücude gelmiş ise de resmî bir tarih

değildir. Gerek Tac-üt-Tevarih'ten evvelki (yukardaki Âşıkpaşa zade ve diğerleriyle Oruç Bey, Bihiştî ve saire gibi) ve gerek sonraki Âli, Peçevî, Selâniki ve saire gibi) tarihlerde vak'anüvisler tarafından yazılmış değildir.

«Naima'dan sonra Rifat Efendi isminde bir zatın vak'anüvis olduğu elde edilen vekayi'name müsveddelerinden anlaşılıyor. Müverrih Raşid bunun müsveddelerinden istifade etmiş ve hattâ bazı yerlerini aynen tarihine geçirdiği halde Rifat Efendi'den bahsetmemiştir. Şu halde Naima'dan sonra Rifat Efendi vak'anüvis olup onun bıraktığı yerden yazmışsa da eseri müsvedde halinde kalıyor. Rifat Efendi 1115 H. 1703 M. de bunları yeni vak'anüvis Raşid'e devreylemiştir. Raşid, Küçük Çelebi zade Âsım, Sami, Şakir, Re'fet, Hıfzı, Suphi, İzzî, Şefik, Rahmi, Hakim, Mehmed Said, Musa zade Ubeydullah, Behçetî, Süleyman Molla, Enverî, Edib, Halil Nuri, Vâsıf, Pertev, Âmir, Mütercim Âsım, Şani zade Ataullah, Esat, Mehmed Recai Efendi'lerle Cevdet Paşa, Lütfi Efendi ve ismen Muallim Naci Efendi ve en son olarak Abdurrahman Şeref Bey sırasiyle vak'anüvis olmuşlardır. Cevdet Paşa, Vâsıf tarihinin matbu kısımda bıraktığı 1182 H. 1768 M. senesinden başlıyarak gerek Vâsıf'ın basılmamış cildten ve gerek 1182 H. 1798 M. ile 1241 H. 1826 M. seneleri arasındaki vak'anüvislerin eserlerinden ve biraz da arşiv vesikalarından istifade eylemiştir.

«Lütfi Efendi'nin çekilmesinden sonra vak'anüvisliğe uzun zaman kimse tayin edilmemişti. Abdurrahman Şeref Bey Meşrutiyetin ilânı ve Tarih-i Osmanî Encümeni'nin teşekkülünden sonra vak'anüvis olmuş ve Lütfi Efendi'nin bıraktığı yerden başlaması emrolunmuştu; fakat Abdurrahman Şeref Bey bunu yapmamış ve kendi zamanının bazı vak'alarını kaleme almış ve bir de Lütfi Tarihi'nin basılmış ciltlerinden sekizinci cildini bastırabilmiştir.»

Vak'anüvisliğe iyi yazı yazanlarla beraber tecrübeli ve sır saklıyan adamlar getirilirdi. Fakat kendilerine ehemmiyetli hâdiselere ait vesikalar verilmediğinden, daha doğrusu birçok şeyler kendilerinden saklandığından vak'anüvisler hatıralar yazan bir kısım merak sahipleri gibi ne bulurlar ve ne işitirlerse tarih diye onları toplamıya başlamışlardır. Üçüncü Selim zamanında diğer işlere atfolunan ehemmiyeti gören vak'anüvis Halil Nuri Bey vakayiin zaptı işinin tanzimini bir takrir ile istediğinden ondan sonra «yazılmıya değen şeyleri Mektupcu, Beylikci ve Âmedci Efendilerin Reisülküttaptan izin alarak haber vermeleri ve vak'anüvisin de onlardan sorarak hâdiseleri sıhhatı üzere zapt ve tahrire başlamak ve tahvil ve rüûs ve teşrifat kalemlerinden dahi tevcibat ve teşrifata dair maddelerin vak'anüvis tarafına ilm ü haberleri verilmek üzere emr olunmuştur.

Bununla beraber vak'anüvisler içinde Naima, Cevdet Paşa istisna olunursa bu işi hakkıyle kavramış bir adam çıkmamış, bu sebeple Osmanlı Devletinin ilk zamanlarındaki vak'alar gibi son zamanlardaki hâdiseler iyi bir surette zaptedilememiştir.

İsimleri sayılan bu vak'anüvislerin zaptettikleri hâdiselere ait olarak aşağıda yazılı tarihler meydana getirilmiştir:

1000-1071 (1591-1659) Naima, 1071-1141 (1660-1727) Raşid, 1143-1156 (1730-1743) Suphi, 1157-1165 (1744-1751) İzzî, 1166-1187 (1752-1773) Vâsıf, 1188-1226 (1774-1811) Cevdet, 1202-1222 (1787-1807) Âsım, 1223-1233 (1808-1817) Şâni zade, 1241-1293 (1825-1876) Lütfi.

1142 (1828) vak'aları zaptedilmediği gibi Lütfi Tarihi'nin 1265 (1848) senesine kadar sekiz cildi basılmış, 1293 (1876) senesine kadar olan yedi cildi henüz basılmamıştır. Müellifin el yazısiyle yazılı bulunan son ciltleri hususi kütüphanemde mevcuttur.

Osmanlı hükûmeti ile beraber vak'anüvislik de tarihe karışmıştır. (Bak: Şehname).

VAK'ANÜVİS TARİHİ (وقعه‌نويس تاريخى) [*Ida.*] Tarihî hâdiselerin kayd ve zaptı için «Vak'anüvis» unvaniyle tayin olunan hususî memur tarafından yazılan tarihler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilkin «Şehnâmenüvis» adıyle tayin olunan bu memurlar sonradan «Vak'anüvis» unvanını almıştır. İlk Vak'anüvis tarihi «Naima», son Vak'anüvis tarihi de «Lütf» tarihidir. Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi ise de onun yazdığı tarih basılmadığı gibi hangi tarihten hangi tarihe kadar olduğu da malûm değildir. Hicrî 1000 (1071) tarihinden başlayıp hicrî 1293 (1826) tarihine kadar olan zamanı ihtiva eden Vak'anüvis tarihleri sırasiyle şunlardır: Naima, Raşid, Suphi, İzzî, Vâsıf, Cevdet, Âsım, Şâni zade, Lütfi. (Bak: Vak'anüvis).

VAKAYİ'NAME (وقايع‌نامه) [*Ede.*] Günlük vak'a ve hâdiselerin kayıtlı bulundukları eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Ruznamce» de denir. Padişahların günlük hayatları hakkında tutulmuş bu türlü eserler bulunduğu gibi Devlet adamları tarafından tutulmuş bulunanlar da vardır.

VAKF-I EBNAİYYE (وقف ابنائيه). [*Vak.*] Meşrut-un-lehi erkek çocuklarla erkek çocukların erkek çocukları olan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meşrutları erkek ve kız çocuklara şâmil olan vakfa «Vakf-ı evlâdiyye» denir.

VAKF-I EVLÂDİYYE (وقف اولاديه) [*Vak.*] Meşrut-un-lehi erkek ve kız ayrılmaksızın evlât olan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meşrut-un-lehi yalnız erkek çocuklarla erkek çocukların erkek çocukları olan vakflara «Vakf-ı ebnaiyye» denir.

VAKF-I FÂSİD (وقف فاسد) [*Vak.*] Aslen sahih olup bazı haricî vasıfları itibariyle meşrû olmıyan vakf yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VAKF-I FUZULÎ (وقف فضولى) [*Vak.*] Mâlik olmadığı bir şeyin sahibinin iznini almaksızın bir cihete vakfedilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü vakıf sahibinin icazetine mevkuf olduğu ve sahibi icazet vermediği takdirde nâfiz olmadığı için fuzulî denilmiştir.

VAKF-I GAYR-I LÂZIM (وقف غير لازم) [*Vak.*] Feshi kaabil olan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feshi kaabil olmıyan vakfa «Vakf-ı lâzım» denir.

VAKF-I GAYR-I SAHİH (وقف غير صحيح) (*Vak.*) Aslen sahih olup vasfen sahih olmıyan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fâsid tâbirinin müradifidir.

VAKF-I İRSADÎ (وقف ارصادى) [*Vak.*] Beytülmale ait olan bir mülkün rakabesi yine beytülmale ait olmak üzere menfaatının veliyyül emr veya anın müsaadesiyle başka biri tarafından bir kimseye veya bir cihete tahsis edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Tahsisat kabilinden vakıf» da denir.

VAKF-I LÂZIM (وقف لازم) [*Vak.*] Feshi kaabil olmıyan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feshi kaabil olan vakfa «Vakf-ı gayr-ı lâzım» denir.

VAKF-I MEVKUT (وقف موقوت) [*Vak.*] Bir vakit ile takyid edilen ve bu itibarla sahih olmıyan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna sebep vakıflarda ebedîlik şartının bulunmasıdır.

VAKF-I MUALLÂK (وقف معلق) [*Vak.*] Bir şarta tâlik suretiyle yapılan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sahih olmıyan vakıflar cümlesindendir.

VAKF-I MUVAKKAT (وقف موقت) [*Vak.*] Bir vakıf tâyini suretiyle yapılan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VAKF-I MUZAF (وقف مضاف) [*Vak.*] Müstakbel bir zamana izafe suretiyle yapılan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sahih olmıyan vakıflar cümlesindendir.

VAKF-I MÜNECCEZ (وقف منجز) [*Vak.*] Şarta muallâk, istikbale muzaf, bir vakit ile mukayyet olmaksızın hemen yapılan vakıf yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VAKF-I MÜSTESNA (وقف مستثنا) [*Vak.*] Evkaf idaresinin müdahale ve mürakabesi olmaksızın doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Müstesna vakıf» da denir.

VAKF-I MÜŞA' (وقف مشاع) [*Vak.*] Başkası ile müştereken sahib olduğu bir yerdeki şâyi' hissenin vakfedilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VAKF-I MÜŞTEREK (وقف مشترك) [*Vak.*] İki veya daha ziyade kimsenin ortaklık suretiyle mâlik oldukları bir malı vakfetmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VAKF-I SAHİH (وقف صحيح) [*Vak.*] Zâten ve vasfen meşru' olan vakıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aslen sahih olup vasfen sahih olmıyan vakfa «Vakf-ı gayr-ı sahih» denir.

VAKFİYYE (وقفيه) [*Vak.*] Vakfa dair «vâkıf» ın takrir ve hâkimin (Kadının) tescilini havi tanzim olunan «Hüccet» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyeler eski zamanın noter defteri mahiyyetinde olan Kâdılık yani Şer'î mahkeme sicilline geçmekle kat'îleşirdi. Kurulan müessesenin nasıl idare edileceği, ne türlü masraflar yapılacağı, müessesede kaç adamın ne suretle çalışacağı, bunlara ne kadar aylık verileceği, bu aylıkların nerelerden alınacak gelirlerle temin olunacağı ve nihayet bu müesseseden kimlerin ne şekilde istifade edeceği bir takım kayıtlar ve şartlar ileri sürülerek uzun uzadıya vakfiyyelerde yazılırdı. Suiistimale, çalınmağa meydan verilmemek için de vakfı idare edeceklerin yiyecekleri, giyecekleri ve oturacakları şeyler ve yerler temin olunurdu.

«Vâkıf» ın koyduğu şartlara en zâlim, en müstebit hükümdarlar bile dokunamazlar, vakfiyyenin bir harfini değiştiremezlerdi. Çünkü vâkıfın şartı şâri'in nassı gibi olduğuna dair kuvvetli bir müeyyide (hüküm) vardı. «Şart-ül-vâkıf kenassiş-şâri'» bunu ifade ediyor, onun için ona dokunmak büyük bir vebal teşkil eyliyordu.

Vakfiyyelerin teyid edici kuvvetleri ve cezaî hükümleri maddi değil mânevîdi. Vaktiyyelerin sonuna bir takım âyetler ve hadîsler yazılır, fazla olarak beddua da edilirdi. Vakfiyyeyi bozmak, konulan şartlara riayet etmemek isteyenler bu sözlerin mânevî tesiriyle korkutulurdu. Bu tehditlerden korkularak vakıf müesseselerin bozulmamasına, şekillerinin değişmemesine ne kadar hizmet ettiğine bugüne kadar duran eserler şahittir.

VÂKIF (واقف) [*Vak.*] Sahibi bulunduğu bir mülkü ammenin menfaatına ebedî olarak tahsis eden ve diğer bir tâbirle vakfeden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfedilen mala «mevkuf», tahsis edilen cihete «mevkuf-un-aleyh», «meşrut-ün-leh» denir.

VAKIF (وقف) [*Fık.*] Bir mülkü ammenin menfaatine ebedî olarak tahsis etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Değerli âlim Ömer Nasuhî Bilmen (Hukuk-ı islâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu) nda (dördüncü cilt, sayfa 155) «Bir mülkün menfaatını halka tahsis edip aynını Allah-ü-Taalâ'nın mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten müebbeden menetmektir» suretinde tarif ettikten ve «bu tarif, İmameyne göredir, İmam-ı Âzam'a göre vakıf; bir mülkün aynı sahibinin mülkü hükmünde kalmak üzere menfaatının bir cihete tasadduk edilmesidir» dedikten sonra şu tafsilâtı da veriyor:

«Vakfeden zâta (vâkıf), vakfedilen şeye (mevkuf), (mahal-li vakıf), bir aynın menfaatı kendisine tahsis edilen şahsa veya mahallede (mevkuf-ün aleyh), (meşrut-ün leh), (masarif-i vakıf) denilir. Bunlara (müstehikka), (ehl-i vezaif) de denir.

«Vakıf tâbiri, mevkuf manasında da müstameldir. Cem'i evkaftır, vukuftur. Vakfa ihtibas, tahbis, tesbil de denilmektedir.»

Eski Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendinin taş basması ile basılan Mülkiyye mektebi ders takrirlerindeki (Ahkâm-ı Evkaf), 1315-1317 sahife) tarifi şöyledir:

«Ayn-ı memlukü alâ vech-it te'bid (ebedi olarak) temlikten haps ve men' ve menafiini (gelirini) tasadduk etmektir.»

Eski Adliye Nazırı tanınmış Âlim Ali Haydar Efendi de «Tertib-üs-sunuf fi ahkâm-il-Vukuf» adlı büyük ve kıymetli eserinde (sayfa: 7) vakfı şöyle tarif etmiştir: «Menfaatı ibade raci olmak (geliri Allah'ın kullarına ait) olmak üzere ayn-ı memlukü Cenab-ı Hakk'ın mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten alâ vech-i te'bid kavlen haps ve menafiini tasadduk yahut dilediğine sarfetmektir.»

«Hukuk Lügati» nde (Vakıf Maddesi) vakfın Hanefi fıkhında iki türlü tarifi olduğu beyan edilerek târifler şöyle kaydediliyor: «Bu tasarrufta iare mahiyyetini bulan İmam-ı Âzam'a göre «Vakıf, ayn-ı memlukü vâkıfın milkinde hapis ve menfaatlarını fukaraya veya vucuh-i birre tasadduktur.» Vakfı itaka benzeten İmam-ı Ebu Yusuf'a ve sadaka gibi telâkki eden İmam-ı Muhammed'e göre ise vakıf: ayn-ı memlukü menfaatları insanlara ait olmak ve Cenab-ı Hakk'ın milki hükmünde bulunmak üzere temlik ve temellükten te'biden men' ve menfaatlarını insanlara tasadduktur. «Bu son tarif hükmî şahsiyyeti remzetmektedir. Vakıf; ayn-ı mevkuf mânasına da gelir.»

İykaf da vakfın müradifidir. Tesmiye bilmastar olarak mevkuf mala da (vakıf) ıtlak olunmuştur. Cem'inde (evkaf) denildiği gibi (vukuf) da denilmiştir. Vakıf kelimesi Türkçede hem mastar, hem isim olarak kullanılmıştır. Meselâ mastar olarak «vakf-ı hayat», «vakf-ı vücud» denildiği gibi isim olarak da «cami'i köhne-i bi vakfa cemaat gelmez» mısraında olduğu veçhile kullanılır.

(Vakıf); fil dişi bilezik mânasına da geldiğinden elgâz-ı fıkhiyye (fıkıh bilmecesi) cümlesinden olarak «vakfın insana satılması caiz olur mu?» demek olan (هل يجوز للانسان بيع الوقف) sualine «evet velevki bedeli yüz bin olsa da» mânasına gelen (نعم ولو بلغ ثمنه مائة الف) cevap olarak denilmiştir.

Ayakta durmak, durdurmak mânasını da ifade eder. Lâzım mânasına göre (vukuf) ile müteradiftir.

(Habs) ve (ihbas) dahi mânaca (vakıf) ve (iykaf) gibidir.

(Vakf) a «sadaka» dahi denilir. Aslında «sadaka» livechillâh (Allah rızası için) fukaraya verilen şey demektir. Mevkuf malın geliri de fî sebilillah (Allah uğruna) tasadduk edildiğinden bu suretle denilmenin sebebi meydandadır. Nitekim «Malımı vakfettim» demekle «malımı sadaka-i müebbede (ebedî sadaka) ile sadaka ettim» demek arasında fark yoktur.

Fıkıh ıstılahı olarak (vakıf) menfaatı ibadullaha ait olmak üzere bir ayni Cenab-ı Hakkın milki hükmünde olarak temlik ve temellükten ilelebet hapsetmektir.

Tarihî rivayetler ve mevcud eserler gösteriyor ki dünyada «vakıf» en evvel dinî olarak başlamış ve zamanla insanî, medenî, içtimaî olmak üzere tenevvü etmiştir. İnsanların yaratılışlarının ilk devirlerinde her şeyden evvel Allah'a karşı ubudiyyet vazifelerini yalnız başlarına olduğu gibi bir arada dahi yapa-

bilmek için umumî bir ibadet yeri istemeleri tabiîdir. İnsanlar doğru yolda yürüdükçe ibadet tarzı böyle olduğu gibi Allah yolundan ayrılıp ta bir takım putlara ve ecrama ibadet eylediklerinde dahi hal böyle idi. Hak ve bâtıl bir dîne mütemessik olanların itikatları icabınca vücude getirecekleri ma'betler (ibadethâneler) elbette dinî vakıflardan sayılır. Zira ma'betler umumî ve kutsî yerlerden olup bunlara bütün halkın iştirak hakları vardır. Fertlerin tasarruf hakları altına giremezler. Ancak bu ibadet yerleri ilk devirlerde muntazam ve muhteşem birer bina halinde değillerdi. Gayet basit, çok sade ve alelâde şeylerdi. Çoğu bir dağ oyuğundan, bir mağaradan, hattâ bir ağaçtan ibaretti Nitekim nice magaraların birer taabbüd yeri olduğunu tarihler kaydederler. Âdem oğullarında medenileşmek meyli, süs arzusu, bedayi' mahabbeti ilerledikçe mabetlere de birer intizam ve ihtişam şekli verilerek tedricen nice âbideler meydana getirilmiştir.

İnsanlar çoğaldıkça ve teavün fikri meydan aldıkça evvelâ mezarlıklar, yollar, kuyular, havuzlar, sarnıçlar sonra köprüler, çeşmeler ve nice zaman sonra da dinî ve uhrevî menfaatlar takdir olunmağa ve insanî hisler hayra sebep olmaya başlıyarak kervansaraylar, imaretler fukarahaneler gibi hayır işleri vücude getirilmiştir. Çünkü insanlar ilkin en ziyade neye muhtaç iseler en evvel onu vücude getirmeleri tabiidir. İhtiyaç icadın anasıdır. Fakat bunlar bittabi pek iptidai bir halde başlayıp yavaş yavaş terakki etmiştir.

Okuyup yazmanın lüzum ve ehemmiyeti anlaşılınca mektepler, medreseler, kütüphaneneler, hayır ve ilimin karışık örneği olmak üzere hastahaneler gibi vakıf eserleri teessüs etmeye başlamış, sonradan ilim ve mârifet ve medeniyyet fikri evkaf namına nice nice hayrat vücude getirmiştir.

Vakfın başlangıcı hakkında tam ve kat'î bir tarih göstermeğe imkân yoktur. İslâm nokta-i nazarına göre ilk vakıf İbrahim Aleyh-is-selâm tarafından (Kâ'be-i Muazzama) nın vakfedilmesiyle başlar.

Eski kavimlerde vakıflar mevcuttu. İskenderiye kütüphanesi, Kudüs havuzları, Zemzem kuyusu, yollar, köprüler, ma'betler birer vakıftır. Bütün bunlar menafiinden bütün halkın istifade etmesi için vücude getirilmişti.

Eski kavimler ve bilhassa Mısırlılar yaptıkları hayratın devamına ve taarruz ve tecavüzden korunmasına pek ziyade dikkat ederlerdi. Vakıfnâmelerini taşlar üzerine hâkkederek bunlara zarar yapmak yahut gelirlerini çalmak gibi bir suretle taarruz edenlere lânet okurlardı. Bu maksadın temini için hayrat hademesini vergi, askerlik ve sair tekliflerden affederlerdi.

İslâmiyyette ilk vakıf Cenab ı Peygamber zamanında (Medine) de başlamıştır. Hazret-i Peygamber hicretin otuz ikinci ayında (Medine) de kendisine ait yedi hurma bahçesini vakfedip hâsılatını «havadis-i dehre» yani İslâmın müdafaasını icabettirecek hâdiselere, mübrem ihtiyaçlara tahsis etmiştir. Fedek hurmalığını da ibn-is-sebile yani yiyecek ve içeceği tükenmiş yolculara ve Hayber hurmalığını üce taksim edip iki kısmını müslümanlara ve bir kısmını ehl ü iyaline (çoluk çocuğuna) ve bu kısımdan bir şey artarsa fakir muhacirlere tahsis eylemiştir.

Hicretin yedinci senesinde Hazret-i Ömer Medine'de (Semeg) namındaki yerini dünya ve ahirette yarar bir işte kullanmak istemiş ve Resulüllah sualine «İstersen aslını habs yani vakfedip hasılatını tasadduk eyle» cevabını vermesiyle o suretle hareket eylemiştir. O esnada (لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون) âyeti nâzil oldu. «Sevdiğiniz malınızdan infak yani tasadduk etmedikçe âhiret sevabına nâil olamazsınız» mânasına gelen bu âyetin nüzulü üzerine başta (Ebu Talha) olmak üzere ashab en sevdikleri mallarını Allah yolunda sarfetmiye müsaraat gösterdiler. Bu âyet-i kerime evkafın genişlemesine sebep olmuştur.

Vakfın sahih ve mu'teber olması için on dört şartın tahakkuku lâzım gelir:

1 — Vakfedilecek malın akar olması şarttır. Menkul dahi akara tebean veya örf ve âdet câri olan yerlerde olabilir.

2 — Mevkuf vakıf sırasında vâkıfın malı olmak şarttır.

3 — Mevkufun muayyen ve malûm olması şarttır.

4 — Vâkıfın temlik ve teberrua ehil olması şarttır.

5 — Vâkıfın rızası şarttır.

6 — Vakfın mümeyyiz olması yani vakıf sırasında mevcut ve mütehakkak olmıyan «Edirne'deki oğlum gelirse gibi» bir şeye muallak olmaması şarttır.

7 — Meşrut-ün-lehin hayrat ve mesubât nevinden olması şarttır.

8 — Mevkufun ayn olması şarttır.

9 — Vâkıf hıyar-ı şart-ı muhayyer olmamak şarttır.

10 — Vâkıfın deyin veya sefeh sebebiyle mahcur olmaması şarttır.

11 — Vakfın müebbed olması şarttır.

12 — Mevkuf-un-aleyh mahsur ve muayyen eşhastan ibaret ise kabul şarttır.

13 — Vakfın maktu' ve meczum olması şarttır.

14 — Vakfedilecek bina ve ağaçların müstihikk-ul-kal' (yıkılmağa, sökülmeğe mahkûm) olmaması şarttır.

Müslümanlıkta vakfın kurbet olması da şarttır. Yani vakıfta «تقرب الى الله» (Allaha yakınlık) gayesi maksud olmak lâzımdır. Halbuki başka dinlerde hayratta beklenen şey ya âhiret zahîresi, ya dünyaca alınması, ya re'fet hissi, yahut ta insaniyyet fikridir. Hayır sahibinin hal ve şanına göre sebep değişir. Vâkıf bir din ile mütedeyyin ve âhirete inanır ise vakıf sebebi «sevab ümid»ine, değil ise diğer üç sebebten birine atfolunur.

İslâmiyyette vakfedilen şeylerin çoğalmasiyle bunların iyi bir surette idaresi dinen lüzumlu şeyler sırasına girmiş ve evkafın idaresine «nâzır» denmiştir.

Nâzır, lügat itibariyle bir şeye basiretle bakıp tetkik ve tedebbür etmek (tedbir almak) ve şer'an bir şeyde velâyet tarikiyle meşru' yolla tasarruf ederek anı hüsn ü tesviye eylemek mânasınadır. Buna (nezaret) de denir.

Şeriat lisanında (Nezaret) iki kısımdır: Nezaret-i amme, nezaret-i hassa.

Nezaret-i Amme; halkın işlerinin halli, kazasının tenfiz ve hükümlerin icrası vazife ve salâhiyyetleri sahip olanlarda olur.

Nezaret-i hassa; eytam işlerinin tesviyesi, evkaf işlerinin bakılması ki hassaten bir işin görülmesine memur edilen kimselerde olur. Binaenaleyh bir vakfın veyahut müteaddit vakıfların mütevellisine bu itibarla (nâzır) denir.

Sonraları veliyy-ül-emr tarafından bir vakfa ait işlerin idaresi âhitlerine tevliye ve tevcih olunan nâzırlara «mütevelli-i vakf» denmiş, «nâzır» umumî mânada kullanılmıştır. Binaenaleyh «nâzır» unvanı mütevellilerin ahvaline dikkat ve evkafın da umumî idaresine nezaret eden zevata tahsis olunmuştur.

Vâkıflardan ilk defa kendi vakfına hassaten nezaret eden zat Hazret-i Ömer'dir. Hazret-i Muhammed'in vakfettiği (Fedek) bahçesine amme itibariyle nezaret edenlerin birincisi de Hazret-i Ebu Bekir'dir.

Hicrî 88 (706) senesinde (Emeviyye Camii) ni yaptıran Velid Bin Abdulmelik de «Câmi» ye ilk defa karye ve mezari' (köy ve mezrea) tahsis eden zattır. Yine Velid bu camiin işlerine ve vakfettiği karye ve mezari'e nezaret etmek üzere aynı senede ilk defa (vakıf) ı (nâzır) yapmıştır.

İslâm hükümetleri teşekkül ettikçe câmiler, medreseler, diğer hayır müesseseleri arttığı gibi bunların idamesi için tesis olunan vakıflar da çoğaldı. Her vakfın nezareti ulemadan bir zâta tevcih ve bunların ahvali şeri' hâkimleri tarafından teftiş edildi.

648 (1250 M.) de Mısır'da (El-Melik-ül-Müzrayb-üt-Türkmanî) nin himmetiyle teşekkül eden Türk hükümeti zamanında dört mezhebten (Kadilkuzat) ve bunların üzerine (Kadı dâr-ül-adl) ve sonraları (Nâzır-ul-ahkâm-üş-Şer'iyye) unvanıyle bir umumî nâzır nasbedildiği esnada bütün evkafın nezaret-i ammesi de (Nâzır-ul-ahkâm) olanların uhdelerine verildi.

Selçuklar zamanında evkafın teftişi işini (Kazasker) olan sudur-ı ulema deruhde etti.

730 (1329) da Kırım evkafı nezaretine nasbedilen (Eşşerif Ubeyd-ul-Allah-ül-İberî) «Nâzır-ul-evkaf» unvanını aldı.

Osmanlılardan (Orhan) Bursa'da yaptırdığı cami ve zaviye evkafının nezaretini (Sinan Paşa) ya tevcih etti. (Yıldırım Bayezit) in zamanında her vilâyete birer (Müfettiş-i ahkâm-ı Şer'iyye) tayin olunmakla evkaf ile Nâzırların ahvâline bu müfettişler tarafından nezaret edildi. (Çelebi Sultan Mehmed) zamanında bütün şeri' hâkimlerin ahvaline nezaret etmek üzere (Mevlâna Cemalüddin Mehmed Çelebi), (Hâkim-ül-hükkâm-il-Osmaniyye) unvanıyle tayin ve evkafın umumî nezareti de onun tarafından ifa kılındı.

Evkaf nezaretinin teşekkülünden evvel evkaf, vakfedenleri şartları mucebince, ayrı ayrı beş yerden idare olunuyor ve idarelere nezaret ismi veriliyordu:

1 — Haremeyn nezareti; Haremeyn'e merbut evkafla Ayasofya, Sultanahmet, Nuriosmaniye, Yenicami, Şehzade camii, Üsküdar'da Çinili ve Atikvalide camileri vakıflarının idaresi Dar-üs-saade ağalarının nezareti altında idi. İdare merkezi saray müştemilâtından olan Darphane'nin üst tarafındaki yıkılan yerdi. Haremeyn Müfettişi namını alan ulemadan biriyle sergi halifesi, veznedar başı, kâtip gibi memurlar tarafından idare olunurdu.

2 — Vezir nezareti; Sadrazamların nezaretiyle idare olunan evkafı Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman evkafıyle mülhakatından ibaretti. «Ser müfettiş» namıyle ulemadan bir zat işlere bakardı.

3 — Şey-ül-islâm nezareti; Sultan Bayezit vakfiyle mülhakatı idi. İdare merkezi Bayezit imaret dairesi idi.

4 — Tophane ümerası nezareti; Hamidiyye, Lâleli, Selimiyye, Mihrişah valide, ikinci

Sultan Mahmut vakıflarının mülhakatı ve mukaatatı idi. Darphane tarafından idare olunurdu.

5 — İstanbul Kadıları nezareti; Meşruta olan evkafın hepsine İstanbul Kadıları nezaret ederdi.

Evkaf Nezaretinin teşekkülünde Haremeyn'den maadası birleştirilerek bir nâzırın idaresine verildi. Haremeyn nezareti ayrıca bir nezaret halinde Hacı Ethem Efendi'ye tefviz edilmiş ise de sonradan o da Evkaf Nezaretine ilhak olundu.

— Eğer Osmanlı tarihindeki hâdiselere bakılarak vakfın münhasıran âhiret ve sevap düşüncesiyle mi, malını müsadereden kurtarmak endişesile mi, yoksa kendisinden sonra gelecek çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygısiyle mi yapılmış olduğu münakaşayı mucip olmuştur.

Belediyyecilik hakkında üniversitede verdiği konferanslarda bu mevzua temas eden Osman Ergin (Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı, sayfa 46) çok yerinde olan şu mütalâayı ileri sürüyor: «Vakfın yalnız malını müsadere korkusuyla yapıldığını iddia etmek en aşağı 1300 seneden beri dünyadan adalet ve hakkaniyyetin kalkmış olduğunu söylemekle birdir. Vakfın yalnız kendi çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygısiyle yapıldığını ileri sürmek de bu kadar millî ve beledî eser bırakan eski Türkleri küçültmek ve onlara iftira etmektir. Çoban Mustafa Paşa'nın (Gebze) de yaptığı câmiyle hayır müesseselerini yaşatmak ve idare etmek için çalışan, rızklanan 155 kişi arasında vâkıfın sülâlesinden ancak bir tek adam, bir mütevellî görülmektedir ve ona verilen gündeliğin de müderristen sonra geldiğini vakfiyyede bize göstermektedir. Tâcdarların vakfiyyelerinde ise bu, yani sülâleden mütevelli de yoktur. Şu halde kala kala üçüncü şık kalır ki o da hayır ve sevap düşüncesidir. Milyonlarca insanın, binlerce sene istifade edeceği bir veya birkaç müessese yaptığından ötürü sağ iken bir haz duymayı ve ölünce de kendi kanaatına göre bir sevap veya mükâfat beklemeyi o türlü adamlardan nez'etmiye hakkımız var mıdır? (Ziya Gökalp) ın dördüncü bir sebep olarak (babanın bıraktığı malları çocuklarının satmaması için vakfedildiğini) ileri sürmesi de doğru değildir. İndî mütalâadır.»

Değerli müdekkikin bu mütalâası söz söylemiye mahal kalmıyacak kadar doğrudur.

Çünkü vakf eyleyemezdin cihet-i aşka tenin
Mütevellî kızı sevmek ne vazifendi senin
Lâ

VAKIF RÜÛSU (وقف رؤوسی) [*Vak.*] Vakıf olan bir yerin idaresi için mütevelli ve sair alâkalılara verilen rüûs hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rüus; küçük memuriyyet, vazife veya mültezimlere o işin tevcihini gösteren tayin ve tavzif vesikası idi ki küçük berat demektir.

VAKIT (وقت) [*Sof.*] Zamandan bir müddet, Türkçe çağ demek olan vaktın sofiyye ıstılâhı olarak izahı şöyledir: «Abdın üzerine vârid olan İlâhî varidat ve Rabbanî tecelliyyatın zamanıdır ki varidat ol vakıtta abdı tasarruf eyler ve hükmünü abdın üzerine imza eyler. Eğer havf ve hüzün iktiza eder ise abd hâif ve mahzun olur. Eğer, surur ve ferah iktiza eder ise mesrur olur. Vakıt, abd için filhal hazır olan şeydir. Eğer o hal Hakkın tasarrufu ise abde rıza ve teslim lâzımdır. Ta ki vaktın hükmüne göre ola, ve abdin kalbine anın gayrisi hutur etmeye. Eğer o hal abdin kesbine müteallik ise o hal içinde abd için ehem olan şeyi abd iltizam eyliye ki anın için mazi ve müstakbelde taallûku olmayıp ancak filhal iltizamı lâzım ola. Çünkü olabilir ki sonra o ehem olan şeye vâsıl olamaz, vakti fevt olmuş olur. Bunun için «essofî İbn-il vakt» denilmiştir.

Sofî ibni vakt denilince içinde bulunduğu zamanın icaplarını iyi muhafaza ile nefisçe evlâ ve enfa' (iyi ve faideli) gördüğü şeylere vaktını hasr ile hin-i hacette (lâzım olduğu vakıt) metalip ve mes'ul olacağı emr ile kıyam ve haraket manası kastolunur, ve filân zat hükm-i vakte tâbidir deyip bilâ ihtiyar kenduye perde-i gayptan her ne ki lâyıh ve zahir olursa ana tâbidir demek olur.»

VAKİYYE (وقیه) [*Öl.*] Halk arasında (okka) suretinde kullanılmış olan ağırlık tartısının Arapça adıdır. Bu tâbir yine Arapça'da «Okiyye», suretlerinde de kullanılır. Dört yüz dirhemdir. Kanunnamelerle vakfiyyelerde «vakiyye», bazı vesikalarda «kıyye» suretinde geçer.

VAKİYYE-İ AŞÂRİ (وقیهٔ اعشاری) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. Bir vakiyye-i aşari 312 dirhemdi.

VAKT-İ HACET (وقت حاجت) [*Hal.*] Lüzumlu vakit, ihtiyaç zamanı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Gelince vakt-i hacet geçmedim hatırlarından hiç
Anınçün ben de şimdi hâtır-ı ahbabtan geçtim.
Yenişehirli Avnî

VAKT-İ HAZAR (وقت حضر) [*Ask.*] Sulh ve asayiş zamanı yerinde kullanılır bir tâbirdir Harb zamanına «Vakt-i sefer» denir.

VAKT-İ MERHUN (وقت مرهون) [*Hal.*] Beklenen çağ ve zaman, bir işin husule geleceği zaman yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Beni bikes biliyor, belki de binam u nişan
Vakt-ı merhunu gelince olurum sahib-i san
Abdülhak Hâmit

VAKT-İ MUHTAR (وقت مختار) [*Hal.*] Düğün, ziyafet, muharebede hücuma geçme gibi hallerde münasip zaman tayini yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Eşref saat» denilen bu vakit müneccimlere tayin ettirilir ve onlar tarafından gösterilen gün ve saatte yapılırdı.

VAKT-İ SAADET (وقت سعادت) [*Hal*] Hazreti Muhammed (S-V)in bi'setleri (Peygamberlikleri) ânından ölümüne kadar geçen zaman yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sensin ol fahr-i cihan-i medeniyyet ki heman
Ahdini Vakt-i saadet bilir ebna-yı zaman
Şinasi

VAKT-İ SEFER (وقت سفر) [*Ask.*] Cenk ve savaş zamanı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sulh ve asayiş zamanına «Vakt-i hazar» denilir.

VAKVAK (وقواق) [*Hal.*] Sultanahmet'teki çınar ağacı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda vakvak ağacı demek olan şecer-i vakvak suretinde geçer. Farsça korkak adam demek olan vakvak Hindistan'da bir ağaç. Çinde bir şehir adıdır. Çınar ağacının bu adı alması Hicrî 1066 (1655 M.) isyanında Avcı Sultan Mehmet'e zorla öldürttükleri saray ağalarının çınar ağacına başaşağı asılmasından ileri gelmiştir. Devrin şairlerinden biri hâdiseyi aşağıdaki manzume ile gelecek nesle tanıtmış idi:

Güş-i Mirrih'e erüp tantana-i cah-ü celâl
Lerzenâk etti bu gavgagede-i âfâkı;
Oldu mahmûr, nice mest-i müdam-i devlet
Cam-ı ikbale ne tarh etti bilinmez sâki
Bağban-ı feleğ-i kinegüzarı seyret
Dikti Atmeydanına şecer-i vakvakı

VÂLİDE ALAYI (والده آلايى) [*Sar.*] Osmanlı tahtına çıkan Padişahın hayatta bulunan annesinin «Eski saray»dan «Topkapı Sarayı»na nakli münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların annelerine «Valide sultan» denilmesi, rivayete göre, Üçüncü Murat tarafından annesine bu unvanın verilmiş olmasından ileri geldiği gibi «Eski Saray»da bulunan annesini merasimle «Topkapı Sarayı»na nakledildiği için bu münasebetle yapılan merasime «Vâlide alayı» denilmiştir.

Herhangi bir Osmanlı hükümdarı öldüğü zaman zevceleriyle vâlidesi ve kızları olan sultanlar, Topkapı Sarayı'ndan çıkarılarak Eski Saraya ve yeni hükümdarın vâlidesi hayatta ise o da Üçüncü Murat zamanından beri kanun hükmüne gelen saraya mahsus teşrifat ve merasimle Eski Saraydan alınarak Yeni Saraya naklolunduğunu ve Saray kapısından içeri girince oğlu tarafından karşılandığını yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı, Savfa: 154 ve müteakip) «Valide alayı»nın yapılış şeklini şöyle anlatıyor:

«Yeni padişah, cülûsundan bir kaç gün sonra vâlidesinin Eski Saraydan Yeni Saraya yani Topkakı Sarayı'na naklini emrederdi. Bunun üzerine rikâb-ı hümayun ve şikâr ağaları, kapıcıbaşılar, sultan kethüdaları, padişah evkafı mütevellileri, Haremeyn vakfı erkânı, baltacılar ve saire ile dar-üs-saade ağası ve yeni tayin olunan vâlide kethüdasına bir gün evelden tezkireler gönderilir ve ertesi günü Bayezit'teki Eski Saray'dan alay tertip edilirdi.

«Tahtırevan veya araba ile hareket eden vâlide sultanın geçeceği yolda iki keçeli Yeniçeriler selâm resmini ifa etmek üzere dururlardı. Üçüncü Selim'in vâlidesinin Eski Saray'dan Yeni Saray'a nakli şu tarzda olmuştur:

«Divan çavuşları mücevveze ile önlerine düşüp bâdehû Haremeyn-i şerifeyn'e müteallik gerek mensup ve gerek tevliyette olanlar da yine mücevveze ile girüyüp bundan sonra vâlide kethüdası Mahmut Bey, paşalı kavuğuyla ve bol yenli kürk ve elinde asâ ile gidip, bundan sonra iki taraflı baltacılar ve daha sonra mücevveze ile dar üs-ssade ağası ve andan sonra altı bevgirli ve perdeleri örtülü araba ile vâlide sultan ve arkasından iki tarafa para saçarak diğer bir memur geçmişti. Vâlide arabasının arkasından Yeni Saraya nakledilen cariyeler ile sultanlar vardı. Bunların arabaları seksen, yüz kadardı.

«Vâlide alayı Bâb-ı hümayundan içeri girip sağ taraftaki Has fırın önüne gelince Sultan Selim vâlidesini istikbal ile üç defa temenna edip sağ tarafından açılan arabanın penceresinden annesinin elini öpmüş ve önüne düşüp harem-i hümayuna getirmişti.

«Valide alayı Bayezid kulluğu yani karakolu önüne geldiği vakit Yeniçeri ağası, eğer ağa seferde ise vekili olan Sekbanbaşı tarafından karşılanırdı. Araba burada biraz tevakkuf eder, ağa yer öperek hürmet ve tazimlerini arzeder ve bu sırada kendisine hil'at giydirilip bir boyama içinde gerek ağaya ve gerek neferlerine ve maiyyetine mahsus olarak

evvelce tertip edilen defter mucebince atiyyeler verilirdi. Her kulluk geçildikçe oradaki kulluk neferlerine atiyyeler verilip bir taraftan da alaydan etrafa çil paralar saçılırdı. Alay Cebehane önüne gelince Cebecibaşı vâlide sultanı selâmlıyarak atiyyesini alırdı.

«İşte bu merasimle Bab-ı hümayundan saraya gelirler. burada alay, hastahane köşesini geçmeyip Bab-ı hümayundan girenler rütbelerine göre iki sıraya dizilirler, burada bostancı baş haseki ile hasekiler ellerinde hezaran değneklerle dizilip daha ileriye kimseyi geçirmezlerdi.

«Vâlide sultanın arabası tamam Has fırın kapısı önüne gelince Padişah aheste aheste yürüyerek fırın hizasına yaklaşınca vâlidesini verle beraber bazan iki ve bazan üç defa temenna ile selâmlar ve bunun üzerine cavuşlar alkış yaparlardı Vâlide sultan orta kapıdan içeri girdikten sonra alay dağılırdı.

«Vâlide alayından sonra Vâlide sultan saraya gelisinin ertesi günü Sadrâzam'a, eğer voksa sadaret kaymakamına bir hükümnâme ile samur kürk ile hançer göndermek suretivle saraya geldiğini resmen Paşakapısına bildirirdi. Vâlidenin gönderdiği hükümnâme ve kürk Paşakapısı'ndan istikbal olunur. Sadrâzam kürkü giyerdi. Vâlide sultanın kürkle beraber gönderdiği ferman, padişahlarınki gibi âşikâr okunmayıp sessizce okunur ve kürkü getirene hil'at giydirilip maiyvetine atiyyeler verilirdi. Sadrâzam seferde ise kaymakama gönderilenden başka Sadrâzama da ayrıca kürk yollanırdı. Sonraları yani on sekizinci asrın son yarısında Şeyh-ül-islâm'lara da vâlide tarafından kürk gönderildiği görülüyor.»

Tanzimattan sonra vâlide sultanların Eski Saraya ve yeni Padişah'ın annesinin Yeni Saraya nakli usulü ortadan kalkdığı için vâlide alayı da tarihe karışmıştır.

VÂLİDE DAİRESİ (والده دائرسی) [*Sar.*] Sarayda vâlide sultanların oturdukları yerlere verilen addır. [Bak: Vâlide Sultan].

VÂLİDE SULTAN (والده سلطان) [*Sar.*] Padişahların anneleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «Mehd-i ulya» da denilirdi. İkinci tâbir daha eski olup diğer bazı Şark devletlerinde de kullanılmıştır. Vâlide sultan tâbiri, rivayete göre, ilk defa Üçüncü Murat tarafından vâlidesine verilmiş ve sonra umumileşmiştir.

Saltanat makamını işgal eden Padişahların ölümleri yahut hal'leri halinde kadınları ile anneleri ve kızları «Topkapı Sarayı» ndan «Eski Saray» a gönderilir ve yeni hükümdarın annesi hayatta ise «Vâlide sultan» unvanı verilerek «vâlide alayı» adı verilen alayla «Eski Saray» dan «Topkapı Sarayı» na nakledilirdi.

VÂLİDE SULTAN KETHÜDASI (والده سلطان کتخداسی) [*Sar.*] Padişah'ın annesinin işlerine bakmak üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sultan ve şehzade kethüdaları gibi vâlide sultan kethüdası da tanınmış devlet adamlarından seçilirdi.

VAPÛRHANE (واپورخانه) [*San.*] Fabrika yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlarda buhar yerine vapur denildiği için buharla işleyen imalâthane ve fabrikalara bu ad verilmişti. Vesikalarda geçer.

VARAK (ورق) [*San.*] Yaprak, kâğıt parçası, pusula demektir. Varak'ın Arapça yaprak demek olduğunu, fakat bugün varak denilince kâğıt halinde gavet ince yaldız yaprak anlaşıldığını yazan Celâl Esat Arseven (Sanat Ansiklopedisi, varak maddesi) şu tafsilâtı da veriyor:

«Altından yapılan bu varakların taklitleri de vardır. Kurban bayramlarında koçların boynuzlarına yapıştırılan altından olanlara altın varak ve âdilerine yaldız varak denir. Bu varaklar bir defter halindeki ince kâğıtlar arasına konarak satılır. (Bak Altın varak.)»

Varak-ı mihr-ü vefayı kim okur kim dinler
Lâ

VARAKA (ورقه) [*Mal.*] Yazılı kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Varak Arapça tek yaprak, tek kâgıt demektir.

VARAKA-İ SAHİHA (ورقه صحیحه) [*Mal.*] Hükûmetce tayin olunan fiyatlarla satılan kıymetli evrak (kâğıtlar) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üzerlerine işaret konulduğu için «damgalı kâğıt» da deniliyor ve «evrak-ı sahiha» suretinde cemilendiriliyordu. Varaka-i sahiha Osmanlılarda aynı zamanda «Damga resmi» nin esasını teşkil eder. Bu türlü kıymetli kâğıtların ihdasının başlangıcı malî 1261 senesi Eylülünün birinci (Milâdi 1845) günüdür. Evrak-ı sahiha, nisbî ve maktu' olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Nisbiye tâbi olanlar kıymetleri yirmi para ile yüz elli kuruş arasında değişmek üzere sayısı altmış ikiyi bulmuştu. İlkin Ceride Muhasebesi'nce idare olunan evrak-ı sahiha sonradan müstakil bir heyete verilmiş, 1278 (1862 M.) senesinde vücude getirilen nizamname mucebince damga işi Darphane idaresi'nden alınarak aynı heyete verilmiştir.

O sırada iki nevi' damga da yapıldı. Arzuhallerle takrir ve tezkire kâğıtlarından maada

her nevi evrak-ı sahiha birinci mertebede tuğrayı hâvi damgalar ve arzuhallerle takrir ve tezkireler de kendilerine mahsus soğuk damgalar ile damgalanır ve bunların cümlesine ikinci mertebede addolunan ve Nezaret damgası adı verilen ikinci damga daha vurulurdu.

Birinci damgalar evrak-ı sahihanın yüz taraflarına, ikinci mertebedeki damgalar da arka taraflarına basılırdı.

Evrak-ı sahiha çoğaldığı ve damga işleri de arttığı için sırf damga işlerini görmek üzere (Damgahâne) unvanı altında bir daire teşkil olunmuştur.

Nihayet 1290 senesi şevvalinde (1873 M.) Damga nizamnamesi namiyle bir nizamnane neşredilmiş ve bu nizamname ile evrak-ı sahiha bir kat daha yoluna konulduğu gibi ilk defa olarak pul da ihdas olunmuştur.

VARAKÇI (ورقچی) [*San.*] Altın parçalarını döverek gayet ince bir kâğıt haline getiren san'atkâr hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VARAKPARE (ورقپاره) [*Hal.*] Kâğıt parçası; ufak tezkire, pusla yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

VARDABAŞO (واردباشو) [*Bah.*] Demir atıldığı veya anbardan, yahut her hangi bir yerden ağır eşya alınacağı ve çıkarılacağı zamanda etrafta ve anbar içinde bulunanların korunmaları için îkaz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Hiçbir işle uğraşmıyan, önünü ardını gözetmeksizin salma bir halde dolaşanların halini belirtme yerinde de kullanılır bir tâbirdir.

VARDA BEŞ ÇİFTELİSİ (واردا بش چفته‌لیسی) [*Bah.*] Yelkenli harp gemileri zamanındaki İnce donanma gemilerinden birinin adıdır. «Uçurum» dan büyük, «Karamürsel» den küçüktü.

VARDAFOGA (واردافوغا) [*Top.*] Kaval toplarını ateşlemek için yuvarlak tarafları kızdırılarak kullanılan demir çubuklara verilen addır.

VARDAKORDA (واردا قوردا) [*Bah.*] Armadan gelen serviçelerin çarmıklara sürünüp aşınmamaları için ana çarmıkların rililere yakın yerlerine bağlanarak konan oluklu ağaçlara verilen addır.

VARDAKOSTA (واردا قوسطه) [*Bah.*] Eskiden sahil müdafaa ve muhafazasında kullanılan gemilere verilen addır. Fransızca Gard de kode'den bozmadır.

§ [*Hal.*] İri yarı, şişman kadınlara da vardakosta denir.

VARDALUMBAR (واردا لومبار) [*Bah.*] Yelkenli harp gemilerinin rampa muharebelerinde düşmanın lombarlardan girmesini men' için kullanılan uzun gönderli süngülere verilen addır.

VARDAMANA (واردامانا) [*Bah.*] Filikalardan yan iskelelerine çıkarken tutulmak için iskelelerin korkuluk puntalının başlarındaki deliklerden geçirilip sarkıtılan çımalara verilen addır.

VARDA TOPU (واردا طوپی) [*Top.*] İhbar için atılan kurusıkı top hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VARDAVELE [واردا وله] [*Bah.*] Serenlerin üzerine yelken bağlamak için cundadan cundaya gerilen halatlara ve çekilmiş demir çubuklara verilen addır.

VARDİYAN (واردیان) [*Bah.*] Eski harp gemilerinde nöbetçi zâbitlerin emirlerini tebliğe memur düdüklü çavuşlara verilen addır. İtalyanca gardiyan'dan bozmadır. Kadırgalarda vardiyan namiyle iki kişi bulunurdu. Bunlardan biri selestre yani düdük çalar, öteki yelkenlerin idaresine nezaret ederdi.

VARDİYANBAŞI (واردیانباشی) [*Boh.*] Gemi suvarisi olan azab reisine verilen addır. Vardiyanbaşı reis olur, azablara kumanda ile onları idare ederdi.

VARİDATİ (وارداتی) [*Mal.*] Defterdarlık dairesinde (Maliye Nezareti) gelir işleriyle meşgul olan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Varidatçı demek olan bu memurlar Baş Defterdarlıkta müteadditti. Vesikalarda Varidati-ı sıkk-ı evvel, Varidati-i şıkk-ı sani suretinde de geçer.

VARİDAT-I GAYR-İ MELHUZA (واردات غیر ملحوظه) [*Mal.*] Devlet gelirleri arasında gösterilmiş olmayıp sonradan herhangi bir vesile ile meydana çıkan gelir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan varidat, maddiyatta devlet hazinesine yahut bir kimseye ait nakit para, maneviyatta akla gelen şeyler demektir.

VÂRİS (وارث) [*Fık.*] Mirasçı, kendisine başkasından miras kalmış olan adam yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i «verese» dir.

Şâh-i Cem kevkebe Sultan Selim
Vârîs-i memleket-i heft iklim
Nef'î

VAROŞ (واروش) [*Coğ.*] Şehrin kale dışında olan kısmı, şehrin kenar mahallesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Macarca Varos'tan bozmadır.

VARSAĞI (وارساغی) [*Ede.*] Halk şairlerince şarkı tarzında yazılan manzume nevilerinden birinin adıdır.

Ne gördüm bir uyuz dellâkin olmuş ziver-i dûşu
Biraz türki, biraz varsağı, birkaç şarki vü mâni
Seyyid Vehbi

VÂSIL (واصل) [*Sof.*] Allah'ı bilenler ve emirlerini yerine getirip nehiylerinden kaçınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki kısma ayrılan vâsıllar için (Istılahat-ı Meşayih) te şu tafsilât verilmiştir: «Ol arifân-ı billâh olanlara derler ki iki kısımdır. Allah yolunu tutanlar ibadât ve evamir ve nevahiye mütabaat ve müraat ile «[illegible]» sırrının kemal ve nihayetine vâsıl ve mertebe-i mahbubiyyete bâliğ ola. Vâsılın kısm-ı evveli anlardır ki nur-i tecelli-i İlâhî anların nur-i aklını setreder ve bahr-ı vahdette mest ve müstağrak olurlar ve ol istiğrak ve bihutluktan mutlaka bir daha sahil-i sahve ve mertebe-i akla rücu' etmezler. Çünkü meslûb-ül-akl (aklını kaybetmiş) olurlar. Ulema ve evliyanın ittifakiyle tekâlif-i Şer'iyye ve ibadât bu taifeden sâkit olur. Zira ki teklif akıl üzerinedir. Bunlar ise vâlihan-ı Haktır. İkinci tâife anlardır ki derya-yı vahdete müstağrak olduktan ve kendi varlığından fâni ve Hak'la vâki olduktan sonra irşad-ı halk için sahil-i sahv bad-el-mahve ve fark bad-el cem' mertebesine tenzil olunurlar. Bunlar nasıl ki bidayet-i halde feraiz ve nevafilden hukuk-ı Şer'iyyeyi eda ile kaaim iseler nihayette dahi öyledirler ve vesail ve vesaikten el çekmezler.»

VÂSİL-İ HAK (واصل حق) [*Sof.*] Sülûk yolundaki menzil ve merhaleleri geçerek tevhid menziline erişmiş olan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna Türkçede «Erenler» denir.

VÂSİ' MEZHEB (واسع مذهب) [*Hal.*] Mecaz yoluyla lâubali, rindmeşrep, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında mezhebi geniş suretinde kullanılır.

Bolu'dan gelmiş idi mâder ü eb
Sonra çıktı bu da vâsi' mezhep
Sünbülzade Vehbi

VÂSİTÎ (واسطی) [*San.*] Kamış kalemlerin iyi cinsinden birine verilen addır. Irak'ın Vâsit adlı bölgesinde çıkan bu kamış için Âli «Menakıb-ı Hünervan» da (sayfa: 10) «Hoş nüvisan-ı cihan ve rakam giran-ı maarifnişan olan (güzel yazı yazmağı bilenlerden) üstadlara vacibtir ki kalem kısmının elbette vâsitîsini kullanalar. Anın dahi gayet muhkem ve metin ve mesabe-i ahenin (demir gibi) olanlarını ihtiyar eyliyeler» diyor. Demir ve çelik uçların icad edilmesi Avrupa'da kuştüyü kalemlerin metrûk kalmasını mucip olduğu gibi kamış kalemlerin de kullanılmasını azaltmıştı. Lâtin harflerinin kabulü sayısı beş onu geçmiyen hattatlarla azalan güzel yazı yazma heveslilerine münhasır bir hale getirmiştir.

VASİY (وصی) [*Fık.*] Terike veya kaasırlar veyahut her ikisi üzerinde kendisine tasarruf hakkı tefviz olunan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteveffanın (ölünün) kendisi tarafından tefviz edilmiş ise «vasiyy-i meyyit», kadı tarafından tayin edilmisse «vasiyy-i kadı» denir. Kadı tarafından tefviz olunana «Musa leh» de denilir Mûsî tarafından ölümünden sonra malında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere tâyin olunan vasiyye «vasiyy-i muhtar», hâkim tarafından tâyin olunana «vasiyy-i mansub» denir.

VASİYYET (وصیت) [*Fık.*] Bir malı veya menfaati ölümden sonraye izafetle bir şahsa veya bir hayır cihetine teberru' yolivle yani mecanen temlik etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vasiyyet; lûgatta emir, bir işi birisine ısmarlama demektir.

VASİYYET-İ MUALLÂKA (وصیت معلقه) [*Fık.*] Bir şarta bağlanmış olan vasiyyet hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VASİYYET-İ MUKAYYEDE (وصیت مقیده) [*Fık.*] Muayyen bir hâdise ile veya bir vakit ile veyahut bir mekân ile takvid edilen vasiyyet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Böyle bir kayıt bulunmayan vasiyyete (vasiyyet-i mutlaka) denir.

VASİYYET-İ MUTLAKA (وصیت مطلقه) [*Fık.*] Muayyen bir hâdise ile, bir vakit veya mekân ile takyid edilmeyen vasiyyet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kayd ile takyid edilen vasiyyete (vasiyyet-i mukayyede) denir.

VASL (وصل) [*Ede.*] Bir kelimenin sonundaki harfi, sonraki lâfzın sesli harflerle başlıyan ilk hecesine vurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ziya Paşa'nın:

Milyonla çalan mesned-i izzette ser-efraz
Birkaç kuruşun mürtekibi cây-ı kürektir.

beytindeki (ser) kelimesinin (r) si (efraz) ın (e) sine vurulup (serefraz) okunuşu gibi.

Üstad Tahir Olgun (Edebiyat Lügati) nde şu tafsilâtı da veriyor:

«Eski şairler (a, e, i, o, ü) ile başlıyan kelimelerde vaslı câiz görürler, fakat (ع = ayın) ve (ه = he) harflerine yapılan vaslı kusur sayarlardı.

Meselâ Yahya Kemal'in:

Mehtâb idi güller ve senin en güzel aşkın
Velhâsıl o ru'ya duruyor yerli yerinde

beytindeki (en güzel aşkın) terkibi vezin icabı en güzelaşkın gibi okunmak lâzım geldiğinden böyle bir vaslı hoş görmezlerdi.

Pek samimîdir, yolunda olmasın bu aşk heder

mısraındaki (aşk) ın (heder) e vasledilip (aşkheder) okunması da böyle sayılırdı.

«Bunların birincisine (vasl-ı hemze), ikincisine (vasl-ı ayn), üçüncüsüne de (vasl-ı ha) denilirdi. Şimdiki yazımızda (ع = ayın) olmadığı için vasl-ı ayn da olmamak lâzım gelir. Fakat (ه=h) vaslı yapmamaya dikkat etmelidir.»

VASLE (واصله) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevî tarikatine mahsus elbise nevilerinden birine verilmiş addır.

VASSAL (وصال) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Bozulmuş ve dağılmış el yazması kitapları tamir ve kâğıtları yeniliyerek sahifeleri biribirine vasl ve tanzim eden mütehassıs sanatkâra verilen addır.

VASSALE (وصاله) [*San.*] Yazma kitapların kenarlı kısmına kâğıt ilâvesi suretiyle yapılan tamir şekli hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her iki kâğıt traş edilmek ve bir biri üzerine bindirilmek suretiyle yapılırdı. Bu şekilde yapıştırılmış olan kenarların sonradan ilâve edildiğinin tefriki kaabil değildi.

Yazma kitaplardaki cetvel kesikliği tamiri usulüne de bu ad verilirdi Çerçeve vaziyetinde kalan yan kâğıtları dikkatle ortalarından ufkî vaziyyette ikiye ayrılarak asıl çerçeve içinde kalan yazılı kısmın kenarları inceltilmek suretiyle çerçevenin ayrılan kısımları arasına sokup muştalamak suretiyle yapıştırılırdı. Bu şekildeki ameliyye ile cetvel kesiği fark edilmez bir hale gelir ve kâğıt ilâvesi gibi. cildın şeklinin bozulmasına meydan verilmezdi.

§ [*Vak.*] İki vakfı birleştirmek için yazılan vesikaya da «vassale» denir. Vassale; Arapça birleştirici demektir.

VAŞAK (واشاق) [*Giy.*] Derisinden kürk yapılan hayvan ve bunun postuna verilen addır. Eski vesikalarda çok geçer.

VAVİK (واويق) [*Ok*] Okun nişana dokunmayıp yanına düşmesi hali yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VEBÂL (وبال) [*Hal.*] Günah yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime bundan başka zarar, ziyan, azap mânalarına da gelir.

Ey mah visal ile hoş et bir gece hâlim
Ey ahter-i tali' koma boynunda vebâlim
Fuzulî

VEBÂLİ BOYNUNA (وبالی بوینه) [*Hal.*] Yapılan kötü bir işten ötürü günahı, azabı senin olsun yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Mani' olmam ne ise oynunuza
İşte gittim vebali boynunuza
Âsım

VECD (وجد) [*Sof.*] Kast ve tekellüfsüz olarak kalbe gelen hal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerde «zikrin halâveti hîninde (vaktında) ruhun, aşkın galebesine tahammülden aczı» suretinde tarif olunan vecdi söyle izah edenler de vardır: «Na't-ı cemal-i İlâhî ile feyezan-ı rahik-i mükâşefeden husul-i sekr ile ruh tarabnâk olup kalbin hayret ve heyecan ile sîneçâk olmasıdır.» Vecidde asl olan sahibinin sun'i (eseri) olmamaktır. Çünkü o zaman vecd olmaz, arzu ile yapılmış bir şey olur.

Vermiş ona şevk-i ebedi nağme-i bişnev',
Bigayet olan vecdine bâis o nevadır.
Tokadî zade Şekib

VECH-ÜL-HAK (وجه الحق) [*Sof.*] Her şeyin hakikatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çünkü her hakikatın kıyam ve vücudu Hakkın vücudiyledir. Sofiyyeye göre «فاينما تولوا فثم وجه الله» kavl-i şerifi bu mânayı müş'irdir. Yine onlara nazaran vech-i Hak bütün eşyanın mabih-ilkıyamı olan ayn-ı Hak'tır. Her kim ki eşyada kayyumiyyet-i Hakkı görür, her şeyde vech-i Hakkı müşahede eder.

VECH-İ ŞEBEH (وجه شبه) [*Ede.*] Müşebbeh ile müşebbehünbihin arasındaki münasebeti, yanî bir şeyin başka bir şeye neden dolayı benzediğini anlatan söz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VEDİ (ودی) [*Mal.*] Arabistan'ın bazı yerlerinde alınan vergi adıdır. Süleyman Sudi Efendi «Defter-i Muktesid» de (cilt 1, sayfa 104 haşiyesi) bunu şöyle izah ediyor:

«Vedi; lûgatça bad-el-bevl (küçük abdest bozduktan sonra) huruç eden suya ıtlak olunuyorsa da çirkin bir tâbir olduğundan bunu

rişvet ve harç mânasına olan enâve ve yahut eda kelimelerinden me'huz diye te'vil etmelidir» Bu vergi şehir ve kasabalarda yerleşmiş halktan alınmayıp mâmurelere giren aşiret ve urbandan para veya hayvan olarak alınırdı. Bu itibarla bir nevi duhuliyye resmi sayılırdı.

VEDİ'A (ودیعه) [*Fık.*] Mâlikin temellükünde kalmak şartiyle saklanmak için verilen mal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vediayı kabul edene «vedi'» denir.

Ferdâ senin, dedim, beni alkışladın hayır,
Bir şey senin değil, sana ferdâ vediadır;
Her şey vedi'adır sana, ey genç unut ma ki
Senden de bir hisap arar âti-i müşteki
Tevfik Fikret

VEDİ'A-TÜL-ALLAH (ودیعة الله) [*Hal.*] Ruh, can; cemaat, halk, nâs yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Allah'ın kullarına ait vergisi demektir.

VEFAEN BEY' VE FERAĞ (وفاءً بیع وفراغ) [*Huk.*] Menafii kendine ait olmak ve aldığı bedeli veya semeni ödendiği zaman geri verilmek üzere gayr-i menkul malını ahare bey' ve ferağ etme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında daha ziyade kısaca «vefaen ferağ» denilirdi. «Kanun-ı Medenî» nin neşrinden sonra «ipotek» tâbiri bu makama kaaim olmuştur.

VEFAİYYE (وفائیه) [*Sof.*] Sazelî tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Muhammed Vefa bin Muhammed bin Necmüddin-el-Magribiy-yil-İskenderî tarafından te'sis olunmuştur. Muhammed Vefa Mısrî lakabiyle de maruftu.

VEFK (وفق) [*Mit.*] Bir kimsenin ümit ve emeline uygun dualar, harfler yazılı muhtelif şekilde nüsha (muska), hamail yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Vefk; bir âyet, dua veya ismin ebced sayısını kesr veya bast etmek suretiyle hasıl-ı cem' veya haric-i kısmeti üzerine her hanede bir adet zammetmek üzere 9, 16, 25 ... murabba'lara taksim edilmişti. Hanelerde bu âdetler konulmak suretiyle yapılırdı. Bunların konuluşu, usul ve kaaidelerine, zaman ve saatiyle şartlarına uygun olursa dua veya ismin ebced sayısı kadar o isim, yahut dua okunmuş gibi manevî tesirini gösterdiğine inanılırdı. İsteğin yerine gelmesine vesile olduğu için maksatla vefkın veya vefk ile hanelerdeki adetlerin (sayıların) uzunluk, genişlik ve zaviye itibariyle muvafık bulunması bu adın verilmesine sebep olmuştur.

Pire, tahtakurusu, sivrisinek gibi hayvanların ölümü için yapılan vefkler de vardı.

Tanzimattan sonra kullanılmaz olmuştur. Vesikalarda geçer.

Eylemez Hikmet tenezzül yoksa kim erbab-ı aşk
Celb-teshir-i visalin vefk-i a'lâsın bilir
Herseklt Ârif Hikmet

VEKÂLET-İ DEVRİYYE (وکالت دوریه) [*Fık.*] Her azl edildikçe yenilenen vekâlet yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Seni ne vakit azledersem vekilim olmak üzere şu işime tevkil ettim» diye yapılan vekâlet o kabildendir.

VEKÂLET-İ HÜMAYUN (وکالت همایون) [*Sar.*] Padişahların nikâhlı haremleri ile hasekilerin yahut müstefrişelerin çocuk doğurmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. [Bak: Şehzade, Sultan.]

VEKİLHARC (وکیل خرج) [*Hal.*] Büyük dairelerde ve konaklarda masrafa bakan adama verilen addır. Gene bu yerlerde idare işlerine bakan «kethüda = kahya» gibi bu da 1908 inkılabından sonra tarihe karışmıştır.

Vekilharcın O; kâhyan, müdir-i veznen O
Alış seninse de, mes'ul olan verişten O!
Mehmet Âkif

§ [*Ask*] Yeniçeri orta veya bölüğünde Odabaşı'ndan küçük, Bayraktardan büyük olmak üzere mevcut zâbite (âmir) verilen ünvandır. Haftada bir defa toplanan kumanya parası ile orta veya bölüğün iaşesini te'min etmek bunun vazifesi idi. Yemek tablasını da bu tertip ederdi. Şimdiki tâbirle iaşe memuru demektir.

VEKİL-İ MUTLAK (وکیل مطلق) [*İda.*] Eskiden Sadrazamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamlara «vekil-i devlet» de denilirdi. Vekil-i mutlaka Fatih kanunnamesi (S. 10) ile vesikalarda geçer.

Vekil-i mutlak olursan da çok getirme gurur
Ki zıl taakub eder mülkümüzde gamla sürur!
Abdülhak Hâmit

VEKİL-İ MÜSECCEL (وکیل مسجل) [*Huk.*] Vekâleti mahkemece kayıtlı ve tasdikli olan vekil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Resmî vekil demektir.

VEKİL-İ DEVLET (وکیل دولت) [*İda.*] Önceleri «Vezir-i âzam», sonraları «Sadrâzam» namını alan devletin en büyük memuruna verilen bir unvan, daha doğrusu Sadrâzamlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunun yerine «Vekil-i saltanat» da kullanılırdı. Bu tâbir, Fatih kanunnâmesi'nin (sayfa: 10) «Bigil ki

evvelâ vüzera ve ümeranın Vezir-i âzam başıdır cümlenin ulusudur cümle umurun vekil-i mutlakıdır» ibaresinde kullanılan «vekil-i mutlak» tâbirinden ve kendisine tefviz olunan vazifeden dolayı meydana gelmiştir.

VEKİL-İ MÜSEHHAR (وكيل مسخر) [*Huk.*] Mahkemeye gelemiyen müdde-i aleyhe (davalıya) hâkim tarafından nasbolunan vekil (avukat) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VEKİL-İ SALTANAT (وكيل سلطنت) [*İda.*] Sadrâzam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrâzam hakkında bundan başka «Vekil-i mutlak», «Vekil-i devlet» tâbirleri de kullanılırdı. Sadrâzam saltanatın ve devletin vekili sayıldığı için bu tâbirler meyana gelmiştir.

VEKİL-İ UMUR (وكيل امور) [*Huk.*] Birinin işlerine bakan adam hakkında kullanılır. bir tâbirdir.

Çoluk çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak
Huda vekil-i umurun değil mi? Keyfine bak
Mehmet Âkif

VELÂ (ولاء) [*Huk.*] Itaktan (kul azat etmekten, dostluktan) meydana gelen hükmî karabet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Velâ irse sebep olmıya salih bulunur.

Bir velâ perver-i insafşıar olsa dahi
Nazm-ı eş'arda hem kevkebe-i Hâkanî
Muallim Naci

VELÂDET-İ HÜMAYUN (ولادت همايون) [*Sar.*] Padişah'ın doğum günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişah'ların tahta çıktıkları «cülus-i hümayun» günü münasebetiyle olduğu gibi velâdet-i hümayunda da merasim ve şenlikler yapılırdı.

VELÂDET-İ ÂLİYYE VUKUU RESMİ (ولادت عليه وقوع رسمى) [*Sar.*] Padişahların doğan çocukları münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehzade veya sultanın dünyaya gelişini Dar-üs-saade ağası'nın oda lalası Silâhtar ağaya müjdeler, ağa da lalaya bir bohça hediyye ederdi. Doğum Silâhtar ağa tarafından ilân olunurdu. Erkek ise Başinci yeri denilen mahaldeki topla[illegible]edi, kız ise üç gün beşer nöbet atılırdı.

Üçüncü Sultan Mustafa'nın Hicrî 1172 (1758 M.) senesinde dünyaya gelen kızı Hibetullah Sultan'ın doğumu münasebetiyle yapılıp, tarihlere uzun uzadıye geçen şenlik şöyle hülâsa edilebilir:

Hibetullah Sultan'ın doğumundan otuz kırk gün evvel bedestan kethüdalarına haber verilmiş, dükkânlarda ne kadar avize ve tertibat var ise toplanmış, Şahrâyin erbabından olan rical ve ocak ağaları da rekabet daiyesivle gizli gizli tedarikâtta bulunmuşlar. Zengin, fakir herkes kapılarını, pencerelerini kandillerle donatmıya hazırlanmışlar. Zurnalar, davullar, çenk, seştar denilen saz erbabı haberdar edilmiş. Topkapı Sarayı'nın Bab-ı hümayun ve Bab-üs-saade denilen kapısının önüne içi «nice giranbeha avize, kandil ve âvinelerle tezyin ve tenvir edilmiş» bir tak kurulmus. Bu takın sağ tarafında «taşra» hazinesinden «Has fırın» kapısına varıncaya kadar hastalar kapısı ve «düzme kapı» tâbir olunan yerler ve sol tarafındaki odun anbarından Has ahır kapısına kadar Cebehane-i enderun, Darphane ve Şehremini anbarları kapı ve duvarları altın ve gümüşten «masnu' ve mutalla', eşkâl-i hurşid misâl» ağır parlak kumaşlarla donatıldığı gibi «Filândire» (mızrağa ve gemilerde direklerin tepesine çekilen ensiz, uzun bayrak) şeklinde bayraklarla da ayrıca tezyin ve kandiller ile tenvir edilmiş. (Ortakapı) denilen en büyük kapının iki tarafına da büyük aynalar, nadide avizeler konulduğu gibi Sarav-ı Hümayun dahiliye kileri, seferli, hazineli, has odalar ve saray içindeki kasır mükemmelen tezvin ve ba husus enderun-u hümayundaki sofaya filândireler keşidesi için sütunlar dikilerek sütunların başlarına «mübarek bâd» yazılı mahyeler tertip kılınmış. Bâb ı hümayun ittisalinde zerdûz bir kıt'a sayeban nasb ve imaret duvarından saray meydanına doğru iki yüz ve Bâb-ı hümayun içinden Bâb-üs-saade'ye varıncaya kadar dört yüz meş'aleler, kapı araları billûr avizeler ve hesapsız kandiller ve sağında solunda şamdanlı birkaç yüz kebir ve sağir endam aynası ilâh. dizilmişti.

Vükelâ, rical, ulema ve ümeranın evleriyle sokak, çarşı ve pazarın tezyinatı pek fazla olup gece ve gündüz kapılar açık olduğu gibi avluları içine birer serir ve kimi fevvare mermer şadırvan ve fıskıyeler etrafında oturacak yerler ve maksureler kunulmuştu.

Mefruşata ve masarifata gelince sündüs kumaş, abkarî nukuş, diba, zerbeft, üstüfe ve her evde ikişer üçer filândire resminde bayrak bulunduğu, Sadrazam Ragıp Paşa'nın pek çok tezyinattan başka yirmi bin Esedî (para nevilerinden biri) sarf eyleyip donanma müddetince beş bin okka zeytin yağı yaktığı, orta halli bulunanların bile bu uğurda, bin, bin beş yüz kuruştan noksan sarfiyatta bulunmadıkları, Padişah'ın ise beş yüz elli kese akçesi gittiği anlaşılıyor.

Cevahir bedesteninin içi tavanından yere kadar diba ve sırmalı klaptandan kumaşlarla donatıldığı gibi içine de iki üç bin keselik mücevherat bulunan gümüş telden yapılma bir kafes kethüda dolabının içine konmuştu.

Hibetullah Sultan'ın doğumunu tebşir eden münadiler (tellallar) şehrin her tarafını dolaştıktan ve tebrik merasimi yapıldıktan sonra şehrâyin icra edilmiştir.

Köçeklerin kimi kadın elbisesi giyerek oynamışlar, her sınıf esnaf kendi sanatlarına münasebet alacak renkli elbise giymişlerdi. Meselâ mücellitlerle kâğıtçılar; elvan kâğıtlârdan cübbe ve gecelikler, başlarında türlü türlü kalensüveler, cesid çeşid bayraklar, fenerler, hafaflar; sahtiyan ve meşin urbalar, kürkçüler; türlü postlar ile kimi ayı, kimi kurt ve köpek heveline girip Alayköşkü önünden geçmişlerdi. Sadrazamın sarayında ip cambazları, zurbazlar, geceleri hayal, saz, Mehterhane, Tersane ve Tophane ve Ağakapısında, Cebehane ile gümrüklerde devam üzere kol kol çangiler oynamıştır.

VELADİKA (ولادیقا) [*İda*] Karadağ prensleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VELÂ-İ ATAKA (ولاء عتاقه) [*Fık.*] Mevlâ ile memlûk arasında âzat neticesi olarak vücude gelen velâ yerinde kullanılır bir tâbirdir. İrsi mucib sebeplerdendir.

VELÂ-İ MEVKÛF (ولاء موقوف) [*Fık.*] Mu'tiki taayyün etmiyen memlûk hakkında velâ' yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELED-İ MÜVÂLÂT (ولد موالات) [*Fık.*] Nesebi meçhul olan bir şahsın şeraiti dahilinde başkasiyle akdetmiş olduğu velâ yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELÂYET (ولاية) [*Fık*] Başkası üzerine tasarrufa nâfiz olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hususî ve umumî olmak üzere iki kısma ayrılır:

1 — Velâyet-i hassa; hususi mahiyyeti haiz olan velâyettir. Babanın çocukları, vasinin kasırlar üzerindeki velâyeti bu kabildendir.

2 — Velâveti amme; Umum emval ve efrada şâmil olan velâyettir Kadı ve vali gibi devlet uzuvlarının velâyeti gibi.

§ [*Sof.*] Abd nefsinden fâni olarak Hak ile kaaim olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELED (ولد) [*Hal.*] Oğul yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i olan evlâd kelimesi müfred mekamında hem oğlana, hem de kıza ıtlak olunur. Müslümanların babaları ile birlikte isimleri yazılırken «bin» denildiği halde gayr-i müslimlerde veled kullanılır, Ahmet bin Mehmet, Kosti veled-i Yani denilirdi. Vesikalarda geçer.

Verdi her ruha dahi hübb-i veled
Ola tâkim bu teselsül mümted
Fâzil

VELEDEŞ (ولدش) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ileri gelenlerinin ocağa yazdırdıkları evlâd ve akrabaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakanüvis Lütfi Efendi ocağın son zamanlarında bir «ahz-i asker» (asker alma) usulünü yazarken (Lüfi tarihi, cilt: 8 sayfa: 358) bunu şöyle anlatır·

«Yeniçeri ihtiyarları oğullarını veya evlâd makamında olan akrabalarından bir delikanlıyı «Ağa çırağı» namiyle ocağın defterine mülâzim kaydettirip vefatı vuku buldukta o mülâzim bil'istihkak Yeniçeri olurdu. Bu misillû efrat hakkında «veledeş» yani müteveffanın veledi tâbiri müstamel idi. Bilâ veledeş Yeniçeri ihtiyarı bulunmaz gib idi.»

VELED-İ KUL (ولد قول) [*Ask.*] Yeniçeri, topçu, top arabacı, humbaracı, lâğımcı vesair kapıkulu ocağı mensuplarının çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kuloğlu demektir

VELEDİBARGA (ولد بارجه) [*Bah.*] Fırtınalı havalarda yan yelkenleriyle beraber prova ana istralyaya açılan floga verilen addır.

VELED-İ MÂNEVÎ (ولد معنوی) [*Fer.*] Ahretlik, ahret çocuğu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Öz evlâda «veled-i sulbî» denilir.

VELED-İ SULBÎ (ولد صلبی) [*Fer.*] Öz evlât yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELED-İ ZİNA (ولد زنا) [*Hal.*] Gayr-i meşru surette meydana gelen çocuk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoluyle müfsid, fitnekâr yerinde de kullanılır.

Bir ester eyledi sebkat nice küheylânı
Zamanede veled-i zinalar aldı meydanı
Seyyid Vehbi

VELENA (ولنا) [*Bah*] İstralyeler üzerinde açılıp bulunduğu istralyenin ismiyle anılan flok gibi üç köşeli yelkenin adıdır. Prova gabye istralyesinden açılan velena yelkenine müstesna olarak «trenktina», trenktina ile prova direği arasında açılan diğer floga da «veledibarga» denir.

VELİ (ولی) [*Fık.*] Velâyet hükmü haiz olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir.

VELİAHD (ولیعهد) [*İda.*] Hükümdarın halefi (yerine geçecek olan) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «veliahd-i saltanat» suretinde de geçer.

VELİME CEM'İYYETİ (ولیمه جمعیتی) [*Hal.*] Evlenme münasebetiyle yapılan düğün ziyafeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Velime; Arapça mutlaka ziyafet demek ise de evlenme münasebetiyle yapılan düğünlerdeki toplantılara yemekli olduğu için o isim verilmiştir.

VELİY (ولی) [*Sof.*] Cenab-ı Hakk'a mânevî kurbiyyet (yakınlık) kesbeden abd-i salih yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Kamus-i Osmanî) de «Malik, sahib, muin, sıddik, nasr mânalarında kullanılır: (veliyy-i nimet, veliyy ünniam, veliyy-ül-emr. § İki veyahut daha ziyade şeyin beyinlerine yabancı giremiyecek mertebede şiddet-i taalluk ve kurbiyyet kesbetmesine denilir. Bu münasebetle din ve itikat hayşiyyetiyle Cenab-ı Allah'a mânevî yakınlık kesbeden abd-i salih'a itikat olunur» suretinde ziah olunan bu tâbir sofiyye ıstılahı olarak «Istılahat-ı Meşayih» teki izahı şöyledir: «Fiil bimâna fâil (fâil mânasına) olarak taat ve isyan sebebiyle mütehallil ve mütegayyir olmıyarak tevali eden kimseye derler. Yahut bimâna mef'ul (mef'ul mânasına) olarak üzerine Alla-ü Taalâ'nın ihsan ve efdali tevali eden kimseye derler. Veliy; mümkün olduğu veçhile taata muvazabat (devam) ederek maasiden içtinap (çekinmen) ve lezzat ve şehevattan i'raz (kaçınan) ârif-i billâh ve ârif bisıfatillâh olan kimsedir.»

VELİY-Yİ KISAS (ولی قصاص) [*Fık.*] Kaailin kısasını istemeğe hakkı olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELİYYULLAH (ولی الله) [*Sof.*] Cenab-ı Hakk'a mânevî yakınlıkla yakınlaşma mertebesine erişmek suretiyle Allah'a kalben ve kaaliben (kalıbiyle) dost ve sıddik olan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELİY-YÜL-EMR (ولی الامر) [*İda.*] Emir sahibi, âmir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

VELIY-YÜN-NİAM (ولی النعم) [*İlm.*] Şeyhül-islâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun gibi Vezir-i âzam kethüdalarına «ağa efendimiz», kol kethüdalarına da «kethüda bey» denilirdi,

VENEDİK DUKASI (وینیه دوکاسی) [*Mes.*] Hicrî 1102 (1690-1691 M.) senesinde basılan yaldızlı altının adıdır. Buna «Şerifî» de denirdi. Venedik dukası denilmesinin sebebi Venedik altınına benzemesinden doloyıdır.

VERD-İ MUHAMMEDİ (ورد محمدی) [*San.*] Yaprak ve gülleri âyetler ve Peygamber'in evsafı yazılı ve tezhibli sanat eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gül fidanı yahut ağacı şeklinde olan bu sanat eserleri Delâil i Hayrat içinde Mekke ve Medine şehirlerinin arasına yapıldığı gibi ayrıca da yapılırdı. Abanoz, yahut öd ağacından bir parça üzerine gayet ince oyulma suretiyle yapılanlar da vardır.

Her kimde ki var aşk ile bir derd-i Muhammed
Tâ karşısına kordu hemen verd-i Muhammed
Lâ

VERKA (ورقا) [*Sof.*] Arapça boz güvercin demek olan verka sofiyye ıstılahı olarak nefs-i külliyye demektir. «Istılahat-ı Meşayih» teki izahı şöyledir: «Levh-i mahfuz, levh-i kader dedikleri bu olduğu gibi kemal-i tesviyeden sonra o tesviye gören suretlere nefh edilen ruh da budur. Tekevvün pezir olan (var olan) mevcud-ı evvel de budur. Bais-i tekevvün olan sebep (varlığına sebep olan) inayet-i İlâhiyyeden başka sebebi olmıyan akl-ı evvelin Hakk'a vech-i hassı vardır. O vech-i has ile Hakk'tan vücudü kabul etmiştir. Nefs-i külliyyenin ise birisi Hakk'a, diğeri sebeb-i vücudü olan akla olmak üzere iki veçhi vardır. Her mevcudun vücuduna başka sebep olsa da olmasa da o mevcudun akl-ı evvele bir veçh-i hassı vardır. Nefs-i külliyyenin, hafa'-i kudsten eşbah ve suvere (suretlere, şekillere) tenezzülü olduğu için nefse (Verka') tesmiye edilmiştir. Çünkü nefsin Hakk'tan tenezzülü-i bedii ve arza inbisat-ı latifi derkârdır. Bazı hükema verkayı nüfus-i cüz'iyye yerinde kullanmıştır.»

VEZARET (وزارت) [*İda.*] Vezirlik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vezir; mülkiyye rütbelerinin en yüksek derecesine verilen addır. (Bak: Vezir.)

Şem'-i cihanaray-ı vezaret ki şu'lesi
Meş'alfüruz-ı evrenk-i hüsreven olur
Nef'î

Yıkar tevkiyi derler o bir imaret olur
İbadâ çifte atar payesi vezaret olur
Abdülhak Hâmit

VEZARET BERATI (وزارت برائی) [*İda.*] Vezirlik rütbesi verildiğine dair olan berat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Vezaret menşuru», «Vezaret fermanı» da denirdi.

VEZARET FERMANI (وزارت فرمانی) [*İda.*] Vezirlik rütbesi verildiğine dair olan ferman

hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Vezaret menşuri», «Vezaret beratı» da denirdi.

VEZARET-İ UZMA (وزارت عظمی) [*İda.*] Sadrâzamlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sadrâzam vezirlerin büyüğü olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

VEZARET MENŞURİ (وزارت منشوری) [*İda.*] Vezirlik rütbesi verildiğine dair olan menşur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Vezaret fermanı», «Vezaret beratı» da denirdi.

VEZARET TUĞU (وزارت توغی) [*İda.*] Vezirlere vezirlik rütbesi münasebetiyle verilen tuğlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezirlerin üç tuğu vardı.

VEZİN (وزن) [*Ede.*] «Aruz» bahirlerinin müstakil cüz'lerinden her biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şiir ölçüsü demektir. Evzan şeklinde cemilendirilir.

VEZİR (وزیر) [*İda.*] Vezaret (Vezirlik) rütbesini ihraz edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı saltanatının sonuna kadar kullanılan «vezir» in lügat mânası yardımcı demektir. Yük mânasına da geldiği için devlet yükünü taşıyan anlmına da gelir.

Vezir unvanı Abbasî devletinin başlarında zuhur etmiş ve ilk defa Ebu Seleme-tül-Hilâl'e verilmiştir. Fas, Cezayir ve Tunus'un eski adı olan «Magrib» taraflarında kurulan devletlerle «Endülüs» deki vezirlere «Hâcib» denilirdi. Hâcib; perdeci demektir. Emire odasının perdesini tutacak kadar yaklaşmasından dolayı bu unvan verilmiş idi. Türk devletlerinin bazılarında da «Atabek» tâbiri kullanılmıştır. Osmanlılarda «Lala» denilirdi.

Osmanlıların ilk zamanlarında vezir bir tane idi. Sonraları çoğaldığından birinci vezire büyük vezir demek olan «Vezir-i âzam» unvanı verildi. Kanunî Sultan Süleyman zamanından itibaren Vezir-i âzam yerine «Sadrâzam» denilmiye başlanmıştır.

Fatih kanunnamesi'nde Vezir'lerle Vezir-i âzam için şu kayıt vardır:

«Vezirlerle ümeranın Vezir-i âzam başıdır. Cümlenin ulusudur. Bütün işlerin vekilidir. Malımın vekili Defterdarlarımdır. O, nazırdır. Oturmada, durmada, mertebede Vezir-i âzam cümleden mukaddemdir.»

Vezirlik rütbesi ilk devirlerde «Beylerbeyi» likte temayüz edenlere verilir, ve «Kubbealtı» nda toplanan «divan-ı hümayun» a iştirak ettiği için «Kubbe nişin» denilirdi. Sultan Süleyman zamanında kubbenişin vezirlerin sayısı dokuzu geçmemişti. Sonraları sayıları çoğalarak valiliklere de vezirler gönderilmiye başlandı ve giderek hemen bütün valiler vezirlerden nasbedilir oldu. Hattâ bir iki sancak birleştirilerek bir vezire tevcih edilmek âdeti de ortaya çıktı.

Vezir olmak için hizmette eskimek, bulunduğu yerde iyi hizmet görmekle beraber iktidar ve ehliyyetle ve aynı zamanda zenginlikle şöhret almak lâzımdı. Vezirlere vezaret fermanı verilirdi.

«Vezirlik iptidalarda yalnız kubbe vezirliğine inhisar edip bazan Mısır, Budin, Yemen, Bağdat gibi mühim yerlere merkezden Kubbe veziri gönderilirken sonra buralara kubbe veziri haricinde vezirler tayin edilip mevcut ve mahdut olan vezir adedi artmış ve daha sonra Kaptan Paşa, Defterdar ve Nişancılara da vezirlik verilmek suretiyle kubbe vezirliğine inhisar eden vezaret mevkii bir mesned şeklinden çıkıp pâye haline gelmiş ve kubbenişinlik de mansıp şekline irca' edilmiş olduğunu» yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, sayfa: 194 ve mütaakıb) vezirlik için şu tafsilâtı da veriyor:

«Vezirlere vezaret şia'rından olarak tıla edilmiş (altın suyuna batırılmış) zincir verilirdi. Kendisine ilk defa vezirlik verilen zat divana gelip el öpmek için Padişah'ın yanına arza girdiği zaman kendisine sade has-ülhas hil'at giydirilip kürk giydirilmezdi.

«Vezarete tayin edilen zevattan kubbe vezirliğine gelenlerin Padişah'a hediyye olarak on iki kat (birer düzine) pişkeş çekmeleri kanundu. 1029 H. 1620 M. senesinde Rumeli Beylerbeyi iken vezirlikle kubbealtı'na yani Divan-ı Hümayuna memur edilen Hüseyin Paşa'nın pişkeşi şöyle idi:

Gümüş Sürahi kıt'a 12, Gümüş Maşraba kıt'a 12, Gümüş tepsi kıt'a 12, Seraser âlâ kuşaklık kıt'a 12, Seraser çatma Çatma kıt'a 12, Seraser Şahenk kıt'a 12, Seraser İstanbul kıt'a 12, Kadife-i Frengi kıt'a 12, Telli Frengi Diba-yi âlâ kıt'a 12, Atlas-ı Frengi kıt'a 12, Kemha-i Frengi kıt'a 12, Agel-i Bağdadî kıt'a 12, Darayî Donluk kıt'a 12, Darayi-i Şam Donluk kıt'a 12, Destar kıt'a 50, Gılmanan Nefer 12, Esban Reis 9.

«Harp zamanında devlet merkezindeki bir vezir sefere memur edildiği zaman kendisine sefer hil'ati ismiyle serasere kaplı samur kürk giydirilir ve Padişah ahırlarından at verilirdi.»

Değerli mudekkik Kubbealtı vezirlerinden sonra bazı mühim eyaletlere vezir olarak vali tayin olunanlar hakkında izahat verdikten ve 1005 H. 1596 M. tarihinde dokuzu dahil ve yedisi hariç olarak vezir sayısı on altıya çıktığını kaydettikten sonra şunları yazıyor:

«Hariç vezirlikten dahil vezirliğe terfi' ettirilen bir vezir İstanbul'a geldiği zaman kanun üzere hükümdara on iki kat pişkeş çekerdi. Yine bu suretle Beylerbeyilikten vezir olup gelenler de yine on iki kat hediyye takdim eylerlerdi.

«1008 H. 1599 M senesinde Kubbe ve Eyalet vezirlerinin miktarı yirmi üç olmuştur. Daha sonraki tarihlerde bazıları hizmetleri mukabili ve bazıları da sarayın himayesiyle vezir oluyorlardı. Meselâ Kanije muhafızı Tiryaki Hasan Paşa'ya hizmetine mükâfat olarak vezirlik verilmiş ve Yeniçeri ağası da yeniden vezir olmuş ve Nakkaş Hasan Ağa'ya da yeniçeri ağalığından vezaret verilmişti. Daha sonra Mirahorluktan, Silâhtarlıktan, Kapıcılar kethüdalığı ve daha küçük hizmetlerden birdenbire vezir tayin edilmesi mahdut olan vezir adedini artırmıştır.

«İşte 1050 H. 1640 M. tarihinden itibaren daha geniş surette Beylerbeyilere vezaret verilmek suretiyle vezir adedi artınca Beylerbeyilere mahsus eyaletlere vezir tayin edilir olmuş ve sancaklarda iki tuğlu paşalara yani beylerbeyilere verilmişti.

«Bu hal yani vezirlerin adedinin artması iltimastan başka seferlerin de araya girmesiyle 1210 H. 1795 M. senesine kadar devam etmiş, bir takım ehliyyetsizlerin ve zalemeden olan bazı âyan ve sergerdelerin isyanlarından korkarak def-i belâ kabilinden vezaret mukabili en yüksek mevkie çıkarılmaları vezirliğin eski ehemmiyet ve revnakını pek ziyade azaltmıştır,

«III. Selim, 1795 m. de vezirlerin çokluğu sebebiyle bunlara vazife olarak verilecek valilik bulunmasını ve hattâ beylerbeyilere verilmesi lâzımgelen sancakların biri ve ikisi birleştirilerek vezirlere verildiğini görerek vezirlerin adedini tahdit ile her sene vezir tâyin usulünü de kaldırıp bunların âzamî beş, asgarî üç sene valilik etmelerini - tabiî su-i istimali görülmemek şartiyle - kanun yapmış, vilâyetten vilâyete vali naklini bir usule bağlamış, ehliyyeti şart koymuş ise de kendisinden sonra yine eski sakim usule avdet edilmiştir.

«Vezirliğe tayin edilenler evvelâ Padişah huzurunda ve sonra da Sadrazam tarafından kabullerinde kendilerine hil'at giydirilirdi. Kendilerine evvelâ vezir olduğuna dair fermaan verilir ve o fermanda vezaret berat veya menşurunu aldırması emrolunur, o da ya bizzat veya bir adamı vasıtasiyle vezirlik nişanını veya menşurunu aldırırdı. Kendisine vezirlik verilmiş zatın vezaret menşur veya beratının kuburunun yani mahfazasının yeşil atlastan olması kanundu Eğer defaten vezir olan zat Sadaret kaymakamı veya Kaptanpaşa olur ve yahut kendisi İstanbul'da bulunursa âdet üzere Reisül-küttap vezaret beratını ve Nişancı nişan takımını ve Emir-i alem de tuğunu bizzat götürüp teslim ederlerdi. Vezir olanlardan tuğ caizesi ve mansıp caizesi olarak iki türlü vergi alınırdı. Bu caizeler tayin edildikleri vilâyetlere ve hizmetlerine göre muhtelif idi. Mısır valiliği en çok caizesi alınan vilâyetlerdendi. 1099 H. 1688 M. de Mısır valiliğine tayin edilen Silâhtar Hasan Paşa'dan tuğ caizesi olarak kırk beş ve mansıp caizesi olarak da yüz elli kese alınmıştı Vezir olana vezirliğine alâmet olmak üzere üç tuğ ile sancak verilir ve kendisi devlet merkezinde ise merasimle ikametgâhına gönderilirdi.

«Vezirliğe tayin edilen zat İstanbul'da ise daha evvel söylendiği gibi bizzat konağına Reis-ül-küttap tarafından vezaret menşur veya beratı ve Nişancı tarafından da nişan-ı hümayun takımı ve Emir-i alem tarafından da tuğ götürülmek kanundu. Yine vezir İstanbulda ise hil'at giydikten sonra Paşakapısı'ndan alıp önüne düşerek konağına götürmek Çavuşbaşının vazifesi idi. Bu hizmetlerinden dolayı yeni vezir reis efendiye, nişancı, mir-i alem ve çavuşbaşı'ya kanunen muayyen ve münasip hediyye va atiyyeler verirdi.

«On sekizinci asırda birisine ilk defa olarak vezirlik tevcih edilirse Sadrazam'a otuz bin, Sadrazam kethüdasına on bin akçe verirdi. Yine sadrâzam kethüdasına bundan başka kürk ile at ve elbise bedeli olarak 3500, Reis-ülküttaba hil'at, at ve getirdiği vezirlik beratı resmi olarak 3000 ve tevkii yani Nişancıya hil'at, at, ve sair mühimmat (nişan takımı) için 2000, ve Çavuşbaşıya at ve hil'at bedeli 2000, tuğ ve sancak tevdii münasebetiyle Emir-i aleme 1500 akçe verildiği gibi birinci, ikinci tezkirecilerle mektupcu, kâtip, beylikci ve âmedci Efendilerden her birine ayrı ayrı beşer yüz akçe, mektupcu ser halifesine, kâtibine, sadrâzamın adamlarına ve teşrifatçı ile maiyyetine muayyen caizeleri verildikten sonra 241 akçe bayrak resmi ve 450 akçe tuğ resmi ki cem'an vezirlik caizesi olmak üzere 64875 akçe verilmekte idi. Bu para kese hesabiyle yüz otuz kese tutuyordu.

«Diğer bir vesikada da kendisine yeniden vezirlik verilen bir zatın, Sadrazamdan maaşına verdiği caize veya vergiler şöyle gösterilmektedir:

«Yeni vezire Nişancı tarafından divit (hokka takımı) teslim olununca:

Nişancıya: Ferace samur kürk 1, Donanmış esb 1, Nakdiye 500. Kisedar'ına: Kuruş 30, Çuha 1, Kumaş 30.

Divittar'ına: Kuruş 30, Çuha 1, Kumaş 1. Reis-ül-küttab'a: Ferace samur kürk 1, Donanmış at 1. Kesedarına 50, nakdiye 500, Kuruş 1550.

Çavuşbaşı ağa'ya: Ferace samur kürk 1, esb 1. Kisedarı'na: kuruş 500, kuruş 1500,

Sadrazam mektupçusu'na: Nukud kuruş 500, çuha 1, kumaş 1 kuruş 40. Birinci tezkireci: Nukut 300, çuha 1, kumaş 1. İkinci tezkireci: Nukut 250, çuha 1, kumaş 1.

Ser bevvabin-i sadr-ı âli'ye: Çuha 1, kumaş 1. Telhisî ağa'ya: Çuha 1, kumaş 1. Sadrazam selâm ağasına: Çuha 1, kumaş 1.

Sadrazam kapıcıları bölükbaşısı'na: Çuha 1, kumaş 1.

«Sadrazam kethüdasına ferace, samur kürk ile at ve nakden 1200 kuruş verilirdi. Mir-i alem ile vezaret bayrağı ve vezaret tuğlarını götüren divan-ı hümayun hademelerine samur kürk, at, bayrak resmi, hil'atler ve destar bedeli olarak anlaşmak suretiyle Mîr-i aleme de 500, ocaklarına 300, çuha ve kumaş bahası olarak 65 kuruş verilmekte idi.

«Bunlardan başka Sadrazamın Hazinedar, Silâhdar, Çuhadar, Mühürdar, Hazine kâtibi, Miftah ağası, Divittar, Kaftan ağası, Destar ağası, Peşkir ağası, İbriktar ağa, Kilercibaşı, Kahvecibaşı, Sermehterân-ı enderun olan ağalarına derecelerine göre para, kumaş, çuha, hatayî verilirdi. Kethüda-yi sadr-ı âli dairesinden kethüda bey hazinedarı, kethüda mühürdarı, kethüda kahvecibaşı ve alay başçavuşuna da çuha ve kumaş veriliyordu.

«Vezirlerin tevcihatından, Sadrazamdan çavuşlara kadar câize almaları usulü H. 1245, M. 1828 senesinde kldırılmış ise de bilâhare yine ipka olunmuş ve alınacak paranın mukataat hazinesine irad kaydedilmesi münasip görülmüştür.

«Onsekizinci asra kadar vezirlere has verilirdi. Haslar hep bir yerde olmayıp, bazan bir kaç yerde olurdu. Asgarî miktarı Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnamesi'nde senede bir milyon ile bir milyon iki yüz bin akçe arasında idi; bu miktar sonraları para rayicine göre artmıştı. Has, devletçe araziden alınan hasılatın öşrü ile senevî kunun üzere tahsili icab eden veya bir mahalden tahsis kılınan maaştan ibaretti; para rayici düştükçe has miktarı da zamanla artmıştı. Vezir kendi hassının her beş bin akçesi için sefere bir cebeli asker götürmeğe mecburdu. Daha sonraları has yerine vezirlere bulunduklari vilâyetin imdadiyye-i hazariyye ve imdadiyye-i seferiyye denilen bir vergi tahsis edilmişti; hazariyye parası sulh zamanlarına ve seferiyye ise muharebe zamanlarına mahsustu.

«Has zamanında vezirler, haslarının varidatını vüzera hassı voyvodaları denilen memurlar vasıtasiyle tahsil ettirirlerlerdi. Vezirlerin ve Beylerbeyilerin adamları has işlerinde su-i istimil yaptıklarından dolayı H. 1130, M. 1717 senesinden itibaren her livanın kudretine göre seferiyye ve hazariyye vergileri tesbit edilmişti. Bunlar tahsil ettikleri paranın yarısını kendi masraf ve levazimatına sarfedecekler ve diğer yarısı ile de her bir nefere yetmişer kuruş olmak üzere ve kapı halkı namiyle mükemmel ve müsellah kuvvet tedarik edeceklerdi.

«Bazı eyaletler, vezirlere berveçh-i muhassıllık diye tevcih olunurdu. Bu da hasılatı hazineye ait olan o vilâyetin varidatının vali tarafından iltizam suretiyle tahsili demekti. Vali hazineye ait varidatı ödemek şartiyle o vilâyetteki bütün öşür ve resimleri iltizama vermek suretiyle hazinenin parasını çıkardığı gibi kendisine de mühim miktarda para kalırdı. Valilere malikâne suretiyle yani kayd-ı hayat ile bir eyaletin tevcih edildiği de görülmektedir. Bu usul bir takım nüfuzlu paşaların eyaletlere yerleşip âdeta yarı müstakil yaşamalarına sebep olmuştu.

«Yaşı itibariyle işe yaramıyacak bir dereceye gelen veya idarî ve askerî aczi anlaşılan veya gazaba uğrıyan bir vezir tekaüt edilerek kendisine geçinebilecek kadar tekaüt hasılatı veya bir mahallin mukataasından ve sair bir yerden aylık olarak muayyen bir para verilirdi. Bazan tekaüt edilen vezirin tekrar vazifeye tâyin edildiği de görülmektedir. Onyedinci asır sonlarında Vezir-i âzam ile vezirlerden birinin tekrar tekaüt edilmesi lâzım gelse altı yük akçe has verilir ve bazan bir lütf-i mahsus olarak bu miktar bir misline kadar arttırılırdı.

«Bazan vezir adedi artıp bu fazlalığa karşı memuriyyet veya mansıp az olduğu zaman bir kısım vezirler de mecburî tekaüde sevkedilirlerdi; bazı vezirlere mazuliyyet maaşı veya tekaüdiyye verilir, veya bunun mukabili berveçh-i arpalık kaydiyle bir yerin muayyen hasılatı verilip kendisi icabında yine hizmete alınırdı.

«Bir vezir hakkında zulmünden veya muvaffakıyyetsizliğinden dolayı şikâyet olmuşsa, kendisinin vezaret alâmeti olan tuğ ve sancağı alınırdı. Tuğ ve sancakları alınan vezirlerin bazan rütbeleri tenzil edilip kapıcıbaşılık ile bir mahalde ikamete memur edilirlerdi. Bazı vezirler halka yaptıkları zulme mebni bir hey'et huzurunda muhakeme edilir ve ceza görürlerdi.

«Vezirlerin katli icabettiği zaman kendisine hakaret edilmez ve vezareti dolayısiyle hoş tutulurdu.

«Serhadlerdeki vezirlerin icabında tuğra çekmelerine müsaade edilmişti; bu müsaade Kemankeş Kara Mustafa Paşa sadaretinde ve 1053 H. 1643 M. senesinde kaldırılmış ve hatta bu hal Vezir-i âzam ile arası iyi olmıyan Nasuh Paşa zade Hüseyin Paşa'nın itirazına uğramıştır. Daha sonraları yine hududa tayin edilen vali ve seraskerlerin tuğra çekmelerine müsaade edilmişti; fakat bu müsaade lüzum halinde verilir, vezirler hodbehod tuğra çekmezlerdi. 1108 ramazan (1697 M.) tarihinde Babadağı'nda Serasker olan Yusuf Paşa, Özi tarafına memur edildiğinden eyaletlerin tevcihatı kendisine havale olunup tuğra çekmesine izin ve ruhsat verilmiş ve hükûmet tarafından Reis-ül-küttap vekili olarak da maiyyetine bir memur tayin edilmişti.

«Vezirlerden biri bir vazife alıp eyaletine giderken tâ vilâyeti merkezine varıncaya kadar yolda dâva dinler, şer-i şerif ve kanun üzere buyuruldular verirdi. Mansıbından azlolunan ve İstanbul'a gelen bir vezir de aynı suretle hareket ederdi; eğer kendisi bir vezirin eyaletine uğrarsa orada dâvanın hallini ona havale ederdi.

«Vezirlerin kalabalık maiyyetleri vardı; bunlara kapı halkı ismi verilir ve kapı halkı mükemmel olan vezire kapısı mükemmel vezir denilirdi.

«Vezirlerin İstanbul'da hükûmetle olan işleriyle diğer muamelelerinin takibi için birer kapı kethüdası bulunurdu.»

Vaktiyle vezirler büyük debdebe ve dârat sahibi idiler. Kanunî zamanında İstanbul'a iltica eden İran Şahı'nın kardeşi Elkas Mirza şerefine tertip olunan alayda (geçit resmi) vezirler muhteşem kapı halkıyla geçtikce Elkas Mirzanın Padişah geliyor zanniyle ayağa kalktığını ve böyle birkaç kere oturup kalktıktan sonra nihayet mevkib-i hümayunun vürudüyle Padişah'ın yaldızlar arasında güneş parlaklığıyle çıkışını görünce Osmanlıların saltanat ve azametleri hakkında bir fikir edindiğini tarihler yazarlar.

Zaman geçerek ehliyyet ve meziyyet yerine başka sâikler kaaim olmıya başlayınca gözler kamaştıran, büyük işler başarılma sayesinde elde edilen bu rütbe bol bol ihsan olunmıya başlandı. Kanije muhafızı Tiryaki Hasan Paşa ya vezirlikle taltif olunduğunu tebşir eylediklerinde «Eyvah! Vezirlik rütbesi bize kadar tenezzül etti mi? Ona müstahak olmak için ne iş gördük? Devletin bir kalesini müdafaa ettik. O da vazifemiz idi» dediği de tarihlere geçmiştir. Bu büyük ihtiyarın gördüğü iş hemen insan gücünün üstünde iken yine kendinde kâfi liyakat görmemişti. Fakat sonraları iş çığırından çıktı. Sayıları çoğaldığı nisbette ehliyyet ve kifayetleri azaldı. Bundan dolayı da Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinde vezirlerin Padişah namına ferman yazmak salâhiyyetinin kaldırılması zarureti hasıl oldu.

Daha eski zamanlar şöyle dursun Üçüncü Selim zamanında (1787-1809) bir vezirin dairesinin şöyle teşkili mecburî idi: Kethüda, Divan efendisi, Kaftan ağası, Tütüncübaşı, Kahvecibaşı, İçağaları, Hazinedarlar, Karakulaklar, Çuhadarlar, Selâm ağası, Mirahur, Aşçıbaşı, Vekilharç, Kilercibaşı, Kavasbaşı, Delilbaşı, Tüfekçibaşı, Akkâmbaşı, Mehterhane heyeti ve bir de Cellatbaşı. Başların maiyyetlerinin sayısı vezirin kudret ve servetiyle mütenasip idi. Bir vezir ne kadar züğürt olsa memur olduğu vilâyete altı yüz atlı ile girmezse itibarı olmazdı Halkça ilk evvel göz temyiz vasıtası olduğundan Paşanın kıymeti, azamet ve debdebesiyle ölçülürdü. Bu kalabalığı vezir kendisi besler, bir vilâyetten öbürüne tahvil olununca da hepsini birlikte götürürdü. Ma'züliyyeti halinde yalnız delil ve tüfekçi takımını dağıtırdı. Bu kadar hadem ve haşemi olan bir vezirin tahvili halinde masrafının ne kadar çok olacağı kolayca tahmin olunabilir. Fazla olarak tahvil olunan vezir yolda uğradığı eyaletlerin valileri tarafından eyalet hududunda karşılanmak ve giderken de yine hududa kadar geçirilmekle beraber bir kaç gün misafir edilmek âdet olduğu gibi istikbal ve teşyide ve misafirlik esnasında hizmette bulunanlara ve hattâ bulunmıyanlara münasip hediyye ve atıyye verilmek dahi lâzım olduğu için sık sık azil ve nasba uğrıyan vezirlerin yol masrafları tahammül edilmez bir raddeye varır, büyük borç altına girmelerine sebep olurdu.

Vezirlik Osmanlı saltanatı ile beraber tarihe karışmıştır.

Vezire i'timad etme, benim devletlu Hünkârım
Olardur düşmen-i dinin, olardur devlete bedhah
Üveysî

VEZİR DIŞ AĞASI (وزیر طیش آغاسی) [*Ida.*] Vezir dairelerinin dış işlerine bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem dairesine girip çıkan ve hareme müteallik işleri görenlere «Vezir iç ağası» denilirdi.

VEZİRÎ (وزیری) [*San.*] Eski yazma kitaplardan dört köşe ve murabba' şekildeki kitaplara verilen addır. Bu kitaplar ekseriyyetle küçük olurdu.

VEZİR İSKELESİ (وزیر اسکله‌سی) [*Ida.*] Sirkeci iskelesine verilen addır. Sadaret alayları bu iskeleden yapıldığı için o ad verilmişti. (Bak: Sadaret alayı)

VEZİR-İ ÂZAM (وزیر اعظم) [*Ida.*] Başvekil, Başbakan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı saltanatının başlarında, Abbasîler tarafından ilk defa kullanılan «Vezir» adlı en büyük devlet memuru bir tane iken sonraları çoğaldığından birinci vezire büyük vezir demek olan «Vezir-i âzam» denilmiştir.

Tarihî ve edebî tetkikleriyle tanınmış olan Profesör Fuat Köprülü «Bizans Müessesesinin Osmanlı Müessesesine tesiri hakkında bâzı mülâhazalar» başlıklı kıymetli bir tetkik yazısında (Türk Hukuk İktisat Tarihi Mecmuası, cilt 1, sayfa 165 ve mütaakıp) Vezir-i âzamlık hakkında Fatih kanunnamesi'nde yazılı hükümleri kaydettikten sonra diyor ki:

«Bu memuriyyetin İstanbul'un fethinden sonra Bizanslıların «grand domestique»inden alınmış olmasına en ufak bir ihtimal bile yoktur. Çünkü, daha Fatih'ten çok evvel Osmanlılarda «Vezir-i âzam»lığın mevcut olduğu bütün tarihi menbalardan anlaşılıyor... Daha «Orhan» zamanından başlıyarak Fatih Mehmed devrine gelinciye kadar birçok vezir-i âzamların isimleri malûmdur. Esasen, Fatih kanunnamesi'nde «bu kanunnamenin âtası ve dedesi kanunu olduğunu» söylemek suretiyle, kendisinin, zannolunduğu gibi, büsbütün yeni bir şey yapmadığını açıkça anlatmaktadır. Devlet teşkilâtının başında yalnız bir «vezir» bulunduğu zaman, Vezir-i âzamlığın salâhiyyeti olana aitti; halbuki vezirlerin adedi çoğalınca, içlerinden birinin başvezir olması zaruri idi. «Çelebi Mehmed» ve «İkinci Murad» devirlerinde vezirlerin çoğaldığını ve içlerinden birinin «Vezir-i âzam» unvanını aldığını o devre ait bütün vesikalardan öğreniyoruz. Hükümdarın vekâlet-i mutlakasını haiz olan «Vezirlik» müessesesinin Osmanlı Devletine daha sair birçok idarî teşkilât gibi - Anadolu Selçukîlerinden geçtiği pek tabiidir.»

Onaltıncı asır sonlarına ve hattâ onyedinci asır başlarına kadar Vezir-i âzamlık Kubbe vezirlerine verilmek kanun iken sonradan valilerden de Vezir-i âzam yapılmıya ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında da «Sadrâzam» denilmiye başlanmıştır. Tafsilât için (Bak: Sadrazam).

VEZİR-İ ÂZAM AĞALARI (وزیر اعظم آغالری) [*Ida.*] «Vezir-i âzam»ın maiyyet halkı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezir-i âzamların kapı halkı adiyle kalabalık maiyyetleri vardı.

VEZİR-İ ÂZAM ALAYI (وزیر اعظم آلایی) [*Ida.*] Vezir âzamlığa tayin münasebetiyle yapılan alay hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Vezir-i âzam»a sonradan (Sadrazam) denildiği için bu münasebetle yapılan alaya «Sadaret alayı» denilmiştir. (Bak: Sadaret alayı).

VEZİR-İ ÂZAM KETHÜDASI (وزیر اعظم کتخداسی) [*Ida.*] Vezir-i âzam maiyyetinde iç işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Vezir-i âzam» unvanı sonradan «Sadrazam» lığa tahvil olunduğu için «Sadaret kethüdası», «Kethüda-yı sadr-ı âli» denilmiştir. (Bak: Kethüda-yi sadr-ı âli).

VEZİR-İ ÂZAM OTAĞI (وزیر اعظم اوتاغی) [*San.*] Sadrazama mahsus çadıra verilen addır.

VEZİR İÇ AĞASI (وزیر ایچ آغاسی) [*Ida.*] Vezirlerin harem dairesiyle alâkalı işlerini gören adamları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Hareme girip çıkan bu ağalar hadımdı. Dış hizmetlerini görenlere «Vezir dış ağası» denilirdi.

VEZİR KAPI KETHÜDASI (وزیر قپو کتخداسی) [*Ida.*] Valiliklerde bulunan vezirlerin hükümet merkezindeki resmî işleriyle meşgul olan adamı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapı kethüdaları valilerin tam salâhiyyetli vekilleri makamında olup onlar namına müsted'iyat ve taahhüdatta bulunurlardı. Kapı kethüdaları ilkin valiler tarafından seçilir, vazifeleri memuriyyetlerinin devamı müddetince sürerdi. Bu hizmetin şahsa bağlı kalması mahzurlu görülerek 1280 (1863) senesinde tayin ve azil şekilleri değiştirilmiş, devletçe tayin ve azilleri esası kabul olunmuştur,

Kapı kethüdalığı 1908 Temmuz inkılâbından evvel kaldırılmıştır.

VEZİR KELLESİ (وزیر کله‌سی) [*San.*] Şeker, pirinç ve kavrulmuş soğanla bütün olarak pişirilen balkabağına verilen addır. İriliğinden kinaye olarak bu ad verilmiştir.

VEZİR MÜFETTİŞİ (وزیر مفتشی) [*Vak.*] Sadrazamların nezareti altında bulunan vakıf

işlerine bakan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evkaf Nezaretinin teşekkülünden evvel evkafın idaresi beşe ayrılmıştı. 1 - Haremeyn evkafı nezareti, 2 - Vezir nezareti, 3 - Şeyh-ülislâm nezareti, 4 - Darphane ümenası nezareti, 5 - İstanbul kadıları nezareti. Vezir müfettişinin idare ettiği vakıflar vezir nezareti idi.

Sadrazamların nezaretleri altında bulunan vakıflar Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman evkafiyle mülhakatından ibaretti.

Vezir müfettişliğine ulemadan bir zat tayin olunurdu.

Evkaf Nezareti teşkil olununca bunların hepsi oraya devredilmiş, bu sebeple vezir müfettişliği de tarihe karışmıştır.

VEZİR ODASI (وزیر اوطه‌سی) [*San.*] Sarayın mabeyn kısmındaki odalardan birinin adıdır. Saraya gelen Sadrâzam ile nazırlar bu odada bekletildiği için bu ad verilmişti.

VEZİR SARAYI (وزیر سرایی) [*İda.*] Sadrâzam konağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vezirlerin oturdukları binalar ve hassaten Halil Paşa sarayına da bu ad verilirdi.

VEZNE (وزنه) [*Mal*] Kasa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vezne; arapça tartı yeri demektir. Eskiden altın ve gümüş paralar sayı ile olduğu gibi tartı ile de alınıp verildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Devlet daireleri ile Bankalarda ve büyük müesseselerde para alıp veren memura «Veznedar» denir.

VEZNE LEDRESİ (وزنه لدرسی) [*Öl.*] Yüz yirmi dirhem ağırlık ölçüsüne verilen addır. Otuz ledreye «vezne» ismi verilirdi. Şu halde vezne üç bin altı yüz dirhem demekti. Vezne ledresi bilhassa ipek gibi pahalı şeylerin tartılmasında kullanılırdı. Bir de «Kantar ledresi» vardı. O da yüz yirmi dirhemdi.

VEZNÎ (وزنی) [*Fık.*] Yağ, bal, şeker gibi tartılan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i «vezniyyat» tır. «Mevzun» da bu makamda kullanılır.

VEZZAN (وزان) [*Vak. - Mal.*] Veznedar ve kantarcı yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerle vesikalarda geçer.

VEZZAN-I İMARET (وزان عمارت) [*Vak.*] İmaret kadrolarında bulunan kantarcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tartı işleriyle meşgul olduğu için bu ad verilmiştir.

VİLÂYET ASKERİ (ولایت عسکری) [*Ask.*] Eyalet askeri yerinde kullanılır bir tâbirdir. [Bak: Eyalet.]

VİLÂYET KADILARI (ولایت قاضیلری) [*İlm.*] Eyalet ve vilâyet kadıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Bak: Kadı).

VİRA İLE TESLİM (ویرا ایله تسلیم) [*Ask*] Kalenin müzakere yoluyla teslimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Muhasara altında bulunan kalenin teslimini müzakere için içerden biri dışarıya çıktığı gibi muhasara edenlerden biri içeri girerek teslim şartlarını müzakere eder, iki taraf anlaştığı surette kale muhasara edenlere teslim edilirdi. Tarihlerde geçer.

VİRD (ورد) [*Sof*] Tarikat büyükleri tarafından âyet ve hadislerden de bazı parçalar alınmak suretiyle meydana getirilen hususî dualar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları bunları usullerine göre tekrar ederlerdi. (Kamus-ı Osmanî) deki izahı şöyledir: «Her gün kıraati vazife ittihaz olunan Kur'an-ı Kerimden bir miktar, bir cüz'e denir. Bu münasebetle okunan ed'iye-i me'sure ve münacata da ıtlak olunur.» Cem'i «evrad» dır.

Allah adın eyliyen vird-i zeban
Girse nâr-ı dûzaha görmez ziyan
Kâzım Paşa

VOYNUK (ویونق) [*Sar. - Ask.*] Seferde ordunun ve vezirlerle devlet adamlarının atlarına bakmak ve sair zamanlarda Has ahır ve çayır hizmetinde kullanılmak üzere gayr-ı müslimlerden ve bilhassa Bulgar'lardan tertip olunan bir sınıf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda (sayfa: 501) tâbirin eski yazı ile yazılmış şekilleri münasebetiyle şu mütalâada bulunuyor:

«Bu kelimenin Bulgarcada doğrusu Vuynik olup eski tarih ve vesikalarda Arap harfleriyle Voynak, Voynuk, Voyneyk, Voynok, Voynik okunuş tarzında da yazılmış olup Voynûgan diye de cemi'lendirilmiştir. Tarihlerimizde ve vesikalarda Bulgarca telaffuzu olan Voynik ile Voanak ve Voynuk imlâları daha ziyade kullanılmış ve Voynuk şekli taammüm eylemiştir.»

Voynuklar amme ve hassa olmak üzere iki kısımdı. Seferlerde askerî hizmetlerde bulunanlara amme, İstabl-ı âmire hizmetinde bulunanlara da hassa voynukları denilirdi.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'ne göre (Millî Tetebbular Mecmuası, cilt: 1, sayfa: 325) Voynuk teşkilâtı Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa zamanında ilk defa Bosna'da yapılmıştır. Voynuklara hizmet mukabili verilen araziye «baştına» (çiftlik) denilirdi. Voy-

nuklar «Gönder» adıyle üçer dörder kişilik müfrezelere ayrılmışlardı. Her gönderden bir tanesi münavebe ile her sene hizmete girerdi.

Voynuklara ait yerler ne tapuya bağlanır, ne de satılırdı. Ölen voynuğun voynukluğa ait baştınası kat'iyyen mirasa girmezdi. Bu baştına oğul ve kardeşlerinden kendi yerine kim voynuk olacak olursa ona tevcih edilirdi.

Voynukların oğullarına ve voynukluğa namzet olan akrabalarına (Zevait voynuk) denilir, ve voynuğun vefatında veya malûliyyet dolayısiyle ihracında bu namzet onun yerine voynuk olurdu. Voynuğun oğul veya kardeşleri bulundukça hariçten voynuk yazmak memnu idi.

Her sene voynuklardan ne kadar münhal olursa Voynuk sancakbeyi o münhalleri merkeze bildirirdi. Hizmete gelen nöbetci voynukların yoklamaları Defterdarlara aitti.

Voynuk sancak beyleri ile çeribaşıları müslümandı. Diğer küçük âmirleri hıristiyan idiler.

Voynukların vergi ve rüsumdan istifadeleri uhdelerinde bulunan yerlerin voynuğun yeri olması ile meşrut idi. Bunlar kendi yerleri haricinde yer açıp tasarruf eyledikleri surette yer kimin dirliği dahilinde ise öşrünü ona vermiye, resim alınagelmiş ise resmini de ödemeğe mecbur idiler. Nitekim bir sipahinin timarı dahilinde yer tutan voynuk öşürle beraber vergi ve rüsumu da sipahiye vermekle mükellefti. Kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, cilt-1, sayı-2, sayfa 308) bu cihet şöyle yazılıdır: «Bir kimsenin timarı toprağında voynuk taifesi yer tutsalar öşürlerini verirler, değirmenleri olsa resmin verirler ve bilcümle rüsum-i örfiyye ve âdiyeyi reayâ gibi kanun üzere verirler muhalefet edemezler.»

Istabl-ı âmireye hizmet eden voynukların ahara raiyyet yazılmıyan oğulları, kardeşleri ve sair akrabalarından hariç ve İspençe ile mükellefiyyetleri lâzım gelenlerin haraç ve ispençe resmi sipahiye değil voynuk sancağı beyine aitti.

Voynuk zevaidi hakkında kauunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası cilt-1, sayfa-308) şu ahkâm münderiçtir: «Voynuk zevaidi ki haraç yazıla müstakil maiyyet baştınası tutmıya ve raiyyet hizmeti teklif etseler caiz değildir. Voynuk zevaidi haraç vazolmakla raiyyet kısmına giremez. Voynuğa noksan gelicek itmamı anınla olur. Voynuğun evlâdından olsun, akrabasından olsun anın gibilerden kimesne (kimse) madem ki raiyyet yazılmıya İspençe talep olunmaz.

Bir voynuğun voynukluk yerleri raiyyet olan kardeşlerinin yerleri müşterek olduğu ve tahdit edilmemiş bulunduğu takdirde sipahinin heyet-i mecmuasından değil, voynukluk yerlerle voynukluk olmıyan tayininden ancak raiyyete aidiyyeti anlaşılacak olan kısımdan öşür, sâlariyye, ispençe ve sair rüsum istifa edebilirdi. Yoksa tefrik edilmemiş olduğu ileri sürülerek heyet-i mecmuasından vergi ve rüsum alına.

Aynı kanunnamede yazılı olan bu hükme nazaran voynukların kardeş ve diğer akraba ve müteallikatının tekâliften muafiyyeti ancak onların raiyyet yazılmamış olmalarıyle meşrut olduğu anlaşılır. Bir defa raiyyet kaydolunmuş olan bir şahıs herhangi voynukla mevcut sıhriyyetten (evlilikle hasıl olan akrabalık) istifade ile muafiyyet talebine hak ve salâhiyyeti olamazdı.

Yine bu kanunnameye göre voynukluk arazisinde hariçten gelip ziraat etmek suretiyle istifade eyliyenler öşür ve sair rüsumunu voynuğa vermeye mecbur idiler. Vermemek istiyenler olduğu surette ziraatten men' ve arazi dilediği surette tasarruf etmek üzere voynuğa teslim olunurdu.

Voynuk olanlara fazla bir cemile yapıldığı da kanunun (Aynı kanunname, sayfa 300) şu kaydından anlaşılmaktadır: «Voynuk taifesine kelekten (ham) yer verilmemiştir. Hemen yumuşaklık verilmiştir. Ve hem voynuğun baştineleri mesaha olunmaz kadimine havale olunur kanundur.»

Sipahiye tâbi olan yerlerden voynuklar tarafından açılan ve tarla ve bağ ittihaz olunan yerlerin öşür ve rüsumunu timar sahibine vermeye kanun voynukları mecbur tutmaktadır.

Şu izahat gösteriyor ki voynuk ifa ettiği hizmet mukabilinde muayyen ve mahdut bir kısım araziye tararruf ediyor ve bu arazi için hiçbir tarafa vergi ve rüsum vermiyordu. Kendisi muayyen olan arazi haricinde yer işgaline kalktığı surette bu arazinin aşar ve sair rüsumunu dirlik sahibine vermiye mecbur olduğu gibi kendi dirliğini teşkil eden araziden aharın istifadesi halinde de bunun vergi ve rüsumunu şâgilinden almak hakkını haiz idi.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserde Voynuklar hakkında şu tafsilât ta vardır:

«Voynuklar hizmete çağırılışta hassa ve amme voynukları olarak iki kısımdı. Hassa voynukların, müsellem ve yürük teşkilâtlarında olduğu gibi nezaretleri beylerine ve amme voynuklarının nezaretleri ise çeribaşı ve voynuk seraskeri denilen timar sahibi zâbitlere aitti.

«Sefer yani muharebeye gitmek için dâvet edilen voynuklara sefer voynukları ve is-

tabl-ı âmireye çayır biçmek ve hayyanları çayırlamak için gelmeleri emrolunan voynuklara da çayır voynukları denilirdi. Tahrir defterlerine kayıtlı olan voynuklar mıntakalarındaki köylerde bulunurlardı. Her köyde 8-25 voynuk bulunurdu. Voynuklar, hizmete tırpanlariyle gelirlerdi. Voynuklar altı veya yedi olarak da iki sınıf idiler.

«Mahallî kadılıklara ve çeribaşılarına yazılan hükümlerle nöbeti gelmiş olan voynuklar, beygirleriyle hizmete gelirlerdi. Bunların bindikleri hayvanların kısrak veya aygır olmayıp iğdiş olması usuldendi. Çayır voynuklarının Hıdırellez'den evvel Istanbul'da bulunmaları lâzımdı. Sefer voynukları ise Nevruz'da İstanbul'da bulunurlardı.

«Voynuklar Rumeli'de bilhassa Bulgaristan'da bulunmakta idi. Münhal olan voynuklara vefat eden veya alil olup çıkan voynuğun oğlu, kardeşi veya akrabalarından biri tayin edilirdi. Şayet bunlardan hiç biri yoksa Zevait voynuk namzetleriyle kadro tamamlanırdı.

«Voynuklar bir voynuk sancak beyi veya seraskerine tâbi olmak üzere mıntaka mıntaka çeribaşıların emrinde olup her bir mıntakada bir çeribaşı ile bir pirimkür ve likatör denilen birer küçük zâbit vardı. Çeribaşı müslüman ve primkür ve likatörler hıristiyandı. Timarlı olan voynuk çeribaşıları Istabl-ı âmireye hizmet edip emektar olanları hizmetleri mukabelesinde tekaüt tarikiyle tevcih olunurdu. Pirimkürlerin ziraat ve haraset eyledikleri çiftlik ve baştinelerinin hukuk ve rüsumları ve kendi oğulları ve kardeşlerinin cizye ve ispençleri hizmetleri mukabelesinde affolunmuş olup bundan başka avarız-ı divaniyye ve rüsum-u örfiyyeden de muaf idiler. Her mıntakada üç voynuk, gönder denilen bir zümre teşkil ederdi. Kanunnameye göre kara voynuklarının üçü bir gönder ve cebeli voynukların ise dördü bir gönderdi. Bu üçünden birisi nöbetle asîl olup hizmete gelir ve diğer ikisi veya üçü yamak olurdu. Asîl olanlar İstanbul'a Istabl-ı âmire hizmetine gelir ve hizmeti gördükten sonra ellerine büyük veya küçük Emirahorlardan hangisinin emrindeki yerde hizmet eylemişse ondan tezkiresini alıp yerine dönerdi. Ertesi sene üç kişiden diğer birisi hizmete girip mütebaki ikisi kendisine yamak olurdu.

«Voynuklar, hizmetlerine mukabil verilmiş olup kanunnamelerinde baştine denilen ve Türkçede çiftlik mukabili olan kendilerine ait voynukluk yerlerini ekip biçerler ve buna karşı kendi baştinelerinin öşrüyle koyun resmi, ot resmi, hazineye ait değirmen, kovan ve hınzır yani domuz vergilerinden muaf tutulurlardı. Yüze kadar olan kuyunlarının resimlerini vermezlerdi. Kendi harac (cizye) ve ispençlerinden ve avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf idiler. Bunlar hiç kimse tarafından angarya teklif olunmazdı. Voynukladan her gönder yalnız senede resm-i nize ismiyle Mart'tan Mart'a on altı akçe havvas-ı hümayuna bir vergi verirlerdi. Bunun altı akçesiri baştine, hizmet şartiyle mukayyet olup satılmaz, mirasa girmez ve yerine kim voynuk olursa ona verilirdi.

«Çayır ve otlara bakmak üzere İstanbul'a gelen voynuklar sarayın enderun ve birun ricaline ve yuntlara tevzi olunup hizmet görürlerdi. On altıncı asırdaki yani 935 H. 1528 M. tarihli bir voynuk defterinin kaydına göre Kanunî'nin Vezir-i âzamı İbrahim Paşa zamanından evvel İstanbul'a gelen çayır voynuklarının taksim şöyle olmuştu:

«Enderun atları tavilesine seferde 105, hazarda ise 30 nefer verilmiş olup birûn atlarına bakanların mecmuu 718 voynuktu. Sefer zamanında çayırda ve tavilede şerikı atlara her tavile için on üçer ve karaçullu atlara on ikişer ve hazar zamanında şerikilere onar ve karaçullulara dokuz voynuk verilirdi. Yine bunlardan Kızıl adası yunduna 50, İmralı yunduna 27 kişi verilip yalnız sefere mahsus olmak üzere top arabalarına yüz voynuk ayrılmıştı.

«Saraçhaneye 20, has ekmekçilere 2, divan solaklarına 8, dergâh-ı âli ağasına 12 ve enderun hazinesine de 10, serkilâriye 7 voynuk tefrik olunmuştu.

«Bunlardan başka yine aynı defterdeki kayde göre Vezir-i âzam İbrahim Paşa'ya 50, Ayas Paşa'ya 40, Kasım Paşa'ya 40, Padişah hocasına 10, Hünkâr imamına 3, Nişancıya 8, Mîr-i aleme 7 ilâh. voynuk verilmişti. Bu tevziatın mecmuu 882 voynuktu.

«Voynuk teşkilâtı 1102 rebiülâhir (1691 ikinci kânun) tarihli bir fermanla lâğvedilmiş ve bunlar diğer reaya gibi vergi ve rüsuma tâbi tutulmuşlardı. Fakat sonradan H. 1104, M. 1693 de voynuk teşkilâtı iade edilmişti. Voynuk teşkilâtı H. 1295, M. 1878 tarihine kadar şöyle böyle devam etmiştir.»

VOYNUK BEYİ (ويـنوق بكى) [*Sar.*] Hassa voynuklarının nâzırlarına verilen addır. Hassa voynukları'nın «Müsellem» ve «Yörük» teşkilâtı gibi teşkilâtları vardı.

VOYNUK KÂTİBİ (ويـنوق كاتبى) [*Sar.*] Istabl-ı âmire teşkilâtı arasında bulunan me-

muriyyetlerden birinin adıdır. Has ahır hayvanlarıyle İstabl-ı âmire çayırlarına bakan hassa voynuklarının kayıtlarını tutar ve bunlara mütaallik muamelelerle meşgul olurdu.

VOYNUK SERASKERİ (ويونق سرعسكرى) [*Ask.*] Amme voynuklarının bulunduğu timar sahiplerinin başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Seferde ordunun ve Devlet adamlarının atlarına bakan amme voynuklarının çeribaşıları da vardı.

VOYVODA (voyvoda) [*İda.*] Reis, subaşı, ağa gibi muhtelif mânalara gelen bir tâbirdir. Buğdan Voyvodası, Galata Voyvodası bu kabildendir. Voyvoda İslâvca bir kelimedir. Ağa, reis mânasına gelir.

Voyvodalık Osmanlılarda Hicrî onbirinci (Milâdî onyedinci) asırda başlamıştır. Eyalet valileri ve sancak mutasarrıfları uhdelerine tevcih olunan eyalet ve sancaktarın mülhak kazalarına daireleri gedikleriuden veyahut halkın isteğiyle yerlilerin ileri gelenlerinden birini voyvoda tâyin ederlerdi. Bu voyvodalara merkezce mukataat hazinesi kaleminden evamir-i şerife verilirdi. Vazife gittikçe tevessü ve taammüm ederek sonraları bunlar kaza kaymamakamlığı vazifesiyle de muvazzaf olmuşlardır.

Timar ve zeamet usulü câri olan yerlerde voyvodalar yalnız mukataat ve havas kısmının varidatını cibayet ve Tanzimat'a kadar devam etmişlerdir. Bu itibarla voyvoda tahsil memuru demekti.

VÜCUD (وجود) [*Sof*] Bütün varlığın Allah'tan ibaret olduğu yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Vahdet-i vücud» nazariyyesine göre bütün varlık Allah'tan ibarettir. İnsan da dahil olduğu halde kâinat onun gölgesi, suretidir. Her şey ondan gelmiş, o varlıktan çıkmış, sonundâ yine ona gidecek, onda o ulu varlıkta fâni olacak, daha doğrusu o ulu varlıkta yaşıyacaktır. (Bak: Vahdet-i vücud).

VÜKELÂ VAPURU (وكلا واپورى) [*Bah.*] Boğaziçi'nde oturan vükelâyı (Nâzırları) sabahları iskelelerden alıp Sirkeciye, akşamları da Sirkeci'den alıp Boğaziçi'ne götüren hususi vapur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları Şirket-i Hayriye vapurları ile Boğaziçi'nden İstanbul'a gelen Nâzırlar yan kamaralarda otururlardı.

VUKUF-İ ADEDİ (وقوف عددى) [*Sof*] Nakşî tarikatindeki on bir tâbirden biridir. Diğerleri huş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd gerd, bâz keşt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-i kalbî, vukuf-i zamanî'dir. Vukuf-i adedî; zikirde adede (sayıya) riayettir. Nefy ve isbata delâlet eden zikri her nefeste bir, üç, yedi, dokuz veya yirmi bire kadar zikreylemektir. Nefy ve isbat zikrinin en aşağı haddi günde bin beş yüz, en azı da bin İsm-i Celâldir.

VUKUF-İ KALBİ (وقوف قلبى) [*Sof.*] Nakşî tarikindeki on bir tâbirden biridir. Diğerleri huş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd gerd, bâz keşt, nigâh daşt, yâd daşt, vnkuf-i adedî, vukuf-i zamanî'dir. Vukuf-i kalbî; kalbin Allah'tan agâh olmasıdır. Bu, kalbe Allah'tan başka bir şey gelmiyecek surette olmak icabeder. Buna «şühud» ve «vusul-i vücud» dahi derler (فأينما تولوا فثم وجه الله) âyeti buna işaret sayılır.

VUKUF-İ ZAMANİ (وقوف زمانى) [*Sof.*] Nakşî tarikatindeki on bir tâbirden biridir. Diğerleri huş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd gerd, bâz keşt, nigâh daşt, yâz daşt, vukuf-i adedî, vukuf-i kalbî'dir. Vukuf-i zamanî her anda halinden haberdar olmaktır. Sâlik bu sayede halinin şükrü mü, özrü mü mucip olduğunu anlar. Vukuf-i zamanî ile sâlikin işi tamam olur ve ser-i menzil-i maksuda erer.

VUZÛ (وضوء) [*Fık.*] Namaz için alınan abdest yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan vuzû; abdestten başka temizlik mânasına da gelir.

Hubs-i ağraz ile endişesi mardar olana
Günde beş kerre vuzû ile taharet gelmez
Yenişehirli Avni

VUZUH (وضوح) [*Ede.*] İfadenin derhal anlaşılacak derecede açık olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vuzuh «za'f-i te'lif», «ta'kid» ve «ibham» bulunmamakla tahakkuk eder. Öyle ifadelere vâzih denilir.

Y

YABANLIK (يابانلق) [*Kıy.*] Ev dışında giyilen elbise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evden dışarı çıkıldığı ve misafirliğe gidildiği zaman giyildiği için bu tâbir meydana gilmiştir. Her gün giyilene «gündelik» denir.

YÂD-DAŞT (ياد داشت) [*Sof.*] Nakşî tarikatindeki on bir tâbirden biridir. Diğerleri huş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd gerd, bâz keşt, nigâh daşt, vukuf-i kalbî, vukuf-i zamanî, vukuf-i adedî'dir. Yâd daşt; Hak Taalâ'dan daima agâh olmaktan ibarettir. Bunu «huzur ber gaybet» suretinde tarif edenler de vardır. Kalbin Allah'ın yâdı ile rusuhundan (kuvvetlenmesinden, meleke hasıl etmesinden) ibarettir.

YADİGÂR (يادگار) [*Hal.*] Mecaz yoluyle baş belâsı, muacciz, musallat yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ol âfetin aşkıyle mest imiş vâiz
Bize nasihat eden yadigâri gördün mü?
Üsküdarlı Sırrı

YÂD-KERD (يادكرد) [*Sof.*] Nakşî tarikindeki on bir tâbirden biridir. Diğerleri huş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd daşt, bâz keşt, nigâh daşt, vukuf-ı kalbî, vukuf-ı zamanî, vukuf-ı adedîdir. Yâd kerd; hazırlamak demektir. Bu hatırlayış müridin kalbini hatırlaması, şeyhin kalbi mukabelesinde tutması, gözünü kapayıp ağzını da tutup dilini damağına yapıştırması, nefesini göbeğinin altında hapsetmesi, tam bir tâzim ile Lâ ilâhe illallah Kelime-i Tevhidi ile zikre koyulması, bunu kalbiyle söyleyip lisaniyle söylememesi, nefesinin habsinde sabretmesi, Kelime-i Tevhidi bir nefeste üç kere demesi, eserini gönlüne eriştirmesi şeklinde olmak icap eder. Zikirden maksat kalbin daimî surette Hak Taalâ'dan mahabbet ve tâzim vasfiyle agâh olmasıdır. Zikrin hülâsası bu agâhlıktır. Cemiyyet sohbetinde hâsıl olur. Kalbin hakikatı bilmek olan bir müdrikten ibaret olduğu için her tarafa gider, dünya işlerini o tefekkür eder; Tarfet-ül-aynda (gözün bir defa kırpılmasından ibaret bir ân) yerleri, gökleri, avalimi seyretmek ona müyesserdir. Onu diğer şeylerden ayırıp zikirle meşgul edilmesinin yolu «Lâ» yı hayalen göbeğinin altından yukarı çekip «İlâhe» yi alnından sağ tarafa meylettirerek «İllallah» kelimesini kalbe indirmektir. Böyle yapılırsa o zaman bunun ateşi bütün seyran eder.

YÂFİİ'YYE (يافعيه) [*Sof.*] Kadirî tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Abdullah-ul-Yâfi'i bin Ali-yül-Kadirî tarafından kurulmuştur. «İmam-ı Yafi'i» adıyle şöhret bulmuş olan Abdullah-ul-Yafi'i Rifaî, Şazelî, Sühreverdî tarikatlerinden de hilâfeti haizdi. Ekberiyye tarikatı meşayihinden Şeyh Cemaleddin Yunus-ul-Kassar Gavsiyye hülefasından olduğu için Kutb-ı Mekkî, Nezil-ül-Haremeyn diye şöhret bulmuştu. Birçok eseri vardır. «Hülâsa-tül-mefahir fi menakib-i Abdülkadir» adlı eseri Kadiriyye şubesi müessisliğinin vesikası ittihaz olunabilir.

YAFTA (يافته) [*Mal.*] Tahrir sırasında dirlik sahiplerinin adlarına yazılan yerleri gösteren hüviyyet kâğıdı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her mıntaka sahiplerinden bu yaftaları alanlar «muharrir-i memleket» ton tezkirelerini de alırlardı. Buna müsteniden merkezden berat ta verilirdi.

Yafta tâbiri kullanış şekline göre daha başka şeylere de delâlet eder. «Sanat Ansiklopedi» sindeki (Yafta Maddesi) izahı şöyledir:

«Bir şeyin ne olduğunu göstermek için üstüne yapıştırılan veya asılan kâğıt veya levha. Müzelerde sanat eserlerinin ve bunları yapanların isimlerini havi küçük levhacıklar şeklinde yazılır. Boya tulumbaları üzerine boyanın ismi yazılı olan yapıştırılmış küçük kâğıt. Duvarlara yapıştırılan ilân kâğıtlarına da denir. Eskiden evrak konulan torbaların üzerine, içinde ne olduğunu göstermek üzere yapıştırılan yazılı kâğıtlara torba yaftası denirdi. İdam edilecek-

lerin üstüne asılan yazılı kâğıda teşhir yaftası veya îdam yaftası tâbir olunur. Şişe yaftası, kutu yaftası diye de şişe ve kutular üzerine yapıştırılan ve onlarda ne olduğunu gösteren yazılı küçük kâğıtlara denir.»

YAFTA TAHTASI (یافته تختاسی) [*San.*] Üzerine yafta veya ilân gibi şeyler yapıştırılmak üzere duvara asılan zemini tahta veya saç ve etrafı çerçeveli levha adıdır. Bunların camlıları da vardır.

YAĞDAN (یاغدان) [*San.*] Bıçak, tüfek gibi silâhları yağlamak için kullanılan âletin adıdır. İçine yağ konulan küçük bir kutu şeklinde iki kulplu olan bu âlet demirden veya gümüşten yapılır, altın kakmaklarla süslenirdi.

İçine madenî yağ, zeytin yağı ve gaz gibi sulu maddeler konulan kaplara da bu ad verilir. Sanat sahiplerinin işlerine göre şekilleri değişen bu âlete halk arasında yanlış olarak «Yağdanlık» denir.

YAĞ KAPANI (یاغ قپانی) [*Tic.*] Eskiden yağın toptan satıldığı yere verilen addır. Bugün bile îsimlerini muhafaza eden Un, Bal ve Yağ kapanlarının o adları almaları bir zamanlar bu maddelerin toptan satış yerleri olmalarından ileri gelmiştir. Kapan, Arapçası Kabban büyük terazi, kantar, mizan, çardak, tuzak demektir.

Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, pamuk, mensucat kapanlara getirilir, oralardaki emin ve naipler tarafından bunların ihtisap, îmaliyye, ruhsatiyye ve resim-i munzam gibi adlarla Devlet namına varidat tahsil olunduğu gibi narh da konulurdu.

Kapanların ihdasından maksat vergi ve rüsum istifası ile beraber şehir halkının muhtaç oldukları şeyleri ihtikâre meydan bırakılmıyacak ve bir kısmından istediklerini alabilmelerine mukabil bir takımının mahrum kalmalarına mahal verilmiyecek şekilde dağıtımını temin etmek ve o arada saray ihtiyaçlarının — esnafa dağılmadan evvel — gönlük narh üzerinden tedarikini temindi.

Kapanlar ilk zamanlarda havass-ı hümayun, madenler, memlehalar vesaire gibi varidat menbaları kethüda ve ümena (eminler) marifetleriyle idare edilirken sonraları baş gösteren malî sıkıntılar yüzünden «iltizamat» ve «mukattaat» adlariyle seneden seneye mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü icadedilmiştir. Sonradan bu gelirler kısmen Rüsumat idaresi'ne, kısmen de Şehremaneti'ne (belediyye) terkedilmiştir. Belediyye'nin şimdi de almakta bulunduğu kantar resmi bunun adı değişik şeklidir.

Yukarıdan beri verilen izahattan anlaşılacağı üzere Kapan İstanbul ile diğer büyük şehirlerde belediyyelerin tesisine uğraşıp da bir çoğunun hâlâ kurmıya muvaffak olamadığı umumî pazar yahut hususî tâbiriyle «hal» den başka bir şey değildir. (Bak: Kapan).

YAĞLI DİREK (یاغلی دیرك) [*San.*] Canbazlık, hokkabazlık, göğüs üzerinde örsle nal yapmak gibi eski hünerlerden birine verilen addır.

YAĞLIK (یاغلق) [*San.*] Mendil adıdır. «Çevre» de denilen ve şimdiki mendillerden büyük olan yağlık ipek ve sırma ile işlenirdi. Mendilin; ipekli mendil, keten mendil, bekçi mendili, aşçı mendili, enfiye mendili gibi nevileri vardı. Bu adın verilmesi eskiden yemekten kalkınca el ve ağzın silinmesinde kullanılmış olmasından ileri gelmiş olsa gerek. Yağlıkla beraber işlemeli gelin ve yatak takımı satanlara «yağlıkçı» denilirdi.

YAĞLİKCİ (یاغلقجی) [*San.*] İç çamaşırı, gelin ve yatak takımı satan esnafa verilen addır. Yağlıkcılar mendil nev'inden «Yağlık»da sattıkları için bu ad verilmişti.

Nakşim alurdu bakıp örneğine
Semti yağlıkcıda zen derneğine
Sünbützade Vehbi

YAĞMURLUK (یاغورلق) [*Kıy.*] Yağmurdan ıslanmamak için giyilen kukuleteli yani başlıklı mantoya verilen addır. Eskiden su geçmez abadan yapılırdı. Yeniçerilerle çorbacıların ve sekban ve zağarcıların giydikleri üstlüğe de bu ad verildiği gibi Farsçası olan «baranî» de denilirdi. Yeniçerilerin yağmurlukları koyu mavi, çorbacılarla sekban ve zağarcılarınki yeşil renkte idi. Yeşil çuhadan yapılana «sobramani» de denilirdi.

Yeniçerilere senede bir defa verilen yedi endaze çuha hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Verilen çuha altı endaze ise ona da «donluk» denilirdi. Bu çuha ile yağışlı ve soğuk havalarda giyilen ve «yağmurluk» adı verilen üstlük yapıldığı için bu ad verilmiştir.

İkinci Murad Yeniçerilerin her birine yedişer endaze çuha, biri buna astar olmak, diğeri başa sarmak için de yedişerden on dörder endaze bez ve on birer akçe yaka akçesi tahsis eylemişti. Bir zamanlar Selânik şehrinde dokutulup aynen verilen bu çuha yerine sonraları «zemistanî» adı altında bedeli verilmiye başlanmıştı. Bu akçe yenilik ve eskiliğe göre artar, eksilirdi.

YAHEYE ALMAK (یاهیه آلمق) [*Hal.*] Memnun edilmiyen iş sahipleri tarafından ileri sürülen şikâyetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Memnun edilemediklerinden bahisle düğün sahipleri hakkında şikâyeti mutazammın olarak çengiler tarafından ileri geri söylenen sözler münasebetiyle meydana gelmiştir. Çengilerin, hassaten bunların çingene olanlarının, memnun edilmesi adeta imkânsız olduğundan her düğün evinde sabahleyin çengiler tarafından yaheyler başlar, kapıdan çıkıp gidecekleri zamana kadar devam ederdi.

YAHNİ KAPAN (یخنی قپان) [*Ask.*] Yeniçerilerden şunun bunun kapısında hizmet edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar bilfiil (fi'len) ocakta bulunmayıp efendilerinin konaklarında oturarak orada yiyip içtikleri için kendilerine bu ad verilmiştir. Ulufelerine de ocaklılar arasında «kapılı ulûfesi» denilirdi.

YAHUDHANE (یهودخانه) [*San.*] Yahudilerin bir arada oturdukları birçok evlerden ibaret yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yehudihane suretinde kullananlar da vardır. İzmirde hâlâ böyle bir Yahudihane vardır. Yahudilerin ayrıca oturmalarına tahsis ediden mıntaka veya mahalleye «Yahudi mahallesi» denilirdi.

YAHUDİ MAHALLESİ (یهودی محلهسی) [*Hal.*] Yahudilerin ayrıca oturmalarına tahsis edilen mıntaka veya mahalle hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Müslüman şehirlerinde olduğu gibi Hıristiyan şehirlerinde de Yahudilere mahsus mahalle vardı. Yahudilerin bir arada oturdukları birçok evlerden ibaret yerlere de «Yahudhane, Yehudihane» denilirdi.

YAKA (یاقا = یقه) [*Coğ.*] Sahil, kenar, kıyı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Keramet gösterip hâlka suya seccade salmışsın
Yakasın Rumeli'nin dest-i takva ile almışsın
Süleyman Çelebi

§ [*Bah.*] Yelkenlerin kenarlarına ve köşelerine yaka denir.

YAKA AKÇESİ (یقه آقچهسی) [*Mal.*] Yeniçerilere elbise bedeli olarak verilen on bir akçe hakkında kullanılır bir fâbirdir. Bundan başka kendilerine dolama yapılmak için çuha, sarık makamında kullanılmak üzere tülbent de verilirdi.

YAKADAN ATMAK (یاقادن آتمق) [*Hal.*] Kovmak, uzaklaştırmak, kurtulmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

YAKADAN GEÇİRMEK (یاقادن کچیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle birini oğul edinmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski vesikalarda geçer.

YAKALI BALTACILAR (یقهلی بالطهجیلر) [*Sar.*] Saray baltacılarının bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Teberdâran-ı hassa» dahi denilen baltacıların bir kısmı yalnız önlerini görebilecek şekilde yakalı dolama giydikleri için bu ad verilmişti. Zülüflü baltacılar hakkında izahat verirken «Enderun Tarihi'nde sağını ve solunu göremiyecek derecede yüksek atlastan yaka taktıkları için yakalı baltacı denildiğini» kaydeden İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı devrinde Saray Teşkilâtı, sayfa 442) şu mütalâayı ileri sürüyor:

«Yakalı baltacıların ayrı bir teşkilâtları olduğuna dair tetkik ettiğimiz eserlerde hiçbir kayt olmadığı gibi Kanunname ve sair eserlerde de bu isim altında müstakil bir teşekkül görmedim. Enderun tarihi, Zülüflü baltacıların enli yakalı lâcivert dolama giyerek yalnız önlerini gördüklerini yazıyor ki bu, sonradan yakalı ismi verilen zülüflü baltacılardan başka bir şey değildir, zannındayım. Belki de bunlardan Harem-i Hümayun'da aile kısmına hizmet edenlere yakalı baltacı denilmiştir.» Enderun tarihi müellifi saray mensubi olmak itibariyle verdiği malûmatta yanlışlık olmamak icabeder.

YAKA SİLKMEK (یاقا سیلکمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla nefret ve istikrah etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Görse bu herzeleri tebrie-i zimmet ile
Yakasın silker idi ehl-i teberra-yı suhan
Sünbülzade Vehbi

YAKAYI ELE YERMEK (یاقایی اله ویرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla tutulmak, görülmek, izini belli etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YAKA YAKAYA GELMEK (یاقا یاقایه کلمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla münazaa ve mücadele etmek, döğüşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yaka yakaya geldi iki sipah
Beri yakadan halk ederdi nigâh
İzzet Mol[illegible]

YAKAYI KURTARMAK (یاقایی قورتارمق) [*Hal.*] Kaçmak, kurtulmak, hastalıktan kalkmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

YAKAZA (یقظه) [*Sof.*] Arapca uyanıklık, uyanık demek olan yakaza sofiyye ıstılahı olarak zecr (men', nehy) vukuunda zecir'den maksud-u İlâhi ne ise onu idrak yerinde kullanılır.

YAKİN (يقين) [*Sof.*] Lûgat manası bir şeyi şeksiz, şüphesiz olarak kavi ve sahih itikat ile bilmek demek olan bu kelimenin Sofiyye ıstılahı olarak izahı şöyledir: «Hakikat ehli indinde hüccet ve burhan vasıtasiyle olmıyarak mücerret iyman kuvvetiyle iyan olarak görmek manasınadır. Bir şeyin hakikatına kalbin hasıl olan itmi'nanı bu cümledendir. Nitekim bir havuzda su karar bulununca (يقين الماء فى الحوض) deniliyor. Netice olarak yakîn bir şeyi şek ve dumansız bilmek ve hakikatini tasdik etmektir.»

YAKUTE-İ SAHRA (ياقوتهٔ صحرا) [*Sof.*] «Nefs-i külliyye» yerinde kullanılan bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izaha göre tesmiye sebibi nuraniyyetin cisme taalluk zulmetiyle imtizacıdır. Cisimden ayrı olan akıl, böyle değildir. Nur-ı mahz olduğundan ona «dürre i beyza» denilmiştir.

YAKUT TARZI (ياقوت طرزى) [*San.*] Meşhur hattat (Yakut) un yazdığı şekildeki yazı tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tarz sahifeyi iki veya üç kısım itibar ederek her kısmın bir satırını «sülüs», diğer satırlarını «nesih» yazı ile yazmaktan ibaret idi.

YALAK (يالاق) [*San.*] Hayvanların su içmesine mahsus içi oyuk kütük veya taşa verilen addır. Çeşmelerin musluğu altına konulan taşa da bu ad verilir. Vakfiyyelerde geçer.

YALAK ÂBÂD (يالاق آباد) [*Coğ.*] Yalova'nın eski adıdır.

YALAMA (يالامه) [*Tul.*] Tulumbacılar geceleri yangınlara gidip gelinirken yolların şurasında burasındaki çamurlu yerleri önde fener çekenin haber vermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kayıp düşmeleri tehlikesi bu suretle önlendiği gibi çıplak olan ayakları da yara ve berelenmeden muhafaza edilmiş olurdu.

YALDIZ ALTINI (يالديز آلتونى) [*Mes.*] Eski altın paralardan birinin adıdır. Buna «Yaldızlı altın» da denirdi. Hicri 1142 (1729) senesinde on üç kuruş değerinde idi.

Cenab-ı şeyhe sorun pâk yaldız altını
Cemî'-i derde deva nusha-i mücerrebtir
Keçecizade İzzet Molla

YALI (يالى) [*San.*] Deniz kenarında olan ev ve konaklara verilen addır. Deniz kenarındaki saraylara «sahilsaray» denir.

YALI AĞALIĞI (يالى آغالغى) [*İda.*] Sahil muhafızlığı, gümrükcü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YALI KÖŞKÜ (يالى كوشكى) [*Mim.*] İstanbul'un eski ve tarihî binalarından birinin adı idi. On dokuzuncu asrın ikinci yarısına kadar muhafaza edilen bu köşk Sarayburnu ile Sirkeci kıyılarını işgal eden kasırlar, Bostancı Ocağı ve kayıkhaneler arasında bulunan bu tek katlı, geniş kubbeli köşk, Boğaziçi'nin bütün güzelliklerine hâkim bir şekilde idi. Kırım harbi sıralarında İngiliz ustalar tarafından burada imalâthane meydana getirilmiş, buna «Yalı Köşkü İmalâthanesi» adı verilmişti. 1870 tarihine kadar burada faaliyette bulunan imalâthane demir yolunun Sirkeci'ye kadar indirilmesi münasebetiyle Haliç'e nakledilmiş ve oradaki diğer kasır ve binalar arasında Yalıköşkü de yıkılmıştır.

İstanbul'un eski ve tarihî binalarından biri olan Yalıköşkü'nün 19 uncu asrın ikinci yarısına kadar muhafaza edildiğini yazan kıymetli müdekkik Halûk Y. Şehsuvaroğlu (Yalıköşkü, Cumhuriyet 9 mart 1950) şu tafsilâtı veriyor:

«Sarayburnu ile, Sirkeci kıyılarını işgal eden kasırlar, bostancı ocakları ve kayıkhaneler arasında bu tek katlı, geniş hayatlı kubbeli kasır Boğaziçi'nin bütün güzelliklerine hâkim bir şekilde yapılmıştı.

«Cebhesi mermer sütunlarla, zarif kemerle süslenmiş ve hava tesirlerine karşı bu sütunlar arasına, açılır, kapanır perdeler yerleştirilmişti. Perdeler her sene kasım ayında tamir edilir veya değiştirilirdi.

«Binanın iç tezyinatında tahta oymacılığı, sade ve güzel nakış işleri kullanılmıştı. Salonlardaki döşemeleri Bursa kadifesi yastıklar, telli ve seraser kaplı minderler, kırmızı çuha kapı perdeler teşkil ediyordu. Sonraları kasra endam aynaları konulmuş, sedefkâri masalar ve iskemleler de ilâve olunmuştu.

«Bu kıyılarda dolaşan ve Sepetçiler Köşkü ile Yalı Köşkünü ziyaret edebilen yabancı seyyah Grolot, 1680 yılında neşrolunan eserinde Sarayburnu'ndan ve kasırlardan şu şekilde bahsetmektedir:

«(Sarayburnu ve gemilerin ekseriya yanaşıp su aldıkları küçük bir çeşme geçildikten sonra deniz kenarında iki köşke daha raslanır ki bunları Kanunî Sultan Süleyman yaptırmıştır.

«Kanunî o zamanlar pek azametli olan büyük donanmasının Halic'e girip çıkışlarını saray kadınlarına bu köşklerin birinden seyrettirirdi.

«Harem takımına mahsus olan köşk diğerinden daha yüksekti. Bu köşke dışarı ile

ihtilât edilmeksizin ve kimsenin gözüne görünmeden saraydan geçilirdi. Bu köşk kemerler üzerine kurulmuş üç büyük odadan ibaretti.

«Bu odaların çatıları küçük kubbeli ve içerileri hücreli idi. Odaların döşemesi kâr-ı kadim minderlerden; gayet kıymettar halı ile kilimlerden ve giranbaha sırmalı, işlemeli, nakışlı kumaşlardandı.

«Köşklerin pencereleri kafesli idi. Fakat nefs-i hümayuna mahsus olan köşk fevkalâde müzeyyen, hususiyle içerisindeki sofa, yahut divanhanenin tertibat ve tefrişatı hakikaten çok zevk verici ve görülmeğe değer bir güzellikteydi.

«Dünyada bundan temiz, bundan muntazam bir sofa daha tasavvur olunamaz Mermerleri, sütunları, fiskiyeleri, kıymettar halıları köşkü dairen madar çeviren gezinti yeri, Boğaz'a karşı lâtif ve ulvî manzarası, iç kısımlarının, tavanlarının, pervazlarının işlenme hususundaki inceliği, zarafeti hiçbir şeye kıyas edilmezdi ..)

«Yalıköşkünde bir de Padişahlara mahsus gümüş bir taht bulunur ve Padişahlar donanmanın sefere çıkışlarını her sene Yalı Köşkünden bu taht üzerinde seyrederlerdi.

«Bu merasimlerdan bir gün evvel Yalı köşkü baştanbaşa temizlenir, gümüş taht hazırlanırdı. (Sefer-i evvel-i Derya) olan Hıdırlezin birinci günü donanma Tersaneden ayrılır ve Kaptan Paşanın bindiği Baştarda, mehter çalarak Yalı Köşkü önüne gelirdi.

«Başına kallavî, sırtına sof ferace giymiş olan Kaptan paşa, gemi reisleriyle beraber Yalı köşkünde karaya çıkar, vükâlâ ile ve maiyyeti erkâniyle köşkte bulunan Padişahın elini öperdi. Burada paşaya ve reislere rütbelerine göre hil'atlar giydirilirdi.

«Yalı köşkü etrafında Bostancıbaşı dairesi, hasekiler koğuşu bulunurdu. Bu kıyılar (Sarayın kalabalık ve şenlikli bir yeriydi). (Sûr-u Sultanı) üzerinde açılmış bulunan kapıya da Yalı Köşkü kapısı denilirrdi.

«1722 senesinde saray sûrları Yalı Köşkünden Narlıkapıya kadar tamir ettirilmiş ve bu münasebetle yazılan kitabe bir ihtimale göre Yalı Köşkü kapısına konulmuştu. On dört beyitli uzun kitabede bu kısmın tamir edildiği şu mısralarla belirtilmektedir:

«Yalı köşkünden der-i Narlıya dek
İki yılda reşk-i Bağdad eyledi

«Padişahlar deniz gezintilerine Yalı Köşkü iskelesinden çikarlar ve saraya gene bu iskeden dönerlerdi. Sarayın haricinde ölen Padişah ve saray mensuplarının cenazeleri de Yalı Köşkü iskelesinden Topkapı sarayına getirilirdi.

«Kuruçeşmede Sultan Yalısında vefat eden 1. Mahmud'un validesinin cenazesi Yalı Köşküne getirilmiş ve namazı Sepetçiler köşkü yanındaki büyük çınar ağacı altında kılınmıştı. Çamlıcada ölen II. Mahmud'un, Fer'iyye'de intihar eden Abdulâzizin cenazeleri de Yalı köşkü iskelesine getirilmiş ve buradan Topkapı sarayına nakledilmişti.

«19 uncu asrın ikinci yarısı başlarına kadar İstanbul'u ziyaret etmiş yabancı misafirlerin bazıları da İstanbul şehrine Yalı Köşkü iskelesinden ayak basmışlardı.

«19 uncu asrın ikinci yarısında İstanbul'da başlıyan sanayi hareketleri bir taraftan Haliçte, diğer tarftan Sarayburnu ve Sirkeci sahillerinde gelişmeğe başlamıştı.

«Fabrikalarımızın mamulleri ilk defa olarak 1845 senesinde Sarayburnu'nda Sepetçiler köşkünde teşhir edilmiş ve bu sergiyi Padişahla vükelâ, İstanbul'daki yabancı sefirler «temaşa» etmişlerdi.

«Kırım harbi sıralarında verilen müsaade üzerine İngilizler, ustaları tarafından bu sahada kurulan çelik döküm fabrikası (Yalı Köşkü Fabrikası) 1870 tarihine kadar faaliyette bulunmuştu. Kısa bir zamanda burada ambarlar, vapur iskelesi ve bir karakol binası da yapıldı.

«Dedmiryolunun inşası münasebetiyle Abdülâziz zamanında bu kıyılarda bulunan kasırlar yıktırıldı ve Yalı Köşkü Fabrikası da kaldırılıp Halice götürüldü.»

YALI UŞAĞI (یالی اوشاغی) [*Hal.*] Sahil şehirlerde doğup büyümüş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

YALPA ETMEK (یالپه ایتمك) [*Bah*] Bordadan gelen denizler tesiriyle geminin sancaktan iskeleye ve iskeleden sancağa yatıp kalkması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YALPA VURMAK (یالپه ووردمق) [*Hal.*] Fazla içkinin sebep olduğu sarhoşluk tesiriyle müvazenenin bozulması yüzünden sağa sola eğilerek yürüme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Deniz tesiriyle gemiler... yalpa etmelerine benzediği için bu tâbir meydana gelmiştir.

YÂL Ü BAL (یال و بال) [*Hal.*] Mecaz yoluyla boy bos, endam tenasübü (düzgünlüğü) yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Haddeden geçmiş nezaket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şişden ruhsar-ı al olmuş sana
Nedim

YALVAN (يالوان) [*Mim.*] Kalın ağaç direği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda geçer.

YAMAK (يامق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağıyle topcu, humbaracı gibi askerî teşekküllerde namzet mahiyyetinde bulunanlarla kalelerdeki müstahfız suretiyle hizmet edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlıların istilâ devrinde mühim bir kale zaptolununca civardaki livalardan birkaç sancak ilhak olunmak suretiyle bir eyalet teşkil olunur ve bu eyaletin başına «Beylerbeyi» namiyle askerî ve mülkî icra kuvvetini haiz biri nasbedilirdi. Fetholunan arazi tahammülü derecesinde timar ve zeamete taksim ve fetihte hizmetleri geçenlere tefviz olunarak onlar da muhafaza hizmetiyle mükellef kılınırdı. Cebeli, topcu ve yeniçeri olarak kâfi derecede asker de ilâveten istihdam olunur ve bunların ulûfe ve mukannen vazifeleri ocaklık tahsis olunan mahallerin a'şar, harir, cizye, mizan resmi gibi varidattan tahsil ve ifa edilirdi. Kalenin ehemmiyeti ziyade ve düşmanın tecavüzüne maruz bir halde ise üçer beşer akçe terakki verilmek suretiyle ve meselâ bir sene hizmette bulunmak şartiyle eski yeniçerilerden kâfi miktarda «terakkilû» yazılırdı. Yine bir sene muhafaza hizmetinde bulunmak ve badehu ocaklardan birine ilhak kılınmak şartiyle ve «kuloğlu» adıyle lüzumu kadar nefer de muhafazaya memur edilirdi. Yahut Kürdistan'da cari olduğu gibi bazı yerler ümera ve müteayyinanına mutavattın oldukları mahaller «Yurtluk ve ocaklık» namiyle tevcih olunup yurtluğun havi olduğu arazinin varidat-ı öşriyye ve örfiyyesi mutasarrıflarına ait ve hizmetleri de hududu muhafaza ve o tarafa ordu sevk olunur ise Serasker maiyyetinde muharebe etmekti. Bu gibilerin ölümlerinde dirlikleri oğullarına, çocuk bırakmaksızın ölmüş olurlarsa hanedanından birisine tevcih olunurdu. Bu teşkilât sayesinde eyaletler birer müsellah heyet halinde bulunurdu, ve düşman hücumundan mahfuz demekti.

İlk zamanlarda nizam ve intizama riayetkâr olan yamaklar sonraları hassaten hicri 1200 (milâdi 1785) tarihlerinden sonra yolsuz hareketlere koyulmuşlar, ulûfeleri biraz taahhür etse yahut işlerine gelmiyen bir hal zuhur eylese derhal valilerle hâkimlerin aleyhine kıyam etmiye başlamışlardı. Hotin ve Bender serhatlerinde bulunan yamakların bu hareketlerinden dolayı vazifelerine nihayet verildiği gibi hicri 1212 (1797) senesinde Belgrad yamaklarının da def' ve teb'itlerine teşebbüs olundu. Ancak bunda bazı müşkilât baş gösterdiğinden evvelâ Ebubekir Paşa, daha sonra Şengelli Mustafa Paşa bu işe memur edildi. Epeyce müşkilât sonunda yerlerine eyalet askeri konulmak suretiyle Belgrat kalesi de bunlardan temizlendi. Ancak buradan kaçanlar Vidin'de isyan bayrağını açan Paspan oğlu'nun yanında toplandıkları için epeyce müddet uğraşmak zarureti hasıl oldu.

§ [*San.*] Bir işde usta veya çıraktan sonra gelen yardımcı işçiye verilen addır.

YAMAK TERLİĞİ (يامق ترلغی) [*Kıy.*] Sivri burunlu aba terlik adıdır.

YANAR DÖNER (يانار دونر) [*Giy.*] Bakıldığı noktaya göre değişen renklerde görünecek surette muhtelif renkli ipeklerle dokunmuş kumaşa verilen addır.

YANAŞIK NİZAM (يانا شيق نظام) [*Ask.*] Asker saflarının yan yana olması, o şekildeki harb usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YANBUL (يانبول) [*San.*] Kilimlerin bir nev'ine verilen addır. Yatak örtüsü olarak kullanılan tüylüleri de vardır. Rumeli'de bunlara Yanbolu denir.

YANCIK (يانجق) [*San.*] Atlara mahsus zırhlı örtü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden harpte düşmanın taarruzundan korunmak için muharipler zırh giydikleri gibi hayvanlarına da zırhlı örtü örterlerdi.

YAN ÇİZMEK (يان چيزمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla ehemmiyyet vermemek, kaçınmak, kayıtsızlık göstermek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rüzgâr etti sergerdan haffaf zademiz
Mest iken yan çizmede şeytana çarık giydirir
Nüzhet

YAN GELMEK (يان كلمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyla yan gelip oturmak, tenbellik etmek yerlerinde kullanılır bir fâbirdir.

YANGIN (يانغين) [*Hal.*] Mecaz yoluyla gadre uğramış, zulüm görmüş; şikâyetci yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Neye Türk'ün canı yangın, neye millet geridir
Anladık biz bunu, az çok, senelerden beridir
Mehmet Âkif

YANGIN KULESİ (يانغين قلهسی) [*San.*] Yangınları haber vermek için şehrin en yüksek ve nezaretli yerinde yapılan kuleye verilen addır. Üzerinde nöbetcilerin etrafa bakması ve oturması için yerler de vardı. Buna «Yangın Köşkü» de denilirdi. Eskiden yangın haberi

verenlere «Köşkli» denilmesi kuledeki köşkte oturmalarından dolayı idi. (Bak: Köşkli).

YANINA KALMAK (يانه قالمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla işlediği kabahat ve fenalıktan dolayı ceza görmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ne çekdimse mükâfatı vardır bana amma sen
Ne cevrettinse cümle yanına ey pür-cefa kaldı
Rasim

YAN KÂĞIDI (يان كاغدى) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Araya konan ve Acem kösteği kendisine yapıştırılan kâğıda verilen addır.

YAN YELKENLERİ (يان يلكنلرى) [*Bah.*] Floklar ve velenalarla yarım serenler üzerine açılan yelkenlere verilen addır.

YAPIŞTIRMA ŞEMSE (يابيشدرمه شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Altın yapıştırıldıktan sonra üzerine kalıp basılmak suretiyle yapılan şemselere verilen addır.

YAPRAK (ياپراق) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Yaprağa benzer tarzda yapılan şekillere verilen isimdir.

§ [*Top.*] Eski toplarda nişangâhtaki üstüvâne kıt'asına verilen addır. Buna «kama» da denilirdi.

§ [*Bah.*] 18 pustan 2 kademe genişliğindeki yelken bezine verilen addır.

YAPRAK DEMETİ (ياپراق دمتى) [*San.*] Tehzib ıstılahlarındandır. Sade yapraklardan mürekkep olarak yapılan şekillere verilen addır.

YAPRAK VİDASI (ياپراق ويدەسى) [*Top.*] Eski toplarda «yaprak»ın baş tarafındaki vidaya verilen addır. Orta vidaya «baskı vidası» denilirdi.

YAPUKCIYAN-I HASSA (ياپوقجيان خاصه) [*San.*] Saray sanatkârlarından at bellemesi yapanlara verilen addır. Yapuk; yapık; belleme demektir.

YARDAN UÇMAK (ياردن اوچمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyla aldanıp derde ve belâya düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ani bir lu'b ile benzer uçarmış yardan vâiz
Nice demdir ki zâhid vadi-i inkâre düşmüştür
Nev'i

YARIM DESTAR (ياريم دستار) [*San*] Bir değirminin çapraz olarak kesilmesine verilen addır. Kadılar tarafından kuşak olarak kullanılırdı.

YARIM İSTİNGA (ياريم استنغا) [*Bah.*] Yelkenlerin istingaları tamamen basılmayıp yarı toplanmış haline verilen addır.

YÂR-I GAR (يارغار) [*Hal.*] Mecaz yoluyle muhlis ve vefalı dost yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazret-i Muhammed'in Mekkeden Medine'ye hicretinde beraber bulunduğundan dolayı Ebubekir-is Sıddık (R. a.) hakkında kullanılır.

Yüz şükr ki yâr-ı gar buldum
Gezdim bu cihanı yar buldum
Fuzuli

YARLIK (يارلق = يرليغ) [*Ida.*] Ferman, barat, menşur mukabili kullanılır bir tâbirdir. Tellallara bağırtılarak halka yapılan resmî tebliğler mânasına da gelir. Vesikalarda «Yarlık= Yerlig» suretlerinde de geçen bu tâbiri Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmanî» de «yerlig, yarlıg; menşur, ferman aslı yar ve car mânasından ilân neşr demektir.» suretinde izah etmiştir. Değerli müdekkik Abdullah Battal Bey'in Sahib Giray Han'ın yarlığı münasebetiyle yazdığı bir tetkik yazısında (Türkiyat Mecmuası, ikinci cil, sayfa 75) «yarlıklara umumî bir nazar» başlığı altında şu izahatı veriyor: «Yarling, yarlık, yerlig; emir, buyruk mânasına geldiği gibi emir ve fermanı ihtiva eden yazıya da ıtlak olunur. «Ribyozî «Kısas-ül-enbiya» sında «Yunus aleyhisselâm münacat kıldı: «الهى الار سوزمى قبول قيلما سانى قلاين يرليغ كيلدى: يلايياد كايمن» deniliyor ki burada «yerlig» «emir, ferman» mânasınadır. «Mahmut Kâşgari» ise (Divan - i Lügat - üt - Türk, cilt - 3, sayfa - 31) «Yerlig» kelimesini «hükümdarın yazısı ve emri» diye izah ediyor ki kelimenin her iki manasını anlatıyor demektir. Görülüyor ki bu, halis Türkçe bir kelimedir. Fakat aynı mânayı ifade eden ve lâfzan buna müşabih olan bir söz Mogolcada da vardır. Cengiz Kaganının kurduğu büyük Türk-Mogol kaanlığında ve sonraları ondan teşa'ub eden Ordalar (devletler) de de hükümdarın buyruğu ve ferman yazısı «yarlık» tesmiye olunurdu. Bundan maada, hanların, ecnebi yurtların hükümdarlarına yazmış oldukları diplomatik yazıları da «yarlık» tâbir olunurdu. Meselâ «Altın Orda» hanı «Toktamış» Litvanya-Lehistan Kralı «Yagayla» ya yazdığı mektubunu «Yarlık» tâbir ettiği gibi sonraları Kırım Hanları'nın Moskof, Litvanya - Lehistan Hükümdarlarına yazdıkları mektupları ve muhabereleri de «yarlık» tesmiye olunur.

«Yarlıkların bir nevi «Tatar Hanlık Yarlıkları» dır ki Hanlar, bu gibi yarlıklar ile istedikleri adamları «Tarhan» ederlerdi,»

Acep kim yazdı bu ferman-ı gam mazmun-ı hunrizi
Acep kim çekti bu yerliğ-i nabercaye tuğrayı
Yenişehirli Avni

YÂR TEKMESİ (یار تکمه‌سی) [*Kıy.*] Kalıpsız fesin kıvrıntılarına verilen addır. Perişanlıktan hoşlananlarla hovardalar ve kabadayılar iki üç yeri bu türlü kıvrıklı olan ve «Uçarı» adı verilen fes giyerlerdi. Kıvrık iç tarafa doğru olduğu için bu ad verilmişti. (Bak: Uçarı fes).

YASAKÇI (یاساقچی) [*İda.*] Muhafaza memuru, kavas yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de «Yasak memuru, muhafaza memuru, kavas - sabıkta yasavul, alay çavuşu, yol hasekisi» suretinde izah edilmiştir. Yabancı devletler sefirleriyle konsoloslarının kavaslarına bu ad verilirdi. Tanzimat'tan evvel sefarethanelerin muhafazasında Yeniçeriler bulundurulur ve bunlara yasakçı denilirdi. Fransız sefarethanesini yeniçerilerin altmışıncı bölüğüne mensup yasakçılar muhafaza ederdi. Yasakçılar potûr ve üst giyerler, bellerine bağladıkları kuşaklarına tabanca takarlardı.

Tanzimat'tan sonra yasakçı tâbiri terkedilerek onun yerine kavas denilmeğe başlanmış ve bu tâbir saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

Ankara'nın murahhası sıfatiyle İstanbul da siyasi vazife görmüş ve bu münasebetle yabancı devletler sefirleriyle yakından temas etmiş olan Dr. A. Adnan Adıvar (ölümü 1955) İstanbul Hükümetinin tarihe karışmasına takaddüm eden kapitülâsyon hareketlerinden bahsederken (Diplomatik hatıralar, Cumhuriyet, 22 ocak 1955) kavasların tarihe karışmasını şöyle anlatıyor:

«Elçiler murahhaslığa geldikleri ve yahut gezmeğe çıktıkları zaman arabalarının üzerinde bir kavas amma sırtında sırma işlemeli üniforması ve belinde kılıcı ve lüververi ile bir kavas da gelirdi. Onlar kapitülâsyonların ayakta gezen bir alâmeti idi. Elçi Bey hâlâ kendini muhafaza için kendi kuvvetine dayanıyordu. Bunu kaldırmak lâzımdı. İngiltere fevkalâde komiserine fikrimi söyledim. «Aman efendim bundan ne çıkar bu bir süsten ibarettir» dedi. Ben de: «Bu süsü biz de aynen Londra'daki sefirimize yaptırsak nasıl olur?» deyince: «Pek âlâ olur, kimse bir şey demez» demez mi? Fakat ben hiç düşünmeden: «Orada bizim elçiler böyle bir kavas taşırlarsa âdeta bir operet tesiri yapar. Biz böyle bir şey yapamayız. Sizin de bunu kaldırmanızı isteriz» dedim. İlkönce İtalya yüksek komisesi Mösyö Maisa adındaki babacan ihtiyar diplomat kavası bıraktı.»

YASAMA DEFTERLERİ (یاسمه دفترلری) [*Mal.*] Timarlarla zeamet ve hasların bulundukları yerlerde temin ettikleri hasılat yazılı bulunan defterlere verilen addır. Eski Maliye Nazırı Abdurrahman Vefik Bey bu defterler için (Tarih-i Malî, sayfa 33) «Yasama defterleri namiyle bir nizam defteri olduğu ve bunda hasların, timarların, zeametlerin mahal ve mevkileri tâyin edildiği ve alınacak öşrün suret-i ta'şir ve tahsili ve kezalik rüsumun nevi ve miktarları ve tarz-ı istifası mukayyet ve musarrah olmak lâzım geleceği anlaşılıyorsa da buna dair vesaik henüz elde edilememiştir.»

YASAMAK (یاسامق) [*Hal*] Tertip ve tanzim etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski tarih ve vesikalarda geçer.

YASMAK (یاصمق) [*Ok.*] Yayı çileden boşandırma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YASTIK (یاستیق) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Yaprak altının bıçakla üzerinde kesilen âletin adıdır.

Tezhib işlerinde, altın varakları istenilen büyüklükte kesmek için, varakın altına konan deriye de yastık denirdi.

§ [*Kıy.*] Eskiden kadınların arka taraflarını çıkıntılı ve bellerini ince göstermek için fistanlarının altından kaba etlerinin üstüne taktıkları içi pamuk dolu küçük torbaya da bu ad verilirdi.

YAŞMAK (یاشمق) [*Kıy.*] Kadınların ferace giydikleri zamanlarda başlarını ve yüzlerini sardıkları beyaz örtüye verilen addır. İki parçadan mürekkep olan yaşmağın bir parçası baştan çeneye, öteki de çeneden başa doğru bağlanırdı. Yaşmak, fazla kısımları omuzlardan aşağı sarkmak üzere feracenin üstünden sarkıtılarak istimal olunduğu gibi o kısımlar feracenin yakasından içeriye alınarak da kullanılırdı. Zenginler ve bilhassa saraylılar yaşmağı kolalarlardı. Ferace ve yaşmak kullanan kadının gözü, burnu, kısmen de kaş ve ağzı görünmekte, hele kolalı yaşmaklar kadını başka bir güzellikte göstermekte idi. Ferace ve yaşmaktan sonra çarşaf giyilmeğe başlanmıştır.

Kız yaşmak ile çıkma sokağa görür biri
Aşırma kolun aşır eve gâh pır pırı
Dilbazlık etme otur ağırla misafiri
Yerler nazarla seni a hasba diri diri
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vâsıf

YATAĞAN (يتاغان) [*San.*] Silâh olarak kullanılan büyük ve uzun bir nevi bıçak adıdır. Beldeki silâhlıkta taşındığı için bu ad verilmiştir.

Yatağan meşrebi uşşaka cefâlar kılıcı
Babası seyf-i Acem'dir anası gaddâre
Lâ

YATAK DOLABI (يتاق دولابى) [*Mim.*] Şilte, yorgan ve yastık gibi yatak takımlarını koymağa mahsus büyük ve kanatlı dolaba verilen addır.

YATAK HÖCRESİ (يتاق حجره‌سى) [*Mim.*] Odaların bir tarafında girintili bir kısmı teşkil eden ve odanın tavanından daha alçak bir tavanı olan önü açık küçük höcre adıdır Buraya yatak konur ve önüne perde gerilirdi

YATAK KEREVETİ (يتاق كروتى) [*San.*] Üzerine yatak, şilte serilen karyola şeklindeki ayaklı ve kenarsız kerevet adıdır.

YATAK NOKTASI (يتاق نقطه‌سى) [*Top.*] Eski toplarda müceffin mihverinden ufka amuden geçtiği farzolunan müstevi sathın muylu mihverini kateylediği noktaya verilen addır. Bu nokta sahra toplarında müceffin mihveri üzerinde, muhasara ve kale toplarında mihverin altında bulunur ve uzunluğu da muylunun nısıf kutru kadar olurdu.

YATAK SAYVANI (يتاق صايوانى) [*San.*] Yataklar üzerine asılan çadır gibi örtünün adıdır.

YATAK TANDIRI (يتاق طاندرى) [*San.*] Yatağı ısıtmak için kullanılan içi sıcak su ile dolu kabın adıdır.

YATIR (ياتير) [*Hal.*] Evliya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü adamların mezarlarına halk tarafından hürmet gösterilir, geceleri mum yakıldığı gibi «adak» da adanırdı.

YATIRTMA (ياتيرتمه) [*Kıy.*] Başlık nevilerinden olan Börk'ün arkasına doğru sarkıtılan tiftikten kollu parçanın adıdır.

YATSILIK (ياتسولق) [*Sar.*] Sarayda gece yenilen hafif yemek kakkında kullanılır bir tâbirdir. Yatsı zamanlarında yenildiği için bu ad verilmiştir. Saraylarda akşam yemekleri ikindi vakti yenildiği için geceleri de biraz bir şey yenirdi.

YATUGAN (ياتوغان) [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adıdır. «Cami-ül-Elhan» da Hatay Türklerinin sazlarından olduğu yazılan Yatugan için şu tafsilât verilmiştir: Bir buçuk arşın (takriben bir metre) uzunluğunda, bir karış eninde bir tahtadır. Çukurunun derinliği dört parmaktır. Üstü tahta kaplıdır. Tek olarak on beş teli vardır. Ortasına eşikler konarak açık çalınmak üzere akord edilir. Sağ elle çalınır. Sol elle tellere basılarak istenilen ses temin edilir. Eşiklerin her iki tarafındaki sesler makama göre kullanılır.

YÂVE (ياوه) [*Mal.*] Sahipsiz olarak bulunan hayvan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yâve; Farsça mânasız, faidesiz, saçmasapan, boş söz demektir. Türkçesi kaçkun'dur.

YÂVE RESMİ (ياوه رسمى) [*Mal.*] Sahipsiz olarak bulunan hayvanlardan alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «yâve ve kaçkun resmi» suretinde de geçer. Başıboş olarak kırlarda, tarlalarda bulunan hayvanlar hükümete teslim edilir, ziyan yapmış ise kaydettirilirdi. Kadı; ilân ettirir, sahibi çıkmazsa sattırarak ziyanı, masrafı, dellâliye üçreti çıkarıldıktan sonra kalanını hazineye teslim ettirirdi. Sonradan sahibi çıkıp ta isbat ederse irad yazılmış olan para kendisine geri verilirdi.

Malsandıklarına teslim olunan bu paralar ilk zamanlarda ayrı hisap ve adlarla kaydedilmekte iken sonraları «hasılât-ı müteferrika» miyanına idhal edilirdi. Sahibi çıkmıyan yâvelerin esmanı Devlet varidatı arasında yer alırdı.

Timar hükümleri câri olduğu zamanlarda serbest timarlarda müsellimlerle yürüklerden gayrı reayânın tuttukları yâveler timar sahibinin idi.

Anadolu nun bazı yerlerinnde sahipleri meçhul hayvanların muhafazasına mahsus «Yâve hanı» denilen yerler vardı.

YAVRU KAFES (ياورو قفس) [*Mim.*] Eskiden oda pencerelerine içerinin dıştan görülmemesi için yapılan kafeslerin kaldırılmaksızın dışarıya baş çıkarabilmek veya bir şey atmak için açılır kapanır şekilde takılan küçk kafesler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu küçük kafesler ekseriya asıl kafesin ortasına yapılırdı.

YAVRU KAPI (ياورو قپو) [*Mim.*] Câmi, han, kışla ve saray gibi binaların büyük kapılarında kanatların içine açılan küçük kapıya verilen addır. Büyük kanat açılmadan bu yavru kapıdan girilir, çıkılırdı.

YAVRU KULE (ياورو قوله) [*Mim.*] Kale duvarları üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak yapılan kulelere verilen addır. «Çıkma kule», «Gözcü kule» de denilen bu kuleler bekleme ve etrafı gözetme için yapılırlardı.

YAVRU PENCERE (پاوره. عر.) [*Mlm.*] Bir kapının kanadı üzerine göz yüksekliğinde açılan küçük pencere ve deliklere verilen addır. Gelenin kim olduğu buradan bakılarak anlaşıldığı gibi icabında kapı açılmadan öteberi de alınır ve görüşülürdü. Bunların yalnız bakmak için açılmış olan yuvarlak ve küçüklerine «göz deliği» denir. Bu gibi yavru pencerelere «kimdir o penceresi» de tâbir olunurdu.

YAY (یای) [*Ok*] Ok atmak için kullanılan âletin adıdır. Buna «kavs», «kabza» da denir. Yay; dört şeyden terekküp eder: Ağaç, kemik, sinir ve tutkal. Yay, her türlü ağaçtan yapılabilirse de en makbulü akça ağacıdır. En iyisi Gerede taraflarında çıkan akça ağaçtı. Anadolu'nun diğer yerlerindeki akça ağaçları da yay imalinde kullanılırsa da Rumeli'de yetişenler makbul sayılmazdı. Gerede'nin ve Anadolu'nun diğer yerlerindeki ağaçların da gölgeli ve sulak yerlerde yetişenleri ötekilerine müreccahtı. Yay, ağacın kendisinden değil, sürgünlerinden yapılırdı. Fazla ve iyi sürgün elde etmek için ağacın kendisi kesilir, sürgünler iki bilek kalınlığında olunca yerden itibaren yarım arşın kadar yukardan yay boyu kadar alınarak sürgünün üç tarafı bırakılırdı. Ayrılan kısmın tam ortasından ikiye bölünür, bundan iki yay yapılırdı. Kızılcık ağacı da yay yapmakta kullanılırdı. Kızılcıktan puta ve tirkeş yayları yapılırdı. O yaylar daima kurulu durduklarından düzenden düşmezlerdi. Kızılcık ağacı o nisbette düzeni muhafaza etmezdi.

Yayın yapılış tarzı «Telhis-i resail-ülremat» da (sayfa 160) şu suretle tarif olunmaktadır: Akça ağacı keser ve dürpü ile kesilir ve taslanır, yarım kavis şekline konur. Sonra bu vaziyyette alçak bir kabın içine vaz edilir, kap soğuk su ile doldurularak üç gün o halde bırakılır. Badehu ateşe konulur, ağaçlar yumuşayıncıya kadar kaynatılır. Sonra sudan çıkarılarak kemiğe gelecek tarafı talaş alevine tutulur, ısınınca yay tezgâhı tâbir olunan kertikli tahtaya takılır. Başları yay başları şekline, aşağıları da gevşek yay haline getirildikten sonra kınap ile gerilerek soğumak üzere o halde bırakılır. Soğuyunca rütubetsiz bir yere, yahut sıcak bir odaya konulur. Bir sene bu halde muhafaza edilir. Bu vaziyyette nekadar fazla durursa okadar sağlam olur ve makbul sayılır. Kurt dokunmamak için ağaçlar su yürüdüğü zaman kesilirdi. Yaya konulacak kemiğe de dikkat olunurdu. Kemiğin kayganlı ve kuş dilli olmasına dikkat olunurdu. Bu kemikler manda boynuzundan, yahut Aydın ve Menemen taraflarında yetişen öküzlerin kezalik boynuzlarından yapılırdı. Bu boynuzlardan iki nevi yay kemiği imal olunurdu. Bunlardan birine kapak, ötekine karın denilirdi. Kapak boynuzun dış, karın da iç kısmından yapılırdı. Timar yaylarında karın kısmı tercih olunurdu.

Yayda kullanılan sinir öküzün bileğinin yukarı tarafından dizine kadar olan yerinden çıkarılırdı. Öküz siniri tirkeş, çerkes ve tatar yaylarında kullanılırdı. Timarlı ve ince müsabaka yaylarında öküz yerine inek siniri istimal edilirdi. Bu sinirler güneşte yahut yay timarı sandığında kurutulurdu. Dimdik duracak bir hale gelinciye kadar kurumakta terk olunurdu. Som mermer taşta büyük şimşir tokmak ile yumuşayıp tel tel oluncıya kadar dövülür, üzerindeki kir ve pürtükler biçakla kazılarak temizlenirdi. Badehu bir kütüğe kuvvetli bir surette mıhlı bulunan beş altı dişli demir tarakla taranırdı. El ile de diklenerek öyle saklanırdı.

Tutkal iki türlü idi. Birine balık tutkalı, diğerine çağa tutkalı denilirdi. Çağa tutkalı yayda kullanılan sinirlerin uçlarından kesilen parçaların ve yahut doğrudan doğruya sinirin kaynatılması suretiyle elde edilirdi,

İşte yay bu suretle ve külfetle yapılır ve kullanılışında pek ziyade dikkat edilirdi.

Hususâ ol hadengendâz-ı fikrim ben ki bu fennin
Dâhi bir pehlivâni çekmemiştir çektiğim yâyı
Nef î

YAYA (یایا) [*Ask.*] Osmanlı Devletinin kuruluşu sıralarında Türklerden teşkil edilen bir sınıf ulûfeli piyade askerine verilen addır. Yaya teşkilâtı Orhan Bey zamanında yapılmıştır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Kuruluşundan On beşinci Asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı» adı altında ve («Türk Tarihinin ana hatları» eserinin müsveddeleri») miyanında neşrettiği broşürde buna dair şu izahatı veriyor:

«Müverrihler yaya teşkili tarihini Orhan Beyi'n ilk zamanlarına kadar çıkararak kardeşi Alâeddin Paşa ile Çandarlı Kara Halil'in bu işe memur olduklarını yazarlarsa da tarih beyan etmezler. Tevarih-i Âl-i Osman nüshalarının (Âşıkpaşa zade, sayfa 40, (Oruç Bey Tarihi sayfa 16) yaya askeri teşkilini (İznik) fethinden evvel göstermelerine nazaran bu teşkilâtın takriben 1329 senesinde olduğu anlaşılır. (Tac-üt-Tevarih, cilt - 1, sayfa - 86) yaya teşkilinin hicrî 729 da olduğu yazılıdır. Bir Bizans müverrihi Grigoras tarihinde (Fazıl Nazmi Bey'in tercü-

mesi, sayfa: 44-45) Orhan Bey'in Bizans İmparatoru (Genç Endrenikos) a galebe ettiği (Pelekanan - Maltepe) muharebesinde Orhan'nın ağır ve hafif yaya kuvvetleri bulunduğunu yazdığına göre yaya teşkilâtının (İznik) in fethinden evvel olduğu anlaşılıyor. Grigoras bu harbin 1329 da, Hammer ise 1330 da olduğunu beyan etmektedir.

«Ordu kuvetlerini çoğaltmak istiyen Orhan Bey, suvari yanında bir de yaya kuvveti bulunmasını o zaman Bilecik Kadısı olan Çandarlı Kara Halil ileri sürmüş olduğundan buna ait teşkilâtın yapılması da kendisine bırakılmıştı.

«Kara Halil çok çalışarak Türklerin genç ve dinçlerinden seçilmek suretiyle harp zamanlarında ikişer akçe yevmiye ile hizmet etmek ve harpten sonra ise günlükleri kesilerek memleketlerinde ziraatle meşgul olup bütün vergilerden muaf olmak kayd ve şartiyle iptida bin kadar yaya askeri yazdı. Bu yayalar onara, yüzere ayrılarak başlarına onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı unvanlariyle kumandanlar tayin edildi. Yaya yazmak dâvetine pek çok Türk yiğitleri icabet eylerdi. Yayaların ibtida bin kişilik bir kuvvet olduğu anlaşılıyorsa da sonradan artan mevcudları hakkında kat'î malûmatımız yoktur. Maamafih on beşinci asrın ortalarında ve az sonra mevcudlarının yirmi bin olduğu görülmektedir.

«İşte Orhan Bey zamanındaki muvaffakıyyetlerde bu kuvvetler âmil oldukları gibi oğlu zamanında da Rumeli fethinde bunlardan pek çok istifade edilmiştir.

«Yayalar başlarına Ahi serpuşu olan beyaz börk giymişlerdir. Zaten bu teşkilâtı yapan Kara Halil ile Osman Bey'in kaynatası olan Edebali, Ahi Hasan gibi ileri gelen şahıslar ve onların mensupları hep Ahilerderdi.

«Birinci Murad zamanında Rumeli'de muvaffakıyyetlerin tevalisi, askerî kuvvetlerin daimî surette el altında bulundurulmasını icab ettirdiğinden hükümdar maiyyetinde maaşlı bir kuvvet teşkili düşünüldü ve bu iş de (Çandarlı Kara Halil) e havale edildi. O da harbte esir edilen Hıristiyanların Türk terbiyesi gördükten ve Türkçe öğ[illegible]dikten sonra asker olarak orduda istihdamları hakkında ileri sürdüğü mütalâa üzerine Hükümdara merbut olmak suretiyle Kapı kulu yayası olan (Yeniçerilik) meydana çıktı.

«Yeniçeri teşkilâtı yapıldıktan sonra Yayalardan istiğna hasıl olacağı zannedildi ve onun için bir müddet Yaya yazmaktan vazgeçildiği gibi mevcud olan Yayalara da harbte verilen yevmiyeye mukabil olmak üzere toprak verildi. Harbten dönüşlerinde ziraatle iştigalleri tesbit ve o yolda kanun da yapıldi.

«Yayaların kanun üzere birer çiftlik yerleri vardı. O yerde olan gallenin (zahirenin), bağın, değirmenin öşrüne ve resmine bu yaya sahip idi. Bunlar koyun resmi de vermezlerdi. Ellerindeki yerler Mirî araziden olduğundan tapuya bağlıyamazlar ve satamazlardı.

«Yayalara ihtiyaç kalmadığı zehabı hasıl olduktan bir müddet sonra bu düşüncenin hatalı olduğu anlaşıldı ve orduda Yeniçerilerden başka yaya kuvvetlerinin de lüzumlu olduğu tahakkuk ettiğinden eski kanun üzere tekrar Yaya almak usulünde devam olundu.

«Ordunun ağır hizmetleri Yayaların üzerinde idi. Meşhur Birinci Kosova muharebesinde Yayalar bulunduğu gibi Uzun Hasan ile yapılan büyük cenge de bilfiil yirmi bin Yaya iştirak etmişti.

«Rumeli'nin ilk işgali sıralarında Anadolu'dan o tarafa geçirilen Türk aşiretlerine yani Yörüklere Anadolu'daki Yaya ve Müsellemler gibi çiftlikler verilerek iskân edilmişler ve bunlar da Yaya ve Müsellemler gibi ocaklara ayrılmışlardı. Rumeli'de teşkil edilen bu Türk yayalarına «Yörük» ismi verilmiş ve zâbitlerine «Mir-i yörükân» denilmişti. Bu Türk yayalarının otuz neferi bir ocak itibar edilmişti. Harb zamanında bunların Beşi nöbetle «Eşkinci» olurdu. Eşkinci olmak, sefere gitmek demekti.

«Yayaların fevkalâde zamanlarda ve atlı askere lüzum olduğu vakitlerde müsellemler gibi atlı hizmetlerde de kullanılmışlardır.»

Anadolu Yayalarının «Mir-i piyad-gân» ve Rumeli yayalarının «Mir-i yörükân» denilen Yaya beyleri'nin kumandaları altında sefere gitmeleri kanundu.

Kanunî Sultan Süleyman'ın tertip ettirdiği kanunnamede Yayalarla müsellemlere ait ahkâm bir fasılda cem' olunmuştu. Yayalar; timarlarda, mülk ve Vakıf yerlerde bulunurlardı. Bunlarda ocak teşkilâtı câri idi. Her ocak altı veya yedi kişiden terekküp ediyor ve bunlar biribirine yamak kaydolunuyordu. Yamak yazılan yayaların oğulları ve kardeşleri de beraber bulunurlar, onlar da yamak yazılırlardı.

Yayalar kendilerine tahsis olunmuş olan çiftliklerde yetişen mahsullerden öşür, değirmenlerden vergi vermezlerdi. Koyunları da ağnam resmine tâbi değildi. Bununla beraber Yayalar kendilerine mahsus bu çiftlikleri satmak hakkını haiz değillerdi.

Sefere gidemiyecek derecede ihtiyarlıyan, veya hastalık gibi meşru bir mazereti olan Yaya

zengin ise yerine bedel tutar, değilse gidene harçlık verirdi. Yine kanunnamedeki (sayfa 47) sarahate göre yayanın bedel göndermesi caizdi. Bunların göndereceksleri bedelleri Sancak beyleri'nin kabul etmemezlik edemiyecekleri de kanunda yazılıdır.

Sipahiye timar tahsis olunmuş olan yeri eken yayalar öşrünü ve iki dönüme bir akçe hisabiyle resmini sipahiye verirlerdi. Yayalar Yaya Sancak beyi'ne tâbi idiler. Bunlara «Yaya sancak beyi» denirdi. Sancak beyleri kendilerine merbut her Yaya ocağından buğday ve arpa akçesi namiyle kırk akçe ve sefere gitmeyip yerine bedel tutanlardan bedel akçesi namiyle otuz akçe alırlardı. Yayaların işledikleri cürüm ve cinayetten dolayı kendilerinden kanunen alınması lâzım gelen para cezalariyle vermekle mükellef oldukları gerdek resimleri Yaya beyleri'ne aitti. Hattâ bunların avladıkları vaşak ve kaplan derileri de Sancak beylerinindi.

Kanunî zamanında bunların ve kendileri gibi devlet himmetiyle alâkalı Müsellem ve emsali bazı vazife sahiplerinin cürüm irtikâp veya mücrimleri himaye ettikleri kanunnamedeki (sayfa 10) şu sarahattan anlaşılıyor:

«Yaya ve Müsellem ve Yörük ve Doğancı Vakıf ve Mülk olsun hırsız kaçıp onların içine girse hırsızı anlara bulduralar eğer hırsızı vermezler ise garametin çekeler ve hırsızın uğurladığını (çaldığını) anlara ödeteler eğer hırsız bunların birisinden olursa siyaseti diğer hırsızlar gibi ola.»

Yayalık teşkilâtında Sancak beyi'nden başka bir de «Yayabaşı» vardı. Yayabaşı Sancak beyi'nden aşağı mertebede idi. Yayabaşılar da her ocaktan buğday ve arpa akçesi namiyle kırk akçe alırlardı. Yayabaşılar Sancak beyleri gibi başka resim almak salâhiyyetini haiz değillerdi.

Yayalardan birinin ölümüyle mahlûl kalan arazi, yerine geçene verilirdi. Fakat yaya tagayyüp etmiş (kaybolmuş) ise onu buldurmak timar veya has sahibine aitti. Kanunnamede (sayfa 47) şu sarahat vardır: «Yerli yayalardan her hangisi ki çiftliklerin koyup kaçarsa Sancak beyi'ne vacibtir ki ol kaçan yayayı her kanda ise bulup tutup, geru yerine getüre.»

Aynı kanunname (sayfa 49) bu hususta Kadıları da mükellef tutmaktadır: «O! vilâyetin Kadıları dahi Sancak beyi'nin suret defterinde mestur olan (yazılı bulunan) yaya'lardan timarlarda ve mülkte ve vakıfta filcümle her kanda ki var ise anlar dahi kaçan yayanın geçirüp yerine götürmesinde muavenet eyliyeler. İhmal ve müsahele (kolaylık göstermek) etmiyeler ve illâ muakap (mes'ul) olurlar ve hem yasak ederler ki yaya'ya kimesne mani olmıya ve gizlemiye ve aralarına girmiye ve illâ yaya'ya olıcak siyaset anlara olur.»

Kanunî kanunnamesi'nde yayaların kendilerine tahsis olunmuş olan çiftliklerde yetişen mahsulün öşür ve resme tâbi olmadığı sarahaten yazılı olduğu halde sonradan bunların timarlarda mutasarrıf alelâde reayâ gibi muameleye tâbi tutulmaları sebebi anlaşılamıyor. Vergi ve resimden müstesna yeri varken bırakıp gitmek garip oluyor. Şu halde olsa olsa kanunnamede yazılı olduğu üzere yayalar yerlerinden bir şey vermiyorlardı, fakat buna mukabil yayabaşılarla Sancak beylerine aidat veriyorlardı. Şu halde kendilerinden aidat namiyle alınan şey çiftliklerin öşür ve sair rüsumundan fazla geliyor, yahut bazı ağır muamelelere uğruyorlardı ki tahsis olunan araziyi bırakıp savuşmağa teşebbüs ediyorlardı. O zamanlarda askerlik mecburiyyeti olmadığı için Müslüman veya Hıristiyan reayânın verdikleri vergi ve rüsum mukabilinde sefer zamanında yerlerinde yurtlarında kaldıklarına bakılırsa bunların cüz'î bir menfaat için askerlik külfetini ihtiyar etmek istememeleri de hatıra gelir ve bu bilhassa daha kuvvetli bir sebep olsa gerektir.

Sefere gitmiyen veya kaçan Yaya'ların cezası şiddetli idi. En hafifi sakalını, daha ağırı burnunu, kulağını kesmek, en şiddetlisi de boynunu vurmaktı.

Kanunamede (sayfa 48) «Siyaset-i piyadegân» başlığı altında şu hükümler vardır:

«Sefere varmıyan Yaya'nın yasağı Kudat (kadılar) marifetiyle teftiş olunup şol yaya ki sefere geldikten sonra hizmeti tamam olmadan destursuz kaçup gitmiş ola veyahut sefere giderken yoldan dönüp kaçup gide ve bunun gibi işi âdet idüp bir iki üç defa etmiş ola anı salbedeler (asalar).

«Ve şol yaya da ki bunun gibi iş müteaddit vâki olup âdet edinmiş olmıya anun gibilerin dahi Kadı marifetiyle kiminin burnun kırup ve kiminin kulağın keseler.

«Ve şol yaya ki sefere ve kulluğa geç gele anların sakalın keseler.

«Ve yaya'nın yasağına hiç ehad (kimse) mani olmıya ve arasına girmiye ve illâ enva-ı belâya uğraya.

«Ve siyasete mütaallik olan yaya'ya zikrolunan mucebince siyaset edeler nesnesin alup salıvermek olmıya.

«Ve yaya'nın siyasetinde şol ki kulluk kusuru için siyaseti yaya sancağı beyindir, atlu sancak beyinin ana dahli yoktur.

«Amma Yaya'nın şer'î günah-ı galizi (büyük günahı) olup siyesete müstahak olsa ki salbetmek veya kat-ı uzuvdur Kudat hükmedip hüccet verdikten sonra siyaset atlu sancak beyinindir, amma yaya sancak beyi marifetiyle ide, dahi yaya'dan kınayup cürm ü cinayet almıya,»

Kanunnamenin bu sarahatinden bir sancakta atlu ve yaya olmak üzere iki Sancak beyi'nin bulunduğu anlaşılıyor. Sipahilerin sancak beyi atlı sancak beyi, piyadelerin sancak beyi de yaya sancak beyi olmak lâzım gelir. Yine bu kanunî sarahatten atlı sancak beylerinin yaya sancak beylerinden mevki itibariyle yüksek oldukları anlaşılmaktadır.

«Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan» da (sayfa 45) Anadolu'daki piyade ve müsellem taifesinin sefere giden nöbetlinin miktarı altı bin dokuz yüz nefer olduğu ve yamaklariyla beraper hey'et-i umumiyyesinin yirmi altı bin beş yüz neferden ibaret bulunduğu yazılıdır.

Bir zamanlar harbe iştirak ederek Yeniçerilerle yan yana dövüşen yayalar sonraları talimli asker olan Yeniçerilerin o ihtiyacı temin etmeleri yayaların yol yapmak ve nakliyatı temin etmek gibi harp safhasından hariç işlerde kullanılmalarını mucip olmuştur.

Müsellem gibi yayalar da bin tarihlerine doğru lağvedilmiş, çiftlikleri timar ve zaamete bağlanmıştır. Yukarda zikredilen Kavanin-i Âl-i Osman'ı teyiden Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde (cilt - 1, sayfa - 196) buna dair şu izahatı veriyor: «Şimdiki halde piyade ve müsellem taifesi ref olup cümlesi reaya kaydolunup vé çiftlikleri timar ve zeamet yazılıp zuama ve erbab-ı timarları (timar sahipleri) Kaptan Paşa ile derya seferine memurlardır.»

YAYABAŞI (یایا باشی) [*Ask.*] «Yaya» adı verilen piyade askerinin ocak teşekkülünün başına verilen addır. Yayaların bundan daha büyük zâbiti «Yaya sancak beyi» idi. Yayabaşılar yaya ocaklarından buğday ve arpa akçesi namiyle kırk akçe alırlardı. Sancak beyleri'nin daha başka resim almak salâhiyyetleri bulunduğu halde yayabaşılar bundan başka bir şey alamazlardı.

Yeniçeri ocağının «yayabeyler» denilen 1-101 ortanın «çorbacı» dahi denilen orta yani bölük kumandanlarına da «yayabaşı» denilirdi. Yüz nefer üzerine tayin olunan bu yayabaşıların 24 akçe gündelikleri vardı. (Bak: Yaya).

YAYABEYLER (یایا بکلر) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ayrılmış bulunduğu 196 ortadan ilk 1-101 ortadan ibaret olan ve (cemaat) namını alan ortalara umumî surette verilen addır.

Yeniçeri ocağının 196 orta teşkil etmesi Kanunî'den sonraki devirlerdedir. Ondan evvel orta sayısı daha azdı.

Yayabeyler adını taşıyan ortalar Yeniçeri ocağının ilk teşkil edildiği zamandaki ortalardır. Çünkü ilk zamanlarda Sekban ortaları tamamen ayrı idi. Ocakla münasebetleri yoktu. Sekbanların Yeniçeri ocağına sokulmaları 1451 senesindedir. Ağa bölükleri de on beşinci asrın sonlarında teşkil olunmuştu. Yayabeylerin yüz bir ortaya çıkarılmadan evvelki mevcutları belli değildir. Bu ortaların «Çorbacı» dahi denilen orta yani bölük kumandanlarına «Yayabaşı» denilirdi. Bu yayabaşıların yirmi dört akçe gündelikleri vardı. Yüz nefer üzerine de bir «yayabaşı» tayin edilirdi.

YAYA OCAĞI (یایا اوجاغی) [*Ask*] «Yaya» adlı piyade askerî teşkilâtında kullanılan bir tâbirdir. Yaya ocağı altı yedi kişiden terekküp ediyor ve başlarına «Yaya başı» deniliyordu. Yayabaşılar her ocaktan buğday ve arpa akçesi namiyle kırk, sefere gitmeyip yerine bedel tutan yayadan da bedel akçesi adıyle otuz akçe alırlardı.

YAYA SANCAK BEYİ (یایا سنجاق بکی) [*Ask.*] «Yaya» adı verilen piyade askerinin Sancak beylerine verilen addır. Sipahilerin «Atlû sancak Beyi» adı verilen Sancak beyleri olduğu gibi yayaların da Yaya sancak beyi adlı sancak beyleri vardı. Yayalar Sancak beylerine tâbi' idiler. Sancak beyleri kendilerine bağlı yaya ocağından buğday ve arpa akçesi namiyle kırk akçe ve sefere gitmeyip yerine bedel tutanlardan bedel akçesi namiyle otuz akçe alırlardı.

Yayalar kendilerine verilmiş olan araziden öşür ve saire namiyle birşey vermezlerdi. Ancak Sancak beyine tahsis edilmiş olan yerleri ektikleri surette öşrünü sancak bayi alırdı.

Sancak beylerinin yayalardan yerlerini bırakıp kaçanları buldurup yerlerine getirmek salâhiyyeti olduğu gibi işledikleri cürüm ve cinayetlerden dolayı kendilerini cezalandırmak salâhiyyetini de haiz idiler.

YAY KABZASI (یای قبضه‌سی) [*San.*] Ok yaylarının elle tutulan yerlerine verilen addır. Yayın orta yerinde ve şişkince olur.

YAY KOLU (یای قولی) [*San.*] Ok yaylarının elle tutulan iki tarafındaki kollara verilen addır. Bunlar esnerdi.

YAYLAKIYYE (یایلاقیه) [*Mal.*] Yaylaklardan a'lınan resim (vergi) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kışlaklardan alınanlara «Kışlakıyye» denirdi.

YAYIK SUYU (یایق صویی) [*Coğ.*] Oral nehri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda geçer.

YAYLA BAŞGULÂMI (یایلا باش غلامی) [*Sar.*] Harem ağalarından bir kısmına verilen addır. Padişahlar yaylağa çaktıkları zaman hizmet gördükleri için bu adı almışlardı. (Bak: Harem ağası).

YAYLA BAŞ KAPI GULÂMI (یایلا باش قپو غلامی) [*Sar.*] Saray hizmetlerinden birinin adıdır Zenci hadım ağalara mahsus olan bu vazife «Hasıllı» lıktan sonra gelirdi. Hasılıların en eskisi terfi edince «Yayla baş kapı gulâmı» olur, bundan sonra da silsile veya ölüm vukuunda «Yeni saray baş kapı gulâmı» nasbedilirdi

Yayla baş kapı gulâmı yazın Hünkârın gittiği saraylara götürülen harem ağalarının kâtibliğini yapardı. Padişah sayfiyyede bulundukça oradaki hususatın kâffesi bunun emriyle icra olunurdu.

Yayla baş kapı gulâmlığı ile baş kapı gulâmlığı mansıpları iç ağalarındaki Rikâptar ve Çuhadar ağalar gibi ocak yolunu tekmil etmekle hasıl olurdu.

İkinci Sultan Mahmut zamanında yapılan saray teşkilâtında lâğvedilmiştir.

YAYMACI (یایمجی) [*San.*] Açık yerlerde, pazarlarda ve sokak kenarlarında ufak tefek eşyayı yayarak satan esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Satılacak şeylerin görülmesi için yere serildiğinden bu tâbir meydana gelmiştir.

YAZI (یازی) [*Mal.*] Has, zeamet, timar, yurtluk ve ocaklık gibi «Dirlik» adı verilen tahsisatın senelik geliriyle Kapı kulu ocaklarının maaş miktarı yerinde kullanılan bir tâbirdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» ndaki (sayfa 386-387) izahı şöyledir :

«Bu tâbir iki yerde kullanılırdı. Biri bir has, zeamet veya timarın arazi tahrir defterlerinde mukayyet ve mukarrer olan senelik hasılatı ile havass ı hümayun denilen hazineye ait arazinin yine defterlerde kayıtlı senelik hasılatı, diğeri de, Kapı kulu ocaklarına maaş verileceği zaman yazı tâbiriyle yapılan muameledir. Ocaklara maaş verilmeden bir hafta evvel Baş bakî kulu elinde Defterdar'ın beş altı kıt'a kuyruklu buyuruldusu ile Paşakapısı'na gelir ve Sadaret kethüdasının odasına gider, orada buyuruldular Sadrazam namına kethüda tarafından pençelendikten yani buyuruldutan sonra Baş bakî kulu kethüda vasıtasiyle Sadrazam tarafından kabul olunur, o da buyuruldukları görüp üzerine sah işaretini kor veya koydurur ve bunlar tekrar Defterdar'a gönderilir ve bu muameleyi Sadrazam ocak muhzırını (yazı oldu) haberiyle Ağa kapısı'na gönderirdi.»

§ [*Coğ.*] Ova, düzlük yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YAZI ÇEKMECESİ (یازی چکمجه‌سی) [*San.*] Eskiden yazı takımlariyle kâğıt, kalem gibi levazımın konulduğu kapaklı küçük sandıklara verilen addır. Odada sedir üstüne konan bu çekmecenin üzerine hokka, kalem, rıhdan, kalemtraş, makta' gibi yazı levazımı konulur, yazılmış şeyler içinde muhafaza olunurdu. Bunların sadeleri olduğu gibi işlemelileri ve sedeflileri de vardı.

YAZI HUDUDU (یازی حدودی) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. «Levha» ve «Murakka'»lardaki yazının etrafına çekilen çizgilerin umumi şekline verilen addır. Ekseriya «muavveç» (kırık dökük) şekilde olan bu çizgilerin etrafına ya tezhib yapılır, yahut altın sürülürdü.

YAZI KALEMİ (یازی قلمی) [*San.*] Yazı yazmağa mahsus ince kamıştan yapılan kaleme verilen addır. Şimdiki çelik kalem uçları gibi ucu sivrilmiş olan kalemin yine uçlar gibi mürekkebi tutmak için sivri kısım yarıktı.

YAZILI HARB GÖMLEĞİ (یازیلی حرب گوملکی) [*Kıy.*] Harb sırasında yaralanmaktan korunmak maksadiyle giyilen bir nevi üstlük adıdır. İpek veya pamuktan dokunma kumaştan yapılan bu üstlüğe şerlerden korunmağa dair olan âyetler yazıldığı için bu ad verilmişti. Birinci Sultan Selim'e ait olduğu rivayet olunan ve Edirne'de Selimiyye Camii kütüphanesinde muhafaza edilmekte iken Balkan Harbi sırasındaki istilâda aşırılarak satılan bu türlü bir gömlek hükümet tarafından 500 altın verilerek geri alınmış ve İslâm - Türk Müzesi'ne konulmuştur. Müzede 3523 numarada kayıtlı olan bu gömlekten başka bu neviden daha başka harb gömlekleri de vardır.

YAZILI MAHMUDİYE (یازیلی محمودیه) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında basılan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında Yazılı Mahmudiye adı verilen bu paralar

vesikalarda «Atik Rumî», «Cedid Rumî» suretinde geçer. Atik Rumî altını dokuzuncu cülûs senesinden on üçüncü cülûs senesine kadar (1232-1236) dört. Cedid Rumî altını da yine dokuzuncu cülûs senesinden on beşinci cülûs senesine kadar (1232-1247) senesine kadar altı defa basılmıştır.

YAZI TAKIMI (يازى طاقمى) [*San*] Yazı yazmakta kullanılan âletlerin tekmiline verilen addır. Takım kenarlı bir tepsi içinde iki hokka, bir rıhdan, bir süngerlik, bir kalemtraş, bir makta' ve bir de makastan teşekkül ederdi. Hattatların başka başka renkte boyalar koymağa mahsus hokkaları ve daha başka âletleri olurdu. Eski Eserler mütehassısı Nurettin Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi, Yazı Takımı Maddesi) şu tafsilâtı veriyor:

«Bir yazı takımı siyah, mavi, lâcivert, lâ'l olmak üzere beş hokka bir rıhdan, bir de süngerlik ve bir su ibriği olmak üzere sekiz parçadan mürekkep olur, bunlar bir de kendisine mahsus kenarı zarif işlemeli bir tepsi içerisine konur ve âlâ işlemeli bir altınlı makas, bir fildişi veya bağa makta' ve usta elinden çıkma bir kalemtraş da ilâve edilirse âlâ bir yazı takımı olur. Hokkaların ağzı gümüş ve zarif ve usule uygun bir tarzda işlenmiş olmalıdır. Böyle bir yazı takımı hokkaları Çin ve Saksonya gibi porselenlerden olursa 800 lira ve daha ziyade eder. Bu teferruatlı altından mamûl makas Ya Fettah veya çifte Ali yazılı, içerisi, dışarısı altın işlemeli ve üstadlarının ismi de yazılı nadir bir makasla Fahri, Hicrî gibi birinci sınıf bir makta' veya sapı yekpare mercan veya altınlı yeşim bir kalemtraş ve bununla mütenasip ucu elmaslı bir de fildişi keskili olursa 1500-2000 lira, hokkaları da pek makbul bir eski cins fayanstan olursa daha ziyade eder. Bazan zevksiz bir kuyumcu tarafından yapılan biçimsiz veya gayr-ı tabii yazı takımları altın içerisine boğulmuş olsa bile yine altın fiatından başka para etmez ve bunlar daima kırılmıya ve mübayaacıya satılmaya mahkûmdur. İşte bu tarif ettiğim yazı takımlarının böyle pahalısı olduğu gibi ucuz şeylerden yapılmış ve fakat usulüne muvafık ve zarif olanları da—10, 20, 50,—100 lira edenleri de vardır. Bir zaman iki okka kadar incili, altın ve hokkaları elmastaş billûrdan olmak üzere beş hokka ve tam teferruatlı bir yazı takımı getirilmişti. Buna 15000 lira kadar kıymet tahmin etmiştik. Zannederim ki bu da Hidiv İsmail Paşa'ya ait olacaktır.»

YAZI TARAFI (يازى طرفى) [*Mes.*] Madenî paraların yazılı kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sikkenin bu kısmında yazı ve tarih bulunduğu için bu ad verilmiştir. Öbür tarafında resim veya tuğra bulunduğundan o tarafa da «Tuğra tarafı» denilir.

YAZMA ŞEMSE (يازمه شمسه) [*San.*] Eski ciltlerde ziynet makamında yapılan şemselerin kabartmalı olmıyanlarına verilen addır. Mühürlerle emsali şeylerin soğuk damga ile yapılan kabartmalarına benziyenlere «kabartma şemse» denilir

YED-BEYED (يد بيد) [*Hal.*] Mecaz yoluyle doğrudan doğruya, vasıtasız yerinde kullanılır bir tâbirdir. Elden ele demek olup yeden beyed suretinde de kullanılır. Bu tâbir Maliyeye ait vesikalarda geçer.

YEDEK (يدك) [*San.*] Büyük yağ tulumuna verilen addır. İçabında kullanılmak üzere bulundurulan herhangi bir şeyin eşine de «yedek» denir. Binilecek attan başka bulundurulan ata yedek denildiği gibi bir geminin arkasına başka bir geminin bağlanıp çekilmesine de bu ad verilmiştir.

Yedek aynı zamanda Mahyacılık tâbirlerindendir. İki minare arasında birinciye nazaran daha az ince olmak üzere gerilen ipe de yedek denir İki kat olan bu ipin bir ucu karşıdaki minarenin şerefesine bağlanırken bir makaradan geçirilerek tekrar karşıki minarenin şerefesine bağlanır ki bu suretle her iki ucu aynı şerefede kalmış olur. Şu halde halattan başka görülen iki ip esas itibariyle müteharrik bir ipten ibaret demektir. Bu ipin başlıca vazifesi mahyaları ileri sürmek ve geri çekmekti. Bu iki ipten üsttekine, boncukların altına gelen ucunda küçük bir kanca bağlı idi Buraya boncukların en ucundaki halka geçirilirdi. Bu suretle ikinci ip çekildikçe boncuklar ileri sürülmüş ve yukardaki ip çekildikçe boncuklar da geri çekilmiş olurdu.

YEDEĞE ALMAK (يدگه آلمق) [*Hal.*] Yedekte götürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Atlar ve gemiler hakkında kullanılır.

Bindi sünger hamûleli eşeğe
Aldı diğer belâyı da yedeğe
Recai Zade Ekrem

YEDEKÇİ (يدكجى) [*Bah*] Akıntılı sahillerde ilerlemekte ve dönemeçleri aşmakta güçlük çeken kayıklar ve yelkenli gemiler tarafından verilen halatları çekerekten, halat veren gemileri akıntıya karşı yükselten ve dönümlerden aşıran adamlara verilen addır. Çekilen gemi başka bir gemiye bağlanıp çekilme vaziyetinde

olduğu için sahilden çekme suretiyle bu işi görene de o ad verilmiştir.

YED-İ ADİL (يد عدل) [*Huk.*] Dâvalı şeyin saklanması ve idaresi kendisine verilen adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Emanet edilen kimse «âdil» sayıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «Yed-i emin» de denir.

YED-İ BEYZA (يد بيضاء) [*Sof.*] Mecaz yoluyle keramet ve harikulâde haller bakkında kullanılır bir tâbirdir. Beyaz el demek olan bu tâbir Musa Aleyhisselâm'ın mucizelerinden kinayedir. Hazreti-i Musa sağ elini koltuğunun altına sokup çıkardıkça parıl parıl parladığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

YED-İ EMİN (يد امين) [*Huk.*] Münazaalı şeyin saklanması ve idaresi kendisine tevdi edilen adam hakkında kulanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Yed-i adil» de denir.

YEDİGER (يدیگر) [*Ast*] Dübb-i ekber ve asgar burçlarının yedi yıldızına verilen addır.

Yedîğer sanma âsmân üzere
Astığım seb'a-i muallâkadır
Sâbit

YEDİ KİRAL (يدی قرال) [*İda.*] Eskiden büyük Avrupa devletleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarihlerde ve vesikalarda geçer.

Yedi kıral edüp iltizam-ı bac ü hârac
Niyaz-ı salh tle kapında eyliye feryad
Sâbit

YEDİKULE HAZİNESİ (يدی قله خزينه سی) [*Mal.*] İhtiyaç zamanında sarf olunmak üzere Yedikule'de muhafaza olunan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında İç hazine de denilen Enderun hazinesi mevcut parayı almadığından şubesi mahiyyetinde olmak üzere ihdas edilmiş idi.

YEDİKULE ZİNDANI (يدی قله زندانی) [*İda.*] İstanbul'un etrafını çeviren surlardan Yedikule'deki hapishaneye verilen addır. İstanbul surları Milâdî 1000 tarihinde Bizans İmparatorlarından «Zenon» tarafından yaptırılmağa başlanmış ve ancak 1282 senesinde İmparator (Emmanoel Commen) zamanında tamamlanmıştır. O zaman Yedikule'nin adı Beşkule (Penta pyrgion) idi. Bu ad surun o kısmının beş kuleli olmasından verilmiş idi. Burasını tepeleri mahrut şeklinde sekiz dılı'lı yedi kuleye çevirten Fatih'tir. Yedikule adını da o vermiştir. Kulelerin mahrutî sakıfları (tavanları) çirkinliklerinden ve yangınların genişlemesine yardımından dolayı sonradan kaldırılmıştır. 1768 senesindeki zelzeleden üç kule harap olmuş, bu sebeple kulelerin sayısı dörde düşmüştür.

Burada sonradan da bazı tâdilât ve inşaat vücude getirilmiştir. Nitekim Üçüncü Selim zamanında Yedikule suru içinde bir cami ile kule kumandanının ikametgâhı vardı. Muhafızlar sayıları on ikiyi bulan bahçeli evlerde otururlardı. Bu muhafızlar bir «ağa» ile bir «kethüda», altı «bölükbaşı» ve elli kadar da askerden mürekkepti.

Yedikule Osmanlı tarihine bilhassa vezirlerle elçilerin zindanı (hapishanesi) ve vezirlerin makteli (ölüm yeri) olması ile girmiştir. Orada Avusturya elçilerinden Lâçki (1540), Heregüniç (1594), Çernin (1616) yıllarında, Transilvanya tahtını dâva eden Pol Marhazi (1580) de haps olunmuşlar ve daha birçok yabancı diplomatlar da onlar gibi Yedikule zindanında misafir kalmışlardır En son diplomat mahpus Rus elçisi Obzeskof'tur. 1768 senesinde zindana atılan diplomat yıllarca kaldığı bu yerde hastalandığından elçi dost devletler elçilerinin recasiyle serbest bırakıldığı gibi bu şefaat sırasında diplomatların her hangi bir sebeple Yedikuleye hapsedilmemelerini de Babıâli'ye taahhüt ettirdiklerinden bu safha o suretle kapandı. Yabancı tarihler Yedikule'nin elçiler hapishanesi ittihazından dolayı Osmanlıların devlet hukuku kaaidelerine riayet etmediklerini ileri sürerlerse de haksızdırlar. Çünkü o zamanın usulünce gerçi harb ilânı üzerine sefirler Yedikule'ye gönderilir ise de haklarında pek iyi ve nazikâne muamele yapılır, zerre kadar incinmelerine meydan bırakılmazdı. İcab eden tahsisat veriliyor, kendilerine geçim sıkıntısı çektirilmiyordu. Babıâli tercümanı vasıtasiyle hariçle ihtilât edebilirlerdi.

Yedikule zindanına Osmanlı vezirleri de sık sık gönderilmiştir. İlki İstanbul'un fethi sırasında Sadrazam bulunan Halil Paşa'dır. Genç Osman diye anılan on altıncı Padişah İkinci Osman da orada hapis ve katlolunduğu gibi bu işi gören Davut Paşa'nın da hayatına orada son verildi.

Vezirlere maktel (ölüm yeri) olan kule tâk-ı zaferin sol tarafına düşen mermer kule idi. Öldürülecekler buraya konulurdu. Öldürülenlerin kelleleri (başları) «kan kuyusu» denilen ağzı taştan iki kapakla örtülü bir kuyuya atılırdı.

YED-İ TÛLÂ (يد طولی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle hüner, sanat, maharet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Böyle mu'ciz nazm ile dünya yahayret bahş olan
Galib'in fenn-i suhanda hep yed-i tûlâsıdır.
Leskofçalı Galip

YED-İ VÂHİD (يد واحد) [*Mal.*] İnhisar usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YEKDEST (يكدست) [*San.*] Mimarî ıstılahlarındandır. Eskiden kullanılan şimdiki planyalar gibi dir nevi rende adıdır.

YEDÜLLAH (يدالله) [*Sof.*] Allahın kudreti yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Seyf-i yedüllah olup âşikâr
Geçti kılıçtan fiten-i rüzgâr
Sabri Şakir

YEKE (يكه) [*Bah.*] Gemiyi sancak ve iskeleye çevirmek üzere dümen tası altından baştan kıça doğru geçirilen ağaç veya demirden manivelâ koluna verilen addır.

YEKETAZ (يكه تاز) [*Hal.*] Düşmana yalnız saldıran şeci', bahadır, kahraman yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rahş-ı endişemle aldım ben bu meydanı Halim
Yekketaz semt-i irfan olduğum bilmez misin
Halim Giray

YEKPARE (يكپاره) [*San.*] Yalnız bir parçadan ibaret olan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Parçasız, bütün. tek parça demektir.

YEKPARE SU (يكپاره صو) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerinin köşeler dışına tekmil cilt devredilmek suretiyle yapılan motiflere verilen addır. Motifler bütün cildi devretmekle beraber birbirine bitişik değillerse bunlar «Parça su» denir.

YEKPARE ŞEMSE (يكپاره شمسه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitap ciltlerinde kabın tamamını kaplıyan meşinin üzerine yapılan şemse adıdır. Bu tâbir kabı kaplıyan meşinin ortası kesilerek başka bir meşin üzerine hazırlanan parçanın yerleştirilmesi suretiyle yapılan şemselerden tefrik için kullanılırdı.

Parçalı olanlara «Parçalı şemse» denilmez, yalnız «Şemse» denilirdi. Bununla beraber yekpare olanlara da «Şemse» denilir, yekpare olanla olmıyanın ayrılması bahis mevzuu olduğu zaman «Yekpare şemse» tâbiri kullanılırdı.

YEKPARE TAŞ (يكپاره طاش) [*San.*] Tek bir parça halinde büyük taş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YEKRAN (يكران) [*Hal.*] Soy al at yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yelesi, kuyruğu ak yahut rengi sarı ile kırmızı arasındaki al ata da bu adın verildiğini söyliyenler vardır.

Mürg-i nusrat şâhsâr-ı râyetinde hoşnevâ
Esb-i devlet hayl-ı âlemgîrinin yekrânıdır
Ahmet Paşa

YEKSUVAR (يكسوار) [*Ok.*] Oklardan birinin adıdır. Zergerdan, Karabatak, Haki ve daha bazı adlarla anılanlar gibi bu da sonradan kullanılmaz olmuştur.

YEKŞAH (يكشاه) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kapların altın kısmının üzerindeki noktalara verilen addır. Bu noktalar saat çarhlarına benzeyen madenî bir daire şeklindeki «Teke» adı verilen âletle yapılırdı.

YEKŞAH DEMİRİ (يكشاه demiri) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitap kapları üstünde yekşah yapmak için kulanılan âletin adıdır. Buna Türkçe «Teker» de denir. Saat çarhlarında olduğu gibi bir mâdenî daireden ibaret olup etrafında ufak ufak sivri dişleri vardı. Ortasından bir sapa takılı idi. Yaldızların üzerinden yürütüldüğü zaman «yekşah» adı verilen noktalar hâsıl olurdu.

YEKŞAH KAP (يكشاه قاب) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Çiçekler altınla işlendikten sonra «Yekşah demiri» ile bir takım çizgiler çizilmek suretiyle yapılan kaplara verilen addır.

YEKTA TULUMBA (يكتا طلومبا) [*San.*] Eski yangın tulumbalarından birinin adıdır. Öteki nev'ine «çifte tulumba» denilirdi. Yekta tulumba tek bir adam tarafından kullanıldığı için bu ad verilmişti. Çifte tulumba iki kişi tarafından kullanılırdı. Her ikisinde suyu uzağa nakleden hortum başka biri tarafından idare olunurdu.

«Başvekâlet Arsivi»nde mevcut bir vesikada (Saray, 12 L 1206, sıra numarası 206) sarayda on tane cifte ve altı tane yekta yangın tulumbası bulunduğu yazılıdır.

YEKTAY (يكتاى) [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adıdır. «Câmi'ül-Elhan»daki tarifi şöyledir: Dört köşe kâseli ve deri gerili bir saz. Üzerine at kılı bağlanır ve çalınır.

YEKÛN ÇEKMEK (يكون چكمك) [*Hal.*] Bitirmek, kapamak, sonunu getirmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

YELDİRME (يلدرمه) [*Kıy.*] Sayfiyyelerde giyilen sokak kıyafetinin adıdır. Şimdiki mantolara benzerdi. Sadakordan ve Keşmir diko-

sundan yapılırdı. Yeldirme ile yaşmak örtülmez, mutlaka başörtü örtülürdü.

YELEK (يلك) [*Ok.*] Okların kezliklerine takılan tüylere verilen addır. Bu tüylerin okun cinsine göre uzunluk ve genişlikleri değişirdi. Tüyler Kuğu kuşu tüyleri idi. Kanadın çelenk tüyünden vurulan yeleklere «Sultanî yelek» tâbir olunurdu. Üç sağ kanattan bir ok yeleği, ve üç sol kanattan da bir ok yeleği yapılırdı. Sağ, sol kanat tüyleri karışık surette vurulacak olursa ok aksak olacağı için menzil almazdı. Son zamanlarda Kuğu kuşu tüyü azaldığından onun yerine tirşe kullanılırdı.

YELEN (يلن) [*San.*] Açılan kamış kalemin açılması sırasında hasıl olan tozların temizlenmesinde kullanılan tüyün adıdır. Bu tüy kuş yahut tavuk tüyü idi.

YELE VERMEK (يله ويرمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle mahv ve perişan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yele vermek; savunmak; saçmak, dağıtmak yerinde de kullanılır.

Yedi yıl öğrettüğü ilmi tamam
Yedi günde yele verdi vesselâm
Âşık Paşa

YELKEN (يلكن) [*Kıy.*] Saraydaki cücelerin giydikleri başlığın adıdır. Şekli yelkeni andırdığı için bu ad verilmişti.

§ [*Bah.*] Direklere, çubuklara, veya bunlara bağlı serenlere, istralyada açılan ve satıhlarına çarpan rüzgâr tesiriyle geminin seyrine vasıta olan bezlere verilen addır. Yelken kullanan gemilere «Yelken gemisi» denir.

YELKENCİ (يلكنجى) [San] Gemilerde kullanılan yelkenleri yapan ve tamir eden esnafa verilen addır.

§ [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harp gemilerinin yelkenlerini açıp toplamakla vazifelendirilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

YELKEN GÖRLETMEK (يلكن كورلتمك) [*Bah*] Fırtına çıkacağı sıralarda yelken uçurmamak için yelkenleri tamamen sarmak veya vaziyyete göre camadana vurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YELKEN KÜREK (يلكن كورك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle sür'atle, yel yeperek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hayli deryadil girüp dolabına
Düştüler yelken kürek girdabına
Ârif Hikmet Bey

YELKENLERİ SUYA İNDİRMEK (يلكنلرى صويه ايندرمك) [*Hal.*] Teslimiyyet göstermek, razı olmak, sükûn bulmak yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Uzaktan görünce brehmenleri
Gönül suya indirdi yelkenleri
İzzet Molla

YELKEN SÖNDÜRME (يلكن سوندورمه) [*Bah.*] Takım yelken seyreden bir geminin rüzgâr pek fazla arttığı zamanda yelken azaltılması veya tamamen sarılması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YELKEN UÇURMAK (يلكن اوچورمق) [*Bah.*] Rüzgârın şiddetinden veya fırtınadan yelkenin parçalanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YELKOVAN (يلكوان) [*Hal.*] Mecaz yuluyle sebatsız, dönek, bir dalda durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dema-dem arsa-i âlemde âh ile devanız biz
Aceb avareyiz dünyada hakka yelkovanız biz
Sürurî

YELMAN GÖSTERMEK (يلمان كوسترمك) [*San*] Saplanan mızrağın ucunun delip geçmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yelman, mızrağın ucu demektir.

YELPAZELER (يلپازلر) [*Bah.*] Geminin provasına kuvvet vermek ve cıvadırayı taşımak üzere baş bodoslamasının üst kısmında ve her biri bir tarafında olduğu halde dikine konulan iki tane kuvvetli ağacın adıdır.

YELLİ DÜDÜK (يللى دودوك) [*Mus.*] Kamıştan iki düdüğün yan yana getirilmesi suretiyle yapılan çalgı adıdır.

YELTEM (يلتم) [*Mus.*[Eski çalgılardan birinin adıdır. Tanbur büyüklüğünde, boyu ondan kısa idi. İki teli vardı. Evliya Çelebi seyahatnamesi'nde (cilt - 1 sayfa - 639) bunkar mucidi (Şemsi Çelebi) nin icat ettiğini «kiriş-leri arasındaki bir tel kiriş'in âhenkdar» olduğunu yazar.

YEL TÜFEĞİ (يل تفنكى) [*San.*] Çocukların oyuncak olarak kullandıkları tüfek nevilerinden birinin adıdır. Kurşunlu olmayıp atılırken yalnız ses çıkardığı için bu ad verilmiştir.

Âh-ı âşıkta nola olmasa sıyt-ü âhenk
Yel tüfeğinde ne mümkin buluna dirhem-ü denk
Vahidi Mahdumî

YEMENİ (يمنى) [*Kıy.*] Alaca boyalı, üzerine kalıpla renkli çiçek resimleri basılmış ince

bez ve yazma çenber adıdır. Vaktiyle Yemen ve Hind'de yapıldıkları için bu adı almıştır Kadınların başlarını örttükleri yemeniyi erkekler de vaktiyle fesin üzerine, sarık tarzında sararlardı. Yemeni dışarıdan geldiği gibi dahilde, İstanbul'un muhtelif yerlerinde de yapılırdı. Yorgan yüzleri, bohçalar, namaz seccadeleri de imal eden bu müesseselere «Basmahane», bunları yapanlara «Yazmacı» denilirdi. Vaktiyle yazmacı esnafı mühim olduğu gibi Kandilli yazmaları da meşhurdu. Bu yazmaların nakışları pek zarif olmakla beraber renkleri de hiçbir zaman solmazdı.

Hele bütün bütün azürde-hatır etti beni
Yegâne zinet ü dârati: bir yeşil yemeni
Kemalzade Ekrem

§ [*Kıy.*] Üzeri açık ve ökçeli ayakkabıya da yemeni denir.

YEMEN İRSALİYYESİ (يمن ارسالیه‌سی) [*Mal.*] Yemen Beylerbeyi'nin merkeze gönderdiği para hakkında kullanılır bir tâbirdir. On yedinci asır başlarındaki irsaliyyesi yüz bin flori idi.

YEMEN MADALYASI (يمن مدالیه‌سی) [*Ida.*] Yemen'de çıkan iğtişaşın bastırılması münasebetiyle yapılan madalyanın adıdır. Hicrî 1309 (1892) senesinde çıkan irade ile yapılan bu madalya altın ve gümüş olmak üzere iki türlü idi. Altını askerlerden Müşirlerden Binbaşılara, sivillerden Vezirlerden Ûlâ evvellerine, gümüşü de askerlerden Binbaşılardan küçük zâbit ve neferlere, sivillerden Ûlâ sanilerinden başlıyarak daha aşağı derecedeki rütbe sahiplerinden hizmeti görülenlere verilirdi. Madalya yeşil kordela ile göğsün sol tarafına takılırdı. Askerler her vakit, siviller ise ancak merasim münasebetiyle resmî elbise giydiklerinde takarlardı Ölenin madalyası, takmak hakkı olmamak üzere, veresesine intikal ederdi. Yalnız askerden istihkak sahibi erkek evlâdı bulunanların yapacakları müracat üzerine çıkan irade ile takma hakkı verilirdi.

YEMİN (يمين) [*Fık.*] Lügatte kuvvet demek olan yemin, şeriat hükümlerine göre and yani «bir haberin iki tarafından birini Allah ü Taalâ'nın mübarek ismini zikr ile veya bir şeye tâlik suretiyle takviye etmektir.» Hak Taalâ'nın mukaddes ismine yapılan yemine «Kasem» de denir.

YEMİN-İ GAMIZ (يمين غامض) [*Fık.*] Geçmiş zamanda yapılmış veya yapılmamış bir iş hakkında yalan yere yemin yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YEMİN-İ İSTİZHAR (يمين استظهار) [*Fık.*] Bazı dâvalardan dolayı beyyine ikame eden müddeiye (dâvacıya) hakkın inkişafını temin için tevcih edilen yemindir.

YEMİN-İ LÂĞV (يمين لغو) [*Fık.*] Bir kimsenin bir şey hakkında zannına göre yaptığı yemindir.

YEM KESTİRMEK (يم كسديرمك) [*Hal.*] Ata yem yedirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YEMLERİ KESİLMEK (يملری كسيلمك) [*Ida.*] Vezir dairelerinde muhafız ve muharib olarak kullanılan maiyyet halkının işlerine son verme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «Deli», recmî vesikalarda «Delil» adını alan bu adamlar maiyyetinde bulundukları Vezir'in azli, yahut şahsî kusurları üzerine açıkta kalırlardı. Bunlar at besledikleri için bu tâbir hayvan yeminin kesilmesi münasebetiyle ortaya çıkmıştır.

YENİÇERİ (يكيچری) [*Ask.*] Hicrî 1241 (Milâdî 1826) senesinden evvel Osmanlıların muvazzaf askerine verilen addır. Hükümdarın emri altında ve şahsına bağlı olduğu için «Kapı kulu» da denilirdi.

Anadolu Selçukileriyle Mısır Memlûklerinde mevcut olan bu teşkilât Osmanlılar için örnek olmuş, fakat bu teşkilât onlar tarafından evvelkilere kıyas edilmiyecek derecede tekemmül ettirilmişti.

Pek muntazam bir teşkilâta tâbi ve Osmanlıların muvaffakıyyetlerinde mühim bir âmil olan Yeniçari ocağının kurulması Birinci Murad zamanındadır Bu teşkilât ondan evvel mevcut olup kâfi gelinemeğe başlıyan «Yaya» larla «Müsellem» lerin bir derece daha ıslahından vücut bulmuştu.

Yaya ile müsellem'lik Orhan devrinde teşkil olunmuştu. Onları doğuran da, her zamanda ve her şeyde olduğu gibi, ihtiyaçtı. Çünkü sefer zamanında toplanıp harbin bitmesiyle beraber işlerine ve memleketlerine dönenlerle istenilen büyük işlerin başarılmasına imkân yoktu.

Orhan Bey; Kardeşi Alâeddin'in de bulunduğu bir meşveret meclisi kurdurdu. Bu mecliste Çandarlı Kara Halil de vardı. Bu meclis yeni teşkilâtın esaslarını kurdu. Askerin maaşlı olması da bu esaslara dahildi. Bağlanan «Ulûfe» rubu' dirhem-i şer'î (Şer'î dirhemin dörtte biri) kıymetinde olan bir «akçe» idi. Bu para; harb müddetince verilecek, muharebe bitip de herkes yerli yerine gidince kesilerek

kendileri yalnız vergiden muaf olacaktı. İşte «Yaya» ve «Müsellem» adını alan askerin temeli budur. Memleket büyüdükçe bunların sayısı da arttı. Zamanla bunlarda bir parça da bozgunluk baş gösterdi. Ancak değiştirilmelerinin hakikî âmili kurulmaları arifesindeki ihtiyacın yeniden baş göstermiş olması idi. Çünkü bir parça intizamsızlık görülmekle beraber bu teşkilâtla artan muvaffakıyyetlerin açtıkları yeni ufukları tahakkuk ettirmek imkânının bulunmadığı anlaşılmıştı.

Bu yeni teşkilâtı kuranların başında yine Çandarlı Kara Halil görülmektedir. Yeniçerilik Birinci Murad zamanında kurulmuş ise de tarihi tamamiyle tesbit olunamıyor.

«Tarihin Anahatları» eseri için «Kuruluşundan Onbeşinci Asrın İlk Yarısına Kadar Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı» nı yazmış olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (seri 11, numara 22, sayfa 53) tetkiklerinin neticesini şu suretle hülâsa etmektedir :

«Yeniçeri ocağının hangi tarihte kurulduğu şimdilik tamamen tâyin edilememektedir. Me'hazlarımızdan olan eserlerden biri, ilk defa esirlerden bin kadarının ayrılarak bunların ikişer akçe yevmiye ile def'aten Yeniçeri yazıldığını ve daha sonra acemi ocağının teşkil edildiğini beyan etmektedir.

«Pencik Kanunu'nun vaz'ını kanunnameler 1362-1363 senesinde gösterdiklerine ve bu kanunu kabulünden sonra Yeniçeri ve acemi ocaklarının teessüs ettiği malûm bulunduğuna göre şimdilik bu tarihin kabulünde bir beis yoktur.

«Ocağın ilk teşkilindeki vaz'iyeti ve ocak kaaideleri hakkında şimdilik malûmatımız yoktur. Ocağın malûm kanununun ne zaman yapıldığını da bilmiyoruz. Yeniçeri ocağı hakkında malûmat veren Şark ve Garp menbaları bu hususta bir şey söylemiyorlar. Yazdıkları şeyler, sonraki teşkilâta aittir.

«Ocak hakkında en toplu ve en etraflı izahat «Kavanin-i Yeniçeriyan» ismindeki eser vermekte ise de, onyedinci asrın iptidasında yazılmış olduğundan ilk zamandaki ocak teşkilâtı hakkında bizi kadar tenvir etmiyor. Bunun ilk zamanlar hakkındaki nakilleri ocak ananesine müstenittir.»

Çandarlı Kara Halil'in «Siyaset-i müthişesi neticesi olarak vücude geldiğini» kaydeden Hammer (cilt 1, sayfa 139) bu münasebetle diyor ki: «Kara Halil'in bu icadı, vücude getirdiği semereler itibariyle Avrupa'nın huzur ve âsayişi için (Şuarç) in top barutunu ihtiraından bin kat dehşetli bir darbe teşkil eyledi. Bu ordu teşekkülü sırasında Yeniçeri (yeni asker) tesmiye olundu. Bu isim sonradan Avrupa müverrihleri tarafından (Janiser) e tahvil edilmiştir. Genç Yeniçeriler şiddetli reislerin idaresi altında bulunarak her şeyden evvel itaate, yorgunluğa, açlığa tahammül etmeği öğrenirlerdi. İtaat ve şecaatlerinin mükâfatı terakki idi. Bundan dolayı Yeniçeri ordusunun Avrupa ve Asya'da ihraz eylediği parlak muzafferiyyetler az zaman içinde müessisinin tahmininde isabetini isbat eyledi.»

Yeni teşkil olunan askere «Yeniçeri» adının verilmesi sebebi «Tarih-i Askarî-i Osmanî» de (sayfa 7-8) şöyle yazılıdır:

«Bir gün Orhan Gazi Amasya civarında Suluca Kara öyüğü nam mahalde ikamet eden sâdat-ı sofiyyeden Sultan Hacı Bektaş-ı Veli'nin yanına gidip ihdas eyledikleri yeni askerin ismini teberrüken Cenab-ı Şeyh'in tesmiye ve hayır ile dua eylemesini talep buyurmuş olmalariyle aziz-i müşarünileyh asakir-i cedide neferatından birini çağırıp cüpbelerinin bir kolunu neferin başı üstüne koydular ki şu vaziyette yenleri neferin arkə tarafından beline doğru sakmış idi ve «Bu yeni askerin ismi Yeniçeri olsun. Cenab-ı Hak yüzlerini ak, bazularını küvvetli kılıçlarını keskin, oklarını mühlik, kendilerini galip buyursun» deyu dua eylediler.»

Yeniçeri ocağının teşkilinde Hacı Baktaş-ı Veli'ye atfolunan şeyler tamamen asılsızdır. Çünkü Hacı Bektaş Yeniçeriliğin kurulma devrini esasen idrak etmemiştir.

Bu cihet Profesör Fuat Köprülü tarafından (Türk Edebiyatında ilk Mütasavvıflar) adlı kıymetli eserde (sayfa 56 haşiyesi) Âşık Paşa Zade'ye atfen itiraz edilemiyecek bir surette tasrih edilmektedir.

Değerli profesörün haşiyesi şudur: «Osmanlı müverrihlerinin en eskilerinden olan «Âşık Paşa zade» nin verdiği malûmata göre «Hacı Bektaş-ı Veli» Horasan'dan «Menteş» ismindeki kardeşiyle beraber «Sıvas» a oradan «Babailyas» a, oradan «Kırşehir» e oradan «Kayseri» ye gelmiştir. Kardeşi «Menteş» Kayseri'den Sıvas'a gittiği zaman orada şehid oldu. «Hacı Bektaş» Kayseriden «Karahöyük» e gelmiş, «Hatun Ana» yı kendine kız edinerek orada rahmet-i rahmana kavuşmuştur. Hacı Bektaş'ın ve kardeşinin bütün hayatını bildiğini bilhassa tasrih eden bu müverrih; «Kendi bir meczup budala azizdi, Şeyhlikten ve müridlikten fariğdi» diyor ve Hacı Bektaş'ın «Orhan» ile görüştüğü, Yeniçeri ocağına dua ettiği gibi hiçbir tarihî esası olmıyan rivayetleri kat'iyyen reddediyor. Âşık Paşa Zade tarihini tahşiye

eden Âli Bey'in bu meseleye dair ilâve ettiği müteaddit haşiyeler ki Hacı Bektaş'ın 680 de diyar-ı Rum'a geldiği, 92 yıl yaşadığı, 738 de öldüğü, Hatun Ana'nın ulemadan Hoca Idris'in menkûhası olduğu, Hacı Bektaşın hal-i hayatında Sultan Orhan tarafından bina edilen dergâh meşihatini Hoca İdris çocuklarına verdiğ, babasının Seyyid Mehmet İbrahim Sâni ve validesinin Hatime Hatun tesmiye edildiği, kendisinin 646 da Nişabur'da doğduğu gibi, tamamiyle Bektaşi ananelerine müstenittir. Maatteessüf hiçbir tarihî kıymeti haiz değildir. Âşık Paşa Zade'nin sarih ve kat'î ifadelerine karşı (Sayf: 204-206) Velâyetnamelerden çıkarılan bu gibi menkibevî rivayetleri karşılaştırmak, bir müverrih için asla doğru bir hareket sayılmaz. Esasen «Âşık Paşa Zade» nin «Bektaş-i Veli» hakkındaki mütalâatı diğer delillerle de pek iyi teyit edilebilir. Profesör «Yakup» da «Hacı Bektaş-i Veli» hakkındaki tetkikatında hemen hemen aynı neticeye vasıl olmuştur.»

Cevdet Paşa da «Cihannüma» daki malûmata dayanarak (Cevdet Tarihi, cilt - 12, sayfa 208) Yeniçeri ocağının Hacı Bektaş ile münasebeti olmadığına kaaildir. Kıymetli müverrihin ifadesi aynen şöyledir:

«Elhasıl Yeniçeriler Hacı Bektaş-i Veli'nin duasına mazhariyyet iddiasında idiler. Halbuki tarih-i Cihannüma'da beyan olunduğu üzere Sultan Orhan zamanında Yaya namiyle ahaliden asker yazılmıştı. Badehu oğlu Hüdavendigâr zamanında Hayrettin Paşa'nın ihtarı üzerine emval-i ganaimden beytülmal için humus alındığı sırada tam beş esirden biri ve tamam olmaz ise her esirdan yirmi beşer akçe alınırdı ve bu veçhile alınan esirler Türklerin yanına verilip anlar dahi onları bir müddet istihdam ile terbiye ederler ve Türkçe öğretirlerdi. Bu suretle ol esirler ehl-i islâm ile ülfet ederler hem lisan öğrenirler ve hem de bittabi Müslüman olurlar ve badehu bâb-ı devlete getirilip yaya askeri gibi akbörk giydirilir ve Yeniçeri denilirdi. Şu hale nazaran Yeniçeri tâbiri Hüdavendigâr zamanında icat olunmuş demek olur.

«Hacı Bektaş-ı Veli ise Gazi Orhan asrının meşayihinden Seyyid Mehmet Efendi nam bir zat olup daima istiğrak halinde imiş. Sonraları ona müntesıp geçinir bir takım derbeder mülhidler zuhur etti. Bunlar asakir-i Osmaniyye ile pirdaş olmak iddiasiyle ervahı habise gibi Yeniçeri'lere hulûl ettiler. Hattâ Bektaşî babalarından biri daima Hacı Bektaş-ı Veli namiyle doksan dört kışlasında ikamet eylerdi. Ve Hacı Bektaş-ı Veli türbesinde şeyh olan müteşeyyih fevt oldukta yerine geçen kimse İstanbul'a gelip ocaklı anı alay-ı Valâ ile Ağa kapısına götürüp ve tacını Yeniçeri ağası başına geçirip yine alay ile Bab-ı âliye irsal ile ferace gidirilir ve avdetine kadar ocaklı tarafından ikram edilir idi. Ara sıra bu derbeder mülhitlerin Yeniçerileri ifsat eyledileri muhakkaktır. Halbuki bunlardan ekserisinin şer-i şerife mugayır ef'al ve etvar-ı zemimeleri meşhut (kötü işler ve tavırları görülür) olduğundan bu sıra anlar dahi ref' ve ilga olunmuştur.»

İsmail Hakkı Uzunçayırlı'nın aynı eserde (sayfa 54) «Ocağın bektaşilikle münasebeti» hakındki mülâhazaları da kayde değer. Diyor ki:

«On dört ve on beşinci asırlarda Babailik, Celâliyye (Mevlevilik) ve Ahilik tarikat ve teşkilâtlarını Anadoluda pek münteşir görmekteyiz. Anadolu beylerinin akıncı kuvetleri arasında bu tarikat zümrelerine mensup birçok börklülere tesadüf ettiğimiz gibi Anadolu'yu gezerek tarikatlerini neşr ve tamime çalışan babalara, şeyh ve müritlere de rast gelmekteyiz.

«Osman Bey'in aşiret kuvvetleri ile bilhassa oğlu Orhan ve Torunu Murad Bey'lerin kuvvetleri arasında daha İstanbul'un fethine kadar Osmanlı ordusu ile harpte bulunmuş olan birçok tarikat sahiplerni görmekteyiz. Zaten o tarihlerde Anadolu'daki küçük hükümdarlerın kendilerini takviye için bu tarikatlerden birine mensup olduklarını veya mensup görünmek istediklerini de biliyoruz.

«İşte bu tarikatlerin kuvvetle Anadolu'da yayıldığı bir sırada büyümeye başlıyan bir uç aşiretinin de bunlardan mütessir olacağı, daha doğrusu devamlı surette tarikatlerin tesiri içinde bulunan aşiretin bu rabıtayı muhafaza edeceği pek tabiidir. Onun için Osmanlıların ilk zamanlarında Osman Bey'in kayın babası olan Edebali ve kardeşinin oğlu Hasan, Çandarlı Kara Halil, Şeyh Mehmet gibi nüfuzlu şahsiyyetler ahilerdendir. Orhan'ın İznik müderrisliğine tayin eylediği Kayserili Davut da mütesavvif âlimlerden bulunuyordu.

«Orhan teşkilâtını yaparken Ahilerden istifade eylemiş, daha doğrusu müzaheret görmüştü. Nitekim Yaya askerini ihdas ettiği zaman askerine Ahilerin serpuşu olan beyaz börk giydirmişti. Murad Bey, Yeniçeri ocağı'nı kurduğu zaman askerine yine bu beyaz börkü serpuş olarak kabul eylemişti. Demek oluyor ki 14 üncü asrın son yarısında da Osmanlılar üzerinde Ahi nüfuzu cari idi.

«Bu tarihlerden sonra umumî ismi Babailik olan tarikat, asıl ismini bırakarak Babaî

şeyhlerinden olan Hacı Bektaş'ın ismini alıp Bektaşiliğin ismi altında dal budak salmaya başlarken Ahilik de artık eski nüfuz ve kuvvetini kaybetmiş bulunuyordu.

«İşte yeni teşekkül etmiş olan Yeniçeri ocağı da bundan müteessir olarak evvelden beri mevcut ananeye ve Pîre istinat etme'c akidesine binaen ocağın Bektaşî'likle alâkası meydana çıkmıştı. Belki de bu suretle Hıristiyan esirlerden toplanmış olan efrattan teşekkül eden yeni ordunun İslâmiyyete ısınması için bir manevî kuvvete istinat ettirilmesi düşünülmüştü.

«Son zamanlara kadar gerek Osmanlı ve gerek Avrupa tarihçilerinin ocağın bizzat Hacı Bektaş-ı Veliden el almış olduğu tarzındaki mütalâaları, Hacı Bektaş'ın on üçüncü asrın son yarısında ölümünün tahakkuk etmesine mebni artık efsane halini almıştır. Hacı Bektaş'ın Osmanlı hanedaniyle hiçbir münasebeti olmayıp hiçbir vechile bunlarla görüşmediğini ilk defa iddia eden tarih sahibi Âşık Paşa Zade'dir. Hattâ bu müverrih bu husus için eserinde iki sahifelik bir yer ayırmıştır.

« Burada Bektaşi'liğin Yeniçeri ocağına hangi tarihte girdiği hakkında hatıra bir sual geliyor. Âşık Paşa Zade, çok yaşamış ve Çelebi Mehmet zamanından itibaren (1415) bizzat birçok vekayie şahit olmuş ve on altıncı asrın ilk on senesi içinde de hayatta bulunmuştur. Eğer ocağın bektaşilikle münasebeti bunun idrak etmiş olduğu seneler içinde olsaydı mutlaka yazması lâzım gelirdi. Şu halde ocağın Bektaşilikle münasebeti ya on dördüncü asrın sonlarında veya on beşinci asrın iptidalarında aramak lâzım gelmektedir.»

Ocağın Bektaşî'liği ne kadar benimsediğini anlatmak için kendilerine «taife-i Bektaşiyye», ağalarına da «Agayan-ı Bektaşiyan» namının verilmiş olduğunu kaydetmek kâfidir.

Yeniçeri ocağına efrat kabulü iki devre geçirmiştir: Birincisi; ocağın ilk ihdasında esirlerin Türkçe öğrenmeleri ve Türk âdetlerini bellemeleri için Anadolu'daki çiftçiler yanında bulundurulup maksat ve ihtiyaç hasıl olunca getirilerek iki akçe yevmiyye ile ocağa kaydedilmeleridir. İkincisi; Acemi ocağı bir kışla halinde tesis edildikten sonra esirlerin ve daha sonra devşirmelerin orada yerleştirilmelerini müteakip ocağa kayıt ve kabulleri şeklindedir.

Acemi ocağından başka saray hizmetlerinde bulunarak yetişen Bostancı'larla saray hademeleri de yedi senede bir defa çıkma adıyle ocağa kaydolunurlardı.

Bunlardan başka Üçüncü Murad zamanına gelinciye kadar hiçbir kimse hariçten ocağa alınmazdı.

Yeniçeri ocağı'na alınanların isim, künye ve eşkâli, yevmiyesi miktarı, kütük ismi verilen deftere kaydolunurdu.

Askerlik daimî olduğu için ocak efradı evlenemezdi. Onun için bunlara mahsus odalar yani kışlalar yapılmıştı. Her Yeniçeri ortasının bir odası vardı İlk Yeniçeri odaları Edirne'de kurulmuştu Edirne'deki bu odalar Hicrî 871 (Milâdi 1466)'da İstanbul'un payıtaht (hükümet merkezi) olduğu zamana kadar orada kalmışlardır.

Yeniçerilerin kışlaları iki yerde idi. Bunların birine «Eski odalar», ötekine «Yeni odalar» denilirdi. (İzzî tarihi) nde kışlaların orta adedince yüz doksan dokuz daire olduğu yazılıdır. Her dairede matbah (mutbak), kiler, zâbitan ve neferat koğuş ve odaları vardı. Her birinin kapısı mermer direklerle süslü ve üstünde, içinde oturan ortanın alâmeti nakışlı idi.

Yeni odalar Aksaray'da, eski odalar Şehzadebaşı'nda idi. Kışlaların hepsi ocağın kaldırılmasından sonra yıkılmıştır.

Odaya yeni giren acemi Yeniçeri'nin vazifesi çorbacılara hasekilik etmek, odayı silip süpürmek, ihtiyar yoldaşların pabuçlarını temizlemek, yemek kaplarını yıkamak, kandillere bakmak. odun kesmek, çarşı pazar hizmetlerini görmekti.

Sultan Süleyman devrinde Yeniçeriler 165 orta iken sonraları 196 ortaya çıkarılmış, acemi oğlanları da başkaca dört orta teşkil etmekte bulunmuştu. Bu yüz doksan altı orta üç kısma ayrılmıştı: Altmış bir ortaya «Ağa bölükleri». yüz bir ortaya «Cemaat», otuz dört ortaya da «Sekban bölükleri» denilirdi.

Ortaların isimleri de vardı. Bazılarının yalnız ortasına mahsus ismi olduğu gibi bazısının da hiç ismi olmayıp numara sırasiyle anılırdı. Ezcümle birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, sekizinci, otuz üçüncü, otuz dokuzuncu, kırkıncı, kırk altıncı, elli altıncı, elli yedinci, seksen altıncı, doksan birinci ve doksan beşinci ortalara «Şütürban ağa», yirmi dokuzuncu ortaya da «Atik Şütürban ağa» denilirdi. On dördüncü, kırk dokuzuncu, altmış altıncı ve altmış yedinci ortalara «Haseki» ıtlak olunurdu. Altmış dördüncü cemaat ortasına «Zağarcı», altmış sekizinciye «Turnacı», yetmiş birinciye «Samsuncu» denilirdi. Altmış beşinci orta efradından biri İkinci Osmanı şehit ettiği için bu tarihten sonra o orta lâğvedilmiş, Yeniçeriler gerek ulûfe divanında ve gerak akşam

namazından sonra ve diğer vakitlerde gülbank çekildiği zaman altmış beşinci ortanın sırası gelince hep bir ağızdan «yok olsun» diye bağırırlardı. Diğer ortaların da böyle bir takım adları vardı

Yeniçeri ocağının büyük zâbitleri şunlardı:

1 — Yeniçeri ağası
2 — Sekbanbaşı
3 — Kul kethüdası yahut Kethüda Bey
4 — Samsuncubaşı
5 — Zağarcıbaşı
6 — Turnacıbaşı
7 — Muhzır ağa
8 — Büyük ve küçük Hasekiler
9 — Başçavuş
10 — Kethüda yeri
11 — Yeniçeri Efendisi

Bunların en büyüğü Yeniçeri ağası idi. Sekbanbaşı Yeniçeri ağası'nın muavini hükmünde olduğu gibi ötekilerin de ayrı ayrı vazifeleri vardı.

Yeniçeri ağası, Kapıcıbaşı veya sair rütbelerde bulunanlardan intihap olunduğu gibi vezirlerden olanlar ve yahut bilâhare vezaret rütbesi alanlar da vardı. Bununla berabar ağalar ocak zâbitleri arasından seçilmez, rikâb-ı hümayun ağalarının en müstahak ve kuvvetlisine Padişah tarafından tevcih olunurdu.

Her bir ortanın da zâbitleri vardı. Sırasiyle şunlardı:

1 — Çorbacı
2 — Odabaşı
3 — Vekilharç
4 — Bayraktar
5 — Baş eski
6 — Aşçı usta
7 — Sakabaşı

Yeniçerilerin en başlı nizamları şunlardı:

1 — Kumandan ve zâbitleri birlikten yetişme bile olsa yine inkıyat yani ulülemre itaat edilmesi.

2 — Cümlesinin bir vücut gibi müttefik ve müttehit ve kışla ve karargâhlariyle bir yerde olması.

3 — Debdebe ve tantana gibi askerlik ve mertliğe yakışmıyan şeylerden sakınılması.

4 — İslâm farizalarını yerine getirmeleri.

5 — Yeniçeriliğe devşirme usulüyle haraca bağlanan tayfaların yalnız Ermeni, Bulgar, Boşnak ve Arnavut cinslerinden alınanlar ve esirlerden toplananlardan başkasının kabul olunmaması ve acemi oğlanlığında kâfi müddet istihdam olunması.

6 — Katil ve idam cezalarının muayyen mevada hasredilmesi.

7 — Ocakta rütbe terfiinin kıdem sırasiyle yapılması.

8 — Yeniçerlerin kendi zâbitlerinden başkası tarafından tedip ve tekdir olunamaması.

9 — Malûllerin tekaüt edilmesi.

10 — Sakal salıvermemeleri.

11 — Evlenmemeleri.

12 — Kışlalarından ayrılmamaları.

13 — Başka bir sanatla meşgul olmamaları.

14 — Talim ve taallüm ile vakit geçirmeleri.

Yeniçeriler bu kanunlara riayet ettikleri müddetçe intizamlarını muhafaza etmişler ve aksini yapmağa başladıkları andan itibaren bütün kudret ve kuvvetlerini kaybeylemişlerdir.

Yeniçeriler, daha evvel de işaret olunduğu veçhile, ilk defa bin kişi olarak teşkil olunmuşlardı. Sonraları lüzum görüldükçe Turnacıbaşılar, Rumeli ve Anadolu'ya çıkarak icabı kadar reayâ çocuğunu toplayıp getirirler, bunları Yeniçeri olarak yetiştirirlerdi. Üçüncü Murad'ın cülûsuna kadar acemi oğlanlariyle beraber Yeniçerilerin sayısı yirmi bini geçmişti. Yeniçeri ocağının iyiden iyiye bozulması Üçüncü Murad'ın zamanındadır. Çünkü Şehzade Mehmed'in sünneti münasebetiyle düğünde muvaffakıyyet gösteren oyuncuların ocağa alınmaları hakkındaki istekleri kabul edilmiş ve ocağa alınan bu türlü uygunsuz adamlar yüzünden ocak bozulmuştur.

Koçi Bey meşhur lâyihasında (sayfa 57) Yeniçerilerin bozulması sebebini şu suretle izah etmektedir:

«Saadetlû ve Şevketlû ve Haşmetlû Padişah-ı din penah Hazretlerinin tab ı hümayun nükte şinaslarına nihan olmıya ki Yeniçeri ocağı'na ecnebi duhulü dokuz yüz doksan dokuz tarihinden beri olup sebebi bu olmuştur ki: Tarih-i mezburda cedd-i emcedleri Sultan Mehmet Han Hazretlerinin sur-i hümayunları vâki olup ve iki ay miktarı rûz-i şeb mütemadi olup etraf ve eknaftan bihudud ve bişümar halâik (hadsiz hesapsız halk) cem' olup izdiham-ı nâs bir mertebeye vardı ki nice adamlar helâk oldu. Def'ine çare olmayıp hazir yağiyle yağlanmış tulumlar peyda edip bilâhare halkı müzahameden men içün ol tulumlarla hücum ettikçe halk bir miktar aralanıp sur-i hümayun tamama varıp taife-i mezbureye riayet olunmak lâzım geldikte cümlesi Yeniçerilik isteyüp gayri nesne ile müteselli olmayıcak taraf-ı saltanat-ı aliyyeden muratlarına müsaade buyurulup ol tarihte Yeniçeri ağası olan Ferhat Ağa'ya emr-

olundukta Ağa-yi müşarünileh dahi ocak zâbitleriyle meşveret edüp cümlesinin re'yi bunun üzerine oldu ki «Böyle olursa ocağımıza ecnebi ve bigâne duhul eder, ocakta cari olan kanun ve kaaide elden gider. Devlet-i aliyyeye bunun zararı vardır» deyu razı olmadılar. Bilâhare akıbet endiş olmıyan bazı nüdema ve mukarribanın Padişah-ı âlempenah hazretlerine ilhah ve ricalariyle taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tekrar muradolunup aga-yı müşarünileyh yine kabul etmeyip azli ihtiyar eyledi. Yerine ağa olan Yusuf Ağa (ağa çırağı) namiyle taife-i mezbureyi ocağa idhal edüp bir bid'at ihdas eyledi. Badehu Aksarayî Mehmet Efendi nam Yeniçeri kâtibi (Ferzend-ı Sipahi) namiyle bir bid'at dahi ihdas edüp ve 1030 tarihinde Yeniçeri ağası olan Mustafa Paşa (becayiş) namiyle bir bid'at dahi icadedüp bu tarik ile Yeniçeri ocağına soktular. Ocağın revnak ve hüsnü gitti. İçlerinde cari olan kanun battı. Herc ü merç oldu. Pir ve amelmande olandan gayri oturak olmak kanuna muhalif iken hâlâ taze ve kuvvet-i beden sahiplerinden on binden ziyade korucu ve oturak hâdis oldu, ve beyt-ül-mal-i müslimin bu tarikle zayi ve telef oldu ve çavuşlar kadimi üç nefer iken hâlâ kırk elli miktar çavuş peyda olup ve seraser kuşanan taife-i mumciyan yüzden ziyade olup her biri oda talebindedir. Bu sebeten her sene bir iki defa silsile olup rüzgârdide ve ocak ahvalinden haberdar olup ve alaylar ve taburlar düzüp ve kaleler fetheyleyen kethüdaları mütekait eylediler. Velhâsıl lâşe-i dünya içün kimi azl ve kimi nasp olunup ve nice müstahakları oturak edüp yerine na müstahakları getürüp içlerinde tebdil ve tagyir eylemek olmaz oldu. Birini yayabaşı ve yahut bölük başı ettiklerinde biner ve ikişer bin kuruşların alup ve töhmeti sabit olmıyan nice emektar iş görmüş adamları bi vecih (sebepsiz) kaldırup ahval-i rüzgâr görmemiş âlemin germ ü serdin (sıcağını ve soğuğunu) çekmemiş nice tazeleri yerlerinden ettirüp ocağı harap ve yebab ettiler, ve bilcümle her zümreye tarih-i mezburdan beru millet ve mezhebi namalûm şehir oğlanı ve Türk ve Çingene ve Tatar ve Kürt ve ecnebi ve Yörük ve katırcı ve deveci ve hammal ve ağdacı ve kutta'ı tarik (yol kesen) ve yankesici ve sair ecnas-ı muhtelife mülhak olup âyin ve erkân bozuldu ve kanun ve kaaide kalktı. Ol cihetten şer u şur ve fitne ve fesat âlemden eksik olmayup nizam ve intizam bertaraf oldu. Eğer bu güne dirinti asker ile lâyık-ı din ve devlet bir maslahat görmek mümkün olaydı selâtin-i selef (انارالله تعالى براهينهم) menasıbı ve zeamet ve timarı müstahakkına ihsan etmezlerdi, ve kul taifesine senevî bunca hazine vermezlerdi. Ancak sefer-i hümayun vâki oldukta ecnas-ı muhtelifeden bir iki yüz bir miktarı asker peyda ve tedarik ederlerdi. Ve hizmetlerin eda edicek terzi olan terziliğine; bakkal olan bakkallığına; attar olan attarlığına gidüp herbiri sanatlariyle meşgul olurlar idi. Lâkin bu makule asker asker değildir. Hattâ merhum ve mağfurun leh Sultan Selim Han (عليه رحمة والرضوان) hazretleri Haleb ve Şam ve Mısır Kahireyi fet[illegible]ttiklerinde esna-yi seferde etraf ve eknaftan hazine yetişmeyip bir miktar muzayeka oldukta Defterdar-ı mal olan kimesne bir bezirgândan altmış bin sikke-i hasene istikraz edüp anınla def-i müzayaka eyleyip badehu etraf-ı memalikten mal ve hazine geldikte deyn-i merkumun edasiyçün bezirgânı dâvet edüp altmış bin floriyi defaten teslim ettikte bezirgân feth-i kelâm edip (söze başlayüp) «Devlet-i aliyye-i padişahide mal ve menalim hadden efzundur ve dar-ı fenada bir oğlumdan gayri bir kimsem yoktur, verdiğim altmış bin flori cümleten mirînin olsun, hemen oğluma devlet-i padişahide iki akçe cebecilik ihsan olunsun.» deyu tazarru ve niyaz edicek bezirgânın bu ricası südde-i devlet penah (Sultan Selim) e arzolundukta ferman-ı kaza ceryan-ı padişahî şöyle sadır oldu ki: «Ecdad-ı izamım ervahiçün cümlenizi katlederdim. Lâkin halk-ı âlem fatih-i Heremeyn-iş-şerifeyn Sultan Selim Han bir bezirgânın malına tama' edip bahane ile katletmiş ve bir kaç vezir ve defterdarın dahi bîgünah katletmiş deyu şayi' olur andan kaçarım, yoksa cümlenizi tu'me-i şeşmir-i gazap ederim. Tez bezirgânın malını verin ve bu makule mekruhu min baad bana telhis etmen, içinüzden her kim benim pâk kullarıma ecnebi idhal etmiye say'ederse felâh bulmasun» deyu beddua edüp ol bezirgânın altmış bin florisin ol bezirgâna iade ettirdi. Şimdi altmış bin değil altmış floriye altı cebeci ederler, ya âlem nice abadan olsun ya mal ve hazain nice vefa etsün. Asker abaan ceddin (babadan, dededen) olanlardır ve ocak zadelerdir. Bakkal, çakkal ile iş bitmez. Velhasıl zaman-ı sabıkta asker-i İslâm az ve öz ve pâk ve mazbut iken her nereye teveccüh olunsa biemr-illâh feth ve zafer nümayan olup şevket-i İslâm terakki bulumada idi. Hâlâ gayrı asker kalmayıp kulluk ulûfesi kula münhasır olup âleme tohum-i fesat geldi ve bu iki tâife bihat ve bişümar (sayılamıyacak kadar çok) iken yine bir maslahat görülmez ve bir kâr

encame irmez. İstedikleri zaman sefere giderler, itaat yok. Asker-i İslâm böyle mi olur. Bunlarla tekayyüt (mukayyed olmak) fî zemanına farz-ı ayn olmuştur.»

Yeniçeri ocağının kurulduğu tarihten Üçüncü Murad'ın nizamı temelinden yıktırdığı tarihe kadar nizamların iyi muhafazası sayesinde o iki tarih arasında geçen iki buçuk asırlık zaman Yeniçerilerin ikbal devri demektir.

Bin tarihinden sonra zâbitleri ve acemi oğlanları ile birlikte Yeniçeri ocağı'nın yekûnu (48688) e yükselmişti.

Üçüncü Murad'a kadar yeniçerilerin hepsi nizamlar mucebince, kışla nişin (kışlada oturmak) olmak kaaideden iken bu da bozulmuş, bir yere nisbeti olanlar nensup oldukları yerlerde oturmak ve bazısı dahi çarşı ve pazarda alış verişle meşgul olmak ve bekâr odalarında yatup ulûfelerini almak gibi fenalıklar zuhur etmiştir.

Bu münasebetle «Netayic-ül-Vukuat» da (cilt 1, sayfa 141) şu satırlar yazılıdır: «Ocağın nizamı bozulduktan ve terbiyesiz eclâf ile dolduktan sonra müntesibin güruhu efendilerinin yanlarında oturur ve bir fırkası dahi alış veriş ile meşgul olur oldu. Bundan hasıl olan mazarratı pek çok ise de en müessirleri muntazam askerlik giderek dirinti bir asker hükmünü alması ve ulûfelerine hazine-i devlet takat getirememekle enva'-i mekârihe mecburiyyet hasıl olması ve daha fenası devşirme usulünün metrukiyyetini netice vermesi kaziyyeleridir. Çünkü ulûfehar olan kapıkulu ocakları defaten birer misli tezayüt edüp bir taraftan dahi eclâf-ı ahali silk-i askerîye girmiye çalışmakta olduklarından hazine-i devleti vikâye (koruma) maksadiyle Sadrazamlar için en büyük memduhiyyet askerin azaltılmasına muvaffak olmak ve en ziyade medhuliyyet onların çoğaltılmasına müsaade göstermek maddeleri olmakla tabiatiyle devşirme usulünden istiğna hâsıl olmuştur.»

Yeniçeriler birde cülûs bahşişi alırlardı. Bu bahşişler biri ulûfelerine zam şekline, diğeri de bir defaya mahsus bir şey verilmesi suretinde olurdu. Askerî sınıfının her birisinin mevacibi ve terakkisi müsavi olmayıp muhtelif idi. Ezcümle Yeniçeri'lerin her neferine üçer bin, sipahilere biner, acemi oğlanları efradının herebirine ikişer bin, cebeci, topçuya biner akçe verilmesi kanun iktizasındandır. Bu cülûs bahşişleri ilk zamanlarda âtifet şeklinde iken sonraları zorla almak şekline inkılâp etmiş, devletçe birçok gaileleri mucip olmuştur.

Yeniçeri teşkilâtı yalnız payitahtta değil taşrada muhtelif yerlerde de vardır. Me'hazımızda Asya'da kırk, Avrupada kırk dört, Girit adasında otuz bir ki cem'an yüz on beş ortanın mevcudiyyeti yazılıdır.

Yeniçeriler neferinden en büyük zâbitine kadar kanunla tayin olunan şekilde elbise giyerlerdi. Elbise sıkı bir nizama bağlı idi.

Yeniçeriler mîri çuhadan bol yenli ve boyunca iskartı «dolama» adı verilen önü açık entariye benzer bir elbise giyerler, içinden ve dışından iki kat kuşak sararlardı. Çakşirleri mavi dimidendi. Baldırları dar ve sıkı idi. Yürümeye mâni olmamak için icabında dolamanın eteğinin uçlarını bellerine sokarlardı. Kuşaklarında birer bıçakları da vardı.

Yeniçeriler çuha yağmurluk da kullanırlardı. Bu yağmurluk on beşinci asrın ilk yarısına yakın zamanlarda âdet olmuştu. Bu çuha Selânik'te dokunur, her nefere yedişer endaze verilirdi. Başlarında sarık makamında kullanılmak üzere yedişer endaze tülbend verildiği gibi elbise bedeli olarak «yaka akçesi» namiyle on birer akçe tevzi edilirdi.

Padişahlar her sene Yeniçeri ağası'ndan itibaren ocağın büyük rütbeli zâbitleriyle Yeniçeri kâtibi'ne yazlık ve kışlık elbise verirlerdi. Bunlardan Yeniçeri ağası'yle Sekban başıya hil'at-i fâhire, ötekilerine seyyanen kumaş verirlerdi.

Kanunnamede Yeniçeri taifesine her yıl yeniçeri keçesi denilen beşer zira çuha ve astar verileceği de yazılıdır.

Yeniçerilerin serpuşları (başlıkları) beyaz keçedendi. Yeniçeri keçesi denilen bu börklü ordu için iptida Bilecik'te yaptırılmıştı. Börkler arkalarına doğru «yatırtma» denilen tiftikten kollu idi. Yeniçeriler börklerini iğri, orta çorbacıları olan orta kumandanları ise düz giyerlerdi. Sonradan Yeniçeri zâbitlerinin «Üsküf» giymeleri kanun oldu ve on dördüncü asır sonlarında ocak zabitlerinin derece ve rütbelerine göre serpuşlarına tüy takmaları usûl ittihaz kılındı.

Yeniçerilerin silâhları da ateşli silâhın (tüfek) icadından evvel kılıç, kalkan, ok, teber, hançer, balta, mızrak, gürz, meç gibi şeylerdi. Sonraları top ve daha sonra da pek basit şekilde kaval, kapsollu tüfekler kullanılmıya başlanmıştır.

Yeniçerilerin hele şevket ve kudretleri zamanında kılıç sallamaları pek meşhurdu. Zırh da o zamanın harp âletlerine karşı korumâ makamında kullanılan bir âletti.

Yeniçerilerin «Mehterhane» adlı mızıkası da vardı. Her ikindi vakti Saray-ı hümayunda çalınırdı. Mehterhane ilk zamanlarda istiklâl alâmeti iken sonra vüzera ve vükelâ arasında taammüm etmişti. Sadrazam ile vezirlerin ve devlet kethüdası ile Yeniçeri ağası'nın mükemmel dokuzar kat mehterhaneleri vardı.

Yeniçeriler yaptıkları kabahate göre darptan (dövme) başlıyarak idama kadar ceza görürlerdi. Ancak bunlardan birininn kabahatından dolayı darbı lâzım geldiği surette diğer efrad-ı ahali (halk) gibi ulu orta dövülmez, kendi ortalarında zâbitleri tarafından dövülürdü. Dövme emrini Çorbacı verir, Odabaşı icra ettirirdi. Ceza meydanda olacaksa akşam namazından sonra töhmetli getirilerek (aşk ola yoldaşım) tâbiriyle karnı üstüne yatırılır, eski yeniçerilerden iki kişi baş ve ayaklarına oturur, ortanın velkihârcı bir şamdan ile gelir, oynak yerlerine vurmaksızın kıçına vururlardı. Değnek sayısı kırk, seksen ve hattâ yüz iki yüz olurdu. Dayak yiyen kalkınca ocak zâbitanına karşı iki eli göğsüne merbut olduğu halde Bektaşi usulünce niyaz ederdi. Bir rivayete göre dövme cezası « Saka başı» tarafından Çorbacıya verilen saka kamçısı ile icra olunurdu. Bu kamçı uçlarında birer kurşun bulunan beş on sap meşinden ibaretti. İdam cezası asılmak, yahut kurşuna dizilmek suretiyle tatbik olunurdu.

Yeniçerilerin sefer ve hazarda daima Padişah'la beraber bulunmaları nizamı iktizasındandı. Gerçi padişahların bizzat bulundukları seferlerde Serdar olan zâtın maiyyetinde kapı kulu efradından kâfi miktarda asker gönderiliyor idise de tekmil ocağın birden hareketi mutlaka Padişah'ın askere gitmesine bağlı ve bu husus yeniçeriliğe mahsus bir imtiyazdı. Üçüncü Murat devrinde Koca Sinan Paşa Macaristan seferinde sıkışınca umumen Kapılı kulu bölüklerinin gönderilmelerini arz ve ısrarham ettiğinden mucebince ferman-ı âli sadır oldu ve Yeniçeri kodamanları ocağın heyet-i mecmuasiyle serdar maiyyetine memuriyyeti usule ve nizame muhaliftir diye taallüle başladılarsa da dinlenmiyerek iradenin hükmü yerine getirildi. Bu suretle de Yeniçerilerin bu imtiyazı kalkmış oldu.

Yeniçeriler vakit vakit ihtilâller çıkarmakla devltin vaz'iyyetini müşkilleştirdikleri gibi kaydolunan sebepler ve saikler tesiriyle intizamlarını da kaybettiklerinden eski muvaffakıyyetlnrini gösteremez oldular Üçüncü Selim (Nizam-ı Cedid) teşkiliyle Yeniçeri ocağını düzeltmek istediyse de bir şey yapamadı. Nihayet Hicrî 1241 (1826) da İkinci Mahmud iler tutar yeri kalmıyan bu başıbozuk alayını kaldırmağa muvaffak oldu Bu hâdisede binlerce Yeniçeri ölmüş, İstanbul epeyce heyecan geçirmiştir.

Başlangıcı o kadar parlak olan bu teşekkülün âkibeti böyle hazin ve elîm oldu.

YENİÇERİ AĞASI (يكيجرى آغاسى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın başına verilen addır. Ağalık ocağın kurulması ile başlamış ve kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

Yeniçeri ağası ocağın bütün işlerinden ve «Acemi ocağı» nın vaz'iyyetinden mes'uldü.

Değerli bir asker olup bir aralık Sadrazam da olan Cevat Paşa (ölümü 1900) «Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel, sahife 25) Yeniçeri ağaları ile ocağın büyük zâbitlerinin zamanındaki ordu teşkilâtına göre vaziyyetini şöyle gösterir:

«Yeniçeri ağalığı bugünkü ordu teşkilâtına göre umum piyade kumandanlığına muadil bir rütbedir. Onun madununda bulunan Kul kethüdası ağalığa mülâzim en büyük ceneral, Zağarcı, Samsuncu ve Turnacı başılıklar dahi mirliva ve miralay rütbelerine muadil ceneraller ve diğer rütbeler dahi miralaya ve miralay rütpelerine muadil ve Yeniçeri Efendisi Nizamiyye dairesi yoklamacısı olmak icab eder.»

Yeniçeri ağalarının oturdukları yere «Ağa kapısı» denilirdi. Ağa kapısı; Süleymaniye camii civarında Osmanlı hükümetinin ilgasına kadar « Şeyh-ül-islâm kapısı » denilen ve şimdi İstanbul Müftiliği olan yerdi. Hâlâ duran «Tekeli köşkü» ocak meclisinin toplandığı sonradan Şeyh-ül-islâmların arz odası olarak kullandıkları mahaldi.

Yeniçeri ağası Padişah'ın âtının yanında yürümek imtiyazına malik olan Rikâb-ı hümayun ağalarından ve bunların da en büyüklerinden sayılırdı. Şimdiki devletler teşekkülünde Harbiye Nazırı ne ise Yeniçerilere nazaran Yeniçeri ağası da odur.

Yeniçeri ağaları ilkinden itibaren 1451 senesine kadar derece sırasiyle ocaktan tâyin edilirken Yeniçerilerin Fatih'ten bahşiş istemek suretiyle yaptıkları münasebetsizlik üzerine Yeniçeri ağalarının Sekban başılardan tâyini takarrür etmiş ve bundan sonra tekerrür eden bazı serkeşlikleri sebebiyle ocaktan gelen ağalara karşı itimat zail olarak 1515 senesinden itibaren saraya mensup ve itimada lâyık Mir-i alem, Mirahur gibi hükümdara daha yakın ağalardan tâyini âdet olmuştur.

Yeniçeri ağaları divana dahil idiler. Fatih Kanunnamesi'nde (sahife 10-11) divandaki mevkii şöyle tâyin olunmuştur: «Bir cemiyyet-i âli ve bir mecma-i ahali olsa ehl-i divana ahardan âdem karışmasun evvelâ Vüzera anlardan sonra Kazaskerler andan sonra Defterdarlar andan sonra Yeniçeri ağası ve sair Özengi ağaları Mir-i alem ve Kapıcıbaşı ve Mirahur oturur.»

Yine aynı kanunnamede Yeniçeri ağası için şu kayt vardır: «Ağalardan Yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Başta Yeniçeri ağası anın altına Mir-i alem, anın altına Kapıcıbaşı, anın altına Mirahur, hâlâ Mirahur devlet-i Padişahîde iki olmuştur. Emirahur altına Çakırcıbaşı, anın altına Çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına Çavuşbaşı, anın altına Kapıcılar kethüdası, anın altına Cebecibaşı, anın altına Topçubaşı oturur.»

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından Hicrî 1087 (1676) tarihinde hazırlanan kanunnamede (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s. 544) çarşamba günleri Sadrazam hazretlerine kanun üzere geleceği ve gizli maruzatı olduğu takdirde her zaman ziyaret edebileceği yazılıdır: «Her çarşamba gününde Sadrazam hazretlerine kanun üzere gelir amma bir mahfi arz edeceği var ise çarşamba gününe katlanmayıp her gün olursa gelir.»

Ağanın çarşamba günü gelmesi divana iltihak içindir. Yeniçeri ağası'nın divana gelirken giyeceği elbiseyi kanun (Tevkiî Kanunnamesi, s. 524) tâyin etmişti: «Divan-ı hümayuna mücevveze ve seraser üst ve diba iç kaftanı ve ağır raht ve abayî ile gelir.»

Yine aynı kanunnameye nazaran Yeniçeri ağası vakit vakit diğer vezirleri de ziyaret etmek mecburiyyetinde idi; «Sair vüzerayı dahi iki üç haftada bir ziyaret etmesi kanundur.»

Yeniçeri ağası arz günlerinde arza herkesten evvel ve yalnız olarak gelirdi. Vezareti varsa vezir elbisesiyle gelir ve arza iki kere girerdi. Çıkarken Vezirlerle divanhaneye gitmez, Bab-üs-saade'nin haricinde Vezirlerden ayrılırdı.

Vezareti olan Yeniçeri ağası muayede merasiminde de iki defa damenbus (etek öpmek) şerefine nail olurdu. Bunlardan biri Yeniçeri ağalığı dolayısiyle, öteki de Vezareti sebebiyle vâki olurdu.

Yeniçeri ağası Vezareti varsa muayede günü Vezirlere tebrik resmini ifa için ocak halkıyle birlikte divanhaneye girerek Sadrazam'ın eteğini öptükten sonra Vüzera sofasında yoliyle kalır, Vezareti yok ise sair Rikâb-ı hümayun ağaları, Divan hocaları ve ocak halkı gibi o mahalde Vezirlerin, Nişancının, Kazasker Efendilerle Defterdarın eteğini öptükten sonra yerine giderdi.

Yeniçeri ağası; cuma, bayram ve sair alay günlerinde Padişahlar ata binerken koltuğuna girer, tâzim ile indirirdi.

Padişah avda olup da Sadrazam bayram namazına giderse Yeniçeri ağası binek taşında bulunarak aynı muameleyi Sadrazam hakkında tatbik eylerdi.

Vezareti olan Yeniçeri ağası evinde tuğra çeker, divanda çekmezdi. Sebebi de divanda ağa mevkiinde oturması idi. Bayramdan başka günde Vezir dahi olsa Kubbe altında oturamazdı.

Tevkiî Kanunnamesi'ne nazaran (s 525) Padişahlar paytaht'ta bulunmadıkları zaman Yeniçeri ağaları divana gelmezlerdi: «Şevketlû Padişah-ı âlempenah hazretleri göçlerde olsa Ağa Divan-ı hümayuna varmaz.»

Yeniçeri ağalarına (k rk bin kul ağası) da denilirdi.

Yeniçeri ağası'nın Sadrazamlarla Kaptan paşalar gibi kendisine mahsus divan mahallı ve kapısı vardı. Askerlik işlerini orada görürdü. Yine ağanın vezirler gibi dokuz katlı Mehterhanesi vardı.

Yeniçeri ağalarının salâhiyyet ve mes'uliyyeti hakkında Hammer'in verdiği malûmatı Cevat Paşa (Tarih-i Askesî-i Osmanî, kitab-ı evvel, sayfa 17) doğru bulmuyor ve şu mütalâaları ileri sürüyor: «Yeniçeri ağaları en âdi Yeniçeri neferinden Sekbanbaşılık ve Başçavuşluk mansıplarına kadar meratibi bizzat icraya muktedir ve hizmet i askeriyyenin kâffe-i umur ve vezaifinden mes'ul idi deyu Hammer ile Frenk tarihlerinin çoğunda muharrer ise de Kethüda beylikten maada olan menasıbı ve ezcümle Sekbanbaşılık ile Zağarcı ve Samsuncu ve turnacıbaşılıklarına ve andan aşağı olan manasıp ocakta müttehaz olup bu faslın nihayetinde zikredeceğimiz silsile ve kıdem sırası mucebince ağanın arzı üzerine irade-i Şahane ile nasbolunduğu ve ancak Yeniçerilerin nizamı mozalduktan sonra bazan zorbaların intihabı ile kimi isterlerse anları istedikleri mansıba nasbettirmeğe muktedir oldukları ve yine bu nasbta dahi irade-i Şahane ile bir icra merasimi ifa edildiği Türk tarihlerinde yazılı olduğundan Hammer ve emsalinin Yeniçeri ağası'nın bilâ istizan nasbına muktedir dediği olsa olsa ortalardaki çorbacı ve odabaşı ile serhadlere gönderilen zâbitan olması zannolunur.»

Yeniçeri ağaları ocaklının âmiri olduktan başka kalelerde bulunan mustahfız askerlerin miktarını tertip ve tanzim eylemek de vazifesi cümlesinden bulunduğundan ağalık makamı fevkalâde ehemmiyyeti haizdi. Bunun içindir ki ağalar Yeniçeri imtiyazlarını muhafaza vesilesiyle tekmil ocağı ayağa kaldırmağa ve ihtilâl çıkarmağa muktedir idiler.

Yeniçeri ağası'nın bir vazifesi de paytahtın zapt ve raptını temindi. Bunun için haftada iki üç defa gece veya gündüz şehrin muhtelif semtlerini dolaşırdı. Ağanın bu vazifesi kara cihetine münhasırdı. Çünkü deniz tarafının inzibatı Bostancıbaşı'larla Kaptan Paşa'lara aitti.

Yeniçeri ağası inzibat işlerini teftiş maksadiyle sokağa çıktığı zaman cezaya çarpılacak olanları tedip için yanında falaka değnek bulundururdu. Tevkiî Kanunnamesi'nde (Millî Tetebbu'lar Mecmuası, c. 1, s. 524) bu hususiaki vazife ve salâhiyyeti şu suretle yazılıdır: «Şehirde ve etraf ve cevanibinde nehy-i münkerat (kötü ve meşru olmıyan şeyleri) edip ahzettiği (yakaladığı) sarhoşun dirliği yoğise hadd-i şer'î vurur eğer dirliği var ise zâbitine gönderip dövdürür, erazili şer'le ta'zir ve hapseder ve daima kol dolaşup gezer, ahzettiği mücrimlerden mucib-i salb ve siyaset (asılmak, cezalandırmak) olanları ocaktan değil ise Sadrazam hazretlerine gönderir, ocaktan ise kendi hapsedip katli lâzım geldikte Sadrazamdan istizan beiki ferman talep eder.»

Yeniçeri ağası bu kol gezintisinde ileri gelenlerden birine mensup olanı bir kabahatinden dolayı yakaladığı takdirde kendisi cezalandırmaz, sahibinin kethüdasına gönderirdi. Tevkiî Kanunnamesi'nde (s. 525) bu cihet şöyle yazılıdır: «Ve bu dahi Kanun-ı kadimdir ki Yeniçeri ağaları erkân-ı devlet hüddamından birini cürümle ahzeylese sahibinin kethüdasına gönderir, sair dirlik eshabını zâbitlerine gönderdiği gibi.»

İstanbul'da çıkan vangınlarda bulunup söndürülmesine çalışmak da Yeniçeri ağası'nın bir vazifesi idi. Büyük yangınlara Sadrazamlar, hattâ Padişahlar bile giderdi. Yangına Sadrazamdan veya Padişahtan sonra gelmeleri Yeniçeri ağaları için cezayi mucibti. Bu cezaların nakdî olduğu bazı eserlerde yazılıdır.

Yeniçeri ağaları sonraları Padişah'ların asker cihetinden emin olmaları için ocak zâbitlerinden intihap edilmez, rikâb-ı hümayun ağalarının en müstahak ve kıdemlisine taraf-ı şahaneden tevcih edilirdi. Ocağın usûl ve nizamı bozulduktan sonra ocak zorbaları kimi isterlerse onu ettirir oldular.

Yeniçeri ağaları mutlaka vezir olmazdı. Kapıcıbaşı veya sair rütbede olanlardan ağa intihap edilirdi. Mamafih vezir olanlar, yahut sonradan o rütbeyi ihraz eyliyenler de vardı. Bununla beraber rütbeleri ne olursa olsun memuriyyetleri icabınca ağalar Saray-i hümavunda toplanan ve «Divan» adı verilen meclisin âzasından idiler. Ancak divanda yalnız ocağa ait meselelerde rey verirlerdi.

Yeniçeri ağalarının muhassesatı Kanunî Sultan Süleyman zamanında yevmî beş yüz akçe ve senevî başkaca saman beha namiyle seksen bin akçe idi. Ayn-ı Ali Efendi tarafından 1018 Hicrî (1609) senesinde tanzim edilmiş olan «Risale-i Vazifeharan ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da (sayfa 95) ağanın yevmiyesi yine beş yüz akçe gösterilmiş ve her ay verildiği de kayd ve işaret olunmuştur.

Yeniçeri ağaları nasıbları sırasında Sadrazam'a «câize» adıyle bir kaç yüz kese yerirler ve kendileri de ocakta nasbeyledikleri ağalardan câize alırlardı.

Yeniçeri ağalarının terfian ocaktan ayrılmaları iktiza ederse Rumeli Beylerbeyiliği veya derya kapkaptanlığına tâyin olunurlardı. Sadrazam olanlar da vardır. Azilleri icabettiği surette bir Sancak beyliği'ne gönderilirlerdi. Bu sancak da ekseriya Kastamonu Sancağı olurdu.

Yeniçeri ağaları divana giderlerken elbiseleri ve hayvan takımları vezirlerinki gibi idi. Yalnız atının özengisi ötekilerin altın iken ağanınki gümüştü Önünde kırmızı kaftan ve sırma kuşak giyen yasakçıları yürürdü. Ağa vüzeradan ise tuğları önünde giderdi. İşbu divan askerlik işlerinin rü'yet ve temşiyet ve icra olunacak mükâfat ve mücazatın müzakere ve meşveret yeri idi. Ocak ümerasının teşrifat mucebince birer hususi yeri olduğundan herkes yerli yerinde otururdu. Binaenaleyh teşrifat icabınca ağanın sağında Sekbanbaşı ve bunun alt tarafında İstanbul ağası yer alırdı. Sonraları Kul kethüdası Sekbanbaşıya takaddüm ettiğinden ağadan sonra kethüda ve onu mütaakıp sekbanbaşı badehu İstanbul ağası, sonra da sırasiyle zağarcı, turnacı, samsuncu başılarla Yeniçeri Efendisi ve fodlaharan kâtibi otururlardı.

Yeniçerî ağası'nın divana gitmesi usulünü Cevat Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel, sayfa 213) Marsigli'den naklen şöyle yazar: «Ağanın bindiği hayvanın eğeri sırma işleme ve mücevher kakmalı ve gemi arîz (geniş) olup geminin baş tarafına gelen yerinde bir altın levha var idi. Özengileri gümüşten mamul ve eğerin kenarları da keza gümüş lev-

halar ile müzeyyen idi. Ağanın dairesi halkı kendisini takip edip bir kaza gelmesin diye özengileri birer uşak tutar ve arkasından dört re's (baş) yedek hayvan çekilirdi.

«Ağanın sağında âdi kadifeden bir cübbe iktisa ile Sekbanbaşı gidip andan sonra İstanbul Ağası gelirdi ki bunun elbisesi Sekban başının elbisesi gibi ise de külâhı üstünde siyah tüyden bir sorguç olmak ve sarı mest pabuç giymekle fark olunurdu. Kethüda Bey İstanbul Ağasını takip edip andan sonra da Yeniçeri Efendisiyle Fodlahâran kâtibi ve Muhzır ağa ve Başçavuş ve iki çavuşlar şu yazılan sıra ile gelirlerdi. Hülâsa ortalar zâbitanından sonra âdi neferat yürüyüp ve divandan avdette dahi bu nizama riayet olunarak Ağakapısına gelirdiyse de bu defa ağa arkaya kalıp ocak erkânı önünde giderlerdi.

«Tekkeli Köşkünde toplanan büyük ocak meclisi akşama yakın biteceği vakit Başçavuş kıbleye teveccüh ederek Halife-i zaman ile eslâf-ı izamın ve Yeniçeri ağası ve Sadrazamla ocak zâbitlerinin selâmet ve afiyyetleri için ed'iyye-i me'sureden bir dua okurdu. Bu duanın Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait bir fıkrası olup buraya gelindikte o vakte kadar kıyamen duran öteki zâbitler gibi Yeniçeri ağası da kıyam eder ve fıkranın bitmesi üzerine yine otururdu.»

Ocak zâbitleri her cuma günü Yeniçeri ağasını ziyaret ederlerdi. Bu ziyaret zâbitler için kanunî ve mecburî idi. Yeniçeri ağası ocak zâbitlerinin ziyaretlerini kabul ettikten sonra alayla Sadrazamı ziyarete giderdi. Bu ziyaret de kanunî idi.

Yeniçeri ağaları harbe gittikleri zaman ağalığa mahsus iki tuğ ile beyaz pir bayrak çekilip gerisinde dört yedek at götürülür, her iki yanında etekleri bellerine sokulmuş Şâtırlar yürüdüğü gibi bayraklar ve ocak mızıkası olan Mehterhane de ağayı takibederdi.

Yeniçeri ağaları başlarına «Kalafat» adı verilen serpuş giyerlerdi. Kalafat kırmızı çuhadan beyziye yakın bir şekilde idi Üstü «Terk» denilen bir takım dilimler teşekkül eyliyecek veçhile dikilmişti. Ön tarafı biraz yeri açık ve diğer tarafları çatalvâri sarılan bir sarıkla örtülüydü. Arkasına giydiği kaftan «üst» denilen kolsuz bir kürktü. Bu kürkün bir karış kadar yeri ön tarafından görünür ve her iki omuzun alt taraflarıyle boyun cihetine de birer miktar kürk konurdu. Kaftanın kabı sevayî cinsten kumaştı. Bunun içine yine sevayî veya diger ipekli kumaştan entari giyerlerdi. Ancak entarinin kolu kaftanın dışına çıktığı zaman görünmemek için üzerine beyaz atlastan yene dikili kol biçiminde bir kol dikilirdi. Dizlerine kadar şalvar, ayaklarına mest pabuç giyer, beline de murassa' hançer takardı. Bindikleri hayvanın takımı gümüşlü idi.

Cuma günleri Ağa, camiye giderken önünde bir sebilci gider, halka su dağıtırdı.

Yeniçeri ağalarına yazılan elkap şöyle idi :

الفخار الاماجد والا كارم جامع المحامد والمكارم المختص بعزيد عناية الملك الدائم.

Yeniçeri ağasının, Yeniçeri ocağının en büyük kumandanı olduğunu, hükümdarın saltanatta kalabilmesi Yeniçerilerin elinde olduğundan Padişahın ağalığa en çok itimat ettiği adamlarından birini tâyin mecburiyyetinde bulunduğunu yazan ve ağalar ilkin ocaktan tâyin olunurlarken sonradan bu usulün değiştirildiğini kayd ile ağalığa getirilenler hakkında malûmat veren Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, c. 1, s. 177 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor :

«Kanunname-i Âl-i Osman'da Yeniçeri ağası'nın yevmiyesi dört yüz elli akçe olarak tesbit edilmiş ise de sonradan beş yüz akçeye çıkarılmıştır. Maaşı her ay Küçük ruznamçe kaleminden alınırdı. Senede sekiz bin kuruş Koyun emininden geliri vardı. Bundan başka arpalık olarak Tuna yalısında senevî elli bin akçelik serbest bir zeamet de tahsis edilmişti. Yeniçeri beytülmalinin sülüsü de ağanın gelirlerindendi.

«Yeniçeri ağalarına üç senede bir hükümdarın has ahırındaki atlardan bir at verilmesi kanundu. Yeniçeri ağaları Padişahın Cuma namazına çıktıklarında bir kısım Yeniçerilerle beraber selâmlıkta bulunurlardı.

«Yeniçeri ağası'nın riyaseti altında ocak işlerini görmek ve dâvaları dinlemek için Ağa divanı ismi verilen bir divan vardı.

«Yeniçeri ağalarının ehemmiyyetinin artması onaltıncı asır başlarında Ağa bölüklerinin teşkili ve saraydan ağa tâyinini müteakiptir. Ağanın yaver, irtibat zâbiti ve sair hademesi olarak mühim bir maiyyeti vardı. Bu maiyyet halkına Ağa Gediklileri denilirdi. Bunlar, diğer Yeniçerilerden tefrik edilmek üzere bellerine seraser denilen kumaştan kuşak sararlardı.

«Ağanın maiyyetinde ve Ağakapısı denilen Yeniçeri ağası dairesinde bir kalem heyeti vardı. Bunlar ocağın yazı işleriyle meşgul olurlardı. Ağanın emir ve mektuplarını Kethüda yeri kâtibi olanlar yazarlardı.

«Yeniçeri ağaları terfi ederlerse - onaltıncı asır sonlarına kadar - ekseriyyetle Beylerbeyi

veya Kaptan-ı derya olurlardı. Ağalar derece itibariyle Sancakbeyi itibar edilmişlerdi. Ağalar gözden düşüp ağalıktan çıkarıldıkları vakit - yine onaltıncı asır sonlarına kadar - maaşlarına muadil haslarla Sancakbeyi olurlar ve teamül olduğu üzere Kastamonu Sancakbeyliğine gönderilirlerdi. Devlet teşkilâtı bozulduktan sonra bu gibi kanun ve teamüllere ehemmiyyet verilmediğinden Yeniçeri ağalarının vezir oldukları ve bu mevkiden de Sadrazam tâyin edildikleri görülmüştür.

« 1055 H., 1645 M. tarihinde Yeniçeri ağası Şaban Ağa Yeniçerilerin bir isyanı sebebiyle azlolunup Padişah'ın müsahibesi Şekerpare'nin kocası Musa Ağa vezirlik ile ağa olmuştu. Bu tarihe kadar hiç bir Yeniçeri ağası vezir olmamıştı. Biraz sonra Musa Paşa Kaptanlığa nakledildiğinden yerine geçen Pirinççioğlu da evvelâ Yeniçeri ağası olmuş ve sonra vezirlik verilerek Ağa paşa ismini almıştı. Daha sonraki tarihlerde Ağa paşa olan Yeniçeri ağası diğer vezirler gibi evinde tuğra çekebilirse de divanda çekemezdi. Çünkü divandaki vazifesi Yeniçeri ağası sıfatiyle bulunmak olduğundan burada tuğra çekmesine müsaade edilmemişti.

«Yeniçeri ağası'nın tebdilinde eski ağa üç gün Ağa kapısında misafir edildikten sonra alayla Ağakapısı'ndan alınarak nerede oturacaksa oraya götürülür ve yeni ağa da yine alayla Ağa kapısına getirilirdi. Ağa değişince eski ağa yeni ağaya devir verirdi.

«Azl olunan Yeniçeri ağası ocak haricinde ise; ocaklıların kaaidesi üzerine ocak Başçavuşu kendisini alarak Padişahın irâdesine göre nefyedilecek ise anı alarak menfasına kadar götürürdü. Ağalar diğer vüzera gibi muamele görmezler, ancak ocaklarının kanunu üzere cezalandırılırlardı.

«Yeniçeri ağalarının tâyinlerinde hil'at Padişah huzurunda giydirilirse de bu her zaman olmazdı. Vezir olurlarsa o zaman huzurda hil'at giyerlerdi. Ağalığa tâyin edilen kimse Sadrazam'a bir kaç yüz kese câize verdiği gibi kendisi de ağalardan câize alırdı.

«Yeniçeri ağalarının tebdilinde yeni ağanın ocakta hükümdar tarafından verilen akçeyi yeniçeriler arasında taksim eylemesi kanundu. Bu para miktarı üç yüz, dört yüz ve beş yüz akçe olurdu. Bundan başka yeni ağanın ocak yayabaşılarına çavuşluk, sipahilik, acemi oğlanı yayabaşılarından ikîsine sipahilik ve iki yayabaşıya zeamet ve atlı zâğarcılardan iki kişiye sipahilik ve iki nefere timar ve sekbanlardan iki nefere bölük ve iki nefere timar ve iki kişiye bölük (kapı kulu süvariliği) ve iki kişiye timar ve Yeniçerilerden altı kişiye sipahi oğlanlığı (kapı kulu sipahi bölüğü) ve altı nefere silâhtarlık vermesi kanundu.

«Yeni tâyin edilen Yeniçeri ağasına Yeniçeri ocağı kâtibi ile Sekbanbaşı, Kethüdabey, Zağarcıbaşı, Seksoncubaşı, Turnacıbaşı ve dört haseki ile Başçavuş, Muhzırağa, Kethüda yeri, Beytülmal emini, ortaçavuş ile küçük çavuş derecelerine göre kanunen tâyin olunan aşağıdaki hediyyeleri verirlerdi.

«Yeniçeri kâtibi, Sekbanbaşı, ve Muhzır ağa birer top som abayî (kumaş), kethüdabey gümüşlü divan rahtı, zağarcıbaşı ile seksoncubaşı seraser denilen kumaştan birer donluk ile birer top kadife, turnacıbaşı bir özengi ve dört haseki ile orta çavuş ve küçük çavuş bir adet gümüş eğer ile bir altın keman, kethüda yeri bir gümüş topuz, beytülmal emini bir gümüş palan ve acemi ocağı kumandanı olan istabul ağası bir zincir ile bir levha hediyye ederlerdi.

«Bunlardan başka yeni ağa, hudutlardaki Yeniçeri ağalarından ve yeni tâyin ettikleri serhad ağalarından ve tâyin ettiği kale dizdarlarından da hediyye alırlardı. Bu para evvelce üçer kese akçe iken sonradan on keseye kadar çıkmıştır. Kazalardaki Yeniçeri serdarları da ağanın mektubiyle tâyin edilir ve serdar olan kimse ağaya para verirdi.

«1001 Şevval 1593 tarihine kadar Yeniçeri ağalarının azil ve tâyinleri doğrudan doğruya hükümdara aitken bu tarihte Avusturya seferine Serdar-ı ekrem tâyin edilen Vezir-i âzam Sinan Paşa, Yeniçeri ağası olan Lala Mehmet Ağa'yı azl ile yerine kendi cinsinden Yemişçi Hasan Ağa'yı tâyin eylemiş ve bu halden müteessir olan Padişah Üçüncü Murat, muharebe sebebiyle bu kanunsuzluğu hazmetmeğe mecbur olmuştu.

«Ramazan bayramı akabinde, mevsim yaz ve kış oluşuna göre, Yeniçeri ağalarının Vezir-i âzamlara ya Eyüp tarafındaki bahçelerde veya Ağakapısı'nda ziyafet vermeleri kanundu. Ağakapısı'ndaki ziyafet, Tekeli Köşkü denilen mahalde olurdu. Eğer Vezir-i âzam, Yeniçeri ağası'ndan memnun ise hakkında hükümdara medh ü senada bulunarak ipkasına müsaade alır ve ağanın ziyafetine geldiği gün ipka fermanı okunur ve Yeniçeri ağalarına mahsus hil'ati giydirir ve diğer ocak ağalarını da derecelerine göre hil'atle taltif ederdi. Eğer Yeniçeri ağası, ağa paşa ise tabiî hil'ati vezirlere mahsus hil'atlerden olurdu. Bu ziyafette saz ve oyun fasılları yapılırdı. Sadrazam'ın avdetinde kendisine Yeniçeri ağası tarafından donanmış at hediyye edilir ve Sadrazam Yeniçeri

ağası'na tekrar hil'at giydirildikten sonra Sekbanbaşı'dan itibaren neferlere varıncıya kadar askere para verilirdi.

«Tahta oturan Osmanlı Padişahlarının şehzadeleri öldürmek usulünün kaldırılmasından sonra Yeniçeri ağası ile Sekbanbaşı ve Kulkethüdası hayatta bulunan şehzadelerin emniyyet altında bulunmalarına nezaret ederlerdi. Bunlardan birisi vefat ettiği zaman halka ve Yeniçerilere itmi'nan gelmek üzere bu üç ağa saraya davet olunarak şehzadenin ölüsünü muayene ederlerdi. Bu usulün ne zamandan beri ihdas idilmiş olduğu malûm olmamakla beraber Yeniçeri ocağına iltica etmiş olan İkinci Osman'ın oradan alınarak Yedikule'de boğulmasından sonra ocağın lekesini silmek için tatbik edilmiş bir usûl olması hatıra gelmektedir.»

Yeniçeri ağaları Yeniçeri ocağının kaldırıldığı Hicrî 1241 (1826) senesinde lâğvolunmuştur,

YENİÇERİ AĞASI DİVANI (يكيچرى آغاسى ديوانى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı işlerini görüşmek, şikâyet ve dâvalarını dinlemek, maaş ve terfi mes'elelerini halletmek için Ağakapısı'nda Yeniçeri ağası'nın nezareti altında toplanan meclis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divanın âzaları Sekbanbaşı, Kul kethüdası, Zağarcıbaşı, Başçavuş gibi büyük zâbitler ile İstanbul ağası, Yeniçeri kâtibi, Fodla kâtibi idi.

YENİÇERİ BAYRAKLARI (يكيچرى بيراقلرى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'na mahsus bayraklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam ı Âzam bayrağı, Hacı Bektaş bayrağı, Ağa sancağı, Alay bayrağı, Kethüda bayrağı. Başçavuş, Baş yayabaşı, Baş bölükbaşı, Bölük ve Orta bayrağı gibi adlar da verilirdi. Beyaz ipekten olan İmam-ı Âzam bayrağı üzerine sırma ile İnna Fetahnaleke âyeti işli idi. Daima önde giden bu bayrak ocağın sünnîliğine delâlet ederdi. Hacı Bektaş bayrağı düz beyazdı. Alay bayrağının ve çatal şeklinde olan Bölük ve Orta bayraklarının yarısı sarı yarısı kırmızı idi. Yeniçeri ağası'nın bayrağı da bu renklerde olup Alay bayrağı'ndan farkı bir de Zülfikar (Hazret-i Ali'nin kılıcı) şekli işlenmiş bulunması idi.

YENİÇERİ DÜĞÜNÜ (يكيچرى دوگونى) [*Ask.*] Esir düşen Yeniçerilerin kurtarılması için icabeden «fidye-i necat» ın temini maksadiyle ocakça tertip olunan eğlenceye verilen addır. Harbte esir düşen Yeniçerileri kurtarmak için istenilen «fidye-i necat» ocağın «Orta sancağı» ndan verilirdi. Ancak esirler fazla olduğu zamanlarda sandık mevcudu kifayet etmezdi. Etse bile ortanın ihtiyacı için mevcut olan paranın mühim bir kısmının verilmesi kendilerini sıkıntıya düşürebilirdi. Bu sebeple buna mahal kalmamak maksadiyle ocaklıların hamiyyetine başvurulur, toplanan para ile esir düşenler kurtarılırdı. Para şöyle toplanırdı: «Fidye-i necat» verilecek esirin bulunduğu ortanın kışlasına köçekler getirilir, kahve ve şerbetten söz ve saz ile çengilerin kırıtmalarından sonra ortaları efradından birinin esir olduğu ve azat edilmesi için şu kadar akçe fidye-i necat istenildiği söylenirdi. Ocak efradı gönlünden kopanı üstü çuha ile kaplı, para koymağa mahsus tasa atar, toplanan para ile esir kurtarılırdı. İşte bu eğlenceye «Yeniçeri düğünü» denilirdi.

YENİÇERİ EFENDİSİ (يكيچرى افنديسى) [*Ask.*] Yeniçerilerin maaş defterlerini tutan kalemin şefine verilen addır. Buna «Yeniçeri kâtibi» de denilirdi. «Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fatih Kanunnamesi, sayfa 26) «Yeniçeri kâtibi» suretinde yazılı olduğu gibi vesikalarda her iki türlü de geçer. Dairesine «Efendi dairesi» denilirdi. Tafsilât için (Bak: Yeniçeri Kâtibi).

YENİÇERİ FINDIĞI (يكيچرى فندغى) [*Ask.*] Yeniçeri tüfeklerinin kurşunlarına verilen addır.

YENİÇERİ İMAMI (يكيچرى امامى) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağı'nın imamına verilen addır. Ocak imamı da denilen Yeniçeri imamı Yeniçeriler arasında medrese tahsili görmüş olanlardan tâyin edilirdi. İmamın diğer zâbitler gibi muayyen bir numarası yoktu. Cemaat ortalarından hangisine tâyin edilmiş ise o numarayı alır ve onun kumandanı sayılırdı. Yeniçerilerin tahsil görmüşlerinden ve güzel seslilerden beşi Ağakapısı'nda müezzinlik eder ve çok zaman bunların en kıdemlisi ve âlimi imam olurdu. İmamlar azlolunmazlar, kendi istekleriyle Deveciler ortası Yayabaşı olmak şartiyle bu hizmetten ayrılabilirlerdi.

YENİÇERİ KÂTİBİ (يكيچرى كاتبى) [*Ask.*] Yeniçerilerin maaş defterlerini tutan kalemin şefine verilen addır. Yeniçeri kâtibine «Yeniçeri Efendisi» de denilirdi. Yeniçeri kâtipliğinin ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde bir kayde tesadüf olunamıyor. Ancak Fatih Kanunnamesi'nde yazılı olduğuna bakılır ve ocağın daha teşekkülü sıralarında bu işi görecek memurun lüzumu gözönüne getirilirse Yeniçeri kâtibliğinin çok eski vazifelerden olduğu

anlaşılır, Fatih Kanunnamesi'nde (sayfa 26) buna dair olan kayt şudur:

«Ehl-i mansıp olan muhasebeci ve Yeniçeri kâtibi ve Sipahiler kâtibi ve Ruznameci el öpmek kanunumdur.»

Yine o kanunnameye göre (sayfa 18) Yeniçeri kâtibi küttaptan (kâtiplerden) sayılırdı. Onlar arasındaki mevkii şöyle gösterilmiştir:

«Küttap meratibinde Reis-ül-küttap, anın altına Yeniçeri kâtibi, anın altına Ruznameci, anın altına Mukabeleci, anın altına Mukataacı, anın altına Tezkireci, anın altına reis kâtipleri oturur.»

Küttap meratibinde Reis-ül-küttap'tan sonra gelen Yeniçeri kâtibinin ocak teşrifatındaki derecesi Seksoncubaşı'dan sonra idi.

Yeniçeri ağaları ocak zâbitlerini tebdile selâhiyyetli oldukları halde Yeniçeri kâtibi'nin tâyini Sadrazam'a aitti.

Yeniçeri kâtipliğinde de bulunmuş olan müverrih Âli (Âli Tarihi, basılmamış kısım, Üniversite Kütüphanesinde Halis Efendi kitapları arasında, sayfa 40) sebebini şöyle gösterir:

«Cümlesinin (Yeniçeri zâbitlerinin) azıl ve nasbı ve tebdili anın olduğuna her kişi câzimdir (cezm: hir şeye kat'iyyen hükmetmek). Ancak Yeniçeri ocağında kâtip olanları arzetmez. Mahza ana zir-i dest (emri altında) olup hevasına tâbi olmasıs icin. Anın mansıbını Vezir-i âzam görür, ol görmez. Sultan Mehmet kanununda ocak ağaları namında kibar ve sıgar (büyük ve küçük) kendi içlerinden olması mesturdur (yazılıdır). Ancak ağa ve kâtip taşradan olup anlardan olmaması tenbihat-ı kesire mesturdur. Zira ki ol kudret kendi esnafından birine verilse tahammül etmez ve üstad babında üstad peyda olup, olur olmaz ahz ve celbe tenezzül etmez.»

Bu nizam ilk önce Üçüncü Murat tarafından bozulmuş, Yeniçeri kâtipliğine Yeniçerilerden adam getirilmiştir, Bu yüzden hasıl olan zararı yine Âli şu satırlarla belirtiyor:

«Sene tis'in ve tis'a mie (998, Milâdî 1582) tarihinden beri hilâf-ı kanun-ı Muhammed (Fatih Kanunnamesi) Yeniçeri kitabeti namındaki câh-ı ser amedî (büyük makam) Yeniçerilikten neşv ü nema bulanların (yetişenlerin) bir kaçına verildi. On üç binden az bulunan Yeniçeri neferi yirmi otuz bine çıkmağa anler sebep oldu.»

Yeniçeri kâtibi, yeniçerilerin «Kütük» ve «Esame» denilen ana defterini kendisi yazardı. Bu deftere başkası kalem karıştıramazdı. Ulûfe defterlerinin tanzimi de vazifesi cümlesindendi. Ancak bunların yazılmasında kendisine yardım etmek üzere bir kalem hey'eti vardı.

Yeniçeri ocağı'nın bölük, sekban ve cemaat denilen üç büyük kısmının ve her ortanın ayrıca birer kâtibi de vardı. Fakat onların vazifeleri ikinci derece ve ehemmiyyette idi.

Yeniçerilerin maaş defterleri üç ayda bir hazırlanırdı. Eskileri «Efendi kapısı» denilen Yeniçeri kâtibi dairesinde saklanırdı.

Yeniçeri kâtipleri bir sene müddetle tâyin edilirlerdi. Bununla beraber hizmetleri beğenilenlerin müddetleri uzatılırdı. Bundan maksat su-i istimale meydan vermemekti. Çünkü Yeniçeri kâtipleri Yeniçeri ağası ile uyuştuktan sonra elinin altında olan ocak kayıtlarına hariçten adam ismi geçirebilirdi. Nitekim Âli'nin Üçüncü Murat zamanında kaydettiği su-i istimal bu suretle vukua gelmiş idi. Bunun için Yeniçeri kâtibi'nin tâyini Sadrazam'a ait bulunuyor ve kâtibin itimada lâyık olmasına dikkat olunuyordu.

Yeniçeri kâtibi'nin muayyen bir maaşı yoktu. Üç ayda bir verilen ulûfeden nefer başına bir akçe alırdı. Bundan başka her gün için kırk çift fodla tâyini vardı.

Yeniçeri kâtibi merasimde Kâtibî destar sarar, çuha ferace ve samur kürk giyer ve kemer rahtlı ata binerdi.

Yeniçeri kâtipliği Yeniçeri ocağının kaldırıldığı Hicrî 1241 (1826) da lâğvolunmuştur.

YENİÇERİ KAZANI (يكيجرى قزغانى) [*Ask*] Yeniçeri efradının yemeklerinin pişirildiği kazanın adıdır Yeniçerilerce kazan mukaddes tanındığı gibi ihtilâl sıralarında birlikte taşırlar, toplandıkları Atmeydanı'na götürürlerdi.

Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı
Keçecizade İzzet Molla

YENİÇERİ KÜTÜĞÜ (يكيجرى كوتوكى) [*Ask.*] Yeniçerilerin adları yazılı bulunan ana defterine verilen addır.

YENİÇERİ NİŞANI (يكيجرى نشانى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın orta ve bölüklerinin alâmetlerine verilen addır. Alâmetler orta ve bölüklerin kapıları üzerinde, çadırlarında, bayraklarında bulunduğu gibi kollarında, mektuplarında ölenlerin mezar taşlarında da bulunurdu. Ocak nizamı bozulup esnaflıkla meşgul olunduğu zamanlarda dükkânlarında ve onsekizinci yüzyıldan sonra yeni yapılan binalarla İstanbul'a mal getiren gemilere muayyen bir para karşılığında, himayelerinde olduklarını anlatmak ve başkalarının taarruzlarından korumak için de kullanılırdı.

Bu sonuncusuna «Balta asmak» denilirdi. Nişanlar balta, topuz, fil, çadır, merdiven, zülfikar, top ve bayrak gibi şeylerdi.

YENİÇERİ OCAĞI (يكيچرى اوجاغى) [*Ask*] Yeniçeri teşkilâtı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tafsilât için bak: (Yeniçeri).

YENİÇERİ ODALARI (يكيچرى اوطه لرى) [*Mim.*] Yeniçeri kışlaları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda 196 «Orta» olan Yeniçerilerin Eski ve Yeni odalar adlariyle kışlaları vardı. Eskilerine «Eski odalar», sonradan yapılanlarına da «Yeni odalar» denilirdi. Eski odalardaki 26 ortanın daire olarak 47 ocaklı oda ile 55 kerevet, 21 çardak, 1 tekke ve 26 ahır, Yeni odalardaki 140 ortanın da 368 ocaklı oda ile 130 çardak, 69 ocakla kerevet, 90 talimhane, 20 köşk, 4 tekke, 158 ahır vardı. Tafsilât için bak: (Eski odalar), (Yeni odalar).

YENGE (يڭه) [*Hal.*] Gerdek gecesi gelin ile güveyin evinde kalan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Sağdıç» da denen yenge ailece iyi tanınmış yaşlı kadınlardan seçilirdi.

YENİ DÜNYA (يكى دنيا) [*San.*] Orta oyunu'nun oynandığı meydanın orta yerine konan küçük parmaklığa verilen addır. Oyunu oynandığı meydana «Palanga» denilirdi.

YENİ İL (يكى ايل) [*Coğ.*] Maraş ve Bozok tarafları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

YENİ KAPILANMAK (يكى قپولانمق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına yeni kabul edilmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «yeni kapı olmak» da denilirdi.

YENİ KAPI OLMAK (يكى قپو اولمق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'na yeni kabul edilmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Yeni kapılanmak» da denilirdi.

YENİ ODALAR (يكى اوطه لر) [*Mim.*] Yeniçeri kışlalarından bir takımına verilen addır. Diğer kısmının adı (Eski odalar) dı. Bu kışlaların sonradan yapılmış olması bu adın verilmesine sebep olmuştu. Yeniçeri ocağı son zamanlarda 196 ortadan terekküp ediyordu. Bunların ayrı ayrı daireleri vardı.

Yeniçerilerde her orta veya bölüğün «Oda» denilen birer kışlası olduğunu kaydeden İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, cilt 1, sayfa 241) şu tafsilâtı da veriyor:

«Bunların zemini çini tuğla ile döşenmiş, içerisi de peyke veye sedirli olup kapıları mermer direklerle süslenmişti. Her kapının üzerinde o orta ve bölüğün nişan denilen alâmet-i mahsusası bulunmakta idi. Yine her odanın matbah ve kileri, çamaşırhanesi, koğuşu ve oda ve sofası ve çardakları vardı.

«Elimizdeki kanunnamenin kaydına göre Yeni odalar'da yüz kırk bölük ve orta olup daire olarak 368 ocaklı oda ile 130 çardak ve 69 ocakla kerevet ve 90 talimhane ve 20 köşk ve 4 tekke ile 158 ahır bulunuyordu. Eski odalardaki 26 bölüğünün odaları ise 47 adet ocaklı ile 55 kerevet, 21 çardak, 1 tekke ve 26 ahırdan mürekkepti. Cem'an yekûn Yeni ve Eski odalarla 415 ocaklı oda, 151 çardak, 124 ocaklı kerevet, 90 talimhane, 29 köşk, 5 tekke ve 184 ahır bulunmakta idi.»

Yeniçeri kışlaları biri Hicrî 1105 (1693), diğeri de Birinci Mahmud devrinde olmak üzere iki defa yanmış ve bedelleri kısmen Hazine-i Hassa'dan verilmek ve kısmen de iane toplanmak suretiyle yeniden yapılmıştır.

Yeni odalar denilen kışlaların ortasında «Tekke meydanı» namiyle dört yer ve bir de «Orta cami» adı verilen bir cami vardı. Yeniçeriler fesat ve ihtilâl çıkardıkları zaman ağalariyle ulemayı oraya getirirler ve istediklerini kabul ettirirlerdi.

Yeni odalar'ın mevkilerini Cevat Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmanî, Kitab-ı evvel, sayfa 31) şu suretle tarif etmektedir: «Aksaray'da Murat Paşa camiinin üst tarafındaki caddeden Sofular hamamına gidilirken tesadüf olunan bostanın karşısından Etmeydanı'na giden caddenin başında yani tamam o bostanın karşısında bir mükellef kapı olup bu kapı Yeni odalar denilen kışlaların en büyük kapısı idi. İkinci Mahmut zamanında Yenicerilerin ilgası günü evvelâ nasihat vermek ve kabul etmezlerse ateş ederek ocaklarını söndürmek üzere i'zam olunan Topçubaşı meşhur Karacehennem'in söz dinletmekten âciz kaldıktan sonra gülle ile dövdüğü kapı bu kapı olup ve yağlı paçavralar ile tutuşturduğu kışla dahi bu kapının üzerinde bulunan daire idi. Kapıdan içeri girildikte Tekke meydanı vardı. Yeni odalar kışlalarının genişlik derecesi Halıcılar Köşkü ve Ahmediyye meydanı'na kadar imtidat ederdi. Orta camii ise Sultan Mahmud-i Sani asrında bir daha mahall-i şekavet ve mecma-i ehl-i tuğyan (asilerin barınağı) olmamak için esasından kat' ve ifna olunmuştur.»

Eski odalar, Yeni odaların yanmasından bir kaç gün sonra yıktırılmıştır.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 160) bu kışlaların yanma ve yıkılmasından bahsederken arsaları hakkında şu malûmatı veriyor:

«Bunların arsalarının halî kalması ve hususiyle İstanbul'un cemiyyetli mahallinde böyle hali mahallin ipkası caiz olamıyacağından Yeni odalar'ın mahalli hasb-el-mevki kâmilen haneler binasına müsait değilse de refte refte (gide gide, yavaş yavaş) hane ve dükkân ve bostanlar bina ihdası ile ve Eski odalar mevkice şerefli bulunduğundan haneler inşası ile arsalarının bilicareteyn taliplarine icarı ve Bab-ı âli civarındaki hanelerden kapıya ilâve kılınan on iki bin bu kadar zira' arazi-i vakfiyyenin mezkûr arsalardan bilmesaha suret-i şer'iyyesine tatbikan istibdalleri, icrası hususuna dair arz olunan takrir üzerine sadır olan hatt-ı Hümayun suret-i meşruhanın icrası bittensip Sultanahmet camiinde Liva-yi saa'et sayesinde Vak'a-i Hayriyye'nin hüsn ü neticesi müşahede olunduğuna teşekküren ve teyemmünen bu mahallerin Sultanahmet vakfına tashihi ve Yeni odalar'ın yerine Ahmediyye ve Eski odalar'ın mahalline Fevziyye tesmiyesi zımnında icabının icrası irade buyuruldu.»

YENİ OSMANLILAR (يكى عثمانليلر) [*Hal.*] Sultan Aziz devrinde mutlakıyyetin kaldırılıp yerine meşrutî bir idare tesisi emeliyle kurulan cemiyyetin adıdır. Cemiyyetin reisi Necip Paşa torunu ve sonradan Sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa'nın kardeşi Sağır Ahmet Beyin oglu Mehmet Bey'di. İlk âzaları da Nuri, Reşat, Sami Paşa Hafidi Ayetullah, Namık Kemal ve Mir'at mecmuası sahibi Refik Beylerdi.

Cemiyyet mensuplariyle sıkı münasebeti olan Ebuzziya Tevfik Bey'in Tasvir-i Efkâr gazetesinde çıkan (Yeni Osmanlılar Tarihi) nde yazdığına göre bunlar ilk toplantılarını 1282 (1866) haziranı içinde bir pazar günü Boğaziçi'ndeki Belgrat ormanı'nda yapmışlar, Lehistan Cemiyyet-i Hafiyyesiyle (gizli cemiyyet) İtalya'daki (Karbunari) cemiyyetine ait nizamnameleri tetkik eylemişler. Müzakere sırasında silâhla hareket ve Âli Paşa'ya suikast bahsi ortaya atılınca Ayetullah Bey şiddetle mahalefet göstarmiş, hattâ atına binip dört nala sürmek, oradan uzaklaşmak suretiyle cemiyyetle alâkasını kesmiş. Namık Kemal'in sonradan Sami Paşa ailesine gayzı, Ayetullah Bey'in bu muhalefetinden dolayı imiş. Halbuki Abdülhamit'in emriyle Namık Kemal tevkif ve mahkemeye sevk olunduğu vakit mahkeme reisi bulunan Sami Paşa zade Subhi Paşa onun beraetine karar vermiş.

«Ayetullah Bey ayrıldığı cemiyyetin niyetini ihbar etmemiş, yahut hükümet müsamahakâr davranmış olmalı ki bu içtimalar devam eylemiştir.»

Abdurrahman Şeref Efendi «Tarih Müsahabeleri» nde diyor ki:

«Cemiyyet halini alan bu gençler, ara sıra içtima ile teati-i efkâr eyledikleri gibi icra vasıtalarını kararlaştırmak ve yeni kabineyi terkip edecek zevatı tâyin eylemek üzere bir gün de Ayasofya Camii'nde toplanıp cereyan eden müzakerede ittihad-ı âra (fikir birliği) ile bir karar verememişlerdi. Mehmet Bey, Sadarete amcası Mahmut Nedim Paşa'yı, başkaları da Ahmet Vefik Efendi'yi (Ahmet Vefik Paşa) tavsiye eyliyorlardı. Nezaretlere de efkâr-ı münevvere (açık fikirli) ashabından istikametle mâruf rical namzet gösteriliyordu. Ahmet Vefik Efendi'nin bu tertibattan haberi var mıydi bilemem. Fakat Maarif Nezareti'ne namzet kılınan Salih Efendi merhum (Hekimbaşı) hiç bir şeyden malûmatı olmadığını ve keyfiyyeti duyunca Âli Paşa'ya tebriye-i zimmete uğraştığı sırada «Merak etmeyin Efendi hazretleri, mürettiplerin kimler olduğunu ve kimlerin zîmedhal bulunduğunu biz biliyoruz» teminatını aldığını söylerdi.»

Bir gece Sağır Ahmet Bey'in İstinye'deki yalısı arandı. Lâkin Mehmet Bey bir gece evvel savuşmuş, Nuri ve Reşat Beyler'le Avrupa'ya kaçmıştı. Cemiyyete sonradan girmiş olanlardan Agâh ve Suavi Efendiler de Avrupa'ya gittiler. Ziya Bey (Ziya Paşa) Kıbrıs mutasarrıflığına, Namık Kemal de Erzurum vali muavinliğine tâyin edildiler.

O sırada Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın Ziya ve Kemal Beylere bir daveti vuku buldu Hürriyyetperverane neşriyatta bulundukları takdirde her türlü masraflarını deruhde edeceğini söyliyerek kendilerini Paris'e çağırdı. Bu davete ikisi de icabet etti. Marsilya yoluyle Paris'e gittiler. Bunların iğtirabına (gurbeti ihtiyar etmelerine) Karantine kâtiplerinden Hayri Efendi isminde biri:

Be meded kaçtı Ziya Beyle Suavî ve Kemal

tarihini söylemiş, mükâfat olarak 1284 kuruş tekaüd maaşına nail olmuştu. Ziya Paşa'nın sonradan yazdığı (Zafername) yi tahmis ettiğini söylediği Hayri Efendi bu Hayrî Efendi'dir.

Bunların hepsi de sonradan İstanbul'a döndüler. Mehmet Bey, babasının ve amcasının ısrarı üzerine siyasetle uğraşmaktan vazgeçti. Nuri Bey, Abdülhamit zamanında Reji Komiseri iken öldü. Şair Ali Ferruh Bey'in babası olan Reşat Bey, yine Abdülhamit devrinde mutasarrıf ve Paşa oldu. Kudüs mutasarrıflığından mâzul ve menzul olarak öldü. Agâh Efendi Atina sefiri iken irtihal etti. Suavî Efendi ha-

zırladığı ihtilâl hareketinde öldürüldü. Namık Kemal mutasarrıflık adı altında menfi bir hayat yaşarken gözlerini hayata kapadı.

Yeni Osmanlılar Cemiyyeti bu suretle tarihe karışmış ise de münevverler arasında doğan hürriyyet aşkı sonradan İttihat ve Terakki Cemiyyetini doğurmuş ve onun neticesi olarak 1324 (1908) Temmuzunda istibdat idaresi yıkılarak yerine meşrutiyyet devri kurulmuştur.

YENİ SARAY (يكى سراى) [*Mim.*] İstanbuldaki Topkapı Sarayına ilk zamanlarda verilen addır, Vesikalarda «Saray-i Cedid-i âmire» suretinde de geçer. Fatih sultan Mehmet İstanbul'u fethedince Edirnekapısı'ndaki Tekfur Sarayına yerleşmişti. Fakat saray harb sırasında harap olmuş, oturulamıyacak bir hale gelmiş olduğundan şimdi Beyazıt denilen zeytinlik ve üniversitenin yerinde yeniden bir saray yaptırmıştır.

Daha sonra yaptırdığı Topkapı Sarayı Beyazıt'dakine nazaran yeni olduğu için buna «Yeni Saray». ötekine de «Eski Saray» denilmişti. Fatih; Sarayburnu'nda bulunan kapısına nisbetle sonradan «Topkapı Sarayı» adını alan Yeni Saray'da senenin bir kaç ayında havass-ı kurenası ve hususi dairesi halkıyle oturuyor, saray halkının çoğunluğu Eski Saray'da bulunuyordu. Bu âdet Kanunî Sultan Süleyman zamanına kadar devam etmiştir. Kununî Yeni Saray'a yeniden harem dairesi yaptırdığından Harem-i Hümayun takımını tamamen Yeni Saray'a naklettirmiş ve Eski Sarayda ondan sonra da bir çok tadiller ve ilâveler yapılmıştır.

Abdurrahman Şeref Efendi «Topkapı Saray-i Hümayunu» başlıklı kıymetli yazı silsilesinde (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, c. 1, s. 268 ve mütaakıp) başlığı altında şunları yazmıştır:

«Malûm olduğu üzere Fatih Hazretleri bâdelfetih yirmi gün kadar İstanbul'da ve belki ordugâhında oturarak hemen Edirne'yi teşrif buyurdukları ve andan sonra da ekser eyyamını dar-ül-harblerde geçirdikleri cihetle tahtgâh-ı cedidlerine (İstanbul'a) ara sıra uğramışlardır. Sürekli ikametleri Uzun Hasan vekayiinden sonradır. Yeni Saray'ın inşası da o zamana tesadüf eyliyor. Eski Saray'ın inşası 858 salinde olmak üzere tarihlerimizde mukayyettir. Tarih-i fetih 857 olup Padişah hazretleri bir sene müfarekatten sonra İstanbul'u teşrif buyurduklarından evvelce emrettikleri Eski Saray'ın inşaatı avdetlerinde ikmal edilmiş olması zaruri idi. Yeni Saray'ın hangi aksamı ve hangi senelerde Mehmet Han tarafından inşa olunduğu kat'iyyen kestirilemiyor, padişahan-ı salifin müteaddit ilâve ve mükerrer tamirlerle vüs'at kesbetmiş ve ibtidaî şekil ve vaziyyeti hayli tagayyür etmiştir ve her padişah ilâve ve tamir ettiği mahalle kendi tuğrasını vazettirmiştir.»

Tafsilât için bak: (Topkapı Sarayı).

YENLİ KÜRK (يكلى كوركى) [*Kıy.*] «Erkân kürkü» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yenli olduğu için bu ad verilmişti.

YER (يـ) [*San.*] Gece üstünde yatılan kerevetli minder adıdır. Vesikalarda geçer.

YERALTI ZİNDAN (يرالتى زندان) [*Mim.*] Toprak altında hiç bir taraftan ışık almıyan, rütubetli zindan, hapishane demektir.

YERDEN TEMENNA ETMEK (يردن تمنا ايتمك) [*Hal*] Yere kadar eğildikten sonra elini başına kaldırmak suretiyle selâm vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Bak: Temenna).

YERDEN YAPMA (يردن يابمه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle pek kısa boylu, bodur yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YERİNDE YELLER ESER (يرنده يللر أسر) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kaybolmak, çalınmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kişi kim komazsa cihanda eser
Anın âhır yerinde yeller eser
Nâti

YERİNİ BOŞ BIRAKMAK (يرينى بوش براقمق) [*Hal.*] Hayr-ül-haleften mahrum kalmak, yerine geçecek hayırlı evlâd bırakmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Yerini bos koymak» suretinde de kullanılır.

Yerini boş kodu amma o makamın bulda
Şimdi Vehbi bize lâzım olacak hayr dua
Seyyid Vehbi

YER KOMAK (يـر قومق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle müsaade ve imkân vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Göz uciyle âşıka geh lütfeder gâhi itap
Bir suale yer komaz ol gamze-i hazır cevap
Nef'î

YERLERE GEÇMEK (يرلره كچمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ziyade utanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Âh! karşımda vatan namına bir kabristan
Yatıyor şimdi.. nasıl yerlere geçmez insan?
Mehmet Akif

YERLİĞ (يرليغ) [*İda.*] Ferman, berat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yarlıg, yarlık suretlerinde de kullanılırdı (Bak: Yarlık).

YERLİ KULU (يرلى قول) [*Ask.*] Kale muhafızlığı vazifesini gören «Dizdar»ların maiyyetinde bulunan bir sınıf muhafız askere verilen addır. Mühim kalelerde yerli kulları arasında yerli kulu Yeniçeri, Cebeci ve Topçular da vardı. Bu sebeple rikâb-ı hümayundaki askere «Kapı kulu» denildiği gibi taşralarda bulunan muntazam askerlere de «Yerli kulu» denilirdi. Bağdat, Şam, Mısır, Erzurum, Budin, Belgrat, Bosna gibi uzak ve mühim yerlerde Yeniçerilerden muntazam yerli kulu teşekkülleri vardı.

YERLİ NEFERATI (يرلى نفراتى) [*Ask.*] Yerlilerden kale muhafazasında istihdam olunan askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

YER MİNDERİ (ير مندرى) [*San.*] Eski Türk evlerinde sedirlerin yanına konulan alçak minderlere verilen addır.

YER ODASI (ير اوطه‌سى) [*Mim.*] Evin alt kat odasına verilen addır. Mezara da denir.

Vâizâ her tarafı merkad-i ehl-i İslâm
Sana bir yer odası eylemiş amade imam
İzzet Molla

YEŞİL BAYRAK (يشيل بايراق) [*San.*] Şehzadelere mahsus bayraklara verilen addır. Bayrak yeşil atlastan yapıldığı için bu ad verilmişti. Padişah'ın yedi sancağından biri yeşil olduğu gibi Sadrazam'ın sancağı da yeşildi.

YEŞİL DİREK (يشيل دير ك) [*Sar.*] Topkapı Sarayı'nda Hane-i Hassa ağalarının toplandıkları yere verilen addır. Bu yer ağalar için encümen-i ülfet (kulüp) makamında idi. Yeşil direğin temizliğine Anahtar ağası nezaret ederdi.

YEŞM (يشم) [*San.*] Demir madeni karışık damarlı, yeşile çalar taş adıdır. Yüzük, tesbih ve daha başka şeyler yapılır. Âlâsı Hatay ve Kâşgar taraflarında çıkan taşın beyazı yeşilden makbul sayılır. Yeşm; Farsça olup Arapçası yeşb'dir. Buna yeşef, yeşep de denilir «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde yeşim şeklinde yazılan bu taştan yapılan ve müzelik olan şeyler hakkında şu tafsilât vardır:

«Dünyada zümrüt, yakut ve pırlantadan sonra gelen en sert taştır. Bundan tesbihler, tabaklar, fincanlar, bıçak ve kılıç kabzaları ve ayna çerçeveleri gibi birçok ziynet eşyaları yapılmıştır. Bir yeşimi hal i hazırda delivermek bile en usta bir taşçıyı saatlerce işgale kâfi geldiği halde bir 99 lu tesbihin ne kadar zamanda yapılabileceği artık düşünülsün. En makbul rengi koyu yeşil ve süt beyazdır. Siyah, sarı renkleri makbul değildir. Bunda bütün şeraiti câmi ve altın çakmalı bir tesbih binlerce lira eder. Kâse, tabak, 100-150, fincan 30, kılıç kabzası 100 lira kadar eder. Bundan eski Türk hükümdarlarının binlerce lira değerine büyük küpler, vazolar yaptırdıkları meşhurdur. En eski bir Türk antikasıdır. Eski milletler buna (yağmur taşı) derler. (Yat) da tâbir ederler. Yat; kehanet demektir. Yatlamak sihir yaptırmak demektir. Eski Türkler bu taşla sihir yapıp yağmur yağdırırlardı derler.»

YEVM-İ ŞEK (يوم شك) [*Hal.*] Şaban ayının otuzuncu günü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şek; Arapça şüphe demek olup Şaban'ın otuzuncu gününe böyle denilmesi yirmi dokuzuncu günü akşamı yeni ay görülürse ertesi günün Ramazan olduğunun ilân edilmesinden dolayıdır. İsbat olunmadığı takdirde Şaban otuz gün itibar olunup artık rü'yete ihtiyaç kalmazdı.

Yevm-i şek «Lisan-ı şeri'de mağmum havada Şaban'ın yirmi dokuzunu velyeden (takibeden) ve ramazandan veya şaban'dan olduğu bilenemeyip meşkûk-ün-fih olan gün demek olduğu» nu yazan Ahmet Rasim Bey (Menakıb-ı İslâm, kısm-ı sani, sayfa 420 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Eyyam-ı sitte (altı gün) zarfında savmın (orucun) mekruh olduğu günlerden biri de yevm-i şek ile andan evvelki gündür. Çünkü Hadis-i şerif'te:

«(Şehr-i sıyamı andan evvel bir veya iki gün oruç tutarak istikbal etmeyin) buyurulmuştur.

«Fakat yevm-i şek orucu tetavvuan yani bir şey üzerine lâzım ve vâcip olmayıp ihtiyariyle yapmak kabilinden olan itiyatlarda ve o gün Ramazan hatırası olmıyarak savm nef-i mahzı niyyetlerinde mekruh olmaz. Bu son savm kâr-ı havastır. Yani keyfiyyet-i savm yevm-i şekki bilenlerin kârıdır. Hattâ (Kitab-üs-Savm) şöyle bir fıkra irad ediyor:

«İmam Ebu Yusufu yevm-i şekte (Bab-ı Hârun'da siyah sarık ve siyah libas ile siyah eyerli siyah at üzerinde nâsa iftarı ifta ederlerken görüp:

— Sen dahi müftir misin?

diye sual eden «Esed Bin Ömer» o gün İmam-ı Müşarünileyh de sakalından başka beyaz olmadığını ve zikrolunan sualine cevaben Müşarünileyh:

— Bana yaklaş.
deyip o dahi yaklaştıkta:

— Ben sâimim, diye kulağına söylediğini hikâye etmiştir.

«İmamın, Cenab ı Esed'in kulağına söyleyişi, havassın savm-i şek keyfiyyetini avamdan yani bu sureti bilmiyenlerden gizli tuttuklarındandır. Zira bu günlerde savmın kerahet sebebi avam i nâsın anı Ramazanın farzına ziyade edilmiş olmak zanniyle itibar etmelerini ve Şaban veya Receb'in günlerinde noksan olmak tevehhümüne düşerek bu oruçlarla sıyam günlerini telâfi için ihtiyat ediliyor zannında bulunmalarını men' içindir.

«Dinî kitaplarımızda yazılı olduğu üzere Muharrem-ül-haramın dokuzuncu veya on birinci günlerini ilâve etmiyerek yalnız onuncu günü tutulan oruç ile yalnız cuma ve cumartesi ve bilhassa ipti da-i rebi' olan «Nevruz» ve iptida-i harif olan «Mihrican» günleri tutulan oruçlar mekruhtur. Bunlardan maada iki bayram günleriyle eyyam-ı teşkik ki senede beş gündür, bunlarda sâim olmak haramdır.»

«Yevm-i şek iman sahiplerinin başka bir tevessül-i ihtilâskârane, başka bir tevekkül-i abîdane ile Ramazan günlerine girmek için hazırlandığı tâatle geçecek günlerden mürekkep olmakla şahsî hislerde marifet-i nefs ve salâh-ı ahvale doğru büyük bir teşebbüs görülur. Evkat-ı hamseye (beş vakte), teravihe müdavemete Ramazan orucu tamamen ifa, cami ve mescidlerde ibadetle iştigal ederek istiğfare muvazabet eylemeğe, sadakalar vermeğe velhasıl sevaplı işlerin çoğalmasına dair güzel niyyetler izhar olunur. Beşeriyyet için bu gibi sâlih emeller, teselliler hazırlıyan fi'lî ve amelî mendubatta (işlenmesi güzel işler) onun için yevm-i şekke mağfiret günlerinin medhali demek yakışır.»

Yevm-i şek niyyetine şira sıkarken yârân
Sıkboğaz etti basup şahne-i şehr-i Ramazân
Sâbit

YEVMİYYE (يومية) [*Kıy.*] Âdi günlerde giyilen serpuş (başlık) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü serpuşlara yedi zira' tülbent sarılırdı.

Müstakim Zade «Taç Risalesi»nde diyor ki:

«Kisve-i âzamiyye-i Rum'da on iki terk sofî tac, Mezheb-i Hanefiyye'den Ebu Mansur Matüridî'ye isnat olunup ulema-i devlet-i Osmaniyye ana Yevmiyye derler.»

YEVMİYYE-İ DEKÂKİN (يومية دكاكين) [*Mal.*] Kazanç vergisi kabilinden olarak esnaftan alınan vergi nevilerinden birinin adıdır Gündelik esasına göre alındığı için bu ad verilmişti. Aylık esasına göre alınana da «Şehriyye-i dekâkin» denilirdi.

YILAN DİLİ (يلان ديلى) [*Bah.*] İnce, uzun ve narin kayık adıdır.

YILANKAVİ (يلانقوى) [*San.*] Yılan gibi (س = S) şeklinde kıvrılmış şekil ve tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

YILDIZ (يلديز) [*Ede.*] Saz şairleaiyle halk sanatkârlarının mâni, semai, koşma, divan gibi eskiden okudukları nevilerden birinin adıdır. Söyleyiş ve çalış şekli ötekilerden büsbütün başka olan Yıldız (Müstezad) a çok benzerdi. Son zamanlarda bütün bu neviler gibi «Yıldız» ı da en iyi söyliyen Çiroz Ali ile Dolmacı Mihran, Çarkçı Ethem, Tersaneli Osman Nuri ve Otakçılarlı Cevat'tı.

YILDIZI BARIŞMAK (يلديزى باريشمق) [*Hal.*] Anlaşmak, mizaç uymak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YILDIZI DÜŞKÜN (يلديزى دوشكون) [*Hal.*] Talihsiz, zavallı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YILDIZI PARLAK (يلديزى پارلاق) [*Hal.*] Talihi açık, mes'ut, bahtiyar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YILDIZ SARAYI (يلديز سرايى) [*Mim.*] Beşiktaş'ın yukarı tarafında ve pek lâtif bir mevkide bulunan sarayın adıdır. Değerli müdekkik Halûk Y. Şehsuvaroğlu'nuu (Resimli Hayat) ın 28 sayılı sayısında «İstanbul Sarayları» adlı kıymetli yazısında Yıldız Sarayı için şu tafsilât vardır:

«Bugünkü Yıldız bahçelerinin yerinde ilk kasrı III. Selim'in Validesi Mihrişah Sultan inşa ettirmişti. Padişah yaz mevsimlerin de validesinin köşküne tenezzühe çıkardı. II. Mahmud da bu bahçelere rağbet etmiş ve saltanatının ilk yıllarında buraya «Yıldız» ismindeki köşkü yaptırmıştı. Şair Vâsıf diğer bir kasır münasebetiyle bu binadan (Eğer verdiyse Yıldız köşkü fer semt-i Beşiktaş'a) diye bahsetmektedir.

«II. Mahmub yaz mevsimlerinde Yıldız köşküne gider, burada güreş seyreder, sonra tüfek veya ok atmak ve attırmakla vakit geçirirdi. Bazı günler Yıldız poyrazının şiddetinden kimsenin dane-i ikbali nişana isabet edemezdi.

«Padişah, Yeniçerileri kaldırdıktan sonra Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'nin, Yıldız

bahçelerinde yaptıkları talimlerle de bizzat meşgul oluyor, Ortaköy'e doğru uzanan sırtlarda yeni askere manevralar yaptırıyordu.

«Yıldız kasır ve bahçelerine rağbet Abdülmecid zamanında artmış, genç hükümdarın validesi Bezm-i âlem Sultan (Yıldız köşkü denmekle şehîr kasr-ı hümayun ittisalinde) 1242 yılında (Kasr-ı Dilküşa) isimli yeni bir bina inşa ettirmişti. Ayrıca Yıldız civarındaki bağlar ve bazı arazi de Abdülmecid tarafından satın aldırılarak kasrın bahçelerine ilâve edilmişti.

«Yıldız köşkü, Abdülmecid zamanında Serefraz Hanım'ın hikâyeleriyle meşhur olmuştu. Beşinci Kadın bir gün maiyyeti ile berabar Yıldız köşküne çekilmiş ve Abdülmecid gece vakti önünde fenerle Çırağan bahçelerinden geçip Serefraz Hanım'a tekrar saraya dönmesi ricasında bulunmuştu.

«Yıldız parklarında Abdülâziz zamanında yeni binalar yaptırılmış ve Padişah Balta, Çadır köşkleri'nin civarında nadide horozlar, kuşlar yetiştirmişti. Abdülâziz Yıldız kasrına bahar mevsimlerinde bir müddet oturmak için giderdi. Hal'inden evvel Yıldız'a son defa 21 nisan 1876 çarşamba günü çıkmış, fakat talebe-i ulûm hareketi üzerine Dolmabahçe sarayına dönmüştü.

«V. Murad hastalık günlerinin bir kısmını Yıldız'da geçirmişti. Çerkes Hasan Vak'ası olduğu vakit V. Murad ve maiyyeti Yıldız'da bulunuyorlardı. Sarayın da bir hücuma maruz kalmaması için bir takım tedbirler alınmıştı.

«II. Abdülhamid amcasının ve büyük biraderinin içinde hal'edildikleri, her vakit denizden, karadan kuşatılmağa müsait Dolmabahçe sarayı'nda oturmayı emniyyetli bulmamış ve 7 nisan 1827 günü ikametgâhını Yıldız'a nakletmişti. Mabeyn Feriki Sait Paşa, neşredilmemiş hâtıratında bu nakil keyfiyyeti hakkında şunları yazmaktadır: (7 nisan 293 - Bugün Beşiktaş saray-ı hümayunundan Yıldız kasr-ı hümayununa bütün bütün nakl-i hümayun vuku bulup, Yıldız saray-ı hümayunu ismi verilmiştir. Saat sekizde Kasr-ı hümayun-ı mezbura muvasalat ettik.

«Benim ikametime mahsus olmak üzere Harem-i Hümayun duvarının arkasında ve bağ derununda vaki odayı Efendimiz ihsan buyurdular...)

«II. Abdülhamid'in Yıldız'a naklettiği bu tarihi II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülâziz devirlerinden kalmış, daire-i hümayun denilen Yıldız kasrı (bugün Teknik okul yatakhanesi olarak kullanılmaktadır.) Büyük mabeyn dairesi (bugün Harb Akademisi Kumandanlık dairesi) Şale kasrı, Malta ve Çadır köşkleri ile diğer bazı müteferrik binalar bulunuyordu.

«II. Abdülhamid bu binalardan pederinin ve amcasının Harem dairesi olan (Yıldız kasrına) kadınları ve çocuklariyle beraber yerleşmişti. Daire bundan sonra (Hünkâr dairesi), (Hünkâr sofası) isimleriyle anılmağa başlamıştı. Hükümdar bu dairenin arkasındaki sahaya yaptırdığı (hususi daire) den sonra binayı terketmişti. Yalnız buranın alt katındaki sofaya istirahate gelirdi.

«II. Abdülhamid saltanat devri içinde geniş bir arazi üzerinde Yıldız sarayını âdeta müstahkem bir şehir halinde kurmuştu. Saray, bir tiyatroyu, müzeyi, kütüphaneyi, eczahaneyi, mütaaddit atölyeleri, tenezzüh havuzlarını, parkları, mütaaddit daireleri ihtiva ediyordu. Büyük duvarların etrafı, kışlalarla, muhafız askerlerle kuşatılmıştı. Yıldız'ın mütaaddit dairelerini (Mabeyn Müşirliği dairesi, Başkâtip dairesi, Mabeynci Beyler dairesi, Teşrifat Nazırlığı dairesi, Teftiş-i askerî komisyonu, Maiyyet i seniyye erkân-ı harbiyyesi, Yaverler dairesi, İzzet Paşa dairesi, Derviş Paşa dairesi, Şakir Paşa dairesi, Kamphoner Paşa dairesi, Aleksandr Karatodori dairesi, Mütercim Nişan Efendi dairesi, Hususi şifre dairesi, Mabeyn mütercimleri dairesi...) teşkil ediyordu.

«Sarayın asıl binaları üç büyük avluda bulunuyordu. Birinci giriş avlusundaki büyük Mabeyn binasında bir Hünkâr dairesi bulunuyor, Mabeyn Müşiri bu dairede oturuyor, vükelâ da muayyen zamanlardaki toplantıları bu kasırda yapıyordu.

«Aynı avlu üstündeki Çit köşkü Hükümdarın büyük Mabeyn dairesi dışında bazı sefirleri kabul ettiği, mülâkatlar yaptığı bir yerdi. Bu avlu üstünde ayrıca uzun ahşap binada yaverler, musahipler, mabeynciler dairesiydi. Buradan ikinci büyük kapıyla Padişahın daireleri bulunan diğer avluya geçiliyordu.

«Kapıdan girilince hemen sağdaki bina II. Abdülhamid tarafından 1900 yılında yaptırılmış (Küçük Mabeyn) dairesiydi. II. Abdülhamid maruzata burada bakar, Sadrazamı, Nazırları ve görüşmek istediği zatları bu binada kabul ederdi. Alt katta kendisine mahsus küçük bir çalışma odası vardı. Hal'inden sonra tahta çıkan V. Mehmed Reşad ve onu takip eden VI. Mehmed Vahideddin de bu odayı aynı maksatla kullanmışlardı.

«Odanın karşısındaki küçük odada, Sadrazamların huzura girmeden evvel bekledikleri ve bazı zamanlar çalıştıkları odaydı. Binanın

alt katındaki büyük yemek salonunda bazı yabancı misafirlere ziyafetler verilmişti. Bu salonun en ehemmiyetli tarihî hatırasını II. Abdülhamid'e tahttan indirilme kararının burada tebliğ olunması teşkil etmektedir.

«Küçük Mabeyn'in karşısında Hünkar sofası (Daire-i Hümayun) ismiyle anılan yukarıda bahsi geçen Yıldız kasrı bulunmaktadır. Bu kasırla Çit köşkü arasındaki yoldan üçüncü bir kapıya gidilir ve bu kapıdan Harem dairelerinin bulunduğu üçüncü büyük avluya geçilmektedir. Bu avluya girmeden evvel küçük Mabeynin hemen yanında bir yüzü yola, diğer yüzü parka ve büyük havuza nâzır, beyaz boyalı, kafesli (Hususi daire) ye raslanırdı VI. Mehmed Vahideddin'in ikameti sırasında yanmış bulunan bu daire, Abdülhamid'in kendisine en yakın kadınlariyle ikamet ettiği ve gecelerini geçirdiği daireydi. Buradaki yatak odasını değiştirmiş, böbrek hastalığından sonra doktorların daha havadar olan park cephesine nazır alt katta bir odayı yatak odası olarak kullanmıştı. Kendisinden sonra tahta çıkan V. Mehmed Reşad, ömrünün son hastalık yıllarını bu dairede geçirmiş, böbrek ameliyatı bu dairede yapılmış ve burada vefat etmişti.

«Bu yolun ilerisinde solda Yıldız'ın meşhur tiyatrosu bulunmaktadır. Tavanı mai zemin üzerine sarı yıldızlarla süslü tiyatro, localarla çevrilidir. Sahnenin tam karşısındaki loca hükümdara aitti. Üst katta bir tarafta Şehzadeler oturur ve alt katı da saray mensupları işgal ederdi. Senelerce bu küçük tiyatroda, İtalyan operetleri, Abdi'nin piyesleri seyredilmiş, II. Abdülhamid'in gür kahkahaları işitilmişti,

«Bu avludan da büyük duvarlarla, kapılarla ayrılmış park kısmına geçilmektedir. Abdülhamid'in dairesine, bir kapılı uzun geçitle bağlı olan Abdülhamid'in yaptırdığı Şale kasrı ayrı duvarlar içindedir. II. Abdülhamid Almanya İmparatorunun İstanbul'u ikinci ziyareti münasebetiyle bu kasra bitişik olarak Merasim köşkü isimli binayı inşa ettirmişti. Bunların dışındaki parkta Malta, Çit kasırları bulunmaktadır. Malta kasrının haricinde kışlalar, askerî tesisler yer almaktadır.

«Sarayın yukarıda bahsi geçen harem dairelerinin bulunduğu yerde Padişah kızlarına, oğullarına, kadınlarına mahsus mütaaddit dışı kârgir, içi ahşap daireler bulunmaktaydı. Şimdi Teknik okulun işgal ettiği bu dairelerden ekserisinin yerinde yeni plânlara göre kârgir mektep binaları inşa olunmuştur.

II. Abdülhamid zamanında İstanbul'u ziyaret eden yabancı hükümdarları, veliahtleri Padişah, Şale merasim kasırlarında ağırlardı. Büyük Mabeyn dairesinde da bazı ziyafetler tertip olunurdu.»

YILDIZ TAŞI (يلدز طاشی) [*San.*] Tesbih ve diğer sanat eserleri yapılan taş nevilerinden birinin adıdır. «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde (Yıldız taşı maddesi) bu taşla yapılan sanat eserleri hakkında şu tafsilât verilmektedir:

«İçerisinde altın zerratı gibi parlayan koyu kırmızı renkte bir taştır. Bunun dalgalı siyah renklisi ve taklidi de olur. Bundan kutular, tesbihler, fincanlar, tabaklar, bardaklar ve hatta nargile seri gibi şeyler işlendiği görülmüştür. Dü- tablo halinde işlemesi kolaysa da üzerine ince oyma çiçek yapmağa mütahammil değildir. İyi bir 99 lu tesbih 60-80, 33 lüsü 20-25, fincanı, bardağı 30 lira kadar eder. Bundan küçük gümüş şarnelli kutular ve sigara tabakları da yapılır. En iyisi on lira eder.»

YILLIK-I HÜMAYUN (يللق همايون) [*San.*] Sadrazamla Vezir ve devlet ricali tarafından Padişah'a her sene verilmesi âdet hükmünde bulunan giyim ve sair şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü şeyler Ramazanda «bohça» halinde takdim olunurdu. Yine Sadrazam başta olmak üzere büyükler tarafından Harem-i Hümayuna, saray ricaline yıllıklar sunulurdu. Bu hal İkinci Sultan Mahmud zamanına kadar devam etmiştir.

YİĞİTBAŞI (يكيت باشی) [*San.*] Esnaf teşekküllerindeki vazife sahiplerinden birinin adıdır. Kethüdalardan sonra gelen ve her esnaf tarafından ayrı ayrı olarak kendi aralarından seçilen Yiğitbaşılar Kethüdalarla esnaf arasında emir ve haber verip almak vazifesiyle mükellef oldukları gibi esnafa ait teşkilât ve nizamları takip ile de vazifeli idiler. Ehl-i hibrelik (bilir kişilik) de yaparlardı. Sefer münasebetiyle Kapı kulu Ocakları için istenilen «Orducu»lar da Kethüda, Yiğitbaşı ve o esnafın ihtiyarları tarafından temin olunurdu.

Yiğitbaşılık son zamanlara kadar devam etmiştir.

YİRMİLİK ALTIN (يكرمیلك آلتون) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmud'un yirmi altıncı saltanat senesinde (1249-1833) basılan altın sikkenin adıdır. Buna Birinci Mahmud devrinde basılan altın gibi «Mahmudiyye» de denilirdi Bir buçuk dirhem ağırlığında ve 23 ayarında idi. Nısfiyeleri (yarım) de vardı. Bunların kenarlarında çiçekli su bulunurdu. Yirmilik altın yabancılarla yapılan alış verişlerde esas ittihaz

olunmuştu. Eksi Ceza Kanunu'nda ceza-yi nakdi hükümleri de bununla ifade edilmişti.

YİV (يو) [*San.*] Mücefteki helezonî oluklara verilen addır. Bu olukları belirten kabartılara «sed» denilir.

YOBAZ (يوباز) [*Hal.*] Azgın ve haşarı softa yerinde kullanılır bir tâbirdir. (Bak: Softa).

Yatağanın çıkarup ortaya atılsa yobaz
Kolunu urmağa kutlukta sopasın çıkarır:—
Süruri

YOKLAMA AKÇESİ (يوقلمه آقچه‌سی) [*Ask.*] İşlerini görmek ve aynı zamanda dil ve din öğrenmek üzere Anadolu ve Rumeli'deki Türklere, birer bedel mukabilinde verilmiş olan devşirmelerin vaz'iyyetlerini tetkik için gönderilen Acemi oğlanı Kethüda'larının bunları çalıştıranlardan aldıkları para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alınan paranın miktarı seksen akçe idi.

YOKLAMACI (يوقلمه‌جی) [*Ask.*] Künye defterlerine tatbikan askerî muayene ve teftişe memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Piyade, süvari, Tophane ve Tersanede bu unvanı taşıyan memurlar vardı.

YOLA BAKMAK (يوله باقمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle beklemek, gözü yolda olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yola bakmaktan ağardı sanemâ dide-i ter,
Ağla hey gözlerim ağla ne gelür var ne gider.
Nâbi

YOLDAŞ (يولداش) [*Sar*] Bir «kalfa» nın terbiyesi altında bulunan acemi cariyelerin biribirlerine karşı kullandıkları tâbirdir. Acemiler biribirlerine adlariyle hitap etmezler, «Yoldaş» yahut «yoldaşım» derlerdi.

§ [*Ask.*] Yeniçeriler de biribirlerine «yoldaş» derlerdi.

YOLDAŞIM (يولداشم) [*Sar.*] Bir «kalfa»nın terbiyesi altında bulunan acemi cariyelerin biribirlerine karşı kullandıkları bir tâbirdir. Acemiler biribirlerine adlariyle hitap etmezler, «yoldaşım» yahut «yoldaş» derlerdi.

YOL HASEKİSİ (يول خاصکیسی) [*Sar.*] Sefere iştirak eden Padişah'ların maiyyetinde bulunan hasekiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Enderun'un «Revan odası»ndan seçilirlerdi.

YOL KESME (يول کسمه) [*Hal.*] Umumi yollarda gizlenerek veya bekliyerek gelen geçenlerin parasını zorla alma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hareket kanunen cürüm sayılır.

YOL OĞLU (يول اوغلی) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Nasip alanlar hakkında kullanılır. Tarikat evlâdı demektir.

YOL REHBERİ (يول رهبری) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. İstidat sahibi olanları Bektaşî yapmağa çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her vesile ile Bektaşîliğin faziletlerini anlatma neticesi olarak tarikate giriş yolunu temin ettikleri için bu ad verilmiştir. Bektaşilikte bir de «Meydan Rehber» vardı. Onun vazifesi de «meydan»da merasim yapılırken rehberlik etmekti.

YOL YARAĞI (يول یاراغی) [*Hal.* Yol için lâzım olan şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sözünü eyledi can gibi kabul
Yol yarağını heman gördü resul
Yahya

YUF BORUSU (یوف بوروسی) [*San.*] Boynuzdan yapılma boru şeklindeki çalgının adıdır. «Nefir» de denilen ve «Kerranay»ın küçüğü olan bu boruyu bazı fakirlerle dervişlar çalarlardı.

YUF BORUSU ÇEKMEK (یوف بوروسی چکمك) [*Hal.*] Her hangi bir şeyden uğradığı teessürden hakaretli tarzda şikâyet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bazı fakirlerle dervişler «nefir» adı verilen boynuzdan yapılan yuf borusu çaldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

Firaş-ı mevte yatup bir fakir Bektaşî
Demiş ki oğluna «Ey nur-i çeşm ü can-ı peder
Mezara benle beraber nefirimi gömdür
Budur vasiyyetim icrada etme havf ü hazer.»
Çocuk demiş ki: «Başımla beraber emrin liyk
Sebep nedir buna söyle kusura kılma nazar,»
Kemal-i hüzn ile bir ah edip o biçare
Demiş: «Budur emelim kim olıcak Mahşer
Ebülbeşerden İmam Hüseyn'e dek bir bir
Büyüklerin varup ayağına sürüp yüzler
Cenab-ı Hakka şefaatlerin reca edeyim
Kabul olursa ne âlâ, niyazım olmazsa eğer
Çeküp hulûs ile bir yuf borusu..
Safa-yı hâtır ile eyleyim cehîme sefer
Kâzım Paşa

YUF DELİĞİ (یوف دلیکی) [*Mim.*] Nefes ve hava almak için yapılan dar ve küçük pencereye verilen addır.

YUMRUK MEZESİ (يومروق مزه‌سی) [*Hal.*] Meze yerine elinin tersiyle ağzını silmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunu çıplak ayyaşlar yaparlardı.

YUMURTA AHARI (يومورطه آهاری) [*San.*] Yumurta akının şaplaştırılması suretiyle yapılan ahar adıdır. Bu ahar kâğıda sürülür, o sayede silinmek lâzım geldiği zaman mürekkebin kolaylıkla çıkması temin olunurdu. (Bak: Ahar).

YUNDCİYAN (يوندجيان) [*Sar.*] Sarayın Has ahır teşkilâtındaki bir kısım hizmet erbabı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Madiyân-ı Hassa» dahı denilen yundciyan kısraklara bakarlardı. «Yund ocağı» denilen bu ocak mensuplarının bir kısmı timar sahibi, diğer kısmı da vergi ve tekâliften muaf idiler. Bölükbaşıları timarlı idi. «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı»ndaki malûmata göre (sayfa 498) «Yundcular Hassa davarları güdüp terbiye eder ve gölgeliklerini yaparlar, otluklarını biçerek saklarlar. Ot bitmiyecek olursa otluk ve haymana satın alırlar, İstanbul'a hayvan sevki icap ederse memur ettikleri yedekçilerin yol paralarını verirler, hülâsa kendilerine bırakılan hayvanlara bakarlardı. Yundcular bölge bölge taksim edilmiş olup korularda bulunurlardı »

YURTLUK VE OCAKLIK (يورداق واوجاقلق) [*Mal.*] Bir yerin gelirinin birine tevcihi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yurtluk yalnız kayd-ı hayat şartiyle tasarruf edildiği halde yurtluk ve ocaklık irs yoluyle de tasarruf edilirdi. Kendisine bu şekilde bir arazi geliri tevcih olunan resmen o yerin sahibi değildi. Araziyi satamaz, bağışlıyamaz, vakfedemezdi. Yalnız o yerin Şer'î ve Örfî vergisi kendisine ait olurdu. Timardan farkı, mutlaka bir hizmet karşılığı verilmesinin şart olmaması, tevcihin geri alınmaması, sahibinin idarî ve bazı şartlarla bir dereceye kadar bir kısım kazaî hakları da haiz bulunması idi. Bu sistem müstakil Beylerden zaptedilen yerlerde sadakat ve bağlılıkları görülen Beylerle hanedanlarının uhdelerinde bırakılmak ve daha ziyade İmparatorluğun Şark hudutlarında yerli Beylere ve beyzadelerse bulundukları yerler o adla tevcih olunmak suretiyle tatbik olunmuştur. Tanzimat sıralarında zaptedilerek buna mukabil kendilerine maaş bağlanmıştır.

YUSUFÎ (يوسفی) [*Kıy.*] Eski başlıklardan birinin adıdır. Padişahlarla Vezirlerin ve diğer bir kısım büyük memurların giydikleri bu kavuğun başa geçecek tarafı dar, tepeye doğru genişliyen üstü dilimli idi. Dilimli tepe kısmı hariç olarak diğer kısımları tülbent ile örtülü, ön kısmına da iki sorguç takılırdı.

YUVACI (يوواجی) [*Sar.*] Saray için lâzım olan şahin, atmaca ve doğanları yetiştirmek üzere bunları yavru halinde iken yuvalarında bulup saraya getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hizmetlerine mukabil Eşkinci ocağı şeklinde timara sahip bulunurlardı.

YÜK (يوك) [*Mal.*] Yüz bin akçe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beş yüz kuruş yerinde de «Kese» kullanılırdı. Milyon, milyar tâbirleri Avrupalılarla sıkı temaslardan sonra kullanılmağa başlanmıştır. Eskiden bir milyon yerine on yük denilirdi. Malî işlerde Tanzimat'tan çok sonralara kadar kese ve yük tâbirleri kullanılmıştır.

§ [*Mim.*] Evlerde yatak takımları, sandık ve saire gibi şeyleri koymağa mahsus yerli büyük ve geniş dolaba verilen addır. Bunun yerine «Yüklük» de denir.

YÜKLÜK (يوكلك) [*Mim.*] Evlerde yatak takımları, sandık ve saire gibi şeyleri koymağa mahsus yerli büyük ve geniş dolap adıdır. Bunlara kısaca «yük» de denir.

YÜKÜNÜ ALMAK (يوكنی آلمق) [*Hal.*] Götürebileceği kadar yüklenmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zengin yerinde de kullanılır.

Almış yûkünü şöyle ki seyrinde halelsiz
Bir zerre dahi kaldıramaz merkeb-i âlem
Ziya Paşa

YÜKÜNÜ TUTMAK (يوكنی طوتمق) [*Hal.*] Zengin olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

YÜNLÜK (يونلك) [*Kıy.*] Yeniçerilerin başlarına giydikleri «Börk» ün tüy takılan yerine verilen addır. Dört türlü olan börkün tüylüklü olanına «Yünlüklü keçe», olmayanına «Yünlüksüz keçe» denilir, öteki iki tanesine de «Üsküf» ve «kuka» adı verilirdi.

YÜNLÜKLÜ KEÇE (يونلكلی كچه) [*Kıy.*] Yeniçeri zâbitlerinin başlarına giydikleri «Börk» ün tüy takılmağa mahsus yeri bulunanına verilen addır. Neferlerin başlıklarında tüy bulunmadığı için o türlü serpuşlara «Yünlüksüz keçe» denilirdi.

YÜNLÜKSÜZ KEÇE (يونلكسز كچه) [*Kıy.*] Yeniçeri neferlerinin giydikleri «börk» ün tüy takılmağa mahsus yeri bulunmıyanına verilen addır. Yeniçeri zabitlerinin başlıklarında tüy bulunduğu için o türlü serpuşlara «Yünlüklü keçe» denilirdi.

YÜNLÜKSÜZ ÜSKÜF (يونلكسز اسكوف) [*Kıy.*] Tüy takmağa mahsus yeri bulunmıyan üsküf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tüy takılmadığı için yünlük yapılmazdı.

YÜRÜK (يورك) [*Hal., Ask*] Halk arasında Göçebe yerinde kullanılan, Osmanlı Devleti teşkilâtında bir sınıf asker mânasına gelen bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de mütaharrik, göçebe, bedevî, yürük'ler mânasına gelen yürükân Anadolu'nun haymenişin (çadırda oturan) Türkmenleri, gayri meskûn göçebe halkı, sabıkta Yeniçeri'ye redif olan on dört bölük Yaya askeri», Hüseyin Kâzım Bey'in (Türk Lûgati) nde de «Bir yerde iskân etmeyip yer değiştiren halk, göçebe, Anadolu'da çadır altında oturan Türkmenler, bu mânada ve Farisî kaidesine göre cem'i olan yürükân da kullanılır. Eskiden Anadolu'da teşkil edilmiş olan bir sınıf asker» suretinde tarif olunmaktadır.

«Birçok tetkiklere rağmen Yürük ismi hakkında bilgimiz sarih değildir. Bu isim hakkında en çok itimat ettiğimiz izah Nemeth'in yürümek mânasından çıktığı izah şeklidir» diyen Dr. Salâhaddin Çetintürk (Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük sınıfı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakülfesi Dergisi, cilt 2, sayı 1) şu tafsilâtı da veriyor :

«Yürük'lerin menşei hakkındaki tetkikler de daha çok ileri değildir. Alelâde ilmî bir metod gözetmeden bir kelime benzeyişine bakarak Yürük'lerin mevcudiyyetini Herodot'a kadar çıkartmışlardır. Fakat bütün tetkiklere rağmen Yürük adı altındaki kitlelerin varlığını bugünkü vesikaların verdiği malûmata nazaran İbn-i Bibi ve Düstürname-i Enverî devirlerinden daha uzağa götürmek mümkün olamıyor. Muasır tetkiklere göre Anadolu'da ve gerekse Rumeli'deki Yürük'lerin etnolojik ve antropolojik durumları malûm olmaktadır.»

Kıymetli müdekkik bazı tarihî malûmat verdikten sonra bahsi Osmanlılara intikal ettirerek diyor ki :

«Bulunabilen mühim bir iki kayt istisna edilecek olursa, açık bir şekilde Yürük'lerin isimlerni Fatih Kanunnamelerinde görmekteyiz. Fakat bu bize Yürük'lerin bu andan itibaren mevcut olduklarını göstermez. Bir sınıf halinde teşkilâtlandırılmış olmalarının başlangıcını bile bu zamana bağlamak doğru değildir. Esasen mevcut bulunan Yürük'lerin Osmanlı teşkilâtında yer alışını bu teşkilâtın kuruldugu devirlere kadar götürmek lâzım gelir. Rumeli istilâsında Yaya'ların teazzuv etmiş görünmedükleri Fatih Kanunnamesi'nden bu kadar önceye ait olduklari anlaşılır.

«Alelûmum Yürük tâbirinin Türkmen tâbiri gibi bir nevi göçebe yaşayışı tarzını ifade ettiği malûmumuzdur. Gerçi Osmanlıların ilk devirlerinde bu tâbir bu suretle kullanılmıştır. Fakat sonraları bilhassa gayet açık olarak Fatih Kanunnamelerindeki kayıtlara malik bulunduktan ve bunları hâssaten tekit eder mahiyyette elimizde Yürük Kanunnameleri olduktan sonra, sonraki devirler için Osmanlı'larda Yürük tâbirinin bir etnik forma veya yaşayış tarzından ileri gelen bir isim olmaktan ziyade bir hukukî tâbir olduğuna hükmederiz. Her ne kadar bazı hususi kayıtlarla aralarına yabancı unsurlar da karıştırıldığını. gördüğümüz Yürük'lerin bu sınıfının hukukî sıfat olduğunu söylüyorsak ta onların tamamen Yürük aslından ayrı olduklarını kastetmek istemiyoruz. Aslında Yürük olmıyanların yürük kaydolunamıyacakları Arşivdeki defterlerde anlaşılmaktadır. Yukardaki kayıttan da anlaşılacağı gibi bu (Hukukî Yürük) demeğe mecbur olduğumuz Yürük sınıfının yalnız Rumeli'de bulunduğunu kabul etmek lâzım gelir. Zira bu nevi malûmatı havi tapu defterleri yalnız Rumeli'yè ait görülmektedir. Her ne kadar Başvekâlet Arşivi Kâmil Bey Tasnifi, özel sayı 74, Hicrî 1135 ten başlıyan Başmukalaa kalemi defterlerinde de Anadolu'da konar göçer Yürük halkın bulunduğunu gösteriyorsa da bunlar Rumeli'deki gibi ayrı bir ahkâma tâbi değillerdir»

Yürük'lerin Rumeli'ye geçişi mes'elesi de münakaşalı olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu da bütün Türk - İslâm devletleri gibi aynı teşkilâta dayandığı kaydedildikten sonra yazıya «Yürüklerin Teşkilâtı» başlığı altında şöyle devam olunuyor :

«İleride vazifelerini yazacağım Yürük'lerin İmparatorluktaki aktif rollerini anlıyabilmek için teşkilâtına bir göz atmak lâzımdır. Bunların aralarındaki teşkilâtı bir teknik grupun boy teşkilâtı gözü ile görmemek lâzımdır. Bu teşkilât sırf askerî, idarî maksatlara karşılık vermek için devlet tarafından yapılmıştır. Mevcutları daima değişen ve fakat hasılatı devlet hazine defterlerinde yazılı ve muayyen olan birer zeamet beyliklerine verilmiş bulunan Yürük gurupları, yine hasılatı esas tutulmak suretiyle Seraskerlik'lere ayrılmış bulunmaktadır. Bu Serasker'ler bizzat Yürük'lerin içinden ve fakat Divanın beratı ile tâyin olunurlar. Gerek zeamet beyleri ve gerekse Serasker'ler devletten ayrıca bir aidat almayıp ancak kendilerine ayrılmış yamakların verecekleri parayı

alırlar. Seraskerlik'ler de Ocaklara bölünmüştürler. Önceleri yirmi beş kişiden ibaret bulunan ocaklar sonraları eşkincilerine harçlık kâfi gelmiyor düşüncesiyle otuza çıkarılmıştır. Her ocakta sefer veya hizmet-i Hümayuna nöbetle eşmek için beş eşkinci bulunur ve bunların sıra ile birer tanesi diğer 20-25 kişilik yamak guruplarından aldıkları ellişer akçe harçlıkla beher seferi altışar aylık olan hizmet veya sefere eşerler. Bütün yiyecek maddelerini kendileri temin ederek devlet ve yamaklardan başka hiç bir şey istiyemezler.

«Yürük'lerin vazîfeleri: Fatih'ten önceki devirlere ait istidlâllerle Yürük'lerin ilk anlarda silâhlı birer unsur olarak kullanıldıkları düşünülebilir. Fakat devlet taazzuv edip te daimî asker sistemine doğru bir hareket başlayınce bu nevi silâhlı kuvvetlerin değeri azalmış oluyordu. Rumeli'nin istilâsı sırasında ise bu çeşit kuvvetlere yine ihtiyaç duyulunca Yaya'lar kurulmuş ve işte bunlar Rumeli'ye geçirilerek Yürük adı verilmiştir. Fatih Kanunnamesi'nin verdiği malûmata göre o devirlerde de Yürük'ler silâhlı olarak kullanılmışlardır. Fakat Fatih'ten Kanunî'ye kadarki devre için vesikamız yoktur. Ancak Kanunî devri vesikaları bize Yürük'lerin silâhlı birer harb unsuru olmaktan ziyade imar ve muhafaza işlerinde kullanıldıklarını göstermektedir. Tapu defterlerinin verdiği malûmatla Yürük'lerin bu devirde ne şekilde yardımda bulunduklarını anlıyoruz. Bunların yerleşme alanları göz önüne alınırsa görülür ki: 1 - Yürük'ler sahillere yerleştirilmişlerdir: Bunlar gemi malzemesi temini ve gemi yapımında kullanılmışlardır. 2 - Büyük yollar üzerinde yerleştirilmişlerdir: Yolların emniyyeti, derbentçilik, yolların tamiri, suyolları yapılması, köprü inşası, tamiri ve muhafazası, menzillere zahire toplanması ve bunların korunması ilâh. 3 - Madenler civarına yerleştirilmişlerdir: Devletin cephane ve malî kudretini sağlarlar. Bunlara yaptıkları işler bakımından iki grup daha eklenebilir. 4 - Orduda büyük nakliye işleri: Topların nakli ilâh. 5 - Devlet eliyle kurulan yapılar ve kalelerin onarılması işleri.

«Yürük'lerin mevcutları: Kesin hiç bir sayı söylenemiyecek kadar dağınık vesikalara sahip olduğumuz için bu hususta çok az şey yazmak mümkündür. Bize sayı verebilecek durumda olan tapu defterleri pek dağınık tarihlere ait olduğu gibi muhtelif Yürük gruplarının aynı tarihli tapu defterlerine malik değiliz. Bu itibarla vereceğimiz rakamlarda dahi kat'î değil, hakikate yakın olmağa çalıştık. 1 - Naldöken Yürük'leri: H. 1005 tarihli defterde 243 ocak. 2 - Kocacık Yürük'leri: H. 992 tarihli defterde 179 ocak. 3 - Tekirdağı Yürük'leri: H. 999 tarihli defterde 420 ocak. 4 - Vize Yürük'leri: H. 964 tarihli defterde 106 ocak. 5 - Selânik Yürük'leri: H. 950 tarihli tapu defterinde 500 ocak. 6 - Ofçabolu Yürük'leri: H. 973 tarihli defterde 97 ocak. 7 - Aktuğ Yürük'leri: H. 51 tarihli defterde 80 nefer. 8 - Oktav Yürük'leri: H. 1051 tarihli defterde 1 ocak. Bu verdiğimiz adetler defterlerin hakikî mevcutları değildir. Bunlara zeamet yamakları ve defterlere katılmıyan ihtiyarlar, çocuklar ve kadınlarla henüz Haymana olarak deftere girmiyen Yürük'leri birer nisbet içinde katmak mümkün olursa işte o zaman hakikate yakın bir rakam bulmuş oluruz. Yoksa büyük işler yaptıklarını yazdığımız Yürük'ler burada verdiğimiz adetlerden ibaret olsalardı Rumeli iskânında kuvvetli rolleri olduğunu iddia etmek yersiz olurdu zannındayım.

«Yürük'lerin hukukî durumları: 1 - Yürük sınıfının hukukî durumunu belirtebilmek için onu yer yer reaya ile mukayese etmek lâzımdır. Gerçekten ilk hareket noktamız olan Fatih Kanunnamesi'ni ele alırsak Yürük'lerin reayaya göre ilk görünüşte bir üstünlük şeklinde beliren muafiyyetlere sahip olduğunu görürüz. Fakat Yürük'lerin reaya sayılan sınıftan bu şekilde ayrılmaları onlara hukukça fazla bir üstünlük vermemiştir. Esasen ziraatle meşgul olmadıkları cihetle ziraate bağlı vergileri vermiyorlar; fakat buna karşı ya bedenle hizmet ediyorlar veya sefere giden eşkincilere harçlık veriyorlardı

«İdeolojisi itibariyle Osmanlı Devleti refah ve saadetini tabiata tahakkümde aramaktan ziyade sırf ganimet hırsıyle olmıyan fütuhat hareketlerinde arıyor ve bundan dolayı kendine bu yolda yardımcı olan askerî sınıfa reayaya göre bir üstün muamele yapmağı tabiî görüyordu. Ömer Lûtfü Barkan'ın da çok yerinde söylediği gibi bu farka bugünkü adalet ölçüleri vurulduğu zaman hak gözetilmediği görülürse de böyle bir mukayesede o günkü şartlar göz önünde bulundurulmalıdır. Kafa ve vücut hizmeti her halde para vermekten daha güç ve tehlikeli olduğuna göre kanunnamenin yalnız sefere eşmek suretiyle ifade ettiği işin bu kadar basit olmadığı aşikârdır ve bunun içindir ki askerî sınıf erbabına bir üstünlük vermiştir. Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğundaki askerî sınıf ile reaya münasebetleri ve farkları Osmanlıların tevarüs ettikleri memleketlerdeki bu iki sınıfın münasebetleri ve hukukları içine

sığmıyacak kadar daha tabiî ve daha az hususiyyetler gösterir.

«Yürük'lerin reayaya göre bu hususiyyetlerinin geçmişini geriye götürebiliriz. Bunu kesin bir dille söyliyemesek de bir kayıt bizi aydınlatır mahiyyettedir: Fatih'ten bir müddet sonra Bozok livasında kaldırılan bid'atlar listesi arasında eski bazı vergileri kaldırdıktan sonra «Memalik-i Osmaniyyede Yürük taifesinden resm-i çift alınmamakla mezkûrlardan dahi resmî çift ref'olundu» şeklindeki kayıt burada Osmanlılardan önce Yürük'lerin bir hususiyyeti olmadığını göstermektedir.

«2 - Arada bizi aydınlatacak başkaca bir vesika olmadığından Fatih devrinden sonra Kanunî devrine kadar çıkmamız lâzım geliyor. Bu devirde başka bir kanunname tanzim edildiği hakkında bilgimiz yoktur. İhtiyat kaydiyle bu boş devirde de Fatih Kanununun yürürlükte olduğu düşünülebilir.

«Yürük taifesi her ne kadar askerî sınıftan sayılırsa da büsbütün raiyyetlik hukukunun dışında değildir. Bu taife «konup göçegeldikleri itibariyle kimesneye raiyyet olmayıp her kanda gider olsa cemaati ile yazdıkları karye sipahisine resm-i raiyyetlerini verüp toprak sahipleri dahledemez» kaydını görüyoruz. Bu bize bir nevi serbestlik ve aynı zamanda raiyyetlik hukukunu gösterir. Eğer gerçekten Yürük Yürüklüğün gereği olan hayatı bırakır da çift tutarsa «ol kimesneler Yürük olmaz, ol takdirce raiyyet olmuş olur.» (MTM. 306) kaydı durumu aydınlatır. Şer'î ve örfî vegileri vermez, fakat bir nisbet içindeki muafiyyeti hariç, ağnam vergisini verir. Bu halde vergiler yaşayış tarzına uydurulmuştur.

«İdarî ve adlî bakımdan da Yürük'ler başıboş olarak görülmez. Ancak onların yaşayış tarzlarına göre idarî hal bir hususiyyet kazanmıştır. Konar göçer olmakla muayyen ve mukannen yerleri olmadığından Sancak beylerine bağlı olmayıp Divanın beratiyle başlarına memur Çeribaşıları'na bağlıdırlar. Kazaî yönden Kadılara bağlı iseler de cezaların infazı ancak Çeribaşılar eliyle olurdu ve hiç bir hususta Çeribaşılarından başka kimse Yürük'lere karışamazdı. Hususi hallerde Çeribaşılara tâbi Yürük'lerin umumi devlet işleri bahis mevzuu olduğu zamanlar Yürük zaimleri, Sancak beyleri, Beylerbeyiler eliyle harekete getirildikleri görülmektedir.

«Kanunnamelerin «Yürük lâmekândır, tayini toprak olmaz, her kanda dilerse gezerler» kaydına bakılarak mekânca başıboş oldukları düşünülemez. Onların bu serbestlik içinde mazbut mekân ve zaman kayıtları ile bağlı oldukları görülmektedir. Hayat şartları dolayısiyle yazları yaylaklara, kışları kışlaklara giderek hayat geçiren bu taifenin bu gidiş ve geliş anlarında muvakkaten konaklayacakları yerlerde bile istedikleri kadar kalamıyacakları kanunnamelerde görüldüğüne göre bunların başıboş bir halde her dilediklerini yaptıklarına pek te hükmedilemez.

«Osmanlı İmparatorluğunun askerî reaya gibi umumi ve bunlar içinde daha hususi sınıflaşmasının ve Yürük'lerde tetkik ederken gördüğümüz gibi sınıflar arasında değişmeğe yer vermesinin bir tahakküm olduğuna inanmamak lâzım gelir. Kesin ve sağlam bir sınıflaşma vardır. Fakat, bu şahısların tahakkümü değil, bilâkis koca bir imparatorluğun bekası bakımından yapılması gereken bir hayat sigortasıdır. Eğer sınıfların etrafındaki bu demir çenberi bu kadar sağlam yapmamış olsaydı, büyük sahalara yayılmış olan devlette daha çok önceleri muhakkak bir hercümerç olurdu. Devlet umumi emniyyeti tehlikeye düşmediği devirlerde sınıflar arasındaki değişiklikleri bir dereceye kadar kabul eder görünmüş, fakat devletin menfaatları bahis mevzuu olunca çok kesin davranmıştır.

«Bütün bunlara ve Yürük'lerin reayaya göre daha uygun bir hukukî durumda bulunmalarına rağmen Yürük'lerin zaman zaman bulundukları durumun dışına çıkmayı istedikleri ve hoşnutsuzluk gösterdikleri görülür. Bunun sebeplerini yalnız Yürük'lerin serkeş ruhlarında değil, zaman zaman üzerlerine çok ağır mükellefiyyetlerin yükletildiğinde aramak lâzımdır. Bilhassa M. 1579 (H. 981) tarihinden itibaren bu hal çok göze çarpar. Buna bir de ikinci elden memur ve mes'ullerin paraca yaptıkları yükletmeleri de katmak lâzım gelir. İşte buna Yürük'ler tahammül edemediklerinden bütün bir sıra imtiyazlarını devirerek reaya gibi olmak istemişlerdir. Bundan sonradır ki Yürük'ler bazan «biz Yürüküz reaya misillû vergi veremeyiz; biz reaya olduk, canbazız, doğancıyız» diyerek sınıflar arasında dolaşmışlar, devlete güçlük çıkarmışlardır ve hiç bir tehdit onları yola getirmemiştir. İtilâ devrinin sonlarında Yürük'lerin artık muntazam ve muayyen bir imar programı ile çalıştırılmadıkları, buna karşı bedel alındığı görülmüştür. Bu hali Yürük'ler daha sevinçle karşılamışlardır.

«3 - Viyana bozgununun vücude getirdiği kargaşalık içinde Yürük'lerin nizamlarının da tamamen bozulacağı aşikârdır. Ölümle tehdit eden hükümlere bile kulak asmıyorlar. Devlet

bütün bunlara rağmen muhtelif cephelerden ilerliyen düşmanlara karşı pek çaresiz kaldığı içindir ki gerek Anadolu'dan ve gerekse Rumeli'den H. 1101 tarihinde Aşiret ve Yürük'lerden silâh kullanır asker kaydına başlamıştır. H. 1102 tarihinden itibaren ise Yürük'ler arasında «Evlâd-ı fatihan» adı altında silâhlı bir kuvvetin kurulduğunu ve yeni nizamları bulunduğunu görüyoruz. Bunların Yürüklerden olup olmadığı şüphesine karşı kesin delillerimiz vardır. Bu suretle Devlet bir çok asker boşluklarını doldurmuş oluyor. Yalnız bir bölgeden 2299 tüfekendaz toplayabilmiştir. Evlâd-ı fatihan kendilerine verilmiş gösterişli «cihad için Aşiretleriyle Anadolu'dan Rumeli'ye geçen Evlâd-ı fatihan» unvanlarına rağmen Devlete karşı zorluk çıkarmakta asla gecikmemişlerdir. Reaya da yeni muafiyyetlerle ortaya çıkan bu grupa fazlaca gıpta etmiş olmalıdırlar ki zaman zaman onlara karışmağa kalkışmış ve yahut ta onların muafiyyetlerine karşı isyan etmiştir.

«1243 tarihinden itibarense Evlâd-ı fatihan ve Yürük'ler yeni bir nizam altına alınmış, silâhlı birer unsur olarak «Asakir-i Mansure misillû» talim ve terbiyeye başlamışlardır.»

YÜRÜK AT (يوروك آت) [*Hal.*] Hızlı yürüyen, yola dayanan at hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Yüğrük at kendi yemin artırır elbet diyerek
Eyledim nice zaman arsa-i hidmette hırâm
Yenişehirli Avni

YÜRÜK BAYRAĞI (يوروك بيراغى) [*Ask.*] Eskiden muharebelerde düşmana hücum için ayrılan müfrezenin bayrağına verilen addır.

YÜSRÜ (يوسرى) [*San.*] Denizden çıkarılan kabuklu bir maddenin adıdır. Tesbih yapılırdı. Doksan dokuzlu olan yüsrü tesbihler makbuldü.

YÜZE ÇIKMAK (يوزه چيقمق) [*Hal.*] Yüz bulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski tarihlerde geçer.

YÜZ GÖRÜMLÜĞÜ (يوز گورملگى) [*Hal.*] Gelinin duvağının kaldırılması merasiminin ve bu münasebetle güveyin geline verdiği hediyenin adıdır. Eskiden güvey, gelinin yüzünü ilk defa bu merasim münasebetiyle gördüğü için verdiği hediyyeye bu ad verilmişti.

YÜZ KIZDIRMAK (يوز قيزديرمق) [*Hal.*] Mecaz yoluyle cür'et ve cesaret göstermek.

Kızdırup yüz nâkese arz-ı temenna etme kim
Rû behâk-i şerm olursun cür'a-i sahba gibi
Nahifî

YÜZ SUYU DÖKMEK (يوز صويى دوكمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle yalvarmak, minnet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Şeriat göğe çekildi, zulümle iller yıkıldı
Yüz suyu yere döküldü, kıyametten işaret var
Yunus Emre

YÜZ YAZICI (يوز يازيجى) [*San.*] Eskiden gelinlerin yüzlerini tel, pul ve mücevherlerle süsliyen kadın sanatkâlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Bak : Yüz yazmak).

YÜZ YAZMAK (يوز يازمق) [*Hal.*] Gelinin yüzüne ağda ile kıllar alındıktan sonra düzgün, allık, sürme ve rastıktan başka tel, ufak altın varak, lâ'l ve saireden yapma şeyler yapılmasına verilen addır. Bu işi yapan sanatkâr kadınlar vardı.

Çıkmam sahranın yüzüne,
Bakmam düşmanın sözüne;
Siyah zülfü, ay yüzüne,
Tarayıp yazanım gitmiş.
Lâ

Z

ZABTİYYE (ضبطیه) [*Ask.*] Zabıta işleriyle alâkalı askerî teşekkül hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden zabıta işleri İstanbul'da Yeniçeri ağalariyle Kaptanpaşa'lar, Bostancıbaşı'lar, taşralarda Beylerbeyi'ler, Sancak bey'leri, Mütesellim'ler tarafından görülürken Tanzimat'tan sonra 3 rebiülevvel 1286 (1869) tarihli nizamname ile Zabtiyye teşkilâtı vücude getirilmiş ve ondan sonra zabıta işleri bu teşekkül tarafından görülmüş, bunu polis teşkilâtı takibeylemişlir. Silâhlı bir teşekkül olduğu için «Serasker» liğe bağlanmış olan Zabtiyye teşkilâtı askerî teşkilât gibi bölük, tabur, alaydan terekküb eder, efrada Zabtiyye, bölük kumandanına «Bölük ağası», tabur kumandanına «Tabur ağası», alay kumandanına «Alay beyi» denilirdi. Sonradan jandarma adını almıştır.

Zabtiyye ruhiyle icra-yi hükümet edenin;
Yeri altındadır, üstünde değildir kürenin.
Mehmet Âkif

ZABTİYYE NÂZIRI (ضبطیه ناظری) [*İda.*] Polis umum müdürü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sonra Polis müdürü unvanını almıştır. (Bak: Zabtiyye Nezareti).

ZABTİYYE NEZARETİ (ضبطیه نظارتی) [*İda.*] Polis umum müdürlüğü yerinde kullanılır bir tâdirdir. 1908 Temmuz İnkılâdını mütaakıp İstanbul Polis Müdürü unvanını alan ve Tanzimat'tan sonra teşkil edilmiş bulunan bu teşekkül «Zadtiyye Nâzırı» unvanını taşıyan büyük bir memurun idaresi altında müstakil bir teşekküldü. Hicrî 1326 (1324-1907) senesine mahsus Umumi Salnamede (sayfa 638 ve mütaakıp) Zabtiyye Nezareti için şu tafsilât vardır: Nâzır, Nâzır Muavini, Muhsebeci, Nâzır Muavin-i sanisi, Mektupçu. Nâzırın reisliği altında beş âzadan ve bir de başkâtipten mürekkep «Heyet-i İntihabiyye», Nâzır Muavininin reisliği altında altı âza dir Başkâtip bir de Kâtib-i saniden mürekkep «İdare Komisyonu», bir Reis, altı âza, bir Başkâtip, bir Müstantik ve bir Mütercimden mürekkep «Hey'et-i Tahkikiyye», on altı kişiden mürekkep «Memurin ve zâbitan-ı aklâm», bir Müdürle bir âza ve bir kâtipten mürekkep «Sicill-i ahval şubesi», biri reis olmak üzere yirmi iki müfettişten mürekkep «Polis müfettişliği», iki kişiden mürekkep «Nezaret Müstantikleri», biri Sansör komisyonu reisi olmak üzere dört Müfettişten mürekkep «Tiyatro müfettişliği», üçü birinci, üçü ikinci sınıf olmak üçere «Ecza-yi nariyye müfettişleri», bir Sertabip, yedi Tabip ve bir Başkâtip'ten mürekkep «Memurin-i sıhhıyye» olduğu gibi ayrıca İstanbul Polis Müdiriyyeti, merakiz Polis komiserleri mevcuttu. Beyoğlu ve Üsküdar Mutasarrıflıkları ve onlara bağlı Polis teşekkülleri de Zabtiyye Nezareti kadrosu içinde idi.

ZAÇ-I KİBRİS (زاج قبریس) [*San.*] Kara boya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Gör şu âşüftenin akpâk başını
Zâç-ı kıbrısla boyarmış kaşını
Yenişehirli Avni

ZÂDE (زاده) [*Hal.*] Evlât; doğuş, doğuşlu; asîl, necip yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda Şehzade, asılzade, Paşazade, kişizade suretlerinde geçer. Zadegân suretinde cemilenir. Mecaz yoluyle mirasyedi, hoppa yerinde kullanılır.

Cennet-i hüsnünde oldum hâlinin üftadesi
Dâneye meyletmemek kaabil mi âdem zâdeyim
Lâ

ZÂDEGÂN (زادگان) [*Hal.*] Asalet sahipleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça oğul, zürriyyet demek olan «zade» nin cem'idir.

ZÂDEGÂN ALAYI (زادگان آلایی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle kopuk, serseri, ipsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZÂDEGÂN-I İLMİYYE (زادگان علمیه) [*İlm.*] Büyük rütbeli «ulema» nın evlâtları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oğul, zürriyyet demek olan «zade» nin cem'i olan «zadegân» asalet sahibi yerinde kullanılırdı.

ZAFRRNAME (ظفرنامه) [*Ede.*] Kazanılan muharebe vesilesiyle yazılan manzum ve mensur eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ziya Paşa; «Medhe benzer zem» min güzel bir örneğini teşkil eden eserlerinden birine bu adı vermiştir. İntişarı büyük tesirler yapan Zafername Âli Paşa'nın Girit seferi dolayısiyle bendegânından İzmit Mutasarrıfı Fazıl Paşa, karantine kâtipliğinden mütekait Hayri Efendi tarafından tanzir ve tahmis edilmiş, Zaptiyye Müşiri Hüsnü Paşa tarafından da şerh olunmuş gibi gösterilmiş ve medhiyye tarzında yazılmış bir hicviyedir. Edebî kıymeti olmakla beraber şahsî garaza dayanılarak yazıldığı için ahlâk bakımından makbul sayılamaz.

ZÂĞ (زاغ) [*San.*] Kılıç ve bıçak gibi kesici âletleri bileyerek ağızlarına verilen keskinlik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZAĞARCI (زغرجی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağının altmış dördüncü ortası efradına verilen addır. Bunlar Padişah'lar tarafından avda kullanılan zağarları yetişdirdikleri için bu adı almışlardı. Kumandanlarına «Zağarcıbaşı» denilirdi.

Zağarcılar atlı ve yaya olmak üzere iki kısımdı. Atlı zağarcıların sayısı yayalardan az, maaşları fazla idi.

Padişah'lar sonraları saraya kapanıp avcılığı bıraktıkları için zağarcıların av işleri de gösterişten ibaret kalmıştı. Zaten biraz evvelleri bu av hizmetleri Kapı kulu efradından alınarak saray bostancılarına verildiğinden bunların yalnız isimleri kalmıştı. Bununla beraber merasime yine köpekleriyle iştirâk ederler, debdebeyi arttırırlardı.

Zağarcıların zağarlara mahsus tayınları olduğu gibi köpeklerin senede bir defa halta (tasma) bedeli ile zincirleri için muayyen tahsisatları vardı.

Zağarcıların besledikleri zağar ve seksonların yiyecekleri işkembeyi İstanbul'da işkembeci esnafı meccanen verirler ve buna mukabil Muhtesip kul oğlanlarına ve yasakçılara verilmesi mutad olan hafalıktan muaf tutulurlardı.

Yeniçeri Ocağı ile beraber zağarcılar da tarihe karışmıştır. (Bak: Zağarcıbaşı).

ZAĞARCIBAŞI (زغرجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağı'nın altmış dördüncü ortasının kumandanına verilen addır. Osmanlı Padişah'ları eski Türk hükümdarları gibi muharebe taklidi (sitajı) olarak avla meşgul oldukları için ocağın teşekkülü sırasında zâbitlerine bu türlü adlar verilmişti. Vesikalarda «Ser zağarî» suretinde de geçer. Kethüdadan sonra ocağın en yüksek rütbeli ağalarından olduğunu kaydeden İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, c. 1, s. 199 ve mütaakıp) zağarcılar ve zağarcıbaşı için şu tafsilâtı veriyor:

«Zağarcıbaşı'nın ortası efradı hem atlı hem yaya [illegible]rattan mürekkepti. Atlı zağarcılar yayalara nisbetle daha azdı. Altmış dördüncü orta efradı mecmuu dört yüz ve bazan fazla da olurdu. 1033 H. 1622 M. tarihli ocağa ait ulûfe defterinde atlı zağarcılar otuz beş ve yayalar ise üç yüz on sekiz kişi idi 1074 H., 1663 M. tarihli ulûfe defterinde ise atlı zağarcılar yine 35 ve yayalar da 391 ve bir sene sonraki maaş defterinde de atlılar aynı miktarı muhafaza ettikleri halde zağarcılar 383 kadardı.

«Zakarcılar av için hükümdara mahsus av köpekleri beslerlerdi. Marsigli, zağarcılardan otuz dört zâbit, üniformalariyle ellerinde birer köpek bulunduğu halde Padişah avlandığı sırada anı takip ederlerdi diyor ki bu, miktarı otuz beş olan atlı zağarcılardan başka bir şey değildir. Atlı zağarcıların yevmiyeleri yayalardan daha yüksek olup günde bir okka et ve üçer çift fodlaları vardı. Bu atlı zağarcılar başlarına Çorbacılar gibi sorguç takıp kemhadan üst elbisesi giyerler ve Divana gidişlerde yayabaşılar gidi atla giderlerdi. Yine bu atlı zağarcılar Padişah'la ava gittikleri zaman yedeklerinde birer zağar bulundururlardı. Bir me'hazimiz yaya zağarcıların avda bir ellerinde av köpekleri ve diğer ellerinde ucu gümüşlü hezaren değnek bulundurduklarını yazmaktadır.

«Padişah avlarında bir zamanlar zağarcıbaşı da beraber bulunurdu. Padişah'lar sonradan saraya kapanıp avcılığı bırakınca zağarcıların av işleri de gösterişten ibaret kaldı. Zaten sonraları bu av hizmetleri Kapı kulu efradından alınarak bostancılardan tazıcılar, seksoncular ve Şikâr ağaları ile saray doğancılarına verildiğinden Yeniçeri Ocağı'nda bunların yalnız isimleri kalmıştı. Mamafih icabında yine eski an'aneye güre merasimde hayvan yederlerdi.

«Merasim esnasında Zağarcıbaşı'dan itibaren Hasekilere kadar ocak zâbitlerinin önlerinde yapuk veya yapık denilen at örtüsü ve devecilerden yayabaşılara kadar olan cemaat zâbitlerinin önlerinde de Çultar yani palan örtüsü götürülmesi kanundu.

«Zağarcıların, besledikleri zağarlara mahsus tayinleri vardı. Bundan başka köpeklerin senede bir defa halta yani tasma bedeli ile zincirleri için muayyen tahsisatları vardı.

«Zağarcıbaşı'nın yevmiyesi Kanunî devrinde 16 akçe iken sonradan 23 ve on yedinci asır sonlarına kadar 26 ve 29 akçeye kadar çıkmıştı.

«Zağarcıbaşı terfi ederse Ocak kethüdası olurdu. Bunların muharebede fevkalâde hizmet edenleri daha yüksek mevkilere çıkabilirlerdi. Meselâ bir Zağarcıbaşı Revan ve Tebriz fetihlerinde Yeniçeri ağası vekili olarak pek güzel hizmet etmiş olduğundan dolayı 1138 Zilhicce 1726 M. de Rumeli Beylerbeyi payesiyle İnebahtı sancağına verilmişti.

«Zağarcıbaşılar timara çıkarlarsa (on altıncı asır son yarısı) Kendilerine yirmi altı bin ve daha sonra kırk bin akçelik zeamet verilirdi. Maaş defterlerinde Zağarcıbaşı'dan sonra reis-i zağarcıyan denilen bir zâbit görülmektedir.»

Yeniçeri ocağı ile beraber Zağarcıbaşılık ta tarihe karışmıştır.

ZAĞARCI ORTASI (زغرجی اورتهسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın altmış dördüncü ortasına verilen addır. Bu orta efradı Padişah'ların av köpeklerini yetiştirdikleri için bu ad verilmişti. Zağarcılar atlı ve yaya olmak üzere iki kısımdı. Yayalar atlılardan çoktu. Yeniçeri ocağı ile beraber orta da lağvolunmuştur.

ZAĞRA MİSMARI (زغره مسماری) [*San.*] Altı parmak uzunluğunda ve on ilâ on iki tanesi bir okka (1280 gram) gelen büyük demir çiviye verilen addır. «Zağra mıhı» da denilen bu çiviler bir zamanlar Zağra kasabasında yapıldığı için bu ad verilmişti.

ZÂHİD (زاهد) [*Hal.*] Zühd ve salâh ile muttasıf olan sofu yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus» da «Zühd lâfzından isim-i faildir ki perzizkâr demektir.» suretinde tarif edildiği gibi «zühd» de «bir nesneye rağbetsiz olmak mânasınadır ve zühd emr-i dinde perhize mahsusdur.» diye izah olunmuştur.

Harabâtı görenler her biri bir haletin söyler
Safasın nakleder rindan zâhid sıkletin söyler
Koca Rağıp Paşa

Geh bâde içür zâhide sâki geh arak bas
Mestim duramam derse asasiyle dayak bas
Sâbit

ZÂHİD-İ BÂRİD (زاهد بارد) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kaba sofu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Seçilmez âşık ile şimdi zâhid-i bârid
Gözünde halk-ı cihanın ne eşk kaldı ne hab
Esrar Dede

ZAHİRE NÂZIRI (ذخیره ناظری) [*İda.*] Askerin, imaret ve hastahane nev'inden tesislerin, sarayın ve şehir fırınlarının ihtiyacı olan zahireyi ve bilhassa ekmeğin buğdayını zamanında temin ve tedarik etmekle mükellef idarenin başında bulunana verilen addır. İdare rayiç fiyatı üzerinden piyasadan mübayaada bulunduğu gibi icabında çiftçiye dar zamanında tohumluk ve yemeklik buğday dağıtır ve mahsul vaktinde mıntakaların teahhüt etttikleri miktarı yerinde daha ucuz fiatla alıp devlet kanalı vasıtasiyle merkeze sevkederdi. Buğdaydan alınan öşrü de bunlar toplardı. Bu vazife 1253 (1857) de lâğvedilmiştir.

ZAHİRE NEZARETİ (ذخیره نظارتی) [*İda.*] İstanbul halkiyle resmî dairelere lâzım olan yiyecek maddelerini tedarik etmekle mükellef idarenin adıdır. İcabeden zahireyi Akdeniz ve Karadeniz iskelelerinden mübayaacı memurlar vasıtasiyle tedarik eder, İstanbul'a getirterek dağıtırdı. İcabında çiftçiye tohumluk ve yemeklik buğday dağıtır ve hasad zamanında ucuz fiyatla da alırdı. Başında bulunan memura «Zahire Nâzırı» denilirdi. İdare Hicrî 1253 (1877) de lâğvedilmiştir.

ZAHME (زخمه) [*Mus.*] Kuduma vurulan uzunca ve ucu topuzlu değneğin adıdır. Telli sazları çalmakta kullanılan âlet, mızrap mânasına da gelir. Üzengi kayışına da zahme denir.

ZAİM (زعیم) [*İda.*] Zeamet sahibi yerinde kullanılır bir tabirdir. Cem'i zuama'dır. (Bak: Zeamet).

Bahusus ehl-i dil ü tab'a edüp himmet-i mahz
Olmada lütfün ile her biri mağrur u zaim
Üsküdarlı Hakkı Bey

ZÂKİR (ذاکر) [*Sof.*] Tekkelerde âyin sırasında dervişlerin zikirlerini kızıştırmak için musiki usuliyle ilâhiyyat okuyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan zâkir zikreden demektir. Bu sebeple ayin sırasında okuyanlar gibi zikredenlere de zâkir denir.

Mecmuası Cevdet Paşa'nın me'hazları arasında gösterilen Süleyman Faik Efendi (ölümü 1254/1838) fetihten sonra İstanbul'da açılan tekkeler hakkında da kıymetli malûmatı ihtiva eden bir yazısında (Raif Yelekçi'nin hususî kütüpanesindeki yazmalar arasında) zâkirler için şu tafsilâtı veriyor:

«Zâkiran ki İstanbul'da iki nevidir, biri Halvetî ve Celvetî zâkirleri, biri dahi Sa'di ve Rifai zâkirleri. Bunların ahvali evvelâ turuk-ı aliyye keyfiyyatından bahsolunmalı ki tahkik olunmak mümkün ola. Feth-i İstanbul'dan

sonra zuhur eden tavaif-i mutasavvıfe alet-tertip Şakayik ve Lemezat misillü kitaplardan malûm ise de tarif edeceğim misillu kimesnenin (kimsenin) malumu değildir. Yani evvelâ Asitane'ye (İstanbul'a) Zeyniyye ve Nakşbendiyye tarikları gelip Nakşbendiyye'nin elyevm silsileleri baki. Lâkin Zeyniyye'nin silsilesi munkariz olarak Asitaneleri (en büyük merkezleri) olan Şeyh Vefa Zaviyesi elyevm medresedir. Saniyen Halvetî zuhur edüp bu tarik kesret-i müçtehide ile benam bir tarik olmakla kol kol olup efradını tâdat teksir-i sevad (faidesiz yazı karalamak) kabilinden ve Celvetî dahi bu tariktan münşeap idüği ve Kadirî'nin Bağdat'da usuli tarik-ı diğerde olup Asitane'ye Tosyalı Şeyh İsmail Efendi ki lisan-ı nâsta (halk ağzında) İsmail-i Rumî diye meşhurdur. Ol zat getirip tarik-i Halvetî'den dahi sahib-i yed oldukta âyinlerinde devran yoğiken Kadirî evradı kıraeti akabinde şimdi devran ederler. Sa'di tariki mukaddema işitilmemişken devr-i Mustafa Hân-ı Salis evahirinde Şam'dan Abdüsselâm Efendi İstanbul'a geldikte kendüye Papasoğlu Tekkesi tevcih olunmakla anda mukabeleye başlayıp o takrip ile biraz adamlara hilâfet verip silsilesi çoğalıp etraf tekkelere ve bazı hâli mesacide istilâ ve kimi de evleri tekke yapıp mukabeleye iptida eylemişlerdir. Rifai devr-i Abdulhamit Han'da (Birinci Abdulhamit) Üsküdar'da Menzilhane Yokuşunda bir haneye meçhul-ül-hal bir kimesne gelip anda mukabele eyleyip badehu Şamlı ve Halebli biraz kimseler dahi lâ an asıl (asılsız olarak) ben evlâd-ı Rifaî'denim, ben Keyyalî zadeyim, ben de bilmem neyim diyerek bir takım cühelâya hilâfet verüp çoğalmışlardır. Mukaddema Zeyniyye ve Nakşbendiyye zuhurunda ulema-i asır bunlara mütearrız olmayıp cümlesi hüsn-ü kabul ile meşayihine (şeyhlerine) tazim etmişler. Sonra Halveti zuhurunda tahta teperler diye çok itriazat olduğu malumdur. Hâlâ da bakidir. Mevleviyye'nin de münkiri vardır. Cevletî hakkında sükût olunmuştur. Sa'dî ve Rifaî'nin zuhuru muahhar olarak halkın ve ulemanın bu makule itirazat-ı beyhudeden feragat eyledikleri zamanda Âsitane'nin işi ve gücü olmıyanların mukaddemlerde Mevlevî ve Halvetî tekkelerine gitmeyi âdet eylediklerinden anların yalnız savt ve ilâhilerinden ve deveranlarından mütelezziz olurlardı. Sonra Sa'dî ve Rifaî zuhurunda anların da tekkelerine varıp âyinlerini gördükte usul üzere mevval (maval) ve kâside ve şugal okunmak ve mazhar denilen kalbur gibi şeyler çalınmak ve zil ve tabılbaz vurulmak ve adamlar donmak ve şiş ve biçak oynamak gibi halkın hoşuna gideceği şeyler olduğundan herkes Halvetî tekkelerini bırakıp Sa'dî ve Rifaîlere gider oldular. Şimdi Sünbül Efendi ve Hüdaî Mahmut Efendi gibi meşhur tekkelerden başka kenarda olan Halvetî tekkelerinin ekseri mesdud hükmündedir. Sa'dî ve Rifaîler her gün birkaç mahalde mukabele ederler. Halk da cemolurlar ne yeparlar orası lâzım değil. Gelelim Zâkir ahvaline. Bunlardan Halvetî zâkirleri evailde Şems-i Sivasî tarikinden Şemsi Paşa Şeyhi Nefes anbarı Şeyh Osman Efendi merhum nevadir-i asırdan bir adam olduğunu tarihler yazar. Andan sonra gelenlerden Buhurî Zade ve Çıplak Zade merhumlar meşhur imişler. Bizim yetiştiklerimiz Abdülkerim Efendi ve Nuri Efendi ve Şikâr Zade elhak musiki şinas ve devranı idare etmeleri haric-i tarif ve kıyas idi Elyevm mevcut olanlarda bunlar gibiler olmayıp pek alâsı şimdi Kanbur ile Şerefüddin'dir. İkisi de birşey değillerdir. Sa'dî ve Rifaî zâkirleri Abdüsselâm İstanbul'a gelirken Şeyh Yasin namında bir zâkir getirip âyini idare ettirir imiş. Sonra Şeyh Abdülkadir ve Şeyh Mehmet namında iki Şamî dahi zuhur edip anlardan teşekkül eden şehrîlerden Seyyid İbrahim ve Abdulhalim ve Kavukçu'yu takliden Arabî kaside ve maval ve şugal okurlar ve ehl-i zikri sanki vecde getirirler. Lâkin bu şehrîler cümle yanlış okur ve ne dediğini bilmez hezeyan ederler. Seyyid İbrahim ile Kavukçu vefat eyledi. Abdulhalim de tecennün etti. Şimdi bunlardan öğrenmiş birkaç kimesne vardır. Anlar da ne halt edeceğini bilmez. Hasılı bu zâkirlerin eski usulünü bilen kalmayıp şimdiki mukallitler ise giderek munkariz oldukta başka vadi tarh olunur zannederim. Bursada usul bilir Halvetî zâkirleri vardır diye işitiyorum, lâkin görmedim. Bu zâkirlik fendir, güzel tahsil edenleri dinlenir. Şimdikileri görenler evvelkileri bilmediğinden hoşuna gitse de azacık musiki bilen ne olduklarını fark edip istiskal eder.»

ZAMAN (ضمان) [*Huk.*] Başkasının üzerindeki vâcib bir hakkı iltizam etmek, bir şeyin misliyyattan ise mislini, kemiyyattan ise kıymetini vermektir. O şeye «mazmun» denir. Zaman; lûgatte bir şeyin mislini veya kıymetini vermek için zarar ve ziyana karşı kefalet demektir. Kefile zâmin denir ki kefalet sahibi demektir.

ZAMM-I DEVİR (ضم دور) [*Mus.*] Mehterhanede çalınan makamlardan birinin adıdır. Üniversite kütüphanesinde Halis Efendi kitap-

ları arasında 1184 numarada kay'tlı yazma mecmuada «Usulât-ı mehteran-ı alem» başlığı altında mehter usul ve makakları şöyle gösterilmiştir:

Ahlâtî, Halilevî, Kalenderî, Peşrev, Türki, Sakil, Çenber, küçük hafif, büyük hafif, nakış, saf, revanî, def usulü, yarım ahlâtî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba', devr-i hindî, karabatak, ezgi, sofiyan, semaî, çeng-i harbî.

ZAR (زار) [*Sar.*] Odaları içinden iki veya daha ziyade kısma ayırmak için çekilen perdelere verilen addır. Örtü, perde, iç kapı yerlerinde kullanılan bu tâbirin aslı Arapça izardır. İzar; futa, peştemal gibi belden aşağı sarınmağa mahsus örtü, don, şalvar; başlık, sarık demektir.

ZARAR-I ÂM (ضرر عام) [*Huk.*] Umuma müteallik zarar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir veya birkaç şahsa münhasır bulunan zarara «zarar-ı has» denir.

ZRRAR-I HÂS (ضرر خاص) [*Huk.*] Bir veya birkaç şahsa münhasır olan zarar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Umuma müteallik olana «zarar-ı âm» denir.

ZARB LÜLESİ (ضرب لولەسی) [*San.*] Su borusu ortasına konan iki ağızlı büyük musluğa verilen addır.

ZARF (ظرف) [*San.*] Kulpsuz fincanların elde tutulurken elin yanmaması için fincanı koymıya mahsus muhtelif şekildeki kabın adıdır. Zarflara çok ehemmiyet verilmiş, gayet süslü ve sanatkârane şekillerde yapılmıştır. Tahtadan, pirinçten, gümüşten, altından, işlemeli, minelî ve oymalıları vardır. Kulplu fincanların icadından sonra sanatkârane olanları antika sayılmışlardır.

ZÂVİYE (زاویه) [*Sof.*] Tekkenin küçüğüne verilen addır. Şehir ve kasabaların ekseriya hücra yerlerinde olan zaviye; hücre, küçük oda demek olduğu gibi mecaz yoluyle dünya, âlem yerinde de kullanılır. Cem'i zevaya'dır.

ZÂVİYEDÂR (زاویەدار) [*Sof.*] Zâviye denilen küçük tekke şeyhleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ZÂVİYE NİŞİN (زاویه نشین) [*Sof.*] Zâviye'de oturan derviş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZAYİÇE (زایچه) [*Ast.*] Muayyen zamanlarda yıldızların vakit ve hey'etleriyle ahkâmını gösteren yıldızlar dairesine verilen addır. Buna «Zâyirçe» de denilirdi. Müneccimler bununla «Eşref saat»ı seçtikleri gibi üfürükçüler de hastalıkların nev'ini tayin ederlerdi. Zayiçe; başlı başına bir ilim sayılan «İlm-i ziç» meydana gelmedir. Ziç ilmi; yıldızların vaz'iyyet ve hareketleri ile sür'at ve istikametlerini hisaplamak ilmidir. Takvim buna istinaden yapılır.

Zayiçe'yi «ehl-i simya, yıldızların ve burçların vaziyyet ve hareketlerinden bazı ahkâm çıkarıp istikbalı keşfe çalışmalarına (zayiçre) denir.» suretinde tarif eden Agâh Sırrı Levend (Divan Edebiyyatı, sayfa 218 - 219) şu tafsilâtı da veriyor:

«Zayiçre, mihver-i arza muvazi olarak devreden ve takriben on sekiz derece genişliğinde olan bir dairedir. Bu daire, her biri otuzar derecelik müsavi kısma ayrılmıştır. Bu kısımher biri seninin bir ayına tekabül eden burcu havidir,

«Bu burçlar insanın muhtelif uzuvlarına hâkim bulunurlar. Meselâ Hamel başa, Sevr boyuna ve omuzlara, Cevza kollara ve ellere Seretan göğse ve memelere hâkimdirler. Bu burçların kendilerine göre ayrı hassaları olduğundan, her birinin tesiri altında doğarlar, muhtelif tabiat ve mizaca mâlik olurlar. Meselâ Hamel'in tesiri altında doğanlar mağrur, çalışkan, kuvvetli ve mütecaviz olurlar. Seretan'ın tesiri altında doğanlar ise, aksine olarak tenbel ve kibirli olurlar,

«Bir de (Zayiçe-i Septî) vardır ki, İbn-i Haldun şöyle tarif ediyor: (Kelimat beynindeki (Kelimeler arasındaki) irtibat-ı harfiyye ile es'ileden ecvibe istihracıdır (sualden cevap çıkarmak). Bunu Eb-ül-Abbas Septî'ye nisbet ettiklerinden bu ismi vermişlerdir. Bu âlem-i ekvan'da (varlık âleminde) tasarruf ile meşhurmuş.

«Zayiçe-i Septî büyük bir daire içinde birbirine muvazi bir takım daireleri havidir ki, her biri on iki burç adedince merkezden muhite geçen çizgilerle on ikiye ayrılmıştır. Her çizginin üzerinde başından sonuna kadar harflerle adetler vardır. İçinde ve daireler arasında (esma-i ulûm) ve (mevazi'-i ekvan) yazılıdır. Zayiçe'nin arkasında tul ve arz (uzunluk, genişlik) itibariyle biribirini kateden çizgilerle bir cetvel vardır ki, arzı 55, tuli 131 haneyi ihtiva eder. Bu hanelerin bazısında adet, bazısında da harf vardır. Bir kısmı da boştur.

«Zayiçenin etrafında da, zayiçeden malûmat çıkarmanın keyfiyyetini bildiren bir «kaside-i lâmiyye» vardır.

«Harfler ise noktalı ve noktasız, müteharrik ve sâkin ve ulvî ve süflî diye birçok

kısımlara ayrılı. Bunlara muhtelif kuvvetler ve hassalar isnad olunur. Bu harflerle adetlerin nisbetleri ve yıldızlarla burçlar arasındaki münasebetler araştırılır. Nihayet cem', tarh ve zarp yapılarak netice çıkarılır.

«Eskiden buna o kadar itikat olunurdu ki, meselâ bir hastalık halinde, acaba o hastalık nedir? Devası nasıldır? diye tertip olunan suallere bu zayiçe vasıtasiyle alınacak cevaplarla hareket oluuurdu.»

Hep nokta-i hata dolu zâyirçe-i emel
Âyâ bu geç hisap nedendir neden, neden
Esrar Dede

ZEAMET (زعامت) [*Mal.*] Fetih sırasında Arazi-i emiriyye itibar olunan yerlerden muhariplerle bir kısım devlet ve saray memurlarına kılıç hakkı ve dirlik olarak verilen «Beytülmal» hissesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ziamet suretinde kullananlar olmuş ise de yanlıştır. Nitekim Vahîd Efendi galatatasında (Eddürer-ül-müntehabat-ül-mensure fi ıslah-il-galatat-il meşhure, sayfa 198) bunun için şöyle diyor:

«Zeamet kesr-i za ile muharrer olan emakine ıtlak ile filân ziamet filâna ihsan olundu tâbiri şayidir. Asrabîde kezalik kefalet ve silâh mânalarına feth-i za ile zeametten galattır.»

Osmanlı devletinin fütuhat devirlerinde arazi «Timar» ve «Has» olmak üzere ikiye ayrılırdı. Meselâ 300 köylü bir Sancağın 200 köyü ikişer veya üçer köy olmak üzere 80 - 90 timara ayrılıp muharebede yararlık göstərenlere kılıç hakkı olarak verilir, kalanı Has itibar edilerek bundan Vezirlere, Beylerbeyilere, Sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra artanı «Hass-i hümayun» namiyle devlete kalırdı.

Timarlar sonradan ikiye ayrılarak 20 000 akçeye kadar hasılat getirene «Timar» 20 000 den 100 000 akçeya kadar hasılat getirene de «Zeamet» denilmiş, 100 000 akçeden fazla hasılat getirenlere de «Has» adı verilmiştir.

Timar gibi Zeamet de Hicrî 1256 (1840) senesinde lağvolunmuştur. [Bak: Timar.]

Sepetlerde kılıç, kalkan zeamet oldu başmaklık
Üveysî

ZEAMET BERATI (زعامت برائی) [*İda.*] Zeamet tevcihine dair verilen berat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zeamet; Timar gibi kılıç hakkı olarak tevcih olunduğu gibi dirlik olarak da verilirdi.

ZEAMETLİ ÇAVUŞ (زعامتلی چاوش) [*Sar.*] Serhengân-ı Divân-ı Hümayun diye de anılan Divan çavuşlarından Zeamet sahibi olanlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Divan-ı hümayun çavuşları, yevmiyyeli ve timar ve zeametli olarak iki kısımdı. Timar ve zeametli çavuşlar aynı zamanda gedikli idiler.

ZEAMET RÜUSU (زعامت رؤسی) [*İda.*] Zeamet tevcihine dair verilen rüuslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zeamet; timar gibi kılıç hakkı olarak tevcih olunduğu gibi dirlik olarak da verilirdi.

ZEAMET TEVCİHATI (زعامت توجیهاتی) [*Mal.*] Timarın büyüğü olan Zeamet'in verilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tevcihat; tevcihin cem'idir. Tevcihin muhtelif mânalarından biri de rütbe ve memuriyyet vermektir.

ZECEL (زجل) [*Mus.*] Beste ve şarkı okuyup hânendelik etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZECRİYYE (زجریه) [*Mal.*] Müskirattan alınan resim (vergi) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zecr; Arabça bir şeyi yaptırmamak, menetmek demek olduğu ve müskirat istimali (içki kullanılması) Şer'an mümnu' olduğundan resim (vergi) alınmak suretiyle bir dereceye kadar olsun men'i düşünülmüş bulunduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

Hicrî 1100 (1688/1689) senesinde tütünden ilk defa olarak alınan vergiye de «Resm-i zecriyye» denilmişti.

ZECRİYYE GÜMRÜĞÜ (زجریه گمرکی) [*Mal.*] Müskirattan (içkiler) alınan gümrük resmi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer emtia ve eşya için tesis olunmuş gümrükler gibi İstanbul ve büyük merkezlerde yalnız müskirattan vergi almak için gümrük idaresi de kurulmuş olduğundan bununla vazifelendirilen gümrük idarelerine de bu ad verilirdi.

ZECRİYYE MUHASEBESİ (زجریه محاسبه‌سی) [*Mal.*] Defterdarlık'da (Maliye Nezareti) müskirat resimlerine (içki vergileri) ait hisapları tutmak ve bunlara taalluk eden işleri görmekle vazifelendirilen teşekkülün adıdır. Sonradan Rüsumat Emaneti'ne bağlanmıştır.

ZECRİYYE RESMİ (زجریه رسمی) [*Mal.*] Müskirattan alınan vergi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Müskiratın (İçkilerin) muhtelif nev'i olduğu için vesikalarda «Zecriyye rüsumu» suretinde de geçer

ZECRİYYE TEZKİRESİ (زجریه تذکره‌سی) [*Mal.*] Müskirat (içki) satanlara ruhsatiyye makamında verilen kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tezkire; müskirat satışlarının nizamnamesinde gösterilen ibadethane, kışla, hastahane ve mektep gibi yerlere tayin olunan mesafe dışında olmak kaydiyle verildiği gibi her sene yenilendikçe resim (vergi) de alınırdı.

ZEKÂT (زکات) [*Fık.*] Malî ibadet yerinde kullanılır bir tâbirdir. İslâmın beş şartından birini teşkil eden Zekât zenginlerin seneden seneye mallarının kırkta birini fakirlere vermekten ibarettir. Zekât; lûgatte ziyade mânasınadır. Zekâtta dünya için mal, ahiret için sevap ziyadeliği vardır. (وما انفقتم من خیر فهو یخلفه) âyet-i kekimesi hükmüne göre mal için zekât artmasını ve bereketini mucib olduğu gibi taharetini de (temizliğini) mucibtir.

Abdin ubudiyyetinde olan sıdkına delâletinden dolayı zekâta Şeriat lisanında «Sadaka» dahi denilmiştir. (انما الصدقات للفقرا الایه) âyetinde (sadakat) zekâttan ibaret olduğu gibi (خذ من اموالهم صدقة تطهرهم وتزکیهم بها) kavl-i kerimindeki (sadaka) dahi zekâttır.

Zekât; biri farz, diğeri vâcib olmak üzere iki nevidir. Farz olan zekât «Zekât-ül-mal» (malın zekâtı), vâcib olan zekât da «Zekât-ür-re's» (başın zekâtı) dır ki o da «Sadaka-i fıtır» dır.

Zekâtın oruç gibi hicretin ikinci senesinde ve oruçtan evvel farz olmuş olduğunu yazan rahmetli Hacı Zihni Efendi (ölümü 1913) (Kitab-üz-zekât, sayfa 4 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Müfta bih olan kavl üzere vücubi fevridir (acele, hemen) ki özürsüz teahhür eden âsim (günahkâr) olur ve şahadeti reddolunur.

«Zekâtın vâcib olmasındaki nükte ve mânaların umdesi (esası) ikidir: Biri nefsi buhul (tama') rezilesinden kurtarmak, diğeri hacet ehline muvasatta (yardım) bulunmaktır ki bunlardan biri nefsin tehzibine, diğeri memleket tedbirine iki mühim maslahaattır.

«Zekâtın sebebi: Nisaptır. Her şeyin asıl ve merci'i demek olan (nisap) ıstılahı Şeride zekâtın vâcib olduğu miktarına denir ki gümüşten iki yüz dirhem, altından yirmi miskal, devede beş, sığırda otuz, ganemde (koyun ve keçi) kırk adettir.

«Nisap, namı (ticaret ve sair vesile ile artması) ve havli (üzerinden bir sene geçmesi) şartiyle sahibinin memlûkü olmak zekât vermesi için sebebtir.»

Nisabını bulmamış olan mal için zekât verilmesi vâcib olmadığı gibi ihtiyaçtan sayılan şeyler için de zekât lâzım değildir. Şer'î tabiriyle «hacet-i asliyye» denilen şeyleri mesken, elbise, ev eşyası, binilen atlar, hizmet için köleler, kullanılan silâhlar, kitaplar, ziraat ve san'at âletleri ve buna benzer şeylerdir.

Zekât mükellefi zekât-ür-re'si kendi eliyle nasıl öderse, malının zekâtını da öylece eda etmesi (vermesi) Şer'î hüküm iktizasından olduğu gibi hükûmetin zekâtı mükelleflerden toplayıp yerine sarfetmesi de yine şer'î hüküm icabındandır. Bu sebeble âşar, ağnam ve sair namlarla alınan vergi zekât yerine geçer.

«Hiçbir din, hiçbir hayır sever teşekkül yoktur ki kendi müntesiplerine taavün ve tenasurla (yardımlaşmak) emretmesin. Esasen bu müesseselerin istihdaf ettikleri (güttükleri) büyük gayelerden birisi de budur. Fakat bu taavün, bu yardımı bir (hak) olarak kabul eden ve ona mütehattim (vâcib ve lâzım) vazife halinde yüksek bir mevki bahşeden yegâne din, İslâm dinidir» diyen tanınmış âlim Kâmil Miras «Kitab-üz-Zekât» ın başlangıcında (Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i sarih, cilt: 5 - sayfa: 7) şunları yazıyor:

«Zekât içtimaî bir yardımdır. Zekâtın taraf-ı İlâhiden tayin buyurulan sırf mahallî cemiyyetin en zayıf ve en düşkün anasırını teşkil eden «fert» ler ile dinin ve vatanın müdafaası ve istiklâlin selâmeti nam ve hisabına «cemiyyet» tir. Bu ferdî ve içtimaî yardımdaki hüsn-ü zâtiyi her akl-ı selim sahibi idrâk eder. Şurada maişet vasıtalarından mahrum bir fakir ve bir miskin boynunu büküp yüzünü cemiyyete karşı ekşitirken, burada medyun-u müstağrak (borca batmış) bir din ve vatan kardeşi borçunun musibet yukü altında inim inim inlerken, ötede âile cüda düşüp (ailesinden uzak düşmüş) servetinden intifa, ve istifadesi kesilmiş bir devlet ve servet düşkünü telehhüf izhar edip dururken bunların karşısında nan ü niam içinde yüzen bir kısım insanların bu musibetzedelere lâkayt kalmasını şuurlu ve vicdanlı bir insan doğru bulur mu? Yine böyle din ve vatan, şeref ve namus tehlikeye maruz iken, milletin refahı ve memleketin selâmeti yüzünden kazanılan bir servetin hodbin bir zihniyyetle üzerine kapanıp lâkayd kalmayı akl-ı selim tecviz eder mi? İşte fakirlerin, miskinlerin cem'iyyet içinde yüzlerini güldürmek ve kaşlarını kaldırmak için, borçlulara ve ebna-i sebile (yolculara) yardım etmek için, zekâtın ihtiyara (isteğe) bırakılmayıp farz kılınması ne kadar yerindedir.

«2 — Zekâtın mütehattim vazife halinde teşri' buyurulmasının ahlak üzerinde de büyük

tesiri vardır. Buhul ve imsâk ve mâlûl olan insanlar, ihtiyarî vazifeleri hiç aldırmazlar. Bu nevi' insanlara ferdî ve içtimaî yardımların necabetinden, faziletinden ne kadar bahsedilirse edilsin bunların ruhunu harekete gitirmek mümkün değildir. Yalnız vazifenin terk ve ihmali gayr-ı kaabil oluşudur ki o bahilde (hasis cebrî bir hareket uyandırabilir ve ifa-yı vazife ede ede semahatlı bir uzuv olabilir.

« 3 — Zekât, servet sahiplerinin nâil oldukları niam-ı İlâhiyyeye karşı eda-yı şükür ve mahmedetidir. Benî nevinin ufak bir lutuf ve keremine mukabele için vesile arayan insanların kendi Hâliklarına, mün'imlerine karşı hissiz, kayıtsız bulunmaları muvafık-ı insaf mı dır?»

Profesör İsmail Hakkı İzmirli de «İslâm İçtimaiyyatı» başlığı altında yazdığı seri makalelerin ikincisinde (Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, teşrin-i sani 1338, sene 2, sayı 5) zekâta da yer veriyor ve dikkate değen şu satırları yazıyor:

«Zekât öyle bir vergidir ki anınla riza-yi Bâri uğrunda en sevgili olan malından bir miktar vermekle fakirlerin ihtiyacı defolunur. Fakirin, zenginin emvalinden bir hakkı, bir nasibi vardır. O, nasibini alınca ganî (zengin) onun nazarında bir müdafi'dir. Ona karşı hikd ve hasedi mürtefi olur. Bu hayat girdibadında ganî olsun, fakir olsun herkes hayatın zaruriyyat ve levazımını mütalebe eder (ister). Zayıf kaviden ihtiyaçlarını isti'faya mazhar olur, Kolaylıkla havayic-i zaruriyyesini eline geçirirse ne âlâ; yoksa cebr ile, zor ile alır. Bu ise içtimaî nizamı bozar. İslâm, zekâtı farz kılmakla içtimai nizamı halelden (bozulmaktan) muhafaza eder.»

ZEMİN RESMİ (زمین رسمی) [*Mal.*] Araziden alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dönüm resmi de denilen bu vergi su basan ve mahsuldar olan yerlerin âlâsının iki, evsatının üç, ednasının beş dönümünden bir akçe hisabiyle alınırdı. Vesikalarda «Resm-i zemin» suretinde de geçer.

ZEMİSTANİ (زمستانی) [*Mal.*] Kışlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ağasiyle ocak ağalarına bu adla her sene para verildiği gibi saray mensuplarına da yine bu isimle para verilmekte idi. Zemistan; Farsça kış, kış mevsimi demektir. Kış münasebetiyle verildiği için bu adı almıştı.

ZEMİSTANİYYE (زمستانیه) [*Giy.*] Padişah tarafından Yeniçeri ağası'ndan itibaren ocak ağalariyle Yeniçeri kâtibine verilen kışlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yaz münasebetiyle verilene de «Bahariyye» denilirdi. Her sene Yeniçeri ağasiyle Sekbanbaşı'ya birer hil'at-i fâhire, Yeniçari kâtibi, Kul kethüdası, Zağarcıbaşı, Saksoncubaşı, Turnacıbaşı ile dört Haseki ve dört Sol[illegible]şı'ya, Başçavuş, Muhzır ağa ve Kethüdayeri'ne birer top çuha ile birer top kumaş verilirdi. Bununla beraber ocak ağalarının bundan başka Zemistanî bedeli olarak her sene muayyen aidatları da vardı.

ZEMLİK (زملك) [*Mim.*] Toprak kazılarak üzeri çalı çırpı ve yapraklarla örtülmek suretiyle yapılan kulübe ve sığınak adıdır. Zeminlikten bozmadır.

ZENZEM (زمزم) [*Hal.*] Kâbe civarındaki meşhur kuyunun suyuna verilen addır. Buna zemzem suyu demek olan « Âb-ı zemzem » denir.

Tavafa Kâbe-i güyun bekavl-i Baki-i merhum
Derun-i dilde nîyyet âb-ı Zemzemden musaffadır
Nef'i

ZEMZEMLİK (زمزملك) [*San.*] Ağızlarına gümüş kapak geçirilen Çin surahilerine verilen addır. Bunlara «Zemzem» konulduğu için bu ad verilirdi. Küçük surahi nevileri de vardı. Bunlar Hindistan'dan Mekke'ye oradan'da İstanbul'a gelirdi. Kıymetli Çin surahilerinden İstanbul'da yapılanlar da vardı.

ZENANNAME (زنانامه) [*Ede.*] Kadına dair yazılan eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zen; Farsça kadın demektir. Divan şairleri bundan daşka «Hubanname» adıyle de eserler yazmışlardır. Enderunlu Fazıl, Zenannamesi'nde kadını şöyle tasvir etmiştir:

Zenne odur ki ola tâze fidan
Deymemiş cismine cism-i insan
Ya'ni on beş ola ancak yâşı
Siyeh olsun muye vü çeşm ü kaşı
Kaddi amma ki nihâlî olsun
Ne kadar istese âli olsun
Nâzenin ola vücud-i pâki
Olmıya Anadolu Etrâki
Ola şayeste-i aguş-i hayâl
Olmıya cismi mülâhham battal
Tavr u reftarı hıramı nâzik
Ola güftarı kelâmi nâzik
Ola bir tâze zebânı hoşgû
Demiye bir iki sözde abû
Karının sahte vakarı beddir
Onlara şive henüz tâbüddir

Ola bir bâkire-i nevreste
Mâhr ü kudret ola anda beste
Bâkire olmaz ise nafiledir
Çünkü revnak beli hep kaniledir
Ola yahut ki henüz işküfte
Olmıya oynaşı çok aşüfte
Olmamış hâmile hiç ömründe
Olmıya bir iki piç ardında
Ben de bilmem ki gürûh i dâni
Nice âğûşe alurlar âni

ZENBEREK (زنبرك) [*Ok.*] Muharrik kuvvetle kullanılan çelik veya pirinçten yapılan ok adıdır. Farsça zenburek'ten bozmadır. Başparmak kalınlığında ve dirsek uzunluğunda olan bu okun dört yüzü vardı. İsabet ettiği yeri delerdi. Arka arkaya duran iki adamı deldiği vâkidi. Duvarların taşlarına nüfuz ederdi.

§ [*Top.*] Hayvan ile taşınan küçük topa da bu ad verilir. Vesikalarda «Zenberek topu» suretinde de geçer.

§ [*San.*] Kapı veya dolap kanadlarını kapalı tutup lâzım geldiği zaman açmağa mahsus yaylı demir takıma denir.

ZENBEREKÇİ (زنبركجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın seksen ikinci ortası efradına verilen addır. Silâh olarak «Zenberek» denilen oku kullandıkları için bu ad verilmişti. Kumandanlarına «Zenberekçibaşı» denilirdi. Yeniçerilerin tüfek kullanmalarından sonra Zenberek terk edilmiş ise de isim devam etmiş, tarihe ocakla beraber karışmıştır.

ZENBEREKÇİ BAŞI (زنبركجى باشى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın seksen ikinci ortasının kumandanına verilen addır. Vesikalarda «Serzenberekçi» suretinde de geçer. Tüfeğin Osmanlı ordusunda kabul ve taammümünden evvel ve daha sonraları da bir müddet Zenberek kullanıldığını ve ocağın ihdasiyle beraber Yeniçeriler arasında Zenberekçi ortası bulunduğnu yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapı kulu Ocakları, c. 1, s. 231 ve mutaakıp) Zenberekçibaşı için şu fafsilâtı veriyor :

«Zenberekçi ortası'nın kumandanı olan zenberekçibaşı'nın yevmiyesi 25 akçe olup eskidenberi devam edegelen ocak zâbitlerinden olduğu için hatırı sayılır ağalardandı. Zenberkkçibaşılar, Haseki payesinde olup terfi ederlerse Haseki olurlardı. Bazan kanun hilâfı olarak bir derece daha terfi ile Turnacıbaşı'lığa geçtikleri de görülmektedir. Zenberekçibaşı sorgucuna balıkçıl tüyü takar, samur ve vaşak kürküne kaplı kadife üst elbisesi giyer, atına zincir enselik ve gümüş özengi vururdu. Zenberekçilerin Yeni odalar'daki Etmeydanı'nda Yeniçerilerin talimhanesinin bir tarafında talimhaneleri verdi. Bundan başka ocak haricinde dahi zenberekçi dükkânları mevcuttu.»

Zenberekçibaşılık Yeniçeri ocağı ile birlikte tarihe karışmıştır.

ZENBEREKÇİ ORTASI (زنبركجى اورتەسى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı'nın seksen ikinci ortasına verilen addır. Zenberek denilen ok kullandıkları için bu ad verilmiş. Tüfeğin kullanılmaya başlanmasından sonra Zenberek terk edilmiş ise de ocağın lâğvına kadar bu ad muhafaza edilmiştir.

ZENBEREKLİ MUSKET (زنبركلى موسكت) [*Top.*] Hayvan ile taşınan eski küçük toplara verilen addır. Osmanlı ordusunda «Eslehâ-i Nariyye» denilen ateşli silâh olmak üzere iptida «fitilli tüfek», sonra «fitilli musket», «zenberekli musket», daha sonra da «çakmaklı tüfek» kullanılmıştır. İlk yapılan tüfekler ağır olduğu için metrislerde kullanılırdı. Bu sebeple bunlara «Metris tüfeği» de denilirdi.

ZENBİL (زنبيل) [*San.*] İçine öteberi koyup elde taşımıya mahsus sazdan örülmüş ve üst tarafında yine sazdan kulpları olan, ağzı geniş kabın adıdır.

Elde işkembe fener arkada zenbil-i sahûr
Geçe faslında şikem harelerindir seyran
(Ramazaniyye) *Sâbit*

ZENBUREK TOPU (زنبورك طوپى) [*Top.*] Hayvan ile taşınan eski küçük toplara verilen addır. Buna «Zenberek» de denirdi. Farsca zenburek muharrik kuvvetle kullanılan çelik veya pirinçten yapılma yay demektir. Vaktiyle Osmanlı ordusunda o türlü oklar dahi kullanılmış ve bunlara da «Zenberek» denilmişti.

Reka eyaleti inzimamiyle Mısır Valisi Vezir Seyyid Numan Paşa'ya yazılan bir hüküm müsveddesinde (Başvekâlet arşivi, za 1184, askerî, sıra numarası 2346) şöyle denilmektedir:

«İstenilen topların mevsim icabınca denizden gönderilmesine emniyyet edilmiyeceği gibi karadan da gönderilmesinde güçlük olduğundan taşınması hafif ve istimale sâlih topların ve cephane mühimmatının iş bittikten sonra yine mahallerine teslim olunmak üzere o taraftaki kalelerde ve Şam'da pek çok Zenburek topları bulunduğu haber verilmekle anlardan alınması.»

ZENCEREK (زنجرك) [*San.*] Yazma kitapların sayfa kenarlarına ve levhaların yazıları-

nın etrafına süs olarak yapılan, biribirine zincirleme halkalar şeklindeki su tezyinatına verilen addır. Muhtelif nevileri vardır.

ZENCİ AĞALARI (زنجی آغالری) [*Sar.*] Siyah hadım ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenci; siyahî demektir. Hadım olanlarına «Zenci hadım ağası» denilirdi.

ZENCİ HADIMLAR (زنجی خادملر) [*Sar.*] Siyah hadım ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenci hadımlar Prdişah'ın hususi hizmetinde bulundukları gibi «Harem-i hümayun» işlerine de bakarlardı.

ZENCİRBEND (زنجیربند) [*Ede.*] Her mısraın nihayetindeki kelime sonra gelen mısraın ilk kelimesini teşkil etmek suretiyle vücude getirilen manzumelere verilen addır. Divan şairleri arasında bunun yerine «redd-ül-acz an-is-sadr», halk şairleri beyninde de «zincirleme», «ayaklı koşma» denilir. Bu türlü şiirlere halk şairlerince «zincirleme» denir.

Safder-i âlemsin, senden hidayet,
Hidayet menbaı dilde begayet,
Begayet cemalin nur-i beşaret,
Beşaret gösterir hüsnün enveri.

Enver-i cihansın, senden münevver,
Münevver sıfatın zât-i mükerrer,
Mükerrer egledin dehri seraser,
Seraser okunur kenz-i ekberi.

Lâ

§ [*Ida.*] Zencire (zincire) vurulmuş mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden azılı kaatillerle deliler zincirle bağlandıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

ZENDOST (زندوست) [*Hal*] Kadın düşkünü yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Zenpare= Zanpara» da o demektir.

Çektiler sineye Zinclrli'de bint-ül-inebi
Darısı başına ey sürmeli zendost çelebi
Sevahilname-Fennî

ZENNE (زنه) [*San.*] Orta oyunu'nda kadın rolü yapan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar oyunda rol alamadıkları için erkekler kadın kıyafetine girer, oyunda kadın rolü yaparlardı.

Sanatkârlar arasında «gaca» denilen zenneler, yapme saç takarlar, saçın üstüne kenarı oyalı yazmalar, mücevherlerle örtülü serpuş (başlık), arkalarına kenarları harçlı çuha ferace giyerlerdi. Feracelerin altında üç etekli, harçlı kalın entari bulunur, bu üç etek ikisi önde, biri arkada olmak üzere bele sokulurdu. Entarilerin altında da canfesten şalvar, ayaklarında kundura vardı.

Zenneler eskiden meydana raksederek çıkarlarken sonradan bu âdet terkedilmiş ve bu suretle oyun tabiîliğe daha ziyade yaklaştırılmıştı.

ZENNE FESİ (زنه فسی) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına giydikleri köçük fese verilen addır.

ZENPARE (زنپاره) [*Hal.*] Kadın seven, kadın düşkünü yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Zendost — zanpara» da o demektir.

İzn-i amdır deyu gitmek içün deyme yere
Züreſa körfezi bahşeyledi zenparelere
Sevahilnâme-Fennî

ZERBAF (زربافی) [*San.*] Sırmalı kumaş dokuyan, istufeci yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eli altun asalı, câmesi zerbâf-ı Efrenci
Refakat etmeye bir pâk asker sultanını
Sâbit

ZERBAFT (زربافت) [*San.*] Sırmalı kumaş, istufe yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Zerbeft» suretinde de kullanılırdı

Mai kaliçe-i zerbaftı yaydı gerdun
Tâ ki babus-i şerifiyle ola rif'atyab
Fazıl

ZERBEFT (زربفت) [*Giy.*] Altın tellerle dokunmuş bir nevi kumaş adıdır. İran'da ve hassaten İsfahan'da dokunanları gayet makbuldü. «Zerbaft» suretinde de kullanılırdı.

Başka örnekte olûr kâle-i zerbef-i Acem
Rum'de çıkmaz ânın gibi mutallâ-yı suhan
Sünbülzade Vehbi

ZERCEDVEL (زر جدول) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Sahife kenarlarına altınla çekilen çizgilere verilen addır.

Şahap çekti siyah cild-i çarha zercedvel
ki açtı mühre-i mehle müzehheb ikbâl
Sâbit

ZERDE (زرده) [*San.*] Safranla pişirilen bir nevi pirinç tatlısının adıdır. Safran sarı renge boyadığı için bu ad verilmiştir. İmaretlerle düğünlerde pişirilirdi. Nadir olmakla beraber hâlâ düğünlerde ve bir kısım evlerde pişirilir.

Fodulsun ey kemerbaşı fodlayı beğenmezsin
İmarette pişen zerdeyle zırvayı beğenmezsin
Sürurî

ZERDEÇAL (زردچال) [*San.*] Mensucatta kullanılan kök boya nevilerinden biriniu adıdır. Hind ' anı adı verilen bu sarı boyanın Farsc-' adi çerdeçav'dır. Zerdeçal ondan bo .ır.

ZERDÛZ (زردوز) [*San.*] Sırma işleyici, simkeş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sırmalı, klapdanlı kumaşa da bu ad verilir.

Bed asla necabet mi verir hiç üniforma
Zerduz palan ursan eşek yine eşektir
Ziya Paşa

ZERDÛZAN (زردوزان) [*San.*] Sırma işleyiciler, simkeşler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sırma işleyici, simkeş demek olan «zerdûz»un cem'idir.

ZERDUL CİLT (زردول جلد) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitabın kabını teşkil eden mukavvanın göbek ve kenarı kesilerek yerleştirilen kadifenin sırma ile işlenmesi suretiyle yapılan cilde verilen addır. Buna «Zerdûz kab» da denir.

ZERDUZ KAB (زردوز قاب) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitabın kabını teşkil eden mukavvanın göbek ve kenarı kesilerek yerleştirilen kadifenin sırma ile işlenmesi suretiyle yapılan cilde verilen addır. Buna «Zerdûz cilt» de denir.

ZEREFŞAN (زرافشان) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Serpme altınla yapılan süsleme nev'inin adıdır. Bu türlü işlenmiş kâğıt yapılışında meydana getirilmiş vaziyyetini alırdı. Eski ve müzehheb kitaplarda bulunur.

ZEREFŞAN KAĞIT (زرافشان كاغد) [*San.*] Serpme altınlı kâğıda verilen addır. Eski ve müzehheb kitaplar bu türlü kâğıtlara yazılırdı.

ZER ENDERZER (زر اندر زر) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Sarı altın üzerine yeşil altınla yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ZERENDUD (زر اندود) [*San.*] Tezhib ıstılahlarındandır. Kâğdın üzerine sıvama altın tılâ (sürülme) edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdi. Minyatür, bu altın üzerine yapılırdı.

ZERGER (زرگر) [*San.*] Kuyumcu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda cem'i olan zergeran suretinde geçen bu tâbirin savatçılıkla münasebeti derecesini sorduğum kıymetli ilim adamı Muallim Cevdet (ölümü 1935) savatçılığın tarihi mahiyyetinde olan, aşağıya aynen koyduğum mühim tafsilâtı vermek lûtfunda bulynmuştur:

«Savatçılığa Fransız lisanında Orfererie mallée denilmektedir. Ustalarına Türkler halk diliyle «savatçılar», resmî dil ile «Zergeran» derler. Bunda kvyumculuk tabiatiyle dahildir. O cihetle eski knyumcularla savatçıları «Zergeran» arasında buluruz. Şu farkla ki kuyumcuların hepsi «savat» yapmayı bilmez. Doğrudan doğruya gümüş ve altın işler, onları bildiğimiz şekillere sokar. Halbuki «savat» denilen halitayı yapmak mühim ve ayrı bir şeydir. Fazla olarak o maddeyi (altın, gümüş, bakır) safhalariyle çubukları üzerine sürüp ateşle muamele ettikten sonra istenilen çiçekleri, resimleri, adları, şiirleri, âyetleri kazımak ayrı ve güç bir şey hem kuyumculuk, hem ressamlık, hem hakkâklıktır.

«Savat sürülmeden ve gümüş, altın, bakır veya fakfon ile ateşte imtizaç ettirilen yalnız gümüş veya altın veyahut bakır ilâh. üzerine yapılan çiçekler, resimler, yazılan yazılar, âyetler altın, gümüş ve bakırın renginde kalır ve açık görülmez. Halbuki madenî safha veya çubuklar evvelce savat ile muamele edilirse çiçekler, adlar, âyetler, şiirler altın ve gümüş zemin üstünde nîm siyah şekilde görülür. Bu, hem bedii noktadan elzemdir, hem da şekiller görünmek ve yazılar açık okunmak için şarttır.

«Savatçı gümüş veya bakır ilâh. üzerinde istenilen noktalalara (altın) sürer. Fakat civa ile muameleden sonra. Eğer savat ile muamele edilmezse ne altın lâyıkiyle sâbit kalabilir, ne de üstünde kazınan nakışlar lâyıkiyle görünebilr.

«Savat nasıl yapılır? Bir halita olan savatın nisbeti şudur: Kırk elli dirhem savat yapmak için; 3 nisbette bakır, 1 nisbette gümüş, 3,5 nisbette kurşun, yüz dirhem gümüş. Evvelâ bakır ve gümüş potada beraber eritilir. Eriyince kurşun atılır, karıştırılır. Yarım dakika geçmeden ceviz büyüklüğünde kükürt atılır. Bitince tekrar ceviz kadar kükürt ilâve edilir. Kükürte böylece devam edilir. O kadar ki kırk elli dirhem savat yapmak için yüz dirhem kükürt, ceviz kadar olmak şartiyle, tedricen atılır. Nihayet savat çorbası olur. Bu mayi ya bir boynuz içine veya bir potaya konur, soğutulur. Bu suretle sert ve billûrî mahiyyette savat meydana gelmiş olur. Toz olunca su ile yıkanır. Sonra siyonor denilen zehirle ayrıca muamele olunur. Artık kara ayran gibi madde haline gelir. Bu madde boya gibi gümüş veya altın veya bakır safha veya bilezik üzerine sürülür. Suyu pamukla alınır. Sonra bu savatla

boyanmış gümüş veya bakır ilâh. ateşe konulur. Üstündeki savat erimeğe başlar. Gümüşün üstü temizlenir. Üstüne istenilen (çiçek, resim, ad, yazı) hâk edilir.

«Savat Türk icadı mıdır? bilmiyoruz. Yalnız bildiğimiz Türk sarayları (Türkistan'da, Hindde, Irak, Suriye ve Mısır'da, Anadolu ve Rumeli'de) bütün Türk ve gayr-i Türk, müslim ve gayr-i müslim dünyanın en mâhir, hattâ «Zergerân-ı hassa» denilen, saray savatçıları çalıştırılmışlardır.

«Osmanlı Türklerinde refah ve haşmetle beraber başlamıştır, denilebilir. Selçuk Türklerinin Anadolu'yu külliyyetle istilâya başladığı (460) terihindenberi Anadulu'da güzel silâhlar, güzel kemerler, güzel şamdanlar görülmektedir.

«Savat, silâhlara, hençerlere, kemerlere, haşalara, özengilere, kamçılara, kutulara, hokkalara, kalemtraşlara, divitlere, taraklara, âsalara, taçlara, altın tepsilere, mücevher bileziklere tatbik edilmiştir.

«Ermeniler Van taraflarında savatçılığı ileri götürmüşlerdi. Kosova'da «Pizren» de de savatçılar vardı. Fakat en meşhurları İstanbul'da idi.»

ZERGERDAN (زرگردان) [*Ok.*] Ok nevilerinden birinin adıdır. (Resail-ür-remat) da (s. 181) ok isimleri sayılırken bu da gösterilmiş, ancak mahiyyeti hakkında izahat verilmeyip adların bir kısmı abes (faydasız) sayılarak sonradan daha başkaları arasında bu adın da terkedildiğinin kaydiyle iktifa olunmuştur.

ZER'Î (زرعی) [*Fık.*] Arşın ile ölçülen şey hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i zer'iyyat'tır.

ZER-İ KAMERTAB (زر قمرتاب) [*Mus.*] Altın paralardan birinin adıdır. Ay resmi bulunduğu için bu ad verilmişti.

ZER-İ MAHBUB (زر محبوب) [*Mes.*] Altın paralardan birinin adıdır. Hicrî 1202 (1787)de üç buçuk kuruş rayiç konulmuştu.

Kırılır üstüne uşşak o gözü bâdâmın
Zer-i mahbub ile Fındıklı'ya çek al kâmın
Abdullah Hilmi Dede

ZERKÂR (زرکار) [*San.*] Altın işleme ve altın ile işlenmiş şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Pertevendaz olıcak ruhsarı
Parlatır elbise-i zerkârı
Sünbülzade Vehbi

ZERKÂRÎ (زرکاری) [*San.*] Altınla işlenmiş bir nevi kumaş adıdır. Bu türlü kumaşlardan elbise yapılırdı. Yaldız işleri mânasında da kullanılır.

ZERKÛB (زرکوب) [*San.*] Altın tozu yapan, altın döven sanatkâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ererler nutk-ı Mevlâna ile iksir i mânaya
Gedalar kim ümmid-i feyzi Zerkûb eylemişlerdir
Şeyh Galip

ZERKÜLÂH (زرکلاه) [*Kıy.*] Saray kapıcılarının başlarına giydikleri «Üsküf» adıdır. Altın tel işlemeli olduğu için bu ad verilmiştir. Ancak üsküfün ucu yatırmalı yani arkaya sarkık değildi.

ZERMÜHRE (زرمهره) [*San.*] Altın parlatmak için akikten, Süleymanî taştan, yeşimden, ağaçtan yapılan ucu sivri yahut toparlak ve bir sapa merbut âletin adıdır. Buna mazgala da denir.

ZERNİGÂR (زرنگار) [*San.*] Altın kakma, altınla nakışlı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ol şehinşah-ı felek tabi' ki vermiş devleti
Bahr ü ber hükmünde hurşide liva-yi zernigâr
Fuzulî.

ZERNÜVİS (زرنویس) [*San.*] Altın yaldızla yazı yazan Hattat ve Müzehhib'e verilen addır.

ZERRE (ذره) [*Öl.*] Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. «Denk» in eczasındandı. Dörde ayrılan dengin her bir kısmına «kırat, dörde taksim edilen kıratın beher kısmına «buğday», dürde ayrılan buğdayın her bir kısmına «fitil», ikiye taksim edilen fitilin beher kısmına «nakir», ikiye bölünen nakirin her bir kısmına «kıtmir», ikiye ayrılan kıtmirin beher kısmına da «zerre» denir. Zerre; Arapça gayet küçük gözle görünür görünmez derecede ince, ufak şey demektir.

ZERRE-İ NÂÇİZ (ذرهٔ ناچیز) [*Hal.*] Mecaz yoluyle pek kıymetsiz ve itibarsız şey yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Acz ile noksan ile bir zerre-i nâziz iken
Gül gibi vasf-ı kemalâtında buldum iştihar
Nazîm

ZERRE KADAR (ذره قادار) [*Hal.*] Mecaz yoluyle pek az, cüz'î, hissedilebilecek kadar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Anladım cevrine payan ü nihayet yoktur
Bende de zerre kadar sabra liyakat yoktur
Esrar Dede

ZERRİN (زرین) [*San.*] Altın, altından yapılma; altın gibi sarı yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

Zerrin kemeri bağladı bir ince bel oldu
Bir nahl-i tecelli demeğe muhtemel oldu
Enderunlu Fazıl

ZERTAR (زرتار) [*San.*] Altın tele verilen addır. Bu türlü telle dokunmuş kumaşlara «Zertarî» denilirdi.

ZERTARÎ (زرتاری) [*Gig.*] Zertar denilen altın telle dokunmuş kumaşlara verilen addır.

ZEVAİD (زوائد) [*Mal.*] Vergilere, görülen lüzum üzerine, sonradan ilâve edilen kısım yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Vak.*] Hizmet karşılığı olmaksızın her hangi bir sebeple meccanen verilen şey yerinde kullanılır.

ZEVC (زوج) [*Fık.*] Koca yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kocalı kadına «zevce», ikisine birden «zevcan», «zevceyn» denir. Cem'i «zevac» tır.

Elmalılı Hamdi Yazır «ثمانیة ازواج» âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 3, s, 2072) zevc için şunları söylüyor:

«Zevc; cinsinden bir diğeriyle beraber bulunan demektir ki bunlardan her biri diğerine nazaran zevc, kendi kendine fert tesmiye olunur. Binaenaleyh zevc ikisinin değil, ikiden birinin, diğerine nazaran ismidir. İkisine birden «zevcan, zevceyn» denilir. Şu halde zevc tam mânasiyle bizim «çift» dediğimiz değil «eş» yani bir çiftin her bir tekidir. Meselâ sekiz çift dediğimiz zaman «on altı eş» anlaşılır.»

ZEVCE (زوجه) [*Fık.*] Bir kimsenin karısı yerinde kulanılır bir tâbirdir. Kocaya «zevc», ikisine birden «zevcan, zevceyn» denir. Cem'i «zevcat» tır.

ZEVÇ-İ MÜTEVARİ (زوج متواری) [*Fık.*] Gizlenip saklanmış olan koca yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZEVCEYN (زوجین) [*Fık.*] Karı koca yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kocaya «zevc», karıya «zevce» denir.

ZEVİL-ENSAB (ذوی الانساب) [*Fık.*] Karabet (akriba) nesepleri yerinde kullanılır bir tâbirdir,

ZEVİL-ERHAM (ذوی الارحام) [*Fer.*] Ölüye karabeti olan ve muayyen sehmi olmıyan ve asabeden bulunmıyan kimseler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört sınıftır:

1 — Ölüye intisap eden kimselerdir: Kızların oğul ve kızı ve oğlunun kızının kız ve oğulları.

2 — Ölünün kendilerine intisap ettiği kimselerdir. Gayr-i sahih dedeler ve nineler.

3 — Oğlunun ana ve babasına intisap edenlerdir. Kızkardeşlerinin kız ve erkek çocukları, oğlan kardeşlerinin kızları ile onların oğul ve kız çocukları ve feri'leri ve ana bir kardeşlerinin erkek ve kız çocukları ve bunların feri'leri.

4 — Ölünün dedelerine intisap edenlerdir: Yukarda sayılanlardan maada olanındır. Bunlar da dört sınıftır:

A — Ölünün baba tarafından ced ve ceddelerine intisap edenlerdir: Hala, ana bir amca.

B — Ölünün ana tarafından ced veya ceddelerine intisap edenlerdir: Dayı, teyze.

C — Ölünün yakın veya uzak dede ve ninelerine intisap eden ve asabe olmıyan kimseler.

D — Zevil-erhamdan olan amca ve halaların erkek ve kadın feri'lerine asabe olan amcaların kızları ve onların erkek ve kız çocukları ve bunların feri'leri.

ZEVK (ذوق) [*Sof.*] Bir şeyin hoşa gitmesi, cünbüş, eğlence mânalarına gelen «zevk» sofiyye ıstılahı olarak İlâhî tecellilerin başlangıcı yerinde kullanılır. Hakkın hulk ile şuhudu derecelerinin evveline denir suretinde dehi tarif olunan bu tâbir için Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerde şu izahat da vardır: «Bevarık-ı müteva liye (devamlı parıltılar) esnasında tecelli-i berkıyyede biraz meksetmek (durma) nurudur ki kitap ve gayri bir şeye müracaat etmeksizin Hak Taalâ evliyasının kalblerinde hasıl olur, Hak ile batıl beynini bu irfan nuru vâsıtasiyle fark ve temyiz ederler.»

Mihneti kendine zevk etmedir âlemde hüner
Gam ü şâdi-i felek böyle gelir böyle gider.
Vâsıf

ZEVRAK (زورق) [*Bah.*] Küçük gemi, kayık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ufak kayık, sandala da «zevrakçe» denir.

Geldi çattı dil ü can zevrakına derd ü elem
Bizi çiynetmiye bu fülk-i felek tutta dümen
Agehî

ZEVRAKÇE (زورقچه) [*Bah.*] Ufak kayık, küçük sandal yerinde kullanılır bir tâbirdir. Küçük gemi, kayığa da «zevrak» denir.

ZEVRAK-I ŞERİF (زورق شریف) [*Bah.*] Padişah'ların bindikleri kayığa verilen addır. Dümenini Bostancıbaşı'ların tutması kanundu.

ZEVVAKİN-İ DERGÂH-I ÂLİ (ذواقین درگاه عالی) [*Sar.*] «Çaşnigir» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Zevvakîn-i hassa» suretinde de geçer. Çaşnigir; Padişah'ların yedikleri yemeklere bakanlara varilen addır.

ZEVVAKİN-İ HASSA (ذواقین خاصه) [*Sar.*] «Çaşnigir» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «Zevvakîn-i dergâh-ı âli» suretinde de geçer. Çaşnigir; Padişah'ların yedikleri yemeklere bakanlara verilen addır.

ZEYDİYYE (زیدیه) [*Kel.*] Hazret-i Hüseyin'in evlâdından Zeyyad bin Ali Zeynülâbidin'in etbaına verilen addır. Zeydiyye «Mufaddile» den doğmadır.

Zeydiyyece Hazret-i Ali, ashabın efdalıdır. Bununla beraber Ebubekir, Ömer ve Osman'ın hilâfetleri de caizdir. İmamet; Fatime'nin (R. A.) şeci' (cesur), sahi (cömert) olan her Fatimî kendisine itaat edilmesi lâzım gelen imam olabilir.

Zeydiyye İmamet meselesinden gayri usulde ilkin Mu'tezilî, furu'da Hanefî idi. Yalnız imamlarından rivayet ettikleri meselelerde bu iki mezhebe muhaliftiler. Sonraları fıkıh meselelerinde içtihat ederek bir takım mahalde Hanefiyye'ye muhalefet ettiler.

Muhtelif kollara ayrılmış olan Zeydiyye içinde ehl-i sünnete en yakın olan «Betriyye» koludur. Betriyye Hazret-i Osman'ın zem ve kadehinde tevakkuf eder. Bu kol mensuplarının indinde imamet halk arasında bir şura işidir. Efdalin vücudiyle beraber imamet caizdir. Zeydiyye'den «Carudiyye» kolu ashabı taan ve teşni' eder.

Zeydiyye elyevm Yemen havalisinde çoktur. Fıkıhları, uleması, kitapları vardır.

ZEYL MEŞAYİHİ (ذیل مشایخی) [*Ilm.*] Vâizler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Bab-ı Meşihat» da (Şeyh-ül-islâm kapısı) tutulmakta olan ilmiyye sicillinin sonuna kaydedildikleri için bu adı almışlardı. En yüksek derecesi Ayasofya kürsüsü olmak üzere otuz derece idi.

ZEYREK YOKUŞU HOTOZ (زیرك یوقوشی خوتوزی) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları «Hotoz» nevileriaden birinin adıdır. Zeyrek yokuşu'nu andırır şekilde eğri buğrü olduğu için bu adı almıştı, Diğer hotoz nevileri şunlardı: Saraylı hotüzu, felek tabancası hohotoz, çimdik hotoz, kürdî hotoz, dudubunu hotoz, gelin sorguçlu hotoz. Hotozu en ziyade İslanbul hanımları kullanırlardı.

ZIHGİR (زهگیر) [*Ok.*] Kemankeşlerin (ok çuların) yay çekerken, parmaklarına taktıkları yüksük şeklindeki halkanın adıdır. Kemikten, fildişinden, boynuzdan yapılırdı.

Simden yoksa ki engüştüne zıhgir takıp
Pehlevân-ı felek eyler heves-i tîr ü keman
Fâzıl

ZILL-I EVVEL (ظل اول) [*Sof.*] Akl-ı evvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Akl-ı evvel yani hakikat-ı Muhammediyye ol ayndır ki Allah ü Taalâ'nın nuruyle zâhir olmuştur. Zıll-ı evveli ilm-i Hak'ta suver-i âlem ile de tefsir ederler.»

ZILL-I SANİ (ظل ثانی) [*Sof.*] Dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerde «Suver-i mümkinatta Hakkın zuhuruna derler» suretinde de izah olunur.

ZILLULLAH (ظل الله) [*Sar.*] Padişah'lar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Allah'ın gölgesi demektir. Kudret ve kuvvetlerinden kinaye olarak meydana gelmiştir.

ZINDIK (زندیق) [*Kel.*] Allah'a, âhirete imanı olmıyan, dinsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zındık'ın (Kamus) taki izahı şöyledir:

«Seneviyye taifesinden olan şahsa denir. Bir kavle göre nûr ve zulmete kaail olan, bir re'ye nazaran âhirete ve Rububiyyete iman ve itikadı olmıyan dinsize denir. Bazılarına göre küfrünü gizleyip sureta imanlı ve İslâm görünen münafık'a denir. Bir takımların indinde zındık Farsça zendin'den Arapçaya geçmiştir. Noksan akıllı kadın demektir. Cem'i zenadika ve zenadik gelir. Seneviyye iki Allah'a inanan müşriklerdir. Şehristani'nin beyanına göre nur ve zulmetin ezeli ve kadim olduğuna inanırlar. Mecus bunların aksine kaildir. Çünkü onlar zulmet hadistir derler. Mecustan bir taife vardır ki nur ile zulmet, Yezdan ile Ehremen iki zıd asıldır. Bunlar mevcudatın mebde'leridir, teraküp bunların imtizacından hasıl oldu ve suver-i terakib-i muhtelifeden hâdis oldu derler ki bunlar Zerdüştiyye taifesidir. Bir de Mani adlı hakîm'in ahfadı olan Maneviyye vardır. Bunlar da âlem iki kadîm asıldan masnu dur, biri nur ve biri zulmettir. Hayır nurdan, şer zulmetten hâdis olur demektir. Mezdek'e mensup olan ve itikatlarının çoğu Maneviyyeye benziyen başka bir taife de nuru kast ve ihtiyar ile, zulmet habt ve ittifakla

işler ve nur âlim ve hassas, zulmet cahil ve a'madır derler. Buna benzer itikatta bulunan daha başka taifeler de vardır.»

Zındık kelimesi (Burhan-ı kaatı') da zend'in Farisîden muarreptir. Zend kelimesi Zerdüşt nam hakîmin bana gökten indi diye iddia ettiği kitabın ismidir. Zerdüşt Seylân'da bir garda bir müddet münzevî olup kitabı kuş dili gibi anlaşılması güç tâbirlerle orada yazmış ve uydurduğu Mecusî dinine mütaallik hükümler koymuştur. Sonra peygamberlik dâvasına kalkışarak İran Şahı olan Keştasb'ı dinine davet etti. Kendisinden mucize istenilince bana ateş tesir etmez dedi. Ateşin yakma hassasını gidermek için hazırladığı yağla bunu ispat etmekle Keştasb Mecusîliği kabul ettiği gibi Zend'i de Pazend adıyle şerhetti. Bu kitapla amel edenlere Farsçada Zendîn ve Zendîk dediler. Kelimenin sonundaki nisbet ya'sı ile nun ve kâf nisbeti te'kit içindir. Araplar bunu Araplaştırıp Zendik ve dalın harekesine uyularak zanın kesriyle zindik dediler. Zanın kesriyle zind kelimesi eski Farisî dilinde can demektir. Canlıya zinde ve zindin denir. Zindik kelimesi bunun Arapçalaşmış şekli olmak da mümkündür. Ahirete imanı olmıyan ve dünyanın bekasına inananlara zındık diyenler buna kaani olanlardır.»

«Müteşerri'lerle zâhidler, hele avam tabakası, vahdet-i vücut yolundan giden Muhyiddin-i Arabî ile Ahmet Amiş Efendi gibi yüksek şahsiyyetlere dinsiz, dinî hükümlerde mübalâtsız, hattâ zındık denildiğini kaydeden Osman Ergin (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun - Hayatı ve şahsiyeti, Istanbul, Kenan Basımevi 1942, sayfa 168) eklediği haşiyede Zerdüşt'ün kitabı olan Zendavesta'ya inananlara zındık denildiğini yazdıktan sonra şöyle diyor:

«Mütesavviflerden bir kısmının cismanî haşrı kabul etmeyişleri ve çoğunun vahdet-i vücude kaail oluşları, mevhum ve meçhul Allah'ı inkâr mânasına alındığından dolayıdır ki Müteşerri'lerle zâhitler ve halk, onlara zındık sıfatını takmışlardır. (من تصوف زندق) cümlesi de bunu gösterir, Tasavvuf yoluna giden zındık olur demektir. Şu kadar ki Zerdüşt'ün dini ikilik üzerine, yani nur ile zulmet, Yezdan ile Ehrimen esasına göre gittiği halde, vahdet-i vücutçular birliğe kaail olduklarından, bu bakımdan vahdet-i vücutçuları Zerdüşt'ün dinine nisbet etmek hiç de doğru değildir.»

ZIBIN (زبون = زبین) Kaftan altına giyilen pamuk hırka adıdır.

ZIPKIN (زپقین) [*San.*] Bir sivri uç ile bunun nihayetinde hilâlvari iki kanca ve bir saptan ibaret eski harb âletlerinden birinin adıdır. Balıkçıların büyük balıkları saplamak suretiyle avladıkları âlete de bu ad verilir.

ZIRH (زره) [*San.*] Eski muharebelerde ok, kılıç, süngü gibi silâh darbelerinden korunmak için giyilen demir tel ve levhalardan gömlek, miğfer, kolçak, boyun kalkan takımına verilen addır. Atlara da aynı maksatla giydirilen zırhların altın ve gümüşle işlemeleri de vardı. Bazan zırıh suretinde de kullanılır.

«Sanat Ansihlopedisi»nde (Zırh maddesi) «Eski muharebelerde silâh darbelerinden korunmak için vücude ve başa giyilen ve atlara giydirilen elbise» suretinde tarif olunan zırh için şu tafsilât vardır:

«Eski Türkler buna çokal ve savut da derlerdi. Bunu giyen askerlere zırhla örtülü mânasına zırhpuş denirdi.

«Osmanlılarda kullanılan zırhlar, vücudün muhtelif kısımlarını korumağa mahsus ayrı ayrı parçalardan ibaretti. Bunların tekmiline zırh takımı denir ki şu parçalardan ibarettı. Miğfer (tulga), zırh gömlek, zırh göğüslük, kolçak, eldiven, dizgeç, muharebelerde atlara giydirilen at alınlığı, at sağrı zırhı, at göğüslüğü, boyun kalkanı gibi parçalardır.

«Osmanlı zırhları umumiyyetle yekpare madenî safihalardan yapılmayıp, zırhın bir kısmı kolay harekete müsait olmak için küçük demir halkaların biribirine geçirilmesi suretiyle örme olarak, diğer bir takımı da onar santim kadar boyunda ve müstatil (uzun dörtgen) şeklinde küçük madenî levhacıkların halkalarla biribirine raptı suretiyle yapılırdı. Demir halkalı kısımlar vücudün nisbeten daha az mühim olan kısımlarını muhafazaya mahsus olup tehlikeli kısımlar madenî levhalarla örtülürdü. Bu suretle zırh gömlekler halka örmeli olup bazan bunların göğüse gelen kısımları levhalarla takviye olunurdu.

«Padişahlar ve padişahların zırhları gümüş ve altın kakmalarla tezyin olunur ve üzerlerine Kur'an-ı kerim'den âyetler ve padişahların isimleri yazılırdı.

«Zırhların vücudü zedelememesi için zırh gömlekler altına pamuklu ve dikişli kalınca hırkalar giyilirdi. Bunların ketenden ve ipekten olanları da vardır ki bunlara silâh geçmemek için âyetler ve dualar yazılırdı. Bursa'da Sultan Yıldırım Bayezit'in türbesinde kendisine ait yazılı bir ipek zırh gömlek üstüne, arkadan tokalarla bağlanan bir göğüslük takılıdır.

Bunun karına gelen kısmı daire şeklinde oyukçadır.

«Kolları ve bilekleri muhafaza için kolun kalınlığına uyar şekilde ve kapak gibi madenî levhalardan yapılmış kolçaklar takılır ve bunlar da kolun arka cihetinden kayış tokalarla bağlanırdı. Elleri muhafaza eden madenî örme eldivenler kullanılırdı. Uyluklar ve dizleri korumağa mahsus dizçek denilen parçalar takılırdı.

«Örme zırh, küçük demir halkaları birbirine geçirmek suretiyle bir kumaş gibi yapılmış olan ve içinde vücudün kolaylıkla hareket etmesine müsait olan zırh.»

Âşk ile meydâna bîperva girer miydim eğer
Halka-i dâğ-ı melâmetten zırihpuş olmasam
Nabî

ZIRVA (زیرو) [*San.*] İmaretlerde pişirilen zerde taklidi tatlı nevilerinden birinin adıdır. İstanbul medreseleri hakkında kıymetli bir seri makale yazan Müftizade Esat Bey (Sebil-ür-Reşat, c. 21, adet 544-544, s. 190 haşiyesi) talebeye verilen yemeklerden bahsederken zerde ile zırva için şöyle diyor:

«(Zerde); pirinç, şeker ve safrandan, (zırva); incir, üzüm, hurma ile pirinç ve şekerden yapılır.»

Malûmatına müracaat ettiğim Bayezit kütüphanesi Müdürü Müderris büyük âlim İsmail Saip Efendi merhum zırva'nın lâpaması pilâv gibi pişirilen ve tuz yahut şeker ekilerek yenilen zerde taklidi bir şey olduğunu söyledi.

Zırva mecaz yoluyle abes ve mânasız söz, hezeyan demek olduğuna bakılırsa zırvanın uydurma bir şey olduğu anlaşılır.

Fodulsun ey kemerbaşı fodlayı beğenmezsin
İmarette pişen zerdeyle zırvayı beğenmezsin
Sürurî

Yağ ile zırva, hamurla paça, tarşaylə yoğurt
Hasılı her ne yesek hazmına kaadir oluruz.
Sürûrî

§ [*Hal.*] Mecaz yoluyle abes ve mânasız söz, hezeyan yerinde kullanılır.

Kâse-i şeyh-i imaretten içüp çorbayı
Zanneder kabil-i te'vil ola zırva-yı sühan
Sünbülzade Vehbî

ZÎÇ (زیج) [*San.*] Yıldızların mevkiini ve evsaifni göstermek üzere eski hey'etşinasların (astronomların) tertip ettikleri cetvel adıdır. Bundan çıkarılan netiçeye «zayiçe» denir.

ZİKARABET (ذی‌قرابت) [*Fık.*] Bir kimseye babası veya anası tarafından Müslümanlığı ilk kabule yetişmiş olan büyük ceddine kadar mensubiyyeti olan her hangi bir şahıs hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu»nda (cilt 4, Zikarabet maddesi) bunda mahrem olanlar ile olmıyanların erkekler ile kadınların, yakınlar ile uzakların müsavi olduğu gösterilmiştir. «Zi erham», «Zi ensab» da bu mânadadır.

ZİKIYMET (ذی‌قیمت) [*Hal.*] Kıymetli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZİKİR (ذکر) [*Sof.*] Anmak demek olan zikir Sofiyye ıstılahı olarak Allah adının tekrarlanmasıdır. Zikrullah suretinde de kullanılır. Cem'i «ezkâr»dır. Sofiyyece Zikrullah dört şekilde olur: «Hafi» (gizli), «cehrî» (alenî», «kalbî» (kalble), «lisanî» (dille). Zikir tarikatların bazılarında «Allah», bir takımlarında ise «Lâilâhe illâllah» dır. Bunlarla beraber esma-i hüsnayı zikreden tarikatlar da vardır. Yine tarikatların bir kısmında zikir «hafi», bir takımında ise «cehrî» dir. Bu farklar tarikatlar müessislerinin içtihattarından doğmuştur.

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır (ölümü 1942) (فاذکرونی اذکرکم واشکروا لی ولا تکفرون) âyetini izah ederken (Türkçe Tefsir, c. 1, s. 540 ve mütaakıp) zikir için şu tafsilâtı veriyor:

«Zikir; şükür gibi ya lisanî veya kalbî veya bedenî olur. Zikr-i lisanî; Allah Taalâ'yı esma-i hüsnasiyle yadetmek, hamdetmek, tesbih ve temcid eylemek, kitabını okumak, dua etmektir. Zikr-i kalbî; gönülden anmaktır ki başlıca üç nevidir: Birincisi; vücud-i İlâhîye delâlet eden delilleri düşünmek ve şüpheleri def'ederek sıfat ve esma-i İlâhiyyeyi tefekkür etmek. İkincisi; ahkâm-ı rububiyyeti ve vazife-i ubudiyyeti yani Allahın tekâlifini, ahkâmını, evamir ü nevahisini, va'd ü vaîdini bunların delâilini tefekkür etmek. Üçüncüsü; enfüsî âfakî, mahlûkat ve bunlardaki esrar-ı hilkati temaşa ve tefekkür ile her zerrenin âlem-i kudse bir âyine olduğunu görmektir ki bu âyineye gereği gibi bakanları gözüne o âlem-i celâl ü cemalin envarı in'ikâs eder ve bundan bir an şuur içinde alınacak olan zevk-i şuhudun bir lemhası bile cihanlar değer ve bu makam-ı zikrin hiç nihayeti yoktur. Bu noktada insan kendinden ve âlemden geçer, bütün şuuru Hakkta müstağrak olur. Hattâ zikir ve zâkirden nam u nişan kalmaz da meş'ur yalnız mezkûrdan ibaret kalır. Gerçi bu makamın lâfını edenler çoktur. Fakat buna erenlerin lâf ile alâkası yoktur. Aleyh-is-salâtü vesselâm

Efendimiz: «لی مع الله وقت لایسعنی فیه ملك ولا نبی مرسل» = Benim Allah ile bir vaktim vardır ki ondan bana ne bir melek-i mukarreb ne de bir nebiyy-i mürsel hiç biri yanaşamaz» buyormuştur.

«Zikr-i bedenî: Bedenin cevarih ü âzasından her biri memur bulundukları vezaif ile meşgul ve müstağrak olmak ve nehy olundukları şeylerden halî bulunmaktır. Şükür de bu meratipten her biriyle icra edilir. Ancak bunların şükür olması için şâkirin kendisine vâsıl olmuş olan nimeti hissetmesi ve bunları o nimete mukabil bir vazife-i tâzim olarak yapması şarttır. Zikir ise nimetin böyle bir kayd-i vusulü olmaksızın alelıtlak bir mahabbetin, aşk-ı kemalin eseridir. Şu halde şükrün zikre atfı esasen atf-ül-has alel am demektir. Lâkin her ikisi kayd-i nimetten sonra zikredilmiş bulunduğundan burada atf-ı tefsiri kabilinden olur. Böyle olmamak için şükrün şükr-i örfi mânasına hamli daha muvafıktır. O da vâsıl olan nimetlerin hepsini mahlukâ lehine sarf eylemektir. Binaenaleyh her hatve-i terakkide zikir bidayet, şükür bir nihayettir. Seyr-i namütenahide bunlar mütevaliyen birbirine tedahül ederek giderler. Allah Taalâ bu enva-i zikirden hangisiyle zikir olunursa o da ona lâyık bir vecihle zâkirini zikir ve yâdedecektir. Bu noktayı ifham için bu âyet muhtelif tâbirat ile izah olunmuştur. Ezcümle:

1 — Beni tâatim ile zikrediniz, ben de rahmetim ile zikredeyim.

2 — Beni dua ile zikrediniz, ben de icabet ü ihsan ile zikredeyim. Yani «ادعونی استجب لکم».

3 — Beni sena ve itaat ile zikrediniz, ben de sizi sena ve nimet ile zikredeyim.

4 — Beni dünyada zikrediniz, ben de sizi ahirette zikredeyim.

5 — Beni halvetlerde zikrediniz, ben de sizi sahralarda zikredeyim.

6 — Beni refahınız zamanında zikrediniz, ben de sizi belâ ve musibetiniz zamanında zikredeyim.

7 — Beni tâatta zikrediniz, ben de sizi meunetle zikredeyim.

8 — Beni benim yolumda mücahede ile zikrediniz, ben de sizi hidayetimle zikredeyim.

9 — Beni sıdk u ihlâs ile zikrediniz, ben de sizi halâs ve mezid-i ihtisas ile zikredeyim.

10 — Beni bidayeten rububiyyet ile zikrediniz, ben de sizi nihayette rahmet ü ubudiyyet ile zikredeyim.

Hâsılı bidayet-i ubudiyyet zikir ve nihayet-i ubudiyyet şükürdür.

«وآخر دعویهم ان الحمد لله رب العالمین»

«İşte Cenab-ı Hak bütün kullarını hülâsa olarak bidayet ve nihayeti câmi bu iki vazife ile tavzif buyurmuştur. Bu vazifeler hüsn ü ifa edildikçe o nimete de baligan ma belâğ itmam edilecektir. Fakat zikir marifet ile şükür de nimet ile mütenasip olacaktır. Halbuki hakikat-i İlâhiyyeyi bihakkin marifet onu kendisi gibi bilmek demek olacağından, bu mütenahî âlemde kullar için gayr-i mümkündür. «ما عرفناك حق معرفتك» Kezalik niam-i İlâhiyye namütenahîdir. Meselâ bir nefeste içli dışlı iki nimet mevcuttur. Demek ki sadece her nefeste iki şükür vâcibtir. Bu halde bihakkin èda yi şükür de gayr-i mümkündür. «ما عبدناك حق عبادتك». Demek ki bu hitab-ı İlâhî karşısında ilk hissedilen şey aciz ve kudret-i Hâlika arz-ı teslimiyyettir. Filvaki mebde-i iman ü İslâm bu idrâktir ve efdal-i zikir «لا اله الا الله» tır. Bu tevhidin ve bu teslimiyyetin muktezası da bu acz içinde kendini evamir-i İlâhiyyenin yegâne vasıta-i icraiyyesi bilerek teveccüh eden vazifeyi en güzel bir surette ve âzamî bir derecede ifa için yalnız Allah'tan istiane ederek hüsn-i surette sarfetmektir ve bu sırf ayn-i şükürdür. Yani teklif imkân ve istitaat ile meşruttur. Fakat o istitaat Allah'ın bir meuneti olduğu için ona da nefs-el-emirde hadd ü payanı yoktur. Binaenaleyh kul Allah'ını zikr ile ondan istiane eder ve kendine verilen istitaatı sarfeyler. O istitaat ona fi'liyle beraber Allah'ın murad ettiği kadar gelir. İşte İslâm o acizden bu bîpayan kudret ü istitaata intikaldir. Şu halde her mü'min «اذکرونی» emri karşısında aczini hissederek evvelâ «ایاك نعبد وایاك نستعین» misakını yâdedecek ve buna şükretmek için Allah'tan istiane eyliyecektir. Bunun için bütün ehl-i imana buyurulmuştur ki: «یاایها الذین آمنوا استعینوا بالصبر والصلوة ان الله مع الصابرین».

Sofiyye ıstılahlarına ait (Müntehabat-ı Risale-i Kuşeyriyye) de «Kur'an-ı Kerim» de (یاایها الذین آمنوا اذکروا الله ذکراً کثیرا) kavl-i şerifi Cenab-ı Rabb-i Kerim'in zikr-i kesîr ile zikredilmesi emir ve tenbihidir» denildikten ve bir Hadis-i şerifte «Allah indinde emellerin hayırlısı Zikrullah ile iştigaldir» kaydı ilâve edildikten sonra şu tafsilât verilmektedir:

«Zikir ibadet ve taatın lübbü (özü) olup zikir nevilerinin efdali Kur'an-ı Mübin'dir ve zikrullah maksad-ı aksa olan hubb-i İlâhî (Allah sevgisi) vesiledir. Yine hadis-i Nebevî'de Allah Allah diyen kimseler üzerine saat yani kıyamet kaim olmaz buyurulmuş ve başka bir

hadiste de saat kaime olmaz ta ki yer yüzünde Allah Allah denilmeğe varid olmuştur.

«Zikrüllah tarikat-i Hak'ta rükn ü kavi ve belki umde olup bir ferd zikire devamsız Hakk'a vasıl olamaz. Zikir iki kısım olup biri lisan diğeri kalb iledir. Abd; lisanen zikirle kalben zikrin yolunu tutar ve zikrin tesiri kalb içindir. İmdi Abd lisaniyle ve kalbiyle zâkir olup da bunları cem'ederse sülûkünde kâmil vasfına lâyık olur.

«Zikrüllah velâyet menşurudur. Her kime zikir tevfik olunursa menşuru verilmiş ve illâ ma'zul olmuş olur. Zikrüllah müridlerin seyfi (kılıcı) olup onunla düşmanlarını def' ve tevecc üh eden âfetleri ref'ederler.

« Sâliklerin bazıları zikrettikleri halde kalblerinde zikrin halâvetini (tatlılığını) duymadıklarını Ebu Osman'a söylemeleriyle Ebu Osman Allah Taalâ'ya hamdediniz ki cevarihinizden birini yani ilk sebeb olduğu yarayı tâat-ı İlâhiyyesiyle süslüyor» demiştir.

«Zikrin hassalarından birisi de muvakkat olmadığıdır ki abd cemi-i evkatta ya farzan veya edeben zikrüllah ile memurdur. Salât (namaz) her ne kadar eşref-i ibadet ise de bazı ahval ve evkatta caiz değildir. Zikir ise umum hallerde müstedam olup Vâcib Taalâ nazm-ı celilinde (الذين يذكرون الله قياماً وقعوداً وعلى جنوبهم) buyurmuştur. Hasais-i zikirden birisi de Hak Sübhanehu ve Taalâ'nın zâkirîn kullarına zikir ile mukabelesi olup Kur'an-ı Mübin'de (فاذكروني اذكركم) buyurmuştur.

«Ebu Osman'dan nakledilmiştir ki gafletin vahşetini zevk etmiyen kimse zikr ile ünsün ta'm ve lezzetini zevk edemez.

«Üç şeyde nefsinizin halâvet duyup duymadığını arayınız. Bunlar da namaz, zikir ve Kur'an okumaktır. Eğer bunlardan halâvet bulur ve mütelezziz olursanız ne âlâ, etmiyorsanız hakikat kapısı kapanık demektir.»

Kurtulmağa girdab-ı hatardan zikret
Lâhavle velâ kuvvete illâ billâh
Fani

ZİKR-İ ALENÎ (ذكر علنى) [*Sof.*] Dervişlerin tekkede yahut her hangi bir yerde toplu olarak zikretmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zikir; tarikatların bazılarında «cehrî», (yüksek sesle), bir takımlarında da «hafî» (gizli) yapılırdı. Tarikatların bir kısmında ise yabancılar bulundurulmaz, yalnız tarikat mensupları tarafından toplu ve gizli olarak zikredilirdi.

ZİKR-İ CEHRÎ (ذكر جهرى) [*Sof.*] Yüksek sesle yapılan zikir hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ZİKR-İ CEMİL (ذكر جميل) [*Mek.*] Eskiden derslerinde muvaffakıyyet gösteren talebeye verilen kâğıt (vesika) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Talebe ye çalışkanlıkları ve iyi halleri münasebetiyle «tahsin» ve «aferin» de verilirdi.

ZİKR-İ HAFÎ (ذكر خفى) [*Sof.*] Gizli olarak yapılan zikir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarikatların bir kısmı cehrî, bir takımları da hafi zikrederlerdi.

ZİKR-İ KALBÎ (ذكر قلبى) [*Sof.*] Sessiz olarak kalbî yapılan zikir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZİLHİCCE (ذى الحجه) [*Tak.*] Muharrem'le başlıyan kamerî (ay esasına dayanan), Araplar tarafından da kullanıldığı için Arabî de denilen ayların on ikincisinin adıdır. Zilhiçce Eşhür-i hurüm denilen ve muhterem aylar demek olan dört ayın biridir. Ötekiler Recep, Zilki'de ve Muharrem'dir. Cahiliyye Arapları bu dört ay içinde gazveyi, adam öldürmeyi fisk u fücur sayarlardı. Bu ayların muhterem tutulmasının sebebi Kâbe-i Muazzamayı ziyaret için Recep'te, Hac maksadiyle de Zilki'de ve Zilhicce'de gelerek Muharrem'de dönen ziyaretçilerle hacıların selâmetle gelip gitmelerinin temini idi.

Hac zamanı olan Zilhicce'de bayramdan başka hususi isim alan günler de vardır. Bunlardan (Eyyam-ı ma'lûmat), (Eyyam-ı ma'dudat) olup Kur'anda geçer.

Eyyam-ı ma'lûmat; zilhicce'nin onuncu günüdür. Bu cümleden olarak (Yevm-i Terviye), (Yevm-i Arife), (Yevm-i Nahr) adları verilen şerefli günler de yine bu ay içindedir.

Yevm-i Terviye; Zilhicce'nin sekizinci günüdür. Hacılar o gün Mekke'den Mina'ya giderler. (Kamus) da bunun için şu izahat vardır: «Arife gününden mukaddem olan gündür. Hüccac o gün Mina'ya giderler. Orada su olmamakla kendilerini ve hayvanlarını iyice suya kandırdıkları, yahut Hazret-i İbrahim Aleyhisselâm kurban kesmeyi o gece görüp o gün gereği gibi derin düşünceye vardıkları için böyle tesmiye olunmuştur.»

Yevm-i Arife; Zilhicce'nin dokuzuncu günüdür. Hacılar o gün (Arafat) da bulunurlar. Hacı Zihni Efendi (Kitab-ül-Hac) da bunun için şöyle diyor:

«Ayakta gitmeyip durmak demek olan «vukuf» menasik istilahınca arife günü Arafat'da bulunmak mânasınadır. Gününe izafetle ona «Vukuf-i Arife» denir.»

Yevm-i nahr; Zilhicce'nin onuncu günüdür. Nahr, kurban kesme bugün icra olunur. Zilhicce'nin on birinci ve on ikinci günü de kurban günleri olmakla hepsine birden «eyyam-ı nahr» ve o günlerde hüccac «Mina» da bulunmaları itibariyle eyyam-ı nahra (eyyam-ı Mina) dahi denir.

Eyyam-ı ma'dudat; namaz sonunda tekbirler alınan mukaddes günlerdir. Bunlar da Arife gününden itibaren kurban bayramının dördüncü yani Zilhicce'nin on üçüncü gününe kadar olan beş gündür. Bunlara «eyyam-i teşrik» dahi denilir. Teşrik; eti güneşletip kurutmak demektir.

«Fezail-i şühur» adlı eserde (müellifi Eyüp bin Abdullah, Mısır'da Bulak Matbaası, 1300, sayfa 39) Zilhicce'nin faziletine dair şöyle deniliyor:

«Zilhicce'nin aşr-ı evveline yani evvelki on gününe hürmet edenin Allah indinde ibadeti makbuldür. Bu ay Eşhür-ül-hurümden olmakla oruç tutmanın sevabı büyüktür. Yevm-i terviye ki sekizinci gündur, sâim olanlara ecr-i azîm vardır. Dokuzuncu Arife günü oruç tutanların sevabı daha büyüktür. Bu ayda dua da kabul olunur. İstiğfar et, (لا اله الا الله وحده لا شريك له لله الملك ولله الحمد يحيي ويميت وهو على كل شيء قدير) i çok zikreyle. Muhtaç Müslümanlara sadaka verilse mala bereket gelir.»

Zilhicce vesikalarda (ذ = z) suretinde gösterilir, meselâ 10 Zilhicce 1212 yazılacak yerde 10 z 1212 yazılırdı.

ZİLKİ'DE (ذي القعده) [*Tak.*] Ay esasına dayanan ayların on birincisinin âdıdır. Muharrem ile başlıyan aylar Zilhicce ile sona erer. Halk arasında yanlış olarak Zilkade suretinde telâffuz olunan Zilki'de için «Kamus» ta şu izahat vardır:

«Arap aylarından bir ay ismidir ki Şevval akabinde gelir. Eşhür-i Hurüm'dendir. Bu ayda Araplar sefer (yelculuk) ve cidal (kavga) yapmayıp yerlerinde oturdukları için bu ad verilmiştir.»

Muhterem aylar demek olan Eşhür-ü hurüm dört aydır: Receb, Zilki'de, Zilhicce, Muharrem. Araplar bu dört ay içinde cidal ve kıtali (adam öldürmeği) fısk u fücur sayarlardı. Bu ayların muhterem tutulmasının sebebi Kâbe-i Muazzama'yı ziyaret için Receb'te, Hac maksadiyle de Zilki'de ve Zilhicce'de gelerek Muharrem'de dönen ziyaretçilerle hacıların selâmetle gelip gitmelerinin temini idi. Zilki'de iki bayram arasında bulunduğu için eski kadınlar tarafından «Aralık ayı» denilir, evlenenler için düğün yapılmazdı.

Zilki'de vesikalarda (ذ = za) rümuzuyla gösterilir, meselâ 15 Zilki'de 1165 yazılacak 15 za 1165 yazılırdı.

ZİLLİ MAŞA (زيللى ماشا) [*Mus.*] Uzun bir maşanın uçlarına dört veyahut altı zil geçirilmek suretiyle yapılan çalgı âletini adıdır. Sağ ele alınıp sol elin avucunun içerisinde şıkırdatılmak suretiyle çalınır.

ZİLYED (ذي اليد) [*Fık.*] Bir ayna bilfiil vaz-ı yed eden, yahut malik sıfatiyle tasarrufu sabit olan kimse yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mukabili «hariç» tir.

ZİL ZURNA (زيل زورنا) [*Hal.*] Meçaz yoluyle kendini bilmez derecede sarhoş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Edepsizlik verildi şehr-i Bağdat içre dellâle
Bulundu mollalardan, şehlerden gizli çok tâlip
Ceza kısmı reisi muttali' oldukta bu hale
Çıkup meydane zilzurna dedi: Elhükm ü lilgalip
Eşref

Her gece hâneye zilzurna gelir
Çektigim mihneti Allah bilir
Yenişehirli Avni

ZİMMET (ذمت) [*Mal.*] Alacak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zimmet; borç demek olduğu halde Maliye ıstılahı olarak alacak yerinde kullanılırdı. Zimmet kaydetmek; alacak yazmak demekti.

ZİMMET HALİFESİ (ذمت خليفه‌سى) [*Mal.*] İltizama verilen mukataat, maktuat ve eshamın iltizam bedelleriyle bunların tahsilâtını takip ve kayt ile vazifeli memura verilen unvandır. Başka dairelerde de bu adla alacak işleini takibeden memurlar vardı. Zimmet; borç demek olduğu halde Maliye ıstılahı olarak alacak yerinde kullanılırdı.

ZİMMET KALEMİ (ذمت قلمى) [*Mal.*] Maliye teşkilâtında Baş muhasebe kalemine bağlı teşekküllerden birinin adıdır. Devlet alacaklarının tahsili işleriyle meşgul olan bu kalemin kâtiplerine (Zimmet halifesi) denilirdi.

ZİMMET KAYDETMEK (ذمت قيد ايتمك) [*Mal.*] Alacak yazmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zimmet; borç demek olduğu halde Maliye ıstılahı olarak alacak yerinde kullanılırdı.

ZİMMET PUSLASI (ذمت پوصله‌سى) [*Mal.*] Alacağın miktarını gösteren hisap puslası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zimmet; borç demek olduğu halde Maliye ıstılahı olarak alacak yerinde kullanılırdı.

ZİMMÎ (ذمّی) [*Fık.*] Müslüman ahid ve emanına girmiş, yahut başka bir ifade ile İslâm hükümetinin usülü dairesinde tabiiyyetini kabul etmiş olan gayr-i müslim (Müslümanın gayri, Hıristiyan, Yahudi) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadın hakkında «zimmiye» kullanılır.

ZİN (زین) [*San.*] Eyer yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zinpuş gaşiye örtüsü demektir.

İnicek bindiği rahş-i serkeş
Kaçtı sahraya hemen âhaveş
Göricek hâne-i zînî hâlî
Askerin mustarip oldu hâli
Atâî

ZİNCİRLEME (زنجیرلمه) [*Ede.*] Her mısraın nihayetindeki kelime sonra gelen mısraın ilk kelimesini teşkil etmek suretiyle vücude getirilen manzumelere verilen addır. Divan şairlerince bu türlü manzumelere «redd-ül-acz an-is-sadr», «zencirbend» denilirdi.

Çankırılı Ahmet Talât Beyin (Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i, sayfa 61) zincirlemeye ayaklı koşma da denilebileceğini söylediği (Zahmî) nin aşağıya alınan koşması zincirlemeğe örnek teşkil eder:

Gani Mevlâm düştüm aşkın oduna,
Aşk oduna düştüm ciğerim kebab
Söyündüremez âb;

Âb akıyor benim iki gözümden,
Gözümden akan yaş hep olur şarap,
Kerem et ya Rab;

Kerem et ya Rabbi; halim yamandır,
Yaman oldu halim sana ayandır;
Ayan oldu beyan... ahır zamandır
Ahır zaman oldu, oku dört kitap
Bulasın sevap

Sevap ister isen seherde uyan,
Uyan seher vakti âlasın meydan,
Meydana girmişim bu sinem üryan,
Üryan olur sinem ey âlicenap,
Eyledim hicap.

Hicaptan başladım güzel feryada,
Feryat ediyorum, dilim duada;
Duadan ayrılmam dâr-ı dünyada,
Dünyada yok imiş (Zahmiya) şahap,
Olmuşsun türap;

ZİNCİRLİ (زنجیرلی) [*Mes.*] Hicrî 1128 (1716) senesinde basılan altın paranın adıdır. Resmî adı «Sikke-i cedid zer-i İstadbul» du. Şimdiki altınların tırtılına vaktiyle zincir denildiği için bu adı almıştı. 8 H. 1142 (1749) tarihli para fiyat cetvinde yirmi kuruş olarak gösterilmiştir.

ZİNDAN (زندان) [*İda.*] Hapishane yerinde kullanılır bir tâbirdit. Eski hapishaneler karanlık yerler olduğu için bu ad verilmişti. «Tomruk dairesi», «Mehterhane» de hapishane yerinde kullanılmıştır.

İstanbul'da Bizanslılardan kalma bazı binalar hapishane ittihaz olunmuştur. Bizans hapishanelerinden birisi Aya Angelos burcunun altında Enemas kalesi, öteki de «Zındankapısı» denilen yerdeydi. Enemas hapishanesinin kullanıldığına dair bir kayda tesadüf olunamamıştır. Buna mukabil Fatih'in tadil edilmek suretiyle yrdtırdığı Yedikule hapishane ittihaz olunmuştur. Kaleler ve burçlar müstahkem mevkiler olduğu için bu gibi yerler daima hapishane olarak kullanılmışlardır. Burçların bir kuyu gibi olan bodrumlarında ağır cezalılar hapsolunurlardı. Yedikule zindanı yüksek rütbeli siyasi mücrimlere mahsustu. Hal'edilen Padişahlar, idamı duşünülen vezirler Yedikulede hapsolunuyor, harb ilan edilen ecnebi devletler sefirleri de orada mevkufiyyet halinde bulundurarlardı. Rumeli Hisarı askerî mücrimler için hapishane ittihaz edilmiş olduğu gibi halktan küreğe konması lâzım gelenler ekseriyyetle Sedd-ül-bahr kalesinde hapsolunurlardı. Hafif cezalılarla borçlulara Zındankapısı hapishane ittihaz olunmuştu. Hırsızlık ve zina gibi cürümleri işliyen kadınlar da Babacâfer zındanı'nda hapsolunurlardı. Sultanahmet'de şimdi Adliye Sarayı olarak kullanılan binanın olduğu yerde evvelce yıkılan bina 1248 (1832) senesinde hapishane ittihaz olunmuştu.

ZİNNUREYN (ذی النورین) [*Hal.*] Hulefa-yi Raşidîn'den Hazret-i Osman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Canab-ı Peygamber'in iki kıziyle evlendiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Kızın birisi ölmüş, sonradan ikincisini almıştı.

Biri de câmi-i Kur'an-ı Mübin Zinnureyn
Menba-ı Hilm ü haya Hazret-i Osman-ı halim
Nâzım

ZİNPÛŞ (زین پوش) [*San.*] Eyer örtüsü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zin; Farsça eyer demektir.

Nurdan bâl açar uçmaga melektir sanasın
Olsa zinpûş serâserle ne dem cilvenüma
Nef'î

ZİRA' (ذراع) [*Öl.*] Uzunluk ölçülerinden birinin adıdır. Zira'; lûgatte bilek, kol mânasınadır ki, dirsek ucundan orta parmağın ucuna kadar olan kısımdır. Istılahta bu miktara müsavi olan uzunluk mikyası demektir. Buna «arşın» da denir. (Bak: Zira-ı mimarî).

ZÎ-RAHM (ذی رحم) [*Fık.*] Nesebî akriba yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan mahrem yani biribirleriyle evlenmeleri haram olanlarına «Zî-rahm-i mahrem» denir. Zî-rahm-i mahremin dışında kalanların biribirleriyle evlenmeleri caizdir. Zî-rahm yani nesebî akriba olanların terekeden sülüs, rubu gibi muayyen hisseleri yoktu.

ZÎ-RAHM-İ MAHREM (ذی رحم محرم) [*Fık.*] Nihâlları haram olan nesebî akribalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Usul, furu', oğlan ve kızkardeş ve bunların evlâdı, amca, dayı ve teyzenin evlâdı «zî-rahm» ise de «mahrem» değildir.

ZİRA-I MİMARİ (ذراع معماری) [*Öl.*] Uzunluk ölçülerinden birinin adıdır. Altı kabza yani yirmi dört parmak olan arşına bu ad verilir. (Bak: zira').

ZİRDESTAN (زیردستان) [*İda.*] Tebaa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası el altındakiler demektir. Vesikalarda geçer.

ZİR-İ MEŞK (زیر مشق) [*San.*] Eskiden yazı yazmak için yazılan kâğıdın altına konan altlığa verilen addır.

ZİR Ü ZEBER (زیر و زبر) [*Hal.*] Alt üst etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dayanmaz önünde yürürse eğer
Eder kale-i hasmı zir ü zeber
Kemalzade Ekrem

ZİYAFETHANE (ضیافتخانه) [*Vak.*] Misafir ve seyyahlara yemek yedirilip içirilmek üzere vakfolunan müessese yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyyelerle vesikalarda geçer.

ZİYNET ASKISI (زینت آصقیسی) [*San.*] Camî kubbelerine veya tavanlarına zincirle asılan yahut kandil asmağa mahsus genişlemesine konulan çubuklara ve kandiller arasına takılan süs eşyasına verilen addır. Porselenden yapılanları olduğu gibi ipekle örülenleri de vardır. Deve yumurtası biçiminde, vazo şeklinde, sürahi tarzında ve fener yahut başka örnekte olanları da mevcuttur. Buğdey saplarından, başaklar aşağı gelmek suretiyle, yapılan örnekler de ziynet askısıdır. Camilerde bunların türlü şekilleri bulunduğu gibi İslâm - Türk Müzesi'nde İstanbul, Kütahya, Mısır, Bağdat, Şam, Radus ve Çin mamulâtı ziynet askısı vardır. Nakışlı ve yazılı olanları da mevcuttur.

ZOBU (زوبو) [*Hal.*] Eski vezir konaklarındaki bir kısım müstahdemlere verilen addır. Zobular vezirlerin yüzleri aşan adamları arasında bulunan gedikli İçağalarının hizmetçileri idiler. Zobuluk İçağalığına menşe' sayılırdı. Bir adam def'aten İçağası olamaz, önce zobuluğa kabul edilerek terbiye edilip kabiliyyeti anlaşıldıktan sonra İçağası olurdu. İçağalarından biri zobusunu çırağ edeceği zaman lâzım gelen elbise, at ve silâhı verdiği gibi bir de ziyafet tertip ederdi. Sonra da Hazine odası'nda dua edilerek başına kavuk giydirilirdi. İşte bu merasimden sonra zobu Vezirlerin İçağaları sırasına girmiş olurdu.

ZOLOTA (زولطه = زولوطه) [*Mes.*] Lehlerin Zolota adlı paralarına benzetilmek suretiyle eskiden kesilmiş olan paralardan birinin adıdır. Gümüş olan Zolota otuz paraya geçerdi.

ZORBA (زوربا) [*Hal.*] Kuvvetle, cebr ile oynayıcı yahut kuvvet sahibi cebbar; kavgacı, yaramaz, âsî yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça zorbaz'dan gelir.

ZORHANE (زورخانه) [*San.*] Kuvvet idmanları yapmağa ve güreş talim etmeğe mahsus müesseselere verilen addır. Bunlardan hassaten lobut oyunu fazla kuvvet istediği için bu türlü oyun öğretim yerlerine bu ad verilmişti. Şimdiki tâbirle «kulüp», «spor salonu» demektir.

ZORBÂZ (زورباز) [*San.*] Kuvvet oyunları gösteren sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu oyunlar hünerden ziyade güce, kuvvete dayandıkları için zor oyuncusu demek olan bu tâbir meydana gelmiştir. Eski âdetler ve oyunlar hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Refik Ahmet Sevengil eski canbazların gösterdikleri hünerlerden bahsederken (İstanbul Nasıl Eğleniyordu, sayfa 83) zor oyunlarından şöyle iki örnek veriyor:

«Canbazlar kuvvetli adamlar oldukları için ekseriya vücudün resanet ve metanetine delil olan şayan-ı nazar (görülmeğe değer) numaralar da gösterirlerdi. Bu cümleden olarak bazı canbazlar koca bir taşı yerden alıp havaya atarlar ve taş aşağıya inerken başlarının üstündeki lâstik top imiş gibi kâh göğüsleriyle, kâh arkalariyle, kâh başlariyle karşılayıp taşa vururlar, yere düşürmeden tekrar havaya çıkarırlar ve böylece oynarlardı.

«Bazan da koca su küplerini karşılarına alıp köç dövüşür gibi karşıdan hızla gelip başlariyle müthiş bir darbe havale ederek küpü parça parça edenler ve buna rağmen sanki pamuğa çarpmış gibi hiç bir ağrı, sızı hissetmediklerini söyliyenler vardı. Bu kabil kuvvet oyunları gösteren canbazlara (zorbâz) denirdi.»

ZUHURÎ (ظهوری) [*San.*] Orta oyunu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Orta oyunu takımına «zuhurî kolu» denilirdi. Oyuncuların garip olan kıyafetlerinden dolayı bu ad verilmişti.

Ben görür görmez öten zurnayı bir irkildim Ay; Znhurîye çıkan maskara; Bildim, bildim.

Mehmet Âkif

ZUHURÎ KOLU (ظهوری قولی) [*San.*] «Orta oyunu» takımı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Oyuncuların garip olan kıyafetlerinden dolayı bu ad verilmişti.

ZULMET (ظلمت) [*Sof.*] Karanlık demek olan zulmet Sofiyye ıstılahı olarak Allah'ın nurundan mahrumiyyet yerinde kullanılır. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerde «müstenir (ziyalı, parlak) olmak şanından olan şeyde nurun ademiyyeti» (yokluğu) suretinde tarif olunan zulmet için şu tafsilât da veriliyor: «Kâh olur ki zulmet Zât-i İlâhiyye ile maan (birlikte) ilm-i İlâhiyye denilir. Zira ilm-i İlâhiyye ile maan (birlikte) olur ise gayriyi keşfetmez, Çünkü ilim bizzat zulmet i'ta eder ve o halde onunla bir şey idrâk olunmaz. Ona misal şu vecihle olur ki göz ziyanın menbaı olan kurs-ı şemse (güneş kursuna) taalluk edince nur-i şems anı gaşyeder ve o halde göz mübessirattan (görünecek şeylerden) bir şey idrâk edemez.»

Cl güzden olundu hep izalet
Âlemdeki zulmet ü cehalet

Ziya Paşa

ZUREFA (ظرفا) [*Hal.*] Mecaz yoluyle sevicilik eden kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ZURNAÎ (زورنائی) [*San.*] Zurnacı, zurna çalan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ZÜBEYDE SULTAN SARAYI (زبیده سلطان سرایی) [*Mim.*] Ayasofya civarında İshakpaşa mahallesindeki bir saray adıdır. 5 za 1142 (1729) senesinde Üçüncü Sultan Ahmet tarafından kızı Zübeyde Sultan'a bağışladığı için bu adı almıştı. Sonradan yıkılmıştır.

ZÜHD (زهد) [*Sof.*] Dünyaya ait şeyler ve hazlara rağbet etmeyip perhizkâr olmak, daima takvayı iltizam ile ibadette bulunmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Müntehabat-ı Risale-i Kuşeyriyye» de bunun için şu tafsilât vardır:

«Zühd'ün lûgat mânası bir şeye meyli terketmektir. Hakikat ehli ıstılahı olarak dünyaya buğz ve nefret ibraziyle andan i'razdır ve bazılar rahat-ı rahat-ı bekayı (âhiret rahatı) talepten için rahat-i dünyayı terktir.

«Eslâf zühd'de ihtilâf edip bazılar zühd ancak haramda olur. Zira helâl Allah tarafından ibaha edilmiş (mubah kılınmış) olmasiyle bundan zühd için mesağ yoktur dediler ve bazılar haramdan zühd vâcib ve helâlden fazilettir. Zira abd kendi halinde sâbir (sabreden) ve ayrılan rızkına razı ve kani' olup da malik olduğu servetin kefaftan (lüzumu kadar yiyecek içecek) fazlasını hayrat ve meberrata (ihsan, iyilik) sarf va ibzal (dağıtmak) ile dünya tecemmülâtını (süse mütaaliik şeyler) azaltmak, servet ve sâmanı (takım takılavat) çoğaltmaktan iyidir. Nitekim (قل متاع الدنیا قلیل والآخرة خیر لمن اتقی) âyetiyle dünya zemmedilmek suretiyle halk zühde teşvik edilmiştir. Bazılar muzayaka ve usret (güçlük) zamanında Şer'in nehyeylediği şeylere el uzatmayıp fakr u zarurette sebattır. Bazılar da lâyık ve makbul olan meslek mevcut helâl malı terk ve sarfında ve ihtiyacın fevkinde olarak mal istemekte tekellüf edilmemesidir dediler. Bu son kavl itidal haline muvafık olarak Allahın helal maldan ihsan ettiği nimetlere şükredip ve terettüp eden şer'i hakları eda eyleyip fuzulî mal talebinde tekellüf etmiyerek rızk-ı maksume razı olmak en iyi yoldur.

«Süfyan-ı Sevrî zühd, dünyada kasr-ı emel (isteği azaltmak) olup yoksa adî şeyler yemek, aba giymek değildir buyurmuştur. (لیکیلا تأسوا علی ما فاتکم ولا تفرحوا بما اتاکم) âyetine dayanarak zâhid, dünyadan mevcudiyle ferah ve sürur, yokluğuyle ye's ve fütur etmez diyenler de vardır. Cüneyd'de; yedeynin hâlî olduğu (ellerde bulunmıyan) şeyden kalbin hâlî olmasıdır buyurmuşlar ki hülâsası elde mevcut olana bilâ ihtilaç (sinirlenmeden, üzülmeden) kalbin kanaatinden ibarettir. Ahmet bin Hanbel de şöyle demiştir: Zühd; haramı terk avamın, helâlın fazlasını bırakma havassın zühdüdür. Abdi Mevlâsından meşgul eden şeylerden zühd ve i'raz (vazgeçmek) da ârifilerin zühdüdür.»

Biz melâmet bekleriz, sanma keramet beklerlz
Şöhreti, zühdü bırakdık hem nedamet bekleriz

Hâşim

ZÜHD-İ HUŞK (زهد خشك) [*Sof.*] Kaba sofuluk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Zâhid bu zühd-i huşk ile huld olsa da yerin
Mâ'i hamim olur gürüyen âbı tâkine

Nâilî

ZÜHAL (زحل) [*Ast.*] Seyyarelerin altıncısının adıdır. Güneşten en uzak olan bu yıl-

dızın ortalama uzaklığı sekiz yüz yetmiş bir milyon mildir. Müneccimlerce nahs-i ekber (en büyük uğursuz) sayılan Zuhal için «İlm-i Nücum» da (sayfa 19) şu tafsilât vardır:

«Zühal; cismen: Vücudün bütün kemiklerine, karaciğere, dalağa hâkimdir. Zuhalî olanlar; zayıf, kuru, orta boylu, dar alınlı, küçük gözlü, koyuca renkli (solgun veya esmer) dirler. Saçlar umumiyyet itibariyle pek koyu renkli ve ekseriya siyah olurlar.

«Zihnî nokta-i nazardan Zühal; besarete, tefekküre ait olan temayülleri idare ederek fikri bati, muvaffak, muntazam, cesur, hayalî, muhteriz (çekingen) ve çalışkan kalır.

«Mânevî nokta-i nazardan ise; adaletperverlik bahşeder ve namuskâr, münzevî, kanaatkâr, müdebbir, salim fikir sahibi olanlara müsait bulunur.

«Ahlâk nokta-i nazarından Zuhalîler; Ciddî, kanaatkâr, söz söylemeğe az meyyal ve fakat icabında muvazeneli, itidalli sözler söylemeyi bilen kimselerdir. İstidatları, yeis ve nevmidiye, gam ve kasavete, tereddüt ve iştibaha müstait olduğundan bunlar emniyyete şayan, hünerli ve mukdim adamlardır.

«Zuhal seyyaresi, Cedi ve Delv burçlarının müdiridir ki, türabî (toprağa mensup) Cedi burcu, Zuhal seyyaresi tesirinin menfi cihetini ve havaî olan Delv burcu ise müspet cihetini temsil ider.

«Zühal; ihtiyarlığı, tahdidi, fasfiyeyi, mefeneti, kat'iyyeti ve maddî şartler altında tertip ve tanzim edilebilecek bütün meşgaleleri ihtiva eyler. Buuun kuva ve iktidarı; metanet, sebat, taannüt ve ikdam misillû haller de meşhuttur.»

Saplanur kuvvet ile magz-ı dimağ-ı zühale
Biri kast etse eğer kurs-ı meh-i rahşanı
Fâzıl

ZÜHRE (زهره) [*Ast.*] Seyyarelerden birinin adıdır. Semavî (gökte) ecramın içinde arza en yakın ve en parlağı olan Zühre fecirden biraz evvel cenub-i şarkî tarafında ve guruptan sonra garb-i cenubî semtinde göründüğünden «Kevkeb-i Seher» (sabah yıldızı), «Kevkeb-i işa» (akşam yıldızı) da denir.

Halk arasında «kervan kıran», «çoban yıldızı» adlariyle de anılır. Müneccimlere göre «Zühre» halîm, yumuşak ve hassas, «Merrih» ise kuvvetli, sert, haşîn ve ekseriyyetle hissiz şeylerî idare eder. Yine onlara göre Zühre'nin kadinları temsil etmesine mukabil, Merrih erkekleri temsil eder.

«İlm-i Nücum» adlı eserde (sayfa 14) seyyarelerin en güzeli olduğu kaydenilen «Zühre» için şu tafsilât vardır:

«Tesiri: Mütedil, uygun ve yaverdir. Hissiyyat ve mahabbet, umumiyyet itibariyle Zühre ile temsil ettirilip bütün nüfuz ve tesiri zevk ve eğlenlenceye, şetarete, mahabbete meylettirir. Bu, kat'î surette nisevî (kadına müfaallik) bir seyyaredir, Niseviyyete ait her işi idare eder. Sevdavî, vaki, mânevî ve hâmî bir unsur olduğu cihetle kadınlık hallerine pek büyük bir tesiri vardır.

«Sanatkârane ve hayalî olan şeylerle musikî mesleklerini tezahür ettirir. Derin heyecanlara, ince arzulara, şehvanî hislere hükmeder ve emellerini en seri' ve en kolay bir tarzda icra etmeyi tercih ve bu hisler ve lâtif emeller Zühre'nin tabiatına hâkim oldukları cihetle şetaret, zevk ve sürur ne vakit husule gelmiş olsa bunda Zühre unsuru mevcuttur.

«Bunun nüfuzunun hüküm ve tesiri altında bulunan kadınlar, ekseriyyetle pek cazibeli ve mahabbeti caliptirler. Bunlar, ekseriya, tabassbus, riyakârlık ve parlak vaatlerle aldatılır. Bu seyyareye mensupların, tombul, her cihetteu neşv ü nema bulmuş, orta boylu, pek nazik cilt ve tenli olur. Renk, lâtif ve caziptir. Gözler, koyu maviye meyyel olup parlak ve mânidardır. Simaları, gönül çekici, güleç, sesleri tatlı ve ruh okşayıcıdır. Zühre seyyaresi havassının timsali olan kadın, mukavemete imkân olmıyen bir letafet ve melâhate malik olup aralarında bulunduğu kimselerin mahabbet ve aşklarını kendisine hasretmek için yaratılmış olduğu zannedilir.

«Zühre; cismen: Tenasül cümlesini, veritleri (boyun damarları), mebizleri (ynmnrtalıkları), kilyeleri (böbrekleri), boğazı, çeneyi ve saireyi idare eder. Endamın tenasübünü, cildin letafetini, güzel saçları, sıkı ve güzel eti husule getirir.

«Fikir ve akıl itibariyle bunlar nefîs sanatlara mütemayil iseler de mütalâaya veya fikrî meşguliyyete o kadar meyilleri yoktur. Bu seyyarenin tesir ve nüfuzu altında doğan kimseler fikir ve akıllarından ziyade hislerine tâbi olurlar. Bazan mânevî hassa ve ahlâk noksanı bulunur.

«Zühre seyyaresinin her meydana getirdiği mizaç ve tabiat: Kendi arzusu hususunda en muvafık usulleri kullanır. Ahlâk ve hattâ bazan akıl, arzu ve emellerin icra etmen icabettiği zaman alel'ekser bir tarafa bırakılır.

«Zühre seyyaresinin tesiri altında doğan-

lar: Sevimli, mültefit, mükrim, hulûskâr ve bazan kadın tabiatlı olurlar.

«Bu seyyare Sevr ve Mizan burçlarının müdiri olup Sevr burcu cismanî ciheti temsil ve bilhassa vicdanın maddî haliyle iştigal eder. Mizan burcu ise, ruhanî ciheti yahut vicdanî, mânevî halini temsil eyler.

«Zühre seyyaresinin Sevrî ciheti: Vicdanın çiçekler, kokular, güzel kumaşlar, mücevherler gibi şeylerle alâkadar olmasına sebeb olduğu halde Mizanî ciheti tercihan tabiatın hayalî gayesine, tetkik ve rü'yet edilen tesirlerin sebeblerine şamildir.»

Sahn-i mutribhane-i bâlâda inşad eyliyor
Zühre âyin-i makam-ı çârgâh-ı Mevlevî
Tahir Olgun

Zühreyi babine çariçe eder
Çarhtan istese duhter hayder
Fazıl

ZÜHRİYYL-İ HALVETİYYE (زهريه خلوتيه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı şubelerinden «Muslihiyye-i Halvetiyye» nin kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Seyyid Ahmet Zührî'ye nisbetle bu adı almıştır. Seyyid Ahmet Zührî Efendi Kayserilidir. Memleketinde tahsilden sonra Selânik'e giderek Selânikli Şeyh Süleyman Efendi'ye intisap etmiş, tarikat mertebelerini mücahede ile geçirerek hilâfet aldıktan sonra şeyhinin emriyle Selânik'in Saray-ı Atik mahallesine çekilip o yerde bir arsadaki çadırda tam yedi sene i'tikâf hayatı geçirmiştir. Halk arasında şayi olan zühd ve salâhına binaen Hicrî 1132 (1719) senesinde memleket âyanının orada yaptırdıkları zaviyenin şeyhliği tevcih olunarak ölümüne rastlıyan Hicrî 1157 (1744) senesine kadar orada irşad ile meşgul olmuştur.

Zikre 33 defa salevat getirek başladığını ve 12 terkli beyaz çuhadan bir taç ihdas ederek her terkin arasını beyaz ipekle diktirmek suretiyle terklerin sayısını «Lâilâhe illâllah Muhammedün Resulüllah»ın harflerinin adedine müsavi olmak üzere yirmi dörde çıkardığını yazan rahmetli Sadık Sudanî (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenamesi, sayfa 102) şunu da ilâve ediyor:

«Harirî Zade Tibyan'ında 1175 de vefat eden Çerkeşli Şeyh Aliy-ül-Vahidî - ki nisbet silsilesi Gelibolulu Cankurtaran Şeyh Abdullah ve Belgratlı Şeyh Abdülkadir Efendiler vasıtasiyle Şeyh Seyyid Ahmed Zührî'ye müntehidir - Muslihiyye'ye izafetle bu Zühriyye'den münşaab bir şube müessisi olarak hikâye ediyorsa da şubenin namını tasrih etmiyor. Başka me'hazlarda müşarünileyh Aliy-ül-Vahidî'nin bir Halvetiyye şubesi müessisi olduğuna dair malûmata destres olamadık. Mamafih müşarünileyh Şeyh Mahmud-ül-Eyyübî ve Edirneli Şeyh Ali ve Vardarlı Şeyh Osman vasıtalariyle tarikat sahibi Eşşeyh İsmail-ür-Rumî'ye müntehi bir silsile ile Kadiriyye tarikatına mensub meşayihten idi.»

ZÜKAK (زقاق) [*Hal.*] Yol, cadde yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan zükak'ın cem'i ezikka'dır, Halk dilinde sokak suretinde kullanılır. Vesikalarda her iki şekilde geçer.

Sad cihan kişver-i iclâline bir küçe-i tenk
Kehkeşan bender-i ikbaline bir tenk zükak
Yenişehirli Avni

ZÜKÛR ÇELEBİ (ذكور چلبي) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlâna neslinden sayılan erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kızlara «İnas Çelebi» denir.

ZÜLKAFİYETEYN (ذوالقافيتين) [*Ede.*] İki kafiyeli şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki nevidir:

1 — Mütekarrin
2 — Mahcub.

A — Mütekarrin; kafiyeleri mütevali olan şiirlerdir.

Haklıdır canân vedamdan ederse imtina'
Vehmeder eşk-i revanımdan belâ) baranı) dır

Hüzn-i hicranınla matemzar gördüm âlemî
Şimdi her sahra bana bir Kerbelâ) meydanı)dir
Muallim Naci

B — Mahcub; kafiyeleri fasılalı olan şiirlerdir.

Âlem) esir-i dest-i meşiyyet) değil midir?
Âdem) zebun-i pençe-i kudret) değil midir?
Nâbi

ZÜL'AKL (ذوالعقل) [*Sof.*] Halkı zâhir ve Hakkı bâtın gören yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Bu kimsenin indinde Hak halkın mir'atıdır (aynasıdır). Mir'at kendinde olan suret ile ihticab etmesinden (gizlenmesinden) dolayı mutlakın mukayyet ile muhtecib olması gibi.»

ZÜL'AKL VEL'AYN (ذوالعقل والعين) [*Sof.*] Hakkı halkta ve halkı Hakta gören yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Bunların biriyle

diğer birinden muhtecib (gizlenmiş) olmaz. Belki vücudü bivech-i Hak ve bivech-i halk olmak üzere görür. Böyle olan kimse vech-i vâhidin şuhudundan dolayı kesretle muhtecib olmaz ve kesretin şuhudunda da vech-i vâhidin şuhudundan mezahim olmaz (sıkıntıya düşmez.)»

ZÜL'AYN (ذوالعين) [*Sof.*] Hakkı zâhir ve halkı bâtın gören yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyye ıstılahlarına ait eserlerdeki izahı şöyledir: «Bu kimsenin indinde halk Hakkın mir'atıdır (aynasıdır). İndinde Hakkın zuhuru ve halkın anda ihtifa etmesi mir'atın suretle ihtifa etmesine benzer.»

ZÜLCENAHEYN (ذوالجناحين) [*Hal.*] Mecaz yoluyle zâhiri ve bâtını mamur, mes'ut, bahtiyar yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Cenah: Arapça kanad demektir. Zülcenahayn Ebu Talib'in oğlu Ca'fer (R. A.) in lâkabıdır.

Zülcenâheyn olamaz zâhid-i pindar perest
Perde-i zanda nühüfte kalır iyman kanadı
Manastırlı Naili

ZÜLF (زلف) [*Kıy.*] Yüzün iki tarafına sarkıtılan saça verilen addır. Halk arasında zülüf suretinde kullanılan zülf'ü, Divan edebiyatı şairleri yalnız olduğu gibi türlü terkipler halinde de kullanmışlardır. Ehemmiyyetlilerinden örnekler:

Dile her muyu bir ejder görünür ol zülfün
Nice bin ejderi bir yerde tehayyül ne belâ
Nef'î

Ateş gibi tütseydi eğer nar-i tecelli
Ey zülf-i siyeh dud-i siyahı sen olardan
Yenişehirli Avni

Ey saba zülf-i dilâvizini tahrik ettin
Bu kadar fitne vü âşube sen oldun bâdi
Bâkî

Zülf-i pîçtabe aceb ahımız mı oldu sebep
Neden o zülf-i semenbu büklüm büklüm bükülür
Fuad Memduh Paşa

Gene eski şairler zülften bahsederken çin kelimesi ile daima tevriye veya cinas yaparlardı.

Sana derler but-i çin, zülfüne zünnar söylerler
Zehi iymanı yoklar küfr söylerler hatâ derler
Fuzulî

Zülf-i siyeh-i yârda var sadhezâr çin
El çek dolaşmadan ana Yahya hatâsı çok
Yahya

ZÜLFE (زلفه) [*San.*] Hat (yazı) ıstılahlarındandır. Sülüs yazısındaki eliflerin ucundaki çengele verilen addır. Zülfe; Arapça ufak saçak demektir. Eliflerin ucundaki çengel ufak saçağa benzediği için bu ad verilmiştir.

ZÜLFİKAR (ذوالفقار) [*San.*] Yarısından itibaren uç tarafı ikiye ayrılan, iki çatal şeklinde olan kılıç nevilerinden birinin adıdır. Hazret-i Ali'nin bu türlü kılıçla harb ettiği tarihlerde geçer.

Devri zaman-ı Ahmed-i Muhtarı andırır
Şemşiri zülfikar-ı Ali'den nişan verir
Nef'î

ZÜLKAVAFİ (ذوالقوافي) [*Ede.*] İkiden ziyade kafiyesi olan şiirlere verilen addır.

Erbab-ı) kalem) marifet âmuz-i âmem) dir
Âdab-ı) âmem) mahasal-ı feyz-i kalem) dir
Yenişehirli Avni

ZÜLÜFLÜ BALTACILAR (ذوالفلي بالطاجيلر) [*San.*] Saray baltacılarından zülüflü olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Teberdârân-ı Hassa» dahi denilen baltacıların bir kısmı zülüfü andıracak ve etrafı görmiyecek şekilde kalkık yakalı dolama ve perçemli başlık giyindikleri için kendilerine bu ad verilmişti.

«Eski saray baltacılarından ayrı olup sarayda yatıp kalkan zülüflü baltacıların hizmetleri ötekilerden tamamen ayrı olduğunu yazan Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı, sayfa 435 ve mütaakıp) şu tafsilâtı da veriyor:

«Mühtelif senelerde mevcutları yüz yirmi ile iki yüze yakın bir miktar arasında değişen ve Enderun'un seyyar hizmetleriyle muvazzaf olan bu zülüflü baltacılar, evvelce Kapı ağasının arziyle tâyin olunurlarken, onsekizinci asırdan itibaren Silâhtar ağaya tâbi olmuşlardı. Bunların giydikleri dolamanın yakaları kalkık olup başlarına giydikleri serpuşun iki tarafından iki örgü, zülüf veya perçem yanlarına doğru sarktığından dolayı kendilerine zülüflü baltacılar denilmişti. Başlıkları Eski saray baltacılarınınkini andırır ise de zülüflü baltacıların koğuşları Yeni saray'da Kızlar kapısı kurbünde idi. Bunlar koğuşlarında kıdemli ve kıdemsiz olarak iki sınıf üzere yatarlardı. Çiniden yukarı yatanlar kıdemli ve çiniden aşağı yatanlar ise kıdemsiz baltacılardı. Zülüflü baltacıların kethüdaları ile diger ağa ve kıdemlileri, müteferrikalık ve çaşnigirlik ile çıkarlar, acemileri de sipah ve silâhtar bölüklerine verilirlerdi. Çıkmalarda baltacı eskileri on sekiz ve on dokuz

akçe yevmiyye ile sipah bölöğüne ve çiniden aşağı yatanlar da on sekiz akçe ile silâhtar bölüğüne çıkarlardı. Fakat daha kıdemli olanlar bölüğe çıkarlarsa yirmi ile kırk akçe arasında sipah bölüğüne verilirlerdi. Zülüflü baltacılar koğuşu sarayın en eski binalarından olup bir aralık burası kendilerine dar geldiğinden Hicrî 995, Milâdî 1587 senesinde tevsi edilmişti. Bina bir katlı olup duvarları çinilidir.

« Zülüflü baltacıların bir kısmı evvelce Edirne'de iken sonradan İstanbul'a getirilmişlerdir. Bunların da kethüdalariyle bölükbaşı ve odacıbaşıları vardı. Bunlardan sonra divanhaneci, yemişçi, suyolcu isimlerinde üç eskileri gelirdi. Bu üç eski müsavi derecede olup daha sonra altı tane koşucu ve kuşçu ismi verilen ve Padişah'ın ve Silâhtar ağa'nın muhabere hizmetini gören postacılar vardı.

«Bab-üs-saade'den içeri girildiğ zaman orada Vzirlerle Kazaskerlerin oturdukları mahallin ve Divanhanenin süpürülmesi ve açılıp kapanması ve muhafazası zülüflü baltacıların vazifeleri cümlesindendi. İçerde yani Bab-üssaade dahilinde hizmet olduğu zaman bunlara seslenirler ve o zaman içeri girip hizmetlerini görürlerdi. Harem-i hümayunda yangın olduğu vakit onu söndürmek zülüflü baltacılara aitti. Bundan dolayı kendilerine kanca, balta, kova ve sair levazimat verilirdi. Abdülmecit zamanında yapılan tensikatta altmış bir zülüflü baltacı bırakılmıştı.

« Zülüflü baltacıların son zamanlarına yani ondokuzuncu asrın başlarına ait teşkilâtlarına dair sarayın orta kapısı dahilinde bulunan bu ocak hakkında aşağıdaki hülâsayı Enderun tarihinden aldım:

«Zülüflü baltacılar ocağı efradı yüzden fazla olup en büyük zâbitleri baltacılar kethüdası idi. Ondan sonra ikinci başbaltacı gelirdi. Üçüncü derecedeki zâbite, divanhaneci denilip dördüncü âmir de Kilercibaşı baltacısı idi. Ocaklarının nizamı üzere içlerinde sekiz kişi bıçaklı eski olup sırma kuşak kuşanırlardı. Bu eskiliğe namzet olan baltacıya bıçak mülâzimi denilirdi. Bu zâbit ve namzetlerden başka diğer baltacılar ak ve siyah sahtiyandan yapılmış kemer kuşanırlardı. Elbiseleri olan dolamanın yakaları iki tarafını görmiyecek kadar yüksek olup lâciverd renkte çuhadan yapılırdı. Başlıkları yarım zira' uzunluğunda deve tüyünden bir külâhtı. Bu külâhın altına giyilen fesin kenarları iki parmak dışarda kaldığından, serpuşun alt kenarı kırmızı görünürdü.

«Zülüflü baltacılar, Ayasofya'da cami dersine devam ederlerdi. İçlerinde müstait olanlarına halife (kalfa) ismi verilirdi. Bu halifelerin ehliyyetlileri Harem ağalarını okuturlardı. Bunlardan müstait bir baltacı Dar-üs-saade ağasının kuşçuluğu hizmetinde bulunur ve iki baltacı da Padişah'a yemek pişiren kuşhane mutfağındaki aşçılara nezaret ederlerdi. Yine bunların arasından bir müstait baltacı, başbaltacı, ikinci, üçüncü ve dördüncü baltacı isimleriyle Silâhtar ağanın emrinde olup hizmet görürlerdi. Hazine, kiler ve seferli Kethüdalariyle Çuhadar ve Rikâptar ağaların da baltacıları vardı. Hazine Kethüdasının iki ve diğerlerinin baltacıları birer tane idi. Has odada kahveci başıların pişirdikleri kahveleri Has oda agalarına vermek için orada da baltacılar bulunurdu. Bu baltacıların en büyük âmiri Silâhtar ağa idi.

«Muharebe dolayısiyle Sancak-ı şerif ile Sadrazam sefere gidince bu baltacılardan otuz neferi beraber gidip Liva-yi saadet altında Kur'an-ı Kerim okurlardı. Ramazan ve kurban bayramlarında Bab-üs-saade önüne kurulan taht-ı hümayunu bunlar getirip sonra bunu kaldırarak hazineye teslim ederlerdi. Baltacılar bu merasimde Padişah'ın tahtının arkasında bulunurlardı. Hazine-i hümayunda gerek Beytülmale ve gerek Hazineye ait tartılacak eşya olduğu zaman bunlar tellallık edip bu hizmetlerine mukabil dellâliye alırlardı. Bunların hizmetlerinden biri de ayda bir kere hareme odun taşımaktı. Sultanahmet Camiinde her sene mutad üzere mevlid okunduğu zaman camidekilere şerbet, gülsuyu ve buhur ikram eylemek bunların vazifesi idi. Saraydaki Ağalar camiinde münavebe ile kayyımlık ederlerdi. Harem-i hümayundan Padişah, Şehzade, sultan ve kadınlardan birinin vefatında cenazeleri bunlar vasıtasiyle naklolunurdu.

«Zülüflü baltacıların mevcudu zamanla değişmiştir. 1090 Hicrî, 1679 Milâdî senesinde Teberdârân-ı Hassa mevcudu tekaütleriyle beraber 184 ve 1095 Hicrî, 1683 Milâdî senesinde ise 100 kadardı. 1251 Hicrî, 1835 Milâdî tarihinde bunların 176 kişiden mürekkep bir ocak olduğu görülüyor.

« 1186 Hicrî, 1772 Milâdî tarihli maaş defterinde mevcutları 175 olan baltacıların Kethüda-yi Teberdâran-ı Hassa denilen baltacılar Kethüdasının yevmiyesi 12, Bölükbaşının 10 ve Odabaşının 9 akçe olup diğer baltacıların ise 7 şer akçe yevmiyeleri vardı.

«Zülüflü baltacıların bir kısmı yıllardan beri gösterdiğinde Enderun hizmetlerinde istihdam edilmekte olup bunlardan bir kısmı da Harem-i Hümayun dışındaki hizmetlerini

görürlerdi. Bunlar sağını ve solunu göremiyecek derecede yüksek atlastan yaka taktıkları için yakalı baltacı denilmişti.

«Yakalı baltacıların ayrı bir teşkilâtları olduğuna dair tetkik ettiğimiz eserlerde hiçbir kayıt olmadığı gibi kanunname ve sair eserlerde de bu isim altında müstakil bir teşekkül görmedim. Enderun tarihi, zülüflü baltacıların enli yakalı koyu lâcivert dolama giyerek yalnız önlerini gördüklerini yazıyor ki bu, sonradan yakalı ismi verilen zülüflü baltacılardan başka bir şey değildir zannındayım. Belki de bunlardan Harem-i hümayunda aile kısmına hizmet edenlere de yakalı baltacı denilmiştir.»

ZÜLÜFLÜ KÜLÂHI (زلفلی کلاهی) [*Kıy.*] Zülüflü baltacıların giydikleri başlık adıdır. Eskiden giyilen külâhlar şunlardı: Levend külâhı, softa külâhı, çavuş şeb külâhı, has ahır külâhı, helvacı külâhı, aşçı külâhı, çıngıraklı külâh, hırsız keçe külâhı.

ZÜMRE (زمره) [*Hal.*] İnsan bölüğü, fırka, takım, cemaat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda zümre-i küttab, zümre-i esnaf suretinde geçer.

Ey serefrahte-i zümre-i efrad-ı kalem
Gıpta endahte-i sine-i hussad-ı kalem
Fazıl

ZÜMRÜDİANKA (زمرد عنقا) [*Hal.*] Hurafî bir kuş adıdır. Güneş ve ateşten hasıl olduğuna ve semanın dördüncü katında yaşadığına inanılır. Buna «Simurg» da denir.

ZÜNNAR (زنار) [*Hal.*] Papazların bellerine bağladıkları kuşağın adıdır.

Hayal-i zülf ü ruyunla girerse degre bir âşık
Olur bir kâbe her bir riște-i zünnarden peyda
Yenişehirli Avni

ZÜYÛF AKÇE (زیوف آقچه) [*Mes.*] Kalp, mağşuş para yerinde kullanılır bir tâbirdir. Züyûf; Aarpça kalp, mağşuş demek olan «zeyf» in cem'idir.

Üç sülüse bir kara kuruşu bozdu rûzgâr
Birisi kalp, biri kızıl, birisi züyûf
Sarraf-ı dehr dedi görünce bu hâleti
Üç sülüs-i kem'ayarına lânet, kuruşa yûf
Nâbi

SON

اهدایی
دکتر حمید نطقی